Fatawa Rizvia With referencing and translation of Arabic excerpts Imam Ahmed Raza Barelvi (May Allah sanctify his secret) 7 Raza Foundation Jamia Nizamia Razvia Inside Lohari Gate, Lahore-8 Pakistan (54000)

फ़तावा रिज़विया अरबी इबारतों के तख़रीज और तर्जुमे के साथ इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दसा सिर्रहु) 7 रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रिज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर-8 पाकिस्तान (54000)

فتاویٰ رضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ ۷ رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ لاہور، ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

Fatawa Razawiya Volume 7

Contents Summary Index ..... 4 Symbols ..... 5 Volume Seven ..... 6 Extraordinary Importance of Fatawa Razawiya, Prof. Dr. Rashid Ahmad Jalandhari, Director Institute of Islamic Culture, Lahore ..... 8 Table of Contents ..... 10 List of Supplementary Issues ..... 28 Chapter on the Congregation (Description of Jama'at) ..... 38 Al-Qilada al-Murassa'a fi Nahri al-Ajwiba al-Arba'a 1313 AH (The studded necklace on the neck of the four answers) (Forceful refutation of four fatwas by Maulvi Ashraf Ali Thanwi) ..... 66 Al-Qutuf al-Daniya liman Ahsana al-Jama'at al-Thaniya 1314 AH (Low-hanging clusters for the one who deemed the second congregation commendable) (In proof of the second congregation) ..... 114 Section on the Masbuq (Description of the latecomer) ..... 234 Section on Succession (Description of appointing a successor) ..... 250 Chapter on Invalidators of Prayer ..... 254 (Description of things that break prayer) ..... 254 Chapter on Disliked Acts of Prayer ..... 292 (Description of disliked acts in prayer) ..... 292 Tijan al-Sawab fi Qiyam al-Imam fi al-Mihrab 1320 AH (The crowns of correctness regarding the Imam's standing in the niche) (Exquisite discussion on the meaning of Mihrab and the Imam's standing in the niche) ..... 322 Chapter on Witr and Supererogatory Prayers (Description of Witr and Nawafil) ..... 398 Ijtinab al-Ummal 'an Fatawa al-Juhhal (A fatwa card regarding the recitation of Qunut-e-Nazila) ..... 488 Anhar al-Anwar min Yam Salat al-Asrar 1305 AH (Rivers of lights from the sea of the Secret Prayer) (Razawi research on the proof of Salat al-Ghawthiya) 570

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

Contents (विषय सूची) संक्षिप्त

सूची ..... 4 प्रतीक (Symbols) ..... 5 जिल्द सात ..... 6 फ़तावा रज़विया का असाधारण महत्व, प्रो. डॉ. रशीद अहमद जालंधरी, निदेशक, इस्लामिक संस्कृति संस्थान, लाहौर ..... 8 विषयों की सूची ..... 10 पूरक मसलों की सूची ..... 28 बाबुल जमाअत (जमाअत का बयान) ..... 38 अल-क़िलादतुल मुरस्स'आ फी नह्रिल अज्विबतुल अर्ब'आ 1313 हिजरी (चार जवाबों के मुक़ाबले में पिरोया हुआ हार) (मौलवी अशरफ अली थानवी के चार फतवों का ज़ोरदार खंडन) ..... 66 अल-क़ूतूफ़ुद दानिया लिमन अहसनल जमाअतस सानिया 1314 हिजरी (दूसरी जमाअत को बेहतर बताने वाले के लिए झुके हुए गुच्छे) (दूसरी जमाअत के प्रमाण में) ..... 114 फ़स्लुल मसबूक (मसबूक का बयान) ..... 234 फ़स्लुल इस्तख़लाफ़ (ख़लीफ़ा बनाने का बयान) ..... 250 बाब मुफ़सिदातुस सलात ..... 254 (नमाज़ बिगाड़ने वाली चीज़ों का बयान) ..... 254 बाब मकरूहातुस सलात ..... 292 (नमाज़ के मकरूहात का बयान) ..... 292 तिजानुस सवाब फ़ी कियामिल इमाम फ़िल मेहराब 1320 हिजरी (मेहराब में इमाम के खड़े होने के संबंध में शुद्धता के ताज) (मेहराब के अर्थ और इमाम के मेहराब में खड़े होने पर बेहतरीन चर्चा) ..... 322 बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल (वित्र और नफ़्ल नमाज़ों का बयान) ..... 398 इतिनाबुल उम्माल अन फ़तावल जुह्हाल (क़ूनूत-ए-नाज़िला पढ़ने के बारे में एक फ़तवा कार्ड) ..... 488 अन्हारुल अनवार मिन यम्मि सलातिल असरार 1305 हिजरी (नमाज़-ए-असरार के समुद्र से नूर की नहरें) (नमाज़-ए-ग़ौसिया के प्रमाण में तहक़ीक़-ए-रज़वी) 570

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

Contents اجمالی

فہرست 4

رموز 5

جلد ہفتم 6

فتاویٰ رضویہ کی غیر معمولی اہمیت پروفیسر ڈاکٹر رشید احمد جالندھری، ڈائریکٹر ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور ..... 8 فہرست

مضامین ..... 10 فہرست

ضمنی مسائل ..... 28 باب

الجماعة (جماعت کا بیان) 38

اَلْقِلَادَۃُ الْمُرَصَّعَۃُ فِیْ نَحْرِ الْاَجْوِبَۃِ الْاَرْبَعَۃِ ۱۳۱۳ھ (چار جوابوں کے مقابلہ میں پرویا ہوا ہار) (مولوی اشرف علی تھانوی کے چار فتوؤں کا ردِ بلیغ) ..... 66 اَلْقُطُوْفُ الدَّانِیَۃُ لِمَنْ اَحْسَنَ الْجَمَاعَۃَ الثَّانِیَۃَ ۱۳۱۴ھ (جماعت ثانیہ کو مستحسن قرار دینے والے کے لئے جھکے ہوئے خوشے) (جماعت ثانیہ کے ثبوت میں) ..... 114 فَصْلُ الْمَسْبُوْقِ (مسبوق کا بیان) ..... 234 فصل الاستخلاف (خلیفہ بنانے کا بیان) ..... 250 باب مفسدات الصلوٰۃ ..... 254 (مفسداتِ نماز کا بیان) ..... 254 باب

مکروھات الصلوٰۃ 292

(مکروہاتِ نماز کا بیان) .....

292 تیجان الصواب فی قیام الامام فی المحراب ۱۳۲۰ھ (محراب میں قیام امام سے متعلق درستگی کے تاج) (محراب کے معنی اور امام کے محراب میں کھڑا ہونے پر نفیس بحث) 322

باب الوتر والنوافل (وتر اور نوافل کا بیان) .....

398 اجتناب العمال عن فتاوی الجہال (قنوتِ نازلہ پڑھنے کے بارے میں ایک فتویٰ کارڈ) ..... 488 انہار الانوار من یم صلوٰۃ الاسرار ۱۳۰۵ھ (صلوٰۃ الاسرار کے پانی سے انوار کی نہریں) (نماز غوثیہ کے ثبوت میں تحقیق رضوی) 570

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Azhar al-Anwar min Saba Salat al-Asrar 1305 AH ..... 634 (Flowers of buds from the morning breeze of Salat al-Asrar) ..... 634 (Important points regarding Salat al-Ghawthiyya and the method of performing it) ..... 634 Wadaf al-Rajeeh fi Basmalat al-Tarawih 1312 AH (Statement of the preferred view regarding Bismillah in Tarawih) (Statement of reciting Bismillah once loudly at the end of Tarawih) ..... 660 Tadhlil (Appendix) ..... 700 Sources and References 708

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अज़हार अल-अनवार मिन सबा सलात अल-असरार 1305 हिजरी ..... 634 (सलात अल-असरार की सुबह की हवा से कलियों के फूल) ..... 634 (नमाज़-ए-ग़ौसिया से संबंधित महत्वपूर्ण बिंदु और इसे पढ़ने का तरीका) ..... 634 वज़ाफ़ अल-रजीह फ़ी बसमलत अल-तरावीह 1312 हिजरी (तरावीह में बिस्मिल्लाह से संबंधित पसंदीदा राय का वर्णन) (तरावीह के समापन पर एक बार ज़ोर से बिस्मिल्लाह पढ़ने का वर्णन) ..... 660 तज़लील (परिशिष्ट) ..... 700 स्रोत और सन्दर्भ 708

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

ازھار الانوار من صباصلاۃ الاسرار ۱۳۰۵ھ .....
634 (صلوٰۃ الاسرار کی بادِ صبا سے غنچوں کے
پھول) ..... 634 (نمازِ غوثیہ سے متعلق اہم نکات
اور اس کے پڑھنے کا طریقہ) ..... 634 وضاف الرجیح فی
بسملۃ التراویح ۱۳۱۲ھ (تراویح میں بسم اللہ سے متعلق راجح قول کا بیان) (ختمِ تراویح میں ایک
بار جہر سے بسملہ پڑھنے کا
بیان) 660
تذلیل ..... 700 مآخذ
و مراجع 708

Fatawa Razawiya Volume Seventh

Fatawa Razawiya With citations and translation of Arabic text

Imam Ahmed Raza Barelvi (May his soul be sanctified) Raza Foundation Jamia Nizamia Razavia

Inside Lohari Gate Lahore Number 8 Pakistan (54000)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

Page 1 of 721

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

फतावा रज़विया अरबी इबारतों की तख़रीज और अनुवाद के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (अल्लाह उनकी रूह को मुक़द्दस रखे) रज़ा फाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया

लोहारी गेट के अंदर, लाहौर नंबर 8 पाकिस्तान (54000)

www.dawateislami.net आई.टी. मजलिस दावत-ए-इस्लामी

पेज 1 का 721

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

فتاویٰ رضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ

اندرون لوہاری دروازہ لاہور نمبر ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

Page 1 of 721

Volume Seven Fatawa Razawiyya

"Whomever Allah intends good for, He gives him understanding of the Religion." (Hadith)

Al-Ataya al-Nabawiyya fil-Fatawa al-Razawiyya With citations and translation of Arabic passages Volume Seven A grand 14th-century jurisprudential encyclopedia containing rare research Imam Ahmad Raza Barelvi (May Allah sanctify his secret)

1272 AH — 1340 AH 1856 AD — 1921 AD

Raza Foundation, Jamia Nizamia Razavia Inside Lohari Gate, Lahore No. (8) Pakistan (54000)

I.T. Majlis of Dawat-e-Islami www.dawateislami.net

Page 2 of 721

सातवीं जिल्द फ़तावा रज़विया

"अल्लाह जिसके साथ भलाई का इरादा करता है, उसे दीन (धर्म) की समझ प्रदान करता है।" (हदीस)

अल-अताया अन-नबविया फिल-फ़तावा अर-रज़विया अरबी इबारतों की तख़रीज और तर्जुमे के साथ सातवीं जिल्द दुर्लभ शोधों पर आधारित चौदहवीं सदी का महान न्यायशास्त्रीय विश्वकोश इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दिस सिर्रहु अल-अज़ीज़)

१२७२ हिजरी — १३४० हिजरी १८५६ ईस्वी — १९२१ ईस्वी

रज़ा फ़ाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रज़विया लोहारी गेट के अंदर, लाहौर नंबर (८) पाकिस्तान (५४०००)

आई.टी. मजलिस दावत-ए-इस्लामी www.dawateislami.net

पृष्ठ ७२१ का २

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

مَنْ یُرِدِ اللّٰہُ بِہٖ خَیْرًا یُفَقِّھْہُ فِي الدِّینِ (الحدیث)

العطایا النبویہ فی الفتاویٰ الرضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات جلد ہفتم تحقیقاتِ نادرہ پر مشتمل چودہویں صدی کا عظیم الشان فقہی انسائیکلو پیڈیا امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ العزیز

۱۲۷۲ھ ـــــــ ۱۳۴۰ھ ۱۸۵۶ء ـــــــ ۱۹۲۱ء

رضا فاؤنڈیشن، جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ، لاہور نمبر (۸) پاکستان (۵۴۰۰۰)

آئی ٹی مجلس دعوتِ اسلامی www.dawateislami.net

صفحہ 2 از 721

Volume Seven Fatawa Razawiya In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful Book: Fatawa Razawiya Volume Seven Author: Sheikh-ul-Islam Imam Ahmad Raza Qadri Barelvi (May his secret be sanctified) Translation of Arabic Phrases: Hazrat Allama Mufti Muhammad Khan Qadri, Lahore Foreword: Maulana Hafiz Muhammad Abdus Sattar Saeedi, Director of Education Jamia Nizamia, Lahore Verification and Correction: Maulana Nazir Ahmad Saeedi and Maulana Sardar Ahmad Hussain and Maulana Muhammad Umar Hazarvi Supervision and Patronage: Maulana Mufti Muhammad Abdul Qayyum Hazarvi, Secretary General Tanzeem-ul-Madaris Ahle-Sunnat Pakistan Index Preparation: Maulana Hafiz Muhammad Abdus Sattar Saeedi Calligraphy: Muhammad Sharif Gul, Karial Kalan (Gujranwala) Pasting: Maulana Muhammad Yasin Qadri Shattari Pages: 720 Publication: Rajab-ul-Murajjab 1415 AH / December 1994 AD Press: R & W, Lace Printers Lahore Publisher: Raza Foundation Jamia Nizamia, inside Lohari Gate, Lahore Price: 250 Available at: * Maktaba Qadria Jamia Nizamia Razawiya, inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Tanzeem-ul-Madaris Jamia Nizamia Razawiya, inside Lohari Gate, Lahore Page 3 of 721

खंड सात फ़तावा रज़विया बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम किताब: फ़तावा रज़विया खंड सात लेखक: शैख़-उल-इस्लाम इमाम अहमद रज़ा क़ादरी बरेलवी (कुद्दिस सिर्रहु अल-अज़ीज़) अरबी वाक्यांशों का अनुवाद: हज़रत अल्लामा मुफ़्ती मुहम्मद ख़ाँ क़ादरी, लाहौर प्रस्तावना: मौलाना हाफ़िज़ मुहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक जामिया निज़ामिया, लाहौर सत्यापन और सुधार: मौलाना नज़ीर अहमद सईदी और मौलाना सरदार अहमद हुसैन और मौलाना मुहम्मद उमर हज़रवी पर्यवेक्षण और संरक्षण: मौलाना मुफ़्ती मुहम्मद अब्दुल क़य्यूम हज़रवी, महासचिव तंज़ीम-उल-मदारिस अहले-सुन्नत पाकिस्तान अनुक्रमणिका व्यवस्था: मौलाना हाफ़िज़ मुहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी लेखन: मुहम्मद शरीफ़ गुल, करियाल कलां (गुजरांवाला) पेस्टिंग: मौलाना मुहम्मद यासीन क़ादरी शतारी पृष्ठ: 720 प्रकाशन: रजब-उल-मुरज्जब 1415 हिजरी / दिसंबर 1994 ईस्वी प्रेस: आर एंड डब्ल्यू, लेस प्रिंटर लाहौर प्रकाशक: रज़ा फाउंडेशन जामिया निज़ामिया, लोहारी दरवाज़े के अंदर, लाहौर कीमत: 250 प्राप्ति के पते: * मकतबा क़ादिरिया जामिया निज़ामिया रज़विया, लोहारी दरवाज़े के अंदर, लाहौर * मकतबा तंज़ीम-उल-मदारिस जामिया निज़ामिया रज़विया, लोहारी दरवाज़े के अंदर, लाहौर पृष्ठ 721 का 3

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ کتاب: فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم تصنیف: شیخ الاسلام امام احمد رضا قادری بریلوی قدس سرہ العزیز ترجمہ عربی عبارات: حضرت علامہ مفتی محمد خاں قادری، لاہور پیش لفظ: مولانا حافظ محمد عبدالستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ، لاہور تخریج و تصحیح: مولانا نذیر احمد سعیدی و مولانا سردار احمد حسین و مولانا محمد عمر ہزاروی بہتمام و سرپرستی: مولانا مفتی محمد عبدالقیوم ہزاروی ناظم اعلیٰ تنظیم المدارس اہلسنت پاکستان ترتیب فہرست: مولانا حافظ محمد عبدالستار سعیدی کتابت: محمد شریف گل، کڑیال کلاں (گوجرانوالہ) پیسٹنگ: مولانا محمد یسین قادری شطاری صفحات: ۷۲۰ اشاعت: رجب المرجب ۱۴۱۵ھ / دسمبر ۱۹۹۴ء مطبع: آر اینڈ ڈبلیو، لیس پرنٹرز لاہور ناشر: رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور قیمت: ۲۵۰ ملنے کے پتے * مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ تنظیم المدارس جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور صفحہ 3 از 721

Volume Seven Fatawa Rizvia

Summary Table of Contents

Preface ..... 5 Chapter on Congregation ..... 37 Chapter on the Nullifiers of Prayer ..... 253 Chapter on the Disliked Acts in Prayer ..... 291 Chapter on Witr and Voluntary Prayers ..... 397 Sources and References 707

List of Treatises

- Al-Qilada al-Mursassa 65
- Al-Qutuf al-Daniya 113
- Tijan al-Sawab 321
- Ijtanab al-Ummal 487
- Anhar al-Anwar 569
- Azhar al-Anwar 633
- Wassaf al-Raji' 659

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

संक्षिप्त विषय-सूची

प्रस्तावना (पेश लफ्ज़) ..... ५ जमाअत का अध्याय (बाबुल जमाअत) ..... ३७ नमाज़ तोड़ने वाली चीज़ों का अध्याय (बाबु मुफ़सिदातिस सलात) ..... २५३ नमाज़ के नापसंद कार्यों का अध्याय (बाबु मकरूहातिस सलात) ..... २९१ वित्र और नफ़्ल नमाज़ों का अध्याय (बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल) ..... ३९७ स्रोत और संदर्भ (मआख़िज़ व मराजे) ७०७

पुस्तिकाओं की सूची (फ़ेहरिस्त रसाईल)

- अल-क़िलादतुल मुरस्सा ६५
- अल-क़ूतूफ़ुद्दानीया ११३
- तीजानुस्सवाब ३२१
- इज्तिनाबुल उम्माल ४८७
- अन्हारुल अनवार ५६९
- अज़हारुल अनवार ६३३
- वस्साफ़ुल राजीह ६५९

पृष्ठ ४ का ७२१

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

اجمالی فہرست

پیش لفظ ..... ۵ باب

الجماعة ..... ۳۷ باب مفسدات

الصلوٰة ..... ۲۵۳ باب مکروھات

الصلوٰة ..... ۲۹۱ باب الوتر

والنوافل ..... ۳۹۷ مآخذ و

مراجع ۷۰۷

فہرست رسائل

ہ القلادة المرصعة ..... ۶۵ ہ القطوف

الدانية ..... ۱۱۳ ہ تیجان

الصواب ..... ۳۲۱ ہ اجتناب

العمال ..... ۴۸۷ ہ انہار

الانوار ..... ۵۶۹ ہ ازھار

الانوار ..... ۶۳۳ ہ وصاف

الراجیح ۶۵۹

Fatawa Rizvia Volume Seven

Symbols

Muhaqqiq: Allama Kamal-ud-Din ibn Hammam, author of Fath al-Qadir H: Allama Muhammad Ibrahim bin Muhammad al-Halabi, author of Ghunyat al-Mustamli Sh: Allama Muhammad Amin ibn Abidin ash-Shami, author of Radd al-Muhtar T: Allama Syed Ahmad al-Tahtawi, author of Hashiya al-Durr al-Muhtar and Hashiya Maraqi al-Falah Al-Durr: Al-Durr al-Muhtar, Allama Muhammad Ala-ud-Din al-Haskafi Al-Durar: Al-Durar Sharh al-Ghurar, Mulla Khusrow Allama Muhammad bin Faramuz Bahr: Al-Bahr al-Raiq, Allama Zain-ud-Din ibn Nujaym Hindiya: Fatawa 'Alamgiri, Group of Hanafi Scholars Nahr: Al-Nahr al-Faiq, Siraj-ud-Din Umar bin Tamim Fath: Fath al-Qadir, Allama Kamal-ud-Din ibn Hammam Ghunia: Ghunyat al-Mustamli, Allama Muhammad Ibrahim bin Muhammad al-Halabi Huliya: Hulyat al-Muhalli, Ibn Amir al-Hajj

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami Page 5 of 721

फतावा रज़विया खंड सात

प्रतीक / संक्षिप्तीकरण

मुहक़्क़िक: अल्लामा कमाल-उद-दीन इब्न हम्माम, 'फ़तहुल क़दीर' के लेखक ह: अल्लामा मुहम्मद इब्राहिम बिन मुहम्मद अल-हलबी, 'गुन्यातुल मुस्तमली' के लेखक श: अल्लामा मुहम्मद अमीन इब्न आबिदीन अश-शामी, 'रद्दुल मुहतार' के लेखक त: अल्लामा सैयद अहमद अत-तहतवी, 'हाशिया अद-दुर्रुल मुहतार' और 'हाशिया मराक़िल फ़लाह' के लेखक अद-दुर्र: अद-दुर्रुल मुहतार, अल्लामा मुहम्मद अला-उद-दीन अल-हसक़फ़ी अद-दुरर: अद-दुरर शरह अल-गुरर, मुल्ला खुसरो अल्लामा मुहम्मद बिन फ़रामुज़ बहर: अल-बहरुर रैक़, अल्लामा ज़ैन-उद-दीन इब्न नुजैम हिंदिया: फतावा आलमगीरी, हनफी विद्वानों का समूह नहर: अन-नहरुल फ़ैक़, सिराज-उद-दीन उमर बिन तमीम फ़तह: फ़तहुल क़दीर, अल्लामा कमाल-उद-दीन इब्न हम्माम गुन्या: गुन्यातुल मुस्तमली, अल्लामा मुहम्मद इब्राहिम बिन मुहम्मद अल-हलबी हुल्या: हुल्यातुल मु हल्ली, इब्न अमीर अल-हज्ज

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

رموز

محقق: علامہ کمال الدین ابن ہمام صاحب فتح القدیر ح: علامہ محمد ابراہیم بن محمد الحلبی صاحب غنیۃ المستملی ش: علامہ محمد امین ابن عابدین الشامی، صاحب ردالمختار ط: علامہ سید احمد الطحطاوی صاحب حاشیہ الدرالمختار وحاشیہ مراقی الفلاح الدر: الدر المختار، علامہ محمد علاء الدین الحصکفی الدرر: الدرر شرح الغرر، ملا خسرو علامہ محمد بن فراموز بحر: البحر الرائق، علامہ زین الدین ابن نجیم ہندیہ: فتاوی عالمگیری، جماعت علمائے احناف نہر: النہر الفائق، سراج الدین عمر بن تمیم فتح: فتح القدیر، علامہ کمال الدین ابن ہمام غنیہ: غنیۃ المستملی، علامہ محمد ابراہیم بن محمد الحلبی حلیہ: حلیۃ المحلی، ابن امیر الحاج

Volume Seven Fatawa Razawiyya

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Foreword

Praise be to Allah, the "Raza Foundation," an institution established to bring the scholarly treasures and jurisprudential stores of Ala Hazrat Imam Ahmad Raza Khan Fazil-e-Barelvi (may Allah have mercy on him) to light in a modern format, is progressing towards its goal with extreme speed and success. Before this, six volumes of Fatawa Razawiyya have reached you. Now, by the grace and favor of Allah Almighty and the kind gaze of the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the seventh volume is being presented for your service. The Arabic and Persian passages of this volume have been translated by the renowned scholar and translator of numerous books, Hazrat Allama Mufti Muhammad Khan Qadri, just as the translation of the sixth volume was also the result of his penmanship.

Volume Seven

This volume consists of answers to 269 questions from "Bab al-Jama'ah" (Chapter on Congregation) to "Bab Ahkam al-Masajid" (Chapter on the Rulings of Mosques) from Volume Three of Fatawa Razawiyya (Old Edition). In addition to numerous incidental issues and benefits, the following four independent chapters are discussed in this volume:

1. Bab al-Jama'ah (Chapter on Congregation)
2. Bab Mufsidat al-Salat (Chapter on Things that Invalidate Prayer)
3. Bab Makruhat al-Salat (Chapter on Disliked Actions in Prayer)
4. Bab al-Witr wa al-Nawafil (Chapter on Witr and Voluntary Prayers)

In addition, seven research papers containing extremely weighty and valuable investigations are also included in the present volume, the names of which are:

1. Al-Qiladat al-Mursah fi Nahr al-Ajwabat al-Arba'ah (1312 AH) An eloquent refutation of four fatwas by Maulvi Ashraf Ali Thanwi.

खंड सात फतावा रजविया

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

प्रस्तावना

अल्हम्दुलिल्लाह, आला हजरत इमाम अहमद रज़ा खान फाज़िल-ए-बरेलवी (रहमतुल्लाहि अलैहि) के विद्वत्तापूर्ण खजानों और न्यायशास्त्र के भंडारों को आधुनिक तरीके से प्रकाश में लाने के लिए "रज़ा फाउंडेशन" के नाम से स्थापित संस्था अत्यंत तीव्र गति और सफलता के साथ अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रही है। इससे पहले फतावा रजविया के छह खंड आप तक पहुँच चुके हैं। अब अल्लाह ताला के फज़्ल और करम और नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की विशेष कृपा से सातवाँ खंड आपकी सेवा में प्रस्तुत किया जा रहा है। इस खंड के अरबी और फारसी गद्यांशों का अनुवाद प्रसिद्ध विद्वान और कई पुस्तकों के अनुवादक हजरत अल्लामा मुफ्ती मुहम्मद खान कादरी ने किया है, जबकि छठे खंड का अनुवाद भी उन्हीं की लेखनी का परिणाम है।

खंड सात

यह खंड फतावा रजविया (प्राचीन) के तीसरे खंड से "बाब अल-जमात" (जमात का अध्याय) से "बाब अहकाम अल-मसाजिद" (मस्जिदों के हुक्म का अध्याय) तक 269 प्रश्नों के उत्तरों पर आधारित है। कई गौण मुद्दों और लाभों के अतिरिक्त, इस खंड में निम्नलिखित चार स्वतंत्र अध्यायों पर चर्चा की गई है:

1. बाब अल-जमात (जमात का अध्याय)
2. बाब मुफसिदात अस-सलात (नमाज़ को फासिद करने वाली चीज़ों का अध्याय)
3. बाब मकरूहात अस-सलात (नमाज़ के मकरूहात का अध्याय)
4. बाब अल-वित्र व अल-नवाफिल (वित्र और नफिल नमाज़ों का अध्याय)

इसके अलावा, अत्यंत महत्वपूर्ण और बहुमूल्य शोधों से युक्त सात शोध पत्र भी इस खंड में शामिल हैं, जिनके नाम ये हैं:

1. अल-क़िलादत अल-मुरस्सा फी नहर अल-अजवाबत अल-अरबा (1312 हिजरी) मौलवी अशरफ अली थानवी के चार फतवों का प्रबल खंडन।

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

پیش لفظ

الحمد للہ علیٰ حضرت امام احمد رضا خاں فاضل بریلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے خزائن علمیہ و ذخائر فقہیہ کو جدید انداز میں منصہ شہود پر لانے کے لئے "رضا فاؤنڈیشن" کے نام سے قائم شدہ ادارہ انتہائی سرعت رفتاری اور کامیابی کے ساتھ اپنے ہدف کی طرف بڑھ رہا ہے۔ اس سے قبل فتاویٰ رضویہ کی چھ مجلدات آپ تک پہنچ چکی ہیں۔ اب اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم اور نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی نظر عنایت سے ساتویں جلد آپ کی خدمت میں پیش کی جا رہی ہے۔ اس جلد کی عربی و فارسی عبارات کا ترجمہ فاضل شہیر مترجم کتب کثیرہ حضرت علامہ مفتی محمد خان قادری نے کیا ہے جبکہ جلد ششم کا ترجمہ بھی انہیں کی رشحاتِ قلم کا نتیجہ ہے۔

جلد ہفتم

یہ جلد فتاویٰ رضویہ (قدیم) کی جلد سوم سے باب الجماعت سے باب احکام المساجد تک ۲۶۹ سوالوں کے جوابات پر مشتمل ہے۔ متعدد ضمنی مسائل و فوائد کے علاوہ اس جلد میں مندرجہ ذیل چار مستقل ابواب زیر بحث ہیں:

۱۔ باب الجماعت ۲۔ باب مفسدات الصلوٰۃ ۳۔ باب مکروہات الصلوٰۃ ۴۔ باب الوتر والنوافل

اس کے علاوہ انتہائی وقیع اور گرانقدر تحقیقات وتدقیقات پر مشتمل سات رسائل بھی پیشِ نظر جلد میں شامل ہیں جن کے نام یہ ہیں:

۱۔ القلادۃ المرصعۃ فی نحر الاجوبۃ الاربعۃ (۱۳۱۲ھ) مولوی اشرف علی تھانوی کے چار فتوؤں کا رد بلیغ

Fatawa Razawiyya (Volume Seven)

2- Al-Qutoof ad-Daaniyah li-man Ahsan al-Jama'at ath-Thaniyah (1313 AH) Rare research regarding the proof of the second congregation. 3- Teejan as-Sawab fi Qiyam al-Imam fil Mihrab (1320 AH) An exquisite discussion on the meaning of the niche (mihrab) and the Imam standing in the niche. 4- Ijtinab al-Ummal 'an Fatawa al-Juhhal (1316 AH) A fatwa card regarding the recitation of Qunoot-e-Nazila. 5- Anhar al-Anwar fi Yamm Salawat al-Asrar (1305 AH) Razawi research in proof of the Ghausiyah prayer. 6- Azhar al-Anwar min Saba Salawat al-Asrar (1305 AH) Important points regarding the Ghausiyah prayer and the method of its performance. 7- Wassaf ar-Rajeeh fi Basmalat at-Taraweeh (1312 AH) Explanation of reciting Basmalah aloud once during the completion of Taraweeh.

The following treatises could not be included in this volume due to their unavailability: 1- Ahsan al-Bar'ah fi Tanqeed Hukm al-Jama'ah Regarding the description of the first congregation. 2- Ri'ayat al-Minah fi anna at-Tahajjud Nafl aw Sunnah Whether Tahajjud prayer is voluntary (nafl) or a Sunnah. 3- Ar-Radd al-Ashadd al-Bahiyy fi Hajr al-Jama'ah al-Kanghi Regarding the description of the second congregation.

The portion related to Fatawa Razawiyya from the paper read by Dr. Rashid Ahmad Jalandhari, Director of the Institute of Islamic Culture, Lahore, at Avari Hotel on October 17, 1993, is being included in the seventh volume.

23 Jumada al-Ula 1415 AH 29 October 1994 AD Hafiz Muhammad Abdul Sattar Sa'idi Director of Education, Jamia Nizamiyya Razawiyya, Lahore

फ़तावा रज़विया (खण्ड सातवाँ)

२- अल-कुतूफ़ अद-दानिया लि-मन अहसन अल-जमाअत अथ-थानिया (१३१३ हिजरी) दूसरी जमाअत (समूह प्रार्थना) के प्रमाण से संबंधित दुर्लभ शोध। ३- तीजान अस-सवाब फी कियाम अल-इमाम फिल मेहराब (१३२० हिजरी) मेहराब (आला) के अर्थ और इमाम के मेहराब में खड़े होने पर उत्कृष्ट चर्चा। ४- इज्तिनाब अल-उम्माल 'अन फ़तावा अल-जुह्हाल (१३१६ हिजरी) कुनूत-ए-नाज़िला पढ़ने के बारे में एक फतवा कार्ड। ५- अन्हार अल-अनवार फी यम सलावत अल-असरार (१३०५ हिजरी) ग़ौसिया नमाज़ के प्रमाण में रज़वी शोध। ६- अज़हार अल-अनवार मिन सबा सलावत अल-असरार (१३०५ हिजरी) ग़ौसिया नमाज़ से संबंधित महत्वपूर्ण बिंदु और इसे पढ़ने का तरीका। ७- वसाफ़ अर-राजीह फी बसमलत अत-तरावीह (१३१२ हिजरी) तरावीह की समाप्ति पर एक बार सस्वर बिस्मिल्लाह पढ़ने का विवरण।

निम्नलिखित शोध-पत्र उपलब्ध न होने के कारण इस खंड में शामिल नहीं किए जा सके १- अहसन अल-बराअह फी तनक़ीद हुक्म अल-जमाअह पहली जमाअत के विवरण में। २- रिआयत अल-मिनाह फी अन्ना अत-तहज्जुद नफ़्ल औ सुन्नत तहज्जुद की नमाज़ नफ़्ल है या सुन्नत। ३- अर-रद्द अल-अशद्द अल-बहिय्य फी हजर अल-जमाअह अल-कंगही दूसरी जमाअत के विवरण में।

डॉ. रशीद अहमद जालंधरी, निदेशक इस्लामी संस्कृति संस्थान, लाहौर द्वारा १७ अक्टूबर १९९३ को आवारी होटल में पढ़े गए लेख का वह हिस्सा जो फ़तावा रज़विया से संबंधित है, सातवें खंड में शामिल किया जा रहा है।

२३ जुमादा अल-उला १४१५ हिजरी २९ अक्टूबर १९९४ ईस्वी हाफ़िज़ मुहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी निदेशक शिक्षा, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर

पृष्ठ ७/७२१

فتاویٰ رضویہ (جلد ہفتم)

۲- القطوف الدانیہ لمن احسن الجماعۃ الثانیۃ (۱۳۱۳ھ) جماعت ثانیہ کے ثبوت سے متعلق نادر تحقیقات ۳- تیجان الصواب فی قیام الامام فی المحراب (۱۳۲۰ھ) محراب کے معنی اور امام کے محراب میں کھڑا ہونے پر نفیس بحث ۴- اجتناب العمال عن فتاوی الجھال (۱۳۱۶ھ) قنوتِ نازلہ پڑھنے کے بارے میں ایک فتویٰ کارڈ ۵- انھار الانوار فی یم صلوۃ الاسرار (۱۳۰۵ھ) نمازِ غوثیہ کے ثبوت میں تحقیقِ رضوی ۶- ازھار الانوار من صبا صلوۃ الاسرار (۱۳۰۵ھ) نمازِ غوثیہ سے متعلق اہم نکات اور اس کے پڑھنے کا طریقہ ۷- وصاف الراجیح فی بسملۃ التراویح (۱۳۱۲ھ) ختم تراویح میں ایک بار جہر سے بسملہ پڑھنے کا بیان

مندرجہ ذیل رسائل دستیاب نہ ہونے کی وجہ سے اس جلد میں شامل نہ ہوسکے: ۱- احسن البراعۃ فی تنقید حکم الجماعۃ جماعت اولیٰ کے بیان میں ۲- رعایۃ المنہ فی ان التہجد نفل اوسنہ نمازِ تہجد نفل یا سنت ۳- الرد الاشد البہی فی ھجر الجماعۃ الکنگھی جماعت ثانیہ کے بیان میں

ڈاکٹر رشید احمد جالندھری ڈائریکٹر ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور کے ۱۷ اکتوبر ۱۹۹۳ء کو آواری ہوٹل میں پڑھے گئے مقالہ کا وہ حصہ جو فتاویٰ رضویہ سے متعلق ہے جلد ہفتم میں شامل کیا جارہا ہے۔

۲۳ جمادی الاول ۱۴۱۵ھ ۲۹ اکتوبر ۱۹۹۴ء حافظ محمد عبد الستار سعیدی ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور

Fatawa Razvia

Volume Seven

The Extraordinary Importance of Fatawa Razvia Professor Dr. Rashid Ahmad Jalandhari, Director, Institute of Islamic Culture, Lahore

It goes without saying that the secrets, wisdoms, subtleties, and realities of the steadfast religion are revealed only to those hearts that are bright and purified, and are the manifestation sites of Absolute Beauty. Consequently, these are the people who have a deep insight into the relationship between religion and society and know that religion has come into the world for the betterment of God's creation, not to increase their difficulties. Therefore, it is said that a person who is not aware of the conditions and circumstances of his society does not deserve to be called a "scholar" (Alim). The late Maulana kept the customs, traditions, and habits of the society in view in his fatwas and made every effort possible so that a Muslim could achieve the felicity of performing the rights of Allah and the rights of people with ease. Thus, he explained the fundamental point in this regard that the fulfillment of obligatory duties and avoidance of forbidden acts should be prioritized over pleasing the creation, and for the sake of avoiding discord and corruption, and for the sake of hospitality and consideration of human hearts, non-priority matters (ghayr-awla) should be abandoned. Accordingly, he states in Fatawa Razvia, Volume Four (New Edition):

"Therefore, the universal principle worth remembering in these matters is that the performance of obligatory acts and the abandonment of forbidden acts should be prioritized over pleasing people, and one should not care about anyone at all in these matters; and in performing recommended acts and abandoning non-priority ones, one should consider hospitality toward people and consideration for their hearts as important, and avoid anything that causes discord, hatred, distress, or horror."

It perhaps needs no explanation that those who neglect the spirit, wisdom, and underlying reason of the pure Sharia and emphasize following only the literal words sometimes become a cause of division and fragmentation in the Ummah and subject people to hardship and narrowness. If the fundamental purpose of the Sharia were not hidden from their sight, their dry asceticism would not let people get entangled in non-priority and meaningless matters. Explaining this point, he states:

"Similarly, regarding the habits and customs prevalent among people for which prohibition or ugliness is not proven from the pure Sharia, one should not engage in opposition and dispute for the sake of one's own elevation and purity, as all these matters are contrary to harmony and intimacy and..."

फ़तावा रज़विया

जिल्द सातवीं

फ़तावा रज़विया का असाधारण महत्व प्रोफ़ेसर डॉ. रशीद अहमद जालंधरी, निदेशक, इस्लामिक संस्कृति संस्थान, लाहौर

यह बात किसी स्पष्टीकरण की मोहताज नहीं है कि सुदृढ़ धर्म के रहस्य, हिकमतें, सूक्ष्मताएँ और वास्तविकताएँ उन्हीं दिलों पर प्रकट होती हैं जो रोशन और पाक हैं और परम सौंदर्य के प्रकट होने के स्थान हैं। अत; ये वही लोग हैं जो धर्म और समाज के संबंधों पर गहरी नज़र रखते हैं और जानते हैं कि धर्म दुनिया में ईश्वर की रचना की बेहतरी के लिए आया है, उनकी कठिनाइयाँ बढ़ाने के लिए नहीं। इसीलिए कहा गया है कि जो व्यक्ति अपने समाज की स्थितियों और परिस्थितियों से अवगत नहीं है, वह "आलिम" (विद्वान) कहलाने का पात्र नहीं है। दिवंगत मौलाना ने अपने फ़तवों में समाज के रीति-रिवाजों और प्रथाओं को ध्यान में रखा है और यथासंभव प्रयास किया है कि एक मुसलमान आसानी से अल्लाह के अधिकारों और बंदों के अधिकारों को पूरा करने का सौभाग्य प्राप्त कर सके। अतः, उन्होंने इस संबंध में बुनियादी बिंदु यह बताया है कि अनिवार्य कर्तव्यों की अदायगी और निषिद्ध कार्यों से बचने को सृष्टि की प्रसन्नता पर प्राथमिकता दी जाए, और फ़ितना और फ़साद से बचने और मानवीय दिलों के सत्कार और सम्मान के लिए गैर-प्राथमिक (गैर-औला) कार्यों को छोड़ दिया जाए। तदनुसार, वे फ़तावा रज़विया, जिल्द चौथी (नया संस्करण) में फ़रमाते हैं:

"अतः, इन मामलों में याद रखने योग्य सार्वभौमिक नियम यह है कि अनिवार्य कार्यों को करने और निषिद्ध कार्यों को छोड़ने को लोगों की प्रसन्नता पर प्राथमिकता दी जाए और इन मामलों में किसी की बिल्कुल परवाह न की जाए; और मुस्तहब (पसंदीदा) कार्यों को करने और गैर-प्राथमिक कार्यों को छोड़ने में लोगों के सत्कार और दिलों के सम्मान को महत्वपूर्ण माना जाए और फ़ितना, नफ़रत, पीड़ा और दहशत का कारण बनने से बचा जाए।"

यह बात शायद किसी स्पष्टीकरण की मोहताज नहीं है कि जो लोग पाक शरीयत की रूह, हिकमत और कारण की उपेक्षा करते हैं और केवल बाहरी शब्दों के पालन पर ज़ोर देते हैं, वे कभी-कभी उम्मत में मतभेद और बिखराव का कारण बनते हैं और लोगों को कठिनाई और तंगी में डाल देते हैं। यदि शरीयत का बुनियादी उद्देश्य उनकी नज़रों से ओझल न होता, तो उनका शुष्क वैराग्य लोगों को गैर-प्राथमिक और व्यर्थ बातों में उलझने न देता। इसी बिंदु की व्याख्या करते हुए वे फ़रमाते हैं:

"इसी तरह जो आदतें और रस्में लोगों में प्रचलित हैं और पाक शरीयत से उनकी वर्जना या बुराई साबित नहीं है, उनमें अपने बड़प्पन और पवित्रता के लिए विरोध और झगड़ा न करें, क्योंकि ये सभी मामले आपसी मेलजोल और प्रेम के विपरीत हैं और..."

पृष्ठ 8 का 721

فتاویٰ رضویہ

جلد ہفتم

فتاویٰ رضویہ کی غیر معمولی اہمیت پروفیسر ڈاکٹر رشید احمد جالندھری، ڈائریکٹر ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور

یہ بات محتاج بیان نہیں کہ دین قیم کے اسرار و حکم اور دقائق و حقائق انہی قلوب پر منکشف ہوتے ہیں جو مجلیٰ و مصفّٰی ہیں اور حسن مطلق کی جلوہ گاہ ہیں۔ چنانچہ یہی لوگ ہیں جو دین اور معاشرے کے تعلق پر گہری نظر رکھتے ہیں اور جانتے ہیں کہ دین، دنیا میں مخلوق خدا کی بہتری کے لئے آیا ہے، اس کی مشکلات میں اضافہ کرنے کے لئے نہیں آیا۔ چنانچہ کہا گیا ہے کہ جو آدمی اپنے معاشرے کے احوال و ظروف سے آگاہ نہیں وہ "عالم" کہلانے کا مستحق نہیں۔ مولانا مرحوم نے اپنے فتاویٰ میں معاشرے کے رسم و رواج اور عرف و عادات کو نگاہ میں رکھا ہے اور مقدور بھر سعی کی ہے کہ ایک مسلمان آسانی سے حقوق اللہ اور حقوق العباد کو سر انجام دینے کی سعادت حاصل کرے۔ چنانچہ انہوں نے اس سلسلہ میں بنیادی نکتہ یہ بیان کیا ہے کہ فرائض کی ادائیگی اور محرمات سے اجتناب کو رضاء مخلوق پر مقدم رکھے اور فتنہ و فساد سے بچنے اور انسانی قلوب کی مدارات و مراعات کے لئے غیر اولیٰ امور کو ترک کر دیا جائے۔
چنانچہ فتاویٰ رضویہ جلد چہارم (طبع جدید) میں فرماتے ہیں:

"پس ان امور میں ضابطہ کلیہ واجب الحفظ یہ ہے کہ فعل فرائض و ترک محرمات کو ارضاءِ خلق پر مقدم رکھے اور ان امور میں کسی کی مطلق پروانہ کرے، اور اتیانِ مستحب و ترکِ غیر اولیٰ

پر مداراتِ خلق و مراعاتِ قلوب کو اہم جانے اور فتنہ و نفرت، ایذاء اور وحشت کا باعث ہونے سے بچے۔"

یہ بات شاید کسی وضاحت کی محتاج نہیں کہ جو لوگ شریعتِ مطہرہ کی روح اور حکمت و علت سے تغافل برتتے ہیں اور ظاہری الفاظ کی پیروی کرنے پر زور دیتے ہیں، وہ بعض اوقات امت میں اختلاف و تشتت کا باعث بنتے ہیں اور لوگوں کو مشقت و تنگی سے دوچار کرتے ہیں۔ اگر ان کی نگاہ سے شریعت کا بنیادی مقصد اوجھل نہ ہوتا تو ان کا زہد خشک لوگوں کو غیر اولیٰ اور لایعنی باتوں میں الجھنے نہ دیتا۔ اسی نکتے کی وضاحت کرتے ہوئے فرماتے ہیں:

"اسی طرح جو عادات و رسوم خلق میں جاری اور شرع مطہر سے ان کی حرمت و شناعت نہ ثابت ہو ان میں اپنے ترفع و تنزہ کے لئے خلاف و جدال نہ کرے کہ یہ سب امور ائتلاف و موانست کے معارض اور"

Fatawa Razawiya Volume Seven

...are contrary to the intention and beloved of the Legislator (Shari'). Yes, yes, be alert and attentive! This is that beautiful point, sublime wisdom, path of safety, and way of dignity from which many dry ascetics and ignorant, heedless practitioners of mysticism are distanced. In their own estimation, they become cautious and pious, but in reality, they fall far from the essence of wisdom and the purpose of Sharia." (Fatawa Razawiya, Vol. 4 (Modern), p. 528)

I wanted to give more examples from the late Maulana's fatwas here, but I cannot do so due to lack of time. The fact is that the mastery and profound insight Maulana possessed in Islamic jurisprudence is fundamentally due to his deep devotion and connection with the Quran and Sunnah. Therefore, my request to the people of knowledge is that they study the late Maulana's fatwas with a deep eye, become aware of the philosophy of religion and the spirit of the age, solve people's problems, and save them from being caught in hardship and narrowness.

फतावा रज़विया जिल्द हफ़्तुम (सातवीं जिल्द)

...शारे (विधानकर्ता) की मंशा और प्रिय के विपरीत हैं। हाँ, हाँ, सावधान और सचेत रहें! कि यह वह सुंदर नुक्ता, महान हिकमत, सलामती का रास्ता और करामत की राह है जिससे बहुत से शुष्क ज़ाहिद (संयमी) और अज्ञानी व बेख़बर अहल-ए-तकश्शुफ़ (रहस्यवादी) दूर रहते हैं। वे अपने गुमान में तो सावधान और दीनदार बनते हैं, लेकिन हकीकत में वे हिकमत के सार और शरीयत के उद्देश्य से दूर जा गिरते हैं।" (फतावा रज़विया ४ (आधुनिक संस्करण) पृ. ५२८)

मैं यहाँ मरहूम मौलाना के फ़तवों से और उदाहरण देना चाहता था, लेकिन समय की कमी के कारण ऐसा नहीं कर सकता। असल बात यह है कि मौलाना को इस्लामी फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) में जो महारत और गहराई हासिल थी, उसका मूल कारण कुरान और सुन्नत के प्रति उनकी गहरी निष्ठा और जुड़ाव है। अतः विद्वानों से मेरा अनुरोध है कि वे मरहूम मौलाना के फ़तवों का गहराई से अध्ययन करें और धर्म के दर्शन व युग की भावना से अवगत होकर लोगों की समस्याओं का समाधान करें और उन्हें कठिनाई और संकीर्णता में फंसने से बचाएं।

पृष्ठ ७२१ में से ९

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

مراد و محبوب شارع کے مناقض ہیں۔ ہاں ہاں ہوشیار و گوش دار ! کہ یہ وہ نکتہ جمیلہ و حکمت جلیلہ و کوچہ سلامت و جادہ کرامت ہے جس سے بہت (سے) زاہدان خشک اور اہل تکشف جاہل و غافل ہوتے ہیں، وہ اپنے زعم میں محتاط و دین پرور بنتے ہیں اور فی الواقع مغز حکمت و مقصود شریعت سے دور پڑتے ہیں۔" (فتاویٰ رضویہ ۴ (جدید) ص ۵۲۸)

میں یہاں مولانا مرحوم کے فتاویٰ سے اور مثالیں دینا چاہتا تھا، لیکن تنگی وقت کی بنا پر ایسا نہیں کر سکتا۔ واقعہ یہ ہے کہ مولانا کو اسلامی فقہ میں جو عبور و رسوخ حاصل ہے اس کی بنیادی وجہ قرآن و سنت سے ان کی گہری شیفتگی اور وابستگی ہے۔ چنانچہ میری اہل علم سے گزارش ہے کہ وہ مولانا مرحوم کے فتاویٰ کا گہری نظر سے مطالعہ فرمائیں اور فلسفہ دین اور روح عصر سے آگاہ ہو کر لوگوں کے مسائل حل کریں اور انہیں مشقت و تنگی میں گرفتار ہونے سے بچائیں۔

Fatawa Razawiya Volume Seventh Table of Contents

Chapter of Congregation - Joining Friday prayer by joining in Tashahhud before Salam secures the Friday prayer. (Page 52) - It is an inherited Sunnah for the Imam to stand in the center of the mosque. (Page 52) - If the follower hasn't finished 'Attahiyat' and the Imam stands up or says Salam, the follower must complete 'Attahiyat'. (Page 52) - Explanation of the actual mihrab, formal mihrab, winter mosque, and summer mosque. (Page 53) - If a person is praying Fard alone and another person arrives, is it necessary for the second person to join him or not? (Page 53) - It is disliked for the Imam to stand inside the door/alcove. (Page 53) - If a person with wrong beliefs is praying on a prayer mat, another person can immediately start their prayer on that same mat. (Page 53) - Occasional permission is granted to busy students to miss the congregation under certain conditions. (Page 54) - A second congregation is permissible. (Page 54) - If followers in the first row are adjacent to the Imam due to lack of space in the mosque, is it disliked or not? (Page 58) - Should one participate in a congregation that involves 'Karahat-e-Tahrimah' (prohibitive dislike) or not? (Page 58) - Gaps in the rows are prohibited; Hadiths concerning this. (Page 61) - If there is one follower with the Imam and another person arrives, the first follower should be moved back, whether before or after the intention is tied. (Page 61) - An eight or nine-year-old boy can stand in the row of men when he is alone; it is a sin to move him and for someone else to take his place. (Page 65) - Treatise: 'Al-Qiladat al-Muras'ah fi Nahr al-Ajwibat al-Arba'ah' (The Studded Necklace for the Throats of the Four Responses) - Refutation of four fatwas of Maulvi Ashraf Ali. (Page 65) - If prayer is repeated for some reason, can a new person join it or not? (Page 52) - Should a 'Masbuq' (late joiner) perform his missed units of prayer loudly or silently? (Page 52) - An innovative method for performing 'Qada-e-Umri' (makeup prayers for a lifetime). (Page 52)

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं विषय-सूची

नमाज़ बा-जमाअत का अध्याय - तशहुद में सलाम से पहले शरीक हो जाने से जुमा मिल जाता है। (पृष्ठ ५२) - इमाम के लिए मस्जिद के बीच में खड़ा होना सुन्नत-ए-मुतवारिसा (विरासत में मिली सुन्नत) है। (पृष्ठ ५२) - मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) ने अभी अत्तहियात पूरी नहीं की थी कि इमाम खड़ा हो गया या सलाम फेर दिया, तो मुक्तदी अत्तहियात ज़रूर पूरी करे। (पृष्ठ ५२) - असली मिहराब, प्रतीकात्मक मिहराब, शीतकालीन मस्जिद और ग्रीष्मकालीन मस्जिद का वर्णन। (पृष्ठ ५३) - एक व्यक्ति अकेला फ़र्ज़ पढ़ रहा है और दूसरा आए तो उसके साथ उसे मिलना ज़रूरी है या नहीं। (पृष्ठ ५३) - इमाम का दर (आले) में खड़ा होना मकरूह (नापसंद) है। (पृष्ठ ५३) - कोई बद-मज़हब (गलत अकीदे वाला) एक मुसल्ले पर नमाज़ पढ़ रहा हो तो दूसरा उसी मुसल्ले पर फ़ौरन नमाज़ शुरू कर सकता है। (पृष्ठ ५३) - व्यस्त छात्रों को कभी-कभी जमाअत छोड़ने की अनुमति कुछ शर्तों के साथ है। (पृष्ठ ५४) - दूसरी जमाअत जायज़ है। (पृष्ठ ५४) - मस्जिद की तंगी की वजह से सफ़-ए-अव्वल (पहली कतार) के मुक्तदी इमाम से सटे हों तो कराहत है या नहीं। (पृष्ठ ५८) - ऐसी जमाअत जिसमें कराहत-ए-तहरीमी (कड़ी नापसंदगी) हो, उसमें शरीक होना चाहिए या नहीं। (पृष्ठ ५८) - कतार (सफ़) में खाली जगह छोड़ना वर्जित है, इससे संबंधित हदीसें। (पृष्ठ ६१) - इमाम के साथ एक मुक्तदी हो और दूसरा आए तो मुक्तदी को पीछे लाए, चाहे नीयत बाँधने के बाद या पहले। (पृष्ठ ६१) - आठ-नौ साल का लड़का पुरुषों की कतार में खड़ा हो सकता है जब वह अकेला हो, उसे हटाकर उसकी जगह दूसरे का खड़ा होना गुनाह है। (पृष्ठ ६५) - रिसाला (पुस्तिका): 'अल-क़िलादतुल मुरस्सा फ़ी नह्रिल अजविबातुल अरबआ' - मौलवी अशरफ़ अली के चार फ़तवों का खंडन। (पृष्ठ ६७) - किसी कारण से नमाज़ दोबारा पढ़ी जाए तो नया आदमी उसमें शरीक हो सकता है या नहीं। (पृष्ठ ५२) - मसबूक (देर से आने वाला) अपनी छूटी हुई नमाज़ ज़ोर से (जह्र) पढ़े या धीरे से। (पृष्ठ ५२) - क़ज़ा-ए-उमरी (जीवन भर की छूटी न७ज़ों) को अदा करने का एक नया तरीका। (पृष्ठ ५२)

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم فہرست مضامین

باب الجماعة - تشہد میں سلام سے پہلے شریک ہو جانے سے جمعہ مل جاتا ہے۔ (صفحہ ۵۲) - امام کے لئے وسط مسجد میں کھڑا ہونا سنت متوارثہ ہے۔ (صفحہ ۵۲) - مقتدی نے التحیات پوری نہیں کی تھی کہ امام کھڑا ہو گیا یا سلام پھیر دیا تو مقتدی التحیات ضرور پوری کرے۔ (صفحہ ۵۲) - محراب حقیقی، محراب صوری، مسجد شتوی، مسجد صیفی کا بیان۔ (صفحہ ۵۳) - ایک شخص تنہا فرض پڑھ رہا ہے اور دوسرا آئے تو اس کے ساتھ اسے ملنا ضروری ہے یا نہیں۔ (صفحہ ۵۳) - امام کو در میں کھڑا ہونا مکروہ ہے۔ (صفحہ ۵۳) - کوئی بد مذہب ایک مصلے پر نماز پڑھ رہا ہو تو دوسرا اسی مصلے پر فوراً نماز شروع کر سکتا ہے۔ (صفحہ ۵۳) - مشغول اور مصروف طلبہ کو احیاناً بشرط ترک جماعت کی اجازت ہے۔ (صفحہ ۵۴) - جماعتِ ثانیہ جائز ہے۔ (صفحہ ۵۴) - مسجد کی تنگی کی وجہ سے صف اول کے مقتدی امام سے متصل ہوں تو کراہت ہے یا نہیں۔ (صفحہ ۵۸) - ایسی جماعت جو کراہت تحریمہ پر مشتمل ہو اس میں شریک ہونا چاہئے یا نہیں۔ (صفحہ ۵۸) - صف میں فرجہ ممنوع ہے اس کے متعلق احادیث۔ (صفحہ ۶۱) - امام کے ساتھ ایک مقتدی ہو اور دوسرا آئے تو مقتدی کو پیچھے لائے خواہ نیت باندھنے کے بعد یا پہلے۔ (صفحہ ۶۱) - آٹھ نو برس کا لڑکا مردوں کی صف میں کھڑا ہو سکتا ہے جبکہ اکیلے ہو اس کو ہٹا کر اس کی جگہ پر دوسرے کا کھڑا ہونا گناہ ہے۔ (صفحہ ۶۵) - رسالہ القلادة المرصعة في نحر الاجوبة الاربعة - مولوی اشرف علی کے چار فتوؤں کا رد۔ (صفحہ ۶۵) - کسی وجہ سے نماز کا اعادہ کیا جائے تو نیا آدمی شریک ہو سکتا ہے یا نہیں۔ (صفحہ ۵۲) - مسبوق اپنی فوت شدہ نماز جہر سے پڑھے یا آہستہ۔ (صفحہ ۵۲) - قضائے عمری کے ادا کرنے کا ایک اختراعی طریقہ کار۔ (صفحہ ۵۲)

Volume Seven Fatawa Razawiya

69 | Answer to the first and fourth questions | 84 | The statement of Hazrat Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him) that 'joining the morning congregational prayer is more beloved to me than praying the entire night.' 69 | Ruling for a person with a foot disability who forms a congregation with someone before the Adhan and performs the prayer with Iqamah. | 69 | Answer to the third question 69 | An excuse nullifies the obligation of congregation, not its permissibility. | 85 | Making the fear of missing Tahajjud an excuse to skip the congregational prayer is nonsense. 69 | There is a great difference between something being real and something being ruled as such. | 85 | Tahajjud is the habit of the righteous; it draws one near to Allah Almighty, prevents sins, and is an expiation for evils. 69 | It is a Mutawatir Hadith that the reward of Surah Ikhlas is equal to one-third of the Holy Quran. | 87 | There is no conflict between Tahajjud and congregational prayer; therefore, neither of them calls for the strengthening of the other. 69 | Blessed Hadith: Performing Isha prayer in congregation is equal to half a night's standing, and Fajr prayer in congregation is equal to a full night's standing. | 87 | Not coming to the mosque after hearing the Adhan is oppression and hypocrisy. 71 | Meaning of the blessed Hadith 'Ma ajidu laka rukhsatan' and the author's research. | 87 | The time for Qaylulah (midday nap) is from Dhuha-e-Kubra until midday. 76 | The excuse of the feet is an excuse for [not] being present, not an excuse for the one present. | 88 | The cure for long and heedless sleep is to not use a pillow, not sleep immediately after eating, strongly connect the heart to the congregation at bedtime, and eat a little. 78 | Some people said Iqamah and prayed in congregation in the mosque, then the Mu'adhdhin, Imam, and others held a second congregation. The first congregation is disliked (Makruh), while the second congregation is recommended (Mustahabb). | 89 | If someone sleeps after praying Isha at nine o'clock, wakes up at ten o'clock, and prays two rak'ahs, it counts as Tahajjud. 81 | Answer to the second question | 90 | At bedtime, one should pray to Allah Almighty for the ability to join the congregation and place true trust in Him. 81 | It is not permissible to skip congregational prayer for fear of missing Tahajjud. | 81 | Appoint a trustworthy person to wake him up before the time of congregational prayer. 81 | Regarding Tahajjud, there are only encouragements, while there are terrifying warnings for abandoning the congregation. | 81 | There is discussion regarding the narrator Ibn Lahi'ah. (Footnote) 82 | It is impermissible to abandon a current Sunnah for fear of missing a future Sunnah. | 83 | One who sleeps with the intention of Tahajjud, even if he

cannot perform it, receives the reward of Tahajjud, and his sleep is a charity from Allah Almighty. |

Page 11 of 721

जिल्द सातवीं फतावा रज़विया

६९ | पहले और चौथे सवाल का जवाब | ८४ | हज़रत फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ी अल्लाह तआला अन्हु) का फरमान कि 'सुबह की जमात में शामिल होना मुझे पूरी रात की नमाज़ से ज़्यादा पसंद है।' ६९ | पैरों से मजबूर व्यक्ति के लिए हुक्म जो अज़ान से पहले एक व्यक्ति के साथ मिलकर इक़ामत के साथ जमात कर लेता है। | ६९ | तीसरे सवाल का जवाब ६९ | उज़्र (बहाना) जमात की वाजिबीयत (अनिवार्यता) को खत्म करता है, न कि इसके जायज़ होने को। | ८५ | तहज्जुद छूट जाने के डर को जमात छोड़ने का बहाना बनाना बेवकूफी है। ६९ | किसी चीज़ के हक़ीक़तन (वास्तव में) होने और हुक्मन (क़ानूनी तौर पर) होने में बहुत फ़र्क है। | ८५ | तहज्जुद नेक लोगों की आदत है और अल्लाह तआला के क़रीब करने वाला, गुनाहों से रोकने वाला और बुराइयों का कफ़्फ़ारा है। ६९ | मुतवातिर हदीस है कि सूरह इखलास का सवाब एक तिहाई क़ुरान मजीद के बराबर है। | ८७ | तहज्जुद और जमात में कोई विरोध नहीं है, इसलिए इनमें से कोई भी दूसरे को मज़बूत करने की ज़रूरत नहीं रखता। ६९ | मुबारक हदीस कि इशा की नमाज़ जमात के साथ आधी रात के क़याम के बराबर है और फ़ज्र की नमाज़ जमात के साथ पूरी रात के क़याम के बराबर है। | ८७ | अज़ान सुनकर मस्जिद में न आना ज़ुल्म और मुनाफ़िक़त (पाखंड) है। ७१ | मुबारक हदीस 'मा आजिदु लका रुख़सतन' का अर्थ और लेखक का शोध। | ८७ | क़ैलूला (दोपहर की नींद) का समय ज़ुहवा-ए-कुबरा से निस्फुल नहार (दोपहर) तक है। ७६ | पैरों का उज़्र हाज़िर होने के लिए उज़्र है, हाज़िर व्यक्ति के लिए नहीं। | ८८ | लंबी और ग़फ़लत (लापरवाही) भरी नींद का इलाज यह है कि तकिया न रखे, खाने के तुरंत बाद न सोए, सोते समय दिल को जमात से जोड़े रखे और खाना थोड़ा खाए। ७८ | कुछ लोगों ने मस्जिद में इक़ामत कहकर जमात के साथ नमाज़ पढ़ ली, फिर मोअज़्ज़िन, इमाम और दूसरे लोगों ने जमात कराई। पहली जमात मकरूह है, जबकि दूसरी जमात मुस्तहब है। | ८९ | अगर कोई व्यक्ति नौ बजे इशा पढ़कर सो गया और दस बजे उठकर दो रकात पढ़ लीं तो वह तहज्जुद हो गया। ८१ | दूसरे सवाल का जवाब | ९० | सोते समय अल्लाह तआला से जमात की तौफ़ीक़ की दुआ करे और उस पर सच्चा तवक्कुल (भरोसा) करे। ८१ | तहज्जुद छूट जाने के डर से जमात छोड़ना जायज़ नहीं है। | ८१ | किसी भरोसेमंद व्यक्ति को नियुक्त करे कि वह जमात के समय से पहले उसे जगा दे। ८१ | तहज्जुद के बारे में सिर्फ़ तरग़ीबात (प्रोत्साहन) हैं जबकि जमात छोड़ने पर भयानक वईदें (चेतावनी) हैं। | ८१ | रावी (वर्णनकर्ता) इब्न लहिया के बारे में चर्चा है। (हाशिया) ८२ | भविष्य की किसी सुन्नत के छूट जाने के डर से वर्तमान में किसी सुन्नत को छोड़ना

नाजायज़ है। | ८३ | तहज्जुद की नीयत से सोने वाला अगर तहज्जुद न भी पढ़ सके तो उसे तहज्जुद का सवाब मिलता है और उसकी नींद अल्लाह तआला की तरफ़ से सदक़ा है। |

पृष्ठ ११ / ७२१

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

۶۹ | سوال اول و چہارم کا جواب | ۸۴ | حضرت فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کا ارشاد کہ مجھے جماعت صبح میں حاضر ہونا تمام شب کی نماز سے زیادہ محبوب ہے۔ ۶۹ | پاؤں سے معذور شخص کا حکم جو اذان سے قبل ایک شخص کو ساتھ ملا کر اقامت کے ساتھ جماعت کرالیتا ہے۔ | ۶۹ | جواب سوال سوم ۶۹ | عذر ساقط وجوبِ جماعت ہے نہ کہ ساقط جواز۔ | ۸۵ | خوف فوتِ تہجد کو ترکِ جماعت کے لئے عذر بنانا بیہودگی ہے۔ ۶۹ | کسی شے کے حقیقتاً ہونے اور حکماً ہونے میں بہت فرق ہے۔ | ۸۵ | تہجد عادتِ صالحین ہے اور اللہ تعالٰی کے قریب کرنے والا، گناہ سے روکنے والا اور برائیوں کا کفارہ ہے۔ ۶۹ | حدیث متواتر ہے کہ سورۃ اخلاص کا ثواب ثلثِ قرآن مجید کے برابر ہے۔ | ۸۷ | تہجد و جماعت میں تعارض نہیں لہٰذا ان میں سے کوئی بھی دوسرے کی تقویت کا داعی نہیں۔ ۶۹ | حدیث مبارکہ کہ نماز عشاء باجماعت، نصف شب اور نماز فجر باجماعت کامل شب کے قیام کے مساوی ہے۔ | ۸۷ | اذان سن کر مسجد میں نہ آنا ظلم اور نفاق ہے۔ ۷۱ | حدیث مبارک "ماآجد لك رخصة" کا معنی اور مصنف کی تحقیق | ۸۷ | قیلولہ کا وقت ضحوہ کبریٰ سے نصف النہار تک ہے۔ ۷۶ | پاؤں کا عذر عذر فی الحضور ہے نہ عذر للحاضر | ۸۸ | طویل اور غفلت کی نیند کا علاج یہ ہے کہ تکیہ نہ رکھے، کھانے کے فوراً بعد نہ سوئے، سوتے وقت دل کو جماعت سے خوب متعلق کرے اور کھانا تھوڑا کھائے۔ ۷۸ | بعض لوگوں نے مسجد میں اقامت کہہ کر باجماعت نماز پڑھ لی، پھر مؤذن، امام اور دوسرے لوگوں نے جماعت کرائی تو جماعت مستحبہ دوسری پہلی جماعت مکروہ ہے۔ | ۸۹ | اگر کوئی شخص نو بجے عشاء پڑھ کر سو گیا دس بجے اٹھ کر دورکعتیں پڑھ لیں تو تہجد ہو گیا۔ ۸۱ | جواب سوال دوم | ۹۰ | سوتے وقت اللہ تعالیٰ سے توفیق جماعت کی دعا کرے اور اس پر سچا

توکل کرے۔ ۸۱ | تہجد فوت ہو جانے کے خوف سے ترک جماعت جائز نہیں۔ | ۸۱ | کسی معتمد کو متعین کرے کہ وقتِ جماعت سے پہلے اس کو جگادے۔ ۸۱ | تہجد کے بارے میں صرف ترغیبات ہیں جبکہ ترک جماعت پر ہولناک وعیدیں۔ | ۸۱ | ابن لہیعہ راوی میں کلام ہے۔ (حاشیہ) ۸۲ | آئندہ کسی سنت کے فوت ہو جانے کے خوف سے فی الحال کسی سنت کا ترک ناجائز ہے۔ | ۸۳ | بہ نیت تہجد سونے والا اگر تہجد نہ بھی پاسکے تو ثواب تہجد پاتا ہے اور اس کی نیند اللہ تعالٰی کی طرف سے صدقہ ہے۔ |

Fatawa-e-Razvia | Volume 7

Page	Topic	Page	Topic
91	Prioritizing Tahajjud over the first congregation is absolute falsehood because a recommended act (mustahabb) cannot be equal to an obligatory one (wajib).	116	Conditions for a Hanafi to pray behind a Shafi'i imam.
94	According to our Imams, all Sunan Rawatib are more important and emphasized than Tahajjud.	125	If the residents of a neighborhood mosque have performed the first congregation without any dislike (makruh) - with Adhan and Iqamah according to the Sunnah, led by a compatible, sound-creed, pious, knowledgeable, and correct-reciting Imam - then for those who arrive later, repeating the congregation with a second Adhan is prohibited and an innovation according to us, but it is permissible without repeating the Adhan.
95	Reconciliation between Ahadith regarding the excellence of Tahajjud and Sunan Rawatib. (Marginal Note)	128	A second congregation in the Mihrab (prayer niche) is disliked (makruh), and it is permissible without dislike if done away from the Mihrab.
99	Order of ranks among the congregation, Sunan Rawatib, and Tahajjud.	129	It is a sin to pray individually while a congregation is in progress.
100	There is no ruling of dislike (karahat) in leaving what is better (tark-e-awlawiyat).	131	It is not necessary for the followers (muqtadis) to remain seated while waiting for the Imam.
101	Summary of the author's (Mercy be upon him) treatise "Husn al-Bara'at fi Tanfeed Hukm al-Jama'at".	131	Who is a deserter of the congregation?

Page	Topic	Page	Topic
101	These are the six opinions of our noble Imams regarding the ruling of the congregation: Fard Ayn, Fard Kifayah, Wajib Ayn, Wajib Kifayah, Sunnat-e-Mu'akkadah, and Mustahabb.	132	A person with a lawful livelihood can join the congregation and stand wherever he finds space; it is a sin to prevent him from the congregation.
103	The manifestation of anger and wrath by the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) upon those who abandon the congregation.	137	One who skips the congregation without a Shari'i excuse is a severe sinner (this answer was not fully available).
110	How are Sunnah and obligation (Wujub) established?	138	If there is one follower with the Imam and another arrives, it is better for the follower to move back.
110	Definition of absolute logical and absolute principled, and the difference between them.	140	Should the Imam's prayer mat be joined to the row or separate, and if separate, by how much?
111	In a mosque on a pathway (Masjid-e-Tariq) where there is no appointed Imam and Mu'adhin, every congregation is considered a first congregation; therefore, whichever group arrives should perform the congregation with their own Adhan and Iqamah.	141	What is the ruling for people who pray before the congregation takes place?
113	Treatise: "Al-Qutoof al-Daniya li-man Ahsana al-Jama'at al-Thaniya" (Regarding proof for the second congregation).	143	The larger the congregation, the greater the reward.
113	Twelve scenarios for the permissibility and excellence		

Page	Topic	Page	Topic
	of repeating the congregation.		
115	Regulation concerning the permissibility of a second congregation.		

Page 12 of 721

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
91	तहज्जुद को पहली जमाअत पर प्राथमिकता देना सरासर गलत है क्योंकि मुस्तहब (पसंदीदा कार्य) वाजिब (अनिवार्य कार्य) के बराबर नहीं हो सकता।	116	हनफ़ी के लिए शाफ़ई इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने की शर्तें।
94	हमारे इमामों के अनुसार, सभी सुनन-ए-रवातिब तहज्जुद से अधिक महत्वपूर्ण और ताकीदी (ज़ोरदार) हैं।	125	यदि मोहल्ले की मस्जिद में स्थानीय लोगों ने सुन्नत के अनुसार अज़ान और इक़ामत के साथ, एक योग्य, सही अक़ीदे वाले, परहेज़गार, ज्ञानी और सही क़ुरआन पढ़ने वाले इमाम के साथ बिना किसी कराहत (नापसंदगी) के पहली जमाअत अदा कर ली है, तो बाद में आने वाले लोगों के लिए अज़ान को दोहराते हुए फिर से जमाअत करना हमारे नज़दीक वर्जित और बिदअत है, और अज़ान दोहराए बिना यह जायज़ है।
95	तहज्जुद और सुनन-ए-रवातिब की फ़ज़ीलत से संबंधित हदीसों में सामंजस्य। (हाशिया/नोट)	128	मेहराब में दूसरी जमाअत करना मकरूह (नापसंद) है, और मेहराब से हटकर करना बिना कराहत के जायज़ है।
99	जमाअत, सुनन-ए-रवातिब और तहज्जुद के बीच दर्जों का क्रम।	129	यदि जमाअत हो रही हो, तो अलग नमाज़ पढ़ना गुनाह है।
100	बेहतर कार्य को छोड़ने (तर्कए-अौलवियत) में कराहत का हुक्म नहीं है।	131	इमाम के इंतज़ार में मुक्तदियों (नमाज़ियों) का बैठे रहना ज़रूरी नहीं है।
101	लेखक (रहमतुल्लाहि अलैहि) के रिसाले "हुस्न-उल-बाराअत फ़ी	131	जमाअत छोड़ने वाला कौन है?

पृष्ठ	विषय
	तन्फ़ीद हुक्म-अल-जमाअत" का सारांश।
101	जमाअत के हुक्म के बारे में हमारे प्रतिष्ठित इमामों के ये छह मत हैं: फ़र्ज़-ए-ऐन, फ़र्ज़-ए-किफ़ाया, वाजिब-ए-ऐन, वाजिब-ए-किफ़ाया, सुन्नत-ए-मुअक्कदा और मुस्तहब।
103	हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का जमाअत छोड़ने वालों पर क्रोध और नाराजगी व्यक्त करना।
110	सुन्नत और वजूब (अनिवार्यता) कैसे साबित होते हैं।
110	'मुतलक़ मंतक़ी' और 'मुतलक़ उसूली' की परिभाषा और उनमें अंतर।
111	ऐसी मस्जिद (मस्जिद-ए-तरीक़) जिसका इमाम और मोअज़्ज़िन नियुक्त न हो, उसमें हर जमाअत पहली जमाअत मानी जाएगी, इसलिए जो भी समूह आए वह अपनी अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत कराए।
113	रिसाला: "अल-कुलूफ़-अल-दानिया लि-मन अहसन-अल-जमाअत-अल-सानिया" (दूसरी जमाअत के प्रमाण में)।
132	हलाल खाने वाला जमाअत में शरीक हो सकता है और जहाँ जगह मिले खड़ा हो सकता है; उसे जमाअत से रोकना गुनाह है।
137	जो बिना किसी शरीई उज़्र (बहाने) के जमाअत में शरीक न हो, वह बड़ा गुनहगार है (यह उत्तर पूरा उपलब्ध नहीं हो सका)।
138	इमाम के साथ एक मुक्तदी हो और दूसरा आ जाए तो बेहतर है कि मुक्तदी पीछे हट जाए।
140	इमाम का मुसल्ला सफ़ (क़तार) से मिला हुआ हो या अलग, और यदि अलग हो तो कितना?
141	जमाअत होने से पहले अगर कुछ लोग नमाज़ पढ़ लें, तो उनके लिए क्या हुक्म है?
143	जमाअत जितनी बड़ी होगी, सवाब उतना ही अधिक होगा।

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
113	जमाअत दोहराने की वैधता और फ़ज़ीलत की बारह स्थितियाँ।		
115	दूसरी जमाअत की वैधता से संबंधित नियम।		

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
۹۱	جماعت اولیٰ پر تہجد کی ترجیح باطل محض ہے کیونکہ مستحب واجب کے برابر نہیں ہوسکتا۔	۱۱۶	حنفی کے شافعی کی اقتداء میں نماز پڑھنے کی شرائط
۹۴	ہمارے ائمہ کے نزدیک تمام سنن رواتب تہجد سے اہم اور آکد ہیں۔	۱۲۵	اگر مسجد محلہ میں اہل محلہ نے باذان واقامت بروجہ سنت، امام موافق المذہب، سالم العقیدہ، متقی، مسائل داں، صحیح خواں کے ساتھ جماعت اولیٰ خالیہ عن الکراہت ادا کرلی پھر باقی ماندہ لوگ آئے انہیں تکرار جماعت باعادہ اذان ہمارے نزدیک ممنوع وبدعت ہے اور بلا اعادہ اذان جائز ہے۔
۹۵	تہجد اور سنن رواتب کی فضیلت سے متعلق وارد احادیث میں تطبیق۔ حاشیہ	۱۲۸	محراب میں جماعت ثانیہ مکروہ اور محراب سے ہٹ کر بلا کراہت جائز ہے۔
۹۹	جماعت، سنن رواتب اور تہجد میں درجات کی ترتیب	۱۲۹	جماعت ہورہی ہے تو الگ نماز پڑھنا گناہ ہے۔
۱۰۰		۱۳۱	

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
	ترک اولویت میں حکم کراہت نہیں۔		امام کے انتظار میں مقتدیوں کو بیٹھا رہنا ضروری نہیں۔
	مصنف علیہ الرحمۃ کے		
۱۰۱	رسالہ "حسن البراعۃ فی تنفید حکم الجماعۃ" کا خلاصہ	۱۳۱	جماعت کا تارک کون؟
	حکم جماعت کے بارے میں		
	ہمارے ائمہ کرام کے یہ چھ		حلال خور جماعت میں شریک ہوسکتا ہے اور جہاں
۱۰۱	اقوال ہیں: فرض عین، فرض کفایہ، واجب عین، واجب کفایہ، سنت مؤکدہ، مستحب۔	۱۳۲	جگہ ملے کھڑا ہوسکتا ہے اسے جماعت سے روکنا گناہ ہے۔
	حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام		
۱۰۳	کا تارکین جماعت پر اظہار غیظ و غضب۔	۱۳۷	جو بلاعذر شرعی جماعت میں شریک نہ ہو سخت گناہگار ہے (یہ جواب پورا دستیاب نہ ہوا)
۱۱۰	سنیت و وجوب کیسے ثابت ہوتے ہیں۔	۱۳۸	امام کے ساتھ ایک مقتدی ہو اور دوسرا آئے تو بہتر ہے کہ مقتدی پیچھے ہٹے۔
	مطلق منطقی اور مطلق		
۱۱۰	اصولی کی تعریف اور ان میں فرق۔	۱۴۰	امام کا مصلیٰ صف سے ملا رہے یا الگ، اور الگ رہے تو کتنا۔
۱۱۱		۱۴۱	

صفحہ	عنوان صفحہ	عنوان
	مسجد طریق جس کا امام و مؤذن معین نہیں اس میں ہر جماعت جماعت اولیٰ ہوتی ہے لہذا جو گروہ آئے اپنی اذان واقامت سے جماعت کرائے۔	جماعت ہونے سے پہلے کچھ لوگ نماز پڑھ لیں تو ان کا کیا حکم ہے۔
۱۱۳	رسالہ القطوف الدانیة لمن احسن الجماعة الثانیة (جماعت ثانیہ کے ثبوت میں)	۱۴۳ جماعت جتنی کثیر ہو ثواب زیادہ ہوگا۔
۱۱۳	تکرار جماعت کے جواز وافضلیت کی بارہ صورتیں۔	
۱۱۵	جماعت ثانیہ کے جواز سے متعلق ضابطہ	

Fatawa Razawiya Volume 7

Subject	Page	Page	Subject
Question regarding the second congregation	144	193	It is forbidden to remove clean-shaven people even if they are in the first row.
Standing in the prayer niche (mihrab) at a time of need is not disliked.	150	194	It is obligatory (wajib) to perform the five daily prayers in congregation in the mosque.
If non-followers (Ghair Muqallideen) are in the row, it will break the row.	150	194	Leaving the congregation for the sake of litanies (wazifa) or recitation etc. is not permissible.
If the Imam says 'Ameen' loudly and performs 'Raf-ul-Yadayn', can a Hanafi pray behind him or not?	151	194	Repeating the Adhan for a second congregation is impermissible; there is no harm in the Takbir.
Question regarding the second congregation	152	195	Separating a Muslim from the congregation without a valid Sharia reason is a severe injustice.
The Imam standing in the middle of the mosque is an inherited Sunnah practice.	172	196	In prayers other than Maghrib, it is necessary to wait after the Adhan so that people can finish their needs and come.
The wisdom behind building a prayer niche (mihrab)	172	196	If there is a danger in leaving one's home, this can be an excuse for missing the congregation.
A scholarly question regarding the Hadith: "When you come to the prayer and find people [praying], pray with them."	173	196	If a leper causes discord in the congregation, he should pray at home.
In matters of scholarly disagreement, it is consensusly recommended to observe the opposing view as long as it	186	197	Whoever knows the beliefs of the Wahhabis and still considers

Subject	Page
doesn't involve doing something disliked (makruh).	
Discussion on the Hadith "Even if you have already prayed" and the Quranic verse "And whoever does good voluntarily, then it is better for him."	189
If the Fajr congregation is in progress and someone arrives, should they pray the Sunnah first or join the congregation without it?	191
If the majority of people in the congregation have a need, the prayer can be held before the recommended time.	191
Whether a leper should be prevented from entering the mosque or not.	192
If Ghusl is needed and there's a fear that Fajr time will end while bathing, perform Tayammum, pray, and then repeat the prayer later.	192
Will joining the bow (Ruku) after saying Takbir count as joining the congregation or not?	192
If people pray their obligatory prayers individually and not in congregation, will they be called 'those who abandoned the congregation' or not?	193

Page	Subject
	them Muslims, the row will be broken because of him.
197	How should the Imam or a follower leave if their ablution (wudu) is broken?
198	Sunnis can hold their own congregation while a Wahhabi congregation is taking place, provided it doesn't cause strife.
198	Holding two congregations for the same obligatory prayer at the same time in one mosque is forbidden.
198	Question regarding the second congregation.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

विषय	पृष्ठ	पृष्ठ	विषय
दूसरी जमाअत से संबंधित प्रश्न	१४४	१९३	दाढ़ी मुंडे हुए लोग चाहे पहली ही सफ़ (पंक्ति) में क्यों न हों, उन्हें हटाना वर्जित है।
ज़रूरत के समय मेहराब में खड़ा होना मकरूह (नापसंद) नहीं है।	१५०	१९४	पाँचों नमाज़ें जमाअत के साथ मस्जिद में पढ़ना वाजिब है।
यदि गैर-मुक़ल्लिद सफ़ में हों तो सफ़ टूट जाएगी (कट हो जाएगी)।	१५०	१९४	वज़ीफ़ा या तिलावत आदि के कारण जमाअत छोड़ना जायज़ नहीं है।
यदि इमाम ज़ोर से 'आमीन' कहे और 'रफ़-उल-यदैन' करे, तो क्या हनफ़ी उसके पीछे नमाज़ पढ़ सकता है या नहीं?	१५१	१९४	दूसरी जमाअत के लिए अज़ान दोहराना नाजायज़ है, तकबीर (इकामह) में कोई हर्ज नहीं।
दूसरी जमाअत से संबंधित प्रश्न	१५२	१९५	बिना किसी शरई कारण के किसी मुसलमान को जमाअत से अलग करना घोर अन्याय है।
मस्जिद के बीच में इमाम का खड़ा होना सुन्नत और विरासत में मिला तरीका है।	१७२	१९६	मग़रिब के अलावा अन्य नमाज़ों में अज़ान के बाद इंतज़ार करना ज़रूरी है ताकि लोग अपनी ज़रूरतों से फ़ारिग होकर आ सकें।
मेहराब बनाने की हिकमत (बुद्धिमत्ता)	१७२	१९६	यदि घर छोड़कर आने में ख़तरा हो तो यह जमाअत छोड़ने के लिए उज़्र (कारण) हो सकता है।
हदीस "जब तुम नमाज़ के लिए आओ और लोगों को पाओ, तो उनके साथ नमाज़ पढ़ो" के बारे में एक विद्वत्तापूर्ण प्रश्न।	१७३	१९६	यदि कोढ़ी के कारण जमाअत में अशांति पैदा होती हो, तो उसे घर पर ही नमाज़ पढ़नी चाहिए।
	१८६	१९७	

विषय	पृष्ठ	पृष्ठ	विषय
विद्वानों के मतभेद के मामलों में, सर्वसम्मति से विपक्षी दृष्टिकोण का सम्मान करना मुस्तहब (पसंदीदा) है, बशर्ते कि कोई मकरूह काम न हो।			जो वहाबियों के अक़ीदे (विश्वासों) को जानने के बाद भी उन्हें मुसलमान समझे, उसके कारण सफ़ कट जाएगी।
हदीस "चाहे तुमने पहले ही नमाज़ पढ़ ली हो" और आयत "और जो कोई स्वेच्छा से नेक काम करे, तो वह उसके लिए बेहतर है" पर चर्चा।	१८१	१९७	यदि इमाम या मुक्तदी का वज़ू टूट जाए, तो उसे बाहर कैसे आना चाहिए?
फज्र की जमाअत हो रही हो और कोई आए तो वह सुन्नत पढ़कर जमाअत में शामिल हो या बिना पढ़े?	१९१	१९८	वहाबियों की जमाअत हो रही हो तो उसी समय सुन्नी अपनी जमाअत कर सकते हैं, बशर्ते कि कोई फ़ितना (कलह) न हो।
यदि जमाअत के अधिकांश लोगों को कोई ज़रूरत हो तो मुस्तहब समय से पहले जमाअत की जा सकती है।	१९१	१९८	एक मस्जिद में एक ही समय में एक ही फ़र्ज़ की दो जमाअतें वर्जित हैं।
कोढ़ी को मस्जिद से रोका जाए या नहीं?	१९२	१९८	दूसरी जमाअत से संबंधित प्रश्न।
यदि ग़ुस्ल की ज़रूरत हो और फज्र का समय ख़त्म होने का डर हो, तो तयम्मुम करके नमाज़ पढ़ ले, फिर बाद में दोहराए।	१९२		
तकबीर कहकर रुकूअ में शामिल हो जाने से जमाअत में शिरकत होगी या नहीं?	१९२		
यदि लोग अकेले-अकेले फ़र्ज़ पढ़ें और जमाअत से न पढ़ें, तो क्या वे जमाअत छोड़ने वाले कहलाएंगे या नहीं?	१९३		

موضوع	صفحہ	صفحہ
جماعت ثانیہ سے متعلق سوال	۱۴۴	۱۹۳
بوقت ضرورت محراب میں کھڑا ہونا مکروہ نہیں ۔	۱۵۰	۱۹۴
غیر مقلدین صف میں ہوں تو قطع صف ہوگا ۔	۱۵۰	۱۹۴
امام آمین بالجہر اور رفع یدین کرے تو حنفی اس کی اقتداء میں نماز پڑھ سکتا ہے یا نہیں ۔	۱۵۱	۱۹۴
جماعت ثانیہ سے متعلق سوال	۱۵۲	۱۹۵
وسط مسجد میں امام کا کھڑا ہونا مسنون متوارث ہے ۔	۱۷۲	۱۹۶
محراب بنانے کی حکمت	۱۷۲	۱۹۶

موضوع	صفحہ
داڑھی منڈے صف اول ہی میں کیوں نہ ہوں انہیں ہٹانا منع ہے ۔	۱۹۳
پانچوں نمازیں جماعت سے مسجد میں پڑھنا واجب ہے ۔	۱۹۴
وظیفہ یا تلاوت وغیرہ کے سبب جماعت چھوڑنا جائز نہیں ۔	۱۹۴
جماعت ثانیہ کے لئے اذان کا اعادہ ناجائز ہے تکبیر میں حرج نہیں ۔	۱۹۴
بلاوجہ شرعی کسی مسلمان کو جماعت سے الگ کرنا شدید ظلم ہے ۔	۱۹۵
مغرب کے علاوہ دوسری نمازوں میں اذان کے بعد انتظار کرنا ضرور ہے کہ لوگ ضرورت سے فارغ ہو کر آجائیں ۔	۱۹۶

موضوع	صفحہ	صفحہ
حدیث "اذا جئت الصلوۃ فوجدت الناس فصل معھم" کے متعلق ایک علمی سوال	۱۷۳	۱۹۶
محل اختلاف علماء میں خلاف کی مراعات بالا جماع مستحب ہے جبکہ مکروہ کا ارتکاب نہ ہو ۔	۱۸۶	۱۹۷
حدیث "وان کنت قد صلیت" اور آیہ کریمہ "من تطوع خیراً فھو خیر لہ" کی بحث ۔	۱۸۹	۱۹۷
فجر کی جماعت ہورہی ہے اور کوئی آئے تو سنت پڑھ کر جماعت میں شریک ہو یا بغیر پڑھے ۔	۱۹۱	۱۹۸
جماعت کے اکثر لوگوں کو کوئی ضرورت ہو تو مستحب وقت سے پہلے جماعت کی جا سکتی ہے ۔	۱۹۱	۱۹۸
جزامی کو مسجد سے روکا جائے یا نہیں ۔	۱۹۲	۱۹۸

موضوع	صفحہ
مکان چھوڑ کر آنے سے خطرہ ہو تو ترک جماعت کے لئے یہ عذر ہو سکتا ہے ۔	
جزامی کے باعث جماعت میں انتشار ہوتا ہو تو اسے گھر ہی نماز پڑھنا چاہیئے ۔	۱۹۶
جو وہابیہ کے عقائد سے واقف ہو کر انہیں مسلمان جانے اس کی وجہ سے صف میں قطع ہوگا ۔	۱۹۷
امام یا مقتدی کا وضو جاتا رہے تو باہر کس طرح آئے ۔	۱۹۷
وہابیہ کی جماعت ہورہی ہو اسی وقت سنی اپنی جماعت کر سکتے ہیں جبکہ فتنہ نہ ہو ۔	۱۹۸
ایک مسجد میں ایک وقت میں ایک فرض کی دو جماعتیں ممنوع ہیں ۔	۱۹۸
جماعت ثانیہ سے متعلق سوال	۱۹۸

موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ
غسل کی ضرورت ہو اور غسل کرنے میں فجر کا وقت ختم ہو جانے کا اندیشہ ہو تو تیمم کرلے نماز پڑھ لے پھر اعادہ کرے ۔	۱۹۲		
تکبیر کہہ کر رکوع میں شامل ہو جانے سے جماعت میں شرکت ہوگی یا نہیں ۔	۱۹۲		
لوگ تنہا تنہا فرض پڑھیں جماعت سے نہ پڑھیں تو وہ تارک جماعت کہلائیں گے یا نہیں ۔	۱۹۳		

Fatawa Rizvia | Volume VII

Serial No.	Right Topic	Left Topic	Page No.
199	Can 2-4 people pray fard (obligatory) prayer separately in one row or not.	For the Imam to have a prayer mat and the followers not to, if it is to create a distinction between them, it is bad; if it is out of respect for the Imam, then it is fine.	218
200	Determining prayer timings for the congregation can be done with a clock.	Description of a case where a congregation depends on a certain person.	218
200	Delaying the congregation for a specific person is permissible as long as there is time available.	Regarding the formation of rows, three things have been commanded which people have abandoned nowadays.	219
200	Definition of Sunnat-e-Muakkadah.	Ruling for the one who says the four prayer mats (mussallas) of Makkah-e-Muazzama are impermissible.	225
200	It is not permissible to show favor to a rich person solely because of their wealth, unless not doing so would cause discord.	A follower (muqtadi) cannot exercise authority over the Imam.	229
201	If there is only one follower, he should stand on the right side of the Imam, and his ankle should not be ahead of the Imam's ankle.	If food is ready and the congregation is also ready, what should be done first?	229
202	Mosques are of two types, general and specific; regarding congregation, there is a separate ruling for both.	It is time for congregation but some people have not performed ablution (wudu) yet; can the congregation be delayed for them?	230
205			231

Serial No.	Right Topic	Left Topic	Page No.
	Is delaying the congregation while waiting for the Imam permissible or not?	If there is only one follower with the Imam, should he be pulled back or not?	
206	One who habitually abandons congregation or coming to the mosque is a transgressor (fasiq).	If the lower part of the mosque is reserved for men and the roof for women, is it permissible or not?	231
207	Not considering congregation as Wajib or Sunnat-e-Muakkadah is an error.	**Section: The Latecomer (Fasl-ul-Masbuq)**	---
207	Question regarding the second congregation.	One who joins the third rak'ah of Maghrib should perform qa'dah (sitting) in their second rak'ah when praying the missed part; this is correct.	233
207	If several people pray fard individually on one prayer mat, will the fard be fulfilled or not?	One who joins the imam during Ruku should join the congregation after intention without folding hands.	235
210	References can be given from texts (matun), commentaries (shuruh), and fatawas.	In what order should the latecomer (masbuq) pray the missed rak'ahs?	235
213	Question regarding the second congregation.	If a latecomer joins the congregation while the Imam is in Sajdah-e-Sahw, the following (iqtida) will be valid.	236

क्रम संख्या	दायां विषय	बायां विषय	पृष्ठ संख्या
199	क्या एक सफ़ (पंक्ति) पर दो-चार लोग अलग-अलग फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ सकते हैं या नहीं।	इमाम के लिए मुसल्ला होना और मुक्तदियों के लिए न होना अगर इसलिए है कि दोनों में अंतर रहे तो बुरा है, और अगर इमाम के सम्मान के लिए है तो ठीक है।	218
200	जमात के लिए नमाज़ के समय का निर्धारण घड़ी से किया जा सकता है।	एक ऐसी स्थिति का वर्णन जिसमें जमात का दारोमदार किसी एक व्यक्ति पर है।	218
200	किसी विशेष व्यक्ति के लिए जमात में देरी करना जायज़ है जब तक कि समय में गुंजाइश हो।	सफ़ बनाने के संबंध में तीन बातों का हुक्म दिया गया है जिन्हें लोगों ने आजकल छोड़ रखा है।	219
200	सुन्नत-ए-मुअक्कदा की परिभाषा।	मक्का मुअज्जमा के चार मुसल्लों को नाजायज़ बताने वाले का हुक्म।	225
200	किसी अमीर व्यक्ति की केवल उसकी अमीरी के कारण रियायत करना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि रियायत न करने से कोई फ़ितना (विवाद) पैदा हो।	मुक्तदी इमाम पर अपना हुक्म नहीं चला सकता।	229
201	यदि मुक्तदी अकेला हो तो वह इमाम के दाहिनी ओर खड़ा हो और अपने टखने को इमाम के टखने से आगे न रखे।	खाना तैयार है और जमात भी तैयार है, तो पहले क्या किया जाए?	229
202	मस्जिदें दो तरह की होती हैं, आम और खास; जमात के लिहाज़ से दोनों का अलग-अलग हुक्म है।	जमात का समय हो गया है पर कुछ लोगों ने वुज़ू नहीं किया है, तो क्या उनके इंतज़ार में जमात में देरी की जा सकती है?	230

क्रम संख्या	दायां विषय	बायां विषय	पृष्ठ संख्या
205	इमाम के इंतज़ार में जमात में देरी करना जायज़ है या नहीं?	इमाम के साथ एक मुक्तदी हो तो उसे पीछे खींचना चाहिए या नहीं?	231
206	जो जमात छोड़ने या मस्जिद न आने का आदी हो, वह फ़ासिक़ (पापी) है।	मस्जिद का निचला हिस्सा पुरुषों के लिए और छत महिलाओं के लिए विशेष कर दी जाए तो जायज़ है या नहीं?	231
207	जमात को वाजिब या सुन्नत-ए-मुअक्कदा न समझना ग़लती है।	**मस्बूक का बयान (अनुभाग)**	---
207	दूसरी जमात के बारे में सवाल।	जिसे मग़रिब की तीसरी रकात मिली हो, वह अपनी छूटी हुई नमाज़ पढ़ते समय दूसरी रकात में क़ादा (बैठना) करे, यही सही है।	233
207	एक मुसल्ले पर कई लोग अलग-अलग फ़र्ज़ पढ़ें तो फ़र्ज़ अदा होगा या नहीं?	जो रुकू में शामिल हो वह नीयत के बाद बिना हाथ बाँधे जमात में शामिल हो जाए।	235
210	मूल ग्रंथों (मतून), टीकाओं (शुरूहात) और फ़तावाओं से संदर्भ दिए जा सकते हैं।	मस्बूक (देर से आने वाला) अपनी छूटी हुई नमाज़ किस क्रम में पढ़े?	235
213	दूसरी जमात के बारे में सवाल।	मस्बूक जमात में शामिल हो जाए भले ही इमाम सजदा-ए-सहव में हो, इक्तिदा (अनुसरण) सही होगी।	236

نمبر شمار	موضوع (دائیں)	صفحہ نمبر	موضوع (بائیں)	صفحہ نمبر
۱۹۹	ایک صف پر دو چار آدمی الگ الگ فرض پڑھ سکتے ہیں یا نہیں۔	۲۱۸	امام کے لئے مصلی ہونا اور مقتدیوں کے لئے نہ ہونا اگر اس لئے ہے کہ دونوں میں امتیاز رہے تو برا ہے اور اگر امام کے اکرام کے لئے ایسا ہے تو ٹھیک ہے۔	
۲۰۰	جماعت کے لئے اوقات کا تعین گھڑی سے کیا جاسکتا ہے۔	۲۱۸	ایک ایسی صورت کا بیان جس میں کسی شخص پر کسی جماعت کا دارومدار ہے۔	
۲۰۰	کسی خاص شخص کے انتظار میں تاخیر جائز ہے جبکہ وقت میں گنجائش ہو۔	۲۱۹	صف کے سلسلہ میں تین باتوں کا حکم دیا گیا جس کو لوگوں نے آج کل چھوڑ رکھا ہے۔	
۲۰۰	سنت مؤکدہ کی تعریف۔	۲۲۵	مکہ معظمہ کے چار مصلوں کو نا جائز بتانے والے کا حکم۔	
۲۰۰	کسی مالدار کی محض مالداری کے سبب رعایت کرنا جائز نہیں مگر جبکہ رعایت نہ کرنے میں فتنہ ہو۔	۲۲۹	امام پر مقتدی تحکم نہیں کر سکتا۔	

نمبر شمار	موضوع (دائیں)	موضوع (بائیں)	صفحہ نمبر
۲۰۱	مقتدی ایک ہی ہو تو امام کے برابر دہنی طرف کھڑا ہو اور پاؤں کا گٹا امام کے گٹے سے آگے نہ رکھے۔	کھانا تیار ہوا اور جماعت بھی تیار تو پہلے کیا کرے۔	۲۲۹
۲۰۲	مسجدیں دو طرح کی ہوتی ہیں عام اور خاص ، جماعت کے لحاظ سے دونوں کا الگ الگ حکم ہے۔	جماعت کا وقت ہو گیا ہے ابھی کچھ لوگوں نے وضو نہیں کیا ہے تو ان کے انتظار میں جماعت میں تاخیر کی جا سکتی ہے یا نہیں۔	۲۳۰
۲۰۵	امام کے انتظار میں جماعت میں تاخیر جائز ہے یا نہیں۔	امام کے ساتھ ایک مقتدی ہو تو اسے پیچھے کھینچنا چاہئے یا نہیں۔	۲۳۱
۲۰۶	ترک جماعت یا مسجد میں نہ آنے کا جو عادی ہے وہ فاسق ہے۔	مسجد کا نچلا حصہ مردوں کے لئے اور چھت عورتوں کے لئے مخصوص کر دیا جائے تو جائز ہے یا نہیں۔	۲۳۱
۲۰۷	جماعت کو واجب یا سنت مؤکدہ نہ جاننا غلطی ہے۔	**فصل المسبوق**	---
۲۰۷	جماعت ثانیہ کے متعلق سوال۔	جس کو مغرب کی تیسری رکعت ملی ہو وہ جب چھوٹی ہوئی نماز پڑھے تو دوسری رکعت میں قعدہ کرے یہی صحیح ہے۔	۲۳۳

نمبر شمار	موضوع (دائیں)	موضوع (بائیں)	صفحہ نمبر
۲۰۷	ایک مصلے پر چند آدمی فرداً فرداً فرض پڑھیں تو فرض ادا ہوگا یا نہیں۔	جو رکوع میں شامل ہو وہ نیت کے بعد بغیر ہاتھ باندھے جماعت میں شریک ہو جائے۔	۲۳۵
۲۱۰	متون شروح فتاوی سے حوالے دیئے جاسکتے ہیں۔	مسبوق چھوٹی ہوئی نماز کس ترتیب سے پڑھے۔	۲۳۵
۲۱۳	جماعت ثانیہ کے متعلق سوال۔	مسبوق جماعت میں شامل ہو جائے اگرچہ امام سجدہ سہو میں ہو اقتداء درست ہوگی۔	۲۳٦

Volume Seven | Fatawa Razawiyya

253 | What is the ruling on performing Sunnah prayers while the Imam is in Tashahhud and not joining the congregation? | Chapter: Things that Invalidate Prayer | 136 253 | There is no prohibition if a Masbuq repeats the Tashahhud and "Assalamu Alaika" in the final sitting of the Imam. | Does the prayer become invalid if someone fans the person praying? | 237 254 | A Masbuq shall follow the Imam in the prostration of forgetfulness but not in the final Salaam, otherwise the prayer will be invalid. | Passing in front of a person praying does not disrupt the prayer, but the one passing is sinful. | 238 254 | If the Imam is a traveler and the follower is a resident and the follower misses one or both Ruku's, how should the follower complete the prayer after the Imam's Salaam? | Up to what distance is it prohibited to pass in front of a person praying? | 239 257 | A Masbuq will recite both Surah Al-Fatiha and another Surah in their missed units, but a resident follower of a traveler Imam will remain silent in their missed units. | If the Imam stays longer than usual in the first sitting and the follower says 'Takbeer' thinking the Imam has forgotten, will the follower's prayer be invalid? | 241 269 | A Masbuq who missed three units and only caught one, how should they complete the prayer? | If a person praying Fard alone says the transition Takbeers loudly so that others join, or if a person says Takbeer loudly to inform others, will the prayer be invalid in both cases? | 242 274 | Removal of a doubt regarding a resident following a traveler. | If a follower performs Ruku or Sajda after the Imam has finished them, will their prayer be invalid? | 243 Section: Appointing a Successor | 279 | If the Imam recites the verse "O you who believe, send blessings upon him," and "Sallallahu Alayhi Wasallam" comes out of the follower's mouth out of habit, the prayer will not be invalid. | 249 279 | What should the Imam do if his ablution breaks? | A mistake that invalidates the meaning, to give a correction on it is a communal obligation. | 249 280 | | Some rules for giving a correction. | 250 286 | If the Imam appointed an unlettered person as his successor and that person appointed another, will the prayer be valid? | | 250 289 | If the successor recited a different Surah than what the Imam was reciting, will the prayer be valid? | It is permissible to give a correction regardless of the type of prayer. | 252 | After performing ablution, the Imam should pray behind the successor; he cannot remove the successor and become the Imam again himself. | 252

खंड 7 | फतवा रज़विया

253 | इमाम तशह्हुद में हो, उस समय सुन्नतें पढ़ना और जमात में शामिल न होना कैसा है? | अध्याय: नमाज़ को अमान्य करने वाली चीज़ें | 136 253 | इमाम के आखिरी कायदे में मसबूक अगर तशह्हुद और "अस्सलाम अलैका" दोहराए तो कोई मनाही नहीं। | क्या नमाज़ी को कोई पंखे से हवा करे तो नमाज़ फासिद होगी या नहीं? | 237 254 | मसबूक सज्दा सहव में इमाम का अनुसरण करेगा, सलाम में नहीं, वरना नमाज़ फासिद हो जाएगी। | नमाज़ी के आगे से गुज़रने से नमाज़ में खलल नहीं आता, गुज़रने वाला गुनहगार होता है। | 238 254 | इमाम मुसाफिर हो और मुक्तदी मुकीम, और मुक्तदी एक या दोनों रुकू न पाए, तो इमाम के सलाम के बाद मुक्तदी किस तरह नमाज़ पूरी करे? | नमाज़ी के आगे से कितनी दूरी तक गुज़रना मना है? | 239 257 | मसबूक अपनी छूटी हुई नमाज़ में फातिहा और सूरह दोनों पढ़ेगा, लेकिन मुसाफिर इमाम का मुकीम मुक्तदी खामोश रहेगा। | पहले कायदे में इमाम आदत से ज़्यादा देर लगा दे और मुक्तदी भूल समझकर तकबीर कहे तो क्या नमाज़ फासिद होगी? | 241 269 | मसबूक जिसकी तीन रकअतें छूट गई हों और सिर्फ एक मिली हो, वह किस तरह नमाज़ पूरी करे? | अकेला फर्ज़ पढ़ने वाला तकबीरें जोर से कहे ताकि लोग शामिल हों, या सूचना के लिए जोर से कहे, तो क्या नमाज़ फासिद होगी? | 242 274 | मुसाफिर के पीछे मुकीम के इक्तिदा पर एक संदेह का निवारण। | इमाम के रुकू या सज्दे से फारिग होने के बाद मुक्तदी रुकू या सज्दा करे, तो क्या नमाज़ फासिद होगी? | 243 अनुभाग: उत्तराधिकारी नियुक्त करना | 279 | इमाम ने "ऐ ईमान वालों..." आयत पढ़ी और मुक्तदी ने आदतन दरूद पढ़ा, तो नमाज़ फासिद नहीं होगी। | 249 279 | इमाम का वज़ू टूट जाए तो वह क्या करे? | अर्थ बिगाड़ने वाली गलती पर लुक़्मा देना फर्ज़-ए-किफ़ाया है। | 249 280 | | लुक़्मा देने के कुछ नियम। | 250 286 | इमाम ने एक अनपढ़ को उत्तराधिकारी बनाया और उसने दूसरे को, क्या नमाज़ सही होगी? | | 250 289 | उत्तराधिकारी ने इमाम की सूरह के अलावा दूसरी सूरह पढ़ी, क्या नमाज़ होगी? | लुक़्मा देना जायज़ है, चाहे कोई भी नमाज़ हो। | 252 | वज़ू के बाद इमाम उत्तराधिकारी के पीछे नमाज़ पढ़े; वह उसे हटाकर खुद इमाम नहीं बन सकता। | 252

पृष्ठ 15/721

253 | امام التحیات میں ہو اس وقت سنتیں پڑھنا اور جماعت میں شریک نہ ہونا کیسا ہے۔ | باب مفسدات الصلوٰۃ | 136 253 | امام کے قعدہ اخیرہ میں مسبوق تشہد کی تکرار کرے اور السلام علیک سے تکرار کرے تو کوئی ممانعت نہیں۔ | نمازی کو کوئی پنکھا سے ہوا کرے تو نماز فاسد ہوگی یا نہیں۔ | 237 254 | مسبوق سجدہ سہو میں امام کی متابعت کرے گا سلام میں نہیں ورنہ نماز فاسد ہوگی۔ | نمازی کے آگے سے گزرنے سے نماز میں خلل نہیں آتا گزرنے والا گنہگار ہوتا ہے۔ | 238 254 | امام مسافر ہو اور مقتدی مقیم اور مقتدی ایک یا دونوں رکوع نہ پائے تو امام کے سلام کے بعد مقتدی کس طرح نماز پوری کرے۔ | نمازی کے آگے سے کتنے فاصلہ تک گزرنا منع ہے۔ | 239 257 | مسبوق اپنی فوت شدہ نماز میں فاتحہ اور سورت دونوں پڑھے گا مگر مسافر امام کا مقتدی اپنی فوت شدہ نماز میں ساکت رہے گا۔ | قعدہ اولیٰ میں عادت سے زیادہ امام دیر لگا دے اور مقتدی اس خیال سے کہ امام کو سہو ہو گیا ہے تکبیر کہے تو مقتدی کی نماز فاسد ہوگی یا نہیں۔ | 241 269 | مسبوق جس کی تین رکعتیں چھوٹ گئی ہوں صرف ایک رکعت ملی ہو وہ کس طرح نماز پوری کرے۔ | تنہا فرض پڑھنے والا تکبیرات انتقالہ بلند آواز سے اس لئے کہتا ہے کہ دوسرے لوگ اس کے ساتھ شامل ہو جائیں یا کسی نمازی کے پاس کوئی اس خیال سے کھڑا ہو جائے کہ یہ تکبیر بالجہر کرے تو وہ شریک ہو اور نمازی نے اطلاع کے لئے جہر سے تکبیر کہی تو ان دونوں صورتوں میں نماز فاسد ہوگی یا نہیں۔ | 242 274 | اقتدائے مقیم بالمسافر پر ایک شبہ کا ازالہ | امام کے رکوع یا سجدہ سے فارغ ہونے کے بعد مقتدی رکوع و سجدہ کرے اس کی نماز فاسد ہوگی یا نہیں۔ | 243 | فصل الاستخلاف | | 279 | آیۃ یا ایھا الذین آمنوا صلوا علیہ امام نے پڑھی اور مقتدی کے منہ سے عادۃً صلی اللہ علیہ وسلم نکل گیا تو

نماز فاسد نہیں ہوگی۔ | 249 279 | امام کا وضو جاتا رہے تو کیا کرے۔ | ایسی غلطی جس سے معنیٰ فاسد ہوں اس پر لقمہ دینا فرض کفایہ ہے۔ | 249 280 | لقمہ دینے کے کچھ اصول | 250 286 | امام نے ایک امی کو خلیفہ بنایا اور اس نے دوسرے کو، نماز درست ہوگی یا نہیں۔ | 250 289 | امام جو سورت پڑھ رہا تھا خلیفہ نے اس کے علاوہ کوئی دوسری سورت پڑھی نماز ہوگی یا نہیں۔ | لقمہ دینا جائز ہے خواہ کوئی نماز ہو۔ | 252 | امام وضو کرنے کے بعد خلیفہ کی اقتداء میں نماز پڑھے خلیفہ کو ہٹا کر خود امام نہیں ہو سکتا۔ | 252

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

Chapter on Disliked Acts of Prayer

- If the door of the shrine's mausoleum is closed, there is no harm in praying in front of it. (Ref: 291 | Page: 302)
- It is Makruh (disliked) for the Imam to stand between pillars. (Ref: 291 | Page: 305)
- Rulings on Fard, Wajib, Sunnat-e-Muakkadah etc. (Ref: 291 | Page: 305)
- What is the ruling if the Imam's place is three yards higher than the followers? (Ref: 291 | Page: 305)
- If tobacco is nearby, the prayer will be valid, but if it smells bad, it will be Makruh. (Ref: 291 | Page: 305)
- Pulling up trouser legs above the knees while going for prostration or leaving elbows uncovered makes the prayer Makruh. (Ref: 296 | Page: 306)
- Praying by making a knot in a shawl etc. will make the prayer Makruh. (Ref: 296 | Page: 306)
- If the cap falls during prayer, picking it up is better. (Ref: 297 | Page: 308)
- Silk clothes are forbidden for men and prayer in them is Makruh; if it is the Imam, everyone's prayer becomes Makruh. (Ref: 297 | Page: 308)
- What is the ruling if the Imam lengthens the recitation or bowing for someone? (Ref: 297 | Page: 309)
- Leaving the elbow uncovered makes the prayer Makruh. (Ref: 297 | Page: 312)
- If the washerman swaps clothes and gives someone else's, praying in them is not permissible. (Ref: 398 | Page: 312)
- If a Saree or Dhoti is tied from behind, the prayer will be Makruh. (Ref: 398 | Page: 312)
- Women can pray with their hair tied in a bun. (Ref: 398 | Page: 313)
- Where wearing them is not customary, wearing them is also Makruh. (Ref: 398 | Page: 313)
- Prayer should be performed with a shawl covering the head; if it's only on the shoulder, prayer is Makruh. If it slips during prayer and comes to the shoulder, it should be put back on the head with a gesture. (Ref: 299 | Page: 313)
- It is Makruh for the sarong (Tehband) to be below the ankles. (Ref: 299 | Page: 313)
- Prayer will be Makruh if performed with only a handkerchief on the head or tied without a cap. (Ref: 299 | Page: 313)

- When is it permissible to pray while sitting? (Ref: 299 | Page: 313)
- As long as there is no penetration nor discharge of semen, Ghusl is not obligatory; one can recite Quran etc. (Ref: 300 | Page: 313)
- It is forbidden to pray with shoes placed in front; where should shoes be kept? (Ref: 300 | Page: 313)
- Wearing trousers is Makruh and prayer in them will be Makruh; similarly, prayer will be Makruh with a muffler, handkerchief, turban etc. that covers the forehead. (Ref: 301 | Page: 318)
- Prayer in uniform is Makruh, and similarly in a dhoti. (Ref: 301 | Page: 318)
- Standing in a doorway is Makruh. (Ref: 301 | Page: 318)
- What is the ruling if one leads prayer while wearing glasses? (Ref: 301 | Page: 318)
- Prayer in socks or leather socks is permissible. (Ref: 301 | Page: 318)
- Detailed explanation regarding doorways. (Ref: 301 | Page: 318)
- Treatise: Tijan al-Sawab fi Qiyam al-Imam fil Mihrab (Investigation into the meanings of Mihrab and standing in it). (Page: 321)

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द हफ़्तम

बाब मकरूहात-उस-सलात (नमाज़ के मकरूहात का बयान)

- मज़ार के रौज़े का दरवाज़ा बंद हो तो उसके सामने नमाज़ पढ़ने में हर्ज नहीं। (सन्दर्भ: २९१ | पृष्ठ: ३०२)
- सुतून के दरमियान इमाम का खड़ा होना मकरूह है। (सन्दर्भ: २९१ | पृष्ठ: ३०५)
- फ़र्ज़, वाजिब, सुन्नत-ए-मुअक्कदा वग़ैरह के अहकाम। (सन्दर्भ: २९१ | पृष्ठ: ३०५)
- इमाम की जगह मुक़्तदियों से तीन गज़ ऊँची हो तो क्या हुक्म है। (सन्दर्भ: २९१ | पृष्ठ: ३०५)
- पास में तंबाकू हो तो नमाज़ हो जाएगी और अगर उसमें बदबू हो तो मकरूह होगी। (सन्दर्भ: २९१ | पृष्ठ: ३०५)
- सज्दा को जाते हुए पाइनचों को घुटने से ऊपर चढ़ा लेना या कोहनियाँ खुली रहने से नमाज़ मकरूह होती है। (सन्दर्भ: २९६ | पृष्ठ: ३०६)
- चादर वग़ैरह की घुंडी बना कर नमाज़ पढ़ने से नमाज़ मकरूह होगी। (सन्दर्भ: २९६ | पृष्ठ: ३०६)
- नमाज़ में टोपी गिर जाए तो उठा लेना अफ़ज़ल है। (सन्दर्भ: २९७ | पृष्ठ: ३०८)
- रेशमी कपड़े मर्दों के लिए हराम हैं और उनमें नमाज़ मकरूह, और अगर इमाम हो तो सबकी मकरूह। (सन्दर्भ: २९७ | पृष्ठ: ३०८)
- किसी के वास्ते इमाम ने क़िरात या रुकूअ दराज़ किया तो क्या हुक्म है। (सन्दर्भ: २९७ | पृष्ठ: ३०९)
- कोहनी खुली रहने से नमाज़ मकरूह होती है। (सन्दर्भ: २९७ | पृष्ठ: ३१२)
- धोबी बदल कर दूसरे कपड़े दे जाए तो उन्हें पहन कर नमाज़ जायज़ नहीं। (सन्दर्भ: ३९८ | पृष्ठ: ३१२)
- साड़ी या धोती पीछे से बंधी हो तो नमाज़ मकरूह होगी। (सन्दर्भ: ३९८ | पृष्ठ: ३१२)
- जोड़ा बाँध कर औरतें नमाज़ पढ़ सकती हैं। (सन्दर्भ: ३९८ | पृष्ठ: ३१३)
- जहाँ उनका पहनने का रिवाज न हो वहाँ उनका पहनना भी मकरूह। (सन्दर्भ: ३९८ | पृष्ठ: ३१३)

- चादर सर से ओढ़ कर नमाज़ पढ़नी चाहिए, सिर्फ़ कंधे से हो तो नमाज़ मकरूह होगी। नमाज़ में सर से ढलक कर कंधे पर आ जाए तो इशारे से सर पर रख लेना चाहिए। (सन्दर्भ: २९९ | पृष्ठ: ३१३)
- गट्टे से नीचे तहबंद मकरूह है। (सन्दर्भ: २९९ | पृष्ठ: ३१३)
- सर पर रूमाल या बिला टोपी के रूमाल बाँध कर नमाज़ पढ़ने से मकरूह होगी। (सन्दर्भ: २९९ | पृष्ठ: ३१३)
- बैठ कर नमाज़ पढ़ना कब जायज़ है। (सन्दर्भ: २९९ | पृष्ठ: ३१३)
- जबकि न दुख़ूल हो न मनी निकले ग़ुस्ल वाजिब नहीं, तिलावत वग़ैरह कर सकता है। (सन्दर्भ: ३०० | पृष्ठ: ३१३)
- जूतियाँ सामने रख कर नमाज़ पढ़ना मना है, जूते कहाँ रखे जाएँ। (सन्दर्भ: ३०० | पृष्ठ: ३१३)
- पतलून पहनना मकरूह और नमाज़ भी मकरूह होगी, यूँ ही गुलूबंद, रूमाल, पगड़ी वग़ैरह जिससे पेशानी छुपी हो नमाज़ मकरूह होगी। (सन्दर्भ: ३०१ | पृष्ठ: ३१८)
- वर्दी में नमाज़ मकरूह है यूँ ही धोती में। (सन्दर्भ: ३०१ | पृष्ठ: ३१८)
- दर (दरवाज़े) में खड़ा होना मकरूह है। (सन्दर्भ: ३०१ | पृष्ठ: ३१८)
- चश्मा लगा कर नमाज़ पढ़ाए तो क्या हुक्म है। (सन्दर्भ: ३०१ | पृष्ठ: ३१८)
- जुराब या मोज़ा में नमाज़ जायज़ है। (सन्दर्भ: ३०१ | पृष्ठ: ३१८)
- दर के मुतअल्लिक़ मुफ़स्सल बयान। (सन्दर्भ: ३०१ | पृष्ठ: ३१८)
- रिसाला तीजानुस सवाब फ़ी क़ियामिल इमाम फ़िल मेहराब (मेहराब के मानी और उसमें खड़े होने की तहक़ीक़)। (पृष्ठ: ३२१)

पृष्ठ १६ कुल ७२१

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

باب مکروھات الصلوٰۃ

- مزار کے روضہ کا دروازہ بند ہو تو اس کے سامنے نماز پڑھنے میں حرج نہیں۔ (۲۹۱ | ۳۰۲)
- ستون کے درمیان امام کا کھڑا ہونا مکروہ ہے۔ (۲۹۱ | ۳۰۵)
- فرض، واجب، سنت موکدہ وغیرہ کے احکام۔ (۲۹۱ | ۳۰۵)
- امام کی جگہ مقتدیوں سے تین گز اونچی ہو تو کیا حکم ہے۔ (۲۹۱ | ۳۰۵)
- پاس میں تمباکو ہو تو نماز ہو جائے گی اور اگر اس میں بدبو ہو تو مکروہ ہوگی۔ (۲۹۱ | ۳۰۵)
- سجدہ کو جاتے ہوئے پائنچوں کو گھٹنے سے اوپر چڑھا لینا یا کہنیاں کھلی رہنے سے نماز مکروہ ہوتی ہے۔ (۲۹۶ | ۳۰۶)
- چادر وغیرہ کی گھنڈی بنا کر نماز پڑھنے سے نماز مکروہ ہوگی۔ (۲۹۶ | ۳۰۶)
- نماز میں ٹوپی گر جائے تو اٹھا لینا افضل ہے۔ (۲۹۷ | ۳۰۸)
- ریشمی کپڑے مردوں کے لئے حرام ہیں اور ان میں نماز مکروہ، اور اگر امام ہو تو سب کی مکروہ۔ (۲۹۷ | ۳۰۸)
- کسی کے واسطے امام نے قرات یا رکوع دراز کیا تو کیا حکم ہے۔ (۲۹۷ | ۳۰۹)
- کہنی کھلی رہنے سے نماز مکروہ ہوتی ہے۔ (۲۹۷ | ۳۱۲)
- دھوبی بدل کر دوسرے کپڑے دے جائے تو انہیں پہن کر نماز جائز نہیں۔ (۳۹۸ | ۳۱۲)
- ساری یادھوتی پیچھے سے بندھی ہو تو نماز مکروہ ہوگی۔ (۳۹۸ | ۳۱۲)

- جوڑا باندھ کر عورتیں نماز پڑھ سکتی ہیں۔ (۳۹۸ | ۳۱۳)
- جہاں ان کا پہننے کا رواج نہ ہو وہاں ان کا پہننا بھی مکروہ۔ (۳۹۸ | ۳۱۳)
- چادر سر سے اوڑھ کر نماز پڑھنی چاہئے صرف کندھے سے ہو تو نماز مکروہ ہوگی۔ نماز میں سر سے ڈھلک کر کندھے پر آجائے تو اشارہ سے سر پر رکھ لینا چاہئے۔ (۲۹۹ | ۳۱۳)
- گٹے سے نیچے تہبند مکروہ ہے۔ (۲۹۹ | ۳۱۳)
- سر پر رومال یا بلا ٹوپی کے رومال باندھ کر نماز پڑھنے سے مکروہ ہوگی۔ (۲۹۹ | ۳۱۳)
- بیٹھ کر نماز پڑھنا کب جائز ہے۔ (۲۹۹ | ۳۱۳)
- جبکہ نہ دخول ہو نہ منی نکلے غسل واجب نہیں تلاوت وغیرہ کر سکتا ہے۔ (۳۰۰ | ۳۱۳)
- جوتیاں سامنے رکھ کر نماز پڑھنا منع ہے، جوتے کہاں رکھے جائیں۔ (۳۰۰ | ۳۱۳)
- پتلون پہننا مکروہ اور نماز بھی مکروہ ہوگی، یوں ہی گلوبند، رومال، پگڑی وغیرہ جس سے پیشانی چھپی ہو نماز مکروہ ہوگی۔ (۳۰۱ | ۳۱۸)
- وردی میں نماز مکروہ ہے یونہی دھوتی میں۔ (۳۰۱ | ۳۱۸)
- در میں کھڑا ہونا مکروہ ہے۔ (۳۰۱ | ۳۱۸)
- چشمہ لگا کر نماز پڑھائے تو کیا حکم ہے۔ (۳۰۱ | ۳۱۸)
- جراب یا موزہ میں نماز جائز ہے۔ (۳۰۱ | ۳۱۸)
- در کے متعلق مفصل بیان۔ (۳۰۱ | ۳۱۸)
- رسالہ تیجان الصواب فی قیام الامام فی المحراب (محراب کے معانی اور اس میں کھڑے ہونے کی تحقیق) (۳۲۱)

Fatawa-e-Razvia (Volume Seven)

Page 323: The word "la ba's" (no harm) is sometimes used to dispel the illusion of harm, even if the action is Sunnah or even obligatory. Page 330: Negating harm from omission is contrary to obligation, not from the action itself. Page 331: Resolution of contradiction in Allama Shami's discourse. Page 337: Research of the late author regarding the meaning of "Mihrab" and standing in it. Page 346: The beginning of building a Mihrab in its current form was ordered by Hazrat Umar bin Abdul Aziz (RA) during the caliphate of Walid bin Abdul Malik. Page 355: Prayer is valid in a wrapping garment (Rida-e-Mushtamil). Page 357: Intentionally reciting the Quran out of order is a grave sin, but it neither necessitates Sujud al-Sahw nor repeating the prayer. Page 358: Praying while wearing or wrapping a Dalayi (quilt), shawl, etc., in an unconventional manner makes the prayer Makruh (disliked). Page 360: Tying a muffler on the head without a cap and praying is against the Sunnah. Page 362: It is permissible to hold a congregational prayer both inside the mosque and in its courtyard. Page 362: Research on praying while wearing shoes (this answer was not fully available). Page 384: If there is a bad odor of hookah, bidi, etc., in the mouth, the prayer will be Makruh; entering the mosque in such a state is also forbidden (Haram). Page 384: If one feels an itch during prayer, they should restrain themselves; otherwise, they may scratch once or twice, but no more than that. Page 384: Whether prayer is valid or not if there is a loincloth under the lower garment (Tahband), or a chin-strap (dot) in the beard, or money in the pocket. Page 385: Prayer is valid if there is a waistband (patka) around the waist. Page 385: Detailed explanation of whether prayer is valid or not if the buttons/loops of a Sherwani, Angarkha, etc., are not fastened. Page 387: Ruling on praying where there are pictures. Page 387: Which type of picture causes Karahat (dislike). Page 388: If the lower garment (Izar) is below the ankles, the prayer will be Makruh. Page 389: Ruling on praying bareheaded. Page 390: What is the ruling on prayer if a follower (Muqtadi), upon hearing the noble verse 'Muhammadun Rasulullah walladhina ma'ahu', says 'Sallallahu Alayhi Wasallam' intentionally or inadvertently. Page 329: Entering the mosque while wearing shoes is against etiquette. Etiquette is based on custom ('Urf). Page 393: If someone recites 'Lam yakunilladhina kafaru' in the first unit (rak'ah) and Surah ad-Dahr in the second, two instances of Karahat (dislike) will arise. Page 393: Prayer is permissible in the small room (hujra) of the mosque. Page 393: One who does not pray in the mosque without a valid Sharia excuse is a Fasiq (sinner) and his testimony is rejected (Mardud-ush-Shahada). Page 394: Prayer in stolen clothes will be Makruh. Page 394:

If the Imam is wearing a turban and the followers are without turbans, there is no defect in the prayer. Page 395: There is no harm in making a shirt etc. from the prayer mat (jaye namaz) received for leading a funeral prayer, nor is prayer Makruh in it.

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द सातम)

पृष्ठ 323: शब्द "ला बास" (कोई हर्ज नहीं) कभी-कभी भ्रम दूर करने के लिए आता है, भले ही वह कार्य सुन्नत या अनिवार्य हो। पृष्ठ 330: छोड़ने से हर्ज की नफ़ी (इनकार) करना अनिवार्यता (वजुब) के विपरीत है, न कि कार्य से। पृष्ठ 331: अल्लामा शामी के कथन में अंतर्विरोध का समाधान। पृष्ठ 337: मेहराब के अर्थ और उसमें खड़े होने के बारे में लेखक (रह.) का शोध। पृष्ठ 346: वर्तमान स्वरूप में मेहराब के निर्माण की शुरुआत वलीद बिन अब्दुल मलिक के खिलाफत काल में हज़रत उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (रज़ि.) ने फरमाई। पृष्ठ 355: रिदा-ए-मुश्तमिल (लपेटने वाली चादर) में नमाज़ सही है। पृष्ठ 357: जानबूझकर क़ुरआन मजीद को क्रम के विपरीत पढ़ना बड़ा गुनाह है, लेकिन इससे न सजदा-ए-सहव वाजिब होगा और न ही नमाज़ दोबारा पढ़नी होगी। पृष्ठ 358: दलाई, चादर आदि को असामान्य तरीके से ओढ़कर या पहनकर नमाज़ पढ़ने से नमाज़ मकरूह होती है। पृष्ठ 360: बिना टोपी के मफलर सिर पर बांधकर नमाज़ पढ़ना सुन्नत के खिलाफ है। पृष्ठ 362: मस्जिद के अंदर और उसके आँगन दोनों में जमाअत करना जायज़ है। पृष्ठ 362: जूते पहनकर नमाज़ पढ़ने पर शोध (यह उत्तर पूर्ण रूप से उपलब्ध नहीं हो सका)। पृष्ठ 384: हुक्का, बीड़ी आदि की बदबू मुँह में हो तो नमाज़ मकरूह होगी, ऐसी स्थिति में मस्जिद में जाना भी हराम है। पृष्ठ 384: नमाज़ में खुजली महसूस हो तो उसे रोके वरना एक या दो बार खुजला ले, उससे ज़्यादा नहीं। पृष्ठ 384: तहबंद के नीचे लंगोट हो या दाढ़ी में डाट (ठुड्डी की पट्टी) हो या जेब में रुपया-पैसा हो, नमाज़ सही होगी या नहीं। पृष्ठ 385: कमर में पटका हो तो नमाज़ सही है। पृष्ठ 385: शेरवानी, अंगरखे आदि के बटन या घुंडी न लगी हो तो नमाज़ होती है या नहीं, इसका विस्तृत विवरण। पृष्ठ 387: जहाँ चित्र हों वहाँ नमाज़ पढ़ने का हुक्म। पृष्ठ 387: किस प्रकार के चित्र से कराहत (नापसंदगी) पैदा होती है। पृष्ठ 388: यदि पाजामा/तहबंद टखनों से नीचे हो तो नमाज़ मकरूह होगी। पृष्ठ 389: नंगे सिर नमाज़ पढ़ने का हुक्म। पृष्ठ 390: आयत-ए-करीमा 'मुहम्मदुर रसूलुल्लाह वल्लज़ीना मअहू' सुनकर यदि मुक्तदी ने जानबूझकर या भूलवश 'सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम' कहा तो नमाज़ का क्या हुक्म है। पृष्ठ 329: जूते पहनकर मस्जिद में जाना अदब के खिलाफ है। अदब की बुनियाद प्रथा (उर्फ़) पर है। पृष्ठ 393: यदि किसी ने पहली रकात में 'लम यकुनिल्लज़ीना कफरू' और दूसरी में 'सूरा दहर' पढ़ी तो इससे दो कराहतें पैदा होंगी। पृष्ठ 393: मस्जिद के हुजरे (कमरे) में नमाज़ जायज़ है। पृष्ठ 393: जो बिना किसी शरीई बहाने के मस्जिद में नमाज़ नहीं पढ़ता, वह फासिक़ है और उसकी गवाही रद्द है (मर्दूद-उश-शहादत)। पृष्ठ 394: चोरी के कपड़ों में नमाज़ मकरूह होगी। पृष्ठ 394: यदि इमाम ने इमामा

(पगड़ी) बाँधा हो और मुक्तदी बिना इमामे के हों, तो नमाज़ में कोई खराबी नहीं है। पृष्ठ 395: जनाज़े की नमाज़ पढ़ाने के बदले जो जाए-नमाज़ मिलती है, उसका कुर्ता आदि बनाने में कोई हर्ज नहीं है और न ही उसमें नमाज़ मकरूह है।

पृष्ठ 17/721

۳۲۳ کلمہ لا باس کبھی دفع توہم باس کیلئے آتا ہے اگرچہ وہ کام سنت بلکہ واجب ہو۔ ۳۳۰ منافی وجوب، ترک سے نفی حرج ہے نہ کہ فعل سے۔ ۳۳۱ علامہ شامی کے کلام میں تنافی کا رفع۔ ۳۳۷ محراب کے معنی اور اس میں قیام کے بارے میں مصنف علیہ الرحمہ کی تحقیق۔ ۳۴۶ موجودہ صورت میں محراب کی تعمیر کا آغاز ولید بن عبدالملک کے عہد خلافت میں حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا۔ ۳۵۵ ردائے مشتمل میں نماز صحیح ہے۔ ۳۵۷ قرآن مجید قصداً خلاف ترتیب پڑھنا سخت گناہ ہے لیکن خلاف ترتیب سے نہ سجدہ سہو واجب ہو گا نہ نماز کا اعادہ ۳۵۸ دلائی، چادر وغیرہ خلاف معتاد اوڑھ یا پہن کر نماز پڑھنے سے نماز مکروہ ہوتی ہے۔ ۳۶۰ بغیر ٹوپی کے گلوبند سر پر باندھ کر نماز پڑھنا خلاف سنت ہے۔ ۳۶۲ مسجد کے اندر اور اس کے صحن دونوں میں جماعت کرنی جائز ہے۔ ۳۶۲ جوتے پہن کر نماز پڑھنے کی تحقیق (یہ جواب پورا دستیاب نہ ہوسکا) ۳۸۴ حقہ، بیڑی وغیرہ کی بدبو منہ میں ہو تو نماز مکروہ ہوگی، ایسی حالت میں مسجد میں جانا بھی حرام۔ ۳۸۴ نماز میں کھجلی معلوم ہو تو ضبط کرے ورنہ ایک یا دو بار کھجلائے اس سے زیادہ نہیں۔ ۳۸۴ تہبند کے نیچے لنگوٹ ہو یا ڈاڑھی میں ڈاٹ ہو یا جیب میں روپیہ پیسہ ہو نماز صحیح ہو گی یا نہیں۔ ۳۸۵ کمر میں پٹکا ہو تو نماز صحیح ہے۔ ۳۸۵ شیروانی، انگرکھے وغیرہ کے بٹن گھنڈی نہ لگے ہوں تو نماز ہوتی ہے یا نہیں، اس کا مفصل بیان ۳۸۷ جہاں تصویریں ہوں وہاں نماز پڑھنے کا حکم ۳۸۷ کس تصویر سے کراہت پیدا ہوتی ہے۔ ۳۸۸ گٹے سے نیچے ازار ہو تو نماز مکروہ ہوگی۔ ۳۸۹ ننگے سر نماز پڑھنے کا حکم ۳۹۰ آیہ کریمہ محمد رسول اللہ والذین معہ کو سن کر مقتدی نے قصداً یا سہواً صلی اللہ علیہ وسلم کہا تو نماز کا کیا حکم ہے۔ ۳۲۹ جوتے پہن کر مسجد میں جانا خلاف ادب ہے۔ ادب کی بنا عرف پر ہے ۳۹۳

کسی نے پہلی آیت میں لم یکن الذین کفروا اور دوسری میں سورہ دہر پڑھی تو اس سے دو کراہتیں پیدا ہوں گی۔ ۳۹۳ مسجد کے حجرہ میں نماز جائز ہے۔ ۳۹۳ جو بلاعذر شرعی مسجد میں نماز نہ پڑھتا ہو وہ فاسق اور مردود الشہادۃ ہے۔ ۳۹۴ مسروقہ کپڑوں میں نماز مکروہ ہوگی۔ ۳۹۴ امام عمامہ باندھے ہو مقتدی بلا عمامہ کے ہوں تو نماز میں کوئی خرابی نہیں ۳۹۵ نماز جنازہ پڑھانے میں جو جائے نماز ملتی ہے اس کا کرتہ وغیرہ بنانے میں کوئی حرج نہیں، نہ اس میں نماز مکروہ۔

Fatawa Rizwia - Volume 7

Chapter: Bab al-Witr wal-Nawafil (Chapter on Witr and Nawafil)

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)	Page
397	Chapter on Witr and Nawafil	397	If the Sunnah prayers before Jumu'ah are missed, they should be offered after Jumu'ah within the time; they will be counted as performance (Ada), not as missed (Qada).	422
397	One who has already performed the Fard prayer, and the congregation for that same Fard is established, he should join with the intention of Nafil.	397	If Fajr Fard has been performed but Sunnah are missed, perform them after the sun has risen high, not before that.	424
397	Nafil in new clothes or new shoes is permissible as long as the shoes do not prevent the pads of the toes from touching the ground.	397	If the Fajr congregation is underway and there is no opportunity to pray Sunnah, it is necessary to join the congregation.	425
398	Whether praying Witr in congregation at the mosque or alone at home in Ramadan is better, there is disagreement among scholars.	398	It is Makruh to perform Nafil and Sunnah in congregation; however, there is no harm if Witr congregation happens occasionally outside of Ramadan.	426
400	Can Witr be prayed in congregation if Isha was prayed in congregation or not.	400	All voluntary (Nawalil) prayers except Tarawih, Kusuf, and Istisqa are permissible in congregation provided there is no 'Tada'i' (formal invitation/announcement), otherwise they are Makruh.	430
400		400	Meaning of 'Tada'i'.	430

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)	Page
	Tahajjud is a Sunnah Mustahabba and superior to all other Mustahabb prayers.			
410	It is better to perform all Nawafil at home, whether they are regular (Ratiba) or non-regular (Ghair-Ratiba), except Tarawih and Tahiyyatul Masjid.	410	Method and timing for performing Salatul Tasbih.	442
412	Congregation for Nafil with Tada'i is Makruh; the same rule applies to Kusuf etc.	412	Four rak'ats of Tarawih or Nafil with one intention; it is permissible to read Durood Sharif, Dua etc. in the first sitting (Qa'da-e-Aula) and Thana in the third.	443
417	The method invented for 'Qaza-e-Umri' on the last Friday of Ramadan is wrong and an evil innovation (Bid'at-e-Shania).	417	A prayer of an adult is not valid behind a minor, even if it is a Nafil prayer.	444
418	Praying during the days of Ashura is an excellent form of worship.	418	Salatul Dhuha and Salatul Chasht are one and the same.	445
419	How to make the intention (Niyat) for Witr.	419	Innovation (Jiddat) in the legal (Shari'i) sense is not good.	445
420	It is proven from Hadiths that the blessed feet of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him and his family) would swell due to long standing (Qiyam).	420	Tahajjud is at least two rak'ats.	446
421	Praying the last Nafil of Isha while sitting is a specialty of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him).	421	Tahajjud should be performed after sleeping for a while.	446
422				

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)	Page
	One who performs Tahajjud can pray Witr after Tarawih.			
422	If some rak'ats of Tarawih are missed from the congregation, perform them before or after Witr.			
446	Which Surahs are recited in Salatul Tasbih, Witr, and the Sunnah of Fajr.	446	Ruling on Shabina.	462

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

अध्याय: बाबुल वित्र वल नवाफ़िल (वित्र और नफ़्ल नमाज़ों का अध्याय)

पृष्ठ	विषय (दायां कॉलम)	पृष्ठ	विषय (बायां कॉलम)	पृष्ठ
३९७	बाबुल वित्र वल नवाफ़िल	३९७	जुमा से पहले की सुन्नतें छूट जाएं तो जुमा के बाद वक़्त के अंदर पढ़ ले, वे अदा में शुमार होंगी क़ज़ा में नहीं।	४२२
३९७	जो फ़र्ज़ पढ़ चुका है और उसी फ़र्ज़ की जमाअत क़ायम हुई तो वह नफ़्ल की नियत से शरीक हो जाए।	३९७	फ़ज्र के फ़र्ज़ पढ़ ले और सुन्नतें रह जाएं तो सूरज बुलंद होने के बाद पढ़े, उससे पहले नहीं।	४२४
३९७	नए कपड़े या नए जूतों में नफ़्ल जायज़ है जबकि उंगलियों के पेट ज़मीन से लगने में जूते रुकावट न बनें।	३९७	फ़ज्र की जमाअत हो रही है और सुन्नत पढ़ने का मौक़ा न हो तो जमाअत में शरीक होना ज़रूरी है।	४२५
३९८	रमज़ान शरीफ़ में वित्र बा-जमाअत मस्जिद में पढ़ना अफ़ज़ल है या घर में तन्हा, इसमें उलेमा का इख़्तिलाफ़ है।	३९८	नफ़्ल और सुन्नतें जमाअत से पढ़ना मकरूह है, रमज़ान शरीफ़ के अलावा वित्र की जमाअत कभी-कभार हो जाए तो कोई हर्ज़ नहीं।	४२६
४००	इशा जमाअत से पढ़ी हो तो वित्र जमाअत से पढ़ सकता है या नहीं।	४००	तरावीह, कुसूफ़ और इस्तिस्क़ा के अलावा तमाम नवाफ़िल जमाअत से जायज़ हैं बशर्ते कि तदाई (बुलावे) के साथ न हों, वरना मकरूह।	४३०
४००	तहज्जुद सुन्नत-ए-मुस्तहब्बा है और तमाम मुस्तहब्ब नमाज़ों से अफ़ज़ल है।	४००	तदाई के मानी।	४३०
४१०	तरावीह और तहिय्यतुल मस्जिद के अलावा तमाम नवाफ़िल, चाहे रतिबा हों या ग़ैर-रतिबा, घर में पढ़ना अफ़ज़ल है।	४१०	सलातुल तस्बीह पढ़ने की तरकीब और वक़्त।	४४२
४१२		४१२		४४३

पृष्ठ	विषय (दायां कॉलम)	पृष्ठ	विषय (बायां कॉलम)	पृष्ठ
	नफ़्ल की जमाअत तदाई के साथ मकरूह है, कुसूफ़ वग़ैरह का भी यही हुक्म है।		तरावीह या नफ़्ल एक नियत से चार रकअत; पहले क़ायदे में दुरूद शरीफ़, दुआ वग़ैरह और तीसरी में सना पढ़ना जायज़ है।	
४१७	रमज़ान शरीफ़ के आख़िरी जुमा में 'क़ज़ा-ए-उमरी' के लिए जो तरीक़ा ईजाद किया गया है, वह ग़लत और बदअत-ए-शनीआ है।	४१७	बालिग की नमाज़ नाबालिग के पीछे जायज़ नहीं, चाहे नफ़्ल ही क्यों न हो।	४४४
४१८	अयाम-ए-आशूरा में नमाज़ पढ़ना बेहतरीन इबादत है।	४१८	नमाज़-ए-ज़ुहा और नमाज़-ए-चाश्त एक ही है।	४४५
४१९	वित्र की नियत किस तरह की जाए।	४१९	शरई मायनों में जिद्दत (नयापन) अच्छी नहीं।	४४५
४२०	तवील क़ियाम की वजह से हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पाए मुबारक में वरम (सूजन) होना हदीसों से साबित है।	४२०	तहज्जुद कम से कम दो रकअत है।	४४६
४२१	इशा की आख़िरी नफ़्ल बैठकर पढ़ना हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की विशेषता है।	४२१	कुछ सोने के बाद तहज्जुद पढ़ना चाहिए।	४४६
४२२	तहज्जुद पढ़ने वाला तरावीह के बाद वित्र पढ़ सकता है।			
४२२	तरावीह की कुछ रकअतें जमाअत से छूट गई हों तो उनको वित्र से पहले या बाद में पढ़ ले।			
४४६	सलातुल तस्बीह, वित्र और सुन्नत-ए-फ़ज्र में कौन-कौन सी सूरतें पढ़ी जाएं।	४४६	शबीना का हुक्म।	४६४

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

باب الوتر والنوافل

صفحہ	عنوانات (دایاں کالم)	صفحہ	عنوانات (بایاں کالم)	صفحہ
۳۹۷	باب الوتر والنوافل	۳۹۷	جمعہ سے پہلے کی سنتیں چھوٹ جائیں تو جمعہ کے بعد وقت کے اندر پڑھ لے ادا میں شمار ہوں گی قضا میں نہیں۔	۴۲۲
۳۹۷	جو فرض پڑھ چکا ہے اور اسی فرض کی جماعت قائم ہوئی تو وہ بہ نیت نفل شریک ہو جائے۔	۳۹۷	فجر کے فرض پڑھ لے اور سنتیں رہ جائیں تو سورج بلند ہونے کے بعد پڑھے اس سے پہلے نہیں۔	۴۲۴
۳۹۷	نئے کپڑے یا نئے جوتے میں نفل جائز ہے جبکہ انگلیوں کے پیٹ زمین سے لگنے میں جوتے مانع نہ ہوں۔	۳۹۷	فجر کی جماعت ہو رہی ہے اور سنت پڑھنے کا موقع نہ ہو تو جماعت میں شریک ہونا ضروری ہے۔	۴۲۵
۳۹۸	رمضان شریف میں وتر باجماعت مسجد میں پڑھنا افضل ہے یا گھر میں تنہا، اس میں علماء کا اختلاف ہے۔	۳۹۸	نفل اور سنتیں جماعت سے پڑھنا مکروہ ہے، رمضان شریف کے علاوہ وتر کی جماعت احیاناً ہو جائے تو حرج نہیں۔	۴۲۶
۴۰۰		۴۰۰		۴۳۰

صفحہ	عنوانات (دایاں کالم)	صفحہ	عنوانات (بایاں کالم)	صفحہ
	عشاء جماعت سے پڑھی ہو تو وتر جماعت سے پڑھ سکتا ہے یا نہیں		تراویح، کسوف، اور استسقاء کے علاوہ تمام نوافل جماعت سے جائز ہیں جبکہ تداعی کے ساتھ نہ ہوں ورنہ مکروہ۔	
۴۰۰	تہجد سنت مستحبہ ہے اور تمام مستحب نمازوں سے افضل	۴۰۰	تداعی کے معنی	۴۳۰
۴۱۰	تراویح و تحیۃ المسجد کے علاوہ تمام نوافل خواہ راتبہ ہوں یا غیر راتبہ گھر میں پڑھنا افضل ہے۔	۴۱۰	صلوۃ التسبیح پڑھنے کی ترکیب اور وقت	۴۴۲
۴۱۲	نفل کی جماعت تداعی کے ساتھ مکروہ ہے، کسوف وغیرہ کا بھی یہی حکم ہے۔	۴۱۲	تراویح یا نوافل ایک نیت سے چار رکعت، قعدہ اولی میں درود شریف، دعاء وغیرہ اور تیسری میں ثناء پڑھنا جائز ہے۔	۴۴۳
۴۱۷	رمضان شریف کے اخیر جمعہ میں قضائے عمری کے لئے جو طریقہ اختراع کیا گیا ہے وہ غلط اور بدعت شنیعہ ہے۔	۴۱۷	بالغ کی نماز نابالغ کے پیچھے جائز نہیں خواہ نفل ہی ہو۔	۴۴۴
۴۱۸	ایام عاشورہ میں نماز پڑھنا بہترین عبادت ہے۔	۴۱۸	نماز ضحی اور نماز چاشت ایک ہی ہے۔	۴۴۵

صفحہ	عنوانات (دایاں کالم)	صفحہ	عنوانات (بایاں کالم)	صفحہ
۴۱۹	وتر کی نیت کس طرح کی جائے۔	۴۱۹	شرعی معنوں میں جدّت اچھی نہیں۔	۴۴۵
۴۲۰	طویل قیام کی وجہ سے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے پائے مبارک میں ورم ہونا حدیثوں سے ثابت ہے۔	۴۲۰	تہجد کم از کم دو رکعت ہے۔	۴۴۶
۴۲۱	عشاء کی آخری نفل بیٹھ کر پڑھنا حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کی خصوصیت ہے۔	۴۲۱	کچھ سونے کے بعد تہجد پڑھنا چاہئے۔	۴۴۶
۴۲۲	تہجد پڑھنے والا تراویح کے بعد وتر پڑھ سکتا ہے۔			
۴۲۲	تراویح کی کچھ رکعتیں جماعت سے چھوٹ گئی ہوں تو ان کو وتر سے پہلے یا بعد پڑھ لے۔			
۴۴۶	صلوۃ التسبیح، وتر اور سنت فجر میں کون کون سی سورتیں پڑھی	۴۴۶	شبینہ کا حکم۔	۴۶۲

Fatawa Razawiyya Volume 7

[Table of Contents] - ... go. - Talking after praying Sunnah and before praying Fard decreases the reward of the Sunnah, but they are not invalidated, nor does it cause any harm to the Fard; however, repeating the Sunnah is better. | 448 | 467 - A person who prays Isha alone cannot join the Witr congregation. | | - It is prohibited to leave the mosque without performing prayer. | 450 | 468 - Is it permissible for two Hafiz in one mosque to lead ten rak'ahs of Taraweeh each, and for the second one to recite the same portions that the first one recited? | | - Praying ten rak'ahs of Taraweeh with one Salaam is permissible but disliked (Makruh). | 452 | 468 - A person who prays Isha alone can join the Taraweeh congregation but cannot join the Witr congregation. | | - The most correct view is that the prayer of adults behind minors is not valid. | 455 | 469 - On the day of completing the Quran, there is no harm in concluding Taraweeh in the twentieth rak'ah by reciting from 'Alif Lam Mim' to 'Muflihun' and a few other verses like 'Ma Kana Muhammad' etc. | | - Taraweeh is Sunnah Mu'akkadah; calling it 'Sunnah of Umar' and labeling it an innovation (bid'ah) is ignorance. | 457 | 471 - One who leaves Taraweeh without a Sharia excuse is a transgressor (fasiq) if it becomes a habit. | | - Completing the recitation of the entire Quran once in Taraweeh is Mu'akkadah. | 458 | 472 - A specific case of receiving payment for completing the Quran recitation. | | 472 - It is permissible to pray Taraweeh with only Surah al-Fatihah and Surah al-Ikhlas, but it is better to recite from Surah al-Fil onwards, as is common practice. | 459 | 472 - Shabina (completing the Quran in a single night's prayer) is disliked. | | 472 - In the completion of the Quran during Taraweeh, Bismillah should be recited aloud once. | 459 | 472 - Ruling on raising hands for supplication after every four rak'ahs of Taraweeh. | | 472 - Taraweeh starting from 'Alam Tara Kayfa' (Surah al-Fil) is permissible; supplicating after every 'Tarweeha' (break after four rak'ahs) is also permissible. | 460 | 473 - Removal of a doubt regarding Taraweeh. | | - Is it permissible for one Hafiz to lead twelve rak'ahs in one mosque and eight rak'ahs in another? | 460 | 474 - Ruling on reciting Bismillah aloud before every Surah in Taraweeh. | | - It is prohibited to leave the Taraweeh congregation without a Sharia excuse. | 461 | 474 - The method of performing Taraweeh. | | - Is it permissible for a person to lead twenty rak'ahs in one place and then lead another twenty rak'ahs in another place? | 463 | 475 - Question regarding Shabina. | | - Reciting "A'udhu billahi min an-nar wa min sharri al-kuffar..." etc. at Surah at-Tawbah has no basis; rather, it is among the innovations of common people. | | 481 - Regarding someone who says that regarding listening to the Holy

Quran in Taraweeh... there is no argument from generalities, nor any analogy, nor anything specific from a Mujtahid. | 482 | 496

Page 19 of 721

फतावा रज़विया जिल्द 7

[विषय सूची] - ...जाएं। - सुन्नतें पढ़ने के बाद और फर्ज़ पढ़ने से पहले बातें करने से सुन्नतों का सवाब (पुण्य) तो कम हो जाता है मगर वे बातिल (अमान्य) नहीं होतीं, और न ही फर्ज़ में कोई कमी आती है; हाँ, सुन्नतों को दोबारा पढ़ना बेहतर है। | 448 | 467 - ईशा की नमाज़ अकेले पढ़ने वाला वित्र की जमात में शामिल नहीं हो सकता। | | - मस्जिद से नमाज़ पढ़े बिना चले जाना मना है। | 450 | 468 - क्या एक मस्जिद में दो हाफिज़ दस-दस रकअतें तरावीह पढ़ाएं और जो पारा पहले हाफिज़ ने पढ़ा है वही दूसरा भी पढ़े, ऐसा जायज़ है या नहीं? | | - तरावीह की दस रकअतें एक सलाम के साथ पढ़ना जायज़ है लेकिन मकरूह (नापसंद) है। | 452 | 468 - ईशा की नमाज़ अकेले पढ़ने वाला तरावीह की जमात में शामिल हो सकता है लेकिन वित्र की जमात में शामिल नहीं हो सकता। | | - सही बात यह है कि बालिगों (वयस्कों) की नमाज़ नाबालिगों (बच्चों) के पीछे सही नहीं है। | 455 | 469 - कुरान मुकम्मल होने के दिन बीसवीं रकअत में 'अलिफ़ लाम मीम' से 'मुफ़लिहून' तक और कुछ दूसरी आयतें जैसे 'मा काना मुहम्मद' आदि पढ़कर तरावीह खत्म करने में कोई हर्ज नहीं है। | | - तरावीह सुन्नत-ए-मुअक्कदा है; इसे 'सुन्नत-ए-उमरी' कहकर बिदअत कहना जहालत (अज्ञानता) है। | 457 | 471 - शरई उज्र (कारण) के बिना तरावीह छोड़ने वाला फ़ासिक़ (गुनाहगार) है यदि वह इसका आदी हो जाए। | | - तरावीह में एक बार पूरा कुरान मजीद पढ़ना मुअक्कदा है। | 458 | 472 - कुरान खत्म करने पर उजरत (मजदूरी/पैसे) लेने की एक सूरत। | | 472 - केवल सूरह फातिहा और इखलास के साथ तरावीह पढ़ना भी जायज़ है, लेकिन सूरह फ़ील से पढ़ना बेहतर है, जैसा कि आमतौर पर प्रचलित है। | 459 | 472 - शबीना (एक ही रात में नमाज़ में पूरा कुरान पढ़ना) मकरूह है। | | 472 - तरावीह में कुरान खत्म करने के दौरान एक बार बिस्मिल्लाह ज़ोर से पढ़नी चाहिए। | 459 | 472 - तरावीह की हर चार रकअत के बाद हाथ उठाकर दुआ मांगने का हुक्म। | | 472 - 'अलम तरा कैफ़' (सूरह फ़ील) से तरावीह जायज़ है; हर तरवीहा (चार रकअत के बाद का अंतराल) के बाद दुआ मांगना भी जायज़ है। | 460 | 473 - तरावीह के बारे में एक संदेह का समाधान। | | - क्या एक हाफिज़ का एक मस्जिद में बारह रकअत और दूसरी में आठ रकअत पढ़ाना जायज़ है? | 460 | 474 - तरावीह में हर सूरह पर बिस्मिल्लाह शरीफ़ ज़ोर से पढ़ने का हुक्म। | | - बिना शरई उज्र के तरावीह की जमात छोड़ना मना है। | 461 | 474 - तरावीह पढ़ने का तरीका। | | - क्या एक व्यक्ति का एक स्थान पर बीस रकअत पढ़ाना और फिर दूसरे स्थान पर भी बीस रकअत पढ़ाना जायज़ है? | 463 | 475 - शबीना के बारे में सवाल। | | - सूरह तौबा पर

"अऊज़ु बिल्लाहि मिनन नार व मिन शर्रिल कुफ़्फ़ार..." आदि पढ़ना बेबुनियाद है, बल्कि यह आम लोगों की ईजाद की हुई नई बातें (बिदअत) हैं। | | 481 - जो व्यक्ति यह कहे कि तरावीह में कुरान शरीफ सुनने से बेहतर... इसके लिए न कोई सामान्य दलील है, न कोई कयास (तर्क) है और न ही किसी मुजतहिद (धर्मशास्त्री) का विशेष कथन है। | 482 | 496

पृष्ठ 19 of 721

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

[فہرست مضامین] - جائیں۔ - سنتیں پڑھنے کے بعد اور فرض پڑھنے سے پہلے باتیں کرنے سے سنتوں کا ثواب تو کم ہو جاتا ہے مگر باطل نہیں ہوتیں، نہ فرض میں نقصان آتا ہے ہاں سنتوں کا اعادہ بہتر ہے۔ | ۴۴۸ | ۴۶۷ - عشا کی نماز تنہا پڑھنے والا وتر کی جماعت میں شریک نہیں ہو سکتا۔ | | - مسجد سے بغیر نماز پڑھے چلے جانا منع ہے۔ | ۴۵۰ | ۴۶۸ - ایک مسجد میں دو حافظ دس دس رکعتیں تراویح پڑھائیں اور پہلے نے جو پارے پڑھے ہیں وہی دوسرا بھی پڑھے ایسا جائز ہے یا نہیں۔ | | - تراویح کی دس رکعتیں ایک سلام سے پڑھنا جائز ہے مگر مکروہ۔ | ۴۵۲ | ۴۶۸ - عشا کی نماز تنہا پڑھنے والا تراویح کی جماعت میں شریک ہو سکتا ہے لیکن وتر کی جماعت میں شریک نہیں ہو سکتا۔ | | - اصح یہ ہے کہ بالغوں کی نماز نابالغوں کے پیچھے صحیح نہیں۔ | ۴۵۵ | ۴۶۹ - ختم قرآن کے دن بیسویں رکعت میں الم تا مفلحون اور چند دوسری آیتیں مثلاً ما کان محمد وغیرہ پڑھ کر تراویح ختم کرنے میں حرج نہیں۔ | | - تراویح سنتِ مؤکدہ ہے اس کو سنتِ عمری کہہ کر بدعت کہنا جہالت ہے | ۴۵۷ | ۴۷۱ - تراویح بلاعذر شرعی چھوڑنے والا فاسق ہے جبکہ اس کا عادی ہو۔ | | - تراویح میں ایک بار پورا قرآن مجید پڑھنا مؤکدہ ہے۔ | ۴۵۸ | ۴۷۲ - ختم قرآن پر اجرت کی ایک صورت۔ | | ۴۷۲ - صرف سورہ فاتحہ اور اخلاص سے تراویح پڑھنا بھی جائز ہے مگر سورہ فیل سے پڑھنا بہتر ہے، جیسا کہ عام طور پر رائج ہے۔ | ۴۵۹ | ۴۷۲ - شبینہ مکروہ ہے۔ | | ۴۷۲ - تراویح میں ختم قرآن میں ایک بار جہر سے بسم اللہ پڑھنا چاہیے۔ | ۴۵۹ | ۴۷۲ - تراویح کی ہر چار رکعت کے بعد ہاتھ اٹھا کر دعا مانگنے کا حکم | | ۴۷۲ - الم تر کیف سے تراویح جائز ہے، ہر ترویحہ کے بعد دعا مانگنا بھی جائز۔ | ۴۶۰ | ۴۷۳ - تراویح کے متعلق ایک شبہ کا ازالہ | | - ایک حافظ ایک مسجد میں بارہ

رکعت اور دوسری میں آٹھ رکعت پڑھائے ایسا جائز ہے یا نہیں۔ | ۴۶۰ | ۴۷۴ - تراویح میں ہر سورہ پر جہر سے بسم اللہ شریف پڑھنے کا حکم | | - بلاعذر شرعی تراویح کی جماعت چھوڑنا منع ہے۔ | ۴۶۱ | ۴۷۴ - تراویح پڑھنے کا طریقہ | | - ایک شخص ایک جگہ بیس رکعت پڑھائے اور دوسری جگہ بھی بیس رکعت پڑھائے ایسا جائز ہے یا نہیں۔ | ۴۶۳ | ۴۷۵ - شبینہ کے متعلق سوال | | - سورہ توبہ پر اعوذ باللہ من النار ومن شر الکفار الخ پڑھنا بے اصل ہے بلکہ محدثاتِ عوام سے ہے۔ | | ۴۸۱ - جو شخص یہ کہے کہ تراویح میں قرآن شریف سننے سے بہتر اطلاق وعموم سے استدلال نہ کوئی قیاس ہے نہ مجتہد سے خاص | ۴۸۲ | ۴۹۶

Fatawa Razawiyya Volume VII

- What is the ruling on listening to the mention of the noble birth? | 483 | Attributing lies and slander to the noble Imams and eminent scholars is insolence and an insult to their status, for which repentance is mandatory. | 497
- What is the ruling for one who leaves the Witr congregation? | | |
- In the third rak'ah of Witr, any Surah can be recited along with Al-Fatihah; it is not necessary to recite only Surah Al-Ikhlas. | 484 | Description of the twenty-three ignorances of an ignorant Wahhabi Mufti, author of "Zaroori Sawal" (Necessary Question). | 499
- When does a prostration of forgetfulness (Sajdah Sahw) become necessary due to an error in the Qunut prayer? | 484 | Our noble scholars state regarding the Qunut of Fajr that it is abrogated; however, the point of consideration is whether it is a general abrogation or an abrogation of the general. | 499
- Should a latecomer (Masbuq) for Witr perform the missed Witr prayer or not? | 484 | The reason for the revelation and meaning of the Quranic verse: "Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision whether He should turn in mercy to them or punish them, for indeed, they are wrongdoers." | 499
- If one does not remember the Qunut prayer and recites Surah Al-Ikhlas three times, will the prayer be valid or not? | 485 | No issue of the Imams of Ahlus Sunnah is misguidance or leading to hellfire; they are all truth, guidance, and the path to Paradise. | 503
- Epistle "Ijtinab al-Ummal 'an Fatawa al-Juhhal" (Regarding the description of Qunut Nazilah). | 487 | In Arabic idiom, the word 'Na'am' has come with the meaning of an absolute statement and with the meaning of eloquent speech. | 503
- Reciting Qunut in Fajr prayer is not permissible, but when a trial or some kind of calamity occurs, there is no harm in reciting Qunut in Fajr prayer. | 488 | The Hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her) regarding the prohibition of Fajr Qunut contains three narrators who are severely weak. | 504
- The research concludes that Qunut during the morning prayer is not abrogated at times of hardship. | 489 | Mas'ud, the father of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him), was not a Muslim. | 504
- 'Nazilah' refers to every hardship of the era that descends upon people. | 492 | Hazrat Amir Muawiyah (may Allah be pleased with him) considered Hazrat Ali Murtaza (may Allah be pleased with him) more virtuous and more deserving of

the imamate than himself, but he was a seeker of retribution for Uthman Ghani (may Allah be pleased with him). | 507

- When an indefinite noun (nakirah) occurs in a conditional statement, it becomes general. | 492 | | |
- For plague, epidemics, and similar general calamities, Qunut is proven from the general implications of authentic Hadiths. | 496 | | |

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

- ज़िक्र-ए-विलादत शरीफ़ सुनना है, ऐसे का क्या हुक्म है। | ४८३ | अइम्मा किराम और उलमा-ए-आलाम की तरफ़ किज़ब व बोहतान (झूठ और तोहमत) की निस्बत करना गुस्ताख़ी और तौहीन-ए-शान है जिस पर तौबा लाज़िम है। | ४९७
- वित्र की जमाअत छोड़ने वाले का क्या हुक्म है। | | |
- वित्र की तीसरी रकअत में फ़ातिहा के साथ कोई भी सूरत मिलाई जा सकती है, सूरह इख़लास ही का मिलाना ज़रूरी नहीं। | ४८४ | एक जाह वहाबी मुफ्ती, मुसन्निफ़ "ज़रुरी सवाल" की तेईस जहालतों का बयान। | ४९९
- दुआ-ए-क़ुनूत में सहव होने से सज्दा-ए-सहव कब होता है। | ४८४ | क़ुनूत-ए-फज्र के बारे में हमारे मशाईख़ किराम तसरीह फ़रमाते हैं कि मन्सूख़ है, हाँ महल्ल-ए-नज़र यह है कि यहाँ उमूम-ए-नस्ख़ है या नस्ख़-ए-उमूम। | ४९९
- वित्र का मसबूक अपनी फ़ौत शुदा नमाज़ में वित्र पढ़े या नहीं। | ४८४ | आयह-ए-करीमह "ليس لك من الامر شيئ او يتوب عليهم او يعذبهم فانهم ظلمون" का शान-ए-नुज़ूल और उसका मानी। | ४९९
- दुआ-ए-क़ुनूत याद न हो और सूरह इख़लास तीन बार पढ़ लिया जाए तो नमाज़ होगी या नहीं। | ४८५ | अइम्मा किराम अहले सुन्नत का कोई मसअला दलालत और फ़िन-नार (नरक में ले जाने वाला) नहीं, वो सब हक़ व हिदायत और सबील-ए-जन्नत है। | ५०३
- रिसाला इज्तिनाबुल उम्माल अन फ़तावल जुह्हाल (क़ुनूत-ए-नाज़िला के बयान में)। | ४८७ | मुहावरह-ए-अरब में लफ़्ज़ 'नअम' ब-माना-ए-मुतलक़ क़ौल और ब-माना-ए-कलाम-ए-नातिक़ आया है। | ५०३
- नमाज़-ए-फज्र में क़ुनूत पढ़ना जाइज़ नहीं लेकिन जब कोई फ़ितना या किसी क़िस्म की बला वाक़ेअ हो तो नमाज़-ए-फज्र में क़ुनूत पढ़ने में मुज़ाइक़ा नहीं। | ४८८ | हदीस-ए-उम्मे सलमा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा जो क़ुनूत-ए-फज्र की नही (मनाही) से मुताल्लिक़ है उसमें तीन रावी शदीद ज़ईफ़ हैं। | ५०४
- तहक़ीक़ यही है कि सख़्तियों के वक़्त नमाज़-ए-सुब्ह में क़ुनूत मन्सूख़ नहीं। | ४८९ | अब्दुल्ला बिन मसऊद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु का वालिद मसऊद मुसलमान नहीं था। | ५०४

- नाज़िला हर सख़्ती ज़माना को कहते हैं जो लोगों में नाज़िल हो। | ४९२ | हज़रत अमीर मुआविया रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हज़रत अली मुर्तज़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु को अपने से अफ़ज़ल व अहक़-ए-बर-इमामत समझते थे मगर तालिब-ए-क़सासे उस्मान गनी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु थे। | ५०७
- नकिरह चीज़ शर्त में वाक़ेअ हो तो आम होता है। | ४९२ | | |
- ताऊन व वबा और उनकी मिस्ल हर बलिय्या-ए-आम के लिए क़ुनूत सही हदीसों के इतलाक़ात से साबित है। | ४९६ | | |

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

- ذکر ولادت شریف سننا ہے ایسے کا کیا حکم ہے۔ | ۴۸۳ | کذب و بہتان کی نسبت ائمہ کرام اور علماء اعلام کی طرف کرنا گستاخی اور توہین شان ہے جس پر توبہ لازم ہے۔ | ۴۹۷
- وتر کی جماعت چھوڑنے والے کا کیا حکم ہے۔ | | |
- وتر کی تیسری رکعت میں فاتحہ کے ساتھ کوئی بھی سورت ملائی جا سکتی ہے سورہ اخلاص ہی کا ملانا ضروری نہیں۔ | ۴۸۴ | ایک جاہ و ہابی مفتی مصنف "ضروری سوال" کی تئیس جہالتوں کا بیان۔ | ۴۹۹
- دعائے قنوت میں سہو ہونے سے سجدہ سہو کب ہوتا ہے۔ | ۴۸۴ | قنوتِ فجر کے بارے میں ہمارے مشائخ کرام تصریح فرماتے ہیں کہ منسوخ ہے، ہاں محلِ نظر یہ ہے کہ یہاں عمومِ نسخ ہے یا نسخِ عموم۔ | ۴۹۹
- وتر کا مسبوق اپنی فوت شدہ نماز میں وتر پڑھے یا نہیں۔ | ۴۸۴ | آیہ کریمہ "لیس لك من الامر شیئ او یتوب علیھم او یعذبھم فانھم ظلمون" کا شانِ نزول اور اس کا معنی | ۴۹۹
- دعائے قنوت یاد نہ ہو اور سورہ اخلاص تین بار پڑھ لیا جائے تو نماز ہوگی یا نہیں۔ | ۴۸۵ | ائمہ کرام اہلسنت کا کوئی مسئلہ ضلالت اور فی النار نہیں وہ سب حق و ہدایت اور سبیلِ جنت ہے۔ | ۵۰۳
- رسالہ اجتناب العمال عن فتاوی الجہال (قنوت نازلہ کے بیان میں) | ۴۸۷ | محاورہ عرب میں لفظِ نعم بمعنی مطلق قول اور بمعنی کلام ناطق آیا ہے۔ | ۵۰۳

- نمازِ فجر میں قنوت پڑھنا جائز نہیں لیکن جب کوئی فتنہ یا کسی قسم کی بلا واقع ہو تو نماز فجر میں قنوت پڑھنے میں مضائقہ نہیں۔ | ۴۸۸ | حدیث ام سلمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا جو قنوتِ فجر کی نہی سے متعلق ہے اس میں تین روای شدید ضعیف ہیں۔ | ۵۰۴
- تحقیق یہی ہے کہ سختیوں کے وقت نمازِ صبح میں قنوت منسوخ نہیں۔ | ۴۸۹ | عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا والد مسعود مسلمان نہیں تھا۔ | ۵۰۴
- نازلہ ہر سختی زمانہ کو کہتے ہیں جو لوگوں میں نازل ہو۔ | ۴۹۲ | حضرت امیر معاویہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو اپنے سے افضل و احقِ برامامت سمجھتے تھے مگر طالبِ قصاصِ عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ تھے۔ | ۵۰۷
- نکرہ چیز شرط میں واقع ہو تو عام ہوتا ہے۔ | ۴۹۲ | | |
- طاعون و وباء اور ان کی مثل ہر بلیہ عامہ کے لئے قنوت صحیح حدیثوں کے اطلاقات سے ثابت ہے۔ | ۴۹۶ | | |

Fatawa Razawiya Volume 7

Page	Topic (Column 2)	Topic (Column 1)	Page
527	It is disliked (Makruh) to recite Dua-e-Qunoot in Fajr except during a calamity (Nazilah).	The demise of Sahib-e-Ashbah (RA) occurred on 8th Rajab 790 AH.	508
527	It is permissible to recite Dua-e-Qunoot during a calamity (Nazilah) such as plague or epidemic etc.	Clarification of errors committed by the author of "Zaroori Sawal".	511
530	During a time of calamity, Dua-e-Qunoot should be recited in Fajr but not in other prayers.	Translation errors by the author of "Zaroori Sawal".	513
530	A few questions regarding Qunoot-e-Nazilah.	Narrative errors by the author of "Zaroori Sawal".	515
543	How a latecomer (Masbuq) should complete the Witr prayer.	Eight mistakes were made in one narrative.	516
544	Taraweeh is being performed and some people arrive who haven't prayed Isha; can these people form a congregation for Isha? A doubt about this ruling and its removal.	What is the reason for calling the martyrs of Bir Ma'una 'Qurra' (reciters)?	517
555	Can someone who prayed Isha alone or in congregation, but not behind the Imam leading Taraweeh, follow the Taraweeh Imam or not?	Amir bin Tufail, the one who conspired to martyr those martyrs, died as a disbeliever.	518
555	A detailed explanation of whether the Witr congregation follows the obligatory (Fard) congregation or not.	The killer of Hazrat Haram bin Malhan (RA) had embraced Islam.	518
567	Someone forgot to sit in the second Raka'at of Taraweeh and sat in the third, and performed Sajda-e-Sahw; is the prayer valid or not?	Deception of the general public by the author of "Zaroori Sawal".	520
567			523

Page	Topic (Column 2)	Topic (Column 1)	Page
	Whether the Quran recited in those Raka'ats needs to be repeated or not.	Contradiction by the mentioned author of his own letter of repentance for several reasons.	
568	Can Isha congregation be held where Taraweeh congregation is ongoing?	It is apparent from the writing of the mentioned author that this is first-rate Wahhabism and non-conformity (Ghair Muqallidiyat), and that he persists in his old Wahhabism.	524
569	Treatise 'Anhar al-Anwar min Yam Salawat al-Asrar' (In proof of Salat-e-Ghausia).	Summary of the discourse and approximation of the objective.	524
571	Salat-e-Asrar, i.e., the blessed Salat-e-Ghausia, is a practice of the great Mashaikh and an accepted excellent way for fulfilling needs and attaining desires.	It is not permissible for an ignorant person to become a Mufti, nor is it permissible to rely on his fatwa.	525
		Whether it is permissible or not to raise hands and recite Dua-e-Qunoot or other supplications aloud after the Ruku of the second Raka'at of Fajr.	525

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

पृष्ठ	विषय (कॉलम 2)	विषय (कॉलम 1)	पृष्ठ
527	नाज़िला (मुसीबत) के अलावा फज्र में दुआ-ए-कुनूत पढ़ना मकरूह है।	साहिबे अश्बाह (र.अ.) का विशाल 8 रजब 790 हिजरी को हुआ।	508
527	नाज़िला मसलन ताऊन व वबा वग़ैरह में दुआ-ए-कुनूत पढ़ना जायज़ है।	मुसन्निफ "ज़रूरी सवाल" की तरफ से होने वाली तज़ईफ़े अग़लात (गलतियों की वज़ाहत)।	511
530	ज़माना-ए-नाज़िला में फज्र में दुआ-ए-कुनूत पढ़ी जाए बाकी नमाज़ों में नहीं।	मुसन्निफ "ज़रूरी सवाल" की तर्जुमा की ग़लतियाँ।	513
530	कुनूत-ए-नाज़िला के मुतअल्लिक चंद सवालात।	मुसन्निफ "ज़रूरी सवाल" की रिवायत की ग़लतियाँ।	515
543	मस्बूक (देर से आने वाला) वित्र किस तरह पूरी करे।	एक रिवायत में आठ ग़लतियाँ कीं।	516
544	तरावीह हो रही है और कुछ लोग आए जिन्होंने इशा नहीं पढ़ी है, क्या ये लोग इशा की जमाअत कर सकते हैं? इस हुक्म पर एक शुबहा और उसका इज़ाला (निवारण)।	शुहदा-ए-बीरे मऊना को 'कुर्रा' कहने की वजह क्या है?	517
555	जिसने इशा तनहा या जमाअत से पढ़ी हो मगर तरावीह पढ़ाने वाले इमाम के पीछे इशा न पढ़ी हो, वह तरावीह के इमाम की इक्तिदा कर सकता है या नहीं।	उन शहीदों को शहीद करने की साज़िश करने वाला आमिर बिन तुफ़ैल कुफ्र पर मरा।	518
555	वित्र की जमाअत, जमाअत फर्ज़ के ताबे है या नहीं, इसका मुफस्सल बयान।	हज़रत हराम बिन मल्हान रज़ियल्लाहु अन्हु का कातिल इस्लाम ले आया था।	518
567	तरावीह की दूसरी रकात में बैठना भूल गया और तीसरी में बैठा और सज्दा-ए-सह्व किया, नमाज़ हुई या नहीं।	मुसन्निफ "ज़रूरी सवाल" की अवाम को फ़रेब देही (धोखा देना)।	520

पृष्ठ	विषय (कॉलम 2)	विषय (कॉलम 1)	पृष्ठ
567	इन रकातों में जो कुरआन पढ़ा गया उसका एआदा (दोहराना) है या नहीं।	मुसन्निफ की मज़कूर की अपने ही तौबा नामा की मुतअद्दिद वजूह से मुख़ालिफ़त।	523
568	तरावीह की जमाअत हो रही है वहां इशा की जमाअत की जा सकती है।	मुसन्निफ मज़कूर की तहरीर से ज़ाहिर होता है कि यह अव्वल नम्बर की वहाबियत और ग़ैर मुक़ल्लिदियत है, और यह कि वह अपनी कदीम वहाबियत पर कायम है।	524
569	रिसाला अन्हारुल अनवार मिन यम सलातुल असरार (नमाज़-ए-ग़ौसिया के सुबूत में)।	खुलास-ए-कलाम व तक़रीबे मराम (बात का सारांश और मकसद की वज़ाहत)।	524
571	सलातुल असरार यानी नमाज़-ए-ग़ौसिया मुबारक, मशाइख़े इजाम का मामूल और कज़ा-ए-हाजात व हुसूले मुरादात के लिए उम्दा तरीक मकबूल है।	जाहिल को मुफ़्ती बनना हलाल नहीं, न उसके फ़तवे पर एतमाद जायज़।	525
		फज्र की दूसरी रकात के रुकू के बाद दुआ-ए-कुनूत या दूसरी दुआएं हाथ उठाकर बुलंद आवाज़ से पढ़ना जायज़ है या नहीं।	525

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

صفحہ	عنوان (کالم 2)	صفحہ	عنوان (کالم 1)
۵۲۷	نازلہ کے علاوہ فجر میں دعائے قنوت پڑھنا مکروہ ہے۔	۵۰۸	صاحب اشباہ رحمۃ اللہ علیہ کا وصال ہشتم رجب ۷۹۰ھ کو ہوا۔
۵۲۷	نازلہ مثلاً طاعون و وبا وغیرہ میں دعائے قنوت پڑھنا جائز ہے۔	۵۱۱	مصنف "ضروری سوال" کی طرف سے واقع ہونے والی تضعیف اغلاط
۵۳۰	زمانہ نازلہ میں فجر میں دعائے قنوت پڑھی جائے باقی نمازوں میں نہیں	۵۱۳	مصنف "ضروری سوال" کی اغلاط ترجمہ
۵۳۰	قنوت نازلہ کے متعلق چند سوال	۵۱۵	مصنف "ضروری سوال" کی اغلاط روایت
۵۴۳	مسبوق وتر کس طرح پوری کرے۔	۵۱۶	ایک روایت میں آٹھ غلطیاں کیں۔
۵۴۴	جنہوں نے عشاء نہیں پڑھی ہے یہ لوگ تراویح ہو رہی ہے اور کچھ لوگ آئے عشاء کی جماعت کر سکتے ہیں، اس حکم پر ایک شبہ اور اس کا ازالہ۔	۵۱۷	شہداء بئر معونہ کو قراء کہنے کی وجہ کیا ہے۔
۵۵۵	جس نے عشاء تنہا یا جماعت سے پڑھی ہو مگر تراویح پڑھانے والے امام کے پیچھے	۵۱۸	ان شہداء کو شہید کرنے کی سازش کرنے والا عامر بن طفیل کفر پر مرا۔

صفحہ	عنوان (کالم 2)	عنوان (کالم 1)	صفحہ
	عشاء نہ پڑھی ہو وہ تراویح کے امام کی اقتداء کر سکتا ہے یا نہیں۔		
۵۵۵	وتر کی جماعت، جماعت فرض کی تابع ہے یا نہیں، اس کا مفصل بیان۔	حضرت حرام بن ملحان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا قاتل اسلام لے آیا تھا۔	۵۱۸
۵۶۷	تراویح کی دوسری رکعت میں بیٹھنا بھول گیا اور تیسری میں بیٹھا اور سجدہ سہو کیا نماز ہوئی یا نہیں۔	مصنف "ضروری سوال" کی عوام کو فریب دہی۔	۵۲۰
۵۶۷	ان رکعتوں میں جو قرآن پڑھا گیا اس کا اعادہ ہے یا نہیں۔	مصنف کی مذکور کی اپنے ہی توبہ نامہ کی متعدد وجوہ سے مخالفت۔	۵۲۳
۵۶۸	تراویح کی جماعت ہو رہی ہے وہاں عشاء کی جماعت کی جاسکتی ہے۔	مصنف مذکور کی تحریر سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ اول نمبر کی وہابیت اور غیر مقلدی ہے، اور یہ کہ وہ اپنی قدیم وہابیت پر قائم ہے۔	۵۲۴
۵۶۹	رسالہ انہار الانوار من یم صلوۃ الاسرار (نماز غوثیہ کے ثبوت میں)	خلاصہ کلام و تقریب مرام	۵۲۴
۵۷۱	صلوۃ الاسرار یعنی نماز غوثیہ مبارک، مشائخ عظام کا معمول اور قضائے حاجات و حصول مرادات کے لئے عمدہ طریق مقبول ہے۔	جاہل کو مفتی بننا حلال نہیں، نہ اس کے فتویٰ پر اعتماد جائز	۵۲۵

صفحہ عنوان (کالم 2)	عنوان (کالم 1)	صفحہ
	فجر کی دوسری رکعت کے رکوع کے بعد دعائے قنوت یا دوسری دعائیں ہاتھ اٹھا کر بلند آواز سے پڑھنا جائز ہے یا نہیں۔	۵۲۵

Fatawa Razawiyya - Volume 7

Page 22 of 721

Page	Subject	Page	Subject
571	Namaz-e-Ghausia is narrated from Sarkar Ghaus-e-Azam (Radi Allahu Anhu), which senior scholars have narrated in their books.	583	Whatever is proven to be good or bad is good or bad, and that for which nothing is proven is pardoned, permissible, and neutral (mubah).
571	The method of performing Namaz-e-Ghausia.	583	An action is evidence of permissibility, and the absence of an action is not evidence of prohibition.
572	Statement on giving and taking permission for Namaz-e-Ghausia.	584	Seeking mediation (Tawassul) through the beloveds of God is definitely commendable and by no means against sincerity and trust in God.
572	Introduction and merits of Sheikh Wajihuddin Alvi Ahmadabadi.	584	Multiple Hadiths and traditions on seeking intercession and mediation.
573	Constancy in Namaz-e-Ghausia is among the etiquettes of the saints of the Qadri order.	588	Uthman bin Khalid bin Umar bin Abdullah is abandoned in Hadith; there is no narration from him in the Six Authentic Books (Sihah Sitta) except Ibn Majah, whereas Uthman bin Umar bin Faris Abdi Basri is trustworthy and among the narrators of Bukhari, Muslim, and all other Sihah books.
573	Virtues of the author of Bahjat-ul-Asrar, Imam Abul Hassan Nur-ud-Din Ali Shattufi.	590	Utba bin Ghazwan Raqashi is from the third tier, who was called 'unknown' in the 'Taqreeb', whereas Hazrat Utba bin Ghazwan bin Jabir Mazani (Radi Allahu Anhu) is a companion of high stature and a Badr participant who was martyred in 17 AH.
575		592	

Page	Subject
	The book Bahjat-ul-Asrar is a great and famous book.
576	Rejecting the narrations of senior scholars without a valid reason is the work of the ignorant or due to malice and misguidance.
576	There are two ways to prove a specific passage as an interpolation.
577	Mention of a manuscript of Sheikh Ibn Arabi's work 'Futuhat-e-Makkiyya' adorned with his own signature.
581	Calling Namaz-e-Ghausia contrary to the Quran and Hadith is sheer slander and fabrication.
582	Things not mentioned in the Quran and Hadith are by no means prohibited, but rather fall under the divine meanings/pardon of Allah Almighty.
	Discussion on the actions of Namaz-e-Ghausia.
594	Respecting the beloveds of God is among the most important duties and greatest acts of closeness.
595	The humility shown towards the beloveds of God is, in reality, humility towards God Himself.
597	Prohibited humility towards others than Allah is that which is done for a disbeliever or a wealthy person of the world because of their status.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

पेज 22 ऑफ़ 721

पेज	विषय	पेज	विषय
571	नमाज़-ए-ग़ौसिया सरकार ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मनक़ूल है जिसे बड़े उलमा ने अपनी तसानीफ़ में रिवायत फ़रमाया।	583	भलाई या बुराई साबित हो वह भली या बुरी है और जिसकी निस्बत कुछ साबित न हो वह माफ़, जायज़ और मुबाह (तटस्थ) है।
571	नमाज़-ए-ग़ौसिया की अदायगी का तरीक़ा।	583	फ़ेल (कार्य) जवाज़ की दलील है और अदम-ए-फ़ेल (कार्य का अभाव) मुमानअत की दलील नहीं।
572	नमाज़-ए-ग़ौसिया की इजाज़त देने और इजाज़त लेने का बयान।	584	महबूबान-ए-ख़ुदा से तवस्सुल (मध्यस्थता) क़तअन महमूद (प्रशंसनीय) है और हरगिज़ इख़लास ओ तवक्कुल के ख़िलाफ़ नहीं।
572	शैख़ वजहीउद्दीन अलवी अहमदाबादी का तआरुफ़ और मनाक़िब।	584	इस्तिश्फ़ाअ और तवस्सुल पर मुतअद्दिद अहादीस और आसार।
573	नमाज़-ए-ग़ौसिया की मुदावमत औलिया-ए-तरीक़ा-ए-क़ादरिया के आदाब में से है।	588	उस्मान बिन ख़ालिद बिन उमर बिन अब्दुल्लाह मतरूकुल हदीस है जिससे इब्ने माजह के सिवा कुतुब-ए-सित्ता में कहीं रिवायत नहीं, जबकि उस्मान बिन उमर बिन फ़ारिस अब्दी बसरी सिक़ह (भरोसेमंद) हैं जो बुख़ारी व मुस्लिम वग़ैरहमा तमाम सहाह के रिजाल में से हैं।
573	मुसन्निफ़ बहजतुल असरार इमाम अबुल हसन नूरुद्दीन अली शतूनी के फ़ज़ाइल।	590	उत्बाह बिन ग़ज़वान रक़ाशी तबक़ा-ए-सालिसा से हैं जिन्हें 'तक़रीब' में मजहूलुल हाल कहा गया है, जबकि हज़रत उत्बाह बिन ग़ज़वान बिन जाबिर मज़नी

पेज	विषय
575	किताब बहजतुल असरार एक अज़ीम और मशहूर किताब है।
576	अकाबिर की रिवायातों को बे-वजह रद करना जहालत या खबीसियत और ज़लालत है।
576	किसी ख़ास इबारत को इल्हाक़ी (प्रक्षिप्त) साबित करने के दो तरीक़े हैं।
577	शैख़ इब्ने अरबी की तसनीफ़ 'फ़ुतूहाते मक्किया' के एक नुस्ख़े का तज़किरा जो शैख़ अलैहिर्रहमा के अपने दस्तख़त से मुज़य्यन (सुशोभित) है।
581	नमाज़-ए-ग़ौसिया को क़ुरआन ओ हदीस के ख़िलाफ़ बताना महज़ बोहतान और इफ़्तरा (झूठा आरोप) है।
582	जिन बातों का ज़िक्र क़ुरआन ओ हदीस में न निकले वे हरगिज़ ममनू नहीं बल्कि अल्लाह तआला की मआनी (सामान्य अनुमति/क्षमा) में हैं।
592	(रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) जलीलुल क़द्र सहाबी और बदरी हैं जो सत्रह हिजरी में शहीद हुए।
592	नमाज़-ए-ग़ौसिया के अफ़आल (कार्यों) पर कलाम।
594	महबूबान-ए-ख़ुदा की ताज़ीम अहम वाजिबात और आज़म क़ुरबात (निकटता के महान कार्यों) में से है।
595	महबूबान-ए-ख़ुदा के लिए जो तवाज़ो (विनम्रता) की जाती है वह दरहक़ीक़त ख़ुदा ही के लिए तवाज़ो है।
597	तवाज़ो ले-ग़ैरिल्लाह जो कि ममनू (वर्जित) है उसकी शक्ल यह है कि किसी काफ़िर या दुनियादार ग़नी के लिए उसके(धन/पद के) सबब तवाज़ो हो।

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

صفحہ 22 از 721

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
	نماز غوثیہ سرکار غوث اعظم		
571	رضی اللہ تعالی عنہ سے منقول ہے جس کو اکابر علما نے اپنی تصانیف میں روایت فرمایا۔	583	بھلائی یا برائی ثابت ہو وہ بھلی یا بری ہے اور جس کی نسبت کچھ ثابت نہ ہو وہ معاف وجائز ومباح ہے۔
571	نماز غوثیہ کی ادائیگی کا طریقہ	583	فعل جواز کی دلیل ہے اور عدم فعل ممانعت کی دلیل نہیں۔
572	نماز غوثیہ کی اجازت دینے اور اجازت لینے کا بیان	584	محبوبان خدا سے توسل قطعاً محمود اور ہرگز اخلاص وتوکل کے خلاف نہیں
572	شیخ وجیہ الدین علوی احمد آبادی کا تعارف اور مناقب	584	استشفاع وتوسل پر متعدد احادیث وآثار
			عثمان بن خالد بن عمر بن عبد اللہ متروک الحدیث
573	نماز غوثیہ کی مداومت اولیاء طریقہ قادریہ کے آداب میں سے ہے۔	588	ہے جس سے ابن ماجہ کے سوا کتب ستہ میں کہیں روایت نہیں جبکہ عثمان بن عمر بن فارس عبدی بصری ثقہ ہیں جو بخاری ومسلم وغیرہما تمام صحاح کے رجال سے ہیں۔

صفحہ	مضمون
	مصنف بہجتہ الاسرار امام
573	ابوالحسن نور الدین علی شطوفی کے فضائل
575	کتاب بہجتہ الاسرار کتاب عظیم و مشہور ہے۔
576	اکابر کی روایات کو بے وجہ وجیہ رد کرنا جہال یا خبیث وضلالت ہے۔
576	کسی خاص عبارت کو الحاقی ثابت کرنے کے دو طریقے ہیں۔
577	شیخ ابن عربی کی تصنیف 'فتوحات مکیہ' کے ایک نسخے کا تذکرہ جو شیخ علیہ الرحمہ کے اپنے دستخط سے مزین ہے۔
581	
صفحہ	مضمون
590	عتبہ بن غزوان رقاشی طبقہ ثالثہ سے ہیں جن کو تقریب میں مجہول الحال کہا گیا جبکہ حضرت عتبہ بن غزوان بن جابر مزنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ جلیل القدر صحابی اور بدری ہیں جو سترہ ہجری میں شہید ہوئے۔
592	نماز غوثیہ کے افعال پر کلام
594	محبوبان خدا کی تعظیم اہم واجبات اور اعظم قربات سے ہے۔
595	محبوبان خدا کے لئے جو تواضع کی جاتی ہے وہ درحقیقت خدا ہی کے لئے تواضع ہے۔
597	تواضع لغیر اللہ جو کہ ممنوع ہے اس کی شکل یہ ہے کہ کسی کافر یا دنیادار غنی کیلئے اس کے سبب تواضع ہو۔

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
582	نماز غوثیہ کو قرآن وحدیث کے خلاف بتانا محض بہتان وافترا ہے۔ جن باتوں کا ذکر قرآن وحدیث میں نہ نکلے وہ ہرگز ممنوع نہیں بلکہ اللہ تعالیٰ کی معانی میں ہیں۔		

Fatawa Razawiyya Volume Seven

- Page 597: The humility and submissiveness of the Sahaba (Companions), Awliya (Saints), and Ulama (Scholars) in the exalted presence of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). | Page 607: Going towards the beloveds of Allah and visiting their graves after their passing is the same.
- Page 600: Whenever Imam Malik would mention the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), his complexion would change and he would bow down. | Page 607: Inner focus is necessary in mediation (Tawassul), and the outward action is a sign of the inner; therefore, this visiting was established.
- Page 601: Etiquettes of visiting the sacred shrine of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). | Page 607: The method of performing the 'Kun Fayakun' prayer for the fulfillment of needs followed by supplication.
- Page 602: One should face the beloveds of Allah at the time of mediation (Tawassul), even if one's back is towards the Qibla. | Page 607: The wisdom behind turning the cloak in the prayer for rain (Istisqa).
- Page 605: Imam Shafi'i and other scholars and people of needs would visit the shrine of Imam Azam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) for the fulfillment of their needs and seek mediation through him. | Page 608: The outward appearance influences the heart, so in matters requiring strong determination and sincere intent, appropriate physical actions and gestures should be maintained.
- Page 605: What is the recommended method of seeking mediation (Tawassul) for complex issues from the beloveds of Allah? | Page 608: The wisdom behind raising hands during Takbir-e-Tahrima and pointing with the index finger during Tashahhud.
- Page 605: At the time of visiting the sacred chamber (Rawdah), should one face the Qibla or the sacred face? Imam Malik's (mercy be upon him) answer to the question of Caliph Abu Ja'far Mansur. | Page 609: Where a human has committed a shortcoming, they should perform righteous deeds away from that place.
- Page 606: It is appropriate to offer two cycles (Rakat) of prayer before asking for one's needs. | Page 609: The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) paid great attention to optimism (Tafa'ul) in the chapter of supplication.

- Page 606: God hears everywhere and forgives without cause, but the command is such that sinful servants should come to your presence and seek forgiveness from Us. | Page 613: During the solar eclipse prayer (Kusuf), the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) saw Paradise on the Qibla wall and moved forward a few steps.
- Page 606: Earlier and later scholars considered the noble verse "If they had only, when they were unjust to themselves, come unto thee..." as applicable to both the lifetime and after the passing of the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him), and considered visiting the blessed shrine like attending the sacred assembly. | Page 615: Secrets and wisdom in the actions and rulings of prayer (Salah).
- (Empty) | Page 615: The wisdom behind silent recitation in daytime prayers and loud recitation in nighttime prayers.
- (Empty) | Page 615: Why is loud recitation commanded in Friday and Eid prayers despite them being during the day?

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

- पृष्ठ ५९७: हुज़ूर पुरनूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की बारगाहे अकदस में सहाबा किराम रिज़वानुल्लाहि तआला अलैहिम अजमईन और औलिया व उलमा का ख़ुशूअ व ख़ुज़ूअ। | पृष्ठ ६०७: महबूबाने ख़ुदा की तरफ़ जाना और विसाल के बाद उनकी कुबूर की तरफ़ चलना यकसां (एक समान) है।
- पृष्ठ ६००: हज़रत इमाम मालिक जब हुज़ूर अलैहिस्सलोतु वस्सलाम का ज़िक्र करते तो रंग बदल जाता और झुक जाते। | पृष्ठ ६०७: तवस्सुल में तवज्जोह बातिन (आंतरिक ध्यान) ज़रूरी है और ज़ाहिर उनवान बातिन है, लिहाज़ा यह चलना मुक़र्रर हुआ।
- पृष्ठ ६०१: हुज़ूर अलैहिस्सलोतु वस्सलाम के मज़ारे अकदस पर हाज़िरी के आदाब। | पृष्ठ ६०७: क़ज़ाये हाजत के लिए सलात कुन-फ़यकून और उसके बाद दुआ करने का तरीक़ा।
- पृष्ठ ६०२: ब-वक़्त तवस्सुल महबूबाने ख़ुदा की तरफ़ मुँह करना चाहिए अगरचे क़िब्ला को पीठ हो जाए। | पृष्ठ ६०७: नमाज़े इस्तिसका में कुल्ब-ए-रदा (चादर उलटने) की हिक्मत।
- पृष्ठ ६०५: हज़रत इमाम शाफ़ई और दीगर उलमा व अहल-ए-हाजात हाजत रवाई के लिए इमाम आज़म अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के मज़ार पर हाज़िर होकर उनसे तवस्सुल करते। | पृष्ठ ६०८: ज़ाहिर मुसलिह-ए-ख़ातिर (मन को सुधारने वाला) होता है, लिहाज़ा जिस अम्र में जम्अ-ए-अज़ीमत व सिद्क-ए-इरादत का एहतिमाम दरकार हो, उसके मुनासिब अफ़आल व जवारह (अंग) रखे जाएँ।
- पृष्ठ ६०५: नकाते ग़ामिज़ा (जटिल बिन्दुओं) को महबूबाने ख़ुदा से तवस्सुल का मुस्तहसन (पसंदीदा) तरीक़ा क्या है? | पृष्ठ ६०८: तकबीर-ए-तहरीमा के वक़्त रफ़-ए-यदैन और तशहहुद में अंगुश्ते शहादत से इशारा की हिक्मत।
- पृष्ठ ६०५: रौज़ा-ए-अकदस पर हाज़िरी के वक़्त मुँह क़िब्ला की तरफ़ हो या मुवाजहा शरीफ़ की तरफ़, ख़लीफ़ा अबू जाफ़र मन्सूर के सवाल पर इमाम मालिक अलैहिर्रहमा का जवाब। | पृष्ठ ६०९: जहाँ इंसान से कोई तक़सीर (चूक) वाके हुई हो, नेक अमल वहाँ से हट कर करे।
- पृष्ठ ६०६: सवाल-ए-हाजत से पहले दो रकअत नमाज़ की तक़दीम (पहले पढ़ना) मुनासिब है। | पृष्ठ ६०९: हुज़ूर अनवर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बाब-ए-दुआ में तफ़ाओल (नेकी की उम्मीद) पर बहुत नज़र रखते थे।

- पृष्ठ ६०६: ख़ुदा हर जगह सुनता है और बे-सबब मग़फ़िरत फ़रमाता है मगर इरशाद यूँ होता है कि गुनहगार बन्दे तेरी ख़िदमत में हाज़िर होकर हमसे दुआ-ए-बख़्शिश करें। | पृष्ठ ६१३: नमाज़े कुसूफ़ में जन्नत हुज़ूर अलैहिस्सलोतु वस्सलाम को दीवारे क़िब्ला में नज़र आई तो चन्द क़दम आगे बढ़े।
- पृष्ठ ६०६: उलमा-ए-मुतक़द्दिमीन व मुताअख़िरीन ने आयते करीमा "व लौ अन्नहुम इज़ ज़लमू अनफ़ुसहूम जाउका" को ज़माना-ए-हयात व वफ़ात-ए-सैय्यदुल आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम में आम और हाज़िरी-ए-मज़ार मुबारक को हाज़िरी-ए-मज्लिस-ए-अकदस की मिस्ल समझा। | पृष्ठ ६१५: नमाज़ के अफ़आल व अहकाम में असरार (रहस्य) और हिक्मतें।
- (रिक्त) | पृष्ठ ६१५: निहारी (दिन की) नमाज़ों में इख़फ़ा-ए-किरात (धीरे पढ़ना) और लैली (रात की) नमाज़ों में जह्र (ज़ोर से पढ़ना) की हिक्मत।
- (रिक्त) | पृष्ठ ६१५: जुमा व ईदैन में निहारियत के बावजूद हुक्म-ए-जह्र क्यों है?

पृष्ठ २३ कुल ७२१

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

- ۵۹۷: حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی بارگاہ اقدس میں صحابہ کرام رضوان تعالیٰ علیہم اجمعین اور اولیاء و علماء کا خشوع و خضوع۔ | ۶۰۷: محبوبان خدا کی طرف جانا اور بعد وصال ان کی قبور کی طرف چلنا یکساں ہے۔
- ۶۰۰: حضرت امام مالک جب حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کا ذکر کرتے تو رنگ بدل جاتا اور جھک جاتے۔ | ۶۰۷: توسل میں توجہ باطن ضروری ہے اور ظاہر عنوان باطن، لہٰذا یہ چلنا مقرر ہوا۔
- ۶۰۱: حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کے مزار اقدس پر حاضری کے آداب۔ | ۶۰۷: قضائے حاجت کیلئے صلوۃ کن فیکون اور اس کے بعد دعا کرنے کا طریقہ۔
- ۶۰۲: بوقت توسل محبوبان خدا کی طرف منہ کرنا چاہئے اگرچہ قبلہ کو پیٹھ ہو جائے۔ | ۶۰۷: نماز استسقاء میں قلب رداء کی حکمت۔
- ۶۰۵: حضرت امام شافعی اور دیگر علماء واہلِ حاجات حاجت روائی کے لئے امام اعظم ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے مزار پر حاضر ہو کر ان سے توسل کرتے۔ | ۶۰۸: ظاہر مصلح خاطر ہوتا ہے لہٰذا جس امر میں جمع عزیمت و صدق ارادت کا اہتمام درکار ہو اس کے مناسب افعال و جوارح رکھے جائیں۔
- ۶۰۵: نکات غامضہ کو محبوبان خدا سے توسل کا مستحسن طریقہ کیا ہے۔ | ۶۰۸: تکبیر تحریمہ کے وقت رفع یدین اور تشہد میں انگشت شہادت سے اشارہ کی حکمت۔

- ۶۰۵: روضہ اقدس پر حاضری کے وقت منہ قبلہ کی طرف ہو یا مواجہہ شریف کی طرف، خلیفہ ابو جعفر منصور کے سوال پر امام مالک علیہ الرحمہ کا جواب۔ | ۶۰۹: جہاں انسان سے کوئی تقصیر واقع ہوئی ہو عمل صالح وہاں سے ہٹ کر کرے۔
- ۶۰۶: سوال حاجت سے پہلے دور کعت نماز کی تقدیم مناسب ہے۔ | ۶۰۹: حضور انور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم باب دعا میں تفاؤل پر بہت نظر رکھتے تھے۔
- ۶۰۶: خدا ہر جگہ سنتا ہے اور بے سبب مغفرت فرماتا ہے مگر ارشاد یوں ہوتا ہے کہ گنہگار بندے تیری خدمت میں حاضر ہو کر ہم سے دعائے بخشش کریں
- ۶۰۶: علماء متقدمین ومتاخرین نے آیہ کریمہ "ولو انہم اذ ظلموا انفسہم جاؤک" کو زمانہ حیات و وفات سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میں عام اور حاضری مزار مبارک کو حاضری مجلس اقدس کی مثل سمجھا۔ | ۶۱۳: نماز کسوف میں جنت حضور علیہ الصلوۃ والسلام کو دیوارِ قبلہ میں نظر آئی تو چند قدم آگے بڑھے۔
- (خالی) | ۶۱۵: نماز کے افعال و احکام میں اسرار اور حکمتیں۔
- (خالی) | ۶۱۵: نہاری نمازوں میں اخفاء قراءت اور لیلیٰ نمازوں میں جہر کی حکمت۔
- (خالی) | ۶۱۵: جمعہ و عیدین میں نہاریت کے باوجود حکم جہر کیوں ہے؟

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

- Why is there a command for loud recitation (Jahr) in the Eclipse prayer (Salat al-Kusuf) despite a large congregation? (615)
- Why is eight units (Rak'at) of prayer allowed with a single intention at night, but more than four units prohibited during the day? (615)
- Why is sitting (Jalsa) obligatory after every two units, and why is the remembrance of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) obligatory in it? (615)
- Why is recitation (Qira'at) exempt in the latter units of obligatory (Fard) prayers? (615)
- The wisdom behind loud recitation (Jahr) not being obligatory for a person praying alone (Munfarid). (615)
- Why is recitation (Qira'at) prohibited in bowing (Ruku), prostration (Sujud), and sitting (Qu'ud)? (615)
- The wisdom behind standing (Qawma) after bowing and sitting (Jalsa) between the two prostrations. (616)
- One should go to an elevated place for repentance, and the wisdom of this action. (616)
- The reason for specifying eleven steps towards Iraq at the time of need. (617)
- In short, there is fundamentally no religious (Shar'i) prohibition in the Ghawthiya prayer. (619)
- Which books should be studied to gain information about Wahhabi beliefs and for their refutation? (620)
- Innovation and renewal are always allowed in the practices of the Mashaikh (Spiritual Masters). (620)
- According to the principles of Wahhabi sects, Shah Waliullah Dehlavi is considered a polytheist and an innovator, whereas he is a Sunni monotheist. (622)
- The method of Nade Ali and the words of this supplication. (622)
- A piercing question posed to Wahhabi scholars as a parenthetical remark. (623)
- Benefits of Khatm-e-Khwajgan, Khatm-e-Mujaddid Alf Thani, and the supplication of Hizb al-Bahr. (624)
- The method of Tasawwur-e-Shaykh (Visualizing the Spiritual Guide). (626)

- Treatise: Azhar al-Anwar min Saba Salawat al-Asrar (Points and methods of the Ghawthiya Prayer). (633)
- The author (may mercy be upon him) granted permission for the Ghawthiya prayer to Maulana Shah Muhammad Ibrahim Qadri Madrasi upon his request. (634)
- The Ghawthiya prayer is proven effective for the fulfillment of needs and repelling evildoers. (634)
- The author's chain of permission for the Ghawthiya prayer reaches continuously to the Great Helper (Ghaus al-Azam), may Allah be pleased with him. (635)
- The saying of the Great Helper (Ghaus al-Azam), may Allah be pleased with him, regarding the method and excellence of the Ghawthiya prayer. (637)
- There are two methods among the Qadri masters for the Ghawthiya prayer: the minor method (Tariqa Sughra) and the major method (Tariqa Kubra). (638)
- Details of the minor method and explanation of the saying of Ghaus al-Azam, may Allah be pleased with him. (638)
- It is commendable to perform fresh ablution and give charity before the Ghawthiya prayer. (638)
- With which words should Allah Almighty be praised after the Ghawthiya prayer? (639)
- With which words should Durood and Salam (blessings and peace) be recited after the Ghawthiya prayer? (641)
- After the praise of Allah and Durood and Salam, walk eleven steps towards Baghdad with a moderate pace. (642)

फ़तावा रज़विया - खंड सात

- नमाज़-ए-कुसूफ में बड़ी जमात के बावजूद ऊंचे स्वर में पढ़ने (जह्र) का हुक्म क्यों है? (615)
- रात को एक नीयत से आठ रकात की अनुमति और दिन में चार से अधिक की मनाही क्यों है? (615)
- हर दो रकात पर जलसा (बैठना) क्यों वाजिब है और इसमें नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की याद क्यों वाजिब है? (615)
- फर्ज़ नमाज़ों की पिछली रकातों में क़िरात (क़ुरआन का पाठ) क्यों माफ़ है? (615)
- अकेले नमाज़ पढ़ने वाले (मुनफ़रिद) पर जह्र के वाजिब न होने की हिकमत। (615)
- रुकू सुजूद और क़ुऊद में क़िरात क्यों मना है? (615)
- रुकू के बाद क़ौमा और दो सजदों के बीच जलसा की हिकमत। (616)
- तौबा के लिए ऊँची जगह पर जाना चाहिए और इस कार्य की हिकमत। (616)
- ज़रूरत के समय इराक की ओर चलने के लिए ग्यारह क़दमों की विशेषता का कारण। (617)
- संक्षेप में, नमाज़-ए-ग़ौसिया में मौलिक रूप से कोई धार्मिक (शरई) रुकावट नहीं है। (619)
- वहाबी अक़ायद (मान्यताओं) की जानकारी पाने और उनके खंडन के लिए किन किताबों का अध्ययन करना चाहिए? (620)
- बुज़ुर्गों (मशाइख़) के कार्यों में नवीनीकरण और नएपन की हमेशा अनुमति है। (620)
- वहाबी पंथों के सिद्धांतों के अनुसार शाह वलीउल्लाह मुहद्दिस देहलवी मुशरिक और बिदअती करार पाते हैं, जबकि वे सुन्नी एकेश्वरवादी हैं। (622)
- नाद-ए-अली की विधि और इस दुआ के शब्द। (622)
- वहाबी विद्वानों से एक चुभता हुआ सवाल (कोष्ठक में)। (623)
- खत्म-ए-ख्वाजगान, खत्म-ए-मुजद्दिद अल्फ सानी और दुआ-ए-हिज़्बुल बहर के लाभ। (624)
- तसव्वुर-ए-शैख़ (गुरु के ध्यान) की विधि। (626)
- रिसाला: अज़हार अल-अनवार मिन सबा सलात अल-असरार (नमाज़-ए-ग़ौसिया के नुक्ते और तरीक़ा)। (633)
- लेखक (अलैहिर्रहमा) ने मौलाना शाह मुहम्मद इब्राहिम क़ादरी मद्रासी की प्रार्थना पर उन्हें नमाज़-ए-ग़ौसिया की अनुमति दी। (634)

• नमाज़-ए-ग़ौसिया ज़रूरतों की पूर्ति और दुष्टों को दूर भगाने के लिए असरदार है। (634)
• लेखक का नमाज़-ए-ग़ौसिया की अनुमति का सिलसिला हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) तक निरंतर पहुँचता है। (635)
• नमाज़-ए-ग़ौसिया की विधि और श्रेष्ठता के बारे में सरकार ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन। (637)
• नमाज़-ए-ग़ौसिया में मशाइख़-ए-क़ादरिया के यहाँ दो तरीके हैं: तरीक़ा-ए-सुग़रा और तरीक़ा-ए-कुबरा। (638)
• तरीक़ा-ए-सुग़रा का विवरण और ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन की व्याख्या। (638)
• नमाज़-ए-ग़ौसिया से पहले ताज़ा वज़ू करना और सदक़ा करना सराहनीय है। (638)
• नमाज़-ए-ग़ौसिया के बाद किन शब्दों के साथ अल्लाह तआला की प्रशंसा करनी चाहिए? (639)
• नमाज़-ए-ग़ौसिया के बाद किन शब्दों के साथ दरूद और सलाम पढ़ना चाहिए? (641)
• अल्लाह की प्रशंसा और दरूद व सलाम के बाद मध्यम गति से बग़दाद की ओर ग्यारह क़दम चलें। (642)

فتاویٰ رضویہ - جلد ہفتم

- نماز کسوف میں جماعت کثیرہ کے باوجود حکم جہر کیوں ہے۔ ۶۱۵
- رات کو ایک نیت سے آٹھ رکعت کی اجازت اور دن کو چار سے زائد کی ممانعت کیوں ہے؟ ۶۱۵
- ہر دو رکعت پر جلسہ کیوں واجب ہے اور اس میں نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی یاد کیوں واجب ہے؟ ۶۱۵
- فرض نمازوں میں پچھلی رکعتوں میں قرات کیوں معاف ۶۱۵
- منفرد پر جہر کے واجب نہ ہونے کی حکمت ۶۱۵
- رکوع، سجود اور قعود میں قرات کیوں ممنوع ہے۔ ۶۱۵
- رکوع کے بعد قومہ اور دو سجدوں کے درمیان جلسہ کی حکمت ۶۱۶
- توبہ کے لئے بلند جگہ پر جانا چاہئے اور اس عمل کی حکمت ۶۱۶
- بوقت حاجت عراق کی طرف چلنے کے لئے گیارہ قدموں کی تخصیص کی وجہ۔ ۶۱۷
- بالجملہ نماز غوثیہ میں اصلاً کوئی محذور شرعی نہیں ہے۔ ۶۱۹
- عقائد وہابیہ پر اطلاع پانے اور ان کے رد کیلئے کن کتابوں کا مطالعہ کرنا چاہئے۔ ۶۲۰
- اعمال مشائخ میں تجدید واحداث کی ہمیشہ اجازت ہے۔ ۶۲۰
- اصول مذاہب وہابیہ پر شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مشرک و بدعتی قرار پاتے ہیں جو کہ سنّی موحد ہیں۔ ۶۲۲
- ناد علی کی ترکیب اور اس دعا کے الفاظ ۶۲۲
- علماء وہابیہ سے جملہ معترضہ کے طور پر ایک چبھتا ہوا سوال ۶۲۳

- ختم خواجگاں، ختم مجدد الف ثانی اور دعاء حزب البحر کے فوائد ۶۲۴
- تصور شیخ کی ترکیب ۶۲۶
- رسالہ ازھار الانوار من صباصلوۃ الاسرار (نماز غوثیہ کے نکات اور طریقہ) ۶۳۳
- مصنف علیہ الرحمہ نے مولانا شاہ محمد ابراہیم قادری مدراسی کی استدعا پر انہیں نماز غوثیہ کی اجازت فرمائی۔ ۶۳۴
- نماز غوثیہ قضاء حاجات اور دفع اشرار کے لئے مجرب ہے۔ ۶۳۴
- مصنف علیہ الرحمہ کا سلسلہ اجازت نماز غوثیہ سرکار غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ تک متصلاً پہنچتا ہے۔ ۶۳۵
- نماز غوثیہ کی ترکیب اور فضیلت کے بارے میں سرکار غوثیہ کی ترکیب اور فضیلت کے بارے میں سرکار غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا ارشاد۔ ۶۳۷
- نماز غوثیہ میں مشائخ قادریہ کے ہاں دو طریقے ہیں: طریقہ صغریٰ اور طریقہ کبریٰ۔ ۶۳۸
- طریقہ صغریٰ کی تفصیل اور ارشاد غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی شرح۔ ۶۳۸
- نماز غوثیہ سے قبل تازہ وضو کرنا اور صدقہ کرنا مستحسن ہے۔ ۶۳۸
- نماز غوثیہ کے بعد کن کلمات کے ساتھ اللہ تعالیٰ کی حمد کرنی چاہئے۔ ۶۳۹
- نماز غوثیہ کے بعد درود و سلام کن الفاظ کے ساتھ پڑھا جائے۔ ۶۴۱
- حمد باری تعالیٰ اور درود و سلام کے بعد معتدل چال سے بغداد کی طرف گیارہ قدم چلے۔ ۶۴۲

Fatawa Razawiya Volume Seven

Index No.	Subject Description	Index No.	Detailed Description / Point	Page
642	Determination of the direction of Baghdad and Medina Munawwara from Bareilly city by the author (may Allah have mercy on him).	642	A verse being revealed multiple times does not necessarily mean it counts as multiple verses.	664
648	Supplication is like a bird and Durood Sharif are its wings.	648	The claim that Bismillah is an integral part of every surah is not even proven, let alone being Mutawatir (continuously narrated) from the Prophet (peace and blessings be upon him).	664
649	A supplication which has Durood Sharif at its beginning and end is not rejected.	649	The claim of consensus (Ijma) on 'partiality' (being a part of a surah) is mere fabrication; rather, there was a consensus among the Companions and Successors (may Allah be pleased with them) on its 'non-partiality'.	665
649	Abu Ja'far Mansur's question to Imam Malik: Should I face the Qibla while praying or face the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him)?	649	According to all reciters (Qurra), Bismillah Sharif is not a part of any surah from Al-Baqarah to An-Nas; however, there is a difference of opinion among reciters regarding it being a part of Surah Al-Fatiha.	667

Index No.	Subject Description	Index No.	Detailed Description / Point	Page
652	A subtle point: why Ghaus-e-Azam specified taking eleven steps in the direction of Iraq after the Ghausiya prayer.	652	The partiality (being a part) of Bismillah Sharif is by no means definitive; the proponents of partiality themselves deny its absolute definitiveness.	668
659	Treatise 'Wasf al-Rajeeh fi Basmalah al-Tarawih' (In the completion of Tarawih, Bismillah should be read aloud once).	659	There is a consensus among reciters on reading Bismillah Sharif at least once during the completion of the Great Quran.	672
661	Bismillah Sharif is a verse of the Holy Quran, so it should be read once at the completion.	661	Except for Surah Al-Bara'ah, if recitation begins from the start of any surah, reciting the Basmalah is agreed upon; then, regarding its inclusion or omission between any two surahs, the reciters differ.	672
661	Bismillah Sharif should be read aloud once in Tarawih, otherwise the Sunnah of completion will not be fulfilled.	661	In the recitation of those who do not recite Basmalah (non-Mubassilin), its omission is absolutely indicative of non-partiality, and in the recitation of those who do (Mubassilin), its inclusion by no means confirms partiality.	676
662	Bismillah Sharif is only one verse in the entire Holy Quran which was revealed for separation between surahs; it is neither a part of Al-Fatiha nor of every surah. Thus, Quran al-Azeem is the name for 114 surahs and one verse, which is Bismillah Sharif.	662	Even if the position (madhab) of Asim were that it is a part, following him is not obligatory for us because we are not his followers (muqallid) in matters of school of thought. Reading Bismillah Sharif only once does not make the completion of the Quran deficient.	677
662		662		677

Index No.	Subject Description	Index No.	Detailed Description / Point	Page
			Even if, assuming incorrectly, the narration of Asim held it to be a part of every surah, there would still be no basic need for audible recitation of every Basmalah in the completion of Tarawih.	
	Fifteen points of benefit in the investigation of the aforementioned issue.	662	According to the majority of Imams, Companions, and Successors, Bismillah Sharif is not a part of any surah.	

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अनु. सं.	विषय विवरण	अनु. सं.	विस्तृत विवरण / बिंदु	पृष्ठ
642	लेखक (अल्लाह उन पर रहमत करे) द्वारा बरेली शहर से बगदाद और मदीना मुनव्वरा की दिशा का निर्धारण।	642	किसी आयत का कई बार नाज़िल (अवतरित) होना उसे कई आयतें नहीं बना देता।	664
648	दुआ एक पक्षी की तरह है और दुरूद शरीफ उसके पंख हैं।	648	बिस्मिल्लाह का हर सूरह का हिस्सा होना हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुतवातिर होना तो दूर, साबित भी नहीं है।	664
649	जिस दुआ के शुरू और आखिर में दुरूद शरीफ हो, वह रद्द नहीं होती।	649	'जुज़इयत' (सूरह का हिस्सा होने) पर इज्मा (सहमति) का दावा केवल मनगढ़ंत है; बल्कि सहाबा और ताबिईन (अल्लाह उन सब से राज़ी हो) का इज्मा इसके हिस्सा न होने पर था।	665
649	अबू जाफ़र मंसूर का हज़रत इमाम मालिक से सवाल: क्या मैं दुआ मांगते समय क़िबला की ओर मुँह करूँ या अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर?	649	सभी क़ुर्रा (क़ुरान पाठकों) के अनुसार, बिस्मिल्लाह शरीफ बक़रह से नास तक किसी भी सूरह का हिस्सा नहीं है; हालाँकि, इसके सूरह फ़ातिहा का हिस्सा होने के बारे में क़ुर्रा के बीच मतभेद है।	667
652	एक सूक्ष्म बिंदु: गौस-ए-आज़म ने गौसिया नमाज़ के बाद इराक की दिशा में ग्यारह कदम चलने का निर्देश क्यों दिया।	652	बिस्मिल्लाह शरीफ की जुज़इयत (हिस्सा होना) बिल्कुल भी निश्चित नहीं है; यहाँ तक कि जुज़इयत के समर्थक भी इसकी निश्चितता का खंडन करते हैं।	668
659	रिसाला 'वस्फ़ अल-राजीह फ़ी बिस्मिलत-तरावीह' (तरावीह की	659	क़ुरान मजीद की समाप्ति पर कम से कम एक बार बिस्मिल्लाह शरीफ पढ़ने पर क़ुर्रा का इज्मा है।	672

अनु. सं.	विषय विवरण	अनु. सं.	विस्तृत विवरण / बिंदु	पृष्ठ
	समाप्ति पर बिस्मिल्लाह एक बार ज़ोर से पढ़ी जानी चाहिए)।			
661	बिस्मिल्लाह शरीफ क़ुरान मजीद की एक आयत है, इसलिए इसे समाप्ति पर एक बार पढ़ा जाना चाहिए।	661	सूरह बरात (तौबा) के अलावा, यदि किसी सूरह की शुरुआत से पाठ शुरू होता है, तो बिस्मिल्लाह पढ़ना सर्वसम्मत है; फिर किन्हीं दो सूरहों के बीच इसे पढ़ने या छोड़ने के बारे में क़ुर्रा के अलग-अलग मत हैं।	672
661	तरावीह में बिस्मिल्लाह शरीफ एक बार ज़ोर से पढ़ी जानी चाहिए, अन्यथा समाप्ति की सुन्नत पूरी नहीं होगी।	661	जो लोग सूरहों के बीच बिस्मिल्लाह नहीं पढ़ते (गैर-मुबस्सिल्लिन), उनका न पढ़ना निश्चित रूप से जुज़इयत का खंडन है, और जो पढ़ते हैं (मुबस्सिल्लिन), उनका पढ़ना जुज़इयत की पुष्टि नहीं करता।	676
662	बिस्मिल्लाह शरीफ पूरे क़ुरान मजीद में केवल एक आयत है जो सूरहों को अलग करने के लिए उतारी गई थी; यह न तो सूरह फ़ातिहा का हिस्सा है और न ही हर सूरह का। अत; क़ुरान अज़ीम 114 सूरहों और एक आयत का नाम है, जो बिस्मिल्लाह शरीफ है।	662	भले ही आसिम का मज़हब (विचार) जुज़इयत का हो, लेकिन हमारे लिए उनका पालन करना अनिवार्य नहीं है क्योंकि हम उनके मुक़ल्लिद (अनुयायी) नहीं हैं। बिस्मिल्लाह शरीफ को केवल एक बार पढ़ने की स्थिति में, क़ुरान की समाप्ति अधूरी नहीं होती।	677
662	उपरोक्त विषय की जाँच में पंद्रह लाभकारी बिंदु।	662	यदि, गलत मान लेते हुए, आसिम की रिवायत में इसे हर सूरह का हिस्सा माना भी जाए, तो भी तरावीह की समाप्ति पर हर बिस्मिल्लाह को ज़ोर से पढ़ने की कोई बुनियादी ज़रूरत नहीं होगी।	677
		662		

अनु. सं.	विषय विवरण

अनु. सं.	विस्तृत विवरण / बिंदु	पृष्ठ
	अधिकांश इमामों, सहाबा और ताबिईन के अनुसार, बिस्मिल्लाह शरीफ किसी भी सूरह का हिस्सा नहीं है।	

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
	مصنف رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی طرف سے	
642	بریلی شہر سے جہت بغداد اور جہت مدینہ منورہ کا استخراج	642
648	دعا ایک پرندہ ہے اور درود شریف اس کے پر۔	648
649	جس دعا کے اول و آخر درود شریف ہو وہ رد نہیں ہوتی۔	649
649	ابو جعفر منصور کا حضرت امام مالک سے سوال کہ میں قبلہ کی طرف منہ کر کے دعا مانگوں یا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف۔	649

نمبر شمار	وضاحت/ تفصیلی نکات	صفحہ
	کسی آیت کے چند بار نازل ہونے	
642	سے اس کا چند آیتیں ہونا لازم نہیں ہوتا۔	664
	بسم اللہ کا ہر سورت کی جز ہونا	
648	حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام سے متواتر ہونا تو درکنار ثابت بھی نہیں۔	664
	قول جزئیت پر ادعائے اجماع	
649	محض افترا ہے بلکہ صحابہ و تابعین رضی اللہ تعالیٰ عنہم کا تو عدم جزئیت پر اجماع تھا۔	665
	تمام قراء کے نزدیک بسم اللہ شریف بقرہ سے ناس تک کسی	
649	سورۃ کی جز نہیں تاہم بسم اللہ کے	667

نمبر شمار	عنوان	نمبر شمار	وضاحت/ تفصیلی نکات	صفحہ
			جز فاتحہ ہونے میں قراء کا اختلاف ہے۔	
652	لطیفہ نظیفہ کہ نماز غوثیہ کے بعد عراق کی طرف چلنے کے حکم میں غوث اعظم نے گیارہ عدد قدم اٹھانے کی تخصیص کیوں فرمائی۔	652	جزئیت بسم اللہ شریف ہرگز قطعی نہیں خود قائلین جزئیت منکر قطعیت ہیں۔	668
659	رسالہ وصف الرجیح فی بسملۃ التراویح (ختم تراویح میں بسم اللہ ایک بار جہر سے پڑھنا چاہئے)	659	ختم قرآن عظیم میں کم از کم ایک بار بسم اللہ شریف پڑھنے پر قراء کا اجماع ہے۔	672
661	بسم اللہ شریف قرآن مجید کی ایک آیت ہے تو ختم میں ایک بار پڑھی جائے۔	661	سورہ براۃ کے سوا کسی سورۃ کے شروع سے ابتداء تلاوت ہو تو اتیان بسملہ مجمع علیہ ہے پھر ہر دو سورتوں کے درمیان اثبات و حذف میں قراء مختلف ہیں۔	672
661	بسم اللہ شریف تراویح میں ایک بار جہر سے پڑھی جائے ورنہ سنت ختم ادا نہ ہوگی۔	661	غیر مبسلین کی قرات میں ترک بسملہ تو قطعاً نافیِ جزئیت ہے اور مبسلین کی قرات میں اثبات بسملہ ہر گز مثبت جزئیت نہیں۔	676

نمبر شمار	عنوان	نمبر شمار	وضاحت/ تفصیلی نکات	صفحہ
662	بسم اللہ شریف سارے قرآن مجید میں صرف ایک آیت ہے جو سورتوں میں فصل کے لئے اتاری گئی نہ وہ فاتحہ کی جز نہ ہر سورت کی، تو قرآن عظیم نام ہے ایک سو چودہ ۱۱۴ سورتوں اور ایک آیت کا جو کہ بسم اللہ شریف ہے۔	662	اگر مذہب عاصم جزئیت ہو بھی تو ہم پر ان کی اتباع لازم نہیں کیونکہ مذہب میں ہم ان کے مقلد نہیں۔ ایک ہی بار بسم اللہ شریف پڑھنے کی صورت میں ختم قرآن ہر گز ناقص نہیں۔	677
662	مسئلہ مذکورہ کی تحقیق میں پندرہ افادات	662	اگر بفرض غلط روایت عاصم جزئیت ہر سورت ہو بھی تو پھر بھی ختم تراویح میں ہر بسملہ میں جہر کی اصلاً حاجت نہیں۔	677
		662	بسم اللہ شریف جمہور ائمہ، صحابہ اور تابعین کے نزدیک کسی سورت کی جز نہیں۔	

Fatawa-e-Razvia | Volume Seven

Page	Content
678	Research on following or not following a single recitation (qira'at).
679	Even if, hypothetically speaking, audible recitation (jahr) were continuous (mutawatir), Sharia interests here would still command silent recitation (ikhfa).
680	It is permissible to abandon what is better (afzal) for the sake of uniting hearts (t'aleef-e-quloob).
681	To claim that audible Bismillah in Tarawih prayer is established as continuous (mutawatir) from the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) is a clear fabrication against the Prophet. In fact, audible Bismillah is not continuous in any prayer; rather, there is severe dispute regarding its proof.
681	The Imams of the religion declare audible recitation (in certain contexts) as an innovation (bid'ah).
682	The Prophet (peace and blessings be upon him) and the Rightly Guided Caliphs used to recite Bismillah silently in prayer.
685	
689	The method of teaching and learning the Quran from the era of the Companions until now.
690	The Noble Companions used to learn ten verses at a time along with their knowledge and practice.
691	Hazrat Umar Farooq (may Allah be pleased with him) studied Surah al-Baqarah from the Prophet (peace and blessings be upon him) over twelve years, and Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with him) over eight years.
693	Research on whether the basis of recitation depends on the authenticity of the narration or not.
698	Summary of the discourse and reaching the objective.
699	Refutation of the remaining discourse of Qari Abdur Rahman Panipati and Mr. Gangohi.
700	Five questions for Mr. Gangohi.

Page	Content	Page	Content
	Reciting Bismillah aloud in prayer is the recitation style of the uncultured/ ignorant.		
687	Our scholars have clearly stated that following the Imam's style in audible or silent recitation of Bismillah applies outside of prayer; in prayer, it should be recited silently.	700	Refutation of Qari Abdur Rahman Panipati on dozens of grounds.
687	Narrations from reciters regarding audible and silent recitation are all for outside of prayer.	702	Claims of alteration (tahrif) in the Great Quran by the Rafidis (Shias).
-	-	705	Years of passing of some mujtahid Imams and reciters.

पृष्ठ	विषय
678	एक ही किरअत (पाठ) का अनुसरण करने या न करने पर शोध।
679	यदि, मान लीजिए कि ज़ह्र (सस्वर पाठ) मुतवातिर (निरंतर) भी हो, तब भी यहाँ शरीयत के हित इख़फ़ा (मौन पाठ) का आदेश देते हैं।
680	दिलों को जोड़ने (तालीफ-ए-कुलूब) के लिए अफज़ल (बेहतर) को छोड़ना जायज़ है।
681	तरावीह की नमाज़ में बिस्मिल्लाह को ज़ोर से पढ़ने को नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मुतवातिर बताना हुज़ूर पर स्पष्ट मिथ्यारोप है। बल्कि किसी भी नमाज़ में बिस्मिल्लाह का ज़ोर से पढ़ना मुतवातिर नहीं है, बल्कि इसके प्रमाण में कड़ा विवाद है।
681	धर्म के इमाम ज़ह्र (सस्वर पाठ) को बिदअत (नवाचार) घोषित करते हैं।
682	हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और खुलफ़ा-ए-राशिदीन नमाज़ में बिस्मिल्लाह धीरे पढ़ते थे।
685	नमाज़ में बिस्मिल्लाह शरीफ़ को आवाज़ के साथ पढ़ना अनपढ़ों/गंवारों की किरअत है।
689	सहाबा के काल से अब तक कुरान पढ़ाने और सीखने का तरीका।
690	सहाबा किराम उनके ज्ञान और अभ्यास के साथ दस-दस आयतें सीखते थे।
691	हज़रत उमर फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने बारह वर्षों में और हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने आठ वर्षों में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से सूरह बक़रह पढ़ी।
693	पाठ के रिवायत की प्रामाणिकता पर निर्भर होने या न होने पर शोध।
698	चर्चा का सारांश और लक्ष्य प्राप्ति।
699	क़ारी अब्दुर्रहमान पानीपती और गंगोही साहब के शेष कथन का खंडन।
700	गंगोही साहब से पांच सवाल।

पृष्ठ	विषय
687	हमारे उलेमा ने स्पष्ट कर दिया है कि बिस्मिल्लाह शरीफ़ के ज़ह्र और इख़फ़ा में इमाम की किरअत का अनुसरण नमाज़ के बाहर है; नमाज़ में इसे धीरे ही पढ़ना चाहिए।
687	ज़ह्र और इख़फ़ा के बारे में क़ुर्रा (पाठकों) की रिवायतें नमाज़ के बाहर के लिए हैं।
-	-

पृष्ठ	विषय
700	क़ारी अब्दुर्रहमान पानीपती का दर्जनों कारणों से खंडन।
702	राफ़िज़ियों द्वारा कुरान-ए-अज़ीम में तहरीफ़ (बदलाव) के दावे।
705	कुछ मुजतहिद इमामों और क़ुर्रा के इंतक़ाल (निधन) के साल।

صفحہ	مضمون
۶۷۸	قرات واحدہ کی اتباع وعدم اتباع کی تحقیق۔
۶۷۹	اگر بفرض غلط جہر بھی متواتر ہو جب بھی مصالح شرعیہ یہاں اخفاء کا حکم فرماتی ہیں۔
۶۸۰	تالیف قلوب کے لئے ترک افضل جائز ہے۔
۶۸۱	نمازِ تراویح میں جہرِ بسم اللہ کو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے متواتر بتانا حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر افتراء صریح ہے بلکہ کسی نماز میں بھی جہرِ بسم اللہ متواتر نہیں بلکہ اس کے ثبوت میں سخت نزاع ہے۔
۶۸۱	ائمہ دین جہر کو بدعت قرار دیتے ہیں۔
۶۸۹	دورِ صحابہ سے اب تک تعلیم وتدریس قرآن کا طریقہ
۶۹۰	صحابہ کرام دس دس آیتیں مع ان کے علم و عمل کے سیکھتے تھے۔
۶۹۱	حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے بارہ سال اور حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے آٹھ سال میں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام سے سورہ بقرہ پڑھی۔
۶۹۳	صحت روایت پر مدار قرات ہونے یا نہ ہونے کی تحقیق
۶۹۸	خلاصہ کلام و تقریب مرام

صفحہ	مضمون
۶۸۲	حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام اور خلفاء راشدین نماز میں بسم اللہ آہستہ پڑھتے تھے۔
۶۸۵	بسم اللہ شریف نماز میں بآواز پڑھنا گنواروں کی قرآۃ ہے۔
۶۸۷	ہمارے علماء نے صاف فرما دیا کہ بسم اللہ شریف کے جہر واخفاء میں امام قرات کا اتباع بیرونِ نماز ہے نماز میں آہستہ ہی پڑھے۔
۶۸۷	جہر واخفاء کے بارے میں روایاتِ قراء سب بیرونِ نماز کی ہیں۔
-	-

صفحہ	مضمون
۶۹۹	قاری عبدالرحمان پانی پتی اور گنگوہی صاحب کے باقی کلام کا رد
۷۰۰	گنگوہی صاحب سے پانچ سوال
۷۰۰	قاری عبدالرحمان پانی پتی پر بیسیوں وجہ سے رد۔
۷۰۲	قرآن عظیم میں روافض کے ادعائے تحریف۔
۷۰۵	بعض ائمہ مجتہدین اور قراء کے سنین وصال۔

Fatawa-e-Razwiya - Volume 7

फतावा-ए-रज़विया - जिल्द ७

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

Fatawa Rizvia Volume Seven

- Performing congregational prayer (Jamat) is permissible both inside the mosque and in its courtyard.
- 362 - Whether a person with leprosy should be stopped from entering the mosque or not. -> 192
- If the smell of hookah, bidi, etc., is in the mouth, the prayer will be Makruh; in such a condition, going to the mosque is also prohibited (Haraam).
- 382 - It is forbidden to remove beardless men from the first row, even if they are there. -> 193
- Going to the mosque wearing shoes is against etiquette; etiquette is based on custom.
- 392 - Whether two or four people can pray Fard (obligatory) prayers separately in one row or not. -> 199
- Prayer is permissible in the room of a mosque.
- 393 - If the cap falls off during prayer, it is better to pick it up. -> 297
- It is forbidden to leave the mosque without performing prayer.
- 450 - If a laundryman brings back someone else's clothes by mistake, it is not permissible to pray while wearing them. -> 298

Sajdah Sahw (Prostrations of Forgetfulness) * Women can pray with their hair tied in a bun. -> 298 * When does Sajdah Sahw become necessary due to an error in Dua-e-Qunoot? * 482 - One should pray with a sheet covering the head; if it only covers the shoulders, the prayer will be Makruh. If it slips from the head to the shoulder during prayer, one should put it back on the head with a gesture. -> 299 * If one forgets to sit in the second rak'ah of Tarawih but sits in the third and performs Sajdah Sahw, was the prayer valid or not? * 567 - Praying with a handkerchief on the head or tying a handkerchief without a cap will be Makruh. -> 299

Ijarah (Hiring / Leasing) * As long as there is no penetration and no seminal discharge, Ghusl (ritual bath) is not obligatory; one can perform recitation etc. -> 300 * A form of wage for completing the Quran (Khatm-e-Quran). * 474 - Prayer is permissible in socks or leather socks (Moza). -> 301 * Taking a salary for Imamat is permissible, but it is better to avoid it. * 474 - What is the ruling if someone leads the prayer wearing glasses? -> 318

Hazr-o-Ibahat (Prohibition and Permissibility) * Prayer is valid in a 'Rida-e-Mushtamil' (a wrap that covers the whole body). -> 355 * Shaking hands after prayer

is permissible. * Praying with a muffler tied on the head without a cap is against the Sunnah. -> 360 * An eight or nine-year-old boy can stand in the row of men if he is alone; removing him and taking his place is a sin. * 51 - Research on performing prayer while wearing shoes. -> 362 * If itching is felt during prayer, one should restrain oneself; otherwise, scratch once or twice, not more than that. -> 382 * Whether the prayer is valid if one wears a loincloth under the sarong, has a beard-strap (daat), or has money in the pocket. -> 382 * Prayer is valid if a sash (patka) is tied around the waist. * 385 - Appointing a reliable person to [wake him up] before the congregation time... -> 90

फ़तावा रज़विया खंड सात

- मस्जिद के अंदर और उसके आंगन दोनों में जमात करना जायज़ है।
- ३६२ - कोढ़ी को मस्जिद से रोका जाए या नहीं। -> १९२
- हुक्का, बीड़ी आदि की दुर्गंध मुंह में हो तो नमाज़ मकरूह होगी, ऐसी स्थिति में मस्जिद जाना भी हराम है।
- ३८२ - दाढ़ी मुंडे लोग चाहे पहली सफ (पंक्ति) में ही क्यों न हों, उन्हें हटाना मना है। -> १९३
- जूते पहनकर मस्जिद में जाना अदब के खिलाफ है, अदब की बुनियाद रस्म-ओ-रिवाज़ पर है।
- ३९२ - एक सफ में दो-चार आदमी अलग-अलग फर्ज़ पढ़ सकते हैं या नहीं। -> १९९
- मस्जिद के हुजरे (कमरे) में नमाज़ जायज़ है।
- ३९३ - नमाज़ में टोपी गिर जाए तो उठा लेना अफ़ज़ल है। -> २९७
- मस्जिद से नमाज़ पढ़े बिना चले जाना मना है।
- ४५० - यदि धोबी दूसरे के कपड़े बदल कर दे जाए तो उन्हें पहनकर नमाज़ जायज़ नहीं। -> २९८

सजूद-ए-सहव (भूल की वजह से किए जाने वाले सजदे) * जुड़ा बांधकर औरतें नमाज़ पढ़ सकती हैं। -> २९८ * दुआ-ए-कुनूत में भूल होने से सजदा सहव कब होता है। * ४८२ - चादर सिर से ओढ़कर नमाज़ पढ़नी चाहिए, अगर सिर्फ कंधे पर हो तो नमाज़ मकरूह होगी; नमाज़ में सिर से ढलक कर कंधे पर आ जाए तो इशारे से सिर पर रख लेना चाहिए। -> २९९ * तरावीह की दूसरी रकात में बैठना भूल गया और तीसरी में बैठा और सजदा सहव किया, नमाज़ हुई या नहीं। * ५६७ - सिर पर रुमाल या बिना टोपी के रुमाल बांधकर नमाज़ पढ़ने से मकरूह होगी। -> २९९

इजारा (किराया / मज़दूरी) * जब तक न तो प्रवेश हो और न ही वीर्यपात, ग़ुस्ल अनिवार्य नहीं है; तिलावत (पाठ) आदि कर सकता है। -> ३०० * खत्म-ए-कुरान पर उजरत (मज़दूरी) की एक सूरत। * ४७४ - जुराब या मोज़े में नमाज़ जायज़ है। -> ३०१ * इमामत का वेतन लेना जायज़ है लेकिन बचना बेहतर है। * ४७४ - चश्मा लगाकर नमाज़ पढ़ाए तो क्या हुक्म है। -> ३१८

हज़र-ओ-इबाहत (निषेध और अनुमेयता) * रिदा-ए-मुश्तमिल (लपेटे हुए दुपट्टे) में नमाज़ सही है। -> ३५५ * नमाज़ के बाद मुसाफ़हा (हाथ मिलाना) जायज़ है। * बिना टोपी के मफलर सिर पर बांधकर नमाज़ पढ़ना सुन्नत के खिलाफ है। -> ३६० * आठ-नौ साल का लड़का मर्दों की सफ में

खड़ा हो सकता है जबकि वह अकेला हो, उसे हटाकर उसकी जगह दूसरे का खड़ा होना गुनाह है। * ५१ - जूते पहनकर नमाज़ पढ़ने की तहक़ीक़। -> ३६२ * नमाज़ में खुजली महसूस हो तो नियंत्रण करे, वरना एक या दो बार खुजलाए, इससे ज़्यादा नहीं। -> ३८२ * तहबंद (लुंगी) के नीचे लंगोट हो या दाढ़ी में डाट हो या जेब में रुपया-पैसा हो, न৳ज़ सही होगी या नहीं। -> ३८२ * कमर में पटका हो तो नमाज़ सही है। * ३८५ - किसी विश्वसनीय व्यक्ति को नियुक्त करे कि जमात के समय से पहले उसे... -> ९०

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

- مسجد کے اندر اور اس کے صحن دونوں میں جماعت کرنی جائز ہے۔
- ۳۶۲ - جذامی کو مسجد سے روکا جائے یا نہیں۔ -> ۱۹۲
- حقہ، بیڑی وغیرہ کی بدبو منہ میں ہو تو نماز مکروہ ہوگی ایسی حالت میں مسجد میں جانا بھی حرام
- ۳۸۲ - داڑھی منڈے صف اول ہی میں کیوں نہ ہوں، انہیں ہٹانا منع ہے۔ -> ۱۹۳
- جوتے پہن کر مسجد میں جانا خلاف ادب ہے، ادب کی بناء عرف پر ہے۔
- ۳۹۲ - ایک صف پر دو چار آدمی الگ الگ فرض پڑھ سکتے ہیں یا نہیں۔ -> ۱۹۹
- مسجد کے حجرہ میں نماز جائز ہے۔
- ۳۹۳ - نماز میں ٹوپی گر جائے تو اٹھا لینا افضل ہے۔ -> ۲۹۷
- مسجد سے بغیر نماز پڑھے چلا جانا منع ہے۔
- ۴۵۰ - دھوبی بدل کر دوسرے کپڑے دے جائے تو انہیں پہن کر نماز جائز نہیں۔ -> ۲۹۸

سجود السہو * جوڑا باندھ کر عورتیں نماز پڑھ سکتی ہیں۔ -> ۲۹۸ * دعائے قنوت میں سہو ہونے سے سجدہ سہو کب ہوتا ہے۔ * ۴۸۲ - چادر سر سے اوڑھ کر نماز پڑھنی چاہئے صرف کندھے سے ہو تو نماز مکروہ ہوگی، نماز میں سر سے ڈھلک کر کندھے پر آجائے تو اشارہ سے سر پر رکھ لینا چاہئے۔ -> ۲۹۹ * تراویح کی دوسری رکعت میں بیٹھنا بھول گیا اور تیسری میں بیٹھا اور سجدہ سہو کیا نماز ہوئی یا نہیں۔ * ۵۶۷ - سر پر رومال یا بلا ٹوپی کے رومال باندھ کر نماز پڑھنے سے مکروہ ہوگی۔ -> ۲۹۹

اجارہ * جبکہ نہ دخول ہو نہ منی نکلے غسل واجب نہیں تلاوت وغیرہ کر سکتا ہے۔ -> ۳۰۰ * ختم قرآن پر اجرت کی ایک صورت * ۴۷۴ - جراب یا موزہ میں نماز جائز ہے۔ -> ۳۰۱ * امامت کی تنخواہ لینی جائز ہے مگر بچنا بہتر * ۴۷۴ - چشمہ لگا کر نماز پڑھائے تو کیا حکم ہے۔ -> ۳۱۸

حظر واباحت * ردائے مشتمل میں نماز صحیح ہے۔ -> ۳۵۵ * نماز کے بعد مصافحہ کرنا جائز ہے۔ * بغیر ٹوپی کے گلو بند سر پر باندھ کر نماز پڑھنا خلاف سنت ہے۔ -> ۳۶۰ * آٹھ نو برس کا لڑکا مردوں کی صف میں کھڑا ہو سکتا ہے جبکہ اکیلے ہو، اس کو ہٹا کر اس کی جگہ پر دوسرے کا کھڑا ہونا گناہ ہے۔ * ۵۱ - جوتے پہن کر نماز پڑھنے کی تحقیق -> ۳۶۲ * نماز میں کھجلی معلوم ہو تو ضبط کرے ورنہ ایک یا دو بار کھجلائے اس سے زیادہ نہیں۔ -> ۳۸۲ * تہبند کے نیچے لنگوٹ ہو یا داڑھی میں ڈاٹ ہو یا جیب میں روپیہ پیسہ ہو نماز صحیح ہوگی یا نہیں۔ -> ۳۸۲ * کمر میں پٹکا ہو تو نماز صحیح ہے۔ * ۳۸۵ - کسی معتمد کو مقرر کرے کہ وقت جماعت سے پہلے اس کو -> ۹۰

Volume VII Fatawa Rizwia

(Table Header) - Wake [him] up.

- Detailed explanation on whether prayer is valid if buttons or loops on a Sherwani, Angarkha, etc., are not fastened. (385)
- According to our Imams, all Sunan Rawatib are more important and emphasized than Tahajjud. (94)
- There is no problem in prayer if the Imam wears a turban and the followers are without turbans. (392)
- The order of priority between congregational prayer (Jama'at), Sunan Rawatib, and Tahajjud. (99)
- There is no harm in using the prayer mat received for leading a funeral prayer to make a shirt, etc., nor is the prayer disliked (Makruh) on it. (395)
- There are six opinions from our noble Imams regarding the ruling on congregational prayer: Fard Ayn, Fard Kifayah, Wajib Ayn, Wajib Kifayah, Sunnat-e-Muakkadah, and Mustahabb. (101)
- The prayer of an adult is not valid behind a minor, even if it is a voluntary (Nafl) prayer. (444)
- Rasam al-Mufti (The Procedure of the Mufti)
- The ruling on Shabina. (462)
- References can be given from the texts and commentaries of Fatawa. (210)
- Shabina is disliked (Makruh). (474)
- It is not permissible for an ignorant person to become a Mufti, nor is it permissible to rely on their fatwa. (525)
- Reciting 'A'udhu billahi minan-nar wa min sharri-il-kuffar...' on Surah At-Tawbah is baseless. (481)
- Beliefs and Theology (Aqaid-o-Kalam)
- Jurisprudential Benefits (Fawaid-e-Fiqhiyyah)
- To attribute lies and slander to the noble Imams and eminent scholars is insolence and an insult to their dignity, for which repentance is necessary. (497)

- A foot ailment is an excuse for not attending, but fearing the loss of Tahajjud is not a valid excuse to abandon congregational prayer. (81)
- No issue [ruling] from the Imams of Ahl al-Sunnah is misguidance or leads to hellfire; they are all truth, guidance, and the path to Paradise. (503)
- Regarding Tahajjud, there are only encouragements, whereas for abandoning congregational prayer, there are terrifying warnings. (81)
- Rejecting the narrations of the elders without a valid reason is ignorance or a malicious misguidance. (576)
- Using the fear of missing Tahajjud time as an excuse to skip congregational prayer is absurd. (85)
- Calling Salat al-Ghawthiyya contrary to the Quran and Hadith is sheer slander and fabrication. (581)
- The time for Qaylulah (midday nap) is from Dhuha al-Kubra until midday (Nisf an-Nahar). (87)
- Matters not mentioned in the Quran and Hadith are by no means forbidden; rather, they are among God Almighty's pardons. (582)
- If someone sleeps after praying Isha at 9:00 PM and wakes up at 10:00 PM to pray two units (Rakahs), then Tahajjud is performed. (89)

जिल्द सातवीं फ़तावा रिज़विया

(तालिका की सामग्री) - जगा दे।

- शेरवानी, अंगरखे आदि के बटन या घुंडी न लगे हों तो नमाज़ होती है या नहीं, इसका विस्तृत विवरण। (३८५)
- हमारे इमामों के निकट तमाम सुन्नत-ए-रवातब तहज्जुद से अधिक महत्वपूर्ण और ताकीदी हैं। (९४)
- इमाम ने पगड़ी बाँधी हो और मुक़्तदी बिना पगड़ी के हों तो नमाज़ में कोई दोष नहीं। (३९२)
- जमात (सामूहिक नमाज़), सुन्नत-ए-रवातब और तहज्जुद में दर्जों का क्रम। (९९)
- जनाज़ा की नमाज़ पढ़ाने के बदले मिली हुई नमाज़ की चटाई (जाय-नमाज़) का कुर्ता आदि बनाने में कोई हर्ज नहीं, न ही उस पर नमाज़ मकरूह है। (३९५)
- जमात के हुक्म के बारे में हमारे इमामों के ये छह कथन हैं: फर्ज़-ए-ऐन, फर्ज़-ए-किफ़ाया, वाजिब-ए-ऐन, वाजिब-ए-किफ़ाया, सुन्नत-ए-मुअक्कदा, मुस्तहब। (१०१)
- बालिग की नमाज़ नाबालिग के पीछे जायज़ नहीं है, चाहे वह नफ्ल नमाज़ ही क्यों न हो। (४४४)
- रस्म अल-मुफ़्ती (मुफ़्ती की कार्यविधि)
- शबीना का हुक्म। (४६२)
- फ़तावा के मूल ग्रंथों और उनकी व्याख्याओं से संदर्भ दिए जा सकते हैं। (२१०)
- शबीना मकरूह है। (४७४)
- एक अज्ञानी व्यक्ति का मुफ़्ती बनना हलाल नहीं है, और न ही उसके फ़तवे पर भरोसा करना जायज़ है। (५२५)
- सूरह तौबा पर 'अऊज़ु बिल्लाहि मिनन-नार व मिन शर्रिल-कुफ्फार...' पढ़ना आधारहीन है। (४८१)
- अक़ायद और कलाम (आस्था और धर्मशास्त्र)

- फ़िक़्ही लाभ (फ़वाइद-ए-फ़िक़्हिया)
- इमामों और बड़े विद्वानों की ओर झूठ और आरोप मढ़ना गुस्ताख़ी और उनकी शान में अपमान है, जिस पर तौबा लाज़िम है। (४९७)
- पैर की तकलीफ़ उपस्थित न होने का बहाना है, लेकिन तहज्जुद छूट जाने के डर से जमात छोड़ना जायज़ नहीं है। (८१)
- अहल-ए-सुन्नत के इमामों का कोई भी मसला गुमराही या जहन्नम की ओर ले जाने वाला नहीं है; वे सभी सत्य, मार्गदर्शन और जन्नत का मार्ग हैं। (५०३)
- तहज्जुद के बारे में केवल प्रोत्साहन हैं, जबकि जमात छोड़ने पर भयानक चेतावनियाँ हैं। (८१)
- बड़ों की रिवायतों को बिना किसी ठोस कारण के खारिज करना अज्ञानता या बुरी गुमराही है। (५७६)
- तहज्जुद के समय के डर को जमात छोड़ने का बहाना बनाना बेतुका है। (८५)
- नमाज़-ए-ग़ौसिया को कुरान और हदीस के खिलाफ बताना सरासर आरोप और मनगढ़ंत बात है। (५८१)
- क़ैलूला का समय 'ज़ुहा-ए-कुबरा' से दोपहर (निसफ़ अन-नहार) तक है। (८७)
- जिन बातों का ज़िक्र कुरान और हदीस में नहीं मिलता, वे कतई मना नहीं हैं, बल्कि वे अल्लाह तआला की माफ़ी में हैं। (५८२)
- यदि कोई व्यक्ति रात ९ बजे ईशा की नमाज़ पढ़कर सो गया और १० बजे उठकर दो रकात नमाज़ पढ़ ली, तो तहज्जुद हो गई। (८९)

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

(جدول کی تفصیل) - جگادے۔

- شروانی، انگرکھے وغیرہ کے بٹن گھنڈی نہ لگے ہوں تو نماز ہوتی ہے یا نہیں، اس کا مفصل بیان۔ ۳۸۵
- ہمارے ائمہ کے نزدیک تمام سنن رواتب تہجد سے اہم اور آکد ہیں۔ ۹۴
- امام عمامہ باندھے اور مقتدی بلا عمامہ کے ہوں تو نماز میں کوئی خرابی نہیں ۳۹۲
- جماعت، سنن رواتب اور تہجد میں درجات کی ترتیب ۹۹
- نماز جنازہ پڑھانے میں جو جائے نماز ملتی ہے اس کو کرتا وغیرہ بنانے میں کوئی حرج نہیں، نہ اس میں نماز مکروہ۔ ۳۹۵
- حکم جماعت کے بارے میں ہمارے ائمہ کرام کے یہ چھ اقوال ہیں فرض عین، فرض کفایہ، واجب عین، واجب کفایہ سنت موکدہ، مستحب۔ ۱۰۱
- بالغ کی نماز نابالغ کے پیچھے جائز نہیں خواہ نفل ہی ہو۔ ۴۴۴
- رسم المفتی
- شبینہ کا حکم۔ ۴۶۲
- متون شروح فتاوی سے حوالے دیئے جاسکتے ہیں۔ ۲۱۰
- شبینہ مکروہ ہے۔ ۴۷۴

- جاہل کو مفتی بننا حلال نہیں، نہ اس کے فتوی پر اعتماد جائز ۵۲۵
- سورہ توبہ پر اعوذ باللہ من النار و من شر الکفار الخ پڑھنا بے اصل ہے۔ ۴۸۱
- عقائد و کلام
- فوائد فقہیہ
- کذب و بہتان کی نسبت ائمہ کرام اور علمائے اعلام کی طرف کرنا گستاخی اور توہین شان ہے جس پر توبہ لازم ہے۔ ۴۹۷
- پاؤں کا عذر فی الحضور ہے نہ عذر للحاضر تہجد فوت ہو جانے کے خوف سے ترک جماعت جائز نہیں۔ ۸۱
- ائمہ کرام اہلسنت کا کوئی مسئلہ ضلالت اور فی النار نہیں وہ سب حق و ہدایت اور سبیل جنت ہے۔ ۵۰۳
- تہجد کے بارے میں صرف ترغیبات ہیں جبکہ ترک جماعت پر ہولناک وعیدیں۔ ۸۱
- اکابر کی روایات کو بے وجہ وجیہ رد کرنا جہالت یا خبیث وضلالت ہے۔ ۵۷۶
- خوف وقت تہجد کو ترک جماعت کے لئے عذر بنانا بیہودگی ہے۔ ۸۵
- نماز غوثیہ کو قرآن و حدیث کے خلاف بتانا محض بہتان وافترا ہے۔ ۵۸۱
- قیلولہ کا وقت ضحوہ کبری سے نصف النہار تک ہے۔ ۸۷
- جن باتوں کا ذکر قرآن و حدیث میں نہ نکلے وہ ہرگز ممنوع نہیں بلکہ اللہ تعالیٰ کی معافی میں ہیں۔ ۵۸۲

- اگر کوئی شخص نو بجے عشاء پڑھ کر سو گیا دس بجے اٹھ کر دو کعتیں پڑھ لیں تو تہجد ہو گیا۔ ۸۹

صفحہ ۳۰ از ۷۲۱

جلد ہفتم (Volume Seven) | فتاوی رضویہ (Fatawa Razawiyya)

583: A refined rule: Whatever is proven good or bad by the Quran and Hadith is indeed good or bad, and whatever is not proven either way is pardoned, permissible, and allowed. | 605: Obscure points regarding the commendable method of seeking intercession (Tawassul) through the beloved of God.

584: Seeking intercession through the beloved of God is absolutely praiseworthy and by no means against sincerity and trust (in God). | 605: Imam Malik's (Mercy of Allah be upon him) answer to the question of Caliph Abu Ja'far Mansur on whether one should face the Qibla or the noble presence (the face of the Prophet) when visiting the sacred mausoleum.

593: Discourse on multiple Hadiths and traditions regarding seeking intercession and the acts of Namaz-e-Ghausia. | 606: It is appropriate to offer two rak'ahs before asking for a need.

594: Honoring the beloved of God is among the most important obligations and greatest acts of proximity. | 606: God hears everywhere and forgives without cause, but it is ordained that sinful servants should come to your service and ask Us for forgiveness of sins.

595: The humility shown to the beloved of God is in reality humility for God Himself. | 607: Going towards the beloved of God and going towards their graves after their passing is the same.

597: The forbidden form of humility to other than God is when it is shown for a disbeliever or a worldly wealthy person. | 597: Debate and refutation of the innovators.

597: The humility and submissiveness of the companions (may Allah be pleased with them), saints, and scholars in the presence of the radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). | 499: An account of the thirty ignorances of an ignorant Wahhabi Mufti, the author of "Zaroori Sawal" (An Essential Question).

600: When Hazrat Imam Malik would mention the Messenger (peace and blessings be upon him), his color would change and he would bow. | 511: Errors of misinterpretation occurring from the author of "Zaroori Sawal".

601: The etiquettes of visiting the sacred mausoleum of the Messenger (peace and blessings be upon him). | 513: Translation errors by the author of "Zaroori Sawal".

602: While seeking intercession, one should face the beloved of God, even if the Qibla is behind them. | 515: Narrative errors by the author of "Zaroori Sawal".

605: Hazrat Imam Shafi'i and other scholars and people of needs would visit the shrine of Imam-e-Azam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) for the fulfillment of their needs and seek intercession through him. | 516: Mention of eight errors in one narration.

| 520: Deception of the general public by the author of "Zaroori Sawal".

| 523: The said author's opposition to his own repentance letter for multiple reasons.

जिल्द सातवीं (جلد ہفتم) | फ़तावा रज़विया (فتاوی رضویہ)

583: एक सूक्ष्म नियम: कुरान और हदीस से जो कुछ भी अच्छा या बुरा साबित हो, वह अच्छा या बुरा है, और जिसके बारे में कुछ भी साबित नहीं है, वह क्षम्य, जायज और मुबाह (अनुमति प्राप्त) है। | 605: अल्लाह के महबूबों के माध्यम से तवस्सुल (मध्यस्थता) के सराहनीय तरीके के बारे में जटिल बिंदु।

584: अल्लाह के महबूबों के माध्यम से तवस्सुल करना पूरी तरह से प्रशंसनीय है और इखलास (निष्ठा) और तवक्कुल (भरोसे) के खिलाफ कतई नहीं है। | 605: रौज़ा-ए-अकदस में हाजिरी के समय चेहरा किबला की ओर हो या मुवाजा-ए-शरीफ (हुजूर की ओर), खलीफा अबू जाफर मंसूर के सवाल पर इमाम मालिक (रहमतुल्लाह अलैह) का जवाब।

593: तवस्सुल और शफ़ाअत पर कई हदीसों और आसार तथा नमाज़-ए-ग़ौसिया के आमाल पर चर्चा। | 606: हाजत (जरूरत) मांगने से पहले दो रकात नमाज़ पढ़ना उचित है।

594: अल्लाह के महबूबों का सम्मान करना सबसे महत्वपूर्ण कर्तव्यों और निकटता के सबसे महान कार्यों में से है। | 606: खुदा हर जगह सुनता है और बिना किसी कारण के माफ कर देता है, लेकिन फरमान यह है कि गुनहगार बंदे तेरी खिदमत में हाजिर होकर हमसे बख्शिश की दुआ करें।

595: अल्लाह के महबूबों के लिए जो आजिज़ी (विनम्रता) की जाती है, वह हकीकत में अल्लाह ही के लिए आजिज़ी है। | 607: अल्लाह के महबूबों की ओर जाना और उनके विसाल (देहावसान) के बाद उनकी कब्रों की ओर जाना एक समान है।

597: गैर-अल्लाह के लिए विनम्रता जो वर्जित है, वह यह है कि वह किसी काफिर या दुनियादार अमीर के लिए उसके कारण विनम्रता हो। | 597: मुनाज़रा (बहस) और बदमज़हबों का खंडन।

597: हुजूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की बारगाह-ए-अकदस में सहाबा-ए-किराम, औलिया और उलमा की आजिज़ी और विनम्रता। | 499: "ज़रूरी सवाल" के लेखक एक अज्ञानी वहाबी मुफ्ती की तीस अज्ञानताओं का वर्णन।

600: हजरत इमाम मालिक जब हुजूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम का जिक्र करते तो उनका रंग बदल जाता और वह झुक जाते। | 511: "ज़रूरी सवाल" के लेखक की ओर से होने वाली शब्दों की गलतियाँ।

601: हुजूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम के मजार-ए-अकदस पर हाजिरी के अदब। | 513: "ज़रूरी सवाल" के लेखक के अनुवाद की गलतियाँ।

602: तवस्सुल के समय अल्लाह के महबूबों की ओर चेहरा करना चाहिए चाहे किबला की ओर पीठ हो जाए। | 515: "ज़रूरी सवाल" के लेखक की रिवायत (कथन) संबंधी गलतियाँ।

605: हजरत इमाम शाफ़ई और अन्य विद्वान और जरूरत वाले लोग अपनी जरूरतों को पूरा करने के लिए इमाम-ए-आजम अबू हनीफा रज़ियल्लाहु अन्हु के मजार पर हाजिर होते और उनसे तवस्सुल करते। | 516: एक रिवायत में आठ गलतियां बताई गईं।

| 520: "ज़रूरी सवाल" के लेखक द्वारा आम जनता को धोखा देना।

| 523: उक्त लेखक द्वारा अपने ही तौबा नामा (पश्चाताप पत्र) का कई कारणों से विरोध।

पृष्ठ 31 का 721

جلد ہفتم | فتاوی رضویہ

۵۸۳: قاعدہ نفیسہ کہ قرآن وحدیث سے جس چیز کی بھلائی یا برائی ثابت ہو وہ بھلی یا بری ہے اور جس کی نسبت کچھ ثابت نہ ہو وہ معاف وجائز ومباح ہے۔ | ۶۰۵: نکات غامضہ کہ محبوبان خدا سے توسل کا مستحسن طریقہ کیا ہے۔

۵۸۴: محبوبان خدا سے توسل قطعاً محمود اور ہرگز اخلاص و توکل کے خلاف نہیں۔ | ۶۰۵: روضہ اقدس پر حاضری کے وقت منہ قبلہ کی طرف ہو یا مواجہہ شریف کی طرف، خلیفہ ابو جعفر منصور کے سوال پر امام مالک علیہ الرحمہ کا جواب۔

۵۹۳: استشفاع و توسل پر متعدد احادیث و آثار نماز غوثیہ کے افعال پر کلام۔ | ۶۰۶: سوال حاجت سے پہلے دور کعت کی تقدیم مناسب ہے۔

۵۹۴: محبوبان خدا کی تعظیم اہم واجبات اور اعظم قربات سے ہے۔ | ۶۰۶: خدا ہر جگہ سنتا ہے اور بے سبب مغفرت فرماتا ہے مگر ارشاد یوں ہوتا ہے کہ گنہگار بندے تیری خدمت میں حاضر ہو کر ہم سے دعاء بخشش کریں۔

۵۹۵: محبوبان خدا کے لئے جو تواضع کی جاتی ہے وہ درحقیقت خدا ہی کے لئے تواضع ہے۔ | ۶۰۷: محبوبان خدا کی طرف جانا اور بعد وصال ان کی قبور کی طرف چلنا یکساں ہے۔

۵۹۷: تواضع لغیر اللہ جو کہ ممنوع ہے اس کی شکل یہ ہے کہ کسی کافر یا دنیا دار غنی کے لئے اس کے سبب تواضع ہو۔ | ۵۹۷: مناظرہ ورڈ بدمذہباں

۵۹۷: حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی بارگاہ اقدس میں صحابہ کرام رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین اور اولیاء و علماء کا خشوع و خضوع۔ | ۴۹۹: ایک جاہل وہابی مفتی مصنف "ضروری سوال" کی تمیں جہالتوں کا بیان۔

۶۰۰: حضرت امام مالک جب حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا ذکر کرتے تو رنگ بدل جاتا اور جھک جاتے۔ | ۵۱۱: مصنف "ضروری سوال" کی طرف سے واقع ہونے والی تضحیف اغلاط

۶۰۱: حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے مزار مقدس پر حاضری کے آداب۔ | ۵۱۳: مصنف "ضروری سوال" کی اغلاط ترجمہ۔

۶۰۲: بوقت توسل محبوبان خدا کی طرف منہ کرنا چاہئے اگر چہ قبلہ کو پیٹھ ہو جائے۔ | ۵۱۵: مصنف "ضروری سوال" کی اغلاط روایت۔

۶۰۵: حضرت امام شافعی اور دیگر علماء واہل حاجات حاجت روائی کے لئے امام اعظم ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے مزار پر حاضر ہو کر ان سے توسل کرتے۔ | ۵۱۶: ایک روایت میں آٹھ غلطیاں کہیں۔

| ۵۲۰: مصنف "ضروری سوال" کی عوام کو فریب دہی

| ۵۲۳: مصنف مذکور کی اپنے ہی توبہ نامہ کی متعدد وجوہ سے مخالفت

Fatawa Razvia, Volume 7

Topic	Page	Topic	Page
The aforementioned author's writing shows that this is first-rate Wahhabism and non-conformity (Ghair-Muqallidiyat), and that he persists in his old Wahhabism.	542	Bismillah Sharif is only one verse in the entire Holy Quran that was revealed for separation between Surahs; it is neither a part of Surah Al-Fatihah nor of every Surah. Thus, the Great Quran is the name of 114 Surahs and one verse, which is Bismillah Sharif.	662
Which books should be studied to obtain information about Wahhabi beliefs and their refutation?	620	Fifteen points of benefit in the investigation of the aforementioned issue.	662
According to the principles of Wahhabi schools, Shah Waliullah Muhaddith Dehlvi, who was a Sunni Monotheist, is declared a polytheist and innovator.	622	According to the majority of Imams, Sahaba, and Tabi'un, "Bismillah Sharif" is not a part of any Surah.	662
A stinging question for Wahhabi scholars as an incidental remark.	623	A verse being revealed multiple times does not necessarily mean it becomes multiple verses.	662
Refutation of the remaining words of Qari Abdur Rahman Panipati and Gangohi Sahab.	699	The method of teaching and instructing the Quran from the time of the Sahaba until now.	689
Five questions for Gangohi Sahab	700	**Hadith Benefits**	---
Refutation of Qari Abdur Rahman Panipati for thirty reasons.	700	The meaning of the blessed Hadith "I find no concession for you" and the author's research.	71
The claim of alteration (tahrif) in the Great Quran by the Rawafidh.	702	Reconciliation (Tatbeeq) between the Hadiths regarding the excellence of Tahajjud and Sunnan-e-Rawatib.	95
Interpretation and Sciences of the Quran	---	The Hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her)	504

Topic	Page
The occasion of revelation (Shan-e-Nuzul) and meaning of the noble verse: "Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision..."	499
Early and later scholars have considered the noble verse "And if, when they had wronged themselves, they had come to you..." as general to the life and after passing of the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him), and considered visiting the blessed shrine like attending the holy assembly.	602
Page 32 of 721	

Topic	Page
regarding the prohibition of Qunut in Fajr contains three severely weak narrators.	
Asma-ur-Rijal (Biographical Evaluation of Narrators)	---
Abdullah bin Masood's (may Allah be pleased with him) father, Masood, was not a Muslim.	504

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

विषय	पृष्ठ
लेखक के लेखन से स्पष्ट होता है कि यह प्रथम श्रेणी का वहाबियत और ग़ैर-मुक़ल्लिदियत है और वह अपनी पुरानी वहाबियत पर क़ायम है।	542
वहाबी अक़ीदों (विश्वासों) की जानकारी प्राप्त करने और उनके खंडन के लिए किन पुस्तकों का अध्ययन करना चाहिए?	620
वहाबी संप्रदायों के सिद्धांतों के अनुसार शाह वलीउल्लाह मुहद्दिस देहलवी, जो कि एक सुन्नी एकेश्वरवादी (मुवाहिद) थे, मुशरिक और बिदती करार दिए जाते हैं।	622
वहाबी विद्वानों से प्रसंगवश एक चुभता हुआ सवाल।	623
क़ारी अब्दुर रहमान पानीपती और गंगोही साहब के शेष कथन का खंडन।	699
गंगोही साहब से पांच सवाल	700
क़ारी अब्दुर रहमान पानीपती पर तीस कारणों से खंडन।	700
रफ़ाज़ियों (Rawafidh) द्वारा महान क़ुरआन में तहरीफ़ (परिवर्तन) का दावा।	702
"बिस्मिल्लाह शरीफ" पूरे पवित्र क़ुरआन में केवल एक आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए उतारी गई है, वह न तो फ़ातिहा का हिस्सा है और न ही हर सूरत का; तो महान क़ुरआन 114 सूरतों और एक आयत का नाम है, जो कि बिस्मिल्लाह शरीफ है।	662
उक्त मसले की जाँच-पड़ताल में पंद्रह बिंदु।	662
अधिकांश इमामों, सहाबा और ताबिईन के अनुसार "बिस्मिल्लाह शरीफ" किसी सूरत का हिस्सा नहीं है।	662
किसी आयत के कई बार अवतरित होने से उसका कई आयतें होना आवश्यक नहीं होता।	662
सहाबा के दौर से अब तक क़ुरआन की शिक्षा और शिक्षण का तरीका।	689
हदीस संबंधी लाभ	---
हदीस मुबारक "मा अजदु लका रुख़सत" का अर्थ और लेखक का शोध।	71
तहज्जुद और सुनन-ए-रवातिब की श्रेष्ठता से संबंधित हदीसों में समन्वय (ततबीक़)।	95

विषय	पृष्ठ
क़ुरआन की व्याख्या और विज्ञान	---
पवित्र आयत "ليس لك من الامر شيئى..." के अवतरण की पृष्ठभूमि (शान-ए-नुज़ूल) और उसका अर्थ।	499
पूर्ववर्ती और परवर्ती विद्वानों ने पवित्र आयत "ولو انهم اذ ظلموا..." को सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के जीवनकाल और वफ़ात के बाद के समय के लिए सामान्य माना है, और मज़ार-ए-मुबारक की हाज़िरी को पवित्र मजलिस की हाज़िरी के समान समझा है।	602
उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस जो फ़ज्र की क़ुनूत की मनाही से संबंधित है, उसमें तीन रावी (वर्णनकर्ता) अत्यंत कमज़ोर हैं।	504
अस्मा-उर-रिजाल (वर्णनकर्ताओं का परिचय)	---
अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पिता मसूद मुस्लिम नहीं थे।	504

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

عنوان صفحہ		عنوان صفحہ	
مصنف مذکور کی تحریر سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ اول نمبر کی وہابیت اور غیر مقلدی ہے اور یہ کہ وہ اپنی قدیم وہابیت پر قائم ہے۔	۵۴۲	بسم اللہ شریف سارے قرآن مجید میں صرف ایک آیت ہے جو سورتوں میں فصل کے لئے اتاری گئی ، نہ وہ فاتحہ کی جز نہ ہر سورت کی، تو قرآن عظیم نام ہے ایک سو چودہ ۱۱۴ سورتوں اور ایک آیت کا جو کہ بسم اللہ شریف ہے۔	۶۶۲
عقائد وہابیہ پر اطلاع پانے اور ان کے رد کے لئے کن کتابوں کا مطالعہ کرنا چاہئے۔	۶۲۰	مسئلہ مذکورہ کی تحقیق میں پندرہ افادات	۶۶۲
اصول مذاہب وہابیہ پر شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مشرک و بدعتی قرار پاتے ہیں جو کہ سنی موحد ہیں۔	۶۲۲	بسم اللہ شریف جمہور ائمہ، صحابہ اور تابعین کے نزدیک کسی سورت کی جز نہیں۔	۶۶۲
علماء وہابیہ سے جملہ معترضہ کے طور پر ایک چبھتا ہوا سوال۔	۶۲۳	کسی آیت کے چند بار نازل ہونے سے اس کا چند آیتیں ہونا لازم نہیں ہوتا۔	۶۶۲
قاری عبدالرحمن پانی پتی اور گنگوہی صاحب کے باقی کلام کا رد۔	۶۹۹	دور صحابہ سے اب تک تعلیم و تدریس قرآن کا طریقہ	۶۸۹

عنوان	صفحہ
گنگوہی صاحب سے پانچ سوال	۷۰۰
قاری عبدالرحمن پانی پتی پر تیس وجوہ سے رد۔	۷۰۰
قرآن عظیم میں روافض کے ادعائے تحریف	۷۰۲
تفسیر و علوم قرآن	---
آیہ کریمہ "لیس لك من الامر شیئی او یتوب علیہم اویعذبہم فانہم ظلمون" کا شان نزول اور اس کا معنی	۴۹۹
علماء متقدین و متاخرین نے آیہ کریمہ "ولو انہم اذ ظلموا انفسہم جاؤك" کو زمانہ حیات و وفات سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میں عام اور حاضری مزار مبارک کو حاضری مجلس اقدس کی مثل سمجھا۔	۶۰۲
فوائد حدیثیہ	---
حدیث مبارکہ "ما أجد لك رخصة" کا معنی اور مصنف کی تحقیق۔	۷۱
تہجد اور سنن رواتب کی افضیلت سے متعلق وارد احادیث میں تطبیق	۹۵
حدیث ام سلمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا جو قنوت فجر کی نہی سے متعلق ہے اس میں تین راوی شدید ضعیف ہیں۔	۵۰۴
اسماء الرجال	---
عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا والد مسعود مسلمان نہیں تھا۔	۵۰۴

- 588 Virtues and Merits: Uthman bin Khalid bin Umar bin Abdullah is a discarded narrator of Hadith (matrook ul-hadith), from whom there is no narration in the Sihah Sitta except Ibn Majah, whereas Uthman bin Umar bin Faris Abdi Basri is trustworthy (thiqa), who is among the narrators of Sahih Bukhari and Sahih Muslim etc.
- [Page 400] 590: Tahajjud is a recommended sunnah and is the most superior among all recommended prayers. Utbah bin Ghazwan Raqashi is from the third category, who has been called 'unknown in status' (Majhool ul-Haal) in Taqreeb, whereas Hazrat Utbah bin Ghazwan bin Jabir Muzani (May Allah be pleased with him) is a companion of great stature and a Badr participant who was martyred in 17 AH.
- [Page 69] History and Biography: It is a mutawatir Hadith that the reward of Surah Ikhlas is equal to one-third of the Quran.
- [Page 69] 346: Blessed Hadith that the Isha prayer in congregation is equal to standing for half the night, and the Fajr prayer in congregation is equal to standing for the entire night. In the current situation, the construction of the mihrab was started during the caliphate of Walid bin Abdul Malik by Hazrat Umar bin Abdul Aziz (May Allah be pleased with him).
- [Page 83] 508: One who sleeps with the intention of Tahajjud, even if he cannot perform it, he receives the reward of Tahajjud and his sleep is a charity from Allah Almighty. The author of Ashbah (Mercy of Allah be upon him) passed away on the 8th of Rajab, 970 AH.
- [Page 83] 508: Farooq-e-Azam (May Allah be pleased with him) said: Being present in the morning congregation is more beloved to me than the entire night's prayer. Amir bin Tufail, who plotted to martyr the martyrs of Bir Maona, died in disbelief.
- [Page 85] 518: Tahajjud is the habit of the righteous, draws one near to Allah, and is an expiation for sins. The killer of Hazrat Haram bin Milhan (May Allah be pleased with him) had embraced Islam.
- [Page 572] 577: Introduction and merits of Sheikh Wajihuddin Alwi Ahmedabad. Mention of a manuscript of Sheikh Ibn Arabi's work "Futuhat-e-Makkiya" adorned with the Sheikh's own signature.
- [Page 573] 635: Merits of the author of "Bahjat-ul-Asrar", Imam Abul Hasan Nuruddin Ali Shattanufi. The author's chain of permission for the Ghausia

prayer reaches back continuously to Ghaus-e-Azam (May Allah be pleased with him).

- [Page 565] 705: The book "Bahjat-ul-Asrar" is a great and famous book. Years of death of some mujtahid imams and reciters.
- [Page 634] Salat-e-Ghausia is proven for fulfillment of needs and repelling evils.
- [Page 637] The instruction of Sarkar Ghaus-e-Azam (May Allah be pleased with him) regarding the method and virtue of Salat-e-Ghausia.

- ५८८ फज़ाइल और मनाक़िब: उस्मान बिन खालिद बिन उमर बिन अब्दुल्लाह हदीस के एक परित्यक्त रावी हैं, जिनसे इब्न माजा के अलावा सिहाह सित्तह में कहीं कोई रिवायत नहीं है, जबकि उस्मान बिन उमर बिन फारिस अब्दी बसरी विश्वसनीय (सिक़ह) हैं, जो बुखारी और मुस्लिम आदि तमाम सिहाह के रिज़ाल में से हैं।
- [पृष्ठ ४००] ५९०: तहज्जुद सुन्नत मुस्तहब्बा है और तमाम मुस्तहब नमाज़ों में सबसे अफ़ज़ल है। उतबा बिन ग़ज़वान रक़ाशी तीसरी श्रेणी के हैं जिन्हें तक़रीब में मजहूल-उल-हाल कहा गया है, जबकि हज़रत उतबा बिन ग़ज़वान बिन जाबिर मुज़नी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु एक महान सहाबी और बद्री हैं जो १७ हिजरी में शहीद हुए।
- [पृष्ठ ६९] तारीख़ व तज़किरा: मुतवातिर हदीस है कि सूरह इखलास का सवाब एक तिहाई क़ुरान के बराबर है।
- [पृष्ठ ६९] ३४६: मुबारक हदीस कि ईशा की नमाज़ जमात के साथ आधी रात के क़याम के बराबर है और फ़ज्र की नमाज़ जमात के साथ पूरी रात के क़याम के बराबर है। वर्तमान स्थिति में मेहराब के निर्माण की शुरुआत वलीद बिन अब्दुल मलिक के खिलाफत के दौरान हज़रत उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने की।
- [पृष्ठ ८३] ५०८: तहज्जुद की नीयत से सोने वाला अगर तहज्जुद न भी पढ़ सके तो उसे तहज्जुद का सवाब मिलता है और उसकी नींद अल्लाह तआला की ओर से सदक़ा है। साहिब-ए-अशबाह रहमतुल्लाह अलैहि का विसाल ८ रजब ९७० हिजरी को हुआ।
- [पृष्ठ ८३] ५०८: फारूक़-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु का इरशाद कि मुझे सुबह की जमात में शामिल होना पूरी रात की नमाज़ से ज़्यादा प्रिय है। बीर मऊना के शहीदों को शहीद करने की साज़िश रचने वाला आमिर बिन तुफ़ैल कुफ़्र पर मरा।
- [पृष्ठ ८५] ५१८: तहज्जुद नेक लोगों की आदत है, अल्लाह के क़रीब करने वाली और गुनाहों का कफ़्फ़ारा है। हज़रत हराम बिन मिलहान रज़ियल्लाहु अन्हु का कातिल इस्लाम ले आया था।
- [पृष्ठ ५७२] ५७७: शेख वजीहुद्दीन अलवी अहमद आबादी का परिचय और मनाक़िब। शेख इब्न अरबी की रचना "फ़ुतूहात-ए-मक्किया" के एक नुस्खे का ज़िक्र जो शेख अलैहिर्रहमा के अपने हस्ताक्षर से सुसज्जित है।

- [पृष्ठ ५७३] ६३५: "बहजतुल असरार" के लेखक इमाम अबुल हसन नूरुद्दीन अली शतनूफ़ी के फज़ाइल। लेखक अलैहिर्रहमा का नमाज़-ए-ग़ौसिया की इजाज़त का सिलसिला सरकार ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु तक लगातार पहुँचता है।
- [पृष्ठ ५६५] ७०५: पुस्तक "बहजतुल असरार" एक महान और प्रसिद्ध पुस्तक है। कुछ मुजतहिद इमामों और क़ुर्रा के मृत्यु वर्ष।
- [पृष्ठ ६३४] नमाज़-ए-ग़ौसिया ज़रूरतों को पूरा करने और बुराइयों को दूर करने के लिए परखी हुई है।
- [पृष्ठ ६३७] नमाज़-ए-ग़ौसिया के तरीक़े और फज़ीलत के बारे में सरकार ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु का इरशाद।

- ۵۸۸ فضائل و مناقب: عثمان بن خالد بن عمر بن عبد اللہ متروک الحدیث ہے جس سے ابن ماجہ کے سوا کتب ستہ میں کہیں روایت نہیں جبکہ عثمان بن عمر بن فارس عبدی بصری ثقہ ہیں جو بخاری و مسلم وغیرہ ہما تمام صحاح کے رجال سے ہیں۔
- [صفحہ ۴۰۰] ۵۹۰: تہجد سنت مستحبہ ہے اور تمام مستحب نمازوں سے افضل۔ عتبہ بن غزوان رقاشی طبقہ ثالثہ سے ہیں جن کو تقریب میں مجہول الحال کہا گیا جبکہ حضرت عتبہ بن غزوان بن جابر مزنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ جلیل القدر صحابی اور بدری ہیں جو سترہ ہجری میں شہید ہوئے۔
- [صفحہ ۶۹] تاریخ و تذکرہ: حدیث متواترہ ہے کہ سورۃ اخلاص کا ثواب ثلث قرآن مجید کے برابر ہے۔
- [صفحہ ۶۹] ۳۴۶: حدیث مبارک کہ نماز عشاء با جماعت، نصف شب اور نماز فجر جماعت کامل شب کے قیام کے مساوی ہے۔ موجودہ صورت میں محراب کی تعمیر کا آغاز ولید بن عبدالملک کے عہد خلافت میں حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا۔
- [صفحہ ۸۳] ۵۰۸: بہ نیت تہجد سونے والا اگر تہجد نہ بھی پاسکے تو ثواب تہجد پاتا ہے اور اس کی نیند اللہ تعالیٰ کی طرف سے صدقہ ہے۔ صاحب اشباہ رحمۃ اللہ علیہ کا وصال ہشتم رجب ۹۷۰ہجری کو ہوا۔
- [صفحہ ۸۳] ۵۰۸: فاروق اعظم اللہ تعالیٰ عنہ کا ارشاد کہ مجھے جماعت صبح میں حاضر ہونا تمام شب کی نماز سے زیادہ محبوب ہے۔ شہداء بئر معونہ کو شہید کرنے کی سازش کرنے والا عامر بن طفیل کفر پر مرا۔

- [صفحہ ۸۵] ۵۱۸: تہجد عادت صالحین ہے اور اللہ تعالیٰ کے قریب کرنے والا اور برائیوں کا کفارہ ہے۔ حضرت حرام بن ملحان رضی اللہ عنہ کا قاتل اسلام لے آیا تھا۔
- [صفحہ ۵۷۲] ۵۷۷: شیخ وجیہ الدین علوی احمد آبادی کا تعارف اور مناقب۔ شیخ ابن عربی کی تصنیف "فتوحات مکیہ" کے ایک نسخے کا تذکرہ جو شیخ علیہ الرحمہ کے اپنے دستخط سے مزین ہے۔
- [صفحہ ۵۷۳] ۶۳۵: مصنف "بہجۃ الاسرار" امام ابوالحسن نورالدین علی شطنوفی کے فضائل۔ مصنف علیہ الرحمہ کا سلسلہ اجازت نماز غوثیہ سرکار غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ تک متصلاً پہنچتا ہے۔
- [صفحہ ۵۶۵] ۷۰۵: کتاب "بہجۃ الاسرار" کتاب عظیم و مشہور ہے۔ بعض ائمہ مجتہدین اور قراء کے سنین وصال۔
- [صفحہ ۶۳۴] نماز غوثیہ قضاء حاجات اور دفع اشرار کے لئے مجرب ہے۔
- [صفحہ ۶۳۷] نماز غوثیہ کی ترکیب اور فضیلت کے بارے میں سرکار غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا ارشاد۔

Fatawa Razawiyya | Volume 7

LEGAL PRINCIPLES (FAWAID-E-USULIYYA) * It is not even proven, let alone mutawatir (continuously narrated), from the Prophet (PBUH) that Bismillah is a part of every Surah. | 263 * An excuse waives the obligation of congregation, not its permissibility. | 66 | Claiming consensus on Bismillah being a part (of Surahs) is a pure fabrication; rather, there was a consensus among the Companions and Successors (RA) on its non-partness. | 265 * There is a big difference between something being real and something being ruled as such. | 66 | The partness of Bismillah Sharif is by no means definitive; even those who claim its partness deny its definitiveness. | 268 * It is impermissible to abandon a Sunnah presently for fear of missing another Sunnah in the future. | 82 | Omitting Bismillah in the recitation of non-Muballighin definitively negates its partness, and its inclusion in the recitation of Muballighin by no means proves its partness. | 676 * There is no conflict between Tahajjud and congregation, so neither supports the other. | 87 | Leaving the preferable for the sake of reconciling hearts is permissible. * Preferring Tahajjud over the primary congregation is pure falsehood because a recommended act cannot equal an obligatory one. | 91 | Investigation into whether the recitation depends on the authenticity of the narration. | 293 * There is no ruling of dislike in leaving the better option (Tark-e-Awlawiyat). | 100

LIFE OF THE PROPHET (SALLA ALLAHU ALAYHI WA SALLAM) * How Sunnah and obligation are established. | 110 | The Noble Prophet (PBUH) paid great attention to good omens (Tafawul) in the matter of supplication. | 609 * Definition and difference between absolute logical and absolute legal/principled. | 110 | During the eclipse prayer, Paradise appeared to the Prophet (PBUH) on the Qibla wall, so he moved a few steps forward. | 613 * Negation of hardship due to abandonment is contrary to obligation, not to the action itself. | 330

SUFISM AND ETHICS (TASAWWUF WA AKHLAQ) * An indefinite noun in a conditional context becomes general. | 492 | The remedy for long and heedless sleep is to not use a pillow, not to sleep immediately after eating, to connect the heart well with the congregation at bedtime, and to eat less. | 88 * Inference from absolute and general terms is neither an analogy (Qiyas) nor specific to a Mujtahid. | 496 * Regarding the Qunut of Fajr, our venerable scholars state clearly that it is abrogated; however, the point of consideration is whether it is a 'generality of abrogation' or 'abrogation of generality'. | 499 * An action is proof of permissibility, and the absence of an action is not proof of prohibition. | 583

फ़तावा रज़विया | खंड 7

कानूनी सिद्धांत (फ़वाइद-ए-उसूलीया) * बिस्मिल्लाह का हर सूरह का हिस्सा होना हुज़ूर (स.अ.व.) से मुतवातिर होना तो दूर, साबित भी नहीं है। | २६३ * उज़्र (मजबूरी) जमाअत की वाजिबीयत को खत्म करता है, न कि उसकी जवाज़ियत (अनुमति) को। | ६६ | जुज़ियत (हिस्सा होने) पर इज्मा (आम सहमति) का दावा कोरा झूठ है, बल्कि सहाबा और ताबेईन (र.अ.) का तो जुज़ियत न होने पर इज्मा था। | २६५ * किसी चीज़ के वास्तव में होने और कानूनी तौर पर होने में बहुत फ़र्क है। | ६६ | बिस्मिल्लाह शरीफ़ की जुज़ियत कतई (निश्चित) नहीं है; खुद जुज़ियत के कायल लोग इसकी कतईयत का इनकार करते हैं। | २६८ * भविष्य में किसी सुन्नत के छूट जाने के डर से वर्तमान में किसी सुन्नत को छोड़ना जायज़ नहीं है। | ८२ | गैर-मुबल्लिग़ीन की किराअत में बिस्मिल्लाह छोड़ना निश्चित रूप से जुज़ियत की नफी (इनकार) है, और मुबल्लिग़ीन की किराअत में बिस्मिल्लाह का होना कतई तौर पर जुज़ियत को साबित नहीं करता। | ६७६ * तहज्जुद और जमाअत में कोई टकराव नहीं है, इसलिए इनमें से कोई भी दूसरे को सहारा नहीं देता। | ८७ | दिलों को जोड़ने के लिए 'अफज़ल' (बेहतर) को छोड़ना जायज़ है। * पहली जमाअत पर तहज्जुद को वरीयता देना पूरी तरह गलत है क्योंकि मुस्तहब (पसंदीदा) वाज़िब के बराबर नहीं हो सकता। | ९१ | किराअत के रिवायत की प्रामाणिकता पर निर्भर होने या न होने की तहकीक। | २९३ * तरकेअवलवियत (बेहतर को छोड़ना) में कराहत (नापसंदगी) का हुक्म नहीं है। | १००

सीरत-उन-नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिहि वसल्लम) * सुन्नियत और वजूब कैसे साबित होते हैं। | ११० | हुज़ूर अनवर (स.अ.व.) दुआ के मामले में 'तफ़ावुल' (अच्छे शगुन) पर बहुत ध्यान रखते थे। | ६०९ * मुतलक मंतकी (तार्किक) और मुतलक उसूली की परिभाषा और उनमें अंतर। | ११० | नमाज़े-कसूफ़ में हुज़ूर (स.अ.व.) को क़िब्ला की दीवार में जन्नत नज़र आई, तो आप कुछ कदम आगे बढ़े। | ६१३ * वजूब के विपरीत, तर्क(छोड़ना) से मुश्किल की नफी है, न कि फेल (कार्य) से। | ३३०

तसव्वुफ़ और अख़लाक़ * यदि शर्त में नकिरा (अनिश्चित संज्ञा) आए तो वह आम होती है। | ४९२ | लंबी और गफ़लत की नींद का इलाज यह है कि तकिया न रखें, खाने के तुरंत बाद न सोएं सोते समय दिल को जमाअत से खूब जोड़ें और कम खाएं। | ८८ * इत्तलाक और उमूम (सामान्य शब्दों) से दलील देना न तो कयास है और न ही मुजतहिद के लिए खास है। | ४९६ * कुनूत-ए-फज्र के बारे में हमारे बुजुर्ग उलेमा स्पष्ट रूप से कहते हैं कि यह मनसूख़ (निरस्त) है; हाँ, विचारणीय बिंदु यह है कि

यहाँ 'उमूम-ए-नस्ख़' है या 'नस्ख़-ए-उमूम'। | ४९९ * कार्य (फेल) जवाज़ (अनुमति) की दलील है और कार्य का न होना मनाही की दलील नहीं है। | ५८३

पृष्ठ ३४ / ७२१

فوائد اصولیہ * بسم اللہ کا ہر سورت کی جز ہونا حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے متواتر ہونا تو درکنار، ثابت بھی نہیں۔ | ۲۶۳ * عذر ساقط وجوب جماعت ہے نہ کہ ساقط جواز۔ | ۶۶ | قول جزئیت پر ادعائے اجماع محض افترا ہے بلکہ صحابہ و تابعین رضی اللہ تعالیٰ عنہم کا تو عدم جزئیت پر اجماع تھا۔ | ۲۶۵ * کسی شے کے حقیقتاً ہونے اور حکماً ہونے میں بہت فرق ہے۔ | ۶۶ | جزئیت بسم اللہ شریف ہرگز قطعی نہیں خود قائلین جزئیت منکر قطعیت ہیں | ۲۶۸ * آئندہ کسی سنت کے فوت ہو جانے کے خوف سے فی الحال کسی سنت کا ترک نا جائز ہے۔ | ۸۲ | غیر مبلغین کی قرات میں ترک بسم اللہ تو قطعاً نافی جزئیت ہے اور مبلغین کی قرات میں اثبات بسملہ ہرگز مثبت جزئیت نہیں۔ | ۶۷۶ * تہجد وجماعت میں تعارض نہیں لہذا ان میں سے کوئی بھی دوسرے کی تقویت کا داعی نہیں۔ | ۸۷ | تالیف قلوب کے لئے ترک افضل جائز ہے۔ * جماعت اولیٰ پر تہجد کی ترجیح باطل محض ہے کیونکہ مستحب واجب کے برابر نہیں ہو سکتا۔ | ۹۱ | صحت روایت پر مدار قرات ہونے یا نہ ہونے کی تحقیق۔ | ۲۹۳ * ترک اولویت، میں حکم کراہت نہیں۔ | ۱۰۰

سیرت النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم * سنیت ووجوب کیسے ثابت ہوتے ہیں۔ | ۱۱۰ | حضور انور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم باب دعاء میں تفاول پر بہت نظر رکھتے تھے۔ | ۶۰۹ * مطلق منطقی اور مطلق اصولی کی تعریف اور ان میں فرق | ۱۱۰ | نماز کسوف میں جنت حضور علیہ الصلوۃ والسلام کو دیوار قبلہ میں نظر آئی تو چند قدم آگے بڑھے۔ | ۶۱۳ * منافی وجوب، ترک سے نفی حرج ہے نہ کہ فعل سے۔ | ۳۳۰

تصوف واخلاق * نکرہ حیز شرط میں واقع ہو تو عام ہوتا ہے۔ | ۴۹۲ | طویل اور غفلت کی نیند کا علاج یہ ہے کہ تکیہ نہ رکھے، کھانے کے فوراً بعد نہ سوئے، سوتے وقت دل کو جماعت سے خوب متعلق کرے اور کھانا تھوڑا کھائے۔ | ۸۸ * اطلاق و عموم سے استدلال نہ کوئی قیاس ہے نہ مجتہد سے خاص | ۴۹۶ * قنوت فجر کے بارے میں ہمارے مشائخ کرام تصریح فرماتے ہیں کہ منسوخ ہے، ہاں محل نظریہ ہے کہ یہاں عموم نسخ ہے یا نسخ عموم۔ | ۴۹۹ * فعل جواز کی دلیل ہے اور عدم فعل ممانعت کی دلیل نہیں۔ | ۵۸۳

Fatawa Rizvia Volume VII

Page	Topic	Page	Topic
90	At the time of sleeping, one should pray to Allah Almighty for the success of the congregation and have true trust in Him.	626	The method of visualizing the Sheikh (Tasawwur-e-Sheikh).
571	Salāt al-Asrar, i.e., the blessed Ghausia prayer, is the practice of great Sufi masters and is an excellent accepted method for the fulfillment of needs and achievement of desires.	634	Ghausia prayer is proven effective for the fulfillment of needs and repelling of evils.
572	Description of giving and taking permission for the Ghausia prayer.	638	There are two methods for the Ghausia prayer among the Qadri masters: the minor method and the major method.
573	Consistency in Ghausia prayer is among the etiquettes of the saints of the Qadri path.		Philology (Lughat)
607	In seeking mediation (tawassul), internal focus is necessary, and the external title is established as a means for internal calling.	503	In Arabic idiom, the word 'za'm' is used for absolute speech and for unverified speech.
607	The method for 'Kun Fayakun' prayer for the fulfillment of needs and what to do after it.		Mathematics (Riazi)
608	The exterior is a reformer of the heart; therefore, in matters where concentration of resolve and sincerity of intention is required, appropriate actions and bodily movements should be maintained.	642	Determining the direction of Baghdad and Madinah Munawwarah from the city of Bareilly by the author (may Allah have mercy on him).
609	Wherever a person has committed a deficiency, they should perform a righteous deed away from that place.		Miscellaneous (Mutafarriqat)

Page	Topic
616	One should go to a high place for repentance and the wisdom behind this act.
620	There is always permission for renewal and innovation in the practices of the masters.
622	The method of Nad-e-Ali and the words of this prayer.
624	Benefits of Khatm Khwajgan, Khatm Mujaddid Alf Thani, and the prayer of Hizb-ul-Bahr.
517	What is the reason for calling the martyrs of Bi'r Ma'una 'the reciters' (Qurra)?
576	There are two ways to prove the interpolation of a specific text.
607	The wisdom behind turning the cloak (qalb-e-rida) in the prayer for rain (istisqa).
608	The wisdom of raising hands at the time of Takbir-e-Tahrimah and pointing with the index finger during Tashahhud.
615	Secrets and wisdoms in the actions and rulings of prayer.
615	The wisdom of silent recitation in daytime prayers and audible recitation in nighttime prayers.
615	Why is the command for audible recitation present in Friday and Eid prayers despite them being daytime prayers?

फ़तावा रिज़विया जिल्द सातवीं

पृष्ठ	विषय
90	सोते समय अल्लाह तआला से जमाअत की तौफीक के लिए दुआ करें और उस पर सच्चा भरोसा रखें।
571	सलातुल असरार यानी नमाज़-ए-ग़ौसिया मुबारक नमाज़, महान सूफी बुजुर्गों का मामूल और ज़रूरतों को पूरा करने और इच्छाओं की प्राप्ति के लिए एक बेहतरीन स्वीकृत तरीका है।
572	नमाज़-ए-ग़ौसिया की इजाज़त देने और लेने का विवरण।
573	नमाज़-ए-ग़ौसिया में निरंतरता कादरी मार्ग के संतों के शिष्टाचारों में से है।
607	तवस्सुल (मध्यस्थता) में आंतरिक ध्यान आवश्यक है और बाहरी शीर्षक आंतरिक पुकार के साधन के रूप में स्थापित हुआ।
607	ज़रूरतों को पूरा करने के लिए 'कुन फयकुन' नमाज़ की विधि और उसके बाद क्या करना है।
608	बाहरी आचरण आंतरिक स्थिति का सुधारक होता है, इसलिए जिन मामलों में संकल्प की दृढ़ता और इरादे की सच्चाई की आवश्यकता हो, उनमें उचित कार्य और शारीरिक चेष्टाएँ रखनी चाहिए।
609	जहाँ मनुष्य से कोई त्रुटि हुई हो, वहाँ से हटकर नेक अमल करना चाहिए।
616	तौबा के लिए ऊँची जगह पर जाना चाहिए और इस कार्य के पीछे की हिकमत।
626	तसव्वुर-ए-शेख की तरकीब।
634	नमाज़-ए-ग़ौसिया ज़रूरतों को पूरा करने और बुराइयों को दूर करने के लिए सिद्ध है।
638	कादरी बुजुर्गों के यहाँ नमाज़-ए-ग़ौसिया के दो तरीके हैं: लघु विधि और दीर्घ विधि।
503	शब्दकोश (लुग़त) अरबी मुहावरे में शब्द 'ज़अम' का प्रयोग पूर्ण कथन और अप्रामाणिक कथन के लिए किया गया है।
642	गणित (रियाज़ी) लेखक (रहमतुल्लाह अलैह) द्वारा बरेली शहर से बगदाद और मदीना मुनव्वरा की दिशा का निर्धारण।
517	विविध (मुतफ़र्रिकात) बीर-ए-मऊना के शहीदों को 'कुर्रा' (क़ारी) कहने का क्या कारण है?

पृष्ठ	विषय
620	बुज़ुर्गों के कार्यों में नवीनीकरण और नए कार्यों की हमेशा अनुमति है।
622	नाद-ए-अली की विधि और इस प्रार्थना के शब्द।
624	ख़त्म-ए-ख़्वाजगान, ख़त्म-ए-मुजद्दिद अल्फ़ सानी और दुआ-ए-हिज़्बुल बहर के लाभ।
576	किसी विशिष्ट पाठ (इबारत) के मिलावट को साबित करने के दो तरीके हैं।
607	नमाज़-ए-इस्तिस्का (वर्षा की नमाज़) में चादर पलटने (क़ल्ब-ए-रिदा) की हिकमत।
608	तकबीर-ए-तहरीमा के समय हाथ उठाने और तशहुद में शहादत की उंगली से इशारा करने की हिकमत।
615	नमाज़ के कार्यों और नियमों में रहस्य और हिकमतें।
615	दिन की नमाज़ों में खामोश क़िरात और रात की नमाज़ों में सस्वर (तेज़ आवाज़) क़िरात की हिकमत।
615	जुमा और ईद की नमाज़ों में दिन होने के बावजूद सस्वर पाठ का आदेश क्यों है?

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

صفحہ	موضوع
۹۰	سوتے وقت اللہ تعالیٰ سے توفیقِ جماعت کی دعا کرے اور اس پر سچا توکل کرے۔
۵۷۱	صلوٰۃ الاسرار یعنی نماز غوثیہ مبارک نماز، مشائخ عظام کا معمول اور قضائے حاجات و حصولِ مرادات کے لئے عمدہ طریقِ مقبول ہے۔
۵۷۲	نماز غوثیہ کی اجازت دینے اور لینے کا بیان
۵۷۳	نماز غوثیہ کی مداومت اولیاء طریقہ قادریہ کے آداب میں سے ہے۔
۶۰۷	توسل میں توجہِ باطن ضروری ہے اور ظاہر عنوان باطن للندایہ چلنا مقرر ہوا۔
۶۰۷	قضائے حاجت کے لئے صلوٰۃ کن فیکون اور اس کے بعد کرنے کا طریقہ۔

صفحہ	موضوع
۶۲۶	تصورِ شیخ کی ترکیب
۶۳۴	نماز غوثیہ قضائے حاجات اور دفعِ اشرار کے لئے مجرب ہے۔
۶۳۸	نماز غوثیہ میں مشائخ قادریہ کے ہاں دو طریقے ہیں: طریقہ صغریٰ اور طریقہ کبریٰ
۵۰۳	لغت محاورہ عرب میں لفظ زعم بمعنی مطلق قول اور بمعنی کلام نا محقق آیا ہے۔
	ریاضی

صفحہ	موضوع
۶۰۸	ظاہر مصلح خاطر ہوتا ہے لہذا جس امر میں جمعِ عزیمت و صدق ارادت کا اہتمام درکار ہو اس کے مناسب افعال و جوارح رکھے جائیں۔
۶۰۹	جہاں انسان سے کوئی تقصیر واقع ہوئی ہو عملِ صالح وہاں سے ہٹ کر کرے۔
۶۱۶	توبہ کے لئے بلند جگہ پر جانا چاہئے اور اس عمل کی حکمت
۶۲۰	اعمال مشائخ میں تجدید واحداث کی ہمیشہ اجازت ہے۔
۶۲۲	نادِ علی کی ترکیب اور اس دعا کے الفاظ
۶۲۴	ختم خواجگان، ختم مجدد الف ثانی اور دعاء حزب البحر کے فوائد

صفحہ	موضوع
۶۴۲	مصنف رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی طرف سے بریلی شہر سے جہتِ بغداد اور جہتِ مدینہ منورہ کا استخراج
	متفرقات
۵۱۷	شہدائے بئرِ معونہ کو قراء کہنے کی وجہ کیا ہے۔
۵۷۶	کسی خاصی عبارت کو الحاق ثابت کرنے کے دو طریقے ہیں۔
۶۰۷	نماز استسقاء میں قلبِ رداء کی حکمت
۶۰۸	تکبیرِ تحریمہ کے وقت رفعِ یدین اور تشہد میں انگشتِ شہادت سے اشارے کی حکمت۔
۶۱۵	نماز کے افعال واحکام میں اسرار اور حکمتیں
۶۱۵	

موضوع	موضوع صفحہ	صفحہ
نہاری نمازوں میں اخفاء قرائت اور لیلی نمازوں میں جہر کی حکمت جمعہ و عیدین میں نہاریت کے باوجود حکمِ جہر کیوں ہے۔	۶۱۵	

Fatawa Razviya Volume Seven

615 | Why is the command for silent recitation (ikhfa) given in Kusuf prayer despite a large congregation? | 615 | The wisdom behind the non-obligatory nature of loud recitation (jahr) for an individual. 615 | Why is eight rak'ahs allowed with one intention at night, while more than four are prohibited during the day? | 615 | Why is recitation (qira'at) prohibited during bowing (ruku), prostration (sujud), and sitting (qu'ud)? 615 | Why is sitting (jalsa) obligatory after every two rak'ahs, and why is the remembrance of the Holy Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) obligatory in it? | 616 | The wisdom of standing up after bowing (qawmah) and sitting between two prostrations (jalsa). 615 | Why is recitation excused in the latter rak'ahs of obligatory (fard) prayers? | 652 | A subtle and clean point regarding the command to walk towards Iraq after the Ghousia prayer: Why did Sarkaar Ghous al-Azam (may Allah be pleased with him) specify taking eleven steps?

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawat-e-Islami Page 36 of 721

फतावा-ए-रज़विया जिल्द हफ़्तम (सातवीं जिल्द)

६१५ | नमाज़-ए-कुसूफ़ में बड़ी जमात होने के बावजूद इख़्फ़ा (धीरे पढ़ने) का हुक्म क्यों है? | ६१५ | मुन्फ़रिद (अकेले नमाज़ पढ़ने वाले) पर जहर (ज़ोर से पढ़ने) के वाजिब न होने की हिकमत। ६१५ | रात को एक नीयत से आठ रकअत की इजाज़त और दिन को चार से ज़्यादा की मुमानअत (मनाही) क्यों है? | ६१५ | रुकू सुजूद और कुऊद में क़िराअत क्यों ममनूअ (मना) है? ६१५ | हर दो रकअत पर जलसा क्यों वाजिब है और इसमें नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की याद क्यों वाजिब है? | ६१६ | रुकू के बाद क़ौमा और दो सजदों के दरमियान जलसा की हिकमत। ६१५ | फ़र्ज़ नमाज़ में पिछली रकअतों में क़िराअत क्यों माफ़ है? | ६५२ | लतीफ़ा नज़ीफ़ा कि नमाज़-ए-ग़ौसिया के बाद इराक की तरफ चलने के हुक्म में सरकार ग़ौसुल आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने ग्यारह क़दम उठाने की तख़्सीस क्यों फ़रमाई?

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

۶۱۵ | نماز کسوف میں جماعت کثیرہ کے باوجود حکم اخفاء کیوں ہے۔ | ۶۱۵ | منفرد پر جہر کے واجب نہ ہونے کی حکمت ۶۱۵ | رات کو ایک نیت سے آٹھ رکعت کی اجازت اور دن کو چار سے زائد کی ممانعت کیوں ہے۔ | ۶۱۵ | رکوع ، سجود اور قعود میں قرأت کیوں ممنوع ہے۔ ۶۱۵ | ہر دو رکعت پر جلسہ کیوں واجب ہے اور اس میں نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ و سلم کی یاد کیوں واجب ہے۔ | ۶۱۶ | رکوع کے بعد قومہ اور دو سجدوں کے درمیان جلسہ کی حکمت ۶۱۵ | فرض نماز میں پچھلی رکعتوں میں قرأت کیوں معاف۔ | ۶۵۲ | لطیفہ نظیفہ کہ نماز غوثیہ کے بعد عراق کی طرف چلنے کے حکم میں سرکار غوث الاعظم رضی اللہ عنہ نے گیارہ عدد قدم اٹھانے کی تخصیص کیوں فرمائی۔

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawat-e-Islami Page 36 of 721

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Chapter of Congregation (Explanation of Congregation)

Problem 846: From Meerut, Khair Nagar Gate, Khair-ul-Masajid, sent by Maulana Abul Arif Muhammad Habibullah Sahib Qadri Barkati, 24 Ramadan-ul-Mubarak 1330 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this situation: the courtyard of the Khair Nagar Gate mosque is not equal on both sides of the mihrab. Rather, it is extended by 16 feet on the right side. During summer, rain, etc., when prayer is offered in the mosque courtyard, the congregation is established from one end to the other, exceeding the right side by 16 feet compared to the mihrab. A sketch is also attached. Now, the question is, when a congregation is formed in the mosque courtyard, is it necessary for the imam to observe the middle of the row, or is it necessary to align with the mihrab? Please explain and be rewarded.

The Answer: The established Sunnah since the holy era of the Prophet (peace be upon him) until now is for the Imam to stand in the middle of the mosque so that when the row is complete, the Imam is in the middle of it. This is the location of the true and inherited mihrab. The visual mihrab (the niche-like space in the middle of the Qibla wall) is a later development; it is a sign of that true mihrab. If this sign is incorrectly placed outside the middle, it should not be followed; instead, observing the middle position is necessary to follow the Sunnah, avoid dislike (karahat), and comply with the Hadith instruction: "Twassat-ul-Imam" (Keep the Imam in the middle). In mosques without a roofed part, this visual mihrab does not exist at all, like the noblest of mosques, Masjid-ul-Haram Sharif. Every mosque's courtyard is included in this, as the mosque is independent according to different seasons. Jurists call the roofed section 'Winter Mosque' (Masjid-e-Shitwi) and the unroofed section 'Summer Mosque' (Masjid-e-Saifi). When their centers do not align, each mosque's own center is considered valid. Therefore, in the case under inquiry, since the Summer Mosque (courtyard) extends 16 feet more to the right than the Winter Mosque, the Imam should stand in the courtyard eight feet to the right from the alignment of the internal visual mihrab.

फतावा रज़विया, जिल्द हफ्तम (भाग ७)

बाब-उल-जमाअत (जमाअत का बयान)

मसाला ८४६: मेरठ, खैर नगर दरवाजा, खैर-उल-मसाजिद से, मौलवी अबुल आरिफ मुहम्मद हबीबुल्ला साहब कादरी बरकाती द्वारा प्रेषित, २४ रमज़ान-उल-मुबारक १३३० हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस स्थिति में क्या फरमाते हैं कि खैर नगर दरवाजा मस्जिद का सहन (आँगन) मेहराब के दोनों ओर बराबर नहीं है, बल्कि दाहिनी ओर १६ फीट बढ़ा हुआ है। गर्मी, बरसात आदि में जब मस्जिद के सहन में नमाज़ पढ़ी जाती है, तो जमाअत इस सिरे से उस सिरे तक कायम होती है, जो मेहराब के मुकाबले दाहिनी ओर १६ फीट अधिक होती है। इसका एक खाका भी भेजा गया है। अब पूछना यह है कि जब मस्जिद के सहन में जमाअत कायम हो, तो क्या इमाम के लिए सफ (पंक्ति) के मध्य का ध्यान रखना आवश्यक है या मेहराब के सामने खड़ा होना ज़रूरी है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: इमाम के लिए स्थापित सुन्नत यह है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पवित्र युग से अब तक मस्जिद के मध्य में खड़ा होना ही निर्धारित है ताकि जब सफ पूरी हो, तो इमाम सफ के बीच में हो। यही वास्तविक और विरासत में मिली मेहराब की जगह है। दृश्य मेहराब (क़िबला की दीवार के बीच में ताक जैसा स्थान बनाना) बाद की बात है; यह उसी वास्तविक मेहराब का चिन्ह है। यदि यह चिन्ह गलती से मध्य के अलावा कहीं और बनाया जाए, तो उसका पालन नहीं किया जाएगा, बल्कि मध्य का ध्यान रखना आवश्यक होगा ताकि सुन्नत का पालन हो, नापसंदगी (कराहियत) समाप्त हो और हदीस के आदेश "तवस्सतु-ल-इमाम" (इमाम को बीच में रखो) का पालन हो। जिस मस्जिद में छत वाला हिस्सा न हो, वहाँ यह दृश्य मेहराब होती ही नहीं, जैसे सबसे श्रेष्ठ मस्जिद, मस्जिद-उल-हराम शरीफ़। और इसमें हर मस्जिद का सहन शामिल है क्योंकि मौसम के अनुसार मस्जिद स्वतंत्र है। फुक़हा (धर्मशास्त्री) छत वाले हिस्से को 'मस्जिद-ए-शितवी' (शीतकालीन मस्जिद) और बिना छत वाले हिस्से को 'मस्जिद-ए-सैफी' (ग्रीष्मकालीन मस्जिद) कहते हैं। जब उनके केंद्र आपस में मेल नहीं खाते, तो हर मस्जिद के लिए उसका अपना केंद्र मान्य होता है। अतः पूछी गई स्थिति में, चूँकि मस्जिद-ए-सैफी (सहन) मस्जिद-ए-शितवी से दाहिनी ओर सोलह फीट अधिक है, इसलिए इमाम को अंदरूनी दृश्य मेहराब की सीध से आठ फीट दाहिनी ओर हटकर सहन में खड़ा होना चाहिए।

पृष्ठ ७२१ का ३८

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

باب الجماعة (جماعت کا بیان)

مسئلہ ۸۴۶: از میرٹھ خیر نگر دروازہ خیر المساجد مرسلہ مولوی ابوالعارف محمد حبیب اللہ صاحب قادری برکاتی ۲۴ رمضان المبارک ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس صورت میں کہ مسجد خیر نگر دروازہ کا صحن محراب کے ہر دو جانب میں مساوی نہیں ہے بلکہ دست راست کی جانب ۱۶ فٹ بڑھا ہوا ہے گرمی برسات وغیرہ میں جب نماز صحن مسجد میں پڑھی جاتی ہے تو جماعت اس سرے سے اس سرے تک قائم ہوتی ہے جو محراب کی نسبت سے دائیں جانب ۱۶ فٹ متجاوز ہوتی ہے جس کا ایک خاکہ بھی مرسلہ خدمت ہے اب دریافت طلب یہ ہے کہ جب صحن مسجد میں جماعت قائم ہو جائے تو امام کو رعایت وسط صف کی لازم ہے یا محاذات محراب ضروری ہے بینوا توجروا۔

الجواب: امام کے لئے سنت متوارثہ کہ زمانہ اقدس رسالت سے اب تک معہود وسط مسجد میں قیام ہے کہ صف پوری ہو تو امام وسط صف میں ہو اور یہی جگہ محراب حقیقی و متورث ہے، محراب صوری کہ طاق نما ایک خلا وسط دیوار قبلہ میں بنانا حادث ہے اُسی محراب حقیقی کی علامت ہے، یہ علامت اگر غلطی سے غیر وسط میں بنائی جائے اس کا اتباع نہ ہو گا مگر مراعات توسط ضروری ہوگی کہ اتباع سنت و انتفائے کراہت و امتثال ارشادِ حدیث توسطوا الامام (امام درمیان میں کھڑا ہو ت)، جس مسجد میں مسقف حصہ نہ ہو وہاں یہ محراب صوری ہوتی ہی نہیں جیسے افضل المساجد مسجد الحرام شریف، اور اس میں ہر مسجد کا صحن داخل ہے کہ باختلاف موسم مسجد مستقل ہے فقہائے کرام درجہ مسقفہ کو مسجد شتوی کہتے ہیں اور غیر مسقف کو مسجد صیفی جب ان کے وسط مطابق نہ ہوں تو ہر مسجد کے لئے اس کا اپنا وسط معتبر ہے پس صورتِ مستفسرہ

میں جبکہ مسجد صیفی مسجد شتوی سے سولہ فٹ جانب راست زائد ہے تو امام محراب صوری اندرونی کی محاذات سے آٹھ فٹ جانب راست ہٹ کر صحن میں کھڑا ہو

Volume Seven Fatawa Rizwia

...that the standing should be within the mihrab (niche) of this mosque. It is stated in Durr al-Mukhtar: "The Imam should form the rows and stand in the middle." [1] (The Imam should arrange the rows and stand in the center. -T) It is stated in Dirayah Sharh Hidayah:

[Arabic Section]: The Sunnah is for the Imam to stand opposite the middle of the row. Do you not see that the niches (mihrabs) have not been placed except in the center of the mosques, and they have been designated for the position of the Imam? Mabsut. [2] [Urdu Section]: The Sunnah is that the Imam should stand in alignment with the middle of the row. Have you not observed that all mihrabs are built in the center of mosques, and they determine the position of the Imam? Mabsut. (T)

It is stated in Imam Bahr from Khawahir Zadah:

[Arabic Section]: If he stands at one of the two sides of the row, it is disliked (Makruh). If the summer mosque is adjacent to the winter mosque and the mosque is full, the Imam stands by the wall so that the people are equal on both his sides. [3] etc. as per their trace. And Allah Almighty knows best. [Urdu Section]: If the Imam stands on either side of the rows, it is disliked. If the summer mosque is beside the winter mosque and the mosque is full, the Imam should stand towards the wall so that people are equal on both sides of the Imam. Shami has quoted both these passages. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 184: From Arowah Nagla, Post Office Achhnera, District Agra, submitted by Muhammad Sadiq Ali Khan Sahib, Ramadan Sharif 1330 AH. What do the scholars of religion say in this matter regarding an Imam standing alone to lead the prayer in the outer doorway of the mosque, which is on the eastern side? In most mosques, the outer courtyard is much lower than the inner courtyard. Explain and be rewarded.

The Answer: It is disliked for the Imam to stand in the doorway.

[Arabic Section]: In Radd al-Muhtar from Mi’raj al-Dirayah from... [Urdu Section]: In Radd al-Muhtar, citing Mi’raj al-Dirayah, it is stated that...

[Footnotes]: 1. Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamat, Published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/83. 2. Radd al-Muhtar with reference to Mi’raj al-Dirayah, Published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/420. 3. Radd al-Muhtar with reference to Mi’raj al-Dirayah, Published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/420.

जिल्द सप्तम फतावा रज़विया

...कि इस मस्जिद की मेहराब में कयाम (खड़ा होना) हासिल हो। दुर्रे मुख्तार में है: 'यसिफ़ुल इमामु व यकिफ़ु वस्तन' [1] (इमाम सफ बनाए और बीच में खड़ा हो। -त) दिराया शरह हिदाया में है:

[अरबी खंड]: सुन्नत यह है कि इमाम सफ के बीच के सामने खड़ा हो। क्या तुमने नहीं देखा कि मेहराबें मस्जिदों के बीच में ही बनाई जाती हैं और वे इमाम की जगह का निर्धारण करती हैं, मबसत। [2] [उर्दू खंड]: सुन्नत यह है कि इमाम सफ के बिलकुल सामने बीच में खड़ा हो, क्या आपने गौर नहीं किया कि तमाम मेहराबें मस्जिदों के बीच में बनाई गई हैं और वे इमाम के खड़े होने की जगह तय करती हैं, मबसत। (त)

इमाम बह्र ख़्वाहर ज़ादा में है:

[अरबी खंड]: अगर वह सफ के किसी एक किनारे पर खड़ा हो तो यह मकरूह है। अगर गरमी की मस्जिद सर्दी की मस्जिद के बगल में हो और मस्जिद भर जाए, तो इमाम दीवार की तरफ खड़ा हो ताकि लोग उसके दोनों तरफ बराबर हों। [3] इत्यादि। और अल्लाह बेहतर जानता है। [उर्दू खंड]: अगर इमाम सफ के दोनों किनारों में से किसी एक तरफ खड़ा हुआ तो यह मकरूह (नापसंद) है, अगर गरमी की मस्जिद सर्दी वाली मस्जिद के पहलू में हो और मस्जिद भर जाए तो इमाम दीवार की जानिब (तरफ) खड़ा हो ताकि इमाम की दोनों तरफ लोग बराबर हों, इन दोनों इबारतों को शामी ने नक़ल किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला १८४: अज़ आरवह नगला, डाकखाना अछनेरा, जिला आगरा, मुर्सला (प्रेषित) मुहम्मद सादिक अली खान साहब, रमज़ान शरीफ १३३० हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि मस्जिद के बाहरी दरवाजे में जो पूरब की जानिब होता है, उसमें अकेले इमाम का खड़े होकर नमाज़ पढ़ाना कैसा है? और अक्सर मस्जिदों में बाहर का सहन (आँगन) अंदर के सहन से बहुत नीचा होता है। बयान फरमाएं सवाब पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): इमाम का दरवाजे में खड़ा होना मकरूह है।

[अरबी खंड]: रद-दुल मुहतार में मेराज़-उद दिराया के हवाले से... [उर्दू खंड]: रद-दुल मुहतार में मेराज़-उद दिराया के हवाले से है कि...

[फ़ुटनोट्स]: 1. दुर्रे मुख्तार, बाबुल इमामत, मटबुआ मटबा मुजतबाई दिल्ली, 1/83. 2. रद-दुल मुहतार, बहवाला मेराज़-उद दिराया, मटबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/420. 3. रद-दुल मुहतार, बहवाला मेराज़-उद दिराया, मटबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/420.

पेज ३९ ऑफ़ ७२१

کہ اس مسجد کی محراب میں قیام حاصل ہو۔ در مختار میں ہے : یصف الامام و یقف وسطاً 1 (امام صف بنائے اور درمیان میں کھڑا ہو۔ ت) درایۃ شرح ہدایہ میں ہے :

السنۃ ان یقوم الامام ازاء وسط الصف الاتری ان المحاریب ما نصبت الا وسط المساجد وھی قد عیئت لمقام الامام مبسوط 2۔ | سنت یہ ہے کہ امام صف کے محاذی درمیان میں کھڑا ہو، کیا تم نے ملاحظہ نہیں کیا تمام محرابیں مساجد کے وسط میں بنائی گئی ہیں اور وہ مقام امام کا تعین کر رہی ہیں، مبسوط۔ (ت)

امام بحر خواہر زادہ میں ہے :

لو قام فی احد جانبی الصف یکرہ ولو کان المسجد الصیفی بجنب الشتوی وامتلأ المسجد یقوم الامام فی جانب الحائط لیستوی القوم من جانبیہ 3 الخ اثر ھماش۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ | اگر امام صف کی دونوں جانبوں میں سے کسی ایک طرف کھڑا ہوا تو یہ مکروہ ہے، اگر مسجد صیفی شتوی کے پہلو میں ہو اور مسجد بھری ہو تو امام دیوار کی جانب کھڑا ہو تاکہ امام کی دونوں طرف لوگ برابر ہوں الخ ان دونوں عبارتوں کو شامی نے نقل کیا ہے واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۸۴ : ازاروہ نلہ ڈاک خانہ اچنیرہ ضلع آگرہ مسئولہ مرسلہ محمد صادق علی خاں صاحب رمضان شریف ۱۳۳۰ ہجری کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسجد کے باہر در میں جو مشرق کی جانب ہوتا ہے اس میں تنہا امام کو کھڑے ہو کر نماز پڑھانی کیسی ہے اور اکثر مساجد میں باہر کا صحن اندر کے صحن سے بہت نیچا ہوتا ہے بینوا توجروا۔ الجواب : امام کو در میں کھڑا ہونا مکروہ ہے۔

فی رد المحتار عن معراج الدرایۃ عن | رد المحتار میں معراج الدرایہ کے حوالے سے ہے کہ

1 در مختار باب الامامہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸۳/۱ 2 رد المحتار بحوالہ معراج الدرایہ، مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۴۲۰/۱ 3 رد المحتار بحوالہ معراج الدرایہ، مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۴۲۰/۱

Fatawa-e-Razviya Volume 8

Our Master, the Great Imam (Abu Hanifa), may Allah be pleased with him, said: "I dislike for the Imam to stand between two pillars." [1] Our master, the Great Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), said: "I consider it disliked (makruh) for the Imam to stand between two pillars." (T)

Furthermore, the difference in levels between the Imam and the followers—where the Imam is on a roofed platform and all followers are in the courtyard—is a second point of dislike, as mentioned in Jami'-ur-Rumuz. If the base of the door is significantly higher than the courtyard, this constitutes a third point of dislike, as stated in Durr-al-Mukhtar and detailed in our Fatawa. And Allah Almighty knows best.

Problem 848: From Dhaka, Bengal, 16 Dhu al-Hijjah 1335 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: is the five-times congregational prayer obligatory for a student seeking religious knowledge? Explain and be rewarded.

Answer: Scholars have excused a student or one occupied with knowledge from occasionally missing the congregation under several conditions. Their occupation must be specifically with the science of Fiqh (jurisprudence), which is the primary objective, not just with grammar (Nahw), morphology (Sarf), linguistics, semantics (Ma'ani), eloquence (Bayan), or rhetoric (Badi'), etc., although these are auxiliary to religious knowledge. This occupation must be to the degree of total immersion such that one finds no free time. It should not be that one uses Fiqh studies as an excuse to skip the congregation while wasting time in idleness and trivialities, as is the habit of many students today. Or the situation is such that attending the congregation at a specific time would cause harm to their work that cannot be managed, and no other time can replace it. For example, if a teacher has a Fiqh lesson with a group of students and if they go for that congregation, they will miss this class. Despite this, one should not use this rule as a trick for persistent laziness to constantly avoid the congregation; rather, it should occur only occasionally. Otherwise, they will not be excused but rather deserve reprimand. In Durr-al-Mukhtar, regarding excuses for missing the congregation, it is written:

"Similarly, one occupied with Fiqh, not with other sciences. This was asserted by al-Baqani following al-Bahnasi, i.e., unless it becomes a constant habit." Likewise, the student who is busy with Fiqh, not any other art/field. Baqani has asserted this following Bahnasi, provided it is not a constant habit.

1. Rad-ul-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/478.
2. Jami'-ur-Rumuz, Section on what invalidates prayer, etc., printed by Maktaba Islamiyya, Gunbad Qamus, Iran, 1/194.
3. Durr-al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer, etc., printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/92.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द आठवीं

हमारे स्वामी, इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा), रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया: "मुझे इमाम का दो खंभों के बीच खड़ा होना नापसंद है।" [1] हमारे स्वामी, इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: "मैं इस बात को नापसंद (मक़रूह) जानता हूँ कि इमाम दो खंभों के बीच खड़ा हो।" (त)

फिर इमाम और मुक़्तदियों (अनुयायियों) के स्तर का अलग-अलग होना—जैसे इमाम छत वाली जगह पर हो और तमाम मुक़्तदी आँगन में हों—यह दूसरी नापसंदगी (कराहियत) है जैसा कि 'जामे-उर-रुमुज़' में है। फिर अगर दरवाज़े की कुर्सी आँगन से काफ़ी ऊँची हो तो यह तीसरी नापसंदगी है जैसा कि 'दुर-रुल-मुख़्तार' में है और इसका विवरण हमारे फ़तावा में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ८४८: ढाका, बंगाल से, १६ ज़िल-हिज्जा १३३५ हिजरी। दीनी उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि जो तालिब-ए-इल्म (विद्यार्थी) दीन का इल्म हासिल कर रहा है, उस पर पाँच वक़्त की नमाज़ जमाअत के साथ वाजिब है या नहीं? बयान करें, सवाब पाएँ।

जवाब: उलेमा ने तालिब और इल्म में व्यस्त व्यक्ति को कुछ शर्तों के साथ कभी-कभार जमाअत छोड़ने में मजबूर (क्षमा योग्य) रखा है। उसकी व्यस्तता विशेष रूप से इल्म-ए-फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) से हो जो मुख्य उद्देश्य है, न कि सर्फ़ओ-नह्व, लुगत, मआनी, बयान और बदीअ वग़ैरह से, हालाँकि ये दीनी इल्म के सहायक साधन हैं। और वह व्यस्तता इस हद तक हो कि उसे फ़ुरसत न मिले, न कि यह कि फ़िक़्ह के इल्म का बहाना करके जमाअत तो छोड़ दे और अपना समय बेकार की चीज़ों में गुज़ारे जैसा कि आज के बहुत से तालिबों का अंदाज़ है। या स्थिति ऐसी हो कि किसी वक़्त जमाअत के प्रबंध के कारण उसके काम में रुकावट आए जिसका वह इंतज़ाम न कर सके और न ही कोई दूसरा वक़्त उसकी जगह ले सके। मिसाल के तौर पर छात्रों की एक मजलिस के साथ फ़िक़्ह का दर्स (पाठ) हो, अगर वह उस जमाअत में जाए तो इस दर्स को न पा सके। फिर इसके बावजूद, मन के आलस के लिए इस मसले को बहाना बनाकर जमाअत छोड़ने की आदत न डाले बल्कि यह कभी-कभार हो, वरना वह मजबूर नहीं होगा बल्कि सज़ा का हक़दार ठहरेगा। 'दुर-रुल-मुख़्तार' में जमाअत छोड़ने के उज़्र (कारणों) के बारे में लिखा है:

"इसी तरह फ़िक़्ह में व्यस्त रहना, न कि दूसरों में। इसी को बाक़ानी ने बहनसी का अनुसरण करते हुए दृढ़ता से कहा है, यानी जब तक कि इसकी आदत न बना ली जाए।" इसी तरह वह तालिब-ए-

इल्म जो फ़िक़्ह में मशगूल हो, न कि किसी दूसरे फ़न में। इस पर बहनसी की पैरवी में बाक़ानी ने दृढ़तापूर्वक कहा है, मगर (जब इसकी आदत न हो)।

---

1. रद्द-उल-मुह्तार, बाब मा-युफ़्सिदुस-सलात इत्यादि, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, १/४७८
2. जामे-उर-रुमुज़, फ़स्ल मा-युफ़्सिदुस-सलात इत्यादि, मुद्रित मक्तबा इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, १/१९४
3. दुर-रुल-मुख़्तार, बाब मा-युफ़्सिदुस-सलात इत्यादि, मुद्रित मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, १/९२

पृष्ठ ४०/७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

سیدنا الامام الاعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ انی اکرہ للامام ان یقوم بین الساریتین ۱۔ سیدنا امام اعظم ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا میں اس بات کو مکروہ جانتا ہوں کہ امام دوستونوں کے درمیان کھڑا ہو۔ (ت)

پھر امام ومقتدیان کادرجہ بدلاہوناکہ امام درجہ مسقف میں ہے اور سب مقتدی صحن میں، یہ دوسری کراہت ہے کما فی جامع الرموز (جیسا کہ جامع الرموز میں ہے۔ت) پھر اگردر کی کرسی صحن سے بقدرِ امتیاز بلند ہوئی تو یہ تیسری کراہت ہے کما فی الدرالمختار والتفصیل فی فتاوٰنا (جیسا کہ درمختار میں ہے اور اس کی تفصیل ہمارے فتاوٰی میں ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۴۸: از ڈھاکہ بنگال ۱۶ ذی الحجہ ۱۳۳۵ھ کیافرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ طالب علم جو طلبِ علم دین کرتا ہے جماعتِ نماز پنجگانہ واجب ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: علماء نے طالب ومشتغل علم کو احیاناً ترک جماعت میں معذور رکھا ہے بچند شرائط، اس کا اشتغال خاص علمِ فقہ سے ہو کہ مقصودِ اصلی ہے نہ نحو وصرف ولغت ومعانی وبیان وبدیع وغیرہ ہا اگرچہ بوجہ آلیت داخلِ علم دین ہیں، اور وہ اشتغال بدرجہ استغراق ہو جس کے سبب فرصت نہ پائے نہ یہ کہ اشتغالِ فقہ کا بہانہ کرکے جماعت تو ترک کرے اور اپنا وقت بطالت وفضولیات میں گزارے جیسا کہ بہت طلبائے زمانہ کا انداز ہے، یا حالت ایسی ہو کہ کسی وقت اہتمامِ جماعت کے سبب اس کے کام میں حرج واقع ہو جس کا بندوبست نہ کرسکے نہ دوسرا وقت اس کا بدل سکتا ہو مثلاً ایک مجمع طلبہ کے ساتھ فقہ کا درس رکھتا ہے اگر اس جماعت کو جائے یہ جماعت نہ پائے، پھر بایں ہمہ کسلِ نفس کے لئے اس مسئلہ کو حیلہ بنا کر ترک جماعت پر

مداومت نہ کرے بلکہ احیاناً واقع ہو ورنہ معذور نہ ہوگا بلکہ مستحق تعزیر ٹھہرے گا، درمختار میں دربارہِ اعذارِ ترکِ جماعت لکھا۔

کذا اشتغالہ بالفقہ لا بغیرہ کذا جزم بہ الباقانی تبعاً للبھنسی ای الا اذا واظب اسی طرح جو طالبِ علم فقہ میں مشغول ہو نہ کہ کسی دوسرے فن میں، اس پر بہنسی کی اتباع میں باقانی نے جزم کیا ہے مگر (جب مداومت نہ ہو)

---

۱ ردالمحتار باب مائیفسد الصلوۃ الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۷۸ ۲ جامع الرموز فصل مایفسد الصلوۃ الخ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱ / ۱۹۴ ۳ درمختار ، باب مایفسد الصلوۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ، ۱ / ۹۲

Fatawa-e-Razviya Volume 7

- (Arabic): [1] تكاسلاً فلا يعذر ويعزّر. (Urdu Translation): In this case, if he makes it a habit due to laziness, he will not be excused and will be subject to punishment (Ta'zir). (T)

In 'Noor al-Idah' and 'Maraqi al-Falah' it is written: - (Arabic): لانحو ولغة (وتكرار فقه (بجماعة تفوته) [2] ولم يداوم على تركها. (Urdu Translation): (And the repetition of Fiqh lessons) not grammar or linguistics (due to which the congregational prayer is missed) provided he does not make skipping the congregation a habit. (T)

The words of 'Quniyah' are as follows: - (Arabic): من لا يحضرها لاستغراق اوقاته في تكرير الفقه الخ [3]. (Urdu Translation): One who cannot attend the congregation because all his time is consumed in repeating Fiqh lessons, etc. (T)

Allama Shami stated: - (Arabic): ثم اشتغال لا بغير الفقه في بعض الاوقات عذر معتبر - [4] والله تعالىٰ اعلم۔ (Urdu Translation): Engaging in activities other than Fiqh at some times is not a valid excuse. (T)

Issue 849: From Patna Azimabad, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig Sahib, 26 Dhu al-Hijjah 1305 AH. What do the scholars of religion say on this issue: if the followers in the first row stand so close to the Imam that their toes are level with the Imam's heels, or they are one hand-span behind the Imam's heels, with the intention that the second row also fits inside the mosque although there is space in the courtyard, and no follower in the first row is directly behind the Imam - will there be any dislike (karahat) in this case or not? If so, what kind of dislike? Explain and be rewarded.

Answer: In the case questioned, there will certainly be Makruh Tahrimi (prohibitively disliked). Those who do this are sinners and offenders because the Imam preceding the row is a perpetual Sunnah (Sunnat-e-Da'imah), which the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) always maintained. Constant maintenance is proof of obligation (wujub), and abandoning an obligation is Makruh Tahrimi, and committing Makruh Tahrimi is a sin. Imam Muhaqqiq al-al-Itlaq says in 'Fath al-Qadir':

---

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, published by Mujtabai Press Delhi, 1/82. [2] Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, Chapter on Imamate, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 163. [3] Radd al-Muhtar with reference

to al-Quniyah, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi Egypt, 2/11. [4] Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/412.

फ़तावा-ए-रजविया जिल्द सातवीं

• (अरबी): [1] تكاسلاً فلا يعذر ويعزّر. (उर्दू अनुवाद): इस स्थिति में जब वह आलस्य के कारण इसे आदत बना ले, तो वह क्षमा योग्य नहीं होगा और उसे दंड (ताज़ीर) दिया जाएगा। (त)

'नूर अल-इज़ाह' और 'मराक़ी अल-फ़लाह' में है: - (अरबी): لانحو ولغة (بجماعة (وتكرار فقه تفوته). (उर्दू अनुवाद): (और फ़िक़्ह का दोहराव) न कि व्याकरण और भाषा का (जिसके कारण जमात छूट जाए) और बशर्ते कि वह जमात छोड़ने को अपनी आदत न बना ले। (त) [2] ولم يداوم على تركها

'क़ुनिया' के शब्द इस प्रकार हैं: - (अरबी): من لا يحضرها لاستغراق اوقاته في تكرير الفقه الخ [3]. (उर्दू अनुवाद): वह जो फ़िक़्ह के दोहराव में अपने सभी समय के व्यतीत होने के कारण जमात में उपस्थित नहीं हो सकता, आदि। (त)

अल्लामा शामी ने फरमाया: - (अरबी): ثم اشتغال لا بغير الفقه في بعض الاوقات عذر معتبر [4] - واللہ تعالیٰ اعلم. (उर्दू अनुवाद): कुछ समय के लिए फ़िक़्ह के अलावा अन्य चीज़ों में व्यस्त होना कोई वैध बहाना नहीं है। (त)

मसला 849: पटना अज़ीमाबाद से, मिर्ज़ा गुलाम कादिर बेग साहब द्वारा प्रेषित, 26 ज़िल-हिज्जा 1305 हिजरी। विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं कि यदि पहली सफ़ के मुक्तदी इमाम के इतने पास खड़े हों कि उनके पंजें इमाम की एड़ी के बराबर हों, या इमाम की एड़ी से एक बालिश्त पीछे हों, इस उद्देश्य से कि दूसरी सफ़ भी मस्जिद के अंदर आ जाए जबकि सहन (आंगन) में जगह हो, और पहली सफ़ का कोई मुक्तदी इमाम के ठीक पीछे न हो, तो क्या इस स्थिति में कराहत (नापसंदगी) होगी या नहीं? यदि होगी, तो कैसी?

जवाब: पूछे गए मामले में निश्चित रूप से 'कराहते तहरीमी' (सख्ती से नापसंद) होगी। ऐसा करने वाले पापी और गुनहगार हैं क्योंकि इमाम का सफ़ से आगे होना एक स्थायी सुन्नत (सुन्नते दाइमा) है, जिसका पालन हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने हमेशा किया। स्थायी पालन 'वुजूब' (अनिवार्यता) का प्रमाण है, और वाजिब को छोड़ना 'कराहते तहरीमी' है, और कराहते तहरीमी का करना गुनाह है। इमाम मोहक़्क़िक अलल इत्लाक़ 'फ़तह अल-क़दीर' में फ़रमाते हैं:

[1] दुर्रे मुख़्तार, बाबुल इमामत, मतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/82 [2] मराक़ी अल-फ़लाह मा हाशिया अल-तहतावी, बाबुल इमामत, मतबूआ नूर मोहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब कराची, पृ. 163 [3] रद अल-मुह्तार बहवाला अल-क़ुनिया, बाबुल इमामत, मतबूआ मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 2/11 [4] रद अल-मुह्तार, बाबुल इमामत, मतबूआ मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 1/412

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

• تکاسلاً فلا یعذر ویعزّر ۱۔ اس صورت میں جب وہ سستی کی وجہ سے دوام اختیار کرے تو وہ معذور نہ ہوگا اور اس پر تعزیر ہوگی۔ (ت)

نور الایضاح و مراقی الفلاح میں ہے: - (وتکرار فقہ) لانحو ولغۃ (بجماعۃ تفوتہ) ولم یداوم علی ترکھا ۲۔ (اور تکرارِ فقہ) نہ کہ نحو و لغت کا (جماعت کے ساتھ جو فوت ہو جائے) اور نہ جماعت کے ترک پر دوام اختیار کرنے والا ہو۔ (ت)

قنیہ کے لفظ یہ ہیں: - من لا یحضرھا لاستغراق اوقاتہ فی تکریر الفقہ الخ ۳۔ جو جمیع اوقات میں تکرارِ فقہ کی وجہ سے حاضرِ جماعت نہیں ہو سکتا الخ (ت)

علامہ شامی نے فرمایا: - ثم اشتغال لا بغیر الفقہ فی بعض الاوقات عذر معتبر ۴۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ بعض اوقات میں وہ اشتغال جو فقہ کے علاوہ میں ہو معتبر عذر نہیں ہے۔ (ت)

مسئلہ ۸۴۹: از پٹنہ عظیم آباد مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۲۶ ذی الحجہ ۱۳۰۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر صف اول کے مقتدی امام کے ایسے متصل کھڑے ہوں کہ ان کے پنجے امام کی ایڑی کے برابر ہوں یا ایک بالشت امام کی ایڑی سے پیچھے ہوں اس غرض سے کہ دوسری صف بھی مسجد کے اندر ہو جائے حالانکہ صحن میں جگہ ہے اور صف اول کا کوئی مقتدی امام کے پیچھے نہ ہو اس صورت میں کراہت ہوگی یا نہیں؟ اگر ہوگی تو کیسی کراہت ہوگی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں بیشک کراہتِ تحریمی ہوگی اور ایسے امر کے مرتکب آثم و گناہگار کہ امام کا صف پر مقدم ہونا سنتِ دائمہ ہے جس پر حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے

ہمیشہ مواظبت فرمائی اور مواظبتِ دائمہ دلیلِ وجوب ہے اور ترکِ واجب مکروہِ تحریمی، اور مکروہِ تحریمی کا ارتکاب گناہ۔ امام محقق علی الاطلاق فتح القدیر میں فرماتے ہیں:

---

۱ در مختار باب الامامة مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸۲/۱ ۲ مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی باب الامامة مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۶۳ ۳ رد المحتار بحوالہ القنیہ، باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱۱/۲ ۴ رد المحتار، باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴۱۲/۱

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Box 1] Arabic: For the Imam of men to abandon standing forward is prohibited (haram), as clarified by the commentator (Sharih). In 'Al-Kafi', it's termed 'makruh' (disliked), and this is the truth—meaning 'makruh tahrimi' (prohibitively disliked). This is because the Prophet's (peace and blessings be upon him) constant adherence to standing forward without omission indicates it is obligatory (wajib). Therefore, its absence leads to 'karahat tahrim' (prohibitive dislike). [1]- Urdu: For the imam of men, to abandon standing ahead is forbidden. The commentator has also clarified this. In Al-Kafi, it has been called 'makruh' (disliked), and this is the truth. By 'makruh' here, 'makruh-e-tahrimi' is meant because the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) always standing ahead and never leaving it indicates its necessity (wajib), and leaving a necessity results in 'karahat-e-tahrimi'. (T)

In the same source: [Box 2] Arabic: The action of the Prophet (peace and blessings be upon him) necessitates standing ahead of a large congregation without ever leaving it, which indicates its obligation (wajib). [2]- Urdu: In the case of a large number of followers, the Holy Prophet's (peace and blessings be upon him) constant standing ahead and never omitting it demands it to be an obligation (wajib). (T)

It is in Bahr-ur-Ra'iq: [Box 3] Arabic: Standing ahead is obligatory for the Imam due to the constant adherence of the Prophet (peace and blessings be upon him). Abandoning an obligation leads to 'karahat tahrim' (prohibitive dislike), which entails sin. [3]- Urdu: It is obligatory for the Imam to be in the lead because the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) consistently practiced this, and leaving an obligation leads to 'karahat-e-tahrimi', which entails sin. (T)

I say: And with Allah is success. It is clear that this standing ahead of the Master of the World (peace and blessings be upon him) was always such that he provided full space for the row, not that deficient and incomplete standing ahead mentioned in the question. Clear evidence for this is that the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) was extremely diligent about completing the rows and strongly disliked leaving any gap in them. The noble Sahaba (may Allah be pleased with them) would be instructed:

[Box 4] Arabic: Straighten your rows and stand close together, for indeed I see you from behind my back. [4] Reported by Al-Bukhari and An-Nasa'i. Urdu: Straighten your rows and stand very close to each other, for indeed I see you from behind my back.

Footnotes: [1] Fath al-Qadir, Chapter on Imamate, published by Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/306 [2] Fath al-Qadir, Chapter on Imamate, published by Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/309 [3] Bahr al-Ra'iq, Chapter on Imamate, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/351 [4] Sahih al-Bukhari, Chapter on Joining Shoulder to Shoulder, etc., published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/100; Sunan an-Nasa'i, Urging the Imam to straighten the rows and be close, published by Maktaba Salafiyya, Lahore, 1/93

फ़तावा रज़विया, भाग ७

[बॉक्स १] अरबी: पुरुषों के इमाम के लिए आगे खड़ा होना छोड़ना हराम है, जैसा कि व्याख्याकार (शारह) ने स्पष्ट किया है। 'अल-काफ़ी' में इसे 'मक़रूह' (नापसंद) कहा गया है और यही सच है—अर्थात् 'मक़रूह तहरीमी' (सख्ती से नापसंद)। ऐसा इसलिए है क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का लगातार आगे खड़े रहना और इसे कभी न छोड़ना इसके अनिवार्य (वाजिब) होने का संकेत देता है। अतः इसकी अनुपस्थिति मक़रूह तहरीमी है। [1]- उर्दू: पुरुषों के इमाम के लिए आगे खड़े होने को छोड़ना हराम है। व्याख्याकार ने भी यही स्पष्ट किया है। 'काफ़ी' में इसे मक़रूह का नाम दिया गया है और यही सत्य है। यहाँ मक़रूह से तात्पर्य 'मक़रूह तहरीमी' है, क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का हमेशा आगे खड़ा होना और उसे कभी न छोड़ना वाजिब होने पर दलालत (संकेत) करता है, और वाजिब का छोड़ना कराहत-ए-तहरीमी होता है। (त)

इसी में है: [बॉक्स २] अरबी: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कार्य बड़ी जमात के होने पर बिना छोड़े आगे खड़े रहने की अनिवार्यता (वजुब) की माँग करता है। [2]- उर्दू: मुक़्तदी अधिक होने की स्थिति में हुज़ूर अलैहिस्सलाम का हमेशा आगे खड़ा होना और कभी न छोड़ना वाजिब होने का तकाज़ा करता है। (त)

'बहर-उर-राइक़' में है: [बॉक्स ३] अरबी: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की निरंतरता के कारण इमाम के लिए आगे खड़ा होना अनिवार्य (वाजिब) है। वाजिब को छोड़ना मक़रूह तहरीमी का कारण है जो पाप (गुनाह) का कारण बनता है। [3]- उर्दू: इमाम का आगे होना वाजिब है क्योंकि इसी पर नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने निरंतरता (मुवाज़बत) दिखाई, और वाजिब का त्याग मक़रूह तहरीमी का कारण है जो पाप का तकाज़ा करता है। (त)

मैं कहता हूँ: और अल्लाह की मदद से सफलता है। यह स्पष्ट है कि हुज़ूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह आगे बढ़ना हमेशा ऐसा था कि वे सफ (पंक्ति) के लिए पूरी जगह देते थे, न कि वह अधूरा और कमतर आगे बढ़ना जिसका प्रश्न में उल्लेख किया गया है। इस पर स्पष्ट प्रमाण यह है कि हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सफ़ों को पूरा करने का अत्यधिक ध्यान रखते थे और उनमें किसी भी जगह खाली स्थान (फ़रजा) छोड़ने को बहुत नापसंद करते थे। सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) को निर्देश दिया जाता था:

[बॉक्स ४] अरबी: अपनी सफें सीधी करो और एक-दूसरे से सटकर खड़े हो, क्योंकि मैं तुम्हें अपनी पीठ के पीछे से देखता हूँ। [4] बुखारी और नसाई द्वारा वर्णित। उर्दू: अपनी सफें सीधी करो और एक-दूसरे से खूब मिलकर खड़े हो, क्योंकि बेशक मैं तुम्हें अपनी पीठ के पीछे से [देखता हूँ]।

पादलेख (Footnotes): [1] फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-इमामत, मकतबा नूरया रज़विया, सुक्कुर, १/३०६ [2] फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-इमामत, मकतबा नूरया रज़विया, सुक्कुर, १/३०९ [3] बहर अल-राइक़, बाब अल-इमामत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, १/३५१ [4] सहीह अल-बुखारी, बाब अल-ज़िकुल मनकिब बिल-मनकिब, आदि, क़दीमी कुतुब खाना, कराची, १/१००; सुनन अन-नसाई, इमाम को सफों को मिलाने का निर्देश, मकतबा सलफिया, लाहौर, १/९३

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[Box 1] ترک التقدم لامام الرجال محرم وکذا صرح الشارح وسماہ فی الکافی مکروھاً وھو الحق ای کراھۃ تحریم لان مقتضی المواظبۃ علی التقدم منہ علیہ الصلاۃ والسلام بلا ترک الوجوب فلعدمہ کراھۃ التحریم [1]- مردوں کے امام کے لئے تقدیم کا ترک حرام ہے، شارح نے بھی اسی کی تصریح کی ہے، کافی میں اسے مکروہ کا نام دیا اور یہی حق ہے، اور مکروہ سے مراد مکروہ تحریمی ہے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا ہمیشہ آگے کھڑا ہونا اور اسے کبھی ترک نہ کرنا وجوب پر دلالت کرتا ہے اور وجوب کا ترک کراہت تحریمی ہوتا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: [Box 2] مقتضی فعلہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم التقدم علی الکثیر من غیر ترک الوجوب [2]- مقتدی کثیر ہونے کی صورت میں حضور علیہ السلام کا ہمیشہ آگے کھڑا ہونا اور کبھی ترک نہ فرمانا وجوب کا تقاضا کرتا ہے۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے: [Box 3] التقدم واجب علی الامام للمواظبۃ من النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وترک الواجب موجب لکراھۃ التحریم المقتضیۃ للاثم [3]- امام کا مقدم ہونا واجب ہے کیونکہ اسی پر نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے مواظبت فرمائی اور واجب کا ترک کراہت تحریمی کا موجب ہے جو گناہ کا مقتضی ہے۔ (ت)

اقول: وباللہ التوفیق ظاہر ہے کہ حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا یہ تقدیم ہمیشہ یو نہی تھا کہ صف کے لئے پوری جگہ عطا فرماتے نہ وہ ناقص و قاصر تقدم جو سوال میں مذکور ہوا۔ دلیل واضح اس پر یہ ہے کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم تکمیل صف کا نہایت اہتمام

فرماتے اور اس میں کسی جگہ فرجہ چھوڑنے کو سخت ناپسند فرماتے۔ صحابہ کرام رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین کو ارشاد ہوتا:

[Box 4] اقیموا صفوفکم و تراصوا فانی ارکم من وراء ظھری [4] اخرجہ البخاری والنسائی اپنی صفیں سیدھی کرو اور ایک دوسرے سے خوب مل کر کھڑے ہو کہ بیشک میں تمہیں اپنی پیٹھ کے پیچھے سے [دیکھتا ہوں]

حواشی: 1- فتح القدیر باب الامامۃ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳۰۶ 2- فتح القدیر باب الامامۃ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳۰۹ 3- بحر الرائق، باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی، ۱/۳۵۱ 4- صحیح البخاری باب الزاق المنکب بالمنکب الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی، ۱/۱۰۰، سنن النسائی احث الامام علی رص الصفوف والمقاربۃ بینما مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/۹۳

Fatawa Razawiyya Volume 7

Narrated by Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) and in Muslim with the words: "Complete the rows, for I see you from behind my back." (1) - I see. It has been narrated by Bukhari and Nasai from Hazrat Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), and in Muslim Sharif it is in these words: "Complete your rows, because I see behind my back as well." (T)

In another Hadith it is said: "Fill the gaps, for the devil enters between you like a small sheep (hazaf)." (2) Narrated by Imam Ahmad from Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him). - Meaning: Do not keep the row sparse, for the devil enters into that small space in the form of a lamb. It has been narrated by Imam Ahmad from Hazrat Abu Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him).

And this subject has been narrated from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him) in many words. Imam Ahmad narrated it with an authentic chain of narrators from him, that the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Line up the rows closely together, for the devils stand in the gaps." (3) - Meaning: Keep the rows very dense, as if filling gaps with lead, for if there is an opening, the devil stands in it.

In the authentic narration of Nasai, it is said: "Line up your rows, keep them close together, and align your necks. By the One in Whose Hand is the soul of Muhammad, I see the devils entering through the gaps in the rows as if they were small sheep." (4) - Meaning: Keep your rows very dense and close together, and keep your necks in one line, for I swear by Him in Whose Hand is the soul of Muhammad, indeed I see the devils entering the gaps of the rows as if they were lambs.

Footnotes: 1. Sahih Muslim, Chapter on Straightening the Rows, etc., printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/182 2. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abi Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him), printed by Dar al-Fikr Beirut 5/262 3. Musnad Ahmad bin Hanbal, from the Musnad of Anas (may Allah be pleased with him), printed by Dar al-Fikr Beirut 3/154 4. Sunan al-Nasai, the Imam's urging to line up the rows, etc., printed by Maktaba Salafiyya Lahore 1/93

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है और मुस्लिम में इन शब्दों के साथ है: "सफ़ों (पंक्तियों) को पूरा करो, क्योंकि मैं तुम्हें अपनी पीठ के पीछे से देखता हूँ।" (1) - मैं देखता हूँ। इसे बुखारी और नसाई ने हज़रत अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, और मुस्लिम शरीफ़ में इन शब्दों में है: "अपनी सफ़ें मुकम्मल करो क्योंकि मैं अपनी पीठ के पीछे भी देखता हूँ।" (त)

दूसरी हदीस में है: "दरारों को भर दो, क्योंकि शैतान भेड़ के बच्चे की तरह तुम्हारे बीच में घुस जाता है।" (2) इसे इमाम अहमद ने उमामा अल-बाहिली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। - अर्थात्: सफ़ को बिखरी हुई न रखो कि शैतान भेड़ के बच्चे की सूरत में उस छोटी सी जगह में दाखिल हो जाता है। इसे इमाम अहमद ने हज़रत अबू उमामा बाहिली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

और यह विषय हदीस-ए-अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कई शब्दों में वर्णित है। इमाम अहमद ने सहीह सनद के साथ उनसे रिवायत की है कि सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "सफ़ों को अच्छी तरह सटा कर रखो, क्योंकि शैतान दरारों में खड़े होते हैं।" (3) - अर्थात्: सफ़ें खूब घनी रखो जैसे रांगे (सिक्के) से दरारें भर देते हैं, कि अगर जगह खाली रहती है तो उसमें शैतान खड़ा होता है।

नसाई की सहीह रिवायत में है: "अपनी सफ़ों को सटा कर रखो, उन्हें एक-दूसरे के करीब रखो और अपनी गर्दनों को एक सीध में रखो। उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, बेशक मैं शैतानों को सफ़ की दरारों में घुसते हुए देखता हूँ जैसे वे भेड़ के बच्चे हों।" (4) - अर्थात्: अपनी सफ़ें खूब घनी और पास-पास करो और गर्दनें एक सीध में रखो कि कसम उसकी जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, बेशक मैं शैतानों को सफ़ के सूराखों में दाखिल होते देखता हूँ गोया वे भेड़ के बच्चे हैं।

फ़ुटनोट: 1. सहीह मुस्लिम, बाब तसवियत अल-सफ़ूफ़ आदि, नूरी मुहम्मद असहु अल-मताबे' कराची, 1/182 2. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस अबी उमामा अल-बाहिली (रज़ियल्लाहु अन्हु), दार अल-फ़िक्र बेरुत 5/262 3. मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, दार अल-फ़िक्र बेरुत 3/154 4. सुनन अल-नसाई, इमाम का सफ़ों को सटाने पर जोर देना आदि, मकतबा सलफिया लाहौर 1/93

عن انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ و مسلم بلفظ اتموا الصفوف فانی اراکم خلف ظھری 1۔ دیکھتا ہوں۔ اسے بخاری اور نسائی نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے اور مسلم شریف میں ان الفاظ سے ہے: اپنی صفیں مکمل کرو کیونکہ میں اپنی پشت کے پیچھے بھی دیکھتا ہوں۔ (ت)

دوسری حدیث میں ہے: سدوا الخلل فان الشیطن یدخل فیما بینکم بمنزلۃ الحذف 2۔ رواہ الامام احمد عن امامۃ الباہلی رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ یعنی صف چھدری نہ رکھو کہ شیطان بھیڑ کے بچے کی وضع پر اس چھوٹی ہوئی جگہ میں داخل ہوتا ہے۔ اسے امام احمد نے حضرت ابوامامہ باہلی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے ۔

اور یہ مضمون حدیث انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے بالفاظِ عدیدہ مروی ہوا امام احمد بسند صحیح ان سے راوی سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ فرماتے ہیں: راصوا الصفوف فان الشیاطین تقوم فی الخلل 3۔ یعنی صفیں خوب گھنی رکھو جیسے رانگ سے درزیں بھر دیتے ہیں کہ فرجہ رہتا ہے تو اس میں شیطان کھڑا ہوتا ہے۔

نسائی کی روایتِ صحیحہ میں ہے: راصّوا صفوفکم وقاربوا بینھا وحاذوا بالاعناق فوالذی نفس محمد بیدہ انی لاری الشیطین تدخل من خلل الصف کأنھا الحذف 4۔ اپنی صفیں خوب گھنی اور پاس پاس کرو اور گردنیں ایک سیدھ میں رکھو کہ قسم اس کی جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے بیشک میں شیاطین کو رخنہ صف میں داخل ہوتے دیکھتا ہوں گویا وہ بھیڑ کے بچے ہیں۔

1 صحیح مسلم ، باب تسویۃ الصفوف الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ، ۱۸۲/۱ 2 مسند احمد بن حنبل حدیث ابی امامۃ الباہلی رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۲۶۲/۵ 3 مسند احمد بن حنبل، از مسند انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ ، مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱۵۴/۳ 4 سنن النسائی حث الامام علی رص الصفوف الخ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۹۳/۱

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

In the narration of Abu Dawood al-Tayalisi, it is as follows: "Straighten your rows and stand close together. By Him in Whose hand is my soul, I certainly see the devils between your rows as if they were small, dust-colored sheep." [1] (Urdu Translation in text): Straighten your rows and stand well-joined with each other. By Him in Whose hand is my life, I indeed see devils in your rows as if they were brownish-colored goats/sheep.

Benefit: Small lambs or kids of goats are often seen running between people wherever they see a gap. Similarly, when the devil finds empty space in a prayer row, he enters to cast whispers into hearts. The specific mention of brownish color might be because the sheep in Hijaz are often of this color, or perhaps the devils took that form at that time. In the fourth Hadith, it was stated with great emphasis: "Straighten the rows, for you should form rows like the rows of the angels. Align your shoulders, fill the gaps, be gentle in the hands of your brothers, and do not leave gaps for the devil. Whoever joins a row, Allah will join him, and whoever cuts a row, Allah will cut him off." [2] Reported by Imam Ahmad, Abu Dawood, and al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir, al-Hakim, and Ibn Khuzaymah from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), and the latter two authenticated it. In al-Nasa'i and al-Hakim, it is narrated with a Sahih chain from him, including the final sentence "Whoever joins a row..." as a separate part of the Hadith. [3]

(Urdu Translation in text): That is, straighten the rows because you should have a row formation like that of the angels. Keep all your shoulders in one line and close the gaps in the row. Be gentle in the hands of Muslims (when being adjusted in the row) and do not leave windows (gaps) for the devil in the row. And whoever joins a row, Allah joins him, and whoever cuts a row, Allah cuts him off. This has been narrated by Imam Ahmad, Abu Dawood, and Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir, and by Hakim and Ibn Khuzaymah from Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both), and both authenticated it. Nasa'i and Hakim narrated the final sentence "Whoever joins a row..." from him with a Sahih chain separately.

Footnotes: 1. Musnad Abu Dawood al-Tayalisi, Hadith 210, printed by Dar al-Ma'rifah, Beirut, p. 282. 2. Sunan Abu Dawood, Chapter on Straightening Rows, printed by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/79; Musnad Ahmad bin Hanbal, from Musnad Abdullah bin Amr, printed by Dar al-Fikr, Beirut, 98/2. 3. Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Prayer, "Whoever joins a row," printed by Dar al-Fikr, Beirut, 1/213; Sunan al-Nasa'i,

Book of Leadership, "Whoever joins a row," printed by Maktaba Salafiyyah, Lahore, 1/94.

Page 44 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

अबू दाऊद तयालिसी की रिवायत में इस प्रकार है: "अपनी सफें सीधी करो और एक दूसरे से खूब मिल कर खड़े हो। क़सम है उसकी जिसके हाथ में मेरी जान है, बेशक मैं शैतानों को तुम्हारी सफों के बीच में देखता हूँ, जैसे वे भूरे रंग की बकरियाँ हों।" [1] (उर्दू अनुवाद:) अपनी सफें सीधी करो और एक दूसरे से खूब मिल कर खड़े हो। क़सम है उसकी जिसके हाथ में मेरी जान है, बेशक मैं शैतानों को तुम्हारी सफों में देखता हूँ जैसे वे भूरे रंग की बकरियाँ हों।

फ़ायदा: भेड़-बकरी के छोटे बच्चों को अक्सर देखा है कि जहाँ कुछ लोग खड़े हों और दो व्यक्तियों के बीच कुछ फ़ासला पायें, तो वे उस गैप (दरार) में घुस कर इधर से उधर निकल जाते हैं। इसी तरह शैतान जब सफ़ में जगह खाली पाता है तो दिलों में वसवसे डालने के लिए घुस जाता है। भूरे रंग का विशेष उल्लेख शायद इसलिए है क्योंकि हिजाज़ की बकरियाँ अक्सर इसी रंग की होती हैं, या शायद शैतान उस समय इसी रूप में प्रकट हुए थे। चौथी हदीस में इस कड़ी ताकीद के साथ फ़रमाया: "सफ़ें सीधी करो, क्योंकि तुम्हें तो फ़रिश्तों की तरह सफ़-बंदी करनी चाहिए। अपने कंधों को एक सीध में रखो और खाली जगह को भरो। अपने भाइयों के हाथों में नरम हो जाओ और शैतान के लिए सफ़ में जगह न छोड़ो। जो व्यक्ति सफ़ को मिलाता है, अल्लाह उसे मिलाता है और जो सफ़ को काटता है, अल्लाह उसे काट देता है।" [2] इसे इमाम अहमद, अबू दाऊद, तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' में, हाकिम और इब्न खुज़ैमा ने हज़रत अब्दुल्लाह बिन उमर (रज़ि.) से रिवायत किया है और उन दोनों ने इसे सहीह करार दिया है। नसाई और हाकिम ने उन्हीं से सहीह सनद के साथ अंतिम वाक्य "जो सफ़ को मिलाता है..." को अलग करके रिवायत किया है। [3]

(उर्दू अनुवाद:) यानी सफ़ें दुरुस्त करो क्योंकि तुम्हें फ़रिश्तों जैसी सफ़-बंदी चाहिए। अपने कंधे सब एक सीध में रखो और सफ़ की दरारें बंद करो और मुसलमानों के हाथों में नरम हो जाओ और सफ़ में शैतान के लिए खिड़कियाँ (गैप) न छोड़ो। जो सफ़ को मिलाए अल्लाह उसे मिलाए और जो सफ़ को काटे अल्लाह उसे काटे। इसे इमाम अहमद, अबू दाऊद, तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर में, हाकिम और इब्न खुज़ैमा ने हज़रत अब्दुल्लाह बिन उमर से रिवायत किया और उन दोनों ने इसे सहीह करार दिया। नसाई और हाकिम ने उन्हीं से सहीह सनद के साथ आखिरी जुमला "जो सफ़ को मिलाता है..." को अलग करके रिवायत किया है।

फुटनोट्स: 1. मसनद अबू दाऊद अल-तयालिसी, हदीस 210, प्रकाशित: दार अल-मआरिफ़, बेरूत, पृष्ठ 282। 2. सुनन अबू दाऊद, सफ़ें सीधी करने का अध्याय, प्रकाशित: आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/79; मसनद अहमद बिन हंबल, मसनद अब्दुल्लाह बिन उमर से, प्रकाशित: दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 98/2। 3. अल-मुस्तदरक अलस-सहीहैन, किताबुल सलात, "जो सफ़ को मिलाता है", प्रकाशित: दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 1/213; सुनन अन-नसाई, किताबुल इमामत, "जो सफ़ को मिलाता है", प्रकाशित: मकतबा सलफिया, लाहौर, 1/94।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

ابوداؤد طیالسی کی روایت میں یوں ہے: "اقیموا صفوفکم وتراصوا فوالذی نفسی بیدہ انی لاری الشیاطین بین صفوفکم کانھا غنم عفر۔" ۱ اپنی صفیں سیدھی کرو اور ایک دوسرے سے خوب مل کر کھڑے ہو قسم ہے اس کی جس کے ہاتھ میں میری جان ہے بیشک میں شیاطین کو تمہاری صفوں میں دیکھتا ہوں گویا وہ بکریاں ہیں بھورے رنگ کی۔

فائدہ: بھیڑ بکری کے چھوٹے چھوٹے بچوں کو اکثر دیکھا ہے کہ جہاں چند آدمی کھڑے دیکھے اور دو شخصوں کے بیچ میں کچھ فاصلہ پایا وہ اس فرجہ میں داخل ہو کر ادھر سے اُدھر نکلتے ہیں یوں ہی شیطان جب صف میں جگہ خالی پاتا ہے دلوں میں وسوسہ ڈالنے کو آ گھستا ہے اور بھورے رنگ کی تخصیص شاید اس لئے ہے کہ حجاز کی بکریاں اکثر اسی رنگ کی ہیں یا شیاطین اس وقت اسی شکل پر متشکل ہوئے۔ چوتھی حدیث میں اس تاکید شدید سے ارشاد فرمایا: "اقیموا الصفوف فانما تصفون بصفوف الملئکۃ وحاذوا بین المناکب وسدوا الخلل ولینوا فی ایدی اخوانکم ولا تذروا فرجات للشیطان ومن وصل صفا وصلہ اللہ ومن قطع صفا قطعہ اللہ" ۲- رواہ الامام احمد وابو داؤد والطبرانی فی الکبیر والحاکم وابن خزیمۃ وصححاہ عن ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنھما وعند النسائی والحاکم عنہ بسند صحیح الفصل الخیر اعنی من قولہ من وصل ۳ الحدیث۔

یعنی صفیں درست کرو کہ تمہیں تو ملائکہ کی سی صف بندی چاہئے اور اپنے شانے سب ایک سیدھ میں رکھو اور صف کے رخنے بند کرو اور مسلمانوں کے ہاتھوں میں نرم ہو جاؤ اور صف میں شیطان کے لئے کھڑکیاں نہ چھوڑو اور جو صف کو وصل کرے اللہ اسے وصل کرے اور جو صف کو قطع کرے اللہ اسے قطع کرے۔ اسے امام احمد، ابوداؤد، طبرانی نے المعجم الکبیر میں، حاکم اور ابن خزیمہ حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا اور ان دونوں نے

اسے صحیح قرار دیا۔ نسائی اور حاکم نے انہی سے سند صحیح کے ساتھ آخری جملہ من وصل صفا کو فصل کر کے روایت کیا ہے الحدیث۔

۱ مسند ابوداؤد الطیالسی حدیث ۲۱۰ مطبوعہ دار المعرفۃ بیروت ص ۲۸۲ ۲ سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۷۹، مسند احمد بن حنبل از مسند عبداللہ بن عمر و مطبوعہ دار الفکر بیروت ۹۸/۲ ۳ المستدرک علی الصحیحین کتاب الصلوٰۃ من وصل صفا مطبوعہ دار الفکر بیروت ۱/۲۱۳، سنن النسائی کتاب الامامۃ من وصل صفا مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/۹۴

Fatawa Ridawiyya, Volume Seven

The description of the angels' formation in rows has been mentioned in another Hadith:

Arabic Text	Urdu Translation
The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) came out to us and said: "Will you not form rows as the angels form rows before their Lord?" We said: "O Messenger of Allah, how do the angels form rows before their Lord?" He said: "They complete the front rows and stand close together in the row." (1) - Narrated by Ahmad, Muslim, Abu Dawood, an-Nasa'i, and Ibn Majah from Jabir bin Samurah (may Allah be pleased with him).	The Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) came outside and stated: "Why do you not form rows as the angels form rows before their Lord?" We submitted: "O Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), how do the angels form rows before their Lord?" He said: "They complete the front rows and stand closely together in the row." Imam Ahmad, Muslim, Abu Dawood, an-Nasa'i, and Ibn Majah have narrated this from Hazrat Jabir bin Samurah (may Allah be pleased with him).

And "being soft in the hands of fellow Muslims" means that if some gap remains in the front row and people have already made their intentions (Niyyah), and then another Muslim arrives wanting to stand in that gap, signaling by placing a hand on the followers (Muqtadis), then they are commanded to squeeze together and provide space so that the row is filled. It is mentioned in Fath al-Qadir, al-Bahr al-Raiq, Maraqi al-Falah, Durr al-Mukhtar, etc.:

Arabic Text	Urdu Translation
The wording is by ash-Shurunbulali. He said after presenting the fourth Hadith: "By this is known the ignorance of the one who holds firm when someone enters beside him in the row, thinking it is ostentation (Riya); rather, it is helping in what the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) commanded." (2)	Allama Shurunbulali, after mentioning the fourth Hadith, said these words: "From this Hadith, the ignorance of that person becomes clear who, while imagining it to be ostentation, prevents another worshiper from joining beside him in the row. In fact, this is helping another person in following the command of the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)." (T)

(1) Sahih Muslim, Book of Prayer, Hadith 430, Chapter on the Order for Stillness in Prayer etc., published by Nur Muhammad, Asah al-Matabi', Karachi 1/181; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Jabir bin Samurah, published by Dar al-Fikr, Beirut 5/101; Sunan Abu Dawood, Chapter on Straightening the Rows, published by Aftab-e-Alam Press, Lahore 1/179; Sunan an-Nasa'i, Encouraging the Imam to straighten the rows etc., published by Maktaba Salafiyya, Lahore 1/93. (2) Maraqi al-Falah with Hashiyah at-Tahtawi, Chapter on Who is Most Deserving of Leadership (Imamate), published by Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi p. 168.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

फ़रिश्तों की सफ़ बंदी का ज़िक्र दूसरी हदीस में ख़ुद आया है:

अरबी इबारत

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे पास बाहर तशरीफ़ लाए और फ़रमाया: "तुम उस तरह सफ़ क्यों नहीं बनाते जिस तरह फ़रिश्ते अपने रब के सामने सफ़ बनाते हैं?" हमने अर्ज़ किया: "ऐ अल्लाह के रसूल, फ़रिश्ते अपने रब के सामने किस तरह सफ़ बनाते हैं?" आप ने फ़रमाया: "वे अगली सफ़ों को पूरा करते हैं और सफ़ में एक-दूसरे से मिलकर खड़े होते हैं।" (1) - इसे इमाम अहमद, मुस्लिम, अबू दाऊद, नसाई और इब्न माजा ने हज़रत जाबिर बिन समुरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

उर्दू अनुवाद

सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बाहर तशरीफ़ लाकर इरशाद फ़रमाया: "ऐसे सफ़ क्यों नहीं बांधते जैसे फ़रिश्ते अपने रब के सामने सफ़ बस्ता होते हैं?" हमने अर्ज़ की: "या रसूलल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), फ़रिश्ते अपने रब के हुज़ूर कैसी सफ़ बांधते हैं?" फ़रमाया: "अगली सफ़ को पूरा करते हैं और सफ़ में ख़ूब मिल कर खड़े होते हैं।" इसे इमाम अहमद, मुस्लिम, अबू दाऊद, नसाई और इब्न माजा ने हज़रत जाबिर बिन समुरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

और "मुसलमानों के हाथों में नर्म हो जाना" यह है कि अगर अगली सफ़ में कुछ जगह (फ़रजा) रह गई और नियतें बांध ली गई, अब कोई मुसलमान आया और वह उस खाली जगह में खड़ा होना चाहता है, मुक़्तदियों पर हाथ रखकर इशारा करे तो उन्हें हुक्म है कि दब जाएं और जगह दे दें ताकि सफ़ भर जाए। फ़तह अल-क़दीर, अल-बहर अल-राइक़, मराक़ी अल-फ़लाह और दुर्रे मुख़्तार वग़ैरह में है:

अरबी इबारत

इबारत शरुनबुलाली की है। उन्होंने चौथी हदीस ज़िक्र करने के बाद ये अल्फ़ाज़ कहे कि: "इस हदीस से उस शख़्स की जहालत ज़ाहिर होती है जो किसी के सफ़ में बराबर में दाख़िल होते वक़्त सख़्ती से अपनी जगह पकड़े रहता है, यह सोचकर कि यह रियाकारी है; बल्कि यह हुज़ूर नबी करीम

उर्दू अनुवाद

अल्लामा शरुनबुलाली ने चौथी हदीस ज़िक्र करने के बाद ये अल्फ़ाज़ कहे कि इस हदीस से उस शख़्स की जहालत वाज़ेह हो जाती है जो रियाकारी का तसव्वुर करते हुए सफ़ में अपनी किसी जानिब नमाज़ी को शामिल होने से रोकता हो, बल्कि यह हुज़ूर नबी करीम (सल्लल्लाहु

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद
(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हुक्म की तामील में दूसरे की मदद करना है।" (2)	अलैहि वसल्लम) के हुक्म की बजा आवरी पर दूसरे की मदद करना है। (त)

(1) सहीह मुस्लिम, किताबुस सलात, हदीस 430, बाब अल-अम्र बिस सुकून फिस सलात इलख़, मतबुआ नूर मुहम्मद असहुत तबा कराची 1/181; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस जाबिर बिन समुरा, मतबुआ दारुल फ़िक्र बैरूत 5/101; सुनन अबू दाऊद, बाब तस्वियतुल सुफ़ूफ़, मतबुआ आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर 1/179; सुनन नसाई, हसुल इमाम अला रस्स सुफ़ूफ़ इलख़, मतबुआ मक्तबा सलफ़िया लाहौर 1/93। (2) मराक़ी अल-फ़लाह मअ हाशियतुल तहतावी, फ़स्ल फ़ी बयान अ-हक़ बिल इमामत, मतबुआ नूर मुहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब कराची, सफ़्हा 168।

جلد ہفتم

فتاویٰ رضویہ

ملائکہ کی صف بندی کا دوسری حدیث میں خود بیان آیا:

عربی متن	اردو ترجمہ
خرج علینا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فقال الاتصفون کما تصف الملئکۃ عند ربھا فقلنا یارسول اللہ کیف تصف الملئکۃ عند ربھا قال یتمون الصف الاول ویتراصون في الصف [1]۔ اخرجہ احمد ومسلم وابوداؤد والنسائی وابن ماجۃ عن جابر بن سمرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔	سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے باہر تشریف لا کر ارشاد فرمایا: ایسے صف کیوں نہیں باندھتے جیسے ملائکہ اپنے رب کے سامنے صف بستہ ہوتے ہیں۔ ہم نے عرض کی: یا رسول اللہ (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) ملائکہ اپنے رب کے حضور کیسی صف باندھتے ہیں: فرمایا: اگلی صف کو پورا کرتے ہیں اور صف میں خوب مل کر کھڑے ہوتے ہیں۔ اسے امام احمد، مسلم، ابو داؤد، نسائی اور ابن ماجہ نے حضرت جابر بن سمرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔

اور مسلمانوں کے ہاتھوں میں نرم ہو جانا یہ کہ اگر اگلی صف میں کچھ فرجہ رہ گیا اور نیتیں باندھ لیں اب کوئی مسلمان آیا وہ اس فرجہ میں کھڑا ہونا چاہتا ہے مقتدیوں پر ہاتھ رکھ کر اشارہ کرے تو انہیں حکم ہے کہ دب جائیں اور جگہ دے دیں تاکہ صف بھر جائے۔ فتح القدیر و بحر الرائق و مراقی الفلاح و در مختار وغیرہما میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
واللفظ للشرنبلالي قال بعد ایراد الحدیث الرابع وبھذا یعلم جھل من یستمسك عند دخول احد بجنبه في الصف یظن انه ریاء بل ھوا عانة علی ماامر به النبي صلی الله تعالی علیه وسلم[2]۔	علامہ شرنبلالی نے چوتھی حدیث ذکر کرنے کے بعد یہ الفاظ کہے کہ اس حدیث سے اس شخص کی جہالت واضح ہو جاتی ہے جو ریاکاری کا تصور کرتے ہوئے صف میں اپنی کسی جانب نمازی کو شامل ہونے سے روکتا ہو بلکہ یہ حضور نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے حکم کی بجا آوری پر دوسرے کی مدد کرنا ہے۔ (ت)

[1] صحیح مسلم کتاب الصلوۃ، حدیث ۴۱۹ باب الامر بالسکون فی الصلوۃ الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱۸۱/۱، مسند احمد بن حنبل حدیث جابر بن سمرہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱۰۱/۵، سنن ابو داؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱۷۹/۱، سنن نسائی حث الامام علی رص الصفوف الخ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۹۳/۱ [2] مراقی الفلاح مع حاشیۃ الطحطاوی، فصل في بیان احق بالامامۃ مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۶۸

And the limit is that if those in the front row left a gap and the second row also did not care about it but crowded their own row and established their prayers, whereas it was mandatory for them, since the first row people had acted improperly, to first complete the first row and then form the second row. Now a person comes and sees the gap in the first row, he is allowed to pierce through this second row and fill the gap because the second row, by being heedless, is itself at fault, and piercing through it is permissible. It is mentioned in Quniyah, Bahr al-Ra'iq, Sharh Nur al-Idah, and Durr al-Mukhtar, etc.:

Arabic Text	English Translation
And the wording in Sharh al-Tanwir is: If he found a gap in the first row but not in the second, it is permissible for him to pierce the second row due to their negligence.	The words of Sharh al-Tanwir are these: If someone found a gap in the first row while it was not in the second, then for him, due to the negligence of the people in the second row, it will be permissible to pierce the second row. (T)

In Bahr: "There is no sanctity for him due to their negligence" (due to the negligence of the people in the second row, it is permissible for the latecomer to pierce the second row). Similarly, it is permissible to pass in front of the worshipers of the back row for the purpose of filling that gap because they themselves disregarded this great matter, which is emphasized to such an extent in Shariah, and thus forfeited their sanctity. It is in Quniyah:

Arabic Text	English Translation
If someone stands at the end of a row in the mosque and there are empty spaces between him and the other rows, it is permissible for the entrant to pass in front of him to reach the rows because he has forfeited his own sanctity, so the one passing in front of him does not commit a sin.	A person stood in the last row while there were empty spaces between him and other rows, so the incoming worshiper is allowed to pass in front of him and complete the row because the person standing at the back has ended his own respect, therefore the person passing in front of him will not be a sinner. (T)

It is mentioned in the Hadith:

Arabic Text	English Translation
Whoever sees a gap in a row, let him fill it himself. If he does not do so and someone passes, let him step over his neck, for he has no sanctity. Reported by Al-Daylami.	Meaning, whoever sees a gap in the row should stand there himself and close it. If he did not do so and another person came, then he may walk over his neck because for him [there is no sanctity].

1. Durr al-Mukhtar, Bab al-Imamah, published by Matba Mujtabai, Delhi, 1/82.
2. Bahr al-Ra'iq, Bab al-Imamah, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/352.
3. Al-Quniyah, Bab fi al-Sutrah, published in Calcutta, India, p. 398.
4. Al-Mu'jam al-Kabir narrated from Ibn Abbas, Hadith 11184 and 12112, published by Maktabah Faisalia, Beirut, 11/113, 105. Note: Musnad al-Firdous is not available to me and this hadith could not be found in Ma'thur al-Khattab. Nazir Ahmad Saeedi.

फ़तावा रज़विया खंड 7

और बात यह है कि अगर अगली सफ़ वालों ने खाली जगह छोड़ी और दूसरी सफ़ ने भी उसका ख्याल न किया बल्कि अपनी सफ़ घनी कर ली और नमाज़ की नीयत बांध ली, हालांकि उन पर लाज़िम था कि चूंकि पहली सफ़ वालों ने बे-एतदाली की थी, तो वह पहले उसे मुकम्मल करते और फिर दूसरी सफ़ बांधते। अब एक शख्स आया और उसने पहली सफ़ में दरार देखी, तो उसे इजाजत है कि वह इस दूसरी सफ़ को चीर कर जाए और उस खाली जगह को भर दे, क्योंकि दूसरी सफ़ बे-ख्याली करके खुद कसूरवार है और उसका चीरना जायज़ है। 'कुनिया', 'बहरुर राइक', 'शरह नूरुल ईज़ाह' और 'दुर्रे मुख्तार' वगैरह में है:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
'शरह तनवीर' के शब्द ये हैं: यदि उसने पहली सफ़ में खाली जगह पाई जबकि दूसरी में नहीं थी, तो उसके लिए दूसरी सफ़ को चीरना जायज़ होगा उनकी लापरवाही के कारण।	शरह तनवीर के अल्फाज़ ये हैं: अगर किसी ने सफ़-ए-अव्वल में रख़ना (खाली जगह) पाया हालांकि दूसरी में न था, तो उसके लिए दूसरी सफ़ वालों की कोताही की वजह से दूसरी सफ़ को चीरना जायज़ होगा। (त)

'बहर' में है: "उनके लिए कोई हुरमत (सम्मान) नहीं है उनकी लापरवाही के कारण" (दूसरी सफ़ वालों की लापरवाही की वजह से बाद में आने वाले को दूसरी सफ़ चीरना जायज़ है)। इसी तरह उस खाली जगह को भरने के लिए पिछली सफ़ के नमाज़ियों के आगे से गुज़रना जायज़ है क्योंकि उन्होंने खुद इस अहम मामले में लापरवाही करके, जिसका शरीयत में इतना एहतिमाम (महत्व) था, अपनी हुरमत साक़ित (समाप्त) कर दी। 'कुनिया' में है:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
यदि कोई मस्जिद में सफ़ के अंत में खड़ा हो गया और उसके और दूसरी सफ़ों के बीच खाली जगहें थीं, तो आने वाले को उसके आगे से गुज़रने की इजाजत है ताकि वह सफ़ों तक पहुँच सके, क्योंकि उसने अपनी हुरमत खुद	एक आदमी आख़िरी सफ़ में खड़ा हो गया हालांकि उसके और दूसरी सफ़ों के दरमियान खाली जगहें थीं, तो आने वाले नमाज़ी को इजाजत है कि वह उसके आगे से गुज़र कर सफ़ मुकम्मल करे क्योंकि आख़िर में खड़े होने वाले ने अपना एहतराम खुद

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
खत्म कर दी है, इसलिए उसके आगे से गुज़रने वाला गुनहगार नहीं होगा।	खत्म किया है लिहाज़ा उसके सामने से गुज़रने वाला गुनहगार नहीं होगा। (त)

हदीस में है:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
जो व्यक्ति सफ़ में कोई खाली जगह देखे, तो उसे खुद भर दे। अगर उसने ऐसा नहीं किया और कोई गुज़रने वाला आया, तो वह उसकी गर्दन पर कदम रख कर चला जाए, क्योंकि उसकी कोई हुरमत नहीं है। इसे दैलामी ने रिवायत किया है।	यानी जिसे सफ़ में फ़ुर्जा (खाली जगह) नज़र आए वह खुद वहाँ खड़ा होकर उसे बंद कर दे। अगर उसने न किया और दूसरा आया तो वह उसकी गर्दन पर कदम रख कर चला जाए कि उसके लिए [कोई हुरमत नहीं है]।

---

1. दुर्रे मुख्तार, बाबू अल-इमामाह, मतबुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/82
2. बहरुर राइक, बाबू अल-इमामाह, मतबुआ एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/352
3. अल-कुनिया, बाबू फ़ि अस्सुतराह, मतबुआ कलकत्ता भारत, पृ. 398
4. अल-मुअजमुल कबीर, इब्ने अब्बास से रिवायत, हदीस 11184 और 12112, मतबुआ मकतबा फैसलिाया बेरुत, 11/113, 105 फ़ा: मसनदुल फिरदौस मुझे दस्तयाब नहीं और मासुरुल खिताब से यह हदीस नहीं मिल सकी। नज़ीर अहमद सईदी

اور نہایت یہ کہ اگر اگلی صف والوں نے فرجہ چھوڑا اور صف دوم نے بھی اس کا خیال نہ کیا مگر اپنی صف گھنی کر لی اور نیتیں بندھ گئیں حالانکہ ان پر لازم تھا کہ صف اول والوں نے بے اعتدالی کی تھی تو یہ پہلے اس کی تکمیل کرکے دوسری صف باندھتے، اب ایک شخص آیا اور اس نے صف اول کا رخنہ دیکھا اسے اجازت ہے کہ اس دوسری صف کو چیر کر جائے اور فرجہ بھر دے کہ صف دوم بے خیالی کرکے آپ تقصیروار ہے اور اس کا چیرنا روا، قنیہ و بحر الرائق و شرح نور الایضاح و در مختار وغیرہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
واللفظ لشرح التنویر لوجد فرجة فی الاول لا الثانی، له خرق الثانی لتقصیرهم[1]۔	شرح تنویر کے الفاظ یہ ہیں اگر کسی نے صف اول میں رخنہ پایا حالانکہ دوسری میں نہ تھا تو اس کے لئے دوسری صف والوں کی کوتاہی کی وجہ سے دوسری صف کو چیرنا جائز ہوگا۔ (ت)۔

بحر میں: لاحرمة له لتقصیرهم[2] (دوسری صف والوں کی کوتاہی کی وجہ سے بعد میں آنے والے کو دوسری صف چیرنا جائز ہے) یونہی اس رخنہ بندی کے لئے پچھلی صف کے نمازیوں کے آگے گزرنا جائز ہے کہ انہوں نے خود اس امر عظیم میں بے پروائی کرکے جس کا شرع میں اس درجہ اہتمام تھا اپنی حرمت ساقط کردی۔ قنیہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قام فی آخر الصف فی المسجد وبینه وبین الصفوف مواضع خالیة	ایک آدمی آخری صف میں کھڑا ہوگیا حالانکہ اس کے اور دوسری صفوں کے درمیان خالی جگہیں تھیں تو آنے والے

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فللداخل ان یمر بین یدیه لیصل الصفوف لانه اسقط حرمة نفسه فلا یأثم المار بین یدیه[3]۔	نمازی کو اجازت ہے کہ وہ اس کے آگے سے گزر کر صف مکمل کرے کیونکہ آخر میں کھڑے ہونے والے نے اپنا احترام خود ختم کیا ہے لہذا اس کے سامنے سے گزرنے والا گنہگار نہیں ہوگا۔ (ت)

حدیث میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
من نظر الی فرجة فی صف فلیسدها بنفسه فان لم یفعل فمر مار فلیتخط علی رقبته فانه لاحرمة له[4]۔ اخرجه الدیلمی	یعنی جسے صف میں فرجہ نظر آئے وہ خود وہاں کھڑا ہو کر اسے بند کردے اگر اس نے نہ کیا اور دوسرا آیا تو وہ اس کی گردن پر قدم رکھ کر چلا جائے کہ اس کے لئے [لاحرمة لہ]۔

---

1. در مختار باب الامامہ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، ۸۲/۱
2. بحر الرائق باب الامامہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی، ۳۵۲/۱
3. القنیہ باب فی السترة، مطبوعہ کلکتہ بھارت، ص ۳۹۸
4. المعجم الکبیر مروی از ابن عباس حدیث ۱۱۱۸۴، اور ۱۲۱۱۲ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت، ۱۱/ ۱۱۳، ۱۰۵ ف: مسند الفردوس مجھے دستیاب نہیں اور ماثور الخطاب سے یہ حدیث نہیں مل سکی۔ نذیر احمد سعیدی

Fatawa Razawiyya - Volume 8

[Arabic]: From Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them). [Urdu]: No prohibition remains. Dailami narrated it from Hazrat Abdullah ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them).

Similarly, if someone has already started their prayer in the second row and then sees a gap in the first row, it is permissible for them to move while praying and go close that gap. This is because this minor movement (mashi-e-qalil) occurred in compliance with Shariah command. However, they should not move more than two rows' distance as it would then be considered excessive movement (mashi-e-kaseer). Allama Ibn Amir al-Hajj narrates in 'Hilya' from 'Zakheerah':

[Arabic]: If someone was standing in the second row and saw a gap in the first, and moved towards it, his prayer would not be invalidated because he is commanded to join closely together. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: Stand close together in rows. And if the person praying was in the third row, the prayer would be invalidated. [Urdu]: If someone was standing in the second row and saw a gap in the first and moved to fill it, his prayer would not be invalidated because standing close together in prayer is a Shariah command. The Holy Prophet (peace and blessings be upon him) said: Stand close together in rows. And if the person praying was in the third row, then now the prayer would be invalidated. (T)

Allama Ibn Abidin says in 'Radd al-Muhtar':

[Arabic]: The apparent reasoning with the command shows that he is required to move towards it. Ponder. [Urdu]: Providing the reason along with the command indicates that this person is required to fill the gap. Ponder. (T)

Then I say: And with Allah is success. These rulings of Fiqh and Hadith clearly proclaim that joining rows and closing gaps in them are among the most important requirements, and leaving gaps is forbidden and impermissible. So much so that permission was given to pass in front of a person praying in order to prevent this gap, even though severe prohibitions regarding this have been mentioned in Hadiths. The Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic]: If the one passing in front of a person praying knew what was upon him [in terms of sin], standing for forty [years] would have been better for him than passing in front of him. Imams Ahmad and the six [Imams of Hadith] narrated it from Abu Juhaym (may Allah be pleased with him). Al-Hafiz said in 'Bulugh al-Maram' and it

occurred... [Urdu]: If the one passing in front of a person praying knew what a great sin was upon him, then standing for forty years would have been better for him than passing. Imams Ahmad and the six [Imams of Hadith] narrated it from Hazrat Abu Juhaym (may Allah be pleased with him). Al-Hafiz said in 'Bulugh al-Maram' that Musnad Bazzar...

1. Radd al-Muhtar with reference to Al-Hilya, Chapter of Imamah, printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/421
2. Radd al-Muhtar with reference to Al-Hilya, Chapter of Imamah, printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/421
3. Sahih al-Bukhari Book of Prayer, Chapter on the sin of the one passing in front of the person praying, printed by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/73

फ़तवा रज़विया - खंड 8

[अरबी]: इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है। उर्दू: कोई हुरमत (निषेध) नहीं रही। इसे दैलामी ने हज़रत अब्दुल्लाह इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है।

इसी तरह, यदि दूसरी सफ (पंक्ति) में किसी व्यक्ति ने नियत बांध ली हो और फिर उसे पहली सफ में कोई खाली जगह (रख़ना) नज़र आए, तो उसे अनुमति है कि नमाज़ की स्थिति में ही चले और जाकर उस खाली जगह को भर दे। क्योंकि यह थोड़ी सी हलचल (मशी-ए-क़लील) शरीयत के हुक्म के अनुपालन में हुई है। हाँ, दो सफों की दूरी से न जाए क्योंकि वह अत्यधिक हलचल (मशी-ए-कसीर) हो जाएगी। अल्लामा इब्न अमीर अल-हाज 'हिल्या' में 'ज़खीरा' से उद्धृत करते हैं:

[अरबी]: यदि कोई व्यक्ति दूसरी सफ में था और उसने पहली सफ में खाली जगह देखी और उसकी ओर चला, तो उसकी नमाज़ ख़राब नहीं होगी क्योंकि उसे मिलकर खड़े होने का हुक्म है। हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: सफों में मिलकर खड़े हुआ करो। और यदि वह तीसरी सफ में था तो नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी। उर्दू: यदि कोई व्यक्ति दूसरी सफ में खड़ा था कि उसने पहली में खाली जगह देखी और वह उसे भरने के लिए चला तो उसकी नमाज़ फ़ासिद न होगी क्योंकि नमाज़ में मिलकर खड़ा होना हुक्म-ए-शरई है, हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने फरमाया: सफों में खूब मिलकर खड़ा हुआ करो। और अगर नमाज़ी तीसरी सफ में था तो अब नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी। (त)

अल्लामा इब्न आबिदीन 'रद्दुल मुहतार' में फरमाते हैं:

[अरबी]: हुक्म के साथ इल्लत (कारण) का बयान ज़ाहिर कर रहा है कि उस नमाज़ी से वहां चलने का मुतालबा (मांग) है। गौर करें।

फिर मैं कहता हूँ: और अल्लाह की तौफीक से। फ़िक़्ह और हदीस के ये अहकाम ऊंची आवाज़ में घोषणा करते हैं कि सफों को जोड़ना और उनकी खाली जगहों को भरना अत्यंत आवश्यक है, और सफ में जगह छोड़ना मना और नाजायज़ है। यहाँ तक कि उसे दूर करने के लिए नमाज़ी के सामने से गुज़रने की अनुमति दी गई है, जिसके बारे में हदीसों में सख्त मनाही आई है। सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी]: यदि नमाज़ी के सामने से गुज़रने वाला जानता कि उस पर कितना (गुनाह) है, तो चालीस (वर्ष) खड़े रहना उसके लिए सामने से गुज़रने से बेहतर था। इसे इमाम अहमद और आइम्मा-ए-सित्ता ने अबू जुहैम (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। हाफ़िज़ ने 'बुलूग़ अल-मराम' में कहा... उर्दू: अगर नमाज़ी के सामने गुज़रने वाला जानता कि इस पर कितना गुनाह है तो चालीस बरस खड़ा रहना इस गुज़र जाने से इसके हक़ में बेहतर था। इसे इमाम अहमद और आइम्मा-ए-सित्ता ने हज़रत अबू जुहैम रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। हाफ़िज़ ने बुलूग़ुल मराम में कहा कि मुस्नद बज़ार...

1. रद्दुल मुहतार, अल-हिल्या के हवाले से, बाबुल इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/421 द्वारा मुद्रित।
2. रद्दुल मुहतार, अल-हिल्या के हवाले से, बाबुल इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/421 द्वारा मुद्रित।
3. सहीह अल-बुख़ारी, किताबुस सलात, बाब इस्मुल मार्र बैना यदैल मुसल्ली, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 1/73 द्वारा मुद्रित।

पृष्ठ 721 में से 47

فتاوٰی رضویہ - جلد ہشتم

عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنہما کوئی حرمت نہ رہی۔ اسے دیلمی نے حضرت عبداللہ ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔

یونہی اگر صف دوم میں کوئی شخص نیت باندھ چکا اس کے بعد اسے صف اول کا رخنہ نظر آیا تو اجازت ہے کہ عین نماز کی حالت میں چلے اور جاکر فرجہ بند کر دے کہ یہ مشی قلیل حکم شرع کے امتثال کو واقع ہوئی، ہاں دو صف کے فاصلہ سے نہ جائے کہ مشی کثیر ہوجائے گی۔ علامہ ابن امیر الحاج حلیہ میں ذخیرہ سے ناقل:

ان کان في الصف الثاني فرأی فرجة في الاولی فمشی الیها لم تفسد صلاته لانه مأمور بالمراصة قال علیه الصلاة والسلام تراصوا في الصفوف ولوکان في الصف الثالث تفسد 1۔ اگر کوئی آدمی دوسری صف میں کھڑا تھا کہ اس نے پہلی میں رخنہ دیکھا اور وہ اسے پُر کرنے کے لئے چلا تو اس کی نماز فاسد نہ ہوگی کیونکہ نماز میں مل کر کھڑا ہونا حکم شرعی ہے، حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: صفوں میں خوب مل کر کھڑا ہوا کرو۔ اور اگر نمازی تیسری صف میں تھا تو اب نماز فاسد ہوجائے گی۔ (ت)

علامہ ابن عابدین ردالمحتار میں فرماتے ہیں:

ظاهر التعلیل بأمر انه یطلب منه المشی الیها تأمل 2۔ امر کے ساتھ علت بیان کرنا بتارہا ہے کہ اس نمازی سے رخنہ پر کرنے کا مطالبہ ہے تامل۔ (ت)

ثم اقول: وباللہ التوفیق یہ احکام فقہ و حدیث باعلٰی ندا منادی کہ وصل صفوف اور ان کی رخنہ بندی اہم ضروریات سے ہے اور ترک فرجہ ممنوع و ناجائز، یہاں تک کہ اس کے دفع کو نمازی کے

سامنے گزر جانے کی اجازت ہوئی جس کی بابت حدیثوں میں سخت نہی وارد تھی سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

لویعلم المار بین یدی المصلی ماذا علیه لکان ان یقف اربعین خیرا له من ان یمر بین یدیه 3۔ اخرجہ الائمة احمد والستة عن ابی جهیم رضی اللہ تعالی عنه قال الحافظ فی بلوغ المرام و وقع اگر نمازی کے سامنے گزرنے والا جانتا کہ اس پر کتنا گناہ ہے تو چالیس برس کھڑا رہنا اس گزر جانے سے اس کے حق میں بہتر تھا۔ اسے امام احمد اور ائمہ ستہ نے حضرت ابو جہیم رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ حافظ نے بلوغ المرام میں کہا کہ مسند بزار

1 ردالمحتار بحوالہ الحلیہ ، باب الامامة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۲۱ 2 ردالمحتار بحوالہ الحلیہ ، باب الامامة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۲۱ 3 صحیح البخاری کتاب الصلوٰة باب اثم المار بین یدی المصلی مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۷۳

Fatawa Razawiyya Volume Seven

| In [the collection of] al-Bazzar, from another chain, the words narrated are "forty autumns" (years). I say: Hadiths explain one another. | In another chain, the words narrated are: "forty years." I say that hadiths interpret each other. |

And he (Sallallahu Alayhi Wasallam) says:

| "If any of you knew what [sin] there is in passing in front of his brother while he is praying, it would be better for him to stand for a hundred years than to take that step he took." - Narrated by Ahmad and Ibn Majah from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). | "If any of you knew the sin of passing in front of someone praying, he would consider standing for a hundred years better than taking that one step." Imam Ahmad and Ibn Majah narrated this from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (T) |

In this, standing for a hundred years was declared better than taking that one step. Imam Tahawi says: "First, forty was stated, then for greater emphasis, a hundred (years) was stated." It is in the third hadith:

| "If the one passing in front of a person praying knew [the sin], he would prefer his thigh to be broken rather than passing in front of him." - Narrated by Abu Bakr ibn Abi Shaybah in his Musannaf from Abdul Hamid ibn Abdur Rahman as a munqati' (interrupted) narration. | "If the one passing in front of a praying person had sense, he would wish for his thigh to be broken but would not pass in front of the praying person." Abu Bakr ibn Abi Shaybah narrated this in his Musannaf from Sheikh Abdul Hamid ibn Abdur Rahman as an interrupted (munqati') narration. |

In the fourth hadith, he (peace and blessings of Allah be upon him) said:

| "When one of you prays towards something that screens him from the people, and someone wants to pass in front of him, let him push him away; if he refuses, let him fight him, for he is only a devil."[4] - Narrated by [him] | "When any of you prays facing a sutrah (screen) and someone wants to pass in front of him, he should stop him. If he does not desist, he should fight him, for he is a devil." |

1. Bulugh al-Maram with Musk al-Khitam, Chapter: Sutrah of the praying person, printed at Matba' Nizami, Kanpur (India) 1/157.
2. Sunan Ibn Majah, Chapter: Passing in front of the praying person, printed at Aftab-e-Aalam Press, Lahore, p. 68.

3. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Who disliked that a man passes etc., printed at Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/282.
4. Sahih al-Bukhari, Chapter: To repel the one passing in front of the praying person, printed at Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/37.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

| अल-बज़ार में एक और सनद से शब्द ये हैं: "चालीस खलीफ" (साल)। मैं कहता हूँ कि हदीसें एक-दूसरे की व्याख्या करती हैं। | एक और सनद से रिवायत किए गए शब्द ये हैं: "चालीस साल।" मैं कहता हूँ कि हदीसें आपस में एक-दूसरे की तफ़सीर (व्याख्या) करती हैं। |

और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

| "अगर तुम में से किसी को मालूम हो जाए कि अपने भाई के सामने से गुज़रने में (जबकि वह नमाज़ पढ़ रहा हो) कितना गुनाह है, तो वह सौ साल तक खड़े रहने को उस एक कदम से बेहतर समझेगा जो उसने लिया है।" इसे अहमद और इब्न माजा ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। | "अगर तुम में से कोई जान ले कि नमाज़ी के सामने से गुज़रने पर क्या गुनाह होता है, तो वह उस एक क़दम चलने से सौ साल तक खड़े रहने को बेहतर समझेगा।" इसे इमाम अहमद और इब्न माजा ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। (त) |

इसमें सौ बरस खड़ा रहना उस एक क़दम रखने से बेहतर फ़रमाया। इमाम तहावी फ़रमाते हैं: "पहले चालीस इरशाद हुए थे फिर ज़्यादा ताज़ीम (महत्व) के लिए सौ (साल) फ़रमाए गए।" तीसरी हदीस में है:

| "अगर नमाज़ी के आगे से गुज़रने वाला (गुनाह) जानता, तो वह पसंद करता कि उसकी जांघ टूट जाए पर उसके सामने से न गुज़रे।" - इसे अबू बक्र बिन अबी शैबा ने अपने मुसन्निफ़ में अब्दुल हमीद बिन अब्दुल रहमान से मुनक़ते (टूटी हुई सनद) के तौर पर रिवायत किया है। | "अगर नमाज़ी के आगे गुज़रने वाला अक्ल रखता हो, तो वह चाहेगा कि उसकी रान (जांघ) टूट जाए मगर नमाज़ी के सामने से न गुज़रे।" इसे अबू बक्र बिन अबी शैबा ने मुसन्निफ़ में शेख अब्दुल हमीद बिन अब्दुल रहमान से मुनक़ते तौर पर रिवायत किया है। |

चौथी हदीस में इरशाद फ़रमाया (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम):

| "जब तुम में से कोई ऐसी चीज़ की तरफ़ नमाज़ पढ़े जो उसे लोगों से छुपाए (सुतरा), और कोई उसके सामने से गुज़रना चाहे, तो वह उसे रोके, अगर वह न माने, तो उससे लड़े, क्योंकि वह शैतान ही है।"[4] - इसे रिवायत किया [उन्होंने] | "जब तुम में से कोई शख़्स सुतरा की तरफ़ नमाज़ पढ़ता हो

और कोई सामने से गुज़रना चाहे तो उसे दफ़ा (मना) करे, अगर न माने तो उससे लड़ाई करे कि वह शैतान है।" |

1. बुलुग़ुल मराम मय मुसकुल ख़िताम, बाब: सुतरा-तुल मुसल्ली, मतबूआ मतबा निज़ामी कानपुर (इंडिया) 1/157।
2. सुनन इब्न माजा, बाब: अल-मुरूर बैना यदैल मुसल्ली, मतबूआ आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, पृ. 68।
3. मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, जो नापसंद करता था कि आदमी गुज़रे आदि, मतबूआ इदारा-तुल क़ुरआन कराची, 1/282।
4. सहीह अल-बुख़ारी, बाब: नमाज़ी के सामने से गुज़रने वाले को रोकना, मतबूआ क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/37।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

| فی البزار من وجہ أخر اربعین خریفاً ۱ قلت والاحادیث یفسر بعضھا بعضاً | میں ایک اور سند سے مروی الفاظ یہ ہیں: چالیس سال، میں کہتا ہوں احادیث آپس میں ایک دوسرے کی تفسیر کرتی ہیں۔ |

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم:

| لویعلم احدکم مالہ فی ان یمر بین یدی اخیہ معترضا فی الصلاۃ کان لان یقیم مائۃ عام مخیر لہ من الخطوۃ التی خطاھا ۲ - رواہ احمد وابن ماجۃ عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ | اگر تم میں سے کوئی جان لے کہ نمازی کے سامنے سے گزرنے پر کیا گناہ ہوتا ہے تو وہ اس ایک قدم چلنے سے سو سال تک کھڑے رہنے کو بہتر سمجھے گا۔ اسے امام احمد اور ابن ماجہ نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت) |

اس میں سو برس کھڑا رہنا اس ایک قدم رکھنے سے بہتر فرمایا۔ امام طحاوی فرماتے ہیں: پہلے چالیس ارشاد ہوئے تھے پھر زیادہ تعظیم کے لئے سو (سال) فرمائے گئے۔ تیسری حدیث میں ہے:

| لو یعلم المار بین یدی المصلی لاحب ان ینکسر فخذہ ولایمر بین یدیہ ۳ - رواہ ابوبکر بن ابی شیبۃ فی مصنفہ عن عبدالحمید بن عبدالرحمن منقطعاً۔ | اگر نمازی کے آگے گزرنے والا دانش رکھتا ہو تو چاہتا اس کی ران ٹوٹ جائے مگر نمازی کے سامنے سے نہ گزرے۔ اسے ابو بکر بن ابی شیبہ نے مصنف میں شیخ عبدالحمید بن عبدالرحمن سے منقطع طور پر روایت کیا ہے۔ |

چوتھی حدیث میں ارشاد فرمایا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم:

| اذا صلی احدکم الی شیئ یسترہ من الناس فاراد احد ان یجتاز بین یدیہ فلیدفعہ فان ابی فلیقاتلہ فانما ھو شیطان ۴ - اخرجہ | جب تم میں سے کوئی شخص سترہ کی طرف نماز پڑھتا ہو اور کوئی سامنے سے گزرنا چاہے تو اسے دفع کرے اگر نہ مانے تو اس سے قتال کرے کہ وہ شیطان ہے |

1 بلوغ المرام مع مسک الختام باب سترۃ المصلی مطبوعہ مطبع نظامی کانپور (انڈیا) ۱/۱۵۷ 2 سنن ابن ماجہ باب المرور بین یدی المصلی مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ص ۶۸ 3 مصنف ابن ابی شیبہ من کان یکرہ ان یمر الرجل الخ مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ۱/۲۸۲ 4 صحیح البخاری، باب لیردالمصلی من مربین یدیہ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی، ۱/۳۷

Fatawa Rizvia, Volume VII

Ahmad, Al-Bukhari, Muslim, Abu Dawood, and Al-Nasa'i from Abu Sa'id al-Khudri, may Allah be pleased with him. It was narrated by Ahmad, Bukhari, Muslim, Abu Dawood, and Nasai from Hazrat Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him).

It is evident that such a severe matter, which entails these intensifications and stern warnings, was only permitted when the alternative was even more severe and damaging, as is not hidden. (T)

One Proof: Regarding this obligation and the Tahrimi (prohibitory) dislike of leaving a gap, it is this.

Second Proof: The occurrence of the imperative mood in numerous Hadiths, as you have heard (and the narrations I have omitted are no less than those mentioned - T). Therefore, it is stated in Az-Zakhirah and Al-Hilya: 'Indeed, he is commanded to stand close together.' (T). In Fath al-Qadir and Bahr al-Ra'iq, etc., it is stated: 'Filling the gaps commanded in the rows.' (T). And it has been proven in the principles of jurisprudence that a command indicates obligation, unless a turning factor diverts it (unless there is an indication to the contrary - T).

Third Proof: Scholars state explicitly that if there is space in the row, it is Makruh (disliked) to stand in another place.

In Al-Khaniyah, Ad-Durr al-Mukhtar, etc., and the wording is by Al-Ala'i: "If one prayed on the mosque's shelves (galleries) while there was space in the mosque courtyard, his standing would be Makruh, just as it is Makruh to pray in a row behind a row that has a gap." (T)

And absolute dislike refers to Tahrimi (prohibitory) dislike, except when a proof to the contrary exists, as in Fath, Bahr, and the marginalia of Ad-Durr.

---

1. Radd al-Muhtar citing Al-Hilya from Az-Zakhirah, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt 1/421.
2. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on Imamate, printed by H.M. Saeed Company, Karachi 1/352.
3. Ad-Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, printed by Mujtabai, Delhi 1/84.

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

अहमद, अल-बुखारी, मुस्लिम, अबू दाऊद और अन-नसाई ने हज़रत अबू सईद अल-खुद़री रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत की। इसे अहमद, बुखारी, मुस्लिम, अबू दाऊद और नसाई ने हज़रत अबू सईद खुद़री रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है।

ज़ाहिर है कि ऐसा शदीद (गंभीर) अम्र जिस पर ये तशदीदें (सख्तियाँ) और सख़्त तौहीदें (धमकियाँ) हैं, उसी वक़्त रवा (अनुमत) रखा गया है जब दूसरा इससे ज़्यादा अश्द और अफ़द (हानिकारक) था, जैसा कि मखफी (छिपा हुआ) नहीं है। (त)

एक दलील: इस वुजूब (अनिवार्यता) और फ़ुरजा (दूरी) रखने की कराहत-ए-तहरीमी (निषिद्ध नापसंदगी) पर यह है।

दलील-ए-दोयम (दूसरी दलील): अहादीस-ए-कसीरा (अनेक हदीसों) में सीग़ा-ए-अम्र (आदेशात्मक रूप) का वारिद होना जैसा कि आपने सुना (और जिन रिवायतों को मैंने छोड़ दिया है वे ज़िक्र की गई रिवायतों से कम नहीं हैं। त)। इसीलिए 'ज़ख़ीरा' और 'हिलिया' में फ़रमाया: 'बेशक उसे मिलकर खड़े होने का हुक्म है।' (त)। फ़तह-अल-क़दीर और बह्र-अर-राइक़ वग़ैरह में फ़रमाया: 'सफ़ों में जो फ़ासले भरने का हुक्म है।' (त)। और उसूल (सिद्धांतों) में साबित हो चुका है कि 'अम्र' (आदेश) वुजूब (अनिवार्यता) का लाभ देता है सिवाय उस सूरत में जब इसके ख़िलाफ़ कोई क़रीना (संकेत) हो। (त)

दलील-ए-सोयम (तीसरी दलील): उलमा तसरीह (स्पष्टीकरण) फ़रमाते हैं कि अगर सफ़ में जगह छोटी हो तो और मुक़ाम पर खड़ा होना मकरूह (नापसंद) है।

अल्-ख़ानिया और अद्दुर्र-अल-मुख़्तार वग़ैरह में है और अल-अलाई के अल्फ़ाज़ ये हैं: "अगर किसी ने मस्जिद के छज्जों (गैलरियों) पर नमाज़ अदा की हालांकि मस्जिद के सहन (आंगन) में जगह थी, तो मकरूह होगी जैसे कि ऐसी सफ़ में नमाज़ पढ़ना मकरूह है जो ऐसी सफ़ के पीछे हो जिसमें फासला (ख़लल) था।" (त)

और कराहत-ए-मुतलक़ा (पूर्ण नापसंदगी) से मुराद कराहत-ए-तहरीमी होती है, सिवाय जब इसके ख़िलाफ़ दलील मौजूद हो जैसा कि फ़तह, बह्र, और अद्दुर्र के हाशिए में है।

1. रद-अल-मुह्तार बहवाला हिलिया अन-अज़-ज़खीरा, बाब-अल-इमामा, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 1/421 द्वारा मुद्रित।
2. बह्र-अर-राइक़, बाब-अल-इमामा, एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/352 द्वारा मुद्रित।
3. अद्दुर्र-अल-मुख़्तार, बाब-अल-इमामा, मुज्तबाई दिल्ली 1/84 द्वारा मुद्रित।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

احمد والبخاری ومسلم وابوداؤد والنسائی عن ابی سعید الخدری رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ اسے احمد ، بخاری ، مسلم ، ابوداؤد اور نسائی نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔

ظاہر ہے کہ ایسا شدید امر جس پر یہ تشدیدیں اور سخت تہدیدیں ہیں اسی وقت روا رکھا گیا ہے جب دوسرا اس سے زیادہ اشد اور افد تھا کما لا یخفی (جیسا کہ مخفی نہیں۔ت)

ایک دلیل: اس وجوب اور فرجہ رکھنے کی کراہت تحریمی پر یہ ہے۔

دلیل دوم: احادیث کثیرہ میں صیغہ امر کا وارد ہونا کما سمعت وما ترکت لیس باقل مما سردت (جیسا کہ تو نے سن لیا اور جن روایات کو میں نے ترک کردیا ہے وہ بیان کردہ سے کم نہیں ہیں۔ ت) اس لئے ذخیرہ و حلیہ میں فرمایا : انہ مأمور بالمر اصۃ (کیونکہ مل کر کھڑے ہونے کا حکم ہے۔ت) فتح القدیر و بحر الرائق وغیر ہما میں فرمایا : سد الفرجآت المأمور بھا فی الصف (صف کے درمیانی رخنہ کو پر کرنے کا حکم ہے۔ ت) اور اصول میں مبر ہن ہو چکا ہے امر مفید وجوب ہے الا ان یصرف عنہ صارف (مگر اس صورت میں جب اس کے خلاف کوئی قرینہ ہو ۔ ت)

دلیل سوم : علماء تصریح فرماتے ہیں کہ صف میں جگہ چھوٹی ہو تو اور مقام پر کھڑا ہونا مکروہ ہے۔

فی الخانیۃ والدرالمختار وغیرہما واللفظ للعلائی لو صلی علی رفوف المسجد ان وجد فی صحنہ مکانا کرہ قیامہ فی صف خلف صف فیہ فرجۃ۔ خانیہ ، درمختار اور دیگر کتب میں ہے علائی کے الفاظ یہ ہیں اگر کسی نے رفوف مسجد میں نماز ادا کی حالانکہ صحن مسجد میں جگہ تھی تو مکروہ ہو

گی جیسا کہ ایسی صف میں نماز پڑھنا مکروہ ہے جو ایسی صف کے پیچھے ہو جس میں رخنہ تھا۔ (ت)

اور کراہت مطلقہ سے مراد کراہت تحریمی ہوتی ہے، الا اذا دل دلیل علی خلافہ کما نص علیہ مگر جب اس کے خلاف دلیل موجود ہو جیسا کہ فتح ، بحر ، حواشی در

---

۱ ردالمختار بحوالہ حلیہ عن الذخیرۃ باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۲۱ ۲ بحر الرائق باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۳۵۲ ۳ درمختار باب الامامۃ مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱ / ۸۴

Fatawa Razawiyya Volume 7

In al-Fath, al-Bahr, the glosses of al-Durr, and other works of the great scholars, it is explicitly stated. (T) ...noble and illustrious.

The fourth proof in the previous hadiths is the fourth one containing the severe warning: "Whoever breaks a row, Allah will break him" (T). Allama Tahtawi and then Allama Shami, under the mentioned text of Durr al-Mukhtar, state:

[Table Header] Arabic: His saying "as his standing in a row etc." Is the dislike in it slight (tanzihi) or severe (tahrimi)? The second one is pointed to by the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "whoever breaks a row, Allah will break him." End, so understand. Urdu Translation: Saying: "just as standing in this row etc." Is the dislike in it tanzihi or tahrimi? The statement of the Prophet, peace and blessings be upon him, "whoever breaks [a row] Allah [will break him] etc." guides towards tahrimi dislike. End, so understand. (T)

When this matter became clear, then in the mentioned case of the question, a second reason for tahrimi dislike is established: that when the Imam leaves only a small distance in the first row, the first row will certainly remain incomplete and space for one person will be left behind the Imam, which due to lack of space, no one will be able to fill. So this action entails a tahrimi dislike, and that which entails a tahrimi dislike is itself tahrimi dislike. The absolute researcher (Muhaqqiq al-Mutlaq) states in Fath al-Qadir after the above-quoted text in the answer:

[Table Header] Arabic: And what was mentioned entails that the congregation of women is disliked with a tahrimi dislike because the 'malzum' (necessary condition) of the ruling's attachment, meaning the specific action, is a 'malzum' for that ruling. End. Urdu Translation: The mentioned point entails that the congregation of women is tahrimi disliked because the 'malzum' related to the ruling, i.e., the specific action, is 'malzum' to that ruling. End. (T)

By the grace of Allah, from this elegant research, several fine issues are proven:

Firstly: Advancing beyond every row, which is obligatory according to the text of Hidaya, Kafi, etc., is not fulfilled by just moving a little forward until space for a full row is left.

Secondly: In every row, from beginning to end, it is obligatory to leave space for a complete row for the next row.

Thirdly: Leaving a gap (furjah) in any row is tahrimi disliked. Do not form another row until the previous row is completely filled.

Footnotes: 1: Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt 1/421 2: Fath al-Qadir, Chapter on Imamate, printed by Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur 1/306

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

अल-फ़तह, अल-बहर, अद-दुर्र के हाशियों और महान विद्वानों की अन्य रचनाओं में यह स्पष्ट रूप से वर्णित है। (त) ...नेक और प्रतिष्ठित।

पिछली हदीसों में चौथा प्रमाण चौथी हदीस है जिसमें कड़ी चेतावनी दी गई है: "जिसने सफ़ (कतार) को तोड़ा, अल्लाह उसे तोड़ देगा" (त)। अल्लामा तहतावी और फिर अल्लामा शामी, दुर्र-ए-मुख़्तार के उक्त पाठ के अंतर्गत फ़रमाते हैं:

[टेबल हेडर] अरबी: उनका कहना "जैसा कि उसका सफ़ में खड़ा होना आदि"। क्या इसमें नापसंदगी (कराहियत) तंज़ीही है या तहरीमी? दूसरे की ओर नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का यह कथन मार्गदर्शन करता है: "जिसने सफ़ काटी, अल्लाह उसे काट देगा।" समाप्त, अतः समझें। उर्दू अनुवाद: उनका कहना "जैसा कि इस सफ़ में खड़ा होना आदि" क्या इसमें कराहियत तंज़ीही है या तहरीमी? हुज़ूर अलैहिस्सलाम का इरशाद "मन क़ता-अल्लाह अल-ख़" (जिसने अल्लाह की सफ़ काटी आदि) कराहियत-ए-तहरीमी की ओर मार्गदर्शन करता है। समाप्त, अतः समझें। (त)

जब यह मामला स्पष्ट हो गया, तो अब सवाल की उक्त स्थिति में तहरीमी नापसंदगी का दूसरा कारण साबित हुआ कि जब इमाम ने पहली सफ़ में केवल इतना कम अंतर छोड़ा, तो निश्चित रूप से पहली सफ़ अधूरी रहेगी और इमाम के पीछे एक आदमी की जगह छूट जाएगी, जिसे जगह की तंगी के कारण कोई भर भी नहीं सकेगा। तो यह कार्य एक मकरूह-ए-तहरीमी को आवश्यक बनाता है, और जो मकरूह-ए-तहरीमी को आवश्यक बनाए, वह स्वयं मकरूह-ए-तहरीमी है। मुहक़्क़िक़ अल-अत़लाक़ फ़तह अल-क़दीर में उत्तर के उपरोक्त उद्धृत पाठ के बाद फ़रमाते हैं:

[टेबल हेडर] अरबी: और जो उल्लेख किया गया है वह इस बात को आवश्यक बनाता है कि महिलाओं की जमात मकरूह-ए-तहरीमी है क्योंकि हुक्म के संबंध का 'मलज़ूम', यानी विशिष्ट कार्य, उस हुक्म के लिए मलज़ूम है। समाप्त। उर्दू अनुवाद: उपर्युक्त बात यह आवश्यक बनाती है कि महिलाओं की जमात मकरूह-ए-तहरीमी है क्योंकि हुक्म से संबंधित मलज़ूम यानी विशिष्ट कार्य उस हुक्म के लिए मलज़ूम होता है। समाप्त। (त)

अल्लाह की कृपा से इस उत्कृष्ट शोध से कुछ सूक्ष्म मसले साबित हुए:

पहला: हर सफ़ से आगे बढ़ना जो हिदाया और काफ़ी आदि के ग्रंथों के अनुसार अनिवार्य है, वह केवल थोड़ा आगे बढ़ने से पूरा नहीं होता जब तक कि पूरी सफ़ की जगह न छोड़ दी जाए।

दूसरा: हर सफ़ में शुरू से अंत तक अगली सफ़ के लिए एक पूरी सफ़ की जगह बचाना अनिवार्य है।

तीसरा: किसी भी सफ़ में खाली जगह (फ़ुरजा) छोड़ना मकरूह-ए-तहरीमी है। जब तक अगली सफ़ पूरी न कर लें, तब तक दूसरी सफ़ हरगिज़ न बांधें।

फ़ुटनोट्स: 1: रद-उल-मुहतार, बाब-उल-इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र 1/421 2: फ़तह अल-क़दीर, बाब-उल-इमामत, मकतबा नूरया रज़विया, सक्खर 1/306

فی الفتح والبحر وحواشی الدر وغیرھا من تصانیف اور دیگر تصانیف علماء عظام میں تصریح ہے۔ (ت) الکرام الغر۔

دلیل چہارم احادیث سابقہ میں حدیث رابع کے وعید شدید من قطع صفا قطعہ اللہ (جس نے صف قطع کی اللہ اسے قطع کرے گا۔ت) علامہ طحطاوی پھر علامہ شامی زیرِ عبارت مذکورہ در مختار فرماتے ہیں :

قولہ کقیامہ فی صف الخ ھل الکراھۃ فیہ تنزیھیۃ او تحریمیۃ ویرشد الی الثانی قولہ علیہ الصلوۃ والسلام من قطع صفا قطعہ اللہ انتھی فافھم۔ قولہ جیسا کہ کھڑا ہونا اس صف میں الخ اس میں کراہت تنزیہی ہے یا تحریمی؟ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا ارشاد من قطع اللہ الخ کراہت تحریمی کی طرف راہنمائی کرتا ہے انتہی فافہم (ت)

جب یہ امر واضح ہو گیا تو اب صورت مذکورہ سوال میں دوسری وجہ کراہت تحریم کی اور ثابت ہوئی کہ جب امام صف اول میں صرف اس قدر فاصلہ قلیلہ چھوڑا تو بالیقین صف اول ناقص رہے گی اور امام کے پیچھے ایک آدمی کی جگہ چھوٹے گی وہ بھی ایسی جسے بوجہ تنگی مقام کوئی بھر بھی نہ سکے گا تو یہ فعل ایک مکروہ تحریمی کو مستلزم، اور جو مکروہ تحریمی کو مستلزم ہو خود مکروہ تحریمی ہے، محقق علی الاطلاق فتح القدیر میں بعد عبارت منقولہ صدر جواب کے فرماتے ہیں:

واستلزم ماذکر ان جماعة النساء تکرہ کراھة تحریم لان ملزوم متعلق الحکم اعنی الفعل المعین ملزوم لذلك الحکم انتھی مذکورہ بات اس کو مستلزم ہے کہ خواتین کی جماعت مکروہ تحریمی ہے کیونکہ ملزوم متعلقِ حکم یعنی فعل معین کا اس حکم کو ملزوم ہوتا ہے۔ انتہیٰ۔ (ت)

بحمد اللہ اس تحقیق انیق سے چند مسائل نفیسہ ثابت ہوئے:

اولاً: ہر صف پر تقدم جو بنص ہدایہ وکافی وغیرہما واجب ہے وہ صرف تھوڑا آگے بڑھ جانے سے ادا نہیں ہوتا جب تک پوری صف کی جگہ نہ چھوٹے۔

ثانیاً: ہر صف میں اول سے آخر تک دوسری صف کے لئے صفِ کامل کی جگہ بچانا واجب ہے۔

ثالثاً: کسی صف میں فرجہ رکھنا مکروہ تحریمی ہے، جب تک اگلی صف پوری نہ کر لیں صفِ دیگر ہرگز نہ باندھیں۔

حواشی: 1: ردالمحتار ، باب الامامة ، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۲۱ 2: فتح القدیر باب الامامة مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۰۶

Volume Seven Fatawa Razvia

Fourthly: The mentioned case in the question involves two forbidden (Makruh Tahrimi) acts: one is the abandonment of precedence (the Imam moving forward), and the second is the persistence of a gap (farjah).

Fifthly: It often happens that there was one follower (muqtadi) with the Imam, and a second one came and stood on the left side. Up to this point, it was a mildly disliked (Makruh Tanzihi) act due to abandoning the Sunnah. Then more people come and stand equally like that; neither the Imam moves forward nor do the followers step back. This situation is of Makruh Tahrimi (prohibitively disliked), because although for a single follower, the Sunnah is to stand on the right side of the Imam, exactly parallel to him and not behind, this Sunnah has been abandoned among the common people for hundreds of years. Even a single person stands slightly behind the Imam. Imam Nasafi states in 'Kafi Sharh Wafi':

One person stands on his (Imam's) right. That is, if there is one person with the Imam, he should stand on the right side of the Imam because the Prophet (peace and blessings be upon him) led the prayer for Ibn Abbas and placed him on his right side. And according to the 'Zahir-ur-Riwayah' (most authentic report), he should not stand behind the Imam. It is narrated from Imam Muhammad that the follower should place his toes near the Imam's heel, and this is what is prevalent among common people. [End of quote] I say: The common people of our time have exceeded even this, such that they have departed even from the report narrated from Imam Muhammad, as is observed. (T)

Then those who arrive later will stand in line with that follower, due to which the Imam will have a slight lead. In this case, regarding that 'placement in the middle' (tawasut), it is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

If he (the Imam) stands between two followers, it is Makruh Tanzihi (mildly disliked), and if between more than two, it is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked). (T)

Even if this is not accepted, the prohibition (karahat tahrim) will still remain in this case because, even if it's not about being in the middle, keeping a gap (farjah) and not leaving the place for a complete row itself causes prohibitive dislike. These issues are worth memorizing; most people of our time are heedless of them. Perhaps you

will not find this important research with such clarity and explanation in any other writing (perhaps such an unparalleled...)

---

1. Kafi Sharh Wafi
2. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Imamat, Printed by Mujtabai, Delhi, 1/83

चौथा: प्रश्न में वर्णित स्थिति में दो निषिद्ध (मकरूह तहरीमी) कार्य शामिल हैं: एक आगे बढ़ने (इमाम का) को छोड़ना और दूसरा अंतराल (फ़रजा) का बने रहना।

पाँचवाँ: अक्सर ऐसा होता है कि इमाम के साथ एक मुक़्तदी (अनुयायी) था, दूसरा आया और बाईं ओर खड़ा हो गया। यहाँ तक तो यह सुन्नत को छोड़ने के कारण मकरूह तंज़ीही (हल्का नापसंद) था। फिर और लोग आते हैं और इसी तरह बराबर खड़े हो जाते हैं; न इमाम आगे बढ़ता है और न मुक़्तदी पीछे हटते हैं। यह स्थिति मकरूह तहरीमी (कठोरता से निषिद्ध) की है, क्योंकि यद्यपि अकेले मुक़्तदी के लिए सुन्नत यह है कि वह इमाम के दाहिने किनारे बिल्कुल उसके बराबर खड़ा हो, न कि पीछे, और यह सुन्नत आम लोगों में सैकड़ों वर्षों से छूट चुकी है। अकेला व्यक्ति भी इमाम से थोड़ा पीछे हटकर खड़ा होता है। इमाम नसफ़ी 'काफ़ी शरह वाफ़ी' में फ़रमाते हैं:

एक व्यक्ति उसके(इमाम के) दाईं ओर खड़ा हो। अर्थात यदि इमाम के साथ एक व्यक्ति हो, तो वह इमाम की दाईं ओर खड़ा हो क्योंकि नबी अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने हज़रत इब्न अब्बास को नमाज़ पढ़ाई और उन्हें अपनी दाईं ओर खड़ा किया। और ज़ाहिर-उर-रिवायत के अनुसार वह इमाम से पीछे न खड़ा हो। इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि मुक़्तदी अपने पैरों की उंगलियाँ इमाम की एड़ी के पास रखे और आम लोगों में यही तरीका प्रचलित है। [समाप्त] मैं कहता हूँ: हमारे समय के आम लोग इससे भी आगे बढ़ गए हैं, यहाँ तक कि वे इमाम मुहम्मद से रिवायत की गई बात से भी बाहर निकल गए हैं, जैसा कि देखा जा रहा है। (त)

फिर जो बाद में आएंगे, वे उस मुक़्तदी की सीध में खड़े होंगे जिसके कारण इमाम को थोड़ा आगे की स्थिति प्राप्त होगी। इस स्थिति में वह 'बीच में होने' (तवस्सुत) के बारे में, जिसके संबंध में 'दुर्रे मुख्तार' में फ़रमाया गया:

यदि वह (इमाम) दो मुक़्तदियों के बीच खड़ा हुआ तो मकरूह तंज़ीही है और यदि दो से अधिक के बीच खड़ा हुआ तो मकरूह तहरीमी है। (त)

यदि इसे न भी माना जाए, तो भी इस स्थिति में मकरूह तहरीमी ही रहेगा क्योंकि तवस्सुत न सही, अंतराल (फ़रजा) रखना और पूरी सफ (कतार) की जगह न छोड़ना स्वयं मकरूह तहरीमी का कारण है। ये मसले याद रखने योग्य हैं; इस ज़माने के अधिकांश लोग इनसे गाफ़िल (अनभिज्ञ) हैं। शायद

आपको यह महत्वपूर्ण शोध इस स्पष्टता और व्याख्या के साथ किसी अन्य लेख में न मिले। (शायद ऐसी बेमिसाल...)

---

1. काफ़ी शरह वाफ़ी
2. दुर्रे मुख्तार, बाबुल इमामाह, मुद्रित मुज्तबाई दिल्ली १/८३

पेज 51 of 721

رابعا: صورت مذکورہ سوال دو کراہت تحریمی پر مشتمل ہے ایک ترک تقدم دوسری بقائے فرجہ۔

خامسا: اکثر واقع ہوتا ہے کہ امام کے ساتھ ایک مقتدی تھا دوسرا آیا بائیں ہاتھ کو کھڑا ہو گیا یہاں تک تو کراہت تنزیہی تھی ترک السنہ پھر اور لوگ بھی آتے اور یونہی برابر کھڑے ہو جاتے ہیں نہ امام آگے بڑھتا ہے نہ مقتدی پیچھے ہٹتے ہیں یہ صورت مکروہ تحریمی کی ہے کہ اگرچہ اکیلے مقتدی کے حق میں سنت یہ ہے کہ امام کے داہنی جانب بالکل اس کے محاذی کھڑا ہو نہ متاخر، اور یہ سنت عوام میں صدہا سال سے متروک ہے اکیلا بھی امام سے کچھ پیچھے ہٹ کر کھڑا ہوتا ہے۔ امام نسفی کافی شرح وافی میں فرماتے ہیں:

الواحد یقوم عن یمینہ ای ان کان مع الامام واحد وقف عن یمین الامام لانہ علیہ الصلوۃ والسلام صلی بابن عباس فاقامہ عن یمینہ ولا یتأخر عن الامام فی ظاھر الروایۃ، وعن محمد انہ یضع اصابعہ عند عقب الامام وھو الذی وقع عند العوام۱ انتھی اکیلا نمازی امام کی دائیں جانب کھڑا ہو یعنی اگر امام کے ساتھ ایک مقتدی ہو تو وہ امام کی دائیں جانب کھڑا ہو کیونکہ نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حضرت عبداللہ بن عباس کو نماز پڑھائی تو ان کو آپ نے اپنی دائیں جانب کھڑا کیا اور ظاہر روایت کے مطابق وہ امام سے پیچھے کھڑا نہ ہو۔ امام محمد سے مروی ہے کہ مقتدی اپنے پاؤں کی انگلیاں امام کی ایڑی کے پاس رکھے اور عوام میں یہی طریقہ جاری ہے انتہٰی۔ میں کہتا ہوں ہمارے دور کے لوگ تجاوز کرگئے ہیں حتی کہ وہ امام محمد سے مروی روایت سے بھی نکل گئے ہیں جیسا کہ مشاہدہ میں ہے۔ (ت)

پھر جو بعد کو آئے وہ اس مقتدی کی محاذات میں کھڑے ہوں گے جس کے باعث امام کو قدرے تقدم رہے گا اس صورت میں وہ توسط جس کی نسبت درمختار میں فرمایا:

لو توسط اثنین کرہ تنزیھا وتحریماً لو اکثر ۲۔ اگر امام دو مقتدیوں کے درمیان کھڑا ہوا تو مکروہ تنزیہی ہے اور اگر دو سے زیادہ کے درمیان کھڑا ہوا تو مکروہ تحریمی ہے۔ (ت)

اگر نہ بھی مانا جائے تاہم اس صورت میں کراہت تحریم ہی رہے گی کہ توسط نہ سہی فرجہ رکھنا اور صفِ کامل کی جگہ نہ چھوڑنا خود موجب کراہت تحریمی ہے، یہ مسائل واجب الحفظ ہیں اکثر اہل زمانہ ان سے غافل ولعلك لاتجد هذا التحقيق الخطير بهذا الايضاح والتقرير في غير هذا التحرير (شاید ایسی بے مثال

---

۱ کافی شرح وافی ۲ درمختار باب الامامۃ مطبوعہ مجتبائی دہلی ۸۳/۱

Fatawa Razawiya, Volume 7

This research, with its explanation and detail, will not be found anywhere except in this writing (T). And all praise is due to Allah for what Allah, the Glorified and Exalted, has taught. He knows best.

Problem 850: 1st Jumada al-Akhira 1309 AH

What do the scholars of the religion say about this issue: a discerning boy of eight or nine years who knows prayer well—if he comes alone, is he commanded to stand far from the row, or can he also stand in the row? Give a fatwa, and you will be rewarded.

The Answer: In the situation asked, it is forbidden to make him stand away from the row, i.e., leaving a gap in between.

For the prayer of a discerning child who understands prayer is definitely valid. And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) commanded filling the gaps and standing close together in the rows, and he forbade the opposite with a stern prohibition. Because that child who is conscious and knows prayer, his prayer is certainly valid. And the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) has commanded to fill the gap in the row and to stand joined in it, and has strictly forbidden against it. (T)

And it is also not a necessary matter that he should stand only on the left side of the row; scholars clearly allow him to come into the row and stand among the men. It is in Durr al-Mukhtar: "If he is alone, he enters the row" (If the child is alone, let him enter the row. T). It is in Maraqi al-Falah:

If there is no group of children, the child stands among the men. If there are not many children, the child should stand among the men. (T)

Some ignorant people commit this injustice: a boy is already in prayer, then they come and push him aside while he is in prayer and stand in the middle themselves. This is pure ignorance. Similarly, the thought that if a boy stands beside him, a man's prayer will not be valid is wrong and erroneous, having no basis. It is in Fath al-Qadir:

As for being alongside a beardless youth, everyone has explicitly stated that it does not invalidate (the prayer) except for an anomalous view which has no support in the narrations, as they have clarified. On the being alongside of a beardless child, all scholars have clarified that the prayer will not be invalidated, but rarely someone is a

proponent of the invalidation of prayer, and for that there is neither evidence nor narration.

1. Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamate, published by Matba' Mujtabai Delhi 1/84.
2. Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, section explaining who is most worthy of Imamate, published by Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 168.

फ़तावा रज़विया, खंड सातवां

इस लेखन के अलावा कहीं भी अपनी स्पष्टता और विवरण के साथ यह शोध नहीं मिलेगा (त)। और अल्लाह के लिए प्रशंसा है उस पर जो अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने सिखाया। वह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 850: 1 जमादी अल-आखिरा 1309 हिजरी

दीन के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि एक समझदार लड़का जो आठ-नौ साल का है और नमाज़ को अच्छी तरह जानता है—अगर वह अकेला आए, तो क्या उसे यह हुक्म है कि वह सफ (कतार) से दूर खड़ा हो या वह सफ में भी खड़ा हो सकता है? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: पूछी गई सूरत में उसे सफ से दूर यानी बीच में फासला छोड़कर खड़ा करना तो मना है।

क्योंकि वह बच्चा जो साहिब-ए-शऊर (समझदार) हो और नमाज़ को जानता हो, उसकी नमाज़ निश्चित रूप से सही है। और नबी अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने सफ के खाली स्थान को भरने और उसमें मिलकर खड़े होने का हुक्म दिया है और इसके खिलाफ करने से सख्ती से मना फरमाया है। (त)

और यह भी कोई ज़रूरी बात नहीं है कि वह सफ के बाईं ओर ही खड़ा हो, विद्वान उसे सफ में आने और मर्दों के बीच खड़े होने की साफ इजाज़त देते हैं। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: 'अगर लड़का अकेला हो तो सफ में दाखिल हो जाए'। (त) 'मराक़ी अल-फ़लाह' में है:

अगर बच्चे ज़्यादा न हों तो बच्चा मर्दों के दरमियान खड़ा हो जाए। (त)

कुछ अनपढ़ लोग यह ज़ुल्म करते हैं कि लड़का पहले से नमाज़ में दाखिल है, अब ये आए तो उसे नियत बंधी हालत में हटाकर किनारे कर देते हैं और खुद बीच में खड़े हो जाते हैं। यह कोरी जहालत है। इसी तरह यह ख्याल कि लड़का बराबर में खड़ा हो तो मर्द की नमाज़ नहीं होगी, गलत और खता है जिसकी कोई असल नहीं। 'फ़त्ह अल-क़दीर' में है:

बिना दाढ़ी-मूंछ वाले बच्चे के बराबर में होने पर तमाम विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि नमाज़ फ़ासिद (खराब) नहीं होगी, मगर बहुत कम कोई नमाज़ के फ़ासिद होने का कायल है और उसके लिए कोई दलील या रिवायत नहीं है।

1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब अल-इमामत, मुतबूआ मतबअ मुजतबाई देहली 1/84।
2. मराक़ी अल-फ़लाह मअ हाशियह अत-तहतावी, फ़स्ल फ़ी बयान अहक़ बिल-इमामत, मुतबूआ नूर मोहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब कराची, पृ. 168।

पृष्ठ 721 का 52

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

تحقیق اپنی وضاحت و تفصیل کے ساتھ اس تحریر کے علاوہ کہیں نہ ملے (ت) والحمد للہ علی ما علم اللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۵۰: یکم جمادی الاخریٰ ۱۳۰۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ سمجھ والا لڑکا آٹھ نو برس کا جو نماز خوب جانتا ہے اگر تنہا ہو تو آیا اسے یہ حکم ہے کہ صف سے دور کھڑا ہو یا صف میں بھی کھڑا ہو سکتا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں اسے صف سے دور یعنی بیچ میں فاصلہ چھوڑ کر کھڑا کرنا تو منع ہے

فان صلاۃ الصبي المميز الذي يعقل الصلاۃ صحيحة قطعاً، وقد امر النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بسد الفرج والتراص في الصفوف ونهی عن خلافه بنهی شديد۔ کیونکہ وہ بچہ جو صاحب شعور ہو اور نماز کو جانتا ہو اس کی نماز بالیقین صحیح ہے اور نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے صف کے رخنہ کو پُر کرنے اور اس میں مل کر کھڑے ہونے کا حکم دیا ہے اور اس کے خلاف سے سخت منع فرمایا ہے۔(ت)

اور یہ بھی کوئی ضروری امر نہیں کہ وہ صف کے بائیں ہی ہاتھ کو کھڑا ہو علماء اسے صف میں آنے اور مردوں کے درمیان کھڑے ہونے کی صاف اجازت دیتے ہیں۔ درمختار میں ہے: لو واحداً دخل فی الصف ۱ (اگر بچہ اکیلا ہو تو صف میں داخل ہو جائے۔ت) مراقی الفلاح میں ہے:

ان لم یکن جمع من الصبیان یقوم الصبی بین الرجال ۲۔ اگر بچے زیادہ نہ ہوں تو بچہ مردوں کے درمیان کھڑا ہو جائے (ت)

بعض بے علم جو یہ ظلم کرتے ہیں کہ لڑکا پہلے سے داخل نماز ہے اب یہ آئے تو اسے نیت بندھا ہوا ہٹا کر کنارے کر دیتے اور خود بیچ میں کھڑے ہو جاتے ہیں یہ محض جہالت ہے، اسی طرح یہ خیال کہ لڑکا برابر کھڑا ہو تو مرد کی نماز نہ ہوگی غلط و خطا ہے جس کی کچھ اصل نہیں۔ فتح القدیر میں ہے:

امّا محاذاۃ الامرد فصرح الکل بعدم افسادہ الامن شذ ولا متمسك لہ فی الروایۃ کما صرحوا بہ بے ریش بچے کے محاذی ہونے پر تمام علماء نے تصریح کی ہے کہ نماز فاسد نہ ہوگی مگر شاذ طور پر کوئی فساد نماز کا قائل ہے اور اس کے لئے کوئی دلیل نہ روایت

۱ درمختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۴ ۲ مراقی الفلاح مع حاشیہ الطحطاوی فصل فی بیان احق بالا مامۃ مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۶۸

Fatawa Rizwia, Volume 7

[Arabic Quote]: "The narration is as they have clarified, and it is not in ad-Diraya." In it is as the jurists have clarified, and not in ad-Diraya. (T) And Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most wise.

Problem 851 to 854: From Sehram Mohalla Daira, District Arrah, sent by Hafiz Umar Jaleel, 16 Shawwal 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding these matters: (1) If a prayer is repeated for some reason, can a person who was not part of the first congregation join the second congregation or not? (2) An Imam is leading a congregational (Fard) prayer, and a follower joins in the second or third unit (rak'ah). Should the units he missed be recited loudly or silently? (3) If the Imam of the 'Wida-e-Jumu'ah' (last Friday of Ramadan) leads 'Qada-e-Umri' prayers from Fajr to Isha, will the missed prayers of an entire lifetime be fulfilled for everyone? (4) If a person joins the Friday prayer during the Tashahhud (sitting position), will his prayer be valid or not? Please explain and be rewarded.

Answer: (1) If the prayer is repeated due to the omission of an obligatory act (Fard), a new person can join; otherwise, they cannot. (2) Scholars clarify that a 'masbuq' (latecomer) is like an individual worshipper regarding his missed units. They also state that for an individual, loud recitation in the loud prayers is permissible, rather better. However, there is a difficulty here: the loud recitation of an individual could invite others to join him (thinking he is an Imam), and while such an invitation is for a good deed, the loud recitation of a 'masbuq' inviting an ignorant person to join him would lead to an impermissible act (as a masbuq cannot lead), and that person's action would be void. Therefore, it seems more correct that he should not recite loudly. (3) This congregation for 'Qada-e-Umri' is an invention of the ignorant and is purely impermissible and void. (4) Whoever joins before the Salam has attained the Friday prayer. And Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best.

Problem 855: What do the scholars of religion say regarding this matter: if a follower has not yet finished reciting 'At-Tahiyyat' and the Imam stands up or says the Salam, should the follower complete 'At-Tahiyyat' or stop and follow the Imam? Please explain and be rewarded.

Answer: In any case, he should complete it even if it takes some time, because the Tashahhud is 'Wajib' (obligatory), and the Wajib [must be fulfilled].

[Footnote]: 1. Fath al-Qadir, Chapter on Imamate, published by Maktaba Nooria Razvia Sukkur, 1/412. Page 53 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

[अरबी उद्धरण]: "जैसा कि फ़कीहों ने स्पष्ट किया है, वह रिवायत में है, दिराया में नहीं।" इसमें वैसा ही है जैसा कि धर्मशास्त्रियों ने स्पष्ट किया है, और दिराया में नहीं है। (त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सबसे हकीम है।

मसाला ८५१ से ८५४: सेहराम मोहल्ला दायरा, जिला आरा, प्रेषक हाफ़िज़ उमर जलील, १६ शव्वाल १३३७ हिजरी। धर्म के विद्वान इन समस्याओं के बारे में क्या फरमाते हैं: (१) यदि कोई नमाज़ किसी कारण से दोबारा पढ़ी जाए, तो क्या वह व्यक्ति जो पहली जमाअत में शामिल नहीं था, दूसरी जमाअत में शरीक हो सकता है या नहीं? (२) इमाम फ़र्ज़ पढ़ रहा है और एक मुक़्तदी दूसरी या तीसरी रकअत में मिला, तो जो फ़र्ज़ उसका छूट गया है, उसे वह ऊँची आवाज़ में पढ़े या धीरे? (३) क्या जुमा-तुल-विदा के इमाम द्वारा फ़ज्र से ईशा तक 'क़ज़ा-ए-उमरी' की नमाज़ पढ़ाने से सभी की जीवन भर की कज़ा नमाज़ें अदा हो जाएँगी? (४) जुमा की नमाज़ में यदि कोई व्यक्ति तशह्हुद में शामिल हो, तो नमाज़ होगी या नहीं? बयान फरमाएं और पुण्य कमाएं।

उत्तर: (१) यदि नमाज़ फ़र्ज़ छूटने के कारण दोहराई जाए, तो नया व्यक्ति शामिल हो सकता है, अन्यथा नहीं। (२) विद्वान स्पष्ट करते हैं कि 'मसबूक' (देर से आने वाला) अपनी छूटी हुई रकअतों में अकेले नमाज़ पढ़ने वाले (मुनफ़रिद) के समान है। वे यह भी कहते हैं कि अकेले नमाज़ पढ़ने वाले के लिए ज़हरी (ऊँची आवाज़ वाली) नमाज़ों में ऊँची आवाज़ में पढ़ना जायज़ बल्कि बेहतर है। लेकिन इसमें यह कठिनाई है कि एक अकेले नमाज़ पढ़ने वाले का ज़हर दूसरों को उसमें शामिल होने के लिए प्रेरित कर सकता है, जो कि एक नेक कार्य की दावत है। लेकिन मसबूक का ज़हर जो किसी अनभिज्ञ व्यक्ति को शामिल होने के लिए प्रेरित करे, वह एक नाजायज़ कार्य की ओर ले जाएगा (क्योंकि मसबूक इमाम नहीं बन सकता) और उस व्यक्ति का कार्य बातिल (अमान्य) हो जाएगा। इसलिए यही अधिक सही प्रतीत होता है कि वह ऊँची आवाज़ में न पढ़े। (३) 'क़ज़ा-ए-उमरी' की यह जमाअत जाहिलों की ईजाद है और नितांत नाजायज़ और बातिल है। (४) सलाम फेरने से पहले जो शामिल हो गया, उसे जुमा मिल गया। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला ८५५: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं कि यदि मुक़्तदी ने अभी 'अत्तहियात' पूरी नहीं की थी कि इमाम खड़ा हो गया या सलाम फेर दिया, तो मुक़्तदी अत्तहियात पूरी करे या छोड़ दे? बयान फरमाएं और पुण्य कमाएं।

उत्तर: हर स्थिति में वह इसे पूरी कर ले, चाहे इसमें कितनी भी देर क्यों न हो जाए, क्योंकि तशह्हुद 'वाजिब' है और वाजिब [को पूरा करना ज़रूरी है]।

[पाद टिप्पणी]: १. फ़तह अल-क़दीर, बाबुल इमामत, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, १/४१२। पृष्ठ ५३ / ७२१

الروایۃ کما صرحوا بہ ولا في الدرایۃ۔ ۱ میں ہے جیسا کہ فقہاء نے اس کی تصریح کی ہے اور نہ ہی درایت میں ہے۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۸۵۱ تا ۸۵۴: از سہرام محلہ دائرہ ضلع آرہ مرسلہ حافظ عمر جلیل ۱۶ شوال ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مسئلہ ہذا میں: (۱) اگر کوئی نماز کسی وجہ سے دہرائی جائے تو وہ شخص کہ جو پہلی جماعت میں شریک نہیں تھا وہ جماعتِ ثانیہ میں شریک ہو سکتا ہے یا نہیں؟ (۲) امام فرض پڑھ رہا ہے ایک مقتدی دوسری یا تیسری رکعت میں ملا تو اس کا جو فرض چھوٹ گیا ہے با آواز بلند پڑھے یا آہستہ؟ (۳) قضائے عمری کو امامِ وداعِ جمعہ کو فجر سے عشاء تک بمجرد پڑھادے تو سب کی عمر بھر کی قضا کیا ادا ہو جائے گی؟ (۴) نمازِ جمعہ میں اگر کوئی شخص تشہد میں شریک ہو تو نماز ہو گی یا نہیں؟ بینوا وتوجروا

الجواب: (۱) نماز اگر ترکِ فرض کے سبب دہرائی جائے نیا شخص شریک ہو سکتا ہے ورنہ نہیں۔ (۲) علماء تصریح فرماتے ہیں کہ مسبوق اپنی چھوٹی ہوئی رکعات میں منفرد ہے، اور تصریح فرماتے ہیں کہ منفرد کو جہری رکعتوں میں جہر جائز بلکہ افضل ہے مگر اس میں یہ دقت ہے کہ منفرد کا جہر اور کے شامل ہونے کا داعی ہوگا اور یہ دعوتِ خیر ہے کہ دونوں کو جماعت مل جائے گی لیکن مسبوق کا جہر کہ ناواقف کو شرکت کی طرف داعی ہو، امر نا جائز کی طرف داعی ہو گا اور اس کا وہ عمل باطل ہو جائے گا لہٰذا یہی اصوب معلوم ہوتا ہے کہ وہ جہر نہ کرے۔ (۳) یہ قضائے عمری کی جماعت جاہلوں کی ایجاد اور محض ناجائز و باطل ہے۔ (۴) اسلام سے پہلے جو شریک ہو گیا اسے جمعہ مل گیا۔ واللہ سبحانہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۸۵۵ : کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر مقتدی ابھی التحیات پوری نہ کرنے پایا تھا کہ امام کھڑا ہو گیا یا سلام پھیر دیا تو مقتدی التحیات پوری کرے یا اتنی ہی پڑھ کر چھوڑ دے؟ بینوا وتوجروا الجواب: ہر صورت میں پوری کرلے اگرچہ اس میں کتنی ہی دیر ہو جائے لان التشھد واجب والواجب

۱ فتح القدیر، باب الامامت، مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر، ۴۱۲/۱ Page 53 of 721

Volume Seven Fatawa Ridawiyya

A Sunnah should not be left for another. This issue is explicitly mentioned in al-Khaniyyah and other books of scholars. (Tashahhud is Wajib, and a Wajib cannot be abandoned for the sake of a Sunnah. Clear evidence for this issue is found in al-Khaniyyah and books of other scholars. - Translator). And Allah, the Glorified and Exalted, knows best.

Case 856 to 857: From Faizabad, sent by Munshi Ahmad Hussain Sahib Khursand, Mapmaker, Assistant Engineer Railways, 2nd Jumada al-Ukhra 1321 AH.

What do the scholars of the firm religion and the muftis of the clear Shari'ah say regarding this matter: (1) Zaid is praying farz (obligatory) prayer in a mosque or elsewhere, and it is his first rak'ah or any other rak'ah. Bakr entered alone, or two people entered. Despite knowing or becoming aware, Bakr alone or both persons prayed their farz separately in the same place and row, and did not become followers (muqtadi) of Zaid. What is the ruling on their prayer? Or if they were not aware initially, but after tying the intention (takbir tahrimah), a fourth person said it loudly; now what is the ruling on Bakr's prayer? Is that prayer valid? If not, should he terminate it exactly where it was when he became aware, or complete it and then repeat it? Please explain in detail. (2) If a hermaphrodite, or a woman, or a minor, or a Shi'ite, whose imamate (leading prayer) is unanimously impermissible, is praying farz prayer in a mosque or outside, and Zaid also wants to pray farz prayer; can he pray on the same prayer mat (musalla) or not? Is it necessary for Zaid to wait until that person finishes their prayer? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: (1) If Zaid was eligible for imamate and they knew he was praying farz, and they did not follow him but prayed farz separately; then if the first congregation (jama'at-e-ula) has already taken place, they were deprived of the merit. And if this was the first congregation, they are sinners. And if Zaid is not eligible for imamate and there was no one eligible among those two, the same rulings apply. And if none among them is eligible for imamate, there is no harm at all. In all three cases, the prayer will be valid absolutely. Breaking the intention (niyyat) is only to join an established congregation. For example, a person started Zuhr farz, had prayed one rak'ah or less, and then the congregation was established; he should break the intention. There is no permission anywhere to break the intention for an unestablished congregation. (2) He can pray, and there is no need to wait until the completion of the prayer. And Allah Almighty knows best.

सातवाँ खंड फ़तावा रज़विया

सुन्नत के लिए सुन्नत को नहीं छोड़ा जाता। यह मसला 'अल-ख़ानिया' और विद्वानों की अन्य पुस्तकों में स्पष्ट रूप से वर्णित है। (तशहहुद वाजिब है और वाजिब को किसी सुन्नत की वजह से नहीं छोड़ा जा सकता। इस मसले पर ख़ानिया और अन्य विद्वानों की किताबों में स्पष्ट प्रमाण मौजूद है - अनुवादक)। और अल्लाह सुब्हानहु व ताला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ८५६ से ८५७: फ़ैज़ाबाद से, प्रेषक मुंशी अहमद हुसैन साहब 'ख़ुरसंद', नक्शा लेखक (मैपमेकर), सहायक अभियंता रेलवे, २ जमादि-उल-उख़रा १३२१ हिजरी।

इस मसले में दीन-ए-मतीन के उलेमा और शरई मुफ़्ती क्या कहते हैं कि: (१) ज़ैद मस्जिद में या उसके बाहर फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ रहा है और उसकी पहली रकात है या कोई और रकात, और बकर अकेला या दो व्यक्ति दाखिल हुए। सूचना होने या हो जाने के बावजूद बकर अकेले या दोनों व्यक्तियों ने उसी स्थान पर और उसी सफ़ में अलग-अलग फ़र्ज़ पढ़े और ज़ैद के मुक्तदी (अनुयायी) नहीं बने, उनकी नमाज़ का क्या हुक्म है? या पहले उन्हें जानकारी नहीं थी, नीयत बांधने के बाद चौथे व्यक्ति ने ज़ोर से कह दिया, अब बकर की नमाज़ का क्या हुक्म है? क्या वह नमाज़ सही हुई? यदि नहीं, तो जानकारी मिलने तक जितनी नमाज़ हो चुकी है, उसे वहीं से छोड़ दे या पूरी करके उस नमाज़ को फिर से पढ़े? विस्तार से बताएँ। (२) यदि कोई हिजड़ा या औरत या नाबालिग या शिया, जिनकी इमामत सर्वसम्मति से नाजायज़ है, मस्जिद में या बाहर फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ रहा है, और ज़ैद भी फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ना चाहता है; क्या वह उसी मुसल्ले (नमाज़ की चटाई) पर नमाज़ पढ़ सकता है या नहीं? क्या ज़ैद को उस व्यक्ति की नमाज़ खत्म होने तक इंतज़ार करना ज़रूरी है? बयां करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: (१) यदि ज़ैद इमामत के योग्य था और उन्हें पता था कि यह फ़र्ज़ पढ़ रहा है और उन्होंने इक़्तिदा (अनुसरण) नहीं की बल्कि अलग-अलग फ़र्ज़ पढ़े, तो यदि पहली जमाअत (जमाअत-ए-ऊला) हो चुकी है तो वे फ़ज़ीलत (पुण्य) से वंचित रहे। और अगर यही पहली जमाअत थी तो वे गुनहगार हुए। और अगर ज़ैद इमामत के योग्य नहीं है और उन दोनों में कोई इमामत के योग्य था, तब भी वही हुक्म हैं। और अगर उनमें से कोई भी इमामत के काबिल नहीं है, तो मूल रूप से कोई हर्ज नहीं हुआ। और तीनों स्थितियों में नमाज़ मुतलक़न (पूरी तरह) हो जाएगी। नीयत तोड़ देना केवल स्थापित जमाअत को प्राप्त करने के लिए है, उदाहरण के तौर पर एक व्यक्ति ने ज़ोहर के फ़र्ज़ शुरू

किए, एक रकात या उससे कम पढ़ पाया था कि जमाअत खड़ी हो गई, तो वह नीयत तोड़ दे। जमाअत-ए-मादूमा (जो अभी स्थापित नहीं हुई) को पाने के लिए नीयत तोड़ने की कहीं अनुमति नहीं है। (२) पढ़ सकता है और नमाज़ खत्म होने तक इंतज़ार करना कुछ ज़रूरी नहीं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

पृष्ठ ५४/७२१

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

لا یترك لسنة والمسئلة منصوص علیها فی الخانیة وغیرها فی کتب العلماء (تشہد واجب ہے اور واجب کو کسی سنت کی وجہ سے ترک نہیں کیا جاسکتا اس مسئلہ پر خانیہ اور دیگر علماء کی کتب میں نص موجود ہے۔ت) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

مسئلہ ۸۵۶ تا ۸۵۷ : از فیض آباد مرسلہ منشی احمد حسین صاحب خرسند نقشہ نویس اسٹنٹ انجینئر ریلوے ۲ جمادی الاخریٰ ۱۳۲۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین متین ومفتیانِ شرعِ مبین اس مسئلہ میں کہ: (۱) زید مسجد یا خلافِ آں نمازِ فرض پڑھ رہا ہے اور اس کی پہلی رکعت ہے یا کوئی اور رکعت، اور بکر تنہا یا دو شخص داخل ہوئے باوجودِ اطلاع ہونے یا ہو جانے کے بکر تنہا یا دونوں شخصوں نے اسی مقام پر اور اسی صف پر علیحدہ فرض پڑھے اور زید کے مقتدی نہ بنے، کیا حکم ہے ان کی نماز کا؟ یا پہلے ان کو اطلاع نہ تھی نیت باندھنے کے بعد رابع نے بآوازِ بلند کہہ دیا، اب کیا حکم ہے بکر کی نماز کا، آیا وہ نماز درست ہوئی؟ اگر نہیں تو اطلاع پانے تک جس قدر ہو چکی ہے وہیں سے ترک کر دے یا پوری کرکے وہ نماز اعادہ کرے؟ مفصل فرمائیے۔ (۲) اگر ہیجڑا یا عورت یا نابالغ یا شیعہ جن کی امامت بالاتفاق ناجائز ہے نمازِ فرض پڑھ رہا ہے مسجد میں یا باہر، اور زید بھی نمازِ فرض پڑھنا چاہتا ہے آیا اسی مصلے پر نماز پڑھ سکتا ہے یا نہ؟ کیا اس شخص کی نماز ختم ہونے تک زید کو انتظار لازم ہے؟ بینوا وتوجروا۔

الجواب: (۱) اگر زید قابل امامت تھا اور انہیں معلوم تھا کہ یہ فرض پڑھ رہا ہے اور انہوں نے اقتدانہ کی بلکہ جدا جدا فرض پڑھے تو اگر جماعت اولیٰ ہو چکی ہے جب تو فضل سے محروم

رہے اور اگر یہی جماعت اولیٰ ہوئی تو گنہگار ہوئے اور اگر زید قابل امامت نہیں اور ان دونوں میں کوئی قابل امامت تھا تو اب بھی وہی احکام ہیں، اور اگر ان میں بھی کوئی قابل امامت نہیں تو اصلاً حرج نہ ہوا اور نماز تینوں صورتوں میں مطلقاً ہو جائے گی اور نیت توڑ دینا صرف جماعتِ قائمہ کی تحصیل کے لئے ہے مثلاً ایک شخص نے ظہر کے فرض شروع کئے ایک رکعت یا اس سے کم پڑھنے پایا تھا کہ جماعت قائم ہوئی نیت توڑ دے، باقی جماعتِ معدومہ کی تحصیل کے لئے نیت توڑنے کی کہیں اجازت نہیں۔ (۲) پڑھ سکتا ہے اور ختم نماز تک انتظار کرنا کچھ ضرور نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

Masala 858: From Meerut, Kamboh Darwaza, Factory Darogha Yaad Ilahi Sahib, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig, 12 Ramadan 1307 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue of a second congregation (Jama'at Thania)? Here, some people are very strict in prohibiting it. After the first congregation, groups of eight to ten people gather, but they do not perform a congregation; instead, they stand and pray individually. How is this? Please explain and be rewarded.

The Answer: (1) If the mosque is on a thoroughfare or in a market, where there are no designated permanent congregants, then by consensus, repeating the congregation with a new Adhan and new Takbir is permissible. In fact, it is religiously required that groups of people who arrive sequentially should perform the congregation with a new Adhan and Iqamah. (2) If it is a neighborhood mosque, and people who are not residents have already performed the congregation, then it is undoubtedly permissible for the local residents to repeat the congregation. (3) Or if the local residents themselves performed the first congregation but without an Adhan. (4) Or if the Adhan was called softly, then those arriving afterwards should repeat the congregation with a new Adhan in accordance with the Sunnah. (5) Or if the first congregation was invalid or absolutely disliked (Makruh) due to some deficiency in the Imam's recitation, or due to his transgression (fisq) or opposition to the school of thought, or if it was less than perfect for the remaining people, even then it does not prevent them from repeating the congregation. These cases are certain and definite. Now remains one scenario: the mosque is a neighborhood mosque, and its residents, after giving the Sunnah Adhan, have already performed the congregation behind a clean Imam who follows the school of thought. Now, either outsiders or the remaining local residents arrive. Is a second congregation permissible for them in this mosque or not? This is a disputed matter. A ruling of dislike (Karahat) is narrated from the Zahir-ul-Riwayah. However, the great researcher Mulla Khusro in *Durar wa Ghurar* and the perfect investigator Allama Muhammad bin Ali Dimashqi Haskafi in *Khazain al-Asrar* stated that the context for this dislike is only if these people perform the second congregation with a new Adhan. Otherwise, by consensus, it is not disliked. This was hinted at in *Durr al-Mukhtar*, and similarly clarified in *Manba* etc. The refined and verified opinion of the researchers is that if these people repeat the congregation with a new Adhan, it is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). Otherwise, if they do not change the prayer niche (Mihrab), it is mildly disliked (Makruh Tanzihi). If they do change the place, there is absolutely no

dislike at all. This is the correct view and the one adopted for Fatwa. It is stated in *Durr al-Mukhtar*:

[Arabic Box Text] Repeating the congregation with Adhan and Iqamah in a neighborhood mosque is disliked, but not in a roadside mosque or a mosque that has no regular Imam and Mu'adhin.

[Urdu Translation in Box] In a neighborhood mosque, repeating the congregation with Adhan and Takbir is disliked. However, it is not disliked in a roadside mosque or such a mosque that does not have a regular Imam and Muezzin. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, published by Mujtabai Delhi, 1/82. Page 55 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 7

मसाला 858: मेरठ, कम्बोह दरवाज़ा, कारखाना दारोगा याद इलाही साहब से, प्रेषक जनाब मिर्ज़ा ग़ुलाम क़ादिर बेग साहब, 12 रमज़ान 1307 हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि दूसरी जमाअत (समूह प्रार्थना) के बारे में क्या हुक्म है? यहाँ कुछ लोग इसकी मनाही में बहुत सख्त हैं। पहली जमाअत के बाद आठ-आठ दस-दस लोग इकट्ठा हो जाते हैं, लेकिन वे जमाअत नहीं करते, बल्कि खड़े होकर अलग-अलग नमाज़ पढ़ते हैं। यह कैसा है? बयान फ़रमाएँ और पुण्य पाएँ।

अल-जवाब: (1) यदि मस्जिद किसी मुख्य मार्ग या बाज़ार की है, जिसके लिए कोई विशेष लोग निर्धारित नहीं हैं, तो सर्वसम्मति से उसमें नई अज़ान और नई तकबीर के साथ जमाअत दोहराना जायज़ है। बल्कि शरीअत में यही वांछित है कि जो लोग बारी-बारी से आएं वे नई अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत करते रहें। (2) और यदि मस्जिद मोहल्ले की है, तो यदि मोहल्ले के बाहर के लोगों ने जमाअत कर ली है, तो मोहल्ले के लोगों के लिए जमाअत दोहराना निस्संदेह जायज़ है। (3) या मोहल्ले के लोगों ने ही पहले जमाअत की लेकिन बिना अज़ान के पढ़ ली। (4) या अज़ान धीरे दी गई, तो उसके बाद आने वाले सुन्नत के अनुसार नई अज़ान के साथ जमाअत दोहराएँ। (5) या यदि इमाम की क़िरात (कुरान पाठ) आदि में किसी कमी, या उसके फ़िस्क (अवज्ञा) या पंथ के विपरीत होने के कारण पहली जमाअत फ़ासिद (अमान्य) या पूरी तरह मकरूह (नापसंद) है, या शेष लोगों के लिए अपूर्ण रही, तब भी उन्हें जमाअत दोहराने से नहीं रोका जा सकता। ये सभी स्थितियाँ तो निश्चित हैं। अब एक स्थिति रहती है कि मस्जिद मोहल्ले की मस्जिद है और उसके निवासी सुन्नत अज़ान देकर पंथ के अनुसार एक साफ़-सुथरे इमाम के पीछे जमाअत कर चुके हैं। अब बाहरी लोग या मोहल्ले के ही शेष बचे हुए लोग आए, क्या उनके लिए भी इस मस्जिद में दूसरी जमाअत जायज़ है या नहीं? यह एक विवादास्पद मामला है। 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' से मकरूह (नापसंद) होने का हुक्म नक़ल किया गया है। लेकिन महान शोधकर्ता मुल्ला खुसरो ने 'दुरर व ग़ुरर' में और श्रेष्ठ अन्वेषक अल्लामा मुहम्मद बिन अली दमिश्की हस्कफ़ी ने 'ख़ज़ाइन अल-असरार' में फ़रमाया कि इस कराहत (नापसंदगी) का स्थान केवल उसी स्थिति में है जब ये लोग नई अज़ान के साथ दूसरी जमाअत करें। अन्यथा, सर्वसम्मति से यह मकरूह नहीं है। और इसी ओर 'दुर-ए-मुख़्तार' में इशारा किया गया है और इसी तरह 'मंबा' आदि में स्पष्ट किया गया है। और शोधकर्ताओं का परिष्कृत मत यह है कि यदि ये लोग नई अज़ान के साथ जमाअत दोहराएं तो यह 'मकरूह तहरीमी' (सख्ती से मना) है। अन्यथा, यदि वे मेहराब न बदलें तो 'मकरूह तन्ज़ीही' (हल्का नापसंद) है, और यदि वे स्थान बदल लें तो

किसी भी तरह की कोई कराहत नहीं है। यही सही है और फ़तवे के लिए यही लिया गया है। 'दुर-ए-मुख़्तार' में है:

[अरबी बॉक्स] मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत दोहराना मकरूह है, लेकिन रास्ते की मस्जिद या ऐसी मस्जिद में मकरूह नहीं है जिसका कोई नियमित इमाम और मोअज़िन न हो।

[बॉक्स के अंदर उर्दू अनुवाद] मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान और तकबीर के साथ जमाअत को दोहराना मकरूह है। हालाँकि, रास्ते की मस्जिद और ऐसी मस्जिद में जहाँ इमाम और मोअज़िन न हों, वहाँ यह मकरूह नहीं है। (त)

1. दुर-ए-मुख़्तार, इमामत का अध्याय, मुज्तबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/82. पृष्ठ 55/721

مسئلہ ۸۵۸: از میرٹھ کمبوہ دروازہ کارخانہ داروغہ یاد الہی صاحب مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۱۲ رمضان ۱۳۰۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جماعت ثانیہ کی نسبت کیا حکم ہے؟ یہاں بعض لوگوں کو اس کی ممانعت میں تشدد ہے۔ جماعت اولیٰ کے بعد آٹھ آٹھ دس دس آدمی جمع ہو جاتے ہیں مگر جماعت نہیں کرتے بلکہ کھڑے ہو کر علیحدہ علیحدہ نماز پڑھتے ہیں یہ کیسا ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: (۱) مسجد اگر شارع عام یا بازار کی ہے جس کے لئے اہل معین نہیں جب تو بالاجماع اس میں تکرار جماعت باذانِ جدید و تکبیرِ جدید جائز بلکہ یہی شرعاً مطلوب ہے کہ نوبت بہ نوبت جو لوگ آئیں نئی اذان و اقامت سے جماعت کرتے جائیں۔ (۲) اور اگر مسجد محلہ ہے تو اگر اس کے غیر اہل جماعت کر گئے ہیں تو اہل محلہ کو تکرارِ جماعت بلاشبہ جائز۔ (۳) یا اول اہل محلہ ہی نے جماعت کی مگر بے اذان پڑھ گئے۔ (۴) یا اذان آہستہ دی تو ان کے بعد آنے والے باذانِ جدید بموجہ سنت اعادہ جماعت کریں۔ (۵) یا اگر امام میں کسی نقص قرات وغیرہ یا فسق یا مخالفت مذہب کے باعث جماعتِ اولیٰ فاسد یا مطلقاً مکروہ ہے یا باقی ماندہ لوگوں کے حق میں غیر اکمل واقع ہوئی جب بھی انہیں اعادہ جماعت سے مانع نہیں۔ یہ سب صورتیں تو قطعی یقینی ہیں اب رہی ایک صورت کہ مسجد مسجدِ محلہ ہے اور اس کے اہل بموجہ مسنون اذان دے کر امامِ نظیف موافق المذہب کے پیچھے جماعت کر چکے اب غیر لوگ یا اہل محلہ ہی سے جو باقی رہ گئے تھے آئے، انہیں بھی اس مسجد میں جماعتِ ثانیہ جائز ہے یا نہیں؟ یہ مسئلہ مختلف فیہاہے ظاہر الروایہ سے حکم کراہت نقل کیا گیا اور علامہ محقق اجل مولیٰ خسرو نے درر و غرر اور مدقق اکمل علامہ محمد بن علی دمشقی حصکفی نے خزائن الاسرار میں فرمایا کہ اس کراہت کا محل صرف اس

صورت میں ہے جب یہ لوگ باذانِ جدید جماعت ثانیہ کریں ورنہ بالا جماع مکروہ نہیں، اور اسی طرف درمختار میں اشارہ فرمایا اور ایسے ہی منبع وغیرہ میں تصریح کی، اور قولِ محقق منقح یہ ہے کہ اگر یہ لوگ اذانِ جدید کے ساتھ اعادہ جماعت کریں تو مکروہ تحریمی، ورنہ اگر محراب نہ بدلیں تو مکروہ تنزیہی ورنہ اصلاً کسی طرح کی کراہت نہیں، یہی صحیح ہے اور یہی ماخوذ للفتوٰی، درمختار میں ہے:

یکرہ تکرار الجماعۃ باذان واقامۃ فی مسجد محلۃ لافی مسجد طریق او مسجد لاامام لہ ولا مؤذن 1- محلہ کی مسجد میں اذان و تکبیر کے ساتھ جماعت کا تکرار مکروہ ہے البتہ راستہ کی مسجد اور ایسی مسجد میں مکروہ نہیں جہاں امام اور مؤذن نہ ہوں۔ (ت)

1 در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱ / ۸۲ Page 55 of 721

Fatawa Razvia Volume Seven

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Table Column 1 - Arabic Text] Its wording in 'Al-Khaza’in' is more comprehensive than here, and its text is: It is disliked (makruh) to repeat the congregation (Jama’at) in a neighborhood mosque with Azan and Iqamat, unless those who first prayed there with both were not residents of the neighborhood, or were residents but called the Azan quietly. If the residents repeated it without them (Azan and Iqamat), or if it was a wayside mosque, it is permissible by consensus, as in a mosque that has no regular Imam or Muezzin and people pray in it group after group. In such a case, it is better for each group to pray with a separate Azan and Iqamat, as mentioned in 'Amali Qazi Khan' (end of quote). Similar is mentioned in 'Ad-Durar'. By 'neighborhood mosque' is meant that which has a known Imam and congregation, as in 'Ad-Durar' etc. It is mentioned in 'Al-Manba' that restricting it to 'neighborhood mosque' is to exclude mosques on public thoroughfares, and restricting it with 'the second Azan' is to exclude cases where the congregation in the neighborhood mosque was performed without Azan, as it is then permissible by consensus (end of quote). Then he said—meaning Ash-Shami—after citing the evidence for the dislike (karahat): The implication of this reasoning is that repeating the congregation in a neighborhood mosque is disliked even without Azan, and this is supported by what is in 'Az-Zahiriyyah': 'If a group enters the mosque after...'

[Table Column 2 - Urdu Translation] Its text in 'Khaza'in' is more comprehensive than here, and its words are that repeating the congregation in a neighborhood mosque with a new Azan and Iqamat is disliked (makruh). However, if non-residents of the neighborhood first repeat the congregation there without Azan and Iqamat, or if it is a mosque on a route, then the congregation will be permissible by consensus, as is the rule for a mosque which has no appointed Imam or Muezzin and people perform prayers in groups after groups. In this case, it is better for each group to pray with its own separate Azan and Iqamat, as mentioned in 'Amali Qazi Khan' (end of quote). Similarly, it is in 'Durar'. By 'neighborhood mosque' is meant that mosque whose Imam and congregation are known, as in 'Durar' etc. In 'Manba' it is stated that restricting the mosque to the neighborhood is to exclude mosques on public roads, and restricting it with a second Azan is to exclude the case when a congregation in the neighborhood mosque was held without Azan, because now (repeating the congregation) is permissible by consensus (end of quote). Then, after citing the evidence for the dislike (karahat), Shami said: The requirement of this reasoning is

that repeating the congregation in a neighborhood mosque is disliked even if the repetition is without Azan, and this is supported by this text from 'Zahiriyyah': 'If a group enters the mosque after...'

1 Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/408 2 Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/408

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

रद्द अल-मुहतार में है:

[तालिका कॉलम 1 - अरबी पाठ] 'अल-ख़ज़ैन' में इसकी इबारत यहाँ से अधिक व्यापक है और उसका पाठ यह है: मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत दोहराना मकरूह है, जब तक कि नमाज़ पढ़ने वाले मोहल्ले के न हों या मोहल्ले के हों लेकिन उन्होंने दबी आवाज़ में अज़ान दी हो। और अगर मोहल्ले वाले इसे उन दोनों के बिना दोहराते हैं, या अगर यह रास्ते की मस्जिद हो, तो आम सहमति से यह जायज़ है, जैसा कि उस मस्जिद में होता है जिसका कोई इमाम या मुअज़्ज़िन नहीं होता और लोग उसमें गिरोह दर गिरोह नमाज़ पढ़ते हैं। तो ऐसी स्थिति में बेहतर यही है कि प्रत्येक गिरोह अलग अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ पढ़े जैसा कि 'अमाली क़ाज़ी ख़ान' में है। इसी तरह 'दुरर' में भी है। मोहल्ले की मस्जिद से मुराद वह है जिसका इमाम और जमाअत मालूम हो, जैसा कि 'दुरर' आदि में है। 'अल-मन्बा' में कहा गया है कि मस्जिद को मोहल्ले के साथ सीमित करना सार्वजनिक मार्गों की मस्जिदों को बाहर करने के लिए है, और दूसरी अज़ान के साथ सीमित करना उस स्थिति को बाहर करने के लिए है जब मोहल्ले की मस्जिद में बिना अज़ान के जमाअत हुई हो, क्योंकि तब आम सहमति से यह मुबाह (जायज़) है। फिर उन्होंने कहा—यानी शामी ने—कराहत पर दलील पेश करने के बाद: इस तर्क की मांग यह है कि मोहल्ले की मस्जिद में जमाअत दोहराना मकरूह है चाहे वह बिना अज़ान के ही हो, और 'ज़हीरिया' में जो है वह इसका समर्थन करता है: 'अगर कोई गिरोह मस्जिद में दाखिल हो इसके बाद...'

[तालिका कॉलम 2 - उर्दू अनुवाद] 'ख़ज़ैन' में इसकी इबारत यहाँ से अधिक व्यापक है और इसके शब्द यह हैं कि मोहल्ला मस्जिद में नई अज़ान व इक़ामत के साथ तकरार-ए-जमाअत मकरूह है, मगर इस सूरत में जब यहाँ पहले किसी ग़ैर-अहल-ए-मोहल्ला ने अज़ान व इक़ामत के बग़ैर तकरार-ए-जमाअत की हो या मस्जिद रास्ते की हो, तो बिल-इत्तेफ़ाक़ जमाअत जायज़ होगी जैसा कि उस मस्जिद का हुक्म है जिसका इमाम और मुअज़्ज़िन मुक़र्रर नहीं और लोग गिरोह दर गिरोह इसमें नमाज़ अदा करते हों, तो यहाँ अफ़ज़ल यही है कि हर फ़रीक़ अलाहिदा अज़ान व इक़ामत के साथ नमाज़ अदा करे जैसा कि 'अमाली क़ाज़ी ख़ान' में है। और इसी की मिसाल 'दुरर' में है। मोहल्ले की मस्जिद से मुराद वह मस्जिद है जिसका इमाम और जमाअत मालूम हो जैसा कि 'दुरर' वग़ैरह में है, 'मन्बा' में है कि मस्जिद को मोहल्ले के साथ मुक़य्यद करना शारा-ए-आम की मस्जिद से एहतराज़ है और अज़ान-ए-सानी के साथ मुक़य्यद करना उस सूरत से एहतराज़ है जब मस्जिद-ए-मोहल्ला में

बग़ैर अज़ान के जमाअत हो गई हो क्योंकि अब बिल-इत्तेफ़ाक़ (तकरार-ए-जमाअत) मुबाह है। फिर कराहत पर दलील नक़्ल करने के बाद शामी ने फ़रमाया: इस इस्तदलाल का तक़ाज़ा यह है कि मस्जिद-ए-मोहल्ला में तकरार-ए-जमाअत मकरूह है अगरचे तकरार बग़ैर अज़ान के हो और इसकी ताईद 'ज़हीरिया' की यह इबारत करती है: 'अगर कोई जमाअत मस्जिद में दाखिल हो बाद...'

1 रद्द अल-मुहतार बाब अल-इमामत मतबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/408 2 रद्द अल-मुहतार बाब अल-इमामत मतबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/408

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

ردالمحتار میں ہے:

[جدول کالم 1 - عربی عبارت] عبارته فی الخزائن اجمع مما هنا و نصها یکره تکرار الجماعة فی مسجد محلة باذان واقامة الااذاصلی بهما فیه اولا غیر اهله اواهله لکن بمخافتة الاذان ولوکر راهله بدونهما وکأن مسجد طریق جاز اجماعا کما فی مسجد لیس له امام ولا مؤذن ویصلی الناس فیه فوجا فوجا فان الافضل ان یصلی کل فریق باذان واقامة علیحدة کما فی امالی قاضی خاں ه ونحوه فی الدرر والمراد بمسجد المحلة مالہ امام وجماعة معلومون کما فی الدرر وغیرہا قال فی المنبع والتقید بالمسجد المختص بالمحلة احتراز من الشارع وبالاذان الثانی احتراز عما اذ اصلی فی مسجد المحلة جماعة بغیر اذان حیث یباح اجماعا ه ثم قال اعنی الشامی بعد مانقل الدلیل علی الکراهة مقتضی هذا الاستدلال کراهة التکرار فی مسجد المحلة ولو بدون اذان ویؤیده ما فی الظهیریة لودخل جماعة المسجد بعد

[جدول کالم 2 - اردو ترجمہ] اس کی عبارت خزائن میں یہاں سے زیادہ جامع ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں کہ مسجد محلہ میں جدید اذان واقامت کے ساتھ تکرارِ جماعت مکروہ ہے مگر اس صورت میں جب یہاں پہلے کسی غیر اہل محلہ اذان واقامت کے بغیر تکرارِ جماعت کریں یا مسجد راستہ کی ہو تو بالاتفاق جماعت جائز ہوگی جیسا کہ اس مسجد کا حکم ہے جس کا امام اور مؤذن مقرر نہیں اور لوگ گروہ در گروہ اس میں نماز ادا کرتے ہوں، تو یہاں افضل یہی ہے کہ ہر فریق علیحدہ اذان واقامت کے ساتھ نماز ادا کرے جیساکہ امالی قاضی خاں میں ہے اھ اور اسی کی مثل درر میں ہے محلہ کی مسجد سے مراد وہ مسجد ہے جس کا امام اور جماعت معلوم ہو جیسا کہ درر وغیرہ میں ہے، منبع میں ہے مسجد کو محلہ کے ساتھ مقید کرنا شارع عام کی مسجد سے احتراز ہے اور

اذانِ ثانی کے ساتھ مقید کرنا اس صورت سے احتراز ہے جب مسجد محلہ میں بغیر اذان کے جماعت ہو گئی ہو کیونکہ اب بالاتفاق (تکرارِ جماعت) مباح ہے اھ پھر کراہت پر دلیل نقل کرنے کے بعد شامی نے فرمایا اس استدلال کا تقاضایہ ہے کہ مسجد محلہ میں تکرارِ جماعت مکروہ ہے اگر چہ تکرارِ بغیر اذان کے ہو اور اس کی تائید ظہیریہ کی یہ عبارت

1 رد المحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۸ 2 رد المحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۸

Fatawa Razawiya Volume Seven

ماصلی فیہ اہلہ یصلون وحدانا وھو ظاہر الروایۃ ھ وھذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ ۱ الخ، وقال قبل ھذا فی باب الاذان بعد نقل عبارۃ الظہیریۃ، وفی آخر شرح المنیۃ وعن ابی حنیفۃ لوکانت الجماعۃ اکثر من ثلثۃ یکرہ التکرار والافلا وعن ابی یوسف اذا لم تکن علی الھیئۃ الا ولی لاتکرہ والاتکرہ وھو الصحیح وبالعدول عن المحراب تختلف الھیئۃ کذا فی البزازیۃ ھ وفی التاترخانیۃ عن الولوالجیۃ وبہ ناخذ ۲۔

Also holds that if some people come to the mosque at a time when the residents of the locality have already performed the congregational prayer, they should pray individually. And this is the manifest narration (Zahir al-Riwayah). This contradicts the previously mentioned narration of consensus (Ijma) etc. Before this, in the Chapter of Adhan, after quoting the text of Al-Zahiriyyah, Al-Shami stated: and it is mentioned at the end of Sharh al-Munyah, narrated from Imam Abu Hanifa, that if the number of people in the congregation is more than three, repeating the congregation will be disliked (Makruh), otherwise not. And it is narrated from Imam Yusuf that if it is not in the original form (Hai'at al-Ula), it is not disliked, otherwise it is. This is the correct view. By turning away from the Mihrab, the form changes. Similar is in Al-Bazzaziyyah. And in Al-Tatarkhaniyyah, it is mentioned with reference to Al-Walwalijiyyah: 'And we act upon it'. (T)

In the same book, it is stated:

قد علمت ان الصحیح انہ لایکرہ تکرار الجماعۃ اذا لم تکن علی الھیئۃ الاولی ۳۔

You have come to know that the correct view is that repeating the congregation is not disliked as long as it is not in the original form. (T)

In short, the second congregation, as is common and practiced in most cities according to reliable commentaries like Durr, Manhaj, and Khaza'in, is permissible without dislike (Karahah) according to consensus and, upon investigation, the correct fatwa-given view. This is because the second group does not repeat the call to prayer (Adhan) and stands away from the Mihrab. It is obligatory for us to follow the matter which the imams of fatwa have preferred and authenticated. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

اما نحن فعلينا اتباع مارجحوہ وما صححوہ کما لوافتاونا فی حیاتہم ۴۔	As for our matter, it is incumbent upon us to follow the opinion which the scholars have preferred and authenticated, just as it would have been obligatory for us to follow them if they were alive in our time and gave a fatwa. (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Imamah, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/209
2. Radd al-Muhtar, Chapter of Adhan, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/291
3. Radd al-Muhtar, Chapter of Adhan, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/292
4. Al-Durr al-Mukhtar, Preface to the book, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/15

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

ماصلی فیہ اہلہ یصلون وحدانا وھو ظاہر الروایۃ ھ وھذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ ١ الخ، وقال قبل ھذا فی باب الاذان بعد نقل عبارۃ الظہیریۃ، وفی آخر شرح المنیۃ وعن ابی حنیفۃ لوکانت الجماعۃ اکثر من ثلثۃ یکرہ التکرار والافلا وعن ابی یوسف اذا لم تکن علی الھیئۃ الا ولی لاتکرہ والاتکرہ وھو الصحیح وبالعدول عن المحراب تختلف الھیئۃ کذا فی البزازیۃ ھ وفی التاترخانیۃ عن الولوالجیۃ وبہ ناخذ ٢۔

इलाके के निवासी जो मस्जिद में उस समय आएं जब वहां जमात (सामूहिक नमाज़) हो चुकी हो, तो वे अकेले-अकेले नमाज़ पढ़ें, और यही 'ज़ाहिर अल-रिवायत' है। यह पहले ज़िक्र किए गए इज्मा (सहमति) के खिलाफ है। इससे पहले, 'बाबुल अज़ान' (अज़ान के अध्याय) में 'अल-ज़हीरिया' का हवाला देने के बाद, शामी ने कहा है और 'शरह अल-मुन्या' के अंत में है कि इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत है कि अगर जमात में व्यक्तियों की संख्या तीन से अधिक हो, तो जमात को दोहराना मकरूह (नापसंद) होगा, वरना नहीं। और इमाम यूसुफ से रिवायत है कि अगर यह 'हयात-ए-ऊला' (पहली जमात के स्वरूप) में न हो, तो मकरूह नहीं है, वरना मकरूह है। और यही सही है। मेहराब से हट जाने से जमात का स्वरूप बदल जाता है। 'बज़ाज़िया' में भी ऐसा ही है। और 'तातारीख़ानिया' में 'वलवालीजिया' के हवाले से है कि हम इसी पर अमल करते हैं। (त)

इसी में है:

قد علمت ان الصحیح انہ لایکرہ تکرار الجماعۃ اذا لم تکن علی الھیئۃ الاولی ٣۔

आप जान चुके हैं कि सही बात यही है कि जमात को दोहराना मकरूह नहीं है जब तक कि वह पहली जमात के स्वरूप (हयात-ए-ऊला) पर न हो। (त)

संक्षेप में, दूसरी जमात, जैसा कि 'दुर्र', 'मंज', और 'खज़ाइन' जैसी विश्वसनीय व्याख्याओं के अनुसार अधिकांश शहरों में प्रचलित है, सर्वसम्मति से और जांच करने पर सही और फतवे के योग्य विचार के अनुसार बिना किसी मकरूहियत (नापसंदगी) के जायज़ है। ऐसा इसलिए है क्योंकि दूसरी जमात वाले अज़ान नहीं दोहराते और मेहराब से हटकर खड़े होते हैं। और हम पर लाज़िम है कि हम फतवा देने वाले इमामों द्वारा तरजीह (प्राथमिकता) और तस्दीक (सत्यापन) किए गए मामले का पालन करें। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

اما نحن فعلينا اتباع مارجحوه وما صححوه كما لوافتاونا فى حياتهم ۴.

रहा हमारा मामला, तो हम पर उस राय का पालन करना लाज़िम है जिसे विद्वानों ने तरजीह दी और जिसकी उन्होंने तस्दीक की, ठीक वैसे ही जैसे अगर वे हमारे ज़माने में जीवित होते और फतवा देते तो उनका पालन करना हम पर लाज़िम होता। (त)

1. रद्द अल-मुह्तार, बाब्बुल इमामत, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/209
2. रद्द अल-मुह्तार, बाब्बुल अज़ान, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/291
3. रद्द अल-मुह्तार, बाब्बुल अज़ान, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/292
4. दुर्रे मुख्तार, पुस्तक की प्रस्तावना, मतबा मुजतबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/15

ماصلی فیہ اہلہ یصلون وحدانا وھو ظاہر الروایۃ ھ وھذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ ۱ الخ، وقال قبل ھذا فی باب الاذان بعد نقل عبارۃ الظہیریۃ، وفٰی آخر شرح المنیۃ وعن ابی حنیفۃ لوکانت الجماعۃ اکثر من ثلثۃ یکرہ التکرار والافلا وعن ابی یوسف اذا لم تکن علی الھیئۃ الا ولی لاتکرہ والاتکرہ وھو الصحیح وبالعدول عن المحراب تختلف الھیئۃ کذا فی البزازیۃ ھ وفٰی التاترخانیۃ عن الولوالجیۃ وبہ ناخذ ۲۔

بھی کرتی ہے کہ اگر کچھ لوگ مسجد میں اس وقت آئے جب اہل محلہ اس میں جماعت کروا چکے تھے تو وہ اکیلے اکیلے نماز ادا کریں اور یہی ظاہر روایت ہے اھ اور یہ گزشتہ منقول اجماع کے مخالف ہے الخ اس سے پہلے باب الاذان میں عبارت ظہیر یہ کے نقل کرنے کے بعد شامی نے کہا اور شرح منیۃ کے آخر میں ہے اور امام ابوحنیفہ سے مروی ہے کہ اگر افراد جماعت تین سے زیادہ ہوں تو تکرار مکروہ ہوگا ورنہ نہیں اور امام یوسف سے مروی ہے جب ہیئت اولی پر نہ ہو مکروہ نہیں ورنہ مکروہ، اور یہی صحیح ہے اور محراب سے اعراض کر لینے سے ہیئت مختلف ہو جاتی ہے، بزازیہ میں یونہی ہے اھ اور تاتارخانیہ میں ولوالجیہ کے حوالے سے ہے کہ ہم اس پر عامل ہیں۔ (ت)

اسی میں ہے:

قد علمت ان الصحیح انہ لایکرہ تکرار الجماعۃ اذا لم تکن علی الھیئۃ الاولی ۳۔

آپ جان چکے کہ صحیح یہی ہے کہ تکرار جماعت مکروہ نہیں جبکہ وہ ہیئت اولیٰ پر نہ ہو۔ (ت)

بالجملہ جماعت ثانیہ جس طرح عامہ بلاد میں رائج و معمول درر و منبج و خزائن شروح معتمدہ کے طور پر تو بالا جماع اور عندالتحقق قول صحیح مفتی بہ پر بلا کراہت جائز ہے کہ دوسری جماعت والے تجدید اذان نہیں کرتے اور محراب سے ہٹ ہی کر کھڑے ہوتے ہیں اور ہم پر لازم کہ ائمہ فتویٰ جس امر کی ترجیح و تصحیح فرما گئے اس کا اتباع کریں۔ درمختار میں ہے:

اما نحن فعلینا اتباع مارجحوہ وما صححوہ کما لوافتاونا فی حیاتہم ۴۔

رہا ہمارا معاملہ تو ہم پر اس قول کی اتباع لازم ہے جسے علماء نے ترجیح دی اور جس کی انہوں نے تصحیح فرمائی، جیسے اس صورت میں ہم پر ان کی پیروی لازم تھی کہ اگر وہ ہمارے زمانہ میں زندہ ہوتے اور فتویٰ دیتے۔ (ت)

1. ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۲۰۹/۱
2. ردالمحتار باب الاذان مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۲۹۱/۱
3. ردالمحتار باب الاذان ، مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۲۹۲/۱
4. در مختار مقدمہ کتاب مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، ۱۵/۱

Volume Seven, Fatawa Razawiyya

Then to adopt a position contrary to the correct creed and declare it forbidden and prohibited, and thereby deeming millions of Muslims as sinners, is purely misplaced.

Then I say: It is also obligatory for a Mufti to observe the circumstances of the times and the expediency of the hour. Scholars say:

"Whoever does not know the people of his time is ignorant." | (T)

Now see that the efforts and struggles to prevent the second congregational prayer (jama'at thania) did not lead the common people to strictly adhere to the first congregation. What happened was that some came and some did not; yes, what occurred is that those eight or ten who remain end up praying individually in one mosque at the same time, thus unfairly resembling the Rawafid (Shia). In the era of the esteemed Mujtahids (may Allah Almighty be pleased with them all), forget such resemblance occurring, even remaining deprived of the high outward and inward blessings of the congregation was a severe whip, the fear of which made the common people strive for the first congregation whether they liked it or not. Now that fear is cast aside and the concern for adherence is known. The little value the congregation still holds in eyes is such that if they miss it and pray alone, they feel a kind of embarrassment and regret. When, according to the edicts of the Muftis, this style continues and groups after groups pray individually, then firstly, "a mass death is like a celebration" (a proverb meaning common suffering is easier to bear), and secondly, it gradually becomes a habit. In a few days, even this remaining value will vanish from sight, and along with it, laziness and lethargy will reach their peak. Now, there is at least the thought: "Well, if the first congregation is missed, let's not delay so much that we are left all alone and have to suffer the shock of deprivation and regret by praying solo." When this happens, [people will think] "the congregation is over anyway, the first one is done, now there's no chance of finding a congregation, it's just my individual prayer, I'll pray whenever I feel like it," or "what's the need for the mosque then? Let's just pray at home." Therefore, the leaders of jurisprudence (Aimma-e-Fatwa), may Allah Almighty have mercy on them, give preference and verification after much thought. Their vast knowledge and lofty intellects are millions of degrees higher than yours or mine. How they understand narration, reason, the interests of Sharia, the times, and situations, how can anyone else know? Then what is the point of rationalizing in their presence! Allah is the Guide and the Guardian of

favors. The discussion on this issue is long, and the grace of the Mighty and Majestic Lord is upon this humble servant. If detailed, it would become a lengthy treatise, but:

Verse: If there is someone in the house, a single word is enough. (If there is anything in the house of intellect, then a single word is sufficient for it).

Admonition: However, this is for those who occasionally remain deprived of attending the first congregation due to some excuse, not that they intentionally abandon the accepted Sharia first congregation without a valid excuse, relying on the second congregation. This is undoubtedly prohibited, as we have researched in our Fatawa. (T) And Allah Almighty knows best.

जिल्द सप्तम (भाग 7), फतावा रज़विया

फिर सही मज़हब के खिलाफ रास्ता अख्तियार करके उसे नाजायज़ और मना बताना और इसके कारण करोड़ों मुसलमानों को गुनहगार ठहराना सरासर गलत है।

फिर मैं कहता हूँ: ज़माने के हालात और वक्त की ज़रूरत का ख्याल रखना भी मुफ्ती पर वाजिब है, उलेमा फरमाते हैं:

"जो शख्स अपने दौर के लोगों के हालात से वाकिफ नहीं, वो जाहिल है।" | (त)

अब देखिये कि दूसरी जमात (जमाअत-ए-सानिया) को रोकने की कोशिशों से यह तो नहीं हुआ कि आम लोग पहली जमात की पूरी पाबंदी करने लगें। हुआ वही कि कुछ आए, कुछ नहीं आए; हाँ, यह ज़रूर हुआ कि जो आठ-दस लोग रह जाते हैं, वे एक ही मस्जिद में एक ही वक्त में अकेले-अकेले नमाज़ पढ़कर नाहक राफ़ज़ियों (शियाओं) से मुशाबहत (समानता) रखते हैं। मुज्तहिदीन (अल्लाह उन सब से राजी हो) के ज़माने में ऐसी मुशाबहत पैदा होना तो दूर की बात है, खुद जमात की ज़ाहिरी और बातिनी बरकतों से महरूम रहना ही एक ऐसा कोड़ा था जिसके डर से आम लोग चाहे-अनचाहे पहली जमात के लिए कोशिश करते थे। अब वह डर खत्म हो गया है और पाबंदी का हाल भी मालूम है। जमात की जो थोड़ी बहुत कद्र नज़रों में है कि अगर रह गए और अकेले पढ़ी तो एक तरह की शर्मिंदगी और पछतावा होता है, जब मुफ्ती साहबान के फतवों से यही तरीका जारी रहा और गिरोह के गिरोह अकेले-अकेले पढ़ते रहे, तो एक तो "सबके साथ मरना एक जश्न है" (यानी सामूहिक दुख कम अखरता है), और दूसरे धीरे-धीरे यह आदत पड़ जाएगी। कुछ ही दिनों में यह बची-कुची कद्र भी नज़रों से गिर जाएगी और इसके साथ ही सुस्ती और काहिली अपनी चरम सीमा पर होगी। अब तो यह ख्याल भी आता है कि खैर अगर पहली जमात छूट गई तो इतनी देर न करें कि बिल्कुल अकेले रह जाएँ और अकेले पढ़कर महरूमी और पछतावे का सदमा उठाना पड़े। जब ऐसा होगा कि जमात तो हो ही चुकी, पहली वाली तो निकल गई, अब जमात तो मिलने से रही, अपनी अकेली नमाज़ है, जब जी चाहेगा पढ़ लेंगे, या फिर मस्जिद की भी क्या ज़रूरत है, घर ही में सही। लिहाज़ा फतवा देने वाले इमाम (रहमहुल्लाह) कुछ सोच-समझकर ही तरजीह और तस्दीक फरमाते हैं। उनके व्यापक ज्ञान और ऊँची अक्लें मुझ और आपसे लाखों दर्जे ऊँची और बुलंद हैं। वे रिवायत, अक्ल और शरीयत व ज़माने के हितों को जैसा जानते हैं, कोई दूसरा क्या जानेगा! फिर उनके सामने दलीलें देने का क्या मतलब! अल्लाह ही हिदायत देने वाला और नेमतों का मालिक है। इस मसले पर बातचीत

लंबी है और इस आजिज़ बंदे पर अज़ीज़ व जलील मौला का फज़ल है, अगर तफसील की जाए तो एक रिसाला बन जाए, लेकिन:

शेर: "दर खाना अगर कस अस्त यक हर्फ़ बस अस्त" (अगर अक्ल के घर में कोई है तो उसके लिए एक हर्फ़ भी काफी है)

चेतावनी: मगर यह उनके लिए है जो कभी-कभार किसी मजबूरी की वजह से पहली जमात में शामिल होने से महरूम रह गए हों, न कि यह कि दूसरी जमात के भरोसे जानबूझकर बिना किसी शरई उज़्र (बहाने) के पहली जमात छोड़ दें। यह निस्संदेह नाजायज़ है जैसा कि हमने अपने फतावा में इसकी तहकीक की है। (त) और अल्लाह ताला बेहतर जानता है।

पृष्ठ ५८ कुल ७२१

پھر خلاف صحیح مذہب اختیار کر کے اسے ناجائز و ممنوع بتانا اور اس کے سبب لاکھوں کروڑوں مسلمانوں کو گنہگار ٹھہرانا محض بے جا ہے۔

ثم اقول: حال زمانہ کی رعایت اور مصلحت وقت کا لحاظ بھی مفتی پر واجب ، علماء فرماتے ہیں :

من لم یعرف اھل زمانہ فھو جاھل۔ | جو شخص اپنے دور کے لوگوں کے احوال سے آگاہ نہیں وہ جاہل ہے۔ (ت)

اب دیکھئے کہ جماعت ثانیہ کی بندش میں کوشش و کاوش سے یہ تو نہ ہوا کہ عوام جماعت اولیٰ کا التزام تام کر لیتے، رہا وہی کہ کچھ آئے کچھ نہ آئے، ہاں یہ ہوا کہ آٹھ آٹھ دس دس جو رہ جاتے ہیں ایک مسجد میں ایک وقت میں اکیلے اکیلے نماز پڑھ کر ناحق روافض سے مشابہت پاتے ہیں حضرات مجتہدین رضوان اللہ تعالیٰ اجمعین کے زمانے میں ایسی مشابہت پیدا ہونا در کنار خود جماعت کی برکات عالیہ ظاہریہ و باطنیہ سے محروم رہنا ایک سخت تازیانہ تھا جس کے ڈر سے عوام خواہی نخواہی جماعت اولیٰ کی کوشش کرتے ، اب وہ خوف بالائے طاق اور اہتمام التزام معلوم ، جماعت کی جو قدرے وقعت نگاہوں میں ہے کہ اگر رہ گئے اور تنہا پڑھی ایک طرح کی خجلت و ندامت ہوتی ہے جب بفتوی مفتیان یہی انداز رہے اور گروہ کے گروہ اکیلے اکیلے پڑھا کئے تو ایک تو مرگ انبوہ جشنے دارد دوسرے شدہ شدہ عادت پڑ جاتی ہے چند روز میں یہ رہی سہی وقعت بھی نظر سے گر جائے گی اور اس کے ساتھ ہی سستی و کاہلی اپنی نہایت پر آئے گی ، اب تو یہ خیال بھی ہوتا ہے کہ خیر اگر پہلی جماعت فوت ہوئی ایسی دیر تو نہ کیجئے کہ اکیلے ہی رہ جائیں اور تنہا پڑھ کر محرومی و ندامت کا صدمہ اٹھائیں ، جب یہ ہو گا کہ جماعت تو آخر ہو

چکی اول ہو چکی اب جماعت تو ملنے سے رہی اپنی اکیلی نماز ہے جب جی میں آیا پڑھ لیں گے یا پھر مسجد کی بھی کیا حاجت ہے لاؤ گھر ہی میں سہی، لہٰذا ائمہ فتوی رحمہم اللہ تبارک و تعالیٰ کچھ سوچ سمجھ کر ترجیح و تصحیح فرمایا کرتے ہیں من وتو سے ان کے علوم وسیعہ عقول رفیعہ لاکھوں درجے بلند و بالا ہیں روایت و درایت و مصالح شریعت و زمانہ وحالت کو جیسا وہ جانتے ہیں دوسرا کیا جانے لگا پھر ان کے حضور دخل در معقولات کیسا ! فاللہ الھادی وولی الایادی اس مسئلہ میں کلام طویل ہے اور عبد ذلیل پر فیض مولیٰ عزیز و جلیل ، اگر تفصیل کیجئے رسالہ مبسوط ہوتا ہے لیکن

ع: در خانہ اگر کس است یک حرف بس است (اگر خانہ عقل میں کچھ ہے تو اس کے لئے ایک حرف بھی کافی ہے)

تنبیہ : مگر یہ ان کے لئے ہے جو احیاناً کسی عذر کے باعث حاضری جماعت اولیٰ سے محروم رہے نہ یہ کہ جماعت ثانیہ کے بھروسہ پر قصداً بلا عذر مقبول شرعی جماعت اولیٰ ترک کریں یہ بلاشبہ ناجائز ہے کما حققناہ فی فتاوٰنا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاویٰ میں اس کی تحقیق کی ہے۔ ت)

واللہ تعالٰی اعلم۔

صفحہ ۵۸ از ۷۲۱

Fatawa Rizvia - Volume 7

Issue 859: From the homeland, sent by Nawab Maulvi Sultan Ahmad Khan Sahib (May Allah protect him), 3rd Ramadan-ul-Mubarak 1310 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding the issue of two congregations occurring simultaneously in one mosque without mutual knowledge? Is the prayer of the participants of the second congregation valid or not? Clarify and be rewarded. (T) Answer: There is no doubt about the validity in the sense of 'Sehat' (correctness/ validity), even if the second congregation occurs despite knowledge [of the first]. However, with knowledge, it is not permissible in the sense of 'Hill' (lawfulness/ propriety) unless the first imam is unfit for leading prayer. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 860: From Calcutta, Dharmatala No. 6, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig Sahib, 8th Ramadan-ul-Mubarak 1310 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding a congregation that involves a prohibited dislike (Karahat-e-Tehrimi), such as five or six followers standing level with the Imam, or the Imam having his sleeves rolled up to the elbows, or if he does not recite the Holy Quran correctly? Should one join it or not? Clarify and be rewarded. Answer: If the Imam's incorrect recitation reaches the extent of nullifying the prayer (fasad), then it is obvious that one should not join that congregation, for in Sharia, that is neither a congregation nor a prayer. However, if it is only to the extent that, for example, he pronounces the base letters correctly but does not fulfill additional qualities like the 'Tafkhim' and 'Tarqiq' of 'Lam' and 'Ra', or does not observe rules of 'Izhār', 'Ikhfā', 'Madd', 'Qasr', 'Tahqīq', 'Tasʾhīl', etc.—the rules of Tajweed whose observance might be obligatory (wajib) according to Tajweed but is not essential for the validity of prayer according to Fiqh—then one must certainly join. Abandoning or avoiding the congregation solely for such reasons is never permissible. Similarly, if the congregation involves 'Karahat-e-Tehrimi', one should not participate, for "warding off harms is more important than attaining benefits" (because eliminating corruption holds more importance than achieving an interest. - T). And if it is only a minor dislike (Karahat-e-Tanzihi), such as the leadership of a transgressor whose sins are not public, then if a purer congregation is found, one should not participate in the former; otherwise, one should join, as abandoning the congregation is more severe than a minor dislike. This is unlike 'Karahat-e-Tehrimi', the degree of which is worse than abandoning the congregation even on the view that the congregation is a Sunnah, and according to the reliable position, i.e., the necessity (wujub) of the congregation...

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

मसला 859: वतन से, मरसला नवाब मौलवी सुल्तान अहमद खां साहब (सल्लमहुल्लाहु तआला), 3 रमज़ान-उल-मुबारक 1310 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि बिना जानकारी के एक ही समय में एक ही मस्जिद में दो जमाअत होना कैसा है? फिर दूसरी जमाअत के नमाज़ियों की नमाज़ जायज़ है या नहीं? बयान करो और पुण्य प्राप्त करो। (त) उत्तर: शुद्धता (सेहत) के अर्थ में जायज़ होने में कोई संदेह नहीं है (अर्थात यह सही है), भले ही दूसरी जमाअत जानकारी के बावजूद हो। हाँ, जानकारी होने पर वैधता (हिल्ल) के अर्थ में यह सही नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब पहला इमाम इमामत के योग्य न हो। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 860: कलकत्ता धरमतला नंबर 6 से, मरसला जनाब मिर्ज़ा गुलाम क़ादिर बेग साहब, 8 रमज़ान-उल-मुबारक 1310 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि उस जमाअत में शामिल होना चाहिए या नहीं जो कराहते तहरीमी (गंभीर नापसंदगी) पर आधारित हो, जैसे कि पांच-छह मुक़्तदी इमाम के बराबर खड़े हों, या इमाम की आस्तीन कोहनियों तक चढ़ी हुई हो, या वह क़ुरआन मजीद सही नहीं पढ़ता हो? बयान करो और पुण्य प्राप्त करो। उत्तर: इमाम का गलत पाठ अगर नमाज़ के फासिद (भ्रष्ट) होने की सीमा तक है, तब तो ज़ाहिर है कि उस जमाअत में शामिल न हुआ जाए क्योंकि शरीयत के अनुसार वह नमाज़ और जमाअत ही नहीं है। और अगर केवल इस सीमा तक है कि उदाहरण के लिए वह अक्षरों का उच्चारण तो ठीक कर लेता है लेकिन पूरे अतिरिक्त गुण जैसे 'लाम' और 'रा' का भारी या हल्का उच्चारण आदि नहीं कर पाता, या इज़हार, इख़्फ़ा, मद, क़स्र, तहक़ीक़, तस्हील आदि तजवीद के उन नियमों का पालन नहीं करता जिनका पालन करना तजवीद के अनुसार वाजिब हो सकता है लेकिन फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के अनुसार नमाज़ की शुद्धता के लिए आवश्यक नहीं है, तो ज़रूर शामिल हों, क्योंकि जमाअत छोड़ना या उससे मुँह मोड़ना केवल इतनी बात पर हरगिज़ जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि जमाअत कराहते तहरीमी पर आधारित हो तो शामिल न हों, क्योंकि "नुकसान को दूर करना लाभ प्राप्त करने से अधिक महत्वपूर्ण है" (क्योंकि बुराइयों को खत्म करना हितों की प्राप्ति से अधिक महत्व रखता है। - त)। और अगर केवल कराहते तन्ज़ीही (हल्की नापसंदगी) हो, जैसे किसी ऐसे फ़ासिक़ (पापी) की इमामत जो खुलेआम गुनाह न करता हो, तो यदि दूसरी पाक-साफ़ जमाअत मिले तो उसमें भी शामिल नहीं होना चाहिए, अन्यथा शामिल हो जाए क्योंकि जमाअत छोड़ना कराहते तन्ज़ीही से

अधिक गंभीर है। इसके विपरीत कराहते तहरीमी है, जिसका दर्जा जमाअत सुन्नत होने के विचार पर भी जमाअत छोड़ने से बदतर है, और विश्वसनीय मत अर्थात जमाअत के वाजिब होने...

पृष्ठ 59 का 721

فتاوٰی رضویہ - جلد ہفتم

مسئلہ ۸۵۹: از وطن مرسلہ نواب مولوی سلطان احمد خاں صاحب سلمہ اللہ تعالٰی ۳ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ چہ می فرمایند علمائے دین دریں مسئلہ کہ دو جماعت در یک مسجد در یک وقت بلا علمی پس نماز مصلین جماعت ثانیہ جائز است یا نہ؟ بینوا توجروا کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بغیر علم ایک وقت میں ایک مسجد میں دو جماعت ہونا کیسا ہے؟ پھر دوسری جماعت کے نمازیوں کی نماز جائز ہے یا نہیں؟ بیان کرواجر پاؤ۔ (ت) الجواب: در جواز بمعنی صحت شک نیست اگرچہ با وصف علم باشد آرے بحال علم جواز بمعنی حل نیست مگر آنکہ امام اول ناشایان امامت باشد۔ واللہ تعالٰی اعلم جواز بمعنی صحت میں کوئی شک نہیں (یعنی درست ہے) اگرچہ جماعت ثانیہ کا با وصف علم ہو البتہ با وصف علم جواز بمعنی حل لینا درست نہیں مگر اس صورت میں کہ امام اول امامت کے لائق نہ ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۸۶۰: از کلکتہ دھرم تلہ نمبر ۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۸ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ وہ جماعت جو کراہت تحریمی پر مشتمل ہے جیسے پانچ چھ مقتدی امام کے برابر کھڑے ہیں یا امام کی آستین کہنیوں تک چڑھائی ہوئی ہیں یا وہ کلام مجید صحیح نہیں پڑھتا اس میں شریک ہونا چاہئے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: غلط خوانی امام اگر تاحد فساد ہے جب تو ظاہر کہ اس جماعت میں شرکت نہ کی جائے کہ شرعاً وہ جماعت و نماز ہی نہیں اور اگر صرف اس قدر کہ مثلاً حرف صحیح تو خوب ادا کر لیتا ہے مگر پورے اوصاف زائدہ مثل تفخیم و ترقیق لام و راو غیر ہما نہیں ادا ہوتے یا اظہار و اخفا یا مد و قصر و تحقیق و تسہیل و غیرہ ان قواعد تجوید کی رعایت نہیں کرتا جن کی مراعات اگر چہ تجویداً واجب ہو فقہاً صحت نماز کے لئے کچھ ضرور نہیں تو ضرور شریک ہو کہ جماعت کا

ترک یا اس سے اعراض صرف اتنی بات پر ہرگز روا نہیں، یونہی اگر جماعت کراہت تحریم پر مشتمل ہو تو شرکت نہ کرے فان سلب المفاسد اھم من جلب المصالح (کیونکہ مفسدات کو ختم کرنا مصلحت کے حصول سے زیادہ اہمیت رکھتا ہے۔ ت) اور اگر صرف کراہت تنزیہیہ ہو جیسے امامت فاسق غیر معلن میں تو اگر دوسری جماعت پاکیزہ ملے اس میں بھی شرکت نہ چاہئے ورنہ شریک ہو جائے کہ ترک جماعت کراہت تنزیہی سے اشد ہے بخلاف کراہت تحریم کہ اس کا مرتبہ قول سنیت جماعت پر ترک جماعت سے بدتر، اور مسلک معتمد یعنی وجوب جماعت

Fatawa Rizvia Volume 7

...is equal and similar. In Hashiyah al-Halabi and then Shami 'ala al-Durr, it is mentioned that the congregation is obligatory, hence it takes precedence over avoiding a mildly disliked (makruh tanzihi) act. In the same work, referring to al-Mi'raj, it is stated that our Hanafi scholars said: one should not follow a sinner (fasiq) in any prayer except Friday prayer, because in prayers other than Friday, another Imam can be found. It is said in al-Fath that based on this reasoning, according to the fatwa-issued opinion of Imam Muhammad, following a sinner in Friday prayer would also be disliked (makruh) if Friday prayer is established in multiple places in the city, because in that case, it is possible to attend Friday prayer elsewhere. In al-Durr, from an-Nahr, from al-Muhit, it says that by praying behind a sinner or an innovator, the reward of the congregation is still attained. In Radd al-Muhtar, it is established that praying behind them is better than praying alone. In the same work, it says that if someone stands away from the rows waiting for an Imam of their own school of thought, it will not be considered turning away from the congregation because it is known that they intend to join a congregation superior to this one. And Allah the Almighty knows best. (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Leadership (Bab al-Imamah), Topic: Following a Shafi'i, etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/416.
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Leadership, Topic: Repeating the congregation in the mosque, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/414.
3. Durr al-Mukhtar, Chapter on Leadership, printed by Majtabai Press, Delhi, 1/81.
4. Radd al-Muhtar, Chapter on Leadership, Topic: Five types of Innovation (Bid'ah), printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/415.
5. Radd al-Muhtar, Chapter on Leadership, Topic: When a Shafi'i prays before a Hanafi, etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/417.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सातवीं

...समान और बराबर है। हाशिया अल-हलबी और फिर शामी अल-दुर्र में है कि जमाअत (समूह में प्रार्थना) वाजिब है, इसलिए यह कराहत-ए-तन्ज़ीही (हल्की नापसंदगी) को छोड़ने पर तरजीह (प्राथमिकता) रखेगी। उसी में मेराज के हवाले से कहा गया है कि हमारे हनफी उलेमा ने फरमाया है कि जुमे की नमाज़ के अलावा किसी भी नमाज़ में फासिक़ (पापी) की इक्तिदा (पीछे नमाज़ पढ़ना) नहीं करनी चाहिए क्योंकि जुमे के अलावा अन्य नमाज़ों में दूसरा इमाम मिल सकता है। अल-फतह में कहा गया है कि इस तर्क के आधार पर, इमाम मुहम्मद के फतवा-योग्य कथन के अनुसार, जुमे में भी फासिक़ के पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह (नापसंद) होगा यदि शहर में कई जगहों पर जुमे की नमाज़ होती हो, क्योंकि उस स्थिति में दूसरी जगह जुमे की नमाज़ पढ़ना संभव है। अल-दुर्र में अन-नहर और उसमें अल-मुहीत के हवाले से है कि फासिक़ और बिदअती (नवाचारी) के पीछे नमाज़ पढ़ने से भी जमाअत का सवाब (पुण्य) मिल जाता है। रद अल-मुह्तार में है, इससे यह साबित हो रहा है कि उनके पीछे नमाज़ पढ़ना अकेले नमाज़ पढ़ने से बेहतर है। उसी में यह भी है कि यदि कोई व्यक्ति कतारों से दूर खड़ा होकर अपने मज़हब (विचारधारा) के इमाम का इंतज़ार करता है, तो इसे जमाअत से मुँह मोड़ना नहीं माना जाएगा क्योंकि यह ज्ञात है कि उसका इरादा इस जमाअत से श्रेष्ठ जमाअत में शामिल होने का है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1. रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामत, शाफई की इक्तिदा का विषय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/416।
2. रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामत, मस्जिद में जमाअत दोहराने का विषय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/414।
3. दुर्र-ए-मुख़्तार, बाब अल-इमामत, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली द्वारा मुद्रित, 1/81।
4. रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामत, बिदअत के पांच प्रकारों का विषय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/415।
5. रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामत, जब शाफई हनफी से पहले नमाज़ पढ़े, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/417।

पेज 60 / 721

پر ہمسر و برابر ہے، حاشیہ حلبی پھر شامی علی الدر میں ہے کہ جماعت واجب ہے پس یہ کراہتِ تنزیہی کے ترک پر مقدم ہوگی اھ اور اسی میں معراج کے حوالے سے ہے کہ ہمارے اصحاب احناف نے فرمایا ہے کہ نماز جمعہ کے علاوہ کسی نماز میں فاسق کی اقتدا نہیں کرنی چاہئے کیونکہ غیر نماز جمعہ میں دوسرے امام کو پایا جاسکتا ہے اھ فرمایا: فتح میں ہے کہ اس دلیل کی بناء پر امام محمد کے مفتی بہ قول کے مطابق جمعہ میں بھی فاسق کی اقتدا مکروہ ہوگی جبکہ شہر میں متعدد جگہ پر جمعہ قائم ہوتا ہو کیونکہ اس صورت میں دوسری جگہ نماز جمعہ کا میسر آنا ممکن ہے اھ اور در میں نہر اور اس میں محیط کے حوالے سے ہے کہ فاسق اور بدعتی کے پیچھے نماز ادا کرنے سے جماعت کا ثواب مل جاتا ہے اھ ردالمحتار میں ہے، اس سے یہ بات ثابت ہو رہی ہے کہ ان کے پیچھے نماز ادا کرنا تنہا نماز ادا کرنے سے اولٰی ہے اھ اور اسی میں ہے کہ اگر کوئی شخص صفوں سے دور کھڑے ہو کر اپنے ہم مذہب امام کا انتظار کرتا ہے تو یہ جماعت سے اعراض شمار نہیں ہوگا کیونکہ یہ بات معلوم ہے کہ وہ تو اس جماعت سے اعلٰی جماعت کے ارادے میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

1. ردالمختار باب الامامۃ مطلب فی الاقتداء بشافعی الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۶
2. ردالمختار باب الامامۃ مطلب فی تکرار الجماعۃ فی المسجد مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۴
3. درمختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۱
4. ردالمختار باب الامامۃ مطلب البدعۃ خمسۃ اقسام مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۵

5. ردالمختار باب الامامۃ مطلب اذا صلی الشافعی قبل الحنفی الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۷

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Problem 861: From Calcutta, Ghulam Qadir Baig Sahib, sent by Ghulam Qadir Baig Sahib, 5 Rajab 1311 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: An Imam is leading one follower (Muqtadi) standing beside him. Another person arrives; neither the first follower moves back nor the Imam moves forward. Should this new person pull the first follower after making the intention (Niyyah) or without making the intention? Explain and be rewarded.

The Answer: Both ways are permissible. It is deduced from 'Fath al-Qadir' that pulling after making the intention is better, while 'Khulasa' clarifies that it is appropriate to pull first and then make the intention. In any case, both methods are valid. The text of 'Fath' is as follows:

“If one person followed another and a third person arrived, he should pull the follower after the Takbir. If he pulled him before the Takbir, there is no harm.” (If one person has started following another and a third person comes, he should pull that follower after saying Takbir. If he pulls him before saying Takbir, there is no harm in that either. (T))

The text of 'Khulasa' is:

“It is appropriate that he pulls someone from the row in the mosque or in the open field first, then says Takbir.” (It is better that he pulls a worshiper from the row first, whether it is in a mosque or an open field, and then says the Takbir. (T))

However, it is necessary to point out here that only a knowledgeable person (Dhi 'Ilm) should pull, meaning one who is aware of the intention behind this rule. Otherwise, he should not pull, lest the person being pulled voids his prayer due to ignorance. The refined research on this issue is that just as talking to anyone other than Allah and the Messenger of Allah (Jalla Jalalahu wa Sallallahu Ta'ala 'alayhi wa Sallam) during prayer voids it, similarly, following the command of anyone besides Allah and His Messenger voids it. Therefore, if a person pulled a worshiper back or told him to move forward, and he moved back complying with that command, his prayer is void, even if the one giving the command has already made the intention. If he did not act upon his command but moved based on the Sharia ruling, then there is no defect in the prayer, even if the person who spoke has not made the intention. For this reason, it is better not to move immediately upon his word but to pause for a moment so

that there is no appearance of following another's command. Since the difference lies only in intention and ignorance prevails in these times, it is not surprising that the common people might be unaware of this distinction and unnecessarily spoil their prayer. Therefore, scholars have said: "Do not pull an unknowledgeable person at all," and here a knowledgeable person means one who is aware of this issue and the required intention. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

1. Fath al-Qadir, Chapter of Imamat, printed by Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/309.
2. Khulasat-ul-Fatawa, another section connected to the companionship of following, etc., printed by Maktaba Habibia, Quetta, 1/157.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

मसाला 861: कलकत्ता से गुलाम कादिर बेग साहब, प्रेषित गुलाम कादिर बेग साहब, 5 रजब 1311 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: इमाम के साथ एक मुक़्तदी (अनुयायी) बराबर में खड़ा है। दूसरा व्यक्ति आता है; न तो पहला मुक़्तदी पीछे हटता है और न ही इमाम आगे बढ़ता है। तो क्या यह नया व्यक्ति नियत (संकल्प) करके उस मुक़्तदी को पीछे खींचे या बिना नियत किए? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: दोनों तरीके जायज़ हैं। 'फ़तह अल-क़दीर' से यह निष्कर्ष निकलता है कि नियत बांधकर खींचना बेहतर है, जबकि 'ख़ुलासा' में स्पष्ट किया गया है कि पहले खींचना और फिर नियत बांधना उचित है। बहरहाल, दोनों तरीके मान्य हैं। 'फ़तह' का पाठ इस प्रकार है:

"यदि एक व्यक्ति ने दूसरे का अनुसरण किया और तीसरा व्यक्ति आ गया, तो वह तकबीर के बाद मुक़्तदी को खींचे। यदि उसने तकबीर से पहले ही खींच लिया, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है।" (अगर एक आदमी ने दूसरे की पैरवी की कि तीसरा आ गया, तो वह मुक़्तदी को तकबीर के बाद खींचे, अगर उसने तकबीर से पहले ही खींच लिया तो भी कोई हर्ज नहीं। (त))

'ख़ुलासा' का मूल पाठ यह है:

"उचित है कि वह मस्जिद में या खुले मैदान में सफ (कतार) से पहले किसी को खींचे, फिर तकबीर कहे।" (बेहतर यही है कि वह किसी एक नमाज़ी को सफ से पहले खींच ले, चाहे मस्जिद हो या जंगल, फिर तकबीर कहे। (त))

मगर यहाँ यह बात बताना ज़रूरी है कि खींचना उसी को चाहिए जो विद्वान (ज़ी इल्म) हो, यानी इस मसले की नियत से वाक़िफ़ हो। अन्यथा न खींचे, क्योंकि हो सकता है कि वह अज्ञानता के कारण अपनी नमाज़ खराब कर ले। इस मसले में स्पष्ट शोध यह है कि नमाज़ में जिस तरह अल्लाह और अल्लाह के रसूल के सिवा किसी और से बात करना नमाज़ को तोड़ देता है, उसी तरह अल्लाह और रसूल (जल्ल जलालाहू व सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम) के सिवा किसी की आज्ञा मानना भी नमाज़ को ख़राब कर देता है। इसलिए यदि किसी व्यक्ति ने किसी नमाज़ी को पीछे खींचा या आगे बढ़ने को कहा और उसने उसकी आज्ञा मानकर पीछे हटा, तो उसकी नमाज़ जाती रही, चाहे आज्ञा

देने वाला नियत बांध चुका हो। और अगर उसने उसके हुक्म से काम न लिया बल्कि शरीयत के हुक्म के लिहाज़ से हरकत की, तो नमाज़ में कोई दोष नहीं है, भले ही कहने वाले ने नियत न बांधी हो। इसलिए बेहतर यह है कि उसके कहते ही तुरंत हरकत न करे बल्कि एक पल के लिए रुक जाए ताकि ज़ाहिर तौर पर गैर का हुक्म मानने की सूरत भी न रहे। चूँकि अंतर केवल नियत का है और इस ज़माने में अज्ञानता अधिक है, तो कोई आश्चर्य नहीं कि आम लोग इस अंतर से अनजान रहकर बिना वजह अपनी नमाज़ खराब कर लें। इसीलिए विद्वानों ने कहा: "अज्ञानी व्यक्ति को बिल्कुल न खींचे," और यहाँ विद्वान से तात्पर्य वह है जो इस मसले और नियत से अवगत हो। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

1. फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-इमामत, मुद्रित मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/309।
2. ख़ुलासत-उल-फ़तावा, जिंस आखिर मुत्तसिल बि-सुहबतुल इक्तिदा आदि, मुद्रित मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 1/157।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۸۶۱ : از کلکتہ غلام قادر بیگ صاحب مرسلہ غلام قادر بیگ صاحب ۵ رجب ۱۳۱۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام کے ساتھ ایک مقتدی برابر کھڑا ہے دوسرا اور آیا نہ وہ مقتدی اول پیچھے ہٹانہ امام آگے بڑھا تو یہ اس مقتدی کو نیت باندھ کر کھینچے یا بے نیت باندھے؟ بینوا توجروا

الجواب : دونوں صورتیں جائز ہیں ، فتح القدیر سے مستفاد کہ نیت باندھ کر کھینچنا اولی ہے ، اور خلاصہ میں تصریح فرمائی کہ پہلے کھینچ کر نیت باندھنی مناسب ہے ، بہر حال دونوں طریقے روا ہیں ، فتح کی عبارت یہ ہے :

لو اقتدی واحد بأخر فجاء ثالث یجذب المقتدی بعد التکبیر ولو جذبہ قبل التکبیر لا یضرہ ۱۔ (اگر ایک آدمی نے دوسرے کی اقتدا کی کہ تیسرا آ گیا تو وہ مقتدی کو تکبیر کے بعد کھینچے ، اگر اس نے تکبیر سے پہلے ہی کھینچ لیا تو بھی کوئی حرج نہیں ۔ (ت))

خلاصہ کا نص یہ ہے :

ینبغی ان یجذب احدا من الصف فی المسجد او فی الصحراء اولا ثم یکبر ۲۔ (مناسب یہی ہے کہ وہ کسی ایک نمازی کو صف سے پہلے کھینچ لے خواہ مسجد ہو یا صحرا پھر تکبیر کہے ۔ (ت))

مگر یہاں واجب التنبیہ یہ بات کہ کھینچنا اسی کو چاہئے جو ذی علم ہو یعنی اس مسئلہ کی نیت سے آگاہ ہو ورنہ نہ کھینچے کہ مبادا وہ بسبب ناواقفتی اپنی نماز فاسد کرلے ، تحقیق منقح اس مسئلہ میں یہ ہے کہ نماز میں جس طرح اللہ اور اللہ کے رسول کے سوا دوسرے سے کلام کرنا مفسد ہے یونہی اللہ و رسول کے سوا کسی کا کہنا ماننا (جل جلالہ و صلی اللہ تعالیٰ علیہ و سلم) پس اگر

ایک شخص نے کسی نمازی کو پیچھے کھینچا یا آگے بڑھنے کو کہا اور وہ اس کا حکم مان کر پیچھے ہٹا نماز جاتی رہی اگر چہ یہ حکم دینے والا نیت باندھ چکا ہو اور اگر اس کے حکم سے کام نہ رکھا بلکہ مسئلہ شرع کے لحاظ سے حرکت کی تو نماز میں کچھ خلل نہیں اگر چہ اس کہنے والے نے نیت نہ باندھی ہو اس لئے بہتر یہ ہے کہ اس کے کہتے ہی فورا حرکت نہ کرے بلکہ ایک ذرہ تامل کر لے تاکہ بظاہر غیر کے حکم ماننے کی صورت بھی نہ رہے جب فرق صرف نیت کا ہے اور زمانہ پر جہل غالب ، تو عجب نہیں کہ عوام اس فرق سے غافل ہو کر بلاوجہ اپنی نماز خراب کر لیں ، ولہذا علماء نے فرمایا : غیر ذی علم کو اصلاً نہ کھینچے اور یہاں ذی علم وہ جو اس مسئلہ اور نیت سے آگاہ ہو ، در مختار میں ہے :

۱ فتح القدیر باب الامامت مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱ / ۳۰۹ ۲ خلاصۃ الفتاوی جنس آخر متصل بصحبۃ الاقتداء الخ مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ، ۱ / ۱۵۷

Fatawa Razawiya, Volume Seven

[Box 1 - Arabic]: If he followed the command of another—as when he was told, 'Move forward,' and he moved forward—the prayer is invalidated. Rather, he should wait for a while and then move forward based on his own judgment. (Al-Qahistani, citing Al-Zahidi, summarized.) [Box 1 - Urdu Translation]: If the person praying follows someone else's command, for example, if told to move forward and they move forward, the prayer will become invalid. Instead, they should wait for a moment and then move forward based on their own decision. (Qahistani, referring to Zahidi, summarized (T))

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Box 2 - Arabic]: In al-Minah, after mentioning if another person pulls him back and he moves back, the more correct opinion is that his prayer is not invalidated. In al-Qunyah, it is said that for a solitary person praying, if told to move forward and he moves forward at that command, it is invalidated. The reason given in the Commentary of al-Quduri is that it is obeying someone other than the command of Allah Almighty. This is the end of the author's statement. Al-Shurunbulali mentioned that his obedience was only for the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), so it does not harm him. Al-Tahtawi said: If a distinction were made between whether he obeyed the command of the Lawgiver (Shari'), so it is not invalidated, and whether he obeyed the command of the person entering out of consideration for their feelings without looking at the command of the Lawgiver, then it would be invalidated, that would be good. This is a selection from Radd al-Muhtar. I say: This distinction, as you see, is very good; rather, it is the appropriate place for the words of the scholars, and through it, harmony between their statements is achieved. And success is from Allah, and by Allah is success.

[Box 2 - Urdu Translation]: In Al-Minh, it is stated after this that if someone else pulls him and he moves back, the correct view is that his prayer will not be invalidated. In Al-Qunyah, it says if a solitary (individual) person praying is told to move forward and he moves forward based on that command, the prayer becomes invalid. In the commentary of Quduri, the reason for this is stated to be that this is following the command of someone other than Allah. End of the author's words. Shurunbulali said this compliance was based on the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), therefore it is not harmful. Tahtawi said that if a distinction was made between performing it while considering it the command of the

Lawgiver, then the prayer would not be invalid, and performing it because of the command of the one who entered, out of consideration for their intention without looking towards the command of the Lawgiver, then it would be invalid, then this (explaining the distinction) would be better. This was the summary of the discussion in Radd al-Muhtar. I (the author) say: This distinction here is not only excellent but it is also the place for the scholars' words, and with it, reconciliation is created in their statements. And through Allah is success (T).

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer, etc., printed at Matba' Mujtabai, Delhi, 1/89. 2. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed at Mustafa al-Babi, Egypt, 1/422.

फ़तावा रज़विया, सातवाँ खंड

[बॉक्स 1 - अरबी]: यदि उसने किसी दूसरे की आज्ञा का पालन किया—जैसे उससे कहा गया, 'आगे बढ़ो,' और वह आगे बढ़ गया—तो नमाज़ अमान्य हो गई। बल्कि उसे कुछ देर रुकना चाहिए और फिर अपने विवेक से आगे बढ़ना चाहिए। (अल-कहिस्तानी, अल-ज़ाहिदी के हवाले से, संक्षेप में।)
[बॉक्स 1 - उर्दू अनुवाद]: यदि नमाज़ी किसी और की आज्ञा का पालन करता है, उदाहरण के लिए यदि उसे 'आगे बढ़ो' कहा गया और वह आगे बढ़ गया, तो नमाज़ टूट जाएगी। इसके बजाय, उसे एक पल के लिए रुकना चाहिए और फिर अपने निर्णय के आधार पर आगे बढ़ना चाहिए। (कहिस्तानी, ज़ाहिदी के हवाले से, संक्षिप्त (T))।

रद्द अल-मुह्तार में उल्लेख है:

[बॉक्स 2 - अरबी]: अल-मिनाह में, यह उल्लेख करने के बाद कि यदि कोई अन्य व्यक्ति उसे खींचता है और वह पीछे हट जाता है, तो अधिक सही मत यह है कि उसकी नमाज़ अमान्य नहीं होती है। अल-कुनियाह में कहा गया है कि यदि अकेले नमाज़ पढ़ने वाले को आगे बढ़ने के लिए कहा जाए और वह उस आज्ञा से आगे बढ़ जाए, तो उसकी नमाज़ अमान्य हो जाती है। अल-कुदूरी की व्याख्या में इसका कारण यह बताया गया है कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञा के अलावा किसी और की आज्ञा मानना है। यह लेखक के कथन का अंत है। अल-शुरुनबुलाली ने उल्लेख किया कि उनका आज्ञापालन केवल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की आज्ञा के लिए था, इसलिए यह उन्हें नुकसान नहीं पहुँचाता है। अल-तहतावी ने कहा: यदि इस बीच यह अंतर किया जाए कि क्या उसने शारेअ (विधिदाता) की आज्ञा का पालन किया, तो यह अमान्य नहीं होगी, और क्या उसने प्रवेश करने वाले व्यक्ति की आज्ञा का पालन उनके मन की रखने के लिए शारेअ की आज्ञा पर विचार किए बिना किया, तो यह अमान्य हो जाएगी, तो यह (विस्तार) अच्छा होता। यह रद्द अल-मुह्तार से संकलित है। मैं कहता हूँ: यह विस्तार, जैसा कि आप देख सकते हैं, काफी उत्कृष्ट है; वास्तव में, यह विद्वानों के शब्दों का उचित संदर्भ है, और इसके माध्यम से उनके बयानों के बीच सामंजस्य स्थापित होता है। और सफलता अल्लाह से है, और अल्लाह से ही सफलता है।

[बॉक्स 2 - उर्दू अनुवाद]: अल-मिन्हा में इसके बाद कहा गया है कि यदि किसी और ने उसे खींचा और वह पीछे हट गया, तो सही मत यह है कि उसकी नमाज़ अमान्य नहीं होगी। अल-कुनियाह में कहा गया है कि यदि अकेले नमाज़ पढ़ने वाले को आगे बढ़ने के लिए कहा जाए और वह उस आज्ञा

के आधार पर आगे बढ़ जाए, तो नमाज़ अमान्य हो जाती है। कुदूरी की व्याख्या में, इसका कारण यह बताया गया है कि यह अल्लाह के अलावा किसी और की आज्ञा का पालन करना है। लेखक के शब्दों का अंत। शुरुनबुलाली ने कहा कि यह अनुपालन अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की आज्ञा पर आधारित था, इसलिए यह हानिकारक नहीं है। तहतावी ने कहा कि यदि शारेअ की आज्ञा मानकर इसे करने और प्रवेश करने वाले की आज्ञा के कारण शारेअ की आज्ञा की ओर देखे बिना उनके इरादे का सम्मान करने के लिए इसे करने के बीच अंतर किया जाता, तो नमाज़ अमान्य नहीं होती, तो यह (विस्तार समझाना) बेहतर होता। यह रद्द अल-मुह्तार में चर्चा का सारांश था। मैं (लेखक) कहता हूँ: यह विस्तार यहाँ न केवल उत्कृष्ट है बल्कि यह विद्वानों के शब्दों के लिए भी सही स्थान है, और इसके साथ उनके कथनों में सामंजस्य स्थापित होता है। और अल्लाह के माध्यम से सफलता है (T)।

पादलेख (Footnotes): 1. दुर्र अल-मुह्तार, नमाज़ को अमान्य करने वाले अध्याय, आदि, मुतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/89। 2. रद्द अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/422।

पृष्ठ 62/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

لو امتثل امر غیرہ فقیل لہ تقدم فتقدم فسدت بل یمکث ساعۃ ثم یتقدم برایہ قہستانی معزیا للزاہدی مخلصا۔ اگر نمازی کسی غیر کا حکم بجا لایا مثلاً اسے کہا گیا آگے ہو جا وہ آگے ہو گیا تو نماز فاسد ہو جائے گی بلکہ وہ ایک گھڑی ٹھہرے اور پھر اپنی رائے سے آگے بڑھے قہستانی بحوالہ زاہدی ملخصاً(ت)

رد المحتار میں ہے:

فی المنح بعد ان ذکر لو جذبہ اخر فتاخر الاصح لاتفسد صلاتہ وفی القنیۃ قیل لمصل منفرد تقدم فتقدم بامرہ فسدت وعللہ فی شرح القدوری بأنہ امتثال لغیر امر اللہ تعالٰی ہ کلام المصنف وذکر الشرنبلالی ان امتثالہ انما ھو لامر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فلایضراہ قال ط لو قیل بالتفصیل بین کونہ امتثل امر الشارع فلا تفسد و بین کونہ امتثل امر الداخل مراعاۃ لخاطرہ من غیر نظر لامر الشارع فتفسد لکان حسنا ہ ما فی رد المحتار ملتقطاً اقول: وھذا التفصیل کما تری من الحسن بمکان بل ھو المحل لکلمات العلماء وبہ یحصل التوفیق وباللہ التوفیق۔

منح میں اس کے بعد ہے کہ اگر اس کو کسی دوسرے نے کھینچا اور وہ پیچھے ہو گیا تو اصح مذہب یہ ہے کہ اس کی نماز فاسد نہ ہوگی، اور قنیہ میں ہے منفرد (تنہا) نمازی کو کہا گیا آگے ہو اور وہ اس کے حکم کی بنا پر آگے ہوا تو نماز فاسد ہوگئی۔ شرح قدوری میں اس کی علت یہ بیان کی گئی ہے کہ یہ غیر اللہ کا حکم بجا لانا ہے اھ کلام مصنف ختم ہوا۔ شرنبلالی نے فرمایا یہ بجا آوری رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے حکم کی بنا پر تھی لہٰذا نقصان دہ نہیں اھ طحطاوی نے فرمایا کہ اگر تفصیل بیان کی جائے درمیان اس کے کہ اگر شارع کا امر سمجھتے ہوئے بجا

لایا تو نماز فاسد نہ ہوگی اور درمیان اس کے کہ اگر داخل ہونے والے کے امر کی وجہ سے اس کے ارادے کی رعایت کرتے ہوئے بجا لایا امر شارع کی طرف نظر کئے بغیر، تو نماز فاسد ہوگی، تو یہ (تفصیل بیان کرنا) بہتر ہوتا اھ یہ ردالمحتار کی گفتگو کا خلاصہ تھا، اقول: (میں کہتا ہوں) یہ تفصیل اس جگہ احسن ہی نہیں بلکہ کلمات علماء کا محل بھی ہے اور اس کے ساتھ ان کے کلام میں تطبیق بھی پیدا ہو جاتی ہے وباللہ التوفیق(ت)

1 در مختار باب ما یفسد الصلوۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۹ 2 رد المحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۴۲۲

Fatawa Rizwia, Volume Seven

In Durr al-Mukhtar: [Arabic]: He should pull someone [back to form a row], but they said that in our time, it is better to leave it. — Someone should be pulled, but the scholars of our time have said that not pulling is better. (Summarized) (T)

In Khaza'in al-Asrar: [Arabic]: This matter should be delegated to the discretion of the person tested; if he sees a scholar, he should pull him. — This matter should be left to the person experiencing the situation; if he feels that this person knows the religious ruling, then he should pull him. (T)

In Radd al-Muhtar: [Arabic]: This is a good harmonization chosen by Ibn Wahban in the commentary of his Manzumah. — This is an excellent harmonization; Ibn Wahban has adopted it in his commentary on the Manzumah. (T)

As for the situation where neither the follower moves back nor the Imam moves forward, and the person is not knowledgeable enough to pull someone, or for example, if the Imam is in the final sitting (Qa'dah Akhira) where there is no place for these actions; in such a case, what should the newcomer do? If there is only one follower with the Imam, the newcomer should join on his [the Imam's] left side, as having two followers level with the Imam is only contrary to what is preferable (Khilaf-e-Awla).

[Arabic quote from Shami]: The apparent [view] is that this applies when they are not in the final sitting, otherwise (i.e., if in the final sitting) the third person should follow from the left of the Imam, moving neither forward nor backward. — Imam Shafi'i said: The apparent view is that this applies when they are not in the final sitting, otherwise (i.e., if in the final sitting) the third person should follow on the Imam's left side, neither forward nor backward. (T)

And if there are already two [followers], then he should join from behind, because for three followers to be level with the Imam is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi).

In Al-Durr: [Arabic]: If he stands between two, it is slightly disliked (Makruh Tanzihi), and if between more than two, it is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). — In Durr it is mentioned: If the Imam stands between two, it is Makruh Tanzihi, and if between more than two, it is Makruh Tahrimi. (T)

---

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer etc., Matba' Mujtabai, Delhi, 1/92

2. Radd al-Muhtar, citing Khaza'in al-Asrar, Chapter on what invalidates prayer etc., Mustafa al-Babi Egypt, 1/478
3. Radd al-Muhtar, citing Khaza'in al-Asrar, Chapter on what invalidates prayer etc., Mustafa al-Babi Egypt, 1/478
4. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamat, Mustafa al-Babi Egypt, 1/420
5. Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamat, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/83

फ़तावा रज़विया, सातवाँ खंड

दुर्रे मुख़्तार में है: [अरबी]: किसी को [पंक्ति बनाने के लिए] खींच ले, लेकिन उन्होंने कहा कि हमारे ज़माने में इसे छोड़ देना ही बेहतर है। — किसी को खींच ले, मगर हमारे ज़माने के उलेमा ने फ़रमाया कि न खींचना ही बेहतर है। (त)

ख़ज़ाइनुल असरार में है: [अरबी]: इस मामले को संबंधित व्यक्ति के विवेक पर छोड़ देना चाहिए; यदि वह किसी विद्वान को देखता है, तो उसे खींच ले। — इस मामले को उस व्यक्ति पर छोड़ दिया जाए जो इस स्थिति में हो; यदि वह महसूस करता है कि यह आदमी मसला जानता है, तो उसे खींच ले। (त)

रद्दुल मुख़्तार में है: [अरबी]: यह एक अच्छा सामंजस्य है जिसे इब्ने वहबान ने अपनी मंज़ूमा की व्याख्या में चुना है। — यह बहुत अच्छी ततबीक़ (समन्वय) है, इसे इब्ने वहबान ने अपनी शरह मंज़ूमा में अपनाया है। (त)

रहा यह कि जब न मुक्तदी पीछे हटे, न इमाम आगे बढ़े, और न ही वह इतना जानकार हो कि किसी को खींच सके या मिसाल के तौर पर इमाम आख़िरी बैठक (क़ादा अख़ीरा) में हो जहाँ इन बातों की जगह नहीं है; तो ऐसी स्थिति में आने वाले को क्या करना चाहिए? यदि इमाम के साथ केवल एक मुक्तदी हो, तो वह उसके बाईं ओर शामिल हो जाए क्योंकि इमाम के बराबर दो मुक्तदियों का होना केवल 'ख़िलाफ़-ए-औला' है।

[शामी का अरबी उद्धरण]: ज़ाहिर यह है कि यह तब है जब वे आख़िरी बैठक में न हों, अन्यथा (यानी यदि आख़िरी बैठक में हों) तो तीसरा व्यक्ति इमाम के बाईं ओर से पैरवी (इक़्तदा) करे, न आगे बढ़े और न पीछे। — इमाम शाफ़ई ने फ़रमाया: ज़ाहिर यह है कि यह उस समय है जब वह क़ादा अख़ीरा में न हो, वरना (यानी अगर क़ादा अख़ीरा में हो) तो तीसरा व्यक्ति इमाम के बाईं ओर इक़्तदा करे, न आगे हो और न पीछे। (त)

और अगर पहले से दो मुक्तदी हैं, तो वह पीछे शामिल हो जाए, क्योंकि इमाम के बराबर तीन मुक्तदियों का होना मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से नापसंद) है।

दुर्रे मुख़्तार में है: [अरबी]: यदि इमाम दो के बीच खड़ा हो तो यह मकरूह-ए-तन्ज़ीही है, और यदि दो से अधिक के बीच हो तो मकरूह-ए-तहरीमी है। — दुर्र में है: अगर दो के बीच इमाम खड़ा हो तो यह मकरूह-ए-तन्ज़ीही है, और अगर दो से अधिक के बीच हो तो यह मकरूह-ए-तहरीमी है। (त)

---

1. दुर्रे मुख़्तार, बाब मा युफ़सिदुस सलात आदि, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/92
2. रद्दुल मुख़्तार, ब-हवाला ख़ज़ाइनुल असरार, बाब मा युफ़सिदुस सलात आदि, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/478
3. रद्दुल मुख़्तार, ब-हवाला ख़ज़ुائनल असरार, बाब मा युफ़सिदुस सलात आदि, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/478
4. रद्दुल मुख़्तार, बाबुल इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/420
5. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल इमामत, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/83

पृष्ठ 63 (कुल 721 में से)

در مختار میں ہے: یجذب احدًا لکن قالوا في زماننا ترکه اولی کسی کو کھینچ لے، مگر ہمارے زمانے کے علماء نے فرمایا نہ کھینچنا ہی بہتر ہے ملخصاً (ت)

خزائن الاسرار میں ہے: ینبغی التفویض الی رأی المبتلی فان رأی عالماً جذبہ اس معاملہ کو مبتلا ہونے والے شخص پر چھوڑ دیا جائے اگر وہ محسوس کرتا ہے کہ یہ آدمی مسئلہ جانتا ہے تو اسے کھینچ لے (ت)

ردالمحتار میں ہے: ھو توفیق حسن اختارہ ابن وہبان فی شرح منظومتہ یہ بہت اچھی تطبیق ہے اسے ابن وہبان نے اپنی شرح منظومہ میں اختیار کیا ہے۔ (ت)

رہا یہ کہ جب نہ مقتدی ہٹے نہ امام بڑھے نہ وہ ذی علم ہو کہ یہ کھینچ سکے یا مثلاً امام قعدہ اخیرہ میں ہو جہاں ان باتوں کا محل ہی نہیں تو ایسی صورت میں اس آنے والے کو کیا کرنا چاہئے، اگر امام کے ساتھ ایک ہی مقتدی ہو اس کے بائیں ہاتھ پر یہ مل جائے کہ امام کے برابر دو مقتدیوں کا ہونا صرف خلاف اولٰی ہے۔

قال الشامي الظاھران ھذا اذا لم یکن في القعدة الاخیرة والا اقتدی الثالث عن یسار الامام ولا تقدم ولا تأخر امام شافعی نے فرمایا ظاہر یہ ہے کہ یہ اس وقت ہے جب وہ قعدہ اخیرہ میں نہ ہو ورنہ (یعنی اگر قعدہ اخیرہ میں ہو) تو تیسرا شخص امام کے بائیں جانب اقتداء کرے، نہ آگے ہو اور نہ پیچھے (ت)

اور اگر پہلے سے دو ہیں تو یہ پیچھے شامل ہو جائے کہ امام کے برابر تین مقتدیوں کا ہونا مکروہ تحریمی ہے۔

فی الدر لو توسط اثنین کرہ تنزیہاً وتحریماً لو اکثر در میں ہے اگر دو کے درمیان امام کھڑا ہو تو یہ مکروہ تنزیہی ہے اور اگر دو سے زیادہ کے درمیان ہو تو یہ مکروہ تحریمی ہے۔ (ت)

---

1. در مختار ، باب مایفسد الصلوٰۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۲
2. ردالمحتار ، بحوالہ خزائن الاسرار باب مایفسد الصلوٰۃ الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۷۸
3. ردالمحتار ، بحوالہ خزائن الاسرار باب مایفسد الصلوٰۃ الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۷۸
4. ردالمحتار ، باب الامامۃ، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۲۰
5. در مختار ، باب الامامۃ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ، ۱/ ۸۳

Fatawa Razawiya Volume VII

It is stated in Maraqi al-Falah:

[Arabic Column Text]: Pull [towards yourself] someone who is knowledgeable of the ruling so that he is not troubled by it, or stand alone. [End of Quote]. I (the author) say: He guided towards standing alone to protect another's prayer from potential invalidation; so how about when it involves protecting one's own prayer and others' prayer together from a certain defect that necessitates repeating the prayer? And Allah Almighty knows best.

[Urdu Column Text]: Pull a worshiper who is aware of the ruling of the issue so that he does not feel distressed, and if the leader (Imam) is not knowledgeable, then he should stand alone. [End of Quote]. I (the author) say: when standing alone is better so that another person's prayer can be saved from potential invalidation, then why would standing alone not be even better when it saves both one's own prayer and the other's from such a certain defect that causes it to necessitate repetition? And Allah Almighty knows best. (T)

---

[1] Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, Section on explaining who is more worthy of Imamate, published by Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 168.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

मराक़ी उल-फ़लाह में है:

[अरबी कॉलम का टेक्स्ट]: मसले के जानकार को (अपनी तरफ) खींच ले ताकि वह इससे परेशान न हो, या अकेला खड़ा रहे। [इबारत समाप्त]। मैंने कहा: तो उन्होंने संभावित बिगाड़ से दूसरों की नमाज़ बचाने के लिए अकेले खड़े होने का निर्देश दिया, तो फिर क्या कहना जब इसमें अपनी और दूसरों दोनों की नमाज़ को निश्चित खराबी से बचाने की बात हो जिससे नमाज़ दोबारा पढ़ना ज़रूरी हो जाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

[उर्दू कॉलम का टेक्स्ट]: मसले के हुक्म से आगाह नमाज़ी को खींच ले ताकि उसे परेशानी न हो और अगर इमाम साहब ज्ञानी नहीं हैं तो तन्हा ही खड़ा हो जाए। [इबारत समाप्त]। 'क़ुलत' (मैं कहता हूँ) जब उसका तन्हा खड़ा होना इसलिए बेहतर है ताकि संभावित बिगाड़ से दूसरे की नमाज़ बचाई जा सके, तो उस वक़्त तन्हा खड़ा होना क्यों न बेहतर होगा जब अपनी और दूसरे दोनों की नमाज़ ऐसे यकीनी ख़लल (खराबी) से बचाई जा रही हो जो एआदा (नमाज़ दोहराना) का मोजिब (कारण) हो। वल्लाहु तआला आलम (त)।

---

[1] मराक़ी उल-फ़लाह मआ हाशियह अत-तहतावी, फ़स्ल फ़ी बयान अहक़्क़ बिल-इमामह, प्रकाशित नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब कराची, पेज 168.

पेज 64 of 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

مراقی الفلاح میں ہے

[عربی عبارت]: جذب عالماً بالحکم لایتاذی بہ والاقامہ وحدہ ۱ھ قلت فارشد الی القیام وحدہ صونا لصلوۃ غیرہ عن الفساد المحتمل فکیف اذا کان فیہ صون صلاۃ نفسہ وغیرہ جمعیاً عن الخلل المتیقن الموجب للاعادۃ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

[اردو عبارت]: حکم مسئلہ سے آگاہ نمازی کو کھینچ لے تاکہ اسے پریشانی نہ ہو اور اگر امام صاحب علم نہیں تو تنہا ہی کھڑا ہو جائے اھ قلت (میں کہتا ہوں) جب اس کا تنہا کھڑا ہونا اس لئے بہتر ہے تاکہ فسادِ محتمل سے دوسرے کی نماز بچائی جاسکے تو اس وقت تنہا کھڑا ہونا کیوں نہ بہتر ہوگا جب اپنی اور دوسرے دونوں کی نماز ایسے خلل یقینی سے بچائی جا رہی ہو جو اعادہ کا موجب ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

---

[1] مراقی الفلاح مع حاشیہ الطحطاوی فصل فی بیان احق بالامامۃ مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۶۸

Volume Seven Fatawa Rizvia

AL-QILADAT AL-MURASS'AH FI NAHRI AL-AJWIBATI AL-ARBA'AH 1312 AH (A necklace strung in response to four answers) (A strong rebuttal of four "fatwas" of Maulvi Ashraf Ali Thanwi)

Issue 862: From Kanpur Bazaar Maida, shop of Nur Bakhsh and Muhammad Salim, sent by Maulvi Muhammad Shafi-ud-Din Sahib Naginvi, student of Maulvi Ahmad Hasan Sahib Kanpuri, 16 Safar 1312 AH.

To the assembly of rational and traditional excellences, Mr. Ahmad Raza Khan Sahib, may his graces endure, Peace be upon you. A request for a fatwa (istifta) is sent to your noble service. The first answer was written by Maulvi Ashraf Ali Thanwi, and the second answer was written by Maulvi Qasim Ali Muradabadi. Since there is a contradiction between the two answers, it has been sent to your noble service. Whichever answer is correct, please adorn it with your seal and signature. If both answers are contrary to research, please write a separate answer with references to books. "What is your answer, O Ulema, may Allah Almighty have mercy on you!" (O Ulema, may Allah Almighty have mercy on you! What is your answer in this regard? -Translator) In these matters:

(1) A person is disabled in one leg; since it is difficult for him to come back to the mosque at night, he performs his Isha prayer in the mosque before the Adhan and the regular congregation, along with another person after saying the Iqamah. Will the mentioned person get the reward for the congregation or not? And will there be any dislike (karahah) in the congregation that takes place after the Adhan? (2) The person who prays with the aforementioned person misses the subsequent regular congregation because of missing Tahajjud (night prayer). Is this permissible or not? (3) A person always takes a midday nap (Qaylulah) in such a way that his primary Zuhr congregation is missed, and his excuse is the fear of missing Tahajjud. Is this permissible or not?

भाग सात फ़तावा रज़विया

अल-क़िलादतुल मुरस्सा फ़ी नहरील अजविबतुल अरबाअह १३१२ हिजरी (चार जवाबों के मुक़ाबले में पिरोया हुआ हार) (मौल्वी अशरफ़ अली थानवी के चार 'फ़तवों' का रद्द-ए-बलीग़)

मसला ८६२: कानपुर बाज़ार मैदा, दुकान नूर बख्श व मुहम्मद सलीम से, प्रेषक मौल्वी मुहम्मद शफ़ीउद्दीन साहब नगीनवी, शिष्य मौल्वी अहमद हसन साहब कानपुरी, १६ सफ़र १३१२ हिजरी।

बुद्धि और परंपरा के पूर्णता के संगम, जनाब अहमद रज़ा खां साहब, ईश्वर आपकी कृपा बनाए रखे, सलाम अलैकुम। एक इस्तफ़्ता (फ़तवे का अनुरोध) आपकी महान सेवा में भेजा जा रहा है। पहला जवाब मौल्वी अशरफ़ अली थानवी ने लिखा था, दूसरा जवाब मौल्वी क़ासिम अली मुरादाबादी ने लिखा है। चूंकि दोनों जवाबों में विरोध है, इसलिए आपकी सेवा में भेजा गया है। जो जवाब सही हो, उसे अपनी मुहर और हस्ताक्षर से सुशोभित करें। यदि दोनों जवाब शोध के विपरीत हैं, तो आप पुस्तकों के संदर्भ के साथ अलग से जवाब लिखें। "हे विद्वानों, आप पर अल्लाह की दया हो, आपका इस बारे में क्या जवाब है?" (हे उलेमा, अल्लाह आप पर रहम करे! इस संबंध में आपका क्या जवाब है? -अनुवादक) इन मसलों में कि:

(१) एक व्यक्ति एक पैर से विकलांग है; चूंकि उसे रात में दोबारा मस्जिद आने में परेशानी होती है, इसलिए वह व्यक्ति मस्जिद में अज़ान और जमात (सामूहिक नमाज़) से पहले एक अन्य व्यक्ति के साथ इक़ामत कहकर ईशा की नमाज़ पढ़ लेता है। तो क्या उक्त व्यक्ति को जमात का सवाब (पुण्य) मिलेगा या नहीं? और जो जमात अज़ान के बाद होगी, उसमें कोई कराहत (नापसंदगी) होगी या नहीं? (२) उक्त व्यक्ति के साथ जो व्यक्ति नमाज़ पढ़ता है, वह बाद वाली जमात को तहज्जुद के छूट जाने के डर से छोड़ देता है, क्या यह जायज़ है या नहीं? (३) एक व्यक्ति हमेशा क़ैलूला (दोपहर की नींद) इस तरह करता है कि उसकी ज़ुहर की पहली जमात छूट जाती है और उसका बहाना तहज्जुद छूटने का डर है, क्या यह जायज़ है या नहीं?

पृष्ठ ६६ का ७२१

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

القِلَادَۃُ الْمُرَصَّعَۃُ فِیْ نَحْرِ الْأَجْوِبَۃِ الْأَرْبَعَۃِ ۱۳۱۲ھ (چار جوابوں کے مقابلہ میں پرویا ہوا ہار)

(مولوی اشرف علی تھانوی کے چار "فتوں کا ردِ بلیغ)

مسئلہ ۸۶۲: از کان پور بازار میدہ دکان نور بخش و محمد سلیم مرسلہ مولوی محمد شفیع الدین صاحب نگینوی تلمیذ مولوی احمد حسن صاحب کانپوری ۱۶ صفر ۱۳۱۲ھ

بخدمتِ مجمعِ کمالاتِ عقلیہ و نقلیہ جناب احمد رضا خاں صاحب دامت افضالہم السلام علیکم، ایک استفتائ خدمت شریف میں ارسال ہے پہلا جواب مولوی اشرف علی تھانوی نے لکھا تھا دوسرا جواب مولوی قاسم علی مراد آبادی نے لکھا ہے چونکہ دونوں جوابوں میں تخالف ہے لہذا ارسالِ خدمتِ شریف میں کیا گیا ہے جو جواب صحیح ہو اس کو مہر و دستخط سے مزین فرمائیں، اگر دونوں جواب خلافِ تحقیق ہیں تو جناب علیحدہ جواب مع حوالہ کتب تحریر فرمائیں ما جوابکم ایھا العلماء رحمکم اللہ تعالیٰ (اے علماء رحمکم اللہ تعالیٰ! تمہارا جواب اس سلسلہ میں کیا ہے؟ -ت) ان مسئلوں میں کہ:

(۱) ایک شخص اپنے ایک پیر سے معذور ہے چونکہ اس کو شب کو دوبارہ مسجد میں آنے سے تکلیف ہوتی ہے تو وہ شخص مسجد میں قبل اذان و جماعت کے اپنی نمازِ عشاء ہمراہ ایک شخص کے اقامت کہہ کر پڑھ لیتا ہے پس شخص مذکور کو جماعت کا ثواب ہوگا یا نہ۔ اور جو جماعت مع اذان کے بعد کو ہوگی اس میں کچھ کراہت ہوگی یا نہ؟ (۲) ہمراہ شخص مذکور کے جو نماز پڑھتا ہے تو بعد والی جماعت بسببِ فوت ہونے تہجد کے ترک کرتا ہے جائز ہے یا نہ؟ (۳) ایک شخص

ہمیشہ قیلولہ اس طرح کرتا ہے کہ اس کی ظہر کی جماعت اولیٰ ترک ہو جاتی ہے اور عذر اس کا خوفِ فوتِ تہجد ہے جائز ہے یا نہ؟

Fatawa Rizvia, Volume Seven

(4) A few people are faced with a necessity. Can those few people offer their prayer in congregation in the mosque before the call to prayer (Adhan) and the public congregation? Clarify and you shall be rewarded.

Answer from Kanpur: Answer to question 1: They will get the reward for the congregation itself, but will be deprived of the excellence of the first congregation (Jama'at-e-Ula). The first congregation will be the one held with Adhan and Iqamah after it, and there is no dislike (Karaha) in this. Answer to question 2: The fear of missing Tahajjud is not an excuse for leaving the first congregation. Answer to question 3: This excuse for leaving the congregation cannot be manifest. Answer to question 4: In case of severe necessity, leaving the first congregation is permissible. And Allah Almighty knows best. Written by Muhammad Ashraf Ali, may he be forgiven. Ashraf 1300 Ali from the group of Awliya.

Answer from Moradabad: Answer to question 1: It is that for the person mentioned in the question to perform the prayer in congregation is Makruh Tahrimi (severely disliked). There will be no reward for the congregation at all because, firstly, he is excused and the congregation is waived for him; rather, without the congregation, there is hope of attaining reward due to the excuse.

As stated in al-Hindiyyah: "The congregation is waived due to excuses, to the extent that it is not obligatory for the sick, the bedridden, the chronically ill, those whose hands and feet are amputated from opposite sides, the paralyzed who cannot walk, the extremely old and feeble person, or someone who is an attendant for a sick person, or fears the loss of his property. Summary ends."

As it is in [Fatawa] Hindiyyah, the congregation is waived due to excuse, even for the sick, those who move while sitting, the crippled, those whose hands and feet are cut off from opposite sides, a stroke victim who does not have the strength to walk, an extremely weak old man, or a person who is a guardian of a sick person or fears the loss of his property - for all the mentioned individuals, the congregation is not obligatory. (Summary ends - T)

And despite this (and with this - T), for this person to perform the congregation without Adhan and Iqamah, especially with a person who is not legally excused, is a cause for Makruh Tahrimi. As it is in Fatawa Alamgiri:

1. Fatawa Hindiyyah, The First Chapter on Congregation, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/83. Page 67 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

(४) कुछ व्यक्तियों को कोई आवश्यकता पेश आई है। क्या वे कुछ व्यक्ति अज़ान और जमाअत (सार्वजनिक सभा) से पहले अपनी नमाज़ जमाअत के साथ मस्जिद में पढ़ सकते हैं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

कानपुर का उत्तर: पहले प्रश्न का उत्तर: जमाअत का मूल सवाब (पुण्य) तो मिलेगा, लेकिन वे 'जमाअत-ए-ऊला' (पहली मुख्य जमाअत) की श्रेष्ठता से वंचित रहेंगे। पहली जमाअत वही होगी जो उसके बाद अज़ान और इक़ामत के साथ होगी, और इसमें कोई कराहत (नापसंदगी) नहीं है। दूसरे प्रश्न का उत्तर: तहज्जुद छूटने का डर पहली जमाअत छोड़ने का कोई बहाना नहीं है। तीसरे प्रश्न का उत्तर: जमाअत छोड़ने का यह बहाना स्पष्ट नहीं हो सकता। चौथे प्रश्न का उत्तर: अत्यधिक आवश्यकता की स्थिति में पहली जमाअत छोड़ना जायज़ है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। मुहम्मद अशरफ अली द्वारा लिखित, अल्लाह उन्हें माफ़ करे। अशरफ १३०० अली, औलिया के समूह से।

मुरादाबाद का उत्तर: पहले प्रश्न का उत्तर: यह है कि प्रश्न में वर्णित व्यक्ति के लिए जमाअत करना मकरूह तहरीमी (सख्त नापसंद) है। जमाअत का सवाब बिल्कुल नहीं होगा क्योंकि पहली बात तो यह है कि वह मजबूर (excused) है तो उस पर से जमाअत साकित (माफ) है, बल्कि बिना जमाअत के ही मजबूरी के कारण सवाब मिलने की उम्मीद है।

जैसा कि [फ़तावा] हिन्दिया में है: "बहाने (excuses) की वजह से जमाअत साकित हो जाती है, यहाँ तक कि वह बीमार, अपाहिज, पुराने बीमार, जिनके हाथ-पाँव विपरीत दिशाओं से कटे हों, ऐसे लकवाग्रस्त व्यक्ति जो चलने की शक्ति नहीं रखता, अत्यंत वृद्ध और कमज़ोर व्यक्ति, या वह व्यक्ति जो किसी बीमार का रखवाला हो या उसे अपने माल के खोने का डर हो, पर अनिवार्य नहीं है। सारांश समाप्त।"

जैसा कि हिन्दिया में है, बहाने के कारण जमाअत साकित हो जाती है, यहाँ तक कि बीमार, बैठकर चलने वाले, लूले और जिसके हाथ-पाँव विपरीत दिशा से कटे हों, ऐसा लकवाग्रस्त जो चलने की ताकत न रखता हो, अत्यंत लाचार बूढ़ा या वह व्यक्ति जो किसी बीमार का निगहबान हो या उसे अपने माल के नुकसान का खतरा हो—उक्त सभी व्यक्तियों पर जमाअत वाजिब (अनिवार्य) नहीं है। (सारांश समाप्त - त)

और इसके बावजूद (त), इस व्यक्ति का बिना अज़ान और इक़ामत के जमाअत करना, विशेष रूप से ऐसे व्यक्ति के साथ जो शरीयत के अनुसार मजबूर नहीं है, मकरूह तहरीमी का कारण है। जैसा कि फ़तावा आलमगिरी में है:

1. फ़तावा हिन्दिया, जमाअत पर पहला अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा प्रकाशित १/८३। पृष्ठ ७२१ का ६७

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

(۴) چند شخصوں کو کوئی ضرورت درپیش ہے وہ چند شخص قبل اذان و جماعت اپنی نماز جماعت سے مسجد میں پڑھیں جائز ہے یا نہ؟ بینوا توجروا

جواب کان پور: جواب سوال اول: نفس جماعت کا ثواب ملے گا مگر جماعت اولیٰ کی فضیلت سے محروم رہے گا، جماعت اولیٰ وہی ہوگی جو اذان و اقامت سے اس کے بعد ہوگی اور اس میں کچھ کراہت نہیں ہے۔ جواب سوال دوم: خوف فوت تہجد ترک جماعت اولیٰ میں عذر نہیں ہے۔ جواب سوال سوم: یہ عذر ترک جماعت ظاہر نہیں ہو سکتا۔ جواب سوال چہارم: ضرورت شدیدہ میں ترک جماعت اولیٰ جائز ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم کتبہ محمد اشرف علی عفی عنہ اشرف ۱۳۰۰ علی از گروہ اولیا

جواب مراد آباد: جواب سوال اول: کایہ ہے کہ شخص مندرجہ سوال کا جماعت کرنا مکروہ تحریمہ ہے ثواب جماعت اصلاً نہ ہوگا اس لئے کہ اولاً تو معذور ہے جماعت ساقط ہے بلکہ بلا جماعت امید حصول ثواب بوجہ معذوری کے ہے۔

كما في الهندية وتسقط الجماعة بالاعذار حتى لا تجب على المريض والمقعد والزمن ومقطوع اليد والرجل من خلاف والمفلوج الذى لا يستطيع المشى والشيخ الكبير العاجز او كان قيما لمريض او يخاف ضياع ماله انتهى ملخصا۔

جیسا کہ ہندیہ میں ہے عذر کی وجہ سے جماعت ساقط ہو جاتی ہے حتی کہ مریض، بیٹھ کر چلنے والے، لولے اور جس کے ہاتھ پاؤں مخالف سمت کٹے ہوئے ہوں، ایسا فالج زدہ جو چلنے کی طاقت

نہ رکھتا ہو، نہایت ہی عاجز بوڑھا یا وہ شخص کسی بیمار کا نگہبان ہو یا اسے اپنے مال کے ضیاع کا خطرہ ہو مذکور سب افراد پر جماعت واجب نہیں ہے انتہی ملخصاً(ت)

ومع ھذا (اور اس کے باوجود-ت) اس شخص کا بغیر اذان و اقامت کے جماعت کرنا علی الخصوص ایسے شخص کے ساتھ کہ وہ شرعاً معذور نہیں ہے موجب کراہت تحریمہ کا ہے۔ چنانچہ فتاوٰی عالمگیری میں

1 فتاوٰی ہندیہ الفصل الاول فی الجماعۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۸۳ Page 67 of 721

Fatawa Ridawiyya Volume 7

It is written:

(Arabic) And it is disliked to perform the obligatory prayer in congregation in the mosque without the call to prayer (Adhan) and the commencement call (Iqamah). (1)	**(Urdu) To perform the obligatory prayer in congregation in the mosque without Adhan and Iqamah is Makruh (disliked). (T)**

And it is also in it (meaning the same source. T):

(Arabic) The Adhan is a Sunnah for performing the obligatory prayer in congregation, and it has been said that it is Wajib (obligatory); the correct view is that it is Sunnah Mu'akkada (emphasized Sunnah). (2)	**(Urdu) For performing the obligatory prayer in congregation, Adhan is a Sunnah, and some have called it Wajib; the correct view is that it is Sunnah Mu'akkada. (T)**

So, where is the question of attaining the reward for the congregation itself? Rather, due to the abandonment of Sunnah Mu'akkada, it is a cause of sin.

(Arabic) As Allamah Shami said, Allamah Ibn Nujaym stated in his treatise composed on the explanation of sins that every prohibitively disliked (Makruh Tahrimi) act is among the minor sins (Saghair). (3) He also stated clearly that they (the scholars) have made persistence in a minor sin a condition for the loss of legal uprightness (Adala). (4)	**(Urdu) As Allamah Shami stated, Allamah Ibn Nujaym wrote in his treatise detailing sins: every prohibitively disliked act is among the minor sins, and it is also clear that the people of knowledge have made persistence a condition for the loss of credibility due to a minor sin. (T)**

And the congregation that takes place later with the Adhan will be without any dislike, as previously mentioned. That is all.

Answer to the second question: It has been well established from the answer to the first question that religiously, this congregation is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). Therefore, it is not correct for another person to join an excused person in praying before the Adhan for fear of missing the Tahajjud prayer, thereby abandoning the congregation. Abandoning the congregation, which is a Sunnah Mu'akkada close to Wajib, for the sake of performing Tahajjud prayer, which is recommended (Mustahabb), is not right because abandoning a Sunnah is a sin,

unlike abandoning a recommended (Mandub) act, which is not a sin. It is written in Durr al-Mukhtar:

(Arabic) And among the recommended acts are two cycles (Rak'ahs) of prayer when starting a journey and upon returning from it.	(Urdu) Two Rak'ahs upon starting a journey and upon returning from it and...

Footnotes: (1) Fatawa Hindiyya, Chapter One on the attributes and states of the Mu'azzin, printed by Nurani Kutub Khana Peshawar 1/52. (2) Fatawa Hindiyya, Chapter One on the attributes and states of the Mu'azzin, printed by Nurani Kutub Khana Peshawar 1/53. (3) Radd al-Muhtar, Discussion on prohibitively disliked being among the minor sins, etc., printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/33. (4) Radd al-Muhtar, Discussion on prohibitively disliked being among the minor sins, etc., printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/33.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

लिखा है:

(अरबी) और मस्जिद में बिना अज़ान और इक़ामत के जमाअत के साथ फ़र्ज़ नमाज़ अदा करना मकरूह है। (1)

(उर्दू) मस्जिद में फ़र्ज़ नमाज़ बिना अज़ान और इक़ामत के बा-जमाअत अदा करना मकरूह है। (त)

और इसी में यह भी है (त):

(अरबी) बा-जमाअत फ़र्ज़ नमाज़ की अदायगी के लिए अज़ान सुन्नत है, और कहा गया है कि यह वाजिब है; सही यह है कि यह सुन्नते-मुअक्कदा है। (2)

(उर्दू) बा-जमाअत फ़र्ज़ नमाज़ की अदायगी के लिए अज़ान सुन्नत है और कुछ ने इसे वाजिब कहा है; सही यह है कि यह सुन्नते-मुअक्कदा है। (त)

तो केवल जमाअत का सवाब हासिल करना कहाँ, बल्कि सुन्नते-मुअक्कदा छोड़ने के कारण यह गुनाह का कारण है।

(अरबी) जैसा कि अल्लामा शामी ने कहा, अल्लामा इब्न नुजैम ने अपने उस रिसाले में जो उन्होंने गुनाहों के बयान में लिखा है, स्पष्ट किया है कि हर मकरूहे-तहरीमी सग़ाइर (छोटे गुनाहों) में से है। (3) उन्होंने यह भी साफ़ किया है कि विद्वानों ने छोटे गुनाह के कारण 'अदालत' (विश्वसनीयता) के गिरने के लिए उस पर निरंतरता को शर्त क़रार दिया है। (4)

(उर्दू) जैसा कि अल्लामा शामी ने फ़रमाया, अल्लामा इब्न नुजैम ने अपने उस रिसाले में जो उन्होंने बयान-ए-मआसी (गुनाहों के बयान) में तहरीर किया है, फ़रमाया: हर मकरूहे-तहरीमी सग़ाइर में से है, और यह भी वाज़ेह किया है कि अहल-ए-इल्म ने सग़ीरा के सबब इस्क़ात-ए-अदालत के लिए उस पर हमेशगी को शर्त क़रार दिया है। (त)

और जो जमाअत बाद में अज़ान के साथ होगी वह बिना किसी मकरूहियत (नापसंदगी) के होगी जैसा कि पहले गुज़रा। फ़क़त।

दूसरे सवाल का जवाब यह है कि पहले सवाल के जवाब से भली-भांति सिद्ध हो गया कि शरीयत की दृष्टि से यह जमाअत मकरूहे-तहरीमी है। इसलिए किसी दूसरे व्यक्ति का उस मजबूर (माज़ूर)

व्यक्ति के साथ तहज्जुद की नमाज़ छूट जाने के डर से अज़ान से पहले नमाज़ पढ़ना, जमाअत छोड़ना है। और तहज्जुद की नमाज़ अदा करने के लिए, जो मुस्तहब है, जमाअत छोड़ना जो वाजिब के करीब सुन्नते-मुअक्कदा है, सही नहीं है। क्योंकि सुन्नत छोड़ना गुनाह है, इसके विपरीत मंदूब (पसंदीदा) काम को छोड़ना गुनाह नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में लिखा है:

(अरबी) और मंदूबात (पसंदीदा कार्यों) में से सफ़र पर जाने और उससे लौटने पर दो रकअतें हैं।

(उर्दू) सफ़र पर जाने और उससे वापसी पर दो रकअत और...

पादलेख: (1) फ़तावा हिंदिया, फ़स्ल अव्वल, मुअज़्ज़िन के गुण और स्थितियों पर, मुद्रित नूरानी कुतुब खाना पेशावर 1/52 (2) फ़तावा हिंदिया, फ़स्ल अव्वल, मुअज़्ज़िन के गुण और स्थितियों पर, मुद्रित नूरानी कुतुब खाना पेशावर 1/53 (3) रद्दुल मुहतार, मकरूह का सग़ाइर में होना, आदि, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/33 (4) रद्दुल मुहतार, मकरूह का सग़ाइर में होना, आदि, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/33

पृष्ठ 68 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

لکھا ہے:

ویکرہ اداء المکتوبة بالجماعة في المسجد مسجد میں فرض نماز بغیر اذان و اقامت باجماعت ادا بغیر اذان واقامة (1)۔ کرنا مکروہ ہے۔ (ت)

ونیز در انست (نیز اسی میں ہے۔ ت)

الاذان سنة لاداء المکتوبة بالجماعة باجماعت فرض نماز کی ادائیگی کے لئے اذان سنت ہے وقیل انہ واجب، الصحیح انہ سنة مؤکدة (2)۔ اور بعض نے اسے واجب کہا ہے صحیح یہ ہے کہ یہ سنتِ مؤکدہ ہے۔ (ت)

پس حصولِ ثواب نفسِ جماعت کہاں بلکہ بوجہ ترکِ سنّتِ مؤکدہ کے موجبِ معصیت ہے۔

کما قال العلامة الشامی صرح العلامة ابن نجیم في رسالتہ المؤلفة في بیان المعاصي بان کل مکروہ تحریما من الصغائر (3) وصرح ایضا بانہم شرطوا لاسقاط العدالة بالصغیرة الادمان علیہا جیسا کہ علامہ شامی نے فرمایا علامہ ابن نجیم نے اپنے اس رسالہ میں جو انہوں نے بیان معاصی میں تحریر کیا ہے فرمایا: ہر مکروہ تحریمی صغائر میں سے ہے، اور یہ بھی صریح کی ہے کہ اہل علم نے صغیرہ کے سبب اسقاط عدالت کے لئے اس پر ہمیشگی کو شرط قرار دیا ہے۔ (ت) (4)۔

اور جو جماعت بعد کو مع اذان ہوگی وہ بلا کراہت ہوگی کما مر (جیسا کہ گزرا۔ ت) فقط

جواب سوال دویم: کا یہ ہے کہ جواب سوال اول سے بخوبی مبرہن ہو گیا کہ شرعاً یہ جماعت مکروہِ تحریمہ ہے پس دوسرے شخص کا اس معذور کے ساتھ قبل اذان کے بخوف فوتِ نماز تہجد کے نماز پڑھنا ترک کرنا جماعت کا ہے اور ترکِ جماعت کہ سنتِ مؤکدہ قریب واجب کے ہے واسطے ادائے صلوٰۃ تہجد کے کہ مستحب ہے درست نہیں اس واسطے کہ ترکِ سنت معصیت ہے بر خلاف امرِ مندوب کہ وہ معصیت نہیں، در مختار میں لکھا ہے:

ومن المندوبات رکعتا السفر والقدوم منه سفر پر جانے اور اس سے واپسی پر دو رکعت اور

(1) فتاویٰ ہندیہ الفصل الاول فی صفتہ واحوال المؤذن مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۵۲ (2) فتاویٰ ہندیہ الفصل الاول فی صفتہ واحوال المؤذن مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۵۳ (3) رد المحتار مطلب لمکروہ تحریمی من الصغائر الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۳۳ (4) رد المحتار مطلب لمکروہ تحریمی من الصغائر الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۳۳

Fatawa Rizwia Volume Seven

And the Night Prayer - 1 | Night prayer is among the voluntary (recommended) prayers. (T) Allama Shami writes: It is stated in al-Bahr that what appears from the words of the scholars of the school of thought is that sin is tied to leaving an obligatory act (Wajib) or a confirmed Sunnah (Sunnah Mu'akkadah) according to the correct opinion. This is because of their explicit statement that for one who leaves the emphasized Sunnahs of the five daily prayers, it is said according to one opinion that he does not sin, but the correct view is that he does sin. They have also explicitly stated that there is sin for the one who leaves the congregation, even though according to the correct view, it is a confirmed Sunnah. - Only. It is in al-Bahr that from the words of the people of the school of thought, it appears that according to the correct position, sin occurs when one abandons an obligatory act or a confirmed Sunnah. This is because the scholars have clarified that for one who leaves the emphasized Sunnahs of the five daily prayers, according to one opinion, he will not be a sinner, but the correct view is that he will be a sinner. They have also clarified that abandoning the congregation is a sin, even though according to the correct opinion, it is a confirmed Sunnah. (T)

Answer to the third question: It is better not to take a midday nap (qailula) to such an extent out of fear of missing the night prayer (Tahajjud) that it leads to missing the virtue of the first congregation. Therefore, if one does so, it is permissible, provided that the congregation is not missed entirely (i.e., by joining the second congregation). This is because, according to our teachers (may Allah have mercy on them), the verified opinion is that the second congregation is valid without any dislike (karahat) and is equal in reward to the essence of the first congregation, though the first remains superior. Accordingly, my perfect teacher and scholar of Hadith, my honorable father (may his secret be sanctified), has a detailed treatise regarding the establishment of the second congregation; whoever wishes may refer to it (Whoever desires details may study it. - T). Based on this, taking a nap to ensure the performance of the Tahajjud prayer—which is of the highest degree of recommended acts—to such an extent that the first congregation is missed, while the congregation as a whole is not abandoned, is undoubtedly permissible. This is because the virtue of the congregation is not equal to the virtue of Tahajjud, but is less than it. Whoever wishes may read the narrated Hadiths on this matter from the Sahih and Hasan collections (Whoever wishes for more detail should study the Sahih and Hasan Hadiths narrated regarding this issue. - T) Only.

Answer to the fourth question: Even in the state of a legal excuse (Shara'i 'udhr), it is not correct for the persons mentioned in the question to perform the congregation in the mosque before the call to prayer (Adhan); it is disliked (Makruh). However, it is correct after the Adhan.

As stated in al-Hindiyyah: And it is disliked to perform the obligatory prayer in congregation in the mosque without Adhan and Iqamah - Just as it is stated in al-Hindiyyah, the congregational performance of the obligatory prayer in the mosque without the Adhan and Iqamah is disliked. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Voluntary Prayers, printed by Mujtabai Press, Delhi, 1/96.
2. Radd al-Muhtar, Topic on Sunnah and its definition, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/77.
3. Fatawa al-Hindiyyah, Chapter One on the Qualities and States of the Muezzin, printed by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/54.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

नमाज़-ए-शब - 1 | रात की नमाज़ मुस्तहबात (पसंदीदा आमाल) में से है। (त) अल्लामा शामी तहरीर फरमाते हैं: 'अल-बहर' में कहा गया है कि अहल-ए-मज़हब (पंथ के विद्वानों) की बातों से यह ज़ाहिर होता है कि सही कौल के मुताबिक़, गुनाह किसी वाजिब (अनिवार्य कार्य) या सुन्नत-ए-मुअक्कदा (पुष्ट सुन्नत) को छोड़ने पर होता है। यह उनके इस स्पष्ट बयान के कारण है कि जो व्यक्ति पांचों नमाज़ों की पुष्ट सुन्नतों को छोड़ देता है, एक राय के अनुसार वह गुनहगार नहीं होगा, लेकिन सही राय यह है कि वह गुनहगार होगा। उन्होंने यह भी स्पष्ट किया है कि जमाअत (सामूहिक नमाज़) छोड़ने में गुनाह है, हालांकि सही कौल के अनुसार वह सुन्नत-ए-मुअक्कदा है। - केवल। बहर में है कि अहल-ए-मज़हब के कलाम से यह ज़ाहिर हो रहा है कि सही मज़हब पर गुनाह तब होगा जब तर्कए-वाजिब या तर्कए-सुन्नत-ए-मुअक्कदा हो, क्योंकि उलमा की तसरीह है कि जो शख्स पंजगाना नमाज़ों की सुन्नतें छोड़ दे, एक कौल के मुताबिक़ गुनहगार न होगा और सही यह है कि गुनहगार होगा। और इस बात की भी तसरीह की है कि जमाअत का तर्क गुनाह है, हालांकि वह सही कौल के मुताबिक़ सुन्नत-ए-मुअक्कदा है। (त)

तीसरे सवाल का जवाब: बेहतर यह है कि तहज्जुद (रात की नमाज़) छूटने के डर से इतना क़ैलूला (दोपहर की नींद) न करे कि जिससे पहली जमाअत की फ़ज़ीलत छूट जाए। लिहाज़ा अगर ऐसा करे तो जायज़ है, बशर्ते कि जमाअत बिल्कुल न छूट जाए (अर्थात दूसरी जमाअत मिल जाए)। क्योंकि हमारे उस्तादों (रहमतुल्लाहि अलैहिम) के नज़दीक शोधपूर्ण कौल यही है कि दूसरी जमाअत बिना किसी कराहत (नापसंदगी) के जायज़ है और सवाब में पहली जमाअत की असल के बराबर है, जबकि पहली जमाअत अफ़ज़ल (बेहतर) है। चुनाँचे मेरे उस्ताद-ए-कामिल और मुहद्दिस वालिद-ए-माजिद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का दूसरी जमाअत के प्रमाण में एक विस्तृत शोधपत्र है; जो चाहे वह उसे देख सकता है (जो व्यक्ति विवरण चाहे वह इसका अध्ययन करे। - त)। इस आधार पर, तहज्जुद पढ़ने के लिए—जो कि मुस्तहब आमाल में ऊंचे दर्जे का है—इतना क़ैलूला करना कि जिससे पहली जमाअत छूट जाए, बिला-शुबा जायज़ है, बशर्ते कि जमाअत बिल्कुल न छूट जाए। क्योंकि जमाअत की फ़ज़ीलत तहज्जुद की फ़ज़ीलत के बराबर नहीं है बल्कि उससे कम है। जो कोई विस्तार चाहता है वह इस बारे में वर्णित सहीह और हसन हदीसों का मुताला करे। (त) केवल।

चौथे सवाल का जवाब: शरीई उज़्र (कानूनी बहाने) की स्थिति में भी, अज़ान से पहले मस्जिद में जमाअत करना सवाल में उल्लिखित लोगों के लिए सही नहीं है, बल्कि मकरूह (नापसंद) है। अलबत्ता अज़ान के बाद सही है।

जैसा कि अल-हिंदिया में है: और मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के बिना सामूहिक रूप से फर्ज़ नमाज़ अदा करना मकरूह है - जैसा कि हिंदिया में है, मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के बिना फर्ज़ नमाज़ की जमाअत मकरूह है। (त)

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, बाब-उल-वितर वन-नवाफिल, मुद्रित: मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 1/96।
2. रद-उल-मुहतार, सुन्नत और उसकी परिभाषा पर चर्चा, मुद्रित: मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/77।
3. फ़तावा-ए-हिंदिया, मुअज़्ज़िन के गुणों और स्थितियों पर पहला अध्याय, मुद्रित: नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 1/54।

وصلوۃ اللیل ۔ ۱ | رات کی نماز مندوبات سے ہے۔ (ت) علامہ شامی تحریر فرماتے ہیں: قال فی البحر الذی یظھر من کلام اھل المذھب ان الاثم منوط بترک الواجب اوالسنۃ المؤکدۃ علی الصحیح لتصریحھم بأن من ترك سنن الصلوات لخمس قیل لایأثم والصحیح انه یأثم وتصریحھم بالاثم لمن ترك الجماعۃ مع انھا سنۃ مؤکدۃ علی الصحیح ۔ فقط بحر میں ہے کہ اہل مذہب کے کلام سے یہ ظاہر ہو رہا ہے کہ صحیح مذہب پر گناہ تب ہوگا جب ترک واجب یا ترک سنت مؤکدہ ہو کیونکہ علماء کی تصریح ہے جو شخص صلوات خمسہ کی سنن ترک کردے ایک قول کے مطابق گنہگار نہ ہوگا اور صحیح یہ ہے کہ گنہگار ہوگا اور اس بات کی بھی تصریح کی ہے کہ جماعت کا ترک گناہ ہے حالانکہ وہ صحیح قول کے مطابق سنت مؤکدہ ہے۔ (ت)

جواب سوال سوم: بہتر یہ ہے کہ بخوف فوت تہجد کے اس قدر قیلولہ نہ کرے کہ جو موجب ترک فضیلت جماعت اولٰی کا ہووے ولہٰذا اگر کرے تو جائز ہے بشر طیکہ جماعت ترک نہ ہو جائے کہ جماعت ثانیہ ہووے اس لئے کہ ہمارے اساتذہ رحمہم اللہ تعالٰی کے نزدیک قول محقق یہی ہے کہ جماعت ثانیہ بلا کراہت درست ہے اور مساوی ہے ثواب میں نفس جماعت اولٰی کے، اور جماعت اولٰی، اولٰی ہے، چنانچہ میرے استادِ کامل و محدث والدِ ماجد قدس سرہ، کا اثبات جماعت ثانیہ کے بارہ میں ایک رسالہ مبسوط ہے من شاء فلیطلع علیہا (جو شخص تفصیل چاہے اس کا مطالعہ کرے۔ ت) بناءً علیہ واسطے ادائے نماز تہجد کے کہ اعلٰی درجہ کی مستحب ہے اس قدر قیلولہ کرنا کہ جس سے جماعت اولٰی ترک ہو جائے نہ مطلق جماعت بلاشبہ جائز ہے اس لئے کہ فضیلت جماعت کی مساوی فضیلت تہجد کے نہیں ہے بلکہ کمتر ہے من شاء فلیطالع الاحادیث المرویۃ في ھذاالباب من الصحاح والحسان (جو شخص تفصیل چاہتا ہے وہ ان احادیث صحیحہ اور حسان کا مطالعہ کرے

جو اس مسئلہ کے بارے میں مروی ہیں۔ ت) فقط جواب سوال چہارم: بحالت عذر شرعی کے بھی قبل اذان کے مسجد میں جماعت کرنا اشخاص مندرجہ سوال کا درست نہیں مکروہ ہے البتہ بعد اذان کے درست ہے کما في الهندية ویکرہ اداء المکتوبة بالجماعة في المسجد بغیر اذان واقامة ۔ جیسا کہ ہندیہ میں ہے مسجد میں اذان واقامت کے بغیر فرض نماز کی جماعت مکروہ ہے۔ (ت)

1 درمختار، باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، ۱/۹۶ 2 ردالمختار مطلب في السنة وتعریفها مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۷۷ 3 فتاوٰی ہندیہ الفصل الاول فی صفۃ واحوال المؤذن مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۵۴

Fatawa Razawiyya Volume Seven

This is the ruling on the issues asked about. And Allah Almighty knows best what is correct and to Him is the return. Written by the servant who is in need of Allah the Rich, Muhammad Qasim Ali, may he be forgiven. Qasim Ali, son of Maulana Muhammad Alam. The answer is correct and the answerer is successful. Benazir, 1318 Hijri. Shagufta Muhammad Gul.

The Answer: O Allah! Grant guidance to the truth and what is correct. (O Allah! Give guidance of truth and correctness).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Praise be to Allah, whose hand is upon the congregation, and blessings and peace be upon the master of intercession, and his family and companions, the people of skill, and all the people of Sunnah and the congregation. In the name of Allah, who is extremely merciful and kind, all praise is for Allah Almighty whose blessed hand is upon the congregation and blessings and peace be upon that holy person who is the master of intercession and on your family and companions who are masters of excellence, and on all the people of Sunnah and congregation. (T)

Answer to the first and fourth questions: Yes, the mentioned act is disliked and prohibited, not because the congregation is waived for an excused person or that he gets the reward without the congregation, because: Firstly, what is waived is the obligation, not the permissibility; rather, the congregation is more virtuous and resolute.

In Rad al-Muhtar, it is said that the author's statement "without hardship" is a condition for it being a confirmed Sunnah or obligatory. With hardship, the sin is removed and there is a concession to leave it, but he will miss out on what is more virtuous, etc. In Rad al-Muhtar, it is stated that the author's saying "without hardship" is a condition for the fact that congregation is a confirmed Sunnah or obligatory, and because of hardship, the sin ends, and there will be a concession in leaving the congregation, though he will miss out on what is more virtuous, etc. (T)

Secondly, reward without congregation is a deterrent to congregation; there is a great difference between the ruling and the reality. (There is a vast difference between the ruling and reality. - T). Surah Al-Ikhlas is equal to one-third of the Great Quran. Will someone who recites it three times be prevented from completing the Quran? (Praying with) the Isha congregation is equal to standing for half the night,

and with the Fajr congregation, it is equal to standing for the whole night. Will the one who performs these prayers in congregation be kept from 'reviving the night' (extra night prayers)? In Sharia, there are thousands of such examples.

1 Rad al-Muhtar, section on repeating the congregation in the mosque, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/410.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

यह उन मसलों का हुक्म है जो पूछे गए। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है कि क्या सही है और उसी की तरफ लौटना है। इसे अल्लाह ग़नी के मोहताज बंदे मुहम्मद क़ासिम अली ने लिखा, उन पर रहम हो। क़ासिम अली वल्द मौलाना मुहम्मद आलम। जवाब सही है और जवाब देने वाला सफल है। बेनज़ीर, १३१८ हिजरी। शगुफ्ता मुहम्मद गुल।

जवाब: ऐ अल्लाह! हक़ और दुरुस्ती की हिदायत अता फरमा। (ऐ अल्लाह! हक़ और स्वाब की हिदायत अता फरमा)।

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम। तमाम तारीफ अल्लाह के लिए जिसका हाथ जमाअत पर है और दुरूद व सलाम शफ़ाअत के मालिक पर और उनकी आल और असहाब पर जो हुनरमंद हैं और तमाम अहल-ए-सुन्नत व जमाअत पर। शुरू अल्लाह के नाम से जो निहायत रहमत वाला और मेहरबान है, तमाम तारीफ अल्लाह तआला के लिए जिसका मुबारक हाथ जमाअत पर है और सलात व सलाम उस ज़ात-ए-अकदस पर हो जो साहिब-ए-शफ़ाअत है और आपकी आल और असहाब पर जो साहिब-ए-फ़ज़ीलत हैं, और तमाम अहल-ए-सुन्नत व जमाअत पर। (त)

पहले और चौथे सवाल का जवाब: हाँ, ज़िक्र किया गया काम मकरूह और मना है, इसलिए नहीं कि माज़ूर के लिए जमाअत साकित (माफ़) हो जाती है या उसे बग़ैर जमाअत के सवाब मिलता है, क्योंकि: अव्वल तो वजूब (अनिवार्यता) साकित होती है न कि जवाज़ (अनुमति), बल्कि जमाअत अफ़ज़ल और अज़ीमत है।

रद्द अल-मुह्तार में है कि लेखक का कथन 'बिना किसी परेशानी के इस बात की शर्त है कि यह सुन्नत-ए-मुअक्कदा या वाजिब है। परेशानी के साथ, पाप हटा दिया जाता है और इसे छोड़ने की छूट है, लेकिन वह अफ़ज़ल को खो देगा, आदि। रद्द अल-मुह्तार में है कि मातन का क़ौल 'बग़ैर हरज के इस बात की शर्त है कि जमाअत सुन्नत-ए-मुअक्कदा या वाजिब है और हरज (कठिनाई) की वजह से गुनाह ख़त्म हो जाता है, और जमाअत छोड़ने में इजाज़त होगी अलबत्ता वह अफ़ज़ल (बेहतरी) को खो देगा, इत्यादि। (त)

दूसरा, बग़ैर जमाअत के सवाब जमाअत से रोकता है; हुक्म और हक़ीक़त में बहुत बड़ा फ़र्क़ है। (हुक्म और हक़ीक़त में निहायत ही फ़र्क़ है। - त)। सूरह इख़लास अज़ीम क़ुरान के एक-तिहाई के

बराबर है। क्या इसे तीन बार पढ़ने वाले को क़ुरान ख़त्म करने से रोका जाएगा? (नमाज़ के साथ) इशा की जमाअत आधी रात के कयाम (इबादत) के बराबर है और फज्र की जमाअत के साथ पूरी रात के कयाम के बराबर है। क्या ये नमाज़ें जमाअत से पढ़ने वाले को 'अहया-ए-लैल' (रात जगाने वाली इबादत) से रोका जाएगा? शरीयत में इसकी हज़ारों मिसालें हैं।

१ रद्द अल-मुह्तार, मस्जिद में जमाअत दोहराने का बयान, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, १/४१०।

पृष्ठ ७० / ७२१

یہی حکم صور مسئولہ کا کہ تحریر ہوا واللہ تعالٰی اعلم بالصواب والیہ المرجع والمآب فقط حررہ العبد المفتقر الی اللہ الغنی محمد قاسم علی عفی عنہ قاسم علی خلف مولانا محمد عالم۔ الجواب الصحیح والمجیب نجیح بینظیر سن ۱۳۱۸ھ شگفتہ محمد گل

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب (اے اللہ! حق اور صواب کی ہدایت عطا فرما)

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ الذي یدہ علی الجماعۃ والصلوۃ والسلام علی صاحب الشفاعۃ وآلہ وصحبہ اولی البراعۃ وسائر اھل السنۃ والجماعۃ۔ شروع اللہ کے نام سے جو نہایت رحمت والا اور مہربان ہے، تمام تعریف اللہ تعالٰی کے لئے جس کا مبارک ہاتھ جماعت پر ہے اور صلوٰۃ وسلام اس ذات اقدس پر ہو جو صاحب شفاعت ہے اور آپ کی آل اور اصحاب پر جو صاحب فضیلت ہیں، اور تمام اہل سنت و جماعت پر۔ (ت)

جواب سوال اول وچہارم: ہاں فعل مذکور مکروہ و محظور ہے نہ اس وجہ سے کہ معذور سے جماعت ساقط یا اسے بے جماعت ثواب ثابت کہ : اولاً ساقط وجوب ہے نہ جواز بلکہ جماعت افضل اور عزیمت،

وفی ردالمحتار قولہ من غیر حرج قید لکونھا سنۃ مؤکدۃ او واجبۃ فبالحرج یرتفع الاثم ویرخص فی ترکھا ولکنہ یفوتہ الافضل الخ۔ ردالمحتار میں ہے کہ ماتن کا قول من غیر حرج قید ہے اس بات کی کہ جماعت سنت مؤکدہ یا واجب ہے اور حرج کی وجہ سے گناہ ختم، اور جماعت کے ترک میں رخصت ہوگی البتہ وہ افضل کو فوت کردے گا الخ (ت)

ثانیاً بے جماعت ثواب مانع جماعت فشتان مابین الحکم والحقیقة (حکم اور حقیقت میں نہایت ہی فرق ہے۔ت) سورۂ اخلاص ثلث قرآن عظیم کے برابر ہے کیا تین بار اسے پڑھنے والا ختم قرآن سے ممنوع ہوگا (نماز مع) جماعت عشاء قیام نصف شب اور مع جماعت فجر قیام تمام لیل کے مساوی ہے کیا یہ نمازیں جماعت سے پڑھنے والا احیائے لیل سے باز رکھا جائے گا، شرع میں اس کی نظائر ہزار دو ہزار ہیں۔

1 ردالمحتار مطلب فی تکرار الجماعة فی المسجد مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۰

Fatawa Rizwiya Volume Seven

In the Mutawatir Hadith from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), "Qul Huwa Allahu Ahad" (Surah Al-Ikhlas) is equivalent to one-third of the Qur'an. It has been narrated by Malik, Ahmad, Al-Bukhari, Abu Dawood, and An-Nasa'i from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him); by Al-Bukhari from Qatada bin al-Nu'man (may Allah be pleased with him); by Malik, Ahmad, Muslim, At-Tirmidhi, An-Nasa'i, Ibn Majah, and Al-Hakim from Abu Ayyub al-Ansari (may Allah be pleased with him); by Ahmad and At-Tirmidhi, who classified it as Hasan (good); and by An-Nasa'i from Abu Ayyub al-Ansari (may Allah be pleased with him); by Ahmad, An-Nasa'i, and Diya al-Maqdisi in Al-Mukhtarah from Ubayy ibn Ka'b (may Allah be pleased with him); by At-Tirmidhi, who classified it as Hasan, from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him); and by Ahmad and Ibn Majah from Abu Mas'ud al-Badri (may Allah be pleased with him). In this chain of narrators, there are also Abdullah bin Mas'ud, Abdullah bin Amr, Mu'adh bin Jabal, Jabir bin Abdullah, Abdullah bin Abbas, Umm Kulthum bint Uqba, and others.

- (Narrated by At-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir. - T)
- Narrated by At-Tabarani in Al-Kabir, Al-Hakim, and Abu Nu'aym in Al-Hilya. (T)
- (Narrated by At-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir. - T)
- (Narrated by Al-Bazzar. - T)
- (Narrated by Abu Ubayda. - T)
- (Narrated by Imam Ahmad. - T)
- Narrated by Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra from Raja' al-Ghanawi (may Allah be pleased with him). These are fifteen companions (therefore, the hadith is mutawatir). May he be forgiven.

- Sahih al-Bukhari, Chapter on the Virtue of "Qul Huwa Allahu Ahad", printed by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/50. Page 71 of 721

फतावा रज़विया भाग सात

नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मुतवातिर हदीस में है कि सूरह इखलास "कुल हुवल्लाहु अहद" का पाठ कुरान की एक तिहाई के बराबर है। इसे इमाम मालिक, अहमद, बुखारी, अबू दाऊद और नसाई ने हजरत अबू सईद खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; बुखारी ने कतादा बिन नुमान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; मालिक, अहमद, मुस्लिम, तिर्मिज़ी, नसाई, इब्न माजा और हाकिम ने हजरत अबू अय्यूब अंसारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; अहमद और तिर्मिज़ी ने और उन्होंने इस रिवायत को हसन करार दिया; और नसाई ने हजरत अबू अय्यूब अंसारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; अहमद, नसाई और ज़िया मुक़द्दसी ने मुख्तारा में हजरत उबै बिन काब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; तिर्मिज़ी ने इसे हसन करार देते हुए हजरत अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; अहमद और इब्न माजा ने हजरत अबू मसूद बदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। इस सिलसिले में हजरत अब्दुल्लाह बिन मसूद, अब्दुल्लाह बिन अम्र, मुआज़ बिन जबल, जाबिर बिन अब्दुल्लाह, अब्दुल्लाह बिन अब्बास और उम्मे कुलसुम बिन्ते उकबा आदि शामिल हैं।

- (इसे उनसे तबरानी ने मोजम कबीर में रिवायत किया है। - त)
- इसे तबरानी ने मोजम कबीर में और हाकिम ने और अबू नुएम ने हिलिया में रिवायत किया है। (त)
- (इसे तबरानी ने मोजम कबीर में रिवायत किया है। - त)
- (इसे बज़ार ने रिवायत किया है। - त)
- (इसे अबू उबैदा ने रिवायत किया है। - त)
- (इसे इमाम अहमद ने रिवायत किया है। - त)
- इसे बैहकी ने सुनन कुबरा में रजा गनबी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, ये पंद्रह के पंद्रह सहाबी हैं (इसलिए हदीस मुतवातिर हुई)।

- सहीह बुखारी, बाब फज़ल कुल हुवल्लाहु अहद, पुराना कुतुब खाना, कराची ५०/२ द्वारा प्रकाशित। पृष्ठ ७१ / ७२१

نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے متواتر روایت میں ہے سورہ اخلاص "قل ھو اللہ احد" کی تلاوت قرآن کی تہائی کے برابر ہے۔ اسے امام مالک، احمد، بخاری، ابوداؤد اور نسائی نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے؛ بخاری نے قتادۃ بن نعمان رضی اللہ تعالٰی عنہ سے؛ مالک، احمد، مسلم، ترمذی، نسائی، ابن ماجہ اور حاکم نے حضرت ابوایوب انصاری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے؛ احمد و ترمذی اور انہوں نے اس روایت کو حسن قرار دیا؛ اور نسائی نے حضرت ابوایوب انصاری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے؛ احمد، نسائی اور ضیاء مقدسی نے مختارہ میں حضرت ابی بن کعب رضی اللہ تعالٰی عنہ سے؛ ترمذی نے اسے حسن قرار دیتے ہوئے حضرت انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے؛ احمد اور ابن ماجہ نے حضرت ابومسعود بدری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے اس سلسلہ میں حضرت عبداللہ بن مسعود، عبداللہ بن عمرو، معاذ بن جبل و جابر بن عبداللہ وعبداللہ بن عباس و ام کلثوم بنت عقبہ وغیرہ ہم۔

- (اس کو ان سے طبرانی نے معجم کبیر میں روایت کیا ہے۔ت)
- اس کو طبرانی نے معجم کبیر میں اور حاکم نے اور ابونعیم نے حلیہ میں روایت کیا ہے۔ (ت)
- (اس کو طبرانی نے معجم کبیر میں روایت کیا ہے۔ت)
- (اس کو بزار نے روایت کیا ہے۔ت)
- (اس کو ابوعبیدہ نے روایت کیا ہے۔ت)
- (اس کو امام احمد نے روایت کیا ہے۔ت)
- اس کو بیہقی نے سنن کبرٰی میں رجاء غنوی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے یہ پندرہ کے پندرہ صحابی ہیں (لہٰذا حدیث متواتر ہوئی) ۱۲منہ غفرلہ

Fatawa Razawiya, Volume Seven

[Arabic Text]: May Allah be pleased with them. Malik, Ahmad, and Muslim narrated from the Commander of the Faithful, Uthman al-Ghani (may Allah be pleased with him), that the Prophet (may Allah bless him and grant him peace) said: "Whoever prays Isha in congregation, it is as if he stood for half the night, and whoever prays Subh (Fajr) in congregation, it is as if he prayed the whole night."

Narrations are also reported from Mu'adh bin Jabal, Jabir bin Abdullah, Abdullah bin Abbas, Umm Kulthum bint Uqbah, and other companions (may Allah be pleased with them all). Malik, Ahmad, and Muslim narrated on the authority of the Commander of the Faithful, Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him), that the Holy Prophet (may Allah bless him and grant him peace) said: "One who performed the Isha prayer with congregation, it is as if he stood in prayer for half of the night, and one who performed the morning prayer in congregation, it is as if he stood in prayer for the entire night." (T)

Thirdly, it is proven that in such a state, the reward of congregation is not attained without performing it in congregation.

[Arabic Text]: The absolute researcher (Al-Muhaqqiq al-Ala al-Itlaq) said in Fath al-Qadir, and the scholar Ibrahim al-Halabi in al-Ghunyah, regarding the issue of the blind person and the Prophet's (may Allah bless him and grant him peace) statement to him, "I find no excuse for you," means: "I do not find for you an excuse by which you would attain the merit of the congregation without attending it," not that it is obligatory for the blind person, because he (peace and blessings be upon him) gave permission to Utban bin Malik (may Allah be pleased with him) based on what is in the Two Sahihs (Bukhari and Muslim).

Muhaqqiq al-Ala al-Itlaq in Fath al-Qadir and Allama Ibrahim Halabi in Ghunyah have written under the issue of a blind person that the Holy Prophet's (may Allah bless him and grant him peace) saying to the blind person "I do not find a concession for you" means that "I do not find for you the merit and reward of congregation without attending the congregation." It does not mean that he (peace and blessings be upon him) made attending the congregation mandatory for the blind person because the Holy Prophet (may Allah bless him and grant him peace) granted permission for exemption from congregation to his other companion, Utban bin Malik (may Allah be pleased with him), on the basis of the same excuse, as is present in Bukhari and Muslim. (T)

[Arabic Text]: Note: I say: Our citation is only of these two (scholars) who stated that merit is not attained, even for one with an excuse, without attendance. And in it...

Note: I say: (I say) our evidence and citation is from the benefit [statement] provided by these two elders that the merit of congregation will not be attained without attendance.

Footnotes: 1. Sahih Muslim, Chapter on the Merit of Congregational Prayer, etc., published by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/232. 2. Ghunyah al-Mustamli Sharh Munyah al-Musalli, Chapter on Imamate, published by Suhail Academy, p. 510.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

[अरबी पाठ]: अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो। मालिक, अहमद और मुस्लिम ने अमीरुल मोमिनीन उस्मान अल-ग़नी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने ईशा की नमाज़ जमाअत में पढ़ी, वह ऐसा है मानो वह आधी रात तक खड़ा रहा, और जिसने सुबह की नमाज़ जमाअत में पढ़ी, वह ऐसा है मानो उसने पूरी रात नमाज़ पढ़ी।"

मुआज़ बिन जबल, जाबिर बिन अब्दुल्लाह, अब्दुल्लाह बिन अब्बास, उम्मे कुलसुम बिन्त उकबा और अन्य सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से भी रिवायतें वर्णित हैं। मालिक, अहमद और मुस्लिम ने अमीरुल मोमिनीन हज़रत उस्मान ग़नी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से रिवायत की कि नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने ईशा की नमाज़ जमाअत के साथ अदा की, गोया उसने आधी रात क़ियाम किया, और जिसने सुबह की नमाज़ बा-जमाअत पढ़ी, गोया उसने पूरी रात क़ियाम किया।" (त)

तीसरा, ऐसी स्थिति में जमाअत अदा किए बिना जमाअत का सवाब मिलना प्रमाणित नहीं।

[अरबी पाठ]: मुहक्क़िक़ अलल इतलाक़ ने 'फ़तहुल क़दीर' में और अल्लामा इब्राहिम अल-हलबी ने 'अल-गुनिया' में अंधे व्यक्ति के मसले में कहा, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उनके लिए कथन "मैं तुम्हारे लिए कोई रियायत नहीं पाता" का अर्थ है: "मैं तुम्हारे लिए ऐसी कोई रियायत नहीं पाता जिससे तुम जमाअत में शामिल हुए बिना उसकी फज़ीलत प्राप्त कर सको," यह नहीं कि अंधे व्यक्ति के लिए यह अनिवार्य है, क्योंकि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उत्बान बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) को अनुमति दी थी जैसा कि 'सहीहैन' (बुखारी और मुस्लिम) में है।

मुहक्क़िक़ अलल इतलाक़ ने फतहुल क़दीर में और अल्लामा इब्राहिम हलबी ने गुनिया में अंधे व्यक्ति के मसले के तहत यह लिखा है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अंधे व्यक्ति से कहना कि "मैं तुम्हारे लिए कोई छूट नहीं पाता", इसका अर्थ यह है कि "मैं तुम्हारे लिए जमाअत की फज़ीलत और सवाब जमाअत में हाज़िर हुए बिना नहीं पाता।" इसका यह अर्थ नहीं कि आपने अंधे व्यक्ति पर जमाअत में हाज़िर होना अनिवार्य कर दिया, क्योंकि आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने दूसरे सहाबी उत्बान बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) को इसी उज़्र (कारण) के आधार पर जमाअत से छूट प्रदान की थी, जैसा कि बुखारी और मुस्लिम में मौजूद है। (त)

[अरबी पाठ]: नोट: मैं कहता हूँ: हमारा साक्ष्य केवल उन दो (विद्वानों) का है जिन्होंने कहा कि उपस्थिति के बिना फज़ीलत प्राप्त नहीं होती, भले ही कोई मजबूर हो। और इसमें...

नोट: मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) हमारा प्रमाण और दलील इन दोनों बुजुर्गों के इस कथन से है कि जमाअत की फज़ीलत बिना हाज़िरी के प्राप्त नहीं होगी।

पादलेख: 1. सही मुस्लिम, बाब फ़ज़्ल सलातुल जमाअत आदि, नूर मोहम्मद असहुल मताबी, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/232 2. गुनियातुल मुस्तमली शरह मुन्यतुल मुसल्ली, इमामत का अध्याय, सुहेल अकादमी द्वारा प्रकाशित, पृ. 510

पृष्ठ 72 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

رضی اللہ تعالیٰ عنہم، مالک واحمد ومسلم عن امیر المؤمنین عثمن الغنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم من صلی العشاء فی جماعۃ فکانما قام نصف اللیل ومن صلی الصبح فی جماعۃ فکانما صلی اللیل کلہ 1۔ معاذ بن جبل، جابر بن عبداللہ، عبداللہ بن عباس، ام کلثوم بنت عقبہ اور دیگر صحابہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین سے بھی روایات مروی ہیں۔ مالک، احمد اور مسلم نے امیر المومنین حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حوالے سے روایت کی کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: جس نے نماز عشاء جماعت کے ساتھ ادا کی گویا اس نے نصف رات قیام کیا اور جس نے صبح کی نماز با جماعت پڑھی گویا اس نے تمام رات قیام کیا (ت)

ثالثا نہ ایسی حالت میں بے ادائے جماعت ثواب جماعت ملنا ثابت۔ قال المحقق علی الاطلاق فی فتح القدیر و العلامۃ ابراھیم الحلبی فی الغنیۃ فی مسألۃ الاعمی وقول النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لہ ما اجدلک رخصۃ معناہ لا اجد لك رخصة تحصل لك فضيلة الجماعة من غير حضورها لا الايجاب على الاعمى لانه عليہ الصلوۃ والسلام رخص لعتبان بن مالك رضی اللہ تعالیٰ عنہ علی ما فی الصحیحین 2۔ محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں اور علامہ ابراہیم حلبی نے غنیہ میں مسئلہ اعمی کے تحت یہ لکھا ہے کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا نابینا کو فرمانا کہ "میں تیرے لئے رخصت نہیں پاتا" اس کا معنی یہ ہے کہ میں تیرے لئے جماعت کی فضیلت وثواب بغیر حاضری جماعت کے نہیں پاتا اس کا یہ معنی نہیں کہ آپ نے حاضری جماعت کے نابینا پر لازم فرمائی کیونکہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اپنے دوسرے صحابی عتبان بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو اسی عذر کی بنا پر جماعت سے رخصت عنایت فرمائی ہے جیسا کہ بخاری و مسلم میں موجود ہے (ت)

تنبیہ اقول: استشہادنا انما ھو بھما افادا من عدم حصول الفضیلۃ ولوللمعذور بدون الحضور وفیہ تنبیہ اقول: (میں کہتا ہوں) ہمارا استشہاد ودلیل ان دونوں بزرگوں کے اس افادہ سے ہے کہ فضیلت جماعت حاضری کے بغیر حاصل نہ ہوگی

1 صحیح مسلم باب فضل صلوٰۃ الجماعتہ الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی، ۱/۲۳۲ 2 غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی الامامتہ مطبوعہ سہیل اکیڈمی ص ۵۱۰

Also, a detail can be known by referring to 'Al-Maraqi' etc. As for this being the meaning of the Hadith, in my view, it is a matter of consideration, which can be understood by one who compiles the paths of the Hadith. Thus, in Sahih Muslim, narrated by Abu Huraira (may Allah be pleased with him), he said: A blind man came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and said, "O Messenger of Allah! I have no guide to lead me to the mosque." So he asked the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) to grant him permission to pray in his house. He (the Prophet) granted him permission, but when he turned away, he called him back and said, "Do you hear the call to prayer?" He replied, "Yes." He (the Prophet) said, "Then respond (to it)."[1]

And Al-Siraj reported it in his Musnad clarifying it, saying: Ibn Umm Maktum, the blind man, came... (Hadith).[2] And according to Al-Hakim, from Ibn Umm Maktum, I said, "O Messenger of Allah! Medina has many vermin and wild animals." He (the Prophet) said, "Do you hear 'Hasten to prayer, hasten to success'?" He replied, "Yes." He said, "Then come to it."[3] And it is also mentioned in Ahmad and Ibn Khuzaymah.

---

1. Sahih Muslim, Chapter: Excellence of Congregational Prayer, etc., Published by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/232.
2. 'Umdat al-Qari Sharh al-Bukhari, citing Al-Siraj in his Musnad, Idara al-Taba'at al-Muniriyya, Beirut, 5/163.
3. Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Prayer, Published by Dar al-Fikr, Beirut, 1/27.

جلدہفتم (खंड सात) | فتاوىٰ رضویہ (फ़तावा रज़विया)

इसके अलावा, विस्तार को 'अल-मराक़ी' आदि को देखकर जाना जा सकता है। जहाँ तक इस हदीस के अर्थ का संबंध है, तो मेरे विचार में यह विचारणीय है, जिसे वह जान सकता है जो हदीस के मार्गों को संकलित करता है। तो सही मुस्लिम में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की खिदमत में एक अंधा व्यक्ति आया और उसने निवेदन किया, "या रसूल अल्लाह! मेरे पास मस्जिद में लाने वाला कोई मार्गदर्शक नहीं है।" उसने रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से चाहा कि आप उसे घर में नमाज़ पढ़ने की अनुमति दे दें। आपने अनुमति दे दी, लेकिन जब वह मुड़ा, तो आपने उसे बुलाया और पूछा: "क्या तुम नमाज़ की अज़ान सुनते हो?" उसने कहा: "हाँ।" आपने फ़रमाया: "तो उसका उत्तर दो (यानी जमात के साथ नमाज़ पढ़ो)।"[1]

और सिराज ने इसे अपनी मुसनद में विस्तार से बयान करते हुए उस सहाबी का नाम लिया कि हज़रत इब्न-ए-उम्मे मकतूम अंधे सहाबी आपकी खिदमत में हाज़िर हुए... (अल-हदीस)।[2] हाकिम रिवायत करते हैं कि हज़रत इब्न-ए-उम्मे मकतूम (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने बयान किया कि मैंने अर्ज़ किया, "या रसूल अल्लाह! मदीना मुनव्वरा में बहुत से काटने वाले कीड़े और दरिंदे हैं।" आपने फ़रमाया: "क्या तुम 'हय्या अलल सलाह, हय्या अलल फ़लाह' सुनते हो?" उसने अर्ज़ किया, "हाँ।" आपने फ़रमाया: "तो नमाज़ के लिए आओ।"[3] और अहमद और इब्न खुज़ैमा के पास भी।

---

1. सही मुस्लिम, बाब: जमात की नमाज़ की फज़ीलत आदि, प्रकाशित नूर मोहम्मद असहा अल-मताबे, कराची, 1/232।
2. उम्दतुल क़ारी शरह अल-बुख़ारी, सिराज की मुसनद के हवाले से, इदारा अल-तिबाअत अल-मुनीरिया, बेरुत, 5/163।
3. अल-मुस्तदरक अलस सहीहैन, किताबुल सलाह, प्रकाशित दारुल फ़िक्र, बेरुत, 1/27।

पृष्ठ 73/721

ایضاً تفصیل یعلم بالرجوع الی المراق وغیرھا اما کون معنی الحدیث ھذا فعندی محل نظر یعرفہ من جمع طرق الحدیث ففي صحیح مسلم عن ابی ھریرۃ قال اتی النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم رجل اعمی فقال یارسول اللہ انہ لیس لی قائد یقودنی الی المسجد فسأل رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ان یرخص لہ فیصلی في بیتہ فرخص فلما ولی دعاہ فقال ھل تسمع النداء بالصلاۃ فقال نعم قال فاجب[1] واخرجہ السراج في مسندہ مبیناً فقال اتی ابن ام مکتوم الاعمی[2] الحدیث وعند الحاکم عن ابن ام مکتوم قلت یارسول اللہ ان المدینۃ کثیرۃ الھوام والسباع قال اتسمع حی علی الصلوٰۃ حی علی الفلاح قال نعم فحی ھلا[3] وعند احمد وابن خزیمۃ

خواہ وہ شخص معذور ہی کیوں نہ ہو، اور اس میں بھی تفصیل ہے جس کے جاننے کیلئے مراقی وغیرہ کی طرف رجوع ضروری ہے، باقی حدیث کا یہ معنی کرنا میرے نزدیک محلِ نظر ہے جس کی معرفت حدیث کے طرق کو جمع کرنے سے ہوگی۔ تو صحیح مسلم میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمتِ اقدس میں ایک نابینا شخص آیا اور عرض کیا یارسول اللہ ! مجھے کوئی مسجد میں لانے والا نہیں، انہوں نے آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے چاہا کہ آپ اسے اس بات کی اجازت دے دیں کہ وہ گھر میں نماز ادا کرلے، آپ نے اجازت مرحمت فرمائی، جب وہ لوٹے تو آپ نے دوبارہ بلایا اور پوچھا: کیا تم نماز کی اذان سنتے ہو؟ عرض کیا: ہاں۔ فرمایا: اس کا جواب دو (یعنی باجماعت نماز پڑھو) اور اسے سراج نے مسند میں تفصیلاً بیان کرتے ہوئے اس صحابی کا نام لیا کہ آپ کی خدمت میں حضرت ابنِ امِ مکتوم نابینا صحابی حاضر ہوئے الحدیث۔ حاکم روایت کرتے ہیں کہ حضرت ابن ام مکتوم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے بیان کیا کہ میں نے عرض کیا، یا رسول اللہ ! مدینہ طیبہ میں بہت سے

کاٹنے والے کیڑے اور درندے ہیں، فرمایا: تم حی علی الصلوٰۃ حی علی الفلاح سنتے ہو؟ عرض کیا ہاں۔

---

1 صحیح مسلم باب فضل صلوٰۃ الجماعۃ الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۳۲ 2

عمدۃ القاری شرح البخاری بحوالہ السراج فی مسندہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۵/ ۱۶۳ 3

المستدرک علی الصحیحین کتاب الصلوٰۃ مطبوعہ دار الفکر بیروت ۱/ ۲۷

And Al-Hakim (narrated) from him with a good chain: Is it permissible for me to pray in my house? He said: Do you hear the iqamah? He said: Yes. He said: Then come to it. And in another (narration) he said: Then attend it, and he did not grant him permission. And for Al-Bayhaqi from him, he asked him to grant him permission for the Isha and Fajr prayer. He said: Do you hear the adhan? He said: Yes, once or twice. So he did not grant him permission for that. And for him from Ka'b bin 'Ujrah: A blind man came to the Prophet (may Allah the Exalted bless him and grant him peace). In it: Does the call reach you? He said: Yes. He said: Then when you hear, answer. And for Ahmad, Abu Ya'la, and Al-Tabarani in 'Al-Awsat', and Ibn Hibban from Jabir, and the wording is his: Do you hear the adhan? He said: Yes. He said: Then come to it even if you have to crawl. This was in what we see, and Allah the Exalted knows best that he (was) pleased.

Urdu column translation: He said: Come to it. Musnad Ahmad, Ibn Khuzaymah, and Al-Hakim narrated from him with a good chain that I asked: Do you give me permission that I perform the prayer in my house? He said: Do you hear the iqamah? He said: Yes. He said: Come to it. In another narration it is: Give attendance in it. So you (blessings and peace of Allah the Exalted be upon him) did not give him permission. Al-Bayhaqi narrated from Hazrat Ibn Umm Maktum (may Allah the Exalted be pleased with him) himself that he sought permission from you (blessings and peace of Allah the Exalted be upon him) that he be given permission from the congregation in the Isha and Fajr prayers. He said: Do you hear the adhan? He said: Yes. You asked him once or twice, (and) did not give him permission in this regard. In Al-Bayhaqi, it is from Hazrat Ka'b bin 'Ujrah (may Allah the Exalted be pleased with him) that a blind person came to the exalted service of the Messenger (blessings and peace of Allah the Exalted be upon him). In it is that you asked: Does the sound of the adhan reach you? He said: Yes. He told: When you hear, then answer (i.e., give attendance in the congregation). In Musnad, Abu Ya'la, Al-Tabarani's Al-Awsat, and...

Footnotes: 1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Umar bin Umm Maktum (may Allah the Exalted be pleased with him), published by Dar al-Fikr, Beirut, 3/423. 2. Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Prayer, published by Dar al-Fikr, Beirut, 1/247. 3. Majma' al-Zawa'id, Chapter on Leaving the Congregation, published by Dar al-Kitab, Beirut, 2/43. 4. Majma' al-Zawa'id, Chapter on Leaving the Congregation, published by Dar al-Kitab, Beirut, 2/42. Note: These two references are quoted from Majma' for this reason that they were not found in Sunan al-Bayhaqi and Shu'ab al-Iman of al-

Bayhaqi. It is possible that this word is for al-Tabarani instead of for al-Bayhaqi, because Majma' has quoted these two hadiths with reference to Tabarani al-Awsat. Nazir Ahmad Saeedi. 5. Al-Ihsan bi-Tartib Sahih Ibn Hibban, Chapter on Obligation of Congregation and Excuses etc., published by Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 3/252.

और अल-हाकिम ने उनसे एक अच्छी सनद (प्रमाण) के साथ रिवायत की: क्या मेरे लिए अपने घर में नमाज़ पढ़ना जायज़ है? उन्होंने कहा: क्या आप इक़ामत सुनते हैं? उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: तो उसकी ओर आओ। और एक अन्य रिवायत में है: तो उसमें उपस्थित हों। और उन्होंने उन्हें अनुमति नहीं दी। और अल-बेहक़ी के अनुसार, उन्होंने उनसे ईशा और फ़ज्र की नमाज़ के लिए अनुमति माँगी। उन्होंने कहा: क्या आप अज़ान सुनते हैं? उन्होंने कहा: हाँ, एक या दो बार। तो उन्होंने उन्हें इसके लिए अनुमति नहीं दी। और उन्हीं के द्वारा काब बिन उजरा से रिवायत है: एक अंधा व्यक्ति नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा में आया। उसमें है: क्या पुकार (अज़ान) आप तक पहुँचती है? उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: तो जब आप सुनें, तो उत्तर दें। और अहमद, अबू याला, और अल-तबरानी ने अल-औसत में, और इब्न हिब्बान ने जाबिर से, और शब्द उन्हीं के हैं, रिवायत की: क्या आप अज़ान सुनते हैं? उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: तो उसकी ओर आओ, भले ही तुम्हें रेंगते हुए आना पड़े। तो यह हमारी नज़र में था, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है कि वह प्रसन्न थे।

उर्दू कॉलम का अनुवाद: उन्होंने कहा: उसकी ओर आओ। मुसनद अहमद, इब्न खुज़ैमा, और अल-हाकिम ने उन्हीं से एक अच्छी सनद के साथ रिवायत की है कि मैंने पूछा: क्या आप मुझे अनुमति देते हैं कि मैं घर में नमाज़ अदा करूँ? उन्होंने कहा: क्या आप इक़ामत सुनते हैं? उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: उसकी ओर आओ। दूसरी रिवायत में है: उसमें उपस्थिति दो। तो आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें अनुमति नहीं दी। अल-बेहक़ी ने हज़रत इब्न उम मकतूम (रज़ियल्लाहु अन्हु) से ही रिवायत की है कि उन्होंने आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस बात की अनुमति माँगी कि उन्हें ईशा और फ़ज्र की नमाज़ में जमात (सामूहिक नमाज़) से छूट दी जाए। उन्होंने कहा: क्या आप अज़ान सुनते हैं? उन्होंने कहा: हाँ। आपने उनसे एक या दो बार पूछा, (और) उन्हें इस मामले में अनुमति नहीं दी। अल-बेहक़ी में हज़रत काब बिन उजरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है कि एक अंधा व्यक्ति रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की महान सेवा में आया। उसमें यह है कि आपने पूछा: क्या अज़ान की आवाज़ आप तक पहुँचती है? उन्होंने कहा: हाँ। आपने बताया: जब तुम सुनो, तो उत्तर दो (अर्थात जमात में उपस्थित हो)। मुसनद, अबू याला, तबरानी की अल-औसत में और...

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. मुसनद अहमद बिन हंबल, उमर बिन उम मकतूम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस, दार अल-फ़िक्र, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 3/423। 2. अल-मुस्तदरक अला अल-सहीहैन, नमाज़ की किताब, दार अल-फ़िक्र, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/247। 3. मजमा अल-ज़वाइद,

जमात छोड़ने का अध्याय, दार अल-किताब, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 2/43। 4. मजमा अल-ज़वाइद, जमात छोड़ने का अध्याय, दार अल-किताब, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 2/42। नोट: ये दो संदर्भ मजमा से इसलिए उद्धृत किए गए हैं क्योंकि वे अल-बेहक़ी की सुनन अल-बेहक़ी और शोअब अल-ईमान में नहीं मिले। यह संभव है कि यहाँ अल-बेहक़ी के बजाय अल-तबरानी शब्द हो, क्योंकि मजमा ने तबरानी अल-औसत के संदर्भ में इन दो हदीसों को उद्धृत किया है। नज़ीर अहमद सईदी। 5. अल-इहसान बी-तरतीब सहीह इब्न हिब्बान, जमात की अनिवार्यता और बहाने आदि का अध्याय, मुअस्सासत अल-रिसाला, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 3/252।

والحاکم عنہ بسند جید ایسعنی ان اصلی فی بیتی قال اتسمع الاقامۃ قال نعم قال فأتھا وفی اخری قال فاحضرھا[2] ولم یرخص لہ ۔ و للبیھقي عنہ سألہ ان یرخص لہ فی صلاۃ العشاء والفجر قال ھل تسمع الاذان قال نعم مرۃ او مرتین فلم یرخص لہ فی ذلك[3] ولہ عن کعب بن عجرۃ جاء رجل ضریر الی النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فیہ ایبالغك النداء قال نعم قال فاذا سمعت فأجب[4] ولاحمد وابی یعلی والطبراني في الاوسط و ابن حبان عن جابر واللفظ لہ قال اتسمع الاذان قال نعم قال فأتھا ولو حبوا [5] فکان ذلك فیما نری واللہ تعالی اعلم انہ رضی

اردو کالم: فرمایا: اس کی طرف آؤ۔ مسند احمد، ابن خزیمہ اور حاکم نے انہی سے سند جید کے ساتھ نقل کیا کہ میں نے عرض کیا کیا آپ مجھے اجازت دیتے ہیں کہ میں گھر میں نماز ادا کر لوں؟ فرمایا: کیا اقامت سنتے ہو؟ عرض کیا: ہاں۔ فرمایا: اس کی طرف آؤ۔ دوسری روایت میں ہے: اس میں حاضری دو تو آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اسے رخصت نہ دی۔ بیہقی نے حضرت ابن ام مکتوم رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہی روایت کیا کہ انہوں نے آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے اس بات کی رخصت چاہی کہ ان کو عشاء اور فجر کی نماز میں جماعت سے رخصت دے دیں۔ فرمایا: کیا تم اذان سنتے ہو؟ عرض کیا: ہاں۔ ایک یا دو دفعہ پوچھا آپ نے انہیں اس بارے میں رخصت نہ دی۔ بیہقی میں حضرت کعب بن عجرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے کہ ایک نابینا شخص رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمت اقدس میں آیا اسی میں ہے کہ آپ نے پوچھا: کیا تجھے اذان کی آواز پہنچتی ہے؟ عرض کیا: ہاں۔ بتایا: جب تو سنتا ہے تو جواب دے (یعنی جماعت میں حاضری دے) مسند، ابویعلیٰ، طبرانی کی اوسط میں اور

حواشی: 1 مسند احمد بن حنبل حدیث عمر بن ام مکتوم رضی اللہ تعالیٰ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/ ۴۲۳ 2 المستدرک علی الصحیحین کتاب الصلوٰۃ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱/ ۲۴۷ 3 مجمع الزوائد باب فی ترک الجماعۃ مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۲/ ۴۳ 4 مجمع الزوائد باب فی ترک الجماعۃ مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۲/ ۴۲ ف: یہ دونوں حوالے مجمع سے اس لئے نقل کئے کہ سنن بیہقی اور شعب الایمان للبیہقی سے نہیں ملے، ہو سکتا ہے یہ لفظ للبیہقی کی بجائے للطبرانی ہو کیونکہ مجمع نے طبرانی اوسط کے حوالے سے یہ دونوں حدیثیں نقل کی ہیں۔ نذیر احمد سعیدی 5 الاحسان بترتیب صحیح ابن حبان باب فرض الجماعۃ والاعذار الخ مطبوعہ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۳/ ۲۵۲

Fatawa Razawiyya Volume VII

[Arabic Column Text] (May Allah be pleased with him) Walking was not difficult for him, and he used to find the way without hardship, as is seen now in many blind people. Then I referred back to Al-Zurqani's commentary on Al-Muwatta and found that he explicitly stated this, quoting: "The scholars interpreted it to mean that walking alone was not difficult for him, like many blind people." (Ends). Thus, the discussion of Allama al-Shami gains preference where he discussed the obligation of Friday prayer (Jumu'ah) for such individuals. He said, "Rather, it seems to me that it is obligatory for some blind people who walk in the markets and know the paths without a guide and without burden, and know which mosque they intend without asking anyone, because at that time they are like a sick person capable of going out by themselves. In fact, they might face more hardship than this. Reflect." (Ends). Then I saw Imam Nawawi quoting in his commentary on Muslim what the two researchers mentioned regarding the meaning of 'concession' (rukhsa) from the majority. He said: "The majority answered him that he asked..."

[Urdu Column Text] In Ibn Hibban, narrated from Hazrat Jabir (may Allah be pleased with him), the words of Ibn Hibban are: "Do you hear the call to prayer (Adhan)?" He submitted: "Yes." He (the Prophet) said: "Come to it, even if you have to crawl on your knees." Our opinion in this regard is this, and Allah alone knows best the true reality, that walking was not difficult for Hazrat Ibn Umm Kulthum (may Allah be pleased with him) and he could find the way without any hardship, as is still observed among many blind people. Then I studied Al-Zurqani's commentary on Al-Muwatta, and the exact same point was quoted there, that all people of knowledge are of the opinion that there was no difficulty for them in walking alone, just as today it is not difficult for many blind individuals to walk alone. (Ends). And now, the research of Allama Shami will also be preferred, which he gave while declaring Friday prayer obligatory for such people; he said, "Rather, this matter has become clear to me that Friday prayer will be obligatory for those blind people who can walk knowing the path alone without any guide and without hardship and can reach the mosque where they have to pray without asking anyone, because they will be like that patient who is capable of going out by himself; rather, sometimes a patient has to endure much more hardship than that. Reflect. (Ends)." Then I saw Imam Nawawi's commentary on Muslim, in which he quoted the meaning of 'concession' mentioned by both researchers from the majority and said that the majority give this answer that Hazrat...

They give the answer that Hazrat

Footnotes: 1. Sharh al-Zurqani 'ala al-Muwatta, Section on Congregational Prayer, printed by Maktaba Tijaria Kubra, Egypt, 1/26. 2. Radd al-Muhtar, Chapter on Friday Prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/202.

[अरबी कॉलम पाठ] (अल्लाह उनसे खुश हो) उनके लिए चलना कठिन नहीं था, और वे बिना किसी कठिनाई के रास्ता पा लेते थे, जैसा कि अब कई नेत्रहीन लोगों में देखा जाता है। फिर मैंने अल-मुवट्टा पर अल-ज़ुरकानी की टिप्पणी का उल्लेख किया और पाया कि उन्होंने स्पष्ट रूप से यह कहते हुए उद्धृत किया, "विद्वानों ने इसका अर्थ यह लगाया कि अकेले चलना उनके लिए कठिन नहीं था, जैसे कई नेत्रहीन लोगों के लिए होता है।" (समाप्त)। इस प्रकार, अल्लामा अल-शामी की चर्चा को वरीयता मिलती है जहाँ उन्होंने ऐसे व्यक्तियों के लिए जुमा (शुक्रवार की नमाज़) की अनिवार्यता पर चर्चा की। उन्होंने कहा, "बल्कि, मुझे ऐसा लगता है कि यह उन कुछ नेत्रहीन लोगों के लिए अनिवार्य है जो बाज़ारों में चलते हैं और बिना किसी गाइड के और बिना बोझ के रास्ते जानते हैं, और बिना किसी से पूछे जानते हैं कि वे किस मस्जिद का इरादा रखते हैं, क्योंकि उस समय वे खुद बाहर निकलने में सक्षम बीमार व्यक्ति की तरह होते हैं। वास्तव में, उन्हें इससे अधिक कठिनाई का सामना करना पड़ सकता है। विचार करें।" (समाप्त)। फिर मैंने इमाम नववी को मुस्लिम पर अपनी टिप्पणी में उद्धृत करते हुए देखा कि दोनों शोधकर्ताओं ने बहुसंख्यक (जम्हुर) की ओर से 'रियायत' (रुख़सत) के अर्थ के संबंध में क्या उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: "जम्हुर ने उत्तर दिया कि उन्होंने पूछा..."

[उर्दू कॉलम पाठ] इब्न हिब्बान में, हज़रत जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, इब्न हिब्बान के शब्द हैं: "क्या तुम अज़ान सुनते हो?" उन्होंने अर्ज़ किया: "हाँ।" उन्होंने (पैगंबर ने) फरमाया: "इसकी ओर आओ, भले ही तुम्हें अपने घुटनों के बल रेंगना पड़े।" इस संबंध में हमारी राय यही है, और अल्लाह ही हकीकत को बेहतर जानता है, कि हज़रत इब्न उम्मे कुलसुम (रज़ियल्लाहु अन्हु) के लिए चलना कठिन नहीं था और वे बिना किसी कठिनाई के रास्ता पा लेते थे, जैसा कि आज भी कई नेत्रहीन लोगों में देखा जाता है। फिर मैंने अल-मुवट्टा पर अल-ज़ुरकानी की टिप्पणी का अध्ययन किया, और वहां बिल्कुल वही बात उद्धृत की गई थी, कि ज्ञान के सभी लोग इस राय के हैं कि उनके लिए अकेले चलने में कोई कठिनाई नहीं थी, जैसे आज भी कई नेत्रहीन व्यक्तियों के लिए अकेले चलना कठिन नहीं है। (समाप्त)। और अब, अल्लामा शामी का वह शोध भी वरीयता पाएगा जो उन्होंने ऐसे लोगों पर जुमा अनिवार्य घोषित करते हुए दिया था; उन्होंने कहा, "बल्कि, यह बात मुझ पर स्पष्ट हो गई है कि शुक्रवार की नमाज़ उन नेत्रहीन लोगों पर अनिवार्य होगी जो बिना किसी मार्गदर्शक के और बिना किसी कठिनाई के अकेले रास्ता जानकर चल सकते हैं और बिना किसी से पूछे उस मस्जिद तक पहुँच सकते हैं जहाँ उन्हें नमाज़ पढ़नी है, क्योंकि वे उस मरीज़ की तरह होंगे

जो खुद बाहर निकलने में सक्षम है; बल्कि, कभी-कभी एक मरीज़ को उससे कहीं अधिक कठिनाई उठानी पड़ती है। विचार करें। (समाप्त)।" फिर मैंने इमाम नववी की मुस्लिम की व्याख्या देखी, जिसमें उन्होंने बहुसंख्यक की ओर से दोनों शोधकर्ताओं द्वारा उल्लिखित 'रियायत' के अर्थ को उद्धृत किया और कहा कि जम्हुर इसका यह उत्तर देते हैं कि हज़रत...

वे उत्तर देते हैं कि हज़रत

पाद लेख: 1. शरह अल-ज़ुरकानी अलल-मुवट्टा, जमात की नमाज़ का अध्याय, मकतबा तिजारिया कुबरा, मिस्र, 1/26 द्वारा मुद्रित। 2. रद अल-मुह्तार, जुमा का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/202 द्वारा मुद्रित।

पृष्ठ 75/721

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

[عربی کالم] اللہ تعالی عنہ لم یکن یشق علیہ المشی وکان یھتدی الی الطریق من دون حرج کما یشاھد الآن فی کثیر من العمیان ثم راجعت الزرقاني علی الموطأ فرأیتہ نص علی ذلك نقلا فقال و حملہ العلماء علی انہ کان لا یشق علیہ المشی وحدہ ککثیر من العمیان اھ وح یترجح بحث العلامۃ الشامی حیث بحث ایجاب الجمعۃ علی امثال ھؤلاء ، فقال بل یظھر لی وجوبھا علی بعض العمیان الذی یمشی فی الاسواق ویعرف الطرق بلا قائد ولا کلفۃ ویعرف ای مسجد اراد بلا سؤال احد لانہ حینئذ کالمریض القادر علی الخروج بنفسہ بل ربما تلحقہ مشقۃ اکثر من ھذا تأمل ھ ثم رأیت الامام النووی نقل في شرح مسلم ماذکر المحققان من معنی الرخصۃ عن الجمھور فقال اجاب الجمھور عنہ بأنہ سأل

[اردو کالم] ابن حبان میں حضرت جابر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی الفاظ ابن حبان کے ہیں کیا تم اذان سنتے ہو؟ عرض کیا: ہاں۔ فرمایا: اس کی طرف آؤ خواہ گھٹنوں کے بل آنا پڑے، اس سلسلہ میں ہماری رائے یہی ہے، حقیقت حال سے اللہ ہی آگاہ ہے کہ حضرت ابن ام کلثوم رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر چلنا دشوار نہ تھا اور وہ بغیر کسی حرج کے راستہ پا لیتے تھے جیسا کہ اب بھی بہت سے نابینا لوگوں میں یہ مشاہدہ کیا جاتا ہے پھر میں نے زرقانی علی الموطا کا مطالعہ کیا تو اس میں بعینہ یہی بات منقول تھی کہ تمام اہل علم کی یہی رائے ہے کہ ان پر تنہا چلنے میں دشواری نہ تھی جیسا کہ اب بھی بہت نابینا افراد پر تنہا چلنا دشوار نہیں ہے اھ اور اب علامہ شامی کی وہ بحث بھی ترجیح پائے گی جو انہوں نے ایسے لوگوں پر جمعہ واجب قرار دیتے ہوئے کی ہے تو کہا بلکہ مجھ پر یہ بات واضح ہوئی ہے کہ ایسے نابینا لوگوں پر جمعہ واجب ہوگا جو بغیر کسی قائد اور بلا مشقت تنہا راستہ جان کر چل سکتے ہوں اور اس مسجد تک بغیر پوچھے پہنچ سکتے ہوں جہاں انہوں نے نماز ادا کرنی ہو کیونکہ یہ اس وقت اس مریض کی طرح ہوں گے جو خود بخود نکلنے

پر قادر ہو بلکہ بعض اوقات مریض کو اس سے کہیں زیادہ مشقت اٹھانا ہوتی ہے تامل اھ پھر میں نے امام نووی کی شرح مسلم دیکھی اس میں انہوں نے دونوں محققین کا جمہور سے معنی رخصت ذکر کیا ہوا نقل کرکے فرمایا جمہور اس کا یہ جواب دیتے ہیں کہ حضرت

جواب دیتے ہیں کہ حضرت

حواشی: 1 شرح الزرقانی علی الموطأ فصل صلوۃ الجماعۃ مطبوعہ مکتبہ تجاریہ کبری مصر ۱ / ۲۶ 2 ردالمختار باب الجمعۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۲۰۲

Is there a dispensation for him to pray in his house and obtain the virtue of the congregation because of his excuse? It was said: No. He (the author) said: This is supported by the fact that attendance at the congregation is waived by excuse according to the consensus of Muslims, and its evidence from the Sunnah is the hadith of 'Itban ibn Malik (1) etc.

Ibn Umm Maktum (may Allah be pleased with him) had asked the Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) this question: "May I be granted permission to pray at home and also obtain the reward of the congregation despite not attending due to my excuse?" So the answer came in the negative. Imam al-Nawawi said: From this discussion, it is supported that the entire Muslim Ummah agrees on the dropping of attendance at the congregation due to an excuse, and its proof from the Sunnah is that hadith which is narrated from Hazrat 'Itban bin Malik (may Allah be pleased with him) in this regard, etc. (T)

I say: You have known what is in this support, for the matter lies in the proof of hardship for him (may Allah be pleased with him). Perhaps 'Itban was among those who found hardship in walking alone, unlike Ibn Umm Maktum (may Allah be pleased with both of them). Furthermore, Imam al-Nawawi sensed the coming of his (blessings and peace of Allah be upon him) saying "Then respond". So he answered by assuming that it was through revelation that descended at the moment, and by the possibility of a change in his (blessings and peace of Allah be upon him) ijtihad, and that the dispensation was in the sense of non-obligation, and his saying "Then respond" was a recommendation to the better option.

I say: (I say) What is in this support, you have already known that this is in the case when hardship is established for Ibn Maktum. Perhaps Hazrat 'Itban (may Allah be pleased with him) was among those for whom walking alone is difficult, unlike Ibn Umm Maktum (may Allah be pleased with him), for whom this was not the case. Then, Imam al-Nawawi understood this point from the arrival of the Prophet's (peace be upon him) instruction "Then respond". He gave an answer based on probability that it is possible this command was given along with revelation descending at that moment, and there is also a probability that there was a change in the ijtihad of the Prophet (blessings and peace of Allah be upon him). It is also possible that permission means non-obligation and your instruction "Then respond" was pointing towards the better option.

(1) Sharh Muslim by al-Nawawi with Muslim, Chapter on the Virtue of Congregational Prayer, printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/232.

क्या उसके लिए अपने घर में नमाज़ पढ़ने की गुंजाइश है और अपने उज़्र (कारण) की वजह से जमाअत की फज़ीलत प्राप्त हो सकती है? कहा गया: नहीं। उन्होंने कहा: इसका समर्थन इस बात से होता है कि मुसलमानों की सर्वसम्मति के अनुसार उज़्र के कारण जमाअत में उपस्थिति माफ हो जाती है, और सुन्नत से इसका प्रमाण इत्बान बिन मालिक (१) आदि की हदीस है।

इब्न उम्म मक्तूम (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह सवाल किया था कि क्या मुझे घर पर नमाज़ पढ़ने की अनुमति दी जाए और उज़्र की वजह से उपस्थित न होने के कारण जमाअत का सवाब भी हासिल होगा, तो इसका जवाब नफ़ी (नकारात्मक) में आया। इमाम नववी ने फ़रमाया: इस बातचीत से इस बात की पुष्टि होती है कि उज़्र की बिना पर हाज़िरी-ए-जमाअत के सक़ूत (छूट) पर तमाम उम्मते मुस्लिमा का इत्तिफ़ाक़ (सहमति) है और इसकी दलील सुन्नत से वह हदीस है जो हज़रत इत्बान बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इस बारे में मरवी है, इत्यादि। (त)

अक़ूल (मैं कहता हूँ): इस समर्थन में जो कुछ है उसे आप जान चुके हैं, क्योंकि मामला उनके (रज़ियल्लाहु अन्हु) लिए कठिनाई के प्रमाण में है। शायद इत्बान उन लोगों में से थे जिन्हें अकेले चलने में कठिनाई होती थी, इब्न उम्म मक्तूम (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के विपरीत। इसके अलावा, इमाम नववी ने उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन 'तो उत्तर दो' (जमाअत में आओ) के आने को महसूस किया। उन्होंने यह मानकर उत्तर दिया कि यह उस समय अवतरित हुए रहस्योद्घाटन (वही) द्वारा था, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इजतिहाद में बदलाव की संभावना थी, और यह कि अनुमति गैर-अनिवार्यता (अदम-ए-वुजूब) के अर्थ में थी, और उनका यह कहना 'तो उत्तर दो' श्रेष्ठ विकल्प (अफ़ज़ल) के लिए एक सिफ़ारिश थी।

मैं कहता हूँ: (अक़ूल) इस समर्थन में जो कुछ है वह आप जान चुके हैं कि यह उस स्थिति में है जब इब्न मक्तूम के लिए कठिनाई (हरज) सिद्ध हो। शायद हज़रत इत्बान (रज़ियल्लाहु अन्हु) उन लोगों में से हों जिनको अकेले चलना कठिन हो, इब्न उम्म मक्तूम (रज़ियल्लाहु अन्हु) के विपरीत जिनके लिए ऐसी स्थिति नहीं थी। फिर इमाम नववी ने हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) के निर्देश "फ़अजिब" (तो उत्तर दो) के आने से यह बात समझी, तो जवाब संभावना (एहतेमाल) के साथ दिया कि संभव है यह हुक्म उसी समय वही नाज़िल होने के साथ दिया गया हो और यह भी संभावना है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि

वसल्लम) के इजतिहाद में बदलाव आया हो। यह भी हो सकता है कि अनुमति (रुख़सत) का अर्थ अनिवार्यता का न होना हो और आपका निर्देश "फ़अजिब" श्रेष्ठता की ओर इंगित कर रहा हो।

---

(१) शरह मुस्लिम लिल-नववी मअ मुस्लिम, बाब फ़ज़्ल सलात अल-जमाअह, मतबूआ नूर मुहम्मद असहा अल-मताबे कराची १/२३२।

पेज 76/721

هل له رخصة ان يصلى فى بيته وتحصل له فضيلة الجماعة بسبب عذره فقيل لا قال ويؤيد هذا ان حضور الجماعة يسقط بالعذر باجماع المسلمين ودليله من السنة حديث عتبان بن مالك (۱) الخ۔

ابن مکتوم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے یہ سوال کیا تھا کہ مجھے گھر پر نماز پڑھنے کی اجازت دی جائے اور عذر کی بنا پر حاضر نہ ہونے کی وجہ سے جماعت کا ثواب بھی حاصل ہو ، تو اس کا جواب نفی میں آیا امام نووی نے فرمایا اس گفتگو سے اس بات کی تائید ہوتی ہے کہ عذر کی بنا پر حاضری جماعت کے سقوط پر تمام امت مسلمہ کا اتفاق ہے اور اس کی دلیل سنت سے وہ حدیث ہے جو حضرت عتبان بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے اس بارے میں مروی ہے ، الخ (ت)

اقول: وقد علمت مافى هذا التأييد فان الشأن فى ثبوت الحرج له رضى الله تعالى عنه ولعل عتبان كان ممن يتحرج بالمشى وحده دون ابن ام مكتوم رضى الله تعالى عنهما، ثم ان الامام النووى استشعر ورود قوله صلى الله عليه وسلم فاجب فاجاب باحتمام انه بوحى نزل فى الحال وباحتمال تغير اجتهاده صلى الله عليه وسلم وبأن الترخيص كان بمعنى عدم الوجوب وقوله فاجب ندب الى الافضل۔

اقول : میں کہتا ہوں) اس تائیڈ میں جو کچھ ہے وہ آپ جان چکے کہ یہ اس صورت میں ہے جب ابن مکتوم کے لئے حرج ثابت ہو ، شاید حضرت عتبان رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان لوگوں میں سے ہوں جن کو تنہا چلنا دشوار ہو، بخلاف ابن ام مکتوم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے ان کے لئے ایسا معاملہ نہ تھا، پھر امام نووی نے حضور علیہ السلام کے ارشاد "فاجب" کے ورود سے یہ بات سمجھی تو جواب احتمال سے دیا کہ ممکن ہے یہ حکم اسی حال میں وحی نازل ہونے کے ساتھ دیا اور بھی

احتمال ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اجتہاد میں تبدیلی ہوئی ہو ، یہ بھی ہو سکتا ہے کہ رخصت بمعنی عدم وجوب ہو اور آپ کا ارشاد فاجب افضل کی طرف متوجہ کر رہا ہو۔

---

1 شرح مسلم للنووی مع مسلم باب فضل صلوٰۃ الجماعۃ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۳۲

Fatawa Ridawiyyah Volume 7

I say: As for the first two, they are accepted based on the statement. However, interpreting "fajib" (then respond) as a recommendation (nadb) is contrary to the obvious meaning, especially when it is based on hearing the Adhan, because recommendation exists in all cases. So understand. And Allah knows best. I say: (I say) The first two possibilities are accepted because of the statement, but interpreting "then respond" as a recommendation is contrary to the apparent meaning, especially when it is based on hearing the Adhan, because the recommendation was present in every situation anyway. So understand, and Allah Almighty knows best. (T)

Fourthly: Setting everything aside, the excuse for the feet is an excuse for not being present, not an excuse for the one present like rain, mud, and the like. Rather, the primary reason is joining the congregation without Adhan. Although the general statements in 'Mawahib al-Rahman', 'Maraqi al-Falah', and 'Radd al-Muhtar' regarding the established Sunnah of Adhan are very broad.

There are many narrations from 'Al-Mabsut', 'Al-Muhit', 'Al-Khaniyyah', 'Al-Khulasah', 'Al-Bazzaziyyah', 'Al-Hindiyyah', and other reliable books that contradict this, even 'Radd al-Muhtar' itself and its commentary 'Al-Durr al-Mukhtar', as we have explained in our footnotes on them. Most narrations from 'Mabsut', 'Muhit', 'Khaniyyah', 'Khulasah', 'Bazzaziyyah', 'Hindiyyah', and other reliable books are contradictory to it, to the extent that even in 'Radd al-Muhtar' and its text 'Durr al-Mukhtar', there are contradictions, as we have explained in its footnotes. (T)

However, this much is established without doubt: for the five daily prayers [1], those timed prayers which free men, who are not naked, perform in congregation in a mosque, except for some excluded cases [2], having the Adhan before the time is an emphasized Sunnah (Sunnat-e-Muakkadah) close to being obligatory (wajib), and without it...

[1] Jumu'ah is included, while the Eid prayers, solar eclipse prayer (Kusoof), funeral prayer (Janaza), prayer for rain (Istisqa), etc., missed prayers (Fawayit), and congregations of women, children, slaves, the naked, household congregations, and congregations in the wilderness are excluded. The evidence for each of these is mentioned in what we have written in the footnotes of 'Radd al-Muhtar'. 12-Minhu, may Allah forgive him. (M) Friday is included in this, while Eids, solar eclipse, funeral, and prayer for rain, etc., and missed prayers and congregations of women, children,

slaves, the naked, and household congregations and congregations in the forest are excluded from it. We have written the reason for each in our footnotes to 'Radd al-Muhtar'. 12-Minhu, may Allah forgive him. (T)

[2] For example, on Friday, those excused who pray Zuhr in a city or town are not allowed to give Adhan, even if they pray in congregation, for it is not permissible for them to form a congregation either. During Hajj, for Asr at Arafah and Isha at Muzdalifah, there is Takbeer (Iqamah), not Adhan. (Continued on next page)

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

मैं कहता हूँ: जहाँ तक पहले दो की बात है, वे कथन के आधार पर स्वीकार्य हैं। हालाँकि, "फ़ाजिब" (तो जवाब दें) को अनुशंसा (नदब) के रूप में व्याख्या करना स्पष्ट अर्थ के विपरीत है, विशेष रूप से जब यह अज़ान सुनने पर आधारित हो, क्योंकि अनुशंसा तो हर स्थिति में मौजूद होती है। तो समझें। और अल्लाह बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) पहले दो संभावनाएँ कथन के कारण स्वीकार की जाती हैं, लेकिन "तब उत्तर दें" को एक अनुशंसा के रूप में व्याख्या करना स्पष्ट अर्थ के विपरीत है, खासकर जब यह अज़ान सुनने पर आधारित हो, क्योंकि अनुशंसा वैसे भी हर स्थिति में मौजूद थी। तो समझें, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

चौथा: सब कुछ अलग रखते हुए, पैरों का बहाना उपस्थित न होने का बहाना है, न कि उपस्थित व्यक्ति के लिए बारिश, कीचड़ और इसी तरह का बहाना। बल्कि, प्राथमिक कारण अज़ान के बिना जमाअत में शामिल होना है। हालाँकि अज़ान की सुन्नत-ए-मुअक्कदा के संबंध में 'मवाहिब अल-रहमान', 'मराकी अल-फ़लाह' और 'रद्द अल-मुह्तार' में सामान्य कथन बहुत व्यापक हैं।

'अल-मबसूत', 'अल-मुहीत', 'अल-खानिया', 'अल-खुलासा', 'अल-बज्जाज़िया', 'अल-हिंदिया' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों के कई वर्णन इसके विपरीत हैं, यहाँ तक कि खुद 'रद्द अल-मुह्तार' और इसकी व्याख्या 'अल-दुर्र अल-मुख्तार' में भी, जैसा कि हमने उन पर अपने हाशिये में बताया है। 'मबसूत', 'मुहीत', 'खानिया', 'खुलासा', 'बज्जाज़िया', 'हिंदिया' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों के अधिकांश वर्णन इसके विपरीत हैं, यहाँ तक कि स्वयं 'रद्द अल-मुह्तार' और इसके मूल पाठ 'दुर्र अल-मुख्तार' में भी विरोधाभास हैं, जैसा कि हमने इसके हाशिये में बताया है। (त)

हालाँकि, निस्संदेह इतना तो सिद्ध है: पाँच दैनिक प्रार्थनाओं [1] के लिए, वे समयबद्ध प्रार्थनाएँ जो स्वतंत्र पुरुष, जो नग्न नहीं हैं, मस्जिद में जमाअत के साथ पढ़ते हैं, कुछ अपवादों [2] को छोड़कर, समय से पहले अज़ान का होना सुन्नत-ए-मुअक्कदा है जो वाजिब के करीब है, और इसके बिना...

[1] इसमें जुमा शामिल है, जबकि ईद की नमाज़, सूर्य ग्रहण की नमाज़ (कुसूफ़), जनाज़ा की नमाज़, बारिश के लिए नमाज़ (इस्तिस्का) आदि, कज़ा नमाज़ (फ़वायत), और महिलाओं, बच्चों, गुलामों, नग्न लोगों की जमाअत, घरेलू जमाअत और जंगल की जमाअत इससे बाहर हैं। इनमें से प्रत्येक का प्रमाण हमने 'रद्द अल-मुह्तार' के हाशिये में जो कुछ लिखा है, उसमें वर्णित है। 12-मिन्हु, अल्लाह उसे क्षमा करे। (म) इसमें जुमा शामिल है और ईद, सूर्य ग्रहण, जनाज़ा और बारिश की नमाज़ आदि और कज़ा

और महिलाओं, बच्चों, गुलामों, नग्न लोगों की जमाअत और घरेलू जमाअत और जंगल की जमाअत इससे बाहर है। हमने अपने 'रद्द अल-मुह्तार' के हाशिये में प्रत्येक के लिए प्रमाण लिखा है। 12- मिन्हु, अल्लाह उसे क्षमा करे। (त)

[2] उदाहरण के लिए, जुमा के दिन शहर या कस्बे में जो मजबूर लोग ज़ुहर पढ़ते हैं, उन्हें अज़ान की अनुमति नहीं है, भले ही वे जमाअत से नमाज़ पढ़ें, क्योंकि उनके लिए जमाअत करना भी जायज़ नहीं है। हज के दौरान, अराफ़ा में अस्र और मुज़दलिफ़ा में इशा के लिए तकबीर (इक़ामत) होती है, अज़ान नहीं। (बाकी अगले पृष्ठ पर)

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

اقول: اما الاولان فتسلیم للقول و اما حمل فاجب علی الندب فخلاف الظاھر لا سیما مع بنائہ علی سماع الاذان فان الندب حاصل مطلقا فافھم واللہ تعالی اعلم۔ اقول: (میں کہتا ہوں) پہلے دونوں احتمال قول کی وجہ سے تسلیم مگر فاجب کو ندب پر محمول کرنا خلاف ظاہر خصوصاً جب اس کی بنا اذان کے سماع پر ہو کیونکہ ندب تو ہر حال میں حاصل تھا، فافھم واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

رابعاً: سب سے قطع نظر کیجئے تو پاؤں کا عذر عذر فی الحضور ہے نہ عذر للحیضر کالمطر والطین وامثالہا بلکہ وجہ اولاً وہی اتیان جماعت بے اذان کہ در باب استنان موکد اذان اگرچہ مواہب الرحمان و مراقی الفلاح و رد المحتار کے اطلاقات بہت وسیع ہیں

ویعارضھا کثیر من روایات المبسوط والمحیط والخانیۃ والخلاصۃ والبزازیۃ والھندیۃ وغیرھا من المعتبرات حتی نفس ردالمحتار ومشروحہ الدرالمختار کما بینا ہ فیما علقناہ علی ہامشہ۔ مبسوط، محیط، خانیہ، خلاصہ، بزازیہ، ہندیہ اور دیگر معتبر کتب کی اکثر روایات اس کے معارض ہیں حتی کہ خود ردالمحتار اور اس کا متن در مختار میں بھی معارض ہیں جیسا کہ ہم نے اس کے حاشیہ میں بیان کیا ہے۔ (ت)

مگر اس قدر بلا شبہ ثابت کہ نماز پنجگانہ ع۱ سے جو نماز وقتی رجال احرار غیر عراۃ مسجد میں باجماعت ادا کریں اس کے لئے سوا بعض صور مستثناۃ ع۲ کے وقت میں اذان کا پہلے ہو لینا سنت مؤکدہ قریب بواجب ہے اور بے اس کے

ع۱ دخلت الجمعۃ و خرجت صلوۃ العیدین والکسوف والجنازۃ والاستسقاء وغیرھا والفوایت وجماعۃ النساء والصبیان والعبید والعراۃ وجماعۃ البیوت والصحراء ومستند کل ذلک مذکور فیما علقناہ علی

ردالمحتار ۱۲منہ غفر لہ (م) اس میں جمعہ داخل اور عیدین، کسوف، جنازہ اور استسقاء وغیرہ اور قضا اور جماعت خواتین، بچوں، غلاموں، ننگوں اور گھریلو جماعت اور جنگل کی جماعت اس سے خارج ہے اور ہر ایک پر دلیل ہم نے اپنے حاشیہ ردالمحتار میں تحریر کی ہے ۱۲منہ غفر لہ (ت)

ع۲ مثلاً جمعہ کے دن شہر یا قصبہ میں جو معذور ظہر پڑھیں انہیں اذان کی اجازت نہیں اگرچہ جماعت کریں کہ انہیں جماعت کرنا بھی جائز نہیں، موسم حج میں عصر، عرفہ و عشائے مزدلفہ کے لئے تکبیر ہوتی ہے نہ اذان (باقی بر صفحہ آئندہ)

Fatawa Rizwia, Volume 7

Performing a second congregation [Jama'at] is disliked [Makruh] and a sin, to the extent that this congregation is legally not recognized at all in Sharia. The congregation that is held afterwards with a public call to prayer [Adhan] and announcement [Iqamat] will be considered the first congregation. Rather, scholars say that if some people performed a congregation by giving Adhan quietly so that the sound did not reach others, then such a congregation is also not counted or recognized, let alone when no Adhan was given at all. It is mentioned in 'Wajeez-e-Imam Kardari':

It is disliked for men to perform obligatory prayers in congregation in a mosque without the two announcements [Adhan and Iqamat], but not in the desert, vineyards, or homes, etc. I say: His words 'without the two announcements' mean without combining both of them. Therefore, what negates the dislike is performing [the prayer] with both of them, not just one of them. The proof for this is his statement 'not in the desert, etc.', for omitting the announcement of commencement [Iqamat] is absolutely disliked, even in the desert, and the offense of omitting both has been explicitly stated.

For men, performing obligatory prayers in congregation in the mosque without Adhan and Iqamat is disliked [Makruh]. It is not disliked in the wilderness, dense gardens, and homes, etc. (T) I say: (I say) his statement 'without the two announcements' i.e., without combining Adhan and Iqamat. Therefore, to negate the dislike, one must perform the congregational prayer with both, not just one. His statement 'not in the wilderness, etc.' is a proof for this, because omitting Adhan along with the congregation is disliked in any case, whether it be in the wilderness, and there is a clear statement regarding the offense of omitting both. (T)

(Remaining footnote from previous page): As in Al-Hindiyyah from Al-Khaniyyah. There is no need here for the exception of missed prayers [Fawa'it] performed in the mosque, as Al-Shami did, nor for the exception of missed prayers beyond the first one, even if they are performed outside the mosque, as we added to it, because the discussion here is about performing current prayers [Ada]. 12 From him, may Allah forgive him (M)

In Hindiyyah, it is similarly mentioned with reference to Khaniyyah, and there is no need for the exception of those missed prayers which are performed in the mosque as Shami has done, nor is the exception of missed prayers other than the first one

necessary even if they are performed outside the mosque, as we have added to it, because the conversation here is about current performance. (T)

1 Fatawa Bazzaziyyah on the margin of Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Salat, first chapter regarding Adhan, printed at Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/44.

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

जमात कर लेना मकरूह और गुनाह है यहाँ तक कि यह जमात शरई तौर पर बिल्कुल भी मान्य नहीं है, इसके बाद जो जमात अज़ान और इक़ामत के साथ होगी वही पहली जमात होगी। बल्कि उलमा (विद्वान) फरमाते हैं कि यदि कुछ लोगों ने आहिस्ता (धीमी आवाज़ में) अज़ान देकर जमात कर ली कि अज़ान की आवाज़ दूसरों तक नहीं पहुँची, तो ऐसी जमात भी गिनती और एतबार (मान्यता) में शामिल नहीं है, और यह उस स्थिति में है जब सिरे से अज़ान दी ही न जाए। 'वजीज़ इमाम करदरी' में है:

पुरुषों के लिए मस्जिद में फ़र्ज़ नमाज़ जमात के साथ अज़ान और इक़ामत के बिना पढ़ना मकरूह है, लेकिन जंगल, बगीचों और घरों आदि में मकरूह नहीं है... मैं कहता हूँ: उनका कथन 'बिना दो घोषणाओं के यानी दोनों को साथ मिलाए बिना। अतः कराहत (नापसंदगी) को दूर करने वाली चीज़ दोनों के साथ नमाज़ अदा करना है, न कि केवल एक के साथ। इसका प्रमाण उनका यह कथन है 'जंगल में नहीं आदि', क्योंकि नमाज़ शुरू करने की घोषणा (इक़ामत) को छोड़ना पूरी तरह से मकरूह है, चाहे वह जंगल में ही क्यों न हो, और दोनों को छोड़ने पर गुनाह की स्पष्ट व्याख्या की गई है।

पुरुषों के लिए मस्जिद में फ़राइज़ (अनिवार्य नमाज़ें) की जमात अज़ान और इक़ामत के बिना मकरूह है; जंगल, घने बाग़ों और घरों में मकरूह नहीं है। (त) मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) उनका कथन "बिना दो घोषणाओं के' यानी अज़ान और इक़ामत को जमा किए बिना। लिहाज़ा कराहत के विरूद्ध दोनों के साथ बा-जमात नमाज़ अदा करना है, न कि सिर्फ़ एक के साथ। उनका कथन "जंगल में नहीं आदि" इस पर दलील (प्रमाण) है क्योंकि जमात के साथ अज़ान का त्याग हर हाल में मकरूह है चाहे जंगल में हो और इन दोनों के त्याग पर गुनाह का स्पष्ट उल्लेख है। (त)

(पिछले पृष्ठ का शेष फुटनोट): जैसा कि अल-हिन्दिया में अल-खानिया से उद्धृत है। यहाँ मस्जिद में अदा की जाने वाली छूटी हुई नमाज़ों (फ़वाइत) के अपवाद की कोई आवश्यकता नहीं है जैसा कि शामी ने किया है, और न ही पहली के अलावा अन्य छूटी हुई नमाज़ों के अपवाद की आवश्यकता है भले ही वे मस्जिद के बाहर अदा की जाएँ जैसा कि हमने इसमें जोड़ा है, क्योंकि यहाँ चर्चा वर्तमान नमाज़ (अदा) की हो रही है। १२ उनसे, अल्लाह उन्हें माफ़ करे (म)

हिन्दिया में खानिया के हवाले से ऐसा ही है और उन फ़ौत शुदा (छूटी हुई) नमाज़ों के इस्तिस्ना (अपवाद) की ज़रूरत नहीं जो मस्जिद में अदा की जाएँ जैसा कि शामी ने किया है और न ही मावरा-

ए-अव्वल (पहली के अलावा) के फ़ौत शुदा का इस्तिस्ना ज़रूरी है अगरचे वे ग़ैर-मस्जिद में अदा की जाएँ जैसा कि हमने इस पर इज़ाफ़ा किया है क्योंकि यहाँ गुफ़्तगू अदा में हो रही है। (त)

१ फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुस्सलात, अज़ान के बारे में पहला अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर द्वारा प्रकाशित, ४/ ४४

पृष्ठ ७८ का ७२१

جماعت کرلینا مکروہ وگناہ یہاں تک کہ یہ جماعت شرعاً اصلاً معتبر نہیں اس کے بعد جو جماعت باذان واقامت ہوگی وہی پہلی جماعت ہوگی، بلکہ علماء فرماتے ہیں اگر کچھ لوگوں نے آہستہ اذان دے کر جماعت کرلی کہ آواز اذان اوروں کو نہ پہنچی تو ایسی جماعت بھی داخل شمار واعتبار نہیں نہ کہ جب سرے سے اذان دی ہی نہ جائے، وجیز امام کروری میں ہے:

ویکرہ للرجال اداء الصلوۃ بجماعۃ فی مسجد بلا اعلامین لا فی المفازۃ والکروم والبیوت الخ اقول: قولہ بلا اعلامین ای بدون الجمع بینھما فنافی الکراھۃ ھو الاتیان بھما لاباحدھما بدلیل قولہ لا فی المفازۃ الخ فان ترک اعلام الشروع مکروہ مطلقاً ولو فی المفازۃ وقد نص علی الاساءۃ فی ترکھما۔

مردوں کے لئے مسجد میں فرائض کی جماعت اذان واقامت کے بغیر مکروہ ہے، جنگل، گھنے باغوں اور گھروں میں مکروہ نہیں الخ (ت) اقول: (میں کہتا ہوں) اس کا قول "بلا اعلامین" یعنی اذان واقامت کو جمع کئے بغیر لہذا منافی کراہت دونوں کے ساتھ نماز باجماعت ادا کرنا ہے نہ صرف ایک کے ساتھ اس کا قول لا فی المفازۃ الخ اس پر دلیل ہے کیونکہ جماعت کے ساتھ اذان کا ترک بہر حال میں مکروہ ہے خواہ جنگل میں ہو اور ان دونوں کے ترک پر اساءت کی تصریح ہے (ت)

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) کما فی الھندیۃ عن الخانیۃ ولاحاجۃ ھھنا الی استثناء فوائت تؤدی فی المسجد کما فعل الشامی ولا ماوراء اول فوائت ولوادیت في غير المسجد كما زدناه عليه لان الكلام ههنا فی الاداء ۱۲ منہ غفرلہ (م)

ہندیہ میں خانیہ کے حوالے سے یوں ہی ہے اور ان فوت شدہ نمازوں کے استثناء کی ضرورت نہیں جو مسجد میں ادا کی جائیں جیسا کہ شامی نے کیا ہے اور نہ ہی ماورائے اول کے فوت شدہ کا استثناء ضروری ہے اگرچہ وہ غیر مسجد میں ادا کی جائیں جیسا کہ ہم نے اس پر اضافہ کیا ہے کیونکہ یہاں گفتگو ادا میں ہو رہی ہے۔ (ت)

1 فتاوٰی بزازیہ علی حاشیہ فتاوٰی ہندیہ کتاب الصلوٰۃ فصل الاول فی الاذان مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۴

Fatawa-e-Razvia, Volume Seven

It is stated in *Durar wa Ghurar* by Allama Mawla Khusrau:

(Arabic Text)	(Urdu/English Translation)
(یأتی بهما) ای الاذان والاقامة (المسافر والمصلی فی المسجد) جماعة و فی بیته بمصر وکره للاول) ای المسافر (ترکهما) ای الاقامة (وللثانی) ای للمصلی فی المسجد (ترکه) ای الاذان (ایضا) ای کالاقامه 1۔	(Performs both of them) i.e., both Adhan and Iqamah (the traveler and the one praying in a mosque in congregation, and in his house in a city, and it is disliked for the first one) i.e., the traveler (to leave them both) i.e., the Iqamah (and for the second one) i.e., for the one praying in the mosque (to leave it) i.e., the Adhan (also) i.e., just like the Iqamah, it is disliked. (T)

It is stated in *Alamgiriyah*:

(Arabic Text)	(Urdu/English Translation)
لو صلی بعض اهل المسجد باقامة وجماعة ثم دخل المؤذن والامام وبقیة الجماعة فالجماعة المستحبة لهم والکراهة للاولی کذا فی المضمرات 2۔	If some people of the mosque performed the prayer with Iqamah and congregation, and then the Muezzin, Imam, and the rest of the congregation arrived, then the congregation for them is recommended, and the first congregation will be disliked; thus it is in *Al-Mudmarat*. (T)

This specific sub-issue of the problem is mentioned in *Khulasa*, *Khaniya*, *Hindiyyah*, etc.:

(Arabic Text)	(Urdu/English Translation)
واللفظ للامام البخاری جماعة من اهل المسجد اذنودی فی المسجد علی وجه المخافة بحیث لم یسمع غیرهم ثم حضر من اهل المسجد قوم وعلموا فلهم ان یصلوا بالجماعة علی وجهها ولا عبرة للجماعة الاولی 3 اه	The words are from Imam Bukhari: a group of the people of the mosque gave the Adhan in the mosque so softly that others did not hear it, then another group of people from the mosque arrived and learned of it, then they have the right to perform the congregation in the prescribed manner, and the first congregation carries no weight. (T)

Thus, this act of those excused ones, their associates, and those in need is not a valid Sunnah Shar'i congregation, but rather...

1. *Ad-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam*, Chapter of Adhan, printed at Matba' Ahmad Kamil, Dar al-Sa'adah, Egypt, 1/56.
2. *Fatawa Hindiyyah*, Section One of the Chapter on Adhan, printed at Nurani Kutub Khana, Peshawar, 1/53.
3. *Khulasat al-Fatawa*, the first section on Adhan, printed at Maktaba Habibiyah, Quetta, 1/48.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

'दुरर व ग़ुरर' अल्लामा मौला खुसरू में है:

(अरबी पाठ)	(उर्दू/हिंदी अनुवाद)
(یأتی بهما) ای الاذان والاقامة (المسافر والمصلی فی المسجد) جماعة و فی بیته بمصر وکره للاول) ای المسافر (ترکهما) ای الاقامة (وللثانی) ای للمصلی فی المسجد (ترکه) ای الاذان (ایضا) ای کالاقامه 1۔	(उन दोनों को बजा लाए) यानी अज़ान और इक़ामत के साथ (मुसाफ़िर और नमाज़ी मस्जिद में जमाअत के लिए और शहर में घर पर नमाज़ अदा करने वाला, और पहले के लिए मकरूह है) यानी मुसाफ़िर के लिए (उसका छोड़ना) यानी तकबीर का (और दूसरे के लिए) यानी मस्जिद में नमाज़ अदा करने वाले के लिए (उसका छोड़ना) यानी अज़ान का (भी) यानी इक़ामत की तरह मकरूह है। (त)

'आलमगीरिया' में है:

(अरबी पाठ)	(उर्दू/हिंदी अनुवाद)
لو صلی بعض اهل المسجد باقامة وجماعة ثم دخل المؤذن والامام وبقیة الجماعة فالجماعة المستحبة لهم والکراهة للاولی کذا فی المضمرات 2۔	अगर कुछ अहल-ए-मस्जिद ने इक़ामत और जमाअत के साथ नमाज़ अदा कर ली, फिर मोअज़्ज़िन, इमाम और बाक़ी लोग आए तो उनकी जमाअत मुस्तहब है, पहली जमाअत मकरूह होगी, 'मुज़मरात' में इसी तरह है। (त)

यह ख़ास जुज़ई मसला मस्ऊला है, 'ख़ुलासा' व 'ख़ानिया' व 'हिन्दिया' वग़ैरह में है:

(अरबी पाठ)	(उर्दू/हिंदी अनुवाद)
واللفظ للامام البخاری جماعة من اهل المسجد اذنودی فی المسجد علی وجه المخافة بحیث لم یسمع غیرهم ثم حضر من اهل المسجد قوم وعلموا فلهم ان یصلوا بالجماعة علی وجهها ولا عبرة للجماعة الاولی 3 اھ	अल्फ़ाज़ इमाम बुख़ारी के हैं कि जमाअत के लिए अहल-ए-मस्जिद में से एक गिरोह ने मस्जिद में इतनी आहिस्ता अज़ान दी कि उनके ग़ैर ने न सुनी, फिर दीगर लोग आए और उनको इल्म हुआ तो उनको हक़ हासिल है कि वो सुन्नत तरीक़े पर जमाअत करवाएँ पहली जमाअत का कोई एतबार नहीं। (त)

पस इस माज़ूर और उसके शरीक और उन ज़रूरत वालों का यह फ़ेअल जमाअत-ए-मस्नूना मोतबरा शरिया नहीं बल्कि...

---

1. अद-दुररुल हुक्काम फ़ी शरह ग़ुररुल अहकाम, बाबुल अज़ान, मतबूआ मतबा अहमद कामिल, दारुस्सआदत, मिस्र, 1/56.
2. फ़तावा हिन्दिया, अल-फ़सलुल अव्वल मिन बाबुल अज़ान, मतबूआ नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1/53.
3. ख़ुलासतुल फ़तावा, अल-फ़सल फ़िल अव्वल फ़िल अज़ान, मतबूआ मकतबा हबीबिया क्वेटा, 1/48.

درر و غرر علامہ مولیٰ خسرو میں ہے:

(عربی متن) **(اردو ترجمہ/توضیح)**

(یأتی بهما) ای الاذان والاقامة (ان دونوں کو بجالائے) یعنی اذان واقامت کے ساتھ (مسافر (المسافر والمصلی فی المسجد جماعة اور نمازی مسجد میں جماعت کے لئے اور شہر میں گھر پر و فی بیته بمصر وکره للاول) ای نماز ادا کرنے والا، اور پہلے کے لئے مکروہ ہے) یعنی المسافر (ترکهما) ای الاقامة مسافر کے لئے (اس کا چھوڑنا) یعنی تکبیر کا (اور دوسرے (وللثانی) ای للمصلی فی المسجد کے لئے) یعنی مسجد میں نماز ادا کرنے والے کے لئے (اس (ترکه) ای الاذان (ایضا) ای کالاقامه کا چھوڑنا) یعنی اذان کا (بھی) یعنی اقامت کی طرح مکروہ ہے۔ (ت) -1

عالمگیریہ میں ہے:

(عربی متن) **(اردو ترجمہ/توضیح)**

لو صلی بعض اهل المسجد باقامة وجماعة اگر کچھ اہل مسجد نے اقامت اور جماعت کے ساتھ ثم دخل المؤذن والامام وبقیة الجماعة نماز ادا کرلی پھر مؤذن، امام اور باقی لوگ آئے تو ان فالجماعة المستحبة لهم والکراهة للاولی کذا کی جماعت مستحب ہے، پہلی جماعت مکروہ ہوگی، فی المضمرات 2- مضمرات میں اسی طرح ہے۔ (ت)

یہ خاص جزئیہ مسئلہ مسئولہ ہے خلاصہ و خانیہ و ہندیہ وغیرہما میں ہے:

(عربی متن)	(اردو ترجمہ/توضیح)
واللفظ للامام البخاری جماعة من اھل المسجد اذنودی فی المسجد علی وجه المخافة بحیث لم یسمع غیرھم ثم حضر من اھل المسجد قوم وعلموا فلھم ان یصلوا بالجماعة علی وجھھا ولا عبرة للجماعة الاولی 3 اھ	الفاظ امام بخاری کے ہیں کہ جماعت کے لئے اہل مسجد میں سے ایک گروہ نے مسجد میں اتنی آہستہ اذان دی کہ ان کے غیر نے نہ سنی پھر دیگر لوگ آئے اور ان کو علم ہوا تو ان کو حق حاصل ہے کہ وہ سنت طریقہ پر جماعت کروائیں پہلی جماعت کا کوئی اعتبار نہیں اھ (ت)

پس اس معذور اور اس کے شریک اور ان ضرورت والوں کا یہ فعل جماعتِ مسنونہ معتبرہ شرعیہ نہیں بلکہ

---

1 الدر الحکام فی شرح غرر الاحکام باب الاذان مطبوعہ مطبع احمد کامل لاکائنہ فی دارالسعادت مصر ۱/۵۶ 2 فتاوی ہندیہ الفصل الاول من باب الاذان مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۵۳ 3 خلاصۃ الفتاوی ، الفصل فی الاول فی الاذان ، مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ، ۱/۴۸

Fatawa Razawiyya - Volume 7

It is detestable and prohibited. Any congregation held after it with Adhan and Iqamah will not have any detestability; rather, it will be the sunnah congregation and the preferred one. Secondly, since this gathering is not a proper congregation, a deep legal insight suggests that their act of leaving the mosque after the entry of prayer time without the intention of attending the congregation is also detestable, and a severe warning has been mentioned in the hadith regarding it:

Ibn Majah narrates from the Commander of the Faithful, Hazrat Uthman (may Allah be pleased with him), that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

(Arabic Text): Its chain of transmission is weak. We have relied on it following 'Al-Bahr' etc., even though a hadith with a sound chain is established from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him). However, it specifies Masjid an-Nabawi (peace and blessings of Allah be upon him). He said, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: No person hears the Adhan in this mosque of mine and then leaves the mosque without any necessity and does not return to the mosque except that he is a hypocrite. This was mentioned by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Awsat. And Imam Abu Dawood narrated in his 'Murasil' from Hazrat Sa'id bin al-Musayyib (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: No one leaves the mosque after the Adhan except a hypocrite, unless for a valid excuse. When a need or necessity takes that person out and he intends to return, then he is not a hypocrite. (12 Minhu Ghafar Allahu Lahu)

(Urdu Text): Its chain of transmission is weak. We have relied on it following 'Al-Bahr' etc., even though a hadith with a sound chain is established from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him). However, it specifies Masjid an-Nabawi (peace and blessings of Allah be upon him). He said, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: No person hears the Adhan in this mosque of mine and then leaves the mosque without any necessity and does not return to the mosque except that he is a hypocrite. This was mentioned by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Awsat. And Imam Abu Dawood narrated in his 'Murasil' from Hazrat Sa'id bin al-Musayyib (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: No one leaves the mosque after the Adhan except a hypocrite, unless for a valid excuse. When a need or necessity takes that person out and he intends to return, then he is not a hypocrite. (12 Minhu Ghafar Allahu Lahu)

1 Majma' al-Zawa'id citing Tabarani al-Awsat, chapter on those who leave the mosque after Adhan, published by Dar al-Kitab, Beirut, 5/2. 2 Kitab al-Marasil, chapter on what was narrated regarding Adhan, published by Matba'a al-Ilmiyya, Lahore, p. 34.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

यह मकरूह (नापसंद) और वर्जित है। इसके बाद अज़ान और इक़ामत के साथ जो जमात (नमाज़) होगी, उसमें कोई मकरूहियत नहीं होगी, बल्कि वही सुन्नत जमात और बेहतर जमात होगी। दूसरे, जब यह जमात जमात ही नहीं है, तो बारीक नज़रे-हाकिम के अनुसार उनका यह कार्य, मस्जिद में नमाज़ का वक्त दाखिल होने के बाद बिना जमात की नीयत के बाहर जाना, यह भी मकरूह है और हदीस में इस पर कड़ी चेतावनी आई है:

इब्ने माजा ने अमीरुल मोमिनीन हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

(अरबी पाठ): इसकी सनद (सूत्र) कमज़ोर है। हमने 'अल-बहर' आदि के अनुसरण में इसी पर निर्भर किया है, हालांकि सही सनद के साथ हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस प्रमाणित है, लेकिन इसमें मस्जिद-ए-नबवी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की विशिष्टता है। उन्होंने कहा, रसालत मआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: मेरी इस मस्जिद में कोई व्यक्ति अज़ान नहीं सुनता, फिर बिना किसी ज़रूरत के मस्जिद से निकल जाता है और वापस मस्जिद की तरफ नहीं आता, सिवाय इसके कि वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है। इसे तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-औसत' में उल्लेख किया है। और इमाम अबू दाऊद ने 'मरासील' में हज़रत सईद बिन अल-मुसय्यिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: अज़ान के बाद मस्जिद से मुनाफ़िक़ के अलावा कोई नहीं निकलता, सिवाय किसी उज्र (मजबूरी) की वजह से। जब कोई हाजत और ज़रूरत उस व्यक्ति को निकाले और वह व्यक्ति वापसी का इरादा रखता हो, तो वह मुनाफ़िक़ नहीं है। (12 मिन्हु ग़फ़रल्लाहु लहू)

(उर्दू पाठ): इसकी सनद (सूत्र) कमज़ोर है। हमने 'अल-बहर' आदि के अनुसरण में इसी पर निर्भर किया है, हालांकि सही सनद के साथ हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस प्रमाणित है, लेकिन इसमें मस्जिद-ए-नबवी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की विशिष्टता है। उन्होंने कहा, रसालत मआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: मेरी इस मस्जिद में कोई व्यक्ति अज़ान नहीं सुनता, फिर बिना किसी ज़रूरत के मस्जिद से निकल जाता है और वापस मस्जिद की तरफ नहीं आता, सिवाय इसके कि वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है। इसे तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-औसत' में उल्लेख किया है। और इमाम अबू दाऊद ने 'मरासील' में हज़रत सईद बिन अल-मुसय्यिब (रज़ियल्लाहु अन्हु)

से रिवायत किया है कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: अज़ान के बाद मस्जिद से मुनाफ़िक़ के अलावा कोई नहीं निकलता, सिवाय किसी उज़्र (मजबूरी) की वजह से। जब कोई हाजत और ज़रूरत उस व्यक्ति को निकाले और वह व्यक्ति वापसी का इरादा रखता हो, तो वह मुनाफ़िक़ नहीं है। (12 मिन्हु ग़फ़रल्लाहु लहू)

1 मजमा-उज़-ज़वाइद, तबरानी औसत के हवाले से, बाब: जो अज़ान के बाद मस्जिद से निकला, मुद्रित: दारुल किताब, बैरूत, 5/2 2 किताबुल मरासील, बाब: जो अज़ान के बारे में आया, मुद्रित: मत्तबा-ए-इल्मिय्या, लाहौर, पृष्ठ 34

पृष्ठ 80 / 721

مکروہ ممنوعہ ہے اور جو جماعت باذان واقامت اس کے بعد ہوگی اس میں کچھ کراہت نہ ہوگی بلکہ وہی جماعت مسنونہ وجماعت اولٰی ہے۔ ثانیا جب یہ جماعت جماعت نہیں تو دقیق نظر حاکم کہ ان کا یہ فعل بعد دخول وقت مسجد سے بے نیت شہود جماعت باہر جانا ہوا یہ بھی مکروہ اور حدیث میں اس پر وعید شدید وارد:

ابن ماجۃ عہ عن امیر المؤمنین عثمن رضی اللہ تعالٰی عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابن ماجہ نے امیر المؤمنین حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا:

(Arabic Text): عہ سندہ ضعیف واقتصر نا علیہ تبعاً للبحر وغیرہ وقد ثبت بسند صحیح من حدیث ابی ھریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ لکن فیہ تخصیص مسجد النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فانہ قال قال رسول اللہ تعالٰی علیہ وسلم لایسمع النداء فی مسجدی ھذا ثم یخرج منہ الا لحاجۃ ثم لایرجع الیہ الا منافق ۱ رواہ الطبرانی فی الاوسط ولا بی داؤد فی مراسیلہ عن سعید بن المسیب رضی اللہ تعالٰی عنہ ان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال لایخرج من المسجد احد بعد النداء الا منافق الا احد اخرجتہ حاجۃ وھو یرید الرجوع ۲ ۱۲منہ غفرلہ (م)

(Urdu Text): اس کی سند ضعیف ہے ہم نے بحر وغیرہ کی اتباع میں اسی پر اقتصار کیا ہے حالانکہ سند صحیح کے ساتھ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے حدیث ثابت ہے لیکن اس میں مسجد نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی تخصیص ہے، کہا، رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: میری اس مسجد میں کوئی شخص اذان نہیں سنتا، پھر کسی ضرورت کے بغیر

مسجد سے نکل جاتا ہے اور واپس مسجد کی طرف نہیں آتا مگر یہ کہ وہ منافق ہے اسے طبرانی نے المعجم الاوسط میں ذکر کیا اور امام ابو داؤد نے مراسیل میں حضرت سعید بن المسیب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: اذان کے بعد مسجد سے منافق کے علاوہ کوئی نہیں نکلتا مگر عذر کی وجہ سے، جب کوئی حاجت و ضرورت اس شخص کو نکالے اور وہ شخص واپسی کا ارادہ رکھتا ہو تو منافق نہیں ۱۲ منہ غفرلہ (ت)

1 مجمع الزوائد بحوالہ طبرانی اوسط باب فیمن خرج من المسجد بعد الاذان مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۵/۲ 2 کتاب المراسیل باب ما جاء فی الاذان مطبوعہ مطبعہ علمیہ لاہور ص ۳۴

Fatawa Razawiya Volume 7

[The Prophet] peace and blessings be upon him said: "Whoever is in the mosque when the call to prayer (Adhan) is given and then leaves, having no need to leave and not intending to return, is a hypocrite." (T)

In Durr al-Mukhtar, it is stated: It is prohibitively disliked (makruh tahrimi) due to the prohibition for one who has not prayed to leave a mosque in which the Adhan has been given. The commentator said the text follows the majority of cases (i.e., usually Adhan is given as soon as the time starts). What is meant by "Adhan" here is the arrival of the prayer time, whether or not the Adhan was actually called in that mosque. (T)

In Bahr al-Ra'iq, it is stated: Apparently, leaving without prayer means not having performed the prayer with the congregation, etc. (T)

I say (Aqool): Apparently, what is meant by "congregation" is the Sunnah, Sharia-legislated congregation, not the disliked and prohibited one. For the prohibition against leaving is for the sake of seeking the congregation, and this ruling applies to the congregation that is required by Sharia. How could it be otherwise, when it has already been mentioned that a congregation without Adhan is as if there is no congregation at all, so it will not be considered at all. And Allah, Glory be to Him and Most High, knows best, and His knowledge, may His glory be exalted, is most complete.

Footnotes: 1. Sunan Ibn Majah, Chapter: Adhan while you are in the mosque, then do not leave, printed by H.M. Saeed Company Karachi, p. 52. 2. Durr al-Mukhtar, Chapter: Attaining the Obligatory Prayer, printed by Mujtabai Press Delhi, 1/99. 3. Bahr al-Ra'iq, Chapter: Attaining the Obligatory Prayer, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 2/212.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

[पैग़ंबर] उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो, ने फ़रमाया: "जो मस्जिद में हो और अज़ान दी जाए, फिर वह निकल जाए, जबकि उसे निकलने की कोई ज़रूरत न हो और वह वापस आने का इरादा न रखता हो, तो वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है।" (त)

दुर-ए-मुख़्तार में है: जिस व्यक्ति ने नमाज़ न पढ़ी हो, उसके लिए उस मस्जिद से निकलना जहाँ अज़ान हो चुकी हो, मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से मना) है। टीकाकार ने कहा कि मूल पाठ अधिकांश मामलों पर आधारित है (यानी आमतौर पर समय शुरू होते ही अज़ान हो जाती है)। यहाँ अज़ान से मुराद नमाज़ का वक़्त आ जाना है, चाहे उस मस्जिद में अज़ान हुई हो या नहीं। (त)

बहर-उर-राइक़ में है: ज़ाहिर तौर पर नमाज़ के बिना निकलने से मुराद यह है कि जमाअत (समूह) के साथ नमाज़ अदा न की गई हो, आदि। (त)

मैं कहता हूँ (अक़ूल): ज़ाहिर है कि जमाअत से मुराद वह मसनून और शरीयत के अनुकूल जमाअत है, न कि वह जो मकरूह और मना है। क्योंकि निकलने की मनाही जमाअत की तलाश के लिए है, और यह हुक्म उसी जमाअत के लिए होगा जो शरीयत के हिसाब से ज़रूरी है। यह कैसे न हो, जबकि पहले गुज़र चुका है कि बिना अज़ान के जमाअत ऐसी है जैसे कोई जमाअत हुई ही नहीं, इसलिए इसका कोई एतबार नहीं किया जाएगा। और अल्लाह सुभानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण है।

फ़ुटनोट्स: 1. सुनन इब्न माजा, बाब: मस्जिद में अज़ान होने पर न निकलें, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, पृ. 52. 2. दुर-ए-मुख़्तार, बाब: फ़र्ज़ नमाज़ को पाना, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/99. 3. बहर-उर-राइक़, बाब: फ़र्ज़ नमाज़ को पाना, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 2/212.

पृष्ठ 81 का 721

تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا : جس نے اذان کو مسجد میں پایا پھر وہاں سے نکل گیا حالانکہ اسے نکلنے کی کوئی حاجت بھی نہ تھی اور واپسی کا ارادہ نہ رکھتا ہو تو وہ منافق ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے : مکروہ تحریمی ہے سبب ممانعت کے نکلنا اس شخص کا جس نے نماز نہ پڑھی ہو اس مسجد سے جس میں اذان ہو گئی ہو، شارح نے کہا متن اکثر پر چلا ہے (یعنی اکثر یہی ہوتا ہے کہ اذان کا وقت ہونے پر اذان ہو جاتی ہے) اور مراد اذان ہونے سے وقتِ نماز کا آ جانا ہے خواہ مسجد میں اذان ہوئی ہو یا نہ۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے : نماز کے بغیر نکلنے سے ظاہراً مراد یہ ہے کہ جماعت کے ساتھ نماز ادا نہ کی ہو الخ (ت)

اقول : (میں کہتا ہوں) اس سے ظاہراً مراد وہ جماعت ہے جو مسنونہ مشروعہ ہو نہ کہ وہ جو مکروہ و ممنوع ہو کیونکہ نکلنے پر ممانعت وہ طلبِ جماعت کے واسطے ہے اور یہ حکم اسی جماعت کے لئے ہوگا جو شرعاً مطلوب ہے، یہ کیسے نہ ہو حالانکہ پہلے گزر چکا ہے، کہ بغیر اذان کے جماعت ایسے ہے جیسے جماعت ہوئی ہی نہیں، پس اس کا ہرگز اعتبار نہ کیا جائے گا، اللہ تعالٰی تمام نقائص و عیوب اور کمزوریوں سے پاک ہے، وہ سب سے بہتر جانتا ہے۔ اس جل مجدہ،

حواشی: 1۔ سنن ابن ماجہ باب الاذان و انت فی المسجد فلا تخرج مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۲ 2۔ در مختار ، باب ادراک الفریضہ ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ، ۹۹/۱ 3۔ بحر الرائق باب ادراک الفریضہ ، مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ، ۲/۲۱۲

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

His knowledge is complete and most perfect (T).

And the ruling:

Answer to the second question: The fear of missing Tahajjud (late night prayer) cannot be a valid excuse for abandoning the commanded congregational prayer (Jama'at), nor can it justify leaving the mosque after the time of prayer has started without participating in the Shari'ah-compliant congregation. It is not an invitation to perform a disliked (makruh) and prohibited congregation, nor is there any correct outcome for this excuse. Does the Adhan (call to prayer) cause Tahajjud to be missed? In short, this excuse is not acceptable, even if Tahajjud is a Sunnah, as indicated by the words of the researcher (al-Muhaqqiq) in al-Fath and the conclusion of his student al-Muhaqqiq Muhammad al-Halabi in al-Hilyah, saying it is the most similar view (as the Muhaqqiq's words in Fath al-Qadir point to this, and his student Muhammad al-Halabi in Hilyah returned to this view saying it is the most similar. T). Firstly, even assuming its status as a Sunnah, it does not hold up against the obligation of the congregation. Secondly, regarding Tahajjud, there are only encouragements, while regarding abandoning the congregation, there are severe and terrifying warnings that even lead to the ruling of disbelief (kufr),

Based on the known interpretations in such matters. His hadith (Note 1) is mentioned in Ahmad and al-Tabarani in al-Kabir from Mu'adh ibn Anas (Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) with a good chain (isnad). And Ibn Mas'ud (Allah be pleased with him) said regarding those who differ from the congregations: "If you were to abandon (Note 2) the Sunnah of your Prophet, you would certainly disbelieve." 1-

In such instances, with the known interpretations, Imam Ahmad and al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir have cited the hadith with a chain of narration on the authority of Hazrat Mu'adh ibn Anas (may Allah be pleased with him) from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). And Hazrat Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) said about those who stay behind from the congregation: "If you abandoned the Sunnah of your Prophet, you have committed disbelief." (T)

And the intention to burn down houses for those not attending the congregation (Note 3) of Isha is proven as mentioned in the two Sahihs (Bukhari and Muslim).

(Note 1) Its text will come in the answer to the third question. 12 (M) (Note 2) This is the narration of Abu Dawud, and in Muslim and others, the wording of the hadith is "you would go astray." 12 (M)

The words of this hadith will soon appear in the answer to the third question. 12 (T) This is the narration of Abu Dawud, and in Muslim etc., its words are "you will go astray". (T) Note 3: In some hadiths, Isha is mentioned, in some Fajr, in some Jumu'ah, and in some, the congregation in general is mentioned. All are correct as mentioned in 'Umdat al-Qari by Imam al-'Ayni (as mentioned in 'Umdat al-Qari by Imam Badr al-Din al-'Ayni. T). Since Isha was mentioned here, it was specifically noted. 12 (M) May Allah forgive him.

1 Sunan Abi Dawud, Chapter on Strictness in Abandoning the Congregation, printed by Aftab Alam Press, Lahore, 1/81. 2 Sahih al-Bukhari, Chapter on the Virtue of Isha Prayer in Congregation, printed by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/90.

फतावा रिज़विया सातवाँ खंड

...का ज्ञान पूर्ण और अत्यंत पूर्ण है। (त)

और हुक्म:

दूसरे सवाल का जवाब: तहज्जुद (रात की नमाज़) छूटने का डर न तो नमाज़-ए-बा-जमात (सामूहिक नमाज़) छोड़ने का आधार हो सकता है, और न ही वक़्त शुरू होने के बाद शरई जमात में शामिल हुए बिना मस्जिद से निकलने का औचित्य दे सकता है। यह न तो मकरूह (नापसंद) और मना की गई जमात का कारण है, और न ही इस बहाने का कोई सही निष्कर्ष है। क्या अज़ान तहज्जुद के छूटने का कारण बनती है? संक्षेप में, यह बहाना स्वीकार्य नहीं है, भले ही तहज्जुद सुन्नत ही क्यों न हो, जैसा कि अल-फतह में मोहक़्क़िक़ की इबारत और हिलिया में उनके शागिर्द मोहक़्क़िक़ मुहम्मद अल-हलबी के निष्कर्ष से ज़ाहिर है (जैसा कि फतह अल-क़दीर में मोहक़्क़िक़ का कलाम इसी ओर इशारा करता है और उनके शागिर्द मुहम्मद हलबी ने हिलिया में यही कहते हुए इसी ओर रुजू किया कि यही सबसे स्पष्ट राय है। त)। पहली बात यह कि सुन्नत होने की सूरत में भी वह जमात का मुक़ाबला करने योग्य नहीं है। दूसरी बात, तहज्जुद के बारे में सिर्फ़ प्रोत्साहन (तरग़ीब) हैं, जबकि जमात छोड़ने पर बहुत डरावनी चेतावनियाँ हैं जो कुफ्र (अविश्वास) के हुक्म तक पहुँचती हैं,

इस तरह के मामलों में प्रसिद्ध व्याख्याओं (तावीलात) के आधार पर। उनकी हदीस (टिप्पणी १) अहमद और तबरानी की अल-मुअजम अल-कबीर में हज़रत मुआज़ बिन अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से एक अच्छी सनद (प्रमाण) के साथ वर्णित है। और हज़रत इब्न मसऊद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने जमात से अलग होने वालों के बारे में कहा: "अगर तुम (टिप्पणी २) अपने नबी की सुन्नत छोड़ दोगे, तो तुम कुफ्र करोगे (धर्म त्याग दोगे)।" १-

इसी तरह के स्थानों पर प्रसिद्ध व्याख्याओं के साथ, मुसनद अहमद और तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर में हज़रत मुआज़ बिन अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के हवाले से हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की हदीस सनद के साथ ज़िक्र की है। और हज़रत इब्न मसऊद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने जमात से पीछे रहने वालों के बारे में फ़रमाया: "अगर तुमने अपने नबी की सुन्नत छोड़ दी तो तुमने कुफ्र किया।" (त)

और ईशा की जमात (टिप्पणी ३) में हाज़िर न होने पर घर जला देने का इरादा फ़रमाना 'सहीहैन' (बुखारी और मुस्लिम) में साबित है।

(टिप्पणी १) इसका पाठ तीसरे सवाल के जवाब में आएगा। १२ (म) (टिप्पणी २) यह अबू दाऊद की रिवायत है, और मुस्लिम व अन्य में हदीस के शब्द "तुम गुमराह हो जाओगे" हैं। १२ (म) इस हदीस के शब्द जल्द ही तीसरे सवाल के जवाब में आ रहे हैं। १२ (त) यह अबू दाऊद की रिवायत है और मुस्लिम आदि में इसके शब्द "तुम गुमराह हो जाओगे" हैं। (त) टिप्पणी ३: कुछ हदीसों में ईशा, कुछ में फज्र, कुछ में जुमा और कुछ में सामान्य रूप से जमात का ज़िक्र आया है। इमाम ऐनी की उम्दतुल क़ारी के अनुसार सभी सही हैं (जैसा कि इमाम बदरुद्दीन ऐनी की उम्दतुल क़ारी में है। त)। यहाँ ईशा का उल्लेख था, इसलिए इसे विशिष्ट रूप से लिखा गया। १२ (म) अल्लाह उसे माफ़ करे।

१ सुनन अबू दाऊद, जमात छोड़ने में सख्ती का अध्याय, आफताब आलम प्रेस, लाहौर, १/८१। २ सहीह बुखारी, जमात में ईशा की नमाज़ की फज़ीलत का अध्याय, कदीमी कुतुब खाना, कराची, १/९०।

पृष्ठ ८२ / ७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

کا علم کامل اور اکمل ہے (ت)

واحکم۔

جواب سوال دوم: خوف فوت تہجد نہ ترک جماعت مامور بہا کا مجوز ہو سکتا ہے نہ بعد دخول وقت بے شرکت جماعت شرعیہ مسجد سے نکل جانے کا مبیح نہ جماعت مکروہہ ممنوعہ کا داعی نہ خود اس عذر کا غالباً کوئی محصل صحیح کیا اذان موجب فوت تہجد ہے غرض یہ بہانہ مسموع نہیں اگرچہ تہجد سنت ہی سہی کما أل الیه کلام المحقق في الفتح ومآل الیه تلمیذه المحقق محمد الحلبي في الحلیة قائلا انه الا شبه (جیسا کہ اس کی طرف فتح القدیر میں کلام محقق لوٹا ہے اور ان کے شاگرد محمد حلبی نے حلیہ میں یہ کہتے ہوئے اسی طرف رجوع کیا کہ یہی اشبہ ہے۔ ت) کہ اولاً وہ بر تقدیر سنیت بھی معارضہ جماعت کا صالح نہیں دوبارہ تہجد صرف ترغیبات میں اور ترک جماعت پر سخت ہولناک وعیدیں کہ حکم کفر تک وارد،

على تأویلاته المعروفة في امثال المقام وحدیثه عه ۱ عند احمد والطبراني في الکبیر عن معاذ ابن انس رضی الله تعالی عنه عن النبی صلی الله علیه وسلم بسند حسن وقال ابن مسعود رضی الله تعالی عنه في المختلفین عن الجماعات لو ترکتم عه ۲ سنة نبیکم لکفرتم ۱-

اس طرح کے مقامات پر تاویلات معروفہ کے ساتھ ، اور اس پر مسند احمد اور طبرانی نے المعجم الکبیر میں حضرت معاذ بن انس رضی اللہ تعالی عنہ کے حوالے سے حضور صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی حدیث سند کے ساتھ ذکر کی ہے اور حضرت ابن مسعود رضی اللہ تعالی عنہ نے جماعت سے پیچھے رہنے والوں کے بارے میں

فرمایا اگر تم نے اپنے نبی کی سنت ترک کر دی تو تم نے کفر کیا۔ (ت)

اور جماعت عه ۳ عشا کے نہ حاضر ہونے پر گھر جلا دینے کا قصد فرمانا ثابت کما ۲ فی الصحیحین من

(عه ۱) سيأتي نصه فی جواب السؤال الثالث ۱۲ منه (م) (عه ۲) هذه رواية ابي داؤد والحديث بلفظ لضللتم عند مسلم وغيره ۱۲ منه (م)

اس حدیث کے الفاظ عنقریب تیسرے سوال کے جواب میں آرہے ہیں ۱۲ منہ۔ (ت) یہ ابو داؤد کی روایت ہے اور مسلم وغیرہ میں اس کے الفاظ "تم گمراہ ہو جاؤ گے" ہیں ۱۲ منہ (ت) عه ۳ بعض احادیث میں عشاء بعض میں فجر، بعض میں جمعہ ، بعض میں مطلق جماعت وارد ہے اور سب صحیح ہیں کما فی عمدۃ القاری للامام العینی (جیسا کہ امام بدرالدین عینی کی عمدۃ القاری میں ہے۔ ت) یہاں ذکر عشا ہی تھا لہذا اس کی تخصیص کی ۱۲ منہ غفرلہ (م)

۱ سنن ابی داؤد باب التشدید في ترك الجماعة مطبوعه آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۸۱ ۲ صحیح البخاری باب فضل صلوۃ العشاء فی الجماعة مطبوعه قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۹۰

Fatawa Razawiya, Volume Seven

The hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him) from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) in this chapter is besides note 1 (as Abu Huraira narrated it from the Noble Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) in Bukhari and Muslim, and there are other hadiths in this chapter as well. - T). Secondly, giving up a noble Sunnah now out of a certain fear of missing it in the future is like someone committing suicide today for fear of dying tomorrow. Thirdly, staying awake would involve intentional commission of religiously disliked and prohibited acts, and even if Tahajjud is missed, the Master of the Universe (may Allah's peace and blessings be upon him) did not regard sleep as negligence.

Ahmed note 2, Muslim, Abu Dawood, Ibn Hibban | Ahmed, Muslim, Abu Dawood, and Ibn Hibban [narrated] from Hazrat...

Note 1: For it is a well-known hadith narrated from Amr ibn Umm Maktum by Ahmad, from Usama ibn Zayd by Ibn Majah, from Anas with a good chain by Al-Tabarani in Al-Awsat, and from Ibn Mas'ud by both of them in Al-Awsat, and from Jabir ibn Abdullah by Al-Tahawi in Mushkil al-Athar. We have mentioned their hadiths in our treatise "Husn al-Bara'ah fi Tanqeed Hukm al-Jama'ah." As for the hadith of Abu Huraira, it has been narrated by countless authors of Sahihs, Sunans, Musnads, and Mu'jams. Allah knows best. (M)

Note 2: It is attributed in Al-Jami' al-Saghir to Ahmad and Ibn Hibban. Its commentator Al-Munawi said, "And Abu Dawood and others narrated it," and there is no doubt that this hadith is also present in Sahih Muslim. (M)

...because it is a famous hadith; Imam Ahmad narrated from Hazrat Amr ibn Umm Maktum, Ibn Majah from Hazrat Usama ibn Zayd, Tabarani in Al-Awsat from Hazrat Anas with a good chain, and narrated from Hazrat Ibn Mas'ud, Tahawi in Mushkil al-Athar narrated from Hazrat Jabir ibn Abdullah. We have mentioned all these hadiths in our treatise "Husn al-Bara'ah fi Tanqeed Hukm al-Jama'ah." As for the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), it has been narrated by countless companions of Sahihs and Sunans, and companions of Musnads and Mu'jams. Allah Almighty knows best. (T) In Jami' Saghir, it is attributed to Imam Ahmad and Ibn Hibban. Its commentator Imam Munawi said that it has been narrated from them by Abu Dawood etc., and without a doubt this hadith is also present in Sahih Muslim. (T)

1- Al-Taisir Sharh Jami' al-Saghir, under the mentioned hadith, Maktabah al-Imam al-Shafi'i Riyadh 2/326 Page 83 of 721

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस अध्याय में नोट १ के अलावा है (जैसा कि बुखारी और मुस्लिम में हज़रत अबू हुरैरा ने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसे रिवायत किया है और इस अध्याय में इसके अलावा भी हदीसें मौजूद हैं। - त) दूसरे, भविष्य में सुन्नत छूटने के निश्चित डर से वर्तमान में एक महान सुन्नत को अपने हाथों से छोड़ देना वैसा ही है जैसे कोई व्यक्ति कल मरने के डर से आज आत्महत्या कर ले। तीसरे यह कि जागने में जानबूझकर शरीयत द्वारा नापसंद और निषिद्ध कार्यों का होना होगा, और अगर तहज्जुद न भी मिले तो सरकार-ए-दो आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नींद को लापरवाही नहीं करार दिया।

अहमद नोट २, मुस्लिम, अबू दाऊद, इब्न हिब्बान | अहमद, मुस्लिम, अबू दाऊद और इब्न हिब्बान ने हज़रत...

नोट १: क्योंकि यह एक प्रसिद्ध हदीस है जिसे अहमद ने हज़रत अम्र बिन उम्म मक्तूम से, इब्न माजा ने हज़रत ओसामा बिन ज़ैद से, तबरानी ने 'अल-औसत' में हज़रत अनस से अच्छी सनद के साथ और हज़रत इब्न मसऊद से रिवायत किया है, तहावी ने 'मुश्किल अल-आसार' में हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत किया है। हमने इन तमाम हदीसों का ज़िक्र अपने रिसाले "हुस्न अल-बराअह फी तनकीद हुक्म अल-जमाअह" में किया है। रही बात हज़रत अबू हुरैरा की हदीस की, तो इसे अनगिनत सहाह, सुनन, मसानिद और मुआजम के संकलनकर्ताओं ने रिवायत किया है। अल्लाह बेहतर जानता है। (म)

नोट २: अल-जामी अस-सगीर में इसका श्रेय अहमद और इब्न हिब्बान को दिया गया है। इसके व्याख्याकार अल-मुनावी ने कहा, "और इसे अबू दाऊद और अन्यों ने रिवायत किया है," और इसमें कोई शक नहीं कि यह हदीस सहीह मुस्लिम में भी मौजूद है। (म)

...क्योंकि यह मशहूर हदीस है; इमाम अहमद ने हज़रत अम्र इब्न उम्म मक्तूम से, इब्न माजा ने हज़रत ओसामा बिन ज़ैद से, तबरानी ने औसत में हज़रत अनस से सनद ज़ैद के साथ और हज़रत इब्न मसऊद से रिवायत किया है, तहावी ने मुश्किल अल-आसार में हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत किया है, हमने इन तमाम हदीसों को अपने रिसाले "हुस्न अल-बराअत फी तनकीद हुक्म अल-जमाअत" में ज़िक्र किया है, रही हदीस अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु, तो इसे अनगिनत असहाब-

ए-सहाह व सुनन और असहाब-ए-मसानिद व मुआजम ने रिवायत किया है। वल्लाहु तआला आलम। (त) जामी सगीर में इसकी निस्बत इमाम अहमद और इब्न हिब्बान की तरफ की गई है, इसके शारिह इमाम मनावी ने फरमाया कि इसे उनसे अबू दाऊद वगैरह ने रिवायत किया है और बिला शक यह हदीस सहीह मुस्लिम में भी मौजूद है। (त)

१- अल-तयसीर शरह जामी अस-सगीर, ज़िक्र की गई हदीस के तहत, मकतबा अल-इमाम अल-शाफई रियाद २/३२६ पृष्ठ ८३ का ७२१

حدیث ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فی الباب غیر عہ ۱ (جیسا کہ بخاری و مسلم میں اس کو ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ نے نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا اور اس باب میں اس کے علاوہ بھی احادیث موجود ہیں۔ ت) ثانیاً فوت سنت آئندہ کے خوف متیقن سے فی الحال اپنے ہاتھوں سنت جلیلہ چھوڑ دینے کی نظیر یہی ہو سکتی ہے کہ کوئی شخص مرگ فردا کے اندیشہ سے آج خود کشی کرلے۔ ثالثاً یہ کہ جاگنے میں قصداً مکروہات و منہیات شرعیہ کا ارتکاب ہوگا اور تہجد نہ بھی ملا تو حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے نوم میں تفریط نہ رکھی۔

احمد عہ ۲ و مسلم و ابو داؤد ابن حبان | احمد، مسلم، ابو داؤد اور ابن حبان نے حضرت

عہ ۱ فانہ حدیث مشہور ورد من حدیث عمرو بن ام مکتوم عند احمد و عن اسامۃ بن زید عند ابن ماجۃ و عن انس بسند جید و عن ابن مسعود کلیھما عند الطبرانی فی الاوسط و عن جابر بن عبد اللہ عند الطحاوی فی مشکل الآثار وقد ذکرنا احادیثھم فی رسالتنا حسن البراعۃ فی تنقید حکم الجماعۃ اما حدیث ابی ھریرۃ فرواہ من لا یحصی من اصحاب الصحاح والسنن والمسانید والمعاجم واللہ تعالٰی اعلم منہ (م) عہ ۲ عزاہ فی الجامع الصغیر لاحمد وابن حبان قال شارحہ المناوی و رواہ ابو داؤد و غیرہ ۱ اہ ولا شك انه موجود فی صحیح مسلم منہ (م)

کیونکہ مشہور حدیث ہے امام احمد نے حضرت عمرو ابن ام مکتوم سے، ابن ماجہ نے حضرت اسامہ بن زید سے، طبرانی نے اوسط میں حضرت انس سے سند جید کے ساتھ اور حضرت ابن مسعود سے روایت کیا ہے، طحاوی نے مشکل الآثار میں حضرت جابر بن عبد اللہ سے روایت کیا

ہے، ہم نے ان تمام احادیث کو اپنے رسالے "حسن البراعة فی تنقید حکم الجماعة" میں ذکر کیا ہے، رہی حدیث ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ، تو اسے لا تعداد اصحاب صحاح و سنن اور اصحاب مسانید و معاجم نے روایت کیا ہے واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲ منہ (ت) جامع صغیر میں اس کی نسبت امام احمد اور ابن حبان کی طرف کی ہے اس کے شارح امام مناوی نے فرمایا اس کو ان سے ابوداؤد وغیرہ نے روایت کیا ہے اھ اور بلا شک یہ حدیث صحیح مسلم میں بھی موجود ہے ۱۲ منہ (ت)

۱- التیسیر شرح جامع الصغیر تحت حدیث مذکور مکتبۃ الامام الشافعی الریاض ۲/۳۲۶ Page 83 of 721

Fatawa Razawiya, Volume 8

[Left Column - Arabic/Urdu Source Text] Reported by Abu Qatada (may Allah be pleased with him), the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "There is no negligence in sleep; negligence is only in wakefulness."[1] Malik in Al-Muwatta, Abu Dawud, and An-Nasa'i reported from the Mother of the Believers (may Allah be pleased with her) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Every person who has a habit of praying the night prayer (Tahajjud) and sleep overcomes him, Allah records for him the reward of his prayer, and his sleep is a charity for him."[2] It is also recorded by Ibn Abi al-Dunya in 'Kitab al-Tahajjud' with a good chain of narration. An-Nasa'i, Ibn Majah, Ibn Khuzaymah, and al-Bazzar reported with a sahih (authentic) chain from Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: "Whoever goes to his bed intending to get up and pray during the night, but his eyes overcome him until morning, what he intended is recorded for him, and his sleep is a charity for him from his Lord, Mighty and Majestic."[3] This is recorded with a similar meaning by Ibn Hibban in his Sahih from Abu Dharr or Abu...

[Right Column - Urdu Translation/Explication] It is reported from Abu Qatada (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: Negligence is not in sleep, but rather negligence is in wakefulness. (T) Rather, for one who sleeps with the intention of Tahajjud, even if he does not attain the Tahajjud prayer, the reward of Tahajjud is promised, and his sleep is described as charity from the Lord of Honor (Glorified and Exalted be He). Imam Malik in Muwatta, and Abu Dawud and An-Nasa'i reported from the Mother of the Believers (may Allah be pleased with her) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: Every person who has the intention for night prayer (Tahajjud) and sleep overcomes him, Allah the Almighty will grant him the reward and merit of the prayer, and his sleep will be a charity for him. This Hadith was mentioned by Ibn Abi al-Dunya in 'Kitab al-Tahajjud' with a good (jayyid) chain. An-Nasa'i, Ibn Majah, Ibn Khuzaymah, and al-Bazzar reported with an authentic (sahih) chain from Hazrat Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) who said: Whoever laid down on his bed with the intention that he would wake up at night and perform prayer (Tahajjud), but due to the dominance of sleep his eyes did not open until morning, he will receive the reward according to his intention and his sleep will be a charity for him from Allah

Almighty. This Hadith is also mentioned in meaning by Ibn Hibban in his Sahih from Hazrat Abu Dharr or Hazrat...

[Footnotes] [1] Sunan Abu Dawud, Chapter on one who slept through prayer, etc., published by Aftab Alam Press Lahore, 1/64. [2] Muwatta Imam Malik, Chapter: What has been narrated regarding night prayer, published by Mir Muhammad Kutub Khana Karachi, p. 99. [3] Sunan Ibn Majah, Chapter on what has been narrated about one who slept through a portion of the night, published by H.M. Saeed Company Karachi, p. 96.

फ़तावा रिज़विया, खंड 8

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू स्रोत पाठ] अबू क़तादा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "नींद में कोई कोताही नहीं है; कोताही तो जागने की हालत में है।"[1] मालिक ने मुअत्ता में, अबू दाऊद और नसाई ने उम्मुल मोमिनीन (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हर वह व्यक्ति जिसकी रात की नमाज़ (तहज्जुद) की आदत हो और नींद उस पर हावी हो जाए, तो अल्लाह उसके लिए उसकी नमाज़ का सवाब लिख देता है, और उसकी नींद उसके लिए सदक़ा होती है।"[2] यह इब्न अबी अदुनिया द्वारा 'किताब अल-तहज्जुद' में एक अच्छी सनद के साथ भी दर्ज है। नसाई, इब्न माजा, इब्न खुज़ैमा और बज़ार ने सही सनद के साथ हज़रत अबू दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और उन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया कि आपने फ़रमाया: "जो व्यक्ति इस नीयत से अपने बिस्तर पर गया कि वह रात को उठकर नमाज़ पढ़ेगा, लेकिन सुबह होने तक उसकी आँखें उस पर हावी रहीं, तो उसके लिए वह लिख दिया जाता है जिसकी उसने नीयत की थी, और उसकी नींद उसके रब अज़्ज़ व जल की ओर से उस पर सदक़ा होती है।"[3] यह इसी अर्थ के साथ इब्न हिब्बान द्वारा अपनी सहीह में हज़रत अबू ज़र या अबू... से वर्णित है।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] अबू क़तादा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रिसालत मआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: कोताही नींद में नहीं बल्कि बेदारी (जागने की हालत) में है। (त) बल्कि तहज्जुद की नीयत से सोने वाले को, भले ही वह तहज्जुद न पा सके, तहज्जुद के सवाब का वादा फ़रमाया और उसकी नींद को रब-उल-इज़्ज़त (जल्ल जलालुहू) की तरफ़ से सदक़ा बताया। इमाम मालिक ने मुअत्ता में, अबू दाऊद और नसाई ने उम्मुल मोमिनीन (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: हर वह व्यक्ति जो रात की नमाज़ (तहज्जुद) की नीयत रखता हो और उस पर नींद हावी हो जाए, तो अल्लाह तआला उसे नमाज़ का अज्र व सवाब अता फ़रमाएगा और उसकी नींद उस पर सदक़ा होगी। यह हदीस इब्न अबी अदुनिया ने 'किताब अल-तहज्जुद' में जय्यिद सनद के साथ ज़िक्र की। नसाई, इब्न माजा, इब्न खुज़ैमा और बज़ार ने सही सनद के साथ हज़रत अबू दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: जो व्यक्ति बिस्तर पर इस नीयत से लेटा कि रात को उठकर नमाज़ (तहज्जुद) पढ़ेगा मगर नींद के ग़लबा की वजह से सुबह तक उसकी आँख न खुली, तो उसे उसकी नीयत के मुताबिक़ अज्र मिलेगा और उसकी नींद अल्लाह अज़्ज़ व जल की

तरफ़ से उस पर सदक़ा होगी। और यह हदीस माअन (अर्थ के साथ) इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह में हज़रत अबू ज़र या हज़रत...

[पादलेख] 1. सुनन अबू दाऊद, अध्याय: जो नमाज़ से सोता रह गया आदि, प्रकाशित आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/64। 2. मुअत्ता इमाम मालिक, अध्याय: जो रात की नमाज़ के बारे में आया है, प्रकाशित मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची, पृष्ठ 99। 3. सुनन इब्न माजा, अध्याय: जो रात के एक हिस्से में सो गया उसके बारे में क्या आया है, प्रकाशित एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृष्ठ 96।

[Left Column] عن ابی قتادة رضی اللہ تعالٰی عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس فی النوم تفریط انما التفریط فی الیقظة - مالك فی الموطأ وابوداؤد والنسائی عن ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہا ان رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال مأمن امرئ تکون لہ صلاۃ بلیل یغلبہ علیہا نوم الاکتب اللہ لہ اجر صلاتہ وکان نومہ علیہ صدقة 2 وھو عند ابن ابی الدنیا فی کتاب التھجد بسند جید، النسائی وابن ماجة وخزیمة والبزار بسند صحیح عن ابی الدرداء رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبي صلی اللہ علیہ وسلم قال من اتی فراشہ وھو ینوی ان یقوم فیصلی من اللیل فغلبتہ عیناہ حتی یصبح کتب لہ ما نوی وکان نومہ صدقة علیہ من ربہ عزوجل 3 وھو بمعناہ عند ابن حبان فی صحیحہ عن ابی ذراو

[Right Column] ابو قتادہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: تفریط نیند میں نہیں بلکہ بیداری میں ہے۔ (ت) بلکہ بہ نیت تہجد سونے والے کو اگرچہ تہجد نہ پائے ثواب تہجد کا وعدہ فرمایا اور اس کی نیند کو رب العزت جل جلالہ کی طرف سے صدقہ بتایا۔ امام مالک نے مؤطا میں، ابوداؤد اور نسائی نے ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت کی کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: ہر وہ شخص جو رات کی نماز (تہجد) کی نیت رکھتا ہو اس پر نیند غالب آجائے تو اللہ تعالٰی اسے نماز کا اجر و ثواب عطا فرمائے گا اور اس کی نیند اس پر صدقہ ہوگی، یہ حدیث ابن ابی الدنیا نے کتاب التہجد میں سند جید کے ساتھ یہ حدیث ذکر کی۔ نسائی، ابن ماجہ، ابن خزیمہ اور بزار نے سند صحیح کے ساتھ حضرت ابودرداء رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: جو شخص بستر پر اس نیت سے لیٹا کہ رات کو اٹھ کر نماز (تہجد) پڑھے گا مگر نیند کے غلبہ کی وجہ سے صبح تک اس کی آنکھ نہ کھلی تو اسے اس کی نیت کے مطابق اجر ملے گا اور اس کی

نیند اللہ عزوجل کی طرف سے اس پر صدقہ ہوگی اور یہ حدیث معناً ابن حبان نے اپنی صحیح میں حضرت ابوذر یا حضرت

[Footnotes] 1 سنن ابوداؤد باب فی من نام عن صلوۃ الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور 1 / 64 2 مؤطا امام مالک ماجاء فی صلوۃ اللیل مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص 99 3 سنن ابن ماجہ باب ماجاء فیمن نام عن جزبہ من اللیل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص 96

Fatawa Razawiya, Volume Seven

Abud Darda (may Allah be pleased with both of them) has narrated it in this way with a doubt. (T)

Amir al-Mu'minin 'Umar al-Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him) did not see Abu Hathma and his son Sulayman (may Allah be pleased with both of them) in the morning congregation. He asked their wife and mother, Shifa (may Allah be pleased with her), about the reason. She said that due to the night prayer, sleep overcame them, and they were sleeping after having performed the morning prayer. He (Umar) said: "To be present at the morning congregation is more beloved to me than praying the entire night."

Malik narrates from Ibn Shihab, from Abu Bakr bin Sulayman bin Abi Hathma, that 'Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) missed Sulayman ibn Abi Hathma in the morning prayer. 'Umar bin al-Khattab went to the market in the morning—and Sulayman's house was between the market and the (Prophetic) Mosque—so he passed by Shifa, the mother of Sulayman, and said to her, "I did not see Sulayman in the morning prayer." She said, "He spent the night praying, so sleep overcame his eyes." 'Umar said, "For me to attend the morning prayer in congregation is more beloved to me than standing (in prayer) for a whole night." 1. Abd al-Razzaq narrates in his Musannaf from Ma'mar, from al-Zuhri, from Sulayman ibn Abi Hathma, from his mother Shifa bint Abdullah, she said: 'Umar entered upon me while two men were sleeping in my presence—meaning her husband Abu Hathma and her son Sulayman. So he said, "Did they not pray the morning (prayer)?" I said, "They haven't yet (risen)..."

Malik relates from Ibn Shihab, who relates from Abu Bakr bin Sulayman bin Abi Hathma, that Hazrat Umar Farooq (may Allah be pleased with him) did not find Sulayman ibn Abi Hathma in the morning prayer. When you went towards the market in the morning—and Sulayman's house was between the market and Masjid-e-Nabwi—you passed by Sulayman's mother Shifa and asked, "I did not find Sulayman in the morning prayer today." She submitted, "He stayed awake at night and kept praying; towards morning, sleep overcame him." So, Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) said, "Attending the Fajr prayer in congregation is more beloved to me than standing (in prayer) all night." Imam Abd al-Razzaq, in his Musannaf, reported from Ma'mar from his mother Shifa bint Abdullah that her mother said: Hazrat Umar came

to me and two men were sleeping at my place—by this she meant her husband Abu Hathma and her son Sulayman. You (Umar)...

1 Muwatta Imam Malik, Chapter on what was narrated regarding the 'Atama and Subh prayers, published by Mir Muhammad Kitab Khana, Karachi, p. 115.

फ़तावा रजविया, जिल्द सातवीं

अबू दर्दा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने इसी प्रकार संदेह के साथ रिवायत की है। (त)

अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अबू हशमा और उनके साहबज़ादे सुलेमान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) को सुबह की जमात में नहीं पाया। उन्होंने उनकी पत्नी और माँ शिफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसका कारण पूछा। उन्होंने कहा कि रात की इबादत के कारण नींद उन पर हावी हो गई, इसलिए वे सुबह की नमाज़ पढ़कर सो रहे हैं। उन्होंने (उमर ने) फ़रमाया: "मुझे सुबह की जमात में उपस्थित होना पूरी रात नमाज़ पढ़ने से अधिक प्रिय है।"

मालिक, इब्न शिहाब से, वे अबू बक्र बिन सुलेमान बिन अबी हशमा से रिवायत करते हैं कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने सुलेमान इब्न अबी हशमा को सुबह की नमाज़ में अनुपस्थित पाया। जब उमर बिन अल-खत्ताब सुबह बाज़ार की ओर गए—और सुलेमान का घर बाज़ार और (नबवी) मस्जिद के बीच था—तो वे सुलेमान की माँ शिफ़ा के पास से गुज़रे और उनसे कहा, "मैंने सुलेमान को सुबह की नमाज़ में नहीं देखा।" उन्होंने कहा, "उन्होंने रात भर नमाज़ पढ़ी, इसलिए उनकी आँखों पर नींद हावी हो गई।" उमर ने कहा, "मेरे लिए सुबह की नमाज़ जमात के साथ पढ़ना पूरी रात (इबादत में) खड़े होने से ज़्यादा पसंद है।" 1. अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अपनी मुसन्निफ़ में मअमर से, उन्होंने ज़ुहरी से, उन्होंने सुलेमान इब्न अबी हशमा से, और उन्होंने अपनी माँ शिफ़ा बिन्त अब्दुल्ला से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उमर मेरे पास आए जबकि दो व्यक्ति मेरे पास सो रहे थे—उनका अर्थ उनके पति अबू हशमा और उनके पुत्र सुलेमान से था। तो उन्होंने पूछा, "क्या उन्होंने सुबह की नमाज़ नहीं पढ़ी?" मैंने कहा, "वे अभी तक (नहीं जागे)..."

मालिक, इब्न शिहाब से और वे अबू बक्र बिन सुलेमान बिन अबी हशमा से रिवायत करते हैं कि हज़रत उमर फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने सुलेमान इब्न अबी हशमा को सुबह की नमाज़ में नहीं पाया। आप सुबह को जब बाज़ार की तरफ़ गए और सुलेमान का घर बाज़ार और मस्जिद-ए-नबवी के बीच में था तो आप सुलेमान की माँ शिफ़ा के पास से गुज़रे और पूछा कि मैंने सुलेमान को आज सुबह की नमाज़ में नहीं पाया। तो उन्होंने अर्ज़ किया कि वे रात भर जागकर नमाज़ पढ़ते रहे, सुबह नींद हावी हो गई। तो हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया, "मुझे फ़ज्र की नमाज़ में जमात के साथ शामिल होना इस बात से ज़्यादा पसंद है कि मैं सारी रात इबादत करूँ।" इमाम अब्दुर रज़्ज़ाक़ ने अपनी 'मुसन्निफ़' में मअमर से और उन्होंने सुलेमान इब्न अबी हशमा से और उन्होंने अपनी माँ

शिफ़ा बिन्त अब्दुल्ला से बयान किया कि उनकी माँ फ़रमाती हैं, हज़रत उमर मेरे पास आए तो मेरे पास दो आदमी सो रहे थे—इससे वे अपना पति अबू हशमा और अपना बेटा सुलेमान मुराद लेती हैं। आपने...

1 मुवत्ता इमाम मालिक, अध्याय: अ़तमा और सुबह की नमाज़ के बारे में जो उल्लेख आया है, प्रकाशित मीर मुहम्मद कुतुब ख़ाना, कराची, पृ. 115.

पृष्ठ 85/721

ابی الدرداء رضی اللہ تعالٰی عنہما ھکذا بالشک۔ ابو درداء رضی اللہ تعالٰی عنہما سے اسی طرح شک کے ساتھ روایت کی ہے۔ (ت)

امیر المومنین عمر فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے ابوحثمہ اور ان کے صاحبزادہ سلیمان رضی اللہ تعالٰی عنہما کو جماعت صبح میں نہ دیکھا ان کی زوجہ اور ان کی والدہ شفاء رضی اللہ تعالٰی عنہما سے سبب پوچھا، کہا نماز شب کے سبب نیند نے غلبہ کیا نماز صبح پڑھ کر سورہے، فرمایا: مجھے جماعت صبح میں حاضر ہونا نماز تمام شب سے محبوب تر ہے۔

مالك عن ابن شهاب عن ابی بکر بن سلیمان بن ابی حثمة ان عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالٰی عنه فقد سلیمان ابن ابی حثمة فی صلوة الصبح وان عمر بن الخطاب غدا الی السوق ومسکن سلیمان بین السوق والمسجد (النبوی) فمر علی الشفاء ام سلیمان فقال لها لم ار سلیمان فی صلوة الصبح فقالت انه بات یصلی فغلبته عیناه فقال عمر لان اشهد صلوة الصبح فی الجماعة احب الی من ان اقوم لیلة ۱۔ عبد الرزاق فی مصنفه عن معمر عن الزهری عن سلیمان ابن ابی حثمة عن امه الشفاء بنت عبد اللہ قالت دخل علی عمر وعندی رجلان نائمان تعنی زوجها اباحثمة و ابنها سلیمان فقال اما صلی الصبح قلت لم یزالا

مالک، ابن شہاب سے وہ ابوبکر بن سلیمان بن ابی حثمہ سے روایت کرتے ہیں کہ حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالٰی عنہ سے سلیمان ابن ابی حثمہ کو نماز صبح میں نہ پایا آپ صبح کو جب بازار کی طرف گئے اور سلیمان کا گھر بازار اور مسجد نبوی کے درمیان تھا تو آپ سلیمان کی والدہ شفاء کے پاس سے گزرے اور پوچھا میں نے سلیمان کو آج نماز صبح میں نہیں پایا تو انہوں

نے عرض کیا وہ رات بیدار رہے نماز پڑھتے رہے صبح کو نیند غالب آگئی۔ تو حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا مجھے نماز فجر میں حاضر ہونا اس بات سے زیادہ محبوب ہے کہ میں ساری رات قیام کروں۔ امام عبد الرزاق نے اپنی مصنف میں معمر سے انہوں نے اپنی والدہ شفاء بنت عبد اللہ سے بیان کیا کہ ان کی والدہ فرماتی ہیں حضرت عمر میرے پاس آئے تو میرے پاس دو آدمی سوئے ہوئے تھے اس سے وہ اپنا خاوند ابوحثمہ اور اپنا بیٹا سلیمان مراد لیتی ہیں۔ آپ نے

۱ مؤطا امام مالک باب ما جاء فی العتمة والصبح مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۱۵

[Arabic]: They prayed until morning, then prayed the morning prayer and slept. He said, "That I witness the morning prayer in congregation is more beloved to me than standing (in prayer) for the whole night." And Allah Almighty knows best.

[Urdu Translation]: He (Hazrat Umar) asked: Why did they not offer the morning prayer? I submitted: They were engaged in prayer all night until it became morning, then they offered the morning prayer and slept. He replied: My presence at the Fajr prayer with the congregation is more beloved to me than standing (in prayer) the whole night. (T) And Allah Almighty knows best.

Answer to the third question: I say, and success is by Allah (I say with the guidance of Allah Almighty). (T) In this matter, the correct answer to the truth is that the excuse mentioned in the question is utterly absurd and full of negligence. He thinks that preserving and observing the Sunnah of Tahajjud causes him to miss the congregational prayer. If he were performing Tahajjud according to the Sunnah, he would himself guard it against missing the obligatory (congregational prayer), not let it be the cause of missing it.

[Arabic]: Allah the Mighty and Sublime said: "Indeed, prayer prohibits immorality and wrongdoing."

[Urdu Translation]: Allah Almighty said: Indeed, prayer prevents indecency and evil deeds.

The Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic]: "Hold fast to the night prayer, for it was the habit of the righteous before you, a means of proximity to Allah Almighty, a prevention against sin, an expiation for misdeeds, and a repeller of illness from the body." Narrated by At-Tirmidhi in his Jami'.

[Urdu Translation]: Make the night prayer (Tahajjud) a regular practice, for it (standing at night) was the habit of the righteous people before you, and it is a means of closeness to Allah the Mighty and Sublime, a preventer of sin, an expiation for evils, and a remover of illness from the body. Tirmidhi has narrated it in his Jami'.

1. Al-Musannaf by Abdul Razzaq, Chapter: The Excellence of Prayer in Congregation, published by Maktabah Islami Beirut, 1/526.
2. Al-Quran 29:45.

3. Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Supplications, published by Amin Company, Kutub Khana Rashidiyah Delhi, 2/194; Sahih Ibn Khuzaymah, Chapter: Encouragement for the Night Prayer, etc., published by Maktabah Islami Beirut, 2/177. F: The wording of the aforementioned Hadith in Al-Musannaf on the mentioned page is as follows: From Ma'mar, from Az-Zuhri, from Sulayman ibn Abi Hathmah, from Ash-Shifa bint Abdullah, she said: Umar ibn al-Khattab entered my house and found two men sleeping. He asked: "What is the matter with these two? They did not witness the prayer with me?" I said: "O Commander of the Faithful, they prayed with the people, and that was in Ramadan, and they continued praying until the morning came, then they slept." Umar said: "That I pray the morning prayer in congregation is more beloved to me than praying the (whole) night until it becomes morning." Nazir Ahmed

फ़तावा रिज़विया, जिल्द सातवीं

[अरबी]: उन्होंने सुबह तक नमाज़ पढ़ी, फिर सुबह की नमाज़ पढ़ी और सो गए। उन्होंने कहा, "सुबह की नमाज़ जमात के साथ पढ़ना मुझे रात भर जागकर नमाज़ पढ़ने से अधिक प्रिय है।" और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

[उर्दू]: उन्होंने (हज़रत उमर ने) पूछा: उन्होंने सुबह की नमाज़ क्यों नहीं पढ़ी? मैंने अर्ज़ किया: वे पूरी रात नमाज़ में मशगूल रहे यहाँ तक कि सुबह हो गई फिर उन्होंने सुबह की नमाज़ अदा की और सो गए। तो आप ने फ़रमाया: जमात के साथ फ़ज्र की नमाज़ में मेरी हाज़िरी सारी रात के क़याम से मुझे ज़्यादा महबूब है। (त) वल्लाह तआला आलम।

तीसरे सवाल का जवाब: अक़ूलु: वबिल्लाहित तौफ़ीक़ (मैं अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से कहता हूँ)। (त) इस मसले में हक़ जवाब यह है कि सवाल में ज़िक्र किया गया उज़्र सिरे से बेहुदा और पूरी तरह लापरवाही वाला है। वह गुमान करता है कि सुन्नत-ए-तहाज्जुद का हिफ़्ज़ और पास उसे जमात छूटने का कारण बनता है। अगर वह सुन्नत के मुताबिक तहाज्जुद अदा करता तो वह खुद फ़र्ज़ (जमात) छूटने से उसकी हिफ़ाज़त करता न कि उसके छूटने का कारण बनता।

[अरबी]: अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल ने फ़रमाया: "बेशक नमाज़ बेहयाई और बुरी बातों से रोकती है।"

[उर्दू]: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: बेशक नमाज़ बेहयाई और बुरी बातों से रोकती है।

सैयदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[अरबी]: "रात के क़याम (तहाज्जुद) को लाज़िम पकड़ो, क्योंकि यह तुम से पहले नेक लोगों की आदत थी, अल्लाह तआला की नज़दीकी का ज़रिया, गुनाहों से रोकने वाला, बुराइयों का कफ़्फ़ारा और बदन से बीमारी को दूर करने वाला है।" इसे तिर्मिज़ी ने अपनी जामिअ' में रिवायत किया है।

[उर्दू]: तहाज्जुद की मुलाज़मत करो कि वह (रात का क़याम) अगले नेकों की आदत है और अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल से नज़दीक करने वाला और गुनाह से रोकने वाला और बुराइयों का कफ़्फ़ारा और बदन से बीमारी दूर करने वाला। इसे तिर्मिज़ी ने अपनी जामिअ' में रिवायत किया है।

1. अल-मुसन्नफ़ ले-अब्दुर रज़्ज़ाक़, बाब: जमात में नमाज़ की फ़ज़ीलत, मतबुआ मकतबा इस्लामी बेरूत 1/526।

2. अल-कुरआन 29:45।
3. जामिअ' अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुद दावात, मतबुआ अमीन कंपनी कुतुब ख़ाना रशीदिया दिल्ली 2/194; सहीह इब्ने ख़ुज़ैमा, बाबुल तहरीस अला क़ियामिल लैल वग़ैरा, मतबुआ मकतबा इस्लामी बेरूत 2/177। फ़: ज़िक्र की गई हदीस के अल्फाज़ मुसन्नफ़ के ज़िक्र किए गए सफ़्हे पर इस तरह हैं: मा'मर से, ज़ोहरी से, सुलेमान बिन अबी हश्मा से, शफ़ा बिन्ते अब्दुल्लाह से, उन्होंने कहा कि उमर बिन खत्ताब मेरे घर तशरीफ़ लाए और मेरे पास दो आदमियों को सोया हुआ पाया। तो उन्होंने फ़रमाया: इन दोनों का क्या हाल है? ये मेरे साथ नमाज़ में क्यों शरीक नहीं हुए? मैंने कहा: ऐ अमीरुल मोमिनीन, उन्होंने लोगों के साथ नमाज़ पढ़ी थी, और वह रमज़ान का महीना था, और वे रात भर नमाज़ पढ़ते रहे यहाँ तक कि सुबह हो गई और वे सो गए। तो हज़रत उमर ने फ़रमाया: मुझे जमात के साथ सुबह की नमाज़ पढ़ना ज़्यादा पसंद है बनिस्बत इसके कि मैं पूरी रात नमाज़ पढ़ूँ यहाँ तक कि सुबह हो जाए। नज़ीर अहमद

یصلیان حتی اصبحا فصلیا الصبح وناما فقال لان اشھد الصبح في جماعة احب الی من قیام لیلة۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

فرمایا: انہوں نے نمازِ صبح کیوں نہ پڑھی؟ میں نے عرض کیا یہ ساری رات نماز میں مشغول رہے حتٰی کہ صبح ہو گئی پھر انہوں نے نمازِ صبح ادا کی اور سو گئے۔ تو آپ نے فرمایا: جماعت کے ساتھ نمازِ فجر کی میری حاضری ساری رات قیام سے مجھے زیادہ محبوب ہے۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم

جواب سوال سوم: اقول: وباللہ التوفیق (میں اللہ تعالٰی کی توفیق سے کہتا ہوں۔(ت) اس مسئلہ میں جواب حق کو حق جواب یہ ہے کہ عذرِ مذکور فی السوال سرے سے بیہودہ سراپا اہمال ہے وہ زعم کرتا ہے کہ سنتِ تہجد کا حفظ و پاس اسے تفویتِ جماعت پر باعث ہوتا ہے اگر تہجد بموجبِ سنت ادا کرتا تو وہ خود فوتِ واجب سے اس کی محافظت کرتا نہ کہ التافوت کا سبب ہوتا،

قال عزوجل اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْکَرِ ط 2۔

اللہ تعالٰی نے فرمایا: بے شک نماز بے حیائی اور بری باتوں سے روکتی ہے۔

سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

علیکم بقیام اللیل فانہ داب الصالحین قبلکم وقربة الی اللہ تعالٰی ومنھاة عن الاثم وتکفیر للسیئات ومطردة للداء عن الجسد 3۔ رواہ الترمذی فی

تہجد کی ملازمت کرو کہ وہ (رات کا قیام) اگلے نیکوں کی عادت ہے اور اللہ عزوجل سے نزدیک کرنے والا اور گناہ سے روکنے والا اور برائیوں کا کفارہ اور بدن سے بیماری دور کرنے والا۔ اسے ترمذی نے اپنی جامع،

1 المصنف لعبدالرزاق باب فضل الصلوة فی جماعة مطبوعہ مکتبہ اسلامی بیروت ۱ / ۵۲۶ 2 القرآن ۲۹ / ۴۵ 3 جامع الترمذی ابواب الدعوات مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲ / ۱۹۴ ، صحیح ابن خزیمہ باب التحریص علی قیام اللیل الخ مطبوعہ مکتب اسلامی بیروت ۲ / ۱۷۷

ف: حدیث مذکور کے الفاظ صفحہ مذکور پر مصنف میں یوں ہیں: عن معمر عن الزهری عن سلیمان بن ابی حثمة عن الشفاء بنت عبدالله قالت دخل علی بیتی عمر بن الخطاب فوجد عندی رجلین نائمین فقال ما شان هذین ماشهدا معی الصلوة؟ قلت یا امیرالمؤمنین صلیامع الناس و کان ذلک فی رمضان فلم یزالا یصلیان حتی اصبحا الصبح وناما ، فقال عمر لان اصلی الصبح فی جماعة احب الی من ان اصلی لیلة حتی اصبح۔ نذیر احمد

Fatawa Razawiya Volume VII

[Box - Arabic Segment] Jamia and Ibn Abi al-Dunya in 'At-Tahajjud', Ibn Khuzaymah in his 'Sahih', al-Hakim in 'al-Mustadrak' and graded it authentic, and al-Bayhaqi in his 'Sunan' from Abu Umamah al-Bahili, and Ahmad and at-Tirmidhi and graded it good (hasan), and al-Hakim and al-Bayhaqi from Bilal, and at-Tabarani in 'al-Mu'jam al-Kabir' from Salman al-Farsi, and Ibn as-Sunni from Jabir bin Abdullah, and Ibn 'Asakir from Abu ad-Darda' (may Allah Almighty be pleased with them all).

[Box - Urdu Translation of Arabic] Ibn Abi al-Dunya in 'Kitab al-Tahajjud', Ibn Khuzaymah in his 'Sahih', and al-Hakim in 'Mustadrak' narrated and declared it authentic, and al-Bayhaqi in 'Sunan' from Hazrat Abu Umamah al-Bahili, and Ahmad and at-Tirmidhi narrated while declaring it authentic, al-Hakim and al-Bayhaqi from Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him), and at-Tabarani in 'al-Mu'jam al-Kabir' from Hazrat Salman al-Farsi, and Ibn as-Sunni from Hazrat Jabir bin Abdullah, and Ibn 'Asakir narrated from Hazrat Abu ad-Darda' (may Allah Almighty be pleased with them all).

To blame Tahajjud for missing congregational prayer (jama'at) is against the Quran and Hadith. If one were to weigh their circumstances and actions against the scale of the pure Sharia, it would be revealed that the blame lies with oneself. If these versions of Tahajjud and Qailulah (mid-day nap) are self-invented, then why make them an excuse for neglecting a great emblem of Islam (jama'at)? And if they are the ones reported from the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) through words and actions, then tell me, when did the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) call towards such Tahajjud and Qailulah that cause the obligatory congregational prayer to be missed? Do the Quran and Hadith encourage Tahajjud in such a way? Did the righteous predecessors perform the night prayer like this? Never!

I fear, O desert-dweller, that you will not reach the Kaaba, For the path you are on leads to Turkistan.

(O desert-dweller! I fear that you will not reach the Kaaba because the path you are walking on goes to Turkistan).

O you! If you wish to perform a Sunnah, perform it in accordance with the Sunnah. What is this, to adopt a Sunnah and miss an obligatory (wajib) act? Listen carefully, even if the truth is bitter. The whisperer has taught you this false excuse to present to

the Muftis of the time, so that he whose attention goes towards the encouragements of Tahajjud might give you permission to miss jama'at, and he whose sight is on the emphasis of jama'at might advise you to abandon Tahajjud, based on 'Whoever is afflicted with two calamities should choose the lesser of them.' In any case, a document for abandoning one or the other is readily available from Muftis. But by no means will the servants of Fiqh and Hadith give you a decree (fatwa) to neglect an obligation, nor will they instruct a regular performer of Tahajjud to abandon Tahajjud.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

[बॉक्स - अरबी खंड] जामिअ और इब्न अबी अद्दुनिया ने 'अत-तहज्जुद' में, इब्न खुज़ैमा ने अपनी 'सहीह' में, अल-हाकिम ने 'अल-मुस्तदरक' में और इसे सही बताया, और अल-बैहक़ी ने अपनी 'सुनन' में अबू उमामा अल-बाहिली से, और अहमद और अत-तिर्मिज़ी ने इसे हसन करार देते हुए, और अल-हाकिम और अल-बैहक़ी ने बिलाल से, और अत-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' में सलमान अल-फ़ारसी से, और इब्न अस-सुन्नी ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से, और इब्न असाकिर ने अबू अद्दरदा (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से रिवायत की है।

[बॉक्स - अरबी का उर्दू अनुवाद] इब्न अबी अद्दुनिया ने किताबुत्तहज्जुद में, इब्न खुज़ैमा ने अपनी सहीह में और हाकिम ने मुस्तदरक में रिवायत करके सही कहा, और बैहक़ी ने सुनन में हज़रत अबू उमामा बाहिली से, और अहमद और तिर्मिज़ी ने सही करार देते हुए रिवायत किया, हाकिम और बैहक़ी ने हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है और तबरानी ने मुअजमुल कबीर में हज़रत सलमान फ़ारसी से, और इब्न सुन्नी ने हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह से और इब्न असाकिर ने हज़रत अबू दरदा रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन से रिवायत किया है।

जमाअत छूटने का दोष तहज्जुद पर मढ़ना कुरआन और हदीस के खिलाफ है। यदि कोई शरीअत के तराजू में अपने हालात और कर्मों को तौले, तो यह स्पष्ट हो जाएगा कि यह दोष स्वयं उसी पर है। भला ये तहज्जुद और कैलूला (दोपहर की नींद) वे हैं जो उसने स्वयं ईजाद किए हैं, तो वह इन्हें इस्लाम के महान प्रतीक (जमाअत) की कमजोरी के लिए बहाना क्यों बनाता है? और यदि ये वे हैं जो हुज़ूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कौल और फेल (वचन और कर्म) से प्रमाणित हैं, तो बताइए कि हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कब ऐसे तहज्जुद और कैलूला की ओर बुलाया जिससे फ़र्ज़ जमाअत छूट जाए? क्या कुरआन और हदीस इसी तरह तहज्जुद की प्रेरणा देते हैं? क्या सलफ सालेहीन (नेक पूर्वजों) ने इसी तरह कयामे लैल (रात की इबादत) की है? कदापि नहीं।

मुझे डर है ऐ बद्दू(देहाती)! कि तू काबा नहीं पहुँच पाएगा, क्योंकि तू जिस रास्ते पर चल रहा है, वह तुर्किस्तान जाता है।

(ऐ बद्दू मुझे डर है कि तू काबा नहीं पहुँचेगा क्योंकि जिस रास्ते पर तू चल रहा है वह तुर्किस्तान को जाता है)।

ऐ शख्स! यदि तू सुन्नत अदा करना चाहता है तो सुन्नत के तरीके से अदा कर। यह क्या है कि सुन्नत को अपनाए और वाजिब को छोड़ दे? होश के कानों से सुन, भले ही सच कड़वा लगे। वसवसा (भ्रम) डालने वाले ने तुझे यह झूठा बहाना सिखाया है कि इसे ज़माने के मुफ़्तियों के सामने पेश करे, ताकि जिसका ध्यान तहज्जुद की तरफ जाए वह तुझे जमाअत छोड़ने की अनुमति दे दे, और जिसकी नज़र जमाअत की ताकीद पर हो वह तुझे तहज्जुद छोड़ने की सलाह दे दे, इस आधार पर कि 'जो दो मुसीबतों में फंस जाए उसे आसान को चुनना चाहिए।' बहरहाल, मुफ़्तियों से किसी न किसी को छोड़ने का दस्तावेज़ तो मिल जाएगा। लेकिन खुदा की कसम, फिकह और हदीस के खादिम तुझे वाजिब छोड़ने का फतवा नहीं देंगे, और न ही तहज्जुद के आदी को तहज्जुद छोड़ने की हिदायत देंगे।

جامعہ وابن ابی الدنیا فی التھجد و ابن خزیمۃ فی صحیحہ والحاکم فی المستدرک وصححہ والبیہقی فی سننہ عن ابی امامۃ الباھلی واحمد والترمذی وحسنہ والحاکم والبیہقی عن بلال والطبرانی فی الکبیر عن سلمان الفارسی وابن السنی عن جابر بن عبداللہ وابن عساکر عن ابی الدرداء رضی اللہ تعالٰی عنھم اجمعین۔

ابن ابی الدنیا نے کتاب التہجد ، ابن خزیمہ نے اپنی صحیح اور حاکم نے مستدرک میں روایت کر کے صحیح کہا ، اور بیہقی نے سنن میں حضرت ابوامامہ باہلی سے ، اور احمد اور ترمذی نے صحیح قرار دیتے ہوئے روایت کیا ، حاکم اور بیہقی نے حضرت بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے اور طبرانی نے المعجم الکبیر میں حضرت سلمان فارسی سے ، اور ابن سنی نے حضرت جابر بن عبداللہ سے اور ابن عساکر نے حضرت ابودرداء رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین سے روایت کیا ہے۔

تو فوت جماعت کا الزام تہجد کے سر رکھنا قرآن وحدیث کے خلاف ہے اگر میزان شرع مطہر لے کر اپنے احوال و افعال تولے تو کھل جائے کہ یہ الزام خود اسی کے سر تھا بھلا یہ تہجد و قیلولہ وہ ہیں جو اس نے خود ایجاد کئے جب تو انہیں تقویت شعار عظیم اسلام کے لئے کیوں عذر بناتا ہے اور اگر وہ ہیں جو حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے قولاً و فعلاً منقول ہوئے تو بتائیے کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کب ایسے تہجد و قیلولہ کی طرف بلایا جن سے جماعت فریضہ فوت ہو، کیا قرآن وحدیث ایسے ہی تہجد کی ترغیب دیتے ہیں؟ کیا سلف صالح نے ایسے ہی قیام لیل کئے ہیں؟ حاشا وکلا۔

ترسم نہ رسی بکعبہ اے اعرابی کیں رہ کہ تو میروی بترکستان است

(اے اعرابی ! مجھے ڈر ہے کہ تو کعبہ کو نہیں پہنچے گا کیونکہ جس راستہ پر تو چل رہا ہے وہ ترکستان کو جاتا ہے)

یا ہذا سنت ادا کیا چاہتا ہے تو بروجہ سنت ادا کر، یہ کیا کہ سنت لیجئے اور واجب فوت کیجئے ، ذرا بگوش ہوش سن اگرچہ حق تلخ گزرے ، وسوسہ ڈالنے والے نے تجھے یہ جھوٹا بہانہ سکھایا کہ اسے مفتیان زمانہ پر پیش کرے جس کا خیال ترغیبات تہجد کی طرف جائے تجھے تفویت جماعت کی اجازت دے جس کی نظر تاکیدات جماعت پر جائے تجھے ترک تہجد کی مشورت دے کہ من ابتلی بلیتین اختار اھونھما (دو بلاؤں میں مبتلا شخص ان دو میں سے آسان کو اختیار کرے۔ ت) بہر حال مفتیوں سے ایک نہ ایک کے ترک کی دستاویز نقد ہے مگر حاشا خدام فقہ و حدیث نہ تجھے تفویت واجب کا فتویٰ دیں گے نہ عادی تہجد کو ترک تہجد کی ہدایت۔

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

Quoting the Master of the Chiefs, may the blessings and peace of Allah Almighty be upon him:

Arabic

O Abdullah! Do not be like so-and-so who used to stand (in prayer) during the night but then abandoned standing during the night. Reported by the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) from Abdullah bin 'Amr bin al-'As, may Allah be pleased with them.

Urdu

O Abdullah! Do not be like such a person who used to offer night prayers but now has abandoned it. Bukhari and Muslim have narrated it from Hazrat Abdullah bin 'Amr bin al-'As, may Allah be pleased with them. (T) They will oppose it.

This is because, by the grace of Allah Almighty, they are aware of the reality of the matter. In their view, sound intellect and ancient insight have borne witness as two just witnesses that there is no conflict between Tahajjud and the congregational prayer. In them, one is not the cause for the other's reinforcement; rather, this has arisen from the desires of a mischievous soul and bad planning. O you! If you used to wake up at the time of the congregation but now lie down seeking rest, then you are clearly a sinner and an abandoner of an obligation, and in this false excuse, you are a nullifier and a liar. The Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic

It is sheer cruelty, disbelief, and hypocrisy that a person hears Allah's caller inviting to prayers but does not respond. This is a good (Hasan) Hadith; we have mentioned its authentication before. The wording of At-Tabarani is: "Inviting to prayer and calling towards success."

Urdu

It is complete oppression, disbelief, and hypocrisy that a man hears Allah's caller inviting to prayer and does not attend. This is a Hasan Hadith, we have mentioned its extraction (Takhrij) earlier. The words of Tabarani are: "To listen to the one calling to prayer and inviting to success."

And if it is not so, then examine your condition: how did this trial of sleep arise and where did this strange mischief originate? Remedy it. Do you perform the midday nap (Qailulah) at such a narrow time that the time for congregation is near and you cannot help but fail to wake up? If so, then sleep at the earliest time. The noble saints, may Allah sanctify their secrets, have kept a free time for Qailulah in which

there is no prayer or recitation, i.e., from Dahwa Kubra until midday. They say that sleeping after finishing the mid-morning prayer (Chasht) etc. is very good because it helps with Tahajjud, and one should wake up a little before exactly noon, i.e., before the sun begins to decline.

---

1 Sahih al-Bukhari, Chapter on what is disliked regarding abandoning the night prayer, etc., published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/152. 2 Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Mu'adh bin Anas, may Allah be pleased with him, published by Dar al-Fikr, Beirut, 3/439. 3 Al-Mu'jam al-Kabir, from Mu'adh bin Anas, Hadith 394, published by Maktaba Faysaliyah, Beirut, 20/183.

फतावा रज़विया, जिल्द 7

हुज़ूर सैय्यद अल-असियाद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इरशाद नकल करते हुए:

अरबी

ऐ अब्दुल्लाह! उस शख्स की तरह न हो जाओ जो रात को (नमाज़ के लिए) खड़ा होता था और फिर उसे छोड़ दिया। इसे बुखारी और मुस्लिम ने हज़रत अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है।

उर्दू

ऐ अब्दुल्लाह! फलां शख्स की तरह न हो जो रात का कयाम करता था मगर अब उसने तर्क कर दिया। इसे बुखारी व मुस्लिम ने हज़रत अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन आस रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया है। त) का खिलाफ करेंगे।

यह इसलिए क्योंकि वे अल्लाह तआला की तौफीक से हकीकत-ए-अम्र (मामले की हकीकत) से वाकिफ हैं। उनके यहाँ अकल-ए-सलीम और नज़र-ए-कदीम दो आदिल गवाहों की तरह गवाही दे चुके हैं कि तहज्जुद और जमाअत में कोई टकराव नहीं है। इनमें से कोई दूसरे की तक़वियत (पुष्टि) का दाई (कारण) नहीं है, बल्कि यह शरीर नफ्स की ख्वाहिश और बुरी तदबीर से पैदा हुआ है। ऐ शख्स! अगर तू जमाअत के वक्त जागता होता और आराम की तलाश में लेटा रहता है, तो तू स्पष्ट रूप से गुनहगार और वाजिब को छोड़ने वाला है, और इस झूठे उज़्र (बहाने) में बात को बातिल करने वाला और झूठा है। सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी

यह पूरी तरह से जुल्म, कुफ्र और निफाक है कि कोई अल्लाह के बुलाने वाले को नमाज़ की तरफ बुलाते हुए सुने और हाज़िर न हो। यह हदीस हसन है, इसका तखरीज़ हमने पीछे बयान कर दिया है। तबरानी के अल्फ़ाज़ इस तरह हैं: "नमाज़ की तरफ बुलाने वाले और कामयाबी की दावत देने वाले को सुनना।"

उर्दू

ज़ुल्म पूरा ज़ुल्म और कुफ़्र और निफ़ाक़ है कि आदमी अल्लाह के मुनादी को नमाज़ की तरफ बुलाता सुने और हाज़िर न हो। यह हदीस हसन है इसकी तखरीज का ज़िक्र हमने पीछे कर दिया। तबरानी के अल्फाज़ यूँ हैं: "नमाज़ की तरफ बुलाने वाले और फलाह की दावत देने वाले को सुनना"।

और अगर ऐसा नहीं है, तो अपनी हालत की जाँच कर कि यह नींद का फितना कैसे जागा और यह अजीब फसाद कहाँ से पैदा हुआ; इसकी तदबीर कर। क्या तू कैलूला (दोपहर का आराम) ऐसे तंग वक्त में करता है कि जमाअत का वक्त करीब होता है और लाचार होकर होशियार (जाग) नहीं पाता?

अगर ऐसा है तो पहले वक्त में सो जा। औलिया-ए-कराम (अल्लाह उनके अस्रार को पाक करे) ने कैलूला के लिए खाली वक्त रखा है जिसमें नमाज़ और तिलावत नहीं होती, यानी दहवा-ए-कुबरा से निस्फुल नहार (दोपहर) तक। वे फरमाते हैं कि चाश्त वगैरह से फारिग होकर सोना खूब है क्योंकि इससे तहज्जुद में मदद मिलती है, और ठीक दोपहर होने से कुछ पहले जागना चाहिए, ज़वाल से पहले।

---

1 सहीह अल-बुखारी, बाब: रात की नमाज़ छोड़ने की कराहत, पुरानी कुतुब खाना कराची, 1/152. 2 मसनद अहमद बिन हंबल, मुआज़ बिन अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस, दारुल फिक्र बेरुत, 3/439. 3 अल-मुअजम अल-कबीर, मुआज़ बिन अनस से हदीस 394, मकतबा फैसलाइया बेरुत, 20/183.

کر کے ارشادِ حضور سید الاسیاد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

عربی متن	اردو ترجمہ
یاعبداللہ لاتکن مثل فلان کان یقوم اللیل فترك قیام اللیل رواہ الشیخان عن عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ تعالی عنہما۔	اے عبداللہ! فلاں شخص کی طرح نہ ہو جو رات کا قیام کرتا تھا مگر اب اس نے ترک کر دیا۔ اسے بخاری و مسلم نے حضرت عبداللہ بن عمرو بن عاص رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔ ت) کا خلاف کریں گے۔

یہ اس لئے کہ وہ بتوفیقہٖ عزوجل حقیقتِ امر سے آگاہ ہیں ان کے یہاں عقل سلیم و نظرِ قدیم دو عادل گواہ شہادت دے چکے ہیں کہ تہجد و جماعت میں تعارض نہیں ان میں کوئی دوسرے کی تقویت کا داعی نہیں بلکہ یہ ہوائے نفسِ شریر و سوئے طرزِ تدبیر سے ناشی ہوا یا ھذا اگر تو وقتِ جماعت جاگتا ہو تا اور بطلبِ آرام پڑا رہتا ہے جب تو صراحۃً آثم و تارک واجب، اور اس عذرِ باطل میں مبطل و کاذب ہے۔ سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
الجفاء کل الجفاء والکفر والنفاق من سمع منادی اللہ ینادی الی الصلوات فلا یجیبہ۔ حدیث حسن قد ذکرنا تخریجہ و لفظ الطبرانی ینادی بالصلاۃ ویدعو الی الفلاح۔	ظلم پورا ظلم اور کفر اور نفاق ہے کہ آدمی اللہ کے منادی کو نماز کی طرف بلاتا سنے اور حاضر نہ ہو۔ یہ حدیث حسن ہے اس کی تخریج کا ذکر ہم نے پیچھے کر دیا۔ طبرانی کے الفاظ یوں ہیں: "نماز کی طرف بلانے والے اور فلاح کی دعوت دینے والے کو سننا"۔

اور اگر ایسا نہیں تو اپنی حالت جانچ کہ یہ فتنہ خواب کیونکر جاگا اور یہ فساد عجاب کہاں سے پیدا ہوا اس کی تدبیر کر۔ کیا تو قیلولہ ایسے تنگ وقت کرتا ہے کہ وقتِ جماعت نزدیک ہوتا ہے ناچار ہوشیار نہیں ہونے پاتا، یوں ہے تو اول وقت خواب کر، اولیائے کرام قدسنا اللہ تعالیٰ باسرارہم نے قیلولہ کے لئے خالی وقت رکھا ہے جس میں نماز و تلاوت نہیں یعنی ضحوہ کبری سے نصف النہار تک، وہ فرماتے ہیں چاشت وغیرہ سے فارغ ہو کر خواب خوب ہے کہ اس سے تہجد میں مدد ملتی ہے اور ٹھیک دو پہر ہونے سے کچھ پہلے جاگنا چاہئے کہ پیش از زوال

---

1 صحیح البخاری باب مایکرہ من ترک قیام اللیل الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۵۲ 2 مسند احمد بن حنبل حدیث معاذ بن انس رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/۴۳۹ 3 المعجم الکبیر از معاذ بن انس حدیث ۳۹۴ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۸۳/۲۰

Fatawa Razawiyya Volume Seven

After finishing ablution etc., at the time of Zawal (zenith), which is the beginning of Zuhr, one should occupy oneself in remembrance (dhikr) and recitation. The great Imam, Shaykh al-Shuyukh Shihab al-Haqq wad-Din Suhrawardi (may Allah be pleased with him) says in the noble 'Awarif':

[Arabic Box Text]: "النوم بعد الفراغ من صلاة الضحى و بعد الفراغ من اعداد اخر من الركعات حسن قال سفين كان يعجبهم اذا فرغوا ان يناموا طلبا للسلامة وهذا النوم فيه فوائد، منها انه يعين على قيام الليل (الى قوله قدس سره) وينبغي ان يكون انتباهه من نوم النهار قبل الزوال بساعة حتى يتمكن من الوضوء والطهارة قبل الاستواء بحيث يكون وقت الاستواء مستقبل قبلة ذاكرا او مسبحا او تاليا الخ"

[English Translation of the Box Text]: Sleeping after finishing Salat al-Duha (mid-morning prayer) and the prescribed number of subsequent rak'ahs is good and appropriate. Sufyan al-Thawri said that the noble Sufis, when they finished their prayers and litanies, liked to sleep for safety and well-being. There are numerous benefits in this (pre-noon) sleep, one of which is that it helps in the night vigil (standing for prayer). (Further on, the Shaykh, may his secret be sanctified, says): The seeker of truth should wake up from daytime sleep some time before Zawal so that they can finish ablution and purification before Istiwa (zenith), such that at the time of Istiwa (which is the beginning of Zuhr) they are facing the Qibla, busy in dhikr, tasbih, or recitation etc. (T)

It is evident that for one who wakes up before Zawal, there is no question of missing the congregational prayer. Do you have any excuse for sleeping at that time? Well, sleep at noon, but not so much that the time for congregation arrives. A short hour of Qaylulah (siesta) is sufficient. If one fears oversleeping, do not use a pillow or spread a bed, as sleeping without a pillow and bed is also Sunnah. While sleeping, keep the heart firmly connected to the thought of the congregation, for a sleep of concern is not heedless. Eat breakfast early in the morning as much as possible so that food vapors subside by sleeping time and do not cause prolonged sleep. The best remedy is reducing food intake; the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic Box Text]: "ما ملأ ادمي وعاء شرا من بطنه بحسب ابن ادم اكلات يقمن صلبه فان كان لا محاله فثلث لطعامه وثلث"

[English Translation of the Box Text]: No human has filled a vessel worse than their stomach. A few morsels are enough for the son of Adam to keep his back straight. If it is necessary, then a third for his food and a third [for drink, and a third for breath].

[1] Awarif al-Ma'arif attached to Ihya 'Ulum al-Din, Chapter 50 on the description of deeds during the entire day, printed at Matba' al-Mashhad al-Husayni, Cairo, Egypt, p. 195.

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तुम (सातवाँ भाग)

वज़ू वगैरह से फारिग होकर ज़वाल के वक़्त, जो ज़ुहर की इब्तिदा है, ज़िक्र व तिलावत में मशगूल हो। इमाम अज़ल शैख-उश-शयूख़ शहाब-उल-हक़ वद-दीन सुहरवर्दी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) 'अवारिफ़ शरीफ़' में फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: "النوم بعد الفراغ من صلاة الضحى و بعد الفراغ من اعداد اخر من الركعات حسن قال سفين كان يعجبهم اذا فرغوا ان يناموا طلبا للسلامة وهذا النوم فيه فوائد، منها انه يعين على قيام الليل (الى قوله قدس سره) وينبغي ان يكون انتباهه من نوم النهار قبل الزوال بساعة حتى يتمكن من الوضوء والطهارة قبل الاستواء بحيث يكون وقت الاستواء مستقبل قبلة ذاكرا او مسبحا او تاليا الخ"

[बॉक्स टेक्स्ट का हिंदी अनुवाद]: चाश्त की नमाज़ से फारिग होने के बाद और उसके बाद की मुक़र्ररा तादाद की रकातें अदा करके सोना अच्छा और मुनासिब है। सुफ़यान सौरी ने फरमाया कि सूफ़िया-ए-कराम जब नमाज़ व औराद से फारिग हो जाते तो सलामती और आफियत के लिए सोने को पसंद करते थे और इस (दोपहर से पहले) सोने में मुतअद्दद (अनेक) फवाइद (लाभ) हैं, जिनमें से एक रात के क़ियाम (शब बेदारी) में मदद मिलती है। (आगे चलकर शैख क़ुद्दसा सिर्रहु ने) फरमाया: तालिब-ए-हक़ीक़त को चाहिए कि दिन की नींद से ज़वाल से कुछ वक़्त पहले बेदार हो जाए ताकि इस्तवा से पहले वज़ू और तहारत से फारिग होकर इस्तवा के वक़्त (जो ज़ुहर की इब्तिदा है) क़िबला रुख होकर ज़िक्र या तस्बीह या तिलावत में मशरूफ़ हो जाए इल्ख़ (इत्यादि)। (त)

ज़ाहिर है कि जो ज़वाल से पहले बेदार हो लिया, उससे जमाअत के छूटने का कोई मतलब ही नहीं। क्या उस वक़्त सोने में तुझे कुछ उज़्र (बहाना) है? अच्छा ठीक है, दोपहर को सो मगर इतना नहीं कि जमाअत का वक़्त आ जाए, एक साअत-ए-क़लीला (थोड़ी देर का) क़ैलूला बस है। अगर लंबी नींद का डर हो तो तकिया न रख, बिछौना न बिछा, क्योंकि बिना तकिया और बिना बिस्तर के सोना भी मसनून है। सोते वक़्त दिल को जमाअत के ख्याल से खूब मुतअल्लिक़ (जुड़ा हुआ) रख कि फ़िक्र की नींद ग़ाफ़िल नहीं होती। खाना जहाँ तक मुमकिन हो सुबह सवेरे खा ताकि सोने के वक़्त तक खाने के बुखारात बैठ जाएँ और लंबी नींद का सबब न बनें। सबसे बेहतर इलाज ग़िज़ा (भोजन) कम करना है, सैय्यद-उल-मुरसलीन (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: "ما ملأ ادمي وعاء شرا من بطنه بحسب ابن ادم اكلات يقمن صلبه فان كان لا محاله فثلث لطعامه وثلث"

[बॉक्स टेक्स्ट का हिंदी अनुवाद]: आदमी ने अपने पेट से बुरा कोई बर्तन नहीं भरा। इब्ने आदम के लिए चंद लुक़मे काफी हैं जो उसकी पीठ सीधी रखें, और अगर ऐसा मुमकिन न हो तो एक तिहाई पेट खाने के लिए, और एक तिहाई [पीने के लिए और एक तिहाई सांस के लिए]।

[1] अवारिफ़-उल-मआरिफ़, इहया-उल-उलूम के साथ संलग्न, अध्याय 50: दिन भर के कार्यों के वर्णन में, अल-मशहद अल-हुसैनी प्रेस, काहिरा, मिस्र, पृ. 195 द्वारा प्रकाशित।

पृष्ठ 89/721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

وضو وغیرہ سے فارغ ہو کر وقت زوال کہ ابتدائے ظہر ہے ذکر و تلاوت میں مشغول ہو۔ امام اجل شیخ الشیوخ شہاب الحق والدین سہر وردی رضی اللہ تعالیٰ عنہ عوارف شریف میں فرماتے ہیں:

[عربی باکس]: النوم بعد الفراغ من صلاۃ الضحی و بعد الفراغ من اعداد اخر من الرکعات حسن قال سفیان کان یعجبہم اذا فرغوا ان یناموا طلباً للسلامۃ و ہذا النوم فیہ فوائد، منہا انہ یعین علی قیام اللیل (الی قولہ قدس سرہ) وینبغی ان یکون انتباہہ من نوم النہار قبل الزوال بساعۃ حتی یتمکن من الوضوء و الطہارۃ قبل الاستواء بحیث یکون وقت الاستواء مستقبل قبلۃ ذاکراً او مسبحاً او تالیاً الخ

[اردو ترجمہ]: نماز چاشت سے فراغت کے بعد اور اس کے بعد کی مقررہ تعداد کی رکعتیں ادا کر کے سونا اچھا اور مناسب ہے۔ سفیان ثوری نے فرمایا کہ صوفیہ کرام جب نماز و اوراد سے فارغ ہو جاتے تو سلامتی اور عافیت کے لئے سونے کو پسند کرتے تھے اور اس (دوپہر سے قبل) سونے میں متعدد فوائد ہیں ان میں سے ایک رات کے قیام (شب بیداری) میں مدد ملتی ہے۔ (آگے چل کر شیخ قدس سرہ نے) فرمایا: طالبِ حقیقت کو چاہئے کہ زوال سے کچھ وقت پہلے نیند سے بیدار ہو جائے تاکہ استواء سے پہلے وضو اور طہارت سے فارغ ہو کر استواء کے وقت (جو ابتدائے ظہر ہے) قبلہ رخ ہو کر ذکر یا تسبیح یا تلاوت میں مصروف ہو جائے الخ (ت)

ظاہر ہے کہ جو پیش از زوال بیدار ہو لیا اس سے فوت جماعت کے کوئی معنی ہی نہیں۔ کیا اس وقت سونے میں تجھے کچھ عذر ہے، اچھا ٹھیک دوپہر کو سو مگر نہ اتنا کہ وقت جماعت آجائے، ایک ساعت قلیلہ قیلولہ بس ہے، اگر طولِ خواب سے خوف کرتا ہے تکیہ نہ رکھ بچھونا نہ بچھا کہ بے تکیہ وبے بستر سونا بھی مسنون ہے، سوتے وقت دل کو خیال جماعت سے خوب متعلق رکھ کہ

فکر کی نیند غافل نہیں ہوتی، کھانا حتی الامکان علی الصباح کھا کہ وقتِ نوم تک بخاراتِ طعام فرو ہو لیں اور طولِ منام کے باعث نہ ہوں، سب سے بہتر علاج تقلیل غذا ہے، سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[عربی باکس]: ما ملأ ادمي وعاء شرا من بطنہ بحسب ابن آدم اکلات یقمن صلبہ فان کان لا محالہ فثلث لطعامہ وثلث

[اردو ترجمہ]: آدمی نے کوئی برتن پیٹ سے بدتر نہ بھرا آدمی کو بہت ہیں چند لقمے جو اس کی پیٹھ سیدھی رکھیں اور اگر یوں نہ گزرے تو تہائی پیٹ کھانے کے لئے تہائی

[1] عوارف المعارف ملحق احیاء العلوم الباب الخمسون فی ذکر العمل فی جمیع النہار مطبوعہ مطبع المشہد الحسینی قاہرہ مصر ص ۱۹۵

Fatawa-e-Razviyya, Volume 7

...for his drink and a third for his breath[1]. - Narrated by Tirmidhi and he graded it Hasan; and Ibn Majah and Ibn Hibban from Miqdam bin Ma'di Karib (may Allah be pleased with him). [Urdu text]: Keep a third (of the stomach) for breath (water/breath balance). Tirmidhi narrated it and called it Hasan. Ibn Majah and Ibn Hibban narrated it from Hazrat Miqdam bin Ma'di Karib (may Allah be pleased with him). To desire to perform Qiyam-al-Layl (night prayer) after eating to one's fill is like asking for a child from a barren woman. He who eats a lot will drink a lot, he who drinks a lot will sleep a lot, and he who sleeps a lot will lose these blessings and virtues himself.

I seek forgiveness from Allah for a saying without action. Indeed, a lineage has been attributed through him to one who is barren. (I seek repentance from Allah for a saying without practice; indeed, a barren woman has been attributed with offspring in terms of lineage). And therefore it appears in the Hadith that the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) said: Indeed, eating too much is an ill-omen[2]. - Narrated by Bayhaqi in Shu'ab al-Iman from the Mother of the Believers (may Allah be pleased with her). [Urdu text]: Indeed, eating too much is unlucky. Bayhaqi has narrated this in Shu'ab al-Iman from Hazrat Umm al-Mu'minin (may Allah be pleased with her).

If it cannot be managed this way either, then reduce the night prayer. Two light and complete rak'ahs after Isha prayer, after sleeping a little, at any time of the night, are sufficient for performing Tahajjud, even if it is before midnight. For example, pray Isha at 9 PM and go to sleep; wake up at 10 PM and pray two rak'ahs, then Tahajjud is accomplished. It is mentioned in the Hadith that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says: Does one of you think that when he stands up at night and prays until morning that he has performed Tahajjud? Tahajjud is only when a person prays the prayer after sleeping[3]. - Narrated by al-Tabarani from Hajjaj bin 'Amr (may Allah be pleased with him). [Urdu text]: Does any of you have the notion that Tahajjud is only when someone wakes up at night and prays until morning? Tahajjud is simply the name for a person praying after having slept for a while. Tabarani has narrated this from Hajjaj bin Amr (may Allah be pleased with him) with a Hasan (good) chain, God willing.

---

[1] Jami' al-Tirmidhi, Chapter on what has been narrated regarding the dislike of eating too much, published by Amin Company, Kutub Khana Rashidiyah Delhi, 2/60 [2] Shu'ab al-Iman, Section Two on eating too much, Hadith 5661, published by Dar al-Kutub al-

Ilmiyah Beirut, 5/32 [3] Al-Mu'jam al-Kabir narrated from Hajjaj bin Amr, Hadith 3216, published by Maktabah Faisaliyah Beirut, 3/225

फतावा-ए-रज़विया, जिल्द सातवीं

...अपनी शराब (पीने) के लिए और एक तिहाई अपनी सांस के लिए[1]। - इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और इसे हसन कहा; और इब्न माजा और इब्न हिब्बान ने मिक़दाम बिन मादी करिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया। पानी (पीने और) सांस के लिए एक तिहाई जगह रखे। इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत करके हसन कहा। इब्न माजा और इब्न हिब्बान ने हज़रत मिक़दाम बिन मादी करिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। पेट भर कर कयाम-ए-लैल (रात की इबादत) का शौक रखना बाँझ से बच्चा माँगना है। जो बहुत खाएगा वह बहुत पिएगा, जो बहुत पिएगा वह बहुत सोएगा, और जो बहुत सोएगा वह स्वयं इन बरकतों और ख़ैरात को खो देगा।

मैं बिना अमल के कौल (कहने) से अल्लाह की माफ़ी चाहता हूँ। निश्चित रूप से उसके द्वारा एक बाँझ को वंश के साथ जोड़ा गया है। (मैं अल्लाह तआला से बिना अमल के कौल से तौबा करता हूँ, वास्तव में एक बाँझ स्त्री को संतान के साथ वंश के आधार पर जोड़ा गया है)। और इसीलिए हदीस में आया है कि हुज़ूर सैय्यदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: बेशक बहुत खाना मनहूस (अशुभ) है[2]। - इसे बैहक़ी ने 'शुअबुल ईमान' में उम्मुल मोमिनीन (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है। बेशक बहुत खाना मनहूस है। बैहक़ी ने इसे 'शुअबुल ईमान' में हज़रत उम्मुल मोमिनीन (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है।

अगर यूँ भी न गुज़रे तो कयाम-ए-लैल में कमी कर दें। इशा की नमाज़ के बाद थोड़ा सोकर रात में किसी भी समय दो हल्की और पूरी रकात पढ़ना तहज्जुद अदा करने के लिए काफी है, चाहे वह आधी रात से पहले ही क्यों न हो। मिसाल के तौर पर, 9 बजे इशा पढ़कर सो जाएं, 10 बजे उठकर दो रकात पढ़ लें, तहज्जुद हो गई। हदीस में है, हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: क्या तुम में से कोई यह समझता है कि यदि वह रात में खड़ा हो और सुबह तक नमाज़ पढ़े तो उसने तहज्जुद पढ़ी? तहज्जुद तो बस उसे कहते हैं कि आदमी थोड़ा सोकर नमाज़ पढ़े[3]। - इसे तबरानी ने हज्जाज बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। तुम में से किसी का यह ख्याल है कि रात को उठकर सुबह तक नमाज़ पढ़े तभी तहज्जुद होगी? तहज्जुद तो सिर्फ उस नमाज़ का नाम है कि आदमी ज़रा सोकर नमाज़ पढ़े। इसे तबरानी ने हज्जाज बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से 'सनदे हसन' के साथ रिवायत किया है, इंशाअल्लाह।

---

[1] जामी' अत-तिर्मिज़ी, बहुत खाने की नापसंदगी के बारे में अध्याय, अमीन कंपनी, कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 2/60 [2] शुअबुल ईमान, बहुत खाने के बारे में दूसरा खंड, हदीस 5661, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत द्वारा प्रकाशित, 5/32 [3] अल-मुअजम अल-कबीर हज्जाज बिन अम्र से रिवायत, हदीस 3216, मकतबा फ़ैसलिया बेरुत द्वारा प्रकाशित, 3/225

لشرا بہ وثلث لنفسہ[1] - رواہ الترمذی وحسنہ و ابن ماجۃ وابن حبان عن المقدام بن معد یکرب رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ پانی تہائی سانس کو رکھے، اسے ترمذی نے روایت کر کے حسن کہا۔ ابن ماجہ اور ابن حبان نے حضرت مقدام بن معدیکرب رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ پیٹ بھر کر قیام لیل کا شوق رکھنا بانجھ سے بچہ مانگنا ہے، جو بہت کھائے گا بہت پیئے گا، جو بہت پیئے گا بہت سوئے گا، جو بہت سوئے گا آپ ہی یہ خیرات و برکات کھوئے گا۔

استغفر اللہ من قول بلا عمل لقد نسبت بہ نسلا لذی عقم (میں اللہ تعالٰی سے بلا عمل قول سے توبہ کرتا ہوں، تحقیق بانجھ عورت کو بچے کے ساتھ نسل کے اعتبار سے منسوب کیا گیا ہے) ولہذا حدیث میں آیا حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: ان کثرۃ الاکل شوم[2] - رواہ البیھقی فی شعب الایمان عن ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہا۔ بیشک بہت کھانا منحوس ہے۔ اس کو بیہقی نے شعب الایمان میں حضرت ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت کیا ہے۔

یوں بھی نہ گزرے تو قیام لیل میں تخفیف کر دو رکعتیں خفیف و تام بعد نماز عشاء ذرا سونے کے بعد شب میں کسی وقت پڑھنی اگر چہ آدھی رات سے پہلے ادائے تہجد کو بس ہیں۔ مثلاً نو بجے عشا پڑھ کر سو رہا دس بجے اٹھ کر دو رکعتیں پڑھ لیں تہجد ہو گیا، حدیث میں ہے حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: یحسب احدکم اذا قام من اللیل یصلی حتی یصبح انہ قد تہجد انما التہجد المرء یصلی الصلوۃ بعد رقدۃ[3] - رواہ الطبرانی عن الحجاج بن عمر رضی اللہ تعالٰی تم میں کسی کا یہ گمان ہے کہ رات کو اٹھ کر صبح تک نماز پڑھے جبھی تہجد ہو تہجد صرف اس کا نام ہے کہ آدمی ذرا سو کر نماز پڑھے۔ اس کو طبرانی نے حجاج بن عمرو رضی اللہ تعالٰی عنہ سے سند حسن ان شاء اللہ

[1] جامع الترمذی باب ماجاء فی کراہیۃ کثرۃ الاکل مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشید یہ دہلی ۶۰/۲

[2] شعب الایمان الفصل الثانی فی کثرۃ الاکل حدیث ۵۶۶۱ مطبوعہ دارالکتب العلمیہ بیروت ۳۲/۵ [3]

المعجم الکبیر مروی از حجاج بن عمرو حدیث ۳۲۱۶ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۲۲۵/۳

Fatawa Rizvia Volume 7

Narrated from him with a good chain, God willing (Insha Allah Ta'ala).

At the time of sleeping, pray to Allah (The Mighty and Majestic) for the ability to perform congregational prayer, and have true trust (tawakkul) in Him. When the Blessed and Exalted Lord sees your good intention and sincere determination, He will certainly help you. "And whoever relies upon Allah - then He is sufficient for him." (Whoever trusts and relies on Allah, Allah is sufficient for him. - T). It is mentioned in Awarif Sharif:

"Changing the habit regarding the pillow, blanket, and bedding has an effect on this. Whoever gives up any of these, and Allah knows his intention and resolve, He rewards him by easing what he sought." - 2	**Because changing the habit of using a pillow, bedding, quilt, etc., i.e., giving them up, is very effective in this regard. And whoever gives up any of these items, Allah, seeing his intention and resolve, creates ease in his objective, meaning the manners of less sleep become available to him. (T)**

1. Appoint someone reliable from your family members or others to wake you up before the time of congregational prayer.

"Just as the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) entrusted Bilal (may Allah be pleased with him) on the night of at-Ta'rees."	**As the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) had assigned the responsibility to wake him up to Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him) on the night of at-Ta'rees. (T)**

After these seven measures, if one sleeps, God willing (Insha Allah Ta'ala), he will be protected from missing the congregational prayer. And if, by chance, one's eyes do not open on some day, and the person tasked with waking also forgets or stays asleep, as happened with our Master Bilal (may Allah be pleased with him)...

Note: It was made conditional on the Will (of Allah) because its chain of narration includes Ibn Lahi'ah, and there is well-known criticism regarding him. In my view, the correct approach is to say that his hadith is good (hasan), God willing. 12 (M)

The wisdom of making it conditional on the Divine Will of Allah is that in the chain of this Hadith there is Ibn Lahi'ah and there is well-known criticism against him, and regarding him, in my opinion, it should be said that his Hadith is Hasan Insha Allah Ta'ala. 12 (T)

1. Al-Quran 3/65
2. Awarif-ul-Ma'arif, annexed to Ihya-ul-Ulum, Chapter 46, etc., printed at Al-Mashhad al-Husayni Press, Cairo, p. 184.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सातवीं

उनसे हसन (अच्छी) सनद के साथ रिवायत है, इंशा अल्लाह तआला।

सोते समय अल्लाह अज़्ज़वजल से जमाअत की तौफ़ीक़ के लिए दुआ करें और उस पर सच्चा तवक्कुल (भरोसा) रखें। जब मौला तबारक व तआला आपकी अच्छी नीयत और सच्चा इरादा देखेगा, तो वह ज़रूर आपकी मदद फ़रमाएगा। "मन् यतवक्कल अलल्लाहि फहुवा हस्बुहु" (जो अल्लाह तआला पर तवक्कुल व भरोसा करता है, अल्लाह उसके लिए काफ़ी है। - त)। 'अवारिफ़ शरीफ़' में है:

"तकिये, चादर और बिछौने की आदत बदलने का इस पर प्रभाव पड़ता है। जो इनमें से कुछ भी छोड़ देता है, और अल्लाह उसकी नीयत और इरादे को जानता है, वह उसके इच्छित कार्य को आसान बनाकर उसे पुरस्कृत करता है।" - 2

क्योंकि तकिया, बिछौना और लिहाफ़ आदि की आदत को बदल देना यानी उन्हें छोड़ देना इस सिलसिले में बहुत प्रभावशाली है। और जो इन चीज़ों में से किसी को छोड़ देता है, तो अल्लाह तआला उसकी नीयत और इरादे को देखते हुए उसके मक़सद में आसानी पैदा कर देता है, यानी कम सोने के आदाब उसे हासिल हो जाते हैं। (त)

1. अपने परिवार के सदस्यों या अन्य किसी भरोसेमंद व्यक्ति को नियुक्त करें ताकि वह जमाअत के वक़्त से पहले आपको जगा दे।

"जैसे कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लैलातुल तआरीस में हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) को नियुक्त किया था।"

जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लैलातुल तआरीस में हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) को जगाने की ज़िम्मेदारी सौंपी थी। (त)

इन सातों उपायों के बाद अगर कोई सोता है, तो इंशा अल्लाह तआला वह जमाअत छूटने से सुरक्षित रहेगा। और अगर शायद इत्तिफ़ाक़ से किसी दिन आँख न भी खुली और जगाने वाला भी भूल गया या सोता रह गया, जैसा कि हमारे आका बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ हुआ...

नोट: इसे अल्लाह की इच्छा (मशियत) के साथ इसलिए जोड़ा गया है क्योंकि इस हदीस की सनद में इब्न लहिया हैं और उनके बारे में आलोचना प्रसिद्ध है। मेरी राय में सही यह कहना है कि उनकी हदीस इंशा अल्लाह तआला हसन है। १२ (म)

मशियत-ए-बारी तआला के साथ मुअल्लक (जोड़ने) करने की हिकमत यह है कि इस हदीस की सनद में इब्न लहिया हैं और उनमें कलाम मारूफ़ है और इसके बारे में मेरी राय में यूँ कहना चाहिए कि इसकी हदीस इंशा अल्लाह तआला हसन है। १२ (त)

1. अल-क़ुरआन ३/६५
2. अवारिफ़ुल मआरिफ़, इह्याउल उलूम के साथ संलग्न, अध्याय ४६ आदि, मुद्रित मतबअतुल मशहद अल-हुसैनी, काहिरा, पृष्ठ १८४।

पेज ९१ ऑफ़ ७२१

عنہ بسند حسن ان شاء اللہ تعالٰی۔ تعالٰی سے روایت کیا ہے۔

سوتے وقت اللہ عزوجل سے توفیق جماعت کی دعا اور اس پر سچا توکل مولیٰ تبارک و تعالٰی جب تیرا حسن نیت و صدق عزیمت دیکھے گا ضرور تیری مدد فرمائے گا۔ مَنْ یَتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰہِ فَھُوَ حَسْبُہٗ (جو اللہ تعالیٰ پر توکل و بھروسہ کرتا ہے اس کے لئے اللہ کافی ہے۔ت) عوارف شریف میں ہے:

لتغيير العادة في الوسادة والغطاء والوطاء تأثير في ذلك ومن ترك شيئاً من ذلك والله عالم بنيته وعزيمته يثيبه على ذلك بتيسير مارام -2

کیونکہ تکیہ، بچھونے اور لحاف وغیرہ میں عادت کو بدل دینا یعنی ان کو ترک کردینا اس سلسلہ میں بہت موثر ہے اور جو ان اشیاء میں سے کسی کو ترک کردے تو اللہ تعالیٰ اس کی نیت و ارادہ کو دیکھتے ہوئے اس کے مقصد میں سہولت پیدا فرمادیتا ہے یعنی کم خوابی کے آداب اس کو میسر آجاتے ہیں۔ (ت)

۷ اپنے اہل خانہ و غیر ہم سے کسی معتمد کو متعین کرکے وقت جماعت سے پہلے جگادے۔

كما وكل رسول الله صلى الله تعالٰى عليه وسلم بلالارضى الله تعالٰى عنه ليلة التعريس۔

جیسا کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے لیلۃ التعریس میں حضرت بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ کو بیدار کرنے کی ذمہ داری سونپی تھی۔ (ت)

ان ساتوں تدبیروں کے بعد کسی وقت سوئے ان شاء اللہ تعالیٰ فوت جماعت سے محفوظ ہوگا اور اگر شاید اتفاق سے کسی دن آنکھ نہ بھی کھلی اور جگانے والا بھی بھول گیا یا سورہا کما وقع لسیدنا بلال رضی اللہ تعالٰی

عه علق بالمشیة لان فیه ابن لهیعة والکلام فیه معروف والاصواب فیه عندی ان حدیثه حسن ان شاء الله تعالٰی ۱۲ منه (م)

مشیت باری تعالیٰ کے ساتھ معلق کرنے کی حکمت یہ ہے کہ اس حدیث کی سند میں ابن لہیعہ ہیں اور ان میں کلام معروف ہے اور اس کے بارے میں میری رائے میں یوں کہنا چاہئے اس کی حدیث ان شاء اللہ تعالیٰ حسن ہے ۱۲منہ (ت)

1 القرآن ۳/۶۵ 2 عوارف المعارف ملحق احیاء العلوم الباب السادس والاربعون الخ مطبوعہ مطبعۃ المشہد الحسینی قاہرہ ص ۱۸۴

Fatawa Ridawiyya Volume 7

...him (as happened with our master Bilal, may Allah be pleased with him), then this accidental excuse will be heard, and it is hoped that one will receive the reward of the congregation based on sincere intention and good planning. And with Allah is success.

Do they hold congregation very early in your mosque so that there is no interval to sleep from noon until then? When you missed all times, did you pray after sleeping or sleep after praying? It's the same thing; pray in congregation and then sleep so that there is no fear of missing it at all, as the companions of the Holy Prophet (may Allah be pleased with them) used to do on the day of Friday.

The Shaikhan (Bukhari and Muslim) narrated from Sahl bin Sa'd (may Allah be pleased with him): "We used not to take a nap nor have lunch until after the Friday prayer." In another narration of Bukhari: "We used to pray the Friday prayer with the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), then there would be the nap." And in Bukhari from Anas (may Allah be pleased with him): "We used to go early for the Friday prayer and then take a nap." (T)

In short, these are three scenarios: sleeping before noon, and sleeping after the congregation; there is no concern in these. In the third scenario, there are those seven measures. Fear the Lord Almighty and act upon them with sincere determination. Then see how Tahajjud becomes a cause for missing the congregation. In brief, it is as clear as the midday sun that the mentioned excuse is completely rejected and unacceptable. There is essentially no conflict between the congregation and Tahajjud such that protecting one should be made a pretext for abandoning the other, or to take the path of preference due to difficulty in combining them. This is the correct answer, and Allah is the Guide to the path of correctness. (And this is the true answer, and Allah Almighty is the Guide towards the right path. T)

Furthermore, if one must assume this loss and conflict with reality, then preferring Tahajjud over the initial congregation is purely false and abandoned. If, according to the general books, Tahajjud is considered recommended (Mustahabb) and according to the choice of the majority of scholars, congregation is considered obligatory (Wajib), then it is obvious that there is no equality between the obligatory and the recommended, let alone giving preference and superiority to it. And if moving towards the highest opinions in Tahajjud...

1 Sahih al-Bukhari, Chapter: The Statement of Allah Almighty: "Then when the prayer is finished...", published by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/128 2 Sahih al-Bukhari, Chapter: Taking a nap after the Friday prayer, published by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/128 3 Sahih al-Bukhari, Chapter: The Statement of Allah Almighty: "Then when the prayer is finished...", published by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/128

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

...उन्हें (जैसा कि हमारे आका बिलाल रज़ियल्लाहु अन्हु के साथ हुआ), तो यह आकस्मिक बहाना सुना जाएगा और उम्मीद है कि सच्ची नीयत और अच्छी योजना पर जमाअत का सवाब मिलेगा। और अल्लाह ही से सफलता है।

क्या आपकी मस्जिद में जमाअत बहुत जल्दी होती है कि दोपहर से उस समय तक सोने का कोई अंतराल नहीं होता? जब आप सभी समय चूक गए, तो क्या आपने सोने के बाद नमाज़ पढ़ी या नमाज़ पढ़कर सोए? बात एक ही है; जमाअत में नमाज़ पढ़ लें और फिर सोएं ताकि उसके छूटने का कोई डर न रहे, जैसा कि सहाबा किराम रज़ियल्लाहु अन्हुम जुमे के दिन किया करते थे।

शैखैन (बुखारी और मुस्लिम) ने सहल बिन साद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है: "हम जुमे की नमाज़ के बाद तक न तो दोपहर की नींद (कैलूला) लेते थे और न ही दोपहर का खाना खाते थे।" बुखारी के अन्य शब्दों में: "हम नबी अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के साथ जुमे की नमाज़ अदा करते थे फिर कैलूला होता था।" और बुखारी में ही हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से वर्णित है: "हम जुमे की नमाज़ के लिए जल्दी जाते थे फिर कैलूला करते थे।" (त)

संक्षेप में, ये तीन स्थितियाँ हैं: दोपहर से पहले सोना, और जमाअत के बाद सोना; इनमें कोई चिंता की बात नहीं है। तीसरी स्थिति में वे सात उपाय हैं। रब अज़्ज़वजल से डरें और सच्ची दृढ़ता के साथ उन पर अमल करें। फिर देखें कि तहज्जुद जमाअत छूटने का कारण कैसे बनता है। संक्षेप में, यह दोपहर के सूरज की तरह स्पष्ट है कि उक्त बहाना पूरी तरह से खारिज और अमान्य है। जमाअत और तहज्जुद में मूल रूप से कोई विरोध नहीं है कि एक की रक्षा को दूसरे को छोड़ने का बहाना बनाया जाए, या उन्हें संयोजित करने की कठिनाई के कारण प्राथमिकता का रास्ता चुना जाए। यही सही उत्तर है और अल्लाह ही सही रास्ते का मार्गदर्शक है। (और यही सही उत्तर है और अल्लाह तआला ही सही राह की ओर मार्गदर्शन करने वाला है। त)

इसके अलावा, अगर वास्तविकता के विपरीत इस नुकसान और उल्लंघन को मानना ही आवश्यक हो, तो पहली जमाअत पर तहज्जुद को प्राथमिकता देना पूरी तरह से गलत और परित्यक्त है। यदि सामान्य पुस्तकों के अनुसार तहज्जुद को मुस्तहब (पसंदीदा) माना जाए और अधिकांश विद्वानों की पसंद के अनुसार जमाअत को वाजिब माना जाए, तो यह स्पष्ट है कि वाजिब और मुस्तहब के बीच

कोई समानता नहीं है, उन्हें प्राथमिकता और श्रेष्ठता देना तो दूर की बात है। और यदि तहज्जुद में सर्वोच्च मतों की ओर बढ़ें...

1 सही अल-बुखारी, अध्याय: अल्लाह अज़्ज़वजल का कथन: "फिर जब नमाज़ पूरी हो जाए...", प्रकाशक कदीमी कुतुब खाना कराची 1/128 2 सही अल-बुखारी, अध्याय: जुमे के बाद कैलूला करना, प्रकाशक कदीमी कुतुब खाना कराची 1/128 3 सही अल-बुखारी, अध्याय: अल्लाह अज़्ज़वजल का कथन: "फिर जब नमाज़ पूरी हो जाए...", प्रकाशक कदीमी कुतुब खाना कराची 1/128

पृष्ठ 92/721

عنہ (جیسا کہ سیدنا بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ کے ساتھ واقعہ ہوا- ت) تو یہ اتفاقی عذر مسموع ہو گا اور امید ہے کہ صدق نیت و حسن تدبیر پر ثواب جماعت پائے گا و باللہ التوفیق۔

کیا تیری مسجد میں بہت اول وقت جماعت کرتے ہیں کہ دوپہر سے اس تک سونے کا وقفہ نہیں جب تو سب وقتوں سے چھوٹ گیا سو کر پڑھی یا پڑھ کر سوئے بات تو ایک ہی ہے جماعت پڑھ ہی کر سوئے کہ خوف فوت اصلاً نہ رہے جیسے صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم روزِ جمعہ کیا کرتے تھے۔

الشیخان عن سھل بن سعد رضی اللہ تعالٰی عنہ قال ما کنا نقیل ولا نتغذی الا بعد الجمعۃ، وفي لفظ للبخاری کنا نصلی مع النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم الجمعۃ ثم تکون القائلۃ، وعندہ عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ کنا نبکر الی الجمعۃ ثم نقیل۔ بخاری و مسلم نے حضرت سہل بن سعد رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے کہ ہم جمعہ کے بعد قیلولہ کرتے اور کھانا کھاتے تھے، دوسری حدیث میں الفاظ بخاری یہ ہیں ہم نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے ساتھ نماز جمعہ ادا کرتے پھر قیلولہ ہوتا تھا، اور بخاری میں ہی حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ ہم نماز جمعہ کی طرف جلدی جاتے تھے پھر قیلولہ کرتے تھے (ت)

غرض یہ تین صورتیں ہیں پیش از زوال سونا اٹھنا، بعد جماعت سونا ان میں کوئی خدشہ ہی نہیں، اور تیسری صورت میں وہ سات تدبیریں ہیں رب عزوجل سے ڈرے اور بصدق عزیمت ان پر عمل کرے پھر دیکھیں کیونکر تہجد تفویت جماعت کا موجب ہوتا ہے، بالجملہ نہ ماہ نیم ماہ کہ مہر نیمروز کی طرح روشن ہوا کہ عذر مذکور یکسر مدفوع و محض نامسموع، جماعت و تہجد میں

اصلاً تعارض نہیں کہ ایک کا حفظ دوسرے کے ترک کی دستلیز کیجئے اور بوجہ تعذر جمع راہ ترجیح لیجئے ھذا ھو حق الجواب واللہ الھادی الی سبیل الصواب (اور یہی حق جواب ہے اور اللہ تعالٰی ہی راہِ صواب کی طرف ہادی ہے۔ ت)

بالینمہ اگر اس تقدیر ضائع و فرض خلاف واقع کا مان لینا ہی ضرور تو جماعت اولٰی پر تہجد کی ترجیح محض باطل و مہجور، اگر حسب تصریح عامہ کتب تہجد مستحب و حسب اختیار جمہور مشائخ جماعت واجب مانے جب تو ظاہر کہ واجب و مستحب کی کیا برابری، نہ کہ اس کو اس پر تفضیل و برتری، اور اگر تہجد میں اعلٰی الاقوال کی طرف ترقی

1 صحیح البخاری باب قول اللہ عزوجل فاذ اقضیت الصلوۃ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۸ 2 صحیح البخاری باب القائلۃ بعد الجمعہ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۸ 3 صحیح البخاری باب قول اللہ عزوجل فاذ اقضیت الصلوۃ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۸

Fatawa Rizvia Volume 8

Even if we lower the status to the lowest possibility and consider both as Sunnah, Tahajjud has no comparison to congregational prayer (Jama'at). Even if congregational prayer is considered a Sunnah, it is more important, more emphasized, and greater than all other Sunnahs, even the Sunnah of Fajr. Therefore, if one finds the Imam in Fajr prayer and realizes that if he performs the Sunnahs, he won't even catch the Tashahhud, then by consensus, he should leave the Sunnahs and join the congregation. This issue is explicitly stated in all the books of the Madhhab. (T) In Tahtawi's marginalia on Maraqi al-Falah Sharh Nur al-Idah, under the author's statement "Al-Jama'ah Sunnah fi al-Asahh" (Congregational prayer is Sunnah according to the most correct view), it is stated:

Arabic	**Urdu**
In al-Bada'i, the majority of scholars hold it as obligatory (wajib), and this is stated with certainty in al-Tuhfa and others. In Jami' al-Fiqh, the most balanced and strongest opinion is that it is obligatory. (He further says) according to the opinion that it is Sunnah, it is more emphasized than the Sunnah of Fajr.[1]	It is in Bada'i that according to common scholars, the congregation is obligatory. This is determined in Tuhfa etc., and in Jami' al-Fiqh, the most moderate and strong opinion is of obligation (further said) according to those whose opinion is that the congregation is Sunnah, it is more emphasized than the Sunnah of Fajr for them. (T)

It is in Radd al-Muhtar, chapter on supererogatory prayers (Nawafil):

Arabic	**Urdu**
It is not permissible for him to leave the congregational prayer because it is from the symbols (of Islam). Thus, it is more emphasized than the Sunnah of Fajr. For this reason, one may leave it if he fears missing the congregation.[2]	For a religious scholar, it is not permissible to leave congregational prayer because it is among the symbols of Islam and there is more emphasis on it than the sunnahs of Fajr, this is the reason that if there is a fear of not getting the congregation then the sunnah of Fajr can be abandoned. (T)

By consensus, the Sunnah of Fajr is superior to all other Sunnahs. Therefore, in case of missing it along with the obligatory prayer, its make-up prayer (qada) is ordered after the time but before the zenith (Zawal). Unlike other Sunnahs, which have no qada after their time. Therefore, it is impermissible to perform the Fajr Sunnah

sitting down without an excuse, unlike other Sunnahs which are permissible even without an excuse, although the reward is halved. Hence, the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), may Allah have mercy on them, who hold the view that Witr is Sunnah, considered the Sunnah of Fajr more emphasized than it. It is in Durr al-Mukhtar:

Arabic	Urdu
The most emphasized of the Sunnahs is the Sunnah of Fajr by consensus, and it is said to be obligatory, thus it is not permissible [to pray it sitting].	Those Sunnahs on which there is the most emphasis are by consensus the Sunnahs of Fajr, some have [called] them obligatory.

---

[1] Hashiyah al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, Chapter on Imamate, printed by Nur Muhammad Kutub Khana, Karachi, p. 156. [2] Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/499.

फ़तावा रिज़विया खंड 8

और जमात में अदना अल-अहवाल (न्यूनतम स्थिति) की ओर झुककर दोनों को सुन्नत ही मान लें, फिर भी तहज्जुद का जमात से कोई मुकाबला नहीं है। जमात, सुन्नत होने के आधार पर भी, फ़ज्र की सुन्नत सहित सभी सुन्नतों से अधिक महत्वपूर्ण, ताकीदी और महान है। इसलिए, यदि कोई इमाम को फ़ज्र की नमाज़ में पाता है और समझता है कि यदि वह सुन्नतें पढ़ेगा तो तशहहुद भी नहीं मिलेगा, तो सर्वसम्मति (इजमा) के अनुसार उसे सुन्नतें छोड़कर जमात में शामिल हो जाना चाहिए। यह मसला मज़हब की सभी किताबों में स्पष्ट रूप से वर्णित है। (त) तहतावी ने मराकी अल-फ़लाह शरह नूर अल-इज़ाह के हाशिये में लेखक के कथन "अल-जमाअत सुन्नत फ़िल असह" (सबसे सही राय के अनुसार जमात सुन्नत है) के तहत कहा है:

अरबी

बदाइ' में है कि अधिकांश विद्वानों के निकट जमात वाजिब (अनिवार्य) है। तोहफ़ा आदि में इसी पर ज़ोर दिया गया है और जामे अल-फ़िक़्ह में सबसे संतुलित और मजबूत राय वजूब (अनिवार्यता) की है। (आगे चलकर कहा) जिनके मत में जमात सुन्नत है, उनके निकट भी यह फ़ज्र की सुन्नत से अधिक ताकीदी (ज़ोरदार) है।[1]

उर्दू

बदाइ' में है कि आमह मशाईख़ के नज़दीक जमात वाजिब है। इसी पर तोहफ़ा वगैरह में जज़्म है और जामे अल-फ़िक़्ह में सब से मोअतदिल और मज़बूत क़ौल वजूब का है (आगे चल कर कहा) जिन के क़ौल पर जमात सुन्नत है उन के नज़दीक यह सुन्नत-ए-फ़ज्र से ज़ियादा मोअक्कद है। (त)

रद अल-मुह्तार, 'नवाफ़िल' (अतिरिक्त नमाज़ों) के अध्याय में है:

अरबी

एक आलिम-ए-दीन (धार्मिक विद्वान) के लिए जमात के साथ नमाज़ छोड़ना जायज़ नहीं है क्योंकि यह इस्लाम के प्रतीकों (शआर) में से है और इसमें फ़ज्र की सुन्नतों से अधिक ताकीद है। यही कारण है कि यदि जमात छूट जाने का डर हो, तो फ़ज्र की सुन्नतों को छोड़ा जा सकता है।[2]

उर्दू

आलिम-ए-दीन के लिए बा-जमात नमाज़ का तर्क जायज़ नहीं क्यूंकि यह शआयर-ए-इस्लाम में से है और इस में फ़ज्र की सुन्नतों से ज़ियादा ताकीद है यही वजह है कि जमात के न मिलने का ख़ौफ़ हो तो सुनन-ए-फ़ज्र को तर्क किया जा सकता है। (त)

और फ़ज्र की सुन्नत सर्वसम्मति से अन्य सभी सुन्नतों से श्रेष्ठ है, इसलिए फ़र्ज़ के साथ छूट जाने की स्थिति में, समय बीतने के बाद लेकिन ज़वाल (दोपहर) से पहले उनकी क़ज़ा का हुक्म है। अन्य सुन्नतों के विपरीत, जिनकी समय बीतने के बाद कोई क़ज़ा नहीं है। इसीलिए बिना किसी उज़्र (बहाने) के फ़ज्र की सुन्नत बैठकर पढ़ना नाजायज़ है, जबकि अन्य सुन्नतें बिना उज़्र के भी जायज़ हैं, हालांकि सवाब (पुण्य) आधा मिलता है। इसीलिए साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद), अल्लाह उन पर दया करे, जो वित्र को सुन्नत मानने के कायल हैं, उन्होंने फ़ज्र की सुन्नत को उससे अधिक ताकीदी माना है। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

अरबी	**उर्दू**
वे सुन्नतें जिन पर सबसे अधिक ताकीद है, वे सर्वसम्मति से फ़ज्र की सुन्नतें हैं, कुछ ने उन्हें वाजिब कहा है।	वो सुनन जिन पर सब से ज़ियादा ताकीद है वो बिल-इत्तिफ़ाक़ फ़ज्र की सुन्नतें हैं, बा'ज़ ने उन्हें वाजिब [माना है]।

---

[1] हाशिया अत-तहतावी अला मराकी अल-फ़लाह, इमामत का अध्याय, नूर मुहम्मद कुतुब खाना, कराची, पृष्ठ 156 द्वारा प्रकाशित। [2] रद अल-मुह्तार, वित्र और नवाफ़िल का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/499 द्वारा प्रकाशित।

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

اور جماعت میں ادنیٰ الاحوال کی جانب تنزل کرکے دونوں کو سنت ہی مانئے تاہم تہجد کو جماعت سے کچھ نسبت نہیں۔ جماعت بر تقدیر سنیت بھی تمام سنن حتیٰ کہ سنت فجر سے بھی اہم وآکد و اعظم ہے ولہٰذا اگر امام کو نماز فجر میں پائے اور سمجھے کہ سنتیں پڑھے گا تو تشہد بھی نہ ملے گا تو بالاجماع سنتیں ترک کرکے جماعت میں مل جائے والمسئلۃ منصوص علیہا فی کتب المذھب کافۃ (اس مسئلہ پر تمام کتب مذہب میں نص موجود ہے۔ت) طحطاوی حاشیہ مراقی الفلاح شرح نور الایضاح میں زیر قول مصنف الجماعۃ سنۃ فی الاصح (اصح قول کے مطابق جماعت سنت ہے۔ ت) فرمایا

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وفی البدائع عامۃ المشائخ علی الوجوب و بہ جزم في التحفۃ وغیرھا وفی جامع الفقہ اعدل الاقوال واقواھا الوجوب (الی ان قال) وعلی القول بأنھا سنۃ ھی اکد من سنۃ الفجر[1]۔	بدائع میں ہے کہ عامہ مشائخ کے نزدیک جماعت واجب ہے۔ اسی پر تحفہ وغیرہ میں جزم ہے اور جامع الفقہ میں ہے سب سے معتدل اور مضبوط قول وجوب کا ہے (آگے چل کر کہا) جن کے قول پر جماعت سنت ہے ان کے نزدیک یہ سنت فجر سے زیادہ مؤکد ہے۔ (ت)

رد المحتار باب النوافل میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
لیس لہ ترك صلاۃ الجماعۃ لانھا من الشعائر فھی اکد من سنۃ	عالم دین کے لئے باجماعت نماز کا ترک جائز نہیں کیونکہ یہ شعائر اسلام میں سے ہے اور اس میں فجر کی سنتوں سے زیادہ

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الفجر ولذا یترکھا لوخاف فوت الجماعۃ[2]۔	تاکید ہے یہی وجہ ہے کہ جماعت کے نہ ملنے کا خوف ہو تو سنن فجر کو ترک کیا جاسکتا ہے (ت)

اور سنت فجر بالاتفاق بقیہ تمام سنن سے افضل، ولہٰذا بصورت فوت مع الفریضہ بعد وقت قبل زوال ان کی قضا کا حکم ہے۔ بخلاف سائر سنن کہ وقت کے بعد کسی کی قضا نہیں، ولہٰذا بلا عذر صبح سنت فجر کو بیٹھ کر پڑھنا ناجائز بخلاف دیگر سنن کہ بے عذر بھی روا اگرچہ ثواب آدھا، ولہٰذا صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ کہ قائل سنیت وتر ہوئے سنت فجر کو اس سے آکد ماننے کی طرف گئے، در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
السنن اکد ھا سنۃ الفجر اتفاقا وقیل بوجوبھا فلا تجوز صلاتھا	وہ سنن جن پر سب سے زیادہ تاکید ہے وہ بالاتفاق فجر کی سنتیں ہیں، بعض نے انہیں واجب [کہا ہے]

---

[1] حاشیۃ الطحطاوی علی مراقی الفلاح باب الامامۃ مطبوعہ نور محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۵۶ [2] ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۴۹۹

Fatawa Rizvia Volume Seven

[Arabic Text]: Sitting without an excuse [during the Fajr Sunnah prayer] is not allowed according to the most correct opinion. And it is not permissible for a scholar who has become a reference for fatwas to abandon them, unlike other Sunnah prayers. They are to be made up if they are missed along with the obligatory prayer, unlike other Sunnah prayers. [Summary] [Urdu Translation]: It has been decided that, according to the correct saying, it is not permissible to perform them while sitting without an excuse. Even for a scholar who has become a source of fatwas, it is not permissible to leave them, i.e., even if one is busy writing fatwas. This is contrary to other Sunnah prayers, which can be left for the sake of people's need for fatwas. If these Sunnah prayers are missed along with the obligatory prayers, their makeup (qada) is necessary, whereas there is no qada for other Sunnah prayers. (T)

In 'Bahr al-Ra'iq' it is mentioned: [Arabic Text]: The Sunnah of Fajr is the strongest of all Sunnahs by consensus of reports, as found in the Sahihayn (Bukhari and Muslim) from Aisha (may Allah be pleased with her), who said: "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was not more regular in performing any of the voluntary prayers than the two Rak'ahs of Fajr." [Urdu Translation]: The Sunnah of Fajr is stronger than all other Sunnahs by consensus, as proven by the Hadith of Lady Aisha (may Allah be pleased with her) in Bukhari and Muslim that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) used to be most careful about the Sunnah of Fajr among all voluntary prayers. (T)

In the same, from 'Khulasa': [Arabic Text]: They [the jurists] have agreed that performing the two rak'ahs of Fajr while sitting without an excuse is not permissible. Thus was narrated by Hasan from Abu Hanifa. [Urdu Translation]: All jurists agree that it is not permissible to perform the Sunnah of Fajr while sitting without an excuse, as Hasan narrated from Imam Abu Hanifa. (T)

In the same, from 'Qunyah': [Arabic Text]: If the time of Fajr only allows for Witr and Fajr, or Sunnah and Fajr, then according to Abu Hanifa, Witr should be performed and Sunnah should be abandoned. According to the two companions (Sahibain), Sunnah is better than Witr. [Urdu Translation]: When there is only enough time for Witr and Fajr, or Sunnah and Fajr, then according to Imam Abu Hanifa, Witr should be performed and the Sunnah prayers should be left. According to the Sahibain (the two companions), the performance of Sunnah is better than the performance of Witr. (T)

1 Durr al-Mukhtar, Book of Witr and Nawafil, Mujtabai Press, Delhi, 1/95 2 Bahr al-Ra'iq, Book of Witr and Nawafil, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/47 3 Bahr al-Ra'iq, Book of Witr and Nawafil, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/47 4 Bahr al-Ra'iq, Book of Witr and Nawafil, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/48

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी पाठ]: सबसे सही राय के अनुसार बिना किसी बहाने के(फज्र की सुन्नत नमाज़ के दौरान) बैठना जायज़ नहीं है। और एक ऐसे विद्वान के लिए भी इन्हें छोड़ना जायज़ नहीं है जो फ़तवा जारी करने के लिए एक संदर्भ बन गया है, अन्य सुन्नत नमाज़ों के विपरीत। यदि वे फर्ज़ नमाज़ के साथ छूट जाती हैं, तो उनकी क़ज़ा की जानी चाहिए, अन्य सुन्नतों के विपरीत। [संक्षिप्त] [उर्दू अनुवाद]: यह तय किया गया है कि सही कथन के अनुसार, बिना किसी मजबूरी के इन्हें बैठकर अदा करना जायज़ नहीं होगा। और उस आलिम के लिए भी इनका छोड़ना जायज़ नहीं है जो फ़तवा देने के लिए स्रोत बन चुका है, यानी फ़तवा लिखने से फुरसत न मिलती हो। यह अन्य सुन्नत नमाज़ों के विपरीत है, जिन्हें लोगों की फ़तवे की ज़रूरत के कारण छोड़ा जा सकता है। और ये सुन्नतें अगर फ़राइज़ के साथ छूट जाएं तो उनकी क़ज़ा है, जबकि बाकी सुन्नतों की क़ज़ा नहीं है। (त)

'बहरुल राइक' में है: [अरबी पाठ]: फज्र की सुन्नत सभी सुन्नतों में सबसे मजबूत है, जैसा कि सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) नवाफिल में से किसी भी चीज़ पर फज्र की दो रकातों से अधिक पाबंद नहीं थे।" [उर्दू अनुवाद]: फज्र की सुन्नतें आम सहमति से बाकी तमाम सुन्नतों से ज़्यादा मज़बूत हैं जैसा कि बुखारी और मुस्लिम में सैयदा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से साबित है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) नवाफिल में सबसे ज़्यादा हिफाज़त फज्र की सुन्नतों की फरमाते थे। (त)

इसी में 'खुलासा' से है: [अरबी पाठ]: उन्होंने (फुक़हा ने) इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि बिना किसी उज़्र के फज्र की दो रकातें बैठकर पढ़ना जायज़ नहीं है। इसी तरह हसन ने इमाम अबू हनीफा से रिवायत किया है। [उर्दू अनुवाद]: तमाम फुक़हा का इत्तेफाक है कि बिना उज़्र के फज्र की सुन्नतें बैठकर अदा करना जायज़ नहीं जैसा कि हसन ने इमाम अबू हनीफा से रिवायत किया है। (त)

इसी में 'क़ुनियाह' से है: [अरबी पाठ]: यदि फज्र का समय केवल वित्र और फज्र, या सुन्नत और फज्र के लिए ही बचे, तो अबू हनीफा के अनुसार वित्र अदा किया जाए और सुन्नत छोड़ दी जाए। और साहिबैन के अनुसार सुन्नत वित्र से बेहतर है। [उर्दू अनुवाद]: जब वक्त फज्र में, वित्र व फज्र या सुन्नत व फज्र की अदायगी की गुंजाइश न रहे तो इमाम अबू हनीफा के नज़दीक वित्र अदा कर लिए जाएं और सुन्नतें छोड़ दी जाएं और साहिबैन के यहाँ सुन्नतों की अदायगी वित्र की अदायगी से अफज़ल है। (त)

1 दुर्र मुख्तार, बाब अल-वित्र वल नवाफिल, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/95 2 बहरुल राइक, बाब अल-वित्र वल नवाफिल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/47 3 बहरुल राइक, बाब अल-वित्र वल नवाफिल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/47 4 बहरुल राइक, बाब अल-वित्र वल नवाफिल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/48

قاعدا بلا عذر علی الاصح ولایجوز ترکھا لعالم صار مرجعاً فی الفتاوی بخلاف باقی السنن وتقضی اذا فاتت معه بخلاف الباقی 1 ہ ملخصاً قرار دیا ہے لٰہذا اصح قول کے مطابق بغیر عذر کے ان کو بیٹھ کر ادا کرنا جائز نہ ہوگا اور اس عالم کے لئے بھی ان کا ترک جائز نہیں جو فتوٰی جات کے لئے مرجع بن چکاہو، یعنی فتوٰی نویسی سے فراغت نہ ملتی ہو بخلاف باقی سنن کے، یعنی باقی سنن کو لوگوں کی حاجت فتوٰی کے پیش نظر چھوڑ سکتا ہے اور یہ سنن فرائض کے ساتھ اگر فوت ہو جائیں تو ان کی قضا ہے جبکہ باقی سنن کی قضا نہیں اھ تلخیصی (ت)

بحر الرائق میں ہے: سنة الفجر اقوی السنن باتفاق الروایات لما في الصحیحین عن عائشة رضي الله تعالی عنها قالت لم یکن النبي صلی الله تعالی علیه وسلم علی شیئ من النوافل اشد تعاهداً منه علی رکعتی الفجر 2۔ فجر کی سنتیں بالاتفاق باقی تمام سنن سے اقوٰی ہیں جیسا کہ بخاری و مسلم میں سیدہ عائشہ رضی اللہ تعالٰی عنہا کی حدیث سے ثابت ہے کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نوافل میں سب سے زیادہ حفاظت فجر کی سنتوں کی فرماتے تھے (ت)

اسی میں خلاصہ سے ہے: اجمعوا علی ان رکعتی الفجر قاعدا من غیر عذر لا تجوز کذا روی الحسن عن ابي حنیفة 3 تمام فقہاء کا اتفاق ہے کہ بغیر عذر کے فجر کی سنتیں بیٹھ کر ادا کرنا جائز نہیں جیسا کہ حسن نے امام ابوحنیفہ سے روایت کیا ہے (ت)

اسی میں قنیہ سے ہے: اذا لم یسع وقت الفجر الا الوتر والفجر، او السنة والفجر فإنه یوتر ویترك السنة عند ابي حنیفة وعندهما السنة اولی من الوتر 4۔ جب وقت فجر میں، وتر و فجر یا سنن و فجر کی

ادائیگی کی سوانجائش نہ رہے تو امام ابوحنیفہ کے نزدیک وتر ادا کرلئے جائیں اور سنتیں ترک کر دی جائیں اور صاحبین کے ہاں سنتوں کی ادائیگی وتر کی ادائیگی سے افضل ہے۔ (ت)

1 در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مجتبائی دہلی ۹۵/۱ 2 بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴۷/۲ 3 بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴۷/۲ 4 بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴۸/۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

Then, according to the most correct view, the pre-noon (Zuhr) sunnahs are more emphasized (Akad) than the rest of the sunnahs.

[Table Start] Arabic Text: Al-Muhsin authenticated it and Al-Muhaqqiq in Al-Fath considered it commendable (mustahsan), saying: He has done well because the narration of explicit consistency regarding them is stronger than the narration of his (PBUH) consistency regarding others, besides the two Rak'ahs of Fajr. Similarly, it was authenticated in Ad-Dirayah, Al-Inayah, and An-Nihayah. Also, its authentication was mentioned by 'Allamah Nuh, as in At-Tahtawi on Maraqi al-Falah. Similarly, it was authenticated in Al-Bahr from Al-Qunyah, giving the reason as the occurrence of warning (for leaving them), and it was followed in Ad-Durr.

Urdu Translation: Muhsin declared it correct and the researcher in Al-Fath declared it commendable and said he did well because, other than the Fajr sunnahs, the Zuhr sunnahs are more emphasized due to the Prophet's (PBUH) reported consistency. Similarly, it is called correct in Dirayah, Inayah, and Nihayah. Allamah Nuh also mentioned its correctness as cited in Tahtawi on Maraqi al-Falah. In Al-Bahr, it is called correct with reference to Al-Qunyah, and the reason given is that a warning is mentioned for leaving them, and it was followed in Durr al-Mukhtar. (T) [Table End]

And according to Imam Shams al-A'imma Halwani, after the Fajr sunnahs, the most virtuous and emphasized Rak'ahs are those of Maghrib, then Zuhr, then Isha, then pre-Zuhr, as in Al-Fath etc.

[Table Start] Arabic Text: I say: And this was followed in Al-Hindiyyah from Tabyin al-Haqa'iq by Imam al-Zayla'i, who said: The strongest of the Sunnahs are the two Rak'ahs of Fajr, then the Sunnah of Maghrib, then those after Zuhr, then those after Isha, then those before Zuhr. (Summarized)

Urdu Translation: I say: In Al-Hindiyyah, citing Imam Zayla'i's Tabyin al-Haqa'iq, it says the same, that the strongest and most emphasized are Fajr sunnahs, then Maghrib sunnah, then post-Zuhr, then post-Isha, then pre-Zuhr. (Summarized) (T) [Table End]

Then there is no doubt that according to our esteemed Imams (RA), all established Sunnahs (Sunan Rawatib) are more important and emphasized than Tahajjud.

[Table Start] Arabic Text: I say: How could it not be so, when their being established sunnahs is proven as emphasized without hesitation, unlike Tahajjud, for...

Urdu Translation: I say: How can it not be so, while the emphasized nature of these sunnahs and rawatib is proven without any hesitation. [Table End]

---

1. Fath al-Qadir, Chapter on Voluntary Prayers (Bab an-Nawafil), Published by Maktaba Nuriya Rizvia Sukkur, 1/383.
2. Tabyin al-Haqa'iq Sharh Kanz al-Daqaiq, Chapter on Witr and Voluntary Prayers (Bab al-Witr wa al-Nawafil), Published by Matba'a Kubra Amiriya Bulaq Egypt, 1/171.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 7

फिर सबसे सही मज़हब के अनुसार, ज़ुहर की सुन्नत-ए-क़ब्लिया बाकी सुन्नतों से ज़्यादा ताकीदी (अकद्) हैं।

[तालिका शुरू] अरबी पाठ: अल-मुहसिन ने इसे प्रमाणित किया और अल-मुहक़्क़िक़ ने अल-फ़तह में इसे प्रशंसनीय (मुस्तहसन) माना, और कहा: उन्होंने अच्छा किया क्योंकि इन पर स्पष्ट निरंतरता का वर्णन, फ़ज्र की दो रकअतों के अलावा अन्य सुन्नतों पर (नबी स.अ.व. की) निरंतरता के वर्णन से अधिक मज़बूत है। इसी तरह, इसे अद्दिराया, अल-इनाया और अन-निहाया में प्रमाणित किया गया है। साथ ही, इसका प्रमाणीकरण अल्लामा नूह द्वारा उल्लेख किया गया है, जैसा कि मराक़ी अल-फ़लाह पर अत-तहतावी में है। इसी तरह, अल-बहर में अल-क़ुनिया के हवाले से इसे सही कहा गया है, और इसका कारण (उन्हें छोड़ने पर) चेतावनी का होना बताया गया है, और अद-दुर्र में इसका पालन किया गया है।

उर्दू अनुवाद: मुहसिन ने इसे सही और मुहक़्क़िक़ ने फ़तह में इसे मुस्तहसन (सराहनीय) करार दिया और कहा कि उन्होंने अच्छा किया क्योंकि फ़ज्र की सुन्नतों के अलावा, ज़ुहर की सुन्नतें नबी अकरम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की रिपोर्ट की गई निरंतरता के कारण अधिक प्रबल हैं। इसी तरह इसे दिराया, इनाया और निहाया में सही कहा गया है और इसी तरह अल्लामा नूह ने इसकी तस्दीक़ का ज़िक्र किया जैसा कि तहतावी अली मराक़ी अल-फ़लाह में वर्णित है। बहर में क़ुनिया के हवाले से सही कहा गया और इसकी वजह यह बताई गई कि उनके छोड़ने पर चेतावनी दी गई है और इसकी पैरवी दुर्रे मुख़्तार ने की है। (त) [तालिका समाप्त]

और इमाम शम्सुल अइम्मा हलवानी के नज़दीक फ़ज्र की सुन्नत के बाद सबसे अफ़ज़ल और ताकीदी रकअतें मग़रिब की हैं, फिर ज़ुहर, फिर ईशा, फिर ज़ुहर की सुन्नत-ए-क़ब्लिया, जैसा कि अल-फ़तह आदि में है।

[तालिका शुरू] अरबी पाठ: मैं कहता हूँ: और इसका पालन अल-हिंदिया में इमाम अल-ज़ैलई की तबयीन अल-हक़ाएक़ के हवाले से किया गया है, जिन्होंने कहा: सुन्नतों में सबसे प्रबल फ़ज्र की दो रकअतें हैं, फिर मग़रिब की सुन्नत, फिर जो ज़ुहर के बाद हैं, फिर जो ईशा के बाद हैं, फिर जो ज़ुहर से पहले हैं। (संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद: मैं कहता हूँ: हिंदिया में इमाम ज़ैलई की तबयीन अल-हक़ाएक़ के हवाले से यही बात बयान करते हुए कहा गया कि सबसे प्रबल और ताकीदी फ़ज्र की सुन्नतें हैं, फिर मग़रिब की सुन्नत, फिर ज़ुहर की बादिया, फिर ईशा की बादिया और फिर ज़ुहर की क़ब्लिया। (संक्षिप्त) (त) [तालिका समाप्त]

फिर इसमें कोई संदेह नहीं कि हमारे सम्मानित इमामों (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के नज़दीक सभी सुन्नते-रवातिब तहज्जुद से अधिक महत्वपूर्ण और ताकीदी हैं।

[तालिका शुरू] अरबी पाठ: मैं कहता हूँ: ऐसा क्यों न हो, जबकि उनकी सुन्नत और ताकीदी होना बिना किसी झिझक के साबित है, इसके विपरीत तहज्जुद के, क्योंकि...

उर्दू अनुवाद: मैं कहता हूँ: यह कैसे न हो, जबकि इन सुन्नतों और रवातिब का ताकीदी होना बिना किसी हिचकिचाहट के साबित है। [तालिका समाप्त]

---

1. फ़तह अल-क़दीर, बाब अन-नवाफ़िल, मकतबा नूरिया रिज़विया सक्कर, 1/383.
2. तबयीन अल-हक़ाएक़ शरह कंज़ अल-दक़ाएक़, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, मतबा कुबरा अमीरिया बुलाक़ मिस्र, 1/171.

पेज 95/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

پھر مذہب اصح پر سنت قبلیہ ظہر بقیہ سنن سے اکد ہیں

[Arabic Text [Table Start: صححه المحسن واستحسنه المحقق في الفتح فقال وقد احسن لان نقل المواظبة الصريحة عليها اقوى من مواظبته صلى الله تعالى عليه وسلم على غيرها من غير ركعتي الفجر وكذا صححه في الدراية والعناية والنهاية وكذا ذكر تصحيحه العلامة نوح كما في الطحطاوي على مراقي الفلاح وكذا صححه في البحر عن القنية وعلله بورود الوعيد وتبعه في الدر -

Urdu Translation: محسن نے اس کو صحیح اور محقق نے فتح میں اس کو مستحسن قرار دیا اور کہا انہوں نے اچھا کیا کیونکہ فجر کی سنتوں کے علاوہ سنن ظہر نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی جو مواظبت منقولہ سے زیادہ اقوی ہے اور اسی طرح اسے درایہ ، عنایہ اور نہایہ میں صحیح کہا اور اسی طرح علامہ نوح نے اس کی تصحیح ذکر کی جیسا کہ طحطاوی علی مراقی الفلاح میں مذکور ہے۔ بحر میں قنیہ کے حوالے سے صحیح کہا اور اس کی علت یہ بیان کی کہ ان کے ترک پر وعید وارد ہے اور اس کی اتباع در مختار نے کی ہے۔ (ت) [Table End]

اور امام شمس الائمہ حلوانی کے نزدیک سنت فجر کے بعد افضل و اکد رکعتیں مغرب ہیں پھر رکعتیں ظہر پھر رکعتیں عشا پھر قبلیہ ظہر کما فی الفتح وغیرہ۔

[Arabic Text [Table Start: قلت وعليه مشى في الهندية عن تبيين الحقائق الامام الزيلعي فقال اقوى السنن ركعتا الفجر ثم سنة المغرب ثم التي بعد الظهر ثم التي بعد العشاء ثم التي قبل الظهر (ملخصاً)۔

Urdu Translation: قلت (میں کہتا ہوں) ہندیہ میں امام زیلعی کی تبیین الحقائق کے حوالے سے یہی بات بیان کرتے ہوئے کہا سب سے قوی اور مؤکد فجر کی سنتیں پھر سنت مغرب پھر بعدیہ ظہر پھر بعدیہ عشاء پھر قبلیہ ظہر (ملخصاً) (ت) [Table End]

پھر شک نہیں کہ ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے نزدیک سب سنن رواتب تہجد سے اہم و اکد ہیں۔

[Table Start] Arabic Text: اقول: وکیف لاوقد ثبت استنانها موکدا من دون تردد بخلاف التهجد فان

Urdu Translation: اقول: (میں کہتا ہوں) یہ کیسے نہ ہو حالانکہ ان سنن و رواتب کا مؤکد ہونا بغیر کسی تردّد کے ثابت ہے [Table End]

---

1 فتح القدیر باب النوافل مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳۸۳ 2 تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبعہ کبریٰ امیریہ بولاق مصر ۱/۱۷۱

Fatawa Ridawiyyah, Volume 7

[Right Column - Urdu Text]: Unlike Tahajjud, because the majority of scholars count it (i.e., Tahajjud) among the recommended (Mandub) acts. Even when the researcher Ibn al-Humam reached this issue, he discussed it thoroughly but could not give a definitive statement and remained hesitant between its being recommended or a Sunnah, despite the explicit mention that verbal evidence suggests its being recommended. Then his student, the researcher Ibn Amir al-Hajj, considered its being Sunnah more likely and preferred. Furthermore, a long dispute has been mentioned; if it were not for the strangeness of the context and the fear of prolixity, we would have mentioned all those discussions here. (T)

[Left Column - Arabic Text]: The majority of scholars count it among the recommended acts until the researcher Ibn al-Humam came and discussed it at length without giving a definitive statement, thus hesitating between its being recommended or a Sunnah, despite the explicit mention that the verbal evidences only imply recommendation. Then his student, the researcher Ibn Amir al-Hajj, discussed the greater likelihood of its being Sunnah despite the long dispute concerning it; and were it not for the strangeness of the situation and the fear of lengthiness, we would have brought forth all that was said and debated about it.

[Middle Section]: Urdu: And therefore, our scholars say regarding the regular Sunnah (Sunan Rawatib): Arabic: Indeed, due to their emphasis, they resemble the obligatory prayers, as mentioned in al-Durr. Urdu: These regular Sunnah prayers, due to their emphasis, resemble the obligatory (Fara'id) ones as stated in al-Durr. (T)

[Following Paragraph]: Urdu: And this is the creed of the majority and the successful path.

[Main Content Continued - Right Column Urdu]: [I] have explained this in some of my marginalia, and you know that although Imam Abu Ishaq al-Marwazi among the Shafi'is disagreed with our companions and said that Tahajjud is superior to regular Sunnahs in every case, the illustrious Imam Abu Zakariya al-Nawawi al-Shafi'i followed him in 'al-Minhaj' providing an argument that, upon scrutiny, cannot stand as proof, as we have explained in...

[Main Content Continued - Left Column Arabic]: And even if the Imam Abu Ishaq al-Marwazi from among the Shafi'is disagreed with them and spoke of the absolute superiority of Tahajjud, and the illustrious Imam Abu Zakariya al-Nawawi al-Shafi'i

followed him in 'al-Minhaj' by using as evidence that which has no proof in it upon careful scrutiny as we have clarified...

[Footnotes Section]: Arabic: It was recorded by the Imams Ahmad and Muslim, and for the four [authors of Sunan] from Abu Hurayrah, and Muhammad ibn Harun al-Ruyani in his Musnad and al-Tabarani. Urdu: It was recorded by Imam Ahmad, Imam Muslim and the other four Imams of Hadith from Hadrat Abu Hurayrah (Allah be pleased with him), and Sheikh Muhammad Harun al-Ruyani in his Musnad and (remaining on the next page).

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, Mujtabai Press Delhi, 1/95.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ]: तहज्जुद के विपरीत, क्योंकि विद्वानों का बहुमत इसे (यानी तहज्जुद को) अनुशंसित (मन्दूब) कार्यों में गिनता है। यहाँ तक कि जब शोधकर्ता इब्न अल-हुमाम इस मुद्दे पर पहुँचे, तो उन्होंने इस पर अच्छी चर्चा की, लेकिन वे भी इस बारे में कोई अंतिम बात नहीं कह सके और इसके मन्दूब या सुन्नत होने के बीच हिचकिचाते रहे, इस बात के बावजूद कि स्पष्ट उल्लेख है कि मौखिक साक्ष्य इसके मन्दूब होने को दर्शाते हैं। फिर उनके शिष्य, शोधकर्ता इब्न अमीर अल-हज ने इसके सुन्नत होने को अधिक संभावित और पसंद किया। इसके अलावा, इसमें लंबे विवाद का उल्लेख किया गया है; यदि संदर्भ की विचित्रता और विस्तार का डर न होता, तो हम वह सारी चर्चा यहाँ लिख देते। (त)

[बायां कॉलम - अरबी पाठ]: विद्वानों का बहुमत इसे मन्दूब कार्यों में गिनता है, जब तक कि शोधकर्ता इब्न अल-हुमाम नहीं आए और उन्होंने इस पर विस्तार से चर्चा की और कोई निश्चित निर्णय नहीं दिया, जिससे इसके मन्दूब या सुन्नत होने में दुविधा बनी रही, बावजूद इसके कि स्पष्ट उल्लेख है कि शाब्दिक प्रमाण केवल मन्दूब होने का लाभ देते हैं। फिर उनके शिष्य शोधकर्ता इब्न अमीर अल-हज ने इसके सुन्नत होने की अधिक संभावना पर चर्चा की, उस पर लंबे विवाद के बावजूद। यदि संदर्भ की विचित्रता और लंबाई का डर न होता, तो हम इसमें कही गई सभी बातों को यहाँ प्रस्तुत कर देते।

[मध्य खंड]: उर्दू: और इसीलिए हमारे विद्वान नियमित सुन्नत (सुनन रवातब) के बारे में कहते हैं: अरबी: वास्तव में अपनी ताकीद (ज़ोर) के कारण वे अनिवार्य (फ़रीज़ा) के समान हैं, जैसा कि दुर्र में है। उर्दू: ये सुन्नत नमाज़ें ताकीद की वजह से फ़राइज़ के समान हैं जैसा कि दुर्र में है। (त)

[अगला पैराग्राफ]: उर्दू: और यही बहुमत का पंथ और विजयी मार्ग है।

[मुख्य सामग्री निरंतर - दायां कॉलम उर्दू]: [मैंने] अपने कुछ हाशिये (टिप्पणियों) में इसे बयान किया है और आप जानते हैं कि यद्यपि शाफ़ई विद्वानों में से इमाम अबू इसहाक अल-मरवज़ी ने हमारे साथियों का विरोध किया और कहा कि तहज्जुद हर हाल में नियमित सुन्नतों से श्रेष्ठ है, महान इमाम अबू ज़करिया अल-नववी अल-शाफ़ई ने 'अल-मिन्हाज' में उनका अनुसरण करते हुए ऐसी दलील दी जो बारीकी से जाँच करने पर प्रमाण नहीं बन सकती, जैसा कि हमने बयान किया है...

[मुख्य सामग्री निरंतर - बायां कॉलम अरबी]: और भले ही शाफ़ई विद्वानों में से इमाम अबू इसहाक अल-मरवज़ी ने उनका विरोध किया और तहज्जुद की पूर्ण श्रेष्ठता की बात कही, और महान इमाम

अबू ज़करिया अल-नववी अल-शाफ़ई ने 'अल-मिन्हाज' में उनका अनुसरण करते हुए ऐसे साक्ष्य दिए जिनमें बारीकी से जाँच करने पर कोई प्रमाण नहीं है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है...

[पाद टिप्पणी खंड]: अरबी: इसे इमाम अहमद और मुस्लिम ने, और चारों (सुनन के लेखकों) ने अबू हुरैरा से, और मुहम्मद बिन हारून अल-रुयानी ने अपनी मुसनद में और अल-तबरानी ने रिवायत किया है। उर्दू: इसे इमाम अहमद, इमाम मुस्लिम और अन्य चार हदीस के इमामों ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, और शेख मुहम्मद हारून अल-रुयानी ने अपनी मुसनद में और (शेष अगले पृष्ठ पर)।

1. दुर्र अल-मुख्तार, वित्र और नवाफिल का अध्याय, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/95।

[دائیں جانب - اردو عبارت]: بخلاف تہجد کے، کیونکہ جمہور علماء اسے (یعنی تہجد کو) مندوبات میں شمار کرتے ہیں حتی کہ محقق ابن ہمام جب اس مسئلہ پر پہنچے تو انہوں نے خوب بحث کی لیکن وہ بھی اس بارے میں کوئی قطعی قول نہ کرسکے اور اس کے مندوب و مسنون ہونے میں متردد ہوئے، باوجود اس تنصیص کے کہ ادلہ قولیہ اس کے مندوب ہونے کو ظاہر کرتی ہیں، پھر ان کے شاگرد محقق ابن امیر الحاج نے اس کے سنت ہونے کو اشبہ و مختار کیا۔ علاوہ ازیں اس میں طویل نزاع کو ذکر کیا ہے اگر غرابت مقام اور طوالت کا خوف نہ ہوتا تو ہم وہ تمام گفتگو یہاں ذکر کر دیتے۔ (ت)

[بائیں جانب - عربی عبارت]: جمہور العلماء یعدونه من المندوبات حتی جاء المحقق ابن الهمام فبحث بحثا ولم یقطع قولا فتردد في ندبه واستنانه مع التنصیص بان الادلة القولیة انما تفید الندب، ثم بحث تلمیذه المحقق ابن امیر الحاج اشبهیة سنیته علی مافیه من نزاع طویل ولولا غرابة المقام ومخافة الطویل لآتینا بما فیه من قال وقیل۔

[درمیانی حصہ]: اردو: ولہذا ہمارے علماء سنن رواتب کی نسبت فرماتے ہیں: عربی: انها لتأکدها اشبهت الفریضة کما فی الدر۔ اردو: یہ سنن رواتب تاکید کی بنا پر فرائض کے مشابہ ہیں جیسا کہ در میں ہے (ت)

[اگلا پیرا گراف]: اردو: اور یہی مذہب جمہور و مشرب منصور ہے

[بقیہ اردو عبارت - دائیں کالم]: اپنے بعض حواشی میں اسے بیان کیا ہے اور آپ جانتے اگرچہ امام ابو اسحاق شافعی مروزی نے ہمارے اصحاب کی مخالفت کرتے ہوئے کہا کہ تہجد ہر حال میں سنن

رواتب سے افضل ہے، امام اجل ابوزکریا نووی شافعی نے منہاج میں ایسی دلیل دیتے ہوئے ان کی اتباع کی کہ جو تحقیق و تدقیق کے بعد حجت نہیں بن سکتی جیسا کہ ہم نے

[بقیہ عربی عبارت - بائیں کالم]: وان خالفهم الامام ابواسحاق المروزي من الشافعية فقال بتفضيل التهجد مطلقاً، وتبعه الامام الاجل ابوزكريا النووي الشافعي في المنهاج مستدلا بما لاحجة له فيه عند التدقيق كما بينا هـ فی

[حاشیہ]: عربی: عہ اخرجه الائمة احمد ومسلم وللاربعة عن ابی هريرة ومحمد بن هارون الرویانی في مسنده و الطبرانی اردو: عہ اسے امام احمد، امام مسلم اور دیگر چاروں محدثین ائمہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے، اور شیخ محمد ہارون رویانی نے اپنی مسند اور (باقی بر صفحہ آئندہ)

1 در مختار، باب الوتر والنوافل، مطبع مجتبائی دہلی، ۱/۹۵

Fatawa Razawiyyah, Volume Seven

[Boxed Header] In some of our annotations, we have explained it, and you know the path (school of thought) of our companions.

[Main Body Text] (Continuation of the footnote from the previous page) Al-Tabarani narrated in 'Al-Mu'jam al-Kabir' from Hazrat Jundub (may Allah be pleased with both of them); both companions said that the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) said: "The most virtuous prayer after the obligatory (fard) prayers is the prayer in the middle of the night." [1] So, Imam Abu Ishaq al-Marwazi and those who agreed with him took it literally and said that the night prayer is more virtuous than the sunan rawatib (regular voluntary prayers associated with fard prayers). Imam Nawawi said: "Most of our companions said the rawatib are more virtuous because they resemble the obligatory prayers." He said: "The first view is stronger and more in accord with the Hadith." [2] Allama Meerak followed this and said: "In this is an evidence for Abu Ishaq al-Marwazi among the Shafi'is that the night prayer is more virtuous than the rawatib. Most scholars said the rawatib are more virtuous, but the first view is stronger due to the text of this Hadith." He said: "It may be answered that its meaning is 'among the most virtuous prayers,' but this is contrary to the context of the Hadith." [3] However, those who agreed with the majority (jumhur) interpreted it by saying that what is meant here is the obligatory prayers and their followers (i.e., the rawatib) due to their strong attachment and resemblance to the obligatory ones; they are included in the words of the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him)... (Continued on the next page)

[Footnotes] 1 Sahih Muslim, Book of Fasting, 1/368 2 Sharh Sahih Muslim by Al-Nawawi, 1/369 3 Mirqat al-Mafatih, citing Allama Meerak, 3/311

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[बॉक्स हेडर] अपनी कुछ हाशिये (टीप्पणियों) में हमने इसे बयान किया है और आप जानते हैं कि हमारे साथियों का मज़हब (पंथ) क्या है।

[मुख्य पाठ] (पिछले पृष्ठ के हाशिये का शेष भाग) तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' में हज़रत जुंदुब (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत किया, दोनों सहाबी कहते हैं कि हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "फ़राइज़ (अनिवार्य नमाज़ों) के बाद सबसे अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) नमाज़ रात के दरमियानी हिस्से की नमाज़ है।" [1] तो इमाम अबू इसहाक मरवाज़ी और उनके साथियों ने इसे इसके ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ में लिया और कहा कि रात की नमाज़ 'सुनन-ए-रातबा' (फ़र्ज़ नमाज़ों के साथ वाली सुन्नतें) से अफ़ज़ल है। इमाम नववी ने कहा कि हमारे ज़्यादातर साथियों ने फ़रमाया कि रातबा सुन्नतें अफ़ज़ल हैं क्योंकि वे फ़राइज़ के समान हैं; और फ़रमाया कि पहला विचार अधिक प्रबल है और हदीस के अधिक अनुकूल है। [2] अल्लामा मीरक ने इसी का अनुसरण करते हुए कहा कि यह हदीस शाफ़ई संप्रदाय के इमाम अबू इसहाक मरवाज़ी के लिए दलील है कि रात की नमाज़ रातबा सुन्नतों से अफ़ज़ल है। अधिकांश विद्वानों ने कहा है कि सुनन-ए-मुअक्कदा अफ़ज़ल हैं, लेकिन इस हदीस के स्पष्ट पाठ के कारण पहला विचार अधिक प्रबल है। उन्होंने कहा कि कुछ ने यह जवाब दिया है कि इस हदीस का अर्थ यह है कि 'रात की नमाज़ अफ़ज़ल नमाज़ों में से है', लेकिन यह हदीस के संदर्भ के विरुद्ध है। [3] बहरहाल, जो लोग बहुमत (जुमहूर) से सहमत हैं, वे इसकी व्याख्या इस प्रकार करते हैं कि यहाँ इससे मुराद फ़राइज़ और उनके अनुयायी (यानी रातबा सुन्नतें) दोनों हैं, क्योंकि फ़राइज़ के साथ उनके गहरे जुड़ाव और समानता के कारण वे नबी अकरम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के कौल में शामिल हैं... (बाकी अगले पृष्ठ पर)

[पाद लेख] 1 सहीह मुस्लिम, किताबुस-सौम, 1/368 2 शरह सहीह मुस्लिम लिन-नववी, 1/369 3 मिरकातुल मफ़ातीह, अल्लामा मीरक के हवाले से, 3/311

[باکس ہیڈر] بعض تعلیقاتنا وقد علمت مذھب اصحابنا اپنے بعض حواشی میں اسے بیان کیا ہے اور آپ جانتے ہیں (کہ ہمارے اصحاب کا مذہب کیا ہے)

[متن] (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) طبرانی نے المعجم الکبیر میں حضرت جندب رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ، دونوں صحابی کہتے ہیں کہ حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: فرائض کے بعد سب سے افضل نماز رات کے درمیانی حصہ کی نماز ہے۔ ^{1} امام ابو اسحاق مروزی اور ان کے ساتھ موافقت رکھنے والے علماء نے اسے اپنے ظاہری معنی پر محمول کرتے ہوئے کہا کہ رات کی نماز سنن راتبہ سے افضل ہے۔ امام نووی نے کہا کہ ہمارے اکثر علماء نے فرمایا کہ سنن راتبہ افضل ہیں کیونکہ وہ فرائض کے مشابہ ہیں اور فرمایا پہلا قول اقوی اور حدیث کے زیادہ موافق ہے ^{2} اھ علامہ میرک نے اسی کا اتباع کرتے ہوئے کہا کہ یہ حدیث امام ابو اسحاق مروزی شافعی کی اس بات پر دلیل ہے کہ رات کی نماز سنن راتبہ سے افضل ہیں۔ اور اکثر علماء نے کہا ہے کہ سنن مؤکدہ افضل ہے مگر پہلا قول اس نص حدیث کی وجہ سے قوی ہے، اور کہا کہ بعض نے یہ جواب دیا ہے کہ اس حدیث کا معنی یہ ہے کہ رات کی نماز افضل نمازوں میں سے ہے، اور یہ سیاق حدیث کے خلاف ہے ^{3} اھ بہر حال جو جمہور کی موافقت کرنے والے ہیں وہ اس کی تاویل یوں کرتے ہیں کہ یہاں اس سے مراد فرائض اور ان کے توابع دونوں ہیں یعنی نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے قول میں بوجہ فرائض سے شدید لگاؤ اور مشابہت کے، یہ ان میں داخل ہیں... (باقی برصفحہ آئندہ)

[حواشی] 1 صحیح مسلم کتاب الصوم ۱/۳۶۸ 2 شرح صحیح مسلم للنووی ۱/۳۶۹ 3 مرقاۃ المفاتیح بحوالہ علامہ میرک ۳/۳۱۱

Fatawa Rizwia - Volume Seven

...and their consensus on that the strongest [opinion] is: ...that our associates' school of thought and consensus are on the point that under the noble saying [of the Prophet ﷺ] "after the obligatory [prayers]", the Sunan-e-Ratiba (established Sunnah prayers) are also included, because Sunan-e-Mu'akkadah (emphasized Sunnahs) have a strong connection and resemblance with obligatory prayers. Mulla Ali Qari writes in Mirqat: "The best prayer after the obligatory ones" means after the Sunan-e-Mu'akkadah. Al-Munawi writes in At-Taysir: "It means the appurtenances of the obligatory prayers (Sunan-e-Mu'akkadah) and those supererogatory prayers (Nawafil) for which a congregation is Sunnah are all intended, because according to the most correct view, they are better than absolute Nawafil." This same point is in Al-Azizi's Siraj al-Munir. Muhammad al-Hafni writes in his commentaries on Al-Jami' al-Saghir: "Nawafil of the night are absolutely better than Nawafil of the day; otherwise, the Sunan-e-Ratiba which are during the day are better than Tahajjud." And Mulla Ali Qari gave two more answers and said: "Sometimes it is said that Tahajjud is better due to its greater hardship on the self and distance from showing off (insincerity), while the Sunan which are with the obligatory prayers are more emphasized in following the obligatory prayers, so they are better in that regard. Therefore, there is no contradiction between them." That is, if Tahajjud has this partial excellence over Sunan-e-Mu'akkadah, it does not contradict their total excellence. He said, or it could be said, that the night prayer (Tahajjud) is better because it includes... (continued on the next page).

(Remainder of the footnote of the previous page) ...[of the Prophet] peace be upon him: "after the prescribed prayers". Mulla Ali al-Qari said in al-Mirqat: "The best prayer after the obligatory ones," meaning its followers from the emphasized Sunnahs. [End]. And al-Munawi said in At-Taysir: "Meaning its appurtenances from the Ratiba prayers and similar ones from every supererogatory prayer for which congregation is Sunnah, as it is better than absolute supererogatory prayer according to the most correct opinion." [End]. And similar to it in al-Siraj al-Munir by al-Azizi. And Muhammad al-Hafni said in his commentaries on al-Jami' al-Saghir: "Meaning absolute supererogatory prayer at night is better than it during the day; otherwise, the Ratiba during the day is better than it during the day, better than Tahajjud." [End]. And al-Qari presented two other answers, saying: "And it may be said that Tahajjud is better in terms of its increased hardship on the self and its distance from showing off, while the Ratiba prayers are better in terms of being more

emphasized in following the obligatory ones, so there is no contradiction." [End]. Meaning that Tahajjud has this partial excellence over the Ratiba prayers, so it does not contradict their overall excellence. He said, or it is said: "The night prayer is better because it contains..."

1. Mirqat al-Mafatih, Hadith 1236, Habibia Library, Quetta, 3/31
2. At-Taysir, printed in Riyadh, 1/185
3. Commentaries of al-Hafni on Siraj al-Munir, printed in Egypt, 2/244
4. Mirqat al-Mafatih, Hadith 1236, Habibia Library, Quetta, 3/31

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

...और उनका इस पर इज्मा है कि सबसे मज़बूत [राय] यह है: ...कि हमारे साथियों का मज़हब और इज्मा इस बात पर है कि [हुज़ूर ﷺ के] इरशाद-ए-गिरामी "फ़राज़ के बाद" के तहत सुनन-ए-रातबा भी शामिल हैं क्योंकि सुनन-ए-मुअक्कदा का फ़राज़ के साथ गहरा जुड़ाव और समानता है। मुल्ला अली क़ारी 'मिरक़ात' में लिखते हैं: "फ़राज़ के बाद सबसे अफ़ज़ल नमाज़" यानी सुनन-ए-मुअक्कदा के बाद। अल-मुनावी 'तयसीर' में लिखते हैं: "यानी फ़राज़ के साथ जुड़े हुए (सुनन-ए-मुअक्कदा) और वे नफ़ल नमाज़ें जिनके लिए जमात सुन्नत है, वे सब मुराद हैं क्योंकि सही कौल के मुताबिक़ वे मुतलक़ नफ़ल से अफ़ज़ल हैं।" यही बात अज़ीज़ी की 'सिराज अल-मुनीर' में है। मुहम्मद अल-हफ़नी 'अल-जामे अल-सगीर' पर अपनी टिप्पणियों में लिखते हैं: "रात की नफ़ल नमाज़ें मुतलक़ तौर पर दिन की नफ़ल नमाज़ों से अफ़ज़ल हैं, वरना दिन की सुनन-ए-रातबा तहज्जुद से अफ़ज़ल हैं।" और मुल्ला अली क़ारी ने दो और जवाब दिए और कहा: "कभी यूँ कहा जाता है कि तहज्जुद नफ़्स पर ज़्यादा मशक्कत और रिया (दिखावे) से दूरी की वजह से अफ़ज़ल है, और वे सुनन जो फ़राज़ के साथ हैं, वे फ़राज़ की पैरवी में ज़्यादा मुअक्कद हैं, इसलिए वे उस लिहाज़ से अफ़ज़ल हैं। लिहाज़ा उनमें कोई विरोधाभास नहीं है।" यानी अगर तहज्जुद को सुनन-ए-मुअक्कद पर यह जुज़ई (आंशिक) फ़ज़ीलत हासिल है, तो यह उनकी कुल्ली (संपूर्ण) फ़ज़ीलत के खिलाफ नहीं है। फ़रमाया या यूँ कहा जा सकता है कि रात की नमाज़ (तहज्जुद) अफ़ज़ल है क्योंकि इसमें... (अगले पृष्ठ पर जारी)।

(पिछले पृष्ठ के फुटनोट का शेष भाग) ...[हुज़ूर ﷺ का] "निर्धारित नमाज़ों के बाद"। मुल्ला अली अल-क़ारी ने 'अल-मिरक़ात' में कहा: "अनिवार्य नमाज़ों के बाद सबसे अच्छी नमाज़", जिसका अर्थ है कि इसके पीछे चलने वाली सुन्नत-ए-मुअक्कदा। [अंत]। और अल-मुनावी ने 'अत-तयसीर' में कहा: "अर्थात रातबा नमाज़ों और इसी तरह की हर उस नफ़ल नमाज़ से इसके अनुलग्नक जिसके लिए जमाअत सुन्नत है, क्योंकि सबसे सही राय के अनुसार यह मुतलक़ नफ़ल नमाज़ से बेहतर है।" [अंत]। और अज़ीज़ी द्वारा 'अल-सिराज अल-मुनीर' में भी इसी तरह की बात कही गई है। और मुहम्मद अल-हफ़नी ने 'अल-जामी अल-सगीर' पर अपनी टिप्पणियों में कहा: "यानी रात में मुतलक़ नफ़ल नमाज़ दिन की तुलना में बेहतर है; अन्यथा, दिन के दौरान रातबा दिन के दौरान इससे बेहतर है, तहज्जुद से बेहतर है।" [अंत]। और अल-क़ारी ने दो अन्य उत्तर प्रस्तुत किए, जिनमें कहा गया: "और यह कहा जा सकता है कि तहज्जुद आत्मा पर इसकी बढ़ी हुई कठिनाई और दिखावे से इसकी दूरी के मामले में बेहतर है, जबकि रातबा नमाज़ें अनिवार्य नमाज़ों के पालन में अधिक पुष्ट होने के

मामले में बेहतर हैं, इसलिए कोई विरोधाभास नहीं है।" [अंत]। अर्थात तहज्जुद में रातबा नमाज़ों पर यह आंशिक श्रेष्ठता है, इसलिए यह उनकी समग्र श्रेष्ठता का खंडन नहीं करता है। उन्होंने कहा, या कहा जाता है: "रात की नमाज़ बेहतर है क्योंकि इसमें..."

1. मिरक़ातुल मफ़ातीह, हदीस 1236, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 3/31
2. अत-तयसीर, रियाद में मुद्रित, 1/185
3. सिराजुल मुनीर पर हफ़नी की टिप्पणियाँ, मिस्र में मुद्रित, 2/244
4. मिरक़ातुल मफ़ातीह, हदीस 1236, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 3/31

पृष्ठ 98 का 721

فتاوی رضویه جلد هفتم

واجماعهم علی ان الاقوی ہیں کہ ہمارے اصحاب کا مذہب اور اجماع اس بات پر ہے کہ کے ارشادِ گرامی "فرائض کے بعد" کے تحت سننِ راتبہ بھی داخل ہیں کیونکہ سنن مؤکدہ کا فرائض کے ساتھ شدید اتصال اور مشابہت ہے۔ ملا علی قاری مرقات میں لکھتے ہیں افضل الصلاۃ بعد المفروضۃ یعنی بعد سنن مؤکدہ کے اھ منادی تیسیر میں لکھتے ہیں اور یعنی فرائض سے ان کے لواحق (سنن مؤکدہ) اور وہ نوافل جن کی جماعت سنت ہے تمام مراد ہیں کیونکہ اصح قول کے مطابق وہ مطلق نفل سے افضل ہیں اھ یہی بات عزیزی کی سراج منیر میں ہے۔ محمد حفنی اپنی تعلیقات علی الجامع الصغیر میں لکھتے ہیں رات کے نوافل مطلقاً دن کے نوافل سے افضل ہیں ورنہ سنن راتبہ جو دن میں ہیں وہ تہجد سے افضل ہیں اھ اور ملا علی قاری نے دو جواب اور دیئے اور کہا کبھی یوں کہا جاتا ہے کہ تہجد نفس پر زیادہ مشقت اور ریا سے دوری کی وجہ سے افضل ہے اور سنن جو فرائض کے ساتھ ہیں وہ فرائض کی متابعت میں زیادہ مؤکد ہیں وہ اس اعتبار سے افضل ہیں لہٰذا ان میں کوئی منافات نہیں ہے اھ یعنی اگر تہجد کو سننِ مؤکد پر یہ فضیلت جزئی حاصل ہے تو یہ ان کی فضیلت کلی کے منافی نہیں ہے۔ فرمایا یا یوں کہا جا سکتا ہے کہ رات کی نماز (تہجد) افضل

اس (باقی اگلے صفحے پر)

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) تعالیٰ علیہ وسلم بعد المکتوبۃ قال المولی علی القاري في المرقاۃ افضل الصلوٰۃ بعد المفروضۃ ای توابعها من السنن المؤکدۃ 1 ہ وقال المناوي في تیسیر ای ولواحقها من الرواتب ونحوها من کل نفل یسن جماعۃ اذهی افضل من مطلق النفل علی الاصح 2 ہ ومثلها في السراج المنیر للعزیزي وقال محمد الحفنی فی تعلیقاته علی الجامع الصغیر ای النفل المطلق فی اللیل افضل منه فی النهار و الافا لراتبۃ فی النهار افضل منه فی النهار افضل من التهجد 3 ہ وابدی القاري

جوابین آخرین، فقال وقد یقال التهجد افضل من حیث زیادة مشقته علی النفس وبعده عن الریاء والرواتب افضل من حیث الأکدیة فی المتابعة للمفروضة فلامنافاة 4 ہ ای ان التهجد له هذا الفضل الجزئی علی الرواتب فلا ینافی فضلها الکلی قال اویقال صلاة اللیل افضل لاشتمالها

1 مرقات المفاتیح حدیث ۱۲۳۶ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳۱/۳ 2 التیسیر مطبوعہ الریاض ۱۸۵/۱ 3 تعلیقات الحفنی علی السراج المنیر مطبوعہ مصر ۲۴۴/۲ 4 مرقات المفاتیح حدیث ۱۲۳۶ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳۱/۳

The most emphasized absolutely is the Sunnah of Fajr. The strongest and most emphasized in every condition are the Sunnahs of Fajr.

(Remaining part of the previous page's footnote) ...on the Witr which is from the obligations. (End quote)

I say: This does not qualify as an explanation of the meaning of the speech of the Lawgiver (peace and blessings of Allah be upon him), because according to him (the author), there is no 'Wajib' (as a separate category from Fard). There, if the demand is decisive, it is 'Iftirad' (making obligatory/Fard), and if it is not decisive, it is 'Nadb' (recommended), as the researcher verified when he spoke generally in *al-Fath*. So, if Witr was obligatory according to him, it would have been included in the category of prescribed (Fard) prayers. Even if the statement of Mulla Ali Qari "which is from the obligations" is omitted—meaning his speech is interpreted as Witr being Sunnah, as is the position of the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad)—it would still not be correct. This is because, as you have heard, according to their position, the Sunnah of Fajr is superior to Witr.

I say: A good answer has appeared to this weak servant, which is better than all the previous ones. It is that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not say that 'Tahajjud' is the best prayer after the obligatory ones, such that it could be an argument for those who deviate from the majority. Rather, he said 'Salat al-Layl' (the night prayer). Now, if it is proven that the night prayer includes other voluntary prayers besides Tahajjud, which are superior to general voluntary prayers and even emphasized Sunnahs (Sunan Mu'akkadah), then from this Hadith... (Continued on the next page).

1. *Mirqat al-Mafatih*, Hadith 1246, Maktaba Habibia Quetta, 3/312.

फ़तावा रज़विया | जिल्द 8

फ़ज्र की सुन्नतें हर हाल में सबसे अधिक ताकीदी और मज़बूत हैं।

(पिछले पृष्ठ के फुटनोट का शेष भाग) ...वितर पर जो कि वाजिबात में से है। (समाप्त)

मैं कहता हूँ: यह बयान शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कलाम के अर्थ का बयान बनने की योग्यता नहीं रखता, क्योंकि उनके यहाँ कोई 'वाजिब' नहीं है। वहां तो मांग अगर अटल (जा़िजम) हो तो वह 'इफ़्तिराज़' (फ़र्ज़) है, और अगर अटल न हो तो वह 'नदब' (मुस्तहब/पसंदीदा) है, जैसा कि मोहक़्क़िक़ ने अल-फ़तह में तहक़ीक़ करते हुए फरमाया है। यदि उनके यहाँ वितर वाजिब होता, तो वह निर्धारित (फ़र्ज़) नमाज़ों में शामिल होता। और अगर मुल्ला अली क़ारी के कथन "जो वाजिबात में से है" को छोड़ दिया जाए, यानी उनके कलाम में वितर को सुन्नत होने पर आधारित किया जाए, जैसा कि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) का मज़हब है, तो भी यह सही नहीं है। क्योंकि आप सुन चुके हैं कि उनके कथन के अनुसार फ़ज्र की सुन्नतें वितर से श्रेष्ठ हैं।

मैं कहता हूँ: इस कमज़ोर बंदे के लिए एक ऐसा जवाब ज़ाहिर हुआ है जो उपरोक्त सभी जवाबों से बेहतर है। वह यह है कि नबी ए अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने यह नहीं फ़रमाया कि तहज्जुद फ़र्ज़ नमाज़ों के बाद सबसे अफ़ज़ल नमाज़ है, कि यह जम्हूर (बहुमत) के विरोधियों की दलील बने, बल्कि आपने 'सलातुल लैल' (रात की नमाज़) फ़रमाया है। अब अगर यह साबित हो जाए कि रात की नमाज़ तहज्जुद के अलावा अन्य नफ़ल नमाज़ों पर भी आधारित है, जो आम नफ़ल नमाज़ों यहाँ तक कि सुन्नते मुअक्कदा से भी अफ़ज़ल हों, तो फिर इस हदीस से... (बाकी अगले पृष्ठ पर)

1. मिर्क़ात अल-मफ़ातीह, हदीस 1246, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 3/312.

الاکد مطلقا سنة الفجر اقویٰ و مؤکد ہر حال میں فجر کی سنتیں

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) لئے ہے کہ وہ وتر پر مشتمل ہے جو کہ واجبات سے ہے اھ علی الوتر الذی ھو من الواجبات ۱ھ اقول : (میں کہتا ہوں) یہ بیان کلام شارع کے معنی کا بیان بننے کی صلاحیت نہیں رکھتا کیونکہ اس کے ہاں کوئی واجب نہیں ہے وہاں تو طلب جازم ہو تو افتراض ہے اگر جازم نہ ہو تو ندب ہے جیسا کہ فتح میں محقق نے تحقیق کرتے ہوئے یہ فرمایا ہے اگر شارع کے ہاں وتر واجب ہوتا تو وہ فرض میں شامل ہوتا اور اگر ملا علی قاری کے قول الذی ھو من الواجبات کو چھوڑ دیا جائے یعنی ان کے کلام میں وتر کو استنان پر محمول کیا جائے جیسا کہ صاحبین کا مذہب ہے تو بھی درست نہیں کیونکہ آپ سن چکے کہ ان کے قول کے مطابق فجر کی سنتیں وتر سے افضل ہیں۔ اقول : (میں کہتا ہوں) اس عبد ضعیف کے لئے ایک ایسا جواب ظاہر ہوا ہے جو مذکورہ تمام جوابات سے احسن ہے وہ یہ ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے یہ نہیں فرمایا کہ تہجد فرائض کے بعد افضل صلوۃ ہے، حتیٰ کہ یہ مخالفین جمہور کی دلیل بنے، بلکہ آپ نے صلوۃ اللیل (رات کی نماز) فرمایا ہے اب اگر یہ ثابت ہو جائے کہ رات کی نماز تہجد کے علاوہ دیگر نوافل پر بھی مشتمل ہے جو کہ مطلق نوافل حتیٰ کہ سنن مؤکدہ سے بھی افضل ہو تو پھر اس حدیث سے (باقی بر صفحہ آئندہ)

اقول : ھذا لا یصلح بیاناً لمعنی کلام الشارع صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اذلا واجب عندہ انما ثمہ طلب جازم فافتراض او غیر جازم فندب کما حققہ المحقق حیث اطلق في الفتح فان کان الوتر عندہ واجبا لدخل في ثنیا المکتوبة ولوترك قولہ الذی ھو من الواجبات وھی الکلام علی استنان الوتر کما ھو مذھب الصاحبین لم یتجہ ایضاً لان سنة الفجر افضل من الوتر علی قولھما کما سمعت ۔

اقول : وظهر للعبد الضعيف جواب حسن احسن من كل ماسبق وهو ان النبي صلى الله تعالى عليه وسلم لم يقل ان التهجد افضل الصلوة بعد المكتوبات حتى يكون دليلا لمن شذ انما قال صلوة الليل فان ثبت ان صلاه الليل تشتمل على نافلة غير التهجد هي افضل النوافل مطلقاً حتى روا تب سقط

1 مرقات المفاتيح حديث ۱۲۴۶ مكتبہ حبيبيہ كوئٹہ ۳/ ۳۱۲

Even if it is considered recommended, if we say that the discussion here is about the first congregation (Jama'at al-Ula) as specified in the question, and that the absolute emphasized (mu'akkad) or obligatory (wajib) nature applies to congregation in general, not specifically to the first congregation, which is merely better and superior, then since the excellence of Tahajjud is greater and higher than it, abandoning the first congregation for the sake of preserving Tahajjud would be permissible and valid, even if performing it (in congregation) is superior.

I say, and success is from Allah (I say with the help of Allah Almighty - T). Regardless of the fact that when there is a conflict between a Muslim's [performance] and the excellence of Tahajjud, which is more emphasized and greater, then to preserve Tahajjud, leaving the first congregation is not just 'leaving the superior' (tark-e-aula) but is itself the superior action (tark hi aula), as is not hidden (T). This foundational principle and its derivative are entirely baseless and a heinous innovation (ahdath-e-shani'). Neither the hadiths of the luminous presence of the Master of Mankind (peace and blessings be upon him and his family) support it, nor do the words and narrations of the noble scholars and great jurists confirm and witness it. If it were so, then intentionally missing the first congregation without any excuse, even while sitting comfortably, just because of missing Tahajjud etc., would be permissible and valid, especially when one person is present and available for the congregation. For after all, what sin was committed? Only a priority was abandoned, which does not even carry the ruling of dislike (karahat). God forbid! If Muslims were to act upon this, how much heinous division would occur in the matter of congregation! Even after knowing it as obligatory and hearing severe warnings for abandoning it, many people act with laziness and lethargy. I wish they would hear that attending the first congregation is not shari'ah-mandated necessity, it's just a better thing; whether one did it or not doesn't matter. Then the remaining organization would all fall into chaos. People would enjoy hearing the Adhan while staying occupied in their play and vanity, thinking 'what's the hurry, we'll make our own small group later'. Is this the kind of scattered, unorganized congregations to which the Master of Messengers (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) called? Did he not pronounce severe, heart-rending warnings for abandoning it? Heaven forbid, then again heaven forbid! A look of justice is required to see how much this intentional division of the congregation and reduction of attendees is far from the objectives of Shari'ah and distant and forsaken from the light of Truth and correctness. No, no! In fact, surely

the mentioned obligation and emphasis are intended for the specific first congregation, and that is what has been customary from the first century (Sadr-e-Awwal), and that is what is meant in the hadiths of warning for abandonment. And never, never is it permissible to intentionally leave the first congregation relying on a Shari'ah-acceptable second congregation without a valid excuse, and not answer the Divine caller. The provision for a second congregation is for the purpose that if occasionally some Muslims miss the first congregation due to a valid excuse, like holding back the two impurities (urine/feces) or need for food etc., they should not be totally deprived of the blessings of the congregation. They should perform the congregation in a corner, separate from the mihrab, without public announcement and summoning, and not that while the Adhan is being called, the Divine caller is calling, the first congregation is happening, (these people) sit comfortably at home making conversation or stretching their legs and resting, thinking 'what's the haste, we will perform another one'. This is definitely and certainly a black, heinous innovation.

- (A) Public announcement and summoning known in Shari'ah as fixed for prayer, i.e., Adhan. 12 Minhu (M).

मुस्तहब मानकर, अगर कहें कि यहाँ कलाम जमाअत-ए-ऊला (पहली जमाअत) में है कि सवाल में उसकी तशरीह मौजूद है और वाजिब या उस आला दर्जे की मोअक्कद मुतलक जमाअत है न कि खास जमाअत-ए-ऊला, बल्कि वह सिर्फ अफज़ल-ओ-औला है और फज़ल-ए-तहाज्जुद उससे आज़म-ओ-आला, तो हिफ़्ज़-ए-तहाज्जुद के लिए तर्कए-औला जायज़-ओ-रवा है अगरचे अफ़ज़ल ईतान-ओ-अदा।

अकुल: वबिल्लाहि तौफ़ीक (मैं अल्लाह तआला की मदद से कहता हूँ - त)। कत-ए-नज़र इससे कि जब ताआरुज़-ए-मुस्लिम और फज़ल-ए-तहाज्जुद अकदा-ओ-आज़म तो हिफ्ज़-ए-तहाज्जुद को तर्क ए-औला न तर्कए-औला, बल्कि तर्क ही औला कमा ला यख़्फ़ा (जैसा कि पोशीदा नहीं है - त)। यह तासील-ओ-तफ़रीअ सरासर बे-असल और अहरास-ए-शनीअ है कि न अहादीस-ए-हुज़ूर पुर-नूर सैयदुल अनाम अलैहि व अला आलिहिस सलातो वस्सलाम इसके मुसाएद, न कलमात-ओ-रिवायात उलमा-ए-किराम-ओ-फुकहा-ए-इज़ाम मोअैयद-ओ-शाहिद। अगर ऐसा हो तो बे-उज़्र फौत-ए-तहाज्जुद वगैरा भले चंगे बैठे बिठाए भी जमाअत-ए-ऊला कसदन् फौत कर देना जायज़-ओ-रवा हो जबकि एक आदमी अपने साथ जमाअत के लिए हाज़िर-ओ-मुहय्या हो कि आखिर कुछ गुनाह न किया सिर्फ एक औलवियत तर्क की जिसमें हुक्म-ए-कराहत भी नहीं। मुआज़अल्लाह! मुसलमान अगर इस पर अमल करें तो अम्र-ए-जमाअत में किस कदर तफ़रका-ए-शनीआ वाक़े होता है। वुजूब जानकर तर्क पर सख्त-सख्त वईदीं सुनकर तो बहुत लोग कसल-ओ-काहिली कर जाते हैं, काश! यह सुन पाएँ कि जमाअत-ए-ऊला की हाज़िरी शरअन कुछ ज़रूर नहीं एक बेहतर बात है की की न की न की, तो अभी जो रहा-सहा इंतज़ाम है सब दरहम-बरहम हो जाता है, लोग मज़े से अज़ान सुनें और अपने लहव-ओ-लअब में मशगूल रहें कि जल्दी क्या है अपनी डेढ़ ईंट की अलग बना लेंगे। क्या ऐसी ही मुतफ़र्रिक बे-नज़्म जमाअतों की तरफ हुज़ूर सैयदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने बुलाया? क्या नहीं कि तर्क पर सख्त-सख्त जिगर शिगाफ़ वईदों का हुक्म सुनाया! हाशा लिल्लाह सुम्मा हाशा लिल्लाह! ज़रा निगाह-ए-इन्साफ़ दरकार कि यह कसदन् तफ़रीक-ए-जमाअत व तक़लील-ए-हुज़ार किस कदर मकासिद-ए-शरअ से दूर और नूरानियत-ए-हक़-ओ-सवाब से बईद-ओ-महजूर है। नहीं नहीं, बल्कि यकीनन वुजूब-ओ-ताकुद-ए-मज़कूर खास जमाअत-ए-ऊला के लिए मंज़ूर और वही सद्र-ए-अव्वल से मअहूद, और वही अहादीस-ए-वईद अलतर्क में मकसूद। और ज़िन्हार ज़िन्हार हरगिज़ जायज़ नहीं कि बे-उज़्र मक़बूल शरई जमाअत-ए-सानिया के भरोसे पर

जमाअत-ए-ऊला कसदन् छोड़ दीजिए और दाई-ए-इलाही की इजाबत न कीजिए। जमाअत-ए-सानिया की तशरीह इस गरज़ से है कि अहियानन् बाज़ मुस्लिमीन किसी उज़्र-ए-सहीह मिस्ल मुदाफ़अत-ए-अख़्बसैन या हाजत-ए-ताम वगैराहुमा के बाइस जमाअत-ए-ऊला से रह जाएँ वह बरकत-ए-जमाअत से मुतलकन महरूम न पाएँ बे-ऐलान (अ) व तदाई मेहराब से जुदा एक गोशे में जमाअत कर लें, न कि अज़ान होती है दाई-ए-इलाही पुकारा करे जमाअत-ए-ऊला हुआ करे (ये) मज़े से घर में बैठे बातें बनाएँ या पाँव फैलाकर आराम फरमाएँ कि उजलत क्या है हम और कर लेंगे यह कतअन यकीनन बिदअत-ए-सय्या शनीआ है।

• (अ) ऐलान व तदाई मारूफ-ए-शरई कि नमाज़ के लिए मुक़र्रर है यानी अज़ान। 12 मिन्हु (म)

مستحب مان کر، اگر کہئے یہاں کلام جماعتِ اولٰی میں ہے کہ سوال میں اس کی تصریح موجود اور واجب یا اس اعلٰی درجہ کی مؤکد مطلق جماعت ہے نہ خاص جماعتِ اولٰی بلکہ وہ صرف افضل واولٰی اور فضلِ تہجد اس سے اعظم واعلٰی تو حفظِ تہجد کے لئے ترکِ اولٰی جائز وروا اگرچہ افضل ایتانِ وادا۔

اقول: وباللہ التوفیق (میں اللہ تعالٰی کی مدد سے کہتا ہوں ۔ت) قطع نظر اس سے کہ جب تعارضِ مسلم اور فضلِ تہجد اکد وا عظم تو حفظِ تہجد کو ترکِ اولٰی نہ ترکِ اولٰی، بلکہ ترک ہی اولٰی کما لا یخفٰی (جیسا کہ مخفی نہیں ہے۔ت) یہ تاصیل و تفریع سراسر بے اصل واحداثِ شنیع کہ نہ احادیثِ حضور پر نور سید الانام علیہ وعلٰی آلہ الصلاۃ والسلام اس کے مساعد، نہ کلمات وروایات علمائے کرام وفقہائے عظام مؤید و شاہد، گر ایسا ہو تو بے عذر فوتِ تہجد وغیرہ بھلے چنگے بیٹھے بٹھائے بھی جماعتِ اولٰی قصداً فوت کر دینا جائز وروا ہو جبکہ ایک آدمی اپنے ساتھ جماعت کے لئے حاضر و مہیا ہو کہ آخر کچھ گناہ نہ کیا صرف ایک اولویت ترک کی جس میں حکمِ کراہت بھی نہیں، معاذ اللہ مسلمان اگر اس پر عمل کریں تو امرِ جماعت میں کس قدر تفرقۃ شنیعہ واقع ہوتا ہے وجوبِ جان کر ترک پر سخت سخت وعیدیں سن کر تو بہت لوگ کسل وکاہلی کر جاتے ہیں کاش یہ سن پائیں کہ جماعتِ اولٰی کی حاضری شرعاً کچھ ضرور نہیں ایک بہتر بات ہے کی کی نہ کی کی، تو ابھی جو رہا سہا انتظام ہے سب درہم برہم ہو جاتا ہے، لوگ مزے سے اذان سنیں اور اپنے لہو ولعب میں مشغول رہیں کہ جلدی کیا ہے اپنی ڈیڑھ اینٹ کی الگ بنالیں گے، کیا ایسی ہی متفرق بے نظم جماعتوں کی طرف حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے بلایا، کیا نہیں کہ ترک پر سخت سخت جگر شگاف وعیدوں کا حکم سنایا! حاش للہ ثم حاش للہ! ذرا نگاہِ انصاف

درکار کہ یہ قصداً تفریقِ جماعت و تقلیلِ حضار کس قدر مقاصدِ شرع سے دور اور نورانیتِ حق وصواب سے بعید و مہجور ہے، نہیں نہیں بلکہ یقیناً وجوب وتاکدِ مذکور، خاص جماعتِ اولیٰ کے لئے منظور اور وہی صدرِ اول سے معہود، اور وہی احادیثِ وعید علی الترک میں مقصود، اور زنہار زنہار ہر گز جائز نہیں کہ بے عذر مقبول شرعی جماعتِ ثانیہ کے بھروسے پر جماعتِ اولیٰ قصداً چھوڑ دیجئے اور داعی الہی کی اجابت نہ کیجئے، جماعتِ ثانیہ کی تشریح اس غرض سے ہے کہ احیاناً بعض مسلمین کسی عذرِ صحیح مثل مدافعتِ اخبثین یا حاجتِ طعام وغیرہما کے باعث جماعتِ اولیٰ سے رہ جائیں وہ برکتِ جماعت سے مطلقاً محروم نہ پائیں بے اعلان عہ وتداعی محراب سے جدا ایک گوشے میں جماعت کرلیں نہ کہ اذان ہوتی ہے داعی الہی پکارا کرے جماعتِ اولیٰ ہوا کرے (یہ) مزے سے گھر میں بیٹھے باتیں بنائیں یا پاؤں پھیلا کر آرام فرمائیں کہ عجلت کیا ہے ہم اور کرلیں گے یہ قطعاً یقیناً بدعتِ سیہ شنیعہ ہے۔

عہ اعلان وتداعی معروفِ شرعی کہ نماز کے لئے مقرر ہے یعنی اذان ۱۲ منہ (م)

Fatawa Razawiyyah - Volume 7

[Arabic Box Text]: This is something about which anyone who has entered the garden of jurisprudence and smelled the fragrance of its blooming lights, or opened the eyes of thought and seen a flash of its shining lights, cannot have any doubt. We cannot leave this matter as it is, even though clear proofs exist for it. There is no harm in mentioning a reminder so that it becomes present in the mind of the jurist and the intelligent person remembers it. (T)

I say: and in Him we seek help (I say with the help of Allah Almighty. T) Firstly, there is a concise and comprehensive treatise by this humble servant (may Allah Almighty forgive him) named "Tarīkhī Husn al-Barā'ah fī Tanqīd Hukm al-Jamā'ah". In it, by the grace of Allah Subḥānahu wa Ta'ālā, the research on the ruling of the congregation from both Hadith and Jurisprudence perspectives has achieved the highest level of perfection and beauty. Among our scholars, there are six narrated opinions regarding the rare, famous, accepted, and abandoned: (1) Farḍ 'Ayn (2) Farḍ Kifāyah (3) Wājib 'Ayn (4) Wājib Kifāyah (5) Sunnah Mu'akkadah (6) Mustaḥabb

This exquisite and blessed treatise has, by the help of Allah Almighty, proven that there is no actual contradiction or conflict between these opinions. All are true and correct, and each is weightier and more successful in its own meaning. This grand research, beautiful success, and praise and gratitude belong to Allah, is wondrous, rare, and like the 'Anqā of the West (extremely rare), hearing whose name the observer might say in bewilderment: "Hādhā lā yakūn wa kayfa yakūn" (This cannot be, and how can it be? T). But when he becomes aware of its brilliant writing and manifest discourse, he would acknowledge in amazement: "Li-mithli hādhā fal-ya'mal al-'āmilūn" (For the like of this, let the workers work. T).

In this treatise, we have proven from the traditions of Abdullah ibn Abbas, Abu Hurairah, Ka'b ibn 'Ujrah, Anas ibn Malik, Uthman Ghani, Amr ibn Umm Maktum, Abu Umamah, Jabir ibn Abdullah, and others (may Allah Almighty be pleased with them all) that the Radiant Prophet (may peace and blessings of Allah Almighty be upon him) made attendance mandatory upon hearing the Adhan. A person who understands the essence of speech can know from these very traditions for which congregation the Adhan calls and why Sharia makes its response mandatory. However, I will mention even more clearly and explicitly the Hadith of Hasan Mu'adh bin Anas (may Allah be pleased with him) mentioned above, in which the call (Nida)...

फतावा रज़विया - जिल्द 7

[अरबी बॉक्स पाठ]: इस बारे में उस व्यक्ति को हरगिज़ शक नहीं हो सकता जिसने फ़िक़ह (न्यायशास्त्र) के चमन के महकते हुए फूलों से कुछ ख़ुशबू पाई हो या उसके रोशन अनवार (नूरों) से अपनी जान को सुवासित किया हो और हम इस मामले को तर्क(छोड़) नहीं कर सकते बावजूद इसके कि इस पर स्पष्ट प्रमाण मौजूद हैं। कोई हर्ज नहीं कि हम चेतावनी का उल्लेख कर दें ताकि फ़िक़ह के जानकार को यह याद आ जाए और समझदार व्यक्ति इसे सुरक्षित कर ले। (त)

मैं कहता हूँ: और उन्हीं से मदद माँगता हूँ (मैं अल्लाह तआला की मदद से कहता हूँ। त) सर्वप्रथम इस फ़क़ीर (अल्लाह तआला उसे क्षमा करे) का एक संक्षिप्त और व्यापक शोध-पत्र है जिसका नाम "तारीख़ी हुस्नुल बराअत फ़ी तनक़ीद हुक्मुल जमाअत" है, जिसमें अल्लाह सुब्हानहू व तआला के अनुग्रह से जमाअत (समूह में नमाज़) के हुक्म पर हदीस और फ़िक़ह की दृष्टि से बहुत ही उच्च स्तरीय शोध सफलतापूर्वक किया गया है। हमारे विद्वानों के बीच दुर्लभ, प्रसिद्ध, स्वीकृत और परित्यक्त के संबंध में छह कथन वर्णित हैं: (1) फ़र्ज़-ए-ऐन (2) फ़र्ज़-ए-किफ़ाया (3) वाजिब-ए-ऐन (4) वाजिब-ए-किफ़ाया (5) सुन्नत-ए-मुअक्कदा (6) मुस्तहब

इस सुंदर और धन्य शोध-पत्र ने अल्लाह तआला की सहायता से यह साबित कर दिखाया कि इन कथनों में वास्तव में कोई विरोध या टकराव नहीं है। सभी सत्य और सही हैं और अपने-अपने अर्थ में प्रबल और सफल हैं। यह महान शोध, सुंदर सफलता, और अल्लाह के लिए ही सारी प्रशंसा और अनुग्रह है, एक अद्भुत, दुर्लभ और पश्चिम के'अन्क़ा' पक्षी की तरह है, जिसका नाम सुनकर पाठक आश्चर्य से कहे: "हाज़ा ला यकून व कैफ़ा यकून" (यह नहीं हो सकता और कैसे हो सकता है? त)। और जब वह इसके स्पष्ट लेखन और प्रकट व्याख्या से अवगत होगा, तो आश्चर्यचकित होकर स्वीकार करेगा कि: "लि-मिस्लि हाज़ा फल-या'मलिल आमिलून" (ऐसे ही काम के लिए काम करने वालों को काम करना चाहिए। त)।

इस शोध-पत्र में हमने हज़रत अब्दुल्लाह इब्ने अब्बास, अबू हुरैरा, कअब बिन उज़्रह, अनस बिन मालिक, उस्मान गनी, अम्र बिन उम्म मक्तूम, अबू उमामा और जाबिर बिन अब्दुल्लाह वगैरह (अल्लाह तआला उन सभी से प्रसन्न हो) की हदीसों से यह साबित किया है कि हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने अज़ान सुनकर हाज़िरी वाजिब फ़रमाई। बात की गहराई को समझने वाला इन्हीं हदीसों से जान सकता है कि अज़ान किस जमाअत के लिए बुलाती है और

शरीयत इसकी प्रतिक्रिया क्यों वाजिब करती है। लेकिन मैं यहाँ हज़रत हसन मुआज़ बिन अनस (अल्लाह तआला उनसे प्रसन्न हो) की हदीस को और अधिक स्पष्टता से उल्लेख करूँगा, जो ऊपर गुज़री, जिसमें निदा (पुकार)...

पृष्ठ 102 का 721

هذا مما لايشك فيه من دخل بستان الفقه | اس بارے میں اس شخص کو ہرگز شک نہیں ہو سکتا جس نے فشم عرفاً لانواره الفائحة او فتح اجفان الفكر | گلستانِ فقہ کے مہکتے ہوئے پھولوں سے کچھ خوشبو پائی ہو یا فشام برقاً من انواره اللائحة و مالنا نسترسل | اس کے روشن انوار سے مشامِ جان کو معطر کیا ہو اور ہم اس في سر والبراهين على مثل هذا الواضح المبين | معاملہ کو ترک نہیں کر سکتے با وجودیکہ اس پر واضح دلائل موجود ولكن لابأس ان نذكر شيئاً من التنبية ليستظهر | ہیں کوئی حرج نہیں کہ ہم تنبیہ ذکر کر دیں تاکہ صاحب فقہ الفقیه و يتذكر النبيه۔ | پر استحضار ہو جائے اور صاحبِ فہم محفوظ کرے۔(ت)

فاقول: وبہ نستعین (میں اللہ تعالٰی کی مدد سے کہتا ہوں۔ ت) اولاً فقیر غفراللہ تعالٰی لہ کا ایک موجز و جامع رسالہ مسمٰی بنام تاریخی حسن البراعۃ فی تنقید حکم الجماعۃ ہے جس میں بفضلہ سبحانہ و تعالٰی حکمِ جماعت کی تحقیقِ حدیثی و فقہی اعلٰی درجہ کمال و جمال پر موفق ہوئی، ہمارے علماء سے درباب شاذ و مشہور و مقبول و مہجور چھ قول ماثور: (۱) فرضِ عین (۲) فرضِ کفایہ (۳) واجبِ عین (۴) واجبِ کفایہ (۵) سنتِ مؤکدہ (۶) مستحب

اس نفیس مبارک رسالہ نے بعونہ تعالٰی ثابت کر دکھلایا کہ ان اقوال میں اصلاً تدافع و تمانع نہیں سب حق و صحیح اور اپنے اپنے معنی پر رجیح و نجیح ہیں، یہ جلیل تحقیق جمیل توفیق وللہ الحمد والمنۃ عجب نادر و عنقائے مغرب ہے جس کا نام سن کر ناظر متحیرانہ کہے ہذا لایکون و کیف یکون (یہ نہیں ہو سکتا اور کیسے ہو سکتا ہے۔ ت) اور جب اس کی زاہر تحریر باہر تقریر پر اطلاع پائے متعجبانہ اعتراف کرے کہ لمثل هذا فليعمل العاملون (کام کرنے والوں کو ایسا ہی کام کرنا چاہئے۔ ت) اس رسالہ میں ہم نے احادیث عبداللہ بن عباس و ابوہریرہ و کعب بن عجرہ و انس

بن مالک و عثمان غنی و عمر و بن ام مکتوم و ابوامامہ و جابر بن عبداللہ وغیرہم رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے ثابت کیا کہ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اذان سن کر حاضری واجب فرمائی، ادا شناسِ سخن انہی احادیث سے جان سکتا ہے کہ اذان کس جماعت کے لئے بلاتی اور شرع اس کی اجابت کیوں واجب فرماتی ہے مگر میں یہاں اصرح و اوضح ذکر کروں حدیث حسن معاذ بن انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ اوپر گزری جس میں ندا

Fatawa Rizwia Volume Seven

Hearing [the call to prayer] and not attending was declared as an act of cruelty, disbelief, and hypocrisy. It has come through Tabarani in another way that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

"It is sufficient misery and failure for a believer that he hears the Mu'adhin calling for prayer (the Iqamah) and does not respond to him." [1]

- It is a great misfortune and disappointment for a believer to hear the Mu'adhin saying the Takbeer (Iqamah) and not accept his call. (Transl.)

This narration has interpreted the previous narration that 'Takbeer' (Iqamah) was intended there as well, for indeed, hadiths explain one another, and the best interpretation of a hadith is what becomes clear by gathering all its chains of transmission. (Some hadiths are explanations of others, and the best interpretation of a hadith is that which is based on collecting all the paths of that hadith. Transl.) In fact, upon investigation, the reference of hadiths regarding the obligation of practical response at the time of Adhan is also towards this. As we have proven in the aforementioned treatise through hadiths and reports from Abu Qatadah, Jabir bin Abdullah, the Mother of Believers, Abu Hurairah, Jabir bin Samrah, the Commander of the Faithful Farooq Azam, Abdullah bin Umar, and Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with them) that this obligation is extended until the time of Iqamah. Although in 'Qunya' and 'Mujtaba' it is explicitly restricted that one who sits waiting for the Iqamah after hearing the Adhan is an evildoer and his testimony is rejected. It is in 'Bahr al-Ra'iq':

"In 'Al-Qunya', if you wait for the Iqamah to enter the mosque, then he is a wrongdoer." [2]

- In 'Qunya' it is stated that if someone hears the Adhan and waits for the Iqamah to enter the mosque, he will be a sinner. (Transl.)

It is also in it:

"In 'Al-Mujtaba' from the 'Book of Testimony', whoever hears the Adhan and waits for the Iqamah in his house, his testimony is not accepted." [3]

- From the 'Book of Testimony' of 'Mujtaba', whoever hears the Adhan and waits for the Iqamah at home, his testimony is not accepted. (Transl.)

In short, it is proven from hadith that one who does not attend the congregation after hearing the Takbeer (Iqamah) has been called wretched, failed, oppressor, most unjust, disbeliever, and hypocrite. O Allah, justice! Does the Takbeer call towards just any absolute congregation? Does the response to the call of Takbeer get fulfilled in that cursed and rejected congregation? Does 'Hayya 'alas-Salah, Hayya 'alal-Falah' (Come to prayer, come to success) in it mean that even if...

---

[1] Al-Mu'jam al-Kabir, narrated from Mu'adh bin Anas (may Allah be pleased with him), Hadith 396, printed by Maktaba Faisalia, Beirut, 20/183 [2] Al-Bahr al-Ra'iq citing Al-Qunya, Chapter of Imamate, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/325 [3] Al-Bahr al-Ra'iq citing Al-Qunya, Chapter of Adhan, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/260

फ़तावा रिज़विया, जिल्द सातवीं

सुनकर हाज़िरी न होने पर ज़ुल्म, कुफ़्र और निफ़ाक़ का हुक्म फ़रमाया गया, तबरानी के यहाँ दूसरे तरीके से इस प्रकार आया कि हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया:

"एक मोमिन के लिए यह बदबख़्ती और नाकामी काफ़ी है कि वह मोअज़्ज़िन को नमाज़ के लिए (तक्बीर/इक़ामत) पुकारते सुने और उसे जवाब न दे।" [1]

- मोमिन के लिए यह बदबख़्ती और नामुरादी बहुत है कि मोअज़्ज़िन को तक्बीर कहते सुने और उसका बुलाना क़ुबूल न करे। (त.)

इस रिवायत ने पिछली रिवायत की तफ़्सीर कर दी कि वहाँ भी तक्बीर ही मुराद थी, क्योंकि 'अहादीस एक दूसरे की व्याख्या करती हैं और हदीस की सबसे अच्छी व्याख्या वह है जो उसके तमाम रास्तों (सनदों) को इकट्ठा करने पर स्पष्ट हो'। (हदीसें एक दूसरे की तफ़्सीर हैं और हदीस की सबसे बेहतर तफ़्सीर वह है जो उस हदीस के तमाम रास्तों को जमा करने पर हो। त.) बल्कि तहक़ीक़ के नज़दीक अज़ान के समय व्यावहारिक जवाब वाजिब होने वाली अहादीस का स्रोत भी इसी तरफ़ है, जैसा कि हमने ज़िक्र शुदा रिसाले में अहादीस व आसार अबू क़तादा, जाबिर बिन अब्दुल्लाह, उम्मुल मोमिनीन, अबू हुरैरा, जाबिर बिन समरा, अमीरुल मोमिनीन फ़ारूक़े आज़म, अब्दुल्लाह बिन उमर और अबू सईद ख़ुदरी रज़ियल्लाहु अन्हुम से साबित किया कि यह वुजूब इक़ामत के समय तक व्यापक है। हालाँकि 'क़ुनिया' और 'मुजतबा' में स्पष्ट रूप से सख्ती की गई है कि जो अज़ान सुनकर तक्बीर के इंतज़ार में बैठा रहे वह बदकार है और उसकी गवाही रद्द है। 'बहरुर राइक़' में है:

"क़ुनिया में है, अगर तुम मस्जिद में दाख़िल होने के लिए इक़ामत का इंतज़ार करो तो वह बुरा करने वाला है।" [2]

- 'क़ुनिया' में है अगर अज़ान सुनकर मस्जिद में दाख़िले के लिए इक़ामत का इंतज़ार करता है तो गुनहगार होगा। (त.)

इसी में है:

"मुजतबा की किताबुश शहादत में है, जिसने अज़ान सुनी और अपने घर में इक़ामत का इंतज़ार किया, उसकी गवाही क़ुबूल नहीं की जाएगी।" [3]

- 'मुजतबा' की किताबुश शहादत से है, जो शख़्स अज़ान सुनकर घर में इक़ामत का इंतज़ार करता है उसकी गवाही क़ुबूल नहीं। (त.)

अल-ग़रज़ हदीस से साबित हुआ कि जो तक्बीर सुनकर जमाअत में हाज़िर न हो उसे बदबख़्त, नाकाम, ज़ालिम, अज़लम (बड़ा ज़ालिम), काफ़िर और मुनाफ़िक़ फ़रमाया गया। ऐ अल्लाह, इंसाफ़! क्या तक्बीर किसी भी मुतलक़ जमाअत की तरफ़ बुलाती है? क्या उस मलऊन और ठुकराई हुई जमाअत में दावते तक्बीर का जवाब पूरा हो जाता है? क्या इसमें 'हय्या अलस सलाह, हय्या अलल फ़लाह' का यह अर्थ है कि चाहे...

---

[1] अल-मुअजम अल-कबीर, रिवायत मुआज़ बिन अनस रज़ियल्लाहु अन्हु, हदीस 396, मुद्रित मकतबा फ़ैसलिया, बैरुत, 20/183 [2] बहरुर राइक़ ब-हवाला अल-क़ुनिया, बाबू-ल-इमामत, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/325 [3] बहरुर राइक़ ब-हवाला अल-क़ुनिया, बाबू-ल-अज़ान, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/260

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

سن کر حاضری نہ ہونے پر حکم جفا و کفر و نفاق فرمایا گیا، طبرانی کے یہاں بطریق آخرا یوں آئی کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا:

1- حسب المؤمن من الشقاء والخیبة ان یسمع المؤذن یثوب بالصلاة فلا یجیبه

مؤمن کو یہ بد بختی و نامرادی بہت ہے کہ مؤذن کو تکبیر کہتے سنے اور اس کا بلانا قبول نہ کرے۔ (ت)

اس روایت نے روایت سابقہ کی تفسیر کر دی کہ وہاں بھی تکبیر مراد تھی فان الاحادیث یفسر بعضھا بعضا وخیر تفسیر للحدیث مایستبین بجمع طرقه (احادیث ایک دوسرے کی تفسیر ہیں اور حدیث کی سب سے بہتر تفسیر وہ ہے جو اس حدیث کے تمام طرق کو جمع کرنے پر ہو۔ ت) بلکہ عند التحقیق احادیث ایجاب اجابت فعلیہ عند الاذان کا مرجع بھی اسی طرف کہ ہم نے رسالہ مذکورہ میں احادیث و آثار ابوقتادہ و جابر بن عبداللہ وام المؤمنین و ابو ہریرہ و جابر بن سمرہ وامیر المؤمنین فاروق اعظم و عبد اللہ بن عمر وابو سعید خدری رضی اللہ تعالٰی عنہم سے ثابت کیا کہ یہ وجوب تا وقت اقامت موسع ہے اگر چہ قنیہ و مجتبی میں صراحة تضییق کی کہ جو اذان سن کر تکبیر کے انتظار میں بیٹھا رہے بد کار و مردود الشہادة ہے۔ بحر الرائق میں ہے:

2- في القنیة لو انتظرتم الاقامة لدخول المسجد فھو مسیئ

قنیہ میں ہے اگر اذان سن کر دخولِ مسجد کے لئے اقامت کا انتظار کرتا ہے تو گنہگار ہوگا۔ (ت)

اسی میں ہے:

في المجتبی من کتاب الشهادة من سمع الاذان وانتظر الاقامة في بیته لا تقبل شهادته -3

مجتبی کی کتاب الشہادۃ سے ہے جو شخص اذان سن کر گھر میں اقامت کا انتظار کرتا ہے اس کی شہادت قبول نہیں۔ (ت)

غرض حدیث سے ثابت کہ جو تکبیر سن کر حاضر جماعت نہ ہو اسے بد بخت، نامراد، ظالم، اظلم، کافر، منافق فرمایا گیا۔ اللہ انصاف! کیا تکبیر کسی مطلق جماعت کی طرف بلاتی ہے، کیا اس جماعت میں ملعونہ مطروده دعوتِ تکبیر کی اجابت ہو جاتی ہے، کیا اس میں حی علی الصلوۃ حی علی الفلاح کے یہ معنی ہیں کہ چاہے اس

---

1 المعجم الکبیر مروی از معاذ بن انس رضی اللہ عنہ حدیث ۳۹۶ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۸۳/۲۰ 2 بحر الرائق بحوالہ القنیہ باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۳۲۵ 3 بحر الرائق بحوالہ القنیہ باب الاذان مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۶۰

Volume 7 Fatawa Ridawiyya

Whether you attend the prayer and success or not, do it on your own. Perhaps 'Qad Qamat al-Salah' (the prayer has started) means that the prayer is already established, so what will you do by joining now? And to consider it a trivial matter, God forbid! Rather, the Takbeer calls towards this very congregation, and for non-attendance, there is a ruling of injustice, disbelief, hypocrisy, wretchedness, and failure. Thus, this very narrated and known congregation is absolutely the manifestation of the ruling of necessity and emphasis.

Secondly: This expansion was according to your view. If you look at the explicit statements in 'Quniya', 'Mujtaba', and 'Taqrir Bahr', then it becomes even clearer. Where is that strictness that even waiting for Takbeer after Adhan is not permissible, and where is this hideous expansion that it's not even necessary to attend the first congregation at all?

Thirdly: Take a clearer and definitive text. From the sacred chamber of the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him) to Masjid Nabawi nearby [Note 1], the Imam used to grace the mosque. One day he came for the Isha prayer [Note 2] and saw a small number of people in the congregation [Note 3]. He did not find some people present, very [Note 4]...

[Footnotes/Side Column] Note 1 (Arabic): This is established in multiple authentic Hadiths other than this one, which we have mentioned in 'Husn al-Bara'ah'. [Urdu side]: This point is established from several authentic Hadiths besides this one, which we have mentioned in 'Husn al-Bara'ah fi Tanfidh Hukm al-Jama'ah'.

Note 2 (Arabic): This is explicitly mentioned in this Hadith according to others. [Urdu side]: Imam Muslim in his Sahih and other traditionists have explicitly mentioned this in this Hadith.

Note 3 (Arabic): This is with Ahmad and others from the Hadith of Ka'b bin 'Ujrah (may Allah be pleased with him) and with Siraj in his Musnad regarding this Hadith. [Urdu side]: This Hadith is narrated by Imam Ahmad and other traditionists from Hazrat Ka'b bin 'Ujrah (may Allah be pleased with him), and it is also mentioned in Musnad Siraj under the same Hadith.

Note 4 (Arabic): This is in the narration of Siraj. He said: Then he went out to the mosque, and there were people in separate groups, and they were few. He became very angry. I have never seen him angrier than that. Then he said: I intended to

command a man to lead the people in prayer, then follow those houses whose people lagged behind this prayer and set them on fire. [Urdu side]: This narration is in Siraj. He said: Then you (the Prophet) went towards the mosque, and those present were few. You became severely angry. I have never seen you so angry until today. Then he said: I intend to command a person to lead the congregation, then go to those houses whose inhabitants have not attended this prayer and burn them with fire.

Reference: 'Umdat al-Qari referencing Musnad Siraj, Chapter on the Obligation of Congregational Prayer, published by Idarat al-Tiba'at al-Munirah, Beirut, 120/5.

खंड 7 फ़तावा रज़विया

नमाज़ और सफलता में उपस्थित हों चाहे न आएं अपनी अलग कर लेना, शायद 'क़द क़ामत अस-सलाह' का यही अर्थ होगा कि यह नमाज़ तो खड़ी हो ही गई, अब इसमें आकर क्या करोगे? और किसी बैठी हुई (मामूली बात) को उठाना, हश्शा-व-कल्ला (ईश्वर न करे)! बल्कि तकबीर इसी जमात की ओर बुलाती है और इसकी अनुपस्थिति पर वह हुक्म, ज़ुल्म, कुफ़्र, निफ़ाक़, बदबख़्ती और विफलता है, तो निश्चित रूप से हुक्म के अनिवार्य और ताकीदी होने का प्रमाण यही प्रसिद्ध और ज्ञात जमात है।

दूसरा: यह विस्तार आपके अनुसार था। यदि आप 'कुनिया', 'मुज्तबा' और 'तक़रीर बह्र' के स्पष्ट उल्लेखों को देखें, तो मामला और भी स्पष्ट हो जाता है। कहाँ वह सख्ती कि अज़ान के बाद तकबीर का इंतज़ार भी जायज़ नहीं, और कहाँ यह घिनौना विस्तार कि पहली जमात में शामिल होना बिल्कुल ज़रूरी ही नहीं।

तीसरा: एक स्पष्ट और निर्णायक प्रमाण लें। रसूलो के सरदार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने पवित्र कक्ष से नज़दीक ही मस्जिद-ए-नबवी में सुशोभित होते [नोट 1]। एक दिन ईशा की नमाज़ [नोट 2] के लिए तशरीफ़ लाए, जमात [नोट 3] में कमी देखी, कुछ लोगों को उपस्थित नहीं पाया, अत्यंत [नोट 4]...

[फुटनोट्स/साइड कॉलम] नोट 1 (अरबी): यह इस हदीस के अलावा कई सहीह हदीसों से साबित है, जिनका उल्लेख हमने 'हुस्न अल-बराअह' में किया है। (हिन्दी): यह बात इस हदीस के अलावा कई प्रामाणिक हदीसों से भी सिद्ध है, जिन्हें हमने 'हुस्न अल-बराअह फ़ी तन्फ़ीद हुक्म अल-जमाअह' में वर्णित किया है।

नोट 2 (अरबी): यह बात दूसरों के यहाँ इस हदीस में स्पष्ट रूप से वर्णित है। (हिन्दी): इमाम मुस्लिम ने अपनी सहीह और अन्य मुहादिसीन ने इसी हदीस में इस बात को स्पष्ट रूप से बताया है।

नोट 3 (अरबी): यह इमाम अहमद और अन्य के पास हज़रत काब बिन उजराह (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है और सिराज के पास उनकी मुसनद में इस हदीस के बारे में है। (हिन्दी): यह हदीस इमाम अहमद आदि मुहादिसीन के यहाँ हज़रत काब बिन उजराह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है और सिराज के यहाँ मुसनद सिराज में भी इसी हदीस के अंतर्गत उल्लिखित है।

नोट 4 (अरबी): यह सिराज के वर्णन में है। उन्होंने कहा: फिर वह मस्जिद की ओर निकले, तो लोग अलग-अलग समूहों में थे और वे थोड़े थे। वह बहुत क्रोधित हुए। मैंने उन्हें इससे अधिक क्रोधित कभी नहीं देखा था। फिर उन्होंने कहा: मेरा विचार हुआ कि मैं किसी व्यक्ति को लोगों को नमाज़ पढ़ाने का आदेश दूँ, फिर उन घरों का पीछा करूँ जिनके लोग इस नमाज़ से पीछे रह गए और उनमें आग लगा दूँ। (हिन्दी): यह रिवायत सिराज में है। उन्होंने कहा: फिर आप मस्जिद की ओर तशरीफ़ ले गए, तो जो लोग उपस्थित थे वे कम थे। आप बहुत अधिक क्रोधित हुए। मैंने आज तक आपको इतना क्रोधित कभी नहीं देखा था। फिर फ़रमाया: मेरा इरादा है कि मैं किसी व्यक्ति को हुक्म दूँ जो जमात कराए, फिर मैं उन घरों की ओर जाऊँ जिनके निवासी इस नमाज़ में हाज़िर नहीं हुए और उन्हें आग से जला दूँ।

संदर्भ: उम्दतुल क़ारी ब-हवाला मुसनद सिराज, जमात की नमाज़ की अनिवार्यता का अध्याय, मुद्रित इदारतुल तिबाअतुल मुनीरा, बेरूत, 120/5।

पृष्ठ 104 का 721

نماز و فلاح میں حاضر ہو چاہے نہ آؤ اپنی الگ کر لینا، شاید قد قامت الصلوٰۃ کا یہی مطلب ہوگا کہ یہ نماز تو کھڑی ہو ہی گئی اب اس میں آکر کیا کروگے تم اور کوئی بیٹھی ہوئی اٹھانا حاشا وکلا بلکہ تکبیر اسی جماعت کی طرف بلاتی اور اس کی عدم حاضری پر وہ حکم و ظلم و کفر و نفاق و شقاوت و خیبت ہے تو قطعاً حکم وجوب و تاکید کی مصداق یہی ماثور و معہود جماعت ہے۔

ثانیا: یہ توسیع تمہارے طور پر تھی اگر تصریح قنیہ و مجتبیٰ و تقریر بحر پر نظر کیجئے تو امر اظہر کہاں وہ تضییق کہ اذان کے بعد تکبیر کا انتظار بھی جائز نہیں، کہاں یہ توسیع شنیع کہ سرے سے جماعت اولٰی میں حاضر ہونا ہی کچھ ضرور نہیں۔

ثالثاً روشن تر نص قاطع لیجئے سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا شانہ اطہر سے مسجد انور میں قریب ۱ عہ امام جلوہ فرما ہوتے، ایک دن نماز ۲ عہ عشاء کو تشریف لائے جماعت ۳ عہ میں قلت دیکھی کچھ لوگ حاضر نہ پائے نہایت عہ ۴

[حواشی] عہ ۱ ھذا ثابت فی غیر ھذا الحدیث من عدۃ احادیث صحاح اوردناھا فی حسن البراعۃ ۱۲ منہ رحمہ اللہ (م)۔ یہ بات اس حدیث کے علاوہ متعدد احادیث صحیحہ سے بھی ثابت ہے جنہیں ہم نے حسن البراعۃ فی تنفید حکم الجماعۃ میں ذکر کیا ہے ۱۲ منہ رحمہ اللہ (ت)

عہ ۲ ھذا منصوص علیہ فی ھذا الحدیث عند غیرہ ۱۲ منہ رحمہ اللہ۔ امام مسلم نے اپنی صحیح اور دیگر محدثین نے اسی حدیث میں اس بات پر تصریح کی ہے ۱۲ منہ رحمہ اللہ (ت)

عہ ۳ هذا عند احمد وغیرہ من حدیث کعب بن عجرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ وعند سراج فی مسندہ فی هذا الحدیث .(م)۔ یہ حدیث امام احمد وغیرہ محدثین کے ہاں حضرت کعب بن عجرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے اور سراج کے ہاں مسند سراج میں بھی اسی حدیث کے تحت مذکور ہے۔ (ت)

عہ ۴ هذا فی روایۃ السراج قال ثم خرج الی المسجد فاذا الناس عزون واذاهم قلیلون فغضب غضباً شدیداً الا اعلم انه رأیته غضب غضباً اشد منه ثم قال لقد هممت ان امرر جلا یصلی بالناس ثم اتتبع هذه الدور التی تخلف اهلوا عن هذه الصلاۃ فأضرمها علیهم بالنیران ۱ (م)۔ یہ روایت سراج میں ہے، کہا: پھر آپ مسجد کی طرف تشریف لے گئے تو جولوگ حاضر تھے وہ تھوڑے تھے آپ سخت غضب میں ہو گئے، میں نے آج تک آپ کو اتنا غضبناک کبھی نہیں دیکھا تھا، پھر فرمایا: میں ارادہ کرتا ہوں میں کسی آدمی کو حکم دوں جو جماعت کروائے پھر میں ان گھروں کی طرف جاؤں جن کے اہل اس نماز میں حاضر نہیں ہوئے اور ان کو آگ سے جلا دوں۔ (ت)

۱ عمدۃ القاری بحوالہ مسند سراج باب وجوب صلوۃ الجماعۃ مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیرۃ بیروت ۱۲۰/۵

Fatawa Rizvia Volume Seven

Severe anger and majesty appeared on the blessed face of the beloved of the Lord of Majesty (peace and blessings of Allah be upon him). He said: "By God, it comes to my heart that I should order the Muezzin to give the Takbir, then order someone to lead the prayer for the people, then take burning torches and go to those people who, having heard the Adhan and the time having arrived, have still not left their homes for prayer, and burn their houses down upon them."

(Note: If you say, is there not something in the hadith itself that indicates that the first [congregation] is not an individual obligation [wajib-e-ayni]? Otherwise, he [peace and blessings of Allah be upon him] would not have intended to establish the prayer and then turn to them to burn their houses.)

I say: This question has been raised before regarding the use of this hadith to prove the obligation of congregational prayer, and scholars have addressed its answer. Al-Allamah al-Badr Mahmud al-Ayni said in 'Umdat al-Qari Sharh Sahih al-Bukhari' (thirdly, i.e., among the aspects of answering the hadith of the chapter) what Ibn Bazizah quoted from some of them: He inferred from the hadith itself the lack of obligation because his (peace and blessings of Allah be upon him) intention to go to those who stayed behind—if congregational prayer was an individual obligation, he would not have intended to leave it. Al-Ayni said: Then Ibn Bazizah looked into it, saying that an obligatory act may be abandoned for what is more obligatory than it. [Ends the words of Umdat al-Qari].

(Right Column Urdu Translation/Explanation:) If you say: Is there nothing in the hadith itself that indicates that the first (congregation) is not an individual obligation? Otherwise, you (peace and blessings of Allah be upon him) would not have intended to order someone to establish the congregation and then go to burn the houses of those who were not present for the congregation.

I say (I say): This same question was previously raised against inferring the obligation of congregation from this hadith, and scholars have sought to answer it. Accordingly, Allamah Badruddin Ayni wrote in Umdat al-Qari Sharh Sahih al-Bukhari that the third answer (i.e., among the answers to objections against the hadith of the chapter) is what Ibn Bazizah mentioned on the authority of some scholars of hadith: That from the hadith itself, non-obligation is proven because you (peace and blessings of Allah be upon him) intended to go towards those who were not present. If congregation were an individual obligation (farz-e-ayn), you would not have intended to leave it

and go there. Imam Ayni says then Ibn Bazizah declared this point as needing consideration, stating that sometimes an important obligation can be left for a higher degree of obligation. [The passage from Umdat al-Qari ends] (Continued on the next page).

---

1 Umdat al-Qari, Chapter on the Obligation of Congregational Prayer, published by Idara-tul-Taba'at-ul-Muniriyyah Beirut, 5/164.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अल्लाह के महबूब (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के मुबारक चेहरे पर गहरा क्रोध और जलाल दिखाई दिया, उन्होंने फ़रमाया: "ख़ुदा की क़सम, मेरे जी में आता है कि मुअज़्ज़िन को तकबीर का हुक्म दूँ, फिर किसी को इमामत के लिए कहूँ, फिर दहकती हुई मशालें लेकर उन लोगों के पास जाऊँ जो अज़ान सुनने और वक़्त हो जाने के बाद भी नमाज़ के लिए घरों से नहीं निकले, और उनके घर उन्हीं पर जला दूँ।"

(नोट: यदि आप कहें कि क्या हदीस में ही ऐसा कुछ नहीं है जो इस बात का संकेत दे कि पहली [जमात] व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य [वाजिब-ए-ऐनी] नहीं है? अन्यथा वह [उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो] जमात स्थापित करने का इरादा करके फिर उनके घरों को जलाने के लिए उनकी ओर मुड़ने का इरादा न करते।)

मैं कहता हूँ: यह सवाल पहले भी इस हदीस से जमात की अनिवार्यता पर दलील देने के विरुद्ध उठाया गया है, और विद्वानों ने इसका उत्तर देने का प्रयास किया है। अल्लामा बद्र महमूद अल-ऐनी ने 'उमदतुल क़ारी शरह सहीह अल-बुखारी' में (तीसरा उत्तर, यानी इस अध्याय की हदीस पर आपत्तियों के जवाबों में से) वह कहा जो इब्न बज़ीज़ा ने उनमें से कुछ के हवाले से उद्धृत किया है: उन्होंने हदीस से ही अनिवार्यता के अभाव का अनुमान लगाया है क्योंकि उनका (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) पीछे रह जाने वालों की ओर जाने का इरादा—यदि जमात व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य होती, तो वे इसे छोड़ने का इरादा न करते। अल-ऐनी ने कहा: फिर इब्न बज़ीज़ा ने इस पर विचार किया और कहा कि एक अनिवार्य कार्य को उससे अधिक अनिवार्य कार्य के लिए छोड़ा जा सकता है। [उमदतुल क़ारी के शब्द समाप्त हुए]।

(दायां कॉलम उर्दू अनुवाद/स्पष्टीकरण का हिंदी अनुवाद:) यदि आप कहें: क्या हदीस में ही ऐसी कोई चीज़ नहीं है जो इस बात का संकेत दे रही हो कि पहली (जमात) व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य नहीं है? अन्यथा आप (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) किसी को जमात स्थापित करने का हुक्म देकर जमात में उपस्थित न होने वालों के घरों को जलाने का इरादा न करते।

मैं कहता हूँ: पहले यही सवाल इस हदीस से जमात की अनिवार्यता पर दलील देने पर उठा था और विद्वान इसके उत्तर देने में जुटे रहे। तदनुसार, अल्लामा बद्रुद्दीन ऐनी ने उमदतुल क़ारी शरह सहीह अल-बुखारी में लिखा है कि तीसरा (यानी अध्याय की हदीस पर आपत्ति के जवाबों में से) जवाब वह है

जो इब्न बज़ीज़ा ने कुछ मुहद्दिसीन के हवाले से ज़िक्र किया: कि हदीस से ही अनिवार्यता न होना साबित होता है क्योंकि आपने (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) उपस्थित न होने वालों की ओर जाने का इरादा किया। अगर जमात फर्ज़-ए-ऐन होती तो आप इसे छोड़कर वहाँ जाने का इरादा न करते। इमाम ऐनी कहते हैं फिर इब्न बज़ीज़ा ने इसे विचारणीय बताते हुए कहा कि कभी-कभी एक महत्वपूर्ण अनिवार्य (वाजिब) को उससे भी बड़े दर्जे के अनिवार्य की खातिर छोड़ा जा सकता है। [उमदतुल क़ारी का उद्धरण समाप्त] (शेष अगले पृष्ठ पर)।

---

१ उमदतुल क़ारी, जमात की नमाज़ की अनिवार्यता का अध्याय, इदारा-तुल-तबात-उल-मुनीरिया बेरूत द्वारा प्रकाशित, ५/१६४

पृष्ठ १०५/७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

شدید غضب و جلال محبوب ذی الجلال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے چہرہ اقدس سے ظاہر ہوا، ارشاد فرمایا: خدا کی قسم میرے جی میں آتا ہے کہ مؤذن کو تکبیر کا حکم دوں پھر کسی کو امامت کے لئے فرماؤں پھر بھڑکتی ہوئی مشعلیں لے جاؤں اور ان لوگوں پر ان لوگوں کے گھر پھونک دوں جنہیں یہ اذان سن کر یہ وقت ہوگیا اب تک گھروں سے نماز کو

(عہ) فان قلت الیس في نفس الحدیث ما یدل ان الاولی لاتجیب عینا والا لما ھم ھو صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ان یقیم الصلاۃ ثم ینصرف الیھم لاحراق بیوتھم۔ قلت ھذا السؤال قد اورد قبل علی الاحتجاج بالحدیث لوجوب الجماعۃ وقد تصدی العلماء لجوابہ قال العلامۃ البدر محمود العینی فی عمدۃ القاری شرح صحیح البخاری الثالث (ای من وجوہ الجواب عن حدیث الباب) ما قالہ ابن بزیزۃ عن بعضھم انہ استنبط من نفس الحدیث عدم الوجوب لکونہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ھم بالتوجہ الی المتخلفین فلو کانت الجماعۃ فرض عین ماھم بترکھا اذا توجھہ قال العینی ثم نظر فیہ ابن بزیزۃ بان الواجب یجوز ترکہ لما ھو اوجب منہ ۱ ہ کلام العمدۃ۔

اگر آپ کہیں کہ کیا نفس حدیث میں ایسی کوئی چیز نہیں جو اس بات پر دلالت کر رہی ہو کہ پہلی (جماعت) واجب عینی نہیں ہے ورنہ آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کسی کو جماعت قائم کرنے کا حکم دے کر اس (جماعت میں نہ حاضر ہونے والوں) کے گھروں کو جلانے کا ارادہ نہ کرتے۔ قلت (میں کہتا ہوں) پہلے یہی سوال اس حدیث سے وجوب جماعت پر استدلال کرنے پر وارد ہوا اور علماء اس کے جواب کے درپے ہوئے ہیں چنانچہ علامہ بدرالدین عینی نے عمدۃ القاری شرح صحیح البخاری میں لکھا تیسرا (یعنی حدیث باب پر اعتراض کے جوابات میں سے) جواب وہ ہے جو ابن بزیزہ نے بعض محدثین کے حوالے سے ذکر کیا وہ یہ ہے کہ نفس حدیث سے عدم وجوب

ثابت ہوتا ہے کیونکہ آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حاضر نہ ہونے والوں کی طرف جانے کا ارادہ کیا ہے اگر جماعت فرض عین ہوتی تو آپ اسے چھوڑ کر وہاں جانے کا ارادہ نہ کرتے۔ امام عینی کہتے ہیں پھر ابن بزیزہ نے اس کو یہ کہتے ہوئے محل نظر قرار دیا کہ بعض اوقات اہم واجب کی وجہ سے دوسرے کم درجہ واجب کو ترک کیا جاسکتا ہے اھ (عمدۃ القاری کی عبارت ختم ہوئی) (باقی بر صفحہ آئندہ)

---

۱ عمدۃ القاری باب وجوب صلوۃ الجماعۃ مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۵ / ۱۶۴

Fatawa Rizvia, Volume 7

...do not come out. (Remaining footnote from the previous page) I say: (I say) the same fact is proven with authenticity from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) regarding the Friday (Jumu'ah) prayer. Imam Muslim narrated in his Sahih from Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said regarding those who remain absent from Jumu'ah: "I feel like commanding a man to lead the congregation in prayer, then I would burn down the houses of those men who stay away from Jumu'ah."

I say: (I say) in addition to this, Abdullah bin Wahb mentioned in his Musnad that Ibn Abi Dhib narrated to us from 'Ajlan from Sayyiduna Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) who narrated a Hadith, then he mentioned the Hadith whose words are as follows: "The neighbors of the mosque must certainly refrain from being absent from the Isha prayer, otherwise I will burn down their houses." And in this Hadith, which we have written with reference to Jami' Sahih, it is also said: Then he said, "I take a torch of fire." And we do not believe that the time between going with a lit torch after the Iqamah to burn the houses of people around the mosque and returning to the mosque is something that requires... (Continued on the next page)

Arabic Text Transcription: I say: Indeed, the like of that has been authentically reported from him (peace and blessings of Allah be upon him) regarding the Friday prayer. Muslim narrated in his Sahih from Abdullah, meaning Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to a group who stayed behind from the Friday prayer: "I have considered ordering a man to lead the people in prayer, then burning down the houses of those men who stay away from the Friday prayer."

I say: Furthermore, Abdullah bin Wahb narrated the Hadith in his Musnad, saying: "Ibn Abi Dhib narrated to us, Ajlan narrated to us from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him)," then he mentioned the Hadith, which includes: "Men from around the mosque should certainly stop absenting themselves from the Isha prayer, or I will surely burn down their houses." And he said in a Hadith that we cited from the Jami' al-Sahih: "Then he took torches of fire." And we do not concede that the interval between going after the Iqamah with a torch that has been lit to houses

around the mosque to set them on fire over them and returning to the mosque is something that necessitates...

Footnotes: 1. Sahih Muslim, Chapter on the Virtue of Congregational Prayer, Explanation of Severity in Staying Away from it, printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi', Karachi, 1/232. 2. 'Umdat al-Qari with reference to Musnad Abdullah bin Wahb, printed by Idarah at-Tiba'ah al-Muniriyyah, Egypt, 5/160.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 7

...नहीं निकलते। (पिछले पृष्ठ से शेष पाद-टिप्पणी) मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) यही बात प्रमाणिकता के साथ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से जुमे की नमाज़ के बारे में भी साबित है। इमाम मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' में हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जुमे से अनुपस्थित रहने वाले लोगों के बारे में फ़रमाया: "मेरा जी चाहता है कि मैं किसी व्यक्ति को जमाअत (नमाज़ पढ़ाने) का हुक्म दूँ, फिर मैं उन लोगों के घर जला दूँ जो जुमे से अनुपस्थित रहते हैं।"

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) इसके अतिरिक्त अब्दुल्ला बिन वहब ने अपनी मसनद में उल्लेख किया है कि इब्न अबी ज़ीब ने हमें अज्लान से, उन्होंने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस बयान की, फिर हदीस का उल्लेख किया जिसके शब्द इस प्रकार हैं: "मस्जिद के पड़ोसियों को ईशा की नमाज़ में अनुपस्थित रहने से ज़रूर बाज़ आना चाहिए, अन्यथा मैं उनके घर जला दूँगा।" और इस हदीस में जिसे हमने 'जामिअ सहीह' के हवाले से लिखा है, यह भी है: फ़रमाया "फिर मैं आग की एक मशाल लूँ।" और हम यह नहीं मानते कि इकामत के बाद मस्जिद के चारों ओर के घरों को जलाने के लिए जली हुई मशाल लेकर जाने और वापस मस्जिद आने के बीच का समय ऐसा है जो... (आगामी पृष्ठ पर जारी)

अरबी पाठ अनुवाद: मैं कहता हूँ: वास्तव में, जुमे की नमाज़ के बारे में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसी तरह का प्रमाण मिलता है। मुस्लिम ने अपनी सहीह में अब्दुल्ला, यानी इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन लोगों से कहा जो जुमे की नमाज़ से पीछे रह गए थे: "मैंने विचार किया कि मैं किसी आदमी को नमाज़ पढ़ाने का हुक्म दूँ, फिर उन लोगों के घरों को जला दूँ जो जुमे की नमाज़ से पीछे रह जाते हैं।"

मैं कहता हूँ: इसके अलावा, अब्दुल्ला बिन वहब ने अपनी मसनद में हदीस रिवायत की, कहा: "इब्न अबी ज़ीब ने हमसे बयान किया, अज्लान ने हमसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से बयान किया," फिर उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया, जिसमें शामिल है: "मस्जिद के आसपास के लोगों को ईशा की नमाज़ से अनुपस्थित रहना बंद कर देना चाहिए, अन्यथा मैं उनके घरों को ज़रूर जला दूँगा।" और उन्होंने उस हदीस में कहा जिसे हमने जामिअ अल-सहीह से उद्धृत किया है: "फिर उन्होंने आग की मशालें लीं।" और हम यह स्वीकार नहीं करते कि इकामत के बाद मस्जिद के

आसपास के घरों को जलाने के लिए जली हुई मशाल लेकर जाने और मस्जिद वापस आने के बीच का समय कुछ ऐसा है जो...

पाद-टिप्पणी: 1. सहीह मुस्लिम, बाब फ़ज़्ल सलात अल-जमाअत, बयान अत-तशदीद फ़ि-तख़ल्लुफ़ अन्हा, नुर मुहम्मद असहु अल-मताबे, कराची, 1/232 द्वारा मुद्रित। 2. उम्दतुल क़ारी, मसनद अब्दुल्ला बिन वहब के हवाले से, इदारा अत-तिबाअत अल-मुनीरिया, मिस्र, 5/160 द्वारा मुद्रित।

पृष्ठ 106/721

نہیں نکلتے۔ (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) اقول: (میں کہتا ہوں) یہی بات صحت کے ساتھ رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے نماز جمعہ کے بارے میں بھی ثابت ہے، امام مسلم نے اپنی صحیح میں حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے جمعہ سے غیر حاضر لوگوں کے بارے میں فرمایا: میرا جی چاہتا ہے کہ میں کسی آدمی کو جماعت کا حکم دوں کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائے پھر میں ان لوگوں کے گھر جلا دوں جو جمعہ سے غیر حاضر رہتے ہیں۔

اقول: (میں کہتا ہوں) اس کے علاوہ عبداللہ بن وہب نے اپنی مسند میں ذکر کیا کہ ہمیں ابن ابی ذئب نے انہیں عجلان نے انہیں سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حدیث بیان کی پھر حدیث ذکر کی اس کے الفاظ یوں ہیں: مسجد کے پڑوسی ضرور باز آجائیں جو نماز عشا میں حاضر نہیں ہوتے، ورنہ میں ان کے گھر جلا دوں گا۔ اور اس حدیث میں جسے ہم نے جامع صحیح کے حوالے سے لکھا یہ بھی ہے، فرمایا پھر میں آگ کی مشعل لوں اور ہم نہیں مانتے کہ درمیان اس کے کہ اقامت کے بعد آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا مسجد کے ارد گرد لوگوں کے گھروں کو جلانے کے لئے مشعل لے کر جانا اور درمیان اس کے کہ مسجد کی طرف لوٹ آنا کوئی (باقی بر صفحہ آئندہ)

عربی متن: اقول: فلقد صح مثل ذلك عنه صلى الله تعالىٰ عليه وسلم في الجمعة اخرج مسلم في صحيحه عن عبدالله يعنى ابن مسعود رضى الله تعالى عنه ان النبي صلى الله تعالى عليه وسلم قال لقوم يتخلفون عن الجمعة لقد هممت ان أمر رجلا يصلى بالناس ثم احرق على رجال يتخلفون عن الجمعة بيوتهم[1]۔

اقول: علا ان عبدالله بن وهب روى الحديث فى مسنده فقال حدثنا ابن ابى ذئب حدثنا عجلان عن ابى هريرة رضى الله تعالىٰ عنه فذكر الحديث وفيه لينتهين رجال من حول المسجد لا يشهدون العشاء اولاحرقن بيوتهم[2] وقد قال فى حديث سقناه عن الجامع الصحيح ثم اخذ شعلا من نار ولانسلم ان بين ان يذهب بعد الاقامة بشعل قد اوقدت الى بيوت حول المسجد فيضرمها عليهم وبين الرجوع الى المسجد ما يوجب

حواشى: 1 صحيح مسلم باب فضل صلوٰة الجماعة بيان التشديد فى التخلف عنها مطبوعہ نور محمد اصح المطابع كراچى ۲۳۲/۱ 2 عمدة القارى بحوالہ مسند عبدالله بن وہب مطبوعہ ادارة الطباعة المنيرية مصر ۱۶۰/۵

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

[Top Section] (Arabic Text): Al-Bukhari narrates from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "No prayer is heavier for the hypocrites than the Fajr (dawn) and Isha (night) prayers. If they knew what (merit) is in them, they would come to them even on their knees. I felt like ordering the Mu'adhin (caller to prayer) to call the Iqama (second call), then ordering a man to lead the people in prayer, then taking torches of fire and burning those who do not come out for the prayer in their homes."

(Urdu Translation): Al-Bukhari: It is narrated from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "No prayer is more burdensome for the hypocrites than the Fajr and Isha prayers. If they knew their level and virtue, they would come to perform them even on their knees. My heart desires to order the Mu'adhin to give the call (Takbir) and command someone else to lead the congregation, then I would take a torch of fire and throw it on those who are still in their homes for the prayer."

[Bottom Section] (Remaining footnote from previous page) (Arabic Text): ...missing the congregation until abandoning it becomes necessary. Yes, catching the start of the prayer is missed, which is nothing but a virtue. Sometimes a higher thing is left for something lesser than this, (like) calmness in walking, due to the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "When you hear the Iqama, walk to the prayer and maintain calmness and dignity; whatever part you catch, pray it, and whatever you miss, complete it."1 Narrated by the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) and others from Abu Huraira (may Allah be pleased with him). Thus, the confusion is completely removed. Praise be to Allah, and Allah Almighty knows best, and His knowledge, may His majesty be glorified, is most complete and most wise. 12 [Source Mark] from him, may Allah be pleased with him. (M)

(Urdu Translation): ...longer time which causes missing the congregation, such that missing the congregation becomes inevitable. Yes, missing the first part of the prayer is inevitable, and that is nothing besides virtue. Sometimes based on something of a lower rank, the higher one can be left; for example, instead of running for the congregation, one should walk with calmness because the command of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is: "When you hear the Iqama, walk towards the prayer while calmness and dignity are mandatory upon you. Whatever part of the prayer you catch, perform it, and whatever is missed, complete

it." This has been narrated by Bukhari and Muslim etc. from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him), so now the confusion is removed entirely. Praise be to Allah, and Allah Almighty knows best, and His knowledge, may His majesty be glorified, is most complete and most wise. From him, may Allah be pleased with him. (T)

1. Sahih Bukhari, chapter "Whatever you catch, pray etc.", published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/88

फ़तावा रज़विया, खंड सातवाँ

[ऊपरी भाग] (अरबी पाठ): बुखारी में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मुनाफ़िक़ों पर फ़ज्र और इशा की नमाज़ से ज़्यादा भारी कोई नमाज़ नहीं है। अगर उन्हें पता चले कि इन दोनों में क्या (अज्र) है, तो वे घुटनों के बल चलकर आएँ। मेरा जी चाहता है कि मैं मोअज़िन को हुक्म दूँ कि वह इक़ामत कहे, फिर किसी आदमी को हुक्म दूँ कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाए, फिर मैं आग की लपटें लेकर निकलूँ और उन लोगों को उनके घरों में जला दूँ जो नमाज़ के लिए नहीं निकले।"

(उर्दू अनुवाद): अल-बुखारी, हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रिसालत माआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया कि मुनाफ़िक़ों पर फ़ज्र और इशा की नमाज़ से बढ़कर कोई नमाज़ भारी नहीं। अगर उन्हें उनके दर्जे और फ़ज़ीलत का इल्म हो जाए, तो वे घुटनों के बल उनकी अदायगी के लिए आएँ। मेरा जी चाहता है कि मैं मोअज़िन को तकबीर का कहूँ और किसी दूसरे को जमाअत का हुक्म दूँ कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाए, फिर मैं आग की मशाल लेकर उन पर फेंकूँ जो नमाज़ के लिए अभी तक घरों में हैं।

[निचला भाग] (पिछले पृष्ठ का शेष फुटनोट) (अरबी पाठ): ...जमाअत का फ़ौत (मिस) होना यहाँ तक कि तर्क करना लाज़िम आ जाए। हाँ, नमाज़ की शुरुआत का फ़ौत होना लाज़िम आता है और वह सिर्फ़ फ़ज़ीलत है। कभी-कभी इससे कम दर्जे की चीज़ के लिए आला को छोड़ा जा सकता है, (जैसे) चलने में सुकून, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फ़रमान की वजह से: "जब तुम इक़ामत सुनो तो नमाज़ की ओर चलो और तुम पर सुकून और वक़ार लाज़िम है; जो हिस्सा तुम पा लो उसे पढ़ो, और जो छूट जाए उसे पूरा करो।"1 इसे शैखैन (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य लोगों ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। इस तरह एतराज़ पूरी तरह समाप्त हो गया। तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है, और उसका इल्म, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सबसे ठोस है। १२ [स्रोत चिह्न] उनकी ओर से, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। (म)

(उर्दू अनुवाद): ...ज़्यादा समय है जो जमाअत को फ़ौत कर देता है, यहाँ तक कि तर्कए-जमाअत लाज़िम आए। हाँ, अव्वल नमाज़ का फ़ौत होना लाज़िम आता है और वह फ़ज़ीलत के सिवा कुछ भी नहीं। कभी-कभी इससे भी कम दर्जे की चीज़ की बिना पर आला को तर्क किया जा सकता है,

मसलन जमाअत के लिए दौड़ने के बजाय सुकून से चलना चाहिए क्योंकि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का फ़रमान है: "जब तुम इक़ामत सुनो तो नमाज़ की तरफ़ चलो, उस हाल में कि तुम पर सुकून और वक़ार लाज़िम हो। जो हिस्सा नमाज़ का पा लो उसे अदा करो और जो रह जाए उसे पूरा कर लो।" इसे बुखारी और मुस्लिम वग़ैरह ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, तो अब इष्काल (शंका) सिरे से ख़त्म हो गया। अल्लाह के लिए प्रशंसा है और अल्लाह तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सबसे ठोस है। उनकी ओर से, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। (त)

1. सहीह बुखारी, बाब 'जो तुम पा लो उसे पढ़ो' वग़ैरह, पुराना कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित, १/८८

البخاری عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ قال قال النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لیس صلاۃ اثقل علی المنافقین من الفجر والعشاء ولو یعلمون ما فیھما لاتوہما ولو حبوًا لقد ہممت ان امر المؤذن فیقیم ثم امر رجلا یؤم الناس ثم اخذ شعلا من نار فأحرق علی من لایخرج الی الصلاۃ

البخاری، حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا کہ منافقین پر فجر و عشا کی نماز سے بڑھ کر کوئی نماز بھاری نہیں۔ اگر انہیں ان کے درجہ و فضیلت کا علم ہو جائے تو وہ گھٹنوں کے بل ان کی ادائیگی کے لئے آئیں، میرا جی چاہتا ہے کہ میں مؤذن کو تکبیر کا کہوں اور کسی دوسرے کو جماعت کا حکم دوں کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائے پھر میں آگ کی مشعل لے کر ان پر پھینکوں جو نماز کے لئے ابھی تک گھروں

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) تفویت الجماعۃ حتی یلزم الترک نعم یفوت الادراك من اول الصلاۃ وھو لیس الافضیلۃ، ربما یترك لاقل من ھذا اعلیٰ، السکینۃ فی المشی لقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اذا سمعتم الاقامۃ فامشوا الی الصلاۃ وعلیکم بالسکینۃ والوقار فما ادرکتم فصلوا وما فاتکم فاتموا۱، رواہ الشیخان وغیرھما عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ فسقط الاشکال راسا واللہ الحمد واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم ۱۲ منہ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ (م)

زیادہ وقت ہے جو جماعت کو فوت کر دیتا ہے، حتی کہ ترک جماعت لازم آئے ، ہاں اول نماز کا فوت ہونا لازم آتا ہے اور وہ فضیلت کے سوا کچھ بھی نہیں، بعض اوقات اس سے بھی کم درجہ شئی کی بنا پر اعلی کو ترک کیا جاسکتا ہے، مثلاً جماعت کے لئے دوڑنے کی بجائے سکون سے چلنا چاہئے کیونکہ نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا فرمان ہے جب تم اقامت سنو تو نماز کی

طرف چلو دراں حال تم پر سکون و وقار لازم ہے جو حصہ نماز پالو اسے ادا کرو اور جو رہ جائے اسے پورا کر لو۔ اسے بخاری و مسلم وغیرہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے، تو اب اشکال سرے سے ختم ہو گیا۔ واللہ الحمد واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم و احکم منہ رضی اللہ تعالٰی عنہ (ت)

1 صحیح بخاری باب ما ادرکتم فصلوا الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۸۸ Page 107 of 721

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

...after[1] [Ah] | did not emerge. (T)

This Hadith is a clear textual proof that not being present in the mosque until the time of congregational prayer (Iqamah) is such a heinous crime that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him and his noble family) intended to burn those people. Scholars state that the instruction to have the Takbir called and start the prayer, then go [to them], was based on the fact that their absence would be proven and the charge of non-compliance established. Its purpose is the same research we mentioned: that the obligation to respond is extended until the time of Iqamah. The great Imam Abu Zakariya Nawawi (may Allah Almighty have mercy on him) states in the commentary of Sahih Muslim:

[Arabic]: "Indeed, his coming to them after the establishment of the prayer is because through that, their opposition and non-compliance are established."

[Urdu Translation]: The intention of the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him and his family) to go towards them after the Iqamah of the prayer is because it is then that their opposition and non-compliance are proven.

[Ah] His saying "Ba'd" (after) is the opposite of "Qabl" (before); it is based on the dammah vowel. This is because when the possessive (muḍāf ilayh) is omitted, it is based on dammah. It is called 'ghayah' (limit/end) because the speech ends there. The meaning of the words of the Hadith "after hearing the call to prayer" [2 Umdat al-Qari] is that they do not come for prayer despite hearing the call. I say [Qultu]: when negation meets time, it encompasses all its parts; thus, it extends from the beginning of the time of the muḍāf ilayh until the time of speaking. Therefore, the gist of such situations returns to your saying "until now." For instance, you say, "He did not come to me after," meaning he has not come from the time he left until this moment. This is the meaning of calling it 'ghayah' because the speech ends there. [12 منه, May Allah be pleased with him (T)]

(M)

[1] Sahih al-Bukhari, Chapter on the Virtue of Isha Prayer in Congregation, published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/90. [2] Umdat al-Qari, Chapter on the Virtue of Isha Prayer in Congregation, published by Idara al-Tiba'ah al-Muniriyyah Beirut, 5/174.

फतावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम (सातवीं)

...बाद[1] [अ] | से नहीं निकले। (त)

यह हदीस एक स्पष्ट प्रमाण है कि इक़ामत के समय तक मस्जिद में उपस्थित न होना वह जघन्य अपराध है जिसके लिए हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन लोगों को जला देने का इरादा फरमाया। विद्वान कहते हैं कि यह निर्देश कि तकबीर कहलवा कर नमाज़ शुरू कराऊँ और उसके बाद उनके पास जाऊँ इसी आधार पर था ताकि उनकी अनुपस्थिति सिद्ध हो जाए और हुक्म अदूली का आरोप स्थापित हो सके। इसका उद्देश्य वही शोध है जिसका हमने उल्लेख किया है कि जवाब देने का कर्तव्य इक़ामत के समय तक विस्तारित है। महान इमाम अबू ज़कारिया नववी (रहमतुल्लाह अलैह) सहीह मुस्लिम की व्याख्या में फरमाते हैं:

[अरबी]: "निश्चित रूप से इक़ामत के बाद उनके पास जाने का इरादा इसलिए था क्योंकि इसी से उनका विरोध और अनुपस्थिति सिद्ध होती है।"

[उर्दू अनुवाद]: नमाज़ की इक़ामत के बाद आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का उनकी ओर जाने का इरादा इसलिए है क्योंकि यह वही समय है जब उनका विरोध और पीछे रहना सिद्ध होता है।

[अ] उनका कहना "बाद" (Ba'd), "क़ब्ल" (Qabl) का विलोम है और यह ज़म्मा (u स्वर) पर आधारित है। क्योंकि जब मुज़ाफ़ इलैह (possessive) हटा दिया जाता है, तो यह ज़म्मा पर आधारित होता है। इसे 'ग़ायत' (सीमा/अंत) भी कहा जाता है क्योंकि बातचीत यहाँ समाप्त हो जाती है। हदीस के शब्दों "नमाज़ की अज़ान सुनने के बाद" [2 उम्दतुल क़ारी] का अर्थ यह है कि वे अज़ान सुनने के बावजूद नमाज़ के लिए नहीं आते। मैं कहता हूँ [कुलतु]: जब नफ़्ती (negation) का सामना समय से होता है, तो वह उसके सभी हिस्सों को घेर लेता है; अतः यह मुज़ाफ़ इलैह के समय की शुरुआत से लेकर बोलने के समय तक विस्तृत होता है। इसीलिए ऐसी स्थितियों का सार "अब तक" जैसा होता है। उदाहरण के लिए, कोई कहे "वह जाने के बाद मेरे पास नहीं आया", यानी वह जाने के समय से लेकर इस समय तक नहीं आया। और जो उन्होंने कहा कि बातचीत के अंत की वजह से इसे 'ग़ायत' कहा जाता है, उसका अर्थ और अवधारणा भी यही है। [12 म: अल्लाह उनसे प्रसन्न हो (त)]

(म)

[1] सहीह अल-बुखारी, जमाअत में ईशा की नमाज़ की फज़ीलत का अध्याय, प्राचीन पुस्तक भंडार कराची, 1/90. [2] उम्दतुल क़ारी, जमाअत में ईशा की नमाज़ की फज़ीलत का अध्याय, मुनिरिया प्रिंटिंग हाउस बेरूत, 5/174.

بعد 1 عہ | سے نہیں نکلے۔ (ت)

یہ حدیث صحیح نص صریح ہے کہ وقت اقامت تک مسجد میں حاضر نہ ہونا وہ جرم قبیح ہے جس پر حضور اقدس صلوات اللہ تعالٰی و تسلیماتہ علیہ وعلٰی آلہ الکرام نے ان لوگوں کے جلا دینے کا قصد فرمایا، علماء فرماتے ہیں یہ ارشاد کہ تکبیر کہلوا کر نماز شروع کراؤں اس کے بعد تشریف لے جاؤں اسی بنا پر تھا کہ ان کی عدم حاضری ثابت اور الزام تخلف قائم ہولے اس کا منشاء ہی تحقیق ہے جو ہم نے ذکر کی کہ ایجاب اجابت تا وقت اقامت موسع ہے۔ امام اجل ابوز کریا نووی رحمۃ اللہ تعالٰی شرح صحیح مسلم میں فرماتے ہیں:

انماهم بأتيانهم بعد اقامة الصلاة لان بذالك يتحقق مخالفتهم وتخلفهم

اقامت نماز کے بعد آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وآلہ وسلم کا ان کی طرف جانے کا ارادہ اس لئے ہے کہ یہ وہی وقت ہے جب ان کی مخالفت اور پیچھے رہنا ثابت ہوتا ہے۔

عہ قولہ بعد نقیض قبل مبنی علی الضم فلما حذف منہ المضاف الیہ بنی علی الضم وسمی غایة لانتهآء الکلام الیها و المعنی بعد ان یسمع النداء الی الصلاة 2 عمدة القاری قلت والنفی اذا لاقی زمانا استغرق جمیع اجزائہ فیمتد من بدء وقت المضاف الیہ الی ان التکلم، ولذا یرجع حاصله في امثال المقام الی قولك الی الآن، تقول ما جاءني بعد ای بعد ان ذهب الی هذا الحین وهذا معنی قولہ سمی غایة لانتهاء الکلام الیها ۱۲ منه رضی اللہ تعالٰی عنہ (م)

قولہ "بعد" یہ قبل کی نقیض ہے یہ مبنی علی الضم ہے۔ کیونکہ جب اس کا مضاف الیہ محذوف ہو تو یہ مبنی علی الضم ہوتا ہے۔ کلام اس پر ختم ہونے کی وجہ سے اسے غایت بھی کہا جاتا ہے۔

الفاظ حدیث کا معنی یہ ہے کہ جو نماز کی اذان سن کر نماز کے لئے نہیں آتے اھ عمدۃ القاری قلت (میں کہتا ہوں) جب نفی کسی زمان پر ملاقی ہو تو تمام اجزاء کو محیط ہوگی تو اس کا احاطہ وقت مضاف الیہ کی ابتدا ء سے لے کر وقت تکلم تک ہوتا ہے، اسی لئے ایسی عبارت کا معنی ایسے مقامات پر مثلاً "اب تک" ہوتا ہے مثلاً کوئی کہے ماجاء نی بعد یعنی وہ جانے کے بعد اس وقت تک نہیں آیا، اور جو انہوں نے کہا کہ اس پر انتہاء کلام کی وجہ سے اسے غایت کہا جاتا ہے اس کا معنی و مفہوم بھی یہی ہے ۱۲ منہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ (ت)

1 صحیح البخاری باب فضل صلاۃ العشاء فی الجماعۃ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۹۰ 2 عمدۃ القاری باب فضل صلاۃ العشاء فی الجماعۃ مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۵/۱۷۴

Fatawa Razawiyya - Volume 7

| (Arabic) Let the blame be directed towards them etc. | (Urdu) It is the time when the absence of those who do not come and the charge of lagging behind has been proven, due to which they have been declared deserving of blame etc. (T) |

I say: From here it became clear that the speech in the apparent meaning of the Hadith which supported Quniyah and Mujtaba is prohibited and fallen. Moreover, there is no doubt that presence in the mosque itself is not the intended worship, rather the purpose is to attend the congregation. And before the Iqamah, missing the congregation is irrational, so there is no choice but to accept the broad obligation until the Iqamah. But the point is that delay until the Iqamah is either available to the appointed Imam, without whose arrival the congregation will not be established at all, or to the one whose house is so adjacent to the mosque that the sound of Takbir will not be hidden from him. For other worshippers besides them, waiting for the Iqamah has no meaning at all, because when neither the Takbir depends on them nor will they hear its sound, then what are they waiting for? For such people, delay is only until that time when there is no fear of losing strength. The Hadith is applied to such people and it is possible that the speech of Quniyah and Mujtaba is also applied to this meaning.

So the reconciliation is achieved, and success is with Allah.

Fourthly: If, on a false assumption, these rulings were for the absolute congregation, such that both the first and second were obligatory for the individual, then after the first was missed, the second would be specifically obligatory and emphasized so that the exoneration of responsibility is now confined to this individual. However, among our esteemed Imams (May Allah Almighty be pleased with them), leave aside obligation, there is a great dispute regarding the very permissibility of the second congregation after the first is missed. The Zahir al-Riwayah (manifest report) from them is prohibition and dislike, although the adopted and chosen view is permissibility provided that the prayer is performed by changing the form and without repeating the Adhan, as we have explained in our Fatawas with evidence that the fair-minded will accept and the stubborn will resist (as we have detailed in our Fatawas, which the fair-minded will accept and the stubborn will oppose T). The great Imam Zahir-ud-Din Marghinani (May Allah Almighty have mercy on him) says in his Fatawas:

| (Arabic) If a group enters the mosque after its people have prayed in it, they pray individually, and that is the manifest report. | (Urdu) If some people entered such a mosque where the people of the mosque had already performed the prayer in congregation, then they should now pray individually and this is the manifest report. (T) |

Note 1: Here the discussion is according to what is famous among many people. Upon the humble one (may Allah Almighty forgive him), its research was bestowed with beautiful success and grand application. It is worth seeing in the writings of the humble one on special causes. 12 Minhu, Mercy of Allah upon him (M)

1. Sharh Muslim by Nawawi with Sahih Muslim, Chapter on the Virtue of Congregational Prayer, under the mentioned Hadith, printed by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/232.
2. Radd al-Muhtar citing Fatawa Zahiriyya, section on repeating the congregation in the mosque, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/209.

फतावा रज़विया - भाग 7

| (अरबी) फलयतवज्जहुल्लौमु अलैहिम अलख | (उर्दू) समय वह है जब न आने वालों की अनुपस्थिति और उल्लंघन का आरोप सिद्ध हो चुका है, जिसके कारण वे तिरस्कार के पात्र घोषित किए गए हैं अलख (त) |

मैं कहता हूँ: यहाँ से स्पष्ट हो गया कि हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ में जो बात 'कुनियाह' और 'मुजतबा' के समर्थन में निकलती थी, वह वर्जित और निरस्त है। इसके अतिरिक्त इसमें कोई संदेह नहीं कि मस्जिद में स्वयं उपस्थित होना उद्देश्यपूर्ण इबादत नहीं है, बल्कि उद्देश्य जमात (मंडली) में शामिल होना है। और इकामत से पहले जमात का छूट जाना अतार्किक है, इसलिए इकामत तक व्यापक दायित्व (वुजूब-ए-मौसा) मानने के अलावा कोई चारा नहीं है। लेकिन बात यह है कि इकामत तक की देरी या तो नियुक्त इमाम के लिए संभव है, जिसके आए बिना जमात स्थापित ही नहीं होगी, या फिर उस व्यक्ति के लिए जिसका घर मस्जिद से इतना सटा हुआ है कि तकबीर की आवाज़ उससे छिपी नहीं रहेगी। उनके अलावा अन्य नमाजियों के लिए इकामत का इंतज़ार करने का कोई अर्थ ही नहीं है, क्योंकि जब न तो तकबीर उन पर निर्भर है और न ही उन्हें उसकी आवाज़ सुनाई देगी, तो वे किस चीज़ का इंतज़ार कर रहे हैं? ऐसे लोगों के लिए देरी केवल उसी समय तक है जब तक ताकत खोने का डर न हो। हदीस ऐसे ही लोगों पर लागू होती है और संभव है कि 'कुनियाह' और 'मुजतबा' का कथन भी इसी अर्थ पर लागू हो।

फिर सामंजस्य प्राप्त हो गया और सफलता अल्लाह की ओर से है।

चौथा: यदि एक गलत धारणा के आधार पर ये आदेश निरपेक्ष जमात के लिए होते कि पहली और दूसरी दोनों ही व्यक्ति के लिए अनिवार्य थीं, तो पहली छूटने के बाद दूसरी विशेष रूप से अनिवार्य और बलपूर्वक होती ताकि जिम्मेदारी से मुक्ति अब इसी व्यक्ति तक सीमित हो जाती। जबकि हमारे सम्मानित इमामों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के बीच, पहली छूटने के बाद अनिवार्यता तो दूर, दूसरी जमात की अनुमति (जवाज़) में ही बड़ा विवाद है। ज़ाहिर अल-रिवैया (स्पष्ट रिपोर्ट) उनसे निषेध और नापसंदगी है, हालाँकि अपनाया गया और चुना हुआ विचार अनुमति है बशर्ते कि अज़ान दोहराए बिना और पहली पद्धति को बदलकर नमाज़ पढ़ी जाए, जैसा कि हमने अपने फतवों में स्पष्ट किया है जिसे निष्पक्ष व्यक्ति स्वीकार करेगा और जिद्दी विरोध करेगा (जैसा कि हमने अपने फतवों में विस्तार

से बताया है जिसे निष्पक्ष स्वीकार करेगा और हठधर्मी विरोध करेगा त)। महान इमाम जहीर-उद-दीन मर्गीनानी (अल्लाह उन पर दया करे) अपने फतवों में कहते हैं:

| (अरबी) लव दखला जमाअतुल मस्जिदा बादा मा युसल्ली फ़ीही अहलुहू युसल्लूना वहदाना वहुवा ज़ाहिरुर रिवायाह | (उर्दू) यदि कुछ लोग ऐसी मस्जिद में प्रवेश करें जहाँ के लोग जमात के साथ नमाज़ अदा कर चुके हों, तो अब ये अकेले-अकेले पढ़ें और यही ज़ाहिर-ए-रिवायत है। (त) |

नोट १: यहाँ चर्चा उस पर है जो बहुत से लोगों में प्रसिद्ध है। इस फकीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) पर इसकी शोध सुंदर सफलता और महान अनुप्रयोग के साथ अवतरित हुई। इसे विशेष कारणों में फकीर के लेखन में देखा जाना चाहिए। १२ मिन्हु, अल्लाह की उन पर दया हो (म)

1. शरह मुस्लिम लिन-नववी मअ सहीह मुस्लिम, बाब फज़्ल सलात अल-जमाअत, उल्लेखित हदीस के तहत, नूर मुहम्मद असह अल-मताबि, कराची १/२३२ द्वारा प्रकाशित।
2. रद अल-मुह्तार बहवाला फतावा जहीरिया, मतलत फी तकरार अल-जमाअत फिल मस्जिद, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र १/२०९ द्वारा प्रकाशित।

| فلیتوجہ اللوم علیھم الخ | وقت ہے جب نہ آنے والوں کی عدم حاضری اور الزام تخلف ثابت ہو چکا جس کی وجہ سے وہ ملامت کے مستحق قرار پائے ہیں الخ (ت) |

اقول : یہاں سے واضح ہو گیا کہ ظاہرِ حدیث میں جو کلام قنیہ و مجتبٰی کی تائید نکلتی تھی ممنوع و ساقط ہے معہذا شک نہیں کہ حضور مسجد بنفسہم عبادت مقصودہ نہیں بلکہ غرض شہود جماعت ہے اور قبل از اقامت فوتِ جماعت غیر معقول تو اقامت تک وجوبِ موسع ماننے سے چارہ نہیں مگر بات یہ ہے کہ اقامت تک تاخیر یا تو امامِ معین کو میسر جس کے بن آئے جماعت قائم ہی نہ ہو گی یا اسے جس کا مکان مسجد سے ایسا ملاصق کہ تکبیر کی آواز اس پر مخفی نہ رہے گی ان کے سوا اور نمازیوں کو انتظار اقامت کرنے کے کوئی معنی ہی نہیں کہ جب نہ تکبیر ان پر موقوف نہ انہیں اس کی آواز آئے گی تو کس چیز کا انتظار کر رہے ہیں ایسوں کو اُسی وقت تک تاخیر واجب تک تقویت کا خوف نہ ہو حدیث ایسے ہی لوگوں پر محمول اور ممکن کہ کلام قنیہ و مجتبٰی بھی اسی معنی پر حمل کریں

فیحصل التوفیق وباللہ التوفیق۔

رابعاً : اگر بفرض باطل یہ احکام مطلقِ جماعت کے ہوتے کہ اولٰی و ثانیہ دونوں جس کے فرد کو واجب تھا کہ بعد فوت اولٰی ثانیہ بالتعیین واجب و مؤکد ہوتی کہ اب برات ذمہ اسی فرد میں منحصر ہو گئی حالانکہ ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم کو بعد فوتِ اولٰی وجوب در کنار نفسِ جوازِ ثانیہ میں نزاعِ عظیم ہے ظاہر الروایہ عنہا منع و کراہت ہے اگرچہ ماخوذ و مختار جواز ہے جبکہ بے اعادہ اذان ہیاۃ اولٰی بدل کر ہو کما بیناہ فی فتاونا بما یقبل المنصف وان کابر المتعسف (جیسا کہ

ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس کی تفصیل بیان کردی ہے جسے منصف قبول اور متعسف مخالفت کرے گا ت) امام اجل ظہیر الدین مرغینانی رحمہ اللہ تعالٰی اپنے فتاوٰی میں فرماتے ہیں :

| لو دخل جماعۃ المسجد بعد مایصلی فیہ اہلہ یصلون وحدانا وہو ظاہر الروایۃ | اگر کچھ آدمی کسی ایسی مسجد میں داخل ہوئے کہ وہاں کے لوگ باجماعت نماز ادا کر چکے تھے تو اب یہ تنہا تنہا پڑھیں اور یہی ظاہرِ روایت ہے۔ (ت) |

عہ۱ یہاں کلام علی ماھو المشہور بین کثیر من الناس ہے فقیر غفر اللہ تعالٰی لہ پر کہ اس کی تحقیق بجمیل توفیق و جلیل تطبیق فائض ہوئی خاص اسباب میں تحریر فقیر سے دیدنی ۱۲منہ رحمہ اللہ تعالٰی (م)

1 شرح مسلم للنووی مع صحیح مسلم باب فضل صلوٰۃ الجماعۃ زیرِ حدیث مذکور مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/۲۳۲ 2 رد المحتار بحوالہ فتاوٰی ظہیریہ مطلب فی تکرار الجماعۃ فی المسجد مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۱/۲۰۹

Fatawa Razawiya, Volume 7

In other words, the congregation that scholars call obligatory or a confirmed Sunnah, its emphasis is agreed upon. And for a second congregation after the first is missed, the very permissibility is disagreed upon. Therefore, the second congregation is never equal to the congregation for which the command is obligation and emphasis. But the second congregation is always a member of the absolute congregation. So, of course, these rulings are not for the absolute principles but specifically for the first congregation, and that is what is desired. (And this was the objective, T). It is mentioned in Radd al-Muhtar:

[Arabic Boxed Text: You have known that the repetition of a congregation is disliked in Zahir al-Riwayah (manifest reports), except in one report from the Imam (Abu Hanifa) and one report from Abu Yusuf (may Allah be pleased with him), as we have mentioned recently. And it will soon be mentioned that the preferred view among the people of the school is that the congregation is obligatory, and the one who misses the congregation is a sinner by consensus. (T) - 1]

Well, what is it whose missing is a sin by consensus? They are calling the second congregation disliked according to the famous report in this very text. Necessarily, it is the first one. So, to miss it relying on the second congregation is a sin by consensus, and giving permission for sin is even worse than that.

In a third expression, the same scholars who call the second congregation disliked, clarify the obligation and emphasis of the congregation, as is not hidden from anyone who tracks the words of the people (of jurisprudence), and you have known the disagreement and agreement (as is clear to every person who is aware of the expressions of the jurists and you know the disagreement and agreement in it. T). The combination of obligation/emphasis with dislike in the sense of 'prohibition from the act' or 'recommendation to leave after obtaining certainty' is definitely impossible, although in the sense of 'desired to be avoided before obtaining' and 'desired action after obtaining' is possible. And there is no doubt that if there is a combination here, it will be in the first sense. So recognize and understand if you understand with certainty (recognize it and understand it well if you are one who achieves success. T). That unanimous ruling is for such a congregation that does not include the second one, otherwise, the famous view would not only be abandoned but a statement of the impossible, and God forbid.

[Footnote side text: I say, there is also a report from Imam Muhammad as well, as is in Al-Bahr, Al-Mujtaba, Al-Hilyah, and other books. 12 (M).]

1. Radd al-Muhtar, Chapter on the Disliking of Repeating Congregations in the Mosque, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/291.

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

दूसरे शब्दों में, जिस जमात (समूह प्रार्थना) को उलेमा वाजिब या सुन्नत-ए-मुअक्कदा कहते हैं, उसकी ताकीद (महत्व) पर आम सहमति है। और पहली के छूट जाने के बाद दूसरी जमात के बारे में तो स्वयं उसकी वैधता पर ही मतभेद है। तो दूसरी जमात कभी भी उस जमात की तरह नहीं हो सकती जिसका हुक्म वजूब और ताकीद वाला है, लेकिन चूंकि दूसरी जमात हमेशा 'मुतलक जमात' (पूर्ण समूह) का हिस्सा है, इसलिए ये अहकाम (नियम) मुतलक उसूली तौर पर नहीं बल्कि विशेष रूप से पहली जमात के लिए हैं और यही वांछित है। (और यही मक़सद था - त)। रद्दुल् मुहतार में है:

[अरबी/उर्दू बॉक्स: आपने जाना कि ज़ाहिर-ए-रिवायत में जमात को दोहराना मकरूह (नापसंद) है, सिवाय इमाम (अबू हनीफा) से एक रिवायत और इमाम अबू यूसुफ से एक रिवायत के अनुसार इसमें कराहत नहीं है जैसा कि हमने अभी पहले बयान किया है। और जल्द ही बताया जाएगा कि मज़हब के लोगों के यहाँ पसंदीदा (राजह) विचार यह है कि जमात वाजिब है और जमात छोड़ने वाला सर्वसम्मति से गुनहगार है। (त) - १]

भला वह क्या चीज़ है जिसका छोड़ना सर्वसम्मति से गुनाह है? दूसरी जमात को तो वे इसी इबारत में मशहूर रिवायत के अनुसार मकरूह बता रहे हैं। लाज़मी तौर पर वह पहली ही जमात है। तो दूसरी जमात के भरोसे इसे छोड़ना सर्वसम्मति से गुनाह है और गुनाह की इजाज़त देना उससे भी बदतर है।

तीसरे शब्दों में, वही उलेमा जो दूसरी जमात को मकरूह बताते हैं, वे जमात के वाजिब और मुअक्कदा होने को स्पष्ट रूप से बयान करते हैं, जैसा कि उस शख्स पर छुपा नहीं है जो विद्वानों के शब्दों का अध्ययन करता है। और आपने इसके मतभेद और सहमति को जान लिया है (जैसा कि हर उस व्यक्ति पर स्पष्ट है जो फ़ुक़्हा के कथनों से परिचित है और आप इसमें मतभेद और सहमति को जानते हैं। त)। वाजिब और ताकीद का कराहत (नापसंदगी) के साथ एक साथ होना इस अर्थ में कि 'काम से मनाही' या 'पुख्ता तौर पर हासिल होने के बाद छोड़ने की सिफारिश', निश्चित रूप से असंभव है, हालाँकि 'हासिल होने से पहले दूर करने की चाहत' और 'हासिल होने के बाद अमल की चाहत' के अर्थ में संभव है। और इसमें कोई संदेह नहीं है कि यहाँ अगर मेल होगा तो वह पहले अर्थ में ही होगा। अतः इसे पहचानें और अच्छी तरह समझ लें यदि आप निश्चित रूप से समझने वाले हैं (इसे पहचानें और अच्छी तरह समझें यदि आप सफलता पाने वाले हैं। त)। वह इज्माई (सर्वसम्मत)

हुक्म ऐसी ही जमात के लिए है जिसमें दूसरी जमात शामिल नहीं है, अन्यथा मशहूर कथन न केवल त्याज्य होगा बल्कि असंभव की बात होगी और अल्लाह की पनाह।

[फुटनोट पार्श्व पाठ: मैं कहता हूँ कि इमाम मुहम्मद से भी एक रिवायत यही है जैसा कि बहर, मुजतबी, हिलिया और अन्य पुस्तकों में है। १२ (म)।]

1. रद्दुल् मुहतार, मस्जिद में जमात को दोहराने की कराहत का बयान, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र १/२९१।

وبعبارۃ اخری جس جماعت کو علماء واجب یا سنت مؤکدہ کہتے ہیں اس کا تاکد متفق علیہ ہے اور ثانیہ کا بعد فوت اولٰی بھی نفس جواز مختلف فیہ تو ثانیہ کسی وقت اس جماعت سے نہیں جس کا حکم وجوب و تاکد ہے لیکن ثانیہ دائماً مطلق جماعت کی فرد ہے تو لاجرم یہ احکام مطلق اصولی کے نہیں بلکہ خاص اولٰی کے ہیں وھو المطلوب (اور مطلوب یہی تھا ت) ردالمحتار میں ہے :

[عربی/اردو عبارت: قد علمت ان تکرارھا مکروہ فی ظاہر الروایۃ الا فی روایۃ عن الامام ور وایۃ عن ابی یوسف عہ کما قدمناہ قریبا وسیأتی ان الراجح عند اھل المذھب وجوب الجماعت وانہ یأثم بتفویتھا اتفاقاً۔ ۱ | آپ نے جانا کہ جماعت کا تکرار ظاہر روایت میں مکروہ ہے مگر امام صاحب سے ایک روایت اور امام ابو یوسف سے ایک روایت میں مکروہ نہیں جیسا کہ ہم نے ابھی پہلے بیان کیا اور عنقریب آرہا ہے کہ اہل مذہب کے ہاں راجح وجوبِ جماعت ہے اور جماعت کو فوت کرنے والا بالاتفاق گنہگار ہے (ت)]

بھلا وہ کیا چیز ہے جس کی تفویت بالاتفاق گناہ ہے ثانیہ کو تو اسی عبارت میں روایت مشہورہ پر مکروہ بتارہے ہیں لاجرم وہ اولٰی ہی ہے تو ثانیہ کے اعتماد پر اسے فوت کرنا بالاتفاق گناہ ہے اور گناہ کی اجازت دینی اس سے بھی بدتر۔

وبعبارۃ ثالثۃ وہی علماء کہ جماعت ثانیہ کو مکروہ بتاتے ہیں وجوب تاکید جماعت کی تصریح فرماتے ہیں کما لا یخفٰی علی من تتبع کلمات القوم وقد علمت الخلف والوفاق (جیسا کہ ہر اس شخص پر واضح ہے جو فقہاء کی عبارات سے آگاہ ہے اور تو اس میں اختلاف واتفاق کو جانتا ہے۔ ت) اور وجوب و تاکید کا کراہت سے اجتماع بمعنی نہی عن الفعل یاندب ترک بعد حصول المتاکد یقیناً

محال اگر چہ بمعنی المطلوب المطلوب الدفع قبل حصول و مطلوب الفعل بعد الحصول ممکن اور شک نہیں کہ یہاں اجتماع ہوگا تو بمعنی اول فاعرف وافهم ان کنت تفهم بالیقین (اسے پہچان کر اچھی طرح سمجھ لے اگر توفیق کو پانے والا ہے۔ ت) وہ حکم اجماعی ایسی ہی جماعت کا ہے جو ثانیہ کو شامل نہیں ورنہ قول مشہور نہ صرف مہجور بلکہ قول بالمحال اور معاذ اللہ۔

[حاشیہ: عہ قلت وروایة عن محمد کما في البحر والمجتبی والحلیۃ وغیرہا ۱۲ منہ (م) | میں کہتا ہوں امام محمد سے بھی ایک روایت یہی ہے جیسا کہ بحر، مجتبیٰ، حلیہ اور دیگر کتب میں ہے ۱۲ منہ (م)]

۱ ردالمحتار مطلب فی کراہت تکرار الجماعة في المسجد مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۲۹۱

Fatawa Rizvia - Volume 7

One who is far from the law of reason and discernment will be even more unfortunate (meaning what could be worse than this. -T).

Fifthly: A self-evident matter: by what is Sunnah-hood established? By the regular practice (Muwazibat) of the Master of Messengers, peace and blessings of Allah be upon him, either absolutely or with occasional omission. And what does obligation require? Either censure upon omission or purely perpetual regular practice. Now let it be seen upon which congregation the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, maintained regular practice and upon whose omission did censure occur? It is evident that it was the first congregation, so the ruling of obligation or emphasized Sunnah (Sunnat-e-Muakkada) applies to it, not to the second absolute one.

Caution: There is no doubt that rulings of individuals permeate towards the absolute, but that is the logical absolute (Mutlaq-e-Mantiqi) whose realization is sufficient by the realization of a single individual, and the ruling of its truth (Sadiq) being true for an individual even if it contradicts all other individuals. Therefore, by the contradiction of rulings of individuals, the subject of rulings becomes contradictory. In this sense, 'absolute congregation' is indeed everything: obligatory (Farz), mandatory (Wajib), Sunnah, recommended (Mustahab), permissible (Mubah), disliked (Makruh), forbidden (Haram), as it includes the congregation of Zuhr in a city on the day of Friday, etc. On this meaning, denying the ruling of an individual from the absolute is twice a contradictory statement, "due to its establishment and its negation, both of them [Arabic quote]" and "both are absolute" (establishment and negation are both in both, and both are in the absolute. -T). There is no dispute in this; the dispute is in the legal/jurisprudential absolute (Mutlaq-e-Usuli), meaning the widespread individual or the essence established in any individual intended. Towards it, rulings specific to one individual cannot at all permeate to another individual. And the ruling established for it is established for every individual as long as no preventer (Maani') is found (T). This point is necessary to remember as negligence from it leads to error and confusion.

Arabic	**Urdu Translation**
And it has been researched by the Crown of Researchers, the Final of Scrutinizers, our noble father, may his secret be	The Crown of Researchers, the Final of Scrutinizers, our respected father, may his soul be sanctified, has researched this

Arabic	Urdu Translation
sanctified, in his book named "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad". And Allah is the Guide to the path of rectitude.	in his book "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad", and only Allah is the one who guides to the straight path. (T)

Arabic	Urdu Translation
Because if it is established for an individual, then it is established for the absolute because of permeation (Sarayat). But when he established it for an individual, he supposedly established it for the absolute, although he negated it from it. But when there is no proof for the absolute, there is no proof for the individual either, although he has established it for the absolute. (M)	Because if it is established for an individual, then that ruling is also established for the absolute due to permeation. But when he established it for an individual, it was as if he established it for the absolute, although he negated it from it. But when there is no proof for the absolute, there is no proof for the individual either, although he has established it for the absolute. 12 (T)

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

जो बुद्धि और विवेक के कानून से दूर होगा, वह इससे भी अधिक दुर्भाग्यपूर्ण होगा (अर्थात् इससे बढ़कर क्या बदकिस्मती होगी। -त)

पांचवां: एक स्वयंसिद्ध बात, सुन्नत होना किससे सिद्ध होता है? रसूलो के सरदार, उन पर अल्लाह तआला की शांति और कृपा हो, के निरंतर अभ्यास (मुवाज़बत) से, चाहे वह निरपेक्ष (मुतलक़) हो या कभी-कभी छोड़ने के साथ। और स्वाभाविकता (वजह) के लिए क्या चाहिए? छोड़ने पर निंदा या केवल निरंतर अभ्यास। अब देख लिया जाए कि पवित्र नबी, उन पर अल्लाह तआला की शांति और कृपा हो, ने किस जमात पर निरंतरता बनाए रखी और किसके छोड़ने पर निंदा की? यह स्पष्ट है कि वह पहली जमात ही थी, इसलिए वाज़िब या सुन्नत-ए-मुअक्कदा का हुक्म उसी पर लागू होता है, न कि दूसरी निरपेक्ष (मुतलक़) पर।

चेतावनी: इसमें कोई संदेह नहीं है कि व्यक्तियों (अफ़राद) के हुक्म निरपेक्ष (मुतलक़) की ओर व्याप्त होते हैं, लेकिन वह तार्किक निरपेक्ष (मुतलक़-ए-मंतिक़ी) है जिसकी सिद्धि के लिए एक व्यक्ति की सिद्धि पर्याप्त है और उस पर सच होने का हुक्म एक व्यक्ति पर सच होने के लिए पर्याप्त है, भले ही वह अन्य सभी व्यक्तियों के विपरीत हो। इसलिए व्यक्तियों के हुक्मों के विरोधाभास से हुक्मों का विषय विरोधाभासी हो जाता है। इस अर्थ में, 'मुतलक़ जमात' निस्संदेह सब कुछ है: फ़र्ज़, वाज़िब, सुन्नत, मुस्तहब, मुबाह, मकरूह, हराम, क्योंकि इसमें जुमे के दिन शहर में ज़ुहर की जमात आदि सब शामिल हैं। इस अर्थ पर, एक व्यक्ति के हुक्म का मुतलक़ से खंडन करना दो बार विरोधाभासी बात है, "दोनों के सिद्ध होने और दोनों के नकारने के कारण" और "दोनों मुतलक़ हैं" (सिद्धि और नकार दोनों दोनों में हैं, और दोनों मुतलक़ में हैं। -त)। इसमें कोई विवाद नहीं है; विवाद मुतलक़-ए-उसूली में है, यानी व्यापक व्यक्ति या किसी भी व्यक्ति में स्थापित वास्तविकता (माहियत)। इसकी ओर एक व्यक्ति के लिए विशिष्ट हुक्म दूसरे व्यक्ति तक हरगिज़ व्याप्त नहीं हो सकते। और जो हुक्म उसके लिए सिद्ध है, वह हर व्यक्ति के लिए सिद्ध है जब तक कि कोई रुकावट (मान'अ) न पाई जाए। यह बिंदु याद रखना आवश्यक है क्योंकि इससे लापरवाही गलती और भ्रम का कारण बनती है।

अरबी

और इसे शोधकर्ताओं के ताज, सूक्ष्मदर्शियों के समापन, हमारे सम्मानित पिता, उनकी आत्मा पवित्र हो, ने अपनी पुस्तक जिसका नाम "उसूल अल-रशाद लि-क़म' मबानी अल-फ़साद" है, में शोध किया है। और अल्लाह ही सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करने वाला है।

उर्दू अनुवाद

शोधकर्ताओं के ताज, सूक्ष्मदर्शियों के अंत हमारे आदरणीय पिता (क़ुद्दसा सिर्रुहु) ने इसकी शोध अपनी पुस्तक "उसूल अल-रशाद लि-क़म' मबानी अल-फ़साद" में की है और अल्लाह तआला ही सीधे रास्ते की हिदायत देने वाला है। (त)

अरबी

क्योंकि अगर किसी व्यक्ति (फ़र्द) के लिए सिद्ध किया गया, तो वह हुक्म व्याप्ति (सरायात) के कारण मुतलक़ के लिए भी सिद्ध हो जाता है। लेकिन जब उसने व्यक्ति के लिए सिद्ध किया तो गोया मुतलक़ के लिए भी सिद्ध कर दिया, हालांकि उसने उससे नकार दिया। लेकिन जब मुतलक़ के लिए प्रमाण नहीं है तो व्यक्ति के लिए भी सिद्ध नहीं है, हालांकि उसने मुतलक़ के लिए सिद्ध किया है। (म)

पृष्ठ १११/७२१

उर्दू अनुवाद

क्योंकि अगर किसी व्यक्ति (फ़र्द) के लिए सिद्ध किया गया, तो वह हुक्म व्याप्ति (सरायात) के कारण मुतलक़ के लिए भी सिद्ध हो जाता है। लेकिन जब उसने व्यक्ति के लिए सिद्ध किया तो गोया मुतलक़ के लिए भी सिद्ध कर दिया, हालांकि उसने उससे नकार दिया। लेकिन जब मुतलक़ के लिए प्रमाण नहीं है तो व्यक्ति के लिए भी सिद्ध नहीं है, हालांकि उसने मुतलक़ के लिए सिद्ध किया है। १२ (त)

قانونِ عقل و تمیز سے دور ہو گا وہی شناعت اشنع من ذلك (یعنی اس سے بڑھ کر بد بختی کیا ہو گی ۔ت)

خامساً: ایک بدیہی بات، سنیت کا ہے سے ثابت ہوتی ہے مواظبت حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے مطلقاً یا مع الترک احیاناً اور وجوب کو کیا چاہے ، انکار علی الترک بھی یا صرف مواظبت دائمہ ، اب دیکھ لیا جائے کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کس جماعت پر مواظبت فرمائی اور کس کے ترک پر نکیر آئی، ظاہر ہے کہ وہ جماعت اولی ہی تھی تو وجوب یا استنان موکد اسی کا حکم ہے نہ مطلق ثانیہ کا۔

تنبیہ: احکام افراد جانب مطلق سرایت کرتے شبہ نہیں مگر وہ مطلق مطلق منطقی ہے جس کے تحقق کو تحقق فرد واحد اور اس پر صدق کا حکم کو صدق علی فرد ولو علی خلاف سائر الافراد کافی، ولہذا بتضاد احکام افراد مورد احکام متضاد ہوتا ہے بایں معنی مطلق جماعت بیشک فرض واجب سنت مستحب مباح مکروہ حرام سب کچھ ہے کہ جماعت ظہر فی المصر یوم الجمعہ وغیرہ سب کو شامل، اس معنی پر حکم فرد کی مطلق سے نفی دو بار قول بالمناقضین ہے لثبوته ونفيه كليهما عه والمطلق كليهما (ثبوت نفی دونوں میں اور دونوں کے دونوں مطلق میں۔ ت) کلام اس میں نہیں مطلق اصولی یعنی فرد شائع یا ماہیت متقررہ فی ای فردیراؤ میں کلام ہے اس کی طرف احکام خاصہ فرد دون فرد ہرگز ساری نہیں ہو سکتے اور جو حکم اس کے لئے ثابت وہ ہر فرد کو ثابت مالم یمنع مانع (جب تک کوئی مانع نہ پایا جائے۔ ت) یہ نکتہ ضروری الحفظ ہے کہ اس سے غفلت باعث غلط وشطط ہوتی ہے

وقد حققه تاج المحققین خاتمۃ المدققین تاج المحققین خاتمۃ المدققین ہمارے سردار والد گرامی سیدنا الوالد قدس سرہ الماجد فی کتابہ قدس سرہ نے اس کی تحقیق اپنی کتاب "اصول الرشاد المسماۃ "اصول الرشاد لقمع مبانی الفساد لقمع مبانی الفساد" میں کی ہے اور اللہ تعالیٰ ہی " واللہ الھادی الی سبیل السداد- سیدھے راہ کی ہدایت دینے والا ہے (ت)

| عه لانه ان اثبت للفرد فقد اثبت للمطلق بهكم السراية لكنه اثبت للفرد فاثبت للمطلق وقد نفی عنه لكنه لم يثبت للمطلق فلم يثبت للفرد وقد اثبت له منه (م) | اس لئے کہ اگر کسی فرد کے لئے ثابت کیا تو وہ حکم سرایت کی وجہ سے مطلق کے لئے بھی ثابت ہو جاتا ہے لیکن جب اس نے فرد کے لئے ثابت کیا تو گویا مطلق کے لئے بھی ثابت کر دیا حالانکہ اس نے اس سے نفی کردی لیکن جب مطلق کے لئے ثبوت نہیں تو فرد کے لئے بھی ثابت نہیں حالانکہ اس نے مطلق کے لئے ثابت کیا ہے ۱۲(ت) |

Jild Haftam (Volume 7)

In short, neither does the preference for the first congregation have a renewed reason for validity, nor is the command of obligation and emphasis of the first congregation transferable (to the second), nor can the permission to abandon the first congregation be granted based on reliance on the second. The reward of the first and second is never equal; rather, deliberately missing the first congregation in reliance on the second is a definitive and consensus-based sin. Yes, if a mosque is a 'masjid-e-shari' (roadside mosque), meaning there is no known or designated congregation for it, like market mosques which are not specific to any particular neighborhood or group—some travelers come and pray, then others come and pray, and thus different groups keep coming and praying—then in such a case there is room for the saying that every congregation in such mosques is considered the first congregation.

[Table 1] (Arabic Column): For the first congregation that absolutely prohibits the second, or does so under specific conditions, is the one performed by the local residents of the mosque with loud Adhan and Iqamah. So much so that if people from outside a neighborhood come to a neighborhood mosque, give Adhan, perform Iqamah, and pray in congregation, the local residents still have the right to pray in congregation without needing to move away from the Mihrab. This is because the right belongs to them, and it is not invalidated by the actions of others, as jurists have specified. As for roadside mosques, they have no specific local residents, so the "first congregation" in the mentioned sense is not established there; rather, every congregation is the "first" since none has priority over the other. (Urdu Column): Because the first congregation is the one that prevents the second in every situation, or with the condition that the first congregation was performed by the residents of the locality with loud call to prayer (Adhan) and standing (Iqamah). Even if people from another locality come to a mosque in a certain locality and give the Adhan and Iqamah and perform the congregation, the residents of that locality still have the right to lead the congregation without changing the niche (Mihrab) because the right to perform the congregation belongs to them, so their right cannot be invalidated due to a congregation by outsiders, as the jurists have stated clearly. In mosques on pathways, there is no specific established congregation, therefore, in terms of the mentioned meaning, no single congregation in such mosques will be the 'first', but every one will be 'first' because there one group does not have priority over another. (T)

Therefore, every group that arrives should perform their own congregation with separate Adhan and Iqamah.

[Table 2] (Arabic Column): As mentioned in Radd al-Muhtar, citing Khaza'in al-Asrar from the Amali of Imam Qadi Khan, and in his Fatawa Khaniyah: In every mosque where there is no appointed Muezzin and Imam, and people pray there group after group, it is better for each group to pray with its own Adhan and Iqamah. (Urdu Column): As it is in Radd al-Muhtar from Khaza'in al-Asrar, from Amali of Qadi Khan and with reference to his Fatawa Khaniyah: In every mosque where no Muezzin and Imam are appointed, people should perform prayers in groups after groups because it is better that every group prays with its own Adhan and Iqamah.

जिल्द हफ़्तम (खंड 7)

संक्षेप में, न तो पहली जमात को प्राथमिकता देने का कोई नया कारण है, न ही पहली जमात की अनिवार्यता और ताकीद का हुक्म (दूसरी पर) लागू होता है, और न ही दूसरी जमात के भरोसे पहली जमात को छोड़ने की अनुमति दी जा सकती है। पहली और दूसरी जमात का सवाब कभी बराबर नहीं होता, बल्कि दूसरी के भरोसे पहली जमात को छोड़ना एक निश्चित और सर्वसम्मति (इज़माई) वाला गुनाह है। हाँ, यदि मस्जिद 'मस्जिद-ए-शारी' (रास्ते की मस्जिद) हो, यानी उसके लिए कोई ज्ञात या निर्धारित जमात न हो, जैसे बाज़ारों की मस्जिदें जो किसी विशेष मोहल्ले या समूह के लिए विशिष्ट नहीं होतीं—कुछ राहगीर आए और नमाज़ पढ़ ली, फिर कुछ और आए और पढ़ ली, इसी तरह अलग-अलग समूह आते और पढ़ते रहते हैं—तो वहाँ इस कथन की गुंजाइश है कि ऐसी मस्जिदों की हर जमात पहली जमात है।

[सारणी 1] (अरबी स्तंभ): क्योंकि पहली जमात जो दूसरी जमात को पूरी तरह से रोकती है, या शर्तों के साथ रोकती है, वह वही है जिसे मस्जिद के निवासियों (अहल-ए-मोहल्ला) ने बुलंद अज़ान और इक़ामت के साथ अदा किया हो। यहाँ तक कि यदि किसी मोहल्ले की मस्जिद में बाहर के लोग आएं अज़ान दें, इक़ामत कहें और जमात से नमाज़ पढ़ लें, तो भी उस मोहल्ले के निवासियों को मेहराब बदले बिना अपनी जमात करवाने का अधिकार है। क्योंकि जमात करवाने का अधिकार उनका है और किसी अन्य के कृत्य से उनका अधिकार समाप्त नहीं होता, जैसा कि फ़ुकहा (धर्मशास्त्रियों) ने स्पष्ट किया है। और रास्ते की मस्जिदों में कोई निर्धारित निवासी नहीं होते, इसलिए वहां उल्लेखित अर्थ में पहली जमात का अस्तित्व नहीं होता; बल्कि हर जमात पहली जमात होती है क्योंकि वहां कोई एक दूसरे पर प्राथमिकता नहीं रखता। (उर्दू स्तंभ): क्योंकि पहली जमात दूसरी जमात से हर हाल में रोकने वाली है या इस शर्त के साथ कि पहली जमात अहल-ए-मोहल्ला ने बुलंद अज़ान और इक़ामत के साथ अदा की हो, यहाँ तक कि अगर गैर-मोहल्ले के लोग किसी मोहल्ले की मस्जिद में आएँ और उन्होंने अज़ान दी, इक़ामत कही और जमात करवाई, तो अब अहल-ए-मोहल्ला मेहराब तब्दील किए बिना जमात करवाने का हक़ रखते हैं क्योंकि जमात करने का हक़ उनका है, तो गैर की जमात की वजह से उनका हक़ बातिल नहीं हो सकता जैसा कि फ़ुक़हा ने इसकी तशरीह की है और रास्ते की मस्जिदों में कोई अमली जमात मुतअय्यन नहीं होती, लिहाज़ा ब-ऐतबार-ए-मानी मज़कूर के ऐसी मस्जिदों की कोई एक जमात अव्वल न होगी बल्कि हर एक अव्वल होगी क्योंकि वहाँ बाज़ बाज़ से अव्वल नहीं होते। (त)

इसलिए, जो भी समूह आता जाए, वह अपनी अलग अज़ान और इक़ामت के साथ जमात करे।

[सारणी 2] (अरबी स्तंभ): जैसा कि 'रद्दुल मुहतार' में 'खज़ाइनुल असरार' के हवाले से इमाम क़ाज़ी ख़ान के'अमाली' से, और उन्हीं के'फ़तावा ख़ानिया' के हवाले से है: हर वह मस्जिद जहाँ कोई मुअज़्ज़िन और इमाम नियुक्त न हो, और लोग वहां समूह-दर-समूह नमाज़ पढ़ते हों, तो बेहतर यह है कि हर समूह अपनी अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ पढ़े। (उर्दू स्तंभ): जैसा कि रद्दुल मुहतार में ख़ज़ाइनुल असरार से अमाली क़ाज़ी ख़ाँ से और उन्हीं के फ़तावा ख़ानिया के हवाले से है कि हर वो मस्जिद जहाँ कोई मुअज़्ज़िन और इमाम मुक़र्रर न हो, वहाँ लोग मस्जिद में गिरोह दर गिरोह नमाज़ अदा करें क्योंकि अफ़ज़ल ये है कि हर गिरोह अज़ान व इक़ामत के साथ (पढ़े)।

جلد ہفتم

بالجملہ نہ جماعتِ اولٰی پر ترجیح تجدّدِ وجہِ صحت رکھتی ہے نہ حکمِ وجوب و تاکیدِ جماعتِ اولٰی سے متعدی ہے نہ باعتمادِ ثانیہ ترکِ اولٰی کی اجازت ہو سکتی ہے نہ ہر گز اولٰی و ثانیہ کا ثواب مساوی ہے بلکہ باعتمادِ ثانیہ تفویتِ اولٰی گناہِ قطعی اجماعی ہے، ہاں مسجد اگر مسجدِ شارع ہو یعنی اس کے لئے کوئی جماعتِ معلوم معین نہیں جیسے بازاروں کی مسجدیں کہ کسی خاص محلہ و گروہ سے مختص نہیں کچھ راہ گیر آئے پڑھ گئے کچھ پھر آئے وہ پڑھ گئے، یوں ہی متفرق گروہ آتے اور پڑھتے جاتے ہیں تو وہاں اس قول کی گنجائش ہے کہ ایسی مساجد کی ہر جماعت جماعتِ اولٰی ہے،

[ٹیبل 1] (عربی کالم): فان الاولی الناھیة عن الثانیة مطلقا او بشرطه هي مافعلها اهل المسجد باذان جهر واقامة حتی لو ان مسجدا من مساجد الحی اتاه قوم من غیر اهله فاذنوا واقاموا وصلوا جماعة کان لاهله ان یصلوا جماعة من دون حاجة الی العدول عن المحراب لان الحق لهم فلا یبطل بفعل غیرهم کمانصوا علیه، ومساجد الشوارع لااهل لها معینا فلا یتحقق فیها الاولی بالمعنی المذکور بل الکل اولی اذ لیس بعض من بعض باولی۔ (اردو کالم): کیونکہ پہلی جماعت دوسری جماعت سے ہر حال میں روکنے والی ہے یا اس شرط کے ساتھ کہ پہلی جماعت اہل محلہ نے بلند اذان وا قامت کے ساتھ ادا کی ہو حتی کہ اگر غیر محلہ کے لوگ کسی محلہ کی مسجد میں آئے اور انہوں نے اذان دی اقامت کہی اور جماعت کروائی تو اب اہل محلہ محراب تبدیل کئے بغیر جماعت کروانے کا حق رکھتے ہیں کیونکہ جماعت کرنے کا حق ان کا ہے تو غیر کی جماعت کی وجہ سے ان کا حق باطل نہیں ہو سکتا جیسا فقہاء نے اس کی تصریح کی ہے اور راستے کی مساجد میں کوئی عملی جماعت متعین

نہیں ہوتی لہٰذا باعتبارِ معنی مذکور کے ایسی مساجد کی کوئی ایک جماعت اولٰی نہ ہوگی بلکہ ہر ایک اولٰی ہوگی کیونکہ وہاں بعض بعض سے اولٰی نہیں ہوتے۔ (ت)

ولہذا ہر گروہ کہ آتا جائے اپنی اپنی جدا اذان وا قامت سے جماعت کرے

[ٹیبل 2] (عربی کالم): كما في ردالمحتار عن خزائن الاسرار عن امالی الامام قاضی خاں وفی خانیتہ مسجد لیس لہ مؤذن وامام معلوم ویصلی الناس فیہ فوجا فوجا فان الافضل ان یصلی کل فریق باذان واقامة (اردو کالم): جیسا کہ ردالمحتار میں خزائن الاسرار سے امالی قاضیخاں سے اور انہی کے فتاویٰ خانیہ کے حوالے سے ہے ہر وہ مسجد جہاں کوئی مؤذن وامام مقرر نہ ہو وہاں لوگ مسجد میں گروہ در گروہ نماز ادا کریں کیونکہ افضل یہ ہے کہ ہر گروہ اذان وا قامت کے ساتھ

صفحہ 112 / 721

Fatawa Razawiya - Volume 7

[Table content] Arabic Text: separately[1]. And in ash-Shamiyah from al-Manba: As for the public street mosque, people are equal in it; there is no special privilege for one group over another.[2] Urdu Translation: Perform prayers separately. And in Fatawa Shami, it is quoted from al-Manba: As for the matter of a public mosque, all people are equal in it; no single group has any special privilege in it. (Author)

Praise be to Allah, the discourse has reached its zenith and the ruling on the issues has attained ultimate clarity. "This is how research should be, and Allah is the Grantor of success." (The demand of research was indeed this, and Allah Almighty alone is the Master of success. - Author). Let it be known that the humble servant (may Allah Almighty forgive him) does not intend to find fault in anyone's speech, but rather, simply manifesting the truth and fulfilling the most emphasized and rightful duty, answering a request for help and clarifying the correct path is among the most important Shari'ah obligations, for which a firm pledge was taken from us by the radiant Presence of the Seal of the Prophets (may Allah Almighty send peace and blessings upon him and his family).

[Table content] Arabic Text: O Allah, make us among the successful ones, and among those who fulfill the pledge of Your Prophet, upon whom and upon whose family be peace and blessings. Our Lord, accept from us, for indeed You are the All-Hearing, the All-Knowing. Urdu Translation: O Allah! Make us among those who succeed, and make us fulfillers of the pledge made with Your Prophet (peace and blessings be upon him and his family). O our Lord! Accept from us! Indeed, You alone are the All-Hearing and All-Knowing. (Author)

Praise be to Allah that this necessary and concise answer, revealing the truth, reached its conclusion in several separate sessions of spare moments on 24th Safar 1312 AH, a soul-enlightening Monday, at the time of sunrise (Ishraq). In accordance with the dates of its beginning and end, its full name is 'Al-Qiladah al-Murassa'ah fi Nahri al-Ajwibah al-Arba'ah' (The Jeweled Necklace for the Throats of the Four Answers). Our final call is that all praise belongs to Allah, the Lord of all the worlds, and peace and blessings be upon the Leader of the Messengers, Muhammad, and upon his family and all his companions. Ameen. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is the most perfect.

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/408; Fatawa Qazi Khan, Chapter on the Mosque, published by Nawal Kishore, Lucknow, 1/326
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/409

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: अलग-अलग। और शामिया में मम्बा से उद्धृत है: जहाँ तक सार्वजनिक मार्ग की मस्जिद का सवाल है, उसमें सभी लोग समान हैं; किसी एक समूह को दूसरे पर कोई विशेष अधिकार नहीं है। उर्दू अनुवाद: अलग-अलग नमाज़ पढ़े। और फ़तावा शामी में मम्बा से है: रहा मामला सार्वजनिक मस्जिद का तो उसमें तमाम लोग बराबर होते हैं, इसमें किसी एक फ़रीक़ (पक्ष) को कोई विशेषता हासिल नहीं है। (त)

अल्हम्दुलिल्लाह, बातचीत अपनी पराकाष्ठा पर पहुँच गई है और मसलों के हुक्म ने अत्यधिक स्पष्टता पा ली है। 'तहक़ीक़ इसी तरह होनी चाहिए और अल्लाह ही तौफ़ीक़ (सफलता) का मालिक है।' (तहक़ीक़ का तक़ाज़ा यही था और अल्लाह तआला ही तौफ़ीक़ का मालिक है। - त)। यह स्पष्ट रहे कि फ़क़ीर (अल्लाह तआला उसे माफ़ करे) का उद्देश्य किसी के कलाम पर ऐतराज करना नहीं है, बल्कि सिर्फ़ हक़ को ज़ाहिर करना और सबसे ज़रूरी और वाजिब हक़ अदा करने के बाद, मदद की पुकार का जवाब देना और सही रास्ता साफ़ करना अहम शरी'ई वाजिबात में से है, जिसके लिए हमसे हुज़ूर पुरनूर ख़ातमुन नबिय्यीन (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने पक्का वादा लिया है।

[तालिका सामग्री] अरबी प्रार्थना: ऐ अल्लाह, हमें कामयाब लोगों में शामिल कर, और अपने नबी के वादे को पूरा करने वालों में, उन पर और उनकी आल पर दुरूद और सलाम हो। ऐ हमारे रब, हमसे इसे स्वीकार कर, बेशक तू ही सुनने वाला और जानने वाला है। उर्दू अनुवाद: ऐ अल्लाह! हमें कामयाब होने वालों में से कर दे, अपने नबी (अलैहि व अला आलिहिस्सलातु वत्तस्लीम) के साथ किया गया वादा निभाने वाला बना दे। ऐ हमारे रब! हमारी तरफ़ से कुबूल फ़रमा, बेशक तू ही सुनने वाला और जानने वाला है। (त)

अल्हम्दुलिल्लाह कि यह ज़रूरी और संक्षिप्त जवाब, जो सच्चाई को ज़ाहिर करने वाला है, फ़ुर्सत के कुछ अलग-अलग सत्रों में 24 सफ़र 1312 हिजरी, सोमवार के दिन, इशराक़ के समय मुकम्मल हुआ। शुरुआत और अंत की तारीख़ों के लिहाज़ से इसका पूरा नाम 'अल-क़िलादह अल-मुरस्सा' फ़ी नह्रिल अजविबातिल अरबा'ह' (चार जवाबों के गले का जड़ऊ हार) हुआ। हमारी आख़िरी पुकार यही है कि तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है, और सलात व सलाम हो रसूलो के सरदार मुहम्मद और उनकी आल और तमाम सहाबा पर। आमीन। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे कामिल (पूर्ण) है।

1. रद्दुल मुहतार, बाबूल् इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/408; फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, फ़स्ल फ़िल मस्जिद, नवल किशोर, लखनऊ, 1/326
2. रद्दुल मुहतार, बाबूल् इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/409

पृष्ठ 113/721

علی حدۃ ۱ وفی الشامیۃ عن المنبع اما مسجد الشارع فالناس فیہ سواء لا اختصاص لہ بفریق دون فریق ۲ ھ الگ الگ نماز پڑھے اھ اور فتاوٰی شامی میں منبع سے ہے رہا معاملہ مسجد شارع کا تو اس میں تمام لوگ برابر ہوتے ہیں اس میں کسی ایک فریق کو تخصیص حاصل نہیں ہے اھ (ت)

الحمد للہ کلام اپنے ذروہ اقصی کو پہنچا اور حکم مسائل نے غایت انجلاء پایا ھکذا ینبغي التحقیق واللہ ولی التوفیق (تحقیق کا تقاضا یہی تھا اور اللہ تعالٰی ہی توفیق کا مالک ہے۔ ت) روشن رہے کہ فقیر غفر اللہ تعالی لہ، کو کسی کے کلام پر اخذ مقصود نہیں بلکہ صرف اظہارِ حق و ادائے واجب اکد و احق کے بعد سوال اعانتِ جواب و ابانتِ صواب اہم واجباتِ شرعیہ سے ہے جس پر ہم سے حضور پر نور خاتم النبیین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے عہد واثق لیا۔

اللھم اجعلنا من المفلحین وبعہد نبیك من الموفین علیہ وعلی آلہ الصلوۃ والتسلیم ربنا تقبل منا انك انت السمیع العلیم۔ اے اللہ ! ہمیں کامیاب ہونے والوں میں سے کر دے، اپنے نبی علیہ وعلٰی آلہ الصلوٰۃ والتسلیم کے ساتھ عہد ایفاء کرنے والا بنا دے۔ اے ہمارے رب ! ہماری طرف سے قبول فرما بیشک تو ہی سننے والا اور جاننے والا ہے (ت)

الحمد للہ کہ یہ ضروری و موجز جواب کاشفِ صواب فرصتِ اختلاصی کے چند متفرق جلسوں میں ۲۴ صفر ۱۳۱۲ ہجریہ روزِ جان افروز دوشنبہ کو وقتِ اشراق مہرِ مشرق سمائے ختام و بلحاظِ تاریخ بدء وختم القلادۃ المرصعۃ في نحر الاجوبۃ الاربعۃ اس کا پورا نام ہوا وآخر دعوانا ان الحمد للہ ربّ العلمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین محمد وآلہ وصحبہ اجمعین آمین واللہ سبحنہ و تعالی اعلم وعلمہ جل مجدہ احکم۔

۱ رد المحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۸، فتاویٰ قاضی خاں فصل فی المسجد مطبوعہ نولکشور لکھنؤ ۱/ ۳۲۶ ۲ رد المحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۹

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

AL-QUTUF AL-DANIYAH LIMAN AHSANA AL-JAMA'AH AL-THANIYAH 1313 AH (Low-hanging clusters for those who consider the second congregation desirable) (In proof of the second congregation)

Issue 866: From Moradabad, Madrasa Imdadia, sent by Maulvi Syed Muhammad Habib-ur-Rahman Sahab Salma'i, 11 Jumada al-Ula 1313 AH.

Question: What do the scholars of religion and the muftis of the clear Sharia say about this issue: Is a second congregation without a second Adhan and Iqamah, even if the form of the first congregation is changed, permissible without any dislike according to the Sharia or not? Explain and be rewarded.

Answer: In the asked case, a second congregation is absolutely permissible and allowed without any dislike according to the researchers. Its mature verification and brilliant explanation, along with the refutation of the immature delusions of some people of the time, are clear from the humble servant's (Ahmad Raza Khan's) treatises by the help of Allah. Here, we will limit ourselves to the brief rulings of the issue itself and the narrations and texts of the noble scholars, as this befits the status of a fatwa.

I say: And with Allah is the success, and through Him is the attainment of the heights of investigation (I say by the grace of Allah and through His grace the depth of research can be reached). - (t)

Firstly, hear those cases of the permissibility and excellence of repeating the congregation in which there is no room for dispute at all: (1) A mosque that is on a public thoroughfare, in a market, at a station, or an inn, which does not have specific permanent attendees. People pass by, dismount, or come and pray at the time; in short, it does not have a specific connection to any particular neighborhood such that there is a regular congregation there.

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 7

अल-कुतूफ़ अल-दानियाह लिमन अहसना अल-जमाअत अल-थानियाह 1313 हिजरी (दूसरी जमात को बेहतर मानने वालों के लिए झुके हुए गुच्छे) (दूसरी जमात के प्रमाण में)

मसाला 866: मुरादाबाद, मदरसा इमदादिया से, प्रेषित मौलवी सैयद मुहम्मद हबीबुर रहमान साहब सलमाई, 11 जुमादा अल-उला 1313 हिजरी।

सवाल: धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि दूसरी जमात बिना अज़ान और इकामत के, अगर पहली जमात का तरीका बदल दिया जाए, शरीयत के अनुसार बिना किसी नापसंदगी (कराहियत) के जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

जवाब: पूछी गई सूरत में, शोधकर्ताओं (अहल-ए-तहक़ीक़) के अनुसार दूसरी जमात बिना किसी नापसंदगी के मुतलक़न जायज़ और मुबाह है। इसकी मुकम्मल छानबीन और स्पष्ट व्याख्या, ज़माने के कुछ लोगों के कच्चे वहमों के खंडन के साथ, अल्लाह की मदद से फ़क़ीर (अहमद रज़ा खान) के रिसालों से ज़ाहिर और स्पष्ट है। यहाँ मसले के संक्षिप्त अहकाम और उनके बारे में उलमा-ए-किराम के हवाले और इबारतें पेश करने पर इक्तिफ़ा (बस) किया जाएगा, क्योंकि फ़तवे की शान इसी के लायक है।

मैं कहता हूँ: और अल्लाह की तौफीक से, और उसी के ज़रिए तहक़ीक़ की ऊँचाइयों तक पहुँचा जा सकता है (मैं अल्लाह की तौफीक से कहता हूँ और अल्लाह ताला की तौफीक से तहक़ीक़ की गहराई तक पहुँचा जा सकता है। -त)

सबसे पहले जमात को दोहराने के जायज़ और अफज़ल होने की वे सूरतें सुनें जिनमें बिलकुल भी विवाद की गुंजाइश नहीं है: (1) वह मस्जिद जो आम रास्ते (शाहराह-ए-आम), बाज़ार, स्टेशन या सराय की हो, जिसके लिए कोई खास लोग तय न हों। समय पर जो लोग गुज़रे या उतरे या आए और नमाज़ पढ़कर चले गए, मतलब यह कि किसी खास मोहल्ले से उसका कोई विशेष संबंध न हो कि वहाँ की कोई मामूली जमात (होती हो)।

पेज 114 का 721

الْقُطُوفُ الدَّانِیَۃُ لِمَنْ أَحْسَنَ الْجَمَاعَۃَ الثَّانِیَۃَ ۱۳۱۳ھ (جماعت ثانیہ کو مستحسن قرار دینے والے کے لئے جھکے ہوئے خوشے) (جماعت ثانیہ کے ثبوت میں)

مسئلہ ۸۶۶: از مراد آباد مدرسہ امدادیہ مرسلہ مولوی سید محمد حبیب الرحمن صاحب سلمئی ۱۱ جمادی الاولٰی ۱۳۱۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ جماعت ثانیہ بغیر اذان و اقامت در صورت بدل دینے ہیئت جماعت اولٰی کی از روئے شرع شریف بلا کراہت جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: صورت مستفسرہ میں جماعت ثانیہ بلا کراہت مطلقہ جائز و مباح عند اہل التحقیق ہے جس کی تنقیح بالغ و توضیح بازغ مع ردِ وامع اوہام نابالغ بعض ابنائے زمان بعونہ تعالٰی رسائل فقیر سے ظاہر وعیاں، یہاں نفس مسئلہ کے اجمالی احکام اور ان کے متعلق نقول و نصوص علمائے کرام پر اقتصار کیجئے کہ شان فتوٰی اسی کے شایاں۔

فاقول: وباللہ التوفیق وبہ الوصول الی ذری التحقیق (میں کہتا ہوں اللہ تعالٰی کی توفیق سے اور اللہ تعالٰی کی توفیق سے تحقیق کی گہرائی تک پہنچا جا سکتا ہے۔ ت)

اولاً تکرارِ جماعت کے جواز و افضلیت کی وہ صورتیں سنئے جن میں اصلاً نزاع کو گنجائش نہیں: (۱) جو مسجد شارع عام یا بازار یا اسٹیشن یا سرا کی ہے جس کے لئے اہلِ معین نہیں، وقت پر جو لوگ گزرے یا اترے یا آئے یا پڑھ گئے غرض کسی محلہ خاص سے خصوصیت نہیں رکھتی کہ وہاں کی معمولی جماعت

Fatawa Razawiyya Volume 7

...is the same, and the arrival of others is incidental and temporary. In such a mosque, repeating the congregation with a new Adhan (call to prayer) and new Takbir (Iqamah) is permissible by consensus; rather, it is religiously required that people who arrive in turns should perform the congregation with a new Adhan and Iqamah, even if ten or twenty congregations are held within the time of a single prayer.

(2) A neighborhood mosque (Masjid-e-Mahalla) that is specifically designated for a particular locality; in it, the right to establish a congregation belongs to them. If people other than them lead a congregation, then the residents of the neighborhood are undoubtedly allowed to repeat the congregation. Just like the funeral prayer (Janaza), although its repetition is fundamentally not prescribed, if it is performed by someone other than the guardian without the guardian's permission, and then the guardian arrives, he is authorized to repeat it because it was his right.

(3) Some of the local residents themselves performed the congregation but prayed without Adhan.

(4) Adhan was given but softly. In these cases too, those who arrive later should repeat the congregation with a new Adhan according to the Sunnah, because a valid congregation is that which is preceded by Adhan, and Adhan is that which is announced loudly.

(5) Both Hanafis and non-Hanafis live in a neighborhood. A non-Hanafi Imam led the congregation first, and the Hanafis know that in this prayer, he has abandoned some obligatory act of purity, or an obligatory act of prayer, or a condition of Imamate according to the Hanafi school of thought. For example, wiping less than a quarter of the head (Masah), or performing ablution with a small amount of water into which filth has fallen, or having more than a dirham weight of semen (mani) on the body or clothes, or a 'Sahib-e-Tarteeb' (someone who has missed five or fewer prayers) praying the current prayer within its time while remembering a missed prayer and having enough time to pray it, or leading a congregation for a prayer after having already prayed it alone. In such a situation, Hanafis should undoubtedly perform their separate congregation. Even if the Shariah considers it the first congregation for those participating, a Hanafi cannot follow him; if he does, his prayer will be invalid.

(6) The state of that specific prayer might not be known, but that Imam's lack of caution and abandonment of obligatory acts according to the Hanafi school is proven, like common non-conformists (Ghair Muqallidin) who are eager to oppose the people of truth and are antagonistic towards the four schools of thought, especially the Hanafi school. Even then, it is sinful and forbidden for Hanafis to follow them; they should perform their own separate congregation.

(7) It is not known whether he is accustomed to observing the aforementioned matters or not, like an unidentified Shafi'i, Maliki, or Hanbali. Even in this case, following them is not free from dislike (karahat), so the excellence of the second congregation is manifest.

(8) Even if the habit of observing (the rules) is known, nevertheless, according to the explicit statements of the Imams, the second congregation behind an Imam of the same school of thought is more virtuous and complete. This is the practice of the majority of Muslims in the sacred sanctuaries (Haramayn), Egypt, Syria, and other cities of the Abode of Islam (Dar al-Islam).

(9) The one who led the first congregation was of corrupt beliefs, a deviant, or an innovator (Bid'ati), for example, a Wahhabi or a Tafzili, or God forbid, one who believes in the possibility of Allah Almighty lying, or one who speaks ill of any of the noble Companions (Sahaba) may Allah be pleased with them, for upon investigation...

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

...वही है औरों का आना इत्तेफ़ाक़ी व आरज़ी है ऐसी मस्जिद में बिल-इज्माअ तकरार-ए-जमाअत बा-अज़ान-ए-जदीद व तकबीर-ए-जदीद जाइज़ बल्कि यही शरअन मतलूब है कि नौबत ब-नौबत जो लोग आएँ नई अज़ान व इक़ामत से जमाअत करते जाएँ अगरचे (एक नमाज़ के) वक़्त में दस बीस जमाअतें हो जाएँ।

(२) मस्जिद-ए-मोहल्ला कि एक मोहल्ला ख़ास से इख़्तिसास रखती है इसमें इक़ामत-ए-जमाअत उन्हीं का हक़ है अगर उनके ग़ैर जमाअत कर गए तो अहल-ए-मोहल्ला को तकरार-ए-जमाअत बिला-शुबा जाइज़ है जैसे कि नमाज़-ए-जनाज़ा, हालाँकि इसकी तकरार अस्लन मशरूअ नहीं फिर भी अगर ग़ैर-वली बे-इज़न-ए-वली पढ़ा जाए अब वली आए इआदा का मजाज़ है कि हक़ उसका था।

(३) बाज़ अहल ही जमाअत कर गए बे-अज़ान पढ़ गए।

(४) अज़ान भी दी थी मगर आहिस्ता, इन सूरतों में भी बाद को आने वाले बा-अज़ान-ए-जदीद, बर-वजह सुन्नत इआदा-ए-जमाअत करें कि जमाअत-ए-मुअतबरा वही है जो अज़ान से हो और अज़ान वो जो एलान से हो।

(५) मोहल्ले में हनफ़ी व ग़ैर हनफ़ी दोनों रहते हैं पहले ग़ैर हनफ़ी इमाम ने जमाअत कर ली और हनफ़िया को मालूम है कि इस नमाज़ में उसने मज़हब-ए-हनफ़ी के किसी फ़र्ज़ तहारत या फ़र्ज़-ए-सलात या शर्त-ए-इमामत को तर्क किया है मसलन चहारम सर से कम का मसअ या आब-ए-क़लील नजासत उफ़तादा से वुज़ू या जिस्म या कपड़े क़द्र-ए-दिरहम से ज़्यादा मनी या साहब-ए-तरतीब का बा-वसफ़ याद व वुसअत-ए-वक़्त बे-अदाए फ़ाइता वक़्तिया पढ़ना या नमाज़-ए-वक़्त तन्हा पढ़ कर फिर इसी नमाज़ में इमामत करना तो ऐसी हालत में हनफ़िया बिला-शुबा अपनी जमाअत जुदागाना करें कि अगरचे शरअ उन जमाअत करने वालों के लिए इसे जमाअत-ए-ऊला माने मगर हनफ़ी तो इसमें इक़तिदा नहीं कर सकता अगर करे तो नमाज़ ही न हो।

(६) इस ख़ास नमाज़ का तो हाल मालूम नहीं मगर इस इमाम की बे-एहतियाती और फ़राइज़ में तर्क ब-लिहाज़-ए-मज़हब-ए-हनफ़ी साबित है जैसे आमह ग़ैर मुक़ल्लिदीन कि ख़्वाही न-ख़्वाही अहल-ए-हक़ से मुख़ालफ़त और मज़ाहिब-ए-अरबआ ख़ुसूसन मज़हब-ए-हनफ़ी की मज़ादत पर हरीस होते हैं जब भी हनफ़िया को उनकी इक़तिदा गुनाह व ममनूअ है अपनी जमाअत जुदा करें।

(७) इसकी निस्बत उमूर-ए-मज़कूरा की मुराआत का आदी होना न होना कुछ मालूम नहीं जैसे कोई ना-मालूम-उल-हाल शाफ़ई मालकी हनबली इस सूरत में भी उनकी इक़तिदा ख़ाली अज़ कराहत नहीं तो जमाअत-ए-सानिया का फ़ज़्ल-ए-मुबीन।

(८) आदत-ए-मुराआत भी मालूम ही सही ता-हम ब-तसरीह-ए-अइम्मा इमाम मुवाफ़िक़-उल-मज़हब के पीछे जमाअत-ए-सानिया ही अफ़ज़ल व अकमल, और इसी पर हरमैन मोहतरमैन व मिस्र व शाम व ग़ैर-हा बिलाद-ए-दारुल-इस्लाम में जुमहूर मुस्लिमीन का अमल।

(९) जिसने जमाअत-ए-ऊला की फ़ासिद-उल-अक़ीदा बद-मज़हब बिदअती था मसलन वहाबी या तफ़ज़ीली या मआज़-अल्लाह इमकान-ए-किज़ब-ए-इलाही तआला शानुहू, मानने वाला या सहाबा किराम रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम में किसी को बुरा जानने वाला कि इंदत-तहक़ीक़...

وہی ہے اوروں کا آنا اتفاقی وعارضی ہے ایسی مسجد میں بالاجماع تکرارِ جماعت باذانِ جدید و تکبیرِ جدید جائز بلکہ یہی شرعاً مطلوب ہے کہ نوبت بنوبت جو لوگ آئیں نئی اذان واقامت سے جماعت کرتے جائیں اگرچہ (ایک نماز کے) وقت میں دس بیس جماعتیں ہو جائیں۔

(۲) مسجدِ محلہ کہ ایک محلہ خاص سے اختصاص رکھتی ہے اس میں اقامتِ جماعت انہیں کا حق ہے اگر ان کے غیر جماعت کر گئے تو اہل محلہ کو تکرارِ جماعت بلاشبہ جائز ہے جیسے کہ نمازِ جنازہ، حالانکہ اس کی تکرار اصلاً مشروع نہیں پھر بھی اگر غیر ولی بے اذنِ ولی پڑھا جائے اب ولی آئے اعادہ کا مجاز ہے کہ حق اس کا تھا۔

(۳) بعض اہل ہی جماعت کر گئے بے اذان پڑھ گئے۔

(۴) اذان بھی دی تھی مگر آہستہ، ان صورتوں میں بھی بعد کو آنے والے باذانِ جدید، بروجہ سنت اعادہ جماعت کریں کہ جماعتِ معتبرہ وہی ہے جو اذان سے ہو اور اذان وہ جو اعلان سے ہو۔

(۵) محلے میں حنفی و غیر حنفی دونوں رہتے ہیں پہلے غیر حنفی امام نے جماعت کر لی اور حنفیہ کو معلوم ہے کہ اس نماز میں اس نے مذہبِ حنفی کے کسی فرض طہارت یا فرضِ صلوٰۃ یا شرطِ امامت کو ترک کیا ہے مثلاً چہارم سر سے کم کا مسح یا آبِ قلیل نجاست افتادہ سے وضو یا جسم یا کپڑے قدر درہم سے زیادہ منی یا صاحبِ ترتیب کا با وصفِ یاد و وسعتِ وقت بے ادائے فائتہ وقتیہ پڑھنا یا نمازِ وقت تنہا پڑھ کر پھر اسی نماز میں امامت کرنا تو ایسی حالت میں حنفیہ بلاشبہ اپنی جماعت جداگانہ کریں کہ اگرچہ شرع ان جماعت کرنے والوں کے لئے اسے جماعتِ اولیٰ مانے مگر حنفی تو اس میں اقتدا نہیں کر سکتا اگر کرے تو نماز ہی نہ ہو۔

(۶) اس خاص نماز کا تو حال معلوم نہیں مگر اس امام کی بے احتیاطی اور فرائض میں ترک بلحاظِ مذہبِ حنفی ثابت ہے جیسے عامہ غیر مقلدین کہ خواہی نخواہی اہل حق سے مخالفت اور مذاہبِ اربعہ خصوصاً مذہبِ حنفی کی مضادت پر حریص ہوتے ہیں جب بھی حنفیہ کو ان کی اقتدا گناہ و ممنوع ہے اپنی جماعت جدا کریں۔

(۷) اس کی نسبت امورِ مذکورہ کی مراعات کا عادی ہونا نہ ہونا کچھ معلوم نہیں جیسے کوئی نامعلوم الحال شافعی مالکی حنبلی اس صورت میں بھی ان کی اقتدا خالی از کراہت نہیں تو جماعتِ ثانیہ کا فضل مبین۔

(۸) عادتِ مراعات بھی معلوم ہی سہی تاہم بتصریحِ ائمہ امام موافقِ المذہب کے پیچھے جماعتِ ثانیہ ہی افضل واکمل، اور اسی پر حرمین محترمین و مصر و شام و غیر ہا بلادِ دارالاسلام میں جمہور مسلمین کا عمل۔

(۹) جس نے جماعتِ اولیٰ کی فاسد العقیدہ بد مذہب بدعتی تھا مثلاً وہابی یا تفضیلی یا معاذ اللہ امکانِ کذب الٰہی تعالیٰ شانہ، ماننے والا یا صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم میں کسی کو برا جاننے والا کہ عند التحقیق...

Fatawa Ridawiyyah Volume Seven

Following such persons is strictly disliked (Makruh) with severe dislike.

(10) If he was a transgressor (Fasiq), such as a drunkard, an adulterer, or one who shaves his beard or consumes usury. Even though these people are a hundred thousand times better than the 'pious' clerics of those Wahhabis, liars, and other heretics, their leadership in prayer is still strongly disliked in Sharia.

(11) The primary Imam was completely ignorant, unaware of the rulings on prayer and purification, like most uneducated slaves and common people. The leadership of such a person is also combined with dislike.

(12) He recited the Holy Quran so incorrectly that the meaning became corrupt. For example, failing to distinguish between 'Ayn' (ع) and 'Ta' (ت), 'Ta' (ط) and 'Tha' (ث), 'Seen' (س) and 'Saad' (ص), or 'Ha' (ح) and 'Ha' (ہ), 'Dhal' (ذ), 'Zay' (ز), 'Za' (ظ), which many today in this land of trials (India), even the educated, are afflicted with. And Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs, and indeed to Allah we belong and to Him we shall return. Whether due to negligence, lack of care, indifference in learning, or incorrect pronunciation, according to the reliable school of thought, the prayer of a correct reciter behind such a person is absolutely void. Although in some cases, later scholars' opinions provide some leeway for his own prayer, under well-defined conditions that we have mentioned in our fatwas so that the capable can lead the incapable. If this is the case for validity, and it is the first congregation, then correct reciters must necessarily be ordered to have a second congregation. This is like the first case, but it has a specific relation to the first. In short, such cases call for a specific emphasis on a second congregation or its greater merit, where there is no room for dispute, either by consensus or according to the most correct opinion. The rule is that when the first congregation does not consist of mosque-goers or people of the correct school of thought, or if it is corrupt or disliked in their school, then we are absolutely permitted to have a second congregation. In fact, if the first is disliked, the permission for it is revoked if a clean second one can be held. In case of corruption (fasad), participation is clearly prohibited, even if a second one is not available. Now, after hearing the texts of the scholars on all these points, this humble person (the author), by the grace of Allah Almighty, has adopted a refined view. I will quote the texts of the books concisely on this matter, as mentioning all opinions, their reconciliation, and detailed research requires lengthiness. Nevertheless, with His help, all these levels have been settled in the

author's fatwas, treatises, and annotations. And success is from Allah. In the text of 'Ghurar', it says:

Repetition of the congregation with Adhan and Iqamah in a local mosque	**Do not repeat [the congregation] in a local mosque with Adhan and Iqamah**

Note (ع): This is true if it has no [specific] people or if someone who is not of its people led the prayer. (From him, may Allah be pleased with him. (M))

Note 12: This applies if the mosque has no specific people assigned to it, or if the person who led the prayer was not one of the mosque's people (i.e., not a resident of the locality). (From him, may Allah be pleased with him. (T))

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

ऐसों की पैरवी सख्त नफरत (मक़रूहे शदीद) के साथ मक़रूह है।

(10) वह फासिक (पापी) था जैसे शराबी, व्यभिचारी या दाढ़ी मूंडने वाला या सूदखोर। हालाँकि ये लोग उन वहाबियों, झूठे और गुमराह लोगों के तथाकथित 'परहेजगार मौलवियों' से लाख गुना बेहतर हैं, फिर भी शरीयत में उनकी इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) बहुत नापसंद है।

(11) पहला इमाम पूरी तरह से अनपढ़ और जाहिल था, जो नमाज़ और पाकीज़गी के मसलों से नावाकिफ था, जैसे कि अक्सर अनपढ़ गुलाम या आम लोग होते हैं। ऐसे व्यक्ति की इमामत भी कराहत (नापसंदगी) के साथ है।

(12) वह कुरान मजीद को इतना गलत पढ़ता था जिससे अर्थ बदल जाए और गलत हो जाए। जैसे ऐन (ع) को ते (ت), तोए (ط) को से (ث), सीन (स) को स्वाद (ص), या हे (ح) को हे (ہ) पढ़ना, या ज़ाल (ذ), ज़े (ز), ज़ोए (ظ) में अंतर न करना। आजकल इस भारत (दारुल-फितन) में अक्सर बल्कि आम लोग, यहाँ तक कि बहुत से पढ़े-लिखे लोग भी इस मुसीबत में फंसे हुए हैं। 'व हस्बुनल्लाहु व निअमल वकील व इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन'। फिर चाहे लापरवाही हो, असावधानी हो, सीखने में बेपरवाही हो या ज़बान की खराबी हो, विश्वसनीय मज़हब (विचारधारा) के अनुसार, एक सही पढ़ने वाले की नमाज़ उसके पीछे पूरी तरह से फासिद (अमान्य) है। हालाँकि कुछ स्थितियों में बाद के विद्वानों (मुताखिरीन) के मज़हब ने उसकी अपनी नमाज़ के लिए काफी गुंजाइश दी है, वह भी उन शर्तों के साथ जो हमने अपने फतावा में विस्तार से बताई हैं, ताकि एक सक्षम व्यक्ति असक्षम का इमाम बन सके। यदि यही स्थिति स्वास्थ्य (वैधता) की हो और वह पहली जमात ठहरे, तो निश्चित रूप से सही पढ़ने वालों को दूसरी जमात का ही हुक्म मिलेगा। यह पहली सूरत की तरह है... संक्षेप में, ऐसी स्थितियों में दूसरी जमात की विशेष ताकीद या अधिक श्रेष्ठता है जिनमें आम सहमति (इज्मा) के अनुसार या सही राय के अनुसार बहस की कोई गुंजाइश नहीं है। नियम यह है कि जब पहली जमात मस्जिद वालों (अहल-ए-मस्जिद) की न हो या सही मज़हब वालों की न हो, या अपने मज़हब में फासिद (दूषित) या मक़रूह (नापसंद) हो, तो हमें दूसरी जमात की बिल्कुल अनुमति है, बल्कि कराहत की स्थिति में पहली की अनुमति वापस ले ली जाती है बशर्ते कि दूसरी साफ-सुथरी जमात मिल सके। और फसाद (बिगाड़) की स्थिति में तो उसमें शामिल होने से साफ मनाही है, चाहे दूसरी जमात उपलब्ध न भी हो। अब इन सभी विषयों पर विद्वानों के स्पष्ट प्रमाण (नसूस) सुनने के बाद, इस

फकीर (लेखक) ने अल्लाह तआला की तौफीक से एक स्पष्ट रुख अपनाया है। इसी से संबंधित किताबों की इबारतों को संक्षेप में उद्धृत करूँगा क्योंकि विभिन्न मतों का उल्लेख, उनमें तालमेल बिठाना और शोध के लिए विस्तार की आवश्यकता होती है। इसके बावजूद, अल्लाह की मदद से, फकीर के फतावा, रिसालों और टिप्पणियों में ये सभी स्तर तय हो चुके हैं। और सफलता अल्लाह की ओर से है। 'ग़ुरर' के मूल पाठ (मतन) में है:

मुहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इकामत के साथ दोबारा जमात करना	**ला तुकर्रिर फी मस्जिदि महल्लतिन बि अज़ानिन व इकामतुल**

फुटनोट (ع): यह इस प्रकार सत्य है कि उस मस्जिद का कोई खास निवासी न हो या जिसने नमाज़ पढ़ाई वह उनमें से न हो। (लेखक द्वारा, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। (म))

फुटनोट 12: यह इस प्रकार सत्य है कि उस मस्जिद का कोई अहल (निवासी) निश्चित न हो या जिसने नमाज़ पढ़ाई वह मस्जिद के अहल में से न हो (यानी मुहल्ले वाला न हो)। (लेखक द्वारा, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। (त))

पेज 116 / 721

ایسوں کی اقتداء بکراہت شدید ہ سخت مکروہ ہے۔

(۱۰) فاسق تھا جیسے شرابی، زناکار یاداڑھی منڈا سود خوار کہ یہ لوگ ان وہابیوں کذابوں وغیرہ ہم بد مذہبوں کے مولویوں متقیوں سے بھی اگرچہ لاکھ درجہ بہتر حال میں ہیں پھر بھی ان کی اقتداء شرعاً بہت نا پسند۔

(۱۱) امام اولیٰ نرا بے علم جاہل نماز و طہارت کے مسائل سے غافل تھا جیسے اکثر گنوار غلام وغیرہ ہم عوام کہ ایسے کی امامت بھی کراہت انضمام۔

(۱۲) قرآن مجید ایسا غلط پڑھتا تھا جس سے معنی فاسد ہوں مثلاً ع یا ت، ط یا ث، س، ص یا ح، ہ یا ذ، ز، ظ میں تمیز نہ کرنے والے کہ آج کل اس دارالفتن ہند میں اکثر بلکہ عام عوام بلکہ بہت بلکہ اکثر پڑھے لکھے بھی اس بلا میں مبتلا ہیں و حسبنا اللہ ونعم الوکیل و انا للہ وانا الیہ راجعون پھر خواہ بے خیالی بے احتیاطی یا سیکھنے میں بے پروائی یا زبان کی نادرستی کوئی سبب ہو مذہب معتمد پر صحیح خواہ کی نماز اس کے پیچھے مطلقاً فاسد ہے اگرچہ ان میں بعض صور میں مذہب متاخرین خود اس کی اپنی نماز کے لئے بہت وسعتیں دے عند التحقیق بھی بشرائط معلومہ مضبوط کہ ہم نے اپنے فتاویٰ میں ذکر کیں تاکہ قادر نا قادر کا امام ہوسکے تو اگر یہی صورت صحت واقع ہو کر وہ جماعت اولیٰ ٹھہرے لاجرم صحیح خوانوں کو جماعت ثانیہ ہی کا حکم ملے یہ صورت اولیٰ کی مانند ہے اول با تبر نسبت رکھتا ہے، غرض ایسی صورتیں جماعت ثانیہ کی خاص تاکید یا فضل مزید کی ہیں جن میں بالاجماع یا علی الاصح اصلاً کلام کی گنجائش نہیں۔ ضابطہ یہ ہے کہ جب جماعت اولیٰ اہل مسجد ع یا اہل مذہب کی نہ ہو یا اپنے مذہب میں فاسدہ یا مکروہ ہو تو ہمیں

جماعت ثانیہ کی مطلقاً اجازت بلکہ در صورت کراہت قصداً تقویت اولیٰ کی رخصت جبکہ ثانیہ نظیفہ مل سکتی ہو اور در صورت فساد تو اس میں شرکت ہی سے صاف ممانعت اگرچہ ثانیہ بھی میسر نہ ہو، اب ان تمام مطالب پر نصوص علماء سننے کے فقیر نے ان سب مسائل میں بتوفیقہ تعالیٰ قول منقح اختیار کیا ہے اسی کے متعلق عبارات کتب بایجاز و اختصار نقل کروں کہ ذکر اقاویل و تطبیق و توفیق و ترجیح و تحقیق و تنقیح و تدقیق محتاج تطویل، معہذا بعونہ تعالیٰ ان مباحث میں یہ سب مدارج فتاویٰ ورسائل و تعالیق فقیر میں طے ہو چکے ہیں وباللہ التوفیق۔ متن غرر میں ہے:

مسجد محلہ میں اذان واقامت کے ساتھ تکرار جماعت لا تکرر في مسجد محلة بأذان واقامة

ع صادق بان لااهل له او صلى من ليس من اهله ١٢ منه رضي الله تعالى عنه (م)

١٢ یہ بایں طور صادق ہے کہ اس مسجد کا کوئی اہل معین نہ ہو یا جس نے نماز پڑھائی وہ مسجد کے اہل میں سے نہ ہو (یعنی اہل محلہ نہ ہو) ١٢منہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ (ت)

Volume VII | Fatawa Razawiyya

[Arabic]: الا اذاصلی بهما فیه اولاغیر اهله اوصلی اهله بمخالفتة الاذان۔[1] [Urdu]: It is not permissible except in the case where non-residents of the locality first held a congregational prayer with Adhan and Iqamah, or the residents of the locality held a congregational prayer after giving the Adhan softly. (T)

It is stated in Khazain al-Asrar Sharh Tanwir al-Absar: [Arabic]: لوکان مسجد طریق جاز اجماعا کما فی مسجد لیس له امام ولا مؤذن ویصلی الناس فیہ فوجا فوجا فان الافضل ان یصلی کل فریق باذان و اقامة علی حدة کما فی امالی قاضی خان۔[2] [Urdu]: If it is a roadside mosque (Masjid-e-Shari'), repeating the congregational prayer is permissible by consensus, just as is the rule for a mosque which has no appointed Imam and Muezzin, and people pray in it in groups after groups. In that case, it is better for each group to pray separately with their own Adhan and Iqamah, as mentioned in Amali Qadi Khan. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar: [Arabic]: تکرہ خلف مخالف کشافعی لکن فی وتر البحر ان تیقن المراعاة لم یکرہ اوعدمها لم یصح وان شك کرہ۔[3] [Urdu]: It is disliked (makruh) to pray behind someone of a different school of thought (madhhab), such as a Shafi'i. However, in Al-Bahr regarding the discussion of Witr, it is mentioned that if it is certain that the Imam observes the rules of the Hanafi school, then it is not disliked. If it is certain that he does not observe the rules of the Hanafi school, the prayer will not be valid. If there is doubt about it, the prayer is disliked. (T)

It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq: [Arabic]: حاصله ان صاحب الهدایة جوز الاقتداء بالشافعی بشرط ان لایعلم المقتدی منہ [Urdu]: The summary is that the author of Al-Hidayah has allowed following a Shafi'i Imam on the condition that the follower does not know of any action by the Imam that would [invalidate the prayer according to] the follower's [madhhab]...

[1] Kitab Durr al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Chapter on Imamah, printed by Matba' Ahmad Kamil, Dar al-Sa'adah Egypt, 208/1. [2] Radd al-Muhtar on the authority of Khazain al-Asrar, Chapter on Imamah, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 208/1. [3] Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamah, printed by Matba' Mujtabai Delhi, 83/1.

जिल्द सातवीं | फतावा रजविया

[अरबी]: الا اذاصلی بهما فیه اولاغیر اهله اوصلی اهله بمخالفتة الاذان[1]۔ [उर्दू]: जायज़ नहीं है सिवाय उस सूरत में कि गैर-मुहल्ला वालों ने वहां अज़ान और इक़ामत के साथ पहली जमाअत करवाई हो या अहल-ए-मुहल्ला ने धीरे से अज़ान देकर जमाअत करवाई हो। (त)

'ख़ज़ैनुल असरार शरह तनवीरुल अबसार' में है: [अरबी]: لوکان مسجد طریق جاز اجماعا کما فی مسجد لیس له امام ولا مؤذن ویصلی الناس فیہ فوجا فوجا فان الافضل ان یصلی کل فریق باذان و اقامة علی حدة کما فی امالی قاضی خاں[2]۔ [उर्दू]: अगर यह सड़क किनारे की मस्जिद (मस्जिद-ए-शारी) है, तो सर्वसम्मति से जमाअत दोहराना जायज़ है, जैसे कि उस मस्जिद का हुक्म है जिसका कोई नियुक्त इमाम और मुअज़्ज़िन न हो और लोग उसमें समूहों में नमाज़ अदा करते हों। उस स्थिति में, बेहतर यह है कि हर समूह अपनी अलग अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ पढ़े, जैसा कि 'अमाली क़ाज़ी ख़ां' में है। (त)

'दुर्रे मुख्तार' में है: [अरबी]: تکرہ خلف مخالف کشافعی لکن فی وتر البحر ان تیقن المراعاة لم یکرہ اوعدمها لم یصح وان شك کرہ[3]۔ [उर्दू]: किसी दूसरे संप्रदाय के व्यक्ति (जैसे शाफ़ई) के पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह है। लेकिन 'बहर' में वित्र की चर्चा में है कि यदि यह निश्चित हो कि इमाम हनफ़ी मज़हब की रियायत करता है, तो फिर मकरूह नहीं है। यदि यह निश्चित हो कि वह हनफ़ी मज़हब की रियायत नहीं करता, तो नमाज़ सही नहीं होगी, और यदि इसके बारे में संदेह हो, तो नमाज़ मकरूह है। (त)

'बहरुल राइक' में है: [अरबी]: حاصله ان صاحب الهدایة جوز الاقتداء بالشافعی بشرط ان لایعلم المقتدی منہ [उर्दू]: सारांश यह है कि 'साहिबे हिदाया' ने शाफ़ई इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने को इस शर्त के साथ जायज़ बताया है कि जब मुक्तदी उस इमाम के किसी ऐसे कार्य को न जानता हो जो मुक्तदी की...

[1] 'किताब दुर्रुल हुक्काम शरह ग़ुररुल अहकाम', इमामत का अध्याय, अहमद कामिल छापाखाना, दारुस सादत मिस्र, 208/1. [2] 'रद्दुल मुहतार' के हवाले से 'ख़ज़ैनुल असरार', इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी छापाखाना, मिस्र, 208/1. [3] 'दुर्रे मुख्तार', इमामत का अध्याय, मुजतबाई छापाखाना, दिल्ली, 83/1.

पृष्ठ 117/721

الا اذاصلی بھما فیہ اولاغیر اھلہ اوصلی اھلہ بمخالفتۃ الاذان[1]۔ | جائز نہیں مگر اس صورت میں کہ غیر محلہ والوں نے وہاں اذان واقامت کے ساتھ اوّلاً جماعت کروائی ہو یا اہل محلہ نے آہستہ اذان دے کر جماعت کروائی ہو۔ (ت)

خزائن الاسرار شرح تنویر الابصار میں ہے: لوکان مسجد طریق جاز اجماعا کما فی مسجد لیس لہ امام ولا مؤذن ویصلی الناس فیہ فوجا فوجا فان الافضل ان یصلی کل فریق باذان و اقامۃ علی حدۃ کما فی امالی قاضی خاں[2]۔ | اگر مسجدِ شارع ہے تو بالاتفاق تکرارِ جماعت جائز جیسا کہ اس مسجد کا حکم ہے جس کا امام و مؤذن مقرر نہ ہو اور لوگ اس میں گروہ در گروہ نماز ادا کرتے ہوں تو وہاں افضل یہ ہے کہ ہر فریق اپنی اپنی اذان و اقامت کے ساتھ الگ الگ نماز پڑھے جیسا کہ امالی قاضی خاں میں ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: تکرہ خلف مخالف کشافعی لکن فی وتر البحر ان تیقن المراعاۃ لم یکرہ اوعدمھا لم یصح وان شك کرہ[3]۔ | مخالف کے پیچھے نماز مکروہ ہے مثلاً شافعی المسلک کے پیچھے، لیکن بحر میں وتر کی بحث میں ہے کہ اگر اس کا مذہب حنفی کی رعایت کرنا یقینی ہو تو پھر مکروہ نہیں، اگر مذہب حنفی کی رعایت نہ کرنا یقینی ہو تو صحیح نہ ہوگی، اور اس کے بارے میں شک ہو تو نماز مکروہ ہے۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے: حاصلہ ان صاحب الھدایۃ جوز الاقتداء بالشافعی بشرط ان لایعلم المقتدی منہ | حاصل یہ ہے کہ صاحبِ ہدایہ نے شافعی کی اقتداء کو اس شرط کے ساتھ جائز کہا ہے کہ جب مقتدی اس امام کے کسی ایسے عمل کو نہ جانتا ہو جو مقتدی کی

[1] کتاب در الحکام شرح غرر الاحکام فصل فی الامامة مطبوعہ مطبع احمد کامل الکائنہ فی دار سعادت مصر ۲۰۸/۱ [2] ردالمختار بحوالہ خزائن الاسرار باب الامامة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۲۰۸/۱ [3] در مختار باب الامامة مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸۳/۱

Fatawa Razviya Volume 7

Arabic Text: What prevents the validity of his prayer in the view of the follower, such as bloodletting and the like. The number of instances where following him is invalid are mentioned in 'Al-Inaya' and 'Ghayat al-Bayan' with his words: such as if he did not perform ablution (wudu) after bloodletting or something exiting from other than the two passages, or if he was doubtful about his faith by saying 'I am a believer, if Allah wills', or if he performed wudu from 'Qultain' (a large body of water), or if he raises his hands during bowing (ruku) and upon rising from bowing, or if he did not wash his garment from semen nor rubbed it off, or if he turned away from the Qibla to the left, or if he offered Witr with two salams, or restricted it to one rak'ah, or did not offer Witr at all, or laughed loudly in prayer and did not perform wudu, or offered the obligatory prayer of the time once then led the people in it. It was added in 'An-Nihaya': and if he does not observe the sequence in missed prayers, and if he does not wipe a quarter of his head (in wudu). Qazi Khan added: and if he is prejudiced. All of these are clear except for five things.

First: The issue of performing wudu from Qultain, for it is correct according to us if no impurity has fallen into the water and it has not been mixed with used water.

Urdu Text: According to the opinion, it is contrary to the validity of prayer. For example, bloodletting etc., several instances of invalidity of following (the imam) from 'An-Inaya' and 'Ghayat al-Bayan', are described in these words: for example, when this Imam did not perform wudu after bloodletting or the exit of something from other than the two passages, or there is doubt in this Imam's faith, for example, he says 'Insha'Allah I am a believer', or he performs wudu from Qultain water, or performs 'Raf-al-Yadain' (raising hands) while going to ruku and while rising, or he does not wash the garment due to semen stain nor does he scrape it (in case it is thick), or he turns to the left from the Qibla, or he performs Witr with two salams, or reads one rak'ah of Witr, or does not read it at all, or laughs loudly in prayer and does not perform wudu, or has already performed the timely obligatory prayer once then becomes the Imam for the same prayer. To this, 'An-Nihaya' adds that he does not observe the sequence in missed prayers although he is 'Sahib-e-Tarteeb' (one required to observe order), or does not wipe a quarter of the head. Qazi Khan has added that he should be prejudiced. Apart from these five, all others are clear. First: Performing wudu from Qultain is correct according to us as well, provided that no impurity has fallen into it, and used water equal to or more than it has not been mixed in it.

Footnote: 1. Bahr al-Ra'iq, Bab al-Witr wa al-Nawafil, printed by HM Saeed Company Karachi, 2/254

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

अरबी पाठ: जो अनुयायी की दृष्टि में उसकी नमाज़ की वैधता को रोकता है, जैसे नस से खून निकलना (फस्द) आदि। इमामत की अमान्यता के कई उदाहरण 'अल-इनाया' और 'गायत अल-बयान' में उनके शब्दों के साथ वर्णित हैं: जैसे कि यदि उसने नस कटवाने या दो रास्तों के अलावा किसी चीज़ के निकलने के बाद वज़ू नहीं किया, या यदि उसे अपने ईमान में संदेह था यह कहकर कि 'इन्शाअल्लाह मैं मोमिन हूँ', या यदि उसने 'कुलतैन' (पानी की एक विशेष मात्रा) से वज़ू किया, या यदि वह रुकू में जाते समय और रुकू से उठते समय हाथ उठाता है, या यदि उसने अपने कपड़े से वीर्य नहीं धोया और न ही उसे रगड़ा, या यदि वह किबला से बाईं ओर मुड़ गया, या यदि उसने दो सलाम के साथ वित्र पढ़ी, या इसे एक रकात तक सीमित रखा, या बिल्कुल वित्र नहीं पढ़ी, या नमाज़ में ज़ोर से हँसा और वज़ू नहीं किया, या समय की अनिवार्य नमाज़ एक बार पढ़ ली फिर उसमें लोगों का इमाम बन गया। 'अन-निहाया' में जोड़ा गया: और यदि वह छूटी हुई नमाज़ों में क्रम (तरतीब) का पालन नहीं करता है, और यदि वह अपने सिर के चौथाई हिस्से का मसह नहीं करता है। काज़ी ख़ान ने जोड़ा: और यदि वह पक्षपाती (मुतअसिब) हो। इन पाँच चीजों को छोड़कर बाकी सभी स्पष्ट हैं।

पहला: कुलतैन से वज़ू करने का मसला, क्योंकि यह हमारे नज़दीक सही है यदि पानी में कोई गंदगी न गिरी हो और उसमें इस्तेमाल किया हुआ पानी न मिला हो।

उर्दू पाठ: राय के अनुसार नमाज़ की वैधता के विपरीत है। उदाहरण के लिए नस कटवाना आदि, इमामत की अमान्यता के कुछ उदाहरण इनाया और गायत अल-बयान से, इन शब्दों में बयान किए गए हैं: उदाहरण के लिए जब इस इमाम ने नस कटवाने या दो रास्तों के अलावा किसी चीज़ के निकलने पर वज़ू न किया हो, या इस इमाम के ईमान में संदेह हो, उदाहरण के लिए वह कहता है कि 'इन्शाअल्लाह मैं मोमिन हूँ', या वह कुलतैन पानी से वज़ू करता है, या रुकू जाते समय और उठते समय रफ़-अल-यदैन (हाथ उठाना) करता है, या वह वीर्य लगने के कारण कपड़े को नहीं धोता और न ही उसे खुरचता है (गाढ़ा होने की स्थिति में), या वह किबला से बाईं ओर मुड़ता है, या वह दो सलामों से वित्र अदा करता है, या एक रकात वित्र पढ़ता है, या बिल्कुल पढ़ता ही नहीं, या नमाज़ में ज़ोर से हँसता है और वज़ू नहीं करता, या एक बार समय की नमाज़ पढ़ चुका है फिर उसी नमाज़ का इमाम बन जाता है। इस पर निहाया में इज़ाफ़ा है कि छूटी हुई नमाज़ों में तरतीब का ख्याल न रखता हो हालांकि वह साहिबे-तरतीब हो, सिर के चौथाई हिस्से का मसह न करे, काज़ी ख़ान ने यह इज़ाफ़ा किया है कि वह मुतअसिब (पक्षपाती) हो। इन पाँच के अलावा बाकी सभी स्पष्ट हैं। पहला: कुलतैन से

वज़ू करना हमारे नज़दीक भी सही है जबकि इसमें कोई नजासत (गंदगी) न गिरी हो, और इसके बराबर या ज़्यादा इसमें इस्तेमाल किया हुआ पानी न मिला हो।

फुटनोट: 1. बहर अल-रायिक, बाब अल-वित्र व अल-नवाफिल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/254

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

عربی عبارت: ما يمنع صحة صلاته في رأى المقتدى كالفصد ونحوه وعدد مواضع عدم صحة الاقتداء به في العناية وغاية البيان بقوله كما اذا لم يتوضأ من الفصد والخارج من غير السبيلين وكما كان شاكا في ايمانه بقوله انا مؤمن ان شاء الله او متوضأ من القلتين او يرفع يديه عند الركوع وعند رفع الراس من الركوع اولميغسل ثوبه من المني و لم يفركه او انحرف عن القبلة الى اليسار اوصلى الوتر بتسليمتين او اقتصر على ركعة او لم يوتر اصلا اوقهقه في الصلاة ولم يتوضأ او صلى فرض الوقت مرة ثم ام القوم فيه زاد في النهاية وان لا يراعى الترتيب في الفوائت وان لا يمسح ربع راسه وزاد قاضى خان وان يكون متعصباً والكل ظاهر ماعدا خمسة اشياء

الاول مسئلة التوضؤ من القلتين فانه صحيح عندنا اذا لم يقع في الماء نجاسة ولم يختلط بمستعمل

اردو عبارت: رائے کے مطابق صحت نماز کے منافی ہے۔ مثلا رگ کٹوانا وغیرہ، عدم صحت اقتداء کے چند مواضع عنایہ اور غایۃ البیان سے، ان الفاظ سے بیان کئے کہ مثلا جب اس امام نے رگ کٹوانے یا غیر سبیلین سے کسی شے کے خارج ہونے پر وضو نہ کیا ہو یا اس امام کے ایمان میں شک ہے، مثلا وہ یہ کہتا ہے کہ "ان شاء اللہ میں مومن ہوں" یا وہ قُلتین پانی سے وضو کرتا ہے یا رکوع جاتے وقت اور اٹھتے وقت رفع یدین کرتا ہے یا وہ منی لگ جانے کی وجہ سے کپڑے کو نہیں دھوتا اور نہ ہی اسے کھرچتا ہے (گاڑھی ہونے کی صورت) میں یا وہ قبلہ سے بائیں جانب پھرتا ہے یا وہ دو سلاموں سے وتر ادا کرتا ہے یا ایک رکعت وتر پڑھتا ہے یا بالکل پڑھتا ہی نہیں یا نماز میں قہقہہ سے ہنستا ہے اور وضو نہیں کرتا یا ایک دفعہ وقتی نماز پڑھا چکا ہے پھر اسی نماز کا امام بن جاتا ہے۔ اس پر نہایہ میں اضافہ ہے کہ فوت شدہ نمازوں میں ترتیب کی رعایت نہ رکھتا ہو حالانکہ وہ صاحب ترتیب ہو سر کے چوتھائی حصہ کا مسح نہ کرے، قاضی

خاں نے یہ اضافہ کیا ہے کہ وہ متعصب ہو، ان پانچ کے علاوہ باقی تمام واضح ہیں۔ اول قلتین سے وضو کرنا ہمارے نزدیک بھی صحیح ہے جبکہ اس میں نجاست نہ گری ہو، اور اس کے مساوی یا زائد اس میں مستعمل پانی نہ ملا ہو

حاشیہ: 1 بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۵۴/۲

Fatawa Ridawiyya - Volume 7

[Left Column - Arabic Text] Issue: For him or more, it is necessary to restrict their statement about the two Qullas (containers of water) by the condition that their water is impure or used water, according to the mentioned condition, not absolutely. Second: The issue of raising hands (Raf-ul-Yadayn) from two aspects. First, the narration of its invalidity is 'shadh' (anomalous), not correct by narration or logic. Second, invalidity at the time of Ruku does not necessitate the invalidity of following (the Imam) from the start, as the occurrence of invalidity is not certain, such that it should be considered actualized at the beginning, since leaving the raising of hands is permissible for them as it is a Sunnah. Third: The issue of deviating from the Qiblah to the left, because the preventive factor according to us is to exceed from the East to the West, and the Shafi'is do not practice this deviation. Fourth: The issue of prejudice, because prejudice, assuming its existence among them, only results in 'fisq' (transgression), and 'fisq' does not prevent the validity of following (the Imam). Fifth: The issue of exception in faith (saying 'I am a believer, Insha-Allah'), for charging with disbelief (takfir) is an error, and exception is the saying of most of the predecessors. [Collected]

[Right Column - Urdu Text] Therefore, it is also necessary to attach this condition with the two Qullas that the water of the two Qullas is impure or used water is mixed in equal or greater quantity, otherwise, making an absolute ruling is not correct. Second, there are two forms of raising hands (Raf-ul-Yadayn): one is that the narration of invalidity is 'shadh'; it is neither correct by narration nor by logic. Second, the occurrence of invalidity at the time of bowing (Ruku) is not contrary to following (the Imam) from the start; despite this, the occurrence of invalidity is also not certain, so as to consider it actualized at the time of starting, because leaving the raising of hands is also permissible since according to them it is only a Sunnah (so it is possible he might leave it). Third, the matter of deviating to the left from the Qiblah, so in this matter, according to us, the hindrance is that deviation which exceeds from the East towards the West, and Shafi'is are not proponents of such deviation. Fourth, as for the matter of prejudice, if prejudice is proven from them, it is a cause for 'fisq' (sinfulness), and 'fisq' does not prevent the validity of following (the Imam). Fifth, the remaining issue of making faith contingent with "If Allah wills" (Insha-Allah), in this, the fatwa of disbelief (kufr) is wrong because making it contingent is the saying of many predecessors. [Summarized] (T) This discourse was in Bahr-ul-Raiq.

1 Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company Karachi 2/45, 46. Page 119 of 721

फ़तावा रिज़विया - खंड सातवां

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] मसला: उसके लिए या अधिक के लिए, उनके कथन को उन दो कुल्लों के साथ सीमित करना आवश्यक है जिनका पानी अशुद्ध हो गया है या इस्तेमाल किया गया पानी, उल्लिखित शर्त के साथ, न कि पूर्ण रूप से। दूसरा: रफ़-उल-यदैन (हाथ उठाना) का मुद्दा दो पहलुओं से। पहला, इसके अमान्य होने की रिवायत 'शाज़' (दुर्लभ) है, न तो रिवायत के अनुसार सही है और न ही समझ के अनुसार। दूसरा, रुकू के समय अमान्यता उत्पन्न होना शुरुआत से इमाम का अनुसरण करने की वैधता के विरुद्ध नहीं है, क्योंकि अमान्यता का होना निश्चित नहीं है कि इसे शुरुआत के समय ही वास्तविक मान लिया जाए, क्योंकि उनके पास हाथ उठाना छोड़ना जायज़ है क्योंकि यह सुन्नत है। तीसरा: किबला से बाईं ओर झुकने का मुद्दा, क्योंकि हमारे अनुसार रुकावट वह झुकाव है जो पूर्व से पश्चिम की सीमा पार कर जाए, और शाफ़ई इस तरह के झुकाव के कायल नहीं हैं। चौथा: पक्षपात का मुद्दा, क्योंकि अगर उनमें पक्षपात का अस्तित्व मान भी लिया जाए, तो यह केवल 'फ़िस्क' (पाप) का कारण बनता है, और 'फ़िस्क' अनुसरण की वैधता में बाधा नहीं बनता। पांचवां: ईमान (विश्वास) में अपवाद का मसला (इंशा-अल्लाह कहना), क्योंकि इसमें कुफ़्र का आरोप लगाना गलत है और अपवाद करना अधिकांश पूर्वजों (सलफ़) का कथन है। [संकलित]

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] इसलिए, दो कुल्लों के साथ यह शर्त लगाना भी ज़रूरी है कि दो कुल्लों का पानी नापाक हो या उसमें इस्तेमाल किया गया पानी बराबर या ज़्यादा मात्रा में मिला हो, वरना पूर्ण रूप से हुक्म लगाना सही नहीं है। दूसरा, रफ़-उल-यदैन की दो सूरतें हैं: एक तो अमान्यता वाली रिवायत 'शाज़' है; न रिवायतन सही है न दरायतन। दूसरी यह कि रुकू के मौके पर अमान्यता का उत्पन्न होना शुरुआत में इमाम की पैरवी करने के खिलाफ नहीं है, इसके बावजूद, अमान्यता का होना निश्चित भी नहीं है कि इसे शुरू करते समय ही वास्तविक मान लिया जाए क्योंकि रफ़-उल-यदैन छोड़ना भी जायज़ है क्योंकि उनके नज़दीक यह सुन्नत ही है (तो मुमकिन है कि वह उसे छोड़ दे)। तीसरा, किबला से बाईं तरफ मुड़ने का मामला, तो इस मामले में हमारे नज़दीक रुकावट वह मुड़ना है जो पूर्व से पश्चिम की तरफ बढ़ जाए और शवाफ़ई ऐसे मुड़ने के कायल नहीं हैं। चौथा, रहा पक्षपात का मामला, तो अगर उनसे पक्षपात साबित हो तो यह 'फ़िस्क' का कारण है और 'फ़िस्क' पैरवी की वैधता से रोकता नहीं है। पांचवां, बाकी ईमान को "इंशा-अल्लाह" के साथ जोड़ने वाला मसला, तो इसमें कुफ़्र का फ़तवा गलत है क्योंकि जोड़ना बहुत से पूर्वजों का कहना है। [सारांशित] (टी) यह बात बहर-उल-रैक में थी।

1 अल-बहर अर-रैक, बाबुल वित्र वन्नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 2/45, 46। पृष्ठ 119/721

[بایاں کالم - عربی متن] مسأله له اوا کثر فلابد ان یقید قولهم بالقلتین المتنجس ماؤهما او المستعمل بالشرط المذکور لا مطلقا-الثانی مسئلة رفع الیدین من وجهین الاول ان الفساد روایته شاذة لیست بصحیحة روایة ولادرایة الثانی ان الفساد عند الرکوع لا یقتضی عدم صحة الاقتداء من الابتداء مع ان عروض البطلان غیر مقطوع به حتی یجعل کالمتحقق عند الشروع لان الرفع جائز الترك عندهم لسنیته۔ الثالث مسئلة الانحراف عن القبلة الی الیسارلان المانع عندناان یجاوزالمشارق الی المغارب والشافعیة لا ینحرفون هذا الانحراف-الرابع مسئلة التعصب لان التعصب علی تقدیر وجوده منهم انما یوجب الفسق والفسق لا یمنع صحة الاقتداء-الخامس مسئلة الاستثناء في الایمان فان التکفیر غلط و الاستثناء قول اکثر السلف ۱ھ ملتقطا

[دایاں کالم - اردو متن] لہٰذا قلتین کے ساتھ یہ شرط لگانا بھی ضروری ہے کہ قلتین کا پانی ناپاک ہو یا اس میں مستعمل پانی برابر یا زائد ملا ہو ورنہ مطلقاً حکم لگانا درست نہیں۔ دوم رفع یدین کی دو صورتیں ہیں ایک تو فساد والی روایت شاذ ہے نہ روایتہً صحیح ہے نہ درایتہً۔ دوسری یہ کہ رکوع کے موقع پر فساد کا عارض ہونا ابتداءً اقتداء کے منافی نہیں، باوجود اس کے بطلان کا عارض ہونا بھی یقینی نہیں حتیٰ کہ اسے بوقتِ شروع ہی متحقق قرار دے دیا جائے کیونکہ رفع یدین کا چھوڑنا بھی جائز ہے کیونکہ ان کے نزدیک یہ سنت ہی ہے (تو ممکن ہے وہ اس کو ترک کر دے) سوم قبلہ سے بائیں طرف انحراف کا معاملہ، تو اس معاملہ میں ہمارے نزدیک مانع وہ انحراف ہے جو مشارق سے مغارب کی طرف متجاوز ہو اور شوافع ایسے انحراف کے قائل نہیں۔ چہارم رہا تعصب کا معاملہ، تو اگر ان سے تعصب ثابت ہو تو یہ فسق کا موجب ہے اور فسق صحتِ اقتداء سے مانع

نہیں ہوتا۔ پنجم باقی ایمان کا ان شاء اللہ کے ساتھ معلق کرنے والا مسئلہ، تو اس میں فتویٰ کفر غلط ہے کیونکہ معلق کرنا بہت سے اسلاف کا قول ہے اھ تلخیصاً (ت) یہ کلام بحر فی البحر تھا۔

---

1 بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۴۵، ۴۶ صفحہ 119 از 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Arabic Column Text: I say: By the grace of Allah, these five aforementioned points appeared to me at the first glance of the discourse, with some additions. Let us mention the remaining points of discussion to complete the benefit. First, their statement "he did not pray Witr at all" – no valid reason appears for this, for by abandoning it he does not become a sinner (fasiq), let alone what would necessitate the invalidity of following (iqtida) him. For although Witr is obligatory (wajib) according to us, it is a matter of ijtihad (legal reasoning), and there is no labelling as fasiq in matters of ijtihad. If this statement is interpreted to mean that if he does not pray it, following him in Fajr prayer will not be valid under its conditions due to the loss of sequence (tarteeb), then this is contradicted by the statement added in "al-Nihayah": "even if he does not observe the sequence". Then I saw Allama Shami (may Allah have mercy on him) in "Minhat al-Khaliq" mention this reason, and then he critiqued it as being repetitive, saying, "Let one reflect on what is intended."

I say: Rather, it is more severe than repetition because the word "added" (zada) does not bear that possibility, as has been known. Second, I say: One should drop the possibility of praying Witr with two salams, for the occurrence of an invalidator (mubtil) is different from invalidity from the start, as "al-Bahr" has benefited. Then according to what Imam Abu Bakr al-Razi went towards...

Urdu Column Text: I say: (I say) By the grace of Allah, in a cursory look, these were only five; there are some other discussions too. We mention the rest here for benefit. First, that he does not pray Witr at all - this statement of theirs is not correct because by abandoning Witr, he does not become a sinner (fasiq), much less should following him be declared invalid, because although Witr is obligatory (wajib) with us, this issue is ijtihadi and in ijtihadi matters, no one can be declared a fasiq. And if this phrase is interpreted to mean that if he does not perform Witr, then following him in Fajr will not be permissible because the sequence (tarteeb) was missed, then now his statement that there is an addition in "Nihayah" that if he does not observe the sequence, following him is not permissible, will be declared contradictory. Then I saw Allama Shami, he stated this same cause in "Minhat al-Khaliq" and objected to it as repetition and said one should ponder over its meaning.

I say: (I say) Rather, this is more severe than repetition because the word "added" (zada) does not hold this possibility as has been known. Second is that I say: (I say) the possibility of performing Witr with two salams should have been dropped

because the happening of an accidental invalidator (mubtil) is different from that invalidity which is from the beginning as is in "Bahr". Then Imam Abu Bakr al-Razi...

Footnote: 1 Minhat al-Khaliq ‘ala al-Bahr al-Ra’iq, chapter on Witr and voluntary prayers, printed by HM Saeed Company Karachi 2/25. Page 120 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अरबी कॉलम का पाठ: मैं कहता हूँ: अल्लाह की प्रशंसा है, बहस पर पहली नज़र डालते ही ये पाँच बातें ज़ाहिर हुई थीं, कुछ और इज़ाफ़ों के साथ। फ़ायदे को पूरा करने के लिए बाकी शोध का ज़िक्र करते हैं। पहला, उनका यह कहना कि "उसने बिलकुल भी वित्र नहीं पढ़ा" - इसका कोई सही कारण नज़र नहीं आता, क्योंकि इसे छोड़ने से वह फ़ासिक़ नहीं होता, तो फिर उसकी इक़्तिदा को बातिल क़रार देने की क्या बात है। क्योंकि वित्र हमारे यहाँ वाजिब है लेकिन यह मसला इज्तिहादी है और इज्तिहादी मसाइल में किसी को फ़ासिक़ क़रार नहीं दिया जा सकता। और अगर इसे इस पर मह़मूल किया जाए कि अगर वह वित्र नहीं पढ़ता तो उसकी फ़ज्र में इक़्तिदा दुरुस्त न होगी क्योंकि तरतीब फ़ौत हो गई है, तो "निहाया" में इज़ाफ़ा किया गया यह क़ौल कि "चाहे वह तरतीब की रिआयत न करे" इसे नकार देगा। फिर मैंने अल्लामा शामी (अल्लाह उन पर रहम करे) को "मिन्हतुल ख़ालिक़" में यही बात कहते देखा, फिर उन्होंने इसे तकरार (दोहराव) बताकर इस पर एतराज़ किया और कहा, "जो मुराद है उस पर ग़ौर किया जाए।"

मैं कहता हूँ: बल्कि यह तकरार से भी सख्त है क्योंकि शब्द "ज़ाद" (ज़्यादा किया) में इसका एहतिमाल नहीं है जैसा कि आप जान चुके हैं। दूसरा, मैं कहता हूँ: वित्र को दो सलामों के साथ पढ़ने की संभावना को छोड़ देना चाहिए, क्योंकि बाद में आने वाला मुब्तिल (नष्ट करने वाला) उस बुत़लान (अमान्यता) से अलग होता है जो शुरू से हो, जैसा कि "अल-बह्र" में बताया गया है। फिर जैसा कि इमाम अबू बकर अल-राज़ी ने अपनाया...

उर्दू कॉलम का पाठ: मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) अल्लाह के शुक्र से सरसरी नज़र में ये पाँच ही थे, कुछ और बहसें भी हैं, हम इन बाकी को फ़ायदे के लिए यहाँ ज़िक्र कर देते हैं, पहला, अस़लन वह वित्र न पढ़ता हो उनका यह क़ौल दुरुस्त नहीं क्योंकि वित्र के तर्क से वह फ़ासिक़ नहीं होता चह जाइके उसकी इक़्तिदा को बातिल क़रार दिया जाए क्योंकि वित्र हमारे यहाँ अगरचे वाजिब हैं लेकिन यह मसला इज्तिहादी है और इज्तिहादी मसाइल में किसी को फ़ासिक़ क़रार नहीं दिया जा सकता और अगर इस इबारत को इस पर मह़मूल किया जाए कि अगर वित्र अदा नहीं करता तो उसकी फ़ज्र में इक़्तिदा जायज़ न होगी क्योंकि तरतीब फ़ौत हो गई है, तो अब उसके क़ौल कि "निहाया" में इज़ाफ़ा है कि अगर वह तरतीब की रिआयत नहीं तो इक़्तिदा जायज़ नहीं, यह मुनाफ़ी क़रार पाएगा,

फिर मैंने अल्लामा शामी को देखा तो उन्होंने "मिन्हतुल ख़ालिक़" में यही इल्लत बयान की और इस पर तकरार का एतराज़ किया और कहा इससे मुराद पर ग़ौर करना चाहिए।

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) बल्कि यह तकरार से अशद (सख्त) है क्योंकि इसका लफ्ज़ "ज़ाद" इसका एहतिमाल नहीं रखता जैसा कि जान लिया है। दूसरा यह कि मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) वित्र को दो सलामوں के साथ अदा करने वाले एहतिमाल को साक़ित कर देना चाहिए था क्योंकि आरज़ी मुब्तिल का लाहिक़ होना वह इस बुतलान का ग़ैर होता है जो इब्तिदा से हो जैसा कि "बह्र" में है। फिर इमाम अबू बकर अल-राज़ी...

फुटनोट: 1 मिन्हतुल ख़ालिक़ अलल बह्रुर राइक़, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 2/25. पृष्ठ 120 / 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

عربی کالم کا متن: اقول: وقد کانت ظھرت لی بحمد اللہ الخمسة المذکورة اول مانظرت الکلام مع زیادة فلنذکر مابقی من الابحاث تتمیماً للافادة الاول قولھم لم یوتر اصلا لا یظھر لہ وجہ فانہ بترکہ لایفسق فضلاً عما یوجب بطلان الاقتداء فان الوتر وان وجب عندنا فھو مجتھد فیہ ولاتفسیق بالاجتھادیات وان حمل علی انہ ان لم یصلہ لم یصح الاقتداء بہ فی الفجر بشرطہ لفوات الترتیب نافاہ قولہ زاد فی النھایة وان لایراعی الترتیب ثم رأیت العلامة الشامی ع اللہ فی منحة الخالق بھذا ثم اعلہ بالتکرار قال فلیتأمل ما المراد

اقول: بل ھو اشد من التکرار فان قولہ زاد لا یحتملہ کما علمت الثانی اقول وینبغی اسقاط صلاتہ الوتر بتسلیمیتین فان طریان المبطل غیرالبطلان من رأس کما افادہ البحر ثم علی ماذھب الیہ الامام ابوبکر الرازي

اردو کالم کا متن: اقول: (میں کہتا ہوں) بحمد اللہ سرسری نظر میں یہ پانچ ہی تھے، کچھ اور بحثیں بھی ہیں، ہم ان باقی کو افادہ کے لئے یہاں ذکر کردیتے ہیں، اول، اصلاً وہ وتر نہ پڑھتا ہو ان کا یہ قول درست نہیں کیونکہ وتر کے ترک سے وہ فاسق نہیں ہوتا چہ جائیکہ اس کی اقتداء کو باطل قرار دیا جائے کیونکہ وتر ہمارے ہاں اگرچہ واجب ہیں لیکن یہ مسئلہ اجتہادی ہے اور اجتہادی مسائل میں کسی کو فاسق قرار نہیں دیا جاسکتا اور اگر اس عبارت کو اس پر محمول کیا جائے کہ اگر وتر ادا نہیں کرتا تو اس کی فجر میں اقتداء جائز نہ ہو گی کیونکہ ترتیب فوت ہوگئی ہے، تو اب اس کے قول کہ نہایہ میں اضافہ ہے کہ اگر وہ ترتیب کی رعایت نہیں تو اقتداء جائز نہیں، یہ منافی قرار پائے گا، پھر میں نے علامہ شامی کو دیکھا تو انہوں نے منحۃ الخالق میں یہ ہی علت بیان کی اور اس پر تکرار کا اعتراض کیا اور کہا اس سے مراد پر غور کرنا چاہئے۔ اقول: (میں کہتا ہوں)

بلکہ یہ تکرار سے اشد ہے کیونکہ اس کا لفظ "زاد" اس کا احتمال نہیں رکھتا جیسا کہ جان لیا ہے۔ دوسرا یہ کہ اقول: (میں کہتا ہوں) وتر کو دوسلاموں کے ساتھ ادا کرنے والے احتمال کو ساقط کردینا چاہئے تھا کیونکہ عارضی مبطل کا لاحق ہونا وہ اس بطلان کا غیر ہوتا ہے جو ابتداء سے ہو جیسا کہ بحر میں ہے۔ پھر امام ابوبکر الرازی

حاشیہ: 1 منحۃ الخالق علی البحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی

Volume Seven Fatawa Razawiyya

[Arabic Text Section] It is also not invalidated in result, because according to him [the Imam], his Imam has not exited [the prayer] by the Salaam. Rather, he counts what follows as part of the Witr prayer, and this is a matter of ijtihad. Yes, the more correct view is that it is invalidated, as stated definitively in the text of 'Al-Tanwir', supported by the famous and correct view of the majority: that the consideration is given to the follower's opinion. Third, the same applies to the case of limiting it to one rak'ah. Fourth, Al-Shami stated that our Sheikh (may Allah preserve him) said the intended meaning of their deviation [from the Qibla] is when they perform ijtihad while old prayer niches (mihrabs) exist. This is permissible according to them but not according to us. If he deviates from an old mihrab (i.e., a deviation that crosses from the east towards the west), then following him in prayer is not valid.

[Author's Note - Aqool] I say: This reasoning negates the reasoning for dropping [the validity] during deviation. Yes, it must be qualified, and this is not far-fetched. Because failing to observe the sequence, or not washing semen or rubbing it off, are all qualified as we have pointed out, and they did not cause the dropping [of validity]. So the same applies here. From this, the fifth issue becomes clear, which is the non-dropping of ablution (Wudu) from the Qultayn [large quantity of water], even if the reasoning is qualification here.

[Urdu Text Section] The direction taken is that ultimately the prayer will not be invalidated because, according to them, the Imam does not exit the prayer with the Salaam; rather, he considers what follows to be Witr. Therefore, the matter remains one of Ijtihad. Yes, the more correct view is invalidation, as definitively stated in the text of 'Al-Tanwir', supported by the majority's famous correct view that the follower's opinion is what matters. Third, as for praying a single rak'ah of Witr, the previous discussion applies there as well. Fourth, Imam Shami stated that our Sheikh (may Allah preserve him) said the deviation refers to when they exercise ijtihad despite the presence of an old mihrab. This is permissible for them but not for us. So, if the Imam deviates from the old mihrab (meaning such a deviation that exceeds from the east towards the west), then following him will not be correct.

I say: (I say) This reasoning will invalidate the reasoning given for dropping [validity] at the time of deviation. Yes, it is necessary to keep it qualified, and that is not far-fetched because the lack of observance of sequence or the lack of washing semen or its scraping are all qualified, as we have cautioned. This cannot be a reason for their

dropping [of validity]. The same applies here (in deviation), and from this, the fifth discussion is clear: that is the non-dropping of wudu from Qultayn water, although here...

---

1. Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Supererogatory Prayers, published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/25.

[अरबी पाठ] परिणामस्वरूप भी यह अमान्य नहीं होता, क्योंकि उनके(इमाम के) अनुसार, सलाम के साथ उनका इमाम नमाज़ से बाहर नहीं निकलता। वह इसके बाद के हिस्से को वित्र का हिस्सा मानता है, और यह इज्तिहाद का मामला है। हाँ, अधिक सही मत अमान्य होने का ही है, जैसा कि 'अल-तनवीर' के मूल पाठ में निश्चित रूप से कहा गया है, जिसे बहुमत के प्रसिद्ध और सही मत का समर्थन प्राप्त है: कि विचार मुक्तदी (अनुयायी) की राय का किया जाता है। तीसरा, एक रकात तक सीमित रखने के मामले में भी यही बात लागू होती है। चौथा, अल-शामी ने उल्लेख किया कि हमारे शेख (अल्लाह उनकी रक्षा करे) ने कहा कि उनके विचलन (किबला से) का अर्थ यह है कि वे पुरानी मेहराबों की मौजूदगी में इज्तिहाद करते हैं। यह उनके यहाँ जायज़ है, हमारे यहाँ नहीं। यदि वह पुरानी मेहराब से विचलित हो जाता है (अर्थात ऐसा विचलन जो पूर्व से पश्चिम की ओर बढ़ जाए), तो उसका अनुसरण करना सही नहीं होगा।

[लेखक की टिप्पणी - अक़ूल] मैं कहता हूँ: यह तर्क उस तर्क को खारिज करता है जो विचलन के समय अमान्यता (गिराने) के लिए दिया गया था। हाँ, इसे सीमित रखना आवश्यक है, और यह दूर की बात नहीं है। क्योंकि क्रम का पालन न करना, या वीर्य को न धोना या उसे न रगड़ना, ये सभी सीमित हैं जैसा कि हमने संकेत दिया है, और उन्होंने अमान्यता का कारण नहीं बनाया। तो यहाँ (विचलन में) भी यही मामला है। इसी से पाँचवाँ मुद्दा स्पष्ट होता है, जो कि कुलतैन (पानी की एक बड़ी मात्रा) से वज़ू की अमान्यता न होना है, भले ही यहाँ तर्क सीमित करना हो।

[उर्दू पाठ का अनुवाद] जिस दिशा में वे गए हैं वह यह है कि अंततः नमाज़ अमान्य नहीं होगी क्योंकि उनके अनुसार सलाम के साथ इमाम नमाज़ से बाहर नहीं हो रहा है, बल्कि वह बाद वाली चीज़ को वित्र समझता है। इसलिए मामला इज्तिहाद का रहा। हाँ, अधिक सही अमान्य होना ही है जैसा कि 'तनवीर' के मूल पाठ में निश्चित रूप से कहा गया है और इसकी पुष्टि बहुमत के इस सही और प्रसिद्ध मत से होती है कि मुक्तदी की राय का ही एतबार है। तीसरा यह कि वित्र की एक रकात पढ़ना, इस पर भी पिछली चर्चा ही लागू होती है। चौथा, इमाम शामी ने फरमाया कि हमारे शेख (अल्लाह उनकी रक्षा करे) ने फरमाया कि विचलन से मुराद यह है कि पुरानी मेहराब होने के बावजूद वे इज्तिहाद से काम लेते हुए विचलन करें तो यह उनके यहाँ जायज़ है, हमारे यहाँ जायज़ नहीं। तो अगर इमाम पुरानी मेहराब से विचलित हो गया (यानी ऐसा विचलन जो पूर्व से पश्चिम की ओर बढ़ जाए) तो उसका अनुसरण सही न होगा।

अक़ूल: (मैं कहता हूँ) यह दलील उस दलील को खत्म कर देगी जो विचलन के समय अमान्यता के लिए दी गई है। हाँ, इसे सीमित (मुक़य्यद) रहना ज़रूरी है और वह दूर नहीं क्योंकि क्रम का पालन न करना या वीर्य न धोना या उसे खुरचना सब सीमित हैं जैसा कि हमने इस पर आगाह कर दिया है। तो यह बात उनकी अमान्यता का कारण नहीं हो सकती, तो यहाँ (विचलन) में भी यही मामला है और इसी से पाँचवीं चर्चा ज़ाहिर है और वह कुलतैन पानी से वज़ू की अमान्यता न होना है, अगरचे यहाँ...

---

1. मिन्नतुल खालिक अलल बहरुल रायिक, बाबुल वित्र वल नवाफिल, एच.एम. सईद कंपनी कराची, २/२५।

لا یفسد بالمال ایضًا لان امامہ لم یخرج عندہ نفسہ بالسلام فانہ یحسب ما بعدہ من الوتر وھو مجتھد فیہ نعم الاصح الفساد کما جزم بہ فی متن التنویر وھو المؤید بقول الجمھور الصحیح المشھور من ان العبرۃ لراء المقتدی، الثالث مثلہ الکلام فی اقتصارہ علی رکعۃ الرابع افاد الشامی، قال افاد شیخنا حفظہ اللہ تعالی ان المراد انحرافھم اذا اجتھدوا فی القبلۃ مع وجود المحاریب القدیمۃ فانہ یجوز عندھم لاعندنا فلو انحرف عن المحراب القدیم (ای انحرا فاجاوز المشارق الی المغارب) لا یصح الاقتداء بہ $1^$ ھـ

اقول: وھو وجیہ مسقط لوجہ اسقاط عند الانحراف نعم لابد من التقیید وھو غیر بعید فأن عدم رعایۃ الترتیب وعدم غسل المنی اوفرکہ کل مقید کما نبھنا علیہ ولم یوجب اسقاطھما فکذا ھذا وبہ ظھر الخامس وھو عدم اسقاط التوضؤ من القلتین وان کان الوجہ ھو التقیید الان

جس طرف گئے ہیں وہ یہ ہے کہ مالاً بھی نماز فاسد نہ ہوگی کیونکہ ان کے نزدیک سلام کے ساتھ امام نماز سے خارج نہیں ہورہا بلکہ وہ مابعد کو وتر سمجھتا ہے لہذا وہ معاملہ اجتہادی ٹھہرا، ہاں اصح فساد ہے جیسا کہ اس پر متن تنویر میں جزم کیا گیا ہے اور اس کی تائید جمہور کے اس صحیح مشہور قول سے ہوتی ہے کہ اعتبار مقتدی کی رائے کا ہے۔ تیسرا یہ کہ وتر کی ایک رکعت پڑھنا اس پر بھی سابقہ گفتگو ہی ہے۔ چوتھا امام شامی نے فرمایا ہمارے شیخ حفظہ اللہ نے فرمایا انحراف سے مراد یہ ہے کہ قدیم محراب ہونے کے باوجود اجتہاد سے کام لیتے ہوئے وہ انحراف کریں تو یہ ان کے ہاں جائز ہے ہمارے ہاں جائز نہیں، تو اگر امام محراب قدیم سے منحرف ہوگیا

(یعنی ایسا انحراف جو مشارق سے مغارب کی طرف متجاوز ہو) تو اس کی اقتداء صحیح نہ ہوگی اھ

اقول: (میں کہتا ہوں) یہ توجیہ اس توجیہ کی ساقط ہوگی جو انحراف کے وقت اسقاط کی گئی ہے، ہاں اسے مقید رہنا ضروری ہے اور وہ بعید نہیں کیونکہ عدم رعایت ترتیب یا عدم غسل منی یا اس کا کھرچنا تمام مقید ہیں جیسا کہ ہم نے اس پر تنبیہ کردی ہے تو یہ بات ان کے اسقاط کا سبب نہیں ہوسکتی تو یہاں (انحراف) میں بھی یہی معاملہ ہے اور اسی سے پانچویں بحث ظاہر ہے اور وہ قلتین پانی سے وضو کا عدم اسقاط ہے اگرچہ یہاں

---

1. منحة الخالق علی البحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۲۵

Fatawa Rizvia Volume Seven

[Arabic Box]: It is distinguished by the predominant and the rare, and the hidden and the obvious. Let us return to what we were discussing; this was merely due to the pen being drawn to record something appropriate for the occasion. [Urdu Box]: It is appropriate to restrict it, but a distinction is made between the predominant and the rare, and the hidden and the obvious. Now we return to the previous discussion; this writing was issued from the pen by compulsion due to the suitability of the occasion. (T)

Also in 'Al-Bahr' it is stated: [Arabic Box]: The conclusion is that following a Shafi'i is of three types: First, if it is known that he observes caution according to the Hanafi school, then there is no dislike (karahah) in following him. Second, if it is known that he does not, then it is not valid, but they differed on whether it is a condition to know his lack of caution specifically in the prayer being followed or in general. In 'Al-Nihayah' the first was authenticated, and others chose the second. In 'Fatawa al-Zahidi' the more correct view is that it is valid, and having a good opinion of him is better. Third, if nothing is known, then it is disliked. (Summarized). [Urdu Box]: The summary is that following a Shafi'i is of three kinds: First, if it is known that this imam observes the precautions and considerations of the Hanafi school, then there will be no dislike in following him. Second, if it is known that this imam does not observe them, then following him will not be correct, but there is a difference of opinion on whether knowledge of the lack of caution is necessary specifically for the prayer in which he is followed, or generally. In 'Nihayah', the first was called correct and others chose the second. In 'Fatawa Zahidi', it is stated that the more correct view is that following him is valid and it is better to maintain a good opinion of him. Third, if nothing is known about whether he observes it or not (i.e., a doubtful case), then following him will be disliked. (T)

In 'Radd al-Muhtar' it is stated: [Arabic Box]: Sheikh Khair al-Din narrated from Al-Ramli al-Shafi'i that he held the view that following is disliked when... [Urdu Box]: Sheikh Khair al-Din narrated from Ramli Shafi'i that he considers following an opponent to be disliked when...

---

1 Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 2/174, 176

फतावा रिज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी बॉक्स]: प्रचलित और दुर्लभ, तथा गुप्त और स्पष्ट के बीच अंतर किया जाता है। अब हम उसी विषय पर वापस लौटते हैं जहाँ हम थे; यह प्रसंग की प्रासंगिकता के कारण कलम द्वारा अनायास ही लिखा गया। [उर्दू बॉक्स]: इसे सीमित करना उचित है, लेकिन प्रचलित और दुर्लभ, तथा गुप्त और स्पष्ट के बीच भेद किया जाता है। अब हम पिछली चर्चा की ओर लौटते हैं; प्रसंग की उपयुक्तता के कारण यह लेखन कलम से विवश होकर जारी हुआ। (त)

साथ ही 'अल-बहर' में है: [अरबी बॉक्स]: सारांश यह है कि शाफ़ई का अनुसरण तीन प्रकार का है: पहला यह कि यदि यह ज्ञात हो कि वह हनफ़ी पंथ के अनुसार सावधानी बरतता है, तो उसके अनुसरण में कोई नापसंदगी (कराहत) नहीं है। दूसरा यह कि यदि उसका अभाव ज्ञात हो, तो वह मान्य नहीं है, लेकिन उन्होंने इस बात में मतभेद किया है कि क्या विशेष रूप से उसी नमाज़ में जिसमें अनुसरण किया जा रहा है, सावधानी की कमी का पता होना शर्त है या सामान्य रूप से। 'निहाया' में पहले को सही माना गया, और अन्यों ने दूसरे को चुना। 'फ़तावा अल-ज़ाहिदी' में अधिक सही मत यह है कि यह मान्य है, और उसके बारे में अच्छी राय रखना बेहतर है। तीसरा यह कि यदि कुछ भी ज्ञात न हो, तो यह नापसंद (मक़रूह) है। (संक्षिप्त) [उर्दू बॉक्स]: सारांश यह है कि शाफ़ई का अनुसरण तीन प्रकार का है: पहला यह कि यदि इस इमाम के बारे में यह पता हो कि वह हनफ़ी पंथ की सावधानी और मर्यादा का पालन करता है, तो उसके अनुसरण में कोई कराहत नहीं होगी। दूसरा यह कि यदि इस इमाम का पालन न करना ज्ञात हो, तो अनुसरण सही नहीं होगा, लेकिन इस बारे में मतभेद है कि क्या विशेष रूप से उसी नमाज़ में जिसमें अनुसरण किया जा रहा है, सावधानी की कमी का ज्ञान आवश्यक है या सामान्य रूप से। 'निहाया' में पहले को सही कहा गया और अन्य लोगों ने दूसरे को पसंद किया। 'फ़तावा ज़ाहिदी' में है कि अधिक सही यही है कि अनुसरण सही है और उसके बारे में नेक गुमान रखना बेहतर है। तीसरा यह कि उसके बारे में ज्ञान न हो कि वह सावधानी बरतता है या नहीं (यानी संदेहास्पद स्थिति है), तो अनुसरण मक़रूह होगा। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है: [अरबी बॉक्स]: शेख खैरुद्दीन ने रम्ली शाफ़ई से उद्धृत किया है कि वह अनुसरण की नापसंदगी पर चले जब... [उर्दू बॉक्स]: शेख खैरुद्दीन ने रम्ली शाफ़ई से उद्धृत किया है कि वह विरोधी का अनुसरण उस समय मक़रूह जानते थे जब...

1 अल-बहरुर रैक, वित्र और नवाफिल का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, 2/174, 176

पृष्ठ 122 का 721

[عربی باکس]: یفرق بالغالب والنادر والخفي والمتبادر ولنرجع الی ماکنا فیه من الکلام فماکان الامن تجاذب القلم عنان الرقم لمناسبة المقام - [اردو باکس]: مناسب اس کا مقید کرنا ہے مگر غالب و نادر اور خفی و متبادر میں فرق کیا جاتا ہے اب ہم سابقہ گفتگو کی طرف لوٹتے ہیں یہ تو مناسبت مقام کی وجہ سے قلم سے مجبوراً تحریر صادر ہوگئی۔ (ت)

نیز بحر میں ہے: [عربی باکس]: فصار الحاصل ان الاقتداء بالشافعي علی ثلثة اقسام الاول ان یعلم منه الاحتیاط في مذهب الحنفی فلاکراهة فی الاقتداء به الثانی ان یعلم منه عدمه فلاصحة لکن اختلفوا هل یشترط ان یعلم منه عدمه فی خصوص مایقتدی به اوفی الجملة صحح فی النهایة الاول وغیره اختار الثانی و فی فتاوی الزاهدی الاصح انه یصح وحسن الظن به اولی الثالث ان لایعلم شیئا فالکراهة (ملخصًا) - [اردو باکس]: حاصل یہ ہے کہ شافعی کی اقتداء تین طرح کی ہے، اول یہ کہ اس امام کا مسلک حنفی کی احتیاط و رعایت کرنا معلوم ہو تو اب اس کی اقتداء میں کراہت نہ ہوگی۔ ثانی یہ کہ اس امام کا رعایت نہ کرنا معلوم ہو تو اب اقتداء صحیح نہ ہوگی لیکن اختلاف اس بارے میں ہے کہ کیا بالخصوص اسی نماز میں جس میں اقتداء مطلوب ہے عدم احتیاط کا علم ضروری ہے یا فی الجملہ عدم احتیاط کا علم ضروری ہے۔ نہایہ میں پہلے کو صحیح کہا اور دوسرے لوگوں نے دوسرے کو مختار قرار دیا۔ فتاوی زاہدی میں ہے کہ اصح یہ ہے کہ اقتداء صحیح ہے اور اس کے ساتھ حسن ظن رکھنا اولیٰ ہے۔ ثالث یہ کہ اس کے بارے میں علم نہیں کہ وہ رعایت کرتا ہے یا نہیں (یعنی مشکوک صورت ہے) تو اب اقتداء مکروہ ہوگی۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: [عربی باکس]: نقل الشیخ خیرالدین عن الرملي الشافعي انه مشی علی کراهة الاقتداء [اردو باکس]: شیخ خیرالدین نے رملی شافعی سے نقل کیا ہے کہ وہ مخالف کی اقتداء کو اس وقت مکروہ جانتے جب

---

1 البحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۱۷۴، ۱۷۶

Fatawa Razawiyya - Volume 7

[Arabic Text]: ...with one who differs (in madhhab), when others are possible, and despite that, it is better than praying alone. One attains the merit of the congregation. Ramli al-Kabir issued a fatwa on this, and Subki, Al-Asnawi, and others relied upon it. He said: "The summary is that there is a difference of opinion among them on this matter, and you have heard what Ramli relied upon and issued a fatwa for. And the poor servant (the author) says something similar to his words regarding a Hanafi following a Shafi'i, and a fair-minded jurist would accept this. I am Ramli (following) Hanafi jurisprudence; there is no dispute after the agreement of the two worlds." Summarized, meaning himself and Ramli of the Shafi'ites (may Allah Almighty have mercy on them both). The conclusion is that following a different (madhhab) person who observes the obligatory elements [of prayer] is better than praying alone if no one else is found; otherwise, following a compatible imam is better. 1

[Urdu Text]: Following another is possible, and despite that, following is better than praying alone, and in such a case, the reward of the congregation will be attained. On this very basis, Ramli al-Kabir gave a fatwa, and Subki and Asnawi etc., also relied on this. He said the summary is that there is a difference among these (jurists) regarding this issue, and I have heard that on which Ramli relied and gave a fatwa, and the poor servant says according to them regarding this following which is of a Hanafi with a Shafi'i, and a fair-minded jurist will accept it. I am Ramli (and) hold Hanafi jurisprudence; after the agreement of two scholars, there is no doubt. Summarized, here he meant himself by "Ana" (I) and Shafi'i by "Ramli." So the summary is that following this different person who observes the obligatory elements is better than praying alone when no other imam is present; otherwise, in the case of finding a compatible one, following him will be better. (T)

In the same work, it is narrated from Mawlana Ali Qari (may the mercy of the Creator be upon him):

[Arabic Text]: If there were an imam for every school of thought as in our time, then it is better to follow the compatible one, whether he precedes or follows, based on what the generality of Muslims have deemed good and what the majority of believers from the people of the Two Holy Sanctuaries, Jerusalem, Egypt, and [Syria] have practiced...

[Urdu Text]: If there is an imam for every school of thought as in our era, then following the compatible one will be better, whether he leads the prayer first or later; the generality of Muslims have considered this commendable, and the majority of Muslims from the people of the Two Holy Sanctuaries, Jerusalem, Egypt, and Syria are acting upon this.

1 Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/416.

फ़तावा रज़विया - खंड 7

[अरबी पाठ]: ...दूसरे संप्रदाय के इमाम के साथ, जबकि अन्य उपलब्ध हों, फिर भी यह अकेले नमाज़ पढ़ने से बेहतर है। जमाअत का सवाब मिलता है। रम्ली कबीर ने इस पर फतवा दिया, और सुबकी, अस्नवी और अन्य लोगों ने इस पर भरोसा किया। उन्होंने कहा: "सारांश यह है कि उनके बीच इस मामले में मतभेद है, और आपने वह सुना है जिस पर रम्ली ने भरोसा किया और फतवा दिया। और यह तुच्छ सेवक (लेखक) हनफ़ी के शाफ़ई की पैरवी के संबंध में उनकी बात के समान ही कहता है, और एक निष्पक्ष फक़ीह इसे स्वीकार करेगा। मैं हनफ़ी न्यायशास्त्र का पालन करने वाला रम्ली हूँ; दो विद्वानों की सहमति के बाद कोई विवाद नहीं है।" सारांशित, जिसका अर्थ है वह स्वयं और शाफ़ई मत के रम्ली (अल्लाह उन दोनों पर दया करे)। निष्कर्ष यह है कि दूसरे संप्रदाय के व्यक्ति की पैरवी करना जो अनिवार्य तत्वों का पालन करता हो, अकेले नमाज़ पढ़ने से बेहतर है यदि कोई अन्य उपलब्ध न हो; अन्यथा, अपने संप्रदाय के इमाम की पैरवी करना बेहतर है। 1

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: दूसरे की पैरवी संभव है, और इसके बावजूद, पैरवी करना अकेले नमाज़ पढ़ने से बेहतर है, और ऐसी स्थिति में जमाअत का सवाब प्राप्त होगा। इसी आधार पर रम्ली कबीर ने फतवा दिया, और सुबकी तथा अस्नवी आदि ने भी इसी पर भरोसा किया। उन्होंने कहा कि सारांश यह है कि इन (फुक़हा) के बीच इस मसले पर मतभेद है, और मैंने वह सुना है जिस पर रम्ली ने भरोसा करते हुए फतवा दिया, और यह तुच्छ सेवक हनफ़ी की शाफ़ई के साथ पैरवी के बारे में उन्हीं के अनुसार कहता है, और एक निष्पक्ष फक़ीह इसे स्वीकार करेगा। मैं रम्ली हूँ (और) हनफ़ी न्यायशास्त्र रखता हूँ; दो विद्वानों की सहमति के बाद कोई संदेह नहीं है। संक्षेप में, यहाँ उन्होंने 'अना' (मैं) से स्वयं को और 'रम्ली' से शाफ़ई रम्ली को मुराद लिया है। तो सारांश यह है कि उस मुख़ालिफ़ (दूसरे संप्रदाय वाले) की पैरवी करना जो फ़राइज़ का पालन करता हो, अकेले नमाज़ पढ़ने से बेहतर है जब कोई अन्य इमाम मौजूद न हो; अन्यथा संगत इमाम मिलने की स्थिति में उसकी पैरवी बेहतर होगी। (त)

इसी में मौलाना अली क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) से वर्णित है:

[अरबी पाठ]: यदि प्रत्येक मत के लिए एक इमाम हो जैसा कि हमारे समय में है, तो अपने मत के इमाम की पैरवी करना बेहतर है, चाहे वह पहले इमामत करे या बाद में, जैसा कि आम मुसलमानों ने

बेहतर माना है और हरमैन, बैतुल मुक़द्दस, मिस्र और [शाम] के बहुसंख्यक मुसलमानों ने इस पर अमल किया है...

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: यदि हर संप्रदाय का एक इमाम हो जैसा कि हमारे युग में है, तो अपने संप्रदाय के इमाम की पैरवी करना बेहतर होगा, चाहे वह पहले नमाज़ पढ़ाए या बाद में; आम मुसलमानों ने इसे ही सराहनीय माना है, और हरमैन, बैतुल मुक़द्दस, मिस्र और शाम के बहुसंख्यक मुसलमान इसी पर अमल कर रहे हैं।

1 रद्दुल मुख़्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/416। पृष्ठ 721 का 123

بالمخالف حیث امکنہ غیرہ ومع ذلك ھی افضل من الانفراد یحصل لہ فضل الجماعة وبہ افتی الرملي الکبیر واعتمدہ السبکی والاسنوی وغیرھما قال والحاصل ان عندھم في ذلك اختلافا وقد سمعت ما اعتمدہ الرملي وافتی بہ والفقیر اقول مثل قولہ فیما یتعلق باقتداء الحنفی بالشافعی والفقیہ المنصف یسلم ذلك وانار ملي فقہ الحنفی لا مراء بعد اتفاق العالمین ہ ملخصا یعنی بہ نفسہ ورملی الشافعیة رحمھما اللہ تعالی فتحصل ان القتداء بالمخالف المراعی فی الفرائض افضل من الافراد اذا لم یجد غیرہ والافالاقتداء بالموافق افضل 1

غیر کی اقتداء ممکن ہو، اور اس کے باوجود اقتداء تنہا نماز سے افضل ہے اور ایسی صورت میں جماعت کا ثواب مل جائے گا۔ اسی پر رملی کبیر نے فتوی دیا، سبکی اور اسنوی وغیرہا نے بھی اسی پر اعتماد کیا ہے کہا حاصل یہ ہے کہ ان (فقہاء) کے ہاں اس مسئلہ میں اختلاف ہے اور میں نے وہ سن رکھا ہے جس پر رملی نے اعتماد کرتے ہوئے فتوی دیا اور فقیر انہی کے مطابق کہتا ہے اس اقتداء میں جو حنفی کی شافعی کے ساتھ ہو اور منصف فقیہ اسے تسلیم کرے گا۔ میں رملی ہوں فقہ حنفی رکھتا ہوں دو عالموں کے اتفاق کے بعد کوئی شک نہیں ہے تلخیصاً یہاں انہوں نے انا سے اپنی ذات اور رملی سے شافعی مراد لیا ہے تو خلاصہ یہ ہوا کہ اس مخالف کی اقتداء جو رعایت کرتا ہو فرائض میں تنہا نماز پڑھنے سے افضل ہے جبکہ اس کے علاوہ کوئی امام موجود نہ ہو ورنہ موافق ملنے کی صورت میں اس کی اقتداء افضل ہوگی۔ (ت)

اسی میں مولنا علی قاری علیہ رحمۃ الباری سے ہے:

لو كان لكل مذهب امام كما في زماننا فالا فضل الاقتداء بالموافق سواء تقدم او تاخر على ما استحسنه عامة المسلمين وعمل به جمهور المؤمنين من اهل الحرمين والقدس ومصر و

اگر ہر مذہب کا امام ہو جیسا کہ ہمارے دور میں ہے تو موافق کی اقتداء افضل ہو گی خواہ وہ پہلے امامت کرے یا بعد میں ، اسے ہی عامۃ المسلمین نے مستحسن جانا ہے اور اہل حرمین، بیت المقدس، مصر اور شام کے جمہور مسلمان اسی پر عمل پیرا ہیں ان

1 ردالمختار باب الامامة مطبوعه مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۱۶ صفحہ 123 از 721

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Arabic]: Al-Shaam and no consideration for those who deviated from them 1- h. [Urdu]: Any isolated individuals who hold a contrary opinion to this are of no account. (T)

Then he himself stated:

[Arabic]: And that towards which the heart inclines is the lack of dislike in following an opponent (in school of thought), as long as they are not neglectful of the obligatory acts. Indeed, if one waits for the Imam of their own school of thought at a distance from the rows, it would not be turning away from the congregation, for it is known that they desire a congregation more complete than this one. 2- [Urdu]: The point towards which the heart inclines is that the following (iqtida) of an opponent who observes the obligatory acts (fara'id) will not be disliked (makruh). And if someone waits for the imam of their own school of thought at a distance from the rows of the congregation, it will not be considered turning away from the congregation, because they are certainly waiting for a more complete congregation than this one. (T)

In the same [source], under the issue of the imamate of a slave, a desert-dweller, etc., following [the book] Al-Bahr:

[Arabic]: Following them is slightly disliked (tanzihi); if prayer behind someone else is possible, then that is better, otherwise following them is more appropriate than praying alone. 3- [Urdu]: Following them is slightly disliked (makruh tanzihi); if an imam other than them is available, following him is better (afdal), otherwise following them is better than praying alone. (T)

In it [also] is:

[Arabic]: In Al-Mi'raj, it is stated: Our companions said that it is not appropriate to follow a transgressive person (fasiq) except in the Friday prayer (Jumu'ah), because in prayers other than Jumu'ah, one can find another imam. 4- [Urdu]: It is mentioned in 'Al-Mi'raj' that our companions said that following a transgressive person (fasiq) is not permissible except in Jumu'ah, because in prayers other than Jumu'ah, the following of another imam is possible. (T)

Rather, in it is:

1. Radd al-Muhtar, Bab al-Imamah, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/417
2. Radd al-Muhtar, Bab al-Imamah, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/417

3. Radd al-Muhtar, Bab al-Imamah, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/413
4. Radd al-Muhtar, Bab al-Imamah, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/414

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तुम

[अरबी]: अल-शाम और उनमें से जो विचलित हुए उनका कोई विचार नहीं है। 1-ह। [उर्दू]: उनमें से जो कोई इक्का-दुक्का इसके खिलाफ राय रखते हैं, उनका कोई एतबार (मूल्य) नहीं है। (त)

फिर खुद फ़रमाया:

[अरबी]: और जिस बात की ओर दिल झुकता है वह विपरीत मत वाले का अनुसरण करने में अरुचि का अभाव है, जब तक कि वे अनिवार्य कर्तव्यों में लापरवाह न हों। और यदि कोई व्यक्ति सफ़ों (पंक्तियों) से दूर अपने पंथ के इमाम की प्रतीक्षा करता है, तो यह जमाअत से विमुख होना नहीं होगा, क्योंकि यह ज्ञात है कि वह इस जमाअत से अधिक पूर्ण जमाअत चाहता है। 2- [उर्दू]: जिस बात की तरफ दिल माइल हो रहा है वह यह है कि जो मुख़ालिफ़ (विपरीत मत वाला) फ़राइज़ में रियायत करने वाला हो, उस मुख़ालिफ़ की इक़्तिदा (अनुसरण) मकरूह न होगी, और अगर कोई व्यक्ति जमाअत की सफ़ों से दूर अपने मज़हब के इमाम का इंतज़ार करता है तो यह जमाअत से एराज़ (विमुख होना) न होगा क्योंकि वह यकीनी तौर पर इस जमाअत से अकमल (अधिक पूर्ण) जमाअत के इंतज़ार में है। (त)

इसी में ज़ेरे मसअला इमामत-ए-अब्द व एराबी वग़ैरहुमा तबअन् लिल-बहर (बहर के अनुसरण में) है:

[अरबी]: उनका अनुसरण करना मकरूह-ए-तन्ज़ीही है; यदि उनके अलावा किसी और के पीछे प्रार्थना करना संभव है, तो वह श्रेष्ठ है, अन्यथा अकेले प्रार्थना करने की तुलना में उनका अनुसरण करना अधिक उचित है। 3- [उर्दू]: उनकी इक़्तिदा मकरूह-ए-तन्ज़ीही है, अगर उनके अलावा कोई इमाम उपलब्ध हो तो उसकी इक़्तिदा अफ़ज़ल है वरना अकेले अदा करने से उनकी इक़्तिदा बेहतर होगी। (त)

इसी में है:

[अरबी]: अल-मेराज में कहा गया है: हमारे साथियों ने कहा कि जुमा के अलावा फ़ासिक़ (खुला पापी) का अनुसरण करना उचित नहीं है, क्योंकि जुमा के अलावा अन्य प्रार्थनाओं में व्यक्ति को दूसरा इमाम मिल सकता है। 4- [उर्दू]: मेराज में है कि हमारे असहाब (साथियों) ने फ़रमाया कि जुमा के अलावा में फ़ासिक़ की इक़्तिदा जायज़ नहीं है क्योंकि जुमा के अलावा नमाज़ों में दूसरे इमाम की इक़्तिदा मुमकिन होती है। (त)

बल्कि इसी में है:

1. रद-उल-मुहतार, बाब अल-इमामह, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/417
2. रद-उल-मुहतार, बाब अल-इमामह, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/417
3. रद-उल-मुहतार, बाब अल-इमामह, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/413
4. रद-उल-मुहतार, बाब अल-इमामह, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/414

पृष्ठ 124 का 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

الشام ولا عبرة بمن شذ منهم 1- ھـ | سے جو کوئی اِکادُکّا اِس کے خلاف رائے رکھتے ہیں، ان کا کوئی اعتبار نہیں۔ (ت)

پھر خود فرمایا:

والذی یمیل الیه القلب عدم کراهة الاقتداء بالمخالف مالم یکن غیر مراع في الفرائض وانه لوانتظر امام مذهبه بعید اعن الصفوف لم یکن اعراضا عن الجماعة للعلم بانه یرید جماعة اکمل من هذه الجماعة 2- جس بات کی طرف دل مائل ہو رہا ہے وہ یہ ہے کہ جو مخالف فرائض میں رعایت کرنے والا ہو اس مخالف کی اقتداء مکروہ نہ ہوگی، اور اگر کوئی شخص جماعت کی صفوں سے دور اپنے مذہب کے امام کا انتظار کرتا ہے تو یہ جماعت سے اعراض نہ ہوگا کیونکہ وہ یقینی طور پر اس جماعت سے اکمل جماعت کے انتظار میں ہے۔ (ت)

اسی میں زیر مسئلہ امامت عبد و اعرابی وغیرہما تبعاً للبحر (بحر کی اتباع میں) ہے:

یکره الاقتداء بهم تنزیها فان امکن الصلاة خلف غیرهم فهو افضل والا فالاقتداء اولی من الانفراد 3- ان کی اقتداء مکروہ تنزیہی ہے اگر ان کے علاوہ کوئی امام میسر ہو تو اس کی اقتداء افضل ہے ورنہ تنہا ادا کرنے سے ان کی اقتداء بہتر ہوگی۔ (ت)

اسی میں ہے:

في المعراج قال اصحابنا لا ینبغی ان یقتدی بالفاسق الا فی الجمعة لانه فی غیرها یجد اماما غیره 4- معراج میں ہے کہ ہمارے اصحاب نے فرمایا کہ جمعہ کے علاوہ میں فاسق کی اقتداء جائز نہیں کیونکہ جمعہ کے علاوہ نمازوں میں دوسرے امام کی اقتداء ممکن ہوتی ہے۔ (ت)

بلکہ اسی میں ہے:

1 ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۱۷ 2 ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۱۷ 3 ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۱۳ 4 ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۱۴

Fatawa Razawiya Volume 7

Remaining is the matter: if a person is following an Imam whose leadership is disliked (Makruh), and at the same time another Imam begins leading a congregation in which there is no dislike, should he break his prayer and follow the second one or not? Tahtawi stated that the apparent view is that if the first Imam is a transgressor (Fasiq), he should not break the prayer, but if he is an opponent (Mukhalif) and there is doubt regarding his adherence [to the observer's school of thought], he should break it. I say that the opposite of this is more apparent and preferred because the dislike in the second case is minor (Tanzihi), as it is for a desert-dweller or a blind person. This is unlike the transgressor; regarding his leadership, it is stated in 'Sharh al-Munyah' that its prohibition (Makruh Tahrimi) is evident because jurists say that making a transgressor an Imam constitutes honoring him, whereas it is obligatory upon us to degrade him, etc. (T)

In 'Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli' by Allama Ibrahim al-Halabi: It is also disliked to put forward an innovator (Mubtadi') [for Imamate] because he is a transgressor in terms of belief, and transgression in belief is worse than transgression in action. This is because the practical transgressor admits he is a transgressor, fears, and seeks forgiveness, unlike the innovator who does not do so. (T)

In 'Tanwir al-Absar' and 'Durr al-Mukhtar': According to the most correct (Asah) opinion, it is not valid for a non-lisping person to follow a lisping person (althagh), as stated in 'al-Bahr'. Al-Halabi and Ibn al-Shuhnah clarified that after making a constant and necessary effort, he is like an illiterate (ummi); thus, he cannot lead except those like himself, and his prayer is not valid and when...

1. Rad al-Muhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/525
2. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Section on Imamate, published by Suhail Academy Lahore, p. 514

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

बाकी रहा यह मामला कि अगर कोई व्यक्ति ऐसे इमाम की पैरवी (इक़्तदा) में है जिसकी पैरवी मकरूह थी, साथ ही ऐसा इमाम जमात करवाए जिसमें कराहत नहीं है, तो क्या अब वह नमाज़ तोड़कर उसकी पैरवी करे या नहीं? 'ता' (Tahtawi) ने कहा कि ज़ाहिर यह है कि अगर पहला इमाम फ़ासिक़ (अधर्मी) है तो नमाज़ न तोड़े और अगर वह मुख़ालिफ़ (विरोधी) है और उसके पालन में शक हो तो नमाज़ तोड़ दे। मैं कहता हूँ कि इसका उलट अधिक स्पष्ट और पसन्दीदा (मख़्तार) है क्योंकि दूसरे मामले में कराहत तंज़ीही (हल्की) है, जैसा कि देहाती और अंधे के मामले में है। इसके विपरीत फ़ासिक़ के मामले में, उसकी पैरवी के बारे में 'शर्ह मुनिया' में कहा गया है कि उसका मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ी नापसंदगी) होना ज़ाहिर है क्योंकि फ़क़ीह (विधिवेत्ता) कहते हैं कि फ़ासिक़ को इमाम बनाने में फ़ासिक़ का सम्मान होता है, जबकि हम पर उसका अपमान करना वाजिब है, आदि। (त)

अल्लामा इब्राहिम अल-हलबी की 'ग़ुनियतुल मुस्तमली शर्ह मुनियतुल मुसल्ली' में है: बदअती (नवाचारी) की पैरवी भी मकरूह है क्योंकि वह विश्वास (अक़ीदा) के लिहाज़ से फ़ासिक़ है, और विश्वास का फ़ासिक़ होना कर्म के फ़ासिक़ होने से बदतर है, क्योंकि कर्मों का फ़ासिक़ स्वीकार करता है कि वह फ़ासिक़ है, वह डरता है और अल्लाह से माफ़ी माँगता है, जबकि बदअती ऐसा नहीं करता। (त)

'तनवीरुल अबसार' और 'दुर्रे मुख़्तार' में है: सबसे सही (असह) कथन के अनुसार, जो तुतला नहीं है उसका तुतले (अलथग़) की पैरवी करना सही नहीं है, जैसा कि 'बहर' में है। हलबी और इब्न-ए-शहना ने कहा कि जब तुतला स्थायी कोशिश करता रहे तो वह 'उम्मी' (अनपढ़) की तरह है और वह सिर्फ तुतलों की ही इमामत कर सकता है और उसकी नमाज़ सही नहीं होती और जब...

1. रद्दुल मुहतार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/525
2. ग़ुनियतुल मुस्तमली शर्ह मुनियतुल मुसल्ली, फ़स्ल फ़िल इमामत, मुद्रित सुहैल एकेडमी लाहौर, पृ. 514

पेज 125 ऑफ 721

بقی لوکان مقتدیا بمن یکرہ الاقتداء بہ ثم شرع من لا کراہۃ فیہ ہل یقطع ویقتدی بہ استظہر ان الاول لوفاسقا لا یقطع ولو مخالفا وشک فی مراعاۃ اقول والاظہر العکس لان الثانی کراہتہ تنزیہیۃ کالاعمی و الاعرابی بخلاف الفاسق فانہ استظہر فی شرح المنیۃ انہا تحریمیۃ لقولہم ان فی تقدیمہ للامامۃ تعظیمہ وقد وجب علینا اہانتہ الخ باقی رہا یہ معاملہ کہ اگر کوئی شخص ایسے امام کی اقتداء میں ہے جس کی اقتداء مکروہ تھی، ساتھ ہی ایسا امام جماعت کروائے جس میں کراہت نہیں تو آیا اب وہ نماز توڑ کر اس کی اقتداء کرے یا نہ، ط نے کہا ظاہر یہ ہے کہ اگر پہلا امام فاسق ہے تو نماز نہ توڑئے اور اگر وہ مخالف ہے اور اس کی رعایت میں شک ہو تو نماز توڑدے۔ میں کہتا ہوں اس کا عکس اظہر و مختار ہے کیونکہ ثانی میں کراہت تنزیہی ہے جیسا کہ اعرابی اور نابینا میں ہے۔ بخلاف فاسق کے، اس کی اقتداء کے بارے میں شرح منیہ میں کہا کہ اس کا مکروہ تحریمی ہونا ظاہر ہے کیونکہ فقہاء کہتے ہیں کہ فاسق کو امام بنانے میں فاسق کی تعظیم ہوتی ہے حالانکہ ہم پر اس کی اہانت لازم ہے الخ (ت)

غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی للعلامۃ ابراہیم الحلبی میں ہے : یکرہ تقدیم المبتدع ایضا لانہ فاسق من حیث الاعتقاد و ہو اشد من الفسق من حیث العمل لان الفاسق یعترف بانہ فاسق و یخاف و یستغفر بخلاف المبتدع۔ بدعتی کی اقتداء مکروہ ہے کیونکہ وہ اعتقاداً فاسق ہے اور عقیدۃً فاسق عملاً فاسق سے بدتر ہے، کیونکہ فاسق عملی اعتراف کرتا ہے کہ وہ فاسق ہے وہ ڈرتا ہے اور اللہ سے معافی مانگتا ہے بخلاف بدعتی کے کہ وہ ایسا نہیں کرتا۔ (ت)

تنویر الابصار ودر مختار میں ہے : لا یصح اقتداء غیر الالثغ بالالثغ علی الاصح کما فی البحر وحرر الحلبی وابن الشحنۃ انہ بعد بذل جہدہ دائما حتما کالامی فلا یؤم الامثلہ ولا تصح صلاتہ اصح قول کے

مطابق غیر توتلے کا توتلے کی اقتداء کرنا صحیح نہیں، جیسا کہ بحر میں ہے، حلبی اور ابن شحنہ نے کہا جب توتلا دائمی کوشش کرتا رہے تو وہ امی کی طرح ہے اور صرف توتلے کی اقتداء کرسکتا ہے اور جب

1۔ رد المحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۲۵ 2۔ غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی الامامۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۱۴

Fatawa Ridawiyya - Volume 7

[Arabic]: "If it is possible for him to follow someone who recites well, then his prayer alone will not be valid. This is also the ruling if he abandons effort or becomes capable of reciting the obligatory amount without his speech impediment manifesting. This is the correct and chosen opinion regarding the ruling for one with a lisp, and similarly for someone who cannot correctly pronounce any of the letters." [Urdu]: If it is possible for him to follow someone who recites well, then his prayer alone will not be valid. This is also the ruling if he abandons effort or becomes capable of reciting the obligatory amount without his speech impediment manifesting. This is the correct and chosen opinion regarding the ruling for one with a lisp, and similarly for someone who cannot correctly pronounce any of the letters. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated: [Arabic]: "And that is like (pronouncing) Ar-Rahman as Ar-Rahman, Ar-Rahim as Ar-Rahim, Ash-Shaytan ar-Rajim as Ash-Shaytan ar-Rajim, Al-Alamin as Al-Alamin, Iyyaka Na'budu as Iyyaka Nabudu, Iyyaka Nasta'in as Iyyaka Nastain, As-Sirat as As-Sirat, An'amta as Anamta; the ruling for all of these cases has been mentioned previously." [Urdu]: Like someone who pronounces Rahman, Rahim, Shaitan ar-Rajim, al-Alamin, Iyyaka Na'budu wa Iyyaka Nasta'in, as-Sirat, An'amta (incorrectly); the ruling for all these cases has been mentioned previously. (T)

In Fatawa Khairiyya it is stated: [Arabic]: "The leadership (imamate) of one with a lisp for one who speaks clearly is invalid according to the preferred and correct view." [Urdu]: (According to the preferred and correct view, following a person with a lisp in prayer is invalid for a person with clear speech. T)

Now, only one case remains to be considered: In a local mosque, the residents performed the first congregation without any disliked (makruh) factors, following the Sunnah with adhan and iqamah, led by an Imam of correct creed, piety, knowledge of rulings, and correct recitation. If remaining people come, are they allowed to establish a congregation in this mosque again? If so, is it with or without dislike? In this regard, the essence of research, firm truth, elegant result, precise observation, and successful outcome is that in this situation, repeating the congregation by repeating the adhan is prohibited and an innovation (bid'ah) in our view. This is the refined school and manifest narration of our Imam (may Allah be pleased with him). In the firm text of Majma' al-Bahrayn and Bahr al-Ra'iq of Allama Zayn, it is stated:

[Arabic]: "And the congregation should not be repeated in a local mosque with a second adhan." [Urdu]: Repeating the congregation in a local mosque with a second adhan is not permissible. (T)

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Bab al-Imamah, printed by Matba' Mujtabai Delhi, 1/85 2. Radd al-Muhtar, Bab al-Imamah, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/431 3. Fatawa Khairiyya, Kitab as-Salat, printed by Dar al-Ma'arif Beirut, 1/10 4. Bahr al-Ra'iq, Bab al-Imamah, printed by HM Saeed Company Karachi, 1/367

फतावा रिज़विया - भाग 7

[अरबी]: "यदि उसके लिए किसी ऐसे व्यक्ति के पीछे नमाज़ पढ़ना संभव हो जो अच्छी तरह से पढ़ता हो, तो अब अकेले नमाज़ नहीं होगी। इसी तरह का आदेश है जब उसने कोशिश छोड़ दी या वह फ़र्ज़ की मात्रा तक पढ़ने में सक्षम हो गया जिसमें उसका हकलापन प्रकट नहीं होता है। हकलाने वाले के आदेश में यही सही और चुना हुआ मत है। इसी तरह उस व्यक्ति का आदेश है जो अक्षरों में से किसी अक्षर का सही उच्चारण करने में सक्षम न हो।" [उर्दू]: यदि उसके लिए किसी ऐसे व्यक्ति के पीछे नमाज़ पढ़ना संभव हो जो अच्छी तरह से पढ़ता हो, तो अब अकेले नमाज़ नहीं होगी। इसी तरह का आदेश है जब उसने कोशिश छोड़ दी या वह फ़र्ज़ की मात्रा तक पढ़ने में सक्षम हो गया जिसमें उसका हकलापन प्रकट नहीं होता है। हकलाने वाले के आदेश में यही सही और चुना हुआ मत है। इसी तरह उस व्यक्ति का आदेश है जो अक्षरों में से किसी अक्षर का सही उच्चारण करने में सक्षम न हो। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: [अरबी]: "और वह रहमान, रहीम, शैतान अर-रजीम, अल-आमीन, इय्याका नाबुदु, इय्याका नस्तईन, अस-सिरात, अन'अमता के गलत उच्चारण जैसा है; इन सभी स्थितियों का आदेश पीछे बताया जा चुका है।" [उर्दू]: जैसे कोई रहमान, रहीम, शैतान अर-रजीम, अल-आमीन, इय्याका नाबुदु व इय्याका नस्तईन, अस-सिरात, अन'अमता (गलत) पढ़ता है; इन स्थितियों का आदेश पीछे गुज़र चुका है। (त)

फ़तावा खैरिया में है: [अरबी]: "एक हकलाने वाले का स्पष्ट बोलने वाले के लिए इमामत (नमाज़ का नेतृत्व) करना पसंदीदा और सही मत के अनुसार अमान्य है।" [उर्दू]: (पसंदीदा और सही मत के अनुसार, स्पष्ट बोलने वाले के लिए हकलाने वाले के पीछे नमाज़ पढ़ना अमान्य है। त)

अब केवल एक स्थिति विचारणीय रह गई है कि एक मोहल्ले की मस्जिद में, मोहल्ले वालों ने अज़ान और इकामत के साथ सुन्नत के अनुसार एक ऐसे इमाम के साथ पहली जमाअत (समूह नमाज़) अदा कर ली, जो सही अकीदे वाला, परहेज़गार, मसलों का जानकार और सही पढ़ने वाला हो, और वह जमाअत कराहियत (अप्रियता) से मुक्त हो। फिर बाकी बचे हुए लोग आए, क्या उन्हें इस मस्जिद में दोबारा जमाअत कायम करने की अनुमति है या नहीं? और अगर है, तो कराहियत के साथ या बिना कराहियत के? इस बारे में शोध का सार, ठोस सत्य, सुंदर निष्कर्ष, सूक्ष्म अवलोकन और सफल परिणाम यह है कि इस स्थिति में, अज़ान दोहराकर जमाअत को दोहराना हमारे निकट निषिद्ध और

बिदअत (नवाचार) है। यही हमारे इमाम (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का संवारा हुआ मत और ज़ाहिर अर-रिवायत है। अल्लामा ज़ैन की 'मजमा अल-बहरैन' और 'बहर अल-रैक' के ठोस ग्रंथों में है:

[अरबी]: "मोहल्ले की मस्जिद में दूसरी अज़ान के साथ जमाअत को दोहराया नहीं जाएगा।" [उर्दू]: मोहल्ले की मस्जिद में दूसरी अज़ान के साथ दोबारा जमाअत करना जायज़ नहीं है। (त)

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर अल-मुख्तार, बाब अल-इमामह, मुद्रित मतबा' मुजतबाई दिल्ली, 1/85 2. रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-इमामह, मुद्रित मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 1/431 3. फ़तावा खैरिया, किताब अस-सलात, मुद्रित दार अल-मआरिफ बेरुत, 1/10 4. बहर अल-रैक, बाब अल-इमामह, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/367

اذا امکنه الاقتداء بمن یحسنه او ترك جهده او وجد قدر الفرض مما لا لثغ فیه هذا هو الصحیح المختار فی حکم الالثغ وکذا من لا یقدر علی التلفظ بحرف من الحروف - اسے کسی عمدہ پڑھنے والے کی اقتداء ممکن ہو تو اب تنہا نماز نہ ہوگی، اسی طرح حکم ہے جب اس نے کوشش ترک کر دی یا وہ مقدار فرض کی قرات پر قادر ہو گیا جس میں اسے تو تلاپن پیدا نہیں ہوتا، تو تلے کے حکم میں یہی صحیح و مختار ہے، اسی طرح اس شخص کا حکم ہے جو حروف میں سے کسی حرف کے صحیح تلفظ پر قادر نہ ہو۔ (ت)

ردا لمحتار میں ہے: وذلك کالرهمن الرهیم والشیتان الرجیم والالمین وایاك نابد وایاك نستئین السرات انأمت فکل ذلك حکمه ما مر - جیسے کوئی رحمن، رحیم، شیطان الرجیم، العالمین، ایاک نعبد و ایاک نستعین، الصراط، انعمت پڑھتا ہے ان صورتوں کا حکم پیچھے گزر چکا ہے۔ (ت)

فتاوٰی خیریہ میں ہے: امامة الالثغ للفصیح فاسدة فی الراجح الصحیح (راجح اور صحیح قول کے مطابق فصیح کے لئے تو تلے کی اقتداء فاسد نماز ہے۔ ت)

اب محل نظر صرف ایک صورت رہی کہ مسجد محلہ میں اہل محلہ نے باذان و اقامت بموجب سنت امام موافق المذہب سالم العقیدہ متقی مسائل داں صحیح خواں کے ساتھ جماعت اولٰی خالیہ عن الکراہیتہ ادا کر لی پھر باقی ماندہ لوگ آئے انہیں دوبارہ اس مسجد میں جماعت قائم کرنے کی اجازت ہے یا نہیں، اور ہے تو بکراہت یا بے کراہت؟ اس بارے میں عین تحقیق و حق و ثیق و حاصل انیق و نظر دقیق و اثر توفیق یہ ہے کہ اس صورت میں تکرار جماعت با عادہ اذان ہمارے

نزدیک ممنوع و بدعت ہے، یہی ہمارے امام رضی اللہ تعالٰی عنہ کا مذہب مہذب و ظاہر الروایہ ہے، متن متین مجمع البحرین و بحر الرائق علامہ زین میں ہے:

ولا تکررھا فی مسجد محلۃ باذان ثان - مسجد محلہ میں دوسری اذان کے ساتھ تکرار جماعت جائز نہیں۔ (ت)

1 در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۵ 2 رد المحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۴۳۱ 3 فتاوٰی خیر یہ ، کتاب الصلاۃ، مطبوعہ دار المعارف بیروت ۱/ ۱۰ 4 بحر الرائق باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۳۶۷

Fatawa Razviya, Volume 7

In Durr-ul-Mukhtar and Khazain-ul-Asrar: [Arabic]: And the wording for Ad-Durr: Repeating the congregation with Adhan and Iqamah is disliked (Makruh) in a neighborhood mosque, not in a roadside mosque or a mosque with no Imam or Mu'azzin. [Urdu Translation]: The words of Ad-Durr are: It is Makruh to repeat the congregation with Adhan and Iqamah in a neighborhood mosque. It is not Makruh to repeat the congregation in a roadside mosque or a mosque which does not have a designated Imam and Mu'azzin. (T)

In Ghurar-ul-Ahkam and its commentary Durar-ul-Hukkam: [Arabic]: The congregation is not repeated in a neighborhood mosque with Adhan and Iqamah. That is, if a mosque has a known Imam and congregation, and some have prayed with Adhan and Iqamah, it is not permissible for the rest to repeat it with both. [Urdu Translation]: Repeating the congregation with Adhan and Iqamah is not correct in a neighborhood mosque. That is, when the Imam and congregation are fixed for the mosque, and some have performed the prayer with Adhan and Iqamah, then it is not permissible for other people to repeat the congregation with Adhan and Iqamah again. (T)

In Sharh-ul-Majma' by the author Imam Al-Allamah Ibn Al-Sa'ati and Fatawa Hindiyyah: [Arabic]: When a mosque in a neighborhood has a known Imam and a known congregation, and its residents have prayed in it in congregation, repeating it with a second Adhan is not permissible. [Urdu Translation]: When a neighborhood mosque has a designated Imam and congregation, and the local residents have performed the prayer in that mosque, then repeating the congregation with a second Adhan is not permissible. (T)

In Wajiz Kardari and Ghunyah of Allama Halabi: [Arabic]: If it has a known Imam and Mu'azzin, repeating the congregation in it with Adhan and Iqamah is Makruh according to us. [Urdu Translation]: If an Imam and Mu'azzin are designated for a mosque, then repeating the congregation with Adhan and Iqamah in such a mosque would be Makruh in our view. (T)

In Dhakhira-tul-Uqba Sharh Sadr-ush-Shari'ah al-A'zami:

Footnotes: 1. Durr-ul-Mukhtar, Chapter on Imamate, printed at Mujtabai Press, Delhi, 1/82 2. Durar-ul-Hukkam Sharh Ghurar-ul-Ahkam, section on Imamate, printed at Ahmad Kamil Press, Dar-us-Sa'adat, Egypt, 1/85 3. Fatawa Hindiyyah, First Section on

Congregation, printed at Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/83 4. Ghunyah-tul-Mustamli Sharh Munyah-tul-Musalli, section on Mosque Rulings, printed at Sohail Academy, Lahore, p. 614

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

'दुर्रे मुख़्तार' और 'ख़ज़ाइनुल असरार' में है: [अरबी]: और दुर्र के शब्द हैं: मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत दोहराना मकरूह है, लेकिन रास्ते की मस्जिद या ऐसी मस्जिद जिसमें कोई इमाम या मोअज़्ज़िन न हो, उसमें ऐसा करना मकरूह नहीं है। [उर्दू अनुवाद]: दुर्र के शब्द हैं: मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत दोहराना मकरूह है, रास्ते की मस्जिद या ऐसी मस्जिद जिसका कोई इमाम और मोअज़्ज़िन निर्धारित न हो उसमें जमाअत दोहराना मकरूह नहीं। (त)

'ग़ुररुल अहकाम' और उसकी शरह 'दुररुल हक्काम' में है: [अरबी]: मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत न दोहराई जाए। यानी जब मस्जिद के लिए इमाम और जमाअत मालूम हो, तो उनमें से कुछ ने अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ पढ़ ली, तो बाकियों के लिए उन दोनों के साथ उसे दोहराना जायज़ नहीं है। [उर्दू अनुवाद]: अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत दोहराना मोहल्ले की मस्जिद में दुरुस्त नहीं है, यानी जब मस्जिद के लिए इमाम और जमाअत मुतय्यन (निर्धारित) हो, तो कुछ ने अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ पढ़ ली, तो अब दूसरे लोगों के लिए अज़ान और इक़ामत के साथ दोबारा जमाअत मुबाह (जायज़) नहीं है। (त)

इमाम अल्लामा इब्ने साअती की 'शरह अल-मजमा' और 'फ़तावा हिंदीया' में है: [अरबी]: मस्जिद जब उसके लिए एक मालूम इमाम और एक मालूम जमाअत हो एक मोहल्ले में, और उसके निवासियों ने उसमें जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ ली, तो उसमें दूसरी अज़ान के साथ इसे दोहराना जायज़ नहीं है। [उर्दू अनुवाद]: जब मस्जिद-ए-मोहल्ला का इमाम और जमाअत मुकर्रर हो और अहले-मोहल्ला ने इस मस्जिद में नमाज़ अदा कर ली हो, तो अब दूसरी अज़ान के साथ तकरार-ए-जमाअत (जमाअत दोहराना) मुबाह नहीं। (त)

'वजीज़ करदरी' और अल्लामा हलबी की 'ग़ुनिया' में है: [अरबी]: अगर उसका कोई मालूम इमाम और मोअज़्ज़िन हो, तो हमारे नज़दीक उसमें अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत दोहराना मकरूह है। [उर्दू अनुवाद]: अगर मस्जिद के लिए इमाम और मोअज़्ज़िन मुकर्रर हों, तो ऐसी मस्जिद में हमारे नज़दीक अज़ान और इक़ामत के साथ तकरार-ए-जमाअत मकरूह होगा। (त)

'ज़ख़ीरतुल उक़्बा शरह सद्रुश्शरिया आज़मी' में है:

फ़ुटनोट्स: 1. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल इमामाह, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/82 2. दुररुल हक्काम शरह ग़ुररुल अहकाम, फ़स्ल फ़िल इमामाह, अहमद कामिल प्रेस, दार सादत, मिस्र, 1/85 3. फ़तावा हिंदीया, अल-फ़स्ल अल-अव्वल फ़िल जमाअत, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1/83 4. ग़ुनियातुल मुस्तमली शरह मुनियतुल मुसल्ली, फ़स्ल फ़ी अहकामुल मस्जिद, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृ. 614

در مختار و خزائن الاسرار میں ہے: والنظم للدر یکرہ تکرار الجماعۃ بأذان و اقامۃ فی مسجد محلۃ لافی مسجد طریق اومسجد لا امام لہ ولا مؤذن[1]۔ الفاظ در کے ہیں محلہ کی مسجد میں اذان و اقامت کے ساتھ تکرار جماعت مکروہ ہے، راستہ کی مسجد یا ایسی مسجد جس کا کوئی امام و موذن مقرر نہ ہو اس میں تکرار جماعت مکروہ نہیں۔(ت)

غرر الاحکام اور اس کی شرح درر الحکام میں ہے: لاتکرر الجماعۃ فی مسجد محلۃ بأذان واقامۃ یعنی اذا کان لمسجد امام و جماعۃ معلومان فصلی بعضھم بأذان واقامۃ لایباح لباقیھم تکرارھا بھما[2]۔ اذان و اقامت کے ساتھ جماعت کا تکرار محلہ کی مسجد میں درست نہیں یعنی جب مسجد کے لئے امام اور جماعت متعین ہو پس بعض نے اذان و اقامت کے ساتھ نماز پڑھ لی تو اب دوسرے لوگوں کے لئے اذان و اقامت کے ساتھ دوبارہ جماعت مباح نہیں ہے۔(ت)

شرح المجمع للمصنف الامام العلامۃ ابن الساعاتی و فتاوٰی ہندیہ میں ہے: المسجد اذا کان لہ امام معلوم و جماعۃ معلومۃ فی محلۃ فصلی اھلہ فیہ بالجماعۃ لا یباح تکرارھا فیہ بأذان ثان[3]۔ جب مسجد محلہ کا امام اور جماعت مقرر ہو اور اہل محلہ نے اس مسجد میں نماز ادا کر لی ہو تو اب دوسری اذان کے ساتھ تکرار جماعت مباح نہیں۔ (ت)

وجیز کردری و غنیہ علامہ حلبی میں ہے: لوکان لہ امام ومؤذن معلوم فیکرہ تکرار الجماعۃ فیہ بأذان واقامۃ عندنا[4]۔ اگر مسجد کے لئے امام اور مؤذن مقرر ہو تو ایسی مسجد میں ہمارے نزدیک اذان واقامت کے ساتھ تکرار جماعت مکروہ ہوگا۔ (ت)

ذخیرۃ العقبی شرح صدر الشریعہ اعظمی میں ہے:

حواشی: 1. در مختار ، باب الامامة ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ، ۸۲/۱ 2. درر الحکام شرح غرر الاحکام فصل فی الامامة مطبوعہ مطبع احمد کامل الکائنہ دار سعادت مصر ۸۵/۱ 3. فتاویٰ ہندیہ الفصل الاول فی الجماعة مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۸۳/۱ 4. غنیہ لمستملی شرح منیة المصلی فصل فی احکام المسجد ، مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ، ص ۶۱۴

Fatawa Razawiyya (Volume 7)

[Arabic Box 1]: If the mosque has a designated Imam and a designated congregation, and they have performed prayer with the call to prayer (Adhan) and the call to commence (Iqamat), then repeating it with both is not permissible. (T)

[Urdu Explanation 1]: The result of the investigation is that the dislike (makruh) refers to a new Adhan, not the congregation itself. Therefore, the profound scholar Imam Muhammad ibn Amir al-Hajj al-Halabi stated this in "Al-Huliyah" with these words:

[Arabic Box 2]: If a mosque has designated residents, and they - or some of them - have performed prayer with Adhan and Iqamat, then it is disliked for those outside the locality and the remaining residents of the locality to repeat the Adhan and Iqamat. (T)

[Urdu Explanation 2]: And if they repeat the congregation without these (Adhan and Iqamat), it is absolutely permissible and valid. Our scholars have reached a consensus on this; it is stated in "Khaza'in":

[Arabic Box 3]: If its residents repeat it without them (Adhan and Iqamat), it is permissible by consensus. (T)

[Urdu Explanation 3]: It is stated in "Durr":

[Arabic Box 4]: If it is a roadside mosque, it is permissible to repeat it (the congregation) with both; and if its residents repeat it without them, it is permissible. (T)

[Urdu Explanation 4]: In "Sharh al-Majma'" by the author and in "Alamgiriya" it is stated:

[Arabic Box 5]: As for when they pray without Adhan, it is permissible by consensus. (In the same way)

Footnotes: 1. Dhakhirat al-Uqba, Kitab al-Salah, printed by Munshi Nawal Kishore, Kanpur, India, 1/77 2. Hulyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli 3. Radd al-Muhtar with reference to Khaza'in al-Asrar, Chapter on Leadership (Imamat), printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/408 4. Durr al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Chapter on Leadership (Imamat), printed by Matba' Ahmad Kamil al-Kaina fi Dar Sa'adat, Egypt, 1/85

फ़तावा रज़विया (खंड 7)

[अरबी बॉक्स 1]: यदि मस्जिद का कोई निश्चित इमाम और निश्चित जमात हो, और उन्होंने अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ पढ़ ली हो, तो अब अज़ान और इक़ामत के साथ जमात दोहराना जायज़ नहीं है। (त)

[उर्दू व्याख्या 1]: शोध का परिणाम यह है कि अरुचि (मक़रूह होना) नई अज़ान से संबंधित है, न कि स्वयं जमात से। इसलिए, प्रख्यात विद्वान इमाम मोहम्मद इब्न अमीर अल-हज अल-हलबी ने 'अल-हुलिया' में इन शब्दों के साथ कहा है:

[अरबी बॉक्स 2]: यदि मस्जिद के लिए निश्चित निवासी हों, और उनमें से सभी या कुछ ने अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ अदा कर ली हो, तो मोहल्ले के बाहर के लोगों और मोहल्ले के बाकी निवासियों के लिए अज़ान और इक़ामत दोहराना मक़रूह है। (त)

[उर्दू व्याख्या 2]: और यदि वे इसके(अज़ान और इक़ामत) बिना जमात दोहराते हैं, तो यह पूरी तरह से जायज़ और मान्य है। हमारे विद्वानों का इस पर आम सहमति (इज्मा) है। 'खज़ाइन' में लिखा है:

[अरबी बॉक्स 3]: यदि इसके निवासी उन दोनों (अज़ान और इक़ामत) के बिना जमात दोहराएं, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ है। (त)

[उर्दू व्याख्या 3]: 'दुर्र' में लिखा है:

[अरबी बॉक्स 4]: यदि वह रास्ते की मस्जिद हो, तो अज़ान और इक़ामत दोनों के साथ जमात दोहराना जायज़ है; और यदि इसके निवासी उन दोनों के बिना जमात दोहराएं, तो भी जायज़ है। (त)

[उर्दू व्याख्या 4]: 'शर्ह अल-मजमा' और 'आलमगीरिया' में लिखा है:

[अरबी बॉक्स 5]: रहा सवाल यदि उन्होंने अज़ान के बिना नमाज़ पढ़ी, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ है। (इसी तरह)

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. जखीरतुल उक़्बा, किताबुस्सलात, मुंशी नवल किशोर, कानपुर, भारत, 1/77 2. हुलियतुल महल्ली शर्ह मुनियतुल मुसल्ली 3. रद्दुल मुहतार, खज़ाइनुल असरार के हवाले से, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/408 4. दुर्रुल हुक्काम शर्ह ग़ुररुल अहकाम, इमामत का अध्याय, मतबअ अहमद कामिल, मिस्र, 1/85

فتاوٰی رضویہ (جلد ہفتم)

[Arabic Box 1]: ان کان للمسجد امام معلوم وجماعة معلومة فصلوا فیه بجماعة باذان واقامة لایباح تکرارھا بھما[1]۔ اگر مسجد کا امام اور جماعت معین ہے اور اس میں لوگوں نے اذان واقامت کے ساتھ نماز پڑھ لی تو اب اذان واقامت کے ساتھ تکرار جماعت مباح نہیں۔(ت)

جس کا حاصل عند التحقیق کراہت اذانِ جدید کی طرف راجع نہ نفس جماعت کی طرف ولذا اسی مذہب کو امام محقق محمد محمد ابن امیر الحاج حلبی نے حلیہ میں اس عبارت سے ارشاد فرمایا:

[Arabic Box 2]: المسجد اذا کان له اهل معلوم فصلوا فیه او بعضهم باذان واقامة کره لغیر اهله وللباقین من اهله اعادة الاذان والاقامة[2]۔ اگر مسجد کے لئے اہلِ معین ہوں اور اس میں وہ تمام یا بعض اہلِ اذان واقامت کے ساتھ نماز ادا کرلیں تو غیر اہلِ محلہ اور باقی ماندہ اہلِ محلہ کے لئے اذان واقامت کا اعادہ مکروہ ہے۔(ت)

اور اگر بغیر اس کے تکرار جماعت کریں تو قطعاً جائز وروا ہے اسی پر ہمارے علماء کا اجماع ہوا ہے، خزائن میں ہے:

[Arabic Box 3]: لو کرر اهله بدونهما جاز اجماعاً[3]۔ اگر اہلِ محلہ نے بغیر اذان واقامت کے تکرار جماعت کیا تو یہ بالاتفاق جائز ہے۔(ت)

درر میں ہے:

[Arabic Box 4]: لو کان مسجد الطریق یباح تکرارھا بھما ولو کرر اهله بدونهما جاز[4]۔ اگر راستہ کی مسجد ہو تو اذان واقامت دونوں کے ساتھ تکرارِ جماعت مباح ہے اور اگر اہلِ محلہ ان دونوں کے بغیر تکرار کریں تو جماعت جائز ہے (ت)

شرح المجمع للمصنف وعلمگیریہ میں ہے:

[Arabic Box 5]: اما اذا صلوا بغیر اذان یباح اجماعاً اگر بغیر اذان کے پڑھی ہو تو بالاجماع مباح ہے اسی طرح

حواشی: 1۔ ذخیرۃ العقبیٰ کتاب الصلوۃ مطبوعہ منشی نولکشور کانپور انڈیا ۱/ ۷۷ 2۔ حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی 3۔ ردالمحتار بحوالہ خزائن الاسرار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۸ 4۔ درر الحکام شرح غرر الاحکام فصل فی الامامۃ مطبوعہ مطبعہ احمد کامل الکائنہ فی دار سعادت مصر ۱/ ۸۵

Fatawa Razawiya, Volume Seven

- "And similarly in a mosque on a main thoroughfare[1]" - The rule applies if the mosque is located on a road. (T)
- It is stated in 'Zakheeratul Uqba' and 'Sharh al-Majma' by the scholar:
- "If they pray in it without the Adhan, it is permissible by consensus[2]" - If the prayer is performed without Adhan, then by consensus, the repetition of the congregation is permissible. (T)
- In 'Ubaab', 'Multaqat', 'Sharh Durar al-Bihar', the treatise of Allama Rahmaullah al-Sindi (disciple of the researcher Ibn al-Humam), and the marginalia of 'al-Bahr' by the scholar Khayr al-Din al-Ramli (teacher of the author of 'al-Durr al-Mukhtar'), it is stated:
- "Repetition of the congregation without a second Adhan and Iqamah is permissible by consensus; in some books, the word 'Ijma' (unanimity) is used[3]" - Repetition of the congregation without Adhan and Iqamah is permissible by consensus; it is said that the word 'consensus' is used in some books. (T)
- Then, is this permissibility absolute and pure, or is it combined with some dislike? The correct view in this regard is that if the second congregation is held in the Mihrab (niche), it is disliked (Makruh). However, if it is done away from the Mihrab, there is fundamentally no dislike; it is purely permissible and authorized. It is stated in 'al-Bazzaziyyah', 'Sharh al-Munyah', and 'Radd al-Muhtar':
- "From Abu Yusuf: If the congregation is not in the original form, it is not disliked; if it is, it is disliked, and this is the correct view. Moving away from the Mihrab changes the form[4]."
- It is narrated from Imam Abu Yusuf that when the congregation is not in its original form, it is not disliked, otherwise, it is disliked; this is the correct view, and performing it away from the Mihrab constitutes a change in form. (T)
- It is stated in 'al-Walwalajiyyah', 'Tatarkhaniyyah', and 'ash-Shamiyyah': "This is what we adopt[5]." (We take this. T). In the same [source] it says:
- "I have said that the correct view is that the repetition of the congregation is valid when it is not in the original form[6]."
- I say that the repetition of the congregation is correct at that time when it is not in the form of the first congregation. (T)

[1] Fatawa Hindiyyah, Section One on Congregation, published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/83. [2] Zakheeratul Uqba, Book of Prayer, published by Munshi

Nawal Kishore, Kanpur, India, 1/77. [3] Munyat al-Khaliq on al-Bahr al-Raiq, citing the marginalia of al-Bahr by the scholar Khayr al-Din al-Ramli, Chapter on Imamate, H.M. Saeed Company, Karachi, 1/346. [4] Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/409. [5] Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/409. [6] Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/409.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

- "और इसी तरह उस मस्जिद में जो मुख्य मार्ग पर स्थित हो[1]" - यह हुक्म तब है जब मस्जिद रास्ते पर स्थित हो। (त)
- 'ज़ख़ीरतुल उकबा' और अल्लामा की 'शरह अल-मजमा' में है:
- "अगर वे उसमें बिना अज़ान के नमाज़ पढ़ें तो सर्वसम्मति से जायज़ है[2]" - यदि अज़ान के बिना नमाज़ पढ़ी जाए, तो सर्वसम्मति से जमात का दोहराना जायज़ (मुबाह) है। (त)
- 'उबाब', 'मुल्तकत', 'शरह दुरर अल-बिहार', अल्लामा रहमतुल्ला अल-सिंदी (मुहक्किक इब्न अल-हुमाम के शिष्य) के रिसाले और अल्लामा खैरुद्दीन अल-रमली (दुर अल-मुख्तार के लेखक के उस्ताद) के'अल-बहर' के हाशिये में है:
- "बिना दूसरी अज़ान और इकामत के जमात का दोहराना सर्वसम्मति से जायज़ है; कुछ किताबों में 'इज्मा' (सर्वसम्मति) शब्द का प्रयोग किया गया है[3]" - बिना अज़ान और इकामत के जमात को दोहराना सर्वसम्मति से जायज़ है; कहा गया है कि कुछ किताबों में 'इज्मा' शब्द का इस्तेमाल हुआ है। (त)
- फिर, क्या यह जायज़ होना पूरी तरह से और शुद्ध है या कहीं इसमें नापसंदगी (कराहियत) भी शामिल है? इस बारे में सही बात यह है कि यदि दूसरी जमात मिहराब में की जाए तो वह मकरूह (नापसंद) है, और यदि मिहराब से हटकर की जाए तो मूलतः कोई कराहियत नहीं है, यह पूरी तरह से जायज़ और अनुमति प्राप्त है। 'बज़ाज़िया', 'शरह मुनिया' और 'रद्द अल-मुह्तार' में है:
- "इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि जब जमात पहली शक्ल (तरीके) पर न हो तो मकरूह नहीं है, अन्यथा मकरूह है और यही सही बात है; और मिहराब से हटकर नमाज़ पढ़ना शक्ल की तब्दीली है[4]।"
- इमाम अबू यूसुफ़ से वर्णित है कि जब जमात पहली सूरत पर न हो तो वह मकरूह नहीं है, वर्ना मकरूह है, यही सही है; और मिहराब से हटकर नमाज़ अदा करना सूरत का बदलना है। (त)
- 'वल्वलजिया', 'तातारखानिआ' और 'शामिया' में है: "बह नअख़ज़ु[5]" (इसी को हम अपनाते हैं। त)। उसी में है:

- "मैंने कहा है कि सही बात यह है कि जमात का दोहराना उस समय सही है जब वह पहली जमात की सूरत पर न हो[6]।"
- मैं कहता हूँ कि जमात का दोहराना उस समय सही है जब वह पहली जमात की सूरत पर न हो। (त)

[1] फ़तावा हिंदिया, अल-फ़सल अल-अव्वल फ़ी अल-जमाह, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 1/83. [2] ज़ख़ीरतुल उकबा, किताब अल-सलात, मुंशी नवल किशोर, कानपुर, भारत, 1/77. [3] मुनियत अल-खालिक अल-बहर अल-रैक, अल्लामा खैरुद्दीन अल-रमली के अल-बहर के हाशिये के हवाले से, बाब अल-इमामाह, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/346. [4] रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-इमामाह, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/409. [5] रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-इमामाह, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/409. [6] रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-इमामाह, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/409.

- وکذا فی مسجد قارعۃ الطریق[1] - حکم ہے اگر مسجد راستہ پر واقع ہو۔(ت)
- ذخیرۃ العقبٰی و شرح المجمع للعلاّمہ میں ہے:
- لوصلوا فیہ بلا اذان یباح اتفاقاً[2] - اگر بغیر اذان کے نماز پڑھی تو بالاتفاق تکرارِ جماعت مباح ہے۔(ت)
- عباب و ملتقط و شرح دررالبحار و رسالہ علامہ رحمہ اللہ السندی تلمیذ المحقق ابن الہمام و حاشیہ البحر للعلاّمہ خیرالدین الرملی استاذ صاحب الدر المختار میں ہے:
- یجوز تکرار الجماعۃ بلا اذان وبلا اقامۃ ثانیۃ اتفاقا قال وفی بعضھا اجماعاً[3] - تکرارِ جماعت بغیر اذان و اقامت کے بغیر بالاتفاق جائز ہے کہا بعض کتب میں اجماع کا لفظ مستعمل ہوا ہے۔(ت)
- پھر یہ جواز مطلقاً محض و خالص ہے یا کہیں کراہت سے بھی مجامع، اس میں صحیح یہ ہے کہ اگر محراب میں جماعتِ ثانیہ کریں تو مکروہ، اور محراب سے ہٹ کر تو اصلاً کراہت نہیں، خالص مباح و ماذون فیہ ہے۔ بزازیہ و شرح منیہ وردالمحتار میں ہے:
- عن ابی یوسف انہ اذ لم تکن الجماعۃ علی الھیئۃ الاولی لا تکرہ والاتکرہ وھو الصحیح وبالعدول عن المحراب تختلف الھیئۃ[4]۔
- امام ابویوسف سے مروی ہے جب جماعت پہلی ہیئت پر نہ ہو تو مکروہ نہیں ورنہ مکروہ ہے یہی صحیح ہے، اور محراب سے ہٹ کر ادا کرنا ہیئت کی تبدیلی ہے۔(ت)
- ولوالجیہ وتاتارخانیہ وشامیہ میں ہے: بہ نأخذ[5] (اسی کو ہم لیتے ہیں۔ت) اسی میں ہے:
- قد قلت ان الصحیح تکرار الجماعۃ اذالم تکن علی الھیئۃ الاولی[6]۔

• میں کہتا ہوں کہ تکرار جماعت اس وقت صحیح ہے جب وہ جماعت پہلی ہیئت پر نہ ہو(ت)

[1] فتاوی ہندیہ الفصل الاول فی الجماعۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۸۳ [2] ذخیرۃ العقبی کتاب الصلوٰۃ مطبوعہ منشی نولکشور کانپور انڈیا ۱/ ۷۷ [3] منیہ الخالق علی البحر الرائق بحوالہ حاشیہ البحر للعلاّمہ خیرالدین الرملی باب الامامۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۳۴۶ [4] ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۰۹ [5] ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۰۹ [6] ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۰۹

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

This was a concise discourse on those rulings.

[Arabic Text]: For detail, there is another place. All praise is for Allah, the High, the Greatest. And peace and blessings be upon the most radiant Beloved, his family, and his pure, noble companions.

[Urdu Translation]: For detail, there is another place. All praise is for Allah Almighty Who is High and Grand. Salutation and peace be on the good Beloved, on his family and companions who are pure (T).

And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more perfect and firm.

Problem 867: Zaid entered a mosque at the time of Maghrib and saw that a congregation was in progress and the Imam was reciting aloud. Zaid did not follow this Imam and at that same moment started his own loud recitation separately and established a second congregation. So, what is the ruling for Zaid? And what is the ruling for the second congregation established while the first congregation was present? And can two people recite aloud at the same moment or not? Explain and you will be rewarded.

The Answer: Dividing the congregation is extremely disliked by the Presence of the Truth (Allah) Subhanu wa Ta'ala. To the extent that in cases of ultimate necessity, i.e., when Muslim armies and infidel forces are arrayed in ranks, have entrenched themselves, and the time for prayer arrives, even then the form of 'Salat al-Khawf' (Prayer of Fear) taught in the Holy Quran is such that the congregation is not divided and prayer is performed behind a single Imam. Otherwise, it would have been possible for half to stay on the battlefield and the other half to perform their own congregation, then this half go to the front and the other come and pray their prayer. The unity of the congregation is so strictly necessary before Allah that 'Mashi Kathir' (extensive walking), which invalidates prayer, was permitted during the prayer itself for this purpose. Furthermore, hundreds of verses and hadiths point to the condemnation of this act. The wisdom behind the legislation of one congregation is the unification of Muslims, which is most beloved to Allah. This act (of Zaid) is entirely contrary to it, as is not hidden (T). In times when the system of the rightful Caliphate was broken and the foundation of guided leadership was shattered, and the rule reached the wicked and depraved, even those with corrupted beliefs, they used to

lead the prayer, and the companions, successors, and all Muslims used to pray behind them out of necessity. Even then, those elders of religion did not tolerate dividing the congregation. Therefore, there is no doubt in the heinousness of this second congregation, and its perpetrator, instead of reward, deserved taunts and blame, especially if he committed this division due to some worldly grudge he held, or because of his own corrupt beliefs, out of enmity, he labeled the first Imam as a deviant or innovator and abstained from following him. In these cases, the condemnation upon him is even more severe and emphatic. Unless, in fact, an innovation amounting to disbelief (kufr) and apostasy (irtidad) has been committed by the first Imam, for instance, God forbid, he insults the Master of Messengers (peace and blessings be upon him) or expresses doubts regarding the finality of the Prophet's prophethood.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

यह उन अहकाम में इजमाली (संक्षिप्त) कलाम था।

[अरबी पाठ]: विस्तार के लिए दूसरा स्थान है। तमाम हम्द (प्रशंसा) अल्लाह के लिए है जो बुलंद, सबसे महान है। और दुरूद व सलाम हो सबसे रौशन हबीब पर, उनकी आल और उनके पाकीज़ा, आला दर्जे के सहाबा पर।

[उर्दू अनुवाद]: विस्तार के लिए दूसरा स्थान है। तमाम हम्द अल्लाह तआला के लिए है जो बुलंद व बरतर है। सलात व सलाम हो हबीब-ए-खूब पर, उनकी आल व असहाब पर जो पाकीज़ा हैं (त)।

अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म, उसका जलाल बुलंद हो, अधिक पूर्ण और सुदृढ़ है।

मसला ८६७: ज़ैद ने मग्रिब के वक्त एक मस्जिद में दाखिल होकर देखा कि जमाअत हो रही है और इमाम जह्र (ऊँची आवाज़) से किरात पढ़ रहा है। ज़ैद ने उस इमाम की इक्तिदा (अनुसरण) न की और उसी पल अलग अपनी जह्री किरात शुरू कर दी और दूसरी जमाअत कायम की। तो ज़ैद का क्या हुक्म है? और दूसरी जमाअत जो पहली जमाअत की मौजूदगी में कायम हुई है, उसका क्या हुक्म है? और क्या दो व्यक्ति एक ही समय में जह्र से किरात कर सकते हैं या नहीं? बयान फरमाएं सवाब पायेंगे।

जवाब: जमाअत में तफ़रीक (विभाजन) करना हज़रत हक सुब्हानहू व तआला को निहायत नापसंद है। यहाँ तक कि अत्यंत आवश्यकता के समय भी, यानी जब मुसलमानों और काफ़िरों की सेनाएं आमने-सामने हों, मोर्चेबंदी कर चुकी हों और नमाज़ का वक़्त आ जाए, उस समय भी क़ुरआन मजीद में नमाज़-ए-ख़ौफ़ की वह सूरत सिखाई गई जिससे जमाअत का विभाजन न हो और एक ही इमाम के पीछे नमाज़ हो। वरना मुमकिन था कि आधे मैदान-ए-जंग में रहते और बाकी आधे अपनी जमाअत कर लेते, फिर ये आधे मुकाबले पर चले जाते और वो आकर अपनी नमाज़ पढ़ लेते। इत्तेहाद-ए-जमाअत (जमाअत की एकता) की अल्लाह के नज़दीक ऐसी ही सख़्त ज़रूरत है जिसके लिए नमाज़ के दौरान 'मशी-ए-कसीर' (अधिक चलना), जो नमाज़ को फासिद (भंग) कर देता है, जायज़ रखा गया। इसके अलावा सैकड़ों आयतें और हदीसें इस कृत्य की निंदा करती हैं। एक जमाअत के कानून का रहस्य मुसलमानों के बीच एकता पैदा करना है जो अल्लाह को अत्यंत प्रिय है।

यह कृत्य पूरी तरह इसके विपरीत है, जैसा कि छिपा नहीं है (त)। जिस ज़माने में खिलाफत का निज़ाम टूट गया था और इमामत की बुनियाद बिखर गई थी और हुकूमत फासिकों और गुमराहों यहाँ तक कि भ्रष्ट अकीदे वालों के हाथ में पहुँच गई थी, वे लोग इमामत करते थे और सहाबा, ताबिईन और तमाम मुसलमान मजबूरी में उनके पीछे नमाज़ पढ़ते थे। उस समय भी दीन के उन महान बुजुर्गों ने जमाअत का विभाजन बर्दाश्त नहीं किया। अतः इस दूसरी जमाअत की बुराई में कोई संदेह नहीं है और इसका करने वाला सवाब के बदले लानत और मलामत का पात्र हुआ, विशेष रूप से जब उसने यह विभाजन किसी दुनियावी नफरत के कारण किया हो या अपने भ्रष्ट अकीदे के कारण दुश्मनी में पहले इमाम को बद-मज़हब या बिदअती करार देकर उसकी इक्तिदा से परहेज किया हो। इन सूरतों में उस पर मलामत और अधिक सख़्त है। मगर यह कि वास्तव में पहले इमाम से ऐसी बिदअत हुई हो जो कुफ्र और इर्तिदाद (धर्मत्याग) की सीमा तक पहुँचती हो, उदाहरण के तौर पर, अल्लाह की पनाह, वह सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की शान में गुस्ताखी करता हो या हुज़ूर के ख़त्म-ए-नुबुव्वत (अंतिम पैगंबर होने) में शक रखता हो।

पृष्ठ 130/721

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

یہ ان احکام میں اجمالی کلام تھا،

وللتفصیل محل اخر الحمد للہ العلی الاکبر والصلاۃ والسلام علی الحبیب الازھر والہ واصحابہ الاطائب الغرر۔

تفصیل کے لئے دوسرا مقام ہے تمام حمد اللہ تعالیٰ کے لئے جو بلند و برتر ہے۔ صلوۃ و سلام ہو حبیب خوب پر ، ان کی آل و اصحاب پر جو پاکیزہ ہیں (ت)

واللہ سبحانہ وتعالی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۸۶۷ : زید نے وقت مغرب ایک مسجد میں داخل ہو کر دیکھا کہ جماعت ہورہی ہے اور امام قرأت بجہر پڑھ رہا ہے زید نے اس امام کی اقتداء نہ کی اور اس آن واحد میں علیحدہ اپنی قرأت بجہر شروع کر دی اور دوسری جماعت قائم کی پس زید کا کیا حکم ہے اور جماعت ثانی کا جو بحالت موجودگی جماعت اول قائم ہوئی ہے کیا حکم ہے اور دو شخص ایک آن میں قرأت بجہر کرسکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: تفریق جماعت حاضرین حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ کو نہایت ناپسند ہے حتی کہ انتہا درجہ کی ضرورت میں یعنی جب عساکر مسلمین ولشکر کفار میں صف آرائی ہو مورچہ بندی کر چکے ہوں اور وقت نماز آجائے اس وقت بھی نماز خوف کی وہ صورت قرآن مجید میں تعلیم فرمائی جس سے تفریق جماعت نہ ہونے پائے اور ایک ہی امام کے پیچھے نماز ہو ورنہ ممکن تھا کہ نصف بر سرِ معرکہ رہیں اور نصف باقی اپنی جماعت کر لیں پھر یہ نصف مقابلہ پر چلے جائیں اور وہ آکر اپنی نماز پڑھ لیں اتحادِ جماعت کی عنداللہ ایسی ہی تو کچھ سخت ضرورت ہے جس کے

لئے عین نماز میں مشی کثیر جو مفسد صلوٰۃ ہے روا رکھی گئی۔ علاوہ بریں صدہا آیات واحادیث اس فعل کی مذمت پر دال ہیں اور حکمت ایک جماعت کی مشروعیت کہ ائتلاف مسلمین ہے کہ نہایت محبوب الٰہی ہے یہ فعل بالکلیہ اس کے مناقض ہے کما لا یخفی (جیسا کہ مخفی نہیں ت) جس زمانے میں نظم خلافت حقہ گسیختہ اور بنائے امامت راشدہ از ہم ریختہ ہوگئی تھی اور سلطنت فساق و فجار بلکہ بدمذہبان فاسدالعقیدہ کو پہنچی تھی وہ لوگ امامت کرتے اور صحابہ و تابعین وکافہ مسلمین بمجبوری ان کے پیچھے نماز پڑھتے اس وقت بھی ان اکابر دین نے تفریق جماعت گوارا نہ کی پس اس دوسری جماعت کی شناعت میں کوئی شبہ نہیں اور فاعل اس کا عوض ثواب کے مستوجب طعن و ملام ہوا خصوصاً جبکہ وہ اس تفریق کا سبب کسی بغض دنیاوی کے جوا سے تھامر تکب ہوا یا بوجہ اپنے فاسدالعقیدہ ہونے کے عناداً امام اول کو بد مذہب و مبتدع ٹھہرا کر اس کی اقتداء سے استنکاف کیا کہ ان صورتوں میں تشنیع اس پر اشد و اکد ہے مگر یہ کہ درحقیقت امام اول سے بدعت تا بحد کفر و ارتداد مرتضی ہوئی ہو مثلاً سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم کی عیاذاً باللہ توہین کرتا ہو، حضور کے ختم نبوت میں کلام رکھتا ہو

...if one does not see any harm in someone attaining prophethood after the Prophet (Peace Be Upon Him), or considers the respect for the Holy Prophet—which, after the respect for Allah, is superior and foremost over the respect for all respected beings—to be like the respect for one's elder brother, and similarly holds other deviant and disbelieving (kufr) beliefs; then in this case, the action of Zaid would certainly be highly commendable, and he would receive a great reward. This is because, in the aforementioned situation, that congregation was not even a congregation in the sight of Allah, as prayer behind such a person is inherently void.

[Boxed Text] Arabic: In 'At-Tanweer': It is disliked for an innovator (mubtadi') to lead the prayer if his innovation does not reach the level of disbelief (kufr). But if it reaches the level of disbelief, then following him in prayer is not valid at all. Summarized. Urdu: In 'Tanweer' it is stated that the leadership in prayer (imamat) of such an innovator is disliked whose innovation does not reach the limit of disbelief. And if it reaches the limit of disbelief, then following him will not be correct at all. End of summary. (T)

And if in the described situation, the second Imam is a guide and followed by those present, and at the very moment that person is leading the prayer, his act of establishing a second congregation and openly showing avoidance of praying behind him in the assembly results in his rebuke and reprimand, or in his being lowered in the eyes of the attendees; then this act will become even more emphasized and necessary. Similarly, if besides disbelief and apostasy, there is any other reason due to which, by consensus of narrations, the prayer behind him is absolutely void, then even then this second congregation will be absolutely permissible. 'Lamma dhakarna anal jama'atal oola laisat bi-jama'atin fil haqiqati li-butlanis salati bil-iqtida-i bil-imamil awwal' (As we have mentioned, the first congregation is not a congregation in reality because the prayer is void due to following the first Imam. T). However, if there is no sound Shari'i purpose in this action, then in that case, avoidance is better; one should wait for the end of the first congregation and then perform their own congregation. 'Wa hadha kulluhu zahirun jiddan la ikhfaa-a feehi 'inda 'aqlin saleemin wa ra-a nabihi wallahu ta'ala a'lamu wa 'ilmuhu atammu wa hukmuhu 'azza shanuhu ahkamu' (All of this is very clear, nothing is hidden from any person of sound intellect and understanding. And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete, and His decree, glorified be His status, is most wise. T).

Problem 868: What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding this issue: A person is appointed for imamat in a mosque. If that Imam, before Isha prayer or at any other time, tells a follower, "I am going for some work, wait for me," meaning wait for me even after the fixed time has passed. Afterwards, all the worshippers gathered at the fixed time, and after that, they delayed fifteen minutes past the usual time to comply with the Imam's order...

1 Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamat, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/83 Page 131 of 721

...यदि कोई हुज़ूर (सल्ल.) के बाद किसी के नबूवत प्राप्त करने में कोई हर्ज नहीं मानता, या हुज़ूर अकदस के सम्मान को—जो अल्लाह के सम्मान के बाद सभी सम्मानितों के सम्मान से सर्वोच्च और अग्रणी है—अपने बड़े भाई के सम्मान के समान समझता है, और इसी तरह अन्य गुमराह करने वाले और कुफ़्र वाले विचार रखता है; तो इस स्थिति में ज़ैद का यह कार्य निश्चित रूप से अत्यंत प्रशंसनीय होगा और उसे इस पर बहुत बड़ा पुरस्कार मिलेगा। क्योंकि, उल्लिखित स्थिति में वह जमात अल्लाह के निकट जमात थी ही नहीं, क्योंकि ऐसे व्यक्ति के पीछे नमाज़ बुनियादी तौर पर बातिल (अमान्य) है।

[बॉक्स किया हुआ पाठ] अरबी: 'अत-तन्वीर' में है: एक बिदअती (नवाचारी) का नमाज़ पढ़ाना मकरूह है यदि उसका नवाचार कुफ़्र (अविश्वास) के स्तर तक नहीं पहुँचता है। लेकिन यदि यह कुफ़्र के स्तर तक पहुँच जाता है, तो नमाज़ में उसका अनुसरण करना बिल्कुल भी मान्य नहीं है। संक्षिप्त। उर्दू: 'तन्वीर' में है कि उस बिदअती की इमामत मकरूह है जिसकी बिदअत कुफ़्र की हद तक न पहुँचे। और यदि कुफ़्र की हद तक पहुँच जाए, तो उसकी इक़्तिदा (अनुसरण) बिल्कुल भी सही नहीं होगी। (संक्षेप)। (त)

और यदि वर्णित स्थिति में दूसरा इमाम उपस्थित लोगों का मार्गदर्शक और अनुयायी है, और जिस समय वह व्यक्ति इमामत कर रहा है, उसी समय उसका दूसरी जमात कायम कर देना और सभा में उसके पीछे नमाज़ पढ़ने से परहेज करना, उसे डांटने-फटकारने या उपस्थित लोगों की नज़र में उसे गिराने का कारण बनता है; तो अब यह कार्य और भी ताकीद वाला और आवश्यक हो जाएगा। इसी तरह, यदि कुफ़्र और धर्मत्याग के अलावा कोई अन्य कारण है जिसके कारण रिवायतों की आम सहमति से उसके पीछे नमाज़ बिल्कुल बातिल होती है, तो भी यह दूसरी जमात निश्चित रूप से जायज़ होगी। 'लम्मा ज़करना अनल जमाअतल ऊला लैसत बि-जमाअतिन फिल हकीकती लि-बुतलानिस सलाती बिल-इक़्तिदा-इ बिल-इमामल अव्वल' (जैसा कि हमने ज़िक्र किया है कि पहली जमात वास्तव में जमात ही नहीं है क्योंकि पहले इमाम के पीछे नमाज़ ही बातिल है। त)। लेकिन यदि इस कार्य में कोई सही शरई उद्देश्य न हो, तो उस स्थिति में इससे बचना ही बेहतर है; पहली जमात के खत्म होने का इंतज़ार करके अपनी जमात कर ले। 'व हाज़ा कुल्लुहू ज़ाहिरुन जिद्दन ला इखफ़ा-अ फीही 'इंदा अक्लिन सलीमिन व रा-अ नबीही वल्लाहु तआला आलम व इल्मुहू अतम्मु व हुक्मुहू अज्ज़ा शानुहू अहकम' (यह सब बहुत स्पष्ट है, किसी भी स्वस्थ बुद्धि और समझदार व्यक्ति से कुछ भी छिपा नहीं

है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान पूर्ण है, और उसका आदेश, उसकी महिमा बुलंद हो, सबसे अधिक न्यायपूर्ण है। त)।

मसला 868: धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं: एक मस्जिद में एक व्यक्ति इमामत के लिए नियुक्त है। यदि वह इमाम ईशा की नमाज़ से पहले या किसी और समय किसी मुक़्तदी से कह जाए कि "मैं किसी काम से जा रहा हूँ, मेरा इंतज़ार करना," यानी तय समय पूरा होने के बाद भी मेरा इंतज़ार करना। इसके बाद सभी नमाज़ी तय समय पर एकत्र हो गए, और उसके बाद उन्होंने इमाम साहब के आदेश का पालन करने के लिए सामान्य समय से पंद्रह मिनट की देरी की...

1 दुर्र-ए-मुख्तार, बाबुल इमामत, मुतबूआ मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/83 पेज 131 of 721

حضور والا کے بعد کسی کے حصولِ نبوت میں حرج نہ جانتا ہو حضور اقدس کی تعظیم جو بعد تعظیم الہی کے تمام معظمین کی تعظیم سے اعلیٰ و اقدم ہے مثل اپنے بڑے بھائی کی تعظیم کے جانتا ہو و علیٰ ہذا القیاس دیگر عقائدِ زائغہ مکفرہ رکھتا ہو اس تقدیر پر تو البتہ یہ فعل زید کا نہایت محمود ہوگا اور وہ اس پر اجر جزیل پائے گا کہ صورتِ مذکورہ میں وہ جماعت عند اللہ جماعت ہی نہ تھی کہ ایسے شخص کے پیچھے نماز راساً باطل ہے۔

[خانہ] فی التنویر ویکرہ امامۃ المبتدع لا یکفر بھا وان کفر بھا فلا یصح الاقتداء بہ اصلاً ہ ملخصاً۔ تنویر میں ہے اس بدعتی کی امامت مکروہ ہے جس کی بدعت حد کفر تک نہ پہنچے اور اگر حد کفر تک پہنچ جائے تو اس کی اقتداء بالکل درست نہ ہوگی اھ تلخیصاً (ت)

اور اگر صورتِ مرقومہ میں امام ثانی مقتدا و متبوع حضار کا ہو اور جس وقت وہ شخص امامت کر رہا ہے عین اسی حالت میں اس کا دوسری جماعت قائم کر دینا اور اس کے پیچھے نماز سے احتراز مجمع میں ظاہر کرنا باعثِ اس کے زجر و توبیخ یا حاضرین کی نگاہ سے اس کے گر جانے کا ہو تو اب یہ فعل اور بھی موکد و ضروری ہو جائے گا اسی طرح اگر کفر و ارتداد کے سوا اور کوئی وجہ ایسی ہو جس کے سبب اس کے پیچھے نماز باتفاق روایات باطلِ محض ہوتی ہو تو جب بھی یہ جماعتِ ثانیہ قطعاً جائز ہوگی لما ذکرنا ان الجماعۃ الاولی لیست بجماعۃ فی الحقیقۃ لبطلان الصلاۃ بالاقتداء بالامام الاول (جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے کہ پہلی جماعت درحقیقت جماعت ہی نہیں کیونکہ امامِ اول کی اقتداء میں نماز ہی باطل ہے۔ ت) لیکن اس فعل میں اگر کوئی غرض صحیح شرعی نہ ہو تو اس تقدیر پر اس سے احتراز اولٰی ہے ختمِ جماعت کا انتظار کرکے اپنی جماعت کرلے وھذا کلہ ظاہر جدا لاخفاء فیہ عند عقلِ سلیم وراء نبیہ واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ اتم و

حکمہ عزشانہ احکم (یہ تمام کا تمام خوب واضح ہے ہر صاحبِ عقلِ سلیم اور سمجھ دار پر کچھ مخفی نہیں واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ اتم و حکمہ عزشانہ احکم۔ ت)

مسئلہ ۸۶۸: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد میں ایک شخص واسطے امامت کے مقرر ہے اگر وہ امام قبل از نماز عشا یا کسی اور وقت میں کسی مقتدی سے یہ کہہ جائے کہ میں کسی کام کو جاتا ہوں میرا انتظار کرنا یعنی بعد پورا ہونے وقتِ معینہ کے میرا انتظار کرنا، بعدہٗ سب مصلی اپنے وقتِ معینہ پر جمع ہوگئے اور اس کے بعد انہوں نے پاؤ گھنٹا وقتِ معمول سے دیر کی واسطے تعمیل حکم امام صاحب

۱ در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۳ Page 131 of 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

...then they made someone else the Imam and offered their prayer. Was their prayer valid or not? And if the Imam later returns and tells the people that their prayer was not valid, is this statement of the Imam correct or not? And if the Imam gives a fatwa (religious ruling) based on his own opinion for his personal desire, what is the ruling in Sharia? Explain and be rewarded.

The Answer: It is by no means necessary for the followers (muqtadis) to keep waiting for the designated Imam and not hold congregational prayer until he arrives. Several times, when the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) went to another neighborhood in Medina and there was a delay in his return, the noble companions (may Allah be pleased with them) performed the congregational prayer. Once they made Siddiq-e-Akbar (Abu Bakr) the Imam, and once Abdur Rahman bin Auf (may Allah be pleased with them), and the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) approved of this, as clearly stated in the Hadiths. (Hadith references are available for this). The Imam's claim that 'your prayer was not valid' just because you didn't wait for me and made someone else the Imam is completely false and a blatant slander against the pure Sharia. A person who gives a fatwa based on his own desires and opinion is not fit for leadership (Imamat). Yes, if the person the followers made Imam in his absence recited the Holy Quran incorrectly to the point of invalidating the prayer, or God forbid, there was such a defect in his creed that rendered his leading the prayer invalid, then on that basis, the Imam's statement would be correct that 'your prayer was not valid.' In that case, the followers committed a grave error; they must repent and perform the qaza (makeup) for that prayer. And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best.

Problem 869: From Jamia Masjid, 18 Jamadi-ul-Awwal 1312 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue of who is called a 'deserter of the congregation' (tarik-ul-jama'at)? Explain and be rewarded.

The Answer: A deserter of the congregation is one who intentionally does not attend the congregation without any acceptable religious excuse. According to the correct and reliable school of thought, even if one does so intentionally once, they are a sinner, a deserter of an obligatory act (wajib), and deserve punishment, we seek refuge in Allah. And if it becomes a habit that they frequently do not attend, even if they sometimes do, then they are undoubtedly a transgressor (fasiq), wicked (fajir),

and their testimony is rejected. For indeed, a minor sin becomes a major one through persistence. It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar':

(The congregation is a Sunnat-ul-Mu'akkadah for men). Zahidi said (Congregation is Sunnat-ul-Mu'akkadah for men), here by 'emphasis' (takid) they meant 'obligatory' (wujub). (And it is said to be obligatory for them) which means the general public and most scholars.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

...फिर उन्होंने एक व्यक्ति को इमाम बनाकर नमाज़ पढ़ ली। क्या उन सब की नमाज़ सही हुई या नहीं? और अगर इमाम साहब वापस आकर लोगों से कहें कि तुम्हारी नमाज़ नहीं हुई, तो इमाम साहब का यह कहना सही होगा या नहीं? और अगर इमाम साहब अपनी इच्छा पूर्ति के लिए अपनी राय से कोई फ़तवा दें, तो शरीअत के अनुसार क्या हुक्म होगा? ब्यान करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: मुक़्तदियों (नमाज़ियों) के लिए यह कतई ज़रूरी नहीं है कि वे नियुक्त इमाम के इंतज़ार में ही बैठे रहें और जब तक वह न आएँ जमाअत न करें। कई बार जब हुज़ूर अकदस सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मदीना तैयबा के किसी दूसरे मोहल्ले में तशरीफ़ ले गए और वापस आने में देरी हुई, तो सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने जमाअत अदा कर ली। एक बार सिद्दीक़-ए-अकबर को इमाम बनाया, एक बार अब्दुल रहमान बिन औफ़ (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) को, और हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे पसंद फ़रमाया जैसा कि हदीसों में स्पष्ट है। (जैसा कि इस पर हदीसों में तस्रीह मौजूद है)। इमाम का यह कहना कि 'तुम्हारी नमाज़ नहीं हुई' सिर्फ़ इस आधार पर कि मेरा इंतज़ार नहीं किया गया और दूसरे को इमाम बना लिया गया, यह पूरी तरह से बातिल (झूठ) है और शरीअते मुतह्हरा पर साफ़ आरोप है। अपनी नफ़्सानी इच्छा के लिए अपनी राय से फ़तवा देने वाला इमामत के लायक़ नहीं है। हाँ, जिस व्यक्ति को मुक़्तदियों ने उनकी ग़ैर-मौजूदगी में इमाम बनाया, अगर वह क़ुरआन मजीद इतनी ग़लत पढ़ता था जिससे नमाज़ ख़राब हो जाए या खुदा न करे उसके अकीदे में ऐसी कोई ख़राबी थी जिससे उसकी इमामत सही न हो, तो इस आधार पर इमाम का कहना सही है कि तुम्हारी नमाज़ नहीं हुई। इस स्थिति में मुक़्तदियों ने बड़ी ग़लती की, उन्हें तौबा करनी चाहिए और उस नमाज़ की कज़ा पढ़नी चाहिए। अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला ८६९: जामा मस्जिद से, १८ जमादी-उल-अव्वल १३१२ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि 'तारिकुल जमाअत' (जमाअत छोड़ने वाला) किसे कहते हैं? ब्यान करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: तारिकुल जमाअत वह है जो बिना किसी स्वीकार्य शरई उज़्र (कारण) के जानबूझकर जमाअत में शामिल न हो। सही और विश्वसनीय मत के अनुसार, अगर कोई जानबूझकर एक बार भी ऐसा करता है तो वह गुनहगार हुआ, वाजिब का छोड़ने वाला हुआ और अज़ाब का हक़दार हुआ, वल-

इयाज़ु बिल्लाहि तआला। और अगर उसकी आदत हो कि वह अक्सर हाज़िर नहीं होता, चाहे कभी-कभी हाज़िर भी होता हो, तो वह निस्संदेह फ़ासिक़, फ़ाजिर और मरदूद-उश-शहादत (जिसकी गवाही स्वीकार्य न हो) है। क्योंकि छोटा गुनाह बार-बार करने से बड़ा गुनाह बन जाता है। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

(जमाअत पुरुषों के लिए सुन्नत-ए-मुअक्कदा है) ज़ाहिदी ने कहा (जमाअत पुरुषों के लिए सुन्नत-ए-मुअक्कदा है) यहाँ ताकीद से मुराद वुजूब (अनिवार्यता) है। (और कहा गया है कि यह उन पर वाजिब है) यानी आम लोगों और अधिकतर उलेमा के नज़दीक।

पृष्ठ १३२/७२१

کے، پھر انہوں نے ایک شخص کو امام بنا کر نماز پڑھ لی، آیا ان سب کی نماز درست ہوگئی یا نہیں؟ اور اگر امام صاحب پھر آ کر لوگوں سے کہیں کہ تم لوگوں کی نماز نہیں ہوئی، تو یہ قول امام صاحب کا صحیح ہوگا یا نہیں؟ اور امام صاحب کا کوئی فتوٰی اپنے رائے سے واسطے خواہش نفس کے دیں تو شرعاً کیا حکم ہوگا؟ بینوا توجروا

الجواب: مقتدیوں کے ذمہ امام معین ہی کے انتظار میں بیٹھا رہنا اور جب تک وہ نہ آئے جماعت نہ کرنا ہر گز ضروری نہیں، بعض اوقات حضور اقدس سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جب مدینہ طیبہ میں کسی اور محلہ میں تشریف لے گئے ہیں اور واپس تشریف لانے میں دیر ہوئی ہے صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم نے جماعت ادا کر لی ہے، ایک بار صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ کو امام کیا، ایک بار عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ تعالٰی عنہ، اور حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے اسے پسند فرمایا کما ھو مصرح بہ في الاحادیث (جیسا کہ اس پر احادیث میں تصریح موجود ہے)۔ ت) امام کا کہنا کہ تمہاری نماز نہ ہوئی اگر صرف اسی بنا پر ہے کہ میرا انتظار نہ کرنے اور دوسرے کو امام بنا لینے سے تمہاری نماز نہ ہوئی تو محض باطل اور شریعت مطہرہ پر صریح افتراء ہے اپنی خواہش نفسانی کے لئے اپنی رائے سے فتوٰی دینے والا لائق امامت نہیں، ہاں جس شخص کو اس کی غیبت میں مقتدیوں نے امام بنایا وہ اگر قرآن مجید ایسا غلط پڑھتا تھا جس سے فساد نماز ہو یا معاذاللہ اس کے مذہب میں ایسا فساد تھا جس سے اس کی امامت صحیح نہ ہو تو اس بنا پر امام کا قول درست ہے کہ تمہاری نماز نہ ہوئی، اس تقدیر پر مقتدیوں نے سخت خطا کی، انہیں توبہ چاہئے اور اس نماز کی قضا پڑھیں واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۶۹: از جامع مسجد ۱۸ جمادی الاولیٰ ۱۳۱۲ ہجری کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ تارک الجماعت کس کو کہتے ہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: تارک جماعت وہ ہے کہ بے کسی عذر شرعی قابلِ قبول کے قصداً جماعت میں حاضر نہ ہو مذہب صحیح معتمد پر اگر ایک بار بھی بالقصد ایسا کیا گنہگار ہوا تارک واجب ہوا مستحقِ عذاب ہوا والعیاذ باللہ تعالیٰ اور اگر عادی ہو کہ بارہا حاضر نہیں ہوتا اگرچہ بارہا حاضر بھی ہوتا ہو تو بلا شبہ فاسق فاجر مردود الشہادۃ ہے فان الصغیرۃ بعد الاصرار تصیر کبیرۃ (صغیرہ اصرار کی بنا پر کبیرہ ہو جاتا ہے۔ ت) در مختار میں ہے:

(الجماعۃ سنۃ مؤکدۃ للرجال) قال الزاھدی (جماعت مردوں کے لئے سنتِ مؤکدہ ہے) زاہدی نے کہا یہاں ارادوا بالتأکید الوجوب (وقیل واجبۃ علیہ تاکید سے مراد وجوب ہے (بعض نے کہا ہے کہ جماعت واجب ہے العامۃ) ای عامۃ اور اکثر علماء کی

Fatawa Ridawiyyah Volume 7

Arabic Text	Urdu Translation
Our scholars, and it is certain in 'Al-Tuhfa' and others. It is mentioned in 'Al-Bahr' that it is the preferred view among the people of the school of thought (so it is Sunnah or Wajib). Its consequence appears in the sinfulness of leaving it once. (Briefly)	(The opinion is this) meaning the opinion of most of our scholars is this. It is affirmed in 'Al-Tuhfa' etc. It is mentioned in 'Al-Bahr' that this is the preferred view among the people of the school of thought. (So whether it is Sunnah or Wajib) its result will appear in the form of sin for leaving it once. (Briefly) (T)

It is in 'Radd al-Muhtar':

Arabic Text	Urdu Translation
His saying, 'It is mentioned in Al-Bahr and said in Al-Nahr that it is the most moderate and strongest of opinions, and therefore it is said in Al-Ajnas that his testimony is not accepted if he leaves it out of disdain or neglect. But if it is left out of forgetfulness or interpretation, such as the Imam being from the people of desires and not observing the follower's school of thought, then it is accepted.' 2 (H-T)	His saying, it is mentioned in 'Al-Bahr' and it is in 'Al-Nahr' that this is the moderate and strong opinion. For this reason, it is in 'Al-Ajnas' that when someone leaves the congregation out of laziness and considering it trivial, then his testimony will not be accepted. Yes, if it is left due to forgetfulness or interpretation, like the Imam being from the people of innovation (Ahl al-Ahwa) or someone who does not respect the follower's school of thought, then the testimony will be accepted. (H-T) (T) And Allah, the Sublime and Almighty, knows best.

Problem 870: From Buldhana, Malik Abrar, sent by Sheikh Fath Muhammad Sahib, Halal Khor (cleaner). 19 Jamadi al-Ula 1312 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the clear Sharia say about this issue: A Muslim Halal Khor who prays five times a day in such a way that after finishing his occupation, he bathes, wears clean clothes, and goes to the mosque. Can he join the congregation or not? And if he joins the congregation, should he stand in the back row or wherever he finds a place, i.e., can he stand in the front row as well? Also, after the morning and Friday prayers, worshippers shake hands with each other; can he also shake hands with Muslims and perform ablution (wudhu) using the mosque's lotas (vessels)? And what is the ruling of the noble Sharia for one who does not

practice the profession of Halal Khor but only sweeps the markets etc.? In both cases, inform of the ruling of the noble Sharia. Explain and you will be rewarded.

The Answer: Certainly he can join the congregation, and certainly he will stand together with everyone, and certainly in the first or second row.

---

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Imamate, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/82.
2. Radd-ul-Muhtar, Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/410.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

अरबी पाठ

हमारे उलेमा, और 'अल-तुहफ़ा' और अन्य में इसी पर दृढ़ता है। 'अल-बहर' में है कि यही मज़हब वालों के पास राजी (पसंदीदा) है (तो सुन्नत हो या वाजिब)। इसका परिणाम एक बार छोड़ने पर गुनाह के रूप में सामने आएगा। (संक्षेप में)

'रद्दुल मुहतार' में है:

उर्दू अनुवाद

(राय यही है) यानी हमारे अधिकांश उलेमा की राय यही है। इसी पर तुहफ़ा आदि में दृढ़ता व्यक्त की गई है। 'बहर' में है कि मज़हब वालों के यहाँ यही राजी (पसंदीदा) है (तो सुन्नत हो या वाजिब)। इसका परिणाम एक बार छोड़ने पर गुनाह की स्थिति में सामने आएगा। (संक्षेप में) (त)

अरबी पाठ

उनका कहना, 'बहर' में कहा गया और 'नहर' में कहा गया कि यह सबसे संतुलित और मजबूत राय है, और इसीलिए 'अल-अजनास' में कहा गया है कि यदि कोई उपेक्षा या लापरवाही के कारण इसे छोड़ देता है तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। लेकिन यदि यह भूलवश या किसी व्याख्या के कारण छोड़ा गया है, जैसे इमाम का हवा (इच्छाओं) वालों में से होना और मुक़्तदी के मज़हब का पालन न करना, तो वह स्वीकार कर ली जाएगी। 2 (ह-त)

उर्दू अनुवाद

उनका कहना, 'बहर' में कहा गया है और 'नहर' में है कि यही संतुलित और मजबूत राय है। और इसीलिए 'अजनास' में है कि जब किसी ने सुस्ती और हल्का समझते हुए जमात को छोड़ा, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी। हाँ, अगर भूलवश छोड़ा हो या किसी व्याख्या के कारण, जैसे इमाम का गुमराह (अहले हवा) होना या मुक़्तदी के मज़हब का सम्मान न करने वाला होना, तो फिर गवाही स्वीकार हो जाएगी। (ह-त) (त) और अल्लाह सबसे पाक और महान बेहतर जानता है।

मसला ८७०: बुलढाणा से, मलिक अबरार, प्रेषक शेख फतह मोहम्मद साहब हलाल खोर (सफाईकर्मी)। १९ जमादी-उल-उला १३१२ हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक मुसलमान हलाल खोर, जो पांच वक्त की नमाज़ इस तरह पढ़ता है कि अपने पेशे से फारिग होकर गुसल (स्नान) करके पाक कपड़े पहनकर मस्जिद में जाए, तो क्या वह जमात में शामिल हो सकता है या नहीं? और अगर

जमात में शामिल हो, तो क्या पिछली सफ (पंक्ति) में खड़ा हो या जहाँ उसे जगह मिले यानी अगली सफ में भी खड़ा हो सकता है? और इस तरफ सुबह और जुमा की नमाज़ के बाद नमाज़ी आपस में मुसाफ़ा (हाथ मिलाना) करते हैं, तो क्या वह भी मुसलमानों से मुसाफ़ा कर सकता है और मस्जिद के लोटों से वज़ू कर सकता है? और जो हलाल खोर अपना पेशा न करता हो, सिर्फ बाज़ार आदि की झाड़ू-सफाई करता हो, उसके लिए शरीयत का क्या हुक्म है? दोनों स्थितियों में शरीयत का जो हुक्म हो, उससे सूचित करें। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: बेशक जमात में शामिल हो सकता है और बेशक सब से मिलकर खड़ा होगा और बेशक पहली या दूसरी सफ में।

---

1. दुर्रे मुख्तार, इमामत का अध्याय, मुतबा मुज्तबाई, दिल्ली द्वारा प्रकाशित १/८२
2. रदुल मुहतार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित १/४१०

عربی متن

مشائخنا و به جزم فی التحفة وغیرها قال فی البحر وهو الراجح عند اهل المذهب (فتسن او تجب) ثمرته تظهر فی الاثم بترکها مرةً هـ مختصراً -

اردو ترجمہ

رائے یہی ہے) یعنی ہمارے اکثر مشائخ کی رائے یہی ہے اسی پر تحفہ وغیرہ میں جزم کیا ہے، بحر میں ہے کہ اہل مذہب کے ہاں یہی راجح ہے (پس سنت ہو یا واجب) اس کا ثمرہ اختلاف ایک بار ترک کرنے پر گناہ کی صورت میں سامنے آئے گا ھ مختصراً (ت)

ردالمختار میں ہے :

عربی متن

قوله، قال فی البحر وقال فی النهر هو اعدل الاقوال واقواها ولذا قال فی الاجناس لا تقبل شهادته اذا ترکها استخفافاً ومجانة اما سهواً او بتاویل ککون الامام من اهل الاهواء ولا یراعی مذهب المقتدی فتقبل 2 هـ ط

اردو ترجمہ

اس کا قول، کہا بحر میں ہے اور کہا نہر میں ہے کہ یہی معتدل اور قوی قول ہے اور اسی لئے اجناس میں ہے جب کسی نے سستی اور ہلکا سمجھتے ہوئے جماعت کو ترک کیا تو اس کی شہادت قبول نہ ہوگی، ہاں اگر سہواً ترک ہو یا تاویلاً جیسے امام کا اہل ہوا میں سے ہونا یا مذہب مقتدی کی رعایت نہ کرنے والا ہو تو پھر شہادت قبول ہوجائے گی اھ ط (ت) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم

مسئلہ ۸۷۰ : از بلڈانہ ملک ابرار مرسلہ شیخ فتح محمد صاحب حلال خور ۱۹ جمادی الاولی ۱۳۱۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں مسلمان حلال خور جو پنج وقتہ نماز پڑھتا ہو اس طرح پر کہ اپنے پیشہ سے فارغ ہو کر غسل کر کے طاہر کپڑے پہن کر مسجد میں جائے تو وہ شریک جماعت ہو سکتا ہے یا نہیں، اور اگر جماعت میں شریک ہو تو کیا پچھلی صف میں کھڑا ہو یا جہاں اس کو جگہ ملے یعنی اگلی صف میں بھی کھڑا ہو سکتا ہے اور اس طرف بعد نماز صبح و بعد نماز جمعہ نمازی آپس میں مصافحہ کرتے ہیں تو کیا وہ بھی مسلمانوں سے مصافحہ اور مسجد کے لوٹوں سے وضو کر سکتا ہے اور جو حلال خور اپنا پیشہ نہ کرتا ہو صرف جاروب کشی بازار وغیرہ کی کرتا ہو اس کے واسطے شرع شریف کا کیا حکم ہے؟ ہر دو صورتوں میں جو حکم شرع شریف کا ہو اس سے اطلاع بخشئے۔ بینوا توجروا

الجواب: بیشک شریک جماعت ہو سکتا ہے اور بیشک سب سے مل کر کھڑا ہو گا اور بے شک صف اول یا ثانی میں

---

1 در مختار باب الامامة مطبوعه مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۲ 2 رد المحتار باب الامامة مطبوعه مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۰

Fatawa Rizvia - Volume 7

Wherever he finds space, he shall stand; no person can ever prevent someone from entering the mosque or joining the first row without a valid Shari'i reason. Allah the Mighty and Majestic says: "And [he revealed] that the mosques are for Allah" [Quran 72:18]. Indeed, mosques are specifically for Allah. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "The servants are the servants of Allah." When all servants are Allah's and all mosques are Allah's, how then can anyone prevent a servant from any place in the mosque without a divine command? Allah the Mighty and Majestic has said:

"And who is more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques?" [Quran 2:114] | "Who is more unjust than the one who prevents Allah's name from being mentioned in His mosques?"

There is no specification here that this general court of the True King (Mighty and Majestic) is only for Khan Sahabs, Sheikh Sahabs, Mughal Sahabs, or traders, landlords, and grant-holders, such that people of low caste or humble profession should not enter. Scholars who write about the arrangement of rows (saf) never mention any distinction based on caste or profession. They state absolutely:

"Men should form rows, then boys, then hermaphrodites, then women." | "Meaning, men should form rows, then boys, then intersex individuals, then women."

Indeed, a 'Zubbal' (scavenger) or a 'Kanas' (sweeper), if he is a Muslim with a clean body and clean clothes and is an adult male, then he shall stand in the front row. And the sons of Khan Sahab, Sheikh Sahab, or Mughal Sahab will stand in the back row. Anyone who goes against this will be going against the command of Shari'ah. If a person stands in a row and someone else, considering him lowly, stands away from him so that a gap remains in between, they will be sinners and deserving of the severe warning that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever cuts a row, Allah will cut him off."

1. Al-Quran 72/18
2. Musnad Ahmad bin Hanbal from Musnad al-Zubayr bin al-Awam (may Allah be pleased with him), printed Dar al-Fikr Beirut 1/166
3. Al-Quran 2/114
4. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Imamah, printed Mujtabai Delhi 1/83

5. Sunan Abu Dawood, Chapter of Straightening the Rows, printed Aftab Alam Press Lahore 1/97

फ़तावा रिज़विया - जिल्द सातवीं

जहाँ जगह पाएगा वहाँ खड़ा होगा; कोई भी व्यक्ति बिना किसी शरीअत के कारण के किसी को मस्जिद में आने या पहली सफ़ में शामिल होने से हरगिज़ नहीं रोक सकता। अल्लाह अज़्वजल फ़रमाता है: 'व अन्नल मसाजिदा लिल्लाहि' (और यह कि मस्जिदें अल्लाह ही के लिए हैं)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: 'अल-इबादु इबादुल्लाह' (बन्दे सब अल्लाह के बन्दे हैं)। जब बन्दे सब अल्लाह के हैं, और मस्जिदें सब अल्लाह की हैं, तो फिर कोई किसी बन्दे को मस्जिद की किसी भी जगह से बिना ईश्वरीय हुक्म के कैसे रोक सकता है? अल्लाह अज़्वजल ने इरशाद फ़रमाया:

"व मन अज़्लमु मिम्मन मना मसाजिदल्लाहि अन युज़करा फ़ीहस्मुहु" [क़ुरआन 2:114] | "उससे बड़ा ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें खुदा का नाम लिए जाने से रोके।"

इसमें कोई विशेषता नहीं है कि सच्चे बादशाह (अज़्वजल) का यह आम दरबार केवल ख़ान साहब, शेख़ साहब, मुग़ल साहब या व्यापारियों, ज़मींदारों और माफ़ीदारों के लिए ही है कि कम ज़ात या मामूली पेशे वाले न आने पाएँ। विद्वान जो सफ़ों की तरतीब लिखते हैं, उसमें कहीं भी जाति या पेशे की कोई विशेषता नहीं है, वे स्पष्ट रूप से फ़रमाते हैं:

"यसुफ़्फ़ुर रिजालु सुम्र सिबयानु सुम्मल खुनासा सुम्मन निसा" | "अर्थात पहले पुरुष सफ़ बाँधें, फिर लड़के, फिर हिजड़े, फिर औरतें।"

बेशक ज़बाल यानी पाखाना उठाने वाला या कनास यानी झाड़ू लगाने वाला मुसलमान, यदि उसका शरीर और कपड़े पाक हों और वह बालिग मर्द हो, तो वह अगली सफ़ में खड़ा होगा। और ख़ान साहब, शेख़ साहब और मुग़ल साहब के लड़के पिछली सफ़ में होंगे। जो इसके विपरीत करेगा, वह शरीअत के हुक्म के उलट करेगा। यदि कोई व्यक्ति किसी सफ़ में खड़ा हो और कोई दूसरा उसे नीच समझकर उससे बचकर खड़ा हो ताकि बीच में दूरी रहे, तो वह गुनहगार होगा और उस सख्त चेतावनी का पात्र होगा जो हुज़ूर अक़दस सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाई: "जो किसी सफ़ को काटेगा, अल्लाह उसे काट देगा।"

1. अल-क़ुरआन 72/18

2. मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अल-ज़ुबैर बिन अल-अवाम (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, मुद्रित दार अल-फ़िक्र बेरूत 1/166
3. अल-क़ुरआन 2/114
4. दुर्रे मुख़्तार, बाबू अल-इमामह, मुद्रित मुजतबाई दिल्ली 1/83
5. सुनन अबू दाऊद, बाबू तसवियत अल-सुफ़ूफ़, मुद्रित आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर 1/97

पृष्ठ 134/721

جہاں جگہ پائے گا قیام کرے گا، کوئی شخص بلاوجہ شرعی کسی کو مسجد میں آنے یا پہلی صف میں شامل ہونے سے ہرگز نہیں روک سکتا، اللہ عزوجل فرماتا ہے: وَاَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰہِ بیشک مسجدیں خاص اللہ کے لئے ہیں۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: العباد عباداللہ بندے سب اللہ کے بندے ہیں۔ جب بندے سب اللہ کے، مسجدیں سب اللہ کی، تو پھر کوئی بندے کو مسجد کی کسی جگہ سے بے حکم الٰہی کیونکر روک سکتا ہے۔ اللہ عزوجل نے کہ ارشاد فرمایا:

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا اسْمُہٗ | اس سے زیادہ ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو روکے ان میں خدا کا نام لینے سے۔

اس میں کوئی تخصیص نہیں ہے کہ بادشاہِ حقیقی عز جلالہ کا یہ عام دربار خاں صاحب، شیخ صاحب، مغل صاحب یا تجار زمیندار معافی دار ہی کے لئے ہے کم قوم یا ذلیل پیشہ والے نہ آنے پائیں، علماء جو ترتیب صفوف لکھتے ہیں اس میں کہیں قوم یا پیشہ کی بھی خصوصیت ہے ہر گز نہیں، وہ مطلقاً فرماتے ہیں:

یصف الرجال ثم الصبیان ثم الخنٰثی ثم النساء | یعنی صف باندھیں مرد پھر لڑکے پھر خنثیٰ پھر عورتیں۔

بیشک زبال یعنی پاخانہ کمانے والا یا کناس یعنی جاروب کش مسلمان پاک بدن پاک لباس جبکہ مردِ بالغ ہو تو وہ اگلی صف میں کھڑا ہو جائے گا اور خاں صاحب اور شیخ صاحب مغل صاحب کے لڑکے پچھلی صف میں جو اس کا خلاف کرے گا حکم شرع کا عکس کرے گا شخص مذکور جس صف میں کھڑا ہوا اگر کوئی صاحب اسے ذلیل سمجھ کر اس سے بچ کر کھڑے ہوں گے کہ بیچ

میں فاصلہ رہے وہ گنہگار ہوں گے اور اس وعید شدید کے مستحق کہ حضور اقدس سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: من قطع صفا قطعه الله جو کسی صف کو قطع کرے اللہ اسے کاٹ دے گا۔

1 القرآن ۷۲/۱۸ 2 مسند احمد بن حنبل از مسند الزبیر بن عوام رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱/۱۶۶ 3 القرآن ۲/۱۱۴ 4 در مختار، باب الامامة مطبوعہ مجتبائی دہلی ۸۳/۱ 5 سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۹۷

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

And the humble Muslim, true in faith, who stands shoulder to shoulder to fulfill the command of his Generous Lord and Great Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), Allah Almighty will exalt his rank and he will be deserving of that beautiful promise which the Illustrious Messenger, the Master of Prophets (peace and blessings of Allah be upon him), stated: "Whoever connects a row, Allah will connect him." Elsewhere, our Noble Prophet (upon him and his family be the best of blessings and peace) says:

People are the children of Adam, and Adam was from dust. - Narrated by Abu Dawood and Tirmidhi, who graded it Hasan, and by Bayhaqi with a good chain from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).	**الناس بنو ادم و آدم من تراب ۔ رواه ابو داؤد والترمذی[2] وحسنه والبیهقی بسند حسن عن ابی هریرة رضی اللہ تعالٰی عنه۔**

In another Hadith, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

O people! Indeed, your Lord is one and your father is one. Behold, there is no superiority for an Arab over a non-Arab, nor for a non-Arab over an Arab, nor for a white man over a black man, nor for a black man over a white man, except through piety. Indeed, the most honorable of you in the sight of Allah is the most pious of you. - Narrated by Bayhaqi from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with both of them).	**یا ایها الناس ان ربکم واحد و ان اباکم واحد ألا لا فضل لعربي علی عجمی ولا لعجمی علی عربی ولا لاحمر علی اسود ولا لاسود علی احمد الا بالتقوی ان اکرمکم عند اللہ اتقکم[3]۔ رواه البیهقی عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالی عنهما۔**

Yes, there is no doubt that scavenging is a religiously disliked (makruh) profession, when there is no necessity for it. For example, where neither non-Muslim sweepers are found who are truly suited for this profession, nor is the land like the land of Arabia which absorbs moisture; in such a place, if some Muslims, with the intention of removing harm from Muslims, cleaning houses, and preserving health...

---

1. Sunan Abu Dawood, Chapter on Straightening Rows, published by Aftab Alam Press Lahore, 1/79
2. Jami' at-Tirmidhi, Surah al-Hujurat, published by Amin Company Kutub Khana Rashidiyah Delhi, 2/159

3. Shu'ab al-Iman, Chapter on Guarding the Tongue from Pride in Ancestry, Hadith 513, published by Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 2/289

फतवा-ए-रजविया, खंड 7

और जो विनम्र मुसलमान, ईमान में सच्चा, अपने उदार रब और महान नबी (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) के आदेश का पालन करने के लिए कंधे से कंधा मिलाकर खड़ा होगा, अल्लाह सर्वशक्तिमान उसका पद ऊंचा करेगा और वह उस सुंदर वादे का पात्र होगा जो हुज़ूर अनवर, पैगंबरों के स्वामी (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) ने फरमाया: "जो किसी सफ (पंक्ति) को जोड़ेगा, अल्लाह उसे जोड़ेगा।" दूसरी जगह हमारे महान नबी (उन पर और उनके परिवार पर सबसे अच्छी कृपा और शांति हो) फरमाते हैं:

2۔ الناس بنو ادم و آدم من تراب رواه ابو داؤد والترمذی وحسنه والبیهقی بسند حسن عن ابی هریرة رضی اللہ تعالٰی عنه۔

लोग सब आदम की संतान हैं और आदम मिट्टी से थे। - इसे अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने रिवायत किया और हसन कहा, और बैहक़ी ने सनद-ए-हसन के साथ हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया।

दूसरी हदीस में है, हुज़ूर अकदस (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) फरमाते हैं:

3۔ یا ایها الناس ان ربکم واحد و ان اباکم واحد ألا لا فضل لعربي علی عجمی ولا لعجمی علی عربی ولا لاحمر علی اسود ولا لاسود علی احمد الا بالتقوی ان اکرمکم عند اللہ اتقکم 3۔ رواه البیهقی عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالی عنهما۔

ऐ लोगो! बेशक तुम सबका रब एक है और बेशक तुम सबका बाप एक है। सुन लो, किसी अरबी को अजमी (गैर-अरबी) पर कोई श्रेष्ठता नहीं है, और न ही किसी अजमी को अरबी पर, न गोरे को काले पर और न ही काले को गोरे पर, सिवाय परहेज़गारी (धर्मनिष्ठा) के। बेशक तुम में अल्लाह के नज़दीक सबसे प्रतिष्ठित वह है जो तुम में सबसे ज़्यादा परहेज़गार है। - इसे बैहक़ी ने हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है।

हाँ, इसमें कोई शक नहीं कि कूड़ा उठाना (सफाईकर्मी का काम) शरीअत के अनुसार एक नापसंद (मक़रूह) पेशा है, जबकि इसकी ज़रूरत न हो। उदाहरण के लिए, जहाँ न तो गैर-मुस्लिम भंगी पाए जाते हों जो वास्तव में इस पेशे के योग्य हैं, और न ही वहाँ की ज़मीन अरब की ज़मीन जैसी हो जो

नमी सोख ले; ऐसी जगह में अगर कुछ मुसलमान, मुसलमानों से तकलीफ दूर करने, घरों की सफाई और स्वास्थ्य की रक्षा की नीयत से...

---

1. सुनन अबू दाऊद, सफों को बराबर करने का अध्याय, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर द्वारा प्रकाशित, 1/79
2. जामी अत-तिरमिज़ी, सूरह अल-हुजुरात, अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 2/159
3. शुअब अल-ईमान, पूर्वजों पर गर्व करने से जीभ की रक्षा पर अध्याय, हदीस 513, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत द्वारा प्रकाशित, 2/289

اور جو متواضع مسلمان صادق الایمان اپنے رب اکرم و نبی اعظم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا حکم بجالانے کو اس سے شانہ بشانہ خوب مل کر کھڑا ہوگا اللہ عزوجل اس کا رتبہ بلند کرے گا اور وہ اس وعدہ جمیلہ کا مستحق ہوگا کہ حضور انور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا:

من وصل صفاً وصله - جو کسی صف کو وصل کرے اللہ اسے وصل فرمائے گا۔ دوسری جگہ ہمارے نبی کریم علیہ وعلی آلہ افضل الصلوۃ والتسلیم اللہ فرماتے ہیں:

لوگ سب آدم کے بیٹے ہیں اور آدم مٹی سے۔ اسے ابو داؤد و ترمذی نے روایت کرکے حسن کہا اور بیہقی نے سند حسن کے ساتھ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔

الناس بنو ادم و آدم من تراب 2۔ رواہ ابو داؤد والترمذی وحسنه والبیهقی بسند حسن عن ابی هریرة رضی الله تعالٰی عنه۔

دوسری حدیث میں ہے، حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

اے لوگو! بیشک تم سب کا رب ایک اور بیشک تم سب کا باپ ایک، سن لو کچھ بزرگی نہیں عربی کو عجمی پر، نہ عجمی کو عربی پر، نہ گورے کو کالے پر، نہ کالے کو گورے پر مگر پرہیز گاری سے، بیشک تم میں بڑے رتبے والا وہ ہے جو تم میں زیادہ پرہیزگار ہے اسے بیہقی نے حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالی عنہما سے روایت کیا ہے۔

یا ایها الناس ان ربکم واحد و ان اباکم واحد ألا لا فضل لعربي علی عجمی ولا لعجمی علی عربی ولا لاحمر علی اسود ولا لاسود علی احمد الا بالتقوی ان اکرمکم عند الله اتقکم 3۔ رواہ البیهقی عن جابر بن عبد الله رضی الله تعالی عنهما۔

ہاں اس میں شک نہیں کہ زبالی شرعاً مکروہ پیشہ ہے، جبکہ ضرورت اس پر باعث نہ ہو مثلاً جہاں نہ کافر بھنگی پائے جاتے ہوں جو اس پیشہ کے واقعی قابل ہیں نہ وہاں زمین مثل زمین عرب ہو کہ رطوبت جذب کر لے ایسی جگہ اگر بعض مسلمین مسلمانوں پر سے دفع اذیت وتنظیف بیوت و حفظ صحت کی نیت سے...

---

1 سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۷۹ 2 جامع الترمذی سورۃ الحجرات مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲/۱۵۹ 3 شعب الایمان فصل فی حفظ اللسان عن الفخر بالا بائی حدیث ۵۱۳ مطبوعہ دارالکتب العلمیہ بیروت ۲/ ۲۸۹

Fatawa Razawiyya - Volume 8

...if one adopts it out of necessity, it is permissible; however, where there is no such necessity, it is undoubtedly disliked (karahat) due to the handling of impurities without necessity (as it involves taking up impurities unnecessarily). This, too, by no means reaches the level of open transgression (fisq). It is stated in Fath al-Qadir and Fatawa 'Alamgiri:

[Arabic]: As for the testimony of those in lowly worldly professions, such as sweepers, scavengers, weavers, and barbers, the most correct view is that it is accepted, because many righteous people have practiced these, so as long as no disqualifying factor is known, a judgment cannot be based on the apparent nature of the profession. (1) [Urdu]: As for the testimony of those in worldly professions whom society considers lowly, such as garbage collectors, scavengers, weavers, and barbers, the most correct view is that their testimony will be accepted because many righteous people have adopted these professions. As long as no clear disqualifying flaw is known, they cannot be excluded merely because of their apparent profession. (T)

However, the aversion of these 'respectable' people towards them is not at all because they are committing a disliked act; those very people who feel aversion are themselves guilty of hundreds of forbidden acts and major sins. If aversion were based on that, they would be more deserving of it. If a drunkard, gambler, or usurer among the merchant 'Sheikh Sahibs', or a bribe-taking 'Mirza Sahib' official comes to stand in their ranks, they will not feel any aversion at all. And if a Captain or Collector, or a Joint Magistrate, or an Assistant Commissioner, or a Subordinate Judge joins them, they would consider it a matter of pride to stand beside them. Yet, in the sight of Allah and His Messenger, these actions and professions are far worse than any merely disliked (makruh) act. 'And Allah speaks the truth, and He guides to the [right] way.' (2) (And Allah Almighty speaks the truth, and He is the one who guides to the straight path. T)

In Durr al-Mukhtar and other texts, after mentioning lowly professions, it is stated:

[Arabic]: And as for the followers of oppressors, they are the lowliest of all. (3) [Urdu]: The servants of tyrannical rulers are more base than all other professionals. (T)

Thus, it is proven that their aversion is not for the sake of God, but merely for personal prestige and the show of customary arrogance. Arrogance is a worse

impurity than any physical impurity, and the heart is a nobler organ than any other body part. It is a pity that while our hearts are filled with this impurity, we [look down upon] that Muslim...

(1) Fatawa Hindiyya, Chapter Two, regarding those whose testimony is not accepted due to transgression, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/469. (2) The Qur'an 33:4 (3) Durr al-Mukhtar, Chapter of Al-Kafa'ah, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/195.

...अगर इसे मजबूरी में अपनाया जाए तो ठीक है, लेकिन जहाँ ऐसी मजबूरी न हो वहाँ यह निश्चित रूप से नापसंद (कराहत) है क्योंकि बिना आवश्यकता के गंदगी का स्पर्श करना पड़ता है। (क्योंकि यूँ बिना आवश्यकता के नजासत को लेना लाज़िम आता है। त) वह भी किसी भी तरह से खुले उल्लंघन (फ़िस्क़) की सीमा तक नहीं पहुँचता। फ़तह अल-क़दीर और फ़तावा आलमगीरी में उल्लेख है:

[अरबी]: जहाँ तक निम्न दुनियावी व्यवसायों के लोगों की गवाही का सवाल है जैसे कि सफाईकर्मी, कूड़ा उठाने वाला, जुलाहा और नाई, तो सबसे सही मत यह है कि उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि कई नेक लोगों ने इन्हें अपनाया है, इसलिए जब तक कोई दोष ज्ञात न हो, केवल व्यवसाय के आधार पर फैसला नहीं किया जा सकता। (1) [उर्दू]: रहा मामला दुनियावी पेशा वालों की शहादत का, जिन्हें मुआशरा (समाज) नीच तसव्वुर करता है मसलन कूड़ा-करकट उठाने वाला, टट्टी उठाने वाला, जुलाहा, हजाम (नाई), तो असल्ह यह है कि उनकी शहादत क़बूल होगी क्योंकि मुतअदद (अनेक) सालेह लोगों ने उन्हें अपनाया है, जब तक वाज़ेह (स्पष्ट) क़बाहत मालूम न हो तो बज़ाहिर किसी पेशा की वजह से ऐसा नहीं किया जा सकता (त)।

मगर इन क़ौमदार हज़रात का इससे तनफ़्फ़ुर (घृणा) हरगिज़ इस बिना पर नहीं कि यह एक अम्र-ए-मक़रूह का मुर्तकिब है, वो तनफ़्फ़ुर करने वाले हज़रात खुद सदहा (सैकड़ों) उमूर-ए-मुहर्रमात और गुनाह-ए-कबीरा के मुर्तकिब होते हैं। तो अगर इस वजह से नफरत हो तो वो ज़्यादा लायक़-ए-तनफ़्फ़ुर हैं। इन साहबों की सफ़ों में कोई नशाबाज़ या जुआरी या सूदखोर 'शेख साहब' ताजिर या रिश्वतखोर 'मिर्ज़ा साहब' ओहदेदार आकर खड़े हों तो हरगिज़ नफरत न करेंगे। और अगर कोई कप्तान या कलेक्टर साहब या जॉइंट मजिस्ट्रेट साहब या असिस्टेंट कमिश्नर साहब या जज मातहत साहब आकर शामिल हों तो उनके बराबर खड़े होने को तो फख्र समझेंगे, हालांकि अल्लाह और रसूल के नज़दीक ये अफ़आल (कृत्य) और पेशे किसी फेल-ए-मक़रूह से बदरजाहा बदतर हैं। 'वल्लाहु यक़ूलुल हक़्क़ा वहुवा यहदीस सबील' (2) (और अल्लाह तआला हक़ फरमाता है और वही सीधी राह की हिदायत देने वाला है। त)।

दुर्र-ए-मुख्तार वगैरह में ज़लील पेशा का ज़िक्र करके फ़रमाया:

[अरबी]: और जहाँ तक ज़ालिमों के अनुयायियों का सवाल है, वे सबमें सबसे नीच हैं। (3) [उर्दू]: ज़ालिम हुक्काम के खुद्दाम (सेवक) तो सब पेशावरों से ख़सीस-तर (तुच्छ) हैं। (त)

तो साबित हुआ कि उनकी नफरत खुदा के लिए नहीं बल्कि महज़ नफ़्सानी आन-बान और रस्मी तक़ब्बुर (अहंकार) की शान है। तक़ब्बुर हर नजासत से बदतर नजासत है और दिल हर उज़्व (अंग) से शरीफ़-तर उज़्व है। अफ़सोस कि हमारे दिल में तो यह नजासत भरी हो और हम उस मुसलमान से...

(1) फ़तावा हिंदिया, अल-फ़स्ल-उस-सानी, उन लोगों के बारे में जिनकी गवाही फिस्क के कारण स्वीकार नहीं की जाती, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/469। (2) अल-क़ुरआन 33:4 (3) दुर्र-ए-मुख्तार, बाब-अल-कफ़ा'ह, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/195।

पृष्ठ 136 / 721

سے اسے اختیار کریں تو مجبوری ہے اور جہاں ایسا نہ ہو تو بیشک کراہت ہے لتعاطی النجاسات من دون ضرورۃ (کیونکہ یوں بغیر ضرورت کے نجاسات کو لینا لازم آتا ہے۔ت) وہ بھی ہرگز حدِ فسق تک منتی نہیں، فتح القدیر و فتاوٰی عالمگیری میں ہے:

اماشہادۃ اھل الصناعات الدنیۃ کالکساح والزبال والحائک والحجام فالاصح انھا تقبل لانھا قد تولاھا قوم صالحون فمالم یعلم القادح لا یبنی علی ظاھر الصناعۃ ۱۔ رہا معاملہ دنیوی پیشہ والوں کی شہادت کا، جن کو معاشرہ نیچ تصور کرتا ہے مثلاً کوڑا کرکٹ اٹھانے والا، ٹٹی اٹھانے والا، جولا ہا، حجام، تو اصح یہ ہے کہ ان کی شہادت قبول ہوگی کیونکہ متعدد صالح لوگوں نے انہیں اپنایا ہے، جب تک واضح قباحت معلوم نہ ہو تو بظاہر کسی پیشہ کی وجہ سے ایسا نہیں کیا جا سکتا (ت)

مگر ان قوم دار حضرات کا اس سے تنفر ہرگز اس بنا پر نہیں کہ یہ ایک امرِ مکروہ کا مرتکب ہے وہ تنفر کرنے والے حضرات خود صدہا امورِ محرمات و گناہِ کبیرہ کے مرتکب ہوتے ہیں تو اگر اس وجہ سے نفرت ہو تو وہ زیادہ لائق تنفر ہیں ان صاحبوں کی صفوں میں کوئی نشہ باز یا قمار یا سود خوار شیخ صاحبِ تجار یا رشوت ستاں مرزا صاحب عہدہ دار آکر کھڑے ہوں تو ہرگز نفرت نہ کریں گے اور اگر کوئی کپتان یا کلکٹر صاحب یا جنٹ مجسٹریٹ صاحب یا اسٹنٹ کمشنر صاحب یا جج ماتحت صاحب آکر شامل ہوں تو ان کے برابر کھڑے ہونے کو تو فخر سمجھیں گے حالانکہ اللہ و رسول کے نزدیک یہ افعال اور پیشے کسی فعلِ مکروہ سے بدرجہا بدتر ہیں وَاللّٰہُ یَقُوْلُ الْحَقَّ وَہُوَ یَہْدِی السَّبِیْلَ ۲۔ (اور اللہ تعالٰی حق فرماتا ہے اور وہی سیدھی راہ کی ہدایت دینے والا ہے۔ت)

درِمختار وغیرہ میں ذلیل پیشہ کا ذکر کرکے فرمایا:

واما اتباع الظلمۃ فاخس من الکل ۳۔ ظالم حکام کے خدام تو سب پیشہ وروں سے خسیس تر ہیں۔ (ت)

تو ثابت ہوا کہ ان کی نفرت خدا کے لئے نہیں بلکہ محض نفسانی آن بان اور رسمی تکبر کی شان ہے، تکبر ہر نجاست سے بدتر نجاست ہے اور دل ہر عضو سے شریف تر عضو افسوس کہ ہمارے دل میں تو یہ نجاست بھری ہو اور ہم اس مسلمان سے

۱ فتاوٰی ہندیہ الفصل الثانی فیمن لا تقبل شہادتہ لفسقہ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۹ ۲ القرآن ۳۳/ ۴ ۳ در مختار باب الکفاءۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۹۵

...to hate those who at that time have a clean body, washed and wearing clean clothes; in short, those who, due to this absurd reason, prevent that Muslim from the mosque, they will be caught in this great calamity mentioned in the noble verse: 'Who is more unjust than he...', and those gentlemen who abandon the congregation of the mosque for this reason will be deserving of those severe and terrifying warnings that have been issued regarding the abandonment of the congregation, to the extent that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him and his family) said:

[Arabic Quote]: 'It is complete injustice, disbelief, and hypocrisy that a person hears the caller of Allah calling and inviting towards success and he does not respond.' [Translation]: Absolute oppression, disbelief, and hypocrisy is that a man hears the Muezzin calling for prayer and does not attend. This has been narrated by Imam Ahmad and Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir from Hazrat Mu'adh ibn Anas (may Allah be pleased with him) with a good (Hasan) chain of narration. (1) Narrated by Imam Ahmad and At-Tabarani in Al-Kabir from Mu'adh bin Anas, may Allah be pleased with him, with a good chain.

And the servant of God who, by submitting to the commands of Allah Almighty, suppresses his ego and avoids this resistance and hatred, will receive a great reward from Allah for jihad against the self and humility. For God's sake, suppose you have stopped these Muslims from these mosques; those poor oppressed ones will pray at home. Who will stop them from the most superior and exalted mosque, Al-Masjid al-Haram? If Hajj is obligatory for this Muslim, will they stop him from Hajj and prevent him from God's obligation, or will they build a new Ka'bah for him outside Al-Masjid al-Haram so that he may circumambulate it? May Allah guide the Muslims. Amen. From this discourse, it is proven that no one can prevent him from using the mosque's vessels (lotas) which are endowed (waqf) for common Muslims, as long as his hands are clean. As for shaking hands, it is optional to initiate it; do it or don't do it.

[Arabic Quote]: 'Indeed, shaking hands after prayers is, according to the most correct opinion, among the permissible things, and one is not blamed for doing or not doing what is permissible.' [Translation]: According to the most correct opinion, shaking hands after prayers is permissible, and there is no blame for doing or not doing a permissible act. (T)

But when that Muslim extends his hand for a handshake and you pull back your hand based on this meaningless thought of yours, then undoubtedly it is hurting his feelings without a Shari'a-compliant reason, and undoubtedly hurting a Muslim's feelings without a Shari'a reason is strictly forbidden (Haram Qat'i). The Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him and his family) says:

[Arabic Quote]: 'Whoever harms a Muslim, has indeed harmed me.' [Translation]: Whoever caused distress to any Muslim, he has surely (distressed) me.

(1) Al-Mu'jam al-Kabir, narrated from Mu'adh bin Anas (may Allah be pleased with him), Hadith 394, published by Maktabah Faisalia, Beirut, 20/183.

...नफ़रत करें जो उस वक्त पाक साफ़ बदन धोये पाक कपड़े पहने है, ग़रज़ जो हज़रात इस बेहूदा वजह के बाइस उस मुसलमान को मस्जिद से रोकेंगे वो इस बलाए अज़ीम में गिरफ़्तार होंगे जो आयत करीमा में गुज़री कि उससे ज़्यादा ज़ालिम कौन है, और जो हज़रात खुद इस वजह से मस्जिद व जमाअत तर्क करेंगे वो उन सख़्त होलनाक वईदों के मुस्तहिक़ होंगे जो तर्क पर वारिद हैं, यहाँ तक कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम ने इरशाद फ़रमाया:

[अरबी उद्धरण]: 'ज़ुल्म पूरा ज़ुल्म और कुफ़्र और निफ़ाक़ है कि आदमी मोअज़्ज़िन को सुने कि नमाज़ के लिए बुलाता है और हाज़िर न हो।' [अनुवाद]: ज़ुल्म पूरा ज़ुल्म और कुफ़्र और निफ़ाक़ है कि आदमी मोअज़्ज़िन को सुने कि नमाज़ के लिए बुलाता है और हाज़िर न हो। इसे इमाम अहमद और तबरानी ने अल-मुजमुल कबीर में हज़रत मुआज़ बिन अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से सनद हसन के साथ रिवायत किया है। (1) रवाह अल-इमाम अहमद वत-तबरानी फ़िल कबीर अन मुआज़ बिन अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ब-सनद हसन।

और जो बंदा-ए-ख़ुदा अल्लाह अज़्ज़वजल के अहकाम पर गर्दन रख कर अपने नफ़्स को दबाएगा और इस मज़ाहमत व नफ़रत से बचेगा मुजाहदा-ए-नफ़्स व तवाज़ो का अल्लाह से सवाब-ए-जलील पाएगा भला फ़र्ज़ कीजिए कि इन मसाजिद से तो उन मुसलमानों को रोक दिया वो मज़लूम बेचारे घरों पर पढ़ लेंगे, सब में अफ़ज़ल व आला मस्जिद मस्जिद-ए-हराम शरीफ़ से उन्हें कौन रोकेगा, इस मुसलमान पर अगर हज फ़र्ज़ हो तो क्या उसे हज से रोकेंगे और ख़ुदा के फ़र्ज़ से बाज़ रखेंगे या मस्जिद-ए-हराम से बाहर कोई नया काबा उसे बना देंगे कि उसका तवाफ़ करे। अल्लाह तआला मुसलमानों को हिदायत बख़्शे आमीन। इस तक़रीर से साबित हो गया कि मस्जिद के लोटे जो आम मुसलमानों पर वक़्फ़ हैं उनसे वुज़ू को भी उसे कोई मना नहीं कर सकता जबकि उसके हाथ पाक हैं। रहा मुसाफ़ा खुद इब्तिदा करने का अख्तियार है कीजिए या न कीजिए,

[अरबी उद्धरण]: 'असह क़ौल के मुताबिक़ नमाज़ों के बाद मुसाफ़ा मुबाह है और मुबाह के करने या न करने पर मलामत नहीं होती।' [अनुवाद]: असह क़ौल के मुताबिक़ नमाज़ों के बाद मुसाफ़ा मुबाह है और मुबाह के करने या न करने पर मलामत नहीं होती। (त)

मगर जब वो मुसलमान मुसाफ़ा के लिए हाथ बढ़ाए और आप अपने इस ख़याल-ए-बेमानी पर हाथ खींच लीजिए तो बेशक बिला वजह शरई उसकी दिल-शिकनी, और बेशक बिला वजह शरई

मुसलमान की दिल-शिकनी हराम क़तई। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम फ़रमाते हैं:

[अरबी उद्धरण]: 'जिसने किसी मुसलमान को ईज़ा दी उसने बेशक मुझे (ईज़ा दी)।' [अनुवाद]: जिसने किसी मुसलमान को ईज़ा दी उसने बेशक मुझे

(1) अल-मुजमुल कबीर मरवी अज़ मुआज़ बिन अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हदीस 394 मतबुआ मकतबा फ़ैसलिया बेरुत 20/183

نفرت کریں جو اس وقت پاک صاف بدن دھوئے پاک کپڑے پہنے ہے، غرض جو حضرات اس بیہودہ وجہ کے باعث اس مسلمان کو مسجد سے روکیں گے وہ اس بلائے عظیم میں گرفتار ہوں گے جو آیت کریمہ میں گزری کہ اس سے زیادہ ظالم کون ہے، اور جو حضرات خود اس وجہ سے مسجد و جماعت ترک کریں گے وہ ان سخت ہولناک وعیدوں کے مستحق ہوں گے جو جوان کے ترک پر وارد ہیں، یہاں تک رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا:

اَلْجَفَاءُ کُلُّ الْجَفَاءِ وَالْکُفْرُ وَالنِّفَاقُ مَنْ سَمِعَ مُنَادِیَ اللہِ یُنَادِي وَیَدْعُو اِلیَ الْفَلَاحِ فَلَا یُجِیْبَہُ۔ ظلم پورا ظلم اور کفر اور نفاق ہے کہ آدمی مؤذن کو سنے کہ نماز کے لئے بلاتا ہے اور حاضر نہ ہو۔ اسے امام احمد اور طبرانی نے المعجم الکبیر میں حضرت معاذ بن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے سند حسن کے ساتھ روایت کیا ہے۔ 1- رواہ الامام احمد والطبرانی فی الکبیر عن معاذ بن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ بسند حسن۔

اور جو بندہ خدا اللہ عزوجل کے احکام پر گردن رکھ کر اپنے نفس کو دبائے گا اور اس مزاحمت و نفرت سے بچے گا مجاہدہ نفس و تواضع کا اللہ سے ثواب جلیل پائے گا بھلا فرض کیجئے کہ ان مساجد سے تو ان مسلمانوں کو روک دیا وہ مظلوم بیچارے گھروں پر پڑھ لیں گے، سب میں افضل و اعلٰی مسجد مسجد الحرام شریف سے انہیں کون روکے گا، اس مسلمان پر اگر حج فرض ہو تو کیا اسے حج سے روکیں گے اور خدا کے فرض سے باز رکھیں گے یا مسجد الحرام سے باہر کوئی نیا کعبہ اسے بنادیں گے کہ اس کا طواف کرے۔ اللہ تعالٰی مسلمانوں کو ہدایت بخشے آمین۔ اس تقریر سے ثابت ہوگیا کہ مسجد کے لوٹے جو عام مسلمانوں پر وقف ہیں ان سے وضو کو بھی اسے کوئی

منع نہیں کرسکتا جبکہ اس کے ہاتھ پاک ہیں۔ رہا مصافحہ خود ابتدا کرنے کا اختیار ہے کیجئے یا نہ کیجئے،

فان المصافحة بعد الصلوات علی الاصح من المباحات والمباح لا یلام علی فعله ولا ترکه۔ اصح قول کے مطابق نمازوں کے بعد مصافحہ مباح ہے اور مباح کے کرنے یا نہ کرنے پر ملامت نہیں ہوتی۔ (ت)

مگر جب وہ مسلمان مصافحہ کے لئے ہاتھ بڑھائے اور آپ اپنے اس خیال بے معنیٰ پر ہاتھ کھینچ لیجئے تو بیشک بلا وجہ شرعی اس کی دل شکنی، اور بیشک بلا وجہ شرعی مسلمان کی دل شکنی حرام قطعی۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

من اذی مسلما فقد اذانی جس نے کسی مسلمان کو ایذا دی اس نے بے شک مجھے

1 المعجم الکبیر مروی از معاذ بن انس رضی اللہ تعالی عنہ حدیث ۳۹۴ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۸۳/۲۰

Fatawa Razvia Volume VII

“And whoever harms me has indeed harmed Allah.” Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat from Anas (may Allah be pleased with him) with a good (hasan) chain of narration. And Allah knows best. He caused harm, and whoever caused me harm has indeed caused harm to Allah the Almighty. This was narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Awsat from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) with a good chain of narration. And Allah the Almighty knows best.

Problem 871: From the old city, 21 Rabi-ul-Awwal Sharif 1320 Hijri. What do the scholars of religion say regarding this matter: at a certain place, a congregational prayer is held, and Zaid also performs his prayer there. He is present at the time of the congregation but deserts it and performs his prayer either before or after the congregation. What is the ruling on this?

The Answer: If the Imam has such a defect that praying behind him becomes invalid (fasid) or prohibitively disliked (makruh tahrimi)—for example, reciting the Great Quran incorrectly such that it invalidates the prayer, or if he is a Wahhabi, Rafizi, or non-conformist (ghair-muqallid), or at least a Tafziliya or a transgressor (fasiq)—then Zaid is not to be blamed. However, if he deserts the congregation without a valid Shariah reason, then he is a severe sinner and a transgressor (fasiq), and repentance (tawba) is obligatory upon him.

Allah the Almighty said: Allah the Almighty said: The person who, after guidance has become clear, “And whoever opposes the Messenger after guidance has become clear to him and follows other than the way of the believers - We will give him what he has taken and drive him into Hell, and evil it is as a destination.” 2. opposes the Messenger and follows a path other than the path of the believers, We turn him in the direction he has turned, and We shall cast him into Hell; it is a very evil destination. (T)

According to the command of the Quran, such a person who openly deserts the congregation without a Shariah excuse is deserving of Hell, especially abandonment of such a nature where the congregation is being held and he is sitting idly by.

Problem 872: From Bengal, Dhaka district, Chitar Char village, sent by Nawab Abdul Wahid Sahib, 10 Jumada al-Ukhra 1320 AH. What do the scholars of religion say

regarding this matter: the Imam started the prayer with one follower (muqtadi), then after one...

1. Majma' al-Zawa'id, referencing Tabarani Awsat, Chapter regarding those who step over people's necks on Friday, printed by Dar al-Kitab Beirut, 2/97; At-Targhib wat-Tarhib, warning against stepping over necks on Friday, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/504.
2. Al-Quran 4/115.

“और जिसने मुझे दुख पहुँचाया, उसने वास्तव में अल्लाह को दुख पहुँचाया।” इसे अल-तबरानी ने अल-औसत में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हसन सनद के साथ रिवायत किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है। कष्ट दिया और जिसने मुझे कष्ट दिया उसने बेशक अल्लाह अज़्व-व-जल्ल को कष्ट दिया। इसे तबरानी ने अल-मोजम अल-औसत में हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हसन सनद के साथ रिवायत किया है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ८७१: शहर-ए-कुहना से, २१ रबी-उल-अव्वल शरीफ १३२० हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक स्थान पर नमाज़ की जमाअत होती है और ज़ैद भी नमाज़ पढ़ता है और जमाअत के समय उपस्थित भी रहता है, पर जमाअत छोड़कर पहली जमाअत से पहले या बाद में नमाज़ पढ़ता है, इसमें क्या हुक्म है?

अल-जवाब: अगर इमाम में कोई ऐसा दोष हो जिसके कारण उसके पीछे नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) या मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से नापसंद) हो, उदाहरण के लिए क़ुरआन-ए-अज़ीम गलत पढ़ना जिससे नमाज़ में बिगाड़ आ जाए, या वह वहाबी, राफ़ज़ी या ग़ैर-मुक़ल्लिद हो, या कम से कम तफ़ज़ीलीया या फ़ासिक़ (पापी) हो, तो ज़ैद पर कोई आरोप नहीं है। और अगर बिना किसी शरीई कारण के जमाअत छोड़ता है, तो वह सख्त गुनहगार और फ़ासिक़ है, उस पर तौबा वाजिब है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: जो व्यक्ति हिदायत स्पष्ट होने के बाद "और जो रसूल का विरोध करे उसके बाद कि उसके लिए हिदायत (मार्गदर्शन) स्पष्ट हो चुकी हो और मोमिनों के रास्ते के अलावा किसी दूसरे रास्ते पर चले, तो हम उसे उसी ओर फेर देंगे जिधर वह फिरा और उसे जहन्नम में झोंक देंगे, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।" २ रसूल की मुखालफ़त (विरोध) करे और मोमिनों के रास्ते के अलावा कोई दूसरी राह चले, उसे हम उसी तरफ फेर देते हैं, जो बहुत बुरा ठिकाना है। (त)

क़ुरआन के हुक्म के अनुसार ऐसा खुल्लम-खुल्ला शख़्स जो बिना शरीई उज़्र (कारण) के जमाअत छोड़े, वह जहन्नम का हक़दार है, विशेष रूप से ऐसा छोड़ना कि जमाअत हो रही हो और वह बैठा रहे।

मसला ८७२: बंगाल, ज़िला ढाका, गाँव चितार चर, नवाब अब्दुल वाहिद साहब द्वारा भेजा गया, १० जमादी-उल-उखरा १३२० हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि इमाम ने एक मुक़्तदी के साथ नमाज़ शुरू की, फिर एक के बाद...

1. मजमा-उज़-ज़वाइद, तबरानी औसत के हवाले से, बाब उन लोगों के बारे में जो जुमे के दिन लोगों की गर्दनें फांदते हैं, मुद्रित दार अल-किताब बेरूत, २/९७; अल-तर्गीब वत-तर्हीब, जुमे के दिन गर्दनें फांदने से डराना, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, १/५०४।
2. अल-क़ुरआन ४/११५।

पेज १३८/७२१

ومن اذانی فقد اذی اللہ۱۔ رواہ الطبرانی فی الاوسط عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ بسند حسن۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ ایذا دی اور جس نے مجھے ایذا دی اس نے بیشک اللہ عزوجل کو ایذا دی۔ اسے طبرانی نے المعجم الاوسط میں حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے سند حسن کے ساتھ روایت کیا ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۷۱: از شہر کہنہ ۲۱ ربیع الاول شریف ۱۳۲۰ ہجری کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مقام پر جماعت نماز کی ہوتی ہے اور زید بھی نماز پڑھتا ہے اور جماعت کے وقت حاضر بھی رہتا ہے جماعت ترک کر کے اول جماعت سے یا بعد جماعت کے نماز پڑھتا ہے اس میں کیا حکم ہے؟

الجواب: اگر امام میں کوئی ایسا نقص ہو جس کے سبب اس کے پیچھے نماز فاسد یا مکروہ تحریمی ہو مثلاً قرآن عظیم غلط پڑھنا جس سے نماز میں فساد آئے یا وہابی رافضی یا غیر مقلد ہو یا کم از کم تفضیلیہ یا فاسق ہونا، تو زید پر الزام نہیں، اور اگر بلاوجہ شرعی جماعت ترک کرتا ہے تو سخت گنہگار فاسق ہے، اس پر توبہ واجب ہے۔

قال اللہ تعالٰی اللہ تعالٰی نے فرمایا جو شخص ہدایت کے واضح ہونے کے وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ۲۔ بعد رسول کی مخالفت کرے اور مومنین کے راستہ کے علاوہ کوئی دوسری راہ چلے، اسے ہم اسی طرف پھیر دیتے ہیں جو نہایت برا ٹھکانہ ہے (ت)

بحکم قرآن ایسا معلن شخص کہ بلا عذر شرعی جماعت ترک کرے مستحق جہنم ہے خصوصاً ترک بھی ایسا کہ جماعت ہو رہی ہے اور یہ بیٹھا ہے۔

مسئلہ ۸۷۲: از بنگالہ ضلع ڈھاکہ موضع چیتار چر مرسلہ نواب عبدالواحد صاحب ۱۰ جمادی الاخری ۱۳۲۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام نے مع ایک مقتدی کے نماز شروع کی، بعد ایک

۱ مجمع الزوائد بحوالہ طبرانی اوسط باب فیمن یتخطی رقاب الناس یوم الجمعۃ مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۲ /۹۷، الترغیب والترہیب الترہیب من تخطی الرقاب یوم الجمعۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۰۴ ۲ القرآن ۱۱۵/۴

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Question: In the second rak'ah, if another person arrives, should the Imam move forward, or should that person pull the follower (muqtadi) back? If the Imam moves forward, should it be before or after signaling? If after signaling, should the signal be before or after the Takbir-e-Tahrimah (the opening Takbir)? If the Imam moves based on a signal before Takbir-e-Tahrimah, or if that person pulls the follower towards himself before Tahrimah, will the prayer be invalidated (fasid) or not?

The Answer: When there is one follower with the Imam and a second one arrives, it is preferable for the follower to move back. Yes, if the follower does not know the rule or there is no space to move back, then in such a case, the Imam should move forward as it is easier than moving for a righteous deed. Then, if (the follower) knows the rule, he should move back himself when someone else wants to join, or even if the Imam himself moves forward. Otherwise, the newcomer should signal the follower, and if he doesn't know the rule, he should signal the Imam. It is appropriate for them not to move immediately upon the signal so that there is no suspicion of following the command of someone else (besides Allah). Instead, after a slight pause, they should move based on their own judgment to follow the command of Shari'ah and fulfill the Sunnah, not with the intention of obeying his signal. In this case, it doesn't matter whether the incoming follower signals after forming his intention (niyah) or without intention; in any case, they will be obeying the command of Shari'ah, not his command. A person who is ignorant and intends to obey his command, how will signaling after Takbir-e-Tahrimah benefit him? For when is it permissible for the Imam or follower to obey the command of another follower? Taking a prompt (luqmah) in recitation or in actions, which is permissible for the Imam, is also by the command of Shari'ah, not in obedience to the command of the follower. Whoever intends that (obeying the follower's command), his own prayer will be invalidated, and since he is the Imam, everyone's prayer with him will also be invalidated.

In Al-Durr al-Mukhtar: If one obeys the command of someone else—for example, if told 'go forward' and he goes forward, or if someone enters a gap in the row and the worshiper makes space for him—the prayer is invalidated. Instead, he should wait for a moment and then move forward based on his own judgment. This is mentioned by Qahistani, citing Zahidi. In Radd al-Muhtar, citing Al-Minah: If another person pulls him and he moves back, the correct view is that his prayer is not invalidated.

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer, printed at Matba' Mujtabai Delhi, 1/89.

प्रश्न: दूसरी रकात में अगर एक और व्यक्ति आ जाए, तो ऐसी स्थिति में इमाम आगे बढ़ेगा या वह व्यक्ति मुक़्तदी (अनुयायी) को पीछे खींचेगा? यदि इमाम आगे बढ़ता है, तो संकेत से पहले या संकेत के बाद? यदि संकेत के बाद है, तो तकबीर-ए-तहरीमा (नमाज़ शुरू करने की तकबीर) से पहले संकेत करेगा या बाद में? यदि इमाम तकबीर-ए-तहरीमा से पहले संकेत पर आगे बढ़ता है या वह व्यक्ति मुक़्तदी को तहरीर से पहले अपनी ओर खींचता है, तो क्या इस स्थिति में नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) होगी या नहीं?

उत्तर: जब इमाम के साथ एक मुक़्तदी हो और दूसरा आ जाए, तो बेहतर यह है कि मुक़्तदी पीछे हट जाए। हाँ, यदि मुक़्तदी को मसला (नियम) पता न हो या पीछे हटने की जगह न हो, तो ऐसी स्थिति में इमाम को आगे बढ़ना चाहिए क्योंकि नेक काम के लिए हटने से यह आसान है। फिर अगर (मुक़्तदी) मसला जानता हो, तो जब कोई दूसरा व्यक्ति शामिल होना चाहता है, तो उसे स्वयं ही पीछे हट जाना चाहिए, चाहे इमाम खुद आगे बढ़ जाए। अन्यथा, आने वाले व्यक्ति को चाहिए कि वह मुक़्तदी को और यदि वह मसला नहीं जानता तो इमाम को संकेत करे। उनके लिए यह उचित है कि वे संकेत के साथ ही तुरंत हरकत न करें ताकि किसी गैर के आदेश का पालन करने का संदेह न हो, बल्कि थोड़ा ठहरने के बाद अपनी राय से शरीयत के हुक्म का पालन करने और सुन्नत अदा करने के लिए हरकत करें, न कि उसके संकेत को मानने की नीयत से। इस स्थिति में यह बराबर है कि आने वाला मुक़्तदी नीयत बांधकर संकेत करे या बिना नीयत के, बहरहाल वे शरीयत के हुक्म का पालन करेंगे, उसके हुक्म का नहीं। और जो जाहिल (अज्ञानी) उसके हुक्म को मानने की नीयत करेगा, तो तकबीर-ए-तहरीमा के बाद संकेत करने से उसे क्या लाभ होगा? क्योंकि इमाम या मुक़्तदी के लिए दूसरे मुक़्तदी का हुक्म मानना कब जायज़ है? क़िरात (कुरान पाठ) में लुक़्मा (संशोधन) देना या कार्यों में, जो इमाम के लिए जायज़ है, वह भी शरीयत के हुक्म से है, न कि मुक़्तदी के हुक्म की ताबेदारी। जो इसकी नीयत करेगा, उसकी अपनी नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी और जब वह इमाम है, तो उसके साथ सबकी नमाज़ (फ़ासिद हो जाएगी)।

दुर्रे मुख्तार में है: अगर नमाज़ी ने किसी गैर-नमाज़ी का हुक्म मान लिया, उदाहरण के लिए कहा गया 'आगे बढ़ो' और वह आगे बढ़ गया, या कोई सफ (कतार) के अंदर दाखिल हुआ और नमाज़ी ने उसके लिए जगह बनाई, तो नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी। बल्कि उसे एक घड़ी ठहरना चाहिए और फिर अपनी राय से आगे बढ़ना चाहिए। कहुस्तानी ने ज़ाहिदी के हवाले से यही बयान किया है।

रद्दुल मुख्तार में मिनह के हवाले से है: अगर किसी दूसरे ने नमाज़ी को (खींचा) और वह पीछे हट गया, तो सही यही है कि उसकी नमाज़ फ़ासिद नहीं होगी।

[1] दुर्रे मुख्तार, नमाज़ को फ़ासिद करने वाली चीज़ों का अध्याय, मुतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/89.

पृष्ठ 139 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

رکعت کے دوسرا اور ایک شخص آیا تو اس صورت میں امام سامنے بڑھے گا یا وہ شخص مقتدی کو پیچھے کی طرف کھینچے گا، اگر امام سامنے بڑھے تو قبل اشارہ کے یا بعد اشارہ کے ، اگر بعد اشارہ کے تو قبل تکبیر تحریمہ کے اشارہ کرے گا یا بعد، اگر قبل تکبیر تحریمہ کے اشارہ سے امام بڑھے گا یا مقتدی کو قبل تحریمہ کے وہ شخص اپنی جانب کھینچے گا تو اس صورت میں نماز فاسد ہو گی یا نہیں؟

الجواب: جب امام کے ساتھ ایک مقتدی ہو اور دوسرا آئے تو افضل یہ ہے کہ مقتدی پیچھے ہٹے، ہاں اگر مقتدی مسئلہ نہ جانتا ہو یا پیچھے ہٹنے کو جگہ نہیں تو ایسی صورت میں امام کو بڑھنا چاہئے کہ ایک کارِ خیر نیکی کے ہٹنے سے آسان ہے پھر اگر (مقتدی) مسئلہ جانتا ہو تو جب کوئی دوسرا ملا چاہتا ہے تو خود ہی پیچھے ہٹنا چاہئے خواہ امام خود ہی آگے بڑھ جائے ورنہ اس آنے والے شخص کو چاہئے کہ مقتدی کو اور وہ مسئلہ نہ جانتا ہو تو امام کو اشارہ کرے، انہیں مناسب ہے کہ معاً اشارہ کے ساتھ ہی حرکت نہ کریں کہ امتثال امرِ غیر کا شبہ نہ ہو بلکہ ایک تاملِ خفیف کے بعد اپنی رائے سے اتباعِ حکمِ شرع و ادائے سنت کے لئے ، نہ اس کا اشارہ ماننے کی نیت سے حرکت کریں، اس صورت میں برابر ہے کہ یہ آنے والا مقتدی نیت باندھ کر اشارہ کرے خواہ بلانیت کے بہرحال وہ اطاعت حکم شرع کریں گے ، نہ اس کے حکم کی اطاعت اور جو جاہل اس کا حکم ماننے کی نیت کرے گا تو اس کا تکبیر تحریمہ کے بعد اشارہ کرنا کیا نفع دے گا کہ امام یا مقتدی کو دوسرے مقتدی کا حکم ماننا کب جائز ہے ، لقمہ قرات میں یا افعال میں لینا کہ امام کو جائز ہے وہ بھی بحکمِ شرع ہے نہ کہ اطاعتِ حکمِ مقتدی جو اس کی نیت کرے گا اس کی نماز خود ہی فاسد ہو جائے گی اور جب وہ امام ہے تو اس کے ساتھ سب کی جائے گی۔

فی الدر المختار لو امتثل امر غیرہ فقیل لہ تقدم فتقدم او دخل فرجة الصف احد فوسع لہ فسدت بل یمکث ساعة ثم یتقدم برأیہ قهستانی معزیا للزاهدی و فی ردالمحتار عن المنح لو جذبہ اخر فتأخر الاصح لا تفسد صلاتہ۔

در مختار میں ہے اگر نمازی نے کسی غیر نمازی کا حکم مان لیا مثلاً کہا گیا آگے ہو، وہ آگے ہو گیا یا کوئی صف کے اندر داخل ہوا اور نمازی نے اس کے لئے جگہ کشادہ کی تو نماز فاسد ہو جائے گی، بلکہ وہ ایک ساعت ٹھہرا رہے پھر اپنی رائے سے آگے ہو جائے ، قہستانی نے زاہدی کے حوالے سے یہی بیان کیا ہے ، ردالمحتار میں منح کے حوالے سے ہے اگر نمازی کو دوسرے نے (کھینچا)۔

[1] در مختار باب ما یفسد الصلاۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸۹/۱

Fatawa Rizvia, Volume 7

[Left Column: Arabic Text] From al-Shurunbulali in *Taysir al-Maqasid*: Verily, his compliance is only with the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), so it does not harm him. And from al-Tahtawi: If a distinction were made between his compliance with the command of the Lawgiver, in which case it [the prayer] is not invalidated, and his compliance with the command of the one entering out of consideration for him without regard for the command of the Lawgiver, in which case it is invalidated, it would be good. [End of quote]. I see myself writing on it as follows: I say, it is exceedingly good; rather, it is the correct interpretation for the words of the scholars, and through it, harmony is achieved. And success is from Allah. In *al-Hindiyyah*: Two men prayed in the wilderness, and one of them followed the other and stood on the right of the Imam. Then a third person came and pulled the follower towards himself before he uttered the opening Takbir. It was narrated from the Shaykh, the Imam Abu Bakr Tarkhan, that the follower's prayer is not invalidated by the third person pulling him towards himself, whether before the Takbir or after it. Similar is stated in *al-Muhit*. And in *al-Fatawa al-Attabiyyah*: This is the correct view. Similar is in *al-Tatarkhaniyyah*. And Allah Almighty knows best.

[Right Column: Urdu Text] ...pulled and he moved back, then according to the most correct school of thought, his prayer will not be invalidated. (End of quote). This is from Shurunbulali with reference to *Taysir al-Maqasid* that his compliance (obeying the command) is based on the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), therefore it is not a cause for invalidation. (End of quote). And from Tahtawi it is said that if it is said with detail that if one obeys someone's command while acting upon the command of the Lawgiver, then the prayer will not be invalidated. And if he does it solely to please the incoming worshipper without regarding the command of the Lawgiver, then the prayer will be invalidated. So this detailing was extremely good. (End of quote). I remember that I wrote here as follows: I say: (I say) this is not just good, but it is the correct interpretation of the words of scholars, and through this, agreement will also be created among them, and Allah alone is the giver of success. It is in *Fatawa Hindiyyah* that two people offered prayer in the desert, one followed the other and stood on the right side of the Imam. Now a third one came and he pulled the follower towards himself before the opening Takbir. So it is narrated from Imam Abu Bakr Tarkhan that in this case, the follower's prayer will not be invalidated, whether the third person

pulls him before the Takbir or after it. Similarly, it is in *al-Muhit*. It is in *Fatawa Attabiyyah* that this is correct, and it is also the same in *Tatarkhaniyyah*. And Allah Almighty knows best. (T)

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, 1/422 2. Jadd al-Mumtar ala Radd al-Muhtar, 1/273 3. Fatawa Hindiyyah, Chapter Five on explaining the position of the Imam etc., printed by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/88

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[बायां कॉलम: अरबी पाठ] शुरुनबुलाली से तयसीर अल-मक़ासिद में: वास्तव में, उसका अनुपालन केवल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के आदेश के कारण है, इसलिए यह उसे नुकसान नहीं पहुँचाता है। अल-तहतावी से: यदि शरीयत देने वाले के आदेश का पालन करने (जिस स्थिति में प्रार्थना अमान्य नहीं होगी) और बिना शरीयत के आदेश का ध्यान रखे, केवल प्रवेश करने वाले के आदेश का पालन करने (जिस स्थिति में प्रार्थना अमान्य होगी) के बीच अंतर किया जाए, तो यह अच्छा होगा। [उद्धरण समाप्त]। मैं खुद को इस पर लिखते हुए देख रहा हूँ: मैं कहता हूँ, यह बहुत अच्छा है; बल्कि, यह विद्वानों के शब्दों की सही व्याख्या है, और इसके माध्यम से सामंजस्य प्राप्त होता है। और सफलता अल्लाह की ओर से है। अल-हिन्दिया में: दो आदमियों ने जंगल में नमाज़ पढ़ी, और उनमें से एक ने दूसरे का अनुसरण किया, इमाम के दाईं ओर खड़ा हो गया। फिर एक तीसरा व्यक्ति आया और उसने अनुयायी (मुक़्तदी) को अपनी ओर खींच लिया, इससे पहले कि उसने उद्घाटन तकबीर कही। शेख इमाम अबू बक्र तरखान से वर्णित है कि अनुयायी की नमाज़ तीसरे व्यक्ति द्वारा अपनी ओर खींचने से अमान्य नहीं होती, चाहे वह तकबीर से पहले हो या बाद में। अल-मुहीत में भी ऐसा ही है। अल-फ़तावा अल-अत्ताबिया में: यही सही दृष्टिकोण है। अत-ततारखनिया में भी ऐसा ही है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

[दायां कॉलम: उर्दू पाठ] ...खींचा और वह पीछे हट गया, तो सही मत के अनुसार उसकी नमाज़ अमान्य नहीं होगी। (उद्धरण समाप्त)। यह शुरुनबुलाली से तयसीर अल-मक़ासिद के हवाले से है कि उसका अनुपालन (आदेश मानना) पवित्र नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के आदेश पर आधारित है, इसलिए यह खराबी का कारण नहीं है। (उद्धरण समाप्त)। और तहतावी से है कि यदि विस्तार से कहा जाए कि यदि वह शरीयत के आदेश पर अमल करते हुए किसी के आदेश का पालन करता है, तो नमाज़ अमान्य नहीं होगी। और यदि वह शरीयत के आदेश की परवाह किए बिना केवल आने वाले नमाज़ी को खुश करने के लिए ऐसा करता है, तो नमाज़ अमान्य हो जाएगी। तो यह विस्तार करना बहुत ही अच्छा था। (उद्धरण समाप्त)। मुझे याद आ रहा है कि मैंने यहाँ यह लिखा है: मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) यह न केवल अच्छा है बल्कि विद्वानों के शब्दों का अर्थ भी है, और इसके साथ उनमें सहमति भी पैदा हो जाएगी और अल्लाह ही इसकी तौफ़ीक़ (सफलता) देने वाला है। फ़तावा हिन्दिया में है कि दो आदमियों ने जंगल में नमाज़ अदा की, एक ने दूसरे की इक़्तिदा की और इमाम की दाईं ओर खड़ा हो गया। अब तीसरा आया तो उसने मुक़्तदी को तकबीर-ए-इफ़्तिताह से

पहले अपनी ओर खींच लिया, तो इमाम अबू बक्र तरखान से मंक़ूल (वर्णित) है कि इस स्थिति में मुक़्तदी की नमाज़ अमान्य न होगी चाहे उसे तीसरा व्यक्ति तकबीर से पहले खींचे या बाद में, इसी तरह मुहीत में है। फ़तावा अत्ताबिया में है कि यही सही है और ततारखनिया में भी इसी तरह है, वल्लाहु तआला आलम (त)।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. रद अल-मुहतार, इमामत का अध्याय, 1/422 2. जद अल-मुम्तार अला रद अल-मुहतार, 1/273 3. फ़तावा हिन्दिया, पांचवां अध्याय इमाम के स्थान आदि के वर्णन में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा मुद्रित, 1/88

[بایاں کالم: عربی متن] وعن الشرنبلالی فی تیسیرالمقاصد ان امتثالہ انما ھو لامر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فلا یضرہ وعن الطحطاوی لوقیل بالتفصیل بین کونہ امتثل امر الشارع فلا تفسد وبین کونہ امتثل امر الداخل مراعاۃ لخاطرہ من غیر نظر لامر الشارع فتفسد لکان حسنا اھ رایتنی کتبت علیہ مانصہ اقول : وھو من الحسن بمکان بل ھوالمحمل لکلمات العلماء و بہ یحصل التوفیق و باللہ التوفیق ۲ و فی الھندیۃ رجلان صلیا فی الصحراء و ائتم احد ھما بالآخر و قام عن یمین الامام فجاء ثالث وجذب المؤتم الی نفسہ قبل ان یکبر للافتتاح حکی عن الشیخ الامام ابی بکر طرخان انہ لا تفسد صلاۃ المؤتم جذبہ الثالث الی نفسہ قبل التکبیر او بعدہ کذا فی المحیط و فی الفتاوی العتابیۃ ھو الصحیح کذا فی التاتار خانیۃ ۳ - واللہ تعالٰی اعلم -

[دایاں کالم: اردو متن] کھینچا اور وہ پیچھے ہو گیا تو اصح مذہب پر اس کی نماز فاسد نہ ہو گی اھ شرنبلالی سے ہے تیسیر المقاصد کے حوالہ سے ہے کہ اس کا امتثال (حکم بجالانا) حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے حکم کی بنا پر ہے لہٰذا فساد کا سبب نہیں اھ اور طحطاوی سے ہے کہ اگر تفصیل کرتے ہوئے کہا جائے کہ شارع کے حکم پر عمل کرتے ہوئے کسی کا حکم بجالا یا تو نماز فاسد نہ ہو گی اور اگر وہ بغیر رعایت امر شارع کے فقط آنے والے نمازی کو خوش کرنے کے لئے کرتا ہے تو نماز فاسد ہو جائے گی تو یہ تفصیل کرنا نہایت ہی اچھا تھا اھ مجھے یاد آرہا ہے کہ میں نے یہاں یہ لکھا ہے اقول : (میں کہتا ہوں) یہ صرف حسن ہی نہیں بلکہ کلمات علماء کا محمل بھی ہے اور اسی کے ساتھ ان میں موافقت بھی پیدا ہو جائے گی اور اللہ ہی اس کی توفیق دینے والا ہے۔ فتاوی ہندیہ میں ہے دو آدمیوں نے صحرا میں نماز ادا کی ایک نے دوسرے کی اقتدا کی اور امام کے دائیں طرف کھڑا ہو گیا اب تیسرا آیا تو اس نے مقتدی کو تکبیر افتتاح سے پہلے

اپنی طرف کھینچ لیا، تو امام ابوبکر طرخان سے منقول ہے کہ اس صورت میں مقتدی کی نماز فاسد نہ ہو گی خواہ اسے تیسرا شخص تکبیر سے پہلے کھینچے یا بعد میں، اسی طرح محیط میں ہے۔

فتاوی عتابیہ میں ہے کہ یہی صحیح ہے اور تاتارخانیہ میں بھی اسی طرح ہے، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

[حواشی] 1 ردالمحتار باب الامامت ۱/۴۲۲ 2 جد الممتار علی ردالمحتار ۱/۲۷۳ 3 فتاوی ہندیہ الفصل الخامس فی بیان مقام الامام الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۸۸/۱

Fatawa Rizvia Volume Seven

Problem 873 to 875: From Faizabad, sent by Ahmad Hussain Sahib Khursand, Draftsman Assistant Engineer Railways, 2 Jumada al-Ukhra 1321 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about these matters that: (1) Whether in a mosque or elsewhere, should the Imam's prayer mat be joined with the row of followers or separate? If separate, at what distance? Should the Imam stand on the edge of the prayer mat or move forward a bit so that the followers have enough space? Please explain, may Allah grant you a great reward. (2) Zaid is praying a mandatory (fard) prayer in a mosque or elsewhere, and it is his first rak'ah or some other rak'ah. Bakr enters alone or with another person, and despite being aware, Bakr alone or both individuals pray their fard separately at the same place and in the same row, and do not become followers of Zaid. What is the ruling regarding their prayer? Or if they were not aware initially, but after tying the intention (niyyah), a fourth person said it out loud. Now what is the ruling for Bakr's prayer? Is it valid? If not, should he abandon it from the point he became aware, or complete it and then repeat the prayer? Please explain in detail. Clarify and be rewarded. (3) If a hermaphrodite, a woman, a minor, or a Shiite, whose leadership (Imamate) is unanimously invalid, is praying a fard prayer in a mosque or outside, and Zaid also wants to pray a fard prayer, can he pray on that same spot (musalla) or not? Is it necessary for Zaid to wait until that person finishes the prayer? Clarify and be rewarded.

The Answer: (1) The separation should be as much as sufficient and necessary so that the follower can perform prostration (sajdah) well. More than that is excessively disliked (Makruh) and contrary to the Sunnah. And Allah Almighty knows best. (2) If Zaid was capable of being an Imam and they knew he was praying fard, and they did not follow him but prayed their fard separately: if the primary congregation (Jama'at-e-Ula) has already taken place, they are deprived of virtue. If this was to be the primary congregation, they are sinners. If Zaid was not capable of being an Imam and one of those two was capable, the same rulings apply. If none of them was capable of being an Imam, there is no harm at all, and the prayer will be valid in all three cases absolutely. Breaking the intention (niyyah) is only to join an established congregation. For example, if a person started Zuhr fard and had prayed one rak'ah or less when the congregation was established, he should break the intention. There is no permission anywhere to break the intention for joining a non-existent congregation.

फ़तावा रज़विया खंड सात

मसाला ८७३ से ८७५: फ़ैज़ाबाद से, अहमद हुसैन साहब ख़ुरसंद, ड्राफ्ट्समैन असिस्टेंट इंजीनियर रेलवे, २ जुमादा अल-उखरा १३२१ हिजरी द्वारा प्रेषित। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इन मसाइल के बारे में क्या फरमाते हैं कि: (१) मस्जिद में या मस्जिद के बाहर इमाम की मुसल्ला (जायनमाज़) मुक़्तदियों की सफ़ (पंक्ति) से मिली होनी चाहिए या अलग? अगर अलग हो तो कितनी दूरी पर? इमाम मुसल्ला के किनारे पर खड़ा हो या थोड़ा आगे बढ़ जाए ताकि मुक़्तदियों को पर्याप्त जगह मिले? कृपया बताएँ, अल्लाह आपको महान प्रतिफल प्रदान करे। (२) ज़ैद मस्जिद में या उसके बाहर फर्ज़ नमाज़ पढ़ रहा है और उसकी पहली रकात है या कोई और रकात, और बक्र अकेला या दो व्यक्ति दाखिल हुए। जानकारी होने के बावजूद बक्र अकेले या दोनों व्यक्तियों ने उसी स्थान पर और उसी सफ़ में अलग-अलग फर्ज़ पढ़े और ज़ैद के मुक़्तदी नहीं बने, उनकी नमाज़ का क्या हुक्म है? या पहले उन्हें जानकारी नहीं थी, नीयत बांधने के बाद चौथे व्यक्ति ने ज़ोर से कह दिया, अब बक्र की नमाज़ का क्या हुक्म है? क्या वह सही हुई? यदि नहीं, तो जानकारी मिलने तक जितनी हो चुकी है वहीं से छोड़ दे या पूरी करके उस नमाज़ को फिर से पढ़े? विस्तार से बताएँ। स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ। (३) यदि कोई हिजड़ा या औरत या नाबालिग या शिया, जिनकी इमामत सर्वसम्मति से नाजायज़ है, मस्जिद में या बाहर फर्ज़ नमाज़ पढ़ रहा है, और ज़ैद भी फर्ज़ नमाज़ पढ़ना चाहता है, तो क्या वह उस मुसल्ला पर नमाज़ पढ़ सकता है या नहीं? क्या ज़ैद को उस व्यक्ति की नमाज़ खत्म होने तक इंतज़ार करना ज़रूरी है? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

जवाब: (१) फासला पर्याप्त और आवश्यकता के अनुसार हो जिसमें मुक़्तदी अच्छी तरह से सजदा कर सकें और इससे अधिक फासला मकरूह और सुन्नत के खिलाफ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (२) यदि ज़ैद इमामत के योग्य था और उन्हें पता था कि यह फर्ज़ पढ़ रहा है और उन्होंने इक़्तदा (अनुकरण) नहीं की बल्कि अलग-अलग फर्ज़ पढ़े, तो अगर पहली जमाअत (जमाअत-ए-ऊला) हो चुकी है तो वे फज़ीलत से वंचित रहे, और अगर यही पहली जमाअत होनी थी तो वे गुनहगार हुए। और अगर ज़ैद इमामत के योग्य नहीं था और उन दोनों में से कोई इमामत के योग्य था तो अब भी वही हुक्म हैं, और अगर उनमें से कोई भी इमामत के योग्य नहीं था तो असल में कोई हर्ज नहीं हुआ और नमाज़ तीनों सूरतों में मुतलक़न (पूर्ण रूप से) हो जाएगी। और नीयत तोड़ देना केवल कायम (चल रही) जमाअत को पाने के लिए है, उदाहरण के लिए एक व्यक्ति ने ज़ोहर के फर्ज़ शुरू

किए, एक रकात या उससे कम पढ़ी थी कि जमाअत कायम हो गई, तो नीयत तोड़ दे। गैर-मौजूद जमाअत को पाने के लिए नीयत तोड़ने की कहीं अनुमति नहीं।

पृष्ठ १४१ / ७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۸۷۳ تا ۸۷۵ : از فیض آباد مرسلہ احمد حسین صاحب خرسند نقشہ نویس اسسٹنٹ انجینئر ریلوے ۲ جمادی الاخریٰ ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین ان مسائل میں کہ: (۱) مسجد یا خلافِ مسجد امام کا مصلیٰ مقتدیوں کی صف سے ملا رہے یا علیحدہ، اگر علیحدہ ہو تو کس قدر فاصلہ پر، امام مصلیٰ کے کنارے پر کھڑا ہو یا کچھ آگے بڑھ کر تاکہ مقتدیوں کو کافی جگہ ملے، فرمائیے، اللہ آپ کو اجرِ عظیم عطا فرمائے۔ (۲) زید مسجد یا خلافِ آں نمازِ فرض پڑھ رہا ہے اور اس کی پہلی رکعت ہے یا کوئی اور رکعت، اور بکر تنہا یا دو شخص داخل ہوئے باوجود اطلاع ہو جانے کے تنہا بکر یا دونوں شخصوں نے اسی مقام پر اور اسی صف پر علیحدہ فرض پڑھے اور زید کے مقتدی نہ بنے، کیا حکم ہے ان کی نماز کا، یا پہلے ان کو اطلاع نہ تھی نیت باندھنے کے بعد رابع نے بآواز بلند کہہ دیا، اب کیا حکم ہے بکر کی نماز کا؟ آیا وہ درست ہوئی، اگر نہیں تو اطلاع پانے تک جس قدر ہو چکی ہے وہیں سے ترک کر دے یا پوری کرکے وہ نماز اعادہ کرے؟ مفصل فرمائیے۔ بینوا توجروا (۳) اگر ہجڑا یا عورت یا نابالغ یا شیعہ جن کی امامت بالاتفاق ناجائز ہے نمازِ فرض پڑھ رہا ہے مسجد میں یا باہر، اور زید بھی نمازِ فرض پڑھنا چاہتا ہے، آیا اس مصلیٰ پر نماز پڑھ سکتا ہے یا نہ، کیا اس شخص کے نماز ختم ہونے تک زید کو انتظار لازم ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: (۱) فصل بقدر کفایت و حاجت ہو جس میں مقتدی بخوبی سجدہ کرلیں اور اس سے زائد فصل کثیر مکروہ و خلافِ سنت ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۲) اگر زید قابلِ امامت تھا اور انہیں معلوم تھا کہ یہ فرض پڑھ رہا ہے اور انہوں نے اقتدانہ کی بلکہ جدا جدا فرض پڑھے تو اگر جماعت اولیٰ ہو چکی ہے جب تو فضل سے محروم رہے اور اگر یہی جماعت اولیٰ ہوئی تو گنہگار ہوئے، اور

اگر زید قابلِ امامت نہیں اور ان دونوں میں کوئی قابلِ امامت تھا تو اب بھی وہی احکام ہیں، اور اگر ان میں بھی کوئی قابلِ امامت نہیں تو اصلاً حرج نہ ہوا اور نماز تینوں صورتوں میں مطلقاً ہو جائے گی اور اور نیت توڑ دینا صرف جماعتِ قائمہ کی تحصیل کے لئے ہے مثلاً ایک شخص نے ظہر کے فرض شروع کئے ایک رکعت یا اس سے کم پڑھنے پایا تھا کہ جماعت قائم ہوئی تو نیت توڑ دے باقی جماعتِ معدومہ کی تحصیل کے لئے نیت توڑنے کی کہیں اجازت

No, and Allah knows best. (3) He can read, and it is not necessary to wait until the end of the prayer. And Allah knows best. Problem 866: From the city of Ferozpur, Mohalla Peeranwala, sent by Munshi Inayatullah Shaki Qadri. What do the scholars of religion say about this issue? It is often seen that some people come to the mosque, and the primary congregation has not yet been held. There is still some time for the appointed Imam to arrive. They do not wait for the appointed Imam for their work; they appoint someone from among the attendees as Imam without the Imam's permission and perform the prayer in congregation. Or, if the congregation has already taken place and a newcomer did not join the congregation, they then find one or two more people present who were not part of the congregation, take them along, lead a congregation, or appoint someone else from among them as Imam without asking the appointed Imam. Some have the habit of coming to the mosque, taking the Imam's prayer mat, spreading it out, and praying on it or just sitting down. Is doing so and praying without the [appointed] Imam correct or not? Please write the answer with references from reliable books. Explain with evidence, and may you be rewarded with a great reward. (Expose with proof and you will be rewarded with a great recompense. - T)

The Answer: For those who perform a congregation before the appointed congregation and leave, there are several scenarios. If the appointed Imam of the locality has a genuine Sharia-valid excuse, for example, the correctness of wudu (ablution) and purification is not sound, or there is such a mistake in Tajweed and recitation that causes invalidity of prayer, or God forbid, he is of a deviant sect like Wahhabism, Non-conformity (Ghair-Muqallidiyat), etc., or is an open sinner (fasiq), for example, keeping a beard less than the Sharia limit, then in these three cases, there is no blame on these people. Rather, the blame will be on the locality's congregation that prays behind such an unfit or prohibited-to-be-forwarded Imam. Similarly, if that mosque is not a mosque for a specific congregation, like a roadside mosque, an inn, or a station, then too there is no blame, as being an appointed Imam there carries no meaning. Whichever group comes should call their own Athan and Iqamah separately and perform the prayer in congregation by making a righteous person from among themselves the Imam. All these congregations will be primary congregations; none of them has preference over another. And if it is a locality mosque for which an Imam and congregation are fixed, and there is no Sharia-valid excuse in the Imam, but a few people want to pray and leave before the

[regular] congregation due to some specific Sharia need—for example, they need to go somewhere permissible and if they wait for the congregation, the train time will pass—in such a case as well, they will be permitted to perform a congregation among themselves and leave. Sharia would not give them the order to 'wait for the congregation and let the train leave,' nor would it command 'since you cannot wait for the congregation, pray individually and do not form a congregation.' Nor will there be any conflict with the position of the appointed Imam in this congregation, as that [regular one] is the primary congregation of the locality.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 7

नहीं, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (3) वह पढ़ सकता है, और नमाज़ ख़त्म होने तक इंतज़ार करना ज़रूरी नहीं है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। मसला 866: शहर फ़िरोज़पुर, मोहल्ला पीराँवाला से, मुंशी इनायतउल्लाह शाकी क़ादरी द्वारा भेजा गया। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि अक्सर देखा जाता है कि कुछ लोग मस्जिद में आते हैं और पहली जमाअत (समूह प्रार्थना) अभी नहीं हुई है और मुक़र्रर इमाम के आने में अभी कुछ वक़्त है। वे अपने काम के लिए मुक़र्रर इमाम का इंतज़ार नहीं करते, हाज़िरीन में से किसी को इमाम की इजाज़त के बिना इमाम बना देते हैं और जमाअत के साथ नमाज़ अदा कर लेते हैं। या अगर जमाअत हो चुकी है और आने वाला जमाअत में शामिल नहीं हुआ, तो फिर देखता है कि एक-दो और लोग मौजूद हैं जो जमाअत में शामिल नहीं हुए, उन्हें साथ लेकर जमाअत पढ़ा दी या उनमें से किसी और को इमाम बना दिया और मुक़र्रर इमाम से नहीं पूछा। कुछ की यह आदत है कि मस्जिद में आए और इमाम का मुसल्ला (जायनमाज़) लिया और बिछाया और उस पर नमाज़ पढ़ ली या यूँ ही बैठ गए। क्या उनका ऐसा करना और बिना इमाम के नमाज़ पढ़ना सही है या नहीं? मोतबर (भरोसेमंद) किताबों के हवाले के साथ जवाब तहरीर फ़रमाएँ। दलील के साथ बयान करें और अल्लाह आपको जज़ील (बड़ा) अज्र अता फ़रमाए। (दलील के साथ स्पष्ट करें और आपको बड़ा प्रतिफल दिया जाएगा। - त)

अल-जवाब (उत्तर): जो लोग मुक़र्रर जमाअत से पहले जमाअत करके चले जाएँ उसमें कई सूरतें हैं। अगर मोहल्ले का मुक़र्रर इमाम वाक़ई कोई शरई माज़ूर (धार्मिक रूप से अक्षम) है, मिसाल के तौर पर वज़ू और तहारत (पवित्रता) का सही न होना, या तजवीद और क़िरात में ऐसी ग़लती जो नमाज़ के फ़ासिद (अमान्य) होने का कारण बने, या माज़अल्लाह बद-मज़हब हो जैसे वहाबियत, ग़ैर-मुक़ल्लिदियत आदि, या फ़ासिक़-ए-मुअ्लन (खुलेआम गुनाह करने वाला) हो जैसे दाढ़ी शरई हद से कम रखना, तो इन तीन सूरतों में इन लोगों पर कोई इल्ज़ाम नहीं है। बल्कि उसी मोहल्ले की जमाअत पर इल्ज़ाम होगा जो ऐसे इमामत के नाक़ाबिल या पेश करने से मना किए गए इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ते हैं। इसी तरह अगर वह मस्जिद किसी ख़ास जमाअत की मस्जिद न हो, जैसे सड़क किनारे की मस्जिद, सराय और स्टेशन, तब भी कोई इल्ज़ाम नहीं क्योंकि वहाँ मुक़र्रर इमाम होने का कोई मतलब नहीं है। जो भी जमाअत आए, अपनी अलग अज़ान और अलग इक़ामत कहे और अपने में से एक नेक इंसान को इमाम बनाकर जमाअत से नमाज़ पढ़े। ये सब जमाअतें जमाअत-ए-ऊला (पहली जमाअत) होंगी, इनमें से किसी को दूसरे पर प्राथमिकता नहीं है। और अगर मोहल्ले की

मस्जिद है जिसके लिए इमाम और जमाअत मुक़र्रर है और इमाम में कोई शरई उज़्र (बहाना/अक्षमता) नहीं है, और कुछ लोग अपनी किसी ख़ास शरई ज़रूरत की वजह से जमाअत से पहले नमाज़ पढ़कर जाना चाहते हैं—मिसाल के तौर पर उन्हें कहीं जाना ज़रूरी और जायज़ है और अगर वे जमाअत का इंतज़ार करें तो रेल का वक़्त निकल जाएगा—ऐसी सूरत में भी उन्हें इजाज़त होगी कि आपस में जमाअत करके चले जाएँ। शरीयत उन्हें यह हुक्म नहीं देगी कि 'जमाअत का इंतज़ार करो और रेल को निकल जाने दो', और न ही यह हुक्म देगी कि 'चूंकि तुम जमाअत का इंतज़ार नहीं कर सकते, इसलिए अलग-अलग पढ़ो और जमाअत न करो'। न ही इस जमाअत से मुक़र्रर इमाम के पद में कोई झगड़ा होगा क्योंकि वह मोहल्ले की पहली जमाअत है।

पेज 142 ऑफ़ 721

نہیں واللہ تعالٰی اعلم۔ (۳) پڑھ سکتا ہے اور ختم نماز تک انتظار کرنا کچھ ضرور نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۸۶۶ : از شہر فیروز پور محلہ پیراں والا مرسلہ منشی عنایت اللہ شاکی قادری چہ می فرمایند علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اکثر دیکھا جاتا ہے کہ بعض لوگ مسجد میں آتے ہیں اور جماعت اولیہ پڑھی نہیں گئی اور امام کے حاضر ہونے میں ابھی کچھ وقفہ ہے وہ اپنے کام کے واسطے امام معین کا انتظار نہیں کرتے، حاضرین میں سے کسی کو بغیر اجازت امام کے امام بنادیتے ہیں اور نماز بجماعت ادا کر لیتے ہیں یا اگر جماعت ہو چکی ہے اور آنے والا شامل جماعت نہیں ہوا تو پھر دیکھا کہ ایک دو اور آدمی موجود ہیں جو شامل جماعت نہیں ہوئے ان کو ہمراہ لے کر جماعت پڑھائی یا ان میں سے کسی اور کو امام بنادیا اور امام سے نہیں پوچھا، بعض کی یہ عادت ہے کہ مسجد میں آئے اور امام کا مصلٰی لیا اور بچھایا اور اس پر نماز پڑھ لی یا یونہی بیٹھ گئے، کیا ان کا ایسا کرنا اور بغیر امام کے نماز پڑھنا درست ہے یا نہیں، جواب بحوالہ کتب معتبرہ تحریر فرمائیں بینوا بالدلیل وتوجروا بالاجر الجزیل (دلیل کے ساتھ بیان کرو اللہ تعالٰی آپ کو اجر جزیل عطا فرمائے۔ ت)

الجواب: جولوگ جماعت معینہ سے پہلے جماعت کرکے چلے جائیں اس میں چند صورتیں ہیں اگر امام معین محلہ میں واقعی کوئی معذور شرعی ہے مثلاً وضو طہارت کا ٹھیک نہ ہونا یا تجوید و قرات میں ایسی غلطی کہ مورث فسادِ نماز ہو یا معاذ اللہ بد مذہب ہو مثل وہابیت و غیر مقلدی و غیر ہما یا فاسق بالاعلان مثلاً داڑھی حدِ شرع سے کم رکھنا تو ان تین صورتوں میں ان لوگوں پر کوئی الزام نہیں بلکہ اسی جماعت محلہ پر الزام ہوگا جو ایسے امام ناقابلِ امامت یا ممنوع التقدیم کے پیچھے نماز پڑھتے ہیں یونہی اگر وہ مسجد کسی خاص جماعت کی مسجد نہ ہو جیسے مسجد شارع

و سرا و اسٹیشن، جب بھی کوئی الزام نہیں کہ وہاں امام معین ہونا کوئی معنی نہیں رکھتا جو جماعت آئے جدا اذان کہے اور جدا اقامت کرے اور اپنے سے ایک شخصِ صالح امامت کو امام بنا کر جماعت پڑھے یہ سب جماعتیں جماعت اولیٰ ہوں گی ان میں سے کسی دوسرے پر ترجیح نہیں اور اگر مسجد محلہ ہے جس کے لئے امام و جماعت معین ہے اور امام میں کوئی معذور شرعی نہیں اور چند لوگ اپنی کسی ضرورتِ خاصہ شرعیہ سے پیش از جماعت نماز پڑھ کر جانا چاہتے ہیں مثلاً کہیں انہیں جانے کی ضرورت جائز ہے اور جماعت کا انتظار کریں تو ریل کا وقت جاتا رہے گا ایسی صورت میں بھی ان کو اجازت ہو گی کہ باہم جماعت کر کے چلے جائیں کہ شرع نے ان کو یہ حکم دے گی کہ جماعت کا انتظار کرو اور ریل نکل جانے دو نہ یہ حکم دے گی کہ جبکہ تم جماعت کا انتظار نہیں کر سکتے الگ الگ پڑھو اور جماعت نہ کرو نہ اس جماعت میں منصبِ امام معین سے کوئی منازعت ہوگی کہ وہ محلہ کی جماعت اولیٰ

Fatawa Razawiyya Volume Seven

...the designated Imam is for the local residents. The primary congregation (Jama'at Ula) for them is the one they perform with their Imam at the appointed time. These few individuals having to perform the congregation earlier due to necessity will not diminish their reward for congregation. When there is no contention, there is no need to seek the Imam's permission. Still, it is better to perform the congregation away from the niche (Mihrab) to avoid the appearance of conflict and not to cause repulsion or distress to the designated Imam. If they have no Sharia-based necessity, then they are certainly liable for Sharia blame for committing the act of splitting the congregation. The ruling becomes more severe based on the difference in intention. For example, if they congregated early because of haste for some permissible amusement or play, then the blame is only for splitting the congregation. If the haste was for some impermissible amusement or play, or if they were going to an impermissible place, or if they hurried due to train timings, then the blame is doubled. And if, due to their own deviancy, they did not wish to pray behind a Sunni, sound-of-belief, pious-for-leadership Imam, then the blame is most severe. "And all this is evident to one who has even a slight grasp of this knowledge." (All this is apparent to the person who has the slightest attachment to this knowledge - Compiler). This was the answer regarding the scenario of performing it early. As for the scenario of delay, if that mosque is not a local mosque (Masjid-e-Mahalla), then as we have said above, there is neither 'early' nor 'delayed' here, nor does 'designated Imam' have any meaning; all are primary congregations and all are equal. If it is a local mosque and there was some Sharia excuse in the designated Imam due to which they intentionally delayed, even then there is no blame on them because the objective is reform of the congregation through avoiding the incitement of discord, and in this, 'early' or 'delayed' are equal. And if there is no Sharia excuse in the Imam, but the first congregation was held without the call to prayer (Adhan), or with a secret, insufficient announcement of Adhan, then even then they have permission, rather an order, to repeat the congregation with an announced Adhan, because the first congregation was not a Sunnah congregation but a disliked (Makruh) one. And if even this is not the case, but the designated Imam follows a different school of jurisprudence (Fiqh) than this remaining group—for example, he is Shafi'i and they are Hanafi—and they wish to separate their congregation, then there is no blame at all, for it is better to pray behind an Imam of one's own school, provided the Imam of the different school does not observe the practices of the four schools as much as

possible. In all these cases, this second congregation neither needs the permission of the first Imam nor is there a need to change the niche or prayer rug. If they separate for any of these reasons, then the same categories (Shuqooq) as in the 'early' scenario will apply to the 'delay' scenario. If the reason for delay was a Sharia necessity, for example, being hungry or needing to use the washroom etc.—the excuses that jurists have written—then there is no blame on them. However, permission to repeat the Adhan will not be given, and not changing the niche is disliked. After changing the niche, there is Sharia permission; the Imam's permission is not needed, nor is there contention in his position, nor is there repulsion or distress for him in it. And even if there is, and he says, "Although I led the first congregation and there was no interference in my right, yet how did you hold a second congregation in my mosque without my permission?" then the blame for this wild distress is on him, not on them. And if, without Sharia necessity, due to some permissible matter...

...का इमाम मुअय्यन है, मोहल्ले वालों के लिए जमाअत-ए-ऊला वही होगी जो वह अपने इमाम के साथ अपने मुअय्यन समय पर पढ़ेंगे। उन चंद लोगों का ज़रूरत पड़ने पर पहले जमाअत कर लेना उनकी जमाअत के सवाब में कोई कमी नहीं करेगा और जब कोई विवाद न हो तो इमाम से अनुमति लेने की भी आवश्यकता नहीं है। फिर भी, सबसे अच्छा यह है कि मेहराब से हटकर जमाअत करें ताकि विरोध की स्थिति से बचा जा सके और मुअय्यन इमाम के लिए घृणा और परेशानी का कारण न बने। और अगर उनकी कोई शरई ज़रूरत नहीं है, तो वे निश्चित रूप से शरई रूप से दोषी हैं कि उन्होंने जमाअत को बांटने का काम किया। फिर नीयत के अंतर से हुक्म और भी सख्त होता जाएगा। उदाहरण के लिए, यदि वे किसी जायज़ खेल-कूद की जल्दी के कारण जमाअत कर गए, तो केवल जमाअत बांटने का आरोप है। और यदि किसी नाजायज़ खेल-कूद की जल्दी थी या किसी नाजायज़ जगह जाने वाले थे और ट्रेन के समय के कारण जल्दी की, तो दोष दोगुना है। और यदि अपनी बद-मज़हबी के कारण सुन्नी, सही अक़ीदा, नेक इमाम के पीछे नमाज़ नहीं पढ़नी चाही, तो दोष सब में सबसे अधिक है। 'और यह सब उस व्यक्ति पर स्पष्ट है जिसे इस ज्ञान से थोड़ा भी लगाव है' (यह सब उस व्यक्ति पर ज़ाहिर है जिसे इस ज्ञान से मामूली सा भी लगाव है। त)। यह पहले करने (तक़दीम) की स्थिति का उत्तर हुआ। रही बात देरी (ताखीर) की स्थिति की, तो इसमें भी यदि वह मस्जिद मोहल्ले की मस्जिद नहीं है, तो हम ऊपर कह चुके हैं कि यहाँ न तक़दीम है न ताखीर, और न ही 'मुअय्यन इमाम' का कोई अर्थ है; सभी जमाअत-ए-ऊला हैं और सब बराबर हैं। और अगर मस्जिद मोहल्ले की मस्जिद है और मुअय्यन इमाम में कोई शरई उज़्र (बहाना/कारण) था जिसके कारण उन्होंने जानबूझकर देरी की, तब भी उन पर कोई दोष नहीं है क्योंकि उद्देश्य फितना भड़काने से बचकर जमाअत की सुधार करना है, और इसमें तक़दीम और ताखीर बराबर है। और अगर इमाम में कोई शरई उज़्र भी नहीं है, लेकिन पहली जमाअत बिना अज़ान के या अपर्याप्त गुप्त अज़ान के साथ की गई, तब भी उन्हें अज़ान के ऐलान के साथ जमाअत दोहराने की अनुमति, बल्कि हुक्म है कि पहली जमाअत सुन्नत के मुताबिक नहीं हुई बल्कि मकरूह हुई। और अगर यह भी नहीं है, लेकिन मुअय्यन इमाम फिक़्ही मज़हब में इस शेष जमाअत का विरोधी है, उदाहरण के लिए वह शाफ़ई मज़हब का है और ये हनफ़ी हैं, अपनी जमाअत अलग करना चाहते हैं, तो कोई दोष नहीं है क्योंकि बेहतर यही है कि अपने मज़हब के इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ी जाए, बशर्ते कि दूसरे मज़हब का इमाम यथासंभव चारों मज़हबों की रियायत रखता हो। इन सभी स्थितियों में इस दूसरी जमाअत को

न तो पहले इमाम की अनुमति की आवश्यकता है और न ही मेहराब और मुसल्ला बदलने की ज़रूरत है। यदि वे इन सभी कारणों से अलग होते हैं, तो देरी में भी वही श्रेणियाँ (शुक़ूक़) लागू होंगी जो पहले करने (तक़द्दुम) में थीं। यदि देरी का कारण कोई शरई ज़रूरत थी, उदाहरण के लिए भूख लगना या इस्तंजा की ज़रूरत होना आदि, जो उज़्र फ़ुक़हा ने लिखे हैं, तो उन पर कोई दोष नहीं है। लेकिन अज़ान दोहराने की अनुमति नहीं होगी और मेहराब न बदलना मकरूह है। और मेहराब बदलने के बाद शरई अनुमति है, इमाम की अनुमति की आवश्यकता नहीं है, न ही उसके पद में कोई विवाद है और न ही इसमें उसके लिए घृणा और परेशानी है। और अगर हो भी और वह कहे कि 'यद्यपि पहली जमाअत मैंने ही की और मेरे अधिकार में कोई हस्तक्षेप नहीं हुआ, फिर भी तुमने मेरी मस्जिद में मेरी अनुमति के बिना दूसरी जमाअत कैसे कर ली?' तो इस जंगली परेशानी का दोष खुद उसी पर है, उन पर नहीं। और अगर बिना शरई ज़रूरत के किसी जायज़ काम के कारण...

کا امام معین ہے، اہل محلہ کے لئے جماعت اولٰی وہی ہوگی جو وہ اپنے امام کے ساتھ اپنے وقت معین پر پڑھیں گے، ان چند آدمیوں کا بضرورت پہلے جماعت کر جانا ان کے ثواب جماعت میں کچھ کمی نہ کرے گا اور جب منازعت نہیں تو استیذان امام کی بھی حاجت نہیں، پھر بھی احسن یہ ہے کہ محراب سے ہٹ کر جماعت کریں تاکہ صورت معارضہ سے بچیں اور باعث تنفیر و وحشت امام معین نہ ہو اور اگر ان کی کوئی ضرورت شرعیہ نہیں تو ضرور مورد الزام شرعی ہیں کہ مرتکب تفریق جماعت ہوئے پھر نیت کے اختلاف سے حکم اشد ہوتا جائے گا مثلاً اپنے کسی لہو ولعب مباح کی جلدی کے باعث جماعت کر گئے تو صرف تفریق جماعت کا الزام ہے اور اگر کسی لہو ولعب ناجائز کی جلدی تھی یا کسی ناجائز جگہ جانے والے تھے اور وقتِ ریل کے سبب جلدی کی تو الزام دو چند ہے اور اگر اپنی بد مذہبی کے باعث امام سنی صحیح العقیدہ صالح امامت کے پیچھے نماز نہ پڑھنی چاہی تو الزام سب میں سخت تر ہے والکل ظاھر عند من لہ ادنی مسکۃ فی العلم (یہ تمام اس شخص پر ظاہر ہے جسے اس علم سے ادنٰی تمسک ہے۔ ت) یہ صورت تقدیم کا جواب ہوا، رہی صورت تاخیر اس میں بھی اگر وہ مسجد مسجدِ محلہ نہیں تو ہم اوپر کہہ چکے کہ یہاں نہ تقدیم ہے نہ تاخیر ہے نہ معین امام کے کوئی معنی، سب جماعت اولٰی ہیں اور سب یکساں، اور اگر مسجد مسجدِ محلہ ہے اور امام معین میں کوئی عذر شرعی تھا جس کے سبب انہوں نے قصداً تاخیر کی جب بھی ان پر کچھ الزام نہیں کہ مقصود اصلاح جماعت سے اثارت فتنہ ہے اور اس میں تقدیم و تاخیر یکساں، اور اگر امام میں کوئی عذر شرعی بھی نہیں مگر جماعت اولٰی بے اذان یا اذان خفی ناکافی اعلان کے ساتھ کی گئی جب بھی ان کو باعلانِ اذان اعادہ جماعت کی اجازت بلکہ حکم ہے کہ پہلی جماعت جماعتِ مسنونہ نہ ہوئی جماعت مکروہ ہوئی اور اگر یہ بھی

نہیں مگر امام معین مذہب فقہی میں اس جماعتِ باقیہ کا مخالف ہے مثلاً وہ شافعی المذہب ہے یہ حنفیہ ہیں اپنی جماعت جدا کرنا چاہتے ہیں تو کوئی بھی الزام نہیں کہ افضل یہی ہے کہ امام موافق المذہب کے پیچھے نماز پڑھی جائے، اگر مخالف المذہب حتی الامکان مراعات مذاہبِ اربعہ رکھتا ہو، ان سب صورتوں میں اس جماعتِ ثانیہ کو نہ اذنِ امامِ اول کی حاجت نہ تبدیل محراب و مصلیٰ کی ضرورت، اگر ان سب وجوہ سے جدا ہو تو پھر تاخیر میں بنظر باعث وہی شقوق عود کریں گے جو تقدّم میں تھیں، اگر باعثِ تاخیر کوئی ضرورتِ شرعیہ تھی مثلاً بھوکا ہونا یا استنجے کی ضرورت ہونا وغیرہ ذلک جو اعذار فقہا نے تحریر فرمائے ہیں تو ان پر کوئی الزام نہیں مگر اعادہ اذان کی اجازت نہ ہوگی اور محراب نہ بدلنا مکروہ، اور بعد تبدیل محراب شرعی اجازت ہے اذنِ امام کی حاجت نہیں، نہ اس کے منصب میں منازعت نہ اس میں اس کے لئے تنفیر و وحشت، اور اگر ہو بھی اور وہ کہے کہ اگرچہ جماعت اولیٰ میں نے ہی کی اور میرے حق میں کوئی دست اندازی نہ ہوئی پھر بھی تم نے میری مسجد میں بے میرے اذن کے کیسے جماعتِ ثانیہ کرلی تو اس وحشیانہ وحشت کا الزام خود اس پر ہے نہ ان پر۔ اور اگر بے ضرورت شرعیہ کسی امرِ مباح کے سبب

Fatawa Razawiya Volume 7

Delaying [the prayer] causes the sin of dividing the congregation and abandoning the primary congregation. If this is due to any unlawful reason, the sin is doubled. Refusing to pray behind a Sunni, righteous imam due to one's own sectarian bias is the most severe sin, as mentioned previously. Regarding the imam's prayer mat (musalla), there are two scenarios: First, if it is his personal property brought into the mosque for himself; it is obvious that it cannot be used for anything without his permission, and anyone who uses it would be a sinner. Second, if the mat is endowed (waqf). In this, there are three further scenarios: 1. If the endower specified it only for the imam, then no individual worshiper or follower can use it, let alone an outsider. Even an imam of a second congregation cannot use it if specifically endowed for the first congregation's imam and the endower didn't permit it. 2. If it is endowed for the mosque and its use is explicitly or implicitly for the mosque-goers, like common mats, then they can take it for prayer. Even for a gathering allowed in the mosque by Sharia outside of prayer times. However, even in general use, just as rows are for the congregation, the imam's right to the mat is more significant. He cannot be deprived of it at the time of leading prayer. Taking it in free time and putting it back for the imam's time at the imam's place is acceptable. And Allah Almighty knows best.

Problem 778: From Khamariya Puta Kalan, District Pilibhit, sent by Sharafuddin Sahib, Landowner, 7 Ramadan 1325 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: is it better for three people to perform the Zuhr congregation at 25 minutes past [the hour], or for 25 people to pray at 35 minutes past? Which of these two is the primary congregation? Only.

The Answer: The larger the congregation, the greater the reward. These ten minutes do not cause a time constraint. The Pure Sharia has prescribed more reward for praying the Fajr prayer towards the end of its time specifically for the sake of a larger congregation. This is the primary ruling. However, if a specific situation causes fitna (strife), then avoiding fitna is mandatory, and the burden of the fitna lies on the one causing it. In a neighborhood mosque, the congregation led by the appointed imam according to the Sunnah with the majority of the neighborhood people is the primary congregation. Any small group of two or four people praying before it without reason or...

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तम (खंड 7)

देरी करने से जमात (मंडली) का बँटवारा और प्राथमिक जमात को छोड़ने का पाप उन पर होगा। यदि यह किसी अवैध कार्य के कारण है, तो पाप दोगुना हो जाता है, और अपने सांप्रदायिक पूर्वाग्रह के कारण एक सुन्नी, धर्मी इमाम के पीछे नमाज़ न पढ़ना सबसे गंभीर पाप है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। इमाम के मुसल्ले (नमाज़ की चटाई) के संबंध में दो स्थितियाँ हैं: पहली, कि वह उसकी निजी संपत्ति है जिसे वह अपने लिए मस्जिद में लाया है; यह स्पष्ट है कि उसकी अनुमति के बिना इसे किसी भी काम में इस्तेमाल नहीं किया जा सकता, और जो इसका इस्तेमाल करेगा वह गुनहगार होगा। दूसरी स्थिति यह है कि मुसल्ला वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) हो। इसमें फिर तीन स्थितियाँ हैं: 1. यदि वक़्फ़ करने वाले ने इसे केवल इमाम के लिए वक़्फ़ किया है, तो इसे कोई अन्य नमाज़ी या मुक़्तदी (अनुयायी) भी नहीं ले सकता, बाहरी व्यक्ति की तो बात ही क्या। यहाँ तक कि यदि विशेष रूप से पहली जमात के इमाम के लिए वक़्फ़ किया गया हो, तो दूसरी जमात का इमाम भी इसे नहीं ले सकेगा यदि वक़्फ़ करने वाले ने इसे जायज़ नहीं रखा हो। 2. यदि मस्जिद के लिए वक़्फ़ किया गया हो और स्पष्ट रूप से या इशारे से मस्जिद में आने वालों के लिए इसका उपयोग सामान्य हो, जैसे चटाइयों का चलन है, तो वे इसे नमाज़ के लिए भी ले सकते हैं और नमाज़ के अलावा किसी ऐसे आयोजन के लिए भी जो शरीयत के अनुसार मस्जिद में जायज़ हो। फिर भी इतना ध्यान रहे कि सामान्य उपयोग की स्थिति में भी, जिस प्रकार जमात के लिए सफें(पंक्तियाँ) होती हैं, मुसल्ले पर इमाम का अधिकार अधिक माना जाता है, इसलिए इमाम को नमाज़ के समय इससे वंचित नहीं किया जा सकता। हाँ, खाली समय में ले लेना और इमाम के नमाज़ पढ़ाने के समय उसे पुनः स्थान पर बिछा देना कोई हर्ज नहीं रखता। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 778: खमरिया पुटा कलां, जिला पीलीभीत से, प्रेषक शरफुद्दीन साहब ज़मींदार, 7 रमज़ानुल मुबारक 1325 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ोहर की नमाज़ 25 मिनट पर तीन व्यक्तियों की जमात के साथ पढ़ना बेहतर है या 35 मिनट पर 25 व्यक्तियों की जमात के साथ? इन दोनों जमातों में कौन सी जमात औला (प्राथमिक) है? केवल।

अल-जवाब (उत्तर): जमात जितनी बड़ी होगी सवाब (पुण्य) उतना ही महान होगा और इन दस मिनटों में समय तंग नहीं होता। बड़ी जमात के लिए ही पाक शरीयत ने फ़ज्र की नमाज़ को अंतिम समय में पढ़ने पर अधिक सवाब रखा है। असल हुक्म यही है। और यदि कहीं कोई विशेष स्थिति फ़ितना (कलह) का कारण बने, तो फ़ितने से बचना अनिवार्य है और फ़ितने का पाप फ़ितना करने वाले पर

होगा। और मोहल्ले की मस्जिद में नियत इमाम अधिकांश मोहल्ले वालों के साथ जो सुन्नत के अनुसार जमात अदा करे, वही जमात औला है। उससे पहले बिना किसी कारण के दो-चार लोगों का...

पृष्ठ 144/721

تأخیر کی تو تفریقِ جماعت و ترکِ جماعتِ اولٰی کا ان پر وبال ہے اور اگر کسی امرِ ناجائز کے سبب تو وبال دو چند اور اپنی بد مذہبی کے باعث امام سنی صالح الامامت کے پیچھے نماز نہ پڑھنا چاہی تو وبال سب میں سخت تر ہے کما تقدم (جیسا کہ پہلے گزرا۔ ت) اور مصلائے امام کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ وہ خاص اس کی ملک ہو کہ اس نے اپنے لئے مسجد میں بچھا رکھا ہے یہ تو ظاہر ہے کہ بے اس کے اذن کے کسی کام میں استعمال نہیں ہو سکتا جو استعمال کرے گنہگار ہوگا۔ دوسرے یہ کہ مصلیٰ وقف ہو، اس میں پھر تین صورتیں ہیں، ایک یہ کہ واقف نے صرف امام کے لئے وقف کیا تو اسے کوئی نمازی منفرد یا مقتدی بھی نہیں لے سکتا چہ جائیکہ غیر۔ بلکہ اگر خاص امام جماعتِ اولٰی کے لئے وقف کیا ہو تو امام جماعتِ ثانیہ بھی نہ لے سکے گا جبکہ واقف نے اسے جائز نہ رکھا ہو۔ تیسرے یہ کہ مسجد کے لئے وقف کیا اور صراحۃً یا دلالۃً حاضرانِ مسجد کے لئے اس کا استعمال مطلق ہے جس طرح چٹائیوں میں معروف ہے تو اسے نماز کے لئے بھی لے سکتے ہیں اور غیر وقت نماز میں کسی ایسے جلوس کے لئے بھی کہ شرعاً مسجد میں جائز ہو، پھر اتنا لحاظ رہے کہ بحالِ اطلاق بھی جس طرح صفیں جماعت کے لئے ہوتی ہیں مصلے میں حقِ امام زیادہ ملحوظ ہوتا ہے تو عین وقتِ امامت امام کو اس سے محروم نہیں کیا جاسکتا، ہاں خالی وقت میں لے لینا اور وقتِ امامت کے لئے مقامِ امام پر پھر بچھا دینا بھی کوئی حرج نہیں رکھتا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۷۷۸: از کھمریا پوٹہ کلاں ضلع پیلی بھیت مرسلہ شرف الدین صاحب زمیندار ۷ ر رمضان المبارک ۱۳۲۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ظہر کی نماز دفع کر پچیس منٹ پر

تین شخص جماعت کر لیں وہ بہتر ہے یا دفع کر پینتیس منٹ پر پچیس آدمیوں کی جماعت ہو یہ بہتر ہے ان دونوں جماعتوں میں کون سی جماعتِ اولٰی ہے، فقط

الجواب: جماعت جتنی کثیر ہوگی ثوابِ عظیم ہوگا اور اس دس منٹ میں کچھ وقت تنگ نہیں ہوتا کثرتِ جماعت ہی کے لئے شرعِ مطہر نے نمازِ فجر کو آخر وقت میں پڑھنے پر ثواب زیادہ رکھا ہے اصل حکم یہ ہے اور اگر کسی جگہ کوئی خاص صورت باعثِ فتنہ ہو تو فتنہ سے بچنا لازم ہے اور وبال فتنہ کرنے والے پر، اور مسجد محلہ میں امامِ معین اکثر اہل محلہ کے ساتھ جو جماعت بروجہ سنت ادا کرے وہ جماعتِ اولٰی ہے اس سے پہلے دو چار بلاوجہ یا

Fatawa-e-Razvia, Volume Seven

If they perform the congregation due to some work of theirs, it will not reduce the reward of the congregation of the majority. And Allah Almighty knows best.

Issue 878: Via the mediation of Hazrat Maulana Maulvi Muhammad Wasi Ahmad Sahib Muhaddith Surati, 7 Safar 1327 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: Some people come to the mosque, and the congregation hasn't been held yet, there is still some time for the appointed Imam to arrive. They do not wait for the appointed Imam, make one of themselves the Imam, perform the prayer in congregation, and leave. They also didn't take permission for leadership from the Imam. Similarly, if a congregation has already taken place and they see two or four more people gathered who didn't join the congregation, they make one of them the Imam and hold another congregation. Others come and do the same. Some have the habit that they pick up the Imam's prayer mat, which is designated in his name and where he usually stands to lead as is the custom, and perform prayer on it or sit on it, without even asking the Imam. If people are forbidden, they say it's a good deed and shouldn't be stopped. 'Sabiqul-Khairat' (Excel in good deeds - translated) is the command. Since there is permission from Sharia to not join the designated congregation in case of necessity, and the reward in an individual state is less compared to a congregation, therefore, no prohibition from Sharia seems to exist for such leadership. And the text of 'Mudmarat':

"If some of the people of the mosque prayed with an iqamah and a congregation, then the Mu'adhdhin, the Imam, and the rest of the congregation entered, then the congregation is recommended (mustahab) for them, and it is disliked (makruh) for the first ones [1]. (Alamgiriyyah)"

They consider the establishment of a congregation without necessity as an act of turning away from the designated one or creating discord. They also say that mosques are established for worship; just as the rows are for the prayers of followers, so is the Imam's prayer mat for the Imam. The Imam can lead the prayer on the row. Similarly, if someone other than the Imam performs prayer on the prayer mat, there is no harm. Some say the Imam's prayer mat is not his property. Looking at the current books of Fiqh (jurisprudence), it becomes known that waiting for the appointed Imam is necessary. Leadership should not be conducted without the permission of the appointed Imam. If the time becomes disliked (makruh) while

waiting, or if one wants to leave for some urgent work, for example, the train time will pass, then they should pray individually and leave. The Imam not giving permission to miss the congregation in their case would be of the kind mentioned in this Hadith.

[1] Fatawa Hindiyyah, First Chapter on the attributes and conditions of the Mu'adhdhin, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/54.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द हफ़्तम

यदि वे अपने किसी कार्य के कारण जमाअत (समूह प्रार्थना) कर लेते हैं, तो यह बहुसंख्यकों की जमाअत के सवाब को कम नहीं करेगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 878: हज़रत मौलाना मौलवी मुहम्मद वसी अहमद साहिब मुहद्दिस सुरती के माध्यम से, 7 सफ़र 1327 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि कुछ लोग मस्जिद में आते हैं और अभी जमाअत नहीं हुई है, नियुक्त इमाम के आने में अभी कुछ समय है। वे नियुक्त इमाम का इंतज़ार नहीं करते, अपने में से एक को इमाम बना लेते हैं और बा-जमाअत नमाज़ अदा करके चले जाते हैं। उन्होंने इमाम से इमामत (नेतृत्व) की अनुमति भी नहीं ली। इसी तरह अगर जमाअत हो चुकी हो और देखा कि दो-चार और लोग जमा हैं जो जमाअत में शामिल नहीं हुए, तो एक को इमाम बना लिया और जमाअत करा दी। इसी तरह और लोग आए और उन्होंने भी वैसा ही किया। कुछ लोगों की आदत है कि इमाम का मुसल्ला (नमाज़ की चटाई), जो उनके नाम से मनोनीत है और जिस पर वे हमेशा खड़े होकर इमामत करते हैं जैसा कि दस्तूर है, उसे हटा दिया और उस पर नमाज़ अदा की या बैठ गए, इमाम से पूछा भी नहीं। अगर लोगों को मना किया जाता है तो वे कहते हैं कि यह नेक काम है, इससे रोकना नहीं चाहिए। 'साबिक़ुल-खैरात' (नेकी के कामों में आगे बढ़ो - अनुवाद) का हुक्म है। चूँकि ज़रूरत के समय निर्धारित जमाअत में शामिल न होने की शरीअत की ओर से छूट है और व्यक्तिगत स्थिति में जमाअत की तुलना में सवाब कम है, इसलिए शरीअत की ओर से ऐसी इमामत की मनाही नहीं लगती। और 'मुदमरात' की इबारत:

"यदि मस्जिद के कुछ लोगों ने इक़ामत और जमाअत के साथ नमाज़ अदा की, फिर मुअज़्ज़िन, इमाम और बाकी जमाअत दाखिल हुई, तो जमाअत उनके लिए मुस्तहब (पसंदीदा) है और पहले वालों के लिए मकरूह (नापसंदीदा) है [1] । (आलमगीरिया)"

वे बिना ज़रूरत के जमाअत कायम करने को निर्धारित से मुँह मोड़ने या फ़ितना (अशांति) पैदा करने पर आधारित मानते हैं। वे यह भी कहते हैं कि मस्जिदों का निर्माण इबादत के लिए है; जैसे सफ़ें मुक्तदियों (अनुयायियों) की नमाज़ के लिए हैं, वैसे ही इमाम का मुसल्ला इमाम के लिए है। इमाम सफ़ पर नमाज़ पढ़ा सकता है। इसी तरह अगर मुसल्ले पर इमाम के अलावा कोई और नमाज़ पढ़ ले तो कोई हर्ज नहीं। कुछ का कहना है कि मुसल्ला इमाम की मिल्कियत (संपत्ति) नहीं है। फ़िक़्ह

(इस्लामी न्यायशास्त्र) की प्रचलित किताबों को देखने से पता चलता है कि मुक़र्रर (नियुक्त) इमाम का इंतज़ार करना ज़रूरी है और मुक़र्रर इमाम की इजाज़त के बिना इमामत न कराएं। अगर इंतज़ार में वक़्त मकरूह होता हो या किसी ज़रूरी काम के लिए जाना चाहता हो, उदाहरण के लिए रेलगाड़ी का समय निकल जाएगा, तो अलग-अलग नमाज़ पढ़कर चले जाएँ। उनके हक में जमाअत छोड़ने के लिए इमाम का अनुमति न देना उसी श्रेणी में होगा जैसा कि इस हदीस में है।

[1] फ़तावा हिन्दिया, मुअज़्ज़िन के गुणों और स्थितियों पर पहला अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा प्रकाशित, 1/54।

पृष्ठ 145/721

اپنے کسی کام کے سبب جماعت کر جائیں تو وہ ان اکثرین کی جماعت کا ثواب کم نہ کرے گی۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۸۷۸: بتوسط جناب مولانا مولوی محمد وصی احمد صاحب محدث سورتی ۷ صفر ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بعض لوگ مسجد میں آتے ہیں اور جماعت ابھی تک نہیں پڑھ گئی امام کے حاضر ہونے میں ابھی کچھ وقفہ ہے امام معین کی انتظاری نہیں کرتے، اپنے میں سے ایک کو امام بنایا اور نماز باجماعت ادا کی اور چل دیئے امام سے بھی امامت کا اذن نہیں لیا علی ہذا اگر جماعت ہو چکی اور دیکھا کہ دو چار آدمی اور بھی جمع ہیں جو جماعت میں شامل نہیں ہوئے ایک کو امام بنایا اور جماعت کرائی اسی طرح پر اور آئے اور انہوں نے بھی ایسا ہی کیا بعض کی عادت ہے کہ امام کا مصلی جو اس کے نام سے نامزد ہے اور وہ اس پر ہمیشہ کھڑا ہو کر امامت کرتا ہے جیسا کہ دستور ہے اٹھایا اور اس پر نماز ادا کی یا بیٹھ گئے امام سے پوچھا بھی نہیں، لوگوں کو اگر منع کیا جاتا ہے تو کہتے ہیں کہ نیک کام ہے اس سے روکنا نہ چاہئے سابقوا الخیرات (خیرات میں سبقت حاصل کرو۔ ت) حکم ہے، ضرورت کے وقت چونکہ شمولیت جماعت مقررہ سے شریعت کی جانب سے رخصت ہے اور انفرادی حالت میں بہ نسبت جماعت کے ثواب کم ہے اس واسطے شریعت کی جانب سے ایسی امامت کی نہی نہیں معلوم ہوتی اور مضمرات کی عبارت:

ولوصلی بعض اھل المسجد باقامۃ وجماعۃ ثم دخل المؤذن والامام وبقیۃ الجماعۃ فالجماعۃ المستحبۃ لھم والکراھۃ للاولی ۱۔ (عالمگیریہ)

کو بلا ضرورت اقامت جماعت للاعراض عن المقررۃ یا احداث فتنہ پر محمول رکھتے ہیں اور یہ بھی کہتے ہیں کہ مساجد کی وضع عبادت کے لئے ہے صفیں جیسے مقتدیوں کی نماز کے لئے ہیں ایسے مصلی امام کے لئے، امام صف پر نماز پڑھا سکتا ہے ایسا ہی اگر مصلے پر کوئی غیر امام نماز پڑھ لے تو کچھ حرج نہیں، بعض کا قول ہے مصلی امام کی ملک نہیں، فقہ کی متداولہ کتابوں پر نظر ڈالنے سے معلوم ہوتا ہے کہ معین امام کی انتظاری لازم ہے اور بغیر اجازت امام معین کے امامت نہ کرائیں اگر انتظار میں وقت مکروہ ہوتا ہو یا کسی ضروری کام کے لئے جانا چاہتا ہو مثلاً ریل کا وقت جاتا رہے گا تو الگ الگ نماز پڑھ کر چلے جائیں ترک جماعت میں ان کے حق میں امام کا اذن نہ دینا اس قبیل سے ہو گا جو اس حدیث میں ہے۔

۱ فتاویٰ ہندیہ الفصل الاول فی صفۃ و احوال المؤذن مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۵۴

Fatawa Razawiya Volume Seven

Hadith: "A man should not lead another man in prayer in his place of authority, nor sit in his house in his place of honor except with his permission."[1] Narrated by Muslim. Its meaning, as mentioned by our companions and others, is that the owner of the house, the host of a gathering, and the appointed Imam of a mosque have a greater right than anyone else, even if the other person is more knowledgeable in jurisprudence, a better reciter of the Quran, more pious, or more virtuous.[2] etc. Nawawi, Sharh Muslim. His saying "in his place of authority" means a place he owns or has authority over through control, like the host of a gathering or the Imam of a mosque.[3] - Majma' Bihar al-Anwar. It is not permissible for a judge to lead them in prayer unless he is explicitly or implicitly commanded to do so. (Kabiri[4])

The reason for the prohibition is: "This is so that it does not lead to the belittling of his authority and the discarding of the yoke of obedience, and to mutual hatred and discord, for the removal of which congregational prayer was legislated."[5] - Majma' Bihar al-Anwar.

---

[1] Sahih Muslim, Chapter: Who is most entitled to lead the prayer, published by Nur Muhammad, Asah al-Matabi Karachi, 1/236. [2] Sharh Muslim by Al-Nawawi with Sahih Muslim, Chapter: Who is most entitled to lead the prayer, published by Nur Muhammad, Asah al-Matabi Karachi, 1/236. [3] Majma' Bihar al-Anwar, under the word 'Sultan', published by Naval Kishore Lucknow, 4/130. [4] Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Section on Friday Prayer, published by Sohail Academy Lahore, p. 553. [5] Majma' Bihar al-Anwar, under the word 'Sultan', published by Al-Matba' al-Adil Naval Kishore Lucknow, 4/130.

Page 146 of 721

हदीस: "एक आदमी दूसरे आदमी की सल्तनत (अधिकार क्षेत्र) में उसकी अनुमति के बिना इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) न करे और न ही उसके घर में उसकी अनुमति के बिना ऊंचे स्थान पर बैठे।"[1] इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है। इसका अर्थ, जैसा कि हमारे साथियों और अन्य लोगों ने बताया है, यह है कि घर का मालिक, सभा का स्वामी और मस्जिद का इमाम दूसरों की तुलना में इमामत का अधिक हकदार होता है, भले ही वह दूसरा व्यक्ति उससे अधिक फकीह (धर्मशास्त्री), कारी (क़ुरान का पाठक), परहेज़गार और गुणी ही क्यों न हो।[2] आदि। नववी, शरह मुस्लिम। उनका कथन "सल्तनत में" का अर्थ है वह स्थान जिसका वह मालिक हो या जिस पर उसका अधिकार और नियंत्रण हो, जैसे सभा का अध्यक्ष और मस्जिद का इमाम।[3] - मजमा बिहारुल अनवार। काज़ी के लिए (नमाज़) पढ़ाना जायज़ नहीं है जब तक कि उसे स्पष्ट या सांकेतिक रूप से आदेश न दिया जाए। (कबीरी[4])

निषेध का कारण यह है: "यह इसलिए है ताकि सल्तनत के मामले को हल्का जानकर लापरवाही न हो और अमीर (शासक) की आज्ञाकारिता से विद्रोह और द्वेष पैदा न हो, और ऐसा मतभेद न हो जिसे दूर करने के लिए जमात (सामूहिक प्रार्थना) का प्रावधान किया गया था।"[5] - मजमा बिहारुल अनवार।

---

[1] सहीह मुस्लिम, अध्याय: इमामत का सबसे अधिक हकदार कौन है, नूर मुहम्मद द्वारा प्रकाशित, असहुल मताबे कराची, 1/236। [2] शरह मुस्लिम लिन-नववी के साथ सहीह मुस्लिम, अध्याय: इमामत का सबसे अधिक हकदार कौन है, नूर मुहम्मद द्वारा प्रकाशित, असहुल मताबे कराची, 1/236। [3] मजमा बिहारुल अनवार, 'सल्तन' शब्द के अंतर्गत, नवल किशोर लखनऊ द्वारा प्रकाशित, 4/130। [4] गुनियातुल मुस्तमली शरह मुनियतुल मुसल्ली, जुमा के अध्याय में, सोहेल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृ. 553। [5] मजमा बिहारुल अनवार, 'सल्तन' शब्द के अंतर्गत, अल-मतबा अल-आदिल नवल किशोर लखनऊ द्वारा प्रकाशित, 4/130।

حدیث: حدیث لا یؤمّ الرجل الرجل فی سلطانه ولا یقعد فی بیته علی تکرمته الا باذنه[1] رواه مسلم معناه ماذکره اصحابنا وغیرهم ان صاحب البیت والمجلس وامام المسجد احق من غیره وان کان ذلك الغیر افقه واقرء واورع وافضل منه[2] الخ نووی شرح مسلم۔ قوله فی سلطانه ای موضع یملکه اویتسلط علیه بالتصرف کصاحب المجلس وامام المسجد[3]- مجمع بحار الانوار لیس للقاضی ان یصلی بهم اذا لم یؤمر به صریحا او دلالة (کبیری[4])

ایک آدمی دوسرے آدمی کی سلطنت میں اس کی اجازت کے بغیر جماعت نہ کروائے اور نہ ہی اس کے گھر میں بغیر اجازت اعلیٰ مقام پر بیٹھے، اسے مسلم نے روایت کیا، معنی یہ ہے ہمارے ائمہ نے یوں بیان کیا کہ صاحب خانہ، صاحب مجلس اور امام مسجد غیر سے امامت کے زیادہ مستحق ہوتا ہے اگرچہ وہ غیر اس سے زیادہ فقیہ، قاری، صاحب تقویٰ و فضیلت ہو الخ نووی شرح مسلم (ت) قولہ فی سلطانہ اس سے مراد اس کا مالک اور زیر تصرف ہونا ہے جیسا کہ صدر مجلس اور امام مسجد۔ مجمع بحار الانوار (ت) قاضی کے لئے نماز پڑھانا جائز نہیں جب تک اس کو صراحتاً یا اشارۃً حکم نہ ہو، کبیری (ت)

علت نہی کی یہ ہے: وهذا لئلا یؤدی الی تهوین امر سلطنته و خلع ربقة الطاعة والی التباغض و الخلاف التی شرع الاجتماع لرفعه[5]- مجمع بحار الانوار- یہ اس لئے ہے تاکہ امر سلطنت کو ہلکا جان کر لاپرواہی نہ ہو اور طاعتِ امیر سے بغاوت اور بغض نہ ہو اور ایسا اختلاف نہ ہو جس کے رفع کے لئے اجتماع مشروع ہوا، مجمع بحار الانوار (ت)

[1] صحیح مسلم باب من احق بالامامة مطبوعہ نور محمد، اصح المطابع کراچی ۲۳۶/۱ [2] شرح مسلم للنووی مع صحیح مسلم باب من احق بالامامة مطبوعہ نور محمد، اصح المطابع کراچی ۲۳۶/۱ [3] مجمع بحارالانوار زیر لفظ سلطن مطبوعہ نولکشور لکھنو ۴/ ۱۳۰ [4] غنیة المستملی شرح منیة المصلی فصل فی الجمعة مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۵۳ [5] مجمع بحارالانوار زیر لفظ سلطن مطبوعہ المطبع العاد نولکشور لکھنو ۴/ ۱۳۰

Fatawa Rizvia, Volume VII

From these transmissions, it is found that wherever the Imam may be, as far as possible, one should lead the prayer after taking permission from the Imam, because leading the prayer without permission is prohibited. It is not a condition for the Imam to be actually present in the congregation, and the generality of the Hadith also points to this: "The commander fell ill, so a soldier led the prayer; it is not permissible except with his permission." (T) This is also the intention of the text in Alamgiri[1]. Some are of the opinion that from the above-mentioned Hadith, it is proven that the prohibition of leading the prayer by another Imam is in the presence of the local Imam, not in his absence. This is because "the first man" refers to another Imam and "the second man" refers to the local Imam or the master of the house. And where should the first man not lead the prayer of the second man? If the second man is present, then leading his prayer is possible, and prohibitions usually relate to possible matters. If the second congregation falls under the generality of the Hadith, then its ruling is also the same, and this is the cause. Even if it is outside (the scope), the jurists have written it as Makruh Tahrimi (prohibitively disliked). Some say that if it is against the initial form, then it is not disliked, as is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). Some say that the negation mentioned by Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) refers to the negation of Makruh Tahrimi, not absolute dislike. In any case, it is not free from dislike. For a person praying to lead the prayer or sit in the Imam's place without his permission is also found prohibited in the last phrase of the aforementioned text: "And he should not sit in his house in his honored place (takrimat) except with his permission."[2]

Arabic Quote

His statement 'on his honored place' refers to a specific place for sitting, like a rug or a bed among what is prepared for his honor. 'N' is with Fatha on the letter Ta and its Kasra 'T'. Like a rug, a prayer mat, and the like. Majma' Bihar al-Anwar[3].

Urdu Translation

The phrase 'Takrimat' refers to that place which is meant for sitting or that bedstead which has been kept for honor. 'N': Both Fatha and Kasra can come on its 'Ta'. 'T': For example, a rug and a prayer mat etc., Majma' Bihar al-Anwar. (T)

Since the sayings of scholars and texts of books differ regarding these three questions, there remains much hesitation and no satisfaction. Apparently, from the book texts, the prohibition seems predominant, while the sayings of opposing scholars suggest otherwise. Therefore, it is respectfully requested that you inform us

of the reality of the matter in detail and with reasoning, referring to books and texts, so that the predominant path may be acted upon. Explain and you will be rewarded.

The Answer: Whether the mosque is a central mosque (Jama), an inn (Sarai), or at a station—in short, it is a general mosque that is not specified for a particular group...

---

[1] Fatawa Hindiyya, Chapter 16 regarding Friday Prayer, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/145 [2] Sahih Muslim, Chapter on Who is most worthy of the Imamate, printed by Nur Muhammad, Asah-ul-Matabi', Karachi, 1/236 [3] Majma' Bihar al-Anwar, under the word 'Karam', printed by Al-Matba' al-Alai, Naval Kishore, Lucknow, 3/209

फ़तावा रिज़विया, जिल्द सातवीं

इन नक़्ल की गई बातों से पता चलता है कि इमाम जहाँ भी हो, जहाँ तक संभव हो, इमाम से अनुमति लेकर इमामत करानी चाहिए क्योंकि बिना अनुमति इमामत करना मना है। जमात में इमाम का वास्तव में मौजूद होना शर्त नहीं है, और हदीस की व्यापकता भी इसी की ओर संकेत करती है: "अमीर बीमार हो गया, तो किसी सैनिक ने नमाज़ पढ़ाई, तो वह बिना अनुमति के जायज़ नहीं होगी। (त)" आलमगीरी की इबारत का भी यही उद्देश्य है। कुछ लोगों का विचार है कि उपरोक्त हदीस से यह बात सिद्ध होती है कि दूसरे इमाम द्वारा इमामत की मनाही मोहल्ले के इमाम की उपस्थिति के समय है, न कि उसकी अनुपस्थिति के समय। क्योंकि 'पहले व्यक्ति' से तात्पर्य दूसरा इमाम है और 'दूसरे व्यक्ति' से तात्पर्य मोहल्ले का इमाम या घर का स्वामी है। और जहाँ पहला व्यक्ति दूसरे व्यक्ति की इमामत न करे, यदि दूसरा व्यक्ति उपस्थित होगा तो उसकी इमामत संभव है, और मनाही आमतौर पर संभव कार्यों से संबंधित होती है। यदि दूसरी जमात हदीस की व्यापकता के अंतर्गत आती है, तो उसका हुक्म भी यही है, और यही कारण है। यदि वह बाहर भी है, तो भी फ़क़ीहों ने इसे मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से नापसंद) लिखा है। कुछ लोग कहते हैं कि यदि यह पहली स्थिति के विरुद्ध है तो मकरूह नहीं है, जैसा कि इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत है। कुछ लोग कहते हैं कि इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से जो निषेध वर्णित है, उससे तात्पर्य मकरूह-ए-तहरीमी का निषेध है, न कि पूर्ण निषेध। बहरहाल, यह नापसंदगी से खाली नहीं है। नमाज़ी के लिए इमाम के स्थान पर नमाज़ पढ़ना या बैठना बिना उसकी अनुमति के, इसकी मनाही भी उपरोक्त इबारत के अंतिम वाक्य में पाई जाती है: "और वह उसके घर में उसके सम्मानित स्थान (तकरीमत) पर न बैठे सिवाय उसकी अनुमति के।"

अरबी उद्धरण

उनका कथन 'अपने सम्मानित स्थान पर' बैठने के लिए एक विशेष स्थान को संदर्भित करता है, जैसे कि उसके सम्मान के लिए तैयार किए गए बिछौने या पलंग में से। 'न' अक्षर 'त' पर फ़तह और उसके कसरा 'त' के साथ है। जैसे बिछौना, नमाज़ की चटाई और इसी तरह। मजमा बिहारुल अनवर।

हिंदी अनुवाद

'तकरीमत' शब्द से तात्पर्य वह स्थान है जो बैठने के लिए हो या वह चारपाई जो सम्मान के लिए रखी गई हो। 'न': इसके'त' पर फ़तह और कसरा दोनों आ सकते हैं। 'त': उदाहरण के लिए बिछौना और जाय-नमाज़ आदि, मजमा बिहारुल अनवर। (त)

चूँकि इन तीनों प्रश्नों के संबंध में विद्वानों के कथन और पुस्तकों की इबारतें अलग-अलग हैं, इसलिए बहुत दुविधा रहती है और संतोष नहीं होता है। ज़ाहिर तौर पर किताबों की इबारतों से तो मनाही प्रबल लगती है और विरोधी विद्वानों के कथनों से इसके विपरीत। इसलिए अदब के साथ निवेदन है कि वास्तविकता से विस्तारपूर्वक और प्रमाण के साथ पुस्तकों और इबारतों के संदर्भ में अवगत कराएं ताकि प्रबल पक्ष पर अमल किया जा सके। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: मस्जिद चाहे जामा हो या सराय या स्टेशन की, संक्षेप में यह एक सार्वजनिक मस्जिद है जो किसी विशेष समूह के लिए विशिष्ट नहीं है...

---

1. फ़तावा हिंदीया, अध्याय 16 जुमे की नमाज़ के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 1/145
2. सहीह मुस्लिम, अध्याय इमामत के लिए कौन सबसे अधिक योग्य है, नूर मोहम्मद द्वारा मुद्रित, असहुल मताबी कराची 1/236
3. मजमा बिहारुल अनवर, शब्द 'करम' के अंतर्गत, अल-मतबा अल-अलाई नवल किशोर लखनऊ द्वारा मुद्रित 3/209

ان منقولات سے پایا جاتا ہے کہ امام کہیں ہو جہاں تک ممکن ہو امام سے اجازت لے کر امامت کرائیں کہ امامت بلااذن منع ہے امام کا جماعت میں بالفعل موجود ہونا شرط نہیں اور عموم حدیث کی دلالت بھی اسی پر ہے مرض الامیر فصلی الشرطی لم یجز الا باذنہ (امیر بیمار ہو گیا کسی لشکری نے نماز پڑھائی تو اجازت کے بغیر جائز نہ ہوگی۔ ت) عالمگیری کی عبارت کا بھی یہی مقصود ہے بعض کا خیال ہے کہ حدیث مذکورہ بالا سے یہ امر ثابت ہے کہ منع امامت امام دیگر بوقت حضور امام المحلہ ہے نہ بوقت عدم حضور کیونکہ مراد رجل اولٰی سے امام دیگر ہے اور رجل ثانی سے امام محلہ یا صاحب البیت ہے اور کہاں رجل اول رجل ثانی کی امامت نہ کرے، اگر رجل ثانی حاضر ہو گا تو اس کی امامت ممکن ہے اور نہی امور ممکنہ سے متعلق ہوا کرتی ہے، جماعت ثانیہ اگر تحت عموم حدیث کے ہو تو اس کا بھی یہی حکم ہے اور یہی علت ہے اگر خارج ہے تو بھی فقہانے اسے مکروہ تحریمہ لکھا ہے اور بعض کہتے ہیں اگر ہیئت اولی کے خلاف ہے تو مکروہ نہیں جیسا کہ امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ سے روایت ہے اور بعض کہتے ہیں کہ نفی جو امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ سے مذکور ہے مراد اس سے کراہت تحریمہ کی نفی ہے نہ مطلق، بہر حال کراہت سے خالی نہیں، مصلی پر امام کے نماز پڑھنا یا بیٹھنا بلا اس کے اذن کے اس کی ممانعت بھی مذکورہ بالا کے آخری فقرہ میں ولایقعد فی بیتہ علی تکرمتہ الا باذنہ سے پائی جاتی ہے

| قولہ علی تکرمتہ ھو موضع خاص لجلوسہ عن فراش اوسریر مما یعد لاکرامہ ن ھی بفتح تاء وکسرھا ط کفراش وسجادۃ ونحوھما، مجمع بحار الانوار۔ | قولہ تکرمتہ سے مراد وہ جگہ ہے جو

بیٹھنے کے لئے ہو یا وہ چارپائی جو اکرام کے لئے رکھی گئی ہوتی ہے ن اس کی تاء پر فتحہ اور کسرہ دونوں آسکتے ہیں ط مثلاً فراش اور سجادہ وغیرہ، مجمع بحار الانوار۔ (ت) |

چونکہ ہر سہ سوالات کی نسبت اقوال علماء وعبارات کتب مختلف ہیں اس واسطے بہت تردد رہتا ہے اور تسکین نہیں ہوتی ہے بظاہر عبارات کتب سے تو نہی راجح معلوم ہوتی ہے اور اقوال علمائے مخالف، اس لئے ادب سے التماس ہے کہ حقیقت امر سے مفصل اور مدلل طور پر بحوالہ کتب اور عبارات سے آگاہ فرمائیں تاکہ شق راجح عملدرآمد ہو۔ بینوا توجروا الجواب: مسجد اگر جامع یا سرا یا اسٹیشن کی، غرض مسجد عام ہے کہ ایک جماعت خاصہ سے مخصوص نہیں

1 فتاوٰی ہندیہ الباب السادس عشر فی صلوٰۃ الجمعۃ نورانی کتب خانہ پشاور ۱ / ۱۴۵ 2 صحیح مسلم باب من احق بالامامۃ مطبوعہ نور محمد، اصح المطابع کراچی ۱ / ۲۳۶ 3 مجمع بحار الانوار زیر لفظ کرم مطبوعہ المطبع العلائی نولکشور لکھنو ۳ / ۲۰۹

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Since this is not the place for these questions, all its congregations are considered the first congregation. Any group that arrives should perform their own congregation and lead the prayer from the niche (mihrab). It is preferable for each group to perform its own call to prayer (Adhan) and call to start (Iqamah), as stated in Fatawa Qazi Khan and others. (As specified in Fatawa Qazi Khan etc. - T). Yes, in a neighborhood mosque where a specific congregation and a specific Imam are designated, the right of the appointed Imam is certainly prior, provided there is no defect in his purity, recitation, beliefs, or practice, as mentioned in Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, and other books. (As in Durr al-Mukhtar and Radd al-Muhtar and other books. - T). Deliberately splitting the congregation without a Shari'a-compliant reason is certainly cause for blame and censure, whether they pray before the appointed Imam or miss the first congregation and form their own separate one. Those in need are excepted, and their congregation, even if it happens earlier (for example, the time for the scheduled congregation has not yet arrived and if they wait they will miss their train, so they pray and leave), will not be considered the 'first congregation' in relation to the Imam and the local residents. Thus, there will be no interference with the right of leading the prayer. Nothing contrary to 'A man should not lead another man in his own domain of authority' (A person should not lead a congregation in someone else's jurisdiction. - T) has occurred, as they neither led the appointed Imam nor interfered in his leadership. There is absolutely no evidence from the pure Shari'a that such people are prohibited from congregating without the Imam's permission. Nowhere is such a command found that they should pray individually while gathered and resemble the Rafidites (Shiites). Similarly, those who accidentally miss the congregation through no fault of their own are not legally forced to pray individually. Nor is there any evidence from Shari'a that they require the Imam's permission for a congregation. Here too, there is no interference with his right. However, to distinguish from the first congregation and clearly differentiate to avoid the appearance of interference, they should move away from the mihrab (niche).

And by deviating from the mihrab, the form changes; this is the correct view and we follow it, as mentioned in Radd al-Muhtar.

By moving away from the mihrab to perform the prayer, the outward form becomes different. This is correct, and we act upon it as reported in Radd al-Muhtar. (T)

The context of the passage from Mudmarat is the situation of splitting [the congregation] without necessity. Similarly, the ruling on waiting applies where there is no necessity.

He has not placed upon you in religion any hardship.	**He has not made the religion difficult for you. (T)**

In case of necessity as mentioned, forming a congregation involves neither insult to the appointed Imam nor any reason for mutual hatred or grief. The passages from Alamgiri and Kabiri both concern the Friday prayer (Jumu'ah), and it is invalid to use them as an analogy for other congregational prayers, as it is a condition for Jumu'ah that the Imam himself be the sovereign.

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Adhan, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/291.
2. Al-Quran, 22/78.

जब तो इसमें इन सवालों का स्थान ही नहीं, इसकी सभी जमातें (समूह) प्रथम जमात हैं। जो भी समूह आए वह अपनी जमात करे और मेहराब ही में इमामत करे। और बेहतर यह है कि प्रत्येक समूह अलग-अलग अज़ान और इकामत कहे, जैसा कि फतावा काज़ी खान आदि में स्पष्ट किया गया है। (जैसा कि फतावा काज़ी खान आदि में इस पर स्पष्टीकरण है। - T)। हाँ, जिस मोहल्ले की मस्जिद के लिए एक विशिष्ट जमात और विशिष्ट इमाम नियत है, उसमें नियुक्त इमाम का अधिकार निश्चित रूप से सर्वोपरि है, बशर्ते कि उसकी पवित्रता (तहारत), पाठ (किरात), विश्वास (अक़ीदे) और कर्म में कोई दोष न हो, जैसा कि दुर्र-ए-मुख्तार, रद-उल-मुहतार और अन्य पुस्तकों में उल्लेख है। (जैसा कि दुर्र-ए-मुख्तार और रद-उल-मुहतार और अन्य पुस्तकों में है। - T)। जानबूझकर बिना किसी शरई कारण के जमात को विभाजित करना निश्चित रूप से निंदा और अपमान का कारण है, चाहे वे नियत इमाम से पहले नमाज़ पढ़ लें या प्रथम जमात छूट जाने पर अपनी अलग जमात बना लें। ज़रूरत मंद लोग अपवाद हैं और उनकी जमात, भले ही पहले हो (उदाहरण के लिए, नियत जमात का समय अभी नहीं आया है और इंतज़ार करने पर उनकी ट्रेन छूट जाएगी, इसलिए वे पढ़कर चले गए), इमाम और मोहल्ले वालों के अधिकार में 'प्रथम जमात' नहीं मानी जाएगी। इस तरह इमामत के अधिकार में कोई हस्तक्षेप नहीं होगा। 'एक व्यक्ति को दूसरे के अधिकार क्षेत्र में इमामत नहीं करवानी चाहिए' (आदमी को दूसरे की हकूमत में जमात नहीं करवानी चाहिए। - T) के विरुद्ध कुछ भी नहीं हुआ, क्योंकि न तो उन्होंने नियत इमाम की इमामत की और न ही उसकी इमामत में हस्तक्षेप किया। पवित्र शरीयत से ऐसा कोई प्रमाण नहीं है कि ऐसे लोगों को इमाम की अनुमति के बिना जमात करने से रोका गया हो। न ही कहीं ऐसा आदेश मिलता है कि वे इकट्ठा होने के बावजूद अलग-अलग (अकेले) नमाज़ पढ़ें और राफ़िदियों (शियाओं) के समान दिखें। इसी तरह, जो लोग संयोगवश बिना किसी लापरवाही के जमात से रह गए, वे कानूनी रूप से अकेले नमाज़ पढ़ने के लिए मजबूर नहीं हैं। न ही शरीयत में कोई प्रमाण है कि वे जमात के लिए इमाम की अनुमति के मोहताज हैं। यहाँ भी उनके अधिकार में कोई हस्तक्षेप नहीं है। हालाँकि, प्रथम जमात से अलग दिखने और हस्तक्षेप की स्थिति से बचने के लिए उन्हें मेहराब से हटकर नमाज़ पढ़नी चाहिए।

और मेहराब से हटने से स्वरूप बदल जाता है, यही सही है और इसी को हम लेते हैं जैसा कि रद-उल-मुहतार में उल्लेख है।	**मेहराब से हटकर नमाज़ अदा करने से स्वरूप बदल जाता है। यही सही है और हम इसी पर अमल करते हैं जैसा कि रद-उल-मुहतार में वर्णित है। (T)**

मुज़्मरात के पाठ का संदर्भ बिना आवश्यकता के जमात को विभाजित करने की स्थिति है। इसी तरह प्रतीक्षा करने का आदेश आवश्यकता न होने की स्थिति में है।

उसने धर्म में तुम पर कोई तंगी नहीं की।	**उसने तुम पर दीन (धर्म) में कोई कठिनाई नहीं रखी। (T)**

उल्लिखित आवश्यकता की स्थिति में, जमात करने में न तो नियत इमाम का अपमान है और न ही आपसी द्वेष या दुःख का कोई कारण। आलमगीरी और कबीरी के दोनों उद्धरण जुमे की नमाज़ के बारे में हैं, और उन पर अन्य जमातों का कयास (तुलना) करना गलत है, क्योंकि जुमे के लिए यह शर्त है कि इमाम स्वयं सुल्तान (शासक) हो।

---

1. रद-उल-मुहतार, बाबू-ल-अज़ान, मुस्तफा अल-बाबी द्वारा प्रकाशित, मिस्र 1/291।
2. अल-कुरान, 22/78।

جب تو اس میں ان سوالات کا محل ہی نہیں اس کی سب جماعتیں جماعت اولیٰ ہیں جو گروہ آئے اپنی جماعت کرے اور محراب ہی میں امامت کرے، اور افضل یہ ہے کہ ہر گروہ جدا جدا اذان واقامت کرے کما نص علیہ فی فتاوٰی قاضی خاں وغیرھا (جیسا کہ فتاوی قاضی خاں وغیرہ میں اس پر تصریح ہے۔ت) ہاں مسجد محلہ جس کے لئے جماعت معین امام معین ہے اس میں ضرور امام مقرر کا حق مقدم ہے جبکہ اس کی طہارت، قرات، عقیدے، عمل میں خلل نہ ہو کما فی الدر المختار وردالمحتار وغیرھما من الاسفار (جیسا کہ درمختار اور ردالمحتار اور دیگر کتب میں ہے۔ت) اور قصداً بلاوجہ شرعی تفریق جماعت ضرور موجب ذم وشناعت، خواہ یوں ہو کہ امام معین سے پہلے پڑھ جائیں یا جماعت اولیٰ فوت کر کے اپنی جماعت الگ بنائیں۔ رہے اہل ضرورت وہ مستثنیٰ ہیں اور ان کی جماعت اگرچہ پہلے ہو (مثلاً جماعتِ معینہ کا ابھی وقت نہ آیا اور انتظار میں ریل کا وقت نہ رہے پڑھ کر چلے گئے) امام اور اہل محلہ کے حق میں جماعت اولیٰ نہ ہوگی تو اس سے حق امامت میں مزاحمت نہ ہوگی الایؤمن الرجل الرجل فی سلطانہ (آدمی کو دوسرے کی حکومت میں جماعت نہیں کروانی چاہئے۔ت) کا کچھ خلاف نہ ہوا کہ نہ امام معین کی امامت کی نہ اس کی امامت میں مزاحمت کی اور ہرگز شرع مطہر سے کوئی دلیل نہیں کہ ایسے لوگ بے اذن امام جماعت سے ممنوع ہیں نہ اصلاً کہیں ان پر یہ حکم ملے گا کہ مجتمع ہوتے ہوئے الگ الگ پڑھیں اور روافض سے تشبہ کریں، یوں ہی جو اتفاقاً بلا تقصیر جماعت سے رہ گئے وہ شرعاً انفراد پر مجبور نہیں، نہ شرع سے کوئی دلیل کہ جماعت میں اذنِ امام کے محتاج ہیں کہ یہاں بھی اس کے حق میں مزاحمت نہیں البتہ تمیز جماعت اولیٰ وابانت فرق واحتراز صورتِ مزاحمت کے لئے محراب سے الگ ہونا چاہئے۔

وبالعدول عن المحراب تختلف الهیئة هو الصحیح وبه ناخذ کما اثرہ فی ردالمحتار۔

محراب سے ہٹ کر نماز ادا کرنے سے ہیئت مختلف ہوجاتی ہے یہی صحیح ہے اور ہم اس پر عمل پیرا ہیں جیسا کہ ردالمحتار میں منقول ہے (ت)

عبارت مضمرات کا محل وہی صورت تفریق بلا ضرورت ہے یونہی حکم انتظار محل عدم ضرورت میں ہے

مَا جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِي الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ ط تم پر دین میں اس نے تنگی نہیں کی (ت)

بصورت ضرورت بوجہ مذکور جماعت میں نہ امام معینہ کی توہین نہ کوئی وجہ تباغض نہ تحزین، عبارت عالمگیری و عبارت کبیری دونوں درباره جمعہ ہیں اور جماعات کا اس پر قیاس باطل کہ جمعہ میں شرط ہے کہ امام خود سلطان ہو

---

1 ردالمحتار باب الاذان مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۲۹۱ 2 القرآن ۲۲ / ۷۸

Volume Seven

Fatawa Razawiyya

Or his authorized representative. This is the clarification of both books, as stated in Al-Kubra:

Arabic Text	Urdu Translation
The second condition is that the Imam there should be a Sultan or someone authorized by the Sultan (up to where it says) the usurper who has no official decree, if his conduct towards the subjects is like the conduct of rulers, it is permissible for him to establish it (Friday prayer) because through that authority is established and the condition is fulfilled. It is not for the judge to lead them in prayer, etc.	The second condition is that the Imam should be the Sultan or someone the Sultan has commanded (further stated). That person who has gained dominance over power but does not have a formal permit, if he attains a status and popularity similar to a leader among the subjects, then establishing the Friday prayer is permissible because, in this manner, with authority established, the condition for Friday prayer (presence of Sultan or deputy) is met. In the presence of (the Sultan or deputy), it is not permissible for the judge to lead the Friday prayer, etc. (T)

In Alamgiriya, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
From it, the Sultan, such that it is not permissible to establish it without the order of the Sultan or the order of his deputy. The illness of the Amir, etc.	Among them is the Sultan, such that the establishment of the congregation is not permissible without the order of the Sultan or his deputy. The Amir became ill, etc. (T)

The wording of the Hadith, though it is in the form of leadership for the Imam, by implication, also includes becoming an Imam oneself after missing his leadership without a valid religious reason.

Arabic Text	Urdu Translation
For his (PBUH) saying: 'Give glad tidings and do not repel.'	The noble command of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is: 'Give good news to the people, do not create hatred.' (T)

And the situations mentioned above are neither explicitly stated nor included by implication. The detail of the second congregation is in the fatwas of this humble

servant, the summary of which is that in a general mosque, every first congregation is primary, and in a neighborhood mosque, intentionally creating a division or weakening the first congregation without a valid religious excuse is impermissible; otherwise, if it is done by repeating the Adhan, it is 'Makruh Tahrimi' (strongly disliked). And if the prayer niche (mihrab) is not changed, it is contrary to what is preferable, otherwise, there is no dislike at all. This is correct and this is what we act upon. (T) In 'Tatar Khaniya', it says if the prayer place (musalla) is the property of the Imam, then it is obvious that disposing of it without his permission is forbidden. If the waqif (endower) has dedicated it specifically for the first congregation, even then other people should not use it, because the condition of the waqif is like the text of the Lawgiver (Shari').

---

1. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Friday, published by Suhail Academy Lahore, p. 553.
2. Fatawa Hindiyya, Chapter Sixteen on Friday Prayer, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/125.
3. Sahih Bukhari, Chapter: How the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to exhort them with sermons, etc., published by Asah al-Matabi Karachi, 1/16.

जिल्द सातवीं

फ़तावा रज़विया

या उसका अधिकृत व्यक्ति। यह दोनों पुस्तकों का स्पष्टीकरण है, जैसा कि अल-कुबरा में कहा गया है:

अरबी पाठ

दूसरी शर्त यह है कि वहां का इमाम सुल्तान हो या वह जिसे सुल्तान ने अनुमति दी हो (जहां तक कहा गया है) वह अधिकार हड़पने वाला जिसके पास कोई आधिकारिक फरमान नहीं है, यदि प्रजा के प्रति उसका आचरण शासकों जैसा है, तो उसके लिए इसे (जुमा की नमाज़) स्थापित करना जायज़ है क्योंकि इसके माध्यम से सत्ता स्थापित होती है और शर्त पूरी होती है। काज़ी के लिए उन्हें नमाज़ पढ़ाना जायज़ नहीं है, इत्यादि।

उर्दू अनुवाद

दूसरी शर्त यह है कि इमाम सुल्तान हो या जिसे सुल्तान ने आदेश दिया हो (आगे कहा)। सत्ता पर वर्चस्व पाने वाला वह व्यक्ति जिसे अनुमति पत्र प्राप्त नहीं है, यदि वह प्रजा के बीच अमीर जैसा स्वरूप और स्वीकार्यता प्राप्त कर ले, तो जुमा स्थापित करना जायज़ है क्योंकि इस स्थिति में सत्ता स्थापित होने से जुमा की शर्त (सुल्तान या उप-प्रतिनिधि की मौजूदगी) पाई गई है। (सुल्तान या उप-प्रतिनिधि) की मौजूदगी में काज़ी को जुमा पढ़ाना जायज़ नहीं है, इत्यादि। (त)

आलमगीरिया में है:

अरबी पाठ

उनमें से सुल्तान है, यहाँ तक कि सुल्तान या उसके उप-प्रतिनिधि के आदेश के बिना इसे स्थापित करना जायज़ नहीं है। अमीर बीमार पड़ गया, इत्यादि।

उर्दू अनुवाद

उनमें से सुल्तान है, यहाँ तक कि सुल्तान या उसके उप-प्रतिनिधि के आदेश के बिना जमात कायम करना जायज़ नहीं है। अमीर बीमार हो गया, इत्यादि। (त)

हदीस के शब्द यद्यपि इमाम की इमामत के रूप में हैं, लेकिन बिना किसी शरीअत के कारण के उसकी इमामत को छोड़कर स्वयं इमाम बन जाने को भी इसमें शामिल माना गया है।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फरमान के कारण: 'खुशखबरी दो और नफरत मत फैलाओ।'	हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का पावन फरमान है: 'लोगों को खुशखबरी दो, नफरत न दिलाओ।' (त)

और ऊपर बताई गई स्थितियाँ न तो स्पष्ट रूप से और न ही परोक्ष रूप से इसमें शामिल हैं। दूसरी जमात का विवरण इस तुच्छ सेवक के फतवों में है, जिसका सारांश यह है कि एक सामान्य मस्जिद में हर पहली जमात प्राथमिक है, और मोहल्ले की मस्जिद में जानबूझकर फूट डालना या बिना किसी वैध शरीअत के कारण के पहली जमात को कमज़ोर करना नाजायज़ है; अन्यथा यदि अज़ान दोहरा कर किया जाए तो यह 'मकरूह तहरीमी' (सख्त नापसंदीदा) है। और यदि मेहराब नहीं बदला जाता है, तो यह उत्तम के विरुद्ध है, अन्यथा इसमें कोई नापसंदगी नहीं है। यही सही है और हम इसी पर अमल करते हैं। (त) 'तातार खानिया' में है कि यदि मुसल्ला (नमाज़ की जगह) इमाम की संपत्ति है, तो यह स्पष्ट है कि उसकी अनुमति के बिना उसमें फेरबदल करना हराम है। और यदि वक़्फ़ (दान) करने वाले ने इसे विशेष रूप से पहली जमात के लिए वक़्फ़ किया है, तब भी अन्य लोग इसका उपयोग न करें, क्योंकि वक़्फ़ करने वाले की शर्त शरीअत (कानून बनाने वाले) के आदेश की तरह है।

---

1. ग़ुनियातुल मुस्तमली शरह मुनियतुल मुसल्ली, जुमा का अध्याय, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 553।
2. फ़तावा हिंदिया, जुमा की नमाज़ पर सोलहवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा प्रकाशित, 1/125।
3. सहीह बुखारी, अध्याय: कैसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन्हें उपदेशों से समझाते थे, आदि, असहा अल-मताबे कराची द्वारा प्रकाशित, 1/16।

جلد ہفتم

فتاوی رضویہ

یا اس کا مأذون اسی کی تفریح میں دونوں کتابوں کی وہ عبارات ہیں کبری میں فرمایا:

عربی متن	اردو ترجمہ
الشرط الثانی کون الامام فیھاسلطانا اومن اذن لہ السلطان (الی ان قال) المتغلب الذی لامنشورلہ اذاکان سیرتہ فی الرعیۃ سیرۃ الامراء یجوزلہ اقامتھا لان بذلک تثبت السلطنۃ فیتحقق الشرط ولیس للقاضی ان یصلی بھم الخ	دوسری شرط یہ ہے کہ امام سلطان ہو یا جسے سلطان نے حکم دیا ہو (آگے کہا) اقتدار پر غلبہ پانے والا وہ شخص جس کو اجازت نامہ حاصل نہیں، اگر رعیت میں وہ امیر جیسی صورت و مقبولیت حاصل کرلے تو جمعہ کا قیام جائز ہے کیونکہ اس صورت میں اقتدار قائم ہونے سے جمعہ کی شرط پائی گئی ہے (سلطان یا نائب) کی موجودگی میں قاضی کو جمعہ پڑھانا جائز نہیں الخ (ت)

عالمگیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
منھا السلطان حتی لا تجوز اقامتھا بغیر امر السلطان اوامر نائبہ مرض الامیر الخ	ان میں سے سلطان ہے حتی کہ اقامت جماعت امر سلطان یا اس کے نائب کے حکم کے بغیر جائز نہیں امیر بیمار ہو گیا الخ (ت)

حدیث کی عبارۃ النص اگر چہ صورت امامت للامام میں ہے مگر بلا وجہ شرعی اس کی امامت فوت کر کے خود امام بن جانے کو بھی دلالۃ شامل،

عربی متن	اردو ترجمہ
لقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بشروا ولا تنفروا۔	حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا فرمانِ اقدس ہے لوگوں کو خوشخبری دو، نفرت نہ دلاؤ (ت)

اور جو صورتیں اوپر گزریں نہ ان میں عبارۃ منصوص نہ دلالتہ داخل، جماعت ثانیہ کی تفصیل فتاوی فقیر میں ہے جس کا مجمل یہ ہے کہ مسجدِ عام میں ہر جماعت اولی ہے اور مسجدِ محلہ میں قصداً تفریق یا اولی کی تقویت بلا عذرِ صحیح شرعی ناجائز ورنہ باعادہ اذان ہو تو مکروہ تحریمی، اور محراب نہ بدلیں تو خلاف اولی ورنہ اصلاً کراہت نہیں ھو الصحیح و بہ نأخذ (یہی صحیح ہے اور اسی پر ہمارا عمل ہے۔ ت) تاتار خانیہ مصلّٰی اگر ملکِ امام ہے جب تو ظاہر کہ اس کے بے اذن اس میں تصرف حرام اور اگر واقف نے خاص جماعت اولی کے لئے وقف کیا جب بھی اور لوگ استعمال نہ کریں لان شرط الواقف کنص الشارع (کیونکہ واقف کی شرط شارع کی نص کی طرح ہے)

---

1. غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی الجمعۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۵۳
2. فتاوی ہندیہ الباب السادس عشر فی صلوۃ الجمعۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۲۵
3. صحیح بخاری باب ماکان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتخولم بالموعظۃ الخ مطبوعہ اصح المطابع کراچی ۱/ ۱۶

is like the text of the Lawgiver. (T) Otherwise, there is no harm in the prayer at all, provided there is no resistance to the Imam without reason, no unjust repulsion, or indication of discord. The rulings mentioned in jurisprudence are clear to you, and for the clarification of some, this passage from Al-Bahr al-Ra'iq will be beneficial to keep in view:

[Table Header: Left Column - Arabic Text | Right Column - Urdu Translation]

[Left Column - Arabic] The author (may Allah have mercy on him) said: From here, the ignorance of some teachers of our time is known, who prevent those appointed to teach in a mosque from teaching there, or dislike it, claiming exclusivity for themselves over others. I have even heard some of them attribute it to themselves, saying: "This is my school, do not teach in my school." All of this is great ignorance. Allah Almighty has said: "And indeed, the mosques are for Allah." Therefore, a specific place is not designated for anyone. Even if a teacher had a place in the mosque where he used to teach and someone else reached there before him, he does not have the right to disturb him or make him stand up from there. (Summary). And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best, and His knowledge is most complete and perfect.

[Right Column - Urdu] The author of Bahr al-Ra'iq (may Allah have mercy on him) stated: From this, the ignorance of some teachers of our era also becomes clear, that they prevent a person from teaching in that mosque for which they are appointed, or consider it disliked because they think those schools are exclusive to themselves apart from others. I have even seen some people attributing it to themselves, saying, "This is my school, either do not teach in my school." This is all a very big ignorance. Allah's command is: "Verily, mosques are for Allah." So no place is exclusive for anyone. Therefore, if a teacher used to sit and teach at a place in the mosque, then someone else sat in his place, it is not permissible for the first teacher to remove the other from there and sit there himself. (End of summary). And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best.

(T)

Issue 879: From the city, Jamia Masjid locality, asked by Maulvi Muhammad Ehsan Sahib. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this issue: that if the Imam, out of necessity, stands inside the mihrab of the mosque, i.e.,

within the traces of the wall or the back of the mosque, and stands one or more followers equally on his right and left, and the remaining rows are behind the mosque's boundaries, will the prayer be valid in such a case or not? Explain and be rewarded.

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter: Disliking facing the Qibla with the private parts, published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/34. Page 150 of 721

फ़तावा रज्विया जिल्द सातवीं

शारेअ (विधिदाता) के स्पष्ट पाठ की तरह है। (टीका: त) वरना इस पर नमाज़ में मूलतः कोई हर्ज नहीं है जब तक कि बिना वजह इमाम से प्रतिरोध या अनुचित घृणा या फसाद का इशारा न हो। फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) में वर्णित आदेश आप पर स्पष्ट हैं और कुछ के स्पष्टीकरण के लिए 'बहर-उर-राईक़' का यह अंश सामने रखना लाभदायक होगा:

[सारणी शीर्षक: बायां कॉलम - अरबी पाठ | दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद]

[बायां कॉलम - अरबी] लेखक (रहमतुल्लाह अलैहि) ने कहा: यहाँ से हमारे समय के कुछ शिक्षकों की अज्ञानता का पता चलता है जो किसी मस्जिद में पढ़ाने के लिए नियुक्त व्यक्ति को वहाँ पढ़ाने से रोकते हैं, या उसे नापसंद करते हैं, यह दावा करते हुए कि यह दूसरों के बजाय उनके लिए विशेष है। यहाँ तक कि मैंने उनमें से कुछ को इसे स्वयं से जोड़ते हुए सुना है, वे कहते हैं: 'यह मेरा मदरसा है, मेरे मदरसे में मत पढ़ाओ।' यह सब बहुत बड़ी अज्ञानता है। अल्लाह तआला ने फरमाया है: 'बेशक मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं।' इसलिए किसी के लिए कोई विशिष्ट स्थान निर्धारित नहीं है। यदि मस्जिद में किसी शिक्षक का कोई स्थान था जहाँ वह पढ़ाता था और उससे पहले कोई दूसरा वहाँ पहुँच गया, तो उसे उसे परेशान करने या वहाँ से उठाने का अधिकार नहीं है। (संक्षेप)। और अल्लाह, वह पवित्र और महान है, सबसे बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और ठोस है।

[दायां कॉलम - उर्दू] बहर-उर-राईक़ के लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने फरमाया: यहाँ से हमारे दौर के कुछ शिक्षकों की अज्ञानता भी स्पष्ट हो जाती है कि वे उस व्यक्ति को उस मस्जिद में पढ़ाने से मना करते हैं जिसके लिए उनकी नियुक्ति हुई है या इसे मकरूह (नापसंद) समझते हैं। इसकी वजह यह है कि वे उन मदरसों को दूसरों के अलावा अपने लिए विशिष्ट समझते हैं। यहाँ तक कि मैंने कुछ लोगों को अपनी ओर इशारा करते हुए कहते देखा कि 'यह मेरा मदरसा है, या तो मेरे मदरसे में मत पढ़ाओ।' यह सब बहुत बड़ी अज्ञानता है। अल्लाह तआला का फरमान है: 'बेशक मस्जिदें अल्लाह की हैं।' इसलिए कोई जगह किसी के लिए विशिष्ट नहीं है। लिहाज़ा अगर एक शिक्षक मस्जिद के किसी स्थान पर बैठकर पढ़ाता था, फिर कोई दूसरा उसकी जगह पर बैठ गया, तो पहले शिक्षक के लिए जायज़ नहीं कि दूसरे को वहाँ से हटाकर खुद वहाँ बैठे। (संक्षेप)। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

(त)

मसला 879: शहर के जामा मस्जिद मोहल्ले से, मौलवी मुहम्मद एहसान साहब द्वारा पूछा गया। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: इमाम साहब ज़रूरत के समय मस्जिद के मेहराब में यानी मस्जिद की पिछली दीवार के निशान के अंदर खड़े हों और अपने दाएँ और बाएँ बराबर एक-एक या अधिक मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) खड़े कर लें और बाकी सफें (कतारें) मस्जिद की सीमा के पीछे हों, तो ऐसी सूरत में नमाज़ हो जाएगी या नहीं? वर्णन करें, पुण्य पाएँ।

1. बहर-उर-राईक़, अध्याय: शर्मगाह के साथ क़िबले की तरफ मुँह करने की नापसंदगी, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 2/34। पृष्ठ 150/721

نص شارع کی طرح ہے۔ ت) ورنہ اس پر نماز میں اصلاً حرج نہیں جبکہ بلاوجہ امام سے مزاحمت یا تنفر ناحق یا اشارت فتنہ نہ ہو، احکام کہ فقہ میں مذکور ہوئے آپ پر واضح ہیں اور بعض کی استبانت کے لئے یہ عبارت بحر الرائق پیش نظر ہو نا نافع:

[جدول کی سرخی: بایاں کالم - عربی عبارت | دایاں کالم - اردو ترجمہ]

[بایاں کالم - عربی] قال رحمہ اللہ تعالٰی من ھنا یعلم جھل بعض مدرسی زمانہنا من منعہم من یدرس فی مسجد تقرر فی تدریسہ اوکراھتہم لذلک زاعمین الاختصاص بہادون غیرہم حتی سمعت من بعضہم انہ یضیفہا الی نفسہ ویقول ھذہ مدرستی اولا تدرس فی مدرستی و ھذا کلّہ جھل عظیم فقد قال اللہ تعالٰی وان المسجد فلا یتعین مکان مخصوص لاحد حتی لو کان للمدرس موضع من المسجد یدرس فیہ فسبقہ غیرہ الیہ لیس لہ ازعاجہ و اقامتہ منہ 1ھ مختصرا واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

[دایاں کالم - اردو] صاحب بحر الرائق رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا: یہاں سے ہمارے دور کے بعض مدرسین کی جہالت بھی واضح ہو جاتی ہے کہ وہ اس شخص کو اس مسجد میں تدریس کرنے سے منع کرتے ہیں جس تدریس کے لئے ان کا تقرر ہو یا اسے مکروہ جانتے کی وجہ یہ ہے کہ وہ ان مدارس کو دوسروں کے علاوہ اپنے ساتھ مخصوص سمجھتے ہیں حتی کہ بعض لوگوں کو میں نے دیکھا وہ اپنی طرف نسبت کرتے ہوئے کہتے ہیں یہ میرا مدرسہ ہے، یا تو میرے مدرسے میں تدریس نہ کر، یہ تمام بہت بڑی جہالت ہے اللہ تعالٰی کا فرمان ہے بیشک مساجد اللہ کی ہیں پس کوئی جگہ کسی کے لئے مخصوص نہیں لہٰذا اگر ایک مدرس مسجد کے کسی مقام پر بیٹھ کر درس دیتا

تھا پھر کوئی دوسرا اس کی جگہ پر بیٹھا تو پہلے مدرس کو جائز نہیں کہ دوسرے کو وہاں سے ہٹا کر خود وہاں بیٹھے، اھ مختصراً واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

(ت)

مسئلہ ۸۷۹ : از شہر محلہ مسجد جامع مسئولہ مولوی محمد احسان صاحب کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ امام صاحب بہ ہنگام ضرورت محراب مسجد میں یعنی آثار دیوار پچھیت مسجد کے اندر کھڑا ہے اور اپنے دائیں و بائیں برابر ایک ایک یا زیادہ مقتدی کھڑے کر لئے باقی اور صفیں عقب حدود مسجد میں ہوں تو ایسی صورت میں نماز ہو جائے گی یا نہیں، بینوا توجروا۔

1 بحر الرائق فصل کرہ استقبال القبلۃ بالفرج مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۳۴ صفحہ 150 از 721

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

The Answer: At the time of necessity, the Imam standing in the Mihrab is not disliked (Makruh). There is no need for him to take a follower (Muqtadi) beside him; in fact, having two followers beside the Imam is itself disliked. The Imam being in the Mihrab was due to necessity, so it didn't remain disliked; but for what necessity did this [followers standing with the Imam] happen? If three or more followers stand beside the Imam, the prayer will become Makruh Tahrimi (prohibitively disliked) and its repetition becomes mandatory (Wajib-ul-I'adah). Standing in the Mihrab without necessity is similarly disliked; rather, it is a severe and intense disliked prohibition. And Allah the Almighty knows best.

Problem 880: From Abdul Ghafoor Sahib, Municipal Commissioner, Kekri, District Ajmer Sharif, 5 Dhu al-Qi'dah 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A Hanafi Imam is leading the prayer, and all his followers are Hanafis, but a few Ghair-Muqallids (non-conformists) join in and say 'Ameen' loudly and perform 'Raf al-Yadayn' (raising hands). In this situation, does any defect occur in the performance of the Hanafi prayer such that it becomes Makruh or invalid (fasid)?

The Answer: The Ghair-Muqallids of this era, according to the rulings of jurisprudence and explicit statements in general books of Fiqh, were already infidels (Kafir). A clear explanation of this is in the treatise 'Al-Kawkabatu'sh-Shahabiyyah', 'Al-Suyuf', 'Al-Nahyu'l-Akeed', etc. Experience has proven that they are certainly deniers of the necessities of religion and supporters/companions of such deniers. So, certainly, definitively, and by consensus (ijma), there is no doubt about their infidelity (kufr) and apostasy (irtidad). The prayer of an infidel is void (batil). Therefore, whichever row they stand in, that much space will be considered empty, and the row will be broken (qata' saff). Breaking a row is forbidden (haram). The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: 'Whoever joins a row, Allah joins him with His mercy; and whoever breaks a row, Allah separates him from His mercy.' [1] So, all Ahl al-Sunnah who are pleased with their participation or do not prevent them despite having the power to do so, will all be sinners and deserving of the threat of punishment. A defect will also occur in the prayer because breaking a row is Makruh Tahrimi. Even if there is only one row and a Ghair-Muqallid stands at its edge, although there is no immediate break in the row, there is a possibility and fear that it is possible a Muslim might come later and stand next to that Ghair-Muqallid or in another row, thus the row will be broken.

[1] Sunan Abu Dawood, Book on the Leveling of Rows, printed by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/97

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

उत्तर: ज़रूरत के समय इमाम का मेहराब में खड़ा होना मकरूह नहीं है। उसे अपने बराबर किसी मुक़्तदी को लेने की ज़रूरत नहीं है; बल्कि इमाम के बराबर दो मुक़्तदियों का होना खुद मकरूह है। इमाम का मेहराब में होना ज़रूरत के कारण था इसलिए मकरूह न रहा, लेकिन यह [मुक़्तदियों का इमाम के साथ खड़ा होना] किस ज़रूरत से हुआ? और अगर तीन या उससे अधिक मुक़्तदी इमाम के बराबर हो जाएंगे, तो नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ी नापसंदगी) हो जाएगी और उसे दोहराना वाजिब (वाजिब-उल-इआदा) होगा। बिना ज़रूरत के मेहराब में खड़ा होना भी इसी तरह मकरूह है, बल्कि यह सख़्त और शदीद मकरूह और मना है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 880: अब्दुल ग़फ़ूर साहब, म्युनिसिपल कमिश्नर, केकड़ी, ज़िला अजमेर शरीफ़ की ओर से, 5 ज़िल-क़ादा 1329 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक हनफ़ी इमाम नमाज़ पढ़ा रहा है और उसके सभी मुक़्तदी हनफ़ी हैं, लेकिन कुछ ग़ैर-मुक़ल्लिद (गैर-अनुयायी) उनमें शामिल होकर 'आमीन' ज़ोर से कहते हैं और 'रफ़-उल-यदैन' (हाथ उठाना) करते हैं। इस स्थिति में, क्या हनफ़ी नमाज़ के अदा करने में कोई दोष उत्पन्न होता है जिससे नमाज़ मकरूह या फ़ासिद (अमान्य) हो जाती है?

उत्तर: इस ज़माने के ग़ैर-मुक़ल्लिद, फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के हुक्म और फ़िक़्ह की सामान्य किताबों के स्पष्ट बयानों के अनुसार काफ़िर ही थे। इसका स्पष्ट वर्णन रिसाला 'अल-कौकबतुल शहाबिया', 'अल-सुयूफ़', 'अल-नह्युल अकीद' आदि में है। अनुभव ने यह साबित कर दिया है कि वे निश्चित रूप से धर्म की आवश्यक बातों (ज़रूरियात-ए-दीन) के मुनकिर (इनकार करने वाले) हैं और उनके मुनकिरों के समर्थक और साथी हैं। तो निश्चित रूप से, कतई तौर पर और सर्वसम्मति (इज्मा) से उनके कुफ़्र और इर्तिदाद (धर्मत्याग) में कोई संदेह नहीं है। काफ़िर की नमाज़ बातिल (अमान्य) है। इसलिए, वे जिस सफ़ (कतार) में खड़े होंगे, उतनी जगह खाली मानी जाएगी और सफ़ कट (टूट) जाएगी। सफ़ को काटना हराम है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: 'जो सफ़ को मिलाए, अल्लाह उसे अपनी रहमत से मिलाए; और जो सफ़ को काटे, अल्लाह उसे अपनी रहमत से अलग कर दे।' [1] तो जितने अहल-ए-सुन्नत उनकी शिरकत पर राज़ी होंगे या सामर्थ्य होने के बावजूद उन्हें नहीं रोकेंगे, वे सब गुनहगार और अज़ाब की धमकी के पात्र होंगे। नमाज़ में भी दोष आएगा क्योंकि सफ़ काटना मकरूह-ए-तहरीमी है। अगर सिर्फ़ एक ही सफ़ हो और उसके किनारे पर कोई ग़ैर-मुक़ल्लिद खड़ा हो, तो हालांकि फ़िलहाल सफ़ कटना नहीं है, लेकिन इसकी संभावना

और डर है कि मुमकिन है कोई मुसलमान बाद में आए और उस ग़ैर-मुक़ल्लिद के बराबर या दूसरी सफ़ में खड़ा हो जाए, तो सफ़ कट जाएगी।

[1] सुनन अबू दाऊद, बाब तस्वियत-उस-सुफ़ूफ़, मुद्रित आफताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/97

الجواب: وقت ضرورت امام کا محراب میں کھڑا ہونا مکروہ نہیں اور اپنے برابر کسی مقتدی کے لینے کی حاجت نہیں بلکہ دو مقتدیوں کا امام کے برابر ہونا خود مکروہ ہے، امام کا محراب میں ہونا بضرورت تھا کہ مکروہ نہ رہا یہ کس ضرورت سے ہوا اور اگر تین یا زیادہ مقتدی امام کے برابر ہو جائیں گے تو نماز مکروہ تحریمی واجب الاعادہ ہو جائے گی، محراب میں بلا ضرورت کھڑا ہونا بھی ایسا ہی مکروہ بلکہ یہ سخت و شدید مکروہ ممنوع ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۸۰: از عبدالغفور صاحب میونسپل کمشنر کیکڑی ضلع اجمیر شریف ۵ ذی القعدہ ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام مذہب حنفی امامت کر رہا ہے اور اس کے مقتدی کل حنفی ہیں اور ان میں چند اشخاص غیر مقلد شریک ہو کر آمین بالجہر ورفع یدین کریں تو اس صورت میں ادائے نماز حنفی میں نقص واقع ہوتا ہے یا نہیں کہ جس سے نماز مکروہ ہوتی ہے یا فاسد۔

الجواب: غیر مقلدین زمانہ بحکم فقہ و تصریحات عامہ کتب فقہ کافر تھے ہی، جس کا روشن بیان رسالہ الکوکبۃ الشھابیۃ ورسالہ السیوف ورسالہ النھی الاکید وغیرہا میں ہے اور تجربہ نے ثابت کر دیا کہ وہ ضرور منکر ان ضروریات دین ہیں اور ان کے منکروں کے حامی و ہمراہ، تو یقیناً قطعاً اجماعاً ان کے کفر و ارتداد میں شک نہیں، اور کافر کی نماز باطل، تو وہ جس صف میں کھڑے ہوں گے اتنی جگہ خالی ہوگی اور صف قطع ہوگی اور قطع صف حرام ہے ، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں : من وصل صفاً وصلہ اللہ ومن قطع صفاً قطعہ اللہ ۱ - جو صف کو ملائے اللہ اپنی رحمت سے اسے ملائے اور جو صف قطع کرے اللہ اپنی رحمت سے اسے جدا کرے۔ تو جتنے اہلسنت ان کی شرکت پر راضی ہوں گے یا با وصف قدرت منع نہ کریں گے سب

گنہگار و مستحق وعید عذاب ہوں گے اور نماز میں بھی نقص آئے گا کہ قطع صف مکروہ تحریمی ہے اور اگر صرف ایک ہی صف ہو اور اس کے کنارہ پر غیر مقلد کھڑا ہو تو اس صورت میں اگرچہ فی الحال قطع صف نہیں مگر اس کا احتمال و اندیشہ ہے کہ ممکن کہ کوئی مسلمان بعد کو آئے اور اس غیر مقلد کے برابر یا دوسری صف میں کھڑا ہو تو قطع ہو جائے گا

۱ سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱ / ۹۷

Fatawa-e-Razvia Volume 7

Just as a forbidden (haram) act is forbidden, similarly, doing something that provides the means for a forbidden act or carries the risk of it occurring is also prohibited. For this reason, regarding the boundaries set by Allah, not only was the act itself forbidden, but even approaching them was prohibited: "These are the limits of Allah, so do not approach them"(1) (These are Allah's limits, do not go near them - Trans.). Along with this, it is in the Hadith of Ibn Hibban that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Do not pray over them, and do not pray with them"(2). Neither offer their funeral prayers nor pray with them. Do not pray with those of incorrect beliefs (bad-mazhab). And Allah Almighty knows best.

Problem 881: From Najibabad, Bijnor district, asked by Ahmad Hussain Khan Sahib, 17 Dhu al-Hijjah 1329 AH.

And a second time from the town of Sarwar, Kishangarh region, near Ajmer Sharif, at the Hoshiyaron Mosque, asked by Qazi Akbar Sahib, 20 Dhu al-Qi'dah 1330 AH: Is saying "Amin" aloud permissible in any Imam's school of thought? If someone says "Amin" loudly in a congregation, does it cause any defect in the prayer if they join a congregation of Hanafi Sunnis?

Answer: Saying "Amin" aloud (Amin bil-Jahr) is in the school of Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him). If a Sunni follower of the Shafi'i school says "Amin" aloud, he can join the congregation of Hanafis without hesitation; in fact, under the conditions mentioned in the books of jurisprudence, he can lead the prayer and we will pray behind him. We and they are all true brothers; our father is Islam, and our mother is the Sunnah of the Leader of Mankind (peace and blessings be upon him). However, those who say "Amin" aloud here are non-conformists (Ghair-Muqallid) and Wahhabis. They are the ones who insult Allah and His Messenger; they are the ones who abuse our esteemed Imams and call us polytheists (Mushrik). Their participation in a Hanafi congregation is certainly harmful because, due to their false beliefs involving denial of God and insult to the Prophet, their prayer itself is invalid. Therefore, their standing in the congregation is just like a person who does not pray entering in the middle; it will break the row (saff), and breaking the row is forbidden (haram). It is stated in the Hadith:

Whoever joins a row, Allah joins him with His mercy;

مَنْ وَصَلَ صَفًّا وَصَلَهُ اللّٰهُ وَمَنْ قَطَعَ صَفًّا قَطَعَهُ اللّٰهُ 3

and whoever breaks a row, Allah cuts him off from His mercy (Trans.).

1. Al-Quran 2/187
2. Kanz al-Ummal, Chapter 1 on Virtues of Companions, published by Mu'assasat ar-Risalah Beirut, 11/520
3. Sunan Abu Dawood, Chapter on Straightening the Rows, published by Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/97

फ़तावा-ए-रजविया जिल्द हफ्तम (सातवीं)

जिस तरह हराम काम हराम है, उसी तरह वह काम करना जिससे हराम काम का सामान मुहैया हो या उसका अंदेशा हो, वह भी मना है। इसीलिए अल्लाह की सीमाओं (हुदूद) में न केवल कार्य करने से मना किया गया, बल्कि उनके करीब जाने से भी मना किया गया: "ये अल्लाह की सीमाएँ हैं, तो उनके पास न जाओ"(1) (ये अल्लाह की हुदूद हैं, उनके करीब न जाओ - त)। इसके बावजूद, इब्न हिब्बान की हदीस में है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "न उन पर (जनाज़ा की) नमाज़ पढ़ो और न उनके साथ नमाज़ पढ़ो"(2)। न उनके जनाज़े की नमाज़ पढ़ो, न उनके साथ नमाज़ पढ़ो। गुमराह अक़ीदे वालों (बद-मज़हबों) के साथ नमाज़ न पढ़ो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 881: नजीबाबाद, जिला बिजनौर से, अहमद हुसैन खाँ साहब द्वारा पूछा गया, 17 ज़ुल-हिज्जा 1329 हिजरी।

और दूसरी बार कस्बा सरवाड़, किशनगढ़ क्षेत्र, अजमेर शरीफ के पास, होशियारों की मस्जिद से, क़ाज़ी अकबर साहब द्वारा पूछा गया, 20 ज़ुल-क़ादा 1330 हिजरी: क्या किसी इमाम के मज़हब में "आमीन" ज़ोर से कहना जायज़ है? अगर कोई जमात में "आमीन" ज़ोर से कहता है, तो क्या हनफी सुन्नियों की जमात में शामिल होने से नमाज़ में कोई कमी आती है?

जवाब: "आमीन बिल-जह्र" (ज़ोर से आमीन कहना) इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मज़हब में है। अगर कोई सुन्नी शाफ़ई "आमीन" ज़ोर से कहता है, तो वह बिना किसी हिचकिचाहट के हनफियों की जमात में शामिल हो सकता है, बल्कि फ़िक़्ह की किताबों में वर्णित शर्तों के साथ वह इमामत भी कर सकता है और हम उसके पीछे नमाज़ पढ़ लेंगे। हम और वे सब सच्चे भाई हैं; हमारा पिता इस्लाम है और हमारी माँ सैय्यद-उल-अनाम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत है। लेकिन यहाँ जो ज़ोर से आमीन कहने वाले हैं, वे गैर-मुक़ल्लिद वहाबी हैं। ये अल्लाह और रसूल का अपमान करने वाले हैं; ये हमारे इमामों को गालियां देने वाले और हमें मुशरिक (बहुदेववादी) कहने वाले हैं। हनफी जमात में उनका शामिल होना यकीनन नुकसानदेह है क्योंकि उनके झूठे अक़ीदे (ईश्वर को झुठलाना और रसूल का अपमान करना) की वजह से उनकी नमाज़ ही नहीं होती। इसलिए जमात में उनका खड़ा होना ऐसा ही है जैसे कोई बिना नमाज़ पढ़ने वाला बीच में खड़ा हो; इससे सफ (कतार) टूट जाएगी और सफ का तोड़ना हराम है। हदीस में फ़रमाया गया है:

जो सफ को जोड़े, अल्लाह उसे अपनी रहमत से जोड़ेगा;

और जो सफ को तोड़े, अल्लाह उसे अपनी रहमत से अलग कर देगा (त)।

مَنْ وَصَلَ صَفًّا وَصَلَهُ اللّٰهُ وَمَنْ قَطَعَ صَفًّا قَطَعَهُ اللّٰهُ 3

1. अल-क़ुरान 2/187
2. कंज़-उल-उम्माल, अध्याय 1 सहाबा के गुणों पर, मुअस्ससत-अर-रिसाला बेरुत, 11/520
3. सुनन अबू दाऊद, सफ़ सीधी करने का अध्याय, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/97।

اور جس طرح فعل حرام حرام ہے یونہی وہ کام کرنا جس سے فعل حرام کا سامان مہیا اور اس کا اندیشہ حاصل ہو وہ بھی ممنوع ہے وللھذا حدود اللہ میں فقط وقوع کو منع نہ فرمایا بلکہ ان کے قرب سے بھی ممانعت ہوئی کہ تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَقْرَبُوْهَا ۱ (یہ اللہ کی حدود ہیں ان کے قریب نہ جاؤ اس کے باوجود ت) مع ہذا ابن حبان کی حدیث میں ہے کہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: لاتصلوا علیہم ولا تصلوا معہم ۲۔ نہ ان کے جنازہ کی نماز پڑھو نہ ان کے ساتھ نماز پڑھو۔ بد مذہبوں کے ساتھ نماز نہ پڑھو۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۸۸۱: از نجیب آباد ضلع بجنور مسئولہ احمد حسین خاں صاحب ۱۷ ذی الحجہ ۱۳۲۹ھ

و بار دوم از قصبہ سرواڑ علاقہ کشن گڑھ متصل اجمیر شریف ہوشیاروں کی مسجد مسئولہ قاضی اکبر صاحب ۲۰ ذیقعد ۱۳۳۰ھ کیا کسی امام کے مذہب میں آمین بآواز بلند کہنا جائز ہے، اگر کوئی جماعت میں آمین زور سے کہتا ہو حنفی سنیوں کی جماعت میں شریک کرنے سے نماز میں تو کچھ نقص واقع نہیں ہوتا۔

الجواب: آمین بالجہر امام شافعی رضی اللہ تعالٰی عنہ کے مذہب میں ہے اگر کوئی سنی شافعی مذہب آمین بآواز کہے وہ بلا تکلف حنفیوں کی جماعت میں شریک ہو بلکہ بشرائط مذکورہ کتب فقہ وہ امامت کرے ہم اس کے پیچھے نماز پڑھ لیں گے کہ ہم اور وہ سب حقیقی بھائی ہیں، ہمارا باپ اسلام، ہماری ماں سنت سیدالانام علیہ افضل الصلوٰۃ والسلام۔ مگر یہاں جو آمین بالجہر والے ہیں یہ غیر مقلد وہابی ہیں یہ اللہ و رسول کی توہین کرنے والے ہیں یہ ہمارے ائمہ کرام کو گالیاں دینے والے ہم کو مشرک کہنے والے ہیں ان کی شرکت جماعت حنفی سے ضرور ضرر ہے کہ ان کے

عقائد باطلہ تکذیب خدا و توہین رسول کے باعث ان کی نماز ہی نہیں تو جماعت میں ان کا کھڑا ہونا بالکل ایسا ہے کہ ایک شخص بے نماز بیچ میں داخل ہے اس سے صف قطع ہو گی اور صف کا قطع کرنا حرام، حدیث میں فرمایا:

من وصل صفاً وصلہ اللہ جو صف کو ملائے اللہ اسے اپنی رحمت سے ملائے گا اور جو صف ومن قطع صفاً قطعہ اللہ ۳ کو قطع کرے گا اللہ اسے اپنی رحمت سے جدا کر دے گا (ت)

۱ القرآن ۲ / ۱۸۷ ۲ کنز العمال الفصل الاول فی فضائل الصحابہ اجمالا مطبوعہ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱۱/ ۵۲۰ ۳ سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱ / ۹۷

Fatawa Razawiyya Volume 7

It is commanded in the Hadith to stand closely together in prayer so that the devil does not enter between you. Here, a visible devil has entered the row; this is not permissible. If you have the power, never allow him to join your congregation, and whoever is forced is excused. Problem 882: From Alwar State, Rajputana, Mohalla Qaziwara, sent by Maulvi Muhammad Ruknuddin Sahib Naqshbandi, 22 Dhu al-Hijjah 1324 AH. In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful. The eradicator of innovation and misguidance, the collector of rational and traditional knowledge, honorable Maulana Ahmed Raza Khan Sahib, may his blessings and favors continue! Peace be upon you, and the mercy of Allah and His blessings. This humble, poor, and needy person, Muhammad Ruknuddin Hanafi Naqshbandi Mujaddidi, longing for a visit I haven't yet had, presents two problems to your noble service, hoping that you will oblige this humble servant with your research. Allah the Almighty will grant a great reward for it. One problem is about the second congregation. The request regarding this is that among the opinions on its dislike (makruh) and lack of dislike mentioned in Radd al-Muhtar, the opinion of dislike for a neighborhood mosque where the Imam, Muezzin, and worshipers are fixed is stated as Zahir al-Riwayah and has been reasoned. However, the authenticity of the opinion of non-dislike, attributed to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), is also mentioned there. Now please state, how can another opinion without evidence be preferred over Zahir al-Riwayah when it is also reasoned? Explain and be rewarded.

The Answer: In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger. To the honorable, respected, and established Maulana, may Allah Almighty make him among those through whom the pillar of religion is strengthened. Peace be upon you too, and the mercy of Allah and His blessings. The refined school of thought (madhhab) of our Great Imam, the Lamp of the Ummah, the Imam of Imams (may Allah Almighty be pleased with him), and Zahir al-Riwayah is that in a neighborhood mosque for which specific people are designated, once the local residents have performed the correct Sunnah congregation without dislike with a formal call to prayer (Adhan) and an Imam who follows the school of thought and is righteous, it is disliked (makruh), prohibited, and an innovation (bid'ah) for non-residents or the remaining local residents to repeat the congregation with a new Adhan. It is stated in Majma' al-Bahrayn and Bahr al-Raiq:

| Do not repeat it in a neighborhood mosque with Adhan | Repeating congregation with a second Adhan in a neighborhood mosque |

Note: The first one is this; the second is recorded under supererogatory prayers. 12 (M)

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

हदीस में हुक्म दिया गया है कि नमाज़ में खूब मिल कर खड़े हो ताकि बीच में शैतान दाखिल न हो सके। यहाँ आँखों देखा शैतान सफ (पंक्ति) में दाखिल है, यह जायज़ नहीं है। तो सामर्थ्य होने पर उसे अपनी जमात में हरगिज़ शामिल न होने दें, और जो मजबूर है वह माज़ूर (क्षमा योग्य) है। मसला 882: रियासत अलवर राजपूताना, मोहल्ला क़ाज़ीवाड़ा से, मुर्सला मौलवी मुहम्मद रुक्नुद्दीन साहब नक़्शबंदी, 22 ज़िलहिज्जा 1324 हिजरी। बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम। बिदअत और गुमराही को मिटाने वाले, अक़्ली और नक़्ली उलूम के जामे, जनाब मौलाना अहमद रज़ा खां साहब, उनके फ़ैज़ और बरकतें हमेशा रहें! अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहु। फ़कीर, हक़ीर, मिस्कीन मुहम्मद रुक्नुद्दीन हनफ़ी नक़्शबंदी मुजद्दिदी, जो अभी तक दीदार से वंचित है लेकिन मिलने का मुश्ताक है, दो मसले आपकी ख़िदमत में पेश करके उम्मीदवार है कि आप अपनी तहक़ीक़ से इस आजिज़ पर एहसान फ़रमाएं, अल्लाह तआला इसका अज़ीम अज्र अता फ़रमाएगा। एक मसला तो दूसरी जमात (जमात-ए-सानी) का है, इसके बारे में अर्ज़ यह है कि रद-उल-मुहतार में कराहत (नापसंदगी) और अदम-ए-कराहत के जो अक़्वाल (कथन) नक़ल किए गए हैं, उनमें से कराहत का कौल उस मोहल्ले की मस्जिद के बारे में, जिसमें इमाम, मुअज़्ज़िन और नमाज़ी मुक़र्रर हों, ज़ाहिर-उर-रिवाया बयान किया गया है और उसे दलील के साथ पेश किया गया है। और अदम-ए-कराहत के कौल की सेहत भी मंकूल है जो इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) की तरफ़ मंसूब है, वह भी इसमें मौजूद है। अब यह फ़रमाएं कि ज़ाहिर-उर-रिवाया के मुक़ाबले में, जबकि वह दलील के साथ भी हो, दूसरे बिना दलील वाले कौल को तरजीह (प्राथमिकता) किस तरह दी जा सकती है? बयान करें और अज्र पाएं।

अल-जवाब: बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम, नहमदहू व नुसल्ली अला रसूलिहिल करीम। मुलहज़ा फरमाएं मोहतरम मौलाना, अल्लाह तआला उन्हें उन लोगों में से बनाए जिनके ज़रिए दीन का सुतून मज़बूत हो। व अलैकुमुस्सलाम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहु। हमारे इमाम-ए-हुमाम, सिराज-उल-उम्मत, इमाम-उल-आइम्मा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का मज़हब और ज़ाहिर-उर-रिवाया यह है कि मोहल्ले की मस्जिद, जिसके लिए लोग तय हों, जब उसमें मोहल्ले वाले एलान-ए-अज़ान और मज़हब के मुवाफ़िक़ सालेह इमाम के साथ सहीह सुन्नत जमात बिना कराहत अदा कर चुके हों, तो ग़ैर-मोहल्ला वालों या बाक़ी रह गए मोहल्ला वालों के लिए नई अज़ान के साथ उसमें जमात दोहराना मकरूह, ममनू (वर्जित) और बिदअत है। मजम-उल-बहरैन और बहर-उर-राईक़ में है:

| मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान के साथ जमात न दोहराएं | मोहल्ले की मस्जिद में दूसरी अज़ान के साथ जमात की पुनरावृत्ति |

नोट: पहला यह है, दूसरा नवाफ़िल (नफ़्ल नमाज़ों) में दर्ज है। 12 (म)

पृष्ठ 153/721

حدیث میں حکم فرمایا کہ نماز میں خوب مل کر کھڑے ہو کہ بیچ میں شیطان نہ داخل ہو۔ یہاں آنکھوں دیکھا شیطان صف میں داخل ہے یہ جائز نہیں تو بشرطِ قدرت اسے ہرگز اپنی جماعت میں نہ شامل ہونے دیں اور جو مجبور ہے معذور ہے۔ مسئلہ ۸۸۲ : از ریاست الور راجپوتانہ محلّہ قاضی واڑہ مرسلہ مولوی محمد رکن الدین صاحب نقشبندی ۲۲ ذی الحجہ ۱۳۲۴ ہجری بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ قاطعِ بدعت وضلالت جامع معقول و منقول جناب مولانا احمد رضا خاں صاحب ادام فیوضہم وبرکاتہم! السلام علیکم ورحمتہ اللہ وبرکاتہ فقیر حقیر مسکین محمد رکن الدین حنفی نقشبندی مجددی نادیدہ مشتاقِ زیارت عہد و مسئلہ خدمت شریف میں پیش کر کے امیدوار ہے کہ جناب اپنی تحقیق سے اس عاجز کو ممنون فرمائیں اللہ تعالٰی اس کا اجر عظیم عطا فرمائے گا، ایک مسئلہ تو جماعتِ ثانی کا ہے اس میں گزارش یہ ہے کہ ردالمحتار میں جو اقوالِ کراہت و عدمِ کراہت کے نقل کئے ہیں ان میں سے کراہت کا قول اس محلّہ کی مسجد کی نسبت کہ جس میں امام اور مؤذن اور نمازی معین ہوں ظاہر الروایۃ بیان کیا ہے اور اس کو مدلل بھی کر دیا ہے اور عدمِ کراہت کے قول کی صحت بھی منقول ہے کہ جو منسوب امام ابو یوسف رحمتہ اللہ تعالٰی علیہ سے ہے وہ بھی اس میں موجود ہے اب یہ فرمائیے کہ ظاہر الروایۃ کے مقابلہ میں جبکہ وہ مدلل بھی ہو دوسرے قول بلادلیل کی ترجیح کس طرح ہو سکتی ہے۔ بینواتوجروا

الجواب: بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم بملاحظہ مولانا المبجل المکرم المکین جعلہ اللہ تعالٰی ممن شید بہم رکن الدین۔ وعلیکم السلام ورحمتہ اللہ وبرکاتہ۔ ہمارے امام ہمام سراج الامہ امام الائمہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کا مذہب مہذب وظاہر الروایۃ یہ ہے کہ مسجدِ محلّہ جس کے لئے اہل معین ہوں جب اس میں اہل محلّہ باعلانِ اذان وامام موافق المذہب صالح امامت کے ساتھ

جماعتِ صحیحہ مسنونہ بلا کراہت ادا کر چکے ہوں تو غیر اہل محلّہ یا باقی ماندگان اہل محلّہ کو اذانِ جدید کے ساتھ اس میں اعادہ جماعت مکروہ و ممنوع وبدعت ہے۔ مجمع البحرین وبحر الرائق میں ہے:

| لا تکررہا فی مسجد محلۃ بأذان | محلّہ کی مسجد میں دوسری اذان کے ساتھ تکرار جماعت |

عہد اول یہ ہے دوسرا نوافل میں مسطور ہے ۱۲ (م)

صفحہ 153/721

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

Second[1]: Not permissible. (T) It is stated in 'Sharh al-Majma' by the author and 'Fatawa 'Alamgiriyya':

Arabic	Urdu
المسجد اذا كان له امام معلوم وجماعة معلومة في محلة فصلى اهله فيه بالجماعة لا يباح تكرارها فيه باذان ثان-[2]	When the imam of the mosque and the neighborhood congregation are designated and the neighborhood people have performed the prayer with the congregation, then repeating the congregation with a second call to prayer (Adhan) will not be permissible in it (T).

Similarly, it is mentioned in Fatawa Bazzaziyya, Sharh Kabir Munya, Ghurar wa Durar, Khaza'in al-Asrar, Durr al-Mukhtar, Dhakhirat al-Uqba, etc., and its essence is the dislike of repeating the Adhan.

Arabic	Urdu
فأن الحكم المنصب على مقيد انما ينسحب على القيد كما قد عرف في محله ولهذا۔	That ruling which is on a restricted [thing], applies to the restriction, just as this rule is known in its place and occasion (T).

Imam Muhaqqiq Ibn Amir al-Hajj al-Halabi, the most guided of the students of Ibn al-Humam, expressed this refined school of thought in 'al-Hilya' with this statement:

Arabic	Urdu
المسجد اذا كان له اهل معلوم فصلوا فيه او بعضهم باذان واقامة كره لغير اهله والباقين من اهله اعادة الاذان والاقامة۔[3]	When the people of the mosque are known and all or some of them have performed prayer with Adhan and Iqamah, then it is not permissible for non-people and the remaining people to repeat the Adhan and Iqamah (T).

Therefore, the books of the [Hanafi] school are overflowing with the consensus that a second congregation in the neighborhood mosque without repeating the Adhan is permissible. There is a consensus of all our Imams on its permissibility and lawfulness. This consensus and agreement is cited in reliable books like 'Ubab, Multaqit, Manba', Sharh Durr al-Bihar, Sharh Majma' al-Bahrayn by the author, Sharh al-Majma' by Ibn Malik, the treatise of Allama Rahmatullah (student of Imam Ibn al-Humam), Dhakhirat al-Uqba, Khaza'in al-Asrar (Sharh Tanwir al-Absar), Hashiyah al-Bahr by Allama Khayr al-Din al-Ramli, Fatawa Hindiyya, etc. It is stated in Khaza'in:

Arabic	Urdu
لو كرر اهله بدونهما وكان مسجد	If the neighborhood people repeat the congregation without Adhan and Iqamah...

[1] Bahr al-Ra'iq, Chapter on Imamate, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/345-346 [2] Fatawa Hindiyya, First Chapter on Congregation, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/83 [3] Hilya al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli

फ़तावा रज़विया खंड सात

दूसरा[1]: जायज़ नहीं। (त) 'शरह अल-मजमा' (लेखक द्वारा) और 'फ़तावा आलमगीरिया' में उल्लेख है:

अरबी	उर्दू
المسجد اذا كان له امام معلوم وجماعة معلومة في محلة فصلى اهله فيه بالجماعة لا يباح تكرارها فيه باذان ثان-[2]	जब मस्जिद का इमाम और मोहल्ले की जमात निर्धारित हो और मोहल्ले के लोगों ने जमात के साथ नमाज़ अदा कर ली हो, तो दूसरी अज़ान के साथ दोबारा जमात करना जायज़ नहीं होगा (त)।

इसी प्रकार फ़तावा बज़ाज़िया, शरह कबीर मुन्या, ग़ुरर व दुरर, ख़ज़ाइनुल असरार, दुर्रे मुख़्तार, ज़ख़ीरतुल उक़्बा आदि में भी है और इसका सार वास्तव में अज़ान दोहराने की कराहत (नापसंदगी) है।

अरबी	उर्दू
فأن الحكم المنصب على مقيد انما ينسحب على القيد كما قد عرف في محله ولهذا۔	वह हुक्म जो किसी प्रतिबंधित (मुक़य्यद) चीज़ पर हो, वह उसी प्रतिबंध पर लागू होता है, जैसा कि यह नियम अपने स्थान और अवसर पर प्रसिद्ध है (त)।

इमाम मोहक़्क़िक़ इब्न अमीर अल-हाज अल-हलबी, जो इब्न अल-हुमाम के श्रेष्ठ छात्रों में से हैं, उन्होंने 'हिलिया' में इस परिष्कृत विचारधारा को इन शब्दों में व्यक्त किया है:

अरबी	उर्दू
المسجد اذا كان له اهل معلوم فصلوا فيه او بعضهم باذان واقامة كره لغير اهله والباقين من اهله اعادة الاذان والاقامة۔[3]	जब मस्जिद के लोग मालूम हों और उन सभी या कुछ ने अज़ान और इक़ामत के साथ नमाज़ अदा कर ली हो, तो अब गैर-निवासियों और मोहल्ले के शेष लोगों के लिए अज़ान और इक़ामत दोहराना जायज़ नहीं है (त)।

इसलिए, मज़हब की किताबें इस बात से भरी पड़ी हैं कि मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान दोहराए बिना दूसरी जमात करना सर्वसम्मति से जायज़ है। इसकी अनुमति और वैधता पर हमारे सभी इमामों का इज्मा (सर्वसम्मति) है। 'उबाब', 'मुल्तक़ित', 'मन्बा', 'शरह दुर्रे बिहार', 'शरह मजमा-उल-बहरेन' (लेखक द्वारा), 'शरह अल-मजमा' इब्न मलिक, अल्लामा रहमतुल्लाह (इमाम इब्न अल-हुमाम के

शिष्य) का रिसाला, 'ज़ख़ीरतुल उक़्बा', 'ख़ज़ाइनुल असरार' (शरह तनवीरुल अबसार), अल्लामा खैर उद्दीन रमली का 'हाशिया अल-बहर' और 'फ़तावा हिंदीया' जैसी विश्वसनीय पुस्तकों में इस पर सर्वसम्मति और इज्मा उद्धृत किया गया है। 'ख़ज़ाइन' में है:

अरबी	**उर्दू**
لو كرر اهله بدونهما وكان مسجد	यदि मोहल्ले के लोग अज़ान और इक़ामत के बिना दोबारा जमात करें...

[1] बह्रुर राइक़, बाब अल-इमामा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/345-346 [2] फ़तावा हिंदीया, जमात के बारे में पहला अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 1/83 [3] हिलिया अल-महल्ली शरह मुन्यात अल-मुसल्ली

ثان[1] جائز نہیں۔(ت) شرح المجمع للمصنف وفتاوی عالمگیر یہ میں ہے:

عربی	اردو
المسجد اذا کان لہ امام معلوم وجماعۃ معلومۃ في محلۃ فصلی اھلہ فیہ بالجماعۃ لا یباح تکرارھا فیہ باذان ثان۔[2]	جب مسجد کا امام اور جماعت محلہ میں متعین ہو اور اہل محلہ نے جماعت کے ساتھ نماز ادا کر لی تو دوسری اذان کے ساتھ اس میں تکرارِ جماعت مباح نہ ہوگی (ت)

اسی طرح فتاوی بزازیہ وشرح کبیر منیہ وغرر ودرر وخزائن الاسرار ودر مختار وذخیرۃ العقبٰی وغیر ہا میں ہے اور اس کا حاصل حقیقت کراہت اعادہ اذان ہے

عربی	اردو
فأن الحکم المنصب علی مقید انما ینسحب علی القید کما قد عرف في محلہ ولھذا۔	وہ حکم جو کسی مقید پر ہو وہ قید پر وارد ہوتا ہے جیسا کہ یہ ضابطہ اپنے مقام ومحل پر معروف ہے (ت)

امام محقق ابن امیر الحاج حلبی ارشد تلامذہ ابن الہمام نے حلیہ میں اسی مذہب مہذب کو اس عبارت سے ادا فرمایا:

عربی	اردو
المسجد اذا کان لہ اھل معلوم فصلوا فیہ او بعضھم باذان واقامۃ کرہ لغیر اھلہ والباقین من اھلہ اعادۃ الاذان والاقامۃ۔[3]	جب مسجد کے اہل معلوم ہوں اور ان تمام یا بعض نے اذان واقامت کے ساتھ نماز ادا کرلی تو اب غیر اہل اور بقیہ لوگوں کے لئے اذان واقامت کا اعادہ جائز نہیں (ت)

ولہٰذا کتب مذہب طافحہ ہیں کہ بے اعادہ اذان مسجد محلہ میں جماعت ثانیہ بالاتفاق مباح ہے اس کے جواز واباحت پر ہمارے جمیع ائمہ کا اجماع ہے عباب وملتقط ومنبع وشرح در البحار وشرح مجمع البحرین للمصنف وشرح المجمع ابن ملک ورسالہ علامہ رحمت اللہ تلمیذ امام ابن الہمام وذخیرۃ العقبی وخزائن الاسرار شرح تنویر الابصار وحاشیہ البحر للعلامۃ خیر الدین رملی وفتاوی ہندیہ وغیرہ ہا کتب معتمدہ میں اس پر اتفاق واجماع نقل فرمایا، خزائن میں ہے:

عربی **اردو**

لو کرر اهله بدونهما وکان مسجد اگر اذان واقامت کے بغیر اہل محلہ تکرار جماعت

1 بحر الرائق باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/۳۴۵-۳۴۶ 2 فتاوی ہندیہ الفصل الاول فی الجماعۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۸۳ 3 حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی

Fatawa Razawiyya, Volume 7

- "...a path, it is permissible by consensus." Whether they do it or that mosque is a pathway, this repetition of the congregation is permissible by consensus. (T)

In Alamgiriyyah and Sharh al-Majma' by the author, it is stated: "But if they prayed without the Adhan, it is permissible by consensus." Yes, if they offered the prayer without the Adhan, then this is permissible by consensus. (T)

In Radd al-Muhtar, it is cited from Manbaj: "The restriction to a mosque specific to a locality is to exclude the public mosque (on a main road), and the restriction of the 'second Adhan' is to exclude the case when the people of the locality performed the congregation without a second Adhan, as it is permissible by consensus in that situation." By specifying the mosque with a locality, the public street mosque is excluded, and by the restriction of the second Adhan, that situation is excluded when the local residents held the congregation without a second Adhan, because in this case, the repetition of the congregation is permissible by consensus. (T)

In the Hashiyah of Allama Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, it is stated: "As for when it is repeated without the Adhan, there is no dislike (karahah) whatsoever, and Muslims are upon this." When the repetition of the congregation is done without the Adhan, there is no dislike at all, and all Muslims are upon this practice. (T)

This passage shows not only the agreement of our Imams but the practice of all Muslims. The very word 'Ijma' (consensus) occurring in the books of the Imams points towards this. So how is it possible for Zahir al-Riwayah (the manifest tradition) to be against it? In al-Zahiriyyah, writing about praying alone, it was described as Zahir al-Riwayah. I say: It is necessary that what is meant by it is the negation of the obligation of the congregation, not the obligation of negating the congregation, as that would go against the consensus. This is certainly the truth. Its summary is that just as leaving the first congregation to pray alone was impermissible and sinful, here it is not so; they can pray separately, (whereas) they couldn't (before). By the agreed-upon rule of reason and transmission, it is mandatory to refer the ambiguous (muhtamal) to the definitive (muhkam), not to reject the definitive with the ambiguous. Thus, the passage of al-Zahiriyyah cannot be used to reject the well-supported reports of consensus.

Footnotes: 1 Radd al-Muhtar citing Khaza'in al-Asrar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/408. 2 Fatawa Hindiyyah, Section One on the

Congregation, published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/83. 3 Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/408. 4 Hashiyah al-Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, published by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/240.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सप्तम (7)

- "...एक रास्ता हो, तो सर्वसम्मति से जायज़ है।" करें या वह मस्जिद रास्ता की हो तो यह तकरार-ए-जमाअत बिल-इज्माअ (सर्वसम्मति से) जायज़ है। (त)

आलमगीरिया और शरह अल-मज्मअ (लेखक द्वारा) में है: "लेकिन यदि उन्होंने अज़ान के बिना प्रार्थना की, तो यह सर्वसम्मति से स्वीकार्य है।" हाँ, अगर उन्होंने नमाज़ बग़ैर अज़ान के अदा की तो यह बिल-इज्माअ जायज़ है। (त)

रद-उल-मुहतार में मन्बज से है: "मस्जिद को मोहल्ले के साथ विशिष्ट (ख़ास) करने से सार्वजनिक मस्जिद (सड़क वाली) इससे बाहर हो गई, और 'दूसरी अज़ान' की क़ैद से वह सूरत बाहर हो जाती है जब मोहल्ले वालों ने दूसरी अज़ान के बग़ैर जमाअत करवाई हो, क्योंकि इस सूरत में तकरार-ए-जमाअत बिल-इज्माअ मुबाह (अनुमेय) है।" मस्जिद को मोहल्ले के साथ विशिष्ट (ख़ास) करने से सार्वजनिक मस्जिद (सड़क वाली) इससे बाहर हो गई, और 'दूसरी अज़ान' की क़ैद से वह सूरत बाहर हो जाती है जब मोहल्ले वालों ने दूसरी अज़ान के बग़ैर जमाअत करवाई हो, क्योंकि इस सूरत में तकरार-ए-जमाअत बिल-इज्माअ मुबाह (अनुमेय) है। (त)

हाशिया अल्लामा तहतावी अल-दुर्रुल मुख़्तार में है: "रही बात जब अज़ान के बिना दोहराया जाए, तो कोई नापसंदगी नहीं है और मुसलमान इसी पर हैं।" जब बग़ैर अज़ान के तकरार-ए-जमाअत हो तो अब बहरहाल कराहत (नापसंदगी) नहीं है और तमाम मुसलमान इसी पर (अमल) हैं। (त)

यह इबारत (लेख) न सिर्फ हमारे इमामों की सहमति बल्कि तमाम मुसलमानों का इसी पर अमल बताती है और ख़ुद लफ़्ज़ 'इज्माअ' (सर्वसम्मति) जो इमामों की किताबों में आया है, इसी तरफ इशारा करता है। तो यह कैसे मुमकिन है कि 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' इसके ख़िलाफ़ हो? ज़हीरिया में तन्हा (अकेले) नमाज़ पढ़ने का ज़िक्र करके उसे ज़ाहिर-उर-रिवायत बताया गया है। मैं कहता हूँ: ज़रूरी है कि इससे मुराद जमाअत के वाजिब होने की नफ़ी (नकार) हो, न कि जमाअत की नफ़ी का वजूद, क्योंकि यह इज्माअ के ख़िलाफ़ होगा। और यही निश्चित रूप से सत्य है। इसका सारांश यह है कि जिस तरह पहली जमाअत छोड़कर अकेले नमाज़ पढ़ना नाजायज़ और गुनाह था, यहाँ वैसा नहीं है; वे अलग-अलग पढ़ सकते हैं, (जबकि पहले) नहीं पढ़ सकते थे। अक्ल और नक़्ल (तर्क और परंपरा) के सर्वसम्मत नियम के अनुसार, यह अनिवार्य है कि संदिग्ध (मुहतमल) को स्पष्ट (मुहकम) की ओर

लौटाया जाए, न कि स्पष्ट को संदिग्ध द्वारा खारिज किया जाए। अतः ज़हीरिया की इबारत से इज्माअ की पुष्ट दलीलों को खारिज नहीं किया जा सकता।

पाद-टिप्पणियाँ: 1 रद-उल-मुहतार, खज़ाइन-उल-असरार के हवाले से, इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/408. 2 फतावा हिन्दिया, जमाअत का पहला खंड, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1/83. 3 रद-उल-मुहतार, इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/408. 4 हाशिया अल-तहतावी अल-दुर्रुल मुख़्तार, इमामत का अध्याय, दार अल-मआरिफ़त बेरुत, 1/240.

पृष्ठ 155 का 721

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

طریق جاز اجماعاً 1۔کریں یا وہ مسجد راستہ کی ہو تو یہ تکرار جماعت بالاجماع جائز ہے (ت)

عالمگیر یہ وشرح المجمع للمصنف میں ہے: اما اذا صلوا بغیر اذان یباح اجماعاً 2۔ہاں اگر انہوں نے نماز بغیر اذان کے ادا کی تو یہ بالاجماع جائز ہے (ت)

ردالمحتار میں منبج سے ہے: التقیید بالمستجد المختص بالمحلۃ احتراز عن الشارع وبالاذان الثانی احتراز عما اذا صلی فی مسجد المحلۃ جماعۃ بغیر اذان حیث یباح اجماعاً 3۔مسجد کو محلہ کے ساتھ مختص کرنے سے مسجد شارع اس سے خارج ہو گئی اور اذانِ ثانی کی قید سے وہ صورت خارج ہو جاتی ہے، جب اہل محلہ نے اذانِ ثانی کے بغیر جماعت کروائی ہو کیونکہ اس صورت میں تکرارِ جماعت بالاجماع مباح ہے (ت)

حاشیہ علامہ طحطاوی علی الدر المختار میں ہے: اما اذا کررت بغیر اذان فلاکراھۃ مطلقا وعلیہ المسلمون 4۔جب بغیر اذان کے تکرارِ جماعت ہو تو اب بہر حال کراہت نہیں اور تمام مسلمان اسی پر ہیں (ت)

یہ عبارت تو نہ صرف ہمارے ائمہ کا اتفاق بلکہ جملہ مسلمانوں کا اسی پر عمل بتاتی ہے اور خود لفظ اجماع ائمہ کتب میں واقع اسی طرف ناظر تو کیونکر ممکن کہ ظاہر الروایۃ اس کے خلاف ہو، ظہیریہ میں کہ تنہا پڑھنا لکھ کر اسے ظاہر الروایۃ بتایا۔ اقول : واجب کہ اس سے مراد نفی وجوب جماعت ہو نہ وجوبِ نفی جماعت کہ اجماع کے خلاف پڑے اور یہ ضرور حق ہے اس کا حاصل اس قدر کہ جس طرح جماعت اولیٰ چھوڑ کر تنہا پڑھنا ناجائز و گناہ تھا یہاں ایسا نہیں یہ الگ الگ پڑھ لیں وہ نہیں پڑھ سکتے تھے عقل و نقل کے قاعدہ متفق علیہا سے واجب ہے کہ محتمل کو

محکم کی طرف رد کریں نہ کہ محکم کو محتمل سے رد کریں تو عبارت ظہیریہ سے رد نقول متظافرہ اجماع

1 ردالمحتار بحوالہ خزائن الاسرار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۲۰۸ 2 فتاویٰ ہندیہ، الفصل الاول فی الجماعة مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱ / ۸۳ 3 ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۰۸ 4 حاشیہ الطحطاوی علی الدر المختار باب الامامة مطبوعہ دارالمعرفتہ بیروت ۱ / ۲۴۰

Fatawa Razwiya, Volume 7

It is impossible; rather, if it (the report) did not hold another correct meaning, or was not fundamentally plausible, but was a clear text against consensus, then according to the definitive rule, it would itself be considered unacceptable due to its strangeness (being an outlier) against common transmissions, and not vice versa. It is stated in Rad al-Muhtar, Chapter on Prostration of Recitation:

[Table Header: Arabic Text | Urdu Translation] [Arabic: This is attributed in Al-Bahr to Al-Mudmarat, and it was said that the second (opinion) is rare (gharib). The reason for its rarity is that the author of Adh-Dhahiriyya alone mentioned it, and that is why those after him attributed it only to them. | Urdu: Its attribution in Al-Bahr is towards Al-Mudmarat and it said that the second is rare (nadir). The reason for being rare is that those who came after him attributed it only to them. (T)]

In the same book, Chapter on Waters, regarding the issue of depth consideration, it says:

[Arabic: His saying 'In the most correct (view)' - it was mentioned in Al-Mujtaba, At-Timurtashi, Al-Idah, and Al-Mubtaghi. In Al-Quniyya, it was attributed to Sharh Sadr al-Qudah and Jam' al-Tafariq. It is deeply immersed in anomaly (aghraab), contrary to the general statements of the majority of companions, as in Sharh al-Wahbaniyya. | Urdu: The phrase 'In the most correct (view)' was mentioned by Mujtaba, Timurtashi, Idah, and Mubtaghi. In Quniyya, its attribution is towards Sharh Sadr al-Qudah and Jam' al-Tafariq. Due to opposition to the general statements of the majority, according to Sharh al-Wahbaniyya, it is immersed in anomaly. (T)]

Furthermore, while repeating the Adhan (call to prayer), the original position of the school and the evident reports was that it is prohibitively disliked (karahat-e-tahrim):

[Arabic: As in Rad al-Muhtar, his saying 'and it is disliked' meaning prohibitively, because the author of Al-Kafi said 'it is not permissible' and in Al-Majma' it is said 'it is not allowed'. | Urdu: In Rad al-Muhtar, 'and his saying it is disliked' means prohibitively, because the author of Kafi said it is not permissible, and in Majma' it is stated it is not allowed. (T)]

Now, since there is a consensus on the permissibility and lack of dislike for (repeating) without a second Adhan, the difference now lies in whether this permissibility and allowance are absolute or also encompass some degree of slight

dislike (karahat-e-tanzihi). It has been narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that...

---

1. Rad al-Muhtar, Chapter on Prostration of Recitation, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/567
2. Rad al-Muhtar, Chapter on Waters, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/161
3. Rad al-Muhtar, Chapter on Adhan, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/365

फ़तावा-ए-रिज़विया, जिल्द 7

यह असंभव है; बल्कि यदि यह दूसरा सही अर्थ नहीं रखती और न ही मौलिक रूप से संभावित थी, बल्कि आम सहमति (इज्मा) के विरुद्ध एक स्पष्ट पाठ होती, तो निर्णायक नियम के अनुसार, यह सामान्य रिवायतों के विपरीत अपनी विचित्रता (ग़राबत) के कारण स्वयं अस्वीकार्य मानी जाती, न कि इसके विपरीत। 'रद्द अल-मुह्तार', सजदा-ए-तिलावत के अध्याय में है:

[सारणी: अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद] [अरबी: अल-बहर में इसका श्रेय अल-मुज़मरात को दिया गया है और कहा गया कि दूसरा दुर्लभ (ग़रीब) है। इसके दुर्लभ होने का कारण यह है कि ज़हीरिया के लेखक ने अकेले इसका उल्लेख किया है, और इसीलिए उनके बाद वालों ने इसका श्रेय केवल उन्हीं को दिया है। | उर्दू: अल-बहर में इसका संबंध अल-मुज़मरात से जोड़ा गया है और कहा गया कि दूसरा दुर्लभ (नादिर) है। दुर्लभ होने का कारण यह है कि उसके बाद वालों ने इसका संबंध केवल उन्हीं से जोड़ा है। (त)]

इसी के पानी के अध्याय में गहराई के विचार के मसले में है:

[अरबी: उनका कथन 'सबसे सही (मत) में' - इसका उल्लेख अल-मुजतबा, अत-तिमुरताशी, अल-इदाह और अल-मुब्तग़ी में किया गया है। अल-कुनिया में इसका श्रेय शरह सदर अल-कुदाह और जम' अल-तफ़ारिक़ को दिया गया है। यह विसंगति (इग़राब) में डूबा हुआ है, जो अधिकांश साथियों के सामान्य कथनों के विपरीत है, जैसा कि शरह अल-वह्बानिया में है। | उर्दू: 'कौलुहु फिल असह्' (सबसे सही मत में) का ज़िक्र मुजतबा, तिमुरताशी, ईज़ाह और मुब्तग़ी ने किया है, कुनिया में इसका श्रेय शरह सदर-उल-क़ुज़ात और जम'-उल-तफ़ारिक़ की ओर दिया गया है। शरह-उल-वह्बानिया के अनुसार बहुमत (जम्हूर) के सामान्य कथनों के विरोध के कारण यह विसंगति (इग़राब) में डूबा हुआ है। (त)]

फिर जबकि अज़ान को दोहराने के मामले में, मज़हब की मूल स्थिति और स्पष्ट रिवायतें 'कराहते तहरीम' (निषिद्ध नापसंदगी) थीं,

[अरबी: जैसा कि 'रद्द अल-मुह्तार' में है, उनका कथन 'और यह नापसंद (मक़रूह) है' यानी 'तहरीमी' अर्थ में, क्योंकि 'अल-काफी' के लेखक ने कहा कि यह जायज़ नहीं है, और 'अल-मजमा' में है कि यह अनुमत (मुबाह) नहीं है। | उर्दू: 'रद्द-उल-मुह्तार' में उनका कथन 'और यह मक़रूह

(नापसंद) है' से तात्पर्य तहरीमी है क्योंकि काफी के लेखक ने कहा कि यह जायज़ नहीं है, और मजमा में है कि यह मुबाह (अनुमत) नहीं है। (त)]

और दूसरी अज़ान के बिना अनुमति और नापसंदगी के अभाव पर आम सहमति (इज्मा) है, तो अब इसमें मतभेद हुआ कि क्या यह अनुमति और वैधता शुद्ध है या इसमें कहीं 'कराहते तन्ज़ीही' (हल्की नापसंदगी) भी शामिल है। इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत आई है कि...

---

1. रद्द-उल-मुह्तार, बाब सुजूद-ुत-तिलावत, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/567
2. रद्द-उल-मुह्तार, बाब-उल-मियाह, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/161
3. रद्द-उल-मुह्तार, बाब-उल-अज़ान, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/365

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

نا ممکن ہے بلکہ اگر وہ دوسرے معنی صحیح نہ رکھتی نہ اصلاً محتمل بلکہ خلافِ اجماع میں نص مفسر ہوتی تو حسبِ قاعدہ قاطعہ نقولِ عامہ کے خلاف خود ہی بوجہ غرابت نامقبول ٹھہرتی نہ کہ بالعکس، ردالمحتار باب سجود التلاوۃ میں ہے:

ہذا عزاہ فی البحر الی المضمرات و قال ان الثانی غریب ہ وجہ غرابتہ انہ انفرد بذکرہ صاحب الظھیریۃ ولذا عزاہ من بعدہ الیھا فقط [1]۔ | اس کی نسبت بحر میں المضمرات کی طرف کی ہے اور کہا دوسرا نادر ہے اہ نادر ہونے کی وجہ یہ ہے کہ اس کے بعد والوں نے اس کی نسبت صرف ان کی طرف ہی کی ہے اہ (ت)

اسی کے باب المیاہ مسئلہ اعتبارِ عمق میں ہے:

قولہ فی الاصح ذکرہ فی المجتبی والتمر تاشي والایضاح والمبتغی وعزاہ فی القنیۃ الی شرح صدر القضاۃ وجمع التفاریق وھو متوغل فی الاعراب مخالف لما اطلقہ جمھورالاصحاب کما فی شرح الوھبانیۃ [2]۔ | قولہ فی الاصح اسے مجتبٰی، تمرتاشی، ایضاح اور مبتغی نے ذکر کیا، قنیہ میں اس کی نسبت شرح صدرالقضاۃ اور جمع التفاریق کی طرف کی ہے، شرح الوہبانیہ کے مطابق جمہور کے اطلاق کی مخالفت کی وجہ سے یہ اغراب میں ڈوبا ہوا ہے(ت)

پھر جبکہ بحالِ اعادہ اذان اصلِ مذہب وظاہر الروایہ کراہتِ تحریم تھی،

لما فی ردالمحتار قولہ ویکرہ ای تحریماً لقول الکافی لایجوز والمجمع لاایباح [3]۔ | ردالمحتار میں وقولہ ویکرہ یعنی تحریمی مراد ہے کیونکہ صاحبِ کافی نے کہا یہ جائز نہیں، اور مجمع میں ہے یہ مباح نہیں (ت)

اور بے اذانِ ثانی جواز وعدمِ کراہت پر اجماع تو اب اس میں اختلاف ہوا کہ آیا یہ جواز واباحت محض خالص ہے یا کہیں کراہتِ تنزیہ سے بھی جامع، امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالی سے روایت آئی کہ

---

[1] ردالمحتار باب سجود التلاوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۶۷ [2] ردالمحتار باب المیاہ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۱۶۱ [3] ردالمحتار باب الاذان مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۳۶۵

Fatawa-e-Razviya, Volume 7

If it is in the mihrab itself, then it is disliked (Makruh):

For Makruh Tanzih (slightly disliked) is of the category of Mubah (permissible), as stated in Radd al-Muhtar, and we have researched this in "Jumal al-Majliya".	**Because Makruh Tanzih is of the category of Mubah (permissible) as stated in Radd al-Muhtar, and we have researched its investigation in "Jumal al-Majliya". (T)**

In this chapter, a narration has come from Imam Abu Yusuf (may Allah be pleased with him) that if it is in the mihrab, then there is dislike, and away from it, there is no dislike at all. The Imams of preference (Tarjih) have authenticated this. In Walwaljiyyah, Wajiz al-Kardari, Tatarikhaniyyah, Ghuniyyah, etc., they have said 'This is the correct one and we adopt it' (Correct is this and we have chosen it. - T). By the praise of Allah, through this illuminating explanation, divine guidance, and research, it has become clear that these authentications (Tashihs) are neither contrary to Zahir al-Riwayah (the standard legal reports) nor contrary to the consensus narrated in Zahir al-Riwayah. The refined view on the issue is that in a local mosque (Masjid-e-Mahalla), under the mentioned conditions (the details of whose exclusions are mentioned in this humble servant's beautiful fatwas), repeating the call to prayer (Adhan) for a second congregation is impermissible and prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). This is the Zahir al-Riwayah and the school of the Imam. However, without a second Adhan, it is undoubtedly permissible, and there is consensus among the Imams on this, but it is disliked in the mihrab and purely permissible without dislike away from it. This is the correct, adopted, and reliable view. Now the doubt has been severed from its root. Even if, for the sake of argument, we assume that the Imams gave authentications contrary to Zahir al-Riwayah, then it is mandatory for us to follow them. The preference of Zahir al-Riwayah is applicable when there is no explicit authentication contrary to it; otherwise, an implicit preference cannot stand against an explicit authentication, and that explicit authentication must be followed.

In Durr al-Mukhtar it is stated:

As for us, it is mandatory for us to follow what they (the jurists) have preferred and what they have authenticated, just as if they were alive in their time and gave a fatwa.[1]

For us, it is mandatory to follow and adhere to that view which the jurists have given preference and authentication to, just as in this case we would have been required to follow them if they were alive in our time and gave a fatwa. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated:

Every Zahir al-Riwayah has an implicit preference, so one cannot deviate from it unless there is an explicit preference for its opposite.[2]

Every Zahir al-Riwayah gains an implicit preference, then until an explicit preference appears against it, one cannot deviate from it. (T)

---

[1] Durr al-Mukhtar, Preface to the Book, printed by Mujtabai Delhi, 1/15 [2] Radd al-Muhtar, Preface to the Book, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/58

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 7

यदि मेहराब में हो तो कराहत (नापसंदगी) है:

क्योंकि मकरूह तंज़ीही मुबाह (अनुमेय) की श्रेणी में आता है जैसा कि रद्दुल मुख्तार में है, और हमने "जुमल अल-मजलिया" में इसका शोध किया है।

क्योंकि मकरूह तंज़ीही मुबाह ही की एक किस्म है, जैसा कि रद्दुल मुख्तार में है, और हमने इसकी तहक़ीक़ (शोध) "जुमल अल-मजलिया" में की है। (त)

इस अध्याय में इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत आई है कि यदि मेहराब में हो तो कराहत है और उससे हटकर बिल्कुल भी कराहत नहीं है। तरजीह के इमामों ने इसी को सही ठहराया है। वलवालजिया, वजीज़ अल-करदरी, तातारखनिया, गुनिया आदि में इसी के बारे में कहा गया है 'यही सही है और हम इसी को अपनाते हैं' (सही यही है और हमने इसी को इख़्तियार किया है। - त)। अल्लाह की प्रशंसा से, इस रोशन बयान, तौफ़ीक़ और तहक़ीक़ से स्पष्ट हो गया कि ये तस्हीह (प्रमाणीकरण) न तो जाहिरुल रिवायत के खिलाफ हैं और न ही जाहिरुल रिवायत में वर्णित इज्मा (सहमति) के खिलाफ। मसले पर परिष्कृत राय यह निकली कि मुहल्ले की मस्जिद में, उल्लिखित शर्तों के तहत (जिनके अपवादों का विवरण इस फ़क़ीर के फ़तावा में दिया गया है), दूसरी जमात के लिए अज़ान को दोहराना नाजायज़ और मकरूह तहरीमी (कठोरता से नापसंद) है। यही जाहिरुल रिवायत और इमाम का मज़हब है। और बिना दूसरी अज़ान के निस्संदेह जायज़ है, इस पर इमामों की स्वयं सहमति और इज्मा है, लेकिन मेहराब में कराहत के साथ और उससे हटकर बिना कराहत के पूरी तरह मुबाह है। यही सही, अपनाया गया और विश्वसनीय मत है। अब मूल संदेह जड़ से खत्म हो गया। और यदि मान लें कि इमामों ने जाहिरुल रिवायत के विरुद्ध तस्हीह की है, तो हमारे लिए उनका पालन करना अनिवार्य है। जाहिरुल रिवायत को तरजीह तब मिलती है जब उसके विरुद्ध स्पष्ट तस्हीह न हो गई हो, अन्यथा एक निहित तरजीह एक स्पष्ट तस्हीह का विरोध नहीं कर सकती और उसी स्पष्ट तस्हीह का पालन किया जाएगा।

दुर्रे मुख्तार में है:

जहाँ तक हमारी बात है, तो हमारे लिए उस बात का पालन करना अनिवार्य है जिसे उन्होंने (फ़कीहों ने) वरीयता दी है और जिसे उन्होंने सही ठहराया है, ठीक वैसे ही जैसे वे अपने समय में जीवित होते और फतवा देते।[1]

हमारे लिए उस कौल (कथन) का अनुसरण और पालन अनिवार्य है जिसे फक़ीहों ने तरजीह दी और तस्हीह की, जैसे इस सूरत में हम पर उनका अनुसरण अनिवार्य होता यदि वे हमारे ज़माने में जीवित होते और फ़तवा देते। (त)

रद्दुल मुख्तार में है:

प्रत्येक जाहिरुल रिवायत को एक निहित तरजीह प्राप्त होती है, इसलिए जब तक उसके सामने कोई स्पष्ट तरजीह न हो, तब तक उससे पीछे नहीं हटा जा सकता।[2]

हर जाहिर रिवायत को एक निहित तरजीह हासिल होती है, फिर जब तक उसके मुक़ाबले में कोई स्पष्ट तरजीह न हो, उससे पीछे नहीं हटा जा सकता। (त)

---

[1] दुर्रे मुख्तार, खुतबा अल-किताब, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/15 [2] रद्दुल मुख्तार, खुतबा अल-किताब, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस मिस्र, 1/58

محراب ہی میں ہو تو کراہت ہے:

فان المکروہ تنزیھاً من قسم المباح کما فی رد المحتار وحققناہ فی جمل مجلیۃ۔

کیونکہ مکروہ تنزیہی قسم مباح ہی ہے جیسا کہ ردالمختار میں ہے اور ہم نے اس کی تحقیق " جمل مجلیہ " میں کی ہے (ت)

اس باب میں امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالٰی سے روایت آئی کہ محراب ہی میں ہو تو کراہت ہے اور اس سے ہٹ کر اصلاً کراہت نہیں۔ ائمہ ترجیح نے اسی کی تصحیح کی ولوا لجیۃ و وجیز کردری و تاتارخانیہ و غنیہ و غیرہا میں اسی کو ھو الصحیح و بہ ناخذ (صحیح یہی ہے اور اسی کو ہم نے اختیار کیا ہے۔ت) فرمایا، بحمد اللہ تعالی اس تقریر منیر و توفیق و تحقیق سے واضح ہوا کہ نہ یہ تصحیحیں ظاہر الروایہ کے خلاف ہیں نہ ظاہر الروایہ کی حکایت اجماع کے خلاف، اور مسئلے میں قول منقح یہ نکلا کہ مسجد محلہ میں بشرائط مذکورہ (جن کے محترزات کی تفصیل جمیل فتاوٰی فقیر میں مذکور ہے) باعادہ اذان جماعت ثانیہ ناجائز و مکروہ تحریمی ہے یہی ظاہر الروایہ ومذہب امام ہے اور بے اذان ثانی بلا شبہ جائز اس پر خود اتفاق و اجماع ائمہ ہے مگر محراب میں بکراہت اور اس سے ہٹ کر خالص مباح بلا کراہت، یہی صحیح و ماخوذ و معتمد ہے اب شبہ اصل سے منقطع ہو گیا اور بالفرض اگر راہ تنزل مان بھی لیں کہ ائمہ نے خلاف ظاہر الروایہ کی تصحیحیں فرمائیں تو ہم پر لازم کہ انہیں کا اتباع کریں، ظاہر الروایہ کی ترجیح اس وقت ہے کہ اس کے خلاف پر تصحیح صریح نہ ہو چکی ہو ورنہ ترجیح ضمنی تصریح تصحیح کے معارض نہ ہو سکے گی اور اسی تصحیح تصریح کا اتباع ہوگا۔

در مختار میں ہے:

امانحن فعلینا اتباع مارجحوہ وما صححوہ کما لو افتوا فی حیاتھم ۔[1]

ہمارے لئے اس قول کی اتباع و پیروی لازم ہے جسے فقہانے ترجیح دی اور تصحیح کی جیسے اس صورت میں ہم پر ان کی پیروی لازم تھی کہ اگر وہ ہمارے زمانے میں زندہ ہوتے اور فتوی دیتے۔(ت)

ردالمحتار میں ہے:

ترجیح ضمنی لکل ماکان ظاھر الروایۃ فلایعدل عنہ بلا ترجیح صریح لمقابلہ۔[2]

ہر ظاہر روایت کو ترجیح ضمنی حاصل ہوتی ہے پھر جب تک اس کے مقابل صریح ترجیح نہ ہو اس سے عدول نہیں کیا جاسکتا۔(ت)

---

[1] در مختار خطبہ الکتاب مطبوعہ مجتبائی دہلی 1/15 [2] ردالمحتار خطبہ الکتاب مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر 1/58

Fatawa Razawiyyah Volume 7

In Durr al-Mukhtar it is stated: If a narration is concluded with [the words] 'As-Sahih' (the correct) or 'Al-Ma'khuz Bihi' (what is adopted), no fatwa (ruling) can be given against it. (1) - Abbreviated. | When 'Sahih' or 'Ma'khuz Bihi' is written after a narration, a fatwa cannot be given contrary to it. (T) - Abbreviated.

In Radd al-Muhtar it is stated: When the validation (tasheeh) is in a form that implies restricting health/correctness to that narration only, such as [using the words] 'As-Sahih' or 'Al-Ma'khuz Bihi' and the like, which indicates the weakness of the opposing narration, it is not permissible to issue a fatwa contrary to it. For it will soon be mentioned that issuing a fatwa based on the less preferred opinion (marjuh) is ignorance. (2) | When validation is done with such a phrase that requires the correctness of only that narration, for example, the word 'Sahih' or 'Ma'khuz Bihi' etc., which indicates the weakness of the opposing narration, then it will not be permissible to give a fatwa against it. As it is coming up soon that a fatwa on a 'Marjuh' (lesser opinion) is ignorance. (T)

In the same [book] it is stated: If a matter is mentioned in the 'Mutun' (core texts) and they did not explicitly validate it, but rather explicitly validated its opposite, then Allama Qasim has stated the preference of the second. This is because it is an explicit validation, while what is in the 'Mutun' is a binding validation (iltizami). Explicit validation takes precedence over binding validation. Binding validation of the 'Mutun' means the commitment of the authors of 'Mutun' to mention what is the correct view in the school of thought (Madhab). (3) | If a matter is mentioned in the core texts (Mutun) and the jurists have not explicitly stated its validation, but instead have explicitly validated its opposite, then in such a case, according to Allama Qasim, preference will be given to the second. This is because there is explicit mention of validation, and in the core texts, the validation is 'Iltizami' (implicit/binding), and 'Sarih' (explicit) validation takes precedence over 'Iltizami' validation. Here, 'Iltizami' validation means that the core texts have committed to mentioning only that which will be the correct saying within the school of thought. (T)

Now, regarding certain rationales: firstly, after the validation by the Imams of preference, we have no need to look into the evidence, nor is that our position. Then,

by the help of Allah Almighty, its condition will become clear from the notes that this humble servant has written on the noble book Radd al-Muhtar, 'Is'aaf al-Maraam'.

1. Durr al-Mukhtar, Khutbah al-Kitab, printed by Mujtabai Press, Delhi, 1/15
2. Radd al-Muhtar, Khutbah al-Kitab, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/54, 55
3. Radd al-Muhtar, Khutbah al-Kitab, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/53

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

दुर्र-ए-मुख्तार में है: जब किसी रिवायत के अंत में 'सहीह' या 'माखूज़ बिही' लिखा हो, तो उसके खिलाफ फतवा नहीं दिया जा सकता। (1) - संक्षेप में। | जब रिवायत के बाद सहीह या माखूज़ बिही लिखा हुआ हो तो उसके मुखालिफ (विपरीत) फतवा नहीं दिया जा सकता। (त) - संक्षेप में।

रद्दुल मुहतार में है: जब तसहीह (पुष्टिकरण) ऐसे शब्दों के साथ हो जो केवल उसी रिवायत की सत्यता को सीमित करते हों, जैसे 'अस्-सहीह' और 'अल-माखूज़ बिही' आदि, जो विरोधी रिवायत की कमजोरी को दर्शाते हैं, तो उसके खिलाफ फतवा देना जायज़ नहीं होगा। क्योंकि आगे चलकर यह बताया जाएगा कि मरजूह (कमज़ोर राय) पर फतवा देना अज्ञानता है। (2) | जब तसहीह ऐसे शब्दों के साथ हो जो सिर्फ उसी रिवायत की सेहत (सत्यता) का तकाज़ा कर रहा हो मसलन लफ्ज़ सहीह या माखूज़ बिही वगैरह जो मुखालिफ रिवायत के जोफ (कमजोरी) पर दलालत करता हो, तो अब उसके मुखालिफ पर फतवा देना जायज़ न होगा, जैसा कि अनकरीब आ रहा है कि मरजूह पर फतवा जहालत (अज्ञानता) होती है। (त)

उसी में है: यदि मतून (मूल ग्रंथों) में किसी मसले का उल्लेख हो और उन्होंने उसकी तसहीह (पुष्टि) को स्पष्ट न किया हो, बल्कि उसके विपरीत की तसहीह को स्पष्ट किया हो, तो अल्लामा कासिम ने दूसरे को प्राथमिकता देने की बात कही है। क्योंकि वह स्पष्ट तसहीह है, जबकि मतून में दी गई तसहीह इल्तिज़ामी (अनिवार्य/निहित) है। स्पष्ट तसहीह, इल्तिज़ामी तसहीह पर प्रधान होती है। मतून की इल्तिज़ामी तसहीह का अर्थ यह है कि मतून के लेखकों ने यह प्रतिबद्धता जताई है कि हम वही उल्लेख करेंगे जो मज़हब में सही मत होगा। (3) | अगर किसी मसला का ज़िक्र मतून में हुआ और उसकी तसहीह की तसरीह फुक़हा ने न की हो बल्कि उसके मुकाबिल की तसहीह की हो तो ऐसी सूरत में अल्लामा कासिम के नज़दीक दूसरे को तरजीह होगी क्योंकि तसहीह पर तसरीह है और मतून में तसहीह इल्तिज़ामी हो और तसहीह सरीह, तसहीह इल्तिज़ामी पर मुकद्दम (प्रधान) होती है यहाँ तसहीह इल्तिज़ामी से मुराद यह है कि मतून ने यह इल्तिज़ाम (प्रतिबद्धता) किया होता है कि हम वही ज़िक्र करेंगे जो मज़हब में सहीह कौल होगा। (त)

अब रहीं कुछ दलीलें (तअलीलात): पहली बात तो यह कि तरजीह के इमामों द्वारा तसहीह के बाद हमें सबूत देखने की कोई आवश्यकता नहीं है, और न ही यह हमारा पद है। फिर, अल्लाह तआला

की सहायता से, इसकी स्थिति उन टिप्पणियों से स्पष्ट हो जाएगी जो इस फकीर ने प्रतिष्ठित पुस्तक 'रद्दुल मुहतार' पर लिखी हैं, जिसका नाम 'इसआफ अल-मराम' है।

1. दुर्र-ए-मुख्तार, खुतबतुल किताब, मुद्रित मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/15
2. रद्दुल मुहतार, खुतबतुल किताब, मुद्रित मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/54, 55
3. रद्दुल मुहतार, खुतबतुल किताब, मुद्रित मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/53

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

در مختار میں ہے: اذا ذیلت روایتہ بالصحیح اولمأخوذ بہ لم یفت بمخالفہ ۱ مختصرا۔ | جب روایت کے بعد صحیح یا ماخوذ بہ لکھا ہوا ہو تو اس کے مخالف فتوی نہیں دیا جاسکتا ۱۱ھ مختصرا (ت)

ردالمحتار میں ہے: اذا کان التصحیح بصیغۃ تقتضی قصر الصحۃ علی تلك الروایۃ فقط کالصحیح والماخوذ بہ ونحوھما مما یفید ضعف الروایۃ المخالفۃ لم یجز الافتاء بمخالفھا لما سیأتی ان الفتیا بالمرجوح جھل ۲۔ | جب تصحیح ایسے صیغے کے ساتھ ہو جو صرف اسی روایت کی صحت کا تقاضا کر رہا ہو مثلاً لفظ صحیح یا ماخوذ بہ وغیرہ ماجو مخالف روایت کے ضعف پر دال ہو تو اب اس کے مخالف پر فتوی دینا جائز نہ ہوگا ، جیسا کہ عنقریب آرہا ہے کہ مرجوح پر فتوی جہالت ہوتی ہے (ت)

اسی میں ہے: لو ذکرت مسئلۃ في المتون ولم یصرحوا بتصحیحھا بل صرحوا بتصحیح مقابلھا فقد افاد العلامۃ قاسم ترجیح الثانی لانہ تصحیح صریح ومافي المتون تصحیح التزامی والتصحیح الصریح مقدم علی التصحیح الالتزامی ای التزام المتون ذکر ما ھو الصحیح في المذھب ۳۔ | اگر کسی مسئلہ کا ذکر متون میں ہوا اور اس کی تصحیح کی تصریح فقہاء نے نہ کی ہو بلکہ اس کے مقابل کی تصحیح کی ہو تو ایسی صورت میں علامہ قاسم کے نزدیک دوسرے کو ترجیح ہوگی کیونکہ تصحیح پر تصریح ہے اور متون میں تصحیح الزامی ہو اور تصحیح صریح تصحیح الزامی پر مقدم ہوتی ہے یہاں تصحیح الزامی سے مراد یہ ہے کہ متون نے یہ التزام کیا ہوتا ہے کہ ہم وہی ذکر کریں گے جو مذہب میں صحیح قول ہو گا۔ (ت)

اب رہیں بعض تعلیلات ، اول تو بعد تصحیح ائمہ ترجیح ہمیں نظر فی الدلیل کی حاجت نہیں ، نہ وہ ہمارا منصب ، پھر بعونہ تعالیٰ اس کا حال ملاحظہ تعلیقات سے واضح ہو گا جو فقیر نے کتاب مستطاب ردالمحتار پر لکھیں اسعاف المرام اس

۱ در مختار خطبۃ الکتاب مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۵ ۲ ردالمحتار خطبۃ الکتاب مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۴، ۵۵ ۳ ردالمحتار خطبۃ الکتاب مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۳

Fatawa Rizwia Volume 7

Transcribed from its place:

Arabic Text

His saying: And for us is that he (peace and blessings be upon him) had gone out to make peace between a people, and when he returned to the mosque, the people of the mosque had already prayed. So he returned to his house, gathered his family, and prayed. If that were permissible, he would not have chosen praying in his house over the congregation in the mosque[1].

I say: Firstly, this is not necessarily the reason for that, because in his (peace and blessings be upon him) repeating the congregation in the mosque, there would have been an implication that he was not satisfied with the congregation of the people. Perhaps he intended to dispel that suspicion and emphasize his approval of what they had done.

Secondly: Perhaps those remaining from his (peace and blessings be upon him) family for the congregation were only the pure wives. He loved the congregation but did not like to bring them out alone for the congregation to the mosque. And it is possible that people who had already prayed might see him and wish to repeat the prayer behind him (peace and blessings be

Urdu Translation/Commentary

His saying: Our argument is that the Prophet (peace and blessings be upon him) went out to reconcile between some people. When he returned to the mosque, the people of the mosque had already performed the prayer. So he returned home, gathered his family, and performed the prayer. If repeating the congregation were permissible, he would not have preferred the home congregation over the congregation in the mosque. (T)

I say: (1) It is not certain to designate this as the reason for the impermissibility of repeating the congregation; rather, there could be another reason. If you had repeated the congregation in the mosque, there would have been a suspicion that you did not like the people's congregation. So it is possible you did this to remove that suspicion and to declare the people's congregation as correct.

(2) It is also possible that only the pure wives were left for the congregation from your family. You preferred the congregation at home and did not like to take them out to the mosque just for their congregation. And it is also possible that those who had already performed the prayer, upon seeing you, might like to repeat the prayer behind you, or some people who could not participate in the

Arabic Text	Urdu Translation/Commentary
upon him), or some people who did not pray yet might come and stand behind them (the women), in which case their prayer would be invalidated.	first congregation might now arrive and stand behind these women; in that case, their prayer would be invalidated.

[1] Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/409.

फ़तावा रिज़विया जिल्द ७

उसी स्थान से उद्धृत:

अरबी पाठ

उनका कथन: और हमारा तर्क यह है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लोगों के बीच सुलह के लिए निकले थे। जब वे मस्जिद लौटे, तो मस्जिद के लोग नमाज़ पढ़ चुके थे। इसलिए वे अपने घर लौट आए, अपने परिवार को इकट्ठा किया और नमाज़ पढ़ी। यदि यह जायज़ होता, तो वे मस्जिद की जमात पर घर की जमात को प्राथमिकता नहीं देते[1]।

मैं कहता हूँ: पहली बात यह कि इसे उसका एकमात्र कारण नहीं माना जा सकता, क्योंकि यदि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मस्जिद में जमात दोहराते, तो इससे यह भ्रम हो सकता था कि आप लोगों की जमात से संतुष्ट नहीं थे। संभवतः आपने उस भ्रम को दूर करने और उनके कार्य की पुष्टि करने के लिए ऐसा किया हो।

दूसरी बात: संभव है कि आपके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) परिवार में जमात के लिए केवल पवित्र पत्नियाँ ही शेष रही हों। आपने जमात को पसंद फ़रमाया लेकिन केवल उनकी जमात के लिए उन्हें मस्जिद ले जाना पसंद नहीं किया। और यह भी संभव है कि जिन लोगों ने नमाज़ पढ़

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

उनका कथन: हमारा तर्क यह है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कुछ लोगों के बीच सुलह के लिए तशरीफ़ ले गए थे। जब आप मस्जिद वापस आए तो अहले-मस्जिद नमाज़ अदा कर चुके थे। तो आप घर तशरीफ़ लाए, आपने अपने अहल (परिवार) को जमा किया और नमाज़ अदा की। अगर तकरार-ए-जमात (दोबारा जमात) जायज़ होता तो आप मस्जिद में जमात पर घर की जमात को इख्तियार न फ़रमाते। (त)

मैं कहता हूँ: (१) तकरार-ए-जमात के नाजायज़ होने के लिए इसे कारण मानना तय नहीं है, बल्कि इसकी वजह और भी हो सकती है कि आप मस्जिद में जमात का इआदा (दोहराव) फ़रमाते तो यह वहम होता कि आपने लोगों की जमात को पसंद नहीं किया। तो संभव है आपने इस वहम को दूर करने और लोगों की जमात को सही करार देने के लिए ऐसा किया हो।

(२) यह भी मुमकिन है कि आपकी सिर्फ अज़वाज-ए-मुतहरात (पवित्र पत्नियाँ) ही जमात से बाकी रह गई हों। आपने घर में ही जमात को पसंद फ़रमाया और मस्जिद में सिर्फ उनकी जमात के लिए उन्हें निकालना पसंद न फ़रमाया। और यह भी मुमकिन है कि नमाज़ अदा कर लेने

अरबी पाठ

ली थी, वे आपको देखकर आपके पीछे नमाज़ दोहराना चाहें, या कुछ लोग जो पहली जमात में शामिल नहीं हो सके थे, अब आएँ और उन महिलाओं के पीछे खड़े हो जाएँ, तो उस स्थिति में उनकी नमाज़ अमान्य हो जाएगी।

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

वाले लोग आपको देख कर आपके पीछे नमाज़ का इआदा पसंद करें या कुछ लोग पहली जमात में शिरकत न कर सके थे, अब आए तो उन खवातीन (महिलाओं) के पीछे खड़े हो गए; तो इस सूरत में उनकी नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जाएगी।

[1] रद-उल-मुहतार, इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित १/४०९।

पृष्ठ १५९/७२१

مقام سے اس کی نقل مسطور،

عربی متن	اردو ترجمہ/تبصرہ
قوله ولنا انه علیه الصلاة و السلام کان خرج لیصلح بین قوم فعاد الی المسجد و قد صلی اهل المسجد فرجع الی منزله فجمع اهله وصلی ولو جاز ذلك لما اختار الصلاة في بیته علی الجماعة في المسجد[1]۔	قولہ ہماری دلیل یہ ہے کہ نبی علیہ الصلوۃ والسلام بعض لوگوں کے درمیان صلح کے لئے تشریف لے گئے جب آپ مسجد میں واپس آئے تو اہل مسجد نے نماز ادا کر لی تھی تو آپ گھر تشریف لائے آپ نے اپنے اہل کو جمع کیا اور نماز ادا کی اگر تکرار جماعت جائز ہوتا تو آپ مسجد میں جماعت پر گھر کی جماعت کو اختیار نہ فرماتے (ت)
اقول: اولا لا یتعین هذا سببا لذلك فان في اعادته صلی اللہ تعالی علیه وسلم الجماعة في المسجد کان ایهام انه لم یرض بجماعة القوم فلعله اراد دفع ذلك الوهم و تاکید تقریرهم علی ما فعلوا۔	اقول: (میں کہتا ہوں) (۱) تکرارِ جماعت کے ناجائز ہونے کے لئے اس کو سبب قرار دینا متعین نہیں بلکہ اس کی وجہ اور بھی ہو سکتی ہے کہ آپ مسجد میں جماعت کا اعادہ فرماتے تو یہ وہم ہوتا کہ آپ نے لوگوں کی جماعت کو پسند نہیں کیا، تو ممکن ہے آپ نے اس وہم کے ازالے اور لوگوں کی جماعت کو صحیح قرار دینے کے لئے ایسا کیا ہو۔
وثانیا: لعل الباقی من اهله صلی اللہ تعالی علیه وسلم للجماعة النساء	(۲) یہ بھی ممکن ہے کہ آپ کی صرف ازواجِ مطہرات ہی جماعت سے باقی رہ گئی ہوں آپ نے گھر میں ہی

عربی متن	اردو ترجمہ/تبصرہ
الطاهرات وحدهن فاحب الجماعة ولم يحب ان يخرجهن وحدهن للجماعة للمسجد وعسى ان يراه الناس ممن قد صلوا فيحبوا اعادة الصلوة خلفه صلى الله تعالى عليه وسلم او يجيبىء بعض من لم يصل بعد فيقفوا خلفهن فتفسد صلاتهم۔	جماعت کو پسند فرمایا اور مسجد میں صرف ان کی جماعت کے لئے ان کو نکالنا پسند نہ فرمایا، اور یہ بھی ممکن ہے کہ نماز ادا کر لینے والے لوگ آپ کو دیکھ کر آپ کے پیچھے نماز کا اعادہ پسند کریں یا بعض لوگ پہلی جماعت میں شرکت نہ کر سکے تھے اب آئے تو ان خواتین کے پیچھے کھڑے ہو گئے تو اس صورت میں ان کی نماز فاسد ہو جائے گی۔

[1] ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۰۹

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

(Left Column - Arabic Original) Thirdly, one who misses the congregation alone has the choice between praying individually or following congregations, or returning to his family and praying in congregation with them, as stipulated in Al-Khaniyah, Al-Bazzaziyah, and others. They have stated, as in Radd al-Muhtar and others, that the most correct view is that if he prays in congregation with his family, it is not disliked and he attains the merit of the congregation, although the congregation of the mosque is superior. Sometimes, the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon Him) might leave the superior option to demonstrate permissibility. At such times, demonstrating permissibility was superior for him (Peace and Blessings of Allah be upon Him) because it involved conveying the message he was sent with from his Lord, the Almighty. So how can the statement 'If it were permissible, he would not have chosen it' be accepted?

Fourthly, what the learned annotator provides is that consensus has been established without dispute on the permissibility of repeating the congregation in a public mosque. Indeed, they have collectively stated that it is superior. It is certainly known that his mosque (Peace and Blessings of Allah be upon Him) was not a local neighborhood mosque. If this argument were complete, it would collide with consensus and lead to the prohibition of what is lawful, whereas neither its lawfulness nor its superiority is a point of dispute.

(Right Column - Urdu Translation/Commentary) (3) When a person misses the congregation alone, he has the option to pray individually or with a congregation by going home and gathering his family to pray together. This is explicitly stated in Al-Khaniyah, Al-Bazzaziyah, etc. In Radd al-Muhtar etc., it is clarified that if he gathers his family and prays, it is not disliked; rather, he will receive the reward of congregation. However, the congregation of the mosque is superior. Sometimes, the Master of the World (Peace and Blessings of Allah be upon Him) would leave the superior act to demonstrate permissibility, and in that case, the demonstration of permissibility itself would be superior for him because it involved the propagation of Divine commands (for which he was sent by his Lord). How could his statement 'If it were permissible, he would not have chosen it' be correct?

(4) What the learned annotator has stated is that there is no dispute in the establishment of consensus that repeating congregation in a public mosque is permissible; rather, they have clearly stated that this is a superior act. And it is also

definitely known that the blessed mosque of the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon Him) was not a neighborhood mosque. If this argument of the objector were correct, it would clash with consensus and lead to declaring as forbidden something whose lawfulness, and indeed its superiority, is not a matter of dispute.

Footnote 1: Radd al-Muhtar, Chapter of Athan, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/292. Page 160 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

(बायाँ स्तंभ - अरबी मूल) तीसरा, जो अकेले जमात से रह जाए, उसे अकेले नमाज़ पढ़ने या जमातों का अनुसरण करने या अपने परिवार के पास जाकर उनके साथ जमात में नमाज़ पढ़ने का अधिकार है, जैसा कि अल-खानिया, अल-बज़ाज़िया और अन्य में वर्णित है। उन्होंने स्पष्ट किया है, जैसा कि रद्दुल मुहतार और अन्य में है, कि सबसे सही मत यह है कि यदि वह अपने परिवार के साथ जमात में नमाज़ पढ़ता है, तो यह नापसंद (मकरूह) नहीं है और उसे जमात का सवाब प्राप्त होता है, हालांकि मस्जिद की जमात श्रेष्ठ है। कभी-कभी, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) केवल जायज़ होने का प्रदर्शन करने के लिए श्रेष्ठ विकल्प को छोड़ सकते थे। ऐसे समय में, उनके लिए (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जायज़ होने का प्रदर्शन करना ही श्रेष्ठ था क्योंकि इसमें उस संदेश का प्रचार शामिल था जिसके साथ उन्हें उनके सर्वशक्तिमान रब ने भेजा था। तो यह कथन 'यदि यह जायज़ होता तो वे इसे न चुनते' कैसे स्वीकार किया जा सकता है?

चौथा, विद्वान टीकाकार जो प्रदान करते हैं वह यह है कि सार्वजनिक मस्जिद में जमात को दोहराने की अनुमति पर बिना किसी विवाद के आम सहमति (इज्मा) स्थापित हो चुकी है। वास्तव में, उन्होंने सामूहिक रूप से कहा है कि यह श्रेष्ठ है। यह निश्चित रूप से ज्ञात है कि उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मस्जिद कोई स्थानीय मोहल्ले की मस्जिद नहीं थी। यदि यह तर्क पूर्ण होता, तो यह इज्मा से टकराता और उस चीज़ को प्रतिबंधित करने की ओर ले जाता जो हलाल है, जबकि न तो इसकी वैधता और न ही इसकी श्रेष्ठता विवाद का विषय है।

(दायाँ स्तंभ - उर्दू अनुवाद/व्याख्या) (३) जब अकेला व्यक्ति जमात से रह जाए, तो अब उसे अधिकार है कि वह अकेले नमाज़ अदा करे या जमात के साथ कि वह घर चला जाए और अपने परिवार के सदस्यों को इकट्ठा करके नमाज़ पढ़े, इस पर खानिया, बज़ाज़िया आदि में स्पष्टीकरण है। रद्दुल मुहतार आदि में यह स्पष्ट है कि यदि उसने अपने परिवार को इकट्ठा करके नमाज़ पढ़ी तो नापसंदगी नहीं बल्कि जमात का सवाब पाएगा, अलबत्ता मस्जिद की जमात श्रेष्ठ है। और कभी-कभी ब्रह्मांड के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जायज़ होने का प्रदर्शन करने के लिए श्रेष्ठ को त्याग देते थे और उस स्थिति में आपके हक में वह जायज़ होने का बयान ही श्रेष्ठ होगा क्योंकि इसमें ईश्वरीय आदेशों का प्रचार (जिसके लिए आप अपने रब की ओर से भेजे गए हैं) है। उनका यह कथन 'यदि यह जायज़ होता तो वे इसे न चुनते' कैसे सही होगा?

(४) जो अल्लामा मुहशी ने कहा है कि इस बात पर इज्मा (आम सहमति) होने में कोई विवाद नहीं कि सार्वजनिक मस्जिद में जमात को दोहराना जायज़ है, बल्कि स्पष्ट रूप से कहा गया है कि यह श्रेष्ठ कार्य है। और यह भी निश्चित रूप से ज्ञात है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मुबारक मस्जिद मोहल्ले की मस्जिद नहीं थी। यदि आपत्ति करने वाले का यह तर्क सही हो, तो यह इज्मा से टकराएगा और ऐसी चीज़ को हराम (वर्जित) घोषित करना होगा जिसकी हलाल (वैधता) होने और यहाँ तक कि उसके श्रेष्ठ होने में कोई विवाद नहीं है।

फुटनोट १: रद्दुल मुहतार, बाब अल-अज़ान, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र १/२९२। पृष्ठ १६० / ७२१

(بایاں کالم - عربی متن) وثالث من فاتته الجماعة وحده فهو مخير فی الانفراد و اتباع الجماعات وان یاتی اهله فیجمع بهم کما نص علیه فی الخانیة و البزازیة وغیرهما و قد نصوا کما فی رد المحتار وغیره ان الاصح انه لو جمع بأهله لا یکره وینال فضیلة الجماعة لکن جماعة المسجد افضل[1] اهـ و قد کان صلی اللہ تعالی علیه وسلم ربما یترك الافضل لبیان الجواز وکان حینئذ هو الافضل فی حقه صلی اللہ تعالی علیه وسلم لما فیه من التبلیغ المبعوث له من عند ربه عز وجل فکیف یسلم قوله ولو جاز ذلك لما اختار۔ وفیه رابعا: ما یفیده العلامة المحشی ان قد انعقد الاجماع بلا نزاع علی جواز اعادة الجماعة فی المسجد العام بل صرحوا قاطبة انه الافضل ومعلوم قطعا ان مسجده صلی اللہ تعالی علیه وسلم لیس مسجد محلة فلو تم هذا الاستدلال لصادم الاجماع واتی بتحریم مالیس فی حله بل ولا فضله محل نزاع۔

(دایاں کالم - اردو ترجمہ و شرح) (۳) جب تنہا آدمی جماعت سے رہ جائے تو اب اسے اختیار ہے کہ وہ تنہا نماز ادا کرے یا جماعت کے ساتھ کہ وہ گھر چلا جائے اور اپنے اہل کو اکٹھا کر کے نماز پڑھے، اس پر خانیہ، بزازیہ وغیرہا میں تصریح ہے، ردالمحتار وغیرہ میں یہ تصریح ہے اگر اس نے اپنے اہل کو جمع کر کے نماز ادا کی تو کراہت نہیں بلکہ جماعت کا ثواب پائے گا، البتہ مسجد کی جماعت افضل ہے اھ، اور بعض اوقات سرور عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بیانِ جواز کے لئے افضل کو ترک فرما دیتے تھے اور اس صورت میں آپ کے حق میں وہ بیانِ جواز ہی افضل ہوگا کیونکہ اس میں احکامِ خداوندی کی تبلیغ (جس کے لئے اپنے رب کی طرف سے بھیجے گئے ہیں) ہے ان کا یہ قول "ولو جاز ذلك لما اختار" کیسے درست ہوگا۔ (۴) جو علامہ محشی نے کہا ہے کہ اس بات پر اجماع کے انعقاد میں کوئی نزاع نہیں کہ مسجدِ عام میں اعادہ جماعت جائز ہے بلکہ واضح تصریح کی ہے کہ یہ افضل عمل ہے اور یہ بھی قطعاً معلوم ہے کہ آپ صلی اللہ

تعالیٰ علیہ وسلم کی مسجد مبارکہ مسجدِ محلہ نہیں، اگر معترض کا یہ استدلال درست ہو تو یہ اجماع سے ٹکرائے گا اور ایسی چیز کو حرام قرار دینا ہو گا جس کے حلال بلکہ اس کے افضل ہونے میں کوئی محل نزاع نہیں۔

[1] رد المحتار باب الاذان مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۲۹۲ Page 160 of 721

I say: (I say) Similar to it in weakness, or rather even weaker, is the reasoning that was mentioned in the discussion of Adhan based on the Hadith narrated from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) that when the companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) missed the congregational prayer in the mosque, they would pray individually in the mosque. Because this does not imply at all that if a group of companions missed the congregation together, they would all pray individually in the mosque; God forbid, such a thing is not proven from the noble Sahaba (may Allah be pleased with them). Rather, occasionally an individual Sahabi might miss a prayer time, not a group. And the use of the plural form in connection with the action does not provide any evidence that more than one person prayed individually in the mosque simultaneously. For the meaning is that whoever among them missed the congregation would pray individually in the mosque and, to avoid hardship, they would not seek out other mosques. This is similar to the statement of Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) where he said: I prayed behind the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), Abu Bakr, Umar, and Uthman (may Allah be pleased with them), and they would start the recitation with 'Alhamdu lillahi Rabbil 'Alamin' (Praise be to Allah, Lord of the worlds). This has been narrated by Ahmad and Muslim.

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Adhan, printed by Mustafa al-Babi, Egypt 1/291
2. Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from Musnad Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), printed by Dar al-Fikr, Beirut 3/223

अकोल: (मैं कहता हूँ) उसी की तरह कमज़ोर, बल्कि उससे भी ज़्यादा कमज़ोर वह दलील है जो अज़ान की चर्चा में उस हदीस के हवाले से गुज़री जो हज़रत अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत है कि जब अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के सहाबा की मस्जिद में जमात छूट जाती थी, तो वे मस्जिद में अकेले नमाज़ पढ़ते थे। क्योंकि इसमें यह कतई नहीं है कि अगर सहाबा के एक समूह की एक साथ जमात छूट जाती तो वे सब मस्जिद में अलग-अलग नमाज़ पढ़ते थे। अल्लाह न करे, ऐसी बात सहाबा किराम रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से साबित नहीं है। अलबत्ता, कभी-कभार किसी एक सहाबी की किसी एक वक्त की जमात रह जाती थी, पूरे समूह की नहीं। और क्रिया में बहुवचन के प्रयोग का यह मतलब नहीं है कि एक से अधिक व्यक्ति मस्जिद में एक साथ अलग-अलग नमाज़ पढ़ते थे। इसका अर्थ यह है कि उनमें से जिसकी भी जमात छूट जाती, वह मस्जिद में अकेले नमाज़ पढ़ लेता और कठिनाई से बचने के लिए दूसरी मस्जिदों की ओर नहीं जाते थे। यह हज़रत अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के उस कथन की तरह भी है जिसमें उन्होंने कहा: मैंने नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम, अबू बकर, उमर और उस्मान रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम के पीछे नमाज़ पढ़ी है, तो वे 'अल्हम्दु लिल्लाहि रब्बिल आलमीन' से क़िरात शुरू करते थे। इसे अहमद और मुस्लिम ने रिवायत किया है।

---

1. रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-अज़ान, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित 1/291
2. मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत, दार अल-फ़िक्र बेरूत द्वारा मुद्रित 3/223

اقول: (میں کہتا ہوں) اس کی طرح ضعیف بلکہ اضعف ہے وہ استدلال جو اذان کی بحث میں اس حدیث کے حوالے سے گزرا جو حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ جب اصحاب رسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی مسجد میں جماعت فوت ہوجاتی تو وہ مسجد میں تنہا نماز ادا کرتے تھے کیونکہ اس میں یہ ہر گز نہیں کہ اگر صحابہ کے ایک گروہ کی معا جماعت فوت ہوجاتی تو وہ سب مسجد میں اکیلے اکیلے نماز پڑھتے تھے حاشا اللہ ایسی بات صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے ثابت نہیں البتہ نادرا کسی ایک صحابی کی کسی ایک وقت کی جماعت رہ جاتی تھی گروہ کی نہیں، اور جمع کے صیغہ کی قران فی الفعل پر کوئی دلالت نہیں کہ ایک سے زیادہ افراد مسجد میں اکیلے اکیلے نماز پڑھتے تھے کیونکہ اس کا مفہوم یہ ہے کہ اگر ان میں سے کسی کی جماعت فوت ہوجاتی تو وہ مسجد میں تنہا نماز ادا کر لیتا اور نفی حرج کی وجہ سے دیگر مساجد کی طرف نہ جاتے تھے یہ حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے اس قول کی طرح بھی ہے جس میں ہے کہ میں نے نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم، ابوبکر، عمر اور عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہم کی اقتدا میں نماز ادا کی ہے تو وہ الحمد للہ رب العالمین سے قرات کی ابتداء کرتے تھے، اسے احمد اور مسلم نے روایت کیا ہے۔

---

1 ردالمحتار باب الاذان مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۲۹۱ 2 مسند احمد بن حنبل مروی از مسند انس بن مالک رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/ ۲۲۳

Fatawa Rizvia Volume 7

Can anyone say that there is evidence for this meaning in the content of this Hadith? This is because we do not accept that "Jama'at" (congregation) here specifically refers to the first congregation. Rather, we take it as a general congregation. A congregation is only missed by a group if they are prevented from repeating the congregation. Therefore, using this as evidence depends on proving the prohibition of repeating the congregation. Thus, it would be a case of 'begging the question' (petitio principii). Bukhari himself has narrated in his Sahih from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) that he came to a mosque where the prayer had already been performed. So he called the Adhan and the Iqamah and performed the prayer in a congregation. Therefore, his congregation was not missed as he was not alone. It is also established that a man entered the mosque after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) had finished leading the companions in prayer. So the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said, "Who will give charity to this man by praying with him?" So a man from the people stood up and prayed with him. This has been narrated by Ahmad, Abu Dawood, Tirmidhi, Abu Bakr bin Abi Shaybah, Darimi, Abu Ya'la, Ibn Khuzaymah, Ibn Hibban, Sa'id bin Mansur, and Hakim, all of them from Hazrat Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him).

---

1. Sahih al-Bukhari, Chapter on the Merit of Congregational Prayer, etc., Published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/89.
2. Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from the Musnad of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), Published by Dar al-Fikr, Beirut, 3/45.

क्या कोई कहने वाला यह कह सकता है कि इस हदीस की विषयवस्तु में इस अर्थ पर प्रमाण है? और यह इसलिए कि हम यह स्वीकार नहीं करते कि यहाँ 'जमाअत' से तात्पर्य विशेष रूप से पहली जमाअत है, बल्कि हम इसे सामान्य जमाअत पर आधारित करते हैं। एक समूह द्वारा जमाअत तभी छूटेगी जब उन्हें जमाअत दोहराने से रोका गया हो। इसलिए, इससे प्रमाण लेना जमाअत दोहराने के निषेध को सिद्ध करने पर निर्भर होगा। अतः यहाँ 'साध्यसम' (begging the question) दोष उत्पन्न होगा। और बुखारी ने अपनी 'सहीह' में स्वयं हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि वह एक मस्जिद में आए जबकि जमाअत हो चुकी थी, तो उन्होंने अज़ान दी, तकबीर कही और जमाअत कराई। अतः अकेला न होने की स्थिति में उनकी जमाअत नहीं छूटी। और यह भी सिद्ध है कि एक व्यक्ति मस्जिद में आया जबकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सहाबा को जमाअत करा चुके थे, तो आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया, "कौन इस पर सदक़ा करते हुए इसके साथ नमाज़ अदा करेगा?" तो लोगों में से एक व्यक्ति खड़ा हुआ और उसके साथ नमाज़ अदा की। इसे मुसनद, अबू दाऊद, तिर्मिज़ी, अबू बक्र बिन अबी शैबा, दारमी, अबू यअ़ला, इब्न ख़ुज़ैमा, इब्न हिब्बान, सईद बिन मंसूर और हाकिम, इन सब ने हज़रत अबू सईद ख़ुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

---

1. सहीह अल-बुख़ारी, जमाअत की नमाज़ की फ़ज़ीलत का अध्याय, आदि, प्रकाशित पुरानी कुतुब खाना, कराची, 1/89।
2. मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अबू सईद अल-ख़ुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित, प्रकाशित दार अल-फ़िक्र, बेरुत, 3/45।

کیا کوئی قائل یہ کہہ سکتا ہے کہ اس حدیث کے مضمون میں اس مفہوم پر دلیل ہے؟ اور یہ اس لئے کہ ہم تسلیم نہیں کرتے کہ یہاں جماعت سے مراد جماعت اولٰی عینی ہے بلکہ ہم اسے مطلق جماعت پر محمول کرتے ہیں اور ایک گروہ سے جماعت تب فوت ہوگی جب انہیں تکرار جماعت سے منع کیا ہو، لہٰذا اس سے استدلال ممانعت تکرار کے اثبات پر موقوف ہوگا، تو یہاں مصادرت علی المطلوب عود کرے گی، اور بخاری نے اپنی صحیح میں حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ ہی سے روایت کی ہے کہ وہ مسجد میں آئے حالانکہ جماعت ہو چکی تھی تو انہوں نے اذان دی تکبیر کہی اور جماعت کرائی اھ تو تنہا نہ ہونے کی صورت میں ان کی جماعت فوت نہ ہوئی اور یہ بھی ثابت ہے کہ ایک شخص مسجد میں آیا حالانکہ حضور علیہ السلام نے صحابہ کو جماعت کرادی تھی، تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا اس پر کون صدقہ کرتے ہوئے اس کے ساتھ نماز ادا کرے گا؟ تو ایک شخص کھڑا ہوا اور اس کے ساتھ نماز ادا کی، اس کو مسند، ابو داؤد، ترمذی، ابو بکر بن ابی شیبہ، دارمی، ابو یعلی، ابن خزیمہ، ابن حبان، سعید بن منصور اور حاکم ان سب نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے،

---

1 صحیح البخاری باب فضل صلوٰۃ الجماعۃ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۸۹ 2 مسند احمد بن حنبل مروی از مسند ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/۴۵

Fatawa Razawiyya, Volume 8

[Arabic Text Section]: (Narrated from) Abu Sa'id al-Khudri, and al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir from Abu Umama and from 'Isma bin Malik (may Allah be pleased with them both), and Ibn Abi Shayba from al-Hasan al-Basri as a mursal report, (and) Abd al-Razzaq in his Musannaf and Sa'id bin Mansur in his Sunan from Abu 'Uthman al-Nahdi also as a mursal report. There are also narrations in this chapter from Abu Musa al-Ash'ari and al-Hakam bin 'Umayr as found in al-Tirmidhi (may Allah be pleased with them all). In some narrations, it is mentioned that the one who gave charity for the man was Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him). Regarding his [the author's] statement: "Because such an absolute permission would imply a reduction in the congregation's size, for they would not gather if they knew it [the congregation] would not be missed."

I say: We do not permit intentionally skipping the first congregation by relying on a second one. Whoever hears the caller of Allah [the Adhan] and does not respond without a valid excuse is sinful and deserves a reprimand. So where is this 'absolute permission'? We are only talking about those who were absent and then arrived, or were occupied with something like eating because they were intensely hungry, or answering the call of nature, or other such excuses. Their missing the first congregation would be by Shar'i permission. So for what should they be punished by being deprived of a congregation? And how would this lead to a reduction [in attendance]? We have established [this] in our treatise.

[Urdu Text Section]: And al-Tabarani narrated in Al-Mu'jam al-Kabir from Hazrat Abu Umama and Hazrat 'Isma bin Malik (may Allah be pleased with them both), and Ibn Abi Shayba narrated from Hazrat Imam Hasan Basri as a mursal report. Abd al-Razzaq in Musannaf and Sa'id bin Mansur in Sunan also narrated from Abu 'Uthman al-Nahdi as a mursal report. In this chapter, there is also a narration from Hazrat Abu Musa Ash'ari and Hakam bin 'Umayr as found in Tirmidhi (may Allah be pleased with them). And in some narrations, it is mentioned that the person giving charity was Hazrat Sayyiduna Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him). His statement: "Because from such absolute permission, the meaning of reducing the congregation is found, because when they know that the congregation will not be missed, they will not gather."

I say: (I say) we do not consider the intentional omission of the first congregation as permissible based on reliance on a second congregation. And whoever heard the call

from Allah Almighty and did not accept it will be a sinner and deserves punishment. So where is the absolute permission here? We are talking about those people who were not present but have now arrived, or they were busy with some matter, for example, they were eating due to severe hunger, or they went to relieve themselves, or there are other such excuses. So now, for such people, missing the first congregation will be with the permission of Shariah. Now, for them, from the congregation...

---

1 Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 2/209.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 8

[अरबी पाठ अनुभाग]: (अबू सईद अल-ख़ुदरी से वर्णित), और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर में अबू उमामा से और इस्मा बिन मालिक से (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो), और इब्न अबी शैबा ने अल-हसन अल-बसरी से मुरसल रिपोर्ट के रूप में, (और) अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपने मुसन्निफ़ में और सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन में अबू उस्मान अल-नहदी से भी मुरसल रिपोर्ट के रूप में। इस अध्याय में अबू मूसा अल-अशअरी और अल-हकम बिन उमैर से भी वर्णन हैं जैसा कि अल-तिर्मिज़ी में पाया जाता है (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो)। कुछ वृत्तांतों में उल्लेख है कि जिस व्यक्ति ने उस आदमी के लिए दान दिया था वह अबू बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) थे। उनके[लेखक के] कथन के बारे में: "क्योंकि ऐसी पूर्ण अनुमति का तात्पर्य मण्डली (जमाअत) के आकार में कमी से होगा, क्योंकि यदि वे जानते कि यह [जमाअत] नहीं छूटेगी तो वे इकट्ठा नहीं होते।"

मैं कहता हूँ: हम दूसरी जमाअत पर भरोसा करके पहली जमाअत को जानबूझकर छोड़ने की अनुमति नहीं देते हैं। जो कोई अल्लाह के बुलाने वाले [अज़ान] को सुनता है और बिना किसी वैध बहाने के जवाब नहीं देता है, वह पापी है और फटकार का पात्र है। तो यह 'पूर्ण अनुमति' कहाँ है? हम केवल उन लोगों के बारे में बात कर रहे हैं जो अनुपस्थित थे और फिर पहुंचे, या किसी काम में व्यस्त थे जैसे अत्यधिक भूख के कारण खाना खा रहे थे, या शौच आदि के लिए गए थे, या ऐसे अन्य बहाने। पहली जमाअत का छूटना शरीयत की अनुमति से होगा। तो जमाअत से वंचित करके उन्हें किस बात की सजा दी जाए? और इससे [उपस्थिति में] कमी कैसे आएगी? हमने अपने ग्रंथ में [यह] सिद्ध कर दिया है।

[उर्दू पाठ अनुभाग]: और तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर में हज़रत अबू उमामा और हज़रत इस्मा बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हुमा से, और इब्न अबी शैबा ने हज़रत इमाम हसन बसरी से मुरसलन रिवायत किया है। अब्दुर रज्ज़ाक ने मुसन्निफ़ और सईद बिन मंसूर ने सुनन में अबू उस्मान अल-नहदी से भी मुरसलन रिवायत किया है। इस बाब में हज़रत अबू मूसा अशअरी और हकम बिन उमैर से भी रिवायत है जैसा कि तिर्मिज़ी में है रज़ियल्लाहु अन्हुम। और कुछ रिवायतों में है कि वो सदका करने वाले हज़रत सैय्यदना अबू बक्र सिद्दीक़ रज़ियल्लाहु तआला अन्हु थे। क़ौलहु (उनका ये कहना): क्योंकि ऐसे इतलाक़ (सामान्य नियम) से जमाअत की कमी का मानी पाया जाता है इसलिए कि वो जब जान लेंगे कि जमाअत फ़ौत (समाप्त) न होगी तो जमा न होंगे।

अक़ूलु: (मैं कहता हूँ) हम जमाअत-ए-ऊला (पहली जमाअत) के अमदन (जान-बूझकर) तर्क(छोड़ने) को दूसरी जमाअत पर भरोसे की बिना पर मुबाह (अनुमत) नहीं रखते और जिस शख़्स ने भी अल्लाह तआला की तरफ़ से बुलावा सुना और उसने उसे क़ुबूल न किया वो गुनहगार होगा और वो क़ाबिल-ए-ताज़ीर (सज़ा का पात्र) है। तो यहाँ इतलाक़ कहाँ है, हम तो उन लोगों की बात कर रहे हैं जो मौजूद न थे अब आए या वो किसी मुआमले में मशग़ूल थे मसलन सख़्त भूख की वजह से खाना खा रहे थे या रफ़-ए-हाजत (शौच) के लिए गए थे या इस जैसे दूसरे आज़ार (कारण) हों तो अब ऐसे लोगों का पहली जमाअत से रह जाना बा-इजाज़त-ए-शरअ (शरीयत की अनुमति से) होगा। अब उन पर जमाअت से...

---

1 रद अल-मुहतार, बाब अल-इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी द्वारा मुद्रित, मिस्र, 2/209। पृष्ठ 163 का 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہشتم

[عربی عبارت]: ابي سعيد الخدري والطبراني في الكبير عن ابي امامة وعن عصمة بن مالك وابن ابي شيبة عن الحسن البصري مرسلا عبدالرزاق في مصنفه وسعيد بن منصور في سننه عن ابي عثمن النهدي مرسلا ايضا وفي الباب عن ابي موسى الاشعري والحكم بن عمير كما في الترمذي رضي الله تعالى عنهم اجمعين وفي بعضها ان ذلك المتصدق على الرجل ابوبكر ن الصديق رضي الله تعالى عنهما قوله ولان في الاطلاق هكذا تقليل الجماعة معنى فانهم لا يجتمعون اذا علموا انها لا تفوتهم 1- اقول: لسنا نبيح تعمد ترك الجماعة الاولى اتكالا على الاخرى فمن سمع منادى الله ينادى ولم يجب بلا عذر اثم وعزّر فاين الاطلاق وانما نقول فيمن غابوا فحضروا او كانوا مشتغلين بنحو الاكل تاقت اليه انفسهم او التخلى وغير ذلك من الاعذار فتخلفهم عن الاولى قد كان باذن الشرع فعلى ما يعاقبون بحرمان الجماعة وفيم تودى الى التقليل وقد اثبتنا في رسالتنا۔

[اردو ترجمہ]: اور طبرانی نے المعجم الکبیر میں حضرت ابوامامہ اور حضرت عصمہ بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے، اور ابن ابی شیبہ نے حضرت امام حسن بصری سے مرسلاً روایت کیا ہے، عبد الرزاق نے مصنف اور سعید بن منصور نے سنن میں ابوعثمان النہدی سے بھی مرسلاً روایت کیا ہے۔ اس باب میں حضرت ابو موسیٰ اشعری اور حکم بن عمیر سے بھی روایت ہے جیسا کہ ترمذی میں ہے رضی اللہ عنہم اور بعض روایات میں ہے کہ وہ صدقہ کرنے والے حضرت سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ تھے قولہ کیونکہ ایسے اطلاق سے تقلیلِ جماعت کا معنی پایا جاتا ہے اس لئے کہ وہ جب جان لیں کہ جماعت فوت نہ ہو گی تو جمع نہ ہوں گے۔ اقول: (میں کہتا ہوں) ہم جماعتِ اولیٰ کے عمداً ترک کو دوسری جماعت پر بھروسا کی بناء پر مباح نہیں رکھتے اور جس شخص نے بھی اللہ تعالیٰ کی طرف سے بلاوا سنا اور اس نے اسے قبول نہ کیا وہ

گنہگار ہو گا اور وہ قابلِ تعزیر ہے تو یہاں اطلاق کہاں ہے، ہم تو ان لوگوں کی بات کر رہے ہیں جو موجود نہ تھے اب آئے یا وہ کسی معاملہ میں مشغول تھے مثلاً سخت بھوک کی وجہ سے کھانا کھا رہے تھے یا رفعِ حاجت کے لئے گئے تھے یا اس جیسے دوسرے اعذار ہوں تو اب ایسے لوگوں کا پہلی جماعت سے رہ جانا باجازتِ شرع ہو گا، اب ان پر جماعت سے

---

۱ ردالمحتار باب الامامة مطبوعه مصطفی البابی مصر ۲/۲۰۹ Page 163 of 721

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

"Husn al-Bara'at fi Tanqeed Hukm al-Jama'at" (The Excellence of Eloquence in Criticizing the Ruling on Congregation): Indeed, the mandatory requirement (Wajib) is specifically the first congregation. Therefore, if they know that their absence would lead to missing this mandatory act, how could they fail to gather? As for the lazy and the indifferent, they do not gather even if they know that they will miss both the first and any subsequent congregations. Do you not see that some contemporaries among those who claim knowledge and religion have been extremely strict in this regard, asserting that repeating a congregation is absolutely a sin? Consequently, some common people in those regions followed them in abandoning the repeated congregation, even though they did not strive to join the first one. You will see groups of diverse people arriving after the congregation and praying individually in the same place. By doing so, they increase their resemblance to the Rawafid (Shia sect). And Allah is the Helper.

His statement: "This is supported by what is in Az-Zahiriyyah: 'If a group enters the mosque after the local people have already prayed, they should pray individually.' This is the manifest narration (Zahir al-Riwayah)." End. And this statement is contrary to the previously cited consensus (Ijma').

Footnote A: He is Rashid Ahmad Gangohi 12 (m). Footnote 1: Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/409. Page 164 of 721

फ़तावा रज़विया, खंड 7

"हुस्न अल-बरात फ़ी तनकीद हुक्म अल-जमात" (जमात के आदेश की आलोचना में वाग्मिता का सौंदर्य): वास्तव में वाजिब (अनिवार्य) विशेष रूप से पहली जमात ही है। अत; जब उन्हें यह ज्ञात हो कि यदि वे उपस्थित नहीं हुए तो वाजिब छूट जाएगा, तो वे एकत्र क्यों नहीं होंगे? रही बात आलसी और लापरवाह लोगों की, तो वे एकत्र नहीं होंगे भले ही उन्हें पता हो कि उनकी पहली और दूसरी दोनों जमातें छूट जाएँगी। क्या आप नहीं देखते कि ज्ञान और धर्म का दावा करने वाले कुछ समकालीनों ने इस मामले में अत्यधिक सख्ती बरती है और यह दावा किया है कि जमात को दोहराना पूर्णतः पाप है? इसके परिणामस्वरूप, उन क्षेत्रों के कुछ सामान्य लोगों ने जमात न दोहराने में उनका अनुसरण किया, हालाँकि वे पहली जमात में शामिल होने के लिए भी तत्पर नहीं थे। आप विभिन्न लोगों के समूहों को देखेंगे जो जमात समाप्त होने के बाद आते हैं और एक ही स्थान पर अलग-अलग नमाज़ पढ़ते हैं। ऐसा करके वे रवाफ़िज़ (शिया संप्रदाय) के साथ अपनी समानता बढ़ाते हैं। और अल्लाह ही सहायक है।

उनका कथन: "इसकी पुष्टि 'ज़हीरिया' के इस उद्धरण से होती है: 'यदि कोई समूह मस्जिद में तब प्रवेश करता है जब वहाँ के स्थानीय लोग नमाज़ पढ़ चुके हों, तो वे अकेले नमाज़ पढ़ें।' यह ज़ाहिर अल-रिवायत (प्रकट वर्णन) है।" समाप्त। और यह बात पूर्व में वर्णित सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है।

पाद-टिप्पणी ए: वह रशीद अहमद गंगोही 12 (म) हैं। पाद-टिप्पणी 1: रद्द अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी द्वारा प्रकाशित, मिस्र, 1/409। पृष्ठ 164 / 721

"حسن البراعة فی تنقید حکم الجماعة" ان الواجب ھی الجماعة الاولی عیناً، فاذا علموا انھم لولم یحضروا فاتھم الواجب فکیف لایجتمعون، اما الکسالی و قلیل المبالاۃ فلا یجتمعون وان علموا انھم تفوتھم الاولی والاخری جمیعاً الاتری ان عہ بعض العصریین ممن یدعی العلم والدین قد شدد فی ذلک تشدیداً بلیغاً وزعم ان تکرار الجماعة معصیة مطلقاً فتبعه بعض عوام تلک البلاد فی ترک تکرار الجماعة ولم یتبعوہ فی اتیان الاولی فتری فوجاً من الاحابیش یاتون بعد الجماعة فیصلون معاً فرادی فیزیدون مشابھة بالروافض واللہ المستعان - محروم ہونے کی وجہ سے کیونکر ملامت کی جاسکتی ہے اور انہیں تقلیل جماعت کا سبب کیوں قرار دیا جائے؟ ہم نے رسالے "حسن البراعة فی تنقید حکم الجماعة" میں ثابت کیا ہے کہ واجب عینی جماعت اولیٰ ہی ہے پس جب انہوں نے جانا اگر وہ حاضر نہ ہوئے تو واجب فوت ہو جائے گا تو وہ جمع کیسے نہ ہوں؟ رہا معاملہ سستی اور لاپروائی کرنے والوں کا، وہ جمع نہیں ہوں گے خواہ انہیں علم ہو کہ ہماری پہلی اور دوسری جماعت فوت ہو جائے گی کیا آپ کے علم میں نہیں کہ بعض معاصرین جو علم و دین کا دعویٰ کرتے ہیں انہوں نے اس میں بہت زیادہ تشدد کی اور کہا کہ تکرار جماعت ہر حال میں معصیت و گناہ ہے اور ان کے علاقے میں کچھ عام لوگوں نے تکرار جماعت کے ترک میں اس کا اتباع کیا حالانکہ وہ پہلی جماعت کے درپے نہیں ہوئے آپ متعدد گروپوں کو ملاحظہ کریں گے کہ وہ جماعت کے بعد آتے ہیں وہ ایک ہی مقام پر تنہا تنہا نماز ادا کرتے ہیں تو اس عمل سے روافض کے ساتھ مشابہت میں اضافہ کرتے ہیں اور اللہ ہی مدد کرنے والا ہے قولہ ویؤیدہ مافی الظھیریة لودخل جماعة المسجد بعد ما صلی فیه اھله یصلون وحدانا و ھو ظاھر الروایة ہ وھذا مخالف لحکایة الاجماع المارة 1 قولہ اور اس کی تائید ظہیریہ کی یہ عبارت کرتی ہے اگر کوئی جماعت مسجد میں داخل ہوئی حالانکہ اہل

محلہ نے جماعت کرالی تھی تو وہ تنہا نماز ادا کرلیں، اور یہ ظاہر روایت ہے اھ اور یہ بات سابقہ منقول اجماع کے خلاف ہے

عہ وہ رشید احمد گنگوہی ۱۲ (م) 1 ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۹

Fatawa Razawiyya, Volume 8

[Arabic Column] I say: There is neither support nor opposition, for "yusallun" (they pray) is not a definitive text regarding obligation. Whoever tracks the chapters on the description of prayer and Hajj from any book they wish, will find vast quantities of informative phrasings mentioned regarding what is not obligatory, nor even Sunnah; rather, at most, it is recommended (mandub). It has been stated in al-Bahr al-Ra'iq and by al-Tahtawi in the marginalia of al-Durr that this—meaning the indication of reports regarding obligation—is when it originates from the Legislator (the Prophet). As for the jurists, neither it nor an order from them indicates obligation, as occurred with [Imam] Muhammad, where he said regarding the description of prayer: "he spreads his left foot and places his hand," and there are many such examples. I do not deny that it often comes for obligation, as we explained in our book "Fasl al-Qada' fi Rasm al-Ifta'". Rather, I mean that an ambiguous text does not override a clear one. So how can the overwhelming consensus (ijma') on its transmission be rejected by [reliable] reliances? Rather, how can it be correct to interpret it in a way that makes it contradictory to the consensus? If it were so, then it would be more deserving of rejection than the consensus, as the single reporter from...

[Urdu Column] I say: (I say here there is neither support nor opposition, because obligation is not established explicitly from the word "yusallun." Anyone who has studied the chapters on the description of prayer and Hajj from any book will find a vast collection of informative words used in contexts that are not even Sunnah, let alone obligatory. Yes, at most they are in the degree of being recommended (mustahab). It is mentioned in al-Bahr al-Ra'iq, and Tahtawi stated in the marginalia of al-Durr that the indication of informative sentences for obligation occurs when it originates from the Lawgiver (peace be upon him). However, if it is narrated from the noble jurists, then neither that informative sentence nor even the command of the jurists indicates obligation, as occurred with Imam Muhammad. In describing the prayer, he said that the worshiper should spread his left foot and place his hand, and several examples are witnesses to this. I do not deny that in many places it also implies obligation, as we have detailed in our book "Fasl al-Qadha fi Rasm al-Ifta'". The meaning here is that the ambiguous expression does not have priority over the explicit one. And despite the narrations of the reliables, how can the overwhelming consensus be rejected? Rather, how can these statements be interpreted in a way that contradicts consensus? If the matter is such, then this is like the Zahir al-Riwayah.)

फ़तावा रज़विया, जिल्द 8

[अरबी कॉलम] मैं कहता हूँ: न तो समर्थन है और न ही विरोध, क्योंकि "युसल्लून" (वे नमाज़ पढ़ते हैं) अनिवार्यता (वजुब) के लिए कोई स्पष्ट प्रमाण नहीं है। जो कोई भी अपनी इच्छानुसार किसी भी पुस्तक से नमाज़ और हज के वर्णन के अध्यायों का अध्ययन करेगा, उसे सूचनात्मक वाक्यांशों का विशाल भंडार मिलेगा जो ऐसी चीज़ों के लिए आए हैं जो न तो अनिवार्य हैं और न ही सुन्नत; बल्कि अधिक से अधिक वे मुस्तहब (पसंदीदा) हैं। अल-बहर अल-राक में है और अल-तहतावी ने दुर्र की हाशिये में कहा है कि यह - यानी अनिवार्यता पर समाचारों का संकेत - तब होता है जब वह शरीयत देने वाले (पैगंबर) से निकले। जहाँ तक फ़ुक़्हा (धर्मशास्त्रियों) का सवाल है, न तो वह और न ही उनकी ओर से दिया गया आदेश अनिवार्यता को इंगित करता है, जैसा कि मुहम्मद के साथ हुआ जहाँ उन्होंने नमाज़ के वर्णन में कहा: "वह अपना बायाँ पैर फैलाता है और अपना हाथ रखता है," और इस तरह के उदाहरण कई हैं। मैं इस बात से इनकार नहीं करता कि यह अक्सर अनिवार्यता के लिए आता है जैसा कि हमने अपनी पुस्तक "फ़स्ल अल-क़ज़ा फ़ी रस्म अल-इफ़्ता" में स्पष्ट किया है। बल्कि मेरा तात्पर्य यह है कि संदिग्ध (अभिव्यक्ति) स्पष्ट (अभिव्यक्ति) पर हावी नहीं होती है। तो विश्वसनीय विवरणों के बावजूद इसके द्वारा सर्वसम्मत मत (इज्मा) को कैसे खारिज किया जा सकता है? बल्कि, इन कथनों की व्याख्या उस तरह से कैसे सही हो सकती है जो इसे इज्मा के विरुद्ध बनाती है? यदि ऐसा होता, तो यह इज्मा की तुलना में अस्वीकृति का अधिक पात्र होता, क्योंकि एक अकेला रिपोर्टर...

[उर्दू कॉलम] मैं कहता हूँ: (मैं यहाँ कहता हूँ न तो समर्थन है और न ही विरोध, क्योंकि शब्द "युसल्लून" से साफ़ तौर पर ईजाब (अनिवार्यता) साबित नहीं होता। और जिसने भी किसी किताब से नमाज़ और हज के तरीक़ों के अध्यायों का अध्ययन किया है, वह जानकारीपूर्ण शब्दों का एक बहुत बड़ा भंडार पाएगा जो ऐसी जगहों पर आए हैं जो न तो वाजिब हैं और न ही सुन्नत; हाँ, अधिक से अधिक वे मुस्तहब के दर्जे में होते हैं। बहर-उर-रैक़ में है और तहतावी ने हाशियह-ए-दुर्र में कहा है कि जानकारीपूर्ण जुमलों का संकेत वजुब (अनिवार्यता) पर उस वक़्त होता है जब वह शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से निकला हो। और अगर वह फ़ुक़्हा-ए-किराम से मन्क़ूल (उद्धृत) हो, तो न तो वह जानकारीपूर्ण जुमला और न ही फ़ुक़्हा का हुक्म (आदेश) वजुब पर दलालत करता है, जैसा कि इमाम मुहम्मद से वाक़े हुआ, उन्होंने नमाज़ के तरीक़े में फ़रमाया कि नमाज़ी बायाँ पाँव बिछाए और हाथ रख दे, और इस पर कई मिसालें गवाह हैं। और मैं इस बात का मुन्किर नहीं कि

बहुत से स्थानों पर वे वजुब के लिए भी मुफ़ीद हैं, जैसा कि हमने इसकी विस्तार से चर्चा "फ़स्ल अल-क़ज़ा फ़ी रस्म अल-इफ़्ता" में की है। यहाँ मुराद यह है कि मुहतमल (संदिग्ध) को मुफ़स्सर (स्पष्ट) पर प्राथमिकता हासिल नहीं है। और मोतमदात (विश्वसनीय स्रोतों) के मन्क़ूलात के बावजूद, उसके साथ इज्मा-ए-मुतज़ाफ़िर (सर्वसम्मत मत) को कैसे रद्द किया जाए? बल्कि इन इबारतों को उस पर कैसे लागू किया जाए जो इज्मा के ख़िलाफ़ हों? अगर मामला यही है, तो यह ज़ाहिर-उर-रिवायत की तरह है।)

पृष्ठ 165 / 721

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

[عربی کالم] اقول: لا تأیید ولا خلاف فان یصلون لیس نصا فی الایجاب ومن تتبع ابواب صفة الصلاة والحج من ای کتاب شاء وجد قناطیر مقنطرة من صیغ الاخبار واردة فیما لیس بواجب بل ولا سنة انما اقصاه الندب، وقد قال فی البحر الرائق والطحطاوی فی حاشیة الدر ان ذلك ای دلالة الاخبار علی الوجوب فیما اذا صدر من الشارع اما من الفقهاء فلا یدل هو ولا الامر منهم علی الوجوب کما وقع لمحمد حیث، قال فی صفة الصلاة افترش رجله الیسری ووضع یده وامثال ذلك کثیرة ہ ولست انکرانه کثیرا ما یجیئ للوجوب کما بیناه فی کتابنا "فصل القضاء فی رسم الافتاء" وانما ارید ان المحتمل لا یقضی علی المفسر فکیف یرد به الاجماع المتظافر علی نقله المعتمدات بل کیف یصح ان یحمل علی ما یصیر به مخالف للاجماع ولو کان کذا لکان هو احق بالرد من الاجماع اذ الحاکي الواحد عن

[اردو کالم] اقول: (میں کہتا ہوں یہاں نہ تائید ہے نہ ہی مخالفت، کیونکہ لفظ "یصلون" سے صراحۃً ایجاب ثابت نہیں ہوتا اور جس نے بھی کسی کتاب کے ابواب صفۃ صلوۃ وحج کا مطالعہ کیا ہے وہ بہت سے (ایسے) الفاظ خبر کا ذخیرہ پائے گا جو ایسی جگہ وارد ہیں جو واجب بلکہ سنت بھی نہیں، ہاں زیادہ سے زیادہ مستحب کے درجے میں ہوتے ہیں، بحر الرائق میں ہے اور طحطاوی نے حاشیہ در میں کہا ہے جملہ خبریہ کی دلالت وجوب پر اس وقت ہوتی ہے جب وہ شارع علیہ السلام سے صادر ہو، اور اگر وہ فقہاء کرام سے منقول ہو تو اس جملہ خبریہ بلکہ فقہاء کے امر کی بھی وجوب پر دلالت نہیں ہوتی جیسا کہ امام محمد سے واقع ہے انہوں نے صفۃ صلوۃ میں فرمایا نمازی بایاں پاؤں بچھائے اور ہاتھ رکھ دے اور اس پر متعدد مثالیں شاہد ہیں اھ اور میں اس بات کا منکر نہیں کہ بہت سے مقامات پر مفید وجوب بھی ہیں جس طرح ہم نے اس کی تفصیل گفتگو "فصل القضاء فی رسم الافتاء" میں کی ہے، مراد یہاں یہ ہے کہ محتمل کو مفسر پر ترجیح حاصل نہیں،

اور معتمدات کی منقولات کے باوجود اس کے ساتھ اجماع متظافر کو کیسے رد کیا جائے بلکہ ان عبارات کو اس پر کیسے محمول کیا جائے جو اجماع کے خلاف ہوں، اگر معاملہ یہی ہے تو ایسی ظاہر الروایتہ)

صفحہ 165 از 721

Fatawa Razawiya, Volume Seven

Apparent narration is closer to an oversight than to the consensus, because the forgetting of a lone narrator of an apparent report is more probable than the forgetting of the congregation. Rather, a proponent might say that interpreting it as an obligation here is not possible at all, even if we say that repeating the congregation in the neighborhood mosque is disliked in every situation. This is because explicit clarification is found in al-Wajiz, al-Tabyin, al-Hindiyyah, etc. It will soon be detailed that for someone who missed the prayer in a mosque, it is recommended to seek the congregation in another mosque, except for the two mosques, the Sacred Mosque in Makkah and the Prophet's Mosque in Madinah, as stated in al-Qunyah and Mukhtasar al-Bahr. In al-Qunyah, Masjid al-Aqsa is also included. Al-Quduri mentioned that such a person should gather his family members and lead them in prayer, meaning he will attain the reward of the congregation. It is stated in al-Fath that if a congregation is available with one's family, there is no need to search for it. So, who has forbidden them from, for example, going to their homes, gathering them, and attaining the virtue of the congregation?

If you say (if someone says that) entering the mosque prevents going elsewhere, I say that their aforementioned statement is absolute, whether the person has entered or not, and leaving to attain the congregation is not prevented by entry. Don't you know that the organizer of a congregation in another place can leave the mosque at the time of the takbir of the first congregation? Therefore, leaving would be permissible for them in every way; there is neither a takbir nor a priority [to stay].

Page 166 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

ज़ाहिर रिवायत इजमा के रद्द से बेहतर है क्योंकि अकेले ज़ाहिर रिवायत नक़ल करने वाले का भूल जाना पूरी जमाअत के भूल जाने से ज़्यादा क़रीब है। बल्कि कोई क़ायल यह कह सकता है कि यहाँ वजूब (अनिवार्यता) पर महमूल करना बिल्कुल मुमकिन ही नहीं है, अगरचे हम यह कहें कि महल्ला की मस्जिद में जमाअत ४ दोहराना हर हाल में मकरूह है। वह इसलिए कि वजीज़, तब्यीन, हिन्दिया आदि में इस पर स्पष्टीकरण मौजूद है। और जल्द ही विस्तार से आएगा कि जिसने मस्जिद में नमाज़ छोड़ दी, उसके लिए दूसरी मस्जिद में तलाश-ए-जमाअत मुस्तहब है, सिवाय दो मस्जिदों - हरम-ए-मक्की और हरम-ए-मदनी के, जैसा कि 'कुनया' और 'मुख़्तसर अल-बहर' में है। 'कुनया' में मस्जिद-ए-अक़्सा को भी शामिल किया गया है। क़ुदूरी ने ज़िक्र किया कि वह अपने घर वालों को इकट्ठा करे और उन्हें जमाअत से नमाज़ पढ़ाए, यानी उसे जमाअत का सवाब मिल जाएगा। 'फ़तह' में इस तरह है कि घर वालों के साथ जमाअत होने पर उसकी तलाश की ज़रूरत नहीं रहती। तो किसने उन पर यह हराम किया है कि मिसाल के तौर पर वे घर की तरफ़ जाएँ और उन्हें इकट्ठा करें और सवाब-ए-जमाअت पाएँ?

फ़ान क़ुलत (अगर कोई कहे कि) मस्जिद में दाख़िला (प्रवेश) दूसरी जगह जाने के लिए बाधा है, तो मैं कहता हूँ कि उनका उल्लेखित कलाम (कथन) मुतलक़ (निरपेक्ष) है, चाहे वह व्यक्ति मस्जिद में दाख़िल हो चुका हो या नहीं। और इदराक-ए-जमाअत (जमाअत पाने) के लिए बाहर निकलना दाख़िले की वजह से नहीं रुकता। क्या आप नहीं जानते कि दूसरी जगह जमाअत का मुंतज़िम (आयोजक), पहली जमाअत की तकबीर के वक़्त मस्जिद से निकल सकता है? तो उनके लिए निकलना हर तरह से जायज़ होगा, न तकबीर है और न ही इसकी प्राथमिकता है।

पेज 166 of 721

کورد کر دینا اجماع کے رد سے بہتر ہے کیونکہ اکیلا ظاہر روایت نقل کرنے والے کا بھول جانا جماعت کے بھول جانے سے زیادہ قریب ہے بلکہ کوئی قائل یہ کہہ سکتا ہے کہ یہاں وجوب پر محمول کرنا بالکل ممکن ہی نہیں اگر چہ ہم یہ کہیں کہ مسجدِ محلہ میں تکرارِ جماعت ہر حال میں مکروہ ہے وہ اس لئے کہ وجیز، تبیین، ہندیہ وغیرہ میں اس پر تصریح موجود ہے اور عنقریب تفصیلاً آئے گا کہ جس نے نماز مسجد میں فوت کردی اس کے لئے دوسری مسجد میں تلاشِ جماعت مستحب ہے مگر دو مساجد، حرم مکی اور حرم مدنی میں جیسا کہ قنیہ اور مختصر البحر میں ہے ،قنیہ میں مسجد اقصیٰ کو بھی شامل کیا گیا ہے، قدوری نے ذکر کیا کہ وہ اپنے گھر والوں کو جمع کرے اور جماعت کرائے ، یعنی وہ جماعت کا ثواب پالے گا۔ فتح میں اس طرح ہے اہل کے ساتھ جماعت اس کی تلاش کی محتاج نہیں رہتے تو ان پر کس نے حرام کیا ہے اس بات کو مثلاً وہ گھر کی طرف جائیں اور انہیں جمع کریں اور ثوابِ جماعت پائیں۔

فان قلت (اگر کوئی کہے کہ) مسجد میں داخلہ دوسری جگہ جانے کو مانع ہے میں کہتا ہوں ان کا مذکورہ کلام مطلق ہے خواہ وہ شخص داخل ہے یا داخل نہیں اور ادراکِ جماعت کے لئے خروج اس کو دخول سے مانع نہیں ، کیا آپ نہیں جانتے کہ دوسری جگہ جماعت کا منتظم، پہلی جماعت کی تکبیر کے وقت مسجد سے نکل سکتا ہے تو ان کے لئے خروج ہر طور جائز ہو گا نہ تکبیر ہے نہ اولیٰ۔

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

...and nor the first congregation; in short, this is not the place for obligation, and on this [point] support and disagreement were dependent. If you, O objector, say that when there is no obligation, what would be the intent of the discourse? Then I answer it by saying that the purpose is to state the permissibility of performing prayer alone for them without any fear or restriction, unlike the case where the congregation has not yet taken place, where now prayer alone without an excuse will not be permissible because it would necessitate missing that congregation which is obligatory according to the preferred (Mukhtar) view and near-obligatory (Qareeb-ul-Wajib) according to the famous view. And this matter will be in the manner that Imam Ayni stated in 'Umdat al-Qari' that Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said: when someone forgets, or sleeps, or is unable to participate in the congregation due to some important preoccupation, he should gather his family members and perform prayer in congregation, and if he performed the prayer alone, even then it is permissible. This meaning is very clear; there is no cloud over it, if Allah the Almighty wills, and with this, every difficulty is also removed. Praise be to Allah.

His saying: regarding this, Allama Sheikh (may Allah have mercy on him) Al-Sindi, who is a student of [Ibn] al-Humam al-Muhaqqiq, wrote in his treatise: That which the people of the Two Sanctuaries (Haramayn) do, performing prayer with multiple Imams and successive congregations, is unanimously disliked (Makruh), according to its...

---

1 'Umdat al-Qari Sharh Bukhari, Chapter on the Obligation of Congregational Prayer, Printed by Idara al-Tiba'at al-Muniriyya, Beirut, 5/162

फ़तावा रिज़विया जिल्द सातवीं

...और न ही पहली जमाअत; संक्षेप में, यहाँ ईजाब (अनिवार्यता) का स्थान नहीं है और इसी पर समर्थन और मतभेद निर्भर था। यदि आप, ऐ ऐतराज़ करने वाले, कहें कि जब ईजाब ही नहीं है तो कलाम (चर्चा) का उद्देश्य क्या होगा? तो मैं इसका उत्तर देता हूँ कि उनके लिए बिना किसी डर और खतरे के अकेले नमाज़ अदा करने की अनुमति को बयान करना उद्देश्य है, उस स्थिति के विपरीत जब अभी जमाअत न हुई हो, क्योंकि अब बिना किसी उज़्र (बहाने) के अकेले नमाज़ जायज़ नहीं होगी क्योंकि अब उस जमाअत को छोड़ना लाज़िम आएगा जो मुख्तार (पसंदीदा) कौल के अनुसार वाजिब है और मशहूर कौल के अनुसार वाजिब के करीब है। और यह बात उसी तरह होगी जैसे इमाम ऐनी ने 'उमदतुल क़ारी' में बयान की है कि इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैहि) ने फरमाया: जब कोई भूल गया या सो गया या किसी महत्वपूर्ण व्यस्तता के कारण जमाअत में शामिल नहीं हो सका, तो वह अपने घर वालों को इकट्ठा करे और जमाअत के साथ नमाज़ अदा करे, और यदि उसने अकेले नमाज़ अदा कर ली तब भी वह जायज़ है। यह अर्थ अत्यंत स्पष्ट है, इसमें कोई संदेह नहीं है, इंशा अल्लाह तआला और इसके साथ हर संदेह भी दूर हो जाता है।

उनका कथन: इस बारे में अल्लामा शेख (रहमतुल्लाह अलैहि) अस-सिंदी, जो मुहक़्क़िक़ इब्न अल-हुमाम के शिष्य हैं, ने अपने रिसाले में लिखा है: हरमैन वाले जो कई इमामों और क्रमिक जमाअतों के रूप में नमाज़ अदा करते हैं, वह सर्वसम्मति से मकरूह है, उसके..

---

1 'उमदतुल क़ारी शरह बुखारी, बाब वुजूबे सलातुल जमाअत, मुद्रित इदारा अल-तिबात अल-मुनीरय्या, बेरूत, 162/5

لاولی وبالجملة لامحل ھھنا للایجاب وعلیه کان یتوقف التأئید والخلاف فان قُلْتُ فاذلا وجوب فیمانزع الکلام قُلْتُ افادة جواز الانفراد لھم بلا حظرو لا حجر بخلاف مالم تقم الجماعة بعد حیث لا یجوز الصلاة منفردا الابعدر لما فیه من تفویت الجماعة الواجبة علی المعتمد او القریبة من الوجوب علی المشھور فاذن کان علی وزان ما قال العینی فی عمدة القارئ قال ابو حنیفة رضی اللہ تعالی عنه سھأ اونام او شغله عن الجماعة شغل جمع باھله فی منزله وان صلی وحده یجوز ھـ وھذا معنی لا غبار علیه ان شاء اللہ تعالی و به یزول کل اشکال واللہ الحمد۔

اور نہ جماعت اولی، الغرض یہاں ایجاب کا محل نہیں اور اسی پر تائید اور خلاف موقوف تھا، اگر اے معترض تو یہ کہے کہ جب وجوب ہی نہیں تو کلام کا منشا کیا ہوگا؟ تو میں اس کا جواب دیتا ہوں کہ ان کے لئے بلا خوف و خطر تنہا نماز ادا کرنے کا جواز بیان کرنا مقصود ہے، بخلاف اس صورت کے جب ابھی جماعت نہ ہوئی ہو کہ اب عذر کے بغیر تنہا نماز جائز نہ ہوگی کیونکہ اب اس جماعت کا فوت کرنا لازم آئے گا جو مختار قول کے مطابق واجب اور مشہور قول کے مطابق قریب واجب ہے اور یہ بات اس طریقہ پر ہوگی جو امام عینی نے عمدة القاری میں بیان کیا کہ امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ نے فرمایا جب کوئی بھول گیا یا سوگیا یا کسی اہم مصروفیت کی بنا پر جماعت میں شرکت نہ کرسکا تو وہ اپنے گھر والوں کو جمع کرے اور باجماعت نماز ادا کرے اور اگر اس نے تنہا نماز ادا کرلی تب بھی جائز ہے اھ یہ معنی نہایت ہی واضح ہے اس میں کوئی غبار نہیں ان شاء اللہ تعالی اور اس کے ساتھ ہر اشکال بھی زائل ہو جاتا ہے

قوله وعن هذا ذكر العلامة الشيخ رحمه الله السندى تلميذ المحقق ابن الهمام في رسالته ان ما يفعله اهل الحرمين من الصلاة بأئمة متعددة وجماعات مترتبة مكروه اتفاقا الى

قولہ اس بارے میں علامہ شیخ رحمۃ اللہ السندی جو شیخ ہمام کے شاگرد ہیں نے اپنے رسالہ میں لکھا کہ اہل حرمین جو متعدد ائمہ اور مترتب جماعتوں کی صورت میں نماز ادا کرتے ہیں یہ بالاتفاق مکروہ ہے، اس کے

---

1 عمدة القاری شرح بخاری باب وجوب صلوة الجماعتہ مطبوعہ ادارة الطباعتہ المنیر یتہ بیروت ۱۶۲/۵

[The right column contains the Urdu translation/explanation of the Arabic text in the left column]

His saying: "And Ramli confirmed it in Hashiyat al-Bahr." It is mentioned up to this statement that Ramli has maintained it in Hashiyat al-Bahr.

I say: Glory be to Allah! What does this passage have to do with the issue under our discussion?

Their rejection is of intentional division, as is currently the case in the Two Holy Sanctuaries. They have divided the congregation into parts and appointed a separate Imam for each part. Intentional division, when there is no Sharia-based reason for it, is unanimously impermissible; otherwise, Allah Almighty would not have established the method of Salat al-Khawf (the prayer of fear) in this manner. In this regard, all mosques are equal, whether they belong to neighborhoods, main roads, city congregational mosques, or villages and wildernesses; there is no distinction between them.

Then, disagreement arose regarding following someone of a different school of thought (madhhab) in several ways, the details of which are found in Al-Bahr, Radd al-Muhtar, and others. We have mentioned the essence of it in our fatwas.

According to those who hold that there is no dislike (karahah) at all—meaning when the follower (muqtadi) does not know that the Imam does not observe the rules of another school—this ruling is based on the opinion of the follower, and this is the most correct view. Or if the follower knows that the Imam does not observe those rules, then according to those who say that the consideration is based on the opinion of the Imam, the ruling of no dislike in this case is based on the opinion of the Imam. Thus, according to those (who deny dislike), for these divided congregations...

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Imamate, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/209

[बाएँ कॉलम में अरबी इबारत है और दाएँ कॉलम में उसका उर्दू अनुवाद/व्याख्या दी गई है]

उनका कथन: "और रमली ने इसे हाशिया अल-बहर में पुष्ट किया है।" इस बात का उल्लेख इस कथन तक है कि रमली ने इसे हाशिया अल-बहर में बरक़रार रखा है।

मैं कहता हूँ: सुब्हान अल्लाह! इस इबारत का हमारे ज़ेर-ए-बहस मसले से क्या वास्ता है?

उनका इनकार उस विभाजन (तफ़रीक़) पर है जो जानबूझकर किया जाए, जैसा कि वर्तमान में हरमैन शरीफ़ैन में हो रहा है। उन्होंने जमाअत को विभिन्न हिस्सों में विभाजित कर दिया है और प्रत्येक हिस्से के लिए एक अलग इमाम नियुक्त किया है। जानबूझकर किया गया विभाजन, जब उसके लिए कोई शरीयत आधारित कारण न हो, सर्वसम्मति से नाजायज़ है; अन्यथा अल्लाह तआला सलात-ए-ख़ौफ़ (भय की नमाज़) का तरीक़ा इस तरह जारी न फ़रमाता। इस मामले में सभी मस्जिदें समान हैं, चाहे वे मोहल्ले की हों या मुख्य सड़कों की, शहर की जामा मस्जिदें हों या देहात और जंगल की; उनमें कोई अंतर नहीं है।

फिर, दूसरे मज़हब (मसलक) के इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने के संबंध में कई पहलुओं पर मतभेद (इख़्तिलाफ़) हुआ है, जिसका विवरण अल-बहर, रद अल-मुह्तार आदि में उपलब्ध है। हमने अपने फ़तवों में इसका सारांश उल्लेख कर दिया है।

जिसके नज़दीक बिल्कुल कराहत (नापसंदगी) नहीं है—अर्थात जब मुक़्तदी को यह न पता हो कि इमाम दूसरे मज़हब की रियायत नहीं कर रहा है—तो यह हुक्म मुक़्तदी की राय के एतबार पर आधारित है और यही सबसे सही मत है। या यदि मुक़्तदी को पता हो कि इमाम रियायत नहीं कर रहा है, तो उन लोगों के अनुसार जो कहते हैं कि एतबार इमाम की राय पर है, इस स्थिति में कराहत न होने का हुक्म इमाम की राय के एतबार पर आधारित है। तो (कराहत न मानने वालों) के नज़दीक इन बँटी हुई जमाअतों के लिए...

1. रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/209

[بائیں کالم میں عربی عبارت ہے اور دائیں کالم میں اس کا اردو ترجمہ و تشریح دی گئی ہے]

قولہ واقرہ الرملی فی حاشیہ البحر ۱: اس قول تک ذکر ہے کہ اسے رملی نے حاشیہ بحر میں ثابت رکھا ہے۔

اقول: یسبحن اللہ ای مساس لھذا بما نحن فیہ: اقول: (میں کہتا ہوں) اے اللہ! تو پاک ہے، اس عبارت کو ہمارے زیرِ بحث مسئلہ کے ساتھ کیا واسطہ ہے؟

ان کی انکارِ گفتگو اس تفریق پر ہے جو دانستہ ہو، جیسا کہ حرمین شریفین میں واقع ہے کیونکہ وہ جماعت کو مختلف حصوں میں بانٹ کر ہر ایک حصہ کے لئے الگ الگ امام مقرر کرتے ہیں اور تفریقِ قصدی کا شرعاً کوئی باعث نہیں اور وہ بالاتفاق جائز نہیں ورنہ اللہ تعالٰی صلاۃِ خوف کا طریقہ یوں جاری نہ فرماتا، اور اس میں تمام مساجد برابر ہیں خواہ وہ محلہ کی ہوں یا شوارع یا شہر کی جامع یا دیہات و جنگل کی، ان میں کوئی تفریق نہیں، پھر مخالف مذہب کی اقتداء میں متعدد وجوہ پر اختلاف واقع ہوا ہے اس کی تفصیل بحر، رد المحتار وغیرہ میں موجود ہے ہم نے اس کا خلاصہ اپنے فتاوٰی میں ذکر کردیا ہے اور جس کے نزدیک بالکل کراہت نہیں یعنی جب مقتدی کو علم نہ ہو کہ امام دوسرے مذہب کی رعایت نہیں کرتا تو یہ حکم مقتدی کی رائے کے اعتبار پر مبنی ہے اور یہی صحیح ہے یا مقتدی کو معلوم ہو کہ امام رعایت نہیں کرتا تو اس صورت میں عدمِ کراہت کا حکم امام کی رائے کے اعتبار پر مبنی ہے تو (عدمِ کراہت کے قائل) کے نزدیک ان متفرق جماعتوں کے لئے۔

۱ ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر، ۱/۲۰۹

Fatawa Razawiyya Volume 7

[Arabic Column] And these are the ones who attended the season that year and objected. And as for the one who ruled it disliked in case of doubt regarding consideration, or believed that it is better to follow the imam of one's own school whenever possible, then even if consideration is realized, it is, in his view, based on a legal (Shar'i) reason. This is the view of the majority and the practice follows it. Thus, there is no objection against the people of the Haramayn (Two Holy Sanctuaries), and there is no defect or error in their action. The scholar, al-Sayyid al-Muhashshi, is the one who transmits from Mulla Ali al-Qari what follows: that he said if every school had an imam as in our time, then it is better to follow the imam of one's own school, whether that congregation comes before or after, according to what the general body of Muslims has deemed good and what the majority of believers among the people of the Haramayn, Jerusalem, Egypt, and Syria have practiced. No consideration is given to whoever deviates from them. In any case, this discussion belongs to another valley; it has no connection to the permissibility or impermissibility of repeating the congregational prayer. His statement: "But it is problematic for him that places like the Makkan Mosque and the Madinan Mosque do not have a fixed and known congregation, so they cannot be called a neighborhood mosque (Masjid al-Mahalla), but rather they are like a roadside mosque (Masjid al-Shari'). And it has already been mentioned that there is no dislike in repeating the congregation in a roadside mosque by consensus."

[Urdu Column] ...there is no legal permission, and these very people who maintain there is no dislike attended that year and objected. And the person who gave the ruling of dislike in the case of doubt regarding consideration, or has the belief that following an imam of the same school is better however possible; now, even if consideration is realized, it will be according to him based on a legal reason, and this is the opinion of the majority and is acted upon. Therefore, there is no objection or protest against the people of the Haramayn, nor is there any defect or deficiency in their action. And Al-Allama Al-Sayyid Al-Muhashshi has further quoted from Mulla Ali al-Qari that if there is an imam for every school as in our era, then following the imam of the same school is better, whether that congregation is earlier or later; the general Muslims have deemed it good, and the practice of the majority of Muslims, for example, the people of the Haramayn, Jerusalem, Egypt, and Syria, is upon this, and no consideration is given to anyone holding an opposing opinion. In any case, this discourse relates to some other matter; it has no connection to the permissibility

or impermissibility of repeating the congregation. Statement: But the objection to this is that, for example, the Makkan Mosque and the Madinan Mosque, whose congregations are not fixed and known, cannot be called neighborhood mosques (Masjid-e-Mahalla), but rather they will be like roadside mosques (Masjid-e-Shari'). And it has already passed that in a roadside mosque, there is no dislike in repeating the congregation by consensus.

[Footnote] 1. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt 1/417. Page 169 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी कॉलम] और ये वही लोग हैं जो उस साल सीज़न (हज के समय) में उपस्थित थे और उन्होंने आपत्ति जताई। और जिसने विचार (मुराआत) करने में संदेह होने पर इसे नापसंद (मक़रूह) करार दिया, या उसका यह विश्वास है कि जहाँ तक संभव हो, अपने स्वयं के पंथ (मज़हब) के इमाम का अनुसरण करना ही बेहतर है, तो भले ही विचार सिद्ध हो जाए, उसके अनुसार यह एक शरई (धार्मिक) कारण पर आधारित है। यही बहुसंख्यक विद्वानों (जमहूर) की राय है और इसी पर अमल होता है। इसलिए हरमैन (मक्का और मदीना) के लोगों पर कोई आपत्ति या विरोध नहीं है, और न ही उनके कार्य में कोई दोष या त्रुटि है। विद्वान सैय्यद अल-मुहश्शी ने आगे मुल्ला अली अल-क़ारी से यह उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: यदि प्रत्येक मज़हब का एक इमाम होता, जैसा कि हमारे समय में है, तो अपने मज़हब के इमाम का अनुसरण करना बेहतर है, चाहे वह जमात (प्रार्थना सभा) पहले हो या बाद में। इसे आम मुसलमानों ने अच्छा माना है और मक्का-मदीना, येरुशलम, मिस्र और शाम (सीरिया) के अधिकांश मुसलमानों का इसी पर अमल है। जो इनसे अलग राय रखते हैं, उनका कोई महत्व नहीं है। बहरहाल, इस चर्चा का संबंध किसी और विषय से है; इसका जमात को दोहराने की अनुमति या निषेध से कोई संबंध नहीं है। उनका कथन: "लेकिन इस पर यह आपत्ति है कि उदाहरण के तौर पर मस्जिदे मक्की और मस्जिदे मदनी जिनकी जमात निश्चित और ज्ञात नहीं है, तो उन्हें 'मस्जिदे मोहल्ला' नहीं कहा जा सकता, बल्कि वे 'मस्जिदे शारै' (मुख्य मार्ग की मस्जिद) की तरह हैं। और यह पहले ही बताया जा चुका है कि मुख्य मार्ग की मस्जिद में सर्वसम्मति से जमात दोहराने में कोई मक़रूहत (नापसंदगी) नहीं है।"

[उर्दू कॉलम] शरई जवाज़ नहीं और यही अदम-ए-कराहत (नापसंदगी न होने) के कायल लोग उस साल हाज़िर हुए और उन्होंने इंकार किया, और वह शख़्स जिसने रियायत में शक की सूरत में कराहत का हुक्म लगाया या वह यह एतकाद (विश्वास) रखता है कि अफ़ज़ल मुवाफ़िक़ की इक़्तदा (अनुसरण) ही है जैसे भी मुमकिन हो तो अब अगरचे रियायत मुतहक्क़िक़ (सिद्ध) हो जाए तो यह उसके नज़दीक वजह-ए-शरई की बिना पर होगा और यही जमहूर की राय है और इसी पर अमल है लिहाज़ा अहल-ए-हरमैन पर कोई इंकार व एतराज़ नहीं और न ही उनके अमल में कोई ख़लल व नुक़्स है और अल्लामा सैय्यद मुहश्शी ने आगे चल कर मुल्ला अली क़ारी से यह नक़्ल किया है कि अगर हर मज़हब का इमाम हो जैसा कि हमारे दौर में है तो इक़्तदा मुवाफ़िक़ इमाम की अफ़ज़ल है ख़्वाह वह जमात पहले हो या बाद में, इसे आम-तुल-मुस्लिमीन ने मुस्तहसन (अच्छा) जाना और

जमहूर मुसलमान मसलन अहल-ए-हरमैन,.क़ुद्स, मिस्र व शाम का अमल इसी पर है और इसके ख़िलाफ़ राय रखने वाले का कोई एतबार नहीं। हर हाल में इस कलाम का ताल्लुक़ किसी और मामले से है इसका ताल्लुक़ तकरार-ए-जमात के जवाज़ और अदम-ए-जवाज़ से नहीं। क़ौलुहू: लेकिन इस पर यह इशकाल (आपत्ति) है कि मसलन मस्जिद-ए-मक्की और मस्जिद-ए-मदनी जिनकी जमात मुअय्यन व मालूम नहीं तो उन्हें मस्जिद-ए-मोहल्ला नहीं कहा जा सकता बल्कि मस्जिद-ए-शारै की तरह होंगी, और पहले गुज़र चुका है कि मस्जिद-ए-शारै में बिल-इत्तिफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) तकरार-ए-जमात में कराहत नहीं।

[फुटनोट] 1. रद-उल-मुहतार, बाब-अल-इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/417 द्वारा मुद्रित। पृष्ठ 169/721

[Arabic Column] وھؤلاء ھم الذین حضروا الموسم تلك السنة وانكروا ومن حكم بالكراھة عند الشك فی المراءات او اعتقدان الافضل الاقتداء بالموافق مھما امكن وان تحققت المراءاة فھو عنده بوجه شرعی وھم الجمھور وعلیه العمل فلا انكار علی اھل الحرمین ولیس فی فعلھم خلل ولا زلل والعلامة السید المحشی ھو الناقل فیما سیأتی عن الملا علی القاری انه قال لو كان لكل مذھب امام كما فی زماننا فالا فضل الاقتداء بالموافق سواء تقدم اوتأخر علی ما استتحسنه عامة المسلمین وعمل به جمھور المؤمنین من اھل الحرمین والقدس ومصر والشام ولاعبرة بمن شذ منھم اه وعلی كل فھذا الكلام من واد آخر لا تعلق له بجواز التكرار وعدمه قوله لكن یشكل علیه ان نحو المسجد المكی والمدنی لیس له جماعة معلومون فلا یصدق علیه انه مسجد محلة بل ھو كمسجد شارع وقد مر انه لا كراھة فی تكرار الجماعة

[Urdu Column] شرعی جواز نہیں اور یہی عدمِ کراہت کے قائل لوگ اس سال حاضر ہوئے اور انہوں نے انکار کیا، اور وہ شخص جس نے رعایت میں شک کی صورت میں کراہت کا حکم لگایا یا وہ یہ اعتقاد رکھتا ہے کہ افضل موافق کی اقتداء ہی ہے جیسے بھی ممکن ہو تو اب اگرچہ رعایت متحقق ہو جائے تو یہ اس کے نزدیک وجہ شرعی کی بنا پر ہوگا اور یہی جمہور کی رائے ہے اور اسی پر عمل ہے لہٰذا اہلِ حرمین پر کوئی انکار واعتراض نہیں اور نہ ہی ان کے عمل میں کوئی خلل و نقص ہے اور علامہ سید محشی نے آگے چل کر ملا علی قاری سے یہ نقل کیا ہے کہ اگر ہر مذہب کا امام ہو جیسا کہ ہمارے دور میں ہے تو اقتداء موافق امام کی افضل ہے خواہ وہ جماعت پہلے ہو یا بعد میں، اسے عامۃ المسلمین نے مستحسن جانا اور جمہور مسلمان مثلاً اہل حرمین، قدس، مصر و شام کا عمل اسی پر ہے اور اس کے خلاف رائے رکھنے والے کا کوئی

اعتبار نہیں اھ ہر حال میں اس کلام کا تعلق کسی اور معاملے سے ہے اس کا تعلق تکرارِ جماعت کے جواز اور عدمِ جواز سے نہیں۔ قولہ لیکن اس پر یہ اشکال ہے کہ مثلاً مسجد مکی اور مسجد مدنی جن کی جماعت معین و معلوم نہیں تو انہیں مسجد محلہ نہیں کہا جا سکتا بلکہ مسجد شارع کی طرح ہوں گی، اور پہلے گزر چکا ہے کہ مسجد شارع میں بالاتفاق تکرارِ جماعت میں کراہت نہیں، اس

[حاشیہ] 1 ردالمحتار باب الامامة مطبوعه مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۷ صفحہ 169 از 721

(Arabic text in left column): "...there is a consensus on it[1]. Let it be contemplated. I say: The complication arose from treating it as the issue of repetition (of congregational prayer). You have already known that this was not their intent; rather, they prohibited the intentional division, which is definitely forbidden, even in a congregational mosque on a public road. It is surprising that the scholarly investigator and commentator brings forth against the issue of repetition what does not apply to it, and then presents a problem out of this non-existent issue. However, even the best of riders can stumble. We ask Allah, the Glorious, for His forgiveness."

"Furthermore, I say: The greatest surprise is at the scholar, the Shaykh [Sindhi], may Allah have mercy on him, as he stated that precaution lies in not following him (i.e., someone of a different school of thought), even if he observes the rules [of the follower's school][2], as the commentator will soon quote from him. Then, he stated here the dislike of organizing the congregation and claimed a consensus against the position of the majority. I wonder, if this act is unanimously disliked, then how will the precaution you yourself acknowledged be acted upon? Will all people follow one school of thought, or will the followers of each Imam live separately in their own towns, or will a separate mosque be built for each of them and prevented..."

(Urdu text in right column): "...one should contemplate further. I say: (I say) this complication exists when it is treated as the issue of repetition, whereas you have known that this was not their objective. They have denied intentional division, and it is certainly prohibited, even if it is a mosque on a public road. So, it is surprising that the scholarly investigator and commentator treated it as the issue of repetition, although it is not its place. Then, based on this assumption, he raised such an issue from which no problem could arise. But every rider has a stumble. We seek forgiveness for them from Allah Almighty for this."

"Furthermore, I say: (Then I say) the most surprise is at the scholar Shaykh Sindi, may Allah have mercy on him, as he said: 'There is precaution in not following a person of a different school of thought, even if he is observant,' as the commentator will soon quote from him. Then here he said that the arrangement of congregations is disliked and claimed a consensus against the position of the majority. Alas, a hundred times alas! If this practice is disliked by consensus, then how will the precaution that you yourself confessed be acted upon? Will all people become of one school of thought,

or will the followers of each school live separately in every city, or will a separate mosque be built for each school, and..."

(Footnotes): [1] Radd al-Muhtar, Chapter of Imamate, printed at Mustafa al-Babi, Egypt, 1/209 [2] Radd al-Muhtar, Chapter of Imamate, printed at Mustafa al-Babi, Egypt, 1/417

(बाएं कॉलम में अरबी पाठ): "...इसमें इज़्मा (सर्वसम्मति) है[1]। इस पर विचार किया जाना चाहिए। मैं कहता हूँ: यह समस्या इसलिए पैदा हुई क्योंकि इसे दोहराव के मसले (एक ही मस्जिद में दोबारा जमाअत) पर आधारित मान लिया गया। जबकि आप जान चुके हैं कि यह उनका उद्देश्य नहीं था; बल्कि उन्होंने जानबूझकर किए गए बंटवारे को वर्जित बताया है, जो निश्चित रूप से निषिद्ध है, भले ही वह किसी मुख्य मार्ग की मस्जिद ही क्यों न हो। यह आश्चर्य की बात है कि विद्वान अन्वेषक और टीकाकार ने दोहराव के मसले पर ऐसी बात पेश की जो उस पर लागू नहीं होती, और फिर इस गैर-मौजूद समस्या से एक पेचीदगी पैदा कर दी। लेकिन हर घुड़सवार से चूक हो सकती है। हम अल्लाह सुभानहू से उनके लिए क्षमा मांगते हैं।"

"आगे मैं कहता हूँ: सबसे अधिक आश्चर्य विद्वान शेख [सिंधी], अल्लाह उन पर रहम करे, पर होता है, क्योंकि उन्होंने कहा कि उसके(यानी दूसरे पंथ वाले के) पीछे नमाज़ न पढ़ने में ही एहतियात (सावधानी) है, भले ही वह नियमों का पालन करता हो[2], जैसा कि टीकाकार जल्द ही उनसे उद्धृत करेगा। फिर यहाँ उन्होंने जमाअत की व्यवस्था को मकरूह (नापसंद) बताया और बहुमत के रुख के खिलाफ आम सहमति का दावा किया। मैं चकित हूँ, अगर यह कार्य सर्वसम्मति से मकरूह है, तो उस एहतियात पर कैसे अमल होगा जिसे आपने स्वयं स्वीकार किया है? क्या सभी लोग एक ही पंथ के हो जाएंगे, या प्रत्येक इमाम के अनुयायी अपने-अपने शहरों में अलग-अलग रहेंगे, या उनमें से प्रत्येक के लिए एक अलग मस्जिद बनाई जाएगी और रोका जाएगा..."

(दाएं कॉलम में उर्दू पाठ): "...में मजीद गौर करना चाहिए। अक़ुल: (मैं कहता हूँ) यह इशकाल (समस्या) तब है जब इसको मसला-ए-तकरार पर महमूल किया जाए, हालांकि आप जान चुके हैं कि वह उनके यहाँ मक़सूद नहीं था। उन्होंने जानबूझकर किए गए तफ़रीक़ (बंटवारे) से इनकार किया है और वह यकीनन ममनू (वर्जित) है, चाहे मस्जिद-ए-शारे (सड़क वाली मस्जिद) ही क्यों न हो। तो ताज्जुब है अल्लामा मोहक़्क़िक़ मुहाशी पर कि उन्होंने इसे मसला-ए-तकरार पर महमूल किया, हालांकि इसका यह महल नहीं है। फिर इस हमल (आधार) पर मबनी ऐसा इशकाल बना लिया जिससे कोई इशकाल पैदा ही नहीं हो सकता था। लेकिन हर शहसवार के लिए ठोकर होती है। हम अल्लाह तआला से इस पर उनके लिए माफ़ी के तलबगार हैं।"

"सुम्मा अक़ुल: (फिर मैं कहता हूँ) सबसे ज़्यादा ताज्जुब अल्लामा शेख सिंधी रहमतुल्लाह अलैह पर कि उन्होंने यह फ़रमाया है कि 'मुखालिफ़ (दूसरे पंथ वाले) की इक्तदा न करने में एहतियात है, अगरचे वह रियायत करता हो', जैसा कि मुहाशी अनक़रीब इसको उनसे नक़ल करेगा। फिर यहाँ कहा कि तरतीब-ए-जमाअت मकरूह है और जमहूर (बहुमत) के मौक़िफ़ के खिलाफ इत्तेफ़ाक़ (आम सहमति) का दावा किया। अफ़सोस सद अफ़सोस! अगर यह अमल बिल-इत्तेफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) मकरूह है, तो उस एहतियात पर अमल कैसे होगा जिसका तुमने खुद एतराफ़ (स्वीकार) किया है? क्या तमाम लोग एक मज़हब के हो जाएंगे या हर शहर में हर मज़हब के मुक़ल्लिदीन अलग-अलग आबाद होंगे, या हर मज़हब की अलग-अलग मस्जिद बनाई जाएगी, और..."

(फुटनोट): [1] रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/209 [2] रद अल-मुह्तार, बाब अल-इमामा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/417

(بائیں کالم کی عربی عبارت): فیه اجماعاً[1] فلیتأمل اقول: انما نشأ الاشکال من حمله علی مسئلة التکرار وقد علمت ان لم یقصدوها وانما انکروا تعمد التفریق وهو محظور قطعاً ولو فی مسجد شارع فالعجب من السید العلامة المحقق المحشی یورد علی مسئلة التکرار مالا ورد له علیها ثم یستشکل هذا الوارد بما لا اشکال به اصلا ولکن لکل جواد کبوة نسأل الله سبحنه عفوه۔ ثم اقول: واشد العجب من العلامة الشیخ رحمة الله رحمة الله تعالی حیث قال الاحتیاط في عدم الاقتداء به "ای بالمخالف" ولو مراعیاً[2] کما سینقله المحشی عنه ثم قال ههنا بکراهة ترتیب الجماعة وادعی الاتفاق علی خلاف ما علیه الجمهور ولیت شعري اذا کان هذا مکروهاً وفاقاً فکیف یعمل بالاحتیاط الذی اعترفتم به ایجعل الناس کلهم علی مذهب واحد ام یسکن مقلدوا کل امام فی بلده علیحدة اویجعل لکل منهم مسجد بحیاله ویمنع

(دائیں کالم کی اردو عبارت): میں مزید غور کرنا چاہئے اقول: (میں کہتا ہوں) یہ اشکال تب ہے جب اس کو مسئلہ تکرار پر محمول کیا جائے حالانکہ آپ جان چکے وہ ان کے یہاں مقصود نہیں، انہوں نے دانستہ تفریق سے انکار کیا ہے اور وہ یقیناً ممنوع ہے اگرچہ مسجد شارع ہی کیوں نہ ہو تو تعجب ہے علامہ محقق محشی پر کہ انہوں نے اسے مسئلہ تکرار پر محمول کیا حالانکہ اس کا یہ محل نہیں ہے پھر اس حمل پر مبنی ایسا اشکال بنالیا جس سے کوئی اشکال پیدا ہی نہ ہو سکتا تھا لیکن ہر شہسوار کے لئے ٹھوکر ہوتی ہے ہم اللہ تعالیٰ سے اس پر ان کے لئے معافی کے طلبگار ہیں ثم اقول: (پھر میں کہتا ہوں) سب سے زیادہ تعجب علامہ شیخ سندی رحمہ اللہ پر کہ انہوں نے یہ فرمایا ہے "مخالف کی اقتداء نہ کرنے میں احتیاط ہے اگرچہ وہ رعایت کرتا ہو" جیسا کہ محشی عنقریب اس کو ان سے نقل کرے گا، پھر یہاں کہا کہ ترتیب جماعت مکروہ ہے اور جمہور کے موقف کے خلاف اتفاق کا دعویٰ کیا، افسوس صد افسوس اگر یہ عمل بالاتفاق مکروہ ہے تو اس

احتیاط پر عمل کیسے ہوگا جس کا تم نے خود اعتراف کیا ہے، کیا تمام لوگ ایک مذہب کے ہو جائیں گے یا ہر شہر میں ہر مذہب کے مقلدین الگ الگ آباد ہوں گے، یا ہر مذہب کی الگ الگ مسجد بنائی جائے گی، اور ان

(حواشی): [1] ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۲۰۹ [2] ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۱۷

People of the other three schools of thought would be prevented from offering prayers in the two blessed mosques, or a congregation would be established for one school and the others would be ordered to pray individually. Then I say: A similar objection applies to the discourse of Allama Khayr al-Milla wa al-Din al-Ramli (may Allah have mercy on him), as previously mentioned; he is the narrator as will soon appear from the marginalia of Allama al-Ramli al-Shafi'i. It states that when it is possible to find an Imam other than one from a differing school, then following someone from a different school is disliked (Makruh). Al-Ramli al-Kabir gave a fatwa on this, and al-Subki, al-Isnawi, and others relied upon it. He said: In short, there is a difference of opinion among them in this regard, and every reason (illah) due to which following us is valid, invalid, or preferable for them, the same applies to us regarding them. You have already heard what al-Ramli relied upon and gave a fatwa for. I, the humble one, say something similar regarding a Hanafi following a Shafi'i, and a fair jurist would accept this.

And I am the 'Ramli' of Hanafi jurisprudence; after the agreement of these two scholars (Ramli the Shafi'i and Ramli the Hanafi), there is no dispute. So when the decision of wisdom and justice is that following a differing school is disliked, how can the actions of the people of the Haramayn be denied? Surely Allama Khayr al-Din al-Ramli in the commentary...

---

1 Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/417.

उन मुबारक मस्जिदों से बाकी तीन संप्रदायों के लोगों को नमाज़ अदा करने से रोक दिया जाएगा या एक संप्रदाय वालों की जमात होगी और दूसरे लोगों को अकेले नमाज़ अदा करने को कहा जाएगा। फिर मैं कहता हूँ: इसी प्रकार का आक्षेप अल्लामा खैरुल मिल्लत वद्दीन रमली (रहमतुल्लाह अलैहि) पर भी आता है जैसा कि गुज़रा, वही नक़ल करने वाले हैं जैसा कि शीघ्र ही अल्लामा रमली शाफई के हाशिये से आएगा कि जब अपने संप्रदाय के अलावा किसी और इमाम को पाना संभव हो, तो दूसरे संप्रदाय के इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह (नापसंदीदा) है। इसी पर रमली कबीर ने फतवा दिया, सुबकी और असनवी आदि ने इस पर भरोसा किया है। उन्होंने कहा: सारांश यह है कि उनके यहाँ इस बारे में मतभेद है और हर वह कारण (इल्लत) जिसके आधार पर हमारे पीछे उनकी नमाज़ सही, फासिद या बेहतर है, वही मामला हमारा उनके साथ है। और आपने वह सुन ही लिया है जिस पर रमली ने भरोसा किया और फतवा दिया है। मैं फ़क़ीर (विनम्र लेखक) इसी तरह कहता हूँ कि इस मसले में जहाँ हनफ़ी किसी शाफ़ई के पीछे नमाज़ पढ़े, तो न्यायप्रिय फ़क़ीह (विधिवेत्ता) इसे स्वीकार करेगा।

और मैं हनफ़ी न्यायशास्त्र का रमली हूँ (रमली शाफ़ई और रमली हनफ़ी), दोनों विद्वानों की सहमति के बाद कोई विवाद नहीं रहता। अतः जब बुद्धि और न्याय का निर्णय दूसरे संप्रदाय के इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने का मकरूह होना है, तो हरम के लोगों के कार्य पर आपत्ति कैसे की जा सकती है? निश्चित रूप से अल्लामा खैरुलदीन रमली ने शरह (व्याख्या) में...

---

1 रद अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/417. पेज 171 ऑफ़ 721

وہ مبارک مساجد سے بقیہ تین مذاہب کے لوگوں کو نماز ادا کرنے سے روک دیا جائے گا یا ایک مذہب والوں کی جماعت ہو گی اور دوسرے لوگوں کو تنہا نماز ادا کرنے کو کہا جائے گا، ثم اقول: (پھر میں کہتا ہوں) اسی طرح کا اعتراض علامہ خیرالملت والدین رملی رحمہ اللہ پر بھی وارد ہوتا ہے جیسا کہ گزرا وہی ناقل ہیں جیسا کہ عنقریب آئے گا حاشیہ علامہ رملی شافعی سے ہے کہ جب مخالف کے علاوہ کسی امام کو پانا ممکن ہو تو مخالف کی اقتداء مکروہ ہے، اسی پر رملی کبیر نے فتویٰ دیا، سبکی اور اسنوی وغیرہ نے اس پر اعتماد کیا ہے کہا، الحاصل، ان کے ہاں اس بارے میں اختلاف ہے اور ہر وہ علت جس کی بنا پر ہماری اقتداء ان کے لئے صحیح، فاسد یا افضل ہے ایسا ہی معاملہ ہمارا ان کے ساتھ ہے اور آپ نے وہ سن ہی لیا ہے جس پر رملی نے اعتماد کیا اور فتویٰ دیا ہے میں فقیر انہی کی مثل کہتا ہوں اس مسئلہ میں جہاں حنفی کسی شافعی کی اقتداء کرے انصاف پسند فقیہ اسے تسلیم کرے گا۔

اور میں فقہ حنفی کا رملی ہوں (رملی شافعی اور رملی حنفی) دونوں عالموں کے اتفاق کے بعد کوئی جھگڑا نہیں ہے۔ پس جب دانش و انصاف کا فیصلہ مخالف کی اقتداء کا مکروہ ہونا ہے تو اہل حرمین کے عمل پر انکار کیسے کیا جا سکتا ہے یقیناً علامہ خیر الدین رملی نے شرح

---

۱ رد المحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ٤١٧ Page 171 of 721

[Arabic Text - Left Column] ...himself in his marginalia on the commentary of Zad al-Faqir by al-Allamah al-Ghazzi, while the text is by Imam Ibn al-Humam, aligning with the majority, he said, as quoted in Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq: "The discussion remains on what is better: following him or individual prayer? I have not seen any of our scholars state this explicitly, but the apparent meaning of their statements suggests the second. However, what appears and seems better to me is the first, because the second involves abandoning the congregation where it cannot be attained except through it. And if there were a Hanafi to be followed, then following him is better etc." Thus, he admitted that following a Hanafi is better if one is available, even if the Shafi'i leading is righteous, knowledgeable, pious, pure, and observes the differences of opinion, as described in that marginalia.

[Urdu Text - Right Column] In the marginalia of Zad al-Faqir by Allama Ghazzi, whose original text is by Imam Ibn al-Humam, he referred back and agreed with the majority, saying (as quoted in Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq): "The remaining issue is whether it is better to follow an imam of a different school or pray individually. In this regard, I have not come across any explicit statement from our scholars. Apparently, from their writings, the second option (praying individually being better) seems to be understood. However, what is clear and better in my view is the first option (following the imam of a different school), because in the second case, it would necessitate abandoning the congregation where the congregation is not possible without it. And if such is not the case, for example, if following a Hanafi is possible there, then following a Hanafi would indeed be better, etc." So here, he himself admitted that if a Hanafi imam is present, following him is better, even if the Shafi'i imam is righteous, God-fearing, devout, and observes the Hanafi school in matters of disagreement, as his qualities are described in this very marginalia. (T)

This entire set of texts is from the marginalia of this humble servant [Ahmad Raza Khan] on Radd al-Muhtar. By the grace of Allah, the truth is clear and evident from it. Allah Almighty knows best.

---

1. Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Nafl, Published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/46.

[अरबी पाठ - बायाँ कॉलम] ...उसने स्वयं 'ज़ाद अल-फ़क़ीर' की अपनी टीका में (जिसकी मूल पाठ इमाम इब्न अल-हुमाम की है), अल्लामा अल-ग़ज़्ज़ी के साथ बहुमत से सहमति व्यक्त करते हुए कहा, जैसा कि 'मिन्हत अल-ख़ालिक़ अला अल-बहर अर-राइक़' में उद्धृत है: "यह चर्चा बाकी है कि क्या बेहतर है: उसका अनुसरण करना या अकेले नमाज़ पढ़ना? मैंने हमारे विद्वानों में से किसी को भी इस बारे में स्पष्ट रूप से कहते हुए नहीं देखा है, लेकिन उनके कथनों से ज़ाहिर तौर पर दूसरा विकल्प ही समझ आता है। हालांकि, जो मेरे लिए स्पष्ट और बेहतर लगता है वह पहला है, क्योंकि दूसरे विकल्प में जमाअत (समूह नमाज़) को छोड़ना शामिल है जहाँ इसके बिना जमाअत प्राप्त नहीं हो सकती। और यदि वहां कोई हनफ़ी हो जिसका अनुसरण किया जा सके तो उसका अनुसरण करना ही श्रेष्ठ है, इत्यादि।" इस प्रकार, उन्होंने स्वीकार किया कि यदि हनफ़ी उपलब्ध हो तो उसका अनुसरण करना ही बेहतर है, भले ही इमामत करने वाला शाफ़ई नेक, विद्वान, परहेज़गार, पवित्र हो और मतभेदों का ध्यान रखने वाला हो जैसा कि उस टीका में उनके गुणों का वर्णन किया गया है।

[उर्दू पाठ - दायाँ कॉलम] अल्लामा ग़ज़्ज़ी की 'ज़ाद अल-फ़क़ीर' के हाशिए (टीका) में, जिसका मूल पाठ इमाम इब्न अल-हुमाम का है, उन्होंने बहुमत की राय से सहमति जताई और कहा, जैसा कि इसे 'मिन्हत अल-ख़ालिक़ अला अल-بحر अर-राइक़' में उद्धृत किया गया है: "बाकी रहा यह मामला कि मुख़ालिफ़ (अन्य मज़हब के इमाम) की इक़्तिदा (अनुसरण) करना बेहतर है या अकेले नमाज़ पढ़ना, तो इस बारे में हमारे विद्वानों में से किसी का स्पष्ट कथन मेरी नज़र से नहीं गुज़रा। ज़ाहिर तौर पर उनकी इबारतों से दूसरी बात (अकेले नमाज़ पढ़ना बेहतर होना) ही समझ आती है, और जो मेरे नज़दीक स्पष्ट और बेहतर है वह पहली बात (मुख़ालिफ़ की इक़्तिदा करना) है, क्योंकि दूसरी सूरत में ऐसी जगह जमाअत छोड़ना लाज़िम आएगा जहाँ उसके बिना जमाअत हासिल नहीं होती। और अगर ऐसी सूरत न हो, मिसाल के तौर पर वहां किसी हनफ़ी की इक़्तिदा की जा सकती है, तो हनफ़ी की इक़्तिदा ही श्रेष्ठ होगी, इत्यादि।" तो यहाँ उन्होंने स्वयं इस बात को स्वीकार कर लिया है कि यदि हनफ़ी इमाम मौजूद हो तो उसी की इक़्तिदा श्रेष्ठ है, भले ही शाफ़ई इमाम नेक, मुत्तक़ी, परहेज़गार हो और मतभेदी मामलों में हनफ़ी मज़हब का पालन करने वाला मौजूद हो जैसा कि इसी हाशिए में उसके गुणों का वर्णन किया गया है। (त)

यह तमाम इबारतें इस फ़क़ीर [अहमद रज़ा ख़ान] के 'रद्द अल-मुहतार' पर हाशिए (ता'लीक़ात) से हैं। अल्लाह के फ़ज़्ल से इससे हक़ वाज़ेह (स्पष्ट) और ज़ाहिर है। अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

---

1. मिन्हत अल-ख़ालिक़ अला अल-बहर अर-राइक़, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 2/46।

[عربی عبارت - بایاں کالم] نفسه فی حاشیته علی شرح زاد الفقیر للعلامة الغزی والمتن للامام ابن الهمام الی موافقة الجمهور فقال کما نقله فی منحة الخالق علی البحر الرائق بقی الکلام فی الافضل ماهو الاقتداء به او الانفراد لم ار من صرح به من علمائنا وظاهر کلامهم الثانی والذی یظهر و یحسن عندی الاول لان فی الثانی ترك الجماعة حیث لا تحصل الابه ولولم یکن بان کان هناك حنفي یقتدی به الافضل الاقتداء ۱۸ به الخ فقد اعترف ان الافضل الاقتداء بالحنفی اذا وجد وان کان الشافعي الذی یؤم صالحا عالما تقیا نقیا یراعی الخلاف کما وصفه في تلك الحاشیة۔

[اردو عبارت - دایاں کالم] زاد الفقیر علامہ غزی جس کا متن امام ابن ہمام کا ہے کے حاشیہ میں رجوع کرکے جمہور کے ساتھ موافقت کی اور کہا جیسا کہ اسے منحة الخالق علی البحر الرائق میں نقل کیا ہے، باقی رہا معاملہ اس بات کا کہ مخالف کی اقتداء افضل ہے یا انفراد، تو اس بارے میں ہمارے علماء میں سے کسی کی تصریح میری نظر سے نہیں گزری، بظاہر ان کی عبارات سے دوسری بات (انفراد کا افضل ہونا) ہی سمجھ آتی ہے اور جو میرے نزدیک واضح واحسن ہے وہ پہلی بات (اقتداءِ مخالف) ہے کیونکہ دوسری صورت میں ایسی جگہ ترکِ جماعت لازم آئے گا جہاں اس کے بغیر جماعت حاصل نہیں ہوتی اور اگر ایسی صورت نہ ہو مثلاً وہاں کسی حنفی کی اقتداء کی جاسکتی ہے تو اقتداءِ حنفی ہی افضل ہوگی الخ تو یہاں انہوں نے خود اس بات کا اعتراف کر لیا ہے کہ اگر حنفی امام موجود ہو تو اسی کی اقتداء افضل ہے اگرچہ شافعی امام صالح، متقی، صاحب ورع اور اختلافی صورت میں حنفی مذہب کی رعایت کرنے والا موجود ہو جیسا کہ اسی حاشیہ میں اس کے اوصاف بیان ہوئے ہیں۔(ت)

یہ تمام عبارات تعلیقات فقیر علی ردالمحتار کی ہے اور بحمد اللہ تعالیٰ اس سے حق واضح وجلی ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

1۔ منحة الخالق علی البحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴۶/۲

Volume 7 Fatawa-e-Razviya

Problem 883: From Sambhal, District Moradabad, sent by Syed Muhammad Ali, Persian teacher at George Muslim School. What do the scholars of religion say on this matter? Zaid says it is better to have a congregation on the floor of the mosque in alignment with the prayer niche (mihrab), whether the number of congregants is few, or if it is burdensome for the congregants due to a tree etc. His evidence is that the content in Shami indicates that it is better for the imam to stand in the mihrab, and from this, an analogy can be drawn. Umar says all parts of the mosque floor have the same ruling; there can be no special virtue for any particular place. If there are enough congregants that the congregation can be formed to the right and left of the mihrab and the congregants are comfortable there, then the congregation must be held. Secondly, the analogies of the leading Mujtahids have come to an end; what can be the analogy of modern-day scholars when their condition is such that they mistakenly interpret the literal meaning of words? Therefore, I request a reply with evidence. Furthermore, Zaid does not present any transmitted saying regarding the virtue of the congregation being in alignment with the mihrab, but wants to rely solely on analogy. Umar rejects the analogy and asks for transmitted evidence.

The Answer: In reality, the established Sunnah is that the Imam should stand in the middle of the mosque, and the row should be such that the Imam is in the middle of the row. The mark of the mihrab is made in the middle of the mosque for this very purpose. One wisdom in this is that if the Imam stands towards one side, if the congregation is large, then for the time being, the Imam will not be in the middle of the row, and this would be against the instruction of the Hadith 'Tawassatu al-Imam' (Keep the Imam in the middle). If the congregation is currently small, there is fear of this happening in the future. Inevitably, there is a clear text (Nass) from the leader of our school of thought, Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), may Allah be pleased with him, that standing in a corner is disliked (Makruh). Standing at the edge of the mosque is Makruh because the instruction of the Hadith is to keep the Imam in the middle. This arch, which is now popularly called a mihrab, is a later innovation (Hadith); it did not exist in the holy era or the era of the Rightly Guided Caliphs, may Allah be pleased with them all. The real mihrab is the central place near the boundary of the Qibla in the mosque. This visual mihrab is its sign. In a mosque that has two parts, one roofed and the other a courtyard, as most mosques are now, those are two mosques: the roofed one is the winter mosque (masjid shitwi), and the courtyard is the summer mosque (masjid saifi). For every mosque, that real mihrab exists. Even

though the visual mihrab is only in the winter mosque, the real mihrab is what counts. To the extent that if the visual mihrab is not in the middle, or if by extending the mosque it is no longer in the middle, the Imam should not stand in it, but rather in the real mihrab which is the middle of the mosque. Since this ruling is general and includes all mosques, and the courtyard of the mosque is also a mosque, it is certainly included in this textual ruling. There is no need for analogy here. In the courtyard of the mosque, the place...

सातवाँ खंड फ़तावा-ए-रज़विया

प्रश्न ८८३: संभल, जिला मुरादाबाद से सैयद मोहम्मद अली, जॉर्ज मुस्लिम स्कूल के फ़ारसी शिक्षक द्वारा प्रेषित। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं? ज़ैद कहता है कि मस्जिद के फर्श पर मेहराब की सीध में जमात करना अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) है, चाहे नमाज़ी कम हों, या किसी पेड़ आदि के होने के कारण नमाज़ियों पर बोझ हो। उसका प्रमाण यह है कि शामी (Shami) में यह विषय ज़ाहिर होता है कि मेहराब में इमाम का खड़ा होना अफ़ज़ल है, इसी पर कयास (अनुमान) कर लिया जाए। उमर कहता है कि मस्जिद के पूरे फर्श का एक ही हुक्म है, किसी जगह के लिए कोई विशेष फ़ज़ीलत (विशेषता) नहीं हो सकती। यदि इतने नमाज़ी हों कि मेहराब के दाएं और बाएं जमात संभव हो और नमाज़ियों को भी वहाँ आराम हो, तो जमात ज़रूर की जाए। दूसरे यह कि मुज्तहिद इमामों के कयासों का अंत हो गया है, वर्तमान विद्वानों का कयास क्या हो सकता है जबकि उनकी स्थिति यह है कि वे शब्दों के भाषाई अर्थ को गलती से कुछ का कुछ समझ लेते हैं। इसलिए मैं सेवा में निवेदन करता हूँ कि प्रमाण के साथ उत्तर लिखें। पुनः यह कि ज़ैद मेहराब की सीध में जमात होने की फ़ज़ीलत के बारे में कोई प्रमाणित कथन (कौल-ए-मनकूल) प्रस्तुत नहीं करता, केवल कयास से काम लेना चाहता है, जबकि उमर कयास को अस्वीकार करके प्रमाणित प्रमाण माँगता है।

उत्तर: वास्तव में सुन्नत-ए-मुतवारिषा (निरंतर सुन्नत) यही है कि इमाम मस्जिद के बीच में खड़ा हो और सफ़ (पंक्ति) इस प्रकार हो कि इमाम पंक्ति के बीच में रहे। मेहराब का चिन्ह इसी उद्देश्य के लिए मस्जिद के बीच में बनाया जाता है और इसमें एक हिकमत (बुद्धिमानी) यह भी है कि यदि इमाम एक किनारे की ओर झुककर खड़ा हो, तो यदि जमात बड़ी है तो फिलहाल इमाम सफ़ के बीच में नहीं होगा और हदीस के निर्देश 'तवस्सतु अल-इमाम' (इमाम को बीच में रखो) के विरुद्ध होगा। और यदि अभी जमात कम है, तो भविष्य में ऐसा होने का डर है। अनिवार्य रूप से स्वयं हमारे मज़हब के इमाम, सैयदना इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का स्पष्ट कथन (नस्स) है कि कोने में खड़ा होना मकरूह है। मस्जिद के किनारे खड़ा होना मकरूह है क्योंकि हदीस का निर्देश है कि इमाम को बीच में रखो। यह मेहराब जिसे अब लोकभाषा में मेहराब कहते हैं, नया (हादिस) है; यह पवित्र युग या खुलफ़ा-ए-राशिदीन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन) के समय में नहीं था। वास्तविक मेहराब वही मस्जिद का मध्य स्थान है जो किबला की सीमा के पास है। यह दृश्य मेहराब इसका चिन्ह है। जिस मस्जिद के दो भाग हों, एक ढका हुआ और दूसरा सहन (आँगन), जैसा कि अब अधिकतर मस्जिदों में है, वे दो मस्जिदें हैं: ढकी हुई मस्जिद 'शतवी' (शीतकालीन) है और सहन

'सैफ़ी' (ग्रीष्मकालीन) मस्जिद है। हर मस्जिद के लिए वह वास्तविक मेहराब मौजूद है। यद्यपि दृश्य मेहराब केवल शीतकालीन मस्जिद में होती है, लेकिन मान्यता उसी वास्तविक मेहराब की है। यहाँ तक कि यदि दृश्य मेहराब बीच में न हो या मस्जिद को बढ़ाने से अब बीच में न रहे, तो इमाम उसमें खड़ा न हो, बल्कि वास्तविक मेहराब में खड़ा हो जो मस्जिद का मध्य है। और जब यह हुक्म आम है और सभी मस्जिदों पर लागू होता है, और मस्जिद का सहन भी एक मस्जिद है, तो वह भी निश्चित रूप से इस शास्त्रोक्त हुक्म (हुक्म-ए-मनसूस) में सम्मिलित है। यहाँ किसी कयास की आवश्यकता नहीं है। मस्जिद के सहन में जो स्थान...

पृष्ठ १७३/७२१

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۸۸۳: از سنبھل ضلع مراد آباد مرسلہ از سید محمد علی مدرس فارسی مدرسہ جارج مسلم اسکول کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں زید کہتا ہے کہ مسجد کے فرش پر محراب کے محاذ میں جماعت ہونا افضل ہے خواہ نمازی کم ہوں، خواہ کسی درخت وغیرہ کے ہونے کی وجہ سے نمازیوں کی طبیعت پر بار ہو اور دلیل اس کی یہ ہے کہ شامی کے اندر یہ مضمون ظاہر کرتا ہے کہ محراب میں امام کا کھڑا ہونا افضل ہے اسی پر قیاس کر لیا جائے، عمر یہ کہتا ہے کہ تمام فرشِ مسجد کا ایک حکم میں ہے، کسی جگہ کے واسطے فضیلت نہیں ہو سکتی، اگر اس قدر نمازی ہوں کہ محراب سے راست وچپ میں جماعت ممکن ہو اور نمازیوں کو بھی وہاں آسائش ہو تو ضرور جماعت کر لی جائے دوسرے یہ کہ ائمہ مجتہدین کے قیاسات کا اختتام ہو گیا، علمائے حال کا قیاس کیا ہو سکتا ہے جبکہ علمائے حال کی یہ کیفیت ہے کہ لفظ کے لغوی معنی غلطی سے کچھ سے کچھ خیال کرتے ہیں لہذا مکلف خدمت ہوں کہ جواب مع دلیل تحریر فرمائیں، مکرر یہ کہ زید محراب کے محاذ میں جماعت ہونے کی فضیلت میں کوئی قول منقول پیش نہیں کرتا محض قیاس سے کام لینا چاہتا ہے عمر قیاس کو رد کرکے منقول دلیل مانگتا ہے۔

الجواب: فی الواقع سنت متوارثہ یہی ہے کہ امام وسط مسجد میں کھڑا ہو اور صف اس طرح ہو کہ امام وسط صف میں رہے محراب کا نشان اسی غرض کے لئے وسط مسجد میں بنایا جاتا ہے اور اس میں ایک حکمت یہ بھی ہے کہ اگر امام ایک کنارے کی طرف جھکا ہوا کھڑا ہو تو اگر جماعت زائد ہے فی الحال امام وسط صف میں نہ ہوگا اور ارشاد حدیث توسطوا الامام (امام کو درمیان میں کھڑا کرو۔ت) کا خلاف ہوگا اور اگر ابھی جماعت قلیل ہے تو آئندہ ایسا ہونے کا اندیشہ ہے لاجرم خود امام مذہب سیدنا امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا نص ہے کہ گوشہ میں کھڑا ہونا مکروہ ہے

کنارہ مسجد میں کھڑا ہونا مکروہ ہے کہ حدیث کا ارشاد ہے امام کو وسط میں رکھو یہ طاق جسے اب عرف میں محراب کہتے ہیں حادث ہے زمانہ اقدس و زمانہ خلفائے راشدین رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین میں نہ تھا محراب حقیقی وہی صدر مقام اس کا مسجد میں قریب حد قبلہ ہے یہ محراب صوری اس کی علامت ہے جس مسجد کے دو حصے ہوں ایک مسقف دوسرا صحن، جیسا کہ اب اکثر مسجدوں ہی ہیں وہ دو مسجدیں ہیں مسقف مسجد شتوی ہے یعنی جاڑوں کی مسجد اور صحن مسجد صیفی یعنی گرمیوں کی مسجد، ہر مسجد کے لئے وہ محراب حقیقی موجود ہے، اگرچہ محراب صوری صرف مسجد شتوی میں ہوتی ہے اعتبار اسی محراب حقیقی کا ہے یہاں تک کہ اگر محراب صوری وسط میں نہ ہو یا جانب مسجد بنا دینے سے اب وسط میں نہ رہے تو امام اس میں نہ کھڑا ہو بلکہ محراب حقیقی میں کہ وسط مسجد ہے، اور جب یہ حکم عام ہے جملہ مساجد کو شامل، اور صحن مسجد بھی ایک مسجد ہے تو وہ بھی یقیناً اس حکم منصوص میں خود داخل ہے نہ کہ یہاں کسی قیاس کی حاجت ہے، صحن مسجد میں جو جگہ

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

The center of the qibla boundary is the actual mihrab, whether it aligns with the physical mihrab or not, or even if no physical mihrab was built in that mosque. For the first congregation, it is a Sunnah for the Imam to stand in this actual mihrab. However, for a second congregation, leading the prayer by moving to the right or left of this spot removes the dislikedness (karahat). It is stated in Miraj al-Dirayah, a commentary on Hidaya:

[In Arabic]: In Mabsut Bakr, the Sunnah is for the Imam to stand in the Mihrab so that both sides [of the prayer row] are balanced. If he stands at one side of the row, it is disliked (Makruh). If the summer mosque is adjacent to the winter mosque and the mosque becomes full, the Imam should stand by the wall so the congregation is equal on both sides. The more authentic narration from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) is that he said: "I consider it disliked for the Imam to stand between two pillars, or in a corner, or at the edge of the mosque, or against a pillar, because it is contrary to the practice of the Ummah." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) stated: "Place the Imam in the middle and fill the gaps."

[In Urdu]: It is stated in Mabsut Bakr that it is Sunnah for the Imam to stand in the mihrab so that there is balance on both sides. If he stands on either side of the row, it will be disliked (Makruh). If the summer mosque is next to the winter mosque and the mosque is full, the Imam stands towards the wall so that the congregation is equal on both sides. More correctly, it is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) that he said: "I consider it disliked for the Imam to stand between two pillars, or in a corner of the mosque, or at the edge of the mosque, or towards a pillar, because this action is contrary to the practice of the Ummah." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Keep the Imam in the middle and fill the gaps in the rows."

[In Arabic]: Mihrabs are only established in the center of mosques, and they have been designated for the Imam's position. [In Urdu]: Mihrabs are not built except in the middle of the mosque, and they designate the Imam's place. (t) And Allah Almighty knows best.

Issue 884: From Kanpur, New Road, asked by Haji Fahim Bakhsh Sahib alias Chhuttan, 13 Safar 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding Zaid and Amr? Both claim to be Hanafis and [the question concerns] the translation of the

Hadith of Yazid bin Amir (may Allah be pleased with him) from the chapter "He who prayed the prayer twice".

1. Radd al-Muhtar, citing Miraj al-Dirayah, Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/420.
2. Radd al-Muhtar, citing Miraj al-Dirayah, Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/420.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सात

किबला की सीमा का केंद्र ही वास्तविक मेहराब है, चाहे वह भौतिक मेहराब के संरेखण में हो या न हो, या उस मस्जिद में भौतिक मेहराब बनाया ही न गया हो। पहली जमाअत के लिए इस वास्तविक मेहराब में इमाम का खड़ा होना सुन्नत है। हालाँकि, दूसरी जमाअत के लिए इसी स्थान से दाएँ या बाएँ हटकर इमामत करना नापसंदगी (कराहत) को दूर करता है। 'मेराज अद-दिराया' (हिदाया की व्याख्या) में उल्लेख है:

[अरबी में]: 'मबसूत बक्र' में है: इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है ताकि दोनों पक्षों में संतुलन रहे। यदि वह कतार के किसी एक किनारे पर खड़ा होता है, तो यह मकरूह होगा। यदि ग्रीष्मकालीन मस्जिद शीतकालीन मस्जिद के बगल में हो और मस्जिद भर जाए, तो इमाम दीवार के पास खड़ा होता है ताकि लोग दोनों तरफ बराबर हो जाएं। इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सबसे सही रिवायत यह है कि उन्होंने कहा: मैं इमाम के दो खंभों के बीच, या मस्जिद के कोने में, या मस्जिद के किनारे, या किसी खंभे के पास खड़े होने को मकरूह समझता हूँ क्योंकि यह उम्मत के अमल के खिलाफ है। हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इरशाद है: इमाम को बीच में खड़ा करो और कतारों के अंतराल को भरो।

[उर्दू में]: 'मबसूत बक्र' में है कि इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है ताकि दोनों तरफ बराबरी रहे। अगर वह सफ (कतार) के किसी एक तरफ खड़ा होगा तो यह मकरूह होगा। अगर गर्मियों की मस्जिद सर्दियों की मस्जिद के पास हो और मस्जिद पूरी भर जाए, तो इमाम दीवार की तरफ खड़ा होगा ताकि लोग दोनों तरफ बराबर हो जाएं। सही तौर पर इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: मैं इमाम के लिए दो खंभों के बीच, या मस्जिद के कोने में, या मस्जिद के किनारे, या खंभे की तरफ खड़े होने को मकरूह जानता हूँ क्योंकि यह उम्मत के अमल के खिलाफ है। हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का फ़रमान है: इमाम को बीच में खड़ा करो और सफों के खालीपन को भरो।

[अरबी में]: मेहराब मस्जिदों के बीच में ही बनाए जाते हैं और वे इमाम के खड़े होने के स्थान को निर्धारित करते हैं। [उर्दू में]: मेहराब मस्जिदों के बीच में ही बनाए जाते हैं और वे इमाम के स्थान को तय करते हैं। (त) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला ८८४: कानपुर, नई सड़क से, प्रार्थी हाजी फहीम बख्श साहब उर्फ छुट्टन, १३ सफर १३३७ हिजरी। दीन के विद्वान ज़ैद और अम्र के बारे में क्या कहते हैं? दोनों हनफी होने का दावा करते हैं और [सवाल] हज़रत यज़ीद बिन आमिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस के अनुवाद के बारे में है, जो "जिसने दो बार नमाज़ पढ़ी" अध्याय से है। (त)

1. रद अल-मुह्तार, मेराज अद-दिराया के हवाले से, बाब अल-इमामत, मुस्तफा अल-बाबी द्वारा मुद्रित, मिस्र, १/४२०।
2. रद अल-मुह्तार, मेराज अद-दिराया के हवाले से, बाब अल-इमामत, मुस्तफा अल-बाबी द्वारा मुद्रित, मिस्र, १/४२०।

पृष्ठ १७४ / ७२१

قریب حدِ قبلہ وسط میں ہے وہ خود محراب حقیقی ہے خواہ محرابِ صوری کے محاذی ہو یا نہ ہو یا سرے سے اس مسجد میں محرابِ صوری نہ بنی ہو اس محرابِ حقیقی میں امام کا کھڑا ہونا سنت ہے بشرطِ جماعتِ اولٰی ، لیکن جماعتِ ثانیہ کے لئے اسی مقام سے دہنے یا بائیں ہٹ کر امامت کرنا، نافی کراہت ہے، معراج الدرایہ شرح ہدایہ میں ہے :

[عربی متن]: فی مبسوط بکر ، السنۃ ان یقوم فی المحراب لیعتدل الطرفان ولو قام فی احد جانبی الصف یکرہ ولوکان المسجد الصیفي بجنب الشتوی وامتلأ المسجد یقوم الامام في جانب الحائط لیستوی القوم من جانبیہ والاصح ماروی عن ابی حنیفۃ رضی اللہ تعالی عنہ انہ قال اکرہ ان یقوم بین الساریتین اوفی زاویۃ اوفی ناحیۃ المسجد او الی سارۃ لانہ خلاف عمل الامۃ قال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم توسطوا الامام وسدوا الخلل ۱۔

[اردو ترجمہ]: مبسوط بکر میں ہے امام کا محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے تاکہ دونوں اطراف میں اعتدال ہو ، اگر وہ صف کی کسی جانب کھڑا ہوا تو یہ مکروہ ہوگا، اگر مسجد صیفی جانبِ شتوی میں ہو اور مسجد بھر جائے تو امام دیوار کی طرف کھڑا ہوتا کہ قوم دونوں اطراف میں برابر ہو جائے ، اصح طور پر امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے منقول ہے کہ انہوں نے فرمایا میں امام کے دو ستونوں کے درمیان یا گوشہ مسجد یا کنارہ مسجد یا ستون کی طرف کھڑے ہونے کو مکروہ جانتا ہوں کیونکہ یہ عملِ امت کے مخالف ہے ، حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ارشاد گرامی ہے : امام کو درمیان میں کھڑا کرو اور صفوں کے خلا کو پُر کرو۔ (ت)

[عربی متن]: المحاریب مانصبت الا اوسط المساجد و ھی قد عینت لمقام الامام ۲۔ [اردو ترجمہ]: محراب نہیں بنائے جاتے مگر درمیان مسجد میں اور وہ مقامِ امام کو متعین کرتے ہیں۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۸۴: از کان پور نئی سڑک مسئولہ حاجی فہیم بخش صاحب عرف چھٹن ۱۳ صفر ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین زید اور عمرو کے بارے میں، دونوں حنفیت کا دعوی کرتے ہیں اور ترجمہ حدیث یزید بن عامر رضی اللہ تعالٰی عنہ کا جو باب من صلی الصلاۃ مرتین (جس نے نماز دو بار پڑھی۔ ت)

۱۔ ردالمحتار بحوالہ معراج الدرایۃ باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البانی مصر ۱ / ۴۲۰ ۲۔ ردالمحتار بحوالہ معراج الدرایۃ باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البانی مصر ۱ / ۴۲۰

Fatawa-e-Razvia Volume 7

Zaid translates the following last part of the Hadith as follows:

[Arabic Text Box] If you come for prayer and find people praying, then pray with them; and even if you have already prayed, let it be a voluntary (nafl) prayer for you, and this (the congregational prayer) is the obligatory (farz) one. (Footnote 1)

[Urdu Translation in Box] When you come for prayer and find people performing it, join them in the prayer. If you have already prayed, that will be voluntary and this will be obligatory. (T)

Zaid translates it in a way that the first prayer prayed at home will be voluntary (nafl) and the one prayed with the congregation will be obligatory (farz). His reasoning is: In "And if you have already prayed, let it be voluntary for you," it usually comes as an independent sentence and a new speech; it's not like that here. Amr says Zaid's translation is not according to the Hanafi school of thought, but rather against it. Amr translates the last part of the above-mentioned Hadith as follows: the prayer at home which was prayed first will be obligatory, and the one prayed afterwards with the congregation will be voluntary. This is because "in" is conditional/conjunctional (wasliyya). The proof is that firstly, "wa" (and) is added at the beginning of "and even if you have already prayed," second, "kunta" (you were) is present which is specific to the past tense, and "qad" is for emphasis of the past. Also, "hadhihi" (this) is a demonstrative pronoun for something mentioned recently; thus, the prayer indicated by "qad sallayta" (you have prayed) is the referent (mushar ilayh), and this would be the first one, which will be obligatory. The prayer indicated by "fasalli ma'ahum" (pray with them) is a distant mention; it is not the referent. If "kunta" itself in the past tense is made a condition, then "takun" (it will be) is not a result arranged upon the addressee. Furthermore, "fasalli ma'ahum" is a command which also requires an answer, and even if we accept the condition as giving a result, "takun laka nafilatan" (let it be a voluntary prayer for you) is the answer to the command, not a result of the condition because the command precedes it, just like in an oath sentence, when it precedes a condition, there is no result (jaza), rather the answer to the oath makes it redundant. Which of these two speakers is on the right path? And are the arguments mentioned above acceptable or not? Whose arguments between Zaid and Amr can be accepted with more accuracy? For other prayers involving bowing and prostration, besides just Asr and Maghrib, if prayed or led in congregation, whether it be Eid or Friday prayer, can one repeat the prayer voluntarily (nafl) upon finding another

congregation? If an argument is drawn from the Hadith mentioned above for repeating prayer in such a way that the first prayer performed as obligatory or necessary through following (iqtida) or leading (imamat) is repeated upon finding another congregation on another day, and it will be voluntary, is this reasoning correct or not? Explain and you will be rewarded, may Allah the Almighty have mercy on you.

Answer: Zaid's statement is incorrect and his reasoning is invalid. Firstly: The occurrence of "in" as "wasliyya" at the end of a speech, followed by a sentence that is also an independent speech...

---

1 Sunan Abu Dawood, Chapter: He who prays in his house, etc., Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/85.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

ज़ैद हदीस के अंतिम हिस्से का अनुवाद इस प्रकार करता है:

[अरबी पाठ बॉक्स] यदि तुम नमाज़ के लिए आओ और लोगों को नमाज़ पढ़ते हुए पाओ, तो उनके साथ नमाज़ पढ़ो; और यदि तुमने पहले ही नमाज़ पढ़ ली है, तो वह तुम्हारे लिए नफ़्ल (ऐच्छिक) होगी और यह फ़र्ज़ (अनिवार्य) होगी। (पादलेख 1)

[उर्दू अनुवाद बॉक्स में] जब तू नमाज़ के लिए आया और लोगों को नमाज़ अदा करते पाया तो उनके साथ नमाज़ में शामिल हो जा, अगर तू नमाज़ पढ़ चुका तो वह नफ़्ली होगी और यह फ़र्ज़ी होगी। (त)

ज़ैद इसका अनुवाद यह करता है कि पहली नमाज़ जो घर में पढ़ी गई हो, वह नफ़्ल होगी और जो जमाअत (समूह) के साथ पढ़ी जाएगी, वह फ़र्ज़ हो जाएगी। दलील यह है: "और यदि तुमने पहले ही नमाज़ पढ़ ली है तो वह तुम्हारे लिए नफ़्ल होगी" में अक्सर एक स्वतंत्र वाक्य और नया कथन होता है; यहाँ ऐसा नहीं है। अम्र कहता है कि ज़ैद का यह अनुवाद हनफी मज़हब के अनुकूल नहीं है, बल्कि उसके विपरीत है। अम्र उपरोक्त हदीस के अंतिम हिस्से का अनुवाद इस प्रकार करता है कि घर वाली नमाज़ जो पहले पढ़ी गई है वह फ़र्ज़ होगी और जो बाद में जमाअत के साथ पढ़ी गई है वह नफ़्ल होगी। इसकी वजह यह है कि "इन" वस्लिया (संयोजक) है। दलील यह है कि "और यदि तुमने पहले ही नमाज़ पढ़ ली है" में पहले "वाओ" (और) जुड़ा है, दूसरा "कुन्तु" मौजूद है जो भूतकाल के लिए विशिष्ट है, और "क़द" भूतकाल की निश्चितता के लिए है। साथ ही "हाज़िही" (यह) पास के उल्लेख के लिए संकेतवाचक सर्वनाम है; अतः "क़द सल्लयता" से जो नमाज़ इंगित है वह मुशारुन इलैह (संकेतित) है और यह पहली ही होगी जो फ़र्ज़ होगी। और जो नमाज़ "फ़सल्लि मअहुम" (उनके साथ पढ़ो) से इंगित है वह दूर का उल्लेख है, वह मुशारुन इलैह नहीं है। यदि स्वयं "कुन्त" भूतकाल को शर्त बनाया जाए, तो "तकुन" (होगी) संबोधित व्यक्ति पर व्यवस्थित परिणाम नहीं है। इसके अलावा "फ़सल्लि मअहुम" एक आदेश है जो उत्तर भी चाहता है, और शर्त को भी परिणाम के रूप में स्वीकार करने पर भी "तकुन लका नाफ़िलतन" आदेश का उत्तर है, शर्त का परिणाम नहीं क्योंकि आदेश पहले आया है, जैसे शपथ वाले वाक्य में जब वह शर्त से पहले हो तो परिणाम (जज़ा) नहीं होता बल्कि शपथ का उत्तर उसकी आवश्यकता को समाप्त कर देता है। इन दोनों कहने वालों में से कौन सा कहने वाला सच्चाई पर है? और ऊपर दी गई दलीलें स्वीकार्य हैं या नहीं? ज़ैद और अम्र की दलीलों में से किसकी दलीलें अधिक सटीकता के साथ मानी और स्वीकार की जा सकती हैं? अन्य

नमाज़ें जिनमें रुकू और सुजूद (नमन और साष्टांग प्रणाम) हैं, अस्र और मग़रिब के अलावा, यदि जमाअत के साथ पढ़ी या पढ़ाई गई हों, चाहे वह ईद और जुमा की नमाज़ ही क्यों न हो, दोबारा जमाअत मिलने पर क्या नफ़्ल के तौर पर नमाज़ दोहराई जा सकती है? यदि ऊपर बताई गई हदीस से नमाज़ दोहराने पर इस तरह से तर्क दिया जाए कि पहले पढ़ी गई नमाज़ फ़र्ज़ या वाजिब थी, इक़्तिदा या इमामत के रूप में, और दूसरे दिन दूसरी जमाअत मिलने पर नमाज़ दोहराई जाए और वह नफ़्ल होगी, तो क्या यह तर्क सही है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा, अल्लाह तआला आप पर दया करे।

उत्तर: ज़ैद का कथन गलत और दलील बातिल (अमान्य) है। प्रथमतः "इन" वस्लिया का कथन के अंत में आना और उसके बाद वाक्य का होना और वह भी नया कथन होना...

---

1 सुनन अबू दाऊद, अध्याय: जिसने अपने घर में नमाज़ पढ़ी, आदि, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/85.

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

میں ہے حسبِ ذیل کرتے ہیں زید آخری حصہ حدیث :

اذا جئت الصلوۃ فوجدت الناس فصل معھم وان کنت قد صلیت کن لك نافلۃ وھذہ مکتوبۃ ۱۔ جب تو نماز کے لئے آیا تو لوگوں کو نماز ادا کرتے پایا تو ان کے ساتھ نماز میں شامل ہو جا اگر تو نماز پڑھ چکا تو وہ نفلی ہوگی اور یہ فرضی ہوگی۔ (ت)

کا ترجمہ یہ کرتا ہے کہ پہلی نماز جو گھر میں پڑھی گئی ہو نفل ہوگی اور جو جماعت کے ساتھ پڑھی جائے وہ فرض ہو جائے گی دلیل یہ ہے: وان کانت قد صلیت تکن لك نافلۃ میں آیا کرتا ہے اس کے بعد مستقل جملہ اور کلام مستأنف ہوا کرتا ہے یہاں ایسا نہیں، عمرو کہتا ہے کہ زید کا یہ ترجمہ مذہب حنفی کے موافق نہیں بلکہ مخالف ہے، عمرو آخری حصہ حدیث مندرجہ بالا کا ترجمہ یوں کرتا ہے کہ گھر والی نماز جو پہلے پڑھی ہے وہ فرض ہوگی اور جو بعد میں جماعت سے پڑھی ہے وہ نفل ہوگی، اس وجہ سے کہ ان وصلیہ ہے، دلیل یہ ہے کہ وان کنت قد صلیت میں اول واؤ داخل ہے دوسرے کنت موجود ہے جو ماضی کے لئے مخصوص ہے اور قد تحقیق ماضی کے لئے نیز ھذہ اسم اشارہ قریب ذکری کے لئے ہے پس قد صلیت سے جو صلوۃ مدلول ہے وہ مشار الیہ ہے اور یہ پہلی ہی ہوگی وہ فرض ہوگی اور جو صلوۃ فصل معھم سے مدلول وہ بعید ذکری ہے وہ مشار الیہ نہیں اگر خود کنت ماضی کو شرط بنایا جائے تو تکن جزاء مرتب کون مخاطب پر نہیں ہے نیز فصل معھم امر بھی جواب کو چاہتا ہے اور شرط بھی جزا کو علی سبیل التسلیم تب بھی تکن لك نافلۃ جواب امر کا ہے جزا نہیں بوجہ مقدم ہونے امر کے جیسے جملہ قسمیہ جب مقدم ہو شرط پر تو جزا نہیں ہوتی بلکہ جواب قسم سے استغنا ہو جاتا ہے ان دونوں قائلوں میں کون سا قائل

راستی پر ہے نیز اوپر بیان کی ہوئی دلیلیں قابل قبول ہیں یا نہیں؟ زید و عمرو کی دلیلوں میں سے کس کی دلیلیں زیادہ صحت کے ساتھ مانی جاسکتی ہیں اور قبول کی جاسکتی ہیں؟ دیگر جو نماز رکوع و سجود والی علاوہ مجرد عصر و مغرب جماعت سے پڑھی یا پڑھائی ہو عام ہے کہ نماز عید وجمعہ ہی کیوں نہ ہو دوبارہ جماعت ملنے پر نفلاً تکرار نماز کر سکتا ہے یا نہیں؟ اگر اوپر بیان کی ہوئی حدیث سے تکرار نماز پر اس طور سے کہ پہلے پڑھی ہوئی نماز فرض یا واجب اقتدا یا امامت کر کے دوسری جماعت دوسرے روز ملنے پر تکرار نماز کر سکتا ہے اور وہ نفل ہو گی استدلال لایا جائے تو صحیح ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا رحمکم اللہ تعالیٰ۔

الجواب: زید کا قول غلط اور دلیل باطل اولاً : ان وصلیہ کا آخر کلام ہی میں آنا اور اس کے بعد جملہ اور وہ بھی کلام مستأنف ہی ہونا

---

۱ سنن ابوداؤد باب من صلی فی منزلہ الخ آفتاب عالم پریس لاہور ۸۵/۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Everything is false and baseless; it comes in the middle of a single discourse, as it is in the Holy Quran.

Words of Allah Almighty:	**Allah Almighty has said: 'And most people, even if you desire it, will not believe.' (T)**

"وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ" (1)

It is stated in 'Radi':

Arabic Text

The 'waw' (and) sometimes enters upon the fact that what is indicated by its response has preceded it. It only enters when the opposite of the condition is more appropriate for that preceding part. It appears that the 'waw' in such cases is parenthetical. By a parenthetical sentence, we mean what is placed between parts of speech, being related in meaning while being grammatically independent, such as the line: "You see everyone in it — and may you be spared — as vanishing," and like the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "I am the leader of the children of Adam, and I do not boast." You say in the first case: "Zayd, even if he is rich, is a miser," and in the second: "Zayd is a miser, even if he is rich." A parenthetical sentence separates any two parts of a speech in detail, as long as neither of them is a single letter. [End of excerpt, abbreviated]

Urdu Translation

Sometimes 'waw' comes because the implication of its answer precedes it. This happens where the opposite of the condition is more suitable for that preceding part. The apparent view is that 'waw' in such a place is parenthetical, and by parenthetical sentence, we mean those words that come between parts of speech, related in meaning and concept but separate in phrasing, like this line from a poet: "He knows everything in it is perishable, and may you be safe." Sometimes 'waw' comes after the complete speech, for example, the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "I am the leader of the children of Adam, and I do not boast." An example of the first is "Zayd is a miser, even if he is rich." A parenthetical sentence, without further detail, creates a separation between any two parts of a discourse, provided neither part is a single letter. [End of excerpt, abbreviated] (T)

1. Al-Quran 12/103
2. Sharh Radi Ma'al Kafiya, Bayan al-Mudari', published by Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/58, 257

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तम (सातवीं)

सब बातिल और बेअस्ल है, वह कलाम-ए-वाहिद (एक वचन) के बीच के अंगों में आता है जैसा कि कुरान मजीद में है।

अल्लाह तआला का क़ौल: **अल्लाह तआला का इरशाद है: 'यद्यपि आप (ईमान पर) लालायित हैं, फिर भी अधिकांश लोग ईमान नहीं लाएँगे।' (त)**

"وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ" (1)

रज़ी में है:

अरबी पाठ

कभी 'वाओ' (और) इसलिए आता है कि उसके उत्तर का अर्थ पहले आ चुका होता है। यह वहीं होगा जहाँ शर्त का विपरीत उस पहले भाग के लिए अधिक उपयुक्त हो। स्पष्ट यही है कि ऐसे स्थान पर 'वाओ' एतराज़िया (कोष्ठकनुमा) होती है। जुमला-ए-मोत्तरज़ा (कोष्ठक वाक्य) से हमारा तात्पर्य यह है कि कलाम के अंगों के बीच ऐसे शब्द आ जाएँ जो अर्थ और भाव के आधार पर उससे संबंधित हों लेकिन शब्दों में उससे अलग हों, जैसे कवि की यह पंक्ति है: 'आप उसमें हर किसी को नश्वर देखते हैं — और आप बचे रहें —' और जैसे हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का इरशाद-ए-ग्रामी है: 'मैं आदम की औलाद का सरदार हूँ, और मुझे गर्व नहीं।' आप पहले मामले में कहते हैं: 'ज़ैद, भले ही वह अमीर हो, कंजूस है' और दूसरे में: 'ज़ैद कंजूस है भले ही वह अमीर हो।' कोष्ठक वाक्य बिना विस्तार के कलाम के किन्हीं दो हिस्सों के बीच अलगाव पैदा

उर्दू अनुवाद

कभी 'वाओ' इसलिए आता है कि उसके उत्तर का अर्थ पहले आ चुका होता है। यह वहीं होगा जहाँ शर्त का विपरीत उस पहले भाग के लिए अधिक उपयुक्त हो। स्पष्ट यही है कि ऐसे स्थान पर 'वाओ' एतराज़िया होती है और जुमला-ए-मोत्तरज़ा से हमारा तात्पर्य यह है कि कलाम के अंगों के बीच ऐसे शब्द आ जाएँ जो अर्थ और भाव के आधार पर उससे संबंधित हों और शब्दों में उससे अलग हों जैसे कवि की यह पंक्ति है: 'वह दुनिया में हर चीज़ को नश्वर जानता है और आप सुरक्षित रहें।' कभी-कभी पूरे कलाम के बाद 'वाओ' आती है, जैसे हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का इरशाद-ए-ग्रामी है: 'मैं आदम की औलाद का सरदार हूँ, लेकिन गर्व नहीं।' पहले का उदाहरण 'ज़ैद कंजूस है भले ही वह अमीर हो' है। जुमला-ए-मोत्तरज़ा बिना विस्तार के कलाम

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
करता है, बशर्ते कि उनमें से कोई भी हिस्सा संक्षिप्त अक्षर न हो। [संक्षिप्त]	के किन्हीं दो हिस्सों के बीच अलगाव पैदा करता है, बशर्ते कि दोनों में से कोई भी हिस्सा संक्षिप्त अक्षर न हो। (त)

1. अल-कुरान 12/103
2. शरह रज़ी मअल काफ़िया, बयान अल-मुज़ारे, मतबुआ दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 2/58, 257

سب باطل و بے اصل ہے وہ کلام واحد کے وسط اجزا میں آتا ہے جیسا کہ قرآن مجید میں ہے۔

قولہ تعالٰی: **اللہ تعالٰی کا ارشاد ہے اگرچہ آپ (ایمان پر) حریص ہیں مگر اکثر لوگ ایمان نہ لائیں گے۔ (ت)**

"وَمَا اَکْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ

بِمُؤْمِنِیْنَ" (1)

رِضِی میں ہے:

| قد تدخل الواو علی ان المدلول علی جوابها بما تقدم ولا تدخل الا اذا کان ضد الشرط اولی بذلك المقدم والظاهر ان الواو في مثله اعتراضية ونعنی بالجملة الاعتراضية ما يتوسط بين اجزاء الكلام متعلقا بمعنی مستأنفا لفظا كقوله ع: ترى كل من فيها وحاشاك فانيا كقوله صلى الله تعالى عليه وسلم "انا سيد ولد آدم ولا فخر" فتقول في الاول زيد وان كان غنيا بخيل وفي الثاني زيد بخيل وان كان غنيا والاعتراضية تفصل بين ای جزئين من الكلام كانا بالتفصيل اذا لم يكن احدهما حرفا مختصرا اه مختصرا | کبھی واؤ اس لئے آتا ہے کہ اس جواب کا مدلول سابقہ ہے یہ وہیں ہوگا جہاں ضد شرط اس مقدم کے زیادہ مناسب ہو اور ظاہر یہ ہے کہ ایسے مقام پر واؤ اعتراضی ہوتی ہے اور جملہ معترضہ سے ہماری مراد یہ ہے کہ اجزائے کلام کے درمیان ایسے کلمات آجائیں جو معنی و مفہوم کے اعتبار سے اس سے متعلق ہوں اور لفظاً اس سے جدا ہوں جیسے شاعر کا یہ مصرعہ ہے: وہ دنیا میں ہر چیز کو فانی جانتا ہے اور تو محفوظ رہے۔ بعض اوقات تمام کلام کے بعد واؤ آتی ہے، مثلاً حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ارشاد گرامی ہے: میں اولاد آدم کا سردار ہوں مگر فخر

نہیں، پہلے کی مثال "زید بخیل وان کان غنیا" ہے، جملہ معترضہ بلا تفصیل کسی بھی کلام کے دو جزوں میں فصل پیدا کرتا ہے بشرطیکہ دونوں میں سے کوئی جز حرف نہ ہو اھ مختصراً (ت) |

1. القرآن ۱۲ / ۱۰۳

2. شرح رضی مع الکافیہ، بیان المضارع مطبوعہ دار الکتب العلمیہ بیروت ۵۸/۲، ۲۵۷

Fatawa Razawiya Volume 7

Firstly, it is mentioned in the Sahihain on the authority of Abu Dharr (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic	Urdu Translation
مامن عبد قال لااله الا الله ثم مات على ذلك الا دخل الجنة وان زنى وان سرق وان زنى وان سرق وان زنى وان سرق على رغم انف ابى ذر ۔	"Whichever servant says 'There is no god but Allah' and then dies upon that, he will enter Paradise even if he committed adultery and even if he committed theft, even if he committed adultery and even if he committed theft, even if he committed adultery and even if he committed theft, despite the resentment of Abu Dharr." (T)

Secondly, the best interpretation of a Hadith is another Hadith. Imam Malik, Ahmad, and Nasa'i narrated from Mihjan bin al-Adra' al-Daylami (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic	Urdu Translation
اذا جئت المسجد وكنت قد صليت فاقمت الصلاة فصل مع الناس وان كنت قد صليت ۔	"When you come to the mosque and you have already prayed, and the prayer is called (for congregation), then pray with the people even though you have already prayed." (T)

Here 'in' is certainly 'wasliya' (conjunctive), it is in Mirqat:

Arabic	Urdu Translation
(فصل) اى نافلة لا قضاء ولا اعادة (مع الناس وان) وصلية اى ولو (كنت قد صليت ۔	"(Then pray) meaning an optional (nafl) prayer, neither makeup (qadha) nor repetition (i'adah) (with the people even though) 'in' is wasliya, meaning even though (you had already prayed)." (T)

Thirdly: Merely being 'wasliya' or 'shartiya' (conditional) for 'in' here does not determine one of the two meanings. So, debating this is useless and relying on it is unacceptable. The pivot is on the referent (marji') of the pronoun 'tukan' and the referent of its omission. If the pronoun refers to the second [prayer] and points towards the first, as it is closer in mention, as Amr said (just as Amr said - T), then the first will be fard (obligatory) and the second will be nafl (optional), even if 'in' is conditional. And if it's the opposite, then the opposite is true even if 'in' is wasliya. And this is obvious.

1 Sahih al-Bukhari, Book of Clothing, Chapter of White Clothes, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/867 2 Muwatta Imam Malik, Repeating Prayer with the Imam, published by Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi, p. 151; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Mihjan al-Daylami, published by Dar al-Fikr, Beirut, 4/34; Sunan al-Nasa'i, Repeating Prayer with the Congregation, published by Maktaba Salafiya, Lahore, 1/99 3 Mirqat Sharh Mishkat, Section Three of the Chapter on One Who Prays Twice, published by Maktaba Imdadia, Multan, 3/106

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

पहले, सहीहैन में हज़रत अबू ज़र (रज़ि.) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने फ़रमाया:

अरबी	उर्दू अनुवाद
مامن عبد قال لااله الا الله ثم مات على ذلك الا دخل الجنة وان زنى وان سرق وان زنى وان سرق وان زنى وان سرق على رغم انف ابى ذر ۔	"जिस बंदे ने भी ला इलाहा इल्लल्लाह (मुहम्मद रसूलुल्लाह) कहा फिर उसी पर फ़ौत हुआ वह जन्नत में दाख़िल होगा, चाहे उसने ज़िना और चोरी की हो, चाहे उसने ज़िना और चोरी की हो, चाहे उसने ज़िना और चोरी की हो, अबू ज़र की नाक ख़ाक-आलूद हो (यानी अबू ज़र को यह बात कितनी ही नागवार गुज़रे)।" (त)

दूसरा, हदीस की बेहतर तफ़्सीर हदीस ही है। इमाम मालिक, अहमद और नसाई ने महजन बिन औरअ दैलमी (रज़ि.) से रिवायत की कि रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने फ़रमाया:

अरबी	उर्दू अनुवाद
اذا جئت المسجد وكنت قد صلي فاقمت الصلاة فصل مع الناس وان كنت قد صليت ۔	"जब तुम मस्जिद में आओ और नमाज़ पढ़ चुके हो और जमाअत खड़ी हो, तो लोगों के साथ नमाज़ पढ़ो, चाहे तुम नमाज़ पढ़ चुके हो।" (त)

यहाँ 'इन' निश्चित रूप से 'वस्लिया' (संयोजी) है, मिरक़ात में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
(فصل) اى نافلة لا قضاء ولا اعادة (مع الناس وان) وصلية اى ولو (كنت قد صليت ۔	"(तो नमाज़ पढ़) यानी नफ़्ल नमाज़, न क़ज़ा और न इआदा (लोगों के साथ, चाहे) 'इन' वस्लिया है यानी चाहे (तुम नमाज़ पढ़ चुके थे)।" (त)

तीसरा: यहाँ केवल 'इन' का 'वस्लिया' या 'शर्तिया' होना दो अर्थों में से किसी एक को निर्धारित नहीं करता है। इसलिए इस पर बहस फ़ुज़ूल है और इसका प्रमाण अस्वीकार्य है। आधार 'तुकन' के ज़मीर (सर्वनाम) के मरजे (संदर्भ) और उसके हज़फ़ (लोप) के मुशारुन इलैह पर है। अगर ज़मीर दूसरे के लिए है और इशारा पहले की तरफ है जो कि करीब है, जैसा कि अम्र ने कहा (जैसा कि अम्र ने कहा - त), तो पहली फ़र्ज़ होगी और दूसरी नफ़्ल होगी, चाहे 'इन' शर्तिया हो। और अगर इसके विपरीत है, तो विपरीत ही होगा चाहे 'इन' वस्लिया हो। और यह स्पष्ट है।

1 सहीह अल-बुखारी, किताबुल लिबास, बाबुस सियाबुल बीज़, पुराने कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित, 2/867 2 मुवत्ता इमाम मालिक, इमाम के साथ नमाज़ दोहराना, मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित, पृ. 151; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस महजन अल-दैलमी, दार अल-फ़िक्र बेरूत द्वारा प्रकाशित, 4/34; सुनन अन-नसाई, जमाअत के साथ नमाज़ दोहराना, मकतबा सलाफिया लाहौर द्वारा प्रकाशित, 1/99 3 मिरक़ात शरह मिश्कात, अध्याय 'दो बार नमाज़ पढ़ने वाले' का तीसरा खंड, मकतबा इमदादिया मुल्तान द्वारा प्रकाशित, 3/106

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

لاجر صحیحین میں ابوذ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا:

عربی	اردو ترجمہ
مامن عبد قال لااله الا الله ثم مات علی ذلك الا دخل الجنة وان زنی وان سرق وان زنی وان سرق وان زنی وان سرق علی رغم انف ابی ذر ۔	جس بندے نے بھی لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ کہا پھر اسی پر فوت ہوا وہ جنت میں داخل ہوگا اگرچہ اس نے زنا و چوری کی ہو ، اگر چہ اس نے زنا و چوری کی ، اگر چہ اس نے زنا و چوری کی ، ابوذر کی ناک خاک آلود ہو۔ (ت)

ثانیا حدیث کی بہتر تفسیر حدیث ہے امام مالک واحمد و نسائی نے محجن بن اورع دیلمی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا:

عربی	اردو ترجمہ
اذا جئت المسجد وکنت قد صلیت فاقمت الصلاة فصل مع الناس وان کنت قد صلیت ۔	جب تو مسجد میں آئے اور نماز پڑھ چکا تھا اور جماعت کھڑی ہوئی تو تو لوگوں کے ساتھ نماز پڑھ اگرچہ تو نماز پڑھ چکا تھا۔ (ت)

یہاں یقینا وصلیہ ہے ، مرقاۃ میں ہے :

عربی	اردو ترجمہ
(فصل) ای نافلة لا قضاء ولا اعادة (مع الناس وان) وصلية ای ولو (کنت قد صليت ۔	(تو نماز پڑھ) یعنی نفل نماز نہ قضاء اور نہ اعادہ (لوگوں کے ساتھ اگرچہ) "ان" وصلیہ ہے یعنی اگرچہ (تو نماز پڑھ چکا تھا)۔ (ت)

ثالثا : صرف "ان" کا وصلیہ یا شرطیہ ہونا یہاں احد المعنیین کی تعین نہیں کرتا تو اس میں بحث فضول اور اس سے استناد نامقبول مدار ضمیر تکن کے مرجع اور حذفہ کے مشار الیہ پر ہے اگر ضمیر ثانیہ کے لئے ہے اور اشارہ اولٰی کی طرف کہ وہی اقرب ذکر ہے کما قالہ عمرو (جیسا کہ عمرو نے کہا) تو اولی فرض اور ثانیہ نفل ہوگی اگرچہ "ان" شرطیہ ہو اور عکس ہے تو عکس اگرچہ "ان" وصلیہ ہو وھذا ظاہر

---

1 صحیح البخاری کتاب اللباس باب الثیاب البیض مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۸۶۷ 2 مؤطا امام مالک اعادۃ الصلوۃ مع الامام مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۵۱، مسند احمد بن حنبل حدیث محجن الدیلمی مطبوعہ دار الفکر بیروت ۴ / ۳۴، سنن النسائی اعادۃ الصلوۃ مع الجماعۃ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/ ۹۹ 3 مرقاۃ شرح مشکوۃ الفصل الثالث من باب من صلی صلوۃ مرتین مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۳ / ۱۰۶

Separately (and this is very clear. T). It is mentioned in Ash'at al-Lam'at: (Wa in kunta qad sallayta) and even if you are such that you have certainly performed the prayer (Wa in kunta qad sallayta) even if you have performed the prayer (takun laka nafilatan) the prayer that you perform for the second time with the people (laka nafilatan) the second time you prayed with the people, it will be a nafl (supererogatory) prayer for you (wa hazihi maktuba) and this prayer which was performed first (wa hazihi maktuba) and what you prayed first will be the obligatory prayer, and this meaning is in accordance with the apparent Hadith which indicate that the second prayer is nafl due to the discharge of the obligation by the first performance. Because the obligatory prayer was discharged by performing the first prayer. -(T)

Then, another meaning was quoted from Tibi Shafi'i, look, he took 'in' as conditional and declared the second prayer as nafila (supererogatory). It is mentioned in Mirqat: (Fasalli ma'ahum wa in kunta qad sallayta) so that you may obtain (pray with the people even if you have already prayed) so that you may obtain the reward of the congregation and an increase in supererogatory prayers (takun) i.e., your prayer, the first one (will be nafila for you and this) i.e., the prayer you just performed, it is said that the opposite is also possible (maktuba) some Hadith scholars said that there is a possibility of the reverse in the matter (it will be obligatory for you). -(T)

In the commentary, bringing 'li-yahsal laka' etc. after 'wa in kunta qad sallayta' makes it clear that he took 'in' as 'wasliya' (concessive), otherwise there was no place for it between the condition and the result. He would have written it after 'fasalli ma'ahum' and declared the second prayer as obligatory.

I say: It is not far-fetched that the doubt was already present in his mind. I say: It is possible that the doubt was already present in their minds which is first and foremost what is more in accord with the Hadith and more consistent with the rules, so they made 'in' as 'wasliya'. Its support is their: So he made 'in' as 'wasliya' and this supports it.

---

[1] Ash'at al-Lam'at Sharh Mishkat, Section Three, from the chapter 'Who prays a prayer twice', published by Nooria Razawiya Sukkur 1/495 [2] Mirqat Sharh Mishkat, Section Three, from the chapter 'Who prays a prayer twice', published by Maktaba Imdadia Multan 3/1079

अलग (और यह बहुत स्पष्ट है। त)। अशअतुल लमआत में है: (व इन कुन्त क़द सल्लैत) और चाहे तुम ऐसे हो कि निश्चय ही नमाज़ (व इन कुन्त क़द सल्लैत) चाहे तुम नमाज़ पढ़ चुके हो (तकुन लका नाफ़िलतन) वह नमाज़ जो तुम दूसरी बार लोगों के साथ पढ़ते हो (लका नाफ़िलतन) दूसरी बार लोगों के साथ जो तुमने नमाज़ पढ़ी, वह तुम्हारे लिए नफ़्ल होगी (व हाज़िही मक्तूबा) और वह नमाज़ जो तुमने सबसे पहले (व हाज़िही मक्तूबा) और जो तुमने पहले पढ़ी वह फ़र्ज़ होगी और यह अर्थ स्पष्ट हदीसों के अनुकूल है जो इस बात पर संकेत करती हैं कि दूसरी नमाज़ नफ़्ल है क्योंकि पहली बार अदा करने से फ़र्ज़ का दायित्व समाप्त हो गया। क्योंकि फ़र्ज़ी नमाज़ पहली नमाज़ अदा करने से साक़ित हो गई। -(त)

फिर तीबी शाफ़ई से दूसरे अर्थ उद्धृत किए, देखो उन्होंने 'इन' को शर्तिया लिया और दूसरी नमाज़ को नाफ़िला करार दिया, मिर्क़ात में है: (फ़सल्लि मअहुम व इन कुन्त क़द सल्लैत) ताकि तुम्हें (लोगों के साथ नमाज़ पढ़ो चाहे तुम नमाज़ पढ़ चुके हो) ताकि तुम्हें जमाअत का सवाब और नवाफ़िल में बढ़ोतरी प्राप्त हो (तकुन) यानी तुम्हारी नमाज़, पहली (तुम्हारे लिए नफ़्ल और यह) यानी वह नमाज़ जो तुमने अभी पढ़ी, कहा गया है कि इसके विपरीत की भी संभावना है (मक्तूबा) कुछ हदीस विद्वानों ने फ़रमाया कि मामले में इसके उलट का भी एहतमाल है (तुम्हारे लिए फ़र्ज़)। -(त)

शरह में 'व इन कुन्त क़द सल्लैत' के बाद 'लि-यहसल लका' आदि लाने से स्पष्ट है कि उन्होंने 'इन' को वस्लिया लिया वरना शर्त और जज़ा के बीच इसे लाने का कोई स्थान न था। 'फ़सल्लि मअहुम' के बाद लिखते और दूसरी नमाज़ को फ़रीज़ा बताया।

अक़ूलु (मैं कहता हूँ): यह दूर नहीं कि उनके ज़हन में पहले ही वह खटका मौजूद हो। अक़ूलु: मुमकिन है उनके ज़हन में पहले ही वह खटका मौजूद हो जो सबसे पहले वही है जो हदीसों के अधिक अनुकूल और नियमों के अधिक करीब है, तो उन्होंने 'इन' को वस्लिया बनाया। इसकी ताईद उनका यह कहना है: अतः उन्होंने 'इन' को वस्लिया बनाया और यह इसकी पुष्टि करता है।

---

1 अशअतुल लमआत शरह मिश्कात, तीसरा खंड, उस अध्याय से जो दो बार नमाज़ पढ़ने वाले के बारे में है, नूरिय्यह रज़विय्यह सुक्कुर द्वारा प्रकाशित, 1/495 2 मिर्क़ात शरह मिश्कात, तीसरा खंड, उस अध्याय से जो दो बार नमाज़ पढ़ने वाले के बारे में है, मकतबा इमदादियह मुल्तान द्वारा प्रकाशित, 3/1079

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

جدا (اور یہ بہت واضح ہے۔ ت)۔ اشعۃ اللمعات میں ہے: (وان کنت قدصلیت) و اگرچہ ہستی تو کہ بتحقیق نماز (وان کنت قدصلیت) اگرچہ تو نے نماز ادا کر لی ہو (تکن لک نافلۃ) باشد نمازیکہ دوم بار میکنی با مردم (لک نافلۃ) دوسری دفعہ لوگوں کے ساتھ جو تو نے نماز پڑھی وہ تیری نفل نماز ہوگی (وھذہ مکتوبۃ) و باشد این نماز کہ نخست گزاردہ فرض و ایں معنی موافق است بظاہر احادیث کہ دلالت دارد بر بودن نماز دوم نفل از جہت سقوط ذمہ بادائے اولیٰ۔ (وھذہ مکتوبۃ) اور جو تو نے پہلے پڑھی وہ فرض نماز ہوگی اور یہ معنی و مفہوم ان ظاہر احادیث کے موافق ہے جو اس بات پر دال ہے کہ دوسری نماز نفل ہوگی کیونکہ فرضی نماز پہلی نماز ادا کرنے سے ساقط ہوگئی۔ ۔ (ت)

پھر طیبی شافعی سے دوسرے معنی نقل کئے، دیکھو ان شرطیہ لیا اور نماز دوم کو نافلہ قرار دیا، مرقاۃ میں ہے: (فصل معھم وان کنت قدصلیت) لیحصل لك (لوگوں کے ساتھ نماز پڑھ اگرچہ تو نماز پڑھ چکا ہو) تاکہ تجھے ثواب الجماعۃ وزیادۃ النافلۃ (تکن) ای صلاتك الاولی (لك نافلۃ وھذہ) ای التی صلیتھا الآن جماعت کا ثواب اور نوافل میں اضافہ حاصل ہو جائے، یعنی تیری پہلی نماز (تیرے لئے نفل اور یہ) یعنی وہ نماز جو تو نے ابھی پڑھی، قیل ویحتمل العکس (مکتوبۃ) بعض محدثین نے فرمایا کہ معاملہ میں اس کے عکس کا احتمال ہے (تیرے لئے فرض)۔ (ت)

شرح میں وان کنت قدصلیت کے بعد لیحصل لک الخ لانے سے ظاہر ہے کہ ان وصلہ لیا ورنہ شرط وجزا کے بیچ میں اس کے لانے کا کوئی محل نہ تھا فصل معھم کے بعد لکھتے اور نماز دوم کو فریضہ بتایا۔

اقول: ولایبعد ان یکون القدح فی ذھنه اقول: ممکن ہے ان کے ذہن میں پہلے ہی وہ کھٹکا موجود ہو جو اولاما ھو الاوفق بالاحادیث والالصق بالقواعد احادیث و قواعد کے موافق ہے تو انہوں نے اِن کو وصلیہ بنایا اس کی تائید ان کا فجعل ان وصلیة ویؤیده

---

1 اشعۃ اللمعات شرح مشکوۃ الفصل الثالث من باب من صلی صلوۃ مرتین مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۹۵ 2 مرقاۃ شرح مشکوۃ الفصل الثالث من باب من صلی صلوۃ مرتین مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۳/ ۱۰۷۹

Fatawa Ridawiyya - Volume Seven

(Arabic Text)

His saying "and the increase of the supererogatory prayer" even if it is possible to interpret it that the meaning of 'supererogatory prayer' is the first one, and its arrangement upon his (peace and blessings of Allah be upon him) saying "pray with them" despite its occurrence previously by virtue of being supererogatory, for it only manifests through his prayer with them. So understand. Then when he came to the saying of (peace and blessings of Allah be upon him) "be of sharp sight" towards the margin of al-Tibi, he quoted what was in it. And Allah Almighty knows best.

(Urdu Text)

He is saying "increase of the supererogatory", though its interpretation is also possible such that by 'supererogatory' is meant the first prayer; they might have arranged it based on the noble instruction of the Prophet (peace be upon him) "pray with them", even though its occurrence in terms of being supererogatory is prior because the manifestation of this supererogatory prayer will be with the congregation. Keep this in mind. Then when you come to the noble instruction of the Prophet (peace be upon him) "be...", your sight went to the margin of al-Tibi; whatever was there, he quoted it. And Allah Almighty knows best. (T)

Amr's statement is correct and the arguments are void. Firstly, we have already stated that their being 'waw al-wasliyya' (the 'waw' of connection) is of no use and being 'shartiyya' (conditional) is not harmful. Secondly, what is the proof for 'waw' being 'wasliyya'? For 'shartiyya' also, a conjunction occurs. Thirdly, 'kunta' and 'qad' are also not contrary to being conditional. The entry of 'qad' is itself prohibited on the verb of the condition (fi'l al-shart). Based on this, do not say 'in qad fa'alta' (if you have done) or 'in qad taf'alu'. 1 - 'Radi'. Here, the verb of condition is 'kunta', which they make conditional to keep the past meaning as it is.

(Arabic Text)

Like the saying of Allah Almighty regarding His servant Isa (peace be upon him): "If I had said it, then You would have known it" 2

And the saying of Allah Almighty regarding the witness of Yusuf (peace be

(Urdu Text)

Just as Allah Almighty mentioned this saying of His servant Prophet Isa (peace be upon him): "If I had said this, You would know it."

(Arabic Text)	(Urdu Text)
upon him): "And if his shirt is torn from the back..." 3	Allah Almighty said regarding the witness of Prophet Yusuf (peace be upon him): "If his shirt is torn from behind." (T)

That is, that past tense verb which is intended to be made a condition and kept in the past meaning; if 'in' (if) were entered upon it, it would make it future.

---

1. Sharh Radi with al-Kafiya, Bayan al-Mudari', printed by Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 2/262.
2. Al-Quran 5/116.
3. Al-Quran 12/27.

फतावा रज़विया - जिल्द सातवीं

(अरबी पाठ)

उनका कहना 'और नफ़्ल की ज़्यादती' हालांकि इसकी तावील यह भी मुमकिन है कि नफ़्ल से मुराद पहली नमाज़ है, और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फरमान 'उनके साथ नमाज़ पढ़ो' पर उसकी तरतीब उसके नफ़्ल होने के वस्फ़ के लिहाज़ से साबिक़ होने के बावजूद है, क्योंकि इसका नफ़्ल होना जमात के साथ नमाज़ पढ़ने से ही ज़ाहिर होगा। पस समझ लें। फिर जब वे हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस इरशाद पर आए 'तकुन...' तो उनकी नज़र हाशिया तैयबी की तरफ गई और जो कुछ वहां था उसे नकल कर दिया। वल्लाहु तआला आलम।

(उर्दू पाठ)

वह "नफ़्ल की ज़्यादती" कह रहे हैं, हालांकि इसकी तावील (व्याख्या) यह भी मुमकिन है कि नफ़्ल से मुराद पहली नमाज़ है; उन्होंने हुज़ूर अलैहिस्सलाम के इरशाद-ए-गिरामी 'फ़स्ल मअहुम' (उनके साथ नमाज़ पढ़ो) पर इसे मुर्तब (व्यवस्थित) किया हो, हालांकि नफ़्ल के वस्फ़ (गुण) के एतबार से इसका वाक़े होना (घटित होना) साबिक़ (पूर्व) है क्योंकि इस नफ़्ल नमाज़ का ज़ुहूर (प्रकटीकरण) जमात के साथ होगा। इसे याद रखो। फिर जब आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इरशाद-ए-गिरामी 'तकुन' पर आए तो नज़र हाशिया तैयबी की तरफ गई, जो कुछ वहां था उसे नकल कर दिया। वल्लाहु तआला आलम। (त)

अम्र का कॉल सहीह और दलाइल ज़ायल हैं। अव्वलन हम बयान कर चुके कि उनका वसलीया होना कुछ मुफीद नहीं और शर्तिया होना मुज़िर (हानिकारक) नहीं। सानियन, वाओ वसलीया के दाख़िल होने पर क्या दलील है? शर्तिया पर भी आतीफा आता है। सालिसन, 'कुन्ता' और 'क़द' भी शर्तिया के मुनाफी (विपरीत) नहीं हैं। 'क़द' का दाख़िल होना खुद फ़ेल-ए-शर्त पर ममनू (वर्जित) है। इसी आधार पर यह न कहें 'इन क़द फ़अल्ता' और 'इन क़द तफ़अलु' १ 'रज़ी'। यहाँ फ़ेल-ए-शर्त 'कुन्ता' है जिसे माजी के माना को बाकी रखने के लिए ही शर्त करते हैं।

(अरबी पाठ)

जैसे अल्लाह तआला का अपने बंदे ईसा अलैहिस्सलाम के बारे में इरशाद है: 'अगर मैंने यह कहा होता, तो तू उसे जानता होता' २

(उर्दू पाठ)

जिस तरह अल्लाह तआला ने अपने बंदे हज़रत ईसा अलैहिस्सलाम का यह कॉल ज़िक्र किया: "अगर मैंने यह कहा तो तू जानता है"।

(अरबी पाठ)

और अल्लाह तआला का हज़रत यूसुफ अलैहिस्सलाम के गवाह के बारे में इरशाद है: 'और अगर उसका कुरता पीछे से फटा है...' ३

(उर्दू पाठ)

अल्लाह तआला ने हज़रत यूसुफ़ अलैहिस्सलाम के गवाह के हवाले से फ़रमाया: "अगर उनका क़मीस पीछे से फटा है"। (त)

यानी वह फ़ेल-ए-माज़ी जिसे शर्त करना और माजी के माना पर बाकी रखना मंज़ूर हो, अगर इस पर 'इन' दाख़िल करते तो यह मुस्तक़बिल (भविष्य) कर देता।

---

1. शरह रज़ी मअ अल-काफ़िया बयान अल-मुज़ारे, मतबुआ दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत २६२/२
2. अल-क़ुरआन ११६/५
3. अल-क़ुरआन २७/१२

पृष्ठ १७९ का ७२१

| قوله وزيادة النافلة وان امكن تاويله بان المراد بالنافلة هي الاولى وترتبها على قوله صلى الله تعالى عليه وسلم فصل معهم مع وقوعها سابقاً باعتبار وصف نافلية فانه انما يظهر بصلاته معهم فافهم ثم اذا اتى على قوله صلى الله تعالى عليه وسلم تكن حاد النظر الى حاشية الطيبي فنقل ما فيها والله تعالى اعلم۔

| قول "وزيادة النافلة" کر رہا ہے اگرچہ اس کی تاویل یوں بھی ممکن ہے کہ نافلہ سے مراد پہلی نماز ہے انہوں نے حضور علیہ السلام کے ارشاد گرامی فصل معھم (ان کے ساتھ نماز پڑھ) پر اسے مرتب کیا ہو اگرچہ اس کا وقوع باعتبار وصف نفل کے سابق ہے کیونکہ اس نفل نماز کا ظہور جماعت کے ساتھ ہوگا، اسے یاد رکھو، پھر جب آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے ارشاد گرامی تکن پر آئے تو نظر حاشیہ طیبی کی طرف گئی جو کچھ وہاں تھا اسے نقل کر دیا، واللہ تعالٰی اعلم (ت) |

عمرو کا قول صحیح اور دلائل زائل اولاً ہم بیان کر چکے کہ ان کا وصلیہ ہونا کچھ مفید نہ شرطیہ ہونا مضر۔ ثانیاً دخول واؤ وصلیہ ہونے پر کیا دلیل شرطیہ پر بھی عاطفہ آتا ہے۔ ثالثاً کنت اور قد بھی منافی شرطیہ نہیں قد کا دخول خود فعلِ شرط پر ممنوع ہے فعلی هذا لا تقول ان قد فعلت وان قد تفعل ۱۲ "رضی" یہاں فعلِ شرط کنت ہے جسے ابقائے معنی ماضی ہی کے لئے شرط کرتے ہیں

| كقوله تعالى عن عبده عيسى عليه الصلاة والسلام اِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ ۲ | جس طرح اللہ تعالٰی نے اپنے بندے حضرت عیسٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام کا یہ قول ذکر کیا "اگر میں نے یہ کہا تو تو جانتا ہے" | | وقوله تعالى عن شاهد يوسف عليه الصلاة والسلام وَاِنْ كَانَ قَمِيْصُهٗ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ ۳ | اللہ تعالٰی نے حضرت یوسف علیہ الصلوٰۃ والسلام کے گواہ کے حوالے سے فرمایا اگر ان کا قمیص پیچھے سے پھٹا ہے (ت) |

یعنی وہ فعلِ ماضی جسے شرط کرنا اور معنی ماضی پر باقی رکھنا منظور ہو، اگر اس پر ان داخل کرتے مستقبل کر دیتا

---

۱ شرح رضی مع الکافیہ بیان المضارع مطبوعہ دارالکتب العلمیہ بیروت ۲۶۲/۲ ۲ القرآن ۱۱۶/۵

۳ القرآن ۲۷/۱۲

Fatawa Rizvia, Volume 8

Therefore, they make it 'Khabar' of 'Kaana' and 'Kaana' a condition. Now that verb remains in its past tense meaning, as mentioned in 'Razi':

Arabic	Urdu
Know that the condition for (In) is usually future in meaning. If you intend the past meaning, you make the condition the word 'Kaana', like Allah's saying: 'If I had said it', and 'If his shirt...'. This is specific to 'Kaana' because the benefit derived from it in the speech where it exists is the past tense only. With the text indicating the past, it is not possible to derive the future from it.	Then know that for (In), mostly it is a condition that it signifies the future in terms of meaning. If you intend the past meaning, then make the word 'Kaana' the condition, as is the divine command 'If I had said it' and 'If his shirt...'. It has been made specific to 'Kaana' because the intended benefit in it is obtained only from speech pertaining to the past, and despite the text being on the past, deriving the future is not possible. (T)

And when that verb is in the past sense in its state, then how is it impossible for 'qad' to come for the past? Fourthly: If the first prayer is mentioned near, the second is near in occurrence, and there is no doubt that what occurred later is closer than what was mentioned later. Fifthly: A pronoun also seeks a near referent, but since 'qad sallayta' is connected, then the pronoun also seeks a near referent, but since 'qad sallayta' is connected, then it points towards the previous pronoun and its requirement occurred before the expiry of this. Sixthly: Undoubtedly, the condition is 'kunta', but the meaning of causality in the condition does not lie in the verb itself but with all its attachments: 'If you recite Ya-Sin in my house at my head for three nights facing the Qibla while in a state of purity, then you are free.' (If you recite Ya-Sin in my house, near my head, for three nights with wudu while facing Qibla, then you are free. - T). They will become free by the gathering of these seven restrictions, not by mere recitation. Especially 'kaana', which signifies nothing but absolute event and past time, as we have just mentioned from 'Razi' (As we have just mentioned with reference to Razi. - T). So who is the cause? Not the addressee, but rather 'qad salla', meaning the precedence of performing the prayer, as its being a supererogatory prayer (nafilah) depends on its occurrence. Seventhly: A response can be brought for an 'Amr' (command), but it's not that 'Amr' demands a response. Unlike an oath, which does not demand a response.

[1] Sharh Razi Ma'al Kafiyah Bayan al-Mudhari', printed by Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut 2/264.

फतावा रज़विया, खंड 8

इसलिए वे इसे 'खबर काना' और 'काना' को शर्त बनाते हैं। अब वह क्रिया अपने अतीत (माज़ी) अर्थ पर बनी रहती है, जैसा कि 'रज़ी' में है:

अरबी

जान लें कि (इन) के लिए शर्त अक्सर भविष्य के अर्थ में होती है। यदि आप अतीत के अर्थ का इरादा रखते हैं, तो आप शब्द 'काना' को शर्त बना देते हैं, जैसे अल्लाह का वचन है: 'अगर मैंने इसे कहा होता' और 'अगर उसकी कमीज़...'। यह 'काना' के लिए विशिष्ट है क्योंकि इससे जो लाभ प्राप्त होता है वह केवल अतीत के समय से संबंधित है। अतीत पर स्पष्टता के बावजूद भविष्य का लाभ लेना संभव नहीं है।

उर्दू

फिर जान लें कि (इन) के लिए अक्सर यह शर्त है कि वह अर्थ के आधार पर भविष्य पर संकेत करता है। यदि आप अतीत के अर्थ का इरादा करें, तो आप शब्द 'काना' को शर्त बना दें, जैसे ईश्वर का आदेश है 'अगर मैंने इसे कहा होता' और 'अगर उसकी कमीज़...'। इसे 'काना' से इसलिए विशिष्ट किया गया है क्योंकि इसमें जो उद्देश्यपूर्ण लाभ है वह केवल अतीत वाली बात से प्राप्त होता है और अतीत पर स्पष्ट विवरण होने के बावजूद भविष्य का लाभ लेना संभव नहीं रहता। (त)

और जब वह क्रिया अतीत के अर्थ पर उसी स्थिति में है, तो अतीत के लिए 'क़द' का आना कैसे असंभव है। चौथा: यदि पहली नमाज़ का ज़िक्र पास है, तो दूसरी घटना के लिहाज़ से पास है, और इसमें कोई संदेह नहीं कि जो बाद में घटित हुआ वह उससे अधिक निकट है जिसका बाद में उल्लेख किया गया। पांचवां: सर्वनाम (ज़मीर) भी निकट संदर्भ चाहता है, लेकिन चूँकि 'क़द सल्लैता' जुड़ा हुआ है, तो सर्वनाम भी निकट संदर्भ चाहता है, लेकिन चूँकि 'क़द सल्लैता' जुड़ा हुआ है, तो यह पिछले सर्वनाम की ओर संकेत करता है और इसकी आवश्यकता इसके समाप्त होने से पहले ही पूरी हो गई। छठा: निःसंदेह शर्त 'कुन्ता' है, लेकिन शर्त में कारण (सबबियत) का अर्थ स्वयं क्रिया में नहीं होता बल्कि उसके सभी संबंधों के साथ होता है: 'यदि तुम मेरे घर में, मेरे सिर के पास तीन रातें वुज़ू के साथ क़िबला-मुख होकर या-सीन पढ़ो, तो तुम आज़ाद हो।' (यदि तुम मेरे घर में, मेरे सिर के पास तीन रातें वुज़ू के साथ क़िबला-मुख होकर या-सीन पढ़ो, तो तुम आज़ाद हो। - त)। वे इन सातों प्रतिबंधों के एकत्र होने से आज़ाद होंगे, मात्र पाठ से नहीं। विशेष रूप से 'काना', जो पूर्ण घटना और अतीत के समय के अलावा किसी चीज़ पर संकेत नहीं करता, जैसा कि हमने अभी रज़ी के हवाले से उल्लेख किया है (जैसा कि हमने रज़ी के संदर्भ में अभी ज़िक्र किया। - त)। तो कारण कौन है?

संबोधित व्यक्ति नहीं, बल्कि 'क़द सल्ला', यानी नमाज़ अदा करने की प्राथमिकता, क्योंकि इसका नफ़्ल होना इसके घटित होने पर निर्भर है। सातवाँ: 'अम्र' (आदेश) के लिए उत्तर लाया जा सकता है, न कि 'अम्र' उत्तर की माँग करता है। इसके विपरीत शपथ, जो उत्तर की माँग नहीं करती।

---

[1] शरह रज़ी म'अल काफ़िया बयान अल-मुज़ारी', मुद्रित दार अल-कुतुब अल-इल्मिय्या बेरूत 2/264।

لہٰذا اسے خبر کان اور کان کو شرط کرتے ہیں اب وہ فعل اپنے معنی ماضی پر باقی رہتا ہے ، رضی میں ہے :

عربی

اعلم ان یکون شرطها في الاغلب مستقبل المعنی فان اردت معنی الماضي جعلت الشرط لفظ کان کقوله تعالی ان کنت قلته ، وان کان قمیصه وانما اختص ذلك بکان لان الفائدة التي تستفاد منه في الکلام الذي هو فیه الزمن الماضي فقط ومع النص علی المضي لا یمکن استفاده الاستقبال ۔

اردو

پھر جان لے کہ (ان) کے لئے اغلب طور پر یہ شرط ہے کہ وہ معنی کے اعتبار سے مستقبل پر دلالت کرتا ہے اگر تو معنی ماضی کا ارادہ کرے تو تو لفظ کان کو شرط کردے جیسے فرمان الٰہی ہے "ان کنت قلتہ" وان کان قمیصہ "اسے کان سے اس لئے مختص کیا ہے کہ وہ فائدہ جو اس میں مقصود ہے وہ فقط ماضی والی کلام سے حاصل ہے اور ماضی پر نص کے باوجود استقبال کا استفادہ ممکن نہیں رہتا۔ (ت)

اور جب وہ فعل معنی ماضی پر بحالہ ہے تو ماضی کے لئے قد کا آنا کیا محال ہے۔ رابعاً: نماز اول اگر قریب ذکر ہے دوم قریب وقوعاً ہے اور شک نہیں کہ جدید متاخر الوقوع قدیم متاخر الذکر سے اقرب ہے۔ خامساً: ضمیر بھی مرجع قریب چاہتی ہے لیکن سے قد صلیت متصل ہے تو ضمیر بھی مرجع قریب چاہتی ہے لیکن سے قد صلیت متصل ہے تو ضمیر سابقہ کی طرف اور اس کا تقاضا انقضائے ھذہ سے پہلے ہو لیا۔ سادساً: شرط بلا شبہ کنت ہے مگر معنی سببیت کہ شرط میں نفس فعل شرط میں نہیں ہوتے بلکہ مع جمیع متعلقات ان تلوتم یس فی بیتی عند رأسي ثلاث لیال مستقبلي القبلة متوضیئین فأنتم احرار (اگر تم میرے گھر میں، میرے سر کے قریب تین راتیں باوضو قبلہ رو

ہو کر یس پڑھو تو تم آزاد ہو ۔ ت) ان ساتوں قیود کے جمع ہونے سے آزاد ہوں گے مجرد تلاوت سے نہیں ہوتے خصوصاً کان جس کی دلالت حدث مطلق و زمانہ ماضی کے سوا کسی چیز پر نہیں کما قدمنا انفاً عن الرضی (جیسا کہ ہم نے رضی کے حوالے سے ابھی ذکر کیا ۔ ت) تو سبب کون ، مخاطب نہیں بلکہ گونہ قد صلی یعنی تقدم ایقاع صلاۃ کہ اس کا نافلہ ہونا اس کے وقوع پر موقوف۔

سابعاً: امر کے لئے جواب لاسکتے ہیں نہ یہ کہ امر طالب جواب ہے۔ بخلاف قسم، تو نامستدعی جواب کا۔

---

[1] شرح رضی مع الکافیہ بیان المضارع مطبوعہ دار الکتب العلمیہ بیروت ۲۶۴/۲

Fatawa Razawiyya Volume 7

Precedence or condition cannot be a primary reason over the requirement of the reward. Eighthly: If the repetition of the response to the command is indeed so, then it is also devoid of specifying one of the two distinct options. Even if 'In Kunta' (if you were) is not in the reward, before it 'Qad Sallayta' (you have already prayed) has occurred in the speech; the return of the pronoun only requires that much. In short, the arguments from both sides are nothing. We would not have needed this entire explanation if the question did not ask whose arguments could be accepted. The correct way is as follows: Firstly: The discussion is whether he has already performed the obligatory (Fardh) prayer with the intention of the Fardh of the time, fulfilling all conditions. Otherwise, obviously, the first prayer was not a prayer at all, or it was a voluntary (Nafl) prayer. If he does not join the second one, it remains Nafl. When the situation is such, then certainly by praying at that time, the obligation is removed from his responsibility. Now, neither can that time return, nor can there be two Fardh prayers in one time. So certainly, this second one will not be Fardh but Nafl. Yes, its benefit will be that he will receive a share in the blessings and reward of the congregation (Jama'at).

As in the hadith of Malik and Abu Dawood from Abu Ayyub al-Ansari (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "That is a share for him of the gathering." 1	**As Imam Malik and Abu Dawood narrated from Hazrat Abu Ayyub Ansari (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "This is for him a share of the reward of the congregation." (T)**

And I say secondly: If the second were Fardh, then seeking the congregation would be Fardh, whereas the hadith has based this ruling on the arrival of the worshipper, saying:

"When you come to the prayer and find the people [praying], pray with them, even if you have already prayed." 2	**When you come for prayer and find people in prayer, pray with them even if you have already prayed. (T)**

It did not say:

"When you have prayed in your house, it is obligatory for you to come to the congregation and pray with them."	**When you have prayed in your house, it is obligatory upon you to come to the congregation and offer prayer with them. (T)**

1. Sunan Abi Dawood, Chapter: One who prayed in his house etc., published by Aftab-e-Alam Press Lahore 1/85, Muwatta Imam Malik, Repeating the prayer with the Imam, published by Mir Muhammad Kutub Khana Karachi p. 116.
2. Sunan Abu Dawood, Chapter: One who prayed in his house etc., published by Aftab-e-Alam Press Lahore 1/85.

प्रकट होना या शर्त, दावा किए गए इनाम की आवश्यकता पर प्राथमिकता नहीं दे सकती। आठवीं बात: यदि आदेश के उत्तर की पुनरावृत्ति स्वयं है, तो यह भी दो निर्धारित विकल्पों में से एक को निर्दिष्ट करने से रहित है। यदि इनाम में 'इन कुंता' (यदि आप थे) नहीं है, तो उससे पहले 'क़द सल्लैता' (आप पहले ही नमाज़ पढ़ चुके हैं) भाषण में आ चुका है; सर्वनाम की वापसी के लिए बस इतना ही आवश्यक है। संक्षेप में, दोनों पक्षों के तर्क कुछ नहीं हैं। हमें इस पूरे विवरण की आवश्यकता नहीं होती यदि प्रश्न में यह नहीं पूछा गया होता कि किसके प्रमाण स्वीकार किए जा सकते हैं। सही तरीका यह है: पहला: चर्चा इसमें है कि क्या उसने पहले ही निर्धारित समय में फ़र्ज़ की नीयत से, सभी शर्तों को पूरा करते हुए फ़र्ज़ नमाज़ अदा कर ली है। अन्यथा स्पष्ट रूप से पहली नमाज़ नमाज़ ही नहीं थी या कोई नफ़्ल (स्वैच्छिक) थी। यदि वह दूसरी में शामिल नहीं होता, तब भी वह नफ़्ल ही रहती। जब स्थिति ऐसी है, तो निश्चित रूप से उस समय पढ़ने से फ़र्ज़ की ज़िम्मेदारी उसके ज़िम्मे से समाप्त हो गई। अब न वह समय वापस आ सकता है और न ही एक समय में दो फ़र्ज़ हो सकते हैं। तो निश्चित रूप से यह दूसरी नमाज़ फ़र्ज़ नहीं होगी बल्कि नफ़्ल होगी। हाँ, इसका लाभ यह होगा कि उसे जमाअत की बरकत और सवाब (पुण्य) में हिस्सा मिलेगा।

जैसा कि मलिक और अबू दाऊद की हदीस में अबू अय्यूब अल-अंसारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरवी है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "वह उसके लिए जमाअत का हिस्सा है।" 1	**जैसा कि इमाम मलिक और अबू दाऊद ने हज़रत अबू अय्यूब अंसारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि नबी ए अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: यह उसके लिए जमाअत के सवाब का हिस्सा है (त)**

और मैं दूसरी बात कहता हूँ: यदि दूसरी फ़र्ज़ होती, तो जमाअत की तलाश फ़र्ज़ होती, जबकि हदीस ने इस हुक्म को नमाज़ी के आने पर आधारित किया है कि:

"जब तुम नमाज़ के लिए आओ और लोगों को (नमाज़ पढ़ते हुए) पाओ, तो उनके साथ नमाज़ पढ़ो, भले ही तुम नमाज़ पढ़ चुके हो।" 2	**जब तू नमाज़ के लिए आए और लोगों को नमाज़ में पाए तो उनके साथ नमाज़ पढ़ अगरचे तू नमाज़ पढ़ चुका हो (त)**

यह नहीं फरमाया:

"जब तूने अपने घर में नमाज़ पढ़ ली तो तुझ पर फ़र्ज़ है कि तू जमाअत की तरफ आए और उनके साथ नमाज़ अदा करे।"	**जब तूने अपने घर में नमाज़ पढ़ ली तो तुझ पर फ़र्ज़ है कि तू जमाअत की तरफ आए और उनके साथ नमाज़ अदा करे। (त)**

---

1. सुनन अबी दाऊद, बाब: जिसने अपने घर में नमाज़ पढ़ी आदि, आफताब ए आलम प्रेस लाहौर 1/85; मुवत्ता इमाम मलिक, इमाम के साथ नमाज़ दोहराना, मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची, पृष्ठ 116।
2. सुनन अबू दाऊद, बाब: जिसने अपने घर में नमाज़ पढ़ी आदि, आफताब ए आलम प्रेस लाहौर 1/85।

पृष्ठ 181/721

تقدم، شرط متدعی جزا کے اقتضا پر مرجح نہیں ہو سکتا۔ ثامناً: اگر تکرار جواب امر ہی ہو تو یہ بھی تعیین احد المعینین سے عاری ہے جزا کے ان کنت نہ سہی اس سے پہلے قد صلیت کلام میں تو واقع ہے رجوع ضمیر کو اتنا ہی درکار ہے۔ بالجملہ دلائل طرفین کچھ نہیں ہمیں اس تمام بیان کی حاجت نہ تھی اگر سوال میں نہ ہوتا کہ کس کی دلیلیں قبول کی جا سکتی ہیں اور طریق صحیح یہ ہے کہ اولاً: کلام اس میں ہے کہ پہلے فرض بہ نیت فرض وقت میں باستجماع شرائط ادا کر چکا ہو ورنہ بداہۃً پہلی نماز نماز ہی نہ تھی یا کوئی نفل تھی اگر دوسری میں شامل نہ ہوتا جب بھی وہ نفل ہی رہتی اور جب صورت یہ ہے تو قطعاً اس وقت پڑھنے سے فرض ذمہ سے ساقط ہو گیا اب نہ وہ وقت میں عود کر سکتا ہے نہ وقت میں دو فرض ہو سکتے ہیں تو یقیناً یہ دوسری نہ ہوگی مگر نفل ہاں اس کا فائدہ یہ ہو گا کہ برکت و ثواب جماعت میں حصہ ملے گا۔

كما في حديث مالك وابي داؤد عن ابی ایوب الانصاری رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فذلك له سهم جمع ۔ 1

جیسا کہ امام مالک اور ابوداؤد نے حضرت ابو ایوب انصاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: یہ اس کے لئے جماعت کے ثواب کا حصہ ہے(ت)

واقول ثانیاً: اگر ثانی فرض ہو تو طلب جماعت فرض ہو حالانکہ اس حکم کو حدیث نے مصلی کے آنے پر محمول فرمایا ہے کہ

اذا جئت الی الصلاۃ فوجدت الناس فصل معهم وان كنت قد صليت ۔ 2

جب تو نماز کے لئے آئے اور لوگوں کو نماز میں پائے تو ان کے ساتھ نماز پڑھ اگرچہ تو نماز پڑھ چکا ہو(ت)

یہ نہیں فرمایا:

اذا صلیت فی رحلك افترض علیك جب تو نے اپنے گھر میں نماز پڑھ لی تو تجھ پر فرض ہے کہ ان تأتی الجماعة فتصلی معهم. تو جماعت کی طرف آئے اور ان کے ساتھ نماز ادا کرے۔(ت)

---

1 سنن ابی داؤد باب من صلی فی منزلہ الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور 1/ 85 ، مؤطا الامام مالك اعادة الصلوة مع الامام مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص 116 2 سنن ابو داؤد باب من صلی فی منزلہ الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور 1/ 85

Fatawa Razawiyya Volume 7

In the Hadith of Abu Dawood, Tirmidhi, and Nasai, it is narrated from Yazid bin Al-Aswad (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic	Urdu Translation
If both of you have prayed in your dwellings and then come to a mosque where there is a congregation, pray with them, for it will be a voluntary prayer for you.	When both of you have performed prayer in your respective homes, then come towards the mosque, and also perform prayer with the people because (the congregational prayer) will be a voluntary prayer for you. (T)

Rather, there is a clear mention of choice in the Hadith that if you feel like it, then join in. It is narrated in Sunan Abu Dawood from Ubadah bin Samit Ansari (may Allah be pleased with him):

Arabic	Urdu Translation
From the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), who said: After me, there will soon be leaders over you who will be kept busy by things from performing the prayer at its proper time until its time passes, so pray the prayer at its time. A man said: O Messenger of Allah! Should I pray with them? He said: Yes, if you wish.	The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: Soon after me, such leaders will come upon you whose engagement in some things will keep them heedless of the prayer at its proper time until the time passes, so you perform the prayer on time. A man submitted: O Messenger of Allah! Should I pray with them? He said: Yes, if you want, then pray. (T)

What kind of choice is there in an obligatory (Fard) act!

Arabic Statement	Urdu Explanation
I say: And what is meant by 'time' is the 'desirable time' (Mustahab time), meaning they will delay it until the 'disliked time' (Makruh time), as this is what is known from those leaders. It does not mean they would pray the Asr prayer in congregation	I say: Here 'time' refers to the 'desirable time', meaning they will delay the prayer until the 'disliked time'; this is what is known from those leaders. It does not mean that they will perform the congregation for Asr prayer after sunset

Arabic Statement	Urdu Explanation
after sunset or the Isha prayer after dawn.	and the congregation for Isha prayer after sunrise. (T)

1. Sunan an-Nasa'i, Repeating Fajr with the Congregation, published by Maktabah Salafiyah, Lahore, 1/99; Jami' at-Tirmidhi, Chapter on a man who prays alone etc., published by Amin Company, Kutub Khana Rashidiyah, Delhi, 1/30.
2. Sunan Abi Dawud, Chapter on when the Imam delays the prayer from its time, published by Aftab Alam Press, Lahore, 1/62.

फ़तावा रज़विया खंड सातवाँ

अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और नसाई की हदीस में यज़ीद बिन अल-असवद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

अरबी

यदि तुम दोनों अपने डेरों (घरों) में नमाज़ पढ़ चुको फिर ऐसी मस्जिद में आओ जहाँ जमात हो रही हो, तो उनके साथ नमाज़ पढ़ो, क्योंकि यह तुम्हारे लिए नफ़्ल होगी।

उर्दू अनुवाद

जब तुम दोनों अपने-अपने घरों में नमाज़ अदा कर चुको फिर तुम मस्जिद की तरफ आओ तो लोगों के साथ भी नमाज़ पढ़ो कि (जमात वाली नमाज़) तुम्हारे लिए नफ़्ल होगी। (त)

बल्कि हदीस में विकल्प (तख़य्युर) का स्पष्ट उल्लेख है कि यदि जी चाहे तो शामिल हो जाओ। सुनन अबू दाऊद में उबादा बिन सामित अन्सारी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से है:

अरबी

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है, उन्होंने फ़रमाया: मेरे बाद जल्द ही तुम पर ऐसे शासक होंगे जिन्हें कुछ चीज़ों की मसरूफियत नमाज़ को उसके सही समय से ग़ाफ़िल कर देगी यहाँ तक कि समय निकल जाएगा, तो तुम समय पर नमाज़ पढ़ लो। एक आदमी ने अर्ज़ किया: ऐ अल्लाह के रसूल! क्या मैं उनके साथ नमाज़ पढ़ूँ? उन्होंने फ़रमाया: हाँ, अगर तुम चाहो।

उर्दू अनुवाद

नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: जल्द ही मेरे बाद तुम पर ऐसे शासक आएँगे जिन्हें कुछ चीज़ों की मसरूफियत नमाज़ को वक्त पर पढ़ने से ग़ाफ़िल रखेगी यहाँ तक कि वक्त चला जाएगा, तो तुम नमाज़ वक्त पर अदा करो। एक आदमी ने अर्ज़ किया: ऐ अल्लाह के रसूल! क्या मैं उनके साथ नमाज़ पढ़ूँ? फ़रमाया: हाँ, अगर तू चाहे तो पढ़। (त)

फ़र्ज़ में कैसा विकल्प!

अरबी कथन

मैं कहता हूँ (अकुल): यहाँ वक्त से मुराद 'मुस्तहब' (पसंदीदा) वक्त है, यानी वे मकरूह (नापसंद) वक्त तक नमाज़ में देरी करेंगे, यही बात उन अमीरों से जानी जाती है। यह नहीं कि वे

उर्दू स्पष्टीकरण

मैं कहता हूँ यहाँ वक्त से मुराद वक्त-ए-मुस्तहब है यानी वे मकरूह वक्त तक नमाज़ को विलंबित (मुलतवी) करेंगे, यही बात उन अमीरों से जानी जाती है। यह नहीं कि वे असर की जमात सूर्यास्त

अरबी कथन	उर्दू स्पष्टीकरण
असर की जमात सूर्यास्त के बाद और ईशा की जमात सूर्योदय के बाद करेंगे।	के बाद और ईशा की जमात सूर्योदय के बाद करेंगे। (त)

---

1. सुनन अल-नसाई, जमात के साथ फज्र दोहराना, मकतबा सलफिया, लाहौर, 1/99; जामी' अत-तिर्मिज़ी, उस व्यक्ति के बारे में जो अकेले नमाज़ पढ़ता है आदि, अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया, दिल्ली, 1/30.
2. सुनन अबू दाऊद, बाब जब इमाम नमाज़ को वक्त से टाल दे, आफ़ताब आलम प्रेस, लाहौर, 1/62.

ابو داؤد و ترمذی و نسائی کی حدیث میں یزید بن الاسود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا:

عربی متن	اردو ترجمہ
اذا صلیتما رحالکما ثم اتیتما مسجد جماعة فصلیا معهم فانها لکما نافلة -	جب تم دونوں اپنے اپنے گھروں میں نماز ادا کرچکو پھر تم مسجد کی طرف آؤ تو لوگوں کے ساتھ بھی نماز پڑھو کہ (جماعت والی نماز) تمہارے لئے نفل ہوگی (ت)

بلکہ حدیث میں تخییر کی تصریح ہے کہ جی میں آئے تو شامل ہو جاؤ، سنن ابی داؤد میں عبادہ بن صامت انصاری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
عن النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم قال سیکون علیکم بعدي امراء تشتغلهم اشیاء عن الصلوة لوقتها حتی یذهب وقتها فصلوا الصلوة لوقتها فقال رجل یارسول اللہ اصلی معهم قال نعم ان شئت 2-	نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا عنقریب میرے بعد تم پر ایسے امراء آئیں گے جنہیں بعض اشیاء کی مشغولیت نماز بر وقت سے غافل رکھے گی یہاں تک کہ وقت چلا جائے گا، تو تم نماز بر وقت ادا کرو، ایک آدمی نے عرض کیا : یارسول اللہ ! میں ان کے ساتھ نماز پڑھوں ؟ فرمایا: ہاں اگر تو چاہے تو پڑھ (ت)

فرض میں اختیار کیسا!

عربی قول	اردو وضاحت
اقول: والمراد بالوقت المستحب ای یؤخرون الی وقت الکراھة اذھو المعھود من اولئك الامراء، لا ان یصلوا العصر جماعة بعد الغروب والعشاء بعد الطلوع۔	میں کہتا ہوں یہاں وقت سے مراد وقت مستحب ہے یعنی وہ مکروہ وقت تک نماز کو مؤخر کریں گے یہی بات ان امرا سے معروف ہے یہ نہیں کہ وہ نماز عصر کی جماعت غروب کے بعد اور نماز عشاء کی جماعت طلوع کے بعد کریں گے (ت)

---

1 سنن النسائی اعادۃ الفجر مع الجماعۃ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱ / ۹۹، جامع الترمذی باب ما جاء فی الرجل یصلی وحدہ الخ مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۱ / ۳۰ 2 سنن ابو داؤد باب اذا اخر الامام الصلوۃ عن الوقت مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱ / ۶۲

Fatawa Razawiya, Volume 7

Thirdly: Darqutni, with a sound chain of narration from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both), reports that the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) said:

When you have prayed among your family and then you reach the congregation, pray it (again), except for Fajr and Maghrib.[1]	**When you have performed the prayer with your family and then you find the congregation, pray it again except for the Fajr and Maghrib prayers. (T)**

The exception for Fajr and Maghrib can only be on the basis that this second prayer is supererogatory (nafl), because there is no supererogatory prayer after Fajr nor is there preference for nafl in Maghrib. If this were obligatory (fard), what would prevent the performance of fard in Fajr and Maghrib?

Fourthly: The hadith indicates that one of them being supererogatory is dependent upon joining the congregation. "Takuun" (it will be), if it is the response to the command, then it is obvious. And if it is the consequence of "if you had already prayed", then the meaning is the same. It certainly does not mean that at the time the obligatory prayer was first offered, it became supererogatory regardless of whether a congregation is found later or not, or whether one joins or not. Since the status of being supererogatory is dependent on participation, now if by "that one" the second prayer is meant, it is straightforwardly correct that it will become supererogatory for him only by participation. And if the first prayer is meant, the meaning would be that although obligatory duties were fulfilled by it until now, joining this congregation will transform those obligations into supererogatory ones, or that they were not mandatorily required obligations but happened to be; there is no precedent for either of these two things in Shari'ah.

Fifthly: In Musnad Ahmad and Sahih Muslim, it is narrated from Abu Dharr (may Allah be pleased with him):

The Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) said: "How will it be for you when you are ruled by leaders who put an end to the prayer," or he said, "who delay the prayer from its time?" He (Abu Dharr) said: I asked, "What do you command me to do?" He said: "Perform the prayer at its proper time, then if you find yourself with them in congregation, pray, for it will be supererogatory (nafl) for you."[2]

The Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) said: What will your condition be at that time when leaders will be imposed upon you who will cause the prayer to die, or he said: who will delay the prayer from its time? He said, I asked: O Messenger of Allah! What is your command for me? He said: Offer your prayer at its time, then if you find the congregation with them, perform the prayer, for it will be supererogatory (nafl) for you. (T)

[1] Al-Musannaf of Abd al-Razzaq, Chapter: A man prays in his house then joins the congregation, Hadith 3939, published by Al-Maktab al-Islami Beirut 2/222; Kanz al-Ummal, Repetition of Prayer, Hadith 22832, published by Mu'assasah al-Risalah Beirut 8/262. [2] Sahih Muslim, Chapter: Dislike of delaying the prayer from its time etc., published by Nur Muhammad Asah al-Matabi' Karachi 1/230.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

तीसरा: दारक़ुतनी ने एक सही सनद के साथ अब्दुल्लाह बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

जब तुम अपने घरवालों में नमाज़ पढ़ लो, फिर तुम जमाअत पा लो, तो उनके साथ भी पढ़ो सिवाय फ़ज्र और मग़रिब के।[1]

जब तूने अपने अहल (परिवार) में नमाज़ अदा कर ली फिर तूने जमाअत को पा लिया तो उसे दोबारा पढ़ सिवाय फ़ज्र व मग़रिब के। (त)

फ़ज्र और मग़रिब का अपवाद इसी आधार पर हो सकता है कि यह दूसरी नमाज़ नफ़्ल है, क्योंकि न फ़ज्र में नफ़्ल पढ़ना जायज़ है और न ही मग़रिब में नफ़्ल को प्राथमिकता दी जाती है। अगर यह फ़र्ज़ होती, तो फ़ज्र और मग़रिब में फ़र्ज़ अदा करने से कौन सी चीज़ रोकती?

चौथा: हदीस बता रही है कि उनमें से एक का नफ़्ल होना जमाअत में शामिल होने पर आधारित है। "तकुन" (हो जाएगी) अगर अम्र (आदेश) का जवाब है तो स्पष्ट है, और अगर "इन कुन्ता क़द सल्लैता" (अगर तुम पढ़ चुके हो) का नतीजा है, तब भी मतलब यही है। इसका यह मतलब हरगिज़ नहीं कि जिस वक़्त फ़र्ज़ पहले पढ़े थे उसी वक़्त वे नफ़्ल हो गए थे, चाहे बाद में जमाअत मिले या न मिले, शरीक हो या न हो। और जब नफ़्लियत का दर्जा शिरकत पर निर्भर है, तो अब अगर उस "एक" से दूसरी नमाज़ मुराद ली जाए तो बिना किसी तकल्लुफ़ के सही है कि उसे शिरकत ही से नफ़्ल मिलेगी। और अगर पहली मुराद ली जाए तो अर्थ यह होगा कि अब तक उससे फ़र्ज़ अदा हुए थे, इस जमाअत की शिरकत उन फ़र्ज़ों को नफ़्ल में बदल देगी, और यह कि वे अनिवार्य रूप से वांछित फ़र्ज़ न थे बस हो गए थे; इन दोनों बातों के लिए शरीअत में कोई मिसाल नहीं है।

पांचवां: मसनद अहमद और सही मुस्लिम में हज़रत अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरवी है:

रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम्हारा क्या हाल होगा जब तुम पर ऐसे अमीर मुसल्लत होंगे जो नमाज़ को ख़त्म कर देंगे," या फ़रमाया: "वे नमाज़ को उसके वक़्त से देरी से पढ़ेंगे।" मैंने अर्ज़ किया: हुज़ूर! मेरे लिए आपका क्या हुक्म है? फ़रमाया: "तुम नमाज़ उसके वक़्त पर पढ़ो, फिर अगर उनके साथ जमाअत पा लो तो नमाज़ पढ़ लो, कि वह तुम्हारे लिए नफ़्ल हो जाएगी।"[2]

रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: उस वक़्त तुम्हारा हाल क्या होगा जब तुम पर ऐसे उमरा (शासक) मुसल्लत होंगे जो नमाज़ को फ़ौत करेंगे, या फ़रमाया: वे नमाज़ को उसके वक़्त से मुअख्ख़र (देर) करेंगे। कहा मैंने अर्ज़ किया: हुज़ूर! आप का मेरे लिए क्या हुक्म है? फ़रमाया: तुम नमाज़ अपने वक़्त पर पढ़ो, फिर अगर उनके साथ जमाअत पा लो तो नमाज़ पढ़ लो कि यह तेरे लिए नफ़्ल हो जाएगी (त)

[1] अल-मुसन्नफ़ अब्द अल-रज़्ज़ाक़, बाब: आदमी अपने घर में नमाज़ पढ़े फिर जमाअत पा ले, हदीस 3939, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत 2/222; कंज़ुल उम्माल, इआदतुल सलात, हदीस 22832, मुअस्ससतुर रिसाला बेरूत 8/262। [2] सही मुस्लिम, बाब: नमाज़ को वक़्त से देरी करने की नापसंदगी आदि, नूर मोहम्मद असहुल मताबे कराची 1/230।

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

وثالثا: دار قطنی بسند صحیح عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالی عنہما سے راوی رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے فرمایا:

اذا صلیت في اهلك ثم ادرکت جب تو نے اپنے اہل میں نماز ادا کر لی پھر تو نے جماعت کو پا

فصلها الا الفجر والمغرب[1]۔ لیا تو اسے دوبارہ پڑھ سوائے فجر و مغرب کے۔ (ت)

فجر و مغرب کا استثناء اسی بناء پر ہو سکتا ہے کہ یہ دوسری نفل ہو کہ نہ فجر میں تنفل ہے نہ نفل میں ایثار، اگر یہ فرض ہوتی تو فجر و مغرب میں ادائے فرض سے کون مانع ہے۔

ورابعا: حدیث بتا رہی ہے کہ ان میں ایک کا نفل ہونا اس کے شریک جماعت ہونے پر مرتب ہے "تکن" اگر جواب امر ہے جب تو ظاہر اور جزائے ان کنت قد صلیت ہے جب بھی مطلب یہی ہے یہ ہر گز مراد نہیں کہ جس وقت فرض پہلے پڑھے تھے اسی وقت وہ نفل ہوئے تھے چاہے بعد کو جماعت ملتی یا نہیں، شریک ہوتا یا نہیں، اور جب ترتب نفلیت شرکت پر ہے اب اگر اس ایک سے نماز دوم مراد لو تو بے تکلف مستقیم ہے کہ یہ نفل اسے شرکت ہی سے ملیں گے، اور اگر اول مراد لو تو معنی یہ ہوں گے کہ اب تک اس سے فرض ادا ہوئے تھے اس جماعت کی شرکت ان فرضوں کو نفل کی طرف منقلب کر دے گی اور یہ کہ حتماً مطلوب نہ تھی فرض واقع ہو گی، ان دونوں باتوں کے لئے شرع میں نظیر نہیں۔

وخامسا: مسند احمد و صحیح مسلم میں ابو ذر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ہے:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كيف اذا كانت عليک امراء يُميتون الصلاة او قال يؤخرون الصلاة عن وقتها قال قلت فما تأمرنی قال صل الصلوة لوقتها فانها لك نافلة[2].

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: اس وقت تمہارا حال کیا ہو گا جب تم پر ایسے امراء مسلّط ہوں گے جو نماز کو فوت کریں گے، یا فرمایا: وہ نماز کو اس کے وقت سے مؤخر کریں گے۔ کہا میں نے عرض کیا: حضور! آپ کا میرے لئے کیا حکم ہے؟ فرمایا: تم نماز اپنے وقت پر پڑھو، پھر اگر ان کے ساتھ جماعت پالو تو نماز پڑھ لے کہ یہ تیرے لئے نفل ہو جائے گی (ت)

[1] المصنف لعبدالرزاق باب الرجل یصلی فی بیته ثم یدرک الجماعة حدیث ۳۹۳۹ مطبوعه المکتب الاسلامی بیروت ۲۲۲/۲ ، کنز العمال اعادة الصلوة حدیث ۲۲۸۳۲ مطبوعه مؤسسة الرسالة بیروت ۲۶۲/۸ [2] صحیح مسلم باب کراهة تاخیر الصلوة عن وقتها الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲۳۰/۱

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

In this, the pronoun 'ha' clearly refers back to the second prayer. Referring it to the first one would be far from understanding, and it also contradicts the holy saying: 'Offer the prayer at its [appointed] time' (Offer the prayer when its time starts. - T), because the first one was prayed at its time, and the prescribed times are for obligatory (fard) prayers, not for voluntary (nafl) ones.

Sixthly: The mentioned Hadith from Ubadah (may Allah be pleased with him) in Musnad Ahmad (may Allah have mercy on him) is narrated as: 'And make your prayer with them a voluntary one' (make your prayer with them as nafl. - T). This clearly states that the second prayer will be voluntary (nafl).

Seventhly: Even if it is accepted that the first was termed nafl and the second as the prescribed (fard) prayer, then a novel point arises in this humble one's mind. It is evident that an individual prayer is deficient and a congregational prayer is complete. One who offered the fard alone and then, feeling regretful, joined the congregation, the basic principle and just ruling would be that his fard was deficient and the nafl was complete. However, the blessing of his remorse and the congregation led the Master of Grace to include that complete [nafl] in the list of fard, and turn the deficient fard into nafl. Thus, those complete nafl were recorded as fard, and that deficient fard was counted as nafl, so that the perfection of the fard may receive the beauty of grace. And this is not far from His mercy, Who says:

[Arabic]: فَأُوْلَـٰٓئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّـَٔاتِهِمْ حَسَنَـٰتٍ ط Allah changes the sins of the people into good deeds. (T)

When His grace changes sins into good deeds, how difficult can it be to count nafl as fard? The conclusion remains that the first is indeed fard and the second is nafl, but Divine mercy will count this nafl as fard. This is hinted at in the saying of Abdullah ibn Umar (may Allah be pleased with both of them) when he was asked: 'Which of these two should I consider as my [obligatory] prayer, i.e., fard?' He replied:

[Arabic]: وذلك اليك انما ذلك الى الله عزوجل يجعل ايتهما شاء - رواه الامام مالک هذا ماعندی، العلم بالحق 'Is this in your hands? This is in Allah's power; He will count whichever of them He wills [as fard].' Imam Malik narrated it, this is my research.

1 Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abi ibn Imra'ah Ubadah (ra), published by Dar-ul-Fikr Beirut, 6/7. 2 Al-Quran, 25/70. 3 Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abi ibn Imra'ah Ubadah (ra), published by Dar-ul-Fikr Beirut, 6/7.

फ़तावा-ए-रिज़विया, जिल्द 7

इसमें ज़मीर 'हा' साफ़ तौर पर दूसरी नमाज़ की तरफ इशारा कर रही है। इसे पहली की तरफ मोड़ना समझ से दूर होने के अलावा इरशाद-ए-अकदस 'सल्लिस सलाता लिवक़तिहा' (नमाज़ को उसके वक़्त पर पढ़ो। - त) के भी ख़िलाफ़ है कि पहली को उसके वक़्त में पढ़ो क्योंकि वक़्त फ़राइज़ के लिए हैं न कि नफ़्ल के वास्ते।

छठा: मज़कूर हदीस उबादा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से मुसनद अहमद (रहमतुल्लाह अलैह) में इस तरह है कि फ़रमाया: 'वजअ़लू सलातकुं मअ़हुम ततव्वुअन' (तुम अपनी नमाज़ को उनके साथ नफ़्ल बना लो। - त)। इसमें साफ़ वजाहत है कि यह दूसरी नफ़्ल होगी।

सातवां: अगर यही मान लिया जाए कि पहली को नाफ़िला और दूसरी को मक्तूबा (फ़र्ज़) फ़रमाया, तो फ़क़ीर के ज़ेहन में यहाँ एक अछूता नुक्ता है। ज़ाहिर है कि तन्हा नमाज़ नाक़िस (अधूरी) और जमाअत के साथ कामिल (पूर्ण) है। जिसने फ़र्ज़ अकेले पढ़ लिए फिर शर्मिंदा होकर जमाअत में शामिल हुआ, तो असल मामला और इंसाफ़ का हुक्म यह है कि उसके फ़र्ज़ नाक़िस और नफ़्ल कामिल हुए। मगर उसकी शर्मिंदगी और जमाअत की बरकत ने यह किया कि सरकार-ए-फ़ज़्ल ने उस कामिल [नफ़्ल] को फ़राइज़ की फ़ेहरिस्त में दाख़िल फ़रमा लिया और नाक़िस [फ़र्ज़] को नफ़्ल की तरफ फेर दिया। तो ये नफ़्ल कामिल फ़र्ज़ लिखे गए और वो फ़र्ज़ नाक़िस नफ़्ल में शुमार हुए ताकि कामिल फ़र्ज़ को फ़ज़्ल का जमाल हासिल हो। और यह उसकी रहमत से दूर नहीं जो फ़रमाता है:

[अरबी]: فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ ط अल्लाह तआला लोगों के गुनाहों को नेकियों के साथ बदल देता है। (त)

जब उसका करम गुनाहों को नेकियों से बदल देता है, तो नफ़्ल को फ़र्ज़ में गिन लेना क्या मुश्किल है। अब हासिल यह रहा कि है तो पहली ही फ़र्ज़ और दूसरी नफ़्ल, मगर रहमत-ए-इलाही इस नफ़्ल को फ़र्ज़ में शुमार फ़रमाएगी। इसी तरफ अब्दुल्लाह बिन उमर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) का इरशाद इशारा करता है जब उनसे पूछा गया कि मैं इन दोनों में से किसे अपनी नमाज़ यानी फ़र्ज़ तसव्वुर करूँ? फ़रमाया:

[अरबी]: وذلك اليك انما ذلك الى الله عزوجل يجعل ايتهما شاء - رواه الامام مالک هذا ماعندی، العلم بالحق 'यह क्या तेरे हाथ है? यह तो अल्लाह अज़्व-जल्ल के इख़्तियार में है, वह

उनमें से जिसे चाहे [फ़र्ज़] बना देगा।' इसे इमाम मालिक ने रिवायत किया। यह मेरी तहक़ीक़ है, हक़ का इल्म अल्लाह को है।

1 मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस अबी इब्न इमरात उबादा (रज़ि.), मतबुआ दारुल फ़िक्र बैरूत, 6/7. 2 अल-कुरआन 25/70. 3 मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस अबी इब्न इमरात उबादा (रज़ि.), मतबुआ दारुल फ़िक्र बैरूत, 6/7.

اس میں ضمیر انھا صاف نماز ثانی کی طرف راجع ہے اولٰی کی طرف ارجاع بعد عن الفہم ہونے کے علاوہ ارشاد اقدس صل الصلوۃ لوقتھا (نماز کو اس کے وقت پر پڑھو۔ ت) کے منافی ہے کہ پہلی کو اس کے وقت میں پڑھو کہ اوقات فرائض کے لئے ہیں نہ کہ نفل کے واسطے ۔

وسادسا: حدیث مذکور عبادہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مسند احمد رحمہ اللہ تعالٰی میں یوں ہے کہ فرمایا واجعلو اصلاتکم معھم تطوعاً (تم اپنی نماز کو ان کے ساتھ نفل بنا لو۔ ت) اس میں صاف تصریح ہے کہ یہ دوسری نفل ہوگی۔

سابعا: اگر یہی مانا جائے کہ نافلہ پہلی اور مکتوبہ دوسری کو فرمایا تو فقیر کے ذہن میں یہاں ایک نکتہ بدیعہ ہے ظاہر ہے کہ نماز تنہا ناقص اور جماعت میں کامل ہے، جس نے فرض اکیلے پڑھ لئے پھر نادم ہو کر جماعت میں ملا تو قضیہ اصل و حکم عدل یہ ہے کہ اس کے فرض ناقص اور نفل کامل ہوئے مگر اس کی ندامت اور جماعت کی برکت نے یہ کیا کہ سرکار فضل نے اس کامل کو اس کی فہرست فرائض میں داخل فرمالیا اور ناقص کو نفل کی طرف پھیر دیا تو یہ نفل کامل فرض لکھے گئے اور وہ فرض ناقص نفل میں محسوب ہوئے کہ کمال فرض کا جمال فضل پائے اور یہ اس کی رحمت سے بعید نہیں جو فرماتا ہے:

فَأُوْلَـٰٓئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّـَٔاتِهِمْ حَسَنَـٰتٍ ط اللہ تعالٰی لوگوں کے گناہوں کو نیکیوں کے ساتھ بدل دیتا ہے (ت)

جب اس کا کرم گناہوں کو نیکیوں سے بدل لیتا ہے نفل کو فرض میں گن لینا کیا دشوار ہے۔ اب حاصل یہ رہا کہ ہے تو پہلی ہی فرض اور دوسری نفل مگر رحمت الہی اس نفل کو فرض میں

شمار فرمائے گی، اسی طرف مشیر ہے عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما کا ارشاد جب ان سے پوچھا گیا میں ان دونوں میں کس کو اپنی نماز یعنی فرض تصور کروں؟ فرمایا:

وذلک الیك انما ذلک الی اللہ عزوجل یجعل ایتھما شاء - رواہ الامام مالک ھذا ماعندی، العلم بالحق یہ کیا تیرے ہاتھ ہے، یہ تو اللہ کے اختیار میں ہے ان میں جسے چاہے (فرض) شمار فرمائے گا۔ اسے امام مالک نے روایت کیا، یہ میری تحقیق ہے

1 مسند احمد بن حنبل حدیث ابی ابن امرأة عبادہ رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت 6/ 7 2

القرآن 25/ 70 3 مسند احمد بن حنبل حدیث ابی ابن امرأة عبادہ رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت 6/ 7

Fatawa Razawiyya, Volume 7

'Inda Rabbi - The knowledge of truth is with my Lord (T). One can pray Zuhr, Jumu'ah, and Isha again as Nafl (voluntary prayer), but praying Eid as Nafl is not proven by Sharia. The Hadith is not proof in any way for meeting the next day, rather it is about a situation where one has prayed alone and then the congregation is formed. In the Hadith of Mahjan (may Allah be pleased with him), it was: "Kuntu qad sallaitu fa-uqimatis-salatu." You had prayed, then the Takbir (Iqamah) for prayer was called (T). In the Hadith of Abu Ayyub (may Allah be pleased with him), it is: "Yusalli ahaduna fi manzilihis-salata thumma ya'til-masjida fatuqamus-salatu." When one of you prays in his house then comes to the mosque and the congregation for prayer is formed (T). In the Hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him), it was: "Fa-in adraktaha ma'ahum" (So if you find the prayer with them. T) in Sunan Abi Dawood. One version of the Hadith of Yazid bin Al-Aswad (may Allah be pleased with him) is: "Idha salla ahadukum fi rahlihi thumma adrakas-salata ma'al-imami fal-yusalliha ma'ahu fa-innaha lahu nafilatun." When someone has prayed at home then finds the prayer with the Imam, he should also pray with him, as it will become a Nafl prayer for him (T). In the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), it was: "Idha sallaita fi ahlika thumma adrakta" (When you have prayed with your family then you find the congregation. T). The last Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) is: "Usalli fi bayti thumma adrukus-salata fil-masjidi ma'al-imami" (I pray in my house then I find the prayer in the mosque with the Imam. T).

1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Mahjan al-Dailami, printed by Dar al-Fikr Beirut 4/115; Sunan an-Nasa'i, Repeating Prayer with the Congregation, printed by Maktaba Salafiya Lahore 1/99.
2. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Mahjan al-Dailami, printed by Dar al-Fikr Beirut 4/115; Sunan an-Nasa'i, Repeating Prayer with the Congregation, printed by Maktaba Salafiya Lahore 1/99; Mishkat al-Masabih, Third Section of the Chapter 'On One Who Prays Twice', printed by Mujtabai Delhi p. 103; Sunan Abi Dawood, Chapter 'On One Who Prays in His Dwelling etc.', printed by Aftab Alam Press Lahore 1/85.
3. Sahih Muslim, Chapter on the Dislike of Delaying Prayers from Their Time etc., printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi' Karachi 1/230.
4. Sunan Abi Dawood, Chapter 'On One Who Prays in His Dwelling etc.', printed by Aftab Alam Press Lahore 1/85.

5. Al-Musannaf by Abd al-Razzaq, Chapter 'On a Man Praying in His House etc.', printed by Al-Maktab al-Islami Beirut 2/422.
6. Muwatta Imam Malik, Repeating Prayer with the Imam, printed by Mir Muhammad Kutub Khana Karachi p. 115.

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

इन्द रब्बी - सत्य का ज्ञान मेरे रब के पास है (त)। ज़ुहर, जुमा और ईशा की नमाज़ नफ़्ल के तौर पर दोबारा पढ़ी जा सकती है, लेकिन ईद की नमाज़ नफ़्ल के रूप में पढ़ना शरीयत से साबित नहीं है। हदीस किसी भी तरह से दूसरे दिन मिलने का सबूत नहीं है, बल्कि यह उस स्थिति में है जब कोई अकेले नमाज़ पढ़ चुका हो और फिर जमाअत खड़ी हो गई हो। महजन (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में था: "कुन्तु क़द सल्लैतु फ़-उक़ीमतिस-सलातु।" तूने नमाज़ पढ़ ली थी, फिर नमाज़ के लिए तकबीर (इक़ामत) कही गई (त)। अबू अय्यूब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में है: "यूसल्ली अहदना फ़ी मंज़िलिहिस-सलात सुम्मा यातिल-मस्जिद फ़-तुक़ामुल-सलाह।" जब तुममें से कोई अपने घर में नमाज़ पढ़ता है फिर मस्जिद आता है और नमाज़ की जमाअत खड़ी हो जाती है (त)। अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में था: "फ़-इन अदर्कतहा मअहुम" (तो अगर तू उनके साथ नमाज़ पा ले। त) सुनन अबी दाऊद में। यज़ीद बिन अल-असवद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस के एक शब्द ये हैं: "इज़ा सल्ला अहदुकुम फ़ी रहलिही सुम्मा अदर्कस-सलात मअल इमाम फ़ल-यूसल्लिहा मअहू फ़-इन्नहा लहू नाफ़िला।" जब किसी ने घर पर नमाज़ पढ़ ली फिर इमाम के साथ नमाज़ पा ली, तो उसके साथ भी नमाज़ पढ़े क्योंकि यह उसके लिए नफ़्ल हो जाएगी (त)। इब्ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस में था: "इज़ा सल्लैता फ़ी अहलिका सुम्मा अदर्कत" (जब तूने अपने घरवालों में नमाज़ पढ़ ली फिर तूने जमाअत पा ली। त)। इब्ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की आख़िरी हदीस में है: "असल्ली फ़ी बैती सुम्मा अदर्कुस-सलात फ़िल मस्जिदि मअल इमाम" (मैं अपने घर में नमाज़ पढ़ता हूँ फिर मस्जिद में इमाम के साथ नमाज़ पाता हूँ। त)।

1. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस महजन अल-दैलमी, प्रकाशक: दारुल फ़िक्र बेरूत 4/115; सुनन अल-नसाई, इआदातुस-सलाह मअल-जमाआ, प्रकाशक: मकतबा सलफिया लाहौर 1/99।
2. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस महजन अल-दैलमी, प्रकाशक: दारुल फ़िक्र बेरूत 4/115; सुनन अल-नसाई, इआदातुस-सलाह मअल-जमाआ, प्रकाशक: मकतबा सलफिया लाहौर 1/99; मिश्कात अल-मसाबीह, अल-फ़स्लुल-सालिस मिन् बाब मन सल्ला मर्रतैन, प्रकाशक: मुजतबाई दिल्ली पृष्ठ 103; सुनन अबी दाऊद, बाब मन सल्ला फ़ी मंज़िलिही आदि, प्रकाशक: आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर 1/85।

3. सही मुस्लिम, बाब कराहीयता ताखीरिल-सलाह अन वक़्तिहा आदि, प्रकाशक: नूर मोहम्मद असहुल मताबे कराची 1/230।
4. सुनन अबी दाऊद, बाब मन सल्ला फ़ी मंज़िलिही आदि, प्रकाशक: आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर 1/85।
5. अल-मुसन्नफ़ लिल-अब्द अल-रज़्ज़ाक, बाब अर-रजुलु यूसल्ली फ़ी बैतिही आदि, प्रकाशक: अल-मक्ताब अल-इस्लामी बेरूत 2/422।
6. मुअत्ता इमाम मालिक, इआदातुस-सलाह मअल इमाम, प्रकाशक: मीर मोहम्मद कुतुब खाना कराची पृष्ठ 115।

पृष्ठ १८५/७२१

عندر بی- حق کا علم میرے رب کے ہاں ہے (ت) ظہر وجمعہ و عشا نفلاً دوبارہ پڑھ سکتا ہے نماز عید کے ساتھ تنفل شرع سے ثابت نہیں۔ حدیث دوسرے روز ملنے پر کسی طرح دلیل نہیں کہ وہ اس صورت میں ہے کہ یہ نماز تنہا پڑھ چکا اب اس کی جماعت قائم ہوئی، حدیث محجن رضی اللہ تعالٰی عنہ میں تھا: کنت قد صلیت فاقیمت الصلواۃ۔ تونے نماز پڑھ لی پھر نماز کے لئے تکبیر کہی گئی (ت) حدیث ابو ایوب رضی اللہ تعالٰی عنہ میں ہے: یصلی احدنا في منزلہ الصلواۃ ثم یاتی المسجد فتقام الصلواۃ۔ جب تو کوئی اپنے گھر میں نماز پڑھتا ہے پھر مسجد کی طرف آتا ہے پھر نماز کی جماعت کھڑی ہو جائے (ت) حدیث ابوذر رضی اللہ تعالٰی عنہ میں تھا: فان ادرکتھا معھم (پس اگر تو ان کے ساتھ نماز کو پائے۔ ت) سنن ابی داؤد میں حدیث یزید بن الاسود رضی اللہ تعالٰی عنہ کے ایک لفظ یہ ہیں: اذا صلی احدکم في رحلہ ثم ادرك الصلواۃ مع الامام فلیصلھا معہ فانھا لہ نافلۃ۔ جب کسی نے گھر پر نماز پڑھ لی پھر امام کے ساتھ نماز پالی تو اس کے ساتھ بھی نماز پڑھے کہ یہ اس کے لئے نفل ہو جائے گی (ت) حدیث ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما میں تھا: اذا صلیت في اھلك ثم ادرکت (جب تو نے اپنے اہل میں نماز پڑھ لی پھر تو نے جماعت کو پایا۔ ت) حدیث اخیر ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما میں ہے: اصلی في بیتی ثم ادرك الصلواۃ في المسجد مع الامام (میں اپنے گھر میں نماز پڑھتا ہوں پھر میں امام کے ساتھ مسجد میں نماز پاتا ہوں۔ ت)

1 مسند احمد بن حنبل حدیث محجن الدیلمی مطبوعہ دارالفکر بیروت ۴/۱۱۵، سنن النسائی اعادۃ الصلواۃ مع الجماعۃ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۹۹/۱ 2 مسند احمد بن حنبل حدیث محجن الدیلمی مطبوعہ دارالفکر بیروت ۴/۱۱۵، سنن النسائی اعادۃ الصلواۃ مع الجماعۃ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۹۹/۱، مشکوۃ المصابیح الفصل الثالث من باب من صلی مرتین مطبوعہ مجتبائی دہلی ص ۱۰۳،

سنن ابوداؤد باب من صلی فی منزله الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۸۵/۱ 3 صحیح مسلم باب کراهية تاخير الصلواة عن وقتها الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲۳۰/۱ 4 سنن ابوداؤد باب من صلی فی منزله الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۸۵/۱ 5 المصنف لعبد الرزاق باب الرجل يصلي فی بيته الخ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۴۲۲/۲ 6 مؤطا الامام مالک اعادة الصلواة مع الجماعة مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۱۵

Volume Seven

Fatawa Razawiya

... I find the prayer in the mosque. (Note) The congregation for this prayer cannot be held on the second day. Today's Zuhr is different from yesterday's Zuhr. Therefore, the difference between the Imam and the follower in performing missed (Qada) prayers invalidates the following. And if on the second day, people perform yesterday's Qada in congregation, they will not call it 'Idrak' (joining). It has no relation to Wajib prayers either, whether it is Witr or Eid prayers. In the former case, performing voluntary (Nafl) prayer is a sin, and the latter is not proven by the pure Sharia. And Allah Almighty knows best.

Issue 885 to 890: From Kanpur, Mohalla Buchar Khana, Maulvi Nisar Ahmed Sahab, 20 Safar 1337 AH.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Praising Allah and sending salutations and peace upon the Prophet (Peace be upon him). (Note: All praise is for Allah and salutations and peace upon the Prophet PBUH). To the respected scholars, may Allah preserve their existence at the head of the Muslims and protect them. Please grant answers to these few questions:

(1) If there is a difference of opinion among scholars regarding the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), is a person who, as a precaution, postpones the sacrifice by one day to avoid the scholarly disagreement, a sinner or not?

(2) A person leads the Eid al-Adha prayer on Tuesday (Sah-shanba) with the intention of Wajib (obligatory), based on accepting it as proven by Sharia. Then, on Wednesday (Chahar-shanba), he goes to a place where, due to lack of complete proof, Eid al-Adha was not held on Tuesday but was considered to be on Wednesday. He joins the congregation there with a voluntary (Nafl) intention. Is he a sinner or not?

(3) After the leadership and sermon on Tuesday, pronouncing a precautionary sentence and joining the congregation the next day with the intention of voluntary prayer makes people doubt that he repeated his prayer and ruined theirs. However, the Imam was certain of Eid on Monday when announcing the prayer time and was satisfied. On Tuesday itself, he was ready to announce that he prayed with the intention of Wajib, considering the proof certain. As an Imam, he insists that he led the prayer knowing it to be a certain Wajib. In the precautionary statement, he also submitted, "Religious brothers! Today is Eid and it is observed in most places; the Eid

prayer has been performed, but there is precaution in doing the sacrifice tomorrow." In such a disputed situation, whose word should be accepted: the Imam's or the followers'?

(4) Is repeating a prayer already performed with the intention of voluntary (Nafl) prayer proven according to Hanafis from the Hadith of Yazid ibn Amir (may Allah be pleased with him) found in the chapter "One who prayed twice"?

(5) In this Hadith, in the phrase "wa in kunta qad sallayta" (even if you have already prayed - Note), is the "in" (if) wasliyah (concessive) or shartiyah (conditional)? Which one is better to consider, wasliyah or shartiyah?

खंड सात

फतावा रज़विया

... मस्जिद में नमाज़ पा लेता हूँ। त) दूसरे दिन इस नमाज़ की जमात नहीं हो सकती। आज की ज़ुहर कल की ज़ुहर से अलग है, इसलिए इमाम और मुक्तदी का कज़ा अदा करने में मतभेद इक्तिदा (पीछे नमाज़ पढ़ना) को अमान्य कर देता है। और अगर दूसरे दिन लोग कल की कज़ा जमात के साथ पढ़ते हैं, तो इसे 'इदराक' नहीं कहेंगे। और वाजिब से तो इसका कोई संबंध ही नहीं है, चाहे वह वित्र हो या ईद की नमाज़। पहली स्थिति में नफ़्ल (स्वैच्छिक) पढ़ना गुनाह है और दूसरी शरीअत-ए-मुतह्हरा से साबित नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 885 से 890 तक: कानपुर मोहल्ला बूचड़खाना से मौलवी निसार अहमद साहब, 20 सफ़र 1337 हिजरी।

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम, हामिदन व मुसल्लियन व मुसल्लिमम (अल्लाह तआला की हम्द और हुज़ूर अलैहिस्सलाम की खिदमत में सलात व सलाम पेश करते हुए - त)। हज़रात उलेमा-ए-किराम, अल्लाह मुसलमानों के सरों पर उनकी मौजूदगी को कायम रखे और उनकी रक्षा करे। इन कुछ सवालों के जवाब देने की कृपा करें:

(1) यह कि अगर यौम-उन-नह्र (कुर्बानी के दिन) में उलेमा के बीच मतभेद हो, तो एहतियातन कुर्बानी को एक दिन टालने वाला, उलेमा के मतभेद से बचने के लिए, अपराधी है या नहीं?

(2) मंगलवार (सुलसा) को ईद-उल-अज़हा की नमाज़ वाजिब की नियत से पढ़ाने वाला, शरई सुबूत मानने की वजह से, और बुधवार (चहार शम्बा) को उस जगह मौजूद होकर जहाँ मुकम्मल सुबूत न होने के कारण मंगलवार को ईद नहीं हुई थी बल्कि आज बुधवार को ईद थी, और वह जमात में नफ़्ल की नियत से शामिल हो गया, वह अपराधी हुआ या नहीं?

(3) मंगलवार को इमामत और खुतबे के बाद एहतियाती जुमला कहना और दूसरे दिन उसी की जमात में नफ़्ल की नियत से शामिल होना लोगों में संदेह पैदा करता है कि उसने अपनी नमाज़ दोहरा ली और हम लोगों की नमाज़ें खराब कर दीं। मगर इमाम को सोमवार को नमाज़ के वक्त के ऐलान के समय ईद का यकीन था और वह राज़ी था, और खुद मंगलवार को वह एक ऐलान देने पर राज़ी था कि मैंने सुबूत को यकीन मानकर वाजिब की नियत से पढ़ी, और इमाम होकर इसरार के साथ

इकरार करता है कि वाजिब यकीनी जानकर पढ़ाई। और एहतियाती जुमले में भी यह अर्ज़ किया कि "दीनी भाइयों! आज ईद है और अक्सर जगह है, नमाज़ भी ईद की पढ़ी गई मगर कुर्बानी कल करने में एहतियात है।" ऐसी मतभेद वाली स्थिति में किसके कौल (बात) को माना जाए, इमाम के कौल को या मुक्तदियों के?

(4) पढ़ी हुई नमाज़ नफ़्ल की नियत से फिर पढ़ना हनफ़ियों के नज़दीक हदीस यज़ीद इब्ने आमिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) जो बाब "मन सलात मरतैन" में है, से साबित होता है या नहीं?

(5) इस हदीस में "व इन कुन्त कद सल्लैत" (चाहे तुमने नमाज़ पढ़ ली हो - त) में "इन" वस्लिया है या शर्तिया? बेहतर वस्लिया होता है या शर्तिया?

पृष्ठ 186/721

جلد ہفتم

فتاویٰ رضویہ

کے ساتھ مسجد میں نماز کو پالیتا ہوں۔ ت) دوسرے روز اس نماز کی جماعت نہیں ہو سکتی آج کی ظہر، ظہر دیروزہ کی غیر ہے ولہذا امام ومقتدی کا قضاء ادا میں اختلاف مبطلِ اقتداء ہے اور دوسرے دن اگر لوگ کل کی قضاء بجماعت پڑھتے ہوں تو اسے ادراک نہ کہیں گے اور واجب سے تو اسے علاقہ ہی نہیں کہ وہ یا وتر ہے یا نماز عیدین اول میں تنفل گناہ اور ثانی میں شریعت مطہرہ سے ثابت نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۸۸۵ تا ۸۹۰: از کانپور محلہ بوچڑ خانہ مولوی نثار احمد صاحب ۲۰/ صفر ۱۳۳۷ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم، حامداً ومصلیاً ومسلماً (اللہ تعالیٰ کی حمد اور حضور علیہ السلام کی خدمت میں صلوۃ وسلام عرض کرتے ہوئے ۔ ت)۔ حضرات علمائے کرام ادام اللہ بقاء ہم علی رؤس المسلمین وحمایہم۔ ان چند سوالوں کا جواب مرحمت فرمائیں:

(۱) یہ کہ اختلافِ علماء ہو یوم النحر میں، تو قربانی کو احتیاطاً ایک روز مؤخر کرانے والا اختلافِ علماء سے بچنے کے لئے مجرم ہے یا نہیں۔

(۲) سہ شنبہ ۱۰ذی الحجہ کو عید الاضحٰی کی نماز واجب کی نیت سے پڑھانے والا امامت سے بوجہ ثبوتِ شرعی ماننے کے اور چہار شنبہ کو اس جگہ حاضر ہو کر جہاں عید الاضحٰی بوجہ ثبوتِ کامل نہ ہونے کے عید سہ شنبہ کو نہیں ہوئی تھی بلکہ آج چہار شنبہ کو عید الاضحٰی تھی اور جماعت میں شریک ہو گیا، نفلی نیت سے مجرم ہوا یا نہیں۔

(۳) سہ شنبہ کو امامت وخطبہ کے بعد احتیاطی جملہ کا تلفظ اور دوسرے روز اسی کا جماعت میں بہ نیت نفل شریک ہونا لوگوں کو شبہ دلاتا ہے کہ اس نے اپنی نماز دہرا لی اور ہم لوگوں کی نمازیں خوب خراب کیں مگر امام کو دوشنبہ کو اعلانِ وقت نماز کے یقین تھا عید کا، اور راضی تھا، اور خود سہ شنبہ کو وہ ایک اعلان دینے پر راضی تھا کہ میں نے ثبوت کو یقین جان کر بہ نیت واجب پڑھی اور امام ہو کر اقرار کرتا ہے اصرار سے کہ واجب یقینی جان کر پڑھائی اور احتیاطی جملہ میں بھی یہ عرض کیا کہ دینی بھائیو! آج عید ہے اور اکثر جگہ ہے، نماز بھی عید کی پڑھی گئی مگر قربانی کل کرنے میں احتیاط ہے، ایسی اختلافی حالت میں کس کے قول کو مانا جائے امام کے قول کو یا مقتدیوں کے۔

(۴) پڑھی ہوئی نماز نفل کی نیت سے پھر پڑھنا حنفیوں کے نزدیک حدیث یزید ابن عامر رضی اللہ تعالیٰ عنہ جو باب "من صلاۃ مرتین" میں ہے، سے ثابت ہوتا ہے یا نہیں۔

(۵) اس حدیث میں وان کنت قد صلیت (اگرچہ تو نے نماز پڑھ لی ہو۔ ت) میں ان وصلیہ ہے یا شرطیہ، اولیٰ وصلیہ ہوتا ہے یا شرطیہ۔

صفحہ ۱۸۶ از ۷۲۱

Fatawa Ridawiyya, Volume VII

(6) Is it correct to use the noble verse "And whoever volunteers good, it is better for him" (And he who does a good deed of his own accord, it is better for him - T) and "Whoever volunteers good, then indeed Allah is Appreciative and Knowing" (Whoever does good of his own accord, Allah is the Rewarder of good and the Knower - T) to prove the validity of financial and physical acts of worship, including voluntary prayers? And is someone who writes the first verse without the 'waw' (and) because it's not preceded by a conjoined phrase, and the second verse without the sequential 'fa', committing an error? Explain and you shall be rewarded, may Allah have mercy on you.

Answer: (1) Acting in accordance with opposing views among scholars, as long as it does not necessitate committing something disliked (makruh), is recommended (mustahabb) by consensus. A recommended act is not a crime; rather, calling it a crime is itself a crime. It is stated in Durr al-Mukhtar:

It is recommended to exit from disagreement, especially for the Imam, but on the condition of not committing what is disliked in his own school of thought. (T)

(2) When he received legal proof and, considering Tuesday as the day of Eid, performed the Eid prayer with the intention of it being obligatory (wajib), and for others who did not receive proof and for whom Eid was legally obligatory on that day, their congregation was that of the first day. For those praying on Tuesday, although it was the second day's congregation, the righteous Imam of the Eid prayer and his followers had not performed it yesterday. Delaying due to an excuse is permissible without any dislike by consensus. What greater excuse could there be than the lack of verification of proof according to them? In any case, this prayer was an obligatory congregation according to the Imam, his community, and everyone who prayed yesterday. Therefore, joining it with the intention of a voluntary (nafl) prayer can never be a crime. There is no crime unless it is a violation of Allah's command. Which command of Allah was violated here? "Or do you say about Allah that which you do not know?" (2:80). Yes, if Eid prayer were held on one day and became absolutely impermissible on the second day, then for that righteous Imam of Eid and the people who did not pray yesterday due to an excuse, joining it would be a crime. However, why would it be a crime for them? They were fulfilling an obligation

because proof of yesterday's Eid had not reached them, although in their belief, Eid had occurred yesterday, today...

1. Durr al-Mukhtar, Book of Purification, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, 2/71.
2. Al-Qur'an 2:80.

फ़तावा रिज़विया, खंड VII

(6) क्या आयत-ए-करीमा "तो जो कोई स्वेच्छा से भलाई करे, तो वह उसके लिए बेहतर है" (और जो कोई अपनी तरफ से नेकी ज़्यादा करे तो वो उसके लिए बेहतर है - त) और "जो कोई स्वेच्छा से भलाई करे, तो निस्संदेह अल्लाह कद्रदान और सर्वज्ञ है" (जो कोई अपनी तरफ से अच्छाई करे तो अल्लाह ताला नेकी का सिला देने वाला और जानने वाला है - त) से वित्तीय और शारीरिक इबादतों, जिनमें नफ़्ली नमाज़ भी शामिल है, को सिद्ध करना सही है या नहीं? और क्या वह व्यक्ति गलती कर रहा है जो पहली आयत को 'वाव' (और) के बिना लिखता है क्योंकि उससे पहले कोई वाक्य जुड़ा नहीं है, और दूसरी आयत को क्रमिक 'फा' के बिना लिखता है? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा, अल्लाह आप पर दया करे।

उत्तर: (1) विद्वानों के बीच मतभेद के मामलों में, जब तक कि वह मकरूह (नापसंद) कार्य करने का कारण न बने, आम सहमति (इज्मा) के अनुसार मतभेद से बचना मुस्तहब (सराहनीय) है। मुस्तहब कार्य अपराध नहीं होता, बल्कि उसे अपराध कहना स्वयं एक अपराध है। 'दुर्रे मुख्तार' में लिखा है:

मतभेद से बाहर निकलना मुस्तहब है, विशेष रूप से इमाम के लिए, लेकिन इस शर्त पर कि वह अपने पंथ (मज़हब) में मकरूह कार्य न करे। (त)

(2) जब उसने शरई प्रमाण प्राप्त किया और मंगलवार को ईद का दिन मानकर 'वाजिब' की नीयत से ईद की नमाज़ अदा की, और दूसरों के लिए जिन्हें प्रमाण नहीं मिला था और जिन पर शरीयत के अनुसार आज ईद वाजिब थी, उनकी जमात पहले दिन की जमात थी। और मंगलवार को पढ़ने वालों के नज़दीक, हालांकि वह दूसरे दिन की जमात थी, लेकिन नेक इमाम और उनके मुक़्तदियों ने कल (नमाज़) अदा नहीं की थी। उज़्र (कारण) की वजह से देरी करना आम सहमति से बिना किसी कराहत के जायज़ है। और उनके नज़दीक प्रमाण की पुष्टि न होने से बढ़कर और क्या उज़्र हो सकता है? बहरहाल, यह नमाज़ इमाम, उसकी क़ौम और कल पढ़ने वाले सभी के नज़दीक 'वाजिबा जमात' थी, तो इसमें 'नफ़्ल' की नीयत से शामिल होना हरगिज़ अपराध नहीं हो सकता। अपराध तब होता है जब अल्लाह के आदेश का उल्लंघन हो। यहाँ अल्लाह के किस आदेश का उल्लंघन हुआ? "क्या तुम अल्लाह के बारे में वह बात कहते हो जिसे तुम नहीं जानते?" (2:80)। हाँ, यदि एक दिन ईद की नमाज़ होने के बाद दूसरे दिन वह पूर्णतः नाजायज़ होती, यहाँ तक कि उस नेक इमाम और उन लोगों के लिए भी जिन्होंने कल किसी उज़्र के कारण नमाज़ नहीं पढ़ी थी, तो इसमें शामिल होना अपराध

होता। हालांकि उन पर अपराध कैसा, वे तो अपने वाजिब की अदायगी कर रहे थे क्योंकि उन तक कल का प्रमाण नहीं पहुँचा था, मगर उनके विश्वास में तो ईद कल हो चुकी थी, आज...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुत तहारत, मतबआ मुजतबाई दिल्ली, 2/71
2. अल-क़ुरान 2:80

पृष्ठ 187/721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

(۶) آیہ کریمہ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ ط (اور جو کوئی اپنی طرف سے نیکی زیادہ کرے تو وہ اس کے لئے بہتر ہے۔ت) اور من تطوع خیرافان اللہ شاکر علیم (جو کوئی اپنی طرف سے اچھائی کرے تو اللہ تعالی نیکی کا صلہ دینے والا اور جاننے والا ہے۔ ت) سے عبادات مالیہ اور بدنیہ جس میں نفلی نماز بھی داخل ہے کوئی ثابت کرے تو استدلال درست ہے یا نہیں اور معطوف علیہ نہ ہونے کی وجہ سے تحریر میں بغیر واؤ کے لکھنے والا اور آیہ ثانیہ میں بغیر ف ترتیبیہ کے لکھنے والا غلطی کرنے والا ہے یا نہیں۔ بینوا توجروا رحمکم اللہ تعالی۔

الجواب: (۱) محل اختلاف علماء میں مراعات خلاف جہاں تک ارتکاب مکروہ کو مستلزم نہ ہو بالاجماع مستحب ہے، مستحب جرم نہیں ہوتا بلکہ اسے جرم کہنا جرم ہے، در مختار میں ہے:

یندب للخروج من الخلاف لاسیما للامام لکن بشرط عدم ارتکاب مکروہ مذھبہ ۱۔ اختلاف سے نکلنا مستحب ہے خصوصاً امام کے لئے، لیکن شرط یہ ہے کہ اپنے مذہب میں مکروہ کا ارتکاب لازم نہ آئے (ت)

(۲) جبکہ اس نے ثبوت شرعی پایا اور روز سہ شنبہ کو روز عید جان کر بہ نیت واجب نماز عید ادا کی اور دوسرے جن کو ثبوت نہ پہنچنے کے باعث ان پر شرعاً آج عید واجب تھی ان کی جماعت جماعت روز اول تھی اور سہ شنبہ کے دن پڑھنے والے کے نزدیک اگرچہ جماعت روز دوم تھی مگر امام صالح امامت عید اور اس کے مقتدیوں نے کل ادا نہ کی تھی اور یہاں تاخیر بالعذر بالاجماع بلا کراہت جائز ہے، اور عدم تحقیق ثبوت عندہم سے بڑھ کر اور کیا عذر ہو سکتا ہے بہر حال یہ نماز امام و قوم اور اس کل پڑھنے والے سب کے نزدیک جماعت واجبہ تھی تو اس

کا بہ نیت نفل اس میں مل جانا ہر گز جرم نہیں ہو سکتا جرم نہیں مگر مخالفت امر اللہ یہاں کون سے امر اللہ کا خلاف ہوا أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ۲ (کیا تم اللہ کے بارے میں ایسی بات کہتے ہو جسے تم نہیں جانتے۔ ت) ہاں اگر ایک دن نماز عید ہو کر دوسرے دن مطلقاً ناجائز ہوتی حتی کہ اس امام صالح امامت عید و قوم کو بھی جس نے کل بعذر نہ پڑھی تو البتہ اسے شریک ہونا جرم ہوتا اگرچہ ان پر جرم کیسا، وہ اپنا ادائے واجب کر رہے تھے کہ ان کو کل کا ثبوت نہ پہنچا تھا مگر اس کے اعتقاد میں تو عید کل ہو چکی تھی آج

۱ در مختار کتاب الطہارۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۷۱ ۲ القرآن ۲/۸۰

Volume 7 Fatawa Razawiya

It was the second day on which prayer was prohibited, so according to his belief, he would be participating in an illegal act and would be a culprit, because a person is held accountable for his own belief. (T) But this is not the case at all; rather, it is definitely permissible, as all the jurists have explicitly stated. (T) So, who has forbidden joining a permissible congregation as a performer of supererogatory (Nafl) prayer? Eid prayer is not like the funeral prayer (Janaza), for which the Sharia has established a ruling of non-permissibility for performing it as a supererogatory prayer. It is stated in Badai' by Imam Malik al-Ulama:

"The funeral prayer is offered over a deceased person only once, neither in congregation nor individually according to us. Our evidence is what has been narrated that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) offered a funeral prayer, and when he finished, Umar (may Allah be pleased with him) came with a group of people and intended to offer the prayer a second time. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: 'The funeral prayer is not repeated, but pray for the deceased and seek forgiveness for him.' This is a definitive text (nass) in this chapter... (up to) this is evidence for the non-permissibility of repetition."

According to us, the funeral prayer will be performed over the deceased only once, not twice, neither individually nor with a congregation. This is because it is narrated that when the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) finished leading a funeral prayer, Hazrat Umar and some people with him arrived and intended to offer the funeral prayer again. You (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'The funeral prayer cannot be repeated; however, pray and seek forgiveness for the deceased.' This is a definitive text on this subject... this is proof of the impermissibility of repetition. (T)

Where is the prohibition in the Eid prayer? Yes, there is no evidence (for repetition), but what is the relationship between 'lack of evidence' and 'evidence of lack'? This is a discussion that we have repeatedly and detailedly addressed in the refutation of Wahhabism. (T) The ultimate point is that without a religious demand, it is without a cause when there is no special circumstance. For instance, according to a disciple, student, or son, the entire religious evidence had been established, so they offered it. The Sheikh, teacher, or father arrived to meet them today; for them, today is Eid. Or, they stood for prayer, now opposing them in a matter that is not religiously

prohibited or forbidden is considered unseemly and ugly. Therefore, if one joins as a performer of supererogatory prayer, this situation is not without reason but is for a sound reason. Imam al-Mujtahid al-Mutlaq, the Scholar of the Quraysh, our Master Imam al-Shafi'i (may Allah be pleased with him), when he led the morning prayer in the presence of the blessed tomb of the Imam of Imams, our Master Imam al-A'zam (may Allah be pleased with him), he did not recite the Qunut supplication, nor did he say Bismillah and Ameen aloud, nor did he perform 'Raf' al-Yadayn' (raising hands) except for the opening Takbir, as stated in the narrations.

1 Badai' al-Sanai', Chapter on Funeral Prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/311.

जिल्द सप्तम (खंड 7) फ़तावा रज़विया

दूसरा दिन था जिसमें नमाज़ नाजायज़ थी, तो यह अपने विश्वास के अनुसार एक नाजायज़ कार्य में शामिल होता और अपराधी होता, क्योंकि मनुष्य की पकड़ उसके अपने विश्वास (ज़म) पर होती है। (त) लेकिन ऐसा हरगिज़ नहीं है, बल्कि निश्चित रूप से अनुमति (जवाज़) है, जैसा कि सभी न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने स्पष्ट रूप से वर्णन किया है। (त) तो फिर एक जायज़ जमाअत में नफ़्ल (अतिरिक्त) नमाज़ पढ़ने वाले के रूप में शामिल होने से किसने मना किया है? ईद की नमाज़ जनाज़े की नमाज़ की तरह नहीं है, जिसके लिए शरीयत में नफ़्ल के तौर पर पढ़ने की अनुमति न होने का हुक्म प्रमाणित है। इमाम मलिक उल-उलमा की 'बदाइ' में लिखा है:

"हमारे यहाँ मय्यत (मृतक) पर नमाज़ केवल एक बार पढ़ी जाएगी, न जमाअत के साथ और न अकेले। हमारे लिए दलील वह है जो रिवायत की गई है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक जनाज़े की नमाज़ पढ़ाई, जब आप फारिग हुए तो हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) कुछ लोगों के साथ आए और उन्होंने दोबारा नमाज़ पढ़ने का इरादा किया। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे फ़रमाया: 'जनाज़े की नमाज़ दोहराई नहीं जाती, बल्कि मय्यत के लिए दुआ और मग़फ़िरत (क्षमा) की प्रार्थना करो।' और यह इस बाब (अध्याय) में स्पष्ट प्रमाण (नस) है... (यहाँ तक कि) यह दोहराने (तकरार) के नाजायज़ होने पर दलील है।"

हमारे नज़दीक मय्यत पर केवल एक बार नमाज़ अदा की जाएगी, दोबारा नहीं, न अकेले और न जमाअत के साथ, क्योंकि वर्णित है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जनाज़ा पढ़ाया, जब फ़ारिग हुए तो हज़रत उमर और उनके साथ कुछ लोग आए और उन्होंने दोबारा जनाज़ा पढ़ने का इरादा किया। आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'जनाज़े की नमाज़ लौटाई नहीं जा सकती, अलबत्ता मय्यत के लिए दुआ और इस्तिग़फ़ार करो।' यह इस बाब में स्पष्ट आदेश है... यह दोहराने के नाजायज़ होने पर प्रमाण है। (त)

ईद की नमाज़ में मनाही कहाँ है? हाँ, प्रमाण (सबूत) भी नहीं है, फिर प्रमाण के अभाव (अदम-ए-सबूत) का 'अभाव के प्रमाण' (सबूत-ए-अदम) से क्या संबंध? यह वह बहस है जिसे हम वहाबियों के खंडन में कई बार विस्तार से बयान कर चुके हैं। (त) अंततः यह कि बिना शरीयत की माँग के बिना कारण है, जबकि कोई विशेष परिस्थिति न हो। उदाहरण के तौर पर, किसी मुरीद, छात्र या पुत्र के नज़दीक सारा शरीयत का प्रमाण स्थापित हो चुका था, उन्होंने पढ़ ली; शेख, उस्ताद या पिता आज

मिलने आए, उनके नज़दीक आज ईद है; या नमाज़ के लिए खड़े हुए, अब उनकी मुख़ालफ़त उस मामले में जो शरीयत में मना और हराम नहीं है, दोषपूर्ण और भद्दी है। इसलिए, यदि कोई नफ़्ल पढ़ने वाले के रूप में शामिल हो गया, तो यह स्थिति बिना कारण नहीं बल्कि एक उचित कारण से है। इमाम मुजतहिद मुतलक़, कुरैश के विद्वान, हमारे आका इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने तो जब इमामों के इमाम, हमारे आका इमाम आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मज़ार मुबारक की उपस्थिति में सुबह की नमाज़ पढ़ाई, तो न दुआ-ए-कुनूत पढ़ी, न बिस्मिल्लाह और आमीन ज़ोर से कही, और न ही तकबीर-ए-तहरीमा के अलावा रफ़अ-यदैन किया, जैसा कि रिवायतों में है।

1 बदाइ-उस-सनाइ, फ़स्ल फ़ी सलातुल जनाज़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/311।

دوسرا دن تھا جس میں نماز ناجائز تھی تو یہ اپنے اعتقاد کی رو سے ایک ناجائز فعل میں شرکت کرتا اور مجرم ہوتا فان المرء مؤاخذ بزعمہ (ہر آدمی کا مواخذہ اس کے زعم و اعتقاد پر ہو گا۔ ت) مگر ایسا ہر گز نہیں بلکہ قطعاً جواز ہے کما نصوا علیہ قاطبۃ (جیسا کہ اس پر تمام فقہائے نص کی ہے۔ ت) تو ایک جماعت جائزہ میں متنفلًا شریک ہونا کس نے منع کیا نماز عید، نماز جنازہ نہیں جس سے تنفل میں شرعاً عدم جواز کا حکم ثابت ہے، بدائع امام ملک العلماء میں ہے:

لا یصلی علی میت الامرۃ واحدۃ لاجماعۃ ولا وحدانا عندنا لنا ماروی ان النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم صلی علی جنازۃ فلما فرغ جاء عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ومعہ قوم فاراد ان یصلی ثانیا فقال لہ النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم الصلوۃ علی الجنازۃ لا تعاد وا لکن ادع للمیت واستغفر لہ وھذا نص فی الباب (الی قولہ) دلیل علی عدم جواز التکرار۔

ہمارے نزدیک میت پر فقط ایک دفعہ نماز ادا کی جائے گی دوبارہ نہیں، نہ تنہانہ جماعت کے ساتھ، کیونکہ منقول ہے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے جنازہ پڑھایا جب فارغ ہوئے تو حضرت عمر اور ان کے ساتھ کچھ لوگ آئے اور انہوں نے دوبارہ جنازہ پڑھنے کا ارادہ کیا آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: جنازہ کی نماز لوٹائی نہیں جاسکتی البتہ میت کے لئے دعا اور استغفار کرو، یہ اس باب میں نص ہے (یہاں تک) یہ تکرار کے عدم جواز پر دلیل ہے۔(ت)

صلاۃ عید میں نہی کہاں، ہاں ثبوت بھی نہیں، پھر عدم ثبوت کو ثبوت عدم سے کیا علاقہ وہذا بحث لقد فرغنا عنہ فی الرد علی الوھابیۃ مرارا (یہ وہ بحث ہے جس کو ہم وہابیوں کے رد میں بارہا تفصیلاً بیان کر چکے ہیں۔ ت) غایت یہ کہ بے طلب شرع بے وجہ ہے جبکہ کوئی عارض خاص

نہ ہو مثلاً مرید یا تلمیذ یا ابن کے نزدیک کل ثبوت شرعی ہو گیا تھا پڑھ لی شیخ یا استاذ یا اب کے یہاں آج ملنے کو حاضر ہوا ان کے نزدیک آج عید ہے، یا نماز کو کھڑے ہوئے اب ان کی مخالفت اس امر میں کہ شرعاً ممنوع و حرام نہیں معیوب و فتیح ہے لہٰذا متنفلاً شریک ہو گیا تو یہ صورت بے وجہ بھی نہیں بلکہ بوجہ وجیہ ہے، امام مجتہد مطلق عالم قریش سیدنا امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے تو جب مزار مبارک امام الائمہ سید نا امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حضور نماز صبح پڑھائی دعائے قنوت نہ پڑھی نہ بسم اللہ وآمین جہر سے کہی نہ غیر تحریمہ میں رفع یدین فرمایا علی مانی الروایات (جیسا کہ روایات میں ہے)

1 بدائع الصنائع فصل فی صلوٰۃ الجنازہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۳۱۱

Fatawa Razawiya Volume 7

The Mujtahid himself abandoned his own school and also stated an excuse that he felt ashamed before that great Imam to go against him in his presence, as we have explained in 'Hayat al-Mawat fi Bayan Sima' al-Amwat' (as we have stated in "The Life of the Dead in the Explanation of Hearing of the Dead"). (3) An Imam makes an intention in his heart, and the heart is unseen, and the tongue is its means of expression. Every Muslim is a trustee of his inner thoughts as long as his outward state does not contradict them. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"Did you split open his heart to know whether he said it or not?" Narrated by Muslim. | Have you split open his heart so that you know whether he said it from the heart or not? Muslim narrated it. (T)

The suspicion of the followers (muqtadis) is ill-will, and ill-will:

Allah Almighty says: | The command of Allah Almighty is: O you who believe! Avoid much suspicion, for indeed some suspicion is a sin.

"O you who have believed, avoid much [negative] assumption. Indeed, some assumption is sin." | And the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: Beware of ill-will because ill-will is the biggest lie. (T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Beware of suspicion, for suspicion is the most false of speech."

(4) Yes, it is proven as we detailed in the previous fatwa beyond which there is nothing more (as we have detailed in the previous fatwa on which no addition can be made). An exception for Fajr and Maghrib was mentioned in the Hadith, narrated by al-Daraqutni with a sound chain from Ibn 'Umar (may Allah be pleased with them both) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). (It was narrated by Daraqutni with an authentic chain from Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both) on the authority of the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). T) The reasoning of the ruling took [the time] from Fajr to Asr, from Maghrib to Witr...

1. Sahih Muslim, Chapter: Prohibition of killing a disbeliever after saying 'La ilaha illa Allah', printed by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/68.
2. Al-Quran 49:12.

3. Sahih al-Bukhari, Book of Wills, printed by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/384.
4. Al-Musannaf of Abd al-Razzaq, Chapter: A man praying in his house, etc., Hadith 3939, printed by Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/222; Kanz al-Ummal, Repetition of Prayer, Hadith 22832, printed by Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 8/262.

फ़तावा रज़विया खंड सात

स्वयं मुजतहिद ने अपना मत छोड़ दिया और कारण भी बताया कि उन्हें उस महान इमाम के सामने उनके विरुद्ध जाने में शर्म आई, जैसा कि हमने 'हयात अल-मवात फ़ी बयान सिमा अल-अमवात' में स्पष्ट किया है। (जैसा कि हमने "हयात अल-मवात फ़ी बयान सिमा अल-अमवात" में बयान किया है। टी) (3) इमाम अपने दिल से नीयत करता है और दिल परोक्ष (ग़ैब) है और ज़ुबान उसके बयान का ज़रिया है। हर मुसलमान अपने मन की बात का अमीन (विश्वस्त) है जब तक कि उसका ज़ाहिर उसका झुठलाने वाला न हो, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

"क्या तुमने उसका दिल चीर कर देखा था ताकि तुम्हें पता चल सके कि उसने कहा है या नहीं?" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है। | क्या आपने उसका दिल फाड़ कर देखा है ताकि आपको पता चल जाए कि उसने दिल से कहा है या नहीं? इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है। (टी)

मुक्तदियों का यह वसवसा (संदेह) बदगुमानी (दुर्भावना) है और बदगुमानी:

अल्लाह तआला का फ़रमान है: | अल्लाह तआला का आदेश है: ऐ ईमान वालो! बहुत अधिक गुमान (संदेह) से बचा करो क्योंकि कुछ गुमान गुनाह होते हैं।

"ऐ ईमान वालो! बहुत ज़्यादा गुमान करने से बचो, बेशक कुछ गुमान गुनाह होते हैं।" | और नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: बदगुमानी से बचो क्योंकि बदगुमानी सबसे बड़ा झूठ है। (टी)

और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "संदेह से बचो, क्योंकि संदेह सबसे झूठी बात है।"

(4) हाँ, यह साबित है जैसा कि हमने पिछले फ़तवे में विस्तार से बताया है जिस पर कोई और इज़ाफ़ा (वृद्धि) नहीं हो सकता (जैसा कि हमने पिछले फ़तवे में इसका विवरण बयान किया जिस पर इज़ाफ़ा नहीं हो सकता। टी)। हदीस में फ़ज्र और मग़रिब का अपवाद बताया गया है जिसे दार-कुतनी ने एक सही सनद के साथ इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है (इसे दार-कुतनी ने सही सनद के साथ हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर

(रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बयान किया है। टी)। हुक्म की दलील ने फ़ज्र से अस्र, मग़रिब से वित्र का...

1. सहीह मुस्लिम, बाब: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहने के बाद काफ़िर को मारने की पाबंदी, नूर मुहम्मद अस'ह अल-मताबे कराची द्वारा मुद्रित 1/68
2. अल-क़ुरआन 49:12
3. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-वसाया, मुद्रित क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/384
4. अब्द अल-रज्ज़ाक का अल-मुसन्नफ़, बाब: आदमी अपने घर में नमाज़ पढ़ता है आदि, हदीस 3939, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरुत द्वारा मुद्रित 2/222, कंज़ अल-उम्माल, नमाज़ को दोहराना हदीस 22832, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरुत द्वारा मुद्रित 8/262

خود اپنا مذہب مجتہد نے ترک کیا اور عذر بھی بیان فرمایا کہ مجھے ان امام اجل سے شرم آئی کہ ان کے سامنے ان کا خلاف کروں کما بینا في حیاۃ الموات في بیان سماع الاموات (جیسا کہ ہم نے "حیات الموات فی بیان سماع الاموات" میں بیان کیا ہے۔ت) (۳) امام اپنے قلب سے نیت کرتا ہے اور قلب غیب ہے اور زبان اس کا ذریعہ بیان۔ ہر مسلم اپنے مافی الضمیر پر امین ہے جب تک ظاہر اس کا مکذب نہ ہو، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

افلا شققت عن قلبہ حتی تعلم اقالھا ام لا رواہ مسلم - | کیا تو نے اس کا دل چیر کر دیکھا ہے حتی کہ تو نے جان لیا کہ اس نے دل سے کہا یا نہیں۔ اسے مسلم نے روایت کیا (ت)

مقتدیوں کا یہ وسوسہ بد گمانی ہے اور بد گمانی:

قال تعالٰی: | اللہ تعالٰی کا ارشاد ہے اے ایمان والو! بہت زیادہ ظن سے بچا کرو کیونکہ بعض ظن گناہ ہو جاتے ہیں۔

یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوْا كَثِیْرًا مِّنَ الظَّنِّ۪ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ | اور نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: بد گمانی سے بچو کیونکہ بد گمانی سب سے بڑی جھوٹی بات ہے (ت)

وقال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ایاکم والظن فان الظن اکذب الحدیث۔

(۴) ہاں ثابت ہے کما فصلناہ في الفتوی السابقۃ بما لا مزید علیہ (جیسا کہ ہم نے سابقہ فتوٰی میں اس کی تفصیل بیان کی جس پر اضافہ نہیں ہو سکتا۔ت) فجر و مغرب کا حدیث میں استثناء فرمایا رواہ الدار قطنی بسند صحیح عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم (اسے دار قطنی نے صحیح سند کے ساتھ حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما کے

حوالے سے نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے بیان کیا ہے۔ت) تعلیل حکم نے فجر سے عصر، مغرب سے وتر کا

1 صحیح مسلم باب تحریم قتل الکافر بعد قول لاالہ الااللہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۶۸/۱ 2 القرآن ۱۲/۴۹ 3 صحیح البخاری کتاب الوصایا مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۳۸۴/۱ 4 المصنف لعبد الرزاق باب الرجل یصلی فی بیتہ الخ حدیث ۳۹۳۹ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۲۲۲/۲، کنز العمال اعادۃ الصلوۃ حدیث ۲۲۸۳۲ مطبوعہ مؤسسۃ الرسالۃ بیروت ۲۶۲/۸

Fatawa Razawiya, Volume 7

...has mentioned the inclusion, and this is the Hanafi school of thought. (5) Joining (the prayer) is better, based on the evidence of the Hadith of Mahjan (may Allah be pleased with him):

[Arabic]: On the authority of the Prophet (may Allah Almighty bless him and grant him peace), when you come to the mosque and you have already prayed, and the prayer is called (Iqamah), then pray with the people, even if you have already prayed. [Urdu Translation]: The Holy Prophet (may Allah Almighty bless him and grant him peace) said: When you come to the mosque while you have already performed the prayer, and then the congregation is established, you should pray with the people even if you have already prayed. (T)

This is the same subject and ruling, and in this, joining (Wasliya) is determined, and 'the Hadith is the best explanation for Hadith' (One Hadith is the best explanation for another Hadith. - T). (6) Yes, it is correct where prohibition from the pure Shariah is not proven, and this is not a specification of the generality of the noble verse, rather that (prohibited act) is not included in the generality at all. It is said, 'He who volunteers good' (man tatawwa'a khairan), and a prohibited thing is not 'good' because 'good' is not prohibited. I say: The research of the station is that a thing will be desired for action or omission by one of the two requests, binding (jazim) etc., or neither. From here the five rulings (al-ahkam al-khamsah) were born, the fifth of which is permissible (mubah). The complete discussion on this, such that it cannot be found in any other book, is in our treatise 'Al-Jood al-Hulw fi Arkan al-Wudhu' (Research regarding this is in our treatise 'Al-Jood al-Hulw fi Arkan al-Wudhu', which will not be found in any other book. - T). The first four require evidence, and the lack of evidence for both sides results in the fifth. However, this fifth becomes commendable (mustahsan) by being included under something commendable and through a good intention, just as it becomes reprehensible through a bad intention. Actions are like a blank slate and intentions are the final inscriptions. They can be disliked, prohibited, or worse than that, and in the case of superiority, they can become voluntary (tatawwu') and fall under the generality of both noble verses. It is mentioned in Al-Ashbah, Radd al-Muhtar, etc.:

[Arabic]: Permissible acts (al-mubahat) differ in their attribute according to what they were intended for. So, if piety in acts of obedience or reaching them was intended through them, they become worship, like eating, sleeping, earning wealth, and

cohabitation. (End) [Urdu Translation]: The ruling of permissible acts changes according to different intentions. So when the objective of piety in worship or reaching acts of worship is conceived through them, then these will be acts of worship, for example, eating, drinking, sleeping, earning wealth, and cohabitation. (End) (T)

1. Mishkat al-Masabih, Section Three of the Chapter on He Who Prays Twice, published by Mujtabai, Delhi, p. 103; Muwatta Imam Malik, Repeating Prayer with the Imam, published by Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi, p. 115; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Mahjan al-Dailami, published by Dar al-Fikr, Beirut, 4/372.
2. Al-Ashbah wan-Naza'ir, Statement on Entering the House during Worship, published by Idara al-Quran, Karachi, 1/372.

फतावा रज़विया, जिल्द 7

...इल्हाक़ बताया है और यही हनफिया का मज़हब है। (5) वसलिया (नमाज़ में शामिल होना) औला है, महजन रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की हदीस की दलील से:

अरबी: नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से रिवायत है कि जब तुम मस्जिद में आओ और तुम नमाज़ पढ़ चुके हो, और (जमाअत के लिए) इकामत हो जाए, तो लोगों के साथ नमाज़ पढ़ो चाहे तुम नमाज़ पढ़ चुके हो। [उर्दू अनुवाद]: नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फरमाया: जब तुम मस्जिद में आओ जबकि तुम नमाज़ अदा कर चुके थे, फिर जमाअत खड़ी हुई तो तुम लोगों के साथ नमाज़ अदा करो, अगरचे तुम नमाज़ पढ़ चुके थे। (त)

यह वही मज़मून और हुक्म है और इसमें वसलिया मुतअय्यन है और 'हदीस हदीस की बेहतरीन तफ़्सीर है' (एक हदीस दूसरी हदीस के लिए सबसे बेहतर तफ़्सीर होती है। - त)। (6) हाँ, दुरुस्त है जहाँ शरीअते मुतह्हरा से ममानअत साबित न हो और यह आयते करीमा के उमूम (सामान्यता) की तख़्सीस (विशिष्टता) नहीं बल्कि वह (ममनूअ) उमूम में दाखिल ही नहीं। फरमाया गया 'मन ततव्वअ ख़ैरन' (जो खुशी से नेक काम करे), और ममनूअ चीज़ ख़ैर नहीं कि ख़ैर ममनूअ नहीं। मैं कहता हूँ: मुक़ाम की तहक़ीक़ यह है कि चीज़ का फ़ेल (कार्य) या तर्क(छोड़ना) मतलूब होगा किसी एक तलबे जाज़िम वग़ैरा से, या न यह न वह। यहीं से अहकामे ख़मसा (पाँच हुक्म) पैदा हुए, जिनका पांचवां मुबाह (अनुमत) है। इस पर मुकम्मल कलाम ऐसा है कि किसी और किताब में नहीं मिलेगा, जैसा कि हमारे रिसाले 'अल-जूद अल-हुलु फ़ी अरकान अल-वुज़ू' में है (इससे मुताल्लिक़ तहक़ीक़ हमारे रिसाले 'अल-जूद अल-हुलु फ़ी अरकान अल-वुज़ू' में है जो किसी और किताब में नहीं मिलेगी। - त)। पहले चार को सबूत दरकार है और तरफैन (दोनों पक्षों) के सबूत न होने का नतीजा पांचवां है। मगर यह पांचवां किसी मुस्तहसन के नीचे इंदिराज (शामिल होने) और नियते हसना के इंदिराज से मुस्तहसन हो जाता है, जैसे नियते क़बीहा (बुरी नियत) से मुस्तक़बीह (बुरा)। फ़ेल सादा कागज़ की तरह है और नियत आख़िरी नक़्श है। वे मकरूह, हराम और उससे बदतर हो सकते हैं और औला में ततव्वुअ होकर दोनों आयते करीमा के उमूम में आएंगे। अशबाह और रदुल मुहतार वग़ैरा में है:

[उर्दू अनुवाद]: मुबाहात का हुक्म मुख्तलिफ़ नियतों के एतबार से मुख्तलिफ़ हो जाता है। पस जब उनसे इबादतों पर तक़वा या इबादतों की तरफ़ पहुँचाना मक़सूद हो, तो ये इबादत होंगे जैसे खाना-पीना, सोना, माल हासिल करना और सोहबत करना। (इंतिहा) (त)

1. मिशकातुल मसाबीह, बाब: जो दो बार नमाज़ पढ़े, फ़स्ल सालिस, मतबुआ मुज्तबाई दिल्ली, सफ़हा 103; मुअत्ता इमाम मालिक, इमाम के साथ नमाज़ दोहराना, मतबुआ मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची, सफ़हा 115; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस महजन अद-दैलामी, मतबुआ दारुल फ़िक्र बैरुत 4/372.
2. अल-अशबाह वन-नज़ायर, बयान: इबादत में घर में दाख़िल होना, मतबुआ इदारातुल क़ुरआन कराची 1/372.

पृष्ठ 190 / 721

الحاق بتایا اور یہی مذہب حنفیہ ہے۔ (۵) وصلیہ اولی ہے بدلیل حدیث محجن رضی اللہ تعالٰی عنہ:

[عربی]: عن النبي صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اذا جئت المسجد وکنتٔ قد صلیت فاقیمت الصلوۃ فصل مع الناس وان کنت قد صلیت۔ [اردو ترجمہ]: نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: جب تو مسجد میں آئے جبکہ کہ تو نماز ادا کر چکا تھا پس جماعت کھڑی ہوئی تو تو لوگوں کے ساتھ نماز ادا کر اگر چہ تو نے نماز پڑھ لی تھی (ت)

یہ وہی مضمون و حکم ہے اور اس میں وصلیہ متعین والحدیث خیر تفسیر للحدیث (ایک حدیث دوسری حدیث کے لئے سب سے بہتر تفسیر ہوتی ہے۔ ت) (۶) ہاں درست ہے جہاں شرع مطہر سے ممانعت ثابت نہ ہو اور یہ عموم آیہ کریمہ کی تخصیص نہیں بلکہ وہ (ممنوع) عموم میں داخل ہی نہیں کہا من تطوع خیرا فرمایا ہے اور ممنوع خیر نہیں کہ خیر ممنوع نہیں۔ اقول: تحقیق مقام یہ ہے کہ شے مطلوب الفعل اوالترک باحد الطلبین الجازم وغیرہ ہوگی یا لا ولا یہیں سے احکام خمسہ پیدا ہوئے ان کا خامس مباح وتمام الکلام فیہ بحیث لایوجد فی شیئ من الکتب فی رسالتنا الجود الحلو فی ارکان الوضوء (اس سے متعلق تحقیق ہمارے رسالے "الجود الحلو فی ارکان الوضوء" میں ہے جو کسی اور کتاب میں نہیں ملے گی۔ ت) اربع اول کو ثبوت درکار اور عدم ثبوت طرفین کا نتیجہ خامس مگر یہ خامس کسی مستحسن کے نیچے اندراج اور نیت حسنہ کے اندراج سے مستحسن ہو جاتا ہے جیسے نیت قبیحہ سے مستقیح، فعل لوح سادہ ہے اور نیت نقش صورت اخیرہ ہیں وہ مکروہ حرام اور اس سے بدتر ہو سکتا اور اولٰی میں تطوع ہو کر دونوں آیہ کریمہ کے عموم میں آئے گا۔ اشباہ و ردالمختار وغیرہما میں ہے:

[عربی]: المباحات تختلف صفتها باعتبار ما قصدت لاجله فاذا قصد بها التقوی علی الطاعات او التوصل الیها کانت عبادۃ کالاکل و النوم و اکتساب المال والوطء انتہی [اردو ترجمہ]: مباحات کا مختلف نیات کے اعتبار سے حکم مختلف ہو جاتا ہے پس جب ان سے طاعات پر تقویٰ یا طاعات کی طرف ایصال منصور ہو تو یہ عبادات ہوں گی مثلاً کھانا پینا، سونا، حصول مال اور وطی کرنا انتہی (ت)

1 مشکوٰۃ المصابیح الفصل الثالث من باب من صلی مرتین مطبوعہ مجتبائی دہلی ص ۱۰۳، مؤطا الامام مالک اعادۃ الصلوٰۃ مع الامام مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۱۵، مسند احمد بن حنبل حدیث محجن الدیلمی مطبوعہ دارالفکر بیروت ۴ / ۳۷۲ 2 الاشباہ والنظائر بیان دخول البیت فی العبادات مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۷۲

Fatawa Rizvia Volume 7

Therefore, in the matter at hand, we will not rule that repeating the Eid prayer is recommended (Mustahabb), as this would imply a Sharia demand, meaning it is required by law to repeat it, which is false because it requires proof, and there is none. Therefore, doing so would be without reason as there is no cause. This is its inherent ruling. Furthermore, if an external reason arises, for example, the Imam is blessed (Mutabarrak), or the congregation includes people with whom attending gives hope for mercy, as "they are such a people that whoever sits with them will not be unfortunate." Or the reason mentioned in point two, which is conforming with religious giants and avoiding the appearance of opposition. These are all praiseworthy intentions, and a permissible act becomes praiseworthy with a praiseworthy intention. The lowest level of being praiseworthy is a voluntary (Nafl) act, especially prayer.

[Arabic Box]: Prayer is the best thing prescribed; so whoever can perform it much, let him do so. Narrated by al-Tabarani in al-Awsat from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). [Urdu Box]: Prayer is the best deed; whatever increase one can make in it, they should do. Al-Tabarani has narrated this in al-Awsat on the authority of Hazrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). (Source)

Thus, it will be included under the two noble verses. In 'Kashf al-Ghummah', it is narrated from the Commander of the Faithful, Moula Ali (may Allah honor his face):

[Arabic Box]: He (may Allah be pleased with him) would not forbid anyone from performing any voluntary prayer in addition to the Sunnah, and he would say, "But he who does good of his own accord, it is better for him." [Urdu Box]: Hazrat Ali (may Allah be pleased with him) would not stop anyone from offering voluntary prayers (Nawafil) more than the Sunnah, and he would say that for whoever wants to increase in goodness, this is a better deed. (Source)

As for not writing the 'Waw' (and) and 'Fa' (so) in the two noble verses, it was not the time for reciting the Quran but for providing evidence. Leaving out a letter that does not affect the health of the structure or meaning cannot be called an error in any way. Ibn Abi Hatim and Bayhaqi narrated from the Commander of the Faithful Ali (may Allah honor his face):

[Arabic Box]: A man asked Ali about the 'Hady' (sacrificial animal), what is it? He said, "From the eight pairs." The man seemed to doubt, so he said, "Do you recite the Quran?" He replied, "Yes." He said, "Then have you heard Allah saying: ...that they may mention the name of Allah over what He has provided them..." [Urdu Box]: A man asked Hazrat Ali about Hady (sacrificial animal), what is it? He replied, "From the eight pairs." The man was skeptical, so he asked, "Have you read the Holy Quran?" He replied, "Yes." He said, "You must have heard that Allah Almighty [says]..."

---

1 Sahih Muslim, Chapter: Excellence of gatherings for remembering Allah, printed by Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 2/344 2 Majma' al-Zawa'id, referencing Tabarani al-Awsat, Chapter: Excellence of Prayer, printed by Dar al-Kutub, Beirut, 2/249 3 Kashf al-Ghummah 'an Jami' al-Ummah, Chapter: Eid Prayers, printed by Dar al-Fikr, Beirut, 1/191

इसलिए, इस मामले में हम यह फैसला नहीं देंगे कि ईद की नमाज़ दोबारा पढ़ना मुस्तहब (पसंदीदा) है, क्योंकि यह शरई मांग का संकेत देगा, यानी शरीयत के अनुसार इसे दोबारा पढ़ना ज़रूरी है, और यह बात ग़लत है क्योंकि इसके लिए सबूत चाहिए और सबूत मौजूद नहीं है। इसलिए, बिना किसी कारण के ऐसा करना बेतुका होगा। यह इसका अपना हुक्म है। फिर अगर कोई बाहरी कारण पैदा हो जाए, जैसे कि इमाम बरकत वाला है, या उस जमात में वे लोग हैं जिनके साथ नमाज़ पढ़ने से रहमत की उम्मीद है कि "वे ऐसे लोग हैं जिनका साथी बदनसीब नहीं होता।" या वह कारण जो हमने नंबर दो में बताया कि बड़ों के साथ सहमति और मुख़ालफ़त की सूरत से बचना, तो ये सब अच्छी नीयतें हैं और मुबाह (जायज़) नीयत अच्छी हो तो वह अमल भी अच्छा हो जाता है। और अच्छे अमल का सबसे निचला दर्जा नफ़्ल है, खासकर नमाज़।

[अरबी बॉक्स]: नमाज़ सबसे बेहतरीन चीज़ है जो तय की गई है; इसलिए जो कोई इसे अधिक कर सके, उसे करने दो। इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। [उर्दू बॉक्स]: नमाज़ सबसे बेहतरीन अमल है; इसमें जितना भी कोई इज़ाफ़ा (वृद्धि) कर सकता है, करे। इसे तबरानी ने अवसत में हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु के हवाले से हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया है। (त)

इस तरह यह दो करीमा (आयतों) के तहत दाखिल होगा। 'कश्फ़ुल ग़ुम्मा' में अमीरुल मोमिनीन मौला अली करमल्लाहु वज्हुल करीम से है:

[अरबी बॉक्स]: वह (रज़ियल्लाहु अन्हु) किसी को सुन्नत से ज़्यादा नफ़्ल नमाज़ पढ़ने से नहीं रोकते थे और फरमाते थे, "लेकिन जो अपनी मर्जी से नेक काम करे, उसके लिए वह बेहतर है"। [उर्दू बॉक्स]: हज़रत अली रज़ियल्लाहु अन्हु किसी को भी सुन्नत से ज़्यादा नफ़्लों से न रोकते और फरमाते जो नेकी में इज़ाफ़ा करना चाहता है उसके लिए यह बेहतर अमल है। (त)

जहाँ तक उन दो आयतों में 'वाव' (और) और 'फ़ा' (तो) न लिखने की बात है, तो वह कुरान की तिलावत का वक्त नहीं था बल्कि दलील देने का था। और किसी ऐसे हर्फ़(अक्षर) को छोड़ देना जिससे बनावट या अर्थ की शुद्धता पर कोई असर न पड़े, उसे किसी भी तरह ग़लती नहीं कहा जा सकता। इब्न अबी हातिम और बैहक़ी ने अमीरुल मोमिनीन अली करमल्लाहु वज्हू से रिवायत की:

[अरबी बॉक्स]: एक आदमी ने अली से 'हदी' (कुर्बानी का जानवर) के बारे में पूछा कि वह क्या है? उन्होंने कहा, "आठ जोड़ों में से।" उस आदमी को शक हुआ, तो उन्होंने पूछा, "क्या तुम कुरान पढ़ते हो?" उसने कहा, "हाँ।" उन्होंने कहा, "तो क्या तुमने अल्लाह को यह कहते हुए सुना है: ...ताकि वे उन पर अल्लाह का नाम लें जो उसने उन्हें दिया है..." [उर्दू बॉक्स]: एक आदमी ने हज़रत अली से हदी (कुर्बानी) के बारे में पूछा कि वह क्या है? फरमाया आठ जोड़ों में से, उस आदमी को शक गुज़रा, फरमाया क्या तूने कुरान हकीम पढ़ा है? अर्ज़ किया। हाँ। फरमाया क्या तूने यह सुना होगा कि अल्लाह तआला [फरमाता है]...

---

1 सहीह मुस्लिम, बाब: ज़िक्र की मजलिसों की फज़ीलत, मुद्रित: क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/344 2 मजमा-उज़-ज़वाइद, तबरानी अवसत के हवाले से, बाब: नमाज़ की फज़ीलत, मुद्रित: दारुल कुतुब बेरूत, 2/249 3 कश्फ़ुल ग़ुम्मा 'अन जमील उम्मा, बाब: ईदैन की नमाज़, मुद्रित: दारुल फ़िक्र बेरूत, 1/191

لہذا مسئلہ دائرہ میں یہ حکم نہ دیں گے کہ نماز عید دوبارہ پڑھنا مستحب ہے کہ یہ طلب شرعی سے خبردے گا یعنی شرعاً مطلوب ہے کہ دوبارہ پڑھے اور یہ باطل ہے کہ اس کو ثبوت درکار اور ثبوت نہیں وللہذا اس کا فعل بے وجہ ہوگا کہ سبب نہیں یہ اس کافی نفسہ حکم ہے پھر اگر خارج سے وجہ پیدا ہو مثلاً یہ امام متبرک بہ ہے یا اس جماعت میں وہ لوگ ہیں جن کے ساتھ پڑھنے میں امید رحمت ہے کہ ھم القوم لایشقی بھم جلیسھم (وہ ایسی قوم ہیں جن کا ساتھی اور ہم نشین بدبخت نہیں ہوتا۔ ت) یا وہ وجہ جو ہم نے نمبر دوم میں بیان کی کہ معظم دینی سے موافقت و محوصورت مخالفت، تو یہ سب نیت محمودہ ہیں اور مباح نیت محمودہ سے محمود اور محمود کا ادنٰی درجہ نفل خصوصاً نماز کہ

الصلوۃ خیر موضوع فمن استطاع ان یستکثر منھا فلیستکثر رواہ الطبرانی الاوسط عن ابی ھریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم | نماز سب سے بہترین عمل ہے اس میں جتنا بھی کوئی اضافہ کرسکتا ہے کرے۔ اسے طبرانی نے اوسط میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے حوالے سے حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا ہے (ت)

یوں تحت کریمتین داخل ہوگا، کشف الغمہ میں امیر المؤمنین مولٰی علی کرم اللہ وجہہ سے ہے فکان رضی اللہ تعالٰی عنہ لاینھی احدا تطوع بشیئ زائدا علی السنۃ ویقول فمن تطوع خیرا فھو خیر لہ | حضرت علی رضی اللہ تعالٰی عنہ کسی کو بھی سنت سے زائد نوافل سے نہ روکتے اور فرماتے جو نیکی میں اضافہ کرنا چاہتا ہے اس کے لئے یہ بہتر عمل ہے۔ (ت)

رہا کریمتین میں ترک واووفایہ لکھنا تلاوت قرآن کا وقت نہ تھا بلکہ استدلال کا اور ترک کسی ایسے حرف کا نہ کیا جس پر نظمًا یا معنًی صحت کو توقف یا موجب تغیر ہو تو اسے کسی طرح غلطی نہیں کہہ سکتے۔ ابن ابی حاتم و بیہقی نے امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ سے روایت کی:

ان رجلا سأل علياً عن الهدى مماهو فقال من الثمانية الازواج فكان الرجل شك فقال هل تقرأ القرآن قال نعم قال فسمعت الله يقول ليذكروا اسم الله على ما رزقهم | ایک آدمی نے حضرت علی سے ہدی (قربانی) کے بارے میں پوچھا کہ وہ کیا ہے؟ فرمایا آٹھ جوڑوں میں سے، اس آدمی کو شک گزرا، فرمایا کیا تو نے قرآن حکیم پڑھا ہے؟ عرض کیا۔ ہاں۔ فرمایا کیا تو نے یہ سنا ہو گا کہ اللہ تعالیٰ

---

1 صحیح مسلم باب فضل مجالس الذکر مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۳۴۴/۲ 2 مجمع الزوائد بحوالہ طبرانی اوسط باب فضل الصلوۃ مطبوعہ دارالکتب بیروت ۲۴۹/۲ 3 کشف الغمہ عن جمیع الامۃ باب صلوۃ العیدین مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱۹۱/۱

"...of the cattle, and of the cattle some are for burden and some for slaughter... He said 'Yes'. So I heard him say 'of the sheep two, and of the goats two, and of the camels two, and of the cows two'. He said 'Yes'."^1

He says, "It is necessary that they mention the name of Allah over the cattle He has provided them, and among the cattle some are for carrying loads and some lie on the ground. I submitted 'Yes'. He said, 'You must have also heard that Allah Almighty says: a pair of sheep, a pair of goats, a pair of camels, and a pair of cows.' He said: 'Yes'." (T)

The Commander of the Faithful took one verse from the 17th Para and one from the 8th Para, and mentioned them in a single context. Twice, in the verses of Surah Al-An'am, he omitted several sentences from the middle:

"Say, 'Is it the two males He has forbidden or the two females or that which the wombs of the two females contain? Inform me with knowledge, if you should be truthful.'" [Quran 6:143]

Say, "Has He forbidden the two males or the two females or that which the wombs of the two females contain? Tell me with some knowledge if you are truthful." (T)

Now, what will be the ruling here? 'Inform me with knowledge if you are truthful.' And Allah Almighty knows best.

Problem 891: From Old City, Bareilly, Mohalla Kanaktar Tola, Problem by Mr. Muhammad Zahoor Khan Sahab, 13 Shawwal 1337 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this issue: The Imam is leading the Fajr prayer. Now another worshiper arrives. Should he join the congregation or perform the Sunnah first? If the mosque is small or the courtyard is limited and the Imam's voice is reaching his ears, in what manner should the Sunnah be performed? Or should he join without performing Sunnah, and is it better to perform Sunnah after sunrise or like the first case, i.e., he joined the congregation, then after that?

The Answer: If he knows that after performing the Sunnahs he will be able to join the congregation, and there is space to pray Sunnahs away from the rows, then he should pray and then join. Otherwise, join without praying, then pray after the sun has risen high. Praying before that is a sin. Hearing the voice in the ear is not the criteria. If the Imam is praying inside, he should pray outside; if he is praying outside,

he should pray inside. If there is a clean place to pray outside the boundaries of the mosque, then that is best of all. And Allah Almighty knows best.

Problem 892: What do the scholars of religion say regarding this issue: that due to some worldly need of some worshipers...

---

^1 Al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi, Chapter: Gifts of Camels, Cows and Sheep, published by Dar Sader, Beirut, 5/229. Page 192 of 721

"...मवेशियों में से और मवेशियों में से कुछ बोझ ढोने वाले और कुछ बिछाने वाले... उन्होंने कहा 'हाँ'। तो मैंने उन्हें कहते हुए सुना 'भेड़ों में से दो, और बकरियों में से दो, और ऊंटों में से दो, और गायों में से दो'। उन्होंने कहा: 'हाँ'।"^1

वह फरमाता है "चाहिए कि वे अल्लाह का नाम ज़िक्र करें उसके दिए हुए बेज़बान चौपायों पर, और चौपायों में से कुछ वे हैं जो बोझ उठाने वाले और कुछ ज़मीन पर बिछे, मैंने अर्ज़ किया हाँ, फरमाया तूने यह भी सुना होगा कि अल्लाह तआला फरमाता है एक जोड़ा भेड़ का, एक जोड़ा बकरी का, एक जोड़ा ऊंट का और एक जोड़ा गाय का, फरमाया: हाँ।" (त)

अमीर-उल-मोमिनीन ने एक आयत 17वें पारे की ली, एक 8वें पारे की और उन्हें एक ही संदर्भ में ज़िक्र फरमाया। दो बार सूरह अनआम की आयतों में विशेष रूप से बीच में से इतने जुमले छोड़ दिए:

"क़ुल आ-ज़्ज़करयनि हर्रमा अमिल उन्थययनि अम्मश्त-मलत अलैहि अरहामुल उन्थययनि नब्बि-ऊनी बि-इल्मिन इन कुन्तुम सादिक़ीन"

तुम फरमाओ क्या उसने दोनों नर हराम किए या दोनों मादा, या वह जिसे दोनों मादा पेट में लिए हैं किसी इल्म से बताओ अगर तुम सच्चे हो। (त)

अब यहाँ क्या हुक्म होगा "नब्बि-ऊनी बि-इल्मिन इन कुन्तुम सादिक़ीन"। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 891: शहर कोहना बरेली मोहल्ला कानकटर टोला, मसला मोहम्मद ज़ुहूर खां साहब 13 शव्वाल 1337 हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि फज्र की नमाज़ इमाम पढ़ रहा है अब दूसरा नमाज़ी आया तो शामिल जमाअत हो जाए या पहले सुन्नत अदा करे? अगर मस्जिद छोटी है या सहन मस्जिद कम है और कानों में इमाम की आवाज़ आ रही है ऐसी सूरत में सुन्नत की अदायगी किस सूरत से होनी चाहिए, या बिना सुन्नत अदा किए शामिल हो जाए और सुन्नत सूरज निकलने के बाद होना बेहतर है या पहले यानी जमाअत में शामिल हो गया था उसके बाद?

अल-जवाब: अगर जानता है कि सुन्नतें पढ़कर जमाअत में शामिल हो सकेगा और सफ से दूर सुन्नतें पढ़ने की जगह है तो पढ़कर मिले वरना बिना पढ़े, फिर सूरज के ऊँचा होने के बाद पढ़े, उससे पहले पढ़ना गुनाह है, कान में आवाज़ आने का एतबार नहीं, इमाम अंदर पढ़ रहा हो तो बाहर पढ़े, बाहर

पढ़ता हो तो अंदर पढ़े, हद-ए-मस्जिद के बाहर पाक जगह पढ़ने को हो तो सबसे बेहतर है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 892: उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि कुछ नमाज़ियों की किसी दुनियावी ज़रूरत की वजह से...

---

^1 अल-सुनन अल-कुबरा लिल-बयहक़ी, बाब अल-हदाया मिन अल-इबिल वल-बक़र वल-ग़नम, दार सादर, बेरूत, 5/229। पेज 192/721

من بھیمۃ الانعام ومن الانعام حمولۃ وفرشا قال نعم فسمعتہ یقول من الضأن اثنین ومن المعز اثنین ومن الابل اثنین ومن البقر اثنین قال نعم۱۸ ۔

فرماتا ہے "چاہئے کہ وہ اللہ کا نام ذکر کریں اس کے دیئے ہوئے بے زبان چوپایوں پر، اور چوپایوں میں سے بعض وہ ہیں جو بوجھ اٹھانے والے اور کچھ زمین پر بچھے، میں نے عرض کیا ہاں، فرمایا تو نے یہ بھی سنا ہو گا کہ اللہ تعالٰی فرماتا ہے ایک جوڑا بھیڑ کا، ایک جوڑا بکری کا، ایک جوڑا اونٹ کا اور ایک جوڑا گائے کا، فرمایا: ہاں۔ (ت)

امیر المومنین نے ایک آیت ستر ہویں پارے کی لی ایک آٹھویں کی اور ان کو سیاق واحد میں ذکر فرمایا دو بار سورہ انعام کی آیتوں میں خاص وسط میں سے اتنے جملے چھوڑ دیئے:

قُلْ ءٰٓالذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَيَيْنِ ؕ نَبِّئُوْنِيْ بِعِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ۝

تم فرماؤ کیا اس نے دونوں نر حرام کئے یا دونوں مادہ، یا وہ جسے دونوں مادہ پیٹ میں لئے ہیں کسی علم سے بتاؤ اگر تم سچے ہو۔ (ت)

اب یہاں کیا حکم ہو گا نبونی بعلم ان کنتم صدقین۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۸۹۱: از شہر کہنہ بریلی محلہ کانکٹر ٹولہ مسئلہ محمد ظہور خاں صاحب ۱۳/ شوال ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ فجر کی نماز امام پڑھ رہا ہے اب دوسرا نمازی آیا تو شامل جماعت ہو جائے یا اول سنت ادا کرے، اگر مسجد چھوٹی ہے یا صحن مسجد قلیل ہے اور کانوں میں امام کی آواز آرہی ہے ایسی صورت میں ادائیگی سنت کس صورت سے ہونا

چاہئے، یا بلا ادائیگی سنت شامل ہو جائے اور سنت بعد طلوع آفتاب ہونا بہتر یا اول یعنی جماعت میں شامل ہو گیا تھا اس کے بعد؟

الجواب: اگر جانتا ہے سنتیں پڑھ کر جماعت میں شامل ہوسکے گا اور صف سے دور سنتیں پڑھنے کو جگہ ہے تو پڑھ کر ملے ورنہ بے پڑھے، پھر بعد بلندی آفتاب پڑھے، اس سے پہلے پڑھنا گناہ ہے، کان میں آواز آنے کا اعتبار نہیں، امام اندر پڑھ رہا ہو باہر پڑھے، باہر پڑھتا ہو اندر پڑھے، حد مسجد کے باہر پاک جگہ پڑھنے کو ہو تو سب سے بہتر۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۹۲: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بعض نمازیوں کی کسی دنیاوی ضرورت کی وجہ سے

---

۱۸ السنن الکبری للبیہقی باب الہدایا من الابل والبقر والغنم مطبوعہ دار صادر بیروت ۲۲۹/۵

Fatawa Rizvia, Volume 7

...For example, if people have to go to the market for buying and selling, is it problematic to abandon prayer at the Mustahab (preferred) time and pray at the earliest time for their sake? Or should the Imam pray at the Mustahab time? For instance, during Asr, after the shadow reaches two-fold length, giving a gap of 15-20 minutes for Azan and prayer before holding the congregation—would that diminish the excellence?

Answer: If the general congregation needs it, there is no harm. Scattering the congregation for one person or calling everyone to abandon the Mustahab time is inappropriate. And Allah Almighty knows best.

Problem 893: Secretary of Anjuman Mushfiq al-Muslimeen, Mohalla Ibrahim Pura, Bareilly. In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. What do the scholars of religion say about this matter: Can a person suffering from leprosy, from whom natural avoidance is mandatory and the Muslims of the neighborhood avoid his entry into the mosque and the use of utensils, be legally prohibited from coming to the mosque for the purpose of joining the congregation, etc., for the benefit of the public? Explain and be rewarded.

Answer: Yes, when it is most likely that his coming will result in impurity (Najasat) in the mosque, then it is obligatory to stop him. If it's not so, and there is only public aversion and the possibility of a decrease in the congregation size, then it is recommended (Mustahab) to stop him. And Allah Almighty knows best.

Problem 894: Hafiz Najmuddin, Gandah Nala, Bareilly. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say about this matter: (1) A person needs a ritual bath (Ghusl). If he performs Ghusl, the Fajr prayer will be missed. What should he do at that time? (2) While the Imam is in bowing (Ruku'), a person joins the congregation by saying one Takbir. Will this be considered Takbir-e-Tahrimah or a Sunnah? In this case, will the prayer of this follower be valid or not?

Answer: (1) He should perform Tayammum (dry ablution), offer the prayer, and then repeat it after performing Ghusl. (2) If he said Takbir-e-Tahrimah, i.e., while standing straight so that his extended hands did not reach the knees, then the prayer is valid. If he said it as Takbir-e-Intiqal, i.e., while bowing, the prayer is not valid. He is commanded to say two Takbirs: Takbir-e-Tahrimah and Takbir-e-Intiqal. The first

Takbir-e-Tahrimah while standing, and the second Takbir-e-Intiqal while going into bowing. - Durr-e-Mukhtar.

फतावा रिज़विया, जिल्द ७

...मिसाल के तौर पर, बाज़ार में खरीद-बिक्री के लिए जाना होता है, तो उनकी खातिर मुस्तहब (पसंदीदा) समय पर नमाज़ छोड़ना और शुरुआती समय में पढ़ने में कोई बुराई तो नहीं है? या इमाम को मुस्तहब समय पर पढ़ना चाहिए, जैसे कि अस्र के समय, जब साया दोगुना हो जाने के बाद अज़ान और नमाज़ के लिए १५-२० मिनट का अंतराल देकर जमाअत की जाए, तो क्या इसकी अफ़ज़लियत (श्रेष्ठता) कम नहीं होगी?

जवाब: यदि आम जमाअत को ज़रूरत हो तो कोई हर्ज नहीं। एक व्यक्ति के लिए जमाअत को तितर-बितर करना या सभी को मुस्तहब समय छोड़ने के लिए बुलाना अनुचित है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ८९३: सचिव, अंजुमन मुश्फिकुल मुस्लिमीन, मोहल्ला इब्राहिम पुरा, बरेली। बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम। दीन के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति जो कोढ़ (जज़ाम) से ग्रस्त है, जिससे प्राकृतिक रूप से बचना अनिवार्य है, और मोहल्ले के मुसलमान उसके मस्जिद में प्रवेश और बर्तनों के इस्तेमाल से बचते हैं, क्या उसे सार्वजनिक हित के लिए मस्जिद में जमाअत आदि में शामिल होने से शरीयत के अनुसार रोका जा सकता है? बयां करें, सवाब मिलेगा।

जवाब: हाँ, जब उसके आने से मस्जिद में नजासत (अशुद्धि) का प्रबल अनुमान हो, तो रोकना वाजिब (अनिवार्य) है, और यदि ऐसा न हो, केवल लोगों की नफ़रत और जमाअत के कम होने की संभावना हो, तो मुस्तहब (पसंदीदा) है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ८९४: हाफ़िज़ नजमुद्दीन, गंदा नाला, बरेली। दीन के विद्वान और मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि: (१) एक व्यक्ति को गुस्ल (स्नान) की ज़रूरत है, यदि वह गुस्ल करता है तो फज्र की नमाज़ क़ज़ा हो जाएगी, तो उसे उस समय क्या करना चाहिए? (२) जबकि इमाम रुकू में है और एक व्यक्ति एक तकबीर कहकर जमाअत में शामिल हो गया, तो यह तकबीर-ए-तहरीमा हुई या मसनूना? इस स्थिति में उस मुक़्तदी की नमाज़ होगी या नहीं?

जवाब: (१) तयम्मुम करके नमाज़ पढ़ ले और फिर गुस्ल करके नमाज़ दोबारा पढ़े (एआदा करे)। (२) यदि उसने तकबीर-ए-तहरीमा कही यानी सीधे खड़े होकर तकबीर कही कि हाथ फैलाए तो घुटनों तक न पहुँचे, तो नमाज़ हो गई। और यदि झुकते हुए तकबीर कही तो वह तकबीर-ए-इंतिक़ाल हुई और नमाज़ नहीं होगी। उसे दो तकबीर कहने का हुक्म है: तकबीर-ए-तहरीमा और तकबीर-ए-

इंतिक़ाल। पहली तकबीर-ए-तहरीमा खड़े होने की हालत में और दूसरी तकबीर-ए-इंतिक़ाल रुकू में जाते हुए। - दुर्रे मुख़्तार

पृष्ठ १९३/७२१

مثلاً بازار کو خرید وفروخت کے لئے جانا ہوتا ہے تو اس کے لئے ان کی رعایت سے وقت مستحبہ پر نماز کو ترک کرنا اور اول وقت پڑھنے میں کچھ قباحت تو نہیں ہے یا امام کو وقت مستحبہ پر پڑھنا چاہئے مثلاً عصر کے وقت کہ بعد گزرنے دو مثل سایہ کے پندرہ بیس منٹ کا وقفہ اذان و صلوٰۃ کے لئے دے کر جماعت کرنے میں افضلیت تو ترک نہ ہوگی۔

الجواب: عام جماعت کو ضرورت ہو تو حرج نہیں ایک کے لئے جماعت منتشر کرنا یا سب کو ترک وقت مستحبہ کی طرف بلانا بے جا ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۸۹۳: سیکرٹری انجمن مشفق المسلمین محلہ ابراہیم پورہ ، بریلی بسم اللہ الرحمن الرحیم کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص مبتلائے جذام کو جس سے طبعاً اجتناب واجب ہے اور مسلمانان محلہ اس کے دخول مسجد واستعمال ظروف سے حذر کرتے ہیں مسجد میں بغرض شرکت جماعت وغیرہ آنے سے شرعاً بغرض فائدہ عوام روکا جاسکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: ہاں جبکہ اس کے آنے سے مسجد میں نجاست کا ظن غالب ہو تو وجوباً اور ایسا نہ ہو صرف نفرت عوام و احتمال تقلیل جماعت ہو تو استحباباً واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۸۹۴: حافظ نجم الدین گنده نالہ بریلی کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ: (۱) ایک شخص کو غسل کی حاجت ہے اگر وہ غسل کرتا ہے تو فجر کی نماز قضاء ہوئی جاتی ہے تو اس وقت اسے کیا کرنا چاہئے۔ (۲) جبکہ امام رکوع میں ہے اور ایک شخص

ایک تکبیر کہہ کر شامل جماعت ہو گیا تو یہ تکبیر تحریمہ ہوئی یا مسنونہ، اس صورت میں نماز اس مقتدی کی ہوگی یا نہیں؟

الجواب: (۱) تیمم کرکے نماز پڑھ لے اور غسل کرکے پھر اعادہ کرے۔ (۲) اگر اس نے تکبیر تحریمہ کہی یعنی سیدھے کھڑے ہوئے تکبیر کہی کہ ہاتھ پھیلائے تو زانو تک نہ جائے تو نماز ہوگئی اور اگر تکبیر انتقال کہی یعنی جھکتے ہوئے تکبیر کہی تو نماز نہ ہوگی اسے دو تکبیر کہنے کا حکم ہے تکبیر تحریمہ اور تکبیر انتقال ، پہلی تکبیر تحریمہ قیام کی حالت میں اور دوسری تکبیر انتقال رکوع کو جاتے ہوئے۔ درمختار

It is in [the book]: [Arabic]: If one finds the Imam in the state of Ruku (bowing) and says the Takbir while leaning, if he is closer to standing (Qiyam), it is valid and his Takbir for Ruku becomes redundant. - And Allah Almighty knows best. [Urdu]: It is stated: If someone found the Imam in the state of Ruku and said the Takbir while bowing, if this follower (Muqtadi) is closer to the standing position, then it is correct and his Takbir of Ruku will be considered redundant. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 896: Two persons are standing side-by-side on one mat or one prayer rug, each praying the same obligatory prayer individually before the congregation or after the congregation. Will their prayer be valid or not?

The Answer: The prayer will be valid in any case, but if they pray separately before the congregation and each knows the condition of the other, and one of them is capable of leading the prayer (Imamat) and has no Shari'ah-sanctioned excuse, then they are liable to the blame of abandoning the congregation. And Allah Almighty knows best.

Problem 897: From the city of Bareilly, Bagh Ahmed Khan neighborhood, 20th Dhu al-Hijjah 1338 AH. During the Friday congregation, in the first row, there were two or three persons whose beards were shaved and one person whose beard was trimmed. Someone said these words: "Elderly people are sitting behind, they should come to the front row, and those with shaved or trimmed beards should go to the back." Therefore, did he commit a sin or not? And if there are shaved-beard people in the front row and there are pious and God-fearing people in the back row, should they be brought to the first row and the shaved-beard ones be moved back or not? And those people whose beards are shaved leave this mosque to go to another mosque to offer prayer, and one or two bearded people also go with them. These people found this matter extremely unpleasant.

The Answer: Trimming or shaving the beard is prohibited (Haraam), and its perpetrator is a transgressor (Fasiq). They should be given understanding and guidance. It is better that wise people are near the Imam. It is stated in a Hadith: [Arabic]: Let those among you who possess intellect and wisdom be near me. 2 [Urdu]: Those among you who are intellectual and wise should be near me. (T)

1 Durr al-Mukhtar, Chapter on Commencing Prayer, printed by Mujtabai Press, Delhi 1/47. 2 Sahih Muslim, Chapter on Straightening Rows, printed by Qadimi Kutub Khana, Karachi 1/181.

में है: [अरबी]: यदि इमाम को रुकू(झुकने) की स्थिति में पाया गया और झुकते हुए तकबीर कही, यदि वह खड़े होने (क़ियाम) के अधिक निकट है, तो यह सही है और उसकी रुकू की तकबीर बेकार हो जाती है। - और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है। [उर्दू]: इसमें लिखा है: यदि किसी ने इमाम को रुकू की स्थिति में पाया और झुकते हुए तकबीर कही, यदि यह मुक्तदी क़ियाम के अधिक निकट है, तो यह सही है और उसकी रुकू की तकबीर बेकार हो जाएगी। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 896: दो व्यक्ति एक ही चटाई या एक ही जाय-नमाज़ पर साथ-साथ खड़े होकर, जमाअत से पहले या जमाअत के बाद अलग-अलग एक ही फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ रहे हैं। क्या उनकी नमाज़ हो जाएगी या नहीं?

उत्तर: नमाज़ तो हर तरह से हो जाएगी, लेकिन यदि वे जमाअत से पहले अलग-अलग पढ़ते हैं और एक को दूसरे की स्थिति का पता है, और उनमें से एक इमामत के योग्य है और उसके पास कोई शरीअत-सम्मत बहाना नहीं है, तो उन पर जमाअत छोड़ने का दोष है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है।

मसला 897: शहर बरेली, मोहल्ला बाग अहमद खान से, 20 ज़ुल-हिज्जा 1338 हिजरी। जुमे की जमाअत के दौरान, पहली सफ़ में दो या तीन व्यक्ति थे जिनकी दाढ़ी मुंडी हुई थी और एक व्यक्ति की कतरी हुई थी। किसी ने ये शब्द कहे: "बुज़ुर्ग लोग पीछे बैठे हैं, उन्हें अगली सफ़ में आना चाहिए, और मुंडी या कतरी दाढ़ी वालों को पीछे जाना चाहिए।" इसलिए, क्या उसने पाप किया या नहीं? और यदि अगली सफ़ में मुंडी दाढ़ी वाले लोग हैं और पीछे की सफ़ में परहेज़गार और मुत्तक़ी लोग हैं, तो क्या उन्हें पहली सफ़ में लाया जाना चाहिए और मुंडी दाढ़ी वालों को पीछे हटाया जाना चाहिए या नहीं? और जिन लोगों की दाढ़ी मुंडी हुई है, वे इस मस्जिद को छोड़कर दूसरी मस्जिद में नमाज़ पढ़ने जाते हैं, और उनके साथ एक या दो दाढ़ी वाले भी जाते हैं। उन लोगों ने इस बात को बहुत नागवार महसूस किया।

उत्तर: दाढ़ी कतराना या मुंडवाना हराम है, और इसका अपराधी फासिक़ है। उन्हें समझाना और मार्गदर्शन देना चाहिए। बेहतर यह है कि इमाम के पास बुद्धिमान लोग हों। हदीस में फरमाया गया

है: [अरबी]: तुममें से जो बुद्धि और विवेक वाले हैं, उन्हें मेरे पास होना चाहिए। 2 [उर्दू]: तुममें से जो बुद्धिमान और समझदार हैं, उन्हें मेरे करीब होना चाहिए। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, नमाज़ शुरू करने का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली 1/47। 2 सहीह मुस्लिम, सफें सीधी करने का अध्याय, कदीमी कुतुब खाना, कराची 1/181।

पृष्ठ 194 का 721

میں ہے : [عربی]: لو وجد الامام راکعاً فکبر منحنیاً ان الی القیام اقرب صح ولغت فیه تکبیرة الرکوع 1- واللہ تعالٰی اعلم [اردو]: میں ہے : اگر کسی نے امام کو حالتِ رکوع میں پایا تو اس نے جھکتے ہوئے تکبیر کہی اگر یہ مقتدی قیام کے زیادہ قریب ہو تو درست ہے اور اس کی تکبیرِ رکوع لغو ہوجائے گی۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۸۹۶: دو شخص ایک چٹائی ایک مصلے پر جدا جدا برابر کھڑا ہو کر ایک ہی نماز فریضہ قبلِ جماعت یا بعدِ جماعت پڑھ رہے ہیں ان کی نماز ہو جائے گی یا نہیں ؟

الجواب: نماز تو ہر طرح ہوجائے گی لیکن قبلِ جماعت الگ الگ پڑھیں اور ایک کا حال دوسرے کو معلوم ہو اور ان میں ایک قابلِ امامت ہے اس کو کوئی عذرِ شرعی نہ ہو تو ان پر ترکِ جماعت کا الزام ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۸۹۷: از شہر بریلی محلہ باغ احمد خاں ۲۰ ذی الحجہ ۱۳۳۸ھ جماعتِ جمعہ کے اندر پہلی صف میں دو یا تین شخص جن کی داڑھی منڈی ہوئی اور ایک شخص کی کتری ہوئی اس نے یہ لفظ کہا کہ بزرگ لوگ پیچھے بیٹھے ہوئے ہیں وہ اگلی صف میں آجائیں اور منڈی اور کتری ہوئی پیچھے چلے جائیں، لہٰذا اس نے گناہ کیا یا نہیں، اور اگلی صف میں منڈی ہوئی ہیں اور پیچھے صف میں پرہیزگار اور متقی ہیں ان کو پہلی صف میں لے جائیں اور منڈی ہوئی کو پیچھے ہٹایا جائے یا نہیں، اور وہ لوگ جن کی داڑھی منڈی ہوئی ہے اس مسجد کو چھوڑ کر دوسری مسجد کو نماز پڑھنے کو جاتے ہیں اور ایک کے ساتھ ایک یا دو داڑھی والے بھی جاتے ہیں اس بات کو ان لوگوں نے نہایت ناگوار معلوم کیا۔

الجواب: داڑھی کترانا منڈانا حرام ہے اور اس کے مرتکب فاسق ان کو تفہیم ہدایت کی جائے، بہتر یہ ہے کہ امام کے قریب دانشور لوگ ہوں، حدیث میں فرمایا: [عربی]: ليليني منكم اولوا الاحلام والنھٰی 2۔ [اردو]: تم میں سے دانشور اور عقلمند لوگوں کو میرے قریب ہونا چاہئے۔ (ت)

1 درمختار فصل واذا اراد الشروع فی الصلوۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۴۷ 2 صحیح مسلم باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۸۱

Fatawa Razviya, Volume Seven

And only he is wise who is pious. It was appropriate for the pious people to come earlier so they could get a place in the first row. Now that people of the other category have arrived earlier, it is proper for them to vacate the space for the pious, otherwise there is no reason to remove them, especially when it becomes a cause of strife. Guidance in actions should be given with gentleness so that stubbornness does not increase through harshness. And Allah Almighty knows best.

Problem 898: From the city of Bans Mandi, submitted by Muhammad Jan Baig, 10 Muharram al-Haram 1339 AH. What do the scholars of the religion say about this matter: A person performs all five daily prayers and is also observant of fasting and prayers, but in the mosque, he only performs three prayers—Zuhr, Asr, and Maghrib. He performs the remaining Isha and Fajr prayers alone at his home. The reason for praying alone is that he spends a significant amount of time in litanies (Wazifa) after the Isha and Fajr prayers, and he also recites the Great Quran. Is there any specific harm in praying alone?

The Answer: Performing the five daily prayers in congregation at the mosque is obligatory (Wajib). Abandoning even one prayer without a valid excuse is a sin. Litanies and recitation cannot be reasons for abandonment. One should perform the obligatory (Fard) prayer in congregation in the mosque and then do the litanies and recitation at home. Otherwise, the mentioned situation is sinfulness (Fisq) and a major sin (Kabeera), for "every minor sin through habituation becomes a major sin, and every major sin is Fisq." (Translation: T). It is mentioned in the Hadith that it is from oppression, disbelief, and hypocrisy when a man hears Allah's caller, i.e., the Muazzin, calling and does not attend. Those litanies and recitations that prevent one from the mosque congregation are not litanies and recitations, but rather they are unlawful and disobedience. And Allah Almighty knows best.

Problem 899: From Asiriyan, Sadat neighborhood, Fatehpur district, submitted by Hakim Syed Nematullah Sahib, 23 Muharram 1339 AH. What do the scholars of the religion say regarding this matter: whether the Iqamah (call to commence prayer) should be said in a second congregation or not? And in the second congregation, should the Imam recite loudly in the audible prayers (Jahri), or should he recite in a minimal voice considering the people of the first congregation who are praying Sunnah prayers, so that their focus in prayer is not diverted? Please state the Sharia ruling.

The Answer: Repeating the Azan (call to prayer) for a second congregation is unlawful. There is no harm in the Takbir (Iqamah). And its Imam will recite loudly as needed in the audible prayers, even if other people are praying Sunnah prayers. And Allah Almighty knows best.

Problem 900: From the old city, Lodhi Tola neighborhood, submitted by Habibullah Khan Sahib, 29 Muharram 1339 AH. (1) What do the scholars of the religion say regarding this matter: Zaid and Bakr are relatives. There has been a long-standing disagreement between them, along with other relatives of Zaid and Bakr, regarding domestic matters. Both Zaid and Bakr participate in one congregation always...

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड सात

और बुद्धिमान वही है जो परहेज़गार हो, परहेज़गारों को चाहिए था कि वही पहले आते ताकि वे पहली सफ में जगह पाते। अब चूंकि दूसरी श्रेणी के लोग पहले आ गए हैं, तो उनके लिए यह उचित है कि वे परहेज़गारों के लिए जगह खाली कर दें, अन्यथा उन्हें हटाने का कोई कारण नहीं है, विशेष रूप से जब यह फ़ितने (विवाद) का कारण हो। कार्यों में मार्गदर्शन कोमलता से होना चाहिए ताकि कठोरता से हठ न बढ़े। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 898: बाँस मंडी शहर से, प्रश्नकर्ता मुहम्मद जान बेग, 10 मुहर्रम-उल-हराम 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति पाँचों समय की नमाज़ अदा करता है और रोज़ा-नमाज़ का भी पाबंद है, लेकिन मस्जिद में केवल तीन समय की नमाज़ें—ज़ुहर, अस्र और मग़रिब पढ़ता है। शेष ईशा और फ़ज्र की नमाज़ें वह अपने घर पर अकेले पढ़ता है। अकेले पढ़ने का कारण यह है कि ईशा और फ़ज्र की नमाज़ के बाद वज़ीफ़ा (धार्मिक अनुष्ठान) में अधिक समय लगता है और वह क़ुरआन-ए-अज़ीम की तिलावत भी करता है। क्या अकेले पढ़ने में कोई अलग से हर्ज़ (नुकसान/बुराई) तो नहीं है?

जवाब: पाँचों समय की नमाज़ मस्जिद में जमाअत (समूह) के साथ वाजिब है। बिना किसी वैध कारण के एक समय की नमाज़ छोड़ना भी गुनाह है। वज़ीफ़ा और तिलावत नमाज़ छोड़ने का कारण नहीं हो सकते। फ़र्ज़ नमाज़ मस्जिद में बा-जमाअत पढ़कर वज़ीफ़ा और तिलावत घर पर करे, अन्यथा उपरोक्त स्थिति फ़िस्क (पापपूर्णता) और गुनाह-ए-कबीरा (बड़ा गुनाह) है। क्योंकि "आदतन किया गया हर छोटा गुनाह बड़ा गुनाह बन जाता है और हर बड़ा गुनाह फ़िस्क है।" (अनुवाद: त)। हदीस में है कि यह ज़ुल्म, कुफ़्र और निफ़ाक़ (पाखंड) से है कि एक आदमी अल्लाह के बुलाने वाले यानी मुअज़्ज़िन की पुकार सुने और उपस्थित न हो। वे वज़ीफ़ा और तिलावत जो मस्जिद की जमाअत से रोकें, वे वज़ीफ़ा और तिलावत नहीं बल्कि नाजायज़ और गुनाह हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 899: असीरियाँ, सादात मोहल्ला, ज़िला फतेहपुर से, प्रश्नकर्ता हकीम सैयद नेमतुल्लाह साहब, 23 मुहर्रम 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि दूसरी जमाअत में इक़ामत कही जाए या नहीं? और दूसरी जमाअत में इमाम को ज़ोर से (जहरी नमाज़ में) क़िरात करनी चाहिए

या पहली जमाअत के लोग जो सुन्नतें पढ़ रहे हों, उनका लिहाज़ करते हुए नाममात्र की आवाज़ में पढ़े ताकि दूसरों की नमाज़ में ध्यान न भटके? जो शरई हुक्म (धार्मिक आदेश) हो, उसे बयान फ़रमाएँ।

जवाब: दूसरी जमाअत के लिए अज़ान को दोहराना नाजायज़ है। तकबीर (इक़ामत) में कोई हर्ज़ नहीं है। और इसका इमाम जहरी नमाज़ में ज़रूरत के अनुसार ज़ोर से क़िरात करेगा, भले ही अन्य लोग सुन्नतें पढ़ रहे हों। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 900: पुराना शहर, लोधी टोला मोहल्ला से, प्रश्नकर्ता हबीब उल्लाह खां साहब, 29 मुहर्रम 1339 हिजरी। (1) धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद और बक्र आपस में रिश्तेदार हैं। ज़ैद और बक्र के बीच अन्य रिश्तेदारों के साथ घरेलू मामलों में लंबे समय से अनबन है। ज़ैद और बक्र दोनों एक ही जमाअत में शामिल होकर हमेशा...

पृष्ठ 195/721

اور وہی دانشور ہے جو متقی ہو، متقیوں کو چاہئے تھا کہ یہی پہلے آتے کہ سب سے اول میں جگہ پاتے اب کہ وہ دوسری قسم کے لوگ پہلے آگئے تو انہیں مناسب ہے کہ متقیوں کے لئے جگہ خالی کردیں ورنہ انہیں ہٹانے کی کوئی وجہ نہیں خصوصاً جبکہ سبب فتنہ ہو اعمال میں ہدایت نرمی سے چاہئے کہ سختی سے ضد نہ بڑھے واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۹۸: از شہر بانس منڈی مسئولہ محمد جان بیگ ۱۰ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص پانچوں وقت کی نماز ادا کرتا ہے اور صوم وصلوٰۃ کا بھی پابند ہے مگر مسجد میں صرف تین وقت کی نمازیں ظہر و عصر و مغرب باقی عشاء و فجر کی اپنے مکان پر تنہا پڑھتا ہے اور وجہ تنہائی میں پڑھنے کی یہ ہے کہ بعد نماز عشاء و فجر کے وظیفہ میں زیادہ وقت لگتا ہے اور قرآن عظیم کی تلاوت بھی کرتا ہے تنہا پڑھنے میں علیحدہ کوئی حرج تو نہیں؟

الجواب: پانچوں وقت کی نماز مسجد میں جماعت کے ساتھ واجب ہے ایک وقت کا بھی بلا عذر ترک گناہ ہے، وظیفہ و تلاوت باعث ترک نہیں ہو سکتے فرض مسجد میں باجماعت پڑھ کر وظیفہ و تلاوت مکان پر کرے ورنہ صورت مذکورہ فسق و کبیرہ ہے فان کل صغیرہ بالاعتیاد کبیرۃ وکل کبیرۃ فسق (ہر صغیرہ گناہ کا معمول اسے کبیرہ بنا دیتا ہے اور ہر کبیرہ گناہ فسق ہے۔ت) حدیث میں ہے ظلم اور کفر نفاق سے ہے۔ یہ بات کہ آدمی اللہ کے منادی یعنی مؤذن کو پکارتا سنے اور حاضر نہ ہو، وہ وظیفہ و تلاوت کہ جماعت مسجد سے روکیں وظیفہ و تلاوت نہیں بلکہ ناجائز ومعصیت۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۸۹۹: از اسیریاں محلہ سادات ضلع فتح پور مسئولہ حکیم سید نعمت اللہ صاحب ۲۳ محرم ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جماعت ثانیہ میں اقامت کہی جائے یا نہیں اور جماعت ثانیہ میں امام کو زور سے جہری نماز میں قرأت کرنی چاہئے یا جماعت اولیٰ کے لوگ جو سنتیں پڑھ رہے ہوں ان کے خیال سے برائے نام آواز سے پڑھے تاکہ دوسروں کی نماز میں ذہن نہ منتقل ہو جو حکم شرعی ہو ارشاد فرمائیں؟

الجواب: جماعت ثانیہ کے لئے اعادہ اذان ناجائز ہے تکبیر میں حرج نہیں اور اس کا امام نماز جہری میں بقدر حاجت جہر کرے گا اگر چہ اور لوگ سنتیں پڑھتے ہوں واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۰۰: از شہر کہنہ محلہ لودھی ٹولہ مسئولہ حبیب اللہ خاں صاحب ۲۹ محرم ۱۳۳۹ھ (۱) کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید و بکر باہم رشتہ دار ہیں دونوں میں خانگی معاملات میں مع دیگر رشتہ داران زید و بکر عرصہ سے نا اتفاقی ہے اور زید و بکر دونوں شریک ہو کر ایک جماعت میں ہمیشہ

They offer prayers, and no one has any resentment towards the Imam. Now the people of the neighborhood tell Zaid and Bakr to reconcile with each other. Bakr replies, "We are relatives, and I have no objection to reconciling, but other relatives like sons-in-law, biological brothers, etc., are also involved in this matter, with whom Zaid and other relatives are displeased. Their presence is also necessary—only then can a full reconciliation take place. Reconciling alone will make other relatives unhappy with me. Reconciliation is impossible without their presence." This response from Bakr seemed unpleasant to a few individuals, and those individuals, becoming displeased, told Bakr, "If you do not reconcile at our request now, we will not allow you to participate in the congregation; we will trouble you in every way." Therefore, on this basis, a person announced in the mosque at the time of prayer that there is mutual grievance between Zaid and Bakr, and when two such persons who have grievances are part of a congregation, the entire congregation's prayer is not valid, nor is the supplication of that congregation accepted. And by saying only this to Bakr, they excluded him from the congregation. So, is this action of those individuals permissible or impermissible? If it is impermissible, what is the ruling of the Noble Sharia for those who excluded him? (2) In the above-mentioned situation, what is the ruling of the Noble Sharia for those individuals who exclude someone from the congregational prayer?

The Answer: (1) In this situation, it is not permissible to exclude him from the congregation. To say that a prayer will not be valid in a congregation where two people have mutual grievances is purely false. It is also purely wrong to say that supplications will not be accepted there. Yes, there is a command for Sunnis to maintain unity among themselves, and severing ties between two brothers for more than three days for any worldly reason is prohibited (Haram). He who takes the lead towards mutual reconciliation will be the first to enter Paradise. And if a brother seeks forgiveness and the other does not forgive without a valid Sharia reason, then the Hadith states that he will not be blessed with coming before me at the Pond of Kauthar on the Day of Judgment. And Allah knows best. (2) Excluding any Muslim from the congregation without a Sharia reason is severe oppression. In this, there is accountability for the rights of Allah and also liability for the rights of servants. They should repent and also seek forgiveness from those people. And Allah knows best.

Problem 902: From the city of Takya Safar Ali Shah, requested by Maulvi Ahmad Bakhsh Sahib, 13 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion say in this matter? A

time of 08:00 PM was fixed for the Isha prayer, stating that the congregation would start at that time without waiting for others. Last night, 4 people were standing at the mosque door, five to seven had to perform ablution (Wudu), two or three had already done so, and they were all discussing a matter. The person calling for the start of the congregation (Takbir) told them all...

नमाज़ पढ़ते हैं, इमाम साहब से किसी को कोई गिला-शिकवा नहीं है। अब मोहल्ले वाले ज़ैद और बक्र से कहें कि तुम दोनों आपस में मेल कर लो, बक्र यह जवाब दे कि हम आपस में रिश्तेदार हैं, हमें मेल करने में कोई इनकार नहीं है, मगर इस मामले में अन्य रिश्तेदार जैसे दामाद, सगे भाई वगैरह भी शामिल हैं जिनसे ज़ैद और अन्य रिश्तेदार नाराज़ हैं। उनकी मौजूदगी की भी ज़रूरत है — उस वक्त पूरा मेल हो सकता है, अकेले मेल करने में अन्य रिश्तेदार मुझसे नाराज़ हो जाएंगे। उनकी मौजूदगी के बिना मेल नामुमकिन है। यह जवाब बक्र का कुछ लोगों को नागवार लगा और उन लोगों ने नाराज़ होकर बक्र से कहा कि अगर तुम इस वक्त हमारे कहने से मेल नहीं करोगे तो हम तुम्हें जमाअत (समूह प्रार्थना) में शरीक नहीं होने देंगे, हर तरह से परेशान करेंगे। लिहाज़ा इस बिना पर एक शख़्स ने मस्जिद में नमाज़ के वक्त ऐलान किया कि ज़ैद और बक्र में आपस में रंजिश है, और जब दो ऐसे शख़्स जिनमें रंजिश हो, वे जमाअत में शामिल हों तो पूरी जमाअत की नमाज़ नहीं होती और न ही उस जमाअत की दुआ क़बूल होती है। और सिर्फ़ बक्र को यह कह कर जमाअत से अलग कर दिया। तो क्या उन लोगों का यह अमल जायज़ है या नाजायज़? अगर नाजायज़ है तो अलग करने वालों के लिए शरीयत का क्या हुक्म है? (२) सवाल की सूरत में ऊपर ज़िक्र किए गए जो लोग नमाज़ के वक्त जमाअत से अलग कर दें, उनके लिए शरीयत का क्या हुक्म है?

अल-जवाब (उत्तर): (१) इस सूरत में उसे जमाअत से अलग करना जायज़ नहीं है और यह कहना सरासर ग़लत (बातिल) है कि जिस जमाअत में दो लोग आपस में रंजिश रखते हों, वहां नमाज़ नहीं होगी। और यह भी पूरी तरह ग़लत है कि वहां दुआ क़बूल नहीं होगी। हाँ, अहले सुन्नत के बीच इत्तेफ़ाक़ (एकता) रखने का हुक्म है और दो भाइयों में किसी दुनियावी वजह से तीन दिन से ज़्यादा बोलचाल बंद रखना हराम है। और जो आपस में सुलह की तरफ़ पहल करेगा, वह जन्नत की तरफ़ पहल करेगा। और जिससे उसका भाई माफ़ी चाहे और वह बिना किसी शरीई उज़्र (कारण) के माफ़ न करे, तो हदीस में फ़रमाया गया है कि उसे क़यामत के दिन हौज़-ए-कौसर पर मेरे पास हाज़िर होना नसीब नहीं होगा। वल्लाहु तआला आलम। (२) बिना किसी शरीई वजह के किसी मुसलमान को जमाअत से अलग करना घोर ज़ुल्म है। इसमें अल्लाह के हक़ की भी पकड़ है और बंदे के हक़ की भी गिरफ़्तारी। उन्हें तौबा भी करनी चाहिए और उन लोगों से माफ़ी भी माँगनी चाहिए। वल्लाहु तआला आलम।

मसला ९०२: शहर तकिया सफ़र अली शाह से, प्रेषक मौलवी अहमद बख्श साहब, १३ सफ़र १३३९ हिजरी दीन के उलमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि इशा की नमाज़ के लिए रात के ८:०० बजे का वक़्त तय किया गया कि बिना किसी का इंतज़ार किए उस वक़्त जमाअत खड़ी हो जाएगी। कल रात ४ आदमी मस्जिद के दरवाज़े पर खड़े थे, पाँच-सात को वज़ू करना था, दो-तीन कर चुके थे, ये सब एक मसले पर चर्चा कर रहे थे, जमाअत की तकबीर कहने वाले ने उन सबको...

पृष्ठ १९६/७२१

نماز پڑھتے ہیں، اما صاحب سے کسی کو کچھ کدورت نہیں ہے اب اہل محلہ زید و بکر سے کہیں کہ تم دونوں باہم میل کر لو، بکر یہ جواب دے کہ ہم باہم رشتہ دار ہیں ہمیں میل کرنے میں کچھ انکار نہیں ہے مگر اس معاملہ میں دیگر رشتہ دار داماد بھائی حقیقی وغیرہ بھی شریک ہیں جن کے ساتھ زید کو مع دیگر رشتہ داران ناراضگی ہے ان کی موجودگی کی بھی ضرورت ہے — اس وقت پورا میل ہو سکتا ہے تنہا میل کرنے میں دیگر رشتہ داران کو مجھ سے رنج ہو جائے گا بغیر ان کی موجودگی کے میل ناممکن ہے، یہ جواب بکر کا چند اشخاص کو ناگوار معلوم ہوا اور ان اشخاص نے ناخوش ہو کر بکر سے کہا کہ اگر تم اس وقت ہمارے کہنے سے میل نہیں کرو گے تو ہم جماعت میں شریک نہیں ہونے دیں گے ہر طرح پریشان کریں گے لہذا اس بنا پر ایک شخص نے مسجد میں وقت نماز اعلان کیا کہ زید و بکر میں باہم رنج ہے جب دو شخص ایسے جن میں رنج ہے وہ شریک جماعت ہوں تو پوری جماعت کی نماز نہیں ہوتی ہے اور نہ دعا اس جماعت کی قبول ہوتی ہے اور صرف بکر کو یہ کہہ کر جماعت سے علیحدہ کر دیا، تو یہ عمل ان اشخاص کا جائز ہے یا نا جائز، اگر ناجائز ہے تو علیحدہ کر دینے والوں کو شرع شریف کا کیا حکم ہے؟ (۲) سوال بصورت حال مندرجہ بالا جو اشخاص وقت نماز جماعت سے علیحدہ کر دیں ان کے واسطے شرع شریف کا کیا حکم ہے؟

الجواب: (۱) اس صورت میں اس کو جماعت سے علیحدہ کرنا جائز نہیں اور یہ کہنا محض باطل ہے کہ جس جماعت میں دو شخص آپس میں رنج رکھتے ہوں نماز نہیں ہو گی اور یہ بھی غلط محض ہے کہ وہاں دعا قبول نہیں ہو گی، ہاں باہم اہلسنت کے اتفاق رکھنے کا حکم ہے اور دو بھائیوں میں کسی دنیوی وجہ سے قطع مراسم تین دن سے زیادہ حرام ہے اور جو باہم موافقت کی

طرف سبقت کرے گا وہ جنت کی طرف سبقت کرے گا اور جس سے اس کا بھائی معافی چاہے گا اور وہ بلا عذر شرعی معاف نہ کرے گا تو حدیث میں فرمایا کہ اسے روز قیامت حوض کوثر پر میرے پاس حاضر ہونا نصیب نہ ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۲) بلا وجہ شرعی کسی مسلمان کو جماعت سے علیحدہ کرنا ظلم شدید ہے اس میں حق اللہ کا بھی مواخذہ ہے اور حق العبد کی بھی گرفتاری، توبہ بھی کریں اور ان لوگوں سے معافی بھی چاہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۹۰۲ : از شہر تکیہ سفر علی شاہ مسئولہ مولوی احمد بخش صاحب ۱۳ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نماز عشا کے واسطے (۰۸) بجے وقت مقرر کر لیا گیا کہ بلا انتظار کئے دوسرے کے اس وقت جماعت کھڑی ہو جائے گی کل شب میں ۴ آدمی دروازے پر مسجد کے کھڑے تھے پانچ سات کو وضو کرنا تھا دو تین کر چکے تھے یہ سب ایک مسئلہ پر ذکر کر رہے تھے جماعت کی تکبیر والے نے ان سب کو

Fatawa Razawiya Volume 7

...did not call [anyone] and started the prayer. Was it mandatory to call or wait, or not? Answer: If the Sunnah duration of waiting after the Adhan has been observed, then there is no need for further waiting. However, if there is ample time and it is not burdensome for those present, it is better to wait for the newcomers to perform ablution (Wudu). After Adhan, except for Maghrib, when there is plenty of time, it is Sunnah to wait long enough for someone eating to finish their meal, or someone needing to relieve themselves to do so, perform purification, and come for prayer. Allah Almighty knows best.

Problem 903: From Mundia Jagir, District Bareilly, sent by Abdul Samad, 15 Safar 1339 AH. What do the scholars of the religion say about this matter: There are five people at Zaid's place, all of whom recite the Quran and are regular in prayer. One day, at Isha time, Zaid performed his prayer at home because he was alone in the house. Due to his absence from the mosque, Zaid, along with his brothers and family members, was boycotted from services like hookah, water, sweeper, water-carrier, and washerman - all workers were stopped from serving them for five days, from the 1st of Safar to the 5th of Safar. Even though Zaid does not make any excuses for missing prayer and was only absent due to a genuine constraint. Was Zaid deserving of this punishment? If not, what should those who imposed the punishment do? Answer: If the house was truly isolated and there was a fear in leaving it unattended, then this excuse is acceptable, and in such a situation, punishing him is an injustice. However, if there was no valid excuse and he abandoned the congregation without reason, then he is liable for punishment according to Sharia. Allah Almighty knows best.

Problem 904: From Mundia Jagir, District Bareilly, sent by Abdul Samad, 15 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion say about this matter: Zaid has leprosy. Last year, a doctor confirmed the said disease. Now, looking at his nails etc., there is evidence of the severity of the disease. Since Zaid comes to the mosque and performs ablution, some people feel repulsed; in fact, they want to avoid the congregation due to his presence in the mosque. Many followers have resolved that if Zaid joins the congregation, they will pray at home. In such a situation, what should Muslims do? Should Zaid be stopped from coming to the mosque, or should people pray at home? Sometimes, he himself stands up to lead the prayer. Answer: In this situation, Zaid should pray at home and not cause the congregation to disperse. His leading the prayer is disliked (Makruh). Allah Almighty knows best.

...नहीं बुलाया, नमाज़ शुरू कर दी, क्या बुलाना या इंतज़ार करना वाजिब था या नहीं? उत्तर: अगर अज़ान के बाद मसनून (सुन्नत के अनुसार) अवधि तक इंतज़ार कर लिया गया हो, तो फिर ज़्यादा इंतज़ार की ज़रूरत नहीं है। और अगर वक़्त में गुंजाइश हो और हाज़िरीन (उपस्थित लोगों) पर भारी न हो, तो जो लोग आ गए हैं उनके वज़ू का इंतज़ार कर लेना बेहतर है। अज़ान के बाद मग़रिब के अलावा अन्य नमाज़ों में वक़्त की गुंजाइश होने पर इतना इंतज़ार सुन्नत है कि खाना खाने वाला खाने से फ़ारिग (मुक्त) हो जाए, जैसे किसी को हाजत (शौच) पूरी करनी हो तो उससे फ़ारिग हो जाए और पाकी व वज़ू करके आ जाए। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ९०३: मुंडिया जागीर, ज़िला बरेली से, प्रेषक अब्दुल समद, १५ सफ़र १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: ज़ैद के यहाँ पाँच आदमी हैं और सभी क़ुरान पढ़ने वाले और नमाज़ी हैं। एक दिन ज़ैद ने ईशा के वक़्त घर में अकेले होने के कारण घर पर ही नमाज़ पढ़ ली। मस्जिद में अनुपस्थित रहने के कारण, ज़ैद, उसके भाइयों और परिवार के सदस्यों का हुक्का-पानी, भंगी, भिश्ती, धोबी—सभी काम करने वालों को उनसे बंद कर दिया गया और यह पाँच दिनों तक बंद रहा, यानी १ सफ़र से ५ सफ़र तक। जबकि ज़ैद नमाज़ के लिए कोई बहाना नहीं बनाता बल्कि मजबूरी के कारण उपस्थित नहीं हो सका। क्या ज़ैद इस सज़ा का पात्र था या नहीं? अगर नहीं, तो सज़ा देने वालों को क्या करना चाहिए? उत्तर: अगर वास्तव में घर अकेला था और उसे छोड़कर आने में डर था, तो यह उज़्र (बहाना/कारण) स्वीकार्य है और ऐसी स्थिति में सज़ा देना ज़ुल्म है। और अगर कोई सही उज़्र न हो और बिना उज़्र के जमात छोड़े, तो वह शरीयत के अनुसार सज़ा का पात्र है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ९०४: मुंडिया जागीर, ज़िला बरेली से, प्रेषक अब्दुल समद, १५ सफ़र १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: ज़ैद को कोढ़ (जज़ाम) का रोग है। पिछले साल डॉक्टर ने इस बीमारी की पुष्टि की है। अब नाखूनों आदि को देखने से बीमारी की तीव्रता का प्रमाण मिलता है। चूँकि ज़ैद मस्जिद में आकर वज़ू करता है, जिससे कुछ लोग घृणा करते हैं; बल्कि मस्जिद में नमाज़ पढ़ने के लिए जमात से बचने की कोशिश करते हैं। और अधिकांश मुक्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) का इरादा है कि अगर ज़ैद जमात में शामिल होगा तो हम घर पर नमाज़ पढ़ लिया करेंगे। ऐसी स्थिति में मुसलमानों को क्या करना चाहिए? क्या ज़ैद को मस्जिद से रोक देना चाहिए या लोगों को घर पर नमाज़ पढ़ लेनी चाहिए, और कभी-कभी वह खुद भी नमाज़ पढ़ाने के लिए खड़ा हो जाता है। उत्तर:

इस स्थिति में ज़ैद को चाहिए कि नमाज़ घर में पढ़े, जमात को तितर-बितर न करे, और उसकी इमामत (नमाज़ का नेतृत्व करना) मकरूह है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

पृष्ठ १९७/७२१

نہیں بلایا نماز شروع کردی، آیا بلانا یا انتظار واجب تھا یا نہیں؟ الجواب: اگر اذان کے بعد انتظار بقدر مسنون کر لیا گیا ہو پھر زیادہ انتظار کی حاجت نہیں اور اگر وقت میں وسعت ہو اور حاضرین پر گراں نہ ہو تو جو آگئے ہیں ان کے وضو کا انتظار کر لینا بہتر، اذان کے بعد غیر مغرب میں بحالت وسعت وقت اتنا انتظار مسنون ہے کہ کھانے والا کھانے سے فارغ ہو جائے جیسے قضائے حاجت کرنی ہے اس سے فارغ پائے اور طہارت و وضو کر کے آجائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۰۳: از مونڈ یا جاگیر ضلع بریلی مسئولہ عبد الصمد ۱۵ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے یہاں پانچ آدمی ہیں اور سب کلام مجید خواں اور نمازی ہیں، ایک روز زید نے بوقت عشا بوجہ تنہائی مکان اپنے گھر نماز ادا کی بوجہ حاضر نہ ہونے مسجد کے زید کا مع اس کے برادران اور اہل خانہ حقہ پانی بھنگی بہشتی دھوبی جملہ کام والوں کو اس سے بند کر دیا اور پانچ دن سے بند ہے یعنی یکم صفر سے ۵ صفر تک ، حالانکہ زید نماز کے لئے کوئی عذر وحیلہ نہیں کرتا بلکہ بوجہ مجبوری کے حاضر نہیں ہے، آیا زید اس سزا کا مستوجب تھا یا نہیں، اگر نہ تھا تو سزا دہندگان کو کیا کرنا چاہئے؟ الجواب: اگر واقعی مکان تنہا تھا اور تنہا چھوڑ کر آنے میں اندیشہ تھا تو یہ عذر قابل قبول ہے اور ایسی حالت میں سزا دینا ظلم ہے، اور اگر کوئی عذر صحیح نہ ہو بلا عذر جماعت چھوڑے تو شرعاً قابل سزا ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۰۴: از مونڈ یا جاگیر ضلع بریلی مسئولہ عبد الصمد ۱۵ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کو مرض جذام ہے سال گزشتہ میں ڈاکٹر نے مرض مذکور کی تصدیق کردی ہے اب ناخون وغیرہ کے دیکھنے سے مرض کی شدت کا ثبوت ہوتا ہے چونکہ زید

مسجد میں آکر وضو کرتا ہے جس سے بعض اشخاص تنفر کرتے ہیں بلکہ مسجد میں نماز پڑھنے سے جماعت سے احتراز کرنا چاہتے ہیں اور اکثر مقتدیان کا عزم ہے کہ زید اگر جماعت میں شامل ہوگا تو ہم گھر پر نماز پڑھ لیا کریں گے دریں صورت مسلمانوں کو کیا کرنا چاہئے ، آیا زید کو مسجد سے روک دینا چاہئے یا لوگوں کو گھر پر نماز پڑھ لینا، اور کبھی کبھی خود بھی نماز پڑھانے کو کھڑا ہو جاتا ہے۔ الجواب: اس صورت میں زید کو چاہئے کہ نماز گھر میں پڑھے جماعت منتشر نہ کرے، اور اس کی امامت مکروہ ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

Fatawa Razawiya, Volume 7

Masla 905: From Mohalla Saudagran, asked by Shamsul Huda, student of Madrasa Manzar-e-Islam, 12 Safar 1339 AH. What do you, your eminence, say regarding this matter: if a person studies in a Wahhabi school and knows their beliefs, and lives in a Wahhabi's house and eats with them, in such a case, should he be allowed to stand in the congregational prayer (jama'at) of the Ahl-e-Sunnat or not? And if he stands, will it cause a gap (fasl) in the row or not?

Al-Jawab (The Answer): If he is aware of the beliefs of the Wahhabis and still considers them Muslims, then his standing in the row will definitely cause a gap and the row will be broken (qata'), and breaking the row is haram (forbidden). The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever breaks a row, Allah will cut him off [from His mercy]." And if he considers Wahhabis to be disbelievers but due to socializing with them—the worst of which is studying under them—he is a severe transgressor (fasiq) and not fit for leadership in prayer (imamat). Praying behind him would be Makruh Tahrimi (highly disliked), but standing in the row with him would not break the row. And Allah knows best.

Masla 906: Maulana Abdullah Sahib Bihari, teacher at Madrasa Manzar-e-Islam, Mohalla Saudagran, Bareilly, 9 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: in a congregation where there are four rows, if an individual follower (muqtadi) or the Imam loses their wudu while in the first row, how can that follower or Imam exit, given there are three rows behind them standing shoulder to shoulder? And what is the ruling regarding the vacant spot left by the muqtadi?

Al-Jawab (The Answer): The muqtadi should exit from whichever side he finds a path. Similarly, the Imam should appoint someone else as his deputy (khalifa). Now, he does not need to worry about crossing in front of the rows because the Imam's sutrah (barrier) serves as the sutrah for everyone. Regarding the empty spot left by the muqtadi, any newcomer can fill it or let it remain as it is. And Allah knows best.

Masla 907: From the city, Mohalla Bagh Ahmad Ali Khan, asked by Niaz Ahmad Sahib, 24 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion and the clear Shariah say in this matter: in a neighborhood, two groups reside, Deobandis and Sunni Hanafis. In the neighborhood mosque, two separate congregations (jama'ats) are held. The first congregation is of the Deobandi sect, those people out of enmity...

1 Sunan Abu Dawood, Chapter on Straightening the Rows, printed by Aftab Alam Press Lahore, 1/79. Page 198 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

मसला 905: मोहल्ला सौदागरान से, मुस्तफ़सी (पूछने वाले) शम्सुल हुदा, छात्र मदरसा मंज़रे इस्लाम, 12 सफ़र 1339 हिजरी। हुज़ूर इस मसले में क्या इर्शाद फ़रमाते हैं कि कोई व्यक्ति ऐसा हो जो वहाबियों के मदरसे में पढ़ता हो और उनके अक़ाएद (मान्यताओं) को भी जानता हो, फिर वहाबी के मकान में रहता है और उसके यहाँ खाना खाता है, तो इस स्थिति में उसे अहले सुन्नत की नमाज़ जमाअत में खड़ा होने दें या नहीं? और अगर वह खड़ा होगा तो फ़स्ल (व्यवधान) माना जाएगा या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): अगर वह वहाबियों के अक़ाएद से वाक़िफ़ होकर उन्हें मुसलमान मानता है, तो निश्चित रूप से सफ़ (पङ्क्ति) में उसके खड़े होने से फ़स्ल (दूरी/गैप) लाज़िम आएगा और सफ़ कट जाएगी, और सफ़ काटना हराम है। नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने सफ़ को काटा, अल्लाह उसे (अपनी रहमत से) काट देगा।" और अगर वह वहाबियों को काफ़िर जानता है, लेकिन उनसे मेल-जोल रखने के कारण (जिसमें सबसे बुरा उनसे शिक्षा प्राप्त करना है) वह सख़्त फ़ासिक़ (गुनहगार) है, इमामत के लायक नहीं है। उसके पीछे नमाज़ मकरूहे तहरीमी (गंभीर रूप से नापसंद) होगी, लेकिन सफ़ में उसके खड़े होने से सफ़ नहीं कटेगी। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला 906: मौलवी अब्दुल्ला साहब बिहारी, शिक्षक मदरसा मंज़रे इस्लाम, मोहल्ला सौदागरान, बरेली, 9 सफ़र 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि एक जमाअत में चार सफ़ें हैं। पहली सफ़ में किसी मुक़्तदी या इमाम का वुज़ू टूट गया, तो वह मुक़्तदी या इमाम बाहर कैसे आ सकता है क्योंकि बीच में तीन सफ़ें हैं जो कंधे से कंधा मिलाए खड़ी हैं? और मुक़्तदी की जो जगह खाली हुई है, उसके लिए क्या हुक्म है?

अल-जवाब (उत्तर): मुक़्तदी जिस तरफ़ जगह पाए चला जाए। इसी तरह इमाम किसी दूसरे को अपना ख़लीफ़ा (प्रतिनिधि) बनाकर। अब सफ़ों का सामना करना मना नहीं है क्योंकि इमाम का सुतरा (आड़) ही सबका सुतरा है। मुक़्तदी की जो जगह खाली रही, कोई नया आने वाला उसे भर दे या उसे वैसा ही रहने दे। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 907: शहर मोहल्ला बाग़ अहमद अली ख़ान से, मुस्तफ़सी नियाज़ अहमद साहब, 24 सफ़र 1339 हिजरी। धर्म और स्पष्ट शरीयत के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक मोहल्ले में दो

समूह रहते हैं, देवबंदी और सुन्नी हनफ़ी। इस मोहल्ले की मस्जिद में दो-दो जमाअतें होती हैं। पहली जमाअत देवबंदी फ़िरक़े की होती है, वे लोग दुश्मनी के कारण...

1 सुनन अबू दाऊद, बाब: सफ़ों को सीधा करना, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर द्वारा मुद्रित, 1/79।
पृष्ठ 198 / 721

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

مسئلہ ۹۰۵: از محلہ سوداگران مسئولہ شمس الہدی صاحب طالب علم مدرسہ منظر الاسلام ۱۲ صفر ۱۳۳۹ھ حضور اس مسئلہ میں کیا ارشاد فرماتے ہیں کہ کوئی شخص ایسا ہو کہ وہابی کے مدرسہ میں پڑھتا ہو اور ان کے اقوال بھی جانتا ہے اور پھر وہابی کے مکان میں رہتا ہے اس کے یہاں کھانا کھاتا ہے تو اس صورت میں اسے اہلسنت کی نماز جماعت میں کھڑا ہونے دیں یا نہیں اور اگر کھڑا ہوگا تو فصل لازم آئے گا یا نہیں؟

الجواب: اگر وہ وہابیہ کے عقائد سے واقف ہو کر انہیں مسلمان جانتا ہے تو ضرور صف میں اس کے کھڑے ہونے سے فصل لازم آئے گا اور صف قطع ہوگی اور قطع صف حرام ہے۔ قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم من قطع صفا قطعہ اللہ ۱ - نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: جس نے صف کو کاٹا اسے اللہ تعالٰی اپنی رحمت سے کاٹ دے گا۔(ت) اور اگر وہابیہ کو کافر جانتا ہے تو ان سے میل جول کے باعث جس میں سب سے بدتر اُن سے پڑھنا ہے سخت فاسق ہے امامت کے قابل نہیں، نماز اس کے پیچھے مکروہ تحریمی ہوگی مگر صف میں اس کے کھڑے ہونے سے صف قطع نہ ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۰۶: مولوی عبداللہ صاحب بہاری مدرس مدرسہ منظر الاسلام محلہ سوداگران بریلی ۹ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک جماعت میں چار صفیں ہیں، صف اول میں کسی مقتدی یا امام کا وضو جاتا رہا تب وہ مقتدی یا امام باہر کس طرح آسکتا ہے کیونکہ درمیان میں تین صفیں ہیں جو شانہ سے شانہ ملائے ہیں اور مقتدی کی جو جگہ خالی ہے اس کے واسطے کیا حکم ہے؟

الجواب: مقتدی جس طرف جگہ پائے چلا جائے، یونہی امام دوسرے کو خلیفہ بنا کر، اب صفوں کا سامنا کرنا نہیں کہ امام کا سترہ سب کا سترہ ہے اور مقتدی کی جو جگہ خالی رہی کوئی نیا آنے والا اسے بھر دے یا یونہی رہنے دے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۰۷: از شہر محلہ باغ احمد علی خاں مسئولہ نیاز احمد صاحب ۲۴ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک محلہ میں دو گروہ آباد ہیں دیوبندی و سنی حنفی، اس محلہ کی مسجد میں دو دو جماعتیں ہوتی ہیں پہلی جماعت دیوبندی فرقہ کی ہوتی ہے وہ لوگ عداوت...

۱ سنن ابو داؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۷۹ Page 198 of 721

Volume Seven Fatawa-e-Razviya

...due to which they delay the Maghrib and Fajr prayers. There is a risk of the congregation (prayer) being missed. If Sunnis want to hold their congregation first, those people are ready for conflict. In such a situation, what should Sunnis do? Explain and be rewarded.

Al-Jawab (The Answer): While their congregation is ongoing, Sunnis can perform their own congregation because neither is their congregation a valid congregation, nor is their prayer a valid prayer. And Allah Almighty knows best.

Problem 908: From the city of Mombasa, East Africa District, Haji Qasim & Sons Shop, asked by Haji Abdullah Haji Yaqub, 26th Ramadan 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: An Imam is leading the congregation in prayer. Later, other men who are followers (muqallid) of Imam Shafi'i (may mercy be upon him) arrive and start leading a congregation in the courtyard. Is it permissible to perform two congregations simultaneously in one mosque? Also, in the courtyard, an Imam is leading the prayer; among Shafi'i followers, it is permissible to follow a masbuq (one who joined the prayer late). They pray in congregation like that. The Imam arrives, the Takbir is called, and the congregation stands. Is it permissible to have two congregations in one mosque in this manner? Explain and be rewarded.

Al-Jawab (The Answer): Intentionally holding two congregations for one obligatory (fard) prayer at the same time in one mosque without a Sharia-compliant reason is impermissible and prohibited. However, if one congregation is of Hanafis behind a Hanafi Imam, and the second is of Shafi'is, Malikis, or Hanbalis behind an Imam of their own school of thought, there is no harm in this, as is the practice in the two holy mosques (Haramain Sharifain), because this is based on a Sharia reason. Following a masbuq is invalid (batil) according to our school of thought, even if that masbuq is of the Shafi'i school. And Allah Almighty knows best.

Problem 909: From Village Dharmpur, District Bulandshahr, Pargana Dibai, Kothi Nawab Sahib, asked by Abdul Rahim, 28th Ramadan 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: The congregational prayer has already taken place. Later, two to four people gathered who missed the congregation. Can they join together and pray in congregation or not? Because it was often seen like this, but now it has been learned that praying in congregation after the first congregation is not a cause for reward but rather punishment. Therefore, please inform about what the Sharia ruling is. Explain and be rewarded.

Al-Jawab (The Answer): For mosques that do not belong to a specific community, such as mosques in markets, inns (sarai), or stations, every congregation in them is considered the first congregation.

खंड सात फ़तावा-ए-रज़विया

...जिसके कारण वे मग़रिब और फ़ज्र की नमाज़ में देरी कर देते हैं। इसमें जमाअत (नमाज़) के कज़ा होने का अंदेशा है। अगर सुन्नी अपनी जमाअत पहले कराना चाहते हैं, तो वे लोग फ़साद पर आमादा होते हैं। ऐसी स्थिति में सुन्नियों को क्या करना चाहिए? बयान करें और पुण्य पाएं।

अल-जवाब: उनकी जमाअत होने की स्थिति में ही सुन्नी अपनी जमाअत कर सकते हैं क्योंकि न तो उनकी जमाअत जमाअत है और न ही उनकी नमाज़ नमाज़। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 908: शहर मोम्बासा, ज़िला शर्क़ी अफ़्रीका, हाजी क़ासिम एंड संस की दुकान से, मुस्तफ़ि (पूछने वाले) हाजी अब्दुल्ला हाजी याक़ूब, 26 रमज़ान 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि इमाम जमाअत को नमाज़ पढ़ा रहा है, बाद में दूसरे आदमी जो इमाम शाफ़ई (रहमतुल्लाह अलैह) के मुक़ल्लिद (अनुयायी) हैं, आए और सहन (आँगन) में जमाअत पढ़ाने लगे। इसी तरह एक मस्जिद में एक साथ दो जमाअत अदा करना जायज़ है या नहीं? और सहन में एक इमाम नमाज़ पढ़ा रहा है, शाफ़ई मुक़ल्लिदों के यहाँ मसबूक़ (जो नमाज़ में देर से शामिल हुआ हो) के साथ इक़्तिदा (अनुसरण) करना जायज़ है, वे उसी तरह जमाअत से नमाज़ पढ़ते हैं। और इमाम आया और तकबीर हुई और जमाअत खड़ी हुई। इसी तरह एक मस्जिद में दो जमाअत पढ़ना जायज़ है या नहीं? बयान करें और पुण्य पाएं।

अल-जवाब: एक मस्जिद में एक ही फ़र्ज़ की दो जमाअतें जानबूझकर एक साथ बिना किसी शरीयत की वजह के करना नाजायज़ और वर्जित है। लेकिन अगर एक जमाअत हनफ़ियों की हनफ़ी इमाम के पीछे हो और दूसरी शाफ़ईयों या मालकियों या हन्बलियों की अपने हम-मज़हब इमाम के पीछे हो, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि हरमैन शरीफ़ैन में चलन है, क्योंकि यह शरीयत की वजह से है। हमारे मज़हब में मसबूक़ का अनुसरण करना बातिल (अमान्य) है, चाहे वह मसबूक़ शाफ़ई मज़हब का ही क्यों न हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 909: मौज़ा धरमपुर, ज़िला बुलंदशहर, परगना डिबाई, कोठी नवाब साहब से, मुस्तफ़ि अब्दुल रहीम, 28 रमज़ान 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि बा-जमाअत नमाज़ हो चुकी, बाद में दो-चार आदमी इकट्ठा हो गए जो जमाअत से रह गए थे, तो क्या वे आपस में मिलकर जमाअत से नमाज़ पढ़ सकते हैं या नहीं? क्योंकि अक्सर ऐसा देखा गया था, अब ऐसा मालूम हुआ है कि पहली जमाअत के बाद फिर जमाअत से नमाज़ पढ़ना सवाब का कारण नहीं बल्कि

अज़ाब का कारण है, लिहाज़ा जो शरीयत का हुक्म हो उससे अवगत कराएं। बयान करें और पुण्य पाएं।

अल-जवाब: जो मस्जिद किसी ख़ास क़ौम की नहीं है जैसे बाज़ार या सराय या स्टेशन की मस्जिदें, उनमें हर जमाअत जमाअत-ए-ऊला (पहली जमाअत) ही है।

पृष्ठ 199/721

کی وجہ سے مغرب اور فجر کی نماز میں دیر کر دیتے ہیں اس میں جماعت (نماز) قضا ہونے کا اندیشہ ہے اگر سنی اپنی جماعت پہلے کرانا چاہتے ہیں تو وہ لوگ فساد پر آمادہ ہوتے ہیں ایسی حالت میں سنیوں کو کیا کرنا چاہئے؟ بینوا توجروا

الجواب: عین ان کی جماعت ہونے کی حالت میں سنی اپنی جماعت کر سکتے ہیں کہ نہ ان کی جماعت جماعت ہے نہ ان کی نماز نماز۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۰۸: از شہر ممباسہ ضلع شرقہ افریقہ دکان حاجی قاسم اینڈ سنز مسئولہ حاجی عبد اللہ حاجی یعقوب ۲۶/ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام نماز پڑھاتا ہے جماعت کو، بعد دوسرے آدمی امام شافعی علیہ الرحمۃ کے مقلد آئے اور صحن میں جماعت پڑھانے لگے اسی طرح دو جماعت ایک مسجد میں ساتھ ادا کرنا جائز ہے یا نہیں اور صحن میں ایک امام نماز پڑھا رہا ہے مقلد شافعی کے ہاں مسبوق کے ساتھ اقتدا کرنا جائز ہے اسی طرح نماز جماعت سے پڑھتے ہیں اور امام آیا اور تکبیر ہوئی اور جماعت کھڑی ہوئی اسی طرح دو جماعت ایک مسجد میں پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: ایک مسجد میں ایک فرض کی دو جماعتیں ایک ساتھ قصداً کرنا بلاوجہ شرعی ناجائز و ممنوع ہے لیکن ایک جماعت حنفیہ کی امام حنفی کے پیچھے ہو اور دوسری شافعیہ یا مالکیہ یا حنبلیہ کی اپنے ہم مذہب امام کے پیچھے ہو اس میں حرج نہیں جس طرح حرمین شریفین میں معمول ہے کہ یہ وجہ شرعی سے ہے مسبوق کی اقتداء ہمارے مذہب میں باطل ہے اگرچہ وہ مسبوق شافعی المذہب ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۰۹: از موضع دھرم پور ضلع بلند شہر پرگنہ ڈبائی کوٹھی نواب صاحب مسئولہ عبد الرحیم ۲۸/ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نماز باجماعت ہو چکی، بعد میں دو چار آدمی فراہم ہو گئے اور جماعت سے رہ گئے تو وہ آپس میں مل کر نماز باجماعت سے پڑھ سکتے ہیں یا نہیں، کیونکہ اکثر ایسا دیکھا گیا تھا اب ایسا معلوم ہوا ہے کہ اول جماعت کے بعد پھر جماعت سے نماز پڑھنا موجبِ ثواب نہیں بلکہ عذاب ہے لہٰذا جو حکمِ شریعت ہو اس سے آگاہ فرمائیے؟ بینوا توجروا

الجواب: جو مسجد کسی معین قوم کی نہیں جیسے بازار یا سرا یا اسٹیشن کی مسجدیں، ان میں تو ہر جماعت جماعتِ اولیٰ ہے

The Imam of every congregation should lead the prayer by standing at the same place where the Imam stands in the Mihrab. In fact, it is better that every congregation starts with a new Adhan. Yes, in a neighborhood mosque where an Imam and congregation are fixed, it is a sin to intentionally skip the first congregation based on the confidence that "we will perform our own congregation again" without a valid Sharia excuse like the bad faith of the Imam etc. And if the congregation of the neighborhood people has happened with the Imam and some people were left out by chance or due to a valid excuse, they are not allowed a new Adhan, and it is disliked (Makruh) for their Imam to stand in the Mihrab at the place of the Imam's standing. They should not say the Adhan again and should perform the congregation away from the Mihrab; this is better. Anyone who says this causes punishment is wrong, as we have investigated in our Fatawa (As we have researched in our Fatawa. T). And Allah Almighty knows best.

Question 910: From Madrasa Ahl-e-Sunnat Manzar-e-Islam Bareilly, asked by Abdullah, teacher. 3rd Shawwal 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Can two or four people pray their obligatory (Fard) prayers individually in one row or not? Explain and be rewarded.

The Answer: If they are able to perform the congregation, they should not abandon the congregation and should not resemble the Rafidhis. And if this congregation is the first congregation, then abandoning it is a sin and impermissible, but everyone's prayer will still be valid anyway. And Allah Almighty knows best.

Questions 911 to 922: From Gorakhpur, Dhobi locality, asked by Saeed-ud-Din. 9th Shawwal 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding these issues: (1) Is it permissible to fix the time for congregation by a clock or not? (2) Is it correct for the Imam to wait for the congregation for a follower who is a member of the mosque and chief of the locality, and is a Sayyid, despite the fixed time on the clock having passed, or not? (3) Should the respect for all followers be equal in the eyes of the Imam or not? (4) Does a follower who is a member of the mosque, chief of the locality, and a Sayyid have superiority over other followers or not? (5) If a follower is praying a recommended (Mustahabb) Sunnah prayer, should the Imam wait until his Sunnah is finished or not? What is the definition of Sunnah Mu'akkadah? (6) Is it permissible or impermissible to wait for someone's wudu or Sunnah despite the fixed time on the clock, because of his leadership and honor?

جلد ہفتم (खंड सात) | فتاوٰی رضویہ (फतावा रजविया)

हर जमाअत का इमाम उसी जगह (महरब में) खड़ा होकर इमामत करे जहाँ इमाम खड़ा होता है। बल्कि अफ़ज़ल यह है कि हर जमाअत नई अज़ान के साथ हो। हाँ, जिस महल्ले की मस्जिद में इमाम और जमाअत मुक़(تای) رر है, वहाँ इस भरोसे पर कि हम अपनी जमाअत दोबारा कर लेंगे, बिना किसी शरी'ई उज़्र (जैसे इमाम का बद-मज़हब होना आदि) के जानबूझकर पहली जमाअत को छोड़ना गुनाह है। और अगर महल्ले वालों की जमाअत इमाम के साथ हो गई और कुछ लोग इत्तेफाक़न या किसी सही उज़्र की वजह से रह गए, तो उन्हें नई अज़ान की इजाज़त नहीं है, और उनके इमाम का महराब में खड़ा होना मकरूह है। वे दोबारा अज़ान न कहें और महराब से हटकर जमाअत करें, यही अफ़ज़ल है। जो इसे अज़ाब का कारण बताता है, वह गलत कहता है जैसा कि हमने अपने फतावा में इसकी तहक़ीक़ की है। वल्लाहु त'आला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला ९१०: मदरसा अहले सुन्नत मंज़रे इस्लाम बरेली से, मुस्तफती (सवाल पूछने वाले) अब्दुल्लाह मुदर्रिस, ३ शव्वाल १३३१ हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि क्या एक ही सफ (कतार) में दो या चार लोग अलग-अलग फर्ज़ नमाज़ पढ़ सकते हैं या नहीं? बयान फरमाएं, सवाब पायें।

जवाब: अगर जमाअत कर सकते हों तो जमाअत न छोड़ें, राफिज़ियों की तरह न करें। और अगर यह जमाअत पहली जमाअत है, तो इसे छोड़ना गुनाह और नाजायज़ है, लेकिन सबकी नमाज़ बहरहाल हो जाएगी। वल्लाहु त'आला आलम।

मसला ९११ से ९१२: गोरखपुर, मोहल्ला धोबी से, मुस्तफती सईदुद्दीन, ९ शव्वाल १३३१ हिजरी। उलमा-ए-दीन इन मसाइल में क्या फरमाते हैं: (१) जमाअत के लिए घड़ी से वक्त तय करना जायज़ है या नहीं? (२) क्या इमाम के लिए किसी ऐसे मुक़्तदी का इंतज़ार करना सही है जो मस्जिद का मेम्बर और मोहल्ले का मुखिया हो और सैय्यद हो, जबकि घड़ी का مقرر वक्त गुज़र चुका हो? (३) इमाम की नज़रों में तमाम मुक़्तदियों की इज़्ज़त बराबर होनी चाहिए या नहीं? (४) क्या उस मुक़्तदी को जो मस्जिद का मेम्बर, मोहल्ले का मुखिया और सैय्यद हो, दूसरे मुक़्तदी पर फौकियत (प्रधानता) हासिल है या नहीं? (५) अगर कोई मुक़्तदी सुन्नत मुस्तहब नमाज़ पढ़ रहा हो, तो क्या इमाम को उसकी सुन्नत खत्म होने तक इंतज़ार करना चाहिए या नहीं? सुन्नते मोअक्कदा की तारीफ क्या है? (६) किसी

मुक़्तदी की अमीरी और एज़ाज़ (सम्मान) की वजह से, घड़ी के तय वक्त के बावजूद उसके वुज़ू और सुन्नत का इंतज़ार करना जायज़ है या नाजायज़?

पेज 200 का 721

ہر جماعت کا امام اسی محل قیام امام پر محراب میں کھڑا ہو کر امامت کرے بلکہ افضل یہ ہے کہ ہر جماعت جدید اذان سے ہو۔ ہاں مسجد محلہ میں جس کے لئے امام و جماعت معین ہیں اس اعتماد پر کہ ہم اپنی جماعت دوبارہ کرلیں گے بلا عذر شرعی مثل بد مذہبی امام وغیرہ جماعت اولیٰ کا قصدًا ترک کرنا گناہ ہے اور اگر امام کے ساتھ اہل محلہ کی جماعت ہوگئی اور کچھ لوگ اتفاقًا یا عذر صحیح کے سبب رہ گئے تو ان کو اذانِ جدید کی اجازت نہیں اور محراب میں قیام امام کی جگہ ان کے امام کو کھڑا ہونا مکروہ ہے اذان دوبارہ نہ کہیں اور محراب سے ہٹ کر جماعت کریں یہی افضل ہے اسے جو موجب عذاب بتاتا ہے غلط کہتا ہے کما حققنا فی فتاؤنا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاویٰ میں اس کی تحقیق کی ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۱۰: از مدرسہ اہلسنت منظر اسلام بریلی مسئولہ عبد اللہ مدرس ۳/ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک صف پر دو یا چار شخص علیحدہ علیحدہ فرض پڑھ سکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: اگر جماعت کر سکتے ہوں تو ترک جماعت نہ کریں رافضیوں سے مشابہت نہ کریں اور اگر یہ جماعت جماعتِ اولیٰ ہے جب تو اس کا ترک گناہ اور ناجائز ہے مگر نماز سب کی بہرحال ہو جائے گی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۱۱ تا ۹۲۲: از گورکھپور محلہ دھوبی مسئولہ سعید الدین ۹ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں : (۱) جماعت کے لئے تعینِ وقت گھڑی سے جائز ہے یا نہیں؟ (۲) امام کو کسی مقتدی کے لئے جو ممبر مسجد و میر محلہ ہو اور سید ہو باوجود گزر جانے وقت معین گھڑی کے جماعت کے لئے انتظار کرنا درست ہے یا نہیں؟ (۳) امام کے نزدیک تمام مقتدیوں کی عزت برابر ہونی چاہئے یا نہیں؟ (۴) ایک مقتدی کو جو ممبر مسجد و میر محلہ اور سید ہو دوسرے

مقتدی پر فوقیت ہے یا نہیں۔ (۵) اگر کوئی مقتدی سنت مستحب نماز پڑھتا ہو تو اس کی سنت ختم ہونے تک امام کو انتظار کرنا چاہئے یا نہیں، سنت مؤکدہ کی تعریف کیا ہے؟ (۶) کسی مقتدی کا بوجہ اس کی امارت اعزاز کے باوجود تعینِ وقت گھڑی و ضو اور سنت کا انتظار کرنا جائز ہے یا ناجائز؟

(7) Is it correct for the Imam to say that "we do not need to wait for the followers, but rather the followers need to wait for the Imam"? (8) Is it permissible for the Imam to arrive at a fixed time according to the clock? (9) Is it correct for the Imam to say that the setting of the clock is only for the Muezzin's call to prayer (Adhan), not for the congregation (Jama'at)? (10) Despite the time being set by the clock, is it correct for the Imam to say that "whenever the Imam stands up for prayer, that is the actual time for prayer"? (11) Is it correct for followers to say to the Imam, who does not lead prayers at the fixed time, "Please arrive 2, 4, or 10 minutes before the fixed time"? (12) Is it correct for the Imam to say "I will not come until the Day of Resurrection"? Give a ruling and be rewarded.

Answer:

(1) It is permissible, and Allah the Almighty knows best. (2) It is correct as long as it is not burdensome for those present and time is ample. And Allah the Almighty knows best. (3) One who has greater religious honor is greater in the eyes of every Muslim. He should be shown such regard as is not shown to others, provided it does not lead to any Shariah-based harm. And Allah the Almighty knows best. (4) Yes, but not in a way that personal regard for him becomes a burden for others. Personal regard for a specific person is not permissible during the prayer itself. For example, if the Imam is in Ruku (bowing) and someone comes to join, if the Imam doesn't recognize him, he can increase some tasbeehs (praises) in Ruku so that the person may join, as this is assistance in religion. However, if he recognizes that it is such-and-such person and wants to increase for his sake, then it is not permissible and is considered a grave matter (one should fear it, it's a very big deal). And Allah the Almighty knows best. (5) He can wait if there is ample time and it doesn't cause hardship to others. A 'Sunnah Mu'akkadah' (emphasized tradition) is a religious matter that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) always performed, but occasionally omitted. However, if someone happened to omit it, he did not express disapproval. And Allah the Almighty knows best. (6) Its answer is according to number 5, but permission for regard specifically due to his wealth is not allowed, unless not showing regard leads to fitna (discord). And Allah the Almighty knows best. (7) Followers should wait for the Imam, and the Imam should wait for the followers as far as possible. It is stated in a Hadith:

फ़तावा रज़विया - जिल्द सप्तम

(७) इमाम का यह कहना कि हमें मुक्तदियों (पीछे नमाज पढ़ने वालों) के इंतज़ार की ज़रूरत नहीं बल्कि मुक्तदियों को इमाम के इंतज़ार की ज़रूरत है, सही है या नहीं? (८) इमाम को घड़ी के अनुसार निश्चित समय पर आना जायज़ है या नहीं? (९) इमाम का यह कहना कि घड़ी का समय निश्चित करना केवल मोअज़्ज़िन की अज़ान के लिए है, जमाअत के लिए नहीं, सही है या नहीं? (१०) घड़ी पर समय तय होने के बावजूद इमाम का यह कहना कि जब इमाम नमाज़ के लिए खड़ा हो जाए वही नमाज़ का समय है, सही है या नहीं? (११) मुक्तदियों का पेश-इमाम से, जो निश्चित समय पर नमाज़ नहीं पढ़ाते, यह कहना कि "आप निश्चित समय से २-४-१० मिनट पहले तशरीफ़ लाइए" दुरुस्त है या नहीं? (१२) इमाम का यह कहना कि "मैं हश्र तक नहीं आऊंगा" दुरुस्त है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब:

(१) जायज़ है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (२) दुरुस्त है बशर्ते कि उपस्थित लोगों पर बोझ न हो और समय पर्याप्त हो। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (३) जिसकी धार्मिक प्रतिष्ठा अधिक है, वह हर मुसलमान की नज़र में अधिक सम्मानित है। उसकी वह रियायत (सम्मान) की जाएगी जो दूसरों की नहीं की जाएगी, जब तक कि कोई शरीअत संबंधी बाधा न आए। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (४) है, मगर ऐसी नहीं कि उसकी व्यक्तिगत रियायत दूसरों पर भारी पड़े, और नमाज़ के बीच में किसी विशेष व्यक्ति की रियायत जायज़ नहीं। उदाहरण के लिए, इमाम रुकू में है और कोई शामिल होने के लिए आया; अगर इमाम ने उसे नहीं पहचाना तो वह उसके लिए रुकू में कुछ तस्बीहें बढ़ा सकता है ताकि वह शामिल हो जाए, क्योंकि यह दीन में मदद है। लेकिन अगर पहचान लिया कि फलां है और उसकी खातिर बढ़ाना चाहे तो जायज़ नहीं और यह एक बड़ा मामला है (इससे डरना चाहिए, यह बहुत बड़ा मामला है। त.)। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (५) इंतज़ार कर सकता है अगर समय में गुंजाइश हो और दूसरों पर भारी न पड़े। सुन्नत-ए-मुअक्कदा वह धार्मिक मामला है जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने हमेशा किया मगर कभी-कभार छोड़ भी दिया, लेकिन संयोग से किसी ने छोड़ा तो उस पर आपत्ति भी नहीं फरमाई। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (६) इसका जवाब नंबर ५ के अनुसार है, मगर विशेष रूप से उसकी अमीरी के कारण रियायत की अनुमति नहीं है, सिवाय उस स्थिति में जब रियायत न करने से फितना (अशांति) पैदा होने का डर हो। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (७) मुक्तदियों को इमाम का

इंतज़ार करना चाहिए और इमाम को भी गुंजाइश की हद तक मुक्तदियों का इंतज़ार करना चाहिए। हदीस में है:

पेज ७२१ का २०१

(۷) امام کا کہنا کہ ہم کو مقتدیوں کے انتظار کی ضرورت نہیں بلکہ مقتدیوں کو امام کے انتظار کی ضرورت ہے صحیح ہے یا نہیں؟ (۸) امام کو وقت معین گھڑی پر آنا جائز ہے یا نہیں؟ (۹) امام کا کہنا کہ گھڑی کا معین صرف مؤذن کی اذان کے لئے ہے جماعت کے لئے نہیں درست ہے یا نہیں؟ (۱۰) باوجود تعیین وقت گھڑی امام کا کہنا کہ جب امام نماز کے لئے کھڑا ہو جائے وہی وقت نماز کا ہے درست ہے یا نہیں؟ (۱۱) مقتدیوں کا پیش امام سے جو کہ وقت معین پر نماز نہ پڑھاتے ہوں کہنا کہ آپ وقت معین سے ۲۔ ۴۔ ۱۰ منٹ پہلے تشریف لایئے درست ہے یا نہیں؟ (۱۲) امام کا کہنا میں حشر تک نہ آؤں گا درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب:

(۱) جائز ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) درست ہے جبکہ حاضرین پر گراں نہ ہو اور وقت وسیع ہو واللہ تعالٰی اعلم۔ (۳) جس کو دینی عزت زائد ہے ہر مسلمان کے نزدیک زائد ہے، اس کی وہ رعایت کی جائے گی جو دوسرے کی نہ ہوگی جب تک کوئی حرج شرعی لازم نہ آئے، واللہ تعالٰی اعلم۔ (۴) ہے مگر نہ ایسی کہ اس کی ذاتی رعایت اوروں پر باعثِ بار ہو اور عین نماز میں کسی معین کی رعایت جائز نہیں مثلاً امام رکوع میں ہے اور کوئی شریک ہونے کو آیا، اگر امام نے نہ پہچانا تو اس کے لئے رکوع میں بعض تسبیحیں زائد کر سکتا ہے جس میں وہ شامل ہو جائے کہ یہ دین میں اعانت ہے لیکن اگر پہچانا کہ فلاں ہے اور اس کی خاطر سے زائد کرنا چاہے تو جائز نہیں و بخشی علیہ امر عظیم (اس سے ڈرنا چاہئے یہ بہت بڑا معاملہ ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔ (۵) انتظار کر سکتا ہے اگر وقت میں وسعت ہو اور اوروں پر گرانی نہ ہو۔ سنتِ موکدہ وہ امر دینی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ہمیشہ کیا مگر نادراً کبھی ترک نہ فرمایا مگر اتفاق سے

کسی نے ترک کیا تو اس پر انکار بھی نہ فرمایا، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۶) اس کا جواب نمبر ۵ کے مطابق ہے مگر خاص اس کی مالداری کے سبب رعایت کی اجازت نہیں لیکن اس حالت میں کہ رعایت نہ کرنے سے فتنہ ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۷) مقتدیوں کو امام کا انتظار چاہئے امام کو تا حد وسعت مقتدیوں کا انتظار چاہئے۔ حدیث میں ہے:

If people gathered quickly, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would offer the prayer early, and if people came late, he would delay it. And Allah Almighty knows best.

(8) Permissible, rather appropriate. And Allah Almighty knows best. (9) Setting a time for the congregation is done specifically for that purpose; when people arrive at the designated time, the Imam is not allowed to delay excessively without necessity, as it causes a burden and becomes a source of aversion to the congregation. And Allah Almighty knows best. (10) Once the time is fixed, the ruling on the Imam delaying the prayer was mentioned in the previous question, and performing it earlier causes division in the congregation and is not permissible without necessity. And Allah Almighty knows best. (11) Requesting an earlier time is futile; request instead that he arrives at the fixed time. And Allah Almighty knows best. (12) If there is a refusal to come earlier, it is not improper; the Imam was not appointed for waiting. And Allah Almighty knows best.

Problem 923: From Chand Para, Post Office Shohrat Ganj, District Basti, asked by Muhammad Yar Ali, Vice Teacher Training School, 18th Dhu al-Hijjah 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: If there is no space for the Imam to stand in front of the followers' row, in what manner should the Imam stand within the followers' row? Should the Imam stand slightly ahead of the followers for some distinction, or should the followers stand on both sides of the Imam, i.e., right and left, level with the Imam's feet? Explain and be rewarded.

The Answer: When there is only one follower, the Sunnah is that he stands on the right side next to the Imam, but it is mandatory to ensure that in any posture—standing, sitting, bowing, or prostrating—the protrusion of his ankle does not advance beyond the Imam's ankle. For this precaution, Imam Muhammad (may Allah be pleased with him) states that he should keep the front of his foot (toes) level with the Imam's heel. If there are two followers, although the Sunnah is to stand behind, there is no harm if they stand level on the right and left of the Imam. However, for more than two followers to stand level with the Imam, or for the Imam to be only slightly ahead such that the space of a row is not left, is impermissible and a sin; the prayer will be prohibitively disliked (Makruh Tahrimi) and must be repeated. If there is a large number of followers and a shortage of space, leave less distance between rows; the back row should perform prostration on the backs of the front row, and

leave sufficient space for the Imam as necessary. And if it is still impossible for the Imam to find space and some of them cannot go elsewhere to pray—for instance, God forbid, they are confined in a room whose width towards the Qibla is only a yard or a yard and a quarter—then this is a case of pure necessity.

लोग जल्दी जमा हो जाते तो हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) जल्दी नमाज़ पढ़ लेते और लोग देर में आते तो ताख़ीर फ़रमाते। वल्लाह तआला आलम।

(८) जायज़ बल्कि मुनासिब है। वल्लाह तआला आलम। (९) जमाअत के लिए समय का निर्धारण इसी लिए किया जाता है; जब लोग नियत समय पर आ जाएँ तो इमाम को बिना ज़रूरत ज़्यादा देर लगाने की इजाज़त नहीं है, क्योंकि यह बोझ का कारण और जमाअत से नफ़रत का सबब होगा। वल्लाह तआला आलम। (१०) जब समय नियत हो चुका, तो उसके बाद देर करके इमाम का नमाज़ पढ़ाना, इसका हुक्म अभी पिछले सवाल में गुज़रा। और उससे पहले जल्दी करके पढ़ लेना जमाअत में फूट डालने का कारण होगा और वह बिना ज़रूरत जायज़ नहीं। वल्लाह तआला आलम। (११) पहले आने की इल्तिजा करना बेकार है, यह इल्तिजा करें कि नियत समय पर तशरीफ़ लाया करें। वल्लाह तआला आलम। (१२) अगर पहले आने से इनकार है, तो यह बेजा नहीं है; इमाम इंतज़ार के लिए नहीं बनाया गया। वल्लाह तआला आलम।

मसला ९२३: चाँद पारा, डाकखाना शोहरतगंज, ज़िला बस्ती से मुसइला मुहम्मद यार अली, नायब मुदर्रिस ट्रेनिंग स्कूल, १८ ज़िल हिज्जा १३३९ हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि अगर इमाम को मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) की सफ़ के आगे खड़े होने की जगह नहीं है, तो इमाम मुक्तदियों की सफ़ में किस तरह खड़ा हो? क्या इमाम मुक्तदी से कुछ अलग दिखने के लिए आगे खड़ा हो, या मुक्तदी इमाम के दोनों ओर यानी दाएँ और बाएँ इमाम के पैरों के बराबर खड़े हों? बयान करें, सवाब पाएँ।

अल-जवाब: जब सिर्फ़ एक मुक्तदी हो तो सुन्नत यही है कि वह इमाम के बराबर दाईं ओर खड़ा हो, मगर यह ध्यान रखना फ़र्ज़ है कि क़ियाम, क़ऊद, रुकू सुजूद किसी भी हालत में उसके पैर का टखना इमाम के टखने से आगे न बढ़े। इसी सावधानी के लिए इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) फ़रमाते हैं कि वह अपना पंजा इमाम की एड़ी के बराबर रखे। और अगर दो मुक्तदी हों, तो हालाँकि सुन्नत यही है कि वे पीछे खड़े हों, फिर भी अगर इमाम के दाएँबाएँ बराबर खड़े हो जाएँ तो कोई हर्ज़ नहीं। मगर दो से ज़्यादा मुक्तदियों का इमाम के बराबर खड़ा होना या इमाम का सफ़ से थोड़ा सा ही आगे बढ़ना कि सफ़ की बराबर जगह न छूटे, यह नाजायज़ और गुनाह है; नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी होगी और उसे दोहराना वाजिब होगा। अगर मुक्तदियों की संख्या ज़्यादा हो और

जगह कम हो, तो सफ़ों के बीच की दूरी कम रखें; पिछली सफ़ अगली सफ़ की पीठ पर सजदा करे और इमाम के लिए ज़रूरत के अनुसार पूरी जगह छोड़ें। और अगर अब भी इमाम को जगह मिलना संभव न हो और उनमें से कुछ लोग दूसरी जगह नमाज़ के लिए न जा सकें, मसलन अल्लाह न करे किसी ऐसी कोठरी में क़ैद हों जिसकी क़िब्ला की ओर की चौड़ाई सवा गज़ हो, तो यह मजबूरी की सूरत है।

पृष्ठ ७२१ में से २०२

لوگ جلد جمع ہو جاتے تو حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جلد نماز پڑھ لیتے اور لوگ دیر میں آتے تو تاخیر فرماتے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

(۸) جائز بلکہ مناسب ہے واللہ تعالیٰ اعلم (۹) تعیین وقت جماعت ہی کے لئے کی جاتی ہے، لوگ جب وقت معین پر آجائیں تو امام کو بلا ضرورت زیادہ دیر لگانے کی اجازت نہیں کہ وجہِ ثقل و باعثِ نفرتِ جماعت ہو گا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (۱۰) جب وقت معین ہو چکا تو اس کے بعد دیر کر کے امام کا نماز پڑھانا اس کا حکم ابھی سوال سابق میں گزرا اور اس سے پہلے جلدی کر کے پڑھ لینا باعثِ تفریقِ جماعت ہو گا اور وہ بلا ضرورت جائز نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۱۱) پیشتر کی استدعا فضول ہے، یہ استدعا کریں کہ وقت معین پر تشریف لایا کیجئے واللہ تعالیٰ اعلم (۱۲) اگر پیشتر آنے سے انکار ہے تو بیجا نہیں، امام انتظار کے لئے نہیں بنایا گیا واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۲۳: از چاند پارہ ڈاک خانہ شہرت گنج ضلع بستی مسئولہ محمد یار علی نائب مدرس ٹریننگ اسکول ۱۸/ ذی الحجہ ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر امام کو مقتدی کی صف کے آگے کھڑا ہونے کی جگہ نہیں ہے تو امام صف مقتدی میں کس صورت سے کھڑا ہو، آیا امام مقتدی سے کچھ امتیاز کے واسطے آگے کھڑا ہو یا مقتدی امام کی دونوں جانب یعنی داہنی بائیں امام کے پیر کے برابر کھڑے ہوں؟ بینوا توجروا

الجواب: جب صرف ایک مقتدی ہو تو سنت یہی ہے کہ وہ امام کے برابر داہنی طرف کھڑا ہو مگر اس کا لحاظ فرض ہے کہ قیام، قعود، رکوع، سجود کسی حالت میں اس کے پاؤں گانٹھا امام کے گٹے سے آگے نہ بڑھے۔ اسی احتیاط کے لئے امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ یہ فرماتے ہیں کہ یہ

اپنا پنجہ امام کی ایڑی کے برابر رکھے، اور اگر دو مقتدی ہوں تو اگرچہ سنت یہی ہے کہ پیچھے کھڑے ہوں، پھر بھی اگر امام کے دہنے بائیں برابر کھڑے ہو جائیں گے حرج نہیں مگر دو سے زیادہ مقتدیوں کا امام کے برابر کھڑا ہونا یا امام کا صف سے کچھ آگے بڑھا ہونا کہ صف کی قدر جگہ نہ چھوٹے یہ ناجائز و گناہ ہے نماز مکروہ تحریمی واجب الاعادہ ہوگی، اگر مقتدیوں کی کثرت اور جگہ کی قلت ہے باہم صفوں میں فاصلہ کم چھوڑیں پچھلی صف اگلی صف کی پشت پر سجدہ کرے اور امام کے لئے جگہ بقدر ضرورت پوری چھوڑیں اور اگر اب بھی امام کو جگہ ملنا ممکن نہ ہو نہ ان میں کچھ لوگ دوسری جگہ نماز کو جا سکیں مثلاً معاذ اللہ کسی ایسی کوٹھری میں محبوس ہیں جس کا عرض جانب قبلہ گز سوا گز ہے تو یہ صورت مجبوری محض

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

Regarding this, from the rules of Sharia, it is evident that they should perform the prayer in congregation with the Imam standing in the middle, and then repeat it individually. The congregation is for the establishment of religious symbols, and the repetition is to remove the defect. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

"Every prayer performed with prohibitive dislike (Makruh-e-Tahrimi) must be repeated." (T) - 1

That prayer which has been performed with prohibitive dislike, its repetition is obligatory. (T)

In the same [book] it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
If he stands between two, it is mildly disliked; if more, it is prohibitively disliked. (2)	If the Imam stands between two followers, it is mildly disliked (Makruh-e-Tanzihi); if there are more than two followers, it is prohibitively disliked (Makruh-e-Tahrimi).
It is not said that congregation is obligatory, rather it is said to be emphasized Sunnah.	It should not be said that congregation is obligatory, rather it has been called an emphasized Sunnah (Sunnah Mu'akkadah).
And prohibitive dislike in prohibition is like obligation in command.	And prohibitive dislike in the context of prohibition is like obligation (Wajib) in the context of command.
And avoiding prohibitions is more important than performing commands.	And avoiding prohibitions is more important than performing commands.
In the Hadith: To leave an atom of what Allah forbade is better than the worship of humans and jinn.	In the Hadith: To leave one atom's weight of what Allah has forbidden is better than the worship of both humans and jinn (Thaqalayn).
Because we say establishing the symbol is more important than everything until they permitted for circumcision what are not	Because we say that the establishment of religious symbols is more important than anything else, to the extent that scholars have permitted looking at and touching private parts

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
Sunnah - the explicit forbidden acts of looking and touching.	(explicit prohibitions) for the sake of circumcision, even though circumcision is only a Sunnah.
It was said in Al-Hindiyya from Al-Atabiyya regarding adult circumcision: If it's possible to circumcise himself, he should; otherwise not, unless he can marry or buy a female circumciser to do it.	In Fatawa Hindiyya, quoting Al-Atabiyya regarding the circumcision of an adult, it is stated that if it is possible for him to circumcise himself, he should do so; otherwise, he should not do it, except in the case where it is possible for him to marry or buy a female slave who can perform the circumcision for him, then he should do so.
Al-Karkhi mentioned in Al-Jami' al-Saghir: and she circumcises him.	Imam Karkhi mentioned in Jami' al-Saghir: and he is circumcised.

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter on the Description of Prayer, printed by Mujtabai Press, Delhi, 1/71
2. Durr-e-Mukhtar, Chapter on Imamate, printed by Mujtabai Press, Delhi, 1/83

फ़तावा रज़विया, खंड 7

इसमें शरीयत के नियमों से स्पष्ट है कि वे जमात करें, इमाम बीच में खड़ा हो, फिर अकेले-अकेले उसे दोहराएं। जमात धार्मिक प्रतीकों की स्थापना के लिए है और दोहराना त्रुटि दूर करने के लिए है। दुर्रे मुख़्तार में है:

"हर वह नमाज़ जो मकरूहे तहरीमी (निषेधात्मक नापसंदगी) के साथ अदा की गई हो, उसे दोहराना वाजिब है।" (त) - 1

वह नमाज़ जो मकरूहे तहरीमी के साथ अदा की गई हो, उसका दोहराना वाजिब है। (त)

उसी में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद/व्याख्या**
यदि वह दो के बीच खड़ा हो तो मकरूहे तन्ज़ीही है, और यदि अधिक हों तो मकरूहे तहरीमी है। (2)	यदि इमाम दो मुक्तदियों (अनुयायियों) के बीच खड़ा हो तो यह मकरूहे तन्ज़ीही है, और यदि दो से अधिक मुक्तदी हों तो मकरूहे तहरीमी है।
यह नहीं कहा जाता कि जमात वाजिब है बल्कि इसे सुन्नत-ए-मुअक्कदा कहा गया है।	यह न कहा जाए कि जमात वाजिब है बल्कि इसे सुन्नत-ए-मुअक्कदा कहा गया है।
और निषेध के पक्ष में मकरूहे तहरीमी आदेश के पक्ष में वूजुब (अनिवार्यता) की तरह है।	और निषेध के पक्ष में मकरूहे तहरीमी, आदेश के पक्ष में वूजुब की तरह है।
और मना किए गए कार्यों से बचना आदेशों के पालन से अधिक महत्वपूर्ण है।	और मनाही से बचना आदेशों पर अमल करने से अधिक महत्वपूर्ण है।
हदीस में है: अल्लाह के मना किए हुए एक ज़र्रे को छोड़ना जिन्न और इंस की इबादत से बेहतर है।	हदीस शरीफ में है: अल्लाह तआला के मना किए गए एक ज़र्रे को छोड़ देना तमाम जिन्न और इंस की इबादत से अफज़ल है।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
क्योंकि हम कहते हैं कि धार्मिक प्रतीक की स्थापना हर चीज़ से महत्वपूर्ण है यहाँ तक कि उन्होंने खतना के लिए देखने और छूने जैसी स्पष्ट हराम चीज़ों को मुबाह कर दिया जबकि वे केवल सुन्नत हैं।	क्योंकि हम कहते हैं कि धार्मिक प्रतीकों की स्थापना हर चीज़ से महत्वपूर्ण है यहाँ तक कि विद्वानों ने खतना के लिए स्पष्ट हराम चीज़ों जैसे देखने और छूने को भी मुबाह (जायज़) करार दिया है, हालाँकि खतना केवल सुन्नत है।
हिंदिया में अताबिया से वयस्क खतना के बारे में कहा गया: यदि संभव हो तो स्वयं करे अन्यथा नहीं, सिवाय इसके कि विवाह कर सके या दासी खरीद सके जो खतना कर दे।	फ़तावा हिन्दिया में अताबिया के हवाले से बड़े व्यक्ति के खतना के बारे में कहा गया है कि यदि उसके लिए अपना खतना करना संभव हो तो स्वयं करे अन्यथा न करे, सिवाय उस स्थिति के जब उसके लिए शादी करना संभव हो या ऐसी लौंडी खरीदना संभव हो जो उसका खतना कर दे, तो ऐसा ही करे।
अल-कर्खी ने अल-जामे अस-सगीर में उल्लेख किया: और वह उसका खतना करे।	इमाम कर्खी ने जामे सगीर में ज़िक्र किया।

1. दुर्रे मुख़्तार, बाब सिफ़त-ए-सलात, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली 1/71
2. दुर्रे मुख़्तार, बाब अल-इमामत, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली 1/83

पृष्ठ 203 का 721

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

ہے اس میں قواعد شرع سے ظاہر یہ ہے کہ جماعت کریں امام بیچ میں کھڑا ہو پھر تنہا تنہا اس کا اعادہ کریں جماعت اقامت اشعار کے لئے اور اعادہ رفع خلل کے واسطے ۔ درمختار میں ہے :

كل صلاة اديت مع كراهة التحريم تجب اعادتها۔ (ت) - 1

جو نماز کراہت تحریمی کے ساتھ ادا کی گئی ہو اس کا اعادہ واجب ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
لوتوسط اثنين كره تنزيها وتحريما لو اكثر 2 هـ	اگر امام دو مقتدیوں کے درمیان کھڑا ہوا تو یہ مکروہ تنزیہی ہے اور اگر دو سے زیادہ مقتدی ہوں تو مکروہ تحریمی اھ
ولا يقال الجماعة واجبة بل قيل سنة مؤكدة	یہ نہ کہا جائے کہ جماعت واجب ہے بلکہ اسے سنت مؤکدہ کہا گیا ہے
وكراهة التحريم في جانب النهي كالوجوب في جانب الامر، والاجتناب عن المناهي اهم من	اور جانب نہی میں کراہت تحریمی، جانب امر میں وجوب کی طرح ہے اور مناہی سے اجتناب اوامر پر عمل سے اہم ہے
ايتان الاوامر، في الحديث لترك ذرة مما نهى الله	حدیث شریف میں ہے : اللہ تعالٰی کے منع کردہ ایک ذرہ کا چھوڑ دینا تمام جن و انس کی عبادت سے افضل ہے

عربی عبارت	اردو ترجمہ
خير من عبادة الثقلين، لانا نقول اقامة الشعار	کیونکہ ہم کہتے ہیں کہ شعار کی اقامت ہر شے سے اہم ہے
اهم من كل شيئ حتى اباحوا للختان وليس الاسنة صريح المحرمات من النظر والمس قيل	حتی کہ علما نے ختان کے لئے صریح محرمات پر نظر و مس کو مباح قرار دیا حالانکہ ختنہ صرف سنت ہے
في الهندية عن العتابية في ختان الكبير اذا امكن ان يختن نفسه فعل والا لم يفعل الا ان يمكنه ان يتزوج اويشترى ختانة فتختنه	فتاویٰ ہندیہ میں عتابیہ کے حوالے سے کبیر کے ختنے کے بارے میں کہا گیا ہے کہ اگر اس کیلئے اپنا ختنہ کرنا ممکن ہو تو خود کرے ورنہ نہ کرے مگر اس صورت میں کہ جب اس کے لئے شادی ممکن ہو یا ایسی لونڈی خریدنا ممکن ہو جو اس کا ختنہ کر دے تو ایسا ہی کرے
وذكر الكرخي في الجامع الصغير ويختنه	امام کرخی نے جامع صغیر میں ذکر کیا۔

1 در مختار باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۷۱ 2 در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۳

Fatawa Razawiyya Volume 7

...in [Al-Hamami^1] it is stated: Let the barber perform his circumcision. **I say (the author):** This is supported by the practice of the Noble Companions (may Allah be pleased with them all), that they would not circumcise their children until after puberty. In 'Durr-ul-Mukhtar', it is mentioned that the time for circumcision is not fixed; some said seven years, some said ten, and some said its limit is twelve years.^2 Ash-Shami added from At-Tahatawi that it was said: circumcision should not be done until reaching puberty because its purpose is purification, and it is not obligatory for him before that.^3 In 'Durr-ul-Mukhtar', it is said that the consideration is strength and capacity, and this is the preferred view.^4 Ash-Shami said, meaning it is closer to logic and reason by Az-Zayla'i, and this (Ashbah - most similar/appropriate) is one of the terms of correction (tas-hih).^5 This includes the case where one only has the strength after puberty. It also cannot be said that they should offer prayer in groups of three, where each imam leads two others, so they achieve the reward of congregation and avoid dislike (karahat), because we say there is no basis in the pure Sharia for dividing the present congregation, and Allah was not pleased with that for Muslims even while they were facing the enemy, so what do you think about other situations?

---

1. Fatawa Hindiyya, Chapter 19 on Circumcision, etc., Published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/357.
2. Radd-ul-Muhtar, Miscellaneous Issues, Published by Mustafa al-Babi, Egypt, 2/429.
3. Durr-ul-Mukhtar, Miscellaneous Issues, Published by Mustafa al-Babi, Egypt, 5/530.
4. Durr-ul-Mukhtar, Miscellaneous Issues, Published by Mujtabai, Delhi, 2/350.
5. Radd-ul-Muhtar, Miscellaneous Issues, Published by Mustafa al-Babi, Egypt, 5/530.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

...[अल-हमामी^1] में फ़रमाया: हजाम (नाई) उसका खतना कर दे। **अक़ूल (मैं कहता हूँ):** इसकी ताईद सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के इस अमल से होती है कि वे अपने बच्चों का खतना बालिग़ होने के बाद करते थे। 'दुर्रे मुख़्तार' में है कि खतना का वक़्त मुक़र्रर नहीं है; कुछ ने सात साल, कुछ ने दस साल, और कुछ ने कहा है कि इसकी आख़िरी सीमा बारहवां साल है।^2 शामी ने तहतावी के हवाले से इज़ाफ़ा किया है कि कहा गया: बालिग़ होने से पहले खतना न किया जाए क्योंकि इसका मक़सद पाकी (तहारत) है और वह बालिग़ होने से पहले उस पर वाजिब नहीं होती। ^3 'दुर्रे मुख़्तार' में है कि एतबार ताक़त और कुव्वत का है, और यही मुख़्तार (पसंदीदा) क़ौल है।^4 शामी ने फ़रमाया यानी यही अक़्ल व दानिश के ज़्यादा करीब है ज़ैलई के नज़दीक, और यह (अशबह) तसहीह के अलफ़ाज़ में से एक है।^5 तो इसमें वह सूरत भी शामिल है जब बालिग़ होने के बाद ही ताक़त रखता हो। यह भी नहीं कहा जा सकता कि तीन-तीन अलग होकर नमाज़ अदा करें और इमाम हर दो की इमामत कराए तो जमाअत हासिल कर लेंगे और कराहत से बच जाएँगे, क्योंकि हम कहते हैं कि शरीअत-ए-ताहिरा में मौजूद जमाअत को बांटने का कोई आधार नहीं है, और अल्लाह ने मुसलमानों के लिए इसे पसंद नहीं फ़रमाया जब वे दुश्मन के सामने (जंग के मैदान में) हों, तो अन्य स्थितियों के बारे में आपका क्या विचार है?

---

1. फ़तावा हिन्दिया, अध्याय 19 खतना आदि पर, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर द्वारा प्रकाशित, 5/357।
2. रद अल-मुहतार, विविध मुद्दे, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 2/429।
3. दुर्रे मुख़्तार, विविध मुद्दे, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 5/530।
4. दुर्रे मुख़्तार, विविध मुद्दे, मुजतबाई, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 2/350।
5. रद अल-मुहतार, विविध मुद्दे, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 5/530।

الحمامی[1] میں فرمایا اس کا ختنہ حجام کردے۔ **اقول:** (میں کہتا ہوں) اس کی تائید صحابہ کرام رضوان اللہ علیہ اجمعین کے اس عمل سے ہوتی ہے کہ وہ اپنے بچوں کا ختنہ بلوغت کے بعد کرتے تھے۔ در مختار میں ہے کہ ختنہ کا وقت مقرر نہیں، بعض نے سات سال، بعض نے دس سال، اور بعض نے کہا ہے کہ آخری وقت بارہواں سال ہے۔[2] شامی نے طحطاوی کے حوالے سے اضافہ کیا ہے کہ کہا گیا کہ بلوغ سے قبل ختنہ نہ کیا جائے کیونکہ اس کا مقصد طہارت ہے اور وہ بلوغ سے پہلے لازم نہیں ہوتی۔[3] در مختار میں ہے اعتبار طاقت و قوت کا ہے، اور یہی مختار ہے۔[4] شارح شامی نے فرمایا یعنی یہی عقل و دانش کے زیادہ قریب ہے زیلعی، اور یہ (اشبہ) تصحیح کے صیغوں میں سے ایک ہے اھ[5] یہ اس صورت کو بھی شامل ہے جب بلوغ کے بعد ہی طاقت رکھتا ہو، یہ بھی نہیں کہا جاسکتا کہ تین تین الگ ہو کر نماز ادا کریں اور امام ہر دو کی امامت کرائے تو جماعت حاصل کر لیں گے اور کراہت سے بچ جائیں گے کیونکہ ہم کہتے ہیں کہ شریعت طاہرہ میں جماعت حاضرہ کی تفریق کا کوئی اصل نہیں ہے اور اللہ تعالٰی نے دشمن کے سامنے بھی مسلمانوں کیلئے اسے پسند نہیں فرمایا، تو دیگر حالات کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے؟

---

1 فتاوٰی ہندیہ الباب التاسع عشر فی الختان الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۵۷ 2 ردالمختار مسائل شتی ، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲ / ۴۲۹ 3 در مختار مسائل شتی مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۵ / ۵۳۰ 4 در مختار مسائل شتی مطبوعہ مجتبائی دہلی ۲ / ۳۵۰ 5 ردالمختار ، مسائل شتی مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۵ / ۵۳۰

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

"What has been revealed to me, and with my Lord is the knowledge of the reality of every state. And Allah Almighty knows best."

There is no permission for division, even in the face of enemies; Allah Almighty did not like such an action for Muslims. So, how can it be permissible in other situations? This matter has become clear to me; the true knowledge of the state is with my Noble Lord. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 924 to 927: From Ghazipur, Mohalla Mianpura, sent by Munshi Ali Bakhsh Sahib, Clerk of the Judge's Office, Ghazipur, 17 Dhu al-Qi'dah 1322 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say: (1) How is it to have two or three congregations one after another in one mosque? Is it desirable or not? (2) What is your research regarding the dislike of a second congregation? (3) How is it for two or three people to pray their obligatory prayers individually at the same time in one mosque? (4) And if several people pray their obligatory prayers individually, will the prayer be valid or not?

Answer: (1) Mosques are of two types: one is a general mosque which is not specific to any particular neighborhood, like a congregational mosque (Jami Masjid), or one in a market, inn, or station. (2) The second is a neighborhood mosque (Masjid-e-Mahalla) which is specific to a particular neighborhood and has a fixed regular congregation, even if some passersby or travelers join at different times. Having multiple congregations one after another also has two forms: one is to divide the existing congregation into two or more parts, where one part finishes and then the second starts. The second is that one group arrived and prayed, then another group came after them and now forms a congregation. The first form of multiple congregations is absolutely forbidden without Shari'i necessity, whether it is a neighborhood mosque or a general mosque. Yes, it is permissible in case of necessity, such as in Salat al-Khawf (prayer of fear). As for the case where someone deviant, misguided, an open sinner, or someone who recites the Holy Quran incorrectly leads the prayer in a mosque; some people out of ignorance or prejudice pray behind him, while others who cannot stop him refrain from following him and form their own separate congregation after he finishes, with an Imam who is free from all flaws. This situation is absolutely permissible, rather religiously required, whether it is a general mosque or a neighborhood mosque. As for the second form of multiple congregations—where this group was not present at the time of the first

congregation—this is absolutely permissible and required in a general mosque. It is even stated in books that in general mosques like those in markets etc., it is better that each group that arrives performs the congregation with a new Adhan and Iqamah. All these congregations will be considered like the first congregation, as stated in Fatawa al-Imam Qazi Khan etc. (As in Fatawa of Imam Qazi Khan etc.)

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

"जो मुझ पर ज़ाहिर हुआ, और मेरे रब के पास हर हाल की हकीकत का इल्म है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

तफ़रीक (विभाजन) की इजाज़त नहीं है, हत्ता कि दुश्मनों के सामने भी अल्लाह तआला ने मुसलमानों के लिए ऐसे अमल को पसंद नहीं किया। तो दीगर (अन्य) हालात में यह कैसे मुमकिन है? यह बात मुझ पर आशकार (प्रकट) हुई है; हक़ीक़त-ए-हाल का इल्म मेरे रब-ए-करीम के पास है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 924 ता 927: अज़ ग़ाज़ीपुर, मोहल्ला मियांपुरा, मुरसला मुंशी अली बख़्श साहब, मुहर्रिर दफ़्तर जजी ग़ाज़ीपुर, 17 ज़िल-क़ादा 1322 हिजरी।

क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन व मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन: (1) एक मस्जिद में दो-तीन जमाअतों का यके बाद दीगरे (एक के बाद एक) होना कैसा है, चाहिए या नहीं? (2) कराहत-ए-जमाअत-ए-सानिया (दूसरी जमाअत की नापसंदगी) में आपकी क्या तहकीक है? (3) एक मस्जिद में एक ही वक़्त दो-तीन आदमियों का फ़रदन फ़रदन (अकेले-अकेले) फ़र्ज़ पढ़ना कैसा है? (4) और अगर फ़रदन फ़रदन चंद शख़्स फ़र्ज़ पढ़ें तो नमाज़ हो जाएगी या नहीं?

अल-जवाब: (1) मस्जिद दो क़िस्म की है: एक मस्जिद-ए-आम जिसे किसी ख़ास मोहल्ले से खुसूसियत नहीं, जैसे मस्जिद-ए-जामे या बाज़ार या सराय या स्टेशन की मस्जिद। (2) दूसरी मस्जिद-ए-मोहल्ला कि एक मोहल्ला-ए-ख़ास से इख़्तिसास (विशिष्टता) रखती हो, उसकी मामूली जमाअत मुअय्यन (निश्चित) है, अगरचे कुछ राहगीर या मुसाफ़िर भी मुतफ़र्रिक (अलग-अलग) औकात में शरीक हो जाया करें। और यके बाद दीगरे चंद जमाअतें करने की भी दो सूरतें हैं: एक यह कि जमाअत-ए-मौजूदा के दो या चंद हिस्से कर दिए जाएं जब एक हिस्सा कर ले तो दूसरा करे। दूसरे यह कि वह हाज़िर हुआ पढ़ गया, दूसरा उसके बाद आया, यह अब जमाअत करता है। तादुद-ए-जमाअत (जमाअतों की बहुलता) की पहली सूरत बिला ज़रूरत-ए-शरिया मुतलकन हराम है, ख़्वाह मस्जिद-ए-मोहल्ला हो या मस्जिद-ए-आम। हाँ, ब-ज़रूरत जायज़ है जैसे सलातुल ख़ौफ़ में। रहा यह कि मस्जिद में कोई बद-मज़हब, गुमराह या फ़ासिक-ए-मो'लन या कुरान मजीद का ग़लत पढ़ने वाला इमामत करता है; कुछ लोग बराह-ए-जहल (अज्ञानता के कारण) या तास्सुब (पक्षपात) उसके पीछे पढ़ते हैं, दूसरे लोग जो उसे रोकने पर कादिर नहीं, यह उसकी इक्तिदा से बाज़ रहते हैं और उसके

फ़राग़ (फ़ुरसत/समाप्ति) के बाद अपनी जमाअत जुदा करते हैं, जिसका इमाम सब बलाओं से पाक है। यह सूरत मुतलकन जायज़ बल्कि शरअन मतलूब (वांछित) है, मस्जिद-ए-आम हो ख़्वाह मस्जिद-ए-मोहल्ला। और तादद्दुद-ए-जमाअत की सूरत-ए-सानिया कि यह गिरोह पहली जमाअत के वक़्त हाज़िर न था, यह मस्जिद-ए-आम में मुतलकन जायज़ व मतलूब है। यहाँ तक कि किताबों में तसरीह (स्पष्टीकरण) है कि बाज़ार वग़ैरह की आम मसाजिद में अफ़ज़ल यह है कि जो गिरोह आता जाए, नई अज़ान नई इक़ामत से जमाअत करे। सब जमाअतें जमाअत-ए-ऊला (पहली जमाअत) होंगी, कमा फ़ी फ़तावा अल-इमाम काज़ी ख़ां वग़ैरह। (जैसा कि फ़तावा इमाम काज़ी ख़ां वग़ैरह में है)।

सफ़ा 205 अज़ 721

ماظھر لی وعند ربی علم حقیقۃ کل حال۔ واللہ تعالی اعلم

میں تفریق کی اجازت نہیں ہے حتی کہ دشمنوں کے سامنے بھی اللہ تعالٰی نے مسلمانوں کے لئے ایسے عمل کو پسند نہیں کیا تو دیگر حالات میں یہ کیسے ہوسکتا ہے، یہ بات مجھ پر آشکار ہوئی ہے حقیقت حال کا علم میرے رب کریم کے پاس ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۹۲۴ تا ۹۲۷: از غازی پور محلہ میاں پورہ مرسلہ منشی علی بخش صاحب محرر دفتر ججی غازی پور ۱۷ ذی القعدہ ۱۳۲۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین: (۱) ایک مسجد میں دو تین جماعتوں کا یکے بعد دیگرے ہونا کیسا ہے، چاہئے یا نہیں؟ (۲) کراہتِ جماعتِ ثانیہ میں آپ کی کیا تحقیق ہے؟ (۳) ایک مسجد میں ایک ہی وقت دو تین آدمیوں کا فرداً فرداً فرض پڑھنا کیسا ہے؟ (۴) اور اگر فرداً فرداً چند شخص فرض پڑھیں تو نماز ہو جائے گی یا نہیں؟

الجواب: (۱) مسجد دو قسم ہے ایک مسجد عام جسے کسی خاص محلہ سے خصوصیت نہیں جیسے مسجد جامع یا بازار یا سرا یا اسٹیشن کی مسجد (۲) دوسری مسجد محلہ کہ ایک محلہ خاص سے اختصاص رکھتی ہو اس کی معمولی جماعت معین ہے اگرچہ کچھ راہگیر یا مسافر بھی متفرق اوقات میں شریک ہو جایا کریں، اور یکے بعد دیگرے چند جماعتیں کرنے کی بھی دو صورتیں ہیں، ایک یہ کہ جماعتِ موجودہ کے دو یا چند حصے کر دیں، جب ایک حصہ کر لے تو دوسرا کرے۔ دوسرے یہ کہ وہ حاضر ہوا پڑھ گیا دوسرا اس کے بعد آیا یہ اب جماعت کرتا ہے تعدد جماعت کی پہلی صورت بلا ضرورت شرعیہ مطلقاً حرام ہے خواہ مسجدِ محلہ ہو یا مسجدِ عام، ہاں

بضرورت جائز ہے جیسے صلوۃ الخوف میں۔ رہا یہ کہ مسجد میں کوئی بدمذہب گمراہ یا فاسق معلن یا قرآن مجید کا غلط پڑھنے والا امامت کرتا ہے کچھ لوگ براہِ جہل یا تعصب اس کے پیچھے پڑھتے ہیں دوسرے لوگ اس کے روکنے پر قادر نہیں یہ اس کی اقتدا سے باز رہتے ہیں اور اس کے فراغ کے بعد اپنی جماعت جدا کرتے ہیں جس کا امام سب بلاؤں سے پاک ہے یہ صورت مطلقاً جائز بلکہ شرعاً مطلوب ہے مسجدِ عام ہو خواہ مسجدِ محلہ۔ اور تعددِ جماعت کی صورتِ ثانیہ کہ یہ گروہ پہلی جماعت کے وقت حاضر نہ تھا یہ مسجدِ عام میں مطلقاً جائز و مطلوب ہے یہاں تک کہ کتابوں میں تصریح ہے کہ بازار وغیرہ کی عام مساجد میں افضل یہ ہے کہ جو گروہ آتا جائے نئی اذان نئی اقامت سے جماعت کرے سب جماعتیں جماعت اولیٰ ہوں گی کما فی فتاوی الامام قاضی خاں وغیرہ (جیسا کہ فتاویٰ امام قاضی خاں وغیرہ

Fatawa Razawiyya - Volume 7

...is stated. - T) And in the neighborhood mosque as well, if the first congregation was led by someone who recites incorrectly, or is of a deviant sect, or opposing creed, or if it was performed without giving the Adhan, or if the Adhan was given quietly, then a second congregation is absolutely permissible and desirable. And if it is not so, rather the residents of the neighborhood who are of the same creed, Sunni, righteous, and correct reciters, prayed behind the imam after giving the Adhan publicly, and now those who remained come, then for them to perform the congregation again after saying the Adhan is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked). And to lead the congregation in the mihrab of the first congregation without giving the Adhan is Makruh Tanzihi (mildly disliked). And if they change the mihrab, there is absolutely no dislike. The detail of this issue has been mentioned by the humble servant (the author) in his Fatawa. (2) Its answer has come in the first part. (3) If any of them is capable of leading the prayer from a Shari'a perspective and they deliberately abandon the congregation without any Shari'a reason, they will be sinners, although the prayer will be valid. And if it is unintentional, meaning one person is praying the obligatory (fard) prayer, a second person comes and does not know that he is praying fard, and he also makes the intention for fard separately, similarly a third person comes and he also makes the intention for fard, or if none of them is capable of leading the prayer, then there is no harm. (4) Prayer is valid, but abandoning the congregation is a sin when there is no Shari'a excuse.

Problem 928: 29 Safar 1311 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: is it correct for the followers (muqtadis) to delay the time while waiting for the Imam or not? Explain and be rewarded.

The Answer: One should never delay waiting for the Imam until the disliked time (waqt-e-karahat). Yes, waiting until the recommended time (waqt-e-mustahabb) is a cause for increased reward and attaining excellence. Furthermore, if the time is long and delaying until the end of the recommended time is not burdensome for those present, such that they all agree to it, then the longer the delay, the more reward there is, as their entire time will be recorded as being in prayer.

[Boxed Text] Arabic: It has been authentically narrated from the Sahaba (may Allah be pleased with them) that they waited for the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) until a significant part of the night had passed, and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) approved of their act and said, "Indeed, you will

not cease to be in prayer..." Urdu: It is proven that the noble Sahaba (may Allah be pleased with them all) waited for the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) until a significant part of the night had passed, and the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) approved of their action and said: "As long as you are waiting for the prayer..."

...में है। - त) और मुहल्ले की मस्जिद में भी अगर पहली जमात किसी गलत पढ़ने वाले या बद-मज़हब या मुखालिफ़ मज़हब ने की या बिना अज़ान दिए हो गई या अज़ान धीरे से दी गई, तो दूसरी जमात मुतलक़न जायज़ और मतलूब है। और अगर ऐसा नहीं है, बल्कि मुहल्ले वाले मुवाफ़िक़-उल-मज़हब सुन्नी, नेक और सही पढ़ने वाले इमाम के पीछे ऐलानिया अज़ान कहकर पढ़ गए, अब बाकी बचे हुए आएँ तो उन्हें दोबारा अज़ान कहकर जमात करना मकरूह-ए-तहरीमी है और बिना अज़ान दिए पहली जमात की मेहराब में इमामत करना मकरूह-ए-तन्ज़ीही है, और अगर मेहराब बदल दें तो बिल्कुल भी कराहत नहीं है। इस मसले की तफ़सील फ़क़ीर ने अपने फ़तावा में ज़िक्र की है। (2) इसका जवाब पहले में आ गया। (3) अगर उनमें कोई शरीअत की नज़र से इमामत के काबिल हो और जानबूझकर बिना किसी शरई वजह के जमात छोड़ दें तो गुनहगार होंगे, चाहे नमाज़ हो जाएगी। और अनजाने में हो यानी एक शख़्स फ़र्ज़ पढ़ रहा है, दूसरा आया उसे मालूम नहीं कि यह फ़र्ज़ पढ़ रहा है, उसने भी फ़र्ज़ की नीयत अलग बांध ली, इसी तरह तीसरा आया उसने भी फ़र्ज़ की नीयत बांध ली या उनमें कोई इमामत के काबिल नहीं है तो कोई हर्ज़ नहीं। (4) नमाज़ हो जाती है मगर जमात छोड़ने से गुनाह होता है जबकि कोई शरई उज़्र न हो।

मसला 928: 29 सफ़र 1311 हिजरी उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि इमाम के इंतज़ार में वक़्त में ताख़ीर (देरी) करना मुक्तदियों के लिए सही है या नहीं? बयान फ़रमाएं, सवाब मिलेगा।

जवाब: कराहत के वक़्त तक इमाम के इंतज़ार में हरगिज़ ताख़ीर न करें, हाँ मुस्तहब वक़्त तक इंतज़ार सवाब की ज़्यादती और फ़ज़ीलत हासिल करने का ज़रिया है। फिर अगर वक़्त लंबा है और मुस्तहब वक़्त के आखिर तक ताख़ीर हाज़िरीन पर भारी न हो कि सब उस पर राज़ी हों, तो जहाँ तक ताख़ीर हो उतना ही सवाब है कि उनका सारा वक़्त नमाज़ ही में लिखा जाएगा।

[बॉक्स टेक्स्ट] अरबी: यह सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से सही रूप में प्रमाणित है कि उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इंतज़ार किया यहाँ तक कि रात का एक बड़ा हिस्सा बीत गया और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके इस कार्य को स्वीकार किया और फ़रमाया, "तुम नमाज़ ही में रहोगे जब तक..." उर्दू: सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन) का हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यहाँ तक इंतज़ार करना साबित है कि रात का काफ़ी हिस्सा गुज़र

जाता और नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके इस अमल को बरक़रार रखा और फ़रमाया: तुम जब से नमाज़ के इंतज़ार में हो...

पृष्ठ 721 में से 206

میں ہے- ت) اور مسجد محلہ میں بھی اگر پہلی جماعت کسی غلط خواں یا بد مذہب یا مخالف مذہب نے کی یا بے اذان دیئے ہوگئی یا اذان آہستہ دی گئی دوسری جماعت مطلقاً جائز و مطلوب ہے اور اگر ایسا نہیں بلکہ اہل محلہ موافق المذہب سنی صالح صحیح خواں امام کے پیچھے باعلان اذان کہہ کر پڑھ گئے اب باقی ماندہ آئے تو انہیں دوبارہ اذان کہہ کر جماعت کرنی مکروہ تحریمی ہے اور بے اذان دیئے محراب جماعتِ اولیٰ میں امامت کرنی مکروہ تنزیہی، اور اگر محراب بدل دیں تو اصلاً کراہت نہیں۔ اس مسئلہ کی تفصیل تمام فقیر نے اپنے فتاویٰ میں ذکر کی۔ (۲) اس کا جواب اول میں آگیا۔ (۳) اگر ان میں کوئی شرعی حیثیت سے قابل امامت ہو اور دانستہ بلاوجہ شرعی ترکِ جماعت کریں تو گنہگار ہوں گے اگرچہ نماز ہوجائے گی۔ اور نادانستہ ہو یعنی ایک شخص فرض پڑھ رہا ہے دوسرا آیا اسے معلوم نہیں کہ یہ فرض پڑھ رہا ہے اس نے بھی فرض کی نیت الگ باندھ لی، اسی طرح تیسرا آیا اس نے بھی فرض کی نیت باندھ لی یا ان میں کوئی قابل امامت نہیں تو حرج نہیں۔ (۴) نماز ہوجاتی ہے مگر ترکِ جماعت سے گناہ ہوتا ہے جبکہ کوئی عذر شرعی نہ ہو۔

مسئلہ ۹۲۸: ۲۹ صفر ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام کے انتظار میں وقت میں تاخیر کرنا مقتدیوں کو درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: وقتِ کراہت تک انتظار امام میں ہرگز تاخیر نہ کریں، ہاں وقتِ مستحب تک انتظار باعثِ زیادتیِ اجر و تحصیلِ فضیلت ہے، پھر اگر وقت طویل ہے اور آخر وقتِ مستحب تک تاخیر حاضرین پر شاق نہ ہوگی کہ سب اس پر راضی ہیں تو جہاں تک تاخیر ہو اتنا ہی ثواب ہے کہ سارا وقت ان کا نماز ہی میں لکھا جائے گا۔

[باکس ٹیکسٹ] وقد صح عن الصحابة رضی اللہ تعالی عنھم انتظار النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حتی مضی نحو من شطر اللیل وقداقرھم علیہ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم، وقال انکم لن تزالوا فی صلاۃ صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین کا حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا یہاں تک انتظار کرنا ثابت ہے کہ رات کا کافی حصہ گزر جاتا اور نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ان کے اس عمل کو برقرار رکھا اور فرمایا: تم جب سے نماز کے انتظار میں ہو

Fatawa Razawiyya Volume 7

“As long as you are waiting for the prayer...”[1] That entire time of yours is spent in prayer. (T) Otherwise, there is no harm in a moderate delay as long as it is not burdensome for those present.

In al-Anqarawiyyah, from at-Tatarkhaniyyah, from al-Muntaqa by Imam al-Hakim al-Shahid: Delaying the Adhan by the Mu'adhin or lengthening the recitation [by the Imam] for the sake of some people catching up is forbidden (haram). This is when it is done for the sake of worldly people and the lengthening or delay is burdensome for the people. The summary is that there is no dislike (karahah) in a slight delay to assist virtuous people. Therefore, there is no harm if the Imam waits for a moderate duration. (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 929: From Faizabad, Mughal Pura Mosque, sent by Sheikh Akbar Ali Mu'adhin and Maulvi Abdul Ala, 19 Rabi' al-Akhir 1336 AH. If a Peer (spiritual guide) or an Arabic-literate Maulvi lives near a mosque and is its administrator, but does not join the congregation, and the Adhan is irregular or sometimes not given at all, causing people to pray without Adhan, is such a person a sinner or not? The Answer: Habitually abandoning the congregation and attendance at the mosque makes one a transgressor (fasiq), and a fasiq is not worthy of being followed. And Allah Almighty knows best.

Problem 930: From Junagadh city, Keitana locality, Madrasa Islamia, sent by Hafiz Muhammad Hussain, 20 Rabi' al-Akhir 1336 AH. What would the scholars of religion say about a person who calls praying in congregation merely 'recommended' (mustahab)? There has been a commotion in a Madrasa here for some time, and everyone agrees on the fair judgment of you scholars of religion.

[1] Sahih al-Bukhari, Chapter on Conversation about Fiqh and Goodness after Isha, published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/90, 84; Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from the Musnad of Anas bin Malik, published by Dar al-Fikr Beirut, 3/267. [2] Fatawa Anqarawiyyah, Book of Prayer, published by Dar al-Isha'at al-Arabiyyah, Kandahar Afghanistan, 1/5.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

“जब तक तुम नमाज़ का इंतज़ार कर रहे हो...”[1] वह सारा समय तुम्हारा नमाज़ में गुज़रा। (त) वरना औसत दर्जे की देरी में कोई हर्ज नहीं है, जब तक कि वह उपस्थित लोगों पर भारी न पड़े।

अन्क़रवीया में तातारख़ानिया से और अल-मुंतक़ा से इमाम हाकिम शहीद के हवाले से है कि: कुछ लोगों की ख़ातिर मुअज़्ज़िन का अज़ान को मुल्तवी (देरी) करना और इमाम का क़िरात (कुरान पाठ) को लंबा करना हराम है। यह तब है जब दुनियादारों की ख़ातिर ऐसा किया जाए और यह लंबाई और देरी लोगों पर बोझ बने। सारांश यह है कि नेक लोगों की मदद के लिए थोड़ी देरी करने में कोई आपत्ति नहीं है। इसलिए इमाम के लिए मध्यम दर्जे का इंतज़ार कर लेने में कोई हर्ज नहीं है। (त) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 929: फ़ैज़ाबाद, मुग़ल पुरा मस्जिद से, प्रेषक शेख़ अकबर अली मुअज़्ज़िन और मौलवी अब्दुल आला, 19 रबी अल-आख़िर 1336 हिजरी। यदि कोई पीर या अरबी जानने वाला मौलवी मस्जिद के पास रहता हो और उस मस्जिद का प्रबंधक हो, लेकिन जमात (सामूहिक नमाज़) में शामिल न हो, और अज़ान का समय अनियमित हो या कभी अज़ान न हो और लोग बिना अज़ान के नमाज़ पढ़ लें, तो क्या ऐसा व्यक्ति गुनेहगार है या नहीं? जवाब: जमात छोड़ना और मस्जिद में हाज़िरी न देने का आदी व्यक्ति 'फ़ासिक़' (अवज्ञाकारी) है, और फ़ासिक़ अनुसरण के योग्य नहीं है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 930: जूनागढ़ शहर, केताना मोहल्ला, मदरसा इस्लामिया से, प्रेषक हाफ़िज़ मुहम्मद हुसैन, 20 रबी अल-आख़िर 1336 हिजरी। जो व्यक्ति जमात के साथ नमाज़ पढ़ने को केवल 'मुस्तहब' (पसंदीदा/ऐच्छिक) कहे, उसके बारे में दीन के विद्वान क्या कहेंगे? यहाँ एक मदरसे में कुछ समय से शोर-शराबा मचा है और आप जैसे विद्वानों के न्याय पर सबका समझौता है।

[1] सहीह अल-बुख़ारी, इशा के बाद फ़िक़्ह और भलाई के बारे में बातचीत का अध्याय, प्रकाशित: क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/90, 84; मुसनद अहमद बिन हंबल, अनस बिन मलिक की मुसनद से वर्णित, प्रकाशित: दार अल-फ़िक्र बेरूत, 3/267। [2] फ़तावा अन्क़रवीया, नमाज़ की किताब, प्रकाशित: दार अल-इशाअत अल-अरबिया, कंधार अफ़गानिस्तान, 1/5।

पृष्ठ 207/721

ماا نتظرتم الصلاۃ ۱۔ وہ تمام وقت تمہارا نماز میں گزرا۔ (ت) ورنہ اوسط درجہ تاخیر میں حرج نہیں جہاں تک حاضرین پر شاق نہ ہو،

في الانقروية عن التاتارخانية عن المنتقى للامام الحاكم الشهيد ان تاخيرالمؤذن و تطويل القرأة لادراك بعض الناس حرام، هذا اذا كان لاهل الدنيا تطويلا وتاخيرا يشق على الناس والحاصل ان التأخير القليل لاعانة اهل الخير غير مكروه ولاباس بان ينتظر الامام انتظاراً وسطاً ۲۔ واللہ تعالٰی اعلم انقرویہ میں تاتارخانیہ سے امام حاکم شہید کی المنتقی کے حوالے سے ہے کہ بعض لوگوں کی خاطر موذن کا اذان کو موخر کرنا اور امام کا قرات کو لمبا کرنا حرام ہے، یہ تب ہے جب دنیا داروں کی خاطر ایسا کرے اور تطویل و تاخیر لوگوں پر شاق ہو۔ خلاصہ یہ ہے کہ اہل خیر کی اعانت کی وجہ سے کچھ تاخیر کرنے میں کوئی کراہت نہیں لہذا امام کو اوسط درجہ کا انتظار کرلینے میں کوئی حرج نہیں۔ (ت)

مسئلہ ۹۲۹: از فیض آباد مسجد مغل پورہ مرسلہ شیخ اکبر علی مؤذن و مولوی عبدالاعلی ۱۹ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ اگر کوئی پیر یا مولوی عربی خواں مسجد کے قریب رہتا ہو اور اس مسجد کا منتظم ہو، جماعت میں شریک نہ ہو اور اذان وقت بے وقت ہو اور کبھی نہ ہو لوگ بل اذان نماز پڑھ جائیں ایسا شخص گنہگار ہے یا نہیں؟ الجواب: ترک جماعت اور ترک حاضری مسجد کا عادی فاسق ہے اور فاسق قابل اتباع نہیں، واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۳۰: از شہر جونا گڈھ محلہ کیتانہ مدرسہ اسلامیہ مرسلہ حافظ محمد حسین ۲۰ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ جو شخص جماعت کے ساتھ نماز پڑھنے کو مستحب کہے اس کو علمائے دین کیا کہیں

گے، یہاں پر ایک مدرسہ ہے اس میں تھوڑے عرصہ سے شور و غوغا مچا ہے اور آپ علمائے دین کی منصفی پر سب کا اتفاق ہے

1 صحیح البخاری باب السمر فی الفقہ والخیر بعد العشاء مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۹۰، ۸۴، مسند احمد بن حنبل مروی از مسند انس بن مالک مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/ ۲۶۷ 2 فتاویٰ انقرویہ کتاب الصلوۃ مطبوعہ دارالاشاعۃ العربیہ قندھار افغانستان ۱/ ۵

Fatawa Razviya Volume 7

For God's sake, show us ignorant ones the right path.

The Answer: If considering congregational prayer (Jama'at) as 'Mustahab' (recommended) means that one does not consider it 'Wajib' (obligatory) or 'Sunnat-e-Mu'akkada' (emphasized Sunnah) but only regards it as a recommended act, then such a person is severely misguided and in great error, and is acting contrary to authentic Hadiths and the teachings of all books of jurisprudence (Fiqh). And Allah Almighty knows best.

Problem 931: From Tarsani, Kathiawar, sent by Ahmad Dad Sahib, 12 Jumada al-Ukhra 1336 AH. Can a second congregation (Jama'at-e-Thani) take place in the same mosque without a reason or not? For example, if someone misses the first congregation due to an oversight and performs a second congregation later, whether it is in a village or city, on a main road or in a lane, and whether there is a permanent Imam or not.

The Answer: A mosque that is on a main road, in a market, or at a railway station, which is not specific to any neighborhood or Imam, all congregations in it are considered the 'First Congregation' (Jama'at-e-Ula). Whichever group arrives can perform the congregation in the Mihrab (prayer niche) with a new Adhan (call to prayer) and Iqamah. As for a neighborhood mosque (Masjid-e-Mahalla) for which a specific Imam and congregation are appointed, once the Imam has led the first congregation with the announcement of Adhan according to the Sunnah, it is impermissible for those who come later to repeat the Adhan, and leading the prayer in the Mihrab is 'Makruh' (disliked). However, performing it without repeating the Adhan and by moving away from the Mihrab is permissible without dislike. And Allah Almighty knows best.

Problem 932: From Old City, Mahalla Marohi Tola, asked by Bashir-ud-Din Sahib, 19 Ramadan Sharif 1336 AH. If two people perform their obligatory (Fard) prayer separately on one prayer mat, will their obligation be fulfilled or not?

The Answer: If one of them was capable of leading (Imamat) and they intentionally abandoned the congregation, and this was not a neighborhood mosque, or it was and this congregation would have been the 'First Congregation', then the one responsible for this abandonment is a sinner—or both are. If this was a neighborhood mosque and this congregation was not the first one, then they did

wrong; resemblance to the Rafidis (Shias) was old, now it has also occurred with Deobandis and Gangohis. If neither was capable of leading, then there is no harm. In any case, the obligation (Fard) will be fulfilled in every situation. And Allah Almighty knows best.

Problem 933: From No. 101 Nali Tal Koh Naini Tal, sent by Maulvi Muhammad Hussain Sahib, merchant of Tilism Press, 25 Shawwal 1336 AH. Is a congregation consisting only of women, where the Imam is a man, valid or not? And can a girl or woman who does not observe Hijab with him point out a mistake (Sahw) made by the Imam?

फ़तावा-ए-रज़विया खंड 7

ख़ुदा के लिए हम जाहिलों को सीधा रास्ता दिखाएं।

उत्तर: जमाअत को मुस्तहब (पसंदीदा) समझने का अगर यह मतलब है कि इसे वाजिब या सुन्नत-ए-मुअक्कदा नहीं जानता, बल्कि सिर्फ एक मुस्तहब बात मानता है, तो वह शख़्स सख्त गुमराह और बड़ी गलती पर है, और सही हदीसों और फ़िक़्ह की तमाम किताबों के निर्देशों के खिलाफ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 931: तरसानी, काठियावाड़ से, प्रेषक अहमद दाद साहब, 12 जमादी अल-उखरा 1336 हिजरी। क्या एक ही मस्जिद में बिना किसी कारण के दूसरी जमाअत हो सकती है या नहीं? उदाहरण के लिए, यदि कोई भूलवश पहली जमाअत में नहीं पहुँच सका और बाद में दूसरी जमाअत कर ले, चाहे वह गाँव हो या शहर, मुख्य सड़क हो या गली, स्थायी इमाम हो या न हो।

उत्तर: जो मस्जिद मुख्य सड़क, बाज़ार या रेलवे स्टेशन पर हो, जो किसी विशेष मुहल्ले या इमाम के लिए नहीं है, उसमें सभी जमाअतें 'जमाअत-ए-ऊला' (पहली जमाअत) मानी जाएंगी। जो भी समूह आए, वह नई अज़ान और इक़ामत के साथ मेहराब में जमाअत कर सकता है। और जो मुहल्ले की मस्जिद है जिसके लिए इमाम और जमाअत तय है, उसमें जब इमाम सुन्नत के मुताबिक अज़ान के ऐलान के साथ पहली जमाअत करा चुका हो, तो बाद में आने वालों के लिए अज़ान दोहराना नाजायज़ है और मेहराब में इमामत करना मकरूह है। और बिना अज़ान दोहराए, मेहराब से हटकर (नमाज़ पढ़ना) बिना किसी मकरूहियत के जायज़ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 932: पुराना शहर, मुहल्ला मरोही टोला से, प्रेषक बशीर-उद-दीन साहब, 19 रमज़ान शरीफ़ 1336 हिजरी। अगर एक ही मुसल्ले (जायनमाज़) पर दो व्यक्ति अलग-अलग फ़र्ज़ नमाज़ अदा करें, तो क्या ऐसी स्थिति में फ़र्ज़ अदा हो जाते हैं या नहीं?

उत्तर: अगर उनमें से कोई इमामत के काबिल है और उन्होंने जानबूझकर जमाअत छोड़ी, और यह मुहल्ले की मस्जिद नहीं थी, या थी और यह जमाअत पहली जमाअत होती, तो जिसकी ओर से यह चूक हुई वह गुनहगार हुआ, या दोनों। और अगर यह मुहल्ले की मस्जिद थी और यह जमाअत पहली जमाअत नहीं थी, तो बुरा किया; राफ़िज़ियों (शिया) से समानता तो पुरानी थी, अब देवबंदियों और गंगोहियों से भी हो गई। और अगर उनमें से कोई इमामत के काबिल नहीं था, तो कोई हर्ज नहीं। बहरहाल, फ़र्ज़ हर स्थिति में अदा हो जाएंगे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 933: नंबर 101 नली ताल कोह नैनीताल से, प्रेषक मौलवी मुहम्मद हुसैन साहब, व्यापारी तिलिस्मी प्रेस, 25 शव्वाल 1336 हिजरी। क्या केवल महिलाओं की जमाअत, जिसमें इमाम पुरुष हो, सही है या नहीं? और क्या वह लड़की या महिला इमाम की गलती (सहव) बता सकती है जिससे उसका पर्दा नहीं है?

पृष्ठ 208 का 721

برائے خدا ہم جاہلوں کو راہِ راست بتائیں۔

الجواب: جماعت کو مستحب سمجھنے کے اگر یہ معنی ہیں کہ اسے واجب یا سنت مؤکدہ نہیں جانتا صرف ایک مستحب بات مانتا ہے تو سخت مبطل شدید خاطی ہے اور احادیث صحیحہ اور تمام کتب فقہ کے ارشاد کا مخالف ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۳۱: از ترسانی کاٹھیا واڑ مرسلہ احمد داد صاحب ۱۲ جمادی الاخریٰ ۱۳۳۶ھ ایک ہی مسجد میں جماعت ثانی بلا وجہ ہو سکتی ہے یا نہیں، مثلاً سہو سے جماعت اول کو نہ پہنچ سکے اور بعد میں جماعت ثانی کرلے خواہ گاؤں ہو یا شہر، شارع عام ہو یا کوچہ، قائم امام ہو یا نہ ہو۔

الجواب: جو مسجد شارع یا بازار یا سریا اسٹیشن کی ہو کہ کسی محلہ یا امام سے مخصوص نہیں اس میں سب جماعتیں جماعت اولیٰ ہیں جو گروہ آئے نئی اذان و اقامت سے محراب میں جماعت کرے اور جو مسجد محلہ ہے جس کے لئے امام و جماعت معین ہے اس میں جب امام پہلی جماعت باعلانِ اذان مطابق سنت ادا کر چکا تو بعد کو جو آئیں انہیں اعادہ اذان ناجائز ہے اور محراب میں امامت مکروہ، اور بلا اعادہ اذان، محراب سے ہٹ کر بے کراہت جائز۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۳۲: از شہر کہنہ محلہ مروہی ٹولہ مسئولہ بشیر الدین صاحب ۱۹ رمضان شریف ۱۳۳۶ھ ایک مصلی پر دو شخص علیحدہ نماز فرض ادا کریں تو ایسی حالت میں فرض ادا ہوتے ہیں یا نہیں؟

الجواب: اگر ان میں کوئی امامت کے قابل ہے اور قصداً ترکِ جماعت کیا اور یہ مسجد محلہ نہ تھی یا تھی اور یہ جماعت جماعت اولیٰ ہوتی تو جس کی طرف سے یہ ترک ہے وہ گناہگار ہوا ایک

خواں دونوں، اور اگر یہ مسجد محلہ تھی اور یہ جماعت جماعت اولیٰ نہ ہوتی تو برا کیا، رافضیوں سے مشابہت تو قدیم سے تھی اب دیوبندیوں گنگوہیوں سے بھی ہوئی، اور اگر ان میں کوئی قابلِ امامت نہ تھا تو حرج نہیں بہر حال فرض ادا ہر صورت میں ہو جائیں گے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۳۳: از نمبر ۱۰۱ نلی تال کوہ نینی تال مرسلہ مولوی محمد حسین صاحب تاجر طلسمی پریس ۲۵ شوال ۱۳۳۶ھ جماعت صرف عورتوں کی جن کا محض امام مرد ہو درست ہے یا نہیں؟ اور امام کے سہو کو وہ لڑکی یا عورت بتا سکتی ہے یا نہیں جس سے پردہ نہیں ہوتا؟

Fatawa Rizvia Volume Seven

The Answer: Although congregational prayer in the mosque is absolutely disliked (Makruh) because women are forbidden from attending the mosque. If it is at home and the man has no valid Sharia excuse preventing him from going to the mosque, it is absolutely disliked because attending the mosque is obligatory for men. If he has an excuse and the women in the congregation are only his mahrams, wife, or non-desirable young girls, then it is absolutely permissible without any dislike. However, if there are non-mahram desirable women, it is disliked in any case. If the Imam makes a mistake, a woman should alert him by clapping (Tasfeeq), i.e., striking her right palm on the back of her left hand. She should not say "Subhan Allah" (Tasbeeh) out loud as it is disliked. In Durr al-Mukhtar: "A woman should clap, but not palm to palm. If a man claps or a woman says Tasbeeh, the prayer is not invalidated, though both have abandoned the Sunnah." Tatarkhaniya. (T)

I say: Yes, if the Imam makes a mistake in recitation that would invalidate the prayer, then the woman will have to speak out loudly if the Imam does not remember after she claps. "And that is because necessities make forbidden things permissible." (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 934: 1st Jamadi al-Akhira 1309 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: if a sensible boy of eight or nine years old, who knows prayer well, is alone, is he commanded to stand away from the row or can he also stand in the row? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: In the described situation, it is forbidden to make him stand away from the row, i.e., leaving a gap in between. "Because the prayer of a discerning child (who understands prayer) is definitely valid, and the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) commanded the filling of gaps and keeping rows connected."

---

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates the prayer etc., published by Mujtabai Press, Delhi, 1/91.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

जवाब: हालाँकि मस्जिद में जमाअत बिल्कुल मकरूह है क्योंकि औरत का मस्जिद में आना मना है। और अगर घर पर हो और मर्द के पास मस्जिद में जाने से रोकने वाला कोई सही शरीई उज़्र न हो, तो यह बिल्कुल मकरूह है क्योंकि मर्द के लिए मस्जिद में हाज़िर होना वाजिब है। और अगर उसे उज़्र है और जमाअत में उसकी महरम, पत्नी या छोटी बच्चियों के अलावा कोई औरत नहीं है, तो यह बिना किसी कराहत के जायज़ है। लेकिन अगर गैर-महरम जवान औरतें हों, तो हर हाल में मकरूह है। अगर इमाम से कोई गलती हो जाए, तो औरत ताली (तस्फ़ीक) बजाकर उसे सचेत करे, यानी अपनी सीधी हथेली को बाईं हथेली के पीछे मारे। वह आवाज़ के साथ तस्बीह वग़ैरह न कहे क्योंकि यह मकरूह है। दुर्र-ए-मुख्तार में है: "औरत तस्फ़ीक से सचेत करे, लेकिन हथेली पर हथेली न मारे। अगर मर्द ने ताली बजाई और औरत ने तस्बीह कही, तो नमाज़ फ़ासिद (भंग) नहीं होगी, अलबत्ता दोनों ने सुन्नत छोड़ दी।" तातारखानिया। (त)

मैं कहता हूँ: हाँ, अगर इमाम ने किरअत (क़ुरआन पढ़ने) में ऐसी ग़लती की जिससे नमाज़ फ़ासिद हो जाए, तो औरत मजबूरी में आवाज़ से ही बताएगी जबकि तस्फ़ीक पर इमाम को याद न आए। "और यह इसलिए कि ज़रूरतें हराम चीज़ों को मुबाह (जायज़) कर देती हैं।" (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ९३४: १ जमादी-उल-उख़रा १३०९ हिजरी उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक समझदार लड़का जो आठ-नौ साल का है और नमाज़ अच्छी तरह जानता है, अगर वह अकेला हो तो क्या उसे यह हुक्म है कि सफ़ (पंक्ति) से दूर खड़ा हो या वह सफ़ में भी खड़ा हो सकता है? बयान फ़रमाएं आपको सवाब मिलेगा।

जवाब: पूछी गई सूरत में उसे सफ़ से दूर खड़ा करना, यानी बीच में फ़ासला छोड़ना मना है। "क्योंकि समझदार बच्चा (जो नमाज़ को समझता हो) की नमाज़ यक़ीनन सही है, और हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने सफ़ों में खाली जगह न छोड़ने और उन्हें जोड़कर रखने का हुक्म दिया है।"

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब मा युफ़सिदुस सलात वग़ैरह, मुतबा मुज्तबाई दिल्ली ९१/१

पृष्ठ २०९/७२१

الجواب: اگرچہ جماعت مسجد میں ہو مطلقاً مکروہ ہے کہ عورت کو حاضری مسجد منع ہے اور اگر مکان ہو اور مرد کو حاضری مسجد سے کوئی عذرِ صحیح شرعی مانع نہیں تو مطلقاً مکروہ ہے کہ مرد پر حاضری مسجد واجب ہے اور اگر اسے عذر ہے اور جماعت میں جتنی عورتیں اس کی محرم یا زوجہ یا غیر مشتہاۃ لڑکیوں کے سوا نہیں تو مطلقاً بلا کراہت جائز ہے اور نامحرم مشتہاۃ ہیں تو مکروہ بہرحال، اگر امام کو سہو ہو تو عورت تصفیق سے اسے متنبہ کرے یعنی سیدھی ہتھیلی بائیں پشت دست پر مارے آواز سے تسبیح وغیرہ نہ کہے کہ مکروہ ہے۔ در مختار: المرأۃ تصفق لابطن علی بطن ولو صفق | عورت تصفیق سے متنبہ کرے مگر باطن ہتھیلی کو بائیں ہتھیلی کے اوسبحت لم تفسد وقد ترکا السنۃ تاتارخانیۃ | باطن پر نہ مارے، اگر مرد نے تصفیق کی عورت نے تسبیح کہی تو نماز فاسد نہ ہوگی البتہ دونوں نے سنت کو ترک کردیا، تاتارخانیہ۔ (ت)

اقول: ہاں اگر امام نے قرأت میں وہ غلطی کی جس سے نماز فاسد ہو تو عورت مجبوراً نہ آواز ہی سے بتائے گی جبکہ وہ تصفیق پر امام کو یاد نہ آجائے وذلک لان الضرورات تبیح المخطورات (اور وہ اس لئے کہ ضرورتیں ممنوعات کو مباح کردیتی ہیں۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۹۳۴: یکم جمادی الاخرٰی ۱۳۰۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک سمجھ والا لڑکا آٹھ نو برس کا جو نماز خوب جانتا ہے اگر تنہا ہو تو آیا اسے یہ حکم ہے کہ صف سے دور کھڑا ہو یا صف میں بھی کھڑا ہوسکتا ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں اسے صف سے دور یعنی بیچ میں فاصلہ چھوڑ کر کھڑا کرنا تو منع ہے فان صلاۃ الصبی الممیز الذی یعقل الصلاۃ صحیحۃ | کیونکہ ممیز بچہ (جو نماز کو جانتا ہو)

کی نماز قطعاً صحیح ہے اور قطعاً وقدامر النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم | حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے صفوف میں خلا نہ بسد الفرج | چھوڑنے اور متصل رکھنے کا

---

1. در مختار باب ما یفسد الصلوٰۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۱/۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

"And standing close in rows, and prohibited opposition to it with a severe prohibition." - It is commanded, and a severe prohibition has been issued against its opposition. (T) And it is also not a necessary matter that he stands only on the left side of the row; scholars clearly permit him to enter the row and stand among the men. In 'Durr-e-Mukhtar' it is stated: "Men form rows, then children. Its appearance clarifies that this is when children are multiple. If there is only one, he should be made to stand within the row."[1] (T)

In 'Maraqi al-Falah' it is stated: "If there is not a group of children, the child stands between the men."[2] - If children are not many, then one child should be made to stand in the row of men. (T) Some ignorant people commit this injustice: a boy is already in prayer, and when they arrive, they push him aside even though he has already started his prayer, and they stand in the middle themselves. This is pure ignorance. Similarly, the notion that if a boy stands beside a man, the man's prayer will be invalid is wrong and erroneous, having no basis. In 'Fath al-Qadir' it is stated: "As for being beside a beardless youth (Amrad), everyone has explicitly stated that it does not invalidate the prayer, except for those who are rare, and they have no support in either narration (Riwayah) or reasoning (Dirayah)."[3] - Summary. Being beside a beardless youth is not a cause for the invalidation of prayer; all jurists have explicitly stated this matter. However, some people have rarely opposed it, but they have no evidence from either narration or reasoning. Summary. (T) And Allah Almighty knows best, and His knowledge, may His glory be exalted, is most complete and most wise.

Problem 935: From Calcutta, Dharmatala No. 6, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Beg Sahib, 26 Safar-ul-Muzaffar 1312 AH. What do the scholars of religion say in this matter, that you previously wrote in response to my question...

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Imamate, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, 1/84.
2. Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, Section on the worthiest for Imamate, printed at Noor Muhammad Kutub Khana, Karachi, p. 168.
3. Fath al-Qadir, Chapter of Imamate, printed at Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/312. Page 210 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

"पंक्तियों में सटकर खड़े होना, और इसके विरुद्ध कार्य करने से कठोर मनाही है।" - इसका आदेश दिया गया है और इसके विरोध पर कड़ी मनाही फरमाई गई है। (त) और यह भी कोई आवश्यक बात नहीं है कि वह सफ (पंक्ति) के केवल बाईं ओर ही खड़ा हो, विद्वान उसे सफ में आने और पुरुषों के बीच खड़े होने की स्पष्ट अनुमति देते हैं, 'दुर्रे मुख्तार' में है: "पुरुष पंक्ति बनाएँ फिर बच्चे, इसका ज़ाहिर (स्पष्ट अर्थ) यह स्पष्ट कर रहा है कि यह उस समय है जब बच्चे अनेक हों, यदि अकेला हो तो उसे सफ के अंदर खड़ा कर लिया जाए।"[1] (त)

'मराक़ी अल-फ़लाह' में है: "यदि बच्चों का समूह न हो, तो बच्चा पुरुषों के बीच खड़ा होता है।"[2] - यदि बच्चे अधिक नहीं हैं, तो एक बच्चे को पुरुषों की पंक्ति में खड़ा कर लिया जाए। (त) कुछ अज्ञानी लोग यह अन्याय करते हैं कि लड़का पहले से नमाज़ में शामिल है, अब ये आए तो उसे नियत (नमाज़ की स्थिति) में बंधा हुआ हटाकर किनारे कर देते हैं और स्वयं बीच में खड़े हो जाते हैं, यह नितांत अज्ञानता है। इसी प्रकार यह विचार कि यदि लड़का बगल में खड़ा हो तो पुरुष की नमाज़ नहीं होगी, गलत और त्रुटिपूर्ण है जिसका कोई आधार नहीं है। 'फ़त्ह अल-क़दीर' में है: "जहाँ तक अमर्द (बिना दाढ़ी वाले युवक) के बगल में होने की बात है, तो सभी ने स्पष्ट किया है कि इससे नमाज़ खराब नहीं होती, सिवाय उन लोगों के जो विरल (अपवाद) हैं, और उनके पास न तो रिवायत (परंपरा) में कोई प्रमाण है और न ही दरायत (तर्क) में।"[3] - सारांश। अमर्द का समकक्ष होना नमाज़ खराब होने का कारण नहीं है, इस मसले पर सभी न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने स्पष्टीकरण दिया है, हालाँकि कुछ गिने-चुने लोगों ने इसका विरोध किया है, उनके लिए न तो रिवायत से कोई दलील है और न ही दरायत से। सारांश (त) और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।

मसला 935: कलकत्ता धरमतला नंबर 6 से प्रेषित जनाब मिर्ज़ा ग़ुलाम क़ादिर बेग साहब, 26 सफ़र-उल-मुज़फ़्फ़र 1312 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि आपने पहले मेरे प्रश्न के उत्तर में लिखा था...

1. दुर्रे मुख्तार, इमामत का अध्याय, मुतबा मुजतबाई, दिल्ली से मुद्रित, 1/84
2. मराक़ी अल-फ़लाह मआ हाशिया अल-तहतावी, इमामत के सबसे योग्य के वर्णन में अनुभाग, नूर मोहम्मद कुतुब खाना कराची से मुद्रित, पृ. 168

3. फ़त्ह अल-क़दीर, इमामत का अध्याय, मकतबा नूरिया रज़विया सख्खर से मुद्रित, 1/312 पृष्ठ 721 का 210

والتراص فی الصفوف ونہی عن خلافہ بنہی شدید ۔ حکم دیا ہے اور اس کے خلاف پر نہی شدید فرمائی ہے۔ (ت) اور یہ بھی کوئی ضروری امر نہیں کہ وہ صف کے بائیں ہی ہاتھ کو کھڑا ہو، علماء اسے صف میں آنے اور مردوں کے درمیان کھڑے ہونے کی صاف اجازت دیتے ہیں، درمختار میں ہے: یصف الرجال ثم الصبیان ظاھرہ تعددھم فلو واحد ادخل الصف -[1] مرد صف بنائیں پھر بچے، اس کا ظاہر واضح کر رہا ہے یہ اس وقت ہے جب بچے متعدد ہوں، اگر اکیلا ہو تو اسے صف کے اندر کھڑا کر لیا جائے (ت)

مراقی الفلاح میں ہے: ان لم یکن جمع من الصبیان یقوم الصبی بین الرجال [2] - اگر بچے زیادہ نہیں تو ایک بچہ کو مردوں کی صف میں کھڑا کر لیا جائے۔ (ت) بعض بے علم جو یہ ظلم کرتے ہیں کہ لڑکا پہلے سے داخل نماز ہے اب یہ آئے تو اسے نیت بندھا ہوا ہٹا کر کنارے کر دیتے اور خود بیچ میں کھڑے ہو جاتے ہیں یہ محض جہالت ہے، اسی طرح یہ خیال کہ لڑکا برابر کھڑا ہو تو مرد کی نماز نہ ہوگی غلط و خطا ہے جس کی کچھ اصل نہیں۔ فتح القدیر میں ہے: اما محاذاۃ الامرد فصرح الکل بعدم افسادہ الامن شذ ولا متمسک لہ فی الروایۃ ولا فی الدرایۃ [3] ۔ ملخصاً امرد کا محاذی ہونا فسادِ نماز کا سبب نہیں، اس مسئلہ پر تمام فقہاء نے تصریح کی ہے البتہ شاذ و نادر طور پر کچھ لوگوں نے اس کی مخالفت کی ہے ان کے لئے نہ روایتہً کوئی دلیل ہے نہ درایتہً ملخصاً (ت) واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۹۳۵ : از کلکتہ دھرم تلا نمبر ۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۲۶ صفر المظفر ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ آپ نے پہلے میرے سوال کے جواب میں تحریر فرمایا

1. درمختار باب الامامة مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۴
2. مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی فصل فی بیان الاحق بالامامة مطبوعہ نور محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۶۸
3. فتح القدیر باب الامامة مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۱۲ Page 210 of 721

Fatawa Razawiyya (Volume 7)

[The query was] that if three followers stand level with the Imam, the prayer will be Makruh Tahrimi (prohibitively disliked). A Hafiz Sahib, who is a person of knowledge, says that the reference provided by the Maulvi Sahib is not from the text of 'Durr-ul-Mukhtar' but from its commentary, and he wants an answer based on principles. Please explain and be rewarded.

The Answer: This demand is very strange. 'Durr-ul-Mukhtar' is itself the name of a commentary. Are commentaries not reliable, or is 'Durr-ul-Mukhtar' unreliable among them, or is it written in the text contrary to the commentary? And when it is none of these, such a demand is far from the dignity of the learned. 'Durr-ul-Mukhtar' is that unique pearl of the sea of knowledge that since its composition, the pivot of the Fatawa of the Hanafi school in the east and west of the earth has become centered on its lofty research and precious investigations. May Allah Almighty have mercy on Allama Sayyid Ibn Abidin Shami, for he says:

[Table Content] Arabic: "Verily, the book 'Al-Durr al-Mukhtar,' the commentary of 'Tanwir al-Absar,' has flown through the regions and traveled through the cities, surpassing in fame the sun at high noon. People have turned to it and it has become their refuge. It is worthy of being sought after and having the school (Madhab) referred to it. For it is the gilded border of the school. It has gathered refined sub-branches and corrected issues that large volumes do not contain, and no hand of thought has woven according to its pattern."[1] Urdu Translation from Image: The summary is that 'Durr-ul-Mukhtar' gained fame throughout the world like the sun at noon; people became devoted to it and turned to it in their important matters. This book is worthy of being made a goal and having recourse to it, as it is the gold-embroidered border of the school's garment. It contains corrected and refined issues that are not gathered in big books; until today, no book has been authored in this style.

Subhan Allah! Is such a book worthy of having its statement not accepted without reason? Well, 'Fath-ul-Qadir'[2] would surely be reliable, whose author is the great Imam, the absolute researcher Kamaluddin Muhammad bin al-Hummam (may his secret be sanctified). He is that eminent Imam whose contemporaries established for him the position of Ijtihad, as mentioned in 'Radd-ul-Muhtar' (just as...

[1] Radd-ul-Muhtar, beginning of the book, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/2 Page 211 of 721

फ़तावा रज़विया (जिल्द सप्तम)

[प्रश्न यह] था कि यदि इमाम के बराबर तीन मुक़्तदी (अनुयायी) हो जाएँ तो नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी होगी। एक हाफ़िज़ साहब, जो एक विद्वान व्यक्ति हैं, कहते हैं कि मौलवी साहब ने जो संदर्भ दिया है वह 'दुर्रे मुख्तार' के मूल पाठ (मतन) से नहीं बल्कि उसकी व्याख्या (शरह) से है, और वे चाहते हैं कि उत्तर सिद्धांतों (उसूल) के आधार पर दिया जाए। स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यह मांग अत्यंत विचित्र है। 'दुर्रे मुख्तार' स्वयं एक व्याख्या का ही नाम है; क्या व्याख्याएँ विश्वसनीय नहीं होतीं, या उनमें 'दुर्रे मुख्तार' अविश्वसनीय है, या मूल पाठ में व्याख्या के विरुद्ध कुछ लिखा है? और जब इनमें से कुछ भी नहीं है, तो ऐसी मांग विद्वानों की गरिमा के अनुकूल नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' ज्ञान के समुद्र का वह अनमोल मोती है कि जब से इसकी रचना हुई है, पूरी दुनिया के पूर्व और पश्चिम में हनफी पंथ के फतवों का केंद्र मानों इसकी उच्च शोध और गहन जाँच-पड़ताल ही बन गई है। अल्लाह तआला अल्लामा सैय्यद इब्ने आबिदीन शामी पर अपनी कृपा बरसाए, वे फरमाते हैं:

[कोशिका सामग्री] अरबी: "बेशक किताब 'अल-दुर्र अल-मुख्तार', 'तन्वीर अल-अब्सार' की व्याख्या, दुनिया के कोनों-कोनों में फैल गई और शहरों में मशहूर हो गई, और इसकी प्रसिद्धि दोपहर के सूरज को भी मात दे गई। यहाँ तक कि लोग इस पर झुक पड़े और यह उनकी पनाहगाह बन गई। यह इसी योग्य है कि इसे तलाशा जाए और मज़हब का केंद्र बनाया जाए। क्योंकि यह मज़हब का सुनहरी किनारा है। इसमें वे परिष्कृत उप-शाखाएँ और संशोधित मसले एकत्रित हैं जो बड़ी-बड़ी किताबों में भी नहीं मिलते, और किसी मानवीय सोच ने आज तक इस जैसा ताना-बाना नहीं बुना है।"[1] उर्दू अनुवाद (चित्र से): सारांश यह है कि 'दुर्रे मुख्तार' ने पूरे विश्व में दोपहर के सूरज की तरह ख्याति पाई, लोग इसके प्रति पूरी तरह समर्पित हो गए और अपने महत्वपूर्ण मामलों में इसकी ओर रुख किया। यह पुस्तक इसी योग्य है कि इसे लक्ष्य बनाया जाए और इसकी ओर वापस आया जाए क्योंकि यह धर्म (मज़हब) के दामन का सुनहरी किनारा है। इसमें संशोधित और स्पष्ट किए गए वे मसले एकत्रित हैं जो बड़ी-बड़ी किताबों में भी जमा नहीं हैं। आज तक इस शैली की कोई दूसरी किताब नहीं लिखी गई।

सुभान अल्लाह! क्या ऐसी किताब इस योग्य है कि उसके कथन को बिना किसी कारण के स्वीकार न किया जाए? खैर, 'फ़त्हुल क़दीर'[2] तो विश्वसनीय होगी, जिसके लेखक इमाम हम्माम, मुहाक़िक़-ए-अलील-इतलाक कमालुद्दीन मुहम्मद बिन अल-हुम्माम (क़द्दसा सिर्रहु) हैं। वह इतने महान इमाम हैं

कि उनके समकालीनों ने भी उनके लिए इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी निर्णय) का पद सिद्ध किया था, जैसा कि 'रद्दुल मुह्तार' में उल्लेख किया गया है (जैसे कि...

---

[1] रद्दुल मुह्तार, पुस्तक का प्रारंभ, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/2 पृष्ठ 721 में से 211

تھا کہ امام کے برابر تین مقتدی ہوجائیں گے تو نماز مکروہ تحریمی ہوگی، ایک حافظ صاحب کہ آدمی ذی علم ہیں وہ کہتے ہیں کہ جناب مولوی صاحب نے جو حوالہ دیا ہے وہ درمختار کے متن سے نہیں بلکہ شرح سے ہے اور چاہتے ہیں کہ اصول سے جواب تحریر فرمادیں۔ بینوا توجروا

الجواب: یہ مطالبہ سخت عجیب ہے درمختار تو شرح ہی کا نام ہے، کیا شروح معتبر نہیں ہوتیں یا ان میں درمختار نامعتبر ہے یا متن میں شرح کے خلاف لکھا ہے اور جب کچھ نہیں تو ایسا مطالبہ اہل علم کی شان سے بعید، درمختار بحر علم کی وہ در مختار ہے کہ جب سے تصنیف ہوئی مشارق و مغارب ارض میں فتوائے مذہب حنفی کا گویا مدار اس کی تحقیقاتِ عالیہ و تدقیقاتِ غالیہ پر ہوگیا، اللہ عزوجل رحمت فرمائے علامہ سید ابن عابدین شامی پر کہ فرماتے ہیں:

[جدول کے مندرجات] عربی: ان کتاب الدر المختار، شرح تنویر الابصار، قد طار في الاقطار وسار في الامصار وفاق فی الاشتهار علی الشمس في رابعة النهار، حتی اکب الناس علیه وصار مفزعهم الیه وهو الحری بأن یطلب ویکون الیه المذهب، فأنه الطراز المذهب في المذهب، فلقد حوی من الفروع المنقحة والمسائل المصححة، مالم یحوه غیر من کبار الاسفار ولم تنسج علی منواله ید الافکار[1]۔ اردو خلاصہ: خلاصہ یہ کہ در مختار نے تمام عالم میں آفتابِ چاشت کی طرح شہرت پائی، مخلوق ہمہ تن اس سے گرویدہ ہو کر اپنے مہمات میں اس کی طرف التجا لائی، یہ کتاب اسی لائق ہے کہ اسے مطلوب بنائیں اور اس کی طرف رجوع لائیں کہ یہ دامنِ مذہب کی زرنگار گوٹ ہے، وہ تصحیح و تنقیح کے مسائل جمع ہیں کہ بڑی بڑی کتابوں میں مجتمع نہیں، آج تک اس انداز کی کتاب تصنیف نہ ہوئی۔

سبحان اللہ کیا ایسی کتاب اس قابل ہے کہ اس کا ارشاد بلا وجہ محض قبول نہ کریں، خیر[2]فتح القدیر تو معتبر ہوگی جس کے مصنف امام ہمام محقق علی الاطلاق کمال الدین محمد بن الہمام قدس سرہ وہ امام اجل ہیں کہ ان کے معاصرین تک ان کے لئے منصب اجتہاد ثابت کرتے تھے کما ذکرہ فی رد المحتار (جیسا کہ

---

[1] ردالمحتار شروع الکتاب مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۲ Page 211 of 721

Fatawa Razawiyya Volume 7

(It is mentioned in Radd al-Muhtar. T) 3- Tabyin al-Haqa'iq will be accepted, whose author is the great Imam Fakhr al-Din Abu Muhammad 'Uthman bin 'Ali al-Zayla'i, the commentator of Kanz, whose glory is brighter than the midday sun. This Imam precedes the absolute researcher (Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) and is authentic for him. Al-Kafi, 4- Imam Nasafi [his work] will be relied upon, whose author is the blessing of people, Hafiz al-Millah wa al-Din Abu al-Barakat Abdullah bin Mahmud al-Nasafi, the author of Kanz al-Daqaiq. Leave everything, 5- Hidaya is also something whose reliability and authority cannot be questioned. All these great Imams clearly state that for a congregation of men, the Imam standing equal to the people is prohibited (haram) and severely disliked (makruh tahrimi). It is stated in al-Hidaya: Standing of the Imam in the middle of the row is prohibited (haram). (T). It is stated in Fath al-Qadir:

Arabic

Explicitly stating that for the Imam of men to abandon standing forward is prohibited (haram). The commentator (Sharih) has also explicitly stated this, and it is called disliked (makruh) in al-Kafi, and this is the truth, meaning it is severely disliked (makruh tahrimi) because the Prophet's (peace and blessings be upon him) constant adherence to standing forward without omission is proof of its necessity (wujub). Therefore, acting contrary to it is severely disliked (makruh tahrimi). Thus, the application of the term 'haram' to it is metaphorical. (T)

Urdu

This statement is explicit that for the Imam of men to abandon standing forward is prohibited (haram). The commentator (Sharih) has also explicitly stated this, and it is called disliked (makruh) in al-Kafi, and this is the truth, meaning it is severely disliked (makruh tahrimi) because the Prophet's (peace and blessings be upon him) constant adherence to standing forward without omission is proof of its necessity (wujub). Therefore, acting contrary to it is severely disliked (makruh tahrimi). Thus, the application of the term 'haram' to it is metaphorical. (T)

In al-Bahr al-Ra'iq it is stated:

Arabic

Prohibited (Muharram), and that is the Imam standing in the middle of the row, so it is disliked like the naked ones

Urdu

Standing of the Imam in the middle of the row is prohibited. Such an act will be disliked like the naked ones [praying

Arabic	Urdu
[praying together], similarly in al-Hidaya it indicates that it is a severe dislike (karahat tahrim) because standing forward is obligatory (wajib) for the Imam due to the constant practice of the Prophet (peace and blessings be upon him), and abandoning an obligation (wajib) causes a dislike (karaha) that is prohibitive (tahrim) necessitating sin. (T)	together], it is similarly stated in al-Hidaya; this indicates that this act is severely disliked (makruh tahrimi) because it is obligatory for the Imam to be forward as this was the constant practice of the Prophet (peace and blessings be upon him) and abandoning an obligation (wajib) causes a severe dislike which necessitates sin. (T)

1. Al-Hidaya, Book of Imamate, published by Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi, 1/103.
2. Fath al-Qadir, Book of Imamate, published by Maktabah Nuriyyah Razawiyyah Sukkur, 1/306.
3. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Imamate, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/351.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

(रद्द अल-मुह्तार में इसका उल्लेख किया गया है। त) ३- तबयीन अल-हक़ाइक़ तो स्वीकार्य होगी जिसके लेखक महान इमाम फखरुद्दीन अबू मुहम्मद उस्मान बिन अली जैलई कंज के भाष्यकार हैं जिनकी शान की महानता दोपहर के सूरज से भी अधिक उज्ज्वल है। यह इमाम मुहाक्क़िक़ अली अल-इतलाक़ से भी पहले के हैं और उनके लिए विश्वसनीय हैं। अल-काफी, ४- इमाम नसफी तो भरोसेमंद होगी जिसके लेखक लोगों के लिए बरकत, हाफ़िज़ अल-मिल्लत वद-दीन अबुल बरकात अब्दुल्ला बिन महमूद नसफी कंजुद-दक़ाइक़ के लेखक हैं। सब छोड़िये ५- हिदाया भी ऐसी चीज़ है जिसकी विश्वसनीयता और प्रमाणिकता में कोई संदेह नहीं हो सकता। ये सभी बड़े इमाम स्पष्ट रूप से कहते हैं कि पुरुषों की जमाअत में इमाम का लोगों के बराबर खड़ा होना हराम और मकरूहे तहरीमी है। हिदाया में है: इमाम का सफ (पंक्ति) के बीच में खड़ा होना हराम है। (त)। फतह अल-क़दीर में है:

अरबी

यह कथन इसमें स्पष्ट है कि पुरुषों के इमाम का आगे खड़े होने को छोड़ना हराम है, और व्याख्याकार (शारेह) ने भी इसी को स्पष्ट किया है, और अल-काफी में इसे मकरूह कहा गया है, और यही सत्य है यानी मकरूहे तहरीमी है क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का बिना छोड़े इस पर निरंतरता बरतना इसके वाजिब होने का प्रमाण है। इसलिए इसके विपरीत करना मकरूहे तहरीमी हुआ, अतः इस पर हराम का शब्द इस्तेमाल करना प्रतीकात्मक (मजाज़ी) है। (त)

उर्दू

यह कथन इसमें स्पष्ट है कि पुरुषों के इमाम का आगे खड़े होने को छोड़ना हराम है, और व्याख्याकार (शारेह) ने भी इसी को स्पष्ट किया है, और अल-काफी में इसे मकरूह कहा गया है, और यही सत्य है यानी मकरूहे तहरीमी है क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का बिना छोड़े इस पर निरंतरता बरतना इसके वाजिब होने का प्रमाण है। इसलिए इसके विपरीत करना मकरूहे तहरीमी हुआ, अतः इस पर हराम का शब्द इस्तेमाल करना प्रतीकात्मक (मजाज़ी) है। (त)

अल-बहरर-राइक में है:

अरबी	उर्दू
निषिद्ध (मुहर्रम), और वह इमाम का सफ के बीच में खड़ा होना है, तो यह नग्न लोगों (की नमाज़) की तरह मकरूह होगा, हिदाया में भी इसी तरह है, यह इस पर प्रमाण है कि यह अमल मकरूहे तहरीमी है क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के निरंतर अभ्यास के कारण इमाम का आगे होना वाजिब है और वाजिब को छोड़ना ऐसी नापसंदगी (कराहियत) का कारण बनता है जो हराम (तहरीम) के समान है और गुनाह का कारण है। (त)	इमाम का सफ के बीच में खड़ा होना हराम है। ऐसा अमल नग्न लोगों की तरह मकरूह होगा, हिदाया में भी इसी तरह है, यह इस बात का प्रमाण है कि यह अमल मकरूहे तहरीमी है क्योंकि इमाम का आगे होना वाजिब है क्योंकि यह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का निरंतर कार्य है और वाजिब को छोड़ना इस मकरूहे तहरीमी का कारण है जो गुनाह की मांग करता है। (त)

1. अल-हिदाया, बाबतुल इमामत, अल-मकतबतुल अरबीया कराची, १/१०३.
2. फतह अल-क़दीर, बाबतुल इमामत, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, १/३०६.
3. अल-बहरर-राइक, बाबतुल इमामत, एच.एम. सईद कंपनी कराची, १/३५१.

ردالمحتار میں اس کا ذکر کیا گیا ہے۔ ت) ۳- تبیین الحقائق تو مقبول ہو گی جس کے مصنف امام اجل فخر الدین ابو محمد عثمان بن علی زیلعی شارح کنز ہیں جن کی جلالت شان آفتاب نیمروز سے روشن تر ہے۔ یہ امام محقق علی الاطلاق سے مقدم اور ان کے مستند ہیں ، کافی ،۴ امام نسفی تو معتمد ہو گی جس کے مصنف امام برکتہ الانام حافظ الملتہ والدین ابو البرکات عبد اللہ بن محمود نسفی صاحب کنزالدقائق ہیں۔ سب جانے دو ۵ ہدایہ بھی ایسی چیز ہے جس کے اعتماد و استناد میں کلام ہو سکے یہ سب اکابر آئمہ تصریح فرماتے ہیں کہ جماعتِ رجال میں امام کا قوم کے برابر ہونا حرام و مکروہ تحریمی ہے ، ہدایہ میں ہے : محرم قیام الامام وسط الصف۱ (امام کا صف کے درمیان کھڑا ہونا حرام ہے۔ت) فتح القدیر میں ہے :

عربی	اردو
صريح في ان ترك التقدم لامام الرجال محرم وكذا صرح الشارح وسماه في الكافي مكروهاً وهو الحق اى كراهة تحريم لان مقتضى المواظبة على التقدم منه عليه الصلاة والسلام بلا ترك، الوجوب فلعدمه كراهة التحريم فاسم المحرم مجاز۲۔	یہ عبارت اس میں صریح ہے کہ مردوں کے امام کا تقدیم کو ترک کرنا حرام ہے ، اور شارح نے بھی اسی کی تصریح کی ہے ، اور کافی میں اسے مکروہ کہا، اور حق بھی یہی ہے یعنی مکروہ تحریمی ہے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا بلا ترک اس پر مواظبت فرمانا وجوب کی دلیل ہے لہذا اس کا خلاف کرنا مکروہ تحریمی ہوا پس اس پر حرام کا اطلاق مجازاً ہے۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے :

عربی	اردو
محرم وھو قیام الامام وسط الصف فیکرہ کالعراۃ کذا في الھدایۃ ھو یدل علی انھا کراھۃ تحریم لان التقدم واجب علی الامام للمواظبۃ من النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وترک الواجب موجب الکراھۃ التحریم المقتضیۃ للاثم۳۔	امام کا وسطِ صف میں قیام حرام ہے۔ ایسا عمل ننگوں کی طرح مکروہ ہوگا، ہدایہ میں اسی طرح ہے ، یہ اس پر دال ہے کہ یہ عمل مکروہ تحریمی ہے کہ امام کا مقدم ہونا واجب ہے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا یہ دائمی عمل ہے اور ترک واجب اس کراہت تحریمی کا موجب ہے جو گناہ کی مقتضی ہے۔ (ت)

1 الھدایۃ باب الامامۃ مطبوعہ المکتبۃ العربیۃ کراچی ۱۰۳/۱ 2 فتح القدیر باب الامامۃ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۳۰۶/۱ 3 بحر الرائق باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳۵۱/۱

Fatawa Ridawiyya Volume 7

In 'Durar al-Hukkam' by Allama Mula Khusraw, it is mentioned: 'Prohibited is the standing of the Imam in the middle of the row (summary)' (It is forbidden for the Imam to stand within the row. - T). In 'Dhakhira al-Uqba', it is stated: 'As for its dislike, it is because it is not free from prohibition' (The reason for its dislike is that it is not devoid of unlawfulness. - T). In 'Majma' al-Anhur', it is written: 'The standing of the Imam in the middle of the row is intensely disliked (Makruh Tahrimi) (summary)' (The Imam standing in the middle of the row is prohibitedly disliked. - T). In 'Mustakhlas', it is mentioned: 'It is prohibited, and that is the standing of the Imam in the middle of the row' (It is forbidden for the Imam to stand in the middle of the row. - T). In 'Fath al-Mu'in' by Allama Sayyid Abi al-Sa'ud al-Azhari, under the commentator's statement 'and if there are two behind him, or if the people are many, it is disliked for the Imam to stand in their middle' (and if two people are behind the Imam, or if they are more than two, it is disliked for the Imam to stand amongst them. - T). This means 'prohibitively disliked' (Makruh Tahrimi) because it necessitates abandoning a mandatory act (Wajib). In 'Radd al-Muhtar', it is written: 'Advancing the Imam before the row is mandatory (Wajib)' (It is obligatory for the Imam to stand ahead of the row. - T). Despite all this, if evidence is required, then refer to 'Fath al-Qadeer' and 'Bahr al-Ra'iq' which state that the Resplendent Prophet, the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him), always maintained precedence before the row and such consistency, without ever abandoning it, is evidence of its obligatoriness (Wajub).

[Box Start] I say: And indeed Sallallahu Ta'ala Alayhi Wa Sallam said: 'Pray as you have seen me pray.' Narrated by al-Bukhari from Malik bin al-Huwayrith radiyallahu ta'ala 'anhu. I say: (I say) and the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) has said: 'Pray in the same manner as you see me performing the prayer.' This has been narrated by Imam Bukhari from Hazrat Malik bin Huwayrith (may Allah be pleased with him). (T) [Box End]

1. Durar al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Chapter on Imamate, printed by Ahmad Kamil Al-Ka’ina, Dar Sa'adat Egypt, 1/86.
2. Dhakhira al-Uqba, Chapter on Congregation, printed by Munshi Nawal Kishore, Lucknow, 1/85.
3. Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur, Chapter on Disliked Acts of Prayer, printed by Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/125.

4. Mustakhlas al-Haqa'iq Sharh Kanz al-Daqa'iq, Chapter on Imamate, printed by Munshi Ram Press Naulakha Works Lahore, 1/203.
5. Fath al-Mu'in, Chapter on Imamate, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 1/209.
6. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/440.
7. Sahih al-Bukhari, Chapter on Adhan for Travelers etc., printed by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/88.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

'दुर्र-उल-हुक्काम' अल्लामा मौला खुसरौ में है: 'मज़ूरु कयामुल् इमामि वस्तस् सफ़्फ़' 1 (खुलासा) (इमाम का सफ़ में खड़ा होना मना है। - त) 'ज़खीरा-उल-उक़्बा' में है: 'अम्मा कराहतुहा फल-अदमि खुलुविहा अनिल् मुहर्रम' 2 (इसकी कराहत की वजह यह है कि यह हुरमत से खाली नहीं है। - त) 'मज्मअ-उल-अनहुर' में है: 'क़यामुल् इमामि वस्तस् सफ़्फ़ि मकरूहून कराहत-ए-तहरीम' 3 (खुलासा) (इमाम का सफ़ के बीच में खड़ा होना मकरूह-ए-तहरीमी है। - त) 'मुस्तखलस' में है: 'मुहर्रमुन वहुवा वुक़ूफ़ुल इमामि वस्तस् सफ़्फ़' 4 (इमाम का सफ़ के बीच में खड़ा होना हराम है। - त) 'फ़तह-उल-मुईन' अल्लामा सैयद अबी अल-सऊद अज़हरी में शारेह के इस कथन के तहत 'वल्-इस्नानि खल्फ़ुहु व इन् कसरल क़ौमु कुरिह क़यामुल् इमामि वस्तहुम' (और अगर इमाम के पीछे दो लोग हों, या लोग दो से ज़्यादा हों, तो इमाम का उनके बीच खड़ा होना मकरूह है। - त) यानी मकरूह-ए-तहरीमी है क्योंकि वाजिब का तर्क(छोड़ना) लाज़िम आ रहा है। 5 'रद्द-उल-मुह्तार' में है: 'तक़दीमुल् इमामि अमामस सफ़्फ़ि वाजिमुन' 6 (इमाम का सफ़ के आगे खड़ा होना वाजिब है। - त) इसके बावजूद अगर दलील की ज़रूरत हो, तो 'फ़तह-उल-क़दीर' और 'बहर-उर-रायिक़' का इरशाद सामने रहे कि हुज़ूर पुर नूर सैयदुल मुरसलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने हमेशा सफ़ पर तक़द्दुम (आगे रहना) फ़रमाया और ऐसी मुदावमत (निरंतरता) कि कभी तर्क न फ़रमाया, वाजिब होने की दलील है।

[बॉक्स शुरू] अक़ूल: व क़द क़ा-ल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम सल्लू कमा रअैतुमुनी उसल्ली। 7 रवाहुल् बुखारी अन मालिक बिन् अल-हुवैरिस रदियल्लाहु तआला अन्हु। अक़ूल: (मैं कहता हूँ) और नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया है कि तुम उसी तरह नमाज़ पढ़ो जिस तरह तुम मुझे नमाज़ पढ़ते देखते हो। इसे इमाम बुखारी ने हज़रत मालिक बिन हुवैरिस रदियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। (त) [बॉक्स अंत]

1. दुर्र-उल-हुक्काम शरह ग़ुरर-उल-अहकाम, इमामत का अध्याय, अहमद कामिल अल-काएना द्वारा मुद्रित, दार सआदत मिस्र, 1/86।
2. ज़खीरा-उल-उक़्बा, जमात का अध्याय, मुंशी नवल किशोर द्वारा मुद्रित, लखनऊ, 1/85।
3. मज्मअ-उल-अनहुर शरह मुल्तक़ल अबहुर, नमाज़ की मकरूहात का अध्याय, इहया-उत-तुरास अल-अरबी द्वारा मुद्रित, बेरूत, 1/125।

4. मुस्तखलस-उल-हक़ायिक़ शरह कंज़-उद-दक़ायिक़, इमामत का अध्याय, मुंशी राम प्रेस नवलखा वर्क्स द्वारा मुद्रित, लाहौर, 1/203।
5. फ़तह-उल-मुईन, इमामत का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी द्वारा मुद्रित, कराची, 1/209।
6. रद्द-उल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी द्वारा मुद्रित, मिस्र, 1/440।
7. सहीह अल-बुखारी, मुसाफ़िर के लिए अज़ान का अध्याय आदि, क़दीमी कुतुब खाना द्वारा मुद्रित, कराची, 1/88।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

’درر الحکام علامہ مولیٰ خسرو میں ہے: محظور قیام الامام وسط الصف 1 ملخصاً (امام کا صف میں کھڑا ہونا ممنوع ہے۔ ت) ذخیرۃ العقبیٰ میں ہے: اما کراھتھا فلعدم خلوھا عن المحرم 2 (اس کی کراہت کی وجہ یہ ہے کہ یہ حرمت سے خالی نہیں ۔ ت) مجمع الانہر میں ہے : قیام الامام وسط الصف مکروہ کراھۃ تحریم 3 ملخصاً (امام کا وسط صف میں کھڑا ہونا مکروہ تحریمی ہے اھ تلخیصاًت) مستخلص میں ہے: محرم وھو وقوف الامام وسط الصف 4 (امام کا وسط صف میں کھڑا ہونا حرام ہے۔ت) فتح المعین علامہ سید ابی السعود ازہری میں زیر قول شارح والاثنان خلفہ وان کثر القوم کرہ قیام الامام وسطھم (اور دو امام کے پیچھے کھڑے ہوں ، اگر لوگ دو سے زیادہ ہوں تو امام کا ان کے درمیان کھڑا ہونا مکروہ ہے۔ت) ای تحریماً لترك الواجب 5 (یعنی مکروہ تحریمی ہے کیونکہ ترک واجب لازم آ رہا ہے ۔ت) ’ردالمحتار میں ہے : تقدیم الامام امام الصف واجب 6 (امام کا صف کے آگے کھڑا ہونا واجب ہے۔ ت) بائیں ہمہ اگر دلیل درکار ہو تو فتح القدیر و بحر الرائق کا ارشاد پیش نظر کہ حضور پر نور سید المر سلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ہمیشہ ہمیشہ صف پر تقدم فرمایا اور ایسی مداومت کہ کبھی ترک نہ فرمائیں دلیل وجوب ہے

[Box Start] اقول: وقد قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم صلوا کما رأیتمونی اصلی 7 رواہ البخاری عن مالک بن الحویرث رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ اقول: (میں کہتا ہوں) اور نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا ہے کہ تم اس طرح نماز پڑھو جس طرح تم مجھے نماز ادا کرتے دیکھتے ہو۔ اس کو امام بخاری نے حضرت مالک بن حویرث رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت) [Box End]

1 درر الحكام شرح غرر الاحكام فصل فی الامامۃ مطبوعہ مطبعہ احمد كامل الكائنہ دار سعادت مصر ۱/ ۸۶ 2 ذخيرة العقبیٰ فصل فی الجماعة مطبوعہ منشی نولكشور لكهنؤ ۱/ ۸۵ 3 مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر فصل مكروہات الصلوٰۃ مطبوعہ احياء التراث العربی بيروت ۱/ ۱۲۵ 4 مستخلص الحقائق شرح كنز الدقائق باب الامامۃ مطبوعہ منشی رام پريس نولنگ وركس لاہور ۱/ ۲۰۳ 5 فتح المعين ، باب الامامۃ ، مطبوعہ ايچ ايم سعيد كمپنی كراچی ۱/ ۲۰۹ 6 ردالمحتار ، باب الامامۃ ، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۴۰ 7 صحيح البخاری باب الاذان للمسافر الخ مطبوعہ قديمی كتب خانہ كراچی ۱/ ۸۸

Fatawa Razawiya Volume 7

Here it is a command, and the purpose of a command is obligation (wujub). Therefore, as long as a specific evidence for exception, such as occasional abandonment or acknowledgement of abandonment, is not established, it falls under this generality and obligation is achieved. Abandoning an obligatory (wajib) act is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked), and Makruh Tahrimi is a minor sin (sagheera), and a minor sin after habituation becomes a major sin (kabeera). One who commits a major sin is a transgressor (fasiq) and their testimony is rejected (mardood al-shahada), and the sin is established even in one instance. We ask Allah for forgiveness and wellbeing. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Issue 936 to 937: From Gonda, Awadh, Madrasa Islamia, sent by Hafiz Abdul Aziz Sahib, teacher at the said Madrasa, 13 Jumada al-Ukhra 1318 AH.

Question 1: A second congregation is being held in a mosque, market, or inn under the leadership (imamat) of Zaid. Bakr also came to the same mosque and learned that this is a second congregation. He offered his prayer alone, either close to the congregation or at some distance. Was Bakr's prayer valid or not?

Question 2: A scholar says that even if it's the first congregation, let alone the second, if another person enters the mosque and prays alone, his prayer will be valid, though he won't get the 25-fold reward of the congregation. The reason given for the prayer being valid is that congregation is Sunnat Mu'akkadah (emphasized Sunnah), not Fard (obligatory) or Wajib (mandatory). What is the ruling on this?

Al-Jawab (The Answer):

Answer to Question 1: The prayer is valid in the sense that the obligation is fulfilled, but with severe dislike and necessity of sin. To abandon the congregation without a Sharia-compliant excuse is a sin and an atrocity. Moreover, doing so while the congregation is standing is a blatant violation and waste. To the extent that if someone started the Fard prayer alone when the congregation had not yet formed, and it formed afterwards, and he had not yet performed the prostration (sajdah) of the first unit (rak'ah), then the Pure Sharia absolutely commands him to break his intention and join the congregation. In fact, for Maghrib and Fajr, as long as he hasn't performed the prostration of the second unit, the command is to break the intention and join. For the other three prayers, if he has prayed two units, he should consider

them as voluntary (nafl) and join as long as he hasn't performed the prostration of the third unit.

Arabic Original

In Tanwir: One started performing prayer alone and then it was established; he cuts it while standing with a single salam and follows the Imam if he has not bound the first rak'ah with a prostration.

Page 214 of 721

Urdu Translation

In Tanwir al-Absar, it states: If someone started offering prayer alone and then the congregation for that same obligatory prayer was established, he should finish the prayer while standing with a single salam and follow the Imam, provided he has not finished the first rak'ah's...

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

यहाँ एक आज्ञा (अम्र) है, और आज्ञा का उद्देश्य दायित्व (वुजूब) है। इसलिए, जब तक किसी विशिष्ट प्रमाण जैसे कभी-कभी त्यागना या त्यागने पर स्वीकृति सिद्ध न हो, यह इस व्यापकता में आता है और दायित्व प्राप्त होता है। वाजिब कार्य को छोड़ना मकरूह तहरीमी है, और मकरूह तहरीमी एक छोटा पाप (सगीरा) है, और आदत होने के बाद छोटा पाप बड़ा पाप (कबीरा) बन जाता है। बड़ा पाप करने वाला फ़ासिक होता है और उसकी गवाही अस्वीकार कर दी जाती है, और पाप एक ही बार में सिद्ध हो जाता है। हम अल्लाह से क्षमा और कुशलता मांगते हैं। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला 936 से 937: गोंडा, अवध, मदरसा इस्लामिया से, प्रेषक हाफ़िज़ अब्दुल अज़ीज़ साहब, उक्त मदरसा के शिक्षक, 13 जमादी उल-उखरा 1318 हिजरी।

प्रश्न 1: ज़ैद की इमामत में मस्जिद, बाज़ार या सराय में दूसरी जमाअत हो रही है। इसी मस्जिद में बक्र भी आया और उसे पता चला कि यह दूसरी जमाअत है। उसने जमाअत के पास या कुछ दूरी पर अकेले अपनी नमाज़ पढ़ी। क्या बक्र की नमाज़ अदा हुई या नहीं?

प्रश्न 2: एक विद्वान का कहना है कि न केवल दूसरी जमाअत बल्कि पहली जमाअत भी हो रही हो और कोई दूसरा व्यक्ति मस्जिद में आए और अकेले अपनी नमाज़ पढ़ ले तो उसकी नमाज़ हो जाएगी, उसे जमाअत का 25 गुना सवाब नहीं मिलेगा। नमाज़ होने का कारण यह बताया गया कि जमाअत सुन्नत मुअक्कदा है, न फ़र्ज़ है और न वाजिब। इस बारे में क्या हुक्म है?

अल-जवाब:

प्रश्न 1 का उत्तर: नमाज़ इस अर्थ में तो हो गई कि फ़र्ज़ ज़िम्मे से उतर गया, लेकिन सख्त कराहत और गुनाह की अनिवार्यता के साथ। बिना किसी शरई बहाने के जमाअत छोड़ना गुनाह और घृणित कार्य है, और जमाअत के कायम होने की स्थिति में ऐसा करना स्पष्ट उल्लंघन और बर्बादी है। यहाँ तक कि अगर किसी ने अकेले फ़र्ज़ शुरू किए और अभी जमाअत कायम नहीं हुई थी, उसके बाद कायम हुई और उसने पहली रकात का सज्दा नहीं किया था, तो पाक शरीअत उसे स्पष्ट रूप से आदेश देती है कि वह नियत तोड़ दे और जमाअत में शामिल हो जाए। बल्कि मग़रिब और फज्र में तो जब तक दूसरी रकात का सज्दा न किया हो, हुक्म है कि नियत तोड़ कर मिल जाए। और बाकी तीन

नमाज़ों में अगर दो पढ़ चुका हो तो उन्हें नफ़्ल मानकर जब तक तीसरी का सज्दा न किया हो, शामिल हो जाए।

अरबी मूल

तन्वीर में है: अकेले नमाज़ शुरू की फिर जमाअत खड़ी हो गई; खड़े-खड़े एक सलाम के साथ उसे काट दे और इमाम का अनुसरण करे, यदि उसने पहली रकात को सज्दे से नहीं बांधा है।

उर्दू अनुवाद

तनवीरुल अबसार में है: किसी ने तन्हा नमाज़ अदा करना शुरू की फिर उसी फर्ज़ की जमाअत खड़ी हो गई तो वह सलाम वाहिद के साथ खड़े-खड़े नमाज़ खत्म कर दे और इमाम की इक़्तेदा करे बशर्ते कि उसने पहली रकात का...

یہاں امر ہے اور امر کا مفاد وجوب تو جب تک دلیلِ خصوص مثلاً ترک احیاناً یا اقرار علی الترک ثابت نہ ہو اس عموم میں داخل اور وجوب حاصل اور ترک واجب مکروہ تحریمی اور مکروہ تحریمی گناہِ صغیرہ اور صغیرہ بعد اعتیاد کبیرہ اور کبیرہ کا مرتکب فاسق اور مردود الشہادۃ اور گناہ تو ایک ہی بار میں ثابت، نسأل اللہ العفو والعافیۃ، واللہ سبحٰنہ و تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۹۳۶ تا ۹۳۷: از گونڈہ ملک اودھ مدرسہ اسلامیہ مرسلہ حافظ عبدالعزیز صاحب مدرس مدرسہ مذکورہ ۱۳ جمادی الاخریٰ ۱۳۱۸ھ سوال اول: زید کی امامت سے جماعتِ ثانیہ مسجد، بازار یا سرائے میں ہو رہی ہے اسی مسجد میں بکر بھی آیا اس کو معلوم ہو گیا کہ یہ جماعتِ ثانیہ ہے اس نے علیحدہ و تنہا جماعت کے قریب یا کسی قدر فاصلے سے اپنی نماز ادا کی تو نماز بکر کی ادا ہو گئی یا نہیں؟ سوال دوم: ایک عالم صاحب فرماتے ہیں کہ جماعتِ ثانیہ کیا بلکہ جماعت اولیٰ بھی ہوتی ہو تو اس وقت کوئی دوسرا شخص اس مسجد میں آئے اور تنہا اپنی نماز پڑھ لے تو اس کی نماز ہو جائے گی جماعت کا پچیس ۲۵ گنا ثواب نہ ملے گا، نماز ہو جانے کا سبب یہ بتایا کہ جماعت سنت مؤکدہ ہے نہ فرض ہے نہ واجب، اس بارے میں کیا ارشاد ہے؟ الجواب: جواب سوال اول: نماز بایں معنیٰ تو ہو گئی کہ فرض سر سے اتر گیا مگر سخت کراہت ولزوم معصیت کے ساتھ کہ بے عذرِ شرعی ترکِ جماعت گناہ و شناعت ہے نہ کہ خود بحالِ قیامِ جماعت صریح خلاف واضاعت، یہاں تک کہ اگر کسی نے تنہا فرض شروع کر دیئے ہنوز جماعت قائم نہ تھی اس کے بعد قائم ہوئی اور اس نے بھی پہلی رکعت کا سجدہ نہ کیا تو اسے شرعِ مطہر مطلقاً حکم فرماتی ہے کہ نیت توڑ دے اور جماعت میں شامل ہو جائے بلکہ مغرب و فجر میں تو جب تک دوسری رکعت کا سجدہ نہ کیا ہو

حکم ہے کہ نیت توڑ کر مل جائے اور باقی تین نمازوں میں دو بھی پڑھ چکا ہو تو انہیں نفل ٹھہرا کر جب تک تیسری کا سجدہ نہ کیا ہو شریک ہو جائے۔

| فی التنویر شرع فیها اداء منفرداً ثم اقیمت یقطعها قائماً بتسلیمة واحدة ویقتدی بالامام ان لم یقید الرکعة الاولی بسجدة | تنویر الابصار میں ہے کسی نے تنہا نماز ادا کرنا شروع کی پھر اسی فرض کی جماعت کھڑی ہو گئی تو وہ سلام واحد کے ساتھ کھڑے کھڑے نماز ختم کردے اور امام کی اقتدا کرے بشرطیکہ اس نے پہلی رکعت کا |

Fatawa-e-Razvia - Volume Seven

[Arabic Quote 1]: "...or tied it in other than four-cycle prayers, or in them and joined another to it, and if he prayed three of them, let him complete it then follow as a supererogatory prayer, and he gains the virtue of congregational prayer except in Asr prayer." [Reference 1]

[Urdu Translation 1]: If he has not performed the prostration (sajdah) or has performed the prostration of the first raka'at, but the prayer is not a four-raka'at prayer (i.e., Fajr or Maghrib prayers) or it is a four-raka'at prayer but he has already joined another raka'at with it (in these cases he should break his prayer and follow the Imam). If he has performed three raka'ats, he should complete the prayer and then follow the Imam with the intention of Nafl (voluntary prayer). Thus, he will attain the reward of the congregation, although he cannot do this in the Asr prayer (because praying Nafl after Asr is Makruh-e-Tehrimi - strongly disliked/prohibited). (T)

When this is the command for one who started praying alone before the congregation, even though he did not intend to oppose the congregation at all, and breaking intention without Shariah necessity is strictly forbidden - Allah Almighty said, 'Do not invalidate your deeds' [Reference 2] - yet Shariah did not consider breaking the intention to attain congregation as invalidating the deed but considered it as completing the deed. So here, when one prays separately against an established congregation, how can it be acceptable to Shariah? Rather, a person who has already completed his prayer alone in the mosque and now a congregation is established, if it is Zuhr or Isha, then Shariah mandates that he join the congregation to avoid the suspicion of opposing the congregation. In the other three prayers, the command is to leave the mosque so that the appearance of opposing the congregation does not arise.

[Arabic Quote 2]: "In Durr al-Mukhtar: Whoever prayed Zuhr or Isha alone once, it is not disliked for him to leave, rather leaving the congregation is [disliked], except when starting the Iqama, then it is disliked because of opposing the congregation without an excuse; instead, he follows as a supererogatory prayer. And whoever prayed Fajr, Asr, and Maghrib once, he leaves unconditionally even if [the congregation] is established. And in al-Nahr: It should be mandatory for him to leave because the dislike..."

[Urdu Translation 2]: It is mentioned in 'Al-Nahr' that it is appropriate that his leaving at the time of congregation becomes obligatory because staying in the mosque

without prayer is more disliked. End (shortened). Although in 'Durr al-Mukhtar' it is stated: one who has performed Zuhr and Isha prayers alone once, it is not disliked for him to leave the mosque, rather abandoning the congregation became disliked. But in this case when Iqama has started, then leaving without excuse is disliked due to opposition to the congregation; instead, he should stay in the mosque and follow the Imam with the intention of Nafl. And whoever performed Fajr, Asr, and Maghrib prayers, he can leave the mosque in any case, even if...

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, published by Mujtabai Press, Delhi, 1/99.
2. Al-Quran 33/47.

फतावा-ए-रज़विया - जिल्द हफ़्तम

[अरबी उद्धरण 1]: "او قیدها فی غیر رباعیة اوفیها وضم الیها اخری وان صلی ثلثا منها اتم ثم اقتدی متنقلا ویدرك فضیلة الجماعة الا في العصر-1"

[उर्दू अनुवाद 1]: अगर उसने सजदा न किया हो या पहली रकात का सजदा कर लिया है मगर नमाज़ गैर-रुबाई हो (यानी फजर और मग़रिब की नमाज़ में) या नमाज़ रुबाई हो मगर उसके साथ एक और रकात मिला चुका है (इन सूरतों में नमाज़ तोड़ कर इमाम की इक़्तिदा करे)। अगर तीन रकात अदा कर चुका है तो नमाज़ पूरी करे, उसके बाद बनिय्यत-ए-नवाफिल इमाम की इक़्तिदा करे तो उसे सवाब-ए-जमाअत हासिल हो जाएगा। अलबत्ता नमाज़-ए-अस्र में ऐसा नहीं कर सकता (क्यूँकि बाद अज़ अस्र नफ़्ल पढ़ना मकरूह-ए-तहरीमी है। त)

जब जमाअत से पहले तन्हा शुरू करने वाले के लिए ये हुक्म है हालाँकि उसने हरगिज़ मुखालफ़त-ए-जमाअत न की थी और नियत तोड़ना बे-ज़रूरत-ए-शरईया सख़्त हराम है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: '(2) 'لَا تُبْطِلُوا اَعْمَالَكُمْ अपने अमल बातिल न करो, मगर शरह-ए-मुतह्हिर ने जमाअत हासिल करने के लिए नियत तोड़ने को इबताल-ए-अमल न समझा, बल्कि इकमाल-ए-अमल तसव्वुर फ़रमाया। तो यहाँ कि जमाअत कायम के ख़िलाफ़ अपनी अलग पढ़ता है, क्यूँकर शरह-ए-मुतह्हिर को गवारा हो सकता है? बल्कि जो शख़्स मस्जिद में नमाज़ तन्हा पूरी पढ़ चुका हो, अब जमाअत कायम हुई है, अगर ज़ोहर या इशा है तो शरअन उस पर वाजिब है कि जमाअत में शरीक हो कि मुखालफ़त-ए-जमाअत की तोहमत से बचे और बाकी तीन नमाज़ों में हुक्म है कि मस्जिद से बाहर निकल जाए ताकि मुखालफ़त-ए-जमाअत की सूरत न लाज़िम आए।

[अरबी उद्धरण 2]: "في الدرالمختار من صلی الظهر والعشاء وحده مرة فلا یکره خروجه بل ترکه للجماعة الاعند الشروع فی الاقامة فیکره لمخالفته الجماعة بلاعذر بل یقتدی متنقلا ومن صلی الفجر والعصر والمغرب مرة فیخرج مطلقا وان اقیمت، وفی النهر ینبغی ان یجب خروجه لان کراهة"

[उर्दू अनुवाद 2]: 'अलनहर' में है कि मुनासिब यह है कि जमाअत होने के वक़्त उसका निकल जाना वाजिब है क्यूंकि बगैर नमाज़ के वहाँ मस्जिद में रुके रहना ज़्यादा मकरूह है। (मुख़्तसरन)। अगरचे 'दुर्रे मुख़्तार' में है: जिसने ज़ोहर व इशा की नमाज़ तन्हा एक मर्तबा अदा कर ली, उसके लिए मस्जिद से निकलना मकरूह नहीं, बल्कि जमाअत का तर्क मकरूह हुआ। मगर इस सूरत में जब इक़ामत

शुरू हो गई तो मकरूह है बिला उज़्र निकलना, ब-सबब इसकी मुखालफ़त-ए-जमाअत के, बल्कि वह मस्जिद में ठहरे और बनिय्यत-ए-नवाफिल इमाम की इक़्तिदा करे। और जिसने फजर, अस्र और मग़रिब की नमाज़ अदा कर ली तो वह हर हाल में मस्जिद से निकल सकता है अगरचे...

1. दुर्रे मुख़्तार, बाब इदराक-उल-फरिज़ाह, मटबुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली 1/99
2. अल-कुरान 33/47

पेज 215 / 721

او قیدھا فی غیر رباعیة اوفیھا وضم الیھا اخری وان صلی ثلثا منھا اتم ثم اقتدی متنقلا ویدرك فضیلة الجماعة الا في العصر-1 سجدہ نہ کیا ہو یا پہلی رکعت کا سجدہ کر لیا ہے مگر نماز غیر رباعی ہو (یعنی فجر و مغرب کی نماز میں) یا نماز رباعی ہو مگر اس کے ساتھ ایک اور رکعت ملا چکا ہے (ان صورتوں میں نماز توڑ کر امام کی اقتدا کرے) اگر تین رکعت ادا کر چکا ہے تو نماز پوری کرے اس کے بعد بنیت نوافل امام کی اقتدا کرے تو اسے ثوابِ جماعت حاصل ہو جائے گا البتہ نمازِ عصر میں ایسا نہیں کر سکتا (کیونکہ بعد از عصر نفل پڑھنا مکروہِ تحریمی ہے۔ ت)

جب پیش از جماعت تنہا شروع کرنے والے کو یہ حکم ہے حالانکہ اس نے ہر گز مخالفتِ جماعت نہ کی تھی اور نیت توڑنا بے ضرورتِ شرعیہ سخت حرام ہے قال اللہ تعالٰی لَا تُبْطِلُوا اَعْمَالَکُمْ (۲) اپنے عمل باطل نہ کرو، مگر شرعِ مطہر نے جماعت حاصل کرنے کے لئے نیت توڑنے کو ابطالِ عمل نہ سمجھا اکمالِ عمل تصور فرمایا تو یہاں کہ جماعت قائم کے خلاف اپنی الگ پڑھتا ہے کیونکر شرعِ مطہر کو گوارا ہو سکتا ہے بلکہ جو شخص مسجد میں نماز تنہا پوری پڑھ چکا ہو اب جماعت قائم ہوئی ہے اگر ظہر یا عشاء ہے تو شرعاً اس پر واجب ہے کہ جماعت میں شریک ہو کہ مخالفتِ جماعت کی تہمت سے بچے اور باقی تین نمازوں میں حکم ہے کہ مسجد سے باہر نکل جائے تاکہ مخالفتِ جماعت کی صورت نہ لازم آئے،

فی الدرالمختار من صلی الظھر والعشاء وحدہ مرة فلا یکرہ خروجه بل ترکه للجماعة الاعند الشروع فی الاقامة فیکرہ لمخالفته الجماعة بلاعذر بل یقتدی متنقلا ومن صلی الفجر والعصر والمغرب مرة فیخرج مطلقا وان اقیمت، وفی النھر ینبغی ان یجب خروجه لان کراھة نہر میں ہے مناسب یہ ہے کہ جماعت ہونے کے وقت اس کا نکل جانا واجب ہے کیونکہ بغیر نماز کے وہاں مسجد میں رکے رہنا

زیادہ مکروہ ہے اھ مختصراً اگرچہ درمختار میں ہے جس نے ظہر و عشاء کی نماز تنہا ایک مرتبہ ادا کرلی اس کے لئے مسجد سے نکلنا مکروہ نہیں بلکہ جماعت کا ترک مکروہ ہوا مگر اس صورت میں جب اقامت شروع ہو گئی تو مکروہ ہے بلا عذر نکلنا بسبب اس کی مخالفت جماعت کے، بلکہ وہ مسجد میں ٹھہرے اور بنیت نوافل امام کی اقتداء کرے، اور جس نے فجر، عصر اور مغرب کی نماز ادا کرلی تو وہ ہر حال میں مسجد سے نکل سکتا ہے اگرچہ

1 درمختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۹/۱ 2 القرآن ۳۳/۴۷

Fatawa Razawiyyah, Volume Seven

[Arabic]: "His staying without prayer is more severe," mentioned briefly in Radd al-Muhtar under the statement "except at the start of Iqamah because in his leaving there is an accusation." Sheikh Ismail says this is mentioned in many Fatawa. The cause of accusation here is his praying alone, and when he leaves, it supports this accusation. It also mentions from 'Al-Muhit' that opposing the congregation is a great sin. [Urdu Translation]: When the Takbir (Iqamah) starts, it is mentioned in Radd al-Muhtar under "except at the start of Iqamah" that there is an accusation in his leaving. Sheikh Ismail says this is mentioned in many Fatawa, and the reason for this accusation is his performing prayer alone, and when he stands up to leave, it confirms it, etc. In the same source, with reference to 'Al-Muhit', it is stated that opposing the congregation is a very big sin. (T)

When a person who prays alone before the congregation does not join the congregation, he finds himself accused and an opponent of the congregation, and involved in a great sin. So, one who, despite the establishment of the congregation, intentionally opposes it and starts his own separate prayer, how could he not be severely accused, an explicit opponent, and caught in a severe sin? In fact, scholars say that while a congregation is established, if some people come and establish another separate congregation, they would be involved in a disliked act (karahat) due to splitting the congregation, even though they have not abandoned the act of congregational prayer itself, nor can the accusation of opposing the original congregation be as strong against them. So, how severely opposed would the person be who makes his own 'separate one-and-a-half brick' way?

[Arabic]: In Al-Khulasah and then Al-Hindiyyah: some people were sitting inside the mosque and some outside the mosque. The Muezzin called the Iqamah. Then an Imam from those outside stood up and led them, and an Imam from those inside stood up and led them... [Urdu Translation]: In Al-Khulasah and then Al-Hindiyyah, it is stated: some people were sitting inside the mosque and some outside the mosque. The Muezzin called the Iqamah. Then one person from the outsiders led the prayer, and similarly, one person from the insiders led the prayer. Between these two, whoever was first...

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/99. 2. Radd al-Muhtar, Chapter on Attaining the Obligatory

Prayer, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/528. 3. Radd al-Muhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/529.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

[अरबी]: "प्रार्थना के बिना उसका रुकना अधिक गंभीर है," रद्द अल-मुhtar में संक्षिप्त रूप से 'इकामह शुरू होने के समय के अलावा' के तहत उल्लेख किया गया है, क्योंकि उसके जाने में एक आरोप है। शेख इस्माइल कहते हैं कि कई फ़तावा में इसका उल्लेख है। यहाँ आरोप का कारण उसका अकेले नमाज़ पढ़ना है, और जब वह चला जाता है, तो यह इस आरोप की पुष्टि करता है। इसी में 'अल-मुहीत' के हवाले से लिखा है कि जमात का विरोध करना एक बड़ा पाप है। [उर्दू अनुवाद]: जब तकबीर (इकामह) शुरू हो जाए, रद्द अल-मुhtar में "इकामह शुरू होने के समय के अलावा" के तहत है कि उसके निकलने में आरोप (तहमत) है। शेख इस्माइल फ़रमाते हैं कि बहुत से फ़तावा में यही मज़कूर (उल्लिखित) है और यह तहमत का सबब उसका तनहा नमाज़ अदा करना है और जब वह निकल खड़ा हुआ तो उससे ताईद (पुष्टि) हो जाएगी इत्यादि। इसी में मुहीत के हवाले से है कि मुखालफ़त-ए-जमात में बहुत बड़ा गुनाह है। (त)

जब जमात से पहले तनहा पढ़ने वाला जमात में शरीक न हो तो वह मुत्तहम (आरोपित) और मुखालफ़-ए-जमात और विज़्र-ए-अज़ीम (बड़े पाप) में मुब्तला पाता है, तो जो बा-वस्फ़-ए-क़ियाम-ए-जमात क़स्दन मुखालफ़त करके अपनी अलग शुरू कर दे, क्योंकर सख़्त मुत्तहम और सरीह मुखालफ़ और गिरफ़्तार-ए-गुनाह-ए-शदीद न ठहरेगा? बल्कि उलेमा फ़रमाते हैं कि क़ियाम-ए-जमात की हालत में अगर कुछ लोग आकर दूसरी जमात जुदा क़ायम कर दें, तो वे मुब्तला-ए-कराहत होंगे कि तफ़रीक़-ए-जमात की, हालाँकि वे नफ़्स-ए-जमात के तारिक न हुए और न उन पर असल जमात से मुखालफ़त की तहमत आ सकती है, तो अकेला अपनी 'डेढ़ ईंट की अलग' बनाने वाला किस क़दर शदीद मुखालफ़ होगा?

[अरबी]: अल-खुलासा और फिर अल-हिंदिया में है: कुछ लोग मस्जिद के अंदर बैठे थे और कुछ मस्जिद के बाहर। मुअज़्ज़िन ने इकामह कही। फिर बाहर वालों में से एक इमाम खड़ा हुआ और उनकी नमाज़ पढ़ाई, और अंदर वालों में से एक इमाम खड़ा हुआ और उनकी नमाज़ पढ़ाई... [उर्दू अनुवाद]: खुलासा फिर हिंदिया में है, कुछ लोग दाख़िल-ए-मस्जिद और कुछ मस्जिद से बाहर बैठे थे कि मुअज़्ज़िन ने इक़ामत कही तो बाहर वालों में से एक शख़्स ने इमामत कराई, इसी तरह अहल-ए-दाख़िल में से एक शख़्स ने इमामत कराई, इन दोनों में से जो पहले...

पाद-टिप्पणी (Footnotes): 1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब इदराक अल-फरीज़ा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/99. 2. रद्द अल-मुhtar, बाब इदराक अल-फरीज़ा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/528. 3. रद्द अल-मुhtar, बाब इदराक अल-फरीज़ा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/529.

पृष्ठ 216/721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[Arabic]: مکثہ بلاصلاۃ اشد ۱ ہ مختصرا فی ردالمحتار تحت قولہ لاعند الشروع فی الاقامۃ لان فی خروجہ تہمۃ قال الشیخ اسمعیل وھو المذکور فی کثیر من الفتاوی والتہمۃ ھنا نشأت من صلاتہ منفردا فاذا خرج یؤیدھا ۲ وفیہ عن المحیط مخالفۃ الجماعۃ وزر عظیم ۳۔ [Urdu]: تکبیر شروع ہو جائے،- ردالمحتار میں "الاعند الشروع فی الاقامۃ" کے تحت ہے کہ اس کے نکلنے میں تہمت ہے۔ شیخ اسمعیل فرماتے ہیں کہ بہت سے فتاوٰی میں یہی مذکور ہے اور یہ تہمت کا سبب اس کا تنہا نماز ادا کرنا ہے اور جب وہ نکل کھڑا ہوا تو اس سے تائید ہو جائے گی الخ اسی میں محیط کے حوالے سے ہے کہ مخالفت جماعت میں بہت بڑا گناہ ہے۔ (ت)

جب جماعت سے پہلے تنہا پڑھنے والا جماعت میں شریک نہ ہو تو متہم اور مخالف جماعت اور وزر عظیم میں مبتلا پاتا ہے تو جو باوصف قیام جماعت قصداً مخالفت کرکے اپنی الگ شروع کردے کیونکر سخت متہم و صریح مخالف و گرفتار گناہ شدید نہ ٹھہرے گا بلکہ علما فرماتے ہیں کہ قیام جماعت کی حالت میں اگر کچھ لوگ آکر دوسری جماعت جدا قائم کردیں مبتلائے کراہت ہوں گے کہ تفریق جماعت کی حالانکہ یہ نفس جماعت کے تارک نہ ہوئے نہ ان پر اصل جماعت سے مخالفت کی تہمت آسکتی ہے تو اکیلا اپنی ڈیڑھ اینٹ کی الگ بنانے والا کس قدر شدید مخالف ہوگا،

[Arabic]: فی الخلاصۃ ثم الھندیۃ قوم جلوس فی المسجد الداخل وقوم فی المسجد الخارج اقام المؤذن فقام امام من اھل الخارج فامھم وقام امام من اھل الداخل فامھم [Urdu]: خلاصہ پھر ہندیہ میں ہے کچھ لوگ داخل مسجد اور کچھ مسجد سے باہر بیٹھے تھے کہ مؤذن نے اقامت کہی تو باہر والوں میں سے ایک شخص نے امامت کرائی اسی طرح اہل داخل میں سے ایک شخص نے امامت کرائی ان دونوں میں سے جو پہلے

حواشی: ۱ درمختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۹/۱ ۲ ردالمحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۵۲۸/۱ ۳ ردالمحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۵۲۹/۱

Fatawa Ridawiyyah, Volume Seventh

[Table Box Top] Arabic Text: Whoever precedes in starting, he is the Imam, and those following him; there is no dislike in their regard.1 Urdu Translation: The one who starts first is the Imam, and those who follow him are correct, and there is no dislike (karahat) in them. (T)

And the status of this congregation as a second congregation cannot escape those repulsions, even if we assume that the opposition to the second congregation is absolutely free from accusation, since when a mosque is not a neighborhood mosque but a market or roadside mosque, then every congregation in it is the first congregation, as we have researched in our Fatawa (as we have investigated in our Fatawa. T). Yes, if this Imam recites the Great Quran so wrongly that it invalidates the prayer, or if his deviation in belief reaches the level of corruption, or if there is any other reason for invalidity such as deficiency in purification etc., then the blame does not apply because in these cases, that congregation is not a congregation at all, rather participation in it will be prohibited due to the invalidity of the prayer behind him (because prayer behind him is void. T). And Allah, Glory be to Him and Most High, knows best.

Answer to the second question: Its answer is clear from the first question. Being "fulfilled" in the sense of the falling away of the obligation is accepted, but it is clear from the tone of this speaker's words that his meaning is not limited to this much; rather, he considers only a decrease in reward and considers it free from the attachment of sin. Therefore, in the reasoning, he neither added the word "wajib" (mandatory) nor "falling away of obligation," so even when all mandatory acts are abandoned, this (result) is achieved. Now, this saying is purely incorrect; firstly, in the reliable school of thought, congregation is mandatory (wajib), and calling it "Sunnat-e-Mu'akkada" (emphasized Sunnah) is due to its proof through the Sunnah, and even if it weren't so, there is no escape from the attachment of sin in its intentional abandonment.

[Table Box Bottom] Arabic Text: In *Durr-ul-Mukhtar*, congregation is an emphasized Sunnah for men. Zahidi said that by "emphasis" here, obligation (Wujub) is meant etc. In it, it is also said that it is mandatory, and the generality of our scholars (Mashaikh) are upon this, and it is firmly stated in *Tuhfa* etc. It is said in *Al-Bahr*, and this is the preferred view among the people of the school of thought 2, and in *Al-Bahr*, in the

chapter on the Description of Prayer, what appears from the words of the people of the school of thought is that it is correct that...

Urdu Translation: In *Durr-ul-Mukhtar*, it is mentioned that for men, congregation is an emphasized Sunnah. Zahidi said that here by emphasis, obligation (Wujub) is intended etc. In it, the saying of obligation has also been made, and our general scholars are upon this. In *Tuhfa* etc., this is firmly stated. It is stated in *Bahr*, this is the preferred view among the people of the school of thought. And in *Bahr*, in the chapter on the Description of Prayer, it is said that what appears from the words of the people of the school of thought is that it is correct that...

---

1 *Khulasat-ul-Fatawa*, Chapter 15 regarding Imamat and following, printed by Maktaba Habibia Quetta 1/125; *Khulasah Hindiyyah*, Section Two regarding who is most entitled to Imamat, printed by Noorani Kutub Khana Peshawar 1/84. 2 *Durr-ul-Mukhtar*, Chapter on Imamat, printed by Matba' Mujtabai Delhi 1/82.

फतावा रज़विया, जिल्द सप्तम

[ऊपरी बॉक्स] अरबी: "जो शुरू करने में पहले हो, वह इमाम है, और जो उसका अनुसरण करने वाले हैं; उनके हक में कोई मकरूहियत नहीं है।"1 उर्दू अनुवाद: जो पहले शुरू करे वह इमाम है और उसका पालन करने वाले सही हैं और उनमें कोई नापसंदगी (कराहियत) नहीं है। (त)

और इस जमात का 'जमात-ए-सानिया' (दूसरी जमात) होना उन बुराइयों से बच नहीं सकता, भले ही यह मान लिया जाए कि दूसरी जमात का विरोध पूरी तरह से दोषमुक्त है। जब मस्जिद मोहल्ले की मस्जिद न होकर बाज़ार या सराय की मस्जिद हो, तो उसकी हर जमात 'जमात-ए-ऊला' (पहली जमात) ही होती है, जैसा कि हमने अपने फतावा में शोध किया है (जैसा कि हमने अपने फतावा में इसकी तहकीक की है। त)। हाँ, अगर यह इमाम कुरआन-ए-अज़ीम का इतना गलत पाठ करता है जो नमाज़ को बिगाड़ने वाला हो, या उसकी बद-मज़हबी (गलत अकीदा) भ्रष्टाचार की हद तक हो, या शुद्धता में कमी आदि जैसे अमान्य होने का कोई और कारण हो, तो कोई दोष नहीं क्योंकि इन स्थितियों में वह जमात स्वयं जमात ही नहीं है, बल्कि अब उसमें शामिल होना वर्जित होगा क्योंकि उसके पीछे नमाज़ का अमान्य होना तय है (क्योंकि उसके पीछे नमाज़ बातिल है। त)। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

दूसरे सवाल का जवाब: इसका जवाब पहले सवाल से स्पष्ट है। फ़र्ज़ के गिरने के अर्थ में 'हो जाना' स्वीकार्य है, लेकिन इस कहने वाले के लहजे से स्पष्ट है कि उसका अर्थ केवल इतना ही नहीं है, बल्कि वह इसमें केवल सवाब की कमी मानता है और इसे गुनाह के जुड़ने से पाक जानता है। इसीलिए दलील में न तो 'वाजिब' शब्द बढ़ाया और न ही 'फ़र्ज़ का गिरना', तो सभी वाजिब कार्यों को छोड़ने की स्थिति में भी यही (परिणाम) प्राप्त होता है। अब यह बात पूरी तरह से गलत है; पहली बात तो यह कि भरोसेमंद मज़हब में जमात वाजिब है, और इसे 'सुन्नत-ए-मुअक्कदा' कहना सुन्नत से इसके प्रमाण के कारण है, और यदि ऐसा न भी हो, तो भी इसके जानबूझकर त्याग में गुनाह के जुमरे में आने से कोई बचाव नहीं है।

[निचला बॉक्स] अरबी पाठ: 'दुर-ए-मुख्तार' में है कि पुरुषों के लिए जमात सुन्नत-ए-मुअक्कदा है। ज़ाहीदी ने कहा कि यहाँ 'ताकीद' से मुराद 'वजुब' (अनिवार्यता) है इत्यादि। उसी में है कि वजुब का भी कहा गया है और हमारे आम मशाईख (विद्वान) इसी पर हैं, 'तौहफ़ा' आदि में इसी पर दृढ़ता व्यक्त की गई है, 'बहर' में फरमाया कि मज़हब के लोगों के यहाँ यही पसंदीदा (राजिह) है 2। और

'बहर' में नमाज़ के गुणों के अध्याय में है कि मज़हब के लोगों की बातों से जो स्पष्ट होता है, वह यह है कि सही...

उर्दू अनुवाद: 'दुर-ए-मुख्तार' में है कि पुरुषों के लिए जमात सुन्नत-ए-मुअक्कदा है। ज़ाहीदी ने कहा कि यहाँ 'ताकीद' से मुराद 'वजुब' है इत्यादि। उसी में है कि वजुब का भी कहा गया है और हमारे आम मशाईख इसी पर हैं, 'तौहफ़ा' आदि में इसी पर दृढ़ता है। 'बहर' में फरमाया, मज़हब के लोगों के यहाँ यही पसंदीदा (राजिह) है। और 'बहर' में नमाज़ के गुणों के अध्याय में है कि मज़हब के लोगों की बातों से जो स्पष्ट होता है, वह यह है कि सही...

---

1 'खुलासतुल फतावा', पन्द्रहवां अध्याय इमामत और इक्तिदा के बारे में, मुद्रित मकतबा हबीबिया क्वेटा 1/125; 'खुलासा हिन्दिया', दूसरा खंड इमामत के सबसे अधिक हकदार के बारे में, मुद्रित नूरानी कुतुब खाना पेशावर 1/84। 2 'दुर-ए-मुख्तार', इमामत का अध्याय, मुद्रित मतबा मुज्तबाई दिल्ली 1/82।

पृष्ठ २१७ में से ७२१

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

[اوپری باکس] من یسبق بالشروع فھو والمقتدون بہ لا کراھۃ في حقھم 1 شروع ہوا وہ امام ہے اور اس کی اقتدا کرنے والے درست ہیں اور ان میں کوئی کراہت نہیں۔ (ت)

اور اس جماعت کا جماعت ثانیہ ہونا ان شناعتوں سے نہیں بچ سکتا اگرچہ جماعت ثانیہ کی مخالفت کا تہمت سے مطلقاً بری ہونا مان بھی لیا جائے کہ جب مسجد مسجدِ محلہ نہیں بازار یا سرا کی مسجد ہے تو اس کی ہر جماعت جماعتِ اولٰی ہے کما حققناہ فی فتاوٰنا (جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق اپنے فتاوٰی میں کی ہے۔ت) ہاں اگر یہ امام قرآن عظیم ایسا غلط پڑھتا ہے جو مفسدِ نماز ہو یا اس کی بد مذہبی تا حد فساد ہے یا نقصِ طہارت وغیرہ کوئی اور وجہِ فساد کی ہے تو الزام نہیں کہ ان صورتوں میں وہ جماعت خود جماعت ہی نہیں بلکہ اب اس میں شرکت ممتنع ہوگی لبطلان الصلاۃ خلفہ (کیونکہ اس کے پیچھے نماز باطل ہے۔ت) واللہ سبحنہ و تعالٰی اعلم

جواب سوال دوم: اس کا جواب سوال اول سے واضح ہے۔ ہو جانا بمعنی سقوطِ فرض مسلم مگر اس قائل کے فحوائے کلام سے ظاہر ہے کہ صرف اس قدر اس کی مراد نہیں بلکہ اس میں فقط کمیِ ثواب مانتا اور لحوقِ اثم سے پاک جانتا ہے ولہٰذا تعلیل میں نہ واجب کا لفظ بڑھایا اور نہ سقوطِ فرض، تو بحالِ ترکِ جمیع واجبات بھی حاصل ہے اب یہ قول محض غلط ہے، اولاً مذہبِ معتمد میں جماعت واجب ہے اور اسے سنتِ مؤکدہ کہنا بوجہ ثبوت بالسنہ ہے اور نہ بھی سہی تاہم اس کے قصدی ترک میں لحوقِ گناہ سے مفر نہیں،

[نچلا باکس] في الدر المختار الجماعة سنة مؤكدة للرجال قال الزاهدى ارادوا بالتأكيد الوجوب الخ وفيه وقيل واجبة و عليه العامة اى عامة مشائخنا و به جزم في التحفة و غيرها قال في البحر وهو الراجح عند اهل المذهب 2 هـ و في البحر من باب صفة الصلوٰة الذى يظهر من كلام اهل المذهب ان

در مختار میں ہے مردوں کے لئے جماعت سنتِ مؤکدہ ہے۔ زاہدی نے کہا یہاں تاکید سے وجوب مراد لیا گیا ہے الخ اسی میں ہے وجوب کا قول بھی کیا گیا ہے اور ہمارے عام مشائخ اسی پر ہیں، تحفہ وغیرہ میں اسی پر جزم ہے، بحر میں فرمایا، اہل مذہب کے ہاں یہی راجح ہے اھ اور بحر میں باب صفتِ صلوٰۃ میں ہے کہ اہل مذہب کے کلام سے جو ظاہر ہوتا ہے وہ یوں ہے کہ صحیح

---

1 خلاصۃ الفتاویٰ الفصل الخامس عشر فی الامامۃ والاقداء مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/۱۲۵ ، خلاصہ ہندیہ الفصل الثانی فی بیان من ہو احق بالامامۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۸۴ 2 در مختار باب الامامۃ ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۲

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Liability for sin depends on omitting an obligatory (Wajib) act or a confirmed Sunnah (Sunnat-e-Mu'akkadah) according to the correct view, as scholars have explicitly stated that regarding one who omits the Sunnah prayers of the five daily prayers, there is a view that they do not sin, but the correct view is that they do. This is mentioned in 'Fath al-Qadir'. They also explicitly mentioned the sinfulness of one who omits congregational prayer (Jama'at), even though the correct view is that the congregation is a confirmed Sunnah. Similarly, such rulings are found in other analogous cases for whoever searches through their words. Undoubtedly, sin is a graded concept (tashkiki); some are more severe than others. Thus, the sin for one who leaves a confirmed Sunnah is lighter and less than the sin for one who leaves an obligatory act.

According to the statement, the basis of sin is leaving an obligatory act or a confirmed Sunnah, because they have clarified that for the one who left the sunnahs of the five prayers, there is a saying that he will not be a sinner, and the correct thing is that he will be a sinner. 'Fath al-Qadir' has mentioned this, and it is also their clarification that the one who left the congregation will be a sinner, although the correct thing is that the congregation is a confirmed Sunnah. Similarly, the ruling of its other equivalents will be found by those who search through their words. Undoubtedly, there is a graded statement about sin; the statement of some is more severe than others. So the sin of the one who leaves a confirmed Sunnah will be lighter and less than the one who leaves an obligatory act.

And in 'Radd al-Muhtar' citing 'al-Nahr' from 'al-Kashf al-Kabir' regarding the 'Usul' of Abu al-Yusr, it is stated that the ruling for a Sunnah is that seeking its attainment is recommended (mandub) and desirable (mustahabb), and its omission leads to blame along with a small amount of sin. (T) Hazrat Sayyiduna Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him) says:

"I have seen us, and no one would stay behind from it (the congregation) except a known hypocrite whose hypocrisy was evident." Meaning, we saw ourselves during the Prophetic era that no one would stay behind from the congregation except an open hypocrite.

"If you were to abandon the Sunnah of your Prophet, you would surely go astray." Narrated by Muslim. (If you abandon the Sunnah of your Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, you will go astray - Narrated by Muslim). And in one

narration: "You would commit disbelief (Kufr)" i.e., you would become disbelievers. Narrated by Abu Dawood. (Narrated by Abu Dawood). This means ingratitude for blessings or that sins are a precursor to disbelief. And Allah, the Exalted, Glorified and Most High, knows best.

1- Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter: Description of Prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/302. 2- Radd al-Muhtar, Discussion on Sunnah and its Definition, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/77.

फ़तावा रज़विया खंड सात

सही विचार के अनुसार, पाप का दारोमदार किसी अनिवार्य (वाजिब) कार्य या सुन्नत-ए-मुअक्कदह (पुष्टि की गई सुन्नत) को छोड़ने पर है। ऐसा इसलिए है क्योंकि विद्वानों ने स्पष्ट रूप से कहा है कि पाँच दैनिक नमाज़ों की सुन्नतें छोड़ने वाले के बारे में एक विचार यह है कि वह पापी नहीं होगा, लेकिन सही विचार यह है कि वह पापी होगा। इसका उल्लेख 'फ़तह अल-क़दीर' में किया गया है। उन्होंने जमात (सामूहिक नमाज़) छोड़ने वाले के लिए भी पाप का स्पष्ट उल्लेख किया है, जबकि सही विचार यह है कि जमात सुन्नत-ए-मुअक्कदह है। इसी तरह, जो कोई भी उनके वचनों को खोजेगा उसे अन्य समान मामलों में ऐसे ही निर्णय मिलेंगे। निस्संदेह, पाप एक क्रमिक अवधारणा (तश्कीकी) है; कुछ पाप दूसरों की तुलना में अधिक गंभीर होते हैं। अत; सुन्नत-ए-मुअक्कदह छोड़ने वाले का पाप वाजिब छोड़ने वाले के पाप से हल्का और कम होगा।

कथन के अनुसार पाप का आधार वाजिब को छोड़ना या सुन्नत-ए-मुअक्कदह को छोड़ना है क्योंकि उन्होंने स्पष्ट किया है कि जिसने पाँच नमाज़ों की सुन्नतों को छोड़ दिया, उसके बारे में एक कहावत है कि वह गुनहगार नहीं होगा, और सही बात यह है कि वह गुनहगार होगा। 'फ़तह अल-क़दीर' में इसका ज़िक्र किया गया है, और यह उनका स्पष्टीकरण भी है कि जिसने जमात छोड़ी वह गुनहगार होगा, हालांकि सही बात यह है कि जमात सुन्नत-ए-मुअक्कदह है। इसी तरह, इसके अन्य समकक्षों का हुक्म उनके शब्दों के माध्यम से खोजने वालों को मिल जाएगा। निःसंदेह, पाप के बारे में एक क्रमिक कथन है; कुछ का कथन दूसरों की तुलना में अधिक कठोर है। तो सुन्नत-ए-मुअक्कदह छोड़ने वाले का पाप वाजिब छोड़ने वाले से हल्का और कम होगा।

और 'रद्द अल-मुह्तार' में 'अल-नहर' से 'अल-कश्फ़ अल-कबीर' के हवाले से, 'उलुल-बुल-यूसर' के सिद्धांतों से उल्लेख है कि सुन्नत का हुक्म यह है कि इसे प्राप्त करना मंडूब (अनुशंसित) और मुस्तहब (वांछनीय) है, और इसे छोड़ने पर थोड़े से पाप के साथ मलामत (निंदा) होगी। (त) हज़रत सैयदुना अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) फ़रमाते हैं:

"मैंने हमें देखा है कि जमात से पीछे रहने वाला केवल वही होता था जिसका निफ़ाक़ (पाखंड) ज्ञात और स्पष्ट हो।" अर्थात्, हमने पैग़म्बरी के युग में खुद को देखा कि जमात से कोई पीछे नहीं रहता था सिवाय खुले मुनाफ़िक़ (पाखंडी) के।

"यदि तुम अपने नबी की सुन्नत को छोड़ दोगे, तो तुम अवश्य ही गुमराह हो जाओगे।" इसे मुस्लिम ने वर्णित किया है। (यदि तुम अपने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की सुन्नत छोड़ दोगे तो गुमराह हो जाओगे - इसे मुस्लिम ने वर्णित किया है)। और एक वर्णन में है: "तुम कुफ़्र (अविश्वास) करोगे" अर्थात् तुम काफ़िर हो जाओगे। इसे अबू दाऊद ने वर्णित किया है। (इसे अबू दाऊद ने वर्णित किया है)। इसका अर्थ है ईश्वरीय कृपा के प्रति कृतघ्नता या यह कि पाप कुफ़्र का अग्रदूत हैं। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

1- अल-बहर अल-रायिक, बाब सिफ़त अल-सलात, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/302 द्वारा प्रकाशित। 2- रद्द अल-मुह्तार, मतलब फ़ी अल-सुन्नत व तारीफ़ुहा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/77 द्वारा प्रकाशित।

الاثم منوط بترك الواجب او السنة المؤكدة على الصحيح لتصريحهم بأن من ترك سنن الصلوة الخمس قيل لايأثم والصحيح انه يأثم ذكره فى فتح القدير وتصريحهم بالاثم لمن ترك الجماعة مع انها سنه موكدة على الصحيح وكذا فى نظائر لمن تتبع كلامهم ولاشك ان الاثم مقول بالتشكيك بعضه اشد من بعض فالاثم لتارك السنة لمؤكدة اخف من الاثم لتارك الواجب هـ وفي ردالمحتار عن النهر عن الكشف الكبير عن اصول ابى اليسر حكم السنة ان يندب الى تحصيلها ويلام على تركها مع لحوق اثم يسير ا هـ

قول کے مطابق گناہ کامدار ترک واجب یاترک سنت موکدہ پر ہے کیونکہ انہوں نے تصریح کی ہے کہ جس نے صلوات خمسہ کی سنن کوترک کیا اس کے بارے میں ایک قول ہے کہ وہ گنہگار نہیں ہوگا، اور صحیح یہ ہے کہ وہ گنہگار ہوگا۔ فتح القدیر میں اس کو ذکر کیا ہے اور یہ بھی ان کی تصریح ہے کہ جس نے جماعت ترک کی وہ گنہگار ہوگا حالانکہ صحیح یہی ہے کہ جماعت سنت موکدہ ہے اسی طرح اس کی دیگر نظائر کا حکم ہے ان کے کلام سے تلاش کرنے والے کو یہی ملے گا، بلا شبہ گناہ کے بارے میں تشکیکی قول ہے، بعض کا قول بعض سے سخت ہے تو تارک سنت مؤکدہ کا گناہ تارک واجب سے اخف اور کم ہوگا۔

اور ردالمحتار میں نہر سے الکشف الکبیر کے حوالے سے ہے، اصول بوالیسر سے ہے کہ سنت کا حکم یہ ہے کہ اس کو حاصل کرنا مندوب و مستحب ہے اور اس کے ترک پر تھوڑے سے گناہ کے ساتھ ملامت ہوگی اھ (ت) سیدنا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرماتے ہیں :

لقدرأيتنا ومايتخلف عنها الامنافق معلوم النفاق۔ یعنی ہم نے اپنے آپ کو عہد رسالت میں دیکھا کہ جماعت سے پیچھے نہ ہٹتا تھا مگر کھلا منافق۔

لو ترکتم سنّة نبیکم لضللتم رواہ مسلم (اگر تم اپنے نبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی سنت ترک کرو گے گمراہ ہو جاؤ گے (اسے مسلم نے روایت کیا-ت) اور ایک روایت میں ہے : لکفرتم تم کافر ہو جاؤ گے رواہ ابوداؤد (اسے ابوداؤد نے روایت کیا-ت) یعنی کفران یایہ کہ معاصی برید کفر ہیں۔ والعیاذ باللہ تعالیٰ سبحانہ و تعالیٰ اعلم

1۔ البحر الرائق باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۳۰۲ 2۔ ردالمحتار مطلب فی السنۃ وتعریفھا مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۷۷

Fatawa Razawiyya Volume 7

Question 938: What do the scholars of religion say regarding the matter that specifying a prayer mat (musalla) for the Imam in prayer while the followers (muqtadis) are intentionally made to stand without mats, with the intention that the Imam should be distinguished compared to the followers? Is this disliked (makruh) or not? Please explain and be rewarded. Answer: If it happens by chance, there is no harm. Or if neither the Imam nor any follower desired it specifically for distinction, but rather to honor the Imam for some religious virtue—for example, he is a religious scholar and a mat was spread for him—then there is also no harm. However, doing so with the specific intention of distinguishing between the Imam and followers in prayer is baseless, contrary to the Sunnah, and an innovation in religion. And Allah, Glorified and Exalted be He, knows best.

Question 939: What do the scholars of religion say regarding this issue: if someone goes to another mosque in Ramadan to listen to the Holy Quran, and by his going, the congregational Isha prayer in his own mosque is completely abandoned? Would such a person not be considered an upholder of the congregation? Although he is not the appointed Imam of the mosque, he is capable of reciting enough Quran for the validity of prayer. In his presence, a congregation can be held. In fact, this person leads the Friday prayer in that mosque. Is it permissible, disliked, or abhorred for him to go to another mosque and leave his own mosque unattended for one prayer time for the purpose of listening to the Quran? But the reward of listening to the Quran in Taraweeh is so much more than just Taraweeh itself that the dislike might become as if it never existed (i.e., the dislike would completely vanish). Please explain and be rewarded. Answer: Such a person is undoubtedly an upholder of the congregation. He should lead the obligatory (fard) prayer in his own mosque and then go to the other mosque for Taraweeh. Since the Great Quran is not being recited in his mosque, there is no harm in going to another mosque for this purpose; in fact, it is desirable and recommended. However, abandoning the obligatory congregational prayer is not permissible. Therefore, he should pray the fard prayer here and then go to the other place. And Allah Almighty knows best.

Question 940: What is your statement, may Allah Almighty have mercy on you, in response to this question: In the Taraweeh congregation, some people pray in the first and second rows in a scattered manner, such that four people stand and pray, then four sit, then two stand, then three sit and listen to the Quran. Although these sitting people are not all weak or excused, but rather most are young men who find it

unpleasant to remain standing due to laziness and lethargy because of the Imam's long recitation. Is it permissible without dislike for them to pray while sitting within the rows? Is the command to straighten the rows completely irrelevant to this? Is...

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

प्रश्न ९३८: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि नमाज़ में इमाम के लिए एक विशेष जाए-नमाज़ (मुसल्ला) निर्धारित करना और मुक़्तदियों को जानबूझकर बिना जाए-नमाज़ के खड़ा करना इस नीयत से कि इमाम को मुक़्तदियों की तुलना में विशिष्ट होना चाहिए, यह मकरूह (नापसंद) है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। उत्तर: जवाब: अगर संयोगवश ऐसा हो जाए तो कोई हर्ज नहीं। या न इमाम ने खुद चाहा और न ही किसी मुक़्तदी ने इस उद्देश्य से कि इमाम और मुक़्तदी के बीच भेदभाव हो, बल्कि इमाम के किसी धार्मिक गुण के सम्मान के लिए, उदाहरण के लिए वह एक धार्मिक विद्वान है और उनके नीचे मुसल्ला बिछा दिया गया, तो भी कोई हर्ज नहीं। लेकिन विशेष रूप से इस नीयत और इरादे से मुक़्तदियों को बिना मुसल्ले के खड़ा करना कि नमाज़ में इमाम और मुक़्तदियों का इस तरह से विशिष्ट होना चाहिए, यह पूरी तरह से आधारहीन, सुन्नत के खिलाफ और धर्म में एक नई बात निकालना है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

प्रश्न ९३९: धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि अगर कोई रमज़ान में और मस्जिद में कलाम शरीफ़ (क़ुरान) सुनने जाए, तो अपनी मस्जिद में ईशा की जमाअत उसके जाने से पूरी तरह खत्म हो जाती है। क्या ऐसा व्यक्ति जमाअत को कायम रखने वाला नहीं होगा? हालांकि वह मस्जिद का नियुक्त इमाम नहीं है, लेकिन वह नमाज़ के लिए पर्याप्त क़ुरान शरीफ़ पढ़ने में सक्षम है, उसकी उपस्थिति में जमाअत हो सकती है। वास्तव में, यही व्यक्ति उस मस्जिद में जुमा की नमाज़ पढ़ाता है। क्या क़ुरान सुनने के उद्देश्य से अपनी मस्जिद को एक समय के लिए खाली छोड़ना और दूसरी मस्जिद में जाना जायज़ है, मकरूह है या इसमें कोई बुराई है? लेकिन तरावीह में क़ुरान सुनने का सवाब केवल तरावीह से इतना अधिक है कि बुराई ऐसी हो जाए जैसे कभी थी ही नहीं (यानी बुराई बिल्कुल न रहे)। स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। उत्तर: जवाब: ऐसा व्यक्ति निस्संदेह जमाअत को कायम रखने वाला है। उसे चाहिए कि अपनी मस्जिद में फर्ज़ नमाज़ पढ़ाए और फिर तरावीह के लिए दूसरी मस्जिद चला जाए। चूंकि अपनी मस्जिद में क़ुरान-ए-अज़ीम नहीं हो रहा है, इसलिए इस उद्देश्य से दूसरी मस्जिद जाने में कोई बुराई नहीं है, बल्कि यह वांछनीय और अनुशंसित है। हाँ, फर्ज़ जमाअत को छोड़ना जायज़ नहीं है, इसलिए फर्ज़ यहाँ पढ़कर दूसरी जगह जाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

प्रश्न ९४०: आपका क्या कहना है, अल्लाह तआला आप पर रहम करे, इस सवाल के जवाब में: तरावीह की जमाअत में कुछ लोग पहली और दूसरी सफ़ (पंक्ति) में बिखरे हुए तरीके से इस तरह

नमाज़ पढ़ते हैं कि चार आदमी खड़े होकर, फिर चार बैठकर, उसके बाद दो खड़े होकर, फिर तीन बैठकर नमाज़ पढ़ते और क़ुरान सुनते हैं। हालाँकि ये बैठने वाले सभी कमज़ोर या मजबूर नहीं हैं, बल्कि ज़्यादातर युवा हैं जिन्हें इमाम की लंबी क़िरात की वजह से आलस्य और सुस्ती के कारण बराबर खड़ा रहना नागवार लगता है। क्या सफ़ों के अंदर बैठकर नमाज़ पढ़ना बिना किसी मकरूहियत के जायज़ है? क्या सफ़ों को सीधा करने का हुक्म इससे पूरी तरह असंबद्ध है? क्या...

पृष्ठ 721 का 219

مسئلہ ۹۳۸: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نماز میں امام کے واسطے مصلیٰ مخصوص کرنا اور مقتدی بغیر مصلیٰ کے قصداً کھڑے کئے جاتے ہیں بایں نیت کہ امام بہ نسبت مقتدیوں کے ممتاز ہونا چاہئے مکروہ ہے یا غیر مکروہ بینوا توجروا۔ الجواب: اتفاقاً ایسا ہو جائے تو مضائقہ نہیں یا امام نے خود نہ چاہا نہ کسی مقتدی نے نہ اس لئے کہ امام و مقتدی میں امتیاز چاہئے بلکہ امام کو کسی فضلِ دینی کی تعظیم کے لئے، مثلاً وہ عالمِ دین ہے اس کے نیچے مصلیٰ بچھا دیا تو بھی حرج نہیں اور خاص اس نیت سے بالقصد مقتدیوں کو بے مصلیٰ کھڑا کرنا کہ نماز میں امام و مقتدیانِ کا یوں امتیاز ہونا چاہئے محض بے اصل و خلافِ سنت اور دین میں نئی بات نکالنا ہے۔ واللہ سبحٰنہ و تعالٰی

مسئلہ ۹۳۹: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر کوئی رمضان میں اور مسجد میں کلام شریف سننے جائے تو اپنی مسجد میں عشاء کی جماعت اس کے جانے سے بالکل جاتی ہے کیا ایسا شخص مقیم جماعت نہ ہوگا گو امام مقرر مسجد نہیں مگر قرآن شریف مائیجوزبہ الصلوٰۃ پر قادر ہے، در صورت اس کے موجود ہونے کے جماعت ہو سکتی ہے؟ چنانچہ جمعہ مسجد میں یہی شخص پڑھاتا ہے اس کو غیر مسجد میں جانا اپنی مسجد کو ایک وقت معطل چھوڑنا بغرض استماعِ قرآن جائز ہے یا مکروہ یا کراہت ہے؟ لیکن استماعِ قرآن تراویح میں صرف تراویح سے ثوابِ اتنا زیادہ ہے کہ کراہت کان لم تکن (یعنی کراہت اصلاً نہ رہے۔ت) ہو جائے۔ بینوا توجروا الجواب: ایسا شخص بلاشبہ مقیم جماعت ہے اسے چاہئے کہ نمازِ فرض اپنی مسجد میں پڑھا کر تراویح کے لئے دوسری مسجد میں چلا جائے کہ جب اپنی مسجد میں قرآنِ عظیم نہ ہوتا ہو تو دوسری مسجد میں اس

غرض سے جانا کوئی باک نہیں رکھتا بلکہ مطلوب و مندوب ہے، ہاں تعطیل جماعتِ فرض جائز نہیں، ولہٰذا فرض یہاں پڑھا کر دوسری جگہ جائے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۴۰: ما قولکم رحمکم اللہ تعالیٰ فی جواب ہذا السؤا ل (اے علما ! اللہ تم پر رحم فرمائے اس سوال کا کیا جواب ہے؟ ت) جماعتِ تراویح میں بعض لوگ صفِ اول و دوم میں متفرق طور پر اس طرح نماز پڑھتے ہیں کہ چار آدمی کھڑے ہو کر پھر چار بیٹھ کر بعد ہی اس کے دو کھڑے ہوئے ازاں بعد پھر تین بیٹھے ہوئے پڑھتے اور قرآن سنتے ہیں اگرچہ یہ بیٹھنے والے سب ضعیف و معذور نہیں بلکہ بیشتر نوجوان ہیں جن کو بخیالِ تطویلِ قرات امام برابر کھڑا رہنا بوجہ اپنی کاہلی و تکاسل کے ناگوار ہے آیا بیٹھ کر نماز پڑھنا ان کا اندر صفوف بلا کراہت جائز ہے؟ کیا تسویہ صفوف کا حکم اس سے قطعاً غیر متعلق ہے؟ کیا

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Question: Is there any specific ruling regarding congregational prayers (Farz and Tarawih)? One party says that those who pray sitting down should pray in the last row. The other party permits it, saying that such a congregation is correct and valid without any dislike (karahat), regardless of whether someone is sitting or standing in any row, and there is no Sharia prohibition in this. In such a situation, who is right? Please clarify so you may be rewarded.

Answer: Regarding the rows (Sufuf), three things are strictly commanded by Sharia, and all three, God forbid, are becoming neglected today. This is the reason why discord has spread among Muslims. First is 'Taswiya' (alignment), that the row should be even, not curved, not crooked; followers should not be ahead or behind each other. Everyone's necks, shoulders, and ankles should be aligned in a straight line, which is perpendicular to the line passing from our chests to the Great Kaaba. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

عباد اللہ لتسون صفوفکم اولیخالفن اللہ بین وجوھکم 1۔	**O servants of Allah! You must either straighten your rows, or Allah will create discord among you.**

The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) observed a person's chest protruding further than others in the row; upon this, he gave this instruction. (Narrated by Muslim from Nu'man bin Bashir, may Allah be pleased with them). In another Hadith, he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

راصّوا صفوفکم وقاربوا بینھا وحاذوا بالاعناق فوالذی نفس محمد بیدہ انی لاری الشیاطین تدخل من خلل الصف کانھا الخذف رواہ النسائی عن انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔2	**Keep your rows tight and close to each other and keep your necks in one line. For, by Him in whose hand is my life, I see the devils entering through the gaps in the rows like small lambs. (Narrated by al-Nasa'i from Anas, may Allah be pleased with him).**

---

1 Sahih Muslim, Chapter on Straightening the Rows etc., published by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/182 2 Sunan al-Nasa'i, Encouragement by the Imam for Tying the Rows etc., published by Maktaba Salafiya Lahore 1/93

फतवा रज़विया, जिल्द ७

प्रश्न: क्या फ़र्ज़ और तरावीह की जमाअत के संबंध में कोई विशेष आदेश है? एक पक्ष का कहना है कि जो लोग बैठकर नमाज़ पढ़ते हैं, उन्हें अंतिम पंक्ति में नमाज़ पढ़नी चाहिए। दूसरा पक्ष कहता है कि ऐसी जमाअत बिना किसी कराहत (नापसंदगी) के सही और दुरुस्त है, चाहे किसी भी पंक्ति में कोई व्यक्ति बैठकर नमाज़ पढ़ रहा हो या खड़ा हो, इसमें कोई शरई मनाही नहीं है। ऐसी स्थिति में कौन सही है? स्पष्ट करें ताकि आपको पुण्य मिले।

उत्तर: सफ़ों (पंक्तियों) के बारे में शरीयत में तीन बातों का सख्ती से आदेश दिया गया है, और आजकल, खुदा न करे, ये तीनों ही उपेक्षित होती जा रही हैं। यही कारण है कि मुसलमानों में फूट फैली हुई है। पहली बात है 'तसविया' (पंक्ति को सीधा करना), कि सफ बराबर हो, उसमें टेढ़ापन न हो; मुक़्तदी आगे-पीछे न हों। सभी की गर्दनें, कंधे और टखने एक सीधी रेखा में हों, जो हमारे सीनों से होकर काबा की ओर जाने वाली रेखा पर लंबवत हो। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

عباد اللہ لتسون صفوفکم اولیخالفن اللہ بین وجوھکم 1۔	**ऐ अल्लाह के बंदों! तुम अपनी सफें ज़रूर सीधी करोगे, वरना अल्लाह तुम्हारे बीच मतभेद पैदा कर देगा।**

हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सफ में एक व्यक्ति के सीने को दूसरों से आगे निकला हुआ देखा, तो इस पर यह निर्देश दिया। (इसे मुस्लिम ने हज़रत नोमान बिन बशीर रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है)। दूसरी हदीस में आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

راصّوا صفوفکم وقاربوا بینھا وحاذوا بالاعناق فوالذی نفس محمد بیدہ انی لاری الشیاطین تدخل من خلل الصف کانھا الخذف 2۔ رواہ النسائی عن انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔	**अपनी सफें खूब सटी हुई और पास-पास रखो और गर्दनें एक सीध में रखो। क्योंकि उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मैं शैतानों को देखता हूँ कि वे सफों की दरारों से इस तरह दाखिल होते हैं जैसे भेड़ के छोटे बच्चे। (इसे नसाई ने हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है)।**

1 सहीह मुस्लिम, बाब तसवियतुल सुफूफ आदि, प्रकाशित कदीमी कुतुब खाना कराची 1/182 2 सुनन अल-नसाई, इमाम का सफों को मिलाने पर ज़ोर देना आदि, प्रकाशित मकतबा सलफिया लाहौर 1/93

पृष्ठ 220 का 721

جماعت فرض و تراویح میں اس کی بابت کوئی حکم تخصیصی ہے؟ ایک فریق کہتا ہے کہ بیٹھ کر پڑھنے والے آخر صف میں نماز پڑھیں دوسرا فریق مجوز ہے کہ ایسی جماعت بلا کراہت صحیح و درست ہے چاہے کسی صف میں کوئی شخص بیٹھ کر پڑھتا ہو یا کھڑا ہو کر اس میں کوئی محظور شرعی نہیں ہے ایسی حالت میں کون حق پر ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: درباره صفوف شرعاً تین باتیں بتاکید اکید مامور بہ ہیں اور تینوں آج کل معاذ اللہ کالمتروک ہو رہی ہیں، یہی باعث ہے کہ مسلمانوں میں نا اتفاقی پھیلی ہوئی ہے۔ اول تسویہ کہ صف برابر ہو خم نہ ہو کج نہ ہو مقتدی آگے پیچھے نہ ہوں سب کی گردنیں شانے ٹخنے آپس میں محاذی ایک خط مستقیم پر واقع ہوں جو اس خط پر کہ ہمارے سینوں سے نکل کر قبلہ معظمہ پر گزرا ہے عمود ہو، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عباد اللہ لتسون صفوفکم اولیخالفن اللہ بین وجوھکم 1۔ **اللہ کے بندو! ضرور یا تم اپنی صفیں سیدھی کرو گے یا اللہ تمہارے آپس میں اختلاف ڈال دے گا۔**

حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے صف میں ایک شخص کا سینہ اوروں سے آگے نکلا ہوا ملاحظہ کیا، اس پر یہ ارشاد فرمایا۔ رواہ مسلم عن النعمن بن بشیر رضی اللہ تعالٰی عنھما (اس کو مسلم نے حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔ ت) دوسری حدیث میں فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم:

راصّوا صفوفکم وقاربوا بینھا وحاذوا بالاعناق فوالذی نفس محمد بیدہ انی لاری الشیاطین تدخل من خلل الصف کانھا الخذف 2۔ رواہ النسائی عن انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

اپنی صفیں خوب کھنی اور پاس پاس کرو اور گردنیں ایک سیدھ میں رکھو کہ قسم اس کی جس کے ہاتھ میں میری جان ہے میں شیاطین کو دیکھتا ہوں کہ رخنہ صف سے داخل ہوتے ہیں جیسے بھیڑ کے بچے۔ اس کو نسائی نے حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔

---

1 صحیح مسلم، باب تسویۃ الصفوف الخ، مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۸۲ 2 سنن النسائی حث الامام علی رص الصفوف الخ مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/۹۳

Fatawa Rizwia Volume Seven

The third Sahih Hadith states that [the Prophet] (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Straighten the rows, for you should have row formations like that of the angels, and keep shoulders opposite each other. This has been narrated by Imam Ahmad, Abu Dawood, and al-Tabarani in 'al-Mu'jam al-Kabir', Ibn Khuzaymah, and al-Hakim from Hadrat 'Abdullah ibn 'Umar (may Allah be pleased with them both), and they declared it Sahih (authentic).

اقیموا الصفوف فانما تصفون بصف الملئکة وحاذوا بین المناکب 1- رواہ احمد وابوداؤد والطبرانی فی الکبیر و ابن خزیمة والحاکم وصححاہ عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔

Second: Completing [rows] such that a second row is not started until the first one is full. The Pure Shariah is so concerned about this that if a row is left incomplete, for example, space for one person remained and people formed rows behind it without filling it, and then a person came and found a deficiency in the front row, he is commanded to tear through those rows, go there, and stand to complete that deficiency; because they [the ones who skipped] forfeited their own sanctity by acting against the command of Shariah. Allah Almighty will grant forgiveness to the one who completes the row in this manner. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Why do you not form rows as the angels form rows in the presence of their Lord?

الا تصفون کما تصف الملئکة عن ربہا 2۔

The companions asked: "O Messenger of Allah! How do the angels form rows?" He replied:

They complete the first row and stand close together in the row. Narrated by Muslim and Abu Dawood.

یتمون الصف الاول ویتراصون فی الصف 3- رواہ مسلم و ابوداؤد

1. Sunan Abi Dawood, Chapter on Straightening Rows, published by Aftab Alam Press Lahore, 1/79; Musnad Ahmad ibn Hanbal narrated from Abdullah ibn Umar (may Allah be pleased with him), published by Dar al-Fikr Beirut, 2/98.

2. Sahih Muslim, Chapter on the command of tranquility in prayer etc., published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/181; Sunan Abi Dawood, Chapter on Straightening Rows, published by Aftab Alam Press Lahore, 1/79.
3. Sahih Muslim, Chapter on the command of tranquility in prayer etc., published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/181; Sunan Abi Dawood, Chapter on Straightening Rows, published by Aftab Alam Press Lahore, 1/79.

फ़तावा रज़विया खंड सातवां

तीसरी सहीह हदीस में है कि [नबी] (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

सफ़ें(पंक्तियाँ) सीधी करो, क्योंकि तुम्हें फ़रिश्तों की तरह सफ़-बंदी करनी चाहिए, और अपने कंधों को एक-दूसरे के आमने-सामने रखो। इसे इमाम अहमद, अबू दाऊद और तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' में, इब्न खुज़ैमा और हाकिम ने हज़रत अब्दुल्लाह इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है और इसे सहीह क़रार दिया है।

اقیموا الصفوف فانما تصفون بصف الملئکة وحاذوا بین المناکب 1- رواہ احمد وابوداؤد والطبرانی فی الکبیر و ابن خزیمة والحاکم وصححاہ عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔

दूसरा: सफ़ को पूरा करना, यानी जब तक एक सफ़ पूरी न हो जाए, दूसरी शुरू न की जाए। शरीअत-ए-मुतहरा में इसका इतना एहतमाम (महत्व) है कि अगर कोई सफ़ अधूरी छोड़ दी जाए, उदाहरण के लिए एक आदमी की जगह खाली थी और उसे भरे बिना पीछे सफ़ें बना ली गईं, फिर एक व्यक्ति आया और उसने अगली सफ़ में कमी देखी, तो उसे हुक्म है कि वह उन सफ़ों को चीरता हुआ जाए और वहां खड़ा होकर उस कमी को पूरा करे; क्योंकि उन लोगों ने शरीअत के हुक्म के ख़िलाफ़ अमल करके अपनी गरिमा खुद गिरा दी है। जो इस तरह सफ़ पूरी करेगा, अल्लाह तआला उसे माफ़ कर देगा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

तुम वैसी सफ़ें क्यों नहीं बनाते जैसी फ़रिश्ते अपने रब के हुज़ूर बनाते हैं?

الا تصفون کما تصف الملئکة عن ربہا 2۔

सहाबा ने अर्ज़ किया: "ऐ अल्लाह के रसूल! फ़रिश्ते कैसी सफ़ बनाते हैं?" फ़रमाया:

वे पहली सफ़ पूरी करते हैं और सफ़ में खूब मिल-मिलकर खड़े होते हैं। इसे मुस्लिम और अबू दाऊद ने रिवायत किया है।

یتمون الصف الاول ویتراصون فی الصف 3- رواہ مسلم و ابوداؤد

1. सुनन अबू दाऊद, बाब तस्वियत-उस-सफ़ुफ, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/79; मसनद अहमद बिन हंबल, रिवायत अब्दुल्लाह इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु), दारुल फ़िक्र बेरूत, 2/98।

2. सहीह मुस्लिम, बाब अल-अम्र बिस्सकूं फिस-सलात आदि, पुरानी कुतुब खाना कराची, 1/181; सुनन अबू दाऊद, बाब तस्वियत-उस-सफुफ, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/79।
3. सहीह मुस्लिम, बाब अल-अम्र बिस्सकूं फिस-सलात आदि, पुरानी कुतुब खाना कराची, 1/181; सुनन अबू दाऊद, बाब तस्वियत-उस-सफुफ, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/79।

पृष्ठ 721 में से पृष्ठ 221

تیسری حدیث صحیح میں ہے فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم:

صفیں سیدھی کرو کہ تمہیں تو ملائکہ کی سی صف بندی چاہئے اور شانے ایک دوسرے کے مقابل رکھو۔ اس کو امام احمد، ابوداؤد، طبرانی نے المعجم الکبیر میں، ابن خزیمہ اور حاکم نے حضرت عبداللہ ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کر کے اسے صحیح قرار دیا۔

اقیموا الصفوف فانما تصفون بصف الملئکۃ وحاذوا بین المناکب 1- رواہ احمد وابوداؤد والطبرانی فی الکبیر و ابن خزیمۃ والحاکم وصححاہ عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔

دوم : اتمام کہ جب تک ایک صف پوری نہ ہو دوسری نہ کریں اس کا شرع مطہرہ کو وہ اہتمام ہے کہ اگر کوئی صف ناقص چھوڑے مثلاً ایک آدمی کی جگہ اس میں کہیں باقی تھی اسے بغیر پورا کئے پیچھے اور صفیں باندھ لیں، بعد کو ایک شخص آیا اس نے اگلی صف میں نقصان پایا تو اسے حکم ہے کہ ان صفوں کو چیرتا ہوا جا کر وہاں کھڑا ہو اور اس نقصان کو پورا کرے کہ انہوں نے مخالفت حکم شرع کر کے خود اپنی حرمت ساقط کی جو اس طرح صف پوری کرے گا اللہ تعالٰی اس کے لئے مغفرت فرمائے گا۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا:

ایسی صف کیوں نہیں باندھتے جیسی ملائکہ اپنے رب کے حضور باندھتے ہیں۔

الا تصفون کما تصف الملئکۃ عن ربھا 2-

صحابہ نے عرض کی: یارسول اللہ! ملائکہ کیسی صف باندھتے ہیں؟ فرمایا:

اگلی صف پوری کرتے اور صف میں خوب مل کر کھڑے ہوتے ہیں۔ اس کو مسلم ، ابوداؤد ،

یتمون الصف الاول ویتراصون فی الصف 3- رواہ مسلم و ابوداؤد

1 سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۷۹/۱، مسند احمد بن حنبل مروی از عبداللہ ابن عمر رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۹۸/۲ 2 صحیح مسلم باب الامر بالسکون فی الصلوۃ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۸۱/۱، سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۷۹/۱ 3 صحیح مسلم باب الامر بالسکون فی الصلوۃ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۸۱/۱، سنن ابوداؤد باب تسویۃ الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۷۹/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

An-Nasa'i and Ibn Majah narrated from Jabir bin Samurah (may Allah be pleased with him).

And he (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Complete the front row, then the one after it, and if there is any deficiency, let it be in the last row." [1] Narrated by the Imams Ahmad, Abu Dawud, An-Nasa'i, Ibn Hibban, Ibn Khuzaymah, and Ad-Diya' with authentic chains of narration from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him).

And he (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever connects a row, Allah connects him, and whoever breaks a row, Allah breaks him (away from His mercy)." [2] Narrated by An-Nasa'i and Al-Hakim with an authentic chain from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). This is a completion of his authentic Hadith mentioned earlier by Ahmad, Abu Dawud, and the other three (imams) with them.

In a Hadith, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Whoever sees a gap in a row, he should close it himself. If he does not do so and someone else comes, then he should step over..."

[1] Sunan Abu Dawud, Chapter on Straightening Rows, printed by Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/98; Sunan An-Nasa'i, Virtue of the First Row, printed by Maktaba Salafiyya Lahore, 1/94. [2] Sunan Abu Dawud, Chapter on Straightening Rows, printed by Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/79; Sunan An-Nasa'i, He who connects a row, printed by Maktaba Salafiyya Lahore, 1/94.

फ़तावा रज़विया खंड 7

अन-नसाई और इब्न माजाह ने जाबिर बिन समुराह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "सामने वाली सफ (पंक्ति) को पूरा करो, फिर उसके बाद वाली को, और अगर कोई कमी हो, तो उसे आख़िरी सफ में रहने दो।" [1] इसे इमाम अहमद, अबू दाऊद, अन-नसाई, इब्न हिब्बान, इब्न खुज़ैमा और अज़-ज़िया ने अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सहीह सनदों के साथ रिवायत किया है।

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो किसी सफ को जोड़ता है, अल्लाह उसे जोड़ता है, और जो किसी सफ को काटता है, अल्लाह उसे काट देता है (अपनी रहमत से)।" [2] इसे अन-नसाई और अल-हाकिम ने सहीह सनद के साथ हज़रत इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। यह उनकी उसी सहीह हदीस का हिस्सा है जिसका ज़िक्र पहले अहमद, अबू दाऊद और उनके साथ अन्य तीन (इमामों) के हवाले से किया गया है।

एक हदीस में रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "जो किसी सफ में खाली जगह देखे, उसे खुद बंद कर दे। अगर उसने बंद नहीं किया और दूसरा आया तो उसे चाहिए (कि वह उसे पार करे)..."

[1] सुनन अबू दाऊद, सफें सीधी करने का अध्याय, आफताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/98; सुनन अन-नसाई, पहली सफ की फजीलत, मकतबा सलफिया लाहौर, 1/94। [2] सुनन अबू दाऊद, सफें सीधी करने का अध्याय, आफताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/79; सुनन अन-नसाई, जो सफ को जोड़े, मकतबा सलफिया लाहौर, 1/94।

पृष्ठ 721 का 222

النسائی و ابن ماجۃ عن جابر بن سمرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ نسائی اور ابن ماجہ نے حضرت جابر بن سمرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: اتموا الصف المقدم ثم الذی یلیہ فما کان من نقص فلیکن فی الصف المؤخر 1۔ رواہ الائمۃ احمد و ابو داؤد و النسائی و ابن حبان و خزیمۃ و الضیاء باسانید صحیحۃ عن انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: پہلی صف پوری کرو پھر جو اس کے قریب ہے کہ جو کمی ہو تو سب سے پچھلی صف میں ہو۔ اسے ائمہ کرام احمد، ابوداؤد، نسائی، ابن حبان، ابن خزیمہ اور ضیاء مقدسی نے اسانید صحیحہ کے ساتھ حضرت انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: من وصل صفاً وصلہ اللہ ومن قطع صفاً قطعہ اللہ 2۔ رواہ النسائی و الحاکم بسند صحیح عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما وھو من تتمۃ حدیثہ الصحیح المذکور سابقاً عند احمد و ابی داؤد والثلاثۃ الذین معھما۔ اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: جو کسی صف کو وصل کرے اللہ اسے وصل کرے اور جو کسی صف کو قطع کرے اللہ اسے قطع کر دے۔ اسے نسائی اور حاکم نے سند صحیح کے ساتھ حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے، یہ عبداللہ ابن عمر کی حدیث اس حدیث صحیح مذکور سابقہ کا تتمہ ہے جسے امام احمد اور ابوداؤد اور دیگر محدثین نے روایت کیا ہے۔

ایک حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: من نظر الی فرجۃ فی صف فلیسدھا بنفسہ فان لم یفعل فمر مار فلیتخط ایک حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم

فرماتے ہیں: جو کسی صف میں خلل دیکھے وہ خود اسے بند کر دے اور اگر اس نے بند نہ کیا اور دوسرا آیا تو اسے چاہئے...

1 سنن ابوداؤد باب تسوية الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۹۸، سنن النسائی فضل الصف الاول مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/ ۹۴ 2 سنن ابوداؤد باب تسوية الصفوف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۷۹، سنن النسائی من وصل صفا مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/ ۹۴

Fatawa Razawiyya Volume Seven

[Table 1] (Arabic): ...on his neck, for there is no sanctity for him. [1] - Narrated in Musnad al-Firdaws from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (Urdu Translation): That he should step on his neck to fill that gap, as there is no sanctity for him. It has been narrated in Musnad al-Firdaws from Hazrat Abdullah Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Table 2] (Arabic): Verily, Allah and His angels send blessings upon those who join the rows, and whoever fills a gap, Allah raises him a degree by it. [2] Narrated by Ahmad, Ibn Majah, Ibn Hibban, and Al-Hakim, who authenticated it and concurred, from the Mother of the Believers, al-Siddiqa (may Allah be pleased with her). (Urdu Translation): Indeed, Allah Almighty and His angels send blessings upon those who join the rows, and whoever closes a gap in the row, Allah Almighty will raise his status in Paradise because of it. It was narrated by Imam Ahmad, Ibn Majah, Ibn Hibban, and Al-Hakim, who called it authentic, and all of them narrated it from the Mother of the Believers, Sayyida Aisha Siddiqa (may Allah be pleased with her).

Third: Tarras, meaning standing very close together so that shoulders touch shoulders. Allah Almighty says: "...in a row as if they were a [solid] structure joined together [with molten lead]." [3] Such a row is like a wall cast with lead. When molten lead is poured, all gaps are filled and no crack or opening remains. Allah the Most Pure and Exalted loves those who form such rows. Hadiths regarding this command have passed above, and he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Table 3] (Arabic): Straighten your rows and stand close together, for indeed I see you from behind my back. [4] - Narrated by Al-Bukhari and An-Nasa'i from Anas (may Allah be pleased with him). (Urdu Translation): Straighten your rows and make them very dense, for I see you from behind my back. Al-Bukhari and An-Nasa'i narrated it from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him).

[Footnotes] 1. Al-Mu'jam al-Kabir, narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him), published by Maktaba Faysaliyya Beirut, 11/105-113. 2. Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from the Musnad of Aisha (may Allah be pleased with her), published by Dar al-Fikr Beirut, 6/89. 3. Al-Quran 61/4. 4. Sahih Bukhari, Chapter: The Imam turning to the people when straightening the rows, published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/100.

फ़तावा रज़विया खंड सात

[तालिका 1] (अरबी): ...उसकी गर्दन पर, क्योंकि उसके लिए कोई सम्मान नहीं है। [1] - इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से मुस्नद अल-फ़िरदौस में वर्णित है। (उर्दू अनुवाद): कि वह उसकी गर्दन पर पैर रखकर उस खाली जगह (गैप) को भरने के लिए जाए, क्योंकि उसके लिए कोई सम्मान नहीं है। इसे मुस्नद फ़िरदौस में हज़रत अब्दुल्ला इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया गया है।

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[तालिका 2] (अरबी): बेशक, अल्लाह और उसके फ़रिश्ते उन लोगों पर रहमत भेजते हैं जो सफ़ों को जोड़ते हैं, और जो कोई गैप भरता है, अल्लाह उसके ज़रिए उसका एक दर्जा बुलंद करता है। [2] अहमद, इब्न माजा, इब्न हिब्बान और अल-हाकिम द्वारा वर्णित, जिन्होंने इसे सही माना और वे सहमत हुए, उम्मुल मोमिनीन अल-सिद्दीका (रज़ियल्लाहु अन्हा) से। (उर्दू अनुवाद): बेशक अल्लाह तआला और उसके फ़रिश्ते उन लोगों पर दुरूद भेजते हैं जो सफ़ों को जोड़ते हैं, और जो सफ़ का खाली स्थान (गैप) बंद करे, अल्लाह तआला उसके कारण जन्नत में उसका मर्तबा बुलंद फ़रमाएगा। इसे इमाम अहमद, इब्न माजा, इब्न हिब्बान और हाकिम ने रिवायत किया और सही कहा और इन सबने इसे हज़रत उम्मुल मोमिनीन सैयदा आयशा सिद्दीक़ा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है।

तीसरा: तरास, यानी खूब मिलकर खड़ा होना कि कंधे से कंधा मिले। अल्लाह अज़्वजल फ़रमाता है: "...एक सफ़ में, जैसे कि वे एक सीसा पिलाई हुई दीवार हों।" [3] ऐसी सफ़ जैसे वह सीसे से बनी दीवार हो। जब पिघला हुआ सीसा डाल दिया जाए, तो सभी दरारें भर जाती हैं और कहीं कोई दरार या गैप नहीं रहता। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ऐसी सफ़ बांधने वालों को पसंद करता है। इस हुक्म की हदीसें ऊपर गुज़र चुकी हैं, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[तालिका 3] (अरबी): अपनी सफ़ें सीधी करो और मिलकर खड़े हो जाओ, क्योंकि मैं तुम्हें अपनी पीठ के पीछे से देखता हूँ। [4] - अल-बुखारी और अन-नसाई द्वारा अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित। (उर्दू अनुवाद): अपनी सफ़ें सीधी और खूब घनी करो कि मैं तुम्हें अपनी पीठ के पीछे से देखता हूँ। इसे बुखारी और नसाई ने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

[पादलेख] 1. अल-मुअजम अल-कबीर, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित, मकतबा फ़ैसलिया बेरूत द्वारा प्रकाशित, 11/105-113। 2. मुस्नद अहमद बिन हंबल, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की मुस्नद से वर्णित, दार अल-फ़िक्र बेरूत द्वारा प्रकाशित, 6/89। 3. अल-कुरान 61/4। 4. सही बुखारी,

अध्याय: सफ़ें सीधी करते समय इमाम का लोगों की ओर मुड़ना, क़दीमी कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित, 1/100।

पेज 223 / 721

[ٹیبل ۱] (عربی): علی رقبتہ فانہ لاحرمۃ لہ ۱۔ رواہ فی مسند الفردوس عن ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ (اردو ترجمہ): کہ وہ اس کی گردن پر پاؤں رکھ کر اس خلل کی بندش کو جائے کہ اس کے لئے کوئی حرمت نہیں۔ اسے مسند فردوس میں حضرت عبد اللہ ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

[ٹیبل ۲] (عربی): ان اللہ وملئکتہ یصلون علی الذین یصلون الصفوف ومن سد فرجۃ رفعہ اللہ بھا درجۃ ۲۔ رواہ احمد و ابن ماجہ وابن حبان والحاکم وصححہ واقروہ عن ام المؤمنین الصدیقۃ رضی اللہ تعالٰی عنہا۔ (اردو ترجمہ): بیشک اللہ تعالٰی اور اس کے فرشتے درود بھیجتے ہیں ان لوگوں پر جو صفوں کو وصل کرتے ہیں اور جو صف کا فرجہ بند کرے اللہ تعالٰی اس کے سبب جنت میں اس کا درجہ بلند فرمائے گا۔ اسے امام احمد، ابن ماجہ، ابن حبان اور حاکم نے روایت کیا اور صحیح کہا اور ان تمام نے اسے حضرت ام المؤمنین سیدہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت کیا ہے۔

سوم : تراص یعنی خوب مل کر کھڑا ہونا کہ شانہ سے شانہ چلے، اللہ عزوجل فرماتا ہے : صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَّرْصُوصٌ ۳ ایسی صف کے گویا وہ دیوار ہے رانگا پلائی ہوئی۔ رانگ پگھلا کر ڈال دیں تو سب درزیں بھر جاتی ہیں کہیں رخنہ فرجہ نہیں رہتا، ایسی صف باندھنے والوں کو مولٰی سبحانہ و تعالٰی دوست رکھتا ہے اس کے حکم کی حدیثیں اوپر گزریں، اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

[ٹیبل ۳] (عربی): اقیموا صفوفکم وتراصوا فانی اراکم من وراء ظهری ۴۔ رواه البخاری و النسائی عن انس رضی الله تعالیٰ عنہ۔ (اردو ترجمہ): اپنی صفیں سیدھی اور خوب گھنی کرو کہ میں تمہیں اپنی پیٹھ کے پیچھے سے دیکھتا ہوں۔ اسے بخاری اور نسائی نے حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔

[حواشی] ۱ المعجم الکبیر مروی از ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۱/ ۱۱۳-۱۰۵ ۲ مسند احمد بن حنبل مروی از مسند عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا مطبوعہ دار الفکر بیروت ۸۹/۶ ۳ القرآن ۴/۶۱ ۴ صحیح بخاری باب اقبال الامام علی الناس عند تسویہ الصفوف مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۰۰/۱

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

This is also one of the completions of filling the rows, and all three matters are Shariah-wise obligatory, as we have thoroughly researched in our Fatawa, yet many people are heedless of it. (As we have well researched in our Fatawa and many people are unaware of it. T) And here the fourth matter is proximity (Taqarub), that rows should be close together, and there should not be an unnecessary gap larger than the space for prostration between them, as mentioned in the second Hadith. It is not under discussion here. If some followers in a row are standing and some are sitting, it does not affect the first matter, i.e., straightening the row (Taswiya-e-Saf), because those standing and sitting can be in a single straight line. In straightening, equality of height is not considered, nor is it worthy of consideration, for how could people of exactly the same height come together? Yes, if those sitting do so purely out of laziness and lethargy without a Shariah-sanctioned excuse, then in obligatory and mandatory prayers like Eid and Witr, it will lead to the violation of the second and third matters. Because when they sit without an excuse, their prayer is not valid, and it causes a break in the row as non-prayers are interspersed among the prayers. Was the sin of invalidating their own prayer not enough for those sitting? But giving them space here and not removing them from the row if capable will be a sin for the remaining prayers, as they consented to the breaking of their own row, and whoever breaks a row, may Allah break him. It was obligatory upon them to compel them to stand, and if they do not agree, to remove them from the rows. Yes, if the prayers are not capable of this, they are excused, and in the great burden of breaking the row, these sitting ones will be held accountable. As for the ruling on obligatory and mandatory prayers, there is a difference of opinion among our scholars regarding Taraweeh: whether it, like obligatory prayers and the Sunnah of Fajr, becomes invalid and impermissible when performed sitting without an excuse, or whether it becomes permissible like other Sunnahs, although it is disliked (Makruh) due to going against established practice. Some scholars leaning towards the first ruling, but the second is correct. It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

(Attarawihu tukrahu qa'idan) li ziyadati ta'akkudiha hatta qila la tasihhu (ma'al qudrati 'alal qiyam) kama yukrahu ta'khirul qiyami ila ruku'il imami litashbihi bil munafiqin. 1

(Performing Taraweeh prayer sitting is disliked) because of its high emphasis, to the extent that according to the saying of some jurists, the Taraweeh prayer is not valid at all (while having the ability to stand), just as delaying standing until the Imam's

Ruku (i.e., starting the prayer at the time of the Imam's Ruku) is disliked, because in it there is a resemblance to the hypocrites. T)

It is in Khania and Durr-ul-Mukhtar:

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mujtabai Press, Delhi, 1/99.

यह भी सफों को पूरा करने के पूरक कार्यों में से है और तीनों बातें शरीयत के अनुसार वाजिब हैं, जैसा कि हमने अपने फ़तावा में इसकी अच्छी तरह से तहक़ीक़ की है और बहुत से लोग इससे ग़ाफ़िल हैं। (जैसा कि हमने अपने फ़तावा में इसकी खूब तहक़ीक़ की है और बहुत से लोग इससे ग़ाफ़िल हैं। त) और यहाँ चौथी बात 'तक़ारुब' (समीपता) है कि सफें पास-पास हों, बीच में सज्दे की जगह से ज़्यादा फ़ुज़ूल फ़ासला न छूटे, जिसका ज़िक्र दूसरी हदीस में गुज़रा। वह यहाँ ज़ेर-ए-बहस नहीं। सफ़ में कुछ मुक़्तदी खड़े और कुछ बैठे हों तो इससे पहली बात यानी 'तसवीया-ए-सफ़' (सफ़ बराबर करना) पर तो कोई असर नहीं पड़ता, क्योंकि खड़े और बैठे हुए लोग भी एक सीधी लाइन में हो सकते हैं। तसवीया में ऊँचाई की बराबरी पर ध्यान नहीं दिया जाता और न ही वह ध्यान देने योग्य है, क्योंकि एक ही माप के लोग कहाँ से आएँगे? हाँ, जब बैठने वाले महज़ सुस्ती और काहिली के कारण बिना किसी शरई मजबूरी के बैठेंगे, तो फ़राएज़ और वाजिबात जैसे ईदैन और वित्र में दूसरी और तीसरी बात का उल्लंघन लाज़िम आएगा। क्योंकि जब वे बिना किसी उज़्र (बहाने) के बैठे, तो उनकी नमाज़ नहीं हुई और सफ़ टूटना लाज़िम आया कि नमाज़ियों में ग़ैर-नमाज़ी दाखिल हो गए। उन बैठने वालों को अपनी नमाज़ बिगाड़ने का गुनाह क्या कम था, लेकिन उन्हें यहाँ जगह देना और अगर ताक़त हो तो सफ़ से न निकालना, यह बाकी नमाज़ियों का गुनाह होगा कि वे खुद अपनी सफ़ के टूटने पर राज़ी हुए। और जो सफ़ को तोड़े, अल्लाह उसे तोड़ दे। उन पर लाज़िम था कि उन्हें खड़े होने पर मजबूर करें और अगर न मानें तो सफों से निकाल कर दूर करें। हाँ, नमाज़ी इस पर क़ादिर न हों तो माज़ूर हैं और सफ़ टूटने के बड़े वबाल (सज़ा) में यही बैठने वाले पकड़े जाएंगे। जो हुक्म फ़राएज़ और वाजिबात का था, रही तरावीह, इसमें हमारे उलेमा में मतभेद है कि क्या यह भी वाजिबात और सुन्नत-ए-फज्र की तरह बिना उज़्र बैठकर पढ़ना नाज़ायज़ और फ़ासिद होती है या अन्य सुन्नत की तरह जायज़ हो जाती है, हालाँकि तवारुस (परंपरा) के ख़िलाफ़ होने के कारण मकरूह होती है। कुछ उलेमा पहले हुक्म की तरफ गए और दूसरा सही है। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

(अत्तरावही तुकरहु क़ाइदन) लिज़ियादती ताअक्कुदिहा हत्ता क़ीला ला तसिह्हु (मअल् क़ुदरती अलल् क़ियाम) कमा युकरहु ताख़ीरुल क़ियामी इला रुकूअिल इमामी लितशबीही बिल मुनाफ़िक़ीन। 1

(तरावीह की नमाज़ बैठकर पढ़ना मकरूह है) क्योंकि उनमें ताकीद ज़्यादा है यहाँ तक कि कुछ फ़ुक़हा (न्यायविदों) के अनुसार (क़ियाम पर क़ुदरत होते हुए) बैठकर तरावीह की नमाज़ होती ही

नहीं, जैसा कि इमाम के रुकूअ तक क़ियाम को टालना (यानी इमाम के रुकूअ के समय नमाज़ शुरू करना) मकरूह है, क्योंकि इसमें मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के साथ समानता है। त)

खानिया और दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

---

1 दुर्र-ए-मुख़्तार, बाब-उल-वित्र वल नवाफ़िल, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/99.

یہ بھی اسی اتمام صفوف کے متممات سے اور تینوں امر شرعاً واجب ہیں کما حققناہ فی فتاونا و کثیر من الناس عنہ غافلون (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس کی خوب تحقیق کی ہے اور بہت سے لوگ اس سے غافل ہیں۔ت) اور یہاں چوتھا امر وہ ہے تقارب کہ صفیں پاس پاس ہوں بیچ میں قدر سجدہ سے زائد فضول فاصلہ نہ چھوٹے جس کا ذکر حدیث دوم میں گزرا وہ یہاں زیر بحث نہیں صف میں کچھ مقتدی کھڑے کچھ بیٹھے ہوں تو اس سے امر اول یعنی تسویہ صف پر تو کچھ اثر نہیں پڑتا کہ قائم و قاعد بھی خط واحد مستقیم میں ہو سکتے ہیں تسویہ میں ارتفاع کی برابری ملحوظ نہیں نہ وہ ملحوظ ہونے کے قابل کہ ایک پیمائش کے قدر کہاں سے آئیں گے ، ہاں جبکہ بیٹھنے والے محض کسل و کاہلی کے سبب بے معذوری شرعی بیٹھیں گے تو فرائض و واجبات مثل عیدین و وتر میں امر دوم و سوم کا خلاف لازم آئے گا کہ جب بلا عذر بیٹھے تو ان کی نماز نہ ہوئی اور قطع صف لازم آیا کہ نمازیوں میں غیر نمازی دخیل ہیں، ان بیٹھنے والوں کو خود فساد نماز ہی کا گناہ کیا کم تھا مگر انہیں یہاں جگہ دینا اور اگر قدرت ہو تو صف سے نکال نہ دینا یہ باقی نمازیوں کا گناہ ہو گا کہ وہ خود اپنی صف کی قطع پر راضی ہوئے اور جو صف کو قطع کرے اللہ اسے قطع کر دے، ان پر لازم تھا کہ انہیں کھڑے ہونے پر مجبور کریں اور اگر نہ مانیں تو صفوں سے نکال کر دور کریں ، ہاں نمازی اس پر قادر نہ ہوں تو معذور ہیں اور قطع صف کے وبال عظیم میں یہی بیٹھنے والے ماخوذ ہیں جو حکم فرائض و واجبات کا تھا، رہی تراویح اس میں ہمارے علما کو اختلاف ہے کہ آیا یہ بھی مثل واجبات و سنت فجر بلا عذر بیٹھ کر ناجائز و فاسد ہوتی ہیں یا مثل باقی سنن جائز ہو جاتی ہیں اگر چہ خلاف توارث کے سبب مکروہ ہوتی ہیں بعض علما حکم اول کی طرف گئے اور صحیح ثانی ہے ، در مختار میں ہے:

(التراویح تکرہ قاعدا) لزیادۃ تاکدھا حتی قیل لا تصح (مع القدرۃ علی القیام) کما یکرہ تاخیر القیام الی رکوع الامام للتشبیہ بالمنافقین - 1

(نماز تراویح بیٹھ کر ادا کرنا مکروہ ہے) کیونکہ ان میں تاکید زیادہ ہے حتی کہ بعض فقہائے قول کے مطابق بیٹھ کر نماز تراویح ہوتی ہی نہیں (قیام پر قدرت کے ہوتے ہوئے) جیسا کہ رکوع امام تک قیام کو مؤخر کرنا (یعنی امام کے رکوع کے وقت نماز کا شروع کرنا) مکروہ ہے، کیونکہ اس میں منافقین کے ساتھ مشابہت ہے۔ ت)

خانیہ و در المختار میں ہے:

---

1 در مختار باب الوتر و النوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۹/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

If one prays Tarawih sitting, it is said: It is not permissible without an excuse, because it was narrated by Al-Hasan from Abu Hanifa that if one prays the Sunnah of Fajr sitting without an excuse, it is not permissible. Thus, the same applies to Tarawih because both are Sunnah Mu'akkadah (emphasized Sunnah). It is also said it is permissible, and it is the correct view. The difference is that the Sunnah of Fajr is Sunnah Mu'akkadah without any disagreement, while Tarawih is lesser in its emphasis. Therefore, equality between them is not permissible[1].

If someone performs Tarawih while sitting, according to some jurists, doing so without an excuse is not correct because Imam Hasan has narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) that if someone performs the Sunnah prayers of Fajr sitting without an excuse, it is not permissible. Similarly is the case with Tarawih, because both are Sunnah Mu'akkadah. According to some jurists, it is permissible and this is the correct view; the difference is that the Sunnah prayers of Fajr are Sunnah Mu'akkadah without any disagreement, and the degree of emphasis for Tarawih is less than that, hence there will be no equality or parity between them. (T)

According to the first opinion, the sitting of lazy people in the rows without an excuse would be similarly impermissible, a cause of sin, and a reason for breaking the row, just like in obligatory acts, for according to this opinion, these people are also outside of the prayer. According to the second opinion, it would be preferable (mustahab) to move these lazy people to the back and not let them intrude in the rows in such a way, because according to one opinion it is a sin and disobedience, and according to the other, it is merely without necessity, so excellence lies in avoiding it. Scholars state that it is unanimously preferable to observe the considerations of other schools of thought that are unrelated to one's own, such as Shafi'i, Maliki, and Hanbali for Hanafis, as long as it does not necessitate committing something disliked (makruh) in one's own school. This disagreement exists among the scholars of one's own school itself. It is mentioned in 'Dur-re-Mukhtar':

Touching the male organ or a woman does not break the wudu, but it is recommended to do so to exit from disagreement, especially for the Imam, provided it does not necessitate

Touching the male organ and touching a woman does not break the wudu, but in such a case, it is preferable (mustahab) to perform wudu to avoid disagreement, especially for the Imam, provided that

committing a makruh (disliked act) in his own school[2].

committing a makruh in the Imam's own school does not become necessary. (T)

[1] Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/499 [2] Dur-re-Mukhtar, Book of Purification, printed by Matba' Mujtabai Delhi, 1/27

यदि कोई व्यक्ति बैठकर तरावीह पढ़ता है, तो कहा गया है कि बिना किसी बहाने के यह जायज़ नहीं है, क्योंकि अल-हसन ने अबू हनीफ़ा से रिवायत की है कि यदि कोई व्यक्ति बिना किसी बहाने के फज्र की सुन्नत बैठकर पढ़ता है, तो यह जायज़ नहीं है, इसलिए तरावीह का भी यही हाल है क्योंकि दोनों सुन्नत मुअक्कदा हैं। यह भी कहा गया है कि यह जायज़ है और यही सही है। अंतर यह है कि फज्र की सुन्नत बिना किसी मतभेद के सुन्नत मुअक्कदा है, जबकि तरावीह ताकीद (ज़ोर) में उससे कम है, इसलिए उनके बीच समानता जायज़ नहीं है[1]।

अगर किसी ने तरावीह बैठकर अदा कीं तो बाज़ फ़ुक़हा के नज़दीक बिला उज़्र ऐसा करना दुरुस्त नहीं क्योंकि इमाम हसन ने इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से नक़्ल किया है कि अगर किसी ने फज्र की सुन्नतें बिला उज़्र बैठकर अदा कीं तो ये जायज़ नहीं, इसी तरह तरावीह का मामला है, क्योंकि दोनों सुन्नत-ए-मुअक्कदा हैं, बाज़ फ़ुक़हा के नज़दीक जायज़ है और यही सही है, फ़र्क़ ये है कि सुनन-ए-फज्र बग़ैर किसी इख़्तिलाफ़ के सुन्नत-ए-मुअक्कदा हैं और तरावीह का दर्जा ताकीद में होना उससे कम है लिहाज़ा उनके दरमियान मसावात व बराबरी न होगी। (त)

पहले क़ौल पर सुस्त लोगों का बिला उज़्र सफ़ में बैठना वैसा ही नाजायज़ व मौरिस-ए-गुनाह व मोजिब-ए-क़त्अ-ए-सफ़ होगा जैसा वाजिबात में कि इस क़ौल पर ये लोग भी नमाज़ से ख़ारिज हैं और क़ौल-ए-सानी पर मुस्तहब होगा कि इन अहल-ए-किसल (आलसी लोगों) को मुअख़्ख़र किया जाए और सफ़ों में यूँ दाख़िल न होने दिया जाए कि एक क़ौल पर वो गुनाह व मअसियत है और दूसरे पर महज़ बे-ज़रूरत है तो इससे एहतराज़ (बचने) ही में फ़ज़ीलत है। उलमा तसरीह फ़रमाते हैं कि दूसरे मज़ाहिब जो अपने मज़हब से बे-इलाक़ा हैं जैसे हनफ़िया के लिये शाफ़ियत, मलिकियत, हन्बलियत उनके ख़िलाफ़ की रिआयत रखनी बिल इज्मा मुस्तहब है जब तक अपने मज़हब का मकरूह न लाज़िम आता हो, तो ये ख़िलाफ़ तो ख़ुद अपने उलमा-ए-मज़हब में है, दर-ए-मुख़्तार में है:

पुरुष के गुप्तांग को छूने या महिला को छूने से वज़ू नहीं टूटता, लेकिन मतभेद से बाहर निकलने के लिए (फिर से वज़ू करना) मुस्तहब है, विशेष रूप से इमाम के लिए, बशर्ते कि इससे उसके अपने मज़हब

मस-ए-ज़कर और मस-ए-इमरात से वज़ू नहीं टूटता लेकिन ऐसी सूरत में इख़्तिलाफ़ से बचते हुए वज़ू कर लेना मुस्तहब है ख़ुसूसन इमाम के लिये बशर्ते कि इमाम के अपने मसलक में मकरूह का इरतेकाब लाज़िम न आये। (त)

में किसी मकरूह (नापसंद कार्य) का करना लाज़िम
न आता हो[2]।

[1] रद-उल-मुह्तार, बाब उल-वित्र वन-नवाफ़िल, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/499 [2] दर-ए-मुख़्तार, किताबुत तहारत, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/27

لوصلی التراویح قاعدا قیل لایجوز بلاعذر لما روی الحسن عن ابی حنیفة لوصلی سنه الفجر قاعدا بلاعذر لایجوز فکذا التراویح لان کلاهما سنة مؤکدة وقیل یجوز وهو الصحیح والفرق ان سنة الفجر سنة مؤکدة بلاخلاف والتراویح دونها في التأکد فلایجوز التسویة بینهم[1]۔

اگر کسی نے تراویح بیٹھ کر ادا کیں تو بعض فقہا کے نزدیک بلا عذر ایسا کرنا درست نہیں کیونکہ امام حسن نے امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ سے نقل کیا ہے کہ اگر کسی نے فجر کی سنتیں بلا عذر بیٹھ کر ادا کیں تو یہ جائز نہیں، اسی طرح تراویح کا معاملہ ہے، کیونکہ دونوں سنتِ مؤکدہ ہیں، بعض فقہا کے نزدیک جائز ہے اور یہی صحیح ہے، فرق یہ ہے کہ سننِ فجر بغیر کسی اختلاف کے سنتِ مؤکدہ ہیں اور تراویح کا درجہ تاکید میں ہونا اس سے کم ہے لہذا ان کے درمیان مساوات وبرابری نہ ہوگی۔ (ت)

قول اول پر کاہلوں کا بلا عذر صف میں بیٹھنا ویسا ہی ناجائز و مورث گناہ و موجب قطع صف ہوگا جیسا واجبات میں کہ اس قول پر یہ لوگ بھی نماز سے خارج ہیں اور قول ثانی پر مستحب ہوگا کہ ان اہل کسل کو مؤخر کیا جائے اور صفوں میں یوں دخیل نہ ہونے دیا جائے کہ ایک قول پر وہ گناہ و معصیت ہے اور دوسرے پر محض بے ضرورت ہے تو اس سے احتراز ہی میں فضیلت ہے۔

علماء تصریح فرماتے ہیں کہ دوسرے مذاہب جو اپنے مذہب سے بے علاقہ ہیں جیسے حنفیہ کے لئے شافعیت مالیت حنبلیت ان کے خلاف کی رعایت رکھنی بالا جماع مستحب ہے جب تک اپنے مذہب کا مکروہ نہ لازم آتا ہو تو یہ خلاف تو خود اپنے علمائے مذہب میں ہے، درِ مختار میں ہے :

لا ینقضہ مس ذکر وامرأۃ لکن یندب مَسِ ذَکر اور مَسِ اِمرأۃ سے وضو نہیں ٹوٹتا لیکن ایسی

للخروج من الخلاف لاسیما للامام صورت میں اختلاف سے بچتے ہوئے وضو کر لینا مستحب ہے

لکن بشرط عدم لزوم ارتکاب مکروہ خصوصًا امام کے لئے بشرطیکہ امام کے اپنے مسلک میں

مذہبہ[2]۔ مکروہ کا ارتکاب لازم نہ آئے۔ (ت)

[1] ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۴۹۹ [2] درِ مختار کتاب الطہارۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۲۷

Fatawa Rizwia Volume Seventh

But here another point must be considered: the delay should be of as many lazy people (slackers) as are in excess of a complete row, otherwise they should stand at the ends of the last row so that the cutting of the row (disconnect) on the correct school of thought does not become necessary. Avoiding this was recommended elsewhere, but here it will be obligatory. So, for clarification, there will be three situations here:

First, that the performers (those standing properly) are sufficient for a complete row, meaning they form one or several rows that are perfectly complete such that no person remains extra and no space is left in the row. In this case, the previous complete rows should be formed by the performers, and the slackers should all form their own row or rows, whether complete or incomplete, at the very end. This situation will be of absolute delay for the slackers.

Second, the performers are not enough to complete a row, whether they are so few that more people are needed even for the first row, or they are many and one or several rows are completed by them, and now some are left over who do not complete the next row, and they will be completed by the slackers and no more will be left over. In this case, it is necessary to complete the row by placing the slackers at one end of the last row of the performers. Even if the first row itself was incomplete, place them at its end. In this situation, the slackers did not actually face delay, although they were gathered at one end.

Third, the slackers are needed to complete the row, and they still remain even after completion. Then, those required for completion should be placed at one end of the performers' last row, and the rest should form incomplete or complete rows at the very end. Thus, there will be delay for some and standing at the side for others. The reason for all this is that according to the correct school of thought, the prayer of slackers is only disliked and not completely invalid. Since the performers' row needs completion, moving them away and placing the slackers in another row would mean leaving the performers' last row incomplete, and this is not permissible. Then, in any case, if more performers keep coming, or some from among them gain the guidance (Tawfiq), they should take the place of the slackers at the side of the row, and the slackers at the side should be moved back, until, for example, the second situation reverts to the first, and the third becomes second or first, etc., among other possibilities. All this is if the slackers are compliant with Shariah; otherwise, in case of

strife, one should act according to what is easy. And success is from Allah. This is what jurisprudence and the Book have provided. And Allah the Exalted knows best what is right.

Problem 931: From Jalandhar, Mohalla Rasta, adjacent to the house of Deputy Muhammad Jan Sahib, sent by Muhammad Ahmad Khan Sahib, 20 Shawwal 1312 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say regarding this issue, that Zaid has in his book...

लेकिन यहाँ एक और बिंदु विचारणीय होगा कि देरी उतने आलसी लोगों की हो जितने एक पूरी सफ़ (पंक्ति) से अधिक हों, अन्यथा उन्हें अंतिम सफ़ के किनारों पर खड़ा होना चाहिए ताकि सही पंथ (मज़हब-ए-सहीह) के अनुसार सफ़ का टूटना अनिवार्य न हो जाए। इससे बचना अन्य जगहों पर मुस्तहब (पसंदीदा) था, यहाँ वाजिब (अनिवार्य) होगा। तो स्पष्टीकरण यह है कि यहाँ तीन स्थितियाँ होंगी:

पहला यह कि नमाज़ पढ़ने वाले पूरी सफ़ बनाने के पर्याप्त हों, अर्थात उनसे एक या कई सफ़ें पूरी तरह मुकम्मल हो जाएँ कि न कोई व्यक्ति अतिरिक्त बचे और न सफ़ में जगह रहे। इस स्थिति में, पिछली पूरी सफ़ें नमाज़ पढ़ने वालों से बनाई जाएँ और आलसी लोग सबसे अंत में अपनी सफ़ या सफ़ें चाहे पूरी हों या अधूरी, जितनी भी हों, बनाएँ। यह स्थिति आलसियों की पूर्ण देरी की होगी।

दूसरा, नमाज़ पढ़ने वालों से सफ़ पूरी नहीं होती, चाहे वे इतने कम हों कि पहली ही सफ़ पूरी करने के लिए और लोगों की ज़रूरत हो, या वे अधिक हों और उनसे एक या कई सफ़ें पूरी हो गईं और अब इतने बचे जिनसे अगली सफ़ पूरी नहीं होती और आलसियों से पूरी हो जाएगी और अधिक नहीं बचेंगे। तो अनिवार्य है कि नमाज़ पढ़ने वालों की अंतिम सफ़ में आलसियों को एक किनारे पर जगह देकर सफ़ पूरी की जाए, यहाँ तक कि यदि पहली सफ़ ही अधूरी थी तो उन्हें उसी के किनारे पर रखें। इस स्थिति में आलसियों को वास्तव में देरी नहीं हुई, हाँ उन्हें एक किनारे पर एकत्र कर दिया गया।

तीसरा, सफ़ पूरी करने में आलसियों की आवश्यकता है और वे पूरी करने के बाद भी बच जाते हैं। तो सफ़ पूरी करने के लिए जितने आवश्यक हों उन्हें नमाज़ पढ़ने वालों की अंतिम सफ़ के एक किनारे पर रखकर बाकी की अधूरी या पूरी सफ़ें अंत में बना दी जाएँ। इस तरह कुछ की देरी होगी और कुछ किनारे पर खड़े होंगे। इन सब का कारण यही है कि सही पंथ में आलसियों की नमाज़ केवल मकरूह (नापसंद) है, पूरी तरह बातिल (अमान्य) नहीं। और नमाज़ पढ़ने वालों की सफ़ को पूरा करने की ज़रूरत है, तो उन्हें हटाकर आलसियों को दूसरी सफ़ में रखना नमाज़ पढ़ने वालों की अंतिम सफ़ को अधूरा छोड़ना होगा, और यह जायज़ नहीं है। फिर बहरहाल यदि और नमाज़ पढ़ने वाले आते जाएँ या उनमें से कुछ को तौफीक (मार्गदर्शन) मिलती जाए, तो वे सफ़ के किनारे पर आलसियों का स्थान लेते जाएँ और किनारे वाले आलसी पीछे होते जाएँ यहाँ तक कि उदाहरण के

लिए दूसरी स्थिति पहली स्थिति की ओर लौट आए और तीसरी, दूसरी या पहली हो जाए, आदि अन्य संभावनाओं में से। यह सब उस स्थिति में है जब आलसी शरीयत के प्रति नरम (आज्ञाकारी) हों, अन्यथा फितना (अशांति) की स्थिति में जो आसान हो उस पर अमल करना चाहिए। और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है। यह वह है जो न्यायशास्त्र और पुस्तक ने प्रदान किया है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला ९३१: जालंधर से, मोहल्ला रास्ता, डिप्टी मोहम्मद जान साहब के घर के पास से, प्रेषक मोहम्मद अहमद खान साहब, २० शव्वाल १३१२ हिजरी।

दीन के उलेमा और स्पष्ट शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने अपनी किताब में यह...

مگر یہاں ایک اور نکتہ واجب اللحاظ ہوگا کہ تاخیر اتنے کاہلوں کی ہو جس قدر تمام صف سے زائد ہوں ورنہ اطراف صف آخر میں اقامت ہوتا کہ مذہب صحیح پر قطع صف نہ لازم آئے اس سے تحرز مستحب تھا یہاں واجب ہوگا، تو توضیح یہ کہ یہاں تین صورتیں ہوں گی:

اول یہ کہ قائمین بقدر کمال صف ہوں یعنی ان سے ایک یا چند صفیں پوری کامل ہوجائیں کہ نہ آدمی زائد بچے نہ صف میں جگہ رہے اس صورت میں صفوف سابقہ کاملہ قائمین سے کرلی جائیں اور کاہلین سب سے آخر میں اپنی صف یا صفیں کامل یا ناقص جس قدر ہیں باندھیں یہ صورت کاہلین کی تاخیر مطلق کی ہوگی۔

دوم قائمین سے اکمال صف نہیں ہوتا خواہ اس قدر کم ہیں کہ پہلی ہی صف پوری کرنے کو اور آدمیوں کی حاجت ہے یا کثیر ہیں ایک یا چند صفیں ان سے مکمل ہوگئیں اور اب اتنے بچے جن سے بعد کی صف پوری نہیں ہوتی اور قاصرین سے تکمیل ہوجائے گی اور زیادہ نہ بچیں گے تو لازم ہے کہ قائمین کی اخیر صف میں کاہلین کو ایک کنارے پر جگہ دے کر تکمیل صف کریں حتی کہ اگر صف اول ہی ناقص تھی تو اسی کے کنارے پر انہیں رکھیں اس صورت میں کاہلوں نے اصلاً تاخیر نہ پائی ، ہاں ایک کنارے پر جمع کر دیئے گئے۔

سوم تکمیل صف میں کاہلین کی حاجت ہے اور وہ بعد تکمیل بھی بچتے ہیں تو جس قدر تکمیل کے لئے مطلوب ہیں قائمین کی صف آخر کے ایک کنارے پر انہیں رکھ کر باقی کی صف یا صفوف ناقص یا کامل اخیر میں کر دی جائیں یوں بعض کی تاخیر اور بعض کی طرف پر اقامت ہو گی اور وجہ ان سب کی وہی ہے کہ جب مذہب صحیح میں کاہلین کی نماز میں صرف کراہت ہے نہ باطل

محض اور قائمین کی صف کو تکمیل کی حاجت ہے تو اس سے ہٹا کر کاہلین کو صف دیگر میں رکھنا صف اخیر قائمین کو ناقص چھوڑ نا ہوگا اور یہ جائز نہیں پھر بہرحال اگر اور قائمین آتے جائیں یا انہیں میں سے بعض توفیق پاتے جائیں تو وہ بجائے کاہلین فی طرف الصف ہوں اور کاہلین فی الطرف مؤخر ہوتے جائیں یہاں تک کہ مثلاً صورت ثانیہ صورت اولیٰ کی طرف رجوع کرے اور ثالثہ ثانیہ یا اولیٰ ہو جائے الی غیر ذلک من الاحتمالات (اس کے علاوہ دیگر احتمالات) یہ سب اس صورت میں ہے کہ کاہلین دست شرع میں نرم ہوں ورنہ بحال فتنہ قدر میسور پر عمل چاہئے، وباللہ التوفیق ہذا ما افادہ التفقہ والکتاب واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم بالصواب۔

مسئلہ ۹۳۱: از جالندھر محلہ راستہ متصل مکان ڈپٹی محمد جان صاحب مرسلہ محمد احمد خان صاحب ۲۰ شوال ۱۳۱۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی کتاب میں یہ

Fatawa Razawiya, Volume 7

...A statement has been written that certainly the four 'musallas' (prayer spots) established in Makkah al-Mukarramah are undoubtedly an undesirable matter because it leads to repeated congregations and separation. This results in one congregation sitting while another sect's congregation is in progress, without joining, thereby committing a forbidden act. However, this division is neither from the Imams of religion, the Mujtahideen, nor from the early scholars. Rather, it occurred at some point in time due to some reason during a reign, which no righteous person likes. Therefore, this criticism is not upon the scholars of the four righteous schools but upon the rulers who committed this innovation. Only Allah Almighty knows best. Now, it is requested to know during whose reign these four musallas were established and on what basis? Zaid writes that "undoubtedly this matter is undesirable." Hundreds of perfect scholars and accepted righteous people have passed, yet none of them raised this objection until today when Zaid objects. Is his writing correct or against [the truth]? And what should be said to Zaid according to Shariah? Please write a reasoned, complete, and clear answer. Explain it to us, and may the Majestic Lord reward you.

Answer: The reality of the matter is that in the Two Holy Harams (Haramain Tayyibain) — may Allah increase their honor and greatness — people of the four righteous Sunni schools of thought, may Allah protect them, gather. Among them, differences in the issues of purity and prayer are a mercy. One thing may be obligatory in one school and forbidden in another, recommended in one and disliked in another. According to one, a certain act nullifies purity, while according to another, it does not. Wudu (ablution) according to one school might not be complete according to another in some cases. Thus, when an Imam belongs to a particular school, if he does not observe the obligatory aspects of purity and prayer of other schools and does not avoid their nullifiers and spoilers, then the prayer of people belonging to those schools behind him will be null and void. If observing and avoiding these things is doubtful, it becomes disliked. Combining schools (talfiq) is forbidden and void according to the consensus of the majority of Imams. Even when observing [other schools' rules], it is certainly impossible to avoid the disliked acts of every school. Some matters are sunnah in one school and disliked in another; if performed, it is disliked according to the second school, and if omitted, it is disliked according to the first. Therefore, the utmost possibility is limited to the extent of obligations and spoilers. Researchers have clarified that in any case, following an Imam of one's own

school is most perfect and superior. Thus, waiting for a compatible [Imam] while engaged in voluntary prayers or remembrance is not turning away from the congregation, but rather seeking what is more perfect and higher. This is not a division of the congregation but its completion and improvement, especially in these two blessed mosques, for they are not neighborhood mosques where every congregation is considered the primary one. This is why for eight hundred years or more, in Makkah al-Mukarramah, Madinah Tayyibah, Jerusalem, Jeddah, Egypt, Syria, and other Islamic lands, the general body of Muslims...

फ़तावा रज़विया, खंड 7

...एक इबारत लिखी गई है कि निश्चित रूप से मक्का मुअज़्ज़मा में जो चार मुसल्ले (प्रार्थना स्थल) नियत किए गए हैं, निस्संदेह यह एक बुरा मामला है क्योंकि इससे जमात की पुनरावृत्ति और अलगाव अनिवार्य हो गया है। इसका परिणाम यह होता है कि एक जमात होने पर दूसरे पंथ की जमात बैठी रहती है और जमात में शामिल नहीं होती, जिससे वे हराम के दोषी होते हैं। हालांकि, यह अलगाव न तो धर्म के इमामों और मुजतहिदीन से है, न ही पूर्व विद्वानों से, बल्कि किसी समय शासन में किसी कारणवश यह मामला नया उत्पन्न हुआ जिसे कोई सत्यनिष्ठ व्यक्ति पसंद नहीं करता। इसलिए, यह आक्षेप चार बरहक़ (सत्य) मज़ाहबों के विद्वानों पर नहीं बल्कि उन सुल्तानों पर है जिन्होंने इस बिदअत (नवाचार) को किया। केवल अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। अब, यह जानने की आवश्यकता है कि ये चार मुसल्ले किसके शासनकाल में बने और किस आधार पर स्थापित किए गए? ज़ैद लिखता है कि "निस्संदेह यह मामला बुरा है।" सैकड़ों पूर्ण विद्वान और स्वीकृत सज्जन गुज़रे हैं, किसी ने आज तक यह आपत्ति नहीं की, जबकि ज़ैद आपत्ति करता है। क्या उसका लिखना सही है या गलत? और ज़ैद को शरिया के अनुसार क्या कहा जाना चाहिए? कृपया दलील के साथ, पूर्ण और स्पष्ट उत्तर लिखें। हमें विस्तार से समझाएं अल्लाह रब्बुल जलील आपको इसका प्रतिफल दे।

उत्तर: मामले की हकीकत यह है कि हरमैन तैयबैन (दो पवित्र मस्जिदें) - अल्लाह उनकी शान और महानता को बढ़ाए - में सुन्नी पंथ के चारों बरहक़ मज़ाहबों (मजहबों) के लोग, अल्लाह उनकी रक्षा करे, एकत्र होते हैं। उनके बीच पवित्रता और नमाज़ के मामलों में मतभेद एक रहमत (दया) है। एक बात एक मजहब में अनिवार्य (वाजिब) है तो दूसरे में प्रतिबंधित (ममनू), एक में वांछनीय (मुस्तहब) है तो दूसरे में नापसंद (मक़रूह)। एक के अनुसार कोई बात पवित्रता को भंग करती है, जबकि दूसरे के अनुसार नहीं। एक के यहाँ किसी स्थिति में वज़ू पूरा नहीं होता तो दूसरे के यहाँ होता है। तो जब इमाम किसी एक मजहब का हो, यदि उसने दूसरे मजहब के पवित्रता और नमाज़ के अनिवार्य नियमों का पालन नहीं किया और उनके भंग करने वाले और बिगाड़ने वाले तत्वों से परहेज नहीं किया, तो उस मजहब के मानने वालों की नमाज़ उसके पीछे बातिल (अमान्य) और फ़ासिद (दूषित) होगी। और यदि पालन और परहेज संदिग्ध हो तो मक़रूह होगी। और मजहबों को मिलाना (तल्फ़ीक) इमामों के बहुमत की सर्वसम्मति से हराम और बातिल है। और पालन की स्थिति में भी हर मजहब की नापसंद बातों से बचना निश्चित रूप से असंभव है। कुछ बातें एक मजहब में सुन्नत हैं और दूसरे में मक़रूह; यदि उन्हें किया जाए तो दूसरे मजहब के अनुसार मक़रूह है और यदि छोड़ा जाए तो पहले

मजहब के अनुसार। इसलिए, अधिकतम संभव सीमा केवल अनिवार्यताओं और बिगाड़ने वाले तत्वों तक ही है। शोधकर्ताओं ने स्पष्ट किया है कि किसी भी स्थिति में अपने मजहब के अनुकूल इमाम के पीछे चलना सबसे पूर्ण और श्रेष्ठ है। इसलिए, अपने अनुकूल इमाम की प्रतीक्षा के लिए नफ़्ल नमाज़ या ज़िक्र आदि में व्यस्त रहना जमात से मुँह मोड़ना नहीं बल्कि अधिक पूर्ण और उच्च की तलाश है। और यह जमात का बँटवारा नहीं बल्कि उसकी पूर्णता और बेहतरी है, विशेष रूप से इन दो मुबारक मस्जिदों में, क्योंकि ये मोहल्ले की मस्जिदें नहीं हैं जहाँ हर जमात पहली जमात के समान हो। इसीलिए आठ सौ वर्षों या उससे अधिक समय से मक्का मुअज़्मा, मदीना तैयबा, बैतुल मुक़द्दस, जेद्दा, मिस्र, शाम और अन्य इस्लामी देशों में आम मुसलमानों का...

पृष्ठ 721 का 227

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

...عبارت لکھی ہے البتہ چار مصلے جو کہ مکہ معظمہ میں مقرر کئے ہیں لاریب یہ امر زبوں ہے کہ تکرار جماعت وافتراق اس سے لازم آگیا کہ ایک جماعت ہونے میں دوسرے مذہب کی جماعت بیٹھی رہتی ہے اور شریک جماعت نہیں ہوتی اور مرتکب حرمت ہوتے ہیں مگر یہ تفرقہ نہ ائمہ دین حضرات مجتہدین سے ہے نہ علمائے متقدمین سے بلکہ کسی وقت سلطنت میں کسی وجہ سے یہ امر حادث ہوا ہے کہ اس کو کوئی اہل حق پسند نہیں کرتا پس یہ طعن نہ علمائے اہل حق مذاہب اربعہ پر ہے بلکہ سلاطین پر ہے کہ مرتکب اس بدعت کے ہوئے فقط واللہ تعالیٰ اعلم۔ پس دریافت طلب یہ امر ہے کہ یہ چار مصلے کس کی سلطنت میں ہوئے اور کس امر و بنیاد پر قائم کئے گئے کہ جو زید لکھتا ہے کہ لاریب یہ امر زبوں ہے صدہا علمائے کاملین و صلحائے مقبولین گزرے کسی نے آج تک یہ اعتراض نہیں کیا کہ جواب زید یہ اعتراض کرتا ہے اس کا لکھنا درست ہے یا خلاف؟ اور زید کو شرعاً کیا کہنا چاہئے؟ جواب مدلل مکمل صاف صاف تحریر فرمائیں بینوا بالتفصیل جزاکم اللہ الرب الجلیل۔

الجواب: حقیقت امر یہ ہے کہ حرمین طیبین زاد ہما اللہ شرفاً و تعظیماً میں چاروں مذاہب حقہ اہلسنت حفظہم اللہ تعالیٰ کے لوگ مجتمع ہیں اور اُن میں باہم طہارت و نماز کے مسائل میں اختلاف رحمت ہے، ایک بات ایک مذہب میں واجب دوسرے میں ممنوع، ایک میں مستحب دوسرے میں مکروہ، ایک کے نزدیک ایک امر ناقض طہارت دوسرے کے نزدیک نہیں، ایک کے یہاں کسی صورت میں وضو تمام دوسرے کے یہاں نہیں، تو جب امام کسی مذہب کا ہوا گر اس نے دوسرے مذہب کے فرائض طہارت و صلاۃ کی رعایت اور ان کے نواقض و مفسدات سے مجانبت نہ کی جب تو اس مذہب والوں کی نماز اس کے پیچھے باطل و فاسد ہی ہو گی اور اگر مراعات و مجانبت مشکوک ہو

تو مکروہ اور تلفیق مذاہب باجماع جمہور ائمہ حرام و باطل اور بحال رعایت بھی ہر مذہب کے مکروہات سے بچنا یقیناً محال اور بعض امور ایک مذہب میں سنت اور دوسرے میں مکروہ ہیں اگر بجالایا تو مذہب ثانی اور تارک ہوا تو مذہب اول پر کراہت ولذا غایت امکان قدر فرائض و مفسدات تک ہے، محققین نے تصریح فرمائی کہ بہر حال موافق المذہب کی اقتداء اکمل و افضل، تو انتظار موافق کے لئے نوافل یا ذکر وغیرہما میں مشغول رہنا جماعت سے اعراض نہیں بلکہ اکمل واعلیٰ کی طلب ہے اور یہ تفریق جماعت نہیں بلکہ تکمیل و تحسین ہے خصوصاً ان دو مسجد مبارک میں کہ مسجد محلہ نہیں ہر جماعت جماعت اولیٰ ہے اس لئے آٹھ سو برس یا زائد سے مکہ معظمہ و مدینہ طیبہ و بیت المقدس و جدہ و مصر و شام و غیر ہا بلاد اسلام میں عامہ مسلمین کا

The practice continued unabated, and the rejection by some was deemed rare and isolated. Therefore, after the truth became clear and the matter established, calling it evil, forbidden, and innovation is false, ignorant, and foolish. Having four prayer spots (Musallas) is a manifestation of this elegant method which the scholars of various schools of thought liked and established in view of the mentioned significant benefits. As for building any place or sign, which has also been familiar and accepted for hundreds of years, it is neither necessary for it nor detrimental to them; rather, it also contains benefits. In Durr al-Mukhtar, it says:

Arabic	Urdu
It is disliked to perform voluntary prayers during the call to start (iqama) a mandatory prayer, meaning the iqama of the imam of one's own school of thought. 1-	Mandatory prayers' voluntary acts are disliked at the time of iqama, meaning iqama refers to the iqama of the Imam of one's own school of thought. (T)

In Radd al-Muhtar:

Arabic	Urdu
If someone waits far from the rows for the imam of their own school of thought, it will not be considered turning away from the congregation, because it is certainly known that they intend for a congregation more perfect than this present one. 2-	If a person stays away from the rows waiting for the Imam of their own school of religion, then this will not be a rejection of the congregation because it is certainly known that he intends a more complete congregation than this current congregation. (T)

The Sheikh of the scholars of Makkah al-Mukarramah, Maulana Ali Qari Makki (may Allah Almighty have mercy on him), says in the beginning of the treatise 'Ihtida':

Arabic	Urdu
If there is a separate imam for each school of thought, as in our time, then following the one compatible with one's own school is better, whether they are first or last, as approved by the general body of Muslims. The majority of believers from the people	If there is a separate imam for each school of thought as is the case in our time, then it is better to follow the compatible one, whether he is earlier or later, as the general Muslims have liked it, the majority of the believers of the

Arabic	Urdu
of the two holy sanctuaries (Haramayn), Jerusalem (Quds), Egypt, and Syria act upon this. No consideration is given to those few who deviate from them. 3-	people of the two holy sanctuaries, Jerusalem, Egypt and the people of Syria practice this, there is no consideration for the rare ones who oppose it. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, printed at Mujtabai, Delhi, 1/62
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Attaining the Mandatory Prayer, printed at Mustafa al-Babi, Egypt, 1/525
3. Radd al-Muhtar, citing the treatise Ihtida, Chapter on Leadership (Imamate), printed at Mustafa al-Babi, Egypt, 1/417

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द हफ़्तम

यह प्रथा निर्बाध रूप से जारी रही और कुछ लोगों द्वारा इसका खंडन दुर्लभ और परित्यक्त माना गया। अतः सत्य स्पष्ट होने और मामला स्थापित होने के बाद, इसे बुरा, हराम और नवाचार कहना असत्य, अज्ञानता और मूर्खता है। चार मुसल्ले (प्रार्थना स्थल) होना इसी सुंदर पद्धति का वर्णन है जिसे विभिन्न विचारधाराओं के विद्वानों ने उल्लेखित महान लाभों को देखते हुए पसंद किया और निर्धारित किया। बाकी किसी स्थान या चिह्न का निर्माण, जो सैकड़ों वर्षों से परिचित और स्वीकार्य है, न तो उनके लिए आवश्यक है और न ही उनमें बाधक, बल्कि वह भी लाभप्रद है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी

फ़र्ज़ नमाज़ की इक़ामत के समय नफ़्ल नमाज़ पढ़ना मकरूह है, यानी इक़ामत से मुराद अपने हम-मज़हब इमाम की इक़ामत है। 1-

उर्दू

नमाज़ फ़र्ज़ की इक़ामत के वक़्त नवाफ़िल मकरूह हैं यानी इक़ामत से मुराद अपने हम मज़हब इमाम की इक़ामत है (त)

'रद्दुल मुहतार' में:

अरबी

अगर कोई व्यक्ति सफ़ों (कतारों) से दूर अपने मज़हब के इमाम का इंतज़ार करता रहे, तो यह जमाअत से मुँह मोड़ना नहीं होगा, क्योंकि यह निश्चित रूप से ज्ञात है कि वह इस वर्तमान जमाअत से अधिक पूर्ण जमाअत का इरादा रखता है। 2-

उर्दू

अगर कोई शख़्स सफ़ों से दूर अपने मज़हब के इमाम का इन्तज़ार करता रहा तो ये जमाअत से एराज़ न होगा क्योंकि यक़ीनन मालूम है कि वो इस मौजूदा जमाअत से अकमल जमाअत का इरादा रखता है (त)

मक्का मुअज़्ज़मा के विद्वानों के शेख मौलाना अली क़ारी मक्की (अल्लाह तआला उन पर रहमत करे) रिसाला 'एहतेदा' के आरंभ में फ़रमाते हैं:

अरबी

अगर हर मज़हब का अलग इमाम मौजूद हो जैसा कि हमारे दौर में है, तो फिर अपने हम-मज़हब की इक्तिदा (पीछे नमाज़ पढ़ना) अफ़ज़ल है, चाहे वह पहले हो या बाद में, जैसा कि इसे आम मुसलमानों

उर्दू

अगर हर मज़हब का अलग इमाम मौजूद हो जैसा कि हमारे दौर में है तो फिर अपने मुवाफ़िक़ की इक्तिदा अफ़ज़ल है ख़्वाह वो पहले हो या बाद जैसा कि इसको आम-ए-

अरबी

ने पसंद किया है। हरमैन शरीफ़ैन, कुद्स, मिस्र और शाम के अधिकांश मोमिनों का इसी पर अमल है। इसमें मुख़ालिफ़त करने वाले इक्केदुक्के (शाज़-ओ-नादिर) का कोई एतबार नहीं। 3-

उर्दू

मुस्लिमीन ने पसंद किया, जमहूर मोमिनीन अहल-ए-हरमैन, क़ुद्स, मिस्र और अहल-ए-शाम का इसी पर अमल है, इसकी मुख़ालिफ़त करने वाले शाज़-ओ-नादिर का कोई एतबार नहीं। (त)

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, मुजतबाई दिल्ली, 1/62
2. रद्दुल मुहतार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/525
3. रद्दुल मुहतार, रिसाला एहतेदा के हवाले से, बाबुल इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/417

عمل اس پر جاری و ساری رہا اور بعض کا انکار شاذ و مہجور قرار پایا تو بعدِ وضوحِ حق و استقرارِ امر اسے زبون و حرام و بدعت کہنا باطل و جہل و سفاہت ہے، چار مصلّے ہونا اسی طریقہ انیقہ سے عبارت جسے علمائے مذاہب نے بنظر مصالحِ جلیلہ مذکورہ پسند و مقرر رکھا باقی کسی مکان یا علامت کا بننا کہ یہ بھی صد ہا سال سے معہود و مقبول ہے نہ اس کے لئے ضرور نہ ان میں مخل بلکہ وہ بھی منافع پر مشتمل، درمختار میں ہے:

عربی	اردو
یکرہ تطوع عند اقامۃ صلوۃ مکتوبۃ ای اقامۃ امام مذھبہ 1-	نماز فرض کی اقامت کے وقت نوافل مکروہ ہیں یعنی اقامت سے مراد اپنے ہم مذہب امام کی اقامت ہے (ت)

ردالمختار میں:

عربی	اردو
لو انتظر امام مذھبہ بعیدا عن الصفوف لم یکن اعراضا عن الجماعۃ للعلم بانہ یرید جماعۃ اکمل من ھذہ الجماعۃ 2-	اگر کوئی شخص صفوں سے دور اپنے مذہب کے امام کا انتظار کرتا رہا تو یہ جماعت سے اعراض نہ ہوگا کیونکہ یقینا معلوم ہے کہ وہ اس موجودہ جماعت سے اکمل جماعت کا ارادہ رکھتا ہے (ت)

شیخ علمائے مکہ معظمہ مولانا علی قاری مکی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ رسالہ ابتداء میں فرماتے ہیں:

عربی	اردو
لو کان لکل مذھب امام کما فی زماننا فالافضل الاقتداء بالموافق سواء تقدم او تاخر علی ما استحسنه عامۃ المسلمین وعمل بہ جمھور المومنین من اھل الحرمین والقدس ومصر والشام ولا عبرۃ بمن شذ منھم 3-	اگر ہر مذہب کا الگ امام موجود ہو جیسا کہ ہمارے دور میں ہے تو پھر اپنے موافق کی اقتدا افضل ہے خواہ وہ پہلے ہو یا بعد جیسا کہ اس کو عامہ مسلمین نے پسند کیا، جمہور مومنین اہل حرمین، قدس، مصر اور اہل شام کا اسی پر عمل ہے، اس کی مخالفت کرنے والے شاذ و نادر کا کوئی اعتبار نہیں۔ (ت)

1۔ درمختار، کتاب الصلوۃ مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱/۶۲ 2۔ ردالمحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۲۵ 3۔ ردالمحتار بحوالہ رسالہ ابتدائی باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۴۱۷

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

Allama Abdul Ghani Nablusi (may his secret be sanctified) states in *Hadiqa Nadiyya Sharh Tariqa Muhammadiyya*:

[Arabic Text]: Some scholars were asked about the designated places around the Kaaba where prayers are now performed following four Imams according to the four schools of jurisprudence. They replied that this is an innovation (*bid'ah*), but it is a good innovation (*bid'ah hasana*), not an evil one (*bid'ah sayyi'ah*). This is because it is included under the category of a good tradition as evidenced and established by authentic Sunnah. It does not cause any harm, nor does it create congestion in the mosque or any hardship for the general Sunni worshippers. Rather, it offers benefit and ease during rain, extreme heat, and cold. Furthermore, it provides a means for proximity to the Imam during Friday prayers and other occasions. Thus, it is a good innovation, and they name their action 'good Sunnah'. Even if it is an innovation of the People of Sunnah, it is not an innovation of the people of deviancy, because the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever initiates a good practice..." until the end of the quote. May the mercy of the Bestowing Sovereign be upon him. And Allah the Almighty knows best. (T)

[Urdu Translation]: Some scholars were asked about performing prayers in designated places around the Holy Kaaba following the four schools of thought. They replied that it is an innovation, but it is a good innovation, not an evil one. This is because it falls into the category of a good tradition according to the evidence and affirmation of authentic Sunnah. There is no harm caused by it, nor is there any constriction in the mosque, nor any hardship for the general Sunni worshippers. Instead, there is benefit and ease in rain and extreme heat and cold, and it also provides proximity to the Imam in Friday prayers etc. Therefore, it is a good innovation, and the jurists call their action 'good Sunnah'. Although it is an innovation of the People of Sunnah and not of the innovators, because the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever initiates a good practice..." until the end of the text. May Allah Almighty bestow His grace and kindness upon them. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 932: From Ghazipur, Mianpura neighborhood, sent by Munshi Ali Bakhsh Sahib, Clerk at the Judge's Office, Ghazipur, 17 Dhu al-Qi'dah 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue of the followers commanding the Imam or the Imam waiting for the followers...

1. *Hadiqa Nadiyya Sharh Tariqa Muhammadiyya*, section: "Some scholars were asked about these designated places around the Kaaba", published by Nooria Rizvia, Faisalabad, 1/116.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अल्लामा अब्दुल ग़नी नाबुलुसी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र रखे) 'हदीक़ा नदिय्या शरह तरीक़ा मुहम्मदिया' में फरमाते हैं:

[अरबी पाठ]: कुछ उलेमा से काबा मुअज़्ज़मा के इर्द-गिर्द उन मख़्सूस मक़ामात के बारे में पूछा गया जहाँ आजकल चारों मज़ाहिब (फ़िक़ही मसलक) के चार इमामों के पीछे नमाज़ पढ़ी जाती है। उन्होंने जवाब दिया कि यह बिदअत (नया काम) है, लेकिन यह 'बिदअत-ए-हसना' (अच्छी ईजाद) है, 'बिदअत-ए-सय्यिया' (बुरी ईजाद) नहीं। क्योंकि यह सुन्नत-ए-सहीहा की दलील और तस्दीक से सुन्नत-ए-हसना में शामिल है। इसकी वजह से कोई नुक़सान नहीं होता, न ही मस्जिद में तंगी पैदा होती है और न ही आम सुन्नी नमाज़ियों को कोई परेशानी होती है। बल्कि इसमें बारिश, सख़्त गर्मी और सर्दी में फ़ायदा और आसानी है। इसके ज़रिए जुमा वग़ैरा में इमाम के क़रीब रहने का ज़रिया भी मिलता है। लिहाज़ा यह 'बिदअत-ए-हसना' है और वे अपने इस अमल को 'सुन्नत-ए-हसना' कहते हैं। अगरचे यह अहले सुन्नत की बिदअत है न कि अहले बिदअत की, क्योंकि नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने कोई अच्छा तरीक़ा ईजाद किया..." इबारत के आख़िर तक। अल्लाह तआला उन पर अपना लुत्फ़ो करम फ़रमाए, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

[उर्दू अनुवाद]: कुछ उलेमा से काबा मुअज़्ज़मा के इर्द-गिर्द मख़्सूस मक़ामात में मज़ाहिब-ए-अर्बा की इक़्तिदा में नमाज़ अदा करने के बारे में पूछा गया तो उन्होंने इसे बिदअत कहा, लेकिन यह बिदअत-ए-हसना है सय्यिया नहीं कि यह सुन्नत-ए-सहीहा की दलील व तक़रीर पर सुन्नत-ए-हसना में दाख़िल है क्योंकि इसकी वजह से कोई ज़रर (नुक़सान) नहीं होता न मस्जिद में कोई तंगी है और न आम अहले सुन्नत के नमाज़ियों में कोई हरज है बल्कि इसमें बारिश और सख़्त गर्मी व सर्दी में फ़ायदा व आसानी है और इसमें जुमा वग़ैरा में इमाम का क़ुर्ब (समीप्य) भी हासिल रहता है लिहाज़ा यह बिदअत-ए-हसना है और फ़ुक़हा अपने इस फ़ेअल (कार्य) का नाम सुन्नत-ए-हसना रखते हैं अगरचे अहले सुन्नत की बिदअत है न कि अहले बिदअत की, क्योंकि नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया "मन् सन्ना सुन्नतन् हसनतन्" (जिसने अच्छा तरीक़ा ईजाद किया) इबारत के आख़िर तक, अल्लाह तआला उन पर लुत्फ़ व करम फ़रमाए, वल्लाहु तआला अअलम। (त)

मसला ९३२: ग़ाज़ीपुर मोहल्ला मियाँपुरा से मुर्सला मुंशी अली बख़्श साहब मुहर्रिर दफ़्तर जजी ग़ाज़ीपुर १७ ज़ी क़ादा १३२२ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि इमाम पर तहक्कुम (हुक्म चलाना) करना मुक़्तदियों को या इंतज़ार करना इमाम को मुक़्तदी...

---

1. हदीक़ा नदिय्या शरह तरीक़ा मुहम्मदिया, "कुछ उलेमा से काबा के इर्द-गिर्द इन मक़ामात के बारे में पूछा गया", नूरिया रज़विया फ़ैसलाबाद द्वारा प्रकाशित, 1/116।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

علامہ عبدالغنی نابلسی قدس سرہ القدسی حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ میں فرماتے ہیں:

قد سئل بعض العلماء عن هذه المقامات المنصوبة حول الكعبة التی یصلون فیها الآن باربعة ائمة علی مقتضی المذاهب الاربعة فاجاب بانها بدعة ولكنها بدعة حسنة لاسیئة لانها تدخل بدلیل السنة الصحیحة و تقریرها فی السنة الحسنة لانها لم یحدث منها ضرر ولا حرج فی المسجد ولا فی المصلین من المسلمین لعامة اهل السنة والجماعة بل فیها عمیم النفع فی المطر والحر الشدید والبرد و فیها وسیلة للقرب من الامام فی الجمعة وغیرها فهی بدعة حسنة و یسمون بفعلهم للسنة الحسنة و ان كانت بدعة اهل السنة لا اهل البدعة لان النبی صلی الله تعالی علیه و سلم قال من سن سنة حسنة الی آخر ما اطال واطاب علیه رحمة الملك الوهاب والله تعالی اعلم۔

بعض علماء سے کعبہ معظمہ کے اردگرد مقامات مخصوصہ میں مذاہب اربعہ کی اقتداء میں نماز ادا کرنے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے اسے بدعت کہا، لیکن یہ بدعت حسنہ ہے سیئہ نہیں کہ یہ سنت صحیحہ کی دلیل و تقریر پر سنت حسنہ میں داخل ہے کیونکہ اس کی وجہ سے کوئی ضرر نہیں ہوتا نہ مسجد میں کوئی تنگی ہے اور نہ عام اہل سنت کے نمازیوں میں کوئی حرج ہے بلکہ اس میں بارش اور سخت گرمی و سردی میں فائدہ و آسانی ہے اور اس میں جمعہ وغیرہ میں امام کا قرب بھی حاصل رہتا ہے لہذا یہ بدعت حسنہ ہے اور فقہاء اپنے اس فعل کا نام سنت حسنہ رکھتے ہیں اگرچہ اہل سنت کی بدعت ہے نہ کہ اہل بدعت کی، کیونکہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا "من سن سنۃ حسنۃ" (جس نے اچھا طریقہ ایجاد کیا) الی آخر العبارۃ، اللہ تعالیٰ ان پر لطف و کرم فرمائے، واللہ تعالیٰ اعلم۔(ت)

مسئلہ ۹۳۲: از غازی پور محلہ میاں پورہ مرسلہ منشی علی بخش صاحب محرر دفتر ججی غازی پور ۱۷ ذی قعدہ ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام پر تحکم کرنا مقتدیوں کو یا انتظار کرنا امام کو مقتدی

---

1 حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ وقد سئل بعض العلماء عن هذه المقامات المنصوبة حول الكعبة مطبوعہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۱/۱۱۶

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

...especially after fixed times, particularly for such a follower who is ignorant and a known troublemaker among the congregants, and he desires that the Adhan (call to prayer) should be given only when he says so, and the prayer should be held only when he says so, regardless of how much time passes, and that the Imam should personally come to his home to call him for all five prayers after the Adhan. So, is it appropriate for the Imam to wait for such a person and follow his wishes in the matter of prayer or not?

The Answer: A follower has no right to exercise authority over the Imam. The thoughts mentioned in the question are pure injustice and sin. The Imam should never follow such a person or cater to his carnal desires. However, if the person is mischievous and harmful, and if not waiting for him carries a risk of Fitna (discord/chaos), then out of necessity, the Imam may wait as much as possible, for avoiding Fitna is essential.

Allah Almighty says: "Fitna (persecution/discord) is worse than killing." (Reference: Al-Quran 2/191) - (The noble saying of Allah Almighty is: Fitna is worse than killing. (T))

The Imam should wait as long as the regular members of the congregation have not arrived and it does not lead to a disliked (Makruh) time for the prayer; otherwise, he should not.

And it was the practice of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that when people were present, he would hasten, and when they were delayed, he would delay. - (Allah Almighty knows best; it was the habit of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that when people were present, you would hurry, and when people delayed, you would delay. (T))

Issue 923: From Shahr Kuhna, sent by Rahim Bakhsh, Bareilly. What do the scholars of religion say: if food is ready and the congregation is also ready, should one eat first or pray?

The Answer: If the congregation is ready and the food has been presented, and there is no risk of the prayer time running out, and if going to the congregation first would cause the heart to remain preoccupied with food due to hunger, or if the food will become cold and tasteless, or if one's teeth are weak and cold bread cannot be chewed, then it is permitted to eat first. However, if no harm will come to the food or

the time, and one does not have such intense hunger, then one should not miss the congregation. And Allah Almighty knows best.

Al-Quran 191/2 | Page 230 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

...विशेष रूप से नियत समय के बाद, ऐसे मुक्तदी (अनुयायी) के लिए जो अज्ञानी है और नमाजियों के बीच एक प्रसिद्ध झगड़ालू है, और वह चाहता है कि अज़ान तभी दी जाए जब वह कहे, और नमाज़ तभी हो जब वह कहे, चाहे समय कुछ भी हो जाए, और इमाम पाँचों वक्त अज़ान के बाद खुद आकर उसे घर से बुलाए। तो, क्या नमाज़ के मामले में ऐसे व्यक्ति का इंतज़ार करना और उसका अनुसरण करना इमाम के लिए उचित है या नहीं?

उत्तर: मुक्तदी को इमाम पर हुक्म चलाने का कोई अधिकार नहीं है। प्रश्न में वर्णित विचार सरासर अन्याय और पाप हैं। इमाम को ऐसे व्यक्ति का अनुसरण और उसकी इन नफ़्सानी (कामुक) इच्छाओं का ध्यान हरगिज़ नहीं करना चाहिए। हाँ, यदि वह शरारती और कष्टदायक हो और उसके इंतज़ार न करने में फितने (कलह) की आशंका हो, तो मजबूरी में यथासंभव इंतज़ार कर सकता है, क्योंकि फितने से बचना ज़रूरी है।

अल्लाह तआला ने फरमाया: "फितना (कलह) कत्ल से भी बुरा है।" (संदर्भ: अल-कुरान २/१९१) - (अल्लाह तआला का इरशादे गिरामी है: फितना कत्ल से बदतर है। (त))

जमात के पाबंद लोग जब तक हाज़िर न हों और समय में मकरूह (नापसंदीदा) होने का डर न हो, इमाम इंतज़ार करे, अन्यथा नहीं।

और नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का मामूल था कि जब लोग हाज़िर होते तो आप जल्दी फरमाते और जब लोग देरी करते तो आप देरी फरमाते। - (अल्लाह तआला बेहतर जानता है; हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का मामूल था जब लोग हाज़िर होते आप जल्दी फरमाते जब लोग ताखीर (देरी) करते आप ताखीर फरमाते (त))

मसला ९२३: शहर कुहना से, प्रेषक रहीम बख्श, बरेली। दीन के विद्वान क्या कहते हैं कि खाना तैयार है और जमात भी तैयार है, तो पहले खाना खाए या नमाज़ पढ़ ले?

उत्तर: जमात तैयार है और खाना सामने आ गया है और वक्त कम न हो जाएगा, और यदि पहले जमात को जाने से भूख के कारण दिल खाने में लगा रहेगा या खाना ठंडा होकर बेमज़ा हो जाएगा या दाँत कमज़ोर होने के कारण रोटी ठंडी होकर नहीं चबाई जाएगी, तो इजाज़त है कि पहले खाना खा

ले। और अगर खाने में कोई खराबी नहीं आएगी और न ही समय निकलेगा, और उसे ऐसी भूख भी नहीं है, तो जमात न छोड़े। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

अल-कुरान १९१/२ | पृष्ठ २३०/७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

کا بعد اوقات معینہ کے بھی بالخصوص ایسے مقتدی کا جو بے علم اور مشہور جھگڑالو ہو در میان میں مقتدیوں کے ، اور یہ چاہتا ہو کہ جب ہم کہیں جب ہی اذان ہو اور جب ہم کہیں جب ہی نماز ہو اگرچہ وقت کچھ ہی ہو جائے اور امام پانچوں وقت بعد اذان کے خود آکر ہمیں گھر سے بلائے جایا کرے ، پس ایسے شخص کا نماز کے باب میں انتظار کرنا اور متبع ہونا امام کو سزاوار ہے یا نہیں؟

الجواب: مقتدی کو امام پر تحکم نہیں پہنچتا اور وہ خیالات جو سوال میں مذکور ہوئے محض ظلم و اثم ہیں امام کو ایسے شخص کا اتباع اور اس کی ان نفسانی خواہشوں کا لحاظ ہرگز نہ چاہئے مگر جبکہ شریر و موذی ہو اور اس کے ترک انتظار میں مظنہ فتنہ ہو تو بمجبوری تا حد امکان انتظار کر سکتا ہے کہ فتنہ سے بچنا ضرور ہے۔

قال اللہ تعالٰی: "الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ" ج 1۔ (اللہ تعالٰی کا ارشاد گرامی ہے: فتنہ قتل سے بدتر ہے۔ (ت))

ملتزمان جماعت جب تک حاضر نہ ہوں اور وقت میں کراہت نہ آئے امام انتظار کرے ورنہ نہیں۔

وقد کان صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اذا حضر الناس عجل واذا تاخروا اخر۔ (واللہ تعالٰی اعلم حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا معمول تھا جب لوگ حاضر ہوتے آپ جلدی فرماتے جب لوگ تاخیر کرتے آپ تاخیر فرماتے (ت))\n مسئلہ ۹۲۳: از شہر کہنہ مرسلہ رحیم بخش بریلی کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ کھانا تیار ہے اور جماعت بھی تیار ہے تو اول کھانا کھائے یا نماز پڑھ لے؟

الجواب: جماعت تیار ہے اور کھانا سامنے آیا اور وقت تنگ نہ ہو جائے گا اور پہلے جماعت کو جائے تو بھوک کے سبب دل کھانے میں لگا رہے یا کھانا سرد ہو کر بے مزہ ہو جائے گا یا اس کے دانت کمزور ہیں روٹی ٹھنڈی ہو کر نہ چبائی جائے گی تو اجازت ہے کہ پہلے کھانا کھا لے اور اگر کھانے میں کوئی خرابی یا وقت نہ آئے گی نہ اسے ایسی بھوک ہے تو جماعت نہ کھوئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa Ridawiyyah Volume 7

Question 944: Sent by Asghar Ali Khan, Bareilly Bans Mandi. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: Ten to twenty worshipers gather daily. By consensus of all, the time for Zuhr has been fixed at 2:00 PM, Asr at 5:00 PM, and Isha at 9:00 PM. The Adhan was called, and one or two individuals arrived and sat down. Gradually, other worshipers also gathered, and they stood up in rows. At that point, those who had arrived earlier said, "We haven't performed ablution (wudu) yet." Therefore, some members of the congregation opined that they should be allowed to perform wudu. All the worshipers remained standing. While those individuals were performing wudu—and were just about to wash their feet—two or four more people arrived. They were not allowed to finish their wudu, and the prayer was started immediately. Furthermore, if someone arrives and, seeing a delay in the congregation due to wudu, returns to their home, should they be waited for or not, given that the congregation is ready? Please state the ruling and be rewarded.

Answer: Regarding the two or four people who arrived later and for whose wudu the congregation did not wait, if these people were not from the local neighborhood and were unaware of the specific prayer times set by the mosque committee, and if there was no shortage of time (before the prayer period ends), and waiting caused no hardship to those already present, then it would have been appropriate to wait for them to finish their wudu. This is especially true if not waiting would cause them distress, as hurting the feelings of a Muslim without cause is a serious matter. Wudu takes only a few minutes. In doing so, there is a benefit for them and three for oneself: their benefit is that they catch the first Takbeer (Takbeer-e-Ula), and the first benefit for oneself is assisting fellow Muslims in attaining this excellence, for which there is a great reward. Allah Almighty says: "And cooperate in righteousness and piety" (The Quran 5:2). To such an extent that even during the prayer, if an Imam hears someone approaching while in Ruku (bowing position) and does not recognize who it is, he should prolong the Ruku by one extra glorification (Tasbih) so that the newcomer can join. Secondly, according to numerous Hadiths, pleasing the hearts of Muslims by showing such consideration is highly meritorious: "The most beloved of deeds to Allah after the obligatory acts is bringing joy to the heart of a Muslim," or as the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) said.

1. Al-Quran 5:2

2. Al-Jami' al-Saghir with Fayd al-Qadir, Hadith 200, published by Dar al-Ma'rifah Beirut 1/171; Majma' al-Zawa'id, Chapter on the Virtue of Fulfilling Needs, published by Dar al-Kitab Beirut 8/193. Page 231 of 721

फ़तावा रिज़विया खंड 7

प्रश्न 944: प्रेषक असग़र अली ख़ाँ, बरेली बांस मंडी। दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं: दस-बीस नमाज़ी रोज़ाना इकट्ठा होते हैं। उन सबकी राय से ज़ुहर का समय 2 बजे, असर का 5 बजे और इशा का 9 बजे तय किया गया है। अज़ान हुई और एक-दो व्यक्ति आकर बैठ गए। यहाँ तक कि अन्य नमाज़ी भी इकट्ठा हो गए और सफ़ (पंक्ति) बनाकर खड़े हो गए। तभी उन साहब ने, जो पहले से आए हुए थे, कहा कि हमने तो अभी वज़ू ही नहीं किया है। इसलिए जमाअत के कुछ लोगों की राय हुई कि उन्हें वज़ू कर लेने दो। सभी नमाज़ी खड़े रहे। जब उन साहब ने वज़ू कर लिया, बल्कि पैर धोना ही बाकी था कि इस बीच दो-चार लोग और आ गए। उन्हें वज़ू से फ़ारिग (मुक्त) नहीं होने दिया गया और फ़ौरन जमाअत खड़ी कर दी गई। इसके अलावा, यदि कोई साहब आएँ और वज़ू के कारण जमाअत में देरी देखकर अपने घर चले जाएँ, तो क्या उनका इंतज़ार किया जाना चाहिए या नहीं, जबकि जमाअत तैयार है? बयान फ़रमाएँ और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: ये दो-चार व्यक्ति जो बाद में आए और उनके वज़ू का इंतज़ार नहीं किया गया और जमाअत खड़ी कर दी गई; यदि ये लोग मोहल्ले के नहीं थे और उन्हें मस्जिद के लोगों द्वारा तय किए गए समय की जानकारी नहीं थी, और समय में तंगी भी नहीं थी, और उपस्थित लोगों को इंतज़ार करने से कोई परेशानी नहीं थी, तो ऐसी स्थिति में उनके वज़ू का इंतज़ार कर लेना उचित था। विशेष रूप से तब जब इस इंतज़ार न करने से उनका दिल दुखे, क्योंकि बिना किसी कारण के किसी मुसलमान का दिल दुखाना बहुत गंभीर बात है। वज़ू दो-चार मिनट में हो जाएगा। इसमें उनका एक फ़ायदा है और अपने तीन फ़ायदे। उनका यह कि वे 'तकबीर-ए-ऊला' (पहली तकबीर) पा सकेंगे, और अपना पहला फ़ायदा यह कि इस फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) को पाने में मुसलमानों की सहायता हुई और इसका महान पुण्य है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और नेकी और परहेज़गारी में एक-दूसरे की मदद करो" (अल-क़ुरआन 5:2)। यहाँ तक कि नमाज़ के बीच में भी इमाम को चाहिए कि यदि वह रुकू में किसी के आने की आहट सुने और उसे पहचानता न हो, तो एक तस्बीह (महिमागान) ज़्यादा कर दे ताकि वह नमाज़ में शामिल हो सके। दूसरा यह कि इस लिहाज़ (मुरव्वत) से उन मुसलमानों का दिल खुश करना अनेक हदीसों में वर्णित है: "अनिवार्य कर्तव्यों के बाद अल्लाह को सबसे प्रिय कार्य किसी

मुसलमान के दिल को खुशी पहुँचाना है," जैसा कि हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया।

1. अल-क़ुरआन 5:2
2. अल-जामिअुस सगीर मअ फ़ैज़ुल क़दीर, हदीस 200, मुद्रित दारुल मारिफ़त बेरुत 1/171; मज्मअुज़ ज़वाइद, बाब फ़ज़्ल क़ज़ाउल ह़वाइज, मुद्रित दारुल किताब बेरुत 8/193। पृष्ठ 231 (कुल 721 में से)

مسئلہ ۹۴۴: مرسلہ اصغر علی خاں۔ بریلی بانس منڈی کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں دس بیس شخص نمازی روزہ مرہ جمع ہوتے ہیں ان سب کی رائے سے وقت ظہر دو بجے اور عصر پانچ بجے اور عشا ۹ بجے قرار پایا ہے اذان ہوئی اور دو ایک شخص تشریف لا کر بیٹھے رہے یہاں تک کہ اور نمازی بھی جمع ہو گئے اور صف باندھ کر کھڑے ہوئے تو ان صاحب نے جو پیشتر سے تشریف لائے ہیں کہا کہ ہم نے تو ابھی وضو ہی نہیں کیا ہے لہذا کچھ صاحبوں کی اہل جماعت سے رائے ہوئی کہ وضو کر لینے دو، جملہ نمازی کھڑے رہے، جب ان صاحب نے وضو کر لیا بلکہ پاؤں دھونا باقی تھے کہ اس عرصہ میں دو چار شخص اور آگئے ان کو وضو سے فارغ نہ ہونے دیا اور فوراً کھڑے ہو گئے، دیگر یہ کہ کوئی صاحب تشریف لائے اور وضو کر کے جماعت میں دیر دیکھ کر اپنے مکان کو تشریف لے گئے تو ان کا انتظار کیا جائے یا نہیں اور جماعت تیار ہے، بینوا توجروا الجواب: یہ دو چار شخص جو بعد کو آئے اور ان کے وضو کا انتظار نہ کیا اور جماعت قائم کر دی اگر یہ لوگ اہل محلہ سے نہ تھے انہیں اس تعیین وقت پر جو اہل مسجد نے مقرر کر لی ہے اطلاع نہ تھی اور وقت میں تنگی بھی نہ تھی اور حاضرین میں کسی پر انتظار سے کوئی حرج بھی نہ تھا تو اس صورت میں ان کے وضو کا انتظار کر لینا مناسب تھا خصوصاً جبکہ اس انتظار نہ کرنے میں ان کی دل شکنی ہو کہ بلاوجہ کسی مسلمان کی دل شکنی بہت سخت بات ہے، دو چار منٹ میں وضو ہو جائے گا، اس میں ان کا ایک نفع اور اپنے تین، ان کا تو یہ کہ تکبیر اولیٰ پائیں گے او اپنا پہلا نفع یہ کہ اس فضیلت کے ملنے میں مسلمانوں کی اعانت ہوئی اور اس کا اجر عظیم ہے قال اللہ تعالیٰ تَعَاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَالتَّقْوٰی۱ (اللہ تعالیٰ نے فرمایا: نیکی اور تقویٰ پر لوگوں کے ساتھ تعاون کرو ت) یہاں تک کہ عین نماز میں امام

کو چاہئے کہ اگر رکوع میں کسی کی پچل سنے اور اسے پہچانتا نہیں تو ایک تسبیح زیادہ کر دے کہ وہ شامل ہو جائے، دوم اس رعایت سے ان مسلمانوں کا دل خوش کرنا متعدد احادیث میں ہے: احب الاعمال الی اللہ بعد الفرائض ادخال السرور علی المسلم۲ اوکما فرائض کے بعد سب اعمال میں اللہ کو زیادہ پیارا مسلمان کا دل خوش کرنا ہے جیسا کہ حضور اکرم

۱ القرآن ۵/ ۲ ۲ الجامع الصغیر مع فیض القدیر حدیث ۲۰۰ مطبوعہ دار المعرفۃ بیروت ۱۷۱/۱، مجمع الزوائد باب فضل قضاء الحوائج مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۱۹۳/۸

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

Said (may Allah's peace and blessings be upon him) - The blessed saying of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) is: Thirdly, it is mentioned in a Sahih Hadith that: "Indeed, you are in prayer as long as you are waiting for the prayer." Otherwise, there is no harm in not waiting. For a person who left after seeing a delay in the congregation, there is no need to wait for them after the appointed time. And Allah Almighty knows best.

Problem 925: From Langrala, District Budaun, sent by Yasin Khan, 7 Dhu al-Hijjah 1336 AH. A person started praying, a second person came and stood beside him, a third person came and stood on the other side beside him. A fourth person came, pulled both followers back to stand behind him and joined. It was asked if there is any fault in the prayer? It is said in the Hadith that one should pull the followers back to stand behind. Clarify and be rewarded.

Answer: Nowadays, pulling is prohibited due to the prevalence of ignorance; however, the prayer is valid if those who moved back did so to follow the Shari'ah ruling. But if they moved back to obey the command of the person who pulled them and not because of the ruling itself, then the prayer of those who moved is not valid. And Allah Almighty knows best.

Problem 926: From Dera Ghazi Khan, Block No. 12, asked by Ahmad Bakhsh Sahib, 8 Safar 1339 AH. To the King of Scholars, Sun of Excellence, leader of the people of faith, guide of the people of conviction, may Allah Almighty continue His grace and glory upon them until the Day of Judgment. Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. The humble one, eager for visitation and in need of prayers, after thousands of respects, submits that a new mosque is being built these days. It is intended to prepare a place for women to pray on the roof. In this state, the form and arrangement of the congregation will be that some rows of men who are on the ground below will be ahead of the women's rows, some will be directly aligned above and below, and some will be behind in the outer courtyard. So, will such a congregation be disliked (makruh) or invalid because the women's rows are above some men's rows and ahead of some men's rows who are in the courtyard? Because there will be walls and curtains between the women's rows and the men's rows, or is there no dislike? Clarify and be rewarded.

Answer: Since a ceiling and a wall are intervening in between, it cannot be a cause for the invalidation of the men's prayer, as alignment (muhazat) did not occur.

1 Sahih Bukhari, Chapter: Talking about Fiqh and News after Isha, printed by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/84-90.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

क़ाल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम- सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का मुबारक इरशाद है: तीसरी बात, सहीह हदीस में फ़रमाया गया है कि: "बेशक तुम नमाज़ ही में हो जब तक तुम नमाज़ के इंतज़ार में हो।" वरना इंतज़ार न करने में कोई हर्ज नहीं। जो व्यक्ति जमाअत में देरी देखकर चला गया, मुक़र्रर वक़्त के बाद उसका इंतज़ार करने की ज़रूरत नहीं। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 925: लंगराला, ज़िला बदायूं से मुरसला यासीन ख़ां, 7 ज़ुल-हिज्जा 1336 हिजरी। एक व्यक्ति ने नमाज़ पढ़ना शुरू किया, दूसरा आया उसके बराबर खड़ा हो गया, तीसरा आया वह दूसरी तरफ़ बराबर खड़ा हो गया, चौथा आया उसने दोनों मुक्तदियों को खींच कर पीछे खड़ा कर लिया और शामिल हो गया। पूछा गया कि नमाज़ में कोई कमी तो नहीं हुई? कहा गया है हदीस में आया है कि मुक्तदियों को खींच कर पीछे खड़ा कर ले। बयान करें सवाब पाएं।

जवाब: आजकल अज्ञानता (जहल) की अधिकता के कारण खींचना मना है; फिर भी नमाज़ हो गई अगर पीछे हटने वाले शरीयत के हुक्म को मानने के लिए हटे हों, और अगर खींचने वाले का हुक्म मानने के लिए हटे न कि मसले के लिहाज़ से, तो उन हटने वालों की नमाज़ नहीं हुई। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 926: डेरा ग़ाज़ी ख़ां, ब्लॉक नंबर 12, मसऊला अहमद बख़्श साहब, 8 सफ़र 1339 हिजरी। हज़रत मलिकुल उलमा, शम्सुल फ़ुज़ला, मुक्तदा-ए-अहले ईमान, पेशवा-ए-अहले ईक़ान, अद्दामल्लाहु तआला फ़ज़्लहुम व मजदहुम इला यौमिद-दीन, अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहू। नियाज़मंद मुश्ताक़-ए-ज़ियारत मोहताज-ए-दुआ हज़ार-हज़ार नियाज़ के बाद अर्ज़ करता है कि इन दिनों एक नई मस्जिद तैयार कराई जा रही है जिसके मुताल्लिक़ यह इरादा है कि छत पर औरतों के नमाज़ पढ़ने की जगह तैयार हो। इस हालत में जमाअत की वज़ह और सूरत यह होगी कि बाज़ सफ़ें रिज़ाल (मर्दों) की जो नीचे ज़मीन पर होंगी, औरतों की सफ़ों से मुक़द्दम (आगे) होंगी और बाज़ मुहाज़ी (आमने-सामने) ज़ेर-ओ-बाला और बाज़ मुअख़्ख़िर (पीछे) बैरूनी सहन में। तो क्या ऐसी जमाअत इसलिए कि औरतों की सफ़ें बाज़ मर्दों की सफ़ों के ऊपर और बाज़ मर्दों की सफ़ों से जो बैरूनी सहन में होंगी मुक़द्दम हैं, मकरूह या नाजायज़ होगी? इसलिए कि औरतों की सफ़ों और मर्दों की सफ़ों के दरमियान दीवारें और पर्दे हाइल (बाधक) होंगे, या कोई कराहत नहीं? बयान करें सवाब पाएं।

जवाब: चूँकि बीच में छत और दीवार हाइल (बाधक) हैं, रिज़ाल (मर्दों) की नमाज़ के बातिल (अमान्य) होने का सबब नहीं हो सकता क्योंकि मुहाज़ात (आमने-सामने होना) नहीं हुआ।

1 सहीह बुख़ारी, बाब अस-समर फ़िल-फ़िक़्ह वल-ख़बर बादुल-इशा, मतबूआ क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/84-90.

पेज 232 / 721

قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم- صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ارشاد مبارک ہے- سوم صحیح حدیث میں ارشاد ہوا کہ: انکم فی صلوٰۃ ما انتظرتم الصلوٰۃ- بیشک تم نماز ہی میں ہو جب تک نماز کے انتظار میں ہو- ورنہ انتظار نہ کرنے میں کوئی حرج نہ ہوا، جو شخص جماعت میں دیر دیکھ کر چلا گیا وقت مقررہ کے بعد اس کے انتظار کی حاجت نہیں- واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۲۵: از لنگرالہ ضلع بدایوں مرسلہ یسین خاں ۷ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ ایک شخص نے نماز پڑھنا شروع کیا دوسرا آیا اس کے برابر کھڑا ہو گیا، تیسرا آیا وہ دوسری طرف برابر کھڑا ہو گیا، چوتھا آیا اس نے دونوں مقتدیوں کو کھینچ کے پیچھے کھڑا کر کے شامل ہوا پوچھا گیا کہ نماز میں کوئی قصور تو نہ ہوا کہا حدیث میں آیا ہے کہ مقتدیوں کو کھینچ کے پیچھے کھڑا کر لے- بینوا توجروا

الجواب: آج کل بوجہ غلبہ جہل کھینچنا منع ہے پھر بھی نماز ہوگئی اگر ہٹنے والے حکم شرع ماننے کے لئے ہٹے ہوں، اور اگر کھینچنے والے کا حکم ماننے کو ہٹے نہ مسئلہ کے لحاظ سے تو ان ہٹنے والوں کی نماز نہ ہوئی، واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۲۶: از ڈیرہ غازی خاں بلاک نمبر ۱۲ مسؤلہ احمد بخش صاحب ۸ صفر ۱۳۳۹ھ حضرت ملک العلماء شمس الفضلاء مقتدائے اہل ایمان، پیشوائے اہل ایقان ادام اللہ تعالٰی فضلہم ومجدہم الی یوم الدین، السلام علیکم ورحمتہ اللہ وبرکاتہ،، نیاز مند مشتاق زیارت محتاج دعا ہزار ہزار نیاز کے بعد عرض کرتا ہے کہ ان ایام میں ایک مسجد جدید تیار کرائی جاتی ہے جس کے متعلق یہ ارادہ ہے کہ سقف پر عورتوں کے نماز پڑھنے کی جگہ تیار ہو اس حالت میں جماعت کی وضع اور

صورت یہ ہو گی کہ بعض صفوف رجال جو نیچے زمین پر ہوں گی عورتوں کی صفوں سے مقدم اور بعض محاذی زیر و بالا اور بعض مؤخر بیرونی صحن میں، پس کیا ایسی جماعت اس لئے کہ عورتوں کے صفوف بعض صفوف رجال کے اوپر اور بعض صفوف رجال سے جو بیرون صحن میں ہوں گی مقدم ہیں مکروہ یا ناجائز ہو گی اس لئے کہ عورتوں کے صفوف اور صفوف رجال کے درمیان دیواریں اور پردے حائل ہوں گے یا کوئی کراہت نہیں، بینوا توجروا

الجواب: جبکہ بیچ میں سقف وجدار حائل ہیں باعث بطلانِ نمازِ رجال نہیں ہو سکتا کہ محاذات نہ ہوئی،

1 صحیح بخاری باب السمر فی الفقہ والخبر بعد العشاء مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۸۴-۹۰

Fatawa Razawiyya Volume 7

In Tanwir al-Absar, it is stated: When a woman stands parallel to a man and there is no barrier between them in absolute prayer, his prayer becomes invalid.[1] (Urdu translation: When a woman comes parallel to a man in absolute prayer and there is no object acting as a barrier between them, then that man's prayer will become void. - T)

However, this situation would not be free from reasons of dislike and prohibition for several reasons: Firstly, women's going to the mosque is itself prohibited, so this would be making arrangements for a prohibited act. In Tanwir al-Absar, it is stated: Their presence in the congregation is absolutely disliked according to the [authoritative] school.[2] (Urdu translation: According to the Mufti-bih school, it is absolutely disliked for women to attend the congregational prayer. - T)

Secondly, climbing onto the roof of the mosque without a Shari'i necessity is disliked, so much so that even intense heat was not accepted as an excuse for it. In Alamgiriyya, it is stated: Climbing onto the roof of any mosque is disliked, and for this reason, when the heat becomes intense, it is disliked for them to pray in congregation on top of it.[3] (Urdu translation: It is disliked to climb the roof of any mosque; this is why when the heat is severe, it is disliked to pray in congregation on top of the mosque. - T)

Thirdly, although this is not a perceivable precedence [over men], in reality, there is certainly precedence over some rows of men and proximity with others. And the ruling is: "Delay them as Allah has delayed them."[4] (Keep them at the back just as Allah the Almighty has placed them at the back. - T). Therefore, it should be avoided. And Allah the Almighty knows best.

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamah, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/84 [2] Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamah, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/83 [3] Fatawa Hindiyya, Chapter Five on Etiquettes of the Mosque, etc., published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/322 [4] Fath al-Qadir, Chapter of Imamah, published by Matba' Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/312

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तम (सातवीं)

तनवीर अल-अबसार में है: जब कोई महिला (नमाज़ में) किसी पुरुष के समानांतर खड़ी हो और उनके बीच कोई अवरोध न हो, तो पुरुष की नमाज़ अमान्य हो जाती है।[1] (उर्दू अनुवाद: जब औरत नमाज़े मुतलक़ा में मर्द के मुहाज़ी (आमने-सामने/समानांतर) हो जाए और उनके दरमियान कोई चीज़ हाइल (अवरोध) न हो तो उस मर्द की नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जाएगी। - त)

लेकिन यह सूरत कई कारणों से कराहत (नापसंदगी) और ममानअत (निषेध) से खाली नहीं होगी, अव्वलन (पहला), महिलाओं का मस्जिद जाना स्वयं वर्जित है, तो यह एक वर्जित कार्य के लिए प्रबंध करना होगा, तनवीर अल-अबसार में है: मज़हब के अनुसार उनका जमाअत में हाज़िर होना मुतलक़न मकरूह (नापसंद) है।[2] (उर्दू अनुवाद: मुफ़्ती बिह मज़हब पर ख़वातीन का जमाअत के लिए हाज़िर होना मुतलक़न मकरूह है। - त)

सानियन (दूसरा), बिना किसी शरीई ज़रूरत के मस्जिद की छत पर चढ़ना मकरूह है, यहाँ तक कि भीषण गर्मी को भी इसके लिए बहाना नहीं माना गया, आलमगीरिया में है: प्रत्येक मस्जिद की छत पर चढ़ना मकरूह है और इसी कारण जब गर्मी बढ़ जाती है, तो मस्जिद के ऊपर जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ना मकरूह है।[3] (उर्दू अनुवाद: हर मस्जिद की छत पर चढ़ना मकरूह है यही वजह है कि जब गर्मी सख़्त हो तो मस्जिद के ऊपर बा-जमाअत नमाज़ पढ़ना मकरूह है। - त)

सालिसन (तीसरा), हालाँकि यह प्रत्यक्ष रूप से आगे होना नहीं है लेकिन वास्तव में पुरुषों की कुछ पंक्तियों से आगे होना और कुछ के साथ होना निश्चित है और नियम यह है कि "उन्हें (महिलाओं को) पीछे रखो जैसे अल्लाह ने उन्हें पीछे रखा है।"[4] (उन्हें पीछे रखो जैसा कि अल्लाह तआला ने उन्हें पीछे रखा है। - त) इसलिए इससे बचना ही चाहिए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[1] दुर्रे मुख्तार, बाबुल इमामत, मतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/84 [2] दुर्रे मुख्तार, बाबुल इमामत, मतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/83 [3] फ़तावा हिन्दीया, अल-बाबुल-खामिस फ़ी आदाबुल मस्जिद, मतबूआ नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1/322 [4] फ़तहुल क़दीर, बाबुल इमामत, मतबूआ मतबा नूरया रज़विया सुक्कुर, 1/312

पृष्ठ 233 का 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

تنویر الابصار میں ہے: واذا حاذتہ امرأۃ ولا حائل بینھما فی صلاۃ مطلقۃ فسدت صلاتہ [1]۔ جب عورت نماز مطلقہ میں مرد کے محاذی ہو جائے اور ان کے درمیان کوئی چیز حائل نہ ہو تو اس مرد کی نماز فاسد ہو جائے گی۔ (ت)

مگر یہ صورت بوجوہ کراہت وممانعت سے خالی نہ ہوگی، اولاً عورتوں کا مسجد میں جانا خود ممنوع ہے تو ایک ممنوع کے لئے سامان کرنا ہے، تنویر الابصار میں ہے: ویکرہ حضورھن الجماعۃ مطلقاً علی المذھب [2]۔ مفتی بہ مذہب پر خواتین کا جماعت کے لئے حاضر ہونا مطلقاً مکروہ ہے (ت)

ثانیاً بے ضرورت شرعیہ مسجد کی چھت پر چڑھنا مکروہ ہے یہاں تک کہ شدت گرمی بھی اس کے لئے عذر نہ مانی گئی، عالمگیریہ میں ہے: الصعود علی سطح کل مسجد مکروہ ولھذا اذا اشتد الحر یکرہ ان یصلوا بالجماعۃ فوقہ [3]۔ ہر مسجد کی چھت پر چڑھنا مکروہ ہے یہی وجہ ہے کہ جب گرمی سخت ہو تو مسجد کے اوپر باجماعت نماز پڑھنا مکروہ ہے۔ (ت)

ثالثاً یہ اگرچہ تقدیم محسوس نہیں مگر واقع میں بعض صفوف رجال سے تقدیم اور بعض سے معیت ضرور ہے اور حکم یہ ہے کہ اخر وھن من حیث اخرھن اللہ [4] (ان کو مؤخر رکھو جیسا کہ اللہ تعالٰی نے انہیں مؤخر فرمایا ہے۔ ت) لہٰذا اس سے احتراز ہی کیا جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم

[1] در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۴ [2] در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۳ [3] فتاوٰی ہندیہ الباب الخامس فی آداب المسجد الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۳۲۲ [4] فتح القدیر باب الامامۃ مطبوعہ مطبع نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۱۲

Fatawa Ridawiyyah - Volume 7

Section: THE MASBUQ (Statement regarding the Masbuq)

Matter 94: From Faizabad, sent by Munshi Ahmad Husain Khursand, Draftsman, Assistant Engineer Railways, 23 Rabi al-Awwal Sharif 1323 AH. 'S' says that if someone joins the third rak'ah of the Maghrib prayer with the congregation, when he stands up to complete his prayer, he should perform the sitting (Qa'dah) in his second rak'ah. This is because the stated rule is: 'The prayer of a masbuq, regarding recitation, holds the ruling of the beginning of the prayer, and regarding sitting, holds the ruling of the end of the prayer' (Meaning: the remaining prayer of the masbuq is treated as the beginning for recitation and as the end for sitting. - Trans). 'A' says that the masbuq should not sit in the second rak'ah because it is written so in some books of jurisprudence, and if he sits in the second rak'ah, then all three rak'ahs will be counted separately. Therefore, the question is whether the statement of 'S' is actable upon or that of 'A'? Explain and be rewarded.

The Answer: The statement of 'S' is correct; the Imams of Fatwa have preferred this choice, and it is explicitly stated in reliable books. It is mentioned in 'Durr al-Mukhtar':

(Arabic Text)	**(Urdu Translation)**
He makes up the beginning of his prayer regarding recitation and the end of it regarding tashahhud. Thus, one who catches one rak'ah (of a prayer other than Fajr)...	...should perform it considering it the beginning of his prayer for recitation and the end for tashahhud, except for Fajr.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

फ़स्ल: मसबूक का बयान (मसबूक के बारे में विवरण)

मसला 94: फ़ैज़ाबाद से, प्रेषक मुंशी अहमद हुसैन खुर्सन्द, नक्शा लेखक, असिस्टेंट इंजीनियर रेलवे, 23 रबीउल अव्वल शरीफ 1323 हिजरी। 'स' कहता है कि जिसे मग़रिब की तीसरी रकात जमाअत के साथ मिले, वह जब अपनी नमाज़ पूरी करने खड़ा हो तो अपनी दूसरी रकात में कायदा (बैठना) करे, क्योंकि स्पष्ट नियम है: 'मसबूक की नमाज़ किरअत के हक में नमाज़ की शुरुआत का हुक्म रखती है और कुऊद (बैठने) के हक में नमाज़ के अंत का' (अर्थात: मसबूक की बाकी बची नमाज़ किरअत के लिहाज़ से पहली और बैठने के लिहाज़ से आख़िरी हुक्म रखती है। - अनु)। 'अ' कहता है कि मसबूक दूसरी रकात पर कायदा न करे क्योंकि फ़िक्ह की कुछ किताबों में ऐसा ही लिखा है, और जो दूसरी रकात में कायदा करेगा तो तीनों रकातें अलग-अलग हो जाएँगी। अतः प्रश्न यह है कि 'स' का कथन अमल के योग्य है या 'अ' का? बयान फरमाएं, पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: 'स' का कथन सही है; फ़तवा के इमामों ने इसी विकल्प को प्राथमिकता दी है, और विश्वसनीय पुस्तकों में इसका स्पष्ट उल्लेख है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

(अरबी पाठ)	**(उर्दू अनुवाद)**
वह किरअत के हक़ में अपनी नमाज़ की शुरुआत को और तशहुद के हक़ में उसके अंत को पूरा करे। अतः जिसने (फज्र के अलावा) एक रकात पाई...	...वह उसे किरअत के हक में अपनी नमाज़ की शुरुआत और तशहुद के हक में आख़िरी नमाज़ समझकर अदा करे, फज्र के अलावा।

पृष्ठ 234 / 721

فتاوٰی رضویہ - جلد ہفتم

فَصْلُ الْمَسْبُوق (مسبوق کا بیان)

مسئلہ ۹۴: از فیض آباد مرسلہ منشی احمد حسین خرسند نقشہ نویس اسٹنٹ انجینئر ریلوے ۲۳ ربیع الاول شریف ۱۳۲۳ھ س کہتا ہے جس کو مغرب کی تیسری رکعت جماعت کے ساتھ ملے وہ جب اپنی نماز پوری کرنے کھڑا ہو تو اپنی دوسری رکعت میں قعدہ کرے کیونکہ قاعدہ مصرحہ ہے: نماز مسبوق در حق قرأت حکم اول نماز دارد و در حق قعود حکم آخر (نماز مسبوق کی باقی ماندہ نماز) قرأت کے لحاظ سے اول اور بیٹھنے میں آخر کا حکم رکھتی ہے۔ ت) ع کہتا ہے مسبوق دوسری رکعت پر قعدہ نہ کرے کہ بعض کتب فقہ میں ایسا ہی لکھا ہے اور جو دوسری قعدہ کرے گا تو تینوں رکعات علیحدہ علیحدہ ہوجائیں گی، پس سوال یہ ہے کہ قول س کا قابل عمل ہے یا ع کا۔ بینوا توجروا

الجواب: قول س کا صحیح ہے، ائمہ فتوٰی سے اسی کا اختیار مفید ترجیح ہے، کتب معتمدہ میں اس کی تصریح ہے، در مختار میں ہے:

| یقضی اول صلاته فی حق قراء ة وآخره فی حق تشهد فمدرك رکعة من غیر | قرأة کے حق میں وہ اپنی ابتدا نماز اور تشہد کے حق میں آخر نماز تصور کر کے ادا کرے فجر کے علاوہ |

صفحہ 234 از 721

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

(Arabic) So he performs two rak'ahs with Fatihah and a Surah, and performs Tashahhud (sitting) between them, and in the fourth of a four-rak'at prayer with Fatihah only, and he does not sit before it. 1.	**One who joins for one rak'ah should perform the [remaining] two rak'ahs with Surah al-Fatihah and another Surah, and should also sit (Qa'dah) between them. In a four-rak'ah prayer, he should perform the fourth rak'ah with only Surah al-Fatihah and should not sit before it. (T)**

Summary and Hidayah state: | (Arabic) If he caught one rak'ah of Maghrib, he makes up two rak'ahs and separates with a sitting; thus, it would be with three sittings. 2. | If someone joins for one rak'ah of Maghrib, he should perform the remaining two rak'ahs and separate them with a sitting (Qa'dah); thus, there will be three sittings. (T) | | :--- | :--- |

Furthermore, it is stated in Ghunyah Sharh Munyah: If one performs one rak'ah and does not sit, then according to analogy (qiyas), the prayer is invalid, meaning it is deficient due to leaving a mandatory act (wajib) and its repetition is necessary. However, based on juristic preference (istihsan), the ruling of validity and non-necessity of repetition is given because this rak'ah is, in one sense, also the first. In Radd al-Muhtar, it says: | (Arabic) It is said in Sharh al-Munyah: Even if he did not sit, it is permissible by istihsan (juristic preference), not by qiyas (analogy), and prostration of forgetfulness (sajdah sahw) is not necessary because the rak'ah is first from one perspective. 3. And Allah, Glorified and Exalted, knows best. | It is stated in Sharh al-Munyah that if he did not sit after performing one rak'ah, although the prayer is not correct according to analogy, it is correct based on juristic preference, and Sajdah Sahw is not mandatory upon him because, from one perspective, this is the first rak'ah. (T) | | :--- | :--- |

Issue 948: From Hafiz Abdullah Khan, village Tharriya, district Bareilly, dated 29 Jumada al-Ukhra 1327 AH. If the congregation is in Ruku' (bowing), should the latecomer (masbuq) after intention and saying takbir fold his hands, or should he say the second takbir without folding hands and go into Ruku', or is one takbir sufficient for him? Explain, and may you be rewarded.

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/86.

2. Fatawa Hindiyyah, Chapter Seven regarding the Masbuq and Lahiq, published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/91.
3. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/241.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

(अरबी) वह दो रकात फ़ातिहा और सूरह के साथ और उनके बीच तशह्हुद (बैठने) के साथ अदा करे, और चार रकाती नमाज़ की चौथी रकात केवल फ़ातिहा के साथ पढ़े और उससे पहले न बैठे। 1.

एक रकात पाने वाला दो रकातों को सूरह फ़ातिहा और किसी सूरह के साथ अदा करे और उनके बीच क़ादा (बैठना) भी करे और चार रकाती नमाज़ में चौथी रकात को केवल सूरह फ़ातिहा के साथ अदा करे और उससे पहले क़ादा न करे। (त)

ख़ुलासा और हिदाया में है: | (अरबी) यदि मग़रिब की एक रकात पाई, तो शेष दो रकातें पढ़े और क़ादा के साथ अंतर करे, तो तीन क़ादे हो जाएँगे। 2. | अगर किसी ने मग़रिब की एक रकात पाई तो वह बाकी दो रकातें अदा करे और उनके बीच क़ादा के साथ फ़ासला करे तो यहाँ तीन क़ादे हो जाएँगे। (त) | | :--- | :--- |

यहाँ तक कि गुन्याह शरह मुन्याह में फ़रमाया: अगर एक रकात पढ़ कर क़ादा न किया तो क़ियास (तर्क) यह है कि नमाज़ नाज़ायज़ हो यानी तर्कए-वाजिब (अनिवार्य कार्य छोड़ने) के कारण दोषपूर्ण हो और उसे दोहराना ज़रूरी हो। अलबत्ता इस्तेहसानान (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) जायज़ होने और दोहराने के अनिवार्य न होने का हुक्म दिया गया है क्योंकि यह रकात एक लिहाज़ से पहली भी है, रद अल-मुह्तार में है: | (अरबी) शरह अल-मुन्याह में कहा गया है: यदि उसने क़ादा नहीं किया, तो इस्तेहसानान जायज़ है, क़ियासन नहीं, और सजदा-ए-सह्व अनिवार्य नहीं है क्योंकि यह रकात एक दृष्टिकोण से पहली है। 3. और अल्लाह, पवित्र और महान, सबसे बेहतर जानता है। | शरह अल-मुन्याह में फ़रमाया है कि अगर उसने एक रकात पढ़ कर क़ादा नहीं किया, तो यद्यपि क़ियासन (तर्क के अनुसार) नमाज़ सही नहीं है मगर इस्तेहसानान सही है और इस पर सजदा-ए-सह्व लाज़िम नहीं क्योंकि एक लिहाज़ से यह पहली रकात है। (त) | | :--- | :--- |

मसला 948: हाफ़िज़ अब्दुल्लाह ख़ाँ, ग्राम थरिया, ज़िला बरेली, दिनांक 29 जमादी उल-उख़रा 1327 हिजरी। जमाअत रुकूअ में हो तो मसबूक (देर से आने वाले) नमाज़ी को नियत करके और तकबीर कह कर हाथ बाँधने चाहिए या बिना बाँधे दूसरी तकबीर कह कर रुकूअ में जाना चाहिए या एक ही तकबीर उसके लिए काफ़ी है? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

1. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल इमामत, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई, दिल्ली 1/86

2. फ़तावा हिन्दिया, अल-फ़स्ल उस-साबे फ़िल-मसबूक वल-लाहिक़, मुतबूआ नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 1/91
3. रद उल-मुह्तार, बाबुल इमामत, मुतबूआ मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र 1/241

فجریاتی برکعتین بفاتحة وسورة و تشهد بینهما وبرابعة الرباعی بفاتحة فقط ولا یقعد قبلها ۱۔

ایک رکعت پانے والا دو رکعتوں کو فاتحہ اور سورت کے ساتھ ادا کرے اور ان کے درمیان قعدہ بھی کرے اور چار رکعتی نماز میں چوتھی رکعت کو صرف فاتحہ کے ساتھ ادا کرے اور اس سے پہلے قعدہ نہ کرے۔ (ت)

خلاصہ و ہندیہ میں ہے: | لوادرك ركعة من المغرب قضى ركعتين وفصل بقعدة فتكون بثلث قعدات ۲۔ | اگر کسی نے مغرب کی ایک رکعت پائی تو وہ باقی ماندہ دو بجا لائے اور ان کے درمیان قعدہ کے ساتھ فاصلہ کرے تو یہاں تین قعدے ہو جائیں گے۔ (ت) | | :--- | :--- |

یہاں تک کہ غنیہ شرح منیہ میں فرمایا اگر ایک رکعت پڑھ کر قعدہ نہ کیا تو قیاس یہ ہے کہ نماز ناجائز ہو یعنی ترک واجب کے سبب ناقص و واجب الاعادہ البتہ استحساناً حکم جواز و عدم وجوب اعادہ دیا گیا کہ یہ رکعت من وجہ پہلی بھی ہے، ردالمحتار میں ہے: | قال فی شرح المنیة ولو لم یقعد جاز استحسانا لاقیاسا ولم یلزم سجود السهو لکون الرکعة اولی من وجه ۳- واللہ سبحنہ و تعالٰی اعلم۔ | شرح المنیہ میں فرمایا ہے اگر اس نے ایک رکعت پڑھ کر قعدہ نہ کیا تو اگر چہ قیاساً نماز درست نہیں مگر استحساناً درست ہے اور اس پر سجدہ سہو لازم نہیں کیونکہ ایک لحاظ سے یہ پہلی رکعت ہے۔ (ت) | | :--- | :--- |

مسئلہ ۹۴۸: حافظ عبداللہ خاں موضع ٹھڑیا ضلع بریلی بتاریخ ۲۹/ جمادی الاخری ۱۳۲۷ھ جماعت رکوع میں ہو تو مسبوق نمازی کو نیت کر کے اور تکبیر کہہ کر ہاتھ باندھنا چاہئے یا بے باندھے

دوسری تکبیر کہہ کر رکوع میں جانا چاہئے یا ایک ہی تکبیر اس کے واسطے کافی ہے؟ بینوا توجروا

1۔ در مختار باب الامامة مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸۶/۱ 2۔ فتاوی ہندیہ الفصل السابع فی المسبوق واللاحق مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۹۱/۱ 3۔ ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۴۱/۱

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

The Answer: There is no need to connectively fold hands. If one joins in Ruku (bowing) just by saying Takbeer-e-Tahreema, the prayer will be valid, but the Sunnah, i.e., Takbeer-e-Ruku, will be missed. Therefore, one should say Takbeer-e-Tahreema while standing straight. If there is no time to recite 'Subhanaka Allahumma', i.e., if there is a possibility that the Imam will raise his head by the time you finish, then say the second Takbeer immediately and go into Ruku. If it is known that the Imam remains in Ruku for a long time and you can join even after reciting 'Subhanaka Allahumma', then join while reciting it and saying the Takbeer for Ruku; this is Sunnah. Reciting Takbeer-e-Tahreema while standing is obligatory (Fard). Some uninformed people, seeing the Imam in Ruku, say Takbeer-e-Tahreema while bending down and join. If they finish saying 'Allahu Akbar' after having bent so much that their hands would reach their knees, the prayer will not be valid. It is necessary to be mindful of this. And Allah Almighty knows best.

Issue 949: From Blendi, Africa. Petitioners: Haji Abdullah and Haji Yaqoob Ali. Question: Zuhr prayer congregation was standing. By the time I performed Wudu, three rak'ahs were finished and I joined in the fourth. Now, in what order should I perform the three missed rak'ahs?

The Answer: Stand up after the Imam's Salaam. If you had not recited 'Subhanaka Allahumma etc.' earlier, recite it now. Otherwise, start with 'A'udhu'. Recite Al-Hamd (Surah Fatiha) and a Surah, perform Ruku and Sujood (prostration), sit down, and recite Tashahhud (At-Tahiyyat). Then stand up, recite Al-Hamd and a Surah, perform Ruku and Sujood, and stand up without sitting. In the fourth rak'ah, recite only Al-Hamd, perform Ruku and Sujood, recite Tashahhud, and complete the prayer. It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar':

[Boxed Text] Arabic: يقضى اول صلاته في حق قراءة وآخرها في حق تشهد فمدرك ركعة من غير فجر ياتى بركعتين بفاتحة وسورة وتشهد بينهما وبرابعة الرباعي بفاتحة فقط ولا يقعد قبلها[1] ـ والله تعالى اعلم Urdu Translation/Explanation: Perform by considering it the beginning of the prayer regarding recitation and the end of the prayer regarding Tashahhud. One who catches one rak'ah in a prayer other than Fajr should perform two rak'ahs with Fatiha and a Surah, and Tashahhud between them. In a four-rak'ah prayer, the fourth rak'ah should be performed with only Fatiha, and no Qada (sitting) should be done before it. (T)

[1] Durr-ul-Mukhtar, Chapter of Imamate, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, 1/86

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

जवाब: हाथ बाँधने की लगातार ज़रूरत नहीं है। अगर कोई सिर्फ़ तकबीर-ए-तहरीमा कहकर रुकू में शामिल हो जाए तो नमाज़ हो जाएगी, लेकिन सुन्नत यानी रुकू की तकबीर छूट गई। इसलिए बेहतर है कि सीधा खड़े होने की हालत में तकबीर-ए-तहरीमा कहे। अगर 'सुब्हानक अल्लाहुम्मा' पढ़ने की फ़ुरसत न हो, यानी अंदेशा हो कि जब तक इमाम सर उठा लेगा, तो फ़ौरन दूसरी तकबीर कहकर रुकू में चला जाए। और अगर मालूम हो कि इमाम रुकू में देर करता है और 'सुब्हानक अल्लाहुम्मा' पढ़कर भी शामिल हो जाऊँगा, तो उसे पढ़कर रुकू की तकबीर कहते हुए शामिल हो, यह सुन्नत है। खड़े होने की हालत में तकबीर-ए-तहरीमा कहना फ़र्ज़ है। कुछ नासमझ लोग जो यह करते हैं कि इमाम रुकू में है और तकबीर-ए-तहरीमा झुकते हुए कहते हुए शामिल हो गए, अगर इतना झुकने से पहले कि हाथ घुटनों तक पहुँच जाएँ'अल्लाहु अकबर' ख़त्म न किया तो नमाज़ नहीं होगी। इसका ध्यान रखना ज़रूरी है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला ९४९: ब्लेंडी, अफ्रीका से। साइल (सवाल करने वाले): हाजी अब्दुल्लाह और हाजी याकूब अली। सवाल: ज़ुहर की नमाज़ की जमात खड़ी थी। जब तक मैंने वुज़ू किया तीन रकअत पूरी हो चुकी थीं और मैं चौथी में शामिल हुआ। अब मैं बची हुई तीन रकअतें किस तरतीब (क्रम) से अदा करूँ?

जवाब: इमाम के सलाम फेरने के बाद खड़े होकर अगर पहले 'सुब्हानक अल्लाहुम्मा वग़ैरह' नहीं पढ़ा था तो अब पढ़े, वरना 'अऊज़ु' से शुरू करे और अल-हम्द (सूरत फातिहा) और सूरत पढ़कर रुकू व सजदा करे और बैठकर 'अत-तहियात' पढ़े। फिर खड़ा होकर अल-हम्द और सूरत पढ़े और रुकू व सजदा करके बिना बैठे खड़ा हो जाए और चौथी रकअत में सिर्फ़ अल-हम्द पढ़कर रुकू व सजदा करके'अत-तहियात' पढ़े और नमाज़ पूरी करे। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बॉक्स में इबारत] अरबी: يقضى اول صلاته في حق قراءة وآخرها في حق تشهد فمدرك ركعة من غير فجر ياتى بركعتين بفاتحة وسورة وتشهد بينهما وبرابعة الرباعي بفاتحة فقط ولا يقعد قبلها[1] ـ والله تعالى اعلم उर्दू तर्जुमा/तौज़ीह: क़िरात के हक़ में नमाज़ की शुरुआत और तशह्हुद के हक़ में नमाज़ का आख़िर तसव्वुर (कल्पना) करके अदा करे। फज्र के अलावा एक रकअत पाने वाला दो रकअतों को फातिहा और सूरत और उनके दरमियान तशह्हुद के साथ अदा

करे और चार रकअती नमाज़ में चौथी रकअत को सिर्फ़ फातिहा के साथ पढ़े और उससे पहले क़ादा (बैठना) न करे। (त)

[1] दुर्रे मुख्तार, बाबुल इमामत, मतबुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली १/८६

पेज २३६ ऑफ़ ७२१

الجواب: ہاتھ باندھنے کی تواصلًا حاجت نہیں اور فقط تکبیر تحریمہ کہہ کر رکوع میں مل جائے گا تو نماز ہو جائے گی مگر سنت یعنی تکبیرِ رکوع فوت ہوئی لہٰذا یہ چاہئے کہ سیدھا کھڑا ہونے کی حالت میں تکبیرِ تحریمہ کہے اور سبحٰنک اللھم پڑھنے کی فرصت نہ ہو یعنی احتمال ہو کہ امام جب تک سر اٹھالے گا تو معاً دوسری تکبیر کہہ کر رکوع میں چلا جائے اور امام کا حال معلوم ہو کہ رکوع میں دیر کرتا ہے سبحٰنک اللھم پڑھ کر بھی شامل ہو جاؤں گا تو پڑھ کر رکوع کی تکبیر کہتا ہوا شامل ہو یہ سنت ہے اور تکبیرِ تحریمہ کھڑے ہونے کی حالت میں کہنی تو فرض ہے بعض ناواقف جو یہ کرتے ہیں کہ امام رکوع میں ہے تکبیرِ تحریمہ جھکتے ہوئے کہی اور شامل ہو گئے اگر اتنا جھکنے سے پہلے کہ ہاتھ پھیلائیں تو گھٹنے تک پہنچ جائیں اللہ اکبر ختم نہ کر لیا تو نماز نہ ہو گی، اس کا خیال لازم ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۴۹: از بلنڈی افریقہ سائل حاجی عبداللہ و حاجی یعقوب علی نماز ظہر کی جماعت کھڑی ہے میں نے وضو کیا تب تک تین رکعت خلاص ہو گئیں چوتھی میں جاملا، اب میں تین رکعت کس ترتیب سے ادا کروں؟

الجواب: سلام امام کے بعد کھڑے ہو کر سبحٰنک اللھم الخ پہلے اگر نہ پڑھا تھا تو اب پڑھے ورنہ اعوذ سے شروع کرے اور الحمد و سورت پڑھ کر رکوع و سجدہ کر کے بیٹھ کر التحیات پڑھے پھر کھڑا ہو کر الحمد و سورت پڑھے اور رکوع و سجدہ کر کے بغیر بیٹھے کھڑا ہو جائے اور چوتھی رکعت میں فقط الحمد پڑھ کر رکوع و سجدہ کر کے التحیات پڑھے اور نماز تمام کرے، در مختار میں ہے:

[باکس کی عبارت] عربی: یقضی اول صلاته في حق قراءة وآخرها في حق تشهد فمدرك ركعة من غير فجر یاتی برکعتین بفاتحة وسورة وتشهد بینهما وبرابعة الرباعي بفاتحة فقط ولا یقعد قبلها[1] ۔ واللہ تعالی اعلم اردو تشریح: قراءت کے حق میں ابتدائے نماز اور تشہد کے حق میں آخر نماز تصور کر کے ادا کرے، فجر کے علاوہ ایک رکعت پانے والا دو رکعتوں کو فاتحہ اور سورت اور ان کے درمیان تشہد کے ساتھ ادا کرے اور چار رکعتی نماز میں چوتھی رکعت کو صرف فاتحہ کے ساتھ پڑھے اور اس سے پہلے قعدہ نہ کرے (ت)

[1] در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۶

Volume 7, Fatawa Razawiyya

Problem 950: From the Gwalior Army, Post Office Department, Gwalior Court, sent by Maulana Nooruddin Ahmed Sahib, 9 Safar 1312 AH. Respected sir, may Allah extend your shadow forever. Should a 'Masbuq' (one who joins late) join the Imam in the 'Sajda Sahw' (prostration for forgetfulness)? That is, if he knows the Imam and his followers are performing Sajda Sahw or sitting in 'Tashahhud' after Sajda Sahw, is it correct or incorrect for him to follow the Imam despite this knowledge? Please explain and be rewarded. The Answer: He must join; following the Imam is valid and correct in every situation. In Radd al-Muhtar under the statement of Durr al-Mukhtar:

[Boxed Text] Arabic: The Masbuq prostrates with his Imam absolutely, whether the error occurred before joining or after it. This also includes the case where the Imam has performed one prostration and then he follows him. It is stated in Al-Bahr that he follows him in the second one and does not make up for the first one, just as he does not make up for both if he follows him after he has performed both of them. End. And Allah Almighty knows best. Urdu: A Masbuq performs Sajda Sahw with his Imam in every situation, whether that error occurred before joining or after. This also includes the case when the Imam had performed one prostration and then he joined the Imam's following. It is in Al-Bahr that if the Masbuq joins in the second prostration, then in this case there is no making up for the first prostration, just as there is no making up for them after joining following the performance of both these prostrations. End. (T)

Problem 951: 22 Rajab 1317 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: when Zaid finished his ablution at the time of the morning prayer, he thought that the Imam had already finished half of the 'At-Tahiyyat' (Tashahhud) and the second congregation was also ready. He started praying the Sunnah. After the Sunnah, the second congregation took place and Zaid joined it. Did these Sunnahs count for him or not? And was Zaid a sinner for not joining the 'At-Tahiyyat' of the first Imam or not? And was it necessary for him to join that 'At-Tahiyyat' or not? The Answer: The Sunnahs were accomplished in any case, but Zaid was commanded to join the 'At-Tahiyyat' of the first Imam.

Footnote 1: Radd al-Muhtar, Chapter of Sijood al-Sahw, published by Mustafa al-Babi, Egypt 1/529. Page 237 of 721

खंड ७, फ़तावा रज़विया

मसाला ९५०: ग्वालियर सेना, डाक विभाग, ग्वालियर दरबार से, मौलवी नूरुद्दीन अहमद साहिब द्वारा प्रेषित, ९ सफ़र १३१२ हिजरी। माननीय महोदय, अल्लाह आपकी छाया सदैव बनाए रखे। क्या मसबूक (देर से आने वाला) सज्दा सह्व में इमाम के साथ शामिल हो या नहीं? यानी यदि उसे पता हो कि इमाम और उसके मुक्तदी सज्दा सह्व कर रहे हैं या सज्दा सह्व के बाद तशह्हुद में बैठे हैं, तो इस ज्ञान के बावजूद क्या उसका इक़्तिदा (अनुसरण) करना सही है या गलत? कृपया व्याख्या करें और पुण्य प्राप्त करें। जवाब: उसे अवश्य शामिल होना चाहिए; हर हाल में इक़्तिदा दुरुस्त और सही है। रद अल-मुह्तार में दुर्रे मुख़्तार के कथन के तहत:

[बॉक्स टेक्स्ट] अरबी: मसबूक अपने इमाम के साथ पूरी तरह से सज्दा करता है, चाहे भूल इक़्तिदा से पहले हुई हो या उसके बाद। इसमें वह मामला भी शामिल है जहाँ इमाम ने एक सज्दा कर लिया हो और फिर उसने उसका अनुसरण किया हो। अल-बहर में कहा गया है कि वह दूसरे सज्दे में उसका अनुसरण करता है और पहले की कज़ा (भरपाई) नहीं करता, जैसे कि वह दोनों सज्दों के पूरा होने के बाद शामिल होने पर उनकी कज़ा नहीं करता। समाप्त। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। उर्दू: मसबूक अपने इमाम के साथ हर हाल में सज्दा सह्व करे, चाहे वह सह्व (भूल) इक़्तिदा से पहले हो या बाद में। यह उस सूरत को भी शामिल है जब इमाम ने एक सज्दा कर लिया और फिर उसने इमाम की इक़्तिदा की। बहर में है कि मसबूक दूसरे सज्दे में इक़्तिदा करे तो इस सूरत में पहले सज्दे की क़ज़ा नहीं, जैसा कि उन दोनों सज्दों की अदायगी के बाद शरीक होने पर क़ज़ा नहीं। समाप्त। (त)

मसाला ९५१: २२ रजब १३१७ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि जब ज़ैद सुबह की नमाज़ के वक़्त वुज़ू करके फ़ारिग हुआ, तो उसने गुमान किया कि इमाम आधा अत्तहियात पढ़ चुका है और दूसरी जमाअत भी तैयार है। उसने सुन्नत पढ़ना शुरू किया, सुन्नत के बाद दूसरी जमाअत हुई, ज़ैद उसमें शरीक हुआ। क्या ये सुन्नतें उसकी हुईं या नहीं? और क्या ज़ैद पहले इमाम के अत्तहियात में शरीक न होने के कारण गुनहगार हुआ या नहीं? और क्या उस अत्तहियात में शरीक होना उसके लिए ज़रूरी था या नहीं? जवाब: सुन्नतें तो हर हाल में हो गईं, लेकिन ज़ैद को हुक्म यह था कि पहले इमाम के अत्तहियात में शरीक हो जाए।

पाद-टिप्पणी १: रद अल-मुह्तार, बाब सुजूद अस-सह्व, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र १/५२९ द्वारा प्रकाशित। पृष्ठ २३७ का ७२१

جلد ہفتم، فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۹۵۰ : از لشکر گوالیار محکمہ ڈاک دربار گوالیار مرسلہ مولوی نور الدین احمد صاحب ۹ / صفر ۱۳۱۲ھ مخدوم نیاز منداں بسط اللہ ظلکم ابداً، مسبوق سجدہ سہو میں امام سے ملے یا نہیں یعنی اگر اس کو علم ہو کہ امام اور اس کے مقتدی سجدہ سہو کر رہے ہیں یا تشہد بعد سجدہ سہو میں بیٹھے ہیں باوجود اس علم کے اس کی اقتداء درست ہے یا نادرست؟ بینواتوجروا الجواب: ضرور مل جائے ہر حال میں اقتداء درست و صحیح ہے، ردالمختار میں زیر قول در مختار:

[Boxed Text] المسبوق یسجد مع امامه مطلقاً سواء کان السهو قبل الاقتداء اوبعده لکها شمل ایضاً ما اذا سجد الامام واحدة ثم اقتدی به قال في البحر فانه یتابعه في الاخری ولایقضی قضاء الاولی کما لایقضیهما لواقتدی به بعد ما سجدهما، انتهی۔ واللہ تعالی اعلم مسبوق اپنے امام کے ساتھ ہر حال میں سجدہ سہو کرے خواہ وہ سہو اقتداء سے پہلے ہو یا بعد میں، یہ اس صورت کو بھی شامل ہے جب امام نے ایک سجدہ کر لیا تو پھر اس نے امام کی اقتداء کی، بحر میں ہے کہ مسبوق دوسرے سجدے میں اقتداء کرے تو اس صورت میں پہلے سجدے کی قضا نہیں، جیسا کہ ان دونوں سجدوں کی ادائیگی کے بعد شمولیت کرنے پر قضا نہیں انتہی۔ (ت)

مسئلہ ۹۵۱ : ۲۲ / رجب ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جب زید صبح کی نماز کے وقت وضو کر کے فارغ ہوا تو گمان کیا کہ امام نصف التحیات پڑھ چکا اور جماعت دوسری بھی تیار ہے اس نے سنت پڑھنا شروع کیا، بعد سنت کے جماعت ثانی ہوئی زید اس میں شریک ہوا، آیا یہ سنتیں اس کی ہوئی یا نہیں؟ اور زید امام اول کی التحیات میں شریک نہ ہونے سے گنہگار ہوا یا نہیں؟ اور اس التحیات میں شریک ہونا اسے ضروری تھا یا نہیں؟ الجواب: سنتیں ہو تو ہر حال میں گئیں مگر زید کو حکم یہ تھا کہ امام اول کی التحیات میں شریک ہو جائے۔

Fatawa Rizvia, Volume 7

One should not miss participating in the first congregation (Jama'at) by relying on a second one. Zaid became a sinner by intentionally missing the first congregation without a valid Shari'i excuse. It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

[Arabic]: If one fears missing the two rak'ahs of the Fajr obligatory prayer due to being occupied with its Sunnahs, he should leave them. (1) [Urdu Translation]: When there is a fear of missing the Fajr obligatory prayer due to engagement in Sunnahs, the Sunnahs should be abandoned. (T)

It is stated in Radd-ul-Muhtar:

[Arabic]: The preferred view among the scholars of the [Hanafi] school is that the congregation is mandatory (wajib) and missing it is a sin by consensus (2). We have established in our Fatawa, by the guidance of Allah Almighty, that this ruling applies specifically to the first congregation. [Urdu Translation]: The preferred view among the scholars is the obligation of the congregation, and missing it is a sin by consensus. With Allah Almighty's guidance, I have thoroughly investigated in my Fatawa that this ruling is specifically for the first congregation. (T)

Yes, if the imam of the first congregation was a mispronouncer of the Quran, or God forbid, an innovator, deviant, or an open sinner, and the second imam was free from these flaws, then Zaid did very well. This is how it should be. In fact, if the first imam was, for example, Shafi'i and he wanted to follow a Hanafi imam and delayed with this intention, even then there is no sin, as we have explained all of this in our Fatawa and the details of the issues are in Radd-ul-Muhtar etc. (As we have thoroughly investigated this in our Fatawa and the details of the issues are in Radd-ul-Muhtar etc. - T) And Allah Almighty knows best.

Problem 952: From Gondal, sent by Sayyid Ghulam Mohiuddin Sahib Randheri, 11 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: when the prayer is ending, after the completion of the Tashahhud in the final sitting (qa'da) by the imam, according to juristic opinions, the masbuq (one who joined late) should repeat the Shahadatayn (testimony of faith) until the imam gives salam. If instead of the Shahadatayn, he repeats "As-salamu 'alayka ayyuha-n-Nabiyyu," is there any harm?

The Answer: The jurists have written about repeating the Tashahhud itself, but if he repeats with "As-salam," there is no prohibition either. And Allah Almighty knows best.

Problem 953: From Bareilly, sent by Maulvi Abdul Rashid Sahib, teacher, 22 Shawwal 1317 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: should the masbuq follow the imam in both the prostration (sajda) and the salam?

---

1. Durr-ul-Mukhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, printed Mujtabai Delhi, 1/99
2. Radd-ul-Muhtar, Chapter on Adhan, printed Mustafa al-Babi Egypt, 1/292

फतावा रिज़विया, जिल्द सातवीं

दूसरी जमात (मण्डली) के भरोसे पहली जमात में शामिल होना नहीं छोड़ना चाहिए। ज़ैद बिना किसी वैध शरीयत कारण के जानबूझकर पहली जमात छोड़ने से गुनहगार हुआ। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी]: यदि फज्र की सुन्नतों में व्यस्त होने के कारण फज्र की फ़र्ज़ नमाज़ छूटने का डर हो, तो उन्हें छोड़ देना चाहिए। (1) [उर्दू अनुवाद]: जब सुन्नतों में व्यस्तता के कारण फज्र के फ़र्ज़ नमाज़ के छूटने का डर हो, तो सुन्नतें छोड़ दी जाएँ। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

[अरबी]: मजहब (हनफी) के विद्वानों के अनुसार जमात का होना वाजिब है और इसे छोड़ना आम सहमति से गुनाह है (2)। हमने अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ (प्रेरणा) से अपने फ़तावा में यह प्रमाणित किया है कि यह नियम विशेष रूप से पहली जमात के लिए है। [उर्दू अनुवाद]: मजहब वालों के यहाँ जमात का वाजिब होना ही बेहतर राय है और उसे छोड़ना आम सहमति से गुनाह है। अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से अपने फ़तावा में इस बात की अच्छी तरह तहकीक (जाँच) की है कि यह हुक्म सिर्फ पहली जमात के लिए है। (त)

हाँ, अगर पहली जमात का इमाम कुरान गलत पढ़ने वाला था, या अल्लाह न करे, बद-मज़हब (भटका हुआ), गुमराह या खुल्लम खुल्ला गुनाह करने वाला था, और दूसरी जमात का इमाम इन बुराइयों से पाक था, तो ज़ैद ने बहुत अच्छा किया। ऐसा ही होना चाहिए था। बल्कि अगर पहला इमाम मिसाल के तौर पर शाफई मज़हब का था और उसने हनफी इमाम की पैरवी करना चाही और इस नीयत से देरी की, तब भी कोई गुनाह नहीं हुआ, जैसा कि हमने अपने फ़तावा में इन सब बातों की व्याख्या की है और 'रद्दुल मुहतार' आदि में मसलों का विवरण है। (जैसा कि हमने अपने फ़तावा में इस बात की अच्छी तरह तहकीक की है और 'रद्दुल मुहतार' आदि में मसलों का विवरण है। - त) और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 952: गोंडल से, प्रेषक सैयद गुलाम मुहीउद्दीन साहब रंधेरी, 11 सफ़र 1338 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि नमाज़ के अंत के समय, इमाम के आखिरी कायदे (बैठक) में तशहुद पूरा करने के बाद, जैसा कि फिकही (कानूनी) मतों के अनुसार 'मसबूक' (देर से शामिल होने वाला) इमाम के सलाम फेरने तक शहादतें दोहराता रहे। यदि शहादतों के बजाय 'अस्सलामु अलैका अय्युहन नबिय्यु' से दोहराता रहे तो क्या कोई हर्ज़ है?

जवाब: फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने तशहुद को ही दोहराने के लिए लिखा है और अगर 'अस्सलाम' से दोहराए तब भी कोई मनाही नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 953: बरेली से, प्रेषक मौलवी अब्दुल रशीद साहब, शिक्षक, 22 शव्वाल 1317 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि मसबूक इमाम का अनुसरण सजदे और सलाम दोनों में करेगा?

---

1. दुर्रे मुख्तार, बाब इदराक अल-फरीज़ा, मुतबूआ मुज्तबाई दिल्ली, 1/99
2. रद्दुल मुहतार, बाब अल-अज़ान, मुतबूआ मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 1/292

पृष्ठ 238 का 721

جماعت ثانیہ کے اعتماد پر اولٰی کی شرکت نہ چھوڑے، زید بالقصد بلا عذر صحیح شرعی جماعت اولٰی فوت کردینے سے گنہگار ہوا، در مختار میں ہے:

اذا خاف فوت رکعتي الفجر لاشتغاله بسنتها ترکها (1)۔ جب سنتوں میں مشغولیت سے فرائض فجر کے فوت ہونے کا خوف ہو تو سنن کو ترک کردیا جائے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: الراجح عند اهل المذهب وجوب الجماعة وانه یأثم بتفویتها اتفاقاً (2) وقد حققنا في فتاونا بتوفیق الله تعالی ان هذا الحکم للجماعة الاولی عیناً۔ راجح اہل مذہب کے ہاں جماعت کا واجب ہونا ہے اور اس کا فوت کرنا بالاتفاق گناہ ہے۔ اھ اللہ تعالٰی کی توفیق سے اپنے فتاوٰی میں اس بات کی خوب تحقیق کی ہے کہ یہ حکم صرف پہلی جماعت کے لئے ہے۔ (ت)

ہاں اگر جماعت اولٰی کا امام غلط خواں یا معاذ اللہ بدمذہب گمراہ یا فاسق معلن تھا، اور امام ثانی ان بلاؤں سے پاک، تو زید نے بہت اچھا کیا ایسا ہی چاہئے تھا بلکہ اگر امام اول مثلاً شافعی المذہب تھا اور اس نے امام حنفی المذہب کی اقتدا چاہی اس نیت سے تاخیر کی جب بھی گناہ نہ ہوا، کما بینا کل ذلک فی فتاونا والمسائل فی ردالمحتار وغیرہ (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس بات کی خوب تحقیق کی ہے اور ردالمحتار وغیرہ میں مسائل کی تفصیل ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۵۲ : از گونڈل مرسلہ سید غلام محی الدین صاحب راندھیری ۱۱ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسبوق بوقت اختتام نماز، امام قعدہ اخیرہ میں تمامیت تشہد کے بعد گویا فقہی اقوال کے بموجب شہادتین کو مسبوق دہرایا کرے تا سلام امام، بجائے شہادتین کے اگر السلام علیک ایہا النبی سے دہرایا کرے تو کچھ حرج ہے؟

الجواب: فقہائے تکرار تشہد ہی کو لکھا ہے اور اگر السلام سے تکرار کرے جب بھی کوئی ممانعت نہیں، واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۵۳ : از بریلی مرسلہ مولوی عبدالرشید صاحب مدرس ۲۲ شوال ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسبوق امام کی متابعت سجدہ و سلام دونوں میں کرے گا

---

1 در مختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مجتبائی دہلی ۹۹/۱ 2 رد المحتار باب الاذان مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۹۲/۱

Volume Seven Fatawa Razawiya

...or only in prostration (Sajdah)? And if, hypothetically, he follows in the Salam (concluding greeting), will the prayer of the latecomer (Masbuq) remain valid or become void? Explain and you shall be rewarded. May Allah (SWT) reward you.

Answer: The Masbuq (one who joined the congregation late) should only follow in the prostration (Sajdah-e-Sahw), not in the Salam. If he intentionally follows in the Salam, even if out of ignorance thinking that Shariah requires following the Imam in the Salam too, his prayer will be void. However, if he performed the Salam forgetfully (Sahwan), the prayer will not be nullified entirely, and he won't have to perform Sajdah-e-Sahw at the end of his own prayer if this forgetful Salam was before or exactly coinciding with the Imam's Salam without delay. But if he turned for Salam forgetfully after the Imam's Salam, he must follow the Imam in that Sajdah-e-Sahw, and then when he stands up to complete his remaining prayer, he should perform Sajdah-e-Sahw at its conclusion due to his forgetful Salam. It is mentioned in Radd al-Muhtar:

Arabic Text

The Masbuq should prostrate with his Imam; the restriction is to prostration because he does not follow him in the Salam, but rather prostrates and recites Tashahhud with him. When the Imam performs the Salam, he stands up to complete [his prayer]. If he performs Salam, then if it was intentional, it [the prayer] is void; otherwise, not. There is no prostration (Sajdah-e-Sahw) upon him if he performs Salam forgetfully before the Imam or with him. If he performs Salam after him, it becomes necessary upon him because he is then considered an individual (munfarid). [This is from] Bahr. By 'concurrence' (ma'iyyah), simultaneousness (muqaranat) is intended, which occurs

Urdu Translation

The Masbuq should prostrate with his Imam; the restriction to prostration is so that he does not follow the Imam in the Salam, but rather prostrates and recites Tashahhud with him. When the Imam turns for Salam, he should stand up to perform the remaining rak'ahs. If he turned for Salam and his doing so was intentional, the prayer will become void, otherwise not. If he turned for Salam forgetfully, then in this case Sajdah-e-Sahw will not be necessary if the Salam was turned before the Imam or exactly coinciding with the Imam without delay. And if the Salam was turned after the Imam's Salam, then prostration is now mandatory because he is now solitary and an individual (Munfarid) - Bahr. And here, 'concurrence' means simultaneousness,

Arabic Text	Urdu Translation
rarely, as in Sharh al-Munyah. In it, it's also stated: if he performs Salam thinking it was mandatory for him to do so, then it is an intentional Salam which prevents the continuation of prayer. 1. And Allah Almighty knows best.	and its occurrence is very rare; similarly, it is in Sharh al-Munyah that if he turned for Salam under the assumption that Salam was mandatory for him, then this will be an intentional Salam which prevents the continuation of prayer. (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Sajdah-e-Sahw, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/529.

...या केवल सजदे में? और यदि मान लिया जाए कि वह सलाम में इमाम का अनुसरण (मताबअत) करता है, तो मसबूक (देर से आने वाले) की नमाज़ बची रहेगी या टूट जाएगी (फ़ासिद हो जाएगी)? स्पष्ट करें, आप पुण्यात्मा होंगे। अल्लाह तआला आपको इसका बदला दे।

जवाब: मसबूक केवल सजदे में इमाम का अनुसरण करे, सलाम में नहीं। यदि वह जानबूझकर सलाम में अनुसरण करता है, चाहे अपनी अज्ञानता के कारण यही समझकर कि शरीयत के अनुसार उसे सलाम में भी इमाम का अनुसरण करना चाहिए, तो उसकी नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जाएगी। हाँ, यदि उसने भूलवश (सहवन) सलाम फेरा तो नमाज़ पूरी तरह से नहीं जाएगी और उसे अपनी नमाज़ के अंत में सजदा-ए-सहव भी नहीं करना होगा, यदि यह भूल वाला सलाम इमाम के सलाम से पहले या उसके साथ-साथ बिना किसी देरी के था। और यदि इमाम के सलाम के बाद भूलकर सलाम फेरा, तो उस सजदा-ए-सहव में तो इमाम का अनुसरण करे ही, फिर जब अपनी शेष नमाज़ के लिए खड़ा हो, तो उसके अंत में अपने उस भूल वाले सलाम के लिए सजदा-ए-सहव करे। रद अल-मुह्तार में है:

अरबी पाठ

मसबूक अपने इमाम के साथ सजदा करे; सजदे की शर्त इसलिए है क्योंकि वह सलाम में इमाम का अनुसरण नहीं करता बल्कि उसके साथ सजदा करता है और तशह्हुद पढ़ता है। जब इमाम सलाम फेरे तो वह शेष को पूरा करने के लिए खड़ा हो जाए। यदि उसने सलाम फेरा, तो यदि वह जानबूझकर था तो नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी, अन्यथा नहीं। उस पर सजदा-ए-सहव नहीं है यदि उसने इमाम से पहले या इमाम के साथ भूलवश सलाम फेरा हो। और यदि इमाम के सलाम के बाद सलाम फेरा तो अब सजदा अनिवार्य है क्योंकि अब वह अकेला (मुनफ़रिद)

उर्दू अनुवाद

मसबूक अपने इमाम के साथ सजदा करे, सजदे की शर्त इसलिए है कि सलाम में इमाम की पैरवी न करे बल्कि उसके साथ सजदा करे और तशह्हुद पढ़े और जब इमाम सलाम फेरे तो वह बाकी रकातों की अदायगी के लिए खड़ा हो जाए, अगर उसने सलाम फेरा और उसका सलाम फेरना जानबूझकर था तो नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी वरना नहीं, अगर उसने भूल कर सलाम फेरा तो इस सूरत में सजदा सहव न होगा जब इमाम से पहले या इमाम के साथ-साथ बिना देरी सलाम फेरा हो, और अगर इमाम के सलाम के बाद सलाम फेरा तो अब सजदा लाज़िम है क्योंकि

अरबी पाठ

है। (बहर)। यहाँ 'साथ' (मइयत) से तात्पर्य 'समानता' (मुक़ारनत) है और ऐसा बहुत कम होता है, जैसा कि शरह अल-मुनिया में है। इसी तरह शरह अल-मुनिया में है कि यदि उसने यह सोचकर सलाम फेर दिया कि उस पर सलाम अनिवार्य था, तो यह जानबूझकर किया गया सलाम माना जाएगा जो नमाज़ जारी रखने में बाधा है। 1. और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद

अब वह तन्हा व मुनफ़रिद है (बहर), और यहाँ मइयत (साथ) से मुराद मुक़ारनत (समानता) है और इसका होना बहुत कम है, इसी तरह शरह अल-मुनिया में है कि अगर उसने यह गुमान करते हुए सलाम फेर दिया कि उस पर सलाम लाज़िम था तो यह अमदन (जानबूझकर) सलाम होगा जो कि बिनाए नमाज़ से मानेअ (बाधक) है। (त)

1. रद अल-मुह्तार, बाब सुजूद-उस-सहव, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/529.

पेज 239/721

یا فقط سجدہ میں؟ اور اگر بالفرض والتقدیر سلام میں متابعت کرے تو نمازِ مسبوق کی باقی رہے گی یا فاسد؟ بینوا توجروا جزاکم اللہ تعالیٰ۔

الجواب: مسبوق صرف سجدہ میں متابعت کرے، نہ سلام میں، اگر سلام میں قصداً متابعت کرے گا اگرچہ اپنے جہل سے یہ ہی سمجھ کر کہ مجھے شرعاً سلام میں بھی اتباعِ امام چاہئے تو نماز اس کی فاسد ہو جائے گی، ہاں اگر سہواً سلام کیا تو نماز مطلق نہ جائے گی اور سجدہ سہو بھی اپنی نماز کے آخر میں کرنا نہ ہوگا اگر یہ سلامِ سہو سلامِ امام سے پہلے یا معاً اس کے ساتھ ساتھ بغیر تاخیر کے تھا اور اگر سلامِ امام کے بعد بھول کر سلام پھیرا تو اس سجدہ سہو میں تو امام کی متابعت کرے ہی، پھر جب اپنی باقی نماز کو کھڑا ہو تو اس کے ختم پر اس کے سہو سلام کے لئے سجدہ سہو کرے، ردالمحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
المسبوق لیسجد مع امامه، قید بالسجود لانه لا یتابعه فی السلام بل یسجد معه ویتشهد فاذا سلّم الامام قام الی القضاء فان سلّم فان کان عامدًا فسدت والا لا ولا سجود علیه ان سلّم سهوًا قبل الامام اومعه وان سلم بعده لزمه لکونه منفردًا حینئذ،	مسبوق اپنے امام کے ساتھ سجدہ کرے، سجدہ کی قید اس لئے کہ سلام میں امام کی اتباع نہ کرے بلکہ اس کے ساتھ سجدہ کرے اور تشہد پڑھے اور جب امام سلام پھیرے تو وہ بقیہ رکعتوں کی ادائیگی کے لئے کھڑا ہو جائے، اگر اس نے سلام پھیرا اور اس کا سلام پھیرنا دانستہ تھا تو نماز فاسد ہو جائے گی ورنہ نہیں، اگر اس نے بھول کر سلام پھیرا تو اس صورت میں سجدہ سہو نہ ہوگا جب امام سے پہلے یا معاً امام کے ساتھ

عربی عبارت	اردو ترجمہ
بحر واراد بالمعیة المقارنة وھو نادر الوقوع کما فی شرح المنیة وفیه لو سلّم علی ظن ان علیه ان یسلم فھو سلام عمد یمنع البناء ۱۔ واللہ تعالٰی اعلم۔	ساتھ بغیر تاخیر سلام پھیرا ہو، اور اگر سلامِ امام کے بعد سلام پھیرا تو اب سجدہ لازم ہے کیونکہ اب وہ تنہا و منفرد ہے بحر، اور یہاں معیت سے مراد مقارنت ہے اور اس کا وقوع بہت کم ہے، اسی طرح شرح المنیہ میں ہے کہ اگر اس نے یہ گمان کرتے ہوئے سلام پھیر دیا کہ اس پر سلام لازم تھا تو یہ عمداً سلام ہوگا جو کہ بنائے نماز سے مانع ہے۔ (ت)

۱ ردالمحتار باب سجود السہو مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۱/۵۲۹

Fatawa Razawiya Volume 8

Problem 952: Sent by Mirza Baqi Baig Sahab Rampuri, 11th Dhu al-Qi'dah 1306 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a resident (muqim) followed a traveler (musafir) imam and missed one or both rak'ahs, for example, joined in the second rak'ah or only in 'At-Tahiyyat', how should he perform his prayer after the Imam's salam? Please explain, and may you be rewarded.

The Answer: This situation is of a 'Masbuq-Lahiq' (one who joined late and missed part of the congregational prayer due to an excuse). In the final two rak'ahs, which are waived for a traveler, the resident follower is 'Lahiq' because "he did not find them with the Imam after he followed him." (T) And in whatever prayer occurred before he joined - one rak'ah or two - he is 'Masbuq' because "it passed him before he followed." (T) It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar' and 'Radd-ul-Muhtar':

Arabic	**Urdu**
Muqim a'tamma bimusafirin fahuwa lahiqun bin-nazari lil-akhirataini wa qad yakuna masbuqan aidan kama idha fatahu awwalu salati imamihi al-musafir.	If a resident follows a traveler, he is 'Lahiq' with respect to the last two rak'ahs, and he can also be 'Masbuq' if he did not follow the traveler Imam in the first rak'ah. (T)

And the ruling for this is that for whatever part of the prayer he is 'Lahiq', he should perform it first without recitation (Qirat). That is, in the standing position, he should not read anything but stay silent for the duration it takes to read Surah Al-Fatihah. After that, for whatever part he is 'Masbuq', he should perform it with recitation, i.e., Al-Fatihah and a Surah.

Arabic	**Urdu**
Fil-Durr-ul-Mukhtar al-lahiqu yabda'u bi-qadai ma fatahu bila qira'atin thumma ma sabaqa bihi biha in kana masbuqan aidan hakadha mulakh-khasan.	In 'Durr-ul-Mukhtar', it is stated that first the 'Lahiq' should perform the missed rak'ahs without recitation, then those rak'ahs that were missed with the Imam if he is also 'Masbuq'. (T) Summarized.

In 'Radd-ul-Muhtar', it is stated:

Arabic	Urdu
Qawluhu ma sabaqa bihi biha alkh ay thumma salla	What he was preceded with (Masbuq) rak'ahs, etc., i.e., then he prays.

1. Radd-ul-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/440.
2. Durr-ul-Mukhtar, Chapter on Imamate, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/86.

फ़तावा रज़विया, खंड 8

मसला 952: प्रेषक: मिर्ज़ा बाक़ी बेग साहब रामपुरी, 11 ज़िल-क़ादह 1306 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि अगर एक मुक़ीम (स्थानीय निवासी) ने एक मुसाफ़िर (यात्री) इमाम की पैरवी की और एक या दोनों रुकू नहीं पा सका, उदाहरण के लिए दूसरी रकात में या केवल अत्तहियात में शामिल हुआ, तो इमाम के सलाम फेरने के बाद वह अपनी नमाज़ कैसे अदा करे? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: यह 'मसबूक-लाहिक' की स्थिति है। उन पिछली दो रकातों में जो मुसाफ़िर के लिए माफ़ हैं, मुक़ीम मुक़्तदी 'लाहिक' है क्योंकि "उसने इमाम के साथ पैरवी करने के बाद उन रकातों को नहीं पाया।" (त) और उसके शामिल होने से पहले जितनी नमाज़ हो चुकी है (एक या दो रकात), उसमें वह 'मसबूक' है क्योंकि "वह उसके पैरवी करने से पहले छूट चुकी है।" (त) 'दुर्र-ए-मुख़्तार' और 'रद्द-उल-मुहतार' में है:

अरबी	उर्दू
मुक़ीम अइतम्मा बिमुसाफ़िरिन फ़हुवा लाहिक़ुन बिन-नज़रि लिल-अख़ीरतैनि व क़द यकूनु मसबूक़न ऐज़न कमा इज़ा फ़ातहु अव्वलु सलाति इमामिहि अल-मुसाफ़िर।	अगर मुक़ीम ने मुसाफ़िर की पैरवी की, तो वह अंतिम दो रकातों के लिहाज़ से 'लाहिक' है, और कभी 'मसबूक' भी हो सकता है जब उसने मुसाफ़िर इमाम की पैरवी पहली रकात में न की हो। (त)

और इसका हुक्म यह है कि जितनी नमाज़ में वह 'लाहिक' है, पहले उसे बिना क़िरात (कुरान पाठ) के अदा करे, यानी कयाम (खड़े होने) की हालत में कुछ न पढ़े, बल्कि उतनी देर जितनी देर में सूरह फ़ातिहा पढ़ी जाए, चुपचाप खड़ा रहे। उसके बाद, जितनी नमाज़ में वह 'मसबूक' हुआ, उसे क़िरात के साथ, यानी फ़ातिहा और सूरह के साथ अदा करे।

अरबी	उर्दू
फ़िल-दुर्र-इल-मुख़्तार अल-लाहिक़ु यबदौ बि-क़ज़ाइ मा फ़ातहु बिला क़िरातित-थुम्मा मा सबक़ा बिहि बिहा इन काना मसबूक़न ऐज़न हज़ा मुलख़-ख़सन।	'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है कि पहले 'लाहिक' छूटी हुई रकातें बिना क़िरात के अदा करे, फिर वे रकातें जो इमाम के साथ रह गई थीं अगर मसबूक हुआ हो। (त) संक्षिप्त।

'रद्द-उल-मुहतार' में है:

अरबी	उर्दू
क़ौलुहु मा सबक़ा बिहि बिहा अलख ऐ थुम्मा सल्ला	मा सबक़ रकात अलख यानी अगर मसबूक है तो लाहिक।

1. रद्द-उल-मुहतार, अध्याय इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/440।
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, अध्याय इमामत, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली द्वारा मुद्रित, 1/86।

جلد ہشتم فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۹۵۲: مرسلہ مرزا باقی بیگ صاحب رامپوری ۱۱/ذیقعدہ ۱۳۰۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر مقیم نے امام مسافر کی اقتدا کی اور ایک یادونوں رکوع نہ پائے مثلاً دوسری رکعت یا صرف التحیات میں شریک ہوا تو بعد سلام امام کے اپنی نماز کس طرح ادا کرے؟ بینوا توجروا

الجواب: یہ صورت مسبوق لاحق کی ہے وہ پچھلی رکعتوں میں کہ مسافر سے ساقط ہیں مقیم مقتدی لاحق ہے لانہ لم یدرکھما مع الامام بعد ما اقتدی بہ (اس لئے کہ اس نے اقتداء کے بعد امام کے ساتھ ان دورکعتوں کو نہیں پایا۔ ت) اور اس کے شریک ہونے سے پہلے ایک رکعت یا دونوں جس قدر نماز ہو چکی ہے اس میں مسبوق ہے لانھا فاتتہ قبل ان یقتدی (اقتداء سے قبل اس نے اسے فوت کیا ہے۔ ت) درمختار و ردالمحتار میں ہے:

مقیم ائتم بمسافر فھو لاحق بالنظر للاخیرتین وقد یکون مسبوقاً ایضاً کما اذا فاتہ اول صلاۃ امامہ المسافر ط

اگر مقیم نے مسافر کی اقتداء کی تو وہ آخری رکعتوں کے لحاظ سے لاحق ہے اور کبھی مسبوق بھی ہوسکتا ہے جبکہ مسافر امام کی اقتداء پہلی رکعت میں نہ کی ہو۔ ط (ت)

اور حکم اس کا یہ ہے کہ جتنی نماز میں لاحق ہے پہلے اسے بے قراءت ادا کرے یعنی حالت قیام میں کچھ نہ پڑھے بلکہ اتنی دیر کہ سورہ فاتحہ پڑھی جائے محض خاموش کھڑا رہے بعدہ جتنی نماز میں مسبوق ہوا اسے مع قراءت یعنی فاتحہ و سورت کے ساتھ ادا کرے،

فی الدر المختار اللاحق یبدأ بقضاء ما فاتہ بلا قراء ۃ ثم ما سبق بہ بھا ان کان مسبوقاً ایضاً ھـ ملخصاً۔

درمختار میں ہے کہ پہلے لاحق فوت شدہ رکعات بغیر قراءت کے ادا کرے پھر وہ رکعات جو امام کے ساتھ رہ گئی تھیں اگر مسبوق ہوا ھـ ملخصاً (ت)

ردالمحتار میں ہے:

قولہ ما سبق بہ بھا الخ ای ثم صلی ما سبق رکعات الخ یعنی اگر مسبوق ہے تو لاحق

1. ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۴۰
2. درمختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۶

Fatawa Razawiyya, Volume VII

The 'Lahiq' (one who misses part of the prayer while in it) is like a 'Masbuq' (one who joins late) in terms of recitation if he was also a Masbuq. For instance, if he followed the Imam in the middle of the prayer and then, for example, fell asleep. This is an explanation of the fourth category, which is the 'Masbuq Lahiq', etc.

Then he should perform the previous rak'ahs with recitation; for example, he followed the Imam during the prayer and then fell asleep. This is the description of the fourth type, which is the 'Masbuq Lahiq', etc. (T)

So, if he missed both bowings (Rukus), he should first perform two rak'ahs without recitation, and after 'At-Tahiyyat' (Tashahhud), perform two rak'ahs with Surah al-Fatihah and another Surah. If he missed only one Ruku, he should first perform one rak'ah without recitation, sit and recite 'At-Tahiyyat' because it is his second rak'ah. Then stand up and perform another rak'ah without recitation similarly, and sit for 'At-Tahiyyat' because although this is his third rak'ah, it is the fourth according to the Imam's sequence. It is obligatory for the 'Lahiq' to perform the missed rak'ahs according to the order of the Imam's prayer. Then stand up and perform one rak'ah with Fatihah and a Surah, sit, and complete the prayer after Tashahhud.

In Rad al-Muhtar, it is cited from Sharh al-Munyah and al-Majma' that if one rak'ah of a four-rak'ah prayer has passed and he joins, then falls asleep during two rak'ahs, he should first perform those in which he slept, then what he caught with the Imam which was missed, then what he was 'Masbuq' in (joined late). So, he performs one rak'ah of what he slept through with the Imam and sits following him because it was the Imam's second rak'ah. Then he performs the other rak'ah he slept through and sits because it is his second. Then he performs the one in which he woke up and sits following the Imam because it is the fourth. All of these are without recitation because he is a follower (Muqtadi). Then he performs the rak'ah he was 'Masbuq' in with the recitation of al-Fatihah and a Surah. The principle is that the 'Lahiq' prays according to the order of the Imam's prayer.

In Rad al-Muhtar, from Sharh-e-Munyah and Majma', it is stated that if one rak'ah of a four-rak'ah prayer passed, then he joined and fell asleep during two [more], he should first perform those in which he slept. Then perform the one he followed with the Imam which was then missed. Thus, he performs one rak'ah of the one he slept through with the Imam and performs the sitting (Qa'dah) following the Imam because it was the Imam's second rak'ah. Then he performs the second sleeping

rak'ah and performs Qa'dah because it is his second rak'ah. Then he performs the one in which he woke up and sits due to following the Imam because this is his fourth rak'ah. All these will be without recitation. Then he should perform those rak'ahs that passed [initially] with recitation and Fatihah. Rule:

1. Rad al-Muhtar, Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/440.

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

'लाहिक' (वह जो इमाम के साथ नमाज़ में शामिल हुआ फिर किसी कारण से कुछ हिस्सा छूट गया) क़िरात (कुरान पाठ) के मामले में 'मसबूक' (देर से शामिल होने वाला) की तरह है, यदि वह 'मसबूक' भी था। जैसे कि इमाम की नमाज़ के बीच में शामिल होना और फिर सो जाना। यह चौथी श्रेणी का विवरण है, जो 'मसबूक लाहिक' है, इत्यादि।

फिर क़िरात के साथ पिछली रकअतें अदा करे; उदाहरण के लिए, उसने नमाज़ के दौरान इमाम का अनुसरण किया और फिर सो गया। यह चौथी प्रकार का विवरण है, जो 'मसबूक लाहिक' है इत्यादि। (त)

अतः, यदि उसे दोनों रुकू नहीं मिले, तो पहले दो रकअतें बिना क़िरात के पढ़े और 'अत-तहियात' (तशाहुद) के बाद दो रकअतें सूरह अल-फातिहा और एक अन्य सूरह के साथ पढ़े। और यदि एक रुकू नहीं मिला था, तो पहले एक रकअत बिना क़िरात के पढ़ कर बैठे और 'अत-तहियात' पढ़े क्योंकि यह उसकी दूसरी रकअत हुई। फिर खड़ा होकर एक रकअत वैसी ही बिना क़िरात के पढ़े और उस पर भी बैठे और 'अत-तहियात' पढ़े, क्योंकि यह रकअत यद्यपि उसकी तीसरी है, लेकिन इमाम के हिसाब से चौथी है। लाहिक पर इमाम की नमाज़ के क्रम के अनुसार छूटी हुई रकअतें अदा करना अनिवार्य है। फिर खड़ा होकर एक रकअत फातिहा और सूरह के साथ पढ़ कर बैठे और तशाहुद के बाद नमाज़ पूरी करे।

रद अल-मुह्तार में शर्ह अल-मुन्या और अल-मजमा' से है कि यदि चार रकअत वाली नमाज़ में से एक रकअत बीत गई और वह शामिल हुआ, फिर दो रकअतों में सो गया, तो वह पहले उन रकअतों को पढ़े जिनमें वह सोया था, फिर वह जो उसने इमाम के साथ पाई थी जो छूट गई थी, फिर वह जिसमें वह 'मसबूक' था। अतः, वह इमाम के साथ सोने वाली एक रकअत पढ़े और इमाम के अनुसरण में क़ादा (बैठना) करे क्योंकि वह इमाम की दूसरी रकअत थी। फिर दूसरी सोने वाली रकअत पढ़े और क़ादा करे क्योंकि वह उसकी दूसरी है। फिर वह पढ़े जिसमें वह जागा और इमाम के अनुसरण के कारण बैठे क्योंकि यह उसकी चौथी है। यह सब बिना क़िरात के होगा क्योंकि वह मुक़्तदी (अनुयायी) है। फिर वह रकअत पढ़े जिसमें वह 'मसबूक' था, सूरह अल-फातिहा और एक सूरह की क़िरात के साथ। मूल नियम यह है कि 'लाहिक' इमाम की नमाज़ के क्रम के अनुसार नमाज़ पढ़ता है।

रद अल-मुह्तार में शर्ह-ए-मुन्या और मजमा' से है कि यदि चार रकअत में से एक रकअत गुज़र गई और फिर वह शरीक हुआ, फिर दो में सो गया, तो अब जिनमें सोया उन्हें पहले अदा करे, फिर जिसमें इमाम के साथ इक़्तिदा की फिर छूटती हुई। अत; वह जिसमें इमाम के साथ सोया उसकी एक रकअत पढ़े और इमाम के इत्तिबा (अनुसरण) में क़ादा करे क्योंकि इमाम की दूसरी रकअत थी। फिर सोने वाली दूसरी रकअत अदा करे और क़ादा करे क्योंकि उसकी दूसरी रकअत है। फिर वह पढ़े जिसमें बेदार (जागना) हुआ और इत्तिबा-ए-इमाम की वजह से बैठे क्योंकि यह उसकी चौथी है। और यह तमाम बिना क़िरात के होंगे। फिर वह क़िरात और फातिहा के साथ वे रकअतें पढ़े जो गुज़र चुकी थीं। ज़ाबता:

1. रद अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/440।

اللاحق مسبق به بقرأة ان كان مسبوقاً ایضاً بان اقتدی في اثناء صلاة الامام ثم نام مثلا وھذا بیان للقسم الرابع وھو المسبوق اللاحق الخ۱۸ (لاحق قرأت کے معاملے میں مسبوق کی طرح ہے اگر وہ مسبوق بھی ہو، مثلاً امام کی نماز کے دوران اقتداء کی پھر سو گیا اور یہ چوتھی قسم یعنی مسبوق لاحق کا بیان ہے الخ۔)

پھر قرأت کے ساتھ سابقہ رکعات ادا کرے مثلاً اس نے امام کے ساتھ دوران نماز اقتداء کی پھر مثلاً سو گیا اور یہ چوتھی قسم کا بیان ہے جو مسبوق لاحق ہے الخ۔ (ت)

پس اگر دونوں رکوع نہ پائے تھے تو پہلے دور کعتیں بلا قرأت پڑھ کر بعد التحیات دور کعتیں فاتحہ وسورت سے پڑھے ، اور اگر ایک رکوع نہ ملا تھا تو پہلے ایک رکعت بلا قرأت پڑھ کر بیٹھے اور التحیات پڑھے کیونکہ یہ اس کی دوسری ہوئی، پھر کھڑا ہو کر ایک رکعت اور ویسی ہی بلا قرأت پڑھ کر اس پر بھی بیٹھے اور التحیات پڑھے کہ یہ رکعت اگرچہ اس کی تیسری ہے مگر امام کے حساب سے چوتھی ہے اور رکعات فائتہ کو نماز امام کی ترتیب پر ادا کرنا ذمہ لاحق لازم ہوتا ہے پھر کھڑا ہو کر ایک رکعت بفاتحہ وسورت پڑھ کر بیٹھے اور بعد تشہد نماز تمام کرے۔

في ردالمحتار عن شرحی المنیة والمجمع انه لوسبق برکعة من ذوات الاربع ونام في رکعتین یصلی اولامانام فیه ثم ما ادرکه مع الامام ثم ما سبق به فیصلی رکعة ممانام فیه مع الامام ویقعد متابعة له لانها ثانیة امامه ثم یصلی الاخری ممانام فیه ویقعد لانها ثنیته ثم یصلی التی انتبه فیها و یقعد متابعة لامامه لانها رابعة وکل ذلك بغیر قرأة لانه مقتد ثم یصلی الرکعة التی سبق بها بقرأة الفاتحة وسورة والاصل

ان اللاحق یصلی علی ترتیب صلاۃ الامام (ردالمحتار میں شرح منیہ اور مجمع سے ہے کہ اگر چار رکعتوں والی نماز میں سے ایک رکعت گزر گئی ہو اور وہ شریک ہوا پھر دو رکعتوں میں سو گیا تو پہلے وہ پڑھے جن میں سویا تھا، پھر وہ جو امام کے ساتھ پائیں جو فوت ہو گئیں، پھر جس میں وہ مسبوق تھا۔ تو جس میں امام کے ساتھ سویا اس کی ایک رکعت پڑھے اور اتباعِ امام میں قعدہ کرے کیونکہ وہ امام کی دوسری رکعت تھی، پھر دوسری سونے والی رکعت پڑھے اور قعدہ کرے کیونکہ وہ اس کی دوسری رکعت ہے، پھر وہ پڑھے جس میں بیدار ہوا اور اتباعِ امام کی وجہ سے بیٹھے کیونکہ یہ چوتھی ہے، اور یہ سب بغیر قرأت کے ہوگا کیونکہ وہ مقتدی ہے۔ پھر وہ رکعت پڑھے جس میں وہ مسبوق تھا فاتحہ اور سورت کی قرأت کے ساتھ۔ اور اصل یہ ہے کہ لاحق امام کی نماز کی ترتیب پر نماز پڑھے۔)

ردالمحتار میں شرح منیہ و مجمع سے ہے کہ اگر چار رکعات میں سے ایک رکعت گزر گئی اور پھر شریک ہوا پھر دو میں سو گیا تو اب جن میں سویا انہیں پہلے ادا کرے، پھر جس میں امام کے ساتھ اقتداء کی پھر چھوٹتی ہوئی، پس وہ جس میں امام کے ساتھ سویا اس کی ایک رکعت پڑھے اور امام کی اتباع میں قعدہ کرے کیونکہ امام کی دوسری رکعات تھی، پھر سونے والی دوسری رکعات ادا کرے اور قعدہ کرے کیونکہ اس کی دوسری رکعت ہے پھر وہ پڑھے جس میں بیدار ہوا اور اتباع امام کی وجہ سے بیٹھے کیونکہ یہ اس کی چوتھی ہے اور یہ تمام بغیر قرأت کے ہوں گے پھر وہ قرأت و فاتحہ کے ساتھ وہ رکعات پڑھے جو گزر چکی تھیں، ضابطہ:

1. ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر، ۱/ ۴۴۰

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

[Arabic]: And the masbuq (one who joined late) fulfills what he missed after the Imam finishes. [1] [Urdu]: This means that the lahiq (one who missed rak'ahs due to an excuse) should perform the prayer according to the Imam's order, but after the Imam finishes, he should perform what he missed. - End.

[Arabic]: I say: This is the requested scenario, however, in what we are discussing, namely a resident (muqim) following a traveler (musafir), 'idrak' (joining the Imam) after becoming a 'lahiq' is not realized because he only becomes a 'lahiq' in the last two rak'ahs, and that only happens after the Imam's salam. Therefore, the scenario of following (the Imam) after performing what he is a 'lahiq' in does not arise here, as is evident. For this reason, some change in the order occurs. And Allah knows best.

[Urdu]: I say: (I say) The requested scenario is this. Besides, in what we are discussing, i.e., a resident following a traveler, 'idrak' (catching the Imam) after becoming a 'lahiq' is not found because in the final rak'ahs he is indeed a 'lahiq', and this situation only occurs after the Imam's salam. Therefore, there won't be a situation here where he becomes a 'lahiq' after some performance, as is clear. This is why some change in the order occurs. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 955: From Bagraam, District Hardoi, Mohalla Maidani Pura, sent by Hazrat Syed Ibrahim Sahib Marehrawi, 20th Safar 1311 AH. An Imam is leading Zuhr, Asr, or Isha prayer and has already prayed one or two rak'ahs when another person joins. After the prayer ends, should this follower (muqtadi) recite Surah Al-Fatiha and another Surah in the remaining rak'ahs he prays, or should he remain silent for the duration it takes to recite them and then perform Ruku and Sujud? Should Tashahhud be performed? Similarly, if a traveler completes half of the aforementioned prayer and finishes, should the resident follower recite Al-Fatiha or remain silent for the duration of the recitation? Explain, and may you be rewarded.

The Answer: In the first scenario, where a follower makes up the first or first two rak'ahs after the Imam's salam, he must recite Al-Fatiha and another Surah because he is a 'masbuq' (late-comer). A masbuq is like an individual worshiper (munfarid) in his own rak'ahs, and recitation is mandatory for an individual. In the second scenario, a resident who performs the last two rak'ahs after the traveler's salam should remain silent instead of reciting, because he is a 'lahiq' in those rak'ahs. A 'lahiq' is legally considered a follower (muqtadi), and recitation is prohibited for a follower.

[Arabic]: In Durr-e-Mukhtar: A 'lahiq' is one who misses all or some of the rak'ahs [after joining the congregation]. [Urdu]: In Durr-e-Mukhtar, it is stated: A 'lahiq' is that follower who, after joining the prayer, misses all or some rak'ahs (from the Imam).

[1] Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/440.

फ़तवा रज़विया - खंड सात

[अरबी]: और मसबूक (देर से शामिल होने वाला) इमाम के फारिग होने के बाद छूटी हुई रकअतें पूरी करता है। [१] [उर्दू]: इसका अर्थ है कि ला हिक इमाम के क्रम के अनुसार नमाज़ अदा करे लेकिन इमाम के फारिग होने के बाद पिछली छूटी हुई रकअतें अदा करे। - समाप्त।

[अरबी]: मैं कहता हूँ: यही वह सूरत है जिसके बारे में पूछा गया है, हालाँकि हम जिस बारे में चर्चा कर रहे हैं, यानी एक निवासी (मुकीम) का एक यात्री (मुसाफिर) के पीछे नमाज़ पढ़ना, उसमें 'इद्राक' (इमाम को पाना) ला हिक बनने के बाद महसूस नहीं होता क्योंकि वह केवल अंतिम दो रकअतों में ही ला हिक बनता है, और वह केवल इमाम के सलाम के बाद होता है। इसलिए, यहाँ इमाम की पैरवी की वह सूरत नहीं बनेगी जो ला हिक होने के बाद अदा की जाए जैसा कि स्पष्ट है। इसी कारण क्रम में कुछ बदलाव आ जाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

[उर्दू]: मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) पूछी गई सूरत यही है। इसके अलावा, जिस विषय पर हम चर्चा कर रहे हैं, यानी मुकीम का मुसाफिर के पीछे नमाज़ पढ़ना, उसमें ला हिक होने के बाद इमाम को पाना नहीं पाया जाता क्योंकि आखिरी रकअतों में वह ला हिक ही है और यह बात इमाम के सलाम के बाद ही होगी। इसलिए यहाँ ऐसी सूरत नहीं होगी कि वह कुछ अदा करने के बाद ला हिक हो जैसा कि स्पष्ट है, इसीलिये तरतीब (क्रम) में कुछ तब्दीली (बदलाव) आ जाती है। वल्लाह तआला आलम। (त)

मसला ९५५: बगराम, जिला हरदोई, मोहल्ला मैदानी पुरा से, हज़रत सैयद इब्राहिम साहब मारहरवी द्वारा प्रेषित, २० सफर १३११ हिजरी। इमाम ज़ुहर, अस्र या इशा की नमाज़ पढ़ा रहा है और एक या दो रकअत पढ़ चुका है कि दूसरा व्यक्ति आकर शामिल हो गया। नमाज़ खत्म होने के बाद, यह मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाला) अपनी बची हुई रकअतों में सूरह फातिहा और कोई सूरह पढ़ेगा या उतनी देर चुप रहकर रुकू और सुजूद करेगा? क्या तशह्हुद पढ़ा जाएगा? इसी तरह अगर कोई मुसाफिर नमाज़ में आधा हिस्सा पढ़कर खत्म कर दे, तो मुकीम मुक़्तदी फातिहा पढ़ेगा या किरात की अवधि तक चुप रहेगा? बयान फरमाएं, पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पहली सूरत में, जहाँ मुक़्तदी इमाम के सलाम के बाद पहली या पहली दो रकअतें कज़ा (पूरी) करता है, उसे अनिवार्य रूप से सूरह फातिहा और सूरह पढ़नी चाहिए क्योंकि वह 'मसबूक' है। मसबूक अपनी रकअतों में अकेले नमाज़ पढ़ने वाले (मुनफ़रिद) की तरह होता है, और मुनफ़रिद पर किरात (पाठ) करना लाज़िम है। दूसरी सूरत में, वह मुकीम जो मुसाफिर के सलाम के बाद आखिरी

दो रकअतें अदा करता है, किरात करने के बजाय चुप रहे क्योंकि वह उन रकअतों में 'ला हिक' है। ला हिक हुक्मन (कानूनी तौर पर) मुक़्तदी होता है और मुक़्तदी के लिए किरात करना वर्जित है।

[अरबी]: दुर्र-ए-मुख्तार में है: ला हिक वह है जिसकी सारी या कुछ रकअतें [नमाज़ में शामिल होने के बाद] छूट गई हों। [उर्दू]: दुर्र-ए-मुख्तार में है: ला हिक वह मुक़्तदी होता है जिसकी इक़्तिदा (अनुसरण शुरू करने) के बाद तमाम या कुछ रकअतें (इमाम से) छूट जाएँ।

[१] रद अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी प्रेस, मिस्र १/४४०। पृष्ठ ७२१ में से २४२

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

[عربی]: والمسبوق یقضي ماسبق به بعد فراغ الامام ۱ھ اردو: یہ ہے کہ لاحق امام کی ترتیب پر نماز ادا کرے لیکن امام کی فراغت کے بعد ماسبق کی ادائیگی کرے۔ اھ

[عربی]: اقول: فهذه هی الصورة المسئول عنها بید ان مانحن فیه اعنی اقتداء المقیم بالمسافر لایتحقق فیه الادراك بعد ماصار لاحقالانه انما یصیر لاحقاً فی الاخیرین وذلك انما یکون بعد سلام الامام فلا تتأتی هنا صورة المتابعة بعد اداء ماهو لاحق فیه کما لا یخفی ولذلك تغیر بعض الترتیب والله تعالی اعلم۔

مسئلہ ۹۵۵ : از بگرام ضلع ہردوئی محلہ میدانی پورہ مرسلہ حضرت سید ابراہیم صاحب مارہروی ۲۰/ صفر ۱۳۱۱ھ امام نمازِ ظہر یا عصر یا عشاء پڑھتا ہے اور ایک یا دو رکعت پڑھ چکا ہے کہ دوسرا شخص آکر شامل ہوا تو بعد ختم ہونے نماز کے یہ مقتدی اپنے رکعاتِ باقیہ جو پڑھے تو اس میں فاتحہ وسورت و قراءت کرے یا بقدر پڑھنے فاتحہ و سورت کے ساکت رہ کر رکوع و سجود بجالائے تشہد بجا لکھا جاوے اور اسی طرح اگر مسافر نماز میں مذکورہ نصف پڑھ کر ختم کرے تو مقتدی فاتحہ پڑھے یا بقدرِ قراءت ساکت رہے۔ بینوا توجروا

الجواب: صورتِ اولیٰ میں مقتدی کہ بعد سلامِ امام رکعتِ اولیٰ یا اولین قضا کرے فاتحہ وسورت وجوباً پڑھے کیونکہ وہ مسبوق ہے اور مسبوق اپنے رکعات میں مثلِ منفرد، اور منفرد پر قراءت لازم، اور صورتِ ثانیہ میں مقیم کہ بعد سلامِ مسافر رکعتینِ اخیرتین ادا کرے بجائے قراءت ساکت رہے کہ وہ ان رکعات میں لاحق ہے اور لاحق حکماً مقتدی اور مقتدی کو قراءت ممنوع۔

[عربی]: فی الدرالمختار اللاحق من فاتته الرکعات کلها اوبعضها اردو: در مختار میں ہے لاحق وہ مقتدی ہوتا ہے جس کی اقتدا کے بعد تمام یا بعض رکعتیں (امام سے)

۱ ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۴۰ Page 242 of 721

Fatawa Razawiyya Volume 8

[Top Right Box - Urdu] ...remain, just as if a resident (muqeem) followed a traveler (musafir) in prayer. His ruling is like that of a follower (muqtadi); he will not perform recitation (qirat) nor will he perform the prostration of forgetfulness (sajdah sahw). And a 'masbuq' (one who joins late) is someone whose Imam has already performed all or some units (rak'ahs) before he joined. He is like an individual worshipper (munfarid) such that he will recite 'Thana' (Subhanaka Allahumma...), and seek refuge (Ta'awwudh), etc. He will also perform recitation in the remaining units. Apart from the Fajr prayer, one who catches one unit should perform two units with Surah Al-Fatihah and another Surah, and sit for the sitting (qa'dah) between them. In a four-unit prayer, in the fourth unit, he should only recite Al-Fatihah. Condensed from various sources - And Allah, the Exalted, knows best, and His knowledge is most complete, most majestic, most perfect, and most firm. (T)

[Top Left Box - Arabic] After his following as a resident following a traveler, and his ruling is like a follower, so he does not perform recitation or prostration of forgetfulness. And the masbuq is the one whom the Imam preceded with all or some of it, and he is an individual until he praises and seeks refuge and recites in what he makes up. So, the one who catches one unit of other than Fajr brings two units with Fatihah and a Surah and Tashahhud between them, and in the fourth of the four-unit prayer with Fatihah only. Condensed - And Allah, the Exalted, knows best, and His knowledge is most majestic, most perfect, and most firm.

[Middle Section] Problem 956: From Pilibhit, village Bhandura, area Anola, 1st Shawwal 1308 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if someone catches only one unit (rak'ah) with the Imam in a four-unit prayer, how should he perform the rest of the prayer? Explain, and may you be rewarded.

[Lower Section - The Answer] Answer: After the Imam's Salaam, he should stand up and perform one unit with Surah Al-Fatihah and another Surah, then sit for 'Attahiyat' (Tashahhud). Then he should stand up again and perform one unit with Al-Fatihah and another Surah, and not sit after it. Then perform one more unit with only Surah Al-Fatihah, perform the final sitting (Qa'dah Akhira), and then turn for Salaam.

[Bottom Box] (Arabic): This is what the great Imams have relied upon, and it is limited to this in Al-Khulasah, Sharh al-Tahtawi, al-Isbijabi, Fath al-Qadir, and al-Bahr al-Ra'iq. (Urdu): This is what the prominent Imams have relied upon in Al-Khulasah, Sharh al-Tahtawi, Al-Isbijabi, Fath al-Qadir, Bahr al-Ra'iq, Durar, and Durr al-Mukhtar.

Footnote: 1 Radd al-Muhtar, Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/440. Page 243 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द ४

[ऊपरी दायाँ बॉक्स - उर्दू] ...रह जाएँ, जैसे कि किसी मुक़ीम (स्थानीय) ने मुसाफ़िर (यात्री) की इक़्तदा (अनुकरण) की। उसका हुक्म मुक़्तदी (अनुयायी) की तरह ही है, वह क़िरात (कुरान पाठ) नहीं करेगा और न ही सजदा-ए-सह्व (भूल का सजदा) करेगा। और 'मस्बूक' वह होता है जिससे पहले इमाम तमाम रकअतें या कुछ रकअतें अदा कर चुका हो और वह उसके बाद शरीक (शामिल) हुआ हो। वह मस्बूक मुनफ़रिद (अकेले नमाज़ पढ़ने वाले) की तरह होता है यहाँ तक कि वह 'सना' (सुब्हानकल्लाहुम्मा...) पढ़ेगा और तअव्वुज़ (अऊज़ु बिल्लाह...) पढ़ेगा। वह बाक़ी रकअतों में क़िरात भी करेगा। फ़ज्र के अलावा एक रकअत पाने वाला दो रकअतों को फ़ातिहा और सूरत के साथ अदा करे और उनके बीच क़ादा (बैठना) भी करे। और चार रकअती नमाज़ में चौथी रकअत में सिर्फ़ फ़ातिहा ही पढ़े। संक्षेपित - और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे अकमल (पूर्ण), सबसे अजल्ल (महान), सबसे अतम (संपूर्ण) और सबसे अहकम (मज़बूत) है। (त)

[ऊपरी बायाँ बॉक्स - अरबी] मुसाफ़िर के पीछे मुक़ीम के रूप में इक़्तदा करने के बाद, उसका हुक्म मुक़्तदी जैसा है, वह न तो क़िरात करेगा और न ही सह्व करेगा। मस्बूक वह है जिससे इमाम ने पूरी या कुछ नमाज़ पहले पढ़ ली हो, वह मुनफ़रिद है यहाँ तक कि वह सना और तअव्वुज़ पढ़े और जो वह पूरा कर रहा है उसमें क़िरात करे। तो फ़ज्र के अलावा एक रकअत पाने वाला दो रकअत फ़ातिहा और सूरत के साथ और उनके बीच तशहुद के साथ लाए, और चार रकअती नमाज़ की चौथी में केवल फ़ातिहा के साथ। संक्षेपित - और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे अजल्ल, अतम और अहकम है।

[मध्य अनुभाग] मसअला ९५६: पीलीभीत, ग्राम भण्डोरा, क्षेत्र आँवला, १ शव्वाल १३०८ हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसअले में क्या फ़रमाते हैं कि जिस इमाम के साथ चार रकअत की नमाज़ में एक रकअत मिली, वह बाक़ी नमाज़ कैसे अदा करे? बयान करें, सवाब पाएँ।

[निचला अनुभाग - अल-जवाब] जवाब: इमाम के सलाम फेरने के बाद खड़ा होकर एक रकअत फ़ातिहा और सूरत के साथ पढ़े और उस पर 'अत्तहियात' के लिए बैठे। फिर खड़ा होकर एक रकअत फ़ातिहा और सूरत के साथ पढ़े और उस पर न बैठे। फिर एक रकअत सिर्फ़ फ़ातिहा के साथ पढ़े और क़ादा-ए-अख़ीरा (अंतिम बैठक) करके सलाम फेर दे।

[निचला बॉक्स] (अरबी): यह वह है जिस पर बड़े इमामों ने भरोसा किया है, और अल-खुलासा, शरह अल-तहतावी, अल-इसबीजाबी, फ़तह अल-क़दीर, और अल-बहर अल-राइक़ में इसी पर इक़्तिसार किया गया है। (उर्दू): यह वह है जिस पर अकाबिर इमामों ने भरोसा किया है - खुलासा, शरह तहतावी, अस्बीजाबी, फ़तह अल-क़दीर, बहर अल-राइक़, दुरर, दुर्र अल-मुख्तार।

पाद-टिप्पणी: 1 रद्द अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/440। पृष्ठ 243 का 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہشتم

[اوپر والا دایاں خانہ - اردو] رہ جائیں جیسے کہ کسی مقیم نے مسافر کی اقتداء کی اس کا حکم مقتدی کی طرح ہی ہے وہ قرات نہیں کرے گا اور نہ ہی سجدہ سہو کرے گا، اور مسبوق وہ ہوتا ہے جس سے پیشتر امام سب رکعتیں یا بعض رکعتیں ادا کر چکا ہو اس کے بعد شریک ہو وہ مسبوق منفرد کی طرح ہوتا ہے حتی کہ وہ ثناء سبحانک اللھم الخ اور تعوذ پڑھے گا بقیہ رکعتوں میں قرات بھی کرے گا، فجر کے علاوہ ایک رکعت پانے والا دو رکعتوں کو فاتحہ اور سورت کے ساتھ ادا کرے اور ان کے درمیان قعدہ بھی کرے، اور چار رکعتی نماز میں چوتھی رکعت میں صرف فاتحہ ہی پڑھے اہ ملتقطا- واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ اجل مجدہ اتم واحکم (ت)

[اوپر والا بایاں خانہ - عربی] بعد اقتدائہ کمقیم ائتم بمسافر و حکمہ کمؤتم فلا یأتی بقرأۃ ولا سہو والمسبوق من سبقہ الامام بھا او بعضھا وھو منفرد حتی یثنی ویتیعوذ ویقرؤ فیما یقضیہ فمدرك رکعة من غیر فجر یأتی برکعتین بفاتحة وسورة و تشھد بینھما وبرابعة الرباعي بفاتحة فقط اہ ملتقطا- واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

[درمیانی حصہ] مسئلہ ۹۵۶ : از پیلی بھیت وموضع بھنڈورہ علاقہ آنولہ یکم شوال ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جس امام کے ساتھ چار رکعت کی نماز میں ایک رکعت ملی، وہ باقی نماز کیونکر ادا کرے؟ بینوا توجروا

[نیچے والا حصہ - الجواب] الجواب: امام کے سلام کے بعد اٹھ کر ایک رکعت فاتحہ وسورت کے ساتھ پڑھے اور اس پر التحیات کے لئے بیٹھے پھر کھڑا ہو کر ایک رکعت فاتحہ وسورت کے ساتھ

پڑھے اور اس پر نہ بیٹھے پھر ایک رکعت صرف فاتحہ کے ساتھ پڑھے اور قعدہ اخیرہ کرکے سلام پھیر دے۔

[نیچے والا خانہ] (عربی): هذا ما اعتمده الائمة الجلة وعليه اقتصر في الخلاصة وشرح الطحطاوی والاسبیجابی وفتح القدیر والبحر الرائق (اردو): یہ وہ ہے جس پر اکابر ائمہ نے اعتماد کیا خلاصہ، شرح طحطاوی، اسبیجابی، فتح القدیر، بحر الرائق، درر، در مختار،

حاشیہ: 1 رد المحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۴۰ صفحہ 243 کا 721

Fatawa Razawiyya Volume 7

[Arabic]: And al-Durar, al-Durr al-Mukhtar, al-Hindiyya, and other reliable books of the school of law [state the same]. (T) [Urdu]: It has been sufficed upon this in Hindiyya and other reliable books of the school of law. (T)

It is in Durr al-Mukhtar: [Arabic]: [The latecomer] performs the beginning of his prayer in respect of recitation and the end of it in respect of Tashahhud. So, one who catches one rak'ah of a prayer other than Fajr performs two rak'ahs with Fatihah and a Surah, and Tashahhud between them, and in the fourth rak'ah of a four-rak'ah prayer with Fatihah only, and he does not sit before it. And Allah Almighty knows best. [Urdu]: And the masbuq (one who missed the initial parts) should perform his prayer by considering it the beginning regarding recitation and the end regarding tashahhud. One who catches only one rak'ah in any prayer other than Fajr should perform two rak'ahs with Surah Fatihah and another Surah, and also perform the sitting (Qa'da) between them. In a four-rak'ah prayer, in the fourth rak'ah, he should only recite Surah Fatihah and not sit before it. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 957: From the town of Mitranwali, Post Office Ghakhar Railway, District Gujranwala, sent by Hafiz Shah Waliullah Sahib, 7 Muharram al-Haram 1309 AH. In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. To the honorable presence of the high-titled Maulvi Ahmad Raza Khan Sahib, may his blessings endure. From the humble Hafiz Waliullah Shah, after necessary greetings and respects, it is submitted that a year has passed since this servant was honored to kiss your feet and inquired about a matter regarding a resident following a traveler in a four-rak'ah prayer. In this situation where the traveler has performed one rak'ah and the resident joins, the resident catches one rak'ah with the traveling Imam. How should he then perform the [remaining] three? When I asked you this question, you said that he should first perform the two rak'ahs which are devoid of recitation in such a way that he stands for the duration of Al-Hamdu (Fatihah) but does not recite in them. After that, he should perform the one rak'ah as a masbuq and recite Sana (praise), Fatihah, and a Surah in it. There is a dispute between two Maulvi Sahibs here regarding this traveler's issue; in fact, this matter has been inquired from many scholars. All of them state contrary to you and say we will not believe without a book's reference, and at other places, whenever someone performs as a masbuq after separating from the Imam, he starts from the beginning, meaning he starts with Sana, Fatihah, and a Surah.

1. Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamate, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/86

फ़तावा रजविया जिल्द सातवीं

[अरबी]: अद-दुरर, अद-दुर्र अल-मुख्तार, अल-हिन्दिया और मज़हब की अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में [यही उल्लेख है]। (त) [उर्दू]: हिन्दिया और मज़हब की अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में इसी पर इक्तिफ़ा (निर्भर) किया गया है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: [अरबी]: [मसबूक (बाद में आने वाला)] अपनी नमाज़ की शुरुआत क़िरात (क़ुरान पाठ) के लिहाज़ से और उसका अंत तशहुद (अत्तहियात) के लिहाज़ से पूरा करे। तो वह जो फज्र के अलावा किसी नमाज़ की एक रकात पाता है, वह दो रकातें फातिहा और सूरह के साथ अदा करे और उनके बीच तशहुद के लिए बैठे, और चार रकाती नमाज़ की चौथी रकात में केवल फातिहा पढ़े और उससे पहले न बैठे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। [उर्दू]: और मसबूक क़िरात के हक़ में अपनी नमाज़ को अव्वल और तशहुद के हक़ में आख़िर नमाज़ समझ कर अदा करे। फज्र के अलावा एक रकात पाने वाला दो रकातों को फातिहा और सूरह के साथ अदा करे और उनके दरम्यान कायदा (बैठना) भी करे। चार रकाती नमाज़ में चौथी में सिर्फ फातिहा पढ़े और उससे पहले कायदा न करे। वल्लाह तआला आलम। (त)

मसला 957: कस्बा मित्रनवाली, डाकघर गक्खड़ रेलवे, जिला गुजरांवाला से हफ़िज़ शाह वलीउल्लाह साहब द्वारा प्रेषित, 7 मुहर्रम-उल-हराम 1309 हिजरी। बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम। आदरणीय पवित्र उपाधियों वाले जनाब मौलवी अहमद रज़ा खाँ साहब की सेवा में, उनकी बरकतें बनी रहें। फकीर हाफ़िज़ वलीउल्लाह शाह की ओर से अभिवादन और उचित आदाब के बाद निवेदन है कि एक वर्ष बीत चुका है जब इस दास को आपके चरण स्पर्श करने का सौभाग्य प्राप्त हुआ था और आपसे एक मसला पूछा था कि मुसाफिर (यात्री) के पीछे मुकीम (निवासी) की इक्तिदा (अनुकरण) के बारे में, चार रकाती नमाज़ में। ऐसी स्थिति में जहाँ मुसाफिर एक रकात अदा कर चुका हो और मुकीम आकर मिले, तो मुकीम ने मुसाफिर इमाम के साथ एक रकात पाई, अब वह बाकी तीन रकातें किस तरह अदा करे? जब मैंने आपसे यह मसला पूछा था तो आपने फरमाया था कि पहले वह दो रकातें जो क़िरात से खाली हैं, इस तरह अदा करे कि 'अल-हम्द' की मात्रा के बराबर कयाम (खड़ा) रहे और उनमें क़िरात न पढ़े। उसके बाद, एक रकात जो मसबूक के तौर पर है उसे अदा करे और उसमें सना, फातिहा और सूरह पढ़े। मुसाफिर से संबंधित इसी मसले पर यहाँ दो मौलवी साहबों के बीच विवाद चल रहा है; बल्कि कई विद्वानों से यह मसला पूछा गया है। वे सभी आपके विरुद्ध बयान देते हैं और कहते हैं कि हम बिना किसी किताबी हवाले के नहीं मानेंगे, और दूसरी जगहों पर

हमेशा जब कोई इमाम से अलग होकर मसबूक के तौर पर नमाज़ पूरी करता है, तो वह शुरुआत से शुरू करता है, यानी सना, फातिहा और सूरह से शुरू करता है।

---

1. दुर्रे मुख्तार, बाब अल-इमामत, मुतबूआ मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/86

والدرر والدرالمختار والہندیۃ وغیرھا من معتمدات المذہب۔ ہندیہ اور دیگر معتبر کتبِ مذہب میں اسی پر اکتفا کیا ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: یقضی اول صلاتہ فی حق قراءۃ واخرھا فی حق تشھد فمدرک رکعۃ من غیر فجر یأتی برکعتین وفاتحۃ وسورۃ وتشھد بینھما وبرابعۃ الرباعی بفاتحۃ فقط ولا یقعد قبلھا ۱۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اور مسبوق قرات کے حق میں اپنی نماز کو اول اور تشہد کے حق میں آخر نماز کر کے نماز ادا کرے، فجر کے علاوہ ایک رکعت پانے والا دو رکعتوں کو فاتحہ اور سورت کے ساتھ ادا کرے اور ان کے درمیان قعدہ بھی کرے، چار رکعتی نماز میں چوتھی میں صرف فاتحہ پڑھے اور اس سے پہلے قعدہ نہ کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۹۵۷ : از قصبہ میترانوالی ڈاک خانہ گھکھڑ ریلوے ضلع گوجرانوالہ مرسلہ حافظ شاہ ولی اللہ صاحب ۷ محرم الحرام ۱۳۰۹ھ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ بخدمت عالی جناب قدسی القاب مولوی احمد رضا خاں صاحب دام برکاتہ،، از فقیر حافظ ولی اللہ شاہ بعد از تسلیمات وآدابِ واجب معروض آنکہ عرصہ ایک سال کا گزرا ہے کہ بندہ حضور کی قدم بوسی سے مشرف ہوا تھا اور ایک مسئلہ حضور سے دریافت کیا تھا درباب اقتداء مقیم کا مسافر کے ساتھ نمازِ رباعی میں اس حالت میں جو مسافر ایک رکعت ادا کر چکا ہو اور مقیم آکر ملا تو ایک رکعت مقیم نے امام مسافر کے ساتھ پائی پھر وہ تین کس طرح پر ادا کرے، میں نے آپ سے یہ مسئلہ دریافت کیا تھا تو آپ نے فرمایا تھا کہ اول دورکعت جو خالی قرات سے ہیں وہ ادا اس طرح پر کرے کہ بقدر الحمد کے قیام کرے اور اس میں قرات نہ پڑھے بعدہ، ایک رکعت جو مسبوقانہ ہے ادا کرے اور اس میں ثناء و فاتحہ و سورۃ پڑھے۔ اور یہی مسئلہ مسافر والے کا اس جگہ تنازع دو مولوی صاحبوں کا آپس میں پڑا ہوا ہے

بلکہ بہت عالموں سے یہ مسئلہ دریافت کیا گیا ہے سب کے سب آپ کے برخلاف بیان کرتے ہیں اور یہی کہتے ہیں سوا سند کتاب کے ہم نہیں مانتے اور دوسری جگہ ہمیشہ جب امام سے علیحدہ ہو کر مسبوقانہ ادا کرتا ہے تو پہلے ابتدا سے شروع کرتا ہے یعنی ثناء و فاتحہ و سورۃ شروع کرتا ہے

۱۔ درمختار ، باب الامامۃ ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸۶/۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

What is the reason that if a resident (muqim) becomes a latecomer (masbuq) in a four-unit prayer behind a traveler (musafir) imam, he performs the first two 'empty' rak'ahs? This is contrary to the usual order. Therefore, for the sake of reward, please kindly write this traveler's issue in detail with references from reliable books so that conflict may be resolved. My heart will not be at peace without book references, as I have inquired from many books here but found no satisfaction. And if he performs the first two 'empty' rak'ahs, should he sit for Tashahhud (Qa'dah) in each or not? And should he recite (qira'at) or perform prostration of forgetfulness (sajda sahu)? From Niyazmand (well-wisher) Amir Ahmad.

Although I haven't met you personally, I have heard your praises from Hafiz Waliullah Shah Sahib and became keen, for perhaps there is no Hanafi scholar like you in India. Whatever issue Hafiz Waliullah Shah Sahib has written above, please write it fully and exactly with references from reliable books so that total satisfaction is achieved and no doubt remains. Another doubt has occurred to this well-wisher: if a resident joins a four-unit prayer with a traveler in the second rak'ah, how will he perform the first rak'ah after the imam finishes? Because three of his rak'ahs are left. And which rak'ah of the follower (muqtadi) will this rak'ah be which he found with the imam? According to the general rule that the imam's rak'ah is the follower's rak'ah, in this prayer, this rak'ah is the last for the imam (being a traveler) but the second for the resident. Now, will he recite Surah Al-Hamd (Fatiha) and 'Qul' (another Surah) in that second rak'ah or not? Please write from books how the recitation (qira'at) should be performed in all three rak'ahs. Your time is valuable, Amir Ahmad (may he be forgiven). It is requested again that logic suggests the rak'ah with the imam's recitation should be joined by another recitation rak'ah, or should he perform the first two rak'ahs which are without a Surah? Only 'Show the path and be rewarded' (Bainu Tu'jiru).

The Answer: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger. (Respected Shah Sahib, may Allah honor you, Peace be upon you and the mercy and blessings of Allah. The ruling on the issue stated by this humble person, may Allah Almighty forgive him, was correct and according to the book. The reason for the viewers' confusion is that in the mentioned situation, this resident is also a latecomer (masbuq), and we see that regarding the right of recitation, a latecomer starts from the beginning of his prayer. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Al-Masbuqu yaqdee awwala salatihi fee haqqi qira'at[1] - A latecomer should perform his remaining prayer considering it his first rak'ah in terms of recitation. (T)

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/86.

फ़तावा रज़विया खंड सात

क्या कारण है कि जब एक निवासी (मुकीम) यात्री (मुसाफ़िर) इमाम के साथ चार रकातों वाली नमाज़ में बाद में शामिल (मसबूक) होता है, तो वह पहले दो खाली रकातें अदा करता है? यह सामान्य क्रम के विपरीत है, इसलिए कृपया सवाब की खातिर विश्वसनीय पुस्तकों के संदर्भों के साथ इस यात्री वाले मसले को विस्तार से लिखें ताकि विवाद दूर हो जाए। पुस्तक संदर्भ के बिना मुझे संतुष्टि नहीं होगी क्योंकि मैंने यहाँ बहुत सी पुस्तकों से पता किया है लेकिन कोई शांति नहीं मिली। और यदि वह पहली दो खाली रकातें अदा करता है, तो क्या वह प्रत्येक पर क़ादा (तशह्हुद के लिए बैठना) करेगा या नहीं? और क्या वह क़िरात (क़ुरआन पाठ) और सजदा-ए-सहव भी करेगा या नहीं? नियाज़मंद अमीर अहमद की ओर से।

यद्यपि मैं आपसे व्यक्तिगत रूप से नहीं मिला हूँ, लेकिन मैंने हाफ़िज़ वलीउल्लाह शाह साहब से आपकी प्रशंसा सुनी है और मैं उत्सुक हूँ, क्योंकि शायद भारत में आपके जैसा कोई हनफ़ी विद्वान नहीं है। हाफ़िज़ वलीउल्लाह शाह साहब ने जो मसला ऊपर लिखा है, उसे आप विश्वसनीय पुस्तकों के संदर्भों के साथ पूरा लिखें ताकि पूर्ण संतुष्टि प्राप्त हो और कोई संदेह न रहे। इस शुभचिंतक को एक और संदेह हुआ है: यदि एक निवासी यात्री के साथ चार रकातों वाली नमाज़ की दूसरी रकात में शामिल हुआ है, तो इमाम के फ़ारिग होने के बाद वह पहली रकात कैसे पढ़ेगा? क्योंकि उसकी तीन रकातें बाकी हैं। और इमाम के साथ उसने जो रकात पाई है, वह मुक़्तदी (अनुयायी) की कौन सी रकात होगी? सामान्य नियम के अनुसार कि इमाम की रकात ही मुक़्तदी की रकात होती है, इस नमाज़ में यह रकात मुसाफ़िर होने के कारण इमाम की आखिरी है और मुकीम की दूसरी। अब क्या वह उस दूसरी रकात में अल-हम्द (सूरतुल फ़ातिहा) और 'क़ुल' (कोई अन्य सूरत) पढ़ेगा या नहीं? तीनों रकातों में क़िरात कैसे पढ़नी चाहिए, यह पुस्तकों से साबित करके लिखें। आपका समय बहुमूल्य है, अमीर अहमद (जिस पर कृपा हो)। फिर से निवेदन है कि तर्क यह कहता है कि इमाम की क़िरात वाली रकात के साथ दूसरी क़िरात वाली रकात जुड़नी चाहिए, या वह पहली दो रकातें अदा करे जो बिना सूरत वाली हैं? कृपया मार्गदर्शन करें और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब: बिस्मिल्लाह-इर-रहमान-इर-रहीम, हम उनकी प्रशंसा करते हैं और उनके महान रसूल पर दुरूद भेजते हैं। (शाह साहब कृपालु हों, अल्लाह आप पर सलामती, रहमत और बरकतें नाज़िल फरमाए। मसले का जो हुक्म इस फ़क़ीर ने बयान किया था वह सही और किताब के अनुसार था। देखने वालों के भ्रम का कारण यह है कि उक्त स्थिति में यह मुकीम भी मसबूक है, और हम मसबूक

को देखते हैं कि क़िरात के हक़ में वह अपनी नमाज़ की शुरुआत से शुरू करता है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

1 المسبوق یقضی اول صلاته فی حق قرأة - मसबूक क़िरात के हक में अपनी पहली रकात समझ कर अदा करेगा। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, इमामत का अध्याय, मत्तबा मुज्तबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/86

पृष्ठ 245/721

کیا وجہ ہے کہ مقیم نماز رباعی میں امام مسافر کے ساتھ مسبوق ہو جائے تو اول خالی دور کعت ادا کرے۔ برخلاف ترتیب معمولہ کے ، لہذا مہربانی فرما کر محض واسطے ثواب کے یہ مسئلہ مسافر والا مفصل معہ حوالہ کتب معتبرہ کے تحریر فرمائیں تاکہ تنازع رفع ہو جائے مگر بجز حوالہ کتاب کے تسلی نہ ہو گی کیونکہ ہم نے اس جگہ بہت کتب سے معلوم کیا ہے کچھ تسکین نہ ہوئی ، اور اگر پہلی خالی دور کعت کو ادا کرے تو اس میں قعدہ ایک پر کرے یا نہ ؟ اور قرأت و سجدہ سہو بھی ادا کرے یا نہ ؟ از جانب نیاز مند امیر احمد

اگر چہ ظاہر آپ سے ملاقات حاصل نہیں مگر زبانی حافظ ولی اللہ شاہ صاحب سے آپ کی تعریف سن کر شائق ہوں کہ آپ جیسا شاید ہندوستان میں کوئی عالم حنفی مذہب موجود نہیں ، جو مسئلہ حافظ ولی اللہ شاہ صاحب نے اوپر لکھا ہے آپ پورا پورا بعینہ حوالہ کتب معتبرہ تحریر فرمائیں تاکہ اطمینان کلی حاصل ہو اور کوئی شک و شبہ باقی نہ رہے اور دوسرا صرف نیازمند کو یہ شبہ واقع ہوا ہے کہ مسافر کے ساتھ مقیم نے نماز چہار گانہ میں دوسری رکعت میں آکر اقتداء کیا تو اب پہلی رکعت جو بعد فراغ امام اٹھ کر پڑھے گا کس طرح پڑھے گا؟ کیونکہ اس کی تین رکعت باقی ہیں اور یہ جو رکعت امام کے ساتھ اس نے پائی ہے مقتدی کی کونسی رکعت ہو گی ؟ آیا بعموم قاعدہ کے جو رکعت امام کی وہی رکعت مقتدی کی ، اس نماز میں تو یہ رکعت امام کی بلحاظ مسافر ہونے کے آخر کی ہے اور مقیم کی دوسری ، اب وہ دوسری رکعت میں الحمد و قل پڑھے گا یا نہیں ؟ ہر سہ رکعت میں جیسے قرآت پڑھنی کتب سے ثابت ہو تحریر فرمائیں مکلف اوقات گرامی امیر احمد عفی عنہ مکرر عرض یہ ہے کہ قیاس یہ چاہتا ہے کہ جو رکعت امام کی قرات

والی ہے اس کی بھی قرآت والی رکعت اس کے ساتھ ملحق ہو جائے یا کہ پہلی دور کعت وہ ادا کرے جو خالی سورۃ والی ہیں فقط بینوا توجروا

الجواب: بسم اللہ الرحمن الرحیم ، نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم۔ (شاہ صاحب کرم فرما کر کم اللہ تعالیٰ السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ ، حکم مسئلہ جو کہ فقیر غفراللہ تعالیٰ لہ نے بیان کیا صحیح و مطابق کتاب تھا منشا اشتباہ ناظرین یہ ہے کہ صورت مذکورہ میں یہ مقیم بھی مسبوق ہے اور ہم مسبوق کو دیکھتے ہیں کہ حق قرات میں اول نماز سے ابتداء کرتا ہے ، در مختار میں ہے :

المسبوق یقضی اول صلاتہ فی حق قرأۃ1 ۔ مسبوق قرآت کے حق میں اپنی پہلی رکعت تصور کر کے ادا کرے گا۔ (ت)

1 در مختار ، باب الامامۃ ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۶

Fatawa Razawiyya Volume Seven

So it was necessary that he should also perform the first rak'ah after the Imam's salam, in which he is commanded to recite. However, they did not consider that in the mentioned case, the resident (muqim) is not only a masbuq (one who missed initial rak'ahs) but also a lahique (one who missed rak'ahs during the prayer after joining). From the perspective of the last two rak'ahs, he is a lahique, and in terms of the first rak'ah, he is a masbuq. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box 1]: Arabic: اللاحق من فاتته الركعات كلها او بعضها بعد اقتدائہ کمقیم ائتم بمسافر [1]- Urdu Translation: A lahique is one whose all or some rak'ahs (from the Imam) remain after following him, such as a resident who follows a traveler. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Box 2]: Arabic: ای فهو لاحق بالنظر للاخیرتین وقد یکون مسبوقا کما اذا فاته اول صلاة امامه المسافر [2]-ط۔ Urdu Translation: That is, he is a lahique in terms of the last rak'ahs, and sometimes he can also be a masbuq when his first rak'ah was missed while praying with a traveling Imam. (T)

And for a masbuq-lahique, the ruling is that he should first perform the two rak'ahs without recitation (as he is a lahique in them), and after finishing them, he should make up for the missed rak'ahs (as a masbuq) with recitation. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box 3]: Arabic: اللاحق یبدأ بقضاء ما فاته بلا قرأة ثم ماسبق به بها ان کان مسبوقاً ایضاً (ملخصاً) [3]- Urdu Translation: A lahique should first perform what was missed without recitation, and if he is also a masbuq, then after that, he should pray what he missed as a masbuq (i.e., perform the remaining first rak'ah with recitation). (T)

Therefore, the scholars' statement that a masbuq should begin by making up rak'ahs from the beginning of the prayer does not mean that he should first make up for the masbuq rak'ahs. This is neither the implication of the words nor their intent, nor is it correct or accurate in reality. All books of jurisprudence (fiqh), in which these very scholars have clearly and explicitly stated that the follower should perform the rak'ahs in which he became a lahique before those in which he was a masbuq, serve as a just witness to the invalidity of that interpretation. Rather, the scholars, by this ruling, only refer to the mutual order of the masbuq rak'ahs. That is, if someone was a masbuq in several rak'ahs, he should perform them in order (the first missed first) when making them up. For example, if someone missed three rak'ahs, he should

recite Sana, Ta'awwuz, Surah Fatihah, etc. in the first of them, only Fatihah and a Surah in the second, and in the third...

Footnotes: [1] Durr al-Mukhtar, Chapter of Leadership (Imamate), published by Mujtabai, Delhi, 1/86. [2] Radd al-Muhtar, Chapter of Leadership (Imamate), published by Mustafa al-Bani, Egypt, 1/440. [3] Durr al-Mukhtar, Chapter of Leadership (Imamate), published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/86.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

तो चाहिए था कि यह भी इमाम के सलाम के बाद पहली रकअत ही अदा करता जिसमें उसे किराअत (पाठ) का हुक्म है, लेकिन उन्होंने यह ख़याल नहीं फ़रमाया कि ज़िक्र की गई सूरत में मुक़ीम (स्थानीय) केवल मसबूक़ (देर से शामिल होने वाला) नहीं है बल्कि लाहिक़ (नमाज़ के दौरान छूटी हुई रकअतों वाला) भी है। अंतिम दो रकअतों की दृष्टि से वह लाहिक़ है और पहली के ऐतबार से मसबूक़। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

[बॉक्स 1]: अरबी: [1] اللاحق من فاتته الركعات كلها او بعضها بعد اقتدائہ کمقیم ائتم بمسافر- उर्दू अनुवाद: लाहिक़ वह होगा जिसकी इक़्तिदा (अनुसरण) के बाद तमाम या कुछ रकअतें (इमाम से) रह गई हों, जैसे वह मुक़ीम जिसने मुसाफ़िर की इक़्तिदा की। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

[बॉक्स 2]: अरबी: ای فهو لاحق بالنظر للاخیرتین وقد یکون مسبوقا کما اذا فاته اول صلاۃ امامه المسافر [2]-ط- उर्दू अनुवाद: यानी वह आख़िरी रकअतों के लिहाज़ से लाहिक़ है और कभी मसबूक़ भी हो सकता है जब मुसाफ़िर इमाम के साथ उसकी पहली रकअत रह गई हो। (त)

और मसबूक़-लाहिक़ के लिए यही हुक्म है कि पहले दो रकअत बिना किराअत के अदा करे जिनमें वह लाहिक़ है, उनसे फ़ारिग होकर मसबूक़ वाली रकअत की क़ज़ा किराअत के साथ करे। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

[बॉक्स 3]: अरबी: [3] اللاحق یبدأ بقضاء ما فاته بلا قرأة ثم ماسبق به بها ان کان مسبوقاً ایضاً- (मुलख़्ख़सन) उर्दू अनुवाद: लाहिक़ पहले बिना किराअत के छूटी हुई रकअत अदा करे और अगर मसबूक़ भी हो तो उसके बाद वह पढ़े जिसमें मसबूक़ हुआ (यानी पहली रकअत जो बाक़ी थी उसे किराअत के साथ पढ़े)। (त)

तो उलेमा का यह फ़रमाना कि मसबूक़ रकअतों की क़ज़ा में नमाज़ की शुरुआत से शुरू करे, इसका यह मतलब नहीं कि सबसे पहले मसबूक़ वाली रकअतों की क़ज़ा करे। यह न तो शब्दों का अर्थ है, न उनका उद्देश्य, और न ही वास्तव में सही और सटीक है। फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की तमाम किताबें, जिनमें स्वयं उन्हीं उलेमा की साफ़ और स्पष्ट व्याख्या मौजूद है कि मुक्तदी (अनुयायी) जिस नमाज़ में लाहिक़ हुआ है उसे मसबूक़ होने वाली रकअत से पहले अदा करे, इस (गलत)

व्याख्या के बातिल (अमान्य) होने की गवाह हैं। बल्कि उलेमा इस हुक्म से केवल मसबूक़ वाली रकअतों की आपसी व्यवस्था के बारे में बताते हैं। यानी अगर कोई कई रकअतों में मसबूक़ हुआ हो, तो वह उनकी क़ज़ा के वक़्त पहले की रकअत को पहले अदा करे। उदाहरण के लिए, अगर तीन रकअतों में मसबूक़ हो, तो पहली में सना, तअव्वुज़, फ़ातिहा सब कुछ पढ़े, दूसरी में सिर्फ़ फ़ातिहा और सूरह, और तीसरी में...

पाद टिप्पणियाँ: 1. दुर्र-ए-मुख़्तार, बाबुल इमामत, मुतबूआ मुज्तबाई दिल्ली, 1/86 2. रद्दुल मुहतार, बाबुल इमामत, मुतबूआ मुस्तफ़ा अल-बानी मिस्र, 1/440 3. दुर्र-ए-मुख़्तार, बाबुल इमामत, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/86

تو چاہئے تھا کہ یہ بھی بعدِ سلامِ امام رکعتِ اولٰی ہی ادا کرتا جس میں اس کو حکمِ قرأت ہے مگر انہوں نے یہ خیال نہ فرمایا کہ صورتِ مسطورہ میں مقیم تنہا مسبوق نہیں لاحق بھی ہے دور کعتِ اخیرہ کی نظر سے لاحق اور اولٰی کے اعتبار سے مسبوق، در مختار میں ہے:

اللاحق من فاتته الرکعات کلها او بعضها بعد اقتدائہ کمقیم ائتم بمسافر [1]- لاحق وہ ہوگا جس کی اقتداء کے بعد تمام یا بعض رکعات (امام سے) رہ گئی ہوں جیسا کہ وہ مقیم جس نے مسافر کی اقتداء کی۔ (ت)

رد المحتار میں ہے:

ای فهو لاحق بالنظر للاخیرتین وقد یکون مسبوقا کما اذا فاته اول صلاۃ امامه المسافر [2]-ط یعنی وہ آخری رکعتوں کے لحاظ سے لاحق ہے اور کبھی مسبوق بھی ہوسکتا ہے جب مسافر امام کے ساتھ اس کی پہلی رکعت رہ گئی ہو۔ (ت)

اور مسبوقِ لاحق کو یہی حکم ہے کہ پہلے دو رکعت بے قرأت ادا کرے جن میں لاحق ہے ان سے فارغ ہو کر رکعتِ مسبوق بہا کی قضاء باقرأت کرے۔ در مختار میں ہے:

اللاحق یبدأ بقضاء ما فاته بلا قرأۃ ثم ماسبق به بها ان کان مسبوقاً ایضاً [3]- (ملخصاً) لاحق پہلے بغیر قرأت کے فوت شدہ ادا کرے اور اگر مسبوق بھی ہو تو اس کے بعد وہ پڑھے جس میں مسبوق ہوا (یعنی اول رکعت جو باقی تھی اس کو قرأت کے ساتھ پڑھے)۔ (ت)

تو علماء کا فرمانا کہ مسبوق قضائے رکعات میں اول نماز سے آغاز کرے اس کے یہ معنی نہیں کہ سب سے پہلے رکعاتِ مسبوق بہا کی قضا کرے، یہ تو نہ لفظوں کا مفاد نہ ان کی مراد نہ واقع میں

صحیح و متصف بسداد تمام کتبِ فقہ جن میں خود انہیں علماء کی صاف و صریح تصریح ہے کہ مقتدی جس نماز میں لاحق ہوا اسے مسبوق بہا سے پہلے ادا کرے اس کے بطلان پر شاہدِ عدل بلکہ علماء اس حکم سے صرف رکعاتِ مسبوق بہا کی باہمی ترتیب ارشاد فرماتے ہیں یعنی چند رکعتوں میں مسبوق ہوا وہ ان کی قضا کے وقت الاول فالاول ادا کرے مثلاً تین میں مسبوق ہو تو پہلی میں ثناء و تعوذ و فاتحہ سب کچھ پڑھے دوسری میں صرف فاتحہ و سورۃ، تیسری میں

---

[1] در مختار باب الامامۃ مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱ / ۸۶ [2] ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفیٰ البانی مصر ۱ / ۴۴۰ [3] در مختار - باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۸۶

Only Surah Fatiha; in short, the ruling is manifest and the doubt is manifest. Similarly, another doubt is that analogy requires a rak'ah with recitation to be annexed to a rak'ah with recitation.

Firstly, what standing do our thoughts have against explicit texts! Secondly, one who joins only the final rak'ah in a four-rak'ah prayer will, after the Imam's salam, perform two rak'ahs with recitation; so just as the connection of an empty rak'ah with another empty one is not necessary, similarly, a full one with another full one is not necessary. Thirdly, it was to be seen which rak'ah with recitation it is that a rak'ah with recitation is annexed to, and which one he found with the Imam. That rak'ah with recitation is the first rak'ah after which there are rak'ahs with recitation, while he found the second rak'ah with the Imam; from this, he gets a rak'ah without recitation. In short, looking at it this way, after the second is the place for the third, not the first, contrary to a 'masbuq' (one who joined late) who has finished up to the fourth; inevitably, he will now start from the first. As for the ruling on sitting (qa'dah) and prostration when a resident stands up after the traveler-Imam's salam, he should sit after praying one rak'ah because even if it is the third rak'ah in reality, it is the second in performance, completing one 'shaf'a' (pair), and a sitting is required after every 'shaf'a' categorically. Imam, individual, follower, 'mudrik', 'lahiq', and 'masbuq' are all shared in this ruling. In Durr-e-Mukhtar, Khulasa, and Hindiya, for the 'masbuq', it says:

Arabic	**Urdu Translation**
The wording for these two: If he finds one rak'ah of Maghrib, he makes up two rak'ahs and separates them with a sitting, so there will be three sittings. If he finds one rak'ah of a four-rak'ah prayer, he makes up one rak'ah and recites tashahhud, etc.	These are the words of Hindiya and Khulasa: If he got one rak'ah of Maghrib, he should pray two more and sit for qa'dah between them, so now there will be three sittings. And if he got one rak'ah out of four, then after praying one rak'ah, he should sit for tashahhud, etc. (T)

For the 'Lahiq' (one who missed part of the prayer due to an excuse), it is in Sharh Majma', Ghunya, and Radd al-Muhtar:

Arabic	Urdu Translation
If he was preceded by one rak'ah of a four-rak'ah prayer and slept during two rak'ahs, he first prays what he slept through, then what he found with the Imam, then what preceded him, so he prays one rak'ah from what he slept through.	If one rak'ah (from the Imam) passed and he slept during two rak'ahs, he should first perform the rak'ahs he missed while sleeping, then those he found with the Imam, then make up the missed ones, so he would pray that one rak'ah during which he was sleeping.

1. Fatawa Hindiyya, Chapter 7 on the Masbuq and Lahiq, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/91.

केवल सूरह फ़ातिहा; संक्षेप में, हुक्म स्पष्ट है और संदेह भी। इसी तरह, दूसरा संदेह यह है कि कयास (तर्क) चाहता है कि क़िरात वाली रकात को क़िरात वाली रकात से जोड़ा जाए।

पहला, स्पष्ट नुसूस (धार्मिक ग्रंथों) के सामने हमारे ख्यालों का क्या स्थान है! दूसरा, जिसे चार रकात वाली नमाज़ में केवल अंतिम रकात मिली, इमाम के सलाम के बाद वह दो रकात क़िरात के साथ पढ़ेगा; तो जैसे खाली रकात का खाली से जुड़ना ज़रूरी नहीं, वैसे ही भरी हुई का भरी हुई से जुड़ना ज़रूरी नहीं। तीसरा, यह देखना था कि वह क़िरात वाली रकात कौन सी है जिससे क़िरात वाली रकात जुड़ती है, और उसने इमाम के साथ कौन सी पाई। वह क़िरात वाली रकात पहली है जिसके बाद क़िरात वाली रकातें होती हैं, जबकि उसने इमाम के साथ दूसरी रकात पाई; इससे उसे बिना क़िरात वाली रकात मिली। संक्षेप में, इस तरह देखें तो दूसरी के बाद तीसरी का स्थान है न कि पहली का, उस 'मस्बूक' (देर से आने वाले) के विपरीत जो चौथी तक अदा कर चुका हो; वह निश्चित रूप से अब पहली से शुरू करेगा। जहाँ तक यात्री इमाम के सलाम के बाद खड़े होने वाले मुक़ीम (स्थानीय) के बैठने और सजदे के हुक्म का सवाल है, उसे एक रकात पढ़कर बैठना चाहिए क्योंकि भले ही वह असल में तीसरी रकात है, लेकिन अदा करने में वह दूसरी है, जिससे एक 'शफ़आ' (जोड़ा) पूरा होगा, और हर शफ़आ पर क़ायदा (बैठना) ज़रूरी है। इमाम, अकेला नमाज़ी, मुक़्तदी, मुदरिक, लाहिक और मस्बूक सभी इस हुक्म में शामिल हैं। मस्बूक के लिए दुर्रे मुख़्तार, खुलासा और हिन्दिया में है:

अरबी	**हिंदी अनुवाद**
इन दोनों के लिए शब्द हैं: यदि उसे मग़रिब की एक रकात मिले, तो वह दो रकात पूरी करे और उनके बीच बैठने के साथ अंतर करे, तो अब तीन बैठकें होंगी। और यदि उसे चार रकात वाली नमाज़ में से एक रकात मिले, तो वह एक रकात पूरी करके तशहुद के लिए बैठे...	ये हिन्दिया और खुलासा के शब्द हैं: यदि मग़रिब की एक रकात पाई, तो दो और पढ़े और उनके बीच क़ायदा करे, तो अब तीन क़ायदे हो जाएंगे। और अगर चार में से एक रकात पाई, तो एक रकात पढ़कर तशहुद के लिए बैठे आदि। (त)

लाहिक (वह जो किसी कारण से नमाज़ का हिस्सा चूक गया) के लिए शरह मजमा, ग़ुन्या और रद्दुल मुहतार में है:

अरबी	हिंदी अनुवाद
यदि चार रकात वाली नमाज़ में से एक रकात निकल गई और वह दो रकातों में सो गया, तो पहले वह रकात पढ़े जिनमें वह सोया था, फिर जो इमाम के साथ पाई, फिर जो छूट गई, तो वह उस एक रकात को पढ़े जिसमें वह सोया था।	अगर चार में से एक रकात (इमाम से) निकल गई और दो रकातों में वह सो गया, तो पहले सोने वाली रकातें अदा करे, फिर वह जो इमाम के साथ पाई और फिर छूटी हुई अदा करे, तो वह एक रकात जिसमें वह सो रहा था।

1. फ़तावा हिन्दिया, अध्याय 7 मस्बूक और लाहिक के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा प्रकाशित, 1/91।

فقط فاتحہ، غرض حکم منکشف ہے اور شبہ منکشف، یونہی دوسرا شبہ کہ قیاس چاہتا ہے کہ رکعت قرأت رکعت قرأت سے ملحق ہو، اولاً نصوصِ صریحہ کے مقابل ہمارے خیالات کو کیا دخل ! ثانیاً جسے چار رکعتی نماز میں صرف اخیرہ ملی بعد سلامِ امام دورکعت قرأت پڑھے گا تو جیسے خالی سے خالی کا اتصال ضرور نہیں یونہی بھری سے بھری کا۔ ثالثاً یہ دیکھنا تھا کہ وہ رکعت قرأت کون سی ہے جس سے رکعت قرأت ملحق ہوتی ہے اور وہ کون سی ہے جواسے امام کے ساتھ ملی ہے وہ رکعت قرأت رکعت اولٰی ہے جس کے بعد رکعات قرأت ہوتی ہے اور اس نے ہمراہ امام رکعت ثانیہ پائی اس سے رکعت بے قرأت ہی ملتی ہے غرض یونہی دیکھئے تو دوسری کے بعد تیسری کا محل ہے نہ وہ پہلی کا بخلاف مسبوق کہ چوتھی تک ادا کر چکا لاجرم اب پہلی سے شروع کرے گا، رہا حکم قعود و سجود جب سلامِ امام مسافر کے بعد مقیم قائم ہو ایک رکعت پڑھ کر اسے قعود چاہئے کہ اگر اصل میں یہ تیسری رکعت ہے مگر اس کی ادا میں دوسری ہے تو اس پر ایک شفعہ تمام ہوگا اور ہر شفعہ پر قعدہ مطلقاً چاہئے، امام، منفرد، مقتدی، مدرک، لاحق، مسبوق اس قدر حکم میں سب شریک ہیں، مسبوق کے لئے درمختار و خلاصہ و ہندیہ میں ہے:

عربی	**اردو ترجمہ**
واللفظ لهاتين لو ادرك ركعة من المغرب قضى ركعتين وفصل بقعدة فتكون بثلث قعدات ولوا درك ركعة من الرباعية يقضى ركعة و يتشهد الخ	الفاظ ہندیہ وخلاصہ کے ہیں اگر مغرب کی ایک رکعت پائی تو دو اور پڑھے اور ان کے درمیان قعدہ کرے تو اب تین قعدے ہوجائیں گے، اور اگر چار میں سے ایک رکعت پائی تو ایک رکعت پڑھ کر تشہد بیٹھے الخ (ت)

لاحق کے لئے شرح مجمع وعنیہ وردالمحتار میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
لوسبق برکعة من ذوات الاربع ونام فی رکعتین یصلی اولا مانام فیه ثم ما ادرکه مع الامام ثم ما سبق به فیصلی رکعة مما نام	اگر چار میں سے ایک رکعت (امام سے) گزر گئی اور دو رکعتوں میں وہ سو گیا تو پہلے سونے والی رکعتیں ادا کرے پھر وہ جو امام کے ساتھ پائی اور پھر فوت شدہ ادا کرے تو وہ ایک رکعت جو سوتے میں

1 فتاویٰ ہندیہ، الفصل السابع فی المسبوق واللاحق، مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور، 1/91

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Arabic Box Text]: He prays with the Imam and sits following him because it is the second rak'ah for his Imam, then he prays another rak'ah in which he slept and sits because it is his second rak'ah, etc. [Urdu Translation]: He was with the Imam, he will pray and sit in following because it was the Imam's second rak'ah, then he will pray another rak'ah that he slept through and sit because it is his second, etc. (T)

Observe that in their performance, the rak'ah which was the second, sitting (qa'dah) was ordered upon it although in reality, it was the first for the masbuq (one who joined late) and the third for the lahiq (one who joined and then missed parts), as it is not hidden. (As it is not hidden. T) This text is also a clear evidence that a lahiq-masbuq will perform the rak'ah in which he became a lahiq before the rak'ah he missed as a masbuq. For the aforementioned resident (muqim), if he commits an oversight (sahu) after the Imam finishes, if that oversight occurred in the rak'ah he missed as a masbuq, then by consensus, the prostration of forgetfulness (sajda sahu) is mandatory, "Because he is a masbuq in it, and upon the masbuq is the prostration for his forgetfulness." (Because he is a masbuq in it, and due to the oversight, the prostration of forgetfulness becomes mandatory on a masbuq. T). And if it is in those two rak'ahs in which he was given the ruling of a lahiq, the scholars differ regarding the necessity of the prostration, and the more correct view is that it is necessary. It is in Bahr al-Ra'iq:

[Arabic Box Text]: If a resident follows a traveler (in prayer) then stands to complete his prayer and commits an oversight, it is mentioned in the original source that the prostration of forgetfulness is mandatory for him, and this was authenticated in Al-Bada'i - summary. [Urdu Translation]: That resident who followed a traveler, when he stood up to complete the prayer and forgot, it is in the original text that the prostration of forgetfulness is mandatory for him, Al-Bada'i has authenticated this. Summary. (T)

And Allah, the Exalted, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is more perfect and more firm. Only.

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/440.
2. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on Prostration of Forgetfulness, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/100.

फतावा रज़विया, जिल्द सप्तम

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: वह इमाम के साथ है और उनके अनुसरण में बैठता है क्योंकि यह उसके इमाम की दूसरी रकात है, फिर वह दूसरी रकात पढ़ता है जिसमें वह सो गया था और बैठता है क्योंकि वह उसकी दूसरी रकात है, आदि। [उर्दू अनुवाद]: इमाम के साथ था, पढ़ेगा और अनुसरण में कअदा करेगा क्योंकि इमाम की दूसरी थी, फिर एक और रकात सोने वाली पढ़ेगा और कअदा करेगा क्योंकि वह उसकी दूसरी है आदि। (त)

देखें उनकी अदायगी में जो रकात दूसरी थी उस पर कअदा का हुक्म दिया गया हालांकि वास्तव में वह मसबूक (देर से आने वाला) की पहली और लाहिक (जिसकी नमाज़ छूट गई) की तीसरी थी जैसा कि छिपा नहीं है। (जैसा कि छिपा नहीं है। त) यह इबारत भी स्पष्ट प्रमाण है कि लाहिक-मसबूक जिस रकात में लाहिक हुआ उसे मसबूक वाली रकात से पहले अदा करेगा। और उक्त मुकीम (निवासी) को इमाम के फारिग होने के बाद जो सहव (भूल) हुआ, अगर वह सहव मसबूक वाली रकात में है तो सर्वसम्मति से सज्द-ए-सहव अनिवार्य है, "क्योंकि वह इसमें मसबूक है और मसबूक पर उसकी भूल के कारण सज्दा अनिवार्य है।" (क्योंकि इसमें वह मसबूक है और मसबूक पर सहव की वजह से सज्द-ए-सहव लाज़िम होता है। त)। और अगर उन दो रकातों में है जिनमें उसे लाहिक का हुक्म दिया गया तो सज्दा की अनिवार्यता में उलेमा का मतभेद है और सही बात यह है कि अनिवार्य है, बहरुल राइक में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: मुकीम जब मुसाफिर की इक्तिदा (अनुसरण) करे फिर अपनी नमाज़ पूरी करने के लिए खड़ा हो और भूल जाए, तो असल में उल्लेख है कि उस पर सज्द-ए-सहव लाज़िम है और इसे बदाइअ में सही ठहराया गया है - संक्षेप। [उर्दू अनुवाद]: वह मुकीम जिसने मुसाफिर की इक्तिदा की जब वह नमाज़ पूरी करने के लिए खड़ा हुआ और भूल गया तो असल में है कि उस पर सज्द-ए-सहव लाज़िम है, बदाइअ में इसकी तस्हीह (पुष्टि) की गई। संक्षेप। (त)

और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, उसकी महानता गौरवशाली है, पूर्ण और दृढ़ है। बस।

---

1. रद-उल-मुहतार, इमामत का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी प्रेस, मिस्र 1/440.
2. बहरुल राइक, सज्द-ए-सहव का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 2/100.

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[عربی باکس]: فیه مع الامام ویقعد متابعة له لانها ثانیة امامه ثم یصلی اخری ممانام فیه ویقعد لانها ثانیته الخ [اردو]: امام کے ساتھ ہوئی، پڑھے گا اور اتباعاً قعدہ کرے کیونکہ امام کی دوسری تھی، پھر ایک اور رکعت سونے والی پڑھے اور قعدہ کرے کیونکہ وہ اس کی دوسری ہے الخ (ت)

دیکھو ان کی ادا میں جو رکعت دوسری تھی اس پر قعدہ کا حکم دیا اگر چہ واقع میں وہ مسبوق کی پہلی اور لاحق کی تیسری تھی کما لا یخفی (جیسا کہ مخفی نہیں ہے۔ت) یہ عبارت بھی نص صریح ہے کہ لاحق مسبوق جس رکعت میں لاحق ہوا اسے رکعت مسبوق بہا سے پہلے ادا کرے گا اور مقیم مذکور کو بعد فراغ امام جو سہو ہوا اگر وہ سہو رکعت مسبوق بہا میں ہے تو بالا جماع سجدہ سہو لازم لانه فیها مسبوق وعلی المسبوق السجود بسهوه (کیونکہ اس میں وہ مسبوق ہے اور مسبوق پر سہو کی وجہ سجدہ سہو لازم ہوتا ہے۔ت) اور اگر ان دو رکعت میں ہے جن میں اسے حکم لاحق دیا گیا تو لزوم سجدہ میں علماء مختلف ہیں اور اصح لزوم ہے، بحرالرائق ہے:

[عربی باکس]: المقیم اذا اقتدی بالمسافر ثم قام لاتمام صلاته وسها ذکر في الاصل انه یلزم سجود السهو وصححه في البدائع ملخصاً۔ [اردو]: وہ مقیم جس نے مسافر کی اقتدا کی جب وہ اتمام نماز کے لئے کھڑا ہوا اور بھول گیا تو اصل میں ہے کہ اس پر سجدہ سہو لازم ہے، بدائع میں اس کی تصحیح کی اھ تلخیصاً (ت)

واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم فقط۔

---

1 ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۴۰ 2 بحر الرائق، باب سجود السہو مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۱۰۰

Fatawa-e-Razawiyya Volume 7

Chapter on Istikhlaf (Appointing a Successor) (Statement on making a Khalifa)

Problem 958: From Camp Bareilly, 11th Rabi al-Awwal 1306 AH.

What do the scholars of the religion say on this issue: if the Imam loses his ablution (wudu) while leading the prayer, what should the followers do, and how can their prayer be valid? Explain, and you shall be rewarded.

The Answer: This is the scenario of 'Istikhlaf' (appointing a successor). Before the Imam leaves the mosque to perform ablution, he should appoint a person worthy of leadership from among the followers as his successor. If he does not appoint one, the followers should appoint one from among themselves, or someone can step forward himself, provided that the Imam has not yet exited the mosque and the successor has taken his place. In these cases, after considering numerous conditions, the prayer will remain valid. If water is available within the mosque such that there is no need to go outside for ablution, then these steps are not required; rather, the followers should remain in their positions, and the Imam should return after performing ablution and resume the prayer from where it was left. However, this issue of 'Istikhlaf' is a very difficult and multi-branched problem involving many conditions and a multitude of varying rulings due to differing scenarios, which common people are unlikely to fully observe. Therefore, they should not preoccupy themselves with these matters; rather, they should adhere to what is best, most superior, highest, and most complete—that is, to break the intention and restart the prayer from the beginning. Even for those who possess sufficient knowledge and are capable of observing all the rulings, this is the superior option. So why should common people enter such a difficult path to achieve something that is less than the most excellent option?

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 7

फ़स्लुल इस्तिख़लाफ़ (ख़लीफ़ा बनाने का बयान)

मसला 958: कैंप बरेली से, 11 रबी-उल-अव्वल 1306 हिजरी।

उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि अगर नमाज़ पढ़ाते समय इमाम का वुज़ू टूट जाए, तो मुक्तदी क्या करें और उनकी नमाज़ कैसे सही रहेगी? बयान करें, सवाब पाएँ।

उत्तर: यह इस्तिख़लाफ़ की सूरत है कि इमाम वुज़ू करने के लिए मस्जिद से बाहर निकलने से पहले मुक्तदियों में से किसी योग्य व्यक्ति को अपना ख़लीफ़ा (उत्तराधिकारी) बना दे। और अगर वह ख़लीफ़ा न बनाए, तो मुक्तदी अपने में से किसी एक को इमाम बना लें या उनमें से कोई खुद ही आगे बढ़ जाए, बशर्ते कि इमाम अभी मस्जिद से बाहर न निकला हो और ख़लीफ़ा उसकी जगह आकर खड़ा हो जाए। इन सूरतों में, अनेक शर्तों का ध्यान रखने के बाद नमाज़ बनी रहेगी। और अगर पानी मस्जिद ही में मिल जाए कि वुज़ू के लिए बाहर जाने की ज़रूरत न पड़े, तो इन बातों की ज़रूरत नहीं है, बल्कि मुक्तदी अपनी ही हालत पर बने रहें और इमाम वुज़ू करके आ जाए और नमाज़ जहाँ से छोड़ी थी वहीं से शुरू कर दे। मगर यह इस्तिख़लाफ़ का मसला एक बहुत ही कठिन और जटिल मसला है जिसमें बहुत सी शर्तें हैं और विभिन्न स्थितियों के कारण आदेशों में भी बहुत अंतर है, जिनका पूरी तरह पालन करना आम लोगों से कम अपेक्षित है। इसलिए वे इन बातों के फेर में न पड़ें, बल्कि जो बात सबसे अच्छी, बेहतर, श्रेष्ठ और पूर्ण है उसी पर अमल करें, यानी उस नीयत को तोड़कर नए सिरे से नमाज़ पढ़ना। जो लोग पर्याप्त ज्ञान रखते हैं और सभी आदेशों का पालन करने में सक्षम हैं, उनके लिए भी यही बेहतर है। तो आम लोग एक कम दर्जे की बात हासिल करने के लिए ऐसे कठिन रास्ते पर क्यों पड़ें?

पृष्ठ 250 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

فصل الاستخلاف (خلیفہ بنانے کا بیان)

مسئلہ ۹۵۸: ازکیمپ بریلی ۱۱ ربیع الاول ۱۳۰۶ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر نماز پڑھاتے میں امام کا وضو جاتا رہے تو مقتدی کیا کریں اور ان کی نماز کیونکر درست رہے؟ بینوا توجروا

الجواب: یہ صورت استخلاف کی ہے کہ امام قبل اس کے کہ وضو کرنے کو مسجد سے باہر نکلے مقتدیوں میں سے کسی صالح امامت کو اپنا خلیفہ کردے اور وہ خلیفہ نہ کرے تو مقتدی اپنے میں سے ایک کو امام کردیں یا ان میں سے کوئی خود ہی آگے بڑھ جائے بشرطیکہ امام ابھی مسجد سے خارج نہ ہوا ہو کہ خلیفہ اس کی جگہ جا کھڑا ہو ان صورتوں میں بعد لحاظ شرائطِ کثیرہ نماز قائم رہے گی اور اگر پانی مسجد ہی میں مل سکے کہ وضو کے لئے باہر جانا نہ پڑے تو ان باتوں کی حاجت نہیں بلکہ مقتدی اپنی حالت پر باقی رہیں اور امام وضو کرکے آجائے اور نماز جہاں سے چھوڑی تھی شروع کردے مگر یہ مسئلہ استخلاف ایک سخت دشوار و کثیر الشقوق مسئلہ ہے جس میں بہت سے شرائط اور بکثرت اختلاف صور سے اختلاف احکام ہے جن کی پوری مراعات عام لوگوں سے کم متوقع، لہذا وہ ان امور کے خیال میں نہ پڑیں بلکہ جو بات احسن و افضل و اعلیٰ و اکمل ہے اسی پر کاربند رہیں یعنی اس نیت کو توڑ کر از سر نو نماز پڑھنا کہ جو لوگ علم کافی رکھتے اور مراعاتِ جمیع احکام پر قادر ہیں ان کے لئے بھی افضل یہی ہے تو عام لوگ ایک خلافِ افضل بات کے حاصل کرنے کو ایسے راہ دشوار گزار میں کیوں پڑیں،

Fatawa Ridawiyyah Volume Seven

In al-Durr al-Mukhtar: Know that there are thirteen conditions for the permissibility of Bina (continuation of prayer). It then says: If an occurrence (hadath) happens to the Imam that does not prevent Bina, he should appoint a successor; this is permissible for him as long as he has not crossed the rows if in an open field, and as long as he has not left the mosque if inside. If water is available within the mosque, there is no need to appoint a successor; however, starting the prayer afresh is better to avoid scholarly disagreement. [1] (Summarized)

In Radd al-Muhtar: If the congregation puts someone forward or someone steps forward because the Imam did not appoint a successor, it is permissible provided he stands in the first one's place before he leaves the mosque. If he has already left, the prayer of everyone except the Imam becomes invalid, as stated in al-Khaniyyah. [2] (Ending) And Allah Almighty knows best.

Issue 959: What do the scholars of the religion say about this issue: An Imam experienced hadath and appointed an 'Ummi' (one unable to recite correctly) follower as his successor. This successor then appointed another person as the successor. Is this prayer valid or invalid? Explain and be rewarded.

Answer: If this successor is indeed 'Ummi' in reality, meaning he does not remember even a single verse of the Qur'an, and before the Imam left the mosque and before he reached the Imam's place, he appointed another competent person for the leadership, and he (the original imam)...

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter of Succession, Mujtabai Press, Delhi, 1/78 [2] Radd al-Muhtar, Chapter of Succession, Mustafa al-Babi Press, Egypt, 1/444

फ़तावा रज़विया सातवाँ खंड

दुर्रे मुख्तार में है: जान लें कि 'बिना' (नमाज़ जारी रखने) की वैधता के लिए तेरह शर्तें हैं। फिर कहा: यदि इमाम को कोई ऐसी घटना (हदस) हो जाए जो 'बिना' से नहीं रोकती, तो वह किसी को अपना उत्तराधिकारी (खलीफा) बनाए; यानी उसके लिए यह तब तक जायज़ है जब तक उसने पंक्तियों (सफ़ों) को पार न किया हो यदि वह खुले मैदान में हो, और जब तक वह मस्जिद से बाहर न निकला हो यदि वह मस्जिद में हो। यदि मस्जिद में पानी हो, तो उत्तराधिकारी बनाने की आवश्यकता नहीं है, हालांकि मतभेदों से बचने के लिए नमाज़ को नए सिरे से शुरू करना बेहतर है। [1] (संक्षिप्त)

रद्दे मुहतार में है: यदि इमाम द्वारा उत्तराधिकारी न बनाने के कारण लोगों ने किसी को आगे कर दिया या कोई स्वयं आगे हो गया, तो यह तब जायज़ है जब वह पहले इमाम के मस्जिद से बाहर निकलने से पहले उसकी जगह ले ले। यदि वह मस्जिद से बाहर निकल गया, तो इमाम के अलावा बाकी सभी की नमाज़ अमान्य (फ़ासिद) हो जाएगी, जैसा कि खानिया में है। [2] (समाप्त) और अल्लाह बेहतर जानता है।

सवाल 959: इस मसले में दीन के उलेमा क्या कहते हैं कि इमाम को हदस हुआ और उसने एक 'उम्मी' (जो सही पाठ न कर सके) मुक़्तदी को अपना उत्तराधिकारी बनाया। उस उत्तराधिकारी ने फिर किसी दूसरे को उत्तराधिकारी बना दिया। क्या यह नमाज़ सही हुई या फ़ासिद? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

जवाब: यदि यह उत्तराधिकारी वास्तव में 'उम्मी' है कि उसे कुरान की एक आयत भी याद नहीं है, और इससे पहले कि इमाम मस्जिद से बाहर जाए और वह इमाम की जगह पहुंचे, उसने दूसरे नेक व्यक्ति को इमाम बना दिया और वह (मूल इमाम)...

[1] दुर्रे मुख्तार, उत्तराधिकार का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/78 [2] रद्दे मुहतार, उत्तराधिकार का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/444

पृष्ठ 251 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

فی الدر المختار اعلم ان لجواز البناء ثلثة عشر شرطا الخ ثم قال سبق الامام حدث غیر مانع للبناء استخلف ای جازلہ ذلک مالم یجاوز الصفوف لو فی الصحراء و مالم یخرج من المسجد لوفیہ ولو کان الماء فی المسجد لم یحتج للاستخلاف و استئنافہ افضل تحرزا عن الخلاف ۱ ملتقطا۔ درمختار میں ہے آگاہ رہنا چاہئے کہ جوازِ بناء کی تیرہ شرائط ہیں، پھر فرمایا : امام کو ایسا حدث لاحق ہو گیا جو بناء سے مانع نہیں تو وہ کسی کو خلیفہ بنائے یعنی اس کے لئے یہ جائز ہے جب تک اس نے صفوں سے تجاوز نہیں کیا بشرطیکہ وہ صحرا میں ہو اور اگر مسجد میں ہو تو جب تک مسجد سے خارج نہیں ہوا خلیفہ بنا سکتا ہے، اور اگر مسجد میں پانی ہو تو خلیفہ بنانے کی ضرورت نہیں البتہ اختلاف سے بچنے کے لئے نئے سرے سے نماز ادا کرنا افضل ہے اھ تلخیصاً (ت)

ردالمحتار میں ہے: ان قدم القوم واحد او تقدم بنفسہ لعدم استخلاف الامام جاز ان قام مقام الاول قبل ان یخرج من المسجد ولو خرج منہ فسدت صلاۃ الکل دون الامام کذا فی الخانیۃ ۲ انتھی۔ واللہ تعالٰی اعلم امام کے خلیفہ بنانے کی وجہ سے اگر قوم نے کسی ایک کو آگے کر دیا یا کوئی خود آگے ہو گیا تو یہ جائز ہے بشرطیکہ وہ امام کے مسجد سے خارج ہونے سے پہلے پہلے قائم مقام بن جائے اور اگر امام مسجد سے خارج ہو گیا تو امام کے علاوہ باقی تمام کی نماز فاسد ہو جائے گی جیسا کہ خانیہ میں ہے انتہی۔ (ت)

مسئلہ ۹۵۹ : کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام کو حدث ہوا اس نے ایک امی مقتدی کو خلیفہ کیا، اس خلیفہ نے دوسرے کو خلیفہ کر دیا ، آیا یہ نماز صحیح ہوئی یا فاسد؟ بینوا توجروا الجواب: اگر یہ خلیفہ فی الحقیقۃ امی ہے کہ ایک آیت بھی قرآن کی اسے یاد نہیں اور اس

نے قبل اس کے کہ امام مسجد سے باہر جائے اور آپ امام کی جگہ پہنچے دوسرے شخص صالح امامت کو خلیفہ کر دیا اور وہ امام کے

1 درمختار باب الاستخلاف مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۷۸ 2 ردالمحتار باب الاستخلاف مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۴۴۴

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

If he reaches his place before [the Imam] exits, the prayer is valid; for although an illiterate person (Ummi) does not have the capacity for succession, in this state, the successor is another person, not him.

In al-Hindiyyah: The condition for the validity of the prayer of the successor and the congregation is that the successor reaches the niche (Mihrab) before the Imam leaves the mosque. Thus it is in al-Bahr al-Ra'iq. If he appoints a successor, and that successor appoints someone else: al-Fadli said, if the first [Imam] hasn't left yet and the [first] successor hadn't taken his place before appointing [the second], it is permissible. It is as if the second one stepped forward himself or the first one put him forward; otherwise, it is not permissible. Thus it is in al-Khulasah[1].

In [Fatawa] Hindiyyah: For the validity of the prayer of the successor and the people, the condition is that the successor reaches the niche before the Imam exits the mosque, as stated in Bahr al-Ra'iq. If the successor appointed someone else in his place, Fadli says if the first one hadn't left and the successor hadn't yet taken the Imam's place before appointing another successor, it is permissible. It's as if the second one was made [successor] himself, or the first one made him so; otherwise, it would not be valid, as in Khulasah. (T)

And if the Imam made him a successor during the Tashahhud or before it, and after reaching the Imam's place, he made another person the successor, the prayer is invalidated. Now, correcting it by making the second one a successor is not conceivable.

In al-Durr al-Mukhtar: If the Imam appoints an illiterate person (Ummi) in the last two [Rak'ats], even during the Tashahhud. As for after it, it is valid because his exit by his own action invalidates their prayer[2].

In Durr al-Mukhtar: If an illiterate person is made successor in the last two rak'ats or even in Tashahhud (then the Imam's prayer will be invalid), but after it, it is correct because his exit is intentional; the prayer of the people will be invalidated. (T)

Similarly, if the second person reached the Imam's place after the Imam had exited the mosque, the prayer is invalidated. And if the first successor remembered one verse of the Quran, he was fit for succession; in such a case, by making someone else a successor, his prayer became invalid, as appointing a successor without necessity

invalidates the prayer, as in al-Hadiyyah regarding the issue of 'Hadath' (impurity). (As it is in Hidaya in the issue of Hadath. T). And Allah Almighty knows best.

[1] Fatawa Hindiyyah, Chapter on Istikhlaf (Succession), printed by Nurani Kutub Khana Peshawar, 1/96. [2] Durr al-Mukhtar, Chapter on Imamate, printed by Mujtaba'i Delhi, 1/86.

फतावा रज़विया, खंड सातवां

यदि वह [इमाम के] निकलने से पहले उसकी जगह पर पहुँच गया, तो नमाज़ सही हो गई; क्योंकि यद्यपि एक अनपढ़ (उम्मी) व्यक्ति उत्तराधिकार (खिलाफत) की योग्यता नहीं रखता, लेकिन इस स्थिति में उत्तराधिकारी दूसरा व्यक्ति है, वह नहीं।

अल-हिन्दिया में है: उत्तराधिकारी और जमात की नमाज़ की वैधता के लिए शर्त यह है कि इमाम के मस्जिद से बाहर निकलने से पहले उत्तराधिकारी मेहराब तक पहुँच जाए। ऐसा ही अल-बहर अल-रैक में है। और यदि उसने एक उत्तराधिकारी नियुक्त किया और उस उत्तराधिकारी ने किसी और को नियुक्त कर दिया: अल-फ़ज़ली ने कहा कि यदि पहला [इमाम] अभी बाहर नहीं निकला था और [पहले] उत्तराधिकारी ने [दूसरे] को नियुक्त करने से पहले उसकी जगह नहीं ली थी, तो यह जायज़ है। यह ऐसा ही है जैसे कि दूसरा व्यक्ति स्वयं आगे बढ़ गया हो या पहले ने उसे आगे किया हो; अन्यथा यह जायज़ नहीं होगा। ऐसा ही अल-खुलासा में है।[1]

हिन्दिया में है: उत्तराधिकारी और लोगों की नमाज़ की वैधता के लिए शर्त यह है कि इमाम के मस्जिद से बाहर निकलने से पहले-पहले उत्तराधिकारी मेहराब में पहुँच जाए, जैसा कि बहर अल-रैक में है। और अगर उत्तराधिकारी ने अपनी जगह किसी और को उत्तराधिकारी बना लिया, तो फ़ज़ली कहते हैं कि अगर पहला नहीं निकला और उत्तराधिकारी ने इमाम की जगह लेने से पहले किसी और को उत्तराधिकारी बना लिया तो जायज़ है। गोया दूसरे को खुद बनाया, पहले ने उसे बनाया, वरना जायज़ न होगा जैसा कि खुलासा में है। (त)

और जिसे इमाम ने तशह्हुद में या उससे पहले उत्तराधिकारी बनाया और उसने इमाम की जगह पहुँचने के बाद दूसरे व्यक्ति को उत्तराधिकारी बना दिया, तो नमाज़ फासिद (अमान्य) हो गई। अब दूसरे को उत्तराधिकारी बनाने से इसका सुधार संभव नहीं है।

अल-दुर्र अल-मुख्तार में है: इमाम ने अंतिम दो रकात में किसी अनपढ़ (उम्मी) को उत्तराधिकारी बनाया, यहाँ तक कि तशह्हुद में भी। जहाँ तक इसके बाद का सवाल है, तो यह सही है क्योंकि उसका अपने कार्य से निकलना उनकी नमाज़ को फासिद कर देता है।[2]

दुर्र-ए-मुख्तार में है कि अगर किसी उम्मी को आखिरी दो रकातों में, यहाँ तक कि तशह्हुद में उत्तराधिकारी बनाया (तो इमाम की नमाज़ फासिद होगी) लेकिन इसके बाद सही है क्योंकि उसका निकलना इरादतन है, लोगों की नमाज़ फासिद हो जाएगी। (त)

इसी तरह दूसरा व्यक्ति इमाम की जगह पर तब पहुँचा जब इमाम मस्जिद से बाहर निकल चुका था, तो नमाज़ फासिद हो गई। और अगर पहले उत्तराधिकारी को कुरान की एक आयत याद थी, तो वह उत्तराधिकार के योग्य था; ऐसी स्थिति में दूसरे को उत्तराधिकारी बनाने से उसकी नमाज़ फासिद हो गई, क्योंकि बिना ज़रूरत के उत्तराधिकारी नियुक्त करना नमाज़ को फासिद कर देता है, जैसा कि अल-हदिया में हदस (अशुद्धि) के मसले में है। (जैसा कि हिदाया में हदस के मसले में है। त)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[1] फतावा हिन्दिया, फ़स्ल फ़िल इस्तख़लाफ़, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1/96। [2] दुर्र अल-मुख्तार, बाबुल इमामत, मतबुआ मुज्तबाई दिल्ली, 1/86।

نکلنے سے پہلے اس کی جگہ پر پہنچ گیا تو نماز صحیح ہوگئی کہ ہر چند اُمّی صلاحیتِ خلافت نہیں رکھتا لیکن اس حالت میں خلیفہ دوسرا شخص ہے نہ وہ،

فی الھندیۃ وشرط جواز صلاۃ الخلیفۃ والقوم ان یصل الخلیفۃ الی المحراب قبل ان یخرج الامام عن المسجد کذا فی البحر الرائق ولو استخلف فاستخلف الخلیفۃ غیرہ قال الفضلی ان لم یخرج الاول ولم یأخذ الخلیفۃ مکانہ حتی استخلف جاز ویصیر کان الثانی تقدم بنفسہ او قدمہ الاول والا لم یجز ھکذا فی الخلاصۃ 1-

ہندیہ میں ہے خلیفہ اور قوم کی نماز کے جواز کے لئے شرط ہے کہ امام کے مسجد سے خارج ہونے سے پہلے پہلے خلیفہ محراب میں پہنچ جائے جیسا کہ بحر الرائق میں ہے اور اگر خلیفہ نے اپنی جگہ اور خلیفہ بنالیا تو فضلی کہتے ہیں کہ اگر اول نہیں نکلا اور خلیفہ نے امام کی جگہ لینے سے پہلے کوئی اور خلیفہ بنالیا تو جائز ہے گویا دوسرا خود بنایا پہلے نے اسے بنایا ورنہ جائز نہ ہو گا جیسا کہ خلاصہ میں ہے۔ (ت)

اور جو امام نے اسے تشہد میں یا اس سے پہلے خلیفہ کیا اور اس نے امام کی جگہ پر پہنچنے کے بعد دوسرے شخص کو خلیفہ کیا تو نماز فاسد ہوئی اب اصلاح اس کے دوسرے کو خلیفہ کرنے سے متصور نہیں،

فی الدرالمختار واستخلف الامام امیا فتصح لخروجه بصنعه تفسد صلاتهم -2

در مختار میں ہے اگر امی کو آخری دور کعات حتی کہ تشہد میں خلیفہ بنایا (تو امام کی نماز فاسد ہوگی) لیکن اس کے بعد صحیح ہے کیونکہ اس کا خروج بالا رادہ ہے، لوگوں کی نماز فاسد ہو جائے گی۔ (ت)

اسی طرح دوسرا شخص امام کی جگہ پر بعد اس کے کہ امام مسجد سے خارج ہو پہنچا تو نماز فاسد ہوگئی اور جو خلیفہ اول کو ایک آیت قرآن کی یاد ہے تو وہ صالح خلافت تھا ایسی صورت میں دوسرے کو خلیفہ کرنے سے نماز اس کی فاسد ہوگئی کہ استخلاف بدون ضرورت کے نماز کو فاسد کرتا ہے کما فی الھدیۃ فی مسئلہ من الحدث (جیسا کہ ہدایہ میں مسئلہ حدث میں ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

1- فتاوٰی ہندیہ فصل فی الاستخلاف مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۹۶ 2- در مختار ، باب الامامۃ، مطبوعہ مجتبائی دہلی ، ۸۶/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

Issue 960: From the city market Shahamat Ganj, Nisar Ahmad Sahib, 9 Safar 1339 AH.

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: During prayer, the Imam's wudu (ablution) broke while he was reciting 'Inna Ibraheema kaana' in the section leading to bowing. The person whom the Imam appointed as his deputy (Khalifa) did not remember that specific portion of the recitation. Now, if that deputy recites any Surah, such as Surah Al-Ikhlas or any other, will the prayer be valid or not? And can the original Imam return to his place after performing wudu? Please clarify and be rewarded.

The Answer: The prayer will be valid. The Imam's deputy should recite as much as necessary. If the original Imam returns after performing wudu and finds the deputy still leading the prayer, he should join him as a follower. It is not permissible for the original Imam to remove the deputy and resume leading the prayer himself for the remainder. And Allah Almighty knows best.

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawat-e-Islami Page 253 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

मसला 960: शहर बाज़ार शहामत गंज से निसार अहमद साहब, 9 सफ़र 1339 हिजरी।

प्रश्न: उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि नमाज़ में इमाम का वज़ू टूट गया और इमाम 'इन्ना इब्राहीमा काना' (Inna Ibraheema kaana) पढ़ रहा था और जिस व्यक्ति को इमाम ने अपना खलीफ़ा (नाइब) बनाया, उसे वह हिस्सा याद नहीं था। अब अगर वह खलीफ़ा कोई सूरत यानी सूरह इखलास या कोई और सूरत पढ़े तो नमाज़ हो जाएगी या नहीं? और वज़ू के बाद इमाम अपनी जगह पर आ सकता है या नहीं? बयान फ़रमाएं, सवाब पाएं।

जवाब: नमाज़ हो जाएगी। इमाम के खलीफ़ा ने जितनी पढ़ी उतनी पढ़ कर अगर (मूल) इमाम वज़ू के बाद नमाज़ में वापस आए तो वह खलीफ़ा का शरीक (मुक्तदी) हो जाए। यह नहीं हो सकता कि बाकी नमाज़ में उसे हटा कर खुद इमाम बन जाए। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۹۶۰: از شہر بازار شہامت گنج نثار احمد صاحب ۹/صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام کا نماز میں وضو ٹوٹ گیا اور امام رکوع ان براہیم کان پڑھ رہا تھا اور جو خلیفہ امام نے بنایا اس کو رکوع مذکور یاد نہیں تھا اب وہ خلیفہ کوئی سورت یعنی اخلاص یا اور کوئی سورت پڑھے تو نماز ہو جائے گی یا نہیں؟ اور وضو کے بعد امام اپنی جگہ پر آ سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: نماز ہو جائے گی اور امام کے خلیفہ نے جتنی پڑھی اتنی پڑھ کر اگر خلیفہ نماز میں ملے اس کا شریک ہو جائے، یہ نہیں ہو سکتا کہ باقی نماز میں اسے ہٹا کر خود امام ہو جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم

Fatawa Rizvia Volume 7

Chapter on things that invalidate prayer (Explanation of the corrupters of prayer)

Problem 961: From Mumbai, Qasabaan Mosque, Crawford Market, sent by Maulana Umar-ud-din Sahib, 29 Shaban 1331 AH. To the great Maulana, the one with great excellence, may his high blessings continue, after greetings with hundreds of respects. Let it be clear to your exalted opinion that during my student days I saw in some book that if a non-prayer (person not in prayer) fans a person performing prayer (musalli) and if the musalli is agreeable to it, then his prayer will become invalid (fasid). Now, I have searched for this ruling a lot but cannot find it. However, in Maulana Abdul Hayy’s treatise 'Nafa-ul-Mufti wal-Saa'il' it is written:

[Table Header/Content] [Arabic side]: I said: Regarding what is in 'Majma-ul-Barakat' about the invalidity of the prayer of one who is fanned by a non-musalli with a fan, based on the reasoning that he was pleased with the action of another—this is not reliable. For it is contrary to [sound] understanding and [established] narration. My learned father once gave a fatwa to this effect, then retracted it and judged it to be an error. Some of his contemporaries were misled by it and persisted in issuing fatwas based on it.

[Urdu side]: I said: So what is in 'Majma-ul-Barakat' that if a non-prayer person fans a prayer person, the prayer of the prayer person will be invalid because he is pleased with the action of the other person; this ruling of prayer invalidation is contrary to understanding and narration. My respected father once gave this fatwa, then he retracted it and stated that this fatwa is wrong, and one of the contemporaries deceived my father by insisting on it.

Page 254 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

बाब मुफ़्सीदात-उस-सलात (नमाज़ को फ़ासिद करने वाली चीज़ों का बयान)

मसला 961: बम्बई से, कसाबां मस्जिद, क्रॉफर्ड मार्केट, प्रेषक मौलवी उमर-उद्दीन साहब, 29 शाबान 1331 हिजरी। महान मौलाना, अत्यधिक श्रेष्ठता वाले, आपकी उच्च बरकतें बनी रहें, सैकड़ों सम्मानों के साथ सलाम के बाद। आपकी उच्च राय के लिए स्पष्ट हो कि छात्र जीवन के दौरान मैंने किसी पुस्तक में देखा था कि यदि कोई गैर-नमाज़ी (जो नमाज़ में न हो) नमाज़ी को पंखा झले और नमाज़ी इस पर सहमत हो, तो उसकी नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जाएगी। अब मैंने इस मसले को बहुत तलाश किया है लेकिन नहीं मिलता, अलबत्ता मौलवी अब्दुल हई के रिसाले 'नफ़उल मुफ्ती वस-साइल' में है:

[तालिका सामग्री] [अरबी पक्ष का अनुवाद]: मैंने कहा: 'मजमा-उल-बरकात' में गैर-नमाज़ी द्वारा पंखे से हवा देने पर नमाज़ी की नमाज़ फ़ासिद होने के बारे में जो कहा गया है, इस दलील के साथ कि वह दूसरे के कार्य से प्रसन्न था—यह भरोसेमंद नहीं है। क्योंकि यह समझ और रिवायत के खिलाफ है। मेरे विद्वान पिता ने एक बार यह फतवा दिया था, फिर उन्होंने इससे रुजू (वापसी) कर लिया और इसे गलत करार दिया। उनके कुछ समकालीनों ने इससे धोखा खाया और इस पर फतवा देने पर अड़े रहे।

[उर्दू पक्ष का अनुवाद]: मैंने कहा: तो 'मजमा-उल-बरकात' में जो है कि गैर-नमाज़ी अगर नमाज़ी को पंखे से हवा दे तो नमाज़ी की नमाज़ फ़ासिद होगी क्योंकि वह नमाज़ी गैर के काम पर राजी है; यह नमाज़ के फ़ासिद होने का हुक्म समझ और रिवायत के खिलाफ है। मेरे पिता जी ने एक बार यह फतवा दिया था, फिर उन्होंने इससे रुजू कर लिया और फ़रमाया कि यह फतवा गलत है और पिता जी को समकालीनों में से एक साहब ने धोखा देकर इस पर फतवा देने के लिए मजबूर किया था।

पृष्ठ 721 का 254

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

باب مفسدات الصّلوٰۃ (مفسداتِ نماز کا بیان)

مسئلہ ۹۶۱ : از بمبئی مسجد قصاباں کرافٹ مارکیٹ مرسلہ مولوی عمرالدین صاحب ۲۹ شعبان ۱۳۳۱ھ مولنا المعظم ذی الفضل الاعظم دامت برکاتکم العالیہ بعد تسلیمات بصد تعظیمات کے واضح رائے عالی ہو کہ زمانہ طالب علمی میں کسی کتاب میں دیکھا تھا کہ مصلی کو غیر مصلی پنکھا کرے تو مصلی کو اگر اس پر رضا مندی ہے تو نماز اس کی فاسد ہوجائے گی، اب اس مسئلہ کو بہت تلاش کیا ہوں نہیں ملتا البتہ مولوی عبدالحئی کے رسالہ نفع المفتی والسائل میں ہے :

قلت فیما فی مجمع البرکات من فساد صلوٰۃ من روحہ غیر المصلی بمروحۃ معللا بانہ رضی بفعل الغیر غیر معتمد علیہ فانہ مخالف للدرایۃ و الروایۃ وقد کان الوالد العلام افتی بہ مرۃ ثم رجع عنہ وحکم بکونہ غلطاً وقد اغتربہ بعض معاصریہ فاصر علی الافتاء بہ

میں نے کہا پس جو مجمع البرکات میں ہے کہ غیر نمازی اگر نمازی کو پنکھے سے ہوا دے تو نمازی کی نماز فاسد ہوگی کیونکہ وہ نمازی غیر کے فعل پر راضی ہے یہ فساد نماز کا حکم فہم اور روایت کے مخالف ہے ، میرے والد گرامی نے ایک دفعہ یہ فتوٰی دیا تھا ، پھر اس سے انہوں نے رجوع فرمالیا اور فرمایا کہ یہ فتوٰی غلط ہے اور والد صاحب کو معاصرین میں سے ایک صاحب نے دھوکا دے کر اصرار کرتے ہوئے یہ

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Boxed text]: "And he relied on it in practice and in issuing fatwas, and they did not consider it nonsense - The fatwa was obtained from them; my father, relying on them, practically issued the fatwa, and they considered it a futile matter. (T)"

Question: Whose work is 'Majma' al-Barakat', and is your honorable opinion in this matter in agreement or disagreement with it? If in agreement, is the electric fan, which is a human invention, included in this ruling or not? It would be a great kindness if four to six lines could be written on a reply card regarding this.

Answer: To our respected, honored, and great Maulana, may Allah Almighty protect him and exalt his name, Umar al-Din, Ameen! Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. 'Majma' al-Barakat' is a work of Maulana Shaykh Muhaqqiq Abdul Haq Muhaddith Dehlvi (may his secret be sanctified). If this statement is found in any correct copy of it, then it means the corruption of the heart's prayer, not the juristic (Fiqhi) prayer, for by the permission of Allah, the fulfillment of the obligation and the avoidance of a major sin is sufficient. It is evident that being pleased with someone else's action is not even a minor action, let alone a major one; so the corruption of the juristic prayer is impossible. Yes, the heart's prayer consists of humility, submission, and fear, as stated in the Hadith (as mentioned in the Hadith. T). And this matter indicates a type of arrogance, so it can interfere with it. If the intention is self-service and self-importance during prayer, then it certainly corrupts the heart's prayer; otherwise, there is a possibility of corruption, hence caution is required. A fan that runs by machinery, if its materials contain foul-smelling things like kerosene oil etc., then bringing such things into the mosque is prohibited; otherwise, it is at least disliked and contrary to public interest. The issue of the fan is very detailed in the fatwas of this pauper; it should be referred to. (T) And Allah Almighty knows best.

Issue 962: Questioned by Shaukat Ali, 23 Rabi al-Akhir Sharif 1320 AH. Question: What do the scholars of religion say in this matter: Is the person who passes in front of someone praying a sinner, and does it cause any defect in the prayer? And how far in front of someone praying should one not pass?

Answer: No defect occurs in the prayer; however, the person passing is a sinner. If prayer is being performed in a house or a small mosque, it is not permissible to pass until the Qibla wall unless there is a barrier in between. If performed in an open field or a large mosque, then passing is prohibited only up to the place of prostration...

[Footnote 1]: Naf' al-Mufti wa as-Sail mimma yata'allaqu bima yufsidus Salata wa ma yukrahu fiha, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, p. 85.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

[बॉक्स में पाठ]: "और उन्होंने व्यवहार और फतवे में इस पर भरोसा किया और इसे निरर्थक नहीं समझा - फतवा उनसे प्राप्त किया गया था; वालिद साहब ने उन पर भरोसा करते हुए व्यावहारिक रूप से फतवा दे दिया और उन्होंने इसे एक व्यर्थ बात समझा। (त)"

प्रश्न: 'मजमा-उल-बरकात' किसकी रचना है और इस मसले में आपकी उच्च राय इसके अनुकूल है या विपरीत? यदि अनुकूल है, तो क्या बिजली का पंखा, जो मानवीय शिल्प है, इस हुक्म में शामिल है या नहीं? यदि इस संबंध में चार-छह पंक्तियाँ उत्तर कार्ड पर लिखी जाएँ तो बड़ी कृपा होगी।

उत्तर: सम्मानित, आदरणीय मौलाना, अल्लाह तआला उनके नाम को सुरक्षित और ऊँचा रखे, उमर-उद-दीन, आमीन! आप पर शांति और अल्लाह की दया और उसकी बरकतें हों। 'मजमा-उल-बरकात' मौलाना शेख मुहक्किक अब्दुल हक मुहद्दिस देहलवी (उनका रहस्य पवित्र हो) की रचना है। यदि यह कथन इसके किसी सही संस्करण में है, तो इसका अर्थ हृदय की नमाज का भ्रष्टाचार होगा, न कि फिक़्ही नमाज का, क्योंकि अल्लाह की अनुमति से फ़र्ज़ की अदायगी और बड़े पाप का निवारण पर्याप्त है। यह स्पष्ट है कि दूसरे के कार्य पर प्रसन्न होना अल्प क्रिया (अमल-ए-क़लील) भी नहीं है, वृहद क्रिया (अमल-ए-कसीर) तो दूर की बात है; इसलिए फिक़्ही नमाज का भ्रष्टाचार असंभव है। हाँ, हृदय की नमाज विनम्रता, विनय और भय है, जैसा कि हदीस में है (जैसा कि हदीस में है। त)। और यह मामला एक प्रकार के अहंकार को दर्शाता है, इसलिए इसमें बाधा डाल सकता है। यदि नियत स्वयं की सेवा और नमाज में स्वयं को बड़ा दिखाने की हो, तो यह निश्चित रूप से हृदय की नमाज को भ्रष्ट करता है; अन्यथा भ्रष्टाचार की आशंका है, अतः सावधानी आवश्यक है। वह पंखा जो मशीन के माध्यम से चले, यदि इसके ईंधन आदि में मिट्टी का तेल जैसी बदबूदार चीजें हों, तो ऐसी चीजों को मस्जिद में ले जाना हराम है; अन्यथा कम से कम नापसंद और जनहित के विरुद्ध है। पंखे का मसला फकीर के फतवों में बहुत विस्तार से है; वहां संदर्भ लिया जाना चाहिए। (त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 962: शौकत अली द्वारा पूछा गया, 23 रबी अल-आखिर शरीफ 1320 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि नमाजी के सामने से गुजरने वाला गुनहगार होता है और क्या उसकी नमाज में कोई खलल आता है? और नमाजी के सामने से कितनी दूर तक नहीं गुजरना चाहिए?

उत्तर: नमाज में कोई खलल नहीं आता; गुजरने वाला गुनहगार होता है। यदि नमाज घर या छोटी मस्जिद में पढ़ी जा रही हो, तो किबला की दीवार तक गुजरना जायज नहीं है जब तक कि बीच में कोई आड़ न हो। और यदि खुले मैदान या बड़ी मस्जिद में पढ़ी जा रही हो, तो केवल सजदा करने की जगह तक...

[फुटनोट 1]: नफ़-उल-मुफ़्ती वल-साइल मिम्मा यतअल्लाकु बिमा युफ़सिदुस सलात व मा युकरहु फीहा, मुद्रित: मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, पृष्ठ 85।

جلد ہفتم

فتاوٰی رضویہ

واعتمد علیه عملاً وافتآءً ولم یدرکونه لغوًا - فتوی ان سے حاصل کیا، والد صاحب نے ان پر اعتماد کرتے ہوئے عملاً فتوی دے دیا اور انہوں نے یہ سمجھا کہ یہ لغو بات ہے۔ (ت)

مجمع البرکات کس کی تصنیف ہے اور حضور کی رائے عالی اس مسئلہ میں اس کے موافق ہے یا مخالف، بر تقدیر موافقت برقی پنکھا جو آدمی کی صنعت ہے اس حکم میں داخل ہے یا نہیں؟ چار چھ سطر اس کے متعلق اگر جوابی کارڈ پر تحریر فرمائی جائے تو عین بندہ نوازی ہوگی۔

الجواب: مولانا المبجل المکرم المفخم المولی سجنہ و تعالٰی کاسمہ عمر الدین آمین! السلام علیکم ورحمة اللہ وبرکاتہ، مجمع البرکات مولانا شیخ محقق عبدالحق محدث دہلوی قدس سرہ کی تصنیف ہے اگر یہ عبارت اس کے کسی نسخہ صحیحہ میں ہو تو اس سے مراد نماز قلبی کا فساد ہوگا، نہ نماز فقہی کا کہ ادائے فرض و دفع کبیرہ ترک کے لئے باذنہ تعالٰی کافی ہے ظاہر ہے کہ فعل غیر پر رضا عمل قلیل بھی نہیں کثیر درکنار، تو فسادِ نماز فقہی ناممکن ہے ہاں نماز قلبی تذلل و تضرع و تخشع ہے کما فی الحدیث (جیسا کہ حدیث میں ہے۔ ت) اور یہ امر نوع تجبر پر دال ہے لہذا اس میں مخل ہو سکتا ہے اگر اس کی نیت خود استخدام اور نماز میں اپنا اعظام ہو تو یقیناً مفسدِ نمازِ قلب ہے ورنہ مفسد کی صورت ہے لہٰذا احتراز درکار ہے پنکھا کہ کل کے ذریعہ سے چلے اگر اس کے مسالے میں مٹی کا تیل وغیرہ بدبودار چیزیں ہوں تو ایسی اشیاء کا مسجد میں لے جانا حرام ہے ورنہ کم از کم ناپسند و خلافِ مصالح ہے پنکھے کا مسئلہ فتاوی فقیر میں بہت مفصل ہے فلیراجع (اس کی طرف رجوع کیا جائے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۶۲ : مسئولہ شوکت علی ۲۳ ربیع الاخری شریف ۱۳۲۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نمازی کے آگے سے نکلنے والا گنہگار ہوتا ہے اور اس کی نماز میں تو کوئی خلل نہیں ہوتا ہے اور نمازی کے آگے سے کس قدر دور تک گزر نہ کرنا چاہیئے؟

الجواب: نماز میں کوئی خلل نہیں آتا نکلنے والا گنہگار ہوتا ہے، نماز اگر مکان یا چھوٹی مسجد میں پڑھتا ہو تو دیوارِ قبلہ تک نکلنا جائز نہیں جب تک بیچ میں آڑ نہ ہو اور صحرا یا بڑی مسجد میں پڑھتا ہو تو صرف موضع سجود تک نکلنے کی

1 نفع المفتی والسائل مما یتعلق بما یفسد الصلوۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۸۵

Fatawa Razawiyyah Volume 7

...not permitted to go beyond it. The meaning of 'place of prostration' (Mawdi' al-Sujud) is that when a person stands in prayer with humility and submissiveness, fixing their gaze on the specific spot of prostration—that is, where their forehead will touch the ground—it is a rule of vision that when there is no obstruction in front, the gaze naturally extends a little further from where it is fixed. The entire area where the gaze extends is considered within the 'place of prostration'. Passing within this area is prohibited (haram), while passing beyond it is permissible. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic	Urdu
A passerby in an open field or a large mosque passing in the place of prostration according to the more correct view, or passing in front of him up to the wall of the Qibla in a house or small mosque, for it is as a single spot[1].	To pass in front of a person praying in a desert or a large mosque, according to the more correct (Asah) opinion, is to pass through his place of prostration; or in a house or a small mosque, to pass up to the Qibla wall, because it is considered as one single place. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

Arabic	Urdu
His saying "at the place of his prostration" as in al-Durar, and this with the following restrictions is only for sinfulness, otherwise invalidity is absolutely negated. His saying "according to the more correct view" was authenticated by al-Timirtashi and the author of al-Bada'i, and chosen by Fakhr al-Islam. It was preferred in al-Nihayah and al-Fath that it is the extent to which his sight falls on the passerby if he prays with humility, i.e., casting his gaze towards the place of his prostration[2]. Condensed.	The text's saying "the place of the worshiper's prostration" as in Durr, this point along with the restrictions mentioned later is only the cause of sin; otherwise, in any case, the prayer is not invalidated. His statement "is according to the most correct opinion" was called correct by Timirtashi and the author of Bada'i, and Fakhr-ul-Islam adopted it and gave it preference. It is in Nihayah and Fath that its measure is such that the gaze of the person praying with humility falls on the passerby, and by humility is meant that he intends to look at the place of prostration. [Summary] (T)

In Minhat al-Khaliq, it is mentioned from Tajnis:

Arabic	Urdu
The correct view is the extent of the limit of his vision, and that is the place of his prostration. And Abu Nasr (may Allah have mercy on him) said it is the distance between the first row and...	The correct view is that its measure is the limit of the worshiper's gaze, and that is his place of prostration. Abu Nasr said that its measure is the space between the first row and the Imam.

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, India, 1/91. [2] Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/469.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

...इसके बाहर निकलने की अनुमति नहीं है। 'सजदे की जगह' (मोज़-ए-सुजूद) का अर्थ यह है कि जब कोई व्यक्ति नमाज़ में खड़े होकर विनम्रता और अधीनता के साथ अपनी दृष्टि सजदे के निश्चित स्थान पर जमाता है—यानी जहाँ उसकी पेशानी ज़मीन पर होगी—तो दृष्टि का नियम यह है कि जब सामने कोई रुकावट न हो, तो दृष्टि उस स्थान से जहाँ वह जमी है, थोड़ा आगे तक बढ़ती है। जहाँ तक दृष्टि आगे बढ़ती है, वह सारा क्षेत्र 'सजदे की जगह' में शामिल है। इस सीमा के भीतर से गुज़रना हराम (वर्जित) है और इससे बाहर से गुज़रना जायज़ है। 'दुर्रे मुख़्तार' में उल्लेख है:

अरबी

खुले मैदान या बड़ी मस्जिद में नमाज़ी के सजदे की जगह से गुज़रना सबसे सही मत (असह) के अनुसार वर्जित है, या घर या छोटी मस्जिद में उसके सामने क़िबला की दीवार तक गुज़रना, क्योंकि यह एक ही स्थान के हुक्म में है।[1]

उर्दू

नमाज़ी के आगे से खुले मैदान और बड़ी मस्जिद में गुज़रना, सबसे सही मत (असह) के अनुसार, उसकी सजदे की जगह से गुज़रना है; या घर या छोटी मस्जिद में क़िबला की दीवार तक गुज़रना है क्योंकि यह एक ही जगह के हुक्म में होता है। (त)

'रद्दुल मुहतार' में उल्लेख है:

अरबी

उनका कथन "सजदे की जगह पर" जैसा कि 'दुरर' में है, और यह बाद में आने वाली शर्तों के साथ केवल गुनाह (पाप) के लिए है, अन्यथा किसी भी स्थिति में नमाज़ अमान्य (फ़ासिद) नहीं होती। उनका कथन "सबसे सही मत के अनुसार" इसे तमिरताशी और 'बदाइ' के लेखक ने सही कहा है और फ़ख़्रुल इस्लाम ने इसे अपनाया है। 'निहाया' और 'फ़तह' में इसे प्राथमिकता दी गई है कि इसकी मात्रा उतनी है जितनी नमाज़ी की दृष्टि विनम्रता के साथ नमाज़ पढ़ते समय गुज़रने वाले पर पड़े, यानी अपनी

उर्दू

मूल पाठ (मतन) का कथन "नमाज़ी के सजदे की जगह" जैसा कि 'दुरर' में है, यह बात उन पाबंदियों के साथ जो बाद में ज़िक्र की गई हैं, केवल गुनाह का कारण है वरना हर हाल में नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) नहीं होती। उनका कहना "सबसे सही मत के अनुसार है" इसे तमिरताशी और 'बदाइ' के लेखक ने सही कहा है और इसे फ़ख़्रुल इस्लाम ने अपनाया और तरजीह दी। 'निहाया' और 'फ़तह' में है कि इसकी मात्रा यह है कि विनम्रता के साथ नमाज़ पढ़ते हुए नमाज़ी की नज़र गुज़रने वाले पर पड़े, और विनम्रता से मुराद यह है कि वह सजदे

अरबी	उर्दू
दृष्टि सजदे की जगह की ओर डाले हुए।[2] (संक्षेप में)	की जगह देखने का इरादा किए हुए हो। [सारांश] (त)

'मिन्हतुल ख़ालिक' में 'तजनीस' से उद्धृत है:

अरबी	उर्दू
सही मत यह है कि इसकी सीमा उसकी दृष्टि की अंतिम सीमा है और वही उसके सजदे की जगह है। और अबू नसर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फ़रमाया कि यह पहली सफ़ और... के बीच की दूरी है।	सही यह है कि इसकी मात्रा नमाज़ी की दृष्टि की अंतिम सीमा है और वह उसके सजदे की जगह है। अबू नसर ने फ़रमाया कि इसकी मात्रा पहली सफ़ और इमाम के बीच की जगह है।

[1] दुर्रे मुख़्तार, नमाज़ को अमान्य और मकरूह बनाने वाली चीज़ों का अध्याय, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/91. [2] रद्दुल मुहतार, नमाज़ को अमान्य और मकरूह बनाने वाली चीज़ों का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/469.

اجازت نہیں اس سے باہر نکل سکتا ہے۔ موضع سجود کے یہ معنی ہیں کہ آدمی جب قیام میں اہل خشوع و خضوع کی طرح اپنی نگاہ خاص جائے سجود پر جمائے یعنی جہاں سجدے میں اس کی پیشانی ہوگی تو نگاہ کا قاعدہ ہے کہ جب سامنے روک نہ ہو تو جہاں جمائے وہاں سے کچھ آگے بڑھتی ہے جہاں تک آگے بڑھ کر جائے وہ سب موضع میں ہے اس کے اندر نکلنا حرام ہے اور اس سے باہر جائز۔ درمختار میں ہے:

عربی	اردو
مرور مارٍّ في الصحراء اونی مسجد کبیر بموضع سجوده في الاصح او مروره بین یدیه الی حائط القبلة فی بیت ومسجد صغیر فانه کبقعة واحدة[1]۔	نمازی کے آگے سے صحرا اور بڑی مسجد میں گزرنا اصح قول کے مطابق اس کی سجدہ کی جگہ سے گزرنا ہے یا گھر یا چھوٹی مسجد میں دیوارِ قبلہ تک گزرنا ہے کیونکہ یہ ایک ہی جگہ کے حکم میں ہوتا ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی	اردو
قوله بموضع سجوده کما في الدرر وهذا مع القیود التی بعده انما هو للائم والا فالفساد منتف مطلقاً، قوله في الاصح صححه التمرتاشی وصاحب البدائع واختاره فخر الاسلام ورجحه	متن کا قول "نمازی کے سجدہ کی جگہ" جیسا کہ درر میں ہے یہ بات ان قیودات کے ساتھ جو بعد میں ذکر کی گئی ہیں فقط گناہ کا سبب ہے ورنہ ہر حال میں نماز فاسد نہیں ہوتی، اس کا قول "اصح قول کے مطابق ہے" اسے تمرتاشی اور صاحبِ بدائع نے صحیح کہا اور اس کو فخر الاسلام نے

عربی	اردو
فی النھایۃ والفتح انہ قدر ما یقع بصرہ علی المار لوصلی بخشوع ای رامیا ببصرہ الی موضع سجودہ[2] ھ مختصرا۔	اختیار کیا اور اس کو ترجیح دی۔ نہایہ اور فتح میں ہے کہ اس کی مقدار یہ ہے کہ اس کی مقدار یہ ہے کہ خشوع سے نماز پڑھتے ہوئے نمازی کی نظر گزرنے والے پر پڑے، اور خشوع سے مراد یہ ہے کہ وہ سجدہ کی جگہ دیکھنے کا ارادہ کئے ہوئے ہو اھ تلخیصاً (ت)

منحۃ الخالق میں تجنیس سے ہے:

عربی	اردو
الصحیح مقدار منتھی بصرہ و ھو موضع سجودہ و قال ابونصر رحمۃ اللہ تعالی علیہ مقدار ما بین الصف الاول وبین	صحیح یہ ہے کہ اس کی مقدار نمازی کی انتہا نگاہ ہے اور وہ اس کے سجدہ کی جگہ ہے۔ ابو نصر نے فرمایا کہ اس کی مقدار صف اول اور امام کے درمیانی جگہ

[1] در مختار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، بھارت ۹۱/۱ [2] ردالمحتار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴۶۹/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

The position of the Imam: and this is identical to the first, but in other words. He (may Allah be pleased with him) said: and in what we read from our Sheikh Minhaj al-A'immah (may Allah have mercy on him), that he should pass in such a way that his gaze falls [upon them] while he is praying the prayer of the humble. And this expression is clearer.[1]

It is identical to the first, however, it is in different words. He stated: what we read from our Sheikh Minhaj al-A'immah (may Allah be pleased with him) is that the passer-by may fall into the sight of the one praying with humility, and this expression is extremely clear. (T)

Allama Shami says:

Observe how he made all [opinions] into one opinion, and the difference is only in the phrasing, not in the meaning.[2]

You saw that he declared all statements to be one statement and the difference is only in the wording, not in the meaning. (T)

Also in Radd al-Muhtar it says:

(His statement "in a house"): its apparent meaning is even if it is large. In al-Quhistani: "And it is appropriate that the house and home be included in it, i.e., in the ruling of a small mosque."[3]

The text's statement "in a house" suggests from its appearance that whether the house is large, Quhistani mentions it is appropriate to include the home and house under the ruling of a small mosque. (T)

As for what the difference is between a small and a large mosque, the noble Quhistani wrote that a small mosque is one that is less than forty (40) square yards.

In Radd al-Muhtar (His statement "and a small mosque"): it is less than sixty cubits, and it is said from forty, and it is the chosen [view] as indicated in al-Jawahir.[4]

In Radd al-Muhtar, it is cited from Quhistani that by small mosque is meant one which is less than sixty cubits, some said forty cubits and this is the chosen view as is indicated towards it in Jawahir. (T)

1. Minhat al-Khaliq Hashiyah al-Bahr al-Ra'iq, chapter on what invalidates the prayer and what is disliked in it, published by HM Saeed Company Karachi, 15/2.

2. Taqrirat al-Rafi'i 'ala Radd al-Muhtar, topic: "When he recites Ta'ala Jadduka etc.", published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/269.
3. Radd al-Muhtar, topic: "When he recites Ta'ala Jadduka etc.", published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/269.
4. Radd al-Muhtar, topic: "When he recites Ta'ala Jadduka etc.", published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/269.

इमाम का स्थान: और यह पहले के बिल्कुल समान है लेकिन अन्य शब्दों में है। उन्होंने (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) कहा: और हमने अपने शेख मिन्हाज अल-आइम्माह (अल्लाह उन पर दया करे) से जो पढ़ा वह यह है कि वह इस तरह गुजरे कि उसकी निगाह उस पर पड़े जबकि वह विनम्र लोगों की तरह नमाज़ पढ़ रहा हो। और यह अभिव्यक्ति बहुत स्पष्ट है।[1]

और यह पहले के बिल्कुल समान है, अलबत्ता दूसरे शब्दों में है, उन्होंने फ़रमाया कि हमने अपने शेख मिन्हाज अल-आइम्माह (रहमहुल्लाहु तआला) से जो पढ़ा वो यह है कि नमाज़ी खुशूअ वालों की नमाज़ अदा कर रहा है उसकी निगाह गुज़रने वाले पर पड़ सकती है, और यह इबारत निहायत ही वाज़ेह (स्पष्ट) है। (त)

अल्लामा शामी फरमाते हैं:

देखें कि उन्होंने सभी (कथनों) को एक ही कथन कैसे बना दिया, और अंतर केवल शब्दों में है, अर्थ में नहीं।[2]

आपने देखा कि उन्होंने तमाम अक़्वाल (कथनों) को एक क़ौल (कथन) करार दिया और इख़्तिलाफ़ फ़क़त इबारत में है मानी में नहीं। (त)

साथ ही रद अल-मुह्तार में है:

(उनका कथन "घर में"): इसका स्पष्ट अर्थ है भले ही वह बड़ा हो। अल-कुहिस्तानी में है: "और यह उचित है कि घर और मकान को इसमें शामिल किया जाए, यानी छोटी मस्जिद के नियम में।"[3]

मतन (मूल पाठ) का क़ौल "फ़ी बैत" इसके ज़ाहिर से पता चलता है कि ख़्वाह वो घर बड़ा हो, कुहिस्तानी में है मुनासिब यह है कि दार और बैत को मस्जिद-ए-सगीर के हुक्म में दाख़िल किया जाए। (त)

रही यह बात कि छोटी और बड़ी मस्जिद में क्या फ़र्क़ है, फ़ाज़िल कुहिस्तानी ने लिखा, छोटी मस्जिद वो कि चालीस, 40 गज़ मुकस्सर से कम हो।

रद अल-मुह्तार में (उनका कथन "और छोटी मस्जिद"): यह साठ हाथ से कम है और कहा गया

रद अल-मुह्तार में कुहिस्तानी से है कि छोटी मस्जिद से मुराद वो है जो साठ हाथ से कम हो,

इमाम का स्थान: और यह पहले के बिल्कुल समान है लेकिन अन्य शब्दों में है। उन्होंने (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) कहा: और हमने अपने शेख मिन्हाज अल-आइम्माह (अल्लाह उन पर दया करे) से जो पढ़ा वह यह है कि वह इस तरह गुजरे कि उसकी निगाह उस पर पड़े जबकि वह विनम्र लोगों की तरह नमाज़ पढ़ रहा हो। और यह अभिव्यक्ति बहुत स्पष्ट है।[1]

है कि चालीस से, और यही चुना हुआ (मत) है जैसा कि अल-जवाहिर में इसकी ओर इशारा किया गया है।[4]

और यह पहले के बिल्कुल समान है, अलबत्ता दूसरे शब्दों में है, उन्होंने फ़रमाया कि हमने अपने शेख मिन्हाज अल-आइम्माह (रहमहुल्लाहु तआला) से जो पढ़ा वो यह है कि नमाज़ी खुशूअ वालों की नमाज़ अदा कर रहा है उसकी निगाह गुज़रने वाले पर पड़ सकती है, और यह इबारत निहायत ही वाज़ेह (स्पष्ट) है। (त)

बाज़ ने चालीस हाथ कहा और मुख्तार (चुना हुआ) यही है जैसा कि इसकी तरफ़ जवाहर में इशारा है। (त)

1. मिन्हात अल-ख़ालिक हाशिया अल-बह्र अल-राइक़, नमाज़ को ख़राब करने वाली और उसमें नापसंद की जाने वाली चीज़ों का अध्याय, प्रकाशित एच.एम. सईद कंपनी कराची 15/2.
2. तक़रीरात अल-राफ़िई अला रद अल-मुह्तार, विषय: "जब वह तआला जद्दुका आदि पढ़े", प्रकाशित मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 1/269.
3. रद अल-मुह्तार, विषय: "जब वह तआला जद्दुका आदि पढ़े", प्रकाशित मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 1/269.
4. रद अल-मुह्तार, विषय: "जब वह तआला जद्दुका आदि पढ़े", प्रकाशित मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 1/269.

مقام الامام وھذا عین الاول ولکن بعبارۃ اخری قال رضی اللہ تعالی عنہ وفیما قرأنا علی شیخنا منھاج الائمۃ رحمہ اللہ تعالی ان یمر بحیث یقع بصرہ وھو یصلی صلاۃ الخاشعین وھذہ العبارۃ اوضح- 1

ہے اور یہ پہلے کے عین مطابق ہے البتہ دوسرے الفاظ میں ہے، انہوں نے فرمایا کہ ہم نے اپنے شیخ منہاج الائمہ رحمہ اللہ تعالٰی سے جو پڑھا وہ یہ ہے کہ نمازی خشوع والوں کی نماز ادا کر رہا ہے اس کی نگاہ گزرنے والے پر پڑ سکتی ہے، اور یہ عبارت نہایت ہی واضح ہے۔ (ت)

علامہ شامی فرماتے ہیں:

فانظر کیف جعل الکل قولا واحدا وانما الاختلاف فی العبارۃ لافی المعنی 2-

آپ نے دیکھا کہ انہوں نے تمام اقوال کو ایک قول قرار دیا اور اختلاف فقط عبارت میں ہے معنی میں نہیں۔ (ت)

نیز ردالمحتار میں ہے:

(قولہ فی بیت) ظاھرہ ولو کبیرا وفی القھستانی وینبغی ان یدخل فیہ ای فی حکم المسجد الصغیر الدار والبیت 3-

متن کا قول "فی بیت" اس کے ظاہر سے پتا چلتا ہے کہ خواہ وہ گھر بڑا ہو، قہستانی میں ہے مناسب یہ ہے کہ دار اور بیت کو مسجد صغیر کے حکم میں داخل کیا جائے۔ (ت)

مقام الامام وھذا عین الاول ولکن بعبارۃ اخری قال رضی اللہ تعالی عنہ وفیما قرأنا علی شیخنا منھاج الائمۃ رحمہ اللہ تعالی ان یمر بحیث یقع بصرہ وھو یصلی صلاۃ الخاشعین وھذہ العبارۃ اوضح- 1

ہے اور یہ پہلے کے عین مطابق ہے البتہ دوسرے الفاظ میں ہے، انہوں نے فرمایا کہ ہم نے اپنے شیخ منہاج الائمہ رحمہ اللہ تعالیٰ سے جو پڑھا وہ یہ ہے کہ نمازی خشوع والوں کی نماز ادا کر رہا ہے اس کی نگاہ گزرنے والے پر پڑ سکتی ہے، اور یہ عبارت نہایت ہی واضح ہے۔ (ت)

رہا یہ کہ مسجد صغیر وکبیر میں کیا فرق ہے، فاضل قہستانی نے لکھا، چھوٹی مسجد وہ کہ چالیس، ۴۰ گز مکسر سے کم ہو

ففی ردالمحتار (قولہ ومسجد صغیر) ھو اقل من ستین ذراعا وقیل من اربعین وھو المختار کما اشار الیہ فی الجواھر 4-

ردالمحتار میں قہستانی سے ہے کہ چھوٹی مسجد سے مراد وہ ہے جو ساٹھ ہاتھ سے کم ہو، بعض نے چالیس ہاتھ کہا اور مختار یہی ہے جیسا کہ اس کی طرف جواہر میں اشارہ ہے۔ (ت)

1 منحۃ الخالق حاشیۃ البحر الرائق باب ما یفسد الصلوۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۵/۲ 2 تقریرات الرافعی علی ردالمحتار مطلب اذا قرأ تعالیٰ جدک الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۶۹/۱ 3 ردالمحتار، مطلب اذا قرأ تعالیٰ جدک الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۶۹/۱، ردالمحتار، 4 ردالمحتار، مطلب اذا قرأ تعالیٰ جدک الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۶۹/۱

Fatawa Ridawiyya Volume 7

I say: Here, 'yard' should mean area yard (square yard).

[Boxed text]: Right side: Because it is most suitable for measurements, as Imam Qazi Khan said regarding water, hence it will be determined here by priority. (T) Left side: Because it is most suitable for measurements, as Imam Qazi Khan said regarding water, hence it will be determined here by priority. (T)

And our area yard, according to this yard which is forty-eight fingers i.e., three feet, is one yard, two girah, and two-thirds of a girah, as we have explained in some of our fatwas (as we have explained it in some of our fatwas. T). So, forty square yards from that yard is fifty-four (54) yards and seven girah of ours, as is not hidden from an accountant (as is not hidden from an accountant. T). So, according to the assumption of the Allama, the small mosque becomes fifty-four yards and seven square girah, and fifty-four and a half (54 1/2) yards for a large mosque. This is what he wrote, and Allama Shami followed him in this.

I say: However, the doubt is that the aforementioned scholar passed over the text of 'Jawahir'. The text of 'Jawahir al-Fatawa' is regarding a house, not regarding a mosque. A large mosque is only that in which the connection of rows is a condition like a courtyard, such as the Mosque of Khwarizm which stands on sixteen thousand pillars. Other general mosques, even if they are ten thousand square yards, are small mosques, and in them, passing in front of the Qibla wall without a barrier is impermissible, as we have explained in our fatwas (as we have explained its details in our fatwas. T). And Allah Almighty knows best.

Problem 963: From Calcutta, Faujdari Balakhana 36, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Beg Sahib, end of Rabi al-Akhir 1308 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if the Imam took longer than usual in the first sitting (Qa'da Ula) and the follower (Muqtadi), thinking that the Imam had made an oversight, said the Takbir loudly to inform the Imam, is the follower's prayer invalidated or not? Explain and be rewarded (Explain and get a reward. T).

The Answer: According to our Imam (Allah be pleased with him), the principle in these matters is that although the act of informing consists of words of recitation (Qira'at) or remembrance (Dhikr) like Tasbih and Takbir, and these are parts and remembrances of prayer, the meaning is of speech. Its essence is addressing the Imam and teaching him, i.e., 'you have forgotten, after this you should do this.' It is

clear that this is the intended purpose, and the listener also understands this meaning, so what doubt remains about it being 'speech,' even if it is in the form of the Quran or Dhikr? Therefore, if someone in prayer recites this noble verse: 'O Yahya! Hold the Book fast' (1) with the intention of addressing someone named Yahya, then by consensus, the prayer...

(1) Al-Quran 19/12

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

मैं कहता हूँ: यहाँ 'ग़ज़' से 'ग़ज़-ए-मसाहत' (क्षेत्रफल वाला ग़ज़) मुराद होना चाहिए।

[बॉक्स टेक्स्ट]: दायाँ पक्ष: क्योंकि माप-तोल की चीज़ों के लिए यही सबसे उपयुक्त है, जैसा कि इमाम क़ाज़ी ख़ान ने पानी के बारे में कहा, इसलिए यहाँ प्राथमिकता के आधार पर यही निर्धारित होगा। बायाँ पक्ष: क्योंकि माप-तोल की चीज़ों के लिए यही सबसे उपयुक्त है, जैसा कि इमाम क़ाज़ी ख़ान ने पानी के बारे में कहा, इसलिए यहाँ प्राथमिकता के आधार पर यही निर्धारित होगा। (त)

और हमारा मसाहत वाला ग़ज़, इस ग़ज़ से जो अड़तालीस अंगुल यानी तीन फीट का है, एक ग़ज़ दो गिरह और दो-तिहाई गिरह है, जैसा कि हमने अपने कुछ फतवों में इसे बयान किया है (जैसा कि हमने अपने कुछ फतवों में इसे बयान किया है। त)। तो उस ग़ज़ से चालीस ग़ज़ मक्सिर (वर्ग ग़ज़) हमारे चौवन (54) ग़ज़ सात गिरह के बराबर हुए, जैसा कि हिसाब जानने वालों पर छिपा नहीं है (जैसा कि हिसाब दान पर गुप्त नहीं है। त)। तो अल्लामा के इस विचार के अनुसार, हमारे ग़ज़ से चौवन (54) ग़ज़ सात गिरह मक्सिर 'मस्जिद-ए-सगीर' (छोटी मस्जिद) हुई और साढ़े चौवन (54 1/2) ग़ज़ 'मस्जिद-ए-कबीर' (बड़ी मस्जिद)। यह वह है जो उन्होंने लिखा और अल्लामा शामी ने इसमें उनका अनुसरण किया।

मैं कहता हूँ: लेकिन यह शंका है कि उक्त विद्वान 'जवाहर' के इबारत (पाठ) से गुज़रे, 'जवाहर अल-फ़तावा' की इबारत घर के बारे में है न कि मस्जिद के बारे में। बड़ी मस्जिद केवल वही है जिसमें पंक्तियों का जुड़ाव (इत्तेसाल-ए-सफ़ूफ़) वैसे ही शर्त है जैसे सहन (आँगन) में, जैसे ख्वारज़्म की मस्जिद जो सोलह हज़ार खंभों पर है। बाकी सामान्य मस्जिदें, चाहे वे दस हज़ार वर्ग ग़ज़ की हों, छोटी मस्जिदें हैं और उनमें क़िबला की दीवार तक बिना किसी आड़ के गुज़रना नाजायज़ है, जैसा कि हमने अपने फतवों में (जैसा कि हमने अपने फतवों में इसका विवरण दिया है। त) बताया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 963: कलकत्ता, फौजदारी बालाखाना 36, प्रेषक जनाब मिर्ज़ा गुलाम कादिर बेग साहब, रबी-उल-आखिर 1308 हिजरी के अंत में। इस मामले में दीन के उलेमा क्या फरमाते हैं कि अगर इमाम को पहले कायदे (बैठने) में अपनी आदत से ज़्यादा समय लगा और मुक़्तदी ने इस विचार से कि इमाम से कोई भूल (सह्व) हुई होगी, इमाम को सूचित करने के लिए ज़ोर से तकबीर कही, तो क्या

मुक़्तदी की नमाज़ फासिद (अमान्य) हुई या नहीं? बयान करें और पुण्य पायें (बयान करो और इनाम पाओ। त)।

जवाब: हमारे इमाम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के नज़दीक इन मसलों में मूल बात यह है कि सूचित करना चाहे शब्दतः क़िरात (कुरान का पाठ) या ज़िक्र हो, उदाहरण के लिए तस्बीह और तकबीर, और ये सब नमाज़ के हिस्से और ज़िक्र हैं, मगर इसका अर्थ 'कलाम' (बातचीत) है। इसका सार इमाम को संबोधित करना और उसे सिखाना है कि 'तुम भूल गए हो, इसके बाद तुम्हें यह करना चाहिए'। यह स्पष्ट है कि यही उद्देश्य है और सुनने वाले को भी यही अर्थ समझ में आता है, तो इसके'कलाम' होने में क्या संदेह रहा, भले ही वह कुरान या ज़िक्र के रूप में हो। और इसीलिए अगर नमाज़ में किसी 'यहया' नाम के व्यक्ति को संबोधित करने की नीयत से यह आयत-ए-करीमा 'ऐ यहया! किताब को मज़बूती से पकड़ो' (1) पढ़ी, तो सर्वसम्मति से नमाज़...

(1) अल-कुरान 19/12

اقول: یہاں گز سے گز مساحت مراد ہونا چاہئے۔

[باکسڈ متن]: دائیں جانب: لانه الالیق بالممسوحات کما قاله الامام قاضی خاں فی الماء فههنا هو المتعین بالأولیٰ۔ بائیں جانب: کیونکہ ممسوحات کے یہی زیادہ مناسب ہے جیسا کہ قاضی خاں نے پانی کے بارے میں کہا، پس یہاں بطریق اولیٰ یہی متعین ہوگا۔ (ت)

اور گز مساحت ہمارے اس گز سے کہ اڑتالیس انگل یعنی تین فٹ کا ہے ایک گز دو گرہ اور دو تہائی گرہ ہے کما بیناہ فی بعض فتاونا (جیسا کہ ہم نے اپنے بعض فتاوٰی میں اسے بیان کیا ہے۔ ت) تو اس گز سے چالیس گز مکسر ہمارے سے چون ۵۴ گز سات گرہ کانواں حصہ ہوا کما لا یخفی علی الحاسب (جیسا کہ حساب دان پر مخفی نہیں ہے۔ ت) تو اس زعم علامہ پر ہمارے گز سے چون ۵۴ گز سات گرہ مکسر مسجد صغیر ہوئی اور ساڑھے چون (۵۴ ۱/۲) گز مسجد کبیر، یہ ہے وہ کہ انہوں نے لکھا اور علامہ شامی نے اس میں ان کا اتباع کیا۔

اقول: مگر یہ شبہ ہے کہ فاضل مذکور کو عبارت جواہر سے گزرا، عبارت جواہر الفتاوٰی درباره دار ہے نہ کہ درباره مسجد، مسجد کبیر صرف وہ ہے جس میں مثل صحر اتصال صفوف شرط ہے جیسے مسجد خوارزم کہ سولہ ہزار ستون پر ہے، باقی عام مساجد اگرچہ دس ہزار گز مکسر ہوں مسجد صغیر ہیں اور ان میں دیوار قبلہ تک بلا حائل مرور ناجائز، کما بیناہ فی فتاونا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس کی تفصیل بیان کی ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۶۳: از کلکتہ فوجداری بالاخانہ ۳۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب آخر ربیع الاخری ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر امام کو قعدہ اولیٰ میں اپنی

عادت سے دیر لگی اور مقتدی نے بخیال اس امر کے کہ امام کو سہو ہوا ہوگا تکبیر بآواز بلند بنا بر اطلاع امام کہی تو نماز مقتدی کی فاسد ہوئی یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان کرو اور اجر پاؤ۔ ت)

الجواب: ہمارے امام رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک اصل ان مسائل میں یہ ہے کہ بتانا اگرچہ لفظاً قرات یا ذکر مثلاً تسبیح و تکبیر ہے اور یہ سب اجزا و اذکار نماز سے ہیں مگر معنیٰ کلام ہے کہ اس کا حاصل امام سے خطاب کرنا اور اسے سکھانا ہوتا ہے یعنی تو بھولا، اس کے بعد تجھے یہ کرنا چاہئے، پر ظاہر کہ اس سے یہی غرض مراد ہوتی ہے اور سامع کو بھی یہی معنیٰ مفہوم، تو اس کے کلام ہونے میں کیا شک رہا اگرچہ صورتِ قرآن یا ذکر، ولذا اگر نماز میں کسی یحییٰ نامی کو خطاب کی نیت سے یہ آیہ کریمہ یٰیَحْیٰی خُذِ الْکِتٰبَ بِقُوَّۃٍ ۱ پڑھی بالاتفاق نماز...

۱ القرآن ۱۹ / ۱۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

...gone, even though it is actually Quran. On this basis, the analogy was that informing the imam absolutely, even if at the right place, would invalidate the prayer. Because when it is considered speech in terms of meaning, it will invalidate the prayer in any case. However, at the time of needing to correct the prayer, or where a specific text (nass) is reported, our Imams have abandoned this analogy and ruled it permissible based on the principle of Istihsan (juridical preference), the highest reasons for which are text and necessity. Therefore, the correct view is that it is permissible for the follower to inform the Imam absolutely when he forgets in recitation, even if he has already recited the obligatory amount, or even if he has moved from one part to another. In the first case, although the obligation might have been fulfilled, there's a possibility that due to stopping or getting confused, some word might escape his tongue that invalidates the prayer. Hence, the follower needs to inform to keep his prayer correct. Some common Hafizs have been observed that when they forget in Tarawih and don't remember, meaningless sounds like "een aan" or similar words come out of their mouths, causing the prayer to be invalidated. In the second case, although when the recitation is flowing, there might be no fear of the prayer being invalidated just by skipping a verse, there is a text (nass) from the Lawgiver (peace and blessings of Allah be upon him) in this matter:

Arabic Text

And it is the Hadith of Surah al-Mu'minun which the researcher mentioned in al-Fath and others in other works along with general statements of other Hadiths reported on this subject, as explained in al-Hilya under the section of factors that invalidate prayer. I say: The best evidence to hold onto in all this is what Abu Dawud and Abdullah ibn al-Imam (Ahmad) recorded in Zawa'id al-Musnad from Miswar bin Yazid al-Maliki (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) led the prayer and skipped a verse. A man said to him: "O

Urdu Translation

And that Hadith regarding Surah al-Mu'minun is reported. The researcher mentioned it in al-Fath, and other jurists have mentioned it in various books, even though other Hadiths in this chapter are absolute, as stated in the chapter on things that invalidate prayer in al-Hilya. I say (I maintain) that the best to rely on is the Hadith narrated by Abu Dawud and Abdullah bin Imam Ahmad in Zawa'id al-Musnad from Hazrat Miswar bin Yazid al-Maliki (may Allah be pleased with him), that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) led the prayer and left out

Arabic Text

Messenger of Allah, the verse is like this and that." He said: "Why did you not remind me?" And that is because the Hadith of opening (informing the imam) regarding skipping a word is that he (peace and blessings of Allah be upon him) recited Surah al-Mu'minun in prayer...

Urdu Translation

a verse. A man submitted: "O Messenger of Allah! The verse is such," so he said: "Why didn't you remind me?" And that is because the Hadith about giving a hint (luqma) upon skipping a word...

1 Sunan Abu Dawud, Chapter on opening for the Imam in Prayer, printed by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 131/1

फतवा रिज़विया, जिल्द 7

...चली गई हालाँकि वह हकीकत में कुरआन है, इस आधार पर कयास (تأویل) यह था कि मुतलकन (बिना शर्त) बताना, भले ही वह सही जगह पर हो, नमाज़ को अमान्य (मुफ़सिद) कर दे। क्योंकि जब उसे अर्थ के लिहाज़ से कलाम (बातचीत) माना गया, तो वह हर हाल में नमाज़ को खराब करेगा। लेकिन नमाज़ की सुधार की ज़रूरत के समय, या जहाँ विशेष 'नस्स' (धार्मिक ग्रंथ का प्रमाण) मौजूद है, हमारे इमामों ने इस कयास को छोड़ दिया और 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के हुक्म से, जिसके उच्च कारणों में से नस्स और ज़रूरत हैं, इसे जायज़ ठहराया। इसलिए सही बात यह है कि जब इमाम किराअत में भूल जाए, तो मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) के लिए मुतलकन बताना जायज़ है, चाहे वह अनिवार्य (वाजिब) मात्रा पढ़ चुका हो, या फिर एक से दूसरे हिस्से की तरफ बढ़ चुका हो। पहली सूरत में, यद्यपि वाजिब अदा हो चुका है, लेकिन संभावना है कि रुकने और उलझने के कारण उसकी ज़बान से कोई ऐसा शब्द निकल जाए जो नमाज़ को अमान्य कर दे। इसलिए मुक़्तदी को अपनी नमाज़ दुरुस्त रखने के लिए बताने की ज़रूरत है। कुछ आम हाफ़िज़ों को देखा गया है कि जब वे तरावीह में भूलते हैं और याद नहीं आता, तो 'ईं-आँ' या इसी तरह के बेमानी शब्द उनकी ज़बान से निकलते हैं और नमाज़ के अमान्य होने का कारण बनते हैं। और दूसरी सूरत में, यद्यपि जब किराअत जारी है, तो सिर्फ आयत छूट जाने से नमाज़ अमान्य होने का डर नहीं होता, लेकिन इस बारे में शरीयत के निर्माता (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से नस्स मौजूद है:

अरबी पाठ

वह सूरह अल-मुमिनून की हदीस है जिसे शोधकर्ता ने अल-फतह में और अन्य ने अन्य कृत्यों में ज़िक्र किया है, साथ ही इस विषय पर अन्य हदीसों के सामान्य विवरण भी हैं, जैसा कि अल-हिलिया में नमाज़ को अमान्य करने वाली चीज़ों के अध्याय में स्पष्ट किया गया है। मैं कहता हूँ: इन सब में सबसे अच्छा सहारा उस हदीस का है जिसे अबू दाऊद और अब्दुल्लाह इब्न अल-इमाम ने ज़वाइद अल-मुसनद में मिसवर बिन यज़ीद अल-मालिकी से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु

उर्दू अनुवाद

और वह सूरह मुमिनून के बारे में हदीस मौजूद है जिसे शोधकर्ता ने फतह में और अन्य फ़ुक़हा ने विभिन्न पुस्तकों में ज़िक्र किया है, बावजूद इसके कि इस अध्याय में अन्य हदीसें मुतलक (बिना शर्त) हैं जैसा कि हिलिया में मुफ़सिदात-ए-सलात के अध्याय में वर्णित है। मैं कहता हूँ (अक़ूल) सबसे बेहतरीन सहारा लेने के लिहाज़ से वह हदीस है जिसे अबू दाऊद और अब्दुल्लाह बिन इमाम अहमद ने ज़वाइद मुसनद में हज़रत मिसवर बिन यज़ीद मालिकी

अरबी पाठ

अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ पढ़ाई और एक आयत छोड़ दी। एक आदमी ने आपसे कहा: "हे अल्लाह के रसूल, वह आयत ऐसी और ऐसी है।" तो आपने फ़रमाया: "तुमने मुझे याद क्यों नहीं दिलाया?" और वह इसलिए कि एक शब्द छोड़ने पर संकेत देने के बारे में फ़तह की हदीस है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ में सूरह अल-मुमिनून पढ़ी...

उर्दू अनुवाद

रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया कि नबी अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने नमाज़ पढ़ाई तो आपने एक आयत छोड़ दी। एक व्यक्ति ने अर्ज़ किया: "या रसूलल्लाह! आयत तो ऐसे है," तो आपने फ़रमाया: "तुमने मुझे याद क्यों न दिलाया?" और वह इसलिए कि हदीस जो एक शब्द के छूटने पर लुक़्मा (संकेत) देने के बारे में...

1 सुनन अबू दाऊद, बाब अल-फतह अलल इमाम फिस-सलात, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर द्वारा मुद्रित 1/131

جاتی رہی حالانکہ وہ حقیقتہً قرآن ہے ، اس بنا پر قیاس یہ تھا کہ مطلقاً بتانا اگرچہ بر محل ہو مفسد نماز ہو کہ جب وہ بلحاظ معنی کلام ٹھہرا تو بہر حال افساد نماز کرے گا مگر حاجت اصلاح نماز کے وقت یا جہاں خاص نص وارد ہے ہمارے ائمہ نے اس قیاس کو ترک فرمایا اور بحکم استحسان جس کے اعلیٰ وجوہ سے نص وضرورت ہے جواز کا حکم دیا، ولذا صحیح یہ ہے کہ جب امام قرات میں بھولے مقتدی کو مطلقاً بتانا روا اگرچہ قدر واجب پڑھ چکا ہو اگرچہ ایک سے دوسرے کی طرف انتقال ہی کیا ہو کہ صورت اولیٰ میں گویا واجب ادا ہو چکا مگر احتمال ہے کہ رکنے اور الجھنے کے سبب کوئی لفظ اس کی زبان سے ایسا نکل جائے جو مفسد نماز ہو، لہٰذا مقتدی کو اپنی نماز درست رکھنے کے لئے بتانے کی حاجت ہے، بعض عوام حفاظ کو مشاہدہ کیا گیا کہ جب تراویح میں بھولے اور یاد نہ آیا تو ایں آں یا اور اسی کی قسم الفاظ بے معنی ان کی زبان سے نکلے اور فساد نماز کا باعث ہوئے، اور صورت ثانیہ میں اگرچہ جب قرات رواں ہے تو صرف آیت چھوٹ جانے سے فساد نماز کا اندیشہ نہ ہو مگر اس بات میں شارع صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے نص وارد:

عربی متن	**اردو ترجمہ**
وھو حدیث سورۃ المومنین الذی ذکرہ	اور وہ سورہ مومنین کے بارے میں حدیث وارد ہے
المحقق في الفتح وغیرہ في غیرہ مع	محقق نے فتح میں اور دیگر فقہا نے مختلف کتب میں
اطلاقات احادیث اخر واردۃ فی الباب کما	اسے ذکر کیا باوجودیکہ دیگر احادیث اس باب میں مطلق
بینہ فی الحلیۃ من المفسدات، اقول	ہیں جیسا کہ حلیہ میں مفسدات صلوٰۃ کے باب میں بیان
والاحسن من کل ذلك التمسك بما اخرج	ہوا ہے اقول (میں کہتا ہوں) سب سے احسن تمسک کے

عربی متن	اردو ترجمہ
ابوداؤد وعبدالله ابن الامام فی زوائد المسند عن مسور بن يزيد المالكي قال صلى رسول الله صلى تعالىٰ عليه وسلم فترك آية فقال له رجل يارسول الله آية كذا وكذا فقال فهلا اذ كرتنيها وذلك لان حديث الفتح في ترك كلمة وهوانه صلى الله تعالىٰ عليه وسلم قرأ في الصلاة سورة المومنين	لحاظ سے وہ حدیث ہے جسے ابوداؤد اور عبداللہ بن امام احمد نے زوائد مسند میں حضرت مسور بن یزید مالکی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نماز پڑھائی تو آپ نے ایک آیت چھوڑ دی ایک آدمی نے عرض کیا: یا رسول اللہ! آیت تو ایسے ہے، تو آپ نے فرمایا: تو نے مجھے یاد کیوں نہ کرائی، اور وہ اس لئے کہ حدیث جو ایک کلمہ کے ترک پر لقمہ دینے

1 سنن ابوداؤد باب الفتح على الامام فی الصلاۃ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور 131/1

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Left Column - Arabic] He omitted a word. When he finished, he said, "Was not Ubayy among you?" He said, "Yes." He said, "Why did you not correct me (open for me)?"1 So it is apparent that the ruling for omitting a word is stricter than the ruling for moving from one verse to another. And there is a report from Ali (may Allah honor him), "When the Imam seeks a correction from you, give it to him,"2 narrated by Sa'id ibn Mansur in his Sunan, and mentioned in al-Hilyah and al-Fath, regarding the situation where the Imam remains silent waiting for a correction. And there is the hadith of Anas (may Allah be pleased with him): "We used to correct [the Imams] during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him),"3 narrated by al-Daraqutni and al-Hakim, who graded it as authentic. It is concise, contrary to what we mentioned which explicitly states omitting a verse. Although it might be said concerning this and what was used as evidence in al-Fath from the "hadith of the word", that they are specific incidents; it is not mentioned whether that was after three verses or before.

[Right Column - Urdu] It is about the fact that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) recited Surah al-Mu'minun in prayer and omitted a word. When he finished, he said: "Is Ubayy not among you?" He replied: "O Messenger of Allah! I am present." He said: "Why did you not give me the correction (luqma)?" And it is clear that omitting a word is more restricted than moving from one verse to another. And Ali (may Allah honor his face) said that when the Imam wants a correction from you, then give it. Sa'id bin Mansur narrated it in his Sunan. It is mentioned in 'Hilyah' and 'Fath' regarding the situation when the Imam becomes silent and waits for a correction. The hadith narrated from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) that we used to give corrections to our Imams during the lifetime of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), Daraqutni and Hakim have narrated it and declared it authentic. This hadith is concise, unlike the hadith we mentioned, which contains the clarification of omitting a verse. Although the one about omitting a verse and the hadith in which the omission of a word is mentioned (from which Fath al-Qadir argues) have been contested, these are specific incidents; it is not mentioned whether this happened after reading three verses or before. (T)

Therefore, if someone wants permission to enter a place and he [the person praying] says "SubhanAllah", "Allahu Akbar" or "La ilaha illallah" for the purpose of making it known that he is in prayer, the prayer will not be invalidated, as there is also a hadith regarding this. (T)

1 Fath al-Qadir, Chapter on things that invalidate prayer and things that are disliked in it, printed by Nuriyya Razawiyya, Sukkur, 1/348. 2 Fath al-Qadir, Chapter on things that invalidate prayer and things that are disliked in it, printed by Nuriyya Razawiyya, Sukkur, 1/348. 3 Sunan al-Daraqutni, Chapter on prompting the Imam etc., printed by Nashr al-Sunnah, Multan, 1/399.

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

[बायां कॉलम - अरबी] उन्होंने एक शब्द छोड़ दिया। जब वे फ़ारिग़ हुए तो कहा, "क्या तुम में उबय नहीं थे?" उन्होंने कहा, "हाँ।" उन्होंने कहा, "तुमने मुझे लुक़्मा (सुधार) क्यों नहीं दिया?"1 तो यह ज़ाहिर है कि एक शब्द छोड़ने का हुक्म एक आयत से दूसरी आयत पर जाने के हुक्म से ज़्यादा सख़्त है। और हज़रत अली (करम अल्लाह वज्हहु) का असर है कि "जब इमाम तुमसे लुक़्मा चाहे तो उसे लुक़्मा दो,"2 इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन में रिवायत किया है, और हिल्या और फ़तह में इसका ज़िक्र उस सूरत में किया गया है जब इमाम खामोश हो जाए और सुधार का इंतज़ार करे। और हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है कि "हम रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में इमामों को लुक़्मा दिया करते थे,"3 इसे दारकुतनी और हाकिम ने रिवायत किया और इसे सही कहा। यह मुख़्तसर है, इसके बरख़िलाफ़ जो हमने ज़िक्र किया उसमें आयत छोड़ने की सराहत (स्पष्टता) है। हालांकि इस बारे में और फ़तह में जिस कलिमे (शब्द) वाली हदीस से दलील पकड़ी गई है, उसके बारे में कहा जा सकता है कि ये खास वाक़यात हैं, इनमें यह ज़िक्र नहीं है कि यह तीन आयतों के बाद हुआ या पहले।

[दायां कॉलम - उर्दू] यह इस बारे में है कि नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने नमाज़ में सूरह मोमिनून की तिलावत फ़रमाई और एक कलिमा छोड़ दिया। जब आप फ़ारिग़ हुए तो फ़रमाया: क्या तुम में उबय नहीं? अर्ज़ किया: या रसूल अल्लाह! मौजूद हूँ, फ़रमाया: मुझे लुक़्मा क्यों न दिया। और यह वाज़ेह है कि कलिमा का तर्क करना एक आयत से दूसरी आयत की तरफ मुंतकिल होने से ज़्यादा तंग है और हज़रत अली करम अल्लाह वज्हहु का कहना है कि जब इमाम तुमसे लुक़्मा चाहे तो लुक़्मा दो, इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन में रिवायत किया है। हिल्या और फ़तह में इसे इस सूरत के बारे में कि, जब इमाम खामोश हो जाए और लुक़्मा का इंतज़ार करे, ज़िक्र किया गया है। हज़रत अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मरवी हदीस कि हम रिसालत मआब सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की ज़ाहिरी हयात में अपने अइम्मा को लुक़्मा दिया करते थे इसे दार कुतनी और हाकिम ने रिवायत किया और सही कहा, यह हदीस मुजमल है बखिलाफ़ उस हदीस के जो हमने ज़िक्र की, इसमें तर्क आयत की तस्रीह है। अगरचे उस आयत के तर्क वाली और वह हदीस जिसमें कलिमा का तर्क मज़कूर है जिससे फ़तह अल-क़दीर में इस्तदलाल किया गया है, पर एतराज़ किया गया है, ये खास वाक़यात हैं इसमें इस बात का ज़िक्र नहीं कि ये तीन आयात पढ़ने के बाद हुआ या पहले हो। (त)

लिहाज़ा अगर कोई मकान में आने का इज़न चाहे और यह इस ग़रज़ से कि उसे नमाज़ में होना मालूम हो जाए तस्बीह या तकबीर या तहलील कहे नमाज़ फासिद न होगी कि इस बारे में भी हदीस वारिद, (त)

1 फ़तह अल-क़दीर, बाब मुफ़्सिदे सलात व मा युक़्हु फ़ीहा, मतबुआ नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/348। 2 फ़तह अल-क़दीर, बाब मुफ़्सिदे सलात व मा युक़्हु फ़ीहा, मतबुआ नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/348। 3 सुनन अद-दारकुतनी, बाब तलक़ीन अल-मामूम लिल-इमामह वग़ैरह, मतबुआ नश्र अस-सुन्नाह, मुल्तान, 1/399।

पृष्ठ 260 / 721

| فترک کلمة فلما فرغ قال الم یکن فیکم أبي قال بلی قال هلا فتحت علی ۱ فظاهر ان حکم ترك کلمة اضیق من حکم الانتقال من اية الی اية۔ واثر علی کرم الله تعالی وجهه اذا استطعمکم الامام فاطعموه ۲ رواه سعید بن منصور فی سننہ وذکره فی الحلیة والفتح، فیما اذا سکت الامام ینتظر الفتح، وحدیث انس رضی الله تعالی عنه کنا نفتح علی عهد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم علی الائمة ۳ رواه الدار قطنی والحاکم وصححه مجمل بخلاف ماذکرنافیه تصریح ترك اية وان کان قد یقال علی هذا و علی ما تمسك به في الفتح من حدیث الکلمة انهما من وقائع العین لیس فیهما ان ذلك کان بعد ثلاث او قبلها۔ |

کے بارے میں ہے یہ ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نماز میں سورہ مومنون کی تلاوت فرمائی اور ایک کلمہ چھوڑ دیا جب آپ فارغ ہوئے تو فرمایا: کیا تم میں اُبی نہیں؟ عرض کیا: یا رسول اللہ ! موجود ہوں، فرمایا: مجھے لقمہ کیوں نہ دیا۔ اور یہ واضح ہے کہ کلمہ کا ترک کرنا ایک آیت سے دوسری آیت کی طرف منتقل ہونے سے زیادہ تنگ ہے اور حضرت علی کرم اللہ وجہہ کا کہنا ہے کہ جب امام تم سے لقمہ چاہے تو لقمہ دو، اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے، حلیہ اور فتح میں اسے اس صورت کے بارے میں کہ، جب امام خاموش ہو جائے اور لقمہ کا انتظار کرے، ذکر کیا گیا ہے۔ حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی حدیث کہ ہم رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ظاہری حیات میں اپنے ائمہ کو لقمہ دیا کرتے تھے اسے دار قطنی اور حاکم نے روایت کیا اور صحیح کہا، یہ حدیث مجمل ہے برخلاف اس حدیث کے جو ہم نے ذکر کی، اس میں ترک آیت کی تصریح ہے اگر چہ اس آیت کے ترک والی اور وہ حدیث جس میں کلمہ کا ترک مذکور ہے جس سے فتح القدیر میں استدلال کیا گیا ہے، پر اعتراض کیا گیا

ہے، یہ خاص واقعات ہیں اس میں اس بات کا ذکر نہیں کہ یہ تین آیات پڑھنے کے بعد ہوا یا پہلے ہو ۔ (ت) |

ولہذا اگر کوئی مکان میں آنے کا اذن چاہے اور یہ اس غرض سے کہ اسے نماز میں ہونا معلوم ہو جائے تسبیح یا تکبیر یا تہلیل کہے نماز فاسد نہ ہوگی کہ اس بارے میں بھی حدیث وارد، (ت)

۱ فتح القدیر باب مفسد الصلوۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۴۸ ۲ فتح القدیر باب مفسد الصلوۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۴۸ ۳ سنن الدار قطنی باب تلقین المأموم للامامہ الخ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۱/ ۳۹۹

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Arabic Text]: And it is according to what our scholars mentioned in Al-Hidaya, Al-Kafi, At-Tabyin, Al-Fath, Al-Hulya, Al-Ghunyya, Al-Bahr and others, the Hadith of Sahl bin Sa'd from the Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him): "Whoever is faced with something in his prayer should say Subhan Allah (Tasbih)." Reported by the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) and others. I say: And the closest is what Ahmad reported in Al-Musnad from Ali (may Allah Almighty ennoble his face) who said: "I had a specific time during the predawn hours (Suhoor) in which I would enter upon the Messenger of Allah (may Allah Almighty send peace and blessings upon him). If he was standing in prayer, he would say Subhan Allah for me" to the end of the Hadith.

[Urdu Text]: This is according to the hadith that our scholars have narrated in Al-Hidaya, Al-Kafi, Al-Tabyin, Al-Fath, Al-Hilya, Al-Ghunniya and Al-Bahr etc. from Hazrat Sahl bin Sa'd (may Allah be pleased with him) from the Holy Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him), that whoever experiences any event during prayer should say "Subhan Allah" (Tasbih). It has been narrated by Bukhari and Muslim etc. I say: (I say) the closest hadith is the one narrated by Imam Ahmad in Al-Musnad from Syedna Ali (Karam Allahu Wajhahu) that "I had a special time during the time of Suhoor when I used to present myself in the holy service of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). If you were praying, you would give me permission to come in by reciting Tasbih" etc. the hadith. (T)

Thus, any informing (prompting) that is separate from cases of necessity and textual evidence will indeed continue based on original analogy, for there is no counter-argument to its ruling there. Therefore, if a non-musalli (person not praying) or another musalli who is not participating in his prayer, or one follower (muqtadi) prompts another follower, or an Imam prompts a follower, the prayer will definitely be invalidated. This is because no defect occurred in his prayer due to that person's error that would require correction, so it occurred without necessity and the prayer was voided. Unlike the Imam, where a defect in his prayer is exactly a defect in the follower's prayer, so prompting him is like fixing his own prayer. It is stated in Tabyin al-Haqa'iq:

[Arabic Text]: His saying: "And prompting someone other than his Imam is because it is teaching and learning without necessity, so it would be like the speech of people." And his saying "on other than his Imam" includes prompting...

[Urdu Text]: The author's statement (a praying person giving a prompt to someone other than their imam) is because this will be like the speech of people due to being teaching and learning without necessity. His statement "his own..."

[Footnotes]: 1. Sahih al-Bukhari, Book of Adhan, Chapter: One who enters to lead the people, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 1/94. 2. Musnad Ahmad bin Hanbal, Musnad Ali bin Abi Talib, Dar al-Fikr Beirut, 1/77.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[अरबी पाठ]: और यह उस पर आधारित है जिसे हमारे विद्वानों ने अल-हिदाया, अल-काफी, अत-तबीन, अल-फतह, अल-हुल्या, अल-गुन्या, अल-बहर और अन्य में उल्लेख किया है, सहल बिन साद की हदीस नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से: "जिसे उसकी प्रार्थना में किसी बात का सामना करना पड़े, उसे सुभान अल्लाह (तस्बीह) कहना चाहिए।" इसे दो शेखों (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य लोगों ने रिपोर्ट किया है। मैं कहता हूँ: और सबसे करीब वह है जिसे अहमद ने मसनद में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिपोर्ट किया है जिन्होंने कहा: "सहरी के समय मेरा एक विशिष्ट समय था जिसमें मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास प्रवेश करता था। यदि आप प्रार्थना में खड़े होते, तो आप मेरे लिए सुभान अल्लाह कहते" हदीस के अंत तक।

[उर्दू पाठ]: यह उस हदीस के अनुसार है जो हमारे विद्वानों ने हिदाया, काफी, तबीन, फ़तह, हुलिया, ग़ुनिया और बहर आदि में हज़रत सहल बिन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि जिस व्यक्ति को नमाज़ में कोई बात पेश आए, वह तस्बीह कहे, इसे बुखारी और मुस्लिम आदि ने रिवायत किया है। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) सबसे करीब वह हदीस है जिसे इमाम अहमद ने मसनद में सैयदना अली (करमल्लाहु वजहुहू) से रिवायत किया है कि 'सहरी के समय मेरे लिए एक विशेष समय था जिसमें मैं रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा में उपस्थित होता था। यदि आप नमाज़ पढ़ रहे होते, तो आप तस्बीह पढ़कर मुझे अंदर आने की अनुमति देते थे' आदि हदीस (त)।

तो जो बताना (लुक़्मा देना) ज़रूरत और नस्स (प्रमाण) के स्थानों से अलग हो, वह निःसंदेह मूल कयास पर आधारित रहेगा, क्योंकि वहां इसके हुक्म का कोई विरोधी नहीं है। इसलिए यदि कोई गैर-नमाज़ी या दूसरा नमाज़ी जो उसकी नमाज़ में शामिल नहीं है, या एक मुक्तदी दूसरे मुक्तदी को, या इमाम किसी मुक्तदी को बताए, तो निश्चित रूप से नमाज़ टूट जाएगी। क्योंकि उसकी गलती से इसकी नमाज़ में कोई बाधा नहीं आई थी कि उसे सुधार की आवश्यकता होती, इसलिए यह बिना ज़रूरत के हुआ और नमाज़ खत्म हो गई। इसके विपरीत इमाम है कि उसकी नमाज़ की खराबी ठीक मुक्तदी की नमाज़ की खराबी है, इसलिए उसे बताना अपनी नमाज़ को संवारना है। तबईन अल-हक़ाएक़ में है:

[अरबी पाठ]: उनका कहना: "और अपने इमाम के अलावा किसी और को लुक़्मा देना (बताना), क्योंकि यह बिना ज़रूरत के सिखाना और सीखना है, इसलिए यह लोगों की बातचीत की तरह होगा।" और उनका कहना "अपने इमाम के अलावा" में शामिल है...

[उर्दू पाठ]: मातिन (लेखक) का कहना (नमाज़ी का अपने इमाम के अलावा किसी को लुक़्मा देना) क्योंकि यह बिना ज़रूरत के शिक्षा और शिक्षण होने के कारण लोगों की बातचीत की तरह होगा। उनका कहना "अपने..."

[पाद-टिप्पणियाँ]: 1. सहीह अल-बुखारी, किताबुल अज़ान, बाब: जो लोगों की इमामत के लिए दाखिल हुआ, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/94। 2. मसनद अहमद बिन हनबल, मसनद अली इब्न अबी तालिब, दारुल फ़िक्र बेरूत, 1/77।

وھو علی ما ذکر علماؤنا في الھدایۃ و الکافي والتبیین والفتح والحلیۃ والغنیۃ والبحر وغیرھا حدیث سھل بن سعد عن النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم من نابہ شیئ في صلاتہ فلیسبح [1] اخرجہ الشیخان وغیرھما۔ اقول: والاقرب ما اخرج احمد في المسند عن علي کرم اللہ تعالی وجھہ قال کان لہ ساعۃ من السحر ادخل فیھا علی رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فان کان قائماً یصلی سبح[2] لی الحدیث۔ یہ اس حدیث کے مطابق ہے جو ہمارے علماء نے ہدایہ، کافی، تبیین، فتح، حلیہ، غنیہ اور بحر وغیرہ میں حضرت سہل بن سعد رضی اللہ تعالٰی عنہ نے نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا کہ جس شخص کو نماز میں کوئی واقعہ درپیش ہو وہ تسبیح کہے، اسے بخاری و مسلم وغیرہ نے روایت کیا ہے۔ اقول: (میں کہتا ہوں) سب سے اقرب وہ حدیث ہے جسے امام احمد نے مسند میں سیدنا علی کرم اللہ وجہہ سے روایت کیا ہے کہ میرے لئے سحر کے وقت میں ایک خاص وقت تھا جس میں میں رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت اقدس میں حاضر ہوتا تو اگر آپ نماز پڑھ رہے ہوتے تو تسبیح پڑھ کر مجھے اندر آنے کی اجازت دیتے الخ الحدیث (ت)

بس جو بتانا حاجت و نص کے مواضع سے جدا ہو وہ بیشک اصل قیاس پر جاری رہے گا کہ وہاں اس کے حکم کا کوئی معارض نہیں اس لئے اگر غیر نمازی یا دوسرے نمازی کو جو اس کی نماز میں شریک نہیں یا ایک مقتدی دوسرے مقتدی یا امام کسی مقتدی کو بتائے قطعاً نماز قطع ہوجائے گی کہ اس کی غلطی سے اس کی نماز میں کچھ خلل نہ آتا تھا جو اسے حاجت اصلاح ہوتی تو بے ضرورت واقع ہوا اور نماز گئی۔ بخلاف امام کہ اس کی نماز کا خلل بعینہ مقتدی کی نماز کا خلل ہے تو اس کا بتانا اپنی نماز کا بنانا ہے، تبیین الحقائق میں ہے:

قولہ وفتحہ علی غیر امامہ لانہ تعلیم وتعلم من غیر ضرورۃ فکان من کلام الناس وقولہ علی غیر امامہ یشمل فتح ماتن کا قول (نمازی کا اپنے امام کے غیر کو لقمہ دینا) کیونکہ یہ بغیر ضرورت تعلیم و تعلم ہونے کی وجہ سے لوگوں کے کلام کی طرح ہوگا۔ اس کا قول "اپنے

1 صحیح البخاری کتاب الاذان باب من دخل لیؤم الناس قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۹۴ 2 مسند احمد بن حنبل مسند علی ابن ابی طالب دارالفکر بیروت ۱/ ۷۷

Fatawa Razvia, Volume Seven

[Section 1] Arabic: Prompting (Fath) of a follower by another follower, or by one not in prayer, or of a lone worshiper; and the prompting of any person by an Imam or a lone worshiper—all of these invalidate the prayer unless the intention is recitation and not prompting. 1 (Summarized) Urdu: The words "besides the Imam" include a follower prompting another follower, a non-worshiper prompting a lone worshiper, and an Imam or lone worshiper prompting any other person. In all these cases, the prayer becomes invalid, but it will not be invalid if recitation was the goal and not prompting. Ah Summarized (T).

In Durr al-Mukhtar: Arabic: Everything intended as a reply or address invalidates [the prayer], such as saying to one named Yahya, "O Yahya, take the Scripture with might." 2 Ah Summarized. Urdu: Every such thing will invalidate the prayer through which a reply or address is intended, like saying to a person named Yahya, "O Yahya, take the book with might" (O Yahya! Hold the book firmly). Ah Summarized (T).

In Radd al-Muhtar: Arabic: His statement "or the address" etc. is invalidating by consensus. This is among the points raised as a critique of Abu Yusuf's principle, for it is Quran and was not established to be addressed to someone by a person in prayer. By intending it as an address, he removed it from being Quran and made it part of human speech. 3 Urdu: His statement "or the address" is invalidating to the prayer by consensus, and it is among those matters through which a challenge arises against Imam Abu Yusuf's principle, that this is Quran and it was not established for any person to address a worshiper with it; however, the reason is that he, with the intention of addressing, excluded it from being Quran and included it in human speech. (T).

Allama Ibn Amir al-Hajj al-Halabi says in al-Hilyah: Arabic: The one who prompts is as if he is saying "take this from me," and teaching is not part of the prayer in any way. Urdu: The person giving the prompt is as if saying, "take this from me," and teaching is not a part of the prayer, and such...

[Footnotes] 1. Tabyin al-Haqa'iq, Chapter: What invalidates prayer and what is disliked in it, printed at Amiriyah Kubra, Bulaq, Egypt, 1/156. 2. Al-Durr al-Mukhtar, Chapter: What invalidates prayer and what is disliked in it, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, 1/89. 3. Radd al-Muhtar, Chapter: What invalidates prayer and what is disliked in it, printed at Mustafa al-Babi, Egypt, 1/459.

फ़तावा रिज़विया, खंड सात

[धारा 1] अरबी: मुक्तदी का मुक्तदी को, नमाज़ न पढ़ने वाले को या अकेले नमाज़ पढ़ने वाले को लुक़मा देना; और इमाम या अकेले नमाज़ पढ़ने वाले का किसी भी व्यक्ति को लुक़मा देना—यह सब नमाज़ को फासिद (अमान्य) कर देता है, सिवाय इसके कि जब तिलावत का इरादा हो, लुक़मा देने का नहीं। 1 (संक्षिप्त) उर्दू: "इमाम के अलावा" शब्दों में मुक्तदी का मुक्तदी को, गैर-नमाज़ी का तन्हा नमाज़ी को और इमाम या मुनफ़रिद (अकेले नमाज़ पढ़ने वाले) का किसी भी दूसरे व्यक्ति को लुक़मा देना शामिल है। इन सभी सूरतों में नमाज़ फासिद हो जाती है, लेकिन यदि तिलावत मक़सूद हो और लुक़मा देना मक़सूद न हो, तो नमाज़ फासिद नहीं होगी। संक्षिप्त (त)।

दुर्र-ए-मुख्तार में है: अरबी: हर वह चीज़ जिसे उत्तर या संबोधन के उद्देश्य से किया जाए वह इसे फासिद कर देती है, जैसे कि 'याह्या' नाम के किसी व्यक्ति से कहना: "ऐ याह्या! किताब को मज़बूती से पकड़ लो।" 2 संक्षिप्त। उर्दू: हर वह चीज़ नमाज़ को फासिद कर देगी जिससे जवाब या संबोधन मक़सूद हो, जैसे कि याह्या नाम के व्यक्ति से यह कहना: 'या याह्या ख़ुज़िल किताबा बिक़ुव्वह' (ऐ याह्या! किताब को मज़बूती से पकड़ो)। संक्षिप्त (त)।

रद्दुल मुख्तार में है: अरबी: उनका कथन "या संबोधन" आदि सर्वसम्मति से फासिद करने वाला है। यह उन विषयों में से है जो इमाम अबू यूसुफ़ के सिद्धांत पर आपत्ति दर्शाते हैं, क्योंकि यह क़ुरआन है और इसे नमाज़ी द्वारा किसी को संबोधित करने के लिए नहीं बनाया गया। संबोधन के इरादे से उसने इसे क़ुरआन होने से बाहर कर दिया और इसे मानवीय बातचीत का हिस्सा बना दिया। 3 उर्दू: उनका कथन "या संबोधन" सर्वसम्मति से नमाज़ को फासिद करने वाला है और यह उन बातों में से है जिनसे इमाम अबू यूसुफ़ के नियम पर आपत्ति आती है कि यह क़ुरआन है और इसकी रचना इसलिए नहीं है कि कोई व्यक्ति इसके ज़रिए नमाज़ी को संबोधित करे, जबकि (कारण यह है कि) उसने संबोधन के इरादे से इसे क़ुरआन होने से निकाल दिया और इसे 'कलाम-ए-नास' (मानवीय वाणी) में शामिल कर दिया। (त)।

अल्लामा इब्न अमीर अल-हाज्ज हलबी 'हिल्या' में फरमाते हैं: अरबी: लुक़मा देने वाला मानो यह कह रहा हो कि "मुझसे यह ले लो," और सिखाना नमाज़ का किसी भी तरह से हिस्सा नहीं है। उर्दू: लुक़मा देने वाला गोया कह रहा होता है कि "मुझसे यह ले लो" और सिखाना नमाज़ का हिस्सा नहीं है और ऐसी...

[पाद टिप्पणियाँ] 1. तबयीन अल-हक़ायक़, अध्याय: नमाज़ को फासिद करने वाली और मकरूह चीज़ें, मुद्रित अमीरिया कुबरा, बुलाक़, मिस्र, 1/156। 2. अल-दुर्र अल-मुख्तार, अध्याय: नमाज़ को फासिद करने वाली और मकरूह चीज़ें, मुद्रित मत्तब-ए-मुजतबाई, दिल्ली, 1/89। 3. रद्द अल-मुख्तार, अध्याय: नमाज़ को फासिद करने वाली और मकरूह चीज़ें, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/459।

पृष्ठ 262/721

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

[حصہ ۱] عربی: المقتدی علی المقتدی وعلی غیر المصلی وعلی المصلی وحدہ وفتح الامام المنفرد علی ای شخص کان وکل ذلك مفسد الا اذا قصدبہ التلاوۃ دون الفتح 1 ملخصاً اردو: امام کے علاوہ "کے الفاظ ، مقتدی کا مقتدی کو ، غیر نمازی تنہا نمازی کے لقمہ کو اور امام اور منفرد کا کسی بھی دوسرے شخص کو لقمہ دینے کو شامل ہیں اور ان تمام صورتوں میں نماز فاسد ہوجاتی ہے لیکن اس صورت میں نماز فاسد نہ ہوگی جب تلاوت مقصود ہو ، لقمہ دینا مقصود نہ ہو اہ تلخیصی (ت)

در مختار میں ہے: عربی: یفسدھا کل ما قصد بہ الجواب او الخطاب کقولہ لمن اسمہ یحیی ، یایحیی خذ الکتب بقوۃ 2 ھـ ملخصاً۔ اردو: ہر وہ شے نماز کو فاسد کردے گی جس سے جواب یا خطاب مقصود ہو جیسا کہ یحییٰ نامی شخص کو یہ کہنا یایحییٰ خذ الکتلب بقوۃ (اے یحییٰ! کتاب کو مضبوطی سے پکڑ) اہ ملخصاً (ت)

ردالمختار میں ہے: عربی: قولہ اوالخطاب الخ ھذا مفسد بالاتفاق وھو مما اورد نقضاً علی اصل ابی یوسف فانہ قرآن لم یوضع خطأ بالمن خاطبہ المصلی وقد اخرجہ بقصد الخطاب عن کونہ قرآنا وجعلہ من کلام الناس 3۔ اردو: اس کا قول " اوالخطاب" بالاتفاق مفسد نماز ہے اور یہ ان امور میں سے ہے جن سے امام ابویوسف کے قاعدے پر نقض وارد ہوتا ہے کہ یہ قرآن ہے اس کی وضع اس لئے نہیں کہ کوئی شخص اس سے نمازی کو مخاطب کرے ، حالانکہ (وجہ یہ ہے) کہ اس نے اسے قصد خطاب کے طور پر ، قرآن ہونے سے خارج کیا اور اسے کلام الناس میں شامل کردیا ہے۔ (ت)

علامہ ابن امیر الحاج حلبی حلیہ میں فرماتے ہیں: عربی: الذي يفتح كانه يقول خذ منى كذا والتعليم ليس من الصلاة في شيئ۔ اردو: لقمہ دینے والا گویا کہہ رہا ہوتا ہے کہ "مجھ سے یہ لے لو" اور سکھانا نماز کا حصہ نہیں اور ایسی

[حواشی] 1 تبیین الحقائق باب مایفسد الصلاۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ امیریہ کبری بولاق مصر ۱/ ۱۵۶ 2 الدر المختار باب مایفسد الصلاۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۹ 3 رد المختار باب مایفسد الصلاۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۵۹

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Arabic Box 1]: Incorporating what is not part of the prayer into it necessitates its invalidation. According to this logic, his prayer should be invalidated when he gives a prompt (luqma) to his Imam. However, the consideration of teaching was dropped based on Hadiths and the need to rectify one's own prayer. In cases other than that, the ruling of analogy (Qiyas) is applied. [Summarized in meaning]. [Urdu Explanation 1]: Inserting something into prayer which is not part of prayer causes invalidation of prayer. Keeping this in view, it should be the case that when an Imam is prompted, the prayer should also become invalid. But in this case, the ruling of invalidation is not issued because it is permitted in Hadiths and there is a need to rectify the prayer. However, in other cases, analogy (Qiyas) will be acted upon (i.e., the prayer will be invalidated). Summarized in meaning. (T)

In the same [book]: [Arabic Box 2]: This has been used in the context of an answer, and that was intended from it and understood. So, from this perspective, it becomes human speech and thus invalidates [prayer], even if, in terms of original wording, it was not from their common speech. Analogy dictates the invalidation of prayer, but we abandoned it due to textual evidence (Nass). And what is deviated from analogy cannot be used as a basis for further analogy. [Summarized]. [Urdu Explanation 2]: This is used as a reply, and here the same meaning and purpose are intended. Therefore, due to being part of human speech, it is an invalidator of prayer, even if linguistically the words are not from human speech. So, the demand of analogy is that the prayer should become invalid, but analogy was abandoned due to text (Nass). And what is itself against analogy cannot be used as a basis for analogy. Summarized (T).

In the same [book]: [Arabic Box 3]: (Text) If he prompts after he has recited enough for the prayer to be valid, it [the prayer] is invalidated. (Commentary) Because it does not involve rectifying his own prayer, so it remains [merely] teaching and a response to him. And if the Imam takes his prompt, everyone's prayer is invalidated. (Text) [Urdu Explanation 3]: (Text) If this prompt was given after reciting as much as makes the prayer valid, the prayer will be invalidated. (Commentary) Because in this there is no rectification of his own prayer, therefore it will be [considered] teaching and response. And if the Imam takes the prompt, then [the prayer] of all...

[1] Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli [2] Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[अरबी बॉक्स 1]: नमाज़ में ऐसी चीज़ शामिल करना जो नमाज़ का हिस्सा नहीं है, उसे अमान्य (फ़ासिद) करने का कारण बनती है। इस तर्क के अनुसार, जब इमाम को लुक़्मा (संकेत) दिया जाए तो नमाज़ अमान्य हो जानी चाहिए। लेकिन हदीसों और अपनी नमाज़ को ठीक करने की ज़रूरत के कारण 'सिखाने' (तालीमुम) के विचार को छोड़ दिया गया है। इसके अलावा अन्य मामलों में कयास (सादृश्य) का नियम लागू होगा। [अर्थ में संक्षिप्त]। [उर्दू स्पष्टीकरण 1]: नमाज़ में ऐसी चीज़ शामिल करना जो नमाज़ का हिस्सा नहीं है, नमाज़ को अमान्य करने का कारण बनती है। इस बात को ध्यान में रखते हुए यही होना चाहिए कि जब इमाम को लुक़्मा दिया जाए, तो नमाज़ अमान्य हो जानी चाहिए। लेकिन इस मामले में नमाज़ के अमान्य होने का आदेश इसलिए जारी नहीं किया जाता क्योंकि हदीसों में इसकी अनुमति है और नमाज़ को ठीक करने की भी ज़रूरत है। अलबत्ता इसके अलावा अन्य स्थितियों में कयास पर अमल किया जाएगा (यानी नमाज़ अमान्य हो जाएगी)। अर्थ में संक्षिप्त। (त)

उसी में है: [अरबी बॉक्स 2]: यह उत्तर के स्थान पर उपयोग किया गया है और यहाँ यही अर्थ और उद्देश्य है। इसलिए, मानव बातचीत (कलाम) का हिस्सा होने के कारण यह नमाज़ को अमान्य करने वाला है, भले ही मूल रूप से शब्द उनके सामान्य भाषण से न हों। कयास का तकाज़ा यह है कि नमाज़ अमान्य हो जाए, लेकिन हमने नक़ल (नस्स) के आधार पर कयास छोड़ दिया। और जो स्वयं कयास के विरुद्ध हो, उस पर कयास नहीं किया जा सकता। [संक्षिप्त]। [उर्दू स्पष्टीकरण 2]: यह जवाब में इस्तेमाल किया गया है और यहाँ वही अर्थ और उद्देश्य है। इसलिए लोगों की बातों में से होने के कारण यह नमाज़ को अमान्य करने वाला है, भले ही शब्दों के लिहाज़ से यह लोगों की बातों में से न हो। तो कयास का तकाज़ा है कि नमाज़ अमान्य हो जाए, लेकिन प्रमाण (नस्स) के आधार पर कयास को छोड़ दिया गया, और जो स्वयं कयास के विरुद्ध हो उस पर कयास नहीं किया जा सकता। संक्षिप्त। (त)

उसी में है: [अरबी बॉक्स 3]: (मूल पाठ) यदि वह उतनी क़िरात (पाठ) के बाद लुक़्मा देता है जिससे नमाज़ मान्य हो जाती है, तो नमाज़ अमान्य हो जाएगी। (व्याख्या) क्योंकि इसमें उसकी अपनी नमाज़ का सुधार नहीं है, इसलिए यह सिखाना और उत्तर देना होगा। और यदि इमाम ने लुक़्मा ले लिया, तो सबकी नमाज़ अमान्य हो जाएगी। (मूल पाठ) [उर्दू स्पष्टीकरण 3]: (मूल पाठ) अगर यह लुक़्मा उतनी क़िरात के बाद दिया जिससे नमाज़ हो जाती है, तो नमाज़ अमान्य हो जाएगी। (व्याख्या) क्योंकि इसमें

उसकी नमाज़ का सुधार नहीं है, इसलिए यह सिखाना और जवाब होगा और अगर इमाम ने लुक़्मा ले लिया तो सबकी...

[1] हिल्लत अल-महल्ली शरह मुनियत अल-मुसल्ली [2] हिल्लत अल-महल्ली शरह मुनियत अल-मुसल्ली

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[عربی باکس 1]: وادخال ماليس منها فيها يوجب فسادها وكان قضية هذا المعنى ان تفسد صلاته اذا فتح على امامه لكن سقط اعتبار التعليم للاحاديث و للحاجة الى اصلاح صلاة نفسه فماعدا ذلك يعمل فيه بقضية القياس [1] ہ ملخصا بالمعنی۔ [اردو ترجمہ 1]: شئی کا نماز میں داخل کرنا جو نماز میں سے نہیں نماز کے فساد کا سبب ہے۔ اس بات کے پیش نظر ہونا یہی چاہئے کہ جب امام کو لقمہ دیا جائے تو بھی نماز فاسد ہو جائے لیکن اس صورت میں نماز کے فساد کا حکم اس لئے جاری نہیں کیا جاتا کہ احادیث میں اس کی اجازت ہے اور نماز کی اصلاح کی بھی حاجت ہے البتہ اس کے علاوہ دیگر صورتوں میں قیاس پر عمل کیا جائے گا (یعنی نماز فاسد ہو جائے گی) ملخصاً بالمعنیٰ۔ (ت)

اُسی میں ہے: [عربی باکس 2]: هذا قد استعمل في موضع الجواب وقد اريد ذلك منه وفهم فيصير من هذا الوجه كلام الناس فيفسد و ان لم يكن من حيث الصيغة في الاصل من كلامهم فالقياس فساد الصلوة الا انا تركناه بالنص والمعدول به عن القياس لايقاس عليه [2] ہ ملخصا۔ [اردو ترجمہ 2]: یہ جواب میں مستعمل ہے اور یہاں وہی مراد اور مفہوم ہے لہٰذا یہ لوگوں کے کلام میں سے ہونے کی وجہ سے مفسد نماز ہے اگرچہ الفاظ کے لحاظ سے لوگوں کے کلام میں سے نہیں۔ تو قیاس کا تقاضا ہے کہ نماز فاسد ہو جائے مگر نص کی بنا پر قیاس ترک کر دیا اور جو خود خلافِ قیاس ہوں اس پر قیاس نہیں کیا جاسکتا اھ ملخصاً (ت)

اُسی میں ہے: [عربی باکس 3]: (م) ان فتح بعد ماقرأ قدر ماتجوز به الصلاة تفسد (ش) لانه ليس فيه اصلاح صلاته فيبقى تعليما وجوابا له وان اخذ الامام بفتحه تفسد صلاة الكل (م) [اردو ترجمہ 3]: (متن) اگر یہ لقمہ اتنی قرات کے بعد دیا جس سے نماز ہو جاتی ہے تو نماز فاسد ہو جائے گی

(شرح) کیونکہ اس میں اس کی نماز کی اصلاح نہیں ہے لہٰذا یہ تعلیم و جواب ہو گا اور اگر امام نے لقمہ لے لیا تو تمام کی

[1] حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی [2] حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Correct (Sh): This is as stated in Al-Khaniya and Al-Khulasa. Al-Qadi mentioned in the commentary of Al-Jami' al-Saghir that this is the most correct view. He and others explained its reason by saying that if he doesn't prompt (open/give luqma), something that invalidates the prayer might flow from the Imam's tongue. Therefore, it is like opening. The better reasoning is provided by the Hadith of Al-Miswar bin Yazid and the general narrations from Ali and Anas (may Allah be pleased with them). (M) If the Imam moves to another verse and then someone prompts him after the transition, the prayer is invalidated (Sh) because it is prompting without necessity. This is similarly stated in Al-Hidayah and others. The author of Al-Dhakhira related this as being reported from Al-Qadi Imam Abu Bakr al-Zaranjari, although other scholars stated that it does not invalidate [the prayer], as reported from Al-Muhit. From this, the author of Al-Nihaya concluded that non-invalidation is the opinion of the majority of scholars. Our teacher (may Allah have mercy on him) agreed with this, and it is more in line with the general permissions we have reported. (Summary (T))

It is in Fath al-Qadir: Intentionally giving notice of being in prayer through words is excluded from things that invalidate it because of the Hadith, not because his resolve does not change; thus what remains behind it remains upon [its state].

1 Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli.

Page 264 of 721

फतवा रज़विया, खंड 7

सही विचार (श): यह अल-खनिया और अल-खुलासा में बताया गया है। अल-कादी ने अल-जामी अल-सगीर की व्याख्या में उल्लेख किया है कि यही सबसे सही विचार है। उन्होंने और अन्य लोगों ने इसकी वजह यह बताई कि यदि वह संकेत (लुकमा) नहीं देता है, तो इमाम की जुबान से कुछ ऐसा निकल सकता है जो नमाज को अमान्य कर दे। इसलिए, यह खोलने जैसा है। बेहतर तर्क अल-मिसवर बिन यज़ीद की हदीस और अली और अनस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से प्राप्त सामान्य रिवायतों में है। (म) यदि इमाम दूसरी आयत की ओर बढ़ जाता है और फिर संक्रमण के बाद उसे संकेत दिया जाता है, तो नमाज अमान्य हो जाती है (श) क्योंकि यह आवश्यकता के बिना संकेत देना है। अल-हिदाया और अन्य में भी ऐसा ही है। अल-दखीरा के लेखक ने इसे कादी इमाम अबू बक्र अल-ज़रांजरी से उद्धृत किया है, हालाँकि उनके अलावा अन्य विद्वानों ने कहा कि यह अमान्य नहीं होता, जैसा कि अल-मुहीत से वर्णित है। इसी से अल-निहाया के लेखक ने यह निष्कर्ष निकाला कि अमान्यता न होना अधिकांश विद्वानों का मत है। हमारे उस्ताद (अल्लाह उन पर दया करें) ने इससे सहमति व्यक्त की, और यह उन सामान्य अनुमतियों के साथ अधिक संगत है जिनकी हमने रिपोर्ट की है। (सारांश (त))

फतह अल-कादिर में है: हदीस के कारण जानबूझकर शब्दों के माध्यम से नमाज में होने की सूचना देना इसे अमान्य करने वाली चीजों से बाहर है, इसलिए नहीं कि उसका संकल्प नहीं बदलता; इसलिए जो इसके पीछे रह जाता है वह अपनी (अवस्था) पर बना रहता है।

1 हिलियत अल-महल्ली शरह मुनियत अल-मुसल्ली।

पृष्ठ 721 में से 264

الصیحیح لا(ش) کذا فی الخانیۃ والخلاصۃ ونص القاضی فی شرح الجامع الصغیر انہ الاصح وعللہ ھو وغیرہ بأنہ لولم یفتح ربما جری علی لسانہ مایکون مفسدا فکان بمنزلۃ الفتح والاولی فی التعلیل حدیث المسور بن یزید واطلاق ماروی عن علی و عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ (م) وان انتقل الامام الی آیۃ اخری ففتح علیہ بعد الانتقال تفسد(ش) لوجود التلقین من غیر ضرورہ کذا فی الھدایۃ وغیرھا وجعل صاحب الذخیرۃ ھذا محکیا عن القاضی الامام ابی بکر الزر نجری وان غیرہ من المشائخ قالوا لاتفسد کذا نقلوہ عن المحیط واخذ من ھذا صاحب النھایۃ ان عدم الفساد قول عامۃ المشائخ ووافقہ شیخنا رحمہ اللہ تعالی علی ذلک وھو الا وفق لاطلاق الرخص الذی روینا ہ 1 ملخصاً۔

نماز فاسد ہو جائے گی۔ (متن) صحیح یہ ہے کہ نماز فاسد نہیں ہوتی (شرح) اسی طرح خانیہ اور خلاصہ میں ہے اور قاضی نے شرح جامع الصغیر میں کہا ہے کہ یہی اصح ہے اور انہوں نے اور دیگر لوگوں نے علت یہ بیان کی ہے کہ اگر وہ لقمہ نہیں دے گا تو بعض اوقات امام کی زبان پر ایسی چیز جاری ہو جاتی ہے جو نماز کے لئے مفسد ہوتی اس لئے وہ لقمہ ہی ہوگا، حضرت مسور بن یزید سے مروی اور وہ جو حضرت علی اور حضرت انس رضی اللہ عنہما سے مروی روایات کا اطلاق علت کے بیان کے لئے بہتر ہے (متن) اور اگر امام کسی دوسری آیت کی طرف منتقل ہو گیا اور اسے انتقال کے بعد لقمہ دیا تو نماز فاسد ہو جائے گی (شرح) کیونکہ یہ بغیر ضرورت کے تلقین ہے، ہدایہ وغیرہ میں اسی طرح ہے، اور صاحب ذخیرہ نے اسے قاضی امام ابوبکر الزرنجری نے نقل کیا ہے اگرچہ ان کے علاوہ دیگر مشائخ کہتے ہیں کہ نماز فاسد نہیں ہوتی، محیط سے اسی طرح منقول ہے، اسی سے صاحب نہایہ نے لیا اور کہا کہ اکثر مشائخ کا قول عدم

فساد ہے اور ہمارے شیخ رحمہ اللہ نے اسی کی موافقت کی ہے اور یہ ان رخصتوں کے اطلاق کے بھی زیادہ موافق ہے جن کا ہم نے ذکر کیا ہے اھ تلخیصاً (ت)

فتح القدیر میں ہے: خرج قصد اعلام الصلاۃ بالحدیث لالانہ لم یتغیر بعزیمتہ فیبقی مأوراء ہ علی نماز میں ہونے کی قصداً اطلاع کرنا، حدیث کی وجہ سے مفسدات سے خارج ہے، نہ اس لئے کہ اس کے

Fatawa Razvia Volume 7

[Box at the top] Summary of Prohibition (Al-Man'u 1 AH): The determination and intent did not change; therefore, other scenarios will remain prohibited. End summary. (T)

[Main Text Paragraph 1] Since this principle is established, the ruling for the questioned scenario has become clear. It is evident that when the Imam delayed in the first sitting (Qa'da-e-Ula) and the follower (muqtadi), thinking it was the final sitting (Qa'da-e-Akhira), gave a reminder, then it is one of two situations: Either, in reality, his assumption was wrong, i.e., the Imam was correctly in the first sitting, and the delay occurred because he recited Attahiyyat with more deliberation (tarteel). In this case, it is obvious that the follower's reminder was not only unnecessary but purely incorrect. Thus, it definitely counts as speech and invalidates the prayer.

[Middle Box with Arabic and Urdu] Arabic: According to the statement in 'Al-Hilya': "In cases beyond that, the principle of analogy (qiyas) will be acted upon." And due to the statement: "That which deviates from analogy cannot be used as a basis for further analogy." And due to the statement in 'Al-Fath': "What lies beyond it remains under prohibition." And according to the statement in 'Al-Tabyeen': "Others cannot be likened to it through analogy," and this is very clear. Urdu: Due to these words of Hilya that "in other than these, analogy will be acted upon" and in view of his statement that "there can be no analogy upon what is contrary to analogy" and the statement of Fath that "others besides it will be prohibited" and the statement of Tabyeen that "other than it cannot be likened to it by analogy," and this is extremely clear. (T)

[Main Text Paragraph 2] Or his assumption was correct. Reflect upon it: even in this case, the reminder was merely useless and unnecessary, and it is proven to have no relation to the rectification of the prayer. When the Imam delayed so long in the first sitting that the follower became aware of his forgetfulness, inevitably, this delay was significant. Whatever was to happen—i.e., the omission of an obligatory act (wajib) and the necessity of the prostration of forgetfulness (sajda-e-sahw)—has already occurred. Now, it cannot be removed by his reminder. There is no apprehension of any further defect which this action would prevent, except that at most he might forgetfully perform the concluding salutation (salaam). But even then, the prayer is not lost; the forgetfulness remains what it is. Yes, had he started the salaam, the need would have been established, and the follower should have reminded him, for

then there would be a risk of defect and invalidation of the prayer. Since he (the Imam) thought his prayer was finished, it wouldn't be surprising if some action that breaks the prayer, like speaking, occurred. Before that, it was neither removing an existing defect nor preventing a future one. So, what remains except that it was useless and pointless? Therefore, according to juristic insight, the prayer is invalidated in this case as well. An example of this is when the Imam leaves the first sitting and stands up completely; now the follower should not signal him to sit. Otherwise, according to the school of our Imam, the follower's prayer will be invalidated, because after standing up completely, it was impermissible for the Imam to return to the first sitting. Thus, his reminder was merely useless and according to its original ruling...

[Footnote] 1. Fath al-Qadeer, Chapter on what spoils the prayer and what is disliked in it, published by Nooria Razvia Sukkur, 1/349. Page 265 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

[शीर्ष पर बॉक्स] अल-मन्उ (निषेध) संक्षेप में (1 हिजरी): दृढ़ संकल्प और इरादे में कोई बदलाव नहीं आया है, इसलिए इसके अलावा अन्य स्थितियाँ निषिद्ध ही रहेंगी। संक्षेप (त)

[मुख्य पाठ पैराग्राफ 1] जब यह सिद्धांत स्थापित हो गया, तो पूछे गए मामले का हुक्म स्पष्ट हो गया। यह ज़ाहिर है कि जब इमाम ने पहले क़ादे (क़ादा-ए-उला) में देरी की और मुक्तदी ने इस गुमान से कि यह आखिरी क़ादा है, उसे टोक दिया (तन्बीह की), तो यह दो स्थितियों से खाली नहीं है: या तो वास्तव में उसका गुमान गलत होगा, यानी इमाम पहले क़ादे में ही था और देरी इस वजह से हुई कि उसने इस बार 'अत्तहिय्यात' अधिक ठहर-ठहर कर (तरतील से) पढ़ी। तब तो स्पष्ट है कि मुक्तदी का बताना न केवल अनावश्यक था बल्कि पूरी तरह गलत हुआ, तो निश्चित रूप से यह बातचीत (कलाम) मानी जाएगी और नमाज़ को खराब करने वाली होगी।

[अरबी और उर्दू के साथ मध्य बॉक्स] अरबी: 'अल-हिलिया' के इस कथन के अनुसार: "इसके अलावा अन्य मामलों में कयास (अनुमान) पर अमल होगा।" और इस कथन के कारण: "कयास के विपरीत चीज़ पर कयास नहीं किया जा सकता।" और 'अल-फ़तह' के कथन के अनुसार: "इसके अलावा जो कुछ भी है वह निषेध के अंतर्गत रहता है।" और 'अत-तबीन' के कथन के अनुसार: "इसके अलावा अन्य पर कयास नहीं किया जा सकता," और यह बहुत स्पष्ट है। उर्दू: हिलिया के इन शब्दों के कारण कि "उनके अलावा अन्य में कयास पर अमल होगा" और उनके इस कथन के मद्देनजर कि "खिलाफ-ए-कयास पर कयास नहीं हो सकता" और फ़तह के कथन कि "उसके अलावा अन्य वर्जित होंगे" और तबीन के कथन कि "इस पर दूसरे को कयास नहीं किया जा सकता" और यह अत्यंत स्पष्ट है। (त)

[मुख्य पाठ पैराग्राफ 2] या उसका गुमान सही था। गौर कीजिए तो इस स्थिति में भी इस टोकने का महज़ फ़िज़ूल और अनावश्यक होना और नमाज़ के सुधार से इसका बिल्कुल भी संबंध न होना सिद्ध है। क्योंकि जब इमाम पहले क़ादे में इतनी देरी कर चुका जिससे मुक्तदी उसकी भूल से अवगत हुआ, तो निश्चित रूप से यह देरी काफी अधिक हो गई और जो कुछ होना था यानी वाजिब का छूटना और सज्दा-ए-सहव का अनिवार्य होना, वह हो चुका। अब उसके टोकने से यह खत्म नहीं हो सकता। और इससे ज़्यादा किसी और खराबी का डर नहीं है जिससे बचने के लिए यह काम किया जाए, सिवाय इसके कि वह हद से ज़्यादा भूलकर सलाम फेर देगा। फिर भी इससे नमाज़ तो नहीं जाती, वही सहव का सहव (भूल की भूल) ही रहेगा। हाँ, जिस वक्त वह सलाम शुरू करता, उस वक्त

ज़रूरत साबित होती और मुक्तदी को बताना चाहिए था, क्योंकि अब न बताने में नमाज़ के बिगड़ने का डर है, क्योंकि वह अपने गुमान में नमाज़ पूरी कर चुका है। कोई अचरज नहीं कि कलाम आदि जैसा कोई नमाज़ को तोड़ने वाला काम उससे हो जाए। इससे पहले न तो मौजूदा खराबी को दूर करना था और न ही भविष्य की किसी खराबी का डर था, तो महज़ फ़िज़ूल और बेफ़ायदा के सिवा क्या बचा? लिहाज़ा फ़िक़्ही दृष्टि के अनुसार इस सूरत में भी नमाज़ फासिद (खराब) हो जाती है। इसकी मिसाल यह है कि जब इमाम पहला क़ादा छोड़कर पूरा खड़ा हो जाए, तो अब मुक्तदी बैठने का इशारा न करे, वरना हमारे इमाम के मज़हब के अनुसार मुक्तदी की नमाज़ जाती रहेगी, क्योंकि पूरा खड़े होने के बाद इमाम के लिए पहले क़ादे की तरफ लौटना जायज़ नहीं था। तो उसका बताना महज़ बेफ़ायदा रहा और अपने असली हुक्म की रो से...

[पाद लेख] 1. फ़तह अल-क़दीर, नमाज़ को भ्रष्ट करने वाली और उसमें नापसंद चीज़ों का अध्याय, नूरिया रज़विया सुक्कुर द्वारा प्रकाशित, 1/349। पृष्ठ 721 का 265

[اوپر والا خانہ] المنع ۱ھ ملخصاً عزم واراده سے تغیر نہیں ہوا لہذا اس کے علاوہ صورتیں منع ہی رہیں گی اھ ملخصاً (ت)

[اصل عبارت، پہلا پیراگراف] جب یہ اصل ممہد ہوئی، حکم صورت مسئولہ واضح ہوگیا ظاہر ہے کہ جب امام کو قعدہ اولٰی میں دیر ہوئی اور مقتدی نے اس گمان سے کہ یہ قعدہ اخیرہ سمجھا ہے تنبیہ کی تو دو حال سے خالی نہیں یا تو واقع میں اس کا گمان غلط ہوگا یعنی امام قعدہ اولٰی ہی سمجھا ہے اور دیر اس وجہ سے ہوئی کہ اس نے اس بار التحیات زیادہ ترتیل سے ادا کی جب تو ظاہر ہے کہ مقتدی کا بتانا نہ صرف بے ضرورت بلکہ محض غلط واقع ہوا تو یقیناً کلام ٹھہرا اور مفسدِ نماز ہوا

[درمیانی خانہ، عربی اور اردو ترجمہ] عربی: لقول الحلیۃ ان ماوراء ذلک یعمل فیہ بقضیۃ القیاس ولقول المعدول بہ عن القیاس لایقاس علیہ ولقول الفتح یبقی ماوراء ہ علی المنع ولقول التبیین لایقاس علیہ غیرہ وھذا واضح جدا۔ اردو: حلیہ کے ان الفاظ کی وجہ سے کہ " ان کے علاوہ میں قیاس پر عمل ہوگا" اور اس کے اس قول کے پیش نظر کہ " خلاف قیاس پر قیاس نہیں ہوسکتا" اور فتح کے قول کہ " اس کے علاوہ ممنوع ہوں گے" اور تبیین کے قول کہ " اس پر غیر کو قیاس نہیں کیا جاسکتا " اور یہ نہایت ہی واضح ہے (ت)

[اصل عبارت، دوسرا پیراگراف] یا اس کا گمان صحیح تھا، غور کیجئے تو اس صورت میں بھی اس بتانے کا محض لغو و بے حاجت واقع ہونا اور اصلاح نماز سے اصلاً تعلق نہ رکھنا ثابت کہ جب امام قعدہ اولٰی میں اتنی تاخیر کر چکا جس سے مقتدی اس کے سہو پر مطلع ہوا تو لاجرم یہ

تاخیر بقدر کثیر ہوئی اور جو کچھ ہونا تھا یعنی ترک واجب ولزوم سجدہ سہو وہ ہوچکا اب اس کے بتانے سے مرتفع نہیں ہوسکتا اور اس سے زیادہ کسی دوسرے خلل کا اندیشہ نہیں جس سے بچنے کو یہ فعل کیا جائے کہ غایت درجہ وہ بھول کر سلام پھیر دے گا پھر اس سے نماز تو نہیں جاتی وہی سہو کا سہو رہے گا، ہاں جس وقت سلام شروع کرتا اس وقت حاجت متحقق ہوتی اور مقتدی کو بتانا چاہئے تھا کہ اب نہ بتانے میں خلل و فسادِ نماز کا اندیشہ ہے کہ یہ تو اپنے گمان میں نماز تمام کر چکا، عجب نہیں کہ کلام وغیرہ کوئی قاطعِ نماز اس سے واقع ہو جائے، اس سے پہلے نہ خلل واقع کا ازالہ تھا نہ خلل آئندہ کا اندیشہ، تو سو افضول وبے فائدہ کے کیا باقی رہا، لہذا مقتضائے نظر فقہی پر اس صورت میں بھی فسادِ نماز ہے، نظیر اس کی یہ ہے کہ جب امام قعدہ اولیٰ چھوڑ کر پورا کھڑا ہو جائے تو اب مقتدی بیٹھنے کا اشارہ نہ کرے، ورنہ ہمارے امام کے مذہب پر مقتدی کی نماز جاتی رہے گی کہ پورا کھڑے ہونے کے بعد امام کو قعدہ اولیٰ کی طرف عود نا جائز تھا تو اس کا بتانا محض بے فائدہ رہا اور اپنے اصلی حکم کی رو سے

[حاشیہ] 1 فتح القدیر باب مایشد الصلوۃ و ما یکرہ فیہا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۴۹

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Speech occurring with a delay became a nullifier of prayer. In Al-Bahr al-Ra'iq, it is stated:

[Arabic Section] If something occurs to the Imam and the follower says Subhan-Allah, there is no harm, because the objective of this is to correct the prayer. Thus, the ruling on speech (as a nullifier) is dropped at the time of need for correction. And Subhan-Allah is not said for the Imam when he rises for the final two rak'ahs, because it is not permissible for him to return if he is closer to standing. Therefore, the Tasbih would not be beneficial. It is thus in Al-Bada'i. It is appropriate that the prayer be invalidated by it, because analogy requires invalidation when the intent is to inform. However, it is abandoned due to the authentic Hadith: 'Whoever encounters something in his prayer, let him say Tasbih.' Thus, for need, analogy is not acted upon, and when it is absent, the matter remains according to the original analogy. Then I saw in Al-Mujtaba, it said: 'If he stood for the third rak'ah in Zuhr before sitting, and the follower said Subhan-Allah, it is said: it is not invalidated. And from Al-Karkhi: it is invalidated according to "the two" (indahoma)'. And with this ends what we quoted from Al-Bahr.

I say: by his words 'indahoma' (according to the two), he means the two sides (Al-Tarafayn), for it is their doctrine that the remembrance changes with the change of intent, contrary to Abu Yusuf. For according to him, what is a remembrance in its form is not affected by intention. Likewise, his statement — meaning Al-Mujtaba: 'If he says Subhan-Allah or Tahlil intending to restrain from an action or to command it, it is invalidated according to "the two".' For they only intended Al-Tarafayn.

[Urdu Section] If the Imam faces an occurrence and the follower gives a cue, there is no harm because the intention is the correction of the prayer. Therefore, due to the necessity of correction, the ruling of speech is dropped. If the Imam rises towards the final two rak'ahs, he should not be given a cue because if he is closer to standing, then returning is no longer permissible for him, hence the cue is not beneficial for him. It is stated similarly in Al-Bada'i. And the prayer should be invalidated by this because the requirement of analogy is that when the intention is to inform the Imam, the prayer becomes void. However, we will abandon this analogy based on the Sahih Hadith that whichever person encounters an event in prayer should say Tasbih. Thus, in view of need, analogy will not be acted upon, and when there is no need, the matter will remain on the original analogy. Then I saw in Al-Mujtaba that if in Zuhr

prayer the Imam stood towards the third rak'ah without sitting for Tashahhud, and the follower said Subhan-Allah, then according to some, the prayer would not be invalidated. It is narrated from Imam Karkhi that according to Al-Tarafayn, the prayer would be invalidated. And here the passage quoted from Bahr ends. I say, by his words 'indahoma' (according to the two), he means Al-Tarafayn because it is their saying that by the change of intention, the Dhikr changes.

Footnotes: 1. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/17. 2. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/17.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

विश्राम के बाद बोलना नमाज़ बिगाड़ने वाला हुआ, 'बहर अल-रैक' में है:

[अरबी भाग] यदि इमाम के लिए कोई घटना घटित हो और मुक़्तदी 'सुभान-अल्लाह' कहे, तो कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि इसका उद्देश्य नमाज़ का सुधार है। इस प्रकार, सुधार की आवश्यकता के समय बोलने का नियम (नमाज़ बिगाड़ने वाला) समाप्त हो जाता है। और इमाम के लिए 'सुभान-अल्लाह' नहीं कहा जाना चाहिए जब वह अंतिम दो रकातों के लिए खड़ा हो, क्योंकि यदि वह खड़े होने के अधिक निकट है तो उसके लिए वापस लौटना जायज़ नहीं है। इसलिए, तस्बीह लाभकारी नहीं होगी। 'अल-बदाए' में इसी प्रकार है। और यह उचित है कि नमाज़ इससे अमान्य हो जाए, क्योंकि क़ियास (तर्क) यह मांग करता है कि जब इरादा सूचित करना हो तो नमाज़ अमान्य हो जाए। हालाँकि, इसे सही हदीस के कारण छोड़ दिया जाता है: 'जिसे अपनी नमाज़ में कुछ पेश आए, वह तस्बीह कहे।' इस प्रकार, ज़रूरत के लिए क़ियास पर अमल नहीं किया जाएगा, और जब ज़रूरत न हो, तो मामला मूल क़ियास पर ही रहेगा। फिर मैंने 'अल-मुजतबा' में देखा, उन्होंने कहा: 'यदि वह बैठने से पहले जोहर में तीसरी रकात के लिए खड़ा हुआ, और मुक़्तदी ने सुभान-अल्लाह कहा, तो कहा गया: यह अमान्य नहीं है। और अल-कर्खी से: यह उन दो (इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद) के अनुसार अमान्य है।' और इसके साथ ही बहर से उद्धृत किया गया भाग समाप्त होता है।

मैं कहता हूँ: उनके शब्दों 'उन दोनों के अनुसार' से उनका तात्पर्य तरफ़ैन से है, क्योंकि यह उनका मत है कि इरादे के बदलने से ज़िक्र बदल जाता है, अबू यूसुफ़ के विपरीत। क्योंकि उनके अनुसार, जो अपने रूप में ज़िक्र है, वह इरादे से प्रभावित नहीं होता है। इसी तरह उनका कथन — यानी मुजतबा का: 'यदि वह किसी कार्य से रोकने या आदेश देने के इरादे से सुभान-अल्लाह या तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह) कहता है, तो यह उन दोनों के अनुसार अमान्य है।' क्योंकि उनका उद्देश्य केवल तरफ़ैन ही था।

[उर्दू भाग] अगर इमाम को कोई समस्या पेश आई और मुक़्तदी ने लुक़्मा (संकेत) दिया तो कोई हर्ज नहीं क्योंकि इससे मक़सूद नमाज़ की सुधार करना है, लिहाज़ा ज़रूरत-ए-सुधार की वजह से इससे बातचीत का हुक्म साक़ित (ख़त्म) हो गया। अगर इमाम आख़िरी दो रकातों की तरफ़ उठ जाए तो उसे लुक़्मा न दिया जाए क्योंकि अगर वह क़ियाम (खड़े होने) के ज़्यादा करीब है तो अब उसके लिए लौटना जायज़ नहीं, लिहाज़ा लुक़्मा उसके लिए फ़ायदेमंद नहीं। 'अल-बदाए' में इसी तरह है। और

इससे नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जानी चाहिए क्योंकि यह क़ियास का तक़ाज़ा है कि जब मक़सूद इमाम को सूचित करना हो तो नमाज़ फ़ासिद हो जाए, अलबत्ता इस सहीह हदीस की बिना पर इस क़ियास को तर्क(छोड़) कर देंगे कि जिस किसी को नमाज़ में कोई वाक़या पेश आए वह तस्बीह कहे। तो ज़रूरत के पेश-ए-नज़र क़ियास पर अमल न होगा और जब ज़रूरत न होगी तो मामला असल क़ियास पर ही रहेगा। फिर मैंने 'मुजतबा' में देखा कि अगर जोहर की नमाज़ में इमाम क़ादा (बैठने) के बिना तीसरी रकात की तरफ़ उठा और मुक़्तदी ने 'सुभान अल्लाह' कहा तो कुछ के नज़दीक नमाज़ फ़ासिद न होगी। इमाम कर्खी से मन्क़ूल है कि तरफ़ैन के नज़दीक नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी। और यहाँ बहर से मन्क़ूल इबारत ख़त्म हो गई। मैं कहता हूँ, उनके क़ौल 'इन्दाहुमा' (उन दोनों के अनुसार) से मुराद तरफ़ैन हैं क्योंकि उन्हीं का क़ौल है कि नियत के बदलने से ज़िक्र बदल जाता है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. बहर अल-रैक, नमाज़ को अमान्य करने और उसमें नापसंद चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 2/17। 2. बहर अल-रैक, नमाज़ को अमान्य करने और उसमें नापसंद चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 2/17।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

کلام ٹھہر کر مفسدِ نماز ہوا ، بحر الرائق میں ہے:

[عربی حصہ] لو عرض للامام شیئ فسبح المأموم لاباس به لان المقصود به اصلاح الصلوة فسقط حکم الکلام عند الحاجة الی الاصلاح ولایسبح للامام اذا قام الی الاخریین لانه لایوز له الرجوع اذا کان الی القیام اقرب فلم یکن التسبیح مفیدا کذا فی البدائع وینبغی فساد الصلوة به لان القیاس فسادها به عند قصد الاعلام وانما ترك للحدیث الصحیح من نابه شیئ فی صلاته فلیسبح فللحاجة لم یعمل بالقیاس فعند عدمها یبقی الامر علی اصل القیاس ثم رایته في المجتبی قال ولو قام الی الثالثة في الظهر قبل ان یقعد فقال المقتدی سبحن الله قیل لاتفسد و عن الکرخي تفسد عندهماه[1] و به انتهی مانقلناه عن البحر،

قلت و قوله عندهما یرید به الطرفین فان مذهبهما تغیر الذکر بتغیر العزیمة خلافا لابی یوسف فعنده ماکان ذکرا بصیغته لاتعمل فیه النیة وکذا قوله اعنی المجتبی لوسبح او هلل یرید زجرا عن فعل او امرا به فسدت عندهماه[2] فانما ارادا الطرفین

[اردو حصہ] اگر امام کو عارضہ پیش آگیا مقتدی نے لقمہ دیا تو کوئی حرج نہیں کیونکہ اس سے مقصود نماز کی اصلاح ہے لہٰذا حاجتِ اصلاح کی وجہ سے اس سے حکم کلام ساقط ہو گیا، اگر امام آخری دورکعات کی طرف اٹھ جائے تو اسے لقمہ نہ دیا جائے کیونکہ اگر وہ قیام کے زیادہ قریب ہے تو اب اس کے لئے لوٹنا جائز نہیں لہٰذا لقمہ اس کے لئے مفید نہیں۔ البدائع میں ایسے ہے، اور اس سے نماز فاسد ہو جانی چاہئے کیونکہ یہ قیاس کا تقاضا ہے کہ جب مقصود امام کو اطلاع ہو تو نماز فاسد ہو جائے البتہ اس حدیث صحیح کی بنا پر اس قیاس کو ترک کردیں گے کہ جس کو نماز میں کوئی واقعہ در پیش ہو تو وہ تسبیح کہے، تو حاجت کے پیش نظر قیاس پر عمل نہ ہو گا

اور جب حاجت نہ ہو گی تو معاملہ اصل قیاس پر ہی رہے گا پھر میں نے مجتبیٰ میں دیکھا اگر نماز ظہر میں امام قعدہ کئے بغیر تیسری رکعت کی طرف اٹھا اور مقتدی نے سبحان اللہ کہا تو بعض کے نزدیک نماز فاسد نہ ہوگی۔ امام کرخی سے منقول ہے کہ طرفین کے نزدیک نماز فاسد ہو جائے گی۔ اور یہاں بحر سے منقول عبارت ختم ہوگئی۔ قلت اس کا قول "عندهما" سے مراد طرفین ہیں کیونکہ انہی کا قول ہے کہ تبدیلی عزم سے ذکر تبدیل ہو جاتا ہے

حواشی: 1. بحر الرائق باب ما یفسد الصلاۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۷/۲

2. بحر الرائق باب ما یفسد الصلاۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۷/۲

Volume Seven Fatawa Razawiyya

(Right Column) May Allah be pleased with them both. Unlike Imam Abu Yusuf, according to him, intention does not play a role in the words of dhikr (remembrance). Similarly, the statement of "al-Mujtaba": if he says "Subhan Allah" or "La ilaha illa Allah" with the intention of stopping an action or commanding an action, then according to both of them, the prayer will become void. This refers to the "Tarafayn" (Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad), may Allah be pleased with them both. Then I say: and by the grace of Allah (I say with the success granted by Allah - trans.): It is also possible that the word "qama" (stood up) in the text of "al-Mujtaba" means "intended," as in Allah Almighty's glorious saying: "O you who believe! When you intend for prayer" [5:6]. And in the narration of al-Karkhi, it carries its literal meaning, as in Allah Almighty's command: "And when the servant of Allah stood up to call upon his Lord" [72:19]. You see, this is a very good harmonization, God willing. Otherwise, there is no doubt that the evidence supports al-Karkhi, and this is the requirement of the school of Imam-e-Azam and Imam Muhammad, may Allah be pleased with them both. Therefore, reliance should be placed on it. If it is asked: if intent is meant in the text, then why was this issue specifically mentioned? Because knowledge of this is already obtained from the general statement of the jurists: "If something happens to the Imam... etc." I say: Why not?

(Left Column) Then I say: and by the grace of Allah, it is not far-fetched that "qama" in the saying refers to intent, as per the words of the Almighty: "O you who believe! When you stand up (intend) for prayer" (1). And in the narration of al-Karkhi, it is for the literal reality, like the words of the Almighty: "And when the servant of Allah stood up to call upon Him" (2) - the verse. And this is a harmonization, as you see, good, if Allah Almighty wills. Otherwise, there is no doubt that the evidence is with al-Karkhi, and it is the crux of the school of the Imam and Imam Muhammad, may Allah be pleased with them both. So on it let the reliance be. If it is said regarding the saying: if he meant intent, then what is the reason for specifying this issue for mention, as it is known from the generality of their saying "if something happens to the imam, etc."? I say: yes, it was possible for someone to imagine the impermissibility here absolutely, as might be imagined from the apparent wording of "al-Bada'i": "One should not say tasbih for the imam when he stands up."

(Footnotes) 1 Quran 5/6 2 Quran 72/19

Page 267 of 721

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

(दायां कॉलम) रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)। इमाम अबू यूसुफ के विपरीत, उनके अनुसार ज़िक्र के शब्दों में नीयत (इरादे) का कोई दखल नहीं होता। इसी प्रकार "अल-मुज्तबा" का यह कहना कि यदि उसने 'सुब्हान अल्लाह' या 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहा, और उससे उसका उद्देश्य किसी कार्य को रोकना या किसी कार्य का आदेश देना हो, तो उन दोनों के अनुसार नमाज़ फासिद (शून्य) हो जाएगी। इससे तात्पर्य 'तरफ़ैन' (इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद) रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा हैं। फिर मैं कहता हूँ: और अल्लाह की तौफ़ीक़ से (अनुवादक: फिर मैं अल्लाह की दी हुई सफलता के साथ कहता हूँ): यह भी संभव है कि "मुज्तबा" की इबारत में 'क़ामा' का अर्थ 'इरादा' हो, जैसा कि अल्लाह तआला के इस पाक इरशाद में है: "ऐ ईमान वालो! जब तुम नमाज़ का इरादा करो" (5:6)। और 'करख़ी' के रिवायत में इसका वास्तविक (हक़ीक़ी) अर्थ है, जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "जब अल्लाह का बंदा खड़ा होकर अपने रब को पुकारता है" (72:19)। आपने देखा, यह बहुत ही अच्छा तालमेल (तताबुक) है, इंशा अल्लाह तआला। अन्यथा, इसमें कोई संदेह नहीं कि प्रमाण (दलील) करख़ी का साथ देता है और यही इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा के मज़हब का नियम है। अतः इसी पर भरोसा करना चाहिए। यदि यह प्रश्न हो कि यदि इबारत में इरादा ही अभिप्रेत है, तो विशेष रूप से इस मसले का ज़िक्र क्यों हुआ? क्योंकि इसका ज्ञान तो फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) के इस कथन से ही हो रहा है कि "यदि इमाम को कोई समस्या पेश आए..." इत्यादि। मैं कहता हूँ: क्यों नहीं?

(बायां कॉलम) फिर मैं कहता हूँ: और अल्लाह की तौफ़ीक़ से, यह दूर नहीं है कि कहे गए शब्द में 'क़ामा' का अर्थ इरादा हो, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: "ऐ ईमान वालो! जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो (इरादा करो)" (1)। और करख़ी के रिवायत में यह वास्तविकता (हक़ीक़त) के लिए है, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: "और जब अल्लाह का बंदा खड़ा हुआ उसे पुकारते हुए" (2) - आयत। और यह एक मेल (जमा) है जैसा कि आप देख रहे हैं, अल्लाह ने चाहा तो अच्छा है। अन्यथा इसमें कोई संदेह नहीं कि प्रमाण करख़ी के साथ है और वही इमाम और इमाम मुहम्मद रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा के मज़हब का सार है। अतः उसी पर निर्भरता होनी चाहिए। यदि उक्त कथन के बारे में कहा जाए: यदि उन्होंने इरादे का मतलब लिया था, तो इस मुद्दे को विशेष रूप से उल्लेख करने का क्या औचित्य है, जबकि यह उनके"यदि इमाम को कुछ पेश आए" आदि के सामान्य कथन से ज्ञात है? मैं कहता हूँ: हाँ, किसी के लिए यहाँ पूर्णतः अवैधता का भ्रम पालना संभव था, जैसा कि "अल-

बदाई" के प्रत्यक्ष शब्दों से भ्रम हो सकता है: "जब इमाम खड़ा हो जाए तो उसके लिए तस्बीह न कही जाए।"

(पादलेख) 1 अल-क़ुरआन 5/6 2 अल-क़ुरआन 72/19

पृष्ठ 267 (721 में से)

جلد ہفتم فتاوٰی رضویہ

(دایاں کالم) رضی اللہ تعالٰی عنھما بخلاف امام ابو یوسف کے، ان کے نزدیک الفاظ ذکر میں نیت کا دخل نہیں ہوتا، اسی طرح اس یعنی المجتبٰی کا قول اگر اس نے سبحان اللہ کہا یا لا الہ الا اللہ، اور اس سے مقصد کسی عمل پر زجر یا کسی عمل کا حکم ہو تو ان دونوں کے نزدیک نماز فاسد ہو جائے گی اھ اس سے مراد طرفین رضی اللہ تعالٰی عنہما ہیں ثم اقول: وباللہ التوفیق (پھر میں اللہ تعالٰی کی توفیق سے کہتا ہوں۔ ت) یہ بھی ممکن ہے کہ مجتبٰی کی عبارت میں قام کا معنی ارادہ ہو، جیسا کہ اللہ تعالٰی کے اس ارشادِ گرامی میں ہے "اے اہلِ ایمان! جب تم نماز کا ارادہ کرو" اور روایتِ کرخی میں حقیقی معنی ہے جیسا کہ اللہ تعالٰی کا فرمان ہے "جب اللہ کا بندہ کھڑا ہو کر اپنے رب کو پکارتا ہے"۔ آپ نے دیکھا یہ نہایت ہی اچھا تطابق ہے ان شاء اللہ تعالٰی، ورنہ اس میں کوئی شک نہیں کہ دلیل کرخی کا ساتھ دیتی ہے اور یہی ضابطہ ہے امام اعظم اور امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہما کے مذہب کا، اس بنا پر اس پر اعتماد کرنا چاہئے، اگر سوال ہو کہ عبارت میں اگر ارادہ مراد ہے تو اس مسئلہ کا خصوصاً کیوں ذکر ہوا؟ کیونکہ اس کا علم تو فقہا کے اس قول " اگر امام کو کوئی عارضہ لاحق ہو" کے اطلاق سے ہی ہو رہا ہے اقول (میں کہتا ہوں) کیوں نہیں

(بایاں کالم) ثم اقول: وباللہ التوفیق لایبعد ان یکون قام فی القیل للارادۃ کقولہ تعالٰی یٰٓاَیُّہَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اِذَا قُمْتُمْ اِلَی الصَّلٰوۃِ ۱ وفی روایۃ الکرخی للحقیقۃ کقولہ تعالی وَّ اَنَّہٗ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللہِ یَدْعُوْہُ ۲ الایۃ وھذا جمع کماتری حسن ان شاء اللہ تعالٰی والافلاشك ان الدلیل مع الکرخی وانہ ھو قضیۃ مذھب الامام والامام محمد رضی اللہ تعالٰی عنھما فعلیہ فلیکن التعویل فأن قیل فی القیل لو اراد الارادۃ فما الوجہ لتخصیص المسئلۃ بالذکر فانھا معلومۃ من اطلاق قولھم لو عرض للامام شیئی الخ اقول بلی کان لمتوھم ان یتوھم عدم الجواز ھھنا مطلقا کما یتوھم من ظاھر لفظ البدائع لا یسبح للامام اذا قام

(حواشی) ۱ القرآن ۵/ ۶ ۲ القرآن ۷۲ / ۱۹

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Arabic Column]: ...to the other two [final rak'ahs][1] since it was not separated. And what contains the doubt is that the follower does not become aware of the imam's standing immediately; rather, it follows his embarkment upon standing, even if by moments, as is known and observed. Then, at that point, he says tasbih. Then, the imam is not alerted immediately upon the follower starting the letter of tasbih; rather, it is delayed even if for a moment. Furthermore, he may not remember just by hearing and being alerted by the reminder; instead, he might need some reflection. Thus, these are three pauses. And the imam, when he rises, he rises; there is no gradualness in it that requires a significant lingering. So he might not be alerted by the tasbih except after the time for returning has passed, especially according to the opinion of those who say it is lost when he is closer to standing, as is the choice of the author of Al-Bada'i, Al-Hidaya, Al-Wiqaya, Al-Kanz, and others among the noble giants. Although the most correct view is that the consideration is given to full standing, as relied upon in Mawahib al-Rahman and Nur al-Idah.

[Urdu Column]: It is as if a doubter could imagine that giving a corrective reminder (luqma) here is absolutely impermissible, as might be surmised from the apparent wording of 'Bada'i' that "when the imam stands up for the final rak'ahs, 'Subhan Allah' should not be said." Thus, they have made no distinction here. The origin of the doubt here is that the follower (muqtadi) does not become aware of the imam's standing immediately; rather, he becomes aware after the imam has inclined towards standing, even if it is only for a few moments, as is known and observed. At that point, the follower says 'Subhan Allah'. Furthermore, the imam also does not immediately attend to the follower's reminder; instead, the matter is delayed, even if only by a moment. Then, sometimes, he does not remember just by hearing and being reminded, but requires some degree of reflection. Thus, these are three pauses. When the imam stands, he simply stands; there is no gradual progression in it that necessitates a noteworthy pause. Sometimes, he is unable to attend even to the follower's glorification (tasbih) until the time for returning has passed, especially according to the opinion of those who say that when he is closer to standing, the possibility of returning is lost. This is what the authors of 'Bada'i', 'Hidaya', 'Wiqaya', 'Kanz', and other illustrious jurists have adopted. Although the most correct view is that the consideration is of full standing, as relied upon in 'Mawahib al-Rahman', 'Nur al-Idah', 'Tanwir', 'Fat'h', etc.

[1] Bada'i al-Sana'i, section on the ruling of succession (istikhlaf), H.M. Saeed Company, Karachi, 235/1

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

[अरबी कॉलम]: ...अंतिम दो रकातों की ओर[1] चूँकि इसमें कोई अंतराल नहीं था। और भ्रम का कारण यह है कि मुक्तदी तुरंत इमाम के खड़े होने से अवगत नहीं होता, बल्कि खड़े होने की शुरुआत के बाद अवगत होता है, चाहे वह कुछ पल ही क्यों न हों, जैसा कि ज्ञात और प्रत्यक्ष है। तब उस समय वह तस्बीह कहता है। फिर, मुक्तदी द्वारा तस्बीह का अक्षर शुरू करते ही इमाम सचेत नहीं हो जाता, बल्कि इसमें देरी होती है, चाहे वह एक पल के लिए ही क्यों न हो। इसके अलावा, उसे केवल सुनने और याद दिलाने से ही याद नहीं आता, बल्कि उसे कुछ विचार करने की आवश्यकता हो सकती है। अतः ये तीन विराम हुए। और इमाम जब उठता है, तो बस उठ खड़ा होता है; इसमें कोई ऐसी क्रमिकता नहीं है जो किसी महत्वपूर्ण ठहराव की माँग करे। इसलिए हो सकता है कि वह तस्बीह से तब तक सचेत न हो जब तक वापस लौटने का समय समाप्त न हो गया हो, विशेष रूप से उन लोगों के मत के अनुसार जो कहते हैं कि खड़े होने के अधिक निकट होने पर वापस लौटना समाप्त हो जाता है, जैसा कि 'बदाइ', 'हिदाया', 'विकाया', 'कन्ज़' और अन्य महान विद्वानों का विकल्प है। हालाँकि सबसे सही मत यह है कि पूर्ण खड़े होने का ही ऐतबार है, जैसा कि 'मवाहिबुर्रहमान' और 'नूरुल ईज़ाह' में अपनाया गया है।

[उर्दू कॉलम]: मानो कोई भ्रम करने वाला यह कल्पना कर सकता था कि यहाँ बिल्कुल सुधार (लुक़्मा) देना नाजायज़ है, जैसा कि 'बदाइ' के इन शब्दों के प्रत्यक्ष से भ्रम हो सकता है कि "जब इमाम अंतिम रकातों की ओर खड़ा हो जाए तो 'सुब्हान अल्लाह' न कहा जाए"। तो यहाँ उन्होंने कोई अंतर नहीं किया। और यहाँ भ्रम का कारण यह बात है कि मुक्तदी तुरंत इमाम के खड़े होने से अवगत नहीं होता, बल्कि खड़े होने की ओर झुकने के बाद अवगत होता है, चाहे वह कुछ पल ही क्यों न हों, जैसा कि ज्ञात और देखा गया है। तो उस समय मुक्तदी 'सुब्हान अल्लाह' कहेगा। फिर इमाम भी मुक्तदी के सुधार पर तुरंत ध्यान नहीं देता बल्कि मामला विलंबित होता है, चाहे वह एक पल के बाद ही हो। फिर कभी-कभी उसे केवल सुनने और ध्यान दिलाने से याद नहीं आता बल्कि कुछ न कुछ सोच-विचार की आवश्यकता होती है। तो ये तीन विराम हुए। और इमाम जब खड़ा होता है, तो खड़ा हो जाता है, इसमें ऐसा क्रमिक विकास नहीं है जो उल्लेख योग्य ठहरने की माँग करे। कभी-कभी मुक्तदी की तस्बीह से भी ध्यान नहीं दे पाता मगर उस समय जब लौटने का समय समाप्त हो चुका हो, विशेष रूप से उस कथन के अनुसार जो कहते हैं कि जब खड़े होने के अधिक निकट हो तो वापस लौटना समाप्त (फ़ौत) हो जाता है, जैसा कि 'बदाइ', 'हिदाया', 'विकाया', 'कन्ज़' और अन्य

महान फ़कीहों ने अपनाया है। हालाँकि सही यह है कि पूर्ण खड़े होने का ही ऐतबार है जैसा कि इस पर 'मवाहिबुर्रहमान', 'नूरुल ईज़ाह', 'तनवीर', 'फ़तह' आदि आधारित हैं।

[1] बदाइउस सनाइ' फ़स्ल फ़ी बयान हुक्म अल-इस्तख़लाफ़ एच.एम. सईद कंपनी कराची २३५/१

पृष्ठ २६८/७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

[Arabic Column]: الی الاخریین[1] حیث لم یفصل والحاوی علی الوھم ان المقتدی لایطلع علی قیام الامام بفورہ بل یتأخر ذلك عن افاضتہ فی القیام ولولحظات کما ھو معلوم مشاھد فعند ذلك یسبح ثم الامام لاینبہ بفور مابدأ المقتدی بحرف التسبیح بل یتأخر ولو لحظۃ ثم ھو ربما لایتذکر بمجرد السماع والتنبہ علی تنبیھہ بل قد یحتاج الی شیئ من التأمل فھذہ ثلث وقفات والامام اذا نھض نھض ولم یکن فیہ تدرج یقتضی مکثا معتدا بہ فربما لایتنبہ بتسبیحہ الا بعد مافات وقت العود لاسیما علی قول من قال بفواتہ اذ اقرب الی القیام کما ھو مختار صاحب البدائع والھدایۃ والوقایۃ والکنز وغیرھم من الجلۃ الکرام وان کان الاصح العبرۃ بتمام القیام کما اعتمدہ فی مواھب الرحمن ونور الایضاح۔

[Urdu Column]: گویا کوئی وہم کرنے والا یہ تصور کرسکتا تھا کہ یہاں مطلقاً لقمہ ناجائز ہے جیسا کہ بدائع کے ان الفاظ کے ظاہر سے وہم کیاجاسکتا ہے کہ "امام جب آخری رکعتوں کی طرف کھڑا ہو جائے تو سبحان اللہ نہ کہا جائے" تو یہاں انہوں نے کوئی فرق نہیں کیا اور یہاں منشاء وہم یہ بات ہے کہ مقتدی فی الفور امام کے قیام پر مطلع نہیں ہوتا بلکہ قیام کی طرف مائل ہونے کے بعد مطلع ہوتا ہے اگر چہ کچھ لمحات ہی ہوں جیسا کہ معلوم و مشاہد ہے تو اس وقت مقتدی سبحان اللہ کہے گا، پھر امام بھی مقتدی کے لقمہ پر فی الفور متوجہ نہیں ہوتا بلکہ معاملہ متاخر ہوتا ہے خواہ ایک لمحہ بعد ہی ہو، پھر بعض اوقات اسے صرف سماع اور توجہ دلانے سے یاد نہیں آجاتا بلکہ کچھ نہ کچھ غور وفکر کا محتاج ہوتا ہے، تو یہ تین وقفے ہوئے، تو امام جب کھڑا ہوتا ہے، تو کھڑا ہو جاتا ہے اس میں ایسی تدریج نہیں جو قابلِ ذکر ٹھہرنے کا تقاضا کرے، بعض اوقات مقتدی کی تسبیح سے بھی متوجہ نہیں ہو پاتا مگر اس وقت جب لوٹنے کا وقت ختم ہو چکا ہو خصوصاً اس قول کے مطابق جو کہتے ہیں کہ جب قیام کے زیادہ قریب ہو تو رجوع فوت

ہو جاتا ہے جیسا کہ صاحبِ بدائع، ہدایہ، وقایہ، کنز اور دیگر جلیل القدر فقہاء نے اختیار کیا ہے، اگر چہ اصح یہ ہے کہ اعتبارِ کامل قیام کا ہے جیسا کہ اس پر مواہب الرحمن، نور الایضاح، تنویر، فتح،

[1] بدائع الصنائع فصل فی بیان حکم الاستخلاف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۳۵/۱

Fatawa-e-Razvia Volume 7

[Arabic Text Column] ...and in [books like] Al-Tanwir, Al-Fath, Al-Durr al-Mukhtar, etc. In Al-Durr, it is established as the apparent view of the school (Zahir al-Madhab). When the matter is as we have described to you, it is possible that someone might mistakenly think it is absolutely futile and thus rule that the prayer is absolutely voided by it. Therefore, there arose a need for clarification because the heard [prompt] is considered beneficial at the time of its occurrence. This is the case immediately upon standing up, and sometimes there is hope of returning [to the correct posture/recitation], or rather, the return actually happens, and this is sufficient for it to be beneficial. It does not harm him if the Imam hurries and does not pay attention, just as if someone prompts (opens) but the Imam does not take it. If you say: It is possible that when the Imam thought his prayer was complete, he might have intended to speak, leave, or laugh before performing the salam. I say: This is extremely far-fetched and is not expected of a Muslim; rather, it is a bad assumption about them. Jurisprudence is not based on rare occurrences, let alone something that may never have happened. Rather, it is an assumption built upon another assumption, because the Imam's assumption that the prayer is complete is also not known, as we mentioned earlier. Thus, it is a doubt upon a doubt, and it has no consideration at all. This is what occurs in Al-Hilya.

[Urdu Text Column] Reliance has been placed on Al-Durr al-Mukhtar etc., and in Al-Durr it has been declared as Zahir-e-Madhab (the manifest view of the school). When the case is as we have described to you, it is near to the delusion of being absolutely futile that a ruling of absolute invalidation of prayer be given. Hence, there arose a need and necessity for its clarification, because at the time of its occurrence, the usefulness of the 'luqma' (prompt) is credible. This scenario exists in prompting immediately upon standing up, and often there is hope of return, rather sometimes the return actually occurs, and this is sufficient for it to be useful. The Imam's haste and lack of attention is not harmful, just as in the case where a prompt was given but the Imam did not take it. If you ask (what is the benefit in giving a prompt before salam on a long qa'da), because it is possible the Imam thought the prayer was complete and then intentionally intended to speak, leave, or laugh before the salam. I say (Qultu): this is extremely far-fetched and such is not expected from any Muslim; rather, having such a thought about any Muslim is also a sin. Fatwa is not based on rare matters, let alone those whose occurrence may never have happened; rather, this is a possibility upon a possibility, because the Imam's assumption of the

completion of prayer is also not known as stated before. As if after the assumption of completion, the thought of speaking etc. is a doubt upon a doubt, therefore it has no credibility. This is what is in Al-Hilya.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी पाठ स्तंभ] ...और अल-तन्वीर, अल-फतह, अल-दुर्र अल-मुख्तार आदि में इस पर भरोसा किया गया है और 'दुर्र' में इसे 'ज़ाहिर-ए-मज़हब' (पंथ का स्पष्ट मत) करार दिया गया है। जब मामला वैसा ही है जैसा हमने आपके सामने वर्णन किया है, तो यह संभव है कि इसे पूरी तरह से व्यर्थ मानकर नमाज़ के पूरी तरह से फ़ासिद (शून्य) होने का हुक्म दे दिया जाए। इसलिए इस बात को स्पष्ट करने की आवश्यकता पड़ी, क्योंकि लुक़मा का उस समय उपयोगी होना मान्य है जब वह दिया जाए। खड़े होने के तुरंत बाद लुक़मा में यही स्थिति होती है, और कभी-कभी इमाम के वापस लौटने की उम्मीद होती है, बल्कि कई बार वापसी हो भी जाती है, और उपयोगी होने के लिए इतना ही पर्याप्त है। इमाम का जल्दी करना और ध्यान न देना नुकसानदेह नहीं है, ठीक वैसे ही जैसे किसी ने लुक़मा दिया लेकिन इमाम ने उसे स्वीकार नहीं किया। यदि आप कहें: यह संभव है कि जब इमाम ने सोचा कि उसकी नमाज़ पूरी हो गई है, तो उसने सलाम करने से पहले बात करने, जाने या हँसने का इरादा कर लिया हो। मैं कहता हूँ: यह अत्यंत ही दूर की बात है और किसी मुसलमान से ऐसी अपेक्षा नहीं की जा सकती; बल्कि किसी मुसलमान के बारे में ऐसा सोचना भी गुनाह है। फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) दुर्लभ मामलों पर आधारित नहीं होता, उन बातों की तो बात ही क्या जो शायद कभी हुई ही न हों। बल्कि यह संभावना पर आधारित संभावना है, क्योंकि जैसा कि पहले बताया गया, यह भी ज्ञात नहीं है कि इमाम ने नमाज़ पूरी होने का गुमान (संदेह) किया था। अतः, यह संदेह के ऊपर संदेह है और इसका कोई महत्व नहीं है। यह वही है जो 'हिलिया' में वर्णित है।

[उर्दू पाठ स्तंभ] दुर्रे मुख़्तार वग़ैरह में एतिमाद किया गया है और 'दुर्र' में इसे ज़ाहिर-ए-मज़हब करार दिया गया है, और जब मामला इस तरह है जो हमने आपके सामने बयान किया है तो करीब है इसके मुतलक़न अबस (व्यर्थ) होने के वहम पर मुतलक़न फ़सादे नमाज़ का हुक्म कर दिया जाए लिहाज़ा इसकी तसरीह (स्पष्टीकरण) की हाजत व ज़रूरत पेश आई क्योंकि इसके वुक़ूअ (होने) के वक़्त लुक़मा का मुफ़ीद होना क़ाबिले एतिबार है और अलल फ़ौर क़ियाम के वक़्त लुक़मा में यह सूरत है और बसा औक़ात लौटने की उम्मीद की जाती है बल्कि बाज़ दफ़ा लौटने का वुक़ूअ होता है और मुफ़ीद होने के लिए यही काफ़ी है और इमाम का जल्दी करना और मुतवज्जा न होना नुक़सानदेह नहीं जैसा कि इस सूरत में जब लुक़मा दिया मगर इमाम ने न लिया। अगर आप सवाल करें (क़ादा लंबा होने पर सलाम से पहले लुक़मा देने में फ़ायदा है) क्योंकि मुमकिन है इमाम ने गुमान किया हो कि नमाज़ मुकम्मल हो गई है फिर वह दानिशता तौर पर क़ब्ल अज़ सलाम कलाम करने या चले

जाने या हँसने का इरादा कर ले। क़ुलतु (मैं कहता हूँ) यह निहायत ही बईद है और इस बात की किसी मुसलमान से तवक़्क़ो नहीं बल्कि किसी मुसलमान के बारे में ऐसा गुमान करना भी गुनाह है और किसी नादिर (दुर्लभ) मामला पर फ़तवा नहीं हुआ करता चह जाइके जिसका इमकान कभी वाक़ेअ न हो बल्कि यह एहतिमाल दर एहतिमाल है क्योंकि इमाम का तमाम-ए-नमाज़ का गुमान करना भी मालूम नहीं जैसा कि पहले बयान हुआ, गोया यह इतमाम के गुमान के बाद कलाम वग़ैरह का गुमान शुबह का शुबह है लिहाज़ा इसका कोई एतिबार नहीं, यह वह है जो 'हिलिया' में है।

[Arabic Text Column] والتنویر والفتح والدر المختار وغیرھا وجعلہ فی الدر ظاھر المذھب - واذا کان الامر علی ماوصفنا لك فعسی ان یتوھم کونہ عبثاً مطلقاً فیحکم بفساد الصلوۃ بہ علی الاطلاق فمست الحاجۃ الی التصریح بذلك فان المسموع ھوکونہ مفید احین وقوعہ وھوکذلك فی فور القیام ولربما یرجی العود بہ بل ربما یقع وھذا حسبہ ولایضرہ ان تعجل الامام ولم یلتفت کما اذا فتح ولم یأخذ فانقلت یحتمل ان الامام لماظن ان صلاتہ تمت لعلہ یتعمد الکلام اوالذھاب او الضحك قبل ان یسلم- قلت ھذا فی غایۃ البعد ولا یتوقع من المسلم بل ھو اسائۃ ظن بہ والفقہ لایبنی علی نادر فضلا عما عساہ لم یقع قط بل ھو احتمال علی احتمال لان ظن الامام تمام الصلوۃ ایضا غیر معلوم کما قدمنا فکان شبھۃ الشبھۃ ولا عبرۃ بھا اصلا- ھذا ماوقع فی الحلیۃ

[Urdu Text Column] درمختار وغیرہ میں اعتماد کیا گیا ہے اور در میں اسے ظاہر مذہب قرار دیا ہے، اور جب معاملہ اس طرح ہے جو ہم نے آپ کے سامنے بیان کیا ہے تو قریب ہے اس کے مطلقاً عبث ہونے کے وہم پر مطلقاً فسادِ نماز کا حکم کر دیا جائے لہٰذا اس کی تصریح کی حاجت و ضرورت پیش آئی کیونکہ اس کے وقوع کے وقت لقمہ کا مفید ہونا قابلِ اعتبار ہے اور علی الفور قیام کے وقت لقمہ میں یہ صورت ہے اور بسااوقات لوٹنے کی امید کی جاتی بلکہ بعض دفعہ لوٹنے کا وقوع ہوتا ہے اور مفید ہونے کے لئے یہی کافی ہے اور امام کا جلدی کرنا اور متوجہ نہ ہونا نقصان دہ نہیں جیسا کہ اس صورت میں جب لقمہ دیا مگر امام نے نہ لیا۔ اگر آپ سوال کریں (قعدہ لمبا ہونے پر سلام سے پہلے لقمہ دینے میں فائدہ ہے) کیونکہ ممکن ہے امام نے گمان کیا ہو کہ نماز مکمل ہو گئی ہے پھر وہ دانستہ طور پر قبل از سلام کلام کرنے یا چلے جانے یا ہنسنے کا ارادہ کر لے۔ قلت (میں کہتا ہوں) یہ نہایت ہی بعید ہے اور اس بات کی کسی مسلمان

سے توقع نہیں بلکہ کسی مسلمان کے بارے میں ایسا گمان کرنا بھی گناہ ہے اور کسی نادر معاملہ پر فتویٰ نہیں ہوا کرتا چہ جائیکہ جس کا امکان کبھی واقع نہ ہو بلکہ یہ احتمال در احتمال ہے کیونکہ امام کا تمامِ نماز کا گمان کرنا بھی معلوم نہیں جیسا کہ پہلے بیان ہوا، گویا یہ اتمام کے گمان کے بعد کلام وغیرہ کا گمان شبہ کا شبہ ہے لہٰذا اس کا کوئی اعتبار نہیں، یہ وہ ہے جو حلیہ میں

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Quoting from 'Al-Muheet al-Razwi', it is stated that providing a cue (Luqma) to the Imam is permissible in all circumstances because although giving a cue is teaching, such teaching is not considered 'abundant action' (Amal-e-Katheer). In reality, it is recitation, therefore it does not invalidate the prayer, even if there was no need for it.

I say: Here, it is necessary to consider the definite article 'Al' in the word 'Al-Ta'leem' as referring to a specific instance (Ahd-e-Khariji), because it refers to the teaching that a follower (Muqtadi) gives to their Imam. This is similar to the 'Al' in 'Al-Fath'. Thus, the intention is not general but specifically this act of prompting, even if it were from someone other than the follower to their Imam. This is because considering every act of teaching as 'minimal action' (Amal-e-Qaleel) is inherently incorrect, and many subsidiary rulings of the school of thought testify to this. Rather, in 'Al-Fath', concerning the issue of prompting, it is explicitly stated that repetition was not made a condition in 'Al-Jami', meaning 'Al-Jami al-Saghir' did not stipulate repetition of prompting for invalidation, but issued the ruling generally and stated this is the correct view. Similarly, 'Al-Khaniyah' also deemed it correct. It is known from the Imam's school of thought that when he categorizes something as speech, then little or much of it carries the same ruling. So understand this well and remain firm. Success is only through Allah. This is what I have, and Allah, the Exalted, knows best. (T)

Issue 964: From Calcutta, Nal Moti Gali No. 18, Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig Sahib, 21 Jamadi-ul-Akhira 1312 AH. What do the scholars of religion say about this issue, that here most unlearned people [pray] Dhuhr, Asr, Maghrib and Isha prayers...

[1] Huliyat al-Mahli Sharh Munya al-Musalli

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

'अल-मुहीत अल-रज़वी' के हवाले से ज़िक्र है कि इमाम को लुक़्मा (संकेत) देना हर हाल में जायज़ है क्योंकि लुक़्मा देना अगरचे तालीम (सिखाना) है लेकिन तालीम 'अमल-ए-कसीर' (ज़्यादा काम) नहीं है और यह हकीकत में तिलावत है लिहाज़ा यह नमाज़ को फ़ासिद नहीं करता, चाहे इसकी ज़रूरत न हो।

अक़ूल (मैं कहता हूँ): यहाँ पर लफ़्ज़ 'तालीम' के'अलिफ़ लाम' को 'अहद-ए-ख़ारजी' (विशेष संदर्भ) मानना ज़रूरी है क्योंकि इससे मुराद वही तालीम है जो मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाला) की इमाम के लिए हो, जैसा कि 'अल-फ़तह' के'अलिफ़ लाम' का मामला है। क्योंकि यहाँ लुक़्मा से भी ख़ास लुक़्मा मुराद होगा हर लुक़्मा नहीं, चाहे वह ग़ैर-मुक़्तदी का इमाम के लिए हो। वह इसलिए कि हर तालीम का 'अमल-ए-क़लील' (कम काम) होना ज़ाहिर तौर पर बातिल (गलत) है और इस पर मज़हब की फ़ुरूआत (शाखाएँ) बड़ी तवातुर (निरंतरता) के साथ गवाह हैं। बल्कि 'फ़तह' में इस लुक़्मा के मसले में साफ़ लिखा है कि 'जामे' में तकरार को शर्त नहीं किया गया, यानी 'जामे सगीर' ने नमाज़ फ़ासिद होने के लिए तकरार-ए-लुक़्मा को शर्त नहीं माना बल्कि मुतलक़न (सामान्य रूप से) हुक्म जारी किया और कहा कि यही सही है। इसी तरह इसे 'ख़ानिया' ने भी सही करार दिया। और इमाम के मज़हब के हवाले से यह मालूम है कि जब उन्होंने इसे कलाम (बोलना) करार दिया है तो अब कलाम के थोड़े और ज़्यादा का एक ही हुक्म होगा। इसे अच्छी तरह जान लो और इस पर कायम रहो, और तौफ़ीक़ अल्लाह ही की तरफ से है। यह वह है जो मेरे पास था और अल्लाह सुब्हानहू व तआला ही बेहतर जानने वाला है। (त)

मसला 964: कलकत्ता, नल मोती गली नंबर 18, जनाब मिर्ज़ा गुलाम क़ादिर बेग साहब, 21 जमादी-उल-उखरा 1312 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि यहाँ अक्सर बे-पढ़े लोग ज़ुहर, अस्र, मग़रिब और इशा की नमाज़ें...

[1] हुलियत अल-महली शरह मुनया अल-मुसल्ली

पेज 721 का 270

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

نقلا عن المحیط الرضوی اذا فتح علی امامه یجوز مطلقا لان الفتح وان کان تعلیماً ولکن التعلیم لیس بعمل کثیر وانه تلاوة حقیقة فلایکون مفسدا وان لم یکن محتاجا الیه هـ فاقول: یجب ان یحمل فیه لام "التعلیم" علی العهد ای هذا التعلیم من المقتدی للامام کمثل لام " الفتح " فلیس المراد الاهذا الفتح لا مطلقاً ولومن غیر مقتد علی امامه وذلك لان کون مطلق التعلیم من العمل القلیل باطل بداهة وتشهد به فروع فی المذهب متواترات بل قد نص فی الفتح فی نفس مسئلة الفتح ان التکرار لم یشترط فی الجامع ای ان الجامع الصغیر لم یشترط للافساد تکرار الفتح بل حکم به مطلقاً قال وهو الصحیح وکذا صححه فی الخانیة وقد علم هذا من مذهب الامام فانه اذا جعل کلاما فقلیله وکثیره سواء فاعرف وتثبت وبالله التوفیق هذا ما عندی والله سبحنه وتعالی اعلم۔

محیط رضوی کے حوالے سے مذکور ہے کہ امام کو لقمہ دینا ہر حال میں جائز ہے کیونکہ لقمہ دینا اگرچہ تعلیم ہے لیکن تعلیم عمل کثیر نہیں ہے اور یہ تو حقیقت میں تلاوت ہے لہذا یہ مفسد نماز نہیں ، اگرچہ اس کی احتیاج نہ ہو۔ اقول: یہاں پر لفظ تعلیم کے الف لام کو عہد خارجی ماننا ضروری ہے کیونکہ اس سے مراد وہی تعلیم ہے جو مقتدی کی امام کے لئے ہو جیسا کہ الفتح کے الف لام کا معاملہ ہے کیونکہ یہاں لقمہ سے بھی خصوصی لقمہ مراد ہو گا ہر لقمہ نہیں کہ اگرچہ وہ غیر مقتدی کا امام کے لئے ہو ، وہ اس لئے کہ ہر تعلیم کا عمل قلیل ہونا بداہتہً باطل ہے اور اس پر مذہب کی فروعات بڑی تواتر کے ساتھ گواہ ہیں بلکہ فتح میں اس مسئلہ لقمہ میں تصریح ہے کہ جامع میں تکرار کو شرط نہیں کیا گیا یعنی جامع صغیر نے نماز فاسد ہونے کے لئے تکرار لقمہ کو شرط قرار نہیں دیا بلکہ مطلقاً حکم جاری کیا اور کہا یہی صحیح ہے ، اسی طرح اسے خانیہ نے بھی صحیح قرار دیا اور مذہب امام کے حوالے سے یہ معلوم ہے کہ جب انہوں نے اسے کلام قرار

دیا ہے تو اب کلام کے قلیل اور کثیر کا ایک ہی حکم ہو گا ، اسے اچھی طرح جان لو اور ثابت رہو ، اور توفیق اللہ ہی سے ہے یہ ہے جو کچھ میرے پاس تھا اور اللہ سبحانہ وتعالٰی ہی زیادہ جاننے والا ہے (ت)

مسئلہ ۹۶۴: از کلکتہ نل موتی گلی نمبر ۱۸ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۲۱ جمادی الاخری ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یہاں اکثر لوگ بے پڑھے نماز ظہر و عصر و مغرب و عشاء کے

[1] حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی

Fatawa Razawiyya Volume Seven

In the state of praying Fard alone, if the transitional Takbirs (Takbirat-e-Intiqalia) are said loudly with the intention that other worshippers may know that this person is praying Fard and join in, does saying the Takbir loudly in this case invalidate the prayer or not? The second scenario is: a person is praying, another person arrives and waits for the praying person to say the Takbir loudly so that he may join. Consequently, he says the Takbir loudly for the purpose of informing him. In this case, will the prayer be invalid or valid? Please explain and be rewarded.

The Answer: In both scenarios, if the worshippers said the actual transitional Takbirs with the intention of fulfilling the Sunnah and the remembrance of Allah Almighty, and only the loud volume was intended for notification, then no harm has come to the prayer. It is stated in *Radd al-Muhtar*:

(Arabic)

It is said in *Al-Bahr*: Among the matters related to the answer are what is in *Al-Mujtaba*: If one says "Subhan Allah" or "La ilaha illAllah" intending to restrain someone from an action or command it, the prayer is invalidated according to them [Imams Abu Hanifa and Muhammad]. I say: What is apparent is that if he did not say "Subhan Allah" but instead recited loudly, the prayer is not invalidated, because he intended recitation, and only intended restraining or commanding by merely raising the voice. Reflect.

(Urdu Translation)

It is in *Al-Bahr* that among the things related to the answer are those in *Al-Mujtaba*: if a follower said "Subhan Allah" or "La ilaha illa Allah" and his purpose was to restrain from an action or to command an action, then according to both (sides), the prayer will be invalidated. I say: The apparent view is that if he did not say "Subhan Allah" but recited loudly, the prayer would not be invalidated because the purpose is recitation, and only restraining or commanding is intended through the loud voice. Reflect. (T)

And there is no doubt that this is actually the case; it's not that the remembrance etc. is not intended by the Takbir itself, and it is said only for notification with the mentioned intention. Yes, if an extremely ignorant person makes such an intention, his prayer will certainly be invalidated according to the view of the Imam [Abu Hanifa] and Imam Muhammad, contrary to Imam Abu Yusuf (may Allah be pleased with them). (This is according to the saying of Imam-e-Azam and Imam Muhammad, contrary to Imam Abu Yusuf, may Allah be pleased with them. T). I say: and success is

from Allah (I say by the grace of Allah Almighty. T). The investigation of the matter is that in these issues, according to the *Tarafayn* (Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, may Allah be pleased with them), the principle is that if the worshipper uses a word to convey a meaning that is not among the acts of prayer, it...

[1] *Radd al-Muhtar*, Chapter on what invalidates the prayer and what is disliked in it, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/459.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

फ़र्ज़ तन्हा पढ़ने की हालत में तकबीरात-ए-इन्तिक़ालिया बुलंद आवाज़ से इस मक़सद से कहते हैं कि दूसरे नमाज़ी जान लें कि यह शख़्स फ़र्ज़ पढ़ रहा है और शरीक हो जाएँ, इस सूरत में ज़ोर से तकबीर कहने से नमाज़ में नुक़सान होता है या नहीं? दूसरी सूरत यह है कि एक शख़्स नमाज़ पढ़ रहा है, दूसरा शख़्स आया और मुंतज़िर है कि यह नमाज़ी ज़ोर से तकबीर कहे तो मैं शरीक हो जाऊँ चुनाँचे उसने उसे इत्तिला देने की ग़रज़ से ज़ोर से तकबीर कही, क्या इस सूरत में नमाज़ फ़ासिद (ख़राब) होगी या सही? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: दोनों सूरतों में अगर नमाज़ियों ने असल तकबीरात-ए-इन्तिक़ाल सुन्नत अदा करने और अल्लाह अज़्ज़वजल के ज़िक्र की नियत से ही कही हों और सिर्फ बुलंद आवाज़ इत्तिला देने की नियत से की हो, तो नमाज़ में कोई नुक़सान नहीं आया, 'रद्दुल मुहतार' में है:

(अरबी)

'अल-बहर' में कहा गया है कि उन चीज़ों में से जो जवाब से ताल्लुक रखती हैं वे हैं जो 'अल-मुज्तबा' में हैं: अगर किसी ने "सुभानअल्लाह" या "ला इलाहा इल्लल्लाह" कहा और उसका मक़सद किसी काम से रोकना या किसी काम का हुक्म देना था, तो उन दोनों (इमामों) के नज़दीक नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी। मैं कहता हूँ: ज़ाहिर यही है कि अगर उसने "सुभानअल्लाह" नहीं कहा बल्कि क़िरअत बुलंद आवाज़ से की तो नमाज़ फ़ासिद नहीं होगी, क्योंकि उसका मक़सद क़िरअत है, और आवाज़ की बुलंदी के ज़रिये सिर्फ रोकना या हुक्म देना मक़सूद है। गौर करें।

(उर्दू अनुवाद)

'बहर' में है कि उन चीज़ों में से जिनका जवाब से ताल्लुक है वे हैं जो 'मुज्तबा' में हैं: अगर मुक़्तदी ने "सुभान अल्लाह" कहा या "ला इलाहा इल्लल्लाह" कहा और उससे मक़सद किसी अमल पर डांटना या किसी अमल का हुक्म था, तो उन दोनों (पक्षों) के नज़दीक नमाज़ फ़ासिद हो जाएगी। मैं कहता हूँ ज़ाहिर यही है कि अगर उसने "सुभान अल्लाह" नहीं कहा लेकिन क़िरअत बुलंद आवाज़ से की तो नमाज़ फ़ासिद न होगी क्योंकि उससे मक़सद क़िरअत है और आवाज़ की बुलंदी के ज़रिए तो सिर्फ रोकना या हुक्म मक़सूद है। गौर करें। (त)

और इसमें कोई शक नहीं कि वाक़ई ऐसा ही होता है, न कि यह कि नफ़्स-ए-तकबीर ही से ज़िक्र वग़ैरह कुछ मक़सूद न हो और सिर्फ ज़िक्र की गई नियत के साथ इत्तिला की ग़रज़ से कही जाती हो।

हाँ, अगर कोई निहायत जाहिल ऐसा इरादा करे तो उसकी नमाज़ ज़रूर फ़ासिद हो जाएगी, इमाम [अबू हनीफ़ा] और इमाम मुहम्मद के क़ौल के मुताबिक, इमाम अबू यूसुफ़ (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के ख़िलाफ़। (यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के क़ौल के मुताबिक है, इमाम अबू यूसुफ़ रज़ियल्लाहु अन्हुम के बरअक्स। त) मैं कहता हूँ: और तौफ़ीक़ अल्लाह से है (मैं अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से कहता हूँ। त)। मामले की तहक़ीक़ यह है कि इन मसलों में तरफ़ैन [इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद] (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के नज़दीक असल यह है कि नमाज़ी जिस लफ़्ज़ से किसी ऐसे मायने का इज़हार करे जो आमाल-ए-नमाज़ से नहीं हैं, वह...

[1] रद्दुल मुहतार, बाब: मा युफ़्सिदुस सलात व मा युक़रहु फ़ीहा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/459।

فرض تنہا پڑھنے کی حالت میں تکبیرات انتقالیہ بجہر اس غرض سے کہتے ہیں کہ دوسرے نمازی معلوم کرلیں کہ یہ شخص فرض پڑھتا ہے اور شریک ہو جائیں اس صورت میں جہر کے ساتھ تکبیر کہنے سے نماز میں فساد ہوتا ہے یا نہیں؟ دوسری صورت یہ ہے کہ ایک شخص نماز پڑھ رہا ہے دوسرا شخص آیا اور منتظر اس امر کا ہے کہ یہ نمازی بجہر تکبیر کہے تو میں شریک ہو جاؤں، چنانچہ اس نے اس کی اطلاع کی غرض سے تکبیر جہر کے ساتھ کہ اس صورت نماز فاسد ہوگی یا صحیح؟ بینوا توجروا۔

الجواب: دونوں صورتوں میں اگر نمازیوں نے اصل تکبیرات انتقال بہ نیت ادائے سنت و ذکر الہی عزوجل ہی کہیں اور صرف جہر بہ نیت اطلاع کیا تو نماز میں کچھ فساد نہ آیا، رد المحتار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
وقال في البحر ومما الحق بالجواب مافی المجتبی لوسبح اوهلل يريد زجرا عن فعل اوامرابه فسدت عندهما هـ قلت والظاهر انه لولم يسبح ولكن جهر بالقراءة لاتفسد لانه قاصد للقراءة وانما قصد الزجر اوالامربمجرد رفع الصوت تأمل اهـ	بحر میں ہے کہ ان چیزوں میں سے جن کا جواب سے تعلق ہے وہ ہیں جو مجتبی میں ہیں اگر مقتدی نے سبحان اللہ کہا یا لا الہ الا اللہ کہا اور اس سے مقصد کسی عمل پر زجر یا کسی عمل کا حکم تھا تو ان دونوں (طرفین) کے نزدیک نماز فاسد ہو جائے گی اھ میں کہتا ہوں ظاہر یہی ہے کہ اگر اس نے سبحان اللہ نہیں کہا لیکن قرات بلند آواز سے کی تو نماز فاسد نہ ہوگی کیونکہ اس سے مقصد قرات ہے اور آواز کی

عربی متن **اردو ترجمہ**

بلندی کے ذریعے تو صرف زجر یا حکم مقصود ہے تامل اھ

(ت)

اور شک نہیں کہ واقعا ایسا ہی ہوتا ہے نہ یہ کہ نفس تکبیر ہی سے ذکر وغیرہ کچھ مقصود نہ ہو صرف بغرض اطلاع بہ نیت مذکورہ کہی جاتی ہو، ہاں اگر کوئی جاہل اجہل ایسا قصد کرے تو اس کی نماز ضرور فاسد ہو جائے گی علی قول الامام والامام محمد خلافا للامام ابی یوسف رضی اللہ تعالٰی عنہم۔ (یہ امام اعظم اور امام محمد کے قول کے مطابق ہے، بخلاف امام ابویوسف رضی اللہ تعالٰی عنہم کے۔ ت) اقول: وباللہ التوفیق (میں اللہ تعالٰی کی توفیق سے کہتا ہوں۔ ت) تحقیق مقام یہ ہے کہ ان مسائل میں حضرات طرفین رضی اللہ تعالٰی عنہما کے نزدیک اصل یہ ہے کہ نمازی جس لفظ سے کسی ایسے معنی کا افادہ کرے جو اعمال نماز سے نہیں وہ

۱۔ رد المحتار باب ما یفسد الصلوۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ /۴۵۹

Fatawa Rizvia Volume 7

...it becomes speech and is considered a nullifier of prayer even if the words themselves are remembrance of Allah or from the Quran, even if they are in their proper place. For example, a person praying says to someone named Musa: "Maa tilka bi yaminika ya Musa" (What is that in your right hand, O Musa?). The prayer is invalidated, even though these words are a Quranic verse. Or if one was reciting At-Tahiyyat and as they reached near the words of Tashahhud, the Muadhin recited the testimonies (Shahadatayn) in the Adhan, and the person praying said "Ashhadu alla ilaha illallah wa ashhadu anna Muhammadan abduhu wa rasuluhu" not with the intention of reciting Tashahhud but with the intention of responding to the Muadhin; the prayer is invalidated, even though this remembrance was in its proper place. It is stated in Bahr al-Ra'iq:

If the two testimonies are mentioned during Tashahhud at the time the Muadhin mentions the two testimonies, it (the prayer) is invalidated if the intention was to respond.	When during Tashahhud, one mentions the testimonies at the time the Muadhin mentions them, then the prayer will be invalidated if the intention was to answer the Adhan. (T)

However, when such an intention is out of necessity to correct the prayer, such as followers informing the Imam, or a specific text (Hadith) has allowed it, like if someone calls at the door and the person praying says "Subhan Allah" or "La ilaha illallah" or "Allahu Akbar" to make them aware; then only in these cases will the prayer not be nullified. Beyond these, the general principle will be acted upon absolutely, and the ruling of invalidation of prayer will be given. It is in Fath al-Qadir:

We say that the intention of informing about being in prayer is excluded (from being a nullifier) by the saying of the Prophet (peace be upon him): "If something happens to one of you while he is in prayer, let him say 'Subhan Allah'." This Hadith is reported by the Six (compilers of authentic Hadith). This is not because it doesn't change by intention, just as it doesn't change when intending to inform. For the basis of it being	We say that the intention to reform/ correct in prayer is excluded from this ruling under the blessed saying of the Prophet (peace be upon him) that "when someone encounters an incident during prayer, he should say Subhan Allah." This Hadith has been narrated by the Sahah Sitta (six authentic books). This is not because there is no intentional change in it, because the criteria for being human speech is that they are words

considered human speech is that it is a word used to convey a meaning that is not part of the acts of prayer, not that it was originally coined for that purpose. Therefore, everything besides it remains prohibited etc. I say, we have clarified this issue with its quotations in our previous fatwas.

that provide a meaning not from the acts of prayer, not that those words are coined for the benefit of those meanings. Therefore, besides this, it will remain prohibited etc. I say: We have explained this issue well in the previous discussion. (T)

1. Bahr al-Ra'iq, Chapter: What invalidates prayer and what is disliked in it, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/3.
2. Fath al-Qadir, Chapter: What invalidates prayer and what is disliked in it, published by Nuriya Rizvia, Sukkur, 1/329.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

...बातचीत बन जाती है और नमाज़ को अमान्य (फ़ासिद) करने वाली मानी जाती है, चाहे वे शब्द अपने आप में अल्लाह का ज़िक्र या क़ुरआन ही क्यों न हों, भले ही वे अपनी सही जगह पर हों। उदाहरण के लिए, नमाज़ पढ़ने वाले ने मूसा नाम के किसी व्यक्ति से कहा: "मा तिलका बियमीनिका या मूसा" (ऐ मूसा! तुम्हारे दाहिने हाथ में क्या है?)। नमाज़ खत्म हो गई, भले ही ये शब्द पवित्र आयत हों। या यदि कोई अत्तहिय्यात पढ़ रहा था और तशहुद के शब्दों के करीब पहुँचा, तो मुअज़्ज़िन ने अज़ान में शहादतें कहीं, और उसने तशहुद की नीयत से नहीं बल्कि मुअज़्ज़िन का जवाब देने की नीयत से "अशहदुक ला इलाहा इल्लल्लाह व अशहदुक अन्ना मुहम्मदन अब्दुहू व रसूलुहू" कहा; नमाज़ खत्म हो गई, भले ही यह ज़िक्र अपनी जगह पर ही था। बहर-उर-राइक़ में है:

यदि तशहुद के दौरान मुअज़्ज़िन के शहादतें कहने के समय शहादतें दी जाएँ तो नमाज़ अमान्य हो जाएगी यदि इरादा (मुअज़्ज़िन को) जवाब देने का हो।

जब दौरान-ए-तशहुद शहादतें का ज़िक्र मुअज़्ज़िन के ज़िक्र-ए-शहादतें के मौक़े पर करता है तो नमाज़ फासिद हो जाएगी। अगर अज़ान का जवाब मक़सूद हुआ। (त)

लेकिन जब ऐसा इरादा नमाज़ की सुधार की आवश्यकता के लिए हो, जैसे मुक़्तदियों का इमाम को बताना, या इसके लिए कोई विशेष निर्देश (हदीस) आया हो, जैसे कि कोई दरवाज़े पर आवाज़ दे और नमाज़ पढ़ने वाला उसे सूचित करने के लिए "सुब्हान अल्लाह" या "ला इलाहा इल्लल्लाह" या "अल्लाहु अकबर" कहे; तो केवल इन्हीं स्थितियों में नमाज़ अमान्य नहीं होगी। इनके अलावा, पूर्णतः इसी सामान्य सिद्धांत पर अमल किया जाएगा और नमाज़ के अमान्य होने का हुक्म दिया जाएगा। फ़तह-उल-क़दीर में है:

हम कहते हैं कि नमाज़ की सूचना देने का इरादा हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस इरशाद से बाहर है कि "जब तुम में से किसी को नमाज़ में कोई बात पेश आए, तो वह सुब्हान अल्लाह कहे"। यह हदीस सहाह सित्तह में वर्णित है। यह इसलिए नहीं है कि इसमें जानबूझकर कोई बदलाव नहीं है, क्योंकि लोगों

हम कहते हैं कि नमाज़ में इस्लाह का क़स्द, हुज़ूर अलैहिस्सलाम के इरशाद-ए-मुबारक कि "जब किसी को नमाज़ में कोई वाक़िआ पेश आ जाए तो वो तस्बीह कहे" के तहत इस हुक्म से ख़ारिज है। इस हदीस को सहाह सित्ता ने बयान किया है इसलिए नहीं कि इसमें तब्दीली बिला इरादा नहीं क्योंकि लोगों के कलाम में से होने का मदार इस

की बातों में गिने जाने का आधार इस पर है कि वे शब्द ऐसे अर्थ दें जो नमाज़ के कार्यों में से नहीं हैं, न कि वे शब्द उन अर्थों के लिए ही बने हों। इसलिए इसके अलावा बाकी सब वर्जित ही रहेगा... मैं कहता हूँ कि हमने इस मसले को पिछली चर्चाओं में अच्छी तरह स्पष्ट कर दिया है।

पर है कि वो अल्फाज़ हों जो ऐसे मआनी का फायदा दें जो आमाल-ए-नमाज़ में से नहीं, न कि वो अल्फाज़ उन मआनी के इफ़ादा के लिए मौज़ू हों लिहाज़ा इसके इलावा ममनूअ ही रहेंगे इल्ख़ क़ल्त हमने इस मसला को साबिक़ा गुफ़्तगू में खूब वाज़ेह किया है।(त)

1. बहर-उर-राइक़, बाब: मुफ़्सिद-ए-सलात व मा यकरहु फ़ीहा, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/3।
2. फ़तह-उल-क़दीर, बाब: मुफ़्सिद-ए-सलात व मा यकरहु फ़ीहा, मुद्रित नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/329।

पृष्ठ 272/721

کلام ہو جاتا اور مفسد نماز قرار پاتا ہے اگرچہ لفظ فی نفسہ ذکر الہی یا قرآن ہی ہو اگرچہ اپنے محل ہی میں ہو، مثلاً کسی موسیٰ نامی شخص سے نمازی نے کہا: ماتلک بیمینک یاموسیٰ (اے موسیٰ ! تیرے تھ میں کیا ہے؟ نماز جاتی رہی، اگرچہ یہ الفاظ آیہ کریمہ ہیں۔ یا التحیات پڑھ رہا تھا جب کلمہ تشہد کے قریب پہنچا مؤذن نے اذان میں شہادتیں کہیں اس نے نہ بہ نیت قرأت تشہد بلکہ بہ نیت اجابت مؤذن اشھد ان لا الہ الا اللہ واشھد ان محمداً عبدہ ورسولہ کہا نماز جاتی رہی، اگرچہ یہ ذکر اپنے محل ہی میں تھا۔ بحر الرائق میں ہے:

اذا ذکر في التشھد الشھادتین عند ذکر المؤذن الشھادتین تفسد ان قصد الاجابہ ۱ ہ

جب دورانِ تشہد شہادتین کا ذکر مؤذن کے ذکرِ شہادتین کے موقع پر کرتا ہے تو نماز فاسد ہو جائے گی۔ اگر اذان کا جواب مقصود ہواھ (ت)

مگر جبکہ ایسا قصد بضرورت اصلاح نماز ہو جیسے مقتدیوں کا امام کو بتانا یا اس کے جواز میں خاص نص آگیا ہو جیسے کوئی دروازے پر آواز دے یہ نماز پڑھتا ہو اس کو مطلع کرنے کے لئے سبحان اللہ یا لا الہ الا اللہ یا اللہ اکبر کہے تو صرف ان صورتوں میں نماز نہ جائے گی اور ان کے ماوراء میں مطلقاً اسی اصل کلی پر عمل ہو کر فساد نماز کا حکم دیا جائے گا۔ فتح القدیر میں ہے:

قلنا خرج قصد اعلام الصلاۃ بقولہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اذنابت احدکم نائبۃ وھو في الصلاۃ فلیسبح الحدیث اخرجہ الستۃ لالانہ لم یتغیر بعزیمتہ کما لم

ہم کہتے ہیں کہ نماز میں اصلاح کا قصد، حضور علیہ السلام کے ارشادِ مبارک کہ " جب کسی کو نماز میں کوئی واقعہ پیش آ جائے تو وہ تسبیح کہے" کے تحت اس حکم سے خارج ہے۔ اس حدیث کو صحاح ستہ نے بیان کیا ہے

یتغیر عند قصد اعلامه فان مناط کونه اس لئے نہیں کہ اس میں تبدیلی بالا رادہ نہیں کیونکہ لوگوں
من کلام الناس کونه لفظاً افید به معنی کے کلام میں سے ہونے کا مدار اس پر ہے کہ وہ الفاظ ہوں
لیس من عمال الصلاۃ لا کونه وضع جو ایسے معانی کا فائدہ دیں جو اعمالِ نماز میں سے نہیں،
لافادۃ ذلك فیبقی ماوراء ہ علی المنع ۲ نہ کہ وہ الفاظ ان معانی کے افادہ کے لئے موضوع ہوں
الخ قلت وقد اوضحنا المسألة بنقولها فیما لہذا اس کے علاوہ ممنوع ہی رہیں گے الخ قلت ہم نے اس
تقدم من فتاؤنا۔ مسئلہ کو سابقہ گفتگو میں خوب واضح کیا ہے۔(ت)

1. بحر الرائق باب مفسد الصلوۃ وما یکرہ فیہا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۳
2. فتح القدیر باب مفسد الصلوۃ وما یکرہ فیہا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳۲۹

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

And there is no doubt that when the person praying said 'Allahu Akbar' or 'Sami Allahu liman hamidah' solely with the intention of informing, "I am praying, join me," then this is a word from which a meaning was sought that is not part of the acts of prayer. Prayer's acts are its specific known actions, and saying to anyone "join in the prayer" is not established by scriptural text, nor is it informing an ignorant person that I am engaged in prayer. Rather, the goal is to announce being in one's obligation and to invite towards one's prayer. Both of these are more than a simple intention to announce the prayer, as those arriving already know he is praying. Thus, this case is not included among the exceptions and the ruling is the invalidation of the prayer. However, if no external matter is intended from the original word but only the raising of voice for another purpose, then no such word was found here by which an external matter was intended, and merely raising the voice is not speech, so the basis for invalidation was not established. Hence, the Absolute Researcher Imam Kamal-ud-Din Muhammad ibn al-Humam (may his secret be sanctified), while giving a ruling of invalidity of prayer regarding those announcers who, in the takbirs of transitions, lengthen and shorten their voices like singing to make it pleasant and intend to show off their melodious voice to the listeners, based this on two points. First, that with these takbirs their intention is not the establishment of worship but rather to demonstrate their musical skill. So now these takbirs themselves are the words by which the conveyance of an external meaning was intended. Second, that from this elongation and shortening, extra letters are produced that are not in the original words of takbir. So even if their intention was not that from the takbir itself, these letters were certainly increased with that intention. And now these are the words with the intention of conveying an external meaning; in any case, the invalidity of the prayer is required. In Fath al-Qadir, citing from Darayah, he indicated the permissibility of raising the voice for the announcers:

Purpose	Translation
The primary purpose of raising [the voice] is not [just] to announce transitions. As for the specific manner common in these lands, it is not far-fetched that it is invalidating. This is because they exaggerate in shouting beyond the need for notification and	The real purpose of raising the voice in takbirs is to inform of transitions. As for the specific style well-known in these cities, it is not far-fetched for it to be a prayer-spoiler because these announcers exaggerate in shouting beyond the need for notification, and being busy in

Purpose	Translation
occupy themselves with melodious modulations to showcase musical skill, not the establishment of worship. Shouting is attached to speech, and here it is known that his intention is to impress people. Even if he said "Be amazed at the beauty of my voice and my modulation."	decorating the melody is singing, not the establishment of worship. And shouting is also attached to speech. And here it is clear that the announcer's goal is to put people in wonder. If he were to say "O people! Be pleased with my good voice and tune," then he [invalidated] the prayer.

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 7

और इसमें कोई संदेह नहीं है कि जब नमाज़ी ने 'अल्लाहु अकबर' या 'समिअल्लाहु लिमन हमिदह' केवल इस सूचना के इरादे से कहा कि "मैं पढ़ रहा हूँ, मेरे साथ शामिल हो जाओ," तो यह एक ऐसा शब्द है जिससे ऐसे अर्थ का लाभ चाहा गया जो नमाज़ के कार्यों में से नहीं है। क्योंकि नमाज़ के कार्य उसके विशिष्ट ज्ञात कार्य हैं, न कि किसी से यह कहना कि "नमाज़ में मिल जाओ।" इस संबंध में न तो कोई 'नस्स' (धार्मिक ग्रंथ का प्रमाण) है और न ही यह किसी अनभिज्ञ व्यक्ति को यह बताना है कि मैं नमाज़ में व्यस्त हूँ। बल्कि इससे अपने फ़र्ज़ में होने की सूचना देना और अपनी नमाज़ की ओर बुलाना मक़सूद है। ये दोनों बातें केवल नमाज़ की सूचना के इरादे से अधिक हैं, क्योंकि आने वाले तो खुद ही जानते हैं कि यह नमाज़ पढ़ रहा है। तो यह स्थिति अपवाद वाली स्थितियों में शामिल नहीं है और हुक्म नमाज़ के फ़ासिद (अमान्य) होने का है। लेकिन अगर मूल शब्द से कोई बाहरी बात मक़सूद नहीं है, बल्कि केवल दूसरे इरादे से आवाज़ बुलंद करना है, तो यहाँ कोई ऐसा शब्द नहीं पाया गया जिससे किसी बाहरी बात का इरादा किया गया हो, और केवल आवाज़ बुलंद करना 'कलाम' (भाषण) नहीं है, इसलिए फ़साद (अमान्य होने) का आधार सिद्ध नहीं हुआ। इसीलिए इमाम मोहक़्क़िक़ अलल-इतलाक़ कमालुद्दीन मुहम्मद बिन हुमाम (क़ुद्स सर्रहु) ने उन मुकब्बिरों (तकबीर कहने वालों) के संबंध में, जो संक्रमण की तकबीरों में गाने की तरह अपनी आवाज़ बनाने के लिए उसे घटाते-बढ़ाते हैं और श्रोताओं को अपनी खुश-हानी (मधुर आवाज़) दिखाने का इरादा करते हैं, नमाज़ के फ़ासिद होने का हुक्म दिया। उन्होंने इसे दो बातों पर आधारित किया: एक यह कि इन तकबीरों से उनका इरादा इबादत करना नहीं होता, बल्कि अपनी संगीत कला का प्रदर्शन करना होता है, तो अब ये तकबीरें स्वयं वे शब्द हैं जिनसे बाहरी अर्थ का लाभ मक़सूद हुआ। दूसरा यह कि इस खिंचाव और उतार-चढ़ाव (जज़र-ओ-मद) से अतिरिक्त अक्षर पैदा हो जाते हैं जो तकबीर के मूल शब्दों में नहीं होते। तो भले ही स्वयं तकबीर से उनका वह इरादा न हो, लेकिन ये अक्षर तो निश्चित रूप से उसी इरादे से बढ़ाए गए। और अब ये वे शब्द हैं जिनसे बाहरी अर्थ प्रदान करने का इरादा किया गया; हर हाल में नमाज़ फ़ासिद होनी चाहिए। 'फ़तह अल-क़दीर' में 'दराया' के हवाले से मुकब्बिरों के लिए आवाज़ बुलंद करने की अनुमति का उल्लेख करते हुए संकेत दिया:

मूल उद्देश्य	अनुवाद
[आवाज़] बुलंद करने का मुख्य उद्देश्य केवल संक्रमणों की सूचना देना नहीं है। रहा वह विशिष्ट	तकबीरात में आवाज़ बुलंद करने का असली मक़सद इंतिकालात (परिवर्तनों) की इत्तिला देना

मूल उद्देश्य	अनुवाद
तरीका जो इन क्षेत्रों में प्रचलित है, तो यह दूर नहीं है कि वह [नमाज़ को] फ़ासिद करने वाला हो। क्योंकि वे सूचना देने की आवश्यकता से अधिक चिल्लाने में अतिशयोक्ति करते हैं और संगीत कला के प्रदर्शन के लिए धुनों को संवारने में व्यस्त रहते हैं, न कि इबादत की स्थापना के लिए। और चिल्लाना भी कलाम (भाषण) के साथ जुड़ा हुआ है। और यहाँ यह ज्ञात है कि उसका इरादा लोगों को विस्मित करना है। यदि वह कहता: "मेरी आवाज़ की सुंदरता और धुन से चकित हो जाओ..."	है। रहा वह मख़सूस अंदाज़ जो इन शहरों में मारूफ़ है, उसका मुफ़्सिद-ए-नमाज़ होना बईद नहीं क्योंकि ये मुकब्बिरीन हाजत-ए-इबलाग़ से बढ़कर चीख़ने में मुबालग़ा करते हैं और नग़्मा को सजाने के लिए मशग़ूल होना नग़्मा सराई है, इबादत का क़याम नहीं। और चीख़ना भी कलाम के साथ मुलहक़ है। और यहाँ तो वाज़ेह है कि मुकब्बिर का मक़सद लोगों को तअज्जुब में डालना है। अगर वह यह कहता कि लोगो! मेरी अच्छी आवाज़ और सुर पर खुश हो जाओ, तो उसने नमाज़ फ़ासिद [कर दी]।

اور شک نہیں کہ جب نمازی نے اللہ اکبر یا سمع اللہ لمن حمدہ صرف اس اطلاع کی نیت سے کہا کہ میں پڑھ رہا ہوں میرے شریک ہو جاؤ، تو یہ ایک لفظ ہے جس سے ایسے معنی کا افادہ چاہا جو اعمالِ نماز سے نہیں کہ اعمالِ نماز اس کے افعال مخصوصہ معلومہ ہیں نہ کسی سے یہ کہنا کہ نماز میں مل جاؤ اور اس خصوص میں نہ نص وارد ہے نہ یہ کسی نہ جاننے والے کو اس کا بتانا ہے کہ میں نماز میں مشغول بلکہ اس سے اپنے فرض میں ہونے کا اعلام اور اپنی نماز کی طرف بلانا مقصود ہے، یہ دونوں باتیں مجرد قصد اعلام صلوٰۃ سے زائد ہیں کہ اس قدر تو وہ آنے والے خود ہی جانتے ہیں کہ یہ نماز پڑھ رہا ہے تو یہ صورت ان صور استثناء میں داخل نہیں اور حکم فساد نماز ہے مگر اگر اصل لفظ سے کوئی امر بیرونی مقصود نہیں بلکہ صرف رفع صوت بقصد دیگر ہے تو یہاں کوئی لفظ ایسا نہ پایا گیا جس سے کسی خارج بات کا قصد کیا گیا ہو اور تنہا رفع صوت کلام نہیں تو مناط فساد متحقق نہ ہوا ولہذا امام محقق علی الاطلاق کمال الدین محمد بن الھمام قدس سرہ نے جبکہ ان مکبّروں کی نسبت جو تکبیراتِ انتقالات میں گانے کے طور پر اپنی آواز بنانے کے لئے گھٹاتے بڑھاتے اور سامعین کو اپنی خوش الحانی جتانے کا قصد کرتے ہیں فسادِ نماز کا حکم دیا اسے دو امر پر مبنی فرمایا ایک یہ کہ ان تکبیرات سے ان کا قصد اقامت عبادت نہیں ہوتا بلکہ اپنی صناعت موسیقی کا اظہار مقصود ہوتا ہے تو اب یہ تکبیریں خود ہی وہ الفاظ ہیں جن سے معنی خارج کا افادہ مراد ہوا، دوسرے یہ کہ اس جزر ومد سے حروف زائد پیدا ہو جاتے ہیں جو اصل کلماتِ تکبیر میں نہیں تو اگرچہ نفس تکبیر سے ان کا قصد وہ نہ ہو مگر یہ حروف تو ضرور اسی قصد سے بڑھائے گئے اور اب یہ وہ الفاظ بقصد افادہ معنی خارج ہوئے بہر صورت

فسادِ نماز چاہئے۔ فتح القدیر میں درایہ سے مکبرین کے لئے رفع صوت کا جواز نقل کرکے اشارہ فرمایا:

مقصود

مقصوده اصل الرفع لا بلاغ الانتقالات اما خصوص هذا الذي تعارفوه في هذا البلاد فلا يبعد انه مفسد فلانهم يبالغون في الصياح زيادة على حاجة الابلاغ والاشتغال بتحريرات النغم اظهارا للصناعة النغبية لا اقامة للعبادة والصياح ملحق بالكلام وهنا معلوم ان قصده اعجاب الناس به ولو قال اعجبوا من حسن صوتی و تحریری

ترجمہ

تکبیرات میں آواز بلند کرنے کا اصل مقصد انتقالات کی اطلاع ہے، رہا وہ مخصوص انداز جو ان شہروں میں معروف ہے اس کا مفسد نماز ہونا بعید نہیں کیونکہ یہ مکبّرین حاجتِ ابلاغ سے بڑھ کر چیخنے میں مبالغہ کرتے ہے اور نغمہ کو سجانے کے لئے مشغول ہونا نغمہ سرائی ہے عبادت کا قیام نہیں اور چیخنا بھی کلام کے ساتھ ملحق ہے اور یہاں تو واضح ہے کہ مکبر کا مقصد لوگوں کو تعجب میں ڈالنا ہے، اگر وہ یہ کہتا کہ لوگو! میری اچھی آواز اور سر پر خوش ہو جاؤ، تو اس نے نماز فاسد

| (Arabic): It is invalidated therein, and the production of letters is inevitable due to intonation. [End of abbreviated quote]. He confirmed this in *Al-Nahr* and approved it in *Al-Hulyah*, saying: "He did excellently in what he clarified and benefited." | (Urdu): ...would have been done, and through the expression of intonation, the production of letters is inevitable. [End of abbreviated quote]. *Al-Nahr* upheld this, and in *Al-Hulyah*, it was praised in these words: that it is extremely excellent and beneficial in its clarity. (T) |

Allama Shami says in *Tanbih Dhawi al-Afham ala Ahkam al-Tabligh Khalf al-Imam*:

| (Arabic): Verily, the researcher did not make the basis of invalidity merely the raising of the voice, but rather such an excess in raising it that it becomes connected to speech by shouting that contains melody, along with the intention of displaying it and turning away from performing the worship. Thus, the researcher's statement that "shouting is connected to speech" refers to shouting that contains the aforementioned matters, as evidenced by what precedes and follows the statement, etc. | (Urdu): The researcher did not declare merely raising the voice as the cause of invalidity, but rather such an excess in raising it that it merges with a melodic shout, and there is also the intention of displaying it and turning away from performing worship. Therefore, the researcher's statement that "shouting is connected to speech" refers to that shouting which contains the aforementioned matters; the preceding and following context is a fair witness to this, etc. (T) |

In the same work it is mentioned:

| (Arabic): The gist of the researcher's statement is that being occupied with refining melodies, intonations, and shouting beyond the extent of need—not for the purpose of seeking proximity [to God] but to make people admire the beauty of his voice and melody—is invalidating for two reasons: First, what intonation necessitates regarding the production of letters that are mostly invalidating; and second, the absence of the intention to perform worship. etc. I [the author] say: This weak servant has some remarks on certain statements of Allama Shami here, which I have explained in my marginal notes, but the objective... | (Urdu): The gist of the researcher's words is that preoccupation with melody, tunes, and such shouting that exceeds the limit of need, and whose purpose is not proximity and worship but rather to enchant people with the beauty of the voice, then this action invalidates the prayer for two reasons: First, that through tunes such letters are produced which are usually invalidating for the

prayer; second, that worship is not the objective here, etc. (T) I [the author] say: (I say) this weak servant has an objection to some of Allama Shami's words at this point, which I have mentioned in the margins of *Radd al-Muhtar*. (T) |

---

1. *Fath al-Qadir*, Chapter on Imamate, printed by Nuriyah Razawiyya Sukkur, 1/322.
2. *Rasa'il Ibn Abidin*, Epistle *Tanbih Dhawi al-Afham ala Ahkam al-Tabligh Khalf al-Imam*, printed by Suhail Academy Lahore, 1/126.

| (अरबी): इसमें (नमाज़) फासिद (अमान्य) हो जाती है और लयबद्ध गायन से अक्षरों का उत्पन्न होना अनिवार्य है। [संक्षेप में]। उन्होंने 'अल-नहर' में इसकी पुष्टि की है और 'अल-हुलिया' में इसे अच्छा माना है, और कहा है: "उन्होंने जो स्पष्ट किया और लाभ पहुँचाया उसमें उन्होंने बहुत अच्छा कार्य किया।" | (उर्दू): ...कर दी होती और लय के प्रकटीकरण से अक्षरों का प्राप्त होना अनिवार्य है। [संक्षेप में]। इसे 'नहर' ने यथावत रखा और 'हुलिया' में इसे इन शब्दों में सराहा गया कि स्पष्टता में यह अत्यंत ही उत्तम और लाभदायक है। (त) |

अल्लामा शामी 'तन्बीह ज़वी अल-अफहाम अला अहकाम अल-तबलीग़ ख़ल्फ अल-इमाम' में फरमाते हैं:

| (अरबी): निश्चय ही शोधकर्ता ने फासिद होने का आधार केवल आवाज़ की बुलंदी को नहीं बनाया, बल्कि बुलंदी में ऐसी ज़्यादती को जो लयबद्ध चीख के साथ कलाम (भाषण) में शामिल हो जाए, साथ ही इसे प्रदर्शित करने और इबादत करने से विमुख होने के इरादे के साथ। अतः शोधकर्ता का यह कथन कि "चीखना कलाम में शामिल है" से वही चीखना मुराद है जिसमें उक्त बातें शामिल हों, जैसा कि पिछले और अगले संदर्भ इसके गवाह हैं, आदि। | (उर्दू): शोधकर्ता ने केवल आवाज़ की बुलंदी को फासिद होने का कारण नहीं ठहराया, बल्कि बुलंदी में ऐसी ज़्यादती को जो लय पर आधारित चीख से मिल जाए और उसके प्रदर्शन का और इबादत कायम करने से विमुखता का इरादा भी हो। अतः शोधकर्ता का यह कहना कि "चीखना कलाम के समान है" से वही चीखना मुराद है जो उपर्युक्त बातों पर आधारित हो, इस पर पिछला और अगला कलाम एक निष्पक्ष गवाह है आदि। (त) |

इसी में है:

| (अरबी): शोधकर्ता के कलाम का सार यह है कि लय, स्वर और ज़रूरत से ज़्यादा चीखने-चिल्लाने में व्यस्त रहना जिसका उद्देश्य अल्लाह की निकटता और इबादत न हो, बल्कि लोगों को अपनी आवाज़ की सुंदरता से मोहित करना हो, तो यह कार्य दो कारणों से नमाज़ को फासिद करने वाला है: पहला यह कि लय से ऐसे अक्षर उत्पन्न हो जाते हैं जो अक्सर नमाज़ के लिए फासिद होते हैं; और दूसरा यह कि यहाँ इबादत का उद्देश्य नहीं है, आदि। मैं (लेखक) कहता हूँ: इस कमज़ोर बंदे को अल्लामा शामी के इस स्थान पर कुछ बातों पर आपत्ति है जिसे मैंने हाशिये में ज़िक्र किया है, लेकिन लक्ष्य... | (उर्दू): शोधकर्ता के कलाम का सार यह है कि लय, स्वर और ऐसा चीखना जो ज़रूरत से

ज़्यादा हो, उसमें व्यस्त होना जिसका उद्देश्य निकटता और इबादत न हो बल्कि लोगों को आवाज़ की सुंदरता के कारण मंत्रमुग्ध करना हो, तो यह क्रिया दो कारणों से नमाज़ को फासिद करने वाली है: पहला यह कि स्वर-लहरी से ऐसे अक्षरों की उत्पत्ति हो जाती है जो प्रायः नमाज़ के लिए फासिद होते हैं; दूसरा यह कि यहाँ इबादत मक़सूद नहीं है, आदि। (त) अक़ूल: (मैं कहता हूँ) इस कमज़ोर बंदे को अल्लामा शामी के इस स्थान पर कुछ कलाम में आपत्ति है जिसे मैंने 'रद-उल-मुह्तार' के हाशिये में ज़िक्र किया है। (त) |

---

1. फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-इमामत, मुद्रित नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/322
2. रसाइल इब्न आबिदीन, रिसाला तन्बीह ज़वी अल-अफहाम अला अहकाम अल-तबलीग़ ख़ल्फ अल-इमाम, मुद्रित सुहैल एकेडमी लाहौर, 1/126

| فیه افسد و حصول الحروف لازم من التلحین 1ھ مختصرا وقد اقره في النهر و استحسنه في الحلیة فقال وقد اجاد فیما اوضح وافاد۔ | کردی ہوتی اور اظہارِ لحن سے حروف کا حاصل ہونا لازمی ہے اھ اختصاراً۔ اسے نہر نے ثابت رکھا اور حلیہ میں اسے ان الفاظ سے سراہا گیا کہ وضاحت میں یہ نہایت ہی عمدہ اور مفید ہے۔ (ت) |

علامہ شامی تنبیہ ذوی الافہام علی احکام التبلیغ خلف الامام میں فرماتے ہیں:

| ان المحقق لم یجعل مبنی الفساد مجرد الرفع بل زیادة الرفع ملحق بالکلام بالصیاح المشتمل علی النغم مع قصد اظهاره لذلك والاعراض عن اقامة العبادة فقول المحقق والصیاح ملحق بالکلام ای الصیاح المشتمل علی ماذکر بدلیل سوابق الکلام ولواحقه الخ | محقق نے محض بلندی آواز کو فساد کی علت قرار نہیں دیا بلکہ بلندی میں ایسی زیادتی کو جو نغمہ پر مشتمل چیخ سے مل جائے اور اس کے اظہار کا اور اقامت عبادت سے اعراض کا قصد بھی ہو لہٰذا محقق کا قول کہ "الصیاح ملحق بالکلام" سے وہی چیخنا مراد ہے جو مذکورہ امور پر مشتمل ہو اس پر سابق و لاحق کلام شاہد عادل ہے الخ (ت) |

اُسی میں ہے:

| فحاصل کلام المحقق ان الاشتغال بتحریر النغم والتلحین والصیاح الزائد علی قدر الحاجة لا لقصد القربة بل لیعجب الناس من حسن صوته ونغمه مفسد من وجهین الاول ما یلزم من التلحین من حصول الحرف بالمفسد غالبا و الثاني عدم قصد اقامة العبادة 2الخ اقول: وللعبد الضعیف فی بعض کلام العلامة الشامی هنا کلام بینته علی هامشه ولکن المرمی۔ | کلام محقق کا حاصل یہ ہے کہ نغمہ، الحان اور

ایسا چیخنا جو قدر حاجت سے زائد ہو، میں مشغول ہونا جس کا مقصد قربت و عبادت نہ ہو بلکہ لوگوں کو حسن آواز کی وجہ سے مسحور کرنا ہو تو یہ عمل دو وجہ سے مفسدِ نماز ہے اول یہ کہ الحان سے ایسے حروف کا حصول ہو جاتا ہے جو غالباً نماز کے لئے مفسد ہوتے ہیں، ثانی یہ کہ یہاں مقصود عبادت نہیں الخ (ت) اقول: (میں کہتا ہوں) اس عبدِ ضعیف کو علامہ شامی کے اس مقام پر بعض کلام میں اعتراض ہے جسے میں نے ردالمحتار کے حاشیہ میں ذکر کیا ہے (ت) |

---

1 فتح القدیر باب الامامۃ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱ / ۳۲۲ 2 رسائل ابن عابدین رسالہ تنبیہ ذوی الافہام علی احکام التبلیغ خلف الامام مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ۱ / ۱۲۶

Fatawa Razviya Volume Seven

In summary, when the word is not intended to be invalidating (to the prayer), then merely raising the voice without intending any additional meaning is not invalidating. Therefore, Allama Hamwi stated in the treatise 'Al-Qawl al-Baligh fi Hukm al-Tabligh':

[Arabic Quote]: There is doubt in considering shouting with words of remembrance (dhikr) as speech, because what invalidates the prayer is what is uttered (malfuz), not the intention of the heart (azimat al-qalb). - Summarized.

[Urdu Translation]: Calling the mentioned shouting 'speech' is a matter for consideration, because what invalidates prayer will be what is uttered; the intention of the heart is not an invalidator of prayer. - Summarized (T)

Radd al-Muhtar, Sunan al-Salah, quotes from the marginal notes of Abu al-Sa'ud al-Azhari:

[Arabic Quote]: What is narrated from Al-Tahṭawi that if the voice of the Imam reaches the people, yet the Muadhin [also] makes it reach [them], his prayer is invalidated due to lack of need for it – there is no basis for this. At most, it is raising the voice with words that are dhikr in their form. Al-Hamwi said: I think this narration is falsely attributed to Al-Tahṭawi because it contradicts the principles. And Allah, Glorified and Exalted, knows best, and His knowledge, Majestic is His glory, is most complete and most wise.

[Urdu Translation]: Whatever is narrated from Tahṭawi that if the Imam's voice is reaching the people, and despite that the Muadhin also conveys it, his prayer will be invalidated because there was no need here – there is no evidence for this (narration). At most, this is raising the voice consisting of words of dhikr. And Shaykh Hamwi says that I feel this saying is wrongly attributed to Imam Tahṭawi because it is against the rules. And Allah Almighty knows best, His knowledge is complete and perfect (T).

Problem 965: From Calcutta, Foujdari No. 36, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig Sahib, 30 Rajab 1308 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: if a follower (muqtadi) did not perform Ruku or Sujud with the Imam, but rather did it after the Imam finished, is his prayer valid or not? Explain and you will be rewarded.

Answer: It is valid, though for such delay without necessity he becomes a sinner, and due to abandoning a Wajib (necessary act), an order for repeating the prayer would

be given. The investigation of the matter is that following the Imam, which is mandatory upon the follower, includes three situations: One is that his every action occurs in complete accompaniment with the action of the Imam, purely without interval; this is precisely the Sunnah method and our Imam Azam (may Allah be pleased with him)...

1. Treatise Al-Qawl al-Baligh fi Hukm al-Tabligh.
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Sifat al-Salah, printed Mustafa al-Babi Egypt, 1/351.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 7

संक्षेप में, जब शब्द बिगाड़ने (नामाज़ को अमान्य करने) के इरादे से न हो, तो केवल आवाज़ ऊंची करने से किसी अतिरिक्त अर्थ का इरादा अमान्य करने वाला नहीं है। इसलिए अल्लामा हमवी ने रिसाला 'अल-क़ौल अल-बलीग़ फ़ी हुक्म अत-तबलीग़' में फ़रमाया:

[अरबी उद्धरण]: ज़िक्र के साथ चिल्लाने को 'कलाम' (बातचीत) में शामिल करने में संदेह है, क्योंकि नमाज़ को अमान्य करने वाली चीज़ उच्चारित शब्द (मलफ़ूज़) है, न कि हृदय का संकल्प (अज़ीमत अल-क़ल्ब)। - सारांशित।

[उर्दू अनुवाद]: उक्त चिल्लाने को कलाम कहना विचारणीय है क्योंकि नमाज़ खराब करने वाला वह होगा जो उच्चारित हो, हृदय का इरादा नमाज़ खराब करने वाला नहीं है। - सारांशित (त)

रद अल-मुह्तार 'सुनन अस-सलात' में हाशिया अबू अल-सऊद अज़हरी से है:

[अरबी उद्धरण]: तहतावी से जो रिवायत है कि यदि लोगों तक इमाम की आवाज़ पहुँच रही हो, फिर भी मुअज़्ज़िन भी पहुँचा दे, तो उसकी नमाज़ अमान्य हो जाएगी क्योंकि इसकी ज़रूरत नहीं थी - इसका कोई आधार नहीं है। अधिक से अधिक यह है कि उसने अपनी आवाज़ को उन शब्दों के साथ ऊँचा किया जो अपने स्वरूप में ज़िक्र हैं। अल-हमवी ने कहा: मेरा मानना है कि यह रिवायत तहतावी पर झूठा आरोप है क्योंकि यह नियमों के विरुद्ध है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान पूर्ण और सबसे सटीक है।

[उर्दू अनुवाद]: तहतावी से जो कुछ रिवायत है कि लोगों तक इमाम की आवाज़ पहुँच रही हो, इसके बावजूद मुअज़्ज़िन भी पहुँचा रहा हो, तो उसकी नमाज़ अमान्य हो जाएगी क्योंकि यहाँ ज़रूरत ही नहीं थी। इस (रिवायत) पर कोई प्रमाण नहीं है, अधिक से अधिक यह आवाज़ ऊँची करना है जो ज़िक्र के शब्दों पर आधारित है। और शेख हमवी कहते हैं कि मैं यह महसूस करता हूँ कि यह बात इमाम तहतावी की तरफ गलत तरीक़े से जोड़ी गई है क्योंकि यह नियमों के खिलाफ है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है, उसी का ज्ञान पूर्ण और सर्वश्रेष्ठ है (त)।

मसला 965: कलकत्ता फौजदारी नंबर 36 से, प्रेषक मिर्जा गुलाम क़ादिर बेग साहब, 30 रजब 1308 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि यदि मुक़्तदी (इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने वाला)

ने रुकू या सजदा इमाम के साथ नहीं किया, बल्कि इमाम के फारिग होने (निपटने) के बाद किया, तो उसकी नमाज़ हुई या नहीं? बयान फरमाएं, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: हो गई, हालांकि बिना ज़रूरत ऐसी देरी से वह गुनहगार हुआ और वाजिब छोड़ने के कारण नमाज़ दोबारा पढ़ने का हुक्म दिया जाएगा। शोध का विषय यह है कि इमाम का अनुसरण, जो मुक़्तदी पर फ़र्ज़ है, तीन स्थितियों को शामिल करता है: एक यह कि उसका हर कार्य इमाम के कार्य के साथ बिना किसी अंतराल के पूर्ण निरंतरता में होता रहे, यही सुन्नत तरीका है और हमारे इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु...

1. रिसाला अल-क़ौल अल-बलीग़ फ़ी हुक्म अत-तबलीग़।
2. रद अल-मुह्तार, बाब सिफ़त अस-सलात, मुद्रित मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 1/351।

पृष्ठ 721 का 275

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

بالجملہ جبکہ لفظ بقصد مفسد نہ ہو تو مجرد رفع صوت سے کسی معنی زائد کا ارادہ مفسد نہیں ولذا علامہ حموی نے رسالہ القول البلیغ فی حکم التبلیغ میں فرمایا:

في كون الصياح بما هو ذكر ملحقاً بالكلام نظر لان المفسد للصلاة الملفوظ لا عزيمة القلب ۱ھ ملخصاً۔

مذکورہ چیخنے کو کلام کہنا محلِ نظر ہے کیونکہ مفسد نماز وہ ہو گا جو ملفوظ ہو ارادہ قلب مفسد نماز نہیں اھ ملخصاً (ت)

ردالمختار سنن الصلٰوۃ میں حاشیہ ابوالسعود ازہری سے ہے:

مانقل عن الطحطاوی اذا بلغ القوم صوت الامام فبلغ المؤذن فسدت صلاته لعدم الاحتياج اليه فلا وجه له اذغايته انه رفع صوته بما هو ذكر بصيغته وقال الحموی واظن ان هذا النقل مكذوب على الطحاوی فانه مخالف للقواعد ۲ھ واللہ سبحٰنہ وتعالی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

طحاوی سے جو کچھ منقول ہے کہ لوگوں تک امام کی آواز پہنچ رہی ہو اس کے باوجود موذن بھی پہنچارہا ہو تو اس کی نماز فاسد ہوجائے گی کیونکہ یہاں احتیاج ہی نہ تھی۔ اس (منقول) پر کوئی دلیل نہیں، زیادہ سے زیادہ یہ رفع صوت جو ذکر کے الفاظ پر مشتمل ہے اور شیخ حموی کہتے ہیں کہ میں یہ محسوس کرتا ہوں کہ یہ قول امام طحاوی کی طرف غلط طور پر منسوب ہے کیونکہ یہ قواعد کے مخالف ہے اھ واللہ تعالٰی اعلم اسی کا علم کامل واتم ہے (ت)

مسئلہ ۹۶۵: از کلکتہ فوجداری نمبر ۳۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۳۰ / رجب ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر مقتدی نے رکوع یا سجدہ امام کے ساتھ نہ کیا بلکہ امام کے فارغ ہونے کے بعد کیا تو نماز اس کی ہوئی یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: ہو گئی اگرچہ بلا ضرورت ایسی تاخیر سے گنہگار ہوا اور بوجہ ترک واجب اعادہ نماز کا حکم دیا جائے تحقیق مقام یہ ہے کہ متابعت امام جو مقتدی پر فرض میں فرض ہے تین صورتوں کو شامل، ایک یہ کہ اس کا ہر فعل فعل امام کے ساتھ کمال مقارنت پر محض بلا فصل واقع ہوتا رہے یہ عین طریقہ مسنونہ ہے اور ہمارے امام اعظم رضی اللہ عنہ

۱ رسالہ القول البلیغ فی حکم التبلیغ ۲ ردالمحتار باب صفۃ الصلٰوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۳۵۱

According to [Imam Muhammad] (may Allah be pleased with him), the same ruling applies to the follower. Second, his action took place after the action of the Imam with a delay, although even after the Imam has finished, the obligation will still be fulfilled. Then, if this gap occurred out of necessity, there is no harm. An example of necessity is when a follower joins during the first sitting (Qa'dah Ula), and as soon as he joins, the Imam stands up. Now he should complete the Tashahhud (At-Tahiyyat) and then stand up, trying to catch up quickly. Suppose in this time the Imam went into Ruku' (bowing), so his standing will occur after the completion of the Imam's standing, but there is no harm because this delay was due to a Shari'i necessity. And if he made a gap without necessity, then a small gap due to which he caught up with the Imam is not a loss but a violation of Sunnah. And in a large gap, as in the case mentioned in the question, where he performed the action after the Imam's action ended, it is an omission of a Wajib (obligatory act), the ruling for which is to complete the prayer and then repeat it.

Third, his action took place before the Imam's action, but the Imam joined him in that same action. For example, he bowed before the Imam, but while he was still in Ruku', the Imam also came into Ruku' and both shared it. Although this situation is highly impermissible and prohibited, and severe warnings have been mentioned in Hadith about it, the prayer will still be valid provided there is participation with the Imam. And if he raised his head before the Imam had come into Ruku' or Sajdah (prostration), for example, and then did not repeat that action with the Imam, the prayer will not be valid at all because the obligation of following (Mutaba'at) was not met, so an obligation was omitted and the prayer is void. It is in Radd al-Muhtar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
And following is an obligation in the sense that one performs the obligatory act with his Imam or after him, such as if his Imam bows and he bows with him simultaneously or sequentially and participates with him in it, or after he has risen from it. So if he does not bow at all, or bows and rises before his Imam bows and does not repeat it with	And following the Imam is obligatory in this sense that the follower performs the obligatory act either with the Imam or after him. For example, the Imam bows, so the follower bows along with him or bows after him but joins him, or bows after the Imam has raised his head. Thus, if the follower did not bow at all, or bowed but raised his head before the Imam went into Ruku' and did

Arabic Text

him or after him, his prayer is void. In summary, following in itself is of three types: comparison with the Imam's action, such as comparing his Takbir Tahrimah to his Imam's Takbir Tahrimah, and his Ruku'...

Page 276 of 721

Urdu Translation

not join again with the Imam, or did not bow after the Imam, then his prayer will be void. In short, following the Imam is of three types: synchronization with the Imam's action, for example, saying Takbir Tahrimah with the Imam's Takbir Tahrimah, or his Ruku'...

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

[इमाम मुहम्मद] (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के नज़दीक मुक्तदी (अनुयायी) के लिए भी वही हुक्म है। दूसरा यह कि उसका फ़ेल (कार्य) इमाम के फ़ेल के बाद देरी से हुआ, हालाँकि इमाम के फ़ारिग (निवृत्त) होने के बाद भी फ़र्ज़ अदा हो जाएगा। फिर अगर यह देरी ज़रूरत के कारण हुई तो कोई हर्ज नहीं। ज़रूरत की सूरत यह है कि मिसाल के तौर पर मुक्तदी पहले क़ादे (बैठने) में आकर मिला और उसके शामिल होते ही इमाम खड़ा हो गया। अब उसे चाहिए कि अत्तहियात पूरी पढ़ कर खड़ा हो और कोशिश करे कि जल्दी जा मिले। मान लीजिए कि इतनी देर में इमाम रुकू में आ गया, तो उसका क़याम इमाम के क़याम के ख़त्म होने के बाद होगा, मगर हर्ज नहीं क्योंकि यह ताख़ीर (देरी) शरीयत की ज़रूरत की वजह से थी। और अगर बिना ज़रूरत देरी की तो थोड़ी देरी में जिससे वह इमाम से जा मिला, सुन्नत का तर्क(छूटना) है और ज़्यादा देरी में जैसा कि सवाल की सूरत में है कि इमाम के फ़ेल ख़त्म होने के बाद उसने फ़ेल किया, तो यह वाजिब का तर्क है जिसका हुक्म उस नमाज़ को पूरा करके दोहराना है।

तीसरा यह कि उसका फ़ेल इमाम के फ़ेल से पहले हुआ मगर इमाम उसी फ़ेल में उससे आ मिला। मिसाल के तौर पर उसने इमाम से पहले रुकू कर दिया लेकिन वह अभी रुकू में ही था कि इमाम भी रुकू में आ गया और दोनों की शिरकत (भागीदारी) हो गई। यह सूरत हालाँकि सख़्त नाजायज़ और मना है और हदीस में इस पर कड़ी चेतावनी दी गई है, मगर नमाज़ फिर भी सही हो जाएगी बशर्ते कि इमाम के साथ शिरकत हो जाए। और अगर इमाम के रुकू या सुजूद में आने से पहले ही उसने सर उठा लिया और फिर इमाम के साथ उस फ़ेल को दोबारा नहीं किया, तो नमाज़ बिल्कुल नहीं होगी क्योंकि अब फ़र्ज़ मुताबाअत (अनुसरण) की कोई ज़रूरत नहीं पाई गई, तो फ़र्ज़ तर्क हुआ और नमाज़ बातिल (अमान्य)। रद-उल-मुहतार में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
और अनुसरण करना इस अर्थ में अनिवार्य है कि व्यक्ति अपने इमाम के साथ या उसके बाद अनिवार्य कार्य करता है, जैसे कि यदि उसका इमाम झुकता है और वह उसके साथ एक साथ या क्रमिक रूप से झुकता है और उसमें उसके	और इमाम का अनुसरण इस अर्थ में फ़र्ज़ है कि मुक्तदी फ़र्ज़ को बजा लाए चाहे इमाम के साथ या उसके बाद। मिसाल के तौर पर इमाम ने रुकू किया तो मुक्तदी उसके साथ ही रुकू करे या बाद में करे मगर उसके साथ शरीक हो जाए, और या

अरबी पाठ

साथ भाग लेता है, या उसके उठने के बाद। इसलिए यदि वह बिल्कुल नहीं झुकता है, या झुकता है और अपने इमाम के झुकने से पहले उठ जाता है और उसके साथ या उसके बाद इसे नहीं दोहराता है, तो उसकी प्रार्थना अमान्य है। सारांश यह है कि अनुसरण अपने आप में तीन प्रकार का होता है: इमाम के कार्य के साथ तुलना, जैसे कि उसकी तकबीर तहरीमा की तुलना अपने इमाम की तकबीर तहरीमा से करना, और उसका रुकू..

पृष्ठ २७६/७२१

उर्दू अनुवाद

उसके सर उठाने के बाद करे। पस अगर मुक्तदी ने बिल्कुल रुकू ही न किया या रुकू किया मगर इमाम के रुकू जाने से पहले सर उठा लिया और इमाम के साथ दोबारा शामिल न हुआ या उसने इमाम के बाद रुकू न किया तो उसकी नमाज़ बातिल हो जाएगी। सारांश यह है कि इमाम का अनुसरण तीन तरह का है: इमाम के फ़ेल से समानता, मिसाल के तौर पर इमाम की तकबीर तहरीमा के साथ तकबीर तहरीमा, उसके रुकू..

تعالیٰ عنہ کے نزدیک مقتدی کو اسی کا حکم۔ دوسرے یہ کہ اس کا فعل فعل امام کے بعد بدیر واقع ہوا اگرچہ بعد فراغ امام، فرض یوں بھی ادا ہو جائے گا پھر یہ فصل بضرورت ہوا تو کچھ حرج نہیں، ضرورت کی یہ صورت کہ مثلاً مقتدی قعدہ اولیٰ میں آکر ملا اس کے شریک ہوتے ہی امام کھڑا ہو گیا اب اسے چاہئے کہ التحیات پوری پڑھ کر کھڑا ہو اور کوشش کرے کہ جلد جاملے، فرض کیجئے کہ اتنی دیر میں امام رکوع میں آگیا تو اس کا قیام قیام امام کے بعد اختتام واقع ہو گا مگر حرج نہیں کہ یہ تاخیر بضرورت شرعیہ تھی اور اگر بلا ضرورت فصل کیا تو قلیل فصل میں جس کے سبب امام سے جاملا فوت نہ ہو ترکِ سنت اور کثیر میں جس طرح صورتِ سوال ہے کہ فعل امام ختم ہونے کے بعد اس نے فعل کیا ترک واجب جس کا حکم اس نماز کو پورا کر کے اعادہ کرنا۔

تیسرے یہ کہ اس کا فعل فعل امام سے پہلے واقع ہو مگر امام اسی فعل میں اس سے آ ملے مثلاً اس نے رکوع امام سے پہلے رکوع کر دیا لیکن یہ ابھی رکوع ہی میں تھا کہ امام رکوع میں آگیا اور دونوں کی شرکت ہو گئی یہ صورت اگرچہ سخت ناجائز و ممنوع ہے اور حدیث میں اس پر وعید شدید وارد، مگر نماز یوں بھی صحیح ہو جائے گی جبکہ امام سے مشارکت ہولے اور اگر ابھی امام مثلاً رکوع یا سجود میں نہ آنے پایا کہ اس نے سر اٹھالیا اور پھر امام کے ساتھ یہ بعد اس فعل کا اعادہ نہ کیا تو نماز اصلاً نہ ہو گی کہ اب فرض متابعت کی کوئی ضرورت نہ پائی گئی تو فرض ترک ہوا اور نماز باطل۔ ردالمختار میں ہے:

متنِ عربی

وتكون المتابعة فرضاً بمعنى ان يأتي بالفرض مع امامه او بعده كما لو ركع امامه فركع معه مقارناً او معاقباً وشاركه فيه او بعد مارفع منه فلولم يركع اصلاً او ركع و رفع قبل ان يركع امامه ولم يعده معه او بعده بطلت صلاته والحاصل ان المتابعة فى ذاتها ثلثة انواع مقارنة لفعل الامام مثل ان يقارن احرامه لاحرام امامه وركوعه

اردو ترجمہ

اور متابعتِ امام اس معنی میں فرض ہے کہ مقتدی فرض کو بجالائے خواہ امام کے ساتھ یا اس کے بعد مثلاً امام نے رکوع کیا تو مقتدی اس کے ساتھ ہی رکوع کرے یا بعد میں کرے مگر اس کے ساتھ شریک ہو جائے اور یا اس کے سر اٹھانے کے بعد کرے، پس اگر مقتدی نے بالکل رکوع ہی نہ کیا یا رکوع کیا مگر امام کے رکوع جانے سے پہلے سر اٹھالیا اور امام کے ساتھ دوبارہ شامل نہ ہوا یا اس نے امام کے بعد رکوع نہ کیا تو اس کی نماز باطل ہو جائے گی۔ الحاصل متابعتِ امام تین طرح کی ہے فعل امام سے مقارنت، مثلاً امام کی تکبیر تحریمہ کے ساتھ تکبیر تحریمہ، اس کے رکوع

Fatawa Razawiyya (Right) Volume Seventh (Left)

[Left Column - Arabic] ...for his bowing (Ruku') and his salutation (Salam) along with his salutation. This also includes the case where one bows before his Imam but remains in it until the Imam reaches him, and the subsequent act (Mu'aqaba) which involves starting the act with the Imam while participating in the rest, and the delayed act (Mutarakhiya) which lags behind him. Thus, absolute following (Al-Mutaba'at al-Mutlaqa), which encompasses these three types, is obligatory (Fard) in an obligatory act, necessary (Wajib) in a necessary act, and sunnah in a sunnah act, provided there is no contradiction or necessity of non-conformity, as we have previously stated. Restricted following (Al-Mutaba'at al-Muqayyada) by the absence of delay and lagging, which includes simultaneous following (Muqaranat) and immediate following (Mu'aqaba), is not obligatory but rather necessary in a necessary act and sunnah in a sunnah act, also in the absence of contradiction and necessity of non-conformity. Simultaneous following without immediate succession or delay is a sunnah according to him (Imam Abu Hanifa), not according to them (the two companions)1, until the end of what he benefited and excelled in, may the mercy of the Generous King be upon him. I say: In the classification mentioned by the esteemed investigating master and that which was presented by this unjust and ignorant servant, there is a variation in style (tafannun), while the outcome of the categories is one. May Allah Almighty have mercy on him, he made them into three types: simultaneous, immediate, and delayed, and he included the preceding act that resulted in participation within the simultaneous category. This weak servant classified them as connected, disconnected, and preceding, and included the delayed and immediate acts within the disconnected category, and...

[Right Column - Urdu] ...with bowing (Ruku') and salutation (Salam) with salutation. This also includes the situation where one bows before the Imam but prolongs it until the Imam catches up in bowing, and there is immediate following (mu'aqabat) from the start of the Imam's action with participation until the end, and he lags behind the Imam. In the absence of a contradictory factor and the necessity of opposition, absolute following which includes these three types is Fard (obligatory) in Fard, Wajib (necessary) in Wajib, and Sunnah in Sunnah, provided there is no contradiction and no necessity of opposition. Following in the sense of simultaneous action (muqaranat) without immediate succession and delay is Sunnah according to the Imam (Abu Hanifa), but not according to the Sahibayn (the two companions), until the end of the discourse which is extremely useful and excellent. I say: (I say) The

classification of the learned investigator and the classification of this weak, unjust, and ignorant servant is only a variation in style, as the outcome of all types is the same. The learned scholar, may Allah Almighty have mercy on him, divided following into three types: muqaranat, mu'aqabat, and tarakhi, and included the preceding act (mutaqaddima) which inclined towards participation into muqaranat. This weak servant has classified them thus: connected (muttasila), disconnected (munfasila), and preceding (mutaqaddima), and included delayed (mutarakhiya) and immediate (mu'aqaba) into the disconnected category, and...

[Footer] 1 Radd al-Muhtar, Chapter: Description of Prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 8/348 Page 277 of 721

[बायां कॉलम - अरबी] ...उसके रुकू के लिए और उसके सलाम के साथ उसके सलाम के लिए। इसमें वह स्थिति भी शामिल होगी कि जब इमाम से पहले रुकू किया लेकिन उसे लंबा किया यहाँ तक कि इमाम ने उसे उसमें पा लिया। 'मुआक़बा' (तुरंत बाद अनुसरण) वह है जब इमाम के कार्य की शुरुआत के साथ बाकी में भागीदारी हो, और 'मुतराखिया' उससे पीछे रहना है। अतः पूर्ण अनुसरण (मुताबाअत मुतलक़ा), जो इन तीन प्रकारों को समाहित करता है, फ़र्ज़ में फ़र्ज़ है, वाजिब में वाजिब है और सुन्नत में सुन्नत है, विरोधाभासी कारक की अनुपस्थिति में या विरोध की आवश्यकता न होने पर, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। और प्रतिबंधित अनुसरण (मुताबाअत मुक़य्यदा), जिसका अर्थ है देरी या सुस्ती न होना और जिसमें एक साथ अनुसरण (मुक़ारनत) और तुरंत अनुसरण (मुआक़बा) शामिल हैं, फ़र्ज़ नहीं बल्कि वाजिब में वाजिब और सुन्नत में सुन्नत है, विरोधाभासी कारक की अनुपस्थिति या विरोध की आवश्यकता न होने पर भी। उनके(इमाम अबू हनीफा) के अनुसार बिना देरी और बिना सुस्ती के एक साथ अनुसरण (मुताबाअत मुक़ारना) सुन्नत है, लेकिन साहिबैन (दो साथियों) के अनुसार नहीं1, उस बात के अंत तक जिससे उन्होंने लाभान्वित किया और जो श्रेष्ठ है, उन पर उदार राजा की दया हो। मैं कहता हूँ: विद्वान अन्वेषक द्वारा उल्लिखित वर्गीकरण और इस अन्यायी और अज्ञानी सेवक द्वारा प्रस्तुत वर्गीकरण के बीच केवल शैली की भिन्नता (तफन्नुन) है, जबकि श्रेणियों का अंतिम परिणाम एक ही है। अल्लाह तआला उन पर रहम फरमाए, उन्होंने अनुसरण को तीन प्रकारों में वर्गीकृत किया: मुक़ारनत, मुआक़बत और तराखी, और उन्होंने मुतक़द्दिमा (पूर्वगामी कार्य) को, जो भागीदारी की ओर झुका हुआ था, मुक़ारनत में शामिल किया। इस कमज़ोर सेवक ने उन्हें इस प्रकार वर्गीकृत किया: मुत्तसिला (जुड़ा हुआ), मुनफसिला (अलग), मुतक़द्दिमा, और मुतराखिया और मुआक़बा को मुनफसिला में शामिल किया, और...

[दायां कॉलम - उर्दू] ...के साथ रुकू और सलाम के साथ सलाम, इसमें यह सूरत भी शामिल हो जाएगी कि जब इमाम से पहले रुकू किया मगर तवील किया हत्ता कि इमाम ने उसको रुकू में पा लिया और फ़ेले इमाम की इब्तिदा से मुआक़बत हो और आख़िर तक शिरकत रहे और इमाम से मुतअख़िर हो, अदम मुआरिज़ और अदम लुज़ूमे मुख़ालफ़त के वक़्त मुतलक़ मुताबाअत जो इन तीनों अक़्साम को शामिल है, फ़र्ज़ में फ़र्ज़, वाजिब में वाजिब और सुन्नत में सुन्नत होगी जबकि मुआरिज़ न हो और लुज़ूमे मुख़ालफ़त भी न हो और मुताबाअत ब-मअनी मुक़ारनत बिला तआक़ीब व तराख़ी इमाम के नज़दीक सुन्नत है साहिबैन के नज़दीक नहीं, आख़िर कलाम तक जो निहायत ही

मुफ़ीद और उम्दा है। अक़ूल: (मैं कहता हूँ) फाज़िल मोहक़्क़िक़ की तक़सीम और इस अब्दे ज़ईफ़ और ज़लूम व जहूल की तक़सीम में सिर्फ़ तफन्नुन है कि तमाम अक़्साम का माआल वाहिद है, फाज़िल रहमतुल्लाह तआला ने मुताबाअत की तीन अक़्साम मुक़ारनत, मुआक़बत और तराख़ी करके मुतक़द्दिमा को जो मुशारकत की तरफ़ राज़ेह थी मुक़ारनत में दाख़िल कर दिया। अब्दे ज़ईफ़ ने तक़सीम यूँ की है मुत्तसिला, मुनफसिला, मुतक़द्दिमा, और मुतराख़िया और मुआक़बा को मुनफसिला में दाख़िल किया, और...

[फुटर] 1 रद्दुल मुहतार, बाब: सिफतुल सलाह, मुस्तफा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 8/348 पृष्ठ 721 का 277

فتاویٰ رضویہ (دائیں) جلد ہفتم (بائیں)

[بایاں کالم - عربی] لركوعه وسلامه وسلامه ويدخل فيها مالوركع قبل امامه ودام حتى ادركه امام فيه، ومعاقبة لابتداء فعل امامه مع المشاركة في باقيه، ومتراخية عنه فمطلق المتابعة الشامل لهذه الانواع الثلاثة يكون فرضاً في الفرض و واجباً في الواجب وسنة في السنة عند عدم المعارض اوعدم لزوم المخالفة كما قدمناه والمتابعة المقيدة بعدم التأخير والتراخي الشاملة للمقارنة والمعاقبة لا تكون فرضا بل تكون واجبة في الواجب وسنة في السنة عند عدم المعارض وعدم لزوم المخالفة ايضاً والمتابعة المقارنة بلاتعقيب ولاتراخ سنة عنده لاعندها١ الى اخر ما افاد واجاد عليه رحمة الملك الجواد۔ اقول: وفی التقسیم الذی ذکرا المولی المحقق الفاضل والذی ابداہ ھذا العبد الظلوم الجاھل نوع تفنن ومآل الاقسام واحد فھو رحمہ اللہ تعالی جعلھا ثلثاً مقارنۃ ومعاقبۃ ومتراخیۃ وادخل المتقدمۃ التي آلت الی المشارکۃ في المقارنۃ والعبد الضعیف قسم ھکذا متصلۃ ومنفصلۃ ومتقدمۃ وادخل

[دایاں کالم - اردو] کے ساتھ رکوع اور سلام کے ساتھ سلام، اس میں یہ صورت بھی شامل ہو جائے گی کہ جب امام سے پہلے رکوع کیا مگر طویل کیا حتّٰی کہ امام نے اس کو رکوع میں پالیا اور فعل امام کی ابتداء سے معاقبت ہو اور آخر تک شرکت رہے اور امام سے متاخر ہو، عدم معارض اور عدم لزوم مخالفت کے وقت مطلق متابعت جو ان تینوں اقسام کو شامل ہے، فرض میں فرض، واجب میں واجب اور سنت میں سنت ہوگی جبکہ معارض نہ ہو اور لزوم مخالفت بھی نہ ہو اور متابعت بمعنیٰ مقارنت بلا تعقیب و تراخی امام کے نزدیک سنت ہے صاحبین کے نزدیک نہیں، آخر کلام تک جو نہایت ہی مفید اور عمدہ ہے۔ اقول: (میں کہتا ہوں) فاضل محقق کی تقسیم اور اس عبدِ ضعیف اور ظلوم و جہول کی تقسیم میں صرف تفنن ہے کہ تمام اقسام کا مآل واحد ہے، فاضل رحمہ اللہ تعالیٰ نے متابعت کی تین اقسام مقارنت، معاقبت اور تراخی کرکے متقدمہ کو جو مشارکت

کی طرف راجح تھی مقارنت میں داخل کردیا۔ عبدِ ضعیف نے تقسیم یوں کی ہے متصلہ، منفصلہ، متقدمہ، اور متراخیہ اور معاقبہ کو منفصلہ میں داخل کیا، اور

[فٹر] ۱ ردالمحتار باب صفۃ الصلاۃ مطبوعہ مصطفیٰ البانی مصر ۸/۳۴۸ صفحہ 277 از 721

Vol. 7 Fatawa Razawiyya

[Arabic Section]: The lagging and sequential (actions) in the detached (parts), and making the advanced (part) a separate category. This is because I found the advanced to be contradictory to concurrence, as it involves action from both sides. Just as the follower's delay removes him from joining, to the extent that sequentiality is made a counter-part to concurrence, similarly is his advancement. Also, I found the rulings for sufficient following to be three: Sunnah, dislike (when without necessity), and absolute severe dislike. Therefore, I preferred to separate the categories according to the number of rulings, unlike what he (may Allah have mercy on him) did. His category of concurrence, based on what was explained, includes both the most desired and the most abhorred, i.e., the joined and the advanced, as you have heard. In any case, the result is the same, Praise be to Allah.

[Urdu Section]: ...made the 'advanced' (Mutaqaddimah) a separate category. The reason for this is that I found the advanced category to be distinct from concurrence, because it involves action from both sides. Just as the follower's lagging behind excludes him from concurrence, and just as when I found the total rulings of the types of following to be three—Sunnah, dislike (when without necessity), and absolute severe dislike—I preferred to have the number of categories match the number of rulings. This is not the case in the division made by the learned researcher, because his category of concurrence consists of two contradictory scenarios: one is extremely desired and the other is extremely disliked, namely the 'connected' (muttasilah) and the 'advanced' (mutaqaddimah), as you have already learned. In any case, the outcome is the same, Al-hamdulillah.

[Arabic Section]: It is in the same [book]: It is stated in Sharh al-Munyah that following the Imam without delay is mandatory. If an obligatory act conflicts with following, one should perform it and then follow. For example, if the Imam stands up before the follower completes the Tashahhud, the follower should complete it and then stand up. (Summary)

[Urdu Section]: In Sharh al-Munyah it is stated: Following the Imam without any delay is mandatory. If an obligatory act conflicts with following, one should perform that act and then follow. For example, if the Imam stands up for the Qiyam (standing) before the follower completes the Tashahhud, the follower should complete the Tashahhud and then stand up. (Summary)

[Arabic Section]: In Durr al-Mukhtar: If the Imam raised his head from Ruku' (bowing) or...

[Urdu Section]: In Durr al-Mukhtar: If the Imam raised his head from Ruku' or Sujud (prostration) while...

---

1 Radd al-Muhtar, Chapter: Description of Prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/377 Page 278 of 721

खंड 7 फ़तावा रज़विया

[अरबी अनुभाग]: अलग-अलग भागों में विलंब और अनुक्रम, और अग्रणी (भाग) को एक अलग श्रेणी बनाना। इसका कारण यह है कि मैंने पाया कि अग्रणी श्रेणी संगामी श्रेणी के विपरीत है, क्योंकि इसमें दोनों पक्षों से क्रिया शामिल है। जिस प्रकार अनुयायी का विलंब उसे संगामी होने से बाहर कर देता है, यहाँ तक कि अनुक्रम को संगामी का प्रतिरूप बना दिया जाता है, उसी प्रकार उसका आगे बढ़ना भी है। इसके अलावा, मैंने पर्याप्त अनुयायित्व के नियमों को तीन पाया: सुन्नत, नापसंदगी (जब बिना आवश्यकता के हो), और पूर्णतः तीव्र नापसंदगी। इसलिए, मैंने नियमों की संख्या के अनुसार श्रेणियों की संख्या को अलग करना पसंद किया। इसके विपरीत जो उन्होंने (अल्लाह उन पर दया करे) किया, उनकी संगामी श्रेणी में, जैसा कि बताया गया है, सबसे वांछित और सबसे घृणित दोनों शामिल हैं, यानी जुड़ी हुई और अग्रणी, जैसा कि आपने सुना। किसी भी स्थिति में, परिणाम एक ही है, अल्हम्दुलिल्लाह।

[उर्दू अनुभाग]: ...अग्रणी (मूतक़द्दिमा) को एक स्वतंत्र श्रेणी बना दिया। इसका कारण यह है कि मैंने अग्रणी को संगामिता (मूक़ारनत) से भिन्न पाया क्योंकि यह दोनों तरफ से है। अतः जिस प्रकार अनुयायी का पीछे रह जाना उसे संगामिता से बाहर कर देता है, साथ ही जब मैंने अनुयायित्व के प्रकारों के कुल तीन नियम पाए—सुन्नत, नापसंदगी (जब बिना आवश्यकता के हो) और पूर्णतः तीव्र नापसंदगी—तो मैंने नियमों की संख्या के अनुसार श्रेणियों की संख्या को प्राथमिकता दी। और विद्वान शोधकर्ता के विभाजन में ऐसा नहीं है क्योंकि उनकी संगामिता वाली श्रेणी में (दो विपरीत स्थितियां) शामिल हैं जिनमें से एक अत्यंत वांछित है और दूसरी अत्यंत नापसंद, अर्थात जुड़ी हुई और अग्रणी, जैसा कि आप जान चुके हैं। किसी भी स्थिति में परिणाम एक ही है, अल्हम्दुलिल्लाह।

[अरबी अनुभाग]: उसी में है: शरह अल-मुन्या में कहा गया है कि बिना किसी देरी के इमाम का अनुसरण करना अनिवार्य है। यदि किसी अनिवार्य कार्य का अनुसरण के साथ टकराव हो जाए, तो उसे पूरा करें और फिर अनुसरण करें। उदाहरण के तौर पर, यदि इमाम द्वारा अनुयायी के तशह्हुद पूरा करने से पहले कयाम कर लिया जाए, तो अनुयायी उसे पूरा करने के बाद खड़ा हो। (संक्षेप)

[उर्दू अनुभाग]: शरह अल-मुन्या में कहा गया है: बिना किसी देरी के इमाम का अनुसरण करना अनिवार्य है। यदि किसी अनिवार्य कार्य का अनुसरण के साथ टकराव हो जाए, तो उसे पूरा करें और

फिर अनुसरण करें। उदाहरण के तौर पर, यदि इमाम ने अनुयायी के तशह्हुद पूरा करने से पहले कयाम कर लिया, तो अनुयायी तशह्हुद पूरा करके कयाम करे। (संक्षेप)

[अरबी अनुभाग]: दुर्रे मुख्तार में है: यदि इमाम ने रुकू से अपना सिर उठा लिया या...

[उर्दू अनुभाग]: दुर्रे मुख्तार में है: यदि इमाम ने रुकू या सजदे से अपना सिर उठा लिया जबकि...

---

1 रद अल-मुह्तार, अध्याय: प्रार्थना का वर्णन, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/377 पृष्ठ 278/721

المتراخية والمعاقبة في المنفصلة وجعل المتقدمة قسماً بحيالها وذلك لانى رأيت المتقدمة تباين المقارنة لانها فاعلة من الطرفين فكما ان تاخر المقتدى يخرجه عن القران حتى جعل المعاقبة قسيماً للمقارنة فكذلك تقدمه وايضاً رأيت احكام المتابعة المجزئة ثلثة سنّة وكراهة الالضرورة وكراهة شديدة مطلقاً فأجبت ان تنفرز الاقسام بحسب الاحكام بخلاف ما صنع هو رحمه الله تعالى فان المقارنة على ما افاد تشتمل اكمل مطلوب واشنع مهروب اعنى المتصلة و المتقدمة كما سمعت وعلى كل فالحاصل واحد والحمد للہ۔

متقدمہ کو ایک مستقل قسم بنا دیا، اس کی وجہ یہ ہے کہ میں نے متقدمہ کو مقارنت کے متبائن پایا کیونکہ یہ جانبین سے ہے، پس جیسا کہ مقتدی کا مؤخر ہونا اسے مقارنت سے خارج کردیتا ہے نیز جب متابعت کی قسموں کے کل احکام میں نے تین پائے، سنّت، کراہت (جب بلا ضرورت ہو) مطلق کراہت شدیدہ، تو میں نے احکام کی تعداد کے مطابق اقسام کی تعداد کو پسند کیا۔ اور فاضل محقق کی تقسیم میں ایسا نہیں ہے کیونکہ ان کی مقارنت والی قسم (دو متضاد صورتوں) جن میں سے ایک انتہائی کامل مطلوب ہے اور دوسری انتہائی ناپسندیدہ، یعنی متصلہ اور متقدمہ پر مشتمل ہے جیسا کہ تو معلوم کر چکا ہے بہر صورت حاصل ایک ہے، الحمد للہ۔

اسی میں ہے: قال فی شرح المنية متابعة الامام من غير تاخير واجبة فان عارضها واجب يأتى به ثم يتابع كما لو قام الامام قبل ان يتم المقتدى التشهد فانه يتمه ثم يقوم ہ ملخصاً۔

شرح المنیہ میں فرمایا ہے متابعتِ امام بغیر کسی تاخیر کے واجب ہے اگر کسی واجب کا متابعت کے ساتھ تعارض ہو جائے تو اسے بجالائے پھر متابعت کرے مثلاً مقتدی کے تشہد مکمل کرنے سے پہلے امام نے قیام کرلیا تو مقتدی تشہد مکمل کر کے قیام کرے اھ ملخصاً (ت)

در مختار میں ہے: لو رفع الامام رأسه من الركوع او

اگر امام نے رکوع یا سجدہ سے سر اٹھا لیا حالانکہ

---

1 ردالمحتار باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۳۷۷ Page 278 of 721

Arabic Text: [Regarding] prostrating before the follower completes the three tasbihs, it is obligatory for him to follow [the imam]. This is contrary to [the situation where the imam gives] salutation or stands up for the third rak'ah before the follower completes the Tashahhud; in that case, he does not follow him but rather completes it because it is obligatory. (1) | Urdu Text: If the follower had not completed the three tasbihs, it is obligatory for him to follow the imam. Contrary to this, in the case where the follower has not completed the Tashahhud and the imam gives salutations or stands up for the third rak'ah, the follower should not follow at that moment but should complete it, as Tashahhud is obligatory. (T)

In Rad al-Muhtar it is written: Arabic Text: His words "for he shall not follow him, etc." mean even if he fears that he will miss the third rak'ah with the imam, as is explicitly stated in Al-Zahiriyyah. (2) | Urdu Text: His words "for he shall not follow him, etc." mean that even if he fears that the third rak'ah with the imam will be missed, as stated explicitly in Zahiriyyah. (T)

In Dur al-Muhtar it is written: Arabic Text: Prostration for forgetfulness (Sajdah Sahw) is obligatory upon the follower for the forgetfulness of his imam, not for his own forgetfulness at all. (3) (Abridged) | Urdu Text: Due to the imam's forgetfulness, Sajdah Sahw becomes necessary for the follower, but due to the follower's own forgetfulness, the prostration is not necessary, neither for the follower nor for the imam. (Abridged T)

In Rad al-Muhtar it is written: Arabic Text: It is said in Al-Nahr: Then the implication of their words is that he should repeat it [the prayer] because of the established dislike (karahah) along with the impossibility of compensation (jabr). (4) [End quote]. I say: If this is the case for forgetfulness, then intentionality makes repetition even more appropriate, along with their explicit statement that this is the path for every prayer performed with prohibited dislike (karahah tahrimiyyah). And Allah Almighty knows best. | Urdu Text: It is written in Al-Nahr that the requirement of the jurists' words is that the follower should repeat the prayer because of the established dislike (karahah). The reason for this is that the deficiency cannot be compensated (due to following the imam). I say: when this situation exists in the case of forgetfulness, then in the case of intentionality, repetition will be even more appropriate, as there is an explicit statement of the jurists on this that every prayer performed with

prohibited dislike (karahah tahrimiyyah) must be repeated. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Al-Durr al-Muhtar, Section: When one intends to commence prayer, say Takbir, Mujtabai Press Delhi, 1/51.
2. Rad al-Muhtar, Chapter: Description of Prayer, Mustafa al-Babi Egypt, 1/366.
3. Al-Durr al-Muhtar, Chapter: Prostration of Forgetfulness, Mujtabai Press Delhi, 1/102.
4. Rad al-Muhtar, Chapter: Prostration of Forgetfulness, Mustafa al-Babi Egypt, 1/549.

जिल्द 8 | फ़तावा रज़विया

अरबी पाठ: [इमाम के] मुक़्तदी द्वारा तीन तस्बीह पूरी करने से पहले सजदे में जाने पर, मुक़्तदी के लिए इमाम का अनुसरण करना अनिवार्य है। इसके विपरीत, यदि इमाम सलाम फेर दे या तीसरी रकअत के लिए खड़ा हो जाए जबकि मुक़्तदी का तशहुद अभी पूरा न हुआ हो, तो ऐसी स्थिति में मुक़्तदी अनुसरण न करे बल्कि उसे पूरा करे क्योंकि यह अनिवार्य है। (1) | उर्दू पाठ: यदि मुक़्तदी ने तीन-तीन तस्बीह नहीं कही थीं, तो मुक़्तदी पर इमाम का अनुसरण करना अनिवार्य है। इसके विपरीत, मुक़्तदी के तशहुद मुकम्मल न करने की स्थिति में जब इमाम सलाम फेरे या तीसरी रकअत की तरफ खड़ा हो जाए, तो अब मुक़्तदी अनुसरण न करे क्योंकि तशहुद वाजिब है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: अरबी पाठ: उनके शब्द "वह उसका अनुसरण न करे आदि" का अर्थ है कि भले ही उसे इमाम के साथ तीसरी रकअत छूट जाने का डर हो, जैसा कि अल-ज़हीरिया में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है। (2) | उर्दू पाठ: उनके शब्द "वह उसका अनुसरण न करे आदि" का अर्थ है कि भले ही उसे यह भय हो कि इमाम के साथ तीसरी रकअत छूट जाएगी, जैसा कि ज़हीरिया में इस पर स्पष्ट उल्लेख है। (त)

दुर्र अल-मुख्तार में है: अरबी पाठ: इमाम की भूल के कारण मुक़्तदी पर सजदा-ए-सह्व (भूल का सजदा) अनिवार्य होता है, न कि स्वयं मुक़्तदी की भूल के कारण। (3) (संक्षिप्त) | उर्दू पाठ: इमाम के भूल जाने की वजह से मुक़्तदी पर सजदा-ए-सह्व अनिवार्य होता है, मगर मुक़्तदी के भूलने की वजह से सजदा अनिवार्य नहीं होता, न मुक़्तदी पर और न इमाम पर। (संक्षिप्त त)

रद्द अल-मुह्तार में है: अरबी पाठ: अन-नहर में कहा गया है: फिर उनके शब्दों का तात्पर्य यह है कि वह नमाज़ को दोहराए क्योंकि नुक़्सान की भरपाई न हो पाने की स्थिति में कराहत (नापसंदगी) स्थापित हो जाती है। (4) मैं कहता हूँ: जब भूल की स्थिति में यह नियम है, तो जानबूझकर की गई गलती में दोहराना और भी उचित है, क्योंकि उनका स्पष्ट कथन है कि हर वह नमाज़ जो कराहत-ए-तहरीमी (निषिद्ध नापसंदगी) के साथ पढ़ी जाए, उसे दोहराना अनिवार्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | उर्दू पाठ: अन-नहर में है कि न्यायविदों की बातों का तकाज़ा है कि मुक़्तदी नमाज़ को सुबूत-ए-कराहत की वजह से दोहराए, इसकी वजह यह है कि (इमाम के अनुसरण की वजह से) नुक़्सान पूरा नहीं हो सकता। मैं कहता हूँ कि जब यह सूरत भूल (सह्व) में है, तो जानबूझकर (अमद) में और भी अधिक दोहराना होगा और इस पर तो न्यायविदों का स्पष्ट कथन है कि हर वह

नमाज़ जो कराहत-ए-तहरीमी से अदा की जाए, उसका दोहराना अनिवार्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1. अल-दुर्र अल-मुख्तार, खंड: जब नमाज़ शुरू करने का इरादा करे तकबीर कहे, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 1/51
2. रद्द अल-मुह्तार, अध्याय: नमाज़ की विशेषता, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/366
3. अल-दुर्र अल-मुख्तार, अध्याय: सजदा-ए-सह्व, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 1/102
4. रद्द अल-मुह्तार, अध्याय: सजदा-ए-सह्व, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/549

السجود قبل ان یتم المأموم التسبیحات الثلاث وجب متابعته بخلاف سلامه او قیامه لثالثة قبل تمام الموتم التشهد فانه لایتابعه بل یتمه لوجوبه۔ 1 | مقتدی نے تین تین تسبیحات نہیں کہی تھیں تو مقتدی پر امام کی متابعت لازم ہے۔ بخلاف مقتدی کے تشہد مکمل نہ کرنے کی صورت میں جب امام سلام پھیرے یا تیسری رکعت کی طرف کھڑا ہو جائے تو اب مقتدی متابعت نہ کرے کیونکہ تشہد واجب ہے (ت)

رد المحتار میں ہے: قوله فانه لا یتابعه الخ ای ولو خاف ان تفوته الرکعة الثالثة مع الامام کما صرح به فی الظهیریة۔ 2 | قوله فانه لایتابعه الخ یعنی اگرچہ اسے یہ خوف ہو کہ امام کے ساتھ تیسری رکعت فوت ہو جائے گی، جیسا کہ ظہیریہ میں اس پر تصریح ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: سجود السهو یجب علی مقتد بسهو امامه لا بسهوه اصلا۔ 3 (ملخصاً) | امام کے بھول جانے کی وجہ سے مقتدی پر سجدہ سہو لازم ہوتا ہے مگر مقتدی کے بھولنے کی وجہ سے سجدہ لازم نہیں ہوتا نہ مقتدی پر نہ امام پر (ملخصاً ت)

رد المحتار میں ہے: قال فی النهر ثم مقتضی کلامهم انه یعیدها لثبوت الکراهة مع تعذر الجابر۔ 4 ھ قلت فاذا کان هذا فی السهو فالعبد اولی بالاعادة مع تصریحهم بانها هی سبیل کل صلاة ادیت مع کراهة التحریم واللہ تعالٰی اعلم۔ | نہر میں ہے کہ کلام فقہاء کا تقاضا ہے کہ مقتدی نماز کو ثبوت کراہت کی وجہ سے لوٹائے، اس کی وجہ یہ ہے کہ (امام کی متابعت کی وجہ سے) نقصان پورا نہیں ہو سکتا ھ قلت جب یہ صورت سہو میں ہے تو عمد میں بطریق اولٰی اعادہ ہوگا اور اس پر تو فقہاء کی تصریح ہے کہ ہر وہ نماز جو کراہت تحریمی سے ادا کی جائے اس کا اعادہ واجب ہے، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

1 الدر المختار فصل اذا اراد الشروع فی الصلوٰۃ کبر مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۵۱ 2 ردالمحتار باب صفۃ الصلوٰۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۳۶۶ 3 الدر المختار باب سجود السھو مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۰۲ 4 ردالمحتار باب سجود السھو مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۵۴۹

Fatawa-e-Razvia - Volume Seven

Problem 966: From Bareilly, Madarsa Manzar-ul-Islam, asked by Maulana Hashmat Ali Sahib, Qadri Razvi student, 29th Muharram al-Haram 1347 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: The Imam recited "O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace," and out of habit, "Sallallahu Ta'ala Alayhi Wa Sallam" came out of the follower's mouth. Is the prayer invalidated or not?

The Answer: In this, answering the Imam is not intended, but rather compliance with the divine command; therefore, the prayer is not invalidated.

Problem 967: From Meerut, Lal Kurti Kothi, Hafiz Abdul Karim Sahib, sent by Maulvi Muhammad Ehsan-ul-Haq Sahib, 17th Ramadan 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: (1) Zaid is the Imam of a mosque and recites the Quran in Tarawih. Amr is the Muadhin of the same mosque. From the mosque manager's side, Amr is appointed as the listener (Sami') for Zaid. Mahmood is a third person who always or sometimes prays Tarawih behind Zaid in the same mosque. If in Mahmood's opinion, Zaid (the Imam) recited something incorrectly and Amr, the appointed listener, remained silent unintentionally or intentionally; or that Zaid recited correctly and Amr incorrectly pointed it out unintentionally or intentionally; or that Zaid recited incorrectly and Amr also incorrectly pointed it out unintentionally or intentionally—in these three cases, does Mahmood, as a third person, have the right to correct the mistake, even if that mistake does not invalidate the prayer? And should he make such a correction during recitation, or is it obligatory or optional to do so after finishing the prayer? In the event of a strong suspicion that the Quran is being recited incorrectly, will Mahmood's silence be a cause for him to be sinful? (2) In Sharia, is there any appointed position for listening to the Quran like there is for Imamat (leading prayer) and Muadhin (caller to prayer)? That is, is it Sharia-permissible for someone to be appointed from any side to listen to the Quran such that without his permission, another person cannot prompt the Imam (perform Fath)? How is it, according to Sharia and ethics, for a mosque manager to prohibit an act which is Sharia-wise commendable, preferable, or obligatory, based on his personal influence, power, and high status? That is, in case of violation, to have the violator expelled from the mosque, or instruct him not to pray in this mosque in the future, or use other forms of strictness? Especially in a situation where the manager himself has committed the same act multiple times with the same variations for which others are strictly prohibited. Explain and you will be rewarded.

फतावा-ए-रजविया - जिल्द सातवीं

मसला 966: बरेली मदरसा मंज़र-उल-इस्लाम से, मौलाना हशमत अली साहिब, क़ादरी रज़वी छात्र द्वारा पूछा गया, 29 मुहर्रम अल-हराम 1347 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: इमाम ने "या अय्युहल लज़ीना आमनू सल्लू अलैहि व सल्लिमु तसलीमा" पढ़ा, तो मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) के मुँह से आदतन "सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम" निकल गया। क्या नमाज़ फासिद (अमान्य) हुई या नहीं?

जवाब: उत्तर: इसमें इमाम को जवाब देना उद्देश्य नहीं है, बल्कि ईश्वरीय आदेश का पालन है, इसलिए नमाज़ अमान्य नहीं होगी।

मसला 967: मेरठ लाल कुर्ती कोठी से, हाफ़िज़ अब्दुल करीम साहिब, मौलवी मुहम्मद एहसान-उल-हक़ साहिब द्वारा प्रेषित, 17 रमज़ान 1329 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: (1) ज़ैद एक मस्जिद का इमाम है और तरावीह में क़ुरआन मजीद सुनाता है। अम्र उसी मस्जिद का मुअज़्ज़िन है। मस्जिद के प्रबंधक की ओर से अम्र को ज़ैद का सामिअ (सुनने वाला/सुधार करने वाला) नियुक्त किया गया है। महमूद एक तीसरा व्यक्ति है जो हमेशा या कभी-कभी उसी मस्जिद में ज़ैद के पीछे तरावीह पढ़ता है। यदि महमूद की राय में ज़ैद (इमाम) ने कुछ ग़लत पढ़ा और अम्र, जो नियुक्त सामिअ है, भूलवश या जानबूझकर चुप रहा; या यह कि ज़ैद ने सही पढ़ा और अम्र ने भूलवश या जानबूझकर ग़लत बताया; या यह कि ज़ैद ने ग़लत पढ़ा और अम्र ने भी भूलवश या जानबूझकर ग़लत बताया—इन तीनों स्थितियों में क्या तीसरे व्यक्ति महमूद को ग़लती सुधारने का अधिकार है, भले ही वह ग़लती नमाज़ को अमान्य करने वाली न हो? और क्या उसे ऐसी सुधार क़िरअत (पाठ) के दौरान करनी चाहिए या नमाज़ पूरी होने के बाद अनिवार्य रूप से या वैकल्पिक रूप से करनी चाहिए? क़ुरआन मजीद के ग़लत पढ़े जाने की प्रबल संभावना की स्थिति में, क्या महमूद की चुप्पी उसके लिए पाप का कारण बनेगी? (2) शरीअत में इमामत और मुअज़्ज़िन की तरह क़ुरआन मजीद सुनने का भी कोई पद निर्धारित है या नहीं? यानी क्या यह बात शरीयत के अनुसार जायज़ है कि क़ुरआन सुनने के लिए किसी की ओर से ऐसा सामिअ नियुक्त किया जाए जिसकी अनुमति के बिना दूसरा व्यक्ति इमाम की ग़लती न सुधार सके? किसी मस्जिद के प्रबंधक का ऐसी बात को जो शरीयत के अनुसार सराहनीय, बेहतर या अनिवार्य हो, अपने व्यक्तिगत प्रभाव, शक्ति और ऊँचे पद के कारण आदेशात्मक रूप से बंद कर देना, यानी आदेश का उल्लंघन करने पर उल्लंघनकर्ता को मस्जिद से निकलवा देना, या भविष्य में इस मस्जिद में नमाज़ न पढ़ने का निर्देश देना, या अन्य

कठोरता करना शरीयत और नैतिकता की दृष्टि से कैसा है? विशेष रूप से उस स्थिति में जब जिस कार्य को करने से दूसरों को कठोरता के साथ रोका जाता हो, स्वयं रोकने वाला उसे उन्हीं परिवर्तनों के साथ कई बार कर चुका हो। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

पृष्ठ 721 में से 280

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

مسئلہ ۹۶۶: از بریلی مدرسہ منظر الاسلام مسئولہ مولانا حشمت علی صاحب طالب علم قادری رضوی ۲۹ محرم الحرام ۱۳۴۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام نے "یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَیْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِیمًا" پڑھی مقتدی کے منہ سے عادۃً صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نکل گیا نماز فاسد ہوئی یا نہیں؟

الجواب: اس میں جواب امام مقصود نہیں ہوتا بلکہ امتثال امر الہی، لہٰذا فساد نماز نہیں۔

مسئلہ ۹۶۷: از میرٹھ لال کرتی کوٹھی حافظ عبدالکریم صاحب مرسلہ مولوی محمد احسان الحق صاحب ۱۷/رمضان ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں : (۱) زید ایک مسجد کا امام تراویح میں قرآن مجید سناتا ہے عمرو اسی مسجد کا مؤذن۔ مہتمم مسجد کی طرف سے زید کا سامع مقرر کیا گیا ہے، محمود ایک تیسرا شخص ہے جو ہمیشہ یا کبھی کبھی اسی مسجد میں زید کے پیچھے تراویح پڑھا کرتا ہے اگر محمود کے خیال میں زید (امام) نے کچھ غلط پڑھا اور عمرو مقرر کیا ہوا سامع سہواً یا عمداً خاموش رہا یا یہ کہ زید نے صحیح پڑھا اور عمرو نے سہواً یا عمداً غلط بتایا یا یہ کہ زید نے غلط پڑھا اور عمرو نے بھی سہواً یا عمداً غلط بتایا تو ان تینوں صورتوں میں محمود شخص ثالث کو غلطی کی تصحیح کا اگرچہ وہ غلطی مفسد نماز نہ ہو حق حاصل ہے یا نہیں اور ایسی تصحیح اس کو حالتِ قرأت میں کرنی چاہئے یا بعد اختتام نماز کے وجوباً کرنی چاہئے یا اختیاراً۔ قرآن مجید کے غلط پڑھے جانے کے غالب گمان ہونے کی حالت میں محمود کی خاموشی اس کے لئے گنہگار ہونے کا باعث ہو گی یا نہیں؟ (۲) شرع شریف میں امامت اور مؤذن کی طرح سماعت قرآن مجید کا بھی کوئی منصب مقرر ہے یا نہیں یعنی آیا یہ بات شرعاً جائز ہے کہ کوئی شخص قرآن مجید سننے کے لئے کسی طرف سے ایسا سامع مقرر کیا جائے جس کی بلا

اجازت و اذن دوسرا شخص امام کو فتح نہ کر سکے۔ کسی مہتمم مسجد کا ایک ایسی بات کو جو شرعاً مستحسن و اولیٰ یا واجب ہو اپنے ذاتی رسوخ اور تمکنت اور اعلیٰ شخصیت کی وجہ سے حکماً بند کر دینا یعنی در صورتِ خلاف ورزی حکم کے خلاف کرنے والے کو مسجد سے نکلوا دینا یا آئندہ اس مسجد میں نماز نہ پڑھنے کی ہدایت کرنا یا اور تشدد کرنا شرعاً و اخلاقاً کیسا ہے خصوصاً اس حالت میں کہ جس فعل کے ارتکاب سے دوسروں کو تشدد کے ساتھ روکا جاتا ہو خود مانع اس کو انہیں تغیر کے ساتھ متعدد بار کر چکا ہو۔ بینوا توجروا۔

The Answer: When an Imam makes a mistake that leads to the invalidation (fasad) of the prayer, pointing it out and ensuring its correction is a collective obligation (Fard al-Kifayah) upon every follower (muqtadi). If any one of them points it out, the obligation is fulfilled on behalf of everyone. However, if no one points it out, then all those who were aware of the mistake will be guilty of committing a forbidden act (haram), and the prayer of everyone will become void (batil).

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
And that is because, since the error was a cause of invalidation, remaining silent about its correction is a cause for the nullification of the prayer, and that is prohibited by the words of the Almighty: "and do not make your deeds void."^1	The reason is that when a mistake is an invalidator, remaining silent about its correction is a cause for the nullification of the prayer, and it is prohibited due to this blessed command of Allah the Almighty: "Do not nullify your actions." - (T)

And the pointing out by one person will only drop the obligation from everyone else if the Imam accepts it and the matter is resolved. Otherwise, it remains obligatory for others to point it out as well, until the purpose is achieved and the Imam becomes certain. Sometimes, the Imam does not lose confidence in his own incorrect memory based on just one person's indication and does not accept the correction, needing multiple testimonies regarding his mistake. In such a case, it becomes obligatory for a second person to also point it out, and if the Imam still does not revert, a third should also support the correction, until the Imam returns to what is correct.

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
And that is because correction here is an obligation, and whatever an obligation cannot be completed without is also an obligation. I say: a parallel to this is that testimony is a collective obligation. If a witness knows that his testimony is more readily accepted by the judge, then it becomes an individual obligation (Fard al-Ayn) for him to testify, even if there are others there whose testimony could be accepted, as stated in Al-Khaniyah, Al-	This is because correction here is obligatory, and every such thing without which an obligation cannot be completed is itself obligatory. I say: its parallel is testimony, which is a collective obligation. If any witness knows that his testimony is more acceptable to the judge, then providing testimony becomes mandatory for him, even if there are other witnesses there whose testimony can be accepted. [References:

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
Fath, Al-Wahbaniyah, Al-Bahr, Al-Durr, and others.	Khaniyah, Fath, Wahbaniyah, Bahr, and Durr etc.] - (T)

And if the mistake is such that it causes an essential act (wajib) to be omitted, making the prayer prohibitively disliked (makruh-e-tahreemi), then pointing it out is [obligatory] on every follower...

---

^1 Al-Quran 47/33 ^2 Al-Bahr al-Raiq, Kitab al-Shahadat, published by H.M. Saeed Company Karachi, 7/581, 57

अल-जवाब: जब इमाम ऐसी गलती करे जो नमाज़ के फासिद (अमान्य) होने का कारण बने, तो उसे बताना और सुधार करवाना हर मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) पर फ़र्ज़-ए-किफ़ाया है। उनमें से जो भी बता देगा, सब पर से फ़र्ज़ उतर जाएगा, और यदि कोई नहीं बताएगा तो जितने भी लोग जानते थे, वे सब हराम के अपराधी होंगे और सबकी नमाज़ बातिल (अमान्य) हो जाएगी।

अरबी पाठ

और यह इसलिए क्योंकि जब गलती नमाज़ को बिगाड़ने वाली थी, तो उसके सुधार पर चुप्पी साधना नमाज़ को बातिल करने का कारण है, और यह अल्लाह तआला के इस वचन के कारण हराम है: "और अपने कर्मों को व्यर्थ मत करो।"^1

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

वजह यह कि गलती जब मुफ़सिद (बिगाड़ने वाली) हो तो उसकी सुधार करने पर खामोशी, नमाज़ के बातिल होने का सबब है और अल्लाह तआला के इस इरशाद-ए-मुबारक की वजह से हराम है कि "तुम अपने आमाल को बातिल न करो"। - (त)

और एक व्यक्ति का बताना सब पर से फ़र्ज़ उस समय साक़ित (समाप्त) करेगा जब इमाम मान ले और काम चल जाए, वर्ना दूसरों पर भी बताना फ़र्ज़ होगा यहाँ तक कि ज़रूरत पूरी हो और इमाम को विश्वास प्राप्त हो। कभी-कभी ऐसा होता है कि एक व्यक्ति के बताने से इमाम का अपनी गलत याददाश्त पर विश्वास नहीं जाता और वह उसके सुधार को नहीं मानता, और उसे अपनी गलती पर कई गवाहियों की ज़रूरत होती है। तो यहाँ फ़र्ज़ होगा कि दूसरा भी बताए और यदि अब भी इमाम न लौटे तो तीसरा भी समर्थन करे यहाँ तक कि इमाम सही की तरफ वापस आए।

अरबी पाठ

और यह इसलिए क्योंकि यहाँ सुधार फ़र्ज़ है, और जिस चीज़ के बिना फ़र्ज़ पूरा न हो वह भी फ़र्ज़ है। मैं कहता हूँ: इसकी मिसाल यह है कि गवाही फ़र्ज़-ए-किफ़ाया है। यदि गवाह को पता हो कि उसकी गवाही काज़ी (न्यायाधीश) के यहाँ अधिक स्वीकार्य है, तो उस पर गवाही देना व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य (फ़र्ज़-ए-ऐन) है, भले ही वहाँ ऐसे गवाह हों

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

इसलिए कि यहाँ सुधार फ़र्ज़ है और हर वह चीज़ जिसके बिना फ़र्ज़ मुकम्मल न हो वह फ़र्ज़ होती है। अक़ुल (मैं कहता हूँ) इसकी नज़ीर (मिसाल) गवाही है जो फ़र्ज़-ए-किफ़ाया है। अगर कोई गवाह जानता है कि उसकी गवाही काज़ी के यहाँ ज़्यादा मक़बूल है तो उस पर अदायगी-ए-शहादत लाज़िम है, अगरचे वहाँ ऐसे

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद / व्याख्या
जिनकी गवाही स्वीकार की जा सकती हो, जैसा कि खानिया, फ़तह, वहबानिया, बहर और दुर्र वगैरह में है।^2	गवाह हों जिनकी गवाही क़बूल की जा सकती हो। [खानिया, फ़तह, वहबानिया, बहर और दुर्र वगैरह।] - (त)

और अगर गलती ऐसी है जिससे वाजिब तर्क(छूट) होकर नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी हो जाए, तो उसे बताना हर मुक्तदी पर...

---

^1 अल-क़ुरान 47/33 ^2 बहर-उर-राइक, किताबुश शहादात, मुद्रित: एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/581, 57

الجواب: امام جب ایسی غلطی کرے جو موجب فساد نماز ہو تو اس کا بتانا اور اصلاح کرانا ہر مقتدی پر فرض کفایہ ہے ان میں سے جو بتادے گا سب پر سے فرض اتر جائے گا اور کوئی نہ بتائے گا تو جتنے جاننے والے تھے سب مرتکب حرام ہوں گے اور نماز سب کی باطل ہو جائے گی،

عربی متن	اردو ترجمہ / تشریح
وذلك لان الغلط لما كان مفسدا كان السكوت عن اصلاحه ابطالا للصلاة وهو حرام بقوله تعالى وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَاكُمْ ۝ ۱	وجہ یہ کہ غلطی جب مفسد ہو تو اس کی اصلاح کرنے پر خاموشی، نماز کے بطلان کا سبب ہے اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد مبارک کی وجہ سے حرام ہے کہ "تم اپنے اعمال کو باطل نہ کرو"۔ (ت)

اور ایک کا بتانا سب پر سے فرض اس وقت ساقط کرے گا کہ امام مان لے اور کام چل جائے ورنہ اوروں پر بھی بتانا فرض ہوگا یہاں تک کہ حاجت پوری اور امام کو وثوق حاصل ہو، بعض دفعہ ایسا ہوتا ہے کہ ایک کے بتائے سے امام کا اپنی غلط یاد پر اعتماد نہیں جاتا اور وہ اس کی تصحیح کو نہیں مانتا اور اس کا محتاج ہوتا ہے کہ متعدد شہادتیں اس کی غلطی پر گزریں تو یہاں فرض ہوگا کہ دوسرا بھی بتائے اور اب بھی امام رجوع نہ کرے تو تیسرا بھی تائید کرے یہاں تک کہ امام صحیح کی طرف واپس آئے،

عربی متن	اردو ترجمہ / تشریح
وذلك لان الاصلاح ههنا فرض و مالایتم الفرض الابه فهو فرض اقول ونظیره ان الشهادة فرض کفایة فان علم الشاهد انه اسرع قبولا عند القاضی وجب علیه الاداء عینا و ان کان هناك من تقبل شهادته کما فی الخانیة والفتح والوهبانیة والبحر والدر وغیرها۔ ۲	اس لئے کہ یہاں اصلاح فرض ہے اور ہر وہ چیز جس کے بغیر فرض مکمل نہ ہو وہ فرض ہوتی ہے اقول اس کی نظیر گواہی ہے جو فرض کفایہ ہے اگر کوئی گواہ جانتا ہے کہ اس کی گواہی قاضی کے ہاں زیادہ مقبول ہے تو اس پر ادائیگی شہادت لازم ہے اگرچہ وہاں ایسے گواہ ہوں جن کی گواہی قبول کی جاسکتی ہو خانیہ، فتح، وہبانیہ، بحر اور در وغیرہ۔ (ت)

اور اگر غلطی ایسی ہے جس سے واجب ترک ہو کر نماز مکروہ تحریمی ہو تو اس کا بتانا ہر مقتدی پر

---

۱ القرآن ۴۷ / ۳۳ ۲ بحر الرائق کتاب الشہادات مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۵۸۱، ۵۷

Fatawa Razawiyya Volume Seven

It is a collective obligation (Wajib-e-Kifayah). If one person points it out and action is taken based on it, the obligation is removed from everyone; otherwise, all will be sinners.

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
فإن قيل له مصلح اخر وهو سجود السهو فلايجب الفتح عينا قلت بلى فان ترك الواجب معصية وان لم ياثم بالسهو و دفع المعصية واجب ولايجوز التقرير عليها بناء على جابر يجبرهاكما لايخفى۔	If it is said that there is another way of correction here, in the form of prostration of forgetfulness (Sajdah Sahw), then giving a hint (Luqmah) will not be individually obligatory. I say, why not? Because abandoning an obligatory act is a sin, even though the Imam does not become a sinner due to forgetfulness, and avoiding sin is necessary. Therefore, persisting in disobedience just because someone else will remove it is not permissible, as is evident. (T)

And even if this mistake involves neither the invalidation of the prayer nor the omission of a Wajib, every follower (muqtadi) is generally permitted to point it out. This is the correct view as specified in 'Ad-Durr' etc., from the brilliant books. (T) But here, obligation is not upon anyone due to the absence of a cause. I say: except in two cases. One is that the Imam makes a mistake and becomes aware of it himself but cannot remember [the correct part]. If he pauses to remember for a duration equivalent to saying 'Subhan Allah' three times, then an act of dislike nearing prohibition (Karahat-e-Tehreem) will occur in the prayer, and Sajdah Sahw will become obligatory.

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
في الدر المختار اذا شغله الشك فتفكر قدر اداء ركن ولم يشتغل حالة الشك بقراءة ، وجب عليه سجود السهو۔[2]	In 'Ad-Durr al-Mukhtar' it is stated: when someone is occupied with doubt and reflects for the duration of performing one pillar (Rukn) and is not occupied with recitation while in the state of doubt, Sajdah Sahw becomes obligatory upon him. (T)

So in this situation, when they see him paused, it will be obligatory on the followers to point it out so that the silence does not reach an impermissible duration. Second, it is the habit of some ignorant people that when they make a mistake and cannot remember, involuntarily some meaningless words are uttered by them; some say 'un-un', some something else. This invalidates the prayer. So for one whose habit is

known, when he comes to a halt, it is obligatory for the followers to tell him immediately before he utters his habitual sounds and ruins the prayer.

---

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates the prayer and what is disliked in it, printed at Matba' Mujtabai Delhi, 1/90 [2] Durr al-Mukhtar, Chapter on Sajdah Sahw, printed at Matba' Mujtabai Delhi, 1/103

फतावा रज़विया जिल्द हफ्तम (खंड सात)

यह वाजिबे किफ़ाया (सामूहिक दायित्व) है। यदि एक व्यक्ति बता दे और उसके बताने से काम हो जाए, तो सब पर से वाजिब उतर जाएगा, अन्यथा सभी गुनहगार रहेंगे।

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
فإن قيل له مصلح اخر وهو سجود السهو فلايجب الفتح عينا قلت بلى فان ترك الواجب معصية وان لم ياثم بالسهو و دفع المعصية واجب ولايجوز التقرير عليها بناء على جابر يجبرهاكما لايخفى۔	यदि यह कहा जाए कि यहाँ सुधार का दूसरा तरीका 'सजदा सह्व' के रूप में मौजूद है, तो यहाँ लुक्मा (संकेत) देना व्यक्तिगत रूप से वाजिब नहीं होगा। मैं कहता हूँ, क्यों नहीं? क्योंकि वाजिब छोड़ना गुनाह है, भले ही इमाम भूलवश गुनहगार न हो, और गुनाह से बचना ज़रूरी है। इसलिए नाफ़रमानी पर क़ायम रहना सिर्फ इसलिए कि कोई और उसे दूर कर देगा, जायज़ नहीं है, जैसा कि स्पष्ट है। (त)

और यदि इस ग़लती में न तो नमाज़ का बिगड़ना है और न ही किसी वाजिब का छूटना, तब भी हर मुक़्तदी को सामान्य रूप से बताने की अनुमति है। यही सही है जैसा कि 'अद-दुर्र' आदि प्रसिद्ध किताबों में स्पष्ट किया गया है। (त) लेकिन यहाँ किसी पर अनिवार्यता (वुजूब) नहीं है क्योंकि कोई कारण मौजूद नहीं है। मैं कहता हूँ: सिवाय दो स्थितियों के। एक यह कि इमाम ग़लती करके स्वयं सचेत हो जाए और याद न आए, यदि वह याद करने के लिए तीन बार 'सुब्हान अल्लाह' कहने के बराबर रुकेगा, तो नमाज़ में कराहत-ए-तहरीम (वर्जित के निकट नापसंदगी) आएगी और सजदा सह्व वाजिब होगा।

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
في الدر المختار اذا شغله الشك فتفكر قدر اداء ركن ولم يشتغل حالة الشك بقراءة ، وجب عليه سجود السهو۔[2]	'अद-दुर्र अल-मुख्तार' में है कि जब कोई व्यक्ति संदेह में पड़ जाए और वह एक रुकन (नमाज़ का एक मुख्य हिस्सा) अदा करने की अवधि के बराबर सोचता रहे और संदेह की स्थिति में क़िरात (कुरान पाठ) में व्यस्त न हो, तो उस पर सजदा सह्व अनिवार्य (लाज़िम) होगा। (त)

तो इस स्थिति में, जब वे उसे रुका हुआ देखें, तो मुक़्तदियों पर बताना वाजिब होगा ताकि खामोशी ग़ैर-जायज़ समय तक न पहुँच जाए। दूसरा यह कि कुछ अनपढ़ लोगों की आदत होती है कि जब वे

ग़लती करते हैं और याद नहीं आता, तो अनजाने में उनके मुँह से कुछ बेमानी शब्द निकलते हैं, कोई 'ऊँऊँ कहता है, कोई कुछ और। इससे नमाज़ बातिल (अमान्य) हो जाती है। तो जिसकी यह आदत मालूम हो, वह जब रुकने पर आए तो मुक़्तदियों पर वाजिब है कि तुरंत बता दें, इससे पहले कि वह अपनी आदत के शब्द निकालकर नमाज़ तबाह कर दे।

---

[1] अद-दुर्र अल-मुख्तार, नमाज़ को बातिल करने वाली और मकरूह चीज़ों का अध्याय, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 1/90 [2] अद-दुर्र अल-मुख्तार, सजदा सह्व का अध्याय, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 1/103

पृष्ठ 282/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

واجب کفایہ ہے اگر ایک بتادے اور اس کے بتانے سے کاروائی ہوجائے سب پر سے واجب اتر جائے ورنہ سب گنہگار رہیں گے،

(عربی عبارت) **(اردو ترجمہ)**

فان قیل لہ مصلح اخر وھو سجود السھو فلا یجب الفتح عینا قلت بلی فان ترك الواجب معصیة وان لم یاثم بالسھو و دفع المعصیة واجب ولایجوز التقریر علیھا بناء علی جابر یجبرھا کما لایخفی۔

اگر یہ کہا جائے کہ یہاں اصلاح کی دوسری صورت، بصورتِ سجدہ سہو موجود ہے تو یہاں لقمہ دینا واجب نہ ہوگا، قلت کیوں نہیں، کیونکہ ترک واجب گناہ ہے اگرچہ امام سہو سے گناہگار نہیں ہوتا، اور گناہ سے بچنا ضروری ہے تو معصیت پر اثبات اس لئے کہ کسی دوسرے سے اس کا ازالہ کرلیا جائے گا جائز نہیں جیسا کہ ظاہر ہے۔ (ت)

اور اگر اس غلطی میں نہ فساد نماز ہے نہ ترک واجب، جب بھی ہر مقتدی کو مطلقاً بتانے کی اجازت ہے ھو الصحیح کما نص علیہ فی الدر وغیرہ من الاسفار الغر (یہی صحیح ہے جیسا کہ اس پر در وغیرہ میں تصریح ہے۔ت) مگر یہاں وجوب کسی پر نہیں لعدم الموجب اقول مگر دو صورتوں میں ایک یہ کہ امام غلطی کرکے خود متنبہ ہوا اور یاد نہیں آتا یاد کرنے کے لئے رکا اگر تین بار سبحان اللہ کہنے کی قدر رکے گا نماز میں کراہت تحریم آئے گی اور سجدہ سہو واجب ہوگا،

(عربی عبارت) **(اردو ترجمہ)**

فی الدر المختار اذا شغله الشك فتفكر قدر اداء ركن ولم يشتغل حالة الشك بقراءة ، وجب عليه سجود السهو۔[2] (ت)

درمختار میں ہے جب کوئی شک میں پڑ جائے اور وہ ایک رکن کی ادائیگی کے مقدار غور کرتا رہے اور حالتِ شک میں قرأت میں مشغول نہ ہو تو اس پر سجدہ سہو لازم ہوگا۔

تو اس صورت میں جب اسے رُکا دیکھیں مقتدیوں پر بتانا واجب ہوگا کہ سکوت قدر ناجائز تک نہ پہنچے، دوسرے یہ کہ بعض ناواقفوں کی عادت ہوتی ہے جب غلطی کرتے ہیں اور یاد نہیں آتا تو اضطراراً اُن سے بعض کلمات بے معنی صادر ہوتے ہیں کوئی اوں اوں کہتا ہے کوئی کچھ اور، اس سے نماز باطل ہو جاتی ہے تو جس کی یہ عادت معلوم ہے وہ جب رکنے پر آئے مقتدیوں پر واجب ہے کہ فوراً بتائیں قبل اس کے کہ وہ اپنی عادت کے حروف نکال کر نماز تباہ کرے۔

---

1 درمختار باب ما یفسد الصلوٰۃ وما یکرہ فیہا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی 1/90 2 درمختار باب سجود السہو، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی 1/103

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Arabic Box Text]: And that is because permitting it is for safeguarding it from becoming void, which is an obligation. However, its occurrence is based on custom and is conjectural, not certain. Therefore, in the current situation, this obligation descends to the rank of necessity (Wajib). (T)

[Urdu Box Text]: The reason is that at this time, it is to save it from becoming void, which is an obligatory duty. However, based on habit, its occurrence is only conjectural, not certain. So, in the current situation, this will descend from the level of Farz (obligation) to Wajib (necessity). (T)

It is stated in al-Hilya:

[Arabic Box Text]: The judge explicitly stated in the commentary on Al-Jami' al-Saghir that this is the most correct view. He and other scholars explained the reason as: if the prompt (Luqmah) is not given, sometimes words might be uttered by the Imam that would invalidate the prayer. I say: The objection mentioned in Al-Hilya does not apply here, which states that just as it is disliked (Makruh) for the Imam to compel the congregation to give him a prompt, it is also disliked for the follower (Muqtadi) to give a prompt to the Imam immediately. It is mentioned in Ad-Dakhirah that this is because sometimes the Imam remembers at that very moment, and thus the follower's recitation behind the Imam would be without need. This is the case where there is no fear of invalidation. But if there is fear of invalidation, as we have mentioned, then there is a need for the prompt, whatever it may be.

[Urdu Box Text]: The Qadi explicitly stated in the commentary on Al-Jami' al-Saghir that this is the most correct view. He and other scholars explained the reason as: if the prompt is not given, sometimes such words are uttered by the Imam that would invalidate the prayer. I say: (I say) The objection mentioned in Al-Hilya does not apply here, which says that just as it is disliked for the Imam to compel the congregation to give a prompt, it is also disliked for the follower to give a prompt to the Imam immediately. It is mentioned in Ad-Dakhirah that this is because sometimes the Imam remembers at that very moment, and thus the follower's recitation behind the Imam would be without need. However, this is in cases where there is no fear of invalidation. But if there is fear of invalidation, as we have mentioned, then there is a need for the prompt, and it can be any prompt. (T)

I say: Apart from these two cases, when the completion (Khatm) of the Great Qur'an is being performed in Tarawih, the followers should prompt the Imam anyway if he is stuck or moves forward with an error, even if that error does not spoil the prayer. This is because the goal is to complete the Beloved Book, and it will not be complete with an error. Although it is possible not to prompt at that moment and inform him after the Salaam so the Imam can correctly repeat those noble words in another Tarawih, it is better to prompt then.

1. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli.
2. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli.

Page 283 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: और वह इसलिए कि इसकी अनुमति देना इसे बातिल (शून्य) होने से बचाने के लिए है, जो कि एक फ़रीज़ा (अनिवार्य कर्तव्य) है। लेकिन आदत के आधार पर इसका घटित होना केवल गुमान (अनुमान) है, निश्चित नहीं। इसलिए वर्तमान स्थिति में यह फ़र्ज़ से वजूब (आवश्यकता) के स्तर पर आ जाएगा। (त)

[उर्दू बॉक्स टेक्स्ट]: वजह यह है कि इस समय इसे बातिल होने से बचाना है जो कि फ़रीज़ा है, लेकिन आदत की बिना पर इसका घटित होना सिर्फ़ ज़न्नी (अनुमानित) है, यक़ीनी नहीं। तो मौजूदा सूरत में यह फ़र्ज़ से मर्तबा-ए-वजूब पर आ जाएगा। (त)

हलिया में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट]: काज़ी ने शरह जामे सगीर में इसके सही होने की स्पष्ट व्याख्या की है। उन्होंने और अन्य विद्वानों ने इसका कारण यह बताया कि यदि वह लुक़्मा (संकेत) नहीं देता है, तो कभी-कभी इमाम की ज़बान से ऐसे शब्द निकल जाते हैं जो नमाज़ के लिए मफ़्सिद (बिगाड़ने वाले) होते हैं। मैं कहता हूँ: यहाँ वह आपत्ति लागू नहीं होती जो हलिया में है कि जिस प्रकार इमाम का कौम (संगत) को लुक़्मे के लिए मजबूर करना मकरूह है, उसी प्रकार मुक़्तदी का तुरंत इमाम को लुक़्मा देना भी मकरूह है। ज़खीरा में है कि ऐसा इसलिए है क्योंकि कभी-कभी इमाम को उसी समय याद आ जाता है, तो इमाम के पीछे मुक़्तदी की क़िरात बिना ज़रूरत के होगी। लेकिन यह वहाँ है जहाँ बिगाड़ (फ़साद) का डर न हो। लेकिन अगर वहाँ बिगाड़ का डर हो, जैसा कि हमने ज़िक्र किया है, तो अब लुक़्मे की ज़रूरत होगी और वह कोई भी हो सकती है।

[उर्दू बॉक्स टेक्स्ट]: काज़ी ने शरह जामे सगीर में इसके सही होने की स्पष्ट व्याख्या की। उन्होंने और अन्य विद्वानों ने इसकी वजह यह बयान की कि अगर वह लुक़्मा नहीं देता है तो बाज़ औक़ात इमाम की ज़बान पर ऐसे अल्फ़ाज़ जारी हो जाते हैं जो नमाज़ के लिए मफ़्सिद होते हैं। अक़ूलु: (मैं कहता हूँ) यहाँ वह एतराज़ लागू नहीं हो सकता जो हलिया में है कि जिस तरह इमाम का क़ौम को लुक़्मे पर मजबूर करना मकरूह है, उसी तरह मुक़्तदी का फ़ौरन इमाम को लुक़्मा देना भी मकरूह है। ज़ख़ीरा में है कि ऐसा इसलिए है क्योंकि बाज़ औक़ात इमाम को उसी वक़्त याद आ जाता है, तो इमाम के पीछे मुक़्तदी की क़िरात बिना हाजत (ज़रूरत) के होगी। लेकिन यह वहाँ है जहाँ फ़साद का

ख़ौफ़ न हो, अगर वहाँ फ़साद का ख़ौफ़ हो जैसा कि हमने ज़िक्र किया है तो अब लुक़्मे की हाजत होगी और वह कोई भी हो सकती है। (त)

अक़ूलु: और इन दोनों सूरतों के अलावा, जब तरावीह में ख़त्मे-कुरान अज़ीम हो, तो वैसे भी मुक़्तदियों को बताना चाहिए जब इमाम से न निकले या वह आगे बढ़ जाए, चाहे उस ग़लती से नमाज़ में कोई ख़राबी न हो। क्योंकि मक़सद किताबे-अज़ीज़ को मुकम्मल करना है और वह किसी ग़लती के साथ पूरा नहीं होगा। यहाँ हालांकि यह भी मुमकिन है कि उस वक़्त न बताए बल्कि सलाम के बाद इत्तला कर दे ताकि इमाम दूसरी तरावीह में उन पाक अल्फ़ाज़ को सही ढंग से दोहरा ले, लेकिन बेहतर यही है कि उसी समय बता दिया जाए।

1. हलियतुल महल्ली शरह मुनियतुल मुसल्ली।
2. हलियतुल महल्ली शरह मुनियतुल मुसल्ली।

पेज २८३ ऑफ़ ७२१

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[Arabic Column]: وذلك لانه اذن یکون صیانته عن البطلان وھی فریضة غیر ان وقوعه مظنون للعادة لامقطوع به فینزل فیما یظهر الی الوجوب۔ [Urdu Column]: وجہ یہ ہے کہ اس وقت اس کا بطلان سے بچانا ہے جو کہ فریضہ ہے لیکن عادت کی بنا پر اس کا وقوع صرف ظنی ہے قطعی نہیں ہے تو موجودہ صورت میں یہ فرض سے مرتبہ وجوب پر آجائے گا۔ (ت)

حلیہ میں ہے:

[Arabic Column]: نص القاضي في شرح الجامع الصغیر علی انه الاصح وعـ لله ھو وغیره بأنه لولم یفتح ربما یجری لسانه مایکون مفسداً اھـ اقول: ولا یرد علیه مـافي الحلیة انه کما یکره للامام الجاء القوم الی الفتح علیه، یکره للمقتدی ان یفتح علیه من ساعته، قال في الذخیرة لانه ربما یتذکر الامام من ساعته فتکون قراءته خلفه قراءة من غیر حاجة فـان ھذا حیث لم یخش الفساد اما اذا خشی کما ذکرنا فحاجة وای حاجة۔ [Urdu Column]: قاضی نے شرح جامع صغیر میں اس کے اصح ہونے کی تصریح کی انہوں نے اور دیگر علماء نے علت یہ بیان کی ہے کہ اگر وہ لقمہ نہیں دیتا تو بعض اوقات امام کے زبان پر ایسے الفاظ جاری ہوجاتے ہیں جو نماز کے لئے مفسد ہوتے ہیں اقول: (میں کہتا ہوں) یہاں وہ اعتراض وارد نہیں ہوسکتا جو حلیہ میں ہے کہ جس طرح امام کا قوم کو لقمہ پر مجبور کرنا مکروہ ہے اسی طرح مقتدی کا فی الفور امام کو لقمہ دینا بھی مکروہ ہے۔ ذخیرہ میں ہے اس لئے کہ بعض اوقات امام کو اسی وقت یاد پڑتا ہے تو امام کے پیچھے مقتدی کی قرآت بغیر حاجت کے ہوگی اھ لیکن یہ وہاں ہے کہ جہاں فساد کا خوف نہ ہو، اگر وہاں فساد کا خوف ہو جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے تو اب لقمہ کی حاجت ہوگی اور وہ کوئی بھی ہو سکتی ہے۔ (ت)

اقول: اور ان دونوں صورتوں کے سوا جب تراویح میں ختم قرآن عظیم ہو تو ویسے بھی مقتدیوں کو بتانا چاہئے جبکہ امام سے نہ نکلے یا وہ آگے رواں ہو جائے اگرچہ اس غلطی سے نماز میں کچھ خرابی نہ ہو کہ مقصود ختم کتاب عزیز ہے اور وہ کسی غلطی کے ساتھ پورا نہ ہوگا، یہاں اگرچہ یہ بھی ممکن ہے کہ اس وقت نہ بتائے بعد سلام اطلاع کردے امام دوسری تراویح میں اتنے الفاظ کریمہ کا صحیح طور پر اعادہ کر لے مگر اولیٰ بھی بتانا ہے کہ

1 حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی 2 حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی

Fatawa-e-Razawiyyah Volume 7

As far as possible, the arrangement of the Quran should be followed in its noble order. It is stated in Khaniah and Hindiyyah etc.: | When a mistake occurs in recitation during Taraweeh, and a Surah or verse is skipped | and the one following it is recited, it is preferable for him to first | | :--- | :--- | | recite the omitted portion and then the portion already recited, so that the order is correct (T). |

And in all these rulings, all followers (Muqtadis) are equal; correcting the Imam is not the exclusive right of any specific follower. The teachings of Hadith and Fiqh are all general. Ibn Asakir narrated from Samura bin Jundub (may Allah be pleased with him): | The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) commanded us to | correct the Imam's mistake. |

Ibn Mani' in Musnad and Hakim in Mustadrak narrated from Abu Abdur Rahman: | Ali (may Allah honor him) said: It is Sunnah | that when the Imam asks for a "luqmah" (correction), give it to him. Abu Abdur Rahman was asked, "What is the Imam's asking?" He replied, "When he becomes silent while reciting." |

In books of jurisprudence, it is generally stated "Yajuzu fathuhu 'ala imamihi" (it is permissible to prompt one's Imam), where the pronoun refers to any follower in general, meaning they are allowed to correct the Imam. The reasoning provided by scholars for this rule also includes all followers. It is stated in Bahr al-Ra'iq etc.: | Because it is related to the rectification of his prayer, for if he is not prompted, | sometimes words that invalidate the prayer might slip from the Imam's tongue. Also, due to the generality of what is narrated from Ali (may Allah be pleased with him): "When the Imam asks for a luqmah from you, then give it to him." |

[1] Fatawa Hindiyyah, Chapter on Taraweeh, published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/118 [2] Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Prayer, published by Dar al-Fikr, Beirut, 1/470 [3] Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Prayer, published by Dar al-Fikr, Beirut, 1/470

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

जहाँ तक संभव हो, कुरान की व्यवस्था को उसके पवित्र क्रम में निभाया जाना चाहिए। खानिया और हिंदिया आदि में उल्लेख है: | जब तरावीह में तिलावत के दौरान कोई गलती हो जाए और कोई सूरा या आयत छूट जाए | और उसके बाद वाली पढ़ ली जाए, तो मुस्तहब (पसंदीदा) यह है कि वह पहले | | :--- | :--- | | छोड़े हुए हिस्से को पढ़े और फिर पहले से पढ़े गए हिस्से को, ताकि क्रम सही हो जाए (त)। |

और इन सभी नियमों में सभी मुक़्तदी (नमाज़ में पीछे खड़े होने वाले) समान हैं; इमाम को सुधारना किसी विशेष मुक़्तदी का अधिकार नहीं है। हदीस और फ़िक़्ह के आदेश सभी के लिए सामान्य हैं। इब्ने असाकिर ने समरा बिन जुंदुब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है: | हमें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आदेश दिया कि हम | इमाम की गलती सुधारें। |

इब्ने मनीअ ने मुसनद में और हाकिम ने मुस्तदरक में अबू अब्दुर रहमान से रिवायत की: | अली (कर्रमल्लाहु वज्हुल करीम) ने फ़रमाया: यह सुन्नत है | कि जब इमाम आपसे 'लुक़्मा' (सुधार) मांगे, तो उसे लुक़्मा दें। अबू अब्दुर रहमान से पूछा गया, "इमाम का मांगना क्या है?" उन्होंने कहा, "जब वह पढ़ते-पढ़ते खामोश हो जाए।" |

मज़हब की किताबों में आमतौर पर "यजूज़ु फ़तहूहु अला इमामिहि" (अपने इमाम को सुधारना जायज़ है) कहा गया है, जिसमें सर्वनाम सामान्य रूप से मुक़्तदी की ओर इशारा करता है कि उसे इमाम को सुधारने की अनुमति है। विद्वानों ने इस मसले के लिए जो दलील दी है, वह भी सभी मुक़्तदियों को शामिल करती है। बहरुल रैक़ आदि में है: | क्योंकि इसका संबंध उसकी नमाज़ के सुधार से है, क्योंकि अगर लुक़्मा न दिया गया | तो कभी-कभी इमाम की ज़बान से ऐसे शब्द निकल जाते हैं जो नमाज़ को फ़ासिद (खराब) कर देते हैं। साथ ही हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जो रिवायत है उसकी व्यापकता के कारण: "जब इमाम तुम से लुक़्मा मांगे तो उसे लुक़्मा दो।" |

[1] फ़तावा हिंदिया, तरावीह का अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर द्वारा प्रकाशित, 1/118 [2] अल-मुस्तदरक अलल सहीहैन, किताबुल सलात, दारुल फ़िक्र, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/470 [3] अल-मुस्तदरक अलल सहीहैन, किताबुल सलात, दारुल फ़िक्र, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/470

पृष्ठ 284 / 721

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

حتی الامکان نظمِ قرآن اپنی ترتیبِ کریم پر ادا ہو۔ خانیہ و ہندیہ وغیرہ میں ہے: | اذ غلط فی القراءۃ فی التراویح فترک سورۃ او آیۃ | جب تراویح میں قرات میں غلطی ہو جائے سورت یا آیت | | :--- | :--- | | وقرأ ما بعدھا فالمستحب لہ ان یقرء المتروکۃ | چھوڑ دی اور اس کے بعد والی پڑھ لی تو مستحب یہ ہے کہ پہلے | | ثم المقروٗاۃ لیکون علی الترتیب[1]۔ | متروکہ پڑھے پھر تلاوت کردہ، تاکہ ترتیب درست ہو جائے (ت) |

اور ان تمام احکام میں جملہ مقتدی یکساں ہیں امام کو بتانا کسی خاص مقتدی کا حق نہیں، ارشاداتِ حدیث و فقہ سب مطلق ہیں ابن عساکر نے سمرہ بن جندب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی: | قال امرنا النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ان نرد | ہم کو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے حکم دیا کہ امام پر اس کی | | علی الامام[2]۔ | غلطی رد کریں۔ |

ابن منیع نے مسند اور حاکم نے مستدرک میں ابوعبدالرحمن سے روایت کی: | قال قال علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ من السنۃ ان | فرمایا: امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ، نے فرمایا سنت ہے | | تفتح علی الامام اذاستطعمک قیل لابی | کہ جب امام تم سے لقمہ مانگے تو اسے لقمہ دو، ابوعبدالرحمن | | عبدالرحمن مااستطعام الامام قال اذا سکت[3]۔ | سے کہا گیا امام کا مانگنا کیا، کہا جب وہ پڑھتے پڑھتے چپ ہوجائے۔ |

کتبِ مذہب میں عموماً "یجوز فتحہ علی امامہ" فرمایا جس میں ضمیر مطلق مقتدی کی طرف ہے کہ اسے امام کو بتانے کی اجازت ہے مسئلہ کی دلیل جو علماء نے فرمائی وہ بھی تمام مقتدی کو شامل ہے۔ بحر الرائق وغیرہ میں ہے: | لانہ تعلق بہ اصلاح صلاتہ لانہ لولم یفتح ربما | کیونکہ اس کے ساتھ اصلاحِ نماز کا تعلق ہے کیونکہ اگر لقمہ نہ | | یجری علی لسانہ مایکون مفسد اولا طلاق

ماروی | دیا تو بعض اوقات امام کی زبان پر ایسے کلمات جاری ہو جاتے | | عن علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اذاستطعمکم الامام | ہیں جو مفسدِ نماز ہیں، اور حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے | | فاطعموہ | مروی کا اطلاق بھی |

[1] فتاویٰ ہندیہ فصل فی التراویح مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۱۱۸ [2] المستدرک علی الصحیحین کتاب الصلوۃ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱/۴۷۰ [3] المستدرک علی الصحیحین کتاب الصلوۃ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱/۴۷۰

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

[Arabic]: Asking him for a prompt is indicated by his silence, and for this reason, if someone gives a prompt to his Imam after he has moved to another verse, his prayer is not invalidated. This is the opinion of most scholars due to the general nature of the permission granted. (In brief). [Urdu]: This requires that when the Imam asks for a prompt from you, give it to him. The Imam's silence during recitation is a request for a prompt. This is why if the Imam has moved to another verse and then a prompt is given, the prayer will not be invalidated. This is the opinion of most scholars because the texts granting permission are general. (Summarized) (T)

Even a discerning child has the same right as adult followers, for everyone needs to correct their prayer. In *Al-Quniya*, and then in *Al-Bahr al-Ra'iq* (Hindia) it says: [Arabic]: The prompt of a minor is like that of an adult.[2] [Urdu]: (The prompt given by a discerning child is treated like that of an adult. T). Appointing someone as a 'listener' for the congregation does not mean that others are not allowed to prompt. Even if someone, out of an ignorant notion, intends this, how can a right given by the pure Sharia to all followers be revoked through such a prohibition? Harshness towards any Muslim because of this, or forbidding them from coming to the mosque, or, God forbid, having them removed from the mosque, is strictly prohibited (Haram). Allah Almighty says:

[Arabic]: "And do not transgress. Indeed, Allah does not like transgressors."[3] [Urdu]: Do not commit excess; Allah does not love those who commit excess.

And He says: [Arabic]: "And who is more unjust than he who prevents [people] from the mosques of Allah that His name be mentioned therein?"[4] [Urdu]: Who is more unjust than one who prevents people from Allah's mosques, from taking the name of God in them.

The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says: [Arabic]: "Whoever harms a Muslim has harmed me, and whoever harms me has harmed Allah."[5] — Narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Awsat from... [Urdu]: "Whoever caused distress to a Muslim unjustly, he caused distress to me; and whoever caused distress to me, undoubtedly he caused distress to Allah Almighty." It was narrated by Tabarani in Mu'jam al-Awsat.

Footnotes: 1. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter: What invalidates prayer and what is disliked in it, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 6/2 2. Fatawa Hindiyya, Chapter:

Regarding what invalidates prayer and what is disliked in it, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/99 3. Al-Qur'an, 2/190 4. Al-Qur'an, 2/114 5. Al-Targhib wa al-Tarhib, regarding stepping over people's necks on Friday, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/504; Majma' al-Zawa'id citing Al-Mu’jam al-Awsat, chapter regarding those who step over people's necks, etc., published by Dar al-Kitab, Beirut, 2/179

फ़तावा रज़विया, खंड सात

[अरबी]: उससे सुधारा (लुक़्मा) माँगना उसके मौन रहने से सूचित होता है, और इसी कारण यदि कोई अपने इमाम को सुधारा दे जब वह दूसरी आयत पर चला गया हो, तो उसकी नमाज़ अमान्य नहीं होती है। और यह अधिकांश विद्वानों का मत है क्योंकि दी गई अनुमति की प्रकृति सामान्य है। (संक्षिप्त)। [उर्दू]: यही मांग है कि जब इमाम तुमसे सुधारा (लुक़्मा) मांगे तो उसे दो, इमाम का क़िरात (पाठ) से मौन होना सुधारा माँगना है। और यही कारण है कि यदि इमाम दूसरी आयत की तरफ स्थानांतरित हो गया और फिर सुधारा दिया गया, तो नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) नहीं होगी। और अधिकांश विद्वानों का यही मत है क्योंकि अनुमति देने वाले ग्रंथों (नसूस) में सामान्यीकरण है। (संक्षिप्त) (त)

यहाँ तक कि वयस्क मुक्तदियों (अनुयायियों) की तरह एक समझदार बच्चे को भी इसमें अधिकार है क्योंकि सभी को अपनी नमाज़ सुधारने की आवश्यकता होती है। 'कुनिया' और फिर 'बहर-ए-हिन्दिया' में है: [अरबी]: किशोर का सुधारा वयस्क के समान है।[2] [उर्दू]: (समझदार बच्चे द्वारा सुधारा दिया जाना वयस्क के सुधारा देने के समान है। त)। समुदाय के लिए किसी को सुनने वाला (सामे) नियुक्त करने का यह अर्थ नहीं है कि दूसरों को बताने की अनुमति नहीं है। और यदि कोई अपने अज्ञानी विचार से ऐसा इरादा भी करे, तो इस निषेध के कारण वह अधिकार जो शरीयत-ए-मुतहरा ने सामान्य मुक्तदियों को दिया है, उसे कैसे छीना जा सकता है? इसके कारण किसी मुसलमान पर सख्ती करना या मस्जिद में आने से रोकना या अल्लाह की पनाह मस्जिद से निकलवा देना सख्त हराम है। अल्लाह अज़्ज़वजल फ़रमाता है:

[अरबी]: "और अतिचार न करो। वास्तव में, अल्लाह अतिचारियों को पसंद नहीं करता।"[3] [उर्दू]: ज्यादती न करो, अल्लाह ज्यादती करने वालों को पसंद नहीं करता।

और फ़रमाता है: [अरबी]: "और उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके।"[4] [उर्दू]: उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें खुदा का नाम लेने से रोके।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: [अरबी]: "जिसने किसी मुसलमान को कष्ट दिया उसने मुझे कष्ट दिया, और जिसने मुझे कष्ट दिया उसने अल्लाह को कष्ट दिया।"[5] — तबरानी ने अल-मुअजम अल-औसत में ... से उल्लेख किया है। [उर्दू]: "जिसने किसी मुसलमान को

अन्यायपूर्वक कष्ट दिया उसने मुझे कष्ट दिया; और जिसने मुझे कष्ट दिया वास्तव में उसने अल्लाह अज़्ज़वजल को कष्ट दिया।" इसे तबरानी ने मुअजम-ए-औसत में उल्लेख किया है।

पादलेख: 1. अल-बहर अल-राइक़, अध्याय: नमाज़ को बिगाड़ने वाली और उसमें नापसंद चीज़ें, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 6/2 2. फ़तावा हिन्दिया, अध्याय: नमाज़ को बिगाड़ने वाली और उसमें नापसंद चीज़ें, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 1/99 3. अल-कुरान, 2/190 4. अल-कुरान, 2/114 5. अल-तर्गीब वल-तर्हीब, जुमे के दिन लोगों की गर्दनों के ऊपर से गुजरने के बारे में, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/504; मजमा अल-ज़वाइद ब-हवाला मुअजम औसत, अध्याय: उन लोगों के बारे में जो लोगों की गर्दनों के ऊपर से गुजरते हैं आदि, दार अल-किताब, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 2/179

واستطعامہ سکوتہ و لھذا لو فتح علی امامہ بعد ما انتقل الی ایۃ اخری لا تفسد صلاتہ و ھو قول عامۃ المشایخ لاطلاق المرخص لہ مختصرا۔ 1 یہی تقاضا کرتا ہے جب امام تم سے لقمہ مانگے تو اسے لقمہ دو، امام کا قرات سے سکوت کرنا لقمہ طلب کرنا ہے اور یہی وجہ ہے کہ اگر امام نے دوسری آیت کی طرف انتقال کر لیا پھر لقمہ دیا گیا تو نماز فاسد نہ ہوگی، اور یہی اکثر مشائخ کا قول ہے کیونکہ اجازت مرحمت فرمانے والی نصوص میں اطلاق ہے اھ اختصاراً (ت)

حتی کہ بالغ مقتدیوں کی طرح تمیز دار بچہ کا بھی اس میں حق ہے کہ اپنی نماز کی اصلاح کی سب کو حاجت ہے قنیہ پھر بحر ہندیہ میں ہے: وفتح المراھق کالبالغ 2 (تمیز دار بچے کا لقمہ دینا بالغ کے لقمہ کے حکم میں ہے۔ت) قوم کا کسی کو سامع مقرر کرنے کے یہ معنی نہیں ہوتے کہ اس کے غیر کو بتانے کی اجازت نہیں اور اگر کوئی اپنے جاہلانہ خیال سے یہ قصد کرے بھی تو اس کی ممانعت سے وہ حق کہ شرع مطہر نے عام مقتدیوں کو دیا کیونکر سلب ہو سکتا ہے اور اس کے سبب کسی مسلمان پر تشدد یا مسجد میں آنے سے ممانعت یا معاذ اللہ مسجد سے نکلوا دینا سخت حرام ہے۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے:

وَلَا تَعْتَدُوا ؕ اِنَّ اللّٰهَ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ 3﴿﴾ زیادتی نہ کرو اللہ دوست نہیں رکھتا زیادتی کرنے والوں کو۔

اور فرماتا ہے: وَ مَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ اَنْ یُّذْكَرَ فِیْهَا اسْمُهٗ 4﴿﴾ اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں نام خدا لینے سے روکے۔

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتے ہیں: من اذی مسلما فقد اذانی و من اذانی فقد اذی اللہ 5-رواہ الطبرانی فی المعجم الاوسط عن جس نے کسی مسلمان کو ناحق ایذا دی اس نے مجھے ایذا دی اور جس نے مجھے ایذا دی بیشک اس نے اللہ عزوجل کو ایذا دی ۔ اسے طبرانی نے معجم اوسط میں

1 بحر الرائق باب ما یفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۶ 2 فتاوی ہندیہ باب فیما یفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا نورانی کتب خانہ پشاور ۹۹/۱ 3 القرآن ۱۹۰/۲ 4 القرآن ۱۱۴/۲ 5 الترغیب والترہیب من تخطی الرقاب یوم الجمعہ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۵۰۴/۱، مجمع الزوائد بحوالہ معجم اوسط باب فیمن یتخطی رقاب الناس الخ مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۱۷۹/۲

Fatawa Razawiya - Volume 7

Narrated from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) with a good chain of transmission. (T) And forbidding others while committing the act oneself is another blame. Allah Almighty says:

“O you who have believed, why do you say what you do not do?” (O you who believe! Why do you say that which you do not do yourself? It is extremely...)

“Great is hatred in the sight of Allah that you say what you do not do.” (...disliked by Allah that you say and do not do.)

From this explanation, the answers to all stages of the question have been revealed. Certainly, Mahmood has the right to point out the correct recitation during the prayer in all cases, sometimes as an obligation and sometimes optionally, the details of which have been mentioned above. In the case of an individual obligation, remaining silent would be a sin, especially in the situation where Amr gives a wrong correction. In such a case, it is obligatory to hasten immediately towards telling the correct way, because giving a correction was intended for teaching and speech and it was permitted due to the necessity of correcting the prayer, but in giving a wrong correction, there is neither correction nor necessity. Therefore, it should remain upon the original ruling. If Amr intentionally caused a misconception, then his prayer is certainly invalidated. And if the Imam follows his misconception, regardless of whether the Imam had recited incorrectly or correctly, then it will be following a person outside of the prayer or learning from him, and this itself invalidates the prayer. Thus, the Imam's prayer will be lost, and with it, everyone's prayer will be void. Therefore, it is obligatory to block this corruption immediately. It is mentioned in Bahr-ur-Raiq:

“Analogy (Qiyas) suggests invalidation by it; it is only abandoned due to necessity. When there is no necessity, the matter remains upon the original analogy. (Abridged)” (According to analogy, the prayer would be invalidated by it; however, analogy is set aside due to necessity. When there is no necessity, the matter remains according to the original analogy. Abridged (T))

And if he gave a wrong correction by mistake, then apparently the ruling of the book and the requirement of the mentioned reasoning remains the same.

I say (Aqul): But this humble servant (the author) hopes that the pure Shariah provides ease in the chapter of completing the Holy Quran in Tarawih prayers, as it is

not uncommon for the listener (Sami') himself to make a mistake, and usually the reciter (Qari) takes the correction from him or repeats from an earlier part for his transition. If every time, in a state of forgetfulness, we rule that the prayer is invalidated and make them repeat the Holy Quran, there will be hardship. And hardship is removed by clear text (the removal of hardship in religion is proven by scriptural text. T). Anyway, this ruling is worth considering and requires a complete discourse for protection against the fear of invalidation.

1 Al-Quran 61/3 2 Bahr-ur-Raiq, Chapter: What invalidates the prayer and what is disliked in it, published by HM Saeed Company, Karachi, 12/7

हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से अच्छी सनद के साथ रिवायत किया गया। (त) और दूसरे को मना करना और खुद उसी काम को करना दूसरा इल्ज़ाम है, अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है:

“ऐ ईमान वालो! तुम वो क्यों कहते हो जो तुम (खुद) नहीं करते?” (ऐ ईमान वालो! क्यों कहते हो जो खुद नहीं करते अल्लाह को सख़्त...)

“अल्लाह के नज़दीक यह बात सख़्त नापसंदीदा है कि तुम वो बात कहो जो तुम खुद न करो।” (...नापसंद है यह कि कहो और न करो।)

इस बयान से सवाल के तमाम पहलुओं का जवाब साफ़ हो गया है। बेशक महमूद को हर सूरत में नमाज़ के दौरान बताने का हक़ हासिल है, कहीं वाजिब (अनिवार्य) तौर पर तो कहीं इख्तियारी तौर पर, जिसकी तफ़सील ऊपर गुज़र चुकी है। वाजिब होने की सूरत में खामोश रहना गुनाह होगा, खासतौर पर उस हालत में जब अम्र ग़लत बताए, तब तो फ़ौरन सही बताने की तरफ पहल करना वाजिब है, क्योंकि बताना तालीम और कलाम था और नमाज़ की सुधार की ज़रूरत के तहत इसे जायज़ रखा गया था, जबकि ग़लत बताने में न तो सुधार है और न ही ज़रूरत। तो इसे असल हुक्म पर रहना चाहिए। अगर अम्र ने जानबूझकर ग़लत जानकारी दी, तो उसकी नमाज़ यक़ीनन जाती रही। और अगर इमाम उसकी ग़लत जानकारी को मान लेता है, चाहे इमाम ने ग़लत पढ़ा हो या सही, तो यह नमाज़ से बाहर के व्यक्ति की पैरवी करना या उससे सीखना कहलाएगा, और यह खुद नमाज़ को फासिद (रद्द) करने वाली चीज़ है। तो इमाम की नमाज़ चली जाएगी और उसके साथ ही सबकी नमाज़ बातिल हो जाएगी। लिहाज़ा, इस ख़राबी को फ़ौरन रोकना वाजिब है। बहर-उर-राइक़ में है:

“क़ियास के अनुसार इसके साथ नमाज़ फासिद हो जाएगी, अलबत्ता ज़रूरत के आधार पर क़ियास को छोड़ दिया गया है। जब ज़रूरत न हो, तो मामला असल क़ियास के अनुसार ही होगा। (संक्षेप में)” (क़ियास के अनुसार इसके साथ नमाज़ फासिद हो जाएगी, अलबत्ता ज़रूरत के आधार पर क़ियास को छोड़ दिया गया है। जब ज़रूरत न हो, तो मामला असल क़ियास के अनुसार ही होगा। संक्षेप में (त))

और अगर भूलवश ग़लत बता दिया, तो ज़ाहिरी तौर पर किताब का हुक्म और ज़िक्र की गई दलील का तक़ाज़ा अब भी वही है।

अक़ूल: मगर फ़क़ीर (लेखक) उम्मीद करता है कि शरीअत-ए-मुतह्हरा तरावीह में कुरान मजीद खत्म करने के बाब में आसानी फरमाए, क्योंकि सामई (सुनने वाले) का खुद गलती करना भी दुर्लभ नहीं है और अक्सर क़ारी उसे मान लेता है या अपने आगे बढ़ने (इंतिक़ाल) के लिए ऊपर से फिर लौटता है। तो अगर हर बार सह्व (भूल) की सूरत में नमाज़ के फ़ासिद होने का हुक्म दें और कुरान मजीद का दोबारा पाठ कराएं तो मुश्किल (हरज) पैदा होगी। और मुश्किल का दूर किया जाना नुस (स्पष्ट प्रमाण) से साबित है (दीन में तंगी का दूर किया जाना नुस से साबित है। त)। बहरहाल यह हुक्म गौर के काबिल है और मुकम्मल तहरीर का मोहताज है, ताकि नमाज़ के फासिद होने के अंदेशे से तहफ़्फ़ुज़ (बचाव) हो सके।

1 अल-क़ुरआन 61/3 2 बहर-उर-राइक़, बाब: मा युफ़सिदुस सलात व मा युकरहु फ़ीहा, मुद्रित: एच. एम. सईद कंपनी, कराची, 12/7

عن انس رضي الله تعالی عنه بسند حسن۔ حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے بسند حسن روایت کیا۔ (ت) اور دوسرے کو منع کرنا اور خود مرتکب ہونا دوسرا الزام ہے، اللہ عزوجل فرماتا ہے:

یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿۱﴾ اے ایمان والو! کیوں کہتے ہو جو خود نہیں کرتے اللہ کو سخت کَبُرَ مَقْتًا عِندَ اللَّهِ أَن تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿۲﴾ ۱ ناپسند ہے یہ کہ کہو اور نہ کرو۔

اس بیان سے جملہ مدارج سوال کا جواب منکشف ہو گیا بیشک محمود کو سب صورتوں میں عین نماز میں بتانے کا حق حاصل ہے کہیں وجوبا کہیں اختیارا، جس کی تفصیل اوپر گزری اور بحال وجوب عینی خاموشی میں گناہ ہو گا خصوصا اس حالت میں کہ عمرو غلط بتائے کہ اب تو بہت جلد فوراً فوراً صحیح بتانے کی طرف مبادرت واجب ہے کہ بتانا تعلیم و کلام تھا اور بضرورت اصلاح نماز جائز رکھا گیا اور غلط بتانے میں نہ اصلاح نہ ضرورت۔ تو اصل پر رہنا چاہئے تو عمرو نے اگر قصداً مغالطہ دیا جب تو یقینا اس کی نماز جاتی رہی اور اگر امام اس کے مغالطے کو لے گا عام ازیں کہ امام نے غلط پڑھا ہو یا صحیح، تو ایک شخص خارج از نماز کا امتثال یا اس سے تعلم ہوگا اور یہ خود مفسد نماز ہے تو امام کی نماز جائے گی اور اس کے ساتھ سب کی باطل ہو گی، لہٰذا اس فساد کا انسداد فوراً واجب ہے، بحر الرائق میں ہے:

القیاس فسادها به وانما ترك للحاجة فعند عدمها یبقی الامر علی اصل القیاس[2] مختصرا۔ قیاس کے مطابق نماز اس کے ساتھ فاسد ہو جائے گی البتہ حاجت کی بنا پر قیاس متروک ہے جب حاجت نہیں تو معاملہ اصل قیاس کے مطابق ہی ہو گا اھ مختصرا (ت)

اور اگر سہوا غلط بتایا تو بظاہر حکم کتاب و قضیہ دلیل مذکورہ کو اب بھی وہی ہے

اقول: مگر فقیر امید کرتا ہے کہ شرع مطہر ختم قرآن مجید فی التراویح میں اس باب میں تیسیر فرمائے کہ سامع کا خود غلطی کرنا بھی نادر نہیں اور غالبا قاری اسے لے لیتا یا اس کے انتقال کے لئے اوپر سے پھر عود کرتا ہے تو اگر ہر بار بحال سہو فساد نماز کا حکم دیں اور قرآن مجید کا اعادہ کرائیں حرج ہو گا والحرج مدفوع بالنص (دین میں تنگی کا مدفوع ہونا نص سے ثابت ہے۔ ت) بہر حال یہ حکم قابل غور و محتاج تحریر تام ہے تو اندیشہ فساد سے تحفظ

1 القرآن ۳/۶۱ 2 بحر الرائق باب ما یفسد الصلوۃ و ما یکرہ فیہا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۲/۷

Fatawa-e-Razvia (Volume 7)

...for [others] to immediately proceed to correct someone else in the event of their mistake. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Problem 969: From Meerut, Lal Kurti Bazaar, sent by Haji Sheikh Alauddin Sahib Raees, 25th Rabi-ul-Akhar Sharif 1330 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter? An Imam leads Tarawih prayers in a mosque, and a listening Hafiz (Sami') is appointed to correct him. The Imam benefits from his corrections. Now, any other Hafiz also gives prompts (Luqma) to the Imam according to their own thinking, which sometimes turns out to be wrong and sometimes correct. It also happens that the designated Sami' contradicts the other person's prompt based on his own memory, and the Imam gets confused about whose word to follow. In short, the Imam experiences more doubts due to prompts from multiple people and, getting distressed, starts making more mistakes than usual. This has been proven through repeated experience. Furthermore, many young people give prompts even on slight suspicions just to show off their memory and disturb the reciter (Qari). Sometimes, disputes arise between the Imam and the new prompter for giving a wrong correction, and the Qari reproaches him for it, which causes unpleasantness in the prayer. Considering these matters, do the noble scholars permit other Hafizs to express their doubts after the Salaam? If in reality a mistake occurred and it caused some deficiency in the prayer, the prayer could be repeated. And it's also possible that the prayer is repeated just due to 'Karahat' (dislike). In such cases, does any sin not fall upon those Hafizs for remaining silent despite their doubt that the Qari is reading incorrectly? Especially if they are given permission to speak at moments of such suspicion which absolutely creates 'fasad' (invalidity/corruption) in the prayer. Because if the Hafiz is also a scholar, he would have proper awareness of such 'fasad-e-ma'ni' (corruption of meaning), and in such instances there is no doubt, rather he certainly knows that this is a moment of 'fasad' in prayer. Explain, and you shall be rewarded.

The Answer: There are a few matters here, by knowing which the ruling will become clear: (1) It is 'Makruh' (disliked) to prompt the Imam immediately. It is stated in Radd al-Muhtar: "It is disliked to prompt instantaneously." (i.e., giving a prompt immediately is disliked. - Translator). Yes, if he moves on after making a mistake, then look at it: if the mistake corrupts the meaning (mufsid-e-ma'ni), which invalidates the prayer, then it is mandatory to inform. If it didn't occur to the Sami' (designated listener), it is the right of every Muslim to inform, because allowing it to remain

causes the invalidity of the prayer, and preventing invalidity is mandatory. And if it is not corrupting the meaning, then to inform is nothing...

1 Radd al-Muhtar, Matlub al-Mawadi' allati la yajibu fiha radd al-Salam, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/223.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 7)

...के लिए अन्यों को ग़लत बताने की स्थिति में तुरंत सही बताने की ओर अग्रसर होना चाहिए। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

मसला 969: मेरठ, लाल कुर्ती बाज़ार, प्रेषक हाजी शेख अलाउद्दीन साहब रईस, 25 रबी-उल-आख़िर शरीफ़ 1330 हिजरी। धर्म के विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं कि एक इमाम मस्जिद में तरावीह पढ़ाता है और एक सामिअ (सुनने वाला) हाफ़िज़ भी उसकी शुद्धि के लिए नियुक्त है। इमाम उसकी शुद्धि से लाभ उठाता है। अब कोई दूसरा हाफ़िज़ भी इमाम को अपने विचार के अनुसार लुक्मा (संकेत) देता है जो कभी ग़लत और कभी सही साबित होता है। और ऐसा भी होता है कि सामिअ अपनी याददाश्त के अनुसार उस दूसरे बताने वाले का खंडन भी करता है और इमाम इस सोच-विचार में पड़ जाता है कि किसका कहना माना जाए। संक्षेप में, कई व्यक्तियों द्वारा लुक्मा देने से इमाम को और अधिक संदेह पैदा होते हैं और वह परेशान होकर सामान्य से अधिक ग़लतियां करने लगता है। यह बात कई बार अनुभव से सिद्ध हो चुकी है। इसके अतिरिक्त, अधिकांश युवा ऐसे होते हैं जो केवल अपनी याददाश्त दिखाने के लिए ज़रा से संदेह पर लुक्मा देते हैं और क़ारी को परेशान करते हैं। कभी-कभी इमाम और नए बताने वाले के बीच ग़लत बताने पर झगड़ा भी होता है और क़ारी उसे धिक्कारता है कि क्यों ग़लत बताया, जिसके कारण नमाज़ में नीरसता पैदा होती है। इन बातों पर ध्यान देते हुए, क्या विद्वान इस बात की अनुमति देते हैं कि अन्य हाफ़िज़ सलाम के बाद अपने संदेह व्यक्त करें? यदि वास्तव में वह ग़लती होगी और उसके कारण नमाज़ में कुछ कमी आई होगी तो नमाज़ दोहरा ली जाएगी। और यह भी संभव है कि केवल 'कराहत' (नापसंदगी) के कारण नमाज़ दोहराई जाए? ऐसी स्थितियों में उन हाफ़िज़ों को, अपने संदेह के बावजूद कि क़ारी ग़लत पढ़ रहा है, चुप रहने में कोई पाप तो नहीं होता? विशेष रूप से ऐसी स्थिति में जब उन्हें ऐसे संदेहों के अवसर पर, जिससे नमाज़ में पूरी तरह 'फ़साद' (बिगाड़) पैदा होता हो, बोलने की अनुमति भी दे दी जाए। क्योंकि यदि हाफ़िज़ विद्वान भी हो, तो उसे ऐसे 'फ़साद-ए-मअनी' (अर्थ का बिगाड़) के बारे में पूरी जानकारी होगी और ऐसे अवसरों पर संदेह नहीं बल्कि निश्चित रूप से उसे ज्ञात होता है कि यह नमाज़ के फ़साद का अवसर है। स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यहाँ कुछ बातें हैं जिनसे हुक्म स्पष्ट हो जाएगा: (1) इमाम को तुरंत बताना मकरूह है, रद-उल-मुहतार में है: "यक़रहु अन यफ़तह मिन सा-अतिह" (तुरंत लुक्मा देना मकरूह है। - तर्जुमा) हाँ, अगर वह ग़लती करके आगे बढ़ जाए तो अब देखें: यदि ग़लती 'मुफ़सिद-ए-मअनी' (अर्थ बिगाड़ने

वाली) है जिससे नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जाती है, तो बताना अनिवार्य है। यदि सामिअ के ध्यान में न आई हो, तो यह हर मुसलमान का हक़ है कि बताए कि इसके बने रहने में नमाज़ का फ़साद है और फ़साद को रोकना अनिवार्य है। और यदि मुफ़सिद-ए-मअनी नहीं है, तो बताना कुछ...

1 रद-उल-मुहतार, मतलब अल-मवाज़िअ अल्लती ला यजिबु फ़ीहा रद-उस-सलाम, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/223।

کے لئے عمرود کے غلط بتانے کی حالت میں مطلقاً دوسروں کو صحیح بتانے کی طرف فوراً مبادرت چاہئے۔ واللہ سبحانہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۶۹ : از میرٹھ لال کرتی بازار مرسلہ حاجی شیخ علاء الدین صاحب رئیس ۲۵/ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس بارہ میں کہ ایک امام مسجد میں تراویح پڑھاتا ہے اور ایک سامع حافظ بھی اس کی تصحیح کے واسطے مقرر ہے امام اس کی تصحیح سے فائدہ اٹھاتا ہے اب کوئی حافظ بھی امام کو اپنے خیال کے موافق لقمہ دیتا ہے جو کبھی غلط اور کبھی صحیح ثابت ہوتا ہے اور ایسا بھی ہوتا ہے کہ سامع اپنی یادداشت کے موافق اس دوسرے بتانے والے کی تردید بھی کرتا ہے اور امام اس شش و پنج میں پڑ جاتا ہے کہ کس کا قول مانا جائے غرض کہ امام کو کئی شخصوں کے لقمہ دینے سے اور زیادہ شکوک پیدا ہوتے ہیں اور پریشان ہو کر معمول سے زیادہ غلطی کرنے لگتا ہے، چنانچہ یہ بات بارہا تجربہ سے ثابت ہو چکی ہے، علاوہ ازیں اکثر نوجوان ایسے ہوتے ہیں جو محض اپنی یاد جتانے کے واسطے ذرا ذرا شبہے پر لقمہ دیتے ہیں اور قاری کو پریشان کرتے ہیں اور بعض اوقات امام اور نئے بتانے والے میں غلط بتانے پر جھگڑا بھی ہوتا ہے اور قاری ملامت کرتا ہے کہ کیوں غلط بتایا جس کے باعث نماز میں بے لطفی پیدا ہوتی ہے، ان امور پر لحاظ فرما کر علمائے کرام اس بات کی اجازت دیتے ہیں کہ اور حفاظ بعد سلام اپنے شکوک کا اظہار فرمائیں اگر فی الواقع وہ غلطی نکلے گی اور اس کی وجہ سے نماز میں نقصان کچھ واقع ہوگا تو نماز دہرالی جائے گی اور یہ بھی ممکن ہے کہ فقط کراہت کی وجہ سے نماز دہرائی جائے؟ ایسی صورتوں میں ان حفاظ کو با وجود اپنے شک کے کہ قاری غلط پڑھتا ہے سکوت کرنے میں کچھ گناہ تو لازم نہیں آتا خصوصاً ایسی صورت میں کہ

جب ان کو ایسے شبہات کے موقع پر جس سے نماز میں قطعاً فساد پیدا ہوتا ہو، بولنے کی اجازت بھی دے دی جائے کیونکہ اگر حافظ عالم بھی ہو تو ایسے فساد معنی پر اس کو کما حقہ آگاہی ہو جائے گی اور ایسے مواقع میں شبہ نہیں بلکہ یقیناً اس کو معلوم ہوتا ہے کہ یہ موقع فساد نماز کا ہے بینوا توجروا

الجواب: یہاں چند امور ہیں جن کے علم سے حکم واضح ہو جائے گا: (۱) امام کو فوراً بتانا مکروہ ہے، ردالمختار میں ہے: یکرہ ان یفتح من ساعتہ ۱ (فی الفور لقمہ دینا مکروہ ہےت) ہاں اگر وہ غلطی کر کے رواں ہو جائے تو اب نظر کریں اگر غلطی مفسد معنی ہے جس سے نماز فاسد ہو تو بتانا لازم ہے اگر سامع کے خیال میں نہ آئی ہر مسلمان کا حق ہے کہ بتائے کہ اس کے باقی رہنے میں نماز کا فساد ہے اور دفع فساد لازم اور اگر مفسد معنی نہیں تو بتانا کچھ

۱ ردالمختار مطلب المواضع التی لا یجب فیہا ردالسلام مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۲۳

Fatawa Razvia, Volume 7

It is not necessary; rather, not informing is necessary when it causes distress to the Imam. "For the command to do good is waived if it causes distress, as stated in Fatawa Alamgiri etc." (t). Furthermore, some reciters have a habit of getting more confused when someone else informs them, and in that state of panic, they might mispronounce certain letters which could invalidate the prayer. In such a situation, silence is mandatory for others, as their speaking would cause the prayer to be invalidated.

(2) It is forbidden (Haram) to have the intention of disturbing the reciter. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Give glad tidings and do not create aversion; make things easy and do not make them difficult." (1) (Provide good news to people, don't repel them; create ease, don't create hardship. - t)

And certainly, today this is the habit of many Huffaz (memorizers of the Quran). This is not just informing, but in reality, it falls under the act of the Jews: "Do not listen to this Quran and make noise in it." (2) (Do not listen to this Quran, create noise in it. - t)

(3) To inform on every slight doubt just to show off one's memorization is ostentation (Riya), and ostentation is forbidden, especially in prayer.

(4) When the mistake is not of the type that invalidates the prayer, then it is absolutely not permissible to inform merely based on suspicion. Instead, patience is obligatory. Verification can be done after the Salaam. If the reciter's memory proves correct, then fine. If it's proven that their memory was correct, the Hafiz will repeat those few words in another Rak'at to complete the recitation. The reason for prohibition is clear: "Fath" (correcting the reciter) is essentially speech, and speech in prayer is forbidden and invalidates the prayer. However, it was permitted out of necessity. When there is no certainty of a mistake, doubt arises in what makes it permissible while the prohibition remains. Therefore, it is forbidden. When one has a doubt, it's possible that the mistake is theirs. By giving a wrong correction, their own prayer will be lost, and if the Imam accepts it, his and everyone's prayer will be invalidated. Thus, taking such a step is not permissible.

(5) Whether a mistake changes the meaning and thus invalidates the prayer is not something to be taken lightly. Among the scholars counted in India, only a few would be able to notice this during prayer. In thousands of instances, they might suspect

invalidation where in reality no invalidation occurred, as is evident from referring to our Fatawas. From these points, the ruling of the issue has become clear. In a certain case of invalidation, one must surely inform; otherwise, if it causes anxiety to the reciter, then do not inform. And if there is personal doubt, then informing is strictly forbidden. Those who intend ostentation and causing anxiety should be stopped. If they don't comply, they should not be allowed into the mosque, as they are troublemakers, and repelling a troublemaker is mandatory.

---

1 Sahih al-Bukhari, Chapter: How the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to take care of people with preaching, published by Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 1/16. 2 Al-Quran 41/26 Page 288 of 721

फतावा रज़विया, खंड सातवां

आवश्यक नहीं है, बल्कि न बताना आवश्यक है जब इसके कारण इमाम को घबराहट (वहशत) पैदा हो। "क्योंकि भलाई का आदेश देना (अमर बिल मारूफ) साक़ित हो जाता है अगर उससे वहशत पैदा हो, जैसा कि फतावा आलमगीरी आदि में है।" (त) बल्कि कुछ क़ारियों (पढ़ने वालों) की आदत होती है कि किसी दूसरे के बताने से वे और ज़्यादा उलझ जाते हैं और घबराहट में उनके मुँह से ऐसे शब्द निकल जाते हैं जिससे नमाज़ फासिद (अमान्य) हो जाती है। ऐसी स्थिति में दूसरों का चुप रहना ज़रूरी है क्योंकि उनका बोलना नमाज़ के फासिद होने का कारण बनेगा।

(२) क़ारी को परेशान करने की नीयत हराम है, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं: "खुशखबरी सुनाओ और नफरत न दिलाओ, आसानी पैदा करो और तंगी न करो।" (१) (लोगों को खुशखबरी सुनाओ, नफरत न दिलाओ; आसानी पैदा करो, तंगी न करो। - त)

और बेशक आजकल बहुत से हुफ़्फ़ाज़ (कुरान याद करने वालों) का यही तरीका है, यह बताना नहीं बल्कि वास्तव में यहूदियों के इस कार्य में शामिल है: "इस कुरान को न सुनो और इसमें शोर मचाओ।" (२) (इस कुरान को न सुनो, इसमें शोर डालो। - त)

(३) अपना हिफ़्ज़ (याददाश्त) जताने के लिए ज़रा-ज़रा से संदेह पर टोकना रिया (दिखावा) है और रिया हराम है, विशेष रूप से नमाज़ में।

(४) जब गलती नमाज़ को अमान्य करने वाली न हो, तो केवल संदेह पर टोकना हरगिज़ जायज़ नहीं है, बल्कि सब्र करना वाजिब है। सलाम के बाद जाँच कर ली जाए। अगर क़ारी की याददाश्त सही निकले तो ठीक है, और अगर उनकी याद ठीक साबित हुई तो खतम को पूरा करने के लिए हाफ़िज़ उन शब्दों को किसी और रकअत में दोहरा लेगा। मनाही का कारण स्पष्ट है कि "फत्ह" (सुधारना) वास्तव में बात करना है और नमाज़ में बात करना हराम और नमाज़ को फासिद करने वाला है, लेकिन ज़रूरत के कारण अनुमति दी गई थी। जब गलती होने का खुद यकीन न हो, तो अनुमति देने वाली चीज़ में संदेह पैदा हो गया और मनाही मौजूद है, इसलिए एहराम (निषेध) हुआ। जब उसे संदेह है, तो मुमकिन है कि गलती उसी की हो और गलत बताने से उसकी नमाज़ जाती रहेगी और अगर इमाम उसे स्वीकार कर लेगा तो उसकी और सबकी नमाज़ फासिद हो जाएगी। तो ऐसे काम का कदम उठाना जायज़ नहीं हो सकता।

(५) गलती का अर्थ बिगाड़ने वाला होना नमाज़ के फासिद होने का आधार है, यह ऐसी चीज़ नहीं जिसे हल्का समझा जाए। हिंदुस्तान में जो विद्वान गिने जाते हैं, उनमें से कुछ ही ऐसे होंगे जो नमाज़ पढ़ते हुए इस पर नज़र रख सकें। हज़ारों जगहों पर ऐसा होगा कि वे फासिद होने का गुमान (संदेह) करेंगे जबकि हकीकत में फासिद नहीं होगा, जैसा कि हमारे फतावा को देखने से ज़ाहिर होता है। इन बातों से मसले का हुक्म साफ़ हो गया। फासिद होने की सूरत में निश्चित रूप से बताया जाए, वर्ना अगर क़ारी को परेशानी हो तो न बताएं और खुद संदेह हो तो बताना सख्त नाजायज़ है। और जो दिखावा और परेशानी पैदा करना चाहते हैं, उन्हें रोका जाए। अगर न मानें तो उन्हें मस्जिद में न आने दिया जाए क्योंकि वे कष्ट पहुँचाने वाले (मूज़ी) हैं और कष्ट पहुँचाने वाले को रोकना वाजिब है।

---

१ सहीह अल-बुखारी, अध्याय: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) किस तरह लोगों को नसीहत का ख्याल रखते थे, प्रकाशित पुरानी कुतुब खाना, कराची, १/१६। २ अल-कुरान ४१/२६ पृष्ठ २८८ / ७२१

ضرور نہیں بلکہ نہ بتانا ضرور ہے جبکہ اس کے سبب امام کو وحشت پیدا ہو فان الامر بالمعروف یسقط بالایحاش کما فی الفتاوی العلمگیریۃ وغیرھا (وحشت پیدا کرنے والا امر بالمعروف ساقط ہو جاتا ہے جیسا کہ فتاوٰی عالمگیری وغیرہ میں ہے۔ ت) بلکہ بعض قاریوں کی عادت ہوتی ہے کہ غیر شخص کے بتانے سے اور زیادہ الجھ جاتے اور کچھ حروف اس گھبراہٹ میں اُن سے ایسے صادر ہو جاتے ہیں جس سے نماز فاسد ہوتی ہے اس صورت میں اوروں کا سکوت لازم ہے کہ اُن کا بولنا باعث فساد نماز ہوگا۔

(۲) قاری کو پریشان کرنے کی نیت حرام ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : بشروا ولا تنفروا ویسروا ولا تعسروا ۱۔ لوگوں کو خوشخبریاں سناؤ نفرت نہ دلاؤ، آسانی پیدا کرو تنگی نہ کرو۔ (ت)

اور بیشک آج کل بہت حفاظ کا یہ شیوہ ہے یہ بتانا نہیں بلکہ حقیقتہً یہود کے اس فعل میں داخل ہے لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيْهِ ۲ (اس قرآن کو نہ سنو اس میں شور ڈالو۔ت)

(۳) اپنا حفظ جتانے کے لئے ذرا ذرا شبہ پر بتانا ریائے اور ریاء حرام ہے خصوصاً نماز میں۔

(۴) جبکہ غلطی مفسدِ نماز نہ ہو تو محض شبہ پر بتانا ہرگز جائز نہیں بلکہ صبر واجب، بعد سلام تحقیق کر لیا جائے، اگر قاری کی یاد صحیح نکلے فبہا اور ان کی یاد ٹھیک ثابت ہوئی تو تکمیلِ ختم کے لئے حافظ اتنے الفاظ کا اور کسی رکعت میں اعادہ کرلے گا حرمت کی وجہ ظاہر ہے کہ فتح حقیقتہً کلام ہے اور نماز میں کلام حرام و مفسدِ نماز، مگر بضرورت اجازت ہوئی جب اسے غلطی ہونے پر خود یقین نہیں تو مبیح میں شک واقع ہوا اور محرم موجود ہے لہذا احرام ہوا جب

اسے شبہ ہے تو ممکن ہے کہ اسی کی غلطی ہو اور غلط بتانے سے اس کی نماز جاتی رہے گی اور امام اخذ کرے گا تو اس کی اور سب کی نماز فاسد ہو گئی۔ تو ایسے امر پر اقدام جائز نہیں ہو سکتا۔

(۵) غلطی کا مفسدِ معنی ہونا بنائے افسادِ نماز ہے ایسی چیز نہیں جسے سہل جان لیا جائے، ہندوستان میں جو علماء گنے جاتے ہیں ان میں چند ہی ایسے ہو سکیں کہ نماز پڑھتے میں اس پر مطلع ہو جائیں ہزار جگہ ہوگا کہ وہ افسادِ گمان کریں گے اور حقیقتۃً فساد نہ ہوگا جیسا کہ ہمارے فتاویٰ کی مراجعت سے ظاہر ہوتا ہے۔ ان امور سے حکم مسئلہ واضح ہو گیا، صورتِ فساد میں یقیناً بتایا جائے ورنہ تشویش قاری ہو تو نہ بتائیں اور خود شبہ ہو تو بتانا سخت ناجائز، اور جو ریاء و تشویش چاہیں اُن کو روکا جائے نہ مانیں تو اُن کو مسجد میں نہ آنے دیا جائے کہ موذی ہیں اور موذی کا دفع واجب۔

---

۱ صحیح البخاری باب ماکان النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم یتخولہم بالموعظۃ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۶ ۲ القرآن ۴۱/۲۶

Fatawa Razawiyyah Volume 7

It is stated in Durr-ul-Mukhtar: "Every harasser shall be prevented, even if he harasses with his tongue." (Every person causing trouble will be prohibited from the mosque, even if the trouble is caused by speech. - Translator's note) And Allah Almighty knows best.

Problem 970: From Jalalpur, Post Office Khudaganj, District Shahjahanpur, sent by Syed Mushtaq Ali Sahib, 16 Jamadi-ul-Ula 1330 AH. May the essence of grace, the focus of the people of knowledge, and the Kaaba of the companions of forbearance, always overshadow the heads of your devotees. After offering greetings of humility and the desire to kiss your feet, I submit that there is a need for your ruling on a matter in accordance with the noble Shariah and the Prophetic Hadith, regarding what we should do. May the answer to the following question by return post save us from dislikeability (Makroohiyyat) and sin. It is this: A gentleman, while leading the Friday (Jumu'ah) prayer, took a prompt (Luqma) from a follower during the recitation and then performed prostration of forgetfulness (Sajdah Sahw). Was the prayer valid in this situation or not? The reason for the doubt arising is that another gentleman stood up to lead the Friday prayer in Lucknow, who was probably a senior student of some Islamic school. By chance, he forgot during the recitation, so I immediately gave a prompt. Together with that, he immediately terminated the prayer with Salam and led it again, saying that giving a prompt in obligatory (Fard) prayers is impermissible. If Sajdah Sahw is performed for giving a prompt in Fard prayers, the prayer is still not valid. My mistake was that I did not ask that gentleman specifically for the proof of this. In addition to that, he also said that except for Tarawih, giving a prompt in any other prayer, Fard or Wajib, is not permissible. Therefore, please honor me with a swift reply regarding this by return post.

The Answer: When an Imam makes a mistake in prayer or recitation, it is absolutely permissible to inform him or give him a prompt, whether the prayer is Fard, Wajib, Tarawih, or Nawafil. And there is no need for Sajdah Sahw in this either. Yes, if he forgot and remained standing silently for the duration of saying "Subhan Allah" three times, then Sajdah Sahw will become necessary. The one who broke his intention (niyyah) because of the prompt acted out of sheer ignorance and committed a forbidden act, for breaking one's intention without cause is forbidden. And Allah Almighty knows best.

Problem 971: From Bangalore, Post Office Gajadhar Ganj Line Man Station Buxar, asked by Haji Abdullah Khan, 23 Muharram-ul-Haram 1339 AH. What do the scholars of religion say in this matter: If an Imam is leading the Friday prayer and gets stuck in the middle, [taking a] prompt...

---

1 Ad-Durr-ul-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, published by Mujtabai Delhi, 1/93.

फ़तावा रज़विय्या जिल्द सातवीं

दुर्रे मुख़्तार में है: वयमनो कुल्लो मुज़िन व लव बिलिसानिही (हर ईज़ा देने वाले को मस्जिद से रोका जाएगा चाहे वह ज़बान से ईज़ा दे। - अनुवादक) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ९७०: जलालपुर, डाकखाना खुदागंज, ज़िला शाहजहाँपुर से मुर्सला सैयद मुश्ताक़ अली साहब १६ जमादी-उल-उला १३३० हिजरी। ज्ञान के केंद्र और धैर्य के स्वामियों के काबे की दया और कृपा हमेशा उनके भक्तों के सिरों पर बनी रहे। अदब के साथ सलाम और क़दमबोसी के शौक के बाद अर्ज़ है कि एक मसले में शरीयत-ए-मुताहरा और हदीस-ए-नबवी के अनुसार आपके हुक्म की ज़रूरत है कि इस मामले में हम लोगों को क्या करना चाहिए? निम्नलिखित सवाल का जवाब वापसी डाक से भेजकर हमें मकरूहियत और गुनाह से बचाएं। सवाल यह है कि एक साहब ने जुमे की नमाज़ पढ़ाते समय क़िरात के दौरान मुक़्तदी से लुक़्मा लिया और फिर सजदा-ए-सह्व किया, तो क्या इस हालत में नमाज़ हुई या नहीं? शक पैदा होने की वजह यह है कि लखनऊ में जुमे की नमाज़ पढ़ाने के लिए एक दूसरे साहब खड़े हुए, जो शायद किसी इस्लामी स्कूल के वरिष्ठ छात्र थे। इत्तेफ़ाक़ से वह क़िरात में भूल गए, तो मैंने फ़ौरन लुक़्मा दिया। साथ ही उन्होंने सलाम के साथ नमाज़ छोड़कर दोबारा नमाज़ पढ़ाई और कहा कि फ़र्ज़ नमाज़ों में लुक़्मा देना नाज़ायज़ है। अगर फ़र्ज़ में लुक़्मा देने पर सजदा-ए-सह्व किया जाए तब भी नमाज़ नहीं होती। मेरी ग़लती यह हुई कि मैंने उनसे स्पष्ट रूप से इसका प्रमाण नहीं पूछा। इसके अलावा उन्होंने यह भी कहा कि तरावीह के सिवा किसी दूसरी फ़र्ज़ या वाजिब नमाज़ में लुक़्मा देना जायज़ नहीं है। लिहाज़ा इसके बारे में वापसी डाक से जल्द जवाब देकर नवाज़ें।

अल-जवाब: इमाम जब नमाज़ या क़िरात में ग़लती करे तो उसे बताना या लुक़्मा देना मुतलक़न जायज़ है, चाहे नमाज़ फ़र्ज़ हो या वाजिब, तरावीह हो या नफ़िल। और इसमें सजदा-ए-सह्व की भी कोई ज़रूरत नहीं है। हाँ, अगर वह भूल गया और तीन बार 'सुब्हानअल्लाह' कहने जितनी देर चुप खड़ा रहा, तो सजदा-ए-सह्व लाज़िम होगा। जिसने लुक़्मा देने की वजह से नीयत तोड़ दी, उसने महज़ जहालत बरती और हराम काम किया, क्योंकि बिना किसी ठोस वजह के नीयत तोड़ देना हराम है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ९७१: बैंगलोर डाकखाना गजाधरगंज लाइनमैन स्टेशन बक्सर से, सायल हाजी अब्दुल्ला खान २३ मुहर्रम-उल-हराम १३३९ हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि जुमे की नमाज़ इमाम पढ़ा रहा हो और बीच में रुक गया, लुक़्मा...

---

1 अल-दुर्र-उल-मुख़्तार, बाबू मा युफ़्सिदुस सलात व मा युक़्हु फ़ीहा, मुतबूआ मुज्तबाई देहली १/९३।

در مختار میں ہے : ویمنع کل موذ ولو بلسنانہ (ہر ایذا دینے والے کو مسجد سے منع کیا جائے گا اگرچہ وہ زبان سے ایذا دے۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۹۷۰ : از جلال پور ڈاک خانہ خدا گنج ضلع شاہجہاں پور مرسلہ سید مشتاق علی صاحب ۱۶ جمادی الاولی ۱۳۳۰ھ ذات فیض سمات قبلہ ارباب علم و کعبہ اصحاب حلم کی ہمیشہ فدویوں کے سروں پر سایہ انداز رہے، بعد سلام نیاز و شوق قدم بوسی کے عرض پرداز ہوں کہ ایک مسئلہ میں ضرورت جناب کے حکم کی بموجب شرع شریف و حدیث نبوی کے ہے کہ اس میں ہم لوگوں کو کیا کرنا چاہئے، ذیل کے سوال کا جواب بواپسی ڈاک، ہم لوگوں کو مکروہیت اور گناہ سے بچائے، وہ یہ ہے کہ ایک صاحب نے نماز جمعہ پڑھاتے وقت مقتدی کا لقمہ درمیان قرآت کے لیا اور پھر سجدہ سہو کیا تو اس حالت میں نماز ہوئی یا نہیں؟ وجہ شک کے پیدا ہونے کی یہ ہوئی ہے کہ ایک دوسرے صاحب بمقام لکھنو میں نماز جمعہ پڑھانے کے لئے کھڑے ہوئے جو کہ کسی اسلامیہ اسکول کے غالباً منتہی طالب علم تھے اتفاق سے قرآت میں بھول گئے لہٰذا میں نے فوراً لقمہ دیا معاً انہوں نے نماز سلام کے ساتھ ترک کر کے دوبارہ نماز پڑھائی اور یہ کہا کہ فرضوں میں لقمہ دینا نا جائز ہے فرضوں میں لقمہ دینے سے سجدہ سہو کیا جائے تو بھی نماز نہیں ہوتی ہے، میری غلطی یہ ہوئی کہ میں نے اُن صاحب سے بالتصریح نہ دریافت کیا کہ اس کا کیا ثبوت۔ علاوہ اس کے اُن صاحب نے یہ بھی کہا کہ بجز تراویح کے دوسری نماز فرض یا واجب کسی میں لقمہ دینا بھی جائز نہیں لہٰذا اس کی بابت بواپسی جواب جلد سرفراز فرمائے۔ الجواب : امام جب نماز یا قرآت میں غلطی کرے تو اسے بتانا لقمہ دینا مطلقاً جائز ہے خواہ نماز فرض ہو یا واجب یا تراویح یا نفل، اور اس میں سجدہ سہو کی بھی کچھ حاجت نہیں، ہاں اگر بھولا اور تین بار سبحان اللہ کہنے کی دیر چپکا کھڑا رہا تو سجدہ سہو آئے گا جس نے لقمہ

دینے کے سبب نیت توڑ دی اس نے محض جہالت برتی اور مبتلائے حرام ہوا کہ بے سبب نیت توڑ دینا حرام ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم مسئلہ ۹۷۱ : از بنگلور ڈاکخانہ گجادھر گنج لائن مین اسٹیشن بکسر مسئولہ حاجی عبد اللہ خاں ۲۳ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جمعہ کی نماز امام پڑھاتا ہو اور درمیان میں رک گیا لقمہ

---

1 الدر المختار باب ما یفسد الصلوۃ وما یکرہ فیہا مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳

Volume 7 Fatawa Ridawiyya

Should [a prompt/correction] be given or not? And if a prompt is given, is the Prostration of Forgetfulness necessary or not? Explain and be rewarded. The Answer: Giving a prompt to the Imam is permissible in every prayer, whether it is Friday prayer or any other prayer. In fact, if he makes such a mistake that would invalidate the prayer, then giving a prompt is obligatory (fard). If it is not given and the mistake is not corrected, then everyone's prayer will be invalidated. Giving a prompt does not necessitate the Prostration of Forgetfulness. And Allah the Almighty knows best.

जिल्द 7 फ़तावा-ए-रज़विया

देना चाहिए या नहीं? और अगर लुक़्मा (सुधार के लिए टोकना) दिया गया तो सजदा-ए-सह्व ज़रूरी है या नहीं? बयान फरमाएं, आपको सवाब मिलेगा। अल-जवाब: इमाम को लुक़्मा देना हर नमाज़ में जायज़ है, चाहे वो जुमा की नमाज़ हो या कोई और नमाज़। बल्कि अगर उसने ऐसी ग़लती की जिससे नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) हो जाएगी, तो लुक़्मा देना फ़र्ज़ है। अगर नहीं दिया गया और उसकी सुधार नहीं हुई, तो सबकी नमाज़ चली जाएगी। और लुक़्मा देने से सजदा-ए-सह्व नहीं आता। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

دینا چاہئے یا نہیں؟ اور اگر لقمہ دیا گیا تو سجدہ سہو جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب: امام کو لقمہ دینا ہر نماز میں جائز ہے جمعہ ہو یا کوئی نماز، بلکہ اگر اس نے ایسی غلطی کی جس سے نماز فاسد ہو گی تو لقمہ دینا فرض ہے، نہ دے گا اور اس کی تصحیح نہ ہو گی تو سب کی نماز جاتی رہے گی اور لقمہ دینے سے سجدہ سہو نہیں آتا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

Chapter on the Disliked Acts of Salah (Description of the Makruhat of Salah)

Problem 972: From Calcutta, Faujdari Balakhana Shop 36, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Beg Sahib, 28th Dhu al-Qi'dah 1337 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: What is the ruling for an Imam to stand between two pillars and on a place three knots (approx. 4 inches) higher than the followers? Please clarify and be rewarded.

Answer: It is Makruh (disliked) for the Imam to stand between two pillars. It is mentioned in Radd al-Muhtar:

[Table Content] Arabic Text: In 'Mi’raj al-Dirayah' from the chapter of leadership (Imamah), the most authentic narration from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) is that he said: I dislike for the Imam to stand between two pillars, or in a corner or side of the mosque, or facing a pillar, because it is contrary to the practice of the Ummah. Urdu Translation: It is stated in the chapter of Imamate of 'Mi’raj al-Dirayah' that according to the most authentic narration reported from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), he said: I consider it disliked for the Imam to stand between two pillars, in a corner, on one side of the mosque, or towards a pillar, because this is against the practice of the Ummah of Muhammad (Peace be upon him). (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Makroohat-e-Salah, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/478.

Page 292 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

नमाज़ के मकरूहात का अध्याय (नमाज़ के मकरूहात का वर्णन)

मसला 972: कलकत्ता फौजदारी बालाखाना दुकान 36 से प्रेषक जनाब मिर्ज़ा गुलाम कादिर बेग साहब, 28 ज़िल-कादह 1337 हिजरी। प्रश्न: इस मसले में उलेमा-ए-दीन क्या फ़रमाते हैं कि इमाम का दो सुतूनों (खंभों) के बीच में और मुक्तदियों से तीन गिरह ऊंची जगह पर खड़ा होना कैसा है? बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

उत्तर: इमाम का दो सुतूनों के बीच खड़ा होना मकरूह है। रद-उल-मुह्तार में है:

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: मिराज-उद-दिराया के बाबुल-इमामत में है कि सबसे सही रिवायत के अनुसार इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यही मंकूल है कि उन्होंने फ़रमाया: मैं इमाम का दो सुतूनों के बीच, या कोने में, या मस्जिद के एक किनारे, या सुतून की तरफ मुंह करके खड़ा होना मकरूह समझता हूं क्योंकि यह उम्मते मुहम्मदिया के अमल के खिलाफ है। उर्दू अनुवाद: 'मीराजुद-दिराया' के बाबुल इमामत में है कि सबसे सही रिवायत के मुताबिक इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यही मंकूल है कि आपने फ़रमाया: मैं इमाम का दो सुतूनों के दरमियान या ज़ाविये या मस्जिद की एक जानिब या सुतून की तरफ खड़ा होना मकरूह जानता हूं क्योंकि यह उम्मते मुहम्मदिया के अमल के खिलाफ है। (त)

1. रद-उल-मुह्तार, बाब मकरूहात-उस-सलात, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/478।

पृष्ठ 292 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

باب مکروہات الصلوۃ (مکروہات نماز کا بیان)

مسئلہ ۹۷۲ : از کلکتہ فوجداری بالا خانہ دکان ۳۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۲۸/ ذیقعد ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام کا دوستونوں کے بیچ میں اور مقتدیوں سے تین گرہ اونچی جگہ پر کھڑا ہونا کیسا ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: امام کا دوستونوں کے بیچ میں کھڑا ہونا مکروہ ہے۔ ردالمختار میں ہے:

[جدول کا مواد] عربی عبارت: في معراج الدراية من باب الامامة الاصح ماروی عن ابی حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ قال اکرہ للامام ان یقوم بین الساریتین اوزاویة او ناحیة المسجد اوالی سارية لانه بخلاف عمل الامة ۱۔ اردو ترجمہ: معراج الدرایۃ کے باب الامامت میں ہے کہ اصح روایت کے مطابق امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے یہی منقول ہے کہ آپ نے فرمایا: میں امام کا دوستونوں کے درمیان یا زاویہ یا مسجد کی ایک جانب یا ستون کی طرف کھڑا ہونا مکروہ جانتا ہوں کیونکہ یہ اُمت محمدیہ کے عمل کے خلاف ہے۔ (ت)

1 ردالمحتار باب مکروہات الصلوۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۷۸

Fatawa Rizwia Volume Seven

Similarly, it is disliked (Makruh) for the Imam to be in a place higher than all the followers. It is narrated in Sunan Abi Dawood from Hazrat Huzaifa (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic]: When a man leads a group in prayer, he should not stand in a place higher than their place, or something like that. [Urdu Translation]: Meaning, when a person leads the prayer for the congregants, he should not stand in a place higher than their position.

Abu Dawood, Ibn Hibban, and Hakim narrate from Hazrat Abu Masood (may Allah be pleased with him):

[Arabic]: And these are the words of Hakim in his Mustadrak: Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) forbade the Imam from standing above while the people remain behind (below) him. [Urdu Translation]: In Hakim's Mustadrak, these words are present: that the Radiant Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) forbade the Imam from standing high while the followers stay below.

Furthermore, our Imams of the school (Madhhab) (may Allah be pleased with them), in 'Zahir al-Riwaya', did not consider this dislike for height or depth to be dependent on a specific measurement, such as one Shari'ah cubit (Dhira) etc., but rather considered whatever amount causes a distinction between the positions of the Imam and the people to be absolutely a cause for dislike. Imam Malik al-Ulama Abu Bakr Mas'ud al-Kashani (may Allah sanctify his secret) considered this as correct in 'Bada'i', and the Absolute Investigating Imam Kamal-ud-Din Muhammad ibn al-Humam, author of 'Fath al-Qadir', and other researchers termed it more appropriate and preferable. This is what the general wording of the Hadiths implies, so the fatwa and reliance are upon this. That is why in 'Munyah', 'Nuqayah', and 'Jami' al-Rumuz' etc., the ruling of dislike was kept absolute. It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

[Arabic]: It is disliked for the Imam to stand alone on a platform due to the prohibition, and the measurement of height is one cubit (Dhira), and there is no harm in what is less than that. It is said that whatever height causes distinction is what matters, and this is more appropriate; Al-Kamal and others mentioned it. [Urdu Translation]: It is disliked for the Imam to stand alone in a high place because a

prohibition has been narrated regarding it, and the amount of height is one cubit (Dhira); if it is less than that, there is no harm. In the opinion of some, such height is disliked which creates distinction; this is the chosen (Mukhtar) view, and Kamal and others have mentioned it.

(T) 1. Sunan Abi Dawood, Chapter: The Imam stands in a place higher than the place of the people, printed by Mujtabai Delhi, 1/88. 2. Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, ...that the Imam should stand etc., printed by Al-Matbu'at al-Islamiyyah Beirut, 1/210. 3. Durr al-Mukhtar, Chapter: What invalidates the prayer and what is disliked in it, printed by Mujtabai Delhi India, 1/92.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

इसी तरह इमाम का तमाम मुक़्तदियों से बुलंद जगह में होना भी मकरूह है। सुनन अबी दाऊद में हज़रत हुज़ैफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मरवी है कि हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया:

[अरबी]: जब कोई शख़्स नमाज़ियों की इमामत करे तो उनके मकाम से ऊँची जगह में न खड़ा हो, या इसी जैसा कुछ। [उर्दू अनुवाद]: यानी जब कोई शख़्स नमाज़ियों की इमामत करे तो उनके मकाम से ऊँची जगह में न खड़ा हो।

अबू दाऊद व इब्ने हिब्बान व हाकिम हज़रत अबू मसूद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रावी हैं:

[अरबी]: हाकिम की मुस्तदरक में ये अल्फ़ाज़ हैं कि अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने मना फ़रमाया कि इमाम ऊँचा खड़ा हो और लोग उसके पीछे(नीचे) रहें। [उर्दू अनुवाद]: हाकिम की मुस्तदरक में ये अल्फ़ाज़ हैं कि हुज़ूर पुर नूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने मना फ़रमाया कि इमाम ऊँचा खड़ा हो और मुक़्तदी नीचे रहें।

फिर हमारे आइम्मा-ए-मज़हब रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम ने ज़ाहिर-उर-रिवाया में इस कराहत-ए-बुलंदी व पस्ती को किसी मिक़दार-ए-मुअय्यन मसलन एक ज़िरा-ए-शरई वग़ैरा पर मौक़ूफ़ न माना बल्कि जिस क़द्र से इमाम व क़ौम का मकाम में इम्तियाज़ वाक़े हो मुतलक़न बाइसे-कराहत जाना और इसी को इमाम मालिक-उल-उलमा अबू बकर मसऊद काशानी कुद्स सिरहु-र्रब्बानी ने बदाइअ में सहीह और इमाम मोहक़्क़िक़ अलल-इतलाक़ कमालुद्दीन मुहम्मद बिन हुमाम साहब-ए-फ़तहुल क़दीर वग़ैरा मोहक़्क़िक़ीन ने अवजह व अरजह फ़रमाया और यही इतलाक़-ए-अहादीस का मुफ़ाद है, तो इसी पर फ़तवा और इसी पर एतमाद है, लिहाज़ा मुनिया व नुक़ाया व जामे-उर-रुमूज़ वग़ैरहुमा में हुक्मे-कराहत को मुतलक़ रखा, दुर्रे मुख़्तार में है:

[अरबी]: मनाही की वजह से इमाम का चबूतरे पर अकेले खड़े होना मकरूह है, और ऊँचाई की मिक़दार एक ज़िरा है और उससे कम में कोई हर्ज़ नहीं है। कहा गया है कि जिससे इम्तियाज़ पैदा हो (वही मिक़दार है) और यही ज़्यादा मुनासिब है, इसे कमाल और अन्यों ने ज़िक्र किया। [उर्दू अनुवाद]: इमाम का ऊँची जगह तन्हा खड़ा होना मकरूह है क्योंकि इस पर नही वारिद है और ऊँचाई की

मिक़दार एक ज़िरा है इससे कम हो तो कोई हरज नहीं, बाज़ की राय में इतनी ऊँचाई मकरूह है जिससे इम्तियाज़ पैदा हो, यही मुख़्तार है कमाल वग़ैरा ने इसे ज़िक्र किया।

(त) 1. सुनन अबु दाऊद बाब अल-इमाम यक़ूमु मकानान अरफ़ा मिन मकानिल क़ौम मतबूआ मुज्तबाई देहली 1/88 2. अल-मुस्तदरक अलल सहीहैन, नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने मना फ़रमाया कि इमाम खड़ा हो... मतबूआ अल-मतबूआतुल इस्लामिया बैरूत 1/210 3. दुर्रे मुख़्तार बाब मा युफ़सिदुस सलात व मा युकरहु फ़ीहा मतबूआ मुज्तबाई देहली भारत 1/92

पेज 293 ऑफ़ 721

اسی طرح امام کا تمام مقتدیوں سے بلند جگہ میں ہونا بھی مکروہ۔ سنن ابی داؤد میں حضرت حذیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: اذا ام الرجل القوم فلا یقم فی مکان ارفع من مقامھم او نحو ذلک۔ | یعنی جب کوئی شخص نمازیوں کی امامت کرے تو ان کے مقام سے اونچی جگہ میں نہ کھڑا ہو۔ ابو داؤد و ابن حبان و حاکم حضرت ابو مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی: وھذا لفظ الحاکم فی مستدرکہ ان رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نھی ان یقوم الامام فوق ویبقی الناس خلفہ۔ | حاکم کی مستدرک میں یہ الفاظ ہیں کہ حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے منع فرمایا کہ امام اونچا کھڑا ہو اور مقتدی نیچے رہیں۔

پھر ہمارے ائمہ مذہب رضی اللہ تعالٰی عنہم نے ظاہر الروایہ میں اس کراہت بلندی و پستی کو کسی مقدار معین مثلاً ایک ذراع شرعی وغیرہ پر موقوف نہ مانا بلکہ جس قدر سے امام و قوم کا مقام میں امتیاز واقع ہو مطلقاً باعثِ کراہت جانا اور اسی کو امام مالک العلماء ابو بکر مسعود کاشانی قدس سرہ الربانی نے بدائع میں صحیح اور امام محقق علی الاطلاق کمال الدین محمد بن الہمام صاحب فتح القدیر وغیرہ محققین نے اوجہ و ارجح فرمایا اور یہی اطلاقِ احادیث کا مفاد، تو اسی پر فتوی اور اسی پر اعتماد، ولذا منیہ و نقایہ و جامع الرموز وغیرہما میں حکمِ کراہت کو مطلق رکھا، در مختار میں ہے: کرہ انفراد الامام علی الدکان للنھی و قدر الارتفاع بذراع ولا باس بما دونہ و قیل ما یقع بہ الامتیاز و ھو الاوجہ ذکرہ الکمال وغیرہ۔ | امام کا اونچی جگہ تنہا کھڑا ہونا مکروہ ہے کیونکہ اس پر نہی وارد ہے اور اونچائی کی مقدار ایک ذراع ہے اس سے کم ہو تو کوئی حرج

نہیں، بعض کی رائے میں اتنی اونچائی مکروہ ہے جس سے امتیاز پیدا ہو، یہی مختار ہے کمال وغیرہ نے اسے ذکر کیا۔

(ت) 1 سنن ابوداؤد باب الامام یقوم مکانا ارفع من مکان القوم مطبوعہ مجتبائی دہلی ۸۸/۱ 2 المستدرک علی الصحیحین نبی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان یقوم الامام الخ مطبوعہ المطبوعات الاسلامیہ بیروت ۲۱۰/۱ 3 درمختار باب ما یفسد الصلوۃ ومایکرہ فیہا مطبوعہ مجتبائی دہلی بھارت ۹۲/۱

Volume Seven

Fatawa Ridawiyyah

In Radd al-Muhtar, it is stated:

His statement "and it was said etc." is the apparent narration (Zahir al-Riwayah), as mentioned in Al-Badai'. It is stated in Al-Bahr: In short, there is a difference in authentication, but acting upon the apparent narration and the generality of the Hadith is better. (Finishing quote).

His statement "and it was said etc." is the apparent narration (Zahir al-Riwayah), as mentioned in Al-Badai'. It is stated in Al-Bahr: In short, there is a difference in authentication, but acting upon the apparent narration and the generality of the Hadith is better. Similarly, it was preferred in Al-Hilyah.

Similarly, it was preferred in Al-Hilyah.

Imam Malik-ul-Ulama Abu Bakr states in Badai':

The correct answer is that of the apparent narration (Zahir al-Riwayah), because it is narrated regarding Hudhayfah bin al-Yaman (may Allah be pleased with them both) that he stood on a platform in Madain to lead the people in prayer. Then Salman al-Farsi (may Allah be pleased with him) pulled him down and said: "What happened to you? Has it been a long time or have you forgotten? Have you not heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: 'The Imam should not stand on a place higher than where his companions are'?" And in another narration: "Did you not know that your companions dislike that?" He replied: "I remembered when you pulled me."

The answer of the apparent narration (Zahir al-Riwayah) is correct because it is narrated regarding Hazrat Hudhayfah bin Yaman (may Allah be pleased with them both) that he stood on a high place in Madain to lead the prayer. Then Hazrat Salman Farsi (may Allah be pleased with him) pulled him down and said: "What happened? Has it been too long or have you forgotten? Did you not hear the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say that the Imam should not stand in such a place where he becomes separate from his companions?" In the words of another narration: "Do you not know that your companions would not like this?" Hazrat Hudhayfah (may Allah be pleased with him) said: "I remembered this point when you pulled me." (T)

In Munyah, it is stated:

It is disliked for him to stand alone in a higher place.

It is disliked that the Imam stands alone in such a place while the congregation...

1. Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, etc., Mustafa al-Babi Egypt, 1/478.
2. Badai' al-Sanai', Chapter regarding what is recommended and what is disliked in it, Mustafa al-Babi Egypt, 1/216.

जिल्द सातवीं

फ़तावा रज़विया

रद अल-मुह्तार में है:

उनका कथन "और कहा गया इत्यादि" यही ज़ाहिर-ए-रिवायत है जैसा कि बदाइ' में है। बहर में कहा गया है कि संक्षेप में प्रमाणीकरण में मतभेद है, लेकिन ज़ाहिर-ए-रिवायत और हदीस की व्यापकता पर अमल करना बेहतर है। (समाप्त)।

इसी तरह हिल्या में इसे प्राथमिकता दी गई है।

उनका कथन "और कहा गया इत्यादि" यही ज़ाहिर-ए-रिवायत है जैसा कि बदाइ' में है। बहर में कहा गया है कि संक्षेप में प्रमाणीकरण में मतभेद है, लेकिन ज़ाहिर-ए-रिवायत और हदीस की व्यापकता पर अमल करना बेहतर है।

इसी तरह हिल्या में इसे प्राथमिकता दी गई है।

इमाम मलिक-उल-उलेमा अबू बक्र बदाइ' में फ़रमाते हैं:

ज़ाहिर-उर-रिवायत का जवाब सही है क्योंकि हज़रत हुज़ैफ़ा बिन यमान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) के बारे में रिवायत है कि वह मदायन में नमाज़ पढ़ाने के लिए ऊँची जगह खड़े हुए, तो हज़रत सलमान फ़ारसी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने उन्हें नीचे खींचा और फ़रमाया: "क्या हो गया? क्या वक़्त ज़्यादा गुज़र गया है या आप भूल गए? क्या आपने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को यह फ़रमाते हुए नहीं सुना कि इमाम ऐसी जगह खड़ा न हो जहाँ वह अपने साथियों से अलग हो जाए?" और दूसरी रिवायत के शब्दों में है: "क्या आप नहीं जानते कि आपके साथी इस बात को नापसंद करेंगे?" हज़रत हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने कहा: "मुझे उस वक़्त यह बात याद आ गई जब तुमने मुझे खींचा।"

ज़ाहिर-उर-रिवायत का जवाब सही है क्योंकि हज़रत हुज़ैफ़ा बिन यमान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) के बारे में मरुवी है कि वह मदायन में नमाज़ पढ़ाने के लिए ऊँची जगह खड़े हुए तो हज़रत सलमान फ़ारसी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने उन्हें नीचे खींचा और फ़रमाया क्या हो गया क्या वक़्त ज़्यादा गुज़र गया है या आप भूल गए? क्या आपने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को यह फ़रमाते हुए नहीं सुना कि इमाम ऐसी जगह खड़ा न हो जहाँ वह अपने साथियों से जुदा हो जाए। दूसरी रिवायत के अल्फ़ाज़ में है कि क्या आप नहीं जानते कि तुम्हारे साथी इस बात को पसंद नहीं करेंगे, हज़रत हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने कहा मुझे इस वक़्त यह बात याद आ गई जब तुम ने मुझे खींचा। (त)

मुनयाह में है:

यह मकरूह (नापसंद) है कि वह अकेले ऊँची जगह पर खड़ा हो।

यह मकरूह है कि इमाम अकेला ऐसी जगह खड़ा हो कि क़ौम...

1. रद अल-मुह्तार, बाब: नमाज़ को फ़ासिद करने वाली चीज़ें, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/478।
2. बदाइ' अस-सनाइ', फ़स्ल: मुस्तहब और मकरूह चीज़ों का बयान, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/216।

جلد ہفتم

فتاوٰی رضویہ

رد المحتار میں ہے:

قولہ وقیل الخ ہو ظاہر الروایۃ کما فی البدائع قال فی البحر والحاصل ان التصحیح قد اختلف والاولی العمل بظاہر الروایۃ واطلاق الحدیث اھ

قولہ وقیل الخ یہی ظاہر روایت ہے جیسا کہ بدائع میں ہے، بحر میں کہا ہے الغرض تصحیح میں اختلاف ہے لیکن ظاہر روایت اور اطلاق حدیث پر عمل بہتر ہے اھ

وکذا رجحہ فی الحلیۃ۔

حلیہ میں اسی کو ترجیح ہے۔

امام ملک العلماء ابوبکر بدائع میں فرماتے ہیں:

الصحیح جواب ظاھر الروایۃ لما روی ان حذیفۃ بن الیمان رضی اللہ تعالی عنھما قام بالمدائن یصلی بالناس علی دکان فجذبہ سلمان الفارسي رضی اللہ تعالی عنہ ثم قال ما الذی اصابك اطال العھد ان نسیت اما سمعت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یقول لا یقوم الامام علی مکان انشر مما علیہ اصحابہ وفی روایۃ اما علمت ان اصحابك یکرھون ذلك فقال تذکرت حین جذبتني ۲۔

ظاہر الروایہ کا جواب صحیح ہے کیونکہ حضرت حذیفہ بن یمان رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے بارے میں مروی ہے کہ وہ مدائن میں نماز پڑھانے کے لئے اونچی جگہ کھڑے ہوئے تو حضرت سلمان فارسی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے انہیں نیچے کھینچا اور فرمایا کیا ہوگیا کیا وقت زیادہ گزر گیا ہے یا آپ بھول گئے؟ کیا آپ نے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو یہ فرماتے ہوئے نہیں سنا کہ امام ایسی جگہ کھڑا نہ ہو جہاں وہ اپنے ساتھیوں سے جُدا ہو جائے۔ دوسری روایت کے الفاظ میں ہے کہ کیا آپ نہیں جانتے کہ تمہارے ساتھی اس بات کو پسند نہیں کرے، حضرت حذیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کہا مجھے اس وقت یہ بات یاد آگئی جب تم نے مجھے کھینچا۔ (ت)

منیہ میں ہے:

یکرہ ان یقوم ینفرد في مکان اعلی یہ مکروہ ہے کہ امام اکیلا ایسی جگہ کھڑا ہو کہ قوم

1. ردالمحتار باب مایتفسد الصلوۃ الخ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۷۸

2. بدائع الصنائع فصل واما بیان مایستحب فیہا ومایکرہ مصطفی البابی مصر ۱/۲۱۶

Fatawa Razawiyya Volume Eight

[Higher] than the place of the people when some of the people are not with him[1]. — From being elevated when some people are not with him. (T)

In the 'Makruhat al-Salah' (disliked acts of prayer) of *Nuqaya*, it says: "Specifying a place for the Imam" (i.e., making a specific spot for the Imam. T). In the commentary by Allama Shams al-Din Muhammad, it is stated:

(Specifying the Imam) means his being alone (in a place), whether his position is higher or lower than the position of the people[2], etc. Its full detail is coming. (T)

It is among the established rules of our school of thought that when there is a difference in fatwas (T), acting upon *Zahir al-Riwayah* is obligatory, as stated in *Bahr al-Ra'iq*:

When corrections differ, it is obligatory to search for *Zahir al-Riwayah* and refer back to it[3]. — When there is a difference in the authentication of statements, searching for and referring to *Zahir al-Riwayah* is mandatory. (T)

And scholars say that when narration and rational understanding (Dirayah) agree, there is no room for deviation. Allama Halabi stated in *Ghunyah*:

That rational understanding which is consistent with the narration shall not be turned away from[4]. — That Dirayah which conforms with the narration shall not be disregarded. (T)

Since here the *Zahir al-Riwayah* and the corresponding evidence and narration are the same, the inevitable conclusion is that even a height that creates the slightest distinction (the minimum required to create a distinction. T) is also disliked. Yes, such a slight difference that does not make a distinction apparent is forgiven, "For in considering it there is hardship, and hardship is repelled by the textual evidence" (Because considering it would cause hardship and constraint, and constraint is removed by textual evidence. T). Similarly, if the first row is with the Imam and the remaining rows are lower, then too there is no harm according to the most correct opinion of the school.

[1] *Munyat al-Musalli*, Discussion on the dislike of praying on a carpet with pictures, Qadriyya Library, Jamia Nizamia, Lahore, p. 366. [2] *Jami al-Rumuz*, Chapter on what invalidates prayer, Islamia Library, Gonbad-e-Qabus, Iran, 1/194. [3] *Bahr al-Ra'iq*, Chapter on what invalidates and is disliked in prayer, H.M. Saeed Company, Karachi,

2/26. [4] *Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli*, Obligatory acts of prayer, Suhail Academy, Lahore, p. 295.

फ़तावा रज़विया जिल्द आठवाँ

लोगों की जगह से (ऊंचा हो) जबकि कुछ लोग उसके साथ न हों[1]। — से बुलंद हो जबकि उसके साथ कुछ लोग भी न हों। (त)

'नुक़ाया' के नमाज़ के मकरूहात में है: इमाम के लिए जगह ख़ास करना (इमाम की जगह मख़सूस करना। त)। अल्लामा शम्सुद्दीन मुहम्मद की शरह में है:

(इमाम की तख़्सीस) यानी उसका अलग होना (एक जगह में) या तो उसका मुक़ाम लोगों से ऊपर होगा या नीचे होगा[2] आदि। इसकी पूरी तफ़्सील आ रही है। (त)

हमारे मज़हब के मुक़र्ररा क़वाइद में से है कि जब फ़तवों में इख़्तिलाफ़ हो (त), तो 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' पर अमल करना वाजिब है। 'बहर-उर-राईक़' में है:

जब तसहीह (सही क़रार देने) में इख़्तिलाफ़ हो, तो ज़ाहिर-उर-रिवाया की तलाश और उसकी तरफ़ रुजूअ करना वाजिब है[3]। — जब तसहीह-ए-अक़्वाल में इख़्तिलाफ़ हो तो ज़ाहिर-उर-रिवाया की तलाश और उसकी तरफ़ रुजूअ वाजिब होता है (त)

और उलमा फ़रमाते हैं कि जब रिवायत और दरायत (समझ) एक हों, तो हटने की गुंजाइश नहीं। अल्लामा हलबी ने 'गुनिया' में फ़रमाया:

उस दरायत से ए'राज़ नहीं किया जाएगा जो रिवायत के मुताबिक़ हो[4]। — उस दरायत से ए'राज़ नहीं किया जाएगा जो रिवायत के मुवाफ़िक़ हो। (त)

यहाँ चूँकि यही 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' है और इसी के मुताबिक़ दलील व रिवायत है, तो लाज़िम तौर पर क़ौल यही है कि अदना मा बिहिल इम्तियाज़ (जिससे कम से कम फ़र्क़ पैदा हो जाए। त) बुलंदी भी मकरूह है। हाँ, ऐसा कम फ़र्क़ जिससे इम्तियाज़ (फ़र्क़) ज़ाहिर न हो, माफ़ है। "क्योंकि उसे मानने में तंगी है और तंगी नुसूस (नबी के वचनों) की वजह से दूर है" (त)। इसी तरह अगर पहली सफ़ इमाम के साथ हो और बाक़ी सफें नीची हों, तो भी मज़हब-ए-असह में कोई हर्ज़ नहीं।

[1] मुनियत-उल-मुसल्ली, चित्रों वाले कालीन पर नमाज़ पढ़ने की नापसंदगी पर चर्चा, क़ादरिया लाइब्रेरी, जामिया निज़ामिया, लाहौर, पृ. 366. [2] जामे-उर-रुमुज़, नमाज़ को फ़ासिद करने वाली चीज़ों का अध्याय, इस्लामिया लाइब्रेरी, गोंबद-ए-क़ाबूस, ईरान, 1/194. [3] बहर-उर-राईक़, नमाज़ को फ़ासिद करने वाली और मकरूह चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/26. [4]

ग़ुनियत-उल-मुस्तमली शरह मुनियत-उल-मुसल्ली, नमाज़ के वाजिबात, सुहैल एकेडमी, लाहौर, पृ. 295.

पेज 295 ऑफ़ 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

من مکان القوم اذا لم یکن بعض القوم معہ[1] ۔ سے بلند ہو جبکہ اس کے ساتھ کچھ لوگ بھی نہ ہوں۔ (ت)

نقایہ کے مکروہات الصلوۃ میں ہے: و تخصیص الامام بمکان (امام کا جگہ مخصوص کرنا۔ت) شرح علامہ شمس الدین محمد میں ہے:

(تخصیص الامام) ای انفرادہ (بمکان) امابان یکون مقامہ اعلی او اسفل من مکان القوم[2] الخ ویأتی تمامہ۔ (تخصیص امام سے مراد) اس کا الگ ہونا ہے (بمکان) یا تو اس کا مقام قوم سے اوپر ہوگا یا نیچے ہوگا الخ اس کی تفصیل آرہی ہے (ت)

ہمارے مذہب کے قواعد مقررہ سے ہے کہ عند اختلاف القتیا (جب فتوٰی میں اختلاف ہو۔ت) ظاہر الروایہ پر عمل واجب ہے، بحرالرائق میں ہے:

اذا اختلف التصحیح وجب الفحص عن ظاہر الروایۃ والرجوع الیہا[3]۔ جب تصحیح اقوال میں اختلاف ہو تو ظاہر الروایہ کی تلاش اور اس کی طرف رجوع واجب ہوتا ہے(ت)

اور علماء فرماتے ہیں جب روایت و درایت مطابق ہوں تو عدول کی گنجائش نہیں۔ علامہ حلبی نے غنیہ میں فرمایا:

لایعدل عن الدرایۃ ما وافقتہا روایۃ[4]۔ اس درایت سے اعراض نہیں کیا جائے گا جو روایت کے موافق ہو۔(ت)

یہاں جبکہ یہی ظاہر الروایہ اور اسی کے مطابق دلیل و روایت تو لاجرم قول یہی ہے کہ ادنی مابہ الامتیاز (جس سے کم از کم امتیاز پیدا ہوجائے۔ت) بلندی بھی مکروہ ہے ہاں ایسا قلیل تفاوت جس

سے امتیاز ظاہر نہ ہو عفو ہے فان فی اعتبارہ حرجاً والحرج مدفوع بالنص (کیونکہ اس کے اعتبار کرنے میں حرج و تنگی ہے اور تنگی نصوص کی وجہ سے مدفوع ہے۔ت) یونہی اگر پہلی صف امام کے ساتھ ہو باقی صفیں نیچی تو بھی مذہب اصح میں کچھ حرج نہیں

[1] منیۃ المصلی بحث یکرہ ان یصلی علی بساط فیہ تصاویر مطبوعہ مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ لاہور ص ۳۶۶ [2] جامع الرموز فصل مایفسد الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۱۹۴ [3] بحر الرائق، باب مایفسد الصلوۃ ومایکرہ فیہا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۲۶ [4] غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی واجبات الصلوۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۲۹۵

As we previously mentioned with reference to 'Al-Minya' and others, and it is stated in 'Ad-Durr al-Mukhtar' that according to the most correct (Asah) view, if some of the people are with the Imam, there will be no dislike (Karahat). I say: To this point, these words in the Hadith of Al-Hakim signify: "and the people remain behind him," so understand this. (T)

As we have mentioned with reference to Minyah etc., and in Durr-e-Mukhtar it is stated that according to the most correct view, if there are some people with the Imam, there will be no dislike. I say: These words of the Hadith of Hakim point towards this: "and people be behind him," understand this. (T)

And there is no doubt that a height of three yards (Gaz) is definitely distinct and a cause of distinction such that every person at first glance will immediately perceive the difference. Therefore, regarding its dislike according to the relied-upon (Mu'tamad) school of thought, there is no doubt. Rather, scholars explicitly state that for the Imam, the situation of specifying a place (Takhsis-e-Makani) for dislike also includes, for example, him being in a roofed area while the followers are in the courtyard. In 'Sharh-e-Niqaya', after the mentioned text, it is said:

Either by him being on a porch (Siffah) and they being in the middle of the house, for example, as in 'Al-Jawhar', or by them standing in the mosque while the Imam is in a niche (Taq) made within the Mihrab.

The Imam be under a roof and the people in the middle of the courtyard, as in Jowhar, or the people be in the mosque and the Imam be in the niche which is built in the Mihrab. (T)

To the extent that they consider the precedence of the Imam over the followers as also a specification of place (Takhsis-e-Makani); if its command had not come in the pure Sharia, it would have been disliked. Al-Allama Al-Birjindi stated in 'Sharh-e-Niqaya':

Included in specifying the Imam with a place of standing is being in the niche, i.e., the Mihrab, such that his feet are inside it. The precedence over the people, although it is a specification for him in terms of place, is legally (Shar'an) exempted.

This situation is also included in the specification of place for the Imam when he stands in the niche, i.e., the Mihrab, in such a way that his feet are inside the Mihrab. The Imam being ahead of the people, although included in the specification of place, has been permitted by the Sharia. (T)

When they determine such a difference to be a specification of place, even though the place is one and the ground is level, in which inherently there is absolutely...

---

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed by Mujtabai Press, Delhi, India, 1/92
2. Jami' al-Rumuz, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed by Islamia Library, Gonbad-e Qabus, Iran, 1/193
3. Al-Birjindi, Sharh Mukhtasar al-Wiqaya, Chapter on what is disliked in prayer, printed by Munshi Nawal Kishore Press, Lucknow, India, 1/130

जैसा कि हमने 'अल-मिन्या' आदि के हवाले से उल्लेख किया है, और 'अद-दुर्र अल-मुख्तार' में कहा गया है कि सबसे सही (असह) कथन के अनुसार, यदि इमाम के साथ कुछ लोग हों, तो कोई नापसंदगी (कराहत) नहीं होगी। मैं कहता हूँ: हकीम की हदीस के ये शब्द इसकी ओर संकेत करते हैं: "और लोग उसके पीछे रहें", तो इसे समझें। (त)

जैसा कि हमने मिया वग़ैरह के हवाले से ज़िक्र किया है और दुर्र-ए-मुख्तार में फ़रमाया है कि असिह कौल के मुताबिक़ अगर इमाम के साथ कुछ लोग हों तो कराहत न होगी। अह अक़ूल: इसकी तरफ़ हदीस-ए-हाकिम के ये अल्फ़ाज़ इशारा करते हैं "और लोग उसके पीछे हों" इसको समझ। (त)

और इसमें कोई संदेह नहीं है कि तीन गज की ऊँचाई निश्चित रूप से विशिष्ट और भेद का कारण है कि प्रत्येक व्यक्ति पहली नज़र में तुरंत अंतर जान लेगा। अतः भरोसेमंद (मुअतमद) पंथ के अनुसार इसकी कराहत में कोई संदेह नहीं है। बल्कि विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि इमाम के लिए स्थान की विशिष्टता (तख़सीस-ए-मकानी) की कराहत में यह स्थिति भी शामिल है कि उदाहरण के लिए वह छत वाले स्थान पर हो और मुक़्तदी (अनुयायी) आँगन में हों। 'शरह-ए-निक़ाया' में उक्त इबारत के बाद है:

या तो वह चबूतरे (सफ़ा) पर हो और वे घर के बीच में हों, जैसा कि 'अल-जौहर' में है, या वे मस्जिद में खड़े हों और इमाम मेहराब के भीतर बनाए गए आले (ताक़) में हो।

इमाम छत में हो और लोग सहन के दरमियान, जैसा कि जवाहर में है या लोग मस्जिद में हों और इमाम ताक़ में हो जो मेहराब में बनाया गया हो। (त)

यहाँ तक कि वे इमाम की मुक़्तदियों से अग्रता (आगे होने) को भी स्थान की विशिष्टता मानते हैं; यदि शरीयत-ए-मुतहरा में इसका आदेश न आया होता तो यह मकरूह (नापसंद) होता। अल्लामा बिरजिंदी ने 'शरह-ए-निक़ाया' में फ़रमाया:

इमाम के लिए खड़े होने का स्थान विशिष्ट करने में यह स्थिति भी शामिल है जब वह ताक़ यानी मेहराब में इस तरह खड़ा हो कि उसके पैर मेहराब के अंदर हों। लोगों से आगे होना भी हालांकि उसके लिए स्थान की विशिष्टता है, लेकिन शरीयत ने इसकी अनुमति दी है।

इमाम के लिए तख़सीस-ए-मकान में यह सूरत भी शामिल है जब वो ताक़ यानी मेहराब में इस तरह खड़ा हो कि उसके क़दम मेहराब के अंदर हों, इमाम का क़ौम से मुक़द्दम होना भी अगरचे तख़सीस-ए-मकान में शामिल है मगर इसकी शरीयत ने इजाज़त दी है। (त)

जब वे ऐसे अंतर को भी स्थान की विशिष्टता ठहराते हैं, हालांकि स्थान एक है और ज़मीन समतल है, जिसमें स्वयं में मूल रूप से...

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब मा युफ़्सिदुस सलात व मा युकरहु फ़ीहा, मतबुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत, 1/92
2. जामिउर रूमूज़, फ़स्ल मा युफ़्सिदुस सलात व मा युकरहु फ़ीहा, मतबुआ मकतबा इस्लामिया गुम्बद काबूस ईरान, 1/193
3. अल-बिरजिंदी, शरह मुख्तसर अल-विक़ाया, फ़स्ल मा युकरहु फ़िस सलात, मतबुआ मकतबा मतबा मुंशी नवल किशोर लखनऊ, भारत, 1/130

كما قدمنا عن المنية وغيرها وقال في الدر المختار لم يكره لو كان معه بعض القوم في الاصح ١۔ اقول: وربما يشير اليه ما في حديث الحاكم ويبقى الناس خلفه فافهم۔

جیسا کہ ہم نے منیہ وغیرہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے اور درمختار میں فرمایا ہے کہ اصح قول کے مطابق اگر امام کے ساتھ کچھ لوگ ہوں تو کراہت نہ ہوگی اھ اقول: اس کی طرف حدیث حاکم کے یہ الفاظ اشارہ کرتے ہیں "اور لوگ اس کے پیچھے ہوں" اس کو سمجھ ۔ (ت)

اور شک نہیں کہ تین گز بلندی قطعاً ممتاز و باعث امتیاز ہے کہ ہر شخص بنگاہ اولیں فوراً تفاوت بین جان لے گا تو مذہب معتمد پر اس کی کراہت میں شبہ نہیں بلکہ علما تصریح فرماتے ہیں کہ امام کے لئے تخصیص مکانی کراہت میں یہ صورت بھی داخل کہ مثلاً وہ مکان مسقف میں ہو اور مقتدی صحن میں ، شرح نقایہ میں بعد عبارت مذکورہ ہے:

واما بان يكون في صفة، وهم في وسط الدار مثلا كما في الجوهر واما بان يقوموا في المسجد والامام في طاق يتخذ في المحراب٢۔

امام چھت میں ہو اور لوگ صحن کے درمیان، جیسا کہ جواہر میں ہے یا لوگ مسجد میں ہوں اور امام طاق میں ہو جو محراب میں بنایا گیا ہو۔ (ت)

یہاں تک کہ امام مقتدیوں سے تقدیم کو فرماتے ہیں یہ بھی تخصیص مکانی ہے اگر شریعت مطہرہ میں اس کا حکم نہ آتا مکروہ ہوتا، علامہ بر جندی نے شرح نقایہ میں فرمایا:

يدخل في تخصيص الامام بمكان قيامه في الطاق اي المحراب بحيث يكون قدماه فيه والتقدم على القوم وان كان تخصيصا له بمكان لكنه مستثنى شرعاً۳.

امام کے لئے تخصیص مکان میں یہ صورت بھی شامل ہے جب وہ طاق یعنی محراب میں اس طرح کھڑا ہو کہ اس کے قدم محراب کے اندر ہوں، امام کا قوم سے مقدم ہونا بھی اگرچہ تخصیص مکان میں شامل ہے مگر اس کی شریعت نے اجازت دی ہے۔ (ت)

جب ایسے فرق کو بھی تخصیص مکانی ٹھہراتے ہیں حالانکہ مکان واحد اور زمین ہموار ہے جس میں فی نفسہ اصلاً

---

1 در مختار باب ما یفسد الصلوۃ و ما یکرہ فیھا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۹۲/۱ 2 جامع الرموز فصل ما یفسد الصلوۃ و ما یکرہ فیھا مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱۹۳/۱ 3 البر جندی شرح مختصر الوقایہ فصل ما یکرہ فی الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ مطبع منشی نول کشور لکھنؤ، بھارت ۱۳۰/۱

Fatawa Razawiyya, Volume 7

If there is no distinction or difference, then for instance, if the height of a platform, building, or terrace is even two or three fingers high, it would be even more appropriate for spatial specialization to cause dislike (karahat). This is because here, a separation and difference exist within the space itself, and in the case of the difference between a hall (dalan) and a courtyard (sahn), the status changes entirely. So all these forms fall under the directive of Imam Allama Sadrush Sharia (may his secret be sanctified): "and the specialization of the Imam with a place" (specifying a place for the Imam - T). May Allah reward him with the best reward. How concisely he encompassed all forms and settled many disputes! All praise be to Allah, Lord of the worlds. Thus, it is proven that where the platform of the mosque's hall is distinct in height from the mosque's courtyard, as is the case in most mosques, the Imam standing between two pillars, as observed among the common people of India, will not just be one dislike (karahat) but a collection of three dislikes: First: This is standing between two pillars (bayn-as-sariyatayn) for the Imam. Second: Distinguishing height over the followers (muqtadis). Third: His being under a roof while the followers are in the courtyard. This is how the investigation should be. And Allah Almighty is the Grantor of success, and He, Glorified and Exalted, knows best, and His knowledge, Majestic is His glory, is most complete and most wise. This research is appropriate, and Allah Almighty is the Possessor of success. He is Pure and High, the Most Knowing, and His knowledge is the most majestic and supreme. (T) Problem 973 to 974: From Old City, Bareilly, asked by Mr. Muhammad Zuhoor Muhammad, 12 Shawwal 1327 AH. What do the scholars of religion say regarding these matters: (1) Some people, while going from ruku to sajdah in prayer, pull up both trouser legs above the knees with both hands, doing this in every rak'at. What is the ruling regarding this? (2) How much harm is there in praying with the sleeves rolled up above the elbows? To what degree will that prayer be? Zaid's opinion is that the prayer becomes disliked (makruh), but Amr's opinion is that it is not disliked. Amr's question is that if it is disliked, let it be explained clearly along with its validity.

The Answer: (1) It is disliked (makruh). (2) The prayer will be "Makruh Tahrimi" (prohibitively disliked) and must be repeated. If he does not repeat it, he will remain a sinner. (Durr-ul-Mukhtar, Hilya, etc.). And Allah Almighty knows best.

Page 297 of 721

फतावा रज़विया, जिल्द सप्तम

यदि कोई अंतर या भेद नहीं है, तो उदाहरण के लिए, यदि कुर्सी, मकान या चबूतरे की ऊँचाई दो-तीन उंगलियाँ भी हो, तो स्थान विशेष का निर्धारण अरुचिकर (कराहत) होने का कारण होगा। क्योंकि यहाँ स्वयं स्थान में भिन्नता और अंतर मौजूद है, और बरामदे (दालान) तथा आँगन (सहन) के अंतर में तो पूरी तरह से दर्जा ही बदल गया। तो ये सभी स्थितियाँ इमाम अल्लामा सदरुश शरीअह (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) के इस कथन में शामिल हैं: "इमाम के लिए जगह का विशेष होना" (इमाम के लिए स्थान आरक्षित करना)। अल्लाह उन्हें इसका उत्तम प्रतिफल दे। उन्होंने कितने संक्षिप्त शब्दों में सभी स्थितियों को समेट लिया और कई विवादों का निपटारा कर दिया! अतः समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है। तो यह सिद्ध हुआ कि जहाँ मस्जिद के दालान की कुर्सी मस्जिद के आँगन से ऊँची और विशिष्ट हो, जैसा कि अधिकांश मस्जिदों में होता है, वहाँ इमाम का दो खंभों के बीच खड़ा होना, जैसा कि भारत के आम लोगों में देखा जाता है, न केवल एक कराहत (नापसंदगी) होगी बल्कि तीन कराहतों का संग्रह होगा: पहला: इमाम का दो खंभों के बीच खड़ा होना (बैन अस-सारियतन)। दूसरा: मुक़्तदियों (अनुयायियों) से ऊँचाई में विशिष्ट होना। तीसरा: उसका छत के नीचे होना और मुक़्तदियों का आँगन में होना। इसी प्रकार शोध होना चाहिए। और अल्लाह तआला ही सफलता देने वाला है, और वह पवित्र और उच्च सबसे अधिक जानने वाला है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है। यही शोध उचित है और अल्लाह तआला ही तौफीक (सफलता) का स्वामी है। वह पवित्र और सर्वोच्च है, सब कुछ जानने वाला है और उसका ज्ञान सबसे महान और सर्वोच्च है। (त) मसला 973 से 974: पुराना शहर बरेली से, प्रार्थी मुहम्मद ज़ुहूर मुहम्मद साहब, 12 शव्वाल 1327 हिजरी। धर्म के विद्वान इन मसलों के बारे में क्या कहते हैं कि: (1) कुछ लोग नमाज़ में रुकू के बाद सजदा में जाते समय अपने दोनों हाथों से पाजामे के दोनों पाँयचों को घुटनों से ऊपर खींच लेते हैं, यानी हर रकात में ऐसा ही करते हैं। इसके बारे में क्या हुक्म (आदेश) है? (2) कोहनियों को खोलकर और आस्तीन ऊपर चढ़ाकर नमाज़ पढ़ने में कितना नुकसान है? वह नमाज़ किस स्तर की होगी? ज़ैद का विचार है कि वह नमाज़ मकरूह (नापसंद) हो गई, लेकिन अम्र का विचार है कि मकरूह नहीं हुई। अम्र का सवाल है कि यदि मकरूह हुई तो स्पष्टता के साथ बता दिया जाए।

उत्तर: (1) यह मकरूह है। (2) नमाज़ "मकरूह तहरीमी" होगी और इसे दोबारा पढ़ना वाजिब (अनिवार्य) होगा। यदि वह इसे दोबारा नहीं पढ़ेगा, तो गुनहगार रहेगा। (दुर्रे मुख्तार, हिलया आदि)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

पृष्ठ 297/721

کوئی فرق و امتیاز نہیں تو مثلاً کرسی، مکان یا چبوترہ کی بلندی اگر چہ دو تین ہی گرہ ہو بدرجہ اولٰی تخصیص مکانی باعث کراہت ہوگی کہ یہاں نفس مکان میں تفرقہ و تفاوت موجود اور دالان و صحن کے فرق میں تو سرے سے درجہ ہی بدل گیا تو یہ سب صورتیں، ارشادِ امام علامہ صدر الشریعہ قدس سرہ و تخصیص الامام بمکان (امام کا جگہ مخصوص کرنا) میں داخل ہیں جزاہ اللہ خیر جزاء (کیا وہ لفظوں میں تمام صور کا احاطہ فرمالیا اور بہت نزاعوں کا تصفیہ کردیا فالحمد للہ رب العالمین پس ثابت ہوا کہ جہاں دالانِ مسجد کی کرسی صحن مسجد سے بلندی ممتاز رکھتی ہو جیسا کہ اکثر مساجد میں ہے وہاں امام کا دو ستونوں کے درمیان کھڑا ہونا جیسا کہ عوام ہند میں مشاہد ہے نہ صرف ایک کراہت بلکہ تین کراہتوں کا جامع ہوگا: اوّلاً: یہی بین الساریتین قیام امام، ثانیاً: مقتدیوں پر بلندی ممتاز، ثالثاً: اس کا زیر سقف اور مقتدیوں کا صحن پر ہونا۔ ہکذا ینبغی التحقیق واللہ تعالٰی ولی التوفیق وھو سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ یہی تحقیق مناسب ہے اور اللہ تعالٰی توفیق کا مالک ہے وہ پاک و بلند زیادہ جاننے والا اور اس کا علم اجل واعلٰی ہے۔ (ت) مسئلہ ۹۷۳ تا ۹۷۴: از شہر کہنہ بریلی مسئولہ محمد ظہور محمد صاحب ۱۲ شوال ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں کہ: (۱) بعض شخص نماز میں رکوع کے بعد سجدہ کو جاتے وقت دونوں ہاتھوں سے دونوں پائنچوں کو گھٹنوں سے اوپر کو چڑا لیا کرتے ہیں یعنی ہر رکعت میں ایسا ہی کرتے ہیں اس کی نسبت کیا حکم ہے؟ (۲) ہاتھوں کی کہنی کھول کو آستین اوپر کو چڑھا کر نماز پڑھنے میں کس قدر نقصان ہے؟ کس درجہ کی وہ نماز ہوگی؟ زید کا خیال ہے وہ نماز مکروہ ہوئی مگر عمرو کا خیال ہے کہ مکروہ نہیں ہوئی اور عمرو کا سوال ہے کہ اگر مکروہ ہوئی تو صحت کے ساتھ بتلا دیا جائے۔

الجواب: (۱) مکروہ ہے۔ (۲) نماز مکروہ تحریمی واجب الاعادہ ہوگی، اگر نہ پھیرے گا تو گنہگار رہے گا، در مختار، حلیہ وغیرہ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa Rizvia Volume Seven

Issue 965 to 966: From Bareilly, Madrasa Manzar-ul-Islam, questioned by Ehsan Ali Muzaffarpuri, student, dated 13 Shawwal 1327 AH. What do the scholars of religion say regarding these matters: (1) If the cap (topi) falls during prayer, should it be picked up or not? (2) Can the Imam prolong the recitation or bowing (Ruku) for any follower (muqtadi), while the follower is performing ablution (wudu) or has entered the mosque and it becomes known to the Imam that someone intends to join soon? In such a case, is it permissible to delay for a while in Ruku or not?

The Answer: (1) It is better to pick it up provided it does not fall repeatedly, and if one intends to remain bareheaded for the sake of humility and submissiveness, then not picking it up is better. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar': [Arabic]: "Saqata qalansawatuhu fa-iadatuha afdalu illa iza ihtajat li-takwiran wa amal-e-kaseer." (If the worshiper's cap falls, putting it back on is better unless it requires wrapping or necessitates extensive movement (Amal-e-Kaseer). (T)) In 'Radd-ul-Muhtar', it is stated: [Arabic]: "Az-zahir anna afdaliyatu iadatiha haythu lam yaqsid bi-tarkiha at-tazallul." (The apparent view is that picking it up is better as long as there is no intention of humility in leaving it off. (T))

(2) If it is done for the sake of a specific person due to some personal connection or flattery, then it is not permitted to increase the duration even by one tasbih. In fact, our Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him) stated that "Yukhsha alaihi amrun azeem," meaning there is an apprehension of Shirk (polytheism) for him, as he performed that much action in prayer for someone other than God. If flattery is not intended but rather it is meant to assist a Muslim in a good deed (and this is clear in the case where the Imam does not recognize the newcomer, or recognizes him but has no special relationship or vested interest), then increasing the duration of Ruku by one or two tasbihs is permissible. In fact, if the situation is such that if he raises his head now, the person would be in doubt about whether they joined the Ruku or not, then increasing it is desirable. As for one who will not be able to join the prayer yet, but has entered the mosque to perform wudu, or is currently performing wudu, for him...

---

1 Durr-e-Mukhtar, Chapter: Things that invalidate prayer and what is disliked in it, published by Majtabai Press, Delhi, 1/91 2 Radd-ul-Muhtar, Chapter: Disliked acts of prayer, published by Mustafa Al-Babi, Egypt, 1/471

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

मसला ९६५ से ९६६: बरेली, मदरसा मंज़र-उल-इलाम से, मुस्तफ़ा अज़ीज़ मुज़फ़्फ़रपुरी, छात्र द्वारा १३ शव्वाल १३२७ हिजरी को पूछा गया। दीन के विद्वान इन मसलों के बारे में क्या फरमाते हैं कि: (१) नमाज़ के अंदर अगर टोपी गिर जाए तो उठाना चाहिए या नहीं? (२) क्या इमाम किरअत या रुकू को किसी मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) के लिए लंबा कर सकता है, जबकि मुक्तदी वज़ू कर रहा हो या मस्जिद में आ गया हो और इमाम को यह पता चल जाए कि कोई व्यक्ति जल्द ही शामिल होना चाहता है? ऐसी स्थिति में रुकू में कुछ देर करना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब: (१) इसे उठा लेना बेहतर है बशर्ते कि वह बार-बार न गिरे, और अगर कोई विनम्रता और आज़िज़ी की नीयत से नंगे सिर रहना चाहे, तो न उठाना बेहतर है। 'दुर्रे मुख्तार' में है: [अरबी]: "सक़त क़लन्सुवतहु फ़-आदतहा अफ़ज़लु इल्ला इज़ा इहताज्त लि-तक़वीरन व अमल-ए-कसीर।" (नमाज़ी की टोपी गिर जाए तो उसका उठाना बेहतर है, सिवाय उस स्थिति के जहाँ उसे लपेटने की ज़रूरत हो या ज़्यादा हरकत (अमल-ए-कसीर) लाज़िम आ रही हो। (त)) 'रद-उल-मुहतार' में है: [अरबी]: "अज़-ज़ाहिरु अन्ना अफ़ज़लियतु इादतहा हैसु लम यक़्सिद बि-तर्किहा अत-तज़ल्लुल।" (ज़ाहिर यही है कि उसका उठाना तब बेहतर है जब इसे छोड़ने में विनम्रता का इरादा न हो। (त))

(२) अगर किसी खास व्यक्ति की खातिर, अपने किसी विशेष लगाव या खुशामद के लिए हो, तो एक बार तस्बीह के बराबर भी समय बढ़ाने की हरगिज़ इजाज़त नहीं है। बल्कि हमारे इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने फ़रमाया कि 'युख्शा अलैहि अम्रुन अज़ीम' यानी उस पर शिर्क का अंदेशा है, क्योंकि उसने नमाज़ में इतना अमल गैर-खुदा के लिए किया। और अगर खुशामद मक़सूद नहीं बल्कि अच्छे काम पर मुसलमान की मदद करना है (और यह उस स्थिति में स्पष्ट है कि वह आने वाले को न पहचाने, या पहचाने और उसका कोई विशेष संबंध उससे न हो और न ही कोई स्वार्थ उससे जुड़ा हो), तो रुकू में एक-दो तस्बीह के बराबर समय बढ़ा देना जायज़ है। बल्कि अगर स्थिति ऐसी हो कि अगर वह अभी सिर उठा लेगा तो वह व्यक्ति रुकू में शामिल होने या न होने के संदेह में पड़ जाएगा, तो बढ़ा देना वांछित है। और जो अभी नमाज़ में शामिल नहीं हो पाएगा, अभी मस्जिद में आया है और वज़ू वगैरह करेगा या वज़ू कर रहा है, उसके लिए...

---

1 दुर्रे मुख्तार, बाब: मायूफ़सिदुस सलात व मायुकरहु फ़ीहा, मतबुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/91
2 रद-उल-मुहतार, बाब: मकरूहाते सलात, मतबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/471

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۹۶۵ تا ۹۶۶: از بریلی مدرسہ منظر الاسلام مسئولہ احسان علی مظفر پوری طالب علم بتاریخ ۱۳ شوال ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں کہ : (۱) نماز کے اندر اگر ٹوپی گر جائے تو اٹھانا چاہئے یا نہیں ؟ (۲) امام قراءت یارکوع کو کسی مقتدی کے واسطے دراز کرسکتا ہے یا نہیں جبکہ مقتدی وضو کررہا ہو یا مسجد میں آگیا ہو اور یہ امام کو معلوم ہوگیا کہ کوئی شخص ہے کہ عنقریب شریک ہونا چاہتا ہے بایں صورت رکوع میں کچھ دیر کردے تو جائز یا نہیں ؟

الجواب: (۱) اٹھا لینا افضل ہے جبکہ بار بار نہ گرے اور اگر تذلل وانکسار کی نیت سے سر برہنہ رہنا چاہے تو نہ اٹھانا افضل ۔ در مختار میں ہے : سقط قلنسوتہ فاعادتہا افضل الا اذا احتاجت لتکویرا وعمل کثیر ۱ (نمازی کی ٹوپی گر جائے تو اس کا اٹھانا افضل ہے مگر اس صورت میں کہ باندھنے کی حاجت ہو یا عملِ کثیر لازم آرہا ہو ۔ (ت)) ردالمحتار میں ہے : الظاھر ان افضلیۃ اعادتہا حیث لم یقصد بترکھا التذلیل ۲۔ (ظاہر یہی ہے کہ اس کا اٹھانا تب افضل ہے جب اس کے ترک میں تذلل کا ارادہ نہ ہو۔ (ت))

(۲) اگر کسی خاص شخص کی خاطر اپنے کسی علاقہ خاصہ یا خوشامد کے لئے منظور تو ایک بار تسبیح کی قدر بھی بڑھانے کی ہرگز اجازت نہیں بلکہ ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا کہ یخشی علیہ امر عظیم یعنی اس پر شرک کا اندیشہ ہے کہ نماز میں اتنا عمل اس نے غیر خدا کے لئے کیا اور اگر خاطر خوشامد منظور نہیں بلکہ عمل حسن پر مسلمان کی اعانت (اور یہ اس صورت میں واضح ہے کہ یہ اس آنے والے کو نہ پہچانے یا پہچانے اور اس کا کوئی تعلق خاص اس سے نہ ہو نہ کوئی غرض اس سے اٹکی ہو) تو رکوع میں دو ایک تسبیح کی قدر بڑھا

دینا جائز بلکہ اگر حالت یہ ہے کہ یہ ابھی سر اٹھائے لیتا ہے تو وہ رکوع میں شامل ہونے نہ ہونے میں شک میں پڑ جائے گا تو بڑھا دینا مطلوب اور جو ابھی نماز میں نہ ملے گا مسجد میں آیا ہے وضو وغیرہ کرے گا یا وضو کررہا ہے اس کے لئے

---

۱ درمختار باب مایفسد الصلوۃ ومایکرہ فیہا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۱/۱ ۲ ردالمحتار باب مکروہات الصلوۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۴۷۱/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

[The previous discussion concludes that...] It should not be increased beyond the Sunnah limit; rather, if increased, it will cause a burden to those present in prayer, thus strictly forbidden and impermissible. This issue is recurrent in books, and 'Al-Shami' has detailed it in the description of prayer (Sifat al-Salah). What I have stated is the essence and distillation of the research. (t) And Allah Almighty knows best.

Issue 977: 1st Zilqadah 1331 AH What do the scholars of religion say regarding Zaid who, when told not to pray with rolled-up sleeves and to unroll them, replied: "Whose saying is this? In which Hadith is it mentioned, and who is its narrator?" The Answer: It is the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). It is a Hadith from Sahihain (Bukhari & Muslim), and Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them) is the narrator. Such questions are unbecoming of an ignorant person. And Allah Almighty knows best.

Issue 978: From Bareilly, Mohalla Zakhira, asked by Masood Hussain, 29 Safar 1338 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: if a washerman (Dhobi) exchanges clothes [with someone else's], is it permissible for women to pray wearing them or not? And is it permissible to pray with hair tied in a bun (Jura) or not? The Answer: Wearing exchanged clothes is forbidden (Haram) for both men and women, and prayer in them is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked). As for tying a bun, the dislike is certainly for men; the Hadith explicitly prohibits men[1]. A woman's hair is part of her 'Awrah' (modesty); if left loose, there is a fear of exposure. She was not commanded to undo her braids even for Ghusl (ritual bath). In prayer, there is no harm in braided hair, and likewise, no harm in a bun. The wisdom behind the prohibition for men is that their hair should also fall on the ground and prostrate with them, as mentioned in Al-Mirqat etc. (t). Women are not commanded this at all. Consequently, Imam Zainuddin Iraqi stated: "It is specific to men, not women." (t) And Allah Almighty knows best.

1. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 513 narrated from Umm Salama (may Allah be pleased with her), printed by Maktaba Faisalya Beirut 23/252; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abu Rafi' (may Allah be pleased with him), printed by Dar al-Fikr Beirut 6/8. F: The words of the Hadith are: "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) forbade a man to pray while his hair is tied behind his head." - Nazir Ahmad. Page 299 of 721

फ़तावा रज़विया खंड 7

[पिछली चर्चा का निष्कर्ष यह है कि...] इसे सुन्नत की सीमा से अधिक नहीं बढ़ाना चाहिए; बल्कि यदि बढ़ाया गया तो यह नमाज़ में उपस्थित लोगों के लिए बोझ का कारण बनेगा, अतः यह सख्त मना और नाजायज़ है। यह मसला किताबों में बार-बार आता है, और 'अल-शामी' ने इसे नमाज़ के वर्णन (सिफ़त अल-सलाह) में विस्तार से बताया है। मैंने जो कुछ बयान किया है, वह शोध का निचोड़ और सार है। (त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 977: 1 जिलक़ादा 1331 हिजरी दीन के उलेमा क्या कहते हैं कि ज़ैद को जब आस्तीनें चढ़ाकर नमाज़ पढ़ने से मना किया गया और कहा गया कि आस्तीनें नीचे कर लिया करो, तो उसने जवाब दिया कि यह किसका कौल है, किस हदीस में है और इसका रावी (वर्णनकर्ता) कौन है? जवाब: यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इरशाद है, सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) की हदीस है, और अब्दुल्लाह बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) इसके रावी हैं। एक जाहिल के लिए ऐसे सवाल करना अशोभनीय है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 978: बरेली, मोहल्ला ज़खीरा, सायल: मसूद हुसैन, 29 सफ़र 1338 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या कहते हैं कि अगर धोबी कपड़े बदल कर ले आए (किसी और के कपड़े दे दे), तो क्या औरतों के लिए उन्हें पहनकर नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं? और क्या जूड़ा बांधकर नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं? जवाब: बदले हुए (दूसरे के) कपड़े पहनना मर्द और औरत दोनों के लिए हराम है और उससे नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी (कठोर रूप से नापसंद) है। जूड़ा बांधने की कराहत (नापसंदगी) यकीनन मर्दों के लिए है, हदीस में साफ तौर पर मर्द के लिए मनाही है[1]। औरत के बाल उसका पर्दा हैं; अगर खुले रहेंगे तो उनके खुल जाने का डर है। उसे गुस्ल (स्नान) में भी चोटी खोलने का हुक्म नहीं दिया गया। नमाज़ में गुंथी हुई चोटी में कोई हर्ज नहीं है, तो जूड़े में क्या हर्ज है। मर्दों के लिए मनाही में हिकमत (तर्क) यह है कि सज्दे में बाल भी ज़मीन पर गिरें और उनके साथ सज्दा करें जैसा कि 'अल-मिरक़ात' आदि में है। (त) और औरतें हरगिज़ इसकी पाबंद नहीं हैं। लिहाज़ा इमाम ज़ैनुद्दीन इराकी ने फरमाया: "यह मर्दों के साथ विशिष्ट है, औरतों के लिए नहीं।" (त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

1. अल-मुअजम अल-कबीर हदीस 513, उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित, मक्तबा फैसलिया बेरुत 23/252; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस अबी राफे(रज़ियल्लाहु अन्हु),

दार अल-फिक्र बेरुत 6/8। फा: हदीस के शब्द इस प्रकार हैं: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मर्द को इस हाल में नमाज़ पढ़ने से मना फरमाया कि उसके बाल पीछे बंधे हों।" - नज़ीर अहमद। पृष्ठ 299/721

قدر مسنون پر نہ بڑھائے بلکہ اگر بڑھائے موجب ثقل حاضرین نماز ہوگا تو سخت ممنوع و ناجائز، المسألة دوارة في الكتب وبسطها الشامی من صفة الصلوة وماقلته عطر التحقيق (یہ مسئلہ کتب فقہ میں تحریر ہے، شامی نے اسے صفت صلوٰۃ میں تفصیلاً بیان کیا اور جو کچھ میں نے بیان کر دیا ہے یہ تحقیق کا عطر و نچوڑ ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۷۷: یکم ذیقعدہ ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ زید نے منع کرنے پر کہ آستین چڑھے ہوئے سے نماز نہ پڑھا کرو آستین اتار لیا کرو، جواب دیا کہ کس کا قول ہے، کس حدیث میں ہے اور اس کا راوی کون ہے؟ الجواب: رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ارشاد ہے، صحیحین کی حدیث ہے، عبداللہ بن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما راوی ہیں، اور جاہل کو ایسے سوالات نازیبا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۷۸: از بریلی محلہ ذخیرہ مسؤلہ مسعود حسین ۲۹ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر دھوبی کپڑا بدل کر لائے تو اس کو پہن کر عورتوں کو نماز پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ اور جوڑا باندھ کر نماز پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: بدلا ہوا کپڑا پہننا مرد وعورت سب کو حرام ہے اور اس سے نماز مکروہ تحریمی، جوڑا باندھنے کی کراہت مرد کے لئے ضرور ہے، حدیث میں صاف نھی الرجل ۱ ہے، عورت کے بال عورت ہیں پریشان ہوں گے تو انکشاف کا خوف ہے اور چوٹی کھولنے کا اسے غسل میں بھی حکم نہ ہوا کہ نماز میں کف شعر گندھی چوٹی میں ہے جب اس میں حرج نہیں جوڑے میں کیا حرج ہے، مرد کے لئے ممانعت میں حکمت یہ ہے کہ سجدے میں وہ بھی زمین پر گریں اور اس کے ساتھ سجدہ کریں کما فی المرقاۃ وغیرہ (جیسا کہ مرقات وغیرہ میں ہے۔ ت) اور عورت ہرگز اس کے مامور نہیں، لا جرم امام زین الدین عراقی نے

فرمایا: ھو مختص بالرجال دون النساء (یہ مردوں کے ساتھ مخصوص ہے نہ کہ عورتوں کے لئے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم

۱ المعجم الکبیر حدیث ۵۱۳ مروی عن ام سلمہ رضی اللہ تعالٰی عنہا مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۲۵۲/۲۳، مسند احمد بن حنبل حدیث ابی رافع رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۸/۶ ف: حدیث کے الفاظ یوں ہیں: نھی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان یصلی الرجل وراسہ معقوض۔ نذیر احمد

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Problem 979: From Manya Walla, post office Qasimpur Garhi, District Bijnor, Pargana Afzalgarh. Sent by Syed Kifayat Ali, son of Himayat Ali, 3rd Rabi-ul-Awwal 1338 AH. In the presence of the mosque, once during Isha prayer, I was wearing a shawl over my head. The shawl remained on the body but slipped off the head onto the shoulders. I had not heard this ruling before. Your deputy, Maulvi Amjad Ali Sahib, said that if the shawl falls off during bowing (ruku) or standing, one should put it back on the head with a hand gesture. If one doesn't, the prayer will be disliked (makruh). It is better to have a scarf tied over the cap when wearing a shawl. I followed what he told me. However, when I returned home and saw other people praying, they were not wearing the shawl or quilt over their heads but over their shoulders. I told them that during prayer, the shawl should be worn over the head, and if it falls, it should be replaced. They said that if one keeps a shawl over their head while praying, the prayer is not valid. Now, I request a ruling on this matter. Explain and be rewarded.

Answer: Abu Nu'aym narrated from Abdullah ibn Abbas (may Allah be pleased with them) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Allah does not look with mercy towards a people who do not place their turbans under their shawls, i.e., during prayer." And Allah knows best. (T)

Problem 980: From Sarawali Kalan, Post Office Kachha, District Nainital. Sent by Muhammad Hussain Khurd, 15th Rabi-ul-Awwal 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a handkerchief is tied on the head, can the prayer be performed or not? And if the handkerchief is tied without a cap, can the prayer be performed or not? Explain and be rewarded.

Answer: If the handkerchief is large enough to have enough wraps to cover the head, then it becomes a turban (imamah). Wrapping a small handkerchief which only allows one or two wraps is disliked (makruh). Also, even a turban should not be worn without a cap, let alone a handkerchief. It is stated in a Hadith:

1 Al-Firdous bi-Ma'thur al-Khitab, Hadith 3777, published by Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 5/136.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

मसला 979: मौज़ा मान्या वाला, डाकखाना कासिमपुर गढ़ी, जिला बिजनौर, परगना अफ़ज़लगढ़ से। प्रेषक सैयद किफ़ायत अली वल्द हिमायत अली, 3 रबी-उल-अव्वल 1338 हिजरी। हज़ूर की मस्जिद में एक बार ईशा की नमाज़ पढ़ रहा था, सर पर चादर ओढ़े हुए था और चादर बदन पर कायम रही मगर सर से उतर कर कंधे पर गिर गई थी। मैंने यह मसला पहले नहीं सुना था। आपके खलीफ़ा मौलवी अमजद अली साहब ने फरमाया कि अगर चादर रुकू में या खड़े होने की स्थिति में गिर जाए, तो हाथ के इशारे से उसे सर पर रख लेना चाहिए। अगर नहीं रखेगा तो नमाज़ मकरूह (नापसंद) होगी। बेहतर है कि चादर ओढ़ने के साथ टोपी पर दुपट्टा बंधा हो, जैसा कि उन्होंने बताया था, मैंने वैसा ही किया। लेकिन जब मैंने घर आकर अन्य नमाज़ियों को देखा, तो वे चादर या रज़ाई सर के ऊपर से नहीं ओढ़ते बल्कि कंधों पर ओढ़ते हैं। मैंने उनसे कहा कि नमाज़ पढ़ते समय चादर सर के ऊपर से ओढ़नी चाहिए और अगर गिर जाए तो हाथ से सर पर रख लेनी चाहिए। उन्होंने कहा कि नमाज़ में सर पर चादर रखने से नमाज़ नहीं होगी। अब इस मसले पर मार्गदर्शन चाहता हूँ। स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: अबू नुएम ने अब्दुल्ला बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह तआला उस कौम की तरफ रहमत की नज़र नहीं फरमाता जो नमाज़ में अपने इमामे (पगड़ी) अपनी चादरों के नीचे नहीं करते।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 980: सरौली कलां, डाकखाना कछा, जिला नैनीताल से। प्रेषक मोहम्मद हुसैन खुर्द, 15 रबी-उल-अव्वल 1338 हिजरी। विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि अगर सर पर रूमाल बांधकर नमाज़ पढ़ी जाए तो हो सकती है या नहीं? और बिना टोपी के रूमाल बांधा जाए तो नमाज़ हो सकती है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: रूमाल अगर बड़ा हो कि उसमें इतने लपेट आ सकें जो सर को ढँक लें, तो वह इमामा (पगड़ी) ही हो गया। और छोटा रूमाल जिससे सिर्फ एक-दो लपेट आ सकें, उसे लपेटना मकरूह है। और बिना टोपी के इमामा भी नहीं होना चाहिए, रूमाल तो दूर की बात है। हदीस में है:

1 अल-फ़िरदौस बि-मासूर अल-खिताब, हदीस 3777, प्रकाशित दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 136/5.

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۹۷۹ : از موضع مانیا والہ ڈاکخانہ قاسم پور گڑھی ضلع بجنور پرگنہ افضل گڑھ مرسلہ سید کفایت علی ولد حمایت علی ۳ ربیع الاول شریف ۱۳۳۸ھ حضور کی مسجد میں ایک مرتبہ نماز عشاء کی پڑھ رہا تھا سر پر چادر اوڑھے ہوئے تھا اور چادر بدن پر قائم رہی مگر سر سے اتر کر کندھے پر گر گئی تھی، میں نے یہ مسئلہ سنا بھی نہیں تھا آپ کے خلیفہ مولوی امجد علی صاحب نے یہ فرمایا اگر چادر رکوع میں یا کھڑے ہونے سے گر جائے تو ہاتھ سے اشارہ کر کے سر پر رکھ لینی چاہئے اگر نہیں رکھے گا تو نماز مکروہ ہو گی اور بہتر چادر اوڑھنے کے ٹوپی کے دوپٹہ بندھا ہوا تھا جیسا کہ انہوں نے بتایا تھا ویسا خاکسار عمل میں لایا تھا مگر غریب خانہ آ کر جو نمازیوں کو دیکھا تو وہ چادر یا رضائی سر کے اوپر سے نہیں اوڑھتے بلکہ کاندھے پر اوڑھتے ہیں میں نے اُن سے کہا کہ چادر نماز پڑھتے میں سر پر سے اوڑھنی چاہئے اگر سر پر گر جائے تو ہاتھ سے سر پر رکھ لینی چاہئے انہوں نے کہا نماز پڑھتے میں چادر سر پر رکھے گا نماز نہیں ہو گی، اب اس مسئلہ کا خواستگار ہوں تحریر کیجئے ۔ بینوا توجروا۔

الجواب: ابو نعیم نے عبد اللہ بن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: لا ینظر اللہ الی قوم لا یجعلون عمائمھم تحت ردائھم یعنی فی الصلوٰۃ ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ اللہ تعالیٰ اس قوم کی طرف نظر رحمت نہیں فرماتا جو نماز میں اپنے عمامے اپنی چادروں کے نیچے نہیں کرتے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۹۸۰ : از سرولی کلاں ڈاکخانہ کچھا ضلع نینی تال مرسلہ محمد حسین خورد ۱۵ ربیع الاول شریف ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر سر پر رومال باندھ کر نماز

پڑھی جائے تو ہو سکتی ہے یا نہیں؟ اور بغیر ٹوپی کے رومال بندھا جائے تو نماز ہو سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا تو جروا

الجواب: رومال اگر بڑا ہو کہ اتنے پیچ آ سکیں جو سر کو چھپالیں تو وہ عمامہ ہی ہو گیا، اور چھوٹا رومال جس سے صرف دو ایک پیچ آ سکیں لپیٹنا مکروہ ہے، اور بغیر ٹوپی کے عمامہ بھی نہ چاہئے نہ کہ رومال، حدیث میں ہے:

1 الفردوس بمأثور الخطاب حدیث ۳۷۷۷ مطبوعہ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱۳۶/۵

جلد ہفتم (Volume Seven) فتاوی رضویہ (Fatawa Razvia)

فرق مابیننا وبین المشرکین العمائم علی القلانس[1] ۔ ہم میں اور مشرکوں میں ایک فرق یہ ہے کہ ہمارے عمامے ٹوپیوں پر ہوتے ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

Problem 981: From Mombasa City, East Africa, Haji Qasim & Sons shop, enquired by Haji Abdullah Haji Yaqoob, 26 Ramadan 1339 AH. What do the scholars of the religion say about this issue: A person, while awake but in a state of neglect or while praying, had a satanic thought and imagined seeing a woman's private parts and presented his own private parts but did not perform intercourse. After a minute, he dismissed the thought and completed his prayer. Now, he did not perform intercourse, nor was his organ erect, and neither semen (mani) nor prostatic fluid (madhi) came out. He had a slight suspicion, but he felt like urinating. Is Ghusl (ritual bath) mandatory or not? And how was his prayer? He believes that Ghusl is not mandatory for him and he continues to pray and recite the Holy Quran. Is it permissible for him to pray, recite the Holy Quran, and read Durood Sharif now? Explain and be rewarded.

The Answer: Since he did not perform intercourse and no semen came out, Ghusl is not mandatory. He can recite the Holy Quran. Apart from the Holy Quran, other invocations (Adhkar) like Kalima Tayyiba, Tasbih, Tahleel, and Durood Sharif etc., can be recited even in a state of ritual impurity (Janaba). Since in the mentioned case, even prostatic fluid (madhi) did not come out, the prayer is also valid, provided his naked organ did not touch the naked private parts of a woman; otherwise, Wudu (ablution) would be invalidated and the prayer would be void. However, having such thoughts during prayer is very bad; although the obligation (fard) will be fulfilled, the prayer will be severely disliked (Makruh). If the nakedness is such that it is not veiled from the sight of others, the prayer will be void to that extent if one-fourth of a limb is exposed, although Wudu will not be broken unless there is contact with a woman's naked private parts. All this applies if a woman was actually present; otherwise, merely by thought, Wudu will not be broken unless prostatic fluid (madhi) comes out, nor will Ghusl be mandatory unless semen (mani) comes out. And Allah Almighty knows best.

Problem 982: From Jamshedpur, Special Post Office, District Singhbhum, Office Karkisi, enquired by Hamidullah, 9 Shawwal 1339 AH. What do the scholars of religion say: is prayer valid while wearing trousers (pants), especially when sitting and rising...

[1] Sunan Abu Dawood, Chapter on Turbans, published by Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/208. Page 301 of 721

जिल्द सप्तम (खंड 7) फ़तावा रज़विया

फ़र्क़ माबैनना वा बैनुल मुशरिकीनल अमाइमु अलल कलान्स[1]। हम में और मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बीच एक अंतर यह है कि हमारे अमामे (पगड़ी) टोपियों पर होते हैं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 981: शहर मोम्बासा, पूर्वी अफ्रीका, हाजी कासिम एंड संस की दुकान, मुस्तफ़सी (प्रश्नकर्ता) हाजी अब्दुल्ला हाजी याकूब, 26 रमज़ान 1339 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं दीन के उलमा इस मसले में कि एक व्यक्ति को जागते में कुछ असावधानी हुई या नमाज़ पढ़ते में कुछ शैतानी ख़याल आया और आँखों के सामने औरत की फ़र्ज (गुप्तांग) को देखा और अपना ज़िक्र (लिंग) सामने किया लेकिन दुख़ूल (प्रवेश) न किया, एक मिनट के बाद उस ख़याल को दूर किया और नमाज़ पूरी की। अब उसने न दुख़ूल किया और न ज़िक्र खड़ा हुआ था और न मनी (वीर्य) या मज़ी (प्री-सेमिनल फ्लूइड) निकली है, बस एक ज़रा सा ये ख़याल उसे था लेकिन पेशाब उसे लगा है, ग़ुस्ल करना होगा या नहीं? और उसकी नमाज़ कैसी हुई? उसका ख़याल है कि मुझ पर ग़ुस्ल नहीं है और नमाज़ पढ़ता है, क़ुरआन मजीद पढ़ता है। अब नमाज़ पढ़ना या क़ुरआन मजीद और दुरूद शरीफ़ पढ़ना सब कैसा है? बयान फ़रमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: जब न उसने दुख़ूल किया न मनी निकली, तो ग़ुस्ल वाजिब न हुआ। वह क़ुरआन मजीद की तिलावत कर सकता है और क़ुरआन मजीद के अलावा अज़कार (स्मरण) जैसे कलिमा तय्यबा, तस्बीह, तहलील और दुरूद शरीफ़ वग़ैरह तो हालत-ए-जनाबत (अशुद्ध अवस्था) में भी पढ़ सकता है। और जबकि बताई गई सूरत में मज़ी भी न निकली तो नमाज़ भी हो गई, बशर्ते कि उसका नग्न अंग किसी औरत के नग्न गुप्तांग से न लगा हो, वरना वज़ू टूट जाएगा और नमाज़ नहीं होगी। बाक़ी नमाज़ में ऐसा ख़याल आना बहुत बुरा है, हालाँकि फ़र्ज़ तो अदा हो जाएगा लेकिन नमाज़ सख़्त मकरूह होगी। और अगर नग्नता ऐसी हो जिससे दूसरों की नज़र से पर्दा न रहे, तो उसी हद तक नमाज़ बातिल हो जाएगी जब एक चौथाई अंग नग्न हो जाए, हालाँकि वज़ू नहीं टूटेगा जब तक किसी औरत के नग्न गुप्तांग से स्पर्श न हो। ये सब उसी सूरत में है जब वास्तव में कोई औरत मौजूद हो, वरना महज़ ख़याल से न वज़ू जाएगा जब तक मज़ी न निकले, न ग़ुस्ल वाजिब होगा जब तक मनी न निकले। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 982: जमशेदपुर, ख़ास डाकखाना, जिला सिंहभूम, ऑफिस कारकिसी, मुस्तफ़सी हमीदुल्लाह, 9 शव्वाल 1339 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं दीन के उलमा कि पतलून (पैंट) पहन कर नमाज़ दुरुस्त है या नहीं जबकि उसमें उठने-बैठने...

[1] सुनन अबू दाऊद, अमामा का अध्याय, प्रकाशित आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 2/208 पृष्ठ 301/721

فرق مابیننا وبین المشرکین العمائم علی القلانس[1] ۔ ہم میں اور مشرکوں میں ایک فرق یہ ہے کہ ہمارے عمامے ٹوپیوں پر ہوتے ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۸۱: از شہر ممباسہ ضلع شرقی افریقہ دکان حاجی قاسم اینڈ سنز مسئولہ حاجی عبداللہ حاجی یعقوب ۲۶ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کو جاگتے میں کچھ غفلت ہوئی یا نماز پڑھتے میں کچھ شیطانی خیال آیا اور آنکھوں کے سامنے عورت کی فرج کو دیکھا اور اپنا ذکر سامنے کیا لیکن دخول نہ کیا ایک منٹ کے بعد اس خیال کو دور کیا اور نماز تمام کی اب اس نے نہ دخول کیا اور نہ ذکر کھڑا ہوا تھا اور نہ منی یا مذی نکلی ہے ایک ذرا سا یہ خیال اس کو تھا لیکن پیشاب اس کو لگا ہے غسل کرنا ہو گا یا نہیں ؟ اور اس کی نماز کیسی ہوئی ؟ اس کا خیال ہے کہ مجھ پر غسل نہیں اور نماز میں پڑھتا ہے قرآن مجید پڑھتا ہے اب نماز میں پڑھنا یا قرآن مجید اور درود شریف پڑھنا سب کیسا ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: جب نہ اس نے دخول کیا نہ منی نکلی ، تو غسل واجب نہ ہوا، قرآن مجید کی تلاوت کر سکتا ہے اور سوائے قرآن مجید اور اذکار مثل کلمہ طیبہ و تسبیح و تہلیل و درود شریف وغیرہ ہا تو حالت جنابت میں بھی پڑھ سکتا ہے اور جبکہ صورت مذکورہ میں مذی بھی نہ نکلی تو نماز بھی ہو گئی بشرطیکہ اس کا برہنہ عضو عورت کی برہنہ شرمگاہ سے ملانہ ہو ورنہ وضو جاتا رہا اور نماز نہ ہوئی ، باقی نماز میں ایسا خیال بہت بد ہے اگر چہ فرض ادا ہو جائے گا نماز سخت مکروہ ہوگی اور اگر برہنگی ایسی ہو جس سے دوسرے کی نظر سے حجاب نہ ہو تو اسی قدر سے نماز جاتی رہے گی جبکہ چہارم عضو کی قدر برہنہ کرے اگر چہ وضو نہ جائے گا جبکہ برہنہ شرمگاہ زن سے ملنا نہ ہو یہ سب اسی صورت میں ہے کہ واقعی کوئی عورت موجود ہو ورنہ مجرد خیال

سے نہ وضو جائے گا جب تک مذی نہ نکلے نہ غسل واجب ہو گا جب تک منی نہ نکلے ۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۸۲ : از جمشید پور ڈاکخانہ خاص ضلع سنگھ بھوم آفس کار کیسی مسئولہ حمیداللہ ۹ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ پتلون پہن کر نماز درست ہے یا نہیں جبکہ اس میں نشست و برخاست

[1] سنن ابوداؤد باب فی العمائم مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲۰۸/۲ صفحہ 301 از 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

...is done fully. Please clarify and you will be rewarded.

Answer: Wearing trousers is disliked (Makruh) and praying in disliked clothes is also disliked. And Allah the Almighty knows best.

Problem 983: If the forehead is hidden by a muffler, turban, or handkerchief, will the prostration (Sajdah) be valid or not?

Answer: Prostration is correct, and the prayer is disliked (Makruh). And Allah the Almighty knows best.

Problem 984: Mirza Asghar Ali Khan, Bans Mandi, Bareilly. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say on this issue, that in most congregations the Imam stands in the doorway of the mosque and the followers stand outside to pray, what is the ruling on this? Please clarify and be rewarded.

Answer: It is disliked (Makruh) for the Imam to stand in the doorway, as stated in Radd al-Muhtar from Mi'raj al-Diraya on the authority of our master Imam, may Allah be pleased with him. (It is narrated in Radd al-Muhtar from Mi'raj al-Diraya on the authority of Sayyiduna Imam-e-Azam, may Allah be pleased with him. Ed.) And Allah, Glory be to Him and the Almighty, knows best.

Problem 985: Is it correct to pray while wearing socks on the feet or not? Zaid says that since the ankles are covered by wearing them, the prayer will be disliked (Makruh). Please clarify and be rewarded.

Answer: Zaid's statement is incorrect; it is better to pray while wearing leather socks (Mozah). And Allah the Almighty knows best.

Problem 986: From Sarkar Pakpattan Sharif, Montgomery District, Holy Shrine, sent by Imam Ali Shah Sahib, 7th Rabi al-Thani Sharif 1331 AH. Truth, truth, truth, Honorable Maulana! Assalamu Alaikum, I request your opinion on this matter: if prayer is performed right in front of the tomb in the holy shrine of a saint by closing the doors of the sanctified tomb of that same saint, is it Shari'a-wise permissible or not? Let this issue be written in the newspaper 'Dabdaba-e-Sikandari' so that everyone can see it. More humble respects, the needy Muhammad Imam Ali Shah,

descendant of Baba Sahib, may Allah have mercy on him, from the shrine of Hazrat Janab.

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Disliked Acts in Prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/478.

फ़तावा रज़विया खंड सात

...पूरी तरह से होता है, बयान करें और इनाम पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): पतलून पहनना मकरूह है और मकरूह कपड़े में नमाज़ भी मकरूह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 983: यदि माथा मफ़लर, पगड़ी या रूमाल से ढका हो, तो सज्दा सही होगा या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): सज्दा सही है, और नमाज़ मकरूह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 984: मिर्ज़ा असग़र अली ख़ान, बांस मंडी, बरेली। दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि अक्सर जमात में इमाम मस्जिद के दरवाज़े में और मुक़्तदी बाहर खड़े होकर नमाज़ पढ़ते हैं, इसमें क्या हुक्म है? बयान करें और इनाम पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): इमाम का दरवाज़े में खड़ा होना मकरूह है, जैसा कि रद अल-मुह्तार में मेराज अल-दिराया के हवाले से हमारे आका इमाम रज़ियल्लाहु अन्हु से वर्णित है।1 (रद अल-मुह्तार में मेराज अल-दिराया के हवाले से सैय्यदुना इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु से नक़ल किया गया है। त.) और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला 985: पैरों में जुराबें पहनकर नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं? ज़ैद कहता है कि चूँकि उन्हें पहनने से टखने बंद हो गए तो नमाज़ मकरूह होगी। बयान करें और इनाम पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): ज़ैद का कहना ग़लत है, मोज़े पहनकर नमाज़ पढ़ना बेहतर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 986: सरकार पाकपट्टन शरीफ़, ज़िला मोंटगोमरी, दरगाह-ए-अक़दस से, प्रेषक इमाम अली शाह साहिब, 7 रबी-अल-आख़िर शरीफ़ 1331 हिजरी। हक़, हक़, हक़, जनाब मौलाना! अस्सलाम अलैकुम, मैं इस मसले में आपकी राय का आकांक्षी हूँ कि किसी बुज़ुर्ग के आस्ताने में उन्हीं बुज़ुर्ग साहिब-ए-मज़ार के रौज़ा-ए-मुनव्वरा के दरवाज़ों को बंद करके रौज़े के ठीक सामने नमाज़ पढ़ ली जाए तो शरीयत के लिहाज़ से जायज़ है या नहीं? यह मसला अख़बार 'दबदबा-ए-सिकंदरी' में लिख

दिया जाए ताकि सब लोग देख लें। ज़्यादा नियाज़, फ़क़ीर मोहम्मद इमाम अली शाह, औलाद बाबा साहिब रहमतुल्लाहि अलैहि, दरगाह हज़रत जनाब से।

1. रद अल-मुह्तार, बाब मकरूहात-ए-सलात, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/478.

پوری طور سے ہوتا ہے بینوا توجروا الجواب: پتلون پہننا مکروہ ہے اور مکروہ کپڑے سے نماز بھی مکروہ۔ واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۹۸۳: گلوبند یا پگڑی یا رومال سے پیشانی چھپی ہے تو سجدہ درست ہوگا یا نہیں؟ الجواب: سجدہ درست ہے اور نماز مکروہ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۹۸۴: مرزا اصغر علی خاں بانس منڈی، بریلی کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ اکثر جماعت میں امام مسجد کے در میں اور مقتدی باہر کھڑے ہو کر نماز پڑھتے ہیں اس میں کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا۔ الجواب: امام کا در میں کھڑا ہونا مکروہ ہے کما فی رد المحتار عن معراج الدرایۃ عن سیدنا الامام رضي الله تعالی عنه 1 (ردالمحتار میں معراج الدرایہ کے حوالے سے سیدنا امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ سے منقول ہے۔ت) واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم مسئلہ ۹۸۵: جرابیں پہن کر پاؤں میں نماز پڑھنا درست ہے یا نہیں؟ زید کہتا ہے کہ جبکہ ان کے پہننے سے ٹخنے بند ہو گئے تو نماز مکروہ ہوگی۔ بینوا توجروا الجواب: زید کا قول غلط ہے، موزے پہن کر نماز پڑھنا بہتر ہے واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۹۸۶: از سرکارِ پاک پٹن شریف ضلع منٹگمری درگاہ اقدس مرسلہ امام علی شاہ صاحب ۷ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۱ھ حق، حق، حق، جناب مولانا! السلام علیکم، مکلف ہوں کہ اس مسئلہ میں آپ کیا فرماتے ہیں کہ کسی بزرگ کے آستانہ پاک میں اسی بزرگ صاحب مزار کے روضہ منورہ کے دروازے کو بند کر کے روضہ کے آگے ہی اگر نماز پڑھ لی جائے تو شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ یہ مسئلہ اخبار دبدبہ سکندری میں لکھ دیا جائے تاکہ سب لوگ دیکھ لیں۔ زیادہ نیاز الکلف فقیر محمد امام علی شاہ اولاد بابا صاحب رحمہ اللہ تعالٰی از درگاہ حضرت جناب

1 ردالمحتار باب مکروہات الصلوۃ مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۱/ ۴۷۸

Fatawa-e-Razvia Volume 7

Baba Sahib Rahmatullah Ta'ala Ganj Shakar Qutb-e-Alam Ghiyas-e-Hind Pakpattan Sharif, District Montgomery.

The Answer: Respected Shah Sahib, Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. In the situation mentioned, prayer is permissible and permissible without any dislike. Being near the shrines of the beloved of God makes it more fruitful in blessings and lights, and a source of the great mercy of the Pardoner. It is mentioned in Khulasah, Zakhirah, al-Muhit, and al-Hindiyyah, etc.:

[Arabic Quote]: "The wording belongs to these two: Muhammad said, 'I dislike for the Qibla of the mosque to be towards the exit, the bathroom, or the grave.' (up to the saying of al-Muhit) This all applies when there is no wall or barrier between the worshipper and these places. However, if there is a barrier, it is not disliked, and the wall becomes a separator."

Their statement is as follows: Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said, "I consider it disliked for the Qibla of the mosque to face the latrine, the bathroom, or the grave (as per al-Muhit's statement). This is when there is no wall or barrier between the worshipper and these places. But if there is something in between, it is not disliked; the wall will act as a separator."

In the grand capital of the pure city of Medina (may Allah's blessings be upon its inhabitant and his progeny), there are rows of worshippers in front of the radiant garden of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) whose prostration is specifically towards the radiant garden, but the intention is to face the Qibla, not the pure shrine. Therefore, the honorable scholars have always considered it permissible. Yes, they have forbidden turning one's back to the sacred shrine without necessity, even if in prayer. It is stated in 'Mansik Mutawassit' and its commentary 'Maslak-e-Mutaqassit' by Mulla Ali Qari:

[Arabic Quote]: "(One should not turn one's back to the sacred grave), meaning in prayer or otherwise, except out of compelling necessity."

(Do not turn your back towards the sacred shrine) in prayer or outside of it. However, if there is a necessity or compulsion, then there is no harm.

Also, in the mentioned commentary, it states:

1. Fatawa al-Hindiyyah, Chapter Five on the Etiquettes of the Mosque etc., published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/319
2. Fatawa al-Hindiyyah, Chapter Five on the Etiquettes of the Mosque etc., published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/320
3. Maslak-e-Mutaqassit with Irshad al-Sari, Chapter on Visiting the Master of Messengers (peace and blessings be upon him), published by Dar al-Kitab al-Arabiya Beirut, p. 344

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सप्तम (7)

बाबा साहिब रहमतुल्लाह तआला गंज शकर कुतुब-ए-आलम गियास-ए-हिन्द पाकपट्टन शरीफ ज़िला मंटगोमरी।

अल-जवाब: जनाब शाह साहिब, अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुह। मज़कूरा सूरत में नमाज़ जायज़ और बिला कराहत जायज़ है, और खुदा के महबूबों के मज़ार के करीब होने के बाइस बरकतों और अनवार का ज़्यादा फल देने वाली और बख्शने वाले रब्ब की अज़ीम रहमत का मंबा (स्त्रोत) है। खुलासा, ज़खीरा, मुहीत और हिन्दिया वगैरा में है:

(अरबी इबारत का तर्जुमा): इन दोनों की इबारत यह है: इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह तआला ने फरमाया कि मैं मस्जिद के किबले का बैतुल खला (शौचालय), हम्माम और कब्र की तरफ होना मकरूह जानता हूँ (मुहीत के कौल तक)। यह उस वक्त है जब नमाज़ी और उनके दरमियान कोई दीवार या ओट (परदा) न हो, लेकिन अगर दरमियान में कोई चीज़ है तो मकरूह नहीं, अब दीवार उनके दरमियान फासला हो जाएगी।

सरकार-ए-आज़म मदीना तैयबा (सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम) में हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम के रौज़ा-ए-अनवर के सामने नमाज़ियों की सफें होती हैं, जिनका सज्दा खास रौज़ा-ए-अनवर की तरफ होता है, मगर नियत इस्तिक्बाल-ए-किबला की है, न कि रौज़ा-ए-अतहर की। लिहाज़ा हमेशा उलमा-ए-किराम ने इसे जायज़ रखा। हाँ, बिला मजबूरी मज़ार-ए-अकदस की तरफ पीठ करने से मना फरमाया, चाहे नमाज़ में हो। मन्सक मुतवस्सित और उसकी शरह मस्लक-ए-मुतक़स्सित मुल्ला अली कारी में है:

(अरबी इबारत का तर्जुमा): (मज़ार-ए-अकदस की तरफ पीठ न करे) यानी नमाज़ में और गैर-नमाज़ में, अलबत्ता जब कोई मजबूरी और ज़रूरत हो तो कोई हर्ज नहीं।

नीज़ मज़कूरा शरह में है:

1. फ़तावा हिन्दिया, बाब पंचम, मस्जिद के आदाब में, मत्तबूआ नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/319
2. फ़तावा हिन्दिया, बाब पंचम, मस्जिद के आदाब में, मत्तबूआ नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/320

3. मस्लक-ए-मुतक़स्सित मय इरशाद-उस-सारी, बाब ज़ियारत सैयदुल मुरसलीन सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम, मत्तबूआ दारुल किताब अल-अरबिया बैरूत, पृ. 344

पृष्ठ 303/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

بابا صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی گنج شکر قطب عالم غیاث ہند پاک پٹن شریف ضلع منٹگمری الجواب:

جناب شاہ صاحب و علیکم السلام و رحمۃ اللہ و برکاتہ، صورتِ مذکورہ میں نماز جائز اور بلا کراہت جائز، اور قربِ مزارِ محبوباں کردگار کے باعث زیادہ مثمر برکات و انوار و موردِ رحمتِ جلیلہ غفار۔ خلاصہ و ذخیرہ و محیط و ہندیہ وغیرہما میں ہے:

واللفظ لھذین قال محمد اکرہ ان تکون قبلۃ المسجد الی المخرج والحمام والقبر (الی قولہ اعنی المحیط) ھذا کلہ اذا لم یکن بین المصلی وبین ھذہ المواضع حائط اوسترۃ اما اذاکان لایکرہ ویصیر الحائط فاصلا۔

ان دونوں کی عبارت یہ ہے امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ میں مسجد کے قبلہ کابییت الخلا، حمام اور قبر کی طرف ہونا مکروہ جانتا ہوں (محیط کے قول تک) یہ اس وقت ہے جب نمازی اور ان کے درمیان کوئی دیوار یا سترہ نہ ہو لیکن اگر درمیان کوئی چیز ہے ومکروہ نہیں اب دیوار ان کے درمیان فاصل ہو جائے گی۔(ت)

سرکارِ اعظم مدینہ طیبہ صلی اللہ تعالٰی علٰی من طیبھا و آلہ وسلم میں روضہ انور حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے سامنے نمازیوں کی صفیں ہوتی ہیں جن کا سجدہ خاص روضہ انور کی طرف ہوتا ہے مگر نیت استقبال قبلہ کی ہے، نہ استقبال روضہ اطہر کی۔ لہٰذا ہمیشہ علمائے کرام نے اسے جائز رکھا ہاں بلا مجبوری مزار اقدس کو پیٹھ کرنے سے منع فرمایا اگرچہ نماز میں ہو، منسک متوسط اور اس کی شرح مسلک متقسط ملا علی قاری میں ہے:

(لایستدبر القبر المقدس) ای فی صلاۃ ولاغیرھا الاضطرورۃ ملجئۃ الیہ۔

(مزار اقدس کی طرف پشت نہ کرے) نماز اور غیر نماز میں البتہ جب کوئی مجبوری و ضرورت ہو تو کوئی حرج نہیں(ت)

نیز شرح مذکور میں ہے:

1 فتاوٰی ہندیہ الباب الخامس فی آداب المسجد الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۳۱۹/۵ 2 فتاوٰی ہندیہ الباب الخامس فی آداب المسجد الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۳۲۰/۵ 3 مسلک متقسط مع ارشاد الساری باب زیارت سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم مطبوعہ دار الکتاب العربیۃ بیروت ص ۳۴۴

It is not disliked to pray behind the noble chamber except when the intention is to direct attention towards the noble grave of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). 1

It is not disliked to pray in front of the noble chamber except in the case where the intended focus is solely the noble grave of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). (T)

The eminent Imam Qadi Iyad, commentator of Sahih Muslim; then Allama Tibi, commentator of Mishkat al-Masabih; then Allama Qari in Mirqat al-Mafatih; also Allama Muhaddith Tahir Fitni in Majma’ Bihar al-Anwar; then Imam Qadi Nasir al-Din Baydawi; then the great Imam Allama Mahmud Ayni in 'Umdat al-Qari, commentary on Sahih Bukhari; then Imam Ahmad Muhammad Khatib Qastallani in Irshad al-Sari, commentary on Sahih Bukhari; also Imam Ibn Hajar Makki in the commentary of Mishkat al-Sharif; then Shaykh Muhaqqiq Muhaddith Dehlawi in Lama'at al-Tanqih, all state:

And these are the words of the former ones: "Whoever builds a mosque in the vicinity of a righteous person or prays in a graveyard intending to seek support from their soul or to have some effect of their worship reach them, and not for their glorification or turning towards them, then there is no harm in it. Do you not see that the resting place of Sayyiduna Isma'il (peace be upon him) is in Masjid al-Haram near the Hateem? Furthermore, that mosque is the most virtuous place where a prayer-performer seeks to offer their prayer." 2

Meaning, whoever built a mosque near a righteous servant or prayed in a graveyard and intended to seek help and assistance from their soul, or that some effect of their worship reaches them, and not for the purpose of honoring them through prayer or that they should face them in prayer, then there is no harm in it. Don't you see that the noble shrine of Sayyiduna Isma'il (peace be upon him) is in Masjid al-Haram specifically near the Hateem? Then this mosque is the most virtuous place for which a prayer-performer aims for their prayer.

The words of the latter ones are as follows:

This excludes building a mosque near a Prophet or a righteous person and praying near their grave, not for glorifying them or turning towards them, but for seeking help from them so that their worship becomes complete by the blessing of their proximity.

Meaning, building a mosque near any Prophet or Wali and praying near their noble grave, not with those two intentions but so that their help reaches me [and] my worship becomes complete through the blessing of their proximity; there is no harm in this.

1 Maslak Mutqasit with Irshad al-Sari, Chapter on Visiting the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him), published by Dar al-Kitab al-Arabiya Beirut, p. 322. 2 Sharh al-Tibi 'ala Mishkat al-Masabih, First Section, Chapter on Mosques and Places of Prayer, published by Idarat al-Qur'an wal-'Ulum al-Islamiyya Karachi 2/235.

फ़तावा रज़विया खंड सात

पवित्र कक्ष के पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब नियत विशेष रूप से आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पवित्र कब्र की ओर ध्यान लगाने की हो। 1

हज़रा शरीफ़ (पवित्र कक्ष) के सामने नमाज़ अदा करना मकरूह नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब ध्यान का उद्देश्य विशेष रूप से आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कब्र शरीफ़ ही हो। (त)

इमाम अजल क़ाज़ी अयाज़, सहीह मुस्लिम के भाष्यकार; फिर अल्लामा तिबी, मिश्कातुल मसाबीह के भाष्यकार; फिर अल्लामा क़ारी मिर्कातुल मफ़ातीह में; साथ ही अल्लामा मुहद्दिस ताहिर फ़ितनी मजमा' बिहारुल अनवार में; फिर इमाम क़ाज़ी नासिरुद्दीन बैज़ावी; फिर महान इमाम अल्लामा महमूद ऐनी उम्दतुल क़ारी शरह सहीह बुखारी में; फिर इमाम अहमद मुहम्मद खतीब क़स्तलानी इरशादुस्सारी शरह बुखारी में; इमाम इब्न हजर मक्की मिश्कात शरीफ की व्याख्या में; फिर शेख मुहक़्क़िक़ मुहद्दिस देहलवी लमआतुत तनक़ीह में फ़रमाते हैं:

और यह पूर्ववर्तियों के शब्द हैं: "जिसने किसी नेक व्यक्ति के पड़ोस में मस्जिद बनाई या कब्रिस्तान में नमाज़ पढ़ी और उनकी रूह से मदद और सहारा लेने का इरादा किया या उनकी इबादत का कोई असर उन तक पहुँचे, न कि उनके सम्मान के लिए या उनकी ओर मुड़ने के लिए, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि सैय्यदना इस्माईल (अलैहिस्सलाम) का मज़ार शरीफ़ विशेष रूप से मस्जिद अल-हराम में हतीम के पास है, फिर यह मस्जिद सबसे अफ़ज़ल जगह है जहाँ नमाज़ी अपनी नमाज़ के लिए जाने का इरादा करता है।" 2

यानी जिसने किसी नेक बंदे के क़रीब मस्जिद बनाई या मक़बरे में नमाज़ पढ़ी और उसकी रूह से इस्तमदाद व इस्तिआनत (मदद और सहारा) का क़सद किया या यह कि उसकी इबादत का कोई असर पहुँचे, न इस लिए कि नमाज़ से उसकी ताज़ीम (सम्मान) करे या नमाज़ में उसकी तरफ मुँह होना चाहिए, तो इसमें कोई हर्ज नहीं। क्या देखते नहीं कि सैय्यदना इस्माईल अलैहिस्सलाम का मज़ार शरीफ़ ख़ास मस्जिद अल-हराम में हतीम के पास है, फिर यह मस्जिद सब से अफ़ज़ल वह जगह है कि नमाज़ी नमाज़ के लिए जिस का क़सद करे।

बाद वालों के शब्द ये हैं:

इससे किसी नबी या नेक व्यक्ति के पड़ोस में मस्जिद बनाना और उनकी कब्र के पास नमाज़ पढ़ना बाहर हो जाता है, उनके सम्मान या उनकी ओर मुड़ने के लिए नहीं, बल्कि उनसे मदद प्राप्त करने के लिए ताकि उनकी निकटता की बरकत से उनकी इबादत मुकम्मल हो जाए।

यानी किसी नबी या वली के क़ुर्ब (निकटता) में मस्जिद बनाना और उनकी क़ब्र ए करीम के पास नमाज़ पढ़ना, न इन दो नियतों से बल्कि इस लिए कि उनकी मदद मुझे पहुँचे, उनके क़ुर्ब की बरकत से मेरी इबादत कामिल (पूर्ण) हो, इसमें कुछ मुज़ायक़ा (हर्ज) नहीं।

1 मसलक मुतक़सित मअ इरशादुस्सारी, बा़ब ज़ियारत सय्यद-उल-मुर्सलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), प्रकाशन: दार अल-किताब अल-अरबिया बेरुत, पृष्ठ 322. 2 शरह तिबी अला मिश्कातुल मसाबीह, पहला खंड, बा़ब अल-मसाजिद व मवाज़े' अस्सलाह, प्रकाशन: इदारातुल क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया कराची 2/235.

पृष्ठ 304 / 721

لا تکرہ الصلوٰۃ خلف الحجرۃ الشریفۃ الا اذا قصدالتوجہ الی قبرہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم 1۔

حجرہ شریف کے سامنے نماز ادا کرنا مکروہ نہیں مگر اس صورت میں جب توجہ سے مقصود ہی آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی قبر شریف ہو۔ (ت)

امام اجل قاضی عیاض شارح صحیح مسلم شریف پھر علامہ طیبی شارح مشکوٰۃ المصابیح پھر علامہ قاری مرقاۃ المفاتیح نیز علامہ محدث طاہر فتنی مجمع بحارالانوار نیز امام قاضی ناصرالدین بیضاوی پھر امام جلیل علامہ محمود عینی عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری پھر امام احمد محمد خطیب قسطلانی ارشاد الساری شرح بخاری نیز امام ابن حجر مکی شرح مشکوٰۃ شریف پھر شیخ محقق محدث دہلوی لمعات التنقیح میں فرماتے ہیں :

وھذا لفظ الاولین، من اتخذ مسجدا فی جوار صالح اوصلی فی مقبرہ وقصد الاستظھار بروحہ اووصول اثر من آثار عبادتہ الیہ، لا للتعظیم لہ و التوجہ نحوہ، فلاحرج علیہ الاتری ان مرقد اسمٰعیل علیہ الصلوٰۃ و السلام فی المسجد الحرام عند الحطیم، ثم ان ذلك المسجد افضل مکان یتحری المصلی لصلاتہ 2۔

یعنی جس نے کسی نیک بندے کے قرب میں مسجد بنائی یا مقبرہ میں نماز پڑھی اور اس کی روح سے استمداد واستعانت کا قصد کیا یا یہ کہ اس کی عبادت کا کوئی اثر پہنچے، نہ اس لئے کہ نماز سے اس کی تعظیم کرے یا نماز میں اس کی طرف منہ ہونا چاہیے تو اس میں کوئی حرج نہیں، کیا دیکھتے نہیں کہ سیدنا اسمٰعیل علیہ الصلوٰۃ والسلام کا مزار شریف خاص مسجد الحرام میں حطیم کے پاس ہے پھر یہ مسجد سب سے افضل وہ جگہ ہے کہ نمازی نماز کے لئے جس کا قصد کرے۔

اخرین کے لفظ یہ ہیں:

خرج بذلك اتخاذ مسجد بجوار نبی او یعنی کسی نبی یا ولی کے قرب میں مسجد بنانا اور ان کی صالح والصلوٰۃ عند قبرہ لا لتعظیمہ و قبر کریم کے پاس نماز پڑھنا نہ ان دو نیتوں سے بلکہ التوجہ نحوہ بل لوصول مدد منہ حتی اس لئے کہ اُن کی مدد مجھے پہنچے ان کے قرب کی تکمل عبادتہ ببرکۃ مجاورتہ برکت سے میری عبادت کامل ہو اس میں کچھ مضائقہ

1 مسلک متقسط مع ارشاد الساری باب زیارت سیدالمرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مطبوعہ دار الکتاب العربیہ بیروت ص ۳۲۲ 2 شرح طیبی علی مشکوٰۃ المصابیح الفصل الاول باب المساجد و مواضع الصلوٰۃ مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲۳۵/۲

Fatawa Rizvia Volume 7

[Arabic Box Left]: For that pure soul, there is no harm in that because it has been reported that the grave of Isma'il (peace be upon him) is in the Hijr under the spout (Mizab) and that in the Hateem and between the Black Stone and Zamzam are the graves of seventy prophets, and no one forbade praying there[1].

[Urdu Box Right]: It has been reported that the sacred shrine of Isma'il (peace and blessings be upon him) is in the Hateem under the Mizab-ur-Rahmah, and in the Hateem and between the Black Stone and Zamzam are the graves of seventy prophets (peace be upon them), and no one forbade praying there.

Sheikh Muhaqqiq states: The words of the commentators are in agreement on this[2]. All the authors of commentaries are of one voice regarding this. All praise be to Allah, this consensus and agreement of the noble Imams has brought such a calamity upon the soul of Wahhabism that it has established seeking help and assistance from the shrines of the noble saints specifically during prayer. Now it would not be surprising if the Wahhabi gentlemen give the title of 'grave-worshipers' to all the Imams of religion; there is no power nor might except with Allah, the High, the Great. Furthermore, the need to close the blessed door of the sacred shrine is also in the case when the radiant grave is directly in front of the person praying and there is no barrier like a staff, etc., in between, and the grave is so close that when he prays like the humble ones, his gaze falls on the grave while standing. If the blessed shrine is to one side, or there is a barrier in the middle—even if it's just a half-yard high piece of wood—or the pure shrine is so far from the place of prayer that the person praying, keeping his gaze down towards his place of prostration, his sight does not reach the shrine, then in these cases there is no need to close the door either, and prayer is permissible without any dislike. It is in Tatarkhaniya then in Fatawa Alamgiri:

[Arabic Box Left]: If there is a distance between him and the grave such that if a person were praying and someone passed in front of him it would not be disliked, then here also it will not be disliked[3].

[Urdu Box Right]: If there is such a distance between the person praying and the grave that if the person were in prayer and someone's passing before him would not be disliked, then here too there will be no dislike. (T)

Jami' al-Mudmarat Sharh al-Quduri, then Jami' al-Rumuz Sharh al-Nuqaya, then Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah and Radd al-Muhtar by Allama Shami state:

[1] Lum'at al-Tanqih Sharh Mishkat al-Masabih, Chapter on Masjids and Places of Prayer, printed by Ma'arif 'Ilmiyya Lahore, 3/52 [2] Lum'at al-Tanqih Sharh Mishkat al-Masabih, Chapter on Masjids and Places of Prayer, printed by Ma'arif 'Ilmiyya Lahore, 3/52 [3] Fatawa Hindiyya, Second Chapter on what is disliked in prayer and what is not, printed by Nurani Kutub Khana Peshawar, 1/170

फतावा रिज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी बॉक्स बायां]: उस पवित्र आत्मा के लिए, इसमें कोई हर्ज नहीं है क्योंकि यह वर्णित है कि इस्माइल (उन पर शांति हो) की कब्र हिज्र में परनाले (मीज़ाब) के नीचे है, और हतीम में और संग-ए-अस्वद और ज़मज़म के बीच सत्तर नबियों की कब्रें हैं, और किसी ने वहां नमाज़ पढ़ने से मना नहीं किया।

[उर्दू बॉक्स दायां]: यह वर्णित है कि इस्माइल अलैहिस्सलाम का मज़ार पाक हतीम में मीज़ाब-ए-रहमह के नीचे है, और हतीम में और संग-ए-अस्वद और ज़मज़म के बीच सत्तर पैग़म्बरों की कब्रें हैं (उन पर शांति हो), और वहां नमाज़ पढ़ने से किसी ने मना नहीं फ़रमाया।

शेख मुहक़्क़िक़ फ़रमाते हैं: टीकाकारों के शब्द इस बारे में एकमत हैं, सभी व्याख्याकार इस बारे में एक आवाज़ हैं। अल्हम्दुलिल्लाह, महान इमामों की इस सहमति और इत्तिफ़ाक़ ने वहाबियत की जान पर कैसी क़यामत तोड़ी है कि विशेष रूप से नमाज़ में औलिया-ए-कराम के मज़ारों से मदद और सहायता माँगने को साबित कर दिया है। अब ताज्जुब नहीं कि वहाबी हज़रात दीन के तमाम इमामों को 'क़ब्र-परस्त' (कब्र पूजने वाला) का ख़िताब दे दें; और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति नहीं, जो बुलंद और महान है। फिर रौज़ा-ए-मुबारक का दरवाज़ा बंद करने की ज़रूरत भी उस हालत में है जब नूरानी क़ब्र नमाज़ी के ठीक सामने हो और बीच में छड़ी वगैरह जैसा कोई सुतरा (आड़) न हो, और क़ब्र इतनी करीब हो कि जब वह आज़िज़ी के साथ नमाज़ पढ़े तो खड़े होने की स्थिति में उसकी नज़र क़ब्र पर पड़े। और अगर मज़ार-ए-मुबारक एक किनारे पर है या बीच में कोई सुतरा है—चाहे वह आधा गज़ ऊँची कोई लकड़ी ही क्यों न हो—या मज़ार-ए-मुतह्हर नमाज़ की जगह से इतनी दूर है कि नमाज़ी नीची नज़र किए अपने सजदा की जगह पर नज़र जमाए तो मज़ार-ए-शरीफ़ तक निगाह न पहुँचे, तो इन सूरतों में दरवाज़ा बंद करने की भी हाजत नहीं, इसी तरह नमाज़ बिना किसी कराहत (नापसंदगी) के जायज़ है। तातारख़ानिया फिर फ़तावा आलमगीरिया में है:

[अरबी बॉक्स बायां]: अगर उसके और कब्र के बीच इतनी दूरी हो कि अगर कोई व्यक्ति नमाज़ पढ़ रहा हो और कोई उसके आगे से गुजरे तो वह नापसंद न हो, तो यहाँ भी नापसंद नहीं होगा।

[उर्दू बॉक्स दायां]: अगर नमाज़ी और क़ब्र के बीच इतना फ़ासला हो कि अगर आदमी नमाज़ में हो और उसके आगे से किसी आदमी का गुज़रना मक़रूह (नापसंद) न हो, तो यहाँ भी कराहत न होगी। (त)

जामे अल-मुदमरात शरह अल-क़ुदूरी, फिर जामे अर-रुमूज़ शरह अल-नुक़ाया, फिर त़हतावी अला मराक़िल फ़लाह और रद अल-मुह्तार अल्लामा शामी में है:

1. लमात अत-तनक़ीह शरह मिश्कात अल-मसाबीह, मस्जिदों और नमाज़ के स्थानों का अध्याय, माआरिफ इल्मिया लाहौर द्वारा मुद्रित, 3/52
2. लमात अत-तनक़ीह शरह मिश्कात अल-मसाबीह, मस्जिदों और नमाज़ के स्थानों का अध्याय, माआरिफ इल्मिया लाहौर द्वारा मुद्रित, 3/52
3. फ़तावा हिंदिया, नमाज़ में क्या नापसंद है और क्या नहीं, इस पर दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर द्वारा मुद्रित, 1/170

पृष्ठ 305/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

[Arabic Box Left]: لتلك الروح الطاهرة فلاحرج في ذلك لما ورد ان قبر اسمعیل علیہ الصلوۃ والسلام في الحجر تحت میزاب وان في الحطیم وبین الحجر الاسود وزمزم قبر سبعین نبیا ولم ینہ احد عن الصلوۃ فیہ[1]۔

[Urdu Box Right]: نہیں کہ وارد ہوا ہے کہ اسماعیل علیہ الصلوٰۃ والسلام کا مزار پاک حطیم میں میزاب الرحمہ کے نیچے ہے اور حطیم میں اور سنگ اسود و زمزم کے درمیان ستر پیغمبروں کی قبریں ہیں علیہم الصلوٰۃ والسلام، اور وہاں نماز پڑھنے سے کسی نے منع نہ فرمایا۔

شیخ محقق فرماتے ہیں: کلام الشارحین متطابق فی ذلک[2] تمام اصحاب شرح اس بارے میں یک زبان ہیں۔ الحمد للہ ائمہ کرام کے اس اجماع واتفاق نے جان وہابیت پر کیسی قیامت توڑی کہ خاص نماز میں مزارات اولیائے کرام سے استمداد و استعانت کی ٹھہرادی، اب تو عجب نہیں کہ حضرات وہابیہ تمام ائمہ دین کو گور پرست کالقب بخشیں ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم پھر روضہ مبارک کا دروازہ مبارک بند کرنے کی بھی ضرورت اس حالت میں ہے کہ قبر انور نمازی کے خاص سامنے ہو اور بیچ میں چھڑی وغیرہ کوئی سترہ نہ ہو اور قبر اتنی قریب ہو کہ جب یہ خاشعین کی سی نماز پڑھے تو حالت قیام میں قبر پر نظر پڑے، اور اگر مزار مبارک ایک کنارے کو ہے یا بیچ میں کوئی سترہ ہے اگرچہ آدھ گز اونچی کوئی لکڑی ہی کھڑی کرلی ہو یا مزار مطہر نماز کی جگہ سے اتنی دور ہے کہ نمازی نیچی نظر کئے اپنے سجدہ کی جگہ نظر جمائے تو مزار شریف تک نگاہ نہ پہنچے تو ان صورتوں میں دروازہ بند کرنے کی بھی حاجت نہیں یونہی نماز بلا کراہت جائز ہے۔ تاتار خانیہ پھر فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

[Arabic Box Left]: ان کان بینہ وبین القبر مقدار مالوکان في الصلوۃ ویمر انسان لایکرہ فھھنا ایضا لایکرہ[3]۔

[Urdu Box Right]: اگر نمازی اور قبر کے درمیان اتنا فاصلہ ہو کہ آدمی نماز میں ہو اور اس کے آگے سے کسی آدمی کا گزر نا مکروہ نہ ہو تو یہاں بھی کراہت نہ ہوگی۔ (ت)

جامع مضمرات شرح قدوری پھر جامع الرموز شرح نقایہ پھر طحطاوی علی مراقی الفلاح و ردالمحتار علامہ شامی میں ہے۔

[1] لمعات التنقیح شرح مشکوٰۃ المصابیح باب المساجد ومواضع الصلوٰۃ مطبوعہ معارف علمیہ لاہور ۵۲/۳ [2] لمعات التنقیح شرح مشکوٰۃ المصابیح باب المساجد ومواضع الصلوٰۃ مطبوعہ معارف علمیہ لاہور ۵۲/۳ [3] فتاوٰی ہندیہ الفصل الثانی فیما یکرہ فی الصلوٰۃ ومالا یکرہ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱۰/۱۷

Fatawa Razviyya Volume VII

"Prayer towards a grave is not disliked unless it is in front of him such that if he were to pray with humility, his gaze would fall upon it." [1] (Urdu explanation in box: Praying towards the direction of a grave is not disliked except in the case where the person praying is doing so with humility (gaze fixed on the place of prostration) and then his gaze falls upon the grave.)

How difficult it must be for the heart of Wahhabism to accept that a blessed shrine, without any partition or veil, is directly in front of a person praying at a distance of only four or five yards, and the prayer is valid without any dislike (karahat). Would they not call these noble jurists (Fuqaha-e-Kiram) 'grave-worshipers'? We seek refuge with Allah, the Lord of all worlds. All this applies if it is not with a corrupt intention, meaning an intention to glorify the grave through prayer or intending to face the grave in prayer instead of the Ka'bah. If it were so, it would be forbidden; in fact, God forbid, if the intention is to worship the grave, it would be blatant polytheism (shirk) and disbelief (kufr). However, no harm comes from the direction of the holy shrine; rather, it is the corrupt intention of that person that causes this corruption. Its parallel is like a person who, having no fear of God, prays in front of the Ka'bah with the intention that he is not praying towards the Ka'bah, but rather he is prostrating to the Ka'bah itself, or he prays to glorify the Ka'bah [as a deity]. Such a prayer is undoubtedly forbidden, and if the intention is to worship the Ka'bah, it is the loss of Islam. But what is the fault of the Ka'bah in this? This is due to the flaw in his intention. Similarly, for one who is in the presence of shrines, and the noble shrine is hidden or far from humble gazes, if his intention is corrupt, he is sinful; but if his intention is seeking blessings (tabarruk) and assistance (istimdad), he is rewarded, as the combination of prayer (Salah) and devotional offering (Niyaz) is 'light upon light'. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best, and His knowledge is most complete and most wise.

Problem 986 to 989: From Sarnian village, Bareilly district, sent by Amir Ali Sahib Qadri, 2 Rajab 1331 AH. (1) How many and which are the obligatory (fard), sunnah, recommended (mustahabb), and mandatory (wajib) acts in ablution (wudhu), prayer (salah), bathing (ghusl), congregation (jama'at), clothing, funeral prayer, shrouding, burial, marriage, etc., such that omitting them makes the prayer invalid, or macrooh-e-tanzihi (mildly disliked), or macrooh-e-tahrimi (prohibitively disliked), or requires repetition, or prostration of forgetfulness (sajda sahw)? What omission causes the Imam to restart the congregation such that new people cannot join, and for what

omission can new people join? Similarly, write about the state of ghusl, congregation, clothing, shroud, burial, and marriage separately in sequence. (2) Zaid prays while carrying many items related to eating and drinking tobacco; will the prayer be valid? (3) Zaid often prays while wrapped in a quilt, blanket, or shawl; will it be valid or not? Give a verdict and be rewarded.

The Answer: (1) If a detailed answer to this question were written, it would take at least two thousand pages. The questioner should strive to learn knowledge [systematically].

[1] Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, section on who is most deserving of imamat, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 196.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

"क़ब्र की ओर नमाज़ पढ़ना मकरूह नहीं है जब तक कि वह उसके सामने इस तरह न हो कि यदि वह विनम्रता के साथ नमाज़ पढ़े, तो उसकी दृष्टि उस पर पड़े।" [1] (बॉक्स में उर्दू स्पष्टीकरण: क़ब्र की तरफ़ नमाज़ पढ़ना मकरूह नहीं है सिवाय उस सूरत में जब नमाज़ी खुशू (विनम्रता) से नमाज़ पढ़ रहा हो (सजदे की जगह पर नज़र हो) और क़ब्र पर नज़र पड़े।)

वहाबियत के दिल पर यह कितना भारी गुज़रेगा कि मज़ार-ए-मुबारक बिना किसी पर्दे के नमाज़ी के सामने मात्र चार-पाँच गज़ की दूरी पर है और नमाज़ बिना किसी कराहत (नापसंदगी) के जायज़ है। क्या वे इन फ़ुक़हा-ए-किराम (धर्मशास्त्रियों) को कब्र-परस्त (कब्र पूजने वाला) नहीं कहेंगे? हम अल्लाह, जो तमाम जहानों का रब है, की पनाह माँगते हैं। यह सब उस सूरत में है जब नियत (इरादा) भ्रष्ट न हो, यानी नमाज़ से मज़ार की ताज़ीम (महिमामंडन) का इरादा न हो या काबा के बजाय नमाज़ में मज़ार की ओर रुख़ करने का इरादा न हो। यदि ऐसा हो तो यह हराम है, बल्कि - अल्लाह न करे - यदि नियत मज़ार की इबादत की हो तो यह साफ़ शिर्क(बहुदेववाद) और कुफ़्र (अविश्वास) है। लेकिन इसमें मज़ार-ए-मुक़द्दस की तरफ़ से कोई समस्या नहीं है, बल्कि उस व्यक्ति का भ्रष्ट इरादा यह खराबी लाया है। इसकी मिसाल यह है कि कोई निर्दयी व्यक्ति काबा-ए-मुअज़्ज़मा के सामने इस नियत से नमाज़ पढ़े कि वह काबा की ओर नहीं बल्कि स्वयं काबा को सजदा कर रहा है, या काबा की ताज़ीम के लिए नमाज़ पढ़ रहा है। ऐसी नमाज़ यकीनन हराम है और यदि नियत काबा की इबादत हो तो इस्लाम का अंत है। पर इसमें काबा-ए-मुअज़्ज़मा का क्या दोष है? यह तो उसकी नियत का दोष है। इसी तरह जो मज़ारात के सामने है, और मज़ार-ए-करीम छिपा हुआ है या नज़रों से दूर है, तो भ्रष्ट नियत से वह पापी है और बरकत (तबर्रुक) और सहायता (इस्तेमदाद) की नियत से वह पुण्य का पात्र है, क्योंकि नमाज़ और नियाज़ का मेल 'नूरुन अला नूर' (प्रकाश पर प्रकाश) है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।

मसला 986 से 989: ग्राम सरनियाँ, ज़िला बरेली, प्रेषक अमीर अली साहब क़ादरी, 2 रजब 1331 हिजरी। (1) वज़ू, नमाज़, गुस्ल, जमाअत, लिबास, जनाज़े की नमाज़, कफ़न, दफ़न, निकाह आदि में कितने और कौन-कौन से फ़र्ज़, सुन्नत, मुस्तहब, वाजिब हैं, जिनके छूटने से नमाज़ फ़ासिद (अमान्य) या मकरूह-ए-तन्ज़ीही या तहरीमी हो जाती है, या दोहराने के योग्य या सजदा-ए-सह्व के काबिल हो जाती है? किस चीज़ के छूटने से इमाम ने दोबारा जमाअत शुरू की कि अब नए आदमी शामिल नहीं

हो सकते, और किसके छूटने पर नए लोग शामिल हो सकते हैं? इसी तरह गुस्ल, जमाअत, लिबास, कफ़न, दफ़न, निकाह सबका हाल अलग-अलग क्रमवार लिखा जाए। (2) ज़ैद तंबाकू खाने-पीने की बहुत सी चीज़ें बाँधकर नमाज़ पढ़ता है, क्या नमाज़ होगी? (3) ज़ैद अक्सर रज़ाई, कम्बल या चादर की घूई डालकर (ओढ़कर) नमाज़ पढ़ता है, होगी या नहीं? बतायें और पुण्य पायें।

उत्तर: (1) इस सवाल का जवाब अगर विस्तार से लिखा जाए तो कम से कम दो हज़ार पन्ने होंगे। पूछने वाले को चाहिए कि वह इल्म (ज्ञान) सीखे।

[1] मराक़ी अल-फ़लाह मा हशिया अल-तहतावी, इमामत के हक़दार के बयान वाला अध्याय, नूरी मोहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 196।

पृष्ठ 306/721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

1- لا تکرہ الصلوٰۃ الی جھۃ القبر الا اذا کان بین یدیہ بحیث لو صلی صلاۃ الخاشعین وقع بصرہ علیہ (باکس میں اردو ترجمہ: قبر کی طرف نماز پڑھنا مکروہ نہیں مگر اس صورت میں جبکہ نمازی خشوع سے نماز پڑھ رہا ہو (جائے سجدہ پر نظر ہو) تو قبر پر نظر پڑے (ت))

یہ قلب وہابیت پر کیسا شاق ہوگا کہ مزار مبارک بلا حائل بے پردہ صرف چار پانچ گز کے فاصلے سے عین نماز میں نمازی کے سامنے ہے اور نماز بلا کراہت جائز، کیا یہ فقہائے کرام کو قبر پرست نہ کہیں گے، والعیاذ باللہ رب العلمین۔ یہ سب اُس صورت میں ہے کہ وہ بہ نیت فاسدہ نہ ہوں یعنی نماز سے تعظیمِ قبر کا ارادہ یا بجائے کعبہ نماز میں استقبالِ قبر کا قصد۔ ایسا ہو تو آپ ہی حرام بلکہ معاذ اللہ نیت عبادت قبر ہو تو صریح شرک و کفر مگر اس میں مزار مقدس کی جانب سے حرج نہ آیا بلکہ اس شخص کا فاسد ارادہ یہ فساد لایا اس کی نظیر یہ ہے کہ کوئی ناخدا ترس کعبہ معظمہ کے سامنے اس نیت سے نماز پڑھے کہ وہ کعبہ کی طرف نہیں بلکہ وہ خود کعبہ کو سجدہ کرتا ہے یا نماز تعظیمِ کعبہ کے لئے پڑھتا ہے ایسی نماز بیشک حرام اور نیت عبادت کعبہ ہو تو سلب اسلام مگر اس میں کعبہ معظمہ کا کیا قصور ہے یہ تو اس کی نیت کا فتور ہے، یونہی جو مزارات کے حضور ہے اور مزار کریم مستور ہے یا نظر خاشعین سے دور ہے تو فاسد نیت سے مازور ہے اور تبرک و استمداد کی نیت سے ماجور ہے کہ نماز و نیاز کا اجتماع نورٌ علیٰ نور ہے۔ واللہ سبحٰنہ و تعالٰی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۹۸۶ تا ۹۸۹: از موضع سرنیاں ضلع بریلی مرسلہ امیر علی صاحب قادری ۲ رجب ۱۳۳۱ھ

(۱) وضو، نماز، غسل، جماعت، لباس، نمازِ جنازہ، کفن، دفن، نکاح وغیرہ میں کتنے کتنے اور کون کون سے فرض، سنت، مستحب، واجب ہیں جس کے ترک سے نماز فاسد یا مکروہِ تنزیہی یا

تحریمی یا کہ بطور دہرانے کے یا سجدہ سہو کے قابل ہو جاتی ہے یا کیا چیز ترک ہو جس سے امام نے دوبارہ جماعت شروع کی اب اور نئے آدمی شامل نہیں ہو سکتے ہیں اور کس ترک کے سبب سے اب نئے آدمی شامل ہو سکتے ہیں، اسی طرح غسل، جماعت، لباس، کفن، دفن، نکاح سب کا حال علیحدہ علیحدہ ترتیب وار تحریر فرمایا جائے۔ (۲) زید تمباکو کھانے پینے کی اکثر اشیاء باندھ کر نماز پڑھتا ہے نماز ہوگی؟ (۳) زید اکثر رزائی، کمبل، چادر کی گھوئی ڈال کر نماز پڑھتا ہے ہوگی یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: (۱) اس سوال کا جواب اگر مفصل لکھا جائے تو کم از کم دو ہزار ورق ہوں گے سائل کو چاہئے علم سیکھے

1 مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی فصل في بیان الاحق بالامامة مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۹۶

These matters will come up: abandonment of a 'Farz' (obligatory act) invalidates the prayer; abandonment of a 'Wajib' (mandatory act) makes it 'Makruh-e-Tahrimi' (prohibitively disliked); abandonment of a 'Sunnat-e-Muakkadah' (emphasized tradition) is very bad; abandonment of a 'Ghair-Muakkadah' (non-emphasized tradition) is 'Makruh-e-Tanzihi' (mildly disliked); and abandonment of a 'Mustahabb' (recommended act) is 'Ghair-Awla' (less preferable). For the abandonment of a Farz, repeating the prayer is obligatory because the first prayer essentially did not happen, and new people can join in such a case. If a Wajib is missed forgetfully, Sajda-e-Sahw (prostration for error) is commanded. If intentionally left or if forgotten and Sajda-e-Sahw was not performed, repeating it is Wajib. For the abandonment of Sunnat, the rule is Sunnat, and for Mustahabb, it is Mustahabb. In all these cases, new people cannot join the congregation. (2) Yes, the prayer will be valid, but if there is a bad smell, it is disliked. (3) Prayer will be disliked as long as one end [of the garment] is not thrown over the other shoulder. And Allah Almighty knows best.

Issue 990: From Calcutta, Dharmatala No. 6, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig Sahib, 12th Ramadan-ul-Mubarak 1311 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: how is the prayer for a man wearing silk clothes? And if an Imam leads the prayer after knowing the prohibition of silk clothing, will the burden of 'Makruh-e-Tahrimi' (prohibitive dislike) of the entire congregation's prayer fall upon the Imam or not?

The Answer: In reality, praying while wearing silk clothes is 'Makruh-e-Tahrimi' for a man, such that it is Wajib to take it off and pray again, as is known from jurisprudence in various places. (T: As found in multiple places in Fiqh). In the commentary of 'Muqaddimah Ghaznaviya' and then in 'Fatawa Anqarawiyyah', it is stated:

[Table] [Arabic Column]: It is disliked to pray in a silk garment and upon it as well, because wearing it outside of prayer is forbidden for him, so in prayer, it is even more so. If he prays in it, his prayer is valid because the prohibition is not specific to prayer. 1 End. I say: and his statement "and upon it as well" is based on the opinion of the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) regarding the prohibition of using silk as bedding, otherwise, it is permissible according to the Great Imam (Imam Abu Hanifa), may Allah be pleased with him.

[Urdu Column]: Prayer in silk clothes and on top of them is disliked because when it is forbidden to wear it outside of prayer, it will be forbidden in prayer even more so. If prayer was performed in them, it will be correct because the prohibition is not specific to prayer. End. I say: His statement "on silk clothes too" is based on the saying of the 'Sahibayn' (the two companions) that making a bed of silk is also forbidden, otherwise, according to Imam-e-Azam (the Great Imam), may Allah be pleased with him, it is permissible.

1 Fatawa Anqarawiyyah, Book of Prayer, published by Dar-ul-Isha'at Kandahar, Afghanistan 1/71. Page 307 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

ये बातें आ जाएंगी: फ़र्ज़ छोड़ने से नमाज़ फासिद (अमान्य) हो जाती है और वाजिब छोड़ने से मकरूह-ए-तहरीमी, और सुन्नत-ए-मुअक्कदा छोड़ना बहुत बुरा है, और ग़ैर-मुअक्कदा छोड़ने से मकरूह-ए-तंज़ीही, और मुस्तहब छोड़ने से ग़ैर-औला (कम बेहतर)। फ़र्ज़ छूटने की स्थिति में फिर से पढ़ना फ़र्ज़ है क्योंकि पहली नमाज़ असल में हुई ही नहीं और ऐसी स्थिति में नए लोग शामिल हो सकते हैं। यदि वाजिब भूल से छूट जाए तो सजदा-ए-सह्व का हुक्म है और यदि जानबूझकर छोड़ा या भूल कर छूटा था मगर सजदा-ए-सह्व नहीं किया तो लौटाना वाजिब है। सुन्नत छोड़ने पर सुन्नत और मुस्तहब छोड़ने पर मुस्तहब का हुक्म है, और इन सभी स्थितियों में नए लोग शामिल नहीं हो सकते। (२) हाँ, नमाज़ हो जाएगी मगर बदबू आए तो कराहत (नापसंदगी) है। (३) नमाज़ मकरूह होगी जब तक कि उसका एक पल्ला दूसरे कंधे पर न डाला जाए, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ९९०: कलकत्ता धर्मतल्ला नंबर ६ से प्रेषित, जनाब मिर्ज़ा ग़ुलाम क़ादिर बेग साहब, १२ रमज़ान-उल-मुबारक १३११ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि पुरुष के लिए रेशमी कपड़े पहनकर नमाज़ पढ़ना कैसा है? और जब इमाम रेशमी लिबास की हुरमत (निषेध) जानते हुए इमामत करे, तो क्या पूरी जमाअत की नमाज़ में कराहत-ए-तहरीमी का बोझ इमाम पर होगा या नहीं?

जवाब: वास्तव में, रेशमी कपड़े पहनकर नमाज़ पढ़ना पुरुष के लिए मकरूह-ए-तहरीमी है, कि उसे उतारकर फिर से पढ़ना वाजिब है जैसा कि फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) में कई स्थानों पर ज्ञात है। (जैसा कि फ़िक़्ह में अनेक स्थानों पर मौजूद है। त) शरह मुक़द्दमा ग़ज़नविया फिर फ़तावा अनक़रबिया में है:

[तालिका] [अरबी कॉलम]: रेशमी कपड़े में और उसके ऊपर नमाज़ पढ़ना मकरूह है, क्योंकि जब नमाज़ के अलावा इसे पहनना हराम है, तो नमाज़ में यह और भी ज़्यादा हराम होगा। यदि उसने उसमें नमाज़ पढ़ी तो उसकी नमाज़ सही हो जाएगी क्योंकि निषेध केवल नमाज़ के साथ विशिष्ट नहीं है। १ अंत। मैं कहता हूँ: और उसका कहना "और उसके ऊपर भी" साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के उस मत पर आधारित है कि रेशम का बिछौना बनाना भी हराम है, अन्यथा इमाम-ए-आज़म (इमाम अबू हनीफ़ा) रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के नज़दीक यह जायज़ है।

[उर्दू कॉलम]: रेशमी कपड़े में और उसके ऊपर नमाज़ मकरूह है क्योंकि जब नमाज़ के अलावा इसे पहनना हराम है तो नमाज़ में बतरीक़-ए-औला (और अधिक) हराम होगा, अगर इनमें नमाज़ अदा की तो सही होगी क्योंकि नही (निषेध) नमाज़ के साथ ही मख़सूस (विशिष्ट) नहीं है। अंत। मैं कहता हूँ: उसका यह कहना "रेशमी कपड़े पर भी" साहिबैन के इस क़ौल (कथन) पर मबनी (आधारित) है कि रेशम का बिछौना बनाना भी हराम है वरना इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के नज़दीक जायज़ है।

१ फ़तावा अनक़रबिया किताबुस्सलात, मुद्रित दारुल-इशाअत कंधार, अफगानिस्तान ७१/१ पेज ७२१ का ३०७

یہ باتیں آ جائیں گی، فرض کے ترک سے نماز فاسد ہوتی ہے اور واجب کے ترک سے مکروہ تحریمی، اور سنت مؤکدہ کا ترک بہت برا ہے اور غیر مؤکدہ کے ترک سے مکروہ تنزیہی، اور مستحب کے ترک سے غیر اولی، فرض کے ترک میں پڑھنا فرض ہے کہ پہلی نماز اصلاً نہ ہوئی اور اسی صورت میں نئے آدمی شامل ہو سکتے ہیں، اور واجب بھول کر چھوٹا تو سجدہ سہو کا حکم ہے اور قصداً چھوڑا یا بھول کر چھوٹا تھا مگر سجدہ سہو نہ کیا تو اعادہ واجب ہے اور سنت کے ترک میں سنت اور مستحب کے ترک میں مستحب، اور ان سب صورتوں میں نئے آدمی شامل نہیں ہو سکتے۔ (۲) ہاں نماز ہو جائے گی مگر بد بو آئے تو کراہت ہے۔ (۳) نماز مکروہ ہو گی جب تک ایک پلہ اس کا دوسرے کندھے پر نہ ڈالا جائے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۹۰ : از کلکتہ دھرم تلا نمبر ۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۱۲ رمضان المبارک ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مرد کو ریشمی کپڑا پہن کر نماز کیسی ہے؟ اور جب امام باوصف معلوم ہو جانے حرمت کے لباسِ ریشمیں پہن کر امامت کیا کرے تو ساری جماعت کی نماز میں کراہت تحریمی کا وبال امام پر ہو گا یا نہیں؟

الجواب: فی الواقع ریشمیں کپڑا پہن کر نماز مرد کے لئے مکروہ تحریمی ہے کہ اسے اتار کر پھر پڑھنا واجب کما ھو معلوم من الفقہ فی غیر ما موضع (جیسا کہ فقہ میں متعدد مقامات پر موجود ہے۔ ت) شرح مقدمہ غزنویہ پھر فتاوئ انقرویہ میں ہے:

[جدول] [عربی حصہ]: تکرہ الصلوۃ فی ثوب الحریر وعلیہ ایضا لانہ محرم علیہ لبسہ في غیر الصلوۃ ففیھا اولی فان صلی فیھا صحت صلاتہ لان النھی لا یختص بالصلوۃ ۱ انتھی اقول: وقولہ

وعليه ايضا مبتن على قولهما من حرمة افتراش الحرير والا فهو جائز عند الامام الاعظم رضى الله تعالىٰ

[اردو حصہ]: ریشمی کپڑے میں اور اس کے اوپر نماز مکروہ ہے کیونکہ جب نماز کے علاوہ اسے پہننا حرام ہے تو نماز میں بطریق اولیٰ حرام ہوگا، اگر ان میں نماز ادا کی تو صحیح ہو گی کیونکہ نہی نماز کے ساتھ ہی مخصوص نہیں انتہی اقول: اس کا قول "ریشمی کپڑے پر بھی" صاحبین کے اس قول پر مبنی ہے کہ ریشم کا بچھونا بنانا بھی حرام ہے ورنہ امام اعظم رضی الله تعالیٰ عنہ کے نزدیک جائز

Fatawa-e-Razviya, Volume 8

[Box Content] ...because wearing silk is forbidden, but other forms of benefit are not prohibited, as mentioned in Radd al-Muhtar and other works. Yes, although making it a bedding is permissible, praying on it will be disliked (Makruh), because prayer is not a place for luxury, and this dislike is of the 'Tanzihi' (mild) category. (T)

[Main Body Text] When Allah (Almighty and Majestic) has forbidden a man to wear silk clothes at home, how great a discourtesy and disrespect it would be to appear in His court wearing it! An act which is a crime under royal law even if done at home in solitude, to do it standing in the royal court before the King himself, what clear audacity and cause for the King's displeasure it would be, and refuge is with Allah Almighty! Furthermore, it is evident that this dislike of the Imam's prayer will also permeate to the followers' prayers. Thus, this person becomes the cause of all their prayers being defective and deficient. And God forbid, he becomes an embodiment of the saying of Hazrat Maulana [Rumi] (may his secret be sanctified):

One who is disrespectful not only harms himself, But sets fire to the whole horizon.

(The disrespectful person does not destroy himself alone; rather, the disrespect of that one person ruins the whole world.)

The exact same ruling applies to all those things whose wearing is impermissible, such as silk belts or embroidered caps, or fabric on which silk, silver, or gold work like lace or embroidery is more than four fingers in width. Or wearing rings of copper, gold, silver, brass, or iron on the hands or feet, or earrings/ear-pendants, or gold, copper, brass, or iron rings, even if made of a single wire, or a silver ring weighing more than four and a half mashas (approx. 4.37g), or a ring with multiple stones, or multiple rings, even if their total weight is just one masha. All these things are forbidden and unlawful for men, and prayer with them is 'Makruh-e-Tahrimi' (severely disliked/prohibitively disliked). As for ornaments of copper, brass, and iron, they are forbidden even for women; wearing them makes their prayer 'Makruh-e-Tahrimi' as well. The details of these issues are in our Fatawa. May Allah (Almighty and Majestic) guide the Muslims. And Allah Almighty knows best.

Problem 991: From Budaun Court, sent by Sheikh Hamid Hussain, Lawyer. 17 Jumada al-Ukhra 1312 AH. What do the scholars of the religion say on this matter: how is it to wear English-style clothes? and prayer in these clothes...

1 Radd al-Muhtar, Chapter on Clothing, printed by H.M. Saeed Company Karachi 6/354 Page 308 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 8

[बॉक्स सामग्री] ...क्योंकि रेशम पहनना हराम है, बाकी लाभ के रूप वर्जित नहीं हैं, जैसा कि रद्दुल् मुहतार आदि में है। हाँ, हालांकि उसका बिछौना बनाना जायज़ है, लेकिन उस पर नमाज़ मकरूह होगी क्योंकि नमाज़ ऐश-ओ-इशरत (विलास) का स्थान नहीं है और यह कराहत 'तन्ज़ीही' (हल्की) होगी। (त)

[मुख्य पाठ] जब अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल ने पुरुष के लिए घर में रेशमी कपड़ा पहनना हराम किया है, तो स्वयं उसके दरबार में इसे पहनकर उपस्थित होना कितनी बड़ी गुस्ताख़ी और बेअदबी होगी! वह बात जो घर में अकेले बैठकर करना शाही कानून में अपराध हो, उसे स्वयं सुल्तानी दरबार में बादशाह के सामने खड़े होकर करना कितनी स्पष्ट ढिठाई और बादशाह की नाराज़गी का कारण होगा, अल्लाह की पनाह! और फिर ज़ाहिर है कि इमाम की नमाज़ की यह कराहत मुक़्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) की नमाज़ तक भी फैलेगी, तो यह व्यक्ति उन सबकी नमाज़ों के ख़राब और दोषपूर्ण होने का कारण बना। और ख़ुदा न करे, वह हज़रत मौलाना (क़ुद्दस सिर्रहु) के इस कथन का जीता-जागता उदाहरण बन गया:

बेअदब केवल अपने आप को ही बुरा नहीं बनाता, बल्कि सारे जहान में आग लगा देता है।

(बेअदब न केवल स्वयं को नष्ट करता है, बल्कि उस एक व्यक्ति की बेअदबी पूरे संसार को बर्बाद कर देती है।)

यही हुक्म उन सभी चीज़ों का है जिनका पहनना नाजायज़ है, जैसे रेशमी कमरबंद या मग़्रक (कशीदाकारी वाली) टोपी या वह कपड़ा जिस पर रेशम या चाँदी या सोने के काम की कोई बेल-बूटा चार उँगलियों से अधिक चौड़ा हो। या हाथ या पैर में ताँबे, सोने, चाँदी, पीतल या लोहे के छल्ले, या कान में बाली, या सोने, ताँबे, पीतल या लोहे की अँगूठी, चाहे वह एक तार की ही क्यों न हो, या साढ़े चार माशे से अधिक की चाँदी की अँगूठी, या कई नगीनों वाली अँगूठी या कई अँगूठियाँ चाहे सबका कुल वज़न एक ही माशा क्यों न हो। ये सभी चीज़ें पुरुषों के लिए हराम और नाजायज़ हैं और इनसे नमाज़ 'मकरूह-ए-तहरीमी' (सख़्त नापसंद) है। और ताँबे, पीतल, लोहे के ज़ेवर तो औरतों के लिए भी हराम हैं, उन्हें पहनकर उनकी नमाज़ भी 'मकरूह-ए-तहरीमी' होगी। इन मसलों का विवरण हमारे फ़तावा में है। अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल मुसलमानों को हिदायत दे। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है)।

मसला 991: बदायूँ कचहरी मुन्सिफ़ी से प्रेषक शेख़ हामिद हुसैन वकील, 17 जमादी उल उखरा 1312 हिजरी। इस मसले में दीन के उलेमा क्या फ़रमाते हैं कि अंग्रेज़ी स्टाइल के कपड़े पहनना कैसा है? और इन कपड़ों से नमाज़...

---

1 रद्दुल् मुहतार, लिबास (पोशाक) का अध्याय, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची 6/354 पेज 308 of 721

[باکس کا متن] عنہ لان المحرم لبسہ لسائر وجوہ الانتفاع1 ہے کیونکہ ریشم کا پہننا حرام ہے باقی نفع کی صورتیں منع نہیں کما فی ردالمحتار وغیرہ نعم تکرہ الصلاۃ علیہ جیسا کہ ردالمحتار وغیرہ میں ہے، ہاں اگرچہ اس کا بچھونا بنانا وان جاز افتراشہ لان الصلوۃ لیست موضع جائز ہے مگر اس پر نماز مکروہ ہو گی کیونکہ نماز تعیش کا مقام الترفہ وھذہ الکراھۃ تنزیھیا۔ نہیں اور یہ کراہت تنزیہی ہوگی۔ (ت)

[اصل عبارت] جبکہ اللہ عزوجل نے مرد کو ریشمی کپڑا گھر میں پہننا حرام کیا تو خود اس کے دربار میں اسے پہن کر حاضر ہونا کس درجہ گستاخی و بے ادبی ہوگا، جو بات گھر بیٹھ کر تنہائی میں کرنا تو قانونِ سلطانی میں جرم ہو وہ خود بارگاہِ سلطانی میں اس کے حضور کھڑے ہو کر کرنا کیسی صریح بیباکی اور بادشاہ کا موجبِ ناراضی ہوگا و العیاذ باللہ تعالٰی اور پھر ظاہر کہ نمازِ امام کی یہ کراہت نمازِ مقتدیان کی طرف بھی سرایت کرے گی تو اُن سب کی نمازیں خراب و ناقص ہونے کا یہی شخص باعث ہوا اور معاذ اللہ ارشاد حضرت مولوی قدس سرہ المعنوی کا مصداق ٹھہرا۔

بے ادب تنہانہ خود را داشت بد بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

(بے ادب تنہا اپنے آپ کو ہی تباہ نہیں کرتا بلکہ اس ایک کی بے ادبی تمام عالم کو برباد کردیتی ہے)

بعینہ یہی حکم ان سب چیزوں کا ہے جن کا پہننا نا جائز ہے جیسے ریشمیں کمربند یا مغرق ٹوپی یا وہ کپڑا جس پر ریشم یا چاندی یا سونے کے کام کا کوئی بیل، بوٹا چار انگل سے زیادہ عرض کا ہو

یا ہاتھ خواہ پاؤں میں تانبے سونے چاندی پیتل لوہے کے چھلے یا کان میں بالی پابند ا یا سونے خواہ تانبے پیتل لوہے کی انگوٹھی اگرچہ ایک تار کی ہو یا ساڑھے چار ماشے چاندی یا کئی نگ کی انگوٹھی یا کئی انگوٹھیاں اگرچہ سب مل کر ایک ہی ماشہ کی ہوں کہ یہ سب چیزیں مردوں کو حرام و ناجائز ہیں اور ان سے نماز مکروہِ تحریمی اور تانبے پیتل لوہے کے زیور تو عورتوں کو بھی حرام ہیں انہیں پہن کر ان کی نماز بھی مکروہِ تحریمی، ان مسائل کی تفصیل ہمارے فتاویٰ میں ہے اللہ عزوجل مسلمانوں کو ہدایت فرمائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۹۱ : از بدایوں کچہری منصفی مرسلہ شیخ حامد حسین وکیل ۱۷ جمادی الاخریٰ ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ انگریزی وضع کے کپڑے پہننا کیسا؟ اور ان کپڑوں سے نماز

---

1 ردالمحتار فصل فی اللبس مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳۵۴/۶ Page 308 of 721

...does it happen or not? And if it does, is it with 'Makruh Tahrimi' (prohibitively disliked), 'Makruh Tanzihi' (slightly disliked), or without any corruption? Please clarify and be rewarded.

The Answer: Wearing English-style clothes is Haraam (forbidden), severely Haraam, most severely Haraam. Praying while wearing them is Makruh Tahrimi, close to Haraam, and it is mandatory to repeat the prayer. If someone does not change into permissible clothes and repeat the prayer, they are a sinner deserving of punishment. We seek refuge in Allah, the Mighty, the Forgiver. My master, Allama Ismail Nabulsi, in the commentary of 'Durar wa Ghurar', and then Allama Arif Billah Abdul Ghani Nabulsi (may Allah sanctify their secrets) in 'Hadiqa al-Nadiyya Sharh al-Tariqa al-Muhammadiya' state:

(Arabic) What some artisans - Footnote 1 - in Damascus did when the city was decorated because of taking a town from the Franks; they wore the attire of the Franks on their heads and the rest of their bodies, and put some people in chains as prisoners and displayed this in the city under the claim that it was good. This, and refuge is sought in Allah, is 'Kufr' (infidelity) according to the correct opinion, and a great error according to the retracted opinion - Footnote 2. May Allah protect us from ignorance that leads to evil places.	**(Urdu) During the time of beauty of Damascus city, some artisans, while celebrating the takeover of the city from the Franks, jokingly made some people wear the clothes of Franks on their heads and bodies, put them in chains, paraded them through the city, and felt happy about it. (Seek refuge in Allah) According to the correct view, this is infidelity, and according to the retracted view, it's a great mistake. May Allah Almighty protect from such bad occasions of ignorance. (T)**

In 'Alamgiri' it's from 'Tatarkhaniyya': "Praying with a burnous is disliked."[2] (Prayer in a hooded robe is Makruh - T). And Allah, Glory be to Him, the Most High, knows best.

Footnote 1: Mentioned in the eighth type of the first discussion of the second section of the second category, "Afflictions of the Tongue," which is the type of mockery. - From it (M) Footnote 2: This is how it is with the letter 'Ayn' in my copy of 'Hadiqa'. - From it (M) (M) Nabulsi has mentioned it under the second category of the first discussion's second part's eighth type, under 'Afflictions of the Tongue', and this is

the type of mockery. - From it (T) In the copy of 'Hadiqa' that I have, this word is with the letter 'Ayn'. - From it (T)

1. Al-Hadiqa al-Nadiyya, the eighth type among sixty types, etc., published by Nuriya Ridawiyya Faisalabad, 2/240.
2. Fatawa Hindiyya, regarding what is disliked in prayer and what is not, published by Nurani Kutub Khana Peshawar, 1/106.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

...होता है या नहीं? और अगर होता है तो मकरूहे तहरीमी (सख्ती से मना) या मकरूहे तन्ज़ीही (हल्की मनाही) के साथ या बिना किसी बिगाड़ के? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: अंग्रेज़ी ढंग के कपड़े पहनना हराम, सख्त हराम, अत्यंत हराम है। उन्हें पहनकर नमाज़ पढ़ना मकरूहे तहरीमी है, जो हराम के करीब है और ऐसी नमाज़ को दोहराना वाजिब (अनिवार्य) है। यदि कोई जायज़ कपड़े पहनकर नमाज़ नहीं दोहराता, तो वह गुनहगार और अज़ाब का हकदार है। अल्लाह से पनाह माँगते हैं जो इज़्ज़त वाला और माफ़ करने वाला है। मेरे आका अल्लामा इस्माइल नाबुलसी 'दुरर व ग़ुरर' की शरह में, और फिर अल्लामा आरिफ़ बिल्लाह अब्दुल गनी नाबुलसी (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) 'हदीका नदिया शरह तरीक़ा मुहम्मदिया' में फरमाते हैं:

(अरबी) दमिश्क में कुछ शिल्पकारों ने - नोट 1 - जो किया जब शहर को सजाया गया था क्योंकि फ्रैंकों से एक शहर ले लिया गया था; उन्होंने अपने सिर और शरीर के बाकी हिस्सों पर फ्रैंकों की पोशाक पहनी, और कुछ लोगों को कैदियों के रूप में ज़ंजीरों में डाल दिया और शहर में इस दावे के साथ प्रदर्शित किया कि यह अच्छा था। यह, और अल्लाह की पनाह मांगी जाती है, सही राय के अनुसार 'कुफ्र' (अविश्वास) है, और वापस ली गई राय के अनुसार एक बड़ी त्रुटि है - नोट 2। अल्लाह हमें उस अज्ञानता से बचाए जो बुरे स्थानों की ओर ले जाती है।

(उर्दू) दमिश्क शहर की सजावट के समय, कुछ कारीगरों ने ईसाइयों (फ़्रंगियों) से शहर वापस लेने का जश्न मनाते हुए मज़ाक के तौर पर उनके जैसा पहनावा सिर और शरीर पर पहना, कुछ लोगों को कैदी बनाकर ज़ंजीरों में जकड़कर शहर में घुमाया और इस पर खुश हुए। (अल्लाह की पनाह) सही राय के मुताबिक यह 'कुफ्र' है और दूसरी राय के मुताबिक एक बहुत बड़ी गलती। अल्लाह तआला अज्ञानता के ऐसे बुरे मौकों से महफ़ूज़ रखे। (त)

आलमगीरी में तातारखानिया से है: "बरनुस (टोपी वाला लबादा) पहनकर नमाज़ पढ़ना मकरूह है।"[2] (टोपी वाले जुब्बे में नमाज़ मकरूह है- त)। अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

नोट 1: इसे ज़बान की आफतों के तहत मज़ाक की किस्म में ज़िक्र किया गया है। -12मुन्हु (म) नोट 2: हदीका के मेरे नुस्खे (प्रति) में यह लफ्ज़ 'ऐन' (ع) के साथ है। -12मुन्हु (म) (म) नाबुलसी ने इसे

ज़बान की आफतों के अंतर्गत मज़ाक की एक किस्म के रूप में बताया है। -12मुन्हु (त) मेरे पास हदीका की जो प्रति है, उसमें यह शब्द 'ऐन' अक्षर के साथ है। -12मुन्हु (त)

1. अल-हदीका अन-नदिया, साठ किस्मों में से आठवीं किस्म, आदि। नूरिया रज़विया फैसलाबाद द्वारा प्रकाशित, 2/240।
2. फ़तावा हिंदिया, नमाज़ में क्या मकरूह है और क्या नहीं, इसके बारे में। नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा प्रकाशित, 1/106।

पृष्ठ 309/721

ہوتی ہے یا نہیں؟ اور ہوتی ہے تو بکراہت تحریمی یا تنزیہی یا بلا کسی فساد کے؟ بینوا توجروا

الجواب: انگریزی وضع کے کپڑے پہننا حرام سخت حرام اشد حرام، اور انہیں پہن کر نماز مکروہ تحریمی قریب بحرام واجب الاعادہ کہ جائز کپڑے پہن کر نہ پھیرے تو گنہگار مستحق عذاب والعیاذ باللہ العزیز الغفار سیدی علامہ اسمعیل نابلسی شرح درر و غرر پھر علامہ عارف باللہ عبدالغنی نابلسی قدس سرہما القدسی حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ میں فرماتے ہیں:

ما فعله بعض عہ۱ ارباب الحرف بدمشق لما زينت البلدة بسبب اخذ بلد من الافرنج من لبسهم زی الافرنج في رؤسهم وسائر بدنهم وجعلهم اساری فی القيود وعرض ذلك في البلدة على زعم انه حسن وهو والعياذ بالله كفر على الصحيح وخطأ عظيم على القول المرجوع عہ۲ اعاذنا الله من الجهل المورد موارد السوئ ۱ -

دمشق شہر کی خوبصورتی کے وقت بعض ارباب صنعت نے فرنگیوں سے شہر کی قبضہ میں لیتے وقت جشن مناتے ہوئے مذاق کے طور پر فرنگیوں کا لباس سر اور جسم پر پہنا کر (کچھ لوگوں کو) قید میں ڈالا اور شہر میں پھرایا اور اس سے خوش ہوئے (اللہ کی پناہ) یہ صحیح قول کے مطابق کفر اور قول مرجوع پر خطا عظیم ہے اللہ تعالٰی جہالت کے ایسے برے مواقع سے محفوظ رکھے۔ (ت)

عالمگیری میں تاتارخانیہ سے ہے: تکرہ الصلاۃ مع البرنس۲ (ٹوپی والے جبہ میں نماز مکروہ ہے- ت) واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم۔

عہ۱ ذکرہ فی النوع الثامن من المبحث الاول من القسم الثانی من الصنف الثانی آفات اللسان وھو نوع السخریہ ۱۲منہ (م) عہ۲ ھکذا ھو بالعین فی نسختی الحدیقۃ ۱۲منہ (م) (م) اسے نابلسی نے مبحث

اول کی قسم ثانی کی نوع ثامن میں آفاتِ زباں کی صنف ثانی کے تحت ذکر کیا ہے اور یہ مذاق کی قسم ہے ۱۲منہ (ت) میرے پاس جو حدیقہ کا نسخہ ہے اس میں یہ لفظ ع کے ساتھ ہے ۱۲منہ (ت)

۱ الحدیقۃ الندیۃ النوع الثامن من الانواع الستین الخ مطبوعہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲/۲۴۰ ۲

فتاوٰی ہندیہ فیما یکرہ فی الصلوۃ وما لایکرہ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۱۰۶

Fatawa Razawiya - Volume VII

Issue 992: From Malik Upper Hama Cantonment, Matkina, sent by Haji Hadi Yar Khan - 6 Safar 1316 AH. What do the scholars who protect the religion say regarding this matter: A person has plenty of clothes but he performs Salah (prayer) with sleeves rolled up above the elbows. Does this cause any dislike (Karahat) in Salah or not? Please write the answer along with a blessed Hadith. The Answer: It is Makruh (disliked); the instruction is to repeat the prayer. It is stated in Durr al-Mukhtar: - "It is disliked to let the garment hang down (Sadal), and it is disliked to fold it, meaning to lift it, even if for dust, such as rolling up sleeves or the hem." [1] - (Translation: Hanging a cloth is similarly disliked as lifting a cloth, even if it is due to mud, like a person lifting his sleeves and hem.) (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: - "Khayr al-Din al-Ramli clarified that which indicates the dislike here is Tahrimi (prohibitively disliked)." [2] - (Translation: The statement of Shaykh Khayr al-Din al-Ramli is useful in pointing out that this contains Karahat al-Tahrim [prohibitive dislike].) (T)

In an authentic Hadith, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: - "I have been commanded to prostrate on seven parts of the body and not to fold back hair or clothes." Reported by the Six (Imams of Hadith) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). [3] - (Translation: I have been commanded to prostrate on seven limbs and commanded not to gather hair nor lift clothes. This narration was reported by the Sahah al-Sittah from Hazrat Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both).) (T) And Allah knows best.

Issue 993: From Meerut, sent by Maulvi Muhammad Hussain - 2 Safar 1317 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is it disliked to pray with sleeves rolled up to the elbows or not? Explain and be rewarded. The Answer: It is definitely disliked, and it is severely and intensely disliked. It is in the Sahah al-Sittah that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says...

[Footnotes] 1. Ad-Durr al-Mukhtar, Book on Nullifiers of Prayer and what is Disliked in it, published by Matba Mujtabai, Delhi, 1/91. 2. Radd al-Muhtar, Chapter on Disliked Acts of Prayer, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/372. 3. Sahih Muslim, Chapter on Parts of Prostration, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/193.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

मसला ९९२: मलिक अपर हमा छावनी, मटकीना से, हाजी हादी यार खान द्वारा प्रेषित - ६ सफ़र १३१६ हिजरी। दीन के रक्षक उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक आदमी है जिसके पास बहुत कपड़ा है, लेकिन वह आस्तीनें चढ़ाकर कोहनी से ऊपर नमाज़ पढ़ता है। क्या नमाज़ में कोई कराहत (नापसंदगी) आती है या नहीं? इसका जवाब हदीस शरीफ़ के साथ तहरीर फ़रमाएँ। अल-जवाब (उत्तर): मकरूह (नापसंद) है, नमाज़ दोहराने का हुक्म है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: - "कपड़ा लटकाना मकरूह है और कपड़े को समेटना यानी ऊपर उठाना भी मकरूह है, चाहे मिट्टी की वजह से हो, जैसे आस्तीन या दामन समेटना।" [१] - (अनुवाद: कपड़े का लटकाना उसी तरह कपड़े का उठाना भी मकरूह है अगरचे कीचड़ की वजह से हो जैसे कोई आदमी आस्तीन और दामन उठाए।) (त)

'रद्द अल-मुह्तार' में है: - "ख़ैर अल-दीन अल-रम्ली ने स्पष्ट किया है जो इस बात का फ़ायदा देता है कि इसमें कराहत तहरीमी (सख्त नापसंदगी) है।" [२] - (अनुवाद: शैख़ ख़ैर अल-दीन रम्ली की इबारत इस बात की मुफ़ीद है कि इसमें कराहत तहरीमी है।) (त)

हदीस-ए-सहीह में है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: - "मुझे सात अंगों पर सजदा करने का हुक्म दिया गया है और यह कि मैं बालों और कपड़ों को न समेटूँ।" इसे छः इमामों (सिहाह सित्ता) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। [३] - (अनुवाद: मुझे सात आ'ज़ा पर सज्दा का हुक्म दिया गया है और इस बात का हुक्म है कि बाल इकट्ठे न करूँ और न कपड़ा उठाऊँ इस रिवायत को सिहाह सित्ता ने हज़रत अब्दुल्लाह बिन अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया।) (त) वल्लाह तआला आलम।

मसला ९९३: मेरठ से, मौलवी मुहम्मद हुसैन द्वारा प्रेषित - २ सफ़र १३१७ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि आस्तीन कोहनी तक चढ़ी हुई नमाज़ पढ़नी मकरूह है या नहीं? बयान फ़रमाएँ, सवाब पाएँ। अल-जवाब (उत्तर): ज़रूर मकरूह है और सख़्त और शदीद मकरूह है। सिहाह सित्ता में है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं...

[पाद टिप्पणियाँ] १. अद-दुर्र अल-मुख्तार, बाब मुफ़सिद अस-सलाह व मा युकराहु फ़ीहा, मतबुआ मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/९१। २. रद्द अल-मुह्तार, मतलब मकरूहात अस-सलाह, मतबुआ

मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, १/३७२। ३. सहीह मुस्लिम, बाब आ'ज़ा अस-सुजूद, मतबुआ नूर मुहम्मद अस-अल-मताबे, कराची, १/१९३।

पृष्ठ ३१० / ७२१

فتاوٰی رضویہ - جلد ہفتم

مسئلہ ۹۹۲: از ملک اوپر ہما چھاؤنی مٹکینہ مرسلہ حاجی ہادی یار خاں - ۶ صفر ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے حامیانِ دین اس مسئلہ میں کہ ایک آدمی ہے اس کے پاس کپڑا بہت ہے لیکن آستینیں چڑھا کر کہنی سے اوپر نماز پڑھتا ہے، کچھ کراہت نماز میں آتی ہے یا نہیں؟ اس کا جواب بمع حدیث شریف تحریر فرمائے۔ الجواب: مکروہ ہے نماز پھیرنے کا حکم ہے، درمختار میں ہے:

کرہ سدل ثوبہ وکرہ کفہ ای رفعہ ولو لتراب کمشمر کم او ذیل - ۱ | کپڑے کا لٹکانا اسی طرح کپڑے کا اٹھانا بھی مکروہ ہے اگر چہ کیچڑ کی وجہ سے ہو جیسے کوئی آدمی آستین اور دامن اٹھائے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

حررالخير الرملي مايفيد ان الكراهة فيه تحريمية - ۲ | شیخ خیر الدین رملی کی عبارت اس بات کی مفید ہے کہ اس میں کراہت تحریمی ہے (ت)

حدیث صحیح میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

امرت ان اسجد علی سبعة اعضاء وان لا اکف شعرا ولا ثوبا رواہ الستة عن ابن عباس رضي الله تعالی عنهما - ۳ | مجھے سات اعضاء پر سجدہ کا حکم دیا گیا ہے اور اس بات کا حکم ہے کہ بال اکٹھے نہ کروں اور نہ کپڑا اٹھاؤں، اس روایت کو صحاح ستہ نے حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا (ت) واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۹۳: از میرٹھ مرسلہ مولوی محمد حسین - ۲ صفر ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ آستین کہنی تک چڑھی ہوئی نماز پڑھنی مکروہ ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا الجواب:

ضرور مکروہ ہے اور سخت و شدید مکروہ ہے، صحاح ستہ میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم

۱- الدر المختار باب مفسد الصلاۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۱/۱ ۲- رد المحتار مطلب مکروہات الصلاۃ ، مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۳۷/۱ ۳- صحیح مسلم ، باب اعضاء السجود ، مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/۱۹۳

Fatawa Rizwia Volume Seven

...and the Prophet (peace and blessings be upon him) said:

“I was commanded to prostrate on seven limbs and not to tuck up my hair or clothes.”[1] | I am commanded to prostrate on seven body parts and that I should not gather my hair nor lift my clothes. (T)

In the Sahihayn, the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says:

“I was commanded not to tuck up hair and clothes.”[2] | I have been commanded that I should not gather hair and clothes. (T)

In all fundamental texts of the [Hanafi] school: Tucking up clothes is disliked (Makruh). In Fath al-Qadir and Bahr al-Ra'iq, it is stated:

“Rolling up sleeves also comes under the folding of clothes.”[3] | Rolling up sleeves is also included in lifting clothes. (T)

In Durr al-Mukhtar, it says:

“Folding it [the cloth] or lifting it, even because of dust, like rolling up sleeves or the hem, is disliked.”[4] | Lifting the clothes, even if it is because of dust, is disliked, such as rolling up the sleeves and the hem. (T)

In Radd al-Muhtar, it says:

“Khayr al-Din al-Ramli has clarified what indicates that this dislike is prohibitively disliked (Tahrimiyyah).”[5] | The statement of Sheikh Khayr al-Din al-Ramli is beneficial in showing that the dislike in this is ‘Makruh Tahrimi’. (T)

In Ghunya, it says:

“It is disliked to tuck up one's clothes while in prayer with a minor action, such as lifting it from the front or back during prostration or entering prayer with tucked clothes.” | It is disliked to roll up clothes in prayer with a minor action, in such a way that one lifts it from the front or back at the time of prostration, or enters the prayer while the clothes are already lifted/rolled up.

---

1. Sahih Muslim, Chapter: Organs of Prostration, published by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/193.

2. Sahih Muslim, Chapter: Organs of Prostration, published by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/193.
3. Bahr al-Ra'iq, Chapter: What Nullifies Prayer and What is Disliked in it, published by HM Saeed Company, Karachi, 2/22.
4. Al-Durr al-Mukhtar, Chapter: What Nullifies Prayer and What is Disliked in it, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/91.
5. Radd al-Muhtar, Topic: Disliked Acts of Prayer, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/473.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सप्तम (सातवीं)

...और (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

“मुझे सात अंगों पर सजदा करने का हुक्म दिया गया है और इस बात का कि मैं न बालों को समेटूँ और न कपड़ों को।”[1] | मुझे सात अंगों पर सजदा करने का हुक्म है और इस बात का कि मैं बाल इकट्ठे न करूँ और न कपड़ा उठाऊँ। (त)

सहीहैन में रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

“मुझे हुक्म दिया गया है कि मैं बालों और कपड़ों को इकट्ठा न करूँ।”[2] | मुझे हुक्म दिया गया है कि मैं बालों और कपड़ों को इकट्ठा न करूँ। (त)

मज़हब के तमाम मतनों (मूल ग्रंथों) में है: कपड़े समेटना मकरूह है। फ़तहुल कदीर और बहरुर राइक में है:

“आस्तीनों का चढ़ाना भी कपड़ों के समेटने में शामिल है।”[3] | कपड़ा उठाने में आस्तीनों का चढ़ाना भी दाखिल है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है:

“कपड़े को समेटना या उठाना, चाहे वह मिट्टी की वजह से ही क्यों न हो, मकरूह है, जैसे आस्तीन और दामन को चढ़ाना।”[4] | कपड़े का उठाना अगरचे मिट्टी की वजह से हो मकरूह है जैसा कि आस्तीन और दामन का चढ़ाना। (त)

रद्दुल मुख्तार में है:

“खैरुल दीन अल-रम्ली ने यह स्पष्ट किया है कि यह कराहत ‘तहरीमी’ (निषिद्ध के करीब) है।”[5] | शैख़ खैर उद्दीन रम्ली की इबारत इस बात की मुफ़ीद है कि इसमें कराहत तहरीमी है। (त)

ग़ुनिया में है:

“नमाज़ के दौरान कपड़े को थोड़े अमल (कार्य) के साथ समेटना मकरूह है, जैसे सजदे के समय उसे आगे या पीछे से उठाना, या नमाज़ में कपड़े उठाए हुए दाखिल होना।” | अमल-ए-क़लील (थोड़े

कार्य) के साथ नमाज़ में कपड़ा चढ़ाना मकरूह है इस तौर पर कि पीछे या आगे से सजदा के वक़्त उठाए या नमाज़ में कपड़ा उठाए हुए दाखिल होना।

---

1. सहीह मुस्लिम, बाब: आज़ा-ए-सजूद, मतबुआ नूर मोहम्मद असहल मताबे, कराची, 1/193
2. सहीह मुस्लिम, बाब: आज़ा-ए-सजूद, मतबुआ नूर मोहम्मद असहल मताबे, कराची, 1/193
3. बहरुर राइक, बाब: मा युफ़सिदुस सलात व मा युकरहु फ़ीहा, मतबुआ एच एम सईद कंपनी, कराची, 2/22
4. अद-दुर्रुल मुख्तार, बाब: मा युफ़सिदुस सलात व मा युकरहु फ़ीहा, मतबुआ मतब-ए-मुजतबाई, दिल्ली, 1/91
5. रद्दुल मुख्तार, मतलब: मकरूहाते सलात, मतबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/473

पृष्ठ ७२१ का ३११

وسلم فرماتے ہیں :

امرت ان اسجد علی سبعة اعضاء و ان لا اکف شعرا ولا ثوبا1۔ | مجھے سات اعضا پر سجدہ کا حکم ہے اور اس بات کا کہ میں بال اکٹھے نہ کروں اور نہ کپڑا اٹھاؤں ، (ت)

صحیحین میں رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

امرت ان لا اکف الشعر والثیاب 2۔ | مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں بالوں اور کپڑوں کو اکٹھا نہ کروں۔ (ت)

تمام متونِ مذہب میں ہے: کرہ کف ثوبہ (کپڑوں کو اٹھانا مکروہ ہے۔ت) فتح القدیر و بحر الرائق میں ہے:

یدخل ایضا فی کف الثوب نشمیر کمیہ3۔ | کپڑا اٹھانے میں آستینوں کا چڑھانا بھی داخل ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

کرہ کف ای رفعہ ولو لتراب کمشمرکم او ذیل4۔ | کپڑے کا اٹھانا اگر چہ مٹی کی وجہ سے ہو مکروہ ہے جیسا کہ آستین اور دامن کا چڑھانا۔ (ت)

ردالمختار میں ہے:

حرر الخیر الرملی مایفید ان الکراھة فیہ تحریمیة5۔ | شیخ خیر الدین رملی کی عبارت اس بات کی مفید ہے کہ اس میں کراہت تحریمی ہے (ت)

غنیہ میں ہے:

یکرہ ان یکف ثوبہ وھو فی الصلاۃ بعمل قلیل بان یرفعہ من بین یدیہ او من خلفہ عند السجود او یدخل فیھا | عمل قلیل کے ساتھ نماز میں کپڑا چڑھانا مکروہ ہے بایں طور کہ پیچھے یا آگے سے سجدہ کے وقت اٹھائے یا نماز میں کپڑا اٹھائے ہوئے داخل ہونا

---

1 صحیح مسلم باب اعضاء السجود مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۱۹۳ 2 صحیح مسلم ، باب اعضاء السجود ، مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۱۹۳ 3 بحر الرائق باب مایفسد الصلوۃ ومایکرہ فیہا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۲۲ 4 الدر المختار باب ما یفسد الصلوۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۱ 5 ردالمختار ، مطلب مکروہات الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۷۳

Fatawa Razviya, Volume 7

[Box 1] Arabic: وهو مكفوف كما اذا دخل وهو مشمرا لكم او الذيل[1]۔ Urdu: As if he had rolled up his sleeves or hem when entering prayer. (T)

Two great verifying scholars and commentators of *Munyah* state that having the sleeves rolled up past the majority of the wrist is sufficient for it to be disliked (Karahat), even if it is not up to the elbow. It is stated in *Ghunyah*:

[Box 2] Arabic: (و) وهذا قيد اتفاقی فانه لو (ان یرفع کمه) ای یشمره (الی المرفقین) یکره ایضاً شمر الی مادون المرفق یکره ایضاً لانه کف للثوب وهو منهی عنه فی الصلاة لما مر وهذا اذا شمره خارج الصلوة وشرع فی الصلوة وهو کذالك اما لوشمره فی الصلوة تفسد لانه عمل کثیر[2]۔ Urdu: And it is also disliked (to lift the sleeve), i.e., it should be rolled up (to the elbows). This restriction is incidental because even if it is rolled up below the elbows, it is still disliked because this is considered lifting the cloth, whereas it is forbidden in prayer as mentioned in preceding Hadiths. This applies when one rolled up sleeves outside of prayer and started prayer in that state. If one rolls up sleeves during prayer, the prayer will become invalid because this is an excessive action (Amal-e-Kathir). (T)

It is stated in *Hilyah*:

[Box 3] Arabic: ینبغي ان یکره تشمیرهما الی مافوق نصف الساعد لصدق کف الثوب علی هذا[3]۔ Urdu: Rolling up the sleeves to above half of the wrist should also be disliked because lifting the cloth applies to this as well. (T)

Therefore, it is necessary to lower the sleeves before entering prayer, even if a Rak'ah is missed. If prayer is performed with sleeves rolled up, it should be repeated, as is the ruling for a prayer performed with Karahat, as mentioned in *Ad-Durr* etc. (As is the ruling for every prayer performed with Karahat, as mentioned in *Durr* etc. - T). And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best.

Problem 992: 1st Jumada al-Ula 1317 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid is a Sunni by creed and for some reason, he [did something in] prayer...

---

[1] *Ghunyat al-Mustamli*, Chapter on Disliked Actions in Prayer, published by Suhail Academy Lahore, p. 348. [2] *Ghunyat al-Mustamli*, Chapter on what is Disliked and what is not in Prayer, published by Suhail Academy Lahore, p. 348. [3] *Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli*.

फतवा रज़विया, जिल्द 7

[बॉक्स 1] अरबी: وھو مکفوف کما اذا دخل وھو مشمرا لکم او الذیل[1]۔ उर्दू: जैसे कि नमाज़ में दाखिल होते वक्त उसने आस्तीन या दामन चढ़ाया हुआ था। (त)

मुन्या के दो महान शोधकर्ता व्याख्याकार बताते हैं कि कलाई के अधिकांश हिस्से से ऊपर आस्तीन चढ़ा होना ही कराहत (नापसंदगी) के लिए काफी है, चाहे वह कोहनी तक न हो। गुन्या में है:

[बॉक्स 2] अरबी: (و) وھذا قید اتفاقی (الی المرفقین) ای یشمرہ (ان یرفع کمہ) یکرہ ایضاً فانہ لو شمر الی مادون المرفق یکرہ ایضاً لانہ کف للثوب وھو منھی عنہ فی الصلاۃ لما مر وھذا اذا شمرہ خارج الصلوۃ وشرع فی الصلوۃ وھو کذالك اما لوشمرہ فی الصلوۃ تفسد لانہ عمل کثیر[2]۔ उर्दू: और यह भी मकरूह है (कि आस्तीन उठाई जाए) यानी चढ़ाई हो (कोहनियों तक) और यह क़ैद इत्तेफ़ाक़ी है क्योंकि कोहनियों के नीचे तक भी चढ़ाई हो तब भी कराहत है क्योंकि यह कपड़े का उठाना है हालाँकि वह नमाज़ में मना है जैसा कि इस पर अहादीस गुज़री हैं और यह उस वक्त है जब उसने नमाज़ से बाहर आस्तीन को चढ़ाया था और इसी हाल में नमाज़ शुरू कर दी और अगर दौरान-ए-नमाज़ आस्तीन चढ़ाता है तो नमाज़ फासिद हो जाएगी क्योंकि यह अमल-ए-कसीर है। (त)

हिल्या में है:

[बॉक्स 3] अरबी: ینبغي ان یکرہ تشمیرھما الی مافوق نصف الساعد لصدق کف الثوب علی ھذا[3]۔ उर्दू: आस्तीनों का निस्फ कलाई के ऊपर तक उठाना भी मकरूह होना चाहिए क्योंकि इस पर भी कपड़ा उठाना सादिक आ रहा है (त)

तो लाज़िम है कि आस्तीनें उतार कर नमाज़ में दाखिल हो चाहे रकअत जाती रहे और अगर आस्तीन चढ़ी नमाज़ पढ़े तो इआदा (दोहराना) किया जाए जैसा कि उस नमाज़ का हुक्म है जो कराहत के साथ अदा की गई हो जैसा कि 'अद-दुर्र' वगैरा में है। (जैसा कि हर उस नमाज़ का हुक्म है जो कराहत के साथ अदा की गई हो जैसा कि दुर्र वगैरा में है। त) और अल्लाह पाक सबसे बेहतर जानने वाला है।

मसला 992: 1 जुमाद-अल-उला 1317 हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद सुन्नी उल-मज़हब है और उसने किसी वजह से नमाज़...

[1] गुन्यात-अल-मुस्तमली, मकरूह नमाज़ का बयान, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृ. 348। [2] गुन्यात-अल-मुस्तमली, नमाज़ में जो मकरूह है और जो नहीं, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृ. 348। [3] हिलयात-अल-मुहल्ली शरह मुन्यात-अल-मुसल्ली।

पृष्ठ 312 का 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[باکس 1] عربی: وھو مکفوف کما اذا دخل وھو مشمرا لکم او الذیل[1]۔ اردو: جیسا کہ نماز میں داخل ہوتے وقت اس نے آستین یا دامن چڑھایا ہوا تھا۔ (ت)

علامتین محققین جلیلین شارحین منیہ تحقیق فرماتے ہیں کہ اکثر کلائی پر سے آستین چڑھی ہونا ہی کراہت کو کافی ہے اگرچہ کہنی تک نہ ہو۔ غنیہ میں ہے :

[باکس 2] عربی: (و) یکرہ ایضاً (ان یرفع کمہ) ای یشمرہ (الی المرفقین) وھذا قید اتفاقی فانہ لو شمر الی مادون المرفق یکرہ ایضاً لانہ کف للثوب وھو منھی عنہ فی الصلاۃ لما مر وھذا اذا شمرہ خارج الصلوۃ وشرع فی الصلوۃ وھو کذالك اما لوشمرہ فی الصلوۃ تفسد لانہ عمل کثیر[2]۔ اردو: اور یہ بھی مکروہ ہے (کہ آستین اٹھائی) یعنی چڑھائی ہو (کہنیوں تک) اور یہ قید اتفاقی ہے کیونکہ کہنیوں کے نیچے تک بھی چڑھائی ہوں تب بھی کراہت ہے کیونکہ یہ کپڑے کا اٹھانا ہے حالانکہ وہ نماز میں ممنوع ہے جیسا کہ اس پر احادیث گزری ہیں اور یہ اس وقت ہے جب اس نے نماز سے باہر آستین کو چڑھایا تھا اور اسی حال میں نماز شروع کردی اور اگر دورانِ نماز آستین چڑھاتا ہے تو نماز فاسد ہو جائے گی کیونکہ یہ عملِ کثیر ہے۔ (ت)

حلیہ میں ہے :

[باکس 3] عربی: ینبغي ان یکرہ تشمیرھما الی مافوق نصف الساعد لصدق کف الثوب علی ھذا[3]۔ اردو: آستینوں کا نصف کلائی کے اوپر تک اٹھانا بھی مکروہ ہونا چاہئے کیونکہ اس پر بھی کپڑا اٹھانا صادق آرہا ہے (ت)

تو لازم ہے کہ آستینیں اتار کر نماز میں داخل ہو اگرچہ رکعت جاتی رہے اور اگر آستین چڑھی نماز پڑھے تو اعادہ کی جائے کما ھو حکم صلوۃ ادیت مع الکراھۃ کمافی الدر وغیرہ (جیسا کہ ہر اس نماز کا حکم ہے جو کراہت کے ساتھ ادا کی گئی ہو جیسا کہ دروغیرہ میں ہے۔ ت) واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۹۲: غرہ جمادی الاولٰی ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید سنی المذہب ہے اور اس نے کسی وجہ سے نماز

---

[1] غنیۃ المستملی یکرہ فصل فی الصلوۃ وملا یکرہ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۴۸ [2] غنیۃ المستملی، یکرہ فصل فی الصلوۃ وما لایکرہ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۴۸ [3] حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی

Volume Seven Fatawa-e-Razvia

If someone prayed with their arms uncovered, is their prayer valid or not, or should it be repeated, or what?

The Answer: The prayer will be valid, but with the dislike (karahat) of abandoning the Sunnah (due to leaving a Sunnah practice). Repetition is desirable (mustahab). And Allah Almighty knows best.

Problem 995: From Marehra Mutahira, District Etah, Mohalla Kambohan, sent by Tajuddin Hussain Khan Sahab, 5 Jumada al-Ukhra 1317 AH. In the summer season, I tie the sari very low. I have often prayed with many Maulana Sahabs, and no one objected. When I asked a Sayyid Sahab, he said that those who tie the dhoti high must open the 'kaanch' (the tuck at the back) so that the 'satr' (private parts) are covered, but since you tie it very low, it is not necessary as the 'satr' remains hidden. I pray while sitting; I cannot pray standing up. On this, a few people objected saying you should open it (the tuck), otherwise, there will be a disturbance in the prayer. Therefore, I am bothering your Honor to explain the ruling of Shariah. And if wearing a sari is part of the attire of polytheists, I will stop it because my faith is in your word. I do not give preference to anyone's word over yours, as stated by Makhdoom Meena Sahab (may his soul be sanctified): "The whole city is full of beautiful ones, but my heart is set on my beloved. What can I do if an evil eye does not cast even a single glance on anyone?" (Your city is full of handsome people, my taste is my own; what can I do that an ill-wishing eye doesn't even look at anyone). More respect.

The Answer: My respected friend, may Allah Almighty preserve you! The answer to the problem is in the very words you wrote asking to solve this knot. Indeed, not opening the sari from the back causes the prayer to be disliked (makruh). The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "I have been commanded not to tuck up (gather) hair or clothing." (I have been ordered that I should not gather hair nor lift up clothes. - Tr)

---

1 Sahih Muslim, Chapter on the Organs of Prostration and the Prohibition of Tucking up the Garment, published by Noor Muhammad Asah-ul-Matab'e, Karachi, 1/193.

खंड सात फ़तावा-ए-रज़विया

यदि किसी ने बाहें खोलकर नमाज़ पढ़ी, तो क्या उसकी नमाज़ सही हो गई या नहीं, या उसे दोहराना चाहिए या क्या?

उत्तर: नमाज़ हो जाएगी, लेकिन सुन्नत छोड़ने की कराहत (तर्कए-सुन्नत की बिना पर। - त) के साथ। दोहराना मुस्तहब (वांछनीय) है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 995: मारहरा मुतहरा, जिला एटा, मोहल्ला कंबोहान से, ताजउद्दीन हुसैन खान साहब द्वारा प्रेषित, 5 जमादी-उल-उखरा 1317 हिजरी। गर्मी के मौसम में, मैं साड़ी बहुत नीचे बांधता हूं। मैंने अक्सर कई मौलाना साहबों के साथ नमाज़ पढ़ी है और किसी ने आपत्ति नहीं की। जब मैंने एक सैय्यद साहब से पूछा, तो उन्होंने कहा कि जो लोग धोती ऊँची बांधते हैं, उनके लिए 'कांच' (पीछे का खूँटा) खोलना ज़रूरी है ताकि 'सत्र' (गुप्त अंग) ढका रहे, लेकिन तुम बहुत नीचे बांधते हो, इसलिए इसमें ज़रूरी नहीं है क्योंकि सत्र छिपा रहता है। मैं बैठकर नमाज़ पढ़ता हूँ; मैं खड़े होकर नमाज़ नहीं पढ़ सकता। इस पर कुछ लोगों ने आपत्ति की कि इसे खोल दिया करो वरना नमाज़ में खलल पड़ेगा। इसलिए, मैं हुज़ूर को तकलीफ दे रहा हूँ कि शरीयत का हुक्म बयान फरमाएं। और अगर साड़ी बांधना मुशरिकों (बहुदेववादियों) की पोशाक में शामिल है, तो मैं इसे छोड़ दूँगा क्योंकि मेरा विश्वास आपके कथन पर है। मैं आपके कथन के सामने किसी के कथन को प्राथमिकता नहीं देता, जैसा कि मखदूम मीना साहब (अल्लाह उनकी आत्मा को पवित्र करे) ने कहा है: "पूरा शहर हसीनों से भरा है, पर मेरा दिल अपने प्रिय पर लगा है। मैं क्या करूँ कि बुरी नज़र किसी पर एक नज़र भी नहीं डालती?" (आपका शहर खूबसूरत लोगों से भरा है, मेरा स्वाद अपना है, मैं क्या करूँ कि कोई बुरी चाहत रखने वाली आँख किसी पर नज़र तक नहीं डालती)। ज़्यादा नियाज़ (अधिक सम्मान)।

उत्तर: मेरे सम्मानित मित्र, अल्लाह तआला आपकी रक्षा करे! मसले का जवाब उन्हीं शब्दों में है जो आपने इस गुत्थी को सुलझाने के लिए लिखे हैं। वास्तव में, साड़ी को पीछे से न खोलना नमाज़ की कराहत का कारण है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "मुझे हुक्म दिया गया है कि मैं न तो बालों को समेटूँ और न ही कपड़े को।" (मुझे इस बात का आदेश दिया गया है कि मैं बाल इकट्ठे न करूँ और न ही कपड़ा उठाऊं। - त)

---

1 सही मुस्लिम, सजदे के अंगों और कपड़े समेटने की मनाही का अध्याय, नूर मुहम्मद असहुल मताबे, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/193। पृष्ठ 313 का 721

دست کشا پڑھی تو وہ اس کی نماز صحیح ہو گئی یا نہیں یا اس کا اعادہ کرنا چاہئے یا کیا؟ الجواب: نماز ہو جائے گی مگر بکراہتِ ترک السنہ (ترکِ سنت کی بنا پر۔ ت) اعادہ چاہئے علی وجہ الاستحباب۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۹۹۵: از مارہرہ مطہرہ ضلع ایٹہ محلہ کمبوہان مرسلہ تاج الدین حسین خاں صاحب ۵ جمادی الاخریٰ ۱۳۱۷ھ موسم گرما میں میں ساری بہت نیچی باندھتا ہوں اکثر نماز مولوی صاحبوں کے ہمراہ پڑھی کسی نے اعتراض نہ کیا ایک سید صاحب سے دریافت کیا تو فرمایا جو اونچی دھوتی باندھتے ہیں ان کو کانچ کھولی ضرور ہے کہ ستر پوشی ہو اور تم بہت نیچی باندھتے ہو اس میں ضرور نہیں کہ ستر چھپا رہتا ہے، میں نماز بیٹھ کر پڑھتا ہوں کھڑے ہو کر نہیں پڑھ سکتا اس پر چند آدمیوں نے اعتراض کیا کہ کھول دیا کرو ورنہ نماز میں خلل پڑتا ہے، پس آں مخدوم کو تکلیف دیتا ہوں حکمِ شرح بیان فرمائیے، اور اگر باندھنا ساری کا داخلِ پوشاک مشرکین ہو تو میں موقوف کروں کیونکہ میرا اعتقاد آپ کے قول پر ہے بمقابلہ آپ کے میں کسی کے قول کو ترجیح نہیں دیتا ہوں بقول مخدوم مینا صاحب قدس سرہ العزیز۔ ہمہ شہر پُر ز خوباں منم و خیالِ ما ہے چکنم کہ چشمِ بد خونند بکس نگا ہے (تمہارا شہر خوبصورت حضرات سے بھرا ہے، میرا ذوق اپنا ہے، میں کیا کروں کہ بد خواہ آنکھ کسی پر بھی ایک نگاہ نہیں ڈالتی) زیادہ نیاز

الجواب: مکرمی سلمہم اللہ تعالیٰ! جوابِ مسئلہ انہیں لفظوں میں ہے جو آپ نے تحریر فرمائے کہ اس عقدے کو حل فرمائیے واقعی ساری پیچھے سے نہ کھولنا کراہتِ نماز کا موجب ہے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: امرت ان لااکف شعرا و لا ثوباً (مجھے اس بات کا حکم دیا گیا ہے کہ میں بال اکٹھے نہ کروں اور نہ کپڑا اٹھاؤں۔ ت)

1 صحیح مسلم باب اعضاء السجود والنہی عن کف الثوب مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی

Page 313 of 721 ۱۹۳ /۱

Fatawa Razawiyya - Volume 7

It is stated in Ghunyah Sharh Munyah: "It is disliked (Makruh) to lift one's garment with a minor action (amal qalil) during prayer, such as by lifting it from the front or back to avoid prostration, or by entering prayer while the garment is already folded, just as when one enters prayer with sleeves or the hem rolled up." (T)[1]

And wearing a sari or dhoti in places where it is not common among the noble people, like in our cities, is not free from dislike even for the noble people themselves. As we have investigated in the Book of Prohibition (Kitab al-Hazr) in our Fatawa. And if the Muslims there consider it as the dress of disbelievers, then avoidance is even more emphasized. There is no harm in tucking the garment behind, otherwise, the waistcloth (tahband) is exactly the Sunnah, and it should be above the ankles; anything lower than that is disliked. Allah Almighty knows best.

This was the answer to your question. More important than all these points is the issue of standing (Qiyam) in prayer. Permission to pray Fard, Witr, and Sunnah of Fajr while sitting is granted only when there is absolutely no ability to stand—neither with the support of a wall, nor with the support of a person or a staff. And the inability should be such that one cannot even stand for the duration of saying "Allahu Akbar" once. If one has the strength for even that much standing, even with support, then it is mandatory (Fard) to say Takbir al-Tahrimah while standing, and then sit if strength fails. Nowadays, most people violate this; they feel a little discomfort and pray while sitting, then walk straight back home. In this way, prayers are absolutely nullified. Rather, standing for as long as and in whatever manner one is able is Fard in every unit (rak'ah). This is an important point to remember. We have explained it in our Fatawa. Success is from Allah. Peace be upon you.

Issue 996: 28 Jumada al-Ula 1318 AH What do the scholars of religion say regarding the issue that if Zaid places his shoes in front of the place of prostration while praying, is there any Shariah-based dislike (karahat) in the prayer? And what is the benefit or harm in placing them to the right or left? If they are placed next to the prostration spot and hidden with a cloth etc., does that count as being separate or not? And from which Hadith is it forbidden to place shoes in front of the place of prostration? And why is the descent of mercy blocked at such a time? Ordinary shoes.

---

[1] Ghunyah al-Mustamli Sharh Munyah al-Musalli, Karahiyyah al-Salah, published by Suhail Academy Lahore, p. 348.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

गुन्या शरह मुन्या में है: "नमाज़ में मामूली अमल (अमल-ए-क़लील) के साथ कपड़े उठाना मकरूह है, जैसे कि आगे या पीछे से अपना कपड़ा उठाना ताकि सज्दे में रुकावट न हो, या नमाज़ में कपड़ा समेटे हुए दाखिल होना, जैसे कोई अपनी आस्तीन या दामन चढ़ाए हुए नमाज़ में दाखिल हो।" (त)[1]

और साड़ी या धोती बांधना वहां जहां के शरीफ लोगों में इसका रिवाज न हो, जैसे हमारे शहरों में, तो वहां के शरीफों के लिए यह भी कराहत से खाली नहीं है। जैसा कि हमने अपने फ़तावा की किताब 'अल-हज़र' में इसकी तहकीक की है। और अगर वहां के मुसलमान इसे काफिरों का लिबास समझते हों, तो इससे बचना और भी ज़रूरी है। पीछे की तरफ कपड़े खोंसने में कोई हर्ज नहीं, वर्ना तहबंद तो ऐन सुन्नत है और इसे टखनों से ऊपर होना चाहिए, इससे ज़्यादा नीचे मकरूह है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

यह तो आपके सवाल का जवाब था। और इन सब बातों से ज़्यादा ज़रूरी मसला नमाज़ में खड़े होने (क़ियाम) का है। फ़र्ज़, वित्र और फ़ज्र की सुन्नत बैठकर पढ़ने की इजाज़त सिर्फ उसी हालत में है जब खड़े होने की बिल्कुल ताक़त न हो—न दीवार के सहारे, न किसी आदमी या लकड़ी के सहारे। और बेबसी ऐसी हो कि एक बार 'अल्लाहु अकबर' कहने तक भी खड़ा न हो सके। अगर इतनी ही देर खड़े होने की ताक़त हो, चाहे किसी सहारे से ही सही, तो फ़र्ज़ है कि तकबीर-ए-तहरीमा खड़े होकर कहे, फिर ताक़त न रहे तो बैठ जाए। आजकल अक्सर लोग इसके खिलाफ करते हैं, ज़रा सी तकलीफ़ हुई और नमाज़ बैठकर पढ़ ली और फिर सीधे खड़े होकर घर की तरफ चल दिए। इस तरह नमाज़ें यकीनन बातिल (अमान्य) हो जाती हैं। बल्कि जितनी देर जिस कदर और जिस तरह खड़े होने की कुदरत हो, उतना क़ियाम हर रकअत में फ़र्ज़ है। यह मसला खूब याद रखने का है। हमने इसे अपने फ़तावा में बयान किया है। वबिल्लाहि तौफीक, वसलाम।

मसला 996: 28 जमादी-उल-उला 1318 हिजरी उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद नमाज़ के वक्त अपनी जूतियां सज्दा की जगह के सामने रखकर नमाज़ अदा करे, तो क्या नमाज़ में शरीअत के लिहाज़ से कोई कराहत आती है? और दाएं या बाएं तरफ रखने से क्या नफ़ा-नुकसान है? अगर सज्दा के बराबर रखकर कपड़े वगैरह से छुपा दी जाएं तो क्या वे अलग होने के दर्जे में हुईं या नहीं? और किस हदीस से जूतियों को सज्दा के सामने रखना मना आया है? और ऐसे वक्त में रहमत का नाज़िल होना क्यों बंद होता है? मामूली जूतियां।

[1] गुन्या-तुल-मुस्तमली शरह मुन्या-तुल-मुसल्ली, कराहियतुल सलात, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृष्ठ 348।

غنیہ شرح منیہ میں ہے : یکرہ ان یکف ثوبہ وھو فی الصلاۃ بعمل قلیل | نماز میں عمل قلیل کے ساتھ کپڑا اٹھانا مکروہ ہے یوں کہ آگے بان یرفعہ من بین یدیہ او من خلفہ عن | یا پیچھے سے اپنا کپڑا اٹھائے یا نماز میں کپڑا چڑھائے ہوئے السجود او یدخل فیہا وھو مکفوف کما اذا دخل | داخل ہو اور یہی حکم ہے جبکہ نمازی آستین یا دامن چڑھائے وھو مشمر الکم او الذیل ۔ 1 | ہوئے ہو۔ (ت)

اور ساری یادھوتی باندھنا جہاں کے شرفاء میں اس کا رواج نہ ہو جیسے ہمارے بلاد وہاں شرفاء کے لئے خود بھی کراہت سے خالی نہیں کما حققناہ فی کتاب الحظر من فتاونا (ہم نے اس کی تحقیق اپنے فتاوی کی کتاب الحظر میں کی ہے۔ت) اور اگر وہاں کے مسلمان اسے لباس کفار سمجھتے ہوں تو احتراز مؤکد ہے حرج پیچھے گھرنے میں ہے ورنہ تہبند تو عین سنت ہے اور گٹوں سے اوپر تک ہونا چاہئے اس سے زیادہ نیچی مکروہ ہے واللہ تعالی اعلم یہ تو آپ کے سوال کا جواب تھا اور ان سب باتوں سے زیادہ ضروری مسئلہ قیام نماز ہے فرض ووتروسنت فجر بیٹھ کر پڑھنے کی اجازت صرف اس حالت میں ہے کہ کھڑے ہونے پر اصلاً قدرت نہ ہو نہ دیوار کی ٹیک نہ کسی آدمی یا لکڑی کے سہارے سے ، اور عجز بھی ایسا ہو کہ ایک بار اللہ اکبر کہنے کی دیر تک بھی کھڑا نہ ہوسکے اگر اتنی ہی دیر قیام کی طاقت ہوا گرچہ کسی سہارے سے، تو فرض ہے کہ تکبیر تحریمہ کھڑے ہو کر کہے پھر طاقت نہ رہے تو بیٹھ جائے، آج کل اکثر لوگ اس کا خلاف کرتے ہیں ذرا تکلیف ہوئی اور نماز بیٹھ کر پڑھ لی اور سیدھے کھڑے ہو کر گھر کو راہی ہوئے، یوں نمازیں قطعاً باطل ہوتی ہیں بلکہ جتنی دیر جس قدر اور جس طرح کھڑے ہونے کی قدرت ہو

اتنا قیام ہر رکعت میں فرض ہے، یہ مسئلہ خوب یاد رکھنے کا ہے وقد بیناہ فی فتاونا وباللہ التوفیق ثم السلام

مسئلہ ۹۹۶ : ۲۸ جمادی الاولی ۱۳۱۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید وقت نماز اپنی جوتیاں سجدہ کے روبرو رکھ کر نماز ادا کرے تو نماز میں کیا شرعاً کراہت آتی ہے اور دہنے یا بائیں طرف رکھنے سے کیا نفع نقصان ہے، اگر سجدہ کے برابر رکھ کر کپڑے وغیرہ سے چھپا دی جائیں تو علیحدہ ہونے کے مرتبہ میں ہوئیں یا نہیں ؟ اور کس حدیث سے جوتیوں کو سجدہ کے روبرو رکھنا منع آیا ہے؟ اور ایسے وقت میں نزول رحمت کا بند ہونا کیوں ہے ؟ معمولی جوتیاں

---

1 غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی کراہیۃ الصلوۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۴۸

Fatawa Razvia Volume 7

Question: Is it permissible for a person who wears shoes to enter the mosque wearing them and perform prayer while wearing them? Which pious predecessors performed such an act? Explain and be rewarded.

Answer: It is recorded in Sunan Abi Dawood from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic	Urdu Translation
When one of you prays, let him not place his sandals on his right nor on his left, lest they be to the right of someone else, unless there is no one [to his left]. Let him place them between his feet. (Narrated by Al-Hakim and Al-Bayhaqi as well)	When any of you performs prayer, he should not keep his shoes on his right side nor on his left side because the person who is to his left will have them on his right side. Yes, if there is no one on the left, then keep them on the left side; otherwise, keep them between your feet. This has also been narrated by Hakim and Bayhaqi.

In another narration, the Hadith regarding this prohibition is as follows:

Arabic	Urdu Translation
So do not annoy anyone with them. (Narrated by the three mentioned [scholars] and Ibn Hibban from Abu Huraira, may Allah be pleased with him)	Do not cause distress to anyone. The three aforementioned Hadith scholars and Ibn Hibban have narrated this from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him).

In one Hadith, the clarification of this distress is given as follows:

Arabic	Urdu Translation
Do not place them on your right nor on your left, for you will annoy the angels and the people. (Narrated by Al-Khatib from Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them, from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him)	If kept on the right side, it will cause distress to the angels; if kept on the left, it will cause distress to the people on the left. Khatib has narrated this from Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them) on the authority of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him).

Scholars have stated the reason for this distress, i.e., "and in it is a kind of insult for him" (referring to the person towards whom the shoes are placed).

---

1. Sunan Abu Dawood, chapter 'Where the worshipper places his sandals when he takes them off', published by Aftab Alam Press Lahore, 1/96.
2. Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Prayer, published by Dar al-Fikr Beirut, 1/259.
3. Tarikh Baghdad, biography of Abdullah bin Hamwiya No. 847, 150, published by Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 9/449.
4. Mirqat al-Mafatih, mentioned under Hadith 767, Maktaba Habibi Quetta, 2/75.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

प्रश्न: जो व्यक्ति जूते पहनकर फिरता है, क्या उसका जूते पहनकर मस्जिद में आना और पहनकर नमाज़ अदा करना जायज़ है या नहीं? किन बुज़ुर्गों ने ऐसा किया? बयान करें और पुण्य पायें।

उत्तर: सुनन अबू दाऊद में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

अरबी

जब तुम में से कोई नमाज़ पढ़े, तो वह अपनी जूतियाँ अपने दाईं ओर न रखे और न ही अपनी बाईं ओर, कहीं ऐसा न हो कि वे किसी और के दाईं ओर हो जाएँ सिवाय इसके कि कोई [बाईं ओर] न हो। वह उन्हें अपने दोनों पैरों के बीच रखे। (इसे हाकिम और बैहक़ी ने भी रिवायत किया है)

उर्दू अनुवाद

जब तुम में से कोई नमाज़ पढ़े तो जूती अपने दाईं तरफ न रखे और न अपने बाईं तरफ रखे कि दूसरा जो उसके बाईं ओर है उसके दाहिने तरफ होगी, हाँ अगर बाईं तरफ कोई न हो तो बाईं जानिब रखे वरना अपने पाँव के बीच में रखे। इसे हाकिम और बैहक़ी ने भी रिवायत किया है।

दूसरी रिवायत में इस मनाही के लिए हदीस इस प्रकार आई है:

अरबी

तो उनसे किसी को कष्ट न पहुँचाएँ। (इसे उपर्युक्त तीनों और इब्न हिब्बान ने हज़रत अबू हुरैरा, रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है)

उर्दू अनुवाद

किसी को ईज़ा (तकलीफ़) न दे। उपर्युक्त तीनों मुहद्दिसीन और इब्न हिब्बान ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

एक हदीस में इस ईज़ा (तकलीफ़) का स्पष्टीकरण इस प्रकार आया है:

अरबी

उन्हें अपने दाईं ओर न रखें और न ही अपनी बाईं ओर, क्योंकि आप फ़रिश्तों और लोगों को कष्ट पहुँचाएंगे। (अल-ख़तीब ने इब्न अब्बास, रज़ियल्लाहु अन्हुमा के हवाले से नबी,

उर्दू अनुवाद

दाहिने हाथ की तरफ रखेगा तो फ़रिश्तों को ईज़ा होगी, बाईं ओर रखेगा तो जो लोग बाईं तरफ हैं उन्हें ईज़ा होगी। इसे खतीब ने हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से रसालत मआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बयान किया है।

अरबी **उर्दू अनुवाद**

सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया
है)

विद्वानों ने इस ईज़ा (तकलीफ़) का कारण बताया है, यानी "और इसमें उसके लिए एक तरह की तौहीन है" (जिसकी ओर जूता रखा जाए उसकी)।

---

1. सुनन अबू दाऊद, बाब 'मुसल्ली जब जूते उतारे तो कहाँ रखे', मतबुआ आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर 1/96.
2. अल-मुस्तदरक अलस सहीहैन, किताबुस सालात, मतबुआ दारुल फ़िक्र बेरूत 1/259.
3. तारीख़ बग़दाद, तर्जुमा अब्दुल्लाह बिन हमविया नंबर 847, 150, मतबुआ दारुल किताबुल अरबीया बेरूत 9/449.
4. मिरक़ातुल मफ़ातीह, हदीस 767 के तहत मज़कूर है, मकतबा हबीबिया क्वेटा 2/75.

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

جو ہر شخص پہنے پھرتا ہے پہنے ہوئے مسجد میں چلا آئے اور پہنے ہوئے نماز ادا کرے جائز ہے یا نہیں؟ کن بزرگان دین نے ایسا فعل کیا تھا؟ بینوا توجروا

الجواب: سنن ابی داؤد میں ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
اذا صلی احدکم فلایضع نعلیہ عن یمینہ ولاعن یسارہ فتکون عن یمین غیرہ الا ان لایکون احد ولیضعھما بین رجلیہ۔ ۱- رواہ الحاکم ایضا والبیھقی۔	جب تم میں کوئی نماز پڑھے تو جوتی اپنے دائیں طرف نہ رکھے نہ اپنے بائیں طرف رکھے کہ دوسرا جو اس کے بائیں ہاتھ کو ہے اس کے دہنی طرف ہوں گی ہاں اگر بائیں طرف کوئی نہ ہو تو بائیں جانب رکھے ورنہ اپنے پاؤں کے بیچ میں رکھے، اسے بھی حاکم اور بیہقی نے روایت کیا۔

دوسری روایت میں اس ممانعت کے لئے یوں حدیث آئی:

عربی متن	اردو ترجمہ
فلایؤذ بھما احدا۔ ۲- رواہ الثلاثۃ المذکورون وابن حبان رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔	کسی کو ایذا نہ دے۔ مذکورہ تینوں محدثین اور ابن حبان نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔

ایک حدیث میں اس ایذا کی یوں تصریح آئی:

عربی متن	اردو ترجمہ
لاتضعهما عن يمينک ولا عن يسارک فتؤذی الملئکۃ والناس۔ ۳- رواہ الخطیب عن ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنهما عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔	دہنے ہاتھ کو رکھے گا تو ملائکہ کو ایذا ہوگی، بائیں کور رکھے گا تو جو لوگ بائیں طرف ہیں انہیں ایذا ہوگی۔ اسے خطیب نے حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے حوالے سے رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے بیان کیا ہے۔

علماء نے اس ایذا کی وجہ فرمائی یعنی وفیہ نوع اهانۃ لہ ۴ (جس کی طرف جوتا رکھا جائے اس کی)

۱- سنن ابو داؤد باب المصلی اذا خلع نعلیہ این یضعهما مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۹۶/۱ ۲- المستدرک علی الصحیحین کتاب الصلوۃ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۲۵۹/۱ ۳- تاریخ بغداد ترجمہ عبداللہ بن حمویہ نمبر ۸۴۷، ۱۵۰ مطبوعہ دارالکتاب العربیہ بیروت ۴۴۹/۹ ۴- مرقات المفاتیح حدیث ۷۶۷ کے تحت مذکور ہے مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۷۵/۲

It is a form of disrespect, as stated by At-Tayyibi and quoted in Al-Mirqat (this was said by Allama Tayyibi and quoted in Al-Mirqat). It is a highly authentic (Sahih) Hadith, in which the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic	Urdu Translation
"When one of you is praying, he should not spit in front of him, for indeed Allah Almighty is in front of him when he prays." [1] Narrated by Malik in Al-Muwatta from Ibn Umar (may Allah be pleased with them), and through this path by the two Shaikhs (Bukhari and Muslim) in their Sahihs.	"When any of you is in prayer, do not spit in front, because the grace, majesty, and mercy of Allah Almighty are before the person praying. Imam Malik narrated it in Al-Muwatta from Imam Nafi' from Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them), and with the same chain, Bukhari and Muslim have narrated it in their respective Sahihs."

The leaders of the religion say under this Hadith:

Arabic	Urdu Translation
"It is obligatory upon the worshiper to honor his Qibla in the same way he honors those of status among creation when facing them." [2] Mentioned by Ibn Battal and quoted in Irshad al-Sari.	"That is, it is obligatory for the person praying to maintain the same etiquette and respect towards the direction of the Qibla as they would when standing before great people. For Allah Almighty is most worthy of glorification. It was mentioned by Sheikh Ibn Battal and is recorded in Irshad al-Sari."

In these Hadiths, the ruling for right and left is clearly explained, and the ruling for 'in front' is known from this Sahih Hadith by the indication of the text (Dalalat al-Nass), and from this general instruction of the scholars, and also from this established, observed, rational, and legal rule that the basis of insult and honor depends on the customs and habits of the people and lands.

Arabic	Urdu Translation
"And Al-Mawla Al-Allamah, the seal of the researchers, our master and father (may his secret be sanctified), the glorious one, has verified this in 'Usul al-Rashad'."	"The seal of researchers, our respected master and father (may his secret be sanctified), the glorious one, has researched this in 'Usul al-Rashad'. (T)"

And there is no doubt that the general custom of all lands now is that standing to talk in a royal court in the presence of the Sultan with shoes placed in front would be considered disrespectful. This humble one has seen with my own eyes when a drizzle was falling on the Kaaba from the Mizab-e-Rehmat (Spout of Mercy)...

---

1. Muwatta Imam Malik, Chapter: Prohibition of spitting towards the Qibla, printed by Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi 1/182.
2. Irshad al-Sari Sharh al-Bukhari, Chapter: Scraping spit with the hand from the mosque, printed by Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut 1/219.

यह अपमान का एक रूप है, जैसा कि अल-तैय्यिबी ने कहा और अल-मिरक़ात में उद्धृत किया गया (यह अल्लामा तैय्यिबी ने कहा था और अल-मिरक़ात में उद्धृत किया गया)। यह एक उच्च स्तर की सही हदीस है, जिसमें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी

"जब तुम में से कोई नमाज़ पढ़ रहा हो, तो उसे अपने सामने नहीं थूकना चाहिए, क्योंकि जब वह नमाज़ पढ़ता है तो वास्तव में अल्लाह तआला उसके सामने होता है।" [1] इसे इमाम मालिक ने अल-मुवत्ता में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है, और इसी माध्यम से दोनों शेखों (बुखारी और मुस्लिम) ने अपनी सहीहों में रिवायत किया है।

उर्दू अनुवाद

"जब तुम में से कोई नमाज़ में हो तो सामने की ओर न थूके क्योंकि नमाज़ी के सामने अल्लाह अज़्ज़वजल का फज़्ल, जलाल और रहमत होती है। इसे इमाम मालिक ने मुवत्ता में इमाम नाफ़ेअ से हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से और इसी सनद से बुखारी और मुस्लिम ने अपनी-अपनी सहीह में रिवायत किया है।"

दीन के इमाम इस हदीस के तहत फरमाते हैं:

अरबी

"नमाज़ी पर लाज़िम है कि वह अपने क़िबले का उसी तरह सम्मान करे जिस तरह वह मख्लूक़ात में से प्रतिष्ठित लोगों का उनके सामने खड़े होते समय सम्मान करता है।" [2] इब्न बत्तल ने इसका ज़िक्र किया और इरशाद अल-सारी में इसे उद्धृत किया गया।

उर्दू अनुवाद

"यानी नमाज़ी पर वाजिब है कि प्रतिष्ठित लोगों के सामने खड़े होने में जिस बात में उनकी ताज़ीम जानता है, वही अदब अपनी जानिब-ए-क़िबला में मलहूज़ रखे कि अल्लाह अज़्ज़वजल सब से ज़्यादा ताज़ीम के हक़दार हैं। इसे शेख इब्न बत्तल ने ज़िक्र किया और इरशाद अल-सारी में वर्णित है।"

इन हदीसों में दायें और बायें का हुक्म साफ़ तौर पर बयान किया गया है, और सामने का हुक्म इस सही हदीस से 'दलालत अल-नस्' (पाठ के संकेत) द्वारा, और उलेमा के इस सामान्य मार्गदर्शन से, और इस स्थापित, मानी हुई, तर्कसंगत और शरीअत की नियमावली से ज्ञात होता है कि अपमान और सम्मान का आधार लोगों और क्षेत्रों की प्रथाओं और आदतों पर निर्भर करता है।

अरबी	उर्दू अनुवाद
"और मौला अल्लामा, मुअक्क़िक़ीन की मुहर (अंतिम शोधकर्ता), हमारे स्वामी और पिता (अल्लाह उनकी क़ब्र को पवित्र रखे), गौरवशाली ने 'उलूस अल-रशाद' में इसकी पुष्टि की है।"	"इसकी तहक़ीक़ अल्लामा खातमतुल मुअक्क़िक़ीन सैय्यदना वालिद-ए-गिरामी (अल्लाह उनकी क़ब्र को पवित्र रखे) अल-माजिद ने 'उलूस अल-रशाद' में फ़रमाई है। (T)"

और इसमें कोई संदेह नहीं है कि अब सभी क्षेत्रों की सामान्य प्रथा यही है कि शाही दरबार में सुल्तान की उपस्थिति में बात करने के लिए खड़ा होना और जूते सामने रखना अपमानजनक माना जाएगा। इस फ़क़ीर ने अपनी आँखों से देखा है कि काबा-ए-मुअज़्ज़मा पर मिज़ाब-ए-रहमत (रहमत के परनाले) से फुहार बरस रही थी...

---

1. मुवत्ता इमाम मालिक, अध्याय: क़िबला की तरफ थूकने की मनाही, मुद्रित मीर मोहम्मद कुतुब खाना, कराची 1/182।
2. इरशाद अल-सारी शरह अल-बुखारी, अध्याय: मस्जिद से हाथ से थूक खुरचना, मुद्रित दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत 1/219।

اہانت ہوتی ہے قالہ الطیبی و نقلہ فی المرقاۃ (یہ علامہ طیبی نے فرمایا اور مرقات میں نقل ہوا ت)

اعلیٰ درجہ کی حدیث صحیح ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

عربی متن	اردو ترجمہ
اذا کان احدکم یصلی فلا یبصق قبل وجھہ فان اللہ تعالٰی قبل وجھہ اذا صلی 1۔ رواہ مالک فی الموطأ عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنھما و طریقہ الشیخان فی الصحیحین۔	جب تم میں کوئی نماز میں ہو تو سامنے کو نہ تھوکے کہ نمازی کے سامنے اللہ عزوجل کا فضل و جلال و رحمت ہوتے ہیں۔ اسے امام مالک نے موطا میں امام نافع سے حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے اور اسی سند سے بخاری و مسلم نے اپنی اپنی صحیح میں روایت کیا ہے۔

ائمہ دین اس حدیث کے نیچے فرماتے ہیں :

عربی متن	اردو ترجمہ
یجب علی المصلی اکرام قبلتہ بما یکرم بہ من ینا جیہ من المخلوقین عند استقبالھم بوجھہ 2۔ ذکرہ ابن بطال و نقلہ فی ارشاد الساری۔	یعنی نمازی پر واجب ہے کہ معظمین کے سامنے کھڑے ہونے میں جس بات میں ان کی تعظیم جانتا ہے وہی ادب اپنی جانب قبلہ میں ملحوظ رکھے کہ اللہ عزوجل سب سے زیادہ احق بالتعظیم ہے۔ اسے شیخ ابن بطال نے ذکر کیا اور ارشاد الساری میں مذکور ہے۔

ان احادیث میں دہنے بائیں کا حکم صاف مصرح ہے اور سامنے کا حکم اس حدیث صحیح کہ دلالتہ النص اور اسی ارشاد علمائے عموم اور نیز اس قاعدہ مسلمہ مرعیہ عقلیہ شرعیہ سے معلوم کہ توہین و تعظیم کا مدار عرف و عادت ناس و بلاد پر ہے۔

عربی متن	اردو ترجمہ
وقد حققه المولٰی العلامۃ خاتم المحققین سیدنا الوالد قدس سرہ الماجد فی اصول الرشاد ۔ (ت)	اس کی تحقیق علامہ خاتمتہ المحققین سیدنا والد گرامی قدس سرہ الماجد نے اصول الرشاد میں فرمائی ہے۔

اور شک نہیں کہ اب عرف عام تمام بلاد یہی ہے کہ دربار شاہی میں بحضور سلطانی باتیں کرنے کھڑا ہو اور جوتا سامنے رکھے بے ادب گنا جائے گا فقیر نے بچشم خود دیکھا ہے کہ کعبہ معظمہ پر پھوار برس رہی تھی میزاب رحمت سے

---

1 موطا امام مالک النہی عن البصاق فی القبلۃ مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۲ 2 ارشاد الساری شرح البخاری باب حک البزاق بالید من المسجد مطبوعہ دار الکتاب العربیہ بیروت ۱/ ۲۱۹

Fatawa Ridawiyyah, Volume 7

Drops were dripping, Muslims were present there, they would take those drops and apply them to their eyes and hearts. Among them was an Indian person who had shoes in his hand; a Turkish servant ran and grabbed him by the neck (saying), 'Are you conversing with your Lord while holding shoes in your hand?' In fact, in Sunan Ibn Majah, there is a Hadith from Abu Huraira (Allah be pleased with him) as follows:

Place them (your shoes) between your feet, and do not place them to your right, nor to the right of your companion, nor behind you, for you will annoy the one behind you.[1]	**i.e., Do not place shoes behind you either; they will be in front of the one behind you, causing him distress.**

It is written in Injāh al-Hājah:

Because if you place them behind you, they will be in front of the person in the rear row, causing him distress while Allah's mercy is descending upon them. Therefore, this action is improper.[2]	**When you place them behind you, they will be in front of the worshiper standing in the back row, causing him distress, even though the mercy of Allah Almighty is descending upon them. Therefore, this action is bad. (T)**

Therefore, the leaders of the religion have explicitly stated that entering the mosque while wearing used shoes is disrespectful and disliked (makruh). Imam Burhan al-Din, author of al-Hidayah, in the book al-Tajnīs wa al-Mazīd, and then Allama in Bahr al-Ra'iq state:

It has been said that entering the mosque while wearing shoes is from bad manners.[3]	**Entering the mosque while wearing shoes is disrespectful. (T)**

From Radd al-Muhtar, citing Umdat al-Mufti:

Entering the mosque while wearing shoes is from bad manners.[4]	**Entering the mosque while wearing shoes is disrespectful. (T)**

In Fatawa Sirajiyyah and Fatawa 'Alamgiriyyah, it is stated: "Entering the mosque while wearing shoes is disliked (makruh)[5]" (Entering the mosque while wearing shoes is disliked. - (T)

---

1. Sunan Ibn Majah, Chapter on where to place shoes when taking them off in prayer, Matbu'ah Aftab Alam Press Lahore, 1/105.

2. Injāh al-Hājah, marginalia of Sunan Ibn Majah, under the same chapter, Matbu'ah Aftab Alam Press Lahore, 1/105.
3. Bahr al-Ra’iq, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, Matbu'ah H.M. Saeed Company Karachi, 2/32.
4. Radd al-Muhtar, Discourse on the rulings of the mosque, Matbu'ah H.M. Saeed Company Karachi, 1/657.
5. Fatawa Sirajiyyah, Chapter on the mosque, Matbu'ah Naval Kishore Lucknow, p. 71.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

बूँदें टपक रही थीं, मुसलमान वहाँ मौजूद थे, वे उन बूँदों को लेते और अपनी आँखों और दिलों से लगाते थे। उनमें एक भारतीय व्यक्ति था जिसके हाथ में जूते थे; एक तुर्की सेवक दौड़ा और उसकी गर्दन पकड़ ली (और कहा), 'क्या तुम अपने रब से मुनाजात (प्रार्थना) कर रहे हो और तुम्हारे हाथ में जूते हैं?' बल्कि सुनन इब्न माजाह में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक हदीस इस प्रकार है:

उन्हें (अपने जूतों को) अपने दोनों पैरों के बीच में रखो, और उन्हें न तो अपने दाईं ओर रखो, न अपने साथी के दाईं ओर, और न ही अपने पीछे, क्योंकि तुम अपने पीछे वाले व्यक्ति को कष्ट पहुँचाओगे।[1]

यानी जूते अपने पीछे भी न रखो; जो तुम्हारे पीछे है, ये उसके सामने होंगे जिससे उसे कष्ट होगा।

इंजाह अल-हाजा में लिखा है:

क्योंकि जब तुम उन्हें अपने पीछे रखोगे, तो वे पिछली सफ (पंक्ति) में खड़े नमाज़ी के सामने होंगे, जिससे उसे कष्ट होगा, जबकि उन पर अल्लाह तआला की रहमत नाज़िल हो रही होगी। इसलिए यह कार्य अनुचित है।[2]

जब तू उन को अपने पीछे रखेगा तो वह पिछली सफ़ में खड़े होने वाले नमाज़ी के सामने होंगे तो उसे अज़ियत (कष्ट) होगी हालांकि उन पर अल्लाह तआला की रहमत नाज़िल हो रही होगी। लिहाज़ा यह अमल बुरा है। (त)

इसीलिए धर्म के इमामों ने स्पष्ट किया है कि इस्तेमाल किए हुए जूते पहनकर मस्जिद में जाना अभद्रता और मकरूह (नापसंद) है। इमाम बुरहानुद्दीन, हिदाया के लेखक, किताब अल-तजनीस वल-मज़ीद में और फिर अल्लामा बहरुर राइक में फरमाते हैं:

कहा गया है कि जूते पहनकर मस्जिद में प्रवेश करना अभद्रता (बद-अदबी) है।[3]

मस्जिद में जूते पहने हुए दाखिल होना बद-अदबी है। (त)

रद्दुल मुहतार में उम्दतुल मुफ्ती से उद्धृत है:

जूते पहनकर मस्जिद में प्रवेश करना अभद्रता है।[4]

मस्जिद में जूते पहने हुए दाखिल होना बद-अदबी है। (त)

फ़तावा सिराजिया और फ़तावा आलमगीरिया में है: "जूते पहनकर मस्जिद में प्रवेश करना मकरूह है[5]" (मस्जिद में जूते पहन कर दाखिल होना मकरूह है। - (त)

---

1. सुनन इब्न माजाह, बाब: जूते उतारकर नमाज़ पढ़ते समय उन्हें कहाँ रखें, मतबुआ आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/105।
2. इंजाह अल-हाजा हाशिया सुनन इब्न माजाह, उपरोक्त बाब, मतबुआ आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/105।
3. बहरुर राइक, बाब: नमाज़ को तोड़ने वाली और उसमें मकरूह चीज़ें, मतबुआ एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/32।
4. रद्दुल मुहतार, मस्जिद के अहकाम का बयान, मतबुआ एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/657।
5. फ़तावा सिराजिया, मस्जिद का बाब, मतबुआ नवल किशोर लखनऊ, पृ. 71।

بوندیں ٹپک رہی تھیں مسلمان حاضر تھے اُن بوندوں کو لیتے اور چشم و دل سے ملتے، ان میں کوئی ہندی شخص جوتا ہاتھ میں لئے تھا ترکی خادم دوڑا اور اس کی گردن دبادی تناجی ربک ونعلاک بیدک جوتیاں ہاتھ میں لئے ہوئے اللہ تعالٰی سے مناجات کرتا ہے، بلکہ سنن ابن ماجہ میں حدیث ابی ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ میں یوں ہے:

فاجعلهما بين رجليك ولا تجعلهما عن يمينك ولا عن يمين صاحبك ولا ورائك فتؤذى من خلفك[1]

یعنی جوتے اپنے پیچھے بھی نہ رکھ جو پیچھے ہے اس کے آگے ہوں گے اسے ایذا ہوگی۔

انجاح الحاجہ میں لکھا ہے:

لانك اذا وضعتهما ورائك تكونان قدام من كان فى الصف الموخر فيتأذى ورحمة الله تعالٰى تنزل عليهم فيكون هذا الفعل اساءة[2]**۔**

جب تو ان کو اپنے پیچھے رکھے گا تو وہ پچھلی صف میں کھڑے ہونے والے نمازی کے سامنے ہوں گی تو اسے اذیت ہوگی حالانکہ ان پر اللہ تعالٰی کی رحمت نازل ہورہی ہوگی۔ لہذا یہ عمل برا ہے۔ (ت)

وللہذا ائمہ دین نے تصریح فرمائی کہ استعمال جوتیاں پہنے ہوئے مسجد جانا بے ادبی و مکروہ ہے، امام برہان الدین صاحب ہدایتہ کتاب التجنیس والمزید پھر علامہ بحر الرائق میں فرماتے ہیں:

قد قيل دخول المسجد متنقلاً من سوء الادب[3]**۔**

مسجد میں جوتے پہنے ہوئے داخل ہونا بے ادبی ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں عمدة المفتی سے ہے:

دخول المسجد متنقلا من سوء الادب[4]۔ مسجد میں جوتے پہنے ہوئے داخل ہونا بے ادبی ہے۔ (ت)

فتاوٰی سراجیہ و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے: دخول المسجد متنقلا مکروہ[5] (مسجد میں جوتے پہن کر داخل ہونا مکروہ ہے -(ت)

---

1 سنن ابن ماجہ باب ماجاء این توضع النعل اذا خلعت فی الصلوۃ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱۰۵/۱ 2 انجاح الحاجہ حاشیہ سنن ابن ماجہ باب ماجاء این توضع النعل اذا خلعت فی الصلوۃ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱۰۵/۱ 3 بحر الرائق باب مائفسد الصلوۃ ومایکرہ فیہا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳۲/۲ 4 ردالمختار مطلب فی احکام المسجد مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶۵۷/۱ 5 فتاوی سراجیہ باب المسجد مطبوعہ نولکشور لکھنؤ ص ۷۱

Mawla Ali (may Allah Almighty ennoble his face) used to keep two pairs of shoes; he would wear the everyday shoes up to the mosque door, then wear the other pair to enter the mosque[1].

It is also mentioned in Al-Bahr from Al-Tajnīs: When the matter depends on custom, the ruling now is prohibition, despite its substantiation from the Master of the Well-Mannered (peace and blessings of Allah Almighty be upon him). This is like allowing dogs to wander in the mosque, placing a bed, bringing in camels, or pitching a tent for the sick or others in it—all of which are now abandoned practices. We have a treatise on this subject titled "Jamāl al-Ijmāl li-Tawqīf Hukm al-Salāh fī al-Ni'āl" and another "Nafīsah Hāfilah fīmā Tusān 'anhu al-Masājid".

It is mentioned in Bahr with reference to Tajnīs that the basis of the issue is custom ('urf). In this era, it is prohibited even though its proof exists from the Master of the Well-Mannered (peace and blessings of Allah Almighty be upon him). It is just like the coming and going of dogs in the mosque, laying out a bedstead, the entry of camels, or the ruling for setting up a tent for the sick and other needs being abandoned. We have written one treatise on this topic called "Jamal al-Ijmal..." and another "Nafisah Hafilah...". (T)

Yes, if there is a fear of theft if placed on the left or behind, and here the gap between the feet in prayer (i.e., four fingers) is not enough for the shoes to fit, then covering them with a cloth is sufficient.

All this is what appeared to me through legal insight (tafaqqūh), and from what I have established, it becomes clear that the rest of the aforementioned Hadith from Al-Khatīb does not apply, even if it were granted that it is free from weakness, because the rulings here are based on custom. And Allah Almighty knows best.

All this is what I gained by way of legal understanding. From our discussion, it also becomes clear that the location for the Hadith mentioned by the preacher (Khatīb) is not here, even if it is accepted that this narration is free from weakness, because these rulings depend on custom. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 99: 4 Rabi' al-Akhir 1320 AH What do the Hanafi scholars say—may Allah have mercy on you and bless your knowledge so that you continue to benefit the

creation with your knowledge—regarding the statement that wearing the uniform worn by police soldiers and the dhoti worn by non-believers makes prayer disliked (makrūh), or is it prohibitively disliked (makrūh tahrīmī)? What is the ruling?

---

[1] Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/34.

मौला अली (अल्लाह तआला उनके चेहरे को सम्मानित करे) के पास जूतों के दो जोड़े थे; वे इस्तेमाल वाले जूते पहनकर मस्जिद के दरवाज़े तक आते थे, फिर दूसरा जोड़ा पहनकर मस्जिद में प्रवेश करते थे[1]।

अल-बह्र में अल-तजनीस के हवाले से इसका उल्लेख है: जब मामला प्रथा (उर्फ़) पर निर्भर हो, तो अब हुक्म पाबंदी का है, बावजूद इसके कि यह शिष्टाचार के स्वामी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से प्रमाणित है। यह मस्जिद में कुत्तों के आने-जाने, चारपाई बिछाने, ऊंटों को लाने, या बीमारों और अन्य ज़रूरतों के लिए मस्जिद में तंबू लगाने जैसा है—इन सब के हुक्म अब छोड़ दिए गए हैं। हमने इस विषय पर एक शोध प्रबंध "जमाल अल-इजमाल लितौक़ीफ़ हुक्म अल-सलात फ़ी अल-निआल" और दूसरा "नफ़ीसा हाफ़िला फ़ीमा तुसान अन्हु अल-मसाजिद" लिखा है।

इसे 'बह्र' में 'तजनीस' के हवाले से ज़िक्र किया गया और मसले का दारोमदार उर्फ़ (प्रथा) पर होता है। इस दौर में यह मना है बावजूद इसके कि इसका प्रमाण सय्यद अल-मुताअदबीन (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से है। यह उसी तरह है जैसे कुत्तों का मस्जिद में आना-जाना, चारपाई बिछाना, ऊंटों का दाख़िल होना, या बीमार लोगों और अन्य ज़रूरतों के लिए ख़ेमा (तंबू) गाड़ने का हुक्म मतरूक (त्याग दिया गया) है। हमने इस विषय पर एक रिसाला "जमाल अल-इजमाल..." और दूसरा "नफ़ीसा हाफ़िला..." लिखा है। (त)

हाँ, अगर बाईं ओर या पीछे रखने में चोरी का डर हो और यहाँ जूतों के लिए पैरों के बीच की जगह (यानी चार उँगलियाँ) पर्याप्त न हो, तो उन्हें कपड़े से ढँकना काफ़ी है।

यह सब वह है जो मुझे क़ानूनी समझ (तफ़क्कुह) से ज़ाहिर हुआ, और जो मैंने स्थापित किया है उससे यह स्पष्ट हो जाता है कि अल-ख़तीब द्वारा उल्लिखित शेष हदीस यहाँ लागू नहीं होती, भले ही यह मान लिया जाए कि यह रिवायत कमज़ोरी से मुक्त है, क्योंकि यहाँ हुक्म उर्फ़(प्रथा) पर आधारित हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

यह सब वह है जो मुझे तफ़क्कुह की राह से हासिल हुआ। हमारी चर्चा से यह भी साफ़ हो जाता है कि ख़तीब द्वारा ज़िक्र की गई हदीस का यह स्थान नहीं है, भले ही यह मान लिया जाए कि यह रिवायत कमज़ोरी से पाक है, क्योंकि इन अहकाम का दारोमदार उर्फ़ पर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 99: 4 रबी-उल-आख़िर 1320 हिजरी हनफ़ी उलेमा क्या फ़रमाते हैं—अल्लाह आप पर रहम करे और आपके इल्म में बरकत दे ताकि आप मख़लूक़ को अपने इल्म से फ़ायदा पहुँचाते रहें—इस कौल (कथन) के बारे में कि पुलिस के सिपाही जो वर्दी पहनते हैं और जो धोती काफ़िर पहनते हैं, उसे पहनकर नमाज़ पढ़ना मकरूह है या मकरूहे-तहरीमी? हुक्म क्या है?

---

[1] अल-बह्र अल-रैक, अध्याय: जो नमाज़ को ख़राब करता है और जो उसमें मकरूह है, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा मुद्रित, 2/34।

مولٰی علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ دوجوڑے رکھتے تھے استعمالی جوتا پہن کر دروازہ مسجد تک تشریف لاتے پھر دوسرا جوڑا پہن کر مسجد میں جاتے[1]۔

ذکرہ ایضاً في البحر عن التجنیس واذا الامر دار علی العرف فالحکم الحظر الآن مع ثبوتہ عن سیدالمتادبین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وذلك کترك الکلاب تدور في المسجد ووضع السریر وادخال البعیر وضرب الخیمۃ للمرضی وغیرھم فیہ ولنا رسالۃ في الباب سمیناھا "جمال الاجمال لتوقیف حکم الصلاۃ في النعال" واخری "نفیسۃ حافلۃ فیما تصان عنہ المساجد"۔

اسے بحر میں تجنیس کے حوالے سے ذکر کیا اور مسئلہ کا مدار عرف پر ہوتا ہے اس دور میں یہ ممنوع ہے باوجودیکہ اس کا ثبوت سیدالمتادبین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے ہے وہ اسی طرح ہے جیسے کتوں کا مسجد میں آنا جانا، چار پائی کا بچھانا، اونٹوں کا داخل ہونا، بیمار لوگوں اور دیگر ضروریات کے لئے خیمہ نصب کرنے کا حکم متروک ہے، ہم نے اس موضوع پر ایک رسالہ "جمال الاجمال لتوقیف حکم الصلاۃ في النعال" اور دوسرا "نفیسۃ حافلۃ فیما تصان عنہ المساجد" لکھا ہے۔ (ت)

ہاں اگر بائیں جانب یا پیچھے رکھنے میں چوری کا خوف ہو اور یہاں جوتی پاؤں کے بیچ میں جو فرجہ نماز میں ہوتا ہے یعنی چار انگلی اس قدر میں آنے کے قابل نہیں ہوتے تو کپڑے سے چھپانا کافی ہے

هذا کله ماظهر لی تفقهاً وبما قررت ظهر ان لا ورود لبقیة حدیث الخطیب المذکور وان سلّم ان سلم من الضعف لان الاحکام ههنا بالعرف۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

یہ تمام وہ جو مجھے ازراہ تفقہ حاصل ہوا، جو ہم نے گفتگو کی اس سے یہ بھی واضح ہو جاتا ہے کہ خطیب کی ذکر کردہ حدیث کا یہ محل نہیں اگرچہ تسلیم بھی کر لیا جائے کہ یہ روایت ضعف سے خالی ہے کیونکہ ان احکام کا مدار عرف پر ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۹۹: ۴ ربیع الآخر ۱۳۲۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے احناف، رحم کرے اللہ آپ لوگوں پر، اور برکت دے علم میں کہ فیض پہنچاتے رہیں علم سے اپنے خلائق کو اس قول میں کہ وردی جو کہ سپاہی پولیس کے پہنتے ہیں اور دھوتی جو کہ کفار پہنتے ہیں اس کو پہن کر نماز مکروہ ہے یا کہ مکروہ تحریمی، حکم چیست؟

---

[1] البحر الرائق، باب مایفسد الصلوۃ ومایکرہ فیھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۳۴

Fatawa Ridawiyya, Volume Seven

The Answer: Praying while wearing that uniform is disliked (Makruh), especially when it prevents prostration in the prescribed Sunnah manner. It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan:

Arabic	Urdu
Or if a tailor is hired to sew a garment in the style of transgressors and is given a large wage for it, it is not desirable for him to do so because it is assistance in sin.	When a tailor is paid to sew the clothes of transgressors and is given a large reward for it, this action is not good for him because it is cooperation in sin. (T)

And tying a dhoti is also disliked because if it is not the dress of Hindus etc., then just tucking the clothes at the back is enough to make the prayer disliked. This is because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) forbade folding back clothes or hair (because the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, forbade gathering clothes or hair. T). Yes, if it is not tucked at the back, then it is not a dhoti but a Tahband (waist-wrap), and there is no dislike in it; rather, it is Sunnah. And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best.

Problem 998: What do the scholars of religion say on this matter: if a person leads the prayer while wearing glasses, is there any flaw in the prayer of the followers? State and be rewarded.

The Answer: If the frame or temples of the glasses are made of silver or gold, then such glasses are impermissible, and the prayer of both the leader and all followers is severely disliked. Otherwise, if they are made of copper or other metal, it is better to take them off while praying; otherwise, it is contrary to what is best and not free from dislike. And Allah Almighty knows best.

Problem 999: What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding this matter: Is it permissible to offer or lead prayer in the doorway or niche (Mihrab) of the mosque? Often, people make a platform or a wooden stool-like structure in front of the doorway and pray on it, claiming they are praying outside the door. And some doors are such that a portion of their structure is recessed into the building, and they say this central door has been pushed forward from those two doors. What is the ruling in these cases?

The Answer: The basic ruling is that a lone person who is neither an Imam nor a follower, but is offering his prayer individually, standing in the doorway...

1. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, printed by Naval Kishore, Lucknow, 4/807.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

अल-जवाब: वह वर्दी पहन कर नमाज़ पढ़ना मकरूह है, खासकर जब वह सुन्नत के अनुसार सजदा करने में बाधा बने। फ़तावा इमाम क़ाज़ी खाँ में है:

अरबी	उर्दू
या जब किसी दर्जी को फासिकों (पापियों) की तरह के कपड़े सिलने के लिए काम पर रखा जाए और उसे उसके लिए बहुत अधिक मजदूरी दी जाए, तो उसके लिए ऐसा करना वांछनीय नहीं है क्योंकि यह पाप में सहायता है।	जब किसी दर्जी को फासिकों के कपड़े सीने पर मजदूरी दी जाए और उसे उस पर बड़ा इनाम दिया जाए तो यह काम उसके लिए बेहतर नहीं है क्योंकि यह गुनाह पर सहायता है। (त)

और धोती बांधना भी मकरूह है क्योंकि अगर हिंदुओं आदि की पोशाक न भी हो, तो कपड़ों को पीछे खोंसना ही नमाज़ को मकरूह करने के लिए पर्याप्त है। क्योंकि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कपड़ों या बालों को समेटने से मना फरमाया है। (त) हाँ, अगर पीछे न खोंसा जाए तो वह धोती नहीं तहबंद है और उसमें कोई कराहत (नापसंदगी) नहीं है बल्कि सुन्नत है। और अल्लाह तआला सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ९९८: उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक व्यक्ति ऐनक (चश्मा) लगाकर नमाज़ पढ़ाता है तो क्या मुक्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) की नमाज़ में कोई कमी तो नहीं? बयान करें, सवाब मिलेगा।

अल-जवाब: अगर ऐनक का घेरा या उसकी डंडियाँ चाँदी या सोने की हैं तो ऐसी ऐनक नाजायज़ है और नमाज़ उसकी और मुक्तदियों सभी की सख़्त मकरूह होती है। वरना तांबे या अन्य धातु की हों तो बेहतर यह है कि नमाज़ पढ़ते समय उतार ले, वरना यह खिलाफ-ए-औला (बेहतर के खिलाफ) और कराहत से खाली नहीं। वल्लाह तआला आलम।

मसला ९९९: उलेमा-ए-दीन और शरीअत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि मस्जिद के दरवाज़े और मेहराब में नमाज़ पढ़ना या पढ़ाना जायज़ है या नहीं? और अक्सर दरवाज़े के आगे चबूतरा या लकड़ी की चौकी जैसी चीज़ बनाकर उस पर नमाज़ पढ़ते हैं और यह कहते हैं कि हम दरवाज़े के बाहर नमाज़ पढ़ते हैं। और कुछ दरवाज़े ऐसे हैं कि उनका कुछ हिस्सा इमारत के अंदर

निकाला गया है और कहते हैं कि यह बीच का दरवाज़ा इन दोनों दरवाज़ों से आगे निकाला गया है, तो इन स्थितियों में क्या हुक्म है?

अल-जवाब: असल हुक्म यह है कि अकेला व्यक्ति जो न तो इमाम है और न ही मुक्तदी बल्कि अपनी नमाज़ अलग पढ़ रहा है, उसे दरवाज़े में खड़े होकर...

---

1. फ़तावा क़ाज़ी खाँ, किताब अल-हज़र वल-इबाहत, नवल किशोर प्रेस लखनऊ में मुद्रित, ४/८०७।

पृष्ठ ३१९ का ७२१

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

الجواب: وہ وردی پہن کر نماز مکروہ ہے خصوصاً جبکہ سجدہ بر درجہ مسنون سے مانع ہو۔

فتاوی امام قاضی خاں میں ہے:

عربی	اردو
او الخیاط اذا استوجر علی خیاطة شیئ من زی الفساق و یعطی له فی ذلك كثیر اجر لا یستحب له ان یعمل لانه اعانة علی المعصیة۔	جب کسی درزی کو فاسقوں کے لباس سینے پر اجرت دی جائے اور اسے اس پر اجر کثیر دیا جائے تو یہ عمل اس کے لئے بہتر نہیں کیونکہ یہ گناہ پر معاونت ہے۔ (ت)

اور دھوتی باندھنا بھی مکروہ ہے کہ اگر لباس ہنود وغیرہ نہ ہو تو کپڑے کا پیچھے گھر سنا ہی نماز کو مکروہ کرنے کے لئے بس ہے لنہیہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم عن کف ثوب او شعر (کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کپڑے یا بال مجتمع کرنے سے منع فرمایا ہے۔ ت) ہاں پیچھے نہ گھر سیں تو وہ دھوتی نہیں تہ بند ہے اور اس میں کچھ کراہت نہیں بلکہ سنت ہے واللہ تعالٰی سبحانہ و تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۹۸: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص عینک لگا کر نماز پڑھاتا ہے تو مقتدیوں کی نماز میں کچھ قصور تو نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: اگر عینک کا حلقہ یا قیمیں چاندی یا سونے کی ہیں تو ایسی عینک ناجائز ہے اور نماز اس کی اور مقتدیوں سب کی سخت مکروہ ہوتی ہے ورنہ تانبے یا اور دھات کی ہوں تو بہتر یہ کہ نماز پڑھتے میں اتار لے ورنہ یہ خلاف اولٰی اور کراہت سے خالی نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۹۹: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ مسجد کے در و محراب میں نماز پڑھنا و پڑھانا جائز ہے یا نہیں؟ اور اکثر آگے در کے چبوترہ یا لکڑی کی مثل چوکی کے بنا کر اس پر نماز پڑھتے ہیں اور یہ کہتے ہیں کہ ہم در کے باہر نماز پڑھتے ہیں، اور بعض در ایسے ہیں کہ کچھ دروازہ اُن کا عمارت میں نکال دیا گیا ہے اور کہتے ہیں کہ یہ در بیچ کا آگے کو ان دونوں دروں سے نکال دیا گیا ہے تب ان صورتوں میں کیا حکم ہے؟

الجواب: اصل حکم یہ ہے کہ تنہا ایک شخص کہ نہ امام ہے نہ مقتدی بلکہ اپنی نماز جدا پڑھ رہا ہے اسے در میں کھڑے

---

1 فتاوی قاضی خاں کتاب الحظر والاباحۃ مطبوعہ نولکشور لکھنو ۴ / ۸۰۷

Fatawa-e-Razvia - Volume Seven

There is no harm in performing one's prayer [under such circumstances], but for a follower to stand in the doorway is forbidden except by necessity, such as lack of space or if it is raining. It is stated in a Sahih Hadith:

[Arabic]: "We used to avoid this during the era of the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him." [Urdu]: We used to abstain from this practice during the physical life of the Holy Prophet (peace be upon him). (T)

As we have explained in our Fatawa (T), this rule was for a lone follower. As for the Imam, our Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him) has stated that for the Imam to stand in the doorway is disliked (Makruh). It is mentioned in Tatar-Khaniya and Radd al-Muhtar from the Imam:

[Arabic]: "I dislike for the Imam to stand between two pillars." [Urdu]: I consider it disliked for the Imam to stand between the pillars. (T)

And the reason for this is that this action is contrary to the practice of the Ummah, as mentioned in Al-Mi'raj, etc. (T). Secondly, the rank of the Imam and the follower changes. If the Imam is alone in one rank and the followers are in another, it is disliked, as stated by al-Quhistani in Sharh al-Niqayah (T). The doorway being further forward than adjacent areas cannot remove the dislike. However, if the Imam stands outside the doorway and performs prostration (Sajdah) inside it, the dislike will be removed because now the Imam and followers are in the same rank. For the consideration is of the feet, as jurists have specified (T). But now in most mosques another dislike will arise, which is that the base (kursi) of the front rank is higher than the courtyard. So standing would be below and prostration on the height. If this height is equal to two Bukhara bricks, i.e., 12 fingers or a quarter yard, then the prayer will not be valid at all, as stated in al-Durr al-Mukhtar (T). And if it is less than that, even then it is not free from dislike. Therefore, the remedy is to cut the ground of the doorway's base to the extent where the Imam can prostrate, making it level with the courtyard. Now the Imam should stand outside the doorway and prostrate in this cut ground; all dislikes will be gone. And those who place a platform or make a wooden pedestal, even though...

---

1. Sunan Abi Dawud, Chapter on rows between pillars, published by Aftab Alam Press, Lahore, 1/98.

2. Radd al-Muhtar, Chapter on disliked acts in prayer, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 2/8, 7.
3. Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer, etc., published by Matba Mujtabai, Delhi, 1/92.

फतावा-ए-रज़विया - जिल्द सातवीं

अपनी नमाज़ पढ़ने में कोई हर्ज नहीं है, लेकिन मुक़्तदी (अनुयायी) के लिए दरवाज़े में खड़ा होना मना है, सिवाय ज़रूरत के जैसे कि जगह न हो या बारिश हो रही हो। सही हदीस में है:

[अरबी]: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में इससे बचा करते थे।" [उर्दू]: हम इस अमल से हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़ाहिरी जीवन में बचा करते थे। (त)

जैसा कि हमने अपने फ़तावा में बयान किया है (त), यह हुक्म अकेले मुक़्तदी के लिए था। जहाँ तक इमाम का सवाल है, हमारे इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया है कि इमाम का दरवाज़े में खड़ा होना मकरूह (नापसंद) है। तातारख़ानिया और रद अल-मुहतार में इमाम से वर्णित है:

[अरबी]: "मुझे इमाम का दो खंभों के बीच खड़ा होना नापसंद है।" [उर्दू]: मैं इमाम के खंभों के बीच खड़ा होने को मकरूह समझता हूँ। (त)

और इसकी वजह यह है कि यह अमल उम्मत के खिलाफ है, जैसा कि अल-मेराज आदि में है (त)। दूसरे यह कि इमाम और मुक़्तदी का दर्जा बदल जाता है। अगर इमाम एक दर्जे में अकेला है और मुक़्तदी दूसरे दर्जे में हैं, तो यह मकरूह है, जैसा कि अल-क़ुहिस्तानी ने शरह अल-निक़ाया में इस पर नस (स्पष्ट प्रमाण) दिया है (त)। दरवाज़े का आस-पास के दरवाज़ों से आगे निकला होना मकरूहियत को दूर नहीं कर सकता। अलबत्ता, अगर इमाम दरवाज़े के बाहर खड़ा हो और सज्दा दरवाज़े के अंदर करे, तो वह मकरूहियत खत्म हो जाएगी क्योंकि अब इमाम और मुक़्तदी एक ही दर्जे में हैं। क्योंकि एतबार पैरों का है जैसा कि फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने स्पष्ट किया है (त)। मगर अब ज़्यादातर मस्जिदों में एक और मकरूहियत सामने आएगी, वह यह कि अगले दर्जे की कुर्सी सहन (आँगन) से ऊँची होती है, तो खड़ा होना नीचे और सज्दा ऊँचाई पर होगा। यदि यह ऊँचाई दो बुखारा ईंटों यानी 12 उँगलियों या सवा गज़ के बराबर हो, तो नमाज़ ही नहीं होगी, जैसा कि अल-दुर्र अल-मुख़्तार में इस पर नस वारिद हुआ है (त)। और अगर इससे कम हो, तब भी मकरूहियत से खाली नहीं है। लिहाज़ा इसका इलाज यह है कि दरवाज़े की कुर्सी को इतना, जिसमें इमाम सज्दा कर सके ज़मीन काटकर सहन के बराबर कर दिया जाए। अब इमाम दरवाज़े के बाहर खड़ा हो और उस कटी हुई ज़मीन में सज्दा करे, तो सब मकरूहियतें दूर हो जाएँगी। और वे जो चौकी रख देते हैं या लकड़ी वगैरह का चबूतरा बना देते हैं, उससे अगरचे...

1. सुनन अबू दाऊद, खंभों के बीच कतारों का अध्याय, आफताब आलम प्रेस, लाहौर, 1/98।
2. रद अल-मुहतार, नमाज़ की मकरूहात का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 2/8, 7।
3. दुर्र अल-मुख़्तार, नमाज़ को अमान्य करने वाली चीज़ों का अध्याय, आदि, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 1/92।

ہو کر اپنی نماز پڑھنے میں حرج نہیں ہے اور مقتدی کو در میں کھڑا ہونا ممنوع ہے مگر بضرورت کہ جگہ نہیں ہے یا مثلاً مینہ برس رہا ہے، صحیح حدیث میں ہے:

[عربی]: "کنا نتقی ھذا علی عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم" [اردو]: ہم اس عمل سے حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی ظاہری حیات میں بچا کرتے تھے (ت)

کما بینا في فتاوینا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوٰی میں اسے بیان کیا ہے۔ت) یہ حکم منفرد مقتدی کے لئے تھا، رہا امام اس کے لئے ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا ہے کہ در میں کھڑے ہونا مکروہ ہے، تاتارخانیہ وردالمحتار میں امام سے ہے:

[عربی]: "انی اکرہ للامام ان یقوم بین الساریتین" [اردو]: میں امام کے ستونوں کے درمیان کھڑا ہونے کو مکروہ سمجھتا ہوں۔ (ت)

اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ عمل خلافِ امت ہے کما فی المعراج وغیرہ (جیسا کہ معراج وغیرہ میں ہے۔ت) اور دوسرے یہ کہ امام ومقتدی کا درجہ بدل گیا اگر امام ایک درجہ میں تنہا ہے اور مقتدی دوسرے درجے میں ہے تو یہ مکروہ ہے کما نص علیہ القہستانی فی شرح النقایۃ (جیسا کہ قہستانی نے شرح نقایہ میں اس پر نص وارد کی ہے۔ت) در کا آس پاس کے دروں سے آگے نکلا ہونا اس سے کراہت کا دفع نہیں ہو سکتا البتہ امام در کے باہر کھڑا ہو اور سجدہ در کے اندر کرے تو وہ کراہت جاتی رہے گی کہ اب امام و مقتدی ایک ہی درجہ میں ہیں لان العبرۃ للقدم کما نصوا علیہ (کیونکہ اعتبار قدم کا ہے جیسا کہ اس پر فقہاء نے تصریح کی ہے۔ت) مگر اب غالب مساجد میں ایک اور کراہت پیش آئے گی وہ یہ ہے کہ اگلے درجے کی کرسی صحن سے بلند ہوتی ہے تو

کھڑا ہونا نیچے اور سجدہ بلندی پر کیا یہ بلندی اگر دو خشت بخارا یعنی ۱۲ انگل یعنی پاؤ گز کی قدر ہوئی جب تو نماز ہی نہ ہوگی کما نص علیہ فی الدر المختار (جیسا کہ در مختار میں اس پر نص وارد کی گئی ہے۔ت) اور اگر اس سے کم ہوئی جب بھی کراہت سے خالی نہیں، لہٰذا اس کا علاج یہ ہے کہ در کی کرسی اس قدر جس میں امام سجدہ کر سکے زمین کاٹ کر صحن کے برابر کر دی جائے اب امام در کے باہر کھڑا ہو اور اس کٹی ہوئی زمین میں سجدہ کرے سب کراہتیں جاتی رہیں اور وہ جو چوکی رکھ دیتے ہیں یا لکڑی وغیرہ کا چبوترہ بنا دیتے ہیں اس سے اگرچہ

---

1 سنن ابوداؤد باب الصفوف بین السواری، مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۹۸/۱ 2 ردالمحتار باب مکروہات الصلوۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۸/۲، ۷ 3 در مختار باب مایفسد الصلوۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۲/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

Two dislikes (karahat) have been removed as the Imam is no longer in a hollow [niche], nor is his place of prostration higher than the place of his feet. However, a third dislike has arisen: it is also disliked for the Imam to stand at an elevated place significantly higher than the followers (muqtadis) for the sake of distinction, as stated in 'Al-Durr al-Mukhtar': "and this is the most correct and preferred opinion" (as it is in Durr-e-Mukhtar, and this is the most correct and preferred [view] - T). And it is a resemblance to the Jews, and it is mentioned in the Hadith:

[Arabic Boxed Text]: "Do not imitate the Jews [1]. It has been said that they used to place their Imam on a platform, making him distinct from those behind him."

[Urdu Boxed Text]: "Do not resemble the Jews, and it is reported that the Jews used to make their leaders (Imams) stand in an elevated place so that they might be distinct from the followers. (T) So the solution is what has been mentioned above. And Allah Almighty knows best."

[Footnote]: 1. Jami' at-Tirmidhi, Chapter on what has been narrated regarding the dislike of pointing with the hand during Salam, published by Amin Company, Delhi, 2/94.

Page 321 of 721

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

दो कराहियतें (नापसंदगी) खत्म हो गईं क्योंकि अब न इमाम किसी खोखली जगह (मेहराब के अंदर) में है और न ही उसका सजदा करने का स्थान उसके पैरों के स्थान से ऊंचा है। लेकिन एक तीसरी कराहियत पैदा हो गई है कि इमाम का मुकतदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) से विशिष्टता के लिए काफी ऊंचे स्थान पर खड़ा होना भी मकरूह है, जैसा कि 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: "और यही सबसे सही और पसंदीदा राय है" (जैसा कि दुर्र-ए-मुख्तार में है, और यह सबसे सही और पसंदीदा है - त)। और यह यहूदियों की समानता है, और हदीस में फरमाया गया:

[अरबी बॉक्स]: "यहूदियों की नकल न करो [1]। यह कहा गया है कि वे अपने इमाम को एक ऊँचे चबूतरे पर खड़ा करते थे ताकि वह अपने पीछे वालों से अलग दिखे।"

[उर्दू बॉक्स]: "यहूदियों के साथ समानता न रखो, और रिवायत है कि यहूदी अपने इमामों को ऊंची जगह खड़ा करते थे ताकि वे मुकतदियों से अलग नज़र आएं। (त) तो समाधान वही है जो ऊपर बताया गया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

[फुटनोट]: 1. जामिउत तिर्मिज़ी, बाब: सलाम में हाथ से इशारा करने की नापसंदगी के बारे में, अमीनी कंपनी, दिल्ली, 2/94।

पेज 321 of 721

دو کراہتیں جاتی رہیں کہ اب نہ امام در میں ہے نہ اس کا سجدہ پاؤں کی جگہ سے بلند ہے مگر تیسری کراہت اور عارض ہوئی کہ امام کو مقتدیوں سے ببلند جگہ بقدر امتیاز کھڑا ہونا بھی مکروہ ہے کما فی الدرالمختار وھو الاصح المختار (جیسا کہ در مختار میں ہے اور یہ اصح و مختار ہے۔ ت) اور مشابہت یہود ہے، اور حدیث میں فرمایا:

[عربی عبارت]: لا تشبھوا بالیھود 1 وقد قالوا انھم یقیمون امامھم علی دکان ممتازا عمن خلفہ۔

[اردو عبارت]: یہود کے ساتھ مشابہت نہ کرو، اور منقول ہے کہ یہود اپنے ائمہ کو بلند جگہ کھڑا کرتے تھے تاکہ وہ مقتدیوں سے ممتاز ہو جائے۔ (ت) تو چارہ کار وہی ہے جو اوپر بتایا گیا۔ واللہ تعالٰی اعلم

[حاشیہ]: 1 جامع الترمذی باب ما جاء فی کراھیۃ اشارۃ الید فی السلام مطبوعہ امین کمپنی دہلی ۲/ ۹۴

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

Tijan as-Sawab fi Qiyam al-Imam fi al-Mihrab 1320 AH (A Radiant Crown Regarding the Imam's Standing in the Mihrab) (An Exquisite Discussion on the Meaning of 'Mihrab' and the Imam Standing in the Mihrab)

Problem 1000: From Jabalpur, near the Kotwali Mosque, sent by Maulana Maulvi Shah Muhammad Abdul Salam Sahib Qadri Barkati on 6 Jumada al-Akhira 1320 AH.

(Arabic text column): After praise and salutations, what do our master, our support, our lord, and our guide say—he who is our treasure for today and tomorrow, our means and our blessing in this world and the religion, a sign among the signs of Allah, Lord of the worlds, a blessing from Allah upon the Muslims, the most knowledgeable of the deeply learned scholars, the most virtuous of the leading noblemen, the crown of the verifiers, the lamp of the researchers, the master of the reins of fatwas and muftis, possessor of magnificent stations and radiant, dazzling perfections, possessor of the overwhelming proof, the reviver of the current century, the most eminent and illustrious scholar, the untier of unsolvable knots, the ocean of knowledge, the revealer of the hidden secret, the chief of Sharia, the revivifier of the Sunnah, the scholar of Hadith...

(Urdu translation column): After praise and salutations, what do our leader and master, guide, our store for today and tomorrow, our means in this world and the hereafter, one of the signs among the signs of Allah, Lord of the worlds, a favor from Allah upon the Muslims, possessing more knowledge than the deeply learned scholars, superior to the virtuous ones, the crown of the verifiers, the lamp of the researchers, the mentor of fatwas and the people of fatwa, possessor of perfect stations and brilliant and manifest perfections, possessor of the overpowering argument, the reviver of the current century, the most distinguished and glorious scholar, the opener of knots that do not open, the sea of sciences, the clarifier of hidden secrets, the chief of Sharia, the one who brings the Sunnah to life, the great scholar of Hadith and...

फ़तावा रिज़विया जिल्द सातवीं

तीजान अस-सवाब फ़ी क़ियाम अल-इमाम फ़ी अल-मिहराब १३२० हिजरी (मिहराब में इमाम के खड़े होने से संबंधित एक चमकदार ताज) (मिहराब के अर्थ और इमाम के मिहराब में खड़े होने पर एक उत्कृष्ट चर्चा)

मसाला १०००: जबलपुर से, कोतवाली मस्जिद के करीब, मौलाना मौलवी शाह मुहम्मद अब्दुल सलाम साहब क़ादरी बरकाती द्वारा ६ जमादी-उल-आखिर १३२० हिजरी को भेजा गया।

(अरबी पाठ स्तंभ): हम्द और सलात के बाद, हमारे आका, सहारा, मौला और मुर्शिद क्या फरमाते हैं —जो हमारे आज और कल के लिए पूंजी हैं, दुनिया और दीन में हमारे वसीला और बरकत हैं, अल्लाह रब्बुल आलमीन की निशानियों में से एक निशानी हैं, मुसलमानों पर अल्लाह की नेमत हैं, गूढ़ विद्वानों में सबसे बड़े विद्वान, अग्रणी गुणीजनों में सबसे श्रेष्ठ, शोधकर्ताओं के ताज, बारीकियों को समझने वालों के चिराग, फतवों और मुफ़्तियों की बागडोर के मालिक, शानदार पदों और चमकते हुए शानदार कमाल के मालिक, प्रबल प्रमाण के स्वामी, वर्तमान शताब्दी के मुजद्दिद (पुनरुद्धारक), सबसे महान और गौरवशाली विद्वान, न सुलझने वाली गुत्थियों को सुलझाने वाले, ज्ञान के सागर, छिपे हुए रहस्यों को उजागर करने वाले, शरीयत के सदर, सुन्नत को पुनर्जीवित करने वाले, हदीस के ज्ञाता...

(उर्दू अनुवाद स्तंभ): हम्द और सलात के बाद, क्या फरमाते हैं हमारे सरबराह और आका, मुर्शिद, हमारे आज और कल के लिए जखीरा, दुनिया और आखिरत में हमारे वसीला, अल्लाह रब्बुल आलमीन की निशानियों में से एक निशानी, मुसलमानों पर अल्लाह की नेमत, तबहुर उलेमा से ज्यादा साहब-ए-इल्म, फुजला से अफजल, ताजुल मोहक्केकीन, सिराजुल मुदक्केकीन, फतावा और असहाब-ए-फतावा के शेख, साहब-ए-मुकामात-ए-कामिला और कमालात-ए-ज़ाहिरा व बाहिरा, साहब-ए-हुज्जत-ए-काहिरा, मुजद्दिद-ए-मा'त-ए-हाज़िरा, अल्लामा-ए-अजल व अबजल, न खुलने वाले अक़्दों को खोलने वाले, उलूम के समुन्दर, मख्फ़ी राज़ों को वाज़ेह करने वाले, सदरुश-शरीअह, सुन्नत को ज़िंदा करने वाले, अज़ीम मुहद्दिस व...

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

تیجان الصواب فی قیام الامام فی المحراب ۱۳۲۰ھ (محراب میں قیام امام سے متعلق درخشاں تاج)

(محراب کے معنی اور امام کے محراب میں کھڑا ہونے پر نفیس بحث)

مسئلہ ۱۰۰۰: از جبل پور قریب مسجد کوتوالی مرسلہ مولانا مولوی شاہ محمد عبد السلام صاحب قادری برکاتی ۶ جمادی الاخری ۱۳۲۰ھ

(عربی کالم): اما بعد مایقول سیدنا وسندنا ومولنا ومرشدنا والذخر لیومنا وغدنا وسیلتنا وبرکتنا فی الدنیا والدین، آیۃ من آیات اللہ رب العلمین، نعمۃ اللہ علی المسلمین، اعلم العلماء المتبحرین افضل الفضلاء المتصدرین، تاج المحققین سراج المدققین، مالک ازمۃ الفتاوی و المفتین، ذوالمقامات الفاخرۃ والکمالات الزاھرۃ الباھرۃ، صاحب الحجۃ القاھرۃ، مجدد المائۃ الحاضرۃ، العلامۃ الاجل الابجل، حلال عقدۃ مالاینحل، بحر العلوم، کاشف السر المکتوم، صدر الشریعۃ، محی السنۃ، المحدث

(اردو ترجمہ کالم): حمد و صلوٰۃ کے بعد، کیا فرماتے ہیں ہمارے سربراہ وآقا، مرشد، ہمارے آج اور کل کے لئے ذخیرہ، دنیا و آخرت میں ہمارے وسیلہ، اللہ رب العالمین کی نشانیوں میں سے ایک نشانی، مسلمانوں پر اللہ کی نعمت، تبحر علماء سے زیادہ صاحب علم فضلاء سے افضل، تاج المحققین، سراج المدققین، فتاویٰ اور اصحاب فتاویٰ کے شیخ، صاحب مقامات کاملہ اور کمالات زاہرہ و باہرہ، صاحب حجت قاہرہ، مجدد مائۃ حاضرہ، علامہ اجل و ابجل، نہ کھلنے والے عقدوں کو کھولنے والے، علوم کے سمندر، مخفی رازوں کے واضح کرنے والے، صدر الشریعہ، سنت کو زندہ کرنے والے، عظیم محدث و

Fatawa Razawiyya Volume VII

Al-Faqih al-'Adim al-Nadhir al-Nahrir, may the radiance of his thoughts continue to clarify the obscurities of difficulties and the lights of his secrets resolve the complexities in this pursuit.

The Jurist (Faqih), who has no equal; may your lofty thoughts always continue to clarify extremely difficult complexities, and may the light of your secrets illuminate the difficulties of this objective.

First Question: If the regular Imam (Imam Ratib) leaves the mihrab and stands in the mosque or in the courtyard opposite the center, is this abandonment of the designated place and standing outside the mihrab disliked (makruh) or not? Based on the first estimation, what is mentioned in the excellent book Rad al-Muhtar in the Chapter on Leadership (Imamat): "The apparent view is that this applies to the regular Imam for a large congregation, so that it does not necessitate his not standing in the middle; if that is not necessary, it is not disliked."[1] So what is meant by it? And based on the second estimation, what is written in the same book in the Chapter on Disliked Acts of Prayer: "Its implication is that if the Imam leaves the mihrab and stands elsewhere, it is disliked, even if his standing is in the middle of the row, because it is contrary to the practice of the Ummah, and this is apparent regarding the regular Imam and not others and the one praying alone, etc."[2] What is to be derived from it? From the first statement, it is understood that leaving the mihrab is not the cause of dislike, but rather the necessity of not standing in the middle is the cause of dislike. Therefore, if the regular Imam also leaves the mihrab and stands in another place opposite it in the middle of the row...

First Question: If the regular Imam leaves the mihrab and stands in the mosque or the mosque courtyard opposite the mihrab in the middle, then is the abandonment of the designated place disliked or not? If it is disliked, then what would be the meaning of this statement from the Chapter on Imamat in Rad al-Muhtar: "The apparent view is that this is for that regular Imam who is for a large congregation, so that his not standing in the middle does not become necessary, and if such is not the case, then there is no dislike"? And if it is not disliked, then in the Chapter on Disliked Acts of Prayer of this book, it is written: "And its requirement is that if the Imam left the mihrab and stood in another place, it is disliked even if his standing is in the middle of the row because this act of his is against the practice of the Ummah and this matter is clear regarding the regular Imam but not in the non-regular Imam and

the one praying alone", so what will be its meaning? From the first statement, it is understood that leaving the mihrab is not the cause of dislike, but rather not standing in the middle is the cause of dislike. Therefore, if the regular Imam also leaves the mihrab and at some other place opposite to it in the middle of the row...

[1] Rad al-Muhtar, topic regarding the dislike of the Imam standing outside the mihrab, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/568. [2] Rad al-Muhtar, topic when the ruling wavers between Sunnah and Innovation, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/646.

फ़तावा रज़विया खंड सात

अल-फ़क़ीह अल-अदीम अन-नज़ीर अन-नहरीर, आपके विचारों की चमक हमेशा मुश्किलों की गहराइयों को स्पष्ट करती रहे और आपके रहस्यों की रोशनी इस उद्देश्य की उलझनों को सुलझाती रहे।

फ़क़ीह (विधिवेत्ता), जिनकी मिसालें नहीं हैं, आपके उच्च विचार हमेशा अत्यंत कठिन जटिलताओं को स्पष्ट करते रहें, और आपके रहस्यों का नूर इस मक़सद की मुश्किलात को रौशन करता रहे।

सवाल अव्वल: इमाम रातिब (निर्धारित इमाम) अगर मेहराब को छोड़कर मस्जिद में या सेहन (आँगन) में मेहराब के मध्य के सामने खड़ा हो जाए, तो क्या मुक़र्रर मुक़ाम को छोड़ना और ग़ैर-मेहराब में खड़ा होना मकरूह (नापसंद) होगा या नहीं? पहले अनुमान के अनुसार, जो किताब 'रद्दुल मुहतार' के'बाबल इमामत' (नेतृत्व का अध्याय) में वर्णित है: "ज़ाहिर यह है कि यह उस मुक़र्रर इमाम के लिए है जो बड़ी जमात के लिए हो, ताकि उसका बीच में खड़ा न होना लाज़िम न आए; अगर वह लाज़िम न हो तो मकरूह नहीं है।"[1] तो इसका क्या अर्थ है? और दूसरे अनुमान के अनुसार, जो उसी किताब के'बाब मकरूहात-ए-नमाज़' (नमाज़ के नापसंद कार्यों के अध्याय) में लिखा है: "इसका तक़ाज़ा यह है कि अगर इमाम ने मेहराब छोड़ दिया और किसी दूसरी जगह खड़ा हो गया तो मकरूह है, भले ही उसका खड़ा होना सफ़ के बीच में ही क्यों न हो क्योंकि यह उम्मत के अमल के ख़िलाफ़ है और यह बात मुक़र्रर इमाम में स्पष्ट है न कि दूसरों और अकेले नमाज़ पढ़ने वाले में आदि।"[2] तो इससे क्या लाभ प्राप्त हुआ? पहली इबारत (वाक्य) से यह समझा जा रहा है कि मेहराब छोड़ना कराहत का कारण नहीं है बल्कि बीच में खड़ा न होना कराहत का कारण है। इसलिए अगर इमाम रातिब भी मेहराब छोड़ दे और किसी दूसरे मुक़ाम पर उसके सामने सफ़ के बीच में...

सवाल अव्वल: मुक़र्रर इमाम अगर मेहराब छोड़कर मस्जिद या सेहन-ए-मस्जिद में मेहराब के मुक़ाबिल (सामने) दरमियान (बीच) में खड़ा हुआ तो क्या मुक़ाम-ए-मुक़र्ररा का छोड़ना मकरूह है या नहीं? अगर मकरूह है तो 'रद्दुल मुहतार' के'बाबल इमामत' की इस इबारत का कि "ज़ाहिर यह है कि यह उस इमाम-ए-मुक़र्रर के लिए है जो जमात-ए-कसीरा (बड़ी जमात) का हो, ताकि उसका वस्त (बीच) में खड़ा न होना लाज़िम आए, और अगर ऐसी सूरत नहीं तो कराहत नहीं" का क्या मानी (अर्थ) होगा? और अगर मकरूह नहीं तो इस किताब के'बाब मकरूहात-ए-नमाज़' में तहरीर है "और

इसका तक़ाज़ा यह है कि अगर इमाम ने मेहराब छोड़ दिया और दूसरी जगह खड़ा हो गया तो मकरूह है अगरचे (भले ही) उसका क़याम सफ़ के दरमियान में ही क्यों न हो क्योंकि उसका यह अमल उम्मत के अमल के ख़िलाफ़ है और यह बात मुक़र्रर इमाम में वाज़ेह (स्पष्ट) है मगर ग़ैर-मुक़र्रर इमाम और मुनफ़रिद (अकेले) में नहीं" तो इसका मफ़हूम (अर्थ) क्या होगा? पहली इबारत से यह समझ आ रहा है कि तर्कए-मेहराब (मेहराब छोड़ना) कराहत का सबब (कारण) नहीं बल्कि वस्त में खड़ा न होना सबब-ए-कराहत है। लिहाज़ा अगर मुक़र्रर इमाम भी मेहराब तर्क कर दे और किसी और मुक़ाम पर उसके महाज़ात (सामने) में सफ़ के दरमियान...

[1] रद्दुल मुहतार, इमाम के मेहराब के अलावा खड़े होने की कराहत के बारे में विषय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/568। [2] रद्दुल मुहतार, जब हुक्म सुन्नत और बिदअत के बीच झूल रहा हो, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/646।

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

الفقیه العدیم النظیر النحریر لازالت لوامع افکاره توضح غوامض المشکلات وانوار اسراره تحل المعضلات فی هذا المرام ۔

فقیہ، جن کی مثالیں نہیں، آپ کے افکارِ عالیہ ہمیشہ نہایت ہی مشکل پیچیدگیوں کو واضح کرتے رہیں، اور آپ کے اسرار کے نور اس مقصد کی مشکلات روشن کرتے رہیں۔

سوال اول: امام راتب اگر محراب را گذاشتہ در مسجد یا در صحن بازائے وسط قیام نماید آیا این ترک مقام معین و مقام در غیر محراب مکروہ باشد یا نہ بر تقدیر اول انچہ در کتاب مستطاب ردالمحتار در باب الامامة مذکور است والظاهر ان هذا في الامام الراتب لجماعة کثیرة لئلا یلزم عدم قیامه في الوسط فلولم یلزم ذلك لا یکره[1] فما المراد منه و بر تقدیر ثانی آنچہ در ہماں کتاب در مکروہات الصلوٰة مسطور است و مقتضاه ان الامام لو ترك المحراب و قام فی غیره یکره ولو کان قیامه وسط الصف لانه خلاف عمل الامة وهو ظاهر فی الامام الراتب دون غیره والمنفرد الخ فما المستفاد عنه از عبارت اولیٰ مفہوم می شود کہ ترک محراب سبب کراہت نیست بلکہ لزوم عدم قیام فی الوسط باعث کراہت است پس اگر امام راتب ہم ترک محراب نمودہ در غیر محراب بمحاذات وسط صف

سوال اول: مقررہ امام اگر محراب چھوڑ کر مسجد یا صحنِ مسجد محراب کے مقابل درمیان میں کھڑا ہوا تو کیا مقامِ مقررہ کا چھوڑنا مکروہ ہے یا نہیں؟ اگر مکروہ ہے تو ردالمحتار کے باب الامامت کی اس عبارت کہ "ظاہر یہ ہے کہ یہ اس امام مقرر کے لئے ہے جو جماعت کثیرہ کا ہو، تاکہ اس کا وسط میں کھڑا نہ ہونا لازم آئے، اور اگر ایسی صورت نہیں تو کراہت نہیں" کا کیا معنی

ہوگا؟ اور مکروہ نہیں تو اس کتاب کے باب مکروہات نماز میں تحریر ہے "اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ اگر امام نے محراب چھوڑ دیا اور دوسری جگہ کھڑا ہو گیا تو مکروہ ہے اگرچہ اس کا قیام صف کے درمیان میں ہی کیوں نہ ہو کیونکہ اس کا یہ عمل امت کے عمل کے خلاف ہے اور یہ بات مقررہ امام میں واضح ہے مگر غیر مقرر امام اور منفرد میں نہیں" تو اس کا مفہوم کیا ہوگا؟ پہلی عبارت سے یہ سمجھ آ رہا ہے کہ ترک محراب کراہت کا سبب نہیں بلکہ وسط میں کھڑا نہ ہونا سبب کراہت ہے لہٰذا اگر مقرر امام بھی محراب ترک کر دے اور کسی اور مقام پر اس کے محاذات میں صف کے درمیان

[1] ردالمحتار مطلب في كراهية قيام الامام في غير المحراب مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵۶۸/۱ [2] ردالمحتار مطلب اذا تردد الحكم بين سنة و بدعت مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶۴۶/۱

Fatawa Ridawiyyah Volume Seven

If he stands in the mosque or in the courtyard of the mosque with a small congregation so that lack of alignment with the center of the row is not required, it will not be disliked. From another statement, it is understood that for the appointed Imam to leave the mihrab and stand outside the mihrab altogether—even if it is aligned with the center of the row and wherever it may be inside the mosque or outside the mosque in the courtyard etc.—is disliked because it is contrary to the practice of the Ummah. On the surface, both these statements seem to contradict and conflict with each other. How can they be reconciled?

Question Two: What is the ruling regarding the Imam standing in the mihrab in the manner specified by the noble jurists (Allah have mercy on them), i.e., standing outside and prostrating inside? Is it permissible (mubah) or Sunnah? Imam Muhammad (Allah have mercy on him) says in Al-Jami al-Saghir from Yaqub from Imam Abu Hanifa (Allah have mercy on him) that there is no harm if the Imam's standing place is in the mosque and his prostration is in the niche (mihrab). However, standing in the niche is disliked (makruh). The same is in Al-Hidayah. And in Kitab al-Athar, Imam Muhammad writes: "As for us, we see no harm in standing beside the niche as long as he does not enter it, if his standing place is outside it and his prostration is inside it." This is also the view of Imam Abu Hanifa (Allah have mercy on him). From these statements, it is understood...

---

1. Al-Jami al-Saghir, Chapter on where it is recommended for the Imam to stand, etc., printed by Yusufi Press, Lucknow, p. 11.
2. Kitab al-Athar, Chapter on Prayer in the Niche, printed by Idarat al-Qur'an, Karachi, p. 21.

यदि वह मस्जिद में या मस्जिद के आँगन में छोटी जमात के साथ खड़ा होता है ताकि सफ़ के केंद्र के साथ संरेखण की कमी आवश्यक न हो, तो यह नापसंद (मक़रूह) नहीं होगा। दूसरे कथन से पता चलता है कि नियुक्त इमाम का मिहराब को छोड़कर मिहराब के बाहर खड़ा होना—चाहे वह सफ़ के केंद्र में हो, मस्जिद के अंदर हो या बाहर आँगन आदि में हो—हर जगह मक़रूह है क्योंकि यह उम्मत के अमल के ख़िलाफ़ है। ज़ाहिर तौर पर इन दोनों बयानों में टकराव और विरोधाभास है। इनमें तालमेल कैसे होगा?

सवाल दो: इमाम का मिहराब में इस तरह खड़ा होना जैसा कि फ़ुक़हा-ए-किराम (अल्लाह उन पर रहमत करे) ने बयान किया है, यानी खुद बाहर खड़ा हो और सज्दा मिहराब में करे, क्या हुक्म रखता है, मुबाह या सुन्नत? इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहमत करे) ने 'जामे सगीर' में फ़रमाया कि इमाम याकूब ने इमाम आज़म अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर रहमत करे) से नक़्ल किया है कि इमाम का मस्जिद में खड़ा होकर मिहराब में सज्दा करने में कोई हर्ज नहीं, अलबत्ता मिहराब में खड़ा होना मक़रूह है। हिदाया में भी इसी तरह है। और 'किताबुल आसार' में इमाम मुहम्मद लिखते हैं कि जहाँ तक हमारा मामला है तो अगर इमाम मिहराब के पास खड़ा हो बशर्ते कि वह उसमें दाख़िल न हो और उसकी क़यामगाह उससे बाहर हो और सज्दा उसके अंदर हो, तो हमारे नज़दीक कोई हर्ज नहीं, और इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर रहमत करे) का भी यही मौक़फ़ है। इन तमाम इबारतों से...

---

1. अल-जामे अल-सगीर, बाब इमाम के खड़े होने के मुस्तहब स्थान के बारे में, आदि, यूसुफ़ी प्रेस, लखनऊ द्वारा मुद्रित, पृ. 11.
2. किताबुल आसार, बाब मिहराब में नमाज़ के बारे में, इदारतुल कुरान, कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 21.

قیام نماید در مسجد باشد یا در صحن مسجد باجماعت قلیل کہ از عدم محاذات وسط صف لازم نیاید مکروہ نباشد و از عبارت اخری مستفاد می شود کہ امام راتب را ترک محراب و قیام در غیر محراب مطلقاً اگرچہ بازائے وسط صف باشد و بہر کجا کہ بود اندرون مسجد یا بیرون مسجد در صحن وغیرہ مکروہ باشد لانہ خلاف عمل الامۃ وظاہرہما یدل علی التضارب و التنافی بینہما فکیف التطبیق۔ کھڑا ہو خواہ مسجد کے اندر ہو یا صحن مسجد میں باجماعت قلیل ہوتا کہ وسط صف کی عدم محاذات لازم نہ آئے تو یہاں کراہت نہ ہو گی اور دوسری عبارت سے پتا چلتا ہے کہ مقررہ امام کا محراب کو ترک کر کے غیر محراب میں کھڑا ہونا خواہ وہ صف کے وسط میں ہو اندرونِ مسجد یا صحن مسجد میں ہر جگہ مکروہ ہے کیونکہ یہ عمل امت کے خلاف ہے اور ان دونوں عبارات میں بظاہر تعارض و منافات ہے ان میں تطبیق کیسے ہو گی؟

سوال دوم: قیام امام در محراب بطوریکہ مصرح فقہائے کرام رحمۃ اللہ تعالٰی است یعنی قیامہ خارجہ و سجودہ فیہ چہ حکم دارد مباح یا سنت، امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی در جامع صغیر می فرمایند عن یعقوب عن ابی حنیفۃ رحمۃ اللہ تعالٰی لاباس ان یکون مقام الامام فی المسجد وسجودہ فی الطاق ویکرہ ان یقوم فی الطاق ہـ وھکذا فی الھدایۃ و در کتاب الآثار می نویسند و اما نحن فلانری بأسا ان یقوم بحیال الطاق مالم یدخل فیہ اذاکان مقامہ خارجا منہ و سجودہ فیہ وھو قول ابی حنیفۃ رحمۃ اللہ علیہ ۲ فیفھم من ھذہ العبارات

سوال دوم: امام کا محراب میں اس طرح کھڑا ہونا جو فقہاء کرام رحمہم اللہ تعالٰی نے بیان کیا ہے یعنی خود خارج میں کھڑا ہو اور سجدہ محراب میں کرے کیا حکم رکھتا ہے مباح یا سنت؟ امام

محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ نے جامع صغیر میں فرمایا کہ امام یعقوب نے امام اعظم ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالیٰ سے نقل کیا ہے کہ امام کا مسجد میں کھڑا ہو کر محراب میں سجدہ کرنے میں کوئی حرج نہیں، البتہ محراب میں کھڑا ہونا مکروہ ہے اھ اور ہدایہ میں بھی اسی طرح ہے اور کتاب الآثار میں امام محمد لکھتے ہیں کہ رہا معاملہ ہمارا تو اگر امام محراب کے گوشے میں کھڑا ہو بشرطیکہ اس میں داخل نہ ہو اور اس کی قیام گاہ اس سے باہر ہو اور سجدہ اس کے اندر ہو تو ہمارے نزدیک کوئی حرج نہیں، اور امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالیٰ کا بھی یہی موقف ہے، ان تمام عبارات سے

---

1. الجامع الصغیر باب في الامام این یستحب له ان یقوم الخ مطبوعہ مطبع یوسفی لکھنؤ ص ۱۱
2. کتاب الآثار باب الصلوۃ فی الطاق مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ص ۲۱

Fatawa-e-Razvia Volume 7

(Left Column - Arabic/Persian Text) Permission and concession in it, and from most of the reliable books of jurisprudence, absolute permissibility is understood because in the famous reliable texts and commentaries it is stated: 'Standing of the Imam in the archway (Mihrab) is disliked (makruh), but his prostration in the archway is not disliked if he is standing outside the Mihrab.' [1] Summarized from 'Aini Kanz'. 'No prostration in it while his feet are outside' [2] etc. briefly in 'Durr-e-Mukhtar'. 'It is not disliked if the Imam stands in the mosque and prostrates in the archway' etc. briefly in 'Qahastani' and other similar phrases from which the same meaning is derived. From these clarifications, it is known that the standing of the Imam in the Mihrab in the mentioned manner is permissible and allowed (Mubah), not Sunnah or recommended (Mandub). Therefore, leaving the Mihrab and standing elsewhere does not make it disliked. However, Allama Muhaqqiq Shami (may Allah have mercy on him) narrates in 'Radd al-Muhtar' from 'Mi'raj al-Dirayah' and 'Mabsut': 'It is Sunnah to stand in the Mihrab so that the two sides (of the row) are balanced, and if he stands on one of the sides of the row, it is disliked.' [3] etc. Also: 'It is Sunnah for the Imam to stand facing the middle of the row.' Can't you see...

(Right Column - Urdu Translation/Explanation) It is felt that there is permission and concession in this, and from most of the reliable books of Fiqh, absolute permissibility is also understood because it is written in the famous texts and commentaries that it is disliked for the Imam to stand in the Mihrab, but it is not disliked to prostrate in the Mihrab while standing outside the Mihrab. In summary, i.e., in 'Kanz', it is not disliked for him to prostrate in the Mihrab as long as his feet are outside the Mihrab etc. Briefly, in 'Durr-e-Mukhtar', it is stated that if the Imam stands in the mosque and prostrates in the Mihrab, there is no dislike (karahat) etc. Briefly, in 'Qahastani' and other books, there are similar meanings in phrases from which the same meaning is evident. From all these clarifications, it is known that it is permissible and mubah for the Imam to stand in the Mihrab in the mentioned way, it is not Sunnah or Mandub. Therefore, leaving the Mihrab and standing in another place does not make it disliked. But Allama Muhaqqiq Shami (may Allah have mercy on him) has quoted in 'Radd al-Muhtar' from 'Mi'raj al-Dirayah' and 'Mabsut' that the Imam's standing in the Mihrab is Sunnah so that there is balance on both sides; if he stands on one side, it will be disliked etc. There it is also mentioned that it is Sunnah for the Imam to stand facing the middle of the row. Have you...

(Footnotes) 1. i.e., 'Ali al-Kanz', Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, published by Nooria Razvia, Sukkur 1/434 2. 'Durr-e-Mukhtar', Chapter on what invalidates prayer, etc., published by Matba' Mujtabai, Delhi 1/92 3. 'Jami al-Rumuz' by Qahastani, Section on what invalidates prayer, etc., published by Maktaba Islamiya, Gunbad-e-Qamus, Iran 1/194

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सप्तम

(बायां कॉलम - अरबी/फारसी पाठ) इसमें अनुमति और छूट, और फ़िक़्ह की अधिकांश विश्वसनीय पुस्तकों से पूर्ण अनुमति का अर्थ निकाला जाता है क्योंकि प्रसिद्ध विश्वसनीय मूल ग्रंथों और व्याख्याओं में लिखा है: 'इमाम का मेहराब (ताक) में खड़ा होना नापसंद (मक़रूह) है, लेकिन मेहराब में सजदा करना नापसंद नहीं है यदि वह मेहराब के बाहर खड़ा हो।' [1] संक्षेप में 'ऐनी कंज़' से। 'उसमें सजदा नहीं जबकि उसके पैर बाहर हों' [2] आदि संक्षेप में 'दुर्रे मुख्तार' में। 'नापसंद नहीं है यदि इमाम मस्जिद में खड़ा हो और मेहराब में सजदा करे' आदि संक्षेप में 'कहस्तानी' और अन्य समान वाक्यांशों से यही अर्थ निकलता है। इन स्पष्टीकरणों से पता चलता है कि बताए गए तरीके से मेहराब में इमाम का खड़ा होना जायज़ और मुबाह है, सुन्नत और मंदूब नहीं। इसलिए मेहराब को छोड़ना और कहीं और खड़ा होना नापसंदगी का कारण नहीं बनता। हालाँकि, अल्लामा मोहक़्क़िक़ शामी (रहमतुल्लाह अलैह) 'रद्दुल मुहतार' में 'मेराज-उद-दिरयाह' और 'मबसूत' से उद्धृत करते हैं: 'मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है ताकि दोनों पक्ष (पंक्ति के) संतुलित रहें, और यदि वह पंक्ति के किसी एक तरफ खड़ा होता है, तो यह नापसंद है।' [3] आदि। इसके अलावा: 'इमाम के लिए पंक्ति के बीच के सामने खड़ा होना सुन्नत है।' क्या आप नहीं देखते...

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या) यही महसूस होता है कि इसमें अनुमति और छूट है, और अधिकांश विश्वसनीय फ़िक़्ह पुस्तकों से भी पूर्ण अनुमति का अर्थ निकलता है क्योंकि प्रसिद्ध मूल ग्रंथों और व्याख्याओं में दर्ज है कि इमाम का मेहराब में खड़ा होना नापसंद (मक़रूह) है, लेकिन मेहराब में सजदा करना नापसंद नहीं है जबकि वह मेहराब से बाहर खड़ा हो। संक्षेप में अर्थात 'कंज़' में, मेहराब में उसका सजदा नापसंद नहीं है जबकि उसके पैर मेहराब से बाहर हों आदि। संक्षेप में, 'दुर्रे मुख्तार' में है कि यदि इमाम मस्जिद में खड़ा हो और सजदा मेहराब में हो तो नापसंदगी (कराहत) नहीं है आदि। संक्षेप में, 'कहस्तानी' और अन्य पुस्तकों में भी इसी तरह के अर्थ वाले वाक्यांश हैं जिनसे यही अर्थ स्पष्ट होता है। इन सभी स्पष्टीकरणों से पता चलता है कि इमाम का मेहराब में बताए गए तरीके से खड़ा होना जायज़ और मुबाह है, सुन्नत और मंदूब नहीं है। इसलिए मेहराब को छोड़ना और दूसरी जगह खड़े होने से नापसंदगी अनिवार्य नहीं होती। लेकिन अल्लामा मोहक़्क़िक़ शामी (रहमतुल्लाह अलैह) ने 'रद्दुल मुहतार' में 'मेराज-उद-दिरयाह' और 'मबसूत' से उद्धृत किया है कि इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है ताकि दोनों पक्षों में संतुलन बना रहे, यदि कोई एक तरफ

खड़ा हुआ तो नापसंदगी होगी आदि। वहाँ यह भी है कि इमाम का पंक्ति (सफ़) के बीच के सामने खड़ा होना सुन्नत है। क्या आपने...

(पाद-टिप्पणियां) 1. यानी 'अली अल-कंज़', अध्याय नमाज़ को अमान्य करने वाली चीजें और उसमें नापसंद चीजें, नूरिया रज़विया, सुक्कुर द्वारा प्रकाशित 1/434 2. 'दुर्रे मुख्तार', अध्याय नमाज़ को अमान्य करने वाली चीजें, आदि, मतबा मुजतबाई, दिल्ली द्वारा प्रकाशित 1/92 3. कहस्तानी द्वारा 'जामी अल-रुमूज़', खंड नमाज़ को अमान्य करने वाली चीजें, आदि, मकतबा इस्लामिया, गुंबद-ए-क़ुमुस, ईरान द्वारा प्रकाशित 1/194

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

(بایاں کالم) الاذن والرخصة فیه، واز اکثر کتب معتمده فقیہہ ہم جواز مطلق مفہوم می شود کہ عبارات متون و شروح معتبره مشہوره یکره قیام الامام فی الطاق ولا یکره سجوده فی الطاق اذا کان قائماً خارجاً المحراب۱ ھ ملخصاً عینی کنز، لاسجود فیہ وقدماه خارج۲ الخ مختصرا در مختار، لایکره ان قام الامام فی المسجد وسجد فی الطاق الخ مختصرا قہستانی وغیرها من العبارات المتقاربة لها مشعر ہمیں معنیٰ خواہند شد ازایں تصریحات معلوم می شود کہ قیام امام در محراب بطور مذکور مباح وجائز ست نہ کہ سنت و مندوب پس از طرف محراب و قیام در غیر آں پیچ کراہتے لازم نا نیاید اما علامہ محقق شامی رحمۃ اللہ علیہ در ردالمحتار از معراج الدرایہ و مبسوط نقل می فرمایند : السنة ان یقوم فی المحراب لیعتدل الطرفان و لو قام فی احد جانبی الصف یکره۳ الخ ایضاً السنة ان یقوم الامام ازاء وسط الصف الاتری

(دایاں کالم) یہی محسوس ہوتا ہے کہ اس میں اجازت و رخصت ہے، اور اکثر کتب فقہ جو معتمد ہیں ان سے بھی مطلق جواز مفہوم ہوتا ہے کیونکہ مشہور متون اور شروحات میں درج ہے کہ امام کا محراب میں کھڑا ہونا مکروہ ہے مگر محراب میں سجدہ کرنا مکروہ نہیں جبکہ وہ خارج محراب کھڑا ہوا ھ تلخیصاً یعنی کنز، محراب میں اس کا سجدہ مکروہ نہیں جبکہ اس کے قدم محراب سے خارج ہوں الخ اختصاراً، در مختار میں ہے اگر امام مسجد میں کھڑا ہو اور سجدہ محراب میں ہو تو کراہت نہیں الخ اختصاراً، قہستانی اور دیگر کتب میں ایسی ہی قریب المعنی عبارات ہیں جن سے یہی معنی مترشح ہوتا ہے، ان تمام تصریحات سے معلوم ہو رہا ہے کہ امام کا محراب میں مذکورہ طریقہ پر کھڑا ہونا جائز و مباح ہے سنت و مندوب نہیں لہذا محراب کا ترک اور دوسری جگہ کھڑے ہونے سے کراہت لازم نہیں آتی۔ لیکن علامہ محقق شامی رحمۃ اللہ علیہ

نے ردالمحتار میں معراج الدرایہ اور مبسوط سے نقل کیا کہ امام کا محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے تاکہ دونوں اطراف میں اعتدال ہو جائے، اگر کسی ایک جانب کھڑا ہوا تو کراہت ہوگی الخ وہاں یہ بھی ہے امام کا وسطِ صف کے مقابل کھڑا ہونا سنت ہے کیا آپ نے

(حواشی) ۱ یعنی علی الکنز باب مایفسد الصلوۃ ومایکرہ فیہا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۳۴ ۲ در مختار باب مایفسد فی الصلوۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۲ ۳ جامع الرموز للقہستانی فصل مایفسد فی الصلوۃ الخ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۱۹۴

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

[Arabic Text Block]: Mihrabs (prayer niches) are only established in the middle of mosques, and they also designate the position of the Imam (1). Furthermore, the most authentic statement narrated from Imam Abu Hanifa is that he said: "I dislike for the Imam to stand between two pillars, or in a corner, or in a side of the mosque, or facing a pillar, because it is contrary to the practice of the Ummah." The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Place the Imam in the center" (2) etc. And from 'Tatarkhaniyah', it is cited: "It is disliked for him to stand anywhere other than the Mihrab except due to necessity" (3). Also, they state: "It is understood from his saying 'or facing a pillar' that it is disliked for the Imam to stand outside the Mihrab." This is supported by his previous statement: "The Sunnah is to stand in the Mihrab." Likewise, in another place, his statement: "And the Sunnah is that the Imam stands opposite the center of the row" (4) until the end of what is narrated and mentioned therein. All of this indicates that the Sunnah for the Imam is to stand in the Mihrab, and it is disliked for him to stand elsewhere. So, what is the form of reconciliation between these different statements, or the preference for one in a way that the correct path and sound ruling become clear and determined? Whether the permanent Imam...

[Urdu Translation Block]: Mihrabs are seen to be constructed in the middle of mosques, which also designate the position of the Imam. The most authentic statement narrated from Imam Abu Hanifa is: "I dislike for the Imam to stand between two pillars, or in a corner, or in a corner of the mosque, or towards a pillar, because this act is against the Ummah." The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Place the Imam in the middle." In 'Tatarkhaniyah', it is stated that it is disliked for the Imam to stand outside the Mihrab without necessity. It was also stated that from the Imam's words "or towards a pillar", it is understood that standing outside the Mihrab is disliked for the Imam. This is supported by the earlier statement that standing in the Mihrab is Sunnah. Similarly, in another place, it says that the Sunnah is for the Imam to stand opposite the center of the row. Everything narrated and mentioned in this regard indicates that it is Sunnah for the Imam to stand in the Mihrab and standing outside the Mihrab is disliked. So, how will these different statements be reconciled, or how will preference be given to one of them so that the correct opinion and the sound ruling become clear and determined? Whether the permanent Imam...

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Chapter of Imamat, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 1/568 2. Radd al-Muhtar, Chapter of what invalidates prayer and what is disliked in it, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 1/246 3. Radd al-Muhtar, discussion on the dislike of the Imam standing outside the Mihrab, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 1/568 4. Radd al-Muhtar, discussion on the dislike of the Imam standing outside the Mihrab, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 1/568

फ़तावा-ए-रज़विया खंड सात

[अरबी पाठ ब्लॉक]: मिहराबें केवल मस्जिदों के बीच में स्थापित की जाती हैं और वे इमाम के स्थान को भी निर्धारित करती हैं (१)। इसके अलावा, इमाम अबू हनीफा से वर्णित सबसे प्रामाणिक कथन यह है कि उन्होंने कहा: "मुझे इमाम के लिए दो स्तंभों के बीच खड़ा होना, या किसी कोने में, या मस्जिद के किसी हिस्से में, या किसी स्तंभ के सामने खड़ा होना नापसंद है क्योंकि यह उम्मत की प्रथा के खिलाफ है।" उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "इमाम को बीच में रखो" (२) आदि। और 'तातारखनिया' से उद्धृत किया गया है: "बिना आवश्यकता के मिहराब के अलावा कहीं और खड़ा होना मकरूह है" (३)। इसके अलावा, वे कहते हैं: "उनके कथन 'या स्तंभ की ओर' से यह समझा जाता है कि मिहराब के बाहर इमाम का खड़ा होना मकरूह है।" इसकी पुष्टि उनके पहले वाले कथन से होती है: "सुन्नत यह है कि मिहराब में खड़ा हुआ जाए।" इसी प्रकार दूसरे स्थान पर उनका कथन है: "और सुन्नत यह है कि इमाम सफ़ (कतार) के बीच के सामने खड़ा हो" (४) अंत तक जो कुछ भी वहां वर्णित और उल्लेखित है। यह सब इस बात का संकेत देता है कि इमाम के लिए सुन्नत मिहराब में खड़ा होना है, और इसके अलावा कहीं और खड़ा होना मकरूह है। तो, इन विभिन्न कथनों के बीच सामंजस्य का रूप क्या होगा, या किसी एक को प्राथमिकता कैसे दी जाएगी जिससे सही राय और सही हुक्म स्पष्ट और निर्धारित हो जाए? क्या मुस्तकिल (स्थायी) इमाम...

[उर्दू अनुवाद ब्लॉक]: नहीं देखा कि मिहराबें मस्जिदों के बीच में बनाई जाती हैं जो इमाम के स्थान का भी निर्धारण कर देती हैं। और इमाम अबू हनीफ़ा से मन्क़ूल सबसे सही कौल यह है कि मैं इमाम का दो सुतूनों (खंभों) के दरमियान या ज़ाविए या मस्जिद के गोशे या सुतून की तरफ खड़ा होने को नापसंद करता हूँ क्योंकि यह अमल उम्मत के खिलाफ है। हुज़ूर अलैहिस सलातो वसल्लम ने फरमाया: इमाम को दरमियान में खड़ा करो। तातारखनिया में है कि इमाम का ज़रूरत के बिना मिहराब के बाहर खड़ा होना मकरूह है। यह भी फरमाया कि इमाम साहब के"या सुतून की तरफ" से मालूम होता है कि ग़ैर-मिहराब में इमाम का कयाम मकरूह है। इसकी ताईद इस पहले कौल से होती है कि मिहराब में खड़ा होना सुन्नत है। इसी तरह दूसरे मुक़ाम पर है कि सुन्नत यह है कि इमाम सफ़ के दरमियान के मुकाबिल खड़ा हो। इस बारे में जो कुछ मन्क़ूल व मज़कूर है वह तमाम इस पर दलील है कि इमाम का मिहराब में खड़ा होना सुन्नत है और ग़ैर-मिहराब में कयाम मकरूह है। तो अब इन मुख्तलिफ़ अक़वाल में ततबीक़ कैसे होगी या उनमें से किसी एक को तरजीह कैसे दी जाएगी ताकि दुरुस्त राय और हुक्म सही वाज़ेह व मुतअय्यन हो जाए। क्या इमाम का...

पाद टिप्पणी: १. रद अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित १/५६८ २. रद अल-मुह्तार, नमाज़ को अमान्य करने वाली और उसमें नापसंद चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित १/२४६ ३. रद अल-मुह्तार, मिहराब के बाहर इमाम के खड़े होने की नापसंदगी पर चर्चा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित १/५६८ ४. रद अल-मुह्तार, मिहराब के बाहर इमाम के खड़े होने की नापसंदगी पर चर्चा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित १/५६८

पृष्ठ ३२६/७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

ان المحاریب مانصبت الاوسط المساجد وھی عینت لمقام الامام ۱ ایضا والاصح ماروی عن ابی حنیفة انه قال اکره ان یقوم بین الساریتین او فی زاویة او فی ناحیة المسجد او الی سارية لانه خلاف عمل الامة قال علیه الصلوة و السلام توسطوا الامام ۲ الخ واز تاتار خانیه می آرند ویکره ان یقوم فی غیر المحراب الابلضرورة ۳ ونیز می فرمایند یفهم من قوله او الی سارية کراهة قیام الامام فی غیر المحراب ویؤیده قوله قبله السنة ان یقوم فی المحراب وکذا قوله فی موضع آخر والسنة ان یقوم الامام ازاء وسط الصف ۴ الی آخر ماهو المنقول والمذکور فیه کل ذلك یدل علی ان السنة للامام ان یقوم فی المحراب ویکره ان یقوم فی غیره فما صورة التطبیق بین هذه الاقوال المختلفة او الترجیح لواحد علی وجه یتبین به الصواب والحکم الصحیح آیا امام راتب

نہیں دیکھا کہ محرابیں مساجد کے درمیان بنائی جاتی ہیں جو امام کے مقام کا بھی تعین کردیتی ہیں اور اصح قول جو امام ابوحنیفہ سے مروی ہے کہ میں امام کا دو ستونوں کے درمیان یا زاویہ یا مسجد کے گوشے یا ستون کی طرف کھڑا ہونے کو ناپسند کرتا ہوں کیونکہ یہ عمل امت کے خلاف ہے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے فرمایا: امام کو درمیان میں کھڑا کرو۔ تاتارخانیہ میں ہے کہ امام کا ضرورت کے بغیر محراب میں کھڑا ہونا مکروہ ہے۔ یہ بھی فرمایا کہ امام صاحب کے "یا ستون کی طرف" سے معلوم ہوتا ہے کہ غیر محراب میں امام کا قیام مکروہ ہے اس کی تائید اس پہلے قول سے ہوتی ہے کہ محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے، اسی طرح دوسرے مقام پر ہے کہ سنت یہ ہے کہ امام وسط صف کے مقابل کھڑا ہو، اس بارے میں جو کچھ منقول و مذکور ہے وہ تمام اس پر دال ہے کہ امام کا محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے اور غیر محراب میں قیام مکروہ ہے، تو اب

ان مختلف اقوال میں تطبیق کیسے ہوگی یا ان میں سے کسی ایک کو ترجیح کیسے دی جائے تاکہ درست رائے اور حکم صحیح واضح و متعین ہو جائے، کیا امام کا

۱ ردالمحتار باب الامامة مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۵۶۸ ۲ ردالمحتار باب مایتفسد الصلوة ومایکرہ فیھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۴۶ ۳ ردالمحتار مطلب فی کراہة قیام الامام فی غیر المحراب مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۵۶۸ ۴ ردالمحتار مطلب فی کراہة قیام الامام فی غیر المحراب مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۵۶۸

Is standing in the courtyard of the mosque in line with the mihrab (prayer niche) in a row, as is customary in our lands, permissible based on the distinction between the summer and winter mosques or for some other reason? The request to the high, magnificent, exalted, beloved, pure, and holy presence is to grant us an investigation of this matter and an explanation of the objective such that difficulties are resolved, complexities are disentangled, and minds are set at ease. (T)

Please explain, and you will be rewarded. The humble, lowly, and longing servant, the dust of the feet, the eternal servant of the noble presence, the lowliest of students, Muhammad Abdus Salam Sunni Hanafi Qadri Jabalpuri, may God forgive him.

The Answer:

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and invoke blessings upon His noble Messenger. After praise and blessings, O radiant-minded, quintessence of guidance, Maulana Al-Fadil Al-Kamil (the accomplished scholar), Al-Alim Al-Amil (the practicing scholar), the pious, the pure, the diligent, the faithful, the sincere, the virtuous, the intelligent, the noble Sunni, the beautiful, the majestic, Mawlawi Shah Muhammad Abdus Salam Al-Qadri Al-Barakati Al-Sunni Al-Hanafi—may Allah Almighty preserve him with honor, respect, safety, peace, and the protection of Islam, and may He make us and him inhabitants of the Abode of Peace (Paradise). Ameen, Ameen! O Owner of Majesty and Honor!

The blessed issue sent consists of four questions. One is to negate the contradiction between two statements of Allama Shami. In one place, he stated that the reason for dislike (karahat) regarding the Imam is the lack of being centered in the row, not the abandonment of the mihrab. So much so that if the Imam stands in the middle of the row, even if not in the mihrab, there will be no dislike. In another place, he called abandoning the mihrab disliked, to the extent that if the Imam leaves the mihrab...

मस्जिद के आँगन में मेहराब के सामने सफ़ में खड़े होना, जैसा कि हमारे क्षेत्र में प्रचलित है, क्या ग्रीष्मकालीन (सैफ़ी) और शीतकालीन (शतवी) मस्जिद के अंतर के आधार पर जायज़ है या कोई और कारण है? इस बुलंद, उच्च, प्रिय, पवित्र और पावन दरबार में यह सवाल है कि हमें इस विषय की ऐसी तहकीकात और उद्देश्य का स्पष्टीकरण प्रदान करें जिससे कठिनाई हल हो जाए और मन संतुष्ट हो जाएं। (त)

बयान फरमाएं आपको सवाब मिलेगा। तुच्छ और विनम्र सेवक, चरणों की धूल, उच्च पद वाले हुज़ूर का शाश्वत खादिम, छात्रों में सबसे कमतर, मोहम्मद अब्दुल सलाम सुन्नी हनफी कादरी जबलपुरिया, अल्लाह उन्हें माफ करे।

उत्तर:

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है। हम उनकी स्तुति करते हैं और उनके सम्मानित रसूल पर दरूद व सलाम भेजते हैं। हम्द और सलात के बाद, ऐ रोशन ज़मीर, सरापा हिदायत, मौलाना अल-फ़ाज़िल अल-कामिल (पूर्ण विद्वान), अल-आलिम अल-आमिल (अमल करने वाले विद्वान), मुत्तकी, पाकीज़ा, योग्य, मुकम्मल, सुथरे, सुन्नी, कीमती, सुंदर, महान, मौलवी शाह मोहम्मद अब्दुल सलाम अल-कादरी अल-बरकाती सुन्नी हनफी—अल्लाह तआला उन्हें इज़्ज़त और सम्मान के साथ सलामत रखे, हमें और उन्हें जन्नत में दाखिल करे, ऐ जलाल और इकराम वाले, आमीन! आपका भेजा हुआ मुबारक मसला चार सवालों पर आधारित है। एक यह कि अल्लामा शामी के दो कथनों में विरोधाभास की नफी (खंडन) करना है; कि एक जगह उन्होंने इमाम का सफ के बीच में न होना ही कराहत (नापसंदगी) का कारण बताया है, न कि मेहराब छोड़ना। यहाँ तक कि अगर इमाम सफ के बीच में खड़ा हो जाए, चाहे मेहराब में न भी हो, तो अब कराहत नहीं होगी। दूसरी जगह मेहराब छोड़ने को मकरूह कहा गया है, यहाँ तक कि अगर इमाम मेहराब छोड़कर...

را قیام در صحن مسجد بمحاذاۃ محراب در صف کماھو المعتاد فی دیار نا براعتبار فرق مسجد صیفی و شتوی جائز داشتہ شدہ یا بوجہ دیگر فالمسئول من الحضرۃ العلیۃ البھیۃ السنیۃ الرضیۃ المطھرۃ القدسیۃ ان نستفیض بتحقیق المقام وتوضیح المرام بحیث ینکشف بہ المشکل و ینحل بہ المعضل فتطمئن بہ الاوھام۔ محراب کے محاذی صحنِ مسجد میں قیام جیسا کہ ہمارے علاقے میں متعارف ہے بنابر اعتبارِ مسجد صیفی و شتوٰی جائز ہے یا کوئی اور صورت ہے، اس بارگاہ میں سوال ہے جو بلند، اعلٰی، محبوب، پاکیزہ و مقدسہ ہے کہ ہمیں اس مقام کی ایسی تحقیق اور مقصد کی وضاحت عطا فرمائے جس سے مشکل حل ہوجائے اور ذہن مطمئن ہوجائیں۔ (ت)

بیّنوا توجروا۔ فقیر حقیر مستہام غلام تراب الاقدام ازل خدام الحضور عالی مقام احقرالطلبہ محمد عبدالسلام سنی حنفی قادری جبلپوری عفی عنہ۔

الجواب:

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم۔ اما بعد بر ضمیر منیر ہدی تخمیر مولنا الفاضل الکامل العالم العامل التقی النقی الحفی الوفی الصفی الزکی الذکی السنی السنی الجمیل الجلیل المولوی الشاہ محمد عبدالسلام القادری البرکاتی السنی الحنفی سلمہ اللہ تعالٰی بالعز والاکرام و السلامۃ و السلام و حمایۃ الاسلام و جعلناہ و ایاہ دارالسلام آمین آمین یا ذوالجلال والاکرام،

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ہم اس کی حمد بجالاتے ہیں اور اس کے رسول کریم کی خدمت میں صلوۃ و سلام عرض کرتے ہیں، حمد و صلوٰۃ کے بعد، اے روشن ضمیر، سراپا ہدایت، مولنا الفاضل الکامل العالم العامل تقی نقی، لائق، تام، پاکیزہ، ستھرا، سنی، قیمتی، جمیل، بزرگ، اللہ تعالٰی ان کو عزت و

اکرام سے زندہ رکھے، ہمیں اور ان کو جنت میں داخل کرے، یا ذوالجلال والاکرام آمین! ارسال کردہ مبارک مسئلہ چار سوالات پر مشتمل ہے ایک یہ ہے کہ علامہ شامی کی دو عبارات میں منافات کی نفی مقصود ہے کہ ایک جگہ امام کے صف میں عدمِ توسط کو علتِ کراہت قرار دیا ہے نہ کہ ترکِ محراب کو، حتی کہ اگر امام صف کے درمیان کھڑا ہو جاتا ہے اگرچہ محراب میں نہیں تو اب کراہت نہ ہوگی، دوسرے مقام پر ترکِ محراب کو مکروہ کہا ہے حتی کہ اگر امام محراب چھوڑ کر

مستتر نیست کہ مسئلہ مرسلہ سامی بر چار سوال اشتمال دارد، یکے نفی تنافی از دو عبارت علامہ شامی کہ جائے بنائے کراہت در حق امام عدم توسط صف راداشتہ است نہ ترک محراب راباآ نکہ اگر میانہ صف ایستد کراہت نبود اگرچہ ترک محراب گوید، ود گر جانفس ترکش را باآ نکہ اگر در غیر محراب ایستد کراہت باشد گویانہ صف باش دوم دفع

Fatawa Razawiyya Volume Eight

[Left Column] The resolution of conflicting texts in manuals and others, where they have stated standing within the niche (mihrab) itself to be disliked (makruh), and standing opposite it such that the prostration falls in the mihrab has been expressed with the phrase "there is no harm in it" (la ba'sa bihi) which suggests mere permissibility devoid of merit, rather, in most cases, such expression implies dislike. And the clarifications of Mabsut of Imam Khwahirzada, Mi'raj al-Dirayah, Tatarkhaniyya and others that the Imam standing in the mihrab is Sunnah and its abandonment causes dislike and improperness. Third, whether it is disliked for a regular Imam to leave the mihrab despite being in the middle of a row in a summer or winter mosque. Fourth, whether the Imam standing opposite the mihrab such that the prostration is inside the niche is Sunnah and a matter of merit or merely permissible. The previous two questions are similar and related. The first statement of [Imam] Shami, that abandoning the mihrab did not cause dislike, aligns with the texts of the manuals that say there is no harm in standing opposite the mihrab. It is clear that abandoning a permissible act carries no dislike. His second statement follows the opinions of Mabsut and Mujma', that as standing in the mihrab is Sunnah, its very abandonment is certainly disliked and undesirable. The third question also arises from this same source, which also discusses the dislike and non-dislike of leaving the mihrab as something to be considered. If one looks closely, the fourth question also emerges from the same context because, according to the clarifications of the Imams of the school of thought, standing within the arch itself is disliked, therefore, where the ruling of merit...

[Right Column] ...standing in another place is disliked, even if he stands in the middle of the row. Second, there is a conflict between the texts of various manuals; in some, it is stated that standing in the mihrab is disliked, and the case of standing in front of it while prostrating inside the mihrab is described with the words "there is no harm in it." This indicates that it is permissible (mubah) but devoid of merit; rather, such terms often imply dislike. In other texts, such as the Mabsut of Imam Khwahirzada, Mi'raj al-Dirayah, and Tatarkhaniyya, it is mentioned that the Imam standing in the mihrab is Sunnah, and abandoning it leads to dislike and improperness. Third, is it disliked or not for an appointed Imam to leave the mihrab, whether in the summer or winter mosque, even if he stands in the middle of the row? Fourth, is the Imam standing in front of the mihrab such that the prostration is inside the archway a Sunnah and a source of merit, or merely permissible? The first two questions are

similar to each other. Imam Shami's first statement, that the Imam abandoning the mihrab is not disliked, aligns with those texts which state there is no harm in standing opposite the mihrab, because there is no dislike in abandoning a permissible act. Shami's second statement is appropriate and in agreement with books like Mabsut etc., which state that when the Imam's standing in the mihrab is Sunnah, then abandoning it will be disliked in any case. The third question also arose due to this ambiguity, as to whether abandoning the mihrab is disliked or not. If...

फतावा रज़विया आठवीं जिल्द

[बायां कॉलम] ग्रंथों आदि के कथनों में विरोध का समाधान, जिन्होंने मेहराब के भीतर खड़े होने को मकरूह (नापसंद) कहा है और उसके सामने खड़े होने को, ताकि सजदा मेहराब में हो, 'ला बासा बिहि' (इसमें कोई हर्ज नहीं) शब्द से व्यक्त किया है, जो पुण्य रहित केवल अनुमति का बोध कराता है, बल्कि अधिकांश प्रयोगों में कराहत (नापसंदगी) का संकेत देता है। और इमाम ख़्वाहिरज़ादा की 'मबसूत', 'मेराज उद-दिरया' और 'तातारख़ानिया' आदि के स्पष्टीकरण कि इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है और इसे छोड़ना कराहत और बुराई का कारण है। तीसरा यह कि क्या स्थायी इमाम के लिए, सफ (पंक्ति) के बीच में होने के बावजूद, ग्रीष्मकालीन या शीतकालीन मस्जिद में मेहराब छोड़ना मकरूह है या नहीं। चौथा यह कि क्या इमाम का मेहराब के सामने खड़ा होना ताकि सजदा मेहराब के भीतर हो, सुन्नत और पुण्य का कारण है या केवल मुबाह (अनुमेय)। पिछले दो प्रश्न समान और मिलते-जुलते हैं। शामी का पहला कथन कि मेहराब छोड़ना कराहत का कारण नहीं बना, ग्रंथों के उन पाठों के अनुकूल है जिन्होंने मेहराब के सामने खड़े होने को 'ला बासा बिहि' कहा है। यह स्पष्ट है कि मुबाह काम छोड़ने में कोई कराहत नहीं है। उनका दूसरा कथन 'मबसूत' और 'मजमा' के कथनों का अनुसरण करता है कि चूंकि मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है, इसलिए इसे छोड़ना निश्चित रूप से मकरूह और बुरा है। तीसरा प्रश्न भी इसी स्रोत से उत्पन्न हुआ है जो मेहराब छोड़ने की कराहत और गैर-कराहत पर विचार करता है। यदि कोई ध्यान से देखे, तो चौथा प्रश्न भी इसी संदर्भ से निकलता है क्योंकि पंथ के इमामों के स्पष्टीकरण के अनुसार मेहराब के भीतर खड़ा होना मकरूह है, इसलिए जहां पुण्य का नियम...

[दायां कॉलम] ...दूसरी जगह खड़ा हुआ तो यह मकरूह है, चाहे वह सफ के बीच में ही खड़ा हुआ हो। दूसरा, विभिन्न ग्रंथों के मूल पाठों के बीच मतभेद का समाधान यह है कि कुछ में है कि मेहराब में खड़ा होना मकरूह है और उसके सामने खड़ा होना और सजदा मेहराब में करने की सूरत को "इसमें कोई हर्ज नहीं" के शब्दों से व्यक्त किया गया है, जो इस बात का प्रमाण है कि यह मुबाह है और फज़ीलत (पुण्य) से खाली है, बल्कि अक्सर ऐसे शब्दों का प्रयोग कराहत के लिए होता है। अन्य ग्रंथों जैसे इमाम ख़्वाहिरज़ादा की 'मबसूत', 'मेराज उद-दिरया' और 'तातारख़ानिया' आदि में है कि इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है और इसे छोड़ना कराहत और बुराई का कारण है। तीसरा यह कि क्या नियुक्त इमाम का मेहराब छोड़ना, चाहे वह ग्रीष्मकालीन मस्जिद हो या शीतकालीन, मकरूह है या नहीं, भले ही वह सफ के बीच में खड़ा हो? चौथा यह कि क्या इमाम का मेहराब के

सामने इस प्रकार खड़ा होना कि सजदा मेहराब के अंदर हो, सुन्नत और सरासर फज़ीलत है या केवल मुबाह? पहले दोनों सवाल एक-दूसरे से मिलते-जुलते हैं। इमाम शामी का पहला कथन कि इमाम का मेहराब छोड़ना मकरूह नहीं है, उन ग्रंथों के अनुकूल है जो कहते हैं कि मेहराब के सामने खड़ा होने में कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि मुबाह काम छोड़ने में कोई कराहत नहीं होती। शामी का दूसरा कथन 'मबसूत' आदि पुस्तकों के अनुकूल है कि जब इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है, तो इसे छोड़ना हर हाल में मकरूह होगा। तीसरा सवाल भी इसी संदेह के आधार पर पैदा हुआ कि मेहराब छोड़ने में कराहत है या नहीं, अगर...

पृष्ठ 328/721

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

[دایاں کالم] دوسری جگہ کھڑا ہوا تو یہ مکروہ ہے خواہ وہ درمیان صف ہی کھڑا ہوا ہو، دوم متون وغیرہ کی نصوص کے درمیان اختلاف کا تدافع ہے کہ بعض میں ہے کہ محراب میں قیام مکروہ ہے اور اس کے سامنے کھڑا ہونا اور سجدہ محراب میں کرنے کی صورت کو "اس میں کوئی حرج نہیں" کے الفاظ سے تعبیر کیا ہے جو اس بات پر دال ہے کہ یہ مباح ہے اور فضیلت سے عاری ہے بلکہ اغلب طور پر ان کا اطلاق کراہت پر ہوتا ہے، دوسرے متون مثلاً مبسوط امام خواہر زادہ، معراج الدرایہ اور تاتارخانیہ وغیرہ میں ہے کہ امام کا محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے اور اس کا ترک کراہت و اسائت کا موجب ہے۔ تیسرے یہ کہ امام مقررہ کا محراب کو چھوڑ نا خواہ مسجد صیفی ہو یا شتوی، اگرچہ وہ صف کے درمیان ہی کھڑا ہو مکروہ ہے یا نہیں، چہارم یہ کہ امام کا محراب کے سامنے اس طرح کھڑا ہونا کہ سجدہ محراب کے اندر ہو، سنت اور سب فضیلت ہے یا صرف مباح، پہلے دونوں سوالات ایک دوسرے سے ملتے جلتے ہیں۔ امام شامی کی پہلی عبارت کہ امام کا ترک محراب مکروہ نہیں ان نصوص متون کے موافق ہے کہ امام کا مقابل محراب کھڑا ہونے میں کوئی حرج نہیں کیونکہ ترک مباح میں کراہت نہیں ہوتی، دوسری عبارت شامی کی مبسوط وغیرہ کتب کے مناسب و موافق ہے کہ جب امام کا محراب میں کھڑا ہونا مسنون ہے تو اس کا ترک بہر طور مکروہ ہوگا۔ تیسرا سوال بھی اسی تشابہ کی بنا پر پیدا ہوا کہ ترک محراب کی کراہت و عدم کراہت ہے یا نہیں، اگر

[بایاں کالم] تدافع از تنصیصات متون و غیرہا کہ قیام در نفس محراب را مکروہ فرمودہ اند و بازائے اواستادن را چنانکہ سجدہ در محراب افتد بہ لفظ لا باس بہ کہ مفید مجرد اباحت عاری از فضیلت بلکہ در غالب اطلاق مشعر بکراہت است تعبیر نمودہ، و تصریحات مبسوط امام خواہر زادہ ومعراج

الدرایہ و تاتارخانیہ و غیرہا کہ قیام امام در محراب سنت است و ترکش موجب کراہت و اسائت، سوم آنکہ امام راتب را ترک محراب با وصف توسط صف در مسجد صیفی خواہ شتوی مکروہ باشد یا خیر، چہارم آنکہ امام را بازائے محراب ایستادن چنانکہ سجدہ درون طاق باشد سنت و وجہ فضیلت ست یا محض مباح، دو سوال پیشیں مشابہ و متمائل ست عبارت اول شامی کہ ترک محراب را وجہ ایراث کراہت نداشت با نصوص متون موافق می آید کہ قیام بازائے محراب را لا باس بہ گفتند پیداست کہ ترک مباح کراہتے ندارد و عبارت دومش باقوال مبسوط و مجمعہ مشایعت نماید کہ قیام فی المحراب چون مسنون ست نفس ترکش ہر آئینہ مکروہ و زبون ست و سوال سوم نیز از ہمیں منشی ناشی آمدہ کہ او نیز از کراہت وعدم کراہت ترک محراب مستحسن می راند و اگر نیکو بنگرند سوال چہارم نیز از ہمیں گریبان سر برز دہ زیرا کہ چونکہ بتصریحات ائمہ مذہب قیام در نفس طاق مکروہ است لاجرم آنجا کہ حکم فضیلت۔

Fatawa Razawiyya, Volume 7

(Left Column) Or if removing the dislike (makruh status) is not intended except for standing nearly opposite to it, then the question of the two aspects of excellence and mere permissibility reverts to the conflict between what is in the primary texts (Mutun) and the detailed commentaries (Mabsut). Therefore, the knot that must be untied here is the meaning of standing in the Mihrab and its ruling for the Imam—whether it is dislike, permissibility, or recommendation—and whatever opens up in the words of the noble scholars regarding this contradiction. The humble author (may Allah forgive him) says: Reconciling the contradiction between the ruling of Sunnah and the expression 'there is no harm in it' (la ba’sa bihi) is apparently easy. The phrase 'la ba’sa' is sometimes used to remove the suspicion of harm even if that action is itself a Sunnah or even obligatory. Allah Almighty said: "Indeed, Safa and Marwa are among the symbols of Allah. So whoever makes the pilgrimage to the House or performs the Umrah, there is no sin upon him if he walks between them." [1] Urwah bin Zubair (may Allah be pleased with them both) asked his aunt, the Mother of the Believers, the beloved of the Beloved of the Lord of the Worlds, Aisha Siddiqah bint al-Siddiq (may Allah Almighty send peace upon her noble husband)...

(Right Column) ...if they consider it commendable, then the fourth question will arise from it because when there are clear statements from the leading scholars of the school of thought that standing in the Mihrab is disliked (Makruh), then a ruling of excellence or lack of dislike cannot be given in every case, except in the case where the standing is opposite to the Mihrab. Thus, due to these two aspects, the question of absolute excellence and permissibility has reverted to conflict and contradiction between the basic texts (Mutun) and the detailed commentaries (Mabsut). Here it is necessary to know what the meaning and concept of the Imam standing in the Mihrab is; what is its ruling for the Imam: is it disliked, permissible, or recommended? When this becomes clear from the words of these great personages, then (it remains to be seen) what the contradiction is! The humble author (may Allah Almighty forgive him) says that establishing it as a Sunnah and saying 'there is no harm in it', to resolve the contradiction on this is very easy because the words 'la ba’sa bihi' are also used to remove apprehension, even if that work is a Sunnah or even obligatory. The blessed saying of Allah Almighty is: "Safa and Marwa are among the signs of Allah Almighty, so whoever performs the Hajj of the House of Allah or performs Umrah, there is no sin on him to perform the circumambulation (Sa'i) of both." Urwah bin Zubair (may Allah be pleased with them both) addressed his aunt,

the Mother of the Believers, the beloved of the Beloved of the Lord of the Worlds, Hazrat Aisha Siddiqah daughter of Siddiq (may Allah Almighty...)

[1] Al-Quran 2/158 Page 329 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७ (भाग ७)

(बायाँ कॉलम) या कराहत (नापसंदगी) को खत्म करना मुराद न हो सिवाय इसके कि उसके करीब सामने खड़ा होना, तो फ़ज़ीलत और महज़ मुबाह होने के दो पहलुओं का सवाल 'मुतून' (मूल ग्रंथों) और 'मबसूत' (विस्तृत व्याख्याओं) के बीच विरोधाभास की ओर वापस चला जाता है। अतः यहाँ जो गुत्थी सुलझानी है वह यह है कि मेहराब में खड़े होने का अर्थ और इमाम के लिए इसका हुक्म - चाहे वह कराहत, मुबाह या मुस्तहब (सराहनीय) हो - क्या है और इन महानुभावों के शब्दों में जो कुछ भी स्पष्ट होता है, वह विरोधाभास क्या है। फकीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) कहता है कि सुन्नत के हुक्म और 'ला बा'स बिही' (इसमें कोई हर्ज नहीं) की अभिव्यक्ति के बीच विरोधाभास को दूर करना प्रत्यक्ष रूप से सरल है। 'ला बा'स' शब्द कभी-कभी हर्ज (नुकसान) के भ्रम को दूर करने के लिए आता है, भले ही वह कार्य स्वयं सुन्नत बल्कि वाजिब (अनिवार्य) ही क्यों न हो। अल्लाह तआला ने फरमाया: "बेशक सफ़ा और मरवा अल्लाह की निशानियों में से हैं। तो जो कोई बैतुल्लाह का हज करे या उमराह करे, तो उस पर कोई गुनाह नहीं कि वह इन दोनों के बीच तवाफ़ (सई) करे।" [१] उरवा बिन ज़ुबैर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने अपनी खाला (मौसी), उम्मुल मोमिनीन, महबूबा-ए-महबूब-ए-रब्बुल आलमीन आयशा सिद्दीका बिन्ते सिद्दीक (अल्लाह उनके सम्मानित पति पर शांति भेजे) से पूछा...

(दायाँ कॉलम) ...इसे मुस्तहसन (सराहनीय) जानते हैं तो चौथा सवाल इसी से जन्म लेगा क्योंकि जब अइम्मा-ए-मज़हब (मज़हब के इमामों) की तसरीहात (स्पष्ट व्याख्याएँ) हैं कि मेहराब में खड़ा होना मकरूह (नापसंद) है तो अब हर सूरत फ़ज़ीलत या अदम-ए-कराहत (कराहत की अनुपस्थिति) का हुक्म नहीं हो सकता मगर उस सूरत में जब कयाम (खड़ा होना) मेहराब के मुकाबिल (सामने) हो। पस इन दो शक्कों (पहलुओं) की वजह से, फ़ज़ीलत और मुबाह-ए-महज़ा (पूर्ण अनुमति) का सवाल 'मुतून' और 'मबसूत' में तखालुफ़ (विरोध) और तज़ाद (विरोधाभास) की तरफ़ राजी (वापस) हो गया। यहाँ इस बात का जानना ज़रूरी है कि इमाम का मेहराब में खड़े होने का मअ़नी (अर्थ) व मफ़हूम (अवधारणा) क्या है; इमाम के हक़ में इसका क्या हुक्म है: मकरूह, मुबाह या मुस्तहब है? जब इन बुज़ुर्गों के कलिमात (शब्दों) से यह वाज़ेह (स्पष्ट) हो जाएगा तो (फिर देखना है कि) मुनाफ़ात (विरोधाभास) क्या है! फकीर (अल्लाह तआला उसे माफ़ करे) कहता है कि इसे सुन्नत करार देना और 'इसमें कोई हर्ज नहीं' कहना, इस पर मुनाफ़ात का दूर करना निहायत ही आसान है क्योंकि 'ला बा'स बिही' के कलिमात में दफ़अ़-ए-वहम (भ्रम निवारण) के लिए भी आ जाते हैं अगरचे वह काम

सुन्नत बल्कि वाजिब भी हो। अल्लाह तआला का इरशाद-ए-गिरामी है: "सफ़ा व मरवा अल्लाह तआला की निशानियों में से हैं पस जो बैतुल्लाह का हज करे या उमरह करे उस पर कोई गुनाह नहीं कि इन दोनों का तवाफ़ करे।" हज़रत उरवा बिन ज़ुबैर (अल्लाह तआला उन दोनों से राज़ी हो) ने अपनी खाला उम्मुल मोमिनीन महबूबा-ए-महबूब-ए-रब्बुल आलमीन हज़रत आयशा सिद्दीका बिन्ते सिद्दीक (अल्लाह तआला उन...) से...

[१] अल-क़ुरआन २/१५८ पृष्ठ ३२९/७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

(بائیں کالم) یا سلبِ کراہت کنند مراد نباشد مگر قیام بازائے او قریباً پس سوال از دو شق فضیلت و اباحت محضہ رانح شود بتخالف ما فی المتون والمبسوط پس گرییے کہ ایں جا باید کشود، ہمیں ست کہ معنی قیام فی المحراب و حکم در حق امام از کراہت و اباحت و استحباب چیست و ہرچہ منفتح شود در کلماتِ کرام ایں چہ تنافی ست۔ فقیر گوید یغفر اللہ لہ اما دفع تدافع میاں حکمِ سنیت و تعبیر بلاباس بہ بنظرِ ظاہر خود آسان ست کلمہ لا باس گاہے برائے دفع توہم باس آید گو آں کار خود سنت بلکہ واجب باش قال اللہ تعالٰی اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَۃَ مِنْ شَعَآىِٕرِ اللّٰہِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَیْہِ اَنْ یَّطَّوَّفَ بِہِمَا۱ عروہ بن زبیر رضی اللہ تعالٰی عنہما خالہ اش ام المومنین محبوبہ محبوبِ رب العلمین عائشہ صدیقہ بنت الصدیق صلی اللہ تعالٰی علی بعلھا الکریم

(دائیں کالم) اسے مستحسن جانتے ہیں تو چوتھا سوال اسی سے جنم لے گا کیونکہ جب ائمہ مذہب کی تصریحات ہیں کہ محراب میں کھڑا ہونا مکروہ ہے تو اب ہر صورت فضیلت یا عدم کراہت کا حکم نہیں ہوسکتا مگر اس صورت میں جب قیام محراب کے مقابل ہو پس ان دو شقوں کی وجہ سے، فضیلت واباحت محضہ کا سوال متون اور مبسوط میں تخالف وتضاد کی طرف راجع ہوگیا، یہاں اس بات کا جاننا ضروری ہے کہ امام کا محراب میں کھڑے ہونے کا معنی و مفہوم کیا ہے، امام کے حق میں اس کا کیا حکم ہے مکروہ، مباح یا مستحب ہے، جب ان بزرگوں کے کلمات سے یہ واضح ہو جائے گا تو (پھر دیکھنا ہے کہ) منافات کیا ہے! فقیر (اللہ تعالیٰ اسے معاف کرے) کہتا ہے کہ اسے سنت قرار دینا اور "اس میں کوئی حرج نہیں" کہنا، اس پر منافات کا دور کرنا نہایت ہی آسان ہے کیونکہ "لا باس بہ" کے کلمات میں دفع وہم کے لئے بھی آجاتے ہیں اگرچہ وہ کام سنت بلکہ واجب بھی ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشادِ گرامی ہے: "صفا و مروہ اللہ تعالیٰ کی نشانیوں میں سے

ہیں پس جو بیت اللہ کا حج کرے یا عمرہ کرے اس پر کوئی گناہ نہیں کہ ان دونوں کا طواف کرے۔"

حضرت عروہ بن زبیر رضی اللہ تعالیٰ عنہما نے اپنی خالہ ام المؤمنین محبوبہ محبوب رب العالمین حضرت عائشہ صدیقہ بنت صدیق (اللہ تعالیٰ ان کے...

Fatawa Razawiyya - Volume 7

[Left Column - Arabic/Persian Context]: And [from] her noble husband, her father, and upon her be peace, he asked about this verse and said:

"By Allah, there is no sin upon anyone if they do not perform the circumambulation between Safa and Marwa." The Mother of the Believers (Aisha, may Allah be pleased with her) replied: "What a bad thing you have said, O my nephew! If this was as you have interpreted it, the wording would have been: 'There is no sin upon him if he does not perform the circumambulation between them.' However, this verse was revealed regarding the Ansar, who, before embracing Islam, used to offer sacrifices to the idol 'Manat' at the place of al-Mushallal. So, anyone among them who performed Hajj felt a sense of transgression (sin) in circumambulating Safa and Marwa. When they embraced Islam, they asked the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about that, saying: 'O Messenger of Allah, we used to feel sin in circumambulating between Safa and Marwa.' Then Allah Almighty revealed: 'Indeed, as-Safa and al-Marwah are among the symbols of Allah...' (the verse). And the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) established the circumambulation between them as a Sunnah, so no one is permitted to abandon the circumambulation between them."

It is worth observing how the Mother of the Believers applied the 'negation of sin' to dispel the misconception of sin, and she refuted Urwah's doubt with a clear argument that if it were so, it would have said 'there is no sin if he does not circumambulate'.

[Right Column - Urdu Translation/Explanation]: (May mercy and peace descend upon her blessed husband, her honorable father, and her own self) asked about this blessed verse, saying: "By Allah, there is no sin in not performing the circumambulation (Sa'i) between Safa and Marwa." Then the Mother of the Believers said: "O nephew! You have not spoken well. If its meaning was as you have stated, then its words would have been 'there is no sin upon him if he does not perform their circumambulation'. But this was revealed about the Ansar who, before Islam, used to worship 'Manat' at the place of Mushallal. So, whoever among them came for Hajj would feel hesitation in performing the circumambulation between Safa and Marwa. When the Ansar embraced Islam, they asked the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about this, submitting: 'We feel hesitation in the circumambulation between Safa and Marwa.' Then Allah Almighty revealed this

verse: 'Safa and Marwa are among the signs of Allah' (the Verse). Thus, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) established the circumambulation between Safa and Marwa as a Sunnah, so now no one can abandon their circumambulation."

[Bottom Section - Urdu]: See how the Mother of the Believers, while applying the negation of sin to the removal of misconception, refuted Hazrat Urwah's doubt with a clear argument and said: "If the matter was like this, the words would have been 'there is no sin upon him that he does not perform circumambulation of both of them'." The words are "perform their circumambulation".

Footnote 1: Sahih al-Bukhari, Chapter: The Obligation of Safa and Marwa and making them among the symbols of Allah, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/222.

फ़तावा रज़विया - भाग 7

[बायाँ कॉलम - अरबी/फारसी संदर्भ]: और उनके नेक पति, उनके पिता और उन पर सलाम हो, उन्होंने इस आयत के बारे में पूछा और कहा:

"अल्लाह की कसम, सफ़ा और मरवा के बीच तवाफ़ न करने में किसी पर कोई पाप नहीं है।" उम्मुल मोमिनीन (आयशा, रज़ियल्लाहु अन्हा) ने उत्तर दिया: "तुमने कितनी बुरी बात कही, ऐ मेरे भतीजे! यदि यह वैसा ही होता जैसा तुमने समझा है, तो शब्द इस प्रकार होते: 'उस पर कोई पाप नहीं है यदि वह उनके बीच तवाफ़ न करे।' लेकिन, यह आयत अंसार के बारे में नाज़िल हुई थी, जो इस्लाम स्वीकार करने से पहले अल-मुशल्लल नामक स्थान पर 'मनात' मूर्ति की पूजा करते थे। इसलिए, उनमें से जो कोई भी हज करता था, वह सफ़ा और मरवा के तवाफ़ में पाप या हिचकिचाहट महसूस करता था। जब उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया, तो उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसके बारे में पूछा, और कहा: 'ऐ अल्लाह के रसूल, हम सफ़ा और मरवा के बीच तवाफ़ करने में पाप महसूस करते थे।' तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: 'बेशक अस-सफ़ा और अल-मरवा अल्लाह की निशानियों में से हैं...' (आयत)। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके बीच तवाफ़ को सुन्नत के रूप में स्थापित किया, इसलिए अब किसी के लिए उनके बीच तवाफ़ छोड़ना जायज़ नहीं है।"

यह देखने योग्य है कि उम्मुल मोमिनीन ने किस तरह भ्रम को दूर करने के लिए 'गुनाह की मनाही' को लागू किया, और उन्होंने उरवा के संदेह को एक स्पष्ट तर्क के साथ खारिज कर दिया कि यदि ऐसा होता, तो आयत में कहा जाता 'कोई गुनाह नहीं है यदि वह तवाफ़ न करे'।

[दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: (उनके मुबारक शौहर, उनके सम्मानित वालिद और खुद उनकी ज़ात पर रहमत और सलाम नाज़िल हो) से इस मुबारक आयत के बारे में पूछते हुए कहा: "अल्लाह की कसम, सफ़ा और मरवा का तवाफ़ न करने में कोई गुनाह नहीं है।" तब उम्मुल मोमिनीन ने फरमाया: "ऐ भतीजे! तुमने सही नहीं कहा। अगर इसका अर्थ वही होता जो तुमने कहा है, तो इसके शब्द होते 'उस पर कोई गुनाह नहीं है अगर वह उनका तवाफ़ न करे'। लेकिन यह तो अंसार के बारे में नाज़िल हुई जो इस्लाम से पहले मुशल्लल मकाम पर 'मनात' की इबादत किया करते थे। तो उनमें से जो शख्स हज के लिए आता, वह सफ़ा और मरवा के तवाफ़ में बोझ (हरज) महसूस करता। जब अंसार इस्लाम लाए, तो उन्होंने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से

इसके बारे में सवाल करते हुए अर्ज़ किया कि हम सफ़ा और मरवा के तवाफ़ में बोझ महसूस करते हैं। तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल फ़रमाई कि 'सफ़ा और मरवा अल्लाह की निशानियाँ हैं' (आयत)। तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सफ़ा और मरवा के दरमियान तवाफ़ को सुन्नत करार दिया, तो अब कोई उनके तवाफ़ को छोड़ नहीं सकता।"

[नीचे का भाग - उर्दू]: देखा उम्मुल मोमिनीन ने गुनाह की मनाही (नफी-ए-हरज) को भ्रम दूर करने पर लागू करते हुए हज़रत उरवा के वहम को स्पष्ट दलील से रद्द कर दिया और कहा: "अगर मामला ऐसा होता तो शब्द ये होते 'उस पर कोई गुनाह नहीं कि उन दोनों का तवाफ़ न करे' ।" शब्द 'उनका तवाफ़ करे' हैं।

पाद-टिप्पणी 1: सहीह अल-बुखारी, अध्याय: सफ़ा और मरवा की अनिवार्यता और उन्हें अल्लाह की निशानियों में शामिल करना, कदीमी कुतुब खाना, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/222।

पृष्ठ 330/721

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

[بایاں کالم - عربی/فارسی متن]: و ابیھا و علیہا و سلم الکریم را ازیں آیت پرسید و گفت:

فو اللہ ما علی احد جناح ان لایطوف بالصفا و المروۃ ام المؤمنین فرمود بئس ما قلت یابن اخی ان ھذہ لو کانت کما اولتھا علیہ کانت لا جناح علیہ ان لایطوف بھما و لکنھا انزلت فی الانصار کانوا قبل ان یسلموا یھلون لمناۃ الطاغیۃ التی کانوا یعبدونھا عند المشلل فکان من اھل یتحرج ان یطوف بالصفا و المروۃ فلما اسلموا سئلوا رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم عن ذلک قالوا یارسول اللہ انا کنا نتحرج ان نطوف بین الصفا و المروۃ فانزل اللہ تعالٰی ان الصفا و المروۃ من شعائر اللہ الآیۃ و قد سن رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم الطواف بینھما فلیس لاحد ان یترک الطواف بینھما۔

نظر کردنی ست ام المؤمنین چساں نفی حرج را بر دفع توہم حرج فرود آورد و ہم عروہ را یک دم دلیل ساطع رد کرد کہ اگر چناں بودے لا جناح علیہ ان لایطوف بودے۔

[دایاں کالم - اردو ترجمہ/تشریح]: مبارک خاوند، ان کے والدِ گرامی، خود ان کی ذات پر رحمت و سلام نازل فرمائے) سے اس آیت مبارکہ کے بارے میں پوچھتے ہوئے کہا اللہ کی قسم صفا و مروہ کا طواف نہ کرنے میں کوئی گناہ نہیں تو ام المومنین نے فرمایا اے بھتیجے! تو نے بہتر قول نہیں کیا اگر اس کا معنی یہی ہوتا جو تو نے کیا ہے تو اس کے الفاظ یوں ہوتے "نہیں گناہ اس پر اگر وہ ان کا طواف نہ کرے" لیکن یہ تو انصار کے بارے میں نازل ہوئی جو اسلام سے پہلے مقام مشلل میں "مناۃ" کی عبادت کیا کرتے تھے تو ان میں سے جو شخص حج کے لئے آتا وہ صفا و مروہ کے طواف میں حرج محسوس کرتا جب انصار اسلام لائے تو انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے اس کے بارے میں سوال کرتے ہوئے عرض کیا کہ ہم صفا و مروہ کے طواف میں

حرج محسوس کرتے ہیں، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی کہ "صفا و مروہ اللہ کی نشانیاں ہیں" (الآیۃ) تو رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی نے صفا و مروہ کے درمیان طواف کو سنت قرار دیا، تو اب کوئی ان کے طواف کو ترک نہیں کرسکتا۔

[نیچے کا حصہ - اردو]: دیکھا ام المومنین نے نفی حرج کو دفع توہم پر چسپاں کرتے ہوئے حضرت عروہ کے وہم کو واضح دلیل سے رد کر دیا اور کہا اگر معاملہ ایسے ہوتا تو الفاظ یہ ہوتے "نہیں گناہ اس پر کہ ان دونوں کا طواف نہ کرے" ان کا طواف کرے کے الفاظ

حاشیہ ۱: صحیح البخاری باب وجوب الصفا والمروۃ وجعل من شعائر اللہ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۲۲

Fatawa-e-Razvia Volume 7 Page 331 of 721

[Left Column]: ...nor is 'an yatofa' (to perform circumambulation) contradictory to the obligation; it is a negation of hardship from omission, not from the action itself, as it is inherently necessary for the obligation. Because in omitting an obligation, there is hardship, and the proof of hardship in it necessitates its negation from the action. The proof of the necessary is not contradictory to the proof of the necessitated, but rather it is an emphasis and confirmation of it. He expressed this noble meaning in the most subtle and concise words. Therefore, when Urwa presented this narration before Abu Bakr bin Abdur Rahman bin Harith bin Hisham, Abu Bakr said to him: 'Indeed, this is knowledge.' Other scholars have cited another reason for this verse's revelation: that Allah Almighty mentioned the circumambulation of the House (Ka'bah) in the Quran but did not mention Safa and Marwa. The Companions submitted: 'O Messenger of Allah! We used to perform circumambulation of Safa and Marwa, while Allah Almighty revealed the circumambulation of the House and did not mention Safa. Is there any hardship upon us if we perform circumambulation of Safa and Marwa?' Then Allah Almighty revealed the verse: 'Indeed, Safa and Marwa are among the symbols of Allah.' Abu Bakr said: 'Listen to this verse which was revealed regarding both groups etc.' (Narrated by the two Sheikhs [Bukhari & Muslim]). This other (reason) also pertains to the same matter (of removing doubt), as is clear. In Rad-ul-Muhtar, in the chapter on what is disliked in prayer, near the rulings of the Masjid...

[Right Column]: ...not being, meaning contradictory to obligation, the negation of hardship is from omission; the negation of hardship from the action is not contradictory. The action itself is a necessary obligation because there is hardship in abandoning the obligatory, and the proof of hardship in it necessitates that the negation of that action be established. And the proof of a requisite is not contradictory to the proof of the necessary, rather it acts as an emphasis and confirmation for it. He expressed this blessed meaning with such beautiful brevity. This is why when Hazrat Urwa placed this matter before Abu Bakr bin Abdur Rahman bin Harith bin Hisham, he said, 'This is true knowledge.' Scholars have mentioned another reason for the revelation of this verse: Allah Almighty mentioned the circumambulation of the House of Allah in the Quran but did not mention the circumambulation of Safa and Marwa. So the Companions submitted, 'O Messenger of Allah, we perform the circumambulation of Safa and Marwa although Allah Almighty mentioned the circumambulation of the House of Allah and did not

mention Safa and Marwa. Is it not correct for us to perform the circumambulation of Safa and Marwa?' Then Allah Almighty revealed this verse: 'Undoubtedly, Safa and Marwa are among the signs of Allah.' Abu Bakr said, 'Listen to this verse which has been revealed about both groups,' etc. (Bukhari and Muslim). This second one also relates to this matter (of dispelling doubt), as is clear. In Rad-ul-Muhtar, a little before the rulings of the Masjid...

[Footnote]: 1 Sahih al-Bukhari, Chapter on the Obligation of Safa and Marwa and making them symbols of Allah, published by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/223.

फतवा-ए-रज़विया जिल्द 7 पेज 721 में से 331

[बायां कॉलम]: ...न तो 'अन यतोफा' (तवाफ़ करना) वजूद के विरोधाभासी है और न ही छोड़ने में होने वाली कठिनाई का खंडन कार्य से है, क्योंकि कार्य स्वयं अनिवार्य है। क्योंकि अनिवार्य को छोड़ने में कठिनाई होती है और इसमें कठिनाई का प्रमाण कार्य से इसके खंडन को अनिवार्य बनाता है। और आवश्यक का प्रमाण अनिवार्य के प्रमाण के विरोधाभासी नहीं है बल्कि उसका समर्थक और पुष्ट करने वाला है। उन्होंने इस महान अर्थ को अत्यंत सूक्ष्म और संक्षिप्त शब्दों में व्यक्त किया। इसीलिए, जब उर्वा ने यह वर्णन अबू बक्र बिन अब्दुर रहमान बिन हारिस बिन हिशाम के सामने रखा, तो अबू बक्र ने उनसे कहा: 'वास्तव में, यह ज्ञान है।' अन्य विद्वानों ने इस आयत के अवतरण का एक और कारण बताया है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कुरान में काबा के तवाफ़ का उल्लेख किया है लेकिन सफा और मरवा का उल्लेख नहीं किया। सहाबा ने निवेदन किया: 'हे अल्लाह के रसूल! हम सफा और मरवा का तवाफ़ करते थे जबकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने काबा के तवाफ़ का उल्लेख किया और सफा का उल्लेख नहीं किया। क्या सफा और मरवा का हमारा तवाफ़ करना हमें किसी कठिनाई में डालेगा?' तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह आयत नाजिल की: 'निश्चित रूप से, सफा और मरवा अल्लाह की निशानियों में से हैं।' अबू बक्र ने कहा: 'इस आयत को सुनो जो दोनों समूहों के बारे में नाजिल हुई है आदि।' (दो शेखों [बुखारी और मुस्लिम] द्वारा वर्णित)। यह दूसरा (कारण) भी उसी मामले (संदेह दूर करने) से संबंधित है जैसा कि स्पष्ट है। रद-उल-मुहतार में, नमाज़ में नापसंद चीजों के अध्याय में, मस्जिद के नियमों के पास...

[दायां कॉलम]: ...नहीं होना, यानी अनिवार्यता के विरोधाभासी, त्याग से कठिनाई का खंडन है; कार्य से कठिनाई का खंडन विरोधाभासी नहीं है। कार्य स्वयं एक आवश्यक दायित्व है क्योंकि अनिवार्य को छोड़ने में कठिनाई होती है, और उसमें कठिनाई का प्रमाण यह आवश्यक बनाता है कि उस कार्य का खंडन स्थापित हो। और एक आवश्यकता का प्रमाण अनिवार्य के प्रमाण के विरोधाभासी नहीं होता, बल्कि वह उसके लिए पुष्ट करने वाला और सिद्ध करने वाला होता है। इस मुबारक अर्थ को उन्होंने कितने सुंदर संक्षेप में बयान किया। यही कारण है कि जब हजरत उर्वा ने यह बात अबू बक्र बिन अब्दुर रहमान बिन हारिस बिन हिशाम के सामने रखी तो उन्होंने कहा, 'ज्ञान यही होता है।' विद्वानों ने इस आयत के अवतरण का एक और कारण भी बताया है कि अल्लाह तआला ने कुरान में बैतुल्लाह के तवाफ़ का ज़िक्र किया मगर सफ़ा व मरवा के तवाफ़ का ज़िक्र न किया। तो सहाबा ने अर्ज़ किया या रसूल अल्लाह हम सफ़ा व मरवा का तवाफ़ करते हैं हालांकि अल्लाह तआला ने

बैतुल्लाह के तवाफ़ का ज़िक्र फ़रमाया और सफ़ा व मरवा का ज़िक्र नहीं किया तो क्या हमारा सफ़ा व मरवा का तवाफ़ करना सही नहीं? तो अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल फ़रमाई: 'बेशक सफ़ा व मरवा अल्लाह की निशानियाँ हैं'। अबू बक्र ने कहा इस आयत को सुनो जो दोनों समूहों के बारे में नाज़िल हुई है आदि (बुखारी व मुस्लिम)। यह दूसरा भी इस (वहम दूर करने) के मामले से संबंधित है जैसा कि स्पष्ट है। रद-उल-मुहतार में मस्जिद के अहकाम से थोड़ा पहले...

[फुटनोट]: 1 सहीह अल-बुखारी, सफ़ा और मरवा की अनिवार्यता और उन्हें अल्लाह की निशानियाँ बनाने का अध्याय, पुराना कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित 1/223।

[بایاں کالم]: نہ ان یطوف یعنی منافی وجوب نفی حرج از ترک است نہ از فعل کہ او خود لازم وجوب است زیرا کہ واجب را در ترک حرج باشد و ثبوت حرج دراں مستلزم انتفائے آں از فعل است واثبات لازم منافی ثبوت ملزوم نباشد بلکہ مؤکد و مقرر آں است این معنی شریف را بالطف و اخصر لفظ ادا فرمود ولہٰذا چوں عروہ ایں حکایت پیش ابو بکر بن عبدالرحمان بن حارث بن ہشام برد ابوبکر گفت ان ھذا لعلم و آیت را سببی دیگر از اہل علم آورد کہ ذکر اللہ تعالی الطواف بالبیت و لم یذکر الصفا والمروۃ في القرآن قالوا یا رسول اللہ کنا نطوف بالصفا والمروۃ وان اللہ تعالی انزل الطواف بالبیت فلم یذکر الصفا فھل علینا من حرج ان نطوف بالصفا والمروۃ فانزل اللہ تعالی ان الصفا والمروۃ من شعائر اللہ الآیۃ قال ابوبکر فاسمع ھذہ الآیۃ نزلت في الفریقین الخ رواہ الشیخان ایں دگر نیز از ہماں وادی ست کما لا یخفی في رد المحتار باب ما یکرہ في الصلوۃ قبیل احکام المسجد

[دایاں کالم]: نہ ہوتے یعنی وجوب کے منافی، ترک سے حرج کی نفی ہے، فعل سے حرج کی نفی منافی نہیں، فعل تو خود لازم واجب ہے کیونکہ ترک واجب میں حرج ہے اور اس میں ثبوت حرج اس بات کو مستلزم ہے کہ اس فعل کی نفی ہو اور کسی لازم کا اثبات لازم کے ثبوت کے منافی نہیں ہوتا کہ منافی نہیں ہوتا بلکہ اس کے لئے مؤکد اور ثابت کرنے والا ہوتا ہے، اس مبارک معنی کو انہوں نے کتنے احسن اختصار کے ساتھ بیان فرمادیا، یہی وجہ ہے کہ جب یہ بات حضرت عروہ نے ابوبکر بن عبدالرحمٰن بن حارث بن ہشام کے سامنے رکھی تو انہوں نے کہا علم یہی ہوتا ہے، اس آیت کے نزول کا سبب اہل علم نے ایک اور بھی ذکر کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے قرآن میں بیت اللہ کے طواف کا ذکر کیا مگر صفا و مروہ کے طواف کا ذکر نہ کیا تو صحابہ نے عرض کیا یا رسول اللہ ہم صفا و مروہ کا طواف کرتے ہیں حالانکہ اللہ تعالیٰ نے بیت اللہ کے طواف کا ذکر فرمایا اور

صفا و مروہ کا ذکر نہیں کیا تو کیا ہمارا صفا و مروہ کا طواف کرنا صحیح نہیں؟ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: "بلا شبہ صفا و مروہ اللہ کی نشانیاں ہیں" ابوبکر نے کہا اس آیت کو سنو جو دونوں فریقوں کے بارے میں نازل ہوئی ہے الخ (بخاری و مسلم) یہ دوسرا بھی اس (دفع وہم) معاملہ سے تعلق رکھتا ہے جیسا کہ واضح ہے۔ ردالمحتار میں احکام مسجد سے تھوڑا سا

[حاشیہ]: 1 صحیح البخاری باب وجوب الصفاوالمروۃ وجعل من شعائر اللہ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۲۲۳

Fatawa Razawiyya Volume Seven

[Right Column] Earlier in the "Chapter of what is disliked in prayer", it is mentioned that it has been said that the mention of "La Bas" (no harm) at this point is to remove the illusion that there is some fault here. And in the beginning of "Idrak al-Faridah" (catching the obligatory prayer), it says that the word "La Bas" here is not for 'khilaf al-awla' (contrary to the better option) because its meaning here is not certain; rather, it sometimes carries the meaning of 'wujub' (obligation). Also, in the "Chapter of the two Eids," it is stated that the word "La Bas" is used for 'mandub' (recommended), just as it is in the chapters of "Funerals" and "Jihad" in the book 'Al-Bahr'. And the aforementioned place is from its "Chapter of Jihad." Here too, since the jurists declared standing in an alcove to be disliked, an illusion was created that perhaps standing such that the prostration occurs in the alcove is also disliked; therefore, it was dispelled with "La Bas." As for the matter of inconsistency between two statements of Imam Shami, I say: Researcher Al-Sami, Allama Shami, at both places, cited the Imam's discussion—which is the Imam of discussions—and excerpts from other noble jurists like 'Al-Mabsut', 'Al-Dirayah', and 'Tatar-Khaniyah'. Their implication is that for the Imam, leaving the 'mihrab' (prayer niche) is disliked in all circumstances, even if he is standing in the middle of a row. In his view, there are two exceptions to its general application.

[Left Column] ...It is said that "La Bas" here is to remove the illusion that there is harm in not responding.[1] Also, at the beginning of catching the obligatory prayer, he says that the word "La Bas" there is not for 'khilaf al-awla',[2] because it is not consistent in that sense; rather, it may come with the meaning of 'wujub'. He also said in the "Chapter of the two Eids" that the word "La Bas" can be used for 'mandub', just as in Al-Bahr's funeral and jihad chapters, and from there is this place.[3] Here too, since they had declared standing in an alcove to be disliked, a doubt arises that perhaps such a stance where prostration falls in the alcove would also be disliked; so they brought "La Bas" to dispel this confusion. As for negating inconsistency from Shami's two statements, I say: Researcher Al-Sami, Allama Shami (may Allah have mercy on him) brought in both chapters the Imam's speech—the leader of all speech—and the words of eminent scholars from Mabsut, Diraya, and Tatar-Khaniyah, showing that the requirement of this talk is that abandoning the mihrab is disliked for the Imam absolutely, even if he doesn't stand in the middle of a row. This general rule had two exceptions in his view, one derived from the ruling...

[Footnotes] 1 Radd al-Muhtar, Chapter on what spoils the prayer and what is disliked in it, published by Mustafa al-Babi Egypt 1/484. 2 Radd al-Muhtar, Chapter on catching the obligatory prayer, published by Mustafa al-Babi Egypt 1/526. 3 Radd al-Muhtar, Chapter on the two Eids, published by Mustafa al-Babi Egypt 1/621.

फ़तावा रजविया जिल्द सातवीं

[दायां कॉलम] पहले "नमाज़ में मकरूह बातों के बयान" में है, यह कहा गया है कि इस स्थान पर "ला बास" (कोई हर्ज नहीं) का ज़िक्र इस भ्रम को दूर करने के लिए है कि यहाँ हर्ज है। और "फ़र्ज़ नमाज़ को पाना" के शुरू में है कि "ला बास" का शब्द यहाँ 'खिलाफ़-ए-औला' (बेहतर के विपरीत) के लिए नहीं है क्योंकि इसका यह अर्थ अनिश्चित है बल्कि वह तो कभी-कभी 'वजुब' (अनिवार्य) का अर्थ देता है। और "ईदैन के बयान" में भी फ़रमाया कि "ला बास" का शब्द 'मन्दूब' (पसंदीदा) के लिए भी इस्तेमाल होता है जैसा कि 'बहर' के'जनाइज़' और 'जिहाद' के अध्यायों में है। और उक्त स्थान उसके'जिहाद' के अध्याय से है। यहाँ भी फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने जो ताक़ (मेहराब का आला) में खड़े होने को मकरूह फ़रमाया, तो उससे भ्रम पैदा हुआ कि शायद इस तरह खड़ा होना कि सज्दा ताक़ में हो वह भी मकरूह है, इसलिए इसे "ला बास" के साथ दूर कर दिया गया। रहा मामला इमाम शामी की दो इबारतों में विरोधाभास होने का, तो मैं कहता हूँ: मुहक़्क़िक़ शामी अल्लामा शामी ने दोनों स्थानों पर इमाम की गुफ्तगू, जो कलाम की इमाम है, और अन्य फ़ुक़हा-ए-किराम की 'मबसूत', 'दराया' और 'तातारखनिया' के हवाले से जो इबारतें नक़ल की हैं, उनका तकाज़ा यह है कि इमाम के लिए मेहराब को छोड़ना हर हाल में मकरूह है चाहे वह सफ़ के बीच में ही खड़ा हो। इसके व्यापक प्रयोग के लिए उनकी नज़र में दो विशिष्टताएँ हैं।

[बायां कॉलम] ...है, कहा जा सकता है कि यहाँ "ला बास" उस भ्रम को दूर करने के लिए है कि प्रतिक्रिया न देने में कोई हर्ज है।[1] साथ ही "फ़र्ज़ नमाज़ को पाना" की शुरुआत में वह कहते हैं कि वहाँ "ला बास" शब्द 'खिलाफ़-ए-औला' के लिए नहीं है,[2] क्योंकि यह उस अर्थ में सुसंगत नहीं है; बल्कि यह 'वजुब' के अर्थ में आ सकता है। उन्होंने "ईदैन के बयान" में भी कहा कि "ला बास" शब्द 'मन्दूब' के लिए उपयोग किया जा सकता है जैसा कि 'बहर' के जनाइज़ और जिहाद अध्यायों में है, और वहीं से यह स्थान है।[3] यहाँ भी, चूँकि उन्होंने ताक़ में खड़े होने को मकरूह बताया था, इसलिए एक संदेह पैदा होता है कि शायद ऐसी स्थिति जहाँ सज्दा ताक़ में हो, वह भी मकरूह होगी; इसलिए उन्होंने इस उलझन को दूर करने के लिए "ला बास" का उल्लेख किया। जहाँ तक शामी के दो कथनों के बीच विरोधाभास को नकारने की बात है, तो मैं कहता हूँ: मुहक़्क़िक़ शामी अल्लामा शामी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने दोनों अध्यायों में इमाम के भाषण—जो सभी भाषणों का नेता है—और 'मबसूत', 'दराया', और 'तातारखनिया' से प्रतिष्ठित विद्वानों के शब्दों को प्रस्तुत किया, जिससे यह पता चलता है कि इस चर्चा का निष्कर्ष यह है कि इमाम के लिए मेहराब का परित्याग पूरी तरह

मकरूह है, भले ही वह कतार के बीच में न खड़ा हो। इस सामान्य नियम के उनकी नज़र में दो अपवाद थे, जिनमें से एक नियम से प्राप्त होता है...

[फ़ुटनोट्स] 1 रद-उल-मुहतार, अध्याय: नमाज़ को बिगाड़ने वाली और मकरूह चीज़ें, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/484। 2 रद-उल-मुहतार, अध्याय: फ़र्ज़ नमाज़ को पाना, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/526। 3 रद-उल-मुहतार, अध्याय: ईदैन का बयान, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/621।

[دایاں کالم] پہلے "باب مایکرہ فی الصلوۃ" میں ہے، یہ کہا گیا ہے کہ اس مقام پر "لا باس" کا ذکر اس وہم کے ازالے کے لئے، کہ یہاں حرج ہے اور ادراک الفریضہ کی ابتداء میں ہے لا باس کا کلمہ یہاں خلاف اولٰی کے لئے نہیں ہے کیونکہ اس کا یہ معنی غیر یقینی ہے بلکہ وہ تو بعض اوقات وجوب کا معنی دیتا ہے اور باب العیدین میں بھی فرمایا لا باس کا کلمہ مندوب کے لئے بھی استعمال ہوتا ہے جیسا کہ بحر کے باب الجنائز اور باب الجہاد میں ہے اور مذکورہ مقام اس کے باب الجہاد سے ہے یہاں بھی فقہاء نے جو طاق میں قیام کو مکروہ فرمایا تو اس سے وہم پیدا ہوا شاید اس طرح کھڑا ہونا کہ سجدہ طاق میں کرنا بھی مکروہ ہے لہذا اس کو لا باس کے ساتھ دفع کردیا۔ رہا معاملہ امام شامی کی دو عبارتوں میں منافات ہونے کا فاقول: (تو میں کہتا ہوں) محقق سامی علامہ شامی نے دونوں مقامات پر امام کی گفتگو جو کلام کی امام ہے اور دیگر فقہاء کرام کی مبسوط، درایہ اور تاتارخانیہ کے حوالے سے جو عبارات نقل کی ہیں ان کا مقتضٰی یہ ہے کہ امام کے لئے محراب کا ترک ہر حال میں مکروہ ہے خواہ صف کے درمیان ہی میں کھڑا ہو، اس کے اطلاق کے لئے ان کی نظر میں دو تخصیصیں۔

[بایاں کالم] است، قد یقال ان لا باس ھنا لدفع ما یتوھم ان علیہ باسا في عدم الاجابۃ۱ نیز در اوائل ادراک الفریضہ گوید لیس کلمۃ لا باس ھنالخلاف الاولی۲ لان ذلك غیر مطرد فیھا بل قد تاتی بمعنی یجب ہم در باب العیدین فرمود کلمہ لاباس قد تستعمل في المندوب کما فی البحر من الجنائز والجہاد ومنہ ھذا الموضع۳ اینجا نیز از آنرو کہ قیام فی الطاق را مکروہ فرمودہ بودند تو ہم می شود کہ شاید ایں چناں قیام کہ سجدہ در طاق افتد نیز مکروہ باشد دفع ایں التباس را لا باس آوردند۔ اما نفی تنافی از دو کلام شامی فاقول: محقق سامی علامہ شامی رحمہ اللہ تعالٰی در ہر دو باب کلام امام امام الکلام و

کلمات علمائے کرام از مبسوط و درایہ و تاتارخانیہ آوردہ مقتضایش وانمود کہ قضیہ ایں سخن کراہت ترک محراب است مر امام را مطلقاً اگر چہ میانہ صف نیستد ایں اطلاق را بنظر او دو تخصیص بود، یکے مستفاد از حکم۔

[حواشی] 1 رد المحتار باب ما یفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۴۸۴ 2 رد المحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۵۲۶ 3 رد المحتار باب العیدین مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۶۲۱

(Right Column Translation) ...are. Firstly, it is derived from an explicit ruling, and that specification pertains to a non-appointed imam when in a neighborhood mosque. Because the difference between an appointed and non-appointed imam is only in terms of the neighborhood mosque. As for roadside mosques or general Jami' mosques, there is no appointed imam there, and even if there were, he would not have superiority over others; rather, all are equal in them. That is why every congregation there is like the first congregation, and in every congregation, it is best to have a new call to prayer (Adhan) and Takbir (Iqamah). This is clearly stated in 'al-Khaniyah' etc. After the appointed imam, i.e., after the first congregation in a neighborhood mosque, the second imam should deviate from the niche (mihrab). I say: perhaps this expresses the honor of the first, and a warning that anyone who falls behind the first congregation also falls behind in high ranks. Also, the right of the mosque has already been fulfilled, so repeating the prayer twice based on this Hadith is "not appropriate that after a prayer its likeness be prayed". Ibn Abi Shaybah has quoted this as a saying of the Commander of the Faithful Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him), and from Imam Muhammad's text, it is clear that this is a noble saying of the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). The Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq 'alal-Itlaq) in 'al-Fath'...

(Left Column Transcription/Translation) ...is explicitly stated, and that specification is for a non-regular imam, i.e., in a neighborhood mosque. This is because the difference in rulings between a regular imam and others [is localized]. But as for roadside mosques, general Jami' mosques, and the like, they have no regular imam. Even if there is one, he has no excellence over others; rather, everyone is equal in them. For this reason, every congregation in them is considered the first congregation (Jama'at-e-Ula). It is best for every congregation that it be established with a new Adhan and Iqamah, as explicitly mentioned in 'al-Khaniyah' and other works, and as we have explained in our Fatawa. Scholars have stated that after the regular imam—i.e., after the first congregation in a neighborhood mosque—another imam must step away from the mihrab (niche). I say: Perhaps this is to manifest the honor of the first congregation and a reminder that whoever delays himself is held back from the most honorable positions. Also, the right of the mosque has already been fulfilled, so the prayer should not be repeated twice due to the Hadith: "The like of it shall not be prayed after a prayer." Ibn Abi Shaybah narrated this from the Commander of the Faithful, al-Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him), as

his own statement, but from the apparent words of Imam Muhammad, it appears to be from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). The Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq 'alal-Itlaq) said in 'al-Fath'...

1. Fatawa Qazi Khan, Chapter on the Mosque, published by Munshi Nawal Kishore, Lucknow, 1/32.
2. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Book of Prayer, published by Idarat al-Qur'an, etc., Karachi, 2/302.

(दायां कॉलम) ...हैं, एक तो स्पष्ट हुक्म से प्राप्त होता है और वह विशिष्टता गैर-नियत इमाम के बारे में है जब वह मोहल्ले की मस्जिद में हो। क्योंकि नियत और गैर-नियत के बीच अंतर मोहल्ले की मस्जिद के आधार पर ही है। जहाँ तक सड़कों की मस्जिदों या आम जामी मस्जिद का संबंध है, वहां नियत इमाम नहीं होता और यदि हो भी, तो उसे दूसरे पर श्रेष्ठता नहीं होती बल्कि उनमें सभी बराबर हैं। इसीलिए वहां की हर जमात पहली जमात होती है और हर जमात में सबसे अच्छा यही है कि वह नई अज़ान और तकबीर के साथ हो। इस पर 'खानिया' आदि में स्पष्ट उल्लेख है कि नियत इमाम यानी पहली जमात के बाद मोहल्ले की मस्जिद में दूसरे इमाम को मेहराब से हट जाना चाहिए। मैं कहता हूँ कि शायद इसमें पहली के सम्मान का प्रदर्शन है और इस पर चेतावनी है कि जो कोई पहली जमात से पीछे रह जाता है, वह उच्च पदों से भी पीछे रह जाता है। और यह भी है कि मस्जिद का हक अदा हो गया था, इसलिए नमाज़ में दो बार दोहराव इस हदीस के कारण "उचित नहीं कि नमाज़ के बाद उसके जैसी न पढ़ी जाए"। इब्न अबी शैबा ने इसे अमीर-उल-मोमिनीन फारूक-ए-आजम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कथन के रूप में उद्धृत किया है, और इमाम मुहम्मद के पाठ से स्पष्ट होता है कि यह नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का ऊंचा मार्गदर्शन है। मुहाक़्क़िक अलल-इतलाक़ ने फतह में...

(बायां कॉलम) ...स्पष्ट रूप से वर्णित है, और वह विशिष्टता एक गैर-नियत इमाम के लिए है, यानी मोहल्ले की मस्जिद में। क्योंकि नियत और गैर-नियत इमाम के बीच का अंतर मोहल्ले की मस्जिद के संदर्भ में ही है। लेकिन जहाँ तक सड़कों के किनारे की मस्जिदों, सामान्य जामी मस्जिदों और इसी तरह की मस्जिदों का सवाल है, वहां कोई नियत इमाम नहीं होता। और यदि हो भी, तो उसे दूसरों पर कोई श्रेष्ठता प्राप्त नहीं है; बल्कि उनमें सभी समान हैं। इसी कारण उनमें होने वाली हर जमात पहली जमात (जमात-ए-ऊला) मानी जाती है। प्रत्येक जमात के लिए सबसे अच्छा यह है कि वह नई अज़ान और इकामत के साथ स्थापित की जाए, जैसा कि 'अल-खानिया' और अन्य में स्पष्ट किया गया है, और जैसा कि हमने अपने फतावा में बताया है। विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि नियत इमाम के बाद—अर्थात मोहल्ले की मस्जिद में पहली जमात के बाद—दूसरे इमाम को मेहराब से हटकर खड़ा होना चाहिए। मैं कहता हूँ: शायद यह पहली जमात के सम्मान को प्रकट करने के लिए है और इस बात की चेतावनी है कि जो कोई खुद को पीछे रखता है, वह सबसे सम्मानजनक पदों से भी पीछे रह जाता है। साथ ही, मस्जिद का हक अदा हो चुका होता है, इसलिए नमाज़ में दो बार दोहराव नहीं होना चाहिए,

उस हदीस के आधार पर: "एक नमाज़ के बाद वैसी ही नमाज़ दोबारा न पढ़ी जाए।" इब्न अबी शैबा ने इसे अमीर-उल-मोमिनीन फारूक-ए-आजम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कथन के रूप में वर्णित किया है, लेकिन इमाम मुहम्मद के शब्दों से यह स्पष्ट होता है कि यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का एक महान वचन है। 'अल-फतह' में मुहाक़्क़िक अलल-इतलाक़ ने कहा है...

1. फतावा काज़ी खान, मस्जिद पर अध्याय, मुंशी नवल किशोर द्वारा प्रकाशित, लखनऊ, १/३२।
2. मुसन्निफ इब्न अबी शैबा, किताब-उस-सलात, इदारत-उल-कुरान आदि द्वारा प्रकाशित, कराची, २/३०२।

पृष्ठ ३३३ / ७२१

(دایاں کالم) ہیں، ایک تو حکم منصوص سے مستفاد ہے اور وہ تخصیص غیر مقررہ امام جب محلہ کی مسجد میں ہو، کے اعتبار سے ہے، کیونکہ مقرر اور غیر مقرر کے درمیان فرق مسجد محلہ ہی کے اعتبار سے ہے، رہا معاملہ مساجد شوارع یا عام جامع مسجد کا تو وہاں امام مقرر نہیں ہوتا اور اگر ہو بھی تو اسے دوسرے پر فضیلت نہیں بلکہ اس میں تمام برابر ہیں اسی لئے وہاں کی ہر جماعت، جماعت اولیٰ ہوتی ہے اور ہر جماعت میں افضل یہی ہے کہ وہ نئی اذان و تکبیر کے ساتھ ہو، اس پر خانیہ وغیرہ میں تصریح ہے کہ مقرر امام یعنی جماعت اولیٰ کے بعد مسجد محلہ میں دوسرے امام کو محراب سے عدول کرنا چاہئے اقول شاید اس میں پہلی کے شرف کا اظہار ہے اور اس پر تنبیہ ہے کہ ہر وہ شخص جو جماعت اولیٰ سے مؤخر ہو جاتا ہے وہ اعلیٰ مقامات سے بھی مؤخر رہ جاتا ہے، اور یہ بھی ہے کہ مسجد کا حق ادا ہو گیا تھا لہذا نماز میں دو دفعہ تکرار اس حدیث کی بنا پر "مناسب نہیں کہ نماز کے بعد اس کی مثل نہ پڑھی جائے"، ابن ابی شیبہ نے اسے امیر المؤمنین فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول کے طور پر نقل کیا ہے، اور امام محمد کی عبارت سے واضح ہوتا ہے کہ یہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ارشاد عالی ہے، محقق علی الاطلاق نے فتح میں

(بایاں کالم) منصوص وآں تخصیص امام غیر راتب ست اے در مسجد محلہ زیرا کہ فرق احکام راتب وغیرا وہما نجاست اما مساجد القوارع والجوامع العامة وامثالها فلا راتب لها وان كان فلا فضل له على غيره بل الكل فيها سواء ولذا كانت كل جماعة فيها جماعة اولى وكان الافضل في كل جماعة ان تقام باذان واقامة جديدين ۱۸ كما نص عليه في الخانية وغيرها وبيناه فى فتاونا علماء تصريح فرموده اند كه بعد امام راتب يعنى بعد جماعت اولى در مسجد محله امام ديگر را بايد كه از محراب عدول

نماید اقول: ولعل ذلك ابانة لشرف الاولى وتنبيها على ان من تاخر أخر عن اشرف المقامات وايضا قد تادى حق المسجد فلا يكرر في صلوة مرتين لحديث لايصلى بعد صلوة مثلها ^2 رواه ابن ابى شيبة عن امير المؤمنين الفاروق الاعظم رضى الله تعالٰى عنہ من قولہ وظاهر كلام الامام محمد انہ عن النبى صلى الله تعالٰى عليہ وسلم قال المحقق على الاطلاق فى الفتح

1 فتاوىٰ قاضى خان فصل فى المسجد مطبوعہ منشى نولكشور لكهنؤ ١/ ٣٢ 2 مصنف ابن ابى شيبہ كتاب الصلوٰة مطبوعہ ادارة القرآن الخ كراچى ٢/ ٣٠٢

Fatawa Razawiyya - Volume 7

[Left Column Text - Arabic and Persian fragments] "And Muhammad is more knowledgeable about that than us." This has been applied to the second congregation by the two great Imams, Fakhr al-Islam and Fakhr al-Din Qazi Khan. It is stated in 'al-Bahr' that the summary is: the repetition of prayer, if it is with a congregation in the mosque in its original form, is disliked (Makruh)... etc. In 'Radd al-Muhtar' via 'al-Ghunya' from 'al-Bazzaziyya', quoting Imam Abu Yusuf: "If it is not in the original form, it is not disliked; otherwise, it is disliked." He said this is correct, and by deviating from the Mihrab (prayer niche), the form changes. In it, from 'al-Tatar Khaniyya' via 'al-Walwalijiyya': "And by it we take (act)." This specification, since it was based on explicit texts in both places, was demonstrated. He said nothing regarding the disliked acts themselves but at the end spoke this comprehensive sentence: "Seize this benefit." Secondly, that which is derived from its wisdom and cause; its detail according to what I say is: it is as known and inherited from the blessed era of the Master of Men and Jinn (peace and blessings be upon him and his family) that the Imam's standing is in the Mihrab. But apparently, this Sunnah is not intended for itself, but for something else. Rather, the original Sunnah is the central position of the Imam in the row, due to profound wisdoms, some of which will be mentioned to you, God willing. Therefore, where the standing in the Mihrab is...

[Right Column Text - Urdu Translation/Explanation] It was said: Imam Muhammad is more knowledgeable than us. Two great Imams, Fakhr al-Islam and Fakhr al-Din Qazi Khan, have applied this to a second congregation. In 'al-Bahr' it is said: the summary is that if repeating the congregation in a neighborhood mosque is in the first state, it is disliked, etc. In 'Radd al-Muhtar', citing 'al-Ghunya' and 'al-Bazzaziyya' from Imam Abu Yusuf, it is said that when it is not according to the first state, there is no dislike, otherwise, there will be dislike. He said this is correct, and by moving away from the Mihrab, the state changes. And in it, from 'al-Tatar Khaniyya' and 'al-Walwalijiyya' it is said that our practice is upon this. Since this specification was based on the texts of the jurists in both places, it was explicitly stated. And he did not say anything about the disliked things themselves, but at the end, he said this sentence: "Consider this benefit as a gain." The second (specification) is derived from its wisdom and cause. Its detail according to me is that the Imam's standing in the Mihrab has been coming down from the blessed manifest life of the Master of Men and Jinn, peace and blessings of Allah the Exalted be upon him and his family. But the manifest truth is that this Sunnah is not intended for its own sake, but for the sake of something else.

Rather, the original Sunnah is for the Imam to stand in the middle of the row, because of those great wisdoms, some of which will be mentioned, God willing. Therefore, that place where the Mihrab...

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, citing Fath al-Qadir, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/516. 2. Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 2/62. 3. Radd al-Muhtar, Topic on the Dislike of Repeating the Congregation in the Mosque, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/291.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

[बायां कॉलम - अरबी और फ़ारसी अंश] "और मुहम्मद इसके बारे में हमसे अधिक जानते हैं।" इसे दो महान इमामों, फख्र अल-इस्लाम और फख्र अल-दीन काजी खान ने दूसरी जमाअत पर लागू किया है। 'अल-बहर' में कहा गया है कि सारांश यह है: नमाज़ का दोहराव, यदि वह मस्जिद में जमाअत के साथ अपने मूल स्वरूप में हो, तो मकरूह (नापसंद) है... इत्यादि। 'रद अल-मुह्तार' में 'अल-ग़ुनिया' के माध्यम से 'अल-बज़्ज़ाज़िया' से, इमाम अबू यूसुफ का हवाला देते हुए: "यदि यह मूल स्वरूप में नहीं है, तो मकरूह नहीं है; अन्यथा, मकरूह है।" उन्होंने कहा कि यही सही है, और मिहराब (प्रार्थना आला) से विचलित होने से स्वरूप बदल जाता है। इसमें, 'अल-तातारी खानिया' से 'अल-वलवालजिया' के माध्यम से: "और इसके द्वारा हम लेते (कार्य करते) हैं।" यह विशिष्टता, क्योंकि यह दोनों स्थानों पर स्पष्ट ग्रंथों पर आधारित थी, प्रदर्शित की गई थी। उन्होंने मकरूह कार्यों के संबंध में स्वयं कुछ नहीं कहा, लेकिन अंत में यह व्यापक वाक्य कहा: "इस लाभ को गनीमत समझो।" दूसरा, वह जो इसकी हिकमत और कारण से निकाला गया है; मेरे कहे अनुसार इसका विवरण यह है: यह वैसा ही है जैसा कि जिन्न और इंसानों के सरदार (उन पर और उनके परिवार पर शांति और आशीर्वाद हो) के बरकत वाले युग से ज्ञात और विरासत में मिला है कि इमाम का खड़ा होना मिहराब में है। लेकिन स्पष्ट रूप से, यह सुन्नत अपने आप में उद्देश्य नहीं है, बल्कि किसी और चीज़ के लिए है। बल्कि, मूल सुन्नत सफ में इमाम की केंद्रीय स्थिति है, उन महान हिकमतों के कारण, जिनमें से कुछ का ज़िक्र आपको किया जाएगा, इंशाअल्लाह। इसलिए, जहाँ मिहराब में खड़ा होना...

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] फरमाया इमाम मुहम्मद हमसे ज्यादा जानने वाले हैं, दो बुजुर्ग इमाम फख्र उल इस्लाम और फख्र उद्दीन काजी खां ने इसे दूसरी जमाअत पर महमूल किया है। बहर में है हासिल ये है कि अगर तकरार जमाअत मुहल्ले की मस्जिद में पहली हालत पर है तो मकरूह है इल्ज़ (आदि) रद अल-मुह्तार में गुनिया वहां बज़्ज़ाज़िया से इमाम अबू यूसुफ के हवाले से है कि जब पहली हालत के मुताबिक न हो तो कराहत नहीं वरना कराहत होगी, फरमाया यही सही है और मिहराब से अदूल (हट) कर लेने से हालत बदल जाती है और इसमें तातार खानिया वहां वलवालजिया से है कि हमारा अमल इसी पर है ये तख्सीस चूंकि दोनों जगह पर नुसूस फुक़हा पर मबनी थी इसलिए इसकी तसरीह (स्पष्टता) कर दी और मकरूहात में इस पर खुद कुछ न फरमाया बल्कि इसके आखिर में ये जुमला कह दिया "इस फायदे को गनीमत जान लो," दूसरी (तख्सीस) इसकी हिकमत और इल्लत से मुस्तमबत होती है इसकी तफ़सील मेरे नज़दीक ये है कि हुज़ूर सैयदुल इंस

वल जिन्न सल्लल्लाहु तआला अलैहि व अला आलिहि अफ़ज़ल अल-सलात वल-सलाम की ज़ाहिरी हयात से इमाम का मिहराब में खड़ा होना आ रहा है लेकिन ज़ाहिर यही है कि ये सुन्नत बजातेह मक़सूद नहीं बल्कि गैर की वजह से मक़सूद है बल्कि असल सुन्नत इमाम का सफ के दरमियान खड़ा होना है इन अज़ीम हिकमतों की वजह से जिन में से बाज़ का तज़किरा आ रहा है इंशा अल्लाह तआला, लिहाज़ा वो जगह जहाँ मिहराब...

[पाद टिप्पणियां] 1. रद अल-मुह्तार बहवाला फतह अल-कदीर, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, मतबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/516. 2. बहर अल-रैक़, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, मतबुआ एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/62. 3. रद अल-मुह्तार, मतलब फ़ी कराहियत तकरार अल-जमाअत फ़ी अल-मस्जिद, मतबुआ मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/291.

पृष्ठ 334 / 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

[بایاں کالم] ومحمد اعلم بذلك منا هوقد حمله على الجماعة الثانية الامامان الجليلان فخر الاسلام وفخر الدين قاضي خان قال في البحر فالحاصل ان تكرار الصلوة ان كان مع الجماعة في المسجد على هيأته الاولى فمكروه الخ وفي رد المحتار عن الغنية عن البزازية عن ابي يوسف اذالم تكن على الهيأة الاولى لاتكره والا تكره قال وهو الصحيح وبالعدول عن المحراب تختلف الهيأة وفيه عن التتارخانية عن الولو الجية وبه نأخذ ایں تخصیص چوں مبنی بر تنصیص بود ہر دو جا اور ابیاں نمود، و در مکروہات خود سخنے در آں نفرمود بلکہ در آخرش بمجملہ فاغتنم هذه الفائدة لب کشود دوم آنکہ از حکمت وعلتش استنباط خواست و تحقیقش علی ما اقول: چنانست کہ معہود و متوارث از زمان برکت توامان حضور سید الانس والجان علی آلہ افضل الصلوۃ والسلام قیام امام در محراب است فاماظاہر ایں سنت مقصود لعینہا نیست بلکہ لغیرہا واصل سنت توسط امام در صفت است لحکم بالغة سيأتيك بيان بعضها ان شاء الله تعالى ولذا جائیکہ قیام در محراب

[دایاں کالم] فرمایا امام محمد ہم سے زیادہ جاننے والے ہیں، دو بزرگ امام فخر الاسلام اور فخر الدین قاضی خاں نے اسے دوسری جماعت پر محمول کیا ہے۔ بحر میں ہے حاصل یہ ہے کہ اگر تکرار جماعت محلہ کی مسجد میں پہلی حالت پر ہے تو مکروہ ہے الخ رد المحتار میں غنیہ وہاں بزازیہ سے امام ابو یوسف کے حوالے سے ہے کہ جب پہلی حالت کے مطابق نہ ہو تو کراہت نہیں ورنہ کراہت ہوگی، فرمایا یہی صحیح ہے اور محراب سے عدول کرلینے سے حالت بدل جاتی ہے اور اس میں تاتار خانیہ وہاں والوالجیہ سے ہے کہ ہمارا عمل اسی پر ہے یہ تخصیص چونکہ دونوں جگہ پر نصوص فقہاء پر مبنی تھی اس لئے اس کی تصریح کردی اور مکروہات میں اس پر خود کچھ نہ فرمایا بلکہ اس کے آخر میں یہ جملہ کہہ دیا "اس فائدہ کو غنیمت جان لو، " دوسری

(تخصیص) اس کی حکمت اور علت سے مستنبط ہوتی ہے اس کی تفصیل میرے نزدیک یہ ہے کہ حضور سید الانس والجن صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ افضل الصلوٰۃ والسلام کی ظاہری حیات سے امام کا محراب میں کھڑا ہونا آرہا ہے لیکن ظاہر یہی ہے کہ یہ سنت بذاتہ مقصود نہیں بلکہ غیر کی وجہ سے مقصود ہے بلکہ اصل سنت امام کا صف کے درمیان کھڑا ہونا ہے ان عظیم حکمتوں کی وجہ سے جن میں سے بعض کا تذکرہ آرہا ہے ان شاء اللہ تعالیٰ، لہٰذا وہ جگہ جہاں محراب

[حواشی] 1 رد المحتار بحوالہ فتح القدیر، باب الوتر والنوافل، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۵۱۶/۱ 2 بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶۲/۲ 3 رد المحتار مطلب فی کراہیۃ تکرار الجماعۃ فی المسجد مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۹۱/۱

Fatawa Razvia, Volume Seven

[Left Column - Persian/Arabic] By being in the center of the row falling to one side, i.e., both cannot be achieved together, there one should choose to be in the center of the row and abandon standing in the prayer niche (mihrab). For example, if the summer mosque (Saifi) is adjacent to the winter mosque (Shatawi) and people gather in large numbers such that the prayer rows of both mosques become one, then the ruling for the Imam is to leave the mihrab and stand near the wall so that he is in the middle of the rows. In Radd al-Muhtar, citing Mi'raj ad-Dirayah from Mabsut of Imam Bakr Khawahir-zada: It is Sunnah for the Imam to stand in the mihrab so that the two sides are equal. If he stands at one side of the row, it is disliked (Makruh). Even if the summer mosque is next to the winter mosque and the mosque is full, the Imam should stand by the wall so that the people on both sides are equal. And most correctly, it is narrated from Abu Hanifa regarding his people that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Place the Imam in the center." Thus, this reasoning from the Hadith and the mention of this fine branch of law afterwards, that it is Sunnah to stand in the mihrab, and the reasoning for it being that the sides should be equal, and following it with the statement that if the Imam stands at one side of the row it will be Makruh—all of these are clear proofs that the original objective is the centering of the Imam, not the act of standing in the mihrab itself.

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] If standing in [the mihrab] and being in the center of the row cannot both be achieved, then the Imam should choose the center of the row and leave standing in the mihrab. For example, if the summer mosque (Saifi) is beside the winter mosque (Shatawi) and people are numerous so that the rows of both mosques become one, then the command for the Imam is to leave the mihrab and stand near the wall so that he is in the middle of the rows. In Radd al-Muhtar, citing Mi'raj ad-Dirayah from Mabsut of Imam Bakr Khawahir-zada, it is stated that it is Sunnah for the Imam to stand in the mihrab so that equality is achieved on both sides. If he stands on one side of the row, then this is disliked (Makruh). And if the summer mosque is beside the winter mosque and the mosque is filled, then the Imam should stand towards the wall so that people on both sides become equal. And more correctly, it is narrated from Imam Abu Hanifa that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Place the Imam in the middle." So, reasoning from this Hadith and mentioning this branch that it is Sunnah to stand in the mihrab, the reason for it is so that the sides become equal, and after this mentioning the saying that if the Imam stands on one side of any row it will be

Makruh—all of these things are bright evidence that the real goal is for the Imam to stand in the middle; standing in the mihrab is not the goal.

Footnotes: 1 Radd al-Muhtar, Chapter on Leadership (Imamat), printed by Mustafa al-Babi Egypt, 2/420. 2 Radd al-Muhtar, Chapter on Leadership (Imamat), printed by Mustafa al-Babi Egypt, 2/420.

फ़तावा रज़विया, सातवाँ खंड

[बायाँ कॉलम - फ़ारसी/अरबी] कतार के केंद्र में खड़े होने से एक तरफ झुक जाने के कारण, अर्थात् दोनों को एक साथ प्राप्त नहीं किया जा सकता, वहाँ कतार के केंद्र को चुनना चाहिए और मेहराब (प्रार्थना आला) में खड़े होने को छोड़ देना चाहिए। उदाहरण के लिए, यदि ग्रीष्मकालीन मस्जिद (सैफ़ी) शीतकालीन मस्जिद (शतावी) के बगल में हो और लोग बड़ी संख्या में एकत्रित हों कि दोनों मस्जिदों की नमाज़ की कतारें एक हो जाएँ तो इमाम के लिए हुक्म है कि वह मेहराब छोड़कर दीवार के पास खड़ा हो ताकि वह कतारों के बीच में आ जाए। रद-अल-मुह्तार में, मेराज अद-दिरायाह के हवाले से मबसूत इमाम बक्र ख्वाहिर-ज़ादा से: इमाम के लिए मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है ताकि दोनों पक्ष बराबर हों। यदि वह कतार के एक तरफ खड़ा होता है, तो यह मकरूह (नापसंद) है। भले ही ग्रीष्मकालीन मस्जिद शीतकालीन मस्जिद के बगल में हो और मस्जिद भर जाए, इमाम को दीवार की तरफ खड़ा होना चाहिए ताकि दोनों तरफ के लोग बराबर हो जाएँ। और सबसे सही यह है कि अबू हनीफ़ा से उनके लोगों के बारे में रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "इमाम को केंद्र में रखो।" इस प्रकार, हदीस से यह तर्क और इसके बाद इस सूक्ष्म कानून का उल्लेख कि मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है, और इसका कारण यह है कि पक्ष बराबर होने चाहिए, और इसके बाद यह कहना कि यदि इमाम कतार के एक तरफ खड़ा होता है तो यह मकरूह होगा —ये सभी स्पष्ट प्रमाण हैं कि असली उद्देश्य इमाम का केंद्र में होना है, न कि मेहराब में खड़ा होना।

[दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] यदि [मेहराब] में खड़ा होना और कतार का मध्य दोनों एक साथ न हो सकते हों, तो वहाँ इमाम कतार के मध्य को अपनाए और मेहराब में खड़े होने को छोड़ दे। उदाहरण के लिए, यदि ग्रीष्मकालीन मस्जिद (सैफ़ी) शीतकालीन मस्जिद (शतावी) के पहलू में हो और लोग बहुत अधिक हों और दोनों मस्जिदों की कतारें एक हो जाएँ तो इमाम के लिए हुक्म है कि वह मेहराब छोड़कर दीवार के पास खड़ा हो ताकि सफ़ों (कतारों) के बीच में हो जाए। रद-अल-मुह्तार में मेराज अद-दिरायाह से वहाँ मबसूत इमाम बक्र ख्वाहिर-ज़ादा से है कि इमाम के लिए मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है ताकि दोनों तरफ़ों में बराबरी हो जाए। अगर कतार की एक जानिब खड़ा हुआ तो यह मकरूह है। और अगर मस्जिद सैफ़ी, शतावी के पहलू में हो, मस्जिद भर जाए तो इमाम दीवार की जानिब खड़ा हो ताकि लोग दोनों तरफ बराबर हो जाएँ और सही तौर पर इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया इमाम को दरमियान में खड़ा करो। पस इस हदीस से तर्क और उस पर इस शाखा का ज़िक्र कि मेहराब में खड़ा होना सुन्नत

है, उसकी वजह यह ताकि दोनों तरफ बराबर हो जाएँ और इसके बाद यह कौल ज़िक्र करना कि अगर इमाम किसी कतार की एक जानिब खड़ा हुआ तो यह मकरूह होगा—ये तमाम के तमाम इस बात पर रौशन दलील हैं कि असल मक़सद इमाम का दरमियान (बीच) में खड़ा होना है, मेहराब में खड़ा होना मक़सद नहीं।

पाद-टिप्पणियाँ: 1 रद-अल-मुह्तार, बाब अल-इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 2/420। 2 रद-अल-मुह्तार, बाब अल-इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 2/420।

पृष्ठ 335 का 721

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

[بایاں کالم - فارسی/عربی] بالتوسط صف برطرف افتد اعنی جمع میان ہر دو نتواں کرد آنجا توسط صف اختیار کنند و قیام محراب را ترک دہند مثلاً مسجد صیفی در جنب شتوی باشد و مردماں بکثرت گرد آیند کہ ہر دو مسجد بصفوف صلوٰۃ یکے شدآں گاہ را امام راحکم است کہ محراب گذاشتہ بکنار دیوار ایستد تامیانہ صفہا باشد فی ردالمحتار عن معراج الدرایۃ عن مبسوط الامام بکر خواھر زادہ السنۃ ان یقوم فی المحراب لیعتدل الطرفان ولوقام فی احدجانبي الصف یکرہ ولو کان المسجد الصیفي بجنب الشتوي وامتلأ المسجد یقوم الامام فی جانب الحائط لیستوي القوم من جانبیہ والاصح ماروی عن ابي حنیفۃ الی قومہ قال علیہ الصلوۃ والسلام توسطوا الامام[1]۔ پس ایں استدلال بحدیث و آں فرع نفیس خاصہ بعد ازاں مقال کہ السنۃ ان یقوم فی المحراب وتعلیلش باں کہ لیعتدل الطرفان و تعقیبش بقول او ولوقام فی احد جانبی الصف یکرہ[2] این ہمہ ہا دلیل روشن است برآنکہ اصل مقصود توسط امام ست نہ نفس قیام فی المحراب

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] میں کھڑا ہونا اور وسط صف دونوں جمع نہ ہو سکتے ہوں تو وہاں امام وسط صف کو اختیار کرے اور محراب میں قیام کو ترک کردے مثلاً مسجد صیفی شتوی کے پہلو میں ہو اور لوگ کثیر ہوں اور دونوں مساجد کی دو صفیں ایک ہو جائیں تو امام کے لئے حکم ہے کہ وہ محراب کو چھوڑ کر دیوار کے پاس کھڑا ہوتا کہ صفوں کے درمیان ہو جائے، ردالمحتار میں معراج الدرایہ وہاں مبسوط امام بکر خواہرزادہ سے ہے کہ امام کے لئے محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے تاکہ دونوں اطراف میں برابری ہو جائے، اگر صف کی ایک جانب کھڑا ہوا تو یہ مکروہ ہے اور اگر مسجد صیفی، شتوی کے پہلو میں ہو، مسجد بھر جائے تو امام دیوار کی جانب کھڑا ہوتا کہ لوگ دونوں طرف برابر ہو جائیں اور اصح طور پر امام ابو حنیفہ سے مروی ہے کہ نبی

علیہ الصلوٰۃ والسلام نے فرمایا امام کو درمیان میں کھڑا کرو، پس اس حدیث سے استدلال اور اس پر اس فرع کا ذکر کہ محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے، اس کی علت یہ تاکہ دونوں اطراف برابر ہو جائیں اور اس کے بعد یہ قول ذکر کرنا کہ اگر امام کسی صف کی ایک جانب کھڑا ہوا تو یہ مکروہ ہوگا، یہ تمام کے تمام اس بات پر روشن دلیل ہیں کہ اصل مقصود امام کا درمیان میں کھڑا ہونا ہے محراب میں کھڑا ہونا مقصود نہیں۔

حواشی: 1 ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴۲۰/۲ 2 ردالمحتار باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴۲۰/۲

Fatawa Razawiyya, Volume 7

(Right Column) Yes, it is most likely that the Mihrab (prayer niche) is at a place where there is equality on both sides. When the row (Saff) is complete, it is obvious that leaving the Mihrab at that time would mean abandoning the intended Sunnah, i.e., abandoning the center would be necessary. Otherwise, in general mosques, it is expected that the row will be completed by those coming later, and they may even exceed the row. However, if the Imam is in the center of the existing row, there is no harm. Therefore, in this situation, abandoning the Mihrab would be abandoning the Sunnah and acting against the practice of the Ummah. Jurisprudential rulings are mostly applied to common circumstances. For this reason, standing in the Mihrab for the Imam has been declared a Sunnah. Now, if an uninhabited mosque is in a place far from thoroughfares and entrances, and only a few people gather in it, and there is no expectation of more people than that, then the Imam can stand in the middle of the existing row in any corner of that mosque. It is apparent that this is not against the Sunnah because the verbal Sunnah "place the Imam in the middle" is being followed, and the practical Sunnah is also based on this same wisdom. In this place, due to the lack of expectation for more people, it is not necessary to consider it as opposition. The practice that has been ongoing since your [the Prophet's] apparent life is in famous and inhabited mosques; an obscure mosque cannot be compared to it. Disliking (Karāhat) is a Shariah ruling that cannot be proven without Shariah evidence. So, the occurrence of such a situation is very rare. This is the perspective of Allama Shami, and he has summarized all these points very concisely...

(Left Column) Yes, the majority view is that the mihrab is the place where the two sides are equal. When the row is complete, it is evident. In that case, leaving the mihrab means leaving the intended sunnah at that specific time. Otherwise, in common mosques, it is expected that the row will be completed by later arrivals, and more might come. Since being in the center is maintained, abandoning the mihrab would be an interference with the sunnah and contrary to the practice of the Ummah. Jurisprudential rules apply to prevalent situations. Hence, they ruled that standing in the mihrab is a sunnah. However, if a mosque is in an obscure place, far from pathways and entries, and only a few people are present with no expectation of more, then if the regular Imam stands in a corner of the mosque in the middle of the existing row, it would not be ostensibly contrary to the sunnah. This is because the verbal sunnah 'place the Imam in the middle' is fulfilled, and the practical sunnah is based on this wisdom. In such a place, due to the lack of expectation for more

people, it is not necessary to subject oneself to opposition. The practice inherited from the sacred times was in the most prominent and populated mosques; an obscure mosque cannot be compared to them. Dislike (karāhat) is a Shariah ruling that cannot be established without Shariah proof. Thus, it appears this situation is extremely rare. This was the view of Allama Shami, who put all these matters in the briefest words.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

(दायां कॉलम) हाँ, यह सबसे अधिक संभावना है कि मेहराब ऐसी जगह पर होता है जहाँ दोनों ओर समानता होती है। जब सफ़ (पंक्ति) पूरी हो जाती है, तो यह स्वतः स्पष्ट है कि उस समय मेहराब को छोड़ना उद्देश्यपूर्ण सुन्नत को छोड़ने के समान होगा, यानी बीच से हटना आवश्यक हो जाएगा। अन्यथा, सामान्य मस्जिदों में बाद में आने वाले लोगों से सफ़ के पूरे होने की उम्मीद होती है और वे सफ़ से अधिक भी हो सकते हैं। लेकिन वर्तमान स्थिति में केंद्र में होने पर कोई हर्ज नहीं है। अतः इस स्थिति में मेहराब को छोड़ना सुन्नत को छोड़ना और उम्मत के खिलाफ काम करना होगा। और फ़िक़ही अहकाम (न्यायशास्त्र के नियम) अक्सर आम स्थितियों पर लागू होते हैं। इसी कारण से इमाम का मेहराब में खड़ा होना सुन्नत करार दिया गया है। अब अगर कोई वीरान मस्जिद ऐसी जगह पर है जो रास्ते और प्रवेश द्वार से दूर है, उसमें कुछ ही लोग इकट्ठा होते हैं और अब इससे ज़्यादा लोगों की उम्मीद भी नहीं है, तो इमाम उस मस्जिद के किसी भी कोने में मौजूद सफ़ के बीच में खड़ा हो सकता है। और ज़ाहिर यही है कि यह सुन्नत के खिलाफ नहीं है क्योंकि कौली सुन्नत (कहा गया आदेश) "इमाम को बीच में खड़ा करो" पर अमल हो रहा है और फ़ेली सुन्नत (क्रियात्मक अभ्यास) भी इसी हिकमत पर आधारित है। और इस जगह ज़्यादा लोगों की उम्मीद न होने से इसे विरोध की श्रेणी में डालना ज़रूरी नहीं आता। और आपकी ज़ाहिरी ज़िंदगी से जो मामूल (प्रथा) चला आ रहा है, वह मशहूर और आबाद मस्जिदों में है; इस तरह की गुमनाम मस्जिद को उस पर क़यास (तुलना) नहीं किया जा सकता। कराहत (नापसंदगी) एक शरीयत का हुक्म है जो किसी शरीई दलील के बिना साबित नहीं हो सकता। तो ऐसी सूरत का ज़ाहिर होना बहुत ही दुर्लभ है। अल्लामा शामी का दृष्टिकोण यही है और इन तमाम बातों को उन्होंने बहुत ही संक्षेप में...

(बायां कॉलम) हाँ, बहुमत का विचार यह है कि मेहराब वह स्थान है जहाँ दोनों पक्ष समान होते हैं। जब सफ़ पूरी हो जाती है, तो यह स्पष्ट होता है। उस स्थिति में, मेहराब छोड़ना उस विशिष्ट समय पर इच्छित सुन्नत को छोड़ना है। अन्यथा, सामान्य मस्जिदों में, यह उम्मीद की जाती है कि सफ़ बाद में आने वालों द्वारा पूरी की जाएगी, और अधिक लोग आ सकते हैं। चूँकि केंद्र में होने की स्थिति बनी रहती है, इसलिए मेहराब को छोड़ना सुन्नत में हस्तक्षेप और उम्मत की प्रथा के विपरीत होगा। न्यायशास्त्रीय नियम प्रचलित स्थितियों पर लागू होते हैं। इसलिए, उन्होंने फैसला सुनाया कि मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है। हालाँकि, यदि कोई मस्जिद किसी गुमनाम जगह पर है, रास्तों और प्रवेश द्वारों से दूर है, और केवल कुछ ही लोग मौजूद हैं और अधिक लोगों की कोई उम्मीद नहीं है, तो यदि

नियमित इमाम मस्जिद के एक कोने में मौजूद सफ़ के बीच में खड़ा होता है, तो यह स्पष्ट रूप से सुन्नत के विपरीत नहीं होगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि कौली सुन्नत 'इमाम को बीच में रखें' पूरी हो रही है, और फ़ेली सुन्नत इसी हिकमत पर आधारित है। ऐसी जगह पर, अधिक लोगों की उम्मीद न होने के कारण, स्वयं को विरोध के अधीन करना आवश्यक नहीं है। पवित्र समय से विरासत में मिली प्रथा सबसे प्रमुख और आबादी वाली मस्जिदों में थी; एक गुमनाम मस्जिद की तुलना उनसे नहीं की जा सकती। कराहत (नापसंदगी) एक शरीयत का हुक्म है जिसे शरीयत के सबूत के बिना स्थापित नहीं किया जा सकता। इस प्रकार, ऐसा प्रतीत होता है कि यह स्थिति अत्यंत दुर्लभ है। यह अल्लामा शामी का विचार था, जिन्होंने इन सभी मामलों को संक्षिप्त शब्दों में रखा था।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

(دایاں کالم) ہاں اغلب یہی ہے کہ محراب ایسی جگہ ہوتا ہے جہاں دونوں جانبوں میں برابری ہوتی ہے۔ جب صف مکمل ہو تو خود ظاہر ہے کہ اس وقت محراب کو چھوڑنا موقعہ پر سنت مقصودہ کو ترک کرنا یعنی وسط کترک لازم آئے گا، ورنہ عام مساجد میں بعد میں آنے والے حضرات سے صف کا مکمل ہونا متوقع ہوتا ہے اور صف سے زائد بھی ہو سکتے ہیں لیکن توسط موجود ہونے پر کوئی حرج نہیں پس اس صورت میں محراب کو ترک کرنا سنت کا ترک اور امت کی مخالفت ہوگی۔ اور احکام فقہیہ اکثر طور پر امور غالبہ پر جاری کئے جاتے ہیں اسی وجہ سے امام کے محراب میں کھڑے ہونے کو سنت قرار دیا گیا ہے، اب اگر بے آباد مسجد ایسی جگہ پر ہے جو گزرگاہ اور جائے ورود سے دور ہے اس میں چند لوگ اکٹھے ہیں اب اس سے زیادہ افراد کی توقع بھی نہیں تو امام اس مسجد کے کسی کونے میں موجود صف کے درمیان کھڑا ہو سکتا ہے اور ظاہر یہی ہے کہ یہ سنت کے خلاف نہیں کیونکہ سنت قولیہ "امام کو درمیان میں کھڑا کرو" پر عمل ہو رہا ہے اور سنت فعلیہ بھی اسی حکمت پر مبنی ہے اور اس جگہ زیادہ کی عدم توقع سے مخالفت میں ڈالنا لازم نہیں آتا، اور آپ کی ظاہری حیات سے جو معمول چلا آرہا ہے وہ مشہور اور آباد مسجد میں ہے اس طرح کی گمنام مسجد کو اس پر قیاس نہیں کیا جا سکتا، کراہت حکم شرعی ہے جو کسی شرعی دلیل کے بغیر ثابت نہیں ہو سکتی تو ایسی صورت کا ظہور نادر تر ہے، علامہ شامی کا مطمح نظر یہی ہے اور ان تمام مطالب کو انہوں نے نہایت ہی اختصار

(بایاں کالم) آرے غالب آنست کہ محراب مقام تعادل طرفین ست چوں صف کامل باشد خود ظاہر ست واں گاہ بترک محراب ترک سنت مقصودہ بالفعل نقد وقت ست ورنہ در عامہ مساجد استکمال صف بہ پس آیند گاں مرجو و متوقع می باشد و زیاد تش بنحیکہ توسط موجود از ہم باشد پس ترک محراب

تعرض بترک سنت و مخالف عمل امت بود و احکام فقهیه برامور غالبہ انسحاب یابد ازیں امر حکم بہ سنیت قیام فی المحراب کرده اند اما اگر مسجد در جائے خامل بعید از ممر و مورد باشد کہ ہمیں چند کساں در و حاضر اند و آں بقدر زیادت اصلا متوقع نیست آں جا اگر امام راتب در گوشہ از مسجد میانہ صف موجود لیستاند ظاہر مخالف سنت نباشد زیرا کہ سنت قولیہ وسطوا الامام خود ادا شد و سنت فعلیہ مبتنی بر ہمیں حکمت بود و این جا از عدم توقع زیادت مذکور خود را بمعرض مخالفت افکندن لازم نیست و فعل متوارث از زمان اقدس در مسجدے ست از ابشهر و اعمر مساجد بود، همچو مسجدے خامل را بر آن قیاس نتواں کرد و کراہت حکم شرعی ست بے دلیل شرعی رنگ ثبوت نیابد پس ظاہر آ ایں صورت نادر تر باشد این مطمح نظر علامہ شامی و ایں جملہ مطالب را باوجز کلام

Fatawa Razawiyya Volume Seven

(The text continues from the previous page) ...expressed with these two phrases: "And the apparent meaning is that this is for the appointed Imam and a large congregation." By 'Imam Ratib' (the appointed Imam) is meant the Imam of the first congregation, not the second. This matter is evident in a neighborhood mosque; furthermore, in other mosques, it refers to every Imam because all congregations there are primary. Therefore, every Imam there will fall under the ruling of an appointed Imam of a neighborhood mosque. By 'large congregation' is meant that people are actually present in large numbers or there is an expectation of them. Similarly, the phrase "so that it does not become necessary" refers to the present state or the future outcome, based on conjecture and probability. This is what was provided regarding the interpretation and detail of the objective of Shami's discourse. Allah Almighty knows His rulings best. However, since they did not have any explicit text (Nass) against the first specification that would be useful to them, to explicitly state it in their expression, and at the end, he said "reflect" (Ta'ammul), because it is possible that there is some wisdom known to the Legislator (peace and blessings be upon him) regarding the actual standing of the appointed Imam in the niche (Mihrab). Therefore, a definitive ruling was not issued on it; this has been the established method of scholars in their researches on such matters. So, this cannot be called a contradiction: in one place, the ruling depends on explicit text and what is derived from texts, and in another place, it is an expression of one's own opinion regarding this omission and...

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/420. Page 337 of 721

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

(पाठ पिछली पंक्ति से जारी है) ...इन दो शब्दों के साथ बयान किया गया है "और ज़ाहिर यही है कि यह मुक़र्रर इमाम और जमाअत-ए-कसीरा (बड़ी जमात) के लिए है।" इमाम-ए-रातिब (नियत इमाम) से मुराद पहली जमात का इमाम है, दूसरी का नहीं। और यह बात महल्ला की मस्जिद में ज़ाहिर है; इसके अलावा मस्जिद में हर इमाम मुराद है क्योंकि वहां की तमाम जमातें औला (सर्वोच्च/पहली) हैं, इसलिए वहां का हर इमाम महल्ला की मस्जिद के मुक़र्रर इमाम के हुक्म में होगा। जमाअत-ए-कसीरा से मुराद है कि वास्तव में लोग बड़ी संख्या में मौजूद हों या उनकी उम्मीद हो। इसी तरह का कहना "ताकि लाज़िम न आए" वर्तमान या भविष्य, अनुमान और संभावना के अर्थ में मुराद है, जो शामी के कलाम की व्याख्या और उद्देश्य के विवरण के बारे में प्रदान किया गया है। अल्लाह तआला अपने अहकाम (आदेशों) का सबसे बड़ा ज्ञाता है। लेकिन चूंकि पहली विशेषता के विरुद्ध उनके पास कोई ऐसी स्पष्ट इबारत (नस्स) नहीं थी जो उनके लिए फायदेमंद होती ताकि वे अपने इज़हार के समय उसे स्पष्ट करते, और अंत में "तअम्मुल" (गौर करो) कहा क्योंकि हो सकता है कि शारि' (कानून देने वाले, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के यहाँ मेहराब में इमाम-ए-रातिब के खड़े होने में कोई हिकमत (बुद्धिमत्ता) हो। इसलिए इस पर निश्चित रूप से हुक्म जारी नहीं किया गया; ऐसे मामलों में विद्वानों की बहस का यही तरीका रहा है। तो इसे विरोधाभास नहीं कह सकते: एक जगह हुक्म स्पष्ट इबारत (नस्स) और उससे प्राप्त जानकारी पर निर्भर है, और दूसरी जगह अपनी राय का इज़हार है इस तर्क और...

१ रद-अल-मुह्तार, बाब-उल-इमामत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित १/४२०। पृष्ठ 337 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

دریں دو لفظ اذافرمود والظاھر ان ھذا فی الامام الراتب لجماعۃ کثیرۃ ۱ فمعنی قولہ الامام الراتب ای امام الجماعۃ الاولی دون الثانیۃ وھو فی مسجد المحلۃ ظاھر و فی غیرہ کل امام لان جمیع جماعاتہ اولی فالکل فی حکم الراتب فی مسجد المحلۃ ومعنی قولہ لجماعۃ کثیرۃ ای واقعۃ اومتقوعۃ وکذا قولہ لئلا یلزم ای حالا ا ومالا ظنا واحتما لا ھذا ما یعطیہ الفقہ في تفسیر کلامہ وتبیین مرامہ واللہ تعالی اعلم بأحکامہ لکن از انجا کہ برخلاف تخصیص اول اینجا نصے کہ مفید او باشد بدست نبود باستظھار خودش بودن او تصریح نمود و در آخر امر تآمل فرمود زیرا کہ می تواند کہ شارع علیہ الصلوۃ والسلام را در نفس قیام امام راتب فی المحراب حکتے باشد پس جزم بحکم نتواں نمود کما ھو داب العلماء فی ابحاثھم ایں را تانی نتواں گفت کہ جائے بر منصوص و مفاد پر نصوص اقتصار ورزیدہ وجائے بہ رائے خود استظہار خصوصے و گر نمودہ نظائر ایں ترک و

کے ساتھ ان دو الفاظ میں بیان کر دیا ہے "اور ظاہر یہی ہے کہ یہ مقرر امام اور جماعت کثیرہ کے لئے ہے" امام راتب سے مراد پہلی جماعت کا امام ہے دوسری کا نہیں اور یہ بات مسجد محلہ میں ظاہر ہے، اس کے علاوہ مسجد میں ہر امام مراد ہے کیونکہ وہاں کی تمام جماعتیں اولیٰ ہیں لہٰذا وہاں کا ہر امام مسجد محلہ کے امام مقرر کے حکم میں ہوگا، جماعت کثیرہ سے مراد نفس الامر میں لوگ کثیر موجود ہوں یا ان کی توقع ہو اس طرح کا قول "تاکہ لازم نہ آئے" حالاً یا مآلاً، ظناً اور احتمالاً مراد ہے جو شامی کے کلام کی تفسیر و مقصد کی تفصیل کے بارے میں عطا ہوا، اللہ تعالیٰ اپنے احکام کا سب سے زیادہ عالم ہے لیکن اس وجہ سے کہ تخصیص اول کے خلاف اس جگہ کوئی ایسی نص جو انہیں مفید ہوتی ان کے ہاتھ میں نہ تھی تاکہ اپنے اظہار کی صورت میں اس کی تصریح کرتے اور آخر میں "تآمل" فرمایا کیونکہ ہو سکتا ہے کہ شارع علیہ الصلوۃ والسلام

کے ہاں محراب میں امام راتب کے نفس قیام میں کوئی حکمت ہو، لہٰذا اس پر جزماً حکم جاری نہیں کیا، علماء کا ایسے مقامات میں بحث کا یہی طریقہ رہا ہے۔ تو اسے منافات نہیں کہہ سکتے ایک جگہ پر حکم منصوص اور نصوص سے مستفاد پر منحصر ہے اور دوسری جگہ خود اپنی رائے کا اظہار ہے اس ترک و

۱ ردالمحتار، باب الامامة، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۲۰ Page 337 of 721

Fatawa Razawiya, Volume 7

Expressions of limitation (iqtisar) and looking for clarity (istizhar) are found in abundance in the words of commentators and annotators, including Allama Shami himself. For as long as jurists are not certain of their own deduction, they cannot act upon it. They proceed upon explicit rulings (manzoos), turn towards them, and rely upon them.

As for the research concerning the rulings and interpretation of the Mihrab (prayer niche) and standing (qiyam), I say: and with Allah is success and protection. The Almighty, who is transcendent beyond any physical form—exalted are His signs and continuous are His blessings—has given a form (surat) to everything in this world. And every form has a reality (haqiqat). In the rulings of the purified Shariah, the primary objective is mostly the reality of the thing, yet the form of the thing is not left without purpose either. Many times, rulings apply solely to the form, and sometimes they apply to the combination of both reality and form in their collective state. This is very evident to scholars and is not hidden from those like you. Just as a mosque has a reality: it is a specific place endowed for prayer, separated in all respects from the rights of people. The construction of the building has no entry into its essential reality. In [Fatawa] al-Khaniyyah and al-Hindiyyah, citing from al-Dhakhirah regarding the "Waqi'at" (incidents) of Imam al-Sadr al-Shahid, it is stated: "A man had an open courtyard for construction..."

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

टीकाकारों और टिप्पणीकारों के शब्दों में, और स्वयं अल्लामा शामी के यहाँ, 'इक़्तिसार' (संक्षेप) और 'इस्तिज़हार' (स्पष्टता की तलाश) के कई उदाहरण बहुतायत में मिलते हैं। क्योंकि जब तक न्यायविदों (फ़क़ीहों) को अपने शोध पर पूर्ण निश्चय नहीं होता, वे उस पर अमल नहीं करते। वे लिखित आदेशों (मंसूस) का अनुसरण करते हैं, उन्हीं की ओर मुड़ते हैं और उन्हीं पर टिके रहते हैं।

अब जहाँ तक मेहराब और कयाम (नमाज़ में खड़े होने) के आदेशों और उनकी व्याख्या के शोध का सवाल है, तो मैं अल्लाह की सहायता और समर्थन से कहता हूँ: उस पवित्र सत्ता ने, जो किसी भी रूप से परे है—जिसके चमत्कार महान हैं और जिसकी कृपा अटूट है—इस संसार में प्रत्येक वस्तु को एक रूप (सूरत) दिया है। और प्रत्येक रूप की एक वास्तविकता (हक़ीक़त) होती है। शरीयत-ए-मुतहरा के आदेशों में, मुख्य रूप से वस्तु की वास्तविकता को ध्यान में रखा जाता है, लेकिन वस्तु के रूप को भी व्यर्थ नहीं छोड़ा गया है। अक्सर आदेश केवल रूप पर लागू होते हैं, और कभी-कभी वास्तविकता और रूप दोनों के सामूहिक योग पर लागू होते हैं। विद्वान लोगों के लिए यह अत्यंत स्पष्ट है और आप जैसे लोगों से छिपा नहीं है। जैसे मस्जिद की वास्तविकता वह विशिष्ट स्थान है जो प्रार्थना के लिए समर्पित और वक़्फ़ है और हर तरह से मानव अधिकारों से अलग है। इसकी मूल वास्तविकता में इमारत के ढांचे की कोई भूमिका नहीं है। 'ख़ानिया' और 'हिन्दिया' में 'ज़ख़ीरा' के हवाले से इमाम सदर-अल-शहीद के वाक़यात (घटनाओं) के बारे में उल्लेख है कि: एक व्यक्ति के पास निर्माण के लिए एक खुला आँगन था जिसमें...

पृष्ठ 338/721

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

[بایاں کالم] اظہار واقتصار و استظہار در کلام شراح و محشین و خود علامہ شامی بوفور یافتہ می شود فانھم اذا لم یجزموا بما استظھر والم یتأت لھم المشی علیہ وانما یمشون علی المنصوص وینقطعون الیہ ویقفون لدیہ۔ اما تحقیق کلام در تفسیر و احکام محراب و قیام فاقول: وباللہ التوفیق و بہ الاعتصام حضرت عز و منزہ از صورت جلت آلاؤہ و توالت نعماؤہ دریں عالم ہر شئے را صورتی دادہ است و ہر صورت را حقیقتی شہادت شرع مطہر در غالب احکام مطمح نظر حقیقت شئی را داشت و صورت را نیز مہمل نگذاشت اے بسا احکام کہ تنہا بر صورت میرود و گا ہے مجموع حقیقت و صورت بہیات اجتماعیہ ملحوظ می شود و کل ذلک جلی عند فضلکم لایخفی علی مثلکم پس چنانکہ مسجد را حقیقتی ست و آں بقعہ مخصوصہ موقوفہ للصلواۃ مفرزۃ فی جمیع الجہات عن حقوق العباد ست کہ بیچ بنائی عمارت را در سنخ ماہیتش مدخلی نیست فی الخانیۃ وفی الھندیۃ عن الذخیرۃ عن الواقعات للامام الصدر الشھید رجل لہ ساحۃ لبناء

[دایاں کالم] اظہار اور اقتصار و استظہار کے متعدد نظائر شار حین و محشین اور خود علامہ شامی کے ہاں کثرت کے ساتھ موجود ہیں کیونکہ جب تک فقہاء کو اپنی رائے پر جزم نہ ہو وہ اس پر عمل نہیں کر سکتے وہ احکام منصوصہ پر چلتے ہیں انہیں کی طرف انقطاع اور رجوع کرتے ہیں اور انہیں پر گامزن ہو جاتے ہیں۔ اب رہ گیا معاملہ محراب و قیام کے احکام و تفسیر کا تو اللہ کی توفیق اور اس کے سہارے سے میں کہتا ہوں اس ذات اقدس نے جو صورت سے منزہ ہے اس کی قدرتیں اور نعمتیں مسلسل ہیں اس کائنات میں ہر شئی کو اس نے صورت بخشی ہے اور ہر صورت کو ایک حقیقت دے رکھی ہے شریعت مطہر کے احکام میں مطمح نظر اغلب طور پر شئی کی حقیقت ہے لیکن صورت شئے کو بھی بے فائدہ نہیں چھوڑا، بہت دفعہ احکام صورت پر جاری

ہوتے ہیں اور بعض اوقات حقیقت و صورت دونوں کے مجموعہ پر بحیثیت اجتماعی احکام لاگو ہوتے ہیں، فاضل لوگوں کے ہاں یہ نہایت ہی واضح اور آپ جیسے لوگوں سے مخفی نہیں جیسا کہ مسجد کی حقیقت ہے جس سے مراد وہ بقعہ ہے جو نماز کے لئے مخصوص و وقف شدہ ہو اور ہر لحاظ سے بندوں کے حقوق سے علیحدہ کیا گیا ہو اس کی حقیقت میں عمارت کا کوئی دخل نہیں، خانیہ اور ہندیہ میں ذخیرہ سے وہاں امام صدر الشہید کے واقعات کے حوالے سے ہے کہ ایک آدمی کی کھلی جگہ تھی جس میں کوئی

[Left Column] In it, he commanded a group of people to pray there forever, or commanded them to pray generally and intended for it to be forever. The open area became a mosque; if he dies, it is not inherited from him (End of concise quote). In the noble verse: "The mosques of Allah are only maintained by those who believe in Allah" [2], and the verse: "And do not have sexual relations with them while you are staying in the mosques for I'tikaf" [3], and the Hadith: "The best of places are the mosques and the worst of places are the markets" [4]. Narrated by Al-Tabarani, Ibn Hibban, and Al-Hakim with a sound chain from Ibn Umar, and its meaning is narrated by Muslim from Abu Hurairah, and by Ahmad and Al-Hakim from Jubayr bin Mut'im (may Allah be pleased with them) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). And the Hadith: "There is no prayer for a neighbor of the mosque except in the mosque" [5]. Narrated by Al-Daraqutni from Jabir and Abu Hurairah. And on this topic from the Prince of Believers Ali and from Umm...

[Right Column] ...it was not a construction, he said to the people, 'Always pray here,' or simply gave a general order for prayer and intended it to be permanent, then this place will be designated as a mosque. Now, if that person dies, his heirs will not be the owners of this land (End of concise quote). In the blessed verse: "The mosques of Allah are only built by those who believe in Allah." In the noble verse: "When you are in I'tikaf in the mosques, do not have sexual relations with your wives." And this Hadith: "The best places are mosques and the worst places are markets." Al-Tabarani, Ibn Hibban, and Al-Hakim narrated it with a sound chain from Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them), and Muslim narrated a report of the same meaning from Hazrat Abu Hurairah. Imam Ahmad and Al-Hakim narrated from Hazrat Jubayr bin Mut'im and he from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). This and the Hadith that "the prayer of a neighbor of the mosque is not valid except in the mosque." Al-Daraqutni narrated it from Hazrat Jabir and Hazrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with them). In this regard, the Prince of Believers...

[Footnotes] 1. Fatawa Hindiyyah, Chapter on the Mosque and what relates to it, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/455 2. Al-Quran 9/18 3. Al-Quran 2/187 4. Majma' al-Zawa'id, referencing Al-Tabarani from Ibn Umar, Chapter on the Excellence of the Mosque, published by Dar al-Kitab Beirut 2/6; Al-Jami' al-Saghir, Hadith 4002, published by Dar al-Ma'rifah Beirut 7/340; Kanz al-Ummal, Virtues of the Mosque, published by Maktabah al-Turath al-Islami, Mu'assasah al-Risalah Beirut

7/52-658 5. Sunan al-Daraqutni, Book of Prayer, published by Nashr al-Sunnah Multan 1/220

[बायां कॉलम] इसमें उसने एक जमाअत को हुक्म दिया कि वहां हमेशा नमाज़ पढ़ें, या उन्हें मुतलक (आम) तौर पर नमाज़ का हुक्म दिया और हमेशा की नियत की, तो वह जगह मस्जिद बन गई; अगर वह वफ़ात पा जाए तो उससे विरासत नहीं पायी जाएगी (इख़्तिसार ख़त्म)। पाक आयत में: "अल्लाह की मस्जिदों को वही आबाद करते हैं जो अल्लाह पर ईमान रखते हैं" [2], और आयत: "और जब तुम मस्जिदों में एतिकाफ़ में हो तो उनसे (बीवियों से) मुबाशरत न करो" [3], और हदीस: "बेहतरीन जगहें मस्जिदें हैं और बदतरीन जगहें बाज़ार हैं" [4]। इसे तबरानी, इब्ने हिब्बान और हाकिम ने सही सनद के साथ इब्ने उमर से रिवायत किया है, और इसी मायने की रिवायत मुस्लिम ने अबू हुरैरा से, और अहमद व हाकिम ने जुबैर बिन मुतइम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के हवाले से की है। और हदीस: "मस्जिद के पड़ोसी की नमाज़ मस्जिद के अलावा (कहीं और) नहीं" [5]। इसे दारक़ुत्नी ने जाबिर और अबू हुरैरा से रिवायत किया है। और इस बाब में अमीरुल मोमिनीन अली और उम्म से...

[दायां कॉलम] ...तामीर न थी उसने लोगों से कहा यहाँ तुम हमेशा नमाज़ पढ़ा करो या सिर्फ़ मुतलक नमाज़ का हुक्म किया और हमीशगी की नियत की तो यह जगह मस्जिद क़रार पाएगी अब वह शख़्स अगर फ़ौत हो जाता है तो उसके वुरसा इस ज़मीन के मालिक न होंगे (मुख़्तसरन)। दर आयत-ए-मुबारका "अल्लाह की मसाजिद वही तामीर करते हैं जो अल्लाह पर ईमान लाते हैं"। आयत-ए-करीमा "जब तुम मसाजिद में मोतकिफ़ हो तो अपनी बीवियों से मुबाशरत न करो" और यह हदीस कि "सब से आला जगह मसाजिद हैं और बदतर जगह बाज़ार हैं"। इसे तबरानी, इब्ने हिब्बान और हाकिम ने सही सनद के साथ हज़रत अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से और मुस्लिम ने इसी मानी की रिवायत हज़रत अबू हुरैरा से, इमाम अहमद और हाकिम ने हज़रत जुबैर बिन मुतइम से और उन्होंने नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से बयान किया है। यह और हदीस कि "मस्जिद के पड़ोसी की नमाज़ मस्जिद के अलावा नहीं"। इसे दारक़ुत्नी ने हज़रत जाबिर और हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया है, इस सिलसिला में अमीरुल मोमिनीन...

[फ़ुटनोट्स] 1. फ़तावा हिंदिया, बाबुल मस्जिद व मा यतअल्लक़ु बिहि, मतबुआ नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 2/455 2. अल-क़ुरआन 9/18 3. अल-क़ुरआन 2/187 4. मजमअ-उज़-ज़वाइद, बहवाला तबरानी अन इब्ने उमर, बाब फ़ज़्लुल मस्जिद, मतबुआ दारुल किताब बैरूत 2/6; अल-जामे-उस-

सग़ीर, हदीस 4002, मतबुआ दारुल मारिफ़ा बैरूत 7/340; कंज़ुल उम्माल, फ़ज़ाइलुल मस्जिद, मतबुआ मकतबा-अत-तुरास-अल-इस्लामी, मुअस्ससतु-र-रिसाला बैरूत 7/52-658 5. सुनन-अद-दारक़ुत्नी, किताबु-स-सलात, मतबुआ नश्र-उस-सुन्ना मुल्तान 1/220

[بایاں کالم] فیہا امر قوما ان یصلوا فیہا ابدا و امرہم بالصلوۃ مطلقا ونوی الابد صارت الساحۃ مسجدا لومات لا یورث عنہ ۱ھ مختصرا درآیہ کریمہ اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسٰجِدَ اللّٰہِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰہِ ۲ و کریمہ وَلَا تُبَاشِرُوْھُنَّ وَاَنْتُمْ عٰکِفُوْنَ فِی الْمَسٰجِدِ ۳ و حدیث خیر البقاع المساجد شر البقاع الاسواق ۴ رواہ الطبرانی وابن حبان والحاکم بسند صحیح عن ابن عمر ومعناہ لمسلم عن ابی ہریرۃ ولاحمد والحاکم عن جبیر بن مطعم رضی اللہ تعالٰی عنہم عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وحدیث لا صلوۃ لجار المسجد الافی المسجد ۵ رواہ الدارقطنی عن جابر وابی ہریرۃ وفِی الباب عن امیر المؤمنین علی وعن ام

[دایاں کالم] تعمیر نہ تھی اس نے لوگوں سے کہا یہاں تم ہمیشہ نماز پڑھا کرو یا صرف مطلق نماز کا حکم کیا اور ہمیشگی کی نیت کی تو یہ جگہ مسجد قرار پائے گی اب وہ شخص اگر فوت ہو جاتا ہے تو اس کے ورثاء اس زمین کے مالک نہ ہوں گے اھ مختصرا در آیت مبارکہ "اللہ کی مساجد وہی تعمیر کرتے ہیں جو اللہ پر ایمان لاتے ہیں"۔ آیت کریمہ "جب تم مساجد میں معتکف ہو تو اپنی بیویوں سے مباشرت نہ کرو" اور یہ حدیث کہ "سب سے اعلٰی جگہ مساجد ہیں اور بدتر جگہ بازار ہیں"۔ اسے طبرانی، ابن حبان اور حاکم نے صحیح سند کے ساتھ حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے اور مسلم نے اسی معنی کی روایت حضرت ابوہریرہ سے امام احمد اور حاکم نے حضرت جبیر بن مطعم سے اور انہوں نے نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے بیان کیا ہے۔ یہ اور حدیث کہ "مسجد کے پڑوسی کی نماز مسجد کے علاوہ نہیں"۔ اسے دار قطنی نے حضرت جابر اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے، اس سلسلہ میں امیر المومنین

[حواشی] 1 فتاوٰی ہندیہ باب المسجد وما یتعلق بہ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۲/۴۵۵ 2 القرآن ۹/۱۸ 3 القرآن ۲/۱۸۷ 4 مجمع الزوائد بحوالہ طبرانی عن ابن عمر باب فضل المسجد مطبوعہ دار

الکتاب بیروت ۲/۶، الجامع الصغیر حدیث ۴۰۰۲ مطبوعہ دار المعرفۃ بیروت ۷/۳۴۰، کنز العمال فضائل المسجد مطبوعہ مکتبۃ التراث الاسلامی مؤسسۃ الرسالۃ بیروت ۷/۵۲-۶۵۸ 5 سنن الدار قطنی کتاب الصلوۃ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۱/۲۲۰

Fatawa-e-Razvia Volume 7

[Left Column Text] Al-Mu'minin as-Siddiqah, may Allah the Almighty be pleased with them all, from the Prophet, peace and blessings of Allah the Almighty be upon him. Most of the ahadith and jurisprudential rulings related to mosques, from an essential or total perspective, are regarding its reality; however, there is also a physical form, which refers to a specific structure built in a specific manner as mentioned in the noble verse: "And if Allah did not check one set of people by means of another, monasteries, churches, synagogues, and mosques, wherein the name of Allah is mentioned much would surely have been pulled down" [1], and the verse: "And those who took a mosque for causing harm..." [2], and the hadith: "Build mosques and keep them unadorned (without battlements)" [3] narrated by al-Bayhaqi from Anas and Ibn Abi Shaybah from him and from Ibn Abbas, may Allah the Almighty be pleased with them, from the Prophet, peace and blessings of Allah the Almighty be upon him. And the hadith: "I have not been commanded to build lofty (or adorned) mosques" [4] narrated by Abu Dawood from Ibn Abbas, may Allah the Almighty be pleased with them both, with a sound chain from the Prophet, peace and blessings of Allah the Almighty be upon him. The issue of decorating mosques with gold water or other things refers to this physical form.

[Right Column Text] Hazrat Ali and Umm-ul-Mu'minin Hazrat Siddiqah (may Allah the Almighty be pleased with them) have narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah the Almighty be upon him). All these and other ahadith and jurisprudential rulings relate, in their primary or total perspective, to the reality of the mosque. However, there is an outward form of the mosque, which refers to a specific structure built in a specific manner. The following verses and ahadith refer to this very form: "If Allah the Almighty did not repel some by means of others, then the places of worship of Jews and Christians and mosques would have been demolished in which Allah's name is mentioned much." Those people who built the 'Masjid-e-Dirar' (harmful mosque), and the hadith: "Build mosques simply and do not put pinnacles/battlements in them." Al-Bayhaqi narrated it from Hazrat Anas, and Ibn Shaybah from him, and from Hazrat Ibn Abbas (may Allah the Almighty be pleased with them) who narrated from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah the Almighty be upon him). The hadith: "I have not been commanded to adorn/beautify mosques." Abu Dawood narrated this from Hazrat Ibn Abbas (may Allah the Almighty be pleased with them) with a sound chain from the Holy Prophet (peace and

blessings of Allah the Almighty be upon him). Decorating the mosque with gold water relates to the physical form of the mosque.

[Footnotes] 1. Al-Quran 22/40 2. Al-Quran 9/107 3. Al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi, Chapter: Manner of Building the Mosque, published by Dar Sader, Beirut, 2/439 4. Al-Sunan Abu Dawood, Chapter: On Building the Mosque, published by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/65

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

[बायाँ कॉलम टेक्स्ट] अल-मुअमिनीन अस-सिद्दीक़ा, अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो, नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से। मस्जिदों से संबंधित अधिकांश हदीसें और फ़िक़्ही अहकाम, असल या कुल्ली नज़र से उसकी हक़ीक़त के बारे में हैं; अलबत्ता एक बाहरी सूरत भी है, जो एक विशेष प्रकार की विशेष इमारत का नाम है जैसा कि इस आयत में है: "और यदि अल्लाह लोगों को एक-दूसरे के द्वारा न हटाता रहता, तो मठ और गिरजा और यहूदी प्रार्थनालय और मस्जिदें—जिनमें अल्लाह का नाम अधिक लिया जाता है—ढहा दी जातीं" [1], और आयत: "और वे जिन्होंने नुक़सान पहुँचाने के लिए मस्जिद बनाई..." [2], और हदीस: "मस्जिदें बनाओ और उन्हें सादा (बिना कंगूरों के) रखो" [3], जिसे बैहक़ी ने अनस से और इब्न अबी शैबा ने उनसे और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के हवाले से रिवायत किया। और हदीस: "मुझे मस्जिदों को ऊँचा (या सजावटी) बनाने का हुक्म नहीं दिया गया" [4], जिसे अबू दाऊद ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से सही सनद के साथ नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के हवाले से रिवायत किया। मस्जिद को सोने के पानी या अन्य चीज़ों से सजाने का मुद्दा इसी बाहरी सूरत से संबंधित है।

[दायाँ कॉलम टेक्स्ट] हज़रत अली और उम्मुल मोमिनीन हज़रत सिद्दीक़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है। ये तमाम और अन्य हदीसें और फ़िक़्ही अहकाम अपनी असल या कुल्ली हक़ीक़त के लिहाज़ से मस्जिद की वास्तविकता से संबंधित हैं। अलबत्ता मस्जिद का एक बाहरी स्वरूप (सूरत) होता है, जो एक विशेष प्रकार की विशेष इमारत का नाम है। निम्नलिखित आयतों और हदीसों में यही स्वरूप मुराद है: "अगर अल्लाह तआला कुछ लोगों को दूसरों के ज़रिए न हटाता, तो यहूद और नसारा की इबादतगाहें और मस्जिदें ढहा दी जातीं जिनमें अल्लाह का ज़िक्र बहुत किया जाता है।" वे लोग जिन्होंने मस्जिद-ए-ज़रार को बनाया, और हदीस "मस्जिदें सादी बनाओ और उनमें कंगूरे न रखो।" इसे बैहक़ी ने हज़रत अनस से और इब्न शैबा ने उनसे और हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिवायत किया कि उन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की। हदीस "मुझे मस्जिदों को सजाने का हुक्म नहीं दिया गया।" इसे अबू दाऊद ने हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से सही सनद के साथ नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बयान किया। मस्जिद को सोने के पानी से नक़्श-ओ-निगार करने का मामला मस्जिद के बाहरी स्वरूप से संबंधित है।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. अल-क़ुरआन 22/40 2. अल-क़ुरआन 9/107 3. अल-सुनन अल-कुब्रा लिल-बैहक़ी, मस्जिद बनाने के तरीक़े का बाब, दार सादर बेरुत, 2/439 4. अल-सुनन अबू दाऊद, मस्जिद बनाने के बाब में, आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर, 1/65

पृष्ठ 340/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

[بائیں کالم کی عبارت] المؤمنین الصدیقة رضی اللہ تعالی عنہم کلھم عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ واکثر احادیث و احکام فقہیہ متعلقہ بمساجد نظر اصلی یا کلی ہمیں حقیقت است و اور اصورتے ست کہ عبارت از بنائے مخصوص بروجہ مخصوص در آیہ کریمہ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰہِ النَّاسَ بَعْضَھُمْ بِبَعْضٍ لَّھُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِیَعٌ وَّصَلَوٰتٌ وَمَسَاجِدُ یُذْکَرُ فِیْھَا اسْمُ اللّٰہِ کَثِیْرًا۱۱ و کریمہ وَالَّذِیْنَ اتَّخَذُوْا مَسْجِدًا ضِرَارًا۲۱ وحدیث ابنوا المساجد واتخذواھا جبا۳ رواہ البیھقی عن انس و ابن ابی شیبة عنہ و عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنہم عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وحدیث ما امرت بتشیید المساجد٤ رواہ ابوداؤد عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنہما بسند صحیح عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم۔ مسئلہ نقش و نگار مسجد باب زرو غیر با مراد ہمیں صورت

[دائیں کالم کی عبارت] حضرت علی اور ام المؤمنین حضرت صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما نے نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے۔ یہ تمام اور دیگر احادیث اور احکام فقہیہ کا تعلق بنظر اصلی یا کلی مسجد کی حقیقت کے ساتھ ہے البتہ مسجد کی ایک صورت ہوتی ہے جو بنائے مخصوص بروجہ مخصوص سے عبارت ہے، درج ذیل آیات اور احادیث میں یہی صورت مراد ہے "اگر اللہ تعالیٰ بعض کو بعض کے ذریعے دفع نہ کرتا تو یہود و نصاری کی عبادت گاہیں اور مساجد گرادی جاتیں جن میں اللہ کا ذکر کثیر کیا جاتا ہے" وہ لوگ جنہوں نے مسجد ضرار کو بنایا، اور حدیث "مساجد منڈی بناؤ اور ان میں کنگرے نہ رکھو"۔ اسے بیہقی نے حضرت انس اور ابن شیبہ نے ان سے اور حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے انہوں نے نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا، حدیث "مجھے مساجد مزین کرنے کا حکم نہیں دیا گیا" اسے ابو داؤد نے حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے صحیح سند کے ساتھ نبی اکرم صلی اللہ

تعالیٰ علیہ وسلم سے بیان کیا۔ مسجد کو سونے کے پانی کے ساتھ نقش و نگار کرنے کا تعلق

صورت مسجد کے ساتھ

[حواشی] ۱ القرآن ۴۰/۲۲ ۲ القرآن ۱۰۷/۹ ۳ السنن الکبری للبیہقی باب کیفیۃ بناء المسجد مطبوعہ دار صادر بیروت ۲/ ۴۳۹ ٤ السنن ابوداؤد باب فی بناء المسجد مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۶۵

...is the same way. Similarly, the mihrab (prayer niche) has a form, which is that arch in the wall of the Qibla, and its reality, of which this form is a sign, is the place intended for the Imam's standing from two perspectives. One perspective is that it should be in the center of the width of the mosque (which is the perpendicular line crossing the line from the prayer spot towards the Qibla, as in our region it is south to north) due to the Hadith: "Place the Imam in the middle and close the gaps." This is narrated by Abu Dawud from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). The wisdom in this is to maintain balance and moderation in the proximity and distance of the men, ensuring ease in hearing the recitation, being informed of the Imam's movements, and the flow of blessings to those on the right and left from the Imam. The second perspective is that in the direction of the Qibla, one should be as close as possible to the Qibla within legal and customary limits, based on the Hadith that there was space for a goat to pass between the prayer spot of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the wall. This is narrated by Imam Ahmad, Bukhari, and Muslim from Hazrat Sahl bin Sa'd (may Allah be pleased with him). And the Hadith says, "People will continue to stay behind until..."

---

1. Sunan Abu Dawud, Position of the Imam in the Row, published by Aftab Alam Press Lahore, 1/99.
2. Sahih al-Bukhari, Chapter on how much distance should be between the prayer spot and the sutrah, published by Qadeemi Kutub Khana Peshawar, 1/71.

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तम

...ही है। इसी तरह मेहराब का एक रूप है कि वह मेहराब जो क़िबला की दीवार में होता है और उसकी वास्तविकता, जिसका यह रूप एक संकेत है, वह स्थान है जो इमाम के खड़े होने के लिए दो दृष्टिकोणों से है। इसमें एक दृष्टिकोण यह है कि मस्जिद की चौड़ाई में (जो नमाज़ी से क़िबला की ओर गुज़रने वाली रेखा पर लंबवत रेखा है, जैसा कि हमारे क्षेत्र में दक्षिण से उत्तर की ओर है) मध्य में स्थित है, इस हदीस के कारण कि "इमाम को बीच में खड़ा करो और सफ़ों की दरारें बंद करो"। इसे अबू दाऊद ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और उन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। और इसमें हिकमत यह है कि लोगों की निकटता और दूरी में समानता हो ताकि क़िरात सुनने, इमाम के ऊपर और नीचे के इंतक़ाल (हिलने-डुलने) की सूचना और दाएं-बाएं लोगों पर इमाम से फ़ैज़ के प्रवाह में आसानी हो जाए। दूसरा दृष्टिकोण यह है कि क़िबला की दिशा में, शरई और सामान्य सीमा के भीतर क़िबला के जितना संभव हो उतना करीब हो, इस हदीस के आधार पर कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुसल्ले और दीवार के बीच एक बकरी के गुज़रने की जगह होती थी। इसे इमाम अहमद, बुखारी और मुस्लिम ने हज़रत सहल बिन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। और यह हदीस कि "लोग हमेशा पीछे हटते रहेंगे यहाँ तक कि..."

---

1. सुनन अबू दाऊद, सफ़ में इमाम का स्थान, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/99 द्वारा प्रकाशित।
2. सहीह अल-बुखारी, मुसल्ले और सुतराह के बीच कितनी दूरी होनी चाहिए, क़दीमी कुतुब खाना पेशावर, 1/71 द्वारा प्रकाशित।

पृष्ठ 341/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

ست، ہمچنان محراب صورتے دارد و آں طاقِ معین در جدارِ قبلہ است و حقیقتش کہ ایں صورت برآں علم باشد موضعے ست از مسجد برائے قیامِ امام ملحوظ بدو لحاظ یکے آنکہ در عرضِ مسجد (کہ خطِ عمود است بر خطِ مار از مصلی بقبلہ چنانکہ در دیارِ ما جنوباً شمالاً) واقع در وسط بود لحدیث وسّطوا الامام و سدّوا الخلل رواہ ابوداؤد عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و حکمت در آں تعدیل و اعتدال در قرب و بعد رجال و سماع قرات و اطلاع انتقال و سریانِ فیوض بہ یمین و شمال از امام ست دوم آنکہ در جہتِ قبلہ تاحدِ تیسّر شرعی وعادی ہر چہ تمام ترا قرب بقبلہ باشد لحدیث کان بین مصلی رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وبین الجدار ممر الشاۃ رواہ الائمۃ احمد والشیخان عن سہل بن سعد رضی اللہ تعالٰی عنہ و حدیث لایزال قوم یتأخرون حتی

ہی ہے۔ اسی طرح محراب کی ایک صورت ہے کہ وہ طاق جو قبلہ کی دیوار میں ہوتا ہے اور اس کی حقیقت جس پر یہ صورت علامت ہے وہ جگہ ہے جو قیامِ امام کے لئے دو لحاظ سے ہو، اس میں ایک لحاظ یہ ہو کہ عرضِ مسجد میں (کہ گزرنے والے خط پر خطِ عمود ہو جو نمازی سے قبلہ کی طرف گزرنے والے خط پر جیسا کہ ہمارے علاقے میں جنوباً شمالاً) وسط میں واقع ہے اس حدیث کی وجہ سے کہ "امام کو درمیان میں کھڑا کرو اور صفوں کے رخنے بند کرو" اسے ابوداؤد رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے اور انہوں نے نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے، اور اس میں حکمت یہ ہے کہ لوگوں کے قرب و بعد میں برابری ہو تا کہ قرات سننے، امام کے اوپر نیچے انتقال پر اطلاع اور دائیں بائیں لوگوں پر فیضان میں آسانی ہو جائے، دوسرا لحاظ یہ کہ جہتِ قبلہ میں ہوتا کہ حدِ شرعی وعادی تمام تر قبلہ سے اقرب ہو اس حدیث کی بنا پر کہ نبی

اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے مصلیٰ اور دیوار کے درمیان بکری کے گزرنے کی جگہ ہوتی، اسے امام احمد، بخاری و مسلم نے حضرت سہل بن سعد رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا، اور یہ حدیث کہ "ہمیشہ لوگ پیچھے ہوتے رہیں گے حتّٰی کہ"

---

1 سنن ابوداؤد مقام الامام فی الصف مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۹۹ 2 صحیح البخاری باب قدر کم ان ینبغی ان یکون بین المصلی والسترہ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ پشاور ۱/۷۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

(Arabic Text Column): "Allah Almighty will postpone them." (1) Narrated by Muslim, Abu Dawood, An-Nasa'i, and Ibn Majah from Abu Sa'id (may Allah be pleased with him) from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). And the Hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him): "Let none of you pray with a gap between him and the Qibla." (2) Narrated by Abdul Razzaq in his 'Musannaf'. Thus, the wisdom in it is to provide space for the followers and those coming later, to avoid crowding for those who are remembering Allah (Dhakireen) and those passing by, and to ensure that no part of the mosque's Qibla side remains neglected. It is also a good omen for the nearness of Allah's mercy. For indeed, when one of you stands in prayer, he is whispering to his Lord, and his Lord is between him and the Qibla. (3) As narrated by the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) and others from Anas (may Allah be pleased with him) from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). It is clear that identifying this place with a known arch (mihrab) or any other construction is not necessary. Even if the mosque is a simple open space, its boundaries are automatically determined. In the Arabic language, the term 'mihrab' is not only associated with an archway; the Arabs call every high and prominent place, a presiding seat, or the highest part of a house a 'mihrab'.

(Urdu Translation Column): "Allah Almighty will postpone them." It was narrated by Muslim, Abu Dawood, An-Nasa'i, and Ibn Majah from Hazrat Abu Sa'id (may Allah be pleased with him), who reported it from the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). Hazrat Ibn Sa'ad's (referring to Ibn Mas'ud mentioned in Arabic text) Hadith states: "None of you should ever perform prayer in such a way that there is a useless empty space between him and the Qibla." This was mentioned by Abdul Razzaq in 'Al-Musannaf'. In it lies a vastness for the followers and those who arrive later, avoidance of congestion for those engaged in remembrance and those passing by, and ensuring that no corner on the Qibla side of the mosque remains unused. It is a good omen for the nearness of Allah's mercy, because when someone stands in prayer, they are whispering to their Lord; between that worshiper and the Qibla is their Lord, as mentioned by Bukhari and Muslim, etc., from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) and the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). There is no need for a known niche (mihrab) or any other structure; rather, even if a mosque is a simple open field, the boundaries of the mosque are automatically determined. Furthermore, in the Arabic language, the term 'mihrab' is

not applied only to a niche, but every high place, the head of a gathering, and the highest part of a house is called a 'mihrab'.

Footnotes: 1. Sahih Muslim, Chapter on Straightening the Rows and Establishing Them, published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/182. 2. Al-Musannaf by Abdul Razzaq, No. 2306, Chapter: How much should be between a man and his sutra (barrier), published by Idara-tul-Quran wal Uloom-il-Islamia Karachi, 2/66. 3. Sahih Al-Bukhari, Scraping Spittle with the Hand from the Mosque, published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/58.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

(अरबी पाठ स्तंभ): "अल्लाह तआला उन्हें पीछे कर देगा।" (1) इसे मुस्लिम, अबू दाऊद, नसई और इब्न माजह ने हज़रत अबू सईद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया। और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस: "तुम में से कोई भी इस तरह नमाज़ न पढ़े कि उसके और किबला के बीच खाली जगह रहे।" (2) इसे अब्दुल रज्ज़ाक़ ने 'मुसन्निफ़' में ज़िक्र किया है। इसमें हिकमत ये है कि मुक्तदियों और बाद में आने वालों के लिए गुंजाइश रहे, ज़िक्र करने वालों और गुज़रने वालों के लिए तंगी न हो, और मस्जिद के किबला की तरफ़ का कोई हिस्सा बेकार न रहे। यह अल्लाह की रहमत की नज़दीकी के लिए एक नेक शगुन भी है। क्योंकि जब तुम में से कोई नमाज़ में खड़ा होता है, तो वह अपने रब से सरगोशी (चुपके से बात) कर रहा होता है, और उसका रब उसके और किबला के दरमियान होता है। (3) जैसा कि बुखारी और मुस्लिम वगैरह ने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) और नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से ज़िक्र किया। यह साफ़ ज़ाहिर है कि इस जगह को किसी मशहूर मेहराब या किसी और तामीर से मुतय्यन करना ज़रूरी नहीं है। यहाँ तक कि अगर मस्जिद एक सादा मैदान हो, तो भी मस्जिद की हुदूद (सीमाएं) अपने आप मुतय्यन हो जाती हैं। अरबी ज़बान में मेहराब का मतलब सिर्फ़ ताक़ (आर्च) ही नहीं होता, बल्कि हर ऊँची जगह, महफ़िल की सदर जगह और घर की सबसे आला जगह को मेहराब कहा जाता है।

(उर्दू अनुवाद स्तंभ): "अल्लाह तआला उन्हें पीछे कर देगा।" इसे मुस्लिम, अबू दाऊद, नसई और इब्न माजह ने हज़रत अबू सईद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया। हज़रत इब्न साद (पाठ में इब्न मसूद) की यह हदीस कि "तुम में से कोई भी इस तरह नमाज़ न पढ़े कि उसके और किबला के बीच खाली जगह रहे" इसे अब्दुल रज्ज़ाक़ ने मुसन्निफ़ में ज़िक्र किया है। इसमें मुक्तदियों और बाद में आने वालों के लिए गुंजाइश, ज़िक्र करने वालों और गुज़रने वालों के लिए तंगी का न होना, और मस्जिद के किबला की तरफ़ के किसी कोने का बेकार न रहना शामिल है। यह अल्लाह तआला की रहमत की निकटता के लिए एक अच्छा शगुन है क्योंकि जब कोई नमाज़ में खड़ा होता है तो वह अपने रब से गुफ़्तगू कर रहा होता है, उस नमाज़ी और किबला के बीच उसका रब होता है जैसा कि बुखारी और मुस्लिम आदि ने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) और नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से ज़िक्र किया है। मेहराब को किसी प्रसिद्ध ताक़ या किसी अन्य निर्माण की आवश्यकता नहीं है, बल्कि यदि मस्जिद एक साधारण मैदान

है, तो भी मस्जिद की सीमाएँ स्वतः ही निर्धारित हो जाती हैं। इसके अलावा, अरबी भाषा में शब्द 'मेहराब' केवल ताक़ पर लागू नहीं होता है, बल्कि हर ऊँची जगह, सभा की मुख्य सीट और घर की सबसे ऊँची जगह को 'मेहराब' कहा जाता है।

फुटनोट्स: 1. सहीह मुस्लिम, सफ़ों को बराबर करने और उन्हें व्यवस्थित करने का अध्याय, पुरानी कुतुब खाना कराची, 1/182 द्वारा प्रकाशित। 2. अल-मुसन्निफ़ अब्दुल रज्ज़ाक़ द्वारा, संख्या 2306, अध्याय: एक आदमी और उसके सुतरा (बाधा) के बीच कितना होना चाहिए, इदारा-तुल-क़ुरआन वल उलूम-इल-इस्लामिया कराची, 2/66 द्वारा प्रकाशित। 3. सहीह अल-बुखारी, मस्जिद से हाथ से थूक खुरचना, पुरानी कुतुब खाना कराची, 1/58 द्वारा प्रकाशित।

یؤخرھم اللہ عزوجل(1) رواہ مسلم وابوداؤد والنسائی وابن ماجۃ عن ابي سعید رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وحدیث ابن مسعود رضی اللہ تعالی عنہ لایصلین احدکم وبینہ وبین القبلۃ فجوۃ(2) رواہ عبدالرزاق في مصنفہ، پس حکمت دروی توسیع برائے مقتدیاں و پس آئندگان و عدم تضییق بر ذاکراں و گزرندگان و عدم تعطیل پارہ از قبلہ مسجد باہمال آں و تفاؤل حسن بقرب رحمت و نزدیکی رحمان ست جل وعلی فان احدکم اذا قام في صلوتہ فانہ یناجي ربہ وان ربہ بینہ وبین القبلۃ(3) کما رواہ الشیخان وغیرھما عن انس رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم پیداست، و تعین ایں موضع را بطاق معروف بلکہ بہ بیچ بنا بر گز نیاز نیست تا آنکہ اگر مسجد ساحتے سادہ باشد ایں موضع بتعیین وتحدید او خود متعین می شود در زبان عرب نیز معنی محراب با صورت طاق جفت نیست عرباں ہر مکان رفیع و صدر

اللہ تعالیٰ انہیں مؤخر فرمادے گا۔ اسے مسلم، ابوداؤد، نسائی اور ابن ماجہ نے حضرت ابوسعید رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے انہوں نے نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا۔ حضرت ابن سعد کی یہ حدیث کہ "تم میں ہرگز کوئی نماز اس طرح ادا نہ کرے کہ اس کے اور قبلہ کے درمیان بیکار خالی جگہ رہے" اسے عبدالرزاق نے مصنف میں ذکر کیا ہے، اس میں مقتدیوں اور بعد میں آنے والوں کے لئے وسعت، ذاکرین اور گزرنے والوں کے لئے عدم تنگی، مسجد کے قبلہ کی جانب کسی گوشے کا مہمل نہ ہونا، اللہ تعالیٰ کے قرب رحمت کے لئے نیک فال ہے کیونکہ جب کوئی نماز میں کھڑا ہوتا ہے تو وہ اپنے رب سے سرگوشی کر رہا ہوتا ہے اس نمازی اور قبلہ کے درمیان اس کا رب ہوتا ہے جیسا کہ بخاری و مسلم وغیرہ نے حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ذکر کیا، محراب کو طاق معروف یا کسی اور تعمیر کی

حاجت نہیں بلکہ اگر مسجد سادہ میدان ہو تو بھی مسجد کی حدود خود بخود متعین ہو جاتی ہیں اور عربی زبان میں محراب کا اطلاق صرف طاق پر ہی نہیں ہوتا بلکہ ہر بلند جگہ، صدر مجلس اور گھر کی اعلیٰ جگہ کو محراب کہا جاتا ہے

1 صحیح مسلم باب تسویۃ الصفوف واقامتھا مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۸۲/۱ 2 المصنف لعبدالرزاق نمبر ۲۳۰۶ باب کم یکون بین الرجل و بین سترتہ مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۶۶/۲ 3 صحیح البخاری حک البزاق بالید من المسجد مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۵۸/۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

...majlis and the most honorable of places are called the mihrab of the house because people envy one another for it and compete for it, which often leads to war and fighting. And in the Hadith, it is said: "Beware of these slaughterhouses, meaning the prayer niches (places of honor)."[1] Reported by Al-Tabarani in Al-Kabir and Al-Bayhaqi in Al-Sunan on the authority of Abdullah bin 'Amr bin Al-'Aas (may Allah be pleased with them), who narrated from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Sheikh Munawi stated in At-Taysir: meaning, avoid seeking the head of gatherings, i.e., avoid competing for them.[2] According to the interpretation of the masters of linguistics and exegesis, the mihrab of a mosque is also derived from this meaning because it is the chief position, the front-most and most honorable place in it, being the place of the Imam in the middle-most part adjacent to the Qibla. Therefore, they have interpreted the mihrab in the mosque as an absolute position; it is in Majma' Bihar al-Anwar: "He entered their mihrab," and it is a high and elevated place, and it is also called the head of the assembly. From this comes the mihrab of the mosque, which is its chief and most honorable part. Similarly, there is a Hadith[3] that Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) used to dislike the maharib (niches), meaning he did not like to sit at the head of a gathering and be elevated above people. In Al-Qamus it is said: "The mihrab is the upper room, the chief part of the house, and the most noble part of the home."

Footnotes: 1. Al-Sunan al-Kubra by Al-Bayhaqi, Chapter on the Description of Building a Mosque, published by Dar Sader, Beirut, 2/249. 2. Fayd al-Qadir, Sharh al-Jami' al-Saghir, under Hadith 152, published by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/133. 3. Majma' Bihar al-Anwar, Chapter 'Haa' with 'Raa', published by Munshi Naval Kishore, Lucknow, 1/449.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द सातवीं

...मजलिस और सबसे सम्मानित स्थानों को घर का मेहराब कहा जाता है क्योंकि इसमें लोग एक-दूसरे पर ईर्ष्या करते हैं और इसे प्राप्त करने के लिए झगड़ते हैं, जिससे अक्सर युद्ध और लड़ाई तक की नौबत आ जाती है। और हदीस में है: "इन वधशालाओं यानी मेहराबों (सम्मान के स्थानों) से बचो।"[1] इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर में और अल-बैहकी ने अल-सुनन में हज़रत अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के माध्यम से रिवायत किया है, जिन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया। शेख मुनावी ने अल-तयसीर में फ़रमाया: यानी मजलिसों के मुख्य स्थान की तलाश से बचो, अर्थात इसमें प्रतिस्पर्धा करने से बचो।[2] भाषा और व्याख्या के विद्वानों के अनुसार, मस्जिद का मेहराब भी इसी अर्थ से लिया गया है क्योंकि यह मुख्य स्थान, अग्रिम और सबसे सम्मानित स्थान होता है, क्योंकि इमाम का स्थान किबला से सटे मध्य भाग में होता है। इसलिए उन्होंने मस्जिद में मेहराब की व्याख्या पूर्ण स्थान के रूप में की है; मजमा बिहारुल अनवार में है: "वह उनके मेहराब में दाखिल हुआ," और वह ऊंचा और बुलंद स्थान है, और इसे सभा का प्रमुख स्थान भी कहा जाता है। इसी से मस्जिद का मेहराब है और यह उसका मुख्य और उच्चतम भाग है। इसी तरह हदीस[3] में है कि हज़रत अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) महारीब को नापसंद करते थे, अर्थात उन्हें सभा के प्रमुख के रूप में बैठना और लोगों से ऊंचा होना पसंद नहीं था। कामूस में कहा गया है: "मेहराब ऊपरी कमरा, घर का मुख्य भाग और घर का सबसे श्रेष्ठ स्थान है।"

पाद-टिप्पणियाँ: 1. अल-सुनन अल-कुबरा, अल-बैहकी द्वारा, मस्जिद बनाने के तरीके पर अध्याय, दार सादेर, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 2/249। 2. फ़ैज़ अल-क़दीर, शराह अल-जामि' अल-सगीर, हदीस 152 के तहत, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/133। 3. मजमा बिहारुल अनवार, अध्याय 'हा' के साथ 'रा', मुंशी नवल किशोर, लखनऊ द्वारा प्रकाशित, 1/449।

पृष्ठ 343 / 721

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

مجلس واشرف مواضع بیت را محراب نامند لانه لانه | کیونکہ اس میں ایک دوسرے پر رشک کرتے اور اس حصول مما یتنافس فیه ویتنازع علیه فربما ادی الی حرب | میں جھگڑتے ہیں بسا اوقات جنگ وقتال تک نوبت جا پہنچتی وقتال وفی الحدیث اتقوا هذه المذابح یعنی | ہے ، اور حدیث میں ہے ان مذابح یعنی محرابوں سے بچو، اسے المحاریب[1] رواه الطبراني في الكبير والبيهقي في | طبرانی نے کبیر اور بیہقی نے سنن میں حضرت عبداللہ بن السنن عن عبد الله بن عمرو بن العاص رضی الله | عمرو بن العاص رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے انہوں نے نبی اکرم تعالیٰ عنہما عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم، قال | صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا، شیخ مناوی نے تیسیر المناوي فی التیسرای تجنبوا تحری صدور | میں فرمایا یعنی صدرِ مجالس کی تلاش سے بچو یعنی اس میں المجالس یعنی التنافس فیها ومحراب مسجد حسب تصریح | تنافس سے بچو، ائمہ لغت و تفسیر کی تفسیر کے مطابق مسجد ائمہ لغت و تفسیر از ہمیں معنی ماخوذ ست لانه صدر المقام | کا محراب بھی اسی معنی سے ماخوذ ہے کیونکہ یہ صدر مقام اور ومقدمه واشرف موضع فیه لکونه مقام الامام | اعلیٰ جگہ ہوتی ہے اس لئے کہ امام کی جگہ قبلہ سے متصل سب اوسط قطعة تلی القبلة لا جرم محراب را بمطلق مقام فی | سے وسط میں ہے اسی لئے محراب کی تفسیر مسجد میں مطلق المسجد تفسیر کرده اند در مجمع بحار الانوار ست دخل محرابا لہم | مقام سے کی ہے ، مجمع بحار الانوار میں ہے وہ ان کے محراب هو الموضع العالی المشرف وصدر المجلس ایضا | میں داخل ہوا اور وہ محراب بلند و عالی جگہ ہے ، صدر مجلس ومنه محراب المسجد وهو صدره واشرف موضع فیه | کو بھی کہا جاتا ہے اسی سے محراب مسجد ہے اور یہ صدر اور اعلیٰ ومنہ ح انس کان یکره المحاریب ای لم یکن یحب | جگہ ہے، اسی پر حدیث دال ہے کہ حضرت انس

رضی اللہ ان یجلس في صدر المجلس ویترفع علی الناس | تعالیٰ عنہ محاریب کو پسند نہ کرتے یعنی لوگوں پر بلند اور درقاموس فرمود المحراب الغرفة وصدر البیت | صدر مجلس کے طور پر بیٹھنا پسند نہ کرتے۔ قاموس میں ہے واکرم | محراب الماری، صدر گھر ، گھر کا اعلیٰ مقام،

حواشی: 1 السنن الکبریٰ للبیہقی باب فی کیفیۃ بناء المسجد مطبوعہ دار صادر بیروت ۲۴۹/۲ 2 فیض القدیر شرح الجامع الصغیر تحت حدیث ۱۵۲ مطبوعہ دار المعرفۃ بیروت ۱۳۳/۱ 3 مجمع بحار الانوار باب الحاء مع الراء مطبوعہ منشی نولکشور لکھنو ۴۴۹/۱

Fatawa Rizvia, Volume 7

[Table Body] Left Column (Arabic context from sources): Its places and the Imam's station in the mosque, and the place where the king sits alone so he is distant from the people (1). In Mukhtar al-Razi (selected from Sahah): The Mihrab is the head of the assembly, and from it comes the Mihrab of the mosque (2). In Surah: Maharib are the front parts of assemblies, and from it comes the Mihrab of the mosque (3). In Misbah al-Munir: The Mihrab is the head of the assembly, and it is said it is the most noble of assemblies, and it is where kings, leaders, and grandees sit, and from it comes the Mihrab of the prayer area (4). In Taj al-Arus: The Mihrab is a chamber and a high place, as narrated by al-Harawi in his two 'Gharibs' from al-Asma'i. Al-Zajjaj said the Mihrab is the highest room in a house and the highest place in a mosque. Abu Ubaidah said the Mihrab is the most honorable of places. Ibn al-Anbari said the Mihrab of the mosque is so called because the Imam stands alone in it, distant from the congregation (5). In Lisan al-Arab: Maharib are the heads (fronts) of assemblies, and from it is the Mihrab of the mosque, and from it are the Maharib of Ghamdan in Yemen, and al-Mihrab is the Qiblah and Mihrab.

Right Column (Urdu translation/explanation): The place of the Imam in the mosque, and it refers to the place where a king sits alone so that people stay distant. In Mukhtar al-Razi Muntakhab Sahah, it says that Mihrab is called the head of the assembly, and the Mihrab of the mosque is named after it. In Surah, it says Maharib are the front places of the assemblies, and the Mihrab of the mosque is from this. In Misbah al-Munir, it is stated that the Mihrab is a high place for an assembly; it is an exalted place where kings, Sayyids, and prominent people sit, and the Mihrab of the Eidgah is from this. In Taj al-Arus, the word Mihrab was cited by Harawi from Asma'i in 'Gharib', and Zajjaj said that the highest place in a house is called Mihrab, as is a high place in a mosque. Abu Ubaidah said Mihrab is a grand place. Ibn al-Anbari says the reason for naming it Mihrab of the mosque is that the Imam stands alone in it and is distant from the people. In Lisan al-Arab, it is mentioned that Maharib refers to the places of prominence; from this comes the Mihrab of the mosque, from this are the Maharib of Ghamdan in Yemen, and the Mihrab of the Qibla.

[Footnotes] 1. Al-Qamus, Chapter 'Ba', Section 'Ha', printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/55. 2. Al-Sahah, Chapter 'Ba', Section 'Ha', printed by Dar al-Ilm lil-Malayin, Beirut, 1/88. 3. Al-Surah, Chapter 'Ba', Section 'Ha', printed by Majeedi, Kanpur, p. 24. 4. Misbah al-Munir, under the word 'Al-Mihrab', printed by Manshurat Dar al-Hijrah,

Qom, Iran, 1/128. 5. Taj al-Arus, Section 'Ha' from Chapter 'Ba', printed by Ihya al-Turath, Beirut, 1/470.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[मुख्य तालिका] बायाँ स्तंभ (स्रोतों से अरबी संदर्भ): मस्जिद में इमाम का स्थान और वह स्थान जहाँ राजा अकेला बैठता है ताकि वह लोगों से दूर रहे (1)। मुख्तार अल-राज़ी (सिहाह से चयनित) में: मिहराब सभा का मुख्य स्थान है, और इसी से मस्जिद का मिहराब बना है (2)। सुराह में: महारिब सभाओं के अग्रिम भाग हैं, और इसी से मस्जिद का मिहराब बना है (3)। मिसबाह अल-मुनीर में: मिहराब सभा का मुख्य स्थान है, और कहा जाता है कि यह सभाओं में सबसे श्रेष्ठ है, जहाँ राजा, नेता और महान लोग बैठते हैं, और इसी से प्रार्थना स्थल (मुसल्ला) का मिहराब बना है (4)। ताज अल-अरूस में: मिहराब एक कक्ष और एक ऊँचा स्थान है, जैसा कि अल-हरवी ने अपनी दो 'ग़रीब' पुस्तकों में अल-असमी से उद्धृत किया है। अल-ज़ज्जाज ने कहा कि मिहराब घर का सबसे ऊँचा कमरा और मस्जिद का सबसे ऊँचा स्थान है। अबू उबैदा ने कहा कि मिहराब स्थानों में सबसे सम्मानित है। इब्न अल-अंबारी ने कहा कि मस्जिद के मिहराब को इसलिए ऐसा कहा जाता है क्योंकि इमाम इसमें अकेला खड़ा होता है, जो मण्डली से दूर होता है (5)। लिसान अल-अरब में: महारिब सभाओं के प्रमुख (सामने के) स्थान हैं, और इसी से मस्जिद का मिहराब है, और इसी से यमन में ग़मदान के महारिब हैं, और अल-मिहराब ही किबला और मिहराब है।

दायाँ स्तंभ (उर्दू अनुवाद/व्याख्या): मस्जिद में इमाम की जगह, और यह उस जगह को संदर्भित करता है जहाँ एक राजा अकेला बैठता है ताकि लोग दूर रहें। मुख्तार अल-राज़ी मुंतख़ब सिहाह में कहा गया है कि मिहराब को सभा का प्रमुख कहा जाता है, और मस्जिद के मिहराब का नाम इसी के नाम पर रखा गया है। सुराह में कहा गया है कि महारिब सभाओं के सामने के स्थान हैं, और मस्जिद का मिहराब इसी से है। मिसबाह अल-मुनीर में कहा गया है कि मिहराब सभा के लिए एक ऊँचा स्थान है; यह एक प्रतिष्ठित स्थान है जहाँ राजा, सैय्यद और प्रमुख लोग बैठते हैं, और ईदगाह का मिहराब इसी से है। ताज अल-अरूस में, मिहराब शब्द को हरवी द्वारा 'ग़रीब' में असमी से उद्धृत किया गया था, और ज़ज्जाज ने कहा कि घर के सबसे ऊँचे स्थान को मिहराब कहा जाता है, जैसा कि मस्जिद में एक ऊँचे स्थान को। अबू उबैदा ने कहा कि मिहराब एक भव्य स्थान है। इब्न अल-अंबारी कहते हैं कि मस्जिद के मिहराब का नाम रखने का कारण यह है कि इमाम इसमें अकेला खड़ा होता है और लोगों से दूर होता है। लिसान अल-अरब में उल्लेख है कि महारिब प्रमुखता के स्थानों को संदर्भित करता है; इसी से मस्जिद का मिहराब आता है, इसी से यमन में ग़मदान के महारिब हैं, और किबला का मिहराब है।

[पाद-लेख] 1. अल-क़ामूस, अध्याय 'बा', खंड 'हा', मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/55। 2. अल-सिहाह, अध्याय 'बा', खंड 'हा', दार अल-इल्म लिल-मलायिन, बेरूत द्वारा मुद्रित, 1/88। 3. अल-सुराह, अध्याय 'बा', खंड 'हा', मजीदी, कानपुर द्वारा मुद्रित, पृ. 24। 4. मिसबाह अल-मुनीर, शब्द 'अल-मिहराब' के अंतर्गत, मनशुरात दार अल-हिजरा, क़ोम, ईरान द्वारा मुद्रित, 1/128। 5. ताज अल-अरूस, अध्याय 'बा' से खंड 'हा', इहया अल-तुराथ, बेरूत द्वारा मुद्रित, 1/470।

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

[جدول کا متن] بایاں کالم (عربی عبارت مع حوالہ جات): مواضعه ومقام الامام من المسجد والموضع ینفرد به الملك فیتباعد عن الناس 1 در مختار رازی منتخب صحاح ست المحراب صدر المجلس ومنه محراب المسجد 2 در صراح ست محاریب پیشگاہ ہائے مجالس ومنه محراب المسجد 3 در مصباح المنیر ست المحراب صدر المجلس ویقال هو اشرف المجالس وهو حیث یجلس الملوك والسادات والعظماء ومنه محراب المصلی 4 در تاج العروس ست المحراب الغرفة وموضع العالی نقله الهروی في غریبیه عن الاصمعی وقال الزجاج المحراب ارفع بیت في الدار وارفع مکان في المسجد وقال ابوعبیدة المحراب اشرف الاماکن قال ابن الانباری سمی محراب المسجد لانفراد الامام فیه وبعده من القوم 5 وفی لسان العرب المحاریب صدورالمجالس ومنه محراب المسجد ومنه محاریب غمدان بالیمن والمحراب القبلة ومحراب

دایاں کالم (اردو ترجمہ و تشریح): مسجد میں امام کی جگہ، اور اس جگہ کو کہتے ہیں جہاں بادشاہ تنہا بیٹھتا ہو تاکہ لوگ دُور رہیں، مختار رازی منتخب صحاح میں ہے کہ محراب صدرِ مجلس کو کہا جاتا ہے، اور اسی سے محرابِ مسجد ہے۔ صراح میں ہے محاریب مجلس کی اگلی جگہ، اسی سے محرابِ مسجد ہے۔ مصباح المنیر میں ہے محراب مجلس کے لئے اونچی جگہ کو کہا جاتا ہے وہ اعلیٰ جگہ ہے کہ وہاں بادشاہ، سادات اور بڑے لوگ بیٹھتے ہیں، اسی سے عیدگاہ کا محراب ہے۔ تاج العروس میں ہے لفظ محراب کو ہروی نے غریب میں اصمعی سے نقل کیا، اور زجاج نے کہا کہ گھر کا سب سے بلند مقام محراب کہلاتا ہے اور مسجد میں بلند جگہ۔ ابوعبیدہ نے کہا محراب بزرگ جگہ ہے۔ ابن الانباری کہتے ہیں کہ محراب کی وجہ تسمیہ یہ ہے کہ اس میں امام اکیلا کھڑا

ہوتا ہے اور لوگوں سے دور ہوتا ہے۔ لسان العرب میں ہے کہ محاریب سے مراد جائے صدور ہے اسی سے محرابِ مسجد ہے، اسی سے یمن میں غمدان کے محراب اور محرابِ قبلہ ہے۔

[حواشی] 1 القاموس باب الباء فصل الحاء مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۵۵/۱ 2 الصحاح باب الباء فصل الحاء مطبوعہ دار العلم للملایین بیروت ۸۸/۱ 3 الصراح باب الباء فصل الحاء مطبوعہ مجیدی کانپور ص ۲۴ 4 مصباح المنیر تحت لفظ المحراب مطبوعہ منشورات دارالہجرۃ قم ایران ۱۲۸/۱ 5 تاج العروس فصل الحاء من باب الباء مطبوعہ احیاء التراث بیروت ۴۷۰/۱

Volume Seven - Fatawa Rizvia

Arabic Text

The mosque's forefront and the most honorable place in it is also the Mihrab. It is the noblest part of the kings' gatherings, as reported from Imam Abu Hanifa. Abu Ubaidah said: The Mihrab is the master of gatherings, their forefront, and their most honorable part. He said: Likewise, it is (the case) for mosques (1) - summary.

In 'Ma'alim al-Tanzil', it is stated: The Mihrab is the most honorable part of gatherings and their forefront, and similarly it is for mosques (2).

In 'Anwar al-Tanzil' it is (said): (The Mihrab) i.e., the room, or the mosque, or its most honorable and foremost part; it is named so because it is the place of fighting (muharaba) against Satan, as if she (i.e., our lady Maryam) was placed in the most honorable part of the Holy Temple (Bayt al-Maqdis) (3).

In its commentary 'Inayat al-Qadi', it is (said): Several meanings are mentioned for Mihrab, the most famous of which is the last one, which is why the author eventually restricted himself to this last meaning in his statement 'as if she...' (4) etc.

In 'Jalalayn', it is (said): (Mihrab) is the room, and it is the best of gatherings (5).

In 'Tafsir Kabir', it is (said): Mihrab means the high and noble place, and it is said the

Urdu Translation/Explanation

The mosque's Mihrab is also its highest and most honorable place; this is from Imam Abu Hanifa. Abu Ubaidah says that the Mihrab is the highest and most honorable part of gatherings, and similarly are the Mihrabs of mosques. (End summary).

In 'Ma'alim al-Tanzil', it is stated that the Mihrab refers to the highest and foremost place of gatherings, and the case of the mosque's Mihrab is the same.

In 'Anwar al-Tanzil' it is (said): (Mihrab, meaning a room or a mosque or the highest and most honorable place of a room and mosque) is so named because it is the place of fighting against Satan, as if (Lady Maryam peace be upon her) was born in the highest place of the Holy Temple.

In its commentary 'Inayat al-Qadi', it is stated that there are multiple meanings of Mihrab, among which the last one is famous, therefore the author restricted himself to this last meaning with the words 'as if she was placed...'.

In 'Jalalayn', it is stated that (Mihrab) is a room, it is the highest place of gatherings.

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
Mihrab is the most honorable part of gatherings.	In 'Tafsir Kabir', Mihrab means a high and noble place, according to some for gatherings.

1. Lisan al-Arab, chapter of 'Haa', published by Dar Sader, Beirut, 1/305.
2. Ma'alim al-Tanzil, on the margins of al-Khazin, Surah Aal-e-Imran, published by Mustafa al-Babi, Beirut, 1/322.
3. Anwar al-Tanzil (Baydawi), Surah Aal-e-Imran, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 2/8.
4. Hashiyah al-Shahab known as Inayat al-Qadi, Surah Aal-e-Imran, published by Dar Sader, Beirut, 3/33.
5. Tafsir Jalalayn, Surah Aal-e-Imran, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/78.

खंड सात - फतावा रजविया

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
मस्जिद का अग्रभाग और उसमें सबसे सम्मानित स्थान भी मिहराब ही है। यह राजाओं की सभाओं का सबसे कुलीन हिस्सा है, जैसा कि इमाम अबू हनीफा से रिपोर्ट किया गया है। अबू उबैदाह ने कहा: मिहराब सभाओं का स्वामी है, उनका अग्रभाग है, और उनका सबसे सम्मानित हिस्सा है। उन्होंने कहा: इसी तरह, मस्जिदों के लिए भी यही मामला है (1) - सारांश।	मस्जिद का मिहराब भी उसका सबसे ऊँचा और सम्मानित स्थान होता है; यह इमाम अबू हनीफा से है। अबू उबैदाह कहते हैं कि मिहराब सभाओं का सबसे ऊँचा और सम्मानित हिस्सा है, और इसी तरह मस्जिदों के मिहराब भी हैं। (सारांश समाप्त)।
'मआलिम अल-तन्ज़ील' में कहा गया है: मिहराब सभाओं का सबसे सम्मानित हिस्सा और उनका अग्रभाग है, और मस्जिदों के लिए भी ऐसा ही है (2)।	'मआलिम अल-तन्ज़ील' में कहा गया है कि मिहराब से तात्पर्य सभाओं के सबसे ऊँचे और प्रमुख स्थान से है, और मस्जिद के मिहराब का मामला भी वैसा ही है।
'अनवार अल-तन्ज़ील' में है: (मिहराब) यानी कमरा, या मस्जिद, या उसका सबसे सम्मानित और प्रमुख हिस्सा; इसे ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह शैतान के खिलाफ लड़ाई (मुहारबा) का स्थान है, जैसे कि वह (यानी हमारी लेडी मरयम) बैतुल मुक़द्दस के सबसे सम्मानित हिस्से में रखी गई थी (3)।	'अनवार अल-तन्ज़ील' में है: (मिहराब, यानी एक कमरा या एक मस्जिद या एक कमरे और मस्जिद का सबसे ऊँचा और सम्मानित स्थान) का नाम इसलिए रखा गया है क्योंकि यह शैतान के खिलाफ लड़ाई का स्थान है, मानो (सैयदा मरयम अलैहिस्सलाम) बैतुल मुक़द्दस के उच्चतम स्थान पर पैदा हुई थीं।
इसकी व्याख्या 'इनायत अल-क़ाज़ी' में है: मिहराब के लिए कई अर्थ बताए गए हैं, जिनमें से सबसे प्रसिद्ध अंतिम वाला है, यही कारण है कि लेखक ने अंततः अपने कथन 'जैसे कि वह...' (4) आदि में इसी अंतिम अर्थ तक खुद को सीमित कर लिया।	इसकी व्याख्या 'इनायत अल-क़ाज़ी' में कहा गया है कि मिहराब के कई अर्थ हैं, जिनमें से अंतिम प्रसिद्ध है, इसलिए लेखक ने 'जैसे कि वह रखी गई थी...' शब्दों के साथ इस अंतिम अर्थ तक खुद को सीमित कर लिया।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
'जलालैन' में है: (मिहराब) कमरा है, और यह सभाओं में सबसे श्रेष्ठ है (5)।	'जलालैन' में कहा गया है कि (मिहराब) एक कमरा है, यह सभाओं का सबसे ऊँचा स्थान है।
'तफ़सीर कबीर' में है: मिहराब का अर्थ ऊंचा और महान स्थान है, और कहा जाता है कि मिहराब सभाओं का सबसे सम्मानित हिस्सा है।	'तफ़सीर कबीर' में, मिहराब का अर्थ ऊँचा और महान स्थान है, कुछ के अनुसार सभाओं के लिए।

1. लिसान अल-अरब, 'हा' अध्याय, दार सादर, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/305।
2. मआलिम अल-तन्ज़ील, अल-खाज़िन के हाशिये पर, सूरा अल-ए-इमरान, मुस्तफ़ा अल-बाबी, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/322।
3. अनवार अल-तन्ज़ील (बैदावी), सूरा अल-ए-इमरान, मत्व मुजतबाई, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 2/8।
4. हाशिया अल-शहाब जिसे इनायत अल-क़ाज़ी के नाम से जाना जाता है, सूरा अल-ए-इमरान, दार सादर, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 3/33।
5. तफ़सीर जलालैन, सूरा अल-ए-इमरान, मत्व मुजतबाई, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/78।

عربی عبارت

المسجد ایضاً صدوره واشرف موضع فیه والمحراب اکرم مجالس الملوك عن ابی حنیفة، وقال ابوعبیدة المحراب سید المجالس ومقدمها واشرفها قال وکذلك هو من المساجد (1) هـ ملخصاً -

در معالم التنزیل فرمود المحراب اشرف المجالس ومقدمها وکذلك هو من المسجد (2)

در انوار التنزیل ست (المحراب) ای الغرفة اوالمسجد اواشرف مواضعه ومقدمها سمی به لانه محل محاربة الشیطان کانها (ای سیدتنا مریم) وضعت فی اشرف موضع من بیت المقدس (3)

در شرح او عنایة القاضی ست ذکر للمحراب معانی المشهور منها الاخیر ولذا اقتصر علیه اخیرا في قوله کانها (4) الخ

اردو ترجمہ و تشریح

مسجد کا محراب بھی اس کی اعلیٰ و اشرف جگہ ہوتی ہے، یہ امام ابوحنیفہ سے ہے۔ ابوعبیدہ کہتے ہیں کہ محراب مجالس کی اعلیٰ واشرف جگہ ہوتی ہے اور اسی طرح مساجد کے محراب ہیں۔ اھ تلخیصاً۔

معالم التنزیل میں ہے محراب سے مراد مجالس کی اعلیٰ اور مقدم جگہ ہے اور مسجد میں بھی محراب کا معاملہ ایسا ہی ہے۔

انوارالتنزیل میں ہے (محراب یعنی کمرہ یا مسجد یا کمرہ و مسجد کی اعلیٰ و اشرف جگہ مراد ہے یہ نام رکھنے کی وجہ یہ ہے کہ یہ شیطان سے محاربہ کی جگہ ہوتی ہے گویا (سیدہ مریم علیہا السلام) بیت المقدس کی اعلیٰ جگہ پر پیدا ہوئیں،

اس کی شرح عنایة القاضی میں ہے کہ محراب کے متعدد معانی ہیں ان میں سے مشہور آخری ہے اسی لئے ماتن نے اس آخری معنی پر "کانها وضعت الخ" کے الفاظ سے اقتصار کیا۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ و تشریح
در جلالین ست (المحراب) الغرفة وهی اشر المجالس (5) در تفسیر کبیر ست المحراب الموضع العالی الشریف وقیل المحراب اشرف المجالس	جلالین میں ہے (محراب) کمرہ، یہ مجالس کی اعلیٰ جگہ ہوتی ہے۔ تفسیر کبیر میں ہے محراب سے مراد بلند و اعلیٰ جگہ ہے، بعض کے نزدیک مجالس کے لئے

1 لسان العرب فصل الحاء المهملہ مطبوعہ دار صادر بیروت ۳۰۵/۱ 2 معالم التنزیل علی ہامش الخازن سورہ آل عمران مطبوعہ مصطفی البابی بیروت ۳۲۲/۱ 3 انوار التنزیل (بیضاوی) سورہ آل عمران مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۸/۲ 4 حاشیۃ الشہاب المعروف عنایۃ القاضی سورہ آل عمران مطبوعہ دار صادر بیروت ۳۳/۳ 5 تفسیر جلالین سورہ آل عمران مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۷۸/۱

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

Main Content (Left Column - Persian/Arabic Text): "And raised above it"[1] – In [Tafsir] al-Kashshaf, it is a chamber (ghurfa), and it is said to be the most noble place and the front of gatherings.[2] These are the major statements of the masters of this science, which indicate from the location itself, by the form of the arch and its attachment, that it is an innovation (hadath). In ancient mosques until the year 88 AH, there was no name for it. The most superior of mosques, Masjid al-Haram, is still free of it. It did not exist in the time of the Holy Prophet (peace be upon him), nor in the era of the Rightly Guided Caliphs, nor in the time of Amir Mu'awiya and Abdullah ibn al-Zubayr (may Allah be pleased with them all). Rather, Walid bin Abdul Malik Marwani introduced it during his reign. It is thought that the reason for it, besides decoration, was to mark the position of the Imam with a clear and distinct sign so that in large mosques, one wouldn't need to search for the center of the row, and at night, the Imam could be located even without light. Furthermore, for the followers, the Imam's prostration in the archway provides more space. Since the act contained benefits (masalih), it gained prevalence and became customary in all Islamic lands. Thus, the name of the 'signified' (Mihrab) was applied to the 'signifier' (the arch). - Sayyid Samhudi (may his secret be sanctified). Note: Based on the clarifications of these great scholars (may Allah have mercy on them).

Main Content (Right Column - Urdu Text): It is the highest and most elevated place. It is mentioned in Kashshaf that the meaning of Mihrab is a room; according to some, it refers to the highest and most noble place for gatherings. These are all the statements of the masters of the art regarding the Mihrab, which make it clear that it refers to a place, not to the name of an arched structure. Rather, it did not exist in ancient mosques before eighty-eight (88) AH. The most superior mosque, Masjid al-Haram, is still void of it to this day. During the physical life of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and during the eras of the Rightly Guided Caliphs, Amir Mu'awiya, and Abdullah bin al-Zubayr (may Allah be pleased with them), there was no form of a Mihrab in the Prophet's Mosque. Rather, Walid bin Abdul Malik Marwani built the Mihrab during his reign. It is acknowledged that besides being a decoration, it is better for the Mihrab to serve as a marker for the Imam's position, especially in large mosques so that one does not have to search for it every time and the Imam can be found at night without light. And due to the Imam prostrating in the Mihrab, the followers gain more space as well. Since there were these benefits in the Mihrab, it became prevalent and well-known in all Islamic lands.

So here, the name of the signified was given to the signifier. Sayyid Samhudi (may his secret be sanctified) has stated... From these clarifications of the great elders (may Allah Almighty have mercy on them), this point... (continued on the next page)

Footnotes: 1. Mentioned in Tafsir al-Kabir, Surah Al-Imran, published by Al-Bahiyya al-Misriyya, Egypt, 8/31. 2. Mentioned in Tafsir al-Kashshaf, Surah Al-Imran, published by Intisharat-e-Aftab, Tehran, Iran, 1/427.

फ़तावा रज़विया - भाग सात

मुख्य सामग्री (बायां स्तंभ - फारसी/अरबी पाठ): "और उसके ऊपर उठाया गया"[1] - [तफसीर] अल-कश्शाफ में, यह एक कक्ष (गुरफा) है, और इसे सभाओं का सबसे महान स्थान और अग्रभाग कहा गया है।[2] ये इस विज्ञान के उस्तादों के प्रमुख कथन हैं, जो स्वयं स्थान से, मेहराब के रूप और उसके जुड़ाव से संकेत देते हैं कि यह एक नवाचार (हदथ) है। प्राचीन मस्जिदों में 88 हिजरी तक इसका कोई नाम नहीं था। मस्जिदों में सबसे श्रेष्ठ, मस्जिद अल-हरम, आज भी इससे मुक्त है। यह पवित्र पैगंबर (उन पर शांति हो) के समय में नहीं था, न ही राशिदुन खलीफाओं के युग में, और न ही अमीर मुआविया और अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) के समय में। बल्कि, वलीद बिन अब्दुल मलिक मरवानी ने अपने शासनकाल के दौरान इसे पेश किया। ऐसा माना जाता है कि इसका कारण, सजावट के अलावा, इमाम की स्थिति को एक स्पष्ट और विशिष्ट संकेत के साथ चिह्नित करना था ताकि बड़ी मस्जिदों में पंक्ति के केंद्र की खोज करने की आवश्यकता न हो, और रात में इमाम को रोशनी के बिना भी खोजा जा सके। इसके अलावा, अनुयायियों के लिए, मेहराब में इमाम का सजदा करना अधिक स्थान प्रदान करता है। चूंकि इस कार्य में लाभ (मसालेह) थे, इसलिए यह प्रचलित हो गया और सभी इस्लामी देशों में प्रथागत हो गया। इस प्रकार, 'वाच्य' (मेहराब) का नाम 'वाचक' (मेहराब/ताक) पर लागू किया गया। - सैयद समहुदी। नोट: इन महान विद्वानों के स्पष्टीकरण के आधार पर (अल्लाह उन पर दया करे)।

मुख्य सामग्री (दायां स्तंभ - उर्दू पाठ): यह उच्चतम और सबसे ऊँचा स्थान है। कश्शाफ में उल्लेख है कि मेहराब का अर्थ कमरा है; कुछ के अनुसार, इसका तात्पर्य सभाओं के लिए उच्चतम और सबसे महान स्थान है। मेहराब के संबंध में कला के उस्तादों के ये सभी कथन हैं, जिनसे यह स्पष्ट होता है कि यह एक स्थान को संदर्भित करता है, न कि मेहराब जैसी संरचना के नाम को। बल्कि, 88 हिजरी से पहले प्राचीन मस्जिदों में इसका अस्तित्व नहीं था। सबसे श्रेष्ठ मस्जिद, मस्जिद अल-हरम, आज भी इससे खाली है। पवित्र पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के भौतिक जीवन, और राशिदुन खलीफाओं, अमीर मुआविया और अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के काल के दौरान, मस्जिद-ए-नबवी में मेहराब का कोई रूप नहीं था। बल्कि, वलीद बिन अब्दुल मलिक मरवानी ने अपने शासनकाल के दौरान मेहराब बनवाया। यह स्वीकार किया जाता है कि सजावट होने के अलावा, इमाम के स्थान पर एक संकेत के रूप में मेहराब का होना बेहतर है, विशेष रूप से बड़ी मस्जिदों में ताकि हर बार इसे खोजना न पड़े और इमाम को रात में रोशनी के बिना पाया जा सके।

और मेहराब में इमाम के सजदा करने के कारण, मुक़्तदियों को भी अधिक जगह मिल जाती है। चूंकि मेहराब में ये लाभ थे, इसलिए यह प्रचलित हो गया और सभी इस्लामी देशों में प्रसिद्ध हो गया। तो यहाँ, वाच्य का नाम वाचक को दिया गया। सैयद समहुदी ने कहा है... इन बड़े बुजुर्गों (अल्लाह उन पर दया करे) के इन स्पष्टीकरणों से, यह बात... (अगले पृष्ठ पर जारी)

फ़ुटनोट: 1. तफ़सीर अल-कबीर, सूरा अल-इमरान में उल्लेखित, अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 8/31। 2. तफ़सीर अल-कश्शाफ़, सूरा अल-इमरान में उल्लेखित, इंतशारात-ए-आफताब, तेहरान, ईरान द्वारा प्रकाशित, 1/427।

وارفعہا" درکشاف ست غرفۃ وقیل اشرف المجالس ومقدمہا ۲ این ست معظم عبارات ائمہ فن کہ از ہمان نفس موضع نشان می دہد از صورت طاق و چسپاں ازونشان دہد کہ او خود حادث ست در مساجد قدیمہ تا سال ہشتاد وہشت ہجری نامے ازاں نبود افضل المساجد مسجد الحرام ہنوز ازاں خالیست و در مسجد اکرم سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نیز نہ بزمان اقدس بود نہ بعہد خلفائے راشدین نہ بعہد امیر معاویہ و عبد اللہ ابن زبیر رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین بلکہ ولید بن عبد الملک مروانی زمانہ امارت خود احداث کردہ است و مانا کہ حامل برآں غیر زینت اعلام مقام امام بعلامت ظاہر متیینہ باشد کہ در توسط صف خاصہ بمساجد کبار حاجت بنظر و آزمودن نیفتد وبشب نیز بے روشنی مدرک شود و برائے مقتدیاں بسجدہ امام در طاق فراخی فراغے ہم نماید چوں کار مشتمل مصالح بود رواج گرفت وزاں باز در عامہ بلاد اسلام معہود شد پس اطلاق محراب برآں نام معین برائے معین ست اعنی تسمیۃ الدال باسم المدلول سید سمہودی عہ

اعلیٰ و ارفع جگہ ہے۔ کشاف میں ہے محراب کا معنی کمرہ، بعض کے نزدیک مجالس کے لئے اعلیٰ واشرف جگہ مراد ہوتی ہے۔ محراب کے بارے میں یہ ہیں تمام ائمہ فن کی عبارات جن سے واضح ہو رہا ہے کہ اس سے مراد جگہ ہے طاق وغیرہ کی صورت کا نام نہیں بلکہ اٹھاسی (۸۸) ہجری سے پہلے مساجد قدیمہ میں اس کا وجود نہ ہوتا تھا سب سے افضل مسجد مسجد حرام اس سے اب تک خالی ہے اور نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی ظاہری حیات، خلفاء راشدین، امیر معاویہ اور عبد اللہ بن زبیر رضی اللہ تعالٰی عنہم کے دور میں مسجد نبوی میں صورت محراب نہیں تھی بلکہ ولید بن عبد الملک مروانی نے اپنے دور امارت میں محراب بنایا اور یہ تسلیم ہے کہ زینت کے علاوہ امام کی جگہ پر علامت کے طور پر محراب کا ہونا بہتر ہے خصوصاً بڑی

مساجد میں تاکہ ہر دفعہ غور و فکر نہ کرنا پڑے اور رات کو بغیر روشنی کے امام کو پایا جاسکے اور امام کے محراب میں سجدہ کی وجہ سے مقتدیوں کو وسعت بھی مل جاتی ہے تو جب محراب میں یہ مصالح تھے تو اس کا رواج ہو گیا اور تمام بلاد اسلامیہ میں یہ معروف ہوا تو یہ یہاں مدلول کا نام دال کو دیا گیا ہے۔ سید سمہودی قدس سرہ نے

عہ بتصریحات ہؤلاء الکبراء رحمہم اللہ | اکابر رحمہم اللہ تعالی کی ان تصریحات سے یہ بات (باقی بر صفحہ آئندہ)

۱ التفسیر الکبیر سورہ آل عمران میں مذکور ہے مطبوعہ البہیہ المصریہ مصر ۳۱/۸ ۲ تفسیر الکشاف سورہ آل عمران میں مذکور ہے مطبوعہ انتشارات آفتاب تہران ایران ۱/ ۴۲۷

Fatawa Razvia, Volume 7

[Left Column Text] May Allah sanctify his secret. In 'Khulasat-ul-Wafa', Chapter 4, Section 8, it is stated: Yahya narrates from Abdul Muhaimin bin Abbas, from his father, that Uthman passed away and there were no battlements or prayer niches in the mosque. The first to introduce the mihrab and battlements was Umar bin Abdul Aziz. [Footnote 1] In the second section of the same, he said: There was no mihrab for the mosque during the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), nor during the time of the Caliphs after him, until Umar bin Abdul Aziz built it during the governorship of Walid. [Footnote 2] Imam Asqalani in 'Fath al-Bari', the commentary on Sahih al-Bukhari, recorded: Al-Kirmani said that because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to stand beside the pulpit (minbar), it means there was no mihrab for his mosque. [Footnote 3] Imam Ayni said in 'Umda-tul-Qari', the commentary on Al-Bukhari...

[Right Column Text] In the eighth section of the fourth chapter of 'Khulasat-ul-Wafa', it is said that Yahya related from Abdul Muhaimin bin Abbas, who related from his father, that when Hazrat Uthman (may Allah be pleased with him) was martyred, there were no battlements or prayer niches in the mosque. The first person to build a mihrab and battlements was Hazrat Umar bin Abdul Aziz (may Allah be pleased with him). In the second section of the same work, it is mentioned that there was no mihrab during the physical life of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and during the era of the Rightly Guided Caliphs, until Umar bin Abdul Aziz had it built during the governorship of Walid bin Abdul Malik. Imam Asqalani states in 'Fath al-Bari Sharh al-Bukhari' that Imam Kirmani wrote that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to stand on one side of the pulpit, which means that at that time there was no mihrab in the mosque. Imam Ayni said in 'Umda-tul-Qari Sharh al-Bukhari'...

[Bottom Section] (Remaining footnote from the previous page) It has become clear that what was stated in 'Fath al-Qadir' regarding the standing of the Imam in the mihrab, that these prayer niches have existed in mosques since the physical life of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), is an oversight and a mistake. End. One should be alert to this. 12 [Dated note] May he be forgiven (T).

It has become clear that what occurred in 'Fath' regarding the issue of standing in the archway, that there were mihrabs in mosques from the time of the Messenger of

Allah (peace and blessings of Allah be upon him), is an oversight, so let one be mindful. [Footnote 4] 12 [Dated note] May he be forgiven (M).

[Footnotes] 1. Wafa al-Wafa, Chapter 17, published by Ihya al-Turath Beirut, 2/525 2. Wafa al-Wafa, Mihrab of the Prophet's Mosque and when it was made, published by Ihya al-Turath Beirut, 2/701 3. Fath al-Bari Sharh Bukhari, 'How much space should be between the worshiper and the sutra (barrier)', published by Mustafa al-Babi Egypt, 2/121 4. Fath al-Qadir, 'Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it', published by Nooria Razvia Sukkur, 1/360

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[बाएं कॉलम का पाठ] अल्लाह उनके राज़ को पवित्र रखे। 'ख़ुलासा-तुल-वफ़ा' के अध्याय 4, खंड 8 में फ़रमाया: यह्या ने अब्दुल मुहयमिन बिन अब्बास से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की कि उस्मान का इंतकाल हुआ और मस्जिद में कोई कंगूरे (शुरुफ़ात) या मेहराब नहीं थे। मेहराब और कंगूरे बनाने वाले पहले व्यक्ति उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ थे। [पाद टिप्पणी 1] उसी के दूसरे खंड में फ़रमाया: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और बरकत हो) के समय में और उनके बाद के ख़लीफ़ाओं के काल में मस्जिद के लिए कोई मेहराब नहीं था, यहाँ तक कि वलीद की गवर्नरी में उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने इसे बनाया। [पाद टिप्पणी 2] इमाम अस्क़लानी ने 'फ़तहु-ल-बारी', सहीह बुख़ारी की व्याख्या में लिखा: किरमानी ने कहा क्योंकि नबी (उन पर अल्लाह की शांति और बरकत हो) मिम्बर के किनारे खड़े होते थे, यानी उनकी मस्जिद में कोई मेहराब नहीं था। [पाद टिप्पणी 3] इमाम ऐनी ने 'उम्दा-तुल-क़ारी' शरह बुख़ारी में फ़रमाया...

[दाएं कॉलम का पाठ] 'ख़ुलासा-तुल-वफ़ा' के चौथे बाब की आठवीं फ़स्ल में फ़रमाया कि यह्या ने अब्दुल मुहयमिन बिन अब्बास से और उन्होंने अपने पिता से बयान किया कि हज़रत उस्मान रज़ियल्लाहु तआला अन्हु शहीद हुए तो मस्जिद में कंगूरे और मेहराब न थे। सबसे पहले मेहराब और कंगूरे बनाने वाले हज़रत उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हैं। इसी की दूसरी फ़स्ल में है कि रिसालत मआब सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की ज़ाहिरी हयात और खुलफ़ा-ए-राशदीन के दौर में मेहराब न था, यहाँ तक कि इमारत-ए-वलीद बिन अब्दुल मलिक में उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने बनवाया। इमाम अस्क़लानी 'फ़तहु-ल-बारी शरह अल-बुख़ारी' में फ़रमाते हैं कि इमाम किरमानी ने लिखा है कि नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम मिम्बर की एक जानिब खड़े होते थे, यानी उस वक़्त मस्जिद में मेहराब न था। इमाम ऐनी ने 'उम्दा-तुल-क़ारी शरह अल-बुख़ारी' में फ़रमाया...

[नीचे का अनुभाग] (पिछले पृष्ठ के हाशिये का शेष) यह स्पष्ट हो गया कि 'फ़तहुल क़दीर' में इमाम के मेहराब में खड़े होने के बयान में जो कहा गया है कि ये मेहराब मस्जिदों में रिसालत मआब सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की ज़ाहिरी हयात से हैं, वह चूक और भूल है। इति। इस पर सचेत रहना चाहिए। 12 [दिनांकित नोट] उसे क्षमा किया जाए (त)।

यह स्पष्ट हो गया कि 'फ़तह' में ताक़ (मेहराब) में खड़े होने के मसले के बारे में जो आया है कि मस्जिदों में अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के समय से मेहराब हैं, वह चूक है, अतः सचेत रहें। [पाद टिप्पणी 4] 12 [दिनांकित नोट] उसे क्षमा किया जाए (म)।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. वफ़ा-उल-वफ़ा, सत्रहवां अध्याय, इह्या-उत-तुराथ बेरुत द्वारा प्रकाशित, 2/525 2. वफ़ा-उल-वफ़ा, मस्जिद-ए-नबवी का मेहराब और वह कब बनाया गया, इह्या-उत-तुराथ बेरुत द्वारा प्रकाशित, 2/701 3. फ़तहु-ल-बारी शरह बुख़ारी, 'नमाज़ी और सुतरा के बीच कितनी दूरी होनी चाहिए', मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 2/121 4. फ़तहुल क़दीर, 'उन चीज़ों का अध्याय जो नमाज़ को ख़राब करती हैं और जो उसमें नापसंद हैं', नूरिय्या रज़विय्या सुक्कुर द्वारा प्रकाशित, 1/360

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

[بایاں کالم] قدس سرہ در خلاصہ الوفا در فصل ہشتم باب چہارم فرماید یحیی عن عبد المہیمن بن عباس عن ابیہ مات عثمن ولیس في المسجد شرفات ولا محراب فاول من احدث المحراب والشرفات عمر بن عبدالعزیز 1 ہمدر فصل دوم ازاں فرمود لم یکن للمسجد محراب فی عہدہ صلی اللہ علیہ وسلم ولا فی عہد الخلفاء بعدہ حتی اتخذ عمر بن عبد العزیز فی امارۃ الولید 2 امام عسقلانی در فتح الباری شرح صحیح بخاری آورد قال الکرمانی من حیث انہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کان یقوم بجنب المنبر ای ولم یکن لمسجدہ محراب 3 امام عینی در عمدۃ القاری شرح بخاری فرمود

[دایاں کالم] خلاصۃ الوفا کے باب چہارم کی آٹھویں فصل میں فرمایا یحیی نے عبدالمہیمن بن عباس انہوں نے اپنے والد سے بیان کیا کہ حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ شہید ہوئے تو مسجد میں کنگرے اور محراب نہ تھے سب سے پہلے محراب اور کنگرے بنانے والے حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہیں۔ اسی کی دوسری فصل میں ہے کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ظاہری حیات اور خلفائے راشدین کے دور میں محراب نہ تھا حتی کہ امارت ولید بن عبدالملک میں عمر بن عبدالعزیز نے بنوایا۔ امام عسقلانی فتح الباری شرح البخاری میں فرماتے ہیں کہ امام کرمانی نے لکھا ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم منبر کی ایک جانب کھڑے ہوتے یعنی اس وقت مسجد میں محراب نہ تھا۔ امام عینی نے عمدۃ القاری شرح البخاری میں فرمایا

[نیچے کا حصہ] (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) واضح ہو گیا کہ فتح القدیر میں امام کے محراب میں کھڑا ہونے کے بیان میں جو کہا گیا کہ یہ محراب مساجد میں رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ظاہری حیات سے ہیں سہو و بھول ہے اھ اس پر متنبہ رہنا چاہئے ۱۲ منہ غفرلہ (ت) تعالی

ظهر ان ما وقع فی الفتح مسألة القیام فی الطاق انه نبی فی المساجد المحاریب من لدن رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم 4 هـ سهو فلیتنبه ۱۲ منه غفر له (م)

[حواشی] 1 وفاء الوفاء الفصل السابع عشر مطبوعہ احیاء التراث بیروت ۵۲۵/۲ 2 وفاء الوفاء محراب المسجد النبوی وقتی صنع مطبوعہ احیاء التراث بیروت ۷۰۱/۲ 3 فتح الباری شرح بخاری قدر کم ینبغی ان یکون بین المصلی والسترة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱۲۱/۲ 4 فتح القدیر باب مایتفسد الصلوة ومایکرہ فیها مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۳۶۰/۱

Fatawa Razawiya, Volume Seven

Indeed, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to stand beside the pulpit because there was no mihrab (prayer niche) in his mosque. [1] Allama Sheikh Muhaddith Abdul Haq Dehlavi (may Allah sanctify his secret) states in 'Jazb al-Qulub' that this mihrab, which is common in mosques today, did not exist during the physical life of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). It was introduced by Umar bin Abdul Aziz during the reign of the Umayyad Walid bin Abdul Malik while he was the governor of Medina. [2] In the same book, it is mentioned that the length of the mosque during Walid's time was 200 cubits and its width was 167 cubits, and he took great pains and artifice in constructing the building. The sign of the mihrab, which is common in mosques nowadays, was not present before that. [3] Summary: From this enlightened discourse, it became clear that no mosque, whether for winter or summer use, since it was endowed for prayer, is void of a 'real mihrab' (the place where the Imam stands). This is the same place that served as the Imam's spot during the physical life of the Leader of Mankind (peace and blessings be upon him and his family). Therefore, wherever scholars have described the Imam standing in the mihrab as Sunnah, they mean this 'real mihrab,' not standing in a physical niche-shaped structure, or equal to what is currently...

[Footnotes] 1. 'Umdat al-Qari Sharh Bukhari, Regarding the distance that should be between the worshiper and the sutrah, printed by Idarah al-Tiba'ah al-Muniriyyah, Beirut, 2/280. 2. Jazb al-Qulub ila Diyar al-Mahbub, Chapter Six, regarding the construction of the Prophet's Mosque, printed by Maktaba Naeemiyah, Chowk Dalgaran, Lahore, p. 37. 3. Jazb al-Qulub ila Diyar al-Mahbub, Chapter Seven, regarding the changes and additions after the passing, etc., printed by Maktaba Naeemiyah, Chowk Dalgaran, Lahore, p. 88.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

वास्तव में, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मिम्बर (प्रवचन मंच) के पास खड़े होते थे क्योंकि उस समय उनकी मस्जिद में मेहराब (प्रार्थना आला) नहीं था। [१] अल्लामा शेख मुहद्दिस अब्दुल हक़ देहलवी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) 'ज़ज्ब अल-कुलूब' में फरमाते हैं कि यह मेहराब, जो आज मस्जिदों में प्रचलित है, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के शारीरिक जीवन काल में नहीं था। इसकी शुरुआत उबैद बिन अब्दुल मलिक उमवी के काल में उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने की थी, जब वे मदीना तैयबा के गवर्नर थे। [२] और उसी में है कि वलीद के समय में मस्जिद की लंबाई २०० हाथ और चौड़ाई १६७ हाथ थी, और उन्होंने इमारत बनाने में बहुत दिखावा और कलाकारी की थी। मेहराब का चिन्ह, जो आज कल मस्जिदों में प्रचलित है, उस दौर में नहीं था। [३] संक्षेप में: इस प्रकाशमय प्रवचन से यह स्पष्ट हो गया कि कोई भी मस्जिद, चाहे वह सर्दियों के लिए हो या गर्मियों के लिए, जब से वह नमाज़ के लिए वक्फ़ हुई है, वह 'वास्तविक मेहराब' (इमाम के खड़े होने का स्थान) से खाली नहीं होती। और यही वह स्थान है जो मानव जाति के नेता (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के शारीरिक जीवन काल से इमाम का स्थान रहा है। इसलिए, जहाँ भी विद्वानों ने मेहराब में इमाम के खड़े होने को सुन्नत कहा है, वहाँ यही वास्तविक मेहराब मुराद है, न कि बनावटी मेहराब के अंदर खड़ा होना, या उसके बराबर जो इस समय...

[पाद टिप्पणियाँ] १. उम्दतुल क़ारी शरह बुखारी, नमाज़ी और सुतरा के बीच की दूरी के बारे में, मुद्रित इदारातुल तिबाअतुल मुनीरिया, बेरूत, २/२८०। २. ज़ज्ब अल-कुलूब इला दियार अल-महबूब, अध्याय ६, मस्जिद-ए-नबवी के निर्माण के बारे में, मुद्रित मकतबा नईमिया, चौक दालगरां, लाहौर, पृष्ठ ३७। ३. ज़ज्ब अल-कुलूब इला दियार अल-महबूब, अध्याय ७, वफ़ात के बाद के बदलावों और वृद्धियों के बारे में, मुद्रित मकतबा नईमिया, चौक दालगरां, लाहौर, पृष्ठ ८८।

पृष्ठ ३४८ का ७२१

انہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کان یقوم بجنب المنبر لانہ لم یکن لمسجدہ محراب ۱ علامہ شیخ محقق محدث دہلوی قدس سرہ العزیز در جذب القلوب شریف فرماید درزمان آں سرور صلی اللہ تعالی علیہ وسلم علامت محراب کہ الآن در مساجد متعارف ست نبود ابتدائے آں از وقت عمر بن عبدالعزیز ست در وقتیکہ امیر مدینہ منورہ بود از جانب ولید بن عبدالملک اموی ۲ اھ ہمدر آں ست طول مسجد درزمان ولید دویست ذراع بود و عرض آں یکصد و شصت ہفت ذراع و وی در تکلف و تصنع عمارت باقصی الغایۃ کوشید و علامت محراب کہ الآن در مساجد متعارف ست او ساخت و پیش ازاں نبود ۳ اھ مختصراً ازیں تقریر منیر مستنیر شد کہ بیچ مسجد شتوی خواہ صیفی تا آنکہ بقعہ سادہ موقوفہ للصلوۃ نیز از محراب حقیقی تہی نتواں بود و ہمون ست مقام امام متوارث از زمان امام الانام علیہ وعلیٰ آلہ افضل الصلوۃ والسلام پس جائیکہ قیام امام فی المحراب را سنت گفتہ اند مراد ہمین ست و نہ قیام در محراب صوری یا باز آئے آں کہ او خود در زمان سنت بود و جائیکہ حضور سرور عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم منبر کے پہلو میں قیام فرماتے کیونکہ اس وقت مسجد میں محراب نہ تھا۔ علامہ شیخ محقق عبدالحق محدث دہلوی قدس سرہ العزیز جذب القلوب میں فرماتے ہیں یہ محراب جو آج متعارف ہے رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ظاہری حیات میں نہ تھا اس کی ابتداء ولید بن عبدالملک اُموی کے دور میں عمر بن عبدالعزیز نے کی، جبکہ وہ مدینہ طیبہ کے گورنر تھے۔ اور اسی میں ہے کہ ولید مسجد کا طول دو سو ہاتھ اور عرض ایک سو سڑسٹھ ہاتھ تھا اور عمارت بنانے میں تکلف و تصنع سے انہوں نے کام لیا اور علامت محراب جو آج کل مساجد میں متعارف ہے اس دور میں نہ تھا اھ المختصر اس پرنور تقریر سے یہ بات آشکارا ہوگئی کہ کوئی بھی مسجد خواہ شتوی ہو یا صیفی جب سے وہ وقف ہوئی ہے وہ محراب حقیقی سے خالی

نہیں ہوتی اور یہی وہ مقام ہے جو امام الانام علیہ وعلیٰ آلہ افضل الصلوۃ والسلام کی ظاہری حیات سے امام کی جگہ بنتا رہا لہٰذا جس جگہ بھی علماء نے امام کے محراب میں کھڑے ہونے کو سنت کہا ہے وہاں یہی محراب حقیقی مراد ہے نہ کہ محراب صوری میں قیام مراد ہے یا اس کے برابر جو اس وقت

حواشی: ۱ عمدۃ القاری شرح بخاری قدرکم ینبغی ان یکون بین المصلی والسترۃ مطبوعۃ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۲/۲۸۰ ۲ جذب القلوب الی دیار المحبوب باب ششم در بیان عمارت مسجد شریف نبوی مطبوعہ مکتبہ نعیمیہ چوک دارلگراں لاہور ص ۳۷ ۳ جذب القلوب الی دیار المحبوب باب ہفتم در بیان تغیرات و زیادات کہ بعد از وصلت الخ مطبوعہ مکتبہ نعیمیہ چوک دارلگراں لاہور ص ۸۸

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

...was also a Sunnah. Where scholars have declared the Imam's standing in the mihrab (prayer niche) as disliked (Makruh), it refers to standing in the 'mihrab-e-suri' (visual prayer niche) in such a way that his feet are inside the mihrab. The reasoning for this, according to one opinion, is the potential uncertainty (ishtibah) regarding the Imam's state, and according to another opinion, it is to avoid resemblance to the Jews. However, according to the most correct (asah) opinion, it is because of the difference in location (makan), and this is also the implication of Imam Muhammad's statement.

I say (Aqool): There is a point of concern regarding the reasoning of uncertainty, because this uncertainty generally does not occur unless the row (saff) is very long. Such uncertainty can occur even without standing in the mihrab, and even when there is no mihrab or structure at all. Furthermore, the question arises whether it is necessary for every follower (muqtadi) to see the Imam with their own eyes, as vision has a limit it cannot exceed. Thus, just as he is not seen when standing inside the mihrab due to distance from those behind, it is also possible for him not to be seen without it due to distance. If mere awareness (of the Imam's movements) is sufficient, whether directly or indirectly through another follower in the prayer, then the uncertainty arising from standing in the mihrab holds no meaning. Undoubtedly, the final point is the one to be relied upon; otherwise, every person in rows after the first row would have no choice but to be in uncertainty, and similarly for those at the far ends of the first row...

फ़तावा रज़विया - सातवीं जिल्द

...भी सुन्नत था। जहाँ उलेमा ने मेहराब में इमाम के खड़े होने को मकरूह (नापसंद) करार दिया है, वहाँ उसका तात्पर्य 'मेहराब-ए-सूरी' (दृश्य मेहराब) में इस तरह खड़ा होना है कि इमाम के पाँव मेहराब के अंदर हों। इसकी दलील, एक कौल (विचार) के अनुसार इमाम की स्थिति का संदिग्ध (मुश्तबा) होना है और एक कौल के अनुसार यहूदियों के साथ समानता (तशाबुह) है, लेकिन सबसे सही (अस़ह) कौल के मुताबिक जगह का अलग-अलग हो जाना है। इमाम मोहम्मद के कौल का भी यही आम अर्थ है।

मैं (लेखक) कहता हूँ: संदिग्ध होने के कारण पर गौर करने की ज़रूरत है क्योंकि यह अक्सर तब तक नहीं होता जब तक कि सफ़ (पंक्ति) बहुत लंबी न हो जाए। यह स्थिति मेहराब में खड़े हुए बिना भी पैदा हो सकती है, यहाँ तक कि तब भी जब कोई मेहराब या इमारत ही न हो। साथ ही, यह भी एक मामला है कि क्या तमाम मुक़्तदियों का इमाम को अपनी आँखों से देखना ज़रूरी है, क्योंकि नज़र की एक सीमा होती है जिससे आगे दृष्टि नहीं जाती। तो जिस तरह मेहराब के अंदर खड़े होने पर दूरी के कारण इमाम नज़र नहीं आता, उसी तरह मेहराब के बिना भी दूरी की वजह से यह संभव है कि वह नज़र न आए। और अगर सिर्फ जानकारी होना काफी है, चाहे वह नमाज़ में शामिल किसी और व्यक्ति के ज़रिए हो, तो मेहराब में खड़े होने से संदेह पैदा होने का कोई मतलब नहीं रह जाता। निस्संदेह, आखिरी बात ही विश्वसनीय है, अन्यथा पहली सफ़ के बाद वाली हर सफ़ के व्यक्ति के लिए संदेह से बचना मुमकिन नहीं होगा, और इसी तरह पहली सफ़ के दोनों सिरों पर खड़े लोगों के लिए भी...

पृष्ठ 721 में से 349

بھی سنت تھا، اور جہاں علماء نے محراب میں امام کے قیام کو مکروہ قرار دیا ہے وہاں محراب صوری میں کھڑا ہونا ہے اس طریقہ پر کہ اس کے پاؤں محراب کے اندر ہوں، اس پر دلیل، ایک قول کے مطابق امام کے حال کا مشتبہ ہونا اور ایک قول پر یہود کے ساتھ تشابہ، لیکن اصح قول کے مطابق مکان کا مختلف ہو جانا ہے اور ایک وجہ امام محمد کے قول کا اطلاق ہے۔

اقول: مشتبہ ہونے کی علت میں نظر و اشتباہ ہے کیونکہ یہ اکثر طور پر حاصل نہیں ہوتا مگر اس صورت میں جب صف زیادہ لمبی ہو اور یہ اشتباہ قیام فی محراب کے بغیر بھی حاصل ہو جاتا ہے بلکہ اس وقت بھی جب محراب اور عمارت نہ ہو اور یہ بھی معاملہ ہے کہ کیا تمام مقتدیوں کا امام کو اپنی آنکھوں سے دیکھنا ضروری ہے کیونکہ نظر کی ایک حد ہے جس سے متجاوز نہیں ہوتی، تو جس طرح محراب کے اندر کھڑے ہونے پر امام کے بعد کی وجہ سے وہ نظر نہیں آتا اس طرح اس کے بغیر بھی بعد کی وجہ سے ممکن ہے کہ وہ نظر نہ آئے اور اگر محض اطلاع کافی ہے خواہ وہ بالواسطہ کسی مقتدی کے ذریعے ہو تو محراب میں کھڑے ہونے سے اشتباہ کا پیدا ہونا کوئی معنی نہیں رکھتا، اور بلاشبہ آخری بات (وجہ) ہی معتبر ہے ورنہ ہر وہ شخص جو صف اول کے بعد والی صف میں ہو اسے اشتباہ کے بغیر کوئی چارہ نہیں، اسی طرح...

صفحہ 349 از 721

[Arabic Column] "It prevents looking except by turning away from the Qibla" - Durr al-Mukhtar, Vol. 6. Imam Muhammad explicitly stated in 'al-Jami' al-Saghir' that standing in the mihrab is disliked (Makruh) without providing further details. Consequently, the scholars differed regarding the reason for this. One view is that the Imam becomes distinguished from the congregation spatially—as the prayer niche (Mihrab) is effectively like another room—and this is the practice of the People of the Book. This was the only reason mentioned in 'al-Hidayah', and it was the choice of Imam al-Sarakhsi, who deemed it the most sound view. Another view is that his condition becomes ambiguous to those on his right and left. According to the first view, it is disliked absolutely, while according to the second, it is not disliked in the absence of ambiguity. This second view was supported in 'al-Fath', arguing that spatial distinction for the Imam is desirable and his standing in front is obligatory, and this is the extent of agreement between the two traditions. This was favored and supported in 'al-Hilyah'. However, the author of 'al-Bahr' contested this, stating that the requirement of the apparent transmission (Zahir al-Riwayah) is absolute dislike, as the required distinction of the Imam is achieved by his standing ahead without needing to stand in another place. Therefore, it is stated in 'al-Walwalijiyyah' and others that if the mosque is not cramped for the followers...

[Urdu Column] Even for those standing so far at the ends of the first row that they cannot see [the Imam] with their eyes. To remove ambiguity, it is necessary for them to turn slightly from their Qibla. It is mentioned in 'Radd al-Muhtar' that Imam Muhammad, in 'Jami' al-Saghir', ruled it disliked to be in this Mihrab and did not provide details. Therefore, scholars differed in explaining the cause. One reason is that in such a case, the Imam becomes distinguished as if he is in another room, which is the practice of the People of the Book. This was the only reason mentioned in 'Hidaya'. Imam Sarakhsi also preferred this and stated it is the chosen view. Some said the Imam's state becomes ambiguous to the followers on his right and left; according to the first view, it is disliked in all cases, and according to the second, if there is no ambiguity, it will not be disliked. Supporting the second view in 'Fath', it is stated that the Imam standing in a distinguished place is desired and his being ahead is mandatory, and both parties agree on this. This was favored and supported in 'Hilya'. However, the author of 'Bahr' disagreed, stating that the requirement of the apparent narration is absolute dislike in all situations, and the desired distinction of the Imam is obtained by being in front; it is not dependent on standing in another

place. That is why it is mentioned in 'Walwalijiyya' etc. that when the mosque for the followers...

[अरबी कॉलम] "यह किबला से मुंह मोड़े बिना देखने से रोकता है" - दुर्रे मुख्तार, जिल्द 6। इमाम मुहम्मद ने 'अल-जामी अल-सगीर' में मिहराब में खड़े होने को मकरूह (नापसंद) बताया और कोई विस्तार नहीं दिया। परिणामस्वरूप, विद्वानों के बीच इसके कारण को लेकर मतभेद हो गया। एक विचार यह है कि इमाम स्थान के मामले में मुक्तदियों से अलग हो जाता है—मिहराब (प्रार्थना का आला) प्रभावी रूप से एक दूसरे कमरे के समान है—और यह अहले किताब (यहूदियों और ईसाइयों) का तरीका है। 'अल-हिदाया' में इसी कारण को सीमित रखा गया है, और इसे इमाम अल-सरखसी द्वारा चुना गया, जिन्होंने इसे सबसे उचित विचार बताया। अन्य विचार यह है कि उनकी स्थिति उनके दाएं और बाएं रहने वालों के लिए संदिग्ध हो जाती है। पहले विचार के अनुसार, यह पूर्णतः मकरूह है, जबकि दूसरे के अनुसार, संदेह न होने पर यह मकरूह नहीं है। 'अल-फतह' में दूसरे विचार का समर्थन करते हुए तर्क दिया गया कि इमाम की स्थान संबंधी विशिष्टता वांछनीय है और उनका आगे रहना अनिवार्य है, और दोनों परंपराओं के बीच सहमति का यही स्तर है। 'अल-हिलिया' में इसे पसंद और समर्थित किया गया। हालांकि, 'अल-बहर' के लेखक ने इसका विरोध करते हुए कहा कि ज़ाहिर रिवायत का निहितार्थ पूर्णतः मकरूह होना है, क्योंकि इमाम की अपेक्षित विशिष्टता उनके आगे खड़े होने से प्राप्त हो जाती है और इसके लिए किसी दूसरे स्थान पर खड़े होने की आवश्यकता नहीं है। इसीलिए 'अल-वलवालिजीया' और अन्य ग्रंथों में कहा गया है कि यदि मस्जिद मुक्तदियों के लिए तंग न हो...

[उर्दू कॉलम] उन लोगों के लिए भी जो पहली सफ़ के सिरों पर इतनी दूर खड़े हों कि वे [इमाम] को अपनी आँखों से न देख सकें। संदेह दूर करने के लिए, उनके लिए अपने किबला से थोड़ा विचलित होना आवश्यक होगा। 'रद्द अल-मुह्तार' में उल्लेख है कि इमाम मुहम्मद ने 'जामी अल-सगीर' में इस मिहराब में होने को मकरूह करार दिया और कोई विवरण नहीं दिया। इसलिए, विद्वानों में कारण बताने में मतभेद हुआ। एक कारण यह है कि ऐसी स्थिति में इमाम विशिष्ट हो जाता है जैसे कि वह किसी दूसरे कमरे में हो, जो अहले किताब का तरीका है। 'हिदाया' में केवल इसी का उल्लेख किया गया है। इमाम सरखसी ने भी इसी को प्राथमिकता दी और कहा कि यही चुना हुआ विचार है। कुछ ने कहा कि इमाम की स्थिति उनके दाएं और बाएं मुक्तदियों के लिए संदिग्ध हो जाती है; पहले विचार के अनुसार, यह हर हाल में मकरूह है, और दूसरे के अनुसार, यदि कोई संदेह न हो, तो यह मकरूह नहीं होगा। 'फतह' में दूसरे विचार का समर्थन करते हुए कहा गया कि इमाम का एक

विशिष्ट स्थान पर खड़ा होना वांछित है और उनका आगे होना अनिवार्य है, और दोनों पक्ष इस पर सहमत हैं। 'हिलिया' में इसे पसंद और समर्थित किया गया। लेकिन 'बहर' के लेखक ने असहमति जताते हुए कहा कि ज़ाहिर रिवायत की आवश्यकता हर हाल में मकरूह होना है, और इमाम की वांछित विशिष्टता आगे होने से प्राप्त होती है; यह दूसरे स्थान पर खड़े होने पर निर्भर नहीं है। इसीलिए 'वलवालिजीया' आदि में उल्लेख है कि जब मुक्तदियों के लिए मस्जिद...

[عربی کالم] یمنع النظر الا بالالتفات عن القبلة دررد المحتار ست صرح محمد فی الجامع الصغیر بالکراھة ولم یفصل فاختلف المشائخ فی سببھا فقیل کونه یصیر ممتازا عنھم فی المکان المحراب فی معنی بیت آخر وذلك صنیع اھل الکتب واقتصر علیه فی الھدایة واختاره الامام السرخسی وقال انه الاوجه وقیل اشتباه حاله علی من فی یمینه ویساره فعلی الاول یکره مطلقا وعلی الثانی لا یکره عند عدم الاشتباه وایدالثانی فی الفتح بأن امتیاز الامام فی المکان مطلوب وتقدمه واجب و غایة اتفاق الملتین فی ذلك وارتضاه فی الحلیة وایده لکن نازعه فی البحر بأن مقتضی ظاھر الروایة الکراھة مطلقا بأن امتیاز الامام المطلوب حاصل بتقدمه بلا وقوف فی مکان آخر ولھذا قال فی الولوالجیة وغیرھا اذا لم یضق المسجد

[اردو کالم] اس کو بھی جو صف اول کے اطراف میں اتنا دور کھڑا ہو کہ نظر سے دیکھ نہ پائے۔ اشتباہ کو دور کرنے کے لئے ان کو اپنے قبلہ سے انحراف ضروری ہوگا۔ ردالمحتار میں ہے کہ امام محمد نے جامع صغیر میں اس محراب میں ہونے پر کراہت کا حکم لگایا ہے اور کوئی تفصیل نہیں دی اس لئے سبب کے بیان میں مشائخ کا اختلاف ہوا، ایک یہ ہے کہ امام ایسی صورت میں ممتاز ہو جاتا ہے جیسے وہ کسی دوسرے کمرے میں ہے اور یہ اہل کتاب کا طریقہ ہے۔ ہدایہ میں اسی پر اکتفا کیا گیا ہے۔ امام سرخسی نے اسے ہی پسند کیا اور کہا یہی مختار ہے۔ بعض نے کہا کہ امام اپنے دائیں بائیں مقتدیوں پر مشتبہ ہو جاتا ہے، پہلی صورت میں ہر حال میں کراہت ہے اور دوسری صورت میں جب اشتباہ نہ ہو کراہت نہ ہوگی۔ فتح میں یہ کہتے ہوئے دوسری کی تائید کی اور کہا کہ امام کا ممتاز مقام پر کھڑا ہونا تو مطلوب ہے اور اس کا مقدم ہونا واجب ہے اور اس میں دونوں فریق متفق ہیں اسے حلیہ میں پسند کیا گیا اور اس کی تائید کی لیکن بحر میں یہ کہتے ہوئے

اس سے اختلاف کیا کہ ظاہر روایت کا تقاضا یہی ہے کہ ہر حال میں کراہت ہو اور یہ کہ امام کا مطلوبہ امتیاز آگے ہونے سے حاصل ہو جاتا ہے یہ اس کے دوسرے مقام پر کھڑے ہونے پر موقوف نہیں ہے اسی لئے ولوالجیہ وغیرہ میں ہے کہ جب مقتدیوں پر مسجد

Fatawa Razvia - Volume Seven

[Arabic Text Section] ...behind the Imam, it is not appropriate for him to do that because it resembles the separation of two places. That is, the reality of the difference in place prevents permissibility, so the suspicion of difference necessitates dislike (Karahah). And the Mihrab (prayer niche), even if it is from the mosque, its form and appearance necessitated the suspicion of difference. (Summarized). I say, i.e., because the Mihrab was only built as a sign for the place of the Imam's standing so that his standing would be in the middle of the row as per the Sunnah, not for him to stand inside it. So even if it is from the spots of the mosque, it resembles another place, thus it caused dislike. The beauty of this speech is not hidden, so understand. But it was mentioned before that imitation is only disliked in blameworthy matters and in what is intended for imitation, not absolutely. And perhaps this is from the blameworthy. Reflect.[1] (Speech of Al-Shami ended). I say: There is no room for hope/ uncertainty after what he informed us, quoting from Al-Walwalijiyah and others, that it resembles the separation of two places. A real separation invalidates (the prayer), so its suspicion is disliked. Rather, if this were considered a proof on its own, it would be sufficient and healing as...

[Urdu Text Section] If it is not narrow, then it is not permissible for the Imam to do so because it necessitates the separation of both places. And in reality, the difference in place prevents the validity of prayer, and where there is a suspicion of difference, there will be dislike. And if the Mihrab, although it is in the mosque, but due to this form and appearance, a suspicion of difference arises. (Summarized). I (Shami) say: The purpose of the Mihrab is that it serves as a sign for the Imam's standing so that his standing is in the middle of the row. This is not the purpose that the Imam should stand inside the Mihrab. Although the Mihrab is a part of the mosque, it is similar to another place, therefore dislike arose from it. The beauty of this discourse is clear; preserve it well. But it passed previously that imitation is disliked in bad things and in the case when imitation is intended. In any case, it is not absolutely disliked, and it is possible that this is from the blameworthy ones. (Speech of Shami ended). I say: (I say) This is not the place to say "perhaps" because he has quoted from Al-Walwalijiyah etc. that this action is similar to the two places being different. And if the separation is real, then the prayer becomes void, and if there is a resemblance of separation, then dislike will occur in the prayer; rather if it...

[Footnote] [1] Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/477. Page 351 of 721

फ़तावा रज़विया - सातवीं जिल्द

[अरबी पाठ अनुभाग] ...इमाम के पीछे, उसके लिए ऐसा करना उचित नहीं है क्योंकि यह दो स्थानों के अलगाव के समान है। यानी, स्थान के अंतर की वास्तविकता अनुमति को रोकती है, इसलिए अंतर का संदेह नापसंदगी (कराहियत) का कारण बनता है। और मिहराब, भले ही वह मस्जिद का ही हिस्सा हो, लेकिन उसका रूप और आकृति अंतर का संदेह पैदा करती है। (संक्षेप में)। मैं कहता हूँ, यानी, क्योंकि मिहराब केवल इमाम के खड़े होने के स्थान के चिह्न के रूप में बनाया गया था ताकि उसका खड़ा होना सुन्नत के अनुसार सफ़ (पंक्ति) के बीच में हो, न कि इसलिए कि वह उसके अंदर खड़ा हो। इसलिए, भले ही वह मस्जिद के स्थानों में से एक हो, लेकिन यह दूसरे स्थान के समान है, इसलिए इससे कराहियत (नापसंदगी) उत्पन्न हुई। इस कथन की सुंदरता स्पष्ट है, इसे समझें। लेकिन पहले बताया जा चुका है कि नकल (नकल उतारना) केवल निंदनीय कार्यों में और उस स्थिति में मकरूह है जब नकल करना ही उद्देश्य हो, न कि पूर्ण रूप से। और शायद यह निंदनीय कार्यों में से है। विचार करें।[1] (शामी का कथन समाप्त हुआ)। मैं कहता हूँ: उनके द्वारा अल-वलवालीजिया आदि से उद्धृत करने के बाद अब "शायद" कहने की कोई गुंजाइश नहीं है कि यह कार्य दो स्थानों के अलग होने के समान है। और यदि अलगाव वास्तविक हो तो उससे नमाज़ बातिल (अमान्य) हो जाती है, और यदि अलगाव का संदेह हो तो नमाज़ में कराहियत आएगी, बल्कि यदि इसे...

[उर्दू पाठ अनुभाग] अगर तंग न हो तो इमाम के लिए ऐसा करना जायज़ नहीं क्योंकि दोनों स्थानों का जुदा होना लाज़िम आता है और वास्तविकता में जगह का अंतर नमाज़ की वैधता से रोकता है, और जहाँ अंतर का संदेह हो वहाँ कराहियत होगी। और अगर मिहराब अगरचे मस्जिद में ही है लेकिन इस सूरत और रूप से अंतर का संदेह पैदा होता है। (संक्षेप में)। मैं (शामी) कहता हूँ: मिहराब का उद्देश्य यह है कि वह इमाम के खड़े होने का संकेत हो ताकि उसका खड़ा होना सफ़ के बीच में हो। यह उद्देश्य नहीं है कि इमाम मिहराब के अंदर खड़ा हो। मिहराब भले ही मस्जिद का हिस्सा है लेकिन एक दूसरे स्थान के समान है इसलिए इससे कराहियत हो गई। इस कथन की सुंदरता स्पष्ट है, इसे अच्छी तरह सुरक्षित रखें। लेकिन पहले गुज़र चुका है कि नकल बुरी बात में मकरूह होती है और उस सूरत में जब नकल करना उद्देश्य हो। बहरहाल, यह पूर्ण रूप से मकरूह नहीं है और मुमकिन है कि यह निंदनीय कार्यों में से हो। (शामी का कथन समाप्त हुआ)। मैं कहता हूँ: यह "शायद" कहने की जगह नहीं है क्योंकि उसने अल-वलवालीजिया आदि से नक़ल कर दिया है कि यह कार्य दो जगहों के अलग होने के समान है। और अगर तबायान (अलगाव) वास्तविक हो तो उससे

नमाज़ फ़ासिद (बातिल) हो जाती है और अगर तबायान का संदेह हो तो नमाज़ में कराहियत आएगी, बल्कि अगर इसे...

[पाद-लेख] [1] रद-उल-मुहतार, नमाज़ को बातिल करने वाली और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/477. पृष्ठ 351 / 721

بمن خلف الامام لا ینبغی له ذلك لانه یشبه تباین المکانین ہ یعنی وحقیقة اختلاف المکان تمنع الجواز فشبهة الاختلاف توجب الکراهة والمحراب وان کان من المسجد فصورته هیئته اقتضت شبهة الاختلاف ہ ملخصاً قلت ای لان المحراب انما بني علامة لمحل قیام الامام لیکون قیامه وسط الصف کما هو السنة لالان یقوم فی داخله فهو وان کان من بقاع المسجد لکن اشبه مکاناً آخر فاورث الکراهة ولا یخفی حسن هذا الکلام فافهم لکن تقدم ان التشبه انما یکره فی المذموم وفیما قصد به التشبه لا مطلقاً ولعل هذا من المذموم تامل $1^$ ہ کلام الشامي اقول: ولا محل للترجی بعد ما افادنا نقلاً عن الولوالجیة وغیرها انه یشبه تباین المکانین وحقیقة تفسد فشبهته تکره بل لوعد هذا دلیلا براسه لکفی وشفی کما

تنگ نہ ہو تو امام کے لئے ایسا کرنا جائز نہیں کیونکہ دونوں مقامات کا جدا ہونا لازم آتا ہے اھ اور حقیقتہ جگہ کا اختلاف جواز نماز سے مانع ہے اور جہاں اختلاف کا شبہ ہو وہاں کراہت ہوگی اور اگر محراب اگرچہ مسجد میں ہی ہے لیکن اس صورت و ہیئت سے شبہ اختلاف پیدا ہوتا ہے اھ تلخیصاً قلت (میں (شامی) کہتا ہوں) محراب کا مقصد یہ ہے کہ وہ قیامِ امام کی علامت ہوتا کہ اس کا قیام صف کے درمیان ہو یہ مقصد نہیں کہ امام محراب کے اندر کھڑا ہو۔ محراب اگرچہ مسجد کا ہی حصہ ہے لیکن ایک دوسرے مقام کے مشابہ ہے لہذا اس سے کراہت ہو گئی۔ اس کلام کا حسن واضح ہے اسے اچھی طرح محفوظ کرو، لیکن پیچھے گزرا کہ تشبہ بری بات میں مکروہ ہوتا ہے اور اس صورت میں جب تشبہ مقصد ہو بہر حال میں مکروہ نہیں اور ممکن ہے یہ مذموم میں سے ہو۔ (کلام شامی ختم ہوا) اقول: (میں کہتا ہوں) یہ "شاید" کہنے کا محل نہیں کیونکہ اس نے ولوالجیہ وغیرہ سے نقل کر دیا ہے کہ یہ عمل دو جگہوں کے متخالف ہونے کے مشابہ ہے اور اگر تباین

حقیقی ہو تو اس سے نماز فاسد ہو جاتی ہے اور اگر تباین کا تشابہ ہو تو نماز میں کراہت آئے گی بلکہ اگر اسے

$^$1 رد المحتار باب ما یفسد الصلوٰۃ و مایکرہ فیھا مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۴۷۷ Page of 721 351

Fatawa Rizvia, Volume 7

(Left Column - Original Text in Persian/Arabic) It is not hidden that these doubts, resemblances, and uncertainties all exist in the symbolic mihrab (niche), not the real one. However, standing in alignment with the symbolic mihrab such that the prostration falls within the niche is not disliked (Makruh) in itself, due to the absence of the aforementioned reasons of doubt, resemblance, and uncertainty. Nor is there any specific excellence in it, as we have previously stated that in the original Sunnah, there was neither a symbolic mihrab nor its alignment. Therefore, in its essence, it is nothing but permissible. This is why it has not been called Sunnah. And since it is not disliked either, scholars have used the word "La Ba's" (no harm) to dispel misconceptions. Yes, if standing in that place happens to align with the real mihrab, as is often the case, then it would indeed be Sunnah, not because it aligns with the symbolic mihrab, but because it conforms to the real mihrab. Through this lucid investigation, by the grace of Allah, it has become clear that if the Imam in the summer mosque (Masjid-e-Saifi) stands in the real mihrab, he is surely attaining the Sunnah, and there will be no dislike (Karahat) upon him even if he is not aligned with the symbolic mihrab. For when the summer mosque is wider than the winter one, then one should incline from the alignment of the niche towards the additional side and stand in the middle of the summer section.

(Right Column - Urdu Translation/Explanation) If it is made a permanent argument, then this is sufficient and complete, as is clear. It is obvious that all these forms of doubt, resemblance, and uncertainty belong to the symbolic mihrab, not the actual one. Standing in alignment with the symbolic mihrab such that prostration is in the niche is not disliked in itself because the mentioned reasons—namely doubt, resemblance, and uncertainty—are absent here. Nor is there any merit in it, for we have already explained that in the original Sunnah, there is neither a symbolic mihrab nor its alignment. Thus, regarding its essence, it is nothing but permissible. This is why it is not called Sunnah. Since it is not disliked either, scholars use the phrase "no harm" (La Ba's) to remove misconceptions. If its alignment corresponds with the actual mihrab, as usually happens, then it will be Sunnah, but the reason is not being aligned with the symbolic mihrab, but conforming to the actual mihrab. By Allah's grace, this clear research shows that if the Imam stands in the actual mihrab in the summer mosque, he definitely fulfills the Sunnah and there will be no dislike, even if he is not aligned with the symbolic mihrab. Because when the summer mosque is wider than the winter mosque, then at that time, one should move from

the alignment of the niche toward the side of expansion to be in the middle of the summer hall.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

(बायां कॉलम - फ़ारसी/अरबी में मूल पाठ) यह छिपा नहीं है कि ये सभी संदेह, सादृश्य और अनिश्चितता प्रतीकात्मक मेहराब (महराब-ए-सूरी) में हैं, वास्तविक में नहीं। हालाँकि, प्रतीकात्मक मेहराब की सीध में इस तरह खड़े होना कि सजदा मेहराब के भीतर हो, अपने आप में नापसंद (मक़रूह) नहीं है, क्योंकि इसमें संदेह, सादृश्य और अनिश्चितता के उपरोक्त कारण मौजूद नहीं हैं। न ही इसमें कोई विशेष श्रेष्ठता है, क्योंकि हम पहले ही बता चुके हैं कि मूल सुन्नत में न तो प्रतीकात्मक मेहराब था और न ही उसकी सीध। इसलिए, अपने आप में यह जायज़ (मुबाह) के अलावा और कुछ नहीं है। यही कारण है कि इसे सुन्नत नहीं कहा गया। और चूंकि यह नापसंद भी नहीं है, इसलिए विद्वानों ने गलतफहमी दूर करने के लिए "ला बास" (कोई हर्ज नहीं) शब्द का उपयोग किया है। हाँ, यदि उस स्थान पर खड़े होना वास्तविक मेहराब के अनुरूप हो जाता है, जैसा कि अक्सर होता है, तो यह सुन्नत होगा, इसलिए नहीं कि यह प्रतीकात्मक मेहराब की सीध में है, बल्कि इसलिए कि यह वास्तविक मेहराब के अनुरूप है। अल्लाह की कृपा से इस स्पष्ट शोध से यह स्पष्ट हो गया है कि यदि ग्रीष्मकालीन मस्जिद (मस्जिद-ए-सैफी) में इमाम वास्तविक मेहराब में खड़ा होता है, तो वह निश्चित रूप से सुन्नत प्राप्त करने वाला है, और उस पर कोई नापसंदगी (कराहत) नहीं होगी, भले ही वह प्रतीकात्मक मेहराब की सीध में न हो। क्योंकि जब ग्रीष्मकालीन मस्जिद की चौड़ाई शीतकालीन मस्जिद से अधिक हो, तो उस समय मेहराब की सीध से अतिरिक्त भाग की ओर झुककर ग्रीष्मकालीन खंड के मध्य में खड़ा होना चाहिए।

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या) यदि इसे एक स्वतंत्र तर्क बनाया जाए, तो यह पर्याप्त और संतोषजनक है, जैसा कि स्पष्ट है। यह ज़ाहिर है कि संदेह, सादृश्य और अनिश्चितता के ये सभी रूप प्रतीकात्मक मेहराब में हैं, न कि वास्तविक में। प्रतीकात्मक मेहराब की सीध में इस तरह खड़ा होना कि सजदा मेहराब में हो, अपने आप में मक़रूह नहीं है क्योंकि ऊपर बताए गए कारण यानी संदेह, सादृश्य और अनिश्चितता यहाँ मौजूद नहीं हैं। और न ही इसमें कोई श्रेष्ठता है क्योंकि हमने पहले ही स्पष्ट कर दिया है कि मूल सुन्नत में न तो प्रतीकात्मक मेहराब है और न ही उसकी सीध। अत; अपनी वास्तविकता के संबंध में यह जायज़ होने के अतिरिक्त कुछ नहीं है। यही कारण है कि इसे सुन्नत नहीं कहा गया। चूंकि यह मक़रूह भी नहीं है, इसलिए विद्वान भ्रम दूर करने के लिए "ला बास" (कोई हर्ज नहीं) शब्द का उपयोग करते हैं। यदि इसका खड़े होना वास्तविक मेहराब के अनुरूप हो जाता है, जैसा कि अक्सर होता है, तो अब यह सुन्नत होगा, लेकिन इसका कारण प्रतीकात्मक मेहराब के

सामने होना नहीं बल्कि वास्तविक मेहराब के अनुरूप होना है। अल्लाह की कृपा से इस स्पष्ट शोध से स्पष्ट हो गया कि यदि इमाम ग्रीष्मकालीन मस्जिद में वास्तविक मेहराब में खड़ा होता है, तो वह निश्चित रूप से सुन्नत पर चलने वाला है और उस पर कोई कराहत नहीं होगी, भले ही वह प्रतीकात्मक मेहराब के सामने न हो। क्योंकि जब ग्रीष्मकालीन मस्जिद की चौड़ाई शीतकालीन से अधिक हो, तो उस समय मेहराब की सीध से अधिक भाग की ओर हटकर ग्रीष्मकालीन मस्जिद के बीच में।

पृष्ठ 352 का 721

جلد ہفتم، فتاوی رضویہ

(بائیں کالم کی عبارت - اصل عبارت فارسی و عربی) لایخفی پید است کہ این شبہہ و تشبہ و اشتباہ ہمہ ہا ہمیں در محراب صوری ست نہ حقیقی اما قیام بمحاذات محراب صوری آنچناں کہ سجدہ در طاق افتد پس فی نفسہ نہ کراہتے دارد لعدم الوجوہ المذکورۃ من الشبہۃ والتشبہ والاشتباہ فیہ نہ فضیلتے لما قدمنا انہ لم یکن فی اصل السنۃ محراب صوری ولامحاذاتہ پس نظر بذات خودش نباشد جز مباح ازینجاست کہ ایں را سنت نگفتہ اند وچوں مکروہ ہم نبود دفع توہم را لاباس آورند آرے اگر قیام بمحل محراب حقیقی موافق آید کما ھو الغالب لاجرم سنت باشد نہ ازاں رو کہ محاذات محراب صوری ست بل ازاں جہت کہ موافات محراب حقیقی ست ازیں تحقیق انیق بحمد اللہ روشن شد کہ اگر امام در مسجد صیفی بمحراب حقیقی ایستد یقیناً اصابت سنت یافتہ باشد و پیچ کراہتے برو نبود گو محراب صوری را محاذی ہم نباش چنانچہ صیفی در عرض ازید از شتوی باشد آنگاہ باید کہ از محاذات طاق بجانب زیادت میل کند وبوسط صیفی بایستد۔

(دائیں کالم کی عبارت - اردو ترجمہ و تشریح) مستقل دلیل بنایا جائے تو یہ کافی و شافی ہے جیسا کہ واضح اور یہ ظاہر بات ہے کہ یہ شبہ، تشبہ اور اشتباہ وغیرہ تمام صورتیں محرابِ صوری میں ہیں، نہ کہ حقیقی میں، محرابِ صوری کی محاذات میں اس طرح کھڑا ہونا کہ سجدہ محراب میں ہو فی نفسہ مکروہ نہیں کیونکہ وجوہِ مذکورہ یعنی شبہ، تشبہ اور اشتباہ یہاں نہیں ہیں اور نہ اس میں کوئی فضیلت ہے کیونکہ ہم نے پہلے یہ بیان کردیا ہے کہ اصل سنت میں نہ محرابِ صوری ہے اور نہ اس کی محاذات پس وہ اپنی ذات کے حوالے سے سوائے مباح کے کچھ نہیں، یہی وجہ ہے کہ اسے سنت نہیں کہا گیا، چونکہ مکروہ بھی نہیں تو علماء دفعِ توہم کے لئے لفظ "لا باس" لے آئے ہیں، اگر اس کی محاذات کا قیام محرابِ حقیقی کے موافق ہوجاتا ہے جیسا کہ اکثر ہوتا ہے تو

اب یہ سنت ہوگا مگر اس کی وجہ محرابِ صوری کے محاذی ہونا نہیں بلکہ محرابِ حقیقی کے موافق ہونا ہے، بحمداللہ اس شفاف تحقیق سے واضح ہوگیا کہ اگر امام مسجدِ صیفی میں محرابِ حقیقی میں کھڑا ہوتا ہے تو وہ یقیناً سنت کو پانے والا ہے اور اس پر ہرگز کوئی کراہت نہ ہوگی اگرچہ وہ محرابِ صوری کے محاذی نہ ہو، کیونکہ جب مسجدِ صیفی عرض میں شتوی سے زیادہ ہو تو اس وقت محراب کی محاذات میں جانبِ زیادت کی طرف ہو کر صیفی کے درمیان میں۔

صفحہ 352 از 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

[Right Column - Urdu Translation] ...should stand so that the standing takes place in the real Mihrab. Similarly, in the winter area (Shitwi), if the niche is not in the exact center, the Imam should leave the niche and move to the center of the winter area so that the real Mihrab is attained. In the region of Afghanistan, the scholars of that time, while declaring the Imam's standing in the summer mosque (Saifi) as disliked (Makruh), gave this very reason that standing in the Mihrab is Sunnah. Because from the question that came to this humble servant (faqir) from that country, it is clear that they have confusion regarding the meaning of 'Mihrab'. They have designated formal Mihrabs but have become heedless of the real Mihrab. And it has become known that standing in the formal niche is not Sunnah, but considering it as the real one is itself disliked. And what is Sunnah is valid in the summer mosque as well. So, where is the dislike here! Imam Ibn al-Humam, clarifying this in Fath al-Qadir, said: "If they (the niches) were not built, the Sunnah would be to step forward in alignment with that place because it aligns with the center of the row, and that is what is required, as standing in a place other than its alignment is disliked." And if it were so that the summer area (Saifi) did not have the capacity for establishing the congregation because there is no formal Mihrab there, then merely being in alignment, even from afar, is not a sign of the Mihrab, as you...

[Left Column - Persian/Arabic Text] ...should stand in the real Mihrab, and according to the rule in the winter area as well, if the niche was not in the exact center, the Imam should leave the niche and turn to the middle of the winter area so that the real Mihrab is obtained. In the province of Afghanistan, from the scholars of the time who say that the standing of the Imam in the summer mosque is disliked, the reason for it is from the same issue of the Sunnah of standing in the Mihrab. Since in the question that had come to the faqir from that province, it appeared to be resulting from confusion about the meaning of the Mihrab, the dear ones assumed it to be the formal Mihrab and have been heedless of the real one. And it was known that standing in the formal one is not Sunnah, but in its real meaning, it is itself disliked. And that which is Sunnah is also the need of the time for the summer mosque. So where is the dislike? Imam Ibn al-Humam in Al-Fath gave a clarifying color to this meaning when he said: "If they (the niches) were not built, the Sunnah would be to step forward in alignment with that place because it aligns with the center of the row, and that is what is required, as standing in a place other than its alignment is disliked." And if it were such that the summer area absolutely goes out of the

capacity of establishing the congregation because a formal Mihrab cannot be found there, and mere alignment, although from a distance, is not sufficient, as...

1 Fath al-Qadir, Chapter: Disliked Actions for the Prayer-performer, printed by Nooria Razawiya Sukkur, 1/360. Page 353 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[दायां स्तंभ - उर्दू अनुवाद] ...खड़ा होना चाहिए ताकि मेहराब-ए-हक़ीक़ी (वास्तविक मेहराब) में क़ियाम हो जाए। इसी तरह शीतकाल (शित्वी) में भी अगर ताक़ (आला) बीच में नहीं है, तो इमाम ताक़ छोड़कर शित्वी के बीच में आ जाए ताकि मेहराब-ए-हक़ीक़ी को पाया जा सके। अफ़ग़ानिस्तान के इलाक़े में उस वक़्त के उलेमा मस्जिद-ए-सैफ़ी (ग्रीष्मकालीन मस्जिद) में इमाम के क़िया۾ को मकरूह क़रार देते हुए यही दलील देते हैं कि मेहराब में खड़ा होना सुन्नत है। क्योंकि उस मुल्क से फ़क़ीर के पास जो सवाल आया है, उससे स्पष्ट होता है कि उन्हें मेहराब के अर्थ में भ्रम है और उन्होंने मेहराब-ए-सूरी (औपचारिक मेहराब) नियत कर लिए हैं, मगर मेहराब-ए-हक़ीक़ी से ग़ाफ़िल हो गए हैं। और मालूम हुआ कि सूरी में क़ियाम सुन्नत नहीं, बल्कि उसे हक़ीक़ी समझना अपने आप में मकरूह है। और जो सुन्नत है, वह सैफ़ी मस्जिद में भी दुरुस्त है। तो फिर यहाँ कराहत (नापसंदगी) कहाँ! इमाम इब्न अल-हुमाम ने फ़तह अल-क़दीर में इसे स्पष्ट करते हुए कहा कि अगर वे (यानी मेहराब) बने हुए नहीं हैं, तो सुन्नत यह है कि उस जगह के समानांतर खड़ा हुआ जाए क्योंकि वह सफ़ (पंक्ति) के बीच के समानांतर है और यही वांछित है, क्योंकि समानांतरता के बिना इमाम का खड़ा होना मकरूह है। और अगर ऐसा हो कि सैफ़ी जमात की इक़ामत की योग्यता न रखती हो क्योंकि वहाँ मेहराब-ए-सूरी नहीं है और केवल समानांतरता, चाहे वह दूर से ही क्यों न हो, मेहराब की निशानी नहीं है जैसा कि तुमने...

[बायां स्तंभ - फ़ारसी/अरबी पाठ] ...मेहराब-ए-हक़ीक़ी में खड़ा होना चाहिए, और उसी तरह शित्वी में भी अगर ताक़ ठीक बीच में न हो तो इमाम को ताक़ छोड़ देना चाहिए और शित्वी के बीच में मुड़ना चाहिए ताकि मेहराब-ए-हक़ीक़ी हासिल हो जाए। अफ़ग़ानिस्तान प्रांत में उस समय के विद्वानों ने जो मस्जिद-ए-सैफ़ी में इमाम के खड़े होने को मकरूह कहते हैं, इसका कारण मेहराब में खड़े होने की सुन्नत के मसले से ही दिया है। चूंकि उस प्रांत से फ़क़ीर के पास जो सवाल आया था, उसमें मेहराब के अर्थ के बारे में भ्रम से उत्पन्न होना प्रतीत होता था, प्यारों ने इसे औपचारिक मेहराब मान लिया और हक़ीक़ी से बेखबर रहे। और यह ज्ञात हुआ कि औपचारिक मेहराब में खड़ा होना सुन्नत नहीं है, बल्कि इसके वास्तविक अर्थ में यह स्वयं मकरूह है। और जो सुन्नत है वह सैफ़ी मस्जिद के लिए भी समय की ज़रूरत है। तो मकरूह कहाँ है? इमाम इब्न अल-हुमाम ने अल-फ़तह में इस अर्थ को एक स्पष्ट रंग दिया जब उन्होंने कहा: "अगर वे (यानी मेहराब) नहीं बनाए गए होते, तो सुन्नत उस स्थान के समानांतर आगे बढ़ना होता क्योंकि वह पंक्ति के केंद्र के साथ संरेखित होता है, और यही

आवश्यक है, क्योंकि इसके संरेखण के अलावा किसी अन्य स्थान पर खड़ा होना मकरूह है।" और अगर ऐसा हो कि सैफ़ी पूरी तरह से जमात की इक़ामत की क्षमता से बाहर हो जाए क्योंकि वहाँ एक औपचारिक मेहराब नहीं पाया जा सकता है, और महज़ संरेखण, हालांकि दूर से, पर्याप्त नहीं है, जैसा कि...

1 फ़तह अल-क़दीर, फ़स्ल: युकरहु लिल-मुसल्ली, मुद्रित नूरिया रज़विया सक्खर, 1/360 पृष्ठ 353 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] کھڑا ہونا چاہئے تاکہ محراب حقیقی میں قیام ہو جائے اسی طرح شتوی میں بھی اگر طاق وسط میں نہیں تو امام طاق چھوڑ کر شتوی کے وسط میں ہو جائے تاکہ محراب حقیقی کو پایا جاسکے، افغانستان کے علاقے میں اس وقت کے علماء مسجد صیفی میں امام کے قیام کو مکروہ قرار دیتے ہوئے یہی دلیل دیتے ہیں کہ محراب میں کھڑا ہونا سنت ہے کیونکہ اس ملک سے فقیر کے پاس جو سوال آیا ہے اس سے واضح ہوتا ہے کہ انہیں معنی محراب میں اشتباہ ہے اور انہوں نے محراب صوری مقرر کئے ہیں مگر محراب حقیقی سے غافل ہو گئے ہیں اور معلوم ہوا کہ صوری میں قیام سنت نہیں بلکہ اسے حقیقی سمجھنا بذات خود مکروہ ہے اور جو سنت ہے وہ صیفی مسجد میں بھی درست ہے، پس یہاں کراہت کہاں! امام ابن الہمام نے فتح القدیر میں اسے واضح کرتے ہوئے کہا کہ اگر وہ بنے ہوئے نہیں (یعنی محاریب) تو سنت یہ ہے کہ اس جگہ کے محاذی کھڑا ہوا جائے کیونکہ وہ وسط صف کے محاذی ہے اور یہی مطلوب ہے کیونکہ محاذات کے علاوہ امام کا قیام مکروہ ہے 1ھ اور اگر ایسے ہو کہ صیفی اقامت جماعت کی صلاحیت نہ رکھتی کیونکہ وہاں محراب صوری نہیں اور صرف محاذات اگرچہ دور سے ہو محراب کی نشانی نہیں ہے جیسا کہ تو نے

[بایاں کالم - فارسی/عربی متن] بمحراب حقیقی قیام کردہ باشد و بدستور در شتوی نیز اگر طاق در حاق وسط نبود امام را طاق گذاشتہ بوسط شتوی عدول باید کہ محراب حقیقی بدست آید در ولایت افغانستان از علمائے زمان کہ قیام امام را در مسجد صیفی مکروہ گویند دلیل بر آن از ہماں مسئلہ سنیت قیام فی المحراب چون در سوالیکہ نزد فقیر ازاں ولایت آمدہ بود و انمود ناشی از اشتباہ معنی محراب است عزیزان اورا محراب صوری گماشتند و از حقیقی غفلت کردہ اند و دانستہ شد کہ قیام

در صوری سنت نیست بلکہ بمعنی حقیقیش خود مکروہ است و انکہ سنت است بہ مسجد صیفی نیز نقد وقت ست پس کراہت از کجا امام ابن الہمام در فتح این معنی را رنگ ایضاح داد کہ فرمود لو لم تبن (ای المحاریب) کانت السنة ان یتقدم فی محاذاة ذلك المکان لانه یحاذی وسط الصف وهو المطلوب اذقیامه فی غیر محاذاته مکروہ 1ھ وا گرچناں باشد کہ صیفی مطلقاً از صلاحیت اقامت جماعت بدر رود زیرا کہ آنجا محراب صوری نتواں یافت و مجرد محاذات اگرچہ از دور بسندہ نیست کما

1 فتح القدیر فصل یکرہ للمصلی مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳٦۰ Page 353 of 721

Fatawa Rizwia Volume Seven

[Left Column] You have known and they have admitted it, otherwise they would not have ruled the standing of the Imam in the summer area (Saifi) as absolutely disliked (Makruh). This is contrary to the practice and intention of the entire Ummah. The mosque is divided into two sections for winter and summer for the reason that congregational prayers cannot be held in the same place in every season. If this part remains vacant of the Imam's standing, then it would be necessary for the congregation also to form rows in the winter (Shatwi) part, as the Imam being alone in his area is in itself disliked. Thus, people would not benefit from the summer part except some people at certain times when the winter part is completely full. This is certainly against the intention and purpose of all the builders and the general practice and heritage of the believers. Furthermore, in reliable books like Hindiya, Bazzaziya, Khulasa, Zahiriya, Khizanat-ul-Muftin etc., it is stated: "A group was seated inside the mosque and a group was outside the mosque (in the courtyard). The Mu'adhin called the Adhan. A person from those inside stood up and led them. It is said: Whoever started first is the Imam and the followers behind him face no dislike (Karahah)." Why then should they apply an absolute negation (La-e-Nafi-e-Jins) as a complete exclusion? Why did they not say that the Imam of the summer mosque and his followers are in any case involved in dislike because the standing...

[Right Column] ...understood, and as they have admitted, otherwise they would not have declared the Imam's standing in the summer area as absolutely disliked, whereas this is against the practice of the entire Ummah because two levels of the mosque are made according to the summer and winter seasons. Since the congregation cannot be held in one place in every season, if this part remains vacant from the Imam standing, then it will be necessary for the congregation to form rows in the winter part as well, because the Imam being alone is in itself disliked. Thus, the benefit from the summer part can only be taken at certain times by some people when the winter part is full. This is contrary to the intention and action of all mosque builders and the heritage of the Ummah. In reliable books such as Hindiya, Bazzaziya, Khulasa, Zahiriya, Khizana al-Muftin etc., it is written that some people were inside the mosque and some were in the courtyard of the mosque. The Mu'adhin gave the Adhan and an Imam from among those outside led the congregation, similarly, an Imam from among those inside led the congregation, so whoever initiated first will be the Imam and all the people will be his followers; there will be no dislike in their favor because they have used 'La' of absolute negation here,

which encompasses absolute negation. Why did they not say that the Imam of the summer mosque and his followers will be involved in dislike anyway because they...

---

1. Khulasa al-Fatawa, Chapter Five on Imamate and Following, printed by Maktabah Habibiyah Quetta, 1/145.

फ़तावा रिज़विया खंड सातवां

[बायां कॉलम] आपने जान लिया और उन्होंने इसे स्वीकार कर लिया है, अन्यथा वे ग्रीष्मकालीन क्षेत्र (सैफ़ी) में इमाम के खड़े होने को पूर्णतः मक़रूह (नापसंद) घोषित नहीं करते। यह पूरी उम्मत के व्यवहार और इरादे के खिलाफ है। मस्जिद को सर्दी और गर्मी के अनुसार दो भागों में विभाजित किया गया है क्योंकि हर मौसम में एक ही स्थान पर जमात नहीं कराई जा सकती। यदि यह हिस्सा इमाम के खड़े होने से खाली रहता है, तो जमात के लिए भी शीतकालीन (शतवी) हिस्से में पंक्तियाँ बनाना आवश्यक होगा, क्योंकि इमाम का अपने स्तर पर अकेला होना अपने आप में मक़रूह है। इस प्रकार, ग्रीष्मकालीन हिस्से का लाभ केवल कुछ समय ही कुछ लोग उठा सकेंगे जब शीतकालीन हिस्सा पूरी तरह भर जाएगा। यह निश्चित रूप से सभी निर्माताओं के इरादे और उद्देश्य और विश्वासियों के सामान्य व्यवहार और विरासत के खिलाफ है। इसके अलावा, हिंदिया, बज़्ज़िया, खुलासा, ज़हीरिया, ख़ज़ानत-उल-मुफ़्तीं आदि जैसी विश्वसनीय किताबों में लिखा है: "एक समूह मस्जिद के भीतर बैठा था और एक समूह मस्जिद के बाहर था। मुअज़्ज़िन ने अज़ान दी। जो लोग अंदर थे उनमें से एक व्यक्ति खड़ा हुआ और उनका नेतृत्व किया। कहा गया है: जिसने पहले शुरुआत की वह इमाम है और उसके पीछे के अनुयायियों के लिए कोई नापसंदगी (कराहियत) नहीं है।" फिर वे पूर्ण निषेध (ला-नफ़ी-ए-जिंस) को पूर्ण बहिष्करण के रूप में क्यों लागू करें? उन्होंने यह क्यों नहीं कहा कि ग्रीष्मकालीन मस्जिद के इमाम और उनके अनुयायी हर हाल में नापसंदगी के दायरे में हैं क्योंकि खड़ा होना...

[दायां कॉलम] ...समझा और जैसा कि उन्होंने स्वीकार किया है अन्यथा वे ग्रीष्मकालीन क्षेत्र में इमाम के खड़े होने को पूर्णतः मक़रूह करार न देते, जबकि यह पूरी उम्मत के व्यवहार के विरुद्ध है क्योंकि मस्जिद के दो हिस्से गर्मी और सर्दी के मौसम के अनुसार बनाए जाते हैं। चूंकि हर मौसम में एक जगह जमात नहीं कराई जा सकती, तो यदि यह हिस्सा इमाम के खड़े होने से खाली रहे तो लाज़िम होगा कि जमात भी शीतकालीन हिस्से में सफ़ें(पंक्तियाँ) बनाए क्योंकि इमाम का अकेला होना अपने आप में मक़रूह है। तो इस तरह ग्रीष्मकालीन हिस्से से फ़ायदा केवल कुछ समय ही कुछ लोग उस वक्त ही उठा सकेंगे जब शीतकालीन हिस्सा भर जाएगा, और यह बात सभी मस्जिद निर्माताओं की नीयत और अमल और उम्मत के उत्तराधिकार के विरुद्ध है। हिंदिया, बज़्ज़िया, खुलासा, ज़हीरिया, ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीं आदि विश्वसनीय किताबों में है कि कुछ लोग मस्जिद के अंदर और कुछ मस्जिद के आँगन में थे, मुअज़्ज़िन ने अज़ान दी और बाहर वालों में से एक इमाम ने जमात

कराई, इसी तरह अंदर वालों में से एक इमाम ने जमात कराई तो जिसने पहल कर दी वह इमाम होगा और तमाम लोग उसके मुक़्तदी (अनुयायी) होंगे, उनके हक़ में कोई कराहियत न होगी क्योंकि यहाँ उन्होंने 'ला नफ़ी-ए-जिंस' इस्तेमाल किया है जो पूर्ण निषेध को घेरता है। उन्होंने यह क्यों न कहा कि सैफ़ी मस्जिद का इमाम और उसके मुक़्तदी बहरहाल कराहियत में मुब्तला होंगे क्योंकि उन्होंने...

---

1. खुलासा अल-फ़तावा, इमामत और इक्तिदा पर पांचवां अध्याय, मकतबा हबीबिया क्वेटा द्वारा मुद्रित, 1/145।

[بایاں کالم] علمت وقدا عترفوا به والا لم یحکموا بکراهة قیام الامام فی الصیفي مطلقاً وایں برخلاف عمل و نیت جملہ امت است مسجد را بردودرجہ سرما و گرما ازہمیں رو بخش میکنند کہ بہر موسم اقامت جماعت بہ مسجد نتوانند اگر ایں پارہ از قیام امام معطل ماند لاجرم جماعت را نیز لازم باشد ہم در پارہ شتوی صفہا بستن کہ انفراد امام بدرجہ خود مکروہ است پس از صیفی بہرہ نیابند مگر بعض قوم در بعض احیان آنگاہ کہ شتوی ہمہ آوردہ شود وایں یقیناً مخالف نیت و قصد جملہ بانیان و عمل و توارث عامہ مومنان ست باز در ہندیہ وبزاز یہ و خلاصہ و ظہیر یہ و خزانتہ المفتین و غیر ہا کتب معتمدہ ست قوم جلوس فی المسجد الداخل وقوم فی المسجد الخارج اقام المؤذن فقام امام من اهل الداخل فامهم قال من سبق بالشروع فهو والمقتدون به لا کراهة فی حقهم چرابلائے نفی جنس مطلقاً سلب مستغرق نمایند چرا نگوید کہ امام مسجد صیفی و مقتدیانش بہر حال در گرد کراہت اند زیرا کہ قیام

[دایاں کالم] سمجھا اور جیسا کہ انہوں نے اس کا اعتراف کیا ہے ورنہ وہ صیفی میں مطلقاً قیام امام کو مکروہ قرار نہ دیتے حالانکہ یہ بات تمام امت کے عمل کے خلاف ہے کیونکہ مسجد کے دو درجے موسم گرما و سرما کے لحاظ سے کئے جاتے ہیں کہ ہر موسم میں ایک جگہ جماعت نہیں کرائی جاسکتی تو اگر یہ حصہ قیام امام سے معطل ہو تو لازم ہوگا کہ جماعت بھی شتوی حصے میں صفیں بنائے کیونکہ امام کا تنہا ہونا بذات خود مکروہ ہے تو اس طرح صیفی حصہ سے فائدہ صرف بعض اوقات بعض لوگ اس وقت ہی اٹھا سکیں گے جب شتوی حصہ پُر ہو جائے گا، اور یہ بات تمام بانیانِ مساجد کی نیت اور عمل اور توارثِ امت کے خلاف ہے ہندیہ، بزازیہ، خلاصہ، ظہیریہ، خزانہ المفتین وغیرہ کتب معتمدہ میں ہے کہ کچھ لوگ مسجد کے اندر اور کچھ مسجد کے صحن میں تھے مؤذن نے اذان کہی اور اہل خارج میں سے امام نے جماعت کرائی اسی طرح اندر

والوں میں سے امام نے جماعت کرائی تو جس نے پہل کر دی وہ امام ہوگا اور تمام لوگ اس کے مقتدی ہوں گے ان کے حق میں کوئی کراہت نہ ہوگی کیونکہ یہاں لانفی جنس انہوں نے استعمال کیا ہے جو مطلق سلب کا احاطہ کرتا ہے انہوں نے یہ کیوں نہ کہا کہ مسجد صیفی کا امام، اس کے مقتدی بہر حال کراہت میں مبتلا ہوں گے کیونکہ انہوں نے

---

1 خلاصۃ الفتاویٰ الفصل الخامس فی الامامت والافتداء مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/۱۴۵

Fatawa Razawiyya Volume 7

(Left column contains the original text in Persian/Arabic, right column contains the Urdu translation)

Regarding the abandonment of standing in the mihrab, the summary is that this is a grave error that has arisen in these regions in this era. One should be aware of this. As for the matter of Allama Shami declaring it the chosen view, I say that what we have described is the ultimate interpretation of that learned scholar's words. What is reported and traditionally passed down is the Imam's standing in the actual mihrab. That position is the most noble and the head of the mosque, as you have read. Therefore, abandoning it without a Shari'a excuse is a turning away from what is superior and contrary to traditionally established practice. The detail in 'al-Mabsut' does not indicate that this position itself is not intended; rather, at most, standing in the middle of the row is a great Sunnah. When there is a conflict between the two, standing in the middle will be the Sunnah and the preferred choice. The point that appeals to the heart is to keep the words of the Imams in their general application. Although this is a weak point, it means that the first Imam in a neighborhood mosque should not leave the actual mihrab. This is the final word on this topic. Through this, the entire purpose has become clear, and the words of all the Imams have become harmonious. My success is only through Allah, the Sovereign, the All-Knowing. Peace and honors be upon our master Abdus Salam. Allah, the Glorified and Exalted, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most firm.

Problem 1002: From Bengal, Chittagong district, Raozan station, Pakher Amar village, sent by Maulvi Ismail Sahib, 12 Shawwal 1321 AH.

Question: What do the scholars of religion and the masters of the firm Sharia say?

Page 355 of 721

फतावा रज़विया जिल्द 7

(बाएँ कॉलम में फ़ारसी/अरबी में मूल पाठ है, दाएँ कॉलम में उर्दू अनुवाद है)

मिहराब में खड़े होने को छोड़ने के बारे में, संक्षेप में यह है कि यह एक बड़ी गलती है जो इस दौर में इन इलाकों में पैदा हुई है। इससे सावधान रहना चाहिए। जहाँ तक अल्लामा शामी के इसे पसंद करने का सवाल है, मैं कहता हूँ कि हमने जो बयान किया है वह उस विद्वान के कलाम की अंतिम व्याख्या है। जो कुछ भी रिवायत और परंपरा से चला आ रहा है, वह इमाम का वास्तविक मिहराब में खड़ा होना है। वह स्थान मस्जिद का सबसे उत्तम और मुख्य भाग होता है, जैसा कि आप पढ़ चुके हैं। इसलिए बिना किसी शरई उज़्र (बहाने) के इसे छोड़ना श्रेष्ठता से मुँह मोड़ना और पारंपरिक अमल के खिलाफ है। 'अल-मबस्तूत' का यह विवरण इस बात का संकेत नहीं देता कि यह स्थान अपने आप में मक़सूद नहीं है, बल्कि अधिक से अधिक यह कि सफ़ (पंक्ति) के बीच में खड़ा होना एक महान सुन्नत है। जब दोनों में टकराव हो, तो बीच में खड़ा होना सुन्नत और पसंदीदा होगा। दिल को लगने वाली बात यह है कि इमामों के कलाम को उनके सामान्य अर्थ में ही रहने दिया जाए। हालाँकि यह एक कमज़ोर बात है, फिर भी इसका मतलब यह है कि मोहल्ले की मस्जिद में पहले इमाम के लिए वास्तविक मिहराब को छोड़ना मुराद है। इस विषय पर यह अंतिम बात है। इससे पूरा उद्देश्य स्पष्ट हो गया और सभी इमामों की बातें एक-दूसरे के अनुकूल हो गईं। मेरी सफलता केवल अल्लाह के माध्यम से है, जो संप्रभु और सर्वज्ञानी है। सलाम और सम्मान हमारे आका अब्दुस सलाम पर हों। अल्लाह, जो महिमामय और महान है, सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे मज़बूत है।

समस्या 1002: बंगाल, ज़िला चटगाँव, थाना राऊजान, गाँव पखेर अमर से, मौलवी इस्माइल साहब द्वारा भेजा गया, 12 शव्वाल 1321 हिजरी।

प्रश्न: धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के फज़ला (श्रेष्ठ जन) क्या फ़रमाते हैं?

पृष्ठ 721 का 355

فی المحراب را ترک گفتند بالجملہ این خطائے فاحش ست کہ ولایتیان | محراب میں قیام کو ترک کیا ہے، حاصل کلام یہ کہ یہ بہت بڑی دریں جزو زمان احداث کردہ اند ازیں باخبر باید بود۔ سخن راندن | غلطی ہے جو اس دور میں ان علاقوں میں پیدا ہوئی ہے اس سے ماند از استظہار علامہ شامی عاملہ اللہ باللطف النامی اقول: انچہ | باخبر ہونا چاہئے۔ رہا معاملہ علامہ شامی کے مختار قرار دینے کا تو میں بالاگفتہ ایم غایت توجیہ کلام آں فاضل علام بود و ہنوز گل نظرے | کہتا ہوں کہ جو کچھ ہم نے بیان کیا اس فاضل علام کے کلام کی غایت دمیدن دارد ماثور و مورث چنانکہ وہاں قیام امام در محراب | توجیہ ہے اور جو کچھ منقول و متوارث ہے وہ امام کا محراب حقیقی میں حقیقی ست و آں مقام اشرف موضع و صدر مسجدست چنانکہ شنیدی | قیام ہے اور وہ مقام سب سے اعلیٰ اور صدر مسجد ہوتا ہے جیسا کہ پس ترک او بے عذر شرعی عدول از افضل و خلاف متوارث العمل، | آپ پڑھ چکے لہٰذا اس کا ترک بغیر کسی عذر کے افضل سے اعراض و فرع مبسوط دلالت بر آں ندارد کہ ایجانی نفسہ اصلاً منظور نیست بلکہ | اور متوارث عمل کے خلاف ہے اور مبسوط کا جزئیہ اس پر دلالت غائتش آنست کہ توسط صف سنت عظیمہ مہم تر از آں ست چوں | نہیں کرتا کہ یہ مقام فی نفسہ مقصود نہیں بلکہ زیادہ سے زیادہ یہ کہ ہر دو دست و گریبان شود اختیار بہ سنت توسط رود پس انچہ بدل می | صف کے درمیان کھڑا ہونا سنت عظیمہ ہے کیونکہ جب دونوں چسپد کلمات ائمہ را بر اطلاق آنہا داشتن اگرچہ در کمال خمول باشد | میں تعارض ہو تو وسط میں کھڑا ہونا سنت اور مختار ہوگا، دل لگتی غیر امام جماعت ثانیہ فی مسجد المحلہ را محراب حقیقی گذاشتن ست | بات یہ ہے کہ ائمہ کے کلام کو اپنے اطلاق پر رکھیں اگرچہ یہ کمزور ھذا اخر الکلام فی ھذا المقام وقد اتضح بہ کل مرام | سی بات ہے تاہم اس سے

محلہ کی مسجد میں پہلے امام کا حقیقی محراب وانکشف بہ جمیع الاوھام والتأمت کلمات الائمۃ | کو چھوڑنا مراد ہے، یہ اس مقام میں آخری کلام ہے اور اس سے پورا الکرام وماتوفیقی الا باللہ الملك العلام والسلام | مقصد واضح ہو گیا اور تمام ائمہ کا کلام موافق ہو گیا و ما تو فیقی مع الکرام علی مولنا عبد السلام واللہ سبحنہ | الا باللہ الملک العلام والسلام مع الاکرام علی مولنا وتعالیٰ اعلم و علمہ اتم واحکم | عبد السلام واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۱۰۰۲: از بنگالہ ضلع چاٹگام تھانہ راؤجان موضع پکھر امر سلہ مولوی اسمعیل صاحب ۱۲ شوال ۱۳۲۱ھ چہ می فرمایند علمائے دین و فضلائے شرع متین | کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور فضلائے شرع متین

Fatawa Razawiyya | Volume Seven

Question: In a case where a person praying wears his shawl in such a way that he first places the middle part of the shawl on his back and brings both its ends out from under the armpits, then places the left side on the right shoulder and the right side on the left shoulder, such that both ends reach the back and buttocks. Is prayer permissible in this state according to Shariah or not?

Answer: It is permissible, because it is narrated in Sahihayn (Bukhari and Muslim) from Hadhrat Umar bin Abi Salama (may Allah be pleased with both of them) who said: "I saw the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) praying in a single garment in the house of Hadhrat Umm Salama, having wrapped himself in it, with its two ends over his shoulders."1 In Bukhari, it is narrated from Hadhrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) who said: "I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: 'Whoever prays in a single garment should cross its two ends (over his shoulders).'"2 Shaykh Muhaqqiq Dehlvi (may his secret be sanctified) in Ash'at al-Lam'at explains the method of wrapping, stating that the part of the cloth on the right shoulder should be taken and thrown over the left shoulder, and the part on the left shoulder...

1. Sahih Muslim, Chapter: Prayer in a single garment, printed by Noor Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/198
2. Sahih Bukhari, Chapter: When one prays in a single garment etc., printed by Noor Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/52

प्रश्न: इस मसले में कि नमाज़ी एक चादर इस तरह पहनता है कि पहले उसका आधा हिस्सा अपनी पीठ पर डालता है और उसके दोनों कोनों को बगलों के नीचे से बाहर लाकर उसके बाईं जानिब को दाएं कंधे पर और उसके दाएं हिस्से को बाएं कंधे पर डालता है यहाँ तक कि उसके दोनों कोने भी पीठ और नितम्ब (चूतड़) तक पहुँच रहे होते हैं, इस हालत में नमाज़ जायज़ है या नहीं?

उत्तर: जायज़ है क्योंकि बुखारी और मुस्लिम में हज़रत उमर बिन अबी सलमा रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से मरवी है कि "मैंने हज़रत उम्म सलमा के घर में हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को एक कपड़े में इस तरह नमाज़ पढ़ते हुए देखा कि उसकी दोनों अतराफ़ (किनारे) आप के कंधों पर थीं।"1 बुखारी में हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से है कि "मैंने रिसालत मआब सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को यह फ़रमाते सुना कि जो आदमी एक कपड़े में नमाज़ अदा करे उसे चाहिए कि वह उसकी दोनों अतराफ़ को मुख़ालिफ़ सिम्त में (कंधों पर) डाले।"2 शैख़ मुक़द्दिस क़ुद्दिस सिर्रहु अशअतुल लमआत में सूरते-इश्तिमाल (लपेटने का तरीक़ा) बयान करते हुए फ़रमाते हैं कि इस कपड़े की दाईं तरफ जो कपड़ा दाएं कंधे पर है उसे लेकर बाएं पर डाल दे और बाएं कंधे...

1. सहीह मुस्लिम, बाब: अस्सलातु फ़ी सौब वाहिद, मतबुआ नूर मुहम्मद असहुल मताबे कराची 1/198
2. सहीह बुखारी, बाब: इज़ा सल्ला फ़ीस सौबिल वाहिद अख़, मतबुआ नूर मुहम्मद असहुल मताबे कराची 1/52

اندریں صورت کہ شخص مصلی ردائے خود را بدیں نوع پوشد کہ اولاً وسط رداء بر پشت نہادہ و ہر دو سرش را تحت ابطین بیرون آوردہ باز جانب چپ را بر منکب راست و طرف راست را بر منکب چپ افگند حتی کہ ہر دو سرش نیز بطرف پشت و سریں رسند ایں صورت در حالت صلوٰۃ شرعاً جائزست یا نہ؟ | اس مسئلہ میں کہ نمازی ایک چادر اس طرح پہنتا ہے کہ پہلے اس کا نصف حصہ اپنی پشت پر ڈالتا ہے اور اس کے دونوں کونوں کو بغلوں کے نیچے سے باہر لا کر اس کی جانب کو دائیں کاندھے اور اس کے دائیں حصے کو بائیں کاندھے پر ڈالتا ہے حتی کہ اس کے دونوں کونے بھی پشت و سرین تک پہنچ رہے ہوتے ہیں اس حالت میں نماز جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: جائزست فی الصحیحین عن عمر بن ابی سلمۃ رضی اللہ تعالٰی عنہما قال رأیت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یصلی فی ثوب واحد مشتملا بہ فی بیت ام سلمۃ واضعاً طرفیہ علی عاتقیہ ۱۔ وللبخاری عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یقول من صلی فی ثوب واحد فلیخالف بین طرفیہ ۲ شیخ محقق دہلوی قدس سرہ اشعۃ اللمعات می فرماید صورت اشتمال آنست کہ طرفِ راست از جامہ کہ بر دوشِ راست است گرفتہ بردوشِ چپ بینداز و طرفِ چپ

جائز ہے کیونکہ بخاری و مسلم میں حضرت عمر بن ابی سلمہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے مروی ہے کہ میں نے بیت حضرت ام سلمہ میں حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو ایک کپڑے میں اس طرح نماز پڑھتے ہوئے دیکھا کہ اس کی دونوں اطراف آپ کے کاندھوں پر تھیں۔ بخاری میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ہے کہ میں نے رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو

یہ فرماتے سنا جو آدمی ایک کپڑے میں نماز ادا کرے اسے چاہئے کہ وہ اس کی دونوں اطراف کو مخالف سمت میں ڈالے۔ شیخ محقق دہلوی قدس سرہ اشعۃ اللمعات میں صورتِ اشتمال بیان کرتے ہوئے فرماتے ہیں کہ اس کپڑے کی دائیں طرف جو کپڑا دائیں کاندھے پر ہے بائیں پر ڈال دے اور بائیں کاندھے

۱ صحیح مسلم، باب الصلوٰۃ فی ثوب واحد، مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۱۹۸ ۲ صحیح بخاری باب اذا صلی فی الثوب الواحد الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۵۲

Fatawa Razawiyyah Volume 7

[Top Section]: ...which is on the left shoulder, take it from under the left hand and place it on the right shoulder, then tie both sides over the chest. Most likely, the reason for tying both sides over the chest is if the corners of the garment were not long and there was a risk of it falling off. If the sides are very long, there is no need to tie them, as is apparent from the clothing of the poor of Yemen. This is why this condition is mentioned in the statements of some commentators. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1003: From the country of Bengal, Mymensingh district, sent by Abdul Hakim, 28 Jamadi al-Awwal 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: is it permissible for the Imam to stand and lead the congregational prayer on a platform (chabutra) which is attached to the middle door in the courtyard and has some height? And if it is removed, will the prayer be permissible or not?

The Answer: This situation is Makruh (disliked). "Due to resemblance with the Jews, for they create a distinct platform for their leader above those behind him. The more correct view is that there is no specific measurement; rather, any height that creates a distinction is disliked, as stated in al-Durr." This is a resemblance to the Jews because they make a high place for the Imam, and the more correct opinion is that its amount is not fixed, but rather such a height that causes distinction is disliked, as it is in 'Durr'. (T)

And if it is removed and the Imam stands in the doorway, that is also Makruh. "According to the saying of our Imam (may Allah be pleased with him): 'I dislike for the Imam to stand between two pillars'." Our Imam (may Allah be pleased with him) stated that he dislikes for the Imam to stand between two pillars.

1. Ash'at al-Lam'at, Chapter of Covering, Section One, printed by Nooria Razvia, Sukkur, 1/442.
2. Durr-e-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer, etc., printed by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/92.
3. Radd al-Muhtar, topic regarding the dislike of the Imam standing outside the Mihrab, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/420.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

[शीर्ष भाग]: ...जो बाएं कंधे पर है, उसे बाएं हाथ के नीचे से निकालकर दाएं कंधे पर डाल दे, फिर दोनों पक्षों को सीने पर बांध ले। संभवत; दोनों पक्षों को सीने पर बांधने का कारण यह है कि यदि कपड़े के किनारे लंबे न हों और उसके गिर जाने का खतरा हो। यदि पक्ष बहुत लंबे हों, तो उन्हें बांधने की कोई आवश्यकता नहीं है, जैसा कि यमन के गरीबों के कपड़ों से स्पष्ट होता है। यही कारण है कि कुछ टीकाकारों के कथनों में इस शर्त का उल्लेख किया गया है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

मसाला 1003: बंगाल देश, जिला मयमनसिंह से, प्रेषक अब्दुल हकीम, 28 जमादी-अल-अव्वल 1322 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: क्या आंगन के बीच के दरवाजे से सटे हुए चबूतरे पर, जिसमें कुछ ऊंचाई हो, इमाम का खड़े होकर जमाअत की नमाज पढ़ाना जायज़ है या नहीं? और यदि इसे हटा दिया जाए, तो क्या नमाज जायज़ होगी या नहीं?

उत्तर: यह स्थिति मकरूह (नापसंद) है। "यहूदियों के साथ समानता के कारण, क्योंकि वे अपने नेता के लिए उनके पीछे वालों की तुलना में एक अलग मंच बनाते हैं। अधिक सही विचार यह है कि इसका कोई निश्चित माप नहीं है; बल्कि, कोई भी ऊंचाई जो एक भेद पैदा करती है, मकरूह है, जैसा कि अल-दुर्र में वर्णित है।" यह यहूदियों के साथ समानता है क्योंकि वे इमाम के लिए एक ऊंची जगह बनाते हैं, और अधिक सही राय यह है कि इसकी मात्रा तय नहीं है, बल्कि ऐसी ऊंचाई जिससे भेद पैदा हो जाए, मकरूह है, जैसा कि 'दुर्र' में है। (त)

और यदि इसे हटा दिया जाए और इमाम दरवाजे में खड़ा हो, तो वह भी मकरूह है। "हमारे इमाम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के कथन के अनुसार: 'मैं इमाम के लिए दो खंभों के बीच खड़ा होना नापसंद करता हूँ।" हमारे इमाम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का इरशाद है कि वह इमाम के दो खंभों के बीच खड़े होने को (नापसंद करते हैं)।

1. अश्आतुल लम्आत, बाब अल-सतर, अल-फ़सल अल-अव्वल, मुद्रित नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/442।
2. दुर्रे मुख़्तार, नमाज़ को भंग करने वाली चीज़ों का अध्याय, आदि, मुद्रित मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/92।

3. रद अल-मुह्तार, मिहराब के बाहर इमाम के खड़े होने की कराहियत के बारे में विषय, मुद्रित मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/420।

[اوپری حصہ]: کہ بر دوشِ چپ است از زیر دستِ چپ گرفتہ بر دوشِ راست بیندازد و پستر بندد ہر دو طرف را بر سینہ و غالباً احتیاج بہ بستنِ ہر دو طرف بر سینہ بر تقدیر یست کہ گوشہ ہائے جامہ دراز نباشد و بیم واشدن بود و اگر دراز بسیار باشد احتیاج بہ بستن نباشد چنانکہ از لباسِ فقرائے یمن ظاہر میگردد ولذا در عبارتِ بعض شارحان این قید واقع شدہ۔ واللہ تعالٰی اعلم کی طرف کو بائیں کے نیچے سے نکال کر دائیں کاندھے پر ڈال دے اس کے بعد دونوں اطراف کو سینہ پر باندھ لے، غالباً دونوں کو سینہ پر باندھنے کی وجہ یہ ہے کہ کپڑے کے کنارے طویل نہ تھے اور اس کے گر جانے کا خطرہ تھا، اور اگر اطراف لمبے ہوں تو باندھنے کی ضرورت نہیں جیسا کہ فقرائے یمن کا لباس ہوتا ہے، یہی وجہ ہے کہ بعض شارحین کی عبارت میں اس قید کا ذکر نہیں، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۰۳: از ملک بنگالہ ضلع میمن سنگھ مرسلہ عبدالحکیم ۲۸ جمادی الاول ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چبوترہ جو صحن میں ملاصق بیچ کے در میں جو کچھ بلندی ہوتی ہے اس پر نماز جماعت میں امام کا کھڑے ہو کر نماز پڑھنا جائز ہے یا نہیں اور اس کو اگر دور کر دیا جائے تو نماز جائز ہوگی یا نہیں؟

الجواب: یہ صورت مکروہ ہے، لمشابھۃ الیھود فانھم یجعلون لامامھم علی دکان ممتازا عمن خلفہ والاصح ان لاتقدیر، بل کل مایقع بہ الامتیاز یکرہ کما فی الدر۔ یہ یہود کے ساتھ مشابہت ہے کیونکہ امام کے لئے اونچی جگہ بناتے ہیں اور اصح یہ ہے کہ اس کی مقدار کا تعین نہیں بلکہ اتنی اونچائی جس سے امتیاز ہو جائے مکروہ ہے جیسا کہ در میں ہے۔ (ت)

اور اگر اسے دُور کر دیں تو امام اگر در میں کھڑا ہو تو یہ بھی مکروہ ہے لقول امامنا رضی اللہ تعالٰی عنہ انی اکرہ للامام ان یقوم بین الساریتین ہمارے امام رضی اللہ تعالٰی کا ارشاد ہے کہ امام کے دو ستونوں کے درمیان کھڑا ہونے کو (ناپسند کرتے ہیں)

۱ اشعۃ اللمعات باب الستر الفصل الاول مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۴۲ ۲ درمختار باب مایفسد الصلوۃ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۲ ۳ ردالمحتار مطلب فی کراہیۃ قیام الامام فی غیر المحراب مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۲۰

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Header Box:] As in Al-Mi'raj: I consider it disliked, as it is mentioned in Al-Mi'raj. (T)

[Main Text:] And if one stands in the courtyard and prostrates on the height of a step/seat, then this is more severely disliked to the extent that if that height is even a hand-span, the prayer will not be valid, as mentioned in Durr al-Mukhtar etc. (T). So when more space is required for rows in the courtyard, the method is to dig the doorstep to the extent of a prostration area to make an alcove and level that portion with the courtyard. The Imam should stand in the courtyard and prostrate in that alcove; now there is no dislike. And Allah Almighty knows best.

Problem 1002: From Atrauli, Aligarh District, Madrasa Islamia, sent by Hafiz Abdul Karim Sahib, teacher, 18 Jamadi al-Ukhra 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if in the first rak'at "Qul Ya" (Surah Al-Kafirun) was recited, and in the second rak'at "Inna A'taina" (Surah Al-Kawthar) was recited? A discrepancy occurred in the obligatory order due to reading the Quran in reverse. Explain and be rewarded.

[The Answer:] Due to reversing the order, repeating the prayer is not obligatory, nor is prostration of forgetfulness (Sajda-e-Sahw). Yes, this act is impermissible; if done intentionally, one will be sinful, otherwise not. And if one intended to read a later Surah but a letter of an earlier Surah came out of the tongue, then one should recite that one now, even if it is against the order, because it was not done intentionally, and by the letter coming out, it became a right such that leaving it now would be intentional abandonment. It is in Radd al-Muhtar:

[Bilingual Box:] (Arabic Text/Urdu Translation): Maintaining the order between Surahs in recitation is mandatory. It is allowed for small children for the necessity of teaching so that it is easy. Reversing the order or a short gap is disliked only when intentional; if it is by mistake, it is not disliked (Sharh al-Munyah). And when the dislike is removed, turning away from what was started is not appropriate. In Al-Khulasa, it is mentioned: someone started a Surah and intended another Surah; when he recited one or two verses, he wanted to leave that Surah and start the one he intended, then this is disliked, etc. And in Al-Fath, it is mentioned: even if what was read was just a single letter, etc.

Page 358 of 721

फतवा रज़विया, जिल्द 7

[हेडर बॉक्स:] जैसा कि अल-मेराज में है: मैं इसे नापसंद करता हूँ, जैसा कि मेराज में है। (त)

[मुख्य पाठ:] और अगर आंगन में खड़ा होकर कुर्सी की ऊंचाई पर सजदा करे तो यह बहुत अधिक मकरूह है यहाँ तक कि अगर वह ऊंचाई एक बालिश्त (हाथ की माप) हो तो नमाज़ ही नहीं होगी जैसा कि दुर-ए-मुख्तार वगैरह में है। (त) तो जब आंगन में सफ़ों के लिए अधिक जगह चाहिए हो तो उसका तरीका यह है कि दरवाज़े की कुर्सी को सजदे के बराबर खोदकर ताक (आला) बना लें और उतना टुकड़ा आंगन के बराबर कर दें। इमाम आंगन में खड़ा होकर उस ताक में सजदा करे, अब कोई कराहत नहीं। वल्लाह तआला आलम।

मसला 1002: अतरौली ज़िला अलीगढ़, मदरसा इस्लामिया, प्रेषक हाफ़िज़ अब्दुल करीम साहब, शिक्षक, 18 जमादी अल-उखरा 1322 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि पहली रकात में "कुल या" (सूरह अल-काफ़िरून) पढ़ा, दूसरी रकात में "इन्ना अतैना" (सूरह अल-कौसर) पढ़ा? तरतीब वाज़िब में फ़र्क आया उल्टा क़ुरआन पढ़ने से। बयान करें और सवाब पायें।

[अल-जवाब:] तरतीब उलटने से नमाज़ दोबारा पढ़ना ज़रूरी नहीं है और न ही सजदा सहव आए। हाँ, यह काम नाज़ायज़ है अगर जान-बूझकर करे तो गुनहगार होगा वर्ना नहीं। और अगर बाद की सूरह पढ़ना चाहता था लेकिन ज़बान से ऊपर की सूरह का कोई हर्फ़ निकल गया तो अब उसी को पढ़े हालाँकि वह तरतीब के खिलाफ़ होगा क्योंकि यह उसने जान-बूझकर नहीं किया और उस हर्फ़ के निकल जाने से उसका हक़ हो गया कि अब उसे छोड़ना जान-बूझकर छोड़ना होगा। रद अल-मुख्तार में है:

[द्विभाषी बॉक्स:] (अरबी मूल पाठ/उर्दू अनुवाद): क़िरात में सूरतों के बीच तरतीब रखना वाजिब है। छोटे बच्चों के लिए तालीम की ज़रूरत के लिहाज़ से जायज़ है ताकि आसानी हो। तरतीब के खिलाफ़ या थोड़ा फ़ासला उस वक़्त मकरूह है जब जान-बूझकर हो, अगर भूलकर हो तो मकरूह नहीं (शरह अल-मुनिया)। और जब कराहत खत्म हो जाए तो जो शुरू किया है उससे मुंह मोड़ना मुनासिब नहीं। खुलासः में है: किसी ने एक सूरह शुरू की और दूसरी का इरादा किया, जब एक आयत या दो आयतें पढ़ लीं तो उसने चाहा कि यह सूरह छोड़ दे और वह शुरू करे जिसका इरादा था तो यह मकरूह है इत्यादि। और फ़त्ह में है कि चाहे पढ़ा हुआ महज़ एक हर्फ़ ही क्यों न हो इत्यादि।

पृष्ठ 358/721

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

[ہیڈر باکس:] کما فی المعراج | ناپسند جانتا ہوں، جیسا کہ معراج میں ہے (ت)

[عبارت:] اور اگر صحن میں کھڑا ہو کر کرسی کی بلندی پر سجدہ کرے تو یہ سخت تر مکروہ ہے یہاں تک کہ وہ بلندی بالشت بھر ہو تو نماز ہی نہ ہوگی کما فی درالمختار وغیرہ (جیسا کہ دُرِّمختار وغیرہ میں ہے۔ ت) تو جب صحن میں صفوں کے لئے زیادہ وسعت چاہیں تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ در کی کرسی بقدر سجدہ کھود کر طاق بنائیں اور اتنا ٹکڑا صحن سے ہموار کردیں امام صحن میں کھڑا ہو کر اس طاق میں سجدہ کرے اب کوئی کراہت نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۰۲: از اترولی ضلع علی گڑھ مدرسہ اسلامیہ مرسلہ حافظ عبدالکریم صاحب مدرس ۸ر جمادی الاخری ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ پہلی رکعت میں قل یا پڑھا، دوسری رکعت میں انا اعطینا پڑھے ترتیب واجب میں فرق آیا الٹا قرآن پڑھنے سے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: ترتیب اُلٹنے سے نماز کا اعادہ واجب ہو نہ سجدہ سہو آئے۔ ہاں یہ فعل ناجائز ہے اگر قصداً کرے گنہگار ہو گا ورنہ نہیں، اور اگر بعد کی سورت پڑھنا چاہتا تھا زبان سے اوپر کی سورت کا کوئی حرف نکل گیا تو اب اسی کو پڑھے اگرچہ خلافِ ترتیب ہوگا کہ یہ اس نے قصداً نہ کیا اور اس کا حرف نکل جانے سے اس کا حق ہو گیا کہ اب اسے چھوڑنا قصداً چھوڑنا ہوگا۔

ردالمختار میں ہے:

[باکس:] ترتیب السور فی القراءۃ من واجبات التلاوۃ | قرات میں سورتوں کے درمیان ترتیب رکھنا واجب ہے، وانما جوز للصغار تسھیلا لضرورۃ التعلیم ط | چھوٹے بچوں کے لئے ضرورت تعلیم کے پیش نظر جائز ہے التنکیس او الفصل بالقصیرۃ انما یکرہ اذا کان | تاکہ آسانی ہو، خلاف ترتیب

یا تھوڑا فاصلہ اس وقت مکروہ عن قصد فلو سھوا فلا، شرح المنیة، واذا انتفت | ہے جب دانستہ ہو اگر بھول کر ہو تو مکروہ نہیں شرح المنیہ، اور الکراھة فاعرضہ عن التی شرع فیھا لاینبغی، | جب کراہت ختم ہو تو مشروع سے اعراض مناسب نہیں، وفی الخلاصة، افتتح سورة و قصدہ سورة اخری | خلاصہ میں ہے کسی ایک نے سورت شروع کی اور دوسری کا فلما قرء آیة وأیتین اراد ان یترك تلك السورة و | ارادہ کیا جب ایک آیت یا دو آیات تلاوت کیں تو اس نے چاہا یفتتح التی ارادھایکرہ الخ | کہ یہ سورت چھوڑ دے اور وہ شروع کرے جس کا ارادہ تھا تو یہ مکروہ ہے الخ اور فتح میں ہے کہ اگرچہ پڑھا ہوا محض ایک حرف ہو الخ

Fatawa Razawiyya, Volume VII

[Table Top Left (Arabic)]: In al-Fath: Even if what is recited is one letter, etc. In Radd al-Muhtar: They said that maintaining the order in Quranic Surahs is necessary. So, if one recites in reverse order, they commit a sin, but Sajda Sahw (prostration for forgetfulness) is not binding upon them, because that is from the essentials (Wajibat) of recitation, not from the essentials of prayer, as in al-Bahr, the chapter of Sahw, etc.

[Table Top Right (Urdu)]: In Radd al-Muhtar, it is stated that the jurists have said that the order in Quranic Surahs is necessary. If someone recites against the order, they will be a sinner, but Sajda Sahw does not become mandatory for them because this is among the 'Wajibat' of recitation, not among the 'Wajibat' of prayer, as stated in the chapter of Sahw of 'al-Bahr', etc. Shami. I say: With this, it also became clear that the fatwa given by Sheikh Mulla Nizamuddin, the noble father of Malik al-Ulama Bahr al-Ulum (may Allah Almighty have mercy on them both), that in this case Sajda Sahw is mandatory because this act is Wajib (obligatory), is contrary to the transmitted texts mentioned in the books of the [Hanafi] school. In this matter, Bahr al-Ulum (may his secret be sanctified) refrained [from giving a definitive ruling]. And Allah Almighty knows best. (t)

[Problem 1005]: 21 Dhu al-Qi'dah 1322 AH If a person, during the morning prayer time, in haste or due to darkness, mistakenly prayed while wearing an inside-out wrap (shawl), then will that prayer be Makruh Tahrimi (prohibitively disliked) or Wajib al-I'adah (obligatory to repeat) or invalid, etc.? Explain and be rewarded.

[The Answer]: Wajib al-I'adah and Makruh Tahrimi are the same thing. Wearing or wrapping clothes inside-out falls under being contrary to custom. Anything contrary to custom, such that one cannot go to the market or meet elders wearing or wrapping clothes that way, is certainly Makruh, for the Divine Court is most deserving of etiquette and veneration.

[Boxed Text]: (Arabic): The principle is the dislike of prayer in clothes [meant for labor/work]. (Urdu): The principle is that praying in clothes of labor and hardship is Makruh. It is in 'al-Durr' that a person praying in work clothes [is Makruh].

[Footnotes]: 1. Radd al-Muhtar, Chapter on Recitation by the Imam, just before the Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/404. 2. Radd al-Muhtar, Chapter on the Description of Prayer, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/337.

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

[तालिका ऊपर बायाँ (अरबी)]: अल-फथ में: भले ही जो पढ़ा गया वह एक अक्षर ही क्यों न हो, इत्यादि। रद-उल-मुहतार में: उन्होंने कहा कि कुरानी सूरतों में तरतीब (क्रम) बनाए रखना आवश्यक है। इसलिए, यदि कोई उल्टी तरतीब से पढ़ता है, तो वह पाप करता है, लेकिन उन पर सजदा-ए-सह्व (भूल का सजदा) अनिवार्य नहीं होता है, क्योंकि वह किरात के वाजिबात (अनिवार्यताओं) में से है, नमाज़ के वाजिबात में से नहीं, जैसा कि अल-बहर के सह्व अध्याय में है, इत्यादि।

[तालिका ऊपर दायाँ (उर्दू)]: रद-उल-मुहतार में है कि फुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने फरमाया है कि कुरानी सूरतों में तरतीब ज़रूरी है। अगर किसी ने खिलाफ-ए-तरतीब पढ़ा तो वह गुनहगार होगा लेकिन उस पर सजदा-ए-सह्व लाज़िम नहीं होता क्योंकि यह वाजिबात-ए-किरात में से है नमाज़ के वाजिबात में से नहीं जैसा कि बहर के बाब-उस-सह्व में है इत्यादि। शामी। अक़ूल (मैं कहता हूँ): इसी के साथ यह भी स्पष्ट हो गया कि शेख मुल्ला निज़ामुद्दीन, मलिक-उल-उलेमा बहर-उल-उलूम (अल्लाह तआला उन पर रहमत करे) के आदरणीय पिता ने जो फतवा दिया कि इस सूरत में सजदा-ए-सह्व लाज़िम है क्योंकि यह अमल वाजिब है, यह मज़हब की किताबों में मन्कूह (उद्धृत) नुसूस के खिलाफ है और इसमें बहर-उल-उलूम (अल्लाह उनकी रूह को पवित्र करे) ने तवक्कुफ़ (मौन) से काम लिया है। वल्लाहु तआला आलम। (त)

[मसला १००५]: २१ ज़ीक़ाद १३२२ हिजरी अगर किसी व्यक्ति ने सुबह की नमाज़ के वक्त जल्दी में गलती से या अंधेरे में उल्टी चादर ओढ़ कर नमाज़ पढ़ी तो वह नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी या वाजिब-उल-इआदा होगी या फासिद वगैरह? बयान करें सवाब पाएँ।

[जवाब]: वाजिब-उल-इआदा और मकरूह-ए-तहरीमी एक ही चीज़ है। कपड़ा उल्टा पहनना ओढ़ना खिलाफ-ए-मअताद (परंपरा के विरुद्ध) में शामिल है और खिलाफ-ए-मअताद जिस तरह कपड़ा पहन या ओढ़ कर बाज़ार में या बड़ों के पास न जाया जा सके ज़रूर मकरूह है कि अल्लाह का दरबार अदब और ताज़ीम का सबसे अधिक हकदार है।

[बॉक्स में पाठ]: (अरबी): मूल सिद्धांत कामकाज के कपड़ों में नमाज़ की मकरूहियत है। (उर्दू): असल यह है कि काम और मशक्कत के लिबास में नमाज़ मकरूह है। 'दुर' में है नमाज़ी का काम के कपड़ों में नमाज़ अदा करना [मकरूह है]।

[फुटनोट्स]: १. रद-उल-मुहतार, फस्ल व बजरुल इमाम, बाबुल इमामत से पहले, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, १/४०४। २. रद-उल-मुहतार, बाब सिफ़तुल सलात, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, १/३३७।

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

[Table Left Column (Arabic)]: وفی الفتح ولو کان ای المقرؤ حرفاً واحداً الخ فی ردالمحتار انھم قالوا یجب الترتیب فی سورۃ القرآن فلوقرأ منکوسا اثم لکن لایلزمہ سجود السھو لان ذلک من واجبات القرائۃ لامن واجبات الصلوۃ کما فی البحر باب السھو الخ

[Table Right Column (Urdu)]: ردالمحتار میں ہے کہ فقہاء نے فرمایا ہے کہ قرآنی سورتوں میں ترتیب ضروری ہے اگر کسی نے خلافِ ترتیب پڑھا تو وہ گنہگار ہوگا لیکن اس پر سجدہ سہو لازم نہیں ہوتا کیونکہ یہ واجباتِ قرآت میں سے ہے نماز کے واجبات میں سے نہیں جیسا کہ بحر کے باب السہو میں ہے الخ شامی، اقول اسی کے ساتھ یہ بھی واضح ہوگیا کہ شیخ ملانظام الدین والدِ گرامی ملک العلماء بحرالعلوم رحمہما اللہ تعالیٰ نے جو فتویٰ دیا کہ اس صورت میں سجدہ سہو لازم ہے کیونکہ یہ عمل واجب ہے یہ کتبِ مذہب میں منقول نصوص کے خلاف ہے اور اس میں بحرالعلوم قدس سرہ نے توقف سے کام لیا ہے، واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

[Bottom Section]: مسئلہ ۱۰۰۵: ۲۱ ذیقعد ۱۳۲۲ھ اگر کسی شخص نے صبح کی نماز کے وقت جلدی میں غلطی سے یا اندھیرے میں اُلٹی دلائی اوڑھ کر نماز پڑھی تو وہ نماز مکروہِ تحریمی یا واجب الاعادہ ہوگی یا فاسد وغیرہ؟ بینوا توجروا۔

الجواب: واجب الاعادہ اور مکروہِ تحریمی ایک چیز ہے، کپڑا اُلٹا پہننا اوڑھنا خلافِ معتاد میں داخل ہے اور خلافِ معتاد جس طرح کپڑا پہن یا اوڑھ کر بازار میں یا اکابر کے پاس نہ جاسکے ضرور مکروہ ہے کہ دربارِ عزت احق بادب و تعظیم ہے۔

[Boxed text]: واصله كراهة الصلوة في ثياب اصل یہ ہے کہ کام ومشقت کے لباس میں نماز مکروہ ہے درمیں ہے نمازی کا کام کے کپڑوں میں نماز ادا کرنا

[Footnotes]: 1 ردالمحتار فصل وبجرالامام قبیل باب الامامۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۰۴ 2 ردالمحتار باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۳۳۷

Volume 17 Fatawa Ridawiyya

[Arabic]: Mihna. It is said in ad-Durr: It is disliked to pray in work clothes. [Urdu translation]: It is disliked. Shami said, and its explanation in Sharh al-Wiqayah is: [Arabic]: Ash-Shami said, and its explanation in Sharh al-Wiqayah is that which a person wears [Urdu translation]: it is the clothing a person wears at home but does not wear to go before dignitaries. [Arabic]: in his home and does not go in it to dignitaries 2. [Urdu translation]: (T)

And apparently, the dislike is tanzihi (slight).

[Arabic]: For tahrim (prohibitory) dislike, there must be a prohibition that is not interpreted away from the apparent, as Ash-Shami said regarding work clothes, and the apparent view is that the dislike is tanzihi (slight) 3. [Urdu translation]: Because for a prohibitory dislike, there must be such a prohibition that is not interpreted away from the obvious, as Allama Shami said regarding work clothes that apparently the dislike is tanzihi. (T)

And this has no role in "Sadl" (letting a garment hang down) which is prohibitory dislike and forbidden, because it is not a garment contrary to custom; rather, it is throwing a cloth from above in such a way that both sides hang down. For example, placing a sheet on the head or shoulders and not throwing it over the other shoulder, or placing a long coat (angarkha) on the shoulders without putting hands in the sleeves 4 [Arabic]: as in ad-Durr and others [Urdu translation]: (As it is in ad-Durr etc. - T) And if one puts hands in the sleeves but does not fasten them, it is no longer "Sadl", although it is certainly contrary to custom. Yes, Imam Abu Ja'far al-Hindwani considered this case similar to "Sadl" and said it is bad. Imam Ibn Amir al-Hajj added a condition in al-Hilyah that if there is no shirt underneath, then it's fine, otherwise there's no harm. The closer view is that there is no harm in both cases.

[Arabic]: It is said in Radd al-Muhtar: It is said in al-Khaza'in, rather Abu Ja'far mentioned that if he puts his hands in his sleeves and does not tie his waist or does not button it, he is doing wrong because it resembles Sadl. I say: But it is said in al-Hilyah that there is a clear objection in this when there is a shirt or something similar underneath it. [Urdu translation]: It is in Radd al-Muhtar that it is in al-Khaza'in, rather Abu Ja'far mentioned that if the worshipper puts his arms in the sleeves and does not tie the middle or does not fasten its buttons, then he is at fault because it is like Sadl. I say: it is in al-Hilyah that there is a clear objection to this when there is a shirt or such clothing underneath.

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed Mujtabai Delhi India, 1/91.
2. Radd-al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, H.M. Saeed Company Karachi, 1/241.
3. Radd-al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, H.M. Saeed Company Karachi, 1/241.
4. Durr-e-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, Mujtabai Delhi India, 1/91.

अरबी: मिहना। अल-दुर्र में कहा गया है: काम के कपड़ों में नमाज़ पढ़ना मकरूह है। [उर्दू अनुवाद]: मकरूह है, शामी ने फरमाया और शरह विक़ाया में इसकी व्याख्या यह है: अरबी: शामी ने फरमाया और शरह विक़ाया में इसकी व्याख्या है जिसे एक व्यक्ति पहनता है [उर्दू अनुवाद]: वह कपड़ा जो आदमी घर में पहनता है लेकिन उनके साथ गणमान्य व्यक्तियों (अकाबिर) के पास अरबी: अपने घर में और उसके साथ गणमान्य व्यक्तियों के पास नहीं जाता २। [उर्दू अनुवाद]: नहीं जाता (त)

और स्पष्ट रूप से मकरूह तनजीही (हल्का नापसंद) है।

और इसका 'सद्ल' (कपड़े को लटकाना) में कोई दखल नहीं है जो कि मकरूह तहरीमी है और जिससे मना किया गया है, क्योंकि यह सामान्य कपड़ों के विरुद्ध नहीं है बल्कि ऊपर से कपड़ा इस तरह डाल लेना है कि दोनों तरफ लटकते रहें। उदाहरण के लिए, चादर सिर या कंधों पर डाल ली और उसे लपेटा नहीं, या अंगरखा कंधों पर डाल लिया और आस्तीन में हाथ नहीं डाले ४ अरबी: जैसा कि अल-दुर्र आदि में है [उर्दू अनुवाद]: (जैसा कि अल-दुर्र आदि में है - त) और अगर आस्तीनों में हाथ डाले और बटन न लगाए तो यह भी सद्ल नहीं रहा, हालाँकि यह सामान्य रीति के विरुद्ध ज़रूर है। हाँ, इमाम अबू जाफ़र हिन्दवानी ने इस स्थिति को सद्ल के समान ठहराकर फरमाया कि यह बुरा है। इमाम इब्न अमीर अल-हाज ने हिलिया में एक शर्त और बढ़ाई कि यदि नीचे कुर्ता न हो तो कोई हर्ज नहीं, अन्यथा हर्ज है। और सही बात यह है कि दोनों स्थितियों में कोई हर्ज नहीं है।

अरबी: रद्द अल-मुह्तार में कहा गया है: अल-खज़ाइन में कहा गया है, बल्कि अबू जाफ़र ने ज़िक्र किया कि यदि उसने अपने हाथ आस्तीनों में डाल दिए और अपनी कमर नहीं बाँधी या बटन नहीं लगाए, तो वह बुरा करने वाला है क्योंकि यह सद्ल के समान है। मैं कहता हूँ: लेकिन हिलिया में कहा गया है कि इसमें स्पष्ट आपत्ति है जब उसके नीचे कमीज़ या वैसा कपड़ा हो। [उर्दू अनुवाद]: रद्द अल-मुह्तार में है कि खज़ाइन में है बल्कि अबू जाफ़र ने ज़िक्र किया कि अगर नमाज़ी ने अपने बाजुओं को आस्तीनों में डाल दिया और बीच से नहीं बाँधा या उसके बटन बंद न किए तो वह गलती पर है क्योंकि यह सद्ल की तरह है। मैं कहता हूँ कि हिलिया में है कि इस पर स्पष्ट आपत्ति है जबकि उसके नीचे कमीज़ या ऐसा कपड़ा।

1. दुर्रे मुख्तार, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुजतबाई दिल्ली भारत १/९१।
2. रद्द अल-मुह्तार, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची १/२४१।
3. रद्द अल-मुह्तार, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची १/२४१।
4. दुर्रे मुख्तार, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुजतबाई दिल्ली भारत १/९१।

पृष्ठ ७२१ का ३६०

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

مہنة قال فی الدر وکرہ صلوتہ فی ثیاب مھنة ۱ مکروہ ہے، شامی نے فرمایا اور اس کی تفسیر شرح وقایہ میں قال الشامی وفسرھا فی شرح الوقایة بما یلبسہ ہے وہ کپڑا جو آدمی گھر پہنتا ہے مگر ان کے ساتھ اکابر کے پاس فی بیتہ ولا یذھب بہ الی الاکابر ۲ ۔ نہیں جاتا (ت)

اور ظاہر کراہت تنزیہی۔

فان کراھة التحریم لابدلھا من نھی کیونکہ کراہت تحریمی کے لئے ایسی نہی کا ہونا ضروری ہے غیر مصروف عن الظاھر کما قال ش فی ثیاب جو ظاہر سے مؤول نہ ہو ، جیسا کہ علامہ شامی نے کام کے کپڑوں المھنة والظاھر ان الکراھة تنزیھیة ۳۔ کے بارے میں کہا کہ ظاہر کراہت تنزیہی ہے۔ (ت)

اور اسے سدل میں کہ مکروہ تحریمی اور اس سے نہی وارد، دخل نہیں کہ وہ برلباس خلاف معتاد نہیں بلکہ کپڑا اوپر سے اس طرح سے ڈال لینا کہ دونوں جانبیں لٹکتی رہیں مثلاً چادر سر یا کندھوں پر ڈال لی اور دو بالا نہ مارا یا انگرکھا کندھے پر ڈال لیا اور آستین میں ہاتھ نہ ڈالا ۴ کما في الدور وغیرہ (جیسا کہ دروغیرہ میں ہے۔ت) اور اگر آستینوں میں ہاتھ ڈالے اور بند نہ باندھے تو یہ بھی سدل نہ رہا اگرچہ خلاف معتاد ضرور ہے، ہاں امام ابو جعفر ہندوانی نے اس صورت کو مشابہ سدل ٹھہرا کر فرمایا کہ بر ا کیا امام ابن امیر الحاج نے حلیہ میں ایک قید اور بڑھائی کہ اگر نیچے کرتا نہ ہو ورنہ حرج نہیں، اور اقرب یہ ہے کہ دونوں صورتوں میں حرج ہے

قال فی ردالمحتار قال فی الخزائن بل ذکر ابو ردالمحتار میں ہے کہ خزائن میں ہے بلکہ ابو جعفر نے ذکر کیا جعفر انہ لوا دخل یدیہ فی کمیہ ولم یشد وسطہ کہ اگر نمازی نے اپنے بازوؤں کو

آستینوں میں داخل کردیا اولم یزرزراہ فھو مسیئ لانہ یشبہ السدل اہ اور درمیان کو نہیں باندھا یا اس نے اس کے بٹن بند نہ کئے قلت لکن قال فی الحلیہ فیہ نظر ظاھر بعد ان تو خطا کار ہے کیونکہ سدل کی طرح ہے اھ میں کہتا ہوں حلیہ یکون تحتہ قمیص اونحوہ میں ہے کہ اس میں واضح اعتراض ہے جبکہ اس کے نیچے قمیص یا ایسا کپڑا

---

۱ در مختار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مجتبائی دہلی بھارت ۹۱/۱ ۲ ردالمحتار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۴۱/۱ ۳ ردالمحتار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۴۱/۱ ۴ در مختار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مجتبائی دہلی بھارت ۹۱/۱

Fatawa Rizwia Volume 7

...what covers the body. I say: There is a clear point of contention in this, for there is no harm in parts of a man's chest or abdomen being visible as long as his shoulders are covered. The Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) only forbade praying in a single garment when there is nothing over the shoulders. There is no doubt that letting the ends [of a shawl] hang without fastening buttons is similar to "sadl" (letting clothes hang down improperly) in its very form. Whether there is a shirt underneath or not is irrelevant, because sadl is sadl even if it is over a shirt. I recall writing on its margin: "I say, the consideration applies if it is disliked to the point of prohibition (makruh tahrimi); as for it being merely slightly disliked (makruh tanzihi), then there is no doubt about its existence." - (T)

However, if this was done intentionally, such that prayer was treated with disregard and its etiquette and majesty were taken lightly, then let alone being disliked or forbidden, God forbid, Islam itself would not remain. As they [the scholars] said regarding praying bareheaded if it is due to contempt (as the scholars said about the person who prays bareheaded due to laziness and negligence. - T). We seek refuge in Allah, and Allah Almighty knows best.

Issue 1006: What do the scholars of religion say regarding the issue where someone wrapped a muffler around their head and prayed without a cap? Did this prayer become makruh tahrimi or tanzihi?

Answer: It is contrary to the Sunnah. In the Hadith, it says: "The difference between us and the polytheists is the turbans [over caps]." The difference between us and the polytheists lies in the caps.

[1] Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/640 [2] Sahih Bukhari, Chapter on praying in a single garment etc., published by Nur Muhammad Asah al-Matabi Karachi, 1/52 [3] Jadd al-Mumtar ala Radd al-Muhtar, Disliked acts of prayer, Al-Majma' al-Islami, Mubarakpur India, 2/302

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

...जो शरीर को ढकता है। मैं कहता हूँ: इसमें एक स्पष्ट विचारणीय बिंदु है क्योंकि पुरुष के सीने और पेट के किसी हिस्से का दिखाई देना कोई बुराई नहीं है जब तक कि उसके कंधे ढके हुए हों। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक ही कपड़े में नमाज़ पढ़ने से केवल तब मना किया है जब कंधों पर कुछ न हो। इसमें कोई शक नहीं कि शाल आदि के सिरों को बिना बटन बंद किए खुला छोड़ना अपने स्वरूप में 'सदल' (कपड़ों को गलत तरीके से लटकाना) के समान है। नीचे कमीज़ होने या न होने से कोई फर्क नहीं पड़ता क्योंकि सदल तो सदल ही है, चाहे वह कमीज़ के ऊपर ही क्यों न हो। मुझे याद आता है कि मैंने इसके हाशिये पर लिखा था: "मैं कहता हूँ, विचार तब है जब यह मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से नापसंद) हो; जहाँ तक मकरूह-ए-तंज़ीही (हल्का नापसंद) होने की बात है, तो इसके होने में कोई शक नहीं है।" - (त)

हाँ, अगर ऐसा जानबूझकर नमाज़ के प्रति लापरवाही और उसके अदब और सम्मान को कमतर समझने के लिए किया गया, तो नापसंदगी और हराम की तो बात ही छोड़िए, अल्लाह न करे, इस्लाम ही नहीं बचेगा। जैसा कि विद्वानों ने सिर खुला रखकर नमाज़ पढ़ने के बारे में कहा है यदि यह तिरस्कार के कारण हो (जैसा कि विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो आलस और सुस्ती के कारण नंगे सिर नमाज़ पढ़ता है। - त)। हम अल्लाह की पनाह माँगते हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1006: दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि किसी ने टोपी के बिना सिर पर मफलर लपेटकर नमाज़ पढ़ी, तो क्या यह नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी हुई या तंज़ीही?

जवाब: यह सुन्नत के खिलाफ है। हदीस में है: "हमारे और मुशरिकों के बीच का अंतर इमामा (पगड़ी) है।" हमारे और मुशरिकों के बीच का अंतर टोपियों पर (पगड़ी बांधना) है।

[1] रद अल-मुह्तार, नमाज़ को अमान्य करने वाली चीज़ों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/640 [2] सहीह बुखारी, एक कपड़े में नमाज़ पढ़ने का अध्याय आदि, नूर मुहम्मद असद अल-मतबी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/52 [3] जद अल-मुम्तार अला रद अल-मुह्तार, नमाज़ के नापसंद कृत्य, अल-मजमा अल-इस्लामी, मुबारकपुर भारत, 2/302

पृष्ठ 361/721

ممایستر البدن [1] اھ اقول: وفیه نظر ظاهر فان انکشاف شیء من صدر الرجل و بطنه لا اساء ة فیه اذا کان عاتقاه مستورین وانما نهی النبی صلی الله تعالٰی علیه وسلم عما اذا صلی فی ثوب واحد ولیس علی عاتقه منه شیء [2] ولاشك ان ارسال اطراف مثل الشایه من دون ان یزر ازارها انما یشبه السدل بنفس هیأة ولامدخل فیه لوجود القمیص تحته وعدمه لما ان السدل سدل وان کان فوق القمیص ورأیتنی کتبت علی هامشه مانصه اقول النظر ان کان ففی کراهة التحریم اما التنزیهی فلاشك فی ثبوته [3] - (ت)

ہو جو بدن ڈھانپ دے اھ اقول: (میں کہتا ہوں) اس میں نظر ہے کیونکہ انسان کے سینے اور بطن کے کسی حصے کا ظاہر ہونا اس میں کوئی برائی نہیں جبکہ اس کے کاندھے مستور ہوں اور رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے اس صورت میں ایک کپڑے میں نماز سے منع فرمایا ہے جبکہ اس کے کاندھے پر کوئی شئی نہ ہو اور اس میں کوئی شک نہیں کہ اطراف کا کھلا ہونا بٹن باندھنے کے بغیر سدل کے مشابہ ہے اس میں نیچے قمیص اور عدم قمیص کا کوئی دخل نہیں کیونکہ سدل، سدل ہی ہوتا ہے اگرچہ قمیص پر ہو اور مجھے یاد آرہا ہے کہ میں نے اس کے حاشیہ پر لکھا ہے اقول نظر تب ہے کہ اگر کراہت تحریمی ہو اور اگر تنزیہی ہو تو اس کے ثبوت میں کوئی شک نہیں۔ (ت)

ہاں اگر قصداً ایسا کیا یوں کہ نماز کو محل بے پرواہی جانا اور اس کا ادب واجلال ہلکا مانا تو کراہت وحرمت در کنار معاذ اللہ اسلام ہی نہ رہے گا۔ کماقالوا فی الصلوۃ حاسر الرأس اذا کان للاستهانة (جیسا کہ علماء نے اس شخص کے بارے میں فرمایا جو سستی و کاہلی کی وجہ سے ننگے سر نماز ادا کرتا ہے۔ ت) والعیاذ باللہ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۰۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کسی نے گلوبند سر میں لپیٹ کر نماز پڑھائی بغیر ٹوپی کے، تو یہ نماز مکروہِ تحریمی یا تنزیہی ہوئی یا نہیں؟

الجواب:

مخالف سنت ہوا، حدیث میں ہے: الفرق بیننا وبین المشرکین العمائم ہمارے اور مشرکین کے درمیان فرق ٹوپیوں پر

[1] ردالمحتار باب مایفسد الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۶۴۰ [2] صحیح بخاری باب اذا صلی فی ثوب واحد الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۵۲ [3] جدالممتار علی ردالمحتار مکروہات الصلوۃ المجمع الاسلامی مبارک پور انڈیا ۲/ ۳۰۲

Fatawa Razawiya, Volume 7

"...upon the caps (qulansuwa)[1] - and the Sheikh (may his soul be sanctified) affirmed in Al-Lama'at that the wearing of turbans by the polytheists of Arabia is proven and known. Thus, the meaning is that we place turbans over caps, whereas they wear turbans without them." (Translated) - And the Sheikh (may his soul be sanctified) has established in Al-Lama'at that the wearing of turbans by the polytheists of Arabia is proven; now the meaning will be that we tie turbans over caps and the polytheists without caps. (Translated)

Then, if the neckcloth is so small that it cannot make more than one or two wraps, it will also be an abandonment of the Sunnah of the turban. And Allah Almighty knows best.

Problem 177: From Rampur, sent by جناب Moulana Moulvi Shah Salamatullah Sahib, 4 Muharram al-Haram 1323 AH. (Including the treatise Ni'am al-Jawab fi Mas'alat al-Mihrab)

Summary of the Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid, the Imam of the mosque, says that praying near the mihrab (niche) itself is Sunnah, and it is disliked (Makruh) to pray outside the mosque. Even though it is extremely hot inside the mosque at the time of Isha, causing hardship to the people, Zaid continues to pray inside near the mihrab. Many weak individuals suffer from nausea due to this discomfort and heat, and there is a fear of fainting or death, but Zaid does not listen. Clarify and be rewarded.

The Answer: The humble servant's writing on the answer of Moulvi Muizzullah Khan Sahib and the endorsement of Maulana Shah Salamatullah Sahib. "May Allah reward the respondent well and recompense him, and may He support the eminent scholar with His near assistance." (May Allah give a good reward to the respondent and bless this scholar with near help. - Translated). Indeed, Zaid's statement is sheer falsehood and ignorance. Insisting on it and causing such explicit harm to the congregants, rather to the prayer and congregation itself, is a manifest error. The humble servant has, by the grace of Allah, discussed this matter comprehensively in his Fatawa, detailing the real and formal types of mihrabs, their rulings according to Hadith and Fiqh, and clarifying the objectives and removing doubts in a sufficient and healing manner. It suffices here to mention that in Al-Hindiyyah, Al-Bazzaziyyah, Al-Khulasa, Az-Zahiriyyah, Khazanat al-Muftin, and other reliable books, it is stated:

"A group of people is sitting inside the mosque and a group outside the mosque. The Mu'azzin called the Iqamah, then he stood up." Some people are inside the mosque and some are outside; the Mu'azzin called out the Takbir (Iqamah), and the Imam led the congregation from among those outside.

[1] Sunan Abi Dawud, Chapter on Turbans, printed at Aftab-e-Alam Press, Lahore, 2/408; Mishkat al-Masabih, Book of Clothing, printed at H.M. Saeed Company, Karachi, p. 472.

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

"...टोपियों (कुलानसुवा)[1] पर - और शेख़ (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने 'अल-लमआत' में पुख्ता किया है कि अरब के मुशरिकों (मूर्तिपूजकों) द्वारा पगड़ी पहनना प्रमाणित और ज्ञात है। अत; अर्थ यह है कि हम टोपियों पर पगड़ियाँ बाँधते हैं, जबकि वे उनके बिना पगड़ी बाँधते हैं।" (अनुवादित) - और शेख (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने लमआत में साबित किया है कि अरब के मुशरिकों का पगड़ी बांधना प्रमाणित है; अब अर्थ यह होगा कि हम टोपियों पर पगड़ी बांधते हैं और मुशरिक बिना टोपी के। (अनुवादित)

फिर, यदि गलाबंद (स्कार्फ) इतना छोटा हो कि वह एक या दो चक्करों से अधिक न ले सके, तो यह पगड़ी की सुन्नत का भी त्याग होगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला १७७: रामपुर से, जनाब मौलाना मौलवी शाह सलामतुल्लाह साहब द्वारा भेजा गया, ४ मुहर्रम अल-हराम १३२३ हिजरी। (मअ रिसाला निअमुल जवाब फी मसअलतिल मेहराब)

सवाल का सारांश: दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: मस्जिद का इमाम ज़ैद कहता है कि मेहराब के पास नमाज़ पढ़ना ही सुन्नत है और मस्जिद के बाहर नमाज़ पढ़ना मकरूह है। हालांकि मस्जिद के अंदर ईशा के समय भीषण गर्मी होती है और लोगों को तकलीफ़ होती है, ज़ैद अंदर ही मेहराब के पास पढ़ता है। कई कमज़ोर लोगों को इस तकलीफ़ और गर्मी से उल्टियाँ भी हो जाती हैं और बेहोशी या मौत का डर रहता है, लेकिन ज़ैद नहीं मानता। बयान करें और सवाब पायें।

जवाब: मौलवी मुइज़ुल्लाह खान साहब के जवाब पर फ़क़ीर का लेखन और मौलाना शाह सलामतुल्लाह साहब की पुष्टि। "अल्लाह जवाब देने वाले को खैर अता फरमाए और उसे बदला दे, और फ़ाज़िल (विद्वान) की अपनी नज़दीकी मदद से ताईद फरमाए।" (अल्लाह जवाब देने वाले को अच्छा बदला दे और इस विद्वान को नज़दीकी मदद से नवाज़े। - अनुवादित)। वास्तव में, ज़ैद का कथन सरासर झूठ और अज्ञानता है। इस पर अड़ना और इसके कारण नमाज़ियों बल्कि खुद नमाज़ और जमाअत को इस हद तक नुकसान पहुँचाना स्पष्ट गुमराह (भटकाव) है। फ़क़ीर ने अल्लाह के फ़ज़ल से अपने फ़तावा में इस मसले की पूरी जांच की है और मेहराब की असली और दिखावटी किस्मों, हदीस और फ़िक़्ह के अनुसार उनके हुक्म, और मक़सद की तहकीक और भ्रमों को दूर करने का ज़िक्र पर्याप्त और संतोषजनक ढंग से किया है। यहाँ इतना ही काफी है कि 'हिंदिया', 'बज़ाज़िया', 'खुलासा', 'ज़हीरिया', 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है:

"कुछ लोग मस्जिद के अंदर बैठे हैं और कुछ मस्जिद के बाहर। मुअज़्ज़िन ने इक़ामत (तकबीर) कही, फिर वह खड़ा हुआ।" कुछ लोग मस्जिद के अंदर हैं और कुछ बाहर; मुअज़्ज़िन ने तकबीर कही, और बाहर वालों में से इमाम ने जमाअत करवाई।

[1] सुनन अबू दाऊद, बाब फ़िल अमाइम (पगड़ियों का अध्याय), आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर २/४०८; मिशकात अल-मसाबीह, किताबुल लिबास, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. ४७२।

علی القلانس[1]- و قرر الشیخ قدس سرہ فی اللمعات ان تعمیم مشرکی العرب ثابت معلوم فالمعنی انا نجعل العمائم علی القلانس و ھم یتعممون بدونہا۔ عمامہ باندھنا ہے۔(ت) اور شیخ قدس سرہ نے لمعات میں ثابت کیا ہے کہ مشرکین عرب کا عمامہ باندھنا ثابت ہے، اب معنی یہ ہوگا کہ ہم ٹوپیوں پر عمامہ باندھتے ہیں اور مشرکین ٹوپیوں کے بغیر۔ (ت)

پھر اگر گلو بند چھوٹا ہو کہ ایک دو پیچ سے زائد نہ کر سکے تو یہ سنت عمامہ کا بھی ترک ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۱۷۷: از رام پور مرسلہ جناب مولنا مولوی شاہ سلامت اللہ صاحب ۴ محرم الحرام ۱۳۲۳ھ (مع رسالہ نعم الجواب فی مسئلہ المحراب) خلاصہ سوال کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید امام مسجد کہتا ہے کہ محراب ہی کے پاس نماز پڑھنا مسنون ہے باہر مسجد کے مکروہ ہے باوجودیکہ اندر مسجد کے عشا کے وقت سخت گرمی اور لوگوں کو تکلیف ہوتی ہے زید اندر ہی محراب کے پاس پڑھتا ہے اکثر ضعفا کو اس تکلیف و گرمی سے قے بھی ہو جاتی ہے اور بیہوشی خوف ہلاکت ہوتا ہے لیکن زید نہیں مانتا۔ بینوا توجروا۔

الجواب: تحریر فقیر پر جواب مولوی معز اللہ خاں صاحب و تائید مولنا شاہ سلامت اللہ صاحب جزی اللہ المجیب خیراً و یثیب و ایدی الفاضل المؤید بنصرہ القریب (جواب دینے والے کو اللہ جزائے خیر دے اور اس فاضل کو مددِ قریب سے نوازے۔ت) فی الواقع زید کا قول محض باطل و جہالت اور اس پر ایسا اصرار اور اس کے سبب نمازیوں بلکہ خود نماز و جماعت کو اس درجہ اضرار صریح ضلالت ہے، فقیر نے اپنے فتاوی میں اس مسئلہ کی تنقیح تام اور محراب کی حقیقی و صوری اقسام اور حدیثاً و فقہاً ان کے احکام اور تحقیق مرام و ازالہ اوہام بفضلہ تعالٰی برو جہ کافی و شافی ذکر

کی یہاں اسی قدر کافی کہ ہندیہ و بزازیہ و خلاصہ و ظہیرہ و خزانۃ المفتین و غیرہ کتب معتمدہ میں ہے:

قوم جلوس فی المسجد الداخل و قوم فی المسجد الخارج اقام المؤذن فقام کچھ لوگ داخل مسجد اور کچھ خارج مسجد ہیں مؤذن نے تکبیر کہی اہل خارج میں سے امام نے جماعت کروائی

[1] سنن ابو داؤد باب فی العمائم مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۴۰۸، مشکوٰۃ المصابیح کتاب اللباس مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۴۷۲

Fatawa Razawiyya - Volume VII

“An Imam from those outside led them, and an Imam from those inside stood and led them; whoever precedes in starting is the one, and he and those following him, there is no dislike (karahah) in their regard.” [Footnote 1] And similarly, if one of those inside led the congregation, then whoever took precedence is the Imam and the people are his followers; there is no dislike for them. (T)

Imam Ibn Amir al-Hajj al-Halabi states in Sharh Munya: “The outside mosque means the courtyard of the mosque.” [Footnote 2] (The outside mosque refers to the mosque courtyard. - T) See how clear the clarification is that praying, congregating, and leading in the mosque courtyard is not disliked in any way at all.

“Because in the mentioned scenario, if the one who precedes in starting is the outside Imam, and he and his followers are all in the courtyard, then the ruling stated by the Imams applies—that he is the Imam and the people are his followers, and there is no dislike for them. And this 'La' (No) is for negating the genus, which negates all types of dislike for them, and that is the objective. And Allah Almighty knows best.” (T)

Issue 1008: From Marehra Mutahhara, Kabwah Mohalla, sent by Chaudhry Muhammad Tayyab Sahib, 4 Muharram al-Haram 1323 AH. Regarding praying while wearing shoes: Adam ibn Abi Iyas narrated to us, he said Shu'ba told us, he said Abu Maslama Sa'id ibn Yazid al-Azdi informed us, he said: I asked Anas ibn Malik (may Allah be pleased with him) whether the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to pray while wearing shoes? He said:

“Adam ibn Abi Iyas narrated to us, he said: Abu Maslama Sa'id ibn Yazid al-Azdi narrated to us, he said: I asked Anas ibn Malik: Did the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) pray in his sandals (na'layn)? He said: Yes.”

Adam ibn Abi Iyas narrates that Abu Maslama Sa'id ibn Yazid al-Azdi told me: I asked Hazrat Anas ibn Malik (may Allah be pleased with him): Did the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) offer prayer in sandals? He said, “Yes”. (T)

---

1. Fatawa Hindiyya, Chapter explaining who is most worthy of leadership (Imamate), printed at Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/84; Khulasa al-Fatawa, Chapter Five regarding Leadership and Following, printed at Habibiyya Quetta, 1/125.

2. Hilya al-Mahalli Sharh Munya al-Musalli.

फतवा रज़विया - खंड VII

“बाहर के लोगों में से एक इमाम ने उनका नेतृत्व किया, और अंदर के लोगों में से एक इमाम खड़ा हुआ और उनका नेतृत्व किया; जो शुरू करने में पहल करता है वही इमाम है, और वह और उसके पीछे चलने वाले, उनके लिए कोई अरुचि (कराहियत) नहीं है।” [पादलेख 1] और इसी तरह, अगर अंदर के लोगों में से किसी ने जमात (मंडली) का नेतृत्व किया, तो जिसने पहल की वह इमाम है और लोग उसके मुक्तदी (अनुयायी) हैं, उनके लिए कोई कराहियत नहीं है। (त)

इमाम इब्न अमीर अल-हज अल-हलाबी शर्ह मुन्या में फरमाते हैं: “मस्जिद के बाहर से तात्पर्य मस्जिद का सहन (आंगन) है।” [पादलेख 2] (मस्जिद के बाहर से मुराद मस्जिद का सहन है। - त) देखिए यह कितनी स्पष्ट व्याख्या है कि मस्जिद के सहन में नमाज़ पढ़ना, जमात करना और इमामत करना किसी भी तरह से मकरूह (नापसंद) नहीं है।

“क्योंकि वर्णित स्थिति में, यदि शुरू करने में पहल करने वाला बाहर का इमाम है, और वह और उसके मुक्तदी सभी सहन में हैं, तो इमामों द्वारा दिया गया यह हुक्म कि वह इमाम है और लोग उसके मुक्तदी हैं और उन पर कोई कराहियत नहीं है, उसी पर लागू होगा। और यह 'ला' (नहीं) पूरी श्रेणी के निषेध के लिए है जिससे उनके लिए हर तरह की कराहियत की नफी (निषेध) हो जाती है और यही उद्देश्य है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।” (त)

मसला 1008: मारेहरा मुतहरा, कबवा मोहल्ला से, चौधरी मोहम्मद तैयब साहब द्वारा भेजा गया, 4 मुहर्रम अल-हराम 1323 हिजरी। जूतों समेत नमाज़ पढ़ना: हमसे आदम बिन अबी अयास ने बयान किया, उन्होंने कहा हमसे शुबा ने कहा, उन्होंने कहा हमें अबू मुसलमा सईद बिन यज़ीद अज़दी ने खबर दी, उन्होंने कहा: मैंने अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से पूछा कि क्या रसूले पाक (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जूतियां पहने हुए नमाज़ पढ़ते थे? उन्होंने कहा:

“आदम इब्न अबी अयास ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अबू मुसलमा सईद बिन यज़ीद अल-अज़दी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मैंने अनस इब्न मालिक से पूछा: क्या नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी सैंडल (नलैन) में नमाज़ पढ़ते थे? उन्होंने कहा: हाँ।”

आदम इब्न अबी अयास बयान करते हैं कि मुझे अबू मुसलमा सईद बिन यज़ीद अल-अज़दी ने बताया: मैंने हज़रत अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से पूछा: क्या नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नलैन में नमाज़ अदा की है? उन्होंने फरमाया हाँ। (त)

1. फतवा हिंदीया, इमामत के हकदार लोगों के बयान पर अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर द्वारा मुद्रित, 1/84; खुलासा अल-फतवा, इमामत और इक्तिदा पर पांचवां अध्याय, हबीबिया क्वेटा द्वारा मुद्रित, 1/125।
2. हिल्या अल-महल्ली शर्ह मुन्या अल-मुसल्ली।

امام من اھل الخارج فامھم و قام امام من اھل الداخل فامھم من یسبق بالشروع فھو والمقتدون بہ لا کراھۃ فی حقھم - ۱ اور اسی طرح اہل داخل میں سے ایک نے جماعت کروائی تو جس نے سبقت لی وہ امام ہے اور لوگ اس کے مقتدی، ان کے حق میں کوئی کراہت نہیں۔ (ت)

امام ابن امیر الحاج حلبی شرح منیہ میں فرماتے ہیں: المسجد الخارج صحن المسجد ۲ (مسجد خارج سے صحنِ مسجد مراد ہے۔ت) دیکھو کیسی تصریح ہے کہ صحنِ مسجد میں نماز پڑھنی، جماعت کرنی، امامت کرنی اصلاً کسی طرح مکروہ نہیں۔

لان السابق بالشروع فی الصورۃ المذکورۃ ان کان امام الخارج و ھو الذی ھو و مقتدہ کلھم فی الصحن کان ھو المحکوم لہ بقول الائمۃ ھو والمقتدون بہ لا کر اھۃ فی حقھم و لا ، ھذہ لنفی الجنس فتفید نفی کل کراھۃ عنھم و ھو المقصود۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۰۸: از مارہرہ مطہرہ کبوہ محلہ مرسلہ چودھری محمد طیب صاحب ۴ محرم الحرام ۱۳۲۳ھ جوتیوں سمیت نماز پڑھنا ہم سے آدم بن ابی ایاس نے بیان کیا کہا ہم سے شعبہ نے کہا ہم کو ابو مسلمہ سعید بن یزید از دی نے خبر دی کہا میں نے انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے پوچھا کہ آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جوتیاں پہنے پہنے نماز پڑھتے تھے؟ انہوں نے کہا

حدثنا ادم ابن ابی ایاس قال انا ابو مسلمۃ سعید بن یزید الازدی قال سألت انس بن مالک کان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یصلی فی نعلیہ قال نعم ۔

آدم ابن ابی ایاس بیان کرتے ہیں کہ مجھے ابو مسلمہ سعید بن یزید الازدی نے بتایا کہ میں نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے پوچھا کیا نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نعلین میں نماز ادا کی ہے؟ انہوں نے فرمایا ہاں (ت)

---

۱ فتاوٰی ہندیہ فصل فی بیان من ہو احق بالامامۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۸۴، خلاصہ الفتاوٰی الفصل الخامس فی الامامۃ والاقتداء مطبوعہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/۱۲۵ ۲ حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی

Ibn Battal said, "When shoes are pure (clean), praying in them is permissible." I say it is recommended (Mustahab) because in the Hadith of Abu Dawud and Hakim, it is mentioned, "Act contrary to the Jews, for they do not pray in their shoes or leather socks." And Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) considered it disliked (Makruh) to take off shoes during prayer, and Abu Amr al-Shaibani would beat anyone who took off their shoes in prayer. This is also narrated from Ibrahim, who was the teacher of Imam Abu Hanifa. Shawkani said the correct and strong position is that praying while wearing shoes is recommended. If there is impurity on the shoes, they become pure by rubbing them against the ground, regardless of the type of impurity—moist or dry, substantial or insubstantial.

The Answer: O Allah! Grant guidance towards the truth and correctness. I say, and with Allah is the success and through Him is the achievement of the heights of research. (O Allah! Grant guidance of truth and correctness. I say: and Allah alone gives success, and He is the one who leads to the destination of research. -T) To pray wearing hard and narrow-toed shoes that prevent the ball of the toes from being placed and pressed firmly on the ground during prostration is not just disliked (Makruh) or poor practice (Is'aat), but according to the famous and authoritative school of thought (Mashhur and Mufta Bihi), it invalidates the prayer (Mufsid). This is because if there was no pressing of the toes, there was no prostration (Sajdah), and if there was no prostration, there was no prayer. This has been explicitly stated by prominent Imams such as Imam Abu Bakr Jassas, Imam Karkhi, Imam Quduri, Imam Burhan al-Din the author of Hidayah, and others. It has been decisively stated in reliable books like Muheet, Khulasah, Bazzaziyya, Kaafi, Fath al-Qadeer, Siraj, Kifayah, Mujtaba, Sharh al-Majma' by the author, Munyah, Ghunyah Sharh al-Munyah, Fayd al-Mawla al-Kareem, Jawharah Nayyirah, Nur al-Idah, Maraqi al-Falah, Durr al-Muntaqi, Durr al-Mukhtar, Alamgiriyah, Fath al-Mu'een by Allama Abu al-Sa'ud Azhari, and the marginalia of Allama Nuh Effendi. Zahidi said this is the Zahir al-Riwayah. Allama Ibrahim Halabi stated that the Fatwa is based on this. In Jami' al-Rumuz, it is quoted from Qunyah that this is correct. In Rad al-Muhtar, it is written that this is the famous position in the books of the Madhhab. In Durr al-Mukhtar, it says:

In it (meaning in Sharh al-Multaqa), it is mandatory (Fard) to place the toes of the feet, even just one, facing the Qibla,	It is mentioned in this (Sharh al-Multaqa) that keeping the toes on the ground facing the Qibla is mandatory (Fard),

otherwise, it [the prayer] is not valid, and people are negligent of this. And the purity of the place is a condition, and that one finds the volume of the earth, and people are negligent of this too. Al-Mulakhkhis (Summarized).

even if it is only one toe; otherwise, it is not permissible. And people are unaware of this. Also, the cleanliness of the place is a condition, as is feeling the firmness of the ground, and people are unaware of this as well. Ah Summary (T)

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter: When one intends to start the prayer. Printed at Matba' Mujtabai, Delhi, India, 1/21.

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

इब्ने बत्ताल ने कहा कि जब जूते पाक (साफ़) हों तो उनमें नमाज़ पढ़ना जाइज़ है, मैं कहता हूँ कि यह मुस्तहब (पसंदीदा) है क्योंकि अबू दाऊद और हाकिम की हदीस में है कि यहूदियों के विपरीत कार्य करो, क्योंकि वे जूतों और मोज़ों में नमाज़ नहीं पढ़ते। और हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) नमाज़ में जूते उतारना मकरूह (नापसंद) समझते थे और अबू अम्र अल-शैबानी नमाज़ में जूते उतारने वाले को मारते थे। इमाम अबू हनीफ़ा के उस्ताद इब्राहिम से भी ऐसा ही वर्णित है। शौकानी ने कहा कि सही और मज़बूत मत यही है कि जूते पहनकर नमाज़ पढ़ना मुस्तहब है। यदि जूतों में नजासत (अशुद्धि) हो, तो उन्हें ज़मीन पर रगड़ने से वे पाक हो जाते हैं, चाहे नजासत किसी भी प्रकार की हो—गीली या सूखी, ठोस या तरल।

अल-जवाब (उत्तर): ऐ अल्लाह! हक़ और सच्चाई की हिदायत दे। मैं कहता हूँ, और अल्लाह ही तौफ़ीक़ देने वाला है और वही तहक़ीक़ (शोध) की मंज़िल तक पहुँचाने वाला है। (T) सख्त और तंग पंजों वाले जूते पहनकर नमाज़ पढ़ना, जो सजदे के दौरान पैर की उंगलियों को ज़मीन पर टिकाने और उन पर दबाव डालने से रोकते हों, न केवल मकरूह (नापसंद) है, बल्कि प्रसिद्ध और प्रामाणिक मत के अनुसार नमाज़ को बातिल (अमान्य) कर देता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि उंगलियों पर दबाव नहीं पड़ा, तो सजदा नहीं हुआ, और यदि सजदा नहीं हुआ, तो नमाज़ नहीं हुई। इमाम अबू बक्र जस्सास, इमाम कर्ख़ी, इमाम कुदूरी, इमाम बुरहानुद्दीन (हिदाया के लेखक) और अन्य प्रमुख इमामों ने स्पष्ट रूप से ऐसा ही कहा है। मुहीत, खुलासा, बज़्ज़िया, काफ़ी, फ़तह अल-क़दीर, सिराज, किफ़ाया, मुज्तबा, शरह अल-मजमा, मुन्याह, गुन्याह शरह अल-मुन्याह, फ़ैज़ अल-मौला अल-करीम, जवहरा नय्यिरा, नूर अल-इज़ाह, मराक़ी अल-फ़लाह, दुर्रे मुन्तक़ी, दुर्रे मुख़्तार, आलमगीरिया, फ़तह अल-मुईन और अल्लामा नूह अफ़ंदी की हाशिय्या जैसी विश्वसनीय किताबों में इसी बात पर ज़ोर दिया गया है। ज़ाहिदी ने कहा कि यही ज़ाहिर अल-रिवया है। अल्लामा इब्राहिम हलबी ने कहा कि इसी पर फ़तवा है। जामि अल-रुमूज़ में कुन्या से उद्धृत है कि यही सही है। रद अल-मुह्तार में लिखा है कि मज़हब की किताबों में यही प्रसिद्ध है। दुर्रे मुख़्तार में है:

इसमें (यानी शरह अल-मुल्तक़ा में) पैर की उंगलियों को, चाहे एक ही क्यों न हो, क़िबला की ओर रखना फ़र्ज़ है, अन्यथा नमाज़ जाइज़ नहीं	इसमें (शरह अल-मुल्तक़ा) पैर की उंगलियों को क़िबला की ओर ज़मीन पर रखना फ़र्ज़ है, भले ही वह एक ही क्यों न हो, वरना जाइज़ नहीं। और

होगी, और लोग इस बारे में बेखबर हैं। और स्थान का पाक होना एक शर्त है, और यह कि व्यक्ति ज़मीन की सख़्ती महसूस करे, और लोग इस बारे में भी बेखबर हैं। संक्षेप में।

लोग इससे ग़ाफ़िल (अनजान) हैं। और जगह का पाक होना भी शर्त है और ज़मीन की सख़्ती महसूस करना भी, और लोग इससे भी ग़ाफ़िल हैं। संक्षिप्त (T)

[1] दुर्रे मुख़्तार, अध्याय: जब कोई नमाज़ शुरू करने का इरादा करे। मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, भारत में मुद्रित, 1/21.

ابن بطال نے کہا جب جوتے پاک ہوں تو ان میں نماز پڑھنا جائز ہے، میں کہتا ہوں مستحب ہے کیونکہ ابوداؤد اور حاکم کی حدیث میں ہے کہ یہودیوں کا خلاف کرو، وہ جوتوں اور موزوں میں نماز نہیں پڑھتے۔ اور حضرت عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ نماز میں جوتے اتارنا مکروہ جانتے تھے اور ابوعمر و شیبانی کوئی نماز میں جوتا اتارنے تو اس کو مارتے تھے اور ابراہیم سے جو امام ابوحنیفہ کے استاذ ہیں ایسا ہی منقول ہے۔ شوکانی نے کہا صحیح اور قوی مذہب یہی ہے کہ جوتیاں پہن کر نماز پڑھنا مستحب ہے اور جوتوں میں اگر نجاست ہو تو وہ زمین پر رگڑ دینے سے پاک ہو جاتے ہیں خواہ وہ کسی قسم کی نجاست ہو، تر یا خشک، جرم والا یا بے جرم۔

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب اقول وباللہ التوفیق و بہ الحصول الی ذری التحقیق (اے اللہ ! حق اور صواب کی ہدایت دے اقول : اور اللہ ہی توفیق دینے والا اور وہ ہے جو تحقیق کی منزل پر پہنچانے والا ہے۔ت) سخت اور تنگ پنجے کا جوتا جو سجدہ میں انگلیوں کا پیٹ زمین پر بچھانے اور اس پر اعتماد کرنے زور دینے سے مانع ہو ایسا جوتا پہن کر نماز پڑھنی صرف کراہت و اساءت در کنار مذہب مشہورہ ومفتی بہ کی رو سے رائما مفسد نماز ہے کہ جب پاؤں کی انگلی پر اعتماد نہ ہوا سجدہ نہ ہوا اور جب سجدہ نہ ہوا نماز نہ ہوئی، امام ابوبکر جصاص و امام کرخی و امام قدوری و امام برہان الدین صاحب ہدایہ و غیر ہم اجلہ ائمہ نے اس کی تصریح فرمائی، محیط و خلاصہ و بزاز یہ و کافی و فتح القدیر و سراج و کفایہ و مجتبی و شرح المجمع للمصنف و منیہ و غنیہ شرح منیہ و فیض المولی الکریم و جوہرہ نیرہ و نور الایضاح و مراقی الفلاح و در منتقی و در مختار و عالمگیر یہ و فتح المعین علامہ ابوالسعود ازہری و حواشی علامہ نوح آفندی وغیرہا کتب معتمدہ میں اسی پر جزم فرمایا زاہدی نے کہا یہی ظاہر الروایۃ ہے علامہ ابراہیم کر کی نے فرمایا

اسی پر فتوی ہے، جامع الرموز میں قنیہ سے نقل کیا یہی صحیح ہے، رد المحتار میں لکھا کتب مذہب میں یہی مشہور ہے، در مختار میں ہے:

فیه (ای فی شرح الملتقی) یفترض وضع اصابع القدم ولو واحدة نحو القبلة والا لم تجز والناس عنه غافلون وشرط طهارة المکان وان یجد حجم الارض والناس عنه غافلون اھ ملخصا

اس (شراح الملتقی) میں ہے قدم کی انگلیوں کا زمین پر جانب قبلہ رکھنا فرض ہے خواہ وہ ایک ہی کیوں نہ ہو ورنہ جائز نہیں اور لوگ اس سے غافل ہیں اور مکان کا پاک ہونا بھی شرط ہے اور حجم زمین کو پانا اور لوگ اس سے بھی غافل ہیں اھ تلخیصاً(ت)

[1] در مختار فصل واذا اراد الشروع فی الصلوۃ کتب مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۲۱/۱

Volume 7 Fatawa Rizvia

In the same [source] it is: Minha (ay min al-fara’id) as-sujud bi-jabhatihi wa qadamaihi wa wad’u isba’ wahidatin minhuma shart. [Among them (i.e., the obligatory acts) is prostration with his forehead and both feet, and placing one toe of each foot is a condition.] 1. | Among them (i.e., among the obligatory acts) is to prostrate on the forehead and the two feet, and the touching of at least one toe of both these feet is a condition. (T)

In Munyah it is: Lau sajada wa lam yada’ qadamaihi ‘alal ardi la yajuzu wa lau wad’a ahadahuma jaza. [If he prostrates and does not place his two feet on the ground, it is not permissible, and if he places one of them, it is permissible.] 2. | If one prostrated but the feet did not touch the ground, then it will not be permissible; and if one foot from them touched [the ground], then it will be permissible. (T)

In Ghunyah it is: Al-muradu min wad’il qadami wad’u asabi’iha qala az-Zahidi wa wad’u ru’us al-qadamaini halat as-sujudi fard, wa fi Mukhtasar al-Karkhi sajada wa rafa’a asabi’a rijlaihi ‘an al-ardi la tajuzu, wa kadha fi al-Khulasa wa al-Bazzaziyya wad’al qadami bi-wad’i asabi’ihi wa in wad’a asba’an wahidatan aw wad’a zahral qadami bila asabi’ in wuji’a ma’a dhalika ihda qadamaihi sahha wa illa fala, faham min hadha annal murada bi-wad’il asabi’i tawjihuha nahwa al-qiblati liyakunal i’timadu ‘alaiha wa illa fahuwa wad’u zahral qadami wa qad ja’alahu ghaira mu’tabarin wa hadha mimma yajibut tanbihu lahu fa inna aktharan nasi ‘anhu ghafilun. [What is meant by placing the foot is placing its toes. Az-Zahidi said: placing the tips of the two feet during prostration is obligatory. In Mukhtasar al-Karkhi: if he prostrated and lifted the toes of his two feet from the ground, it is not permissible. Similarly in Al-Khulasa and Al-Bazzaziyya: placing the foot means placing its toes. If he placed one toe, or placed the back of the foot without toes, if along with that one of his feet was hurting [due to injury], it is correct; otherwise not. From this, it is understood that placing the toes means directing them towards the Qibla so that there is reliance on them; otherwise, it would be placing the back of the foot, which has been declared non-credible. It is extremely necessary to be alert to this, for most people are heedless of it.] 3. | To place the foot means to place its toes; Zahidi said that in the state of prostration, placing the tips of the toes of both feet on the ground is obligatory. In Mukhtasar Karkhi it is: if someone prostrated but the toes of the feet remained raised from the ground, the prostration will not be valid. Similarly, it is in Khulasa. In Bazzaziyya, placing the foot means placing the toes, and if the back of the foot was placed without the toes, then if one of the feet was also placed with it

[properly], it is correct, otherwise not. From this, it is also understood that placing the toes means directing them towards the Qibla so that weight can be put on them; otherwise, the back of the foot will be [on the ground], and that has been declared non-credible. It is extremely important to be warned about this because most people are heedless of it. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Chapter: Safiyat al-Salat, printed at Mujtabai Press, Delhi, India, 1/70.
2. Munyat al-Musalli, Chapter: Fara’id al-Salat, Discussion on Prostration, printed at Maktaba Qadriyyah, Jamiya Nizamiyya Rizviyya, Lahore, p. 261.
3. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Fara’id al-Salat, printed at Suhail Academy, Lahore, p. 285.

जिल्द हफ़्तम (खंड 7) फ़तावा रिज़विया

इसी में है: मिन्हा (यानी फ़राइद में से) अस्-सुजूद बि-जभतिही व क़दमैही व वज़'अु असबा'अिन वाहिदतिन मिन्हुमा शर्त १। | इनमें से (यानी फ़राइद में से) पेशानी और दोनों पैरों पर सजदा करना है और इन दोनों पैरों में से एक उंगली का ज़मीन पर लगना शर्त है। (त)

'मुन्या' में है: लौ सजदा वलम यज़'अ क़दमैही अ़लल अर्दि ला यज़ूज़ु व लौ वज़'अु अहदहुमा ज़ाज़ २। | अगर सजदा किया लेकिन पैर ज़मीन पर न लगे तो वह जायज़ न होगा और अगर उनसे एक पैर लग गया तो जायज़ होगा। (त)

'गुन्या' में है: अल-मरादु मिन वज़'अिल क़दमि वज़'अु असाबिअ़िहा क़ालज़ ज़ाहिदी व वज़'अु रूअुसिल क़दमैनि हालतिस् सुजूदि फ़र्ज़ुन, व फ़ी मुख़्तसरिल करख़ी सजदा व रफ़'अ असाबिअ़ रिज्लैही अ़निल अर्दि ला तज़ूज़ु, व कज़ा फ़िल ख़ुलासा वल बज़्ज़िया वज़'अल क़दमि बि-वज़'अि असाबिअ़िही व इन वज़'अ असाबिअ़न वाहिदतन औ वज़'अ ज़हरुल क़दमि बिला असाबिअ़ इन वज़ि'अ म'अ ज़ालिका इहदा क़दमैही सह्हु व इल्ला फ़ला, फ़हुम मिन हाज़ा अन्नल मुरादा बि-वज़'अिल असाबिअ़ि तौजीहुहा नह्वुल क़िबला लियकूनल इ'अतिमादु अ़लैहा व इल्ला फ़हुवा वज़'अु ज़हरिल क़दमि वक़द जा'अ़लहु ग़ैरा मु'अतबरिन व हाज़ा मिम्मा यजिबुत् तन्बीहु लहू फ़ इन्ना अक्सरन् नासि अ़न्हु ग़ाफ़िलून ३। | पैर रखने से मुराद उसकी उंगलियों को रखना है, ज़ाहिदी ने कहा सजदा की हालत में दोनों पैरों की उंगलियों के सिरों को ज़मीन पर रखना फ़र्ज़ है। मुख़्तसर करख़ी में है अगर किसी ने सजदा किया मगर पैरों की उंगलियां ज़मीन से उठी रहीं तो सजदा न होगा। इसी तरह ख़ुलासा में है। बज़्ज़िया में पैर रखने से मुराद उंगलियों का रखना है और अगर पैर की पुश्त उंगलियों के बग़ैर लगाई तो अगर उसके साथ किसी एक पैर को भी लगाया तो सही वरना नहीं, इससे यह भी समझ आ रहा है कि उंगलियों के रखने से मुराद उन्हें क़िबला की तरफ़ करना है ताकि उन पर टेक हो वरना पैर की पुश्त पर होगा और उसे तो ग़ैर-मोतबर क़रार दिया गया है और इस पर मुतन्ब्ये (सतर्क) होना निहायत ज़रूरी है क्योंकि अक्सर लोग इससे ग़ाफ़िल (अनभिज्ञ) हैं। (त)

१ दुर्र-ए-मुख़्तार बाब सफ़ियात-अस्-सलात मतबूअ़ा मतबअ़ मुज्तबाई दिल्ली भारत १/७० २ मुन्यतुल मुसल्ली बाब फ़राइद सलात मुबहस-अस्-सुजूद मतबूअ़ा मकतबा क़ादरिया जामिया निज़ामिया रिज़विया लाहौर पृ. २६१ ३ गुन्यतुल मुस्तमली शरह मुन्यतुल मुसल्ली फ़राइद सलात मतबूअ़ा सुहैल एकेडमी लाहौर पृ. २८५

اسی میں ہے: منہا(ای من الفرائض) السجود بجبھتہ وقدمیہ ووضع اصبع واحدۃ منھما شرط ۱۔ | ان میں سے (یعنی فرائض میں سے) پیشانی اور قدمین پر سجدہ کرنا ہے اور ان دونوں پاؤں میں سے ایک انگلی کا لگنا شرط ہے۔(ت)

منیہ میں ہے: لوسجد ولم یضع قدمیہ علی الارض لا یجوز ولو وضع احدھما جاز ۲۔ | اگر سجدہ کیا لیکن قدم زمین پر نہ لگے تو وہ جائز نہ ہوگا اور اگر ان سے ایک قدم لگ گیا تو جائز ہوگا (ت)

غنیہ میں ہے: المراد من وضع القدم وضع اصابعھا قال الزاھدی ووضع رؤس القدمین حالۃ السجود فرض، وفي مختصر الکرخي سجد ورفع اصابع رجلیہ عن الارض لاتحوز، وکذا في الخلاصۃ والبزازی وضع القدم بوضع اصابعہ وان وضع اصبعا واحدۃ او وضع ظھر القدم بلا اصابع ان وجع مع ذلك احدی قدمیہ صح والا فلا، فھم من ھذا ان المراد بوضع الاصابع توجیھھا نھو القبلۃ لیکون الاعتماد علیھا والافھووضع ظھر القدم وقد جعلہ غیر معتبر وھذا مما یجب التنبیہ لہ فان اکثر الناس عنہ غافلون ۳۔ | قدم رکھنے سے مراد اس کی انگلیوں کو رکھنا ہے، زاہدی نے کہا حالت سجدہ میں دونوں قدموں کی انگلیوں کے سروں کا زمین پر رکھنا فرض ہے۔ مختصر کرخی میں ہے اگر کسی نے سجدہ کیا مگر پاؤں کی انگلیاں زمین سے اٹھی رہیں تو سجدہ نہ ہوگا۔ اسی طرح خلاصہ میں ہے۔ بزازیہ میں قدم رکھنے سے مراد انگلیوں کا رکھنا ہے اور اگر قدم کی پشت انگلیوں کے بغیر لگائی تو اگر اس کے ساتھ کسی ایک قدم کو بھی لگایا تو صحیح ورنہ نہیں، اس سے یہ بھی سمجھ آرہا ہے کہ انگلیوں کے رکھنے سے مراد انہیں قبلہ کی طرف کرنا ہے تاکہ ان پر ٹیک ہو ورنہ قدم کی پشت پر ہوگا اور اسے تو غیر معتبر قرار دیا گیا ہے اور اس پر متنبہ ہونا نہایت ضروری ہے کیونکہ اکثر لوگ اس سے غافل ہیں۔(ت)

۱ درمختار باب صفیۃ الصلوٰۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۷۰ ۲ منیۃ المصلی باب فرائض صلوٰۃ مبحث السجود مطبوعہ مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور ص ۲۶۱ ۳ غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی فرائض صلوٰۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۲۸۵

Fatawa Rizvia, Volume Seven

In Bahr al-Ra'iq and Shurunbulaliyya: Prostration (Sajda) in Sharia is placing part of the face on the ground in a way that is not mockery. The phrase "in a way that is not mockery" excludes the situation where one lifts both feet during prostration, for it is not valid. Prostrating while lifting them resembles mockery more than it does veneration and glorification. Placing even one toe is sufficient. However, if one does not place the toes at all and instead places the top of the foot, it is not permissible because placing the foot means placing the toes. — (Extracted)

In Sharia, prostration is placing the face on the ground and there should be no mockery in it. "La sukhriyata fihi" (without mockery) excludes the case where both feet are not on the ground during prostration because lifting them from the ground during prostration indicates mockery instead of veneration and respect. Placing one toe on the ground is sufficient. So, if someone did not place the toes at all but placed the back of the foot, it is not permissible because placing the foot refers to applying the toe. (Summarized)

In Jawharah al-Nayyirah it is said: A condition for the validity of prostration is that both feet are not lifted. If one lifts them both during the state of prostration, the prostration is not sufficient. If one foot is lifted, it is said in 'Al-Martaba' that it is valid but disliked (makruh). If one prays on a platform and lets their legs hang down from the platform during prostration, it is not permissible. Similarly, on a bed, if one lets their legs hang down from it, it is not permissible.

The condition for the validity of prostration is that both feet should not be lifted from the ground. If they remain lifted during the state of prostration, the prostration will not be valid. And if one of them was placed, it is in 'Al-Martaba' that the prostration is valid but will be disliked. If someone prayed in an elevated place and let their feet hang down during prostration, it is not permissible. Similarly, if feet are let to hang down from a charpai (cot), the prostration will not be valid. (T)

In Fath al-Qadir it is said: As for the obligation of placing the feet, it is because prostration... [text continues]

Placing the foot on the ground is necessary because their...

1. Bahr al-Ra'iq, Chapter: Description of Prayer, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/293.

2. Jawharah al-Nayyirah Sharh Quduri, Chapter: Description of Prayer, published by Maktabah Imdadiyya Multan, 1/63.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

बहरुल राइक़ और शुरनबुललिया में है: शरीयत में सज्दा चेहरे के कुछ हिस्से को इस तरह ज़मीन पर रखना है जिसमें मज़ाक न हो। "ला सुख़रियता फ़ीहि" (जिसमें मज़ाक न हो) कहने से वह स्थिति निकल जाती है जहाँ सज्दे के दौरान दोनों पैर उठा लिए जाएं क्योंकि सज्दे में उन्हें उठाना सम्मान और आदर के बजाय मज़ाक के अधिक निकट है। एक उंगली का ज़मीन पर रखना काफी है। लेकिन अगर किसी ने उंगलियाँ बिल्कुल नहीं लगाईं और पैर का ऊपरी हिस्सा (पीठ) लगाया, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि पैर रखने से मुराद उंगली लगाना है। — (संक्षिप्त)

शरीयत में सज्दा यह है कि चेहरा ज़मीन पर रखना और इसमें मज़ाक (सख़रियत) न हो। "ला सख़रियत फ़ीह" से वह सूरत निकल जाती है जिसमें सज्दे की हालत में दोनों क़दम ज़मीन पर न हों, क्योंकि सज्दे की हालत में उनका ज़मीन से उठा हुआ होना ताज़ीम और इज़्ज़त के बजाय मज़ाक पर दलालत करता है। इसमें एक उंगली का ज़मीन पर लग जाना काफ़ी होता है। पस अगर किसी ने उंगलियां बिल्कुल नहीं लगाईं मगर पुश्त-ए-क़दम को लगाया तो यह जायज़ नहीं क्योंकि क़दम के रखने से मुराद उंगली का लगाना है। (तल्ख़ीसन)

जौहर-ए-नैय्यिरा में है: सज्दे के जायज़ होने की शर्त यह है कि दोनों पैर न उठाए जाएं। अगर सज्दे के दौरान दोनों को उठा लिया जाए तो सज्दा काफ़ी नहीं होगा। और अगर एक पैर उठाया गया, तो 'अल-मरतबा' में कहा गया है कि यह कराहत के साथ जायज़ है। अगर किसी ने ऊँची जगह पर नमाज़ पढ़ी और सज्दे के वक़्त अपने पैर नीचे लटका दिए तो जायज़ नहीं है। इसी तरह चारपाई पर, अगर पैर नीचे लटका दिए जाएं तो जायज़ नहीं होगा।

जवाज़-ए-सज्दा के लिए शर्त यह है कि दोनों क़दम ज़मीन से उठे हुए न हों। अगर हालत-ए-सज्दा में उठे हुए रहे तो सज्दा जायज़ नहीं होगा, और अगर उनमें एक रखा हुआ था तो मर्तबा में है कि सज्दा जायज़ मगर मकरूह होगा। अगर किसी ने ऊँची जगह नमाज़ पढ़ी और सज्दे के वक़्त पांव नीचे लुढ़का दिए तो जायज़ नहीं, इसी तरह चारपाई से अगर पांव नीचे लुढ़का दिए तो सज्दा न होगा। (त)

फ़तह अल-क़दीर में है: जहाँ तक पैर रखने की फ़र्ज़ियत का सवाल है, तो सज्दा... [पाठ जारी है]

क़दम का ज़मीन पर लगना इसलिए ज़रूरी है कि उनका...

1. बहरुल राइक़, बाब: सिफ़तुल सलात, प्रकाशित: एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/293।

2. जौहर-ए-नैय्यिरा शरह क़ुदूरी, बाब: सिफ़तुल सलात, प्रकाशित: मकतबा इमदादिया मुल्तान, 1/63।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

بحر الرائق و شرنبلالیہ میں ہے: السجود في الشريعة وضع بعض الوجه مما لا سخرية فيه وخرج بقولنا لا سخرية فيه ما اذا رفع قدميه في السجود فانه لا يصح لان السجود مع رفعهما بالتلاعب اشبه منه بالتعظيم والاجلال ويكفيه وضع اصبع واحدة فلو لم يضع الاصابع اصلا ووضع ظاهر القدم فانه لا يجوز لان وضع القدم بوضع الاصبع اھ ملتقطا ۔

شریعت میں سجدہ یہ ہے چہرہ کا زمین پر رکھنا اور اس میں سخریت نہ ہو "لا سخریت فیہ" سے وہ صورت خارج ہو جاتی ہے جس میں دونوں قدم حالتِ سجدہ میں زمین پر نہ ہوں کیونکہ حالتِ سجدہ میں ان کا زمین سے اٹھا ہوا ہونا تعظیم وعزت کے بجائے مذاق پر دلالت کرتا ہے اور اس میں ایک انگلی کا زمین پر لگ جانا کافی ہوتا ہے۔ پس اگر کسی نے انگلیاں بالکل نہیں لگائیں مگر پشتِ قدم کو لگایا تو یہ جائز نہیں کیونکہ قدم کے رکھنے سے مراد انگلی کا لگانا ہے اھ تلخیصاً (ت)

جوہرِ نیرہ میں ہے: من شرط جواز السجود ان لا يرفع قدميه فان رفعهما في حال سجوده لا تجزيه السجدة وان رفع احدهما قال في المرتبة يجزيه مع الكراهة ولو صلى عن الد كان وادلى رجليه عن الدكان عند السجود لا يجوز وكذا على السرير اذا ادلى رجليه عنها لا يجوز ۔

جوازِ سجدہ کے لئے شرط یہ ہے کہ دونوں قدم زمین سے اُٹھے ہوئے نہ ہوں اگر حالتِ سجدہ میں اٹھے ہوئے رہے تو سجدہ جائز نہیں ہوگا، اور اگر ان میں ایک رکھا ہوا تھا تو مرتبہ میں ہے کہ سجدہ جائز مگر مکروہ ہوگا، اگر کسی نے اونچی جگہ نماز پڑھی اور سجدہ کے وقت پاؤں نیچے

لڑھکا دیئے تو جائز نہیں، اسی طرح چارپائی سے اگر پاؤں نیچے لڑھکا دیئے تو سجدہ نہ ہوگا۔ (ت)

فتح القدیر میں ہے: اما افتراض وضع القدم فلان السجود

قدم کا زمین پر لگنا اس لئے ضروری ہے کہ ان کا

1 بحر الرائق باب صفة الصلوة مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۹۳ 2 جوہرِ نیرہ شرح قدوری باب صفة الصلوة مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱/۶۳

With raising them, it is more akin to playfulness than to veneration and honor, and placing one finger is sufficient. In Al-Wajiz, it is stated that placing both feet is obligatory; if one is placed and the other is raised, it is permissible but disliked. (1)	**Being raised is closer to mockery than to respect and honor. However, even the touching of one finger is sufficient. In Al-Wajiz, it is written that placing both feet is obligatory; if one remains touching and the other is lifted, it is permissible but disliked. (T)**
It is mentioned in Sharh Nuqayah Qahistani:	
The correct view is that raising both feet invalidates [the prayer], as stated in Al-Qunyah. (2)	The correct view is that lifting both feet from the ground invalidates the prayer, as mentioned in Al-Qunyah. (T)
It is mentioned in Fath Allah al-Mu'in:	
Placing one toe of the feet is a condition. (3)	Touching one toe of the feet is a condition. (T)
In the same work, it says:	
It is obligatory to place one of the toes of the foot [on the ground]. (4)	Placing one of the toes of the foot is obligatory. (T)
In the same work, under the statement of Kanz "facing the toes of his feet towards the Qibla" (placing the toes of the feet on the ground facing the Qibla. T) he said:	

With raising them, it is more akin to playfulness than to veneration and honor, and placing one finger is sufficient. In Al-Wajiz, it is stated that placing both feet is obligatory; if one is placed and the other is raised, it is permissible but disliked. (1)

He specified the toes of the feet for mention, even though the fingers of the hands are the same, such that it is disliked to turn them away from the Qibla; however, he specified them because placing them facing [the Qibla] is obligatory, as mentioned by Nuh Afandi, and his words are:

Being raised is closer to mockery than to respect and honor. However, even the touching of one finger is sufficient. In Al-Wajiz, it is written that placing both feet is obligatory; if one remains touching and the other is lifted, it is permissible but disliked. (T)

Here the toes of the feet are mentioned, although the placement of the fingers of both hands is also similar, to the extent that turning them away from the Qibla is also disliked. But the reason for specifying them is that directing them towards the Qibla is obligatory, as mentioned by Nuh Afandi and his words are:

1. Fath al-Qadir, Chapter on the Description of Prayer, published by Nuriyya Razawiyya, Sukkur, 1/265.
2. Jami' al-Rumuz, Section on the Obligations of Prayer, published by Maktabah Islamiyyah, Gumbad Qamus, Iran, 1/120.
3. Fath Allah al-Mu'in, Chapter on the Description of Prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/169.
4. Fath Allah al-Mu'in, Chapter on the Description of Prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/191.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

उसे उठाने के साथ, यह सम्मान और आदर के बजाय खेल-तमाशे के अधिक समान है, और एक उंगली का रखना पर्याप्त है। अल-वजीज़ में है कि दोनों पैरों का रखना फ़र्ज़ है; यदि एक रखा हुआ हो और दूसरा उठ जाए तो जायज़ है लेकिन मकरूह है। (१)

उठा हुआ होना सम्मान और आदर के बजाय मज़ाक के ज़्यादा करीब है। अलबत्ता एक उंगली का लग जाना भी काफी होता है। वजीज़ में है कि दोनों क़दमों का लगाना फ़र्ज़ है अगर एक लगा रहा और दूसरा उठ गया तो जायज़ मगर मकरूह है। (त)

शरह नुक़ाया क़हिस्तानी में है:

सही यही है कि दोनों पैरों का उठ जाना (नमाज़ को) फ़ासिद (अमान्य) कर देता है जैसा कि अल-कुनिया में है। (२)

सही यही है कि क़दमों का ज़मीन से उठ जाना नमाज़ को फ़ासिद कर देता है जैसा कि कुनिया में है। (त)

फ़तह अल्लाह अल-मुईन में है:

पैरों की एक उंगली का रखना शर्त है। (३)

क़दमों की एक उंगली का लगाना शर्त है। (त)

उसी में है:

पैर की उंगलियों में से एक का रखना फ़र्ज़ है। (४)

क़दम की उंगलियों में से एक का लगाना फ़र्ज़ है। (त)

उसी में कन्ज़ के इस कथन के तहत "अपने पैरों की उंगलियों का रुख़ क़िबला की ओर करना" (पैरों की उंगलियों को क़िबला की ओर करके ज़मीन पर लगाया जाए। त) फ़रमाया:

उन्होंने विशेष रूप से पैरों की उंगलियों का उल्लेख किया, हालांकि दोनों हाथों की उंगलियां भी वैसी ही हैं, यहाँ तक कि उन्हें क़िबला से फेरना मकरूह है; उन्होंने उन्हें विशेष रूप से इसलिए उल्लेखित किया क्योंकि उन्हें (क़िबला की ओर) उन्मुख रखना

यहाँ पाँव की उंगलियों का ज़िक्र हुआ है हालांकि दोनों हाथों की उंगलियों का लगाना भी इसी तरह है यहाँ तक कि उनका क़िबला से फिर जाना भी मकरूह है मगर मख़्सूस करने की वजह यह है कि उन्हें क़िबला की तरफ़

उसे उठाने के साथ, यह सम्मान और आदर के बजाय खेल-तमाशे के अधिक समान है, और एक उंगली का रखना पर्याप्त है। अल-वजीज़ में है कि दोनों पैरों का रखना फ़र्ज़ है; यदि एक रखा हुआ हो और दूसरा उठ जाए तो जायज़ है लेकिन मकरूह है। (१)

फ़र्ज़ है, जैसा कि नूह आफ़ंदी ने उल्लेख किया है और उनके शब्द हैं:

उठा हुआ होना सम्मान और आदर के बजाय मज़ाक के ज़्यादा करीब है। अलबत्ता एक उंगली का लग जाना भी काफी होता है। वजीज़ में है कि दोनों क़दमों का लगाना फ़र्ज़ है अगर एक लगा रहा और दूसरा उठ गया तो जायज़ मगर मकरूह है। (त)

मुतवज्जह करना फ़र्ज़ है जैसा कि नूह आफ़ंदी ने ज़िक्र किया और उसके अल्फ़ाज़

1. फ़तह अल-क़दीर, बाब सिफ़त अल-सलात, मुद्रित नूरैया रज़विया, सुक्कुर, १/२६५।
2. जामिअ अल-रुमूज़, फ़स्ल फ़ी फ़राइज़ अल-सलात, मुद्रित मकतबा इस्लामिया, गुम्बद क़ामूस, ईरान, १/१२०।
3. फ़तह अल्लाह अल-मुईन, बाब सिफ़त अल-सलात, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, १/१६९।
4. फ़तह अल्लाह अल-मुईन, बाब सिफ़त अल-सलात, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, १/१९१।

पृष्ठ ३६७/७२१

مع رفعهما بالتلاعب اشبہ منہ بالتعظیم ولاجلال ویکفیہ وضع اصبع واحدۃ وفی الوجیز وضع القدمین فرض فان رفع احدهما دون الاخری جازویکرہ ۱۔

اٹھا ہوا ہونا تعظیم و عزت کے بجائے مذاق کے زیادہ قریب ہے البتہ ایک انگلی کا لگ جانا بھی کافی ہوتا ہے وجیز میں ہے کہ دونوں قدموں کا لگانا فرض ہے اگر ایک لگا رہا اور دوسرا اٹھ گیا تو جائز مگر مکروہ ہے (ت)

شرح نقایہ قہستانی میں ہے:

الصحیح ان رفع القدمین مفسد کما فی القنیہ ۲۔

صحیح یہی ہے کہ قدمین کا زمین سے اٹھ جانا نماز کو فاسد کردیتا ہے جیسا کہ قنیہ میں ہے۔ (ت)

فتح اللہ المعین میں ہے:

وضع اصبع واحدۃ من القدمین شرط ۳۔

قدمین کی ایک انگلی کا لگانا شرط ہے۔ (ت)

اُسی میں ہے:

یفترض وضع واحدۃ من اصابع القدم ۴۔

قدم کی انگلیوں میں سے ایک کا لگانا فرض ہے۔ (ت)

اُسی میں زیرِ قول کنز وجہ اصابع رجلیہ نحو القبلہ (پاؤں کی انگلیوں

مع رفعهما بالتلاعب اشبہ منہ بالتعظیم ولاجلال ویکفیہ وضع اصبع واحدۃ وفی الوجیز وضع القدمین فرض فان رفع احدھما دون الاخری جازویکرہ ۱۔

اٹھا ہوا ہونا تعظیم و عزت کے بجائے مذاق کے زیادہ قریب ہے البتہ ایک انگلی کا لگ جانا بھی کافی ہوتا ہے وجیز میں ہے کہ دونوں قدموں کا لگانا فرض ہے اگر ایک لگا رہا اور دوسرا اٹھ گیا تو جائز مگر مکروہ ہے (ت)

کو قبلہ کی طرف کر کے زمین پر لگایا جائے۔ت) فرمایا:

خص اصابع الرجلین بالذکر مع ان اصابع الیدین کذلک حتی یکرہ تحویلھا عن القبلہ انما خصھا وضعھا موجھۃ کما ذکرہ نوح آفندی ونصہ

یہاں پاؤں کی انگلیوں کا ذکر ہوا ہے حالانکہ دونوں ہاتھوں کی انگلیوں کا لگانا بھی اسی طرح ہے حتیٰ کہ ان کا قبلہ سے پھر جانا بھی مکروہ ہے مگر مخصوص کرنے کی وجہ یہ ہے کہ انہیں قبلہ کی طرف متوجہ کرنا فرض ہے جیسا کہ نوح آفندی نے ذکر کیا اور اس کے الفاظ

۱ فتح القدیر باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۲۶۵ ۲ جامع الرموز فصل فی فرائض الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۱۲۰ ۳ فتح اللہ المعین باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۶۹ ۴ فتح اللہ المعین باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۹۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Al-Zahidi said that placing the tips of the toes of both feet during prostration is obligatory. In Mukhtasar al-Karkhi, it is stated that if someone prostrates but the toes of their feet do not touch the ground, it is not permissible. He said it is understood from this that the purpose of placing the toes is to orient them towards the Qibla so that the weight rests on them; otherwise, it would be placing the back of the foot, which is not valid, etc. Similarly, Al-Halabi narrated from Al-Munyah, etc. (T)

In Nur al-Idah and Maraqi al-Falah: "A condition for the validity of prostration is placing some part of the toes of both feet facing the Qibla with their undersides. Merely placing the back of the foot is not sufficient for the validity of prostration."(T)

In Radd al-Muhtar: "It is stated similarly in Al-Hidayah. As for placing the feet, Al-Quduri mentioned it as obligatory in prostration. Thus, if one prostrates and raises the toes of their feet, it is not permissible, as mentioned by Al-Karkhi and Al-Jassas. If one places only one of them, it is permissible. Qadi Khan said it is disliked. It is said in Al-Mujtaba: I say, the apparent meaning in Mukhtasar al-Karkhi, Al-Muhit, and Al-Quduri is that if one foot is raised and the other is not, it is not permissible. I have seen in some versions..."

1. Fath Allah al-Mu'in, Chapter on the Description of Prayer, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/192.
2. Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, Chapter on the Conditions of Prayer, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 172.

फ़तावा रज़विया खंड सातवाँ

अल-ज़ाहीदी ने कहा कि सजदे की स्थिति में दोनों पैरों की उंगलियों के पोरों को रखना फ़र्ज़ है। मुख़्तसर अल-करखी में है कि यदि किसी ने सजदा किया लेकिन पैरों की उंगलियां ज़मीन पर नहीं लगीं, तो यह जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा कि इससे यह भी समझ में आता है कि उंगलियों को रखने से तात्पर्य उन्हें क़िबला की ओर करना है ताकि उन पर भरोसा (वजन) हो, अन्यथा यह पैर के ऊपरी हिस्से (पीठ) को रखना होगा जो मान्य नहीं है, इत्यादि। इसी तरह हलबी ने मुनिया से उद्धृत किया है। (त)

नूर अल-इज़ाह और मराक़ी अल-फ़लाह में है: "सजदे की वैधता के लिए शर्त यह है कि दोनों पैरों की उंगलियों का कुछ हिस्सा उनके निचले हिस्से के साथ क़िबला की ओर करके ज़मीन पर रखा जाए। सजदे की वैधता के लिए केवल पैर के ऊपरी हिस्से को ज़मीन पर रखना पर्याप्त नहीं है।" (त)

रद अल-मुहतार में है: "हिदाया में भी इसी तरह कहा गया है। जहां तक पैरों को रखने की बात है, अल-क़ुदूरी ने इसे सजदे में फ़र्ज़ बताया है। अतः यदि कोई सजदा करता है और अपने पैरों की उंगलियों को उठाता है, तो यह जायज़ नहीं है, जैसा कि अल-करखी और अल-जस्सास ने उल्लेख किया है। यदि उनमें से एक को रखा जाए तो जायज़ है। क़ाज़ी ख़ान ने कहा कि यह मकरूह है। अल-मुजतबा में कहा गया है: मैं कहता हूँ, मुख़्तसर अल-करखी, अल-मुहीत और अल-क़ुदूरी का स्पष्ट अर्थ यह है कि यदि एक पैर उठा हुआ हो और दूसरा नहीं, तो यह जायज़ नहीं है। और मैंने इसके कुछ नुस्ख़ों में देखा..."

1. फ़तह अल्लाह अल-मुईन, नमाज़ के वर्णन का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/192।
2. मराक़ी अल-फ़लाह मय हाशियह अत-तहतावी, नमाज़ की शर्तों का अध्याय, नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 172।

पृष्ठ 368/721

قال الزاہدی و وضع رؤس القدمین حالۃ السجود فرض و فی مختصر الکرخی سجد ورفع اصابع رجلیہ عن الارض لایجوز قال و فہم من ہذا ان المراد بوضع الاصابع توجیھھا نحو القبلۃ لیکون الاعتماد علیھا والا فھو وضع لظھر القدم وھو غیر معتبر الخ و کذا الحلبی عن المنیۃ الخ۔ یہ ہیں زاہدی نے کہا حالت سجدہ میں قدمین کی انگلیوں کے سروں کا لگنا فرض ہے، مختصر کرخی میں ہے کسی نے سجدہ کیا مگر پاؤں کی انگلیاں زمین پر نہ لگیں تو یہ جائز نہیں، اور فرمایا اس سے یہ بھی سمجھ آرہا ہے کہ انگلیوں کے لگانے سے مراد انہیں قبلہ کی طرف متوجہ کرنا ہے تاکہ اعتماد ان پر ہو ورنہ تو پشتِ قدم پر ہوگا جو معتبر نہیں الخ حلبی میں منیہ سے یہی ہے۔(ت)

نورالایضاح ومراقی الفلاح میں ہے : من شرط صحۃ السجود وضع شئ من اصابع الرجلین موجھا بباطنہ نحو القبلۃ ولایکفی لصحۃ السجود وضع ظھر القدم ۔ صحت سجدہ کے لئے پاؤں کی انگلیوں کا قبلہ کی طرف متوجہ ہو کر زمین پر لگنا شرط ہے فقط ظاہر قدم کا زمین پر لگنا کافی نہیں۔(ت)

رد المحتار میں ہے : وکذا قال فی الھدایۃ واما وضع القدمین فقد ذکر القدوری انہ فرض فی السجود اہ فاذا سجد ورفع اصابع رجلیہ لایجوز کذا ذکرہ الکرخی والجصاص ولو وضع احدھما جاز قال القاضی خان و یکرہ قال فی المجتبی قلت ظاھر مافی مختصر الکرخی والمحیط والقدوری انہ اذ رفع احدھما دون الاخری لایجوز وقد رأیت فی ہدایہ میں اسی طرح ہے، رہا قدمین کا لگنا تو قدوری نے کہا کہ یہ سجدہ میں فرض ہے پس جب سجدہ کیا مگر پاؤں کی انگلیاں نہ لگیں تو سجدہ صحیح نہ ہوگا، اسی طرح کرخی اور جصاص نے کہا اور اگر ایک انگلی لگ گئی تو جائز ہے ، قاضی نے کہا مگر کراہت ہے۔ مجتبی میں ہے مختصر ، کرخی ، محیط اور قدوری کا ظاہر بتا رہا ہے کہ جب ایک پاؤں اٹھا ہوا ہو تو یہ جائز نہیں اور میں نے اس کے بعض نسخوں میں دیکھا۔۔۔

1 فتح الله المعين باب صفة الصلوٰة مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۹۲ 2 مراقی الفلاح مع حاشیۃ الطحطاوی باب شروط الصلوٰة مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۷۲

Fatawa Razawiyya - Volume 7

(Arabic Text) Some copies have two narrations. He followed the narration of permissibility in 'At-Tafsil', 'Al-Khulasah', and others. Shaykh-ul-Islam is of the view that placing them [the feet] is Sunnah. In 'Al-Inayah', this narration was chosen and it was stated that this is the truth, and it was affirmed in 'Ad-Durar'. The reasoning is that the realization of prostration does not depend on placing the feet, so making their placement obligatory (fard) would be an addition to the Book [the Qur'an] based on a solitary report (khabar al-wahid). However, this was refuted in 'Sharh al-Munyah', where it was said that calling his statement 'the truth' is far from the truth; rather, its opposite is more correct, as no narration supports it and legal reasoning (dirayah) negates it. This is because whatever is necessary for reaching an obligation is itself an obligation. Since numerous narrations from our Imams state that placing the hands and knees is Sunnah and no narration has been reported stating it as fard, it becomes determined that placing both feet or one of them is obligatory due to the necessity of reaching the placement of the forehead. This would be the case even if no narration had been reported from them, so how much more so when narrations regarding it are abundant? This is supported by what is in 'Sharh al-Majma' by its author, where he argued that placing the hands and knees is Sunnah because the essence of prostration is achieved by placing the face and feet on the ground, etc. Similarly, in 'Al-Kifayah' on the authority of Al-Zahidi, it is mentioned that the apparent narration is what is stated in 'Mukhtasar al-Karkhi', which was definitively stated in 'As-Siraj' and 'Al-Fayd', and the fatwa is based on it. In 'Al-Hilyah', it is mentioned that according to the previous method and in light of the preceding Hadith, obligation (wujub) is the preferred view. That is, according to the method his Shaykh followed regarding the hands and...

(Urdu Translation/Commentary) ...I have seen two narrations. In 'Al-Fayd' and 'Al-Khulasah' etc., the narration of permissibility has been acted upon. Shaykh-ul-Islam says that placing both feet is Sunnah. In 'Al-Inayah', this narration has been called the preferred one and stated to be the truth, and it was kept established in 'Ad-Durar'. The reason is that prostration is not dependent on the feet touching [the ground], therefore, declaring their touching as fard would necessitate an addition to the Book of Allah via a solitary report. However, there is a refutation of this in 'Sharh al-Munyah', stating that calling this 'the truth' is far from the truth; rather, its opposite is more correct because no narration supports it and legal reasoning negates it. This is because whatever leads to an obligation is also obligatory. At this point, there are

numerous narrations from our Imams that placing the feet and hands on the ground is Sunnah, and there is no narration of it being fard. Nevertheless, for placing the forehead, placing two or one foot is a determined obligation. Even if there were no narration, this would still be the command, while narrations on this matter are numerous. This is also supported by the reasoning in the author's own 'Sharh al-Majma' that placing hands and feet on the ground is Sunnah because the essence of prostration is attained by keeping the face and feet on the ground, etc. Similarly, in 'Al-Kifayah' with reference to Al-Zahidi, it is stated that the manifest narration is the one mentioned in 'Mukhtasar al-Karkhi', and it was stated with certainty in 'As-Siraj', and in 'Al-Fayd' it is mentioned that the fatwa is upon this. In 'Al-Hilyah', it is mentioned that according to the previous method and in light of the previous Hadith, obligation is preferred, i.e., according to that method which their Shaykh followed regarding hands and...

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

(अरबी पाठ) कुछ प्रतियों में दो रिवायतें हैं। उन्होंने 'अत-तफ़सील', 'अल-खुलासा' आदि में जायज़ होने की रिवायत का पालन किया। शैख-उल-इस्लाम का मत है कि उन्हें [पैरों को] रखना सुन्नत है। 'अल-इनाया' में, इस रिवायत को चुना गया और कहा गया कि यही सत्य है, और इसे 'अद-दुरर' में पुष्ट किया गया। तर्क यह है कि सजदे का पूरा होना पैरों को रखने पर निर्भर नहीं है, इसलिए उनके रखने को फ़र्ज़ (अनिवार्य) बनाना 'ख़बर-ए-वाहिद' (एकल रिपोर्ट) के आधार पर अल्लाह की किताब पर एक अतिरिक्त नियम होगा। हालाँकि, 'शरह अल-मुन्या' में इसका खंडन किया गया है, जहाँ कहा गया है कि उनके कथन को 'सत्य' कहना सत्य से बहुत दूर है; बल्कि, इसका विपरीत अधिक सही है, क्योंकि कोई भी रिवायत इसका समर्थन नहीं करती है और कानूनी तर्क(दराया) इसे नकारता है। इसका कारण यह है कि जो कुछ भी किसी फ़र्ज़ तक पहुँचने के लिए आवश्यक है, वह स्वयं एक फ़र्ज़ है। चूँकि हमारे इमामों की अनेक रिवायतें बताती हैं कि हाथों और घुटनों को रखना सुन्नत है और इसे फ़र्ज़ बताने वाली कोई रिवायत नहीं मिली है, इसलिए यह निर्धारित हो जाता है कि माथे को रखने की आवश्यकता के कारण दोनों पैरों या उनमें से एक को रखना अनिवार्य है। यह तब भी होता जब उनसे कोई रिवायत न मिली होती, तो फिर जब इसके बारे में रिवायतें प्रचुर मात्रा में हों तो क्या कहना? इसका समर्थन लेखक की अपनी 'शरह अल-मजमा' की बातों से भी होता है, जहाँ उन्होंने तर्क दिया कि हाथों और घुटनों को रखना सुन्नत है क्योंकि सजदे का सार चेहरे और पैरों को ज़मीन पर रखने से प्राप्त होता है, आदि। इसी तरह, 'अल-किफ़ाया' में ज़ाहिदी के हवाले से उल्लेख है कि स्पष्ट रिवायत वह है जो 'मुख़्तसर अल-करख़ी' में बताई गई है, जिसे 'अस-सिराज' और 'अल-फ़ैज़' में निश्चित रूप से कहा गया है, और फ़तवा इसी पर आधारित है। 'अल-हिलिया' में उल्लेख है कि पिछली पद्धति के अनुसार और पिछली हदीस के आलोक में, दायित्व (वुजूब) ही पसंदीदा विचार है। अर्थात्, उस पद्धति के अनुसार जिसका उनके शैख़ ने हाथों और... के संबंध में पालन किया था।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या) ...मैंने दो रिवायतें देखी हैं। 'अल-फ़ैज़' और 'अल-खुलासा' आदि में, जायज़ होने की रिवायत पर अमल किया गया है। शैख-उल-इस्लाम कहते हैं कि दोनों पैरों को रखना सुन्नत है। 'अल-इनाया' में, इस रिवायत को मुख़्तार (पसंदीदा) कहा गया है और इसे सत्य बताया गया है, और इसे 'अद-दुरर' में स्थापित रखा गया। कारण यह है कि सजदा पैरों के स्पर्श [ज़मीन से] पर निर्भर नहीं है, इसलिए, उनके स्पर्श को फ़र्ज़ घोषित करना एकल रिपोर्ट के माध्यम से अल्लाह की किताब में वृद्धि की आवश्यकता होगी। हालाँकि, 'शरह अल-मुन्या' में इसका खंडन किया गया है,

जिसमें कहा गया है कि इसे 'सत्य' कहना सत्य से दूर है; बल्कि, इसका विपरीत अधिक सही है क्योंकि कोई रिवायत इसका समर्थन नहीं करती है और कानूनी तर्क इसे नकारता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जो कुछ भी किसी दायित्व की ओर ले जाता है वह भी अनिवार्य है। इस बिंदु पर, हमारे इमामों से अनेक रिवायतें हैं कि पैरों और हाथों को ज़मीन पर रखना सुन्नत है, और इसके फ़र्ज़ होने की कोई रिवायत नहीं है। फिर भी, माथा रखने के लिए, दो या एक पैर रखना एक निर्धारित दायित्व है। यदि कोई रिवायत नहीं होती, तब भी यही आदेश होता, जबकि इस मामले में रिवायतें अनेक हैं। लेखक के स्वयं के'शरह अल-मजमा' के तर्क से भी इसका समर्थन मिलता है कि हाथों और पैरों को ज़मीन पर रखना सुन्नत है क्योंकि सजदे का सार चेहरे और पैरों को ज़मीन पर रखने से प्राप्त होता है, आदि। इसी तरह, 'अल-किफ़ाया' में ज़ाहिदी के संदर्भ में कहा गया है कि प्रकट रिवायत वह है जिसका उल्लेख 'मुख़्तसर अल-करख़ी' में किया गया है, और इसे 'अस-सिराज' में निश्चितता के साथ कहा गया था, और 'अल-फ़ैज़' में यह उल्लेख है कि फ़तवा इसी पर है। 'अल-हिलिया' में उल्लेख है कि पिछली पद्धति के अनुसार और पिछली हदीस के आलोक में, दायित्व को प्राथमिकता दी जाती है, यानी उस पद्धति के अनुसार जिसका उनके शैख़ ने हाथों और... के संबंध में पालन किया था।

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

(Arabic Text) بعض النسخ فيه روايتان اه ومشى على رواية الجواز في التفصيل والخلاصة وغيرهما. وذهب شيخ الاسلام الى ان وضعهما سنة واختار في العناية هذه الرواية وقال انها الحق واقره في الدرر و وجهه ان السجود لا يتوقف تحققه على وضع القدمين فيكون افتراض وضعهما زيادة على الكتاب بخبر الواحد لكن رده في شرح المنية وقال ان قوله هو الحق بعيد عن الحق وبضده احق اذ لا رواية تساعده والدراية تنفيه لان ما لا يتوصل الى الفرض الابه فهو فرض وحيث تظافرت الروايات عن ائمتنا بان وضع اليدين والركبتين سنة ولم ترد رواية بانه فرض، تعين وضع القدمين او احدهما للفرضية ضرورة التوصل الى وضع الجبهة وهذا لولم ترد به عنهم رواية كيف والروايات فيه متوافرة اه، ويؤيده ما في شرح المجمع لمصنفه حيث استدل على ان وضع اليدين والركبتين سنة بان ماهية السجدة حاصلة بوضع الوجه والقدمين على الارض الخ وكذا ما في الكفاية عن الزاهدي من ان ظاهر الرواية ما ذكر في مختصرا الكرخي وبه جزم في السراج وفي الفيض وبه يفتى هذا وقال في الحلية والاوجه على منوال ما سبق هو الوجوب

(Urdu Column Text) میں دو روایتیں دیکھی ہیں اہ فیض اور خلاصہ وغیرہ میں روایت جواز پر عمل کیا ہے۔ شیخ الاسلام کہتے ہیں کہ دونوں پاؤں کا رکھنا سنّت ہے۔ عنایہ میں اسی روایت کو مختار کہا ہے اور کہا یہی حق ہے اور درر میں اسے ہی ثابت رکھا، وجہ یہ ہے کہ سجدہ قدمین کے لگنے پر موقوف نہیں لہٰذا ان کے لگنے کو فرض قرار دینے سے خبر واحد سے کتاب اللہ پر زیادتی لازم آئے گی لیکن شرح منیہ میں اس کی تردید ہے کہ اسے حق کہنا حق سے بعید ہے بلکہ اس کا خلاف احق ہے کیونکہ کوئی روایت تائید نہیں کرتی اور درایت اس کی نفی کرتی کیونکہ جو فرض تک پہنچائے وہ بھی فرض ہوتا ہے، اور اس مقام پر اپنے ائمہ سے کثرت

کے ساتھ روایات ہیں کہ قدمین اور ہاتھوں کا زمین پر لگانا سنت ہے اور فرض کی روایت نہیں تاہم پیشانی لگانے کے لئے دو یا ایک قدم کا لگانا فرض متعین ہے اگر کوئی روایت نہیں ہوتی تب بھی یہ حکم تھا حالانکہ اس بارے میں روایات کثیر ہیں اھ، اس کی تائید خود متن کی شرح مجمع کے اس استدلال سے بھی ہوتی ہے ہاتھوں اور قدموں کا زمین پر لگانا سنت ہے کیونکہ سجدہ کی ماہیت چہرہ اور قدمین زمین پر رکھنے سے حاصل ہوجاتی ہے الخ اسی طرح کفایہ میں زاہدی کے حوالے سے ہے کہ ظاہر الروایۃ وہی ہے جس کا ذکر مختصر الکرخی میں ہے اور اسی پر سراج میں جزم فرمایا اور فیض میں ہے اسی پر فتویٰ ہے، حلیہ میں ہے گذشتہ طریقہ کے مطابق سابقہ حدیث کے پیش نظر وجوب ہی مختار ہے اھ یعنی اس طریقہ پر جو ان کے شیخ نے ہاتھوں اور

From the preceding Hadith... i.e., following the manner established by his teacher in reasoning for the necessity (wujub) of placing the hands and knees. It has been mentioned previously that this is the most balanced of opinions, hence it is mentioned here and preferred in Al-Bahr and Ash-Shurunbulaliyah. I say: it is possible to reconcile both previous narrations by interpreting "lack of permissibility" as "lack of lawfulness" due to "lack of validity." Shaykh al-Islam's denial of their placement being obligatory (fardh) does not contradict its necessity (wujub). Al-Quduri's explicit statement of its obligation (fardhiya) can be interpreted, as "fardh" is sometimes applied to "wajib." Reflect upon this. What was mentioned from Sharh al-Munyah is open to discussion because placing the forehead does not depend on placing the feet; rather, its dependence on the knees and hands is more evident. Claiming the obligation (fardhiya) of placing the feet and not others is a preference without a preponderance. Numerous narrations are concerning non-permissibility, as is clear from their words, not concerning non-obligation. Non-permissibility is consistent with necessity (wujub) as we mentioned. In summary, what is famous in the books of the school of thought is the reliance on obligation (fardhiya), but from the perspective of evidence and rules, the more correct view is its necessity (non-obligation/wujub). (Summarized). And Allah Almighty knows best. His statement: even if it is one [toe], it was explicitly mentioned in the [Faidh]...

(Footnote 1: Radd al-Muhtar, Chapter on the description of prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/369)

पिछली हदीस से... यानी, अपने शिक्षक द्वारा हाथों और घुटनों को रखने की अनिवार्यता (वजुब) पर स्थापित तर्क के तरीके का पालन करते हुए। पहले यह बताया जा चुका है कि यह सबसे संतुलित राय है, इसलिए इसे यहाँ उल्लेख किया गया है और अल-बह्र और अश-शुरुनबुलालीयाह में इसे ही चुना गया है। मैं कहता हूँ: पिछली दोनों कथाओं में सामंजस्य स्थापित करना संभव है, "अनुमति की कमी" को "वैधता की कमी" के कारण "वैधता की कमी" के रूप में व्याख्या करके। शेखुल इस्लाम का उनके ज़मीन पर रखने की अनिवार्यता (फ़र्ज़ियत) से इंकार करना उनकी अनिवार्यता (वजुब) के विपरीत नहीं है। अल-कुदूरी का इसे फ़र्ज़ बताने का स्पष्ट उल्लेख व्याख्या के योग्य है, क्योंकि कभी-कभी 'फ़र्ज़' शब्द का प्रयोग 'वाजिब' के लिए भी किया जाता है। इस पर विचार करें। शर्ह अल-मुन्याह के संदर्भ में जो कुछ भी कहा गया है वह चर्चा का विषय है क्योंकि माथा रखना पैरों को रखने पर निर्भर नहीं है, बल्कि हाथों और घुटनों पर निर्भर होना अधिक स्पष्ट है। इसलिए, पैरों को ज़मीन पर रखने को फ़र्ज़ मानना और दूसरों को न मानना बिना किसी ठोस आधार के प्राथमिकता देना है। कई वर्णन इसके नाजायज़ होने के बारे में हैं, जैसा कि विद्वानों के शब्दों से स्पष्ट है, न कि फ़र्ज़ न होने के बारे में। जैसा कि हमने उल्लेख किया है, नाजायज़ होना वाजिब की स्थिति में भी लागू होता है। निष्कर्ष यह है कि मज़हब की प्रसिद्ध किताबों में फ़र्ज़ियत (अनिवार्यता) पर भरोसा किया गया है, लेकिन साक्ष्यों और नियमों के अनुसार सही राय वाजिब होना (गैर-फ़र्ज़) है। (संक्षेप में)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। उनका कथन: भले ही वह एक (उँगली) हो, जैसा कि 'फ़ैज़' में स्पष्ट किया गया है।

(पादलेख 1: रद-अल-मुह्तार, नमाज़ के विवरण पर अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/369 द्वारा मुद्रित)

لما سبق من الحدیث اھ ۱ ای علی منوال ما حققہ شیخہ من الاستدلال علی وجوب وضع الیدین والرکبتین وتقدم انہ اعدل الاقوال فلذا ھنا واختارہ فی البحر والشرنبلالیۃ قلت ویمکن حمل کل من الروایتین السابقتین علیہ بحمل عدم الجواز علی عدم الحل لعدم الصحۃ ونفی شیخ الاسلام فرضیۃ وضعھما لا ینافی الوجوب وتصریح القدوری بالفرضیۃ یمکن تأویلہ فإن الفرض قد یطلق علی الواجب تأمل۔ وما مر عن شرح المنیۃ للبحث فیہ مجال لان وضع الجبھۃ لا یتوقف علی وضع القدمین بل توقفہ علی الرکبتین والیدین ابلغ فدعوی فرضیۃ وضع القدمین دون غیرھما ترجیح بلا مرجح والروایات المتظافرۃ انما ھي في عدم الجواز کما یظھر من کلامھم لا في الفرضیۃ وعدم الجواز صادق بالوجوب کما ذکرنا والحاصل ان المشھور في کتب المذھب اعتماد الفرضیۃ والارجح من حیث الدلیل والقواعد عدم الفرضیۃ (ملخصاً) واللہ تعالیٰ اعلم ۔ قولہ ولو واحدۃ صرح بہ فی

قدموں کے رکھنے پر یہ استدلال کیا تھا اور یہ گزر چکا کہ یہ معتدل قول ہے پس یہاں بھی یہی معاملہ ہے اور اسے بحر اور شرنبلالیہ میں مختار کہا میں کہتا ہوں کہ یہ ممکن ہے کہ سابقہ دونوں روایات میں عدم جواز کو عدم حلت پر محمول کریں نہ کہ عدم صحت پر، شیخ الاسلام کی ان کے زمین پر لگنے کی فرضیت کی نفی کرنا وجوب کے منافی نہیں، قدوری کی تصریح کہ یہ فرض ہے اس کی تاویل ممکن ہے کیونکہ بعض اوقات فرض کا اطلاق وجوب پر ہوتا ہے، تامل۔ شرح المنیہ کے حوالے سے جو کچھ گزرا ہے وہ قابل بحث ہے کیونکہ پیشانی کا رکھنا قدمین کے رکھنے پر موقوف نہیں بلکہ ہاتھوں اور گھٹنوں پر موقوف ہونا زیادہ واضح ہے لہذا قدمین کو زمین پر رکھنے کو فرض قرار دینا اور دوسروں کو نہ قرار دینا ترجیح بلا مرجح ہے اور روایات کثیرہ اس کے عدم جواز میں ہیں جیسا کہ علماء کے کلام سے واضح ہے نہ کہ عدم فرضیت میں، اور

عدم جواز، وجوب کی صورت میں بھی صادق آتا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے، حاصل یہ کہ مشہور کتب مذہب میں فرضیت ہے اور قواعد کے مطابق راجح وجوب ہے (ملخصاً) واللہ تعالیٰ اعلم قولہ اگرچہ ایک انگلی ہو ، فیض میں

۱ رد المحتار فصل ای فی بیان تالیف الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البانی مصر ۳۶۹/۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Al-Faid: His statement 'towards the Qiblah'. I say: there is a point for consideration in this. It is stated in Al-Faid: 'If the back of the foot is placed instead of the toes because the place is narrow, or if one foot is placed and the other is not due to narrowness, it is permissible, just as if one stands on one foot. If the place is not narrow, it is disliked.' This is explicit in considering the placement of the back of the foot. The discussion is on it being disliked without an excuse. However, I saw in Al-Khulasa that instead of 'or placing' (aw wad'a), it is 'if one of them is placed' (in wad'a ahadihima) (i.e., with the conditional particle 'in'). But this is not explicit in making the orientation of the toes a condition. Rather, what is stated explicitly is that directing them towards the Qiblah is a Sunnah, and abandoning it is disliked, as in Al-Barjandi and Al-Quhistani. (Summary)

This is clarified in the statement 'towards the Qiblah'. I say there is an objection in this. In Al-Faid, it is written: 'If the back of the foot is placed and the toes do not touch —for example, the place is narrow, or due to narrowness one foot is placed and the second cannot be—then it is permissible, just as someone stands on one foot. If the place is not narrow, it is disliked.' This passage explicitly states that the top of the foot is considered; the discussion is that it is disliked without an excuse. But I have seen in Khulasa that there, instead of 'or placing', it is 'if one of them is placed' (i.e., with the conditional particle 'in'). However, this point is not explicit in making the direction of the toes a condition, but the clarification is that directing the toes towards the Qiblah is a Sunnah and leaving it is disliked, as it is in Barjandi and Quhistani. (Summary)

This is the discourse of Allama Shami, quoted with some brevity.

I say, and with Allah's help: Interpreting 'lack of permissibility' (adm al-jawaz) as 'lack of lawfulness' (adm al-hillah) in prayer is far-fetched. That is why you admitted that the well-known position in the books of the school is reliance on it being obligatory, despite your statement that the majority of reports are on non-permissibility. If his intention was not the common and well-known making it obligatory, then how did the reliance on obligation come about in the famous books?

I say with Allah's help, to interpret non-permissibility in prayer as non-lawfulness is far-fetched. That is why you confessed that in famous books of the school, it is regarded as obligatory despite your claim that most narrations are on non-permissibility. If their intention was not the famous and well-known making it obligatory, then how did the reliance on obligation happen in famous books? Then

there is room in interpretation that 'it was not permissible' (lam yajuz) was said and the pronoun, for example, was returning to raising hands when...

1. Radd al-Muhtar, Chapter on the Composition of Prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/369. Page 371 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

अल-फ़ैज़: उनका कथन 'क़िबले की ओर'। मैं कहता हूँ: इसमें विचारणीय बिंदु है। अल-फ़ैज़ में कहा गया है: 'यदि उंगलियों के स्थान पर पैर का ऊपरी हिस्सा रखा जाए क्योंकि स्थान तंग है, या तंगी के कारण एक पैर रखा जाए और दूसरा नहीं, तो यह जायज़ है, जैसे कि कोई एक पैर पर खड़ा हो। यदि स्थान तंग न हो, तो यह नापसंद (मकरूह) है।' यह पैर के ऊपरी भाग को रखने के विचार में स्पष्ट है। चर्चा बिना किसी वैध कारण के मकरूह होने पर है। हालांकि, मैंने अल-खुलासा में देखा कि 'या रखने' (अउ वज़अ) के बजाय 'यदि उनमें से एक रखा जाए' (इन वज़अ अहदिहिमा) लिखा है (अर्थात शर्त के साथ)। लेकिन यह उंगलियों के रुख को शर्त बनाने में स्पष्ट नहीं है। बल्कि स्पष्ट यह है कि उन्हें क़िबले की ओर करना सुन्नत है और इसे छोड़ना मकरूह है, जैसा कि अल-बरजंदी और अल-कुहिस्तानी में है। (सारांश)

इसी की स्पष्टता है कथन 'क़िबले की ओर' के बारे में। मैं कहता हूँ इसमें विचारणीय बात है। फ़ैज़ में है कि अगर पैर की पीठ लगी और उंगलियां न लगीं—उदाहरण के लिए जगह तंग है या तंगी की वजह से एक पैर लगा दूसरा न लग सका—तो जायज़ है जैसा कि कोई एक पैर पर खड़ा होता है। अगर जगह तंग न हो तो मकरूह है। यह इबारत इस बात पर स्पष्ट है कि पुश्त-ए-क़दम का एतबार है। बात इसमें है कि बिना उज़्र के मकरूह है लेकिन मैंने 'ख़ुलासा' में देखा है कि वहाँ 'या वज़अ' (या रखना) की बजाय 'इन वज़अ अहदहुмa' (यदि उनमें से एक रखे) है (यानी 'इन' शर्तिया के साथ)। लेकिन यह बात उंगलियों के रुख को शर्त करार देने में स्पष्ट नहीं बल्कि स्पष्ट यह है कि क़िबले की तरफ उंगलियों को रुख करना सुन्नत है और इसका छोड़ना मकरूह, जैसा कि बरजंदी और कुहिस्तानी में है। (संक्षिप्त)

यह अल्लामा शामी का कलाम है जो थोड़े संक्षेप के साथ उद्धृत किया गया है।

मैं कहता हूँ, और अल्लाह की मदद से: नमाज़ में 'अमान्यता' (अदम-अल-जवाज़) को 'अवैधता' (अदम-अल-हिल्लह) के रूप में व्याख्यायित करना दूर की बात है। इसीलिए आपने स्वीकार किया कि मज़हब की किताबों में प्रसिद्ध स्थिति इसे अनिवार्य (फ़र्ज़) मानने पर आधारित है, इसके बावजूद कि आपने कहा कि अधिकांश विवरण अमान्यता पर हैं। यदि उनका उद्देश्य इसे प्रसिद्ध और सामान्य रूप से अनिवार्य बनाना नहीं था, तो प्रसिद्ध किताबों में अनिवार्यता पर भरोसा कैसे हुआ?

मैं अल्लाह की मदद से कहता हूँ नमाज़ में अदम-ए-जवाज़ को अदम-ए-हिल्लत पर महमूल करना बईद है, इसी लिए तुम ने एतराफ़ किया कि मशहूर कुतुब-ए-मज़हब में फ़र्ज़ियत है बावजूद इसके कि तुम्हारा क़ौल है कि अक्सर रिवायत अदम-ए-जवाज़ पर हैं। अगर उनकी मुराद मशहूर-ओ-मारूफ़ फ़र्ज़ क़रार देना नहीं तो फ़र्ज़ियत पर एतमाद कुतुब-ए-मशहूर में कैसे हो गया? फिर महमूल में गुंजाइश है कि 'लम यजुज़' कहा गया और ज़मीर मसलन रफ़-ए-यदैन की तरफ़ लौट रही हो जब...

1. रद-उल-मुहतार, नमाज़ की संरचना के विवरण का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र १/३६९। पृष्ठ ३७१/७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

الفیض قولہ نحو القبلۃ اقول وفیہ نظر فقد قال فی الفیض ولو وضع ظھر القدم دون الاصابع بان کان المکان ضیقا او وضع احدھما دون الاخری لضیقہ جاز کما لو قام علی قدم واحد وان لم یکن المکان ضیقا یکرہ اھ فھذا صریح فی اعتبار وضع ظاھر القدم وانما الکلام فی الکراھۃ بلا عذر لکن رأیت فی الخلاصۃ ان وضع احدھما بان الشرطیۃ بدل او العاطفۃ اھ لکن ھذا لیس صریحاً في اشتراط توجیہ الاصابع بل المصرح بہ ان توجیھھا نحو القبلۃ سنۃ یکرہ ترکھا کما فی البرجندی والقہستانی ۱- (ملخصاً)

اسی کی تصریح ہے قولہ قبلہ کی طرف اقول اس میں نظر ہے فیض میں ہے اگر قدم کی پشت لگی اور انگلیاں نہ لگیں مثلاً جگہ تنگ ہے یا تنگی کی وجہ سے ایک قدم لگا دوسرا نہ لگ سکا تو جائز ہے جیسا کہ کوئی ایک قدم پر کھڑا ہوتا ہے اگر مکان تنگ نہ ہو تو کراہت ہے اھ یہ عبارت اس بات پر تصریح کہ پشتِ قدم کا اعتبار ہے کلام اس میں ہے کہ بلاعذر مکروہ ہے لیکن میں نے خلاصہ میں دیکھا ہے کہ وہاں او وضع کی بجائے ان وضع احدھما ہے (یعنی ان شرطیہ کے ساتھ) لیکن یہ بات انگلیوں کے متوجہ کرنے کو شرط قرار دینے میں صریح نہیں بلکہ تصریح یہ ہے کہ قبلہ کی طرف انگلیوں کو متوجہ کرنا سنت ہے اور اس کا ترک مکروہ، جیسا کہ برجندی اور قہستانی میں ہے۔ (ملخصاً)

یہ علامہ شامی کا کلام ہے کہ قدرے اختصار کے ساتھ منقول ہوا۔

انا اقول وبالله العون حمل عدم الجواز على عدم الحل فى الصلاة بعيد ولهذا اعترفتم ان المشهور فى كتب المذهب اعتماد الفرضية مع قولكم ان تظافر الروايات انما هو فى عدم الجواز فلولا ان مراده الشائع الذائع هو الافتراض فمن اين يكون اعتماد الفرضية

میں اللہ کی مدد سے کہتا ہوں نماز میں عدم جواز کو عدم حلت پر محمول کرنا بعید ہے اسی لئے تم نے اعتراف کیا کہ مشہور کتب مذہب میں فرضیت ہے با وجود اس کے کہ تمہارا قول ہے کہ اکثر روایات عدم جواز پر ہیں اگر ان کی مراد مشہور و معروف فرض قرار دینا نہیں تو فرضیت پر اعتماد کتب مشہورہ میں کیسے ہو گیا؟ پھر حمل میں گنجائش ہے کہ "لم یجز" کہا گیا اور ضمیر مثلاً رفع قدمین کیطرف لوٹ رہی ہو جب

۱ ردالمحتار فصل فی بیان تالیف الصلوۃ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۳۶۹ Page 371 of 721

Fatawa Razawiya Volume Seven

(Left Column - Arabic text content translated): It is well-known in the books of the school of thought, then there is a path for interpretation where it is said "lam yajuz" (it is not valid) and the pronoun refers to the lifting of the two feet, for example. However, if it is said "lam tajuz" (she is not valid) and the pronoun refers to the prayer, then it specifically signifies the absence of validity and the establishment of obligation in the sense opposed to necessity. This is also found in several books among them, such as Mukhtasar al-Karkhi as mentioned before. This is one aspect. The second aspect is similar, which is attributing the lack of permissibility to the prostration, as previously mentioned from Al-Jawharah. The third aspect, which is clearer, is expressing it as "lack of sufficiency" (adam al-ijza) as also mentioned previously from it; this is explicit and does not accept interpretation. The fourth is similar, ruling it as "corrupt" (fasad), as you have heard from Jami' al-Rumuz citing Al-Qunyah. The fifth is their comparison of lack of permissibility with permissibility in the case where one foot is raised, as found in Al-Fath, Al-Wajiz, Al-Jawharah, etc. There is also explicit text stating that permissibility here means validity. Do you not see that they ruled it as disliked (makruh), and the intended meaning of dislike here is prohibition (tahrimi), as is the case when used generally, and here the evidence also demands this? So permissibility in the sense of lawfulness is also absent here. The sixth is that in many books such as Al-Khulasah, Al-Bazzaziyah, Al-Ghunyah, Al-Bahr al-Ra'iq, Nur al-Idah, Maraqi al-Falah, etc., it has been expressed as "lack of validity" (adam al-sihhah), which is an explicit statement of the intent. The seventh, similar to it, is the ruling of it being a condition (shartiyyah), as in Al-Durr, Al-Jawharah, Abu Saud, Nur al-Idah, Maraqi al-Falah, etc. The eighth is in Sharh al-Majma', Al-Kafi, Al-Fath, Al-Bahr, etc.

(Right Column - Urdu text content translated): When "lam tajuz" is said, the pronoun refers to the prayer, through which the absence of validity is determined, and also that obligation which is the opposite of necessity. This is how it is in numerous books, including Mukhtasar al-Karkhi, as mentioned earlier. This is one case. The second case like it is the attribution of non-permissibility to prostration, as mentioned with reference to Jawhara. The third, which is clear, is to express it as lack of sufficiency (adam-e-ijza), as mentioned before; this too is explicit and does not accept interpretation. The fourth is similar, the ruling of corruption (fasad), as you have read from Jami' al-Rumuz with reference to Qunyah. The fifth is that they compared non-permissibility with permissibility, and the ruling of permissibility will be in the case

when one foot is raised, as is in Fath, Wajeez, Jawhara, etc. It is also explicitly stated there that permissibility means validity. Do you not see that they have called it disliked (makruh), and by dislike is meant prohibition (tahrimi), as is the case at the time of general application, and the evidence here also demands the same, so permissibility in the sense of lawfulness is also not found here. Sixth, in many books such as Khulasa, Bazzaziya, Ghuniya, Bahr al-Ra'iq, Nur al-Idah, Maraqi al-Falah, etc., it has been expressed as non-validity (adam-e-sihhat), and this is an explicit statement on the intent. Seventh, like it, is the ruling of conditionality (shartiyyah), as is in Durr, Jawhara, Abu Saud, Nur al-Idah, and Maraqi al-Falah. Eighth is in Sharh al-Majma', Kaafi, Fath, Bahr, etc.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

(बायाँ कॉलम - अरबी पाठ सामग्री का अनुवाद): यह मज़हब की किताबों में प्रसिद्ध है, फिर व्याख्या का एक मार्ग है जहाँ यह कहा जाता है "लम यजुज़" (यह जायज़ नहीं है) और ज़मीर (सर्वनाम) दो पैरों को उठाने की ओर लौटता है, उदाहरण के तौर पर। हालांकि, अगर "लम तजुज़" कहा जाए और ज़मीर नमाज़ की ओर लौटे, तो यह विशेष रूप से वैधता की कमी और फर्ज़ियत की स्थापना को दर्शाता है, जो वजूद के विपरीत अर्थ में है। और कई किताबों में भी ऐसा ही है, जिनमें से मुख्तसर अल-करखी भी है जैसा कि पहले बताया गया है। यह एक पहलू है। दूसरा पहलू इसी के समान है, जो सज्दे के साथ 'जवाज़ की कमी' (अदम-ए-जवाज़) का संबंध है, जैसा कि अल-जौहरा के हवाले से गुज़रा है। तीसरा पहलू जो अधिक स्पष्ट है, वह है 'इजाज़ की कमी' (अदम-ए-इज्ज़ा) के रूप में व्यक्त करना जैसा कि पहले भी इसके बारे में बताया गया है; यह स्पष्ट है और व्याख्या को स्वीकार नहीं करता है। चौथा पहलू इसी तरह 'फ़साद' (बिगाड़) के रूप में इसका हुक्म देना है, जैसा कि आपने जामि अल-रुमूज़ से अल-कुन्या के हवाले से सुना है। पाँचवाँ यह है कि उन्होंने 'अदम-ए-जवाज़' की तुलना 'जवाज़' के साथ उस स्थिति में की है जब एक पैर उठा हुआ हो, जैसा कि अल-फतह, अल-वजीज़, अल-जौहरा आदि में है। इसमें भी स्पष्ट उल्लेख है कि यहाँ जवाज़ का अर्थ वैधता है। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने इसे मकरूह कहा है और मकरूह से तात्पर्य यहाँ 'मकरूह-ए-तहरीमी' है, जैसा कि सामान्य रूप से उपयोग किए जाने पर होता है, और यहाँ प्रमाण भी यही माँग करता है। तो जवाज़ का अर्थ यहाँ 'हलाल' (वैध) भी नहीं हुआ। छठा यह कि कई किताबों जैसे अल-खुलासा, अल-बज्जाज़िया, अल-गुन्या, अल-बहर अल-राइक़, नूर अल-ईज़ाह, मराकी अल-फलाह आदि में इसे 'अदम-ए-सिहत' (अमान्यता) के रूप में व्यक्त किया गया है, जो इरादे पर एक स्पष्ट स्पष्टीकरण है। सातवाँ इसी के समान 'शर्तिया' होने का हुक्म है जैसा कि अल-दुर्र, अल-जौहरा, अबू सौद, नूर अल-ईज़ाह और मराकी अल-फलाह में है। आठवाँ शरह अल-मजमा, अल-काफी, अल-फतह, अल-बहर आदि में है।

(दायाँ कॉलम - उर्दू पाठ सामग्री का अनुवाद): जब "लम तजुज़" कहा जाए तो ज़मीर नमाज़ की ओर लौटेगा जिससे अदम-ए-सिहत (अमान्यता) का निर्धारण हो जाता है और उस फर्ज़ियत का भी जो वजूब के विपरीत अर्थ में है। और कई किताबों में भी ऐसा ही है, जिनमें से मुख्तसर अल-करखी भी है जैसा कि पहले गुज़रा। यह एक सूरत है। दूसरी इसी के समान सज्दे की ओर अदम-ए-जवाज़ का इज़ाफ़ा (संबंध) है, जैसा कि जौहरा के हवाले से गुज़रा है। तीसरी, जो कि स्पष्ट है, अदम-ए-इज्ज़ा से

ताबीर करना (व्यक्त करना) जैसा कि पीछे आया; यह भी मुफ़स्सर (स्पष्ट) है और तावील (व्याख्या) को स्वीकार नहीं करता। चौथी इसी तरह हुक्म-ए-फ़साद है जैसा कि आपने जामि अल-रुमूज़ से कुन्या के हवाले से पढ़ा है। पाँचवीं यह कि उन्होंने अदम-ए-जवाज़ का मुक़ाबला जवाज़ के साथ किया है और जवाज़ का हुक्म उस सूरत में होगा जब एक पैर उठा हुआ हो, जैसा कि फ़तह, वजीज़, जौहरा वग़ैरह में है। इस पर भी तसरीह (स्पष्टीकरण) है कि जवाज़ से मुराद सिहत (वैधता) है। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने इसे मकरूह कहा है और कराहत से मुराद तहरीमी है जैसा कि इतलाक़ (सामान्य उपयोग) के समय हुआ करता है, और यहाँ दलील का तक़ाज़ा भी यही है, तो जवाज़ से मुराद हिल्लत (वैधता) यहाँ भी न हुई। छठी, कि बहुत सी किताबों मसलन ख़ुलासा, बज़्ज़ाज़िया, ग़ुनिया, बहर-उर-राइक़, नूर-उल-ईज़ाह, मराक़ी-उल-फ़लाह वग़ैरह में इसे अदम-ए-सिहत के साथ ताबीर किया है और यह मुराद पर स्पष्ट तसरीह है। सातवीं इसी की मिसाल हुक्म-ए-शर्तिया है जैसा कि दुर्र, जौहरा, अबू सऊद, नूर-उल-ईज़ाह और मराक़ी-उल-फ़लाह में है। आठवीं शरह-ए-मजमा, काफ़ी, फ़तह, बहर वग़ैरह में है।

पृष्ठ 372/721

مشهورا في كتب المذهب ثم للحمل مساغ حيث يقال لم يجز و الضمير لرفع القدمين مثلا اما اذا قيل لم تجز والضمير للصلاة تعين مفيد العدم الصحة وثبوت الفرضية بالمعنى المقابل للوجوب وهو كذلك في غيرما كتاب منها مختصرا الكرخي كماتقدم هذا وجه والثانی مثله اضافة عدم الجواز للسجود كما مضى عن الجوهرة والثالث اظهر منه التعبير بعدم الاجزاء كماسلف عنها ایضاً فهو مفسرلا یقبل التاویل والرابع كذا الحكم بالفساد كما سمعت عن جامع الرموز عن القنية والخامس مقابلتهم عدم الجواز هذا بحكم الجواز على ما اذا رفع احدى القدمين كما فی الفتح والوجيز والجوهرة وغيرها نص ایضاً فی ارادة الجواز بمعنى الصحة الا ترى انهم حكم عليه بالكراهة والمراد كراهة التحريم كما هو المحمل عند الاطلاق وكما هو قضية الدليل هنا فالجواز بمعنى الحل منتف فيه ایضاً و السادس قد عبر فی عدة كتب كالخلاصة و البزازية والغنية والبحر الرائق ونورالايضاح ومراقی الفلاح وغيرها كما سبق بعدم الصحة وهو صريح فی المراد والسابع مثله الحكم بالشرطية كما فی الدر والجوهرة وابی السعود و نورالايضاح ومراقی الفلاح وغيرها۔ والثامن

”لم تجز“کہا جائے تو ضمیر نماز کی طرف لوٹے جس سے عدم صحت کا تعین ہو جاتا اور اس فرضیت کا بھی جو معنی وجوب کے مقابل ہے، اور متعدد کتب میں اسی طرح ہے ان میں سے مختصر الکرخی بھی ہے جیسا کہ پہلے گزرا، یہ ایک صورت ہے، دوسری اس کے مثل کی عدم جواز کی سجدہ کی طرف اضافت، جیسا کہ جوہرہ کے حوالے سے گزرا ہے، تیسری جو کہ واضح ہے کہ عدم اجزاء سے تعبیر کرنا جیسا کہ پیچھے آیا یہ بھی مفسر ہے اور یہ تاویل کو قبول نہیں کرتا، چوتھی اسی طرح حکم بالفساد جیسا کہ آپ نے جامع الرموز سے قنیہ کے حوالے سے پڑھا ہے۔ پانچویں یہ کہ انہوں نے مقابلہ عدم جواز کا جواز کے ساتھ کیا ہے اور جواز کا حکم اس

صورت میں ہو گا جب ایک قدم اٹھا ہوا ہو جیسا کہ فتح، وجیز، جوہرہ وغیرہ میں ہے اس پر بھی تصریح ہے کہ جواز بمعنی صحت مراد ہے کیا آپ دیکھتے نہیں کہ انہوں نے اسے مکروہ کہا ہے اور کراہت سے مراد تحریمی ہے جیسا کہ اطلاق کے وقت ہوا کرتا ہے اور یہاں دلیل کا تقاضا بھی یہی ہے تو جواز بمعنی حلت یہاں بھی نہ ہوا، چھٹی کہ بہت سی کتب مثلاً خلاصہ، بزازیہ، غنیہ، بحر الرائق، نور الایضاح، مراقی الفلاح وغیرہ میں اسے عدم صحت کے ساتھ تعبیر کیا ہے اور یہ مراد پر واضح تصریح ہے۔ ساتویں اسی کی مثل حکم بالشرطیہ ہے جیسا کہ در، جوہرہ، ابو سعود، نور الایضاح اور مراقی الفلاح میں ہے۔ آٹھویں شرح مجمع، کافی، فتح، بحر وغیرہ میں ہے

Fatawa Ridawiyya Volume VII

[Right Column - Urdu Explanation] As previously mentioned, this is legally included in the essence of prostration. All these matters are decisive here regarding the 'obligation' in its specific sense, which is not open to interpretation. So, how can these explicit statements, which clearly reject it, be interpreted in its favor? Where can such reconciliation come from? And where is the room for the discussion initiated by Allama Ibn Amir al-Hajj, setting aside the established texts of the school? Although he was followed in 'al-Bahr' and 'al-Shurunbulali', besides this, they have their own contradiction. 'Al-Bahr' has explicitly stated here and previously that prostrating with feet raised is a mockery. Shurunbulali has asserted in the text and commentary the necessity of placing some toes on the ground. The Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq al-Ala al-Itlaq) is more knowledgeable and a greater jurist than his student Ibn Amir al-Hajj, and he asserted what needed to be asserted, which you have read in full. Thus, the objection to Allama Ibrahim al-Halabi's argument is refuted by what we previously stated with reference to 'al-Fath', 'al-Bahr', and 'al-Shurunbulali', that prostrating with feet raised is closer to mockery than veneration. We do not accept that the case of hands and knees is similar, or that the dependence of placing the face on the ground upon placing these two is greater than its dependence on placing the feet. Despite this, its weakness is evident regarding the hands because there is fundamentally no need for them in placing the face. Similarly is the case with the knees because here there is equality, not superiority. Our discourse...

[Left Column - Arabic Source Text] It has been clarified in Sharh al-Majma', al-Kafi, al-Fath, al-Bahr, and others as previously mentioned, that this is legally part of the essence of prostration. Everything that judges obligation in the specific sense is not subject to the interpretation you have presented. So how can all those clear statements be reconciled with what they clearly reject? Where then does the reconciliation come from? And where is it permissible to leave the texts of the school for a discussion initiated by Allama Ibn Amir al-Hajj, even if al-Bahr and al-Shurunbulali followed him, despite their contradiction of themselves, may Allah Almighty have mercy on them. Al-Bahr clarified here and before that prostration with the feet raised is mockery. Al-Shurunbulali has asserted in his text and commentary the obligation of placing some of the toes. The Absolute Researcher is more knowledgeable and a better jurist than his student Ibn Amir al-Hajj, and he asserted what he asserted, and you have heard all that. Then, the consideration of Allama

Ibrahim al-Halabi's argument is refuted by what we presented from al-Fath, al-Bahr, and al-Shurunbulali, that prostration with the feet raised is more like mockery than veneration. And we do not concede that the same applies to the hands and knees, and that the dependence of placing the face on placing these two is greater than its dependence on placing the feet, given the apparent weakness in the hands, so there is no need to place it upon them at all. Similarly for the knees, for the reality here is equality, not greater importance. We do not base the discourse on dependence...

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[दायां कॉलम - उर्दू स्पष्टीकरण] जैसा कि पहले बताया जा चुका है कि यह शरई तौर पर सजदे की हक़ीक़त (तत्व) में शामिल है। और ये तमाम बातें यहाँ 'फ़र्ज़' (विशेष अर्थ में) के लिए निर्णायक हैं जो व्याख्या के योग्य नहीं हैं। तो इन स्पष्टीकरणों को, जो साफ़ तौर पर इससे इंकार करते हैं, उस पर कैसे लागू किया जा सकता है? यह सामंजस्य कहाँ से आया? और मज़हब (विचारधारा) के ग्रंथों को छोड़कर अल्लामा इब्न अमीर अल-हज्ज की बहस के लिए जगह कहाँ से निकली? हालाँकि 'अल-बह्र' और 'शुरुनबुलाली' में उनका अनुसरण किया गया है, इसके अलावा उनका अपना विरोधाभास भी है। 'अल-बह्र' ने यहाँ और इससे पहले स्पष्ट किया है कि पैर उठाए हुए सजदा करना एक मज़ाक है। शुरुनबुलाली ने मूल पाठ और व्याख्या में कुछ उंगलियाँ ज़मीन पर लगाने पर ज़ोर दिया है। मुक़क़िक़ अली अल-इतलाक़ (निरपेक्ष शोधकर्ता) अपने छात्र इब्न अमीर अल-हज्ज से अधिक ज्ञानी और बड़े फ़क़ीह (न्यायविद) हैं, और उन्होंने उसी पर ज़ोर दिया जिस पर देना चाहिए था, और वह सब आपने पढ़ लिया है। फिर अल्लामा इब्राहिम हलाबी के तर्क पर आपत्ति उससे समाप्त हो जाती है जो हमने पहले 'फ़तह', 'बह्र' और 'शुरुनबुलाली' के हवाले से बताया कि पैर उठाए हुए सजदा करना सम्मान के बजाय मज़ाक के अधिक निकट है। और हम यह स्वीकार नहीं करते कि हाथों और घुटनों का मामला भी वैसा ही है, या यह कि चेहरा ज़मीन पर रखने की निर्भरता इन दोनों पर उतनी ही है जितनी पैरों पर। इसके बावजूद, हाथों के मामले में इसकी कमज़ोरी स्पष्ट है क्योंकि चेहरा रखने में मूल रूप से इनकी आवश्यकता नहीं है। इसी तरह घुटनों का मामला है क्योंकि यहाँ समानता है, श्रेष्ठता नहीं। और हमारी बातचीत...

[बायां कॉलम - अरबी स्रोत पाठ] शर्ह अल-मजमा, अल-काफी, अल-फ़तह, अल-बह्र और अन्य में स्पष्ट किया गया है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, कि यह शरई तौर पर सजदे की वास्तविकता में शामिल है। और हर वह चीज़ जो विशेष अर्थ में अनिवार्यता का निर्णय देती है, वह उस व्याख्या के योग्य नहीं है जिसे आपने प्रस्तुत किया है। तो उन सभी स्पष्ट कथनों को उस चीज़ के साथ कैसे जोड़ा जा सकता है जिसे वे स्पष्ट रूप से अस्वीकार करते हैं? फिर सामंजस्य कैसे संभव है? और मज़हब के ग्रंथों को छोड़कर अल्लामा इब्न अमीर अल-हज्ज द्वारा शुरू की गई बहस पर जाना कहाँ से जायज़ है, भले ही 'अल-बह्र' और 'शुरुनबुलाली' ने उनका अनुसरण किया हो, जबकि उन दोनों ने स्वयं अपना विरोध किया है, अल्लाह उन पर कृपा करे। 'अल-बह्र' ने यहाँ और इससे पहले स्पष्ट किया है कि पैर उठाकर सजदा करना खिलवाड़ है। शुरुनबुलाली ने अपने मूल पाठ और

व्याख्या में कुछ उंगलियों को रखने की अनिवार्यता पर ज़ोर दिया है। और मुक़क़िक़ अली अल-इतलाक़ अपने छात्र इब्न अमीर अल-हज्ज से अधिक ज्ञानी और बेहतर न्यायविद हैं, और उन्होंने जो ज़ोर दिया, आपने वह सब सुना। फिर, अल्लामा इब्राहिम हलाबी के तर्क पर विचार हमारे द्वारा 'फ़तह', 'बह्र' और 'शुरुनबुलाली' से प्रस्तुत किए गए तथ्यों से खारिज हो जाता है कि पैर उठाकर सजदा करना सम्मान के बजाय खिलवाड़ के अधिक समान है। और हम यह नहीं मानते कि हाथों और घुटनों का मामला भी ऐसा ही है, और यह कि चेहरे को रखने की निर्भरता इन दोनों पर पैरों पर निर्भरता से अधिक है, जबकि हाथों में इसकी कमज़ोरी ज़ाहिर है, इसलिए इसे उन पर रखने की कोई आवश्यकता नहीं है। इसी तरह घुटनों के लिए, यहाँ वास्तविकता समानता है, अधिक महत्व नहीं। हम अपनी बात निर्भरता पर आधारित नहीं करते...

[دایاں کالم] جیسا کہ گزرا کہ یہ ماہیت سجدہ میں شرعاً داخل ہے اور یہ تمام امور یہاں فرض بمعنی خاص کیلئے فیصلہ کن ہیں جو قابلِ تاویل نہیں ہیں تو یہ تصریحات جس سے واضح انکاری ہیں اس پر ان کو کیسے محمول کیا جاسکتا ہے یہ توفیق کہاں ہوئی اور مذہب کی نصوص کو چھوڑ کر علامہ ابن امیر الحاج کی بحث کی گنجائش کہاں سے نکلی اگر چہ بحر اور شرنبلالی میں اس کی اتباع کی گئی ہے علاوہ ازیں ان کا خود اپنا تضاد ہے، بحر نے یہاں اور اس سے پہلے تصریح کی ہے کہ قدموں کے اٹھائے ہوئے سجدہ مذاق ہے۔ شرنبلالی نے متن اور شرح میں کچھ انگلیوں کے لگانے پر جزم کیا ہے، اور محقق علی الاطلاق اپنے شاگرد ابن امیر الحاج سے زیادہ صاحب علم وفقہ ہیں اور انہوں نے اسی پر جزم کیا جس پر کرنا تھا اور وہ تمام آپ نے پڑھ لیا ہے۔ پھر علامہ ابراہیم حلبی کی دلیل پر اعتراض اس سے ختم ہو جاتا ہے جو ہم نے پہلے فتح، بحر، شرنبلالی کے حوالے سے بیان کیا کہ قدم اٹھائے ہوئے سجدہ کرنا تعظیم کے بجائے مذاق کے زیادہ قریب ہے اور ہم یہ تسلیم نہیں کرتے کہ ہاتھوں اور گھٹنوں کا بھی معاملہ ہے اور چہرے کا لگنا قدمین کے لگنے سے ان پر زیادہ موقوف ہے باوجود اس کے اس کا ضعف ہاتھوں میں ظاہر ہے کیونکہ چہرے کے رکھنے میں ان دونوں کی ضرورت اصلاً نہیں، اسی طرح گھٹنوں کا معاملہ ہے کیونکہ یہاں مساوات ہے زیادتی نہیں اور ہم کلام کی

[بایاں کالم] صرح فی شرح المجمع والکافی والفتح والبحر وغیرہ کما مر بدخول ذلك فی حقیقة السجود شرعاً وکل قاض بالافتراض بالمعنی خاص غیر قابل للتاویل الذي ابد یتموہ فکیف یمکن ارجاع جمیع تلك الصرائح الی ماتا باہ بالاباء الواضح فانی یتأتی التوفیق و من این یسوغ ترك النصوص المذہب الی بحث ابداہ العلامة ابن امیر الحاج وان تبعہ البحر والشرنبلالی علی مناقضة منہما لانفسہما رحمہم اللہ

تعالى والبحر صرح ههنا وقبله بان السجود مع رفع القدمين تلاعب والشرنبلالى قد جزم فى متنه وشرحه بافتراض وضع بعض الاصابع والمحقق على الاطلاق اعلم وافقه من تلميذه ابن امير الحاج وقد جزم بما جزم وقد سمعت كل ذلك ـ ثمَّ النظر فى دليل العلامة ابراهيم الحلبى مدفوع بما قدمنا عن الفتح والبحر والشرنبلالى ان السجود مع رفع القدمين بالتلاعب اشبه منه بالتعظيم ولانسلم ان كذلك اليدان والركبتان وكون توقف وضع الوجه على وضع هاتين ابلغ من توقفه على وضع القدمين مع ظهور ضعفه في اليدين فلاحاجة في وضعه الى وضعهما اصلا وكذا في الركبتين فان الواقع ههنا التساوى لا الا بلغية نحن لانبني الكلام على توقف

[Arabic Text Block]: Placing the face [on the ground] is not sufficient, but rather the legally required prostration depends on it, which is done in a manner of respect and glorification. There is no glorification if the face is placed but the feet are raised, as Al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq stated. Therefore, placing the feet is something through which the obligatory act cannot be achieved without it, so it became obligatory. Certainly, Allama Al-Halabi is not alone in this reasoning; he was preceded by a noble Imam, Imam Abu al-Barakat al-Nasafi, who stated in 'Sharh al-Wafiyah al-Kafi': Placing the feet is obligatory in prostration because the realization of prostration is not possible except by placing the feet (1). He did not say placing the face is impossible, but rather the realization of prostration. As for the statement in 'Al-Ghunya' regarding the Qibla, Allama Al-Shurunbulali followed it in 'Maraqi al-Falah,' as did Al-Muhaqqiq al-Ala'i, Allama Nuh Effendi, and Allama Abu al-Sa'ud al-Azhari, and we have recited all their texts to you. So I say: interpreting them as you have understood is far from their intent, very far. How could they intend that when they themselves have clearly stated that directing the fingers towards the Qibla is a Sunnah, the omission of which is disliked? So why protest against them with Al-Birjandi and Al-Quhistani? Why not protest against them with their own statements?

[Urdu Translation/Explanation Block]: They do not base it on the placing of the face, but on the validity of the prostration itself, which is a Sharia requirement and involves respect and honor. It is not considered respectful if the face is placed but the feet are lifted, as Al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq said. Thus, placing the feet became necessary for the completion of the obligation, so it must be obligatory. Allama Al-Halabi is not unique in stating this reasoning; rather, before him, a noble Imam whose honorable name is Abu al-Barakat Nasafi mentioned it. He stated in 'Sharh Wafiya al-Kafi' that placing the feet in prostration is obligatory because the existence of prostration is not possible [without it]. As for the statement from 'Ghunya' regarding "towards the Qibla," Allama Nuh Effendi and Allama Abu al-Sa'ud Azhari followed it, and we have mentioned their statements. I say: what you have understood from their statements is far from their intention. How can this meaning be taken when they themselves have clarified that turning the fingers towards the Qibla is Sunnah and its abandonment is Makruh (disliked). So, why protest against them with reference to Al-Birjandi and Al-Quhistani, why not...

(1) Kafi Sharh Wafi

[अरबी पाठ]: चेहरा रखना ही काफ़ी नहीं है, बल्कि शरीयत में वांछित सजदा उस पर निर्भर करता है जो सम्मान और महिमा के तरीके से हो। यदि चेहरा रखा जाए और पैर उठा लिए जाएं तो कोई सम्मान नहीं है, जैसा कि अल-मुहक़्क़िक 'अला अल-इतलाक़' ने बताया है। इसलिए, पैर रखना वह कार्य है जिसके बिना अनिवार्य कार्य (फर्ज़) पूरा नहीं हो सकता, इसलिए यह फर्ज़ बन गया। निश्चित रूप से, अल्लामा अल-हलबी इस तर्क में अकेले नहीं हैं; उनसे पहले एक महान इमाम, इमाम अबू अल-बरकत अल-नसफ़ी ने 'शरह अल-वाफ़िया अल-काफ़ी' में कहा है: सजदे में पैर रखना फर्ज़ है क्योंकि पैरों को रखे बिना सजदे की प्राप्ति संभव नहीं है (1)। उन्होंने यह नहीं कहा कि चेहरा रखना असंभव है, बल्कि सजदे की वास्तविकता के बारे में कहा। जहाँ तक 'अल-गुनिया' में क़िबला की ओर मुड़ने की बात है, अल्लामा अल-शुरुनबुलाली ने 'मराक़ी अल-फ़लाह' में इसका अनुसरण किया है, और वैसा ही अल-मुहक़्क़िक अल-अलाई, अल्लामा नूह एफेंदी और अल्लामा अबू अल-सऊद अल-अज़हरी ने भी किया है, और हमने उनके सभी लेख आपको सुना दिए हैं। तो मैं कहता हूँ: उनके कथनों का वह अर्थ निकालना जो आपने समझा है, उनके उद्देश्य से बहुत दूर है। वे ऐसा इरादा कैसे कर सकते हैं जबकि उन्होंने स्वयं स्पष्ट रूप से कहा है कि उंगलियों को क़िबला की ओर करना सुन्नत है, जिसे छोड़ना नापसंद (मकरूह) है? तो अल-बिरजंदी और अल-क़ुहस्तानी के संदर्भ में उनके खिलाफ विरोध क्यों किया गया? उनके अपने कथनों के साथ विरोध क्यों नहीं किया गया?

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: वे चेहरे को रखने पर आधार नहीं रखते, बल्कि सजदे के वैध होने पर रखते हैं, जो शरीयत की मांग है और जिसमें सम्मान और गरिमा हो। उस स्थिति में सम्मान नहीं होता जब चेहरा रखा हो और पैर उठे हुए हों, जैसा कि मुहक़्क़िक़ अली अल-इतलाक़ ने फरमाया। तो अब पैरों का रखना फर्ज़ को पूरा करने के लिए ज़रूरी हो गया, तो वह लाज़मी तौर पर फर्ज़ होगा। अल्लामा हलबी इस तर्क को देने वाले अकेले नहीं हैं, बल्कि उनसे पहले एक महान इमाम जिनका नाम अबू अल-बरकत नसफ़ी है, ने यह बयान किया है। 'शरह वाफ़िया अल-काफ़ी' में फरमाया कि सजदे में पैरों का लगाना फर्ज़ है क्योंकि [इसके बिना] सजदे का वजूद संभव नहीं है। रहा 'गुनिया' का कथन "क़िबला की तरफ", तो उसका अनुसरण अल्लामा नूह अफ़ेंदी और अल्लामा अबू अल-सऊद अज़हरी ने किया है, और हमने उनके कथनों का उल्लेख कर दिया है। मैं कहता हूँ: उनके कथनों को जो आपने समझा है, वह उनके मक़सद से बहुत दूर है। और यह अर्थ लिया भी कैसे जा सकता है जबकि उन्होंने स्वयं स्पष्ट किया है कि उंगलियों को क़िबला की तरफ़ मोड़ना सुन्नत है और इसे

छोड़ना मकरूह है। तो, बिरजंदी और क़ुहस्तानी के हवाले से उनके खिलाफ विरोध क्यों किया गया है, क्यों न उनके..

(1) काफ़ी शरह वाफ़ी

पृष्ठ 374 का 721

وضع الوجہ بل علی توقف السجود المطلوب الشرعی علیہ وھوالذی یکون علی جھۃ التعظیم و الاجلال ولا تعظیم اذا وضع الوجہ ورفع القدمین کما افاد المحقق علی الاطلاق فعن ھذا کان وجع القدم مما لا یتوصل الی الفرض الا بہ فکان فرضاً لاجرم لم یتفرد العلامۃ الحلبی بھذا التعلیل بل سبقہ الیہ امام جلیل وھو الامام ابوالبرکات النسفی قال فی شرح وافیۃ الکافی وضع القدمین فرض فی السجود لانہ لا یمکنی تحقیق السجود الا بوضع القدمین ۱ اھ فلم یقل لا یمکن وضع الوجہ بل تحقیق السجود اما قول الغنیۃ نحو القبلۃ وقد تبعہ علیہ العلامۃ الشرنبلالی فی مراقی الفلاح والمدقق العلائی والعلامۃ نوح افندی والعلامۃ ابوالسعود الازھری وقد تلو نا علیک نصوصھم جمیعاً۔ فأقول: حملہ علی ما فھمتم بعید من مرامھم کل البعد وکیف یرومونہ وھم مصرحون بأنفسھم ان توجیھۃ الاصابع سنۃ یکرہ ترکہ فلم یحتج علیھم بالبر جندی والقھستانی لم لا یحتج علیھم بھم

بنیاد چہرے کے رکھنے کے موقوف پر نہیں رکھتے بلکہ سجدہ کے موقوف ہونے پر رکھتے ہیں جو مطلوبِ شرعی ہو اور اس میں تعظیم و توقیر ہو نہ کہ اس صورت میں جب چہرہ رکھا ہوا اور قدم اُٹھے ہوئے ہوں جیسا کہ محقق علی الاطلاق نے فرمایا تو اب قدموں کا رکھنا فرض کی تکمیل کے لئے ضروری ہوا تو وہ لا محالہ فرض ہوگا اور علامہ حلبی اس تعلیل کے بیان کرنے میں تنہا نہیں بلکہ اس سے پہلے ایک امام جلیل جن کا اسم گرامی ابو البرکات نسفی ہے نے بیان کی ہے، شرح وافیہ الکافی میں فرمایا سجدے میں قدموں کا لگانا فرض ہے کیونکہ سجدہ کا وجود ممکن نہیں۔ رہا غنیہ کا قول "قبلہ کی طرف" تو اس کی علامہ نوح آفندی، علامہ ابو السعود ازہری نے اتباع کی ہے، اور ہم نے ان کی عبارات کا تذکرہ کر دیا ہے۔ فاقول: ان کی عبارات کو جو تم نے سمجھا ہے وہ ان کے مقصود سے کہیں دور ہے اور یہ مراد لے بھی کیسے سکتے ہیں حالانکہ

خود انہوں نے تصریح کی ہے کہ انگلیوں کا قبلہ کی طرف متوجہ کرنا سنت اور اس کا ترک مکروہ ہے۔ پس بر جندی اور قہستانی کے حوالے سے ان کے خلاف احتجاج کیوں کیا ہے، کیوں نہ ان کے

Fatawa Razawiyya Volume Eight

Al-Halabi said shortly before the chapter on voluntary prayers (Nawafil): everything whose status as obligatory (fard) or necessary (wajib) has not been mentioned, and among those things for which we established the status as Sunnah in the 'Description of Prayer' (Sifat al-Salah), everything besides that is among the etiquettes (adab). However, this generalization is subject to review, because it includes placing the hands and knees on the ground during prostration (sujud), which is Sunnah. Similarly, keeping the upper arms and the belly away from the thighs, and directing the fingers towards the Qibla during prostration, for all of these are Sunnah based on the previously mentioned evidences.[1] Ash-Shurunbulali said in both text and commentary: it is disliked (makruh) to turn the fingers of the hands or feet away from the Qibla during sujud and otherwise, because it departs from the established Sunnah method.[2] Al-Ala'i said: one should face the tips of the toes towards the Qibla, and if one does not do so, it will be disliked.[3] Rather, what they—may Allah Almighty have mercy on them—intended, according to what the Munificent King, exalted be His Majesty, has inspired me, is that it is obligatory to place the inner part (pad) of the toe on the ground, and it is not sufficient to place its outer part or its tip where the nail is. Because in the first case (placing the outer part), the prostration would be on the back of the foot, which they do not consider valid at all; and in the second case...

1. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Sunan al-Salah, published by Sohail Academy Lahore, p. 383.
2. Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, chapter on Disliked Acts (al-Makruhat), published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 194.
3. Durr al-Mukhtar, chapter on starting the prayer, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/71.

फ़तावा रज़विया खंड आठ

अल-हलबी ने नफिल नमाज़ों (नवाफिल) के अध्याय से थोड़ा पहले कहा: वह हर चीज़ जिसका फ़र्ज़ या वाजिब होना वर्णित नहीं है, और जिन चीज़ों को हमने 'नमाज़ के गुण' (सिफ़त अल-सलात) में सुन्नत के रूप में निर्धारित किया है, उनके अलावा बाकी सब शिष्टाचार (अदब) हैं। लेकिन यह सामान्यीकरण विचारणीय है क्योंकि इसमें सजदे की स्थिति में हाथों और घुटनों को जमीन पर रखना भी शामिल है, जबकि वह सुन्नत है। इसी तरह बगल और पेट को जांघों से दूर रखना, सजदे में उंगलियों को क़िबला की ओर मोड़ना, क्योंकि ये पिछले प्रमाणों के आधार पर सुन्नत हैं।[1] अल-शुरुनबुलली ने मूल पाठ और व्याख्या में कहा: सजदे और अन्य अवस्थाओं में हाथों या पैरों की उंगलियों को क़िबला से फेरना मकरूह (नापसंद) है क्योंकि यह सुन्नत तरीके का उल्लंघन है।[2] अल-अलाई ने कहा: पैर की उंगलियों के सिरों को क़िबला की ओर रखना चाहिए, और यदि कोई ऐसा नहीं करता है, तो यह मकरूह होगा।[3] बल्कि, उन सभी महानुभावों—अल्लाह तआला उन पर रहम फरमाए—का तात्पर्य, जैसा कि महिमामय ईश्वर ने मुझे प्रेरित किया है, यह कहना है कि उंगली का अंदरूनी हिस्सा (पेट) ज़मीन पर लगाना फ़र्ज़ है, और इसका बाहरी हिस्सा या नाखून वाला ऊपरी हिस्सा लगाना पर्याप्त नहीं है। क्योंकि पहली स्थिति में, सजदा पैर के पिछले हिस्से पर होगा, जिसे वे मान्य नहीं मानते; और दूसरी स्थिति में...

1. ग़ुनियात अल-मुस्तमली शरह मुनियत अल-मुसल्ली, सुनन अल-सलात, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 383।
2. मराक़ी अल-फ़लाह मा हशिया अल-तहतावी, मकरूहात पर अध्याय, नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 194।
3. दुर्रे मुख्तार, नमाज़ शुरू करने पर अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/71।

पृष्ठ 375 का 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

قال الحلبی قبیل فصل النوافل یعنی کل شیئ لم یذکر انه فرض او واجب قد ذکرنا فی صفة الصلوٰة مما سوی ماعینا ههنا انه سنة فهو آدب لکن هذا التعمیم فیه نظر و فان من جملة ذلک وضع الیدین والرکبتین فی السجود وهوسنة وکذا ابداء الضبعین ومجافاة البطن عن الفخذین وتوجیه الاصابع نحو القبلة فیه فان کل ذلک سنة لما تقدم من ادلته هناک 1، وقال الشرنبلالی متنا وشرحاً یکره تحویل اصابع یدیه اورجلیه عن القبلة فی السجود وغیره لمّا فیه من ازالتها عن الموضع المسنون 2 وقال العلائی یستقبل باطراف اصابع رجلیه القبلة ویکره ان لم یفعل ذلک 3 بل انما ارادوا رحمهم الله تعالٰی علی ما الهمنی الملك المنعام عز جلاله ان یقولوا یفترض وضع بطن الاصبع ولا یکفی وضع ظهرها ولا رأسها الکائن عند ظفرها لان علی الاول یکون وضع ظهر القدم وقد اسقطوه عن الاعتبار و علی الثانی

خلاف خود ان کی عبارات سے احتجاج کیا۔ حلبی نے فصل النوافل سے تھوڑا پہلے فرمایا کہ نوافل سے مراد ہر وہ شئی ہے جس کا فرض یا واجب ہونا مذکور نہ ہو اور جن اشیاء کو ہم نے صفتہ الصلوٰۃ میں سنت ہونا معین کیا ہے ان کے سوا تمام آداب ہیں لیکن یہ تعمیم محلِ نظر ہے کیونکہ ان میں حالتِ سجود میں ہاتھوں اور گھٹنوں کا رکھنا بھی ہے حالانکہ وہ سنت ہے اسی طرح پہلوؤں کا رانوں کا پیٹ سے دور رکھنا، حالتِ سجدہ میں انگلیوں کو قبلہ کی طرف متوجہ کرنا بھی ہے کیونکہ یہ سابقہ دلائل کی بنا پر سنت ہیں، شرنبلالی نے متن اور شرح میں کہا حالتِ سجود و غیرہ میں ہاتھوں اور پاؤں کی انگلیوں کا قبلہ سے پھیرنا مکروہ ہے کیونکہ اس میں طریقہ سنت کی خلاف ورزی ہے۔ علائی نے کہا پاؤں کی انگلیوں کو قبلہ رخ کیا جائے اور اگر نہ کیا تو کراہت ہوگی، اللہ تعالٰی نے مجھے جو آگاہ فرمایا ہے اس کے مطابق یہ سمجھا ہوں کہ وہ تمام بزرگ رحمہم اللہ تعالٰی یہ کہنا چاہتے ہیں کہ ایک انگلی کا باطن لگانا فرض ہے اس کا ظاہر اور اس کا

سر جو ناخن والا حصہ ہے لگا لینا کافی نہیں کیونکہ پہلی صورت میں قدم کی پشت پر سجدہ ہوگا جس کا وہ اعتبار ہی نہیں کرتے، دوسری صورت میں

1 غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی سنن الصلوٰۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۸۳ 2 مراقی الفلاح مع حاشیۃ الطحطاوی فصل فی المکروہات مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۹۴ 3 درمختار فصل واذاراد الشروع فی الصلوٰۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۷۱/۱

Volume 7 Fatawa Rizvia

It would be a mere placement devoid of reliance, whereas the actual objective is reliance. This was clarified by his statement "so that reliance is upon them," otherwise it would be placing the back of the foot on the ground, which has been deemed invalid. The jurists expressed this by saying "directing towards the Qibla" because if a worshiper intends during prostration to rely on the pad of their toe, it is not possible except by directing it towards the Qibla—meaning in the requisite sense for facing the direction (extending between south and north)—not in the strictly sunnah sense that excludes any deviation whatsoever. Similarly, if the general meaning of "directing" is taken, it would still necessitate the pads of the toes touching the ground. This is very evident; thus, there is an inseparable link (talaazum) between the two in prayer. Although outside of prayer, it is possible for someone who prostrates erroneously or intentionally away from the Qibla to rely on the toe pads while they are facing a direction other than the Qibla. Therefore, this is a case of mentioning the necessity (lazim) while intending the required outcome (malzum). As for the sunnah practice, it is to align the feet exactly with the Qibla without deviation; the neglect of this practice involves nothing more than dislike (karahah) and poor conduct (isa’ah), meaning the prayer remains valid. This matter should be understood in this way. All praise is for Allah, the Sovereign and the Bestower of Bounties. This is what Imam Ibn Amir al-Hajj confirmed in Al-Hilya based on thorough research. The recognized part of the feet for prostration is the pads of the toes, etc., as you cited from Al-Fayd, Al-Khulasah, Al-Wajiz, Al-Hilya, Al-Ghunyah, and Al-Hindiyyah.

Page 376 of 721

यह दबाव के बिना मात्र एक स्थान होगा, जबकि वास्तविक उद्देश्य दबाव (भरोसा) है। इसे उनके इस कथन से स्पष्ट किया गया था "ताकि उन पर दबाव हो," अन्यथा यह पैर के पिछले हिस्से को ज़मीन पर रखना होगा, जिसे अमान्य माना गया है। न्यायविदों ने इसे "क़िबला की ओर निर्देशित करने" के रूप में व्यक्त किया क्योंकि यदि कोई नमाज़ी सजदे के दौरान अपने पैर की उंगली के पैड पर दबाव डालने का इरादा रखता है, तो यह क़िबला की ओर निर्देशित किए बिना संभव नहीं है - जिसका अर्थ क़िबला का सामना करने के लिए आवश्यक सामान्य अभिविन्यास (उत्तर और दक्षिण के बीच फैला हुआ) है - न कि उस सुन्नत अर्थ में जो किसी भी विचलन को पूरी तरह से रोकता है। इसी तरह, यदि "निर्देशित करने" का सामान्य अर्थ लिया जाए, तो भी पैर की उंगलियों के पैड का ज़मीन को छूना आवश्यक होगा। यह बहुत स्पष्ट है; अतः, नमाज़ में इन दोनों के बीच एक अटूट संबंध (तलाज़ुम) है। हालाँकि नमाज़ के बाहर उस व्यक्ति के लिए यह संभव है जो गलती से या जानबूझकर क़िबला से दूर सजदा करता है और पैर की उंगलियों के पैड पर दबाव डालता है जबकि वे क़िबला की दिशा के विपरीत होते हैं। इसलिए, यह आवश्यकता (लाज़िम) का उल्लेख करने और वांछित परिणाम (मलज़ूम) का इरादा करने का मामला है। जहाँ तक सुन्नत पद्धति का सवाल है, वह पैरों को बिना किसी विचलन के ठीक क़िबला की सीध में करना है; इस पद्धति की उपेक्षा करने में केवल नापसंदगी (कराहियत) और खराब आचरण (इसाअत) शामिल है, जिसका अर्थ है कि नमाज़ वैध रहती है। इस मामले को इसी तरह समझा जाना चाहिए। समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संप्रभु और वरदान देने वाला है। इमाम इब्न अमीर अल-हज ने गहन शोध के आधार पर अल-हिल्या में इसकी पुष्टि की है। सजदे के लिए पैरों का मान्यता प्राप्त हिस्सा पैर की उंगलियों के तलवे हैं, आदि, जैसा कि आपने अल-फ़ैद, अल-खुलासा, अल-वजीज़, अल-हिल्या, अल-गुन्या और अल-हिंदिया से उद्धृत किया है।

पृष्ठ 376 का 721

یکون وضعاً مجردا عن الاعتماد والمقصود الاعتماد (یہ محض رکھنا ہوگا بغیر اعتماد کے، حالانکہ مقصود اعتماد ہے) وقد بین ھذا بقولہ لیکون الاعتماد علیھا والافھو (اور اس نے یہ بات اپنے اس قول سے واضح کر دی کہ پاؤں کی انگلیوں پر اعتماد ہو ورنہ وہ) وضع ظھر القدم وقد جعلہ غیر معتبر انما عبر عنہ (پاؤں کی پشت رکھنا ہوگا حالانکہ اسے غیر معتبر قرار دیا گیا ہے۔ اسے فقہاء نے محض) بالتوجیہ نحو القبلۃ لان المصلی ان اراد فی سجودہ (قبلہ کی طرف متوجہ کرنے سے تعبیر کیا ہے، کیونکہ نمازی اگر حالتِ سجدہ میں) الاعتماد علی بطن اصبع قدمہ لم یمکنہ ذلك (اپنی قدم کی انگلی کے باطن پر بوجھ ڈالنا چاہے تو یہ ممکن نہیں ہے) الابتوجیھھا نحو القبلۃ اعنی بالمعنی المفترض فی (بجز اس کے کہ انہیں قبلہ کی طرف متوجہ کرے، میری مراد اس لازمی معنی سے ہے جو) الاستقبال ممتدا بین الجنوب والشمال، لا بالمعنی (استقبالِ قبلہ کے لیے (شمالاً و جنوباً) پاؤں بچھانے سے حاصل ہوتا ہے، نہ کہ وہ مخصوص) المسنون النافی للانحراف، وکذلك ان اراد توجیھھا (مسنون معنی جو ہر طرح کے انحراف کی نفی کرتا ہے، اور اسی طرح اگر کوئی ان انگلیوں کو) للقبلۃ بالمعنی العام لم یتأت لہ الا باصابۃ بطنھا (عام معنوں میں قبلہ کی طرف کرنا چاہے تو یہ انگلیوں کے باطن کے زمین پر لگے بغیر ممکن نہیں،) الارض، وھذا ظاھر جدا فبینھما تلازم فی الصلوۃ، (اور یہ بات بالکل ظاہر ہے، پس نماز میں ان دونوں کے درمیان تلازم ہے،) وان کان یمکن خارجھا لمن سجد غلطا او عمد الغیر (اگرچہ نماز کے باہر اس شخص کے لیے یہ ممکن ہے جس نے غلطی سے یا جان بوجھ کر غیر قبلہ کی طرف) القبلۃ ان یعتمد علی بطنھا وھی علی خلاف جھۃ (سجدہ کیا ہو کہ وہ انگلیوں کے باطن پر ٹیک لگائے حالانکہ وہ قبلہ کی مخالف سمت میں ہوں،) القبلۃ، فکان ھذا من باب اطلاق اللازم وارادۃ (پس یہ بابِ اطلاقِ لازم و ارادہِ ملزوم سے ہے،)

الملزوم ، اما السنة فجعلها على مسامتة القبلة من (رہا معاملہ سنت کا، تو وہ انگلیوں کو بغیر کسی انحراف کے قبلہ کے بالکل سامنے کرنا ہے،) دون انحراف، وهذا الذى ليس فى تركه الا الكراهة (جس کے ترک کرنے میں کراہت اور اسائت (برا فعل) کے سوا کچھ نہیں،) والاساءة، هكذا ينبغى ان يفهم هذا المقام (اس مقام کو اسی طرح سمجھنا چاہیے،) والحمد لله الملك المنعام وذلك ما نقل الامام ابن (اور تمام تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لیے ہیں جو بادشاہ اور انعام فرمانے والا ہے، اور یہی وہ ہے جو امام ابن) امير الحاج فى الحلية عن التحقيق مقرا عليه (امیر الحاج نے 'الحلیہ' میں تحقیق کے ساتھ نقل کر کے اسے برقرار رکھا،) والمعتبر فى القدمين بطون الاصابع الخ اماماً نقلتم (اور قدموں میں معتبر چیز انگلیوں کا باطن وغیرہ ہے جیسا کہ تم نے) عن الفيض العبارة و الخلاصة والوجيز والحلية (فیض الباری، خلاصہ، وجیز، حلیہ،) والغنية و (اور غنیہ سے نقل کیا۔)

Fatawa Razawiyya, Volume 7.

[Top Section] Arabic Text: "...And others, unlike the case with 'in' being conditional and not 'aw' being conjunctive. In the copy of 'Al-Faiz', there is a clerical error, and because of it, Allama Al-Birjandi was misled in 'Sharh al-Niqayah'; so one should be cautious. In summary, it is established from what has been decided that relying on the ball (inner part) of at least one of the ten toes of the feet during prostration (Sajdah) is an obligation (fard) according to the reliable and fatwa-issued position of the school (Madhhab). And relying on the balls of all or most of the toes of both feet is not far from being mandatory (wajib) based on what has been elaborated in 'Al-Hilyah'. Directing them towards the Qibla without any deviation is Sunnah. Treasure this unique, singular, and enlightening writing; perhaps you will not find it with anyone other than this poor servant. Praise and gratitude belong to Allah alone." Urdu Explanation: It is agreed upon in 'fa'aw' and others that 'in' is conditional and 'aw' is not conjunctive. Thus, 'aw' in the copy of 'Faiz' is a textual corruption, and because of it, Allama Birjandi was misled in 'Sharh al-Niqayah'; one should be mindful of this. From this entire discussion, it has become clear that in the state of prostration, relying on the inner part (ball) of one of the ten toes of the feet is a fard (obligation) in the reliable and fatwa-issued madhhab. And relying on the balls of all or most of the toes of both feet is not far from being wajib (mandatory) based on what is in 'Al-Hilyah'. And directing them towards the Qibla without any deviation is Sunnah. Consider this unique, singular, and illuminating discourse as a blessing; perhaps you will not find it with anyone else but this humble servant. For Allah alone is all praise and favor. (T)

[Middle Section] And there is no doubt that in these lands, most shoes—Salim Shahi, Punjabi, Khurd-nau, Mande, Gurgabi, etc., especially when they are new—are such that they will not allow the balls of the toes to rest fully on the ground with reliance. Even if one prays wearing these shoes, according to the fatwa-issued school, the prayer will not be valid at all, and the sin and impermissibility are immediate harms. In the Blessed Arab lands, shoes consisted only of leather underneath the feet and a strap for securing on top, which they called 'shirakat'. Furthermore, the definition of a sandal (na'l) in Arabia was that it be soft and thin, to the extent that they preferred only a single layer. In 'Majma' Bihar al-Anwar', under the hadith:

[Bottom Section] Arabic Text: "A man complained to him (peace and blessings of Allah be upon him) about a man from the Ansar and said: 'O the best of those who walk in single-layered sandals.' 'Fard' is that which is stitched and not multi-layered; it is just

a single layer. The Arabs used to praise the thinness of sandals and considered them the attire of kings." Urdu Translation: A man complained to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about an Ansari, saying: "O the most excellent being among those who wear single-layered shoes." 'Fard' refers to that sandal which has one layer, and Arabs preferred the softness of shoes, and this is the attire of kings. (T)

[Footnote] 1. Mentioned in 'Majma' Bihar al-Anwar' under the word 'fa'l', printed by Naval Kishore, Lucknow, 3/373.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7.

[शीर्ष भाग] अरबी पाठ: "...और अन्य, इसके विपरीत कि 'इन' शर्तिया है और 'औ' संयोजक नहीं है। 'अल-फ़ैज़' की प्रति में एक लिपिक त्रुटि है, और इसके कारण अल्लामा अल-बिरजंदी 'शर्ह अल-निक़ायाह' में धोखे में आ गए; इसलिए सावधान रहना चाहिए। संक्षेप में, यह तय हो गया है कि सजदे के दौरान पैरों की दस उंगलियों में से कम से कम एक के आंतरिक भाग (पेट) पर दबाव डालना मज़हब के विश्वसनीय और फ़तवा-प्राप्त मत में फ़र्ज़ है। और दोनों पैरों की सभी या अधिकांश उंगलियों के आंतरिक भागों पर दबाव डालना वाजिब होने से दूर नहीं है, जैसा कि 'अल-हिल्या' में वर्णित है। उन्हें बिना किसी झुकाव के क़िबला की ओर करना सुन्नत है। इस अद्वितीय और प्रकाशमयी लेख को सौभाग्य समझें; शायद आपको यह इस फ़क़ीर के अलावा किसी और के पास न मिले। सारी प्रशंसा और उपकार अल्लाह ही के लिए हैं।" उर्दू व्याख्या: 'फ़ा-औ' और अन्य में इस पर सहमति है कि 'इन' शर्तिया है और 'औ' संयोजक नहीं है। अतः'औ' फ़ैज़ की प्रति में पाठ-विकृति है, और इसी कारण अल्लामा बिरजंदी ने 'शर्ह अल-निक़ाया' में धोखा खाया; इस पर सचेत रहना चाहिए। इस पूरी चर्चा से स्पष्ट हो गया कि सजदे की स्थिति में पैर की दस उंगलियों में से एक के आंतरिक भाग पर दबाव डालना विश्वसनीय मत में फ़र्ज़ है। और दोनों पैरों की सभी या अधिकांश उंगलियों पर दबाव डालना वाजिब होने से दूर नहीं है, उस आधार पर जो 'अल-हिल्या' में है। और बिना झुकाव के उन्हें क़िबला की ओर करना सुन्नत है। इस अनूठी और स्पष्ट चर्चा को ग़नीमत समझें, शायद यह इस फ़क़ीर के सिवा कहीं और न मिले। अल्लाह के लिए ही सारी प्रशंसा और एहसान है। (त)

[मध्य भाग] और इसमें कोई संदेह नहीं है कि इन देशों में अधिकांश जूते—सलीम शाही, पंजाबी, खुर्द-नौ, मंडे, गुरगाबी आदि, विशेष रूप से जब वे नए हों—ऐसे होते हैं कि वे उंगलियों के पेट को पूरी तरह ज़मीन पर टिकने नहीं देंगे। यद्यपि इन जूतों को पहनकर फ़तवा-प्राप्त मज़हब के अनुसार नमाज़ होगी ही नहीं, और गुनाह और नाजायज़ होना तो तत्काल हानि है। अरब शरीफ़ के जूतों में पैर के नीचे केवल चमड़ा होता था और ऊपर बाँधने के लिए तस्मा होता था जिसे 'शराकत' कहते थे। फिर अरब में 'नअल' (चप्पल) की परिभाषा यह थी कि वह नरम और पतली हो, यहाँ तक कि वे केवल एक परत वाली चप्पल को अधिक पसंद करते थे। 'मजमा बिहार अल-अनवार' में हदीस के तहत:

[निचला भाग] अरबी पाठ: "एक व्यक्ति ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक अंसारी की शिकायत की और कहा: 'ऐ एक परत वाली चप्पल पहनने वालों में सबसे श्रेष्ठ व्यक्ति।' 'फ़र्द' वह है

जिसे सिला गया हो और वह बहु-परत न हो; यह केवल एक परत वाली होती है। अरब चप्पलों के पतलेपन की प्रशंसा करते थे और उन्हें राजाओं का पहनावा मानते थे।" उर्दू अनुवाद: एक आदमी ने रिसालत मआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा में एक अंसारी की शिकायत करते हुए कहा: "ऐ एक परत वाले जूते पहनने वालों में सबसे श्रेष्ठ हस्ती।" फ़र्द उस नअल को कहते हैं जिसकी एक परत हो, और अरब जूते की नरमी को पसंद करते थे और यह राजाओं का पहनावा है। (त)

[पाद-टिप्पणी] 1. 'मजमा बिहार अल-अनवार' में शब्द 'फ़अल' के तहत वर्णित है, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ द्वारा मुद्रित, 3/373।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[اوپری حصہ] عربی متن: وغیرھابخلاف بان الشرطیة دون او العاطفة فاو وغیرہ میں بالاتفاق ہے "ان" شرطیہ ہے "او" عاطفہ نہیں ہے في نسخة الفیض تصحیف و قد اغتربه العلامة البرجندی فی شرح النقایة فلیتنبه و بالجملة فتحرر مما تقرر ان الاعتماد فی السجود علی بطن احدی اصابع القدم العشر فریضة فی المذھب المعتمد المفتی به والاعتماد علی بطون کلھا او اکثرھا من کلتا القدمین لایبعد ان یجب لما حررہ في الحلیة وتوجیھھا نحو القبلة من دون انحراف سنة اغتنم ھذا التحریر المفرد المنیر فلعلك لا تجدہ من غیر الفقیر ولله الحمد والمنة۔ اردو وضاحت: فاو وغیرہ میں بالاتفاق ہے "ان" شرطیہ ہے "او" عاطفہ نہیں ہے پس "او" نسخہ فیض میں تحریف ہے اور اس سے علامہ برجندی نے شرح نقایہ میں دھوکا کھایا ہے اس پر متنبہ رہنا چاہئے۔ اس تمام گفتگو سے آشکار ہو گیا کہ حالت سجدہ میں قدم کی دس انگلیوں میں سے ایک کے باطن پر اعتماد مذہب معتمد اور مفتی بہ میں فرض ہے اور دونوں پاؤں کی تمام یا اکثر انگلیوں پر اعتماد بعید نہیں کہ واجب ہو اس بنا پر جو حلیہ میں ہے اور قبلہ کی طرف متوجہ کرنا بغیر کسی انحراف کے سنت ہے اس یکتا، منفرد اور روشن گفتگو کو غنیمت جانو شاید اس فقیر کے علاوہ کسی اور کے ہاں تم کو نہ ملے، اللہ تعالٰی کے لئے ہی حمد واحسان ہے۔ (ت)

[درمیانی حصہ] اور شک نہیں کہ ان بلاد میں اکثر جوتے سلیم شاہی پنجابی خورد نو کے منڈے گر گابی وغیرہ بالخصوصاً جبکہ نئے ہوں ایسے ہی ہوتے ہیں کہ انگلیوں کا پیٹ زمین پر باعتماد تمام بچھنے نہ دیں گے گو ان جوتوں کو پہن کر مذہب مفتی بہ پر نماز ہو گی ہی نہیں اور گناہ و نا جوازی تو ضرر و نقد وقت ہے عرب شریف کے جوتوں میں صرف پاؤں کے نیچے چمڑا ہوتا تھا اور اوپر بندش کے لئے تسمہ جسے شراکت کہتے تھے پھر عرب میں نعل کی تعریف یہ تھی کہ

نرم ورقیق ہو یہاں تک کہ صرف اکہری پرت کی زیادہ پسند رکھتے، مجمع بحار الانوار میں زیر حدیث :\n [نیچلا حصہ] عربی متن: ان رجلا شکا الیه صلی الله تعالی علیہ وسلم رجلا من الانصار فقال یاخیر من یمشی بنعل فرد، والفرد ھی التی تخصف ولم تطارق وانما ھی طارق واحد والعرب یمدح برقة النعال ویجعلھا من لباس الملوك۔ اردو ترجمہ: ایک آدمی نے رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمت میں ایک انصاری کی شکایت کرتے ہوئے کہا: اے ایک پرت والے جوتے پہننے والوں میں افضل ترین ذات۔ فرد اس نعل کو کہتے ہیں جس کا ایک پرت ہو، اور عرب جوتے کی نرمی کو پسند کرتے ہیں اور یہ ملوک کا لباس ہے (ت)

[حاشیہ] 1 مجمع بحار الانوار لفظ فعل کے تحت مذکور ہے مطبوعہ نولکشور لکھنو ۳/۳۷۳

Fatawa Ridawiyya Volume 7

So no matter how new they are, they would not hinder the obligatory or necessary parts of prostration, nor even any Sunnah method. The analogy of these sandals to the shoes here is not correct. Furthermore, if there are such shoes that do not interfere with the Sunnah prostration, then if they are completely new and unused, there is no harm in praying while wearing them; in fact, it is better, even if it is in a mosque. In Durr-ul-Mukhtar it is stated: 'Praying in them is superior' (Transl: Praying in them is better). However, upon investigation, praying while wearing used shoes is disliked (makruh). And if, God forbid, considering prayer—which is presence in the court of the True Emperor, King of Kings, Lord of the Throne, Almighty—to be trivial, one stands for prayer wearing used shoes, then it is outright disbelief. Furthermore, even without the intent of belittlement, mere dislike remains in such a state if done outside the mosque. In the mosque, entering while wearing used shoes is prohibited and disallowed, let alone wearing them inside the mosque. These rulings regarding participating in the congregational prayer and entering the mosque are, by the grace of Allah, clear from numerous proofs. Providing details would cause lengthiness, therefore, I present a few beneficial and useful words by the permission of Allah, so that by Allah's help, the rulings may be clarified and misconceptions removed.

I say: And with Allah I seek help (So I say, seeking help from Allah Almighty):

Benefit 1: In all books of the school (Madhhab)—texts, commentaries, and fatwas—it is clearly and explicitly stated without disagreement that 'Thiyab-e-Bazlat' and 'Mihnat,' meaning clothes that a person wears while doing chores at home and which are not protected from dirt and grime, are disliked to wear for prayer. In Tanwir-ul-Absar and Durr-ul-Mukhtar, it is said:

It is disliked to pray in work clothes (which he wears in his house). Praying in work clothes is disliked (those clothes which he wears at home) (and in clothes of industry/trade), meaning service clothes, if he has others besides them (Transl).

(And Mihnat) i.e., service, if he has others besides them.

Durar-u-Ghurar, Sharh-e-Wiqayah, Majma-ul-Anhur, Bahr-ur-Ra'iq, and Radd-ul-Muhtar explain them as: 'What he wears in his house and does not go in to the elites/elders.' (Transl: Clothes that he only wears at home and does not go to the elders wearing them).

Ghunyah explains them as: 'What is not preserved and not protected from filth and the like.' (Transl: Clothes that he cannot keep safe from dirt and grime and its like).

1 Durr-ul-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed Mujtabai Delhi, 1/91. 2 Durr-ul-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, printed Mujtabai Delhi, 1/91. 3 Radd-ul-Muhtar, Discussion on Disliked acts of Prayer, printed Mustafa Al-Babi Egypt, 1/474. 4 Ghunyat-ul-Mustamli, Section on Disliked acts of Prayer, printed Suhail Academy Lahore, p. 349.

तो वे चाहे कितने ही नए हों, सजदे में फ़र्ज़ और वाजिब क्या, किसी सुन्नत तरीक़े के लिए भी बाधक नहीं होते; इन जूतों (नआल) पर यहाँ के जूतों का क़ियास सही नहीं। फिर अगर इसी तरह के जूते हों कि सुन्नत सजदे में भी बाधा न डालें, तो अगर वे बिल्कुल नए और गैर-इस्तेमालशुदा हैं, तो उन्हें पहनकर नमाज़ पढ़ने में कोई हर्ज नहीं, बल्कि बेहतर है, चाहे मस्जिद में ही क्यों न हो। 'दुर्रे मुख्तार' में है: 'उनमें नमाज़ पढ़ना अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) है।' (अनुवाद: उनमें नमाज़ पढ़ना बेहतर है)। लेकिन तहक़ीक़ (जाँच-पड़ताल) के अनुसार, इस्तेमाल किए हुए जूते पहनकर नमाज़ पढ़ना मकरूह है। और अगर—अल्लाह न करे—कोई नमाज़ को, जो कि शहंशाह-ए-हक़ीक़ी, शहंशाहों के बादशाह, अर्श के मालिक की बारगाह में हाज़िरी है, तुच्छ समझकर इस्तेमाल किए हुए जूते पहनकर खड़ा हो जाए, तो यह स्पष्ट कुफ्र (धर्मद्रोह) है। फिर, अपमान की नीयत के बिना भी, यह केवल मकरूह (नापसंद) है यदि ऐसा मस्जिद के बाहर किया जाए। और मस्जिद में तो इस्तेमाल किए हुए जूते पहनकर जाना ही मना और नाजायज़ है, तो मस्जिद में उन्हें पहनकर जमाअत में शामिल होना और मस्जिद में प्रवेश के ये नियम, अल्हम्दुलिल्लाह, अनेक दलीलों से स्पष्ट हैं। विस्तार से बात लंबी हो जाएगी, इसलिए अल्लाह के हुक्म से कुछ लाभदायक और हितकारी शब्द प्रस्तुत हैं, ताकि अल्लाह की मदद से नियमों की व्याख्या हो और शंकाओं का समाधान हो सके।

मैं कहता हूँ: और अल्लाह ही से मदद चाहता हूँ (सो मैं अल्लाह तआला से मदद माँगते हुए कहता हूँ):

प्रथम लाभ: मतून, शूरूह और फ़तावा की सभी मज़हबी किताबों में बिना किसी मतभेद के यह साफ़ तौर पर दर्ज है कि 'थियाबे-बज़लत' और 'मह्नत' अर्थात् वे कपड़े जिन्हें व्यक्ति घर में कामकाज के समय पहने रहता है और जिन्हें गंदगी और गर्द-गुबार से बचाया नहीं जाता, उन्हें पहनकर नमाज़ पढ़ना मकरूह है। 'तनवीरुल अबसार' और 'दुर्रे मुख्तार' में है:

काम के कपड़ों में नमाज़ पढ़ना मकरूह है (जो कपड़े वह घर में पहनता है)। काम के कपड़ों में नमाज़ मकरूह है (वह कपड़े जो घर में पहनता है) (और उद्योग के कपड़ों में) यानी सेवा वाले कपड़े, यदि उसके पास अन्य कपड़े हों। (अनुवाद)

(और मह्नत) यानी सेवा, यदि उसके पास उसके अलावा अन्य हों।

'दुरर-ओ-गुरर', 'शरह विक़ाया', 'मज्मउल अन्हुर', 'बहुर राइक़' और 'रद्दुल मुह्तार' में इनकी व्याख्या इस प्रकार की गई है: 'जो कपड़े वह केवल घर में पहनता है और उन्हें पहनकर बड़ों/बुजुर्गों

के पास नहीं जाता।' (अनुवाद: जो कपड़े सिर्फ घर में पहनता हो वो पहनकर अकाबिर (बड़ों) के यहाँ न जाता हो।)

'गुनिया' में इनकी व्याख्या इस प्रकार की गई है: 'जिन्हें मैल-कुचैल से सुरक्षित न रखा जाए और इसी तरह के।' (जिन कपड़ों को वह मैल-कुचैल से सुरक्षित न रख सके और उसकी मानिंद हो)।

1 दुर्रे मुख्तार, नमाज़ को फ़ासिद करने वाली और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुजतबाई दिल्ली, 1/91. 2 दुर्रे मुख्तार, नमाज़ को फ़ासिद करने वाली और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुजतबाई दिल्ली, 1/91. 3 रद्दुल मुह्तार, नमाज़ की मकरूहात का बयान, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/474. 4 गुनियतुल मुस्तमली, नमाज़ की कराहत का बयान, सुहेल एकेडमी लाहौर, पृ. 349।

تو وہ کیسے ہی نئے ہوتے سجدہ میں فرض و واجب کیا کسی طریقہ مسنونہ کو بھی مانع نہ ہوتے ان نعال پر یہاں کی جوتیوں کا قیاس صحیح نہیں، پھر اگر اسی طرح کے جوتے ہوں کہ سنت سجدہ میں بھی خلل نہ ڈالیں تو اگر وہ نئے بالکل غیر استعمالی ہیں تو انہیں پہن کر نماز پڑھنے میں حرج نہیں بلکہ افضل ہے اگرچہ مسجد میں ہو۔ درمختار میں ہے : صلاتہ فیھما افضل 1 (ان میں نماز افضل ہے۔ ت) مگر عند التحقیق استعمالی جوتے پہن کر نماز پڑھنی مکروہ ہے اور اگر معاذاللہ نماز کو کہ حاضری بارگاہ شہنشاہ حقیقی ملک الملوک رب العرش عزجلالہ ہے ہلکا جان کر استعمالی جوتا پہنے ہوئے نماز کو کھڑا ہو گیا تو صریح کفر ہے پھر بے نیت استخفاف نری کراہت بھی اس حالت میں ہے کہ غیر مسجد میں ایسا کرے اور مسجد میں تو استعمالی جوتے پہنے جانا ہی ممنوع و ناجائز ہے نہ کہ مسجد میں یہ جوتا پہنے ، شرکت جماعت نماز و دخول مسجد کے یہ احکام بحمداللہ تعالی دلائل کثیرہ سے روشن ہیں تفصیل موجب تطویل ہوگی لہذا چند کلمات نافع و سودمند باذن اللہ تعالی سے القا کرے کہ بعونہ تعالی احکام کا ایضاح اور اوہام کا ازالہ کریں ۔ ت)

فاقول : وباللہ استعین (پس میں اللہ تعالی سے مدد طلب کرتے ہوئے کہتا ہوں)

افادہ اول: متون وشروح و فتاوی تمام کتب مذہب میں بلا خلاف تصریح صاف ہے کہ ثیاب بذلت و مہنت یعنی وہ کپڑے جن کو آدمی اپنے گھر میں کام کاج کے وقت پہنے رہتا ہے جنہیں میل کچیل سے بچایا نہیں جاتا انہیں پہن کر نماز پڑھنی مکروہ ہے ، تنویر الابصار و در مختار میں ہے :

کرہ صلوتہ فی ثیاب بذلۃ (یلبسھا فی بیتہ) کام کے کپڑوں میں نماز مکروہ ہے (وہ کپڑے جو گھر میں پہنتا ہے) (اور صنعت کے کپڑوں میں) یعنی خدمت والے اگر اس کے پاس دوسرے کپڑے ہوں (ت)

(و مہنۃ) ای خدمۃ ان لہ غیرھا 2 -

در رو غرر وشرح وقایہ و مجمع الانہر و بحر الرائق و رد المحتار میں ان کی تفسیر کی :

ما یلبسہ فی بیتہ ولا یذھب بہ الی الاکابر 3 جو کپڑے صرف گھر میں پہنتا ہو وہ پہن کر اکابر کے ہاں نہ جاتا ہو۔ (ت)

غنیہ میں ان کی تفسیر کی : مالا یصان ولایحفظ من الدنس ونحوہ 4 (جن کپڑوں کو وہ میل کچیل سے محفوظ نہ رکھ سکے اور اس کی مانند ہو)

1 درمختار باب ما یفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مجتبائی دہلی ۹۱/۱ 2 درمختار باب ما یفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مجتبائی دہلی ۹۱/۱ 3 رد المحتار مطلب مکروہات الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴۷۴/۱ 4 غنیۃ المستملی فصل کراہتیہ الصلوۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۴۹

Fatawa Razawiya Volume Seven

...not having it. (T) In the same [book] it is stated:

It is disliked [makruh] as a completion of observing etiquette while standing before Allah Almighty to achieve outer and inner beauty as much as possible. And in Allah Almighty's glorious command, "Take your adornment at every mosque," there is an indication towards this, although it refers to covering the 'awrah as mentioned by the commentators previously.

Attaining outer and inner beauty in the holy presence of Allah Almighty is among the etiquettes of this presence. And in the glorious command of Allah Almighty, "Adopt adornment at the time of going to every mosque," there is an indication towards this, even though it means covering the private parts ('awrah) as the commentators have explained. (T)

The Commander of the Faithful, Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him), saw a person praying in such clothes and said: "Tell me, if I were to send you to some person, would you go in these clothes?" He said: "No." He said: "Allah Almighty is more deserving that you present yourself in His court with adornment and etiquette." [In] Hilya, then in Bahr al-Ra'iq it is stated:

In [the book] Al-Dhakhiroh, the argument for this is that it is narrated that Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) saw a person doing so and asked: "What do you think, if I sent you to some man, would you go in these clothes of yours?" He replied: "No." Hazrat Umar said: "Allah is most deserving that adornment be adopted for attendance before Him."

In [the book] Al-Dhakhiroh, this is argued as follows: Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) saw a person doing so and asked, "What do you think, if I sent you to some man, would you go to him in these clothes?" He submitted, "No." He said, "Allah Almighty is the most deserving that adornment be adopted for presence before Him." (T)

SubhanAllah! Clothes for work and service that are worn at home, wearing them for prayer is disliked (makruh), yet used shoes that are worn to the latrine, wearing them for prayer is not disliked? Ordinary clothes that are not kept safe from dirt, prayer in them has a degree of dislike, but used shoes that are not protected from impurity, prayer in them has no dislike? This is against common sense and an obvious injustice. *And this is not from the door of analogy (qiyas), but as you see, it is an argument based on the implication of the address, about which no doubt or suspicion*

hovers. (This issue is not based on analogy but from the style of address you [can see]...)

---

1. Ghunyat al-Mustamli, Chapter on Disliked Acts of Prayer, published by Suhail Academy Lahore, p. 349.
2. Bahr al-Ra'iq, end of Disliked Acts of Prayer, published by H.M. Saeed Company Karachi, 3/12.

फतावा रज़विया जिल्द सप्तम

...न रखता हो। त) उसी में है:

अल्लाह तआला की बारगाहे अकदस में ज़ाहिरी व बातिनी जमाल का हुसूल उस बारगाह के आदाब में से है और अल्लाह तआला के इरशादे गिरामी "तुम हर मस्जिद में जाने के वक्त ज़ीनत इख़्तियार करो" में इसी तरफ इशारा है अगरचे इससे मुराद सत्रे औरत (शरीर ढंकना) है जैसा कि मुफ़स्सिरीन ने बयान किया।

अल्लाह तआला की बारगाहे अकदस में ज़ाहिरी व बातिनी जमाल का हुसूल उस बारगाह के आदाब में से है और अल्लाह तआला के इरशादे गिरामी "तुम हर मस्जिद में जाने के वक्त ज़ीनत इख़्तियार करो" में इसी तरफ इशारा है अगरचे इससे मुराद सत्रे औरत है जैसा कि मुफ़स्सिरीन ने बयान किया। (त)

अमीरुल मोमिनीन फ़ारूके आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने एक शख़्स को ऐसे ही कपड़ों में नमाज़ पढ़ते देखा, फ़रमाया: भला बताओ तो अगर मैं किसी आदमी के पास तुझे भेजूं तो क्या तू इन्हीं कपड़ों में चला जाएगा? उसने कहा: नहीं। फ़रमाया: तो अल्लाह तआला ज़्यादा मुस्तहिक है कि उसके दरबार में ज़ीनत व अदब के साथ हाज़िर हो। हुलिया फिर बहरुर्राइक में है:

ज़खीरा में इस पर यूँ इस्तिदलाल (तर्क) है कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने एक शख़्स को ऐसे करते हुए देखा तो फ़रमाया: क्या ख्याल है अगर तुझे मैं किसी आदमी के पास भेजूं तो तू इन्हीं कपड़ों में चला जाएगा? अर्ज़ किया: नहीं। फ़रमाया: अल्लाह तआला सबसे ज़्यादा हक़दार है कि उसके यहाँ हाज़िरी के लिए ज़ीनत इख़्तियार की जाए।

ज़खीरा में इस पर यूँ इस्तिदलाल है कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने एक शख़्स को ऐसे करते हुए देखा तो फ़रमाया क्या ख्याल है अगर तुझे मैं किसी आदमी के पास भेजूं तो तू उन्हें कपड़ों में चला जाएगा? अर्ज़ किया: नहीं। फ़रमाया: अल्लाह तआला सबसे ज़्यादा हक़दार है कि उसके यहाँ हाज़िरी के लिए ज़ीनत इख़्तियार की जाए। (त)

सुब्हानअल्लाह! काम-खिदमत के कपड़े जो घर में पहने जाते हैं उन्हें पहन कर नमाज़ मकरूह हो और इस्तेमालशुदा जूते जो पाखाने (शौचालय) में पहने जाते हैं उन्हें पहन कर नमाज़ मकरूह न हो, मामूली कपड़े जो मैल से महफ़ूज़ नहीं रखे जाते उनसे नमाज़ में कराहत हो और मुस्तमल (इस्तेमाल किए हुए) जूते जो नजासत से बचाए नहीं जाते उनसे नमाज़ में कराहत न हो, यह बदहात-ए-अक्ल

(स्पष्ट बुद्धि) के खिलाफ और सरीह ख़ूने इंसाफ है। और यह कयास के दरवाज़े से नहीं है, बल्कि जैसा कि आप देखते हैं, यह संबोधन के निहितार्थ पर आधारित एक तर्क है, जिसके बारे में कोई संदेह या संशय नहीं मंडराता। (यह मसला क़ियासी नहीं बल्कि अंदाज़े ख़िताब से आप [देख सकते हैं]...)

---

1. ग़ुनियतुल मुस्तमली, फ़स्ल कराहियतुल सलात, मतबूआ सुहैल एकेडमी लाहौर, सफ़हा 349।
2. बहरुर्राइक, आखिर मकरूहाते सलात, मतबूआ एच.एम. सईद कंपनी कराची, 3/12।

نہ رکھتا ہو۔ ت) اُسی میں ہے:

یکرہ تکمیلا لرعایۃ الادب فی الوقوف بین یدیہ تعالی بما امکن من تجمیل الظاھر والباطن وفی قولہ تعالی خذوا زینتکم عند کل مسجد اشارۃ الی ذلك وان کان المراد بھا سترالعورۃ علی ماذکرہ اھل التفسیر کما تقدم 1.

اللہ تعالٰی کی بارگاہِ اقدس میں ظاہری و باطنی جمال کا حصول اس بارگاہ کے آداب میں سے ہے اور اللہ تعالٰی کے ارشادِ گرامی "تم ہر مسجد میں جانے کے وقت زینت اختیار کرو" میں اسی طرف اشارہ ہے اگرچہ اس سے مراد ستر عورت ہے جیسا کہ مفسرین نے بیان کیا(ت)

امیر المومنین فاروقِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے ایک شخص کو ایسے ہی کپڑوں میں نماز پڑھتے دیکھا، فرمایا: بھلا بتاؤ تو اگر میں کسی آدمی کے پاس تجھے بھیجوں تو انہیں کپڑوں سے چلا جائے گا؟ کہانہ۔ فرمایا: تو اللہ تعالٰی زیادہ مستحق ہے کہ اس کے دربار میں زینت و ادب کے ساتھ حاضر ہو۔ حلیہ پھر بحرالرائق میں ہے:

احتج لہ فی الذخیرۃ بانہ روی ان عمر رضی اللہ تعالی عنہ رأی رجلا فعل ذلك فقال رأیت لوار سلتك الی بعض الناس اکنت تمر فی ثیابك ھذہ فقال لافقال عمر فاللہ احق ان یتزین لہ 2.

ذخیرہ میں اس پر یوں استدلال ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ نے ایک شخص کو ایسے کرتے ہوئے دیکھا تو فرمایا کیا خیال ہے اگر تجھے میں کسی آدمی کے پاس بھیجوں تو تو انہیں کپڑوں میں چلا جائے گا؟ عرض کیا: نہیں۔ فرمایا: اللہ تعالٰی سب سے زیادہ حقدار ہے کہ اس کے ہاں حاضری کے لئے زینت اختیار کی جائے۔ (ت)

سبحان اللہ کام خدمت کے کپڑے کہ گھر میں پہنے جاتے ہیں انہیں پہن کر نماز مکروہ ہو اور استعمالی جوتے کہ پاخانے میں پہنے جاتے ہیں انہیں پہن کر نماز مکروہ نہ ہو، معمولی کپڑے کہ میل سے محفوظ نہیں رکھے جاتے اُن سے نماز میں کراہت ہو اور مستعمل جوتے کہ نجاست سے بچائے نہیں جاتے اُن سے نماز میں کراہت نہ ہو یہ بداہتِ عقل کے خلاف اور صریح خونِ انصاف ہے ولیس ھذا من باب القیاس بل کما تری استدلال بفحوی الخطاب لا یحوم حولہ شك ولا ارتیاب (یہ مسئلہ قیاسی نہیں بلکہ اندازِ خطاب سے آپ

---

1 غنیۃ المستملی فصل کراھیۃ الصلوۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۴۹ 2 بحر الرائق آخر مکروھات الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/۱۲

Volume 7 - Fatawa-e-Razviya

You are seeing the reasoning; there is no doubt or suspicion in it. (T)

Second benefit: In all the books of the [Hanafi] school of thought, including original texts, commentaries, and fatwas, it is clearly stated without any disagreement that praying behind a blind person is disliked (makruh) because it is difficult for him to fully avoid impurity (najasat). In al-Hidayah, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
It is disliked to put forward a blind person [as imam] because he does not guard himself against impurity. (1)	Making a blind person the Imam is disliked because he cannot avoid impurity. (T)

In Al-Kafi of Imam Nasafi, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
A blind person does not protect his clothes from impurities, so one who has sight is more deserving of leadership (imamate). (2)	A blind person cannot keep his clothes safe from impurity, therefore it is better for the one with sight to lead. (T)

In Durr al-Mukhtar, it is stated: "And similar to him is the night-blind (a'sha), Nahr" (3) (Like him is the a'sha, Nahr. - T). In Radd al-Muhtar, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
The night-blind (a'sha) is one whose vision is poor by night and day [according to] al-Qamus. This was mentioned in al-Nahr as an investigation, taking from the reasoning for the blind person, which is that he does not guard against impurity. (4)	A'sha refers to a person whose sight becomes weak during the day or night. Qamus and Nahr mention the reason for a blind person is exactly this: that he cannot avoid impurity. (T)

In Abu al-Su'ud on al-Kanz, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
And the blind person, because he does not guard against impurity; and this necessitates the dislike of the leadership of the night-blind person. (5)	A blind person because he cannot avoid impurity, and this requires that the imamate of a night-blind person should also be disliked. (T)

Footnotes: 1. Al-Hidayah, Chapter of Imamate, published by Al-Maktabat-ul-Arabia, Karachi, 1/101. 2. Kafi Sharh Wafi. 3. Al-Durr al-Mukhtar, Chapter on the most

deserving of Imamate, published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/83. 4. Radd al-Muhtar, Chapter of Imamate, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/414. 5. Fath al-Mu'een, Annotation on Sharh al-Kanz, Chapter of Imamate, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/208.

जिल्द सातवीं - फ़तावा-ए-रज़विया

आप तर्क देख रहे हैं, इसमें कोई संदेह या संशय नहीं है। (त)

दूसरा लाभ: धर्म के सभी ग्रंथों, व्याख्याओं और फतवों में बिना किसी मतभेद के यह स्पष्ट रूप से कहा गया है कि अंधे व्यक्ति के पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह (नापसंद) है क्योंकि उसके लिए अशुद्धता (नजासत) से पूरी तरह बचना कठिन है। 'हिदाया' में लिखा है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
अंधे को आगे करना मकरूह है क्योंकि वह अशुद्धता से परहेज नहीं करता। (1)	अंधे व्यक्ति को इमाम बनाना मकरूह है क्योंकि वह अशुद्धता से नहीं बच सकता। (त)

इमाम नसफी की 'अल-काफी' में लिखा है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
अंधा व्यक्ति अपने कपड़ों को अशुद्धियों से सुरक्षित नहीं रख सकता, इसलिए दृष्टि वाला व्यक्ति नेतृत्व (इमामत) के लिए अधिक योग्य है। (2)	अंधा व्यक्ति अपने कपड़ों को अशुद्धता से सुरक्षित नहीं रख सकता, इसलिए इमामत के लिए दृष्टिहीन होना बेहतर है। (त)

'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: "और उसी की तरह रात-अंधा (अशा) है, नहर।" (3) (उसकी तरह अशा है, नहर-त)। 'रद-उल-मुहतार' में लिखा है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
अशा वह व्यक्ति है जिसकी दृष्टि दिन या रात में कम हो जाए, क़ामूस। और यह 'नहर' में एक शोध के रूप में उल्लेख किया गया है, अंधे व्यक्ति के तर्क से लिया गया है कि वह अशुद्धता से परहेज नहीं करता। (4)	अशा का अर्थ वह व्यक्ति है जिसकी दृष्टि दिन या रात में कम हो जाए। क़ामूस और नहर में अंधे व्यक्ति का कारण यही बताया गया है कि वह अशुद्धता से नहीं बच सकता। (त)

'अबुल सऊद अल-कंज' पर लिखा है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
और अंधा व्यक्ति, क्योंकि वह अशुद्धता से परहेज नहीं करता; और यह अशा व्यक्ति के इमामत के मकरूह होने की आवश्यकता पैदा करता है। (5)	अंधा व्यक्ति क्योंकि वह अशुद्धता से नहीं बच सकता और यह मांग करता है कि अशा की इमामत भी मकरूह हो। (त)

पादलेख: 1. अल-हिदाया, बाबुल इमामत, अल-मकतबत-उल-अरबिया कराची द्वारा प्रकाशित, 1/101। 2. काफी शरह वाफी। 3. अद-दुर्र अल-मुख्तार, इमामत के सबसे हकदार का अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/83। 4. रद-उल-मुहतार, बाबुल इमामत, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/414। 5. फ़तह-उल-मुईन, शरह-उल-कंज पर हाशिया, बाबुल इमामत, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/208।

استدلال دیکھ رہے ہیں اس میں نہ کوئی شک ہے نہ ریب۔ (ت)

افادہ دوم: متون و شروح و فتاوٰی تمام کتبِ مذہب میں بلا خلاف تصریح صاف ہے کہ اندھے کے پیچھے نماز مکروہ ہے کہ اسے نجاست سے کامل احتیاط دشوار ہے۔ ہدایہ میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
یکرہ تقدیم الاعمی لانہ لایتوقی النجاسۃ 1۔	نابینا کا امام بنانا مکروہ ہے کیونکہ وہ نجاست سے نہیں بچ سکتا۔ (ت)

کافی امام نسفی میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
الاعمی لایصون ثیابہ عن النجاسات فالبصیر اولی بالامامۃ 2۔	نابینا اپنے کپڑوں کو نجاست سے محفوظ نہیں رکھ سکتا لہٰذا امامت کے لئے بینا ہونا بہتر ہے (ت)

درمختار میں ہے : ونحوہ الاعشی ، نہر 3 (اس کی مثل اعشی ہے، نہر۔ت) ردالمحتار میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
الاعشی ھو سیئ البصر لیلا ونھارا قاموس و ھذا ذکرہ في النھر بحثا اخذا من تعلیل الاعمی بانہ لایتوقی النجاسۃ 4۔	اعشی سے مراد وہ شخص ہے جس کی دن یا رات کو نظر کم ہو جائے، قاموس، نہر میں نابینا کی علت یہی بیان ہوئی ہے کہ وہ نجاست سے نہیں بچ سکتا۔ (ت)

ابوالسعود علی الکنز میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
والاعمی لانه لایتوقی النجاسة وهذا یقتضی کراهة امامة الاعشی 5۔	نابینا کیونکہ وہ نجاست سے نہیں بچ سکتا اور یہ تقاضا کرتا ہے کہ اعشی کی امامت بھی مکروہ ہو۔ (ت)

حواشی: 1. الہدایہ ، باب الامامتہ، مطبوعہ المکتبۃ العربیۃ کراچی، ۱/۱۰۱ 2. کافی شرح وافی 3. الدر المختار باب الاحق بالامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۳ 4. ردالمختار ، باب الامامتہ ، مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۴۱۴ 5. فتح المعین حاشیہ علی شرح الکنز باب الامامۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۰۸

Fatawa Rizvia Volume Seven

In 'Tahtawi ala al-Maraqi', it is mentioned after this: "And he is the one who cannot see at night."[1] (That person who does not see at night. -T) It is a matter of fairness whether the concern for suspected impurity is greater on the clothes or body of a pious blind or weak-sighted worshiper, or on those used shoes which have to be worn even to the toilet. Then, having dislike (makruh) there and not having it here is a clear contradiction of the objective; rather, if there is one part of dislike there, there should be several parts here. Third benefit: The scholars of the mentioned Hadith have clarified in the explanation of the question that it is not correct to compare common people to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). Who can exercise as much caution as the Radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)!

I say: And if something happens rarely, Jibril Amin (peace and blessings be upon him) comes and presents the matter, as proven by the Hadith of removing shoes in prayer. In 'Majma' Bihar al-Anwar' under the symbol "N", it is stated: "Praying in sandals; it cannot be inferred from him for others (peace and blessings of Allah be upon him), because the protection of others does not reach his (protection)."[2] The Prophet (peace be upon him) performed prayer in sandals; no one else can use this as an argument because no one else can maintain protection like him. (T)

Fourth benefit: The absolute purification of impurities without substance, like urine etc., by merely rubbing them on the ground as stated in the question, is contrary to all the reliable books of the Imams of the school of thought. According to Imam Muhammad, even sandals and leather socks (khuff) cannot be purified at all without washing, just like the ruling for clothes. According to Imam-e-Azam, impurity that is solid and has dried, if rubbed to the extent that its traces disappear, then purification occurs. Wet impurity or impurity without substance like urine etc. will not be purified without washing. And in the narration of Imam Abu Yusuf, although drying is not a condition, even wet impurity can be purified by rubbing and removing the traces; however, the condition of impurity having substance is necessary. Most scholars have adopted the view of Imam Abu Yusuf, and this is the preferred view for fatwa. So, the purification of impurity without substance without washing is contrary to the three Imams of the school, contrary to the majority of the scholars of the school, and also contrary to the preferred view for fatwa. And they have clarified that no consideration is given to an argument contrary to what is transmitted. (It has been clarified that a discussion contrary to what is transmitted is not reliable. -T) It is in 'Hidayah':

[1] Tahtawi ala Maraqi al-Falah, Section on who is most deserving of leadership, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 165. [2] Majma' Bihar al-Anwar, under the word 'Na'l' (sandal), published by Munshi Nawal Kishore Lucknow, 3/437.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

तहतावी अला अल-मराक़ी में इसके बाद है: "और वह वह है जो रात को नहीं देखता।"[1] (वह व्यक्ति जिसे रात में दिखाई न दे। -त) यह इंसाफ का मुकाम है कि नमाज़ी परहेज़गार अंधे या कमज़ोर नज़र वाले के कपड़ों या बदन पर नजासत (अशुद्धि) का अंदेशा ज़्यादा है, या उन इस्तेमाल किए हुए जूतों पर जिन्हें पहनकर पाखाने तक में जाना होता है? फिर वहाँ कराहत (नापसंदगी) होना और यहाँ न होना स्पष्ट रूप से उद्देश्य के विपरीत है; बल्कि अगर वहाँ कराहत का एक हिस्सा है तो यहाँ कई हिस्से होने चाहिए। तीसरा लाभ: उक्त हदीस के विद्वानों ने सवाल की व्याख्या में स्पष्ट किया है कि आम लोगों की तुलना अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से करना सही नहीं है। हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बराबर कौन एहतियात बरत सकता है!

मैं कहता हूँ: और अगर कभी दुर्लभ रूप से कुछ घटित हो जाता, तो जिब्रील अमीन (अलैहिस्सलाम) हाज़िर होकर अर्ज़ कर देते, जैसा कि नमाज़ में जूते उतारने की हदीस से साबित है। 'मजमा बिहार अल-अनवार' में "न" संकेत के तहत फ़रमाया: "सैंडल (नैलन) में नमाज़ पढ़ना; इससे दूसरों के लिए दलील नहीं ली जा सकती (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), क्योंकि दूसरों की हिफाज़त उनकी हिफाज़त तक नहीं पहुँचती।"[2] हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) ने सैंडल में नमाज़ अदा की, इससे कोई दूसरा दलील नहीं ले सकता क्योंकि कोई दूसरा आपकी तरह हिफाज़त नहीं कर सकता। (त)

चौथा लाभ: बिना जिस्म वाली नजासत जैसे पेशाब आदि का केवल ज़मीन पर रगड़ देने से पाक हो जाना, जैसा कि सवाल में बयान किया गया, मुस्तनद (विश्वसनीय) किताबों की स्पष्ट व्याख्या के अनुसार मज़हब के तमाम इमामों के खिलाफ है। इमाम मुहम्मद के नज़दीक तो जूते और चमड़े के मोज़े (ख़ुफ़) भी धोए बिना बिल्कुल पाक नहीं हो सकते, जैसा कि कपड़ों का हुक्म है। और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक वह नजासत जो ठोस और सूख गई हो, उसके बाद उसे इतना रगड़ा जाए कि उसका असर खत्म हो जाए, तब पाकी हासिल होगी; और गीली नजासत या बिना जिस्म वाली जैसे पेशाब आदि धोए बिना पाक नहीं होंगे। और इमाम अबू यूसुफ़ की रिवायत में हालाँकि सूखना शर्त नहीं है, गीली नजासत भी मलने और रगड़ने से असर खत्म होने पर पाक हो सकती है, लेकिन ठोस (जिस्म वाली) नजासत की शर्त ज़रूरी है। अधिकांश उलमा ने इमाम अबू यूसुफ़ के कौल (कथन) को ही अपनाया है और यही फ़तवे के लिए पसंदीदा है। तो बिना ठोस जिस्म वाली नजासत का बिना धोए पाक होना मज़हब के तीनों इमामों के खिलाफ है, मज़हब के अधिकांश उलमा के खिलाफ है और फ़तवे के लिए पसंदीदा कौल के भी खिलाफ है। और उन्होंने स्पष्ट किया है कि जो बात नकल

(शास्त्रों) के खिलाफ हो, उस पर बहस का कोई एतबार नहीं। (इसकी वज़ाहत की गई है कि नक़ल के खिलाफ बहस विश्वसनीय नहीं है। -त) हिदाया में है:

[1] तहतावी अला मराक़ी अल-फ़लाह, इमामत के अधिक हकदार के बयान में, नूरे मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची, पृ. 165. [2] मजमा बिहार अल-अनवार, शब्द 'नैल' के तहत, मुंशी नवल किशोर लखनऊ, 3/437.

طحطاوی علی المراقی میں اس کے بعد ہے : وھو الذی لایبصر لیلا 1 (وہ شخص جسے رات کو دکھائی نہ دے۔ت) محل انصاف ہے کہ نمازی پرہیز گار نابینا بلکہ ضعیف البصر کے کپڑوں یا بدن پر اندیشہ مظنہ نجاست زیادہ ہے یا ان استعمالی جوتوں پر جنہیں پہن کر پاخانے تک میں جانا ہوتا ہے پھر وہاں کراہت ہونا یہاں نہ ہونا صریح عکس مدعا ہے بلکہ وہاں ایک حصہ کراہت ہو تو یہاں کئی حصے ہونا ہے۔افادہ سوم : علمائے حدیث مذکور سوال کی شرح میں تصریح فرمائی کہ عام لوگوں کو رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر قیاس صحیح نہیں حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے برابر کون احتیاط کرسکتا ہے !

اقول : اور اگر نادرًا کوئی شے واقع ہو تو جبریل امین علیہ الصلوٰۃ والتسلیم حاضر ہو کر عرض کردیتے ہیں جیسا کہ حدیث خلع نعال فی الصلوٰۃ سے ثابت ہے۔ مجمع بحار الانوار میں برمز "ن" فرمایا : یصلی فی النعلین لایوخذ منہ لغیرہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لان حفظ غیرہ لا یلحق بہ 2۔ حضور علیہ السلام نے نعلین میں نماز ادا کی اس سے کوئی دوسرا استدلال نہیں کر سکتا کیونکہ کوئی دوسرا آپ کی طرح حفاظت نہیں کر سکتا۔ (ت)

افادہ چہارم : بے جرم نجاست مثل بول وغیرہ کا مطلقاً صرف زمین پر رگڑ دینے سے پاک ہو جانا جیسا کہ سوال میں بیان کیا حسب تصریح صریح کتب معتمدہ تمام ائمہ مذہب کے خلاف ہے ، امام محمد کے نزدیک تو نعل و خف بھی مطلقاً بے دھوئے پاک نہیں ہو سکتے جیسے کپڑے کا حکم ہے اور امام اعظم کے نزدیک نجاست جو مردار اور خشک ہو گئی ہو اس کے بعد اس قدر رگڑیں کہ اس کا اثر زائل ہو جائے اس وقت طہارت ہو گی اور تر نجاست یا بے جرم جیسے پیشاب وغیرہ بے دھوئے پاک نہیں ہوں گے ، اور امام ابی یوسف کی روایت میں اگر چہ خشک ہو جانا شرط

نہیں تر بھی ملنے والنے اثر زائل کر دینے سے پاک ہو سکتی ہے مگر جرم دار نجاست کی ضرور قید ہے ، اکثر مشائخ نے قول امام ابی یوسف ہی اختیار کیا اور یہی مختار للفتوٰی ہے تو بے جرم نجاست کی بے دھوئے تطہیر ائمہ ثلثہ مذہب کے بھی خلاف اور جمہور مشائخ مذہب کے بھی خلاف اور قول مختار للفتوٰی کے بھی خلاف ہے وقد صرحوا ان لا عبرۃ بالبحث علی خلاف المنقول (اس کی تصریح کی ہے کہ خلاف منقول بحث کا اعتبار نہیں۔ ت) ہدایہ میں ہے :

1 طحطاوی علی مراقی الفلاح فصل فی بیان الاحق بالامامۃ مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۶۵ 2 مجمع بحار الانوار ، تحت لفظ نعل ، مطبوعہ منشی نولکشور لکھنؤ ۳/ ۴۳۷

Fatawa Razawiyya - Volume 7

If an impurity with a body, such as dung, feces, or blood, falls on a leather sock (khuff) and dries, and it is then rubbed on the ground, it becomes permissible [to pray with it]. This is based on juristic preference (istihsan). Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said it is not permissible, which is the logical analogy (qiyas). In the case of wet impurity, it is not permissible until it is washed. It is narrated from Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if it is rubbed on the ground until no trace of impurity remains, it becomes pure due to common necessity and the general scope of what is narrated. Our scholars (may Allah Almighty have mercy on them) follow this. If urine falls on it and dries, it is not permissible until washed. Similarly, for everything that has no body, like wine. (Briefly) (T)

In Fath al-Qadir, it says: "The majority of scholars follow the opinion of Abu Yusuf, and it is the preferred one." (T)

In al-Inayah, it says: "The majority of our scholars follow this. Shams al-A'immah al-Sarakhsi said: This is correct, and the fatwa is based on it." (T)

In al-Hulyah, it says: "In al-Khulasah, the general body of scholars follow this and it is the correct view. It is explicitly stated in al-Khaniyyah, al-Kafi, and al-Hawi that..."

Footnotes: 1. Al-Hidayah, Chapter of Impurities and their Purification, published by Al-Maktaba al-Arabiya, Karachi, 1/56. 2. Fath al-Qadir, Chapter of Impurities and their Purification, published by Nooriya Razawiyya, Sukkur, 1/172. 3. Al-Inayah Sharh Ali Hashiyat Fath al-Qadir, Chapter of Impurities and their Purification, published by Nooriya Razawiyya, Sukkur, 1/172.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

अगर मोज़े (ख़ुफ़) पर ऐसी नजासत लग जाए जिसका कोई जिस्म हो जैसे लीद, पाख़ाना, ख़ून और वह सूख जाए, तो ज़मीन पर रगड़ लेना जाइज़ है और यह इस्तिहसान (शराई पसंद) है। इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि यह जाइज़ नहीं है और क़यास (तर्क) का तक़ाज़ा यही है। और अगर नजासत गीली हो तो धोने से पहले जाइज़ नहीं। इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से मरवी है कि जब ज़मीन पर रगड़ा जाए यहाँ तक कि नजासत का कोई असर बाक़ी न रहे तो आम ज़रूरत के पेश-ए-नज़र यह पाक हो जाएगा और रिवायतों का आम मतलब यही है। और हमारे मशाईख़ (रहमतुल्लाह अलैहिम) इसी पर हैं। अगर पेशाब मोज़े पर लग जाए और सूख जाए, तो धोए बिना जाइज़ नहीं है और यही हुक्म हर उस नजासत का है जिसका जिस्म नहीं होता जैसे शराब। (संक्षेप में) (त)

फ़तह-उल-क़दीर में है: "अक्सर मशाईख़ इमाम अबू यूसुफ़ के क़ौल पर हैं और यही मुख़्तार (चुना हुआ) है।" (त)

इनाया में है: "हमारे अक्सर मशाईख़ इसी पर हैं। शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी ने फ़रमाया: यही सही है और इसी पर फ़तवा है।" (त)

हिलिया में है: "ख़ुलासा में है कि इसी पर आम मशाईख़ हैं और यही सही है। और ख़ानिया, काफ़ी और हावी में सराहत है कि..."

फ़ुटनोट्स: 1. अल-हिदाया, बाब अल-अंजस व ततहीरहा, मख़तबा अल-अरबिया कराची, 1/56 2. फ़तह-उल-क़दीर, बाब अल-अंजस व ततहीरहा, नूरया रज़विया सुक्कुर, 1/172 3. इनाया शरह अली हाशिया फ़तह-उल-क़दीर, बाब अल-अंजस व ततहीरहा, नूरया रज़विया सुक्कुर, 1/172

पृष्ठ 721 का 382

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

اذا اصاب الخف نجاسة لها جرم کالروث والعذرة والدم فجفت فدلکه بالأرض جاز وهذا استحسان وقال محمد رحمه الله تعالی لایجوز وهو القیاس وفی الرطب لایجوز حتی یغسله وعن ابی یوسف رحمه الله تعالی انه اذا مسحه بالأرض حتی لم یبق اثر النجاسة یطهر لعموم البلوی واطلاق مایروی و علیه مشائخنا رحمهم الله تعالی فان اصابه بول فیبس لم یجز حتی یغسله وکذا کل مالا جرم له کالخمر - (مختصراً) جب موزے پر ایسی نجاست لگ جائے جس کا جسم ہو مثلاً لید، پاخانہ، خون اور خشک ہو جائے تو زمین پر رگڑ لیا جائے تو جائز ہے اور یہ استحساناً ہے۔ امام محمد نے فرمایا یہ جائز نہیں قیاس کا تقاضا یہی ہے اور اگر نجاست تر ہو تو دھونے سے پہلے جائز نہیں۔ امام ابو یوسف نے کہا جب زمین پر رگڑا حتی کہ نجاست کا اثر باقی نہ رہا تو عمومی ضرورت کے پیش نظر یہ پاک ہو جائے گا اور مروی کا اطلاق یہی ہے اور ہمارے مشائخ رحمہم اللہ تعالیٰ اسی پر ہیں اور اگر پیشاب موزے پر لگ گیا اور خشک ہو گیا تو دھوئے بغیر جائز نہیں اور یہی حکم ہر اس نجاست کا ہے جس کا جسم نہیں مثلاً شراب۔ (مختصراً) (ت)

فتح القدیر میں ہے: وعلی قول ابی یوسف اکثر المشائخ وهو المختار - اکثر مشائخ قول ابو یوسف پر ہیں اور یہی مختار ہے (ت)

عنایہ میں ہے: علیه اکثر مشائخنا قال شمس الائمة السرخسی وهو صحیح و علیه الفتوی - ہمارے اکثر مشائخ اسی پر ہیں۔ شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا یہی صحیح ہے اور اسی پر فتوی ہے (ت)

حلیہ میں ہے: فی الخلاصة وعلیه عامة المشائخ و هو الصحیح ونص فی الفتاوی الخانیة والکافي والحاوی - خلاصہ میں ہے اسی پر عام مشائخ ہیں اور یہی صحیح ہے اور خانیہ، کافی اور حاوی میں تصریح ہے کہ

حواشی: 1. الہدایۃ باب الانجاس و تطہیرھا مطبوعہ المکتبۃ العربیۃ کراچی ۱/ ۵۶ 2. فتح القدیر باب الانجاس و تطہیرھا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۱۷۲ 3. عنایہ شرح علی حاشیہ فتح القدیر باب الانجاس و تطہیرھا مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۱۷۲

On this, the Fatwa is based. (T)

It is mentioned in Bahr al-Ra'iq:

Upon the saying of the majority of scholars, and in Al-Nihayah, Al-Inayah, Al-Khaniyah, and Al-Khulasah, the fatwa is based on it, and in Fath al-Qadir, it is the chosen one.

It is mentioned in Tanwir al-Absar:

Leather socks (khuff) and the like, contaminated with a solid impurity, are purified by rubbing and do not need washing.

It is mentioned in Tahtawi 'ala al-Maraqi al-Falah:

And he excluded by it that which does not have a body (solid form), for it must be washed by consensus; this was mentioned by Al-'Ayni.

It is mentioned in Al-Bahr:

If it (the impurity) does not have a body, then it must be washed, and the condition of having a body is the saying of all, because if urine hits it and then dries, it will not be sufficient until it is washed, because the parts (of urine) are absorbed into it. Thus, all agreed that...

On this, the Fatwa is based. (T)

Most scholars are of this opinion; it is mentioned in Nihaya, Inaya, Khania, and Khulasa that the fatwa is on this; in Fath al-Qadir, it is mentioned that this is the chosen (Mukhtar) view. (T)

If leather socks or anything similar become impure with solid impurity, they will be purified by rubbing, otherwise washing will be necessary. (T)

This excludes impurities that do not have a solid body, because in that case, washing is mandatory by consensus. Al-'Ayni mentioned this. (T)

If the impurity is not solid, then washing it is mandatory, and the requirement for it to be solid is the opinion of all scholars because if urine gets on it and dries, it will not be permissible without washing, as its components have been absorbed into that item; so everyone is in agreement on this point.

1. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli
2. Bahr al-Ra'iq, Chapter of Impurities, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/223
3. Durr al-Mukhtar, Chapter of Impurities, Mujtabai Press Delhi, 1/53

4. Tahtawi 'ala al-Marqi al-Falah, Chapter of Impurities, published by Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 87

फतावा रज़विया जिल्द 7

इसी पर फतवा है। (त)

बहर अल-रायिक में है:

अधिकांश मशाइख इसी बात पर हैं, निहाया, इनाया, खानिया और खुलासा में है कि फतवा इसी पर है, फतह अल-कादिर में है यही मुख्तार है।

तनवीर अल-अबसार में है:

अगर मोज़ा या उसके समान कोई चीज़ ठोस गंदगी (नजासत-ए-ग़लीज़ा) से नापाक हो जाए तो वह रगड़ने से पाक हो जाएगी, वर्ना धोना ज़रूरी होगा।

तहतावी अला अल-मराक़ी अल-फलाह में है:

इससे उस नजासत से बचा गया है जो जिस्म वाली न हो क्योंकि उस स्थिति में उसे सर्वसम्मति से धोना ज़रूरी है। इसे ऐनी ने ज़िक्र किया।

बहर में है:

अगर नजासत ठोस न हो तो उसका धोना ज़रूरी है और जिस्म का होना शर्त होना सबका कहना है, इसलिए कि अगर पेशाब लग गया और सूख गया तो धोने के सिवा कोई विकल्प न होगा क्योंकि उसके अंश उस चीज़ में समा चुके हैं, तो सब इस बात पर सहमत हैं...

इसी पर फतवा है। (त)

अधिकांश मशाइख इसी बात पर हैं; निहाया, इनाया, खानिया और खुलासा में है कि फतवा इसी पर है, फतह अल-कादिर में है यही मुख्तार है। (त)

अगर मोज़ा या उसके समान कोई चीज़ ठोस गंदगी से नापाक हो जाए तो वह रगड़ने से पाक हो जाएगी, वर्ना धोना ज़रूरी होगा। (त)

इससे उस नजासत से परहेज है जो जिस्म वाली न हो क्योंकि उस सूरत में उसे बिला इत्तिफाक धोना ज़रूरी है। इसे ऐनी ने ज़िक्र किया। (त)

अगर जिस्म वाली नजासत न हो तो उसका धोना ज़रूरी है और जिस्म का शर्त होना तमाम का कौल है इसलिए कि अगर पेशाब लग गया और खुश्क हो गया तो धोने के सिवा जवाज़ न होगा क्योंकि उसके अज्ज़ा उस शय में दाखिल हो चुके हैं तो सब का इत्तिफाक है इस बात पर

1. हिल्या अल-महल्ली शरह मुन्या अल-मुसल्ली
2. बहर अल-रायिक, बाब अल-अंजास, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/223

3. दुर्रे मुख़्तार, बाब अल-अंजास, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/53
4. तहतावी अला अल-मरक़ी अल-फलाह, बाब अल-अंजास, मुद्रित नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची, पृष्ठ 87

पृष्ठ 721 का 383

علی ان الفتوی علیہ 1۔

فتوی اسی پر ہے۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے :

علی قولہ اکثر المشائخ وفي النهاية والعناية والخانية والخلاصة وعليہ الفتوی و فی فتح القدیر وھو المختار 2۔

اکثر مشائخ اسی قول پر ہیں نہایہ، عنایہ، خانیہ اور خلاصہ میں ہے کہ فتوی اسی پر ہے، فتح القدیر میں ہے یہی مختار ہے۔ (ت)

تنویر الابصار میں ہے :

یطھر خف ونحوہ تنجس بذی جرم بدلك ولا یغسل 3۔

اگر موزہ یا اس کی مانند کوئی شئی صاحبِ جسم نجاست سے ناپاک ہو جائے تو وہ رگڑنے سے پاک ہو جائے گی ورنہ دھونا ضروری ہوگا۔ (ت)

طحطاوی علی المراقی الفلاح میں ہے :

واحترز بہ عن غیر ذی الجرم فأنه یغسل اتفاقاً ذکرہ العیني 4۔

اس سے اس نجاست سے احتراز ہے جو جسم والی نہ ہو کیونکہ اس صورت میں اسے بالا تفاق دھونا ضروری ہے۔ اسے عینی نے ذکر کیا۔ (ت)

بحر میں ہے :

ان لم یکن لھا جرم فلابد من غسلہ واشتراط الجرم قول الکل لانہ لو اصابہ

اگر جسم والی نجاست نہ ہو تو اس کا دھونا ضروری ہے اور جسم کا شرط ہونا تمام کا قول ہے اس لئے کہ اگر

علی ان الفتوی علیہ 1۔ فتوی اسی پر ہے۔ (ت)

بول فیبس لم یجزہ حتی یغسلہ لان پیشاب لگ گیا اور خشک ہو گیا تو دھونے کے سوا جواز نہ الاجزاء تتشرب فیہ فاتفق الکل علی ان ہوگا کیونکہ اس کے اجزاء اس شئے میں داخل ہو چکے ہیں المطلق تو سب کا اتفاق ہے اس بات پر

1 حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی 2 بحر الرائق باب الانجاس مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۲۳ 3 درمختار باب الانجاس مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۵۳ 4 طحطاوی علی المرق الفلاح باب الانجاس مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۸۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

Al-Muqayyad etc. briefly. It is in Munyah al-Khaliq:	**That the absolute is restricted etc. summarized. (Note)**
In summary, they agreed on the restriction by physical substance (Jarm).	The summary is that all jurists agree on this restriction that it must be an impurity with a physical body. (Note)

It is in Ghunyah: | If it does not have, i.e., for the impurity that reached the leather socks (khuff), a physical body like urine, wine, and the like, then washing is mandatory by consensus, whether it is wet or dry. | If there is no physical body for the impurity that reached the socks, such as urine and wine, etc., then whether it is dry or still wet, washing it is necessary by consensus. (Note) |

In Radd al-Muhtar, from Allama Maqdisi: Research does not override the school (madhhab) (Disagreement does not surpass the school. Note). In the same it is: | The obligation in the rounds of circumambulation (tawaf) is the majority of the seven, not all of them, although the researcher Ibn al-Humam said: "That which we profess to Allah Almighty is that less than seven is not sufficient and its deficiency cannot be compensated by anything," for it is from his researches that oppose the people of the school entirely, as in al-Bahr. And his student Allama Qasim said: "His researches that oppose the school are not considered." | In tawaf, the majority of seven rounds is obligatory, not all of them. Although Researcher Ibn al-Humam stated that Allah Almighty will reward us only when we do not do less than seven, and this deficiency cannot be remedied by anything else, because these researches are against the people of the madhhab. As it is in 'Bahr', his student Allama Qasim said that researches contrary to the madhhab have no credibility. (Note) |

And there is no doubt that most of the impurity that sticks to common people's shoes is this thin impurity of Istinja water and urine. And Allah knows best.

Footnotes: 1. Bahr al-Ra'iq, Chapter of Impurities, published by HM Saeed Company, Karachi, 1/223. 2. Munyat al-Khaliq, Hashiyah on Bahr al-Ra'iq, Chapter of Impurities, published by HM Saeed Company, Karachi, 1/223. 3. Ghunyat al-Mustamli, Section on Traces, published by Sohail Academy, Lahore, p. 178. 4. Radd al-Muhtar, Chapter of Marriage of Slaves, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 2/410. 5. Radd al-Muhtar, Chapter of Crimes, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 2/224.

फतावा रिज़विया, जिल्द 7

अल-मुक़य्यद आदि संक्षेप में। मुन्या अल-ख़ालिक़ में है:

सारांश यह है कि वे 'जर्म' (भौतिक शरीर) द्वारा प्रतिबंध पर सहमत हुए।

कि मुतलक़ (निरपेक्ष) मुक़य्यद (प्रतिबंधित) है आदि, सारांश। (त)

सारांश यह है कि सभी फ़ुक़हा (न्यायविद्) इस शर्त पर सहमत हैं कि वह नजासत (अशुद्धि) जिस्म वाली हो। (त)

गुन्या में है: | यदि उसके लिए, यानी उस नजासत के लिए जो मोज़ों पर लगी है, कोई भौतिक शरीर न हो जैसे पेशाब और शराब आदि, तो सर्वसम्मति से उसे धोना अनिवार्य है, चाहे वह गीला हो या सूखा। | अगर नजासत के लिए जिस्म नहीं जो मोज़ों को लगी, जैसे पेशाब और शराब वग़ैरह, तो वह खुशक (सूखी) होगी या अभी तर (गीली) है, उसे बिल-इत्तेफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) धोना ज़रूरी है। (त) |

रद अल-मुहतार में अल्लामा मक़दिसी से है: अनुसंधान मज़हब (विचारधारा) पर हावी नहीं होता (इख़्तिलाफ़, मज़हब पर फ़ाएक़ नहीं। त)। उसी में है: | तवाफ़ के चक्करों में फ़र्ज़ सात का बहुमत है, न कि सभी, हालाँकि शोधकर्ता इब्न अल-हुमाम ने कहा: "जिस बात को हम अल्लाह तआला के सामने मानते हैं वह यह है कि सात से कम काफ़ी नहीं है और उसकी कमी की भरपाई किसी चीज़ से नहीं की जा सकती," क्योंकि यह उनके शोध में से है जो मज़हब के लोगों के पूरी तरह खिलाफ है, जैसा कि अल-बहर में है। और उनके छात्र अल्लामा क़ासिम ने कहा: "मज़हब के ख़िलाफ़ उनके शोध का कोई विचार नहीं किया जाता।" | तवाफ़ में फ़र्ज़ सात चक्करों का अक्सर (बहुमत) है न कि तमाम (सभी), अगरचे मोहक़क़िक़ इब्न-ए-हुमाम ने फ़रमाया है कि अल्लाह तआला हमें तब जज़ा देगा जब सात से कम न करें, इस कमी का इज़ला किसी और शय से नहीं किया जा सकता क्योंकि ये अबहास (अनुसंधान) अहल-ए-मज़हब के मुख़ालिफ़ हैं जैसा कि 'बहर' में है उनके शागिर्द अल्लामा क़ासिम ने कहा कि मज़हब के मुख़ालिफ़ अबहास का कोई एतबार नहीं। (त) |

और इसमें कोई शक नहीं कि अक्सर नजासत जो आम लोगों के जूतों को लगती है, यही रक़ीक़ा (पतली) नजासत इस्तिन्जा के पानी और पेशाब की होती है। वल्लाहु आ'लम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. बहर अर-राइक़, बाबू अल-अंजास, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/223 2. मुन्या अल-ख़ालिक़ हाशिया अल-बहर अर-राइक़, बाबू अल-अंजास, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/223 3. गुन्या अल-मुस्तमली, फ़स्ल फ़ी आसार, सोहेल अकादमी लाहौर, पृ. 178 4. रद अल-

मुहतार, बाबू निकाह अर-रक़ीक़, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 2/410 5. रद अल-मुहतार, बाबू अल-जिनायात, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 2/224

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

مقید الخ مختصراً۔ منیہ الخالق
کہ مطلق مقید ہے الخ تلخیصاً (ت)
میں ہے:

الحاصل انہم اتفقوا علی التقیید بالجرم۔ خلاصہ یہ ہے کہ تمام فقہاء کا اس قید پر اتفاق ہے کہ وہ نجاست جسم والی ہو۔ (ت)

غنیہ میں ہے: | ان لم یکن لھا ای للنجاسۃ التی اصابت الخف جرم کالبول والخمر ونحوھما فلابد من الغسل بالاتفاق رطبا کان او یابسا۔ | اگر نجاست کے لئے جسم نہیں جو موزے کو لگی مثلاً بول و شراب وغیرہ تو وہ خشک ہوگی یا ابھی تر ہے اسے بالاتفاق دھونا ضروری ہے۔ (ت) |

ردالمحتار میں علامہ مقدسی سے ہے: البحث لایقضی علی المذہب (اختلاف، مذہب پر فائق نہیں۔ ت)
اُسی میں ہے: | الفرض فی اشواط الطواف اکثر السبع لاکلھا وان قال المحقق ابن الھمام ان الذی ندین اللہ تعالٰی بہ ان لایجزئی اقل من السبع ولا یجبر بعضہ بشیئ فانہ من ابحاثہ المخالفۃ لاھل المذہب قاطبۃ کما فی البحر وقد قال تلمیذہ العلامۃ قاسم ان ابحاثہ المخالفۃ للمذھب لاتعتبر۔ | طواف میں فرض سات چکروں کا اکثر ہے نہ کہ تمام، اگرچہ محقق ابن ہمام نے فرمایا ہے کہ اللہ تعالٰی ہمیں تب جزا دے گا جب سات سے کم نہ کریں اس کمی کا ازالہ کسی اور شئی سے نہیں کیا جاسکتا کیونکہ یہ ابحاث اہل مذہب کے مخالف ہیں جیسا کہ بحر میں ہے ان کے شاگرد علامہ قاسم نے کہا کہ مذہب کے مخالف ابحاث کا کوئی اعتبار نہیں۔ (ت) |

اور شک نہیں کہ اکثر نجاست کہ عام لوگوں کے جوتوں کو لگتی ہے یہی نجاست رقیقہ استنجے کے پانی اور پیشاب کی ہوتی ہے۔ واللہ اعلم

1- بحر الرائق باب الانجاس مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۲۳ 2- منیہ الخالق حاشیہ علی البحر الرائق باب الانجاس مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۲۳ 3- غنیۃ المستملی فصل فی آسار مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۷۸ 4- رد المحتار باب نکاح الرقیق مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲ / ۴۱۰ 5- رد المحتار باب الجنایات مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲ / ۲۲۴

Fatawa-e-Razvia, Volume 7

Issue 1009: 21 Rabi-ul-Awwal Sharif 1323 AH What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this issue: If the smell from the mouth of someone who smokes a hookah (tobacco) is noticed by another person during prayer, is there any harm in it? Explain and be rewarded.

The Answer: It is Makruh (disliked) to pray while there is a bad smell in the mouth, and it is Haraam (forbidden) to enter a mosque in such a state until the mouth is cleaned. Causing annoyance to another person praying is Haraam, and even if there is no other person praying, the angels are annoyed by the bad smell. It is stated in the Hadith: "Verily, the angels are annoyed by whatever the sons of Adam are annoyed by."[1] - And Allah Almighty knows best.

Issue 1010: From the state of Jawa, residence of Abdul Majid Khan Sahab, Department Head, 1325 AH What do the scholars of religion say on this issue: In the state of prayer, if an itch occurs somewhere, should one scratch or not? And if one scratches, how many times?

The Answer: One should restrain themselves, and if not possible or if the heart is distracted due to it during prayer, then scratch, but do not scratch three times within one pillar of prayer (e.g., during standing, sitting, bowing, or prostration). Up to twice is permitted. And Allah Almighty knows best.

Issue 1011 to 1016: Sent by Ahmad Shah from village Fakriya Sadat, 1st Zil-Hijjah 1326 AH What do the scholars of religion say regarding these issues: (1) If a loincloth is tied under the sarong (tehband), is the prayer valid or not? (2) Why is prayer performed with the fold of the sarong open? (3) Is it permissible to pray while having a cloth tied around the beard (data)? (4) Is it correct to pray with a sash (patka) tied around the waist? (5) If a picture of something is kept in the pocket, will the prayer be valid or not? (6) Is prayer correct with rupees/coins kept in the pocket or not?

[1] Sahih Muslim, Chapter on the prohibition of eating garlic, onions, or leeks, etc., published by Asah-ul-Matabi' Karachi 1/209.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द ७

मसाला १००९: २१ रबी-उल-अव्वल शरीफ १३२३ हिजरी दीन के उलेमा और मज़बूत शरीयत के मुफ्ती इस मसले पर क्या फ़रमाते हैं: अगर हुक्का (तम्बाकू पीने वाले के मुँह की बदबू नमाज़ के दौरान दूसरे नमाज़ी को महसूस हो, तो क्या इसमें कोई बुराई है? बयान फ़रमाएँ, सवाब पाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): मुँह में बदबू होने की हालत में नमाज़ पढ़ना मकरूह है, और ऐसी हालत में मस्जिद जाना हराम है जब तक मुँह साफ़ न कर लिया जाए। दूसरे नमाज़ी को तकलीफ़ पहुँचाना हराम है, और अगर दूसरा नमाज़ी न भी हो, तो बदबू से फरिश्तों (मलैका) को तकलीफ़ पहुँचती है। हदीस में है: "बेशक फरिश्तों को उसी चीज़ से तकलीफ़ होती है जिससे आदम की औलाद (इंसान) को तकलीफ़ होती है।"[1] - और अल्लाह ताला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला १०१०: रियासत जावा से, अब्दुल मजीद खान साहब सरिश्तेदार का मकान, १३२५ हिजरी दीन के उलेमा इस मसले पर क्या फ़रमाते हैं: नमाज़ की हालत में अगर कहीं खुजली चले तो खुजाना चाहिए या नहीं, और अगर खुजाए तो कितनी बार?

अल-जवाब (उत्तर): ज़ब्त (नियंत्रण) करे, और अगर न हो सके या उसकी वजह से नमाज़ में दिल परेशान हो तो खुजा ले, मगर एक रुकन में (मिसाल के तौर पर कयाम, कऊद, रुकू या सुजूद में) तीन बार न खुजाए। दो बार तक की इजाज़त है। और अल्लाह ताला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला १०११ ता १०१६: अहमद शाह द्वारा भेजा गया, मौज़ा फकरिया सादात, १ ज़िल-हिज्जा १३२६ हिजरी दीन के उलेमा इन मसाइल में क्या फ़रमाते हैं: (१) अगर तहबंद के नीचे लंगोट बँधा हो तो नमाज़ जायज़ है या नहीं? (२) तहबंद का पेच खोलकर नमाज़ क्यों पढ़ते हैं? (३) दाढ़ी में डाटा (कपड़ा) बाँधकर नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं? (४) कमर में पटका बाँधकर नमाज़ दुरुस्त है या नहीं? (५) अगर जेब में किसी चीज़ की मूरत (तस्वीर) रखी हो तो नमाज़ होगी या नहीं? (६) जेब में रुपया-पैसा रखकर नमाज़ दुरुस्त है या नहीं?

[1] सहीह मुस्लिम, लहसुन, प्याज या लहसुन आदि खाने की मनाही का अध्याय, असाह-उल-मताबे कराची १/२०९ में मुद्रित।

पेज ३८५/७२१

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۰۹: ۲۱ ربیع الاول شریف ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ حقہ تمباکو پینے والے کے منہ کی بو نماز میں دوسرے نمازی کو معلوم ہوئی تو کوئی قباحت تو نہیں ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: منہ میں بدبو ہونے کی حالت میں نماز مکروہ ہے اور ایسی حالت میں مسجد میں جانا حرام ہے جب تک منہ صاف نہ کرے، اور دوسرے نمازی کو ایذا پہنچنی حرام ہے، اور دوسرا نمازی نہ بھی ہو تو بدبو سے ملائکہ کو ایذا پہنچتی ہے، حدیث میں ہے: ان الملائکۃ تتأذی مما یتأذی منہ بنو ادم [1] - واللہ تعالیٰ اعلم ملائکہ کو ہر اس شے سے اذیت ہوتی ہے جس سے بنی آدم کو اذیت پہنچتی ہے۔ (ت) واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۰۱۰: از ریاست جاوہ مکان عبد المجید خاں صاحب سرشتہ دار ۱۳۲۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ حالت نماز میں کسی مقام پر کھجلی چلے تو کھجاوے یا نہیں، اور اگر کھجاوے تو کتنی مرتبہ؟

الجواب: ضبط کرے، اور نہ ہوسکے یا اس کے سبب نماز میں دل پریشان ہو تو کھجالے مگر ایک رکن مثلاً قیام یا قعود یا رکوع یا سجود میں تین بار نہ کھجاوے دو بار تک اجازت ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۰۱۱ تا ۱۰۱۶: مرسلہ احمد شاہ از موضع فکریہ سادات یکم ذی الحجہ ۱۳۲۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں: (۱) اگر تہبند کے نیچے لنگوٹ بندھا ہو تو نماز جائز ہے یا نہیں؟ (۲) تہبند کا پیچ کھول کر نماز کیوں پڑھتے ہیں؟ (۳) داڑھی میں ڈاٹا باندھ کر نماز پڑھنا جائز ہے

یا نہیں؟ (۴) کمر میں پٹکا باندھ کر نماز درست ہے یا نہیں؟ (۵) کسی چیز کی مورت (تصویر) اگر جیب میں رکھی ہو تو نماز ہو گی یا نہیں؟ (۶) روپیہ پیسہ جیب میں رکھ کر نماز درست ہے یا نہیں؟

[1] صحیح مسلم، باب نھی من اکل ثوما او بصلا او کراثا الخ مطبوعہ اصح المطابع کراچی ۲۰۹/۱

Fatawa Razawiyya - Volume 7

The Answer: (1) It is correct, and Allah Almighty knows best. (2) The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) forbade folding or tucking in clothes during prayer [1], and Allah Almighty knows best. (3) It is prohibited because the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) forbade restraining hair during prayer [2], and Allah Almighty knows best. (4) It is correct, but the hem should not be tucked behind it, and Allah Almighty knows best. (5) The prayer will be valid, but this act is disliked (Makruh) and undesirable when there is no necessity; there is a necessity in the case of gold coins (Ashrafi), and Allah Almighty knows best. (6) It is correct, and Allah Almighty knows best.

Case 107: From Old City, 28 Shawwal 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue of leaving the ties or buttons (ghundi) of an Angarkha (traditional tunic) unfastened, or leaving the buttons of a Kurta that are on the front chest placket unfastened, or a Kurta whose buttons are not on the front chest but rather one on each shoulder - if one prays after fastening only one button, is there any harm? If someone has a habit of keeping one of the neck buttons of their Kurta open, whereby some of the neck remains exposed, is there any harm or not? Explain and you will be rewarded.

The Answer: The principle is that 'Sadl', which means letting a garment hang without properly wearing it, is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi), and because of it, the prayer must be repeated. Examples include draping an Angarkha or Kurta over the shoulders without putting one's arms through the sleeves, or some raincoats etc. which are designed with slits near the shoulders in their sleeves for taking the hands out; taking the hands out of those and leaving the sleeves unworn, or draping a quilt or a sheet over the shoulder or head and letting both ends hang loose, or draping a shawl or handkerchief on one shoulder such that both its ends hang loose front and back. However, if, for example, the right end of a quilt or sheet is thrown over the left shoulder and the left end is left hanging, then there is no harm. Furthermore, wearing any garment in a manner contrary to custom, such that a cultured person would not do so in a public gathering or market, and if they did, they would be considered disrespectful or frivolous, is also Makruh; such as wearing an Angarkha and not tying its inner or outer strings.

[1] Sahih Bukhari, Chapter: Not to fold hair, published by Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/113 [2] Sahih Bukhari, Chapter: Not to fold hair, published by Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/113

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

अल-जवाब: (१) यह सही है और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (२) अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ में कपड़े समेटने या मोड़ने से मना फरमाया है [१], और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (३) यह मना है क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ में बालों को रोकने से मना फरमाया है [२], और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (४) यह सही है, लेकिन उसका दामन पीछे नहीं दबना चाहिए, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (५) नमाज़ हो जाएगी, लेकिन यह काम मकरूह (नापसंद) है जब तक कि कोई ज़रूरत न हो; अशरफ़ी (सोने के सिक्कों) के मामले में ज़रूरत है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (६) यह सही है और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०७: पुराने शहर से, २८ शव्वाल १३२९ हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या कहते हैं कि अंगरखा के बंद (तनी) या घुंडी बिना बांधे या लगाए, या कुर्ते के बटन जो सामने सीने की पट्टी पर होते हैं उन्हें बिना लगाए, या उस कुर्ते की घुंडी जिसके सीने पर घुंडियां नहीं होतीं बल्कि दोनों कंधों पर एक-एक घुंडी लगी होती है, एक घुंडी लगाकर नमाज़ पढ़े तो क्या कोई हर्ज है? अगर किसी व्यक्ति की हमेशा यह आदत है कि वह कुर्ते के गले की घुंडियों में से एक खुली रखता है जिससे कुछ गला खुला रहता है, तो क्या कोई हर्ज है या नहीं? बयान फरमाएं सवाब पायें।

अल-जवाब: असल बात यह है कि 'सदल' यानी पहनने के कपड़े को बिना सही से पहने लटकाना मकरूह-ए-तहरीमी है और इससे नमाज़ दोहराना वाजिब (ज़रूरी) हो जाता है। जैसे अंगरखा या कुर्ता कंधों पर डाल लेना बिना आस्तीनों में हाथ डाले, या कुछ बरसाती (रेनकोट) वगैरह ऐसी होती हैं कि उनकी आस्तीनों में कंधों के पास हाथ निकालने के लिए चाक (छेद) बने होते हैं, उनमें से हाथ निकालकर आस्तीनों को बिना पहने छोड़ देना, या रज़ाई या चादर कंधे या सर पर डाल कर दोनों पल्लू छोड़ देना, या शॉल या रुमाल एक कंधे पर इस तरह डालना कि उसके दोनों पल्लू आगे-पीछे लटकते रहें। और अगर रज़ाई या चादर का, मिसाल के तौर पर, सीधा पल्लू बाएं कंधे पर डाल लिया और बायां पल्लू छोड़ दिया तो हर्ज नहीं। और किसी कपड़े को इस तरह रिवाज के खिलाफ पहनना जिसे एक तहज़ीब वाला इंसान महफ़िल या बाज़ार में न कर सके और अगर करे तो उसे बदतमीज़ या हल्का समझा जाए, यह भी मकरूह है, जैसे अंगरखा पहनना और उसकी घुंडी या बाहरी बंद न बांधना।

[१] सहीह बुखारी, अध्याय: बालों को न मोड़ना, प्रकाशित पुरानी कुतुब खाना कराची १/११३ [२] सहीह बुखारी, अध्याय: बालों को न मोड़ना, प्रकाशित पुरानी कुतुब खाना कराची १/११३

पेज ३८६ का ७२१

الجواب: (۱) درست ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۲) رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نماز میں کپڑا سمیٹنے گھیرنے سے منع فرمایا ہے ۱ واللہ تعالیٰ اعلم (۳) منع ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نماز میں بالوں کے روکنے سے منع فرمایا ہے ۲ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۴) درست ہے مگر دامن اس کے پیچھے نہ دب جائے واللہ تعالیٰ اعلم (۵) نماز درست ہوگی مگر یہ فعل مکروہ و ناپسند ہے جبکہ کوئی ضرورت نہ ہو روپے اشرفی میں ضرورت ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۶) درست ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۷: از شہر کہنہ ۲۸ شوال ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ انگرکھے کے بند یا گھنڈی بلا باندھے یالگائے یا کرتے کے بٹن جو سامنے سینہ پر گوٹ میں لگے ہوتے ہیں بلا لگائے ہوئے یا کرتہ کی وہ گھنڈی جس کے کہ گوٹ آگے سینہ پر نہیں ہوتے بلکہ دونوں کندھوں پر ایک ایک گھنڈی لگی ہوتی ہے ایک گھنڈی لگا کر نماز پڑھے تو کوئی حرج تو نہیں ہے؟ اگر کسی شخص کی ہمیشہ یہ عادت ہے کہ وہ گھنڈی کرتے کے گلے میں جو ہیں ایک کھلی رکھے جس سے کہ کچھ گلہ کھلا ہوا ہے تو کوئی حرج ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اصل یہ ہے کہ سدل یعنی پہننے کے کپڑے کو بے پہنے لٹکانا مکروہ تحریمی ہے اور اس سے نماز واجب الاعادہ جیسے انگرکھا یا کرتا کندھوں پر سے ڈال لینا بغیر آستینوں میں ہاتھ ڈالے یا بعض بارانیاں وغیرہ ایسی بنتی ہیں کہ ان کی آستینوں میں مونڈھوں کے پاس ہاتھ نکال لینے کے چاک بنے ہوتے ہیں ان میں سے ہاتھ نکال کر آستینوں کو بے پہنے چھوڑ دینا یا رضائی یا چادر کندھے یا سر پر ڈال کر دونوں آنچل چھوڑ دینا یا شال یا رومال ایک شانہ پر اس طرح ڈالنا کہ اس کے دونوں پلو آگے پیچھے چھوٹے رہیں اور اگر رضائی یا چادر کا مثلاً سیدھا آنچل بائیں شانے پر

ڈال لیا اور بایاں آنچل چھوڑ دیا تو حرج نہیں اور کسی کپڑے کو ایسا خلاف عادت پہننا جسے مہذب آدمی مجمع یا بازار میں نہ کر سکے اور کرے تو بے ادب خفیف الحرکات سمجھا جائے یہ بھی مکروہ ہے جیسے انگرکھا پہننا اور گھنڈی یا باہر کے بند نہ لگانا

۱ صحیح بخاری باب لایکف شعرا مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ /۱۱۳ ۲ صحیح بخاری باب لایکف شعرا مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ /۱۱۳

صفحہ ۳۸۶ از ۷۲۱

Or to wear a shirt whose buttons are on the chest and to fasten only so many buttons that the chest or shoulder remains exposed, while not wearing an angarkha (tunic) over it, this is also disliked (makruh). And if an angarkha is to be worn over it, or if enough buttons are fastened so that the chest or shoulder is covered, even if the top button is not fastened so a slight part near the neck remains open, or if the slits on the shoulders are very small such that buttons are not used, then if the shirt slides down and the shoulders remain covered, there is no harm. Similarly, for those who wear a sadri (waistcoat) or chugha (cloak) over an angarkha and commonly do not fasten any buttons and do not consider it flawed, there should be no harm in this either as it is not contrary to custom. "This is what has appeared to me from their words, and the knowledge of truth is with my Lord" (This is what has become clear from the statements of the jurists, the rest of the knowledge of truth is with my Lord. - T). It is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar':

Arabic	Urdu Translation
It is prohibitively disliked (makruh tahrimi) to let one's garment hang down (sadl), i.e., letting it hang without wearing it in the customary manner. Similarly, throwing the sleeves of a qaba (tunic) behind one's back. Al-Halabi mentioned this, like hanging a sash or handkerchief from both shoulders. If it is from one side, it is not disliked, according to the more correct view, as is the case in a state of necessity or outside of prayer.	Letting clothes hang is prohibitively disliked, meaning to let them hang in a way that is contrary to habitual wearing. Similarly, throwing a qaba with sleeves behind; Halabi mentioned this. For example, hanging a sash or handkerchief from both shoulders. If it's from one side, it's not disliked, just as the matter is outside of prayer or in a state of excuse, according to the most correct opinion. (T)

In 'Radd-ul-Muhtar' it is said:

Arabic	Urdu Translation
It is apparent from their speech that there is no difference whether the garment is protected from falling or not. Therefore, there is no dislike in a tailasan (hooded garment) placed on the head. This has been explicitly stated	It is evident from the surface of their words that there is no difference whether the cloth is secure from falling or not. Therefore, in this case, there will be no dislike in a hooded coat which is on the head. Its clarification is in 'Sharh al-Wiqayah',

Arabic	Urdu Translation
in 'Sharh al-Wiqayah'. That is, if he does not wrap it around his neck, otherwise it is not sadl. And Roman qabas, whose sleeves have openings near the upper arm, if the prayer-performer takes his hand out of the opening and lets the sleeve hang, it is disliked because the definition of 'sadl' applies...	meaning when he has not tied it around the neck, otherwise there would be no sadl. Those Roman tunics whose sleeves have holes near the shoulders, if the namazi (prayer-performer) takes his hand out through that torn place and lets the sleeve hang as it is, then it is disliked, as the definition of 'sadl' applies to it because...

[1] Durr-ul-Mukhtar, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked in it, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/91.

या ऐसी कमीज़ पहनना जिसके बटन सीने पर हों और बटन इतने कम लगाना कि सीना या कंधा खुला रहे, जबकि ऊपर से अंगरखा न पहना हो, यह भी मकरूह (नापसंद) है। और अगर ऊपर से अंगरखा पहनना है या इतने बटन लगा लिए कि सीना या कंधा ढक गया, चाहे ऊपर का बटन न लगाए जिससे गले के पास का थोड़ा हिस्सा खुला रहा, या कंधों पर के चाक (कट) बहुत छोटे-छोटे हों कि बटन न लगाएँ, तब भी जब कमीज़ नीचे खिसकेगी और कंधे ढके रहेंगे तो कोई हर्ज नहीं। इसी तरह अंगरखे पर जो सदरी या चुग़ा पहनते हैं और आम बोलचाल में उनका कोई बटन भी नहीं लगाते और इसे दोषपूर्ण भी नहीं समझते, तो इसमें भी कोई हर्ज नहीं होना चाहिए क्योंकि यह रिवाज के खिलाफ़ नहीं है। "यह वह है जो उनकी बातों से मुझ पर ज़ाहिर हुआ, और सच्चाई का इल्म मेरे रब के पास है" (यह वह है जो फ़ुक़्हा की इबारतों से पूरी तरह स्पष्ट हुआ, बाकी हक़ का इल्म मेरे रब के पास है। - त)। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
कपड़े को लटकाना मकरूह तहरीमी है, यानी इस तरह लटकाना जो सामान्य पहनावे के खिलाफ़ हो। वैसे ही आस्तीन वाली क़बा को पीछे की तरफ़ डालना, इसे हलबी ने बयान किया है, जैसे पटका या रूमाल दोनों कंधों से लटकाना। अगर एक तरफ़ से हो तो मकरूह नहीं है, जैसा कि सहीह क़ौल के मुताबिक़ उज़्र (मज़बूरी) की हालत में और नमाज़ के बाहर का मामला है।	कपड़े को लटकाना मकरूह तहरीमी है यानी ऐसा लटकाना जो सामान्य पहनने के ख़िलाफ़ हो। इसी तरह आस्तीन वाली क़बा का पीछे की तरफ़ डालना, इसे हलबी ने ज़िक्र किया, मिसाल के तौर पर पटका या रूमाल दोनों कंधों से लटकाना। अगर एक तरफ़ से हो तो मकरूह नहीं है जैसा कि असह (ज़्यादा सही) क़ौल के मुताबिक़ हालत-ए-उज़्र और नमाज़ से बाहर का मामला है। (त)

'रद्दुल मुह्तार' में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
उनके कलाम से ज़ाहिर होता है कि इसमें कोई फ़र्क नहीं कि कपड़ा गिरने से सुरक्षित हो या न हो। इसलिए इस सूरत में टोपी वाले कोट में कराहत नहीं होगी जो सर पर हो। इसकी तसरीह (स्पष्टीकरण)	उनके कलाम के ज़ाहिर से पता चलता है इसमें कोई फ़र्क नहीं कि कपड़ा गिरने से महफ़ूज़ हो या न हो, लिहाज़ा इस सूरत में टोपी वाले कोट में कराहत नहीं होगी जो सर पर हो, इसकी

अरबी

'शरह वक़ाया' में है, यानी जब उसने गर्दन को न बांधा हो वरना कोई सदल (लटकाना) न होगा। और वो रूमी क़बाएं जिनकी आस्तीनों में कंधों के पास सुराख होते हैं, अगर नमाज़ी उस फटी हुई जगह से हाथ निकाले और आस्तीन को वैसे ही लटका दे तो यह मकरूह है क्योंकि इस पर 'सदल' का अर्थ लागू होता है क्योंकि...

उर्दू अनुवाद

तसरीह 'शरह वक़ाया' में है यानी जब उसने गर्दन को न बांधा हो वरना कोई सदल न होगा। वह रूमी क़बाएं जिनकी आस्तीनों में कंधों के पास सुराख होते हैं, अगर नमाज़ी उस फटी हुई जगह से हाथ निकाले और आस्तीन को वैसे ही डाल ले तो यह मकरूह है इस पर सदल का सादिक़ है (अर्थ लागू होता है) क्योंकि यह...

[1] दुर्रे मुख्तार, नमाज़ को फ़ासिद करने वाली और उसमें मकरूह चीज़ों का बयान, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/91.

یا ایسا کرتا جس کے بٹن سینے پر ہیں پہننا اور بوتام اتنے لگانا کہ سینہ یا شانہ کھلا رہے جبکہ اوپر سے انگرکھا نہ پہنے ہو یہ بھی مکروہ ہے اور اگر اوپر سے انگرکھا پہننا ہے یا اتنے بوتام لگالئے کہ سینہ یا شانہ ڈھک گئے اگرچہ اوپر کا بوتام نہ لگائے سے گلے کے پاس کا خفیف حصہ کھلا رہا یا شانوں پر کے چاک بہت چھوٹے چھوٹے ہیں کہ بوتام نہ لگائیں جب بھی کرتا نیچے ڈھلکے گا شانے ڈھکے رہیں گے تو حرج نہیں، اسی طرح انگرکھے پر جو صدری یا چغہ پہنتے ہیں اور عرف عام میں ان کا کوئی بوتام بھی نہیں لگاتے اور اسے معیوب بھی نہیں سمجھتے تو اس میں بھی حرج نہیں ہونا چاہئے کہ یہ خلاف معتاد نہیں ھذا ما ظھر لی من کلماتھم والعلم بالحق عند ربی (یہ وہ ہے جو عبارات فقہاء سے بھر پور واضح ہوا باقی حق کا علم میرے رب کے پاس ہے۔ ت) در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
کرہ تحریماً سدل ثوبہ ای ارسالہ بلالبس معتاد وکذا القباء بکم الی وراء ذکرہ الحلبی کشد ومندیل یرسلہ کتفیہ فلو من احدھما لم یکرہ کحالۃ عذر و خارج صلوۃ في الاصح[1]۔	کپڑے کو لٹکانا مکروہ تحریمی ہے یعنی ایسا لٹکانا جو معتاد پہننے کے خلاف ہو اسی طرح آستین والی قبا کا پیچھے کی طرف ڈالنا اسے حلبی نے ذکر کیا مثلاً پٹکا یا رومال دونوں کاندھوں سے لٹکانا، اگر ایک طرف سے ہو تو مکروہ نہیں جیسا کہ اصح قول کے مطابق حالت عذر اور نماز سے باہر کا معاملہ ہے۔(ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ظاهر كلامهم انه لافرق بين ان يكون الثوب محفوظاً من الوقوع، اولا فعلى هذا لا تكره في الطيلسان الذى يجعل على الراس وقد صرح به فى شرح الوقاية اه اى اذا لم يدره على عنقه والافلا سدل، والاقبيتة الرومية التى تجعل لا كمامها خروق عند العضد اذا اخرج المصلى يده من الخرق وارسل الكم يكره لصدق السدل لانه	ان کے کلام کے ظاہر سے پتا چلتا ہے اس میں کوئی فرق نہیں کہ کپڑا گرنے سے محفوظ ہو یا نہ ہو لہذا اس صورت میں ٹوپی والے کوٹ میں کراہت نہیں ہو گی جو سر پر ہو، اس کی تصریح شرح وقایہ میں ہے اھ یعنی جب اس نے گردن کو نہ باندھا ہو ورنہ کوئی سدل نہ ہو گا وہ رومی قبائیں جن کی آستینوں میں کندھوں کے پاس سوراخ ہوتے ہیں، اگر نمازی اس پھٹی ہوئی جگہ سے ہاتھ نکالے اور آستین کو ویسے ہی ڈال لے تو یہ مکروہ ہے اس پر سدل کا صدق ہے کیونکہ یہ

[1] در مختار باب مایفسد الصلوۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۹۱

Fatawa Ridawiyya | Volume 8

| Letting hang down without wearing, for wearing sleeves is by inserting the hand. The full detail is in Sharh al-Munyah. In al-Bahr, it says: "Ash-shadd" (wrapping clearly) is a habitual thing, it is placed on the shoulders as in al-Bahr, and that is like a shawl. So if one lets one end of it hang on their chest and the other on their back, it is disliked (makruh). In al-Khaza'in, Abu Ja'far mentioned that if one puts both hands into the sleeves but does not button them, they are a sinner because it resembles "sadl" (hanging clothes over shoulders without putting arms through sleeves). However, in al-Hilyah, there is an apparent consideration that if it is under a shirt or the like which covers the body, it is allowed, as mentioned briefly. We have an opinion on what is said in al-Hilyah, as we previously mentioned. And Allah Almighty knows best. | It means letting it hang without wearing it, and wearing a sleeve happens by inserting the hand into it. Its details are in Sharh al-Munyah. It is stated in Al-Bahr that 'shadd' (wrapping a turban) is a habitual thing, it is placed on the shoulders; an example of this is a shawl. When one of its ends is placed on the chest and the other on the back, it is disliked (makruh). In Al-Khaza'in, Abu Ja'far mentioned that if someone puts both hands in the sleeves and does not button them, they will be a sinner because this resembles 'sadl'. However, it is mentioned in Al-Hilyah that if it is under a shirt or such clothing that covers the body, there is consideration in it. This is mentioned briefly, while there is consideration in the discussion of Hilyah itself, as we have described previously. (T) And Allah Almighty knows best. |

Issue 1018: From Aligarh College Room No. 6, sent by Muhammad Abdul Majeed Khan Yousafzai, Sir Syed Court, 29 Safar 1332 AH

What do the scholars of religion say regarding the issue where images of people are hanging in a room or house; is it permissible to pray Salah in it, or is it impermissible, prohibited, or disliked (makruh)? If it is impermissible or disliked, then what is the wisdom behind it as prescribed by the Lawgiver (Allah), please explain its merits and subtleties. Secondly, Salah should be performed with the thought of none other than Allah and with full concentration, so what could be the objection if images are present? Or as a precaution, is it not enough to remove images only from the front or up to where the eye can reach, and if images are behind the back, they remain and Salah is performed, will the Salah be valid or what defect will arise? That is all.

The Answer: An image of a living being that is so large that if it is placed on the ground and viewed while standing, its parts can be seen in detail, provided that it is

not decapitated, nor the face erased, nor under the feet, nor on a floor mat, nor hidden or concealed; in the room where it is present, Salah is absolutely...

---

1 Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates Salah and what is disliked in it, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/727-728.

| बिना पहने लटका देना, क्योंकि आस्तीन पहनना हाथ डालने से होता है। इसका पूरा विवरण 'शरह अल-मुनिया' में है। 'अल-बहर' में है: 'अश-शद्द' (साफ़ा लपेटना) एक आदतन चीज़ है, इसे कंधों पर रखा जाता है जैसा कि 'अल-बहर' में है, और वह शॉल की तरह है। तो अगर कोई उसका एक सिरा अपने सीने पर और एक अपनी पीठ पर लटका दे, तो यह मकरूह है। 'अल-ख़ज़ाइन' में अबू जाफ़र ने ज़िक्र किया कि अगर किसी ने दोनों हाथ आस्तीनों में डाले और उनके बटन बंद नहीं किए, तो वह गुनहगार होगा क्योंकि यह 'सद्ल' (बिना बाँह डाले कपड़ा कंधे पर डालना) के समान है। लेकिन 'अल-हिल्या' में कहा गया है कि जब वह कमीज़ या ऐसे कपड़े के नीचे हो जो शरीर को ढक रहा हो, तो इसमें गुंजाइश है, जैसा कि संक्षेप में बताया गया है। हिल्या में जो कहा गया है उस पर हमारा विचार है जैसा कि हमने पीछे बयान कर दिया है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। | इसका अर्थ है बिना पहने लटकाना, और आस्तीन पहनना हाथ डालने से होता है। इसका विवरण शरह मुनिया में है। बहर में है कि 'शद्द' (साफ़ा लपेटना) एक सामान्य चीज़ है जिसे कंधों पर रखा जाता है; इसकी मिसाल शॉल है। जब इसका एक हिस्सा सीने पर और दूसरा हिस्सा पीठ पर रखा जाए तो यह मकरूह है। अल-ख़ज़ाइन में अबू जाफ़र ने ज़िक्र किया कि अगर कोई दोनों हाथ आस्तीनों में डाले और बटन बंद न करे तो वह गुनहगार होगा क्योंकि यह 'सद्ल' के समान है। लेकिन हिल्या में कहा गया है कि जब वह कमीज़ या ऐसे कपड़े के नीचे हो जो शरीर को ढँक रहा हो, तो इसमें गुंजाइश है। यह संक्षेप में है, जबकि हिल्या की चर्चा में स्वयं विचार है जैसा कि हमने पहले वर्णन किया है। (त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। |

मसला 1018: अलीगढ़ कॉलेज कमरा नंबर 6 से, प्रेषक मुहम्मद अब्दुल मजीद खां यूसुफजई, सर सैयद कोर्ट, 29 सफर 1332 हिजरी।

जिस कमरे या घर में इंसानों की तस्वीरें लटकी हों, उसमें नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नाज़ायज़, हराम है या मकरूह, इस मसले में उलेमा-ए-दीन क्या फ़रमाते हैं? अगर नाज़ायज़ या मकरूह है, तो शरीयत ने इसमें जो हिकमत रखी है, उसे खूबियों और बारीकियों के साथ बयान फ़रमाएं। दूसरा यह कि नमाज़ 'ग़ैर-अल्लाह' (अल्लाह के सिवा किसी और) के ख्याल के बिना और पूरी एकाग्रता के साथ होनी चाहिए, तो अगर वहाँ तस्वीरें हों तो इसमें क्या हर्ज़ हो सकता है? या एहतियातन क्या इतना काफी नहीं हो सकता कि सिर्फ सामने की या जहाँ तक नज़र जा सके वहाँ की तस्वीरें हटा दी जाएँ

और अगर पीछे की तरफ तस्वीरें हों तो वो रहें और नमाज़ पढ़ ली जाए, तो क्या नमाज़ हो जाएगी या इसमें क्या कमी पैदा होगी? फ़क़त।

जवाब: जानदार की इतनी बड़ी तस्वीर कि अगर उसे ज़मीन पर रखकर खड़े होकर देखें तो उसके अंग विस्तार से दिखाई दें, बशर्ते कि वह न तो सिर कटी हो, न उसका चेहरा मिटाया हुआ हो, न पैरों के नीचे हो, न फर्श या पायदान में हो, न ही छिपी हुई हो; तो जिस कमरे में वह हो, उसमें नमाज़ मुतलक़न (पूरी तरह से)...

---

1 रद अल-मुहतार, नमाज़ को खराब करने वाली और उसमें मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/727-728।

पेज 388/721

| ارخاء من غیر لابسا لان لبس الکم بادخال الیدو تمامہ فی شرح المنیۃ، والشد شیعی یعتاد وضعہ علی الکتفین کما فی البحر و ذلك نحو الشال فاذا ارسل طرفا منہ علی صدرہ وطرفا علی ظھرہ یکرہ، وفی الخزائن بل ذکر ابو جعفر انہ لو ادخل یدیہ فی کیسہ ولم یزر ازراہ فھو مسیئ لانہ یشبہ السدل اھ لکن فی الحلیہ فیہ نظر ظاہر بعد ان یکون تحت قمیص او نحوہ مما یستر البدن اھ مختصرا ولنا فی ما قال فی الحلیۃ نظر قدمناہ۔ واللہ تعالٰی اعلم | بغیر پہنے کے چھوڑنا ہے اور آستین کا پہننا ہاتھ داخل کر کے ہوتا ہے اس کی تفصیل شرح منیہ میں ہے بحر میں ہے شد (صافا لپیٹنا) عادی شئی ہے اسے کاندھے پر رکھا جاتا ہے اس کی مثل شال ہے جب اس کی ایک طرف اپنے سینے پر اور ایک طرف اپنی پشت پر رکھی تو یہ مکروہ ہے، خزائن میں ابو جعفر نے ذکر کیا اگر کسی نے دونوں ہاتھ آستینوں میں ڈالے اور ان کے بٹن بند نہ کئے تو یہ گنہ گار ہوگا کیونکہ یہ سدل کے مشابہ ہے لیکن حلیہ میں کہا کہ جب وہ قمیص یا ایسے کپڑے کے تحت ہو جو بدن کو ڈھانپ رہا ہو تو اس میں نظر ہے اھ اختصاراً جبکہ خود حلیہ کی گفتگو میں نظر ہے جیسا کہ پیچھے ہم نے بیان کر دیا ہے۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم |

مسئلہ ۱۰۱۸ : از کالج علی گڑھ کمرہ نمبر ۶ مرسلہ محمد عبد المجید خاں یوسف زئی سرسید کورٹ ۲۹ صفر ۱۳۳۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جس کمرہ میں یا مکان میں تصاویر مردم آویزاں ہوں اُس میں نماز پڑھنا جائز ہے یا ناجائز حرام ہے یا مکروہ؟ اگر نا جائز یا مکروہ ہے تو شارع نے جو مصلحت اس میں رکھی ہے وہ برائے خوبی اور باریکی ظاہر ہونے کے بیان فرمائے جائیں، دوسرے یہ کہ نماز ساتھ خیال غیر اللہ اور ہمہ تن مصروف ہو کر ہونا چاہئے لہذا کیا مضائقہ ہو

سکتا ہے اگر تصاویر اس جگہ ہوں یا احتیاطاً کیسا اس قدر کافی نہیں ہو سکتا ہے کہ صرف سامنے یا اس حد تک کے جہان تک نظر پڑ سکے تصاویر ہٹا دی جائیں اور پس پشت اگر تصاویر ہوں وہ رہیں اور نماز پڑھ لی جائے تو نماز ہو جائے گی یا کیا نقص پیدا ہو جائے گا؟ فقط

الجواب: جاندار کی اتنی بڑی تصویر کہ اسے زمین پر رکھ کر کھڑے ہو کر دیکھیں تو اعضاء بالتبصیل نظر آئیں بشرطیکہ نہ سر بریدہ ہو، نہ چہرہ محو کردہ، نہ پاؤں کے نیچے، نہ فرش پا انداز میں، نہ مخفی پوشیدہ جس کمرہ میں ہو، اس میں نماز مطلقاً

---

۱ ردالمحتار باب مایفسد الصلوۃ وما یکرہ فیھا مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۷۲۷-۷۲۸

Fatawa Rizwia, Volume Seven

It is disliked (Makruh), whether it is in front, behind, to the right, or the left, above, or in the place of prostration. Among all these, it is worst if it is in the place of prostration or in the direction of the Qibla, then above, then to the right or left, and then behind. There are several reasons for this dislike: the place resembling the places of worship of non-believers, the picture being displayed or hung as a mark of respect, or if it is in front or in the place of prostration, it resembles worshiping it. In continuous (Mutawatir) Hadiths, it is stated that the angels of mercy do not enter such a house, as the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him) said:

"Indeed, the angels do not enter a house in which there is a dog or a picture." Certainly, angels do not go into that house in which there is a dog or a picture.

This reasoning encompasses all the aforementioned cases and provides a complete remedy for the doubt mentioned in the question. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 1019: From Bhendi Bazar, sent by Muhammad Fazl-ur-Rahman Sada Kar, 5 Rabi-ul-Awwal 1332 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue of an Imam who leads the prayer while wearing his lower garment (izār) below his ankles? Is that prayer prohibitively disliked (Makruh Tahrimi) or slightly disliked (Tanzihi)? Is it permissible in prayer to keep one foot at an angle to the Qibla or to stand on only one foot, or is it contrary to the Sunnah and slightly disliked (Makruh Tanzihi)? Is keeping one foot angled towards the Qibla or standing on one foot in prayer permissible or against the Sunnah and slightly disliked? Please provide an answer with references from reliable and commonly used books of jurisprudence. Explain and you shall be rewarded.

Answer: To keep the lower garment (izār) below the ankles out of pride is forbidden (Haram), and in this case, the prayer is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi), otherwise, it is only slightly disliked (Makruh Tanzihi), and even in prayer, it is highly undesirable. In Sahih Bukhari Sharif, it is recorded: Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) submitted: "O Messenger of Allah! My lower garment hangs down unless I am very careful about it." He (peace and blessings be upon him) said: "You are not among those who do it out of pride." In Fatawa 'Alamgiriyyah, it is stated:

"For a man to let his lower garment hang below his ankles, if it is not due to pride, then there is a slight dislike (Karahah Tanzihiyah) in it. The same is stated in 'al-Ghara'ib'. And Allah Almighty knows best."

For any man to walk with his lower garment hanging below his ankles, if it is not based on pride, then it is slightly disliked (Makruh Tanzihi). In Al-Ghara'ib, it is likewise. And Allah Almighty knows best (T).

1. Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from Abu Talha, published by Dar-ul-Fikr Beirut, 4/30.
2. Sahih Bukhari, Chapter on dragging his lower garment without pride, published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/860.
3. Fatawa Hindiyyah, Book of Disliked Matters, Chapter Nine on Clothing, published by Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/333.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

यह मकरूह है चाहे वह सामने हो या पीछे, दाएं या बाएं ऊपर या सजदे की जगह, और इन सब में ज़्यादा बुरा सजदे की जगह या क़िबले की जानिब होना है, फिर ऊपर, फिर दाएं-बाएं, फिर पीछे। इसमें मकरूह होने की कई वजहें हैं: उस जगह का काफ़िरों की इबादतगाहों से मुशाबहत (समानता) होना, तस्वीर का बतौर-ए-एज़ाज़ (सम्मान स्वरूप) ज़ाहिरी तौर पर रखा या लगा होना, आगे या सजदे की जगह पर हो तो उसकी इबादत से मुशाबहत हो सकती है। मुतवातिर हदीसों में आया है कि रहमत के फ़रिश्ते उस मकान में नहीं आते, जैसा कि हुज़ूर सैय्यद-उल-मुरसलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया:

"बेशक फ़रिश्ते उस घर में दाख़िल नहीं होते जिसमें कुत्ता या तस्वीर हो।" बेशक फ़रिश्ते उस घर में नहीं जाते जिसमें कुत्ता या तस्वीर हो।

यह वजह उन तमाम सूरतों को शामिल है और सवाल में ज़िक्र किए गए वहम का कामिल (पूर्ण) इलाज है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला १०१९: अज़ भिंडी बाज़ार, मुरसला मोहम्मद फ़ज़ल-उर-रहमान सादा कार, ५ रबी-उल-अव्वल १३३२ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि जो इमाम इज़ार (तहबंद) टखनों के नीचे तक पहन कर नमाज़ पढ़ाए वह नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी है या तन्ज़ीही? क़िबला रुख़ एक क़दम कोना रखना या एक क़दम पर खड़ा रहना नमाज़ में जायज़ है या ख़िलाफ़-ए-सुन्नत और मकरूह-ए-तन्ज़ीही? क़िबला रुख़ एक क़दम कोना रखना या एक क़दम पर खड़ा रहना नमाज़ में जायज़ है या ख़िलाफ़-ए-सुन्नत और मकरूह-ए-तन्ज़ीही है? बराह-ए-हमदर्दी इस्तिफ़्ता बजवाला-ए-इबारत कुतुब-ए-मुतदावला-ए-मोतबरह फ़िक़्ह अरक़ाम फ़रमाएं। बय्यिनू तूजिरू।

अल-जवाब: इज़ार टखनों से नीचे रखना अगर बराय-ए-तक्कबुर (अहंकार के लिए) है तो हराम है और इस सूरत में नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी वरना महज़ मकरूह-ए-तन्ज़ीही, और नमाज़ में भी इसकी ग़ायत-ए-औला (अत्यधिक नापसंदगी) है। सहीह बुख़ारी शरीफ़ में है: सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने अर्ज़ की: या रसूल अल्लाह! मेरा तहबंद लटक जाता है जब तक कि मैं इसका ख़ास ख़्याल न रखूँ। फ़रमाया: "तुम उनमें से नहीं हो जो ब-राह-ए-तक्कबुर ऐसा करें।" फ़तावा आलमगीरिया में है:

"किसी आदमी का टखनों से नीचे अपना इज़ार लटकाना, अगर यह तक्कबुर के लिए न हो, तो इसमें मकरूह-ए-तन्ज़ीही है। इसी तरह अल-ग़राइब में है। वल्लाहु तआला आलम।"

किसी आदमी का टखनों से नीचे तहबंद लटका कर चलना अगर तक्कबुर की बिना पर न हो तो मकरूह-ए-तन्ज़ीही है। ग़राइब में यूँ ही है। वल्लाहु तआला आलम (त)।

1. मुस्नद अहमद बिन हंबल, रिवायत अबू तल्हा, मतबुआ दारुल फ़िक्र बेरूत, ४/३०।
2. सहीह बुख़ारी, बाब फ़ी ज़र्र-ए-इज़ारिही मिन ग़ैर-ए-ख़ुयला, मतबुआ क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, २/८६०।
3. फ़तावा हिन्दिया, किताब-उल-कराहिया, अल-बाब-अत-तासे फ़िल-लिबास, मतबुआ नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ५/३३३।

مکروہ ہے خواہ آگے ہو یا پیچھے یادائیں یا بائیں یا اوپر یا سجدہ کی جگہ اور ان سب میں بد تر جائے سجود یا جانب قبلہ ہونا ہے پھر اوپر ، پھر دہنے بائیں ، پھر پیچھے اور اس میں کراہت کے متعدد وجوہ ہیں اس مکان کا معبدِ کفار سے مشابہ ہونا ، تصویر کا بطور اعزاز ظاہر طور پر رکھا یا لگا ہونا ، آگے یا جائے سجود پر ہو تو اس کی عبادت سے مشابہ ہو، ملائکہ رحمت کا اس مکان میں نہ آنا متواتر حدیثوں میں ہے کہ حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا : ان الملئکۃ لا تدخل بیتا فیہ کلب ولا صورۃ -۱ بیشک فرشتے اس گھر میں نہیں جاتے جس میں کتا یا تصویر ہو۔ یہ وجہ ان تمام صور مذکورہ کو شامل اور وہم مذکور فی السوال کا علاج کامل ہے واللہ تعالیٰ اعلم ۔ مسئلہ ۱۰۱۹ : از بھنڈی بازار مرسلہ محمد فضل الرحمن سادہ کار ۵ ربیع الاول ۱۳۳۲ ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جو امام ازار ٹخنوں کے نیچے تک پہن کر نماز پڑھائے وہ نماز مکروہ تحریمی ہے یا تنزیہی ؟ قبلہ رخ ایک قدم کونہ رکھنا یا ایک قدم پر کھڑا رہنا نماز میں جائز ہے یا خلاف سنت اور مکروہ تنزیہی ؟ قبلہ رخ ایک قدم کونہ رکھنا یا ایک قدم پر کھڑا رہنا نماز میں جائز ہے یا خلاف سنت اور مکروہ تنزیہی ہے ؟ براہِ ہمدردی استفتا بحوالہ عبارت کتب متداولہ معتبرہ فقیہ ارقام فرمائیں۔ بینوا توجروا۔ الجواب : ازار ٹخنوں سے نیچے رکھنا اگر برائے تکبر ہو حرام ہے اور اس صورت میں نماز مکروہ تحریمی ورنہ صرف مکروہ تنزیہی ، اور نماز میں بھی اس کی غایت اولیٰ ۔ صحیح بخاری شریف میں ہے : صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے عرض کی : یا رسول اللہ ! میرا تہبند لٹک جاتا ہے جب تک میں اس کا خاص خیال نہ رکھوں فرمایا : لست ممن یصنعہ خیلاء -۲ (تم ان میں نہیں ہو جو براہِ تکبر ایسا کریں ، فتاویٰ عالمگیر یہ میں ہے : اسبال الرجل ازارہ اسفل من الکعبین ان لم یکن للخیلاء ففیہ کراھۃ تنزیہ

كذا في الغرائب -٣ واللہ تعالیٰ اعلم۔ کسی آدمی کا ٹخنوں سے نیچے تہبند لٹکا کر چلنا اگر تکبر کی بنا پر نہ ہو تو مکروہ تنزیہی ہے۔ غرائب میں یونہی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) ١ مسند احمد بن حنبل مروی عن ابی طلحہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ٤/٣٠ ٢ صحیح بخاری باب فی جرازارہ من غیر خیلاء مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ٢/٨٦٠ ٣ فتاوی ہندیہ کتاب الکراہیة الباب التاسع فی اللبس مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ٥/٣٣٣ Page 389 of 721

Fatawa-e-Razvia Volume 7

Both matters are against the Sunnah and are disliked (Makruh). Yes, 'Tarawuh baynal qadamayn', meaning putting weight on one foot for a while and then on the other, is Sunnah, as established in Al-Hilyah and explained in our Fatawa. (Its detail is in Al-Hilyah and we have also described it in our Fatawa. - compiler)

Problem 1020: From Qadiri Ganj, District Birbhum, Bengal, sent by Syed Zahoor-ul-Hasan Sahib Qadiri Razzaqi Kirmani, 22 Jumadi-al-Ula 1336 AH. These days in some cities of Bengal, some people have adopted the practice of praying obligatory prayers in congregation with bare heads. If someone says it insults the congregation, they reply that they pray this way out of humility and submissiveness. Similarly, some people have stopped wearing a cap on their heads even outside of prayer on the pretext of humility and submissiveness. So, will praying the obligatory congregation with a bare head be valid or disliked? If it is valid, did the Master of the Universe (Prophet Muhammad ﷺ), or the Master of the Universe (Ali r.a.), or the Imams, or the Saints ever keep their heads bare? And is being bare-headed mentioned as a part of etiquette and manners in the books of the great Sufis? And is its dislike established from the noble Hadiths and Jurisprudence (Fiqh)? Please explain and be rewarded.

The Answer: The blessed Sunnah of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is prayer with a cap and turban. The jurists (Fuqaha) have categorized praying with a bare head into three types: If it is with the intention of humility and submissiveness, it is permissible; if it is due to laziness, it is disliked (Makruh); and God forbid, if it is done by considering prayer worthless or trivial, it is disbelief (Kufr). When Muslims state their intention as humility, there is no reason not to believe them; harbouring bad suspicions about a Muslim is forbidden. The command to keep the head bare is during Ihram, and in that state, keeping the head bare day and night is proven for the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and all the companions. Other than that, making a habit of keeping the head bare and roaming in streets and markets is neither proven nor commendable in Shariah; rather, it is among the causes of 'shuhrah' (notoriety/fame), and such a style that attracts fingers (is pointed at) is disliked in Shariah. It is stated in Majma'-ul-Bihar etc.: "To go against the custom of the city is 'shuhrah' and is disliked (Makruh)." (To deviate from the practice of the townspeople is notoriety and is disliked. - compiler)

No saying of the Sufi masters on this matter is coming to mind at this time. And Allah Almighty knows best.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

दोनों बातें सुन्नत के खिलाफ और मकरूह हैं। हाँ, 'तरावुह बैनुल क़दमैन' यानी थोड़ी देर एक पाँव पर ज़ोर रखना फिर थोड़ी देर दूसरे पर सुन्नत है जैसा कि 'अल-हिल्या' में सिद्ध है और हमने अपने फ़तावा में भी इसका वर्णन किया है। (हिल्या में इसका विवरण है और हमने अपने फ़तावा में भी इसे बयान किया है। - संपादक)

मसला १०२०: क़ादरी गंज, जिला बीरभूम, बंगाल से प्रेषक सैय्यद ज़हूर-उल-हसन साहब क़ादरी रज़ाक़ी किरमानी, २२ जमादी-उल-उला १३३६ हिजरी। आजकल बंगाल के कुछ शहरों में कुछ लोगों ने फ़र्ज़ जमाअत में नंगे सिर नमाज़ पढ़ना अपनाया है। अगर कोई कहता है कि इससे जमाअत का अपमान होता है, तो वे उत्तर देते हैं कि मैं विनम्रता और दीनता के कारण ऐसा करता हूँ। इसी तरह, विनम्रता के बहाने कुछ लोगों ने नमाज़ के अलावा भी सिर पर टोपी रखना छोड़ दिया है। तो क्या नंगे सिर फ़र्ज़ जमाअत में नमाज़ पढ़ने से नमाज़ जायज़ होगी या मकरूह? अगर जायज़ होगी तो क्या हुज़ूर सरवर-ए-क़ायनात या हज़रत मौला-ए-क़ायनात या हज़रत इमामन या हज़रत ने कभी सिर नंगा रखा है या नहीं? और सूफ़ी बुज़ुर्गों की किताबों में नंगे सिर रहना तहज़ीब और आदाब में आया है या नहीं? और हदीस शरीफ़ और फ़िक़्ह से इसकी कराहत (नापसंदगी) साबित है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पायें।

उत्तर: हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मुबारक सुन्नत टोपी और इमामे के साथ नमाज़ है। फ़ुक़हा-ए-किराम (धर्मशास्त्रियों) ने नंगे सिर नमाज़ पढ़ने को तीन श्रेणियों में बाँटा है: यदि यह विनम्रता और दीनता की नीयत से हो तो जायज़ है; यदि आलस्य के कारण हो तो मकरूह है; और अल्लाह न करे, यदि नमाज़ को तुच्छ या हल्का समझकर किया जाए तो यह कुफ़्र है। जब मुसलमान अपनी नीयत विनम्रता बताते हैं तो उसे न मानने का कोई कारण नहीं है; मुसलमान पर बदगुमानी (बुरा संदेह) करना हराम है। सिर नंगा रखने का आदेश एहराम की स्थिति में है, और उस स्थिति में दिन-रात सिर खुला रखना हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम और तमाम सहाबा-ए-किराम से साबित है। इसके अलावा, नंगे सिर रहने की आदत डालना और गलियों-बाज़ारों में इस तरह घूमना हरगिज़ साबित नहीं है और न ही शरीयत में सराहनीय है; बल्कि यह 'शोहरत' (नामवरी/प्रसिद्धि) के कारणों में से है, और ऐसी वेशभूषा जिस पर उंगलियां उठें, शरीयत में मकरूह है। 'मजमा-उल-बिहार' आदि में है: "नगरवासियों के रिवाज के विरुद्ध चलना 'शोहरत' है और मकरूह है।" (शहर के लोगों के सामान्य व्यवहार से बाहर निकलना शोहरत और मकरूह है। - संपादक)

सूफ़ी बुज़ुर्गों का इस बारे में कोई कथन इस समय ज़हन में नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

1 मजमा-उल-बिहार पृष्ठ ३९० ऑफ़ ७२१

دونوں باتیں خلاف سنت ومکروہ ہیں، ہاں تراوح بین القدمین یعنی تھوڑی دیر ایک پاؤں پر زور رکھنا پھر تھوڑی دیر دوسرے پر سنت ہے کما حققہ فی الحلیۃ و بیناہ فی فتاؤنا (حلیہ میں اس کی تفصیل ہے اور ہم نے اپنے فتاوٰی میں بھی اسے بیان کیا ہے۔ت)

مسئلہ ۱۰۲۰: از قادری گنج ضلع بیر بھوم ملک بنگالہ مرسلہ سیّد ظہور الحسن صاحب قادری رزاقی کرمانی ۲۲ جمادی الاولٰی ۱۳۳۶ھ آج کل دیار بنگال کے بعض بعض شہروں میں بعض لوگوں نے فرض جماعت میں سر ننگا کر کے نماز پڑھنا اختیار کیا ہے اگر کسی نے کہا کہ جماعت کی اہانت ہوتی ہے تو اس کے جواب میں یہ لوگ کہتے ہیں کہ عاجزی وانکساری کی وجہ سے پڑھتا ہوں اسی طرح عاجزی وانکساری کے بہانے سے بعض لوگوں نے علاوہ نماز کے بھی سر پر ٹوپی رکھنا چھوڑ دیا ہے تو کیا ننگے سر فرض جماعت میں نماز پڑھنے سے نماز جائز ہوگی یا مکروہ ہوگی اگر جائز ہوگی تو کیا حضور سرور کائنات یا حضرت مولائے کائنات یا حضرات امامین منتصرین یا حضرات نے کبھی سر کوننگا رکھا ہے یا نہیں؟ اور صوفیائے عظام کی کتابوں میں ننگا سر رہنا تہذیب اور آداب آیا ہے یا نہیں؟ اور احادیث شریفہ وفقہ سے اس کی کراہت ثابت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی سنت کریمہ نماز مع کلاہ و عمامہ ہے اور فقہاء کرام نے ننگے سر نماز پڑھنے کو تین قسم کیا ہے اگر بہ نیت تواضع وعاجزی ہو تو جائز اور بوجہ کسل ہو تو مکروہ، اور معاذ اللہ نماز کو بے قدر اور ہلکا سمجھ کر ہو تو کفر، جب مسلمان اپنی نیت تواضع بتاتے ہیں تو اسے نہ ماننے کی کوئی وجہ نہیں، مسلمان پر بدگمانی حرام ہے ننگے سر رکھنے کا احرام میں حکم ہے اور اس حالت میں شبانہ روز برابر سر برہنہ حضور اکرم

صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و صحابہ کرام سب سے ثابت، بغیر اس کے ننگے سر کی عادت ڈالنا کوچہ و بازار میں اسی طرح پھرنا نہ ہرگز ثابت ہے نہ شرعاً محمود بلکہ وہ منجملہ اسباب شہرت ہے اور ایسی وضع جس پر انگلیاں اٹھیں شرعاً مکروہ، مجمع البحار وغیرہ میں ہے: الخروج عن عادۃ البلد شھرۃ و مکر وہ۔ (اہل شہر کے معمول سے نکلنا شہرت اور مکروہ ہے (ت))

صوفیہ کرام کا اس بارے میں کوئی قول اس وقت ذہن میں نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

1 مجمع البحار Page 390 of 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Problem 1021: From Old City, Mahalla Sahswani Tola, asked by Hafiz Rahimullah Sahib, 11 Jumada al-Ukhra 1336 AH.

Question: After the praise (Hamd), when 'Muhammad is the Messenger of Allah and those with him' (a Quranic verse) was recited in the Ruku, one follower (muqtadi) inadvertently said 'Sallallahu Alaihi Wasallam' and another follower intentionally said 'Sallallahu Alaihi Wasallam.' Was the prayer of these two followers valid or not? And what is the ruling for a person who says that saying 'Sallallahu Alaihi Wasallam' inside the prayer should not be done, neither inadvertently nor intentionally?

The Answer: Upon hearing the pure name of Allah Almighty, it is a command to say 'Azza wa Jalla' or 'Jalla Jalaluhu' or similar words of glorification. Upon hearing the blessed name of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), it is mandatory (Wajib) to say 'Sallallahu Alaihi Wasallam' or 'Alayhi Afdalus-Salatu was-Salam' or similar words of Durood. However, both these obligations apply outside of prayer. Inside the prayer, there is no permission for any words other than those prescribed by the Legislator (peace and blessings be upon him). Especially during the loud (Jahri) prayer, at the time of the Imam's recitation, it is mandatory for the follower to listen and remain silent. Similarly, when the Imam is delivering the sermon (Khutbah) and the pure names of Allah Almighty and the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) are mentioned, the listeners should say words of sanctification and Durood in their hearts; saying them with the tongue is not permitted there either. In prayer, hearing the Divine name and saying 'Jalla wa 'Ala' or hearing the blessed name and saying 'Sallallahu Alaihi Wasallam,' if intended as a response, invalidates the prayer, whether it was done inadvertently or intentionally. If it was not intended as a response, then doing it intentionally is forbidden, and there is no accountability for inadvertence. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Arabic Box Text]: If one hears the name of Allah Almighty and says 'Jalla Jalaluhu', or [hears the name of] the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and sends blessings upon him, or [hears] the Imam's recitation and says 'Allah and His Messenger have spoken the truth', the prayer is invalidated if the intention was to respond. [End Quote]. Allama Shami said, it is mentioned in al-Bahr that if a person praying says the words of the Adhan as a response to the Mu'adhin, the prayer is invalidated if he intended it as a response, and similarly even if there was no

[specific] intention, because it is apparent that the intention was to respond. Likewise, the ruling applies when hearing the name of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and sending blessings upon him.

[Urdu Box Text Translation]: If one hears the name of Allah Almighty and says 'Jalla Jalaluhu', or hears the name of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and recites Durood Sharif, or hears the Imam's recitation and says 'Sadaqallahu wa Rasuluhu', if the intention was to respond, the prayer will be invalidated. Allama Shami stated that it is in al-Bahr that if a worshiper says the words of the call to prayer (adhan) while responding to it, then the prayer will be invalidated. Similarly, the ruling for this case is when there was no intention because it is apparent that the intention was to give an answer. Likewise, when the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him)... [cuts off].

1: Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, published Mustafa al-Babi Egypt 1/594.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

मसला १०२१: पुराने शहर, महल्ला सहसवानी टोला से, हफीज़ रहीमउल्लाह साहब द्वारा पूछा गया, ११ जमादी अल-उखरा १३३६ हिजरी।

सवाल: हम्द (प्रशंसा) के बाद जब रुकू में 'मुहम्मद रसूलुल्लाह वल्लज़ीना मअहु' (क़ुरआनी आयत) पढ़ा गया, तो एक मुक़्तदी के मुँह से गलती से 'सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम' निकल गया और दूसरे मुक़्तदी ने जानबूझकर 'सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम' कहा। क्या इन दोनों मुक़्तदियों की नमाज़ हुई या नहीं? और उस व्यक्ति के लिए क्या हुक्म है जो कहता है कि नमाज़ के अंदर 'सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम' न तो गलती से कहना चाहिए और न ही जानबूझकर?

जवाब: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल का पाक नाम सुनकर हुक्म है कि 'अज़्ज़-व-जल्ल' या 'जल्ल-जलालुहू' या इसके जैसे ताज़ीमी शब्द कहे जाएँ। हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का पाक नाम सुनकर वाजिब है कि 'सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम' या 'अलैहि अफ़ज़लुस-सलातु वस्सलाम' या इसके जैसे दरूद के शब्द कहे जाएँ। मगर ये दोनों हुक्म नमाज़ के बाहर के लिए हैं। नमाज़ में उन शब्दों के अलावा जिन्हें शारे (क़ानून देने वाले) अलैहिस्सलाम ने तय कर दिया है, किसी और चीज़ की इजाज़त नहीं है। विशेष रूप से जह्री (ऊँची आवाज़ वाली) नमाज़ में इमाम की क़िरात के समय मुक़्तदी का सुनना और खामोश रहना वाजिब है। इसी तरह इमाम के खुतबा पढ़ते समय जब अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल और सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पाक नाम आएँ तो सुनने वाले दिल में तक़दीस और दरूद के शब्द कहें, ज़बान से कहने की वहाँ भी इजाज़त नहीं है। नमाज़ में इलाही नाम सुनकर 'जल्ल व अला' या मुबारक नाम सुनकर 'सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम' कहना अगर जवाब देने के इरादे से है, तो नमाज़ फासिद (बेकार) हो जाएगी, चाहे गलती से हो या जानबूझकर। और अगर जवाब का इरादा नहीं था, तो जानबूझकर कहना मना है और गलती पर कोई जवाबदेही नहीं है। दुर्रे मुख़्तार में है:

[अरबी बॉक्स पाठ]: अगर अल्लाह तआला का नाम सुनकर 'जल्ल जलालुहू' कहा, या नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का नाम सुनकर उन पर दरूद भेजा, या इमाम की क़िरात सुनकर 'सदक़ल्लाहु व रसूलुहु' कहा, तो अगर जवाब देना मक़सद था तो नमाज़ फासिद हो जाएगी। अल्लामा शामी ने फ़रमाया कि 'बहर' में ज़िक्र है कि अगर नमाज़ी ने मुअज़्ज़िन को जवाब देते हुए अज़ान के कलिमात कहे, तो अगर जवाब का इरादा था तो नमाज़ फासिद हो जाएगी, और इसी तरह अगर नीयत नहीं भी

थी तब भी, क्योंकि ज़ाहिर यही है कि इरादा जवाब देने का ही था। इसी तरह जब नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का नाम सुनकर दरूद पढ़ा।

[उर्दू बॉक्स अनुवाद]: अगर अल्लाह तआला का नाम सुनकर जल्ल जलालुहू, हुज़ूर अलैहिस्सलाम का नाम सुनकर दरूद शरीफ़, इमाम की क़िरात सुनकर सदक़ अल्लाह व रसूलुहु, कहा तो मक़सद जवाब था तो नमाज़ फासिद हो जाएगी। अल्लामा शामी ने फ़रमाया बहर में है कि अगर नमाज़ी ने अज़ान का जवाब देते हुए अज़ान के कलिमात कहे तो नमाज़ फासिद हो जाएगी, इसी तरह इस सूरत का हुक्म है जब कोई नीयत न थी क्योंकि ज़ाहिर जवाब देना ही है इसी तरह जब सरवरे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम... [अधूरा]।

१: रद अल-मुह्तार, बाब मा युफ़सिदुस-सलाह, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र १/५९४।

पृष्ठ ३९१ का ७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۲۱: از شہر کہنہ محلہ سہسوانی ٹولہ مسئولہ حافظ رحیم اللہ صاحب ۱۱ جمادی الاخرٰی ۱۳۳۶ھ بعد الحمد کے محمد رسول اللہ والذین معہ رکوع پڑھا ایک مقتدی کے منہ سے سہواً صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نکلا اور دوسرے مقتدی نے عمداً صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کہا حضور ان دونوں مقتدیوں کی نماز ہوئی یا نہیں؟ اور جو شخص یہ کہے کہ نماز کے اندر صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نہ سہواً کہنا چاہئے نہ عمداً، ایسے شخص کا کیا حکم ہے؟ الجواب: اللہ عزوجل کا نام پاک سن کر حکم ہے کہ عزوجل یا جل جلالہ ، یا اس کی مثل کلمات تعظیمی کہے حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا نام پاک سن کر واجب ہے کہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یا علیہ افضل الصلوۃ والسلام یا اس کے مثل کلمات درود کہے مگر یہ دونوں وجوب بیرون نماز ہیں نماز میں سوا ان کلمات کے جو شارع علیہ الصلوۃ والسلام نے مقرر فرما دیئے ہیں اور کی اجازت نہیں ، خصوصاً جہریہ نماز میں وقت قرات امام مقتدی کا سننا اور خاموش رہنا واجب ہے یونہی امام کے خطبہ پڑھتے میں جب اللہ عزوجل اور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے اسمائے طیبہ آئیں سامعین دل میں کلمات تقدیس و درود کہیں ، زبان سے کہنے کی وہاں بھی اجازت نہیں ، نماز میں نام الٰہی سن کر جل و علا یا نام مبارک سن کر صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کہنا اگر بقصد جواب ہے نماز جاتی رہے گی سہواً ہو یا قصداً ، اور اگر بلا قصد جواب تو قصداً ممنوع اور سہو پر مواخذہ نہیں ، در مختار میں ہے :

سمع اسم اللہ تعالٰی فقال جل جلالہ او النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فصلی علیہ او قراءۃ الامام فقال صدق اللہ ورسولہ لفسد ان قصد جوابہ اھ قال العلامۃ الشامی ذکر فی البحر انہ لو قال مثل ما قال

المؤذن ان اراد جوابہ تفسد وکذا لولم تکن نیۃ لان الظاہر انہ اراد الاجابۃ وکذلک اذا سمع اسم النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فصلی

اگر اللہ تعالیٰ کا نام سن کر جل جلالہ، حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا نام سن کر درود شریف، امام کی قرات سن کر صدق اللہ و رسولہ، کہا تو مقصود جواب تھا تو نماز فاسد ہوجائے گی اھ علامہ شامی نے فرمایا بحر میں ہے کہ اگر نمازی نے اذان کا جواب دیتے ہوئے اذان کے کلمات کہے تو نماز فاسد ہوجائے گی ، اسی طرح اس صورت کا حکم ہے جب کوئی نیت نہ تھی کیونکہ ظاہر جواب دینا ہی ہے اسی طرح جب سرور عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم علیہ وسلم

1 ردالمحتار باب مایتفسد الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۵۹۴

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

...heard his noble name and recited Salawat (blessings upon him), then this is also a response. There will be an objection to this based on the previous discussion where a distinction was made. For instance, someone said "Alhamdulillah" upon hearing a sneeze. Ponder over this, which clarifies that if the intention was not to respond but rather to praise and glorify Allah, then the prayer will not be invalidated because the glorification of Allah the Almighty and Salawat upon the Prophet (peace and blessings be upon him) are not contradictory to the prayer, as explained in 'Sharh al-Munya'. Here ends the discourse of Allama Shami.

I say (Ahmad Raza Khan): The detail mentioned previously is that if someone hears another person sneeze and says "Alhamdulillah," then if they intended it as a response, the scholars differ; or if the intention was to teach, the prayer becomes invalid. If neither was intended, the prayer is not invalidated according to 'Nahr'. In 'Sharh al-Munya', it was deemed correct that the prayer is not invalidated at all because it is not recognized as a conventional response. This is contrary to the case when one says "Alhamdulillah" upon hearing good news, which is a recognized response. I recall writing on the statement "non-invalidation absolutely": I say: It is necessary to exempt the intention of teaching, as is clear, and the reasoning does not apply to it.

---

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on what invalidates and what is disliked in prayer, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, 1/259.
2. Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/458.

Page 392 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड सातवां

...का नाम सुना और दरूद शरीफ़ पढ़ा तो यह भी जवाब ही है। और इस पर पिछली बातचीत के साथ ऐतराज होगा जिसमें फर्क किया गया था, उदाहरण के लिए किसी ने छींक सुनकर 'अल्हम्दुलिल्लाह' कहा। विचार करें, जो स्पष्ट कर रहा है कि यदि उद्देश्य जवाब देना न हो बल्कि अल्लाह की प्रशंसा और गौरव गान हो, तो नमाज़ खराब नहीं होगी क्योंकि अल्लाह की महानता और रहमत-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा में सलाम नमाज़ के विरुद्ध नहीं है, जैसा कि 'शराह अल-मुन्या' में वर्णित है। यहाँ अल्लामा शामी की बात समाप्त हुई।

अक़ूल: (मैं कहता हूँ) जो विस्तार पीछे गुज़रा कि यदि दूसरे की छींक सुनने वाले ने 'अल्हम्दुलिल्लाह' कहा, तो यदि उद्देश्य जवाब देना था तो इसमें विद्वानों का मतभेद है; या यदि उद्देश्य शिक्षा देना था तो नमाज़ खराब हो जाएगी; या दोनों में से कोई भी उद्देश्य नहीं था तो नमाज़ खराब नहीं होगी ('नहर')। और 'शराह मुन्या' में इस बात को सही माना गया है कि किसी भी स्थिति में नमाज़ खराब नहीं होगी क्योंकि यह जवाब के रूप में प्रसिद्ध नहीं है। इसके विपरीत उस स्थिति में जब खुशी की बात पर 'अल्हम्दुलिल्लाह' कहे, तो यह जवाब के रूप में प्रसिद्ध है। मुझे याद आता है कि मैंने उनके इस कथन 'नमाज़ का बिल्कुल भी खराब न होना' पर यह लिखा था: अक़ूल: यहाँ शिक्षा देने के इरादे को अलग करना ज़रूरी है जैसा कि स्पष्ट है, और कारण इससे संबंधित नहीं है।

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, नमाज़ को खराब करने वाली और मकरूह चीज़ों का अध्याय, मुतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/259।
2. रद अल-मुह्तार, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/458।

पृष्ठ 392/721

کا اسم گرامی سنا اور درود شریف پڑھا تو یہ بھی جواب ہی ہے اھ اور اس پر گزشتہ گفتگو کے ساتھ اعتراض ہوگا جس میں فرق کیا گیا تھا مثلاً کسی نے چھینک سن کر الحمد للہ کہا غور کرو، جو واضح کر رہا ہے کہ اگر مقصود جواب نہ ہو بلکہ اللہ کی ثنا و تعظیم ہو تو نماز فاسد نہ ہوگی کیونکہ اللہ تعالی کی تعظیم اور رحمت عالم صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی خدمت میں سلام، نماز کے منافی نہیں شرح المنیہ اھ علامہ شامی کا کلام ختم ہوا۔

اقول: (میں کہتا ہوں) جو تفصیل پیچھے گزری کہ اگر غیر کی چھینک سننے والے نے الحمد للہ کہا تو اگر مقصود جواب تھا تو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے یا مقصود تعلیم تھا تو نماز فاسد ہو جائے گی یا دونوں میں سے کوئی بھی مقصود نہ تھا تو نماز فاسد نہ ہوگی نہر، اور شرح منیہ میں اس بات کو صحیح قرار دیا ہے کہ کسی صورت میں بھی نماز فاسد نہ ہوگی کیونکہ یہ جواب متعارف نہیں۔ بخلاف اس صورت کے جب خوش کن بات پر الحمد للہ کہے تو یہ جواب متعارف ہے اھ ش۔ مجھے یاد آتا ہے کہ اس کے قول "عدم الفساد مطلقاً" پر یہ لکھا تھا۔ اقول: یہاں ارادہ تعلیم کو مستثنی کرنا ضروری ہے جیسا کہ واضح ہے اور تعلیل اس سے متعلق نہیں

---

1 در مختار باب مایفسد الصلوۃ و مایکرہ فیہا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۲۵۹ 2 ردالمختار باب مایفسد الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۴۵۸

Fatawa Razviya - Volume 7

Top Section: (Arabic text): The reasoning does not apply here because the cause in it is something else besides being a reply, and that is its being an error. This is the same detail that has passed, and you know that it has no connection to being from the branches (furu') in that saying 'Alhamdulillah' is not a reply to the sneeze, but rather it is the Sunnah of the sneezer. So when teaching is not intended by it, it would be an original praise (insha-e-hamd), unlike the cases mentioned here, for all of them are replies. Since a reply has been identified, the answer to the objection is known. And Allah Almighty knows best. (Urdu translation of the above): ...could be, because it contains a cause and a thing, and that is not being a reply but rather its being an error; this was the previous detail. And you are seeing that it has no connection to being among its branches, because 'Alhamdulillah' is not a reply to the sneeze but is a Sunnah for the one who sneezes. So when teaching is not intended by it, then it will be (original) praise. Unlike the aforementioned cases where these are replies in any case because their being a reply is well-known. So from this, the answer to the objection became known. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1022: From Dataganj, district Badaun, sent by Mr. Ashiq Hussain, 19 Jumada al-Akhira 1336 AH. Question: Is prayer valid while wearing shoes, i.e., full boots that are tied up to the ankles, if they are dry and no impurity is attached, whether new or old? It is another matter that nowadays people customarily take off their shoes in mosques; one might not wear them for fear of being pointed at, but what is the ruling? Can a person pray in boots in their home, in the forest, or while traveling? A cleric stated that whether the boot is new or old, dry, and clean of impurity, prayer is permissible while wearing it, and he cited it as being written in Sahih Bukhari.

Answer: To go into the mosque wearing shoes is contrary to etiquette. It is in Radd al-Muhtar: "Entering the mosque wearing shoes is bad manners." (Entering the mosque wearing shoes is disrespectful. -T) Now its basis is upon custom and tradition, and it changes with the difference of time, country, and nation. In Arabia, they address their father with "Anta," meaning "thou/you." In the sacred time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), such address was also common. Our master Ismail (peace be upon him) said to his noble father, our master Ibrahim, the Chief of

Prophets and the Friend of the Almighty (peace be upon him), "O my father! Do that which you..."

1. Jadd al-Mumtar 'ala Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, Majma' al-Islami, Mubarakpur, India 1/285
2. Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, printed by Mustafa al-Babi, Egypt 1/486

फ़तावा रिज़विया - जिल्द 7

शीर्ष खंड: (अरबी पाठ का अर्थ): तर्क यहाँ लागू नहीं होता क्योंकि इसमें कारण कुछ और है न कि जवाब होना, और वह इसका त्रुटिपूर्ण होना है। यह वही विस्तार है जो पहले बीत चुका है, और आप जानते हैं कि इसका शाखाओं (फ़ुरआत) में से होने से कोई संबंध नहीं है क्योंकि 'अल्हम्दुलिल्लाह' छींक का जवाब नहीं है, बल्कि यह छींकने वाले की सुन्नत है। तो जब इससे शिक्षण का उद्देश्य नहीं है, तो यह हम्द (प्रशंसा) की रचना होगी, उन मामलों के विपरीत जिनका यहाँ उल्लेख है, क्योंकि वे सभी जवाब हैं। चूँकि जवाब की पहचान हो गई है, तो आपत्ति का उत्तर ज्ञात हो गया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (उर्दू अनुवाद): ...सकती है क्योंकि इसमें इल्लत और शय है और वह जवाब होना नहीं बल्कि उसका खता (त्रुटि) होना है, यही पिछला विवरण था। और आप देख रहे हैं कि इसका कोई संबंध नहीं कि यह इसकी शाखाओं में से है क्योंकि अल्हम्दुलिल्लाह छींक का जवाब नहीं बल्कि वह छींकने वाले के लिए सुन्नत है। तो जब इससे शिक्षण का उद्देश्य नहीं है तो अब हम्द करना ही होगा। उन उल्लेखित स्थितियों के विपरीत कि ये हर हाल में जवाब हैं क्योंकि उनका जवाब होना प्रसिद्ध है। तो इससे आपत्ति का उत्तर ज्ञात हो गया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 1022: दातागंज, जिला बदायूँ से, प्रेषक आशिक हुसैन साहब, 19 जमादी अल-आख़िरा 1336 हिजरी। प्रश्न: जूता पहनकर यानी फुल बूट जो टखनों तक बँधा होता है, सूखा हो, गंदगी न लगी हो, चाहे नया हो या पुराना, नमाज़ जायज़ है या नहीं? यह और बात है कि मस्जिद में चूँकि आज कल रिवाज के तौर पर सब लोग जूता उतारकर जाते हैं, उनमें कोई व्यक्ति उंगली उठाए जाने के डर से जूता पहनकर न जाए, लेकिन मसला क्या है? क्या कोई व्यक्ति अपने घर में या जंगल में या सफर में बूट पहनकर नमाज़ पढ़ सकता है? एक मौलवी ने कहा था कि बूट नया हो या पुराना, सूखा हो, गंदगी न लगी हो, पहनकर नमाज़ जायज़ है और सही बुख़ारी में लिखा हुआ बताया था।

उत्तर: मस्जिद में जूता पहनकर जाना अदब के खिलाफ है। 'रद्दुल मुहतार' में है: "मस्जिद में जूता पहनकर दाखिल होना बदतमीज़ी है।" (मस्जिद में जूता पहनकर दाखिल होना बेअदबी है। -त) अब इसकी बुनियाद उर्फ़(प्रथा) और रिवाज पर ही है और वह समय, देश और कौम के अंतर से बदलता रहता है। अरब में पिता को "अन्ता" कहकर संबोधित करते हैं यानी "तू"। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पवित्र युग में भी इसी तरह संबोधन होता था। हमारे आका इस्माइल (अलैहिस्सलाम) ने

अपने महान पिता, आका इब्राहिम, नबियों के सरदार और अल्लाह के मित्र (अलैहिस्सलाम) से अर्ज़ किया: "ऐ मेरे बाप! तू कर वह काम जिसका तुझे..."

1. जद्दुल मुम्तार अला रद्दुल मुहतार, नमाज़ को खराब करने वाली चीजों का अध्याय, मजमा उल इस्लामी मुबारकपुर इंडिया 1/285
2. रद्दुल मुहतार, नमाज़ को खराब करने वाली चीजों का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी प्रेस, मिस्र 1/486

पृष्ठ 721 में से 393

اوپری حصہ: والتعلیل لایمسہ فان العلۃ فیہ شیئ اخر غیر کونہ جوابا وھو کونہ خطاء فہٰذا مام مر من التفصیل وانت تعلم انہ لامساس لہ بانھا من الفروع بان الحمد اللہ لیس جوابا بالعطاس و انما ھو سنۃ العاطس فاذالم یرد بہ التعلیم لم یکن الانشاء حمد بخلاف ماھنا فکلہ جواب وقد عرف جوابا فقد عرف الجواب عن الاشکال۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ ہو سکتی کیونکہ اس میں علت اور شئی ہے اور وہ جواب ہونا نہیں بلکہ وہ اس کا خطاء ہونا ہے یہی گزشتہ تفصیل تھی اور آپ دیکھ رہے ہیں کہ اس کا کوئی تعلق نہیں کہ یہ اس کی فروعات میں سے ہے کیونکہ الحمدللہ چھینک کا جواب نہیں بلکہ وہ چھینکنے والے کے لئے سنت ہے تو جب اس سے مقصود تعلیم نہیں تو اب حمد کرنا ہی ہوگا۔ بخلاف مذکورہ صورتوں کے کہ یہ بہر صورت جواب ہیں کیونکہ ان کا جواب ہونا معروف ہے تو اس سے اشکال کا جواب معلوم ہو گیا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۲۲: از داتا گنج ضلع بدایوں مرسلہ عاشق حسین صاحب ۱۹ جمادی الاخری ۱۳۳۶ھ جوتا پہن کر یعنی فل بوٹ جو ٹخنوں تک بندھا ہوتا ہے خشک ہو غلاظت نہ لگی ہو خواہ نیا ہو یا پرانا، نماز جائز ہے یا نہیں؟ یہ اور بات ہے کہ مسجد میں چونکہ سب لوگ رواجاً آج کل جوتا اتار کر جاتے ہیں ان میں ایک شخص انگشت نمائی کے خوف سے جوتا پہن کر نہ جائے مگر مسئلہ کیا ہے آیا کوئی شخص اپنے مکان میں یا جنگل میں یا سفر میں بوٹ پہن کر نماز پڑھ سکتا ہے؟ ایک مولوی نے فرمایا تھا کہ بوٹ نیا ہو یا پرانا، خشک ہو، غلاظت نہ لگی ہو پہن کر نماز جائز اور صحیح بخاری میں لکھا ہوا بتایا تھا۔

الجواب: مسجد میں جوتا پہن کر جانا خلاف ادب ہے۔ ردالمحتار میں ہے دخول المسجد متنعلا سوء الادب (مسجد میں جوتا پہن کر داخل ہونا بے ادبی ہے۔ ت) اب کی بنا عرف ورواج ہی پر ہے اور

وہ اختلاف زمانہ و ملک و قوم سے بدلتا ہے، عرب میں باپ سے "اَنْتَ" کہہ کر خطاب کرتے ہیں یعنی تو۔ زمانہ اقدس نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں بھی یونہی خطاب ہوتا تھا، سیدنا اسمعیل علیہ الصلوۃ والسلام نے اپنے والد ماجد سیدنا ابراہیم شیخ الانبیاء خلیل کبریا علیہ الصلوۃ والسلام سے عرض کی اے میرے باپ! تو کر جس بات کا تجھے...

۱ جدالممتار علی ردالمحتار باب مایفسد الصلوۃ مجمع الاسلامی مبارکپور انڈیا ۱/ ۲۸۵ ۲ ردالمحتار باب یفسد الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۸۶

Fatawa Razviya, Volume 7

...command is given. Now, if any disrespectful person makes this an excuse and addresses his father rudely, he is certainly insolent and deserves punishment. Prayer is attendance in the court of the Need-free (Allah). If a person goes to the court of some Nawab wearing shoes, that is a matter of etiquette, and nowadays people's shoes are not like the shoes of the Sahaba (Companions of the Prophet). It is in Radd al-Muhtar: "Their shoes are impure" (The shoes of people are impure. -Translator). Furthermore, boots are usually so tight that they don't allow the pads of the toes to rest on the ground during prostration; so, etiquette aside, the prayer won't be valid at all. And Allah Almighty knows best.

Problem 1023: From Kagrala, District Budaun, sent by Yasin Khan, 7 Dhu al-Hijjah 1336 AH. A person recited Surah Al-Bayyinah (Lam yakunilladhina kafaru) in the first rak'ah and Surah Ad-Dahr in the second. He was told, "Firstly, you recited the Quran in reverse order, and secondly, you recited a short surah first and a long one later. Didn't any dislikeability (karahat) occur in the prayer?" He replied, "There's no harm, it's proven from Hadith." That's all.

The Answer: Two dislikeabilities (karahats) occurred in this: first, making the second rak'ah so much longer than the first, and second, which is a severe and extreme dislikeability: reciting the Holy Quran in reverse order is a sin and strictly impermissible. It is in the Hadith that such a person should fear that Allah Almighty might invert his heart. And Allah Almighty knows best.

Problem 1024: From Dhampur, District Bijnor, sent by Hafiz Syed Bunyad Ali Sahib, 8 Muharram al-Haram 1313 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a person prays separately in a room (hujra) of a mosque, will his prayer be valid or not? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: Except for the obligatory (Fard) prayers, it is better to perform other prayers in the room of a mosque, even the Sunnah Mu'akkadah prayers before and after the obligatory ones. Based on the original command, it is better to be outside the mosque. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best prayer of a person is in his house, except for the obligatory prayer."[2] (Obligatory prayer excepted, a person's prayer is better in his house. -T) However, if one performs the obligatory prayers in a room without a strong acceptable excuse and does not come into the main mosque area, he is a sinner; if this happens a few times, he is a transgressor (fasiq).

[1] Radd al-Muhtar, Chapter of Funeral Prayer, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/653 [2] Sahih Muslim, Chapter of Voluntary Prayer, published by Nur Muhammad Ashah al-Matabi, Karachi, 1/266

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

...आदेश दिया जाता है। अब अगर कोई अशिष्ट व्यक्ति इसे बहाना बनाकर अपने पिता को तू-तू कहकर संबोधित करे, तो वह निश्चित रूप से गुस्ताख है और सजा का हकदार है। नमाज़ बे-नियाज़ (अल्लाह) की दरगाह में उपस्थिति है। अगर कोई व्यक्ति किसी नवाब के दरबार में जूते पहनकर जाए, तो यह अदब (शिष्टता) का हुक्म है, और आजकल लोगों के जूते सहाबा-ए-किराम के जूतों की तरह नहीं होते। रद-उल-मुहतार में है: "निआलहुम अल-मुतनज्जिसह" (लोगों के जूते नापाक होते हैं। -त)। फिर बूट आमतौर पर इतने फंसे हुए होते हैं कि वे सजदे में उंगलियों के पेट को जमीन पर टिकने नहीं देंगे; तो अदब तो दूर की बात, नमाज़ सिरे से होगी ही नहीं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १०२३: ककराला, जिला बदायूँ से, प्रेषक यासीन खान, ७ ज़िल-हिज्जा १३३६ हिजरी। एक व्यक्ति ने पहली रकात में सूरह अल-बय्यिना (लम यकुनिल्लज़ीना कफरू) पढ़ी और दूसरी में सूरह दहर। उससे कहा गया कि एक तो तुमने कुरान शरीफ उल्टा पढ़ा और दूसरा पहली सूरह छोटी पढ़ी और बाद की बड़ी, क्या नमाज़ में कराहत (नापसंदगी) नहीं आई? उसने कहा कि कोई हर्ज नहीं है, हदीस से साबित है। बस।

अल-जवाब (उत्तर): इसमें दो कराहतें हुईं: पहली, दूसरी रकात को पहली से इतना लंबा करना, और दूसरी जो कि बहुत सख्त कराहत है: कुरान मजीद को उल्टे क्रम में पढ़ना गुनाह और सख्त नाजायज़ है। हदीस में है कि ऐसे व्यक्ति को डरना चाहिए कि अल्लाह तआला उसका दिल न उलट दे। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १०२४: धामपुर, जिला बिजनौर से, प्रेषक हाफ़िज़ सैयद बुनियाद अली साहब, ८ मुहर्रम-उल-हराम १३१३ हिजरी। विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि अगर कोई व्यक्ति मस्जिद के हुजरे (कमरे) में अलग से नमाज़ पढ़े, तो क्या उसकी नमाज़ होगी या नहीं? बयान फरमाएं आपको सवाब मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): मस्जिद के हुजरे में फर्ज नमाज़ों के अलावा अन्य नमाज़ें पढ़ना बेहतर है, यहाँ तक कि फर्ज से पहले और बाद की सुन्नते मुअक्कदा भी। असल हुक्म की बुनियाद पर यही अफज़ल (बेहतर) है कि मस्जिद के बाहर (घर में) हो, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "अफ़ज़लु सलातिल मरी फी बयतिही इल्लल मक्तूबह"[2] (फर्ज नमाज़ के अलावा आदमी

की नमाज़ घर में अफज़ल है। -त) मगर फर्ज नमाज़ें बिना किसी मजबूत मक़बूल उज़्र (बहाने) के अगर हुजरे में पढ़े और मस्जिद (मुख्य भाग) में न आए, तो वह गुनहगार है; अगर ऐसा कुछ बार हो तो वह फासिक (उल्लंघनकारी) है।

१ रद-उल-मुहतार, जनाज़ा नमाज़ का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी द्वारा प्रकाशित, मिस्र १/६५३ २ सहीह मुस्लिम, नफिल नमाज़ का अध्याय, नूर मोहम्मद असहुल मताबी द्वारा प्रकाशित, कराची १/२६६

पृष्ठ ३९४ / ७२१

حکم دیا جاتا ہے اب اگر کوئی بے ادب اسے حجت بنا کر اپنے باپ کو تُو تُو کہا کرے ضرور گستاخ مستحق سزا ہے نماز حاضری بارگاہ بے نیاز ہے کسی نواب کے دربار میں تو آدمی جوتا پہن کر جائے، یہ تو ادب کا حکم ہے اور آج کل لوگوں کے جوتے صحابہ کرام کے جوتوں کی طرح نہیں ہوتے۔ ردالمحتار میں ہے: نعالھم المتنجسۃ (لوگوں کے جوتے ناپاک ہوتے ہیں۔ت) پھر بوٹ غالباً ایسا پھنسا ہوا ہوتا ہے کہ سجدے میں انگلیوں کا پیٹ زمین پر بچھانے نہ دے گا تو آداب درکنار سرے سے نماز ہی نہ ہوگی۔ وھو تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۳: از ککرالہ ضلع بدایوں مرسلہ یسین خاں ۷ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ ایک شخص نے پہلی رکعت میں لم یکن الذین کفروا پڑھی اور دوسری میں سورہ دہر، اس سے کہا کہ ایک تو تم نے قرآن شریف اُلٹا پڑھا دوسرا پہلی سورہ چھوٹی پڑھی اور بعد کی بڑی، نماز میں کراہت تو نہیں آئی، کہا کچھ حرج نہیں حدیث سے ثابت ہے۔ فقط

الجواب: اس میں دو کراہتیں ہوئیں: ایک دوسری رکعت کی پہلی سے اس قدر تطویل، اور دوسری سخت اشد کراہت ہے۔ قرآن مجید کو معکوس پڑھا یہ گناہ و سخت ناجائز ہے حدیث میں ہے ایسا شخص خوف نہیں کرتا کہ اللہ تعالٰی اس کا دل اُلٹ دے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۴: از دھام پور ضلع بجنور مرسلہ حافظ سید بنیاد علی صاحب ۸ محرم الحرام ۱۳۱۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسجد کے حجرہ میں کوئی شخص علیحدہ نماز پڑھے تو اس کی نماز ہو گی یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: مسجد کے حجرہ میں فرضوں کے سوا اور نمازیں پڑھنا بہتر ہے یہاں تک کہ فرائض کے قبل و بعد کے سنن مؤکدہ میں بھی۔ بربنائے اصل حکم افضل یہی ہے کہ غیر مسجد میں ہو، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: افضل صلوٰۃ المرء فی بیتہ الا المکتوبۃ ۲۔ فرض نماز کے علاوہ آدمی کی نماز گھر میں افضل ہے (ت) مگر فرائض بے عذر قوی مقبول اگر حجرہ میں پڑھے اور مسجد میں نہ آئے گنہگار ہے، چند بار ایسا ہو تو فاسق۔

۱ ردالمحتار باب صلوۃ الجنائز مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ٦٥٣ ۲ صحیح مسلم باب صلوۃ النافلۃ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱ / ٢٦٦

Fatawa Razvia - Volume 7

...his testimony will be rejected. It is mentioned in the Hadith that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

There is no prayer for the neighbor of the mosque except in the mosque. (T) And Allah Almighty knows best.	**"La salata lijaril masjidi illa fil masjid" - And Allah Almighty knows best.**

Problem 1025: What do the scholars of religion say regarding this matter: What is the ruling on performing prayer wearing stolen clothes? Explain and be rewarded. The Answer: Although the obligation (fard) will be discharged by performing prayer wearing stolen clothes because the corruption is external (i.e., external to the acts of prayer itself. T), the prayer will be prohibitively disliked (Makruh-e-Tahrimi) due to the carrying of a forbidden (haram) item. It is mandatory to repeat the prayer wearing permissible clothes, as the ruling for prayer on usurped land is exactly the same. (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 1026: What do the scholars of religion say regarding this matter: If the Imam does not have a turban on his head but the follower (Muqtadi) does, does it cause any deficiency in anyone's prayer? And if there is a deficiency, is it in the Imam's or the follower's? And if there is a deficiency, what kind of deficiency is it? Explain and be rewarded. The Answer: There is no deficiency in anyone's prayer. Wearing a turban is among the recommended acts (Mustahabbat) of prayer, and abandoning a recommended act does not cause deficiency, let alone dislike (karahat).

Because wearing a turban is from the auxiliary sunnahs (Sunan az-Zawaid), and the ruling for auxiliary sunnahs is the same as the ruling for recommended acts (Mustahab). (T)	**"Wa dhalika liannat ta'ammuma min sunanil zawaidi wa sunanal zawaidi hukmuha hukmul mustahabb."**

In Durr al-Mukhtar, it is stated:

There are etiquettes (Adab) for prayer, the abandonment of which does not necessitate wrongdoing or reproach, like abandoning an auxiliary sunnah, but performing it is better. (T)	**"Laha adabun tarkuhu la yujibu isa'atan wala i'itaban katarki sunnatil zawaidi lakin fi'luhu afdal."**

In Radd al-Muhtar, it is stated:

Sunnah is of two types: Sunnat-ul-Huda, and its...	**"Al-sunnatu nau'ani sunnatul huda wa tarkuha"**

1 Sunan al-Daraqutni, Chapter on searching for the neighbor of the mosque for prayer in it, etc. Published by Nashr al-Sunnah Multan 1/420. 2 Durr al-Mukhtar, end of Chapter on Description of Prayer, Published by Matba' Mujtabai Delhi India 1/73.

फतावा रज़विया - जिल्द सातवीं

...उसकी गवाही रद्द कर दी जाएगी, हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

मस्जिद के पड़ोसी की नमाज़ सिर्फ मस्जिद में ही होती है। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

"ला सलाता लिजारिल मस्जिदि इल्ला फिल मस्जिद" - वल्लाह तआला आलम।

मसाला १०२५: उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि चोरी का कपड़ा पहनकर नमाज़ पढ़ने का क्या हुक्म है? बयान फरमाएं और सवाब पाएं। अल-जवाब: चोरी का कपड़ा पहनकर नमाज़ पढ़ने में अगरचे फर्ज़ साक़ित (पूरा) हो जाएगा क्योंकि ख़राबी नमाज़ से बाहर है (यानी चोरी करना नमाज़ के अमल का हिस्सा नहीं है। त), लेकिन नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी होगी क्योंकि इसमें हराम चीज़ उठाई गई है। जायज़ कपड़े पहनकर उस नमाज़ को दोबारा पढ़ना वाजिब है, जैसे गसब की हुई (ज़बरदस्ती ली हुई) ज़मीन पर नमाज़ का हुक्म है, ये दोनों बराबर हैं। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला १०२६: उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि अगर इमाम के सर पर पगड़ी (साफा) न हो और मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाला) के सर पर हो, तो क्या किसी की नमाज़ में कोई ख़लल (कमी) आती है या नहीं? और अगर कुछ ख़लल आता है तो इमाम की नमाज़ में या मुक़्तदी की? और अगर ख़लल है तो किस किस्म का ख़लल है? बयान फरमाएं और सवाब पाएं। अल-जवाब: किसी की नमाज़ में कोई ख़लल नहीं आता, इमामा (पगड़ी) नमाज़ के मुस्तहब्बात (पसंदीदा कामों) में से है और मुस्तहब छोड़ने से कमी तो क्या, कराहत (नापसंदगी) भी नहीं आती।

इसलिए कि इमामा बांधना सुनन-ए-ज़वाइद (अतिरिक्त सुन्नतें) में से है और सुनन-ए-ज़वाइद का हुक्म मुस्तहब वाला ही होता है। (त)

"व ज़ालिका लियनत तअम्मुमा मिन सुननिल ज़वाइदि व सुननल ज़वाइदि हुक्मुहा हुक्मुल मुस्तहब्ब।"

दुर्रे मुख़्तार में है:

नमाज़ के कुछ आदाब हैं जिनका छोड़ना बुराई या डांट-डपट को लाज़िम नहीं करता, जैसे सुनन-ए-ज़वाइद को छोड़ना, लेकिन उन्हें अदा करना अफ़ज़ल (बेहतर) है। (त)

"लहा आदाबुन तरकुहु ला युजिबु इसाअतन वला इताबन कतरकि सुन्नतिल ज़वाइदि लाकिन फ़िलुहू अफ़ज़ल।"

रद्दुल मुहतार में है:

सुन्नत की दो किस्में हैं: सुन्नत-ए-हुदा और उसका छोड़ना...

"अल-सुन्नतु नउआनि सुन्नतुल हुदा व तरकुहा"

1 सुनन अल-दाराकुतनी, मस्जिद के पड़ोसी को उसमें नमाज़ के लिए तलाश करने का अध्याय, आदि। नश्र अल-सुन्नत मुल्तान द्वारा प्रकाशित 1/420। 2 दुर्रे मुख़्तार, नमाज़ के विवरण के अध्याय के अंत में, मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत द्वारा प्रकाशित 1/73।

पृष्ठ ३९५ / ७२१

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

مردود الشہادۃ ہوگا، حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

۱- مسجد کے پڑوسی کی نماز صرف مسجد میں ہوتی ہے لا صلوۃ لجار المسجد الا فی المسجد (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چوری کا کپڑا پہن کر نماز کا کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا الجواب: چوری کا کپڑا پہن کر نماز پڑھنے میں اگرچہ فرض ساقط ہوجائے گالان الفساد مجاور (کیونکہ فساد نماز سے باہر ہے۔ ت) مگر نماز مکروہ تحریمی ہوگی للا شتمال علی المحرم (حرام چیز اٹھائے ہوئے ہونے کی وجہ سے) کہ جائز کپڑے پہن کر اس کا اعادہ واجب کالصلوۃ فی الارض المغصوبۃ سواء بسواء (جس طرح مغصوبہ زمین پر نماز کا حکم اور یہ برابر ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام کے سر پر دستار نہ ہو اور مقتدی کے دستار ہو تو کسی کی نماز میں کچھ خلل آتا ہے یا نہیں؟ اور اگر کچھ خلل آتا ہے تو امام کے یا مقتدی کے؟ اور اگر خلل ہے تو کس قسم کا خلل ہے؟ بینوا توجروا الجواب: کسی کی نماز میں کچھ خلل نہیں، عمامہ مستحبات نماز سے ہے اور ترک مستحب سے خلل درکنار کراہت بھی نہیں آتی،

اس لئے کہ عمامہ باندھنا سنن زوائد میں سے ہے اور سنن زوائد کا حکم مستحب والا ہوتا ہے (ت) وذلك لان التعمم من سنن الزوائد و سنن الزوائد حكمها حكم المستحب۔

درمختار میں ہے :

نماز کے آداب ہیں جن کا ترک اساءت و عتاب لازم نہیں لھا آداب ترکه لا یوجب اسائة والاعتابا

کرتا مثلاً سنن زوائد کا ترک، لیکن بجالانا افضل ہے (ت) کترك سنة الزوائد لکن فعله افضل 2-

ردالمحتار میں ہے :

سنت کی دو اقسام ہیں، سنت ہدی، اس کے السنة نوعان سنة الھدی و ترکھا

1 سنن الدار قطنی باب البحث لجار المسجد علی الصلوة فیہ الخ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۱ / ۴۲۰ 2

درمختار آخر باب صفة الصلوة مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱ / ۷۳

Fatawa Rizvia Volume VII

| (Arabic) It necessitates wrongdoing and dislike, like the congregation, the call to prayer (Adhan), and the call to commence prayer (Iqama) and the like. Sunnat-e-Zawa'id (additional prophetic practices) and their abandonment do not necessitate that, like the manner of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in his clothing. Voluntary (Nafl) and recommended (Mandub) acts reward the doer and do not penalize the abandoner. This is how Allama Ibn Kamal researched in 'Taghyir al-Tanqih' and its commentary. Thus, there is no difference between Nafl and Sunan al-Zawa'id in terms of ruling because abandoning either is not disliked. Jurists have sometimes given the example of Sunnat-e-Zawa'id as the Prophet's lengthening of recitation, bowing, and prostration in prayer. Since these are not essential components of religion or its symbols, they are called Sunnat-e-Zawa'id. Unlike Sunnat al-Huda (the sunnah of guidance), which are Sunan al-Mu'akkadah (emphasized sunnahs) close to being obligatory; one who abandons them is astray. Summary ends here. And Allah Almighty knows best. | (Urdu) Their abandonment leads to wrongdoing and dislike, for example, the congregation, Adhan, and Takbeer etc. Sunnat-e-Zawa'id's abandonment does not necessitate wrongdoing and dislike, for example, the style of clothing of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). The matter of Nafl and Mandub is also the same; its performer will get a reward but the one who leaves it is not a sinner. Allama Ibn Kamal researched this in 'Taghyir al-Tanqih' and its commentary. Therefore, there is no difference between Nafl and Sunan al-Zawa'id in terms of ruling because abandoning neither is disliked. Jurists have sometimes given the example of Sunnat-e-Zawa'id as the lengthening of recitation, bowing, and prostration by the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in prayer. When they are not a part of religion and religious symbols, they are called Sunnat-e-Zawa'id. Contrary to Sunnat-e-Huda, those are Sunan-e-Mu'akkadah which are close to being obligatory; one who abandons them is astray. Summary. And Allah Almighty knows best. (T) |

Problem 107: Sent by Muhammad Ibrahim, Khwaja Qutub neighborhood, Bareilly, 22 Shawwal al-Mukarram 1323 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: is it permissible or not to make a shirt or a lower garment/wrap from the prayer mat provided for the funeral prayer of a deceased person? And if it's not permissible, will the obligatory prayer performed on it have to be repeated or not? And is it permissible or not to take cloth from that shroud (kafan) for a prayer mat? Please write with proofs and book references. Explain and be rewarded.

The Answer: People have two purposes for this prayer mat. One is that most funeral prayers take place in streets or other places lacking caution, whereas a mosque is kept clean and pure and funeral prayers are forbidden in it. So, for the sake of caution, under the Imam, a prayer mat...

---

1 Rad al-Muhtar, Chapter on Sunnah and its Definition, Published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/103 Page 396 of 721

| (अरबी) इसका त्याग बुराई और नापसंदगी का कारण बनता है, जैसे जमात, अज़ान और इक़ामत आदि। सुन्नत-ए-ज़वाइद और उनका त्याग इसे आवश्यक नहीं बनाता, जैसे कि कपड़े पहनने में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का तरीका। नफ़्ल और मन्दूब कार्य करने वाले को पुण्य देते हैं और त्यागने वाले को बुरा नहीं बनाते। अल्लामा इब्न कमाल ने 'तग़य्यर अल-तनक़ीह' और उसकी व्याख्या में इसी तरह शोध किया है। इस प्रकार, नफ़्ल और सुनन अल-ज़वाइद के बीच नियम के संदर्भ में कोई अंतर नहीं है क्योंकि उनमें से किसी को भी छोड़ना नापसंद नहीं है। न्यायविदों ने कभी-कभी नमाज़ में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा क़िरअत, रुकूअ और सुजूद को लंबा करने को सुन्नत-ए-ज़वाइद का उदाहरण दिया है। चूँकि ये धर्म के पूरक या उसके प्रतीक नहीं हैं, इसलिए इन्हें सुन्नत-ए-ज़वाइद कहा जाता है। सुन्नत अल-हुदा (मार्गदर्शन की सुन्नत) के विपरीत, जो सुनन अल-मुअक्कदह (जोर दी गई सुन्नतें) हैं जो अनिवार्य होने के करीब हैं; उन्हें छोड़ने वाला गुमराह है। सारांश। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे अच्छा जानता है। | (उर्दू) इनके त्याग से बुराई और मकरूहियत (नापसंदगी) आती है जैसे कि जमात, अज़ान और तकबीर वगैरह। सुन्नत-ए-ज़वाइद के त्याग से बुराई और नापसंदगी आवश्यक नहीं होती, जैसे कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का पहनावा। नफ़्ल और मन्दूब का मामला भी यही है; इसे करने वाले को पुण्य मिलेगा लेकिन छोड़ने वाला गुनहगार नहीं है। अल्लामा इब्न कमाल ने 'तग़य्यर अल-तनक़ीह' और उसकी व्याख्या में इसी तरह की शोध की है। इसलिए, नफ़्ल और सुनन-ए-ज़वाइद में हुक्म के लिहाज़ से कोई अंतर नहीं है क्योंकि किसी का भी त्याग मकरूह नहीं है। फ़ुक़हा (न्यायविदों) ने कभी-कभी नमाज़ में आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के क़िरअत, रुकूअ और सुजूद को लंबा करने को सुन्नत-ए-ज़वाइद की मिसाल दी है। जब वे दीन और दीन के प्रतीकों का हिस्सा नहीं हैं, तो उन्हें सुन्नत-ए-ज़वाइद कहा जाता है। सुन्नत-ए-हुदा के विपरीत, वे सुन्नतें मुअक्कदह होती हैं जो वाजिब (अनिवार्य) के करीब होती हैं; उनका त्याग करने वाला गुमराह है। (टी)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे अच्छा जानता है। |

मसला 107: प्रेषित मुहम्मद इब्राहिम, मुहल्ला ख्वाजा कुतुब, बरेली, 22 शव्वाल अल-मुकर्रम 1323 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि मृतक के जनाज़े की नमाज़ के लिए जो जाए-नमाज़ (प्रार्थना चटाई) मिलती है, क्या उससे कुर्ता या पिछौर (चादर) या कपड़ा बनवाना जायज़ है या नहीं? और अगर जायज़ नहीं है, तो उससे जो फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ी गई, क्या उसे लौटाया जाएगा या नहीं?

और क्या उस कफ़न से जाए-नमाज़ के लिए कपड़ा निकालना जायज़ है या नहीं? दलीलों और किताबों के संदर्भ के साथ लिखें। बयान करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: इस जाए-नमाज़ से लोगों के दो उद्देश्य होते हैं। एक यह कि अक्सर नमाज़-ए-जनाज़ा रास्ते आदि जैसी बे-एहतियाती की जगहों पर होती है, जबकि मस्जिद को साफ़ और पाक रखा जाता है और उसमें जनाज़े की नमाज़ मना है। तो एहतियात के तौर पर इमाम के नीचे जाए-नमाज़...

---

1 रद अल-मुह्तार, मतलब फ़ी अल-सुन्नत व तारीफ़हा, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/103 पेज 396/721

| یوجب اساءۃ وکراھۃ کالجماعۃ والاذان والاقامۃ ونحوھا وسنۃ الزوائد وترکھا لا یوجب ذلك کسیر النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فی لباسہ والنفل و منہ المندوب یثاب فاعلہ ولا یسیئ تارکہ کذا حققہ العلامۃ ابن کمال فی تغییر التنقیح وشرحہ فلا فرق بین النفل و سنن الزوائد من حیث الحکم لانہ لا یکرہ ترك کل منھما وقدمثلوا السنۃ الزوائد بتطویلہ علیہ الصلوۃ والسلام القرائۃ و الرکوع والسجود ولمالم تکن مکملات الدین وشعائرہ سمیت سنۃ الزوائد بخلاف سنۃ الھدی وھی السنن المؤکدۃ القریبۃ من الواجب التی یضلل تارکھا اھ ملخصا واللہ تعالٰی اعلم | ترک سے اسائت و کراہت لازم آتی ہے مثلاً جماعت اذان اور تکبیر وغیرہ، سنت زوائد اس کے ترک سے اسائت و کراہت لازم نہیں آتی مثلاً آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا لباس پہننا، نفل و مندوب کا معاملہ بھی یہی ہے اس کے کرنے والے کو ثواب ہوگا مگر تارک گنہگار نہیں ،علامہ ابن کمال نے تغییر التنقیح اور اس کی شرح میں اسی طرح تحقیق کی ہے پس نفل اور سنن زوائد میں حکم کے لحاظ سے کوئی فرق نہیں کیونکہ کسی کا بھی ترک مکروہ نہیں، فقہاء نے بعض اوقات سنت زوائد کی مثال نماز میں آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا قرأت، رکوع اور سجود کو لمبا کرنا بھی دی ہے جب وہ دین اور شعائر دین کا حصہ نہیں تو انہیں سنت زوائد کہا جاتا ہے ،بخلاف سنت ہدی کے، وہ سنن مؤکدہ ہوتی ہیں جو واجب کے قریب ہیں ان کا تارک گمراہ ہے اھ تلخیصیًا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت) |

مسئلہ ۱۰۷: مرسلہ محمد ابراہیم محلہ خواجہ قطب بریلی ۲۲ شوال المکرم ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مردہ کی نماز پڑھانے کے واسطے جو جائے نماز ملتی ہے اس سے کرتا یا پچھور اور کپڑا بنوانا جائز ہے یا نہیں؟ اور اگر جائز نہیں تو اس سے جو نماز مفروضہ

پڑھی گئی وہ لوٹائی جائے گی یا نہیں؟ اور اُس کفن سے یہ جائے نماز کے واسطے کپڑا نکالنا جائز ہے یا نہیں؟ بادلائل وحوالہ کتب تررير کریں۔ بینوا توجروا

الجواب: اس جائے نماز سے دو غرضیں لوگوں کی ہیں، ایک یہ اکثر نماز جنازہ راستے وغیرہ بے احتیاطی کے مقامات پر ہوتی ہے مسجد کہ صاف و پاکیزہ رکھی جاتی ہے اس میں نماز جنازہ منع ہے تو بغرض احتیاط امام کے نیچے جائے نماز

---

۱ ردالمحتار مطلب فی السنۃ و تعریفھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۱۰۳ Page 396 of 721

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

...is spread out, as it is difficult to provide it for all the followers. And suppose that the entire place is so impure that everyone's prayer would be void in reality; then, because of the prayer (being performed by some), the Imam's prayer will be valid, and that much is sufficient for all Muslims for the fulfillment of the obligatory duty and discharge of responsibility, because a congregation is not a condition in the funeral prayer. Secondly, the benefit for the poor: that prayer mat is given as charity to some student or poor person after the prayer. Both these purposes are commendable, so there is no debate regarding its permissibility. And it becomes the property of the poor person to whom it was given as charity; they may make a shirt etc., from it as they wish. Performing prayer on it is not even disliked (Makruh), nor is there any need for repetition at all, as it is not hidden (as is evident).

And Allah Almighty knows best.

Page 397 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

...बिछा दी जाती है क्योंकि सब मुक़्तदियों के लिए इसका मुहैय्या करना दुश्वार होता है, और अगर फ़र्ज़ कीजिये कि वह तमाम जगह ऐसी नापाक है कि सब की नमाज़ वाक़ई में न हो सके तो नमाज़ के सबब इमाम की नमाज़ हो जाएगी और इसी क़दर सब मुसलमानों की तरफ़ से अदाए फ़र्ज़ व इब्रा-ए-ज़िम्मा के लिए काफ़ी है क्योंकि नमाज़े जनाज़ा में जमाअत शर्त नहीं। दूसरी (वजह) फ़क़ीर का नफ़ा है कि वह जा-नमाज़ नमाज़ के बाद किसी तालिब-ए-इल्म या फ़क़ीर पर तसद्दिक़ (दान) कर दी जाती है और ये दोनों ग़रज़ें (उद्देश्य) महमूद (सराहनीय) हैं तो इसके जवाज़ (वैधता) में कलाम नहीं। और जिस फ़क़ीर पर वह तसद्दिक़ की गई वह उसकी मिल्क (स्वामित्व) है, कुर्ता वग़ैरह जो चाहे बना ले, इसमें नमाज़ मकरूह भी नहीं और न ही असलन एआदा (दोहराने) की हाजत है, कमा ला यख़फ़ा (जैसा कि छिपा हुआ नहीं है)।

वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

पृष्ठ 397/721

بچھا دی جاتی ہے کہ سب مقتدیوں کے لئے اس کا مہیا کرنا دشوار ہوتا ہے، اور اگر فرض کیجئے کہ وہ تمام جگہ ایسی ناپاک ہے کہ سب کی نماز نظر بواقع نہ ہو سکے تو بجائے نماز کے سبب امام کی نماز ہو جائے گی اور اسی قدر سب مسلمانوں کی طرف سے ادائے فرض و ابرائے ذمہ کے لئے کافی ہے کہ نماز جنازہ میں جماعت شرط نہیں، دوسری نفع فقیر کہ وہ جانماز بعد از نماز کسی طالب علم اور فقیر پر تصدق کردی جاتی ہے اور یہ دونوں غرضیں محمود ہیں تو اس کے جواز میں کلام نہیں اور جس فقیر پر وہ تصدیق کی گئی اس کی ملک ہے کُرتا وغیرہ جو چاہے بنالے اس میں نماز مکروہ بھی نہیں نہ اصلاً حاجت اعادہ کما لایخفی (جیسا کہ مخفی نہیں ۔ت)

واللہ تعالٰی اعلم۔

صفحہ 397 از 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Chapter of Witr and Nafl (Description of Witr and Supererogatory Prayers)

Problem 1028: 21 Rabi al-Awwal 1318 AH What do the scholars of religion say regarding the issue that if a person has already performed the Zuhr and Isha prayers in congregation, whether as an Imam or a follower, and now a second congregation is formed and he joins it, what intention should he make for the prayer? Explain so you may be rewarded. The Answer: He should make the intention for Nafl (supererogatory prayer). Because an obligatory prayer of the time is not repeated. It is stated in the Hadith: 'A prayer similar to it should not be performed after it.' (T) And even if he intends for the obligatory prayer, it will still be considered Nafl, because an obligatory prayer is not repeated within one time. And Allah Almighty knows best.

Problem 1029: From the village of Sarnian, District Bareilly, sent by Amir Ali Sahib Qadri, 2 Rajab 1331 AH. How is it to perform Nafl prayers wearing new clothes and shoes? The Answer: It is better to wear new clothes to perform Nafl prayers. Similarly, new shoes are also fine if the toe area is not so stiff that any toe of the foot...

---

1. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Chapter: Those who disliked performing a prayer similar to it after the prayer, published by Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/206 Page 398 of 721

फ़तावा रज़विया खंड सात

बाब अल-वितर वन्-नवाफ़िल (वितर और नफ़्ल नमाज़ों का वर्णन)

मसला १०२८ : २१ रबी-उल-अव्वल १३१८ हिजरी धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि जो व्यक्ति ज़ुहर और ईशा की नमाज़ जमाअत के साथ पढ़ चुका हो, चाहे वह इमाम हो या मुक्तदी, अब दूसरी जमाअत खड़ी हुई और वह उस जमाअत में शामिल हुआ, तो वह नमाज़ की क्या नियत करे? बयान फ़रमाएँ, आपको पुण्य मिलेगा। उत्तर: नफ़्ल की नियत करनी चाहिए। क्योंकि एक समय की फ़र्ज़ नमाज़ दोहराई नहीं जाती। हदीस में है: 'नमाज़ के बाद उसके जैसी नमाज़ न पढ़ी जाए।' (त) और यदि वह फ़र्ज़ की नियत करेगा तब भी वे नफ़्ल ही होंगी क्योंकि एक समय में फ़र्ज़ दोहराया नहीं जाता। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०२९: मौज़ा सरनियाँ, जिला बरेली से, अमीर अली साहब क़ादरी द्वारा भेजा गया, २ रजब १३३१ हिजरी। नए कपड़े और जूते पहनकर नफ़्ल पढ़ना कैसा है? उत्तर: नए कपड़े पहनकर नफ़्ल पढ़ना बेहतर है, इसी तरह नए जूते भी, यदि उनका पंजा इतना कड़ा न हो कि पैर की किसी उंगली का...

---

1. मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, अध्याय: जो नमाज़ के बाद उसके समान नमाज़ पढ़ना नापसंद करते थे, इदारातुल कुरान कराची द्वारा प्रकाशित, २/२०६ पृष्ठ ३९८/७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

باب الوتروالنوافل (وتر اور نوافل کا بیان)

مسئلہ ۱۰۲۸ : ۲۱ ربیع الاول شریف ۱۳۱۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جو شخص نماز ظہر و عشا باجماعت پڑھ چکا خواہ امام تھا یا مقتدی اب دوسری جماعت قائم ہوئی وہ شریک جماعت ہوا تو وہ نیت نماز کی کیا کرے؟ بینوا توجروا۔ الجواب: نفل کی نیت چاہئے، فان الفریضۃ فی الوقت لاتکرر، وفي الحدیث لا یصلی بعد صلوۃ مثلھا[1] - کیونکہ وقتی فریضہ میں تکرار نہیں، حدیث میں ہے نماز کی مثل نماز کے بعد ادا نہ کی جائے۔(ت) اور اگر فرض کی نیت کرے گا جب بھی نفل ہی ہوں گے فان الفریضۃ فی الوقت لاتکرر (کیونکہ فریضہ ایک وقت میں مکرر نہیں ہوا کرتا۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۹: از موضع سرنیاں ضلع بریلی مرسلہ امیر علی صاحب قادری ۲ رجب ۱۳۳۱ھ نیا کپڑا اور جوتا پہن کر نفل پڑھنا کیسا ہے؟ الجواب: نیا کپڑا پہن کر نفل پڑھنا بہتر ہے، یو نہی نیا جوتا بھی اگر اس پنجہ اتنا کڑا نہ ہو کہ پاؤں کی کسی انگلی کا

---

1 مصنف ابن ابی شیبہ من کرہ ان یصلی بعد الصلوۃ مثلہا مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۰۶

Fatawa Rizvia Volume Seven

Do not let the stomach touch the ground; if this happens, the prayer will not be valid. And Allah the Almighty knows best.

Problem 1030: From Bareilly, sent by Nawab Sultan Ahmad Khan Sahib, 13 Ramadan al-Mubarak 1310 AH. Is it better to pray Witr in congregation nowadays because of the merit of congregation, or is it better at the time of Tahajjud? State the ruling and be rewarded.

The Answer: Our noble scholars (may their secrets be sanctified) differ regarding Witr in the blessed month of Ramadan as to whether it is better to pray it in congregation in the mosque or alone at home, like other [sunnah] prayers. Both views are strong and have been authenticated and preferred. The first view has the advantage that it is the general practice of Muslims today and is supported by Hadith. The second has the merit of being 'Zahir al-Riwayah'. In Radd al-Muhtar, under the statement of Durr al-Mukhtar "Congregation for Witr in Ramadan is recommended according to one view" (T), it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation (as provided in image)**
And it is not recommended according to another view, rather he should pray it alone in his house. These are two authenticated views. Shortly before [the section on] 'catching the obligatory prayer', it will be mentioned that the second view is preferred and that it is the official position (madhhab).1	According to another view, it is not recommended, rather he should perform them alone at home. Both these views have been declared correct. Soon, shortly before 'reaching the obligatory prayer', it will be mentioned that the second view is preferred and that this is the madhhab. (T)

In Durr al-Mukhtar, it says: | Arabic Text | Urdu Translation (as provided in image) | | :--- | :--- | | Is the congregation better for Witr or at home? Both are authenticated, but the commentator of al-Wahbaniyya has narrated what implies the second view is the madhhab, and the author and others have affirmed it.2 | Whether congregation is better for Witr or performing it at home, both are declared correct. But what the commentator on al-Wahbaniyya has narrated necessitates that the second view is the madhhab, and the author and others have also maintained this. (T) |

In Radd al-Muhtar, it says: | Arabic Text | Urdu Translation (as provided in image) | | :--- | :--- | | [Imam] al-Kamal preferred the congregation because he (may Allah bless him and grant him peace) used to lead them in Witr. | Kamal has preferred the congregation on the grounds that the Holy Prophet (may Allah the Almighty bless him and grant him peace) led the companions in Witr prayers. |

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 2/48.
2. Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mujtabai Press Delhi India, 1/99.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सातवीं

पेट ज़मीन से न लगने दे, अगर ऐसा होगा तो नमाज़ नहीं होगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 1030: बरेली से, नवाब सुल्तान अहमद खान साहब द्वारा प्रेषित, 13 रमज़ानुल मुबारक 1310 हिजरी। आजकल वितर बा-जमाअत पढ़ना जमाअत की फ़ज़ीलत की वजह से बेहतर है या तहज्जुद के वक्त पढ़ना भी बेहतर है? बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

जवाब: रमज़ानुल मुबारक में वितर के बारे में हमारे उलेमा-ए-किराम (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) के बीच इख़्तिलाफ़ है कि मस्जिद में जमाअत से पढ़ना अफ़ज़ल है या अन्य नमाज़ों की तरह घर में अकेले। दोनों विचार मज़बूत हैं और दोनों तरफ़ तस्हीह और तरजीह मौजूद है। पहले विचार को यह विशेषता प्राप्त है कि अब आम मुसलमानों का इसी पर अमल है और हदीस से भी इसका समर्थन मिलता है। दूसरे को यह फ़ज़ीलत है कि वह 'ज़ाहिरुल रिवायह' है। रद्दुल मुहतार में दुर्रे मुख्तार के इस कथन के तहत कि "रमज़ान के वितर में जमाअत एक कौल (विचार) के अनुसार मुस्तहब है" (त), फ़रमाया:

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद
और दूसरे कौल के मुताबिक यह मुस्तहब नहीं है बल्कि वह इसे अपने घर में अकेले पढ़े। और ये दोनों कौल सहीह करार दिए गए हैं। जल्द ही 'नमाज़ को पाने' (इदराकुल् फ़रीज़ा) के ज़िक्र से थोड़ा पहले आएगा कि दूसरे कौल को तरजीह है कि यही मज़हब है।1	एक और कौल के मुताबिक़ मुस्तहब नहीं है बल्कि उन्हें घर में तनहा अदा करे, और ये दोनों कौल सहीह करार दिए गए हैं। जल्द ही फ़रीज़ा (फ़र्ज़ नमाज़) पाने के ज़िक्र से थोड़ा पहले आएगा कि दूसरे कौल को तरजीह है कि यही मज़हब है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: | अरबी इबारत | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | क्या वितर में जमाअत अफ़ज़ल है या घर में पढ़ना? दोनों की तस्हीह हुई है, लेकिन शारेह वहबानिया ने जो नक़ल किया है वह यह तक़ाज़ा करता है कि दूसरा कौल ही मज़हब है और मुसन्निफ़ (लेखक) और अन्य लोगों ने भी इसे बरक़रार रखा है।2 | क्या वितर में जमाअत अफ़ज़ल है या घर में अदा करना, दोनों की तस्हीह है। लेकिन शारेह वहबानिया ने जो नक़ल किया है उसका तक़ाज़ा है कि दूसरा कौल मज़हब है और इसे मुसन्निफ़ वग़ैरह ने भी साबित रखा है। (त) |

रद्दुल मुहतार में है: | अरबी इबारत | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | [इमाम] कमाल ने जमाअत को इस आधार पर तरजीह दी है कि उन्होंने (नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) उन्हें वितर पढ़ाया था। | कमाल ने इस बिना पर जमाअत को तरजीह दी है कि नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने सहाबा को वितर पढ़ाए। |

1. रद्दुल मुहतार, बाबुल वितर वन्नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, 2/48।
2. दुर्रे मुख्तार, बाबुल वितर वन्नवाफ़िल, मुतबा मुजतबाई दिल्ली भारत द्वारा मुद्रित, 1/99।

पेज 399/721

پیٹ زمین سے نہ لگنے دے ایسا ہوگا تو نماز نہ ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۳۰: از بریلی مرسلہ نواب سلطان احمد خان صاحب ۱۳ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ آج کل وتر باجماعت پڑھنا بوجہ فضلِ جماعت افضل یا بوقتِ تہجد بھی بہتر ہے؟ بینوا توجروا الجواب:

وتر رمضان المبارک میں ہمارے علمائے کرام قدست اسرارہم کو اختلاف ہے کہ مسجد میں جماعت سے پڑھنا افضل ہے یا مثلِ نماز گھر میں تنہا، دونوں قول با قوت ہیں اور دونوں طرف تصحیح و ترجیح، اول کو یہ مزیت کہ اب عامہ مسلمین کا اس پر عمل ہے اور حدیث سے بھی اس کی تائید نکلتی ہے، ثانی کو یہ فضیلت کہ وہ ظاہر الروایۃ ہے، ردالمختار میں زیر قول در مختار 'الجماعۃ فی وتر رمضان مستحبہ' علی قول (ایک قول کے مطابق رمضان میں وتر کی جماعت مستحب ہے۔ ت) فرمایا:

عربی متن	اردو ترجمہ
وغیر مستحبۃ علی قول اخر بل یصلیھا وحدہ فی بیتہ وھما قولان مصححان وسیاتی قبیل ادراک الفریضۃ ترجیح الثانی بانہ المذھب1۔	ایک اور قول کے مطابق مستحب نہیں ہے بلکہ انہیں گھر میں تنہا ادا کرے، اور یہ دونوں اقوال صحیح قرار دیئے گئے ہیں عنقریب ادراکِ فریضہ سے تھوڑا سا پہلے آئے گا کہ دوسرے قول کو ترجیح ہے کہ یہی مذہب ہے۔(ت)

در مختار میں ہے: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | هل الافضل فی الوتر الجماعة ام المنزل تصحیحان لکن نقل شارح الوهبانیة ما یقتضی ان المذهب الثانی واقره المصنف وغیره2۔ |

کیا وتر میں جماعت افضل ہے یا گھر میں ادا کرنا دونوں کی تصحیح ہے لیکن شارح وہبانیہ نے جو

نقل کیا ہے اس کا تقاضا ہے کہ دوسرا قول مذہب ہے اور اسے مصنف وغیرہ نے بھی ثابت رکھا ہے(ت) |

ردالمختار میں ہے: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | رجح الکمال الجماعۃ بانہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کان اوتر بھم | کمال نے اس بنا پر جماعت کو ترجیح دی ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے صحابہ کو وتر پڑھائے، |

۱ ردالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ ۴۸/۲ درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۹۹/۱

صفحہ 399/721

Fatawa Rizvia, Volume 7

(Arabic Text)

Then the excuse for its delay was explained similarly to what was done in Tarawih. Just as the congregation in it is Sunnah, so is the Witr [Al-Bahr]. In Sharh al-Munya, it is correct that the congregation in it is better, though its Sunnah status is not like the Sunnah status of the Tarawih congregation [End of quote]. Khayr al-Ramli said: 'And this is what most people are upon today' [End of quote]. The commentator also strengthened this by saying it is the requirement of what preceded: that whatever is prescribed with a congregation, the mosque is better for it [End of quote from Radd al-Muhtar]. I say: In this strengthening, there is an apparent consideration to me. For if the primary meaning is that whatever is permissible with a congregation, the mosque is better for it, then it is rejected. For every voluntary prayer (nafl) is permissible with a congregation as long as it is not by way of public invitation (tada'i), whereas the best place for it is at home, by consensus. And if the meaning is what the Sharia has recommended to be performed in a congregation, then it is accepted, but this is the very question at hand. So, relying on it is a clear circular argument (begging the question). Let one reflect.

(Urdu Translation/Explanation)

Then the same wisdom was stated for leaving the congregation as was in the Tarawih prayer. Thus, the ruling for Witr is like that of Tarawih. Just as the congregation is Sunnah in them, similarly it is in Witr too [Al-Bahr]. It is stated in Sharh al-Munya that the correct view is that congregation in Witr is better, but this Sunnah status is not like that of the Tarawih congregation [End of quote]. Khayr al-Ramli said: 'Today people's practice is on this' [End of quote]. The commentator also supported this by saying that the previous principle also demands that every prayer prescribed with a congregation is better in the mosque [End of quote from Radd al-Muhtar]. I say: In its support, a view is apparent to me. If it means that every prayer permissible with a congregation is better in the mosque, then this is prohibited because the congregation is permissible for those optional prayers where there is no public call (tada'i), yet their performance at home is unanimously better. And if the meaning is that the prayer which the Sharia has declared desirable to be performed with a congregation, then this is correct, but this is exactly the question at hand. To base the argument on it is explicitly circular reasoning. So, please reflect. (T)

In short, in this matter, one has the discretion to act upon what one finds most appropriate according to their time, situation, and the agreement of their people and community. And Allah Almighty knows best.

---

[1] Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Voluntary Prayers, published by HM Saeed Company, Karachi, 2/49

(अरबी पाठ)

फिर इसमें देरी का बहाना उसी तरह बताया गया जैसा कि तरावीह में किया गया था। जिस प्रकार उसमें जमाअत सुन्नत है, उसी प्रकार वित्र में भी [अल-बहर]। और 'शरह अल-मुन्या' में है कि सही यह है कि इसमें जमाअत बेहतर है, हालांकि इसकी सुन्नत स्थिति तरावीह की जमाअत की सुन्नत स्थिति की तरह नहीं है [उद्धरण समाप्त]। खैर अल-रमली ने कहा, 'और आज अधिकांश लोग इसी पर हैं।' टिप्पणीकार ने भी इसे यह कहते हुए पुख्ता किया कि यह पिछले नियम की आवश्यकता है: कि जो कुछ भी जमाअत के साथ शरीयत में है, उसके लिए मस्जिद बेहतर है [रद्द अल-मुह्तार का उद्धरण समाप्त]। मैं कहता हूँ: मेरे नज़दीक इस समर्थन में एक स्पष्ट विचारणीय बात है। क्योंकि यदि इसका अर्थ यह है कि जो भी जमाअत के साथ जायज़ है, उसके लिए मस्जिद बेहतर है, तो यह वर्जित है। क्योंकि प्रत्येक नफ़्ल नमाज़ जमाअत के साथ जायज़ है जब तक कि वह 'तदाई' (सार्वजनिक आह्वान) के माध्यम से न हो, जबकि इसके लिए सबसे अच्छा स्थान सर्वसम्मति से घर है। और यदि इसका अर्थ वह है जिसे शरीयत ने जमाअत में करने की सिफ़ारिश की है, तो यह स्वीकार्य है, लेकिन यह वही सवाल है जो यहाँ है। अतः इस पर निर्भर करना स्पष्ट रूप से चक्रक तर्क (begging the question) है। अतः चिंतन करें।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

फिर जमाअत छोड़ने पर वही हिकमत बयान की गई जो तरावीह की नमाज़ में थी। तो वित्र का हुक्म तरावीह वाला है। जिस तरह उनमें जमाअत सुन्नत है, उसी तरह वित्रों में भी [अल-बहर]। शरह अल-मुन्या में है कि सही यह है कि वित्रों में जमाअत अफ़ज़ल है, मगर यह सुन्नियत तरावीह की जमाअत की तरह नहीं है [उद्धरण समाप्त]। खैर रमली ने फ़रमाया: आज लोगों का अमल इसी पर है [उद्धरण समाप्त]। मुहशी ने भी यह कहते हुए इसकी ताईद की कि पिछले नियम का तक़ाज़ा भी यही है कि हर वह नमाज़ जो जमाअत के साथ मशरूअ है, वह मस्जिद में अफ़ज़ल है [रद्द अल-मुह्तार की इबारत ख़त्म]। मैं कहता हूँ: इसकी ताईद में मेरे नज़दीक नज़र ज़ाहिर है। अगर मुराद यह हो कि हर वह नमाज़ जो जमाअत के साथ जायज़ है उसमें मस्जिद अफ़ज़ल है, तो यह ममनूअ (वर्जित) है क्योंकि जिन नवाफ़िल की 'अली सबील-तदाई' जमाअत न हो उनकी जमाअत जायज़ है हालांकि उनकी अदायगी बिल-इत्तिफ़ाक़ घर में अफ़ज़ल है। और अगर मुराद यह हो कि जिस नमाज़ को जमाअत के साथ अदा करना शरीयत ने मुस्तहब करार दिया हो, तो यह मुसल्लम है लेकिन यह बे-ऐनही सवाल है। इसी के साथ

(अरबी पाठ)

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

इस्तिनाद करना सराहतन 'मुसादरह अलल मतलूब' (चक्रक तर्क) है। पस गौर कीजिए। (त)

संक्षेप में, इस मसले में, व्यक्ति को अपने समय, स्थिति और अपनी क़ौम व जमाअत की सहमति के अनुसार जिसे सबसे उपयुक्त समझे उस पर अमल करने का अधिकार है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

---

[1] रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-वित्र वल-नवाफ़िल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/49

(عربی متن)

ثم بین العذر فی تأخرہ مثل ماصنع فی التراویح

فکما ان الجماعة فیھا سنة فکذلک الوتر بحر

وفی شرح المنیة الصحیح ان الجماعة فیھا

افضل الان سنیتھا لیست کسنیة جماعة

التراویح اہ قال الخیر الرملی وھذا الذی علیہ

عامة الناس الیوم اہ وقواہ المحشی ایضاً بأنہ

مقتضی مامرہ من ان کل ما شرع بجماعة

فالمسجد افضل فیہ اہ مافی ردالمحتار

اقول:

(اردو ترجمہ و تشریح)

پھر جماعت چھوڑنے پر وہی حکمت بیان کی جو نماز تراویح میں

تھی تو وتر کا حکم تراویح والا ہے جس طرح ان میں جماعت

سنت ہے اسی طرح وتروں میں بھی، بحر، شرح المنیہ میں ہے

کہ صحیح یہ ہے کہ جماعت وتروں میں افضل مگر اس سنیت

تراویح کی جماعت کی طرح نہیں اہ خیر رملی نے فرمایا اسی پر

آج لوگوں کا عمل ہے اہ محشی نے بھی یہ کہتے ہوئے اس کی

تائید کی گزشتہ اصول کا تقاضا بھی یہی ہے کہ ہر وہ نماز

جو جماعت کے ساتھ مشروع ہے وہ مسجد میں افضل ہے اہ

(عربی متن)	(اردو ترجمہ و تشریح)
فی هذه التقوية عندی نظر ظاهر فانہ لوکان	ردالمحتار کی عبارت ختم ہوئی اقول: اس کی تائید میں میرے
المراد ان ماجاز بجماعة فالمسجد افضل فیہ	نزدیک نظر ظاہر ہے اگر یہ مراد ہو کہ ہر وہ نماز جو جماعت کے
فممنوع فأن کل نفل یجوز بجماعة مالم یکن	ساتھ جائز ہے اس میں مسجد افضل ہے تو یہ ممنوع ہے کیونکہ
علی سبیل التداعی مع ان الافضل فیہ البیت	جن نوافل کی علی سبیل التداعی جماعت نہ ہو ان کی جماعت
وفاقاً وان کان المراد ماندب فیہ الشرع الی	جائز ہے حالانکہ ان کی ادائیگی بالاتفاق گھر میں افضل ہے، اور
الجماعة فمسلم لکن هذا اول المسئلة	اگر مراد یہ ہو کہ جس نماز کو جماعت کے ساتھ ادا کرنا شریعت
فالاستناد بہ صریح المصادرة فلیتأمل۔	نے مستحب قرار دیا ہو تو یہ مسلم ہے لیکن یہ بعینہ سوال ہے
	اسی کے ساتھ استناد کرنا صراحۃً مصادرہ علی المطلوب ہے۔
	پس غور کیجئے (ت)

بالجملہ اس مسئلہ میں اپنے وقت وحالت اور اپنی قوم و جماعت کی موافقت سے جسے انسب جانے اس پر عمل کا اختیار رکھتا ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

---

[1] ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴۹/۲

صفحہ 721 کا 400

Fatawa Razawiya, Volume VII

Issue 1031: From Calcutta, Dharamtalla No. 6, submitted by Janab Mirza Ghulam Qadir Baig Sahab, 12th Ramadan Sharif 1311 AH. Question: What do the scholars of religion say on this matter: during the month of Ramadan, should a person who performs the Tahajjud prayer or one who does not, offer the Witr prayer with the congregation after the Isha prayer or not? Explain and may you be rewarded. The Answer: There is a difference of opinion regarding its superiority. In our school of thought, it is fundamentally better to offer it alone at home. However, there is also a view that offering it with the congregation in the mosque is better. Nowadays, the practice of the majority of Muslims is based on this latter view, as mentioned in *Ad-Durr al-Mukhtar*, its annotations, and our Fatawa (as cited in the annotations of those works, and we have also explained it in our Fatawa). Regardless, it is not considered mandatory by anyone. And Allah the Almighty knows best.

Issue 1032: From Soron, District Etawah, Mohalla Malikzadan, submitted by Mirza Abid Husain Sahab, 27th Rabi' al-Akhir Sharif 1312 AH. Question: What do the scholars of religion and the muftis of the Sharia say on this matter: is the Tahajjud prayer Wajib (obligatory) or Sunnah? If it is Sunnah, is it Mu'akkadah (emphasized) or Ghayr Mu'akkadah (non-emphasized)? Is the one who abandons it, i.e., one who intentionally leaves it, a sinner? Explain in detail with Hadith references, and may you be rewarded. The Answer: Tahajjud is a Sunnat Mustahabbah (recommended Sunnah) and is one of the most meritorious among all voluntary (Nafl) prayers. The Quran and the Hadiths of the Master of the Messengers (peace and blessings be upon him) are full of encouragements for it. In the general books of our school of thought, it is classified separately from Mandubat (recommended acts) and Sunan Mu'akkadah. Therefore, while its abandoner is deprived of immense virtue and abundant goodness, he is not a sinner. In *Al-Bahr al-Ra'iq*, *Ad-Durr al-Mukhtar*, and *Fath al-Mu'in* by Sayyid Abu al-Sa'ud al-Azhari, it is stated: "Among the Mandubat (recommended acts) are the prayers of the night." In *Maraqi al-Falah*, it says: "Sunnah is Tahiyyat al-Masjid, and night prayers are Mandub." In *Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli*, it states: "Among the recommended voluntary prayers is Qiyam al-Layl (night standing)."

---

1. Fath al-Mu'in, annotation on Kanz al-Witr wa al-Nawafil, published by H. M. Saeed Company Karachi, p. 254.

2. Maraqi al-Falah with annotation of al-Tahtawi, section on explanation of voluntary prayers, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, pp. 215-216.
3. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, section on voluntary prayers, discussion on Qiyam al-Layl, published by Suhail Academy Lahore, p. 434.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सप्तम

मसाला १०३१: कलकत्ता, धरमतल्ला नंबर ६ से, प्रेषक जनाब मिर्ज़ा गुलाम कादिर बेग साहब, १२ रमज़ान शरीफ़ १३११ हिजरी। प्रश्न: उलेमा-ए-दीन इस बारे में क्या फरमाते हैं कि रमज़ान शरीफ़ में ईशा की नमाज़ के बाद जिस मुसल्ले में जमाअत होती है, उसमें तहज्जुद गुज़ार या गैर तहज्जुद गुज़ार को वित्र की नमाज़ जमाअत के साथ पढ़नी चाहिए या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ। उत्तर: इसकी श्रेष्ठता के बारे में मतभेद है, लेकिन मूलतः हमारे मज़हब में यह अफ़ज़ल (बेहतर) है कि इसे अकेले घर में पढ़ा जाए। हालांकि, मस्जिद में जमाअत के साथ पढ़ने के बेहतर होने का एक कौल (कथन) भी है। अब अधिकांश मुसलमानों का अमल इसी पर है, जैसा कि 'दुर्र' और उसके हाशिए तथा हमारे 'फ़तावा' में वर्णित है (जैसा कि उसके हाशिए में था और हमने भी अपने फ़तावा में बयान किया है)। बहरहाल, किसी के नज़दीक यह अनिवार्य नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला १०३२: सोरों, ज़िला एटा, मोहल्ला मलिकज़ादान से, प्रेषक मिर्ज़ा आबिद हुसैन साहब, २७ रबी-उल-आख़िर शरीफ़ १३१२ हिजरी। प्रश्न: उलेमा-ए-दीन और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि तहज्जुद की नमाज़ वाजिब है या सुन्नत? यदि सुन्नत है तो मुअक्कदा है या गैर मुअक्कदा? क्या इसका त्याग करने वाला यानी जानबूझकर छोड़ने वाला गुनहगार है? हदीसों के साथ विस्तार से स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ। उत्तर: तहज्जुद सुन्नत-ए-मुस्तहब्बा (पसंदीदा सुन्नत) है और सभी नफ़्ल नमाज़ों में सबसे अज़मत वाली है। कुरआन और सैयदुल मुर्सलीन (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की हदीसें इसकी तरग़ीब (प्रोत्साहन) से भरी हुई हैं। हमारे मज़हब की आम किताबों में इसे मंदूबात (पसंदीदा कार्य) और सुन्नत-ए-मुअक्कदा से अलग ज़िक्र किया गया है। इसलिए, इसका त्याग करने वाला अगरचे महान फज़ीलत और बहुत सारी भलाई से वंचित है, लेकिन गुनहगार नहीं है। 'बहर-उर-रैक', 'दुर्र-ए-मुख़्तार' और 'फतह-उल-मुईन' अज़हरी में है: "मंदूबात में से रात की नमाज़ें हैं।" 'मराकी-उल-फ़लाह' में है: "तहियत-उल-मस्जिद सुन्नत है और रात की नमाज़ मंदूब है।" 'गुनियत-उल-मुस्तमली शरह मुनया' में है: "मुस्तहब नफ़्ल नमाज़ों में से कयाम-उल-लैल (रात की नमाज़) है।"

---

1. फतह-उल-मुईन हाशिया अला कन्ज़ुल वित्र वन-नवाफ़िल, एच. एम. सईद कंपनी कराची, पृ. २५४

2. मराकी-उल-फ़लाह मअ हाशिया अत-तहत़ावी, फ़स्ल फी बयानुन नवाफ़िल, नूर मोहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची, पृ. २१५-२१६
3. ग़ुनियत-उल-मुस्तमली शरह मुनयातुल मुसल्ली, फ़स्ल फी नवाफ़िल बह़स कयाम-उल-ल़ैल, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृ. ४३४

पृष्ठ ४०१ का ७२१

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۳۱: از کلکتہ دھرم تلا نمبر ۶ مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب، ۱۲ رمضان شریف ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ رمضان شریف میں عشاء کی نماز فرض جس میں مصلی تہجد گزار یا غیر تہجد گزار نے جماعت کے ساتھ ادا کی ہو اس کو نماز وتر جماعت کے ساتھ ادا کرنا ضرور ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ الجواب: کسی کو بھی ضرور نہیں بلکہ افضلیت میں اختلاف ہے، ہمارے اصل مذہب میں افضل یہی ہے کہ تنہا گھر میں پڑھے اور ایک قول پر مسجد میں جماعت سے پڑھنا افضل ہے، اب اکثر مسلمین کا عمل اسی پر ہے کما فی الدر و حواشیہ و بیناہ فی فتاونا (جیسا کہ در اور اس کے حواشی میں ہے اور ہم نے اپنے فتاوٰی میں بیان کیا ہے۔ ت) بہر حال ضرور کسی کے نزدیک نہیں واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۳۲: از سوروں ضلع ایٹہ محلہ ملک زاداں مرسلہ مرزا عابد حسین صاحب، ۲۷ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ نماز تہجد واجب ہے یا سنت؟ اگر سنت ہے تو مؤکدہ یا غیر مؤکدہ؟ اس کا تارک گنہگار ہے یا نہیں یعنی قصداً ترک کرنے والا؟ مفصل مع احادیث ارقام فرمائیے گا، بینوا توجروا الجواب: تہجد سنتِ مستحبہ ہے تمام مستحب نمازوں سے اعظم واہم، قرآن و احادیثِ حضورِ سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اس کی ترغیب سے مالامال، عامہ کتبِ مذہب میں اسے مندوبات و مستحبات سے گنا اور سنتِ مؤکدہ سے جدا ذکر کیا، تو اس کا تارک اگرچہ فضلِ کبیر و خیرِ کثیر سے محروم ہے گنہگار نہیں، بحر الرائق و در مختار و فتح المعین السید ابوالسعود الازہری میں ہے: المندوبات صلوٰۃ اللیل (رات کی نماز مندوبات میں سے ہے۔ت) مراقی الفلاح میں ہے: سن تحیۃ المسجد و ندب صلوٰۃ اللیل (تحیۃ

المسجد سنت اور رات کی نماز مستحب ہے۔ت) غنیہ شرح منیہ میں ہے: من النوافل المستحبۃ قیام اللیل (نوافل مستحبہ میں سے رات کی نماز ہے۔ت)

---

۱ فتح المعین حاشیہ علی الکنز باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۵۴ ۲ مراقی الفلاح مع حاشیۃ الطحطاوی فصل فی بیان النوافل مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۲۱۵-۲۱۶ ۳ غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی النوافل بحث قیام اللیل مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۴۳۴

صفحہ 401 کا 721

Fatawa Razawiyya (Volume 7)

In 'Hilya' it is mentioned:

Mashaa sahib al-Hawi al-Qudsi 'ala annaha mandoobah^1 — | The author of Al-Hawi al-Qudsi is of the opinion that the night prayer is recommended (Mustahabb). (T)

In 'Jami' al-Rumuz' it is mentioned:

Al-ahsan itmamu al-sunan al-mu'aqqatah bi-dhikri salat al-duha wa al-mustahabbat bi-dhikri al-tahajjud^2 *a.h. mukhalasan* — | The best way to complete the timed Sunnah prayers is by mentioning the Duha prayer, and the recommended acts by mentioning Tahajjud. (A concise summary). (T)

In short, the explicitly mentioned rulings in the books of our school of thought under the category of voluntary (Nafil) acts clearly state its being recommended (Mustahabb). However, some Maliki and Shafi'i scholars such as Imam Ibn Abd al-Barr and Imam Abu Zakariya al-Nawawi inclined towards it being Sunnah, and some Imams among the successors (Tabi'in) like Hasan al-Basri, Ubaidah al-Salmani, and Muhammad ibn Sirin were of the opinion that it is obligatory (Wajib), as is apparent from studying 'Umdat al-Qari', 'Sharh al-Muwatta' by al-Zurqani, etc. (As is evident from studying 'Umdat al-Qari', 'Sharh al-Muwatta' by al-Zurqani etc. - T). The majority of scholars of the four schools of thought reject the opinion of it being obligatory and consider it a minority view, as mentioned in both [*Umdat al-Qari* and *Sharh al-Muwatta*] and in 'Sharh Muslim' by al-Nawawi, 'Sharh al-Bukhari' by al-Qastallani, 'al-Mawahib' by al-Zurqani, etc. (As it is in both of them and in 'Sharh Muslim' by al-Nawawi, 'Sharh al-Bukhari' by al-Qastallani and 'al-Mawahib' by al-Zurqani etc. - T). And our scholars equally weaken the arguments for it being obligatory or Sunnah. In 'Sharh Niqaya' by al-Quhistani, it is mentioned:

Thamanu rak'atin bi-taslimatin aw taslimataini lil-tahajjud wa qila lahu rak'atani sunnatun wa qila fardun kama fi al-muhit^3 — | There are eight rak'ahs for Tahajjud with one or two salams; it is also said that two rak'ahs are Sunnah, and some say it is obligatory as in 'al-Muhit'. (T)

However, among our later scholars, Imam Ibn al-Humam hesitated between it being Sunnah or recommended, and eventually inclined towards the former. Following him,

his student Allama al-Halabi in 'Hilya' called it 'ashbah' (the most resembling truth). This... (Majlis of D)

1. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli
2. Jami' al-Rumuz, Chapter on Witr, published by Maktaba Islamia, Gunbad Qamus, Iran, 1/207.
3. Jami' al-Rumuz, Chapter on Witr, published by Maktaba Islamia, Gunbad Qamus, Iran, 1/207.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 7)

'हिलिया' में है:

मशा साहिब अल-हावी अल-क़ुदसी अला अन्नहा मंदूबह^1 — | अल-हावी अल-क़ुदसी के लेखक की राय यही है कि रात की नमाज़ मुस्तहब (अनुशंसित) है। (त)

'जामे अल-रुमूज़' में है:

अल-अहसन इतमामु अस-सुनन अल-मुअक़्क़तह बि-ज़िक्री सलात अद-दुहा वल-मुस्तहब्बात बि-ज़िक्री अत-तहज्जुद^2 अ.ह. मुलख़्ख़सन — | सामयिक सुन्नतों में चाश्त (दुहा) की नमाज़ और मुस्तहबात में तहज्जुद का ज़िक्र उनका अच्छा समापन है। (एक संक्षिप्त सारांश)। (त)

संक्षेप में, हमारे पंथ (मज़हब) की पुस्तकों में नफ़्ल (स्वैच्छिक) के संदर्भ में बताए गए स्पष्ट आदेशों में इसके मुस्तहब होने का ही साफ़ ज़िक्र है। हाँ, कुछ मालिकी और शाफ़ई विद्वान जैसे इमाम इब्न अब्दुल बर्र और इमाम अबू ज़कारिया नववी सुन्नत होने की ओर गए हैं, और ताबेईन के कुछ इमाम जैसे हसन बसरी, उबैदा सलमानी और मुहम्मद बिन सीरीन इसके वाजिब (अनिवार्य) होने के कायल हुए, जैसा कि 'उमदतुल क़ारी' और 'शरह अल-मुवत्ता' लिल-ज़ुरक़ानी आदि के अध्ययन से प्रकट होता है। (जैसा कि उमदतुल क़ारी, शरह अल-मुवत्ता लिल-ज़ुरक़ानी आदि के अध्ययन से पता चलता है।—त)। वाजिब होने के कथन को तो चारों मज़हबों के जम्हूर (बहुसंख्यक) विद्वान अस्वीकार करते हैं और इसे मुख़ालिफ़ जमात (विरोधी समूह) का विचार बताते हैं, जैसा कि इन दोनों में और नववी की 'शरह मुस्लिम', क़स्तलानी की 'शरह बुख़ारी' और ज़ुरक़ानी की 'अल-मवाहिब' आदि में है। (जैसा कि इन दोनों में है और शरह मुस्लिम लिल-नववी, शरह बुख़ारी लिल-क़स्तलानी और अल-मवाहिब लिल-ज़ुरक़ानी आदि में है।—त)। और हमारे विद्वान वाजिब और सुन्नत होने (के दावों) को समान रूप से कमज़ोर बताते हैं। कुहिस्तानी की 'शरह नक़ाया' में है:

समानु रकअतिन बि-तसलीमतिन अव तसलीमतैनी लित-तहज्जुद व क़ीला लहू रकअतानि सुन्नतुल व क़ीला फ़र्ज़ुन कमा फ़िल मुहीत^3 — | तहज्जुद की एक या दो सलामों के साथ आठ रकअत हैं; कुछ के नज़दीक दो रकअत सुन्नत हैं और कुछ के नज़दीक यह फ़र्ज़ (वाजिब) है जैसा कि 'मुहीत' में है। (त)

बहरहाल, हमारे बाद के विद्वानों में से इमाम इब्न अल-हुमाम ने इसके सुन्नत या मुस्तहब होने में हिचकिचाहट व्यक्त की और अंततः पहले पक्ष (सुन्नत) की ओर झुकाव रखा, और उन्हीं के अनुसरण में उनके छात्र अल्लामा हलबी ने 'हिलिया' में इसे 'अश्बह' (सत्य के अधिक निकट) कहा। यह... (Majlis of D)

1. हिलियतुल महल्ली शरह मुनियतुल मुसल्ली
2. जामे अल-रुमूज़, फ़स्ल अल-वित्र, मुद्रित मकतबा इस्लामिया, गुम्बद क़ामूस, ईरान, 1/207
3. जामे अल-रुमूज़, फ़स्ल अल-वित्र, मुद्रित मकतबा इस्लामिया, गुम्बद क़ामूस, ईरान, 1/207

حلیہ میں ہے:

مشی صاحب الحاوی القدسی علی انھا مندوبۃ^1 ۔ | صاحب الحاوی القدسی کی رائے یہی ہے کہ رات کی نماز مستحب ہے۔ (ت)

جامع الرموز میں ہے:

الاحسن اتمام السنن المؤقتۃ بذکر صلوۃ الضحی والمستحبات بذکر التھجد^2 اھ ملخصًا۔ | وقتی سنن میں چاشت کی نماز اور مستحبات میں تہجد کا ذکر ان کا اچھا اتمام ہے اھ ملخصًا (ت)

غرض ہمارے کتب مذہب کے احکام منصوصہ مذکورہ علی جہۃ النفل میں اس کا استحباب ہی مصرح ہے، ہاں بعض علمائے مالکیہ وشافعیہ مثل امام ابن عبدالبر و امام ابوزکریا نووی جانب سنیت گئے، اور بعض ائمہ تابعین حسن بصری و عبیدہ سلمانی و محمد بن سیرین قائل وجوب ہوئے کما یظہر بمطالعۃ عمدۃ القاری وشرح الموطا للزرقانی وغیرہما (جیسا کہ عمدۃ القاری، شرح الموطا للزرقانی وغیرہ کے مطالعہ سے پتا چلتا ہے۔ ت) قول وجوب کو تو جمہور علمائے مذاہب اربعہ رد فرماتے اور مخالف جماعت بتاتے ہیں کما فیھما وفی شرح مسلم للنووی و البخاری للقسطلانی والمواھب للزرقانی وغیرہما (جیسا کہ ان دونوں میں ہے اور شرح مسلم للنووی، شرح بخاری للقسطلانی اور مواہب للزرقانی وغیرہ میں ہے۔ ت) اور ہمارے علماء وجوب وسنیت کی یکساں تضعیف فرماتے ہیں۔ شرح نقایہ قہستانی میں ہے:

ثمان رکعات بتسلمیة او تسلمیتین للتهجد وقیل له رکعتان سنة وقیل فرض کما فی المحیط[3] ۸ - | تہجد کی ایک یا دو سلاموں کے ساتھ آٹھ رکعات ہیں بعض کے نزدیک دو رکعات سنت ہیں بعض کے نزدیک یہ فرض ہے جیسا کہ محیط میں ہے۔ (ت)

البتہ ہمارے علماء متاخرین سے امام ابن الہمام نے سنیت و استحباب میں تردد اور بالآخر جانب اول میل اور انہیں کے اتباع سے اُن کے تلمیذ علامہ حلبی نے حلیہ میں اسے اشبہ فرمایا، یہ ان

(Majlis of D)

1 حلیة المحلی شرح منیة المصلی 2 جامع الرموز فصل الوتر مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۲۰۷ 3 جامع الرموز فصل الوتر مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۲۰۷

Fatawa Razviya, Volume 7

This is the Imam's own discussion. It is not a prescribed doctrine, as he himself admits that the verbal Hadiths of the radiant presence of the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) only convey recommendation (Istihbab). Their authority is the practical consistency (muwazabat fi'liya) of the exalted presence (PBUH), but he himself says that such consistency is only beneficial for Sunnah when it's based on a voluntary (nafl) act. So, the basis of this issue remained whether Tahajjud was obligatory (fard) for the Holy Prophet (PBUH) or not. If it was not obligatory for him, it would be Sunnah for the Ummah due to his consistency, otherwise it would be recommended.

Arabic Original	**Urdu Translation**
Imam [Ibn Humam] (may his secret be sanctified) said: "It remains to be seen whether the character of night prayer for us is Sunnah or recommended. This depends on its character for him (PBUH). If it was obligatory for him, then it is recommended for us because the verbal evidences only imply recommendation, and practical consistency is not on a voluntary act for it to become Sunnah for us. But if it was voluntary for him, it would be Sunnah for us."	Imam Ibn Humam (may his secret be sanctified) said that regarding the matter of the night prayer, whether it is Sunnah or recommended for us, it depends on what it was for the Master of the Universe (PBUH). If it was obligatory for him, then it is recommended for us because verbal proofs convey the benefit of it being recommended, and practical consistency is not on a voluntary act such that it becomes Sunnah for us. And if it was voluntary for you (the Prophet), it would be Sunnah for us. (T)

Now look at this premise; even in this, the majority view, the chosen and supported doctrine, is its obligatoriness (fardiyat) for the radiant Prophet (PBUH). The apparent meaning of the Great Quran bears witness to this, and a marfu' Hadith has also been reported to this effect.

Arabic Original	**Urdu Translation**
Allah the Almighty said: 'O you wrapped in garments! Stand [in prayer] the night...[2]'	Allah the Almighty's command: 'O you wrapped in garments! Stand [in prayer] the night.'
At another place He said:	'Perform Tahajjud in the night.'

Arabic Original	Urdu Translation
'And from [part of] the night, pray Tahajjud with it...[3]'	

In these verses, the divine command is specifically for the Holy Prophet (PBUH), and a divine command implies obligation (wujub).

Arabic Original	Urdu Translation
And His saying 'nafilah' (extra) does not contradict this...	Allah the Almighty calling it 'nafilah' is not contrary to this obligation.

[1] Fath al-Qadir, Chapter of voluntary prayers (Nawafil), printed by Maktaba Nooriya Razviya Sukkur, 1/391. [2] Al-Quran 73/1-2. [3] Al-Quran 17/79.

फतावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

यह इमाम की अपनी बहस है। न तो यह मन्सूस (निर्धारित) मजहब है, जबकि वे स्वयं स्वीकार करते हैं कि हुज़ूर पुरनूर सैय्यद आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की क़ौली अहादीस केवल इस्तेहबाब (पसंदीदा होने) का ही फायदा देती हैं। उनका मुस्तनद (प्रमाण) हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मुवाज़बत-ए-फ़ेअ़लिया (निरंतर क्रिया) है, लेकिन वे स्वयं कहते हैं कि वही मुवाज़बत सुन्नत का लाभ देती है जो नफ़्ल कार्य पर हो। तो इस मसले की बुनियाद हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर तहज्जुद फ़र्ज़ होने या न होने पर रही। यदि हुज़ूर पर फ़र्ज़ नहीं था, तो निरंतरता के कारण उम्मत के लिए सुन्नत होगा, अन्यथा मुस्तहब।

अरबी	उर्दू अनुवाद
इमाम इब्न-ए-हुमाम (क़ुद्दिस सिर्रहु) ने फरमाया: "रात की नमाज़ का मामला शेष रहा कि क्या हमारे हक में सुन्नत है या मुस्तहब, तो यह बात इस पर मुनहसिर है कि वह सरवरे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हक में क्या थी। यदि वह आप पर फर्ज़ थी, तो हमारे हक में मुस्तहब है क्योंकि क़ौली दलीलें इसके बारे में मुस्तहब होने का लाभ देती हैं और फ़ेअ़ली मुवाज़बत नफ़्ल पर नहीं कि वह हमारे हक में सुन्नत बन जाए, और यदि आप के लिए यह नफ़्ल थी तो हमारे लिए यह सुन्नत होगी।"	इमाम इब्न-ए-हुमाम (क़ुद्दिस सिर्रहु) ने फरमाया कि रात की नमाज़ का मामला शेष रहा कि क्या हमारे हक में सुन्नत है या मुस्तहब, तो यह बात इस पर मुनहसिर है कि वह सरवरे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हक में क्या थी। यदि वह आप पर फर्ज़ थी, तो हमारे हक में मुस्तहब है क्योंकि क़ौली दलीलें इसके बारे में मुस्तहब होने का लाभ देती हैं और फ़ेअ़ली मुवाज़बत नफ़्ल पर नहीं कि वह हमारे हक में सुन्नत बन जाए, और यदि आप के लिए यह नफ़्ल थी तो हमारे लिए यह सुन्नत होगी। (त)

अब इसी आधार को देखें तो इसमें भी जमहूर (बहुमत) का कौल, जो मुख्तार और मंसूर मजहब है, हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हक में फर्ज़ियत ही है। इसी पर क़ुरान-ए-अज़ीम का ज़ाहिरी अर्थ गवाह है और इसी ओर मरफ़ूअ़ हदीस आई है।

अरबी	उर्दू अनुवाद
अल्लाह तआला ने फरमाया: ऐ चादर ओढ़ने वाले! रात को कयाम किया करो[2]	अल्लाह तआला का फ़रमान है: ऐ चादर ओढ़ने वाले! रात को कयाम किया करो।

अरबी	उर्दू अनुवाद
दूसरी जगह फ़रमाया:	
और रात के कुछ हिस्से में इसके साथ तहज्जुद पढ़ो[3]	रात को तहज्जुद अदा किया करो।

इन आयतों में विशेष रूप से हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को ईश्वरीय आदेश है और ईश्वरीय आदेश 'वुजूब' (अनिवार्यता) का लाभ देता है।

अरबी	उर्दू अनुवाद
और अल्लाह तआला का इसे नाफ़िला कहना इसके विपरीत नहीं है...	अल्लाह तआला का इसे 'नाफिला' कहना इस वुजूब (अनिवार्यता) के विपरीत नहीं है।

1. फ़तह अल-क़दीर, बाब-उन-नवाफ़िल, मक़तबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/391
2. अल-क़ुरान 73/1-2
3. अल-क़ुरान 17/79

امام کی اپنی بحث ہے۔ نہ مذہب منصوص باآنکہ خود اعتراف فرماتے ہیں کہ احادیث قولیہ حضور پرنور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم صرف استحباب ہی کا افادہ فرماتی ہیں۔ مستند ان کا مواظبت فعلیہ حضور والا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ہے مگر خود فرماتے ہیں کہ مواظبت وہی مفیدِ سنیت جو فعلِ نفل پر ہو، تو اس مسئلہ کی بناء حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر تہجد فرض ہونے نہ ہونے پر رہی۔ اگر حضور پر فرض نہ تھا تو بوجہ مواظبت اُمت کے لئے سنت ہوگا ورنہ مستحب۔

عربی عبارت

قال قدس سرہ بقی ان صفۃ صلوۃ اللیل فی حقنا السنیۃ او الاستحباب یتوقف علی صفتھا فی حقہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فان کانت فرضاً فی حقہ فھی مندوبۃ فی حقنا لان الادلۃ القولیۃ فیھا انما تفید الندب والمواظبت الفعلیۃ لیست علی تطوع لتکون سنۃ في حقنا و ان کانت تطوعاً فسنۃ بلدنا[1]۔

اردو ترجمہ

امام ابن ہمام قدس سرہ نے فرمایا کہ باقی رہا معاملہ رات کی نماز کا کہ آیا ہمارے حق میں سنت ہے یا مستحب، تو یہ بات اس پر موقوف ہے کہ وہ سرورِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے حق میں کیا تھی، اگر وہ آپ پر فرض تھی تو ہمارے حق میں مستحب ہے کیونکہ ادلہ قولیہ اس کے بارے میں مستحب ہونے کا فائدہ دیتی ہیں اور مواظبت فعلیہ نفل پر نہیں کہ وہ ہمارے حق میں سنت بن جائے اور اگر آپ کے لئے یہ نفل تھی تو ہمارے لئے یہ سنت ہو گی۔ (ت)

اب اسی مبنیٰ کو دیکھئے تو اس میں بھی قولِ جمہور مذہب مختار و منصور حضور پرنور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے حق میں فرضیت ہے اسی پر ظاہر قرآن عظیم شاہد اور اسی طرف حدیث مرفوع وارد۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قَالَ اللہ تعالٰی یٰۤاَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۙ قُمِ الَّیْلَ[2]	اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے اے چادر اوڑھنے والے رات کو قیام کیا کرو۔
دوسرے مقام پر فرمایا:	
وَ مِنَ الَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ[3]	رات کو تہجد ادا کیا کرو۔

ان آیتوں میں خاص حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو امرِ الٰہی ہے اور امرِ الٰہی مفیدِ وجوب،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ولا ینافیه قوله تعالیٰ نافلة فالنافلة اللہ تعالیٰ کا نافلہ فرمانا اس وجوب کے منافی نہیں	

[1] فتح القدیر باب النوافل مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳۹۱ [2] القرآن ۷۳/۱-۲ [3] القرآن ۷۹/۱۷

Fatawa Ridawiyyah, Volume 7

| (Arabic) Az-ziyadah means an addition to your obligatory acts (fara'id) or in your ranks, by specifically making it mandatory for you. Indeed, obligatory acts are the greatest in rank and most expansive in detail. Rather, this is supported by the words of Allah Almighty "Laka" (for you). Imam Ibn al-Humam stated that sometimes restriction with a prepositional phrase provides this benefit (i.e., this is an addition to your fara'id), because conventional voluntary prayers (nawafil) are not exclusively for you; rather, you and others share in them. (T) | (Urdu Translation) Because 'nafilah' means addition, the meaning now is that this is an addition to your obligatory acts (fara'id) or ranks, in that it is made mandatory and obligatory upon you. This is because obligatory acts are the cause for reaching the highest levels and merits. Rather, this is supported by the words of Allah Almighty "Laka" (for you). Imam Ibn al-Humam says that sometimes restricting with the preposition "ka" (you) provides the benefit of this point (i.e., this is an addition to your fara'id) because customary voluntary prayers are not just for you; rather, you and other people share in them. (T) |

Tabarani in *Mu'jam al-Awsat* and Bayhaqi in *Sunan* narrate from Umm al-Mu'minin Siddiqah (may Allah be pleased with her) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

| (Arabic) Three things are obligatory upon me and sunnah for you: Witr, Miswak, and standing in night prayer (Qiyam al-Layl). I say: Although the Hadith might not be fit as a primary proof, it is supported by the apparent meaning of the Noble Book (Quran). The researcher himself, in *Fath al-Qadir*, under the issue of a missing person's wife, stated that a weak Hadith cannot establish the origin of something, but it can serve as a weight (murajjih). He also mentioned that the agreement of Ibn Mas'ud is another weight. | (Urdu Translation) Three things are obligatory upon me and sunnah for you: Witr, Miswak, and standing at night (Qiyam al-Shab). I say: (I say) Although this Hadith cannot become a proof, it is being supported by the apparent meaning of the Noble Quran. The researcher himself in *Fath al-Qadir* under the issue of the wife of a missing person has written that a weak Hadith cannot prove the origin of anything, although it can be a weight (murajjih). |

1. *Fath al-Qadir*, Chapter of al-Nawafil, published by Maktabah Nooriyah Ridawiyyah, Sukkur, 1/391.
2. *Tafsir al-Durr al-Manthur* with reference to *Mu'jam al-Awsat* and *Sunan al-Bayhaqi* under the verse "And pray in the small watches of the morning... for thee" (Quran 17:79), published by Maktabah Ayatollah al-Uzma, Qum, Iran, 6/196; mentioned in *Tafsir al-Khazin* under Surah Bani Isra'il, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 4/174; *Kanz al-Ummal* with reference to Bayhaqi, *al-Ikmal min Waqt al-Witr*, 7/19520, published by Maktabah al-Turath al-Islami, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 7/70; *Majma' al-Zawa'id* with reference to *Mu'jam al-Awsat*, chapter on characteristics, published by Dar al-Kitab, Beirut, 9/270; *al-Mu'jam al-Awsat*, Hadith 3290, Maktabah al-Ma'arif, Riyadh, 4/165.
3. *Fath al-Qadir*, Book of the Missing Person, published by Maktabah Nooriyah Ridawiyyah, Sukkur, 5/27.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

| (अरबी) अज़-ज़ियादह का अर्थ है आपके फ़राइज़ (अनिवार्य कार्यों) में या आपके पद में वृद्धि, इसे विशेष रूप से आप पर अनिवार्य करके। वास्तव में, फ़राइज़ पद में सबसे महान और विवरण में सबसे विस्तृत हैं। बल्कि, अल्लाह तआला के शब्द "लका" (आपके लिए) द्वारा इसका समर्थन किया जाता है। इमाम इब्न अल-हुमाम ने कहा कि कभी-कभी पूर्वसर्ग वाक्यांश के साथ प्रतिबंध इस लाभ को प्रदान करता है (यानी, यह आपके फ़राइज़ में एक वृद्धि है), क्योंकि पारंपरिक स्वैच्छिक प्रार्थनाएँ (नवाफ़िल) केवल आपके लिए नहीं हैं; बल्कि आप और अन्य लोग उनमें भागीदार हैं। (त) | (उर्दू अनुवाद) क्योंकि 'नाफ़िला' का अर्थ वृद्धि है, अब अर्थ होगा कि यह आपके फ़राइज़ या पदों में वृद्धि है कि यह आप पर लाज़िम और वाजिब है। ऐसा इसलिए है क्योंकि फ़राइज़ उच्चतम स्तर और श्रेष्ठता तक पहुँचने का कारण बनते हैं। बल्कि, इसकी ताईद अल्लाह तआला के इस इरशाद "लका" से हो रही है। इमाम इब्न अल-हुमाम कहते हैं कि कभी-कभी मजरूर "का" (आप) के साथ मुक़य्यद करना इसी बात का फ़ायदा देता है (यानी यह फ़राइज़ में आपके लिए इज़ाफ़ा है) क्योंकि मुतारफ़ नवाफ़िल सिर्फ़ आप ही के लिए नहीं हैं बल्कि इसमें आप और दीगर लोग शरीक हैं। (त) |

तबरानी ने मुअजम अल-औसत में और बैहकी ने सुनन में उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया है कि हुज़ूर अकदस (अल्लाह की उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने फ़रमाया:

| (अरबी) तीन चीज़ें मुझ पर फ़र्ज़ हैं और तुम्हारे लिए सुन्नत हैं: वित्र, मिसवाक और रात की नमाज़ (क़ियाम अल-लैय्ल)। मैं कहता हूँ: हालाँकि यह हदीस एक प्राथमिक प्रमाण (हुज्जत) के रूप में काम नहीं कर सकती है, लेकिन कुरान-ए-अज़ीज़ के ज़ाहिर से इसका समर्थन हो रहा है। स्वयं शोधकर्ता ने फ़तह अल-क़दीर में लापता व्यक्ति की पत्नी के मुद्दे के तहत कहा है कि एक कमज़ोर हदीस किसी चीज़ की जड़ (असल) को स्थापित नहीं कर सकती है, लेकिन यह एक तरजीह देने वाला (मुरज्जिह) कारक हो सकता है। उन्होंने यह भी कहा कि इब्न मसूद की सहमति एक और मुरज्जिह है। | (उर्दू अनुवाद) तीन चीज़ें मुझ पर फ़र्ज़ और तुम्हारे लिए सुन्नत हैं: वित्र और मिसवाक और क़ियाम-ए-शब। अक़ूल: (मैं कहता हूँ) अगरचे यह हदीस हुज्जत नहीं बन सकती मगर कुरान-ए-अज़ीज़ के ज़ाहिर से इसकी ताईद हो रही है और ख़ुद मुहक़्क़िक़ ने फ़तह अल-क़दीर में मसला-ए-मफ़क़ूद की बीवी के तहत लिखा है कि हदीस-ए-ज़ईफ़ किसी शय की असल को साबित नहीं कर सकती अलबत्ता मुरज्जिह। |

1. फ़तह अल-क़दीर, बाब अन-नवाफ़िल, मकतबा नूरया रज़विया सुक्कुर, 1/391।
2. तफ़सीर दुर्रे मंशूर मुअजम अल-औसत और सुनन बैहकी के हवाले से आयत "व मिन अल-लैय्लि फ़तहज्जद बिही नाफ़िलतल लका" के तहत, मकतबा आयतुल्लाह अल-उज़मा, कुम, ईरान, 6/196; सूरह बनी इस्राईल के तहत तफ़सीर खाज़िन में उल्लेखित, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 4/174; कंजुल उम्माल बैहकी अल-इकमल मिन वक़्त अल-वित्र के हवाले से, 7/19520, मकतबा अत-तुराथ अल-इस्लामी, मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरुत, 7/70; मजमा अज़-ज़वाइद मुअजम अल-औसत के हवाले से, विशेषताओं पर अध्याय, दार अल-किताब, बेरुत, 9/270; अल-मुअजम अल-औसत, हदीस 3290, मकतबा अल-मआरिफ़, रियाद, 4/165।
3. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-मफ़कूद, मकतबा नूरया रज़विया सुक्कुर, 5/27।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

| الزیادۃ ای زائدۃ فی فرائضك اوفی درجاتك بتخصیص ایجابه بك فان الفرائض اعظم درجات واکبر تفصیلا بل مؤیده قوله تعالی لك قال الامام ابن الهمام ربما یعطی التقیید بالمجرور ذلك فانه اذا کان النفل المتعارف یکون کذلك له ولغیره ۱ اه | کیونکہ نافلہ کا معنی زائد ہے اب معنی ہو گا کہ آپ کے فرائض یا درجات میں یہ اضافہ ہے کہ آپ پر یہ لازم واجب ہے کیونکہ فرائض سب سے بڑے درجے و فضیلت پر فائز کرنے کا سبب بنتے ہیں بلکہ اس کی تائید اللہ تعالٰی کے اس ارشاد "لک" سے ہو رہی ہے۔ امام ابنِ ہمام کہتے ہیں کہ بعض اوقات مجرور "ک" کے ساتھ مقید کرنا اسی بات کا فائدہ دیتا ہے (یعنی یہ فرائض میں آپ کے لئے اضافہ ہے) کیونکہ متعارف نوافل صرف آپ ہی کے لئے نہیں بلکہ اس میں آپ اور دیگر لوگ مشترک ہیں۔ (ت) |

طبرانی معجم اوسط، بیہقی سنن میں ام المؤمنین صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے راوی حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا؛

| ثلث هن علی فرائض وهن لکم سنة الوتر والسواك وقیام اللیل ۲ - اقول: والحدیث ان لم یصلح حجة فقد استظهر بظاهر الکتاب العزیز، وقد نص المحقق نفسه فی الفتح القدیر مسئلة امرأة المفقود ان الحدیث الضعیف یصلح مرجحا لا مثبتا بالاصالة قال وموافقة ابن مسعود مرجح آخر ۳ - | تین چیزیں مجھ پر فرض اور تمہارے لئے سنت ہیں : وتر ومسواک و قیام شب اقول: (میں کہتا ہوں) اگرچہ یہ حدیث حجت نہیں بن سکتی مگر قرآنِ عزیز کے ظاہر سے اس کی تائید ہو رہی ہے اور خود محقق نے فتح القدیر میں مسئلہ مفقود کی بیوی کے تحت لکھا ہے کہ حدیثِ ضعیف کسی شئی کی اصل کو ثابت نہیں کر سکتی البتہ مرجح |

۱- فتح القدیر باب النوافل مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۹۱ ۲- تفسیر در منثور بحوالہ معجم اوسط و سنن بیہقی زیر آیہ و من الیل فتہجد بہ نافلہ لک مطبوعہ مکتبہ آیۃ اللہ العظمی قم ایران ۶/ ۱۹۶، تفسیر خازن سورہ بنی اسرائیل میں مذکور ہے مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴/ ۱۷۴، کنز العمال بحوالہ بیہقی الاکمال من وقت الوتر ۷/ ۱۹۵۲۰ مطبوعہ مکتبۃ التراث الاسلامی موسسۃ الرسالہ بیروت ۷/ ۷۰، مجمع الزوائد بحوالہ معجم الاوسط باب ما جاء فی الخصائص مطبوعہ دار الکتاب بیروت ۹/ ۲۷۰، المعجم الاوسط حدیث ۳۲۹۰ مکتبہ المعارف الریاض ۴/ ۱۶۵ ۳- فتح القدیر کتاب المفقود مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۲۷

...can be, and said that the agreement of Hadrat Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) is a second preference. (T) I say: And here the agreement of the Sultan of Commentators, Hadrat Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both) is another preference. (T) Abu Ja'far al-Tabari narrates from our master Abdullah ibn Abbas (may Allah be pleased with them both):

Arabic Text	Urdu Translation
The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was commanded with the night prayer, and it was prescribed for him, not for his Ummah.[1]	The Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) was commanded the night vigil; it was obligatory for the Prophet, not for the Ummah.

Imam Muhy-us-Sunnah al-Baghawi says in Ma'alim:

Arabic Text	Urdu Translation
The night prayer was an obligation upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in the beginning, and upon the Ummah. Then the obligation was abrogated regarding the Ummah, and remained regarding the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him).[2] (Summary)	Initially, the night vigil was obligatory for both the Leader of the World (peace and blessings of Allah be upon him) and his Ummah. Then the obligation was abrogated for the Ummah, but for the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), the obligation remained. (T-Summary)

It is in Fath al-Qadir: "Upon it is the discourse of the jurists from our masters"[3] (This is the opinion of the jurists among our masters. T). In Sharh al-Mawahib al-Zarqani: "It is the view of the majority and Malik"[4] (This is the view of the majority of scholars and Imam Malik. T). In al-Mawahib: "This is what al-Rafi'i authenticated and al-Nawawi narrated from the majority"[5] (Al-Rafi'i has authenticated this and Al-Nawawi has narrated it from the majority. T). Sheikh Muhaqqiq Maulana Abdul Haq Muhaddith Dehlvi states in Ash'at al-Lama'at:

Persian Text

The preferred view is that it was abrogated from the Ummah [but remained] for the Prophet.

Urdu Translation

The preferred view is that it is abrogated from the Ummah, and...

1. Tafsir Ibn Jarir al-Tabari, titled Jami' al-Bayan, printed by Matba' al-Maymaniyah, Egypt, 15/90; al-Mawahib al-Ladunniyah with reference to al-Tabari, Chapter 3 regarding his Tahajjud (PBUH), printed by al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/178.
2. Ma'alim al-Tanzil on the margins of al-Khazin, under the verse 'And from the night, pray Tahajjud with it', 1/474.
3. Fath al-Qadir, Chapter of voluntary prayers, printed by Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/391.
4. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyah, Chapter 3 regarding his Tahajjud (PBUH), printed by Matba'ah 'Amira, Egypt, 7/255.
5. Al-Mawahib al-Ladunniyah.

...हो सकती है और कहा कि हज़रत इब्न मसऊद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की सहमति दूसरा वरीयता (preference) का आधार है। (त) मैं कहता हूँ: और यहाँ मुफस्सिरों के सुल्तान हज़रत अब्दुल्ला बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) की सहमति एक और वरीयता का आधार है। (त) अबू जाफ़र तबरी हज़रत सैय्यदना अब्दुल्ला इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत करते हैं:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को रात की नमाज़ का हुक्म दिया गया और यह उन पर फ़र्ज़ की गई, उनकी उम्मत पर नहीं।[1]	हुज़ूर सैय्यदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को कियाम-ए-शब (रात की नमाज़) का हुक्म था, हुज़ूर पर फ़र्ज़ था उम्मत पर नहीं।

इमाम मुहय्युल सुन्नाह बग़वी मालिम में फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
शुरू में रात की नमाज़ नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) और उम्मत दोनों पर फ़र्ज़ थी, फिर उम्मत के हक़ में वुजूद मंसूख़ (रद्द) हो गया, और नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के हक़ में बाक़ी रहा।[2] (संक्षेप)	शुरू में कियाम-ए-शब सरवर-ए-आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) और आपकी उम्मत दोनों पर फ़र्ज़ था, फिर उम्मत के हक़ में वुजूद मंसूख़ हो गया लेकिन रिसालत मआब (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के हक़ में वुजूद बाक़ी रहा। (त-संक्षेप)

फ़तह अल-क़दीर में है: "इस पर हमारे उलेमा-ए-उसूली की बात है"[3] (हमारे उलेमा-ए-उसूली की राय यही है। त)। शरह मवाहिब ज़रक़ानी में है: "यही अक्सर उलेमा और इमाम मालिक का कौल है"[4] (अक्सर उलेमा और इमाम मालिक का यही कौल है। त)। मवाहिब में है: "इसे राफ़ई ने सहीह क़रार दिया और नववी ने इसे जमहूर (बहुमत) से रिवायत किया"[5] (राफ़ई ने इसी की तस्दीक़ की और नववी ने इसे जमहूर से नक़ल किया है। त)। शेख मुहक़्क़िक़ मौलाना अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी अशियातुल लमआत में फ़रमाते हैं:

फ़ारसी पाठ	उर्दू अनुवाद
पसंदीदा राय यही है कि उम्मत से यह मंसूख़ हो गया और हुज़ूर पर...	मुख़्तार (पसंदीदा) यही है कि उम्मत से यह मंसूख़ है और...

1. तफ़सीर इब्न जरीर तबरी जिसका नाम जामि अल-बयान है, मतबा मयमानिया, मिस्र १५/९० में छपी; अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, तबरी के हवाले से, बाब ३, उनके तहज्जुद के ज़िक्र में, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरुत २/१७८ में छपी।
2. अल-मालिम अल-तन्ज़ील, अल-ख़ाज़िन के हाशिए पर, आयत 'और रात के हिस्से में तहज्जुद पढ़ें' के तहत, १/४७४।
3. फ़तह अल-क़दीर, बाब अल-नवाफ़िल, मकतबा नूरिया रज़विय्या, सक्खर १/३९१ में छपी।
4. शरह ज़रक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, बाब ३, उनके तहज्जुद के ज़िक्र में, मतबा आमरा, मिस्र ७/२५५ में छपी।
5. मवाहिब अल-लदुन्निया।

بن سکتی ہے اور کہا کہ حضرت ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی موافقت دوسرا مرجح ہے(ت)

اقول: وھھنا موافقة سلطان المفسرین مرجح آخر (اور یہاں سلطان المفسرین حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی موافقت ایک دوسرا مرجح ہے۔ت) ابو جعفر طبری حضرت سیدنا عبداللہ ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے راوی:

عربی متن	اردو ترجمہ
أُمِرَ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بقیام اللیل وکتب علیہ دون امتہ[1]	حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو قیامِ شب کا حکم تھا حضور پر فرض تھا امت پر نہیں۔

امام محی السنۃ بغوی معالم میں فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
کانت صلوۃ اللیل فریضة علی النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فی الابتداء و علی الامة، ثم صار الوجوب منسوخاً فی حق الامة، وبقی فی حق النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم[2] اھ ملخصاً	ابتداء قیام شب سرور عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور آپ کی امت دونوں پر فرض تھا پھر امت کے حق میں وجوب منسوخ ہوگیا لیکن رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے حق میں وجوب باقی رہا اھ تلخیصاً(ت)

فتح القدیر میں ہے: علیہ کلام الاصولیین من مشائخنا[3] (ہمارے مشائخ اصولیین کی رائے یہی ہے۔ ت) شرح مواہب زرقانی میں ہے: ھو قول الاکثر و مالک[4] (اکثر علماء اور امام مالک کا یہی قول ہے۔ت) مواہب میں ہے: ھذا ما صححہ الرافعی ونقلہ النووی عن الجمھور[5] (رافعی نے اسی کی

تصحیح کی اور نووی نے اسے جمہور سے نقل کیا ہے۔ت) شیخ محقق مولانا عبدالحق محدث دہلوی اشعۃ اللمعات میں فرماتے ہیں:

فارسی متن **اردو ترجمہ**

مختار آن ست کہ از امت منسوخ شد بر آنحضرت مختار یہی ہے کہ امت سے یہ منسوخ ہے اور

1 تفسیر ابن جریر طبری المسمی جامع البیان مطبوعہ مطبعۃ میمنیہ مصر ۹۰/۱۵، المواہب اللدنیۃ بحوالہ طبری الباب الثالث فی ذکر تہجدہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۱۷۸/۲ 2 المعالم التنزیل علی حاشیہ الخازن زیر آیۃ ومن الیل فتہجد بہ الخ ۴۷۴/۱ 3 فتح القدیر باب النوافل مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۳۹۱/۱ 4 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ الباب الثالث فی ذکر تہجدہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ مطبعۃ عامرہ مصر ۲۵۵/۷ 5 مواہب اللدنیۃ

Fatawa Razawiyya Volume Seven

| (Arabic) May Allah the Exalted bless him and grant him peace, it remained until the end of life, and this has been verified in its place.[1] | For the Master of the Universe (Peace and blessings of Allah the Exalted be upon him), this obligation remained for the rest of his life, and the research on this has been done in its proper place. (T) |

Thus, the Sunnah (status) of Tahajjud was not established in this way either, and that same path and recommendation remained supported by the saying of the majority, the way, the chosen and the victorious. I say: There is no doubt that Tahajjud in the beginning of the matter was obligatory for the Holy Prophet (blessings of Allah the Exalted and peace be upon him) and the entire Ummah of the Holy Prophet, as Surah Al-Muzzammil bears witness to it "Peace and blessings of Allah the Exalted be upon him" (As Surah Muzzammil witnesses it. -T). So now, their obligation depends on the proof of an abrogator; for the Ummah, the abrogator is established by the evidence of the consensus of the Ummah, even if we do not know the basis of the consensus. Regarding the Holy Prophet (peace and blessings of Allah the Exalted be upon him), a claim of abrogation also requires a clear evidence that is free from possibilities in its benefit, because "Indeed, possibility cuts off reasoning, and a matter involving possibility cannot be an argument." (T). The Hadith of the Mother of the Believers Siddiqah (may Allah the Exalted be pleased with her):

| (Arabic) Indeed, Allah, the Almighty and Majestic, made the night prayer obligatory at the beginning of this Surah, so the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and his companions stood (in prayer) for a year, and Allah withheld its conclusion for twelve months in the heaven until Allah revealed the mitigation at the end of this Surah. Thus, the night prayer became voluntary after being obligatory.[2] Narrated by Muslim, Abu Dawud, and An-Nasa'i. | Allah Almighty made the night vigil (Qiyam-e-Shab) obligatory at the beginning of this Surah, so the Master of the World (peace and blessings of Allah the Exalted be upon him) and his companions (may Allah the Exalted be pleased with them all) stood in prayer for one year. Allah the Exalted kept the final part of this Surah in heaven for twelve months until the mitigation was revealed at the end of this Surah. So after being an obligation, the night vigil has now become voluntary. Muslim, Abu Dawud, and An-Nasa'i narrated it. (T) |

There is no explicit text (Nass) regarding the abrogation from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah the Exalted be upon him), therefore Allama Zarqani said

in Sharh al-Mawahib: "Its indication is not strong due to its possibility"[3] (Its indication due to the possibility [regarding the Holy Prophet's right...])

[1] Ash'at al-Lam'at, Chapter on Night Prayer, published by Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur, 1/506. [2] Sahih Muslim, Chapter on Night Prayer, published by Noor Muhammad, Asah al-Matabi Karachi, 1/256; Sunan an-Nasa'i, Chapter on Night Prayer, published by Noor Muhammad Factory, Aram Bagh Karachi, 1/23. [3] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib, Chapter Three regarding his Tahajjud (peace and blessings of Allah the Exalted be upon him), published by Matba' al-Amira Egypt, 7/454.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

| (अरबी) सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बाक़ी मान्द ता आख़िर उमर वक़द हक़्क़क़ा ज़ालिका फ़ी मवज़ूइही[1] | सरवरे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के हक़ में यह वुजूब तमाम उम्र बाक़ी रहा और इसकी तहक़ीक़ इसके मक़ाम पर हुई है। (त) |

तो यों भी सुन्नियत तहज्जुद साबित न हुई और वही मज़हब व इस्तिहबाब मोय्यद बक़ौल जुमहूर व मशरब व मुख्तार व मंसूर रहा। अक़ूल (मैं कहता हूँ): शक नहीं कि तहज्जुद इब्तिदा-ए-अम्र में हुज़ूर अक़दस सलवातुललाह तआला वसलामहु अलैहि और हुज़ूर की उम्मत सब पर फ़र्ज़ था कमा शहदत बिही सूरतुल मुज़्ज़म्मिल "सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम" (जैसा कि इस पर सूरह मुज़्ज़म्मिल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) गवाह है। त) तो अब इनकी फर्ज़ियत सुबूत नासिख़ पर मौक़ूफ़, उम्मत के हक़ में नासिख़ बदलील इज्मा उम्मत साबित व इन लम् नालम सनदुल इज्मा (अगरचे हम इस इज्मा की सनद से आगाह नहीं। त) हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के बाब में दावा-ए-नुस्ख़ को भी कोई ऐसी ही रोशन दलील चाहिए जो अपने इफ़ादा में एहतमालात से मुनज़्ज़ा हों "फ़इनल एहतमाल यक़्तउल इस्तिदलाल वला यक़ूमु बिअम्रिन मोह्तमलिन हुज्जह" (क्योंकि एहतमाल इस्तिदलाल को ख़त्म कर देता है और अम्र मोह्तमल हुज्जत नहीं हो सकता। त) हदीस उम्मुल मोमिनीन सिद्दीक़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा:

| (अरबी) इनल्लाहा अज़्ज़ा वजल्ला इफ़्तरज़ा क़ियामल लैली फ़ी अव्वलि हाज़िहिस सूरत फ़क़ामा नबिय्युन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लमा व असहाबुहु हौलन वअम्सकल्लाहु खातिमतहा इस्नी अशरा शहरन फ़िस समाइ हत्ता अंज़लल्लाहु फ़ी आख़िरि हाज़िहिस सूरतित तख़फ़ीफ़ा फ़सारा क़ियामुल लैली ततव्वुआन बाद फ़रीज़तिन[2] रवाहा मुस्लिम व अबू दाऊद वन्नसाई। | अल्लाह अज़्ज़ा वजल्ल ने इस सूरह की इब्तिदा में क़ियाम-ए-शब फ़र्ज़ फ़रमाया तो सरवरे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और आपके सहाबा रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन ने एक साल तक क़ियाम किया और इस सूरह के आख़िरी हिस्सा को अल्लाह तआला ने बारह माह तक आसमान पर रोके रखा हत्ता कि इस सूरह के आख़िर में तख़फ़ीफ़ नाज़िल हुई तो फ़र्ज़ होने के बाद अब क़ियाम-ए-शब नफ़्ल बन गया जिसे मुस्लिम, अबू दाऊद और नसाई ने रिवायत किया। (त) |

हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से नुस्ख़ में नस नहीं वलेहाज़ा अल्लामा ज़रक़ानी ने शरह मवाहिब में फ़रमाया: "दलालातुहु लयसत बिक़विय्यह ले एहतमालिहि"[3] (इसकी दलालत एहतमाल की वजह से (हुज़ूर अकरम के हक़...)

[1] अशअतुल लमआत बाब सलातुल लैल मतबूआ मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 506/1 [2] सहीह मुस्लिम बाब सलातुल लैल मतबूआ नूर मोहम्मद असह अल-मताबे कराची 256/1, सुनन नसाई बाब क़ियामुल लैल मतबूआ नूर मोहम्मद कारखाना आराम बाग़ कराची 1/23 [3] शरह ज़रक़ानी अलल मवाहिब बाब-ए-सालिस फ़ी ज़िक्रि तहज्जुदिही सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम मतबूआ मतबा आमरा मिस्र 7/454

| صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم باقی ماندتا آخر عمر وقد حقق ذلك فی موضوعہ[1] | سرورِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے حق میں یہ وجوب تمام عمر باقی رہا اور اس کی تحقیق اس کے مقام پر ہوئی ہے۔ (ت) |

تو یوں بھی سنیت تہجد ثابت نہ ہوئی اور وہی مذہب واستحباب مؤید بقول جمہور و مشرب و مختار و منصور رہا۔ اقول: شک نہیں کہ تہجد ابتدائے امر میں حضور اقدس صلوات اللہ تعالٰی وسلامہ علیہ اور حضور کی امت سب پر فرض تھا کما شہدت بہ سورۃ المزمل "صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم" (جیسا کہ اس پر سورہ مزمل (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) گواہ ہے۔ ت) تو اب ان کی فرضیت ثبوت ناسخ پر موقوف، امت کے حق میں ناسخ بدلیل اجماع امت ثابت وان لم نعلم سند الاجماع (اگر چہ ہم اس اجماع کی سند سے آگاہ نہیں۔ت) حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے باب میں دعوٰی نسخ کو بھی کوئی ایسی ہی روشن دلیل چاہئے جو اپنے افادہ میں احتمالات سے منزہ ہوں فان الاحتمال یقطع الاستدلال ولا یقوم بامر محتمل حجۃ (کیونکہ احتمال استدلال کو ختم کر دیتا ہے اور امر محتمل حجت نہیں ہو سکتا۔ ت) حدیث ام المومنین صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا:

| ان اللہ عزوجل افترض قیام اللیل فی اول ھذہ السورۃ فقام نبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم واصحابہ حولا وامسك اللہ خاتمتھا اثنی عشر شھرا فی السماء حتی انزل اللہ فی آخر ھذہ السورۃ التخفیف فصار قیام اللیل تطوعا بعد فریضۃ[2] رواہ مسلم وابوداؤد والنسائی۔ | اللہ عزوجل نے اس سورہ کی ابتداء میں قیام شب فرض فرمایا تو سرورِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور آپ کے صحابہ رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین نے ایک سال تک قیام کیا اور اس سورۃ کے آخری حصہ کو اللہ تعالٰی نے بارہ

ماہ تک آسمان پر روکے رکھا حتی کہ اس سورۃ کے آخر میں تخفیف نازل ہوئی تو فرض ہونے کے بعد اب قیام شب نفل بن گیا کو مسلم، ابوداؤد اور نسائی نے روایت کیا (ت) |

حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے نسخ میں نص نہیں ولہٰذا علامہ زرقانی نے شرح مواہب میں فرمایا: دلالتہ لیست بقویۃ لاحتمالہ[3] (اس کی دلالت احتمال کی وجہ سے (حضور اکرم کے حق)

[1] اشعۃ اللمعات باب صلوۃ اللیل مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۵۰۶ [2] صحیح مسلم باب صلوۃ اللیل مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/۲۵۶، سنن نسائی باب قیام اللیل مطبوعہ نور محمد کارخانہ آرام باغ کراچی ۱/ ۲۳ [3] شرح الزرقانی علی المواہب الباب الثالث في ذکر تہجدہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ مطبعہ عامرہ مصر ۷ / ۴۵۴

(On abrogation) it is not strong. (T) In 'Rasail al-Arkan' by Maulana Bahr al-Ulum, it is stated:

This does not satisfy the one who says it is obligatory because he says perhaps the Mother of the Believers intended that the night prayer was obligatory on the Ummah, then Allah Almighty abrogated it from the Ummah and it became voluntary (nafl), but as for him (the Prophet, peace and blessings be upon him), the obligation remained as it was, as appears from the conclusion of Surah al-Muzzammil 1. End.

One who believes in the obligation of Tahajjud on the Holy Prophet (peace be upon him) cannot be satisfied with this statement of the Mother of the Believers (Radiyallahu Anha) because he can say your purpose was to state that initially the night vigil was obligatory on the Ummah, then the obligation was abrogated and it became optional (nafl); as for the matter of the Master of the World (peace be upon him), the obligation remained there, as is evident from the end of the Surah.

I say: It is as if he means the words of Allah Almighty: "He knows that you cannot count it, so He turned to you" and the words of Allah Almighty: "He knows that there will be among you some who are sick, and others traveling in the land seeking the bounty of Allah." For it is apparent that the address there is to the Ummah.

I say: Perhaps by this he means these words from the end of the Surah, where Allah Almighty said: "He knows, O Muslims! you will not be able to count the night, so He turned to you with His grace" and the command of Allah Almighty: "He knows that soon there will be some among you who are ill and some will travel in the land seeking the bounty of Allah," because the apparent fact is that the address here is for the Ummah. (T)

Then I say: A mere possibility is enough for us, especially when it is known through several reasons; firstly, in this very Hadith, the words of Abu Dawood are as follows:

He (i.e., Sa'd bin Hisham) said: I said, tell me about the night prayer. She said: Do you not recite 'O you wrapped in garments'? He said: I said, yes. She said: Indeed, when the beginning of this Surah was revealed, the companions of the

He (i.e., Sa'd bin Hisham) said that I requested: Please tell me about the night vigil. Then the Mother of the Believers said: Have you not read 'Ya-ayyuha al-Muzzammil'? I replied, yes, I have read it. She said: When the initial part of this

Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) stood...

Surah was revealed, the companions of the Holy Prophet...

1 Rasail al-Arkan, Chapter on Night Prayer, Maktaba Islamia, Quetta, p. 135 2 Al-Quran 73 / 20

(निरसन पर) यह मज़बूत नहीं है। (त) मौलाना बहरुल उलूम की 'रसाईल अल-अरकान' में है:

यह उस व्यक्ति को संतुष्ट नहीं करता जो इसके अनिवार्य होने का दावा करता है क्योंकि वह कहता है कि शायद उम्मुल मोमिनीन का इरादा यह था कि रात की नमाज़ उम्मत पर फ़र्ज़ थी, फिर अल्लाह तआला ने इसे उम्मत से निरस्त कर दिया और यह नफ़्ल हो गई, लेकिन जहाँ तक हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बात है, तो फ़र्ज़ वैसे ही रहा जैसा कि सूरह अल-मुज़म्मिल के अंत से ज़ाहिर होता है। 1 समाप्त।

जो हुज़ूर पर तहज्जुद की फर्ज़ियत (अनिवार्यता) का कायल है, वह उम्मुल मोमिनीन रज़ियल्लाहु तआला अन्हा के इस फ़रमान से संतुष्ट नहीं हो सकता क्योंकि वह कह सकता है कि आपका मक़सद यह बयान करना है कि पहले क़ियाम-ए-शब (रात की इबादत) उम्मत पर फ़र्ज़ थी फिर फ़र्ज़ निरस्त होकर नफ़्ल हो गया, रहा मामला सरवर-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का तो वहाँ यह फ़र्ज़ ही बाक़ी रहा जैसा कि सूरह के ख़ातमे (अंत) से ज़ाहिर हो रहा है।

मैं कहता हूँ: ऐसा लगता है कि उनका मतलब अल्लाह तआला के ये शब्द हैं: "वह जानता है कि तुम इसकी गणना नहीं कर सकोगे, इसलिए उसने तुम्हारी ओर रुख किया" और अल्लाह तआला का फ़रमान: "वह जानता है कि तुममें से कुछ बीमार होंगे, और कुछ अल्लाह की कृपा की तलाश में ज़मीन पर सफ़र करेंगे।" क्योंकि ज़ाहिर यही है कि यहाँ संबोधन उम्मत के लिए है।

मैं कहता हूँ: शायद इससे उनकी मुराद ख़ातमा-ए-सूरह के ये अल्फ़ाज़ हों कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "वह जानता है ऐ मुसलमानो! तुम से रात का शुमार (गिनती) न हो सकेगा तो उसने अपने करम से तुम पर रुजू फ़रमाया" और अल्लाह तआला का फ़रमान: "वह जानता है कि अनक़रीब (जल्द ही) तुम में कुछ बीमार होंगे और कुछ ज़मीन पर सफ़र करेंगे, अल्लाह का फ़ज़ल (कृपा) तलाश करेंगे" क्योंकि ज़ाहिर यही है कि यहाँ ख़िताब (संबोधन) उम्मत के लिए है (त)।

फिर मैं कहता हूँ: हमें एहतमाल (संभावना) काफ़ी है ख़ासकर जब कई कारणों से इसका पता चलता हो; पहले तो इसी हदीस में अबू दाऊद के शब्द इस प्रकार हैं:

उसने (यानी साद बिन हिशाम ने) कहा: मैंने कहा, मुझे रात की नमाज़ के बारे में बताइए। उन्होंने

उसने (यानी साद बिन हिशाम ने) कहा कि मैंने अर्ज़ किया कि मुझे क़ियाम-ए-शब के बारे में

कहा: क्या तुम 'या अय्युहल मुज़म्मिल' नहीं पढ़ते? उसने कहा: मैंने कहा, हाँ। उन्होंने कहा: जब इस सूरह का शुरुआती हिस्सा उतरा, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथी खड़े हुए...

बयान कीजिए तो उम्मुल मोमिनीन ने फ़रमाया: क्या तूने 'या अय्युहल मुज़म्मिल' नहीं पढ़ी? अर्ज़ किया हाँ पढ़ी है। फ़रमाया इस सूरह का इब्तिदाई (शुरुआती) हिस्सा जब नाज़िल हुआ तो हुज़ूर के अस्हाब...

1 रसाईल अल-अरकान, फ़स्ल फ़ी सलात अल-लैल, मकतबा इस्लामिया, क्वेटा, पृ. 135 2 अल-क़ुरआन 73 / 20

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

میں نسخ پر) قوی نہیں۔ ت) رسائل الارکان مولانا بحر العلوم میں ہے :

هذا لایقنع به القائل بالفرضة لانه یقول لعل امر المؤمنین ارادت ان صلوة اللیل کانت فریضة علی الامة ثم نسخها الله تعالی عن الامة وصارت نفلا واما علیه صلی الله تعالی علیه وسلم فبقیت الفریضة کما کانت یظهر من خاتمة سورة المزمل ۱ اھـ

جو حضور پر فرضیت تہجد کا قائل ہے وہ ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہ کے اس فرمان سے قانع نہیں ہو سکتا کیونکہ وہ کہہ سکتا ہے آپ کا مقصد یہ بیان کرنا ہے کہ پہلے قیامِ شب اُمت پر فرض تھا پھر فرض منسوخ ہو کر نفل ہوگیا، رہا معاملہ سرورِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا تو وہاں یہ فرض ہی باقی رہا جیسا کہ خاتمہ سورہ سے ظاہر ہو رہا ہے۔

اقول: شاید اس سے ان کی مراد خاتمہ سورۃ کے یہ الفاظ ہوں کہ اللہ تعالٰی نے فرمایا: "وہ جانتا ہے اے مسلمانو! تم سے رات کا شمار نہ ہوسکے گا تو اس نے اپنے کرم سے تم پر رجوع فرمایا" اور اللہ تعالٰی کا فرمان: "وہ جانتا ہے کہ عنقریب تم میں کچھ بیمار ہوں گے اور کچھ زمین پر سفر کریں گے، اللہ کا فضل تلاش کریں گے" کیونکہ ظاہر یہی ہے کہ یہاں خطاب اُمت کے لئے ہے (ت)

اقول: کانہ یرید قولہ تعالٰی علم ان لم تحصوہ فتاب علیکم و قولہ تعالٰی عَلِمَ اَنْ سَیَکُوْنُ مِنْکُمْ مَّرْضٰی وَاٰخَرُوْنَ یَضْرِبُوْنَ فِي الْاَرْضِ یَبْتَغُوْنَ مِنْ فَضْلِ اللّٰہِ ۲ فان الظاہران الخطاب فیہ للامۃ۔

ثم اقول: ہمیں احتمال کافی خصوصاً جبکہ بوجہِ عدیدہ اس کا پتا چلتا ہو اوّلاً اسی حدیث میں لفظ ابوداؤد یوں ہیں:

قال (ای سعد بن هشام، قلت حدثنی عن قیام اللیل قالت الست تقرأ یایها المزمل قال قلت بلی قالت فان اول هذه السورة نزلت فقام اصحاب رسول الله صلی الله

اس (یعنی سعد بن ہشام) نے کہا کہ میں نے عرض کیا کہ مجھے قیامِ شب کے بارے میں بیان کیجئے تو اُم المؤمنین نے فرمایا کیا تونے یایها المزمل نہیں پڑھی؟ عرض کیا ہاں پڑھی ہے۔ فرمایا اس سورہ کا ابتدائی حصہ جب نازل ہوا تو حضور کے اصحاب

1 رسائل الارکان فصل فی صلوۃ اللیل مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ ص ۱۳۵ 2 القرآن ۷۳ / ۲۰

Fatawa Razawiya, Volume 7

...peace and blessings be upon him, until his feet swelled, and its final part was withheld in the heaven for twelve months, then its end was revealed, so the night prayer became optional after being obligatory. (1) — [The Prophet] stood in prayer until his feet were swollen, but its final part was held back in the sky for twelve months. Then when the last part was revealed, the night prayer became a voluntary act after having been obligatory. (T)

Secondly, a Hadith has already been mentioned from the Mother of the Believers (Aisha) that night prayer was obligatory for the noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and a Sunnah for the Ummah.

Thirdly, similarly Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) mentioned the abrogation (2), as narrated by Abu Dawud (as Abu Dawud has narrated it. T). Even though they believe in its obligatoriness regarding the noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) as mentioned previously (as passed behind. T).

Fourthly, when the statement of the Mother of the Believers reached him, he said: "You have spoken the truth," as clarified by Muslim and an-Nasa'i (they said she spoke the truth, as Muslim and an-Nasa'i have stated. T). And he said, "By Allah, this is the Hadith" (3) as in Abu Dawud (By Allah, this is the same Hadith as it is with Abu Dawud. T). If he understood its meaning to be contrary to his view, he would have stated it.

Then I say: (then I say) Rather, the research is that the end of the Surah did not abrogate absolute night prayer; instead, it abrogated the measure of half the night or close to half that was in the beginning of the Surah, keeping the obligation of absolute standing [in prayer] intact, because of Allah Almighty's word:

"...so He has turned to you [in mercy], so recite what is easy for you of the Quran." (4)

(Because Allah Almighty has said that Allah Almighty has turned towards you with His grace so that now you recite as much of the Quran as is easy for you. T). After that, the absolute [obligation] was abrogated again and became recommended (istihbab), as it is in Jalalayn Sharif:

He lightened [the burden] for them by [requiring] standing [in prayer] for what is easy thereof, then that was abrogated by the five prayers. (5) — Allah Almighty, while

granting mitigation, kept the standing [in prayer] for servants with ease, then this standing was abrogated after the five prayers became obligatory. (T)

1. Sunan Abu Dawud, Chapter on Raising the Voice in Recitation, etc., published by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/190.
2. Sunan Abu Dawud, Chapter on Abrogation of Night Prayer, etc., published by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/185.
3. Sunan Abu Dawud, Chapter on Raising the Voice in Recitation, etc., published by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/190.
4. Al-Quran 73/20.
5. Tafsir al-Jalalayn, Surah al-Muzzammil, published by Mujtabai Press, Delhi, 2/477.

फ़तावा रज़विया, खंड सातवां

...सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम यहाँ तक कि उनके पाँव सूज गए, और इसका अंतिम भाग बारह महीनों तक आकाश में रोक लिया गया, फिर जब अंतिम भाग अवतरित हुआ तो रात की नमाज़ फ़र्ज़ होने के बाद नफ़्ल बन गई। (१) — [पैगंबर] यहाँ तक खड़े रहे कि उनके पैरों में सूजन आ गई, लेकिन इसका अंतिम हिस्सा बारह महीने तक आसमान में रुका रहा। फिर जब आखिरी हिस्सा नाजिल हुआ तो शब (रात) का कयाम फर्ज होने के बाद नफ्ल बन गया। (त)

दूसरा, स्वयं उम्मुल मोमिनीन से हदीस गुजरी है कि कयाम-ए-लैल (रात की नमाज़) हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम पर फर्ज़ थी और उम्मत के लिए सुन्नत थी।

तीसरा, इसी तरह इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा ने इसके निरसन (नस्ख़) का उल्लेख किया है (२) जैसा कि अबू दाऊद ने इसे रिवायत किया है। (जैसा कि अबू दाऊद ने इसे बयान किया है। त)। हालांकि वे हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के हक़ में इसे फर्ज़ मानते हैं, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (जैसा कि पीछे गुज़रा। त)।

चौथा, जब उम्मुल मोमिनीन का कथन उन तक पहुँचा तो उन्होंने कहा: "आपने सच कहा," जैसा कि मुस्लिम और नसाई ने स्पष्ट किया है (उन्होंने सच कहा, जैसा कि मुस्लिम और नसाई ने बयान किया है। त)। और कहा, "अल्लाह की कसम, यही वह हदीस है" (३) जैसा कि अबू दाऊद के पास है (अल्लाह की कसम, यह वही हदीस है जैसा कि अबू दाऊद के यहाँ है। त)। यदि वे इसके अर्थ को अपने विरुद्ध समझते, तो इसे स्पष्ट करते।

फिर मैं कहता हूँ: (फिर मैं कहता हूँ) बल्कि शोध यह है कि सूरह के अंत ने पूर्ण रूप से कयाम-ए-लैल को निरस्त नहीं किया, बल्कि सूरह की शुरुआत में जो आधी रात या आधी रात के करीब का निर्धारण था, उसे निरस्त करके पूर्ण कयाम की अनिवार्यता (फर्जियत) को बरकरार रखा, क्योंकि अल्लाह तआला का इरशाद है:

"...तो उसने तुम पर कृपा की, अतः कुरान का उतना हिस्सा पढ़ो जो तुम्हारे लिए आसान हो।" (४)

(क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है कि अल्लाह तआला ने तुम पर अपनी कृपा से रुजू फरमाया है कि अब तुम उतना कुरान पढ़ो जो तुम पर आसान हो। त)। उसके बाद फिर दोबारा पूर्ण [अनिवार्यता] निरस्त होकर मुस्तहब (पसंदीदा) रही, जैसा कि जलालैन शरीफ में है:

उनके लिए इसमें आसानी कर दी गई उस कयाम के द्वारा जो उनमें से आसान है, फिर इसे पाँच नमाजों के द्वारा निरस्त कर दिया गया। (५) — अल्लाह तआला ने नरमी बरतते हुए बंदों पर आसानी के साथ कयाम रखा, फिर यह कयाम पाँच नमाजों के फर्ज होने के बाद निरस्त हो गया। (त)

1. सुनन अबू दाऊद, बाब रफ़-उल-सौत बिल-क़िरात आदि, आफ़ताब आलम प्रेस, लाहौर, १/१९०।
2. सुनन अबू दाऊद, बाब नस्ख़-ए-क़याम-उल-लैल आदि, आफ़ताब आलम प्रेस, लाहौर, १/१८५।
3. सुनन अबू दाऊद, बाब रफ़-उल-सौत बिल-क़िरात आदि, आफ़ताब आलम प्रेस, लाहौर, १/१९०।
4. अल-कुरान ७३/२०।
5. तफसीर जलालैन, सूरह मुज़म्मिल, मतबुआ मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/४७७।

पृष्ठ ७२१ का ४०८

تعالٰی علیہ وسلم حتٰی انتفخت اقدامھم وحبس خاتمتھا فی السماء اثنی عشر شھرا ثم نزل آخرھا فصار قیام اللیل تطوعا بعد فریضۃ ۱- نے یہاں تک قیام کیا کہ ان کے پاؤں سوج گئے، لیکن اس کا آخری حصہ بارہ ۱۲ ماہ آسمان پر روک لیا، پھر جب آخری حصہ نازل فرمایا تو قیام شب فرض ہونے کے بعد نفل بن گیا(ت)

ثانیاً خود ام المؤمنین سے حدیث گزری کہ قیام لیل حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر فرض، امت کے لئے سنت تھا۔

ثالثاً اسی طرح ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما نے نسخ ذکر فرمایا ۲ کما رواہ ابوداؤد (جیسا کہ ابوداؤد نے اسے روایت کیا ہے۔ ت) حالانکہ وہ حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے حق میں فرضیت مانتے ہیں کما تقدم (جیسا کہ پیچھے گزرا۔ت)

رابعاً جب ام المؤمنین کا ارشاد ان تک پہنچا فرمایا: صدقت، کما بینہ مسلم والنسائی (انہوں نے سچ فرمایا، جیسا کہ اسے مسلم اور نسائی نے بیان کیا ہے۔ ت) اور فرمایا ھذا واللہ ھو الحدیث ۳ کما عند ابی داؤد (اللہ کی قسم یہ وہی حدیث ہے جیسا کہ ابوداؤد کے ہاں ہے۔ ت) اگر اس کے معنی وہ اپنے خلاف سمجھتے، بیان فرماتے۔

ثم اقول : (پھر میں کہتا ہوں) بلکہ تحقیق یہ ہے کہ آخر سورہ نے مطلق قیام لیل نسخ نہ فرمایا بلکہ اول سورہ میں جو نصف شب یا قریب بہ نصف کے تقدیر تھی اسے منسوخ فرما کر مطلق قیام کی فرضیت باقی رکھی لقولہ تعالٰی

فَتَابَ عَلَیْکُمْ فَاقْرَءُوْا مَا تَیَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ ۴

(کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے اللہ تعالیٰ نے تم پر اپنے کرم سے رجوع فرمایا ہے کہ اب تم اتنا قرآن پڑھو جو تم پر آسان ہو۔ ت) اس کے بعد پھر دوبارہ نسخ مطلق ہو کر استحباب رہا ہے، جلالین شریف میں ہے:

خفف عنهم بقيام ماتيسر منه ثم نسخ ذلك بالصلوات الخمس ۵۔ اللہ تعالیٰ نے تخفیف فرماتے ہوئے آسانی کے ساتھ بندوں پر قیام رکھا پھر یہ قیام پانچ نمازوں کی فرضیت کے بعد منسوخ ہوگیا (ت)

۱ سنن ابوداؤد باب رفع الصوت بالقراۃ الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۱۹۰ ۲ سنن ابوداؤد باب نسخ قیام اللیل الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۱۸۵ ۳ سنن ابوداؤد باب رفع الصوت بالقراۃ الخ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۱۹۰ ۴ القرآن ۷۳ / ۲۰ ۵ تفسیر جلالین سورۃ مزمل ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۴۷۷

Fatawa Ridawiyya (Volume 7)

In Al-Kashshaf, Irshad-ul-Aql, and others, it is stated:

[Arabic Box Content: Prayer is expressed through "Qira'at" (recitation) because it is one of its pillars, just as it is expressed through standing, bowing, and prostration. The intent is: pray as much as is easy for you, and one was not excused from the night prayer. This was an abrogation for the first command, and then all were abrogated by the five daily prayers. (Footnote 1)]

[Urdu Box Translation: Here, prayer has been expressed as 'recitation' because recitation is a pillar of prayer, just as prayer has been expressed through standing, bowing, and prostration. The objective was that you keep performing as much prayer as is easy for you, but you cannot leave the night standing (Qiyam-e-Shab). This command was an abrogation for the beginning of the Surah, and then the command for the five daily prayers was established as an abrogation for all of them. (T)]

In Tafsir-e-Karkhi and Al-Futuhat al-Ilahiyya, it is stated: "This is the most correct" (Footnote 2) (This is the most correct. T). The Mother of the Believers (Aisha, may Allah be pleased with her) is certainly mentioning the first abrogation. We accept that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was also included in it. However, where is the negation of its obligation derived from? When was the inclusion of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) proven in the second abrogation? No text (Nass) was ever revealed regarding it. Therefore, relying on the mentioned Hadith for the negation of obligation is entirely groundless.

[Arabic Box Content: And here are more grand and noble investigations which we have brought by the grace of Allah, the Exalted, the Greatest, in a treatise we authored after the arrival of this question, investigating this discourse. We named it "Ri'ayat al-Minna fi anna al-Tahajjud Nafil am Sunnah." Let it be studied. And praise be to Allah for removing the distress.]

[Urdu Box Translation: Here are other extremely important investigations. By the grace of Allah, we have mentioned them in a treatise (which we authored investigating this very discourse after the arrival of this question) named "Ri'ayat al-Minna fi anna al-Tahajjud Nafil am Sunnah" (1312 AH). Study it; gratitude is due to Allah Almighty for He has untied the knots. (T)]

Then I say: And success is from Allah. According to this humble servant, the true investigation in this discussion is that there are two things here: Night Prayer (Salat-

ul-Layl) and Tahajjud Prayer. Night Prayer refers to every voluntary (Nafil) prayer performed at night after the obligatory Isha prayer. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) states:

1. Tafsir al-Kashshaf, Surah Muzzammil, published by Intisharat Aftab, Tehran, Iran, 2/791.
2. Tafsir al-Futuhat al-Ilahiyya al-Shahir bi'l-Jamal, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 4/434.

फ़तावा रज़विया (भाग 7)

अल-कश्शाफ़, इरशाद-उल-अक़्ल आदि में लिखा है:

[अरबी बॉक्स सामग्री: प्रार्थना को 'क़िरात' (पाठ) के माध्यम से व्यक्त किया गया है क्योंकि यह इसके स्तंभों में से एक है, जैसे कि इसे खड़े होने, झुकने और साष्टांग प्रणाम के माध्यम से व्यक्त किया गया है। इसका उद्देश्य है: उतनी प्रार्थना करो जितनी तुम्हारे लिए आसान हो, और रात की प्रार्थना से किसी को छूट नहीं दी गई थी। यह पहले आदेश के लिए निरसन (नासिख़) था, और फिर पाँच दैनिक प्रार्थनाओं द्वारा सभी को निरस्त कर दिया गया। (फुटनोट 1)]

[उर्दू बॉक्स अनुवाद: यहाँ नमाज़ को 'क़िरात' से व्यक्त किया गया है क्योंकि क़िरात नमाज़ का एक रुक्न (स्तंभ) है, जैसे नमाज़ को क़ियाम, रुकू और सुजूद के साथ व्यक्त किया गया है। इसका उद्देश्य यह था कि तुम उतनी नमाज़ पढ़ते रहो जो तुम्हारे लिए आसान हो, लेकिन रात का क़ियाम (नमाज़) नहीं छोड़ सकते। यह आदेश सूरह की शुरुआत के लिए नासिख़ (निरस्त करने वाला) था, फिर पाँच नमाज़ों के आदेश ने इन सबको निरस्त कर दिया। (त)]

तफ़सीर-ए-कर्ख़ी और अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया में है: "यही सबसे सही है" (फुटनोट 2) (यही सबसे सही है। त)। उम्मुल मोमिनीन निश्चित रूप से पहले नासिख़ (निरसन) का ज़िक्र कर रही हैं। हम स्वीकार करते हैं कि इसमें हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) भी शामिल थे, फिर इससे फ़र्ज़ियत (अनिवार्यता) का अंत कहाँ से सिद्ध हुआ? दूसरे नासिख़ में हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का प्रवेश कब साबित हुआ? इसके बारे में कभी कोई नस्स (स्पष्ट पाठ) नाज़िल नहीं हुआ। अतः उक्त हदीस के आधार पर अनिवार्यता के अंत का दावा करना पूरी तरह निराधार है।

[अरबी बॉक्स सामग्री: और यहाँ और भी भव्य और नेक शोध हैं जिन्हें हम अल्लाह, सर्वोच्च, महानतम की कृपा से लाए हैं, एक ग्रंथ में जिसे हमने इस प्रश्न के आने के बाद लिखा था, इस प्रवचन की जाँच करते हुए। हमने इसका नाम "रिआयतुल मिन्ना फ़ी अन्नत् तहज्जुद नफ़्ल अम सुन्नत" रखा है। इसका अध्ययन किया जाना चाहिए। और दुख को दूर करने के लिए अल्लाह की स्तुति हो।]

[उर्दू बॉक्स अनुवाद: यहाँ अन्य अत्यंत महत्वपूर्ण शोध हैं। अल्लाह की तौफ़ीक़ से हमने उनका ज़िक्र इस प्रश्न के आने के बाद अपने एक रिसाले (जिसे हमने इसी शोध में लिखा है) में किया है जिसका नाम "रिआयतुल मिन्ना फ़ी अन्नत् तहज्जुद नफ़्ल अम सुन्नत" (1312 हिजरी) है। इसका अध्ययन करें; अल्लाह का शुक्र है कि उसने गुत्थियाँ सुलझा दीं। (त)]

फिर मैं कहता हूँ: और अल्लाह ही सफलता देने वाला है। मेरे नज़दीक इस बहस में सही शोध यह है कि यहाँ दो चीज़ें हैं: 'सलातुल लैल' (रात्रि प्रार्थना) और 'नमाज़-ए-तहज्जुद'। सलातुल लैल हर वह नफ़्ल नमाज़ है जो इशा की फ़र्ज़ नमाज़ के बाद रात में पढ़ी जाए। हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

1. तफ़सीर अल-कश्शाफ़, सूरह मुज़म्मिल, मुद्रित इंतिशारात आफ़ताब, तेहरान, ईरान, 2/791।
2. तफ़सीर अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया अल-शहीर बिल-जमल, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 4/434।

فتاوی رضویہ (جلد ہفتم)

کشاف وارشاد العقل وغیرہما میں ہے:

عبر عن الصلوۃ بالقراۃ لانہا بعض ارکانہا کما عبر عنہا بالقیام والرکوع والسجود یرید فصلوا ماتیسر علیکم ولم یعذر من صلوۃ اللیل وھذا ناسخ للاول ثم نسخا جمیعا بالصلوات الخمس[1]۔

یہاں نماز کو قرأت سے تعبیر فرمایا ہے کیونکہ قرأت نماز کا رکن ہے جیسا کہ نماز کو قیام، رکوع اور سجود کے ساتھ تعبیر کیا ہے مقصد یہ بنا کہ تم اتنی نماز پڑھتے رہو جو تم پر آسان ہو لیکن قیام شب نہیں چھوڑ سکتے، اور یہ حکم ابتدائے سورۃ کے لئے ناسخ پھر پانچ نمازوں کا حکم ان سب کے لئے ناسخ قرار پایا۔(ت)

تفسیر کرخی و فتوحات الہیہ میں ہے: ھذا ھو الاصح[2] (یہی اصح ہے۔ ت) ام المؤمنین یقینا ناسخ اول کا ذکر فرما رہی ہیں ہم تسلیم کرتے ہیں کہ اس میں حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بھی داخل، پھر اس سے انتفائے فرضیت کہاں حاصل، ناسخ ثانی میں حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا دخول کب ثابت ہوا، نہ ہرگز اس میں کوئی نص نازل، تو حدیث مذکور سے انتفائے وجوب پر تمسک سرے سے زائل،

وھھنا تحقیقات اخراجل واعز آتینا بھا بتوفیق اللہ العلی الاکبر في رسالۃ لنا صنفناھا بعد ورود ھذا السؤال في تحقیق ھذا المقال سمیناھا "رعایۃ المنۃ في ان التھجد نفل ام سنۃ" ہ فلینظر ثم والحمدللہ علی کشف الغمۃ۔

یہاں دیگر نہایت اہم تحقیقات ہیں اللہ کی توفیق سے ان کا ذکر ہم نے اس سوال کے ورود کے بعد اپنے ایک رسالے (جس کو ہم نے اسی مقال کی تحقیق میں تصنیف کیا ہے) میں کیا ہے اس کا نام

"رعاية المنة في ان التهجد نفل ام سنة" ۱۳۱۲ھ اس کا مطالعہ کیجئے ، اللہ تعالٰی کا شکر ہے کہ اس نے عقدے کھول دیئے۔(ت)

ثم اقول: وباللہ التوفیق فقیر کے نزدیک اسی بحث میں حق تحقیق یہ ہے کہ یہاں دو چیزیں ہیں صلوۃ لیل و نماز تہجد، صلوۃ لیل ہر وہ نماز نفل کہ بعد فرض عشاء رات میں پڑھی جائے۔ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

1 تفسیر الکشاف سورۃ مزمل مطبوعہ انتشارات آفتاب تہران، ایران ۲/۷۹۱ 2 تفسیر الفتوحات الہیہ الشہیر بالجمل مطبوعہ مصطفٰی البابی مصر ۴/۴۳۴

“Whatever [prayer] is performed after the Isha prayer is part of the night prayer.” Narrated by Al-Tabarani from Iyas bin Mu’awiya al-Muzani (may Allah be pleased with him) with a good chain of narration. Indeed, this is a confirmed Sunnah (Sunnat-e-Mu'akkada), and it includes the post-Isha Sunnah and even the Fajr Sunnah. It is recorded in the Sahihayn (Bukhari and Muslim) from the Mother of the Believers, Siddiqah (may Allah be pleased with her): “The prayer of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in Ramadan and other months consisted of thirteen rak'ahs at night, and among them were the two rak'ahs of Fajr.” (T) In this sense, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) stated that the night prayer is superior to all prayers after the obligatory (fard) ones. As narrated in Sahih Muslim from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Prophet said: “The best prayer after the obligatory prayer is the night prayer.” (T) Otherwise, there is a consensus among the majority of scholars that they are superior to the Sunan Rawatib (regular sunnahs), and there is a consensus among our Imams that the Fajr Sunnah is even more exalted and majestic than the Sunan Rawatib. And Tahajjud prayer is that voluntary (nafl) prayer performed after the obligatory Isha prayer after sleeping for a while and before dawn. Narrated by Al-Tabarani from Hajjaj bin Amr (may Allah be pleased with him): “Tahajjud is when a person performs prayer after having slept.” (T) It is stated in Ma'alim: “Tahajjud only occurs after sleep.” (T)

Footnotes: 1. Al-Mu'jam al-Kabir, Translation 55, Hadith 787, printed at Maktaba Faysaliyya Beirut, 1/271. 2. Sahih Muslim, Chapter: Night Prayer, printed at Noor Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/255. 3. Sahih Muslim, Chapter: The Virtue of Fasting in Muharram, printed at Noor Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/368. 4. Al-Mu'jam al-Kabir, Translation 258, Hadith 2216, printed at Maktaba Faysaliyya Beirut, 3/225. 5. Ma'alim at-Tanzil on the margin of Al-Khazin, under the verse 'And during a part of the night keep awake for it as an additional prayer', printed at Mustafa al-Babi Egypt, 4/417.

फ़तावा रिज़विया जिल्द हफ़्तम (सातवीं)

“जो नमाज़ ईशा के बाद पढ़ी जाए, वह सब रात की नमाज़ (नमाज़-ए-शब) है।” इसे तबरानी ने एक अच्छी सनद के साथ हज़रत इयास बिन मुआविया अल-मुज़नी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। यह निश्चित रूप से सुन्नत-ए-मुअक्कदा है कि इसमें ईशा के बाद की सुन्नत और यहाँ तक कि फ़ज्र की सुन्नत भी शामिल है। सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है: “रमज़ान और अन्य महीनों में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की रात की नमाज़ तेरह रकअत होती थी, जिनमें फ़ज्र की दो रकअतें भी शामिल थीं।” (त) इस अर्थ में, हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने रात की नमाज़ (सलातुल लैल) को फ़र्ज़ नमाज़ों के बाद हर नमाज़ से श्रेष्ठ बताया। जैसा कि मुस्लिम में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने बयान किया: “फ़र्ज़ नमाज़ों के बाद सबसे श्रेष्ठ नमाज़ रात की नमाज़ है।” (त) अन्यथा, अधिकांश विद्वानों के बीच आम सहमति है कि वे सुन्नत-ए-रवातिब से श्रेष्ठ हैं और हमारे इमामों के बीच सर्वसम्मति है कि फ़ज्र की सुन्नत, सुन्नत-ए-रवातिब से भी उच्च और महान है। और तहज्जुद की नमाज़ वह नफ़्ल नमाज़ है जो ईशा के फ़र्ज़ के बाद थोड़ा सोने के बाद और फ़ज्र के उदय से पहले पढ़ी जाती है। तबरानी ने हज्जाज बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है: “तहज्जुद वह है जब कोई व्यक्ति सोने के बाद नमाज़ अदा करे।” (त) मा'आलिम में उल्लेख है: “तहज्जुद सोने के बाद ही होती है।” (त)

पाद-टिप्पणियाँ (फ़ुटनोट्स): 1. अल-मुअजम अल-कबीर, अनुवाद 55, हदीस 787, मुद्रित मकतबा फ़ैसलिया बेरूत, 1/271. 2. सहीह मुस्लिम, अध्याय: रात की नमाज़, मुद्रित नूर मुहम्मद असअह अल-मताबी' कराची, 1/255. 3. सहीह मुस्लिम, अध्याय: मुहर्रम में रोज़े की फ़ज़ीलत, मुद्रित नूर मुहम्मद असअह अल-मताबी' कराची, 1/368. 4. अल-मुअजम अल-कबीर, अनुवाद 258, हदीस 2216, मुद्रित मकतबा फ़ैसलिया बेरूत, 3/225. 5. मा'आलिम अत-तंज़ील हाशियह अल-खाज़िन पर, आयत 'व मिनल लैलि फ़-तहज्जुद बिही' के तहत, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 4/417.

पृष्ठ 410 का 721

ماکان بعد صلوٰۃ العشاء فھو من اللیل ۱ رواہ الطبرانی عن ایاس بن معویۃ المزنی رضی اللہ تعالٰی عنہ بسند حسن۔ جو نماز بعد عشاء پڑھی جائے وہ سب نماز شب ہے اسے طبرانی نے سند حسن کے ساتھ حضرت ایاس بن معاویہ المزنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ یہ بیشک سنت مؤکدہ ہے کہ اس میں عشاء کی سنت بعدیہ بلکہ سنت فجر بھی داخل، صحیحین میں ام المومنین صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے ہے: کانت صلوتہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم في شھر رمضان وغیرہ ثلث عشرۃ رکعۃ باللیل ومنھا رکعتا الفجر ۲۔ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی نماز شب رمضان وغیرہ میں تیرہ رکعتیں تھیں، ان میں دو رکعات فجر کی بھی ہیں (ت) اس معنی پر حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے صلوٰۃ لیل کو بعد فرائض ہر نماز سے افضل بتایا، کما المسلم عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالی عنہ یرفعہ افضل الصلوٰۃ بعد الفریضۃ صلوٰۃ اللیل۔ ۳ جیسا کہ مسلم میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ فرائض کے بعد افضل نماز رات کی نماز ہے۔ (ت) ورنہ جمہور علماء کا اتفاق ہے کہ سنن راتبہ سے مسنون نمازوں سے افضل ہیں اور ہمارے ائمہ کا اجماع ہے کہ سنت فجر سنن راتبہ سے بھی اعلیٰ واجل، اور نماز تہجد وہ نفل کہ بعد فرض عشا قدرے سو کر طلوع فجر سے پہلے پڑھے جائیں، طبرانی حجاج بن عمرو رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی۔ انما تھجد المرء یصلی الصلوٰۃ بعد رقدۃ ۴ قدرے سو کر آدمی جو نماز ادا کرے اسے تہجد کہا جاتا ہے (ت) معالم میں ہے: التھجد لا یکون الابعد النوم ۵۔ (تہجد سونے کے بعد ہی ہوتی ہے۔ ت)

حواشی: 1 المعجم الکبیر ترجمہ ۵۵ حدیث ۷۸۷ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱/ ۲۷۱ 2 صحیح مسلم باب صلوٰۃ اللیل مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۵۵ 3 صحیح مسلم باب فضل صوم المحرم مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۳۶۸ 4 المعجم الکبیر ترجمہ ۲۵۸ حدیث

٢٢١٦ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ٣/ ٢٢٥ 5 معالم التنزیل علی حاشیۃ الخازن تحت قولہ تعالی ومن الیل فتھجد بہ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۴/ ۴۱۷

Fatawa Rizvia Volume 7

It is stated in 'Hulya' from Qazi Hussain:

Arabic: ١- انه فی الاصطلاح صلوة التطوع فی اللیل بعد النوم Urdu: In terminology, performing voluntary prayers at night after sleeping is called Tahajjud. (T)

And it is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic: ٢- صلوة اللیل وقیام اللیل اعم من التهجد Urdu: Night prayer and night vigil (Qiyam al-Layl) are more general than Tahajjud. (T)

This is not more than recommended (Mustahabb), otherwise sleeping would also become an emphasized Sunnah (Sunnat-e-Mu'akkadah) and staying awake at night would be considered a sin, because Tahajjud became an emphasized Sunnah and it cannot be achieved without sleep. And that upon which the attainment of an emphasized Sunnah depends is also an emphasized Sunnah, for "the ruling of the means is the same as the ruling of the objective" (because the ruling of the مقدمہ [preamble/means] is the same as that of what depends on it. T). Abandoning an emphasized Sunnah entirely or after it becomes a habit is a sin, and after persistence, it's a major sin. The ultimate goal of staying awake at night was that it was recommended, but when it leads to abandoning an emphasized Sunnah, how can it be recommended? It must be disliked (Makruh) and prohibited. No matter how virtuous a recommended act is, if it causes the loss of an emphasized Sunnah, it cannot be recommended; it will be blameworthy. Our Imam of the school, Sayyiduna Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him), performed the Fajr prayer with the wudu of Isha for forty-five (45) years. Did he, God forbid, persist in abandoning an emphasized Sunnah for forty-five full years? Thus, the truth has become clear and the dawn has broken. The rest of the discussion is in that treatise. All praise belongs to the Lord of Majesty. And Allah, the Exalted, knows best.

Issue 1033: What do the scholars of religion say regarding this matter: Is it more virtuous to pray the Sunnahs at home or in the mosque? And what was the practice of the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him), or was there no fixed habit? Rather, did he sometimes pray at home and sometimes in the mosque? And is it necessary and obligatory to pray in the mosque to avoid resemblance to the Rafidites and the accusation of Rafidism? And the virtues mentioned in the Hadiths regarding praying at home, do they apply only to voluntary (Nawafil) prayers or to Sunnahs as well?

The Answer: And from Allah, the Glorified, is the guidance towards truth and correctness. All voluntary prayers except Tarawih and Tahiyyat-ul-Masjid...

1. Hulya al-Mahalli Sharh Munyah al-Musalli
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Night Prayer, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 24/2

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

'हुल्या' में काज़ी हुसैन से उद्धृत है:

अरबी: ١- انه فى الاصطلاح صلوة التطوع فى الليل بعد النوم उर्दू: पारिभाषिक शब्दावली में, रात को सोने के बाद नफ़्ल नमाज़ अदा करने को तहज्जुद कहा जाता है। (त)

और दुर्रुल मुख़्तार में फ़रमाया गया है:

अरबी: ٢- صلوة الليل وقيام الليل اعم من التهجد उर्दू: रात की नमाज़ और क़ियामुल लैल (रात का जागरण) तहज्जुद से अधिक सामान्य हैं। (त)

यह मुस्तहब (पसंदीदा) से ज़्यादा नहीं है, अन्यथा सोना भी सुन्नत-ए-मुअक्कदह बन जाएगा और रात भर जागना गुनाह ठहरेगा, क्योंकि तहज्जुद सुन्नत-ए-मुअक्कदह हो गई और वह बिना नींद के हासिल नहीं की जा सकती। और वह चीज़ जिस पर सुन्नत-ए-मुअक्कदह की प्राप्ति निर्भर है, वह भी सुन्नत-ए-मुअक्कदह है, क्योंकि "साधन का हुक्म वही होता है जो उद्देश्य का होता है" (क्योंकि मुक़द्दमा [साधन] का हुक्म वही होता है जो उस पर निर्भर चीज़ का होता है। त)। सुन्नत-ए-मुअक्कदह को पूरी तरह से छोड़ देना या आदत पड़ने के बाद छोड़ना गुनाह है, और हठ के बाद कबीरा (बड़ा) गुनाह है। रात भर जागने का अधिकतम लक्ष्य यह था कि वह मुस्तहब होती, लेकिन जब वह सुन्नत-ए-मुअक्कदह को छोड़ने का कारण बने, तो मुस्तहब कैसे हो सकती है? मकरूह (नापसंद) और वर्जित होना अनिवार्य है। कोई भी मुस्तहब काम चाहे कितना ही श्रेष्ठ क्यों न हो, जब वह किसी सुन्नत-ए-मुअक्कदह के छूटने का कारण बने, तो वह मुस्तहब नहीं हो सकता; वह निंदनीय होगा। हमारे इमाम-ए-मज़हब सैय्यदना इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने पैंतालीस (45) वर्षों तक ईशा के वज़ू से फज्र की नमाज़ पढ़ी। क्या उन्होंने, अल्लाह न करे, पैंतालीस पूरे वर्षों तक सुन्नत-ए-मुअक्कदह छोड़ने पर ज़ोर दिया? अतः सत्य प्रकट हो गया और सवेरा हो गया। शेष चर्चा उस शोध पत्र में है। सारी प्रशंसा जलाल वाले रब के लिए है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला 1033: दीन के विद्वान इस विषय में क्या फ़रमाते हैं कि सुन्नतें घर में पढ़ना अफ़ज़ल (बेहतर) है या मस्जिद में? और सरवरे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की आदत कैसी थी या कोई तयशुदा आदत नहीं थी? बल्कि कभी घर में पढ़ते थे कभी मस्जिद में? और क्या राफ़िज़ियों (एक संप्रदाय) की समानता और राफ़िज़ी होने के आरोप से बचने के लिए मस्जिद में पढ़ना ज़रूरी और लाज़िम है? और हदीसों में जो घर में पढ़ने की फ़ज़ीलत आई है, वहां सिर्फ़ नफ़्ल हैं या सुन्नतें भी?

जवाब: और अल्लाह पाक की ओर से सच्चाई और सही बात की तौफ़ीक़ है। तरावीह और तहिय्यतुल मस्जिद के अलावा तमाम नफ़्ल नमाज़ें...

1. हुलियतुल महल्ली शरह मुनियतुल मुसल्ली
2. रद्दुल मुख़्तार, मतलब फ़ी सलातुल लैल, मुद्रित: एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 24/2

पृष्ठ 411 का 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

حلیہ میں قاضی حسین سے ہے :

انہ فی الاصطلاح صلوۃ التطوع فی اللیل بعد النوم -۱ اصطلاح میں رات کو سونے کے بعد نوافل کی ادائیگی کو تہجد کہا جاتا ہے۔(ت)

وللدر المختار میں فرمایا :

صلوۃ اللیل وقیام اللیل اعم من التھجد -۲ رات کی نماز اور قیام لیل تہجد سے عام ہے۔(ت)

یہ مستحب سے زائد نہیں ورنہ سونا بھی سنتِ مؤکدہ ہوجائے اور شب بیداری گناہ ٹھہرے کہ تہجد سنتِ مؤکدہ ہوئی اور وہ بے نوم حاصل نہیں ہو سکتی اور سنتِ مؤکدہ کا حصول جس پر موقوف ہے وہ سنتِ مؤکدہ ہے لان حکم المقدمۃ حکم ما ہی مقدمۃ لہ (کیونکہ مقدمہ کا حکم وہی ہوتا ہے جواس پر موقوف ہونے والے کا ہے۔ت) اور سنتِ مؤکدہ کا ترک مطلقاً یا بعدِ عادت گناہ اور بعدِ اصرار کبیرہ شب بیداری کی غایت یہ تھی کہ مستحب ہوتی مگر جب وہ ترکِ سنتِ مؤکدہ کی موجب تو مستحب کیسی، مکروہ و ممنوع ہونی لازم، کوئی مستحب کیسی ہی فضیلت والا ہو جب کسی سنتِ مؤکدہ کے فوت کا موجب ہو مستحب نہیں ہو سکتا مذموم ہوگا، ہمارے امام مذہب سیدنا امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے پینتالیس ۴۵ برس عشاء کے وضو سے صبح کی نماز پڑھی، کیا معاذاللہ پینتالیس ۴۵ سال کامل ترکِ سنتِ مؤکدہ پر اصرار فرمایا، فقد ظہر الحق واسفر الفلق وبقیہ الکلام فی تلك الرسالۃ والحمدللہ رب الجلالۃ (حق واضح ہو گیا صبح طلوع ہو گئی اور بقیہ کلام ہمارے اس مذکورہ رسالہ میں ہے، حمد ہے صاحب جلال رب کی ۔ت) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۳۳: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ سنتیں گھر میں پڑھنا افضل ہے یا مسجد میں؟ اور سرور عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی عادت کس طرح تھی یا کوئی عادت نہ تھی؟ بلکہ کبھی گھر میں پڑھتے کبھی مسجد میں؟ اور روافض کی مشابہت اور رفض کی تہمت سے بچنے کو مسجد میں پڑھنا ضرور ولازم ہے یا نہیں؟ اور حدیثوں میں جو گھر میں پڑھنے کی فضیلت وارد ہوئی وہاں صرف نوافل ہیں یا سنتیں بھی؟

الجواب : ومن اللہ سبحنہ توفیق الصدق والصواب تراویح و تحیۃ المسجد کے سوا تمام نوافل

1 حلیت المحلی شرح منیۃ المصلی 2 ردالمحتار مطلب فی صلوۃ اللیل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۴/۲

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Whether Sunan are Ratiba (regular) or non-Ratiba, Mu'akkada (emphasized) or non-Mu'akkada, praying them at home is superior and a source of complete reward. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic Box Left]: "Perform prayer in your houses, for indeed the best prayer of a man is in his house, except for the prescribed (obligatory) one." - Narrated by al-Bukhari and Muslim. [Urdu Box Right]: "It is incumbent upon you to pray in your houses, for the best prayer for a man is in his house, except for the obligatory ones." al-Bukhari and Muslim narrated it.

And he says:

[Arabic Box Left]: "A man's prayer in his house is better than his prayer in this mosque of mine, except for the prescribed ones." - Narrated by Abu Dawud. [Urdu Box Right]: "A man's prayer in his home is better than his prayer in this mosque of mine, except for the obligatory ones." Abu Dawud narrated it.

And the noble practice of the Master of Messengers himself was likewise. It is proven from authentic hadiths that the Exalted Presence performed all Sunnahs in his celestial-domed residence. The Mother of the Believers, Hazrat Aisha Siddiqa (may Allah be pleased with her), says: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) would pray four rak'ahs before Dhuhr in the house, then go out and lead the people in prayer, then grace the house with his presence and pray two rak'ahs; and after praying the Maghrib prayer, he would be present in the house and pray two rak'ahs; and after leading the Isha prayer, he would come to the house and pray two rak'ahs; when the morning shone, he would pray two rak'ahs and go out and lead the Fajr prayer.

[Arabic Box Left]: Muslim recorded in his Sahih and Abu Dawud in his Sunan—and the wording is Muslim's—from 'Abdullah ibn Shaqiq, who said: I asked 'Aisha (may Allah be pleased with her) about the prayer of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), regarding his voluntary (nafl) prayers, and she said: He used to pray four rak'ahs in my house before Dhuhr, then go out and lead the people in prayer, then enter... [Urdu Box Right]: Muslim has narrated in the Sahih and Abu Dawud in the Sunan; the words are of Muslim, that Abdullah bin Shaqiq says: I asked Hazrat Aisha (may Allah be pleased with her) about the voluntary (nafl) prayer of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), so she said: In my

room, he (peace and blessings of Allah be upon him) would perform four rak'ahs before Dhuhr, then go out and...

---

1 Sahih Muslim, Chapter: Recommendation of Nafila Prayer in One's House, printed by Nur Muhammad, Asah al-Matabi', Karachi, 1/266. 2 Sunan Abu Dawud, Chapter: Voluntary Prayer of a Man in His House, printed by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/129.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

चाहे सुनन रातिबा (नियत समय की सुन्नतें) हों या गैर-रातिबा, मोक्कदा हों या गैर-मोक्कदा, उन्हें घर में पढ़ना अफज़ल और पूर्ण सवाब का कारण है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स बायां]: "तुम्हारे लिए घरों में नमाज़ पढ़ना ज़रूरी है, क्योंकि मर्द के लिए बेहतरीन नमाज़ उसके घर में है, सिवाय फर्ज़ नमाज़ के।" - इसे बुखारी और मुस्लिम ने रिवायत किया। [उर्दू बॉक्स दायां]: "तुम पर लाज़िम है घरों में नमाज़ पढ़ना कि बेहतर नमाज़ मर्द के लिए उसके घर में है सिवाए फ़र्ज़ के।" इसे बुखारी और मुस्लिम ने रिवायत किया।

और फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स बायां]: "एक आदमी की अपने घर में नमाज़, मेरी इस मस्जिद में उसकी नमाज़ से बेहतर है, सिवाय फर्ज़ नमाज़ों के।" - इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया। [उर्दू बॉक्स दायां]: "नमाज़ मर्द की अपने घर में मेरी इस मस्जिद में उसकी नमाज़ से बेहतर है मगर फ़राइज़।" इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया।

और खुद सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पाक आदत भी इसी तरह थी। सही हदीसों से साबित है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपनी तमाम सुन्नतें अपने मुबारक घर में पढ़ते थे। उम्मुल मोमिनीन हज़रत आयशा सिद्दीका (रज़ियल्लाहु अन्हा) फरमाती हैं: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) घर में ज़ुहर से पहले चार रकात पढ़ते थे, फिर बाहर तशरीफ ले जाते और लोगों को नमाज़ पढ़ाते, फिर घर में रौनक अफरोज़ होकर दो रकातें पढ़ते, और मग़रिब की नमाज़ पढ़ कर घर में जलवा फरमा होते और दो रकातें पढ़ते, और इशा की इमामत करके घर में आते और दो रकातें पढ़ते, जब सुबह चमकती तो दो रकातें पढ़ कर बाहर तशरीफ ले जाते और फज्र की नमाज़ पढ़ाते।

[अरबी बॉक्स बायां]: मुस्लिम ने अपनी सहीह में और अबू दाऊद ने सुनन में रिवायत किया है और शब्द मुस्लिम के हैं, अब्दुल्ला बिन शक़ीक से, उन्होंने कहा: मैंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की नफली नमाज़ के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मेरे घर में ज़ुहर से पहले चार रकात पढ़ते थे, फिर बाहर निकलते और लोगों को नमाज़ पढ़ाते, फिर दाखिल होते... [उर्दू बॉक्स दायां]: मुस्लिम ने सहीह में और अबू

दाऊद ने सुनन में रिवायत किया है मुस्लिम के अल्फाज़ हैं कि अब्दुल्ला बिन शक़ीक कहते हैं कि मैंने हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की नफली नमाज़ के बारे में पूछा तो उन्होंने फरमाया मेरे हुजरे में आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ज़ुहर से पहले चार रकातें अदा फरमाते फिर बाहर तशरीफ ले जाते और...

---

1 सहीह मुस्लिम, बाब: घर में नफिल नमाज़ पढ़ने का मुस्तहब होना, नूर मुहम्मद असहा अल-मताबे कराची द्वारा मुद्रित, 1/266। 2 सुनन अबू दाऊद, बाब: घर में आदमी की नफिल नमाज़, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर द्वारा मुद्रित, 1/129।

سنن راتبہ ہوں یا غیر راتبہ مؤکدہ ہوں یا غیر مؤکدہ گھر میں پڑھنا افضل اور باعث ثواب اکمل۔

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[Arabic]: علیکم بالصلوۃ فی بیوتکم فان خیر صلوۃ المرء فی بیتہ الا المکتوبۃ 1۔ رواہ البخاری ومسلم۔ [Urdu]: تم پر لازم ہے گھروں میں نماز پڑھنا کہ بہتر نماز مرد کیلئے اس کے گھر میں ہے سوا فرض کے۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا۔

اور فرماتے ہیں:

[Arabic]: صلوۃ المرء فی بیتہ افضل من صلاتہ فی مسجدی ھذا الا المکتوبۃ 2۔ رواہ ابوداؤد۔ [Urdu]: نماز مرد کی اپنے گھر میں میری اس مسجد میں اس کی نماز سے بہتر ہے مگر فرائض۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا۔

اور خود عادت کریمہ سید المرسلین کی اسی طرح تھی۔ احادیث صحیحہ سے حضور والا کا تمام سنن کاشانہ فلک آستانہ میں پڑھنا ثابت۔ حضرت ام المؤمنین عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا فرماتی ہیں: رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم گھر میں چار رکعت ظہر سے پہلے پڑھتے پھر باہر تشریف لے جاتے اور لوگوں کو نماز پڑھاتے پھر گھر میں رونق افروز ہو کر دو رکعتیں پڑھتے، اور مغرب کی نماز پڑھ کر گھر میں جلوہ فرما ہوتے اور دورکعتیں پڑھتے، اور عشا کی امامت کر کے گھر میں آتے اور دورکعتیں پڑھتے ، جب صبح چمکتی دورکعتیں پڑھ کر باہر تشریف لے جاتے اور نماز فجر پڑھاتے۔

[Arabic]: اخرج مسلم فی صحیحہ و ابوداؤد فی السنن واللفظ لمسلم عن عبداللہ بن شقیق قال سألت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا عن صلوۃ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم عن تطوعہ فقالت کان یصلی فی بیتی قبل الظھر اربعاً، ثم یخرج فیصلی بالناس ثم یدخل [Urdu]: مسلم نے صحیح میں اور ابوداؤد نے سنن میں روایت کیا ہے مسلم کے الفاظ ہیں کہ عبداللہ بن شقیق کہتے ہیں کہ میں نے حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی نفلی نماز کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے فرمایا میرے حجرے میں آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ظہر سے پہلے چار رکعات ادا فرماتے پھر باہر تشریف لے جاتے اور

---

1 صحیح مسلم باب استحباب صلوۃ النافلۃ فی بیتہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱ / ۲۶۶

2 سنن ابوداؤد باب صلوۃ الرجل التطوع فی بیتہ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱ / ۱۲۹

He would pray two rak'ahs; he used to lead the people in Maghrib prayer, then enter and pray two rak'ahs. He used to lead the people in 'Isha prayer and enter my house and pray two rak'ahs. Then she (Aisha RA) mentioned the night prayer and Witr until she said: And when dawn broke, he would pray two rak'ahs. (1) Abu Dawood added: Then he would go out and lead the people in the Fajr prayer. (2)

He would lead the congregation and then return to his chamber to pray two rak'ahs. When he led the Maghrib prayer, he would return to the chamber and pray two rak'ahs. After leading the 'Isha prayer, he would come to my house and perform two rak'ahs. Then she mentioned the night prayer and Witr, saying that when dawn broke, he would pray two rak'ahs. In Sunan Abu Dawood, this addition is found: Then he (Peace and blessings of Allah be upon him) would leave the chamber and lead the people in the Fajr prayer. (T)

Similarly, praying the Sunnah of Jumu'ah in the blessed home is established. It is narrated in Sahihayn that during the era of Sayyiduna Umar Farooq (may Allah be pleased with him), people would return to their homes after praying the fard of Maghrib, so much so that no one would remain in the mosque, as if they were not praying anything after Maghrib at all.

In Al-Fath, it is reported from Al-Sa'ib ibn Yazid who said: "I saw people in the time of 'Umar ibn al-Khattab, when they finished Maghrib, they all left together so that no one remained in the mosque, as if they did not pray after Maghrib until they returned to their families." (3)

In Fath (al-Bari), it is reported from Sa'ib bin Yazid: "I saw people in the Farooqi era returning together after Maghrib, until no one remained in the mosque; it was as if no one would perform any prayer after Maghrib until they reached their homes."

The Master of the Worlds (Peace and blessings of Allah be upon him) saw people starting to pray Sunnahs in the mosque after praying the fard of Maghrib. He said: "Perform this prayer at home."

Reported by Abu Dawood, al-Tirmidhi, and al-Nasa'i.

Abu Dawood, Tirmidhi, and Nasa'i reported from Hadrat Ka'b...

1. Sahih Muslim, Chapter on the Recommendation of Voluntary Prayer in the Home, published by Noor Muhammad, Asah al-Matabi', Karachi, 1/266.

2. Sunan Abu Dawood, Chapter on a Man's Voluntary Prayer in His Home, published by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/139.
3. Fath al-Qadeer, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, Maktaba Nooriya Ridawiyya, Sukkur, 1/416.

वह दो रकअत पढ़ते थे; वह लोगों को मग़रिब की नमाज़ पढ़ाते थे, फिर अंदर आकर दो रकअत पढ़ते थे। वह लोगों को इशा की नमाज़ पढ़ाते थे और मेरे घर आकर दो रकअत पढ़ते थे। फिर उन्होंने रात की नमाज़ और वित्र का ज़िक्र किया यहाँ तक कि उन्होंने कहा: और जब फज्र की सफ़ेदी ज़ाहिर होती, तो वह दो रकअत पढ़ते थे। (1) अबू दाऊद में यह इज़ाफ़ा है: फिर वह बाहर निकलते और लोगों को फज्र की नमाज़ पढ़ाते। (2)

लोगों को जमाअत करवाते फिर हुजरे में जलवा अफ़रोज़ होते तो दो रकअत पढ़ते, जब मग़रिब की नमाज़ की जमाअत करवाते फिर हुजरे में तशरीफ़ लाकर दो रकअत पढ़ते, लोगों को इशा की नमाज़ पढ़ाकर मेरे यहाँ तशरीफ़ लाते तो दो रकअत अदा करते। फिर उन्होंने रात की नमाज़ और वित्र का ज़िक्र करते हुए कहा जब तुलू-ए-फज्र हो जाती तो आप दो रकअत अदा करते। सुनन अबू दाऊद में यह इज़ाफ़ा है फिर आप सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम हुजरे से निकल कर लोगों को फज्र की नमाज़ पढ़ाते। (त)

इसी तरह सुन्नते-जुमा का मकाने-जन्नत निशान में पढ़ना, सहीहैन में मरवी ज़माना-ए-सय्यदना उमर फ़ारूक़ रज़ियल्लाहु तआला अन्हु में लोग मग़रिब के फ़र्ज़ पढ़ कर घरों को लौट जाते यहाँ तक कि मस्जिद में कोई शख़्स न रहता गोया वह बाद मग़रिब कुछ पढ़ते ही नहीं,

फ़तह में साइब बिन यज़ीद से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने उमर बिन अल-खत्ताब के ज़माने में लोगों को देखा कि जब वे मग़रिब से फारिग होते, तो सब एक साथ लौट जाते यहाँ तक कि मस्जिद में कोई नहीं बचता था, गोया कि वे मग़रिब के बाद नमाज़ नहीं पढ़ते थे जब तक कि वे अपने घर न पहुँच जाते। (3)

फ़तह में साइब बिन यज़ीद से है कि मैंने दौर-ए-फ़ारूक़ी में लोगों को मग़रिब के बाद इकट्ठे लौटते हुए देखा यहाँ तक कि कोई मस्जिद में बाक़ी न रहता, गोया वह मग़रिब के बाद कोई नमाज़ अदा न करे यहाँ तक कि वह अपने घरों में चले जाते।

सय्यदुल आलमीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने लोगों को देखा कि मग़रिब के फ़र्ज़ पढ़ कर मस्जिद में सुन्नतें पढ़ने लगे इरशाद फ़रमाया: यह नमाज़ घर में पढ़ा करो।

अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और नसाई ने रिवायत किया।

अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और नसाई ने हज़रत काब...

1. सहीह मुस्लिम, बाब: घर में नफ़्ल नमाज़ की सिफ़ारिश, प्रकाशित नूर मोहम्मद असहुतुल मताबे कराची, 1/266
2. सुनन अबू दाऊद, बाब: आदमी की अपने घर में नफ़्ल नमाज़, प्रकाशित आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर, 1/139
3. फ़तहुल क़दीर, बाब: फ़र्ज़ नमाज़ पाना, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/416

فَيُصَلِّی رَكْعَتَيْنِ وَكَانَ يُصَلِّی بِالنَّاسِ الْمَغْرِبَ ثُمَّ يَدْخُلُ فَيُصَلِّی رَكْعَتَيْنِ وَيُصَلِّی بِالنَّاسِ الْعِشَاءَ وَيَدْخُلُ بَيْتِی فَيُصَلِّی رَكْعَتَيْنِ ، ثُمَّ ذَكَرَتْ صَلٰوةَ اللَّيْلِ وَالْوِتْرَ إِلَی أَنْ قَالَتْ وَكَانَ إِذَا طَلَعَ الْفَجْرُ صَلَّی رَكْعَتَيْنِ ۱ زَادَ اَبُوْدَاوُدَ ثم يخرج فيصلی بالناس صلوة الفجر ۲۔

لوگوں کو جماعت کرواتے پھر حجرے میں جلوہ افروز ہوتے تو دو رکعت پڑھتے ، جب مغرب کی نماز کی جماعت کرواتے پھر حجرہ میں تشریف لاکر دو رکعت پڑھتے ، لوگوں کو عشاء کی نماز پڑھا کر میرے ہاں تشریف لاتے تو دو رکعت ادا کرتے۔ پھر انہوں نے رات کی نماز اور وتر کا ذکر کرتے ہوئے کہا جب طلوع فجر ہو جاتی تو آپ دو رکعت ادا کرتے۔ سنن ابو داؤد میں یہ اضافہ ہے پھر آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حجرہ سے نکل کر لوگوں کو فجر کی نماز پڑھاتے۔ (ت)

اسی طرح سننِ جمعہ کا مکانِ جنت نشان میں پڑھنا، صحیحین میں مروی زمانہ سیدنا عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں لوگ مغرب کے فرض پڑھ کر گھروں کو لوٹ جاتے یہاں تک کہ مسجد میں کوئی شخص نہ رہتا گویا وہ بعد مغرب کچھ پڑھتے ہی نہیں،

فِي الْفَتْحِ عَنِ السَّائِبِ بْنِ يَزِيدَ قَالَ لَقَدْ رَأَيْتُ النَّاسَ فِي زَمَنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ إِذَا انْصَرَفُوا مِنَ الْمَغْرِبِ انْصَرَفُوا جَمِيعاً حَتّٰی لَا يَبْقَی فِی الْمَسْجِدِ اَحَدٌ كَاَنَّهُمْ لاَ يُصَلُّوْنَ بَعْدَ الْمَغْرِبِ حَتّٰی يَصِيْرُوْنَ اِلَی اَهْلِيْهِمْ ۳۔

فتح میں سائب بن یزید سے ہے کہ میں نے دور فاروقی میں لوگوں کو مغرب کے بعد اکھٹے لوٹتے ہوئے دیکھا حتیٰ کہ کوئی مسجد میں باقی نہ رہتا، گویا وہ مغرب کے بعد کوئی نماز ادا نہ کرے یہاں تک کہ وہ اپنے گھروں میں چلے جاتے۔

سید العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے لوگوں کو دیکھا کہ مغرب کے فرض پڑھ کر مسجد میں سنتیں پڑھنے لگے ارشاد فرمایا : یہ نماز گھر میں پڑھا کرو۔

اَخْرَجَ اَبُوْدَاوُدَ وَالتِّرْمِذِی وَالنَّسَائِي ابوداؤد، ترمذی اور نسائی نے حضرت کعب

1. صحیح مسلم باب استحباب صلوۃ النافلۃ فی بیتہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/۲۶۶
2. سنن ابوداؤد باب صلوۃ الرجل التطوع فی بیتہ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۱۳۹
3. فتح القدیر باب ادراک الفریضہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۴۱۶

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Narrated by Ka'b bin 'Ujrah, and Ibn Majah from the Hadith of Rafi' bin Khadij, and the context is from Abu Dawood: The Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings) came to the mosque of Banu Abdul Ashhal and prayed Maghrib there. When they finished their prayer, he saw them performing voluntary prayers (tasbeeh) after it, so he said: "This is the prayer of the houses."[1] And the wording of at-Tirmidhi and an-Nasa'i is: "Perform these prayers in your houses."[2] And Ibn Majah has: "Perform these two Rak'ahs in your houses."[3] (T)

From Ibn 'Ujrah, and Ibn Majah narrated from Hazrat Rafi' bin Khadij. The words of Abu Dawood are that the Holy Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings) visited the mosque of Banu Abdul Ashhal and offered the Maghrib prayer. When the people had finished the obligatory prayer, he saw them offering voluntary prayers and said: "This is the prayer of the homes." The words of Tirmidhi and Nasa'i are: "Perform this prayer in your homes." The words of Ibn Majah are: "Perform these two rak'ahs in your homes." (T)

Sheikh Muhaqqiq Allamah Abdul Haq Muhaddith Dehlvi (may his secret be sanctified) states in Sharh Mishkat: Whenever the people finished the obligatory prayer, the Holy Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings) saw them performing voluntary prayers, meaning the Sunnah of Maghrib, in the mosque after the obligatory prayer. So the Holy Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings) said: "These," meaning the Sunnah of Maghrib or voluntary prayers in general, "are prayers of the houses, they should be performed in the houses, not in the mosque." Know that it is superior to perform voluntary prayers (non-obligatory) in the house. This was the practice of the Holy Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings), except in the case of a necessity or excuse. Especially the Sunnah of Maghrib should never be performed in the mosque. Some scholars have said that if someone performs the Sunnah of Maghrib in the mosque, the Sunnah is not fulfilled, and according to some, such a person...

When the people finished the obligatory prayer, the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) saw them performing voluntary prayers, i.e., the Sunnah of Maghrib, in the mosque after the obligatory ones, and said: "These Sunnah of Maghrib or voluntary prayers in general are the prayers of the homes; they should be performed at home, not in the mosque." It should be clear that voluntary prayers other than obligatory ones should be performed at home. This was the practice of

the Master of the World (peace and blessings be upon him), however, an exception is made in case of a reason or excuse. Especially, the Sunnah prayers of Maghrib should not be offered in the mosque. Some scholars have stated that if someone offered the Sunnah of Maghrib in the mosque, the Sunnah will not be considered performed, and according to some, such a person...

1 Sunan Abu Dawood, Chapter: The two rak'ahs of Maghrib, where they are prayed, published by Aftab Alam Press, Lahore, 1/184 2 Kanz al-Ummal, Hadith 19223, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 1/386 3 Sunan Ibn Majah, Chapter: What has been narrated regarding two rak'ahs after Maghrib, Saeed Company, Karachi, p. 83

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

काब बिन उजराह से वर्णित, और इब्न माजाह ने राफे बिन खदीज की हदीस से रिवायत किया, और अबू दाऊद का संदर्भ है: नबी (अल्लाह तआला उन पर रहमत और सलामती भेजे) बनू अब्दुल अशल की मस्जिद में आए और वहां मग़रिब की नमाज़ पढ़ी। जब लोगों ने अपनी नमाज़ पूरी कर ली, तो उन्होंने उन्हें इसके बाद नफ़्ल नमाज़ें (तस्बीह) पढ़ते देखा, तो उन्होंने फ़रमाया: "यह घरों की नमाज़ है।"[1] और तिर्मिज़ी और नसाई के शब्द हैं: "इन नमाज़ों को अपने घरों में अदा करो।"[2] और इब्न माजाह के शब्द हैं: "इन दो रकतों को अपने घरों में अदा करो।"[3] (त)

इब्न उजराह से, और इब्न माजाह ने हज़रत राफे बिन खदीज से रिवायत किया। अबू दाऊद के शब्द ये हैं कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बनू अब्दुल अशल मस्जिद में तशरीफ लाए तो आपने मग़रिब की नमाज़ अदा की। जब लोग फ़राज़ पढ़ चुके तो आपने उन्हें नवाफिल पढ़ते हुए देखा तो आपने फ़रमाया: यह घरों की नमाज़ है, तिर्मिज़ी और नसाई के शब्द हैं कि तुम यह नमाज़ अपने घरों में अदा करो। इब्न माजाह के शब्द हैं: ये दो रकात तुम अपने घरों में अदा किया करो। (त)

शेख मुहक़्क़िक़ अल्लामा अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) शरह मिश्कात में फ़रमाते हैं: जब भी लोगों ने फ़र्ज़ नमाज़ पूरी की, हज़रत (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें फ़र्ज़ के बाद मस्जिद में नफ़्ल नमाज़, जिसका अर्थ मग़रिब की सुन्नत है, पढ़ते हुए देखा। तो हज़रत (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ये," अर्थात मग़रिब की सुन्नत या सामान्य रूप से नफ़्ल नमाज़, "घरों की नमाज़ है, इन्हें घरों में पढ़ना चाहिए न कि मस्जिद में।" जान लें कि फ़र्ज़ के अलावा नफ़्ल नमाज़ घर में पढ़ना बेहतर है। हज़रत (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यही अमल था, सिवाय किसी कारण या उज़्र (बहाने) के। विशेष रूप से मग़रिब की सुन्नत मस्जिद में कभी न पढ़ी जाए। कुछ विद्वानों ने कहा है कि यदि मग़रिब की सुन्नत मस्जिद में पढ़ी जाए, तो सुन्नत अदा नहीं होगी, और कुछ के अनुसार ऐसा व्यक्ति...

जब लोगों ने फ़र्ज़ नमाज़ अदा कर ली तो हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने उन्हें फ़राज़ के बाद नवाफ़िल यानी सुन्नत-ए-मग़रिब को मस्जिद में अदा करते हुए देखा तो आपने फ़रमाया: ये सुन्नत-ए-मग़रिब या मुतलक़न (पूर्ण रूप से) नमाज़-ए-नफ़्ल घरों की नमाज़ है, इन्हें घरों में अदा करना चाहिए न कि मस्जिद में। स्पष्ट रहे कि फ़र्ज़ के अलावा नवाफ़िल घर में अदा करने चाहिए। सरवर-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यही अमल था, अलबत्ता किसी कारण या उज़्र की स्थिति अपवाद

है। विशेष रूप से मग़रिब की सुन्नत मस्जिद में अदा न की जाएं कुछ विद्वानों ने फ़रमाया कि अगर किसी ने सुन्नत-ए-मग़रिब मस्जिद में अदा कीं तो सुन्नत वाक़े(संपन्न) न होंगी और कुछ के नज़दीक ऐसा आदमी...

1 सुनन अबू दाऊद, बाब: मग़रिब की दो रकतें कहाँ पढ़ी जाएँ आफताब आलम प्रेस, लाहौर, 1/184 2 कंज़ुल उम्माल, हदीस 19223, मुअस्ससतुर् रिसालाह, बेरूत, 1/386 3 सुनन इब्न माजाह, बाब: मग़रिब के बाद दो रकतों के बारे में क्या आया है, सईद कंपनी, कराची, पृ. 83

عن کعب بن عجرۃ و ابن ماجۃ عن حدیث رافع بن خدیج و السیاق لابی داؤد قال قال النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اتی مسجد بنی عبد الاشہل فصلی فیہ المغرب فلما قضوا صلوتھم راھم یسبحون بعدھا فقال ھذہ صلوۃ البیوت۱ ولفظ الترمذی والنسائی علیکم بھذہ الصلوۃ فی البیوت۲، وابن ماجۃ ارکعوا ھاتین الرکعتین فی بیوتکم۳۔

ابن عجرہ سے، اور ابن ماجہ نے حضرت رافع بن خدیج سے روایت کیا ابوداؤد کے الفاظ یہ ہیں کہ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم بنو عبدالاشہل مسجد میں تشریف لائے تو آپ نے مغرب کی نماز ادا کی جب لوگ فرائض پڑھ چکے تو آپ نے انہیں نوافل پڑھتے ہوئے دیکھا تو آپ نے فرمایا: یہ گھروں کی نماز ہے، ترمذی اور نسائی کے الفاظ ہیں کہ تم یہ نماز اپنے گھروں میں ادا کرو۔ ابن ماجہ کے الفاظ ہیں: یہ دو رکعات تم اپنے گھروں میں ادا کیا کرو۔ (ت)

شیخ محقق علامہ عبدالحق محدث دہلوی قدس سرہ، العزیز شرح مشکوٰۃ میں فرماتے ہیں: ہر گاہ تمام کردند مردم نماز فرض را دید آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ایشاں را کہ نماز نفل می گزارند کہ مراد بوے سنت مغرب است بعد از فرض یعنی در مسجد پس گفت آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ایں یعنی سنت مغرب یا مطلق نماز نفل نماز خانہا است کہ در خانہا باید گزارد نہ در مسجد بدانکہ افضل آنست کہ نماز نفل غیر فرض در خانہ بگزارند ہمچنیں بود عمل آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مگر بسے یا عذرے خصوصاً سنت مغرب کہ ہرگز در مسجد نگزارد و بعضی از علماء گفتہ اند کہ اگر سنت مغرب را در مسجد بگزارد از سنت واقع نمی شود و بعض

جب لوگوں نے فرض نماز ادا کر لی تو حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے انہیں فرائض کے بعد نوافل یعنی سنن مغرب کو مسجد میں ادا کرتے ہوئے دیکھا تو آپ نے فرمایا: یہ سنن مغرب یا مطلقاً نماز نفل گھروں کی نماز ہے انہیں گھروں میں ادا کرنا چاہئے نہ کہ مسجد میں۔ واضح رہے کہ فرض کے علاوہ نوافل گھر میں ادا کرنے چاہئیں۔ سرورِ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا یہی عمل تھا البتہ کسی سبب یا عذر کی صورت مستثنیٰ ہے خصوصاً نماز مغرب کی سنن مسجد میں ادا نہ کی جائیں، بعض علماء نے فرمایا کہ اگر کسی نے سنن مغرب مسجد میں ادا کیں تو سنت واقع نہ ہوں گی اور بعض کے نزدیک ایسا آدمی

1 سنن ابو داؤد باب ركعتي المغرب اين تصليان مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور 1/ 184 2 كنز العمال حديث 19223، موسسۃ الرسالۃ بیروت 1/ 386 3 سنن ابن ماجہ باب ماجاء في ركعتين بعد المغرب، سعید کمپنی کراچی ص 83

Fatawa-e-Razvia Volume 7

[Persian/Arabic Text]: "They have said that he will be a sinner because he has opposed the command of the Prophet (peace be upon him), which appears to be obligatory; but the majority are of the opinion that the command here is for desirability (istihbab), etc." | [Urdu Translation]: "He will also be a sinner because he opposed the command of the Prophet (peace be upon him) (which appears to be an obligation), and according to the majority, the command here is for desirability, etc. (T)"

Sometimes, if it happened that some Sunnah prayers were offered in the mosque, the scholars say that it was due to some excuse or reason, as previously mentioned from the Shaykh. Similarly, Imam Ibn Amir al-Haj said in Sharh al-Munyah (as it has passed from the Shaykh's reference, similarly Imam Ibn Amir al-Haj said in Sharh al-Munyah - T). Nevertheless, occasionally leaving it is not contrary to its being Sunnah or desirable; rather, its being established and emphasized is such that consistency, according to the researchers, is a sign of obligation, as in al-Bahr etc. (as it is in al-Bahr etc. - T). Furthermore, even if, hypothetically, the Messenger of Allah (peace be upon him) had always offered all Sunnahs in the mosque, yet after he has told us: "Except for the obligatory prayers, you should pray all your prayers at home," and he said: "Praying prayers other than the obligatory ones at home carries more reward than praying in the mosque of Medina," rather, seeing people praying in the mosque, he commanded: "Offer your prayers in your homes," as all this has passed before (as all this has passed behind - T), then for us, it remains better to pray in our homes because the statement takes precedence over action. And in these Hadiths, "prayers" cannot mean only absolute voluntary (nawafil) prayers, because "other than obligatory" includes Sunnahs as well. And the incident of the Mosque of Bani Abd al-Ashhal was specifically about the Sunnahs of Maghrib, as previously mentioned (as it has passed behind - T). Similarly, the jurists also give a general ruling and do not specify voluntary prayers. It is in al-Hidayah:

[Arabic Text]: "And the most virtuous [place] for all Sunnah and voluntary prayers is the home, and this is what is narrated from the Prophet (peace be upon him)." | [Urdu Translation]: "Performing all Sunnah and voluntary prayers at home is more virtuous, and this is narrated from the Prophet (peace be upon him). (T)"

It is in Fath al-Qadir: [Arabic Text]: "Most of them [jurists] gave the answer absolutely like the wording of the book [al-Hidayah], and upon this, Faqih Abu Ja'far gave a

fatwa." | [Urdu Translation]: "Most jurists have given an absolute answer like the wording of the book (Hidayah) and Faqih Abu Ja'far issued the fatwa on this. (T)"

1. Ash'at al-Lam'at, Chapter: Whoever prays twice, third section, published by Maktaba Nooriya Razavia, Sukkur, 1/503
2. Al-Hidayah, Part 1, Chapter: Attaining the Obligatory, published by Arabiya Karachi, 1/132

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 7

[फ़ारसी/अरबी पाठ]: "कहा गया है कि वह गुनहगार होगा क्योंकि उसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आदेश का विरोध किया है, जो ज़ाहिर तौर पर वाजिब (अनिवार्य) प्रतीत होता है; लेकिन बहुमत की राय है कि यहाँ आदेश इस्तेहबाब (पसंदीदा कार्य) के लिए है आदि।" | [उर्दू अनुवाद]: "वह गुनहगार भी होगा क्योंकि उसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आदेश (जिसका ज़ाहिर हुक्म वाजिब है) का उल्लंघन किया है; और जुम्हूर (बहुमत) के नज़दीक यहाँ आदेश इस्तेहबाब के लिए है आदि। (त)"

कभी-कभी अगर कुछ सुन्नतें मस्जिद में पढ़ने का इत्तेफ़ाक़ हुआ, तो विद्वान फ़रमाते हैं कि वह किसी उज़्र (कारण) या वजह से था, जैसा कि शेख के हवाले से ज़िक्र हुआ। इसी तरह अल्लामा इब्न अमीर अल-हाज ने शरह अल-मुनिया में फ़रमाया (जैसा कि शेख के हवाले से गुज़रा, उसी की तरह अल्लामा इब्न अमीर अल-हाज ने शरह मुनिया में फ़रमाया - त)। इसके बावजूद, कभी-कभी छोड़ना सुन्नत या मुस्तहब होने के ख़िलाफ़ नहीं है, बल्कि इसका मुक़र्रर और ताकीदी होना ऐसा है कि मुहक्किक़ीन (शोधकर्ताओं) के नज़दीक पाबंदी वाजिब होने की निशानी है जैसा कि अल-बह्र आदि में है (जैसा कि बह्र आदि में है - त)। इसके अतिरिक्त, अगर मान लिया जाए कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमेशा सारी सुन्नतें मस्जिद ही में पढ़ी हों, फिर भी हुज़ूर के हमें इरशाद फ़रमाने के बाद कि 'फ़र्ज़ों के सिवा तमाम नमाज़ें तुम्हें घर में पढ़नी चाहिए' और फ़रमाया 'फ़राइज़ के अलावा नमाज़ें घर में पढ़ना मदीना तैयबा की मस्जिद में पढ़ने से ज़्यादा सवाब रखता है', बल्कि मस्जिद में पढ़ते देख कर आपने इरशाद फ़रमाया कि 'नमाज़ घरों में पढ़ा करो', जैसा कि ये सब पीछे गुज़र चुका (त), तो हमारे लिए घर ही में पढ़ना बेहतर है क्योंकि कथन कार्य पर तरजीह रखता है। और इन हदीसों में नमाज़ से सिर्फ़ नवाफ़िल मुतलक़ा मुराद नहीं हो सकते क्योंकि फ़राइज़ के अलावा में सुन्नतें भी शामिल हैं, और मस्जिद बनी अब्दुल अश्हल का वाक़िया ख़ास मग़रिब की सुन्नतों के बारे में था जैसा कि पहले ज़िक्र हुआ (त)। इसी तरह फ़ुक़हा (कानूनविद) भी आम हुक्म देते हैं और नवाफ़िल की विशिष्टता नहीं करते, हिदाया में है:

[अरबी पाठ]: "और तमाम सुन्नतें और नवाफ़िल घर में पढ़ना अफ़ज़ल है और यही बात नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है।" | [उर्दू अनुवाद]: "तमाम सुन्नत और नवाफ़िल को घर में अदा करना अफ़ज़ल है और यह बात रिसालत मआब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से म्रवी है। (त)"

फ़तह अल-क़दीर में है: [अरबी पाठ]: "आम फ़ुक़हा ने किताब (हिदाया) की इबारत की तरह मुतलक़ (बिना शर्त) जवाब दिया है और फ़क़ीह अबू जाफ़र ने इसी पर फ़तवा दिया।" | [उर्दू अनुवाद]: "आम फ़ुक़हा ने किताब (हिदाया) की इबारत की तरह मुतलक़ जवाब दिया है और फ़क़ीह अबू जाफ़र ने इसी पर फ़तवा दिया। (त)"

1. अशअतुल लमआत, बाब: मन सल्ल्ला सलात मर्रतैन, फ़स्ल सालिस, मुतबुआ मक्तबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 1/503
2. अल-हिदाया, जुज़ अव्वल, बाब: इदराक अल-फ़रीज़ा, मुतबुआ अरबिया कराची 1/132

पृष्ठ 415 / 721

گفتہ اند کہ عاصی می گرد واز جہت مخالفت امر کہ ظاہرش در وجوب است و جمہور بر آنند کہ امر برائے استحباب است ۱۔ الخ | گنہگار بھی ہوگا کیونکہ اس نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے امر (جس سے ظاہر وجوب ہے) کی مخالفت کی ہے اور جمہور کے نزدیک یہاں امر استحباب کے لئے ہے الخ (ت)

گاہے اگر بعض سنن مسجد میں پڑھنے کا اتفاق ہوا تو علماء فرماتے ہیں وہ کسی عذر و سبب سے تھا کما مر عن الشیخ وبمثلہ قال العلامۃ ابن امیر الحاج في شرح المنیۃ (جیسا کہ شیخ کے حوالے سے گزرا اسی کی مثل علامہ ابن امیر الحاج نے شرح منیہ میں فرمایا۔ت) معہذا ترک احیاناً منافی سنیت و استحباب نہیں بلکہ اس کا مقرر و مؤکد ہے کہ مواظبت محققین کے نزدیک امارت وجوب کما فی البحر وغیرہ (جیسا کہ بحر وغیرہ میں ہے۔ ت) علاوہ بریں اگر بالفرض رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے دائماً سب سنتیں مسجد ہی میں پڑھی ہوتیں، تاہم بعد اس کے کہ حضور ہم سے ارشاد فرما چکے " فرضوں کے سوا تمام نمازیں تمہیں گھر میں پڑھنی چاہئیں " اور فرمایا " ماورائے فرائض اور نمازیں گھر میں پڑھنا مسجد مدینہ طیبہ میں پڑھنے سے زیادہ ثواب رکھتا ہے " بلکہ مسجد میں پڑھتے دیکھ کر وہ ارشاد فرمایا کہ " نماز گھروں میں پڑھا کرو " کما مر کل ذلک (جیسا کہ یہ سب کچھ پیچھے گزرا ہے۔ت) تو ہمارے لئے بہتر گھر ہی میں پڑھنے میں رہے کہ قول فعل پر مرجح ہے اور ان احادیث میں نماز سے صرف نوافل مطلقہ مراد نہیں ہو سکتی کہ ماورائے فرائض میں سنن بھی داخل، اور قضیہ مسجد بنی عبدالاشہل کا خاص سنن مغرب میں تھا کما سبق (جیسا کہ پیچھے گزرا۔ ت) اسی طرح فقہاء بھی عام حکم دیتے اور نوافل کی تخصیص نہیں کرتے ، ہدایہ میں ہے :

والافضل في عامة السنن والنوافل المنزل وھو المروی عن النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ۲۔ | تمام سنن و نوافل کو گھر میں ادا کرنا افضل ہے اور یہ بات رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے مروی ہے۔ (ت)

فتح القدیر میں ہے : عامتھم علی اطلاق الجواب کعبارۃ الکتاب و بہ افتی | عام فقہا نے عبارت کتاب (ہدایہ) کی طرح مطلقاً جواب دیا ہے اور فقیہ ابو جعفر نے اسی پر فتویٰ دیا۔ (ت)

۱ اشعۃ اللمعات باب من صلی صلوۃ مر تین ، فصل ثالث مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱ / ۵۰۳ ۲ الہدایۃ جز اول باب ادراک الفریضۃ مطبوعہ عربیہ کراچی ۱ / ۱۳۲

Fatawa Razawiyya Volume Seven

The jurist Abu Ja'far said: "Unless one fears being distracted from them upon returning; if there is no such fear, then the house is superior."[1] This fatwa has been given with the condition that if there is a fear of missing the supererogatory (nafl) prayers due to some preoccupation upon returning home, then one should perform them in the mosque. However, if there is no such fear, performing them at home is superior. (t)

It is stated in Sharh al-Saghir: "Furthermore, regarding the Sunnah of Fajr, and similarly all other Sunnahs, it is better to perform them at home, or near the door of the mosque. As for the Sunnahs after the obligatory (fard) prayer, if one performs them in the mosque, it is good, but performing them at home is superior. This is not specific to the Sunnahs after the obligatory prayer; rather, for all supererogatory prayers except Tarawih and Tahiyyat al-Masjid, the home is superior, as it is narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he used to perform all Sunnahs and Witr at home."[2] Summarized. Then, regarding the Sunnahs of Fajr and similarly the remaining Sunnahs, performing them at home is superior, or performing them near the mosque's door is also acceptable. As for those Sunnahs after the obligatory prayers, performing them in the mosque is fine, but performing them at home is better. This matter is not limited only to the Sunnahs after the obligatory prayers; rather, except for Tarawih and Tahiyyat al-Masjid, performing all other supererogatory prayers at home is superior because it is narrated about the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) that he used to perform Sunnahs and Witr at home. (Summarized) (t)

And once it is established that performing Sunnahs and nafl prayers at home is superior, and this was the blessed habit of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), and he commanded us thus, then there is no reason to abandon it due to a perceived resemblance to the Rawafid (Shia). Opposing the people of innovation (Ahl al-Bid'ah) should be in their innovations or their specific insignias, not that we abandon good deeds of our own religion just because they adopt them. After all, the Rawafid also recite the Kalima. In short, the original recommended (mustahab) ruling is that the preceding Sunnahs, like the two rak'ahs of Fajr and the four rak'ahs of Zuhr, Asr, and Isha, should generally be performed at home before going to the mosque to gain more reward. And as for the succeeding Sunnahs, like the two rak'ahs after Zuhr, Maghrib, and Isha, for one who has complete self-assurance...

[1] Fath al-Qadir, Chapter on Catching the Obligatory Prayer, published by Maktabah Nooria Razawiyya, Sukkur, 1/416. [2] Saghiri Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Supererogatory Prayers, published by Matba' Mujtabai, Delhi, India, p. 404, 5.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

फकीह अबू जाफ़र ने कहा: "जब तक कि लौटने पर उनसे विचलित होने का डर न हो; यदि डर न हो, तो घर बेहतर है।"[1] यह फतवा इस शर्त के साथ दिया गया है कि यदि घर लौटने पर किसी व्यस्तता के कारण नफ्ल नमाज़ों के छूट जाने का डर हो (तो मस्जिद में ही पढ़ ले), हाँ अगर डर न हो तो घर में अदा करना बेहतर है। (त)

शर्ह-ए-सगीर में है: "फिर फज्र की सुन्नत, और इसी तरह बाकी तमाम सुन्नतों के बारे में यह है कि उन्हें घर में अदा करे और यही बेहतर है, या मस्जिद के दरवाजे के पास अदा करे। रही वे सुन्नतें जो फर्ज़ के बाद हैं, अगर उन्हें मस्जिद में अदा करे तो भी ठीक है और अगर घर में अदा करे तो ज़्यादा बेहतर है। और यह सिर्फ उन सुन्नतों का मामला नहीं है जो फर्ज़ के बाद हैं बल्कि तरावीह और तहिय्यतुल मस्जिद के अलावा बाकी तमाम नफ्लों को घर में अदा करना बेहतर है क्योंकि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बारे में रिवायत है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तमाम सुन्नतें और वित्र घर में ही अदा फरमाते थे।"[2] (संक्षिप्त) फिर सुन्नत, फज्र की सुन्नतों में और इसी तरह बाकी सुन्नतों में कि उन्हें घर में अदा करे और यही बेहतर है या मस्जिद के दरवाजे के पास अदा करे। रही वे सुन्नतें जो फराएज़ के बाद हैं अगर मस्जिद में अदा करे तो भी ठीक और अगर घर में अदा करे तो ज़्यादा बेहतर है, और यह सिर्फ उन सुन्नतों का मामला नहीं है जो फराएज़ के बाद हैं बल्कि तरावीह व तहिय्यतुल मस्जिद के अलावा बाकी तमाम नवाहिल को घर में अदा करना अफ़ज़ल (बेहतर) है क्योंकि रिसालत मआब सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम के बारे में मरवी (वर्णित) है कि आप सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम सुन्नत व वित्र को घर में ही अदा फरमाते थे। (संक्षिप्त) (त)

और जब साबित हो चुका कि सुन्नत व नवाहिल का घर में पढ़ना अफ़ज़ल है, और यही रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम की आदत-ए-तैयबा है, और हुज़ूर ने हमें ऐसा ही हुक्म फरमाया तो रवाफिज़ (शिया) के साथ समानता के ख्याल से इसे छोड़ना कोई वजह नहीं रखता। बिदअत वालों का विरोध उनकी बिदअत या उनके खास प्रतीकों में किया जाना चाहिए, न कि यह कि अपने धर्म के नेक कामों को जो वे अपना लें, हम उन्हें छोड़ते जाएँ आखिर राफिज़ी कलमा भी तो पढ़ते हैं। संक्षेप में, असल मुस्तहब (पसंदीदा) हुक्म यही है कि सुन्नत-ए-क़बलिया जैसे फज्र की दो रकअतें और ज़ुहर, अस्र और ईशा की चार रकअतें मुतलक़न (पूर्ण रूप से) घर में पढ़कर मस्जिद जाएँ ताकि सवाब ज़्यादा पाएँ और सुन्नत-ए-बअदिया जैसे ज़ुहर, मग़रिब और ईशा की दो रकअतें, जिसमें अपने नफ्स पर पूर्ण इत्मीनान हासिल हो...

[1] फतह अल-कदीर, बाब इदराक अल-फरिज़ा, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/416। [2] सगीरी शर्ह मुनियतुल मुसल्ली, नफ्लों का अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, भारत, पृ. 404, 5।

الفقیہ ابو جعفر قال الا ان یخشی ان یشتغل عنہا اذا رجع فان لم یخف فالافضل البیت[1]۔ یہ کہتے ہوئے فتوٰی دیا ہے مگر اس صورت میں کہ جب کسی مشغولیت کی بنا پر گھر لوٹ کر نوافل کے فوت ہو جانے کا خطرہ ہو (تو مسجد میں ہی پڑھ لے) ہاں اگر خوف نہ ہو تو گھر میں ادا کرنا افضل ہے (ت)

شرح صغیر میں ہے: ثم السنۃ فی سنۃ الفجر وکذا فی سائر السنن ان یاتی بہا اما فی بیتہ وھو الافضل، اوعند باب المسجد واما السنن التی بعد الفریضۃ فان ان تطوع بہا فی المسجد فحسن وتطوعہ بہا فی البیت افضل، وھذا غیر مختص بما بعد الفریضۃ بل جمیع النوافل ماعدا التراویح وتحیۃ المسجد الافضل فیہا المنزل لما روی عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم انہ کان یصلی جمیع السنن والوتر فی البیت[2] ھ ملخصاً۔ پھر سنت، سننِ فجر میں اسی طرح بقیہ سنن میں کہ ان کو گھر میں ادا کرے اور یہ ہی افضل ہے یا دروازہ مسجد کے پاس ادا کرے۔ رہیں وہ سنتیں جو فرائض کے بعد ہیں اگر مسجد میں ادا کرے تو بھی ٹھیک اور اگر گھر میں ادا کرے تو زیادہ بہتر ہے، اور یہ صرف ان سنن کا معاملہ نہیں جو فرائض کے بعد ہیں بلکہ تراویح و تحیہ المسجد کے علاوہ باقی تمام نوافل کو گھر میں ادا کرنا افضل ہے کیونکہ رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے بارے میں مروی ہے کہ آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سنن و وتر کو گھر میں ہی ادا فرماتے تھے اھ تلخیصاً (ت)

اور جب ثابت ہو چکا کہ سنن و نوافل کا گھر میں پڑھنا افضل، اور یہی رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی عادتِ طیبہ، اور حضور نے یونہی ہمیں حکم فرمایا تو بخیال مشابہتِ روافض اسے ترک کرنا کچھ وجہ نہ رکھتا ہے۔ اہل بدعت کا خلاف ان کی بدعت یا شعارِ خاص میں کیا جائے نہ یہ کہ اپنے مذہب کے امورِ خیر سے جو بات وہ اختیار کریں ہم اسے چھوڑتے جائیں آخر رافضی

کلمہ بھی تو پڑھتے ہیں، بالجملہ اصل حکم استحبابی یہی ہے کہ سننِ قبلیہ مثل رکعتین فجر و رباعی ظہر و عصر و عشا مطلقاً گھر میں پڑھ کر مسجد کو جائیں کہ ثواب زیادہ پائیں، اور سننِ بعدیہ مثل رکعتین ظہر و مغرب و عشاء میں جسے اپنے نفس پر اطمینانِ کامل حاصل ہو

[1] فتح القدیر باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۱۶ [2] صغیری شرح منیۃ المصلی فصل فی النوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ص ۴۰۴،۵

That he will not be busy with such work after going home that would prevent him from performing the Sunnah prayers; it is better for him to return after performing the obligatory prayers in the mosque and perform the Sunnah prayers at home. An additional reward will be obtained from this: every step taken towards home with the intention of performing Sunnah prayers will be recorded in his good deeds.

Allah the Blessed and Exalted says: "Verily, We give life to the dead, and We record that which they send before (them), and their traces [their footsteps and all that which they leave behind], and all things We have recorded in a clear Book (the Preserved Tablet)." - The command of Allah the Blessed and Exalted is: "We are writing what they have sent forward and the signs they have left behind, and We have accounted for everything in a manifest book." (T)

And those who do not have this certainty should pray in the mosque so that, while considering superiority, the actual prayer is not missed. This meaning is not contrary to the temporary superiority of prayer at home. Its example is the Witr prayer, for which delay until the end of the night is better, but one who does not trust themselves to wake up should pray it beforehand, as stated in the books of jurisprudence. However, the current general practice of Muslims is to pray Sunnah in the mosques, and there are benefits in this, as the peace found in mosques is often less at home. Opposing the national custom causes criticism, pointing of fingers, spreading of doubts, and opens the door to backbiting. Since the command was only recommended, observing these benefits takes precedence over it. The Imams of religion say: "Departing from custom is for fame and is disliked." (T) And Allah Almighty knows best.

Issue 1034: From Gwalior Army, Postal Department, sent by Maulvi Noor-ul-Din Ahmed Sahib, beginning of Dhu al-Hijjah 1312 AH. (1) It is known that performing voluntary (nafl) prayers in congregation, except for Tarawih and solar/lunar eclipse prayers, is abrogated. But among some sheikhs, certain voluntary prayers are performed in congregation according to some books, for example, the prayer of making up for life's missed prayers (4 nafl before the last Friday) and voluntary prayers of the night of Bara'at; what is their origin? On what basis is there permission, and why is there a prohibition? To what extent are the fatwas from which permission was derived credible? (2) Is it appropriate for us to perform the voluntary prayers of the Day of Ashura or not?

The Answer: (1) According to our noble Imams (may Allah be pleased with them), a congregation for voluntary (nawafil) prayers with prior announcement is disliked. In this same ruling...

1 Quran 36/12 Page 417 of 721

कि घर जाकर किसी ऐसे काम में मसरूफ न होगा जो उसे सुन्नतें अदा करने से रोके, वह मस्जिद से फ़र्ज़ पढ़कर वापस आ जाए और सुन्नतें घर ही में पढ़े तो बेहतर है। और इससे एक ज़्यादा सवाब यह हासिल होगा कि जितने क़दम सुन्नतें अदा करने के इरादे से घर तक आएगा, वह सब नेकियाँ लिखी जाएँगी।

अल्लाह तबारक व तआला का फ़रमान है: "हम लिख रहे हैं जो उन्होंने आगे भेजा और जो निशानियां पीछे छोड़ गए और हर चीज़ को हमने एक खुली किताब में दर्ज कर रखा है।" - अल्लाह तबारक व तआला का इरशाद है: "हम लिख रहे हैं जो उन्होंने आगे भेजा और जो निशानियां पीछे छोड़ गए और हर चीज़ को हमने किताब-ए-मुबीन में शुमार कर रखा है।" (त)

और जिसे यह यक़ीन न हो, वह मस्जिद में ही पढ़ ले ताकि अफ़ज़लियत के लिहाज़ में असल नमाज़ ही न छूट जाए। और यह बात घर में नमाज़ पढ़ने की आरज़ी अफ़ज़लियत के ख़िलाफ़ नहीं है। इसकी मिसाल वित्र की नमाज़ है कि रात के आख़िरी हिस्से तक उसकी ताख़ीर बेहतर है, मगर जिसे अपने जागने पर एतमाद न हो वह पहले ही पढ़ ले, जैसा कि फ़िक़्ह की किताबों में है। लेकिन अब मुसलमानों का आम अमल सुन्नतें मस्जिदों ही में पढ़ने का है और इसमें कई फ़ायदे हैं, क्योंकि वह इत्मिनान जो मस्जिदों में है वह घर में कम ही होता है। क़ौम की रीत के ख़िलाफ़ चलना तंज़, उंगली उठने और शक-ओ-शुबह का सबब बनता है और ग़ीबत का दरवाज़ा खोलता है। चूंकि हुक्म सिर्फ़ मुस्तहब था, तो इन फ़ायदों का लिहाज़ रखना इस पर तरजीह रखता है। आइम्मा-ए-दीन फ़रमाते हैं: "आदत के ख़िलाफ़ करना शोहरत और मकरूह है।" (त) वल्लाहु तआला आलम।

मसला १०३४: ग्वालियर फ़ौज, डाक विभाग, मौलवी नूरुद्दीन अहमद साहब की तरफ़ से, पहली ज़िल हिज्जा १३१२ हिजरी। (१) नफ़्ल नमाज़ों का तरावीह और नमाज़-ए-कसूफ़ व ख़सूफ़ के अलावा जमाअत के साथ पढ़ना मन्सूख़ (रद्द) होना तो मालूम है, लेकिन कुछ मशाइख़ के यहाँ किसी किताब के एतबार से कुछ नफ़्ल नमाज़ें, जैसे सलातुल क़ज़ा-ए-उम्र (रमज़ान के आख़िरी जुमे से पहले ४ नफ़्ल) और शबे बरात के नफ़्ल जमाअत से होते हैं, उनकी असल क्या है? जवाज़ (अनुमति) किस बिना पर है और मनाही क्यों है? जिन फ़तावा की रू से जवाज़ निकाला गया है, वे कहाँ तक मोतबर हैं? (२) आशूरा के दिन की नफ़्ल नमाज़ हमारे लिए पढ़ना मुनासिब है या नहीं?

अल-जवाब: (१) हमारे आइम्मा-ए-कराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के नज़दीक नवाफ़िल की जमाअत तदा'ई (बुलावे) के साथ मकरूह है। इसी हुक्म में...

१ अल-क़ुरआन ३६/१२ पेज ४१७ ऑफ़ ७२१

کہ گھر جاکر کسی ایسے کام میں جو اسے ادائے سنن سے باز رکھے مشغول نہ ہوگا وہ مسجد سے فرض پڑھ کر پلٹ آئے اور سنتیں گھر ہی میں پڑھے تو بہتر، اور اس سے ایک زیادت ثواب یہ حاصل ہوگی کہ جتنے قدم بارادۂ بادائے سنن گھر تک آئے گا وہ سب حسنات میں لکھے جائیں گے۔

قال تبارك و تعالیٰ: وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ ۚ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ (1) - اللہ تبارک و تعالیٰ کا فرمان ہے: ہم لکھ رہے ہیں جو انہوں نے آگے بھیجا اور جو نشانیاں پیچھے چھوڑ گئے اور ہر شئی کو ہم نے کتاب مبین میں شمار کر رکھا ہے۔ (ت)

اور جسے یہ وثوق نہ ہو وہ مسجد میں پڑھ لے کہ لحاظ افضلیت میں اصل نماز فوت نہ ہو، اور یہ معنی عارضی افضلیت صلوٰۃ فی البیت کے منافی نہیں، نظیر اس کی نماز وتر ہے کہ بہتر اخیر شب تک اس کی تاخیر ہے مگر جو اپنے جاگنے پر اعتماد نہ رکھتا ہو وہ پہلے ہی پڑھ لے کمافی کتب الفقہ (جیسا کہ کتب فقہ میں ہے۔ت) مگر اب عام عمل اہل اسلام سنن کے مساجد ہی میں پڑھنے پر ہے اور اس میں مصالح ہیں کہ ان میں وہ اطمینان کم ہوتا ہے جو مساجد میں ہے اور عادت قوم کی مخالفت موجب طعن وانگشت نمائی وانتشار ظنون وفخ باب غیبت ہوتی ہے اور حکم صرف استحبا بی تھا تو ان مصالح کی رعایت اس پر مرجح ہے، ائمہ دین فرماتے ہیں: الخروج عن العادۃ شھرۃ و مکروہ (معمول کے خلاف کرنا شہرت اور مکروہ ہے۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۳۴: از لشکر گوالیار محکمہ ڈاک مرسلہ مولوی نور الدین احمد صاحب غرہ ذی الحجہ ۱۳۱۲ھ (۱) نفل کا سوائے تراویح و نماز کسوف و خسوف بجماعت منسوخ ہونا تو معلوم ہے لیکن بعض مشائخ کے یہاں جو باعتبار کسی کتاب کے بعد نمازیں نفل کی مثلاً صلوٰۃ قضائے عمر (۴ نفل

قبل آخری جمعہ کے) اور نفل شبِ برات بجماعت ہوتے ہیں ان کی اصل ہے، جواز کس بنا پر ہے اور ممانعت کیوں ہے، جن فتاوی کی رو سے جواز نکالا ہے وہ کہاں تک معتبر ہے؟ (۲) نفل یوم عاشورہ ہم کو پڑھنا مناسب ہے یا نہیں؟

الجواب: (۱) ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے نزدیک نوافل کی جماعت بتداعی مکروہ ہے۔ اسی حکم میں

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Lunar eclipse prayer (Salat al-Khusuf) is also included; it should be offered individually even if the Friday Imam is present [1], as mentioned in Ash-Shami from Isma'il from Al-Burjandi (as Shami narrated from Isma'il and he from Burjandi. - T). It is stated in Al-Hilya: "As for the congregation for the lunar eclipse prayer, what is apparent from the speech of the vast majority of the scholars of the school of thought is its dislike (karahat) [2] etc." | Regarding the ruling on congregation for the lunar eclipse prayer, it is clear from the statements of the vast majority of the scholars of the [Hanafi] school that it is disliked etc. (T)

Only Tarawih, Solar Eclipse Prayer (Salat al-Kusuf), and Prayer for Rain (Salat al-Istisqa) are exceptions. "And that is by the consensus of our Imams according to the most correct opinion. The difference in the latter (Istisqa) is regarding its status as Sunnah, not its permissibility [3], as clarified in Ad-Durr al-Mukhtar." | According to the most correct view, there is consensus among our Imams; the disagreement regarding the last one (Salat al-Istisqa) is about it being Sunnah, not its permissibility, as explicitly stated in Ad-Durr al-Mukhtar. (T)

According to the most correct view of the school, "Tada'i" (public call/formal invitation for congregation) occurs when there are four or more followers; there is no dislike for two or three. "In Ad-Durr, it is disliked if it is by way of Tada'i, such as four people following one person as mentioned in Ad-Durr [4] etc. In At-Tahtawi on Maraqi al-Falah regarding three followers, the most correct view is the absence of dislike [5]." | In Ad-Durr al-Mukhtar, it says this is disliked if it is by way of Tada'i, for example, four people following one person as stated in Durr, etc. In At-Tahtawi on Maraqi al-Falah, it states if three people follow one, then the most correct view is that it is not disliked. (T)

The "Qaza-e-Umri" prayer, whose performance on the last Friday of the holy month of Ramadan has been invented, and it is believed that through this prayer, all missed prayers (qaza) of one's lifetime, as well as those of one's parents, are nullified, is purely baseless and...

I.T. Majlis of DawateIslami

1. Rad al-Muhtar, Chapter on Solar Eclipse (al-Kusuf), published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/183.
2. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli.

3. Ad-Durr al-Mukhtar, Chapter on Prayer for Rain (al-Istisqa), published by Mujtabai Press, Delhi, 1/118.
4. Ad-Durr al-Mukhtar, end of Chapter on Witr and Supererogatory Prayers (an-Nawafil), published by Mujtabai Press, Delhi, 1/99.
5. Hashiyah at-Tahtawi on Maraqi al-Falah, published by Noor Muhammad Kutub Khana, Aram Bagh, Karachi, p. 211.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

नमाज़े खुसूफ़ (चन्द्र ग्रहण की नमाज़) भी इसमें शामिल है कि वह भी तन्हा पढ़ी जाए चाहे जुमा का इमाम मौजूद हो [1], जैसा कि शामी ने इस्माईल से और उन्होंने बुर्जंदी से नक़ल किया है। त. हलिया में है: "अम्मा अल-जमाअतु फी सलातिल खुसूफ़ फज़ाहिरु कलामिल जम्मिल गफ़ीर मिन अहिलिल मज़हब कराहतुहा [2] इल्ख़।" | रहा सलातुल खुसूफ़ की जमाअत के बारे में हुक्म, तो अहल-ए-मज़हब के जम्म-ए-गफ़ीर (बड़ी जमाअत) के कलाम से यही ज़ाहिर है कि यह मकरूह है इल्ख़। (त)

सिर्फ तरावीह, सलातुल कुसूफ़ और सलातुल इस्तिस्का मुस्तस्ना (अपवाद) हैं। "व ज़ालिका बिविफ़ाक़ि अइम्मतना अलल असह् फ़ल ख़ुल्फ़ु फिल अखीर फिस इस्तिनान दूनाज जवाज़ [3] कमा सर्रह बिही फिद दुर्रिल मुख़्तार।" | असह् मज़हब के मुताबिक़ हमारे अइम्मा का इत्तेफ़ाक़ है, इख्तिलाफ़ आख़िरी (सलातुल इस्तिस्का) के मसनून होने में है न कि जवाज़ में, जैसा कि दुर्र-ए-मुख़्तार में तसरीह है। (त)

तदाई मज़हब-ए-असह् में उस वक़्त मुतहक़्क़िक़ होगी जब चार या ज़्यादा मुक्तदी हों, दो-तीन तक कराहत नहीं। "फ़िद दुर्रि युकरहु ज़ालिका लौ अला सबीलित तदाई बयान युक़्तदा अर्बअतुन बिवाहिदिन कमा फ़िद दुर्रि [4] अह्, फ़ित तहतावी अला मरोक़िल फ़लाह फ़ी इक़्तिदा-ए-सलासाह अल-असह् अदमुल कराहह [5]।" | दुर्र-ए-मुख़्तार में है कि यह मकरूह है अगर अला सबील-ए-तदाई हो, मिसाल के तौर पर चार आदमी एक की इक़्तिदा करें जैसा कि दुर्र में है अह्, तहतावी अला मरोक़िल फ़लाह में है कि अगर तीन ने एक की इक़्तिदा की तो असह् यही है कि यह मकरूह नहीं। (त)

नमाज़-ए-क़ज़ा-ए-उमरी कि आख़िर जुमा माहे मुबारक रमज़ान में इसका पढ़ना ईजाद किया गया और इसमें यह समझा जाता है कि इस नमाज़ से उम्र भर की अपनी और माँ-बाप की भी क़ज़ाएं उतर जाती हैं, महज़ बातिल व...

आई.टी. मज्लिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

1. रद्दुल मुहतार, बाबुल कुसूफ़, मबुआ एच.एम. सईद कम्पनी, कराची, 2/183
2. हिलियतुल महल्ली शरह मुनियतुल मुसल्ली
3. दुर्र-ए-मुख़्तार, बाबुल इस्तिस्का, मबुआ मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, 1/118

4. दुर्र-ए-मुख़्तार, आखिर बाबुल वित्र वन नवाफ़िल, मबुआ मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, 99/1
5. हाशिया अत-तहतावी अला मरोक़िल फ़लाह, मबुआ नूर मुहम्मद कुतुब खाना, आराम बाग़, कराची, पृ. 211

पेज 418/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

نماز خسوف بھی داخل کہ وہ بھی تنہا پڑھی جائے اگرچہ امام جمعہ حاضر ہو ۱؎ کما فی الشامی عن اسمٰعیل عن البرجندی (جیسے کہ شامی نے اسمعیل سے اور انہوں نے برجندی سے نقل کیا ہے۔ ت) حلیہ میں ہے : اما الجماعة في صلوٰة الخسوف فظاهر كلام الجم الغفير من اهل المذهب كراهتها ۲؎ الخ | رہا صلوٰۃ خسوف کی جماعت کے بارے میں حکم تو اہل مذہب کے جم غفیر کے کلام سے یہی ظاہر ہے کہ یہ مکروہ ہے الخ (ت)

صرف تراویح وصلوٰۃ الکسوف وصلوٰۃ الاستسقاء مستثنیٰ ہیں وذلك بوفاق ائمتنا على الاصح فالاخلف فی الاخیر فی الاستنان دون الجواز ۳؎ کما صرح به في الدر المختار۔ | اصح مذہب کے مطابق ہمارے ائمہ کا اتفاق ہے، اختلاف آخری (صلوٰۃ الاستسقاء) کے مسنون ہونے میں ہے نہ کہ جواز میں، جیسے کہ در مختار میں تصریح ہے (ت)

تداعی مذہب اصح میں اس وقت متحقق ہوگی جب چار یا زیادہ مقتدی ہوں دو تین تک کراہت نہیں، فی الدر یکره ذلك لوعلی سبیل التداعی بان یقتدی اربعة بواحد کما فی الدر ۴؎ اه فی الطحطاوی علی مراقی الفلاح فی اقتداء ثلثة الاصح عدم الکراهة ۵؎ | در مختار میں ہے یہ مکروہ ہے اگر علی سبیل التداعی ہو مثلاً چار آدمی ایک کی اقتداء کریں جیسا کہ درر میں ہے اھ ، طحطاوی علی مراقی الفلاح میں ہے اگر تین نے ایک کی اقتداء کی تو اصح یہی ہے کہ یہ مکروہ نہیں۔ (ت)

نماز قضائے عمری کہ آخر جمعہ ماہ مبارک رمضان میں اس کا پڑھنا اختراع کیا گیا اور اس میں یہ سمجھا جاتا ہے کہ اس نماز سے عمر بھر کی اپنی اور ماں باپ کی بھی قضائیں اتر جاتی ہیں محض باطل و

۱ـہ ردالمحتار، باب الکسوف مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۸۳/۲ ۲ـہ حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی ۳ـہ در مختار باب الاستسقاء مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱۱۸/۱ ۴ـہ در مختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۹/۱ ۵ـہ حاشیہ الطحطاوی علی مراقی الفلاح مطبوعہ نور محمد کتب خانہ آرام باغ کراچی ص ۲۱۱

Fatawa Razawiya, Volume Seven

It is an evil and abominable innovation; there is absolutely no trace of it in any reliable book. Although the noble masters (may their secrets be sanctified) also performed the prayer of the Night of Salvation (Shab-e-Bara'at) in congregation, it is stated in the noble Qut al-Qulub:

Arabic Text	Urdu Translation
It is recommended to keep vigil during fifteen nights... (to the words) ...the night of mid-Sha'ban. They used to perform a hundred units (rak'ahs) of prayer on this night with 'Qul Huwa Allahu Ahad' (Surah Al-Ikhlas) recited a thousand times—ten times in each rak'ah. They named this prayer 'Salat al-Khayr' (the Prayer of Goodness) and recognized its blessings. They used to gather for it and sometimes prayed it in congregation.	Vigil is recommended during fifteen nights (later on it is stated) one of them is the fifteenth night of Sha'ban al-Mu'azzam. It is recommended to remain awake on this night as the noble masters would offer a hundred rak'ahs with 'Qul Huwa Allahu Ahad' a thousand times; they would recite 'Qul Huwa Allahu Ahad' ten times in each rak'ah. They named this prayer Salat al-Khayr, its blessing was accepted. On this night (i.e., mid-Sha'ban) they would gather and occasionally perform the prayer in congregation. (T)

And this is the view of the scholars among the Tabi'un such as Luqman bin Amir and Khalid bin Ma'dan, and among the mujtahid Imams like Ishaq bin Rahwayh (may Allah's mercy be upon him). However, the school of thought of our Imams (may Allah be pleased with them) is that if a congregation is held by formal invitation/call, it is disliked (Makruh).

Arabic Text	Urdu Translation
As explicitly stated in Al-Bazzaziya, Al-Tatarkhaniyya, Al-Hawi al-Qudsi, Al-Hilya, Al-Ghunya, Nur al-Idah, Maraqi al-Falah, Al-Ashbah and its commentaries, Ad-Durr al-Mukhtar and its marginalia, and other authoritative books.	As is explicitly detailed in Bazzaziya, Tatarkhaniyya, Al-Hawi al-Qudsi, Hilya, Ghunya, Nur al-Idah, Maraqi al-Falah, Al-Ashbah and its commentaries, Durr-e-Mukhtar and its marginalia, and in addition to these, other reliable books. (T)

(2) Ashura is among the virtuous days, and prayer is the best of worships. Increasing righteous deeds during virtuous times is definitely desired and recommended. However, the Hadith narrated regarding specific supererogatory (Nafil) prayers in a

specific manner on that day is declared by scholars as fabricated (mawdu') and false, as explicitly stated by Ibn al-Jawzi in his Al-Mawdu'at, and Imam Suyuti concurred with him in Al-La'ali. (Ibn al-Jawzi clarified this in his Mawdu'at and Imam Suyuti in Al-La'ali).

1. Qut al-Qulub, Chapter Twenty: On the Mention of Keeping Vigil During Nights, published by Dar Sadir, Beirut, 1/62.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

यह एक बुरा और घृणित नवाचार (बिदअत) है; किसी भी विश्वसनीय पुस्तक में इसका बिल्कुल भी उल्लेख नहीं है। हालाँकि नेक सूफ़ी संतों (क़द्दुस सिर्रहुम) ने शब-ए-बारात की नमाज़ जमात के साथ भी पढ़ी, 'क़ूतुल क़ुलूब' शरीफ़ में है:

अरबी पाठ

पंद्रह रातों में जागना मुस्तहब (पसंदीदा) है... (आगे चलकर फ़रमाया) शाबान-उल-मुअज़्ज़म की पंद्रहवीं रात। वे इस रात में 'कुल हुवल्लाहु अहद' को एक हज़ार बार पढ़ते हुए सौ रकात नमाज़ पढ़ते थे—हर रकात में दस बार 'कुल हुवल्लाहु अहद' पढ़ते। वे इस नमाज़ को 'सलात-उल-खैर' कहते थे और इसकी बरकत को पहचानते थे। वे इसके लिए इकट्ठा होते थे और कभी-कभी इसे जमात के साथ पढ़ते थे।

उर्दू अनुवाद

पंद्रह रातों में शब-बेदारी (जागना) मुस्तहब है (आगे चलकर फ़रमाया) उनमें से एक शाबान-उल-मुअज़्ज़म की पंद्रहवीं रात है कि इसमें शब-बेदार रहना मुस्तहब है कि इसमें मशाइख़े किराम सौ रकात एक हज़ार बार 'कुल हुवल्लाहु अहद' के साथ अदा करते; हर रकात में दस दफ़ा 'कुल हुवल्लाहु अहद' पढ़ते। इस नमाज़ का नाम उन्होंने सलात-उल-खैर रखा था, इसकी बरकत मानी हुई थी। इस रात (यानी पंद्रह शाबान) में वे इकट्ठा होते और कभी-कभी नमाज़ को जमात के साथ अदा करते थे (त)।

और यही ताबिईन उलेमा में से लुक़मान बिन आमिर और खालिद बिन मादान और मुज्तहिद इमामों में से इस्हाक़ बिन राहविया (रहमतुल्लाहि अलैहि) का विचार है। लेकिन हमारे इमामों (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का मज़हब वही है कि अगर जमात बुलावे (तदा'ई) के साथ हो तो मकरूह है।

अरबी पाठ

जैसा कि बज़्ज़िया, तातारखानिया, अल-हावी अल-कुदसी, अल-हिलिया, अल-ग़ुनिया, नूरुल ईज़ाह, मराक़िल फ़लाह, अल-अशबाह और उसकी शरहों, अद-दुर्रुल मुख़्तार और उसके हाशिये और अन्य विश्वसनीय किताबों में स्पष्ट रूप से बताया गया है।

उर्दू अनुवाद

जैसा कि इस पर बज़्ज़िया, तातारखानिया, अल-हावी अल-कुदसी, हिलिया, ग़ुनिया, नूरुल ईज़ाह, मराक़िल फ़लाह, अल-अशबाह और इसकी शरहें, दुर्रे मुख़्तार और इसके हाशिये, और इसके अलावा अन्य मोतमिद किताबों में स्पष्ट रूप से उल्लेख है (त)।

(२) आशुरा फ़ज़ीलत वाले दिनों में से है और नमाज़ बेहतरीन इबादतों में से है, और फ़ज़ीलत वाले समय में नेक कामों की अधिकता निश्चित रूप से वांछित और मुस्तहब है। लेकिन उस दिन एक विशेष तरीके से की जाने वाली नफ़्ल नमाज़ों के बारे में जो हदीस रिवायत की जाती है, उलेमा उसे मौज़ू (गढ़ा हुआ) और बातिल (झूठा) बताते हैं, जैसा कि इब्नुल जौज़ी ने अपनी 'मौज़ूआत' में स्पष्ट किया है और इमाम सुयूती ने 'अल-लाअली' में इसकी पुष्टि की है। (इसकी वज़ाहत इब्नुल जौज़ी ने अपनी मौज़ूआत में की और इमाम सुयूती ने अल-लाअली में)।

1. क़ूतुल क़ुलूब, अध्याय बीस: रातों के जागने के ज़िक्र में, प्रकाशित दार सादर बेरुत 62/1।

بدعت سیئہ شنیعہ ہے کسی کتاب معتبر میں اصلاً اس کا نشان نہیں، نمازِ شبِ برات اگر چہ مشائخِ کرام قدست اسرارہم نے بجماعت بھی پڑھی، قوت القلوب شریف میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
یستحب احیاء خمس عشرۃ لیلۃ (الی قولہ) لیلۃ النصف من شعبان وقد کانوا یصلون فی ھذہ اللیلۃ مائۃ رکعۃ بالف مرۃ قل ھو اللہ احد، عشرا فی کل رکعۃ ویسمون ھذہ الصلوۃ صلوۃ الخیر ویتعرفون برکتھا ویجتمعون فیھا وربما صلوھا جماعۃً 1۔	پندرہ راتوں میں شب بیداری مستحب ہے (آگے چل کر فرمایا) ان میں ایک شعبان المعظم کی پندر ہویں رات ہے کہ اس میں شب بیدار رہنا مستحب ہے کہ اس میں مشائخ کرام سو رکعت ہزار مرتبہ قل ھو اللہ احد کے ساتھ ادا کرتے ہر رکعت میں دس دفعہ قل ھو اللہ احد پڑھتے، اس نماز کا نام انہوں نے صلوۃ الخیر رکھا تھا، اس کی برکت مسلمہ تھی، اس رات (یعنی پندرہ شعبان) میں اجتماع کرتے اور احیاناً نماز کو باجماعت ادا کرتے تھے (ت)

اور یہی علمائے تابعین سے لقمان بن عامر وخالد بن معدان اور ائمہ مجتہدین سے اسحق بن راہویہ رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ کا ہے مگر ہمارے ائمہ رضی اللہ تعالٰی عنہم کا مذہب وہی ہے کہ جماعت بتداعی ہو تو مکروہ ہے

عربی عبارت	اردو ترجمہ
کما نص علیہ فی البزازیۃ والتتارخانیۃ والحاوی القدسی والحلیۃ وغنیۃ ونورالایضاح	جیسا کہ اس پر بزازیہ، تاتارخانیہ، الحاوی القدسی، حلیہ، غنیہ، نورالایضاح، مراقی الفلاح، الاشباہ اور

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ومراقی الفلاح والاشباہ وشروحھا والدرالمختار وحواشیہ وغیرہ ذلک من الکتب المعتمدۃ۔	اس کی شروح، در مختار اور اس کے حواشی، اور اس کے علاوہ دیگر معتمد کتب میں تصریح ہے (ت)

(۲) عاشورا ایام فاضلہ سے ہے اور نماز بہترین عبادات اور اوقاتِ فاضلہ میں اعمالِ صالحہ کی تکثیر قطعاً مطلوب و مندوب مگر اس دن نوافل معینہ بطریق مخصوصہ میں جو حدیث روایت کی جاتی ہے علماء اسے موضوع و باطل بتاتے ہیں کما صرح بہ ابن الجوزی فی موضوعاتہ واقرہ علیہ فی اللآلی (اس کی تصریح ابن جوزی نے اپنی موضوعات میں کی اور امام سیوطی نے اللآلی میں)

1 قوت القلوب فصل العشرون فی ذکر احیاء اللیالی مطبوعہ دار صادر بیروت ۱/۶۲

...has kept it established. (T) In 'Mawdu'at-e-Kabir' of Mulla Ali Qari, it is stated: The Ashura prayer is fabricated by consensus.1 (The Ashura prayer is fabricated by consensus. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 1036: From Jagal area, Thana Haripur, Kot Najibullah Khan, sent by Sher Muhammad Sheikh, 17 Ramadan 1313 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: should one make the intention for Witr, or Wajib, or Sunnah, or what in the Witr prayer? Please explain and be rewarded.

The Answer: The intention for Witr is certainly necessary. Then, if one is satisfied with just that much, it is fine. However, it is better to intend 'Wajib Witr', because in our school of thought, Witr is Wajib (mandatory). If one intends 'Sunnah' in the sense of 'opposite to Wajib', then according to our Imam, the Witr prayer will not be valid.

| (From Arabic) In Durr al-Mukhtar: Specifying the intention is necessary for an obligatory prayer like Zuhr or Asr, and for a mandatory prayer like Witr or a vow. (Summary). In Radd al-Muhtar: Meaning, specifying the status of 'wajib' is not mandatory, but if one is a Hanafi, it is appropriate to intend it so that it aligns with their belief. etc. And Allah Almighty knows best. | It is stated in Durr-e-Mukhtar that at the time of intention, specifying whether it is Fard (e.g., Zuhr or Asr) or Wajib (e.g., Witr or a vow) is necessary. (Summary). And in Radd al-Muhtar, it is said that specifying the 'wajib' status is not mandatory; however, for a Hanafi, it is appropriate to intend it so that it aligns with their belief. etc. And Allah Almighty knows best. |

Problem 1037: From Bengal, Chittagong district, Jeldi post office, sent by Muhammad Habibullah Sahib, 8 Jumada al-Ukhra 1317 AH. (From Persian) What do the scholars of religion say regarding the issue mentioned by Qazi Sanaullah Sahib in 'Ma La Budda Minhu' that... | What is the opinion of scholars on this issue that Qazi Sanaullah mentioned drinking water in 'Ma La Budda Minhu' that... |

1. Al-Asrar al-Marfu'ah by Mulla Ali Qari, Hadith 1311, printed by Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, p. 289.
2. Durr-e-Mukhtar, Chapter on Conditions of Prayer, Mujtabai Press, Delhi, India, 1/72.
3. Radd al-Muhtar, Chapter on Conditions of Prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 1/419.

फतवा-ए-रज़विया | खण्ड ७

...इसे कायम रखा है। ट) मुल्ला अली क़ारी की 'मौज़ुआत-ए-कबीर' में है: आशूरा की नमाज़ सर्वसम्मति से गढ़ी हुई है। १ (आशूरा की नमाज़ सर्वसम्मति से गढ़ी हुई है। ट) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०३६: इलाक़ा जागल, थाना हरीपुर, कोट नजीबुल्लाह ख़ान से, प्रेषक शेर मोहम्मद शेख, १७ रमज़ान शरीफ़ १३१३ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि वित्र की नमाज़ में वित्र की नियत (इरादा) की जाए या वाजिब की या सुन्नत की या किसकी? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वित्र की नियत तो ज़रूरी ही है, फिर चाहे उसी पर संतोष करे। और बेहतर यह है कि 'वाजिब वित्र' की नियत करे क्योंकि हमारे मज़हब में वित्र वाजिब ही हैं। और अगर 'सुन्नत' की नियत वाजिब के विपरीत अर्थ में की, तो हमारे इमाम के नज़दीक वित्र अदा नहीं होंगे।

| 'अद-दुर्रुल मुख्तार' में है: फ़र्ज़ नमाज़ जैसे ज़ुहर या अस्र, और वाजिब नमाज़ जैसे वित्र या मन्नत के लिए नियत के समय स्पष्ट करना आवश्यक है। (संक्षिप्त)। 'रद्दुल मुह्तार' में है: यानी, वुजूब (अनिवार्यता) को स्पष्ट करना अनिवार्य नहीं है, लेकिन यदि वह हनफ़ी है, तो बेहतर है कि वह इसकी नियत करे ताकि यह उसके अक़ीदे (विश्वास) के अनुरूप हो जाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | दुर्रे मुख़्तार में है कि नियत के समय इस बात का निर्धारण कि यह फ़र्ज़ है (जैसे ज़ुहर या अस्र) या वाजिब (जैसे वित्र या मन्नत), आवश्यक है। (संक्षिप्त)। और रद्दुल मुह्तार में है कि वुजूब का निर्धारण अनिवार्य नहीं है; हाँ, अगर वह हनफ़ी हो तो उचित यही है कि इसकी नियत करे ताकि वह उसके अक़ीदे के अनुसार हो जाए। इत्यादि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। |

मसला १०३७: बंगाल, ज़िला चटगाँव, डाकखाना जलदी से, प्रेषक मोहम्मद हबीबुल्लाह साहिब, ८ जमादी-उल-उख़रा १३१७ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि जनाब क़ाज़ी सनाउल्लाह साहिब ने 'मा ला बुद्द मिन्हु' में ज़िक्र किया है कि... | इस मसले में विद्वानों की क्या राय है कि क़ाज़ी सनाउल्लाह ने 'मा ला बुद्द मिन्हु' में पानी पीने के बारे में ज़िक्र किया है कि... |

1. अल-असरार अल-मर्फ़ूआ, मुल्ला अली क़ारी, हदीस १३११, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, पृष्ठ २८९।
2. दुर्रे मुख़्तार, नमाज़ की शर्तों का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, १/७२।

3. रद्दुल मुह्तार, नमाज़ की शर्तों का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, १/४१९।

पृष्ठ ७२१ का ४२०

اسے ثابت رکھا ہے۔ت) موضوعاتِ کبیر ملا علی قاری میں ہے : صلوۃِ عاشوراء موضوع بالاتفاق ۱ (عاشورا کی نماز بالاتفاق موضوع ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۳۶: از علاقہ جاگل تھانہ ہری پور کوٹ نجیب اللہ خاں مرسلہ شیر محمد شیخ ۱۷ رمضان شریف ۱۳۱۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ وتر میں نیت وتر کی کرے یا واجب کی یا سنت کی یا کیا؟ بینوا توجروا

الجواب: وتر کی نیت تو ضرور ہی ہے پھر چاہے اسی قدر پر قناعت کرے اور بہتر یہ ہے کہ وتر واجب کی نیت کرے کہ ہمارے مذہب میں وتر واجب ہی ہیں اور اگر سنت بمعنی مقابل واجب کے نیت کی تو ہمارے امام کے نزدیک وتر ادا نہ ہوں گے۔

| فی الدر المختار لابد من التعیین عند النیۃ لفرض انہ ظھر او عصر وواجب انہ وترا ونذر۲ اھ مختصرا وفی ردالمحتار ای لایلزمہ تعیین الوجوب وان کان حنفیا ینبغی ان ینویہ لیطابق اعتقادہ۳ الخ واللہ تعالی اعلم۔ | در مختار میں ہے نیت کے وقت اس بات کا تعین کہ یہ فرض ہے مثلاً یہ ظہر و عصر کی نماز ہے یا واجب مثلاً وتر یا نذر کی نماز ہے ضروری ہے اھ اختصاراً، اور ردالمحتار میں ہے کہ تعین وجوب لازم نہیں ، ہاں اگر وہ حنفی ہو تو مناسب یہی ہے کہ اس کی نیت کرے تا کہ وہ اس کے اعتقاد کے مطابق ہو جائے الخ۔ واللہ تعالٰی اعلم |

مسئلہ ۱۰۳۷: از ملک بنگالہ ضلع چا ٹگام ڈاکخانہ جلدی مرسلہ محمد حبیب اللہ صاحب ۸ جمادی الاخرٰی ۱۳۱۷ھ چہ می فرمایند علمائے دین اندریں مسئلہ کہ جناب قاضی ثناء اللہ صاحب در

مالابدمنہ آوردہ اند کہ | اس مسئلہ میں علماء کی کیا رائے ہے کہ مالابدمنہ میں قاضی ثناء اللہ نے پانی پینے کا ذکر کیا ہے کہ |

۱ الاسرار المرفوعة لملا علی قاری حدیث ۱۳۱۱ مطبوعہ دارالکتب العلمیة بیروت ص ۲۸۹ ۲ در مختار باب شروط الصلوة مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/ ۷۲ ۳ ردالمختار باب شروط الصلوة مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۴۱۹

Fatawa-e-Razviya, Volume 7

Question: The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to stand for long durations in the Tahajjud prayer until his blessed feet would swell and crack. Is this statement reliable or not? Are both the swelling and the cracking proven from the Sihah Sittah (the six authentic books of Hadith) or from other sources? Some scholars say that the swelling of the blessed feet is proven from the Sihah but the cracking is not. Whose statement is credible? Please explain the issue with references from the books and receive a reward from Allah, the Bestower.

Answer: The statement of the Qazi is correct and sound; to deny it is due to lack of knowledge. Both the swelling and the cracking of the feet are proven from the Sihah Sittah. This report is narrated in Sunan Abi Dawud and Jami' Sahih Imam Bukhari. Sadaqah bin Fadl narrated to us, from Ibn 'Uyaynah, from Ziyad, that he heard Hazrat Mughirah (may Allah be pleased with him) saying: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) stood (in prayer) until his feet swelled. It was said to him: "Allah has forgiven your past and future sins." He said: "Should I not then be a grateful servant?" [1] It was narrated to us by Al-Hasan bin 'Abd al-'Aziz, from 'Abdullah bin Yahya, from Haywah, from Abu al-Aswad, that he heard from Hazrat Mughirah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) used to pray at night until his blessed feet swelled. It was asked of him: "O Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)! Allah the Almighty has given you the glad tidings of forgiveness and pardon through these words: 'That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow' (Surah Al-Fath: 2)..."

[1] Sahih al-Bukhari, Surah al-Fath, under the verse "Liyaghfira lakallahu...", printed by Qadimi Kutub Khana Karachi, 4/16. Page 421 of 721

फतावा-ए-रज़विया, खंड 7

प्रश्न: यह कहा जाता है कि पवित्र पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तहज्जुद की नमाज़ में लंबे समय तक खड़े रहते थे यहाँ तक कि उनके मुबारक पैर सूज जाते और फट जाते। क्या यह कथन विश्वसनीय है या नहीं? क्या पैरों का सूजन और फटना दोनों सिहाह सित्ता (हदीस की छह प्रामाणिक पुस्तकें) से सिद्ध हैं या किसी अन्य स्रोत से? कुछ विद्वानों का कहना है कि मुबारक पैरों का सूजना तो सिहाह से सिद्ध है लेकिन फटना सिद्ध नहीं है। किसका कथन विश्वसनीय है? किताब के हवाले के साथ मसले को स्पष्ट करें और अल्लाह दाता से इनाम पाएँ।

उत्तर: काज़ी साहब का कथन सही और दुरुस्त है; इसका इनकार करना अज्ञानता के कारण है। पैरों का सूजना और फटना दोनों ही सिहाह सित्ता से सिद्ध हैं। यह रिवायत सुनन अबी दाऊद और जामे सही इमाम बुखारी में वर्णित है। हमें सदक़ा बिन फ़ज़ल ने बताया, उन्होंने इब्न उययना से, उन्होंने ज़ियाद से, कि उन्होंने हज़रत मुग़ीरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) को यह कहते हुए सुना कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) खड़े रहे (नमाज़ में) यहाँ तक कि उनके पैर सूज गए। उनसे कहा गया, "अल्लाह ने आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दिए हैं।" उन्होंने फ़रमाया, "तो क्या मैं एक शुक्रगुज़ार बंदा न बनूँ?" [1] हमें अल-हसन बिन अब्दुल अज़ीज़ ने बताया, उन्होंने अब्दुल्ला बिन यह्या से, उन्होंने हयवा से, उन्होंने अबू अल-असवद से सुना कि हज़रत मुग़ीरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सुना कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) रात को क़ियाम फ़रमाते यहाँ तक कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुबारक पैर सूज गए। आपसे अर्ज़ किया गया, "ऐ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)! अल्लाह तआला ने आपको इन शब्दों के ज़रिए मग़फ़िरत और बख्शिश की खुशखबरी दी है: 'ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे' (सूरह अल-फ़तह: 2)..."

[1] सहीह अल-बुखारी, सूरह अल-फ़तह, आयत "लियग़फ़िरा लकलल्लाहु..." के तहत, पुरानी कुतुब खाना कराची द्वारा मुद्रित, 16/4. पृष्ठ 721 का 421

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

سوال: آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نماز تہجد میں قیام طویل فرماتے حتیٰ کہ آپ کے پاؤں مبارک متورم ہو جاتے اور پھٹ جاتے، یہ قول قابل اعتبار ہے یا نہیں، متورم ہونا اور پھٹنا دونوں صحاح ستہ سے ثابت ہیں یا صحاح کے علاوہ سے، بعض علماء کا یہ کہنا ہے کہ مبارک قدموں کا متورم ہونا تو صحاح سے ثابت ہے مگر پھٹ جانا ثابت نہیں، کس کا قول معتبر ہے؟ مسئلہ کتاب کے ساتھ بیان کریں اور عطا کرنے والے اللہ تعالیٰ سے اجر پائیں۔ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در صلوٰۃ تہجد قیام بسیار می فرمودند حتی کہ درپائے مبارک آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ورم و منشق شدہ است، قول مذکور قابل اعتبار است یانہ و ورم و منشق در صحاح ستہ ثابت است یا خارج از صحاح بعض عالم می گویند کہ ورم قدم مبارک آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در صحاح ستہ ثابت است و منشق ثابت نیست قول کدام کس معتبر است بینوا بسند الکتاب و توجروا من اللہ الوھاب۔

الجواب: قاضی صاحب کا کلام درست و صحیح ہے اس کا انکار نا واقفیت ہے، پاؤں کا متورم ہونا اور پھٹ جانا دونوں ہی صحاح ستہ سے ثابت ہیں، یہ خبر سنن ابی داؤد اور جامع صحیح امام بخاری میں مروی ہے کہ ہمیں صدقہ بن فضل انہیں ابن عیینہ انہیں زیاد نے بتایا کہ میں نے حضرت مغیرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو یہ بیان کرتے ہوئے سنا کہ رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم قیام فرماتے حتی کہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے قدم مبارک متورم ہو گئے، آپ سے عرض کیا گیا یارسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم! اللہ تعالیٰ نے آپ کو ان الفاظ کے ذریعے مغفرت و بخشش کی خوشخبری دی ہے لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ تو ایں جا سخن قاضی درست و سوی ست انکارش از نادیدہ روی ست، تورم و انشقاق ہر دو در صحاح ستہ خبرایں سنن ابی داؤد

مروی ست و در جامع صحیح امام بخاری ست حدثنا صدقة بن فضل اخبرنا ابن عیینه ثنا زیاد انه سمع المغیرة یقول قام النبي صلی الله علیه وسلم حتی تورمت قدماه فقیل له قد غفر الله لك ماتقدم من ذنبك وما تأخر قال افلا اکون عبدا شکورا ۱ حدثنا الحسن بن عبدالعزیز حدثنا عبدالله بن یحیی اخبرنا حیوة عن ابی الاسود سنا کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم رات کو قیام فرماتے حتی کہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے قدم مبارک متورم ہو گئے، آپ سے عرض کیا گیا یارسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم! اللہ تعالیٰ نے آپ کو ان الفاظ کے ذریعے مغفرت و بخشش کی خوشخبری دی ہے لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ تو

۱ صحیح البخاری سورة الفتح زیر قول لیغفر لک اللہ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۶/۴

Volume VII Fatawa Razawiya

[Arabic Passage]: It was narrated that [Hasan bin Abdul Aziz] heard from 'Urwa, on the authority of 'A'isha (may Allah be pleased with her), that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to stand in prayer during the night until his feet would crack. 'A'isha asked, "Why do you do this, O Messenger of Allah, when Allah has already forgiven your past and future sins?" He replied, "Should I not be a grateful servant?"[1] [The rest of the] Hadith. Al-Bukhari said in the 'Book of Prayer': "Tafattara qadamahu", al-futoor refers to cracks; "infatarat" and "inshaqqat" both mean to crack/split.[2] Allah Almighty knows best.

[Urdu Explanation]: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Should I not be a grateful servant?" Hasan bin Abdul Aziz narrated that Abdullah bin Yahya Haywa narrated that Abul Aswad stated: I heard from Hazrat Urwa (may Allah be pleased with him) that Hazrat Aisha (may Allah be pleased with her) said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) used to perform night prayers (Qiyam) until his blessed feet would crack. I submitted: "O Messenger of Allah, why do you undergo such hardship when Allah Almighty has provided a guarantee of forgiveness and pardon for your past and future matters?" So the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) replied, "Should I not be a grateful servant?" Imam Bukhari, after mentioning this Hadith in the 'Book of Prayer', said: The meaning of 'Tafattara qadamahu' is for the feet to crack, because both 'infatarat' and 'inshaqqat' mean "to crack". Allah Almighty knows best.

Issue 1038: From Bareilly, Muhalla Sandal Khan, dated 29 Dhul-Qa'dah 1326 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: should the final Nafil (optional prayer) in the Isha prayer be offered sitting or standing? In what manner did the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) always utter these words and in what way does offering them bring more reward? Explain and be rewarded.

The Answer: The luminous Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) offered these Nafil prayers sitting, but at the same time, he said: "I am like you..."

[1] Sahih al-Bukhari, Surah al-Fath, under the verse "Liyaghfira laka Allah..." published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 16/2. [2] Sahih al-Bukhari, Chapter on the Prophet's Night Prayer, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 52/1.

जिल्द हफ़्तुम फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी अनुच्छेद]: यह रिवायत है कि [हसन बिन अब्दुल अज़ीज़] ने उरवा से, आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से सुना कि नबी (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) रात में नमाज़ के लिए खड़े होते थे यहाँ तक कि उनके पैर फट जाते थे। आयशा ने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, आप ऐसा क्यों करते हैं जबकि अल्लाह ने आपके पिछले और अगले गुनाहों को क्षमा कर दिया है?" उन्होंने उत्तर दिया: "क्या मुझे शुक्रगुज़ार बंदा नहीं होना चाहिए?"[1] [हदीस का शेष भाग]। अल-बुखारी ने 'नमाज़ की किताब' में कहा है: 'तफ़त्तारा क़दमाहू', 'अल-फ़ुतूर' का अर्थ है दरारें; 'इनफ़तरात' और 'इनशक़्क़त' दोनों का अर्थ फटना/विभाजित होना है।[2] और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[उर्दू व्याख्या]: हुज़ूर (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) ने फ़रमाया: क्या मैं उसका शुक्रगुज़ार बंदा न बनूँ? हसन बिन अब्दुल अज़ीज़ ने अब्दुल्लाह बिन यहया हैवा से, उन्होंने अबुल असवद से बयान किया कि मैंने हज़रत उरवा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से सुना कि हज़रत आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने फ़रमाया कि रिसालत मआब (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) रात को क़ियाम फ़रमाते यहाँ तक कि आप (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) के मुबारक क़दम फट जाते। मैंने अर्ज़ किया या रसूल अल्लाह इतनी मशक़्क़त क्यों उठाते हो हालाँकि अल्लाह तआला ने आपके अगले और पिछले मामलात पर मग़फ़िरत व बख़्शिश की ज़मानत फ़राहम कर दी है। तो आप (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) ने फ़रमाया क्या मैं उसका शुक्रगुज़ार बंदा न बनूँ? इस हदीस को इमाम बुखारी ने 'किताबुल सलात' में ज़िक्र करके फ़रमाया: 'तफ़त्तर क़दमाहु' अल-फ़ुतूर का अर्थ फट जाना है क्योंकि 'इनफ़तरात' और 'इनशक़्क़त' दोनों का अर्थ "फट जाना" है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १०३८: बरेली, मोहल्ला संदल खां की बज़रिया २९ ज़ुल-क़ादा १३२६ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि नमाज़-ए-इशा में आख़िरी नफ़िल बैठकर पढ़ना चाहिए या खड़े होकर? सरकार-ए-अक़दस (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) ने किस तौर पर हमेशा इन लफ़्ज़ों को अदा फ़रमाया और किस तरह पढ़ना ज़्यादा सवाब का बाइस है? बयान करें और अज्र पाएँ।

अल-जवाब: हुज़ूर पुरनूर (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) ने यह नफ़िल बैठकर पढ़े मगर साथ ही फ़रमा दिया कि मैं तुम्हारे जैसा...

[1] सहीह अल-बुखारी, सूरह अल-फ़तह, आयत "लियग़फ़िरा लका अल्लाह..." के तहत, प्रकाशित क़दीमी कुतुब खाना कराची, १६/२। [2] सहीह अल-बुखारी, बाब 'क़ियामुल नबी (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो)', प्रकाशित क़दीमी कुतुब खाना कराची, ५२/१।

पृष्ठ ४२२/७२१

انه سمع عروة عن عائشة رضی الله تعالی عنها ان نبی صلی الله تعالی علیه وسلم کان یقوم من اللیل حتی تنفطر قدماه فقالت عائشة لم تصنع هذا یارسول الله وقد غفر الله لك ماتقدم من ذنبك وما تأخر قال افلا احب ان اکون عبدا شکورا[1] الحدیث قال البخاري في کتاب الصلوة تفطر قدماه الفطور الشقوق انفطرت انشقت[2] اھ واللہ تعالی اعلم۔

آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا : کیا میں اس کا شکر گزار بندہ نہ بنوں؟ حسن بن عبدالعزیز انہیں عبداللہ بن یحییٰ حیوۃ انہیں ابوالاسود نے بیان کیا کہ میں نے حضرت عروہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے سنا کہ حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا نے فرمایا کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم رات کو قیام فرماتے حتی کہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے مبارک قدم پھٹ جاتے میں نے عرض کیا یا رسول اللہ اتنی مشقت کیوں اٹھاتے ہو حالانکہ اللہ تعالیٰ آپ کے اگلے اور پچھلے معاملات پر مغفرت و بخشش کی ضمانت فراہم کردی ہے۔ تو آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا کیا میں اس کا شکر گزار بندہ نہ بنوں؟ اس حدیث کو امام بخاری نے کتاب الصلوٰۃ میں ذکر کر کے فرمایا: تفطر قدماہ الفطور کا معنی پھٹ جانا ہے کیونکہ انفطرت اور انشقت دونوں کا معنی "پھٹ جانا" ہے اھ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۰۳۸: از بریلی محلہ صندل خاں کی بزریہ ۲۹ ذی القعدہ ۱۳۲۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نماز عشاء میں آخری نفل بیٹھ کر پڑھنا چاہئے یا کھڑے ہو کر؟ سرکار اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے کس طور پر ہمیشہ ان لفظوں کو ادا فرمایا اور کس طرح پڑھنا باعثِ زیادتی ثواب ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: حضور پرنور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے یہ نفل بیٹھ کر پڑھے مگر ساتھ ہی فرما دیا کہ میں تمہارے مثل

1 صحیح البخاری سورۃ الفتح زیر قول لیغفر لک اللہ الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/۱۶ 2 صحیح البخاری باب قیام النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۵۲

Fatawa Ridawiyya Volume 7

No, if the reward is equal for both standing and sitting, then standing is better for the Ummah and yields double reward, but there is no objection to sitting and reciting either. Allah Almighty knows best.

Mas'alah 1039: What do the scholars of religion say on this matter: if a person performs Tahajjud prayer, is it permissible for him to pray Witr after finishing Tarawih? Or, if some of someone's Tarawih prayers were missed by chance, can he pray those after the Imam [finishes Tarawih]?

The Answer: One who prays Tahajjud can pray Witr after Tarawih; however, if there is no certainty of waking up [for Tahajjud], it is better to pray it earlier [after Tarawih]. If someone missed some Tarawih with the Imam, he should pray them after the Imam, whether before or after Witr, though the former is better. Allah Almighty knows best.

Mas'alah 1040: From Alwar State, Rajputana, Mohalla Qaziwara, sent by Maulvi Muhammad Ruknuddin Sahib Naqshbandi, 22 Dhu al-Hijjah 1324 AH. The question is, if the first four Sunnahs of Friday (Jumu'ah) are missed, can they be performed within the Sunnah time after the congregational obligatory (Fard) prayer or not? In this regard, the author of Radd al-Muhtar writes that the Sunnah of Friday is not like the Sunnah of Zuhr. Therefore, it is requested that research on this be sent by return post. After discussions with a few scholars, they pointed towards your research.

The Answer: Yes, perform them within the time; it will be considered performance (Ada), not missed (Qada). It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic]: Unlike the Sunnah of Zuhr and similarly Jumu'ah, for if one fears missing a Rak'ah, he should leave them [the Sunnahs] and follow [the Imam], then perform them on the basis that it is Sunnah within its time, i.e., Zuhr.

[Urdu Translation]: Unlike the Sunnah of Zuhr, the case of Jumu'ah is similar. So if there is a fear of missing one Rak'ah of the prayer, then the Sunnah should be left and one should join the congregation. Then those Sunnahs should be performed in their time, i.e., Zuhr. (T)

In Bahr al-Ra'iq, it is stated:

[Arabic]: "The ruling for the four [Rak'ahs] before Jumu'ah is like the four [before Zuhr]." [Urdu Translation]: "The ruling for the first four Sunnahs of Jumu'ah is the same as those for Zuhr."

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on Catching the Obligatory Prayer, printed by Matba' Mujtabai Delhi India 1/100.

नहीं, यदि खड़े होने और बैठने दोनों में सवाब बराबर है, तो उम्मत के लिए खड़ा होकर पढ़ना बेहतर है और दोहरा सवाब है, और बैठकर पढ़ने पर भी कोई आपत्ति नहीं है। अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1039: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: यदि कोई व्यक्ति तहज्जुद की नमाज़ अदा करता है, तो क्या उसके लिए तरावीह से फारिग होकर वित्र पढ़ना जायज़ है? या, यदि किसी की तरावीह संयोग से कुछ बाकी रह गई है, तो क्या वह इमाम के बाद तरावीह पढ़ सकता है या नहीं?

जवाब: तहज्जुद पढ़ने वाला तरावीह के बाद वित्र पढ़ सकता है, बल्कि अगर जागने का भरोसा न हो तो पहले ही पढ़ लेना बेहतर है। जिसने इमाम के साथ कुछ तरावीह नहीं पाईं, वह इमाम के बाद उन्हें पढ़े, चाहे वित्र से पहले या बाद में, और पहला बेहतर है। अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1040: अलवर रियासत, राजपूताना, मोहल्ला क़ाज़ीवाड़ा से, मौलवी मोहम्मद रुकनुद्दीन साहिब नक्शबंदी द्वारा प्रेषित, 22 ज़िल हिज्जा 1324 हिजरी। प्रश्न यह है कि यदि जुमा की पहली चार सुन्नतें छूट जाएं तो क्या फ़र्ज़ जमाअत के बाद उसे सुन्नत के समय के अंदर ही अदा कर ले या नहीं? इस बारे में रद-उल-मुहतार के लेखक लिखते हैं कि जुमा की सुन्नत ज़ुहर की सुन्नत की तरह नहीं है। अतः अनुरोध है कि इसकी तहकीक़ (शोध) वापसी डाक से सूचित की जाए। कुछ विद्वानों से जो बातचीत हुई, उन्होंने आपकी तहकीक़ की ओर ध्यान दिलाया।

जवाब: हाँ, समय के अंदर उन्हें अदा कर ले, वह अदा होगी कज़ा नहीं। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी]: ज़ुहर की सुन्नत के विपरीत और इसी तरह जुमा का मामला है, क्योंकि यदि एक रकअत छूट जाने का डर हो, तो उन्हें छोड़ दे और पैरवी करे, फिर उन्हें इस आधार पर अदा करे कि वह अपने समय में सुन्नत है, यानी ज़ुहर।

[उर्दू अनुवाद]: ज़ुहर की सुन्नत के विपरीत, इसी तरह जुमा का मामला है, तो अगर नमाज़ की एक रकअत निकल जाने का ख़तरा हो तो सुन्नत तर्क करके जमाअत में शामिल हो जाना चाहिए फिर उन सुन्नतों को अपने वक़्त यानी ज़ुहर में अदा करे। (त)

बहर-उर-राइक़ में है:

[अरबी]: जुमा से पहले की चार रकाअतों का हुक्म ज़ुहर की चार रकाअतों की तरह है। [उर्दू अनुवाद]: जुमा की पहली चार सुन्नतों का हुक्म वही है जो ज़ुहर से [पहले का है]।

[1] दुर्रे मुख्तार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, मुतबुआ मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत 1/100।

نہیں، میرا ثواب قیام و قعود دونوں میں یکساں ہے تو اُمت کے لئے کھڑے ہو کر پڑھنا افضل ہے اور دونا ثواب ہے اور بیٹھ کر پڑھنے پر بھی کوئی اعتراض نہیں واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۳۹: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نمازِ تہجد ادا کرتا ہے لہٰذا اس کو وتر بعد فراغتِ تراویح پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ یا کسی کی تراویح اتفاق سے کچھ باقی رہ گئی ہیں تو وہ امام کے بعد تراویح پڑھ سکتا ہے یا نہیں؟ الجواب: تہجد پڑھنے والا بعدِ تراویح وتر پڑھ سکتا ہے بلکہ جاگنے پر اعتماد نہ ہو تو پہلے ہی پڑھ لینا بہتر ہے، جس نے امام کے ساتھ بعض تراویح نہ پائیں تو بعدِ امام اُن کو پڑھے خواہ وتروں سے پہلے یا بعد، اور اول بہتر ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۴۰: از ریاست الور راجپوتانہ محلہ قاضی واڑہ مرسلہ مولوی محمد رکن الدین صاحب نقشبندی ۲۲ ذی الحجہ ۱۳۲۴ھ مسئلہ یہ ہے کہ جمعہ کی پہلی چار سنتیں اگر قضا ہو جائیں تو بعد فرض جماعت کے اسے سنت وقت کے اندر قضا کر لے یا نہیں؟ اس میں بھی صاحب ردالمحتار تحریر فرماتے ہیں کہ جمعہ کی سنت مثل سنتِ ظہر کے نہیں ہیں لہٰذا گزارش ہے کہ اس کی تحقیق سے واپسی ڈاک اطلاع بخشی جائے، دو چار علماء سے جو گفتگو ہوئی تو انہوں نے جناب کی تحقیق کی طرف توجہ دلائی۔ الجواب: ہاں وقت میں انہیں ادا کر لے وہ ادا ہوگی نہ کہ قضا، درِ مختار میں ہے:

ببخلاف سنة الظهر وكذا الجمعة فانه ان خاف فوت ركعة يتركها ويقتدى ثم ياتى بها على انه سنة فى وقته اى الظهر۔

بخلاف ظہر کی سنت کے، اسی طرح جمعہ کا معاملہ ہے، پس اگر نماز کی ایک رکعت نکل جانے کا خطرہ ہو تو سنن ترک کر کے جماعت میں شامل ہو جانا چاہئے پھر ان سنتوں کو اپنے وقت یعنی ظہر میں ادا کرے۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے:

وحکم الاربع قبل الجمعة کالاربع

جمعہ کی پہلی چار سنتوں کا حکم وہی ہے جو ظہر سے

[1] درِ مختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۱۰۰

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

[Before Zuhr] as it is not hidden -[1]

[It refers to] the first four sunnahs, as is evident (T)

In the marginalia of Allama Khairuddin al-Ramli on Al-Bahr al-Ra'iq, it is quoted from the Fatawa of Allama Sirajuddin Hanuni:

[Arabic]: Therefore, based on what they said in the basic texts (Mutun) and elsewhere, that the Sunnah of Zuhr is to be made up (qada), it requires that the Sunnah of Jumu'ah should also be made up, as there is no difference [between them]. End. Then he quoted from Rawdat al-Ulama what was refuted in Minhat al-Khaliq and Radd al-Muhtar.

Based on what the jurists have stated in the basic texts etc. that the Sunnah prayers of Zuhr should be performed [afterwards if missed], it requires that the Sunnah prayers of Jumu'ah should also be performed, as there is no difference between them. End. Then he quoted from Rawdat al-Ulama that which has been refuted in Minhat al-Khaliq and Radd al-Muhtar (T).

In Jami al-Ramuz:

| **[Arabic]:** The Sunnah of Zuhr is omitted even if [the prayer] is Zuhr technically (hukman), so the Sunnah of Jumu'ah is included in this. Therefore, they are to be performed, contrary to the Sunnah of Zuhr. [3] | If the Sunnah prayers of Zuhr are omitted, even if it is a technical Zuhr, then the Sunnah prayers of Jumu'ah will also be included in the permission for omission. So they should be performed, unlike the Sunnah of Zuhr (T). |

As for Allama Shami's argument that:

| **[Arabic]:** A distinction between the two may be argued from the fact that legal analogy (Qiyas) regarding Sunnah prayers is that there is no making up (qada). Qadi Khan argued for making up the Sunnah of Zuhr based on the narration from Aisha (may Allah be pleased with her) that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) missed the four units (rak'ahs) before Zuhr, he would make them up after it. Thus, their making up is established by Hadith, contrary to analogy -[4] | Sometimes a distinction is made between them by arguing that analogy (Qiyas) requires that there is no making up (qada) for Sunnahs. Qadi Khan argued for the qada (making up) of Zuhr's Sunnah prayers based on the Hadith narrated from

Hazrat Aisha (may Allah be pleased with her) that if the four rak'ahs before Zuhr were missed by the Holy Prophet (peace and blessings be upon him), he would perform them after Zuhr. Thus, their performance is established by Hadith contrary to analogy (T). |

[1] Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter: Adrak al-Faridah, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/75. [2] Marginalia of Minhat al-Khaliq on Al-Bahr al-Ra'iq, under the statement "Hukm al-Arba' qabl al-Jumu'ah", published by Maktaba Islamia, Gunbad-e-Qamus, Iran, 2/5. [3] Jami al-Ramuz, Section: Adrak al-Faridah, published by Maktaba Islamia, Gunbad-e-Qamus, Iran, 1/223. [4] Radd al-Muhtar, Chapter: Section Adrak al-Faridah, Mustafa al-Babi, Egypt, 1/531.

फतावा रज़विया, खंड सात

[ज़ुहर से पहले] जैसा कि स्पष्ट है -[1]

[यह] पहली चार सुन्नतों के बारे में है जैसा कि स्पष्ट है (त)

अल-बह्र अल-रईक पर अल्लामा खैर-उद्दीन अल-रमली के हाशिए में, अल्लामा सिराजुद्दीन हानुनी के फतवे से उद्धृत है:

[अरबी]: अतः ग्रंथों (मुतून) और अन्य जगहों पर जो उन्होंने कहा है, उसके आधार पर कि ज़ुहर की सुन्नत की कज़ा की जानी चाहिए, यह आवश्यक है कि जुमा की सुन्नत की भी कज़ा की जाए, क्योंकि उनमें कोई अंतर नहीं है। समाप्त। फिर उन्होंने रौदतुल उलमा से वह उद्धृत किया जिसे मिन्हातुल खालिक और रद्दुल मुहतार में खारिज कर दिया गया है।

इस आधार पर कि फकीहों ने कहा है कि ग्रंथों आदि में उल्लेख है कि ज़ुहर की सुन्नतें अदा की जानी चाहिए, यह मांग करता है कि जुमा की सुन्नतें भी अदा की जाएं क्योंकि उनमें कोई अंतर नहीं है। अंत। फिर उन्होंने रौदतुल उलमा से वह उद्धृत किया जिसे मिन्हातुल खालिक और रद्दुल मुहतार में खारिज कर दिया गया है (त)।

जामिउर रूमूज़ में है:

| **[अरबी]:** ज़ुहर की सुन्नतें छोड़ दी जाती हैं भले ही [प्रार्थना] केवल तकनीकी अर्थ (हुकमन) में ज़ुहर हो, इसलिए जुमा की सुन्नत इसमें शामिल है। इसलिए, उन्हें ज़ुहर की सुन्नत [को छोड़ने] के विपरीत अदा किया जाना चाहिए [3] | ज़ुहर की सुन्नतें छोड़ दी जाएँ भले ही ज़ुहर हुकमी हो तो छोड़ने के औचित्य में जुमा की सुन्नतें भी शामिल होंगी। तो उन्हें ज़ुहर की सुन्नत के विपरीत अदा किया जाए (त)। |

रहा अल्लामा शामी का तर्क कि:

| **[अरबी]:** दोनों के बीच अंतर के लिए यह तर्क दिया जा सकता है कि सुन्नतों के संबंध में कानूनी सादृश्य (क़ियास) यह है कि कोई कज़ा नहीं है। क़ाज़ी खान ने ज़ुहर की सुन्नत की कज़ा के लिए हज़रत आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित हदीस के आधार पर तर्क दिया कि जब पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ज़ुहर से पहले की चार रकाअतें चूक जाते थे, तो वह उन्हें बाद में अदा करते थे। इस प्रकार, उनकी कज़ा सादृश्य के विपरीत हदीस द्वारा स्थापित की गई

है -[4] | कभी-कभी उनके बीच अंतर के लिए यह तर्क दिया जाता है कि क़ियास का तकाज़ा है कि सुन्नतों में कज़ा नहीं है, और क़ाज़ी ख़ां ने ज़ुहर की सुन्नतों की कज़ा पर उस हदीस से तर्क किया है जो हज़रत आयशा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से वर्णित है कि अगर ज़ुहर से पहले की चार रकातें हुज़ूर अलैहिस्सलाम से रह जातीं, तो आप सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ज़ुहर के बाद उन्हें अदा फ़रमाते थे। तो उनकी अदायगी ख़िलाफ़-ए-क़ियास हदीस से साबित हुई (त)। |

[1] अल-बह्र अल-रईक, अध्याय: इदराक अल-फरीदा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 2/75। [2] हाशिय मिन्हात अल-खालिक अला अल-बह्र अल-रईक, "हुक्म अल-अरबा क़ब्ल अल-जुमुअह" कथन के तहत, मक्तबा इस्लामिया, गुंबद-ए-कामूस, ईरान द्वारा प्रकाशित, 2/5। [3] जामिउर रूमूज़, खंड: इदराक अल-फरीदा, मक्तबा इस्लामिया, गुंबद-ए-कामूस, ईरान द्वारा प्रकाशित, 1/223। [4] रद्दुल मुहतार, अध्याय: फसल इदराक अल-फरीदा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/531।

قبل الظهر كما لايخفى -[1] **پہلی چار سنتوں کا ہے جیسا کہ واضح ہے (ت)**

حاشیہ علامہ خیر الدین الرملی علی البحر الرائق میں فتاوٰی علامہ سراج الدین حانونی سے ہے :

فعلى ماقالوه فى المتون وغيرها من ان سنة الظهر تقضى، يقتضى ان تقضى سنة الجمعة اذ لافرق اھ ثم نقل عن روضة العلماء مارده فى منحة الخالق وردالمحتار۔

اس بنا پر کہ جو فقہاء نے کہا ہے کہ متون وغیرہ میں ہے کہ ظہر کی سنتیں ادا کی جائیں اس کا تقاضا ہے کہ جمعہ کی سنتیں بھی ادا کی جائیں کیونکہ ان میں کوئی فرق نہیں اھ پھر انہوں نے روضۃ العلماء سے وہ نقل کیا جسے منحۃ الخالق اور ردالمحتار میں رد کیا ہے (ت)

جامع الرموز میں ہے :

| يترك سنة الظهر ولوحكما فيدخل فيه سنة الجمعة فتقضى على الخلاف سنة الظهر 3 | ظہر کی سنتیں چھوڑ دی جائیں اگرچہ ظہر حکمی ہو تو جواز ترک میں جمعہ کی سنتیں بھی داخل ہوں گی تو انہیں برخلاف سنت ظہر ادا کیا جائے(ت) |

رہا علامہ شامی کا استدلال کہ :

| قد يستدل للفرق بينهما بان القياس في السنن عدم القضأ وقد استدل قاضي خان لقضاء سنة الظهر بما عن عائشة رضي الله تعالى عنها ان النبي صلى الله تعالى عليه وسلم كان اذا فاتته الاربع قبل الظهر قضا هن بعده فيكون قضاء ها ثبت بالحديث على خلاف القياس -4 | بعض اوقات ان کے درمیان فرق

کے لئے یہ استدلال کیا جاتا ہے کہ قیاس کا تقاضا ہے کہ سنن میں قضا نہیں، اور قاضی خاں نے ظہر کی سنتوں کی قضا پر اس حدیث سے استدلال کیا ہے جو حضرت عائشہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ اگر ظہر سے پہلے کی چار رکعات حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام سے رہ جائیں تو آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ظہر کے بعد انہیں ادا فرماتے تھے پس ان کی ادا خلافِ قیاس حدیث سے ثابت ہوئی (ت) |

1- البحر الرائق باب ادراک الفریضہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۷۵ 2- حاشیہ منحۃ الخالق علی البحر الرائق قول حکم الاربع قبل الجمعۃ کے تحت مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۲/۵ 3- جامع الرموز ، فصل ادراک الفریضہ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/۲۲۳ 4- ردالمختار باب فصل ادراک الفریضہ مصطفی البابی مصر ۱/۵۳۱

Fatawa-e-Razvia, Volume VII

Regarding this, the poor one (may the Powerful Lord forgive him) wrote in his annotations:

I say: Concerning the association of the Sunnah prayers of Friday with those of Dhuhr based on equality, there is no harm in performing their missed (qada) prayers contrary to analogy (qiyas). This is because association by indication (dalalat al-ilhaq) does not necessarily require a rational meaning (ma'qul al-ma'na), as specified by Imam Ibn al-Humam and other prominent scholars. In fact, one could argue that the Sunnah prayers of Friday are members of the Sunnah prayers of Dhuhr, thus no association is required. Understand this. In short, the precautionary path is to perform them so that one can be certain of fulfilling the obligation. And Allah Almighty knows best.

Issue 1041: 28 Muharram 1308 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: A person, fearing he would miss the congregational prayer, omitted the Sunnah prayers of Fajr and joined the congregation. Should he now offer those Sunnah prayers after the obligatory ones before sunrise or after? Clarify and be rewarded.

The Answer: Once the obligatory (Fard) Fajr prayer has been offered, the Sunnah prayers must never be performed before sunrise. There is a consensus (ijma) among our Imams (may Allah have mercy on them) on this. Rather, if one wishes to pray them, they should do so after the sun has risen and before noon, not after that. It is stated in Rad al-Muhtar:

When the Sunnah prayers alone are missed, they are not to be made up (qada) before sunrise by consensus, because supererogatory (nafl) prayer is disliked (makruh) after the morning prayer. As for after sunrise, the ruling is the same according to the two Shaikhs (Abu Hanifa and Abu Yusuf), but Imam Muhammad says: 'I prefer that he makes them up before the sun reaches its zenith (zawal),' as stated in al-Durar.

1. Jadd al-Mumtar 'ala Radd al-Muhtar, Chapter on Reaching the Obligatory Prayer, Al-Majma' al-Islami, Mubarakpur (India), 1/243.
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Reaching the Obligatory Prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/57.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द VII

इस पर फ़क़ीर (अल्लाह उसे माफ़ करे) ने अपनी टिप्पणियों में यह लिखा है:

मैं कहता हूँ: जुमे की सुन्नतों को ज़ुहर की सुन्नतों के साथ समानता के आधार पर जोड़ने में, उन्हें क़यास (तर्क) के विरुद्ध क़ज़ा करने में कोई हर्ज नहीं है। क्योंकि 'दलालत' के माध्यम से जोड़ना तर्कसंगत अर्थ (माकूल अल-मानी) होने पर निर्भर नहीं है, जैसा कि इमाम इब्न अल-हुमाम और अन्य प्रमुख विद्वानों ने स्पष्ट किया है। बल्कि कहने वाला यह भी कह सकता है कि जुमे की सुन्नतें ज़ुहर की सुन्नतों का ही हिस्सा हैं, तो फिर कोई जोड़ना (इल्हाक़) हुआ ही नहीं। इसे समझें। संक्षेप में, सावधानी इसी में है कि उन्हें अदा किया जाए ताकि निश्चित रूप से अपनी ज़िम्मेदारी से मुक्त हुआ जा सके। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1041: 28 मुहर्रम 1308 हिजरी धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति ने जमाअत छूटने के डर से फ़ज्र की सुन्नतें छोड़ दीं और जमाअत में शामिल हो गया। अब वह उन सुन्नतों को फ़र्ज़ के बाद सूरज निकलने से पहले पढ़े या बाद में? बयान करें, सवाब पाएँ।

जवाब: जब फ़ज्र के फ़र्ज़ पढ़ लिए हों, तो सुन्नतें सूरज निकलने से पहले हरगिज़ न पढ़े। हमारे इमामों (अल्लाह उन पर रहम करे) का इस पर इजमा (सहमति) है। बल्कि अगर पढ़नी हों, तो सूरज निकलने के बाद और दोपहर (ज़वाल) से पहले पढ़ ले, उसके बाद नहीं। रद अल-मुह्तार में है:

जब सुन्नतें अकेले छूट गई हों, तो सर्वसम्मति से सूरज निकलने से पहले उनकी क़ज़ा न करे क्योंकि उस समय नफ़्ल नमाज़ मकरूह (नापसंद) है। जहाँ तक सूरज निकलने के बाद की बात है, तो शैख़ैन (अबू हनीफ़ा और अबू यूसुफ़) के नज़दीक यही हुक्म है, लेकिन इमाम मुहम्मद फ़रमाते हैं कि ज़वाल से पहले-पहले उन्हें अदा कर लेना मुझे पसंद है, जैसा कि 'दुरर' में है।

1. जद्द अल-मुम्तार अली रद अल-मुह्तार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, अल-मजमा अल-इस्लामी, मुबारकपुर (भारत), 1/243।
2. रद अल-मुह्तार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/57।

पृष्ठ 425/721

اس پر فقیر غفرلہ المولی القدیر نے اپنی تعلیقات میں یہ لکھا:

اقول: جمعہ کی سنتوں کو ظہر کی سنتوں کے ساتھ مساوات کی بناء پر لاحق کرنے میں ان کو خلافِ قیاس قضا کرنے میں کوئی ضرر نہیں کیونکہ دلالتہً الحاق کے لئے معقول المعنی ہونا ضروری نہیں جس طرح اس پر امام ابن الہمام وغیرہ نے تصریح کی ہے بلکہ قائل کے لئے یہ کہنا ممکن ہے کہ جمعہ کی سنتیں ظہر کی سنتوں کا ہی فرد ہیں تو پھر کوئی الحاق نہ ہوگا اسے سمجھو، الغرض احتیاط یہی ہے کہ انہیں بجالایا جائے تاکہ ذمہ داری سے بالیقین عہدہ برآ ہوا جاسکے واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۴۱: ۲۸ محرم ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے فوتِ جماعت کے خوف سے سنتیں فجر کی ترک کیں اور جماعت میں شامل ہو گیا اب وہ ان سنتوں کو فرضوں کے بعد سورج نکلنے سے پیشتر پڑھے یا بعد؟ بینوا توجروا

الجواب: جبکہ فرضِ فجر پڑھ چکا تو سنتیں سورج بلند ہونے سے پہلے ہرگز نہ پڑھے، ہمارے ائمہ رحمہم اللہ تعالٰی عنہم کا اس پر اجماع ہے بلکہ پڑھے تو سورج بلند ہونے کے بعد دوپہر سے پہلے پڑھ لے، نہ اس کے بعد، ردالمختار میں ہے:

جب اکیلی سنن رہ گئی ہوں تو بالاجماع طلوعِ آفتاب سے پہلے انہیں قضا نہ کرے کیونکہ اس وقت نفل نماز مکروہ ہے۔ رہا طلوعِ آفتاب کے بعد کا تو شیخین کے نزدیک یہی حکم ہے مگر امام محمد فرماتے ہیں کہ زوال سے پہلے پہلے ان کا ادا کر لینا مجھے پسند ہے جیسا کہ درر میں ہے (ت)

1 جد الممتار علی ردالمحتار باب ادراک الفریضہ المطبعۃ المجمع الاسلامی مبارکپور (انڈیا) ۱/ ۲۴۳ 2 ردالمحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۵۷

Fatawa-e-Razvia Volume 7

And the notion that this intentionally delays the time for makeup (qada) arises from ignorance. When these Sunnah prayers were not performed before the obligatory (Fard) prayers, they became missed (qada) by themselves. Their designated time was to be prayed before the Fard. Now, if someone prays them after the Fard but before sunrise, they will still be counted as missed (qada) prayers; they will never be considered performed on time (ada). Do you not see his statement: "They are not made up before sunrise by consensus," for he referred to the prayer before sunrise after the Fard as 'qada'. (Don't you see that they said, by consensus, one should not make up prayers before sunrise; in this, the prayer performed after Fard and before sunrise is termed qada. - T). However, performing them before sunrise involves praying voluntary (nafl) prayers after the Fajr Fard, which is not permissible. Therefore, our Imams forbade it, and after sunrise, that hindrance is removed, so they allowed it. And Allah Almighty knows best.

Issue 1022: From Ujjain, residence of Mir Khadim Ali Sahib Assistant, sent by Haji Yaqub Ali Khan Sahib, 22 Shaban 1311 AH. In this matter, what is the ruling: Bakr performed ablution for Fajr prayer and arrived at a time when the Imam is in the final sitting (Qa'da al-Akhira). If he prays the Sunnah, the congregation will be missed, and if he joins the congregation, the Sunnah will be missed. In this situation, should he pray the Sunnah or join the final sitting? State the ruling and be rewarded.

The Answer: In this situation, by consensus, he should join the congregation because joining the congregation is more important and emphasized than praying the Sunnah prayers. When he realizes that if he prays the Sunnah, the congregation will conclude, the ruling by consensus is to join the congregation. Even if the Imam were at the beginning of the second Rakat, the final sitting marks the end of the prayer; how can it be expected that he could finish these Sunnahs and join the congregation before the Imam's final salutations?

In Ad-Durr al-Mukhtar: If one fears missing the two Rakats of Fajr [Fard] due to being occupied with its Sunnah, he should leave them [the Sunnah] because the congregation is more complete.

In Durr-e-Mukhtar, it is stated that if there is a fear of missing the Fajr obligatory prayers due to being busy with Sunnahs, they should be abandoned because the congregation is more complete than them etc. And Allah Almighty knows best (T).

[1] Durr-e-Mukhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, published by Matba Mujtabai, Delhi, India, 1/99.

और यह विचार कि इसमें जानबूझकर समय कज़ा (नष्ट) कराना है, अज्ञानता से उपजा है। जब ये सुन्नतें फ़र्ज़ नमाज़ों से पहले नहीं पढ़ी गईं, तो वे खुद ही कज़ा हो गईं। उनका समय यही था कि वे फ़र्ज़ से पहले पढ़ी जाएं। अब अगर कोई उन्हें फ़र्ज़ के बाद और सूरज निकलने से पहले पढ़ेगा, तो भी वे कज़ा ही होंगी, कभी अदा नहीं होंगी। क्या आपने उनका यह कथन नहीं देखा: "आम सहमति से सूरज निकलने से पहले कज़ा नहीं की जाएगी," क्योंकि उन्होंने फ़र्ज़ के बाद और सूरज निकलने से पहले की नमाज़ को 'कज़ा' कहा है। (आपने नहीं देखा कि उन्होंने कहा, आम सहमति से सूरज उगने से पहले कज़ा न करें, इसमें फ़र्ज़ के बाद सूरज उगने से पहले की नमाज़ को कज़ा कहा गया है। - त)। लेकिन सूरज निकलने से पहले कज़ा करने में फ़ज्र के फ़र्ज़ के बाद नफ़्ल नमाज़ पढ़ना शामिल है, और यह जायज़ नहीं है। इसलिए, हमारे इमामों ने इसे मना किया है, और सूरज निकलने के बाद वह अड़चन नहीं रही, इसलिए अनुमति दे दी। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १०२२: उज्जैन से, मीर खादिम अली साहब असिस्टेंट का निवास, प्रेषक हाजी याकूब अली खान साहब, २२ शाबान १३११ हिजरी। इस मामले में क्या हुक्म है कि बक्र ने फ़ज्र की नमाज़ के लिए वज़ू किया और ऐसे समय में आया कि इमाम आखिरी काअदा (बैठक) में है। अगर वह सुन्नत पढ़ता है तो जमाअत छूट जाती है, और अगर जमाअत में शामिल होता है तो सुन्नतें छूट जाती हैं। इस स्थिति में वह सुन्नतें पढ़े या काअदा में शामिल हो जाए? बयान करें, सवाब पाएं।

उत्तर: इस स्थिति में सर्वसम्मति से वह जमाअत में शामिल हो जाए, क्योंकि जमाअत में शामिल होना सुन्नतें पढ़ने से ज़्यादा महत्वपूर्ण और ताकीदी है। जब उसे मालूम हो कि सुन्नतें पढ़ने पर जमाअत खत्म हो जाएगी, तो सर्वसम्मति से जमाअत में शामिल होने का हुक्म है। भले ही इमाम अभी दूसरी रकात की शुरुआत में ही क्यों न हो, आखिरी काअदा तो नमाज़ का अंत है, इसमें कैसे उम्मीद की जा सकती है कि इमाम के सलाम फेरने से पहले वह ये सुन्नतें पढ़कर जमाअत में मिल सकेगा?

अद-दुर्रुल मुख्तार में: यदि सुन्नत में व्यस्त होने के कारण फ़ज्र की दो रकात [फ़र्ज़] छूटने का डर हो, तो उन्हें छोड़ दिया जाए क्योंकि जमाअत अधिक पूर्ण है।	दुर्रे मुख्तार में है कि सुन्नतों में व्यस्तता के कारण फ़ज्र के फ़र्ज़ों के छूटने का डर हो तो उन्हें छोड़ दिया जाए क्योंकि जमाअत उनसे अधिक मुकम्मल (पूर्ण) है आदि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

[1] दुर्रे मुख्तार, फ़र्ज़ पाने का अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, भारत, १/९९।

اور یہ خیال کہ اس میں قصداً وقت قضا کرانا ہے ناواقفیت سے ناشی ، یہ سنتیں جب فرضوں سے پہلے نہ پڑھی گئیں خود ہی قضا ہو گئیں، اُن کا وقت یہی تھا کہ فرضوں سے پیشتر پڑھی جائیں ، اب اگر فرضوں کے بعد سورج نکلنے سے پیشتر پڑھے گا جب بھی قضا ہی ہوں گی ادا ہر گز نہ ہوں گی الاتری الی قولہ لاتقضی قبل طلوع الشمس بالاجماع فقد سمی صلوتھا قبل الطلوع بعد الفرض قضاء (آپ نہیں دیکھتے کہ انہوں نے کہا، بالا جماع طلوعِ آفتاب سے پہلے قضا نہ کرے، اس میں فرض کے بعد طلوع سے پہلے نماز کو قضا کہا گیا ہے۔ ت) لیکن طلوع سے پہلے قضا کرنے میں فرض فجر کے بعد نوافل کا پڑھنا ہے اور یہ جائز نہیں، لہٰذا ہمارے اماموں نے اس سے منع فرمایا اور بعد طلوع وہ حرج نہ رہا لہٰذا اجازت دی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۲: از اوجین مکان میر خادم علی صاحب اسٹنٹ مرسلہ حاجی یعقوب علی خاں صاحب ۲۲ شعبان ۱۳۱۱ھ اس مسئلہ میں کیا حکم ہے کہ بکر وضو نمازِ فجر کا کر کے ایسے وقت میں آیا کہ امام قعدہ اخیرہ میں ہے جو سنت پڑھتا ہے تو جماعت جاتی ہے اور جماعت میں ملتا ہے تو سنتیں فوت ہوتی ہیں اس صورت میں سنتیں پڑھے یا قعدہ میں مل جائے؟ بینوا توجروا

الجواب: اس صورت میں بالاتفاق جماعت میں شریک ہو جائے کہ جماعت میں ملنا سنتیں پڑھنے سے اہم و آکد ہے ، جب یہ جانے کہ سنتیں پڑھوں گا تو جماعت ہو چکے گی بالاتفاق جماعت میں مل جانے کا حکم ہے اگر چہ ابھی امام رکعت ثانیہ کے شروع میں ہو ، قعدہ تو ختم نماز ہے اس میں کیونکر امید ہو سکتی ہے کہ امام کے سلام سے پہلے یہ سنتیں پڑھ کر جماعت میں مل سکے گا،

فی الدر المختار اذا خاف فوت ركعتی الفجر لاشتغاله بسنتها تركها لكون الجماعة اكمل[1]

در مختار میں ہے کہ سنتوں میں مصروفیت کی بنا پر فجر کے فرائض کے فوت ہونے کا خوف ہو تو انہیں چھوڑ دیا جائے کیونکہ جماعت ان سے اکمل ہے الخ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

[1] در مختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۹۹/۱

Fatawa Ridawiyya Volume 7

Issue 1034: From the location Yomad Fort Ram Cantonment Dera Ismail Khan Regiment No. 8 Bengal, Waziristan region, sent by Abdullah Khan Sahib, Cavalryman, 13 Safar 1320 AH.

Meeting you is the answer to every question, Difficulties are solved by you without dispute. (Meeting you is itself an answer to every question, and questions are solved through you without debate.) After the wish to kiss your feet, the purpose is that among us here, there is a Hafiz of the Holy Quran who recites very beautifully. All the young men consulted and it was decided that the Hafiz Sahib should recite the entire Quran for us. With everyone's advice, after the Isha prayer, in the last two units (rak'ats) of Nafl (voluntary prayer), he recited two parts (paras) daily. After ten days, it was learned that congregational prayer is not correct for Nafl prayers. Later, with everyone's opinion, the Quran was recited in the first two units of the obligatory (Fard) Isha prayer. About eight days might have passed when some said your prayer was not correct. Now please write whether it is correct to recite the Holy Quran outside of the blessed month of Ramadan or not? Now everyone says recite it in Witr, and now it is also heard that congregational prayer is not correct for Sunnah prayers. So, what arrangement should be made? And was the prayer offered in this manner accepted, or should it be made up (Qada)? This place is a mountain, a fort in which nearly a hundred young men live.

The Answer: Congregational prayer for any Nafl (voluntary) prayer except Istisqa (prayer for rain), and for any Sunnah prayer except Tarawih and Kusuf (prayer for solar eclipse), in which four or more persons become followers (Muqtadi), is Makruh (disliked). Regarding congregation for Witr prayers outside of Ramadan, if it happens occasionally by chance, there is no harm, but with regularity (iltizam), the same ruling applies: if there are four or more followers, it is Makruh. In obligatory prayers, reciting so long beyond the Sunnah portion that it becomes burdensome for even one of the followers is strictly forbidden and a sin. Even if there are a thousand followers and all are happily willing for the recitation to exceed the Sunnah length, but one person finds it unpleasant, then respect for that one person is obligatory, and increasing beyond the Sunnah length will be a sin. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic Text	**Urdu Text**
He who has the authority to establish the Friday prayer may lead the people in two units	The person who can establish the Friday prayer can lead people in two

Arabic Text

(rak'ats) like Nafl, and the solar eclipse prayer (Salat al-Kusuf) is Sunnah, and in 'Al-Asrar' its necessity (Wujub) was chosen, and there is a difference of opinion regarding the Sunnah nature of the rain prayer (Salat al-Istisqa).

Page 427 of 721

Urdu Text

units of prayer like Nafl, and the solar eclipse prayer is Sunnah, and in 'Al-Asrar' its necessity was called chosen; regarding the rain prayer being Sunnah...

फतावा रज़विया खण्ड सातवाँ

मसला १०३४: मकाम योमद किला राम छावनी डेरा इस्माइल खान रेजिमेंट नंबर ८ बंगाल, वज़ीरिस्तान से मुर्सला अब्दुल्ला खान साहब, सवार, १३ सफ़र १३२० हिजरी।

आपका दीदार ही हर सवाल का जवाब है, आपसे मुश्किल बिना किसी बहस-मुबाहिसे के हल हो जाती है। (आपसे मुलाकात भी हर सवाल का जवाब है और बिना कहे सुने आपसे सवाल हल हो जाता है)। कदम-बोसी की तमन्ना के बाद अर्ज़ यह है कि यहाँ हम लोगों में एक हाफ़िज़ साहब हैं जो कुरान शरीफ़ की बहुत अच्छी तिलावत करते हैं। सब जवानों ने सलाह की कि हाफ़िज़ साहब हमें पूरा कुरान सुनाएं। सबकी राय से इशा की नमाज़ के बाद आखिरी दो रकात नफ़्ल में रोज़ाना दो पारे सुनाए गए। दस दिन बाद मालूम हुआ कि नफ़्ल में जमाअत दुरुस्त नहीं है। फिर सबकी राय से इशा के फ़र्ज़ों की पहली दो रकातों में कुरान सुनाया गया। ८ दिन सुना होगा कि कुछ लोगों ने कहा कि तुम्हारी नमाज़ सही नहीं हुई। अब आप लिखिये कि रमज़ान के अलावा कुरान शरीफ़ सुनाना किस तरह दुरुस्त है या नहीं? अब सब कहते हैं कि वित्र में सुनाओ, और अब यह भी सुना है कि सुन्नतों में जमाअत दुरुस्त नहीं है, तो फिर क्या इंतज़ाम किया जाए? और जो नमाज़ इस तरह पढ़ी गई वह कुबूल हुई या उसे कज़ा करें? यह जगह पहाड़ है, एक किला है जिसमें हम करीब सौ जवान रहते हैं।

जवाब: नमाज़-ए-इस्तिसका के सिवा हर नफ़्ल नमाज़ और तरावीह व कुसूफ़ के सिवा हर सुन्नत नमाज़ में ऐसी जमाअत जिसमें चार या ज़्यादा लोग मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) बनें, मकरूह है। और रमज़ान के अलावा वित्र की जमाअत अगर इत्तेफ़ाक से कभी हो जाए तो कोई हर्ज़ नहीं, लेकिन पाबंदी के साथ वही हुक्म है कि अगर चार या ज़्यादा मुक़्तदी हों तो कराहत (नापसंदगी) है। और फ़र्ज़ों में सुन्नत की मिकदार से इतनी लंबी किरअत करना कि मुक़्तदियों में से किसी एक पर भी बोझ गुज़रे, सख्त नाजायाज़ और गुनाह है। यहाँ तक कि अगर हज़ार मुक़्तदी हों और सब खुशी से राज़ी हों कि सुन्नत की मिकदार से ज़्यादा पढ़ा जाए, लेकिन अगर एक शख्स को भी नापसंद हो, तो उसी एक का लिहाज़ वाजिब होगा और सुन्नत की मिकदार से बढ़ाना गुनाह होगा। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी पाठ	**उर्दू पाठ**
वह व्यक्ति जिसे जुमे की नमाज़ कायम करने का अधिकार है, वह लोगों को नफ़्ल की तरह दो रकात नमाज़ पढ़ा सकता है, और सूरज ग्रहण की नमाज़ (सलात अल-	वह शख्स जो जुमा कायम कर सकता है, लोगों को नफ़्ल की तरह दो रकात नमाज़ पढ़ा सकता है और सलात-ए-

अरबी पाठ

कुसूफ़) सुन्नत है, और 'अल-असरार' में इसकी वजूब (अनिवार्यता) को मुख्तार (चुना हुआ) कहा गया है, और इस्तिसका की नमाज़ के सुन्नत होने के बारे में मतभेद है।

पृष्ठ ७२१ का ४२७

उर्दू पाठ

कुसूफ़ सुन्नत है, और असरार में इसके वजूब को मुख्तार कहा गया है, नमाज़-ए-इस्तिसका के सुन्नत होने...

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۳۴: از مقام یومد قلعہ رام چھاؤنی ڈیرہ اسمعیل خاں رجمنٹ نمبر ۸ بنگال ملک وزیرستان مرسلہ عبداللہ خاں صاحب سوار ۱۳ صفر ۱۳۲۰ھ

اے لقائے تو جواب ہر سوال مشکل از تو حل شود بے قیل وقال (آپ سے ملاقات بھی ہر سوال کا جواب ہے اور بغیر قیل وقال آپ سے سوال حل ہو جاتا ہے) بعد تمنا قد مبوسی کے مدعا یہ ہے کہ یہاں ہم لوگوں میں ایک حافظ قرآن شریف بہت عمدہ تلاوت کرتے ہیں سب جوانوں کا مشورہ ہوا کہ حافظ صاحب ہم کو پورا قرآن سنائیں سب کی صلاح سے بعد نماز عشاء پچھلی دور کعت نفل میں دو پارے روز سنائے دس یوم بعد معلوم ہوا کہ نفلوں میں جماعت درست نہیں بعد کو سب کی رائے سے عشاء کے فرضوں میں دو رکعت پیشتر میں قرآن سنایا ۸ یوم سنا ہوگا کہ بعض نے کہا تمہاری نماز درست نہ ہوئی اب آپ لکھئے کہ کسی طرح قرآن شریف علاوہ رمضان مبارک سنانا درست ہے یا نہیں؟ اب سب کہتے ہیں وتروں میں سناؤ اور اب یہ بھی سنا ہے کہ سنتوں میں جماعت درست نہیں ہے پھر کیا بند وبست کیا جائے؟ اور جو نماز اس طور پر پڑھی ہے وہ قبول ہوئی یا پھر قضا کریں؟ یہ جگہ پہاڑ ہے ایک قلعہ ہے جس میں ہم قریب سو جوانوں کے رہتے ہیں۔

الجواب: استسقاء کے سوا ہر نماز نفل و تراویح و کسوف کے سوا ہر نماز سنت میں ایسی جماعت جس میں چار یا زیادہ شخص مقتدی بنیں مکروہ ہے اور وتروں کی جماعت غیر رمضان میں اگر اتفاقاً کبھی ہو جائے تو حرج نہیں مگر التزام کے ساتھ وہی حکم ہے کہ چار یا زیادہ مقتدی ہوں تو کراہت ہے اور فرضوں میں قرات طویل قدر سنت سے اس قدر زائد کہ مقتدیوں میں سے کسی شخص پر بار گزرے سخت ناجائز و گناہ ہے یہاں تک کہ اگر ہزار مقتدی ہیں اور سب خوشی سے

راضی ہیں کہ قرات قدر سنت سے زیادہ پڑھی جائے مگر ایک شخص کو نا گوار ہے تو اسی ایک کا لحاظ واجب ہوگا اور قدر سنت سے بڑھا نا گناہ ہوگا، در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
یصلی بالناس من یملك اقامة الجمعة ركعتين كالنفل وصلوة الكسوف سنة واختار فی الاسرار وجوبها واختلف فی استنان صلوة	وہ شخص جو جمعہ قائم کر سکتا ہے لوگوں کو مثل نفل کے دو رکعت نماز پڑھا سکتا ہے اور صلوۃ کسوف سنت ہے، اور اسرار میں اس کے وجوب کو مختار کہا ہے، نماز استسقاء کے سنت ہونے

[Arabic]: Salat al-Istisqa (prayer for rain) without a congregation is Sunnah, rather it is permissible. [Summary] [Urdu]: There is a difference of opinion in this, and it is Sunnah, rather permissible, without a congregation. [Summary (T)]

It is mentioned in it: [Arabic]: Witr and voluntary (Nafl) prayers should not be offered in congregation outside of Ramadan. This means it is disliked (Makruh) if it is done by public invitation (Tada'i), such as four people following one leader as mentioned in Al-Durr[3]. [Urdu]: Apart from Ramadan, Witr and Nafl prayers should not be performed in congregation. That is, this action is disliked if it is done by public invitation in such a way that four people follow one person, as mentioned in Al-Durr (T).

In Rad al-Muhtar it is: [Arabic]: His saying "that is disliked" points to what they said, that the meaning of Al-Quduri's statement in his 'Mukhtasar' "it is not permissible" is dislike (Karahah), not the absence of original permissibility. However, it is mentioned in Al-Khulasah from Al-Quduri that it is not disliked. This is supported in Al-Hilyah by what Al-Tahawi narrated from Miswar bin Makhramah who said: We buried Abu Bakr (may Allah be pleased with him) at night, and Umar (may Allah be pleased with him) said: "I have not yet prayed Witr." So he stood up and we formed a row behind him. He led us in three cycles (rak'ats) of prayer and did not say Taslim except at the end of them. Then he said: And it can be said that the apparent... [Urdu]: His statement "that is disliked" points towards the statement of the scholars who said that the meaning of the word "not permissible" in Quduri's 'Mukhtasar' is that it is disliked, not that the original permissibility is non-existent. However, it is stated in 'Khulasah' from Quduri that it is not disliked. This is supported in 'Hilyah' by the narration that Tahawi narrated from Hazrat Miswar bin Makhramah (may Allah be pleased with him), that we buried Sayyiduna Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him) at night. Then Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) said: "I have not prayed Witr yet." He stood up, so we formed a row behind him. Then he led us in three rak'ats and performed Taslim at the end of them, then said that this statement...

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on Solar Eclipse, Mujtabai Press, Delhi, India, 1/117-118. [2] Durr al-Mukhtar, Chapter on Istisqa, Mujtabai Press, Delhi, India, 1/118. [3] Durr al-Mukhtar, End of the Chapter on Witr and Nafl, Mujtabai Press, Delhi, India, 1/99.

[अरबी]: सलात अल-इस्तिस्का (बारिश की नमाज़) बिना जमात के सुन्नत है, बल्कि यह जायज़ है। [संक्षेप] [उर्दू]: इसमें मतभेद है और यह बिना जमात के सुन्नत बल्कि जायज़ है। [संक्षेप (त)]

इसी में है: [अरबी]: रमज़ान के अलावा वित्र और नफ्ल नमाज़ें जमात के साथ नहीं पढ़नी चाहिए। यानी यह मकरूह है अगर यह 'अली सबील अल-तदाई' (बुलावे के साथ) हो, इस तरह कि चार लोग किसी एक की पैरवी करें जैसा कि 'अल-दुरर'[3] में है। [उर्दू]: रमज़ान के अलावा वित्र और नवाफिल को जमात के साथ अदा न किया जाए यानी यह अमल मकरूह है अगर 'अली सबील अल-तदाई' हो बा-तौर कि चार आदमी किसी एक की इक़्तिदा करें जैसा कि 'दुरर' में है (त)।

रद्द अल-मुह्तार में है: [अरबी]: उनका कहना "वह मकरूह है" उस तरफ इशारा है जो उन्होंने कहा कि कुदूरी के अपने 'मुख्तसर' में "जायज़ नहीं" कहने का मतलब कराहत (नापसंदगी) है, न कि मूल जायज़ होने का अभाव। लेकिन 'अल-खुलासा' में कुदूरी से रिवायत है कि यह मकरूह नहीं है। और इसकी ताईद 'अल-हिलया' में उस रिवायत से की गई है जिसे तहावी ने मिसवर बिन मखरमा से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: हमने अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को रात में दफनाया, तो उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "मैंने अभी वित्र नहीं पढ़ा है।" फिर वह खड़े हुए और हमने उनके पीछे सफ़ बना ली। उन्होंने हमें तीन रकात नमाज़ पढ़ाई और उनमें से आखिर में ही सलाम फेरा। फिर उन्होंने कहा: और यह कहा जा सकता है कि ज़ाहिर... [उर्दू]: उनका कॉल "यकरहु ज़ालिका" (वह मकरूह है) उलमा के इस कॉल की तरफ इशारा है जो उन्होंने फरमाया कि कुदूरी के अपनी 'मुख्तसर' में कॉल "ला यजूज़ु" (जायज़ नहीं) का मानी यह है कि कराहत है न कि असल जवाज़ मादूम (गायब) है लेकिन 'खुलासा' में कुदूरी से है कि यह मकरूह नहीं, और इसकी ताईद 'हिलया' में इस रिवायत से की है जो तहावी ने हज़रत मिसवर बिन मखरमा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है कि हमने सैयदुना अबू बकर सिद्दीक रज़ियल्लाहु अन्हु को रात को दफ़न किया तो हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने फरमाया: "मैंने अभी वित्र नहीं पढ़े," आप खड़े हुए तो हमने उनके पीछे सफ़ बना ली तो उन्होंने हमें तीन रकात पढ़ाईं और उनके आख़िर में सलाम फेरा, फिर कहा कि यह कहना...

[1] दुर्रे मुख्तार, बाब अल-कुसूफ, मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत, 1/117-118। [2] दुर्रे मुख्तार, बाब अल-इस्तिस्का, मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत, 1/118। [3] दुर्रे मुख्तार, आखिर बाब अल-वित्र व अल-नवाफिल, मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत, 1/99।

الاستسقاء[1] وھو بلاجماعۃ مسنونۃ بل ھی جائزۃ[2] اھ ملتقطا۔ | میں اختلاف ہے اور یہ بلاجماعت مسنون بلکہ جائز ہے اھ تلخیصاً (ت)

اسی میں ہے: لا یصلی الوتر ولا التطوع بجماعۃ خارج رمضان ای یکرہ ذلك الوعلی سبیل التداعی بان یقتدی اربعۃ بواحد کما فی الدرر[3]۔ | رمضان کے علاوہ وتر اور نوافل کو جماعت کے ساتھ ادا نہ کیا جائے یعنی یہ عمل مکروہ ہے اگر علی سبیل التداعی ہو بایں طور کہ چار آدمی کسی ایک کی اقتداء کریں جیسا کہ درر میں ہے (ت)

ردالمحتار میں ہے: قولہ یکرہ ذلك اشار الی ما قالوا ان المراد من قول القدوری فی مختصرۃ لایجوز، الکراھۃ لا عدم اصل الجواز لکن فی الخلاصۃ عن القدوری انہ لایکرہ وایدہ فی الحلیۃ بما اخرجہ الطحاوی عن المسور بن مخرمۃ قال دفنا ابابکر رضی اللہ تعالی عنہ لیلا فقال عمر رضی اللہ تعالی عنہ انی لم اوتر فقام وصفنا ورائہ فصلی بنا ثلث رکعات لم یسلم الا فی اخر ھن ثم قال و یمکن ان یقال الظاھر | ان کا قول "یکرہ ذلک" علماء کے اس قول کی طرف اشارہ ہے جو انہوں نے فرمایا کہ قدوری کے اپنی مختصر میں قول "لایجو ز " کا معنی یہ ہے کہ کراہت ہے نہ کہ اصل جواز معدوم ہے لیکن خلاصہ میں قدوری سے ہے کہ یہ مکروہ نہیں ، اور اس کی تائید حلیہ میں اس روایت سے کی ہے جو طحاوی نے حضرت مِسْوَر بن مخرمہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کی ہے کہ ہم نے سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ کورات کو دفن کیا تو حضرت عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا : میں نے ابھی وتر نہیں پڑھے ، آپ کھڑے ہوئے تو ہم نے ان کے پیچھے صف بنالی تو انہوں نے ہمیں تین رکعات پڑھائیں اور ان کے آخر میں سلام پھیرا، پھر کہا کہ یہ کہنا

[1] درمختار باب الکسوف مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱۱۷-۱۸/۱ [2] درمختار باب الاستسقاء مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱۱۸/۱ [3] درمختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۹۹/۱

Fatawa Razawiya - Volume Seven

[Arabic]: Indeed, congregation in it (Witr prayer) is not recommended. If it is done occasionally as Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) did, it would be permissible and not disliked. However, if it is done persistently, it would be a disliked innovation (Bid'ah Makruha) because it goes against what has been inherited (tradition). What Al-Quduri mentioned in his 'Mukhtasar' is interpreted based on this, and what is mentioned in books other than his 'Mukhtasar' is interpreted according to the first case. And Allah knows best.

[Urdu]: It is possible that the apparent view is that congregation in Witr is not recommended. If it happens occasionally, as Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) did, it is permissible and not disliked. If it is done regularly, it is an innovation and disliked because it is contrary to what has been narrated. What is mentioned in 'Mukhtasar al-Quduri' should also be interpreted this way, and what is mentioned in books other than the 'Mukhtasar' should be interpreted according to the first scenario. And Allah knows best. (T)

In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

[Arabic]: It is strictly prohibited (Makruh Tahrimi) to lengthen the prayer for the followers beyond the Sunnah amount... etc. Detailed discussion on this is found in 'Radd al-Muhtar', 'Al-Hilya', and other books. Through research and scrutiny, what we have mentioned becomes clear.

[Urdu]: It is strictly disliked (Makruh Tahrimi) to lengthen the prayer for the followers beyond the amount prescribed by Sunnah... etc. Detailed discussion on this is present in 'Radd al-Muhtar', 'Al-Hilya', etc., and through research and verification, what we mentioned will become apparent. (T)

So, if an arrangement for this is intended, there are three scenarios for it: (1) That long recitation occurs in the first two rak'ats of the obligatory (Fard) prayer, on the condition that the number of people in the congregation is fixed and limited, and they are all heartily willing for this extension, and it does not feel burdensome to anyone.

[Arabic]: Verily, Allah does not tire until you get tired, as mentioned in the Sahih (Hadith) from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him).

[Urdu]: Allah Almighty does not get weary until you get weary, as is the saying of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) in a Sahih Hadith. (T)

If these limited number of people are willing, but the congregation is not fixed solely to them and other people also come and join, and their consent for this lengthening is unknown, then it will not be permissible, to avoid falling into the forbidden (Haram).

---

1. Radd al-Muhtar, Bab al-Witr wa al-Nawafil, Published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/8
2. Durr al-Mukhtar, Bab al-Imamah, Published by Matba Mujtabai, Delhi, India, 1/83
3. Sunan Abu Dawud, Bab ma yu'mar bihi min al-qasd fi as-salat, Published by Aftab Alam Press, Lahore, 1/193

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

[अरबी]: बेशक, इसमें (वित्र की नमाज़ में) जमाअत मुस्तहब नहीं है। अगर यह कभी-कभी हो जैसा कि हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने किया, तो यह मुबाह (जायज़) है और मकरूह नहीं। लेकिन अगर इसे हमेशा किया जाए, तो यह बिदअते-मकरूहा (नापसंदीदा नवाचार) होगा क्योंकि यह रिवायत के खिलाफ है। कुदूरी ने अपने 'मुख्तसर' में जो ज़िक्र किया है, उसे इसी पर महमूल (आधारित) किया जाएगा, और मुख्तसर के अलावा किताबों में जो ज़िक्र है उसे पहली सूरत पर महमूल किया जाएगा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

[उर्दू]: मुमकिन है कि ज़ाहिर यही है कि वित्रों में जमाअत ग़ैर-मुस्तहब है, और अगर यह बाज़ औक़ात (कभी-कभी) हो तो जैसा कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने किया तो यह मुबाह ग़ैर-मकरूह है, और अगर इसमें दवाम (निरंतरता) हो तो यह बिदअत व मकरूह है क्योंकि मंक़ूल के खिलाफ है और मुख्तसर कुदूरी में जो मज़कूर (वर्णित) है उसे भी इसी पर महमूल किया जाएगा और मुख्तसर के अलावा में जो मज़कूर है उसे पहली सूरत पर महमूल किया जाएगा। वल्लाहु तआला आलम। (त)

'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[अरबी]: मुक़्तदियों पर नमाज़ को सुन्नत की मिकदार से ज़्यादा लंबा करना मकरूहे-तहरीमी है... आदि। इस पर विस्तृत चर्चा 'रद्दुल मुहतार', 'अल-हिल्या' आदि में है। शोध और छानबीन से वही ज़ाहिर होगा जो हमने ज़िक्र किया है।

[उर्दू]: नमाज़ का मुक़्तदियों पर क़दरे-सुन्नत से ज़्यादा लंबा करना मकरूहे-तहरीमी है, आदि इस पर तफ़सीली (विस्तृत) कलाम रद्दुल मुहतार और हिल्या वग़ैरह में मौजूद है और बहस व तमहीस (छानबीन) से वह ज़ाहिर होगा जो हमने ज़िक्र किया है (त)

पास अगर इसका बंदोबस्त मन्ज़ूर हो तो इसकी तीन सूरतें हैं: (1) यह कि फर्ज़ों की दो रकअत पेशीं (शुरुआती) में क़िरात हो इस शर्त पर कि जमाअत के आदमी गिने-बंधे (सीमित) हों और वह सब दिल से इस ततवील (लम्बाई) पर राज़ी हों, किसी को गिरां (भारी) न गुज़रे।

[अरबी]: बेशक अल्लाह तआला मलाल (थकान) नहीं देता यहाँ तक कि तुम थक जाओ, जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की सहीह हदीस में है।

[उर्दू]: अल्लाह तआला मलाल नहीं देता यहाँ तक कि तुम मलाल में हो जाओ, जैसा कि सहीह हदीस में रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का फ़रमान है (त)

अगर यह मादूद (गिने-चुने) लोग राज़ी हों मगर जमाअत में यही मोअय्यन (निश्चित) नहीं और लोग भी आकर शरीक हो जाते हैं और उनका इस ततवील पर राज़ी होना मालूम नहीं तो जायज़ न होगा हज़रन अनल वुक़ू फ़िल हराम (हराम में वाक़े होने से बचते हुए)।

---

1. रद्दुल मुहतार, बाब अल-वित्र वल-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/8
2. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब अल-इमामत, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, भारत, 1/83
3. सुनन अबू दाऊद, बाब मा युमरु बिही मिनल क़सद फ़िस-सलात, आफ़ताब आलम प्रेस, लाहौर, 1/193

فتاوٰی رضویہ - جلد ہفتم

ان الجماعة فيه غير مستحبة، ثم ان كان ذلك احياناً كما فعل عمر رضی الله تعالی عنه كان مباحاً غير مكروه، وان كان علی سبيل المواظبة كان بدعة مكروهة لانه خلاف المتوارث وعليه يحمل ماذكره القدوری فی مختصره وما ذكره فی غير مختصره يحمل علی الاول۱ - والله تعالی اعلم۔

ممکن ہے کہ ظاہر یہی ہے کہ وتروں میں جماعت غیر مستحب ہے، اور اگر یہ بعض اوقات ہو تو جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالی عنہ نے کیا تو یہ مباح غیر مکروہ ہے، اور اگر اس میں دوام ہو تو یہ بدعت و مکروہ ہے کیونکہ منقول کے خلاف ہے اور مختصر قدوری میں جو مذکور ہے اسے بھی اسی پر محمول کیا جائے گا اور مختصر کے علاوہ میں جو مذکور ہے اسے پہلی صورت پر محمول کیا جائے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

در مختار میں ہے:

يكره تحريماً تطويل الصلوة علی القوم زائدا علی قدر السنة۲ الخ وتمام الكلام عليه في ردالمحتار والحلية وغيرهما وبالبحث والتنقير يظهر ما ذكرنا۔

نماز کا مقتدیوں پر قدرِ سنت سے زیادہ لمبا کرنا مکروہ تحریمی ہے، الخ اس پر تفصیلی کلام ردالمحتار اور حلیہ وغیرہ میں موجود ہے اور بحث و تمحیص سے وہ ظاہر ہوگا جو ہم نے ذکر کیا ہے (ت)

پس اگر اس کا بندوبست منظور ہو تو اس کی تین صورتیں ہیں: (۱) یہ کہ فرضوں کی دورکعت پیشیں میں قرات ہو اس شرط پر کہ جماعت کے آدمی گنے بندھے ہوں اور وہ سب دل سے اس تطویل پر راضی ہوں کسی کو گراں نہ گزرے،

ان اللہ لا یمل حتی تملوا۳ کما فی الصحیح عن رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم۔

اللہ تعالیٰ ملال نہیں دیتا یہاں تک کہ تم ملال میں ہو جاؤ، جیسا کہ صحیح حدیث میں رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا فرمان ہے (ت)

اگر یہ معدود لوگ راضی ہوں مگر جماعت میں یہی معین نہیں اور لوگ بھی آکر شریک ہو جاتے ہیں اور ان کا اس تطویل پر راضی ہونا معلوم نہیں تو جائز نہ ہوگا حذرا عن الوقوع فی الحرام (حرام میں واقع ہونے سے ڈرتے ہوئے)

---

۱ ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۸ ۲ درمختار باب الامامۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۸۳ ۳ سنن ابوداؤد باب مایؤمر بہ من القصد فی الصلوۃ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۱۹۳

Fatawa Razawiyya - Volume 7

...to avoid. (t)

(2) Let the Hafiz recite in Sunnahs, Nafls, and Witr prayers, and let different people be followers (Muqtadis) each time, so that there are no more than three followers at any given time. For example, after Isha, he recited half a Para (chapter) in two Sunnahs with three followers. Then another three people joined for Witr, and he recited half in them. Then in Nafls, another three joined, and he recited half. Before Witr, the Imam may lead as many Nafls as he wishes with different sets of three people, so that a hundred or more people get a proportional share of participating in a long recitation.

(3) All followers may join together to listen to the entire recitation at once in Sunnahs or Nafls, but only if all followers, or those more than three, make a vow (Nazr) like this: "I make a vow for the sake of Allah Almighty that I will perform these units (rak'ahs) in congregation with this Imam." In this case, there will be no dislikeability (karahat), although this is also not a preferred thing. It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar'[1]:

Arabic Quote	**Urdu Translation/Explication**
In 'Al-Ashbah' from 'Al-Bazzaziyah', it is disliked to follow an Imam in Raghaib, Bara'at, and Qadr prayers, unless one says: "I have vowed so many units with this Imam in congregation." I say, the completion of the phrase in 'Al-Bazzaziyah' in the chapter of Imamate is: "It is not appropriate to go to all this trouble for a disliked matter." And Allah Almighty knows best.	It is mentioned in 'Al-Ashbah' with reference to 'Al-Bazzaziyah' that following in Raghaib prayer, the prayer of Bara'at (Shab-e-Bara'at), and Qadr (Shab-e-Qadr) is disliked (Makruh). However, in the case where someone says: "I have vowed for Allah Almighty that I will perform these units following this Imam," it is permissible. I say, the concluding phrase in 'Al-Bazzaziyah' under the chapter of Imamate is that all these formalities are not appropriate for a disliked act. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1044: From Ahmedabad, Gujarat, Deccan, Mohalla Mirzapur, Madrasa Islamia, sent by Sheikh Ala-ud-Din Sahib, 22 Rabi-ul-Awwal Sharif 1321 AH. What do the scholars of religion say: according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) and the Hanafi scholars, is it permissible to perform the Tahajjud prayer in congregation or not? And is it permissible to perform Nafl prayers in congregation on other special days like the Day of Ashura, etc.? And the local clerics here base the

practice of performing Tahajjud in congregation on the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both)...

---

[1] Durr-ul-Mukhtar, end of the chapter on Witr and Nawafil, printed by Mujtabai Press, Delhi, India, 1/99.

फतावा रज़विया - जिल्द सातवीं

...से बचने के लिए। (त)

(२) सुन्नतों, नफलों, वित्रों में हाफ़िज़ क़िरात करे और हर बार मुख्तलिफ लोग मुक़्तदी हों कि किसी बार में तीन से ज़्यादा मुक़्तदी न हों, मसलन इशा के बाद दो सुन्नतों में तीन मुक़्तदियों के साथ आधा पारा पढ़ लिया फिर वित्रों में दूसरे तीन आदमी शरीक हो गए आधा उनमें पढ़ा फिर नफलों में दूसरे तीन मिल गए आधा अब पढ़ाया वित्रों से पहले जितने नफ़ल चाहे इमाम ने मुख्तलिफ़ तीन-तीन आदमियों के साथ पढ़े कि सौ या ज़्यादा शख्स सब को हिस्सा रसद एक क़िरात तवील में शिरकत पहुँच गई।

(३) सुन्नतें हों ख़्वाह नफलें, सब मुक़्तदी एक साथ शरीक होकर एक ही बार में सारी क़िरात सब सुनें, मगर यूँ कि मुक़्तदी सब या तीन से जितने ज़्यादा हैं यूँ मन्नत मान लें कि मैंने अल्लाह तआला के लिए नज़्र की कि ये रकातें इस इमाम के साथ बा-जमाअत अदा करूँगा। इस सूरत में भी कराहत न रहेगी अगरचे कोई ऐसी पसंदीदा बात ये भी नहीं, 'दुर्रे मुख्तार' में है[1]:

अरबी इबारत	**उर्दू अनुवाद/व्याख्या**
'अल-अशबाह' में 'बज़ाज़िया' के हवाले से है कि नमाज़-ए-रग़ाइब, बराअत और क़द्र में इक़्तदा मकरूह है, सिवाय उस सूरत के जब कहे: 'मैंने इस इमाम के साथ जमाअत से इतनी रकातों की नज़्र की।' मैंने कहा, बज़ाज़िया के बाब-उल-इमामत में इबारत का अगला हिस्सा यह है: 'किसी मकरूह काम के लिए इतना तकल्लुफ़ करना मुनासिब नहीं।' वल्लाहु तआला आलम।	'अशबाह' में 'बज़ाज़िया' के हवाले से है कि नमाज़-ए-रग़ाइब और बराअत (शब-ए-बराअत की नमाज़) और क़द्र (शब-ए-क़द्र की नमाज़) में इक़्तदा मकरूह है, मगर इस सूरत में जब कोई यूँ कहे कि 'मैंने अल्लाह तआला के लिए नज़्र की है कि मैं इस इमाम की इक़्तदा में ये रकातें अदा करूँगा।' बज़ाज़िया के 'बाब-उल-इमामत' में इख्तितामी इबारत यूँ है कि इस मकरूह अम्र के लिए ये तमाम तकल्लुफ़ात मुनासिब नहीं। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसला १०४४: अहमदबाद गुजरात दक्कन, मोहल्ला मिर्ज़ापुर, मदरसा इस्लामिया, मुर्सला शैख़ अलाउद्दीन साहब, २२ रबीउल अव्वल शरीफ १३२१ हिजरी। उलमा-ए-दीन क्या फ़रमाते हैं कि इमाम अबू हनीफा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु और उलमा-ए-हनफिया के नज़दीक नमाज़-ए-तहज्जुद की बा-जमाअत पढ़ना जाइज़ है या नहीं? और दीगर आयाम-ए-मखसूसह मसलन यौम-ए-आशूरा वग़ैरह में

नफ़ल जमाअत से जाइज़ हैं या नहीं? और यहाँ के मौलवी नमाज़-ए-तहज्जुद की जमाअत से पढ़ना हदीस इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से...

---

[1] दुर्रे मुख्तार, आखिर बाबुल वित्र वल नवाफिल, मतबूआ मतबा मुज्तबाई, दिल्ली भारत, १/९९।

سے بچنے کے لئے۔ت)

(۲) سنتوں، نفلوں، وتروں میں حافظ قرات کرے اور ہر بار مختلف لوگ مقتدی ہوں کہ کسی بار میں تین سے زیادہ مقتدی نہ ہوں مثلاً عشاء کے بعد دو سنتوں میں تین مقتدیوں کے ساتھ آدھا پارہ پڑھ لیا پھر وتروں میں دوسرے تین آدمی شریک ہوگئے آدھا ان میں پڑھا پھر نفلوں میں دوسرے تین مل گئے آدھا اب پڑھایا وتروں سے پہلے جتنے نفل چاہے امام نے مختلف تین تین آدمیوں کے ساتھ پڑھے کہ سو یا زیادہ شخص سب کو حصہ رسد ایک قرات طویل میں شرکت پہنچ گئی۔

(۳) سنتوں خواہ نفلوں میں سب مقتدی ایک ساتھ شریک ہو کر ایک ہی بار میں ساری قرات سب سنیں مگر یوں کہ مقتدی سب یا تین سے جتنے زیادہ ہیں یوں منت مان لیں کہ میں نے اللہ تعالیٰ کے لئے نذر کی کہ یہ رکعتیں اس امام کے ساتھ باجماعت ادا کروں اس صورت میں بھی کراہت نہ رہے گی اگر چہ کوئی ایسی پسندیدہ بات یہ بھی نہیں، در مختار میں ہے[1]:

عربی عبارت	اردو ترجمہ/تشریح
في الاشباہ عن البزازیۃ یکرہ الاقتداء فی صلوٰۃ رغائب وبراۃ وقدر الا اذا قال نذرت کذا رکعۃ بھذا الامام جماعۃ اھ قلت وتتمۃ عبارۃ البزازیۃ من الامامۃ ولاینبغی ان یتکلف کل	اشباہ میں بزازیہ کے حوالہ سے ہے کہ نمازِ رغائب اور برائت (شبِ برات کی نماز) اور قدر (شبِ قدر کی نماز) میں اقتداء مکروہ ہے مگر اس صورت میں جب کوئی یوں کہے کہ میں نے اللہ تعالیٰ کے لئے نذر کی ہے کہ میں اس امام کی اقتداء میں یہ رکعتیں ادا کروں گا اھ قلت بزازیہ کے باب

عربی عبارت	اردو ترجمہ/تشریح
هذا التكلف لامر مكروه اھ ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔	الامامت میں اختتامی عبارت یوں ہے کہ اس امر مکروہ کے لئے یہ تمام تکلفات مناسب نہیں اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۴۴: از احمد آباد گجرات دکن محلہ مرزا پور مدرسہ اسلامیہ مرسلہ شیخ علاء الدین صاحب ۲۲ ربیع الاول شریف ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ نزدیک امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور علمائے حنفیہ کی نمازِ تہجد کی ساتھ جماعت کے پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ اور دیگر ایام مخصوصہ مثلاً یوم عاشورا وغیرہ میں نفل جماعت سے جائز ہیں یا نہیں؟ اور یہاں کے مولوی نمازِ تہجد کی جماعت سے پڑھنا از حدیث ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما

---

[1] در مختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت 99/1

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Question:] People say it's mandated and they even perform congregation during Tahajjud time. Is it recommended (Mustahab) or Sunnah to perform Tahajjud and other optional (Nafl) prayers in congregation? And if it's the opposite, is it disliked (Makruh), an innovation (Bid'ah), or what? O Allah, guide us by explaining the ruling of the Book; You will be rewarded on the Day of Reckoning.

[The Answer:] Except for Tarawih, Kusuf (solar eclipse), and Istisqa (prayer for rain), the position of our Imams (may Allah be pleased with them) regarding optional (Nafl) prayer in congregation is well-known and documented in the general books of the school of thought. It is not problematic without invitation (tada'i), but with invitation, it is disliked (Makruh). 'Tada'i' means calling and gathering others, making a large congregation habitual. Its limit was defined by Imam Nasafi and others in 'Al-Kafi' stating that with the Imam, up to one or two persons is permissible by consensus without any dislike; for three people, there is a difference of opinion; and if there are four followers, it is disliked by consensus. This limit is reported from Imam Shams-ul-A'imma. The text of 'Al-Kafi' is:

[Table content:] - (Arabic): (La yusalli tatawwu' bi-jama'ah illa qiyam Ramadan) wa 'an Shams al-A'immah anna al-tatawwu' bi-al-jama'ah innama yukrahu idha kana 'ala sabil al-tada'i amma law iqtada wahid bi-wahid aw ithnan bi-wahid la yukrahu wa idha iqtada thalathah bi-wahid ikhtulifa fihi wa in iqtada arba'ah bi-wahid kuriha ittifaqan. - (Urdu translation): Optional prayers should not be offered in congregation except for the standing (Qiyam) of Ramadan. (It is reported from Shams-ul-A'imma that congregational optional prayer is only disliked when it is by way of invitation (tada'i). If one person follows one, or two follow one, it is not disliked. If three follow one, there is disagreement. If four follow one, it is disliked by consensus). (T)

And the more correct (Asah) view is that there is no dislike even with three followers. It is stated in Hashiyat al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah:

[Table content:] - (Arabic): Qawluhu ikhtulifa fihi wa al-asah 'adam al-karahah. - (Urdu translation): His statement "there is disagreement about it": The more correct view in this is that there is no dislike. (T)

However, it is reported from the same Imam Shams-ul-A'imma in 'Al-Khulasah' etc., that there is no dislike up to three followers by consensus.

Footnotes: 1. Reference: Khulasat al-Fatawa, Chapter 15 regarding Imamat and Following, published by Munshi Nawal Kishore, Lucknow, 1/153. 2. Hashiyat al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, end of the chapter on Witr, published by Nur Muhammad Kutubkhana, Karachi, p. 211.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[प्रश्न:] लोग इसे अनिवार्य कहते हैं और तहज्जुद के समय जमाअत (समूह में प्रार्थना) भी करते हैं। क्या तहज्जुद और नफ़्ल नमाज़ों को जमाअत के साथ पढ़ना मुस्तहब (पसंदीदा) है या सुन्नत? और अगर इसके विपरीत हो तो क्या यह मकरूह (नापसंद) है, बिदअत (नवाचार) है या कुछ और? ऐ अल्लाह, किताब के हुक्म को स्पष्ट करके हमारा मार्गदर्शन कर; तुझे क़यामत के दिन इसका फल मिलेगा।

[उत्तर:] जवाब: तरावीह, कुसूफ (सूर्य ग्रहण) और इस्तिस्क़ा (वर्षा की प्रार्थना) के अलावा नफ़्ल नमाज़ में जमाअत के बारे में हमारे इमामों (अल्लाह उनसे राज़ी हो) का मज़हब (विचार) ज्ञात और प्रसिद्ध है और मज़हब की आम किताबों में लिखा गया है कि बिना दावत (तदाई) के कोई हर्ज नहीं है, लेकिन दावत (तदाई) के साथ मकरूह है। 'तदाई' का अर्थ है एक-दूसरे को बुलाना और इकट्ठा करना और इसे एक बड़ी जमाअत की आदत बना लेना। इसकी सीमा इमाम नसफ़ी आदि ने 'अल-काफ़ी' में इस प्रकार बताई है कि इमाम के साथ एक या दो व्यक्तियों तक बिना किसी विरोध के मकरूह नहीं है और तीन में मतभेद है और यदि चार मुक़्तदी (अनुयायी) हों तो सर्वसम्मति से मकरूह है। यह सीमा इमाम शम्सुल अइम्मा से वर्णित है। 'अल-काफ़ी' का मूल पाठ यह है:

[तालिका सामग्री:] - (अरबी): (ला युसल्ली ततव्वुअ बि-जमाअह इल्ला क़ियाम रमज़ान) व अन शम्स अल-अइम्मा अन्ना अल-ततव्वुअ बि-अल-जमाअह इन्नमा युकरहु इज़ा काना अला सबील अल-तदाई अम्मा लव इक़्तदा वाहिद बि-वाहिद अव इथ्नान बि-वाहिद ला युकरहु व इज़ा इक़्तदा थलाथह बि-वाहिद इख्तिलिफ़ा फ़ीही व इन इक़्तदा अरबअह बि-वाहिद कुरिहा इत्तिफ़ाक़न। - (उर्दू अनुवाद): नफ़्ल नमाज़ें जमाअत के साथ अदा न की जाएँ सिवाय रमज़ान के क़ियाम के। (शम्सुल अइम्मा से इस प्रकार वर्णित है कि नफ़्ल नमाज़ों की जमाअत उस स्थिति में मकरूह है जब यह 'तदाई' के रूप में हो। यदि एक ने एक का अनुसरण किया या दो ने एक का, तो मकरूह नहीं है, और जब तीन एक का अनुसरण करें तो इसमें मतभेद है और यदि चार ने एक का अनुसरण किया तो यह सर्वसम्मति से मकरूह है)। (त)

और अधिक सही (असह) बात यह है कि तीन मुक़्तदियों में भी कराहत (नापसंदगी) नहीं है, तहतावी अली मराक़िल फ़लाह में है:

[तालिका सामग्री:] - (अरबी): क़ौलुहु इख्तिलिफ़ा फ़ीही व अल-असह अदम अल-कराहह। - (उर्दू अनुवाद): उनका कथन "इसमें मतभेद है": इसमें अधिक सही बात यह है कि कराहत नहीं है। (त)

लेकिन उन्हीं इमाम शम्सुल अइम्मा से 'खुलासा' आदि में इस प्रकार वर्णित है कि तीन मुक़्तदियों तक सर्वसम्मति से कराहत नहीं है।

पाद लेख (फ़ुटनोट्स): 1. हवाला: खुलासतुल फ़तावा, पंद्रहवाँ अध्याय, इमामत और इक़्तिदा के बारे में, मुंशी नवल किशोर द्वारा प्रकाशित, लखनऊ, 1/153। 2. हाशियतुत तहतावी अली मराक़िल फ़लाह, नमाज़-ए-वित्र के अध्याय के अंत में, नूर मुहम्मद कुतुबखाना द्वारा प्रकाशित, कराची, पृ. 211।

منصوص کہتے ہیں اور وقت تہجد کے جماعت بھی کرتے ہیں ، آیا جماعت تہجد اور نفلوں کی کرنا مستحب یا سنت کیا ہے؟ اور جبکہ برعکس ہو تو کیا مکروہ ہے یا بدعت ہے یا کیا ہے؟ اللھم اھدنا ببینوا بحکم الکتاب توجر و ایوم الحساب۔

الجواب: تراویح و کسوف و استسقاء کے سوا جماعت نفل میں ہمارے ائمہ رضی اللہ تعالٰی عنہم کا مذہب معلوم و مشہور اور عامہ کتب مذہب میں مذکور و مسطور ہے کہ بلاتداعی مضائقہ نہیں اور تداعی کے ساتھ مکروہ۔ تداعی ایک دوسرے کو بلانا جمع کرنا اور اسے کثرت جماعت لازم عادی ہے اور اس کی تحدید امام نسفی وغیرہ نے کافی میں یوں فرمائی کہ امام کے ساتھ ایک دو شخص تک بالاتفاق بلا کراہت جائز اور تین میں اختلاف اور چار مقتدی ہوں تو بلا اتفاق مکروہ، یہ تحدید امام شمس الائمہ سے منقول ہے کافی کا نص عبارت یہ ہے:

(لا یصلي تطوع بجماعة الا قیام رمضان) وعن شمس الائمة ان التطوع بالجماعة انما یکرہ اذا کان علی سبیل التداعی اما لو اقتدی واحد بواحد او اثنان بواحد لا یکرہ واذا اقتدی ثلثة بواحد اختلف فیه وان اقتدی اربعة بواحد کرہ اتفاقاً۔ نفل جماعت کے ساتھ ادانہ کئے جائیں مگر رمضان کا قیام (شمس الائمہ سے یوں منقول ہے کہ نوافل کی جماعت اس صورت میں مکروہ ہے جب علی سبیل التداعی ہو، اگر ایک نے ایک کی اقتداء کی یا دو نے ایک کی تو کراہت نہیں، اور جب تین ایک کی اقتداء کریں تو اس میں اختلاف ہے اور اگر چار نے ایک کی اقتداء کی تو یہ بالاتفاق مکروہ ہے۔ (ت)

اور اصح یہ ہے کہ تین مقتدیوں میں بھی کراہت نہیں، طحطاوی علی مراقی الفلاح میں ہے:

قولہ اختلف فیہ والاصح عدم الکراھۃ۔ ان کا قول "اختلف فیہ" اس میں اصح یہ ہے کہ کراہت نہیں۔ (ت)

مگر انہیں امام شمس الائمہ سے خلاصہ وغیرہ میں یوں منقول کہ تین مقتدیوں تک بالاتفاق کراہت نہیں

1 بحوالہ خلاصہ الفتاوٰی الفصل الخامس عشر في الامامۃ والاقتدای مطبوعہ منشی نولکشور لکھنؤ ۱/۱۵۳ 2 حاشیہ الطحطاوی علی مراقی الفلاح آخر باب الوتر مطبوعہ نور محمد کتب خانہ کراچی ص ۲۱۱

Fatawa Razawiyya Volume Seventh

There is a difference concerning four [followers], and the correct view is that it is disliked. The text from 'Khulasa-tul-Fatawa', Book of Prayer, Chapter 15, is as follows:

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
The root of this is that the performance of supererogatory (nafl) prayers in congregation, when done by way of invitation (tada'i), is originally disliked according to Al-Sadr al-Shahid. However, if it is performed in a corner of the mosque without Adhan and Iqamah, it is not disliked. Shams al-A'immah al-Halwani (may Allah have mercy on him) stated: If there are three people besides the Imam, it is not disliked by consensus. If there are four, the scholars differ, and the most correct view is that it is disliked.	The basis of this issue is that when a congregation for nafl is held through invitation (tada'i), then according to the root of Sadr al-Shahid, it is disliked. However, if the congregation for nafl takes place in a corner of the mosque without the call to prayer (Adhan) and the commencement call (Iqamah), there is no dislike. Shams al-A'immah al-Halwani stated that if there are three individuals besides the Imam, there is no dislike by consensus. If there are four followers, there is a difference of opinion among scholars, and the correct view is that it is disliked (T).

In summary, for two followers it is permissible by consensus, and for five it is disliked by consensus. Regarding three and four, there is a difference in transmission and among scholars. The correct view is that there is no dislike with three, but there is with four. Thus, the selected position is that if there are four or more people besides the Imam, it is disliked, otherwise not. Therefore, it is mentioned in Durar wa Ghurar and then in Dur al-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
It is disliked if it is done by way of invitation, such as four people following one Imam.	If the congregation for nafl is through invitation in such a way that four people follow one Imam, then it is disliked (T).

Then it is more apparent that this dislike is only 'tanzihi' (mild), i.e., it is contrary to what is better due to its conflict with the inherited tradition (because this method is against the inherited tradition - T). It is not 'tahrimi' (prohibitive), such that it would be sinful and forbidden. It is stated in Radd al-Muhtar:

Arabic Text

In Al-Hilyah, it is apparent that congregation for it is not recommended. Then, if that happens occasionally, it is permissible and not disliked. If it is done consistently, it becomes a disliked innovation (bid'ah) because it goes against the inherited tradition. This is also supported by what is in Al-Bada'i from the statement:

Urdu Translation/Explanation

It is in Al-Hilyah that the apparent view is that congregation for nafl is not recommended. Then if it happens occasionally, it is permissible and not disliked. If there is consistency in it, then due to being against the inherited method, it is a disliked innovation. This is supported by the statement from Al-Bada'i:

1. Khulasa al-Fatawa, Chapter 15 etc., printed by Munshi Nawal Kishore Press, Lucknow 1/154
2. Dur al-Mukhtar, at the end of the chapter on Witr and Nawafil, printed by Mujtabai Press, Delhi, India 1/99

फतावा रज़विया जिल्द हफ्तुम

चार [मक्तदियों] के मामले में मतभेद है और सही बात यह है कि यह मकरूह (नापसंद) है। खुलासातुल फतावा, किताबुल सलात, अध्याय 15 का मूल पाठ इस प्रकार है:

अरबी मूलपाठ

इस मसले की जड़ यह है कि नफ़्ल नमाज़ों की जमाअत जब बुलावे (तदाई) के साथ की जाए, तो सद्रुश शहीद के अनुसार वह मूलतः मकरूह है। लेकिन अगर मस्जिद के किसी कोने में अज़ान और इक़ामत के बिना जमाअत की जाए, तो वह मकरूह नहीं है। शम्सुल आइम्मा हलवानी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फरमाया: यदि इमाम के अलावा तीन व्यक्ति हों, तो सर्वसम्मति से वह मकरूह नहीं है। और यदि चार हों, तो उलेमाओं में मतभेद है और सही राय यह है कि वह मकरूह है।

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

इस मसले की असल यह है कि जब नवाफिल की जमाअत 'अला सबीलुल तदाई' हो तो सद्रुश शहीद की असल में है कि यह मकरूह है लेकिन अगर मस्जिद के कोने में बगैर अज़ान व तकबीर नफ़्ल की जमाअत हुई तो कराहत नहीं, और शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फरमाया कि अगर इमाम के अलावा तीन अफ़राद हों तो बिल-इत्तेफ़ाक़ कराहत नहीं और अगर मक्तदी चार हों तो इसमें मशाइख़ का इख्तिलाफ़ है, और असह् (सही) कराहत है (त)

संक्षेप में, दो मक्तदियों के साथ सर्वसम्मति से जायज़ है और पाँच के साथ सर्वसम्मति से मकरूह। तीन और चार के मामले में रिवायतों और मशाइख़ के बीच मतभेद है। सही राय यह है कि तीन में कराहत नहीं है, चार में है। तो चुना हुआ मत यह निकला कि इमाम के अलावा चार या उससे अधिक हों तो कराहत है, वरना नहीं। इसीलिए 'दुर्रर ओ ग़ुर्रर' और फिर 'दुर्रे मुख्तार' में फरमाया गया है:

अरबी मूलपाठ

यह मकरूह है यदि यह बुलावे के तरीके पर हो, जैसे चार लोग एक का अनुसरण करें।

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

अगर नफ़्ल की जमाअत 'अला सबीलुल तदाई' हो इस तरह कि चार आदमी एक की इक़्तदा करें तो मकरूह है (त)

फिर स्पष्ट यह है कि यह कराहत केवल 'तन्ज़ीही' (हल्की नापसंदगी) है, यानी उत्तम के विरुद्ध है क्योंकि यह विरासत में मिली प्रथा (तवारुथ) के विपरीत है (क्योंकि यह तरीका तवारुथ के खिलाफ है - त)। यह 'तहरीमी' (हराम के करीब) नहीं है कि गुनाह और वर्जित हो। 'रद्दुल मुह्तार' में लिखा है:

अरबी मूलपाठ

हिलिया में स्पष्ट है कि इसमें जमाअत मुस्तहब (पसंदीदा) नहीं है। फिर यदि कभी-कभार ऐसा हो तो वह मुबाह (अनुमत) है और मकरूह नहीं। और यदि यह निरंतर हो तो यह मकरूह बिदअत है क्योंकि यह विरासत में मिली प्रथा के विपरीत है। बदाए' के इस कथन से भी इसकी पुष्टि होती है:

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

हिलिया में है कि ज़ाहिर यही है कि नफ़्ल में जमाअत मुस्तहब नहीं फिर अगर कभी-कभी ऐसा हो तो यह मुबाह है मकरूह नहीं और इसमें दवाम (निरंतरता) हो तो तरीक़ा-ए-मुतवारुथ के खिलाफ होने की वजह से बिदअत-ए-मकरूह है। इसकी ताईद बदाए' के इस क़ौल से होती है

1. खुलासातुल फतावा, अल-फ़स्लुल अल-खामिस अशर इत्यादि, मुद्रित मुंशी नवल किशोर प्रेस, लखनऊ, 1/154
2. दुर्रे मुख्तार, वित्र और नवाफिल अध्याय के अंत में, मुद्रित मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/99

पृष्ठ 721 का 432

چار میں اختلاف ہے اور اصح کراہت۔ فتاوی خلاصہ کا نص عبارت کتاب الصلوۃ فصل خامس ۱۵ عشر میں یہ ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ/تشریح
اصل هذا ان التطوع بالجماعة اذا كان على سبيل التداعي يكره في الاصل للصدر الشهيد اما اذا صلى بجماعة بغير اذان واقامة في ناحية المسجد لايكره وقال شمس الائمة الحلواني رحمه الله تعالى ان كان سوى الامام ثلاثة لايكره بالاتفاق وفي الاربع اختلف المشائخ والاصح انه يكره[1]۔	اس مسئلہ کی اصل یہ ہے کہ جب نوافل کی جماعت علی سبیل التداعی ہو تو صدر شہید کی اصل میں ہے کہ یہ مکروہ ہے لیکن اگر مسجد کے گوشے میں بغیر اذان و تکبیر نفل کی جماعت ہوئی تو کراہت نہیں، اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ اگر امام کے علاوہ تین افراد ہوں تو بالاتفاق کراہت نہیں اور اگر مقتدی چار ہوں تو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے، اور اصح کراہت ہے (ت)

بالجملہ دو مقتدیوں میں بالاجماع جائز اور پانچ میں بالاتفاق مکروہ، اور تین اور چار میں اختلافِ نقل و مشائخ، اور اصح یہ کہ تین میں کراہت نہیں چار میں ہے، تو مذہبِ مختار یہ نکلا کہ امام کے سوا چار یا زائد ہوں تو کراہت ہے ورنہ نہیں، ولہذا در رو غرر پھر درمختار میں فرمایا:

عربی متن	اردو ترجمہ/تشریح
يكره ذلك لوعلى سبيل التداعي بان يقتدى اربعة بواحد[2]۔	اگر نفل کی جماعت علی سبیل التداعی ہو بایں طور پر کہ چار آدمی ایک کی اقتداء کریں تو مکروہ ہے (ت)

پھر اظہر یہ کہ یہ کراہت صرف تنزیہی ہے یعنی خلاف اولی لمخالفتہ التوارث (کیونکہ یہ طریقہ توارث کے خلاف ہے۔ت) نہ تحریمی کہ گناہ و ممنوع ہو، ردالمحتار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ/تشریح
في الحلية الظاهر ان الجماعة فيه غير مستحبة ثم ان كان ذلك احيانا كان مباحا غير مكروه وان كان على سبيل المواظبة كان بدعه مكروهة لانه خلاف المتوارث هـ ويؤيد ايضا مأ فى البدائع من قوله	حلیہ میں ہے کہ ظاہر یہی ہے کہ نفل میں جماعت مستحب نہیں پھر اگر کبھی کبھی ایسا ہو تو یہ مباح ہے مکروہ نہیں اور اس میں دوام ہو تو طریقہ متوارث کے خلاف ہونے کی وجہ سے بدعت مکروہ ہے اھ اس کی تائید بدائع کے اس قول سے

1 خلاصہ الفتاوی الفصل الخامس عشر الخ مطبوعہ مطبع منشی نولکشور لکھنؤ ۱ / ۱۵۴ 2 درمختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱ / ۹۹

[Box 1] (Arabic Citation): Congregation in supererogatory prayers (Nawafil) is not a Sunnah except in the Qiyam (Tarawih) of Ramadan. Verily, the negation of Sunnah-hood does not necessitate dislikeability (Karahah). Furthermore, if it is performed with persistence, it becomes an innovation (Bid'ah) and is thus disliked. In the Hashiyah of Al-Bahr by Al-Khayr al-Ramli, the reason for dislike mentioned in Al-Diya and Al-Nihayah is that Witr is supererogatory from one perspective, and Nafil in congregation is not recommended because the Companions (may Allah be pleased with them all) did not perform Witr in congregation outside of Ramadan. This is like a clear statement that the congregation is mildly disliked (Makruh Tanzihi). Ponder upon this. End, briefly.

(Urdu Translation/Explanation): It is also that congregation is not a Sunnah in supererogatory prayers other than the Qiyam of Ramadan, because the absence of Sunnah-hood does not necessitate dislikeability. Then, if there is persistence in it, it will be an innovation and disliked. Al-Khayr al-Ramli stated in the Hashiyah of Al-Bahr that the reason for dislike given in Al-Diya and Al-Nihayah is that Witr is supererogatory from one aspect, and congregational Nafil is not desirable because the noble Companions (may Allah be pleased with them all) did not establish congregation for Witr outside of Ramadan. This is, as it were, a clarification of the fact that the congregation is mildly disliked (Makruh Tanzihi). Ponder. End, briefly (T).

Salat al-Ragha'ib, Salat al-Bara'ah, and Salat al-Qadr, which were prevalent with large congregations in many Islamic lands; the rejection by later scholars was based on the concern that common people might consider them Sunnah. Therefore, it is stated in Al-Wajiz al-Kardari after discussion and discourse:

[Box 2] (Arabic Citation): So, if someone leaves such prayers so that people may know they are not from the religious symbols (Sha'air), then it is good[2].

(Urdu Translation): If someone leaves these prayers so that people may know it is not a religious symbol of Islam, then it is a good deed. (T)

And the extremism and excess of some people is not acceptable. A Hadith being narrated through unknown persons does not necessitate it being fabricated, nor does the fabrication of a Hadith necessitate prohibition of the action. There is a vast difference between 'acting upon a fabricated Hadith' and 'acting upon what is contained in a fabricated Hadith', as we have established all of this in 'Munir al-Ayn fi

Hukm Taqbil al-Ibahamin' (as we have fully researched in the treatise 'Munir al-Ayn fi Hukm Taqbil al-Ibahamin' - T). Especially since their performance in congregation is established and narrated from great saints, virtuous scholars, and even a group of noble Tabi'un and leading Mujtahid Imams. It is stated in 'Lata'if al-Ma'arif' by Imam Hafiz Zayn al-Din Ibn Rajab:

[1] Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, published by H.M. Saeed Company Karachi 2/88 [2] Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa Hindiyya, Book of Prayer, published by Noorani Kutub Khana Peshawar 1/54 Page 433 of 721

[बक्सा 1] (अरबी उद्धरण): नफ़्ल नमाज़ों में जमाअत सुन्नत नहीं है सिवाय रमज़ान के क़याम के। सुन्नत की नफ़ी (इनकार) कराहत को लाज़िम नहीं करती। फिर अगर पाबंदी के साथ हो तो यह बिदअत होगी और मकरूह है। अल-बहर के हाशिया में अल-खैर अल-रमली ने अल-ज़िया और अल-निहाया में कराहत की वजह यह बयान की है कि वित्र एक लिहाज़ से नफ़्ल है और नफ़्ल नमाज़ जमाअत के साथ मुस्तहब नहीं है क्योंकि सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने रमज़ान के अलावा वित्र की जमाअत नहीं कराई। यह गोया इस बात की सराहत (स्पष्टीकरण) है कि जमाअत मकरूह-ए-तन्ज़ीही है। इस पर गौर करें। संक्षिप्त।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या): यह भी है कि जमाअत, क़याम-ए-रमज़ान के अलावा नफ़्लों में सुन्नत नहीं है क्योंकि सुन्नत की नफ़ी कराहत को लाज़िम नहीं करती, फिर अगर इसमें दवाम (निरंतरता) हो तो यह बिदअत और मकरूह होगी। खैर रमली ने हाशिया-ए-बहर में कहा कि ज़िया और निहाया में कराहत की इल्लत (वजह) यह बयान की है कि वित्र एक लिहाज़ से नफ़्ल हैं और नफ़्लों की जमाअत मुस्तहब नहीं क्योंकि सहाबा किराम (रज़वानुल्लाही तआला अलैहिम् अजमईन) ने रमज़ान के अलावा वित्र की जमाअत नहीं कराई। यह गोया इस बात की तसरीह (स्पष्टीकरण) ही है कि जमाअत मकरूह-ए-तन्ज़ीही है। ताम्मुल (गौर करें)। संक्षिप्त (त)

सलातुल रगाइब, सलातुल बरात और सलातुल क़द्र जो बहुत बड़ी जमाअतों के साथ इस्लामी शहरों में कसरत से राइज थीं; मुताख़िरीन (बाद के विद्वानों) का उन पर इंकार इस नज़रिया से है कि आवाम (आम लोग) उन्हें सुन्नत न समझ लें। इसीलिए वजीज़ करदरी में बहस और कलाम के बाद फ़रमाया:

[बक्सा 2] (अरबी उद्धरण): अगर कोई ऐसी नमाज़ों को इस लिए छोड़ दे ताकि लोगों को मालूम हो जाए कि ये दीनी निशानियों (शआर) में से नहीं हैं, तो यह अच्छा है[2]।

(उर्दू अनुवाद): अगर नमाज़ों को कोई इसलिए तर्क(छोड़ना) करता है कि लोग जान लें कि यह शआर-ए-इस्लाम (इस्लाम की निशानी) नहीं है तो यह अच्छा काम है। (त)

और कुछ लोगों का गुलू (अतिवाद) और इफ़रात (अधिकता) काबिले-समाअत (सुनने योग्य) नहीं है। मजहूल (अज्ञात) राबियों से हदीस का आना उसके मौज़ू (गढ़ी हुई) होने को लाज़िम नहीं करता, और न ही हदीस का मौज़ू होना अमल की मुमानअत (मनाही) का सबब है। 'मौज़ू हदीस पर अमल करना' और 'जो कुछ मौज़ू हदीस में है उस पर अमल करना' में ज़मीन आसमान का फ़र्क है, जैसा कि हमने

इन सब की तहक़ीक़ रिसाला "मुनीर अल-ऐन फ़ी हुक्म तक़्बील अल-इबहामैन" में की है (त)। ख़ास तौर पर उनका जमाअत के साथ अमल करना बड़े औलिया, नेक उलमा और यहाँ तक कि ताबेईन किराम और मुजतहिद इमामों की एक जमाअत से साबित और मनक़ूल है। इमाम हाफ़िज़ ज़ैनुद्दीन इब्न रजब की किताब 'लताइफ़ुल मआरिफ़' में है:

[1] रदुल मुहतार, बाब अल-वित्र वल-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी कराची 2/88 [2] फतावा बज़ाज़िया, हाशिया-ए-फतावा हिंदिया पर, किताबुस सलात, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 1/54 पेज 433 of 721

ان الجماعة فی التطوع لیست بسنة الا فی قیام رمضان ہ فان نفی السنیة لایستلزم الکراھة ثم ان کان مع المواظبة کان بدعة فیکرہ وفی حاشیة البحر للخیر الرملی علل الکراھة فی الضیائ والنھایة بأن الوتر نفل من وجہ والنفل بالجماعة غیر مستحب لانہ لم تفعلہ الصحابة في غیر رمضان ہ وھو کالصریح فی انھا کراھة تنزیہ تأمل اھ اھ مختصرا۔ | بھی ہوتی ہے کہ جماعت، قیامِ رمضان کے علاوہ نوافل میں سنت نہیں اھ کیونکہ نفی سنیت کراہت کو مستلزم نہیں پھر اگر اس میں دوام ہو تو یہ بدعت و مکروہ ہوگی، خیر رملی نے حاشیہ بحر میں کہا کہ ضیاء اور نہایہ میں کراہت کی علت یہ بیان کی ہے کہ وتر من وجہ نفل ہیں اور نوافل کی جماعت مستحب نہیں کیونکہ صحابہ کرام رضوان اللہ تعالٰی علیہم اجمعین نے رمضان کے علاوہ وتر کی جماعت نہیں کرائی اھ یہ گویا اس بات کی تصریح ہی ہے کہ جماعت مکروہِ تنزیہی ہے تامل اھ اھ اختصاراً (ت)

صلوة الرغائب و صلوة البرائة و صلوة القدر کہ جماعات کثیرہ کے ساتھ بکثرت بلادِ اسلام میں رائج تھیں متاخرین کا ان پر انکار اس نظر سے ہے کہ عوام سنت نہ سمجھیں ولذا وجیز کر دری میں بعد بحث و کلام فرمایا:

فلو ترك امثال ھذہ الصلوات تارك لیعلم الناس انہ لیس من الشعائر فحسن[2]۔ | اگر نمازوں کو کوئی اس لئے ترک کرتا ہے کہ لوگ جان لیں کہ یہ شعارِ اسلام نہیں تو یہ اچھا کام ہے۔ (ت)

اور بعض ناس کا غلو وافراط مسموع نہیں اور حدیث بروایت مجاہیل آنا موجب وضع نہیں نہ وضعِ حدیث موجب منعِ عمل ہے، عمل بالحدیث الموضوع اور عمل بمانی الحدیث الموضوع میں زمین آسمان کا بل ہے کما حققنا کل ذلک فی منیر العین فی حکم تقبیل الابہامین (جیسا کہ ہم نے اس کی

پوری تحقیق رسالہ "منیر العین فی حکم تقبیل الابہامین" میں کی ہے ۔ت) خصوصاً ان کا فعل بجماعت اجلہ اعاظم اولیائے کبار و علمائے ابرار حتیٰ کہ ایک جماعت تابعین کرام و ائمہ مجتہدین اعلام سے ثابت و منقول ہے، لطائف المعارف امام حافظ زین الدین ابنِ رجب میں ہے:

[1] ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۸۸ [2] فتاویٰ بزازیہ علی حاشیہ فتاویٰ ہندیہ کتاب الصلوٰۃ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۵۴

Fatawa Razawiya Volume 7

Regarding the night of mid-Sha'ban, the Tabi'un (Followers) among the people of Syria, such as Khalid bin Ma'dan, Makhul, Luqman bin 'Amir, and others, used to venerate it and strive diligently in worship during it. From them, people learned of its excellence and its veneration. It has been said that they were reached by some Israelite reports regarding this. When this became well-known from them throughout the lands, people differed concerning it. Some accepted it and agreed with them in venerating it, including a group of worshippers from the people of Basra and others. Most scholars of the Hijaz rejected it, including 'Ata, Ibn Abi Mulayka, and 'Abd al-Rahman bin Zaid bin Aslam on behalf of the jurists of Medina. This is also the view of the companions of Malik and others, and they considered it all an innovation (bid'ah). The scholars of Syria differed regarding the manner of observing it into two views: One is that observing it in congregation in mosques is recommended. Khalid bin Ma'dan, Luqman bin 'Amir, and others among the prominent Tabi'un used to wear their finest clothes, use incense, apply kohl, and spend that night standing in prayer in the mosques. Ishaq bin Rahwayh also agreed with them on this. (1) After this, the second view was mentioned, which is that gathering in congregation in mosques is disliked, but individual worship is not, and this is the view of the Imam, jurist, and scholar of Syria, Imam al-Awza'i. However, there is an omission in the copy I have.

---

1. Lata'if al-Ma'arif, Second Council, regarding the mention of mid-Sha'ban, Dar Ibn Kathir, Beirut, p. 263. Page 434 of 721

फतावा रज़विया जिल्द 7

शाबान की पंद्रहवीं रात (शब-ए-बरात) के संबंध में, सीरिया के ताबेईन, जैसे खालिद बिन मादान, मखूल, लुकमान बिन आमिर और अन्य, इसका बहुत सम्मान करते थे और इस रात इबादत में बहुत मेहनत करते थे। उन्हीं से लोगों ने इसकी फ़ज़ीलत को मानना और इसका सम्मान करना सीखा है। कुछ का कहना है कि उन्हें इस बारे में कुछ इस्राइली रिवायतें मिली थीं। बहरहाल, जब यह बात उनके माध्यम से शहरों में फैली, तो विद्वान इसमें मतभेद करने लगे। एक समूह ने इसे स्वीकार किया और शब-ए-बरात के सम्मान के पक्ष में रहे, जिनमें बसरा के इबादतगुज़ार और अन्य शामिल थे। अधिकांश विद्वानों ने इसका खंडन किया, जिनमें इमाम अता, इब्न अबी मुलैका, और मदीना के फकीहों की ओर से अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद बिन असलम शामिल हैं। मालकी और अन्य लोगों का भी यही मत है कि यह सब नई ईजाद की हुई चीज़ (बिदअत) है। सीरिया के विद्वानों के बीच इस रात को जागकर इबादत करने के तरीके के बारे में दो मत थे: पहला मत यह है कि मस्जिदों में जमात के साथ इबादत करना मुस्तहब है। खालिद बिन मादान और लुकमान बिन आमिर जैसे बड़े ताबेईन इस रात बेहतरीन कपड़े पहनते थे, लोबान जलाते थे, सुरमा लगाते थे और रात भर मस्जिदों में इबादत के लिए खड़े रहते थे। इमाम मुज्तहिद इसहाक बिन राहवैह ने भी इस मामले में उनका समर्थन किया है। (1) इसके बाद दूसरा मत ज़िक्र किया गया है, जो यह है कि मस्जिदों में इसके लिए जमात बनाना मकरूह है, लेकिन अकेले में नहीं, और यह सीरिया के इमाम, फकीह और विद्वान इमाम औज़ाई का मत है। लेकिन मेरे पास मौजूद नुस्खे (प्रति) में कुछ हिस्सा छूट गया है।

---

1. लतायफ़ अल-मआरिफ़, दूसरी मजलिस, शाबान के आधे हिस्से के ज़िक्र में, दार इब्न कसीर, बेरुत, पृष्ठ 263. पेज 434 का 721

یعنی اہل شام میں ائمہ تابعین مثل خالد بن معدان و امام مکحول و لقمان بن عامر وغیرہم شب برات کی تعظیم اور اس رات عبادت میں کوشش عظیم کرتے اور انہیں سے لوگوں نے اس کا فضل ماننا اور اس کی تعظیم کرنا اخذ کیا ہے، کوئی کہتا ہے انہیں اسباب میں کچھ آثار اسرائیلی پہنچے تھے ، خیر جب ان سے یہ امر شہروں میں پھیلا علماء اس میں مختلف ہوگئے ایک جماعت نے اسے قبول کیا اور تعظیم شب برات کے موافق ہوئے ان میں سے ایک گروہ عابدین اہل بصرہ وغیرہم ہیں، اور اکثر علماء نے اس کا انکار کیا ان میں سے ہیں امام عطاء و ابن ابی ملیکہ و عبد الرحمن بن زید بن اسلم فقہائے مدینہ سے ہیں اور یہ قول مالکیہ وغیرہم کا ہے کہ یہ سب نو پیدا ہے، علمائے اہل شام اس رات کی شب بیداری میں کہ کس طرح کی جائے دو قول پر مختلف ہوئے، ایک قول یہ ہے کہ مسجدوں میں جماعت کے ساتھ مستحب ہے، خالد بن معدان و لقمان بن عامر وغیرہما اکابر تابعین اس رات اچھے سے اچھے کپڑے پہنتے، بخور کا استعمال کرتے، سرمہ لگاتے اور شب کو مسجدوں میں قیام فرماتے، امام مجتہد اسحق بن راہویہ نے بھی اس بارے میں ان کی موافقت فرمائی الخ، دوسرا قول یہ کہ مساجد میں اس کی جماعت مکروہ ہے اور یہ قول شام کے امام وفقیہ وعالم امام اوزاعی کا ہے۔ لیکن میرے پاس موجود نسخہ سے

---

1 لطائف المعارف المجلس الثانی فی ذکر نصف شعبان دار ابن کثیر بیروت ص ۲۶۳ Page 434 of 721

Fatawa Rizvia - Volume 7

[Box 1] (Arabic): It was not easy for me to quote it, but it will be clarified by what I mention from Al-Shurunbulali, for he only took it from him. (Urdu): Some of the text is missing, so it is not possible to quote it. Its clarification will be provided by what I am mentioning on the authority of Shurunbulali, because he has taken it from him.

It is stated in *Maraqi al-Falah Sharh Nur al-Idah*:

[Box 2] (Arabic): Most scholars of Hijaz rejected it, including 'Ata, Ibn Abi Mulaikah, the jurists of Madinah, the companions of Malik, and others. They said this is all an innovation. It has not been reported from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) nor from his companions that they spent the two nights of Eid in communal night prayer. The scholars of Syria differed regarding the manner of spending the night of mid-Sha'ban (15th Sha'ban) on two views: First, that a group of prominent Tabi'un (successors), such as Khalid bin Ma'dan and Luqman bin 'Amir, recommended spending it in congregation in the mosque, and Ishaq bin Rahwayh agreed with them. The second view is that gathering for it in the mosques for prayer is disliked (Makruh). This is the opinion of Al-Awza'i, the Imam, jurist, and scholar of the people of Syria. (Urdu): Most of the scholars from the people of Hijaz have rejected this; among them are Imam 'Ata, Ibn Abi Mulaikah, the jurists of Madinah, and the companions of Imam Malik etc. These scholars say that all of this is newly invented. Communal night prayer for both nights of the two Eids is neither reported from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) nor from the noble companions. Regarding how the night of mid-Sha'ban (Shab-e-Barat) should be spent, the scholars of Syria differed on two views: one view is that spending the night in congregation in mosques is recommended (Mustahabb); this is the view of prominent Tabi'un like Khalid bin Ma'dan and Luqman bin 'Amir, and the Mujtahid Imam Ishaq bin Rahwayh also agreed with them in this regard. The second view is that the congregation for it in mosques is disliked (Makruh); this is the view of the Imam, jurist, and scholar of the people of Syria, Imam Awza'i. (T)

Sheikh Muhaqqiq, the greatest of the scholars of India, Maulana Abdul Haq Muhaddith Dehlvi (may his secret be sanctified), mentions the discourse of the Hadith scholars regarding the Hadith of Salat al-Ragha'ib in *Ma Thabata bi al-Sunnah* and says:

[Box 3] (Arabic): This is what the Hadith scholars mentioned according to their method of verification... (Urdu): That is, this is the discourse that the Hadith scholars [provided] based on their method of investigating chains of narration.

---

1. *Hashiya al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah*, end of the chapter on Witr and its rulings, published by Noor Muhammad Kutub Khana, Karachi, pp. 219-220.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

[बॉक्स 1] (अरबी): मेरे लिए इसे उद्धृत करना आसान नहीं था, लेकिन यह उस बात से स्पष्ट हो जाएगा जो मैं अल-शुरुनबुलाली के हवाले से उल्लेख कर रहा हूँ, क्योंकि उन्होंने उन्हीं से इसे ग्रहण किया है। (उर्दू): कुछ इबारत छूट गई है, उसे नक़्ल करना मुमकिन नहीं है। इसकी वज़ाहत उस बात से हो जाएगी जिसे मैं शरनबुलाली के हवाले से ज़िक्र कर रहा हूँ क्योंकि उन्होंने उन्हीं से अख़ज़ किया (लिया) है।

मराक़ी अल-फ़लाह शरह नूर अल-इदाह में है:

[बॉक्स 2] (अरबी): हिजाज़ के अधिकांश विद्वानों ने इसे अस्वीकार किया है, जिनमें अता, इब्न अबी मुलैकह, मदीना के फ़ुक़हा (न्यायविद), इमाम मालिक के अनुयायी और अन्य शामिल हैं। उन्होंने कहा कि यह सब बिदअत (नवाचार) है। न तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से और न ही उनके सहाबा से यह बात नक़्ल की गई है कि उन्होंने ईदैन की दोनों रातों में जमात के साथ शब-बेदारी (रात का जागरण) की हो। और शाम के विद्वानों में निस्फ़ शाबान (15वीं शाबान) की रात की इबादत के तरीक़े पर दो मत हैं: पहला यह कि ताबेईन के बड़े बुज़ुर्गों जैसे खालिद बिन मआदान और लुक़मान बिन आमिर के एक समूह ने मस्जिद में जमात के साथ इसे मुस्तहब (पसंदीदा) माना है, और इमाम मुजतहिद इसहाक़ बिन राहवैया ने भी इस बारे में उनकी सहमति दी है। दूसरा मत यह है कि इन रातों में नमाज़ के लिए मस्जिदों में इकट्ठा होना मकरूह (नापसंदीदा) है, और यह शाम के लोगों के इमाम, फ़क़ीह और आलिम इमाम औज़ाई का क़ौल है। (उर्दू): अहल-ए-हिजाज़ में से अक्सर उलमा ने इसका इंकार किया है; उनमें से इमाम अता, इब्न अबी मुलैकह, फ़ुक़हा-ए-मदीना और असहाब-ए-इमाम मालिक वग़ैरा हैं। ये उलमा कहते हैं कि यह सब नया पैदा किया हुआ (बिदअत) है। न ही नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से ईदैन की दोनों रातों की बा-जमात शब-बेदारी मन्क़ूल है और न ही सहाबा किराम से मरवी (वर्णित) है। उलमा-ए-शाम शब-बेदारी-ए-शब-ए-बरात के तरीक़े पर दो अक़वाल (विचारों) पर मुख़्तलिफ़ (विभाजित) हुए: एक क़ौल यह है कि मस्जिदों में जमात के साथ बेदारी मुस्तहब है, यह क़ौल अकाबिर ताबेईन जैसे खालिद बिन मआदान और लुक़मान बिन आमिर का है, इमाम मुजतहिद इसहाक़ बिन राहवैया ने भी इस बारे में उनकी मुवाफ़क़त (सहमति) फ़रमाई है। दूसरा क़ौल यह है कि मस्जिदों में इसकी जमात मकरूह है; यह क़ौल अहल-ए-शाम के इमाम, फ़क़ीह और आलिम इमाम औज़ाई का है। (त)

शैख़ मुहक़्क़िक़, अालम-ए-उलमा-ए-हिन्द मौलाना अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी (क़ुद्दिस सिर्रहु), मा सबता बिस-सुन्नाह में सलातुल रग़ाइब की हदीस पर मुहद्दीसीन का कलाम ज़िक्र करके इरशाद फ़रमाते हैं:

[बॉक्स 3] (अरबी): यह वही है जिसका मुहद्दीसीन ने अपनी तहक़ीक़ के तरीक़े पर ज़िक्र किया... (उर्दू): यानी यह वह कलाम है जो मुहद्दीसीन ने सनद की तहक़ीक़ के अपने तरीक़े के मुताबिक़ किया है।

---

1. हाशिया अल-तहतवी अली मराक़ी अल-फ़लाह, वित्र और उसके अहकाम के अध्याय के अंत में, प्रकाशित नूर मुहम्मद कुतुब ख़ाना कराची, पृ. 219-220।

[باکس 1] (عربی): فلم یتیسر لی نقله ویتضح بما اذکره عن الشرنبلالی فانه انما اخذه عنه۔ (اردو): کچھ عبارت ساقط ہے اس کی عبارت نقل کرنا میسر نہیں اس کی وضاحت اس سے ہو جائے گی جسے میں شرنبلالی کے حوالے سے ذکر کر رہا ہوں کیونکہ انہوں نے اس سے اخذ کیا ہے۔

مراقی الفلاح شرح نورالایضاح میں ہے:

[باکس 2] (عربی): انکره اکثر العلماء من اهل الحجاز منهم عطاء وابن ابی ملیکة وفقهاء اهل مدینة واصحاب مالك وغیرهم وقالوا ذلك کله بدعه ولم ینقل عن النبی صلی الله تعالی علیه وسلم ولاعن اصحابه احیاء لیلتی العید جماعة واختلف علماء الشام فی صفة احیاء لیلة النصف من شعبان علی قولین احدهما انه استحب احیاؤه بجماعة فی المسجد طائفة من اعیان التابعین کخالد بن معدان ولقمان بن عامر ووافقهم اسحق بن راهویة والقول الثانی انه یکره الاجتماع لها فی المساجد للصلوة وهذا قول الاوزاعی امام اهل الشام وفقیههم وعالمهم۔ (اردو): اہل حجاز میں سے اکثر علماء نے اس کا انکار کیا ہے ان میں سے ہیں امام عطاء و ابن ابی ملیکہ و فقہاء مدینہ اور اصحاب امام مالک وغیرہ ہم۔ یہ علماء کہتے یہ سب نو پیدا ہے۔ نہ ہی نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے عیدین کی دونوں راتوں کی با جماعت شب بیداری منقول ہے اور نہ ہی صحابہ کرام سے مروی ہے، اور علماء شام بیداری شب برات میں کہ کس طرح کی جائے دو قول پر مختلف ہوئے، ایک قول یہ ہے کہ مسجدوں میں جماعت کے ساتھ بیداری مستحب ہے یہ قول اکابر تابعین مثل خالد بن معدان اور لقمان بن عامر کا ہے، امام مجتہد اسحق بن راہویہ نے بھی اس بارے میں ان کی موافقت فرمائی ہے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ مساجد میں اس کی جماعت مکروہ ہے یہ قول اہل شام کے امام و فقیہ و عالم امام اوزاعی کا ہے۔ (ت)

شیخ محقق اعلم علماء الہند مولانا عبدالحق محدث دہلوی قدس سرہ، ما ثبت بالسنۃ میں حدیث صلوۃ الرغائب پر محدثین کا کلام ذکر کرکے ارشاد فرماتے ہیں:

[باکس 3] (عربی): هذا ماذكره المحدثون على طريقهم في تحقيق (اردو): یعنی وہ کلام ہے کہ محدثین نے اپنے طریقہ تحقیق اسناد

---

1 حاشية الطحطاوی على مراقی الفلاح آخر باب الوتر و احكامہ مطبوعہ نور محمد كتب خانہ كراچی ص ۲۰-۲۱۹

Fatawa Ridawiyya - Volume 7

[Section 1] Arabic text: ...the chains of narration and the critique of Hadiths. It is surprising that they go to such lengths in this chapter. It would have been enough for them to say that it is not authentic according to us. What is even more surprising is Shaykh Muhiuddin an-Nawawi, despite his path of fairness in jurisprudential chapters and his lack of bias against the Hanafis, as is the habit of the Shafi'is. What we are discussing was more worthy of that [fairness], due to its attribution to the great Masters and noble Scholars, may their secrets be sanctified[1]. Urdu translation: ...and mentioned on the critique of narrations, and it is surprising how much they exaggerate about them. It was not enough for them to say that the Hadith did not reach the degree of authenticity in our view. And more surprising is Imam Muhiuddin Nawawi, that he walks the path of justice in matters of jurisprudence and does not have prejudice with the Hanafis like other Shafi'is. So this issue which we are discussing was more worthy of more justice and avoiding excess, because this act is attributed to the great saints and noble scholars, may their secrets be sanctified.

Then Shaykh al-Muhaqqiq (may Allah have mercy on him) quoted a Hadith regarding Salat al-Ragha'ib from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) himself, citing Jami' al-Usul from the book of Imam Razin, which was compiled to collect the Hadiths of the Sahih Sittah, and at its end he quoted from Ibn al-Athir:

[Section 2] Arabic text: This Hadith is among what I found in the book of Razin, but I did not find it in any of the six books (Sahih Sittah), and the Hadith is criticized[2]. Urdu translation: Meaning, I found this Hadith in the book of Razin and I did not find it in the Sahih Sittah, and there is criticism against it.

Then he said:

[Section 3] Arabic text: And it has occurred in the book 'Bahjat al-Asrar', in the mention of the night of Ragha'ib within the sacred mention of our master and teacher, the Divine Pole and Eternal Succor, Shaykh Muhiuddin Abdul Qadir al-Hasani al-Jilani (may Allah Almighty be pleased with him). He said: The Shaykhs gathered, and it was the night of Ragha'ib... until the end of what was mentioned of the narrative. Urdu translation: Meaning, in the excellent book 'Bahjat al-Asrar' Sharif, in the holy mention of the presence of the light of our master Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him), mention of Salat al-Ragha'ib has come, that in the night of Ragha'ib, the saints gathered, until the end of his words. Also, Imam Abu al-Hasan

Nur al-Din Ali (may his secret be sanctified), with his own chain of narration, [from] the lofty personages, our master Saif al-Din Abdul Wahhab and our master...

Footnotes: 1. Ma Thabata min al-Sunnah, Salat al-Ragha'ib, published by Idara Naeemia Ridawiyya, Lahore, 1/246. 2. Ma Thabata min al-Sunnah, Salat al-Ragha'ib, published by Idara Naeemia Ridawiyya, Lahore, 1/246.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

[अनुभाग 1] अरबी पाठ: ...सनद और हदीसों की आलोचना। ताज्जुब है कि वे इस बाब (अध्याय) में इतनी अतिशयोक्ति करते हैं। उनके लिए इतना कहना ही काफी होता कि यह हमारे नज़दीक सही साबित नहीं है। शेख मुहीउद्दीन नववी से तो और भी ज़्यादा ताज्जुब है, जबकि वे फ़िक़्ही अध्यायों में इंसाफ़ का रास्ता अपनाते हैं और शाफ़ई होने के बावजूद हनफ़ियों के प्रति द्वेष नहीं रखते। यह मामला जिसके बारे में हम चर्चा कर रहे हैं, अधिक इंसाफ़ और अतिवाद से बचने के लायक था, क्योंकि यह महान बुजुर्गों और सम्मानित विद्वानों से जुड़ा है, अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे[1]। उर्दू अनुवाद: ...और आसार की आलोचना पर ज़िक्र किया और उनसे इस क़दर मुबालग़ा (अतिशयोक्ति) पर ताज्जुब है। उनके लिए इतना कहना काफ़ी नहीं था कि हदीस हमारे नज़दीक सेहत (प्रामाणिकता) के दर्जे को न पहुँची। और ज़्यादा ताज्जुब इमाम मुहीउद्दीन नववी से है कि वह तो मसाइल-ए-फ़िक़्ह में राहे-इंसाफ़ चलते हैं और अन्य शाफ़ई की तरह हनफ़ियों के साथ ताअ़स्सुब (पक्षपात) नहीं रखते। तो यह मसला जिसमें हम बहस कर रहे हैं, ज़्यादा इंसाफ़ और तर्कए-इफ़रात (अतिवाद छोड़ने) के लायक़ था, क्योंकि यह काम औलिया-ए-इज़ाम और उलमा-ए-किराम (क़ुद्दसत असरारुहुम) की तरफ़ मंसूब है।

फिर शेख मुक़क़िक़ (अल्लाह उन पर रहमत फ़रमाए) ने सलातुल रग़ाइब के बारे में खुद नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से एक हदीस जामे उल-उसूल के हवाले से इमाम रज़ीन की किताब से नक़ल की, जिसका मक़सद सिहाह सित्ता की हदीसों को जमा करना है, और उसके अंत में इब्न अल-असीर से नक़ल किया:

[अनुभाग 2] अरबी पाठ: यह हदीस उन हदीसों में से है जिन्हें मैंने रज़ीन की किताब में पाया है, लेकिन मैंने इसे छह (सिहाह सित्ता) किताबों में से किसी में नहीं पाया, और हदीस आलोचना का शिकार है[2]। उर्दू अनुवाद: यानी यह हदीस मैंने किताब-ए-रज़ीन में पाई और सिहाह सित्ता में मुझे न मिली और इस पर जरह (आलोचना) है।

फिर फ़रमाया:

[अनुभाग 3] अरबी पाठ: और 'बहजतुल असरार' किताब में सलातुल रग़ाइब की रात का ज़िक्र हमारे आका और शिक्षक, क़ुत्ब-ए-रब्बानी और ग़ौस-ए-समदानी शेख मुहीउद्दीन अब्दुल क़ादिर अल-हसनी अल-जिलानी (अल्लाह उन से राज़ी हो) के ज़िक्र में आया है। उन्होंने कहा: मशायख़ इकट्ठा हुए और

वह ग़ाइब की रात थी... हिकायत के अंत तक। उर्दू अनुवाद: यानी किताब-ए-मुस्ताब बहजतुल असरार शरीफ़ में हुज़ूर पुरनूर सैयदुना ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़िक्रेअक़दस में सलातुल ग़ाइब का ज़िक्र आया है कि शबे-ग़ाइब में औलिया जमा हुए, अंत तक। साथ ही इमाम अबुल हसन नूरुद्दीन अली (क़ुद्दिस सिर्रहु) ने अपनी सनद से बुज़ुर्गों सैयदुना सैफ़ुद्दीन अब्दुल वहाब और सैयदुना...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मा सबता मिनस सुन्नाह, सलातुल ग़ाइब, मतबुआ इदारा नईमिया रज़विया लाहौर, 1/246. 2. मा सबता मिनस सुन्नाह, सलातुल ग़ाइब, मतबुआ इदारा नईमिया रज़विया लाहौर, 1/246.

पेज 436/721

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

[پہلا حصہ] عربی متن: الاسانید و نقد الاحادیث و عجبا منهم ان یبالغوا فی ہذا الباب ہذہ المبالغۃ و یکفیہم ان یقولوا لم یصح عندنا ذالک و اعجب من الشیخ محی الدین النووی مع سلوکہ طریق الانصاف فی الابواب الفقہیۃ وعدم تعصبہ مع الحنفیۃ کما ہو داب الشافعیۃ فما نحن فیہ اولی بذلک لنسبۃ الی المشائخ العظام والعلماء الکرام قدس اسرارہم[1]۔ اردو ترجمہ: و تنقید آثار پر ذکر کیا اور ان سے اس قدر مبالغہ کا تعجب ہے انہیں اتنا کہنا کافی نہ تھا کہ حدیث ہمارے نزدیک درجہ صحت کو نہ پہنچی، اور زیادہ تعجب امام محی الدین نووی سے ہے کہ وہ تو مسائل فقہ میں راہ انصاف چلتے ہیں اور دیگر شافعیہ کی طرح حنفیہ کے ساتھ تعصب نہیں رکھتے، تو یہ مسئلہ جس میں ہم بحث کر رہے ہیں زیادہ انصاف و ترک افراط کے لائق تھا اس لئے کہ یہ فعل اولیائے عظام و علمائے کرام قدست اسرارہم کی طرف منسوب ہے۔

پھر شیخ محقق رحمہ اللہ تعالی نے درباره صلوٰۃ الرغائب خود نبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم سے ایک حدیث بحوالہ جامع الاصول کتاب امام رزین سے نقل کی جس کی وضع اس لئے ہے کہ صحاح ستہ کی حدیثیں جمع کرے اور اس کے آخر میں ابن اثیر سے نقل کیا:

[دوسرا حصہ] عربی متن: ہذا الحدیث مما وجدتہ فی کتاب رزین و لم اجدہ فی واحد من الکتب الستۃ والحدیث مطعون فیہ[2]۔ اردو ترجمہ: یعنی یہ حدیث میں نے کتاب رزین میں پائی اور صحاح ستہ میں مجھے نہ ملی اور اس پر جرح ہے۔

پھر فرمایا:

[تیسرا حصہ] عربی متن: و قد وقع فی کتاب بہجۃ الاسرار ذکر لیلۃ الرغائب فی ذکر سیدنا و شیخنا القطب الربانی و غوث الصمدانی الشیخ محی الدین عبد القادر الحسینی الجیلانی رضی اللہ تعالی عنہ قال اجتمع المشائخ و کانت لیلۃ الرغائب الی آخر ما ذکر من الحکایۃ۔ اردو ترجمہ: یعنی کتاب مستطاب بہجۃ الاسرار شریف میں حضور پرنور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے ذکر اقدس میں صلوٰۃ الرغائب کا ذکر آیا ہے کہ شب رغائب میں اولیاء جمع ہوئے الی آخر کلماتہ، نیز امام ابوالحسن نور الدین علی قدس سرہ، نے بسند خود حضرات عالیات سیدنا سیف الدین عبد الوہاب و سیدنا

حاشیہ: 1. ماثبت من السنۃ صلوٰۃ الرغائب مطبوعہ ادارہ نعیمیہ رضویہ لاہور ۱ / ۲۴۶ 2. ماثبت من السنۃ صلوٰۃ الرغائب مطبوعہ ادارہ نعیمیہ رضویہ لاہور ۱ / ۲۴۶

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

It is also mentioned that it was narrated from the two leading Shaykhs, Shaykh Abdul Wahab and Shaykh Abdul Razzaq, that they said: Shaykh Baqa bin Batū (may his secret be sanctified) came early at dawn on Friday, the 5th of Rajab, in the year 543 AH, to the luminous madrasa of our father, the Shaykh Muhyiuddin Abdul Qadir (may Allah Almighty be pleased with him). He said to us, 'Why do you not ask me the reason for my early arrival today? Last night I saw a light that illuminated the horizons and spread across all regions of existence. I saw the secrets of the possessors of secrets; some of them were connected to it, while some were prevented by an obstacle from connecting. For those who connected, their light multiplied. I sought the source of that light, and suddenly it was revealed that this light emanated from Shaykh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him). I then desired to know its reality, so it became known that this is the light of the Shaykh's spiritual vision, which, when it faced the light of his heart, the brilliance of one fell upon the other, and the radiance of both was reflected on the mirror of the Shaykh's spiritual state. The beams of these clashing lights connected from the station of his gathering to the rank of proximity, such that the whole world was illuminated by it. Every angel that descended that night came to him and shook hands with him. Among them, he is named "The Witness and the Witnessed".' They said: We then went to him (may Allah be pleased with him) and said to him, 'Did you pray Salat-ur-Raghaib tonight?' He recited:

'When my eyes behold the faces of my beloveds, That is my prayer on the nights of Raghaib.'

(And in Bahjat-ul-Asrar Sharif, the humble author saw it thus: not a single angel remained who did not descend that night to the earth and come to the Shaykh to shake hands...)

Page 437 of 721

फतावा रज़विय्या, जिल्द 7

यह भी उल्लेख किया गया है कि दो मार्गदर्शक शेखों, शेख अब्दुल वहाब और शेख अब्दुल रज्जाक से रिवायत है, उन दोनों ने कहा: शेख बका बिन बतू (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) जुमा के दिन, 5 रजब, वर्ष 543 हिजरी को सुबह सवेरे हमारे पिता शेख मुहीउद्दीन अब्दुल कादिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के नूरानी मदरसे में आए। उन्होंने हमसे कहा, 'क्या तुम मुझसे यह नहीं पूछते कि मैं आज इतनी जल्दी क्यों आया हूँ? मैंने कल रात एक ऐसा नूर देखा जिससे सभी क्षितिज रोशन हो गए और वह समस्त अस्तित्व के क्षेत्रों में फैल गया। मैंने राज़ वालों के राज़ देखे; उनमें से कुछ उस नूर से जुड़ गए थे और कुछ को किसी बाधा ने जुड़ने से रोक दिया था। जो उससे जुड़ गए थे, उनका नूर कई गुना बढ़ गया था। मैंने उस नूर के स्रोत की खोज की, तो अचानक यह पता चला कि वह नूर शेख अब्दुल कादिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से निकल रहा है। फिर मैंने उसकी हकीकत जाननी चाही, तो पता चला कि यह शेख के'मुशाहदे' (साक्षात्कार) का नूर है जो उनके दिल के नूर के सामने है। इन दोनों नूरों का आपस में टकराव हुआ और उनकी चमक शेख की रूहानी अवस्था के दर्पण पर प्रतिबिंबित हुई। इन टकराने वाले नूरों की किरणें उनके'मकाम-ए-जमा' (एकाग्रता के स्थान) से उनके'कुर्ब' (समीप्य) के मकाम तक जुड़ गईं, जिससे सारा ब्रह्मांड चमक उठा। आज की रात कोई भी ऐसा फरिश्ता नहीं उतरा जो उनके पास आकर उनसे मुसाफहा (हाथ मिलाना) न किया हो। उन फरिश्तों के यहाँ उनका नाम 'शाहिद' और 'मशहूद' है।' उन दोनों ने कहा: फिर हम उनके(अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) पास आए और उनसे पूछा, 'क्या आपने आज रात सलात-उर-रगाइब पढ़ी?' तो उन्होंने यह पढ़ा:

'जब मेरी आँखें मेरे प्रियजनों के चेहरों को देखती हैं, तो रगाइब की रातों में यही मेरी नमाज़ होती है।'

(और बहजत-उल-असरार शरीफ़ में फ़कीर ने इस प्रकार देखा कि कोई भी फ़रिश्ता शेष नहीं रहा जो उस रात ज़मीन पर न उतरा हो और शेख के पास आकर उनसे मुसाफहा न किया हो...)

पृष्ठ 437 / 721

فتاوىٰ رضويہ ، جلد ہفتم

وذكر ايضا انه نقل عن الشيخين القدوتين الشيخ عبد الوهاب والشيخ عبد الرزاق قالا بكر الشيخ بقابن بطوسحر يوم الجمعة الخامس من رجب السنة ثلث واربعين وخمسمائة الى مدرسة والدنا الشيخ محى الدين عبد القادر رضى الله تعالى عنه و قال لنا الاسألتونى عن سبب بكورى اليوم انى رأيت البارحة نورا اضاءت به الافاق وعم اقطار الوجود ورأيت اسرار ذوى الاسرار فمنها ما يتصل به ومنها ما يمنعه مانع من الاتصال به وما اتصل به سر الاتضاعف نوره فتطالبت ينبوع ذلك النور فاذا هو صادر عن الشيخ عبد القادر فاردت الكشف عن حقيقته فاذا هو نور شهوده قابل نور قلبه و تقادح هذان النوران وانعكس ضياؤهما على مرأة حاله واتصلت اشعة المتقادحات من محط جمعه الى وصف قربه فاشرق به الكون ولم يبق ملك نزل الليلة الا اتاه وصافحه واسمه عندهم الشاهد والمشهود قالا فاتيناه رضى الله تعالى عنه وقلنا له اصليت الليلة صلوة الرغائب فانشد۔ اذا نظرت عينى وجوه حبائبى فتلك صلاتي في ليالى الرغائب

اردو ترجمہ: تاج الدین ابوبکر عبد الرزاق ابنائے حضور پرنور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے روایت کی کہ روز جمعہ پنجم رجب ۵۴۳ کو حضرت شیخ بقا بن بطو قدس سرہ العزیز صبح تڑکے مدرسہ انور حضور پرنور رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں حاضر آئے اور ہم سے کہا مجھ سے پوچھتے نہیں کہ اس قدر اول وقت کیوں آیا میں نے آج کی رات ایک نور دیکھا جس سے تمام آفاق روشن ہو گئے اور جمیع اقطار عالم کو عام ہوا اور میں نے اہل اسرار کے اسرار دیکھے کہ کچھ تو اس نور سے متصل ہوئے ہیں اور کچھ کسی مانع کے سبب اتصال سے رک گئے ہیں جو اس سے اتصال پاتا ہے اس کا نور دو بالا ہو جاتا ہے میں نے غور کیا کہ اس نور کا خزانہ و منبع کیا ہے کہاں سے چمکا ہے ناگاہ کھلا کہ یہ نور حضور پر نور سیدنا شیخ عبد القادر رضی اللہ

تعالیٰ عنہ سے صادر ہوا ہے اب میں نے اس کی حقیقت پر اطلاع چاہی تو معلوم ہوا کہ یہ حضور کے مشاہدے کا نور ہے کہ حضور کے نورِ قلب سے مقابل ہو کر ایک کی جوت دوسرے پر پڑی اور دونوں کی روشنی حضور کے آئینہ حال پر منعکس ہوئی اور یہ آپس میں ایک دوسرے کی جوت بڑھانے والے نوروں کے بقعے حضور کے مقام جمع سے منزلت قرب تک متصل ہوئے کہ سارا جہان اس سے جگمگا اٹھا اور جتنے فرشتے اس رات اترے تھے سب نے حضور کے پاس آ کر حضور سے مصافحہ کیا (اور بہجتہ الاسرار شریف میں فقیر نے یوں دیکھا کہ کوئی فرشتہ باقی نہ رہا جو اُس رات زمین پر نہ اُترا اور حضور کے پاس آ کر حضور سے مصافحہ

Volume Seven Fatawa Rizviya

[Arabic Poetry]: Faces, when they unveil their beauty, illuminate the universes from every side. And whoever does not fulfill the love it deserves, then he is one who has never performed any obligatory act.

[Urdu Commentary]: Is the holy name of the Prophet [peace be upon him] 'Shahid-e-Mashhood' among the angels? (Shahid because they are witnesses, and Mashhood because all the angels came to him). Allah the Almighty said: "Indeed, the recitation of dawn is witnessed" (Surah Al-Isra 17:78) (i.e., the angels witness it). Both princes of the two worlds said: Hearing this, we presented ourselves before the luminous Prophet and submitted: Did the Prophet pray 'Salat al-Raghaib' tonight? (Meaning, the light that shone, was it the night of Raghaib? For it was the first Friday night of Rajab). The luminous Prophet (Allah be pleased with him) spoke these verses in response:

[Arabic Prose]: What the Shaykh (may his secret be sanctified) transmitted and what the weak servant (may Allah forgive him) saw in 'Al-Bahjah al-Karimah', its text is: "And there remained no angel sent down tonight to the earth except that he came to him and shook hands with him..."

[Urdu Translation/Commentary continued]: When my eye sees the faces of my beloved ones, then this is my prayer in the nights of Raghaib; those faces which, when they manifest the splendor of their beauty, the whole world glows from every direction. And he who did not fulfill the right of love, never brought any obligatory thing (the 'beloved ones' are the manifestations of the world of sanctity). (And in 'Bahjat al-Asrar Sharif', the humble servant saw it written like this: No angel remained who did not descend to earth that night and come to the Prophet and shake hands with him. That is, all the angels of Allah came to earth and shook hands with the Beloved of God). And Allah Almighty knows best.

Problem 1025: From Jaora State, residence of Abdul Majeed Khan Sahib, Sarishtadar, 18 Jumada al-Ula 1325 AH. What do the scholars of religion say regarding the voluntary (nafl) prayers offered after Witr? Is it better to pray them sitting or standing? It is written in the book 'Ma la Budda Minhu' (Hindi translation), page 45, line 5, that praying two units sitting after Witr is recommended (mustahabb).

The Answer: Praying while standing is more excellent. There is half the reward in praying while sitting. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon

him) says: "If one prays standing, it is better; and whoever prays sitting, for him is half the reward of one who stands." (Narrated by Bukhari from Imran bin Husain). And if he prays standing, it is more virtuous, and for him who prays sitting, there is half the reward of the one praying while standing. This was narrated by Bukhari from Hazrat...

1- Ma Thabata min al-Sunnah, Salat al-Raghaib, printed by Idara Na'eemia Rizvia Lahore, p. 228. 2- Bahjat al-Asrar, Mustafa al-Babi Egypt, p. 58. 3- Al-Quran al-Karim 17/78. 4- Sahih al-Bukhari, Chapter on Prayer of a Sitting Person, printed by Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/150.

खंड सात फतावा रजविया

[अरबी कविता]: चेहरे, जब वे अपनी सुंदरता को उजागर करते हैं, तो हर तरफ से ब्रह्मांडों को रोशन कर देते हैं। और जिसने उस प्रेम को पूरा नहीं किया जिसका वह हकदार है, तो वह वह है जिसने कभी कोई अनिवार्य कार्य नहीं किया।

[उर्दू टिप्पणी]: क्या फरिश्तों के बीच हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का पवित्र नाम 'शाहिद-ए-मशहूद' है? (शाहिद क्योंकि वे गवाह हैं, और मशहूद क्योंकि सभी फरिश्ते उनके पास आए)। अल्लाह फरमाता है: "बेशक भोर (फज्र) का पाठ देखा जाता है" (सूरह अल-इसरा 17:78) (यानी फरिश्ते उसे देखते हैं)। दोनों जहान के राजकुमारों ने कहा: यह सुनकर हम नूरानी हुज़ूर के पास हाज़िर हुए और अर्ज़ किया: क्या आज रात हुज़ूर ने 'सलातुल रगाइब' पढ़ी? (यानी, जिसकी रोशनी चमकी, क्या वह रगाइब की रात थी? क्योंकि वह रजब की पहली जुमे की रात थी)। नूरानी हुज़ूर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इस पर ये शेर इरशाद फरमाए:

[अरबी गद्य]: जो शेख (उनके रहस्य को पवित्र किया जाए) ने प्रेषित किया और जो कमजोर सेवक (अल्लाह उन्हें माफ करे) ने 'अल-बहजत अल-करीमा' में देखा, उसका पाठ इस प्रकार है: "और आज रात पृथ्वी पर उतारा गया कोई भी फरिश्ता ऐसा नहीं बचा जो उनके पास न आया हो और उनसे हाथ न मिलाया हो..."

[उर्दू अनुवाद/टिप्पणी जारी]: जब मेरी आँख मेरे प्यारों के चेहरे देखती है, तो रगाइब की रातों में यही मेरी नमाज़ है; वे चेहरे कि जब वे अपने जमाल का जलवा दिखाएं तो हर तरफ से सारा जहान चमक उठे। और जिसने मोहब्बत का हक पूरा न किया, वह कभी कोई वाजिब चीज़ नहीं लाया (प्यारियां आलम-ए-कुदस की झलकियां हैं)। (और 'बहजतुल असरार शरीफ' में फकीर ने यूँ देखा कि कोई फरिश्ता बाकी न रहा जो उस रात ज़मीन पर न उतरा और हुज़ूर के पास आकर हुज़ूर से मुसाफहा न किया हो यानी अल्लाह के तमाम फरिश्ते ज़मीन पर आए और महबूब-ए-खुदा से मुसाफहा किया)। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला 1025: रियासत जावरा, मकान अब्दुल मजीद खां साहब सरिश्तेदार, 18 जमादी-उल-उला 1325 हिजरी। दीन के उलेमा क्या फरमाते हैं कि वित्र के बाद जो नफिल पढ़े जाते हैं उनका बैठकर पढ़ना बेहतर है या खड़े होकर? किताब 'माला बुद मिन्हु' (हिन्दी) के पेज 45 सतर 5 में लिखा है कि वित्र के बाद दो रकात बैठकर पढ़ना मुस्तहब है।

जवाब: खड़े होकर पढ़ना अफ़ज़ल (बेहतर) है, बैठकर पढ़ने में आधा सवाब है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं: "यदि कोई खड़े होकर नमाज़ पढ़ता है तो वह बेहतर है; और जो कोई बैठकर नमाज़ पढ़ता है, उसके लिए खड़े होने वाले के इनाम का आधा हिस्सा है।" (बुखारी ने इमरान बिन हुसैन से रिवायत किया)। और अगर खड़े होकर पढ़े तो वह अफ़ज़ल है और जो बैठकर पढ़े उसके लिए खड़े होकर पढ़ने वाले से आधा सवाब है। इसे बुखारी ने हज़रत...

1- मा सबता मिनस सुन्नाह, सलातुल रगाइब, मुद्रित इदारा नईमिया रजविया लाहौर, पृ. 228। 2- बहजतुल असरार, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 58। 3- अल-कुरान अल-करीम 17/78। 4- सहीह अल-बुखारी, बैठकर नमाज़ पढ़ने का अध्याय, मुद्रित पुरानी कुतुब खाना कराची 1/150।

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

وجوہ اذا ما اسفرت عن جمالھا اضاءت لھا الاکوان من کل جانب ومن لم یوف الحب ما یستحقہ فذاك الذی لم یأت قط بواجب اھ 1

کیا فرشتوں کے یہاں حضور کا نام پاک شاہد مشہود ہے (شاہد کہ مشاہدہ کرنے والے ہیں اور مشہود کہ سب ملائکہ ان کے پاس آئے قال تعالیٰ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ کَانَ مَشْھُوْدًا 3 (ای تشھدہ الملئکۃ) دونوں شاہزادگانِ دو جہاں نے فرمایا ہم یہ سن کر حضور پرنور کے پاس حاضر ہوئے اور حضور سے عرض کی کیا آج کی رات حضور نے صلوۃ الرغائب پڑھی (یعنی جس کے انوار یہ چمکے یہ شبِ رغائب ہی تھی کہ رجب کی نو چندی شب جمعہ تھی) حضور پرنور رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اس پر یہ اشعار ارشاد فرمائے:

ما نقلہ الشیخ قدس سرہ و الذی رآہ العبد الضعیف غفر اللہ لہ فی البھجۃ الکریمۃ نصہ ھکذا ولم یبق ملك انزل اللیلۃ الی الارض و اتاہ و صافحہ 2 الخ

جب میری آنکھ میری پیاریوں کے چہرے دیکھے تو یہ شہائے رغائب میں میری نماز ہے، وہ چہرے کہ جب اپنے جمال کا جلوہ دکھائیں تو ہر طرف سے سارا جہان چمک اٹھے اور جس نے محبت کا حق پورا نہ کیا وہ کبھی کوئی واجب نہ لایا (پیاریاں عالم قدس کی تجلیاں ہیں) (اور بہجۃ الاسرار شریف میں فقیر نے یوں دیکھا کہ کوئی فرشتہ باقی نہ رہا جو اس رات زمین پر نہ اترا اور حضور کے پاس آ کر حضور سے مصافحہ نہ کیا ہو یعنی تمام ملائکہ اللہ زمین پر آئے اور محبوب خدا سے مصافحہ کئے) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲۵: از ریاست جاورہ مکان عبدالمجید خاں صاحب سرشتہ دار ۱۸ جمادی الاولیٰ ۱۳۲۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ بعد وتر کے نفل جو پڑھے جاتے ہیں اُن کا بیٹھ کر پڑھنا بہتر ہے یا کھڑے ہو کر؟ کتاب مالا بد منہ ہندی میں صفحہ ۴۵ سطر ۵ میں تحریر ہے کہ بعد وتر کے دو رکعت بیٹھ کر پڑھنا مستحب ہے۔

الجواب: کھڑے ہو کر پڑھنا افضل ہے، بیٹھ کر پڑھنے میں آدھا ثواب ہے ، رسول اللہ صلی اللہ علیہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: ان صلی قائما فھو افضل و من صلی قاعدا فله نصف اجرا لقائم 4- رواہ البخاری عن عمران بن حصین اور اگر کھڑے ہو کر پڑھے تو وہ افضل ہے اور جو بیٹھ کر پڑھے اس کے لئے کھڑے ہو کر پڑھنے والے سے نصف ثواب ہے۔ اسے بخاری نے حضرت

1 ما ثبت من السنة صلوۃ الرغائب مطبوعہ ادارہ نعیمیہ رضویہ لاہور ص ۲۲۸ 2 بہجۃ الاسرار مصطفی البابی مصر ص ۵۸ 3 القرآن الکریم ۱۷/۷۸ 4 صحیح البخاری باب صلوۃ القاعد مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۵۰

Volume Seven | Fatawa Ridawiyya

May Allah be pleased with him and all the companions. | It is narrated from Imran bin Husayn (may Allah be pleased with him), and may Allah be pleased with all the companions. (T)

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) also performed these Rak'ahs while sitting:

As in Muslim from the Mother of the Believers Siddiqa (may Allah be pleased with her), she said after mentioning the Witr prayer of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), "Then he would pray two rak'ahs after salutation while sitting." 1 And for Ahmad from Abu Umama (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to pray them (two rak'ahs) after Witr while sitting. 2 | As it is in Muslim, the Mother of the Believers Siddiqa (may Allah be pleased with her), after mentioning the Witr prayer of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), says that then the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), after turning the salutation (Salam), would perform two rak'ahs of prayer while sitting. And Imam Ahmad narrated from Abu Umama (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to perform two rak'ahs of prayer sitting after Witr (T).

And sometimes he combined sitting and standing in them, such that he remained sitting while reciting, and when the time for bowing came, he stood up and bowed.

From Ibn Majah from the Mother of the Believers Umm Salama (may Allah be pleased with her) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to pray two short rak'ahs after Witr while sitting, and when he intended to bow, he would stand up and then bow. 3 | It is narrated in Ibn Majah from the Mother of the Believers Umm Salama (may Allah be pleased with her) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) used to perform two short rak'ahs of prayer sitting after Witr, and when he intended to bow, he would stand up and then bow (T).

But praying while sitting was not out of weakness, rather it was for the explanation that praying while sitting is also permissible, just as the performance of these supererogatory (Nafl) prayers was for the sake of demonstrating that Nafl prayers are permissible after Witr, although it is better that whatever Nafl prayers are to be

performed, all should be performed and then Witr should be prayed at the end. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Make the last of your prayers at night Witr. 4 Narrated by | Make Witr the last of your night prayers.

1. Sahih Muslim, Chapter on the Night Prayer and the number of Rak'ahs of the Prophet etc., printed by Asah-ul-Matabi, Karachi, 1/256.
2. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Aisha Siddiqa (may Allah be pleased with her), printed by Dar-ul-Fikr, Beirut, 6/52.
3. Sunan Ibn Majah, Chapter on what has been narrated regarding two Rak'ahs after Witr while sitting, printed by Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/85.
4. Sahih Muslim, Chapter on the Night Prayer and the number of Rak'ahs of the Prophet etc., printed by Asah-ul-Matabi, Karachi, 1/256.

अल्लाह उन पर और तमाम सहाबा पर राज़ी हो। | इमरान बिन हुसैन रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है, और अल्लाह तमाम सहाबा से राज़ी हो। (त)

रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने ये रकातें बैठकर भी पढ़ी हैं:

जैसा कि मुस्लिम में उम्मुल मोमिनीन सिद्दीक़ा रज़ियल्लाहु अन्हा से है, उन्होंने रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की वितर की नमाज़ का ज़िक्र करने के बाद फ़रमाया: "फिर आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम सलाम फेरने के बाद बैठकर दो रकातें पढ़ते थे।" 1 और अहमद ने अबू उमामा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है कि नबी ए अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम वितर के बाद बैठकर दो रकातें पढ़ते थे। 2 | जैसा कि मुस्लिम में है, उम्मुल मोमिनीन सिद्दीक़ा रज़ियल्लाहु अन्हा हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की नमाज़-ए-वितर का ज़िक्र करने के बाद फ़रमाती हैं कि फिर आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम सलाम फेरने के बाद बैठकर दो रकात नमाज़ अदा करते। और इमाम अहमद ने हज़रत अबू उमामा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है कि नबी ए अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम वितरों के बाद बैठकर दो रकात नमाज़ अदा फ़रमाते थे। (त)

और कभी उनमें कुऊद (बैठने) और कियाम (खड़े होने) को जमा फ़रमाया है कि बैठकर पढ़ते रहे, जब रुकूअ का वक़्त आया तो खड़े होकर रुकूअ फ़रमाया।

इब्न माजा में उम्मुल मोमिनीन उम्मे सलमा रज़ियल्लाहु अन्हा से है कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम वितर के बाद बैठकर दो मुख्तसर रकातें पढ़ते थे, और जब रुकूअ का इरादा फ़रमाते तो खड़े हो जाते और फिर रुकूअ करते। 3 | इब्न माजा में उम्मुल मोमिनीन हज़रत उम्मे सलमा रज़ियल्लाहु अन्हा से मरवी है कि रिसालत मआब सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम वितरों के बाद दो रकात नमाज़ इख्तिसार के साथ बैठकर अदा करते थे और जब आप रुकूअ का इरादा फ़रमाते तो कियाम फ़रमाते फिर रुकूअ करते। (त)

मगर बैठकर पढ़ना कमज़ोरी की वजह से न था बल्कि इस बात के बयान के लिए था कि बैठकर पढ़ना भी जायज़ है जैसा कि खुद इन नफ़्लों का पढ़ना भी इस बयान के वास्ते था कि वितर के बाद नवाफ़िल जायज़ हैं, अगरचे अफ़ज़ल ये है कि जितने नवाफ़िल पढ़ने हों सब पढ़कर आखिर में वितर पढ़े। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

रात की अपनी नमाज़ों में सबसे आखिर में वितर को रखो। 4 रिवायत किया | अपनी नमाज़-ए-शब में सबसे आखिर में वितर रखो। उसे

1. सहीह मुस्लिम, बाब सलातुल लैल व अदद रकाअतुन नबी इलख़, मतबुआ असहुल मताबे, कराची 1/256
2. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस आयशा सिद्दीक़ा रज़ियल्लाहु अन्हा, मतबुआ दारुल फ़िक्र, बेरूत 6/52
3. सुनन इब्न माजा, बाब मा जाआ फ़ी रकतैनि बादुल वितरि जालिसन, मतबुआ आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर 1/85
4. सहीह मुस्लिम, बाब सलातुल लैल व अदद रकाअतुन नबी इलख़, मतबुआ असहुल मताबे, कराची 1/256

पेज 721 का 439

رضی اللہ تعالٰی عنہ وعن الصحابۃ جمیعا۔ | عمران بن حصین رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے ، اور جمیع صحابہ سے اللہ راضی ہو۔ (ت)

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے یہ رکعتیں بیٹھ کر بھی پڑھی ہیں :

کما عند مسلم عن ام المومنین الصدیقۃ رضی اللہ تعالٰی عنہا قالت بعد ما ذکرت وترہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ثم یصلی رکعتین بعد ما یسلم وھو قاعد 1 ولا حمد عن ابی امامۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ انہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کان یصلیھما بعد الوتر وھو جالس 2۔ | جیسے کہ مسلم میں ہے حضرت ام المومنین صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی نمازِ وتر ذکر کرنے کے بعد فرماتی ہیں کہ پھر آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سلام پھیرنے کے بعد بیٹھ کر دو رکعات نماز ادا کرتے۔ اور امام احمد نے حضرت ابوامامہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وتروں کے بعد بیٹھ کر دو رکعات نماز ادا فرماتے تھے (ت)

اور کبھی ان میں قعود و قیام کو جمع فرمایا ہے کہ بیٹھ کر پڑھتے رہے جب رکوع کا وقت آیا کھڑے ہو کر رکوع فرمایا ،

فلا بن ماجۃ عن ام المومنین ام سلمۃ رضی اللہ تعالٰی عنہا انہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کان یصلی بعد الوتر رکعتین خفیفتین وھو جالس فاذا اراد ان یرکع قام فرکع 3۔ | ابن ماجہ میں ام المومنین حضرت ام سلمہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے مروی ہے کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وتروں کے بعد دو رکعات نماز اختصار کے ساتھ بیٹھ کر ادا کرتے تھے اور جب آپ رکوع کا ارادہ فرماتے تو قیام فرماتے پھر رکوع کرتے (ت)

مگر بیٹھ کر پڑھنا دو لتا نہ تھا بلکہ اس بات کے بیان کے لئے کہ بیٹھ کر پڑھنا بھی جائز ہے جیسا کہ خود ان نفلوں کا پڑھنا بھی اس بیان کے واسطے تھا کہ وتر کے بعد نوافل جائز ہیں اگرچہ اولی یہ ہے کہ جتنے نوافل پڑھنے ہوں سب پڑھ کر آخر میں وتر پڑھے ، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

اجعلوا آخر صلوتکم باللیل وترا 4۔ رواہ | اپنی نماز شب میں سب سے آخر وتر رکھو۔ اسے

1 صحیح مسلم باب صلوۃ اللیل و عدد رکعات النبی الخ مطبوعہ اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۵۶ 2 مسند احمد بن حنبل حدیث عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا مطبوعہ دار الفکر بیروت ۶/ ۵۲ 3 سنن ابن ماجہ باب ماجاء فی رکعتین بعد الوتر جالسا مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۸۵/۱ 4 صحیح مسلم باب صلوۃ اللیل و عدد رکعات النبی الخ مطبوعہ اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۵۶

Fatawa Razawiyya Volume 7

Muslim from Mother of the Believers (May Allah be pleased with her)	**Muslim has narrated from the Mother of the Believers (May Allah be pleased with her).**

Muslim, then Imam Nawawi from it, and then Allama Qari in Mirqat Sharh Mishkat state:

هاتان الركعتان فعلهما رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم جالسا لبيان جواز الصلوة بعد الوتر وبيان جواز النفل جالسا ولم يواظب على ذلك۔[1]	**These two rak'ahs were performed by the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) while sitting so that the permissibility of prayer after Witr and the permissibility of voluntary prayer while sitting could be demonstrated. However, he did not do this perpetually. (T)**

In fact, even if the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) always performed these voluntary prayers while sitting, it would still have been better for us to pray while standing. This is because his action was for himself, while for us there is a clear verbal command that praying while standing is superior and the reward for praying while sitting is half. According to the principles of jurisprudence, a verbal statement takes precedence over an action because an action carries the possibility of being specific to the Prophet, whereas here the specificity has been explicitly stated. It is in Sahih Muslim from Abdullah bin 'Amr (May Allah be pleased with them both): "A Hadith reached me that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'The prayer of one who sits is half.' I went to the noble presence and the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) himself said: 'The prayer of one who sits is half.' I visited the noble presence and found the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) praying while sitting, so I placed my hand on his noble head.[2] (I say: meaning the thought occurred that perhaps he was praying sitting due to fever etc.)"

وهذا بحمد الله منزع نفيس واضح ليستغنى به عما اطال الطيبى و ابن حجر و	**Praise be to Allah, this point is excellent, refined, and clear, and it makes one independent of the lengthy discourse provided by Allama Tibi and Ibn Hajar.**

عه: (فوجدته يصلي جالسا فوضعت يدي) لعله بعد الفراغ من الصلوة ثم رأيت	**(Then I found you [the Prophet] praying while sitting, so I placed my hand on your noble head) Perhaps this was after finishing the prayer. (The rest on the next page)**

[1] Mirqat Sharh Mishkat, Chapter on Moderation in Action, Section One, printed by Kutub Khana Imdadia Multan 3/163 [2] Sahih Muslim, Chapter on the Permissibility of Voluntary Prayer while Standing and Sitting etc., printed by Nur Muhammad As-Sah Al-Matabe Karachi 1/253

फ़तावा रजविया जिल्द सातवीं

मुस्लिम अं उम्मुल मोमिनीन रज़ियल्लाहु तआला अन्हा	**मुस्लिम ने उम्मुल मोमिनीन रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से रिवायत की है।**

मुस्लिम, इमाम नववी मिन्हा, फिर अल्लामा कारी मिरक़ात शरह मिश्कात में फ़रमाते हैं:

हातानिर रकअतानि फ़अलाहुमा रसूलुल्लाहि सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम जालिसन लिबयानि जवाज़िस सलाति बा'दल वितरि व बयानि जवाज़िन नफ़्लि जालिसन व लम युवाज़िब अला ज़ालिक।[1]	**इन दो रकअतों को रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने बैठकर अदा फ़रमाया था ताकि वित्र के बाद नमाज़ के जवाज़ और बैठकर नफ़्ल नमाज़ के जवाज़ का इज़हार हो जाए, अलबत्ता आपने इस पर हमेशा अमल नहीं फ़रमाया। (त)**

बल्कि अगर हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम हमेशा ये नफ़्ल बैठकर पढ़ते, तब भी हमारे लिए खड़े होकर पढ़ना ही अफ़ज़ल होता क्योंकि ये हुज़ूर पुरनूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का अपने लिए फ़ेल (कार्य) होता और हमारे लिए साफ़ वो इरशादे क़ौली (मौखिक आदेश) है कि खड़े होकर पढ़ना अफ़ज़ल है और बैठे हुए का सवाब आधा है। और उसूल का क़ायदा है कि क़ौल (कथन) को फ़ेल (कार्य) पर तरजीह (प्राथमिकता) हासिल है क्योंकि फ़ेल में खुसूसियत (विशिष्टता) का एहतमाल (संभावना) है, और यहाँ तो साफ़ तौर पर खुसूसियत बयान फ़रमा दी गई है। सही मुस्लिम शरीफ़ में अब्दुल्ला बिन अम्र रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से है: "मुझे हदीस पहुँची थी कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया कि बैठे हुए की नमाज़ आधी है, मैं खिदमते अक़दस में हाज़िर हुआ तो खुद हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया कि बैठे हुए की नमाज़ आधी है। मैं खिदमते अक़दस में हाज़िर हुआ तो खुद हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को बैठकर नमाज़ पढ़ते पाया, मैंने सरे अनवर पर हाथ रखा।[2] (अक़ूल: यानी ये ख़याल गुज़रा कि शायद बुख़ार वगैरह के कारण बैठकर पढ़ रहे हों)"

व हाज़ा बिहम्दिल्लाहि मंज़उन् नफ़ीसुन वाज़िहुन लयस्तग़ना बिही अम्मा अतालत तीबी व इब्ने हजर व	**अल्हम्दुलिल्लाह ये बात उम्दा, नफ़ीस और वाज़ेह होने के साथ-साथ इस तवील गुफ़्तगू से बेनियाज़ (स्वतंत्र) कर देती है जो अल्लामा तीबी और इब्ने हजर ने की है।**

अः (फ़-वजदतुहु युसल्ली जालिसन फ़-वज़ा'तु यदी) लअल्लहू बा'दल फ़रागि़ मिनस सलाति सुम्मा रअैतु	**(तो मैंने आपको सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को बैठकर नमाज़ पढ़ते हुए पाया तो मैंने सरे अनवर पर हाथ रख दिया) शायद ये नमाज़ से फ़ारिग होने के बाद का मामला हो। (बाकी अगले सफ़हे पर)**

[1] मिरक़ात शरह मिश्कात, बाबुल क़स्द फ़िल अमल, फ़स्ल अव्वल, मटबुआ कुतुब खाना इमदादिया मुल्तान 3/163 [2] सही मुस्लिम, बाबू जवाज़िन नाफ़िलति क़ाइमन व क़ाएदन इलख, मटबुआ नूर मुहम्मद असहुत तबाअत कराची 1/253

مسلم عن ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہا **مسلم نے ام المؤمنین رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت ہے۔**

مسلم امام نووی منہا پھر علامہ قاری مرقاۃ شرح مشکوۃ میں فرماتے ہیں:

ھاتان الرکعتان فعلھما رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جالسا لبیان جواز الصلوۃ بعد الوتر وبیان جواز النفل جالسا ولم یواظب علی ذلک۔[1] **ان دور کعات کو رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے بیٹھ کر ادا فرمایا تھا تاکہ وتر کے بعد جوازِ نماز اور بیٹھ کر جوازِ نفل کا اظہار ہو جائے، البتہ آپ نے اس پر ہمیشگی نہیں فرمائی (ت)**

بلکہ اگر حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ہمیشہ یہ نفل بیٹھ کر پڑھتے جب بھی ہمارے لئے کھڑے ہو کر پڑھنا ہی افضل ہوتا کہ یہ حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا اپنے لئے فعل ہوتا اور ہمارے لئے صاف وہ ارشادِ قولی ہے کہ کھڑے ہو کر پڑھنا افضل ہے اور بیٹھے کا ثواب آدھا ہے، اور اصول کا قاعدہ ہے کہ قول فعل میں ترجیح قول کو ہے کہ فعل میں احتمالِ خصوصیت ہے نہ کہ یہاں تو صریحاً بیانِ خصوصیت فرمایا ہے، صحیح مسلم شریف میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ تعالٰی عنہما سے ہے: "مجھے حدیث پہنچی تھی کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا کہ بیٹھے کی نماز آدھی ہے، میں خدمتِ اقدس میں حاضر ہوا تو خود حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا کہ بیٹھے کی نماز آدھی ہے میں خدمتِ اقدس میں حاضر ہوا تو خود حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو بیٹھ کر نماز پڑھتے پایا میں نے سر انور پر ہاتھ رکھا[2] (اقول: یعنی یہ خیال گزرا کہ شاید بخار وغیرہ کے سبب بیٹھ کر پڑھ رہے ہوں)"

وهذا بحمد الله منزع نفيس واضح ليستغنى به عما اطال الطيبى و ابن حجر و

الحمد الله یہ بات عمدہ، نفیس علامہ طیبی، ابن حجر اور واضح ہونے کے ساتھ ساتھ اس طویل گفتگو سے مستغنی کر دیتی ہے علامہ طیبی ابن حجر اور

عه: (فوجدته يصلي جالسا فوضعت يدي) لعله بعد الفراغ من الصلوة ثم رأيت

(تو میں نے آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو بیٹھ کر نماز پڑھتے ہوئے پایا تو میں نے سر انور پر ہاتھ رکھ دیا) شاید یہ نماز سے فارغ ہونے کے بعد کا معاملہ ہو (باقی اگلے صفحہ پر)

[1] مرقات شرح مشکوٰۃ باب القصد فی العمل فصل اول مطبوعہ کتب خانہ امدادیہ ملتان ۳/۱۶۳ [2]

صحیح مسلم باب جواز النافلة قائماً و قاعداً الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/۲۵۳

Fatawa Razawiyyah Volume 7

Al-Qari and they fell into what they had an excuse for | Mulla Ali Qari did it and these gentlemen because of prolixity...

(Remaining footnote from the previous page) Ibn Hajar stated with certainty after its completion that placing (the hand on the blessed head) before completion cannot be imagined. This means that you (Prophet PBUH) should turn towards him, and it was as if there was some obstacle there from coming before you. Among a group of Arabs, such a manner is not considered against etiquette due to their lack of formality and extreme affection. Similarly, some Arabs using 'Anta' (thou) for you (Prophet PBUH) instead of 'Antum' (you), which is required by good manners in address, does not warrant rebuke for the speaker. Allama Tibi, in his commentary of the book, engaged in elaborate questioning and answering at this point and attributed a lack of etiquette to the Companions. In a prolix manner, he said: 'If you ask, wasn't it necessary for them to act differently out of reverence and respect for the Prophet (PBUH)? I answer: perhaps this happened unintentionally, or possibly they considered the matter extremely strange and far-fetched as it was contrary to what they had heard, and so they wanted to investigate it, hence they placed...' (Continued on the next page).

फतावा रज़विया खंड 7

अल-क़ारी और वे उसमें गिर गए जिसमें उनके लिए गुंजाइश थी | मुल्ला अली क़ारी ने किया और ये हज़रात अधिकता (तवालत) के कारण...

(पिछले पृष्ठ का शेष फुटनोट) इब्न हजर ने इस पर दृढ़ता व्यक्त की और कहा कि यह मामला (हाथ रखने का) कार्य पूरा होने के बाद हुआ, क्योंकि इससे पहले (आपके पवित्र सिर पर) हाथ रखने के बारे में सोचा भी नहीं जा सकता था। यानी आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उसकी ओर मुड़ें, और ऐसा लग रहा था कि आपके सामने आने में वहाँ कोई बाधा थी। कुछ अरबों के बीच इस तरह के व्यवहार को औपचारिकता की कमी और अत्यधिक प्रेम के कारण शिष्टाचार के विरुद्ध नहीं माना जाता है। इसी तरह, कुछ अरबों द्वारा आपके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए 'अंत' (तू) शब्द का प्रयोग करना, न कि 'अंतुम' (तुम) जो संबोधन के समय अच्छे शिष्टाचार की मांग है, वक्ता पर फटकार का कारण नहीं बनता। अल्लामा तिबी ने किताब की व्याख्या में इस स्थान पर विस्तार से प्रश्न और उत्तर प्रस्तुत किए और सहाबा की ओर शिष्टाचार की कमी का संकेत दिया। उन्होंने विस्तार से काम लेते हुए कहा: 'यदि आप कहें कि क्या हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सम्मान और आदर को देखते हुए उनके लिए इसके विपरीत कार्य करना अनिवार्य नहीं था? जवाब में मैंने कहा: शायद उनसे यह मामला अनजाने में हुआ हो या संभव है कि उन्होंने इस घटना को अपने द्वारा सुनी गई बातों के विपरीत होने के कारण अत्यंत विचित्र और असंभव माना हो, और इसलिए वे इसकी जांच करना चाहते थे, तो उन्होंने रखा...' (बाकी अगले पृष्ठ पर)।

पृष्ठ 441/721 मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

القاری و وقعوا فیما کان لھم مندوحۃ | ملا علی قاری نے کی اور یہ حضرات طوالت کے باعث

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) ابن حجر جزم به وقال بعد فراغه اذلا یظن به الوضع قبله (علی رأسه) ای لیتوجه الیه وکانه کان هناك مانع من ان یحضر بین یدیه ومحل هذا لایسمی خلاف الادب عند طائفة العرب لعدم تکلفهم و کمال تألفهم و کذٰلك في قولهم له انت دون انتم الذی هو مقتضی حسن الآداب في معرض الخطاب لایتوجه علی قائله العتاب و تکلف الطیبی هنا في شرح الکتاب واورد السؤال والجواب فنسب قلة الادب الی الاصحاب وقال علی وجہ الاطناب فان قلت الیس یجب علیهم خلاف ذلک توقیرا له علیه الصلوة والسلام قلت لعله صدر عنهم لاعن قصد اولعلهم استغربوا کونه علی خلاف ماحدث عنهم واستبعدوه فارادوا تحقیق ذلك فوضعوا پھر میں نے دیکھا کہ ابن حجر نے یہ کہتے ہوئے اس پر جزم کا اظہار کیا کہ یہ معاملہ فراغت کے بعد ہوا کیونکہ اس سے پہلے ہاتھ رکھنے کے بارے میں سوچا ہی نہیں جاسکتا (آپ کے سرِ اقدس پر) یعنی آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اس کی طرف متوجہ ہوں اور گویا آپ کے سامنے آنے سے وہاں کوئی رکاوٹ تھی اور ایسے طریقے کو بعض عربوں کے ہاں عدم تکلف اور کمال محبت کی وجہ سے خلافِ ادب تصور نہیں کیا جاتا اور اسی طرح بعض عربوں کا آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لئے "اَنْتَ" (تُو) استعمال کرنا نہ کہ "اَنْتُمْ" (تم) جو کہ خطاب کے موقع پر حسنِ آداب کا مقتضی ہے، اس کے قائل پر عتاب کا موجب نہیں بنتا، علامہ طیبی نے کتاب کی شرح میں اس مقام پر تکلف کرتے ہوئے سوال وجواب وارد کیا اور صحابہ کی طرف قلتِ ادب کی نسبت کی اور طوالت سے کام لیتے ہوئے سہواً کہا اگر تو کہے کیا ان پر حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی تعظیم و توقیر کے پیش نظر اس کے خلاف عمل لازم نہ تھا؟ جواباً کہا میں کہتا ہوں شاید ان سے یہ معاملہ عدمِ دانستگی میں ہوا ہو یا ممکن ہے کہ انہوں نے ان

سے حادث شدہ واقعہ کے خلاف معاملہ کو نہایت ہی اجنبی اور بعید تصور کیا اور اس کی تحقیق کا

(باقی اگلے صفحہ پر)

Fatawa Ridawiyya - Volume 7

[Top Right Box]: They fell into something from which staying safe was beneficial for them by the grace of Allah Ta’ala (T).

[Top Left Box]: From him, and with Allah is success.

[Main Text]: The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "O Abdullah bin Umar! What is it?" I submitted: "O Messenger of Allah!"

[Arabic side]: ...his hand on his head. For this reason, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) disapproved of it by saying "What is with you..." etc. Then he named him and attributed him to his father. Similarly, the saying of Abdullah, "and you are praying while sitting", for this is a situation established to show the difficulty/problem. Then I saw Ibn Hajar saying: This was in their custom; one who is surprised by a strange thing or marvels at its occurrence does this with the person from whom he is surprised. So it does not contradict the common practice, except that it is contrary to etiquette. An example of this is that some Arabs might touch his noble beard during a conversation with him. It has been observed in our time that some uncouth Arabs hold the beard of the Sharif of Mecca and say, "I sacrifice myself for you, O Hasan", while his sandal might be hanging from his finger. (M)

[Urdu side]: ...while intending [to do so], he placed his hand on his [the Prophet's] noble head. That is why the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) disliked it and said "What has happened to you?" etc. Then you (peace and blessings of Allah be upon him) took his name and attributed him to his father. And similarly, the statement of Hazrat Abdullah that "you are performing prayer while sitting" is because this state strengthens the aspect of the problem. Then I saw Ibn Hajar writing here that it is among the customs of the Arabs that when one of them sees something from someone which is extremely strange, he does exactly that. So this is not contrary to common practice, although it is contrary to etiquette. An example of being contrary to etiquette is that some Arabs, at the time of conversation and meeting, used to touch your [the Prophet's] blessed beard. And in our time, this can be observed as some elders of the noble Arabs of Mecca hold the beard and say, "O Hasan, I am sacrificed for you," even though his shoe is hanging from his fingers. (T)

Note: The marginal text is quoted from Mirqat al-Mishkat. For further study, see the chapter 'Al-Qasd fi al-Amal' (Moderation in Action), volume three, printed by Maktaba Imdadia Multan, page 159. Nazir Ahmed Saidi.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

[ऊपरी दायां बॉक्स]: वे ऐसी चीज़ में पड़ गए जिससे सुरक्षित रहना अल्लाह तआला के अनुग्रह से उनके लिए लाभदायक था। (त)

[ऊपरी बायां बॉक्स]: उनसे, और अल्लाह के साथ ही सफलता है।

[मुख्य पाठ]: हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ऐ अब्दुल्ला बिन उमर! क्या बात है?" मैंने अर्ज़ किया: "या रसूल अल्लाह!"

[अरबी पक्ष]: ...अपना हाथ उनके सिर पर। इसी कारण से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने 'तुम्हें क्या हुआ...' कहकर इसे नापसंद किया, फिर उनका नाम लिया और उनका संबंध उनके पिता से जोड़ा। और इसी प्रकार अब्दुल्ला का कहना कि 'और आप बैठकर नमाज़ पढ़ रहे हैं' क्योंकि यह स्थिति समस्या को स्पष्ट करने के लिए थी। फिर मैंने इब्न-ए-हजर को कहते हुए देखा: यह उनकी आदत में था; जो किसी अजीब चीज़ से हैरान होता है या उसके घटित होने पर आश्चर्य करता है, वह उस व्यक्ति के साथ ऐसा ही करता है जिससे वह हैरान होता है। तो यह प्रचलित प्रथा के विरुद्ध नहीं है, सिवाय इसके कि यह शिष्टाचार के विरुद्ध है। इसका एक उदाहरण यह है कि कुछ अरब बातचीत के दौरान उनकी मुबारक दाढ़ी को छूते थे। हमारे समय में यह देखा गया है कि मक्का के शरीफ़ की दाढ़ी पकड़कर कुछ असभ्य अरब कहते हैं, 'ऐ हसन, मैं तुम पर कुर्बान', जबकि उनका जूता उनकी उंगलियों से लटक रहा होता है। (म)

[उर्दू पक्ष]: ...इरादा करते हुए अपना हाथ सर-ए-अक़दस पर रख दिया, इसीलिए सरवर-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे नापसंद किया और फ़रमाया: "तुम्हें क्या हो गया है?" आदि। फिर आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनका नाम लिया और उनका संबंध उनके पिता से जोड़ा। और इसी तरह हज़रत अब्दुल्ला का यह कहना कि 'आप बैठकर नमाज़ अदा कर रहे हैं' क्योंकि यह स्थिति समस्या के पहलू को मज़बूत कर रही है। फिर मैंने इब्न-ए-हजर को देखा कि उन्होंने यहाँ यह लिखा है कि अरबों की आदतों में से है कि जब उनमें से कोई किसी से ऐसी चीज़ देखता है जो बहुत ही अजीब हो, तो वह ऐसा ही करता है। तो यह प्रचलित प्रथा के विरुद्ध नहीं है, हालाँकि यह शिष्टाचार के विरुद्ध है। शिष्टाचार के विरुद्ध होने का उदाहरण यह है कि कुछ अरब बातचीत और मुलाकात के समय आपकी मुबारक दाढ़ी को छूते थे। और हमारे समय में इसका अवलोकन इस प्रकार किया जा

सकता है कि कुछ सम्मानित अरब मक्का के शरीफ़ की दाढ़ी पकड़कर कहते हैं, 'ऐ हसन, मैं तुम पर कुर्बान', जबकि उनका जूता उनकी उंगलियों से लटक रहा होता है। (त)

नोट: हाशिये का पाठ मिरक़ात अल-मिशकात से लिया गया है। अध्ययन के लिए 'बाब अल-क़सद फ़िल अमल', जिल्द 3, मकतबा इमदादिया मुल्तान, पृष्ठ 159 देखें। नज़ीर अहमद सईदी।

पृष्ठ 442 का 721

[اوپر دائیں باکس]: ایسی چیز میں واقع ہوئے جس سے محفوظ رہنا اللہ تعالٰی کی توفیق سے ان کے لئے مفید تھا (ت)

[اوپر بائیں باکس]: عنه وباللہ التوفیق۔

[مرکزی عبارت]: حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا اے عبداللہ بن عمر ! کیا ہے؟ میں نے عرض کی یا رسول اللہ !

[عربی حصہ]: یده علی رأسه ولذلك انكر صلی اللہ تعالی علیه وسلم بقوله مألك الخ فسماه ونسبه الی ابیه وكذا قول عبد اللہ وانت تصلی قاعدا فانه حال مقررة لجهة الاشكال، ثم رأیت ابن حجر قال كان ذلك في عادتهم یفعله المستغرب الشیئ المتعجب من وقوعه مع من استغرب منه ذلك فلاینافي المتعارف الا ان ذلك خلاف الادب ونظیره ان بعض العرب كان ربما لمس لحیته الشریفة عند مفاوضته معه اھ وقد شوهد في زماننا ان بعض اجلاف العرب یمسك لحیة شریف مكة ویقول انا فداك یاحسن والحال انه قدیكون نعله معلقا في اصبعه ف منه (م)

[اردو حصہ]: ارادہ کرتے ہوئے اپنا ہاتھ سراقدس پر رکھ دیا اسی لئے سرورِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ناپسند کیا اور فرمایا تجھے کیا ہو گیا ہے؟ الخ تو آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ان کا نام لیا اور ان کی نسبت ان کے باپ کی طرف کی۔ اور اسی طرح حضرت عبداللہ کا قول کہ آپ بیٹھ کر نماز ادا فرما رہے ہیں کیونکہ یہ حال جہتِ اشکال کو پختہ کر رہا ہے پھر میں نے ابنِ حجر کو دیکھا کہ انہوں نے یہاں یہ لکھا ہے کہ عربوں کی عادات میں سے ہے کہ جب کوئی ان میں سے کسی سے ایسی چیز دیکھتا ہے جو نہایت اجنبی ہو تو وہ ایسا ہی کرتا ہے تو یہ متعارف کے

منافی نہیں البتہ خلافِ ادب ہے جو خلافِ ادب ہو اس کی نظیر یہ ہے کہ بعض عرب گفتگو و ملاقات کے وقت آپ کی داڑھی مبارک کو مَس کرتے تھے اھ اور ہمارے دور میں اس کا مشاہدہ یون کیا جا سکتا ہے کہ بعض بزرگ عرب شریف مکہ کی داڑھی پکڑ کر یہ کہتے ہیں اے حسن میں تجھ پر فدا حالانکہ اس کا جوتا اس کی انگلیوں کے ساتھ لٹک رہا ہوتا ہے ۱۲ منہ (ت)

ف: حاشیہ کی عبارت مرقات مشکوٰۃ سے نقل کی گئی ہے مطالعہ کیلئے باب القصد فی العمل جلد سوم مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ص ۱۵۹ ملاحظہ ہو۔ نذیر احمد سعیدی

Volume Seven Fatawa Razawiyya

I heard that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "The prayer offered while sitting is half [of the reward of the one offered while standing]." Yet the Prophet (peace and blessings be upon him) himself was praying while sitting. He said: "Yes, that is true, that the reward for sitting is half, but I am not like one of you. For me, there is a full, complete, and perfect reward in every way. This is a special distinction and grace from the Lord of Lords for me." It is stated in Mirqat:

[Boxed Text] (Left side: Arabic) Meaning, this is one of my special characteristics, that the reward of my prayers is not diminished in whatever form they may be, and that is the grace of Allah which He bestows upon whom He wills. Allah Almighty said: "And the grace of Allah upon you is immense." And Allah Almighty knows best.

(Right side: Urdu Translation) Your meaning is that this is my specialty, that in whatever way my prayer is performed, its reward is not reduced, because my prayer is related to my special connection [with Allah], and this is the grace of Allah which He grants to whom He wills. The word of Allah Almighty is: "Allah’s grace upon your noble self is great." And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1046: From Bhendi Bazar, Chair Factory, sent by Natthe Khan son of Ahmad Khan Memar, 29 Rajab 1311 AH. What do the scholars of religion say regarding the procedure and timing for performing Salat-ul-Tasbih?

The Answer: There is great merit and immense reward in this prayer, and there is high hope for forgiveness in it. It consists of four units of voluntary (Nafil) prayer, to be performed at a time that is not disliked (Makruh). That is, it is not permissible from the break of dawn until the sun has risen and reached a certain height; it is not permissible exactly at midday (Zawal); and when the sun is close to setting such that the eye can rest on it without effort, it is not permissible at that time. It is not permissible after the obligatory (Fard) Asr prayer until evening. It is not permissible while the Imam is delivering the sermon (Khutbah). In short, avoid all times when voluntary prayer is disliked and perform it whenever desired. It is better to perform it before Zuhr, as stated in Al-Hindiyyah from Al-Mudmarat from Al-Mu’alla (as is referenced from Mudmarat and Mu'alla in Hindiyyah. T). The most virtuous day for it is Friday. The appropriate method, which is consistent with the school of our noble Imams, is that after reciting "Subhanaka Allahumma...", recite "SubhanAllah wal-Hamdulillah wa la ilaha..." fifteen (15) times.

1 Sahih Muslim, Chapter on the permissibility of voluntary prayer standing and sitting, printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi’, Karachi, 1/253. 2 Mirqat Sharh Mishkat, Chapter on moderation in action, third section, printed by Maktaba Imdadiyya Multan, 3/160. 3 Fatawa Hindiyyah, Ninth Chapter on voluntary prayers, printed by Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/113.

मैंने सुना था कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बैठकर नमाज़ पढ़ना आधी [नमाज़ के सवाब के बराबर] है", जबकि हुज़ूर स्वयं बैठकर नमाज़ पढ़ रहे थे। आपने फ़रमाया: "हाँ, बात वही है कि बैठने का सवाब आधा है, लेकिन मैं तुम्हारी तरह नहीं हूँ। मेरे लिए हर तरह से पूरा, कामिल और मुकम्मल सवाब है। यह मेरे लिए रब-उल-अरबाब (रबों के रब) की ओर से विशेषता और अनुग्रह है।" मिर्कात में है:

[बॉक्स किया गया टेक्स्ट] (बायाँ हिस्सा: अरबी) अर्थात् यह मेरी विशेषताओं में से है कि मेरी नमाज़ों के सवाब में कोई कमी नहीं की जाती चाहे वे किसी भी रूप में हों, और यह अल्लाह का अनुग्रह है जिसे वह चाहता है उसे प्रदान करता है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अल्लाह का तुम पर बड़ा अनुग्रह है।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(दायाँ हिस्सा: उर्दू अनुवाद) आपका अभिप्राय यह है कि यह मेरी विशेषता है कि मेरी नमाज़ जिस तरीके से भी हो, उसके सवाब में कमी नहीं की जाती क्योंकि मेरी नमाज़ मेरे विशेष संबंध से है, और यह अल्लाह तआला का फ़ज़्ल (अनुग्रह) है जिसे वह चाहता है अता फ़रमाता है। अल्लाह तआला का इरशाद है: "आपकी ज़ात-ए-अक़्दस पर अल्लाह तआला का फ़ज़्ल अज़ीम (महान अनुग्रह) है।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १०४६: भिंडी बाज़ार, कुर्सी कारखाना, प्रेषक: नत्थे खाँ वल्द अहमद खाँ मेमार, २९ रजब १३११ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि सलात-उल-तस्बीह पढ़ने का क्या तरीक़ा और इसका क्या वक़्त है?

अल-जवाब (उत्तर): इस नमाज़ की बहुत फ़ज़ीलत (महिमा) और बड़ा सवाब है, और इसमें बड़ी माफ़ी (क्षमा) की उम्मीद है। यह चार रकात नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ है जिसे ग़ैर-मक़रूह वक़्त (वर्जित समय के अलावा) में अदा किया जाए। अर्थात् सुबह सादिक़ (भोर) के उदय होने से लेकर सूरज निकल कर ऊँचा होने तक जायज़ नहीं है, और ठीक दोपहर (ज़वाल) के समय जायज़ नहीं है। और जब सूरज डूबने के करीब आए कि उस पर नज़र बिना किसी कठिनाई के टिकने लगे, उस समय जायज़ नहीं है। असर की फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ने के बाद से शाम तक जायज़ नहीं है। जिस समय इमाम खुतबा पढ़ रहा हो, उस समय जायज़ नहीं है। संक्षेप में, जितने समय नफ़्ल नमाज़ की कराहत (नापसंदगी) के हैं, उन औक़ात (समय) से बचकर जब चाहे पढ़े। और बेहतर यह है कि ज़ुहर से पहले

पढ़े, जैसा कि अल-हिंदिया में अल-मुज़मरात से अल-मुअल्ला के हवाले से है (जैसा कि हंदिया में मुज़मरात और मुअल्ला के हवाले से है। त)। और सबसे अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) दिन जुमा का है। और इसका उचित तरीक़ा जो हमारे अइम्मा किराम (महान इमामों) के मज़हब के अनुकूल है, यह है कि "सुबहानक अल्लाहुम्मा..." पढ़ने के बाद पंद्रह (१५) बार "सुबहानअल्लाह वल-हम्दुलिल्लाह व ला इलाहा..." पढ़े।

१ सहीह मुस्लिम, बाब जवाज़ुन-नाफ़िला क़ाएमन व क़ाएदन, मुद्रित नूर मुहम्मद असहा अल-मताबे, कराची, १/२५३। २ मिर्कात शरह मिश्कात, बाब अल-क़स्द फ़िल-अमल, फ़स्ल सालिस, मुद्रित मकतबा इंदादिया मुल्तान, ३/१६०। ३ फ़तावा हिंदिया, बाब अल-तासे फ़िन-नवाफ़िल, मुद्रित नूरानी कुतुब खाना पेशावर, १/११३।

م میں نے سنا تھا کہ حضور نے فرمایا بیٹھنے کی نماز آدھی ہے اور خود حضور علیہ الصلوۃ والسلام بیٹھ کر پڑھ رہے ہیں۔ فرمایا: اجل ولکن لست کاحد منکم ۱ ہاں بات وہی ہے کہ بیٹھنے کا ثواب آدھا ہے مگر میں تمہاری مثل نہیں میرے لئے ہر طرح پورا کامل اکمل ثواب ہے یہ میرے لئے خصوصیت و فضل رب الارباب ہے۔ مرقاۃ میں ہے:

[چوکھٹے کی تحریر] (بائیں جانب: عربی) یعنی ھذا من خصوصیاتي ان لا ینقص ثواب صلواتی علی ای وجه تکون من جلواتي و ذلك فضل الله یؤتیه من یشاء قال تعالی وکان فضل الله علیك عظیما ۲۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

(دائیں جانب: اردو ترجمہ) آپ کی مراد یہ ہے کہ یہ میری خصوصیت ہے کہ میری نماز جس طریقہ پر بھی ہو اس کے ثواب میں کمی نہیں کی جاتی کہ میری نماز میرے خاص تعلق سے ہے اور یہ اللہ تعالٰی کا فضل ہے جسے وہ چاہتا ہے عطا فرماتا ہے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے آپ کی ذات اقدس پر اللہ تعالیٰ کا فضل عظیم ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۴۶: از بھنڈی بازار کار خانہ کرسی مرسلہ نتھے خاں ولد احمد خاں معمار ۲۹ رجب ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ صلوٰۃ التسبیح پڑھنے کی کیا ترکیب اور اس کا کیا وقت ہے؟

الجواب: اس نماز کی بہت فضیلت اور بڑا ثواب، اور اس میں بڑی معافی کی امید ہے وہ چار رکعت نفل ہے کہ غیر وقت مکروہ میں ادا کی جائے یعنی صبح صادق کے طلوع ہونے سے آفتاب نکل کر بلند ہونے تک جائز نہیں اور ٹھیک دوپہر کو جائز نہیں، اور جب آفتاب ڈوبنے کے قریب آئے کہ

اس پر نگاہ بے تکلف ٹھہرنے لگے اس وقت جائز نہیں، نماز عصر کے فرض پڑھنے کے بعد شام تک جائز نہیں، جس وقت امام خطبہ پڑھ رہا ہو اس وقت جائز نہیں غرض جتنے وقت نفل نماز کی کراہت کے ہیں ان اوقات سے بچ کر جس وقت چاہے پڑھے اور بہتر یہ ہے کہ ظہر سے پہلے پڑھے ۳ کما فی الھندیة عن المضمرات عن المعلی (جیسا کہ ہندیہ میں مضمرات اور معلی کے حوالے سے ہے۔ت) اور افضل دن جمعہ کا ہے اور اس کا مناسب طریقہ کہ ہمارے ائمہ کرام کے مذہب سے موافق ہے یہ ہے کہ سبحنک اللھم پڑھ کر پندرہ ۱۵ بار سبحن اللہ والحمد للہ ولا الہ

۱ صحیح مسلم باب جواز النافلة قائما وقاعداً مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۵۳ ۲ مرقاۃ شرح مشکوۃ باب القصد فی العمل فصل ثالث مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۳/ ۱۶۰ ۳ فتاوٰی ہندیہ باب التاسع فی النوافل مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۱۳

Fatawa Razawiyya Volume VII

...illallah wallahu akbar. Then, after reciting al-Hamdu (Surah Fatiha) and a Surah, recite the same phrase ten times. Then, in Ruku, after the Ruku tasbihs, recite it ten times. Then, standing from Ruku after 'Rabbana lakal hamd', ten times. Then in Sajdah, after the Sajdah tasbihs, ten times. Then, raising the head from Sajdah, ten times. Then, in the second Sajdah, ten times similarly. Thus it becomes seventy-five times in one Rakat. Then standing for the second Rakat, recite it fifteen times before al-Hamdu, and ten times after al-Hamdu and a Surah. Then in Ruku as usual, so that these also become seventy-five. Similarly in the remaining two Rakats as well, so that all together they become three hundred times. There is a choice of Surahs, one can recite whatever they wish, but it is better to recite 'Alhakumut Takathur' in the first Rakat, 'Wal-Asr' in the second, 'Qul ya ayyuhal Kafirun' in the third, and 'Qul huwallahu ahad' in the fourth. This prayer should be offered every day, or every Friday, or every month, or at least once a year. And if not that, then at least once in a lifetime, for there is great wealth (blessing) in it. And Allah Almighty knows best.

Mas'alah 107: From Aroha Nagla, Post Office Achhnera, District Agra, asked by Mr. Muhammad Sadiq Ali Sahib, Ramadan 1330 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if someone prays four Rakats of Tarawih or other Nafl with one intention, should they recite Durood Sharif and Du'a in the first Qada (sitting) and 'Subhanaka Allahumma' (Thana) in the third Rakat or not?

Answer: It is better to recite. It is stated in Dur-e-Mukhtar:

[Arabic Box] Blessings should not be sent upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in the first sitting of the four (Rakats) before Zuhr and Friday and after them, nor should one start (with Thana) when rising for the third of them. But in the rest of the four-Rakat (prayers), one should send blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and start (with Thana) and seek refuge (Ta'awwudh), even if it was a vow (Nazr), because every couplet (two Rakats) is a complete prayer. 1

[Urdu Explanation Box] In the first four Sunnats of Zuhr and Friday, and the four Sunnats after them, Durood Sharif should not be recited in the first sitting in the presence of the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), nor should Thana be recited in the third Rakat. And in the remaining Sunnats of four Rakats and in Nafls, Durood Sharif should be recited, and Thana and Ta'awwudh

should also be recited in the third Rakat, even if he had vowed the Nafls, because this is a prayer in pairs. (t)

However, for Tarawih itself, two Rakats are better because "it is the inherited method" (t). It is in Tanwir: "Twenty Rakats with ten Taslims (salutations)" 2 (Twenty Rakats should be prayed with ten salutations. t)

1. Dur-e-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai Delhi India 1/95
2. Dur-e-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai Delhi India 1/98

...इल्लल्लाह वल्लाहू अकबर। फिर अल-हम्द (सूरह फातिहा) और एक सूरह पढ़ने के बाद यही कलिमा दस बार पढ़ें। फिर रुकू में रुकू की तस्बीहों के बाद दस बार, फिर रुकू से खड़े होकर 'रब्बना वलकल हम्द' के बाद दस बार, फिर सजदे में सजदे की तस्बीहों के बाद दस बार, फिर सजदे से सिर उठाकर दस बार, फिर दूसरे सजदे में इसी तरह दस बार। इस तरह एक रकात में पिचहत्तर (75) बार हुआ। फिर दूसरी रकात के लिए खड़े होकर अल-हम्द से पहले पंद्रह बार, फिर अल-हम्द और सूरह के बाद दस बार। फिर रुकू में पहले की तरह, ताकि ये भी पिचहत्तर हो जाएं। इसी तरह बाकी दोनों रकातों में भी, ताकि ये सब मिलकर तीन सौ बार हो जाएं। सूरह की पसंद अपनी है, जो चाहे पढ़े, और बेहतर यह है कि पहली रकात में 'अलहाकुमुत तकाथुर', दूसरी में 'वल-अस्र', तीसरी में 'कुल या अय्युहल काफिरून' और चौथी में 'कुल हुवल्लाहु अहद' पढ़े। यह नमाज़ हर रोज़ पढ़े, वर्ना हर जुमा, वर्ना हर महीने, वर्ना साल में एक बार तो हो जाया करे। और यदि वह भी न हो तो उम्र भर में एक बार तो हो जाए कि इसमें बड़ी दौलत (बरकत) है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०७: अज अरवाह नगला डाकखाना अछनेरा जिला आगरा, मुस्तफसिर जनाब मोहम्मद सादिक अली साहब, रमज़ान १३३० हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि अगर चार रकात तरावीह या अन्य नवाफिल एक ही नियत से पढ़ें, तो क्या कायदा-ए-उला (पहली बैठक) में दुरूद शरीफ व दुआ और तीसरी रकात में 'सुभानका अल्लाहुम्मा' (सना) पढ़ना चाहिए या नहीं?

उत्तर: पढ़ना बेहतर है, दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[अरबी खंड] नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर ज़ुहर और जुमा से पहले और उसके बाद की चार रकातों के पहले कायदे में दुरूद नहीं पढ़ा जाएगा, और जब उनकी तीसरी रकात के लिए खड़ा हो तो सना (इस्तेफ़ताह) न पढ़ी जाए। और बाकी चार रकातों वाली (नमाज़ों) में नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर दुरूद पढ़ा जाए और सना व तअव्वुज़ भी पढ़ा जाए, चाहे वह मन्नत (नज़्र) की नमाज़ ही क्यों न हो, क्योंकि (नफ़्ल का) हर जोड़ा एक मुकम्मल नमाज़ है। १

[हिन्दी व्याख्या खंड] ज़ुहर और जुमा की पहली चार सुन्नतों और बाद की चार सुन्नतों के पहले कायदे (बैठक) में नबी अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की खिदमत-ए-अकदस में दुरूद शरीफ न पढ़ा जाए और तीसरी रकात में सना भी न पढ़ी जाए। और बाकी चार रकातों वाली सुन्नतों और

नफ़्लों में दुरूद शरीफ पढ़ा जाए, तीसरी रकात में सना और तअव्वुज़ भी पढ़ा जाएगा चाहे उसने नवाफिल की मन्नत (नज़्र) मानी हो, क्योंकि यह जोड़ा-जोड़ा नमाज़ है। (त)

मगर तरावीह स्वयं दो-दो रकात बेहतर है क्योंकि "यह उत्तराधिकार में प्राप्त तरीका है" (त)। तनवीर में है: "बीस रकातें दस सलाम के साथ" २ (बीस रकातें दस सलाम के साथ पढ़ायी जाएं। त)

1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाबुल वित्र वल-नवाफिल, मुद्रित मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत ९५/१
2. दुर्र-ए-मुख्तार, बाबुल वित्र वल-नवाफिल, मुद्रित मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत ९८/१

पृष्ठ ४४४/७२१

الا اللہ واللہ اکبر پھر الحمد وسورت پڑھ کر یہی کلمہ دس بار پھر رکوع میں تسبیحات رکوع کے بعد دس بار پھر رکوع سے کھڑے ہو کر ربنا ولک الحمد کے بعد دس بار پھر سجدہ میں تسبیحوں کے بعد دس بار پھر سجدہ سے سر اٹھا کر دس بار پھر دوسرے سجدہ میں اسی طرح دس بار، یہ ایک رکعت میں پچھتر بار ہوا، پھر دوسری رکعت کو کھڑا ہو کر الحمد سے پہلے پندرہ بار پھر الحمد وسورت کے بعد دس بار پھر رکوع میں بدستور کہ یہ بھی پچھتر ہوئے، اسی طرح باقی دونوں رکعتوں میں بھی کہ یہ سب مل کر تین سو بار ہو جائیں گے، سورت کا اختیار ہے جو چاہے پڑھے اور بہتر یہ کہ پہلی رکعت میں الھکم التکاثر دوسری میں والعصر تیسری میں قل یا یھا الکفرون چوتھی میں قل ھواللہ، یہ نماز ہر روز پڑھے ورنہ ہر جمعہ ورنہ ہر مہینے ورنہ سال میں ایک بار تو ہو جایا کرے اور نہ ہو تو عمر بھر میں ایک بار تو ہو جائے کہ اس میں بڑی دولت ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۷ : ازاروہ نلہ ڈاک خانہ اچنیرہ ضلع آگرہ مسئولہ جناب محمد صادق علی صاحب رمضان ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چار رکعت تراویح یا اور نوافل ایک نیت سے پڑھے قعدہ اولٰی میں درود شریف ودعا اور تیسری رکعت میں سبحانک اللھم پڑھے یا نہیں؟

الجواب: پڑھنا بہتر ہے، در مختار میں ہے:

لا یصلی علی النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم في القعدۃ الاولی في الاربع قبل الظھر والجمعۃ وبعدھا لا یستفتح اذا قام الی الثالثۃ منھا وفي البواقی من ذوات الاربع یصلی علی النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ویستفتح ویتعوذ ولو نذرا لان کل شفع صلوٰۃ ۱۔

ظہر اور جمعہ کی پہلی چار سنتوں اور بعد کی چار سنتوں کے پہلے قعدہ میں نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت اقدس میں درود شریف نہ پڑھا جائے اور تیسری رکعت میں ثناء بھی نہ پڑھی جائے اور باقی چار رکعتوں والی سنتوں اور نفلوں میں درود شریف پڑھا جائے، تیسری رکعت میں ثناء اور تعوذ بھی پڑھا جائے گا اگرچہ اس نے نوافل کی نذر مانی ہو کیونکہ یہ جوڑا جوڑا نماز ہے۔ (ت)

مگر تراویح خود ہی دورکعت بہتر ہے لانہ ھو المتوارث (کیونکہ طریقہ متوارثہ یہی ہے۔ ت) تنویر میں ہے: عشرون رکعۃ بعشر تسلیمات ۲ (بیس رکعتیں دس سلاموں کے ساتھ پڑھائی جائیں۔ت)

۱ در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۹۵ ۲ در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۹۸

Fatawa Rizvia, Volume Seven

It is in Sirajiya: Every tarawih consists of four rak'ahs with two salams. - 1 | Every tarawih of four rak'ahs should be prayed with two salams. (T)

So much so that if one prays four or more with one intention, then according to some imams it will stand in place of only two rak'ahs, although the correct view is that as many as are prayed will be counted, provided one has been performing the sitting (qa'dah) after every two rak'ahs. It is in Alamgiri:

If he sat in the second [rak'ah] for the duration of Tashahhud, they [the scholars] differed about it. So, according to the statement of the general [scholars], it is permissible as two salams, and that is the correct [view]. Thus it is in Fatawa Qazi Khan - 2. And Allah Almighty knows best. | If the prayer performer sat for the duration of tashahhud in the second rak'ah, then there is a difference of opinion. The opinion of most scholars is that this stands in place of two salams and this is correct. It is similarly mentioned in Fatawa Qazi Khan. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1048: Asked by Ali Husain Sahib from Aonla, Mohalla Khel Hakiman, through Janab Haji Aleemullah Sahib, 7 Ramadan 1332 AH. What do the scholars of religion say regarding the practice in Ramadhan where two or three adult Huffaz listen to the Holy Quran behind boys during the day within the prayer? Is this act prescribed or not? Apparently, from the books of Fiqh, it is understood that it is obligatory to recite Nafl prayers silently during the day. Accordingly, whether it is a boy or an adult, his prayer would not be free from prohibitive dislike (karahat-e-tahrimi). It is a different matter that repetition (i'adah) may not be obligatory for the boy, just as if a boy spoils a nafl prayer, by consensus, qada (makeup prayer) will not be due on him. Moreover, this following behind a boy is not correct at all according to the chosen school of thought. Please write the correct answer with reference to the texts of books of Fiqh, and deserve a great reward from Allah. Explain and be rewarded.

The Answer: This matter is unanimously unprescribed and prohibited. According to the correct school of thought, it is because that congregation is void, because the nafl of an adult is guaranteed [becomes binding], so the building of the stronger upon the weaker is not correct. (Because the nafl of an adult becomes obligatory on

him, hence building the stronger on the weaker is not correct. T). And in Durr-e-Mukhtar it is:

1. Fatawa Sirajiya, Chapter of Tarawih, printed at Naval Kishore Lucknow India, p. 20
2. Fatawa Hindiyya, Chapter on Tarawih, printed at Noorani Kutub Khana Peshawar 1/118

फतवा रज़विया, खंड सात

सिराजिया में है: प्रत्येक तरावीह में दो सलाम के साथ चार रकअतें होती हैं। - 1 | तरावीह की प्रत्येक चार रकअतें दो सलाम के साथ पढ़ी जानी चाहिए। (त)

यहाँ तक कि यदि कोई एक ही नियत से चार या उससे अधिक रकअतें पढ़ता है, तो कुछ इमामों के अनुसार वे केवल दो रकअतों के बराबर होंगी। हालांकि सही मत यह है कि जितनी पढ़ी जाएँगी उतनी ही गिनी जाएँगी, बशर्ते कि उसने हर दो रकअत के बाद तशह्हुद के लिए क़दा (बैठना) किया हो। आलमगीरी में है:

यदि कोई दूसरी रकअत में तशह्हुद की मात्रा के बराबर बैठा, तो विद्वानों में इस पर मतभेद है। आम विद्वानों के कथन के अनुसार, यह दो सलामों की जगह जायज़ है और यही सही है। फतवा काज़ी खाँ में भी ऐसा ही है - 2। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | यदि नमाज़ी दूसरी रकअत में तशह्हुद की मात्रा के बराबर बैठ गया, तो इसमें मतभेद है। अधिकांश विद्वानों की राय है कि यह दो सलामों के बराबर है और यही सही है। फतवा काज़ी खाँ में भी इसी तरह है, वल्लाह तआला आलम। (त)

मसला १०४८: अली हुसैन साहब, आंवला, मोहल्ला खेल हकीमां, मार्फत जनाब हाजी अलीमुल्लाह साहब, ७ रमज़ान १३३२ हिजरी द्वारा पूछा गया। धर्म के विद्वान क्या कहते हैं कि रमज़ान शरीफ़ में दिन के समय लड़कों के पीछे दो-तीन वयस्क हाफ़िज़ आदि नमाज़ के भीतर कुरान मजीद सुनते हैं, क्या यह कार्य शरीयत सम्मत है या नहीं? स्पष्ट रूप से फ़िक़्ह की किताबों से यह समझा जाता है कि दिन में नफ़्ल नमाज़ों को धीरे (सिर्रन) पढ़ना वाजिब है। इसके अनुसार चाहे लड़का हो या वयस्क, उसकी नमाज़ 'कराहते तहरीमी' (निषिद्ध अरुचि) से खाली नहीं होगी। यह और बात है कि लड़के के लिए इसे दोहराना वाजिब नहीं होगा, जैसे कि यदि कोई लड़का नफ़्ल नमाज़ को खराब कर देता है, तो सर्वसम्मति से उस पर क़ज़ा नहीं आएगी। इसके अलावा, लड़के के पीछे नमाज़ पढ़ना चुने हुए मज़हब के अनुसार सही नहीं है। इसके बारे में फ़िक़्ह की किताबों के संदर्भ के साथ सही उत्तर लिखें, ताकि अल्लाह के पास बड़े इनाम के पात्र बनें। स्पष्ट करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: यह कार्य सर्वसम्मति से शरीयत के विरुद्ध और निषिद्ध है। सही मज़हब के अनुसार यह इसलिए है क्योंकि वह जमाअत बातिल (अमान्य) है क्योंकि वयस्क की नफ़्ल नमाज़ उसके लिए अनिवार्य हो जाती है, इसलिए मज़बूत (वयस्क की नमाज़) की बुनियाद कमज़ोर (बच्चे की नमाज़) पर

रखना सही नहीं है। (चूंकि वयस्क की नफ़्ल नमाज़ उसके ऊपर वाजिब हो जाती है, इसलिए अधिक शक्तिशाली की बुनियाद कमज़ोर पर रखना सही नहीं है। त)। और दुर्रे मुख्तार में है:

1. फतवा सिराजिया, बाब अत्-तरावीह, नवल किशोर संस्करण, लखनऊ, भारत, पृष्ठ २०
2. फतवा हिन्दिया, फ़स्ल फ़ी अत्-तरावीह, नूरानी कुतुब खाना संस्करण, पेशावर, १/११८

पृष्ठ ४४५ / ७२१

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

سراجیہ میں ہے: کل ترویحۃ اربع رکعات بتسلیمیتین-1 | ہر ترویحہ چار رکعتوں کا دو سلاموں کے ساتھ پڑھا جائے۔ (ت)

یہاں تک کہ اگر چار یا زائد ایک نیت سے پڑھے گا تو بعض ائمہ کے نزدیک دو ہی رکعت کے قائم مقام ہوگی اگرچہ صحیح یہ ہے کہ جتنی پڑھیں شمار ہوں گی جبکہ ہر دو رکعت پر قعدہ کرتا رہا ہو۔ عالمگیری میں ہے:

ان قعد في الثانية قدر التشهد اختلفوا فيه فعلى قول العامة يجوز عن تسليميتين وهو الصحيح هكذا في فتاوى قاضي خاں-2۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | اگر دوسری رکعت میں تشہد کی مقدار نمازی بیٹھ گیا تو اس میں اختلاف ہے اکثر علماء کی رائے یہ ہے کہ یہ دو سلاموں کے قائم مقام ہے اور یہی صحیح ہے، فتاوٰی قاضی خاں میں اسی طرح ہے، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۴۸: مسئولہ علی حسین صاحب از آنولہ محلہ خیل حکیمان معرفت جناب حاجی علیم اللہ صاحب ۷ رمضان ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ رمضان شریف میں لڑکوں کے پیچھے دن میں دو تین بالغ حافظ وغیرہ نماز کے اندر قرآن مجید سنتے ہیں یہ امر مشروع ہے یا نہیں؟ بظاہر کتب فقہیہ سے مفہوم ہوتا ہے کہ نوافل روز میں سرا" پڑھنا واجب ہے بموجب اس کے لڑکا ہو یا بالغ اس کی نماز کراہت تحریمی سے تو خالی نہ ہوگی یہ اور بات ہے کہ لڑکے کے ذمہ اعادہ واجب نہ ہوا جیسا کہ لڑکا اگر نماز نفل کو فاسد کر دے گا تو اجماعاً اس کے ذمے قضا نہ آئے گی اور یہ اقتدا لڑکے کے پیچھے مختار مذہب کے موافق تو صحیح ہی نہیں ہے اس کے متعلق جواب

بالصواب بحوالہ عبارت کتب فقہیہ تحریر فرمائیے، اجر جزیل کے عند اللہ مستحق ہو جئے۔ بینوا توجروا

الجواب: یہ امر بالاتفاق نامشروع و ممنوع ہے مذہب صحیح پر تو اس لئے کہ وہ جماعت باطل ہے لان نفل البالغ مضمون فلا یصح بناء الاقوی علی الاضعف (کیونکہ بالغ کے نوافل اس کے ذمہ لازم ہو جاتے ہیں لہذا اقویٰ کی بناء اضعف پر صحیح نہیں۔ ت) اور در مختار میں ہے :

1 فتاویٰ سراجیہ باب التراویح مطبوعہ نولکشور لکھنو بھارت ص ۲۰ 2 فتاویٰ ہندیہ فصل فی التراویح مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۱۸

Fatawa-e-Razvia, Volume Seven

[Box 1] Arabic: Salat-ul-Eid in villages is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked) because it is an engagement in an act that is not valid. Urdu: Offering Eid prayer in villages is Makruh Tahrimi because it involves committing an act that is not correct. (T)

And according to a weak opinion, it is because silence is mandatory in daytime voluntary (Nafl) prayers. It is stated in the Hadith: "The daytime prayer is silent (ajma)." (T) It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Box 2] Arabic: The Imam must recite aloud in the Fajr prayer and the first two units of the two evening prayers (Maghrib and Isha), up to his statement: "and he should recite silently in others, like one performing voluntary prayers during the day." And Allah knows best. Urdu: The Imam should recite aloud in the Fajr and the first two units of the two evening prayers (further it is written) in prayers other than these, the Imam should recite silently as is the case with daytime voluntary prayers. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 1049: From the town of Atrauli, District Aligarh, Mohalla Kadha, at the house of Sheikh Abdul Haq Sahib Risaldar, questioned by Sheikh Abdul Hamid Sahib Zahid Noamani Qadri, 4th Ramadan 1339 AH. What do the scholars of religion and Sufi researchers say regarding this matter: that after the Fajr prayer, upon sunrise, the voluntary prayers of Ishraq (two to six units) and when the day has advanced by a quarter, the voluntary prayers of Chasht (two to twelve units) are performed. In Sharh Mishkat, these voluntary prayers, namely Ishraq and Chasht, are called Salat-ul-Duha. However, a Sufi-minded elder describes Salat-ul-Duha as separate from these voluntary prayers of Ishraq and Chasht. He himself has been performing Salat-ul-Duha (two to eight units) separately from Ishraq and Chasht for forty years, stating that his spiritual guide instructed him to do so separately. In the region of Sindh, common people also perform Salat-ul-Duha separately from Ishraq and Chasht, and they also claim confirmation from some scholars. Since a disagreement has arisen in this matter, the query is: what is the correct method? And is Salat-ul-Duha the name for Ishraq and Chasht prayers, or is it a separate prayer? Explain and be rewarded.

The Answer: Salat-ul-Duha is the same as the Chasht prayer. One has the choice to perform voluntary prayers; who stops anyone from performing voluntary prayers during all non-disliked times? However, innovating a new meaning in a Shari'a sense of one's own accord is harmful, heinous, and blameworthy for every person...

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Eidain, published by Mujtabai Press, Delhi, India, 1/112
2. Al-Hidayah, Book of Salat, Section on Recitation, published by Arabiya Library, Karachi, 1/96
3. Durr-e-Mukhtar, Chapter on the Description of Salat, Section on Reciting Aloud by the Imam, published by Mujtabai Press, Delhi, India, 1/97

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द सातवीं

[बॉक्स 1] अरबी: देहातों में ईद की नमाज़ 'मक़रूहे तहरीमी' है क्योंकि यह ऐसे कार्य को करना है जो मान्य नहीं है। उर्दू: देहातों में ईद की नमाज़ मक़रूहे तहरीमी है क्योंकि यह ऐसे कार्य का करना है जो सही नहीं है। (त)

और एक कमज़ोर मत के अनुसार इसलिए कि दिन के नफ़्ल (स्वैच्छिक नमाज़) में आवाज़ का न निकालना अनिवार्य है। हदीस में है: "दिन की नमाज़ खामोश है।" (त) 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

[बॉक्स 2] अरबी: इमाम फ़ज्र और इशा की पहली दो रकअतों में ज़ोर से पढ़े, उसके इस कथन तक: "और वह दूसरों में धीरे से पढ़े जैसे दिन के नफ़्ल नमाज़ पढ़ने वाला।" और अल्लाह बेहतर जानता है। उर्दू: इमाम फ़ज्र और इशा की पहली दो रकअतों में ज़ोर से पढ़े (आगे चलकर लिखा है) इनके अलावा में इमाम धीरे से पढ़े जैसे कि दिन के नफ़्ल नमाज़ों का मामला है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 1049: कस्बा अतरौली, ज़िला अलीगढ़, मोहल्ला कढ़ा, शेख अब्दुल हक़ साहिब रिसालदार के निवास से, प्रेषक शेख अब्दुल हमीद साहिब ज़ाहिद नोमानी क़ादरी, 4 रमज़ान 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान और सूफ़ी शोधकर्ता इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: फ़ज्र की नमाज़ के बाद सूरज निकलने पर जो इशराक़ के नफ़्ल (दो से छह रकअत) और एक पहर दिन चढ़ने पर जो चाश्त के नफ़्ल (दो से बारह रकअत) पढ़े जाते हैं, 'शराह मिश्क़ात' में इन नफ़्लों यानी इशराक़ और चाश्त को ही 'सलात-उद-दुहा' लिखा गया है। लेकिन, एक सूफ़ी मिज़ाज बुज़ुर्ग सलात-उद-दुहा को इशराक़ और चाश्त के इन नफ़्लों से अलग बताते हैं। वह स्वयं चालीस वर्षों से इशराक़ और चाश्त के अलावा सलात-उद-दुहा के नफ़्ल (दो से आठ रकअत) अलग से पढ़ते आ रहे हैं और कहते हैं कि उनके पीर-ओ-मुर्शिद ने इसे अलग से पढ़ना बताया है। सिंध के क्षेत्र में आम लोग भी सलात-उद-दुहा के नफ़्ल इशराक़ और चाश्त के अलावा अलग से पढ़ते हैं, और कुछ विद्वानों से इसकी पुष्टि का दावा भी करते हैं। चूँकि इस विषय पर मतभेद हो गया है, इसलिए प्रश्न है कि सही तरीका क्या है? और क्या सलात-उद-दुहा ही इशराक़ और चाश्त के नफ़्लों को कहते हैं, या यह कोई अलग नमाज़ है? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

जवाब: सलात-उद-दुहा वही चाश्त की नमाज़ है। नफ़्ल पढ़ने का विकल्प तो है ही; सभी ग़ैर-मक़रूह समयों में यदि कोई नफ़्ल ही पढ़े तो कौन रोकता है? लेकिन शरीअत के अर्थ में अपनी तरफ से नई बात निकालना हानिकारक, घृणित और दोषपूर्ण है हर व्यक्ति के लिए...

---

1. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल ईदैन, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/112
2. अल-हिदाया, किताबुस सालात, क़िरअत का अध्याय, मकतबा अरबिया, कराची, 1/96
3. दुर्रे मुख़्तार, बाब सिफ़ातुस सालात, इमाम के ज़ोर से पढ़ने का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/97

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

صلوٰۃ العید فی القری تکرہ تحریماً لانہ اشتغال بما لا یصح[1]۔ | دیہاتوں میں نماز عید مکروہ تحریمی ہے کیونکہ یہ ایسے عمل کا ارتکاب ہے جو صحیح نہیں۔ (ت) اور مذہب ضعیف پر اس لئے کہ دن کے نفل میں اخفا واجب ہے۔ حدیث میں ہے: صلوۃ النھار عجما[2] (دن کی نماز سری ہے۔ ت) در مختار میں ہے :

یجھر الامام وجوبا فی الفجر واولی العشائین الی قولہ ویسّر فی غیرھا کمتنفل بالنھار[3] ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | امام فجر اور عشا ئین کی پہلی دورکعتوں میں جہر کرے (آگے چل کر لکھا) ان کے علاوہ میں امام سرّاً پڑھے جیسے کہ دن کے نوافل کا معاملہ ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۴۹: از قصبہ اترولی ضلع علی گڑھ محلہ کڑہ بر مکان شیخ عبدالحق صاحب رسالدار مسئولہ شیخ عبدالحمید صاحب زاہد نعمانی قادری ۴ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و صوفیائے محققین اس مسئلہ میں کہ بعد نماز فجر آفتاب طلوع ہونے پر جو نوافل اشراق (دو لغایت چھ رکعت) اور ایک پہر دن چڑھے پر جو نوافل نماز چاشت (دو لغایت بارہ رکعت پڑھے جاتے ہیں شرح مشکوۃ میں ان نوافل یعنی اشراق اور چاشت ہی کو نماز ضحیٰ لکھا ہے، لیکن ایک بزرگ صوفی مشرب نماز ضحیٰ کو ان نوافل یعنی اشراق اور چاشت سے علیحدہ بتاتے ہیں اور خود بھی عرصہ چالیس سال سے اشراق اور چاشت کے علاوہ نماز ضحیٰ کے نوافل (دو لغایت آٹھ رکعت) علیحدہ پڑھتے ہیں اور کہتے ہیں کہ میر پیر طریقت نے علیحدہ پڑھنا بتلایا ہے اور ملک سندھ میں عام آدمی نماز ضحیٰ کے نوافل نماز اشراق اور چاشت کے علاوہ علیحدہ پڑھتے ہیں اور بعض علما سے تصدیق کر لینا بھی ظاہر کرتے ہیں چونکہ اس مسئلہ میں اختلاف واقع ہو گیا ہے اس لئے

استفتاء ہے کہ صحیح طریقہ کیا ہے؟ اور نماز ضحیٰ، اشراق اور چاشت کے نوافل کو کہتے ہیں یا علیحدہ نماز ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: نماز ضحیٰ وہی نماز چاشت ہے نوافل پڑھنے کا اختیار ہے تمام اوقات غیر مکروہہ میں اگر نوافل ہی پڑھے کون منع کرتا ہے مگر شرعی معنی میں اپنی طرف سے جدت نکالنا ضرر و شنیع و معیوب ہے ہر شخص

[1] در مختار باب العیدین مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۱۱۲ [2] الھدایہ کتاب الصلوٰۃ فصل فی القراۃ مطبوعہ مکتبہ عربیہ کراچی ۱/۹۶ [3] در مختار باب صفۃ الصلوٰۃ فصل یجھر الامام مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۹۷

Fatawa Razvia Volume 7

...knows that the translation of 'Duha' is 'Chasht', so 'Salat-ul-Duha' is nothing but 'Namaz-e-Chasht'. Aside from these two, there is no evidence for a third prayer from any Hadith. And whoever claims otherwise, let him bring proof. Allah knows best.

Problem 1550 to 1556: From Usmanpur, District Barabanki, requested by Muhammad Hasan Yar Khan Sahib, 19 Ramadan 1335 AH.

Question: What do the scholars of religion say regarding Tahajjud prayer? According to 'Khair Matin' (translation of Hisn Hasin), Tahajjud consists of four, eight, or thirteen rak'ahs. A person who prays Tahajjud but is ignorant claimed that the method for twelve rak'ahs is to recite Surah Ikhlas once in the first rak'ah, twice in the second, and so on up to twelve times in the twelfth rak'ah, or three times in every rak'ah. It's unclear what the correct rule is. How many rak'ahs should be prayed for Tahajjud? After Surah Fatiha, should one follow the general rule of reciting any Surah, as the method mentioned above isn't in 'Khair Matin'? Should the two rak'ah nafl usually prayed after Witr be performed at the time of Tahajjud like Witr, or at the time of Isha? In 'Salat-ut-Tasbih', regarding the words 'SubhanAllah walHamdulillah...', someone says they should be recited eleven times in each rak'ah. Should the intention be for two or four rak'ahs? What is the recommended Dua and when should it be recited? Is the Tahajjud Dua 'Ya Muqallib al-Qulub...' correct? In 'Khair Matin', it is written to recite Surah Al-Kafirun and Surah Al-Ikhlas in the Sunnah of Fajr; is it permissible to recite them in Fajr Sunnah or Nafl with this specific sequence? Is reciting fixed Surahs in Fard prayers impermissible? My two-volume translation of Sunan Ibn Majah (Raf-ul-Haja) doesn't mention Tahajjud in them; is it in the first volume? One prayer book says to recite 'Qul Ya...' and 'Qul Huwallah...' in Sunnah, another says 'Alam Nashrah' and 'Alam Tara Kayfa' for success in Fard and Witr. Is it mandatory to recite 'Qul Huwallah' in the last rak'ah of Witr, or is the prayer valid with any Surah? Please clarify and be rewarded.

Answer: If a person sleeps after performing the Fard of Isha, then any time he wakes up near dawn, before sunrise, and performs two rak'ah Nafl, it becomes Tahajjud. This is the minimum level of Tahajjud. From the Sunnah, eight rak'ahs are reported, and from the venerable masters (Mashaykh), twelve are reported, including Hazrat Sayyid-ut-Taifa Junaid Baghdadi (may Allah be pleased with him).

Page 447 of 721

फ़तावा रज़विया खंड 7

...जानता है कि 'दुहा' का अनुवाद 'चाश्त' ही है, इसलिए 'सलात-उद-दुहा' चाश्त की नमाज़ के अलावा और कुछ नहीं है। इन दोनों के सिवा किसी तीसरी नमाज़ का हदीस से कोई सबूत नहीं है। और जो कोई दावा करता है, वह प्रमाण लाए। अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला 1550 से 1556: उस्मानपुर, जिला बाराबंकी से, मोहम्मद हसन यार खान साहब द्वारा पूछा गया, 19 रमजान 1335 हिजरी।

प्रश्न: विद्वान तहज्जुद की नमाज़ के बारे में क्या कहते हैं? 'खैर मतीन' (हिसन हसीन का अनुवाद) के अनुसार तहज्जुद में चार, आठ या तेरह रकअत का उल्लेख है। एक अज्ञानी तहज्जुद पढ़ने वाले से पता चला कि बारह रकअत तहज्जुद का तरीका यह है कि पहली रकअत में एक बार सूरह इखलास, दूसरी में दो बार, और बारहवीं में बारह बार, या हर रकअत में तीन-तीन बार पढ़ी जाए। यह समझ में नहीं आ रहा कि सही नियम क्या है और तहज्जुद में कितनी रकअत पढ़नी चाहिए? सूरह फातिहा के बाद क्या नमाज़ के सामान्य नियम के अनुसार कोई भी सूरह मिलाई जा सकती है, क्योंकि 'खैर मतीन' में ऊपर बताया गया नियम नहीं लिखा है? और वित्र के बाद जो दो रकअत नफ़्ल पढ़ी जाती हैं, उन्हें वित्र की तरह तहज्जुद के समय पढ़ना चाहिए या ईशा के समय? 'सलात-उत-तस्बीह' में 'सुब्हानअल्लाह वल-हम्दुलिल्लाह...' के बारे में कोई कहता है कि हर रकअत में ग्यारह बार पढ़ना चाहिए। नीयत दो रकअत की हो या चार की? मसनून दुआ क्या है और कब पढ़ी जाए? क्या तहज्जुद की दुआ 'या मुक़ल्लिब अल-क़ुलूब...' सही है? 'खैर मतीन' में फज्र की सुन्नत में सूरह अल-काफ़िरून और सूरह अल-इखलास पढ़ने का जिक्र है; क्या इस तरतीब से फज्र की सुन्नत या नफ़्ल में पढ़ना जायज़ है? क्या फर्ज़ में तयशुदा सूरह पढ़ना नाजायज़ है? मेरे पास सुनन इब्न माजह के अनुवाद (रफ़-उल-हाजा) की दो जिल्दें हैं जिनमें तहज्जुद आदि का उल्लेख नहीं है; क्या यह पहली जिल्द में है? एक किताब में सुन्नत में 'कुल या...' और 'कुल हुवल्लाह...' पढ़ने को लिखा है, दूसरी में फर्ज़ और वित्र में कामयाबी के लिए 'अलम नशरह' और 'अलम तरा कैफ़' लिखा है। क्या वित्र की आखिरी रकअत में 'कुल हुवल्लाह' पढ़ना ज़रूरी है या कोई और सूरह मिलाकर पढ़ने से नमाज़ हो जाएगी? स्पष्ट करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: ईशा के फर्ज़ पढ़ कर आदमी सो जाए, फिर उसके बाद सुबह सादिक के करीब जिस समय आंख खुले, सूरज निकलने से पहले दो रकअत नफ़्ल पढ़ ले, तो तहज्जुद हो गई। यह तहज्जुद का

न्यूनतम स्तर है। सुन्नत से आठ रकअत रिवायत हैं और मशायख-ए-किराम से बारह, जिनमें हज़रत सैय्यद-उत-ताइफ़ा जुनैद बग़दादी (रज़ियल्लाहु अन्हु) भी शामिल हैं।

पृष्ठ 447/721

جانتا ہے کہ ضحیٰ کا ترجمہ چاشت ہی ہے تو صلوٰۃ الضحیٰ نہیں مگر نماز چاشت۔ اور ان دو کے سوا کسی تیسری نماز کا اصلاً کسی حدیث سے ثبوت بھی نہیں و من ادعی فعلیہ البیان (جو دعویٰ کرتا ہے وہ دلیل لائے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۵۵۰ تا ۱۵۵۶ : از عثمان پور ضلع بارہ بنکی مسئولہ محمد حسن یار خاں صاحب ۱۹ رمضان ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ نماز تہجد میں خیر متین ترجمہ حصن حصین کے دیکھنے سے بروایت چار رکعت اور آٹھ رکعت اور تیرہ رکعت نماز تہجد میں ہے، ایک شخص تہجد گزار اجہل سے معلوم ہوا کہ بارہ رکعت تہجد کی اور ترکیب پڑھنے کی یہ ہے کہ اول رکعت میں ایک مرتبہ قل ہواللہ شریف دوسری میں دو بار بارہویں میں بارہ مرتبہ یا ہر رکعت میں تین تین بار قل ہواللہ شریف پڑھا جائے، یہ سمجھ میں نہیں آتا کہ صحیح کون سا قاعدہ ہے اور تہجد میں کتنے رکعت پڑھنا چاہئے اور بعد الحمد کے جیسا کہ نماز میں قاعدہ ہے کہ جو سورہ چاہے ملائے، خیر متین میں قل ہواللہ پڑھنے کا قاعدہ مسطورہ بالا نہیں لکھا ہے اور جو بعد وتر کے دو رکعت نفل پڑھے جاتے ہیں ان کو بھی تہجد کے وقت میں پڑھنا چاہئے مثل وتر کے، یا عشاء کے وقت ادا کرنا چاہئے؟ اور نماز صلوٰۃ التسبیح میں کلمہ تمجید سبحان اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العظیم ایک شخص کہتا ہے کہ ہر رکعت میں گیارہ گیارہ بار پڑھنا چاہئے۔ چار رکعت میں دو رکعت کی نیت کی جائے یا چار کی؟ دعائے ماثور کیا ہے معلوم نہیں اور کس موقع پر پڑھی جائے، دعائے تہجد بفرضِ تصحیح مرسل ہے یا مقلب القلوب قلب قلبی الیک ما مصرف

القلوب صرف قلبی علی دینک وطاعتك خیر متین میں سنت فجر میں قل یایھا الکفرون اور قل ہواللہ پڑھنے کو لکھا ہے اس ترکیب سے پڑھنا سنت فجر یا نفل میں جائز ہے یا نہیں؟ اور جیسا کہ فرض میں بقید سورہ پڑھنا ناجائز ہے اور سنن ابن ماجہ کے ترجمہ رفع الحاجہ کی دو جلدیں میرے پاس ہیں جن میں تہجد وغیرہ کا ذکر نہیں ہے جلد اول میں ہے اور ایک کتاب وظیفہ میں قل یا اور قل ھواللہ سنت میں پڑھنے کو لکھا ہے اور دوسری میں الم نشرح اور الم ترکیف لکھا ہے جو فرض و وتر میں بغرضِ فلاحیت لکھا ہے اور وتر میں اخیر رکعت میں قل ھواللہ پڑھنا ضرور ہے یا اور سورہ کو ملا کر پڑھنے سے نماز ہو جائے گی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: عشاء کے فرض پڑھ کر آدمی سو رہے پھر اس وقت سے صبح صادق کے قریب جس وقت آنکھ کھلے دور کعت نفل صبح طلوع ہونے سے پہلے پڑھ لے تہجد ہو گیا اقل درجہ تہجد کا یہ ہے اور سنت سے آٹھ رکعت مروی ہے اور مشائخ کرام سے بارہ اور حضرت سید الطائفہ جنید بغدادی رضی اللہ اللہ تعالٰی عنہ

Fatawa Rizvia Volume 8

They used to pray only two rak'ats (units) and complete the entire Great Quran in them. In short, there is a choice to increase or decrease; choose as much as can be consistently maintained, even if it is only two rak'ats, as stated in a Sahih Hadith:

'The most beloved deeds to Allah are those that are constant, even if they are few.'[1]	**To Allah Almighty, the most beloved deed is the one that is constant, even if it is small.**

There is also a choice in recitation; whether one recites Surah Al-Ikhlas three times in each rak'at, as its reward is equal to one completion of the Quran, or in such a way that there are twelve rak'ats: one time in the first, twice in the second, or twelve in the first and eleven in the second, and one in the last, so that there will be a reward of 26 completions of the Quran, whereas in the first case it would be twenty. And it is better to recite as much of the Quran as one has memorized in this prayer, as there is no better reason for remembering it. For the one praying Tahajjud who is confident of waking up, it is better to pray Witr after Tahajjud, then not to pray Nawafil after Witr. Whatever Nawafil are to be prayed should be prayed before Witr so that they all are included in Qiyam al-Layl (the night prayer), and if they are after sleeping, they are included in Tahajjud.

(2) In Salat-ut-Tasbih, 'SubhanAllah wal-Hamdu lillah wa la ilaha illallah wallahu Akbar' should be recited ten times in every position. Anyone saying eleven times is wrong, but in every Qiyam (standing position), it is fifteen times before the recitation. (3) The intention for four rak'ats should be made in Salat-ut-Tasbih. (4) This supplication (dua) should be recited after both Tashahhuds (Durud) before the Salam:

O Allah! I ask You for the guidance of those who are guided, the actions of those with certainty, the counsel of those who repent, the resolve of those who are patient, the effort of those who are fearful, the seeking of those who are desirous, the worship of those who are pious, and the knowledge of those who are learned so that I may fear You. O Allah! I ask You for fear that prevents me from disobeying You so that I may act...

O Allah! I ask You for the success of the people of guidance, and the actions of the people of certainty, and the sincerity of the people of repentance, and the determination of the people of patience, and the seriousness of the people of fear, and the desire of the people of longing, and the worship of the people of piety, and the knowledge of the people of learning, so that I fear You. O Allah! I ask You for fear that keeps me away from Your disobedience until I act...

[1] Mishkat al-Masabih, Chapter on Moderation in Action, Published by Mutba Mujtabai, Delhi, India, p. 110.

फ़तावा रज़विया आठवीं जिल्द (वॉल्यूम 8)

वे केवल दो ही रकअत पढ़ते थे और उनमें पूरा महान क़ुरआन खत्म करते थे। सारांश यह है कि इसमें कमी या अधिकता का अधिकार है, उतना ही अपनाएं जिसे हमेशा निभाया जा सके, चाहे वह दो ही रकअत क्यों न हों, क्योंकि सहीह हदीस में फरमाया गया है:

'अल्लाह को सबसे प्रिय वे कार्य हैं जो निरंतर हों, भले ही वे थोड़े हों।'[1]	**अल्लाह तआला को सबसे अधिक पसंद वह अमल है जो हमेशा हो, चाहे वह थोड़ा ही हो।**

क़िरअत (पाठ) का भी अधिकार है; चाहे हर रकअत में तीन-तीन बार सूरह इखलास पढ़े कि उसका सवाब एक क़ुरआन खत्म करने के बराबर है, चाहे इस तरह कि बारह रकअतें हों: पहली में एक बार, दूसरी में दो बार, या पहली में बारह और दूसरी में ग्यारह, और अंतिम में एक, ताकि इस तरह 26 क़ुरआन खत्म करने का सवाब होगा, जबकि पहली सूरत में बीस का होता। और बेहतर यह है कि जितना क़ुरआन मजीद याद हो इस नमाज़ में पढ़ लिया करे क्योंकि उसे याद रखने का इससे बेहतर कोई कारण नहीं। तहज्जुद पढ़ने वाला जिसे अपने उठने पर विश्वास हो, उसके लिए बेहतर यह है कि वित्र तहज्जुद के बाद पढ़े, फिर वित्र के बाद नफ़्ल न पढ़े। जितने नवाफ़िल पढ़ने हों वित्र से पहले पढ़ ले ताकि वे सब कियामुल लैल (रात की इबादत) में शामिल हों, और यदि सोने के बाद हों तो तहज्जुद में शामिल होंगे।

(२) सलात-उत-तस्बीह में 'सुब्हानअल्लाह वल-हम्दु लिल्लाह व ला इलाहा इल्लल्लाहु वल्लाहु अकबर' हर जगह दस-दस बार पढ़ना चाहिए। ग्यारह बार बताने वाला गलत कहता है, लेकिन हर क़ियाम (खड़े होने) में क़िरअत से पहले पंद्रह बार है। (३) सलात-उत-तस्बीह में चार रकअत की नीयत की जाए। (४) दोनों दरूदों के बाद सलाम से पहले यह दुआ पढ़े:

ऐ अल्लाह! मैं तुझसे अहले हुदा जैसी तौफीक, अहले यक़ीन जैसे आमाल, अहले तौबा जैसी नसीहत, अहले सब्र का अज़्म, अहले खशियत की मेहनत, अहले रग़बत की तलब, अहले वरअ की इबादत, अहले इल्म का इरफ़ान मांगता हूँ कि मुझे तेरा ख़ौफ़ नसीब हो। ऐ अल्लाह! मैं तुझसे इस बात का सवाल करता हूँ कि मुझे ऐसा ख़ौफ़ अता फरमा जो तेरी नाफ़रमानी से रोक ले ताकि मैं अमल करूँ.

ऐ अल्लाह! मैं तुझसे हिदायत वालों की तौफीक, और यक़ीन वालों के आमाल, और तौबा वालों की नसीहत, और सब्र वालों का पक्का इरादा, और डरने वालों की गंभीरता, और शौक रखने वालों की तलब, और परहेज़गारों की इबादत, और जानने वालों की पहचान मांगता हूँ, यहाँ तक कि मैं तुझसे डरूँ। ऐ अल्लाह! मैं तुझसे ऐसा डर मांगता हूँ जो मुझे तेरी नाफरमानियों से दूर रखे, यहाँ तक कि मैं अमल करूँ.

[1] मिशकातुल मसाबीह, बाब अल-क़स्द फ़िल अमल, मुतबा मुजतबाई, दिल्ली, भारत, पृ. 110।

دو ہی رکعت پڑھتے اور ان میں قرآن عظیم ختم کرتے، غرض اس میں کمی بیشی کا اختیار ہے اتنی اختیار کرے جو ہمیشہ نبھ سکیں اگرچہ دو ہی رکعت ہو کہ حدیث صحیح میں فرمایا:

احب الاعمال الی اللہ ادومہا وان اللہ تعالٰی کو سب سے زیادہ پسند وہ عمل ہے کہ ہمیشہ ہو اگرچہ قل[1]۔ تھوڑا ہو۔

قرأت کا بھی اختیار ہے چاہے ہر رکعت میں تین تین بار سورہ اخلاص پڑھے کہ اس کا ثواب ایک ختم قرآن کے برابر ہے خواہ یوں کہ بارہ رکعتیں ہوں پہلی میں ایک بار، دوسری میں دو بار، یا پہلی میں بارہ دوسری میں گیارہ، اخیر میں ایک کہ یوں ۲۶ ختم قرآن کا ثواب ہوگا، اور پہلی صورت میں بیس کا ہوتا۔ اور بہتر یہ ہے کہ جتنا قرآن مجید یاد ہو اس نماز میں پڑھ لیا کرے کہ اس کے یاد رہنے کا اس سے بہتر سبب نہیں۔ تہجد پڑھنے والا جسے اپنے اٹھنے پر اطمینان ہو اسے افضل یہ ہے کہ وتر بعد تہجد پڑھے پھر وتر کے بعد نفل نہ پڑھے جتنے نوافل پڑھنا ہوں وتر سے پہلے پڑھ لے کہ وہ سب قیام اللیل میں داخل ہوں گے اور اگر سونے کے بعد ہیں تو تہجد میں داخل ہوں گے۔

(۲) صلوۃ التسبیح میں سبحان اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر ہر جگہ دس دس بار پڑھنا چاہئے، گیارہ بار بتانے والا غلط کہتا ہے مگر ہر قیام میں قرأت سے پہلے پندرہ بار ہے۔ (۳) صلوۃ التسبیح میں چار رکعت کی نیت کی جائے۔ (۴) بعد دونوں درودوں کے قبل سلام یہ دعا پڑھے:

اللهم انی اسألك توفيق اهل الهدی واعمال اليقين ومناصحة اهل التوبة وعزم اهل الصبر وجداهل الخشية وطلب اهل الرغبة وتعبد اهل الورع وعرفان اهل العلم حتی اخافك. اللهم انی اسألك مخافة تحجزنی عن معاصيك حتی اعمل

اے اللہ! میں تجھ سے اہل ہدی جیسی توفیق، اہل یقین جیسے اعمال، اہل توبہ جیسی نصیحت، اہل صبر کا عزم، اہل خشیت کی محنت، اہل رغبت کی طلب، اہل ورع کی عبادت، اہل علم کا عرفان مانگتا ہوں کہ مجھے تیرا خوف نصیب ہو۔ اے اللہ! میں تجھ سے اس بات کا سوال کرتا ہوں کہ مجھے ایسا خوف عطا فرما جو تیری نافرمانی سے روک لے

[1] مشکوۃ المصابیح باب القصد فی العمل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ص ۱۱۰

Fatawa Rizvia - Volume 7

[Arabic Boxed Text]: بطاعتك عملا استحق به رضاك وحتى اناصحك بالتوبة خوفا منك وحتى اخلص لك النصيحة حبالك وحتى اتوكل عليك فى الامور حسن ظن بك سبحان خالق النور[1]۔ [Urdu Translation of the above]: ...so that I perform deeds through Your obedience that make me worthy of Your pleasure, and so that I offer pure repentance out of fear of You, and so that I fulfill Your rights sincerely out of love for You, until I rely on You in all matters, being blessed with a good opinion of You, O Creator of Light! Your Being is pure from all defects and deficiencies. (T)

(5) In the Sunnah of Fajr, the narrated and traditional practice from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is to recite Surah Al-Kafirun in the first rak'ah and Surah Al-Ikhlas in the second. Reciting 'Alam Nashrah' and 'Alam Tara Kayfa' is narrated from the elders as a practice for the benefit of repelling enemies; and in voluntary prayers (nawafil), one has the choice to recite as one pleases.

(6) Reciting 'Qul Huwallahu Ahad' in the final rak'ah of Witr is narrated but not mandatory; one may recite whatever they wish. It is better to recite 'Sabbih Isma Rabbikal A'la' or 'Inna Anzalnahu' in the first, 'Al-Kafirun' in the second, and 'Al-Ikhlas' in the third. And Allah the Almighty knows best.

Problem 1056: If an Imam performed four rak'ahs of Sunnah prayer at the time of Zuhr, then engaged in worldly talk, and then led the prayer (Fard), will there be any deficiency in this Fard prayer or not? And will the reward for the Sunnah prayer decrease or will it be invalidated?

The Answer: There is no reason for deficiency in the Fard as the Sunnahs will not be invalidated; yes, their reward decreases. It is stated in Tanwir al-Absar: [Arabic]: ولو تكلم بين السنة والفرض لا يسقطها ولكن ينقص ثوابها[2]۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ [Urdu Translation]: If someone speaks between the Sunnah and the Fard, the Sunnahs are not invalidated, but a decrease occurs in their reward. And Allah the Almighty knows best. (T)

Problem 1057: From Jaora state, house of Abdul Majeed Khan Sahib, Registrar, 1315 AH: What do the scholars of religion say regarding this matter that if conversation is made after praying the Sunnahs, should the Sunnahs be repeated or not?

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/28

2. Durr-e-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai Delhi India, 1/95

फ़तावा रज़विया - जिल्द 7

[अरबी बॉक्स]: بطاعتك عملا استحق به رضاك وحتى اناصحك بالتوبة خوفا منك وحتى اخلص لك النصيحة حبالك وحتى اتوكل عليك فى الامور حسن ظن بك سبحان خالق النور[1]۔ [उर्दू अनुवाद]: ...यहाँ तक कि मैं तेरी आज्ञाकारिता के माध्यम से ऐसे कर्म करूँ जो मुझे तेरी प्रसन्नता का पात्र बना दें, और यहाँ तक कि मैं तेरे डर के कारण निष्ठापूर्वक पश्चाताप (तौबा) करूँऔर तेरे प्रति प्रेम के कारण ईमानदारी से तेरे अधिकारों को पूरा करूँयहाँ तक कि सभी मामलों में तुझ पर भरोसा करूँतेरे प्रति मेरे मन में अच्छा विचार (हुस्न-ए-ज़न्न) हो, ऐ प्रकाश के निर्माता! तेरी सत्ता सभी दोषों और कमियों से पवित्र है। (त)

(5) फ़ज्र की सुन्नत में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से जो सुन्नत वर्णित और चली आ रही है, वह यह है कि पहली रकात में सूरह काफ़िरून और दूसरी में इखलास पढ़ी जाए। बुज़ुर्गों से 'अलम नशरह' और 'अलम तरा कैफ़' पढ़ना अमल के तौर पर वर्णित है जिसका लाभ शत्रुओं को दूर करना है; और यह कि नवाफ़िल (ऐच्छिक नमाज़) में अधिकार है, जैसा चाहे वैसा पढ़े।

(6) वित्र की अंतिम रकात में 'कुल हुवल्लाहु अहद' पढ़ना वर्णित है लेकिन ज़रूरी नहीं है, जो चाहे पढ़े। बेहतर यह है कि पहली में 'सब्बिह इस्मा रब्बिकल आला' या 'इन्ना अन्ज़लनाहू', दूसरी में 'काफ़िरून' और तीसरी में 'इखलास' पढ़े। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1056: इमाम ने ज़ुहर के समय चार रकात सुन्नत नमाज़ अदा करने के बाद दुनियावी बातचीत की और उसके बाद नमाज़ (फ़र्ज़) पढ़ाई, तो क्या इस फ़र्ज़ नमाज़ में कोई कमी आएगी या नहीं? और सुन्नत नमाज़ का सवाब (पुण्य) कम हो जाएगा या वह अमान्य हो जाएगी?

अल-जवाब: फ़र्ज़ में कमी का कोई कारण नहीं है क्योंकि सुन्नतें अमान्य नहीं होंगी, हाँ उसका सवाब कम हो जाता है। तनवीरुल अबसार में है: [अरबी]: ولو تكلم بين السنة والفرض لا يسقطها ولكن ينقص ثوابها[2]۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ [उर्दू अनुवाद]: अगर कोई सुन्नत और फ़र्ज़ के बीच बातचीत करता है, तो इससे सुन्नतें समाप्त नहीं हो जातीं, लेकिन उनके सवाब में कमी आ जाती है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 1057: रियासत जावरा से, अब्दुल मजीद खान साहब सरिश्तेदार का घर, 1315 हिजरी: धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि सुन्नतें पढ़ने के बाद यदि बातचीत की जाए तो क्या सुन्नतों को फिर से दोहराया जाए या नहीं?

1. रद-उल-मुहतार, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/28
2. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत, 1/95

पृष्ठ 721 का 449

بطاعتك عملا استحق به رضاك وحتی اناصحك بالتوبة خوفا منك وحتی اخلص لك النصیحة حبالك وحتی اتوکل علیك فی الامور حسن ظن بك سبحان خالق النور[1]۔ حتی کہ میں ایسے عمل کروں جو مجھے تیری رضا کا مستحق بنا دے اور حتی کہ میں تیرے خوف کی بنا پر خالصاً توبہ کروں اور تیرے ساتھ محبت کی بنا پر مخلصانہ تیرے حقوق ادا کروں، حتی کہ تمام امور میں تجھ پر بھروسہ کروں، تیرے ساتھ مجھے حسن ظن نصیب ہو، اے خالقِ نور! تیری ذات تمام عیوب اور نقائص سے پاک ہے۔ (ت)

(۵) سنت فجر میں نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے مروی و ماثور سنت وہی ہے کہ پہلی رکعت میں سورۂ کافرون اور دوسری میں اخلاص اور الم نشرح اور الم تر کیف پڑھنا مشائخ سے بطور عمل مروی ہے جس کا فائدہ دفع اعداء ہے اور یہ کہ نوافل میں اختیار ہے جس طرح جو چاہے پڑھے۔

(۶) وتر میں اخیر رکعت میں قل ھو اللہ احد شریف پڑھنا ماثور ہے مگر ضرور نہیں، جو چاہے پڑھے، بہتر یہ ہے کہ پہلی میں سبح اسم ربک الاعلٰی یا انا انزلناہ اور دوسری میں کافرون تیسری میں اخلاص۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۵۶: امام نے ظہر کے وقت چار رکعت نماز سنت ادا کرنے کے بعد کلام دنیا کیا بعد اس کے نماز پڑھائی تو اس فرض نماز میں کچھ نقصان آوے گا یا نہیں؟ اور نماز سنت کا ثواب کم ہو جائے گا یا باطل ہو جائے گی؟ الجواب: فرض میں نقصان کی کوئی وجہ نہیں کہ سنتیں باطل نہ ہوں گی، ہاں اس کا ثواب کم ہو جاتا ہے۔ تنویر الابصار میں ہے: ولو تکلم بین السنة والفرض لا یسقطها

ولکن ینقص ثوابھا[2]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اگر کوئی سنن و فرائض کے درمیان کلام کرتا ہے تو اس سے سنن ساقط نہیں ہو جاتی مگر ان کے ثواب میں کمی واقع ہو جاتی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۵۷: از ریاست جاوہ مکان عبد المجید خاں صاحب سرشتہ دار ۱۳۱۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ سنتیں پڑھنے کے بعد اگر گفتگو کی جائے تو پھر اعادہ سنتوں کا کرے یا نہیں؟

---

1 ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۲۸ 2 در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۹۵

The Answer: Repetition is better because talking or performing other acts contrary to the sanctity after performing the initial Sunnah prayers reduces the reward of the Sunnahs, and according to some, the Sunnahs themselves are invalidated. Therefore, repetition is better for completing the reward and avoiding disagreement, provided it does not disrupt participation in the congregational prayer. However, the Sunnah prayers of Fajr are an exception, as repeating them is not permissible. And Allah Almighty knows best.

Issue 1058 to 1059: From Pilibhit, Mohalla Punjabian, adjacent to the mosque, sent by Sheikh Abdul Hakim Sahib, 1st Rajab 1318 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on these issues: (1) A mosque where most worshippers come after the congregational Fajr prayer has started, and after attaining purity, they perform the Fajr Sunnahs and join the congregation. However, the Fajr Sunnahs are performed contrary to the Sharia rules. The situation is that in summer, due to the heat, congregation is often held in the second shed of the mosque instead of the inner hall. Often, there is no space to go into the inner hall to perform Sunnahs, or due to intense heat, worshippers do not wish to go inside. In such a scenario, some knowledgeable people pray Sunnahs in the mosque courtyard behind pillars; about four or five people can pray there according to the number of pillars. But the worshippers who come later are more in number, and not all find the cover of pillars. Some people, due to lack of knowledge or inattention, do not even consider it necessary. Sometimes, due to extreme heat, prayer is held in the mosque courtyard, so pillars are also not available as cover for Sunnahs. Often Sunnahs are prayed without any barrier. However, according to the jurisprudential rule that Fajr Sunnahs should be performed outside the mosque after congregation has started, we have an excellent opportunity as there are four school rooms adjacent to the mosque on four sides. The floors are level. The boundary between the mosque and school courtyards consists of walls about one hand wide and one span high. All these mosque and school buildings are within one enclosure. If we lay a row or a mat in the school courtyard or in any school room adjacent to the mosque courtyard for performing Fajr Sunnahs, and those who come late, after attaining purity, perform Fajr Sunnahs on that mat in the school (which is considered outside the mosque) and then join the congregation, then Sunnahs would be performed according to Sharia rules and it would also be convenient for the worshippers. But Zaid calls this impermissible on two grounds: first, when a worshipper sits to perform ablution at

the mosque walls (the place for ablution), he will inevitably have to pass through the mosque courtyard to reach the mat spread in the school courtyard to pray Sunnahs. This situation is against Sharia because it is not permissible to leave the mosque after the call to prayer (Adhan), and he will be guilty of this sin. The questioner says that if leaving in this way is considered "leaving," then many other issues would branch out from this basis...

उत्तर: दोहराना बेहतर है क्योंकि प्रारंभिक सुन्नतों के बाद बात करना या अन्य ऐसे कार्य करना जो पवित्रता के प्रतिकूल हों, सुन्नतों के सवाब को कम कर देते हैं, और कुछ के अनुसार सुन्नतें ही समाप्त हो जाती हैं। अतः सवाब को पूरा करने और मतभेदों से बचने के लिए दोहराना बेहतर है, बशर्ते कि इससे जमात में शामिल होने में बाधा न आए। लेकिन फज्र की सुन्नतें इसका अपवाद हैं, क्योंकि उन्हें दोहराना जायज़ नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०५८ से १०५९: पीलीभीत, मोहल्ला पंजाबियां, मस्जिद से सटा हुआ, प्रेषक शेख अब्दुल हकीम साहब, १ रजब १३१८ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इन मसलों में क्या फरमाते हैं: (१) एक मस्जिद जिसमें फज्र की नमाज़ के समय जमात शुरू होने के बाद अधिकांश नमाज़ी आते हैं, और पाकी हासिल करने के बाद फज्र की सुन्नतें अदा करके जमात में शरीक हो जाते हैं, लेकिन फज्र की सुन्नतें शरीयत के नियमों के खिलाफ अदा की जाती हैं। स्थिति यह है कि गर्मियों में मस्जिद के भीतरी हिस्से में गर्मी के कारण जमात नहीं होती, अक्सर मस्जिद के दूसरे सायबान (शेड) में होती है। कई बार भीतरी हिस्से में सुन्नतें अदा करने के लिए जाने की गुंजाइश नहीं होती या भीषण गर्मी के कारण नमाज़ी अंदर जाना पसंद नहीं करता। ऐसी स्थिति में कुछ जानकार लोग मस्जिद के सहन (आँगन) में खंभों की आड़ में सुन्नतें पढ़ लेते हैं; खंभों की संख्या के अनुसार चार या पाँच व्यक्ति वहाँ पढ़ सकते हैं। लेकिन बाद में आने वाले नमाज़ी ज़्यादा होते हैं, और सभी को खंभों की आड़ नहीं मिलती। कुछ लोग अज्ञानता या असावधानी के कारण इसकी ज़रूरत भी नहीं समझते। कभी-कभी भीषण गर्मी के कारण मस्जिद के सहन में नमाज़ होती है, तो सुन्नतों के लिए खंभों की आड़ भी नहीं मिलती। अक्सर बिना किसी आड़ के सुन्नतें पढ़ी जाती हैं। हालाँकि, इस फ़िक़ही मसले के अनुसार कि जमात शुरू होने के बाद फज्र की सुन्नतें मस्जिद के बाहर अदा की जानी चाहिए, हमारे पास एक अच्छा मौका है कि मस्जिद से सटे चारों तरफ स्कूल के चार कमरे हैं। उनके फर्श आपस में मिले हुए हैं। मस्जिद और स्कूल के सहन के बीच की सीमा दीवारें हैं जो लगभग एक हाथ चौड़ी और एक बालिश्त ऊँची हैं। ये सभी मस्जिद और स्कूल की इमारतें एक ही घेरे (अहाते) के अंदर हैं। अगर हम फज्र की सुन्नतें अदा करने के लिए स्कूल के सहन में या मस्जिद के सहन से सटे किसी स्कूल के कमरे में एक सफ (पंक्ति) या चटाई बिछा दें, और जो लोग पीछे आते हैं, पाकी हासिल करके उस चटाई पर, जो स्कूल में होने के कारण मस्जिद से बाहर मानी जाती है, फज्र की सुन्नतें अदा करके जमात में शामिल हो जाएँ तो सुन्नतें भी शरीयत के नियमों के अनुसार

अदा होंगी और नमाज़ियों के लिए भी सुविधा होगी। लेकिन ज़ैद इसे दो आधारों पर नाजायज़ कहता है: पहला यह कि जब नमाज़ी मस्जिद की दीवारों पर, जो वज़ू करने की जगह है, बैठकर वज़ू करेगा, तो उसे सुन्नतें अदा करने के लिए स्कूल के सहन में बिछी चटाई तक पहुँचने के लिए अनिवार्य रूप से मस्जिद के सहन से होकर गुज़रना पड़ेगा। यह स्थिति शरीयत के खिलाफ है क्योंकि अज़ान के बाद मस्जिद से बाहर निकलना जायज़ नहीं है, और वह इस गुनाह का अपराधी होगा। प्रश्नकर्ता कहता है कि अगर इस तरह बाहर निकलना "बाहर निकलना" माना जाता है, तो इस आधार पर और भी कई मसले पैदा होंगे...

पृष्ठ ४५० / ७२१

الجواب: اعادہ بہتر ہے کہ قبلی سنتوں کے بعد کلام وغیرہ افعال منافی تحریمہ کرنے سے سنتوں کا ثواب کم ہو جاتا ہے اور بعض کے نزدیک سنتیں ہی جاتی رہتی ہیں تو تکمیل ثواب و خروج عن الاختلاف کے لئے اعادہ بہتر ہے جبکہ اس کے سبب شرکت جماعت میں خلل نہ پڑے مگر فجر کی سنتیں کہ ان کا اعادہ جائز نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۰۵۸ تا ۱۰۵۹: از پیلی بھیت محلہ پنجا بیاں متصل مسجد مرسلہ شیخ عبد الحکیم صاحب غرہ رجب ۱۳۱۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ان مسائل میں: (۱) ایک مسجد کہ اس میں فجر کی نماز کے وقت بعد شروع ہو جانے جماعت کے اکثر نمازی آتے جاتے ہیں اور بعد حصول طہارت سنتیں فجر ادا کر کے شریک جماعت ہو جاتے ہیں مگر سنتیں فجر کی خلاف قاعدہ شرعیہ ادا ہوتی ہیں صورت یہ ہے کہ ایام گرما میں اندرونی درجہ مسجد میں تو بسبب گرمی کے جماعت نہیں ہوتی اکثر اوقات دوسرے سائبان مسجد میں ہوا کرتی ہے بسا اوقات اندرونی درجہ میں سنتیں ادا کرنے کے واسطے جانے کی گنجائش نہیں رہتی یا بسبب شدت گرمی کے نمازی اندر جانا بھی گوارا نہیں کرتا ایسی شکل میں بعض واقفین تو صحن مسجد میں ستونوں کی آڑ میں سنتیں پڑھ لیتے ہیں وہ بھی چار پانچ شخص بقدر تعداد ستونوں کے پڑھ سکتے ہیں مگر نمازی بعد کو آنے والے زیادہ ہوتے ہیں سب لوگ آڑ ستونوں کی نہیں پاتے اور بعض لوگ بوجھ عدم واقفیت یا کم توجہی کے اس کی ضرورت بھی نہیں سمجھتے اور بعض اوقات شدت گرمی سے صحن مسجد میں نماز ہوتی ہے تو ستون بھی سنتوں کی آڑ کو نہیں ملتے اکثر بدون حائل کسی شئی کے سنتیں پڑھی جاتی ہیں مگر از روئے اس مسئلہ فقہیہ کے کہ جماعت شروع ہو جانے کے بعد سنتیں فجر کی خارج از مسجد ادا کی جائیں ہم کو عمدہ موقع حاصل ہے کہ مسجد سے ملحق چہار طرف مسجد

کے چار کمرے مدرسہ کے ہیں اس طرح سے کہ فرش سے فرش ملا ہے حد فاصل مابین مسجد اور مدرسہ کے صحنوں کی فصیلیں ہیں جو ایک ہاتھ تخمیناً چوڑی اور ایک بالشت اونچی ہیں اور یہ جملہ مکانات مسجد اور مدرسہ ایک احاطہ کے اندر ہیں اگر ہم ایک صف خواہ چٹائی صحن مدرسہ میں یا کسی کمرہ مدرسہ میں ملحق صحن مسجد کے واسطے ادائے سنتوں فجر کے بچھا دیں اور وہ لوگ جو پیچھے آتے ہیں طہارت حاصل کر کے اس چٹائی پر جو مدرسہ میں خارج از مسجد سمجھی ہے سنتیں فجر ادا کر کے شریک جماعت ہوتے جائیں تو سنتیں بھی حسب قاعدہ شرعیہ ادا ہوں اور نمازیوں کی بھی سہولت کا باعث ہو مگر زید اس کو دو بنا پر ناجائز کہتا ہے، ایک یہ کہ نمازی جب مسجد کی فصیلوں پر جو وضو کرنے کا موقع ہے بیٹھ کر وضو کرے گا تو لابد مسجد کے صحن میں سے گزر کر مدرسہ کے صحن میں جو چٹائی بچھی ہے سنتیں ادا کرنے کے واسطے جائے گا تو یہ صورت خلاف شرعیہ ہے اس وجہ سے کہ بعد از اذان مسجد سے خارج ہونا جائز نہیں اس گناہ کا مرتکب ہوگا سائل کہتا ہے کہ اگر ایسا ہی خارج ہونا ہے تو اس بنا پر اور بھی مسائل متفرع ہوتے،

...they are as follows: the well for taking water, the water-storage areas, and the bathrooms for attaining purity are all within the mosque's compound, yet they are outside the mosque's boundary walls. Most worshippers, according to the prevalent custom of the time, first enter the mosque, keep their clothes etc. in the mosque, and then go to take water for purification, ablution (Wudu), etc. Rather, these customs are in accordance with the common practices of mosques in general. So, do all these people commit the sin of leaving the mosque after the Adhan, or does it only apply to someone who exits through the outer gate of the mosque compound, and that too with no intention of returning? (2) The second reason for Zaid's prohibition is that the floor of the school (Madrasa) courtyard is also paved, and some young boys go barefoot to urinate or to the toilet and bathrooms, passing over this very floor of the school courtyard. Often at Fajr, there is some dampness from dew on the floor, and sometimes there's moisture from night rain as well. Therefore, spreading a mat on such a doubtful floor makes the mat impure and also spoils the prayers of the worshippers, even though prayer is the best of worships. The questioner asks, is it permissible to perform Sunnah prayers on the mat spread in the school courtyard due to such doubts, or to pass over it after performing Wudu—while the worshipper's feet are not yet dry from the Wudu water—to perform Sunnahs in the school room? Will that mat be impure or pure and suitable for performing prayer? And will the feet of the worshipper who passed over this doubtful floor after performing Wudu remain pure or become impure? And will the person who spreads such a mat with the intention of facilitating the performance of Fajr Sunnahs be one who establishes a good practice and receives a reward? Because of the aforementioned reasons given by Zaid for the prohibition, will he (Zaid) face punishment for causing worshippers to leave the mosque after Adhan and for spoiling the prayers of those performing Sunnahs on a doubtful floor, or will he be the one causing hardship for all worshippers by creating such doubts? Please explain, and may you be rewarded.

The Answer: Zaid's both objections are void and meaningless. Leaving the mosque without praying is prohibited under two conditions: first, that the exit is without need; otherwise, it is undoubtedly permissible. For example, a person on whom the arrangement of the congregation (Jama'at) of another mosque depends can leave after the Adhan, or even at the time of the Iqamah. Similarly, one who has to teach a religious lesson or listen to the sermon of a Sunni scholar in another mosque after

prayer. The same applies to the need for urination, Istinja (cleaning after relief), or Wudu. Secondly, that there is no intention to return by the start of the congregation; otherwise, there is no harm, even if it is without necessity.

In Al-Durr al-Mukhtar: It is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi) for one who has not prayed to leave a mosque in which Adhan has been called, based on what is customary. What is meant is that the time (for prayer) has entered by the Adhan.

It is in Durr-e-Mukhtar: The exit of a person who has not performed prayer from the mosque where Adhan has been called is prohibited.

...वे ये हैं कि पानी लेने का कुआं, और सक़ावे (पानी के हौज) और पाकी हासिल करने का गुसलखाना, ये सब मस्जिद के अहाते के अंदर हैं लेकिन मस्जिद की सीमाओं (दीवारों) से बाहर हैं। नमाज़ी ज़माने के प्रचलित रिवाज के अनुसार अक्सर पहले मस्जिद में आता है, अपना कपड़ा आदि मस्जिद में रखकर फिर पानी लेकर पाकी, वज़ू आदि करता है। बल्कि ये आदतें सामान्य मस्जिदों के मौजूदा दस्तूर के मुताबिक हैं। तो क्या ये सब अज़ान के बाद मस्जिद से बाहर निकलने के गुनाह के अपराधी होते हैं, या फिर मस्जिद के अहाते के बाहरी दरवाज़े से निकलने वाला अपराधी होता है और वो भी वो जो मस्जिद में वापस आने का इरादा न रखता हो? (2) ज़ैद की मनाही का दूसरा कारण यह है कि मदरसा के सहन (आंगन) का फर्श भी पक्का है और कुछ छोटे लड़के नंगे पैर पेशाब या शौचालय और गुसलखाने में जाते हैं और उसी सहन के फर्श से होकर गुज़रते हैं। फज्र के वक्त अक्सर फर्श पर ओस की नमी होती है और कभी रात की बारिश की नमी भी होती है। अतः ऐसे संदिग्ध फर्श पर चटाई बिछाना, चटाई को नापाक करना है और साथ ही नमाज़ियों की नमाज़ खराब करना है, जबकि नमाज़ सबसे उत्तम इबादत है। पूछने वाला कहता है, तो ऐसे संदेहों के कारण मदरसा के सहन में बिछाई गई चटाई पर सुन्नतें अदा करना, या उस पर से वज़ू करके—ऐसी स्थिति में कि नमाज़ी के पैर अभी वज़ू के पानी से सूखे नहीं हैं—गुज़रकर मदरसा के कमरे में सुन्नतें अदा करना जायज़ होगा या नहीं? और क्या वह चटाई नापाक होगी या नमाज़ पढ़ने के लिए पाक (पवित्र) रहेगी? और उस नमाज़ी के पैर जो वज़ू करके इस संदिग्ध फर्श से गुज़रा है, पाक रहेंगे या नापाक हो जाएंगे? और ऐसी चटाई बिछाने वाला, जो फज्र की सुन्नतों की अदायगी के इंतज़ाम के लिए नेक तरीका जारी करने वाला है, क्या वह सवाब (पुण्य) पाएगा? ज़ैद द्वारा बताई गई उपर्युक्त मनाही की वजहों से, क्या वह अज़ान के बाद नमाज़ियों को मस्जिद से बाहर निकालने और संदिग्ध फर्श पर सुन्नतें पढ़ने वाले नमाज़ियों की नमाज़ खराब कराने का कारण बनकर अज़ाब (दंड) पाएगा, या इस प्रकार के संदेह पैदा करके सभी नमाज़ियों को तंगी में डालने वाला होगा? बयान फरमाएं पुण्य पाएं।

उत्तर: ज़ैद के दोनों ऐतराज़ (आपत्तियां) बातिल (व्यर्थ) और बेमानी हैं। मस्जिद से बिना नमाज़ पढ़े बाहर जाना दो शर्तों के साथ मना है: एक यह कि वह बाहर निकलना बिना किसी ज़रूरत के हो, अन्यथा निःसंदेह जायज़ है। उदाहरण के लिए, जिस व्यक्ति की ज़ात से दूसरी मस्जिद की जमाअत का इंतज़ाम जुड़ा हो, वह अज़ान के बाद, बल्कि इकामत के समय भी बाहर जा सकता है। इसी तरह जिसे दूसरी मस्जिद में नमाज़ के बाद दीनी सबक पढ़ाना हो या सुन्नी आलिम का वाज़ (प्रवचन) सुनना

हो। इसी तरह पेशाब या इस्तंजा या वज़ू की ज़रूरतें। दूसरा यह कि जमाअत शुरू होने तक वापसी का इरादा न हो, वरना कोई हर्ज नहीं है, चाहे बिना ज़रूरत ही क्यों न हो।

अद-दुरुल मुख्तार में है: उस व्यक्ति का निकलना जिसने नमाज़ नहीं पढ़ी हो, उस मस्जिद से जिसमें अज़ान हो चुकी हो, हराम (मकरूहे तहरीमी) है। यह सामान्य स्थिति पर आधारित है, और मुराद यह है कि अज़ान के साथ वक्त दाखिल हो गया हो।

दुर्रे मुख्तार में है कि उस शख्स का निकलना जिसने नमाज़ न पढ़ी हो, उस मस्जिद से जिसमें अज़ान हो चुकी हो।

ہیں وہ یہ ہیں کہ پانی لینے کا کنواں اور سقاوے اور پاکی حاصل کرنے کا غسل خانہ یہ سب کہ احاطہ مسجد کے اندر ہیں مگر مسجد کے حدود فصیلوں سے باہر ہیں نمازی حسب عادت مروجہ زمانہ کے اکثر اول مسجد میں آتا ہے اپنا کپڑا وغیرہ مسجد میں رکھ کر بعد کو پانی لے کر طہارت وضو وغیرہ کرتا ہے بلکہ یہ عادات زمانہ کی عام مقامات کی مساجد کے موافق ہیں تو کیا یہ سب بعد اذان مسجد سے خارج ہونے کے گناہ کے مرتکب ہوتے ہیں یا احاطہ مسجد کے بیرونی دروازہ سے نکلنے والا اور وہ بھی جو مسجد میں واپس آنے کا قصد نہ رکھتا ہو۔ (۲) دوسری وجہ ممانعت زید کی یہ ہے کہ صحن مدرسہ کا بھی فرش پختہ ہے اور چھوٹے لڑکے بعض برہنہ پا پیشاب کو یا پاخانہ میں اور غسل خانہ میں جاتے ہیں اور اسی فرش صحن مدرسہ پر ہو کر گزرتے ہیں اور فجر کو اکثر شبنم کی کچھ نمی فرش پر ہوتی ہے اور گاہے شب کی بارش کی بھی نمی فرش پر ہوتی ہے پس ایسے مشکوک فرش پر چٹائی کا بچھانا چٹائی کو نجس کرنا اور نیز نمازیوں کی نماز خراب کرنا ہے حالانکہ افضل عبادات کی نماز ہے، سائل کہتا ہے پس ایسے شکوک کی وجہ سے صحن مدرسہ میں جو چٹائی بچھائی گئی ہے اس پر سنتیں ادا کرنا یا اس پر سے وضو کر کے جس حالت میں کہ نمازی کے پیر وضو کے پانی سے ہنوز خشک نہیں ہوئے ہیں گزر کر کمرئہ مدرسہ میں سنتیں ادا کرنا جائز ہوگا یا نہیں؟ اور وہ چٹائی نجس ہو گی یا پاک قابل ادائے نماز رہے گی اور پیر اس نمازی کے جو وضو کر کے اس مشکوک فرش سے گزرا ہے پاک رہیں گے یا ناپاک ہو جائیں گے؟ اور ایسی چٹائی کا بچھانے والا واسطے اہتمام ادائے سنتوں فجر کے طریقہ نیک کا جاری کرنے والا ہو گا اور ثواب پائے گا؟ ان وجوہات مرقومہ صدر جو باعث ممانعت زید کے ہیں اُن کی وجہ سے بعد از اذان مسجد سے نمازیوں کے خارج کرنے کا اور مشکوک فرش پر سنتیں ادا

کرنے والے نمازیوں کی نماز خراب کرانے کا باعث ہو کر عذاب پائے گا یا اس قسم کے شکوک پیدا کر کے تمام نمازیوں کو تنگی میں ڈالنے والا ہوگا؟ بیان فرمائیے ثواب پائیے۔

الجواب: زید کے دونوں اعتراض باطل وبے معنی ہیں، مسجد سے بے نماز پڑھے باہر جانا دو شرط سے ممنوع ہے ایک یہ کہ وہ خروج بے حاجت ہو ورنہ بلاشبہ جائز ہے مثلاً جس شخص کی ذات سے دوسری مسجد کی جماعت کا انتظام وابستہ ہے وہ بعد اذان بلکہ خاص اقامت ہوتے وقت باہر جاسکتا ہے یونہی جسے دوسری مسجد میں بعد نماز دینی سبق پڑھانا یا سنی عالم کا وعظ سننا ہو اسی طرح پیشاب یا استنجے یا وضو کی حاجتیں۔ دوسرے یہ کہ شروع جماعت تک واپسی کا ارادہ نہ ہو ورنہ مضائقہ نہیں اگرچہ بے ضرورت ہی سہی۔

فی الدر المختار، کرہ تحریماً للنھی خروج من لم یصل من مسجد اذن فیہ جری علی الغالب والمراد دخول الوقت اذن

در مختار میں ہے کہ نکلنا اس شخص کا جس نے نماز نہ پڑھی ہو اس مسجد سے جس میں اذان ہو چکی ہو

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] It is prohibited (Makruh Tahrimi). This is the general ruling, and it refers to the entry of the prayer time, whether the Adhan (call to prayer) has been announced or not. However, permission to leave is granted to a person who has to organize another congregation, or needs to go to the mosque of their own neighborhood while the people there have not yet performed the prayer, or needs to take a lesson from a teacher, or listen to a sermon, or has some other necessity, provided that the person intends to return. In 'An-Nahr', quoting 'Radd al-Muhtar' regarding the phrase 'due to prohibition', the reference is to the narration from Ibn Majah which states that if someone is in the mosque when the Adhan is called and then leaves without any need or necessity and has no intention of returning, then he is a hypocrite. And in the same source, quoting 'Al-Bahr', it is mentioned that if the congregation was delayed to await the preferred (Mustahabb) time, such as for the Fajr prayer for instance, and a person left then returned and prayed with them, then it is appropriate not to consider it Makruh. In 'An-Nahr', this has been definitively asserted based on the indications in the scholars' words. The author's saying 'Except the one who organizes it' means he can leave even if the Iqamah has begun, and this is explicitly stated in the texts of 'Ad-Durar', 'Al-Quhistani', and 'Sharh al-Wiqayah'. (Abbreviated summary - T).

[Left Column - Original Arabic Text] "فيه اولاً الا لمن ينتظم به امر جماعة اخرى او كان الخروج لمسجد حيه ولم يصلوا فيه اولا ستاذه لدرسه او لسماع الوعظ او لحاجة ومن عزمه ان يعود نهراه وفي ردالمحتار قوله للنهي هو ما في ابن ماجة من ادرك الاذان فى المسجد ثم خرج لم يخرج لحاجة وهو لايريد الرجوع فهو منافق اه وفيه عن البحر ولو كانت الجماعة يوخرون لدخول الوقت المستحب كالصبح مثلا فخرج ثم رجع وصلى معهم ينبغى ان لا يكره اه قال وجزم بذلك كله فى النهر لدلالة كلامهم عليه قوله الا لمن ينتظم به له الخروج ولو عند الشروع فى الاقامة وبه صرح فى متن الدرر و القهستاني وشرح الوقاية اه مختصرا۔"

[Middle Section - Urdu Text] Here, not even one of the two conditions is met. The legal necessity of performing Sunnahs outside the mosque while the congregation is standing is apparent, and the intention to return is also evident. Therefore, the ruling of impermissibility and the attainment of sin is explicitly, clearly, and definitely false.

[Bottom Row - Right (Urdu)] It is in Dur al-Mukhtar: when the worshipper fears that by occupying themselves with Sunnahs, the time (of the congregation) will be lost, then they...

[Bottom Row - Left (Arabic)] "في الدر المختار، اخاف فوت الوقت لاشتغاله بسنتها تركها"
[Translation: ...should leave them.]

[Footnotes] 1 Dur al-Mukhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, Mujtabai Press, Delhi, India, 1/99 2 Radd al-Muhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/53

फतवा रज़विया, खंड 7

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] यह मकरूह तहरीमी (निषिद्ध) है। यह सामान्य नियम है और इसका अर्थ समय के प्रवेश पर है, चाहे अज़ान हुई हो या न हुई हो। हालाँकि, उस व्यक्ति को जाने की अनुमति है जिसे किसी अन्य जमात (मंडली) का प्रबंध करना है, या अपने मोहल्ले की मस्जिद में जाना है जबकि वहां लोगों ने अभी तक नमाज़ अदा नहीं की है, या शिक्षक से सबक लेना है, या प्रवचन सुनना है, या कोई अन्य आवश्यकता है, और वह व्यक्ति वापस आने का इरादा रखता है। 'नहर' में 'रद्द-उल-मुह्तार' के हवाले से 'निषेध के कारण' वाक्यांश का अर्थ इब्न माजह की उस रिवायत से है जिसमें कहा गया है कि जो व्यक्ति मस्जिद में अज़ान होने पर बिना किसी आवश्यकता के चला जाता है और वापस आने का इरादा भी नहीं रखता, वह मुनाफ़िक (पाखंडी) है। और उसी में 'बहर' से उद्धृत है कि यदि लोगों ने जमात में इस कारण देरी की कि मुस्तहब (पसंदीदा) समय आ जाए, जैसे सुबह की नमाज़, तो यदि कोई व्यक्ति चला गया और फिर वापस आकर उनके साथ नमाज़ पढ़ी, तो उसे मकरूह न कहना ही उचित है। और 'नहर' में विद्वानों के कथनों के आधार पर इसे दृढ़ता से व्यक्त किया गया है। लेखक का कथन 'मगर जिसने (नमाज़ का) प्रबंध करना है' का अर्थ है कि वह बाहर निकल सकता है चाहे इकामत शुरू हो गई हो, और यही 'दुरर', 'कुहिस्तानी' और 'शरह अल-विकाया' के मूल पाठों में स्पष्ट रूप से उल्लेखित है। (संक्षिप्त - त)

[बायां कॉलम - मूल अरबी पाठ] "فيه اولاً الا لمن ينتظم به امر جماعة اخرى او كان الخروج جد حيه ولم يصلوا فيه اولا ستاذه لدرسه او لسماع الوعظ او لحاجة ومن عزمه ان يعودسلم نهراه وفي ردالمحتار قوله للنهي هو ما في ابن ماجة من ادرك الاذان فى المسجد ثم خرج لم يخرج لحاجة وهو لايريد الرجوع فهو منافق اه وفيه عن البحر ولو كانت الجماعة يوخرون لدخول الوقت المستحب كالصبح مثلا فخرج ثم رجع وصلى معهم ينبغى ان لا يكره اه قال وجزم بذلك كله فى النهر لدلالة كلامهم عليه قوله الا لمن ينتظم به له الخروج ولو عند الشروع فى الاقامة وبه صرح فى متن الدرر و القهستاني وشرح الوقاية اه مختصرا!"

[मध्य अनुभाग - उर्दू पाठ] यहाँ दोनों शर्तों में से एक भी पूरी नहीं होती। जमात के दौरान मस्जिद के बाहर सुन्नतें पढ़ने की शरीयत के अनुसार ज़रूरत भी ज़ाहिर है और वापस लौटने का इरादा भी स्पष्ट है, इसलिए इसके नाजायज़ होने और गुनाह मिलने का हुक्म स्पष्ट रूप से गलत और बातिल है।

[निचली पंक्ति - दायां (उर्दू)] 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: जब नमाज़ी को सुन्नतों में व्यस्त रहने के कारण (जमात का) समय निकल जाने का डर हो, तो उन्हें...

[निचली पंक्ति - बायां (अरबी)] "في الدر المختار، اخاف فوت الوقت لاشتغاله بسنتها تركها"
[अनुवाद: ...छोड़ देना चाहिए।]

[पाद टिप्पणियाँ] 1 दुर्र-ए-मुख्तार, बाब इदराक अल-फरीज़ा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/99 2 रद्द-उल-मुह्तार, बाब इदराक अल-फरीज़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/53

[دایاں کالم] مکروہ تحریمی ہے یہ غالب پر حکم ہے اور مراد دخول وقت ہے خواہ اذان ہوئی ہو یا نہ ہوئی ہو البتہ اس شخص کو جانے کی اجازت ہے جس نے کسی دوسری جماعت کا انتظام کرنا ہے یا اپنے محلہ کی مسجد کی طرف جانا ہے درانحالیکہ وہاں لوگوں نے نماز ادا نہیں کی یا استاد سے سبق لینا ہے یا وعظ سننا ہے یا کوئی حاجت ہے اور وہ شخص دوبارہ آجانے کا ارادہ رکھتا ہو نہر ردالمختار میں قولہ للنھی (یعنی اس پر نہی وارد ہے) سے مراد ابن ماجہ کی وہ روایت ہے جس میں ہے کہ مسجد میں اذان کو پایا پھر بغیر کسی حاجت و ضرورت کے چلا گیا اور واپسی کا ارادہ بھی نہیں رکھتا تو وہ منافق ہے، اور اسی میں بحر سے ہے کہ اگر جماعت لوگوں نے اس لئے مؤخر کی کہ وقت مستحب آجائے مثلاً صبح کی نماز، تو کوئی شخص چلا گیا پھر لوٹ آیا اور ان کے ساتھ نماز ادا کی تو اسے مکروہ نہ قرار دینا ہی مناسب ہے اور نہر میں اس پر کلام علماء کی وجہ سے جزم کا اظہار کیا ہے، ماتن کا قول الالمن ینتظم (مگر جس نے نماز کا انتظام کرنا ہے) وہ نکل سکتا ہے خواہ اقامت شروع ہو چکی ہو، اور اسی پر متن درر، قہستانی اور شرح وقایہ میں جزم کیا گیا ہے اھ اختصاراً (ت)

[بایاں کالم] فیه اولا الالمن ینتظم به امر جماعة اخری او کان الخروج لمسجد حیه ولم یصلوا فیه اولا ستاذه لدرسه او لسماع الوعظ او لحاجة ومن عزمه ان یعود نهراه وفي ردالمحتار قوله للنهي هو ما فی ابن ماجة من ادرك الاذان في المسجد ثم خرج لم یخرج لحاجة وهو لا یرید الرجوع فهو منافق اه وفیه عن البحر ولو کانت الجماعة یوخرون لدخول الوقت المستحب کالصبح مثلا فخرج ثم رجع وصلی معهم ینبغی ان لا یکره اه قال وجزم بذلك کله فی النهر لدلالة کلامهم علیه قوله الالمن ینتظم به له الخروج ولو عند الشروع فی الاقامة وبه صرح فی متن الدرر و القهستاني وشرح الوقایة اه مختصرا۔

[درمیانی حصہ] یہاں دونوں شرطوں سے ایک بھی متحقق نہیں سنتیں بحال قیام جماعت بیرونِ مسجد پڑھنے کا حاجتِ شرعی ہونا بھی ظاہر اور قصدِ رجوع بھی بدیہی تو عدم جواز و حصول گناہ کا حکم صریح باطل قطعی،

[آخری سطر - دایاں] درمختار میں ہے جب نمازی کو سنن میں مشغولیت سے وقت کے فوت ہونے کا خوف ہو تو انہیں

[آخری سطر - بایاں] في الدر المختار ، اخاف فوت الوقت لاشتغاله بسنتها تركها

[حواشی] 1 درمختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/ ۹۹ 2 ردالمختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۵۳

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Box 1] Arabic: والالابل يصليها عند باب المسجد[1] وفي رد المحتار اى خارج المسجد كما صرح به القهستاني وقال فى العناية لانه لوصلاها في المسجد كان متنفلاً فيه عند اشتغال الامام بالفريضة وهومكروه ومثله فى النهاية والمعراج[2] اهـ مختصرا ۔ Urdu Translation provided in text: ...he should not leave them [Sunnahs], rather he should perform them near the door of the mosque. In Radd al-Muhtar it says, i.e., perform them outside the mosque, as Al-Quhistani has explicitly stated. It is stated in Al-Inayah that if one performs the Sunnahs in the mosque, he will be considered as one performing voluntary (nafl) prayers while the Imam is occupied with the obligatory (fard) prayer, which is disliked (makruh). Similar to this is in An-Nihayah and Al-Mi'raj. (A brief summary of both books is quoted). (T)

This exact scenario is proven from Sayyiduna Abdullah bin Umar Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with them). One day he arrived at such a time that the Fajr congregation had already started. He had not yet prayed the Sunnahs. The blessed chamber of his sister, Umm al-Mu'minin Hafsa (may Allah be pleased with her), was adjacent to the mosque, with its door opening directly into the mosque. He went there, prayed the Sunnahs in the chamber, and then entered the mosque to join the congregation. Great Imam Abu Ja'far al-Tahawi states in Sharh Ma'ani al-Athar:

[Box 2] Arabic: حدثنا على بن شيبة ثنا الحسن بن موسى حدثنا شيبان بن عبدالرحمن عن يحيى بن ابى كثير عن زيد بن اسلم عن ابن عمر رضى اللہ تعالیٰ عنہما انه جاء والامام يصلى الصبح ولم يكن صلى الركعتين قبل صلوٰة الصبح فصلاهما فى حجرة حفصة رضى اللہ تعالیٰ عنہما ثم انه صلى مع الامام ففى هذا الحديث عن ابن عمر رضى اللہ تعالیٰ عنہما انه صلاهما فى المسجد لان حجرة حفصة رضى اللہ تعالیٰ عنہا من المسجد[3] ۔ Urdu Translation provided in text: It is narrated from Zayd bin Aslam that when Hazrat Ibn Umar (may Allah be pleased with them) came, the Imam was leading the morning prayer. He had not yet performed the two Sunnahs of Fajr, so he performed them in the blessed chamber of Hazrat Hafsa (may Allah be pleased with her) and then joined the Imam. This hadith clarified that Hazrat Ibn Umar (may Allah be pleased with him) performed the Sunnahs of Fajr in the mosque because the chamber of Hazrat Hafsa (may Allah be pleased with her) was a part of the mosque. (T)

---

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on Catching the Obligatory Prayer, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, India, 1/99-100 [2] Radd al-Muhtar, Chapter on Catching the Obligatory Prayer, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/56 [3] Sharh Ma'ani al-Athar,

Chapter on a Man Entering the Mosque While the Imam is in Prayer, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/258

Page 453 of 721

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[बॉक्स 1] अरबी: والالابل يصليها عند باب المسجد[1] وفي رد المحتار اى خارج المسجد كما صرح به القهستاني وقال فى العناية لانه لوصلاها في المسجد كان متنفلاً فيه عند اشتغال الامام بالفريضة وهومكروه ومثله فى النهاية والمعراج[2] اهـ مختصرا ۔ उर्दू अनुवाद: ...छोड़े नहीं, बल्कि उन्हें मस्जिद के दरवाज़े के पास अदा करे। रद्दुल-मुहतार में है यानी मस्जिद से बाहर अदा करे, जैसा कि इस पर क़हिस्तानी ने स्पष्ट किया है। इनाया में है अगर उसने सुन्नतें मस्जिद में अदा कीं तो यह इमाम के फ़र्ज़ में मशगूल होने के समय नफ़्ल पढ़ने वाला माना जाएगा जो कि मकरूह (नापसंद) है। इसी की तरह निहाया और मेराज में है। दोनों किताबों का संक्षिप्त विवरण उद्धृत है। (त)

यही स्थिति सैयदुना अब्दुल्ला बिन उमर फ़ारूक़-ए-आज़म (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से प्रमाणित है। एक दिन वे ऐसे समय तशरीफ़ लाए कि फ़ज्र की जमाअत खड़ी हो चुकी थी। उन्होंने अभी सुन्नतें नहीं पढ़ी थीं। उनकी बहन उम्मुल मोमिनीन हज़रत हफ़्सा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का पवित्र कमरा मस्जिद से लगा हुआ था जिसका दरवाज़ा ठीक मस्जिद में था। वे वहाँ चले गए और कमरे में सुन्नतें पढ़कर फिर मस्जिद में आकर जमाअत में शामिल हुए। इमाम अजल अबू जाफ़र तहावी 'शरह मआनी अल-आसार' में फ़रमाते हैं:

[बॉक्स 2] अरबी: حدثنا على بن شيبة ثنا الحسن بن موسى حدثنا شيبان بن عبدالرحمن عن يحيى بن ابى كثير عن زيد بن اسلم عن ابن عمر رضى اللہ تعالیٰ عنہما انه جاء والامام يصلى الصبح ولم يكن صلى الركعتين قبل صلوٰة الصبح فصلاهما فى حجرة حفصة رضى اللہ تعالیٰ عنہا ثم انه صلى مع الامام ففى هذا الحديث عن ابن عمر رضى اللہ تعالیٰ عنہما انه صلاهما فى المسجد لان حجرة حفصة رضى اللہ تعالیٰ عنہا من المسجد[3] ۔ उर्दू अनुवाद: ज़ैद बिन असलम से रिवायत है कि हज़रत इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) आए तो इमाम सुबह की नमाज़ पढ़ा रहा था। आपने फ़ज्र की दो सुन्नतें अभी अदा नहीं की थीं, तो आपने हज़रत हफ़्सा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के मुबारक़ कमरे में उन्हें अदा किया फिर इमाम के साथ शरीक हुए। इस हदीस ने स्पष्ट कर दिया कि हज़रत इब्न उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने फ़ज्र की सुन्नतें मस्जिद में अदा कीं क्योंकि हज़रत हफ़्सा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का कमरा मस्जिद का हिस्सा था। (त)

[1] दुर्रे मुख्तार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/99-100 [2] रद्दुल-मुह्तार, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 56/2 [3] शरह मआनी अल-आसार, बाब अर-रजुल यदखुलुल मस्जिदा वल इमाम फ़िस सलात, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 258/1

[باکس 1] عربی: والالابل یصلیھا عند باب المسجد[1] وفي رد المحتار ای خارج المسجد کما صرح بہ القھستاني وقال فی العنایۃ لانہ لوصلاھا في المسجد کان متنفلاً فیہ عند اشتغال الامام بالفریضۃ وھومکروہ ومثلہ فی النھایۃ والمعراج[2] اھ مختصرا ۔ اردو: ترک کرے ورنہ ترک نہ کرے بلکہ انہیں مسجد کے دروازے کے پاس ادا کرے۔ ردالمحتار میں ہے یعنی مسجد سے باہر ادا کرے، جیسا کہ اس پر قہستانی نے تصریح کی ہے۔ عنایہ میں ہے اگر اس نے سنن مسجد میں ادا کیں تو یہ امام کے فریضہ میں مشغول ہونے کے وقت نوافل پڑھنے والا قرار پائے گا جو کہ مکروہ ہے۔ اسی کی مثل نہایہ اور معراج میں ہے اھ دونوں کتابوں کی عبارت اختصارًا منقول ہے (ت)

بعینہ یہ صورت سیدنا عبداللہ بن عمر فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہما سے ثابت ہے ایک روز وہ ایسے وقت تشریف لائے کہ جماعت فجر قائم ہوچکی تھی انہوں نے ابھی سنتیں نہ پڑھی تھیں ان کی بہن ام المؤمنین حفصہ رضی اللہ تعالٰی عنہا کا حجرہ مطہرہ مسجد سے ملا ہوا تھا جس کا دروازہ عین مسجد میں تھا وہاں چلے گئے اور سنتیں حجرے میں پڑھ کر پھر مسجد میں آکر شامل جماعت ہوئے۔ امام اجل ابو جعفر طحاوی شرح معانی الآثار میں فرماتے ہیں:

[باکس 2] عربی: حدثنا علی بن شیبۃ ثنا الحسن بن موسی حدثنا شیبان بن عبدالرحمن عن یحیی بن ابی کثیر عن زید بن اسلم عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما انہ جاء والامام یصلی الصبح ولم یکن صلی الرکعتین قبل صلوٰۃ الصبح فصلاھما فی حجرۃ حفصۃ رضی اللہ تعالٰی عنہما ثم انہ صلی مع الامام ففی ھذا الحدیث عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما انہ صلاھما فی المسجد لان حجرۃ حفصۃ رضی اللہ تعالٰی عنہا من المسجد[3] ۔ اردو: زید بن اسلم سے مروی ہے کہ حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما آئے تو امام صبح کی نماز پڑھا رہا تھا آپ نے فجر کی دوسنتیں ابھی ادا نہیں کی تھیں

تو آپ نے حضرت حفصہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا کے حجرہ مبارکہ میں انہیں ادا کیا پھر امام کے ساتھ شریک ہوئے۔ اس حدیث نے واضح کردیا کہ حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فجر کی سنتیں مسجد میں ادا کیں کیونکہ حجرہ حفصہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا مسجد کا حصہ تھا۔ (ت)

---

1 درمختار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/ ۹۹-۱۰۰ 2 ردالمحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۵۶ 3 شرح معانی الآثار باب الرجل یدخل المسجد والامام فی الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۵۸

Volume Seven Fatawa Ridawiyyah

Moreover, when those madrasas are related to the mosque and are within the boundaries of the mosque, and there is no separating path between them and the mosque, but only a wall distinguishes the courtyards, then going into them is not considered leaving the mosque. To the extent that it is permissible for a person in I'tikaf (spiritual retreat) to go to such a place, for it is practically a section of the mosque itself.

Arabic Text	Urdu Translation
This is what Imam al-Tahawi said: that the chamber of the Mother of the Believers is part of the mosque.[1] In Radd al-Muhtar from al-Bada'i: if the person in I'tikaf climbs the minaret, his I'tikaf is not invalidated by consensus, because it is part of it [the mosque]. For everything is forbidden in it that is forbidden in the mosque, such as urination and the like, so it is like a corner among the corners of the mosque.[2]	Imam Tahawi stated the same: that the chamber of the Mother of the Believers is a part of the mosque. In Radd al-Muhtar, it is cited from al-Bada'i: if a person in I'tikaf climbs the minaret, their I'tikaf will not be invalidated by consensus because the minaret is a part of the mosque. The proof for this is that every act, for example, urination etc., which is forbidden in the mosque is also forbidden in it; thus, it is considered a corner like other corners of the mosque. (T)

Declaring a mat as impure based on such far-fetched notions is merely following whims; the pure Shariah does not allow such hesitation regarding apparent purity.

Arabic Text	Urdu Translation
As detailed in al-Tariqa al-Muhammadiyya and al-Hadiqa al-Nadiyya, and explained by the humble servant, may Allah Almighty forgive him, in "Al-Ahla min al-Sukkar li Talabat Sukkar wa Sur".	As its detail is in 'Tariqa-e-Muhammadiyya' and 'Hadiqa-e-Nadiyya', and the humble servant, may Allah Almighty forgive him, has described it in "Al-Ahla min al-Sukkar li Talabat Sukkar wa Sur". (T)

In Radd al-Muhtar from Tatar-Khaniyya:

Arabic Text	Urdu Translation
Whoever doubts whether impurity has touched their vessel, clothes, or body,	If there is doubt about impurity touching clothes, body, or vessels, they will be

Arabic Text	Urdu Translation
it is pure as long as they are not certain. The same applies to wells, cisterns, and ponds placed on pathways from which young and old, Muslims and non-Muslims, draw water.[3]	considered pure as long as there is no certainty of impurity. The same ruling applies to those wells, cisterns, and ponds built on pathways from which children, adults, Muslims, and non-Muslims all obtain water. (T)

[1] Sharh Ma'ani al-Athar, Chapter: The Man Entering the Mosque while the Imam is in Prayer, etc., Published by HM Company Karachi, 1/258 [2] Radd al-Muhtar, Chapter: Al-I'tikaf, Published by HM Company Karachi, 2/446 [3] Radd al-Muhtar, Book of Purification, Published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/111

जिल्द हफ़्तम (खंड सात) फ़तावा रज़विया

बल्कि जब वे मदरसे मस्जिद से संबंधित हों और मस्जिद की सीमाओं के अंदर हों, जिनमें और मस्जिद में कोई रास्ता अलग न हो, सिर्फ एक दीवार से आँगनों का अंतर कर दिया गया हो, तो उनमें जाना मस्जिद से बाहर जाना नहीं है। यहाँ तक कि ऐसी जगह मोतकिफ़ (एतिकाफ़ करने वाला) का जाना जायज़ है क्योंकि वह गोया मस्जिद का ही एक हिस्सा है।

अरबी पाठ

यही बात इमाम तहावी ने फ़रमाई कि उम्मुल मोमिनीन का हुजरा (कक्ष) मस्जिद का हिस्सा है।[1] 'रद्दुल मुहतार' में 'बदाइ' से है कि अगर मोतकिफ़ मीनार पर चढ़ा तो सर्वसम्मति से उसका एतिकाफ़ ख़राब नहीं होगा क्योंकि मीनार मस्जिद का हिस्सा है। इसकी दलील यह है कि उसमें हर वह काम मना है (जैसे पेशाब आदि) जो मस्जिद में मना है, तो यह मस्जिद के अन्य कोनों की तरह एक कोना ठहरा।[2]

उर्दू अनुवाद

यही बात इमाम तहावी ने फ़रमाई कि उम्मुल मोमिनीन का हुजरा मस्जिद का हिस्सा है। 'रद्दुल मुहतार' में 'बदाइ' से है कि अगर मोतकिफ़ मीनार पर चढ़ा तो बाल-इत्तेफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) उसका एतिकाफ़ फ़ासिद (खराब) नहीं होगा क्योंकि मीनार मस्जिद का हिस्सा है। इसकी दलील यह है कि इसमें हर वह काम मसलन पेशाब वगैरह मना है जो मस्जिद में मना है, तो यह मस्जिद के अन्य कोनों की तरह एक गोशा (कोना) ठहरा। (त)

चटाई को इन दूर के ख्यालों के आधार पर नापाक बताना मात्र वहम की पैरवी है। शरीअत-ए-मुतहहरा ने ज़ाहिरी पाकी (शुद्धता) के बारे में ऐसी टालमटोल की कोई गुंजाइश नहीं दी।

अरबी पाठ

जैसा कि इसका विवरण 'तरीक़ा-ए-मुहमदिया' और 'हिक़ा-ए-नदिया' में है और इसे 'अब्द-ए-ज़ईफ़' (कमज़ोर बंदे) ने, अल्लाह तआला उसे क्षमा करे, 'अल-अहला मिनल सुक्कर...' में बयान किया है।

'रद्दुल मुहतार' में 'तातार ख़ानिया' से है:

उर्दू अनुवाद

जैसा कि इसकी तफ़सील 'तरीक़ा-ए-मुहमदिया' और 'हिक़ा-ए-नदिया' में है और इसे 'अब्द-ए-ज़ईफ़' ने, अल्लाह तआला उसे माफ़ फ़रमाए, 'अल-अहला मिनल सुक्कर लि-तलबत सुक्कर व सुर' में बयान किया है। (त)

अरबी पाठ

अगर किसी को शक है कि उसके बर्तन, कपड़े या बदन को नापाकी लगी है, तो वह तब तक पाक (शुद्ध) है जब तक उसे यकीन न हो। यही हुक्म उन कुओं, हौज़ों और तालाबों का है जो रास्तों में बनाए गए हैं, जिनसे छोटे-बड़े, मुसलमान और काफिर सभी पानी हासिल करते हैं।[3]

उर्दू अनुवाद

अगर कपड़े या बदन या बर्तन को नजासत (अशुद्धि) लगने में शक है, तो वह पाक होगा जब तक नजासत का यक़ीन न हो। यही हुक्म उन कुओं, हौज़ों और तालाबों का है जो रास्तों में बनाए गए हैं जिनसे छोटे-बड़े, मुसलमान और कुफ़्फ़ार (काफिर) सभी पानी हासिल करते हैं। (त)

---

[1] शरह मआनी अल-आसार, अध्याय: मस्जिद में प्रवेश करने वाला व्यक्ति और इमाम नमाज़ में हो आदि, मुद्रित: एचएम कंपनी कराची, 1/258 [2] रद्दुल मुहतार, अध्याय: अल-एतिकाफ़, मुद्रित: एचएम कंपनी कराची, 2/446 [3] रद्दुल मुहतार, किताबुत तहारत (पवित्रता की पुस्तक), मुद्रित: मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/111

بلکہ جب وہ مدارس متعلق مسجد ، حدود مسجد کے اندر ہیں ان میں اور مسجد میں راستہ فاصل نہیں صرف ایک فصیل سے صحنوں کا امتیاز کردیا ہے تو ان میں جانا مسجد سے باہر جانا ہی نہیں یہاں تک کہ ایسی جگہ معتکف کو جانا جائز کہ وہ گویا مسجد ہی کا ایک قطعہ ہے۔

عربی متن

وھذا ما قال الامام الطحاوی ان حجرۃ ام المؤمنین من المسجد[1] في ردالمحتار عن البدائع لو صعد ای المعتکف المنارۃ لم یفسد بلاخلاف لانھا منہ لانہ یمنع فیھا من کل ما یمنع فیہ من البول ونحوہ فأشبہ زاویۃ من زوایا المسجد[2]۔

اردو ترجمہ

یہی بات امام طحاوی نے فرمائی کہ ام المومنین کا حجرہ مسجد کا حصہ ہے۔ ردالمحتار میں بدائع سے ہے اگر معتکف منارہ پر چڑھا تو بالاتفاق اس کا اعتکاف فاسد نہ ہوگا کیونکہ منارہ مسجد کا حصہ ہے اس کی دلیل یہ ہے کہ اس میں ہر وہ عمل مثلاً بول وغیرہ منع ہے جو مسجد میں منع ہے تو یہ مسجد کے دیگر گوشوں کی طرح ایک گوشہ ٹھہرا۔ (ت)

چٹائی کو ان خیالات بعیدہ کی بنا پر نجس بتانا محض پیروی اوہام ہے شرع مطہر نے درباره طہارت ظاہر ایسے لیت ولعل کو اصلاً گنجائش نہ دی۔

عربی متن

کما فصلہ في الطریقۃ المحمدیۃ والحدیقۃ الندیۃ وبینہ العبد الضعیف غفر اللہ تعالی لہ في "الاحلی من السکر لطلبۃ سکرو سر"۔

اردو ترجمہ

جیسا کہ اس کی تفصیل طریقہ محمدیہ اور حدیقہ ندیہ میں ہے اور اسے عبد ضعیف غفر اللہ تعالیٰ نے

عربی متن	اردو ترجمہ

"الاحلی من السکر لطلبة سکرو سر" میں بیان کیا ہے۔

(ت)

ردالمحتار میں تاتارخانیہ سے ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
من شك في انائه اوثوبه وبدنه اصابته نجاسة اولافهو طاهر مالم يستيقن و كذا الآبار والحياض والحباب الموضوعه في الطرقات ويستسقى منها الصغار والكبار والمسلمون والكفار[3]۔	اگر کپڑے یا بدن یا برتن کو نجاست لگنے میں شک ہے تو وہ پاک ہوگا جبکہ نجاست کا یقین نہ ہو، یہی حکم ان کنووں، حوضوں اور تالابوں کا ہے جو راستوں میں بنائے گئے ہیں ان سے چھوٹے بڑے ، مسلمان اور کفار سبھی پانی حاصل کرتے ہیں۔ (ت)

---

[1]شرح معانی الآثار باب الرجل یدخل المسجد والامام فی الصلوۃ الخ مطبوعہ ایچ ایم کمپنی کراچی ۱/۲۵۸ [2]ردالمحتار باب الاعتکاف مطبوعہ ایچ ایم کمپنی کراچی ۲/۴۴۶ [3]ردالمحتار کتاب الطھارۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۱۱۱

Volume 7 Fatawa Ridawiyya

It is stated in 'Tariqah' and 'Hadiqah':

| (Arabic): Imam al-Khujandi was asked about a well in which a shoe was found that was being worn and walked with in the streets. It was not known when it fell into it and there was no trace of impurity on it. Should the water be ruled as impure? He said, "No". | (Urdu): Imam Khujandi was asked about a well into which a shoe fell that had been worn and walked on different paths. It could not be determined when it fell, and there was no trace of impurity on it. So, did the well become impure or not? He replied: It will not become impure. (T) |

It is stated in them as well:

| (Arabic): Likewise is the ruling for water in which a child inserts his hand, because children do not avoid impurities, but it is not ruled as such based on doubt and conjecture. Summarized. | (Urdu): The same is the ruling for water in which a child has inserted his hand, because children do not avoid impurities; however, a ruling of impurity will not be issued based on doubt and suspicion. (T) Summarized. |

There is hope of reward for those who spread mats with the aforementioned intention. And Allah the Almighty knows best what is correct.

Issue 1060: From Khandwa, District Burhanpur, Dar-ul-Shifa Mosque, sent by Mohammad Muslim Sahib, 18 Shawwal 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: A Pirzada Sayyid Sahib led the Tarawih prayer while traveling, performing ten rak'ats (units) with a single salutation (salam). The congregation objected, saying the prayer was invalid. The Sayyid Sahib stated that in 'Munyat al-Musalli', it is clearly mentioned as permissible without dislike with a single salutation. That text is:

| (Arabic): If one performs all of Tarawih with one salutation, having sat [for Tashahhud] after every two units, it is permissible and not disliked because it is more complete. It is mentioned in 'Al-Muhit'. | (Urdu): If all Tarawih is offered with one salutation and the worshipper performed 'qa'dah' (sitting) after every two units, it is permissible and not disliked because it is more complete. This is mentioned in 'Al-Muhit'. (T) |

What is the ruling regarding speaking ill of Sayyid Sahib and calling the prayer invalid and forbidden?

The Answer: To call the prayer invalid and forbidden is false, and to insult or be disrespectful towards a Sayyid is a severe sin. The correct view in this matter is...

---

1. Al-Hadiqat al-Nadiyyah, Al-Sinf al-Thani, published by Nooria Rizvia, Faisalabad, 2/376
2. Al-Hadiqat al-Nadiyyah, Al-Sinf al-Thani, Al-Naw' al-Rabi', published by Nooria Rizvia, Faisalabad, 2/117 Page 455 of 721

तरीक़ा और हदीक़ा में है:

| (अरबी): इमाम अल-खुजंदी से एक ऐसे कुएं के बारे में पूछा गया जिसमें एक जूता मिला जो पहना जाता था और रास्तों पर उस से चला जाता था। यह ज्ञात नहीं था कि वह कब उसमें गिरा और उस पर अशुद्धि (नजासत) का कोई निशान नहीं था। क्या पानी के अशुद्ध होने का हुक्म दिया जाएगा? उन्होंने कहा, "नहीं"। | (उर्दू): इमाम खुजंदी से एक ऐसे कुएं के बारे में पूछा गया जिसमें ऐसा जूता गिर गया जिसे पहना गया था और विभिन्न रास्तों पर चला गया था। यह पता नहीं चल सका कि वह कब गिरा है और उस पर अशुद्धि का कोई असर नहीं था, तो क्या कुआँ नापाक हो गया या नहीं? फ़रमाया: नापाक नहीं होगा। (त) |

उन्हीं में है:

| (अरबी): इसी तरह उस पानी का हुक्म है जिसमें बच्चे ने अपना हाथ डाल दिया हो, क्योंकि बच्चे अशुद्धि से नहीं बचते, लेकिन संदेह और अनुमान के आधार पर इसका हुक्म नहीं दिया जाएगा। संक्षेप में। | (उर्दू): यही हुक्म है उस पानी का जिसमें बच्चे ने हाथ डाल दिया हो क्योंकि बच्चे नजासत से बचते नहीं लेकिन शक और वहम की बुनियाद पर नजासत का हुक्म जारी नहीं होगा। (त) संक्षेप में। |

उपरोक्त नियत (इरादे) से चटाई बिछाने वालों के लिए सवाब की उम्मीद है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला १०६०: खंडवा, जिला बुरहानपुर, मस्जिद दारुश शिफ़ा से, प्रेषक मुहम्मद मुस्लिम साहब, १८ शव्वाल १३३८ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि एक पीरज़ादा सैयद साहब ने यात्रा की स्थिति में इमामत करते हुए तरावीह की नमाज़ में एक सलाम के साथ दस रकअत पढ़ा दीं। जमात ने आपत्ति की कि नमाज़ नाजायज़ हो गई। सैयद साहब ने कहा कि 'मुनियतुल मुसल्ली' में स्पष्ट रूप से बिना किसी नापसंदगी (कराहियत) के एक सलाम के साथ जायज़ है। वह इबारत यह है:

| (अरबी): और अगर पूरी तरावीह एक सलाम के साथ पढ़े और हर दो रकअत के अंत में बैठा हो, तो यह जायज़ है और नापसंद नहीं है क्योंकि यह अधिक पूर्ण है, इसका उल्लेख 'अल-मुहीत' में किया गया है। | (उर्दू): अगर तमाम तरावीह एक सलाम के साथ अदा करें और हर दो रकअत के बाद

नमाज़ी ने क़ादा किया तो जायज़ है मकरूह नहीं क्योंकि यह अकमल (अधिक पूर्ण) है। मुहीत में इसका ज़िक्र किया गया है। (त) |

इस पर सैयद साहब को बुरा कहना और नमाज़ को नाजायज़ और हराम कहना उनके हक़ में कैसा है?

जवाब: नमाज़ को नाजायज़ और हराम कहना बातिल (ग़लत) है और सैयद की तौहीन और बेअदबी सख़्त गुनाह है और इस मसले में सही यह है कि...

---

1. अल-हदीक़तुल नदिय्या, अस्सिन्फ़ुस्साहनी, नूरिय्या रज़विय्या फ़ैसलाबाद, 2/376
2. अल-हदीक़तुल नदिय्या, अस्सिन्फ़ुस्साहनी, अन-नव-उर-रबेअ, नूरिय्या रज़विय्या फ़ैसलाबाद, 2/117 पेज 455/721

طریقہ وحدیقہ میں ہے:

| سئل الامام الخجندی عن رکیة وجد فیها نعل تلبس و یمشی بها صاحبها فی الطرق لا یدری متی وقع فیها ولیس علیه اثر النجاسة هل یحکم بنجاسة الماء قال لا[1]. | امام خجندی سے ایک ایسے کنویں کے بارے میں پوچھا گیا جس میں ایسا جوتا گر گیا جسے پہنا گیا تھا اور مختلف راستوں پر چلا گیا تھا۔ یہ علم نہ ہو سکا کہ کب گرا ہے اور اس پر اثر نجاست نہ تھا تو کیا کنواں ناپاک ہو گیا یا نہ؟ فرمایا: ناپاک نہیں ہوگا۔ (ت) |

انہیں میں ہے:

| کذلك حکم الماء الذی ادخل الصبی یده فیه لان الصبیان لا یتوفون النجاسة لکن لا یحکم بها بالشك والظن[2] اھ ملخصین۔ | یہی حکم ہے اس پانی کا جس میں بچے نے ہاتھ داخل کر دیا ہو کیونکہ بچے نجاست سے بچتے نہیں لیکن شک و ظن کی بنا پر نجاست کا حکم جاری نہیں ہوگا اھ ملخصین (ت) |

نیت مذکورہ سے چٹائی بچھانے والوں کے لئے امید ثواب ہے واللہ تعالٰی اعلم بالصواب۔

مسئلہ ۱۰۶۰: از کھنڈوہ ضلع برہان پور مسجد دار الشفاء مرسلہ محمد مسلم صاحب ۱۸ شوال ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک پیرزادہ سید صاحب نے نماز تراویح میں بہ یک سلام دس رکعت سفر کی حالت میں امامت سے پڑھا دئے جماعت معترض ہوئی کہ نماز ناجائز ہوئی۔ سید صاحب نے کہا کہ منیۃ المصلی میں صاف طور پر بلا کراہت بیک سلام جائز ہے وہ عبارت یہ ہے:

| و لو صلی التراویح کلها بتسلیمة واحدة وقد قعد علی راس کل رکعتین جاز ولا یکره لانه اکمل، ذکره في المحیط | اگر تمام تراویح ایک سلام کے ساتھ ادا کریں اور ہر دو رکعت کے بعد نمازی نے قعدہ کیا تو جائز ہے مکروہ نہیں کیونکہ یہ اکمل ہے۔ محیط میں اس کو ذکر کیا گیا ہے۔ (ت) |

اس پر سید صاحب کو برا کہنا اور نماز کو ناجائز و حرام کہنا ان کے حق میں کیسا ہے؟

الجواب: نماز کو ناجائز و حرام کہنا باطل ہے اور سید کی توہین وبے ادبی سخت گناہ ہے اور صحیح اس مسئلہ میں

---

1 الحدیقة الندیة الصنف الثانی مطبوعہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲/ ۳۷۶ 2 الحدیقة الندیة الصنف الثانی النوع الرابع مطبوعہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲/ ۱۱۷

Fatawa Razawiya, Volume Seven

This is how the prayer was performed, all ten rak'ahs will be counted as Tarawih, but it was certainly contrary to what is proper and disliked (Makruh). The statement in Munyah "not disliked" (Lā-yukrahu) is contrary to what is correct. It is stated in Ghunyah Sharh Munyah: The author's statement "it is not disliked because it is more complete" is contrary to what is mentioned in Al-Khulasah and others, where it is written that it is disliked (Makruh). (T). It is stated in Hilyah Sharh Munyah:

[Arabic Text]: وهو مشكل بانه خلاف المنقول واذا قالوا بكراهة الزيادة على ثمان في مطلق التطوع ليلا فلان يكونوا قائلين بكراهتها فيما كان منه مسنونا اولى فلا جرم ان في النصاب و خزانة الفتاوى والصحيح انه لو تعمد ذلک يكره۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

[Urdu Translation of Arabic]: This is problematic because it is against what has been narrated. When they have ruled the absolute night voluntary prayers as disliked beyond eight, then in Tarawih which is Sunnah, the ruling of dislike should be applied even more so. Inevitably, in Nisab and Khazanat al-Fatawa, it is mentioned that if someone did so intentionally, then it is disliked. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 1061: From Pilibhit, Madrasa Punjabian, sent by Hafiz Muhammad Ihsan Sahib, 10th Ramadan-ul-Mubarak 1310 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: is the Tarawih prayer behind a minor (non-pubescent) permissible or impermissible? And is a Hafiz whose age is fourteen years included in puberty or excluded? And according to Shari'ah, from which age is the beginning of puberty considered valid? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: Although there is much disagreement among the scholars on this issue, the most correct, most preferred, and strongest view is that no prayer of adults, even if it is absolute voluntary prayer, is valid behind a minor. It is stated in Al-Hidayah:

[Arabic Text]: المختار انه لا يجوز في الصلوات كلها۔

[Urdu Translation of Arabic]: The chosen view is that it is not permissible in any prayers. (T)

It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq:

---

1 Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Voluntary Prayers, published by Suhail Academy Lahore, p. 405. 2 At-Taliq al-Mujalla lima fi Munyat al-Musalli with Munyat al-Musalli, Chapter on Sunnahs, published by Maktaba

Qadiriyah, Jamia Nizamia Lahore, p. 399. 3 Al-Hidayah, Chapter on Imamat, published by Maktaba Arabiyah Karachi, 1/103.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

यह है कि नमाज़ हो गई, दसों रकअतें तरावीह में शुमार होंगी मगर खिलाफ और मकरूह ज़रूर हुईं। मुन्या का कौल 'लाइकरहु' (मकरूह नहीं। त) सही के खिलाफ है। गुन्या शरह मुन्या में है: मुसन्निफ़ (लेखक) का कौल "कि मकरूह नहीं है क्योंकि यह अकमल (अधिक पूर्ण) है", खुलासा वगैरह के खिलाफ है क्योंकि वहाँ लिखा है कि मकरूह है। (त)। हिलया शरह मुन्या में है:

[अरबी पाठ]: وهو مشكل بانه خلاف المنقول واذا قالوا بكراهة الزيادة على ثمان في مطلق التطوع ليلا فلان يكونوا قائلين بكراهتها فيما كان منه مسنونا اولى فلا جرم ان في النصاب و خزانة الفتاوى والصحيح انه لو تعمد ذلک يكره۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

अरबी का उर्दू अनुवाद: यह मुश्किल है क्योंकि यह मन्कूल (वर्णित) के खिलाफ है और जब उन्होंने रात के नवाफ़िल-ए-मुतलक़ा को आठ से ज़ायद पर कराहत (नापसंदगी) का हुक्म किया है, तो उन्हें तरावीह जो कि मसनून हैं, में कराहत का हुक्म बतरीक-ए-औला (विशेष रूप से) जारी करना चाहिए। ला-जरम (अनिवार्यत) निसाब और ख़ज़ानतुल फ़तावा में है कि अगर किसी ने अमदन (जानबूझकर) ऐसा किया तो मकरूह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १०६१: पीलीभीत, मदरसा पंजाबियां से मुर्सला हाफिज़ मुहम्मद एहसान साहब, १० रमज़ान-उल-मुबारक १३१० हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ मतीन इस मसले में कि नाबालिग के पीछे नमाज़-ए-तरावीह जायज़ है या नाजायज़? और जिस हाफिज़ की उम्र चौदह साल की हो वह बलोग़त (यौवन) में दाखिल है या खारिज? और शरअन हदे बलोग़त की इब्तिदा अज़ रू-ए-सिन (आयु के अनुसार) किस साल से मोतबर है? बयान करें, सवाब पाएंगे।

जवाब: मसले में इख्तिलाफ़-ए-मशायख़ अगरचे बकसरत (बहुत अधिक) है मगर अस़ह (सबसे सही), अरजह (सबसे पसंदीदा) और अक़वा (सबसे मजबूत) यही है कि बालिग़ों की कोई नमाज़, चाहे वह नफ़्ल-ए-मुतलक ही क्यों न हो, नाबालिग के पीछे सही नहीं। हिदाया में है:

[अरबी पाठ]: المختار انه لا يجوز في الصلوات كلها۔

बहरुल रईक़ में है:

१ गुन्यातुल मुस्तमली शरह मुन्यातुल मुसल्ली, फ़सल नवाफ़िल, सुहैल अकादमी लाहौर, पृ. ४०५। २ अत-तअलीक़ुल मुजल्ला लिमा फ़ी मुन्यातुल मुसल्ली मअ मुन्यातुल मुसल्ली, फ़सल सुनन, मकतबा कादिरिया जामिया निज़ामिया लाहौर, पृ. ३९९। ३ अल-हिदाया, बाबुल इमामत, मकतबा अरबिया कराची, १/१०३।

पृष्ठ ४५६ / ७२१

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

یہ ہے کہ نماز ہوگئی دسوں رکعتیں تراویح میں شمار ہوں گی مگر خلاف و مکروہ ضرور ہوئیں منیہ کا قول لایکرہ (مکروہ نہیں۔ ت) خلاف صحیح ہے۔ غنیہ شرح منیہ میں ہے قول المصنف ولا یکرہ لانہ اکمل مخالف لما ذکر فی الخلاصۃ و غیرھا انہ یکرہ 1 (مصنف کا قول، کہ مکروہ نہیں ہے کیونکہ یہ اکمل ہے خلاصہ وغیرہ کے مخالف ہے کیونکہ وہاں لکھا ہے مکروہ ہے۔ ت) حلیہ شرح منیہ میں ہے:

وہو مشکل بانہ خلاف المنقول واذا قالوا بکراھۃ الزیادۃ علی ثمان فی مطلق التطوع لیلا فلان یکونوا قائلین بکراھتھا فیما کان منہ مسنوناً اولی فلا جرم ان فی النصاب و خزانۃ الفتاوی والصحیح انہ لو تعمد ذلک یکرہ 2۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

یہ مشکل ہے کیونکہ یہ منقول کے خلاف ہے اور جب انہوں نے رات کے نوافل مطلقہ کو آٹھ سے زائد پر کراہت کا حکم کیا ہے تو انہیں تراویح جو کہ مسنون ہیں میں کراہت کا حکم بطریق اولی جاری کرنا چاہئے۔ لاجرم نصاب اور خزانہ الفتاوی میں ہے کہ اگر کسی نے عمداً ایسا کیا تو مکروہ ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۶۱: از پیلی بھیت مدرسہ پنجابیاں مرسلہ حافظ محمد احسان صاحب ۱۰/رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ نابالغ کے پیچھے نماز تراویح جائز یا ناجائز اور جس حافظ کا سن چودہ سال کا ہو وہ بلوغ میں داخل ہے یا خارج؟ اور شرعاً حد بلوغ کی ابتداء از روئے سن کے سال سے معتبر ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: مسئلہ میں اختلاف مشائخ اگر چہ بکثرت ہے مگر اصح وار جح واقوی یہی کہ بالغوں کی کوئی نماز اگر چہ نفل مطلق ہو نابالغ کے پیچھے صحیح نہیں۔ ہدایہ میں ہے:

المختار انہ لا یجوز فی الصلوات کلھا 3۔ مختار یہی ہے کہ تمام نمازوں میں جائز نہیں۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے:

---

1 غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی النوافل مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۴۰۵ 2 التعلیق المجلی لمانی منیۃ المصلی مع منیۃ المصلی فصل فی السنن مطبوعہ مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ لاہور ص ۳۹۹ 3 الہدایہ باب الامامت مطبوعہ مکتبہ عربیہ کراچی ۱/ ۱۰۳

"And this is the opinion of the generality of scholars as mentioned in Al-Muhit, and this is the manifest narration."[1]

This is the opinion of most scholars and this is the manifest narration. (T)

And the minimum duration of puberty for a boy is twelve years and the maximum for all is fifteen years. If the signs of puberty, i.e., ejaculation of semen whether in sleep or while awake, occur within these three years, then well and good; otherwise, after the completion of fifteen years, he will be considered legally an adult (Baligh), even if no sign appears at all.

"In At-Tanwir: The puberty of a boy is by emission (ihtilam). If none of this is found, then until fifteen years are completed. Fatwa is given on this. The minimum duration for it is twelve years, which is the preferred view. (Summary)[2]"

In At-Tanwir, it is stated that a boy reaches puberty through nocturnal emission. If nocturnal emission does not occur, he will be considered an adult at the age of fifteen; fatwa is given on this. The minimum age is twelve years, and this is the preferred view. Ah Summary (T)

If the puberty of a fourteen-year-old boy is known (even if he himself states in his own words that he has reached puberty and ejaculation has occurred, and his outward appearance and state do not contradict this statement), then he will be considered an adult, otherwise not.

"In Al-Durr al-Mukhtar: If they reach the age where they are close to puberty and say, 'We have reached puberty,' they are believed if appearance does not contradict them. This is how it's restricted in Al-'Imadiyyah and others. Thus, after twelve years, another condition is set for the validity of his admission of puberty, which is that he must be in a state where someone like him would have nocturnal

In Al-Durr al-Mukhtar, it says if they reach the age close to puberty and claim to be adults, and apparently nothing contradicts them, then they will be affirmed. Similarly, in Imadiyya etc., this has been restricted, and after twelve years, another condition for the correctness of the declaration of puberty is added: that boys of that kind should be having nocturnal emissions,

emissions, otherwise his statement is not accepted. (Sharh Wahbaniyyah). They are then like an adult legally, and his denial of puberty after his admission will not be accepted due to the possibility of his state.[3] etc. - And Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best."

otherwise their claim will not be accepted (Sharh Wahbaniyyah). Now both will be in the ruling of an adult. After the declaration, due to probability, their denial of puberty will not be acceptable. And Allah Ta'ala knows best. (T)

[1] Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Imamate, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/359. [2] Al-Durr al-Mukhtar, Section on Puberty of a Boy, published by Matba' Mujtabai Delhi, 3/199. [3] Al-Durr al-Mukhtar, Section on Puberty of a Boy, published by Matba' Mujtabai Delhi, 3/199.

"यह विद्वानों के सामान्य जन का मत है जैसा कि 'अल-मुहीत' में है और यही 'ज़ाहिर अल-रिवायत' है।[1]"

अधिकांश विद्वानों का यही मत है और यही ज़ाहिर रिवायत है। (त)

एक लड़के के लिए यौवन (बालिग होने) की न्यूनतम अवधि बारह वर्ष है और सभी के लिए अधिकतम पन्द्रह वर्ष है। यदि इन तीन वर्षों में यौवन का प्रभाव, यानी सोते या जागते समय वीर्यपात (स्खलन) हो, तो ठीक है; अन्यथा पन्द्रह वर्ष पूरे होने के बाद उसे शरई तौर पर वयस्क (बालिग) माना जाएगा, भले ही उसका कोई प्रभाव बिल्कुल भी प्रकट न हो।

"तनवीर में है: लड़का स्वप्नदोष (इहतिलाम) से बालिग हो जाता है। यदि इनमें से कुछ भी न पाया जाए, तो जब तक पन्द्रह वर्ष पूरे न हो जाएँ। इसी पर फ़तवा दिया जाता है। इसके लिए न्यूनतम अवधि बारह वर्ष है, यही पसंदीदा (मुख्तार) मत है। (संक्षिप्त)[2]"

तन्वीर में कहा गया है कि लड़का स्वप्नदोष से बालिग होता है, यदि स्वप्नदोष न हो तो वह पन्द्रह वर्ष की आयु में बालिग होगा, इसी पर फ़तवा है, न्यूनतम अवधि बारह वर्ष है, यही मुख्तार है। आह सारांश (त)

यदि चौदह वर्षीय लड़के का वयस्क होना ज्ञात हो (चाहे वह स्वयं अपनी ज़ुबान से अपना वयस्क होना और वीर्यपात होना बयान करता हो और उसकी बाहरी स्थिति इस बयान को झुठलाती न हो) तो उसे वयस्क माना जाएगा, अन्यथा नहीं।

"'अल-दुर्र अल-मुख्तार' में है: यदि वे उस आयु तक पहुँचें कि यौवन के निकट हों और कहें 'हम वयस्क हो गए हैं', तो उन्हें सच माना जाएगा यदि दिखावट उन्हें न झुठलाती हो। इसी तरह इसे 'अल-इमादिया' और अन्य में सीमित किया गया है। अतः बारह वर्षों के बाद, यौवन की उसकी स्वीकारोक्ति की वैधता के लिए एक और शर्त लगाई गई है, वह यह कि वह ऐसी स्थिति में हो जहाँ उसके जैसे व्यक्ति को

'दुर्रे मुख्तार' में है कि यदि वे उस उम्र को पहुँचें कि करीबुल-ब्लूग (यौवन के निकट) हों और दावा करें कि हम बालिग हैं, तो ज़ाहिरा तौर पर कोई बात उनकी तकज़ीब (झुठलाना) न करती हो तो उनकी तस्दीक (पुष्टि) की जाएगी। इसी तरह इमादिया वगैरह में इसे मुकय्यद (सीमित) किया गया है और बारह साल के बाद सेहत-ए-इक़रार-ए-ब्लूग के लिए एक और शर्त लगाई

स्वप्नदोष होता हो, अन्यथा उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी। (शराह वहबानिया)। वे तब कानूनी तौर पर वयस्क के समान हैं, और उनकी स्वीकारोक्ति के बाद उनकी यौवन से इनकार को उनकी स्थिति की संभावना के कारण स्वीकार नहीं किया जाएगा।[3] आदि - और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।"

गई है कि इसी तरह के लड़कों को स्वप्नदोष होता हो वरना उनका दावा मान्य नहीं होगा (शराह वहबानिया)। और अब वे दोनों बालिग के हुक्म में होंगे। संभावना की वजह से इक़रार के बाद उनका ब्लूग से इंकार स्वीकार्य नहीं होगा। वल्लाह तआला आलम (त)

[1] अल-बहर अल-रैक, इमामत का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/359. [2] अल-दुर्र अल-मुख्तार, लड़के के यौवन का खंड, मतबा मुज्तबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 3/199. [3] अल-दुर्र अल-मुख्तार, लड़के के यौवन का खंड, मतबा मुज्तबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 3/199.

पृष्ठ 721 का 457

وھو قول العامة کما في المحیط وھو ظاھر الروایة[1] اکثر علماء کا یہی قول ہے اور یہی ظاہر روایت ہے۔ (ت)

اور اقل مدتِ بلوغ پسر کے لئے بارہ سال اور زیادہ سے زیادہ سب کے لئے پندرہ برس ہے اگر اس تین سال میں اثرِ بلوغ یعنی انزالِ منی خواب خواہ بیداری میں واقع ہو فبہا ورنہ بعدِ تمامی پندرہ سال کے شرعاً بالغ ٹھہر جائے گا اگرچہ اثر اصلاً ظاہر نہ ہو،

فی التنویر بلوغ الغلام بالانزال فان لم یوجد فیھا شیئ منھا فحتی یتم خمس عشرة سنة بہ یفتی و ادنی مدتہ لہ اثنی عشرة سنة ھو المختار ملخصا[2]۔

تنویر میں ہے لڑکا احتلام سے بالغ ہو جاتا ہے اگر احتلام نہ ہو تو پندرہ سال کی عمر میں بالغ ہوگا، اسی پر فتوٰی ہے، کم از کم مدت بارہ سال ہے، یہی مختار ہے اھ ملخصاً (ت)

پسر چودہ سالہ کا بالغ ہونا اگر معلوم ہو (اگر چہ یونہی کہ وہ خود اپنی زبان سے اپنا بالغ ہو جانا اور انزال منی واقع ہونا بیان کرتا ہے اور اس کی ظاہر صورت و حالت اس بیان کی تکذیب نہ کرتی ہو) تو وہ بالغ مانا جائے گا ورنہ نہیں۔

في الدر المختار فان راھقا بان بلغا ھذا السن فقالا بلغنا صدقا ان لم یکذبھما

در مختار میں ہے اگر وہ اس عمر کو پہنچے کہ قریب البلوغ ہیں اور دعوٰی کرتے ہیں کہ ہم بالغ ہیں تو ظاہراً

الظاھر کذا قیدہ فی العمادیۃ وغیرھا فبعد سنتی عشرۃ سنۃ یشترط شرطا اخر لصحۃ اقرارہ بالبلوغ وھو ان یکون بحال یحتلم مثلہ والا لا یقبل قولہ شرح وھبانیۃ وھما حینئذ کبالغ حکما فلا یقبل جحودہ البلوغ بعد اقرارہ مع احتمال حالہ[3] الخ - واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔

کوئی بات ان کی تکذیب نہ کرتی ہو تو ان کی تصدیق کی جائے گی، اسی طرح عمادیہ وغیرہ میں اسے مقید کیا گیا ہے اور بارہ سال کے بعد صحتِ اقرارِ بلوغ کے لئے ایک اور شرط لگائی گئی ہے کہ اسی طرح کے لڑکوں کو احتلام ہوتا ہو ورنہ ان کا دعوٰی قول نہ ہوگا شرح وہبانیتہ، اور اب وہ دونوں بالغ کے حکم میں ہوں گے احتمال کی وجہ سے اقرار کے بعد ان کا انکارِ بلوغ قابلِ قبول نہ ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

[1] البحر الرائق باب الامامت مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۳۵۹ [2] درمختار، فصل بلوغ الغلام مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، ۳/۱۹۹ [3] درمختار، فصل بلوغ الغلام مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، ۳/۱۹۹

Fatawa Rizvia Volume Seven

Problem 1062: 12 Rabi-ul-Akhir 1311 AH. From Ujjain, sent by Yaqoob Ali Khan.

Question: What do the noble scholars say in this matter that the Ghair-Muqallideen (non-conformists), declaring the twenty cycles of Taraweeh as an innovation of Umar (may Allah be pleased with him), have reduced them to eleven cycles? Is this permissible or not? Answer and be rewarded.

Answer: Taraweeh is Sunnat-e-Mu'akkadah (an emphasized Sunnah). According to researchers, one who abandons an emphasized Sunnah is a sinner, especially when it becomes a habit. According to the majority of the Ummah's scholars, the number of Taraweeh is twenty cycles. In one narration from Imam Malik, it is thirty-six cycles. In 'Ad-Durr al-Mukhtar', it is stated: "Taraweeh is an emphasized Sunnah because the Rightly Guided Caliphs practiced it consistently, and it consists of twenty cycles." Furthermore, the Sunnah of Hazrat Umar Farooq (RA) is indeed the Sunnah of the Prophet (SAW), as the Prophet (SAW) commanded us to follow Hazrat Abu Bakr and Umar (RA) and strongly emphasized following the Sunnah of the Rightly Guided Caliphs. Imam Ahmad, Abu Dawood, Tirmidhi, and Ibn Majah narrated from Hazrat Irbadh bin Sariyah (RA) that the Prophet (SAW) said: "Hold fast to my Sunnah and the Sunnah of the Rightly Guided Caliphs. Clench it with your teeth (hold onto it firmly)." Tirmidhi...

1. Ad-Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nafila, Mujtabai Delhi, India 1/98.
2. Sunan Abu Dawood, end of Chapter regarding adherence to the Sunnah, Aftab Alam Press Lahore, 2/469.

Page 458 of 721

फतावा रज़विया, खंड 7

मसला 1062: 12 रबी-उल-आखिर 1311 हिजरी। उज्जैन से, याकूब अली खान द्वारा प्रेषित।

सवाल: विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं कि गैर-मुक़ल्लिदीन (अहले हदीस) बीस तरावीह को हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बिदअत (नवाचार) करार देते हुए उन्हें घटाकर ग्यारह कर दिया है? क्या यह जायज़ है या नहीं? उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: तरावीह सुन्नते मुअक्कदा (एक महत्वपूर्ण सुन्नत) है। विद्वानों के अनुसार सुन्नते मुअक्कदा को छोड़ने वाला गुनहगार है, विशेषकर जब छोड़ना आदत बन जाए। उम्मत के अधिकांश विद्वानों (जम्हूर) के अनुसार तरावीह की संख्या बीस रकात है। इमाम मालिक की एक रिवायत के अनुसार इनकी संख्या छत्तीस है। 'अल-दुरुल मुख्तार' में है: "तरावीह सुन्नते मुअक्कदा है क्योंकि खुलफ़ा-ए-राशिदीन ने इसे निरंतर निभाया और ये बीस रकात हैं।" फिर हज़रत उमर फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) की सुन्नत वास्तव में रसूले पाक (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ही सुन्नत है क्योंकि आपने हमें हज़रत अबू बक्र और हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का अनुसरण करने का आदेश दिया है और खुलफ़ा-ए-राशिदीन की सुन्नत का पालन करने पर अत्यधिक ज़ोर दिया है। इमाम अहमद, अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और इब्न माजा ने हज़रत इरबाज़ बिन सारिया (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम पर मेरी और मेरे खुलफ़ा-ए-राशिदीन की सुन्नत लाज़िम है, इसे दांतों से मज़बूती के साथ थाम लो।" तिर्मिज़ी...

1. दुरुल मुख्तार, बाबुल वित्र वल नवाफिल, मुजतबाई दिल्ली, भारत 1/98।
2. सुनन अबू दाऊद, सुन्नत के पालन पर अध्याय का अंत, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 2/469।

पृष्ठ 458/721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۶۲: ۱۲ ربیع الاخری ۱۳۱۱ھ از اوجین مرسلہ یعقوب علی خاں

چہ می فرمایند علمائے کرام دریں مسئلہ کہ غیر مقلدین نماز تراویح را بدعت عمری قرار دادہ از بست تخفیف نمودہ یازدہ رکعت میخوانند جائز است یا نہ؟ بینوا توجروا۔

علماء کرام اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ غیر مقلدین بیس ۲۰ تراویح کو بدعتِ عمر (رضی اللہ تعالی عنہ) قرار دیتے ہوئے ان میں تخفیف کر کے گیارہ کرلی ہیں، یہ جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: تراویح سنت مؤکدہ است و نزد محققین بترک سنت مؤکدہ نیز آثم شود خاصہ چوں ترک را عادت گیرد عددش نزد جمہور علمائے امت بست رکعت ست ودر روایتی از امام مالک سی و شش رکعت فی الدر المختار التراویح سنة مؤكدة لمواظبة الخلفاء الراشدين وهي عشرون ركعة۔ تراویح سنتِ مؤکدہ ہے محققین کے نزدیک سنتِ مؤکدہ کا تارک گنہگار ہے خصوصاً جب ترک کی عادت بنالے، تراویح کی تعداد جمہور امت کے ہاں بیس ہی ہے۔ ایک روایت کے مطابق امام مالک کے ہاں ان کی تعداد چھتیس ہے۔ در مختار میں ہے تراویح سنتِ مؤکدہ ہیں کیونکہ خلفاء راشدین نے اس پر دوام فرمایا اور وہ بیس رکعات ہیں، پھر حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی سنت رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ہی سنت ہے کیونکہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ہمیں حضرت ابوبکر اور حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی اقتدا کا حکم دیا ہے اور خلفاء راشدین کی اتباعِ سنت میں تاکیدِ کامل فرمائی ہے۔ امام احمد، ابوداؤد، ترمذی اور ابن ماجہ نے حضرت عرباض بن ساریہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ

وسلم نے فرمایا تم پر میری اور خلفائے راشدین کی سنت لازم ہے اسے دانتوں سے اچھی طرح مضبوطی کے ساتھ تھام لو۔ ترمذی نے

1 در مختار، باب الوتر والنوافل مطبوعہ مجتبائی دہلی بھارت ۱/ ۹۸ 2 سنن ابوداؤد آخر باب فی لزوم السنة مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۴۶۹

صفحہ 458/721

[Table content] [Left column - Arabic/Urdu] And it was graded 'Hasan' from Abdullah bin Mas'ud, and [recorded by] Ahmad, Tirmidhi, Ibn Majah, and Al-Ruyani from Hudhayfah bin al-Yaman, and Ibn Adi from Anas bin Malik (may Allah be pleased with them). They said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Follow those who come after me from among my companions: Abu Bakr and Umar."[1] And those bold people who, imitating the Shias, call the Sunnah of the Commander of the Faithful Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him) the 'Umari innovation' (bid'at-e-Umari), and some of their reckless ones describe the act of his Eminence as misguidance; their answer is deferred to the Day of Judgment. "And those who have wronged will come to know to what [kind of] return they will be returned."[2] We ask Allah for forgiveness and wellbeing. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best.

[Right column - Urdu translation] Tirmidhi narrated from Abdullah bin Mas'ud and graded it Hasan; Ahmad, Tirmidhi, Ibn Majah, and Ruyani narrated from Hudhayfah bin Yaman, and Ibn Adi from Anas bin Malik (may Allah be pleased with them) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: O people! Follow my companions Abu Bakr and Umar after me. These bold people who, imitating the Shias, call the Sunnah of Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) 'Bid'at-e-Umari' and some of those who are foul-mouthed call his actions misguidance, they will have to give an account of this on the Day of Judgment. Soon the oppressors will know to which side they will return. We ask Allah for forgiveness and well-being. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best (T).

Issue 1063: From Bilgram Sharif, Mohalla Maidan Pura, sent by Hazrat Syed Ibrahim Sahib, 18 Dhu al-Qi'dah 1311 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is listening to and reciting the entire Quran in Tarawih a Sunnah Mu'akkadah (emphasized Sunnah), or just Sunnah, or recommended (mustahabb), etc.? And for those who, after hearing one complete recitation of the Quran, recite again from Surah Al-Fil to the end, what is the ruling for them? That is, is praying twenty units (rak'ahs) of Tarawih every night of Ramadan a Sunnah Mu'akkadah, or Sunnah, or recommended, etc.? Or what is the guidance? One night in this month of fasting, I was unwell and could not perform Tarawih for one night. Should I now make up for them (qaza) or not? And if I should, at what time? Explain and be rewarded.

The Answer: Reciting and listening to the entire Quran in Tarawih is [Sunnah] Mu'akkadah, and the correct view is that even after the blessed Quran [is completed], all...

[1] Jami' al-Tirmidhi, Virtues of Abu Bakr al-Siddiq, printed by Amin Company, Karachi, 2/207 [2] Al-Quran 26/227

फतावा रिज़विया | जिल्द 7

[तालिका सामग्री] [बायां स्तंभ - अरबी/उर्दू] और इसे अब्दुल्ला बिन मसूद से 'हसन' बताया गया है, और अहमद, तिरमिज़ी, इब्न माजाह और अल-रुयानी ने हुज़ैफा बिन अल-यमान से, और इब्न अदी ने अनस बिन मलिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मेरे बाद मेरे सहाबा में से इन दोनों का अनुसरण करना: अबू बक्र और उमर।"[1] और वे बेबाक लोग जो शियाओं की नकल करते हुए अमीर-उल-मोमिनीन फारूक-ए-आजम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की सुन्नत को 'बिदअत-ए-उमरी' (उमरी नवाचार) कहते हैं, और उनमें से कुछ ढीठ लोग उनके पाक अमल को गुमराही कहते हैं; उनका जवाब कयामत के दिन पर टाल दिया गया है। "और ज़ालिम जल्द ही जान लेंगे कि वे किस ओर पलटेंगे।"[2] हम अल्लाह से माफी और आफियत (भलाई) मांगते हैं। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

[दायां स्तंभ - उर्दू अनुवाद] तिरमिज़ी ने हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत किया और इसे हसन कहा; अहमद, तिरमिज़ी, इब्न माजाह और रुयानी ने हज़रत हुज़ैफा बिन यमान और इब्न अदी ने हज़रत अनस बिन मलिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत किया कि नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: लोगो! तुम मेरे बाद मेरे सहाबा अबू बक्र और उमर की पैरवी करना। ये बेबाक लोग जो शियाओं की नकल करते हुए हज़रत उमर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की सुन्नत को 'बिदअत-ए-उमरी' कहते हैं और उनमें से कुछ बदज़बान हज़रत के अमल को गुमराही कहते हैं, उन्हें इसका हिसाब-किताब कयामत के दिन देना होगा। जल्द ही ज़ालिमों को पता चल जाएगा कि वे किस तरफ लौटेंगे। अल्लाह तआला से माफ़ी और सलामती की दुआ है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 1063: बिलग्राम शरीफ, मोहल्ला मैदान पुरा से हजरत सैयद इब्राहिम साहब द्वारा भेजा गया, 18 ज़िल-कादा 1311 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं कि तरावीह में पूरा कलाम पाक सुनना और पढ़ना सुन्नत-ए-मुअक्कदा है या सुन्नत या मुस्तहब आदि? और एक बार पूरा कुरान सुनने के बाद जो लोग सूरह फील से आखिर तक दोबारा पढ़ते हैं, उनके लिए क्या हुक्म है? यानी रमजान शरीफ की हर रात में तरावीह की बीस रकात पढ़ना सुन्नत-ए-मुअक्कदा है या सुन्नत या मुस्तहब आदि? या क्या इरशाद है? इसी महीने के रोज़ों के दौरान एक रात मेरी तबीयत खराब थी और मैं एक रात की तरावीह नहीं पढ़ सका। अब मैं उनकी कज़ा करूं या नहीं? और अगर करूं तो किस वक्त? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

जवाब: तरावीह में पूरा कलाम पाक पढ़ना और सुनना मुअक्कदा है और सही बात यह है कि कलाम मुबारका खत्म होने के बाद भी तमाम...

[1] जामी अल-तिरमिज़ी, मुनाकिब अबी बक्र सिद्दीक, अमीन कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, 2/207 [2] अल-कुरान 26/227

पृष्ठ 459/721

[جدول کی عبارت] [بایاں کالم - عربی/اردو] وحسنه عن عبد الله بن مسعود و احمد و الترمذی و ابن ماجة والرویانی عن حذیفة بن الیمان و ابن عدی عن انس بن مالک رضی الله تعالٰی عنہم قالوا قال رسول الله صلی الله تعالٰی علیہ وسلم اقتدوا بالذین من بعدی من اصحابی ابی بکر و عمر[1] و آنکہ این بے باکاں سنت امیر المومنین فاروق اعظم رضی الله تعالٰی عنہ را بکاسیہ لیسی روافض بدعت عمری نامند و متہوران ایشاں خذلہم الله تعالٰی تصریح بضلالت حضرت والایش کنند جوابش محول بروز جزاست وَ سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ[2] ۔ نسأل الله العفو والعافیة ۔ والله سبحنہ و تعالٰی اعلم ۔

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] ترمذی نے حضرت عبد الله بن مسعود سے روایت کیا اور اسے حسن کہا، احمد، ترمذی، ابن ماجہ اور رویانی نے حضرت حذیفہ بن یمان اور ابن عدی نے حضرت انس بن مالک رضی الله تعالٰی عنہم سے روایت کیا کہ نبی اکرم صلی الله تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: لوگو! تم میرے بعد میرے صحابہ ابوبکر و عمر کی اقتدا کرنا۔ یہ بیباک لوگ جو اہل تشیع کی نقل کرتے ہوئے حضرت عمر (رضی الله تعالٰی عنہ) کی سنت کو بدعت عمری کہتے ہیں اور ان میں سے کچھ دریدہ دہنی کرنے والے حضرت کے عمل کو گمراہی کہتے ہیں اس کا حساب و کتاب بروز جزا انہیں دینا ہو گا عنقریب ظالم جان لیں گے کہ وہ کس طرف پلٹا کھائیں گے۔ الله تعالٰی سے عفو و عافیت کا سوال ہے۔ والله سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۶۳ : از بلگرام شریف محلہ میدان پورہ مرسلہ حضرت سید ابراھیم صاحب ۱۸ ذیقعدہ ۱۳۱۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ تراویح میں پورا کلام الله تعالٰی سننا پڑھنا سنت مؤکدہ ہے یا سنت یا مستحب وغیرہ؟ اور بعد سننے ایک پورے کلام الله شریف کے جو لوگ

سورہ فیل سے آخر تک دوبارہ پڑھتے ہیں ان کا کیا حکم ہے یعنی ہر رات رمضان شریف میں تراویح بست رکعتیں پڑھنا سنت مؤکدہ یا سنت یا مستحب وغیرہ ہے یا کیا ارشاد ہے؟ ایک رات اسی ماہ صیام میں طبیعت میری نادرست تھی تراویح ایک شب کی مجھ سے نہ ہوئیں اب ان کی قضا کروں یا نہیں اور کروں تو کس وقت؟ بینوا توجروا۔

الجواب: تراویح میں پورا کلام اللہ شریف پڑھنا اور سننا مؤکدہ ہے اور صحیح یہ ہے کہ بعد کلام مبارک بھی تمام

[1] جامع الترمذی مناقب ابی بکر صدیق مطبوعہ امین کمپنی کراچی ۲/۲۰۷ [2] القرآن ۲۶ / ۲۲۷

Fatawa Razawiya, Volume VII

Reciting twenty (20) rak'ats of Tarawih in the nights of the blessed month is Sunnah al-Mu'akkadah. If Tarawih is missed, there is no makeup (qadha) for it. All this is explicitly stated in the books of jurisprudence. (This is specified in all books of Fiqh). And Allah Almighty knows best.

Problem 1064: From Bilgram Sharif, Mohalla Maidan Pura, sent by Hazrat Sahibzada Syed Ibrahim Miyan Sahib Qadri (may his blessings endure), 32nd Ramadan Sharif 1312 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: In Tarawih, is it permissible or disliked (makruh) to recite Surah al-Ikhlas after Surah al-Fatihah, even though the Imam knows other Surahs as well? Explain and be rewarded.

The Answer: It is permissible without any dislike, although the method of repeating from Surah al-Fil to the end is better, as the count of rak'ats does not need to be remembered. It is in Radd al-Muhtar: "In Al-Tajnis, some scholars preferred Surah al-Ikhlas in every rak'ah, while some preferred Surah al-Fil, starting with it and then repeating. This is better so that one's heart is not preoccupied with counting the number of rak'ahs." - 1 In Al-Tajnis, some chose Surah al-Ikhlas in every rak'ah, while some chose Surah al-Fil, meaning to start with it and then repeat it, and this is best so that the heart does not focus on the number of rak'ats. (T)

In Durr al-Mukhtar: "There is no harm in reciting a Surah and repeating it in the second rak'ah... (up to the point) and none of this is disliked in voluntary prayers." 2 - And Allah Almighty knows best. There is no harm in reciting one Surah and repeating it in the second rak'ah (to the extent) that none of these things are disliked in voluntary prayers. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1065: From Old City Bareilly, sent by Maulana Shuja'at Ali Sahib, 25th Ramadan Mubarak 1312 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Should Bismillah be recited aloud once for the completion of the Quran in Tarawih or not? Only explain and be rewarded.

The Answer: Yes. In Al-Muslim and Sharh al-Fawatih: "The Bismillah [is part] of the Quran." In Muslim and Sharh al-Fawatih it is stated that Bismillah is of the Quran.

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Tarawih, Published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/74
2. Durr al-Mukhtar, end of the chapter on following the Imam, Published by Matba' Mujtabai Delhi India, 1/81

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

मुबारक महीने की रातों में बीस (२०) रकात तरावीह पढ़ना सुन्नत-ए-मुअक्कदा है। अगर तरावीह छूट जाए, तो उसकी कज़ा नहीं है। यह सब फ़िक़्ह की किताबों में स्पष्ट रूप से उल्लेखित है। (इन सब पर फ़िक़्ह की किताबों में स्पष्टीकरण है।) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०६४: बिलग्राम शरीफ़, मोहल्ला मैदान पुरा से, हज़रत साहिबज़ादा सैयद इब्राहिम मियाँ साहिब क़ादरी (उनकी बरकतें बनी रहें) द्वारा भेजा गया, ३२ रमज़ान शरीफ़ १३१२ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि तरावीह में सूरह फ़ातिहा के बाद सूरह इखलास पढ़ना जायज़ है या मकरूह, जबकि इमाम दूसरी सूरहें भी जानता है? बयान करें और पुण्य पाएँ।

अल-जवाब: यह बिना किसी कराहत (नापसंदगी) के जायज़ है, हालाँकि सूरह फ़ील से अंत तक दोहराने का तरीका बेहतर है क्योंकि इसमें रकातों की गिनती याद रखने की ज़रूरत नहीं पड़ती। रद्दुल मुहतार में है: "अत-तजनीस में है कि कुछ ने हर रकात में सूरह इखलास को चुना और कुछ ने सूरह फ़ील को, यानी उससे शुरुआत की जाए और फिर उसे दोहराया जाए। यह सबसे बेहतर है ताकि दिल रकातों की संख्या की ओर ध्यान न भटके।" - १ तजनीस में है कि कुछ ने हर रकात में सूरह इखलास को चुना, कुछ ने सूरह फ़ील को यानी उससे शुरुआत हो और फिर उसे दोहराया जाए, और सबसे बेहतर है ताकि दिल रकातों की संख्या की ओर ध्यान न दे। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: "इसमें कोई हर्ज नहीं कि एक सूरह पढ़ी जाए और दूसरी रकात में उसे फिर से दोहराया जाए... (यहाँ तक कि) नफ़्ल नमाज़ों में इनमें से कोई भी चीज़ मकरूह नहीं है।" २ - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। इसमें कोई हर्ज नहीं कि एक सूरह पढ़ी जाए और दूसरी रकात में उसे दोबारा लौटाया जाए (यहाँ तक कि) कि नफ़्ल में इनमें से कोई चीज़ भी मकरूह नहीं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १०६५: पुराने शहर बरेली से, मौलवी शुजात अली साहिब द्वारा भेजा गया, २५ रमज़ान मुबारक १३१२ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि तरावीह में कुरान शरीफ़ के ख़त्म के लिए एक बार ज़ोर से बिस्मिल्लाह पढ़ना चाहिए या नहीं? केवल बयान करें और पुण्य पाएँ।

अल-जवाब: हाँ। अल-मुस्लिम और शरह अल-फ़वातिह में है: बिस्मिल्लाह [कुरान का हिस्सा है] मुस्लिम और शरह अल-फ़वातिह में है कि बिस्मिल्लाह कुरान की...

1. रद्दुल मुहतार, मबहस अत-तरावीह, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, २/७४
2. दुर्रे मुख्तार, इमाम के पीछे नमाज़ के अध्याय के अंत में, मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत द्वारा प्रकाशित, १/८१

पेज ४६० ऑफ ७२१

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

لیالی شہرِ مبارک میں بیس ۲۰ رکعت تراویح پڑھنا سنت مؤکدہ ہے، تراویح اگر ناغہ ہو گئیں تو ان کی قضاء نہیں کل ذلک مصرح بہ فی الکتب الفقہیہ (ان تمام پر کتب فقہ میں تصریح ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۶۴: از بلگرام شریف محلہ میدان پورہ مرسلہ حضرت صاحبزادہ سید ابراہیم میاں صاحب قادری دامت برکاتہم ۳۲ رمضان شریف ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ تراویح میں بعد سورہ فاتحہ سورہ اخلاص پڑھنا جائز ہے یا مکروہ باوجودیکہ امام اور سورتیں بھی جانتا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جائز ہے بلا کراہت اگرچہ سورہ فیل سے آخر تک تکرار کا طریقہ بہتر ہے کہ اس میں رکعات کی گنتی یاد رکھنی نہیں پڑتی۔ ردالمحتار میں ہے: فی التجنیس، واختار بعضھم سورۃ الاخلاص في كل ركعة وبعضهم سورة الفيل اى البدائة منها ثم يعيدها وهذا احسن لئلا يشتغل قلبه بعدد الركعات - 1 تجنیس میں ہے بعض نے ہر رکعت میں سورہ اخلاص کو مختار کہا بعض نے سورہ فیل کو یعنی اس سے ابتداء ہو اور پھر تکرار کیا جائے اور سب سے بہتر ہے تا کہ دل تعداد رکعات کی طرف متوجہ نہ ہو۔ (ت)

در مختار میں ہے: لا باس ان يقرء سورة ويعيدها فى الثانية (الى قوله) ولا يكره فى النفل شيعى من ذلك 2 - واللہ تعالٰی اعلم۔ اس میں کوئی حرج نہیں کہ ایک سورت پڑھی جائے اور دوسری رکعت میں اسے دوبارہ لوٹایا جائے (یہاں تک) کہ نفل میں ان میں سے کوئی شے بھی مکروہ نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۶۵: از شہر کہنہ بریلی مرسلہ مولوی شجاعت علی صاحب ۲۵ رمضان مبارک ۱۳۱۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ تراویح میں ختم قرآن شریف کے لئے ایک بار جہر سے بسملہ پڑھنا چاہئے یا نہیں؟ فقط بینوا توجروا۔

الجواب: ہاں۔ فی المسلم وشرح الفواتح: البسملة مسلم اور شرح الفواتح میں ہے کہ بسملہ قرآن کی

1 ردالمحتار مبحث التراویح مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۷۴ 2 در مختار آخر فصل بمبہر الامام مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/ ۸۱

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

[From the Quran, there is a verse which must be recited once during the completion (Khatm) of the Quran. Therefore, it is necessary to recite it aloud once during Tarawih, because without it, the Sunnah of completing the Quran will not be fulfilled. And Allah, Glorified and Exalted, knows best. (T)]

Problems 1066 to 1068: 1st Dhu al-Qi'dah 1312 AH From Saheb Ganj Gaya, sent by Maulvi Karim Raza Sahab. (1) Is it permissible for a Tarawih congregation to be held in such a way that they start from 'Alam tara kayfa' and read one surah in each rak'ah up to 'An-Nas', and then repeat from 'Alam tara kayfa' to 'An-Nas' again in the remaining ten rak'ahs? (2) Is it permissible to supplicate after every Tarwihah (four rak'ahs)? (3) Is it permissible for a Hafiz to lead Tarawih prayer such that he first leads twelve rak'ahs of Khatm-e-Tarawih (complete Quran recitation) for a group that has already prayed eight rak'ahs of Tarawih individually, and then goes to another group that has already prayed twelve rak'ahs individually and leads them for the remaining eight rak'ahs of Tarawih every night? Clarify with Fiqh, Sunnah, and the Book, and you will be rewarded by Allah with a goodly return. (Provide an answer according to jurisprudence and the Book and Sunnah to receive a great reward from Allah. T)

Answer: (1) It is permissible.

[In Al-Hindiyya, some preferred reciting 'Qul Huwallahu Ahad' (Surah Ikhlas) in every rak'ah, while others preferred reciting from Surah Al-Fil to the end of the Quran. This is the better of the two opinions because in this case, there is no confusion regarding the number of rak'ahs, nor is the mind occupied with remembering them, as mentioned in Al-Tajnis. And Allah Almighty knows best. (T)]

1. Fawatih al-Rahamut Sharh Musallam al-Thubut, Issue of Basmalah from the Quran, printed in Qom, Iran, 1/141.
2. Fatawa 'Alamgiri, Chapter Nine on Supererogatory Prayers, printed by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/118.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[कुरान की एक आयत है, इसलिए इसे कुरान के खत्म (पूरा होने) में एक बार पढ़ा जाना चाहिए। अतः तरावीह में इसे एक बार ज़ोर से (जहरन) पढ़ना आवश्यक है, क्योंकि इसके बिना सुन्नत के अनुसार कुरान का खत्म नहीं होगा। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है। (त)]

मसाला 1066 से 1068: 1 ज़ुलक़ादा 1312 हिजरी साहब गंज गया से, प्रेषक मौलवी करीम रज़ा साहब। (1) क्या तरावीह की जमात इस तरह करना जायज़ है कि 'अलम तरा कैफ़' से शुरू करें और 'वन-नास' तक एक-एक रकअत में एक-एक सूरह पढ़ें और फिर 'अलम तरा कैफ़' से 'वन-नास' तक दोबारा दस रकअतों में पढ़ें? (2) हर तरवीहा (चार रकअत) के बाद दुआ मांगना जायज़ है या नहीं? (3) क्या किसी हाफ़िज़ के लिए इस तरह तरावीह पढ़ाना जायज़ है कि पहले उस क़ौम के साथ जो आठ रकअतें नमाज़ तरावीह अलग-अलग पढ़ चुके हों, बारह रकअतें खत्म-ए-तरावीह पढ़ाकर, फिर दूसरी क़ौम के पास जो बारह रकअतें तरावीह अलग-अलग पढ़ चुके हों, जाकर आठ रकअतें तरावीह की हर रात पढ़ाए? फ़िक़्ह, सुन्नत और किताब (कुरान) के अनुसार जवाब दें, अल्लाह आपको इसका बेहतरीन बदला दे। (फ़िक़्ह और किताब व सुन्नत के अनुसार जवाब देकर अल्लाह तआला से अजर-ए-अज़ीम पाओ। त)

उत्तर: (1) जायज़ है।

[आलमगीरी (हिन्दिया) में है कि कुछ लोगों ने हर रकअत में 'कुल हुवल्लाहु अहद' को चुना है और कुछ ने सूरह 'फ़ील' से आखिर तक, और यह बेहतर राय है क्योंकि इस सूरत में रकअतों की संख्या में भ्रम नहीं होता और न ही उन्हें याद रखने में दिल उलझता है, जैसा कि 'तजनीस' में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)]

1. फ़वातिहुर रहमूत शरह मुसल्लमुस सुबूत, कुरान से बिस्मिल्लाह का मसला, मुद्रित कुम, ईरान, 1/141।
2. फ़तावा आलमगीरी, नफ़्ल नमाज़ों का नौवां अध्याय, मुद्रित नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 1/118।

पृष्ठ 721 का 461

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[من القرآن اية فتقرأ فی الختم مرة علی هذا ينبغی ان يقرأها فی التراويح بالجهر مرة ولاتتأدی سنة الختم دونها - والله سبحنه وتعالی اعلم (ت)] آیت ہے ختم قرآن میں ایک دفعہ اسے پڑھا جانا چاہئے لہٰذا تراویح میں اسے ایک دفعہ جہرًا پڑھنا لازم ہے کیونکہ اس کے بغیر سنت کے مطابق ختم قرآن نہ ہوگا۔ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۶۶ تا ۱۰۶۸: یکم ذیقعدہ ۱۳۱۲ھ از صاحب گنج گیا مرسلہ مولوی کریم رضا صاحب۔

(۱) نماز تراویح کی جماعت اس طور پر کہ الم تر کیف سے شروع کرتے ہیں اور والناس تک ایک ایک سورہ ایک ایک رکعت میں پڑھتے ہیں اور پھر الم تر کیف سے والناس تک دوبارہ دس رکعتوں میں پڑھتے ہیں جائز ہے یا نہیں؟ (۲) ہر ترویحہ کے بعد دعا مانگنا جائز ہے یا نہیں؟ (۳) کسی حافظ کو اس طور پر نماز تراویح کی پڑھانی کہ پہلے ایسی قوم کے ساتھ جو آٹھ رکعتیں تراویح منفرد پڑھ چکے ہوں بارہ رکعتیں ختم تراویح پڑھا کر پھر دوسری قوم کے پاس جو بارہ رکعتیں تراویح کی منفرد پڑھ چکے ہوں جاکر آٹھ رکعتیں تراویح کی ہر شب میں پڑھانی جائز ہیں یا نہیں؟ بینوا بالفقه والسنة والكتاب توجروا من الله حسن المآب (فقہ اور کتاب وسنت کے مطابق جواب عنایت کرکے اللہ تعالٰی سے اجر عظیم پاؤ۔ ت)

الجواب: (۱) جائز ہے۔

[فی الهندية بعضهم اختار قل هو الله احد فی كل ركعة وبعضهم اختار قرآة سورة الفيل الی اخر القرآن وهذا احسن القولين لانه لا يشتبه عليه عدد الركات ولا يشتغل قلبه بحفظها كذا فی التجنيس - اه والله تعالی اعلم] ہندیہ میں ہے بعض نے ہر رکعت میں قل ھواللہ احد کو اختیار کیا اور بعض نے سورہ

فیل سے آخر تک کو، اور یہ احسن قول ہے کیونکہ اس صورت میں عدد رکعات میں اشتباہ نہیں ہوتا اور نہ ہی ان کے یاد رکھنے میں مصروف ہوتا ہے جیسا کہ تجنیس میں ہے اہ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

۱۔ فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت مسئلہ البسملۃ من القرآن مطبوعہ قم، ایران ۱/۱۴۱ ۲۔ فتاوٰی عالمگیری الباب التاسع فی النوافل مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۱۱۸

(2) It is permissible. In Radd al-Muhtar, it is stated that Quhistani said these words should be recited three times: "Holy is the Lord of the Kingdom and the Realm. Holy is the Lord of Honor, Magnificence, Power, Majesty, and Might. Holy is the Sovereign, the Ever-Living Who does not die. All-Glorious, All-Holy, Lord of the Angels and the Spirit. There is no god but Allah. We seek forgiveness from Allah. We ask You for Paradise and seek refuge in You from the Fire," as in Manhaj al-Ibad. End. And Allah knows best. It is mentioned in Radd al-Muhtar that Quhistani said these words should be read three times: Holy is Your Being, the Master of the kingdom and the realm. O Lord of honor, magnificence, might, and majesty, Your holy Being is pure. O Master Who is alive and upon Whom there is no death, Your Being is pure, You are All-Glorious and All-Holy, the Lord of the angels and Gabriel. There is no deity but Allah. We seek Paradise while asking for Allah Almighty's forgiveness, and we seek refuge from Hell. Manhaj al-Ibad. End. And Allah knows best. (T)

(3) The basic principle is that, according to us, the twenty rak'ats of Taraweeh are Sunnat-e-Ayn (an individual sunnah). If any person, male or female, abandons them without a legal Shari'a excuse, they fall into dislike (karahat) and wrongdoing (isa'at). And establishing their congregation in mosques is Sunnat-e-Kifayah (a communal sunnah), such that if the people of a neighborhood establish the congregation in their respective mosques, and some among them pray Taraweeh alone or in congregation at home, there is no harm. But if all the people of the neighborhood abandon it, then all will be sinners. It is stated in Radd al-Muhtar: "The essence of Taraweeh is Sunnat-e-Ayn, so if an individual abandons it, it is disliked (Makruh)." Taraweeh is Sunnat-e-Ayni; if anyone abandons it, it is disliked. (T)

It is stated in Durr-e-Mukhtar: "And congregation in it (Taraweeh) is Sunnah on the basis of sufficiency (Sunnat al-Kifayah) according to the most correct opinion. So if the people of a mosque abandon it, they sin; but not if some of them abandon it." According to the most correct opinion, it is Sunnat-e-Kifayah among them. If all the people of a mosque abandon it, they will be sinners, and if some abandon it, they will not be sinners. (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Taraweeh, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/26.
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Taraweeh, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/25.

3. Durr-e-Mukhtar, Section on Witr and Nawafil, printed by Mujtabai, Delhi, India, 1/98. Page 462 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

(२) जायज़ है। रद्द अल-मुह्तार में है कि कुहिस्तानी ने कहा कि ये शब्द तीन बार पढ़े जाएँ "पवित्र है प्रभु प्रभुत्व और राज्य का। पवित्र है प्रभु सम्मान, महिमा, शक्ति, बड़प्पन और पराक्रम का। पवित्र है वह सम्राट जो जीवित है और जिसे मृत्यु नहीं आती। अत्यंत महिमामय, अत्यंत पवित्र, फ़रिश्तों और रूह (जिब्रील) का रब। अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं। हम अल्लाह से क्षमा माँगते हैं। हम आपसे जन्नत (स्वर्ग) का सवाल करते हैं और आग (नरक) से आपकी पनाह माँगते हैं," जैसा कि मन्हाज अल-इबाद में है। समाप्त। और अल्लाह बेहतर जानता है। रद्द अल-मुह्तार में है कि कुहिस्तानी ने कहा कि तीन बार ये शब्द पढ़े जाएँ हे मलिक और मलकूत के मालिक, आपकी ज़ात पाक है। हे इज़्ज़त, अज़मत, जबरूत और किब्रिया के स्वामी, आपकी मुक़द्दस ज़ात पाक है। हे मालिक जो जीवित है, जिसे मौत नहीं, आपकी ज़ात पाक है। आप सुब्बूहुन (अत्यंत महिमामय) और क़ुद्दूस (अत्यंत पवित्र) हैं, फ़रिश्तों और जिब्रील के रब हैं। अल्लाह के सिवा कोई माबूद (पूज्य) नहीं, हम अल्लाह तआला से माफ़ी माँगते हुए जन्नत का सवाल करते हैं और दोज़ख़ से पनाह माँगते हैं। मन्हाज अल-इबाद। समाप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

(३) असल यह है कि हमारे नज़दीक बीस रकात तरावीह सुन्नत-ए-ऐन है कि अगर कोई व्यक्ति, पुरुष या स्त्री, बिना किसी शरीई उज़्र (बहाने) के इसे छोड़े, तो वह कराहत (नापसंदगी) और इसाअत (बुराई) में मुब्तिला होगा। और मस्जिदों में उनकी जमात का क़ायम करना सुन्नत-ए-किफ़ाया है, कि अगर मोहल्ले के लोग अपनी-अपनी मस्जिदों में जमात क़ायम करें और उनमें से कुछ लोग घरों में तरावीह अकेले या जमात के साथ पढ़ें तो कोई हर्ज नहीं। और अगर मोहल्ले के सभी लोग इसे छोड़ दें, तो सब गुनहगार होंगे। रद्द अल-मुह्तार में है: "तरावीह की असल सुन्नत-ए-ऐन है, लिहाज़ा अगर कोई व्यक्ति इसे छोड़ता है तो वह मकरूह (नापसंद) है।" तरावीह सुन्नत-ए-ऐनी है, अगर इसे किसी ने भी छोड़ दिया तो मकरूह है। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है: "और उसमें जमात सबसे सही कथन के अनुसार सुन्नत-ए-किफ़ाया है। लिहाज़ा अगर मस्जिद वालों ने इसे छोड़ दिया तो वे गुनहगार होंगे, लेकिन अगर उनमें से कुछ ने छोड़ दिया तो गुनहगार नहीं होंगे।" उनमें सही तरीन कौल (कथन) के मुताबिक सुन्नत-ए-किफ़ाया है, अगर

मस्जिद के तमाम लोगों ने इसे छोड़ दिया तो गुनहगार होंगे और अगर कुछ ने छोड़ा तो गुनहगार न होंगे। (त)

1. रद्द अल-मुह्तार, मबहस अत-तरावीह, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, २/२६
2. रद्द अल-मुह्तार, मबहस अत-तरावीह, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, २/२५
3. दुर्रे मुख़्तार, फ़स्ल फ़िल-वित्र वन-नवाफ़िल, मुद्रित मुज्तबाई, दिल्ली, भारत, १/९८ पेज ४६२ ऑफ ७२१

(۲) جائز ہے۔ فی ردالمحتار قال القھستانی فیقال ثلاث مرات سبحن ذی الملک والملکوت سبحن ذی العزۃ والعظمۃ والقدرۃ والکبریاء والجبروت سبحن الملک الحی الذی لایموت سبوح قدوس رب الملئکۃ والروح لااله الاالله نستغفرالله نسألک الجنۃ ونعوذبک من النار کمافی منھج العباد اه والله تعالیٰ اعلم۔
ردا لمحتار میں ہے کہ قہستانی نے کہا کہ تین دفعہ یہ کلمات پڑھے جائیں: ملک وملکوت کے مالک تیری ذات پاک ہے اے صاحب عزت وعظمت اور جبروت وکبریا تیری ذات اقدس پاک ہے، اے مالک جو زندہ ہے اس پر موت نہیں، تیری ذات پاک ہے توپاک وقدوس ہے ملائکہ اور جبریل کا رب ہے، اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، ہم اللہ تعالیٰ سے معافی مانگتے ہوئے جنت کا سوال اور دوزخ سے پناہ مانگتے ہیں منہج العباد اھ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

(۳) اصل یہ ہے کہ ہمارے نزدیک بیس رکعت تراویح سنت عین ہیں کہ اگر کوئی شخص مرد یا عورت بلا عذر شرعی ترک کرے مبتلائے کراہت واساءت ہو اور ان کی جماعت کی مساجد میں اقامت سنت کفایہ کہ اگر اہل محلہ اپنی اپنی مسجدوں میں اقامت جماعت کریں اور ان میں بعض گھروں میں تراویح تنہا یا باجماعت پڑھیں تو حرج نہیں اور اگر تمام اہل محلہ ترک کریں تو سب گنہگار ہوں، ردالمحتار میں ہے: اصل التراویح سنۃ عین فلو ترکھا واحد کرہ ۲ تراویح سنت عینی ہیں، اگر انہیں کسی نے بھی ترک کیا تو مکروہ ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: والجماعۃ فیھا سنۃ علی الکفایۃ فی الاصح فلو ترکھا اھل مسجد اثموا ، لا لو ترک بعضھم ۳ ان میں اصح قول کے مطابق سنت کفایہ ہے، اگر تمام اہل مسجد نے اسے ترک کیا تو گنہگار ہوں گے اور اگر بعض نے ترک کیا تو گنہگار نہ ہوں گے (ت)

۱ ردالمحتار مبحث التراویح مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۲۶ ۲ ردالمحتار مبحث التراویح مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۲۵ ۳ در مختار فصل فی الوتر والنوافل مطبوعہ مجتبائی دہلی بھارت ۱/۹۸ Page 462 of 721

Fatawa Razawiyya, Volume 7

It is stated in Radd al-Muhtar:

“The apparent meaning of their words here is that establishing it with a congregation in the mosque is a Sunnah al-Kifayah, to the extent that if they all performed it in congregation in their homes and it was not established in the mosque, everyone would be sinful.”[1]

Here, Sunnah al-Kifayah means that Taraweeh should be performed in the mosque with a congregation. If everyone performs it in congregation at home and not in the mosque, then everyone will be guilty of sin. (T)

Thus, in the inquired situation, for whichever of the three parties—the Imam or the followers in both locations—this act causes such repulsiveness, it is disliked (Makruh) and improper (Isā'at) for them. Otherwise, there is no inherent harm in it. For example, if congregations for Taraweeh are held separately in the mosques of both communities, and these people pray at home as mentioned, either in congregation or individually, no one is accountable, provided that even if each group of followers prayed some units (Tarwihat) alone and all three parties prayed away from the mosque, as long as the congregation is established in their respective mosques, the Sunnah al-Kifayah is fulfilled. Yes, if the Imam were to lead the complete Taraweeh for both groups [in two different places], it would be a separate cause for dislike, but the inquired situation is free from this.

It is stated in Al-Hindiyyah: “An Imam leading Taraweeh prayer in two mosques, completing the full prayer in each mosque, is not permissible. This is also stated in Al-Muhit al-Sarakhsi, and Al-Mudmarat mentions that the fatwa is based on this.”[2]

It is stated in Hindiyyah that if one Imam leads the complete Taraweeh in two mosques, it is not permissible, as mentioned in Al-Muhit al-Sarakhsi and Al-Mudmarat; the fatwa is on this. (T)

And if in any of these parties' mosque, this congregation took place as mentioned, then it is disliked for them because the full Taraweeh was not established with a congregation in their mosque. Therefore, in this situation, one group should pray eight or twelve rakats behind another Imam and the rest behind this Hafiz, and the other group should follow another Imam for twelve or eight rakats and then follow him for the rest. In this way, the full Taraweeh will be established with a congregation in both mosques. There is no harm in following one Imam for some Tarwihat and

another for others. However, it is disliked for one Tarwihah (four rakats) to have different Imams for the first two and the last two rakats.

It is stated in Al-Khaniyyah: “They established Taraweeh with two Imams, so [one] prayed...”

It is stated in Khaniyyah that Taraweeh was led by two Imams, each...

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Taraweeh, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/45
2. Fatawa 'Alamgiri, Section on Taraweeh, printed by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/116

फ़तावा रज़विया, खंड 7

रद अल-मुह्तार में है:

"यहाँ उनके शब्दों का स्पष्ट अर्थ यह है कि सुन्नत-ए-किफ़ाया यह है कि मस्जिद में जमात के साथ तरावीह अदा की जाए, यहाँ तक कि यदि उन सभी ने अपने घरों में जमात के साथ अदा की और मस्जिद में अदा नहीं की, तो सभी गुनहगार होंगे।"[1]

यहाँ सुन्नत-ए-किफ़ाया से तात्पर्य यह है कि तरावीह को मस्जिद में जमात के साथ अदा किया जाए। अगर सभी ने घरों में जमात के साथ अदा की और मस्जिद में अदा न की तो सब गुनहगार होंगे। (त)

अतः पूछी गई स्थिति में, इमाम और दोनों स्थानों के मुक्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों), इन तीनों पक्षों में से जिसके लिए यह कार्य इस घृणितता का कारण बने, उसके लिए यह मकरूह (नापसंद) और अनुचित (इसाअत) है। अन्यथा, इसमें अपने आप में कोई हर्ज नहीं है। उदाहरण के लिए, इमाम और दोनों समुदायों की मस्जिदों में तरावीह की जमात अलग-अलग होती है, और वे घरों पर बताए गए तरीके से जमात या व्यक्तिगत रूप से पढ़ते हैं, तो किसी पर कोई जवाबदेही नहीं है, बशर्ते कि यदि मुक्तदियों के प्रत्येक समूह ने कुछ तरवीहात (चार रकअत के हिस्से) अकेले पढ़े हों और तीनों पक्षों ने मस्जिद से अलग पढ़े हों, लेकिन जब उनकी मस्जिदों में जमात कायम होती है, तो सुन्नत-ए-किफ़ाया अदा हो गई। हाँ, अगर इमाम दोनों समुदायों को पूरी तरावीह पढ़ाता (दो अलग मस्जिदों में), तो यह एक अलग नापसंदगी का विषय होता, लेकिन पूछी गई स्थिति इससे मुक्त है।

अल-हिन्दिया में है: "एक इमाम का दो मस्जिदों में तरावीह पढ़ाना, हर मस्जिद में पूरी तरह से, जायज़ नहीं है। जैसा कि अल-मुहीत अल-सरख़सी में है और मुज़मरात में है कि फ़तवा इसी पर है।"[2]

हिन्दिया में है कि एक इमाम दो मस्जिदों में पूरी तरावीह पढ़ाता है तो यह जायज़ नहीं है, जैसा कि मुहीत सरख़सी में है, मुज़मरात में है कि फ़तवा इसी पर है। (त)

और अगर उनमें से किसी पक्ष की मस्जिद में यही जमात बताए गए तरीके से हुई है, तो उसके लिए मकरूह है कि उसकी मस्जिद में पूरी तरावीह जमात के साथ नहीं हुई। इसलिए इस स्थिति में यह चाहिए कि एक पक्ष आठ या बारह रकअतें दूसरे इमाम के पीछे पढ़कर बाकी में इस हाफ़िज़ की पैरवी करे और दूसरा पक्ष बारह या आठ रकअतों में दूसरे का मुक्तदी होकर बाकी में इसका मुक्तदी हो, ताकि अब दोनों मस्जिदों में पूरी तरावीह की जमात कायम हो जाए। और इसमें कोई आपत्ति नहीं

है कि कुछ तरवीहात में एक इमाम की पैरवी हो और कुछ अन्य में दूसरे की। हाँ, यह नापसंद है कि एक तरवीहा (चार रकअत) में दो रकअत का इमाम कोई और हो और दो का कोई और।

अल-खनिया में है: "उन्होंने दो इमामों के साथ तरावीह कायम की, तो [एक ने] पढ़ी..."

खनिया में है कि तरावीह दो इमामों ने पढ़ाई, हर...

---

1. रद अल-मुह्तार, तरावीह का विषय, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची 2/45
2. फ़तावा आलमगीरी, तरावीह का अनुभाग, मुद्रित नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 1/116

पेज 463/721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

ردالمحتار میں ہے:

ظاھر کلامہم ھنا ان السنون کفایۃ اقامتھا بالجماعۃ فی المسجد حتی لواقاوھا جماعۃ فی بیوتہم ولم تقم فی المسجد اثم الکل[1]۔

یہاں سنتِ کفایہ سے مراد یہ ہے کہ تراویح کو مسجد میں جماعت کے ساتھ ادا کیا جائے اگر تمام نے گھروں میں جماعت کے ساتھ ادا کیں اور مسجد میں ادا نہ کیں تو سب گنہگار ہوں گے۔ (ت)

پس صورتِ مستفسرہ میں امام اور دونوں جگہ کے مقتدی تینوں فریق سے جس کے لئے یہ فعل اس شناعت کا موجب ہو اس کے حق میں کراہت واساءت ہے ورنہ فی نفسہ اس میں حرج نہیں مثلاً امام وبہر دو قوم کی مساجد میں جماعتِ تراویح جدا ہوتی ہے یہ گھروں پر بطور مذکور جماعتًا وانفراداً پڑھتے ہیں تو کسی پر مواخذہ نہیں کہ ہر گروہ مقتدیان نے اگر بعض ترویحات تنہا اور ہر سہ فریق نے مسجد سے جدا پڑ ھیں مگر جبکہ ان کی مساجد میں اقامتِ جماعت ہوتی ہے سنتِ کفایہ ادا ہوگئی، ہاں امام دونوں قوموں کو پوری تراویح پڑھاتا تو یہ جدا کراہت ہوتی اس سے صورتِ مستفسرہ خالی ہے۔

فی الھندیۃ امام یصلی التراویح فی مسجدین فی کل مسجد علی الکمال لایجو کذا فی المحیط السرخسی والفتوی علی ذلک کذا فی المضمرات[2]۔

ہندیہ میں ہے ایک امام دو مساجد میں تمام تراویح پڑھاتے ہیں تو یہ جائز نہیں جیسا کہ محیط سرخسی میں ہے مضمرات میں ہے کہ فتوٰی اسی پر ہے۔ (ت)

اور اگر ان میں کسی فریق کی مسجد میں یہی جماعت بطور مذکور ہوئی ہے تو اس کے لئے کراہت ہے کہ اس کی مسجد میں پوری تراویح جماعت سے نہ ہوئیں لہذا اس صورت میں یہ چاہئے کہ ایک فریق آٹھ یا بارہ رکعتیں دوسرے امام کے پیچھے پڑھ کر باقی میں اس حافظ کی اقتدا کرے اور دوسرا فریق بارہ یا آٹھ رکعات میں دوسرے کا مقتدی ہو کر باقی میں اس کا مقتدی ہو کہ اب دونوں مسجدوں میں پوری تراویح کی اقامتِ جماعت سے ہو جائے گی اور اس میں کچھ مضائقہ نہیں کہ بعض ترویحات میں ایک امام کی اقتدا ہو اور بعض دیگر میں دوسرے کی، ہاں یہ ناپسند ہے کہ ایک ترویحہ میں دور کعت کا امام اور ہو دو کا اور،

فی الخانیۃ اقاموا التراویح باماموین فصلی

خانیہ میں ہے تراویح دو اماموں نے پڑھائیں، ہر

---

1. ردالمحتار مبحث التراویح مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴۵/۲
2. فتاویٰ عالمگیری، فصل فی التراویح، مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱۱۶/۱

Volume Seven Fatawa Razawiyya

Every Imam [performing] one Tasleem (two Rak'ats). Some have permitted this, but the correct [view] is that it is not recommended. Rather, it is recommended that every Imam should pray one Tarweeha (four Rak'ats) to be in accordance with the practice of the people of the Haramayn (Makkah and Madinah). 1-

If an Imam leads two Rak'ats, some have called it permissible, but the correct view is that this method is not recommended. The recommended way is that each Imam should lead four Rak'ats so that the action aligns with that of the people of the Haramayn. (T)

In 'Siraj al-Wahhaj' it is stated: | | | | :--- | :--- | | If they pray it with two Imams, it is recommended that the departure of each one be upon the completion of a Tarweeha. If he departs after one Tasleem, that is not recommended according to the correct [opinion]. 2- And Allah Almighty knows best. | If the Tarawih prayer is led by two Imams, it is recommended that each one leaves the prayer mat after completing a full Tarweeha (four Rak'ats). If he leaves after two Rak'ats, then according to the correct saying, this is not recommended. And Allah Almighty knows best. (T) |

Problem 1069: From Budaun, Mohalla Karra Braham Pura, sent by Sheikh Abdul Ghani Sahib, 11 Ramadan Sharif 1313 AH. A person leads the obligatory (Farz) prayer in congregation in one mosque and leads Rak'ats in Tarawih, then the same person leads Rak'ats in Tarawih in another mosque in congregation. Is his leadership (Imamat) valid or not? And is the Tarawih of the followers in the other mosque valid or not? Only.

The Answer: According to the more correct (Rajeh) opinion of the school of thought, the leadership is valid and the Tarawih is performed, but to avoid the disagreement among scholars, the difference in authentication (Tasheeh), and the opposition to the inherited method, it should be avoided without necessity.

In al-Khaniya, al-Khulasa, al-Zahiriya and others: If one prays Tarawih following someone who is praying the prescribed (Farz) prayer, or following someone who is praying a supererogatory prayer (Nafl) other than Tarawih, they (scholars) differed about it, and the correct [view] is that it is not

It is stated in Khaniya, Khulasa, and Zahiriya that when Tarawih is prayed behind a person who is leading the Farz prayers, or following a person who is leading Nafl prayers other than Tarawih, there is a difference of opinion among the scholars. The

permissible. 3 (End quote) And in al-Hindiya: An Imam who prays Tarawih...	correct view is that it is not permissible. (End quote) And in Hindiya it is mentioned that...

1. Fatawa Qadi Khan, Chapter of Tarawih, published by Munshi Nawal Kishore, Lucknow, India, 1/110.
2. Siraj al-Wahhaj, commentary on Quduri.
3. Khulasat al-Fatawa, Chapter Three on Tarawih, published by Maktaba Habibiya, Quetta, 1/64.

प्रत्येक इमाम का एक तस्लीम (दो रकात) पढ़ाना। कुछ ने इसकी अनुमति दी है, लेकिन सही यह है कि यह मुस्तहब (पसंदीदा) नहीं है। बल्कि मुस्तहब यह है कि प्रत्येक इमाम एक तरवीहा (चार रकात) पढ़ाए ताकि हरम शरीफ़ के लोगों के अमल के अनुरूप हो सके। 1- यदि इमाम ने दो रकात पढ़ाईं, तो कुछ ने इसे जायज़ कहा है और सही यह है कि यह तरीका मुस्तहब नहीं है। मुस्तहब यह है कि प्रत्येक इमाम चार रकात पढ़ाए ताकि हरम शरीफ़ वालों के मुवाफ़िक़ अमल हो जाए। (त)

'सिराज अल-वहाज' में है: | | | | :--- | :--- | | यदि वे इसे दो इमामों के साथ पढ़ें, तो मुस्तहब यह है कि प्रत्येक का प्रस्थान एक तरवीहा के पूरा होने पर हो। यदि वह एक तस्लीम पर प्रस्थान करता है, तो सही राय के अनुसार यह मुस्तहब नहीं है। 2- और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | यदि नमाज़-ए-तरावीह दो इमामों ने पढ़ाई, तो मुस्तहब यह है कि प्रत्येक मुसल्ले (जायनमाज़) को एक पूर्ण तरवीहा (चार रकात) के बाद छोड़े। यदि वह दो रकात पर छोड़ता है, तो सही कथन के अनुसार यह मुस्तहब नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) |

मसला 1069: बदायूँ, मोहल्ला कर्रा ब्राह्मपुरा से, प्रेषक: शेख अब्दुल गनी साहिब, 11 रमज़ान शरीफ़ 1313 हिजरी। एक व्यक्ति एक मस्जिद में फ़र्ज़ जमात से पढ़ाकर तरावीह में रकात पढ़ाता है, फिर वही व्यक्ति दूसरी मस्जिद में जमात के साथ तरावीह की रकात पढ़ाता है। क्या उसकी यह इमामत सही है या नहीं? और दूसरी मस्जिद के मुक्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) की तरावीह हो जाती है या नहीं? बस।

जवाब: मज़हब-ए-राजह (प्रचलित मत) में इमामत सही है और तरावीह हो जाती है, लेकिन विद्वानों के मतभेद, तस्हीह (प्रमाणीकरण) के अंतर और विरासत में मिले तरीके के विरोध से बचने के लिए, बिना ज़रूरत के इससे परहेज़ किया जाना चाहिए।

ख़ानिया, खुलासा, ज़हीरिया और अन्य में: यदि कोई ऐसे व्यक्ति के पीछे तरावीह पढ़ता है जो फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ रहा है, या ऐसे व्यक्ति के पीछे जो तरावीह के अलावा कोई अन्य नफ़्ल नमाज़ पढ़ रहा है, तो इसमें (विद्वानों का) मतभेद है और सही यह है कि यह जायज़ ख़ानिया, खुलासा और ज़हीरिया में है कि जब तरावीह ऐसे व्यक्ति के पीछे पढ़ी जाए जो फ़र्ज़ पढ़ा रहा है, या उस व्यक्ति के पीछे जिसने तरावीह के अलावा नफ़्ल पढ़ाए, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है। सही यही है कि

नहीं है। 3 (समाप्त) और हिंदिया में है कि एक इमाम जो तरावीह पढ़ता है...

यह जायज़ नहीं है (समाप्त) और हिंदिया में है कि...

1. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, तरावीह का अध्याय, मुंशी नवल किशोर प्रेस द्वारा प्रकाशित, लखनऊ, भारत 1/110।
2. सिराज अल-वहाज, कुदूरी की व्याख्या।
3. खुलासतुल फ़तावा, तरावीह पर तीसरा अध्याय, मकतबा हबीबिया क्वेटा द्वारा प्रकाशित, 1/64।

पृष्ठ 464/721

كل امام تسليمة بعضهم جوزوا ذلك والصحيح انه لا يستحب وانما يستحب ان يصلى كل امام ترويحة ليكون موافقا عمل اهل الحرمين 1-

امام نے دو رکعات پڑھائیں تو بعض نے اسے جائز کہا اور صحیح یہ ہے کہ یہ طریقہ مستحب نہیں، مستحب یہ ہے کہ ہر امام چار رکعات پڑھائے تاکہ اہل حرمین کے موافق عمل ہو جائے۔ (ت)

سراج وہاج میں ہے: | | | | :--- | :--- | | ان صلوها باماميں فالمستحب ان يكون انصراف كل واحد على كمال الترويحة فان انصرف على تسليمة لا يستحب ذلك في الصحيح 2- واللہ تعالیٰ اعلم۔ |

اگر نمازِ تراویح دو اماموں نے پڑھائی مستحب یہ ہے کہ ہر ایک کامل ترو یحہ کے بعد مصلی چھوڑے، اگر دورکعات پر چھوڑتا ہے تو صحیح قول کے مطابق یہ مستحب نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) |

مسئلہ ۱۰۶۹: از بدایوں محلہ کڑہ براہم پورہ مرسلہ شیخ عبدالغنی صاحب ۱۱/رمضان شریف ۱۳۱۳ھ ایک شخص ایک مسجد میں فرض جماعت سے پڑھا کر تراویح میں رکعت پڑھاتا ہے پھر وہی شخص دوسری مسجد میں تراویح میں رکعت جماعت سے پڑھاتا ہے آیا یہ امامت اس کی صحیح ہے نہیں؟ اور مقتدیانِ مسجد دیگر کی تراویح ہو جاتی ہے یا نہیں؟ فقط۔

الجواب: مذہبِ راجح میں امامت صحیح ہے تراویح ہو جاتی ہے مگر خلافِ علماء و اختلافِ تصحیح و مخالفت طریقہ متوارثہ سے بچنے کے لئے بے ضرورت اس سے احتراز کیا جائے۔

في الخانية والخلاصة والظهيرية وغيرها اذا صلى التراويح مقتديا بمن يصلى المكتوبة او

خانیہ، خلاصہ اور ظہیریہ میں ہے کہ جب تراویح ایسے شخص کے پیچھے پڑھی جو فرائض پڑھا رہا

بمن يصلى نافلة غير التراويح اختلفوا فيه ہے یا اس شخص کی اقتداء میں جس نے تراویح کے

والصحيح انه لا يجوز 3 اھ وفي الهندية علاوہ نوافل پڑھائے تو اس میں علماء کا اختلاف ہے

امام يصلى التراويح صحیح یہی ہے کہ جائز نہیں اھ اور ہندیہ میں ہے کہ

1 فتاویٰ قاضی خاں باب التراویح مطبوعہ مطبع منشی نولکشور لکھنؤ، بھارت ۱/۱۱۰ 2 سراج الوہاج شرح قدوری 3 خلاصۃ الفتاویٰ الفصل الثالث فی التراویح مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/ ۶۴

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

[Box Content - Left: Arabic, Right: Urdu Translation/Explanation] Arabic: In two mosques, leading the full Tarawih prayer in each mosque is not permissible. Thus it is in Al-Muhit and Al-Mudmarat (1). In the chapter on Imamate in Tanwir and Ad-Durr, it is mentioned that the following of a person praying optional (nafl) prayer behind one praying obligatory (fard) prayer is correct in prayers other than Tarawih, as stated in Al-Khaniya. This is because Tarawih is a Sunnah with a specific form, and its special form must be observed to fulfill the obligation (2). In Radd al-Muhtar, it is noted that what the author mentioned here contradicts what he previously stated in the conditions of prayer, saying 'a general intention for prayer suffices for nafl, sunnah, and tarawih'. The commentator there mentioned that this is the relied-upon opinion, and we quoted from Al-Bahr there that it is the Zahir-ur-Riwayah (apparent narration) and the consensus of the majority of scholars; it was validated in Al-Hidayah and others, preferred in Al-Fath, and attributed to the researchers (3), etc. And whenever fatwas differ, the Zahir-ur-Riwayah is given preference. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Urdu: That is, an Imam leading the full Tarawih in two mosques is not permissible, according to Muhit, Sarakhsi, and Mudmarat; the fatwa is based on this. In the chapter on Imamate in Tanwir and Durr, it says that the following of a nafl-payer is correct except in Tarawih, according to Khania, because Tarawih is a Sunnah with a specific form, so observing that specific form is necessary to fulfill the obligation. In Radd al-Muhtar, it says that what the author mentioned here is against what he mentioned in the conditions of prayer, where he stated that a general intention is sufficient for nafl, sunnah, and tarawih. The commentator there said this is reliable, and quoted Al-Bahr saying it is the Zahir-ur-Riwayah and the saying of most scholars; it was declared correct in Hidayah etc. In Al-Fath, it was given preference and attributed to the researchers etc. So when there is a difference in fatwa, the Zahir-ur-Riwayah is preferred. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best. (T)

Problem 701: From Camp Meerut, Kothi Hafiz Abdul Karim Sahib, Bazar Lal Kurti, sent by Maulana Ehsanullah Sahib, 7th Ramadan 1325 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about the issue that in many places, during the odd nights of the last ten days of Ramadan, Shabina (recitation of the entire Quran in one or few nights) is performed in optional (nafl) prayers, i.e., finishing the entire Quran in one or more nights...

(1) Fatawa Alamgiri, Chapter on Tarawih, published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/116. (2) Durr-e-Mukhtar, Chapter on Imamate, published by Matba Mujtabai, Delhi, India, 1/85. (3) Radd al-Muhtar, Chapter on Imamate, published by HM Saeed Company, Karachi, 1/590.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सात

[बॉक्स सामग्री - बायाँ: अरबी, दायाँ: उर्दू अनुवाद/व्याख्या] अरबी: दो मस्जिदों में, प्रत्येक मस्जिद में पूरी तरावीह पढ़ाना जायज़ नहीं है। अल-मुहीत और अल-मुदमारत (1) में ऐसा ही है। तनवीर और अद-दुर्र के इमामत के अध्याय में उल्लेख है कि नफ़्ल पढ़ने वाले का फ़र्ज़ पढ़ने वाले के पीछे नमाज़ पढ़ना तरावीह के अलावा अन्य नमाज़ों में सही है, जैसा कि अल-खनिया में कहा गया है। ऐसा इसलिए है क्योंकि तरावीह एक विशेष स्वरूप वाली सुन्नत है, और दायित्व को पूरा करने के लिए इसके विशेष स्वरूप का पालन किया जाना चाहिए (2)। रद्द अल-मुह्तार में यह नोट किया गया है कि लेखक ने यहाँ जो उल्लेख किया है वह नमाज़ की शर्तों में उनके द्वारा पहले दिए गए बयान के विपरीत है, जहाँ उन्होंने कहा था कि 'नफ़्ल, सुन्नत और तरावीह के लिए नमाज़ की सामान्य नियत (इरादा) पर्याप्त है'। वहां टीकाकार ने उल्लेख किया कि यह भरोसेमंद राय है, और हमने वहां अल-बह्र से उद्धृत किया कि यह ज़ाहिर-उर-रिवायत (स्पष्ट वर्णन) और अधिकांश विद्वानों की सर्वसम्मति है; इसे अल-हिदाया और अन्य में मान्य किया गया था, अल-फ़तह में इसे प्राथमिकता दी गई थी, और शोधकर्ताओं (3) आदि को जिम्मेदार ठहराया गया था। और जब भी फ़तवों में मतभेद होता है, ज़ाहिर-उर-रिवायत को प्राथमिकता दी जाती है। और अल्लाह सुब्हानहू व ताला बेहतर जानता है।

उर्दू: यानी एक इमाम का दो मस्जिदों में पूरी तरावीह पढ़ाना जायज़ नहीं है, मुहीत, सरख़सी और मुदमारत के अनुसार; फ़तवा इसी पर आधारित है। तनवीर और दुर्र के इमामत के अध्याय में लिखा है कि तरावीह को छोड़कर नफ़्ल पढ़ने वाले की पैरवी सही है, खनिया के अनुसार, क्योंकि तरावीह एक विशेष रूप वाली सुन्नत है, इसलिए दायित्व निभाने के लिए उस विशेष रूप का पालन करना आवश्यक है। रद्द अल-मुह्तार में कहा गया है कि लेखक ने यहाँ जो उल्लेख किया है वह नमाज़ की शर्तों में उनके द्वारा उल्लेखित बातों के विरुद्ध है, जहाँ उन्होंने कहा था कि नफ़्ल, सुन्नत और तरावीह के लिए सामान्य नियत पर्याप्त है। वहां टीकाकार ने कहा कि यह विश्वसनीय है, और अल-बह्र को उद्धृत करते हुए कहा कि यह ज़ाहिर-उर-रिवायत है और अधिकांश विद्वानों का कहना है; हिदाया आदि में इसे सही घोषित किया गया था। अल-फ़तह में, इसे प्राथमिकता दी गई और शोधकर्ताओं आदि को जिम्मेदार ठहराया गया। इसलिए जब फ़तवे में मतभेद हो, तो ज़ाहिर-उर-रिवायत को प्राथमिकता दी जाती है। और अल्लाह सुब्हानहू व ताला बेहतर जानता है। (त)

मसला 701: कैंप मेरठ से, कोठी हाफ़िज़ अब्दुल करीम साहब, बाज़ार लाल कुर्ती, मौलवी एहसानुल्लाह साहब द्वारा भेजा गया, 7 रमज़ान 1325 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती

इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि जो अक्सर जगह रमज़ान शरीफ़ के आखिरी अशरे की ताक़ रातों में नवाफ़िल में शबीना पढ़ा जाता है, यानी एक या एक से ज़्यादा रात में ख़त्म-ए-क़ुरान-ए-अज़ीम...

(1) फ़तावा आलमगीरी, तरावीह का अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर द्वारा प्रकाशित, 1/116। (2) दुर्र-ए-मुख़्तार, इमामत का अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, भारत द्वारा प्रकाशित, 1/85। (3) रद्द अल-मुह्तार, इमामत का अध्याय, एचएम सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/590।

पृष्ठ 465 का 721

[باکس کا متن - بائیں: عربی، دائیں: اردو ترجمہ/تشریح] عربی: في مسجدين فی کل مسجد علی الکمال لا یجوز، کذا فی المضمرات ۱ اھ وفی امامة التنویر والدر ومتنفل بمفترض فی غیر التراویح فی الصحیح خانیة وکانه لانها سنة علی هیأة مخصوصة فیراعی وضعها الخاص للخروج عن العهدة ۲ اھ فی رد المحتار ان ماذکره المصنف ههنا مخالف لما قدمه في شروط الصلوة بقوله وکفي مطلق نیة الصلوة لنفل وسنة وتراویح وذکر الشارح هناك انه المعتمد ونقلنا هناك عن البحرانه ظاهر الروایة وقول عامة المشائخ وصححه فی الهدایة وغیرها ورجحه فی الفتح ونسبه الی المحققین ۳ الخ والفتوی متی اختلف رجح ظاهر الروایة۔ واللہ سبحنہ و تعالٰی اعلم۔

اردو: وہ امام کا دو مساجد میں تمام تراویح پڑھانا ہے جائز نہیں ، محیط سرخسی اور مضمرات میں ہے کہ فتوی اسی پر ہے۔ تنویر اور در کے باب الامامت میں ہے کہ نفل پڑھنے والے کی اقتداء تراویح کے علاوہ صحیح ہے خانیہ ، کیونکہ تراویح ہیئت مخصوصہ کے ساتھ سنت ہیں تو عہدہ برآ ہونے کے لئے ان میں اس وجہ مخصوص کی رعایت کرنا ضروری ہے اھ ، ردالمحتار میں ہے مصنف نے جو کچھ یہاں ذکر کیا ہے وہ اس کے خلاف ہے جو اس نے شروط صلوۃ میں یوں ذکر کیا کہ نفل ، سنت اور تراویح کے لئے مطلق نیت کافی ہے اور شارح نے وہاں کہا کہ معتمد یہی ہے اور وہاں بحر سے نقل کیا کہ ہی ظاہر روایت اور اکثر مشائخ کا قول ہے ، ہدایہ وغیرہ میں اس کو صحیح قرار دیا گیا ہے۔ فتح میں اس کو ترجیح دیتے ہوئے اسے محققین کی طرف منسوب کیا الخ تو جب فتوی میں اختلاف ہو جائے تو ظاہر روایت کو ترجیح ہوتی ہے۔ واللہ سبحنہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۰۱: از کیمپ میرٹھ کوٹھی حافظ عبد الکریم صاحب بازار لال کرتی مرسلہ مولوی احسان اللہ صاحب ۷ ماہ مبارک ۱۳۲۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ جو اکثر جگہ رمضان شریف کے اخیر عشرہ کی طاق راتوں میں نوافل میں شبینہ پڑھا جاتا ہے یعنی ایک یا ایک سے زیادہ رات میں ختمِ قرآن عظیم

۱ فتاویٰ عالمگیری فصل فی التراویح مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱ / ۱۱۶ ۲ درمختار باب الامامت مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱ / ۸۵ ۳ ردالمحتار باب الامامت مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۵۹۰

Fatawa Razawiyyah Volume Seven

...occurs, and these voluntary (nafl) prayers are offered in congregation; is this permissible according to Sharia or not? A person says that even if the Quran is recited with proper rhythmic recitation (tarteel) in congregational nafl prayers, it is still prohibited. Furthermore, they state that congregation for nafl prayers, besides Tarawih, is not permissible at all. Regarding the hadith where the participation of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in Tahajjud prayers behind the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is narrated, they argue that it only proves the following of a single person. Their third point is that if the Sunnah prayers of Fajr are missed and one joins the obligatory (fard) prayer, then those Sunnah prayers should not be offered either before sunrise or after. It is hoped that these three issues will be explained in detail. May Allah grant you the best of rewards.

Answer: To prevent laziness and fatigue, scholars have fixed the minimum duration for completing the entire Great Quran as three days. However, for those with the strength and enthusiasm for worship, there is no prohibition in completing it in a single night; this has been reported from many great elders of religion:

"As discussed in detail by Al-Mawla Abdul Ghani al-Nabulsi (may his secret be sanctified) in 'Al-Hadiqah al-Nadiyyah' and others in their respective books.[1]

As discussed in detail by Al-Mawla Abdul Ghani al-Nabulsi (may his secret be sanctified) in 'Hadiqah Nadiyyah' and other scholars in their books. (Translator)"

Imam Azam (may Allah be pleased with him) himself completed the Quran in two rak'ahs, as mentioned in 'Ad-Durr al-Mukhtar' (as it is in Durr al-Mukhtar. Translator). In voluntary prayers other than Tarawih, up to three people besides the Imam are permitted. Regarding four people, books of jurisprudence mention 'karahah' (disliking), specifically 'karahah tanzihiyyah', which essentially means it is contrary to what is best, not a sinful or forbidden act, as we have detailed in our fatwas (as we have given its detail in our fatwas. Translator). However, the issue is contested, and congregational nafl prayers through public invitation (tadāʿī) are proven from many great elders of the religion. The common people should not be stopped from good deeds; the scholars of the Ummah and the sages of the nation have forbidden such prohibition. It is stated in 'Ad-Durr al-Mukhtar':

"As for the common people, they should not be prohibited from Takbir and voluntary prayers at all, because their inclination towards good deeds is already low. (Bahr)[2]

Common people should never be prohibited from Takbirs and voluntary prayers because their interest in good deeds is already low. (Bahr). (Translator)"

[1] Durr al-Mukhtar, Introduction, printed by Mujtabai Press, Delhi, India, 1/9. [2] Durr al-Mukhtar, Chapter on Eids, printed by Mujtabai Press, Delhi, India, 1/114.

फ़तावा रज़विया खण्ड सात

...होता है और ये नवाफ़िल (स्वैच्छिक नमाज़ें) मण्डली (जमाअत) में पढ़ी जाती हैं; क्या यह शरीअत के अनुसार जायज़ है या नहीं? एक साहब कहते हैं कि भले ही नफ़्ल जमाअत में कलाम-ए-मजीद (क़ुरान) को तरतील (लयबद्ध पाठ) के साथ क्यों न पढ़ा जाए, वह भी वर्जित है। इसके अलावा, वे कहते हैं कि तरावीह के अलावा नफ़्ल नमाज़ों की जमाअत मूल रूप से जायज़ नहीं है। जिस हदीस में तहज्जुद के समय इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के तहज्जुद नफ़्ल में रसूल्लुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पीछे शामिल होने का उल्लेख है, वह केवल एक व्यक्ति के अनुसरण को सिद्ध करता है। तीसरी बात वे यह कहते हैं कि यदि फ़ज्र की सुन्नतें रह जाएं और कोई फ़र्ज़ नमाज़ में शामिल हो जाए, तो उन सुन्नतों को न सूरज निकलने से पहले पढ़ना चाहिए और न ही बाद में। आशा है कि इन तीनों मसलों की सविस्तार व्याख्या की जाएगी। जज़ाकल्लाह खैर अल-जज़ा।

उत्तर: आलस्य और ऊब को देखते हुए विद्वानों ने क़ुरान के एक पूर्ण पाठ के लिए न्यूनतम अवधि तीन दिन निर्धारित की है, लेकिन इबादत के लिए शक्ति और उत्साह रखने वालों के लिए इसे एक रात में पूरा करने की भी कोई मनाही नहीं है, जैसा कि दीन के कई बड़े बुजुर्गों से वर्णित है:

"जैसा कि मौला अब्दुल ग़नी नबुलसी (क़ुद्दिसा सिर्रहु) ने 'अल-हदिक़त अल-नदिय्या' और अन्य ने अपनी अन्य पुस्तकों में विस्तार से चर्चा की है।[1]

जैसा कि इस पर सविस्तार चर्चा अल्लामा अब्दुल ग़नी नबुलसी (क़ुद्दिसा सिर्रहु) ने हदिक़ा नदिया और अन्य विद्वानों ने अपनी पुस्तकों में की है। (त)"

स्वयं इमाम आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने दो रकात में क़ुरान शरीफ़ पूरा किया, जैसा कि 'अद-दुर्र अल-मुख्तार' में है (जैसा कि दुर्र अल-मुख्तार में है। त)। तरावीह के अलावा नफ़्ल में इमाम के सिवा तीन व्यक्तियों तक की अनुमति है। चार के संबंध में फ़िक़्ह की किताबों में 'कराहत' (नापसंदगी) लिखी है, यानी कराहत-ए-तन्ज़ीही, जिसका अर्थ है कि यह उत्तम नहीं है, न कि गुनाह या हराम, जैसा कि हमने अपने फ़तावा में सविस्तार बताया है (जैसा कि हमने इसकी विस्तार से जानकारी अपने फ़तावा में दी है। त)। लेकिन मसला विवादित है और दीन के कई बड़े बुजुर्गों से खुले आह्वान (तदाई) के साथ नफ़्ल जमाअत साबित है। आम लोगों को नेक कार्यों (फ़ेल-ए-खैर) से नहीं रोका जाना चाहिए; उम्मत के विद्वानों और राष्ट्र के मनीषियों ने ऐसी मनाही से रोका है। 'अद-दुर्र अल-मुख्तार' में है:

"आम लोगों को तकबीर और नफ़्ल नमाज़ों से बिल्कुल भी नहीं रोका जाना चाहिए क्योंकि नेक कामों में उनकी रुचि पहले ही कम होती है। (बह्र)[2]

आम लोगों को तकबीरों और नफ़्लों से कभी भी मना न किया जाए क्योंकि पहले से ही नेक कामों में उनकी रुचि कम होती है, बह्र। (त)"

[1] दुर्र अल-मुख्तार, मुक़द्दमा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली भारत 1/9 द्वारा मुद्रित। [2] दुर्र अल-मुख्तार, बाबुल ईदैन, मुजतबाई प्रेस दिल्ली भारत 1/114 द्वारा मुद्रित।

ہوتا ہے اور یہ نوافل باجماعت پڑھے جاتے ہیں یہ شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ ایک صاحب فرماتے ہیں کہ اگرچہ کلام مجید باجماعت نوافل میں ترتیل کے ساتھ ہی کیوں نہ پڑھا جائے وہ بھی ممنوع ہے اور نیز کہتے ہیں کہ جماعت نوافل کی سوا تراویح کے اصلاً جائز نہیں ہے اور جس حدیث میں تہجد کے وقت ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما کی شرکت نوافل تہجد میں آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے پیچھے مروی ہے وہ ثبت صرف اقتدا ایک شخص کی ہے تیسری بات وہ یہ کہتے ہیں کہ سنتیں فجر کی اگر رہ جائیں اور فرضوں میں کوئی شامل ہو جائے تو پھر اس کو وہ سنتیں نہ قبل آفتاب پڑھنی چاہئیں نہ بعد میں، ان تینوں مسائل کو امید ہے کہ مشرح بیان فرمائیں۔ جزاک اللہ خیر الجزاء۔

الجواب: علماء بنظر منع کسل وملال اقل مدت ختم قرآن عظیم تین دن مقرر فرمائی مگر اہل قدرت ونشاط بہر عبادت کو ایک شب میں ختم کی بھی ممانعت نہیں، بہت اکابر دین سے منقول ہے:

کما بسطہ المولی عبدالغنی النابلسی قدس سرہ القدسی فی الحدیقۃ الندیۃ و غیرہ فی غیرھا ۱۔

جیسا کہ اس پر تفصیل بحث علامہ عبدالغنی نابلسی قدس سرہ القدسی نے حدیقہ ندیہ اور دیگر علماء نے اپنی کتب میں کی ہے ۔(ت)

خود امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے دو رکعت میں قرآن شریف ختم کیا کما فی الدر المختار (جیسا کہ در مختار میں ہے۔ت) نفل غیر تراویح میں امام کے سوا تین آدمیوں تک تو اجازت ہے ہی چار کی نسبت کتب فقہیہ میں کراہت لکھتے ہیں یعنی کراہت تنزیہ جس کا حاصل خلاف اولٰی ہے نہ کہ گناہ حرام کما بیناہ فی فتاونا (جیسا کہ ہم نے اس کی تفصیل اپنے فتاوٰی میں دی ہے۔ت) مگر

مسئلہ مختلف فیہ ہے اور بہت اکابر دین سے جماعت نوافل بالتداعی ثابت ہے اور عوام فعل خیر سے منع نہ کئے جائیں گے علمائے امت و حکمائے ملت نے ایسی ممانعت سے منع فرمایا ہے، در مختار میں ہے:

اما العوام فلایمنعون من تکبیر والتنفل اصلا لقلۃ رغبتھم فی الخیرات بحر ۲۔

عوام کو تکبیرات اور نوافل سے کبھی بھی منع نہ کیا جائے کیونکہ پہلے ہی نیکیوں میں ان کی رغبت کم ہوتی ہے، بحر۔ (ت)

۱ در مختار مقدمہ الکتاب مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۹ ۲ در مختار باب العیدین مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۱۱۴

صفحہ 466 کا 721

Fatawa Rizwia Volume Seven

In the same [book] it is stated:

Arabic text: ولا يمنع العامة من التكبير في الاسواق في الايام العشر و به نأخذ بحر و مجتبى وغيره۔ Urdu translation: The common people should not be prohibited from reciting Takbeers in the markets during these ten days (of Dhul-Hijjah). This is our practice, based on Bahr, Mujtaba, etc. (T)

In Hadiqa Nadiyya it is stated:

Arabic text: ومن هذا القبيل نهى الناس عن صلوة الرغائب بالجماعة وصلوة ليلة القدر ونحوذلك وان صرح العلماء بالكراهة بالجماعة فيها فلايفتى بذلك العوام لئلا تقل رغبتهم في الخيرات وقد اختلف العلماء في ذلك فصنف في جوازها جماعة من المتاخرين وابقاء العوام راغبين في الصلوة اولى من تنفيرهم۔ Urdu translation: Of this same category is the performance of Salat al-Ragha'ib in congregation and prayers on the occasion of Lailat al-Qadr, etc. Even if scholars have clarified the dislike of congregational prayer in these cases, this fatwa should not be given to the common people so that their inclination towards good deeds does not diminish. Scholars have differed on this issue, and some of the later scholars have even written about its permissibility. Keeping the public inclined towards prayer is much better than making them feel aversion towards it. (T)

If the Sunnahs of Fajr were not performed and one joined the obligatory prayer before sunrise and the sun's elevation, then they are certainly not permitted; if one prays them, he will be a sinner. However, after the sun has risen high, performing them is not prohibited; indeed, it is recommended. In the discourse of scholars, 'la yuqda' (it is not made up - T) means the absence of a demand for it, not a prohibition of demand. It says in Radd al-Muhtar:

Arabic text: اذا فاتت وحدها لاتقضى قبل طلوع الشمس بالاجماع اما بعد طلوع الشمس فكذ لك عندهما وقال محمد رحمه اللہ تعالیٰ احب الى ان يقضيها الى الزوال كما في الدررقيل Urdu translation: When the Sunnahs of Fajr are missed alone, they should not be performed before sunrise by consensus. After sunrise, it is the same according to the two Sheikhs [Abu Hanifa and Abu Yusuf], but Imam Muhammad (may Allah be merciful to him) says that it is preferable to make them up before the sun begins to decline (Zawal), as mentioned in Al-Durr.

---

1. Durr al-Mukhtar, Chapter of the Two Eids, published by Matba' Mujtabai Delhi India 1/171.

2. Al-Hadiqa al-Nadiyya, the forty-eighth character of ethics, etc., published by Nooria Rizvia Faisalabad 2/150.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

इसी में है:

अरबी पाठ: ولا يمنع العامة من التكبير في الاسواق في الايام العشر و به نأخذ بحر و مجتبى وغيره۔ उर्दू अनुवाद: आम लोगों को इन (ज़ुल-हिज्जा के) दस दिनों में बाज़ार में तकबीरें पढ़ने से मना न किया जाए, इसी पर हमारा अमल है, बहर, मुज्तबा वगैरह। (त)

हदीक़ा नदिय्या में है:

अरबी पाठ: ومن هذا القبيل نهى الناس عن صلوة الرغائب بالجماعة وصلوة ليلة القدر ونحوذلك وان صرح العلماء بالكراهة بالجماعة فيها فلايفتى بذلك العوام لئلا تقل رغبتهم في الخيرات وقد اختلف العلماء في ذلك فصنف في جوازها جماعة من المتاخرين وابقاء العوام راغبين في الصلوة اولى من تنفيرهم۔ उर्दू अनुवाद: इसी श्रेणी से नमाज़-ए-रग़ाइब बा-जमात के साथ अदा करना और लैलतुल क़द्र के मौक़े पर नमाज़ वगैरह भी हैं, अगरचे उलमा ने उनकी जमात के बारे में कराहत की तसरीह की है मगर अवाम में यह फतवा न दिया जाए ताकि नेकियों में उनकी रग़बत कम न हो, उलमा ने इस मसले में इख़्तिलाफ़ किया है और मुतअख़्ख़िरीन में से बाज़ ने इसके जवाज़ पर लिखा भी है, अवाम को नमाज़ की तरफ़ रग़बत रखना उन्हें नफ़रत दिलाने से कहीं बेहतर होता है। (त)

सुबह की सुन्नतें अगर न पढ़ें और फ़र्ज़ों में शामिल हो गया सूरज निकलने और ऊँचा होने से पहले, तो अलबत्ता उनकी इजाज़त नहीं, अगर पढ़ेगा तो गुनहगार होगा और सूरज ऊँचा होने के बाद उनका पढ़ना मना नहीं है बल्कि मुस्तहब है। उलमा के कलाम में 'ला युक़्दा' (क़ज़ा नहीं की जाएगी - त) का मतलब माँग की कमी है न कि माँग की मनाही। रद अल-मुहतार में है:

अरबी पाठ: اذا فاتت وحدها لاتقضى قبل طلوع الشمس بالاجماع اما بعد طلوع الشمس فكذ لك عندهما وقال محمد رحمه اللہ تعالیٰ احب الى ان يقضيها الى الزوال كما في الدررقيل उर्दू अनुवाद: जब फज्र की सुन्नतें तनहा फ़ौत हो जाएँ तो उन्हें बिल-इज्माअ तुलू-ए-आफ़ताब से पहले अदा न किया जाए, तुलू-ए-आफ़ताब के बाद, शैख़ैन के यहाँ इसी तरह है, लेकिन इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह फ़रमाते हैं कि ज़वाल से पहले क़ज़ा कर लेना पसंदीदा है जैसा कि

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाबुल ईदैन, मतबुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत 171/1.

2. अल-हदीक़तुल नदिय्या, अल-ख़ुल्क अल-सामिन वल-अरबऊन मिनल अख़लाक़ अलख मतबुआ नूरिया रज़विया फ़ैसलाबाद 150/2.

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

اُسی میں ہے:

عربی متن: ولا یمنع العامة من التکبیر في الاسواق في الایام العشر و به نأخذ بحر و مجتبی وغیرہ۔

اُردو ترجمہ: عوام کو ان (ذوالحجہ کے) دس دنوں میں بازار میں تکبیرات پڑھنے سے منع نہ کیا جائے، اسی پر ہمارا عمل ہے، بحر، مجتبی وغیرہ۔ (ت)

حدیقہ ندیہ میں ہے:

عربی متن: ومن هذا القبیل نهی الناس عن صلوة الرغائب بالجماعة وصلوة لیلة القدر ونحوذلك وان صرح العلماء بالکراهة بالجماعة فیها فلایفتی بذلك العوام لئلا تقل رغبتهم في الخیرات وقد اختلف العلماء في ذلك فصنف في جوازها جماعة من المتاخرین وابقاء العوام راغبین في الصلوة اولی من تنفیرهم۔ اُردو ترجمہ: اسی قبیل سے نمازِ رغائب باجماعت کے ساتھ ادا کرنا اور لیلتہ القدر کے موقع پر نماز وغیرہ بھی ہیں اگرچہ علماء نے ان کی جماعت کے بارے میں کراہت کی تصریح کی ہے مگر عوام میں یہ فتوی نہ دیا جائے تاکہ نیکیوں میں ان کی رغبت کم نہ ہو، علماء نے اس مسئلہ میں اختلاف کیا ہے اور متاخرین میں سے بعض نے اس کے جواز پر لکھا بھی ہے، عوام کو نماز کی طرف راغب رکھنا انہیں نفرت دلانے سے کہیں بہتر ہوتا ہے۔ (ت)

صبح کی سنتیں اگر نہ پڑھیں اور فرضوں میں شامل ہو گیا قبل طلوع وارتفاع شمس تو البتہ ان کی اجازت نہیں اگر پڑھے گا گنہگار ہوگا اور بعد بلندی آفتاب ان کا پڑھنا ممنوع نہیں ضرور مستحب ہے کلامِ علماء میں لا یقضی (ادانہ کیا جائے ۔ ت) بمعنی نفی مطالبہ ہے نہ مطالبہ نفی ، ردالمحتار میں ہے :

عربی متن: اذا فاتت وحدها لاتقضی قبل طلوع الشمس بالاجماع اما بعد طلوع الشمس فکذ لك عندهما وقال محمد رحمه الله تعالیٰ احب الی ان یقضیها الی الزوال کما في الدررقیل اُردو ترجمہ: جب فجر کی سنتیں تنہا فوت ہو جائیں تو انہیں بالاجماع طلوعِ آفتاب سے پہلے ادا نہ کیا جائے طلوعِ آفتاب کے بعد، شیخین کے ہاں اسی طرح ہے، لیکن امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ فرماتے ہیں کہ زوال سے پہلے قضا کرلینا پسندیدہ ہے جیسا کہ

---

1 درمختار باب العیدین مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۱۷۱ 2 الحدیقة الندیه الخلق الثامن والا اربعون من الاخلاق الخ مطبوعہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲/ ۱۵۰

Fatawa Rizvia, Volume 7

Here it is close to a consensus because his (Imam Muhammad's) saying "ahabb" (more beloved) is evidence that if he doesn't do it, there's no blame on him. They (Abu Hanifa and Abu Yusuf) said it's not made up (qada), but if one does, there's no harm, as mentioned in Al-Khubaziya. Some said the difference is whether if one makes it up, it's a voluntary prayer (nafl) or a sunnah, as in Al-Inaya. That is, it's nafl according to the two Shaikhs but sunnah according to Imam Muhammad, as mentioned in Al-Kafi of Ismail. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 171: From Sambhal, sent by Hakim Kifayatullah Sahib, 9 Shawwal 1320 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid performed the Isha fard (obligatory) prayer alone and Taraweeh in congregation. Is it now permissible for him to perform Witr in congregation or not? And what is preferable? Please explain with evidence and book references. May Allah reward you.

The Answer: He who has performed fard alone shall not join the Witr congregation, as stated in Al-Ghunyah, Jami al-Rumuz, and Radd al-Muhtar. Regarding one who has performed fard in some congregation, scholars differ on whether it is better to perform Witr in congregation or alone. There are preferences on both sides, but the greater inclination is towards the congregation being superior.

Table text: Left: Imam Ibn al-Humam preferred it, and Al-Allama al-Halabi authenticated it in Al-Ghunyah. Khair al-Ramli said: "Today the majority of people follow this." And Allah Almighty knows best. (T) Right: Imam Ibn al-Humam preferred it, Al-Allama al-Halabi authenticated it in Al-Ghunyah, and Khair-ud-Din Ramli said: "Today the majority of people follow this." And Allah Almighty knows best. (T)

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Chapter on Attaining the Obligatory Prayer, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/530. 2. Ghunyah al-Mustamli, Chapter on Voluntary Prayers, published by Suhail Academy, Lahore, p. 410. 3. Minhat al-Khaliq on al-Bahr al-Ra'iq, referring to Khair al-Ramli, Chapter on Witr and Voluntary Prayers, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/29.

फतावा रिज़विया, खंड 7

यहाँ यह लगभग आम सहमति के करीब है क्योंकि उनका (इमाम मुहम्मद) "अहब" (अधिक प्रिय) कहना इस बात का प्रमाण है कि यदि वह इसे नहीं करता है, तो उस पर कोई दोष नहीं होगा। उन्होंने (अबू हनीफ़ा और अबू यूसुफ़) कहा कि इसकी कज़ा नहीं की जाएगी, लेकिन यदि कोई करता है, तो कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि अल-ख़ुबाज़िया में है। कुछ ने कहा कि मतभेद इस बात में है कि यदि कोई कज़ा करता है, तो वह नफ़्ल (स्वैच्छिक) होगी या सुन्नत, जैसा कि अल-इनाया में है। यानी, दो शेखों के अनुसार नफ़्ल लेकिन इमाम मुहम्मद के अनुसार सुन्नत, जैसा कि इस्माइल की अल-काफ़ी में वर्णित है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १७१: संभल से, हकीम किफायतुल्लाह साहब द्वारा प्रेषित, ९ शव्वाल १३२० हिजरी। विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने इशा की फ़र्ज़ नमाज़ अकेले अदा की और तरावीह जमाअत के साथ। क्या अब उसके लिए वित्र जमाअत के साथ अदा करना जायज़ है या नहीं? और बेहतर क्या है? दलीलों और किताबी हवालों के साथ बयान फरमाएँ। अल्लाह आपको इसका बदला दे।

उत्तर: जिसने फ़र्ज़ अकेले पढ़े हों, वह वित्र की जमाअत में शामिल नहीं होगा, जैसा कि अल-ग़ुनिया, जामे-उर-रुमूज़ और रद-उल-मुहतार में है। जिसने फ़र्ज़ किसी जमाअत में पढ़े हों, उसके बारे में भी विद्वानों में मतभेद है कि वित्र जमाअत के साथ पढ़ना बेहतर है या अकेले। दोनों तरफ़ तरजीहें हैं, और ज़्यादा रुझान इस तरफ़ है कि जमाअत अफ़ज़ल (बेहतर) है।

तालिका पाठ: बायाँ: इमाम इब्न अल-हुमाम ने इसे प्राथमिकता दी, और अल्लामा हलबी ने अल-ग़ुनिया में इसकी पुष्टि की, और ख़ैर अल-दीन रमली ने कहा: आज लोगों का बहुमत इसी पर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) दायाँ: इमाम इब्न अल-हुमाम ने इसे तरजीह दी, अल्लामा हलबी ने अल-ग़ुनिया में इसकी पुष्टि की, और ख़ैर-उद-दीन रमली ने कहा: आज लोगों की बहुमत इसी पर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

फुटनोट्स: 1. रद-उल-मुहतार, फ़र्ज़ की अदायगी का बाब, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, १/५३०। 2. ग़ुनिया अल-मुस्तमली, नफ़्ल नमाज़ों का बाब, सुहैल अकादमी, लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृ. ४१०। 3. मिन्हत अल-ख़ालिक अलल बहर-उर-रायिक, ख़ैर अल-रमली के हवाले से, वित्र और नफ़्ल का बाब, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, २/२९।

पृष्ठ 468 का 721

ہنا قریب من الاتفاق لان قولہ احب الی دلیل علی انہ لو لم یفعل لالم علیہ وقالا لایقضی وان قضی لابأس بہ کذا فی الخبازیۃ ومنہم من قال الخلاف فی انہ لو قضی کان نفلاً مبتدأً اوسنۃ کذا فی العنایۃ یعنی نفلاً عندہما سنۃ عندہ کما ذکرہ فی الکافی اسمعیل۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ در میں ہے کہ یہاں اتفاق ہی ہے کیونکہ امام محمد نے احب کہا جو دلالت کر رہا ہے کہ اگر اس نے قضا نہ کیں تو اس پر ملامت وغیرہ نہیں ہوگی، اور جس نے لایقضی کہا ہے اگر کوئی قضا کرلیتا ہے تو کوئی حرج نہیں، خبازیہ، بعض نے کہا کہ اختلاف اس بات میں ہے کہ اگر قضا کرتا ہے تو وہی سنن ہوں گی یا مستقل نوافل، اسی طرح عنایہ میں ہے یعنی شیخین کے نزدیک نفل مگر امام محمد کے نزدیک سنت، جیسا کہ الکافی اسمعیل میں ہے۔ (ت)

مسئلہ ۱۷۱: از سنبھل مرسلہ حکیم کفایت اللہ صاحب ۹ شوال ۱۳۲۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے فرض عشاء تنہا ادا کیا اور تراویح جماعت سے اب وتر جماعت سے ادا کرنا جائز ہے یا نہیں؟ اور اولٰی کیا ہے؟ مع ادلہ وحوالہ کتب بیان فرمایا جائے۔ بینوا اللہ توجروا عنداللہ۔

الجواب: جس نے فرض تنہا پڑھے وتر کی جماعت میں شریک نہ ہوگا کما فی الغنیۃ وجامع الرموز وردالمحتار (جیسا کہ غنیہ، جامع الرموز اور ردالمحتار میں ہے۔ ت) جس نے فرض کسی جماعت میں پڑھے ہوں اس کے باب میں بھی علماء مختلف ہیں کہ وتر جماعت سے ادا کرنا اولٰی ہے یا تنہا پڑھنا دونوں طرف ترجیحیں ہیں اور زیادہ رجحان اس طرف ہے کہ جماعت افضل ہے۔

رجحہ الامام ابن الہمام وصححہ العلامۃ الحلبی فی الغنیۃ، وقال خیرالرملی علیہ عامۃ الناس الیوم ۳۔ واللہ تعالٰی اعلم امام ابن الہمام نے اسے ترجیح دی، علامہ حلبی نے غنیہ میں اس کی تصحیح فرمائی، اور خیرالدین رملی نے فرمایا: آج لوگوں کی اکثریت اس پر ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

۱۔ رد المحتار باب ادراک الفریضہ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۵۳۰ ۲۔ غنیۃ المستملی، فصل فی النوافل مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۴۱۰ ۳۔ منحۃ الخالق علی البحر الرائق بحوالہ خیر الرملی باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۲۹

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

Problem 1072: From Pilibur, District Bareilly, sent by Hafiz Kallan Sahib, 23 Shawwal 1322 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say about this matter: that in the month of Ramadan, two Hafiz recited the Holy Quran in a mosque in such an order that the first Hafiz recited, for example, one, one and a quarter, or one and a half Para (parts) from 'Alif Lam Meem' in the first ten Taraweehs, and then the second Hafiz recited the same Para, one, one and a quarter, or one and a half from 'Alif Lam Meem' in the last ten Taraweehs. That is, from beginning to end, this method of recitation was kept such that whatever the first Hafiz had read, the same Para the second Hafiz read. And on the same date, for example, on the 25th or 26th, both finished the Holy Quran. So, according to the pure Shariah, is this method of reciting the Quran permissible or not? Explain with the Book [Quran], you will be rewarded without measure. (Give an answer from the Book and Sunnah and receive an uncounted reward. -Translator)

The Answer: This method is 'Makruh' (disliked), and if it is proven that it caused distress to some of the followers (which it surely will), then it is strictly forbidden. This is because two 'Khatms' (completions) together are more than the Sunnah. So, for an act exceeding the Sunnah, a burden was placed on the followers, and this is impermissible. "The reason for not abandoning one 'Khatm' for the people is because it is a Sunnah. Whatever is more than that is abandoned because it is a 'Fitna' (mischief/trial)." (Completion of one Quran will not be abandoned due to the laziness of the people because it is a Sunnah, and what is more than that will be abandoned because it is a Fitna. -Translator). And Allah Almighty knows best.

Problem 1073: From Bulandi, Africa, petitioner Haji Abdullah and Haji Yaqub Ali, 24 Muharram 1331 AH. In the blessed month of Ramadan, I did not pray the Isha prayer in congregation. By the time I reached the mosque, the Isha congregation was over and the Taraweeh prayer was standing. I quickly performed the Isha prayer. Can I now join the Taraweeh congregation and perform the Taraweeh prayer or not? Or should I pray alone?

The Answer: A person who has prayed the Isha prayer alone can join the Taraweeh congregation; he should not pray it alone. However, he cannot join the Witr congregation. He who has prayed the obligatory (Farz) prayer alone should also pray Witr alone. In 'Durr-e-Mukhtar' it is stated: "Famusallihi wahdahu yusallihuma ma'ahu" i.e., "Musalli al-farz" - one who prays the obligatory prayer alone should pray

Taraweeh with the congregation. (End of quote). That is, "Wahdahu yusalli al-tarawih ma'a al-imam" - one who performs the obligatory prayer alone should perform Taraweeh with the Imam. (Translator)

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Matba Mujtabai, Delhi, India, 1/99. Page 469 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सप्तम

मसला १०७२: पीलीपुर जिला बरेली से, प्रेषक हाफिज कल्लन साहब, २३ शव्वाल १३२२ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: कि रमजान के पाक महीने में दो हाफिज़ों ने एक मस्जिद में कुरान-ए-अजीम इस क्रम से सुनाया कि पहले हाफिज़ ने मिसाल के तौर पर पहली दस तरावीह में एक या सवा या डेढ़ पारा 'अलिफ़ लाम मीम' से सुनाया और फिर दूसरे हाफिज़ ने आखिरी दस तरावीह में वही पारा एक या सवा या डेढ़ 'अलिफ़ लाम मीम' का पढ़ाया। यानी शुरू से आखिर तक किरअत का यही तरीका रखा कि जो कुछ पहले हाफिज़ ने पढ़ा था, वही पारा दूसरे हाफिज़ ने पढ़ाया। और एक ही तारीख पर मसलन २५ या २६ को दोनों ने कुरान शरीफ खत्म किया। तो शरीयत-ए-मुतह्हरा के अनुसार कुरान शरीफ पढ़ने का यह तरीका जायज़ है या नहीं? किताब (कुरान) के साथ बयान करें, बेहिसाब अज्र पाएं। (किताब और सुन्नत से जवाब दें और बेहिसाब सवाब पाएं। -अनुवादक)

अल-जवाब (उत्तर): यह तरीका मकरूह है और अगर यह साबित हो जाए कि इससे कुछ मुक्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) पर बोझ पड़ा (और यकीनन होगा), तो यह सख्त मना है। क्योंकि दो 'खत्म' (कुरान मुकम्मल करना) एक साथ सुन्नत से ज्यादा हैं। तो सुन्नत से ज्यादा एक काम के लिए मुक्तदियों पर बोझ डाला गया और यह नाजायज़ है। "लोगों के लिए एक खत्म न छोड़ना इसलिए है क्योंकि यह सुन्नत है, जो इससे ज्यादा है वह छोड़ दिया जाएगा क्योंकि वह फितना है।" (लोगों की सुस्ती की वजह से एक कुरान का खत्म नहीं छोड़ा जाएगा क्योंकि यह सुन्नत है, और जो इससे ज्यादा है उसे छोड़ दिया जाएगा क्योंकि वह फितना है। -अनुवादक)। और अल्लाह ताला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १०७३: बुलंदी, अफ्रीका से, प्रार्थी हाजी अब्दुल्ला और हाजी याकूब अली, २४ मुहर्रम १३३१ हिजरी। रमजान-ए-मुबारक में मैंने ईशा की नमाज़ जमात से नहीं पढ़ी। मस्जिद पहुँचते समय ईशा की जमात हो चुकी थी और तरावीह की नमाज़ खड़ी थी। मैंने जल्दी से ईशा की नमाज़ अदा की। अब मैं तरावीह की जमात में शामिल होकर तरावीह पढ़ सकता हूँ या नहीं? या अकेले पढ़ना चाहिए?

अल-जवाब (उत्तर): जिस व्यक्ति ने ईशा की नमाज़ अकेले पढ़ी, वह तरावीह की जमात में शामिल हो सकता है, वह अकेले न पढ़े। हाँ, वह वित्र की जमात में शामिल नहीं हो सकता। जिसने फर्ज़ अकेले पढ़े हों, वह वित्र भी अकेले पढ़े। 'दुर्रे मुख्तार' में है: "फ़मुसल्लीही वहदहू युसल्लीहुमा म'अहू" यानी "मुसल्ली अल-फर्ज़" - फर्ज़ अकेले पढ़ने वाला तरावीह जमात के साथ पढ़े। (इंतिहा)। यानी "वहदहू

युसल्ली अत-तराव्वीह म'अल इमाम" - अकेले फर्ज़ अदा करने वाला तरावीह इमाम के साथ अदा करे। (अनुवादक)

1. दुर्रे मुख्तार, बाबू अल-वित्र वल नवाफिल, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, भारत, १/९९। पेज ४६९/७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۷۲: از پیلی پور ضلع بریلی مرسلہ حافظ کلن صاحب ۲۳ شوال ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ماہ رمضان شریف میں دو حافظوں نے ایک مسجد میں قرآن عظیم اس ترتیب سے سنایا کہ ایک حافظ نے اول مثلاً دس تراویح میں ایک یا سوا یا ڈیڑھ پارہ الم۔ سے سنایا اور پھر دوسرے حافظ نے آخر دس تراویح میں وہی پارہ ایک یا سوا یا ڈیڑھ پارہ الم کا پڑھایا یعنی ابتداء سے انتہا تک یہی طریقہ قرات کا رکھا کہ جو کچھ پہلے حافظ نے پڑھا تھا وہی پارہ دوسرے حافظ نے پڑھا اور ایک ہی تاریخ پر مثلاً پچیس ۲۵ یا چھبیس ۲۶ تک دونوں نے ختم قرآن کریم فرمایا پس ازروئے شرع مطہر کے یہ طریقہ قرآن شریف کے پڑھنے کا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا بالکتاب توجروا بغیر حساب (کتاب وسنت سے جواب دیجئے اور بغیر حساب اجر پاؤ۔ت)

الجواب: یہ طریقہ مکروہ ہے اور اگر ثابت ہو کہ بعض مقتدیوں پر گراں گزرنے کا باعث تھا (اور ضرور ہوگا) تو سخت ممنوع ہے کہ یوں دو ختم معاً سنت سے زائد ہیں تو ایک امر زائد سنت کے لئے مقتدیوں پر گرانی کی گئی اور یہ ناجائز ہے وانما علل عدم ترک ختم بکل القوم لانہ سنتہ فما زاد یترک لانہ فتنہ (قوم کی سستی کی وجہ سے ایک ختم قرآن ترک نہیں کیا جائے گا کیونکہ یہ سنت ہے اور جو اس سے زائد ہے وہ ترک کر دیا جائے گا کیونکہ یہ فتنہ ہے۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۷۳: از بلنڈی افریقہ سائل حاجی عبداللہ وحاجی یعقوب علی ۲۴ محرم ۱۳۳۱ھ رمضان المبارک میں میں نے نماز عشاء جماعت سے نہیں پڑھی ہے مسجد میں جاتے وقت جماعت عشاء ہوگئی تھی اور نماز تراویح کی کھڑی تھی، میں نے جلدی سے نماز عشاء ادا کی اب تراویح کی جماعت میں شامل ہو کر نماز تراویح ادا کر سکتا ہوں یا نہیں؟ یا اکیلے پڑھنا چاہئے؟

الجواب: جس شخص نے نماز عشاء تنہا پڑھی وہ تراویح کی جماعت میں شامل ہو سکتا ہے تنہا نہ پڑھے، ہاں وتر کی جماعت میں شامل نہیں ہو سکتا۔ جس نے فرض تنہا پڑھے ہوں وہ وتر بھی تنہا پڑھے۔ درمختار میں ہے: فمصلیه وحده یصلیهما معه ای مصل الفرض فرض تنہا پڑھنے والا تراویح جماعت کے ساتھ پڑھے اھ یعنی وحده یصل التراویح مع الامام تنہا فرض ادا کرنے والا تراویح امام کے ساتھ ادا کرے۔ (ت)

۱۔ درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/ ۹۹ Page 469 of 721

Fatawa Razawiyya, Volume 7

In Radd al-Muhtar: "If he did not pray the Fard with him (the imam), he should not follow him in Witr." i.e., when Fard was not performed with the imam, do not follow him in Witr. - And Allah Almighty knows best. (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 107: From Faizabad, Rekabganj neighborhood, sent by Fayyaz Hussain, stone contractor, 23rd Ramadan al-Mubarak 1331 AH. Respected presence, after humble sunnah greetings, I submit that your obedient servant is well and seeks the pleasure of your holy disposition. Kindly forgive me out of your mentorly affection that I could not write earlier, and the opportunity I have today is out of special necessity. Please provide information based on a sound opinion and appropriate ruling according to the sacred law of the Noble Sharia. In my hometown Etawah, an elder among the Muftis of the community, for the sake of goodness and blessing, on the day of completing the Quran, instructs to finish Taraweeh in the twentieth rak'ah after reciting from 'Alif Lam Mim' to 'al-Muflihun' along with a few different verses like 'Makan Muhammad' (peace be upon him) etc. However, the 'new light' (modernism) of this era is against it. Therefore, please inform about the noble verses found in the books of Hadith regarding its permissibility so that the opponents can be made to understand. Out of kindness and mentorly affection, please gladden me with a correct answer to this petition by return post as there is an urgent need for it here. Only.

The Answer: This form is undoubtedly permissible and allowed. It is in Sunan Abi Dawud from Abu Qatada and Abu Hurayra (may Allah Almighty be pleased with them) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) saw Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him) reciting very quietly in the Tahajjud prayer, and Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him) reciting very loudly, and he saw Bilal (may Allah be pleased with him) reciting a part of one surah and taking something from another. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) asked all three gentlemen the reason. Siddiq al-Akbar (may Allah be pleased with him) submitted: "I have made Him hear with whom I converse secretly, O Messenger of Allah." I.e., He with whom I commune hears even this quiet voice. Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him) submitted: "O Messenger of Allah, I wake the drowsy and drive away the Satan." O Messenger of Allah, I recite with such a voice so that the sleeping one wakes up and the Satan flees. Bilal (may Allah be pleased with him) submitted: "Good words, Allah combines them."

[1] Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company, Karachi 2/48 Page 470 of 721

फ़तावा रज़विया, खंड 7

रद्द अल-मुह्तार में है: "यदि उसने उसके(इमाम) साथ फ़र्ज़ नहीं पढ़ा, तो वह वित्र में उसका अनुसरण न करे।" अर्थात, जब इमाम के साथ फ़र्ज़ अदा नहीं किया गया, तो वित्र में उसका अनुसरण न करें। - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 107: फ़ैज़ाबाद, रकाबगंज मोहल्ले से, फ़ैयाज़ हुसैन पत्थर ठेकेदार द्वारा प्रेषित, 23 रमज़ान अल-मुबारक 1331 हिजरी। हुज़ूर की ख़िदमत में सुन्नत के अनुसार हाथ जोड़कर सलाम पेश है। अर्ज़ है कि आपका ताबेदार खैरियत से है और आपकी पवित्र मिज़ाज की खुशी चाहता है। मेहरबानी करके मुझे अपनी उस्ताद जैसी शफ़क़त से माफ फरमाएं कि मैं पहले पत्र नहीं लिख सका, और आज जो मौका मिला है वह खास ज़रूरत की वजह से है। कृपया शरीयत के पवित्र कानून के अनुसार सही राय और उचित आदेश के साथ जानकारी प्रदान करें। मेरे वतन इटावा में, समुदाय के मुफ़्तियों में से एक बुजुर्ग, खैर और बरकत के लिए, कुरान पाक मुकम्मल होने के दिन बीसवीं रकात में 'अलिफ़ लाम मीम' से 'अल-मुफ़लिहून' तक पढ़ने के बाद 'मा कान मुहम्मद' (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) आदि जैसी कुछ मुख़्तलिफ़ आयतें पढ़कर तरावीह खत्म करने की हिदायत देते हैं। लेकिन इस ज़माने की 'नई रोशनी' (आधुनिकता) इसके खिलाफ है। इसलिए, इसके जायज़ होने के संबंध में हदीस की किताबों में जो आयतें पाई जाती हैं, उनसे अवगत कराया जाए ताकि विरोधियों को समझाया जा सके। कृपया अपनी मेहरबानी और शफ़क़त से वापसी डाक द्वारा इस अर्जी का सही जवाब देकर खुश फरमाएं क्योंकि यहाँ इसकी तत्काल आवश्यकता है। फ़क़त।

जवाब: यह तरीका निस्संदेह जायज़ और मुबाह है। सुनन अबी दाऊद में अबू क़तादा और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तहज्जुद की नमाज़ में अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) को बहुत धीमी आवाज़ में पढ़ते देखा और फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) को बहुत बुलंद आवाज़ में, और बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) को देखा कि कुछ एक सूरत से पढ़ा और कुछ दूसरी से लिया। हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तीनों साहबों से वजह दरयाफ़्त फरमाई। सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अर्ज़ किया: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने उसे सुना दिया जिससे मैं सरगोशी करता हूँ।" यानी मैं जिससे मुनाजात करता हूँ वह इस धीमी आवाज़ को भी सुनता है। फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अर्ज़ किया: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैं सोने वाले को जगाता हूँ और शैतान को भगाता हूँ।" ऐ अल्लाह के रसूल, मैं इतनी आवाज़ से

इसलिए पढ़ता हूँ ताकि ऊंघने वाला जाग जाए और शैतान भाग जाए। बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अर्ज़ किया: "पाक कलाम, अल्लाह उन्हें जमा करता है।"

[1] रद्द अल-मुह्तार, बाब अल-वित्र वल-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा मुद्रित 2/48 पृष्ठ 721 का 470

ردالمختار میں ہے: اذا لم یصل الفرض معہ لایتبعہ فی الوتر اھـ جب فرض امام کے ساتھ ادا نہیں کئے تو وتر میں اس کی اقتداء نہ کرے۔ اھـ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۷: از فیض آباد محلہ رکاب گنج مرسلہ فیاض حسین ٹھیکیدار پتھر ۲۳/ رمضان المبارک ۱۳۳۱ھ حضور والا دست بستہ سلام مسنون کے بعد عرض ہے تابعدار بخیریت ہے خوشنودی مزاج اقدس درکار ازراہ شفقت مربیانہ معاف فرمایا جاؤں کہ آج سے پہلے عریضہ نہ لکھ سکا اور آج پھر جو موقع ملا ہے وہ خاص ضرورت سے، براہ کرم شرع شریف کے مقدس قانون کے مطابق رائے صائب وحکم مناسب سے اطلاع بخشی جائے، میرے وطن اٹاوہ میں ایک بزرگ مفتی قوم میں سے ازراہ خیر وبرکت ختم قرآن شریف کے دن بیسویں رکعت میں الم۔ تا مفلحون پڑھنے کے بعد چند آیات مختلف ماکان محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وغیرہ کے ساتھ تراویح ختم کرنے کی ہدایت فرمایا کرتے ہیں لیکن اس زمانے کی نئی روشنی اس کے خلاف ہے لہذا اس کے جواز کے متعلق جو آیات شریفہ کتب احادیث سے پائی جائیں ان سے اطلاع بخشی جائے تاکہ مخالفین کو سمجھادی جائیں، براہ کرم و شفقت مربیانہ بواپسی ڈاک جواب باصواب عریضہ ہذا سے شاد فرمایا جائے کیونکہ اس کی یہاں فوری ضرورت ہے، فقط

الجواب: یہ صورت بلاشبہ جائز ومباح ہے سنن ابی داؤد میں ابوقتادہ اور ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے تہجد کی نماز میں ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ کو بہت پست آواز سے پڑھتے دیکھا اور فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کو بہت بیبلند آواز سے، اور بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ کو دیکھا کہ کچھ ایک سورت سے پڑھا اور کچھ دوسری سے لیا، حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے تینوں صاحبوں سے وجہ دریافت فرمائی،

صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے عرض کی: قد اسمعت من ناجیت یارسول اللہ میں جس سے مناجات کرتا ہوں وہ اس پست آواز کو بھی سنتا ہے۔ فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے عرض کی: یارسول اللہ اوقظ الوسنان واطرد الشیطان یارسول اللہ میں اس لئے اتنی آواز سے پڑھتا ہوں کہ اونگھتا جاگے اور شیطان بھاگے۔ بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے عرض کی: کلام طیب یجمعہ اللہ

۱ ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۴۸ صفحہ 470 از 721

Some of it to another, O Messenger of Allah! The Holy Quran is all pure speech. I mix some from here and some from there. The divine will is just so. He said: Each of you has done the right thing, you have done a correct deed. It is stated in Fatawa Khulasah:

Arabic	Urdu
Moving from one verse of a Surah to another verse of another Surah, or another verse of the same Surah with verses between them, is disliked (Makruh) in obligatory prayers (Fara'id). As for voluntary prayers (Nawafil), it is not disliked. (Summary)	Moving from a verse of one Surah to a verse of another Surah, or to another verse of the same Surah when there are several verses in between, is disliked in obligatory prayers but not disliked in voluntary prayers. (Summary)

It is stated in Ghunyah Sharh Munyah:

Arabic	Urdu
Reciting a verse from among verses is like reciting a Surah from among Surahs. Just as reciting scattered Surahs from the middle of the Quran does not change the composition and order, reciting one verse from each Surah also does not change it.	Reciting a verse from among verses is like reciting a Surah from among Surahs. Therefore, just as reciting from scattered Surahs does not create a change in the Quranic composition and order, similarly, reciting one verse from each Surah does not create a change.

It is stated in Radd al-Muhtar:

Arabic	Urdu
As for joining scattered verses, it is not disliked just as joining scattered Surahs is not disliked, based on the evidence we mentioned regarding recitation in prayer. And Allah knows best.	In any case, joining scattered verses is not disliked, just as joining scattered Surahs is not disliked. The evidence for this is what we mentioned in 'Recitation in Prayer'. And Allah Almighty knows best.

Issue 1075: From Dhampur, Muhalla Bandu Qachiyan, District Bijnor, 8 Dhu al-Qi'dah 1331 AH. Inquired by Allah Diya. Respected Maulana Saheb, may your excellence increase. After greetings, it is requested that the person who...

1. Sunan Abi Dawud, Chapter on Raising the Voice in Prayer at Night, Printed at Aftab Alam Press, Lahore, 1/188.
2. Khulasat al-Fatawa, Chapter Eleven on Recitation, Printed at Maktaba Habibiyah, Quetta, 1/97.
3. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Additions on what is disliked of the Quran in prayer, Printed at Suhail Academy, Lahore, p. 507.
4. Radd al-Muhtar, end of Chapter on Prostration of Recitation, Printed by HM Saeed Company, Karachi, 2/119.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

कुछ हिस्सा दूसरे से, ऐ अल्लाह के रसूल! कुरान मजीद सब पाक कलाम है। मैं कुछ यहाँ से और कुछ वहाँ से मिला लेता हूँ। अल्लाह की इच्छा ऐसी ही है। आपने फरमाया: तुम सबने सही बात की है, सही काम किया है। फतावा खुलासा में है:

अरबी

एक सूरा की एक आयत से दूसरी सूरा की दूसरी आयत पर जाना, या उसी सूरा की दूसरी आयत पर जाना जबकि उनके बीच में आयतें हों, फर्ज़ नमाज़ों में मकरूह (नापसंद) है। जहाँ तक नफ़्ल नमाज़ों की बात है, तो यह मकरूह नहीं है। (संक्षिप्त)

उर्दू

एक सूरा की आयत से दूसरी सूरा की आयत या उसी सूरा की दूसरी आयत की तरफ जाना जबकि उनके दरमियान चंद आयतें हों, फ़राइज़ में मकरूह है मगर नवाफ़िल में मकरूह नहीं। (संक्षिप्त)

ग़ुनिया शरह मुनिया में है:

अरबी

आयतों के बीच से एक आयत का पढ़ना वैसे ही है जैसे सूरतों के बीच से एक सूरा का पढ़ना। तो जिस तरह कुरान के बीच से अलग-अलग सूरतों को पढ़ना उसकी तरतीब और नज़्म को नहीं बदलता, वैसे ही हर सूरा से एक-एक आयत पढ़ना भी उसे नहीं बदलता।

उर्दू

आयतों में से किसी आयत का पढ़ना ऐसे ही है जैसे सूरतों में से किसी सूरत का पढ़ना। तो जिस तरह मुतफ़र्रिक़ (अलग-अलग) सूरतों में से क़िरात करना कुरानी तालीफ़ व नज़्म में तब्दीली पैदा नहीं करती, इसी तरह हर सूरत से किसी एक आयत का पढ़ना तब्दीली पैदा नहीं करता।

रद्द-उल-मुहतार में है:

अरबी

जहाँ तक मुतफ़र्रिक़ (अलग-अलग) आयतों को मिलाने की बात है, तो यह मकरूह नहीं है, जैसे मुतफ़र्रिक़ सूरतों को मिलाना मकरूह नहीं है, उस दलील की बिना पर जो हमने नमाज़ में क़िरात के बारे में ज़िक्र की है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उर्दू

बहरहाल मुतफ़र्रिक़ आयतों को मिलाना मकरूह नहीं जैसा कि मुतफ़र्रिक़ सूरतों का मिलाना मकरूह नहीं। इस पर दलील वही है जो हमने 'क़िरात फ़िस-सलात' में ज़िक्र की है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 1075: धामपुर मोहल्ला बंधु क़चियाँ ज़िला बिजनौर से, 8 ज़ीक़ादा 1331 हिजरी। मुसतफ़्सी (पूछने वाला): अल्लाह दिया। जनाब फ़ैज़-इन्तिसाब फ़ज़ाइल-मआब जनाब मौलाना साहब, ज़ादा फ़ज़्लुकुम। आदाब के बाद गुज़ारिश है कि जो शख़्स...

1. सुनन अबू दाऊद, बाब: नमाज़-ए-शब में क़िरात के दौरान आवाज़ बुलंद करना, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/188
2. खुलासा-उल-फ़तावा, ग्यारहवां बाब: क़िरात के बयान में, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 1/97
3. ग़ुनिया-तुल-मुस्तमली शरह मुनिया-तुल-मुसल्ली, नमाज़ में कुरान की नापसंद बातों का पूरक, सुहैल एकेडमी लाहौर, सफ़ा 507
4. रद्द-उल-मुहतार, आख़िरी बाब: सजदा-ए-तिलावत, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/119

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

بعضہ الی بعض یا رسول اللہ قرآن مجید سب پاکیزہ کلام ہے کچھ یہاں سے کچھ وہاں سے ملالیتا ہوں ارادہ الہیہ یو نہیں ہوتا ہے فرمایا: کلکم قد اصاب تم تینوں نے ٹھیک بات کی درست کام کیا۔

فتاوی خلاصہ میں ہے:

عربی	اردو
الانتقال من اٰیة من سورة الی اٰیة اخری من سورة اخری او اٰیة من هذه السورة بینهما ایات مکروه في الفرائض اما في النوافل لایکره اھ ملتقطا	ایک سورت کی آیت سے دوسری سورت کی آیت یا اسی سورت کی دوسری آیت کی طرف انتقال کرنا جبکہ ان کے درمیان چند آیات ہوں فرائض میں مکروہ ہے مگر نوافل میں مکروہ نہیں اھ ملتقطا (ت)

غنیہ شرح منیہ میں ہے:

عربی	اردو
قراة اٰیة من بین الایات کقراة سورة من بین السور فکما لایکون قراة سورة متفرقة من اثناء القران مغیر التالیف والنظم لایکون قراة اٰیة من کل سورة مغیرا له	آیات میں سے کسی آیت کا پڑھنا ایسے ہی ہے جیسے سورتوں میں سے کسی سورت کا پڑھنا ہے تو جس طرح متفرق سورتوں میں سے قرات کرنا قرآنی تالیف و نظم میں تبدیلی پیدا نہیں کرتی اسی طرح ہر سورت سے کسی ایک آیت کا پڑھنا تبدیلی پیدا نہیں کرتا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی	اردو
اماضم ایات متفرقة فلا یکرہ کما لایکرہ ضم سور متفرقة بدلیل ماذکرناہ من القراۃ في الصلوۃ واللہ تعالی اعلم۔	بہر حال آیات متفرقہ کو ملانا مکروہ نہیں جیسا کہ سور متفرقہ کا ملانا مکروہ نہیں اس پر دلیل وہی ہے جو ہم نے قراۃ فی الصلوۃ میں ذکر کی ہے۔ واللہ تعالی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۷۵: از دھامپور محلہ بند و قچیاں ضلع بجنور ۸ ذیقعدہ ۱۳۳۱ھ مسئولہ اللہ دیا جناب فیض انتساب فضائل مآب جناب مولانا صاحب زاد فضلکم بعد آداب گزارش ہے کہ جو شخص

1 سنن ابوداؤد باب رفع الصوت بالقراۃ فی صلوۃ اللیل مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۱۸۸ 2 خلاصۃ الفتاوی الفصل الحادی عشر فی القراۃ مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/ ۹۷ 3 غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی تتمات فیما یکرہ من القرآن فی الصلوۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۰۷ 4 ردالمحتار، آخر باب سجود التلاوۃ ، مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۱۹/۲

Fatawa Rizwia Volume VII

Question: A person observes fasting and prayers but intentionally skips Tarawih prayers. Is there a warning (punishment) for him or not? Also, write why Hazrat Abu Bakr (may Allah be pleased with him) did not perform them? Is there a warning for him or not?

The Answer: The Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic] Alaykum bi-sunnati wa sunnat al-khulafa' ar-rashidin addu alayha bi-nawajid - 1 [Translation] It is mandatory for you to follow my Sunnah and the Sunnah of the Rightly Guided Caliphs; hold fast to it with your teeth.

And he said: [Arabic] Iqtadu bi-alladhina min ba'di Abi Bakr wa Umar - 2 [Translation] Follow those who come after me, Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them), who will be caliphs after me.

The Master of the Universe (may peace and blessings of Allah be upon him) led the Tarawih congregation for three nights and then discontinued it out of fear that it might be made obligatory. Thus, at that time it had not yet become Sunnah Mu'akkadah. When the Commander of the Faithful, Faruq-e-Azam (may Allah be pleased with him), implemented it and the general companions (may Allah be pleased with them) gathered for it, from that time it became Sunnah Mu'akkadah—not only by the act of the Commander of the Faithful, but also by the instructions of the Master of the Messengers (may peace and blessings of Allah be upon him). Now, one who abandons it is certainly abandoning a Sunnah Mu'akkadah, and one who habitually abandons it is a transgressor and sinner. And Allah Almighty knows best.

Problem 1076: From Banaras Ram Nagar, sent by Hafiz Imam-ud-Din Sahib, 5 Ramadan 1346 AH.

When I (the humble one) completed memorizing the Quran, people had me lead the prayer. The Imam of the mosque happily gave me Rs. 5 (five rupees), which I immediately presented as an offering to my respected teacher. One of my school fellows wished that I give some of those five rupees as a blessed donation. However, the condition of the teacher seemed more deserving compared to the donation, so I did not give anything from it as a donation. In the second year, it was known that this year the Imam would give Rs. 7. Then it was heard that he would give only Rs. 5. Based on a strong suspicion, it was thought that he reduced it to five because of that

school fellow, whose wish for a donation I had not fulfilled. Therefore, I complained to him that Teacher...

1. Sunan Abu Dawud, final chapter on adhering to the Sunnah, published by Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/97.
2. Jami' al-Tirmidhi, Merits of Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him), published by Amin Company, Kutub Khana Rashidiyah Delhi, India, 2/20.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

प्रश्न: एक व्यक्ति रोज़ा और नमाज़ का पाबंद है, लेकिन जानबूझकर तरावीह छोड़ देता है। क्या उसके लिए कोई चेतावनी (वईद) है या नहीं? और यह भी लिखें कि हज़रत अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उन्हें क्यों नहीं पढ़ा? क्या उनके लिए कोई वईद है या नहीं?

उत्तर: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

[अरबी] ١ - عليكم بسنتى وسنة الخلفاء الراشدين عضوا عليها بالنواجذ [अनुवाद] तुम पर मेरी सुन्नत और खुलफ़ा-ए-राशिदीन की सुन्नत का पालन करना लाज़िम है, इसे दांतों से मज़बूती से पकड़ो।

और फ़रमाया: [अरबी] ٢ - اقتدوا بالذين من بعدى ابى بكر و عمر। [अनुवाद] उन लोगों का अनुसरण करो जो मेरे बाद होंगे: अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा), जो मेरे बाद खलीफा होंगे।

सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तीन रातों तक तरावीह की इमामत की और फिर इस डर से कि कहीं यह फ़र्ज़ न हो जाए, इसे छोड़ दिया। उस समय तक यह सुन्नत-ए-मुअक्कदा नहीं हुई थी। जब अमीरुल मोमिनीन फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसे जारी किया और आम सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) इस पर एकत्रित हुए, तब से यह सुन्नत-ए-मुअक्कदा हो गई—केवल अमीरुल मोमिनीन के कार्य से नहीं, बल्कि सैय्यदुल मुर्सलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के निर्देशों से भी। अब जो इसे छोड़ता है, वह निश्चित रूप से सुन्नत-ए-मुअक्कदा को छोड़ रहा है, और इसे छोड़ने का आदी व्यक्ति फ़ासिक़ और गुनाहगार है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०७६: बनारस राम नगर से, हाफ़िज़ इमाम उद्दीन साहिब द्वारा प्रेषित, ५ रमज़ान १३४९ हिजरी।

जब मुझ तुच्छ का हिफ़्ज़ पूरा हो गया, तो लोगों ने उसी से नमाज़ पढ़वाई। मस्जिद के इमाम साहिब ने खुशी-खुशी ५ पाँच रुपये मुझे दिए, जिसे मैंने उसी समय अपने सम्मानित उस्ताद की नज़र कर दिया। मेरे एक मदरसा के साथी की इच्छा थी कि मैं इन पाँच में से कुछ चंदा तबर्रुक में दूँ, लेकिन हज़रत उस्ताद की स्थिति तबर्रुक के मुक़ाबले अधिक प्राथमिकता वाली लगी, इसलिए मैंने उसमें से कुछ भी चंदा तबर्रुक में नहीं दिया। दूसरे साल मालूम हुआ कि इस साल इमाम साहिब ७ रुपये देंगे।

फिर सुना गया कि वह ५ ही देंगे। इस पर प्रबल विचार के आधार पर समझा गया कि उस मदरसा के साथी की वजह से इसे पाँच कर दिया गया है, जिसकी इच्छा के अनुसार मैंने चंदा तबर्रुक में नहीं दिया था। इसलिए मैंने उनसे शिकायत की कि उस्ताद...

1. सुनन अबू दाऊद, सुन्नत को थामने का आखिरी अध्याय, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर द्वारा प्रकाशित, 2/97.
2. जामे अल-तिरमिज़ी, अबू बक्र अल-सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) के गुण, अमीन कंपनी, कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली, भारत द्वारा प्रकाशित, 2/20.

पृष्ठ ७२१ में से ४७२

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

صوم وصلوٰۃ کا پابند ہے مگر تراویح قصداً چھوڑ دیتا ہے اس کے واسطے وعید ہے یا نہیں؟ اور یہ بھی تحریر کریں کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کیوں نہیں پڑھیں؟ ان پر وعید ہے یا نہیں؟

الجواب: رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا:

علیکم بسنتی وسنۃ الخلفاء الراشدین عضوا علیھا بالنواجذ - 1 تم پر لازم ہے میری سنت کا اتباع اور خلفائے راشدین کی سنت کا، اسے دانتوں سے مضبوط پکڑو۔

اور فرمایا: اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر وعمر - 2 ابوبکر و عمر (رضی اللہ تعالیٰ عنہما) کی پیروی کرو جو میرے بعد خلیفہ ہوں گے۔

سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے تین شب تراویح میں امامت فرما کر بخوف فرضیت ترک فرمادی تو اس وقت تک وہ سنت مؤکدہ نہ ہوئی تھی، جب امیر المومنین فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اسے اجرا فرمایا اور عامہ صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم اس پر مجتمع ہوئے اس وقت سے وہ سنت مؤکدہ ہوئی نہ فقط فعل امیر المومنین سے، بلکہ ارشادات سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے۔ اب ان کا تارک ضرور تارک سنت مؤکدہ ہے اور ترک کا عادی فاسق و عاصی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۷۶: از بنارس رام نگر مرسلہ حافظ امام الدین صاحب ۵ رمضان ۱۳۴۶ھ

جب احقر کا حافظہ ہو گیا تو لوگوں نے اسی سے پڑھوایا مسجد کے پیش امام صاحب نے بخوشی ص ۵ پانچ روپے احقر کو عنایت کئے جسے احقر نے اسی وقت اپنے استاد مکرم کی نذر کر دی

میرے ایک مکتبی بھائی کی خواہش تھی کہ ان پانچ میں سے چندہ تبرک میں کچھ دوں مگر حضرت استادی کی حالت بمقابلہ تبرک قابل ترجیح معلوم ہوئی لہذا میں نے چندہ تبرک میں اس میں سے کچھ نہ دیا دوسرے سال معلوم ہوا کہ اب کے سال امام صاحب مع ص - ۷ - دے دیں گے پھر سنا گیا کہ ص - ۵ - ہی دیں گے، اس پر قوی خیال کی بنا پر سمجھا گیا کہ انہیں مکتبی بھائی صاحب کی بدولت پانچ کر دیا گیا ہے جن کی غرض کے مطابق چندہ تبرک میں نے نہیں دیا تھا اس لئے میں نے ان سے شکایت کی کہ استاذ

1 سنن ابوداؤد آخر باب فی لزوم السنة مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۹۷ 2 جامع الترمذی مناقب ابی بکر الصدیق رضی اللہ عنہ مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی بھارت ۲/ ۲۰

They are mine as well as yours, so why are you intent on harming them instead of seeking their well-being? On this, the conversation escalated and reached the ears of the mosque's Imam. After that, I felt severe regret regarding the discussion about money and a fear arose in my heart that my reward might be voided. Therefore, I publicly declared, 'Gentlemen, I do not fix any wages. Whatever discussion took place was due to the argument with the brother.' Then, on the day of the completion (khatm), the Imam gave seven rupees. At the time of taking them, the state of my (humble one's) heart was strange. However, thinking of the benefit of my respected teacher, I presented them to him immediately. Nonetheless, I always have this fear that although we do not take for ourselves, we still take. But with the thought that now the respected teacher might be relying on getting seven rupees, which he would give to me and then I could manage certain tasks, it becomes difficult to refuse. What is the ruling on 'Shabeena' (all-night Quran recitation) where a few Hafiz join together to complete it in one day?

The Answer: May Allah Subhan-o-Ta'ala bless such servants who avoid taking wages for the Great Quran. You should clearly state that you recite solely for fulfilling the Sunnah and seeking reward, and do not desire or expect any compensation. After this, whatever service the Imam or any Muslim performs, it cannot be considered wages. Taking it is lawful, and giving it to the teacher is a source of good fortune. It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan: 'The explicit statement prevails over inference.' (Explicitly stating no wages are wanted overrides any inferred expectation - Trans). Shabeena, where one or more Hafiz join to complete the Quran in a single night, is 'Makruh' (disliked). Elders have completed the Quran in one night for years, but that was for themselves, not in a congregation where all sorts of people are present, especially most, or perhaps all, who might consider it a burden and participate only out of social pressure. It is in a Sahih Hadith: 'When any of you leads the people in prayer, he should be brief.' (Trans). And it is said: 'Allah does not tire (of giving rewards) until you get tired (of performing good deeds).' (Trans). And Allah knows best.

Issue 77: From Auraiya, District Etawah, Madrasa Islamia, sent by Abdul Hayy Sahib, Teacher, 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue of raising hands for prayer after every four rak'ahs of Taraweeh...

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, published by Matba' Mujtabai Delhi India 159/2 2 Sahih al-Bukhari, Chapter: When one prays for oneself, let him lengthen as he wishes, published by Qadeemi Kutub Khana Karachi 117/9 3 Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Sayyida Aisha (may Allah be pleased with her), published by Dar al-Fikr Beirut 247/6

वे मेरे भी हैं और आपके भी, फिर आप उनकी भलाई के बजाय उन्हें नुकसान पहुँचाने पर क्यों आमादा हैं? इस पर बात बढ़ गई और मस्जिद के इमाम साहब के कानों तक पहुँची। इसके बाद मुझे रुपयों की बातचीत पर गहरा अफ़सोस हुआ और दिल में डर पैदा हुआ कि कहीं मेरा सवाब (पुण्य) ज़ाया न हो जाए। इसलिए मैंने सार्वजनिक रूप से कहा कि 'साहबों, मैं कोई मज़दूरी तय नहीं करता। ये जितनी भी बातें हुई हैं, भाई साहब से बहस बढ़ जाने के कारण हुई हैं।' फिर कुरान मुकम्मल होने के दिन इमाम साहब ने सात रुपये दिए। उन्हें लेते वक्त मुझ नाचीज़ के दिल की अजीब हालत थी, लेकिन अपने मोहतरम उस्ताद के फायदे का सोचकर उसी वक्त उनकी खिदमत में पेश कर दिया। फिर भी मुझे हमेशा यह डर रहता है कि हालाँकि हम अपने लिए नहीं लेते, फिर भी लेते तो हैं। लेकिन इस ख्याल से कि अब उस्ताद साहब को भरोसा होगा कि उन्हें सात रुपये मिलेंगे जो वे मुझे देंगे और फिर उससे मेरे फलां-फलां काम चलेंगे, लेने से इनकार करते भी नहीं बनता। 'शबीना' कैसा है जो एक ही दिन में कुछ हाफ़िज़ मिलकर ख़त्म करते हैं?

अल-जवाब (उत्तर): अल्लाह सुब्हानहू व तआला ऐसे बंदों को बरकत दे जो कुरान-ए-अज़ीम पर उजरत (मज़दूरी) लेने से बचें। आप साफ़ कह दें कि 'मैं सिर्फ सुन्नत की अदायगी और सवाब हासिल करने के लिए पढ़ता हूँ, कोई मुआवज़ा नहीं चाहता और न ही होगा।' इसके बाद इमाम या कोई मुसलमान जो भी ख़िदमत (सेवा/तोहफा) करे, वह उजरत नहीं हो सकती। उसे लेना हलाल (वैध) है और उस्ताद को देना सौभाग्य की बात है। फतावा इमाम क़ाज़ी ख़ान में है: 'الصریح یفوق الدلالۃ' (स्पष्ट कथन अनुमान पर भारी होता है। - अनुवाद)। शबीना जिसमें एक या कई हाफ़िज़ मिलकर (एक ही रात में कुरान) ख़त्म करते हैं, मकरूह (नापसंद) है। बुजुर्गों ने बरसों तक एक-एक रात में ख़त्म किया है, लेकिन वह ख़ास अपने लिए था, न कि ऐसी जमाअत में जिसमें हर तरह के लोग हों, ख़ासकर ज़्यादातर बल्कि शायद सब वही हों जो इसे बोझ समझें और लोक-लाज के कारण शामिल रहें। सही हदीस में है: 'اذا امر احدکم الناس فلیخفف' (जब तुम में से कोई लोगों की इमामत करे, तो उसे संक्षिप्त रखना चाहिए। - अनुवाद)। और फ़रमाया: 'لا یسأم حتی تسأموا' (अल्लाह सवाब देने में कमी नहीं करता जब तक कि तुम न उकता जाओ। - अनुवाद)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला ७७: औरैया, जिला इटावा, मदरसा इस्लामिया से अब्दुल हई साहब, मुदर्रिस (शिक्षक), १३३७ हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि तरावीह की हर चार रकअत पर हाथ उठाकर दुआ माँगना...

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत १५९/२
2. सहीह बुखारी, बाब: जब अपनी ज़ात के लिए नमाज़ पढ़े तो जितना चाहे लंबा करे, मुतबूआ कदीमी कुतुब खाना कराची ११७/९
3. मुस्नद अहमद बिन हनबल, हदीस सय्यदा आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा, मुतबूआ दारुल फिक्र बेरुत २४७/६

पृष्ठ ४७३ का ७२१

میرے بھی ہیں اور آپ کے بھی، پھر آپ ان کی بھلائی کے بجائے ان کی نقصان رسانی کے درپے کیوں ہیں؟ اس پر بات بڑھی اور امام صاحب مسجد کے کانوں تک پہنچی، اس کے بعد مجھے روپے کی گفتگو پر سخت افسوس ہوا اور دل میں خطرہ پیدا ہوا کہ کہیں میرا ثواب نہ زائل ہو جائے اس لئے میں نے باعلان کہا کہ صاحبو میں کوئی اجرت نہیں مقرر کرتا ، یہ جس قدر باتیں ہوئی ہیں بھائی صاحب سے بات بڑھ جانے کے سبب ہوئیں، پھر ختم کے دن امام صاحب نے سات ہی روپے دیئے جنہیں لیتے وقت احقر کے دل کی عجیب حالت تھی مگر بخیال نفع استاد مکرم کے لئے اور اسی وقت اُن کی خدمت میں پیش کردیا تاہم مجھے ہر وقت اس کا خطرہ رہتا ہے کہ گو ہم اپنے لئے نہیں لیتے پھر بھی لیتے ہیں۔ لیکن اس خیال سے کہ اب استاذ مکرم کو بھروسا رہتا ہو گا کہ اسے سات روپے ملیں گے اور یہ مجھے دے گا اور پھر اس سے میرا فلاں فلاں کام چلے گا لینے سے انکار کرتے بھی نہیں بنتا۔ شبینہ کیسا ہے جو ایک دن میں چند حفاظ مل کر ختم کرتے ہیں۔

الجواب: مولی سبحانہ و تعالیٰ ایسے بندوں کو برکت دے جو قرآن عظیم پر اُجرت لینے سے بچیں آپ صاف کہہ دیں کہ محض ادائے سنت و حصول ثواب کے لئے پڑھتا ہوں کوئی معاوضہ نہ چاہتا ہوں نہ ہو گا اس کے بعد امام یا جو مسلمان کچھ خدمت کریں وہ اُجرت نہیں ہو سکتی اس کا لینا حلال اور استاذ کو دینا سعادت مندی، فتاویٰ امام قاضی خاں میں ہے: الصریح یفوق الدلالۃ (صریح کو دلالت پر فوقیت ہے۔ ت) شبینہ کہ ایک یا چند حافظ مل کر کرتے ہیں مکروہ ہے، اکابر نے ایک ایک رات میں برسوں ختم فرمایا ہے مگر وہ خاص اپنے لئے نہ کہ جماعت میں جس میں ہر قسم کے لوگ ہوں خصوصاً اکثر بلکہ شاید کل وہی ہوں جو اسے بار سمجھیں اور شرما شرمی شریک

رہیں۔ حدیث صحیح میں ہے: اذا امر احدکم الناس فلیخفف (جب تم میں کوئی لوگوں کی امامت کرائے تو تخفیف سے کام لے۔ت) اور ارشاد فرمایا: لا یسأم حتی تسأموا (اللہ تعالٰی ثواب میں کمی نہیں فرماتا جب تک تم نہ اکتاؤ۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۷۷: از اور یا ضلع اٹاوہ مدرسہ اسلامیہ مرسلہ عبدالحی صاحب مدرس ۷ ۱۳۳ ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ تراویح کے ہر چار رکعت پر ہاتھ اٹھا کر دعا مانگنا...

---

1 در مختار ، کتاب الہبہ ، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱۵۹/۲ 2 صحیح البخاری باب اذا صلی لنفسہ فلیطول ماشاء مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۱۷/۹ 3 مسند احمد بن حنبل حدیث سیدہ عائشہ رضی اللہ تعالٰی عنہا مطبوعہ دارالفکر بیروت ۲۴۷/۶

Fatawa Razawiyya Volume VII

...should he recite only the tasbeeh without raising hands?

The Answer: What is the need to raise hands during tasbeeh? Yes, if someone is making a supplication (dua), then they should raise their hands. And Allah Almighty knows best.

Question 1078: From Calcutta, Manik Tala, Haji Zakaria Lane Number 1, sent by Sheikh Roshan Ali Sahib, 13 Shawwal 1337 AH. A person who claims to be from the Ahl-us-Sunnah says that within the Tarawih prayer there are two things: one is the recitation of the Holy Quran, which is obligatory (fard), and the second is Tarawih itself, which is an emphasized sunnah (sunnat-e-muakkada). He claims that when the Holy Quran is recited within the Tarawih prayer, only one of these two things is fulfilled while the other remains; meaning, the reward for the sunnat-e-muakkada of Tarawih is obtained, but one remains deprived of the reward for the recitation, which is fard. Therefore, the people of the congregation should sit after the Tarawih prayer and listen to the Holy Quran from someone so that both rewards can be achieved. Is this statement of Zaid correct?

The Answer: Zaid's statement is purely false and an attempt to create an innovation (bid'at) in the religion, and it is a slander against the pure Shari'ah. Tarawih is a sunnat-e-muakkada. Reciting at least one verse in every prayer, every month, and at all times is fard. To claim that reciting the entire Holy Quran outside of prayer specifically during the noble month of Ramadan is fard is pure ignorance. When Tarawih is performed and the entire Great Quran is recited and heard therein, both sunnahs are fulfilled. By the help of Allah Almighty, the reward for both is obtained. Sitting after Tarawih to listen to the entire Holy Quran again is far from being fard; it is neither wajib (obligatory), nor sunnat-e-muakkada, nor ghair-muakkada (non-emphasized sunnah). If someone does it, it is a recommended (mustahab) act like recitation at other times, but to consider it fard, wajib, or muakkada is prohibited (haram) and an innovation (bid'at). Furthermore, to consider the Quran recited during Tarawih as insufficient is severe ignorance. And there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Most Great. It is stated in Radd al-Muhtar:

"Reciting the completion [of the Quran] in the Tarawih prayer is Sunnah. It was authenticated in Al-Khaniyah and others, attributed in Al-Hidayah to most scholars, in

Al-Kafi to the majority, and in Al-Burhan it is mentioned that this is narrated from Abu Hanifa and transmitted in the traditions."

The completion of the Quran in Tarawih is Sunnah; this is stated as correct in Khaniyah etc. In Hidayah, it is attributed to most scholars, in Kafi to the majority, and in Burhan it says that this is what is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) in the traditions. (T)

It is stated in Al-Kafi and Hindiyyah: "The Sunnah in Tarawih is indeed the completion." Completing the Quran once in Tarawih is Sunnah, so the people...

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/46. Page 474 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

...चाहिए या सिर्फ तस्बीह बिना हाथ उठाए पढ़े?

उत्तर: तस्बीह में हाथ उठाने की क्या ज़रूरत? हाँ, अगर कोई दुआ माँगे तो हाथ उठाए। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १०७८: कलकत्ता, मानिकतला, हाजी ज़करिया लेन नंबर १ से, प्रेषक शेख रोशन अली साहब, १३ शव्वाल १३३७ हिजरी। एक व्यक्ति जो खुद को अहले-सुन्नत कहता है, उसका कहना है कि तरावीह की नमाज़ में दो चीज़ें हैं: एक क़ुरआन मजीद की क़िरात (पाठ) जो कि फ़र्ज़ है, और दूसरी तरावीह जो सुन्नते-मुअक्कदा है। जब तरावीह की नमाज़ में क़ुरआन शरीफ़ पढ़ा गया, तो उपरोक्त दो चीज़ों में से एक अदा हुई और एक रह गई; यानी तरावीह सुन्नते-मुअक्कदा का सवाब तो हासिल हुआ लेकिन क़िरात के सवाब से वंचित रह गए जो कि फ़र्ज़ है। इसलिए जमात के लोग तरावीह की नमाज़ के बाद बैठ जाएँ और किसी से पूरा क़ुरआन शरीफ़ सुन लें ताकि दोनों सवाब हासिल हो जाएँ। क्या ज़ैद का यह कहना सही है?

उत्तर: ज़ैद का यह कहना सरासर ग़लत और दीन (धर्म) में बिदअत (नवाचार) पैदा करना है और शरीयते-मुतहरा पर इफ़्तरा (आरोप) है। तरावीह सुन्नते-मुअक्कदा है। हर नमाज़ में, हर महीने, हर समय सिर्फ एक आयत का पढ़ना फ़र्ज़ है। यह कहना कि पूरे क़ुरआन मजीद की तिलावत नमाज़ के बाहर विशेष रूप से रमज़ान शरीफ़ में फ़र्ज़ है, यह निरी अज्ञानता है। जब तरावीह पढ़ी गई और उसमें पूरा क़ुरआन-ए-अज़ीम पढ़ा और सुना गया, तो दोनों सुन्नतें अदा हो गईं। अल्लाह तआला की सहायता से दोनों का सवाब मिल गया। तरावीह के बाद बैठकर फिर से पूरा क़ुरआन मजीद सुनना फ़र्ज़ तो दूर, न वाजिब है, न सुन्नते-मुअक्कदा, न ही गैर-मुअक्कदा। अगर कोई ऐसा करता है, तो वह अन्य समयों में तिलावत की तरह एक मुस्तहब (पसंदीदा) कार्य है, लेकिन इसे फ़र्ज़, वाजिब या मुअक्कदा समझना हराम और बिदअत है। और उस क़ुरआन करीम को जो तरावीह में पढ़ा गया, उसे नाकाफी समझना घोर अज्ञानता है। "व ला हौला व ला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलिय्यिल अज़ीम" (अल्लाह के सिवा न कोई शक्ति है न बल)। 'रद्दुल मुहतार' में लिखा है:

"तरावीह की नमाज़ में क़ुरआन मुकम्मल करना सुन्नत है। इसे ख़ानिया आदि में सही ठहराया गया है, हिदाया में इसे अधिकांश उलेमाओं की ओर, काफ़ी में बहुमत की ओर और बुरहान में इसे इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैहि से वर्णित परंपराओं के रूप में बताया गया है।"

तरावीह में ख़त्म-ए-क़ुरआन सुन्नत है, ख़ानिया वगैरह में इसी को सही कहा गया है। हिदाया में इसका श्रेय अधिकांश बुज़ुर्गों को दिया गया है, काफ़ी में बहुमत को, और बुरहान में है कि यही इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैहि) से हदीसों में वर्णित है। (त)

'काफ़ी' और 'हिन्दिया' में है: "तरावीह में सुन्नत केवल ख़त्म (समापन) ही है।" तरावीह में एक बार क़ुरआन का ख़त्म करना सुन्नत है, तो कौम (लोग)...

1. रद्दुल मुहतार, बाबुल वित्र व नवाफ़िल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, २/४६। पेज ४७४/७२१

چاہئے یا صرف تسبیح بلا ہاتھ اٹھائے پڑھے؟ الجواب: تسبیح میں ہاتھ اٹھانے کی کیا ضرورت، ہاں کوئی دعا مانگے تو ہاتھ اٹھائے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۰۷۸: از کلکتہ مانک تلہ حاجی زکریا لین نمبر ۱ مرسلہ شیخ روشن علی صاحب ۱۳ شوال ۱۳۳۷ھ ایک شخص جو اپنے کو اہلسنت سے کہتا ہے اس کا قول ہے کہ نماز تراویح کے اندر دو چیزیں ہیں ایک قرات قرآن مجید کی جو کہ فرض ہے اور دوسری تراویح سنت مؤکدہ۔ جب نماز تراویح میں قرآن شریف پڑھا گیا تو دونوں مذکورہ بالا چیزوں سے ایک ادا ہوئی ایک باقی رہ گئی ہے یعنی تراویح سنت مؤکدہ کا ثواب تو حاصل ہوا مگر قرات کے ثواب سے محروم رہ گیا جو کہ فرض ہے اس لئے جماعت کے لوگ بعد نماز تراویح کے بیٹھ جائیں کسی سے قرآن شریف سن لیں تاکہ دونوں ثواب حاصل ہو جائیں، کیا یہ قول زید کا صحیح ہے؟ الجواب: زید کا قول محض باطل اور دین میں بدعت پیدا کرنا ہے اور شریعت مطہرہ پر افتراء ہے، تراویح سنت مؤکدہ ہے صرف ایک آیت کا پڑھنا ہر نماز میں ہر مہینے ہر وقت میں فرض ہے تمام قرآن مجید کی تلاوت خارج نماز خاص رمضان شریف میں فرض ہو یہ جہل محض ہے، جب تراویح پڑھیں اور ان میں قرآن عظیم پورا پڑھا سنا دونوں سنتیں ادا ہو گئیں دونوں کا ثواب بعونہ تعالٰی مل گیا بعد تراویح بیٹھ کر پھر قرآن مجید پورا سننا فرض درکنار نہ واجب نہ سنت مؤکدہ نہ غیر مؤکدہ۔ اگر کوئی کرے تو ایک مستحب ہے جیسے اور اوقات میں تلاوت اور اسے فرض یا واجب یا مؤکدہ سمجھنا حرام و بدعت، اور وہ قرآن کریم کہ تراویح میں پڑھا گیا اسے ناکافی سمجھنا سخت جہالت ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ ردالمحتار میں ہے:

قرأة الختم فی صلوة التراویح سنة، و صححه فی الخانیة وغیرها، وعزاه فی الهدایة الی اکثر المشایخ، وفی الکافی الی الجمهور، وفی البرهان، و هو المروی عن ابی حنیفة والمنقول فی الاثار۔

تراویح میں ختم قرآن سنت ہے، خانیہ وغیرہ میں اسی کو صحیح کہا ہے، ہدایہ میں اس کی نسبت اکثر مشائخ کی طرف کی ہے، کافی میں جمہور کی طرف کی ہے اور برہان میں ہے کہ یہی امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تعالٰی سے آثار میں منقول ہے۔ (ت)

کافی و ہندیہ میں ہے: السنة فی التراویح انما هو الختم تراویح میں ایک دفعہ ختم قرآن سنت ہے تو قوم

1 ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۴۶ Page 474 of 721

Fatawa Rizvia Volume 7

...once, it should not be abandoned due to the laziness or lethargy of the people. 1 And Allah Almighty knows best. | And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1079: From Kashipur town, Qazi Bagh locality, District Nainital. Questioner: Mr. Sheikh Allah Bakhsh and Muhammad Wazir Khan, 14 Muharram 1339 AH. What do the scholars of the religion say on this matter: there are 114 surahs in the Holy Quran. If a Hafiz of the Quran recites Bismillah Sharif before every surah in Tarawih, is it permissible or not? Or what is the benefit or loss? A person here recites Bismillah Sharif loudly before every surah. Is it obligatory to object to him or not? They are told that you recite Bismillah Sharif before every surah, but we have never seen any Hafiz or scholar reciting Bismillah loudly. The Answer: It is forbidden to recite Bismillah Sharif loudly in prayer. Only in Tarawih, when completing the recitation of the Holy Quran from Surah Al-Baqarah to Surah An-Nas, it should be recited loudly before any one surah so that the completion is full. Reciting it loudly before every surah is prohibited and against the Hanafi school of thought. The fatwas given by some ignorant people of Gangoh etc. against this are based on foolishness and ignorance. The details are in our treatise "Wasf al-Rajih fi Basmalat al-Tarawih". (Its detail is in our treatise "Wasf al-Rajih fi Basmalat al-Tarawih" - T). And Allah Almighty knows best.

Problem 1080: From Dharmpur, District Bulandshahr, Pargana Dibai, Kothi Nawab Sahib. Questioner: Abdul Rahim, 28 Ramadan 1339 AH. What do the scholars of the religion say on this matter: due to the absence of a Hafiz, Tarawih prayers are recited starting from Surah "Alam Tara Kaifa" (Surah Al-Fil) for twenty rak'ats. But in such a way that in one rak'at one surah is recited and in the second "Qul Huwa Allah" (Surah Al-Ikhlas) is recited, such that in twenty rak'ats nine surahs from "Alam Tara Kaifa" and eleven "Qul Huwa Allah" are recited. But in the eleventh rak'at, when Surah "Idha Ja'a" (Surah An-Nasr) is recited, and in the twelfth "Qul Huwa Allah", then one surah "Tabbat" (Surah Al-Masad) is left out in between. Similarly, when in the nineteenth rak'at "Qul Huwa Allah" is recited and in the twentieth "An-Nas" (Surah An-Nas), then "Al-Falaq" is left out. Is there any dislike (karahat) in this case or not? Please explain and be rewarded. The Answer: Both these situations will be a cause of dislike because leaving out a small surah in between is disliked (makruh). It is easy that...

---

1 Fatawa Hindiyyah, Section on Tarawih, published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/711.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

...एक बार, लोगों की सुस्ती और काहिली के कारण इसे नहीं छोड़ा जाना चाहिए। 1 और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १०७९: कस्बा काशीपुर, मोहल्ला काज़ी बाग, ज़िला नैनीताल से। मुस्तफ़्ती (प्रश्नकर्ता): जनाब शेख अल्लाह बख्श और मोहम्मद वज़ीर खां, १४ मुहर्रम १३३९ हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि कुरान शरीफ के अंदर जो एक सौ चौदह सूरतें हैं, अगर हाफ़िज़-ए-कुरान तरावीह में हर सूरत में बिस्मिल्लाह शरीफ पढ़े तो जायज़ है या नहीं? या क्या नफ़ा नुकसान है? यहाँ एक शख़्स हर सूरत में बिस्मिल्लाह शरीफ ज़ाहिर करके(ज़ोर से) पढ़ते हैं, तो उन पर एतराज़ वाजिब है या नहीं? उनसे कहते हैं कि आप हर सूरत में बिस्मिल्लाह शरीफ पढ़ते हैं, हमने किसी हाफ़िज़ और आलिम को ज़ाहिर करके बिस्मिल्लाह पढ़ते हुए नहीं देखा। जवाब: नमाज़ में बिस्मिल्लाह शरीफ आवाज़ से पढ़ना मना है। सिर्फ तरावीह में जब कलाम मजीद ख़त्म किया जाए, सूरह बकराह से सूरह नास तक किसी एक सूरह पर आवाज़ से पढ़ ली जाए ताकि ख़त्म पूरा हो। हर सूरत से पहले आवाज़ से पढ़ना मना है और मज़हब-ए-हनफ़ी के खिलाफ है। गंगोह वगैरह के कुछ जाहिलों ने जो इसके खिलाफ फतवा दिया है, वह हिमाकत और जहालत है। और तफ़्सील हमारे रिसाले "औसाफ़-उर-राजीह फ़ी बसमलत-उत-तरावीह" में है। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १०८०: धरमपुर, जिला बुलंदशहर, परगना डिबाई, कोठी नवाब साहब से। मुस्तफ़्ती: अब्दुल रहीम, २८ रमज़ान १३३९ हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि नमाज़-ए-तरावीह हाफ़िज़ न होने की वजह से सूरह "अलम तरा कैफ़" (सूरह फ़ील) से पढ़ी जाएँ बीस रकात, लेकिन इस तरह से कि एक रकात में एक सूरह और दूसरी में "कुल हुवल-लाह" (सूरह इख्लास), यहाँ तक कि बीस रकात में नौ सूरह "अलम तरा कैफ़" से और ग्यारह सूरह "कुल हुवल-लाह" पढ़ी जाएँ। मगर ग्यारहवीं रकात में जबकि सूरह "इज़ा जा-अ" (सूरह नस्र) पढ़ी जाए और बारहवीं में "कुल हुवल-लाह", तो एक सूरह "तब्बत" (सूरह लहब) बीच में रह जाती है। और इसी तरह जब उन्नीसवीं रकात में "कुल हुवल-लाह" और बीसवीं में "नास" (सूरह नास), तो "फलक" रह जाती है। इस सूरत में कुछ कराहत है या नहीं? बय्यान फरमाएं सवाब पायें। जवाब: ये दोनों सूरतें कराहत की वजह होंगी क्योंकि बीच में छोटी सूरह छोड़ देना मकरूह है। ये आसान है कि...

---

१ फतावा हिन्दिया, फ़स्ल फ़ीत तरावीह, मतबुआ नूरानी कुतुब खाना पेशावर, १/७११

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

مرة فلایترك لکسل القوم - ۱ واللہ تعالیٰ اعلم | کی سستی اور کاہلی کی وجہ سے اسے ترک نہ کیا جائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۷۹: از قصبہ کاشیپور محلہ قاضی باغ ضلع نینی تال مسئولہ جناب شیخ اللہ بخش و محمد وزیر خاں ۱۴ محرم ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ قرآن شریف کے اندر جو ایک سو چودہ سورتیں ہیں اگر حافظ قرآن تراویح میں ہر سورۃ میں بسم اللہ شریف پڑھے تو جائز ہے یا نہیں؟ یا کیا نفع نقصان ہے؟ ایک شخص یہاں پر ہر سورہ میں بسم اللہ شریف ظاہر کر کے پڑھتے ہیں تو ان پر اعتراض واجب ہے یا نہیں؟ ان سے کہتے ہیں کہ آپ ہر سورہ میں بسم اللہ شریف پڑھتے ہیں ہم نے کسی حافظ اور عالم کو ظاہر کر کے بسم اللہ پڑھتے ہوئے نہیں دیکھا۔
الجواب: نماز میں بسم اللہ شریف آواز سے پڑھنا منع ہے صرف تراویح میں جب ختم کلام مجید کیا جائے سورہ بقرہ سے سورہ ناس تک کسی ایک سورہ پر آواز سے پڑھ لی جائے کہ ختم پورا ہو، ہر سورۃ سے آواز سے پڑھنا ممنوع ہے اور مذہب حنفی کے خلاف۔ گنگوہ وغیرہ کے بعض جاہلوں نے جو اس کے خلاف فتویٰ دیا ہے حماقت و جہالت ہے والتفصیل فی رسالتنا وصاف الراجیح فی بسملۃ التراویح (اس کی تفصیل ہمارے رسالہ "اوصاف الراجیح فی بسملۃ التراویح" میں ہے۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۸۰: از دھرم پور ضلع بلند شہر پر گنہ ڈبائی کوٹھی نواب صاحب مسئولہ عبدالرحیم ۲۸ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ نماز تراویح حافظ کے نہ ہونے سے سورہ الم تر کیف سے پڑھی جائیں بیس رکعت، لیکن اس طریق سے کہ ایک ایک رکعت میں ایک سورۃ دوسری میں قل ہو اللہ یہاں تک کہ بیس رکعت میں نو سورہ الم تر کیف سے اور گیارہ سورہ

قل ہو اللہ پڑھی جائیں مگر گیارہویں رکعت میں جبکہ سورہ اذا جاء پڑھی جائے اور بارہویں میں قل ہو اللہ تو ایک سورہ تبت بیچ میں رہ جاتی ہے اور اسی طرح سے جب انیسویں رکعت میں قل ہو اللہ اور بیسویں میں ناس تو فلق رہ جاتی ہے اس صورت میں کچھ کراہت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: یہ دونوں صورتیں وجہ کراہت ہوں گی کہ بیچ میں چھوٹی سورت کا چھوڑ دینا مکروہ ہے یہ آسان ہے کہ

---

۱ فتاوی ہندیہ فصل فی التراویح مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۷۱۱

Recite from Surah Al-Fil to Surah An-Nas in ten rak'ahs, then repeat them. As for what is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar' that none of these things are disliked (Makruh) in voluntary prayers (Nawafil), even setting aside the objections raised against this general rule, it is not established here that 'Nafil' includes emphasized Sunnah (Sunnat-e-Mu'akkadah); rather, it is in contrast to it. Shortly before this in 'Durr-ul-Mukhtar' itself, it is stated: It is in 'Al-Hujjah' that in obligatory prayers (Fara'id), recitation should be done slowly, letter by letter. In Tarawih, it should be between slow and fast. In nightly Nawafil, one may recite quickly as long as it remains understandable. End of quote. It is in 'Al-Ghunyah' that the more correct view is that it is also Makruh in Nawafil to make the second rak'ah longer than the first. This ruling is based on joining Nafil with Farz in matters where no specific allowance or expansion has been narrated for Nafil, such as the permissibility of praying sitting without an excuse, etc. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 1081: From Mainpuri, asked by Hakim Muhammad Ahmad Sahib Alvi, 10 Shawwal 1339 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this matter: Is it permissible or not to perform 'Shabina', i.e., completing the Holy Quran in one night during Tarawih, Tahajjud, or Nafil? And if a person recites very accurately and clearly according to the rules, and some people join with enthusiasm, sincerity, and courage to participate under his leadership, what is the ruling regarding those followers and the Imam? Zaid says that Shabina is absolutely impermissible, it has no basis, in fact, it is Haraam; it never happened in the time of the Sahaba, Tabi'in, and Tab-e-Tabi'in. And as for what is famous about some elders that so-and-so elder completed so many recitations in one night, especially regarding Hazrat Syedna Imam-e-Azam (may Allah Almighty have mercy on him), those are mere specialties, their...

---

1. Durr-ul-Mukhtar, Chapter 'Wa Yujhiru Al-Imam', published by Matba Mujtabai, Delhi, India, 1/81.
2. Durr-ul-Mukhtar, Chapter 'Wa Yujhiru Al-Imam', published by Matba Mujtabai, Delhi, India, 1/80.
3. Ghunyat-ul-Mustamli, Chapter on Disliked Acts in Prayer, published by Sohail Academy, Lahore, p. 356.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द हफ़्तम (सातवीं)

दस रकतों में सूरह फ़ील से सूरह नास तक पढ़ें फिर उन्हीं को दोहराएँ। 'दुर्रे मुख्तार' में जो है कि इनमें से कोई चीज़ नवाफ़िल में मकरूह नहीं है, तो इस पर उठाए गए ऐतराज को दरकिनार करते हुए, यहाँ यह साबित नहीं होता कि 'नफ़्ल' में सुन्नत-ए-मुअक्कदा भी शामिल है, बल्कि यह उसके विपरीत है। इससे थोड़ा पहले 'दुर्रे मुख्तार' में ही कहा गया है: 'हुज्जह' में है कि फ़राइज़ में किराअत धीरे-धीरे एक-एक अक्षर करके की जाए, तरावीह में मध्यम गति से और रात के नवाफ़िल में इतनी तेज़ी से पढ़ी जा सकती है जो समझ में आ सके। (इति)। 'ग़ुनिया' में है कि सही बात यह है कि नवाफ़िल में भी दूसरी रकअत को पहली रकअत से लम्बा करना मकरूह है। यह हुक्म नफ़्ल को फ़र्ज़ के साथ उन मामलों में जोड़ने की वजह से है जिनमें नफ़्ल के लिए कोई विशेष छूट या विस्तार नहीं बताया गया है, जैसे बिना किसी मजबूरी के बैठकर नमाज़ पढ़ने का जायज़ होना आदि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १०८१: मैनपुरी से, प्रेषक हकीम मुहम्मद अहमद साहब अलवी, १० शव्वाल १३३९ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ इस मसले में कि शबीना पढ़ना यानी एक रात में कुरान मजीद खत्म करना तरावीह या तहज्जुद या नफ़्ल में जायज़ है या नहीं? और जो शख्स इस तरह कि बहुत सही और नियमों के साथ साफ़-साफ़ पढ़ता है, उसकी पैरवी (इक़्तेदा) में अगर कुछ लोग उत्साह, जोश और इखलास के साथ शामिल हों, तो उन मुकतदियों और इमाम के बारे में क्या हुक्म है? ज़ैद कहता है कि शबीना पूरी तरह से नाजायज़ है, इसका कोई आधार नहीं है बल्कि यह हराम है; सहाबा, ताबिईन और तब-ए-ताबिईन के ज़माने में कभी ऐसा नहीं हुआ। और यह जो कुछ बुजुर्गों के बारे में मशहूर है कि फलां बुजुर्ग ने एक रात में इतने-इतने कुरान खत्म किए, खासकर हज़रत सैय्यदना इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह तआला अलैह) के बारे में, वे केवल उनकी विशेषताएँ हैं, उनका...

---

1. दुर्रे मुख्तार, फ़स्ल 'व युजहिरुल इमाम', मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत १/८१।
2. दुर्रे मुख्तार, फ़स्ल 'व युजहिरुल इमाम', मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली भारत १/८०।
3. ग़ुनियतुल मुस्तमली, कराहीयतुस सलात, फ़स्ल फी बयान मा युकरहु फ़ेलुहु फिस सलात, मुतबूआ सोहेल एकेडमी लाहौर पृ. ३५६।

دس رکعتوں میں سورہ فیل سے سورہ ناس تک پڑھے پھر انہیں کا اعادہ کرے۔ اما ما فی الدرالمختار، ولا یکرہ فی النفل شئی من ذلک، فمع قطع النظر عما اورد علی ھذہ الکلیۃ لم یثبت ان النفل ھھنا یشمل السنۃ المؤکدۃ بل ھو مقابلھا وقدقالہ فی الدرالمختار قبیلہ، و فی الحجۃ یقرأ فی الفرض بالترسل حرفاً حرفاً و فی التراویح بین بین و فی النفل لیلا، لہ ان یسرع بعد ان یقرأ کما یفھم - ہ و فی الغنیۃ الاصح کراھۃ اطالۃ الثانیۃ علی الاولی فی النفل ایضاً الحاقا لہ بالفرض فیما لم یرد فیہ التخصیص من التوسعۃ کجوازہ قاعدا بلا عذر ونحوہ ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

در مختار میں جو ہے کہ ان میں سے کوئی شئے نوافل میں مکروہ نہیں، تو اس پر وارد شدہ اعتراض سے قطع نظر کرتے ہوئے یہاں یہ ثابت نہیں ہوتا کہ نفل سنت مؤکدہ کو بھی شامل ہے بلکہ وہ اس کے مقابل ہے، اس سے تھوڑا پہلے در مختار میں ہی بات کہی: حجہ میں ہے کہ فرائض میں قرأۃ آہستہ آہستہ حرف حرف پڑھے اور تراویح میں ترسل واسراع کے درمیان درمیان اور رات کے نوافل میں اتنا تیز پڑھ سکتا ہے جو سمجھ آسکے اھ غنیہ میں ہے کہ اصح یہ ہے کہ نوافل میں بھی دوسری رکعت کو پہلی رکعت پر طویل کرنا مکروہ ہے یہ حکم نفل کو فرض کے ساتھ ان امور میں ملحق کرنے کی بناء پر ہے جن میں نفل کے لئے تخصیص وسعت وارد نہیں ہوئی، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۸۱: از مین پوری مسئولہ حکیم محمد احمد صاحب علوی شب ۱۰ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ شبینہ پڑھنا یعنی ایک شب میں قرآن مجید ختم کرنا تراویح یا تہجد یا نفل میں جائز ہے یا نہیں اور جو شخص اس طرح پر کہ نہایت صحت اور قواعد کے ساتھ صاف صاف پڑھتا ہے اس کی اقتداء میں اگر کچھ لوگ ذوق و شوق اور

خلوص وہمت سے داخل ہو کر شرکت کریں تو ان مقتدیوں اور امام کی بابت کیا حکم ہے، زید کہتا ہے کہ شبینہ مطلقاً ناجائز ہے اس کی کوئی اصل نہیں بلکہ حرام ہے صحابہ و تابعین و تبع تابعین کے زمانہ میں کبھی نہیں ہوا، اور یہ جو بعض بزرگوں کی نسبت مشہور ہے کہ فلاں بزرگ نے ایک رات میں اتنے اتنے ختم کئے بالخصوص حضرت سیدنا امام اعظم رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی نسبت وہ محض خصوصیات ہیں ان کا یہ

---

1 در مختار فصل و یجهر الامام، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۸۱/۱ 2 در مختار فصل و یجهر الامام، مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۸۰/۱ 3 غنیة المستملی کراهیة الصلوة فصل فی بیان مایکره فعله فی الصلوة مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۵۶

The action itself is not an argument for us, except that it says the night vigil (Shabina) itself is permissible and lawful; in fact, it has been the practice of the elders of the religion. It is a different matter if prohibited acts under Sharia are included in it, or if people do not listen to it properly but rather sit talking or remain busy drinking hookah and tea, or if the Holy Quran is recited so incorrectly and rapidly that it cannot be understood, then undoubtedly such a situation would be impermissible. In fact, if such a situation occurs in Tarawih, what would be the ruling for Tarawih? Would the night prayer itself become impermissible due to these accidental circumstances? Zaid says that those who perform and listen to the Shabina should be given five hundred shoe-beatings. This year in Ramadan 1339 AH, several Muslims of Mainpuri, out of their own interest and passion, called a few Hafiz (memorizers of the Quran) who recited very beautifully and clearly. It was not a burden on anyone; everyone listened with great enthusiasm and tranquility. Zaid became very angry at this. Zaid is the Imam of the Grand Mosque. He stood on the prayer mat in the same Grand Mosque after the Maghrib prayer and openly abused the mothers and sisters of all of us Muslims and said that listening to Shabina and going there is all a sin. If someone can prove Shabina as permissible, I will give fifty rupees. Regarding such a person who gives this kind of abuse and insult to Muslims, whose tongue is always filled with bazaar and obscene words, and who abuses the mothers and sisters of Muslims who are not his followers, so much so that all the followers are unhappy with him for this reason, what is the ruling regarding his leadership (Imamat)? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: The humble servant (the author) has been on the mountains since the 29th of Sha'ban due to illness to spend the month of Ramadan and escape the intense heat, away from home and far from my books. Therefore, I am unable to provide a detailed and elaborate explanation, but by the grace of Allah Almighty, the ruling on the matter is clear and available. Shabina (night-long Quran recitation) is absolutely permissible and lawful in itself; it has been the practice of the great imams of religion. Calling it forbidden is a fabrication against Sharia. The Imam of Imams, our master Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa) may Allah be pleased with him, completed the recitation of the Holy Quran in one rak'ah every night for thirty full years. It is stated in Radd al-Muhtar:

"Al-Hafiz al-Dhahabi said: His standing in night prayer (Qiyam-ul-Layl), his Tahajjud, and his worship have been narrated through multiple continuous chains (Tawatur).

This is why he was called 'Al-Watad' (the stake/peg) because of his extensive night standing. Rather, he enlivened the night by reciting the entire Quran in one rak'ah for thirty years."

Hafiz Dhahabi said that your night prayers, Tahajjud, and devotion are narrated with Tawatur (continuous reports). This is the reason you are called 'Watad' (nail/peg) because there was abundance in your night prayers, rather you used to recite the whole Quran in one rak'ah at night for thirty years. (Translator)

---

1 Radd al-Muhtar, Preface, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/22. Page 477 of 721

क्रिया स्वयं हमारे लिए प्रमाण नहीं है, सिवाय इसके कि यह कहती है कि शबीना (रात भर का कुरान पाठ) स्वयं जायज़ और मुबाह (वैध) है; बल्कि यह दीन के बुजुर्गों का मामूल (अभ्यास) रहा है। यह अलग बात है कि यदि इसमें शरीयत द्वारा वर्जित कार्य शामिल हों, या लोग इसे ठीक से न सुनें बल्कि उस समय बैठकर बातें करें या हुक्का और चाय पीने में व्यस्त रहें, या पवित्र कुरान इतनी गलत और जल्दी-जल्दी पढ़ी जाए कि समझ में न आए, तो निस्संदेह ऐसी स्थिति नाजायज़ होगी। वास्तव में, यदि ऐसी स्थिति तरावीह में उत्पन्न हो, तो तरावीह के लिए क्या आदेश होगा? क्या इन आकस्मिक कारणों से तरावीह स्वयं नाजायज़ हो जाएगी? ज़ैद कहता है कि शबीना पढ़ने और सुनने वालों को पांच सौ जूते लगाने चाहिए। इस साल रमज़ान मुबारक 1339 हिजरी में, हम मैनपुरी के कई मुसलमानों ने अपने-अपने शौक और उत्साह से कुछ हाफ़िज़ों को बुलाया जिन्होंने बहुत सुंदर और स्पष्ट पाठ किया। यह किसी पर बोझ नहीं था; सभी ने बहुत तत्परता और शांति के साथ सुना। इस पर ज़ैद को बहुत गुस्सा आया। ज़ैद जामा मस्जिद का इमाम है। उसने उसी जामा मस्जिद में मग़रिब की नमाज़ के बाद मुसल्ले पर खड़े होकर हम सभी मुसलमानों की माँ-बहन की गालियाँ दीं और कहा कि शबीना सुनना और वहाँ जाना सब गुनाह है। यदि कोई शबीना को जायज़ साबित कर दे तो मैं पचास रुपये दूँगा। ऐसे व्यक्ति के संबंध में जो मुसलमानों को इस प्रकार की गाली-गलौज और अपमान करता है, जिसकी ज़ुबान पर हमेशा बाज़ारी और अश्लील शब्द रहते हैं और जो उन मुसलमानों की माँ-बहन की गालियाँ देता है जो उसके मुक्तदी (अनुयायी) नहीं हैं, यहाँ तक कि इस कारण से सभी मुक्तदी उससे नाखुश हैं, उसकी इमामत का क्या आदेश है? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: फकीर (लेखक) 29 शाबान से बीमारी के कारण रमज़ान शरीफ बिताने और भीषण गर्मी से बचने के लिए पहाड़ पर आया हुआ है, वतन से दूर और अपनी किताबों से दूर। इसलिए, अधिक विस्तार और विस्तार से बताने में असमर्थ हूँ, लेकिन अल्लाह तआला की कृपा से मामले का हुक्म स्पष्ट और उपलब्ध है। शबीना अपने आप में पूर्णतः जायज़ और वैध है; यह दीन के बड़े इमामों का मामूल रहा है। इसे हराम कहना शरीयत पर कलंक लगाना है। इमामों के इमाम, हमारे आका इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु ने तीस वर्षों तक हर रात एक रकात में पवित्र कुरान समाप्त किया है। रद अल-मुह्तार में है:

"अल-हाफ़िज़ अल-ज़हबी ने कहा: उनका रात की नमाज़ (क़ियाम-उल-लैल) में खड़ा होना, उनकी तहज्जुद और उनकी इबादत तवातुर (लगातार रिपोर्टों) के साथ वर्णित है। यही कारण है कि उन्हें

'अल-वतद' (खूँटा) कहा जाता था क्योंकि उनके रात के खड़े होने में बहुतायत थी। बल्कि, उन्होंने तीस वर्षों तक एक रकात में कुरान पढ़कर रात को जीवित किया।"

हाफ़िज़ ज़हबी ने फरमाया कि आपका क़ियाम-उल-लैल, तहज्जुद और तअब्बुद (इबादत) तवातुर के साथ वर्णित है, यही कारण है कि आपको 'वतद' (कीला) कहा जाता है क्योंकि आपके क़ियाम-ए-लैल में कसरत (अधिकता) थी, बल्कि आप तीस साल तक रात को एक रकात में पूरे कुरान की तिलावत करते थे। (त)

---

1 रद अल-मुह्तार, प्रस्तावना, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/22. पृष्ठ 721 का 477

فعل ہمارے لئے حجت نہیں ہے، بجز کہتا ہے کہ نفس شبینہ جائز اور مباح ہے بلکہ بزرگانِ دین کا معمول ہے یہ اور بات ہے کہ اگر منہیات شرع اس میں شامل ہوں یا لوگ اس کو اچھی طرح نہ سنیں بلکہ اس وقت بیٹھے باتیں کریں یا حقہ اور چائے پینے میں مشغول رہیں یا قرآن مجید ایسا غلط اور جلد جلد پڑھا جائے کہ سمجھ میں نہ آئے تو بیشک ایسی صورت ناجائز ہوگی بلکہ ایسی صورت اگر تراویح میں واقع ہو تو تراویح کے لئے کیا حکم نہ ہوگا کیا نفس تراویح ان عوارض کی وجہ سے ناجائز ٹھہرے گی؟ زید کہتا ہے شبینہ پڑھنے والے اور سننے والے کو پانسو جوتے لگانے چاہئیں، امسال رمضان مبارک ۱۳۳۹ھ میں ہم چند مسلمانانِ مین پوری نے اپنے اپنے ذوق و شوق سے چند حافظ بلوائے جو نہایت عمدہ اور صاف پڑھنے والے تھے نہ کسی پر بار ہوا سب نے نہایت مستعدی اور سکون سے سنا اس پر زید کو بہت غصہ آیا زید امام جامع مسجد ہے انہوں نے بالا علان ہم سب مسلمانوں پر اسی جامع مسجد میں بعد نمازِ مغرب مصلے پر کھڑے ہو کر ماں بہن کی گالیاں دیں اور کہا شبینہ سننا اور وہاں جانا سب گناہ ہے کوئی شبینہ کو جائز ثابت کردکھائے تو پچاس روپیہ دوں گا ایسے شخص کی نسبت جو اس قسم کے سب وشتم مسلمانوں کو دے بازاری اور فحش کلمات اس کے زبان زد رہتے ہوں اور مسلمانوں کو جو اس کے مقتدی نہیں ماں بہن کی گالیاں دے، چنانچہ اس بنا پر وہ کل مقتدی اس سے ناخوش ہوں اس کی امامت کا کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: فقیر ۲۹ شعبان سے بوجہ علالت رمضان شریف کرنے اور شدتِ گرما گزارنے کو پہاڑ پر آیا ہوا ہے وطن سے مہجور اپنی کتب سے دور، لہٰذا زیادہ شرح وبسط سے معذور مگر حکم مسئلہ بفضلہ تعالٰی واضح و میسر۔ شبینہ فی نفسہ قطعاً جائز و روا ہے اکابر ائمہ دین کا معمول رہا ہے

اسے حرام کہنا شریعت پر افتراء ہے، امام الائمہ سید نا امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے تیس برس کامل ہر رات ایک رکعت میں قرآن مجید ختم کیا ہے۔ ردالمحتار میں ہے:

قال الحافظ الذہبی قد تواتر قیامہ باللیل و تہجدہ و تعبدہ، ای و من ثم کان یسمی بالوتد لکثرۃ قیامہ باللیل، بل احیاہ بقرأۃ القران فی رکعۃ ثلاثین سنہ۔

حافظ ذہبی نے فرمایا کہ آپ کا قیام اللیل، تہجد اور تعبد تواتر کے ساتھ منقول ہے، یہی وجہ ہے کہ آپ کو وتد (کیل) کہا جاتا ہے کیونکہ آپ کے قیام لیل میں کثرت تھی بلکہ آپ تیس سال تک رات کو ایک رکعت میں پورے قرآن کی تلاوت کرتے(ت)

---

1 ردالمحتار مقدمہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۲ Page 477 of 721

Fatawa Razawiya Volume Seven

To consider a ruling as specific to certain worshippers without Shari'i evidence is extravagant. To say their action is not a proof (hujjat) for us is contrary to etiquette and mere boasting. If their action is not a proof, then whose will it be? Zaid's or Amr's? In Jawahir al-Fatawa by Imam Kirmani, and then in Fatawa 'Alamgiriyya, it is stated: "Verily, one should hold onto the actions of the people of religion (Ahl al-Din)." Scholars have stated that some of the pious predecessors (Salaf Saliheen) used to finish two completions (khatam) of the Quran in a day and night, some four, some eight. In Mizan al-Shari'ah by Imam Abdul Wahab Sha'rani, it is mentioned that Sayyidi Ali Marsafi (may Allah sanctify his secret) completed 360,000 khatams in one day and night. It is mentioned in the narrations (athar) that the Commander of the Faithful, Maula Ali (may Allah Almighty ennoble his face), would start the Holy Quran while putting his left foot in the stirrup, and before his right foot reached the stirrup, the Holy Word would be completed. In fact, it is mentioned in a Hadith itself that Prophet Dawud (peace be upon him) would order his horse to be saddled, and in less time than that, he would finish the Holy Zabur or Torah. The Torah is several times larger in volume than the Holy Quran.

[Boxed Text] Arabic: والحديث رواه احمد والبخارى عن ابى بريرة رضى اللہ تعالٰى عنه عن النبى صلى اللہ تعالٰى عليه وسلم قال خفف على داؤد القران فكان يامر بدوابه فتسرج فقرأ القران من قبل ان تسرج دوابہ ۔ Urdu Translation: Imam Ahmad and Imam Bukhari narrated from Hazrat Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) who said: "Recitation was made easy for Dawud (peace be upon him). He would order his animals to be saddled, and while the saddle was being placed, he would finish reciting the Zabur before the animals were saddled."

All these narrations and more are in our book "Al-Fuyuz al-Makkiyah li-Muhibb al-Dawlah al-Makkiyah." What insolence it is not to accept these noble actions as proof! Ignorant is he who does not know the difference between 'uswah' (example) and 'hujjat' (proof). We are not capable of following them perfectly, but they are certainly Shari'i proofs because this action in itself is good; if dislike or prohibition arises, it will be due to external factors...

---

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiya, Chapter 17 on Singing, Nurani Kutub Khana Peshawar, 5/352. 2 Al-Mizan al-Kubra, Section explaining some of what I have discovered from books of Sharia etc., Published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/79. 3

Sahih al-Bukhari, Kitab al-Anbiya, Saying of Allah "We gave Dawud the Zabur", Published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/485.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

बिना किसी शरी प्रमाण के किसी हुक्म को कुछ विशेष इबादतगुज़ारों के लिए खास मान लेना फिजूलखर्ची (बेमानी) है। और यह कहना कि उनका यह कार्य हमारे लिए प्रमाण (हुज्जत) नहीं है, शिष्टाचार के विरुद्ध कोरी शेखी बघारना है। यदि उनका कार्य प्रमाण नहीं होगा, तो क्या ज़ैद और अम्र का होगा? इमाम किरमानी की 'जवाहिर अल-फतावा' और फिर 'फतावा आलमगीरिया' में है: "निश्चय ही धर्म के लोगों (अहले दीन) के कार्यों को प्रमाण बनाया जाएगा।" विद्वानों ने फरमाया है कि नेक पूर्वजों (सलफ सालेहीन) में से कुछ महानुभाव दिन-रात में कुरान के दो खत्म (पूरा पढ़ना) फरमाते थे, कुछ चार, कुछ आठ। इमाम अब्दुल वहाब शेरानी की 'मीज़ान अल-शरीया' में है कि सैय्यदी अली मरसफी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने एक दिन-रात में तीन लाख साठ हज़ार खत्म फरमाए। आथार (परंपराओं) में है कि अमीरुल मोमिनीन मौला अली (अल्लाह ताला उनके चेहरे को सम्मानित करे) बायां पैर रकाब में रखकर कुरान मजीद शुरू फरमाते और दायां पैर रकाब तक न पहुँचता कि कलाम शरीफ खत्म हो जाता। बल्कि खुद हदीस में उल्लेख है कि दाऊद अलैहिस्सलाम अपने घोड़े पर ज़ीन (काठी) कसने का हुक्म देते और इतनी देर से कम समय में मुकद्दस ज़बूर या तौरात खत्म फरमा लेते। तौरात शरीफ कुरान मजीद से आयतन में कई गुना बड़ी है।

[बॉक्स किया हुआ पाठ] अरबी: والحدیث رواہ احمد والبخاری عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال خفف علی داؤد القران فکان یامر بدوابہ فتسرج فقرأ القران من قبل ان تسرج دوابہ ۔ उर्दू अनुवाद: इमाम अहमद और इमाम बुखारी ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यह हदीस रिवायत की है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: हज़रत दाऊद (अलैहिस्सलाम) पर अल्लाह ताला ने तिलावत (पाठ) आसान फरमा दी थी। आप सवारी पर ज़ीन रखने का हुक्म देते और ज़ीन रखी जाती तो आप ज़ीन रखने से पहले ज़बूर की तिलावत मुकम्मल कर लेते। (त)

ये सभी रिवायतें और इनसे अधिक हमारी पुस्तक "अल-फ्युज़ अल-मक्किया लि-मुहिब अल-दौला अल-मक्किया" में हैं। इन पाक कार्यों को प्रमाण न मानना कितनी गुस्ताखी है! वह अज्ञानी है जो 'उस्वह' (मिसाल) और 'हुज्जत' (प्रमाण) में फर्क नहीं जानता। हम उनका अनुसरण करने में सक्षम

नहीं हैं, लेकिन वे निश्चित रूप से शरी प्रमाण हैं क्योंकि यह कार्य अपने आप में नेक है; यदि अरुचि या निषेध उत्पन्न होता है, तो वह बाहरी कारणों से होगा...

---

1 फतावा हिन्दिया, किताब अल-कराहीया, अध्याय 17 गायन पर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/352। 2 अल-मीज़ान अल-कुबरा, शरीयत की किताबों से जो मुझे मिला उसके बयान में आदि, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/79। 3 सहीह अल-बुखारी, किताब अल-अंबिया, अल्लाह का फरमान "हमने दाऊद को ज़बूर दी", कदीमी कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित, 1/485।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

بلا دلیل شرعی کسی حکم کو بعض عباد سے خاص مان لینا گزاف ہے اور یہ کہنا کہ ان کا یہ فعل ہمارے لئے حجت نہیں ادب کے خلاف محض لاف ہے، ان کا فعل حجت نہ ہوگا تو کیا زید و عمرو کا ہوگا! جواہر الفتاوی امام کرمانی پھر فتاوی عالمگیریہ میں ہے: انما یتمسک بافعال اھل الدین- اہل دین کے افعال سے تمسک کیا جائے گا۔(ت) علمائے کرام نے فرمایا ہے سلف صالحین میں بعض اکابر دن رات میں دو ختم فرماتے بعض چار بعض آٹھ ، میزان الشریعہ امام عبدالوہاب شعرانی میں ہے کہ سیدی علی مرصفی قدس سرہ نے ایک رات دن میں تین لاکھ ساٹھ ہزار ختم فرمائے- آثار میں ہے امیر المومنین مولیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم بایاں پاؤں رکاب میں رکھ کر قرآن مجید شروع فرماتے اور دہنا پاؤں رکاب تک نہ پہنچتا کہ کلام شریف ختم ہو جاتا۔ بلکہ خود حدیث میں ارشاد ہے کہ داؤد علیہ السلام اپنے گھوڑے زین کرنے کو فرماتے اور اتنی دیر سے کم میں زبور یا توراۃ مقدس ختم فرمالیتے۔ توراۃ شریف قرآن مجید سے حجم میں کئی حصے زائد ہے

[عبارت در جدول] والحدیث رواہ احمد والبخاری عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال خفف علی داؤد القران فکان یامر بدوابہ فتسرج فقرأ القران من قبل ان تسرج دوابہ ۔ امام احمد اور امام بخاری نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے یہ حدیث شریف روایت کی ہے کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: حضرت داؤد علیہ السلام پر اللہ تعالیٰ نے تلاوت آسان فرمادی تھی آپ سواری پر زین رکھنے کا حکم دیتے اور زین رکھی جاتی تو آپ زین رکھنے سے پہلے زبور تلاوت کر لیتے۔(ت)

یہ سب روایات اور ان سے زائد ہماری کتاب "الفیوض المکیۃ لمحب الدولۃ المکیۃ" میں ہیں ان افعالِ کریمہ کو حجت نہ ماننا کیسی گستاخی ہے، جاہل وہ کہ اسو ت اور حجت میں فرق نہ جانے، ہم ان

میں اقتداء پر قادر نہیں مگر وہ حجت شرعیہ ضرور ہیں کہ فی نفسہ یہ فعل حسن ہے کراہت یا ممانعت اگر آئے گی تو عوارض

---

1 فتاوی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب السابع عشر فی الغناء نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۵۲ 2 المیزان الکبری فصل فی بیان بعض مااطلعت علیہ من کتب الشریعہ الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۷۹ 3 صحیح البخاری کتاب الانبیاء قول اللہ اتینا داؤد زبورا مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۴۸۵

Fatawa Razviya Volume Seven

...from, and there are five points here:

First: Lack of understanding, meaning due to haste, one will not be able to ponder and reflect upon the meanings of the Holy Quran. The actual reason mentioned in the Hadith is from Sunan Darimi, Abu Dawood, Tirmidhi, and Ibn Majah, narrated from Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with him):

لم يفقه من قرأ القرآن في اقل من ثلاث[1]	**Whoever finished the Holy Quran in less than three nights has not read it with understanding.**

This reason only negates it being 'more meritorious' (afdaliyat), which does not even prove it to be disliked (karahat). Therefore, in Alamgiri, the opinion regarding the dislike of 'shabina' (reciting the whole Quran in one night) is mentioned using terms of weakness and non-preference:

حيث قال افضل القرأة ان يتدبر في معناه حتى قيل يكره ان يختم القرآن في يوم واحد[2]۔	**The words here are that the best recitation is one in which there is reflection on the meanings, to the extent that it has been said it is disliked to finish the Quran in one day. (T)**

I say: Again, this is for those who would reflect upon the meanings. The common people of this age, no matter how slowly they read, are deprived of reflection. For them, slowness is useless, and it (slowness) is not an end in itself, but a means to that (reflection). For them, moderate speed should be better so that the more quickly they read, the more recitation there will be. There are ten virtues for every letter of the Holy Quran. If they read five hundred letters instead of one hundred, they will get five thousand virtues instead of one thousand. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

من قرأ حرفاً من كتاب الله فله حسنة و الحسنة بعشرة امثالها لا اقول الم حرف ولكن الف حرف و لام حرف و ميم حرف[3]۔ رواه الدارمي و الترمذي و صححه عن ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔	**Whoever recites one letter of the Holy Quran, for him is one good deed, and every good deed is equal to ten good deeds. I do not say that 'Alif-Lam-Mim' is one letter, rather 'Alif' is a letter, 'Lam' is a letter, and 'Mim' is a letter. Darimi and Tirmidhi narrated it from Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him) and called it authentic. (T)**

[1] Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Recitation, printed by Amin Company, Kutubkhana Rashidia Delhi, 2/119. [2] Fatawa Hindiya, Book of Disliked Acts, Chapter 4 on Prayer etc., printed by Noorani Kutubkhana Peshawar, 5/317. [3] Jami' at-Tirmidhi, Chapter on what has been narrated about one who recites a letter from the Quran etc., printed by Amin Company, Kutubkhana Rashidia Delhi, 2/115.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

...से, और यहाँ पाँच बिंदु हैं:

प्रथम: समझ की कमी, अर्थात जल्दबाजी के कारण पवित्र कुरान के अर्थों पर चिंतन और मनन नहीं हो पाएगा। हदीस में वर्णित वास्तविक कारण सुनन दारमी, अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और इब्न माजा में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है:

لم يفقه من قرأ القرآن في اقل من ثلاث[1]	**जिसने तीन रातों से कम समय में पवित्र कुरान पूरा किया, उसने उसे समझकर नहीं पढ़ा।**

यह कारण केवल 'श्रेष्ठता' (अफ़ज़लियत) का खंडन करता है, जिससे 'मकरूह' (नापसंद) होना भी साबित नहीं होता। इसलिए आलमगिरी में 'शबीना' (एक रात में कुरान खत्म करना) की नापसंदगी के विचार को कमज़ोरी और अप्राधान्यता के शब्दों के साथ उद्धृत किया गया है:

حيث قال افضل القرأة ان يتدبر في معناه حتى قيل يكره ان يختم القرآن في يوم واحد[2]۔	**यहाँ शब्द ये हैं कि सबसे अच्छी तिलावत वह है जिसमें अर्थों पर चिंतन हो, यहाँ तक कि यह कहा गया है कि एक दिन में कुरान खत्म करना मकरूह है। (त)**

मैं कहता हूँ: फिर यह उनके लिए भी है जो अर्थों पर चिंतन करते हैं। इस ज़माने के आम लोग, चाहे वे कितनी भी धीरे पढ़ें, चिंतन से वंचित हैं। उनके लिए देरी बेकार है, और वह (देरी) अपने आप में उद्देश्य नहीं है, बल्कि उसी (चिंतन) के लिए उद्देश्य है। उनके लिए मध्यम गति ही श्रेष्ठ होनी चाहिए ताकि वे जितनी जल्दी पढ़ेंगे, उतनी ही अधिक तिलावत होगी। पवित्र कुरान के प्रत्येक अक्षर पर दस नेकियाँ हैं। यदि वे सौ के स्थान पर पाँच सौ अक्षर पढ़ेंगे, तो उन्हें एक हजार के स्थान पर पाँच हजार नेकियाँ मिलेंगी। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

من قرأ حرفاً من كتاب الله فله حسنة و الحسنة بعشرة امثالها لا اقول الم حرف ولكن الف حرف و لام حرف و ميم حرف[3]۔ رواه الدارمي و الترمذي و صححه عن ابن مسعود رضى الله تعالىٰ عنه۔	**जिसने पवित्र कुरान का एक अक्षर पढ़ा उसके लिए एक नेकी है और हर नेकी दस नेकियाँ हैं, मैं यह नहीं कहता कि अलिफ़-लाम-मीम एक अक्षर है बल्कि अलिफ़ एक अक्षर है और लाम एक अक्षर है और मीम एक अक्षर है। इसे दारमी और तिर्मिज़ी ने हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया और इसे सहीह कहा। (त)**

[1] जामी अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल क़िरात, मुद्रित अमीन कंपनी, कुतुबखाना रशीदिया दिल्ली, 2/119. [2] फतावा हिन्दिया, किताबुल कराहियत, चौथा अध्याय नमाज़ के बारे में, मुद्रित नूरानी कुतुबखाना पेशावर, 5/317. [3] जामी अत-तिर्मिज़ी, पवित्र कुरान का एक अक्षर पढ़ने वाले के बारे में अध्याय, मुद्रित अमीन कंपनी, कुतुबखाना रशीदिया दिल्ली, 2/115.

سے، اور وہ یہاں پانچ ہیں: اوّل عدم تفقہ یعنی جلدی کی وجہ سے معانیِ قرآنِ کریم میں تفکر وتدبر نہ ہوسکے گا، اصل وجہ منصوص فی الحدیث ہی ہے سنن دارمی و ابی داؤد و ترمذی و ابنِ ماجہ میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ہے:

لم یفقه من قرأ القرآن في اقل من ثلاث[1]

جس نے تین رات سے کم میں قرآن مجید ختم کیا اس نے سمجھ کر نہ پڑھا۔

یہ وجہ صرف نفی افضلیت کرتی ہے جس سے کراہت بھی ثابت نہیں ہوتی۔ ولذا عالمگیری میں کراہت شبینہ کے قول کو بصیغہ ضعف و مرجوحیت نقل کیا:

حیث قال افضل القرأة ان یتدبر في معناه حتی قیل یکره ان یختم القرآن في یوم واحد[2]۔

یہاں الفاظ یہ ہیں کہ افضل قرات یہ ہے کہ اس کے معانی میں تدبر ہو حتی کہ یہ کہا گیا ہے کہ ایک دن میں ختم قرآن مکروہ ہے۔ (ت)

اقول: پھر یہ بھی ان کے لئے ہے جو تفکر معانی کریں یہاں کے عام لوگ کہ کتنا ہی دیر میں پڑھیں تفکر سے محروم ہیں اُن کے لئے دیر بے سود ہے اور وہ مقصود لذاتہ نہیں بلکہ اسی لئے مقصود ہے اُن کے لئے معتدل جلدی ہی کا افضل ہونا چاہئے کہ جس قدر جلد پڑھیں گے قرات زائد ہوگی اور قرآنِ کریم کے ہر حرف پر دس نیکیاں ہیں سو کی جگہ پانسو حرف پڑھے تو ہزار کی جگہ پانچ ہزار نیکیاں ملیں، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

من قرأ حرفاً من كتاب الله فله حسنة و الحسنة بعشرة امثالها لا اقول الم حرف ولكن الف حرف و لام حرف و میم حرف[3]. رواه الدارمي و الترمذي و صححه عن ابن مسعود رضی الله تعالیٰ عنہ۔

جس نے قرآن کریم کا ایک حرف پڑھا اس کے لئے ایک نیکی ہے اور ہر نیکی دس نیکیاں، میں نہیں فرماتا کہ الم ایک حرف ہے بلکہ الف ایک حرف ہے اور لام ایک حرف ہے اور میم ایک حرف ہے۔ اسے دارمی اور ترمذی نے حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا اور اسے صحیح کہا۔ (ت)

[1] جامع الترمذی ابواب القراۃ مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲/۱۱۹ [2] فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراہیتہ الباب الرابع فی الصلوۃ الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۵/۳۱۷ [3] جامع الترمذی باب ماجاء فی من قرا حرفاً من القرآن الخ مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲/۱۱۵

And every reward is not dependent on understanding. Imam Ahmad (may Allah be pleased with him) saw the Lord (Almighty and Glorious) in a dream and asked: "O my Lord! What thing delivers Your servants from Your punishment?" He replied: "My Book (the Quran)." I asked: "O Lord! With understanding or without understanding?" He replied: "With understanding and without understanding." Second: Laziness. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Indeed, Allah does not tire until you tire." (1) Indeed, Allah the Almighty does not decrease the reward as long as you do not become weary. I say: This reason is common to the general public, and in the rulings of jurisprudence, the prevailing situation is taken into account, as we explained in our treatise 'Kashf al-Rayn 'ala Hukm Mujawarat al-Haramayn' and our treatise 'Jumal al-Nur fi Nahy al-Nisa' 'an Ziyarat al-Qubur'. (As we have explained it in our treatise Kashf al-Rayn... and our treatise Jumal al-Nur... -T). However, the benefit of this reason is only a "disliked" status (Karahat-e-Tanzihi). Scholars have clarified that the Quran should not be omitted in Tarawih due to the laziness of the people. In 'Tanwir al-Absar' and 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

Arabic	**Urdu**
Reciting the whole Quran once is a Sunnah and it should not be omitted due to the laziness of the people. (2) (Summarized)	Reciting the Quran once is a Sunnah, therefore it should not be abandoned due to the laziness of the people. (Summarized) - (T)

If it were a forbidden dislike (Karahat-e-Tahrimi), avoiding it would take precedence over following the Sunnah. Disliked-Tanzihi (slightly disliked) maintains permission and permissibility, not sin and prohibition, as we have researched in our treatise 'Jumal al-Majaliyah an al-Makruh Tanzihiya Laysa bi-Ma'siyah'. (As we have researched in our treatise... - T). Third: *Hazramah* (rushing through the recitation) like cutting grass. In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

Arabic	Urdu
The Imam and the people should recite the praise (Thana) in every two-unit prayer (shaf'), and the Imam should add to the Tashahhud (3) (by reciting supplications, according to *Bahr* and *Sh*) unless people get tired. (4)	The Imam and the followers should recite praise in every two-unit set. And the Imam should add to the Tashahhud (in such a way that he recites supplications, *Bahr*, *Sh*), but if the people become weary, then he should recite Salawat and...

1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Sayyidah Aisha (may Allah be pleased with her), published by Dar al-Fikr, Beirut, 6/42.
2. Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai, Delhi, India, 1/98.
3. Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai, Delhi, India, 1/99.
4. Radd al-Muhtar, end of Chapter of Witr and Nawafil, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/71.

और हर सवाब समझ पर निर्भर नहीं है, इमाम अहमद रज़ियल्लाहु अन्हु ने रब अज़्वज़ल को ख़्वाब में देखा और अर्ज़ की: ऐ मेरे रब! कौन सी चीज़ तेरे बंदों को तेरे अज़ाब से नजात देने वाली है? फ़रमाया: मेरी किताब। अर्ज़ की: या रब! समझ कर या बिना समझे? फ़रमाया: समझ कर और बिना समझे भी। दूसरा आलस्य, नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं: "बेशक अल्लाह नहीं थकता जब तक तुम न थक जाओ।" (1) बेशक अल्लाह तआला सवाब देने में कमी नहीं फ़रमाता जब तक तुम न उकताओ। मैं कहता हूँ: यह वजह आम अवाम के लिए आम है और फ़िक़्ही अहकाम में ग़ालिब (प्रचलित) का ही एतबार होता है जैसा कि हमने अपने रिसाले 'कश्फ़ुर रैन' और 'जुमलुन्नूर' में बयान किया है। (जैसा कि हमने उसे अपने रिसाले कश्फ़ुर रैन... और अपने रिसाले जुमलुन्नूर... में बयान किया है। -त) लेकिन इस वजह का फ़ायदा सिर्फ़ कराहते तंज़ीही (हल्की नापसंदगी) है, उलमा ने स्पष्ट किया है कि क़ौम (लोगों) के आलस्य के कारण तरावीह में क़ुरआन न छोड़ें। 'तन्वीरुल अबसार' और 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

अरबी	**उर्दू**
एक बार ख़त्म करना सुन्नत है और क़ौम के आलस्य के कारण इसे न छोड़ा जाए। (2) (संक्षेप में)	एक बार क़ुरआन ख़त्म करना सुन्नत है लिहाज़ा इसे क़ौम की सुस्ती की बिना पर तर्क(त्याग) न किया जाए। (संक्षेप में) - (त)

अगर कराहते तहरीमी होती तो उससे बचना सुन्नत पर मुक़द्दम (प्राथमिकता) रहता और मकरूहे तंज़ीही जवाज़ और इबाहत (अनुमति) रखता है न कि गुनाह और हुरमत, जैसा कि हमने अपने रिसाले 'जुमलुल मज्लिया' में तहक़ीक़ की है। (जैसा कि हमने अपने रिसाले जुमलुल मज्लिया... में इसकी तहक़ीक़ की है। -त) तीसरा 'हज़रमा' घास काटना (तेज़ पढ़ना)। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

अरबी	उर्दू
इमाम और क़ौम हर दो रकअत (शफ़ा) में 'सना' पढ़ें और इमाम तशह्हुद पर इज़ाफ़ा करे (3) (दुआएं पढ़े, बहर, श) जब तक कि लोग उकता न जाएँ। (4)	इमाम और मुक़्तदी हर शफ़ा में सना पढ़ें और इमाम तशह्हुद पर इज़ाफ़ा करे (इस तरह कि दुआएं पढ़े, बहर, श), मगर क़ौम उकता जाए तो सलवात पढ़ ले और...

1. मसनद अहमद बिन हंबल, हदीस सैयदा आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा, दारुल फ़िक्र बेरूत 6/42
2. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल वित्र वन्नवाफ़िल, मत्बा मुज्तबाई दिल्ली, भारत 1/98
3. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल वित्र वन्नवाफ़िल, मत्बा मुज्तबाई दिल्ली, भारत 1/99
4. रद्दुल मुख़्तार, आख़िर बाबुल वित्र वन्नवाफ़िल, एच. एम. सईद कंपनी कराची 2/71

اور ہر ثواب فہم پر موقوف نہیں، امام احمد رضی اللہ عنہ نے رب عزوجل کو خواب میں دیکھا عرض کی: اے میرے رب! کیا چیز تیرے بندوں کو تیرے عذاب سے نجات دینے والی ہے۔ فرمایا: میری کتاب۔ عرض کی: یا رب بفہم او بغیر فہم اے میرے رب! سمجھ کر یا بے سمجھ بھی۔ فرمایا: بفہم وبغیر فہم سمجھ کر اور بے سمجھے۔ دوم کسل، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: ان اللہ لا یسأم حتی تسأموا 1 بیشک اللہ تعالٰی ثواب دینے میں کمی نہیں فرماتا جب تک نہ اکتاؤ۔ اقول: یہ وجہ عام عوام کو عام ہے اور احکام فقہیہ میں غالب ہی کا اعتبار ہوتا ہے کما بیناہ فی رسالتنا کشف الرین علی حکم مجاورۃ الحرمین و رسالتنا جمل النور في نهی النساء عن زیارۃ القبور (جیسا کہ ہم نے اسے اپنے رسالے کشف الرین علی حکم مجاورۃ الحرمین اور اپنے رسالے جمل النور فی نہی النساء عن زیارۃ القبور میں بیان کیا ہے۔ت) مگر اس وجہ کا مفاد صرف کراہت تنزیہی ہے، علماء نے تصریح فرمائی کہ کسل قوم کے سبب تراویح میں قرآن نہ چھوڑیں۔ تنویرالابصار و در مختار میں ہے:

عربی **اردو**

الختم مرۃ سنۃ ولا یترک الختم لکسل ایک دفعہ ختم قرآن سنت ہے لہذا اسے قوم کی سستی کی بنا پر

القوم 2 (ملخصاً) ترک نہ کیا جائے۔ (ملخصا)۔(ت)

اگر کراہت تحریم ہوتی اُس سے احتراز احتراز سنت پر مقدم رہتا اور مکروہ تنزیہی جواز واباحت رکھتا ہے نہ کہ گناہ وحرمت کما حققناہ في رسالتنا جمل مجلیہ ان المکروہ تنزیها لیس بمعصیۃ (جیسا کہ ہم نے اپنے رسالے جمل مجلیہ ان المکروہ تنزیہیا لیس بمعصیہ میں اس کی تحقیق کی ہے۔ت)

سوم ہذرمہ گھاس کاٹنا۔ در مختار میں ہے:

عربی	اردو
یأتی الامام والقوم بالثناء فی کل شفع ویزید الامام علی التشھد 3 (بان یأتی بالدعوات بحر، ش) الا ان یمل 4	امام اور مقتدی ہر شفع میں ثنا پڑھیں اور امام تشہد پر اضافہ کرے (بائیں طور کہ دعائیں پڑھے ، بحر ، ش) مگر قوم اکتا جائے تو صلوٰۃ پڑھ لے اور

1 مسند احمد بن حنبل حدیث سیدہ عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا مطبوعہ دارالفکر بیروت ۶ / ۴۲ 2 درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱ / ۹۸ 3 درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱ / ۹۹ 4 ردالمختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۷۱

Fatawa Razawiya, Volume 7

[The Imam should lead] the people in prayers and abandon [long] supplications, and avoid prohibited acts, such as: excessively rapid recitation, omitting the 'Ta'awwudh' (seeking refuge) and 'Tasmiyah' (Bismillah), not performing the prayer with tranquility ('itminan'), and omitting the 'tasbeeh' and the 'jalsah-e-istirahat' (sitting briefly between prostrations). 1

And abandon supplications, avoid prohibited things, for example: reciting very rapidly, omitting 'Ta'awwudh' and 'Tasmiyah', not offering prayer with tranquility, omitting 'tasbeeh' and 'jalsah-e-istirahat'. (T)

Some people recite so fast that nothing is understood except the ending words of verses like 'Aleem' or 'Hakeem', 'ya'quloon', 'ta'lamoon'. This is destructive to the essence of the Sunnah, a heinous innovation (Bid'ah Shani'ah), and an act of mistreatment. Fourthly, omitting the 'wajib' (obligatory) elements of recitation, such as 'madd-e-muttasil' (connected prolongation); this form is sinful and 'Makruh Tahrimi' (prohibitively disliked). Fifthly, failing to distinguish between similar-sounding letters such as (Tha, Sin), (Ta, Toa), (Za, Dhal, Zo) etc.; this itself is forbidden and invalidates the prayer. But what is the remedy for the ignorance in India? We have seen reciters (Huffaz) and scholars who do not observe this even in obligatory prayers, let alone Tarawih; prayers are being wasted for nothing. 'Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un'. The 'Shabina' (all-night recitation) mentioned in the question, if it were free from these defects, there would be no doubt about its permissibility. However, it is necessary that there should not be 'tada'i' (public gathering) for voluntary (nafl) prayers, as it is disliked (makruh). Giving vulgar abuse to Muslims, especially targeting mothers and sisters, and especially in a mosque, is severe transgression (fisq). The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"The believer is not one who taunts, nor one who curses, nor is he obscene or foul-mouthed." 2. Narrated by Ahmad, and al-Bukhari in 'al-Adab al-Mufrad', and al-Tirmidhi who graded it 'hasan', and Ibn Hibban and al-Hakim in their 'Sahihs' from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

A Muslim is not one who taunts much, curses much, nor is he shameless or a speaker of obscenities. Imam Ahmad, Bukhari in 'al-Adab al-Mufrad', and Tirmidhi recorded it and called it 'hasan'. Ibn Hibban and Hakim narrated it in their respective 'Sahihs' from Hazrat Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

Especially one who is habitual in this, there is no doubt about him being a severe 'fasiq-e-mo'lin' (open sinner). Making him an Imam is a sin, and praying behind him is 'Makruh Tahrimi', meaning it is a sin to pray behind him, and if prayed, it is mandatory to repeat it. It is stated in 'Fatawa Hujjah' and 'Ghunyah': "If they put forward a 'fasiq' (for leadership in prayer), all the people will be sinners." 3 (T)

1 Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Matba' Mujtabai, Delhi, India 1/99 2 Jami' al-Tirmidhi, Chapter on what has been narrated regarding language, printed by Amin Company, Kutubkhana Rashidiyah, Delhi 2/19 3 Ghunyah al-Mustamli, Section on Imamate, printed by Suhail Academy, Lahore, p. 513

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

[इमाम] लोगों को नमाज़ पढ़ाए और [लंबी] दुआओं को छोड़ दे, और ममनूआत (वर्जित चीज़ों) से परहेज़ करे, जैसे: बहुत ज़्यादा तेज़ किराअत (पाठ) करना, तअव्वुज़ और तस्मिया (अऊज़ु बिल्लाह और बिस्मिल्लाह) को छोड़ना, इत्मीनान (शांति) के साथ नमाज़ अदा न करना, तस्बीह और जलसा-ए-इस्तिराहत को तर्क करना। 1

और दुआएं छोड़ दे, ममनूआत से परहेज़ करे मसलन: बहुत ज़्यादा तेज़ किराअत करना, तअव्वुज़ व तस्मिया को तर्क करना, इत्मीनान के साथ नमाज़ अदा न करना, तस्बीह और जलसा इस्तिराहत का तर्क करना। (त)

कुछ लोग इतना तेज़ पढ़ते हैं कि 'अलीम' या 'हकीम', 'यअकलून', 'तअलमून' ग़रज़ आयत के आख़िरी शब्द के सिवा कुछ समझ में नहीं आता। यह सुन्नत के असल रूप को मिटाना है और बिदअत-ए-शनीअह (घृणित नवाचार) और इसाअत (बुरा सुलूक) है। चौथा, किराअत के वाजिबात को छोड़ना जैसे मद-ए-मुत्तसिल; यह सूरत गुनाह और मकरूह-ए-तहरीमी है। पाँचवाँ, मिलते-जुलते हर्फ़ों के बीच अंतर न करना जैसे (स, स), (त, त), (ज़, ज़, ज़) आदि; यह स्वयं हराम और नमाज़ को बिगाड़ने वाला है। मगर हिन्दुस्तान की जहालतों का क्या इलाज? हाफ़िज़ों और उलेमा को देखा है कि तरावीह तो दूर की बात, फ़राइज़ में भी इसका लिहाज़ नहीं करते; नमाज़ें मुफ्त में बर्बाद हो जाती हैं। 'इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन'। सवाल में ज़िक्र किया गया 'शबीना' (पूरी रात की किराअत), अगर इन कमियों से पाक होता तो इसके जाइज़ होने में कोई संदेह नहीं था। मगर इतना ज़रूर है कि नफ़्ल नमाज़ों की जमाअत में 'तदाअई' (सार्वजनिक बुलावा) न हो क्योंकि यह मकरूह है। मुसलमानों को गंदी गालियाँ देना, ख़ासकर माँ-बहन की और ख़ासकर मस्जिद में, सख़्त फ़िस्क (पाप) है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

"मोमिन (आस्थावान) वह नहीं होता जो बहुत ताना मारने वाला, बहुत लानत करने वाला, न ही बेशर्म और बेहूदा बातें करने वाला हो।" 2. इसे इमाम अहमद, बुख़ारी ने 'अदब अल-मुफ़रद' में रिवायत किया, और तिर्मिज़ी ने इसे 'हसन' कहा। इब्न हिब्बान और हाकिम ने अपनी-अपनी 'सहीह' में हज़रत इब्न मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

मुसलमान वह नहीं होता जो बहुत ताना मारने वाला, बहुत लानत करने वाला, न ही बेशर्म और बेहूदा बातें करने वाला हो। इसे इमाम अहमद, बुख़ारी ने 'अदब अल-मुफ़रद' में, तिर्मिज़ी ने इसे 'हसन'

कहा। इब्न हिब्बान और हाकिम ने अपनी अपनी सहीह में हज़रत इब्न मसऊद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है।

ख़ासकर जो इसका आदी है, उसके सख़्त 'फ़ासिक़-ए-मुअलिन' (खुले तौर पर पापी) होने में कोई संदेह नहीं है। उसे इमाम बनाना गुनाह है और उसके पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह-ए-तहरीमी है, यानी पढ़ना गुनाह है और अगर पढ़ ली तो उसे दोहराना वाजिब (अनिवार्य) है। 'फ़तावा हुज्जह' और 'ग़ुनिया' में है: "अगर उन्होंने फ़ासिक़ को इमामत के लिए आगे किया तो तमाम लोग गुनाहगार होंगे।" 3 (त)

1 दुर्र अल-मुख्तार, बाबुल वित्र वल नवाफिल, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, भारत 1/99 2 जामिअ अल-तिर्मिज़ी, बाब मा जाअ फ़िल लुग़ा, अमीन कंपनी, कुतुबखाना रशीदिया दिल्ली 19/2 3 ग़ुनिया अल-मुस्तमली, फ़स्ल फ़िल इमामा, सुहैल एकेडमी लाहौर पृ. 513

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

القوم فیأتی بالصلوات ویترك الدعوات ویجتنب المنکرات ھذرمة القرأت وترك تعوذ وتسمیہ وطمأنینة وتسبیح واستراحة 1 ۔

اور دعائیں ترک کردے، ممنوعات سے اجتناب کرے مثلاً بہت زیادہ تیز قرأت کرنا، تعوذ و تسمیہ کو ترک کرنا، اطمینان کے ساتھ نماز ادا نہ کرنا، تسبیح اور جلسہ استراحت کا ترک کرنا۔ (ت)

بعض لوگ ایسا جلد پڑھتے ہیں علیم یا حکیم، یعقلون، تعلمون غرض لفظ ختم آیت کے سوا کچھ سمجھ میں نہیں آتا یہ نفس سنت کا فانی اور بدعت شنیعہ اور اساءت ہے۔ چھارم ترک واجبات قرآۃ مثل مد متصل، یہ صورت گناہ و مکروہ تحریمی ہے۔ پنجم امتیاز حروف متشابہ مثل ث س، ت ط، ز ذ ظ وغیرہ ہانہ رہنا، یہ خود حرام و مفسد نماز ہے مگر ہندوستان کی جہالتوں کا کیا علاج، حفاظ و علماء کو دیکھا ہے کہ تراویح در کنار فرائض میں بھی اس کی رعایت نہیں کرتے، نمازیں مفت برباد جاتی ہیں انا للہ وانا الیہ راجعون۔ شبینہ مذکورہ سوال کہ ان عوارض سے خالی تھا اس کے جواز میں کوئی شبہ نہیں مگر اتنا ضرور ہے کہ جماعت نفل میں تداعی نہ ہوئی ہو کہ مکروہ ہے، مسلمانوں کو فحش گالیاں دینا خصوصاً ماں بہن کی خصوصاً مسجد میں سخت فسق ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

لیس المؤمن بالطعان ولا اللعان ولا الفاحش ولا البذی 2۔ رواہ احمد والبخاری فی الادب المفرد والترمذی وحسنہ و ابن حبان والحاکم فی صحیحھما عن ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ۔

مسلمان نہیں ہوتا ہے بہت طعنہ کرنے والا بہت لعنت کرنے والا نہ بے حیا فحش گو۔ اسے امام احمد، بخاری نے ادب المفرد میں، ترمذی نے اسے حسن کہا۔ ابن حبان اور حاکم نے اپنی اپنی صحیح میں حضرت ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔

خصوصاً جو اس کا عادی ہے اس کے سخت فاسق معلن ہونے میں کلام نہیں اسے امام بنانا گناہ ہے اور اس کے پیچھے نماز پڑھنا مکروہ تحریمی کہ پڑھنی گناہ، اور پڑھ لی تو پھیرنی واجب، فتاویٰ حجہ وغنیہ میں ہے : لو قدموا فاسقاً یأثمون 3 (اگر فاسق کو امامت کے لئے مقدم کردیا تو تمام لوگ گناہگار ہوں گے۔ ت)

1 در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت 1/99 2 جامع الترمذی باب ما جاء فی اللغۃ مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی 2/19 3 غنیہ المستملی فصل فی الامامۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص 513

Fatawa Razawiya Volume 7

In 'Tabyin al-Haqa'iq' by Imam Zaylai, it is stated: "Because putting him forward for leadership (Imamate) is an act of honoring him, whereas sharia mandates his humiliation. (T)" And Allah the Almighty knows best.

Issue 1082: From Ghosi, Azamgarh district, Mohalla Karimuddinpur, sent by the master of intellectual and traditional sciences, the jurist of the nation, Maulana Hakim Muhammad Amjad Ali Sahab Azmi Razvi (may Allah the Almighty's mercy be upon him), author of 'Bahar-e-Shariat', 18 Ramadan al-Mubarak 1331 AH.

Respected presence, may your blessings continue. After greetings and humble submission, a plea: A Hafiz (memorizer of the Quran) intentionally recited "A'udhu billahi minan-nar wa min shar-il kuffar..." (I seek refuge in Allah from the fire and from the evil of the disbelievers) etc. aloud between Surah Al-Fatiha and Surah At-Tawbah during Taraweeh prayers. The matter to be inquired about is whether the prayer was valid or not? And if it was, how was it? If the prayer must be repeated (Wajib al-I'adah), is it also necessary to repeat the Quran recited in those two units (Raka'at) to complete the full recitation (Khatm)?

The Answer: Reciting this 'Ta'awwudh' (seeking refuge) at the beginning of Surah Tawbah instead of 'Tasmiyah' (Bismillah) is among the innovations of the common people; it has no basis in Sharia. Regardless, outside of prayer, there would be no harm in it. As for the prayer, if Surah At-Tawbah was started immediately after Surah Al-Fatiha and that 'Ta'awwudh' was recited before it, then the prayer becomes Makruh Tahrimi (prohibitively disliked) and must be repeated. This is because the 'Wajib' (obligatory) act of joining a Surah (to Al-Fatiha) was omitted due to the interruption by an 'Ajnabi' (alien/foreign phrase). However, repeating the Taraweeh does not necessitate repeating that portion of the Quran. This [repetition of prayer] would be necessary if the Taraweeh had become void (Batil). If some verses of Surah Al-Anfal were recited after Al-Fatiha and then At-Tawbah was started, and that 'Ta'awwudh' was recited before it, then although there is no prohibitory dislike or necessity of repetition, performing this act in a congregational Taraweeh prayer—similar to obligatory and necessary congregational prayers—is definitely disliked (Makruh) and against the Sunnah. Reciting it loudly is even greater foolishness and a lack of sense. Repeating those two units (Raka'at) is better. There is essentially no need to repeat the Quran. It is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar':

The Imam should not occupy himself with anything other than the Quran.	**Whatever prayers etc. are reported, they are carried over to the case when an individual is praying voluntary (Nafl) prayers alone. (T)**

It is in 'Radd-ul-Muhtar' and 'Hulyah':

As for the Imam in obligatory prayers (Fara'idh), the matter is as we have mentioned...	**In obligatory prayers (Fara'idh), the Imam's matter is the same as we have mentioned above.**

1. Tabyin al-Haqa'iq, Chapter of Imamate, published by Matba'a Kubra Amiriyah, Egypt, 3/144.
2. Durr-ul-Mukhtar, Section: The Imam Recites Aloud, published by Matba' Mujtabai, Delhi, India, 1/81.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

इमाम ज़ैली की 'तब्ईन अल-हक़ाएक़' में है: "क्योंकि उसे इमामत के लिए आगे करना उसका सम्मान है, जबकि शरीयत में उसका अपमान अनिवार्य है। (त)" और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1082: घोसी, जिला आज़मगढ़, मोहल्ला करीमुद्दीनपुर से, मुर्सला (प्रेषक) जामे फ़ुनून अक़्लिया व नक़्लिया फ़क़ीह-ए-मिल्लत मौलाना हकीम मुहम्मद अमजद अली साहब आज़मी रज़वी (रहमतुल्लाह तआला अलैह), मुसन्निफ़ 'बहार-ए-शरीयत', 18 रमज़ानुल मुबारक 1331 हिजरी।

हुज़ूर वाला बरकत (आपकी बरकतें बनी रहें), सलाम और नियाज़-ए-ग़ुलामाना के बाद अर्ज़ है: एक हाफ़िज़ ने तरावीह में सूरह फ़ातिहा और सूरह तौबा के बीच में जानबूझकर ज़ोर से 'अऊज़ु बिल्लाहि मिनन-नार व मिन शर्रिल कुफ़्फ़ार...' आदि पढ़ा। अब पूछने वाली बात यह है कि नमाज़ हुई या नहीं? और हुई तो कैसी हुई? अगर नमाज़ दोबारा पढ़ना (वाजिब अल-इआदा) ज़रूरी है, तो क्या ख़त्म (कुरान का पूर्ण पाठ) पूरा करने के लिए उन दो रकअतों में पढ़े गए कुरान को भी दोहराना ज़रूरी है या क्या?

अल-जवाब (उत्तर): सूरह तौबा के शुरू में 'तस्मिया' (बिस्मिल्लाह) के बजाय यह 'तऊज़' (शरण माँगना) आम लोगों की ईजाद की हुई चीज़ों में से है, शरीयत में इसका कोई आधार नहीं है। खैर, नमाज़ के बाहर इसमें कोई हर्ज नहीं था। रही बात नमाज़ की, अगर सूरह फ़ातिहा के तुरंत बाद सूरह तौबा शुरू की और उससे पहले वह 'अऊज़ु' पढ़ा, तो नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ी नापसंदगी के साथ वर्जित) हो गई और उसे दोहराना वाजिब (अनिवार्य) हो गया, क्योंकि एक बाहरी चीज़ (अजनबी) के हस्तक्षेप के कारण सूरह मिलाने का वाजिब छूट गया। लेकिन तरावीह दोहराने से कुरान दोहराना ज़रूरी नहीं होता। यह तब था जब तरावीह बातिल (अमान्य) हो जाती। और अगर फ़ातिहा के बाद सूरह अनफ़ाल की कुछ आयतें पढ़कर तौबा शुरू की और उससे पहले वह 'तऊज़' पढ़ा, तो अगरचे कराहत-ए-तहरीम और दोबारा पढ़ने का वजूब नहीं है, लेकिन जमात-ए-तरावीह में फ़राइज़ और वाजिबात की जमात की तरह यह काम मकरूह और सुन्नत के ख़िलाफ़ ज़रूर है। और इसका ज़ोर से पढ़ना और भी ज़्यादा नादानी और कम-अक़्ली है। उन दो रकअतों को दोहराना बेहतर है। कुरान को दोहराने की असल में कोई ज़रूरत नहीं है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

इमाम कुरान के अलावा किसी चीज़ में मसरूफ़ न हो।

जो दुआएं वगैरह नक़ल की गई हैं, वे उस सूरत पर महमूल (आधारित) हैं जब अकेला आदमी नफ़्ल पढ़ रहा हो। (त)

'रद्दुल मुहतार' और 'हिलिया' में है:

फ़राइज़ में इमाम के मामले का सवाल है, तो जैसा कि हमने उल्लेख किया है कि...

फ़राइज़ में इमाम का मामला तो वही है जो हम ज़िक्र कर आए।

1. तब्ईन अल-हक़ाएक़, बाबुल इमामा, मतबुआ मतब-ए-कुबरा अमीरिया मिस्र, 3/144।
2. दुर्रे मुख़्तार, फ़स्ल युजहरू अल-इमाम, मतबुआ मतब-ए-मुज्तबाई देहली, भारत, 1/81।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

تبیین الحقائق امام زیلعی میں ہے: لان فی تقدیمہ للامامۃ تعظیمہ وقد وجب علیھم اھانتہ شرعاً (کیونکہ اس کی امامت کے لئے تقدیم میں تعظیم ہے حالانکہ شرعاً اس کی اہانت لازم ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۸۲: از گھوسی ضلع اعظم گڑھ محلہ کریم الدین پور مرسلہ جامع فنون عقلیہ و نقلیہ فقیہ ملت مولنا حکیم محمد امجد علی صاحب اعظمی رضوی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ مصنف بہار شریعت ۱۸/ رمضان المبارک ۱۳۳۱ھ

حضور والا برکت دامت برکاتہم بعد سلام و نیاز غلامانہ معروض حافظ نے تراویح میں فاتحہ اور سورہ توبہ کے درمیان اعوذ باللہ من النار و من شر الکفار الخ بالجہر قصداً پڑھا اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ نماز ہوئی یا نہیں؟ اور ہوئی تو کیسی؟ اگر نماز واجب الاعادہ ہو تو ان دونوں رکعتوں میں جو قرآن پڑھا گیا ختم کے پورا ہونے میں اس کا اعادہ بھی ضرور ہے یا کیا؟

الجواب: سورہ توبہ شریف کے آغاز پر بجائے تسمیہ یہ تعوذ محدثاتِ عوام سے ہے شرع میں اس کی اصل نہیں، خیر بیرونِ نماز اس میں حرج نہ تھا، رہی نماز اگر سورہ فاتحہ کے بعد ہی سورہ توبہ شروع کی اور اس سے پہلے وہ اعوذ پڑھی تو نماز مکروہِ تحریمی واجب الاعادہ ہوئی کہ واجب ضم سورہ بوجہ فصل بالاجنبی ترک ہوا مگر اعادہ تراویح سے اعادہ قرآن لازم نہیں یہ جب تھا کہ تراویح باطل ہو جاتی اور اگر فاتحہ کے بعد کچھ آیات انفال پڑھ کر توبہ شروع کی اور اس سے پہلے وہ تعوذ پڑھا تو اگرچہ کراہت تحریم و وجوب اعادہ نہیں مگر جماعت تراویح میں مثلِ جماعت فرائض و واجبات یہ فعل مکروہ و خلافِ سنت ضرور ہے اور اس کا جہر سے پڑھنا اور

زیادہ نادانی و قلتِ شعور ہے ان دونوں رکعتوں کا اعادہ اولی ہے۔ قرآن عظیم کے اعادہ کی اصلاً حاجت نہیں۔ در مختار میں ہے:

الامام لا یشتغل بغیر القرآن و ماورد حمل علی النفل منفرداً۔

امام قرآن کے علاوہ میں مشغول نہ ہو اور جو دعائیں وغیرہ منقول ہیں وہ اس صورت پر محمول ہیں جب اکیلا آدمی نفل پڑھ رہا ہو۔ (ت)

ردالمحتار و حلیہ میں ہے:

اما الامام فی الفرائض فلما ذکر نا من انہ فرائض میں امام کا معاملہ تو وہی ہے جو ہم ذکر کر آئے

1 تبیین الحقائق باب الامامۃ مطبوعہ مطبعہ کبری امیر یہ مصر ۳/ ۱۴۴ 2 در مختار فصل یجھر الامام مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۸۱/۱

Fatawa Razawiya, Volume 7.

[Arabic text]: "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not do this in prayer, and likewise the Imams after him until this day, so it is an innovation. Moreover, it is a burden on the people, so it is disliked. As for voluntary prayers, if it is in Tarawih, then the ruling is the same... and Allah knows best."

Meaning: The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not perform such an act in prayer, and similarly, the Imams after him until today have not done so either. Therefore, acting contrary to this would be an innovation. Secondly, it imposes a burden on the congregation, and is thus disliked. As for voluntary prayers, if it is in Tarawih, then the same ruling applies. And Allah Almighty knows best.

Issue 1083: From Jalandhar, Mohalla Rasta, adjacent to the house of Deputy Ahmad Jan Sahab, sent by Muhammad Ahmad Khan Sahab, 20 Shawwal 1312 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say regarding this issue: A person claims that hearing the mention of the blessed birth of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is better than listening to the Holy Quran during Tarawih prayer. Is this person in error or not? Please write with references from books.

The Answer: Although the Great Quran, the recitation of 'la ilaha illallah', 'Allahu Akbar', 'Subhan Allah', and the blessed mention of the luminous Master of the worlds (peace and blessings of Allah be upon him) are all forms of remembrance of Allah, there is a Hadith Qudsi regarding the commentary of the verse "And We raised high your fame (mention)":

"I have made your mention a part of My mention, so whoever mentions you has indeed mentioned Me."

Meaning: The Lord of Honor (Almighty) says to His beloved Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), "I have made you a mention from My mention; so whoever has mentioned you has mentioned Me."

However, the Great Quran is the greatest of all ways of remembering Allah. In a Hadith Qudsi, the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) says that the Lord Almighty says:

"Whoever is kept occupied by the Quran from My remembrance and My requests, I shall give him better than what I give to those who ask. And the excellence of the Word of Allah over all other words..."

Meaning: Whoever is kept by the Great Quran from my remembrance and prayer, i.e., remains occupied in the Great Quran instead of other remembrance and prayer, I will grant him more than those who ask. And the excellence of the Word of Allah [is over all other words].

1. Rad al-Muhtar, Chapter on Recitation, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/545.
2. Kitab al-Shifa, First Chapter of the First Section, published by Shirkat Sahafiyah, Ottoman State, Turkey, 1/51.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7.

[अरबी पाठ का अर्थ]: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ में ऐसा कोई काम नहीं किया, और न ही उनके बाद के इमामों ने आज तक ऐसा किया, इसलिए यह एक नई ईजाद (बिदअत) है। इसके अलावा, यह लोगों पर बोझ होगा, इसलिए यह नापसंद (मकरूह) है। जहाँ तक नफ़्ल नमाज़ों का सवाल है, अगर यह तरावीह में है, तो वहाँ भी यही हुक्म है... और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।"

अर्थात्: नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ में ऐसा कोई कार्य नहीं किया, और इसी तरह आप के बाद से आज तक इमामों ने भी ऐसा नहीं किया। तो अब इसके विरुद्ध करना बिदअत (नवाचार) होगा। दूसरा यह भी है कि इससे कौम (मण्डली) पर बोझ पड़ेगा, इसलिए यह मकरूह है। जहाँ तक नफ़्ल का मामला है, तो अगर तरावीह में है तो वहाँ भी यही हुक्म है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 1083: जालंधर, मोहल्ला रास्ता, डिप्टी अहमद जान साहब के घर के पास से, प्रेषक मुहम्मद अहमद खाँ साहब, 20 शव्वाल 1312 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: जो व्यक्ति यह कहे कि तरावीह की नमाज़ में क़ुरआन शरीफ़ सुनने से हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मुबारक पैदाइश (मीलाद) का ज़िक्र सुनना बेहतर है, क्या वह व्यक्ति ग़लती पर है या नहीं? किताबों के हवाले के साथ जवाब तहरीर फ़रमाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): यद्यपि क़ुरआन-ए-अज़ीम, तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह), तकबीर, तस्बीह और हुज़ूर सैय्यदुल आलमगीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का मुबारक ज़िक्र सभी अल्लाह का ज़िक्र हैं। आयत "व रफ़अ़ना लका ज़िक्रक" की तफ़्सीर में हदीस-ए-कुदसी है:

"मैंने तुम्हारे ज़िक्र को अपने ज़िक्र का हिस्सा बनाया है, अतः जिसने तुम्हारा ज़िक्र किया उसने मेरा ज़िक्र किया।"

अर्थात्: रब्बुल इज़्ज़त (अल्लाह) अपने हबीब-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से फ़रमाता है, "मैंने तुम्हें अपने ज़िक्र में से एक ज़िक्र बनाया, तो जिसने तुम्हारा ज़िक्र किया उसने मेरा ज़िक्र किया।"

लेकिन क़ुरआन-ए-अज़ीम अल्लाह के ज़िक्र के तमाम तरीकों में सबसे बड़ा है। हदीस-ए-कुदसी में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं कि रब्बुल इज़्ज़त फ़रमाता है:

"जिसे क़ुरआन मेरे ज़िक्र और दुआ से रोक दे (अर्थात् वह ज़िक्र व दुआ की जगह क़ुरआन ही में व्यस्त रहे), उसे मैं माँगने वालों से बेहतर अता करूँगा। और अल्लाह के कलाम की फ़ज़ीलत (तमाम कलामों पर)।"

अर्थात्: जिसे क़ुरआन-ए-अज़ीम मेरे ज़िक्र और दुआ से रोक दे, यानी ज़िक्र और दुआ के बजाय क़ुरआन-ए-अज़ीम ही में व्यस्त रहे, उसे मैं माँगने वालों से बेहतर अता करूँगा। और अल्लाह का कलाम सर्वश्रेष्ठ है।

1. रद-अल-मुहतार, फ़सल फ़िल किराअत, एच.एम. सईद कम्पनी, कराची, 1/545.
2. किताब अल-शिफ़ा, फ़सल अव्वल, बाब अव्वल, शिरकत सहाफ़िया, दौलत-ए-उस्मानिया, तुर्की, 1/51.

पृष्ठ 483 / 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لم یفعلہ فیھا، و کذا الائمۃ من بعدہ الی یومنا ھذا فکان من المحدثات، ولانہ تثقیل علی القوم فیکرہ، واما فی التطوع فانکان فی التراویح فکذالك الخ واللہ تعالٰی اعلم۔ یعنی نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے نماز میں ایسا فعل نہیں کیا اسی طرح آپ کے بعد آج تک ائمہ نے بھی نہیں کیا تو اب اس کے خلاف کرنا بدعت ہوگا، اور دوسرا یہ بھی ہے کہ قوم پر ثقل ہوگا لہٰذا مکروہ ہے رہا معاملہ نوافل کا تو اگر تراویح میں تو وہاں بھی یہی حکم الخ (ت) واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۰۸۳: از جالندھر محلہ راستہ متصل مکان ڈپٹی احمد جان صاحب مرسلہ محمد احمد خاں صاحب ۲۰/شوال ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ جو شخص کہے کہ نماز تراویح میں قرآن شریف کے سننے سے ذکر ولادت باسعادت آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا سننا اچھا ہے، آیا یہ شخص غلطی پر ہے یا نہیں؟ بحوالہ کتب تحریر فرمائیں۔

الجواب: اگرچہ قرآن عظیم و تہلیل و تکبیر و تسبیح و ذکر شریف حضور پرنور سید العالمین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سب ذکر الٰہی ہیں کریمہ ورفعنالک ذکرک کی تفسیر میں حدیث قدسی ہے:

جعلتک ذکرا من ذکری فمن ذکرك فقد ذکرنی۔ یعنی رب العزت عزوجل اپنے حبیب اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے فرماتا ہے میں نے تمہیں اپنے ذکر میں سے ایک ذکر بنایا تو جس نے تمہارا ذکر کیا اس نے میرا ذکر کیا۔ (ت)

مگر قرآن عظیم اعظم طرق اذکار الٰہیہ ہے حدیث قدسی میں سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں رب عزوجل فرماتا ہے:

من شغلہ القرآن عن ذکری و مسئلتی اعطیتہ افضل من اعطی السائلین، وفضل کلام اللہ علی سائر الکلام جسے قرآن عظیم میرے ذکر ودعا سے روکے یعنی بجائے ذکر ودعا قرآن عظیم ہی میں مشغول رہے، اسے مانگنے والوں سے بہتر عطا کروں اور کلام اللہ کا فضل

1 ردالمحتار فصل فی القراءۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۵۴۵ 2 کتاب الشفاء الفصل الاول من الباب الاول مطبوعہ شرکۃ صحافیہ دولت عثمانیہ ترکی ۱ / ۵۱

"Like the grace of Allah over His creation" - narrated by Tirmidhi and classified as Hasan (Good). (T) Especially one completion of the Quran in Taraweeh, which is a glorious Sunnah, and the gathering of Milad Mubarak is undoubtedly superior to recommended actions and Sunnah Mustahabba. Yes, if a specific obstacle arises for someone, it is possible that listening to the sacred mention (of the Prophet) becomes more important and emphasized for them than listening to the Holy Quran or even the original Taraweeh itself. For example, if the accursed devil, Allah forbid, has cast some whispers into their heart regarding the radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him and his family), and a scholar of religion is narrating the sacred mention in a blessed gathering, then listening to it will remove those whispers. If there is a possibility of those whispers becoming firm in the heart, then it will definitely be obligatory for them to attend the sacred mention, because the love and reverence for the beloved Prophet (peace and blessings of Allah be upon him and his family) is the very foundation of faith. If this (faith) is absent, then neither the Quran is beneficial nor is Taraweeh advantageous. We ask Allah for forgiveness and well-being. (T)

Problem 1084: From Bengal, Chittagong district, Raozan police station, Phira village, sent by Maulvi Mahdi Sahib, 14 Shawwal 1321 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this matter: Is it Sharia-compliant to not participate in the Witr congregation during the month of Ramadan and to leave the existing congregation every day? Can the one who abandons the Witr congregation be called a transgressor (fasiq) or wicked (fajir), etc.? What is the ruling according to Sharia? Explain and be rewarded. Answer: The Witr congregation is neither obligatory (wajib) nor an emphasized Sunnah (Sunnah Mu'akkadah). There is no sin in abandoning it. Rather, the difference of opinion is whether it is better to pray in congregation or to offer Witr alone. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar: "Is it better to pray Witr with the congregation..."

1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Virtues of the Quran, published by Company Kutub Khana Rashidiyah Delhi, 2/116.
2. Sunan al-Darimi, Chapter on the Virtue of the Word of Allah the Almighty, etc., Hadith 3359, published by Nashr-us-Sunnah Multan, 2/371.

"जैसे अल्लाह का फ़ज़्ल उसकी मखलूक़ पर है" - इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और इसे हसन (अच्छा) क़रार दिया है। (त) विशेष रूप से तरावीह का एक ख़त्म जो कि सुन्नत-ए-जलीला है, और मिलाद मुबारक की महफ़िल मुस्तहब कार्यों और सुन्नत-ए-मुस्तहब्बा से निःसंदेह अफ़ज़ल है। हाँ, अगर किसी व्यक्ति के लिए कोई विशेष परिस्थिति उत्पन्न हो जाए, तो संभव है कि ज़िक्र-ए-शरीफ़ सुनना उसके हक़ में कुरआन मजीद सुनने बल्कि मूल तरावीह से भी अधिक महत्वपूर्ण और ताकीदी हो जाए। उदाहरण के लिए, यदि धिक्कृत शैतान ने, अल्लाह न करे, उसके दिल में हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बारे में कुछ वसवसे (शंकाएं) डाल दिए हों, और एक आलिम-ए-दीन मुबारक महफ़िल में पाक ज़िक्र कर रहा हो, तो उसे सुनना उन वसवसों को दूर कर देगा। यदि दिल में उन वसवसों के जम जाने की आशंका हो, तो उस पर ज़िक्र-ए-शरीफ़ में हाज़िर होना निश्चित रूप से अनिवार्य (लाज़िम) होगा, क्योंकि हबीब-ए-करीम (सल्लल्लाहु अलैहि व आलीही वसल्लम) की मुहब्बत और ताज़ीम ही ईमान की असल बुनियाद है। अगर यह (ईमान) न हो, तो फिर न कुरआन फ़ायदेमंद है और न तरावीह नफ़ा देने वाली। हम अल्लाह तआला से माफ़ी और दरगुज़र का सवाल करते हैं। (त)

मसला 1084: बंगाल, ज़िला चटगाँव, थाना राऊजान, मौज़ा फेरा से, मुर्सला मौलवी महदी साहब, 14 शव्वाल 1321 हिजरी। इस मसले में उलेमा-ए-दीन क्या फ़रमाते हैं कि माह-ए-रमज़ान में जमाअत-ए-वित्र में शिरकत न करना और हर रोज़ मौजूदा जमाअत से बाहर चले जाना शरई तौर पर जायज़ है या नहीं? वित्र की जमाअत छोड़ने वाले को फ़ासिक़ और फ़ाजिर वग़ैरह कहा जा सकता है या नहीं? शरीअत का क्या हुक्म है? बयान करें, सवाब पाएं। उत्तर: वित्र की जमाअत न तो वाजिब है और न ही सुन्नत-ए-मुअक्कदा। इसे छोड़ने में कोई गुनाह नहीं है, बल्कि इस मसले में इख्तिलाफ़ (मतभेद) है कि जमाअत अफ़ज़ल है या अकेले वित्र अदा करना। 'दुर्रे मुख़्तार' में है कि क्या वित्र जमाअत के साथ अफ़ज़ल है...

1. जामे तिर्मिज़ी, अबवाब फ़ज़ाइलुल कुरआन, मतबुआ कंपनी कुतुब ख़ाना रशीदिया दिल्ली 2/116.
2. सुनन दारमी, बाब फ़ज़्ल कलामुल्लाह तआला इल्ख़, हदीस 3359, मतबुआ नशरुस्स सुन्नह मुल्तान 2/371.

کفضل اللہ علی خلقہ - رواہ الترمذی و حسنہ۔ سب کلاموں پر ایسا ہے جیسا اللہ عزوجل کا فضل اپنی مخلوق پر۔ اسے ترمذی نے روایت کر کے حسن قرار دیا ہے۔ (ت) خصوصاً تراویح کا ایک ختم کہ سنت جلیلہ ہے اور مجلس میلاد مبارک عمل مستحبات اور سنت مستحب سے بلاشبہ افضل، ہاں اگر کسی شخص کے لئے کوئی عارض خاص پیدا ہو تو ممکن کہ ذکر شریف سننا اس کے حق میں قرآن مجید سننے بلکہ اصل تراویح سے بھی اہم وآکد ہوجائے مثلاً اس کے قلب میں عدورجیم نے معاذاللہ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف سے کچھ وساوس ڈالے اور ایک عالم دین مجلس مبارک میں ذکر اقدس فرما رہا ہے اس کا سننا اس وساوس کو دور کرے گا اور دل میں معاذاللہ معاذاللہ ان کے جم جانے کا احتمال ہے تو قطعاً اس پر لازم ہوگا کہ ذکر شریف میں حاضر ہو کہ محبت و تعظیم حبیب کریم علیہ وعلی آلہ افضل الصلوٰۃ والتسلیم اصل کارومدار ایمان ہے، معاذاللہ یہ نہ ہو تو پھر نہ قرآن مفید نہ تراویح نافع، نسأل اللہ العفو والعافیۃ (ہم اللہ تعالیٰ سے معافی اور درگزر کا سوال کرتے ہیں۔ ت)

مسئلہ ۱۰۸۴: از بنگالہ ضلع چانگام تھانہ راؤجان موضع پھرا مرسلہ مولوی مہدی صاحب ۱۴ شوال ۱۳۲۱ھ چہ می فرمایند علمائے دین ومفتیان شرع متین اندریں مسئلہ کہ در ماہ رمضان المبارک جماعت وترنہ نمودن و ہر روز از جماعت موجودہ بیرون رفتن شرعاً جائز است یا نہ وتارک جماعت وتر را فاسق و فاجر و غیرآں خواند شود یانہ؟ حسب شرع چہ حکم ست۔ بینوا توجروا۔ اس مسئلہ میں علمائے دین کیا فرماتے ہیں کہ ماہ رمضان میں جماعت وتر میں شرکت نہ کرنا اور ہر روز جماعت موجودہ سے باہر چلا جانا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ وتر کی جماعت کے تارک کو فاسق و فاجر وغیرہ کہا جاسکتا ہے یا نہیں؟ شریعت کا حکم کیا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جماعت وتر نہ واجب ست نہ مؤکد در ترک او ہیچ بزہ کاری نیست بلکہ اختلاف در آنست کہ افضل جماعت ست یا وتر تنہا گزاردن فی الدر المختار ھل الافضل فی الوتر 2 جماعت وتر نہ واجب ہے نہ سنت مؤکدہ، اس کے ترک میں کوئی گناہ نہیں بلکہ اس مسئلہ میں اختلاف ہے کہ جماعت افضل ہے یا تنہا وتر ادا کرنا۔ درمختار میں ہے کہ کیا وتر جماعت کے ساتھ افضل

1. جامع الترمذی ابواب فضائل القرآن مطبوعہ کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲ / ۱۱۶
2. سنن الدارمی باب فضل کلام اللہ تعالی الخ حدیث ۳۳۵۹ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۲ / ۳۷۱

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Top left box]: Congregation or at home are both correct. And Allah knows best. [Top right box]: ...is it better in congregation or at home alone? Both opinions have been authenticated, etc. And Allah Almighty knows best (T).

Mas'ala 1085: From Mauza Khurd Modhak Khana, Badu Sarai, District Barabanki, sent by Syed Safdar Ali Sahib, 23 Muharram 1339 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Is there any restriction that in the third rak'ah of Witr prayer, only Surah al-Ikhlas must be joined with Surah al-Fatihah, and no other Surah? Answer: There is no restriction. One has the choice to recite whichever Surah they wish, or small verses, or one large verse. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 1086: From Maulvi Abdullah Sahib, teacher at Madrasa Manzar-e-Islam Bareilly, 9 Safar 1339 AH. What should be recited in Witr if one forgets the Dua-e-Qunut by mistake? And in such a situation, will Sajda-e-Sahw (prostration of forgetfulness) be necessary or not? Answer: By reciting any supplication, the obligation of Qunut is fulfilled. Yes, if one completely forgets to recite any supplication by mistake, then they must perform Sajda-e-Sahw. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 1087: From Moradabad city, Mughalpora neighborhood, Part 1, sent by Maulana Maulvi Syed Aulad Ali Sahib, 19 Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: Should a Masbuq (one who joined late) in Witr prayers recite Qunut in their missed rak'ahs or not? Answer: If all three rak'ahs of Witr were missed for the Masbuq, he should recite Qunut at the end. And if he caught even one rak'ah, even if he joined in the bowing (ruku) of the third rak'ah, then he should not recite Qunut in the remainder of his prayer. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Box text]: Arabic: Al-Masbuq faiqnutu ma'a imamihi faqat wayaseeru mudrikan bi idraakir ruku'ith thalitha. Urdu translation: The Masbuq shall only perform Qunut with his Imam, and he becomes a "Mudrik" (one who has caught the unit) by catching the ruku of the third rak'ah. And Allah Almighty knows best (T).

[Footnotes]: 1. Durr-e-Mukhtar, end of Chapter on Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai Delhi, India, 1/99. 2. Durr-e-Mukhtar, end of Chapter on Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai Delhi, India, 1/94.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[ऊपर बायां बॉक्स]: जमात (मण्डली) या घर पर, दोनों सही हैं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। [ऊपर दायां बॉक्स]: ...क्या जमात में या घर पर अकेले पढ़ना बेहतर है? दोनों कथनों को सही ठहराया गया है इत्यादि। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है (त)।

मसला 1085: मौज़ा खुर्द मोडाक खाना, बदु सराय, जिला बाराबंकी से, प्रेषक सैयद सफदर अली साहब, 23 मुहर्रम 1339 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: क्या यह कोई पाबंदी है कि वित्र की नमाज़ की तीसरी रकात में सूरह फातिहा के साथ केवल सूरह इखलास ही मिलाया जाए, कोई अन्य सूरह नहीं? उत्तर: कोई पाबंदी नहीं है। यह अधिकार है कि जो चाहे सूरह पढ़े या छोटी आयतें या एक बड़ी आयत। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1086: मौलवी अब्दुल्ला साहब, शिक्षक मदरसा मंज़र-ए-इस्लाम बरेली से, 9 सफ़र 1339 हिजरी। वित्र में समानता के कारण दुआ-ए-क़ुनूत भूल जाने पर क्या पढ़ना चाहिए? और ऐसी स्थिति में सजदा-ए-सह्व (भूल का सजदा) करना होगा या नहीं? उत्तर: कोई भी दुआ पढ़ने से वाजिब क़ुनूत अदा हो जाता है। हाँ, अगर बिल्कुल कोई दुआ भूल कर नहीं पढ़ी तो सजदा-ए-सह्व करे। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 1087: मुरादाबाद शहर, मुग़लपुरा मोहल्ला, हिस्सा अव्वल से, प्रेषक मौलाना मौलवी सैयद औलाद अली साहब, 19 रमज़ान-उल-मुबारक 1337 हिजरी। प्रश्न: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: क्या वित्र की नमाज़ में मसबूक (देर से शामिल होने वाला) को अपनी छूटी हुई रकातों में क़ुनूत पढ़नी चाहिए या नहीं? उत्तर: यदि मसबूक की वित्र की तीनों रकातें छूट गई हों, तो वह अंत में क़ुनूत पढ़े। और यदि उसे एक रकात भी मिल गई, भले ही वह तीसरी रकात के रुकूअ में शामिल हुआ हो, तो अब वह शेष नमाज़ में क़ुनूत नहीं पढ़ेगा। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[बॉक्स टेक्स्ट]: अरबी: अल-मसबूक़ु फ़ैक़नुतु मअ इमामिही फ़क़त व यसीरु मुद्रिकन बि इद्राकिर रुकूइथ थालिथः। उर्दू अनुवाद: मसबूक केवल अपने इमाम के साथ ही क़ुनूत पढ़ेगा, और वह तीसरी रकात का रुकूअ पाने से मुद्रिक (रकात पाने वाला) माना जाएगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है (त)।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. दुर्र-ए-मुख्तार, वित्र और नवाफिल अध्याय के अंत में, मुत्बा मुज्तबाई दिल्ली, भारत द्वारा प्रकाशित 1/99। 2. दुर्र-ए-मुख्तार, वित्र और नवाफिल अध्याय के अंत में, मुत्बा मुज्तबाई दिल्ली, भारत द्वारा प्रकाशित 1/94।

पृष्ठ 721 में से 485

الجماعة ام المنزل تصحیحان ' ھو اللہ تعالٰی اعلم | ہیں یا گھر پر تنہا پڑھنا، دونوں قولوں کی تصحیح ہوئی ہے الخ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۸۵: از موضع خورد مؤڈاک خانہ بدو سرائے ضلع بارہ بنکی مسئولہ سید صفدر علی صاحب ۲۳ محرم ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یہ کچھ قید ہے کہ نماز وتر کی تیسری رکعت میں سورہ فاتحہ کے ساتھ سورہ اخلاص ہی ضم ہو دوسری سورۃ نہ ہو؟ الجواب: کوئی قید نہیں اختیار ہے جو سورۃ چاہے پڑھے یا چھوٹی آیتیں یا بڑی ایک آیت۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۰۸۶: از مولوی عبد اللہ صاحب مدرس مدرسہ منظر الاسلام بریلی ۹ صفر ۱۳۳۹ھ، وتروں میں مشابہ سے دعائے قنوت بھول جانے پر کیا پڑھنا چاہئے ؟ اور ایسی حالت میں سجدہ سہو کرنا ہو گا یا نہیں؟ الجواب: ہر دعا پڑھنے سے واجب قنوت ساقط ہو جاتا ہے، ہاں اگر بالکل کوئی دعا بھول کر نہ پڑھی تو سجدہ سہو کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۸۷: از شہر مراد آباد محلہ مغلپورہ حصہ اول مرسلہ مولینا مولوی سید اولاد علی صاحب ۱۹ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ وتروں کے مسبوق کو اپنے فوت شدہ رکعت میں قنوت پڑھنی چاہئے یا نہیں؟ الجواب: مسبوق کی اگر وتر کی تینوں رکعتیں فوت ہوئیں اخیر میں قنوت پڑھے اور اگر ایک رکعت بھی ملی ہے اگرچہ تیسری کے رکوع ہی میں شامل ہوا تو اب باقی نماز میں قنوت نہ پڑھے گا۔ در مختار میں ہے:

المسبوق فیقنت مع امامہ فقط ویصیر مدرگا | مسبوق امام کے ساتھ صرف قنوت پڑھے اور وہ تیسری بادر اك الركوع الثالثة ۲۔ واللہ تعالیٰ اعلم | رکعت کا رکوع پانے سے مدرک ہو جائے گا واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

۱ در مختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، بھارت ۹۹/۱ ۲ در مختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی، بھارت ۹۴/۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

Issue 1088: Asked by Shaukat Ali Sahib, 17 Rabi al-Akhir Sharif 1320 AH What is the ruling of the people of Sharia regarding this issue: A person, in the third rak'ah of Witr prayer, after Al-Hamd (Surah Fatiha) and Qul (a short Surah), says Takbir and instead of Dua-e-Qunoot, recites Surah Ikhlas (Qul Huwallahu Ahad) three times because he does not know Dua-e-Qunoot. Is his Witr prayer valid or not? And if he performs Sajdah Sahw (prostration of forgetfulness) every day, would his Witr prayer become valid? Explain and be rewarded.

The Answer: There is no doubt that the prayer is valid. This is not a case for Sajdah Sahw because no Wajib (mandatory act) was omitted inadvertently. If he doesn't know Dua-e-Qunoot, he should memorize it as reciting it specifically is Sunnah. Until he memorizes it, he can recite: "Allahumma Rabbana Atina fid-dunya hasanatan wa fil-akhirati hasanatan wa qina 'adhaban-nar." If he doesn't know this either, he can say "Allahummagh-firli" (O Allah, forgive me) three times. If even that is unknown, saying "Ya Rabb" (O Lord) three times will suffice to fulfill the obligation. As for whether reciting Surah Ikhlas fulfilled the obligation, and whether repeating the Witr of those days is necessary: It appears that it was fulfilled because it is praise (Thana), and every praise is a prayer (Dua).

Nay, Allama al-Qari and others among the scholars said: "Every prayer is remembrance (Dhikr) and every remembrance is prayer."[1] And indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best prayer is Al-Hamdu lillah." This was narrated by Tirmidhi who graded it Hasan (good). An-Nasa'i, Ibn Majah, Ibn Hibban, and Al-Hakim narrated it from Hazrat Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) and graded it Sahih (authentic).[2] Keep this in mind and contemplate it. And Allah Almighty knows best. (T)

---

1. Mirqat Sharh Mishkat, the second section of the Chapter of Tasbeeh and Tahmeed, etc., printed by Maktaba Imdadia Multan, 5/112.
2. Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Supplications, printed by Amin Company, Kutub Khana Rashidiya Delhi, 4/417; Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Chapter on the Best Remembrance, etc., printed by Dar al-Fikr Beirut, 1/498.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

मसला १०८८: मुस्तला शौकत अली साहब, १७ रबी-उल-आखिर शरीफ़ १३२० हिजरी। शरई हुक्म क्या है इस मसले में कि एक व्यक्ति नमाज़-ए-वित्र की तीसरी रकात में अल-हम्द और क़ुल के बाद तकबीर कहकर दुआ-ए-क़ुनूत के बदले तीन बार "क़ुल हुवल्लाहु अहद" (सूरह इखलास) पढ़ लेता है क्योंकि उसे दुआ-ए-क़ुनूत नहीं आती है। क्या उसकी नमाज़-ए-वित्र सही होती है या नहीं? और अगर वह हर रोज़ सजदा सह्व कर लिया करे तो क्या उसकी नमाज़-ए-वित्र सही हो जाएगी? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

जवाब: नमाज़ सही हो जाने में तो कोई बहस नहीं, न ही यह सजदा सह्व का स्थान है क्योंकि भूलवश कोई वाजिब नहीं छूटा। दुआ-ए-क़ुनूत याद नहीं है तो याद करनी चाहिए क्योंकि विशेष रूप से इसे पढ़ना सुन्नत है। जब तक याद न हो, "अल्लाहुम्मा रब्बना आतिना फिद-दुनिया हसनतौ व फ़िल-आखिरति हसनतौ व क़िना अज़ाबन-नार" पढ़ लिया करे। यदि यह भी याद न हो तो तीन बार "अल्लाहुम्मग-फ़िरली" (ऐ अल्लाह, मुझे माफ़ कर दे) कह लिया करे। यदि यह भी न आता हो तो केवल "या रब्ब" (ऐ मेरे रब) तीन बार कह ले, वाजिब अदा हो जाएगा। रही बात यह कि "क़ुल हुवल्लाहु अहद" पढ़ने से भी यह वाजिब अदा हुआ या नहीं और क्या उन दिनों की वित्र को दोहराना ज़रूरी है: ज़ाहिर है कि अदा हो गया क्योंकि वह सना (प्रशंसा) है और हर सना दुआ है।

बल्कि अल्लामा अली क़ारी और अन्य विद्वानों ने फरमाया कि हर दुआ ज़िक्र है और हर ज़िक्र दुआ।[1] रसालत मआब सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का फरमान है कि सबसे अफ़ज़ल (उत्तम) दुआ "अल-हम्दु लिल्लाह" है। इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और हसन कहा। नसाई, इब्न माजा, इब्न हिब्बान और हाकिम ने हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत करके सही कहा।[2] इसे सुरक्षित कर लो और गौर करना चाहिए। वल्लाहु तआला आलम (त)।

---

1. मिरक़ात शरह मिश्कात, बाबुत-तस्बीह वत-तहमीद वग़ैरा की दूसरी फ़स्ल, मतबुआ मकतबा इमदादिया मुल्तान, ५/११२।
2. जामिअ् अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुद-दाअवात, मतबुआ अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली, ४/४१७; अल-मुस्तदरक अलस-सहीहैन, बाबु अफ़ज़लुल-ज़िक्र वग़ैरा, मतबुआ दारुल फ़िक्र बेरूत, १/४९८।

पृष्ठ ७२१ का ४८६

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

مسئلہ ۱۰۸۸: مسئولہ شوکت علی صاحب ۱۷ ربیع الآخر شریف ۱۳۲۰ھ کیا حکم ہے اہلِ شریعت کا اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نمازِ وتر کی تیسری رکعت میں بعد الحمد و قل کے تکبیر کہہ کر دعائے قنوت کے بدلے میں تین بار قل ھو اللہ شریف پڑھ لیتا ہے اور دعائے قنوت اس کو نہیں آتی ہے پس اس کی نمازِ وتر کی صحیح ہوتی ہے یا نہیں؟ اور اگر وہ ہر روز سجدہ سہو کر لیا کرے تو نمازِ وتر اس کی صحیح ہو جایا کرے گی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: نماز صحیح ہو جانے میں تو کلام نہیں، نہ یہ سجدہ سہو کا محل کہ سہواً کوئی واجب ترک نہ ہوا، دعائے قنوت اگر یاد نہیں یاد کرنا چاہئے کہ خاص اس کا پڑھنا سنت ہے، اور جب تک یاد نہ ہو اللھم ربنا آتنا فی الدنیا حسنۃ و فی الآخرۃ حسنۃ وقنا عذاب النار پڑھ لیا کرے، یہ بھی یاد نہ ہو تو اللھم اغفر لی تین بار کہہ لیا کرے، یہ بھی نہ آتا ہو تو صرف یا رب تین بار کہہ لے واجب ادا ہوجائے گا، رہا یہ کہ قل ھو اللہ شریف پڑھنے سے بھی یہ واجب ادا ہوا کہ نہیں، اتنے دنوں کے وتر کا اعادہ لازم ہو۔ ظاہر یہ ہے کہ ادا ہوگیا کہ وہ ثناء ہے اور ہر ثناء دعا ہے۔

بل قال العلامۃ القاری وغیرہ من العلماء کل دعاء ذکر وکل ذکر دعاء[1] وقد قال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم افضل الدعاء الحمد للہ۔ رواہ الترمذی وحسنہ و النسائی وابن ماجۃ وابن حبان والحاکم وصححہ عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما ھذا ولیحرر واللہ تعالیٰ اعلم۔[2] بلکہ علامہ علی قاری اور دیگر علماء نے فرمایا ہر دعا ذکر ہے اور ہر ذکر دعا۔ رسالت مآب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا فرمان ہے سب سے افضل دعا الحمد للہ ہے۔ اسے ترمذی نے روایت کرکے حسن کہا۔ نسائی، ابن ماجہ، ابن حبان اور حاکم نے حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کرکے صحیح کہا اسے محفوظ کرلو اور غور کرنا چاہئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

1. مرقات شرح مشكوة الفصل الثانی من باب التسبیح والتحمید الخ مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۱۲/۵

2. جامع الترمذی ابواب الدعوات مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۴/۴۱۷، مستدرک علی الصحیحین باب افضل الذکر الخ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۴۹۸/۱

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Ijtinab al-Ummal 'an Fatawa al-Juhhal (A fatwa card regarding the recitation of Qunut Nazila)

Problem 1089 to 1095: From the city of Daman, Portuguese administration, sent by Mr. Ziauddin, 26th Jumada al-Akhira 1316 AH. What do the scholars of the religion say about this matter: Zaid, a Wahhabi, first printed several treatises containing Wahhabi beliefs and insolence against the great figures of the religion, on which the scholars of Bombay etc. issued a fatwa on his Wahhabism in 1313 AH. Compelled by the insistence of the Ahl-e-Sunnat community for his own protection, he printed and published a pamphlet expressing repentance in Rabi al-Awwal 1314 AH. Once the Ahl-e-Sunnat were satisfied with him, he presented a writing from his previous period of Wahhabism as if it were current, titled with the chronogrammatic name "Dharuri Sawal" (A Necessary Question), which yields the same year 1313 AH, although he has written 1315 AH at the end. Based on this writing, he is seeking a debate and has set forth several conditions for discussion. That specific writing, in his own hand, along with his letter of repentance and the conditions for debate, is presented for the observation of the scholars of Ahl-e-Sunnat, inquiring about a few matters: (1) In this writing, the ruling he has established is that reciting Qunut in the Fajr prayer is permissible, valid, and not abrogated during times of strife (fitna), corruption, and the dominance of disbelievers, but it is not permissible during other hardships such as plague and epidemics etc.—is this detailed ruling from our Imams, or is it his own invention? (2) Is labeling the practice of reciting Qunut for plague or epidemic as "falsehood and slander" considered an act of insolence towards the noble scholars and prominent jurists?

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

इज्तिनाबुल उम्माल अन फ़तावल जुह्हाल (क़ुनूते नाज़िला पढ़ने के बारे में एक फ़तवा कार्ड)

मसअला 1089 से 1095: शहर दमन, पुर्तगाली अधिकार क्षेत्र से, प्रेषक ज़ियाउद्दीन साहब, 26 जमादी अल-उख़रा 1316 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसअले में कि ज़ैद वहाबी ने पहले कुछ रिसाले (पुस्तिकाएं) वहाबियत के अक़ाइद और दीनी बुज़ुर्गों की शान में गुस्ताखी पर आधारित प्रकाशित किए, जिस पर बम्बई आदि के उलेमा ने 1313 हिजरी में उसकी वहाबियत पर फ़तवा दिया। अहले सुन्नत जमाअत के इसरार पर अपनी सुरक्षा के लिए मजबूर होकर उसने रबी-उल-अव्वल 1314 हिजरी में तौबा का इज़हार करते हुए एक पर्चा छपवा कर प्रकाशित किया। जब अहले सुन्नत उसकी तरफ़ से मुतमइन (संतुष्ट) हो गए, तो उसने अपने उसी पुराने वहाबियत के दौर के लेखों में से एक लेख वर्तमान का बताकर पेश किया, जिसका तारीखी नाम "ज़रूरी सवाल" लिखा है, जिससे वही 1313 हिजरी निकलता है, हालांकि अंत में 1315 हिजरी लिख दिया है। इस लेख पर वह बहस का तलबगार (इच्छुक) है और बहस की कुछ शर्तें लिखी हैं। वह लेख, जो विशेष रूप से उसके हाथ का लिखा हुआ है, तौबा नामा और बहस की शर्तों के साथ अहले सुन्नत के उलेमा के अवलोकन के लिए हाज़िर करके कुछ बातों का इस्तिफ़सार (पूछताछ) है: (1) इस लेख में जो हुक्म उसने तय किया है कि नमाज़े फज्र में क़ुनूत पढ़ना फ़ितना व फ़साद और काफ़िरों के ग़लबे के समय जायज़, बाक़ी और ग़ैर-मंसूख़ (निरस्त न किया गया) है और बाकी किसी सख़्ती जैसे ताऊन (प्लेग) और वबा (महामारी) आदि के समय जायज़ नहीं है, क्या यह विस्तृत हुक्म हमारे इमामों का है या यह उसका अपना आविष्कार है? (2) ताऊन या वबा के लिए क़ुनूत मानने को 'झूठ और बोहतान' (आरोप) बताना उलेमा-ए-किराम और फ़ुक़्हा-ए-इज़ाम की शान में गुस्ताखी है या नहीं?

पृष्ठ 488/721

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

اجتناب العمال عن فتاوی الجہال (قنوت نازلہ پڑھنے کے بارے میں ایک فتوٰی کارڈ)

مسئلہ ۱۰۸۹ تا ۱۰۹۵: از شہر دمن عملداری پر تگیز مرسلہ ضیاء الدین صاحب ۲۶/ جمادی الاخریٰ ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید وہابی نے اول چند رسائل عقائد وہابیت و گستاخی شان مع- ظمان دین پر مشتمل طبع کئے جس پر علمائے بمبئی وغیرہ نے ۱۳۱۳ھ میں اس کی وہابیت پر فتوٰی دیا اس نے باصرار جماعت اہلسنت مجبور ہو کر اپنے تحفظ کے لئے ربیع الاول ۱۴ ۱۳ھ اس وقت ایک پرچہ باظہار توبہ چھاپ کر شائع کر دیا جب اہلسنت اس کی طرف سے مطمئن ہو گئے تو اس نے اپنے اسی زمانہ سابق وہابیت کی تحریرات سے ایک تحریر حال کی بتا کر ظاہر کی جس کا تاریخی نام "ضروری سوال" لکھا ہے جس سے وہی ۱۳۱۳ھ پیدا ہے اگر چہ آخر میں ۱۳۱۵ھ لکھ دیا ہے اس تحریر پر وہ طالب مباحثہ ہے اور چند شرائط بحث لکھے ہیں وہ تحریر خاص اس کے قلم کی لکھی ہوئی مع توبہ نامہ و شرائط مباحثہ حضرات علمائے اہلسنت کے ملاحظہ میں حاضر کر کے چند امور کا استفسار ہے: (۱) اس تحریر میں جو حکم اس نے قرار دیا کہ نماز فجر میں قنوت پڑھنا وقت فتنہ و فساد و غلبہ کفار جائز و باقی و غیر منسوخ ہے اور باقی کسی سختی مثل طاعون و وباء وغیرہ کے وقت جائز نہیں، یہ حکم تفصیلی ہمارے ائمہ کا ہے یا اس کا اپنا اختراع ہے۔ (۲) طاعون یا وباء کے لئے قنوت ماننے کو کذب و بہتان بتانا علمائے کرام و فقہائے اعلام کی شان میں گستاخی ہے یا نہیں؟

Fatawa Razawiya Volume Seven

(3) From the contents, words, linguistic style, spelling, and composition of this writing, is it apparent that this person is ignorant, unlearned, and unfit for the position of issuing fatwas, or not? (4) If it is apparent, then is it permissible (halal) or forbidden (haram) for an unfit person to become a Mufti? And should the public trust his fatwas or not? (5) If the proofs mentioned in this writing do not establish its intended meaning, then does this stem solely from his ignorance and lack of knowledge, or is it also indicative of dishonesty and deception of the public? (6) Is the person who declares this writing's necessary question as correct and accurate ignorant and lacking understanding, or not? (7) Are the conditions of debate he wrote contrary to his subsequent advertisement of repentance? And does it give off the scent of his old Wahhabism or not? Give a ruling and be rewarded.

The Answer: O Allah, praise be to You. The aforementioned writings were reviewed. The ruling adopted in the 'necessary question' is purely contrary to research. Look at the clarifications of our noble Imams in the primary texts (Mutun); the general instruction is that there is no Qunut except in the Witr prayer, without any exception even for times of enemy dominance. However, if one looks at the research of the majority of commentators, they allow Qunut for calamities (Nazilah) generally, without strictly limiting it to times of strife or enemy dominance. It is stated in Ghunyah Sharh Munyah:

[Table Header: Arabic Quote | Urdu Translation] Al-Hafiz Abu Ja'far al-Tahawi said: With us, Qunut is not performed in the Fajr prayer except due to a calamity. If a trial or calamity occurs, there is no harm in it. | Meaning, Imam Abu Ja'far al-Tahawi said that not having Qunut in Fajr prayer for us is when there is no trial or calamity. When any trial or any type of calamity occurs, there is no harm in reciting Qunut in the morning prayer.

In Sharh Niqayah Burjandi, it says: 'In al-Multaqat, it says: Al-Tahawi said... then he mentioned the like of it.' Meaning, Imam Nasir al-Din Muhammad Samarqandi narrated the aforementioned statement of Imam Tahawi in al-Multaqat. It is stated in Bahr al-Ra'iq:

[Table Header: Arabic Quote | Urdu Translation] And in Sharh al-Niqayah, attributed to al-Ghayah: If a calamity befalls the Muslims, the Imam should perform Qunut... etc. | Meaning, Allama Shumni stated in Sharh Niqayah, citing Ghayah of Imam

Saruji, that if some hardship (God forbid) befalls the Muslims, the Imam should recite Qunut, etc.

---

1 Ghunyah al-Mustamli Sharh Munyah al-Musalli, Salat al-Witr, published by Suhail Academy Lahore, p. 240. 2 Sharh Niqayah Burjandi, Section on Witr, published by Nawal Kishore Lucknow, 1/130. 3 Bahr al-Ra'iq Sharh Kanz al-Daqaiq, Chapter on Witr and Nawafil, published by HM Saeed Company Karachi, 2/44.

फतवा रज़विया खंड सात

(3) इस लेख की सामग्री, शब्द, भाषाई शैली, वर्तनी और रचना से, क्या यह स्पष्ट है कि यह व्यक्ति अज्ञानी, अनपढ़ और फतवा जारी करने के पद के लिए अयोग्य है, या नहीं? (4) यदि यह स्पष्ट है, तो क्या किसी अयोग्य व्यक्ति के लिए मुफ्ती बनना हलाल (अनुमेय) है या हराम (वर्जित)? और क्या जनता को उसके फतवों पर भरोसा करना चाहिए या नहीं? (5) यदि इस लेखन में उल्लिखित प्रमाण इसके इच्छित अर्थ को स्थापित नहीं करते हैं, तो क्या यह केवल उसकी अज्ञानता और ज्ञान की कमी के कारण है, या यह बेईमानी और जनता को धोखा देने का भी संकेत है? (6) क्या वह व्यक्ति जो इस लेखन के आवश्यक प्रश्न को सही और सटीक बताता है, अज्ञानी और समझ की कमी वाला है, या नहीं? (7) बहस की जो शर्तें उसने लिखी हैं, क्या वे उसके बाद के तौबा (पश्चाताप) के विज्ञापन के विरुद्ध हैं? और क्या इसमें से उसके पुराने वहाबियत की गंध आती है या नहीं? स्पष्ट उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: हे अल्लाह, तेरी प्रशंसा हो। उपरोक्त लेखों की समीक्षा की गई। 'आवश्यक प्रश्न' में अपनाया गया निर्णय विशुद्ध रूप से शोध के विपरीत है। मूल ग्रंथों (मुतून) में हमारे श्रेष्ठ इमामों के स्पष्टीकरणों को देखें; सामान्य निर्देश यह है कि वित्र प्रार्थना के अलावा कोई कुनूत नहीं है, इसमें दुश्मनों के प्रभुत्व के समय का भी कोई अपवाद नहीं है। हालाँकि, यदि कोई अधिकांश टीकाकारों के शोध पर नज़र डाले, तो वे आमतौर पर आपदाओं (नाज़िला) के लिए कुनूत की अनुमति देते हैं, इसे केवल कलह या दुश्मन के प्रभुत्व के समय तक सीमित नहीं करते हैं। गुनिया शरह मुनिया में कहा गया है:

[तालिका शीर्षक: अरबी उद्धरण | उर्दू अनुवाद] अल-हाफ़िज़ अबू जाफ़र अल-तहावी ने कहा: हमारे यहाँ, फ़ज्र की नमाज़ में कुनूत तब तक नहीं किया जाता जब तक कि कोई विपत्ति न हो। यदि कोई परीक्षण या विपत्ति आती है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। | यानी, इमाम अबू जाफर तहावी ने कहा कि हमारे लिए फज्र की नमाज में कुनूत न होना तब है जब कोई संकट या विपत्ति न हो। जब कोई कलह या किसी प्रकार की विपत्ति आती है, तो सुबह की नमाज में कुनूत पढ़ने में कोई हर्ज नहीं है।

शरह निकया बुर्ज़ंदी में कहा गया है: 'अल-मुल्तकत में कहा गया है: अल-तहावी ने कहा... फिर उन्होंने उसी के समान उल्लेख किया।' यानी इमाम नासिर अल-दीन मोहम्मद समरकंदी ने अल-मुल्तकत में इमाम तहावी के पूर्वोक्त कथन को उद्धृत किया। बहर अल-रायिक में कहा गया है:

[तालिका शीर्षक: अरबी उद्धरण | उर्दू अनुवाद] और शरह अल-निकया में, अल-गयाह की ओर इशारा करते हुए: यदि मुसलमानों पर कोई विपत्ति आती है, तो इमाम को कुनूत करना चाहिए... आदि। | यानी, अल्लामा शुमनी ने शरह निकया में इमाम सरूजी की गयाह का हवाला देते हुए कहा कि यदि मुसलमानों पर कोई कठिनाई (ईश्वर न करे) आती है, तो इमाम को कुनूत पढ़ना चाहिए, आदि।

---

1 गुनिया अल-मुस्तमली शरह मुनिया अल-मुसल्ली, सलात अल-वित्र, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 240। 2 शरह निकया बुर्ज़ंदी, वित्र खंड, नवल किशोर लखनऊ द्वारा प्रकाशित 1/130। 3 बहर अल-रायिक शरह कंज़ अल-दकाइक, वित्र और नवाफिल अध्याय, एचएम सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित 2/44।

(۳) اس تحریر کے مضامین و الفاظ و طرز زبان و املا و انشا سے اس شخص کا بے علم و جاہل و منصب فتوی کے ناقابل ہونا ظاہر ہے یا نہیں ۔ (۴) اگر ظاہر ہے تو نااہل کو مفتی بننا حلال ہے یا حرام اور اس کے فتوے پر عوام کو اعتماد چاہئے یا نہیں؟ (۵) اس نے اس تحریر میں جو سندیں جو تقریر میں لکھی ہیں اگر ان سے اس کا مطلب ثابت نہیں تو آیا یہ امر صرف اس کی جہالت و بے علمی سے ہے یا کہیں بد دیانتی اور عوام کو فریب دہی بھی پیدا ہوتی ہے؟ (۶) جو اس تحریر ضروری سوال کو صحیح و درست بتائے وہ جاہل و نا فہم ہے یا نہیں؟ (۷) شرائط مباحثہ جو اس نے لکھے ہیں وہ اس کے اگلے اشتہار توبہ کے خلاف ہیں یا نہیں اور اس سے اس کی قدیم وہابیت کی بو پیدا ہوتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اللھم لك الحمد تحریرات مذکورہ نظر سے گزریں، ضروری سوال میں جو حکم اختیار کیا محض خلاف تحقیق ہے ہمارے ائمہ کرام کی تصریحات کتب متون دیکھئے تو عموماً یہ ارشاد ہے کہ غیر وتر میں قنوت نہیں ان میں وقت غلبہ کفار کا بھی کہیں استثناء نہیں اور اگر تحقیقات جمہور شارحین پر نظر ڈالئے تو مطلقاً نازلہ کے لئے قنوت لکھتے ہیں خاص فتنہ و غلبہ کفار کی ہرگز قید نہیں لگاتے۔ غنیہ شرح منیہ میں ہے:

[Table Header: Arabic Quote | Urdu Translation] قال الحافظ ابوجعفر الطحاوی انما لا یقنت عندنا فی صلوۃ الفجر من غیر بلیۃ فاذا وقعت فتنۃ او بلیۃ فلا باس بہ ۔1 | یعنی امام ابو جعفر طحاوی نے فرمایا نماز فجر میں ہمارے یہاں قنوت نہ ہونا اس وقت ہے کہ کوئی بلا و مصیبت نہ ہو جب کوئی فتنہ یا کسی قسم کی بلا واقع ہو تو نماز صبح میں قنوت پڑھنا مضائقہ نہیں۔

شرح نقایہ برجندی میں ہے : فی الملتقط قال الطحاوی فذکر نحوہ 2 یعنی امام ناصر الدین محمد سمرقندی نے ملتقط میں امام طحاوی کا قول مذکور نقل فرمایا۔ بحر الرائق میں ہے :

[Table Header: Arabic Quote | Urdu Translation] وفی شرح النقایۃ معزیاً الی الغایۃ وان نزل بالمسلمین نازلۃ قنت الامام 3 الخ۔ | یعنی علامہ شمنی نے شرح نقایہ میں بحوالہ غایہ امام سروجی بیان کیا کہ اگر مسلمانوں پر (معاذ اللہ) کوئی سختی آئے تو امام قنوت پڑھے الخ

---

1 غنیہ المستملی شرح منیہ المصلی صلوۃ الوتر مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۲۴۰ 2 شرح نقایہ برجندی فصل الوتر مطبوعہ نولکشور لکھنو ۱/ ۱۳۰ 3 بحر الرائق شرح کنز الدقائق باب الوتر و النوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۴۴

Fatawa Razawiyya Volume Seven

It is stated in Minhat al-Khaliq: [Arabic Quote]: "As mentioned in the commentary of Sheikh Ismail, but he attributed it to Ghayat al-Bayan. I did not find the issue in it; perhaps he confused Ghayat al-Saruji with Ghayat al-Bayan. However, he quoted from al-Binayah as follows: When a calamity occurs, the Imam should perform Qunut in the prayers performed aloud. Al-Tahawi said: According to us, Qunut is not performed in the Fajr prayer except in times of affliction; but if one occurs, there is no harm in it. 1 Ah." [Urdu Explanation]: That is, the same ruling is in the commentary of Sheikh Ismail on 'Al-Durar wal-Ghurar'. He attributed it to 'Ghayat al-Bayan' by Allama Itqani, but I did not find it in 'Ghayat al-Bayan'. Perhaps it was a confusion with 'Ghayat al-Saruji'. However, he quoted from 'Al-Binayah', whose text is: 'When some hardship arises, the Imam should perform Qunut in loud prayers.' And Tahawi stated: 'In our view, Qunut should not be performed in Fajr without a calamity; however, when a calamity descends, there is no harm.' (T)

And they quoted from 'Ghayat' of Imam Aini that when any hardship occurs, the Imam should perform Qunut, and mentioned the same statement of Imam Tahawi. In the same [book], it says: [Arabic Quote]: "(Regarding the statement: For them, it is abrogated) Allama Nuh Effendi said: This is absolutely accepted for other than calamities. As for when calamities occur, during Qunut in Fajr, it is appropriate for everyone to follow it because performing Qunut during calamities is not abrogated, according to the research mentioned earlier 2 etc." [Urdu Explanation]: That is, Allama Nuh Effendi said: When a Hanafi performs the Fajr prayer behind a Shafi'i, he should not follow him in Qunut without a specific calamity because it is abrogated according to us. But during times of tribulations, in the morning [prayer], according to all our Imams, a follower should follow the Imam in performing Qunut, as the research is that Qunut in the morning prayer is not abrogated during hardships.

It is stated in Al-Ashbah wal-Naza'ir: [Arabic Quote]: "In Fath al-Qadir, it is stated that the lawfulness of Qunut for a calamity is continuous and has not been abrogated 3." [Urdu Explanation]: That is, it is mentioned in 'Fath al-Qadir' that the Shariah's permission to perform Qunut for hardships has continuously existed and has not been abrogated.

In the same [book], it says: [Arabic Quote]: "Mentioned in Siraj al-Wahhaj, Imam Tahawi said 4 etc." [Urdu Explanation]: In 'Siraj al-Wahhaj', the statement of Imam Tahawi is mentioned that if some trial arises, there is no harm in the Qunut of Fajr.

1 Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Nafl Prayers, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/244 2 Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq, Chapter of Witr and Nafl Prayers, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/254 3 Al-Ashbah wal-Naza'ir, Benefit on Supplication for the Removal of Plague, printed by Idara-tul-Qur'an wal-Uloom al-Islamiyya, 2/261-262 4 Al-Ashbah wal-Naza'ir, Benefit on Supplication for the Removal of Plague, printed by Idara-tul-Qur'an wal-Uloom al-Islamiyya, 2/263-264 Page 490 of 721

फ़तावा रज़विया, खंड सात

मिन्हातुल ख़ालिक़ में है: [अरबी उद्धरण]: "जैसा कि शेख इस्माइल की व्याख्या में है, लेकिन उन्होंने इसे 'ग़ायत अल-बयान' की ओर श्रेय दिया है। मुझे इसमें यह मसला नहीं मिला; शायद उन्हें 'ग़ायत अल-सरूजी' और 'ग़ायत अल-बयान' के बीच भ्रम हो गया। हालाँकि, उन्होंने 'अल-बिनाया' से यह उद्धृत किया है: जब कोई विपदा आए, तो इमाम ज़ोर से पढ़ी जाने वाली नमाज़ों में क़ुनूत पढ़े। अल-तहावी ने कहा: हमारे अनुसार फ़ज्र की नमाज़ में बिना विपदा के क़ुनूत नहीं पढ़ा जाता; लेकिन अगर कोई विपदा आए, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। 1 अह।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: यानी यही मसला शेख इस्माइल की 'अल-दुरर वल-ग़ुरर' की व्याख्या में भी है। उन्होंने इसे अल्लामा इल्क़ानी की 'ग़ायत अल-बयान' की ओर संबंद्ध किया, लेकिन मुझे 'ग़ायत अल-बयान' में यह नहीं मिला। शायद 'ग़ायत अल-सरूजी' से भ्रम हुआ हो। फिर भी उन्होंने 'अल-बिनाया' से उद्धृत किया जिसकी इबारत यह है: 'जब कोई कठिनाई आए तो इमाम ज़हरी नमाज़ों में क़ुनूत पढ़े।' और तहावी ने फ़रमाया: 'हमारे नज़दीक फ़ज्र में बिना मुसीबत के क़ुनूत न पढ़ा जाए, हालाँकि जब मुसीबत नाज़िल हो तो कोई हर्ज नहीं।' (त)

और उन्होंने इमाम ऐनी के'ग़ायत' से उद्धृत किया कि जब कोई कठिनाई हो तो इमाम क़ुनूत पढ़े और इमाम तहावी का वही कथन उल्लेख किया। उसी में है: [अरबी उद्धरण]: "(उनका कथन: यह उनके लिए निरस्त है) अल्लामा नूह अफ़ंदी ने कहा: यह सामान्य परिस्थितियों (विपदाओं के अलावा) में पूर्णतः स्वीकार्य है। जहाँ तक विपदाओं का सवाल है, फ़ज्र में क़ुनूत के समय, सभी के लिए इमाम का अनुसरण करना उचित है क्योंकि विपदाओं के दौरान क़ुनूत निरस्त नहीं है, जैसा कि शोध से स्पष्ट है 2 आदि।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: यानी अल्लामा नूह अफ़ंदी ने फ़रमाया: जब कोई हनफ़ी किसी शाफ़ई के पीछे फ़ज्र की नमाज़ पढ़े, तो बिना किसी विपदा के क़ुनूत में उसका अनुसरण न करे क्योंकि वह हमारे नज़दीक निरस्त (मनसूख़) है। लेकिन बलाओं (संकट) के समय सुबह में हमारे सभी इमामों के यहाँ मुक्तदी को इमाम का अनुसरण करते हुए क़ुनूत पढ़ना चाहिए, क्योंकि शोध यही है कि कठिनाइयों के समय सुबह की नमाज़ में क़ुनूत निरस्त नहीं है।

अल-अशबाह वल-नज़ायर में है: [अरबी उद्धरण]: "फ़तह अल-क़दीर में उल्लेख है कि विपदा के लिए क़ुनूत की वैधता निरंतर चली आ रही है और यह निरस्त नहीं हुई है 3।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: यानी फ़तह अल-क़दीर में है कि कठिनाई के लिए क़ुनूत पढ़ने की शरीयत में अनुमति बराबर चली आ रही है, यह निरस्त नहीं हुई।

उसी में है: [अरबी उद्धरण]: "सिराज अल-वहाज में उल्लेख है, इमाम तहावी ने फ़रमाया 4 आदि।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: सिराज अल-वहाज में इमाम तहावी का वह कथन उल्लेखित है कि यदि कोई संकट आए तो फ़ज्र के क़ुनूत में कोई हर्ज नहीं है।

1 मिन्हातुल ख़ालिक़ अला अल-बहर अल-राईक़, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/244 2 मिन्हातुल ख़ालिक़ अला अल-बहर अल-राईक़, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/254 3 अल-अशबाह वल-नज़ायर, फ़ायदा फ़ी अद-दुआ लि-रफ़अ अत-ताऊन, मुद्रित इदारातुल क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया, 2/261-262 4 अल-अशबाह वल-नज़ायर, फ़ायदा फ़ी अद-दुआ लि-रफ़अ अत-ताऊन, मुद्रित इदारातुल क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया, 2/263-264 पृष्ठ 490 / 721

منحة الخالق میں ہے : کذا فی شرح الشیخ اسمعیل لکنه عزاه الی غایة البیان و لم اجد المسألة فیها فلعله اشتبه علیه غایة السروجی لغایة البیان لکنه نقل عن البنایة مانصه اذا وقعت نازلة قنت الامام فی الصلوة الجهریة وقال الطحاوی لایقنت عندنا فی صلوة الفجر فی غیر بلیة اما اذا وقعت فلا باس به 1 اھ | یعنی اسی طرح پر مسئلہ شرح شیخ اسماعیل للدرر والغرر میں ہے انہوں نے اسے غایۃ البیان علامہ اتقانی کی طرف نسبت کیا مگر مجھے غایۃ البیان میں نہ ملا، شاید غایۃ سروجی سے اشتباہ ہوا لیکن اس نے بنایہ سے نقل کیا جس کی عبارت یہ ہے، جب کوئی سختی آئے تو امام جہر نماز میں قنوت پڑھے، اور طحاوی نے فرمایا ہمارے نزدیک فجر میں بغیر مصیبت نہ پڑھے تاہم جب مصیبت نازل ہو تو حرج نہیں اھ (ت)

اور انہوں نے غایۃ امام عینی سے نقل کیا کہ جب کوئی سختی واقع ہو امام قنوت پڑھے اور امام طحاوی کا وہی ارشاد ذکر فرمایا۔ اُسی میں ہے: (قوله ولهما انه منسوخ) قال العلامة نوح افندی هذا علی اطلاقه مسلم فی غیر النوازل واما عند النوازل فی القنوت فی الفجر فینبغی ان یتابعه عند الکل لان القنوت فیها عند النوازل لیس بمنسوخ علی ماهو التحقیق کما مر 2 الخ۔ | یعنی علامہ نوح آفندی نے فرمایا: جب حنفی کسی شافعی کے پیچھے نماز فجر پڑھے تو بغیر کسی نازلہ کے قنوت میں اس کا اتباع نہ کرے کہ وہ ہمارے نزدیک منسوخ ہے لیکن بلاؤں کے وقت صبح میں ہمارے سب اماموں کے ہاں مقتدی کو باتباع امام قنوت پڑھنا چاہئے کہ تحقیق یہی ہے کہ سختیوں کے وقت نمازِ صبح میں قنوت منسوخ نہیں۔

اشباہ والنظائر میں ہے : فی فتح القدیر ان مشروعیة القنوت للنازلة مستمرة لم تنسخ 3۔ | یعنی فتح القدیر میں ہے کہ سختی کے لئے قنوت پڑھنے کی شرعاً اجازت برابر چلی آئی ہے منسوخ نہ ہوئی۔

اُسی میں ہے : ذکر فی السراج الوھاج قال الطحاوی 4 الخ | سراج الوہاج میں امام طحاوی کا وہ ارشاد ذکر کیا کہ کوئی بلا آئے تو قنوتِ فجر میں حرج نہیں۔

1 منحة الخالق على بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۴۴/۱ 2 منحة الخالق على بحر الرائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۵۴/۲ 3 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ ۲۶۱/۲۔ ۲۶۲ 4 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ ۲۶۳/۲۔

Fatawa Razvia, Volume Seven

In Maraqi al-Falah Sharh Nur al-Idah, quoting the words of Ghaya al-Saruji, it is stated like Allama Ibrahim Halabi, the commentator of Munya:

[Table] Arabic text: فتكون مشروعية مستمرة وهو محمل قنوت من قنت من الصحابة رضى الله تعالى عنهم بعد وفاته صلى الله تعالى عليه وسلم وهو مذهبنا وعليه الجمهور وقال الامام ابوجعفر الطحاوى رحمه الله تعالى الخ Urdu text: That is, the legitimacy of reciting Qunut during hardships remains, and the Qunut recited by the noble Companions (may Allah be pleased with them) after the holy demise of the Prophet (peace and blessings be upon him) was for such occasions, i.e., they recited it during times of hardship. This is our school of thought and the majority of scholars adhere to it. Imam Abu Ja'far al-Tahawi (may Allah's mercy be upon him) said: there is no harm in Qunut if there is some trial or calamity. etc.

In the marginalia of Maraqi by Al-Sayyid Al-Tahtawi, it is mentioned:

[Table] Arabic text: قوله وهو محمل الخ اى حصول نازلة قوله وهو مذهبنا اى القنوت للحادثة Urdu text: His statement "that is the occasion etc." refers to the occurrence of a hardship. His statement "that is our school of thought" refers to Qunut during a calamity. (T)

In Durr al-Mukhtar it is stated: "Layuqnatu lighayrihi illa libaliyya." (Meaning: One should not recite Qunut in any prayer besides Witr except for some hardship.) In Fath Allah al-Mu'in, the marginalia of Kanz for Allat-us-Sayyid Abi al-Saud and al-Azhari, quoting Imam Tahawi's aforementioned statement that there is no harm in Qunut in the Fajr prayer during a calamity, it is said:

[Table] Arabic text: وظاہرہ انہ لو قنت فی الفجر لبلیة انہ یقنت قبل الرکوع حموی۔ Urdu text: This means Allama Sayyid Ahmad Hamawi said: From this statement of Imam Tahawi, it is evident that if someone recites Qunut in the Fajr prayer due to some calamity, they should recite it before bowing (Ruku').

In the Tahtawi marginalia on Durr it says:

[Table] Arabic text: قال العلامۃ نوح بعد کلام قدمہ فعلی Urdu text: That is, Allama Nuh, after mentioning a discourse, said: Then on this...

---

1 Maraqi al-Falah with Hashiya al-Tahtawi, Bab al-Witr wal-Ahkam, Published by Nur Muhammad Tejarat Kutub, Karachi, p. 702. 2 Hashiya al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah,

Bab al-Witr wal-Ahkam, Published by Nur Muhammad Tejarat Kutub, Karachi. 3 Durr al-Mukhtar, Bab al-Witr wal-Nawafil, Published by Matba' Mujtabai, Delhi, 1/94. 4 Fath Allah al-Mu'in, Bab al-Witr wal-Nawafil, Published by H. M. Saeed Company, Karachi, 1/252.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

मराक़ी अल-फलाह शरह नूर अल-ईज़ाह में ग़ाया अल-सरूजी के कलाम नक़ल करके मिस्ल अल्लामा इब्राहीम हलबी शारह मुन्यह फ़रमाया:

[टेबल] अरबी इबारत: فتكون مشروعية مستمرة وهو محمل قنوت من قنت من الصحابة رضى الله تعالى عنهم بعد وفاته صلى الله تعالى عليه وسلم وهو مذهبنا وعليه الجمهور وقال الامام ابوجعفر الطحاوى رحمه الله تعالى الخ उर्दू इबारत: यानी सख़्तियों के वक़्त क़ुनूत का मशरूअ़ होना बाक़ी है और सहाबा किराम रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़नहुम ने बा'द वफ़ात-ए-अक़दस सल्लल्लाहु तआ़ला अ़लैहि वसल्लम जो क़ुनूत पढ़ी उस का मौक़अ़ यही है यानी सख़्ती के वक़्त पढ़ते थे, हमारा और जुमहूर आइम्मा का यही मज़हब है, इमाम तह़ावी फ़रमाते हैं कोई फ़ितना या बला हो तो क़ुनूत में मुज़ायक़ा नहीं।

हाशिया मराक़ी अल-सय्यद अल-तह़ावी में है:

[टेबल] अरबी इबारत: قوله وهو محمل الخ اى حصول نازلة قوله وهو مذهبنا اى القنوت للحادثة उर्दू इबारत: उन का क़ौल 'वह मौक़अ़ है' इलख, यानी सख़्ती के वक़्त। उन का क़ौल 'वह हमारा मज़हब है' यानी किसी सख़्ती के वाक़अ़ पर। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है: "ला युक़नतु लि-ग़ैरिही इल्लल बिलिय्यह"। (यानी वित्र के सिवा किसी नमाज़ में क़ुनूत न पढ़े मगर किसी सख़्ती के लिए।) फ़तहुल्लाह अल-मुईन हाशिया कंज़ लिल-अल्लातुस सय्यद अबी अल-सऊ़द वल-अज़हरी में इमाम तह़ावी का इरशाद-ए-मज़कूर कि किसी बला के वक़्त क़ुनूत-ए-फ़ज्र में हर्ज नहीं नक़ल करके फ़रमाया:

[टेबल] अरबी इबारत: وظاہرہ انہ لو قنت فی الفجر لبلیة انہ یقنت قبل الرکوع حموی۔ उर्दू इबारत: यानी अल्लामा सय्यद अहमद ह़मवी ने फ़रमाया इमाम तह़ावी के इस इरशाद से ज़ाहिर यह है कि अगर किसी बला के सबब नमाज़-ए-फ़ज्र में क़ुनूत पढ़े तो रुकूअ़ से पहले पढ़े।

तह़ावी हाशिया दुर्र में है:

[टेबल] अरबी इबारत: قال العلامۃ نوح بعد کلام قدمہ فعلی उर्दू इबारत: यानी अल्लामा नूह ने एक कलाम ज़िक्र करके फ़रमाया तो इस...

1 मराक़ी अल-फलाह मअ़ हाशिया अल-तह़ावी बाब अल-वित्र वल-अह़काम मतबूअ़ नूर मुहम्मद तिजारत कुतुब कराची स. 702. 2 हाशिया अल-तह़ावी अ़ला मराक़ी अल-फलाह बाब अल-वित्र वल-अह़काम मतबूअ़ नूर मुहम्मद तिजारत कुतुब कराची। 3 दुर्रे मुख़्तार बाब अल-वित्र वन-नवाफ़िल मतबूअ़ मतबा' मुज्तबाई दिल्ली 1/94. 4 फ़तहुल्लाह अल-मुईन बाब अल-वित्र वन-नवाफ़िल मतबूअ़ एच. एम. सईद कंपनी कराची 1/252.

पृष्ठ 491 / 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

مراقی الفلاح شرح نور الایضاح میں غایہ سروجی کا کلام نقل کرکے مثل علامہ ابراہیم حلبی شارح منیہ فرمایا:

[ٹیبل] عربی عبارت: فتکون مشروعیة مستمرة وھو محمل قنوت من قنت من الصحابة رضی اللہ تعالی عنھم بعد وفاتہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وھو مذھبنا وعلیہ الجمھور وقال الامام ابوجعفر الطحاوی رحمہ اللہ تعالی الخ اردو عبارت: یعنی سختیوں کے وقت قنوت کا مشروع ہونا باقی ہے اور صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم نے بعد وفاتِ اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جو قنوت پڑھی اس کا موقع یہی ہے یعنی سختی کے وقت پڑھتے تھے، ہمارا اور جمہور ائمہ کا یہی مذہب ہے، امام طحاوی فرماتے ہیں کوئی فتنہ یا بلا ہو تو قنوت میں مضائقہ نہیں۔

حاشیہ مراقی السید الطحاوی میں ہے:

[ٹیبل] عربی عبارت: قولہ وھو محمل الخ ای حصول نازلة قولہ وھو مذھبنا ای القنوت للحادثة اردو عبارت: اس کا قول ، وہ موقع ہے الخ، یعنی سختی کے وقت۔ اس کا قول، وہ ہمارا مذہب ہے یعنی کسی سختی کے واقع پر۔ (ت)

درمختار میں ہے: لایقنت لغیرہ الالبلیة۔ (یعنی وتر کے سوا کسی نماز میں قنوت نہ پڑھے مگر کسی سختی کے لئے۔) فتح اللہ المعین حاشیہ کنز للعلاة السید ابی السعود والازہری میں امام طحاوی کا ارشاد مذکور کہ کسی بلا کے وقت قنوتِ فجر میں حرج نہیں نقل کرکے فرمایا:

[ٹیبل] عربی عبارت: وظاہرہ انہ لو قنت فی الفجر لبلیۃ انہ یقنت قبل الرکوع حموی۔ اردو عبارت: یعنی علامہ سید احمد حموی نے فرمایا امام طحاوی کے اس ارشاد سے ظاہر یہ ہے کہ اگر کسی بلا کے سبب نمازِ فجر میں قنوت پڑھے تو رکوع سے پہلے پڑھے۔

طحاوی حاشیہ در میں ہے:

[ٹیبل] عربی عبارت: قال العلامۃ نوح بعد کلام قدمہ فعلی اردو عبارت: یعنی علامہ نوح نے ایک کلام ذکر کرکے فرمایا تو اس

---

1 مراقی الفلاح مع حاشیہ الطحاوی باب الوتر واحکامہ مطبوعہ نور محمد تجارت کتب کراچی ص ۷۰۲ 2 حاشیہ الطحاوی علی مراقی الفلاح باب الوتر واحکامہ مطبوعہ نور محمد تجارت کتب کراچی 3 درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۹۴ 4 فتح اللہ المعین باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۵۲

Volume Seven Fatawa Rizwia

[Table Header: Left Column - Arabic, Right Column - Urdu] [Arabic]: This [indicates] that Qunoot in the Fajr prayer at the time of calamities is not abrogated, but rather it is a continuous and established matter. The evidence for this is the Qunoot performed by the Companions after the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, what is meant by abrogation is the abrogation of the generality of the ruling, not the abrogation of the ruling itself. It is mentioned in 'al-Multaqat' that Imam al-Tahawi said... (then he said) some scholars said: This is our school of thought and the position of the majority. 1- [Urdu]: Upon [this] estimation, when calamities descend, Qunoot in the Fajr prayer will not be abrogated, but rather will remain and be established. The proof for this is the practice of the Sahaba (Companions) reciting Qunoot after the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). So, our scholars who say that the Fajr Qunoot is abrogated, their meaning is that the generality of Qunoot in every situation (hardship or otherwise) is abrogated, not that Qunoot itself is gone. It is in 'Multaqat' that Imam Tahawi said if there is any fitna (trial) or calamity, then Qunoot can be recited in Fajr. Some scholars have said this is our school of thought and that of the majority.

In Rad al-Muhtar, after citing the texts of Bahr, Shurunbulali, Sharh Shaikh Isma'il, Binayah, Ashbah, and Ghunyah, it says: "Qunoot al-Nazila (Qunoot during calamities) according to us is specific to the Fajr prayer." 2 Qunoot for hardship, according to us, is specific to the Fajr prayer. In Mirqat, the commentary on Mishkat, it says:

[Arabic]: Al-Khattabi said: In it is evidence for the permissibility of Qunoot in other than Witr. I say: But it is restricted to when a calamity descends, and in that case, there is no disagreement about it. 3 - [Urdu]: Meaning, Qunoot in obligatory (Fard) prayers is specifically for the situation when a hardship descends; at that time, there is no disagreement in it.

The discussion here is not about the issue of Qunoot Nazila and whether it is a matter of consensus or disagreement.

[Arabic]: It has already been mentioned from al-Shurunbulali, al-Halabi, Nuh Effendi, and al-Tahtawi with an attribution to the majority which suggests the existence of a disagreement. Imam Ibn al-Humam stated in al-Fath, and was followed by al-Halabi in al-Ghunyah, that Qunoot during calamities is a matter... [Urdu]: Earlier, the attribution to the majority from Shurunbulali, Halabi, Nuh Effendi, and Tahtawi was mentioned, which hints at a disagreement. Imam Ibn al-Humam in Fath and Halabi

following him in Ghunyah said that Qunoot Nazila is an Ijtihadi (juristic) matter and the arguments of both sides...

[Footnotes]: 1. Hashiyah al-Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, Book of Witr and Supererogatory Prayers, published by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/283. 2. Rad al-Muhtar, Discussion on Qunoot al-Nazila, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/496. 3. Mirqat Sharh Mishkat, Book of Qunoot, Section One, published by Maktaba Imdadia, Multan, 3/179.

सातवाँ भाग फ़तावा रिज़विया

[तालिका शीर्षक: बायाँ कॉलम - अरबी, दायाँ कॉलम - उर्दू] [अरबी]: यह [दर्शाता है] कि आपदाओं के समय फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत मंसूख़ (निरस्त) नहीं है, बल्कि यह एक निरंतर और स्थापित मामला है। इसका प्रमाण पैग़ंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बाद सहाबा द्वारा क़ुनूत पढ़ना है। इस प्रकार, मंसूख़ से तात्पर्य हुक्म की व्यापकता का निरसन है, न कि स्वयं हुक्म का निरसन। 'अल-मुल्तक़त' में उल्लेख है कि इमाम अत-तहावी ने कहा... (फिर उन्होंने कहा) कुछ विद्वानों ने कहा: यह हमारा पंथ है और बहुमत का रुख है। 1- [उर्दू]: इस अनुमान पर, जब मुसीबतें आती हैं, फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत मंसूख़ नहीं होगी बल्कि बाक़ी और साबित रहेगी। इसकी दलील सहाबा का नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बाद क़ुनूत पढ़ना है। तो हमारे जो उलमा फ़ज्र की क़ुनूत को मंसूख़ बताते हैं, उनकी मुराद यह है कि सख़्ती वग़ैरह सख़्ती हर सूरत में क़ुनूत का उमूम (व्यापकता) मंसूख़ हो गया है, न कि यह कि क़ुनूत रहा ही नहीं। मुल्तक़त में है कि इमाम तहावी ने फ़रमाया कोई फ़ितना या बला हो तो फ़ज्र में क़ुनूत पढ़ सकते हैं, कुछ उलमा ने फ़रमाया यह हमारा और जम्हूर (बहुमत) का मज़हब है।

रद अल-मुहतार में बहर, शुरुनबुलाली, शरह शेख इस्माइल, बिनाया, अश्बाह और ग़ुनिया के हवाले से कहा गया है: "क़ुनूत अल-नाज़िला हमारे नज़दीक फ़ज्र की नमाज़ के लिए विशिष्ट है।" 2 मुसीबत के लिए क़ुनूत हमारे नज़दीक फ़ज्र की नमाज़ से विशिष्ट है। मिर्क़ात शरह मिश्क़ात में है:

[अरबी]: अल-ख़त्ताबी ने कहा: इसमें वित्र के अलावा अन्य नमाज़ों में क़ुनूत की अनुमति का प्रमाण है। मैं कहता हूँ: लेकिन यह प्रतिबंधित है जब कोई आपदा आती है, और उस स्थिति में, इसमें कोई मतभेद नहीं है। 3 - [उर्दू]: यानी नमाज़ फ़र्ज़ में क़ुनूत ख़ास उस सूरत में है जब कोई सख़्ती उतरे, उस वक़्त इसमें ख़िलाफ़ (विरोध) नहीं।

यहाँ बातचीत क़ुनूत नाज़िला के मसले और इसके इज्माई (सर्वसम्मत) या ख़िलाफ़ी (विवादास्पद) होने की बहस में नहीं है।

[अरबी]: पहले शुरुनबुलाली, हलबी, नूह अफ़ंदी और तहातावी से जम्हूर की निस्बत का उल्लेख हो चुका है जो मतभेद की ओर संकेत करता है। इमाम इब्न अल-हुमाम ने फ़तह में बयान किया और हलबी ने ग़ुनिया में उनका अनुसरण किया कि आपदाओं के दौरान क़ुनूत एक मामला है... [उर्दू]: पहले शुरुनबुलाली, हलबी, नूह आफ़ंदी और तहातावी से जम्हूर (बहुमत) की निस्बत गुज़री जो

इख़्तलाफ़ (मतभेद) की तरफ मुशअर (संकेत) है, इमाम इब्न हम्माम ने फ़तह और हलबी ने उनकी पैरवी में ग़ुनिया में कहा कि क़ुनूत नाज़िला इज्तिहादी मामला है और दोनों तरफ के दलायल...

[पादलेख (फ़ुटनोट्स)]: 1. हाशिया अत-तहातावी अला अल-दुर्र अल-मुख़्तार, बाबू अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/283। 2. रद अल-मुहतार, मत्तलब फ़ी क़ुनूत अल-नाज़िला, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/496। 3. मिर्क़ात शरह मिश्क़ात, बाबू अल-क़ुनूत, अल-फ़स्ल अल-अव्वल, मकतबा इमदादिया, मुल्तान द्वारा प्रकाशित, 3/179।

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

هذا لا يكون القنوت فی صلوة الفجر عند وقوع النوازل منسوخا بل يكون امرا مستمرا ثابتا ويدل عليه قنوت من قنت من الصحابة بعده صلى الله تعالى عليه وسلم فيكون المراد بالنسخ نسخ عموم الحكم لانسخ نفس الحكم قال فی الملتقط قال الطحاوی الخ (ثم قال) قال بعض الفضلاء هو مذهبنا و عليه الجمهور ١- | تقدیر پر بلائیں اترتے وقت نماز فجر میں قنوت منسوخ نہ ہوگی بلکہ باقی و ثابت ہوگی اور اس کی دلیل صحابہ کا بعد نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے قنوت پڑھنا ہے تو ہمارے علماء جو قنوت فجر کو منسوخ بتاتے ہیں اس کی مراد یہ ہے کہ سختی وغیرہ سختی ہر صورت میں قنوت کا عموم منسوخ ہو گیا نہ یہ کہ قنوت رہا ہی نہیں ملتقط میں ہے امام طحاوی نے فرمایا کوئی فتنہ یا بلا ہو تو فجر میں قنوت پڑھ سکتے ہیں، بعض علماء نے فرمایا یہ ہمارا اور جمہور کا مذہب ہے۔

ردالمحتار میں عبارات بحر و شرنبلالی و شرح شیخ اسمعیل و بنایہ و اشباہ و غنیہ ذکر کرکے فرمایا: قنوت النازلة عندنا مختص بصلوة الفجر ٢ سختی کے لئے قنوت ہمارے نزدیک نماز فجر سے خاص ہے۔ مرقاۃ شرح مشکوۃ میں ہے:

قال الخطابي فيه دليل على جواز القنوت في غير الوتر قلت لكن يقيد بما اذا نزلت نازلة و حينئذ لاخلاف فيه ٣ - | یعنی نماز فرض میں قنوت خاص اس صورت میں ہے جب کوئی سختی اترے اس وقت اس میں خلاف نہیں،

کلام یہاں مسئلہ قنوت نازلہ اور اس کے اجتماعی یا خلافی ہونے کے بحث میں نہیں۔

وقد تقدم عن الشرنبلالي والحلبي و نوح افندي والطحطاوی بنسبة الى الجمهور المشعرة بحصول خلاف و افاد الامام ابن الهمام في الفتح وتبعه الحلبي فی الغنية ان قنوت النوازل امر | پہلے شرنبلالی، حلبی،

نوح آفندی اور طحطاوی سے جمہور کی نسبت گزرا جو اختلاف کی طرف مشعر ہے، امام ابن ہمام نے فتح اور حلبی نے ان کی اتباع میں غنیہ میں کہا کہ قنوت نازلہ اجتہادی معاملہ ہے اور دونوں طرف کے دلائل

۱ حاشية الطحطاوي على الدرالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعه دار المعرفة بيروت ۱/ ۲۸۳ ۲ ردالمحتار مطلب فی قنوت النازلة مطبوعه مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۹۶ ۳ مرقاة شرح مشكوة باب القنوت، الفصل الاول مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۳/ ۱۷۹

Fatawa-e-Razviya Volume 7

A matter of interpretation and a mention of the words of peers. Mentioned. (T) The discussion is that, firstly, in all these statements, the terms 'Nazila' (calamity), 'Baliya' (affliction), and 'Haditha' (occurrence) are absolute terms. In none of them is there a specific restriction to a particular tribulation or the dominance of disbelievers. 'Nazila' refers to every hardship of the time that descends upon people. In 'al-Ashbah', it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation**
It is said in al-Misbah: 'Al-Nazila' is the severe misfortune that descends upon people (end). In 'al-Qamus': 'Al-Nazila' means 'the severe one' (end). In 'al-Sahah': 'Al-Nazila' is called that which descends upon people from the hardships of time (end).	In 'al-Misbah', it is mentioned that 'Qunut al-Nazila' should be recited when a severe misfortune descends upon people (end). In 'al-Qamus', the meaning of 'Nazila' is 'severe' (end). In 'al-Sahah', it says 'Nazila' is what descends upon people among the hardships of the time. End. (T)

The author of 'Zaruri Sawal' himself admits that according to us 'Al-Nazila' (at the time of severe misfortune - T) is understood as every hardship. Contrary to the absolute applications where scholars themselves add the restriction of specific tribulation, corruption, and dominance of disbelievers, and saying 'not every Nazila' is an undue interference in the speech of the scholars.

Secondly, I argue from the absolute application: 'The words of scholars contain a clear generalization. See the aforementioned general statements; the word 'Nazila' or 'Baliya' occurs as an indefinite noun (nakirah) in a conditional context, such that if any hardship or any kind of affliction occurs, one should recite Qunut in Fajr prayer. This explicitly generalizes to every misfortune of the people. 'Because they stated that an indefinite noun in the context of a condition implies generality' (since scholars have clarified that an indefinite noun under a condition becomes general. T). Thus, for Zaid to apply that specific ruling to their meaning is to distort and change the words of the scholars.

Thirdly, Ibn Hibban narrated in his 'Sahih' (al-Taqasim wa al-Anwa') through Ibrahim bin Sa'd from al-Zuhri from Sa'id and Abu Salamah from Hazrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with him):

Arabic Text	Urdu Translation
He said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) did not recite Qunut in the Fajr prayer except when he was supplicating for a group or against a group.	The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) would not recite Qunut in the morning prayer except when he would pray for a people for their benefit or pray against a people for their harm.

'Fath al-Qadir', 'Ghunyah', and 'Mirqat Sharh Mishkat' state: 'And it is a Sahih (authentic) chain.' This chain is Sahih. Khatib Baghdadi.

---

[1] Al-Ashbah wa al-Nazair, benefit in supplication for the removal of plague, published by Idara-tul-Quran wa al-Uloom al-Islamia, Karachi, 2/63-262. [2] Mirqat Sharh Mishkat, Chapter of Qunut, Second Section, published by Maktaba Imdadia, Multan, 3/182. [3] Mirqat Sharh Mishkat, Chapter of Qunut, Second Section, published by Maktaba Imdadia, Multan 3/182.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

मुजतहिद फ़ीह और नज़ीरीन के कलाम का ज़िक्र। ज़िक्र किए। (त) बहस इस बात में है कि पहले तो इन तमाम इबारतों में 'नाज़िला', 'बलिया', 'हादसा' सब लफ्ज़ मुतलक हैं, किसी में ख़ास फ़ितना और कुफ़्फ़ार के ग़लवे की तख़्सीस नहीं है। नाज़िला हर उस सख़्ती को कहते हैं जो लोगों पर नाज़िल हो। 'अशबाह' में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
'अल-मिस्बाह' में कहा गया है: 'अल-नाज़िला' वह गंभीर मुसीबत है जो लोगों पर उतरती है (समाप्त)। 'अल-क़ामूस' में: 'अल-नाज़िला' का अर्थ है 'गंभीर' (समाप्त)। 'अस-सिहाह' में: 'अल-नाज़िला' उसे कहा जाता है जो ज़माने की सख़्तियों में से लोगों पर नाज़िल हो (समाप्त)।	'मिसबाह' में है कि क़ुनूत-ए-नाज़िला उस वक़्त पढ़ी जाएगी जब लोगों पर शदीद किस्म की मुसीबत नाज़िल हो। समाप्त। 'क़ामूस' में है नाज़िला का मानी शदीदा है। समाप्त। 'सिहाह' में है कि नाज़िला उसे कहते हैं जो ज़माने की सख़्तियों में लोगों पर नाज़िल हों। समाप्त। (त)

स्वयं 'ज़रूरी सवाल' के लेखक को इक़रार है कि हमारे नज़दीक 'नाज़िला' (सख़्त मुसीबत के वक़्त - त) की क़ैद से हर सख़्ती समझी जाती है, इसके विपरीत उलमा के मुतलक बयानात में अपनी तरफ़ से ख़ास फ़ितना-ओ-फ़साद और कुफ़्फ़ार के ग़लवे की क़ैद लगाना और यह कहना कि 'हर एक नाज़िला नहीं' उलमा के कलाम में बेजा दख़ल है।

दूसरे, मैं मुतलक होने से दलील देता हूँ: 'उलमा के शब्दों में साफ़ तौर पर आम होना (तामीम) मौजूद है। उपरोक्त सामान्य इबारतें देखिए, लफ़्ज़ 'नाज़िला' या 'बलिया' शर्त के स्थान पर नकिरा (Indefinite noun) के रूप में आए हैं, कि अगर कोई सख़्ती या किसी किस्म की बला आए तो नमाज़-ए-फज्र में क़ुनूत पढ़े। यह स्पष्ट रूप से लोगों की हर मुसीबत के लिए आम है। 'क्योंकि उन्होंने तसरीह (स्पष्ट) की है कि नकिरा शर्त के तहत हो तो आम होता है। (त)' तो ज़ैद का उनके अर्थ में वह हुक्म लगा देना उलमा के शब्दों को बिगाड़ना और बदलना है।

तीसरे, इब्न हिब्बान ने अपनी 'सहीह' (तकासीम वल अनवा) में इब्राहिम बिन साद के रास्ते से ज़ुहरी से, उन्होंने सईद और अबू सलमा से, हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत की:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) सुबह की नमाज़ में क़ुनूत नहीं पढ़ते थे सिवाय इसके कि वह किसी कौम के लिए दुआ करें या किसी कौम के खिलाफ।	रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम नमाज़-ए-सुबह में क़ुनूत न पढ़ते मगर जब किसी कौम के लिए उनके फ़ायदे की दुआ फ़रमाते या किसी कौम पर उनके नुक़सान की दुआ फ़रमाते।

'फ़त्ह अल-क़दीर', 'ग़ुनिया' और 'मिरक़ात शरह मिश्कात' में फ़रमाया: 'और यह सनद सहीह है।' यह सनद सहीह है। ख़तीब बग़दादी।

---

[1] अल-अशबाह वन-नज़ायर, तऊन (प्लेग) दूर करने की दुआ में फ़ायदा, मतबुआ इदारातुल क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 2/63-262. [2] मिरक़ात शरह मिश्कात, बाब अल-क़ुनूत, दूसरा हिस्सा, मतबुआ मकतबा इमदादिया, मुल्तान, 3/182. [3] मिरक़ात शरह मिश्कात, बाब अल-क़ुनूत, दूसरा हिस्सा, मतबुआ मकतबा इमदादिया, मुल्तान 182/3.

مجتہد فیہ وذکر کلام النظیرین۔ ذکر کئے۔ (ت) کلام اس میں ہے کہ اولاً ان سب عبارات میں نازلہ، بلیہ، حادثہ سب لفظ مطلق ہیں کسی میں خاص فتنہ و غلبہ کفار کی تخصیص نہیں، نازلہ ہر سختی زمانہ کو کہتے ہیں جو لوگوں پر نازل ہو۔ اشباہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قال في المصباح النازلة المصيبة الشديدة تنزل بالناس انتهى وفى القاموس النازلة الشديدة انتهى وفى الصحاح النازلة الشديدة من شدائد الدهر تنزل بالناس[1] انتهى	مصباح میں ہے کہ قنوت نازلہ اس وقت پڑھی جائے گی جب لوگوں پر شدید قسم کی مصیبت نازل ہو انتہی، قاموس میں ہے نازلہ کا معنی شدیدۃ انتہی، صحاح میں ہے کہ نازلہ اسے کہتے ہیں جو شدائد دہر میں لوگوں پر نازل ہوں۔ انتہی (ت)

خود مصنف "ضروری سوال" کو اقرار ہے کہ عند نا النازلہ (سخت مصیبت کے وقت) کی قید سے ہر سختی سمجھی جاتی ہے بالیمنہ برخلاف اطلاقات علماء اپنی طرف سے خاص فتنہ و فساد و غلبہ کفار کی قید لگانا اور کہنا کہ "ہر ایک نازلہ نہیں" کلام علما میں تصرف بیجا ہے۔

ثانیاً میں اطلاق سے احتجاج کرتا ہوں "کلمات علماء میں صاف تعمیم موجود ہے عامہ عبارت مذکورہ دیکھئے لفظ نازلۃ یا بلیۃ نکرہ موضع شرط میں واقع ہوا کہ اگر کوئی سختی یا کسی قسم کی بلائے تو نمازِ فجر میں قنوت پڑھے یہ صراحۃً ہر مصیبت ناس کو عام ہے "لما نصوا ان النکرۃ فی حیز الشرط تعم" (کیونکہ علماء نے تصریح کی ہے کہ نکرہ شرط کے تحت ہو تو عام ہوتا ہے۔ ت) تو زید کا ان کے معنی میں وہ حکم لگا دینا کلمات علماء کا بگاڑ نا بدلنا ہے۔

ثالثاً ابن حبان نے اپنی صحیح بالتقاسیم والانواع میں بطریق ابراہیم بن سعد عن الزہری عن سعید وابی مسلمہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قال کان رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لایقنت في صلوۃ الصبح الا ان یدعو القوم او علی قوم[2]۔	رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نمازِ صبح میں قنوت نہ پڑھتے مگر جب کسی قوم کے لئے ان کے فائدے کی دعا فرماتے یا کسی قوم پر ان کے نقصان کی دعا فرماتے۔

فتح القدیر و غنیہ و مرقاۃ شرح مشکوٰۃ میں فرمایا: وھو سند صحیح[3] یہ سند صحیح ہے۔ خطیب بغدادی

---

[1] الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۶۳/۲- ۲۶۲ [2] مرقاۃ شرح مشکوٰۃ باب القنوت الفصل الثانی مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان، ۱۸۲/۳ [3] مرقاۃ شرح مشکوٰۃ باب القنوت الفصل الثانی مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۸۲/۳

Fatawa Razawiya, Volume 7

In the *Book of Qunut*, it is narrated via Muhammad bin Abdullah al-Ansari from Sa'id bin Abi Arubah from Qatada from Hazrat Anas bin Malik (may Allah be pleased with him):

Indeed, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would not perform Qunut except when he wished to pray for a people or pray against a people.[1]	The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would not recite Qunut except when he had to pray for a nation or pray against a nation.

In the aforementioned three books, it is stated: "This chain is authentic, as said by the author of *Tanqih al-Tahqiq*."[2] This chain is authentic; the author of *Tanqih al-Tahqiq* clarified this. Imam Zayla'i, in *Nasb al-Rayah*, mentions these two hadiths and states:

The author of al-Tanqih said: "The chains of these two hadiths are authentic, and they are clear texts indicating that Qunut is specific to times of calamity (Al-Nazila)."[3]	That is, the author of *Tanqih* said that the chains of these two hadiths are authentic, and they clearly specify that Qunut is particular to times of distress.

These two hadiths are also general (absolute); they do not specify trials or the dominance of disbelievers. There is no doubt that, for instance, praying for the removal of plague, the repelling of an epidemic, or the end of a famine also falls under the general application of "praying for a people," as these are also prayers for the benefit of Muslims. Thus, its answer is established from authentic hadiths.

If one argues for carrying the absolute (mutlaq) upon the restricted (muqayyad), we say this is not the place for it. For mentioning a specific event that falls within a general statement does not restrict it to that event according to anyone. Furthermore, this is the path of the Shafi'is, while you are manifesting reliance on the Hanafi school. In the course of your speech, you have indicated that you are here to establish their school, and you explicitly stated at the end of the	If someone argues that the absolute should be applied to the restricted, we will say that this is not the place for such application. If someone mentions a specific incident that is part of a general description, restricting it to that specific incident is not correct according to anyone. Moreover, this is the methodology of the Shafi'is, whereas you are expressing reliance on the Hanafi school. Your discourse indicates that you are intent on proving the Hanafi school, although at the end of the treatise you

treatise that it is based on the principles of the school.	explicitly stated that it is based on the principles of the school.

[1] *Mirqat Sharh Mishkat*, Book of Qunut, Second Section, published by Maktaba Imdadia, Multan, 3/182. [2] *Mirqat Sharh Mishkat*, Book of Qunut, Second Section, published by Maktaba Imdadia, Multan, 3/182. [3] *Nasb al-Rayah li-Ahadith al-Hidaya*, Chapter on Hadiths of Qunut in Fajr, published by Maktaba al-Islamia, Riyadh, 2/130.

फ़तावा रजविया, खंड 7

"किताब अल-कुनूत" में मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-अंसारी के माध्यम से सईद बिन अबी अरुबा से, कतादा के हवाले से हज़रत अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है:

बेशक नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कुनूत नहीं पढ़ते थे सिवाय इसके कि जब उन्हें किसी क़ौम के लिए या किसी क़ौम के खिलाफ दुआ करनी होती थी।[1]

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कुनूत नहीं पढ़ते थे मगर जब किसी कौम के लिए या किसी कौम पर दुआ फरमानी होती।

उक्त तीन किताबों में उल्लेख है: "यह सनद सही है, जैसा कि तनक़ीह अल-तह्क़ीक़ के लेखक ने कहा है।"[2] यह सनद सही है; तनक़ीह अल-तह्क़ीक़ के लेखक ने इसकी स्पष्टता की है। इमाम ज़ैलई ने "नसब अर-रयाह" में इन दोनों हदीसों का ज़िक्र करते हुए फ़रमाया:

तनक़ीह के लेखक ने कहा: "इन दोनों हदीसों की सनद सही है और ये स्पष्ट पाठ (नस्स) हैं कि कुनूत मुसीबत के समय (नाज़िला) के साथ विशेष है।"[3]

यानी साहिब-ए-तनक़ीह ने कहा कि इन दोनों हदीसों की सनद सही है और उनमें साफ़ तसरीह (स्पष्टता) है कि कुनूत मुसीबत के वक्त के साथ खास है।

ये दोनों हदीसें भी मुतलक (पूर्ण) हैं, इनमें फ़ितना और काफ़िरों के प्रभुत्व की कोई विशेषता नहीं है। इसमें कोई शक नहीं कि उदाहरण के लिए ताऊन (प्लेग) को दूर करने, वबा को हटाने, अकाल को खत्म करने के लिए दुआ भी "क़ौम के लिए दुआ" के इतलाक़ (प्रयोग) में शामिल है, क्योंकि यह भी मुसलमानों के लिए नफ़ा (लाभ) की दुआ है। तो सही हदीसों से इसका उत्तर सिद्ध हुआ।

यदि कोई यह तर्क दे कि मुतलक (पूर्ण) को मुक़य्यद (प्रतिबंधित) पर महमूल किया जाना चाहिए (यानी सामान्य को विशेष के संदर्भ में समझा जाए), तो हम कहेंगे कि यह इसका स्थान नहीं है। क्योंकि किसी विशेष घटना का उल्लेख करना जो एक सामान्य विवरण के अंतर्गत आती है, किसी के भी अनुसार इसे उसी घटना तक सीमित नहीं करता है। इसके अलावा, यह शाफई

अगर कोई यह इल्लत (कारण) बयान करे कि मुतलक को मुकय्यद पर महमूल किया गया है, तो हम कहेंगे कि यह उस हम्ल (अनुप्रयोग) का महल (स्थान) ही नहीं है। अगर कोई मखसूस ऐसा वाकया ज़िक्र करे जो बयान-ए-इजमाल में दाखिल हो, तो इस बात का हस्र (सीमित करना) मखसूस वाकये में किसी के यहाँ दुरुस्त नहीं। इसके अलावा यह शवाफ़े (शाफई) का मसलक

लोगों का तरीका है, जबकि आप हनफी पंथ *(मज़हब)* पर भरोसा दिखा रहे हैं। आपकी बातों से यह संकेत मिलता है कि आप यहाँ उनके पंथ को सिद्ध करने के लिए हैं, और आपने रिसाले *(लेख)* के अंत में यह स्पष्ट किया है कि यह पंथ के सिद्धांतों पर आधारित है।

है, हालांकि आप मज़हब-ए-हनफिया पर एतमाद का इज़हार कर रहे हैं। आपकी यह गुफ्तगू आगाह कर रही है कि आप अहनाफ का मज़हब साबित करने के दरपे हैं, हालांकि आखिर-ए-रिसाला में आपने यह तसरीह की है।

---

[1] मिरक़ात शरह मिश्क़ात, बाब अल-कुनूत, दूसरा खंड, मकतबा इमदादिया मुल्तान द्वारा प्रकाशित, 3/182। [2] मिरक़ात शरह मिश्क़ात, बाब अल-कुनूत, दूसरा खंड, मकतबा इमदादिया मुल्तान द्वारा प्रकाशित, 3/182। [3] नसब अर-रयाह ली-अहादीस अल-हिदाया, फज्र में कुनूत की हदीसों का अध्याय, मकतबा अल-इस्लामिया रियाज़ द्वारा प्रकाशित, 2/130।

نے کتاب القنوت میں بطریق محمد بن عبد اللہ الانصاری ثنا سعید بن ابی عروبہ عن قتادہ حضرت انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کی:

ان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کان لایقنت الا اذا دعا لقوم اودعا علی قوم ۱۔ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قنوت نہ پڑھتے مگر جب کسی قوم کے لئے یا کسی قوم پر دعا فرمانی ہوتی۔

کتبِ ثلاثہ مذکورہ میں ہے: ھذا سند صحیح قالہ صاحب تنقیح التحقیق ۲ یہ سند صحیح ہے صاحب تنقیح التحقیق نے اس کی تصریح کی۔ امام زیلعی نصب الرایہ میں یہ دونوں حدیثیں ذکر کرکے فرماتے ہیں:

قال صاحب التنقیح وسند ھذین الحدیثین صحیح وھما نص فی ان القنوت مختص بالنازلۃ ۳۔ یعنی صاحب تنقیح نے کہا ان دونوں حدیثوں کی سند صحیح ہے اور ان میں صاف تصریح ہے کہ قنوت وقت مصیبت کے ساتھ خاص ہے۔

یہ دونوں حدیثیں بھی مطلق ہیں ان میں کوئی تخصیص فتنہ و غلبہ کفار کی نہیں اور شک نہیں کہ مثلاً رفع طاعون، دفع وبا، زوالِ قحط کے لئے دعا بھی "دعا لقوم" کے اطلاق میں داخل کہ یہ بھی مسلمانوں کے لئے دعائے نفع ہے، تو صحیح حدیثوں سے اس کا جواب ثابت ہوا۔

فان اعتل بحمل المطلق علی المقید، قلنا لیس ھذا محلہ فان ذکر واقعۃ عین داخلۃ فی اجمال بیان لایحصرہ فیھا عند احد علی انہ انما ھو مسلک الشافعیۃ وانت اگر کوئی یہ علت بیان کرے کہ مطلق کو مقید پر محمول کیا گیا ہے تو ہم کہیں گے کہ یہ اس حمل کا محل ہی نہیں اگر کوئی مخصوص ایسا واقعہ ذکر کرے جو بیان اجمال میں داخل ہو تو اس بات کا حصر مخصوص واقعہ میں

تظهر من نفسک الاعتماد علی مذهب الحنیفة وقد انبأت فی غضون کلامک انک ههنا بصدد اثبات مذهبهم وصرحت فی اخر الرسالة انها علی اصول مذهب

کسی کے ہاں درست نہیں، علاوہ ازیں یہ شوافع کا مسلک ہے حالانکہ آپ مذہب حنفیہ پر اعتماد کا اظہار کر رہے ہیں، آپ کی یہ گفتگو آگاہ کررہی ہے کہ آپ احناف کا مذہب ثابت کرنے کے درپے ہیں، حالانکہ آخر رسالہ میں آپ نے یہ تصریح کی ہے

---

۱ مرقاۃ شرح مشکوۃ باب القنوت الفصل الثانی مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۸۲/۳ ۲ مرقاۃ شرح مشکوۃ باب القنوت الفصل الثانی مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۸۲/۳ ۳ نصب الرایہ لاحادیث الہدایہ باب احادیث القنوت فی الفجر مطبوعہ مکتبہ الاسلامیہ ریاض ۱۳۰/۲

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Column 1: Arabic] Our great Imam Abu Hanifa al-Nu'man, may Allah Almighty be pleased with him and his followers... with your own words, although the correct position on the fundamental issue is our statement. Our Imams have established such proofs for it that no one can raise any objections, thus the argument is complete and no one has any room for further discussion.

[Column 2: Urdu Translation] This treatise is based on the principles of our Imam Abu Hanifa al-Nu'man (may Allah Almighty be pleased with him) and his followers. These are your own words, although the correct position on the fundamental issue is our statement. Our Imams have established such proofs for it that no one can raise any questions or arguments against them. Thus, the argument is complete, and after this, no one has any room or strength for further discussion. (T)

Fourthly, it is stated in Mirqat, a commentary on Mishkat:

[Column 1: Arabic] Ibn Hajar said: Shafi'i took from this that Qunut is performed in the last rak'ah of all prayers for a calamity that befalls the Muslims in general, such as an epidemic, famine, or plague, or specifically for some of them, such as the imprisonment of a scholar or a brave person whose benefit is widespread. Imam al-Tahawi's statement that no one other than Shafi'i held this view is an error on his part; rather, Ali (may Allah Almighty be pleased with him) recited Qunut during the Maghrib prayer at Siffin. Attributing this saying to al-Tahawi in this manner is incorrect, as our scholars are unanimous on the permissibility of Qunut during a calamity.

[Column 2: Urdu Translation] Ibn Hajar stated that Imam Shafi'i derived from this that it is Sunnah to recite Qunut al-Nazila in the last rak'ah of all obligatory prayers when a general calamity befalls Muslims, such as an epidemic, famine, or plague, or a specific calamity befalls certain individuals, such as the imprisonment of a scholar or a brave person whose benefit is widespread. Imam Tahawi's statement that no one other than Imam Shafi'i held this view regarding the Nazila (calamity) is an error on his part; rather, Ali (may Allah be pleased with him) recited Qunut during the Maghrib prayer at the location of Siffin. Attributing this saying to Imam Tahawi in this manner is incorrect, because our scholars are unanimous on the permissibility of Qunut al-Nazila during times of severe calamity. (T)

In the same source:

[Column 1: Arabic] Imam al-Nawawi said: Qunut is Sunnah.

[Column 2: Urdu Translation] Imam Nawawi stated: Qunut is always Sunnah in the Fajr prayer.

---

1. Mirqat Sharh Mishkat, Book of Qunut, published by Maktabah Imdadia, Multan, 3/178 Page 495 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[कॉलम 1: अरबी] हमारे इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा नोमान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) और उनके पैरोकारों के उसूलों पर... आपके अपने शब्दों में, हालांकि बुनियादी मुद्दे पर सही स्थिति हमारा बयान है। हमारे इमामों ने इस पर ऐसे प्रमाण स्थापित किए हैं कि कोई भी उन पर सवाल नहीं उठा सकता, इस प्रकार तर्क पूर्ण है और इसके बाद किसी के पास चर्चा के लिए कोई गुंजाइश नहीं बचती है।

[कॉलम 2: उर्दू अनुवाद का हिंदी] यह रिसाला (ग्रंथ) हमारे इमाम अबू हनीफ़ा नोमान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) और उनके मुक़ल्लिदीन (पैरोकारों) के उसूलों पर है। ये आपके अपने शब्द हैं, हालांकि बुनियादी मुद्दे पर सही मक़फ़ हमारा बयान है। हमारे इमामों ने इस पर ऐसे दलाईल (प्रमाण) कायम किए हैं कि कोई उन पर क़ील-ओ-क़ाल (सवाल-जवाब) नहीं कर सकता, लिहाज़ा इल्ज़ाम मुकम्मल हुआ और इसके बाद किसी को कलाम (बहस) की मजाल और ताक़त नहीं है। (त)

चौथा, मिर्क़ात शरह मिश्कात में है:

[कॉलम 1: अरबी] इब्न हजर ने कहा: शाफ़ई ने इससे यह लिया कि कुनूत सभी नमाज़ों की आख़िरी रकात में उस मुसीबत के लिए पढ़ी जाती है जो आम तौर पर मुसलमानों पर आती है, जैसे महामारी, अकाल, या ताऊन, या उनमें से कुछ के लिए विशेष रूप से, जैसे किसी आलिम या बहादुर की कैद जिसका फ़ायदा व्यापक हो। इमाम अल-तहवी का यह कहना कि शाफ़ई के अलावा किसी और ने यह राय नहीं रखी, उनकी ओर से एक गलती है; बल्कि अली (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने सिफ़्फ़ीन में मग़रिब की नमाज़ के दौरान कुनूत पढ़ी थी। इस तरह से इस बात को तहवी की तरफ जोड़ना ग़लत है, क्योंकि हमारे विद्वान मुसीबत के दौरान कुनूत की अनुमति पर एकमत हैं।

[कॉलम 2: उर्दू अनुवाद का हिंदी] इब्न हजर ने फ़रमाया कि इमाम शाफ़ई ने यहाँ से यह बात अख़ज़ (ग्रहण) की है कि उस वक्त तमाम फ़राइज़ (अनिवार्य नमाज़ों) की आख़िरी रकात में कुनूत-ए-नाज़िला पढ़ना सुन्नत है जब आम मुसीबत मुसलमानों पर मसलन वबा, अकाल, ताऊन नाज़िल हो या ख़ास मुसीबत बाज़ लोगों पर नाज़िल हो मसलन किसी आलिम या बहादुर, जिसके नफ़ा (लाभ) कसीर हों, का मुक़ैद (कैद) हो जाना। और इमाम तहवी का यह कौल कि नाज़िला में इस बात का कौल इमाम शाफ़ई के अलावा किसी ने नहीं किया, यह उनकी तरफ़ से ग़लती है बल्कि हज़रत अली (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने मुक़ाम-ए-सिफ़्फ़ीन पर मग़रिब के वक़्त कुनूत पढ़ी है। और इस कौल की इस तरीक़े

पर इमाम तहवी की तरफ़ निस्बत करना ग़लत है क्योंकि हमारे उलमा शदीद (गंभीर) मुसीबत के वक़्त कुनूत-ए-नाज़िला पर मुत्तफ़िक़ (सहमत) हैं। (त)

उसी में है:

[कॉलम 1: अरबी] इमाम अल-नववी ने कहा: कुनूत सुन्नत है।

[कॉलम 2: उर्दू अनुवाद का हिंदी] इमाम नववी ने फ़रमाया: फ़ज्र की नमाज़ में हमेशा कुनूत सुन्नत है।

---

1. मिर्क़ात शरह मिश्कात, बाब अल-कुनूत, मक़तबा इमदादिया मुल्तान, 3/178 पृष्ठ 495 / 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[کالم 1: عربی] امامنا الاعظم ابی حنیفہ النعمان رضی اللہ تعالٰی عنہ وعن مقلدیھم اہ بلفظك مع ان الصحیح فی المسئلۃ الاصولیۃ قولنا فقد اقام ائمتنا علیھا براھین لا قیل لاحدبھا فیتم الالزام ولا یبقی لاحد مجال کلام۔

[کالم 2: اردو ترجمہ] یہ رسالہ ہمارے امام ابو حنیفہ نعمان رضی اللہ تعالٰی عنہ کے اور ان کے مقلدین کے اصولوں پر ہے اھ یہ تمہارے اپنے الفاظ ہیں با وجودیکہ صحیح مسئلہ اصول میں ہمارا قول ہے ہمارے ائمہ نے اس پر ایسے دلائل قائم کئے ہیں کہ کوئی ان پر قیل و قال نہیں کر سکتا، پس الزام تام ہوا اور اس کے بعد کسی کو کلام کی مجال و طاقت نہیں (ت)

رابعاً مرقات شرح مشکوۃ میں ہے:

[کالم 1: عربی] قال ابن حجر اخذ منہ الشافعی انہ لیس القنوت فی اخیرۃ سائر المکتوبات للنازلۃ التی تنزل بالمسلمین عامۃ کوباء قحط وطاعون او خاصۃ ببعضھم کأسر العالم او الشجاع ممن تعدی نفعہ و قول الطحاوی لم یقل بہ فیھا غیر الشافعی غلط منہ بل قنت علی رضی اللہ تعالٰی عنہ فی المغرب بصفین اہ و نسبۃ ھذا لقول الی الطحاوی علی ھذا المنوال غلط، اذ أطبق علماؤنا علی جواز القنوت عند النازلۃ۔

[کالم 2: اردو ترجمہ] ابن حجر نے فرمایا کہ امام شافعی نے یہاں سے یہ بات اخذ کی ہے کہ اس وقت تمام فرائض کی آخری رکعت میں قنوتِ نازلہ پڑھنا سنت ہے جب عام مصیبت مسلمانوں پر مثلاً وبا قحط، طاعون نازل ہو یا خاص مصیبت بعض لوگوں پر نازل ہو مثلاً کسی عالم یا بہادر جس کے نفع کثیر ہوں، کا مقید ہو جانا، اور امام طحاوی کا یہ قول کہ نازلہ میں اس بات کا قول امام

شافعی کے علاوہ کسی نے نہیں کیا، یہ ان کی طرف سے غلطی ہے بلکہ حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مقام صفین پر مغرب کے وقت قنوت پڑھی ہے اھ اور اس قول کی اس طریق پر امام طحاوی کی طرف نسبت کرنا غلط ہے کیونکہ ہمارے علماء شدید مصیبت کے وقت قنوت نازلہ پر متفق ہیں۔(ت)

اُسی میں ہے:

[کالم 1: عربی] قال الامام النووی القنوت مسنون

[کالم 2: اردو ترجمہ] امام نووی نے فرمایا فجر کی نماز میں ہمیشہ قنوت سنت

---

1 مرقاۃ شرح مشکوۃ باب القنوت مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۳/۱۷۸ Page 495 of 721

(Arabic) Always in the Fajr prayer, and as for other prayers, there are three opinions. The correct and well-known one is that if a calamity befalls, such as enemies, famine, epidemic, thirst, or manifest harm to the Muslims and the like, they should recite Qunut in all obligatory prayers, otherwise not. Al-Tibi mentioned it, and in it (he said) that its Sunnah status in the Fajr prayer is not derived from this Hadith 1-.

(Urdu) Apart from that, regarding the other prayers, there are three opinions. The correct and famous one is that when a severe calamity occurs, for example, an enemy attack, famine, epidemic, thirst, or if any harm prevails over the Muslims, then Qunut should be recited in all obligatory prayers, otherwise not. Al-Tibi mentioned this. And it is also mentioned in it that the Sunnah status of Qunut in the Fajr prayer cannot be derived from this Hadith. (T)

See, Maulana Ali Qari has quoted an explicit statement from Imam Ibn Hajar Makki that the 'Nazilah' (calamity) for which Qunut is recited includes epidemics, famine, plague, etc., all of them. And he quoted from Imam Al-Tibi, from the exalted Imam Abu Zakariya Nawawi, that famine, epidemic, thirst, etc., are all included in 'Nazilah'. He kept these statements as established and accepted, and criticized some statements he considered contrary to the school of thought, and maintained his stance. Rather, after quoting the meanings of 'Nazilah' as mentioned, he clearly stated that attributing the denial of Qunut al-Nazilah to Imam Tahawi in this manner is not correct, because our scholars are in agreement on its permissibility. From this, it is clearly understood that our scholars are in favor of the permissibility of Qunut for that very 'Nazilah' whose meanings have just been described, that famine, epidemic, and plague are all included in it. Fifthly, why seek signs of the intended meaning from a distance? Take clear and explicit clarifications from the words of the scholars. In this same 'Mirqat Sharif' it is stated:

(Arabic) Ibn al-Malik said: This indicates that Qunut in obligatory prayers is not at all times, but rather when a calamity befalls the Muslims, such as famine, prevalence of the enemy, and the like 2-.

(Urdu) Meaning Allama Ibn Malik said: It is proven from this Hadith that Qunut in obligatory prayers is not always, but specifically at that time when, God forbid, some hardship befalls the Muslims, like famine and the dominance of the enemy, etc.

Allama Zain-ul-Abidin bin Ibrahim bin Muhammad Misri, in the book 'Al-Ashbah', after quoting passages from 'Ghayah', 'Shumni', and 'Fath' stating that Qunut is permissible during calamities (Nawazil), said:

1. Mirqat Sharh Mishkat, Bab al-Qunut, printed by Maktabah Imdadiyah Multan, 9/371.
2. Mirqat Sharh Mishkat, Bab al-Qunut, printed by Maktabah Imdadiyah Multan, 181/3.

(अरबी) फज्र की नमाज़ में हमेशा, और जहाँ तक अन्य नमाज़ों का सवाल है, तो इसमें तीन मत हैं। सही और प्रसिद्ध यह है कि जब कोई विपत्ति (नाज़िला) आए, जैसे शत्रु, अकाल, महामारी, प्यास, या मुसलमानों को कोई स्पष्ट हानि और इसके जैसा कुछ हो, तो वे सभी अनिवार्य नमाज़ों में कुनूत पढ़ें, अन्यथा नहीं। अत्तैबी ने इसका उल्लेख किया है, और उसमें है कि फज्र में इसकी सुन्नत की स्थिति इस हदीस से प्राप्त नहीं होती 1-

(उर्दू) इसके अलावा बाकी नमाजों के बारे में तीन मत हैं, सही और प्रसिद्ध यह है कि जब कोई गंभीर मुसीबत आए मसलन दुश्मन का हमला, अकाल, महामारी, प्यास या कोई नुकसान मुसलमानों पर हावी हो तो तमाम फ़र्ज़ नमाज़ों में कुनूत पढ़ें वरना नहीं, इसको तैबी ने ज़िक्र किया। और इसी में है कि इस हदीस से नमाज़-ए-सुबह के अंदर कुनूत की सुन्नत साबित नहीं हो सकती। (त)

देखिए, मौलाना अली क़ारी ने इमाम इब्न-ए-हज्र मक्की से स्पष्ट रूप से उल्लेख किया है कि जिस नाज़िला (विपत्ति) के लिए कुनूत पढ़ी जाती है, उसमें महामारी, अकाल और प्लेग आदि सभी शामिल हैं। और उन्होंने इमाम तैबी के माध्यम से महान इमाम अबू ज़करिया नववी से उल्लेख किया कि नाज़िला में अकाल, महामारी और प्यास आदि सभी शामिल हैं। उन्होंने इन कथनों को मान्य और निर्धारित रखा और कुछ कथनों को जो पंथ के विरुद्ध समझे, उन पर आपत्ति जताई और इसे बरकरार रखा। बल्कि नाज़िला के उपरोक्त अर्थों को उद्धृत करने के बाद स्पष्ट रूप से फ़रमाया कि इमाम तहावी की ओर कुनूत-ए-नाज़िला के इनकार का इस तरह संबंध जोड़ना सही नहीं है, क्योंकि इसकी अनुमति पर तो हमारे विद्वानों की सहमति है। इससे स्पष्ट रूप से समझ आता है कि वही नाज़िला जिसके अर्थ अभी वर्णित हुए हैं कि अकाल, महामारी और प्लेग सब इसमें शामिल हैं, उसी के लिए हमारे विद्वान कुनूत की अनुमति के पक्ष में हैं। पाँचवें, क्यों दूर से लक्षित अर्थ का संकेत तलाशते हैं? विद्वानों के शब्दों से साफ़ और स्पष्ट स्पष्टीकरण लें, इसी 'मिरक़ात शरीफ़' में है:

(अरबी) इब्न अल-मलिक ने कहा: यह इस बात का संकेत है कि अनिवार्य नमाज़ों में कुनूत हर समय नहीं है, बल्कि तब है जब मुसलमानों पर कोई विपत्ति आए जैसे अकाल, शत्रु की प्रबलता और इसी तरह का कुछ 2-

(उर्दू) यानी अल्लामा इब्न मलिक ने फ़रमाया: इस हदीस से साबित है कि फ़र्ज़ में कुनूत हमेशा नहीं बल्कि ख़ास उस वक़्त है जब अल्लाह न करे मुसलमानों पर कोई सख़्ती आए, जैसे अकाल और दुश्मन का ग़लबा वगैरह।

अल्लामा ज़ैन-उल-आबिदीन बिन इब्राहिम बिन मुहम्मद मिस्री ने किताब 'अल-अश्बाह' में 'ग़ाया', 'शुम्नी' और 'फ़तह' के अंश उद्धृत करने के बाद कि विपत्तियों (नवाज़िल) में कुनूत जायज़ है, फ़रमाया:

1. मिरक़ात शरह मिश्क़ात, बाब अल-कुनूत, मुद्रित मकतबा इमदादिया मुल्तान, 9/371
2. मिरक़ात शरह मिश्क़ात, बाब अल-कुनूत, मुद्रित मकतबा इमदादिया मुल्तान, 181/3

पृष्ठ 496/721

في صلوة الصبح دائما واما في غيرها ففيه ثلثة اقوال والصحيح المشهور انه اذا نزلت نازلة كعدوا وقحط اووباء اوعطش اوضرر ظاهر في المسلمين ونحو ذلك قنتوا في جميع الصلوات المكتوبة والافلا ذكره الطيبی وفيه ان مسنونيتها في الصبح غير مستفادة من هذا الحديث 1-

ہے اس کے علاوہ باقی نمازوں کے بارے میں تین اقوال ہیں ، صحیح اور مشہور یہ ہے کہ جب کوئی شدید مصیبت آئے مثلاً دشمن کا حملہ ، قحط ، وباء ، پیاس یا کوئی ضرر مسلمانوں پر غالب ہو تو تمام فرائض نمازوں میں قنوت پڑھیں ورنہ نہیں ، اس کو طیبی نے ذکر کیا۔ اور اسی میں ہے کہ اس حدیث سے نماز صبح کے اندر قنوت کی سنت مستفاد نہیں ہو سکتی۔ (ت)

دیکھو مولینا علی قاری نے امام ابن حجر مکی سے تصریح نقل فرمائی کہ جس نازلہ کے لئے قنوت پڑھی جاتی ہے وہ وباء و قحط و طاعون وغیرہا سب کو شامل ہے اور امام طیبی سے انہوں نے امام اجل ابو زکریا نووی سے نقل کیا کہ نازلہ میں قحط و وباء و تشنگی وغیرہا سب داخل ہیں اور ان اقوال کو مسلم و مقرر رکھا اور بعض بیان کہ خلاف مذہب سمجھے ان پر اعتراض کر دیا، اسے برقرار رکھا بلکہ نازلہ کے معنی مذکور نقل کرکے صاف فرما دیا کہ امام طحاوی کی طرف قنوت نازلہ کا انکار ، اس طرح نسبت کر دینا ٹھیک نہیں کہ اس کے جواز پر تو ہمارے علماء کا اتفاق ہے اس سے صاف مفہوم کہ وہی نازلہ جس کے معنی ابھی بیان ہو چکے کہ قحط و وباء و طاعون سب اس میں داخل ہیں اسی کے لئے ہمارے علماء جواز قنوت کے قائل ہیں۔ خامساً کیوں راہ دور سے نشان معنی مقصود دیجئے ، کلمات علماء سے صاف صریح تصریحیں لیجئے ، اسی مرقاۃ شریف میں ہے :

قال ابن الملك وهذا يدل على ان القنوت يعنى علامہ ابن ملک نے فرمایا اس حدیث سے ثابت ہے

في الفرض ليس في جميع الاوقات بل اذا کہ فرض میں قنوت ہمیشہ نہیں بلکہ خاص اس وقت ہے

نزلت بالمسلمين نازلة من قحط وغلبة جب معاذ اللہ مسلمانوں پر کوئی سختی آئے ، جیسے

عدو وغير ذلك 2- قحط اور دشمن کا غلبہ وغیرہ .

علامہ زین العابدین بن ابراہیم بن محمد مصری نے کتاب الاشباہ میں غایہ و شمنی و فتح کی عبارات کہ نواز ل میں قنوت روا ہے نقل کر کے فرمایا :

1 مرقاۃ شرح مشکوٰۃ باب القنوت مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۹/۳۷۱ 2 مرقاۃ شرح مشکوٰۃ باب القنوت مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۸۱/۳

(Arabic): So Qunut according to us during a calamity is established, and it is a prayer for its removal. There is no doubt that the plague is among the most severe calamities.	**Meaning, it is established from these statements of the scholars that according to us, reciting Qunut at the time of a severe calamity is established, and it is this: that prayer be made for the removal of this calamity. And there is no doubt that the plague is among the most severe calamities.**

Similarly, Allama Sayyid Ahmad Misri in Hashiya Nur al-Idah and Allama Sayyid Muhammad Dimashqi in Hashiya Tanwir explicitly stated the recitation of Qunut for the removal of the plague and cited Bahr-ul-Muhaqqiq, the author of Bahr. Their statement will come soon, Insha Allah. The second scholar said under the statement of the meticulous commentator "Qunut is not recited for other than a calamity (without a severe affliction, Qunut should not be recited. T)":

(Arabic): It is said in al-Sihah: A calamity (al-Nazila) is a severe hardship among the hardships of time, and there is no doubt that the plague is among the most severe calamities. Al-Ashbah.	**It is in Sihah that Nazila refers to that affliction which is among the hardships of the era, and there is no doubt that the plague is among the most severe afflictions. Ashbah (T).**

Warning: From these statements, several matters have become clear: First: That Qunut for plague, epidemics, and every general affliction like them is established by the general applications of authentic hadiths. So, Zaid, i.e., the author of "Zaruri Sawal," accepting Qunut of calamities as permissible and established but then specializing it to some calamities and saying regarding the rest that "unless the origin of an action is found in Shari'ah, it will either be an innovation or a sin," is purely meaningless. Is the general application of hadiths not a Shari'ah origin according to this person that he considers its ruling baseless and a sin? Second: Including Qunut for plague and epidemics not only in the general applications of the scholars' words but in their clear texts, which even include the great Imam Abu Ja'far al-Tahawi himself. Based on this, Zaid's claim that "it is neither proven from the words of the Rightly Guided Caliphs (may Allah be pleased with them) nor from the words of our Imam's followers, and it is an extra thing" is a clear misunderstanding. Third: Reasoning from general application and generality is neither an analogy nor specific to a Mujtahid, as clarified by the seal of researchers, our grandfather, may his secret

be sanctified, the most magnificent, in his blessed book "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad" (as our noble father, the seal of researchers, may his secret be sanctified, in his blessed book "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad")...

1 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Benefit on Supplication for Removing Plague, printed by Idarat al-Qur'an wa al-'Ulum al-Islamiyya, Karachi, 2/262. 2 Dur al-Mukhtar, Chapter on Qunut for Calamity, printed by HM Saeed Company Karachi, 2/11.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

(अरबी): तो हमारे नज़दीक मुसीबत के समय कुनूत साबित है और वह उसकी समाप्ति के लिए दुआ है। इसमें कोई शक नहीं कि ताऊन (प्लेग) सबसे गंभीर मुसीबतों में से एक है।

यानी विद्वानों के इन बयानों से साबित हुआ कि हमारे नज़दीक सख्त मुसीबत के समय कुनूत पढ़ना साबित है और वह यही है कि इस बला को टालने के लिए दुआ की जाए। और इसमें कोई शक नहीं कि ताऊन सबसे सख्त बलाओं में से एक है।

इसी तरह अल्लामा सैय्यद अहमद मिस्री ने 'हाशिया नूर अल-इज़ाह' में और अल्लामा सैय्यद मुहम्मद दमिश्की ने 'हाशिया तनवीर' में ताऊन को दूर करने के लिए कुनूत पढ़ने का स्पष्ट उल्लेख किया है और उन्होंने 'बह्र-उल-मुहक़्क़िक' के लेखक का हवाला दिया है। उनका कथन इंशाअल्लाह जल्द ही आएगा। दूसरे विद्वान ने 'शारेह मुहक़्क़िक' के इस कथन के तहत कि "मुसीबत के अलावा कुनूत न पढ़ी जाए (बिना गंभीर विपत्ति के कुनूत न पढ़ी जाए। टी)" कहा:

(अरबी): 'सिहाह' में कहा गया है: नाज़िला (मुसीबत) समय की कठिनाइयों में से एक कठिनाई है और इसमें कोई शक नहीं कि ताऊन सबसे गंभीर मुसीबतों में से एक है। 'अशबाह'।

'सिहाह' में है कि नाज़िला उस मुसीबत को कहा जाता है जो ज़माने की सख्तियों में से हो, और इसमें कोई शक नहीं कि ताऊन सबसे सख्त मुसीबतों में से है। 'अशबाह' (टी)।

चेतावनी: इन बयानों से कई बातें स्पष्ट हुई हैं: प्रथम: यह कि ताऊन, वबा और उनके जैसी हर आम बला के लिए कुनूत सही हदीसों के सामान्य अनुप्रयोगों से साबित है। तो ज़ैद यानी "ज़रूरी सवाल" के लेखक का कुनूत-ए-नवाज़िल को जायज़ और साबित मानकर उसे कुछ मुसीबतों के साथ खास करना और बाक़ी के बारे में यह कहना कि "जब तक शरीयत से किसी काम का आधार न मिले, वह काम या तो बिदअत (नवाचार) होगा या गुनाह", बिल्कुल बेमानी है। क्या हदीसों का सामान्य अनुप्रयोग इस व्यक्ति के नज़दीक कोई शरई आधार नहीं है कि वह इसके हुक्म को निराधार और गुनाह मानता है? द्वितीय: ताऊन और वबा के कुनूत को न केवल विद्वानों के सामान्य शब्दों में बल्कि उनके स्पष्ट लेखों में शामिल करना, जिनमें स्वयं इमाम-ए-अजल अबू जाफ़र तह़ावी भी शामिल हैं। इसके आधार पर ज़ैद का यह दावा कि "न यह खुल्फ़ा-ए-राशिदीन (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के कथनों से साबित है और न ही हमारे इमाम साहब के अनुयायियों (ताबिईन) के कथनों से, वह एक फालतू बात

है", स्पष्ट नासमझी है। तृतीय: सामान्य अनुप्रयोग और व्यापकता से तर्क करना न तो कोई कयास (अनुमान) है और न ही मुजतहिद के साथ खास है, जैसा कि शोधकर्ताओं की मुहर हमारे दादा जान (सैय्यदना अल-जद) ने अपनी पवित्र पुस्तक "उस़ूल अल-रश़ाद ली-क़म' मबानी अल-फ़साद" में स्पष्ट किया है (जैसा कि हमारे आदरणीय पिता शोधकर्ताओं की मुहर ने अपनी बरकत वाली किताब "उस़ूल अल-रश़ाद ली-क़म' मबानी अल-फ़साद" में...)

1 अल-अशबाह व अन-नज़ा़इर, ताऊन दूर करने की दुआ का लाभ, इदारत अल-कुरान व अल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 2/262। 2 दुर्रे मुख़्तार, नाज़िला के लिए कुनूत का विषय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/11।

فالقنوت عندنا فی النازلة ثابت وھو الدعاء برفعھا ولاشک ان الطاعون من اشد النوازل۔

یعنی ان عباراتِ علما سے ثابت ہوا کہ ہمارے نزدیک بلا سختی کے وقت قنوت پڑھنا ثابت ہے اور وہ یہی ہے کہ اس بلا کے دفع کی دعا کی جائے اور شک نہیں کہ طاعون سخت تر بلاؤں میں سے ہے۔

اسی طرح علامہ سید احمد مصری نے حاشیہ نور الایضاح اور علامہ سید محمد دمشقی نے حاشیہ تنویر میں دفعِ طاعون کے لئے قنوت پڑھنے کی تصریح فرمائی اور انہیں بحرِ محقق صاحبِ بحر کا حوالہ دیا ان کی عبارت ان شاء اللہ تعالٰی عنقریب آتی ہے اور ثانی نے زیر قول شارح مدقق لایقنت لغیرہ الاالنازلة (شدید مصیبت کے بغیر قنوت نہ پڑھی جائے۔ ت) فرمایا :

قال فی الصحاح النازلة الشدیدة من شدائد الدھر ولاشک ان الطاعون من اشد النوازل اشباہ[2]

صحاح میں ہے نازلہ اس مصیبت کو کہا جاتا ہے جو شدائدِ دہر میں سے ہو، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ طاعون شدید ترین مصیبتوں میں سے ہے، اشباہ (ت)

تنبیہ : ان بیانوں سے چند امر روشن ہوئے: اول: یہ کہ طاعون و وباء اور ان کے مثل ہر بلیہ عامہ کے لئے قنوت صحیح حدیثوں کے اطلاقات سے ثابت ہے تو زید یعنی مصنف "ضروری سوال" کا قنوتِ نوازل کو جائز و ثابت مان کر اسے بعض نازلہ سے خاص کرنا اور باقی کی نسبت کہنا جب تک شریعت سے کسی کام کی اصل نہ ملے وہ کام یا تو بدعت ہوگا یا گناہ محض بے معنی ہے کیا اطلاقِ احادیث اس شخص کے نزدیک کوئی اصل شرعی نہیں کہ اس کے حکم کو بے اصل و گناہ مانتا ہے۔ دوم: قنوتِ طاعون و وباء کو نہ صرف اطلاقاتِ کلام علما بلکہ ان کی صاف تنصیص میں

شامل جن میں خود امام اجل ابو جعفر طحاوی بھی داخل، تو اس کی بنا پر زید کا ادعاء کہ "نہ اقوالِ خلفائے راشدین رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے ثابت اور نہ ہمارے امام صاحب کے تابعین کے اقوال سے، وہ ایک زائد بات ہے" صریح نا فہمی ہے۔ سوم: اطلاق و عموم سے استدلال نہ کوئی قیاس ہے نہ مجتہد سے خاص کما بینہ خاتم المحققین سیدنا الجد قدس سرہ الامجد فی کتابہ المستطاب اصول الرشاد لقمع مبانی الفساد (جیسا کہ ہمارے والد گرامی خاتم المحققین قدس سرہ نے اپنی مبارک کتاب "اصول الرشاد لقمع مبانی الفساد"

1 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲۶۲/۲ 2 درالمختار مطلب فی القنوت للنازلۃ، مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی، ۱۱/۲

Fatawa Razawiyya, Volume 7

...has been stated. (T) For example, in these latter times of trials, various types of intoxicants and musical instruments have emerged whose prohibition is mentioned neither in the Holy Quran, nor in the noble Hadith, nor in the sayings of the Imams. However, they will still be declared forbidden because they fall under the general rule that 'every intoxicant is forbidden.' (T) This includes the Hadith: 'They will consider silk, alcohol, and musical instruments permissible' (1) and the noble verse: 'And of the people is he who purchases the amusement of speech...' (2). Now, if an ignorant person were to say, 'You are just using analogy (qiyas); there is no explicit mention in the Hadiths or from the followers of our Imam; your or my analogy is useless in religious jurisprudential matters,' then it should be said to them: 'O wise one! This is not mere analogy. When a general or absolute ruling is issued in the Hadiths and the words of the noble scholars, then everything that falls within its circle is encompassed and covered by that ruling.' Thus, it is proven that Zaid's framing of the question in 'Zaroori Sawal'—'If Qunut al-Nazila is established and permissible, then it should be permissible for every type of calamity and distress'—and his nonsensical answer—'Your or my analogy in religious jurisprudential matters is useless; there is no explicit mention in the Hadiths or the sayings of our Imam's followers'—is sheer ignorance.

Fourthly: If there were only these general and absolute applications of the Hadiths and sayings of the Imams, they would have been sufficient to prove the matter. Such an issue can never be called a lie or a slander. Disagreements over which opinion is 'preponderant' (rajih) or 'more preponderant' (arjah) in light of other proofs is a different matter. However, you have already heard above that clear and explicit statements regarding Qunut for plague, epidemics, famine, etc., have been made by the most eminent Imam Abu Zakariyya al-Nawawi, the commentator of Sahih Muslim (upon whose majesty the scholars of all true schools have a consensus), the great Imam Sharaf al-Din Hasan bin Muhammad al-Tayibi, commentator of Mishkat, Imam Shihab al-Haq wa al-Din Ahmad bin Hajar Makki al-Hashimi, Allama Abdul Latif bin Abdul Aziz (famous as Ibn al-Firishta) from among the great Hanafi scholars, the researcher jurist Zayn bin Nujaym al-Misri, the pride of the Hanafis, Mawlana Ali Muhammad Sultan Muhammad Harawi Qari Makki Hanafi, the illustrious scholar Sayyid Ahmad Misri Tahtawi Hanafi, and the noble scholar Sayyid Muhammad Afandi Shami Hanafi. Imam Ibn Hajar Makki narrated it from the Mujtahid Imam, the scholar of the Quraysh, our master Imam Abu Abdullah Muhammad bin Idris al-Shafi'i (may

Allah be pleased with him). Therefore, the claim of the author of 'Zaroori Sawal'—that 'Qunut for plague or epidemic is not established, it is a kind of lie and slander, and if such an out-of-place word is uttered by someone by mistake, they should quickly repent and seek forgiveness from the Divine Presence'—is itself a pure lie, slander, and an act of disrespect and insult toward the noble Imams and eminent scholars. It is mandatory for Zaid to repent and seek forgiveness from the Divine Presence for this error and misplaced statement. Even if, for the sake of argument, this Qunut al-Nawazil were only the position of Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him) and our Imams (may Allah be pleased with them) unanimously rejected it, at most it would remain a matter of disagreement among the Mujtahid Imams.

1. Sahih Bukhari, Kitab al-Ashriba, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/843
2. The Holy Quran, 31/6

फ़तावा रज़विया, जिल्द ७

...में बयान किया है। त) मसलन इस आख़िरी फ़ित्नों के ज़माने में तरह-तरह के नशे, क़िस्म-क़िस्म के बाजे ऐसे पैदा हुए जिनकी हुरमत (प्रतिबंध) का ज़िक्र न क़ुरआन मजीद में है, न हदीस शरीफ़ में, न अइम्मा के अक़्वाल (कथनों) में, मगर उन्हें हराम ही कहा जाएगा क्योंकि वे 'कुल मुसकिर हराम' (हर नशा देने वाली चीज़ हराम है। त) के उमूम (सामान्य नियम) और इस हदीस 'वे रेशम, शराब और वाद्ययंत्रों को हलाल समझेंगे' (1) और आयते करीमा 'और लोगों में से वह भी है जो खेल की बातें ख़रीदता है' (2) के दायरे में शामिल हैं। अब अगर कोई जाहिल कह उठे कि 'यह तो तुम क़ियास (अनुमान) करते हो, अहादीस में कहीं स्पष्टता नहीं है, न हमारे इमाम के अनुयायियों से, हमारा तुम्हारा क़ियास दीनी फ़िक़्ही मसलों में बेकार है', तो उससे यही कहना चाहिए कि 'ऐ बुद्धिमान! यह क़ियास नहीं है, बल्कि जब एक मुतलक़ (निरपेक्ष) या आम हदीस और उलेमा-ए-किराम के शब्द मौजूद हों, तो उसके दायरे में आने वाली हर चीज़ पर वही हुक्म लागू होगा।' तो साबित हुआ कि ज़ैद का 'ज़रूरी सवाल' में ख़ुद ही यह सवाल खड़ा करना कि 'जब क़ुनूत-ए-नाज़िला साबित और जायज़ है तो हर क़िस्म की बला और मुसीबत पर जायज़ होनी चाहिए' और उसका यह बेतुका जवाब देना कि 'हमारा तुम्हारा क़ियास दीनी फ़िक़्ही मसलों में बेकार है, अहादीस या हमारे इमाम के अनुयायियों के कथनों में कहीं इसकी स्पष्टता नहीं है', सरासर अज्ञानता है।

चौथा: अगर सिर्फ़ हदीसों और इमामों के कथनों का यही व्यापक प्रयोग होता, तो इसे साबित कहने के लिए काफ़ी था; ऐसे मसले को हरगिज़ झूठ या तोहमत नहीं कह सकते। दूसरे दलीलों की दृष्टि से 'राजिह' (प्रबल) और 'अरजह' (अत्यधिक प्रबल) का अंतर दूसरी बात है, मगर आप ऊपर सुन चुके हैं कि ताऊन (प्लेग), महामारी, अकाल आदि के लिए क़ुनूत की साफ़ और स्पष्ट व्याख्या इमाम अबु ज़करिया नववी, शारेह सहीह मुस्लिम (जिनकी महानता पर सभी सच्चे मज़हबों के उलेमा का इज्मा/सहमति है) और महान इमाम शरफ़ुद्दीन हसन बिन मोहम्मद तैयबी, शारेह मिश्कात, इमाम शिहाबुल हक़ वद-दीन अहमद बिन हजर मक्की हाशमी, अल्लामा अब्दुल लतीफ़ बिन अब्दुल अज़ीज़ (मशहूर इब्न-ए-फ़िरिश्ता), हनफ़ी उलेमा के प्रतिष्ठित विद्वान और मोहक़्क़िक़ फ़क़ीह ज़ैन बिन नुजैम मिस्री, हनफ़ियों के गौरव मौलाना अली मोहम्मद सुल्तान मोहम्मद हरवी क़ारी मक्की हनफ़ी, फ़ाज़िल जलील सैय्यद अहमद मिस्री तहतावी हनफ़ी और आलिम नबील सैय्यद मोहम्मद आफ़ंदी शामी हनफ़ी ने फ़रमाई है। इमाम इब्न-ए-हजर मक्की ने इसे मुजतहिद इमाम, क़ुरैश के आलिम सैय्यदना इमाम अबु अब्दुल्लाह मोहम्मद बिन इदरीस शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नक़ल किया है। तो

'ज़रूरी सवाल' के लेखक का यह कहना कि 'ताऊन या महामारी के लिए क़ुनूत साबित नहीं है, वह एक तरह का झूठ और तोहमत है, और अगर ग़लती से ऐसा बेमौक़ा शब्द किसी से निकल जाए तो उसे अल्लाह की बारगाह में जल्द तौबा व इस्तिग़फ़ार करना चाहिए'—यह ख़ुद ही कोरा झूठ, तोहमत और अइम्मा-ए-किराम व उलेमा-ए-एज़ाम की शान में गुस्ताख़ी व तौहीन है। ज़ैद पर लाज़िम है कि अपनी इस ख़ता और बेमौक़ा शब्द के लिए बारगाह-ए-इलाही में तौबा व इस्तिग़फ़ार करे। अगर फ़र्ज़ के तौर पर यह क़ुनूत-ए-नाज़िला सिर्फ़ इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मज़हब होता और हमारे अइम्मा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) मिल-जुलकर इससे इनकार करते, तो भी अधिक से अधिक यह इमामों के बीच मतभेद का मसला होता।

1. सहीह बुख़ारी, किताबुल अशरिबा, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/843
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, 31/6

میں بیان کیا ہے ۔ت) مثلا اس اخیر زمانہ فتن میں طرح طرح کے نشے ، قسم قسم کے باجے ایسے پیدا ہوئے جن کی حرمت کا ذکر نہ قرآن مجید میں ہے نہ حدیث شریف میں نہ اقوال ائمہ میں، مگر انہیں حرام ہی کہا جائے گا کہ وہ کل مسکر حرام (ہر نشہ آور شے حرام ہے۔ت) کے عموم اور یہ حدیث یستحلون الحر و الحریر و الخمر و المعازف 1۔ (وہ ریشم ، شراب اور مزامیر کو حلال سمجھیں گے۔) و کریمہ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَّشْتَرِی لَهْوَ الْحَدِيثِ 2۔ (اور کچھ لوگ کھیل کی باتیں خریدتے ہیں۔ت) کے شمول و اطلاق میں داخل ، اب اگر کوئی جاہل کہہ اٹھے کہ یہ تو تم قیاس کرتے ہو احادیث میں کہیں تصریح نہیں پائی جاتی نہ ہمارے امام صاحب کے تابعین سے، ہمارا تمہارا قیاس مسائل فقیہ دینیہ میں بےکار ہے تو اس سے یہی کہنا چاہئے کہ اے ذی ہوش ! یہ قیاس نہیں بلکہ جب ایک مطلق یا عام احادیث و کلمات علمائے کرام میں وارد ہے تو اس کے دائرے میں جو کچھ داخل سب کو وہ حکم محیط و شامل، تو ثابت ہوا کہ زید کا "ضروری سوال" میں خود ہی یہ سوال قائم کرنا کہ "جب قنوت عندالنازلہ ثابت اور جائز ہوتی تو ہر قسم کی بلا اور مصیبت پر جائز ہونی چاہئے " اور اس کا یہ مہمل جواب دینا کہ "ہمارا تمہارا قیاس مسائل فقہیہ دینیہ میں بےکار ہے احادیث میں کہیں تصریح نہیں پائی جاتی نہ ہمارے امام صاحب کے توابعین کے اقوال سے " صریح نادانی ہے۔

چہارم: اگر صرف یہی اطلاق و عمومِ احادیث و اقوال ائمہ ہوتے تو ثابت کہنے کے لئے کافی تھے ایسے مسئلے کو ہرگز کذب و بہتان نہیں کہہ سکتے ، دوسرے دلائل کی نظر سے راجح اور ارجح کا اختلاف دوسری بات ہے مگر آپ اوپر سن چکے کہ طاعون و وباء قحط و غیرہا کے لئے قنوت کی صاف صریح تصریحیں امام اجل ابوز کریا نووی شارح صحیح مسلم شریف (جن کی جلالت

شان پر علمائے جمیع مذاہب حقہ کا اجماع ہے) اور امام جلیل شرف الدین حسن بن محمد طیبی شارح مشکوٰۃ و امام شہاب الحق والدین احمد بن حجر مکی ہاشمی و علامہ عبداللطیف بن عبدالعزیز شہیر بابن فرشتہ از اجلہ علمائے حنفیہ و محقق فقیہ زین بن نجیم مصری عمدہ حنفیہ و مولینا علی محمد سلطان محمد ہروی قاری مکی حنفی و فاضل جلیل سید احمد مصری طحطاوی حنفی و عالم نبیل سید محمد آفندی شامی حنفی نے فرمائیں اور امام ابن حجر مکی نے اسے امام مجتہد عالم قریش سید نا امام ابو عبداللہ محمد بن ادریس شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے نقل کیا تو مصنف "ضروری سوال" کا قول کہ "طاعون یا وباکے لئے قنوت ثابت نہیں وہ ایک قسم کا کذب اور بہتان ہے اگر خطاءً ایسا کلمہ بے موقع کسی سے سرزد ہوجائے جناب الٰہی میں توبہ واستغفار جلد کرلے " محض کذب و بہتان اور اب ائمہ کرام و علمائے اعلام کی جناب میں گستاخی و توہین شان ہے ، زید پر لازم ہے کہ اپنی اس خطا اور بے موقع کلمے سے جناب الٰہی میں توبہ واستغفار کرے اگر بفرضِ باطل یہ قنوتِ نوازل صرف امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مذہب ہوتا اور ہمارے ائمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم بالاتفاق اس سے انکار فرماتے تو غایت یہ کہ مسئلہ ائمہ مجتہدین کا

1 صحیح بخاری کتاب الاشربہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۸۴۳ 2 القرآن الکریم ۶/۳۱

Fatawa Razvia, Volume 7

...disagreement and was against our school of thought, calling it a lie and slander was not permissible even in that state, let alone in this situation where the generalities and specific texts of our own Imams and scholars are all present. And if you consider him a denier of the specific transmission of the action, then firstly, this is not the place for it, as who was the claimant of this specificity whose refutation Zaid would write these words for?

Secondly, it was made clear above that Zaid, in this writing "Necessary Question," neither acted upon the apparent meanings of our school's texts nor took the words of our great commentators; rather, he forged a new fatwa from himself.

| Yes, indeed something that creates such an illusion has occurred in the speech of some Imams of Hadith while explaining the school of Imam Ahmad bin Hanbal (may Allah be pleased with him), and in the speech of some of our Imams while justifying the school of some Companions (may Allah be pleased with them). Then, it was not relied upon, nor was it made the school of our scholars, nor was it mentioned in explaining their speech, even though explicit generalities have been narrated from them. Therefore, it is possible that the restriction here occurred by chance and was not intended as an exclusion. Whatever the case may be, making this our school of thought has no precedent for Zaid in it as far as I know. And Allah the Glorified and Exalted knows best. | Yes, while detailing the school of Imam Ahmad bin Hanbal (may Allah be pleased with him), some words occurred in the speech of some Imams of Hadith and while justifying the school of some Companions (may Allah be pleased with them) in the speech of some of our Imams that create such an illusion. Then no one relied on it, nor is it the school of our scholars, nor is it mentioned in their speech despite the fact that their explicit generalities are reported. Thus, it is possible that the restriction happened here coincidentally and exclusion was not intended. Whatever happened was made into our school; according to my knowledge, there is no benefit for Zaid in this. And Allah the Glorified and Exalted knows best (T). |

This much was enough to point out the error of "Necessary Question." Without a Shariah need, counting the ignorance and follies of the deficient and incapable is not my way, due to the word of Allah Almighty: "And turn away from the ignorant" (The command of Allah Almighty is to turn away from the ignorant. T). However, in matters related to religion, after a questioner asks, explaining the truth is necessary. And here, religious wisdom calls for it because when such an unlearned, narrow-

minded, doubtful, and accused person presents himself as a Mufti and author, and some of the common people consider him a scholar and trustworthy, then exposing his extreme ignorance and incompetence will, God willing, be beneficial for the religion of the common people and a deterrent against falling into misguidance and ignorance. Success is from Allah. Although there are gross errors in Zaid's sentence structure, choice of words, writing, and spelling, engaging with them is not the manner of the learned.

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

...असहमति और हमारे पंथ के खिलाफ होता, उसे झूठ और कलंक कहना उस स्थिति में भी हलाल न था, फिर उस स्थिति में तो बिल्कुल नहीं जहाँ हमारे अपने इमामों और विद्वानों की व्यापकता और विशेष ग्रंथ सब मौजूद हैं। और यदि आप इसे कार्य के विशेष संचार का खंडन करने वाला मानें, तो पहली बात तो यह है कि यहाँ उसका कोई स्थान नहीं है, क्योंकि उस विशेषता का दावेदार कौन था जिसके खंडन में ज़ैद ये शब्द लिखता।

दूसरी बात यह कि ऊपर स्पष्ट हो गया कि ज़ैद ने इस लेख "ज़रूरी सवाल" में न तो हमारे पंथ के मूल ग्रंथों के स्पष्ट अर्थों पर अमल किया और न ही हमारे महान व्याख्याकारों की बात मानी, बल्कि अपनी ओर से एक नया फ़तवा गढ़ लिया।

| हाँ, इमाम अहमद बिन हंबल (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पंथ की व्याख्या करते समय हदीस के कुछ इमामों की बातों में और कुछ सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पंथ का औचित्य साबित करते समय हमारे कुछ इमामों की बातों में ऐसा कुछ हुआ है जो भ्रम पैदा करता है। फिर इस पर किसी ने भरोसा नहीं किया, न ही इसे हमारे विद्वानों का पंथ बनाया गया, और न ही उनके प्रवचनों में इसका उल्लेख किया गया, इसके बावजूद कि उनसे स्पष्ट व्यापक बातें रिपोर्ट की गई हैं। अतः यह संभव है कि यहाँ प्रतिबंध संयोगवश हुआ हो और बहिष्करण अभिप्रेत न हो। जो कुछ भी हो, इसे हमारा पंथ बना लेना, जहाँ तक मुझे पता है, ज़ैद के लिए इसमें कोई पूर्ववृत्त नहीं है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है। | हाँ, इमाम अहमद बिन हंबल (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पंथ का विवरण देते हुए कुछ हदीस के इमामों की बातों में और कुछ सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पंथ की सफाई देते हुए हमारे कुछ इमामों की बातों में ऐसी कुछ चर्चा हुई है जो ऐसा भ्रम पैदा करती है। फिर इस पर किसी ने भरोसा नहीं किया, न यह हमारे विद्वानों का पंथ है और न ही यह उनकी बातों में वर्णित है, इस तथ्य के बावजूद कि उनकी स्पष्ट व्यापकता रिपोर्ट की गई है। इसलिए संभव है कि यहाँ प्रतिबंध संयोग से हुआ हो और घेराबंदी का इरादा न हो। जो भी हुआ उसे हमारा पंथ बना दिया गया; मेरे ज्ञान के अनुसार इसमें ज़ैद के लिए कोई लाभ नहीं है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है (त)। |

"ज़रूरी सवाल" की गलती बताने के लिए इतना ही काफी था। बिना किसी शरीयत की आवश्यकता के अक्षम और कमज़ोर लोगों की अज्ञानता और मूर्खता को गिनना मेरा तरीका नहीं है, अल्लाह

सर्वशक्तिमान के इस वचन के कारण: "और अज्ञानियों से मुँह मोड़ लो" (अल्लाह सर्वशक्तिमान का आदेश है कि अज्ञानियों से मुँह मोड़ लो। त)। लेकिन धर्म से संबंधित मामलों में, सवाल पूछने वाले के बाद सत्य का वर्णन करना आवश्यक है। और यहाँ धार्मिक बुद्धिमानी इसी की माँग करती है क्योंकि जब ऐसा अनपढ़, संकीर्ण सोच वाला, संदेहास्पद और आरोपी व्यक्ति खुद को मुफ्ती और लेखक के रूप में पेश कर रहा है, और कुछ आम लोग उसे विद्वान और विश्वसनीय समझते हैं, तो उसकी अत्यधिक अज्ञानता और अयोग्यता को उजागर करना, इंशाअल्लाह आम लोगों के धर्म के लिए फायदेमंद होगा और गुमराह और अज्ञानता में पड़ने से रोकेगा। सफलता अल्लाह की ओर से है। हालाँकि ज़ैद की वाक्य रचना, शब्दों के चयन, लेखन और वर्तनी में गंभीर गलतियाँ मौजूद हैं, लेकिन उनके साथ उलझना विद्वानों का तरीका नहीं है।

اختلافیہ اور ہمارے مذہب کے خلاف ہوتا، اسے کذب و بہتان کہنا اس حالت میں بھی حلال نہ تھا نہ کہ اس صورت میں کہ خود ہمارے ائمہ و علماء کے بھی اطلاق و عموم و نصوص سب کچھ موجود، اور اگر اسے خصوص نقل فعل کا منکر ٹھہرائیے تو اول تو یہاں اس کا محل نہیں کہ اس خصوص کا مدعی کون تھا جس کے رد میں زید یہ الفاظ لکھتا۔

ثانیاً اوپر واضح ہوا کہ زید نے اس تحریر "ضروری سوال" میں نہ ہمارے متون مذہب کے ظاہر پر عمل کیا نہ ہمارے شارحین اعلام کا قول لیا بلکہ اپنی طرف سے ایک نیا فتوٰی گھڑ دیا۔

| بلی قد وقع مایوھمہ فی کلام بعض ائمۃ الحدیث فی تقریر مذھب الامام احمد بن حنبل رضی اللہ تعالٰی عنہ و فی کلام بعض ائمتنا فی توجیہ مذھب بعض الصحابۃ رضوان اللہ تعالٰی علیہم ثم لم یعتمدہ ولاجعلہ مذھب علمائنا ولاذکرہ فی تقریر کلامہم مع انہ قد اثر عنہ التعمیم صریحاً فیحتمل ان یکون القصر ھھنا وقع وفاقاً لاحصراً وایا ماکان فجعل ھٰذا مذہباً لنا لاسلف لزید فیہ فیما اعلم واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم۔ | ہاں مذہب امام احمد بن حنبل رضی اللہ تعالٰی عنہ کی تفصیل کرتے ہوئے بعض ائمہ حدیث کے کلام اور بعض صحابہ رضی اللہ تعالٰی عنہم کے مذہب کی توجیہ کرتے ہوئے ہمارے بعض ائمہ کے کلام میں کچھ ایسی گفتگو واقع ہوئی ہے جو ایسا وہم پیدا کرتی ہے پھر اس پر کسی نے اعتماد نہیں کیا نہ ہمارے علماء کا مذہب ہے اور نہ ہی یہ ان کے کلام میں مذکور ہے باوجودیکہ ان کی عموم پر تصریح منقول ہے لہٰذا ممکن ہے کہ یہاں قصر اتفاقاً واقع ہو گیا ہو اور حصر مقصود نہ ہو، جو بھی ہوا اسے ہمارا مذہب بنا دیا گیا میرے علم کے مطابق اس میں زید کے لئے کوئی فائدہ نہیں۔ واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم (ت) |

"ضروری سوال" کے اظہار خطا کو اسی قدر بس تھا، بے حاجت شرعیہ ناقصوں قاصروں کی جہالتوں سفاہتوں کا شمار اپنا شیوہ نہیں لقولہ تعالیٰ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجٰهِلِيْنَ (اللہ تعالیٰ کا ارشاد گرامی ہے کہ جاہلوں سے روگردانی کیجئے۔ ت) مگر امور متعلقہ بدین میں بعد سوال سائل بیان امر حق ضروری، اور یہاں مصلحت دینی اس کی طرف داعی کہ جب ایک ایسا بے علم و کم فہم و مشکوک و متہم شخص اپنے آپ کو مفتی و مصنف بنائے ہوئے ہے اور بعض عوام اسے عالم و قابل اعتماد سمجھتے ہیں تو اس کے پر جہل و نااہل ہونے کا آشکارا کرنا ان شاء اللہ دین عوام کو نافع اور ضلالت و جہالت میں پڑنے کا دافع ہو گا وباللہ التوفیق زید کی ترکیب و بندش الفاظ وانشا و املا میں اگرچہ خطائے فاحشہ موجود ہیں مگر ان سے تعرض داب محصلین نہیں

Volume Seven Fatawa Razawiyya

Therefore, leaving them aside, only some of its many and numerous errors and ignorances are being expressed: Ignorance 1: The aforementioned Hadith of Ibn Hibban, which was a clear rejection of Zaid's claim of specification, was ignorantly written as a supporting evidence, and a supposed benefit was established upon it: "From here it was understood that if disbelievers commit oppression, then help is needed; Qunut is not proven for the plague." It should be asked of the wise person where is the specification of the oppression of disbelievers in this Hadith, and what benefit did you gain from its mention besides harm. Ignorance 2: Regarding Qunut in Fajr prayer, our noble masters clearly state that it is abrogated. Therefore, they rule that if a Hanafi follows a Shafi'i in Fajr prayer, he should not follow him in Qunut because there is no following in what is abrogated. The words of the scholars are unanimous to this extent. Yes, the point of consideration is whether there is a general abrogation (Umum-e-Naskh) or an abrogation of generality (Naskh-e-Umum). General abrogation means that the legality of Qunut-e-Fajr does not remain in any case, whether during a calamity (Nazilah) or not; it has been abrogated generally. Abrogation of generality means that the general practice of reciting Qunut in every state, whether Nazilah or not, has been abrogated, but it remains specifically during a state of Nazilah. There are many authentic Hadiths providing evidence for the abrogation of generality, the details of which Imam Muhaqqiq Alal Itlaq has provided in Fath al-Qadir, and it is narrated from Anas (may Allah be pleased with him) in Musnad Ahmad, Sahih Muslim, Sunan Nasa'i, and Ibn Majah:

[Table Content] Arabic: Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a month, supplicating against some tribes of the Arabs, then he left it. Ibn Majah added "in the morning prayer." And it is in Bukhari's Maghazi with the addition "after bowing and leaving, then he left it." Urdu translation: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut in the morning prayer for one month, supplicating for destruction upon some tribes of the Arabs, then he left it. Ibn Majah added that he used to recite Qunut in the morning prayer. In Bukhari's Maghazi, there is this addition that Qunut was after bowing "then he left it," he left out these words. (T)

And in the Sahih Sitta, as part of the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), it is stated that the reason for leaving it was the revelation of the noble verse: "Not for you is the decision at all, whether He turns to them or punishes them;

for indeed, they are wrongdoers." (Quran 3:128) "(The matter is not in your hands; whether..."

[Footnotes] 1. Sahih Muslim, Chapter on the Desirability of Qunut in All Prayers, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/273. 2. Sunan Ibn Majah, Chapter on What is Reported Regarding Qunut in the Fajr Prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/89. 3. Sahih Bukhari, Chapter on the Battle of al-Raji', Ri'l, and Dhakwan, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/586-87. 4. Quran 3/128

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

इसलिए उन्हें छोड़कर इसकी शेष अनेक और अत्यधिक त्रुटियों और अज्ञानताओं में से केवल कुछ को व्यक्त किया जाता है: अज्ञानता १: इब्न हिब्बान की पूर्वोक्त हदीस जो ज़ैद के विशिष्टता के दावे का स्पष्ट खंडन थी, अज्ञानतावश उसे अपना प्रमाण बनाकर लिखा गया और उस पर यह लाभ जमाया गया कि "यहाँ से यह समझा गया कि यदि काफ़िर अत्याचार करें तो सहायता चाहिए, ताऊन (प्लेग) के लिए क़ुनूत सिद्ध नहीं है।" किसी बुद्धिमान व्यक्ति से पूछा जाए कि इस हदीस में काफ़िरों के अत्याचार की विशिष्टता कहाँ है और इसके उल्लेख से, हानि के अलावा तुझे क्या लाभ प्राप्त हुआ। अज्ञानता २: फ़ज्र की क़ुनूत के बारे में हमारे प्रतिष्ठित उलेमा स्पष्ट करते हैं कि यह मंसूख़ (निरस्त) है, और इसीलिए वे आदेश देते हैं कि यदि एक हनफ़ी फ़ज्र में किसी शाफ़ई का अनुसरण करे, तो वह क़ुनूत में उसका पालन न करे क्योंकि मंसूख़ चीज़ में अनुसरण नहीं होता। यहाँ तक तो उलेमाओं के शब्द एकमत हैं, हाँ विचारणीय बात यह है कि यहाँ 'उमूम-ए-नस्ख़' (सामान्य निरसन) है या 'नस्ख़-ए-उमूम' (सामान्यता का निरसन)। 'उमूम-ए-नस्ख़' का अर्थ है कि नाज़िला (संकट काल) और बे-नाज़िला (सामान्य काल) किसी भी स्थिति में फ़ज्र की क़ुनूत की वैधता शेष नहीं रही, यह सामान्य रूप से मंसूख़ हो गया। और 'नस्ख़-ए-उमूम' का अर्थ यह है कि नाज़िला और बे-नाज़िला हर हाल में सामान्य रूप से क़ुनूत का पढ़ा जाना मंसूख़ हुआ, केवल नाज़िला की स्थिति में शेष रहा। 'नस्ख़-ए-उमूम' पर तो कई सही हदीसें प्रमाण हैं जिनका विवरण इमाम मुहक़्क़िक़ अलल इत्लाक़ ने फ़तह अल-क़दीर में दिया है और मसनद अहमद, सही मुस्लिम, सुनन नसाई और इब्न माजा में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है:

[तालिका सामग्री] अरबी: बेशक अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक क़ुनूत पढ़ी, अरब के कुछ कबीलों के खिलाफ बद्दुआ करते हुए, फिर उसे छोड़ दिया। इब्न माजा ने "सुबह की नमाज़ में" शब्द जोड़े। और यह बुखारी के मगाज़ी में रुकू के बाद की वृद्धि के साथ है और छोड़ दिया फिर उसे छोड़ दिया। उर्दू अनुवाद: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत पढ़ी, अरब के कुछ कबीलों पर तबाही की दुआ करते थे फिर छोड़ दी। इब्न माजा ने यह जोड़ा कि वे सुबह की नमाज़ में क़ुनूत पढ़ते थे। बुखारी के मगाज़ी में यह वृद्धि है कि क़ुनूत रुकू के बाद थी "फिर उसे छोड़ दिया" इन शब्दों को उन्होंने छोड़ दिया। (त)

और सहाह सित्ता में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस के अंतर्गत है कि छोड़ने का कारण इस आयत-ए-करीमा का उतरना था: "आपके अधिकार में (फैसले का) कुछ भी नहीं है, चाहे

वह उनकी तौबा स्वीकार करे या उन्हें दंड दे, क्योंकि वे अत्याचारी हैं।" (क़ुरआन ३:१२८) "(मामला आपके हाथ में नहीं है, चाहे तो..."

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. सही मुस्लिम, सभी नमाजों में क़ुनूत की वांछनीयता का अध्याय, नूर मुहम्मद असह अल-मताबे कराची द्वारा प्रकाशित, १/२७३ 2. सुनन इब्न माजा, फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत के बारे में अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, १/८९ 3. सही बुखारी, गज़वा-ए-रजीअ, रेल और ज़कवान का अध्याय, क़दीमी कुतुब खाना कराची द्वारा प्रकाशित, २/५८६-८७ 4. क़ुरआन ३/१२८

पृष्ठ ५००/७२१

لہذا انہیں چھوڑ کر اس کے باقی کثیر و بسیار اغلاط و جہالت سے صرف بعض کا اظہار کیا جاتا ہے : جہالت ۱: حدیث مذکور ابن حبان کہ زید کے دعویٰ تخصیص کا صاف رَد تھی، براہ نادانی اپنی دلیل بنا کر لکھی اور اس پر فائدہ یہ جما دیا کہ " یہاں سے سمجھا گیا کہ کفار ظلم کریں تو نصرت چاہئے طاعون کے لئے قنوت ثابت نہیں " عقل مند سے پوچھا جائے کہ اس حدیث میں ظلمِ کفار کی تخصیص کہاں ہے اور اس کے ذکر سے، سوا ضرر کے تجھے کیا فائدہ حاصل ہوا۔ جہالت ۲: قنوت فجر کے بارے میں ہمارے مشائخ کرام تصریح فرماتے ہیں کہ منسوخ ہے ولہذا حکم دیتے ہیں کہ حنفی اگر فجر میں شافعی کی اقتدا کرے قنوت میں اس کا اتباع نہ کرے کہ منسوخ میں پیروی نہیں، اس قدر تو کلمات علماء متفق ہیں، ہاں محلِ نظر یہ ہے کہ یہاں عمومِ نسخ ہے یا نسخِ عموم۔ عمومِ نسخ یہ کہ نازلہ وبے نازلہ کسی حال میں قنوت فجر کی مشروعیت باقی نہیں عموماً نسخ ہو گیا، اور نسخِ عموم یہ کہ نازلہ وبے نازلہ ہر حال میں عموماً قنوت کا پڑھا جانا یہ منسوخ ہوا صرف بحالت نازلہ باقی رہا، نسخِ عموم پر تو بہت احادیث صحیحہ دلیل ہیں جن کی تفصیل امام محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں افادہ فرمائی اور مسند احمد و صحیح مسلم و سنن نسائی و ابن ماجہ میں انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے :

[جدول] ان رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قنت شھرا یدعو علی احیاء من احیاء العرب ثم ترکہ ۱ زاد ابن ماجۃ فی صلوۃ الصبح ۲۔ وھو عند البخاری فی مغازی بزیادۃ بعد الرکوع وترک ثم ترکہ ۳۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ایک مہینے تک نماز صبح میں قنوت پڑھی، عرب کے کچھ قبیلوں پر دعائے ہلاکت فرماتے تھے پھر چھوڑ دی۔ ابن ماجہ نے یہ اضافہ کیا کہ نماز صبح میں

قنوت پڑھتے تھے۔ بخاری کے مغازی میں یہ اضافہ ہے کہ قنوت رکوع کے بعد تھی "پھر اسے ترک کر دیا" کے الفاظ کو انہوں نے ترک کر دیا۔ (ت)

اور صحاح ستہ میں بضمنِ حدیث ابی ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ ہے کہ ترک کا سبب نزولِ آیہ کریمہ لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَٰلِمُونَ ﴿۱۲۸﴾ " (آپ کے ہاتھ میں معاملہ نہیں چاہے تو

[حواشی] 1 صحیح مسلم باب استحباب القنوت فی جمیع الصلوات مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۷۳ 2 سنن ابن ماجہ باب ماجاء فی القنوت فی صلوۃ الفجر مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۸۹/۱ 3 صحیح بخاری باب غزوہ الرجیع ورعل وذکوان مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۸۷-۵۸۶ 4 القرآن ۱۲۸/۳

(That Allah may accept their repentance or punish them, for they are wrongdoers. T). Here, the view is split into two directions. If the meaning of the verse is absolute prohibition and the cessation by the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) is based on the abrogation of the law—meaning that Qunoot in Fajr is no longer prescribed at all—then general abrogation will be established, and now Qunoot-e-Nazila will also be considered abrogated. However, if the meaning of the verse is a prohibition from praying for the destruction of those specific people because some of them were destined in Allah's knowledge to be honored with Islam, and the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) ceased specifically regarding them and not absolutely, then only the abrogation of the general [application] will be established, and Qunoot-e-Nazila will remain prescribed. These same two views were expounded by Imam Muhaqqiq-e-Ala-al-Itlaq in "Fath al-Qadir," and subsequently by Allamah Muhaqqiq al-Halabi in "Sharh Kabeer," as mentioned in both these books and in "Mirqat Sharh Mishkat":

[Table Start] Left Column (Arabic Source): "And when abrogation is established, it becomes necessary to interpret what is narrated from Anas through Abu Ja'far (who is al-Razi) and similar narrators (like Dinar bin Abdullah, the servant of Anas, may Allah be pleased with him: 'The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, continued to perform Qunoot in the morning prayer until he departed from the world') either as an error (because, according to Abu Zur'ah, al-Razi was prone to much confusion, and the same has been said about Dinar), or as referring to the lengthening of the standing (since the term Qunoot is also applied to it), or it is interpreted as Qunoot-e-Nazila. And his (Anas's, may Allah be pleased with him) statement in another hadith (meaning in the Sahih books) 'then he left it' refers to the supplication against those people, not absolutely." ^1 [End of summary]. The additions within parentheses are from me.

Right Column (Urdu Translation/Commentary): When abrogation is established, then this narration related from Hazrat Anas by Abu Ja'far (Razi) or similar other narrations (for example: narrated by Dinar bin Abdullah, the servant of Hazrat Anas, that "the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, used to recite Qunoot in the Fajr prayer until his demise") will either be considered an error (because, according to Razi, Abu Zur'ah is prone to much confusion, and whatever has been said about Dinar is the same), or it will be interpreted as lengthening the standing because the term Qunoot is applied to it as well, or it will be interpreted as this Qunoot-e-Nazila

itself. And his (Hazrat Anas, may Allah be pleased with him) statement in another hadith (which is present in Sahih) that then he abandoned it—meaning he abandoned the prayer against the people, not every prayer. [End of summary]. And the addition between parentheses is from my side (T). [Table End]

^1 Fath al-Qadir, Chapter on Witr Prayer, printed by Nooriya Razawiyya Sukkur 1/497; Mirqat Sharh Mishkat, Chapter on Qunoot, Section Two, printed by Maktaba Imdadia Multan 3/182.

फ़तावा रज़विया खंड सातवां

(कि अल्लाह उनकी तौबा कबूल फरमाए या उन्हें अज़ाब दे क्योंकि वे ज़ालिम हैं। त), यहाँ नज़र दो तरफ जाती है। अगर आयत का अर्थ पूर्ण निषेध है और सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इसे छोड़ना शरीयत के उठ जाने के आधार पर है - यानी फज्र में कुनूत मूल रूप से वैध नहीं रही - तो सामान्य निरसन (मंसूखियत) साबित होगा और अब कुनूत-ए-नाज़िला भी निरस्त मानी जाएगी। और अगर आयत का अर्थ उन खास लोगों पर विनाश की दुआ करने से मनाही हो क्योंकि उनमें से कुछ अल्लाह के ज्ञान में इस्लाम से सम्मानित होने वाले थे, और सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इसे छोड़ना केवल उन्हीं के बारे में हो न कि पूर्ण रूप से, तो केवल सामान्य [नियम] का निरसन ही साबित होगा और कुनूत-ए-नाज़िला वैध रहेगी। यही दोनों विचार इमाम मुहाक़्क़िक-ए-अला-अल-इतलाक़ ने "फतह अल-क़दीर" में और फिर उनकी पैरवी में अल्लामा मुहाक़्क़िक हलबी ने "शरह कबीर" में व्यक्त किए हैं, इन दोनों किताबों और "मिरक़ात शरह मिश्क़ात" में कहा गया है:

[तालिका शुरू] बायाँ कॉलम (अरबी पाठ): "और जब निरसन (नस्ख) साबित हो जाए, तो अबू जाफ़र (जो कि अल-राज़ी हैं) और उनके समान अन्य (जैसे दीनार बिन अब्दुल्ला, हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु के सेवक: 'अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम दुनिया छोड़ने तक सुबह की नमाज़ में कुनूत पढ़ते रहे') की हज़रत अनस से रिवायत को या तो गलती पर आधारित माना जाना चाहिए (क्योंकि अबू ज़ुरआ के अनुसार राज़ी बहुत भ्रमित होते थे, और दीनार के बारे में भी वही कहा गया है जो कहा गया है) या खड़े होने की लंबाई (तुल-ए-क़ियाम) पर, क्योंकि कुनूत उस पर भी बोला जाता है, या इसे कुनूत-ए-नवाज़िल पर आधारित माना जाएगा और उनका (हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु का) दूसरी हदीस (मुराद सहीह की हदीसों में) 'फिर उसे छोड़ दिया' कहना उस क़ौम के ख़िलाफ़ दुआ के बारे में है न कि पूर्ण रूप से।" ^1 (संक्षिप्त)। कोष्ठक के बीच जो वृद्धि है वह मेरी ओर से है।

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद/व्याख्या): जब निरसन (नस्ख) साबित हो जाए तो उस रिवायत को जो हज़रत अनस से अबू जाफ़र (राज़ी) या उसके समान अन्य रिवायतों (जैसे: दीनार बिन अब्दुल्ला जो हज़रत अनस के सेवक हैं से रिवायत है कि 'रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम वफ़ात तक फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ते थे') से है, या तो गलती पर आधारित माना जाएगा (क्योंकि राज़ी के अनुसार अबू ज़ुरआ भ्रमित होने वाले हैं, और दीनार के बारे में भी जो कुछ कहा गया है वह वही है) या खड़े होने की लंबाई (तुल-ए-क़ियाम) पर आधारित माना जाएगा क्योंकि कुनूत का प्रयोग उस पर भी होता है, या इसे कुनूत-ए-नाज़िला पर ही आधारित माना जाएगा। और हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) का

दूसरी हदीस (जो सहीह में मौजूद है) में यह कहना कि फिर इसे छोड़ दिया गया - यानी उस कौम के खिलाफ दुआ को छोड़ दिया गया न कि हर दुआ को। (संक्षिप्त)। और कोष्ठक के बीच जो वृद्धि है वह मेरी ओर से है (त)। [तालिका अंत]

^1 फतह अल-क़दीर, वित्र की नमाज़ का अध्याय, नूरिया रज़विया सुक्कुर द्वारा मुद्रित 1/497; मिरक़ात शरह मिश्क़ात, कुनूत का अध्याय, दूसरा खंड, मकतबा इमदादिया मुल्तान द्वारा मुद्रित 3/182।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

اللہ تعالٰی ان کی توبہ قبول فرمائے یا انہیں عذاب دے کیونکہ یہ ظالم ہیں۔ ت)، یہاں نظر دو طرف جاتی ہے اگر معنی آیت مطلقاً ممانعت اور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا تارک فرمانا بربنائے ارتفاع شریعت ہو یعنی فجر میں قنوت اصلاً مشروع نہ رہی تو عموم نسخ ثابت ہوگا اور اب قنوتِ نازلہ بھی منسوخ ٹھہرے گی، اور اگر معنی آیت ان خاص لوگوں پر دعائے ہلاکت سے ممانعت ہو کہ ان میں بعض علم الہی میں مشرف باسلام ہونیوالے تھے اور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ترک انہیں کے بارے میں ہو، نہ مطلقاً تو صرف نسخ عموم ہی ثابت ہوگا اور قنوتِ نازلہ مشروع رہے گی، یہی دونوں نظریں امام محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر پھر ان کی تبعیت سے علامہ محقق حلبی نے شرح کبیر میں افادہ فرمائیں ، ان دونوں کتابوں اور مرقاۃ شرح مشکوٰۃ میں کہے :

[جدول کا آغاز] بایاں کالم (عربی عبارت): واذا ثبت النسخ وجب حمل الذی عن انس من روایۃ ابی جعفر (ھو الرازی) ونحوہ (کدینار بن عبداللہ خادم انس رضی اللہ تعالٰی عنہ مازال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یقنت فی الصبح حتی فارق الدنیا) اما علی الغلط (لان الرازی کثیر الوھم قالہ ابوزرعۃ و دینار وقد قیل فیہ ماقیل) او علی طول القیام فانہ یقال علیہ ایضاً او یحمل علی قنوت النوازل ویکون قولہ (اے قول انس رضی اللہ تعالٰی عنہ) ثم ترک فی الحدیث الآخر (المراد فی الصحاح) یعنی الدعاء علی اولئک القوم لامطلقاً ۱۸ اھ مختصرا مزید منی مابین ھلالین

دایاں کالم (اردو ترجمہ): جب نسخ ثابت ہو تو اس روایت کو جسے حضرت انس سے ابو جعفر (رازی) یا اس کی مثل دیگر روایات (مثلاً: دینار بن عبداللہ حضرت انس کے خادم ہیں سے مروی ہے کہ رسالتماب صلی اللہ علیہ وسلم وصال تک فجر کی نماز میں قنوت پڑھتے تھے) یا غلطی پر

محمول کیا جائے گا (کیونکہ بقول رازی ابو زرع کثیر الوہم ہیں، اور دینار کے بارے میں بھی جو کچھ کہا گیا ہے وہ ہی کچھ ہے) یا طول قیام پر محمول کیا جائے گا کیونکہ قنوت کا اطلاق اس پر بھی ہوتا ہے یا اسی قنوتِ نازلہ پر محمول کیا جائے گا اور ان (حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کا قول دوسری حدیث (جو صحیح میں موجود ہے) میں کہ پھر اسے ترک کر دیا گیا یعنی قوم کے خلاف دعا ترک کر دی نہ کہ ہر دعا اھ اختصار اور میری طرف سے وہ اضافہ ہے جو ہلالین کے در میان ہے (ت) [جدول کا اختتام]

1۸ فتح القدیر باب صلوٰۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۹۷، مرقاۃ شرح مشکوٰۃ باب القنوت الفصل الثانی مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۸۲/۳

Fatawa Razawiyya Volume 7

Also, in the aforementioned book:

[Arabic Column] It is obligatory to consider the matter of continuing the recitation of Qunut during calamities as a matter of Ijtihad (juristic reasoning). This is because this Hadith (meaning the Hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, narrated through two chains: Hammad bin Abi Sulayman and Abu Hamza al-Qassab from Ibrahim from Alqama from him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, did not recite Qunut in the Fajr prayer except for one month, then he left it; he did not recite it before that nor after it. And the wording of Hammad is: It was not seen before that nor after it) no statement is reported from him, peace and blessings of Allah be upon him, saying that there is no Qunut in a calamity after this. Rather, it is merely its absence after it. Therefore, Ijtihad is directed towards the thought that this was only due to the non-occurrence of a calamity after it that would necessitate Qunut. Thus, its legality continues, and this is the context for the Qunut performed by the Sahaba after his passing, peace and blessings of Allah be upon him. Or, it could be thought that the legality was lifted in view of the reason for his leaving it, peace and blessings of Allah be upon him, which is that when the word of Allah the Exalted was revealed: "Not for you is the decision at all" [Quran 3:128], he left it. And Allah the Pure and Exalted knows best. - (T) with additions - 1

[Urdu Column] It is obligatory to declare the matter of maintaining the recitation of Qunut at the time of calamities as a matter of Ijtihad. This is because this Hadith (i.e., the Hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, narrated through two ways: Hammad bin Abi Sulayman and Abu Hamza al-Qassab from Ibrahim, they from Alqama, from him, that the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, recited Qunut in the morning prayer for one month and then abandoned it; you never recited Qunut in Fajr before this nor afterwards. Hammad's words are that it was neither seen before this nor afterwards, and no statement is narrated from you, peace and blessings of Allah be upon him, that Qunut will not be recited in severe calamities after this, but rather there was merely an absence of narration after it. Therefore, there will be Ijtihad in this matter in such a way that the prevailing thought is that no such severe calamity occurred after it which would require Qunut. Therefore, Qunut will be permissible permanently, and this is the context of that Qunut which is narrated from the Companions of the Holy Prophet, may Allah the Exalted be pleased with them. Or in such a way that the thought is that its

permissibility ended due to the abandonment by you, peace and blessings of Allah be upon him, the reason being that when the statement of Allah the Exalted "Not for you is the decision at all" was revealed, you, peace and blessings of Allah be upon him, abandoned it. And Allah the Pure and Exalted knows best. (T) with additions.

---

1 Fath al-Qadir, Chapter of Witr Prayer, published by Nooria Rizvia, Sukkur, 7/293

फतावा रजविया खंड 7

इसके अलावा, उक्त पुस्तक में है:

[अरबी कॉलम] आपदाओं के समय कुनूत पढ़ने को जारी रखने के मामले को इज्तिहादी (न्यायिक तर्क का विषय) मानना अनिवार्य है। क्योंकि यह हदीस (अर्थात इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस जो दो तरीकों से वर्णित है: हम्माद बिन अबी सुलेमान और अबू हमज़ा अल-क़स्साब ने इब्राहीम से, उन्होंने अलक़मा से, उन्होंने उनसे, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, ने फज्र की नमाज़ में केवल एक महीने तक कुनूत पढ़ा और फिर उसे छोड़ दिया; आपने न उससे पहले इसे पढ़ा और न ही बाद में। और हम्माद के शब्द हैं: इसे न उससे पहले देखा गया और न ही बाद में) आपसे, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, यह कथन वर्णित नहीं है कि इसके बाद किसी आपदा में कुनूत नहीं पढ़ा जाएगा। बल्कि इसके बाद केवल इसका अभाव है। इसलिए इज्तिहाद इस ओर निर्देशित होता है कि यह केवल इसके बाद किसी ऐसी गंभीर आपदा के न होने के कारण था जिसके लिए कुनूत की आवश्यकता हो। अतः इसकी वैधता निरंतर बनी हुई है, और यही उस कुनूत का संदर्भ है जो हुज़ूर, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, के निधन के बाद सहाबा से वर्णित है। या इस तरह से कि यह गुमान है कि इसका वैधता का समाप्त होना आपके सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, छोड़ने के कारण है, कारण यह कि जब अल्लाह तआला का यह कथन अवतरित हुआ: "आपके हाथ में कुछ भी अधिकार नहीं है" [कुरान 3:128], तो आपने इसे छोड़ दिया। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। - (त) वृद्धि के साथ - 1

[उर्दू कॉलम] आपदाओं के समय कुनूत पढ़ने को जारी रखने के मामले को इज्तिहादी करार देना वाजिब है क्योंकि यह हदीस (यानी हदीस इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु दो तरीकों से वर्णित है: हम्माद बिन अबी सुलेमान, अबू हमज़ा क़स्साब ने इब्राहीम से, उन्होंने अलक़मा से, कि रसालत मआब सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने एक माह तक सुबह की नमाज़ में कुनूत पढ़ा फिर आपने उसे तर्क (त्याग) फरमा दिया, इससे पहले भी आपने कुनूत-ए-फज्र कभी न पढ़ी और न बाद में। हम्माद के शब्द ये हैं कि इससे पहले भी न देखा और न बाद में और न ही आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से यह कथन वर्णित है कि भीषण संकट में इसके बाद कुनूत नहीं पढ़ी जाएगी बल्कि इसके बाद महज़ अदम-ए-मनकूल (वर्णन का अभाव) हुआ। लिहाज़ा इस मामले में इज्तिहाद होगा इस तरह कि ग़ालिब गुमान है कि इसके बाद कोई ऐसी भीषण आपदा ही नाज़िल न हुई जो कुनूत का तकाज़ा करती। लिहाज़ा कुनूत हमेशा जायज़ होगी और यही महमल है उस कुनूत का जो हुज़ूर

अलैहिस्सलाम के सहाबा रिज़वानुल्लाह तआला अलैहिमुम से वर्णित है। या इस तरह कि गुमान यह है कि इसका जवाज़ (वैधता) खत्म होना आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के तर्क के कारण है, सबब यह कि जब अल्लाह तआला का कौल 'लैसा लका मिनल अम्रे शैयुन' नाज़िल हुआ, आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने इसको तर्क कर दिया। वल्लाहु सुब्हानहु व तआला आलम। (त) वृद्धि के साथ।

---

1 फ़तह अल-क़दीर, वित्र नमाज़ का अध्याय, नूरिआ रिज़विया द्वारा प्रकाशित, सुक्कुर, 7/293

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

نیز کتاب مذکور میں ہے:

[Arabic Column] فیجب کون بقاء القنوت فی النوازل مجتهدا فیه وذلك ان هذا الحدیث (ای حدیث ابن مسعود رضی الله تعالی عنه بطریقی حماد بن ابی سلیمان وابی حمزة القصاب عن ابراهیم عن علقمة عنه قال لم یقنت رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم فی الصبح الا شهرا ثم ترکه لم یقنت قبله ولا بعده ولفظ حماد لم یرقبل ذلك ولا بعده) لم یؤثر عنه صلی الله تعالی علیه وسلم من قوله ان لا قنوت فی نازلة بعد هذه، بل مجرد العدم بعدها فیتجه الاجتهاد بأن یظن ان ذلك انما هو لعدم وقوع نازلة بعدها تستدعی القنوت فتکون شرعیة مستمرة وهو محمل قنوت من الصحابة بعد وفاته صلی الله تعالی علیه وسلم، او ان یظن رفع الشرعیة نظرا الی سبب ترکه صلی الله تعالی علیه وسلم وهو انه لما نزل قوله تعالی لیس لك من الامر شیئ ترک۔ والله سبحنه وتعالی اعلم-ھ بزیادة-1

[Urdu Column] مصائب کے وقت قنوت پڑھنے کو باقی رکھنے کے معاملے کو اجتہادی قرار دینا واجب ہے کیونکہ یہ حدیث (یعنی حدیث ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ دو طریقوں سے مروی ہے حماد بن ابی سلیمان، ابو حمزۃ قصاب نے ابراہیم سے انہوں نے علقمہ سے کہ رسالت مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ایک ماہ تک صبح کی نماز میں قنوت پڑھا پھر آپ نے اسے ترک فرمادیا اس سے پہلے بھی آپ نے قنوت فجر میں کبھی نہ پڑھی اور نہ بعد میں۔ حماد کے الفاظ یہ ہیں کہ اس سے پہلے بھی نہ دیکھا اور نہ بعد میں اور نہ ہی آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے یہ قول منقول ہے کہ شدید مصیبت میں اس کے بعد قنوت نہیں پڑھی جائے گی بلکہ اس کے بعد محض عدم منقول ہوا لہٰذا اس معاملہ میں اجتہاد ہوگا بایں طور کہ غالب گمان ہے کہ اس کے بعد کوئی ایسی شدید مصیبت ہی نازل نہ ہوئی جو قنوت کا تقاضا کرتی لہٰذا قنوت دائماً جائز ہوگی

اور یہی محمل ہے اس قنوت کا جو حضور علیہ السلام کے صحابہ رضوان اللہ تعالیٰ علیہم سے منقول ہے یا بایں طور کہ گمان یہ ہے کہ اس کا جواز ختم ہونا آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے ترک کے باعث ہے، سبب یہ کہ جب اللہ تعالیٰ کا قول لیس لک من الامر شئی نازل ہوا آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اس کو ترک کر دیا واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم اھ بزیادۃ۔ (ت)

---

1 فتح القدیر باب الصلوۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۷/ ۲۹۳

Fatawa Razawiyya, Volume Eight

The clear knowledge is this, but the author of "Zaruri Sawal" (Essential Question) showed severe misunderstanding by combining two contradictory statements and understood nothing. His own statement refutes the other. He adopted the stance that Qunut-e-Nazila remains and is not abrogated, although its meaning is for specific trials, tribulations, and the dominance of disbelievers. In one place he wrote: "It is not an innovation (bid'ah) at the time of disaster (nazila), but making it a regular practice is an innovation and a new matter in religion." Then he wrote: "The evidence above is for the abrogation of Qunut as a regular practice, and the evidence for the permissibility of Qunut is at the time of disaster." Then he wrote: "Abrogated as a regular practice and non-abrogated at the time of disaster." And amusingly, citing the same noble verse and the same Hadith from the Sahihayn, he said: "The abrogation of Qunut in general was proven from this verse and the agreed-upon Hadith, except for the Qunut of Witr." Let a sensible person be asked: for which type of Qunut was mentioned in this Hadith? It was for Qunut-e-Nazila. And about which Qunut did the revelation of the verse occur? About Qunut-e-Nazila. If he accepts its abrogation from the verse and Hadith, then where does Qunut-e-Nazila remain? That itself was explicitly abrogated by them. This is a strange spectacle: that the same thing is abrogated and the same remains. And there is no power or strength except with Allah, the Exalted, the Great.

Ignorance 3: The Hadith of Tariq al-Ashja'i (may Allah be pleased with him) regarding the denial of Qunut in Fajr (as is the practice of the Shafi'is). Nasa'i narrated it in this way: "I prayed behind the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) and the four Caliphs (may Allah be pleased with them); none of them recited Qunut, it is an innovation." Tirmidhi and Ibn Majah narrated it like this: His son Sa'd ibn Abi Malik asked him, "You prayed behind the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the four Caliphs (may Allah be pleased with them). Did they recite Qunut in Fajr?" He said, "It is something newly invented." The same Hadith content, the same companion, the same source, but the author of "Zaruri Sawal" mentioned it with the first wording and attributed it to Nasa'i, Ibn Majah, and Tirmidhi all together, and left the second wording without attribution and said: "In both these Hadiths, the words 'innovation' (bid'ah) and 'newly invented' (muhdath) appear." Calling such a Hadith "two Hadiths" cannot even be correct according to the terminology of Hadith scholars, let alone the terminology of jurists (fuqaha). This is due to Zaid's ignorance and negligence.

Ignorance 4: Having labeled the aforementioned Qunut of the Shafi'i and Maliki Imams (may Allah be pleased with them) as an innovation based on the cited Hadith, he further added a footnote: "And the ruling on innovation is that 'every newly invented matter is an innovation, and every innovation is a misguidance, and every misguidance is in the Fire'" (every new thing is an innovation, and every innovation is a misguidance, and every misguidance will go to Hell). Regardless of the fact that...

---

1. Sunan an-Nasa'i, Chapter: Cursing the Hypocrites in Qunut, published by Maktaba Salafiya, Lahore, 1/128.
2. Jami' at-Tirmidhi, Chapter: On Leaving Qunut, published by Amin Company, Delhi, 1/53; Sunan Ibn Majah, Chapter: What has been narrated regarding Qunut in the Fajr Prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, p. 89.

स्पष्ट ज्ञान तो यह है, लेकिन "ज़रूरी सवाल" के लेखक की घोर नासमझी कि उन्होंने दो विरोधाभासी बातों को एक कर दिया और कुछ नहीं समझा, उनकी अपनी ही एक बात दूसरी को झुठला देगी। उन्होंने यह रुख अपनाया कि क़ुनूत-ए-नाज़िला बाकी है, मनसूख (निरस्त) नहीं है, हालांकि इसके मायने विशेष फ़ितना-फ़साद और काफ़िरों के प्रभुत्व के समय के लिए हैं। एक जगह लिखा: "नाज़िला (आपदा) के समय क़ुनूत बिदअत (नवाचार) नहीं है, लेकिन इसे निरंतर करना बिदअत और दीन में नया काम है।" फिर लिखा: "ऊपर दलील क़ुनूत के निरंतर करने के मनसूख होने पर है और दलील क़ुनूत के जायज़ होने के लिए नाज़िला के समय है।" फिर लिखा: "निरंतरता के तौर पर मनसूख और नाज़िला के समय गैर-मनसूख।" और मज़े की बात यह कि वही आयत-ए-करीमा और वही हदीस बुखारी व मुस्लिम के हवाले से ज़िक्र करके कह दिया: "इसी आयत से और मुत्तफ़क़ अलैह हदीस से सामान्य रूप से क़ुनूत का मनसूख होना साबित हुआ, सिवाय वितर के क़ुनूत के।" किसी बुद्धिमान से पूछा जाए कि इस हदीस में किस क़ुनूत का ज़िक्र था? नाज़िला पर। और आयत का नुज़ूल किस क़ुनूत के बारे में हुआ? क़ुनूत-ए-नाज़िला के बारे में। अगर वह आयत और हदीस से इसके मनसूख होने को मानता है, तो फिर क़ुनूत-ए-नाज़िला कहाँ बाकी रही? वही तो स्पष्ट रूप से उनसे मनसूख हुई। यह एक अजीब तमाशा है कि वही चीज़ मनसूख है और वही बाकी। और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है।

अज्ञानता ३: तारिक़ अश्जई (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की हदीस फ़ज्र के क़ुनूत के इनकार के बारे में (जिस तरह शाफ़ईयों का तरीका है)। नसाई ने इस तरह रिवायत की कि मैंने हुज़ूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) और खुलफ़ा-ए-अरबा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के पीछे नमाज़ पढ़ी, किसी ने क़ुनूत नहीं पढ़ी, वह बिदअत है। और तिर्मिज़ी व इब्न माजा ने इस तरह कि उनके साहबज़ादे साद अबू मालिक ने उनसे पूछा, "आपने हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) और खुलफ़ा-ए-अरबा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के पीछे नमाज़ें पढ़ीं, क्या वे फ़ज्र में क़ुनूत पढ़ते थे?" फ़रमाया: "नई निकाली हुई चीज़ है।" एक ही हदीस का विषय, एक ही सहाबी, एक ही स्रोत और "ज़रूरी सवाल" के लेखक ने इसे पहले शब्दों के साथ ज़िक्र करके नसाई, इब्न माजा और तिर्मिज़ी सभी की तरफ़ मंसूब कर दिया और दूसरे शब्दों को बिना संदर्भ छोड़कर कह दिया: "इन दोनों हदीसों में बिदअत और मुहदिस शब्द आए हैं।" ऐसी हदीस को 'दो हदीसें' कहना फ़ुक़हा

की परिभाषा तो दूर, मुहद्दीसीन की परिभाषा पर भी सही नहीं उतर सकता। यह ज़ैद की अनभिज्ञता और लापरवाही है।

अज्ञानता ४: उल्लेखित कुनूत को इमाम शाफ़ई और इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के लिए उक्त हदीस से बिदअत बताकर आगे टिप्पणी की: "और बिदअत का हुक्म यह है कि हर नई चीज़ बिदअत है और हर बिदअत गुमराही है और हर गुमराही दोज़ख (नरक) में जाएगी।" (अनुवाद) इस बात से कतई नज़र कि...

---

1. सुनन अन-नसाई, अध्याय: कुनूत में मुनाफ़िक़ों पर लानत, प्रकाशित मकतबा सलफ़िया लाहौर १/१२८।
2. जामि' अत-तिर्मिज़ी, अध्याय: कुनूत छोड़ने के बारे में, प्रकाशित अमीन कंपनी दिल्ली १/५३; सुनन इब्न माजा, अध्याय: फ़ज्र की नमाज़ में कुनूत के बारे में जो आया है, प्रकाशित एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. ८९।

पृष्ठ ७२१ का ५०३

روشن علم تو یہ ہے مگر مصنف "ضروری سوال" کی سخت نافہمی کہ دو متنافی باتوں کو ایک کر دیا اور کچھ نہ سمجھا، خود اسی کا ایک کلام دوسرے کو رد کر دے گا مسلک تو وہ اختیار کیا کہ قنوت نازلہ باقی ہے منسوخ نہیں اگرچہ نازلہ کے معنی خاص فتنہ و فساد و غلبہ کفار کے لئے ایک جگہ لکھا عند النازلہ بدعت نہیں مداومت بدعت اور دین میں نیا کام ہے۔ پھر لکھا "دلیل اوپر نسخ قنوت کے مداومت کے طور پر اور دلیل واسطے جواز قنوت کے عند النازلہ" پھر لکھا مداومت کے طور پر منسوخ اور عند النازلہ غیر منسوخ"۔ اور مزے سے وہی آیہ کریمہ اور وہی حدیث بحوالہ صحیحین ذکر کرکے کہہ دیا "اسی آیت سے اور حدیث متفق علیہ سے نسخ قنوت عموماً ثابت ہوا سوائے قنوت وتر کے " ذی ہوش سے پوچھا جائے کہ اس حدیث سے کس چیز پر قنوت مذکور تھی، نازلہ پر اور نزول آیت کس قنوت کے بارے میں ہوا، قنوت نازلہ میں، اگر آیت و حدیث سے اس کا نسخ ثابت مانتا ہے تو قنوت نازلہ کہاں باقی رہی، وہ ہی تو صراحتہ ان سے منسوخ ہوئی، یہ طرفہ تماشا ہے کہ وہی منسوخ وہی باقی، ولاحول ولاقوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

جہالت ۳: حدیث طارق اشجعی رضی اللہ تعالٰی عنہ درباره انکار قنوت فجر (جس طرح معمول شافعیہ ہے) نسائی نے اس طرح روایت کی کہ میں نے حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و خلفائے اربعہ رضی اللہ تعالٰی عنہم کے پیچھے نماز پڑھی کسی نے قنوت نہ پڑھی وہ بدعت ہے۔ اور ترمذی و ابن ماجہ نے یوں کہ ان کے صاحبزادے سعد ابو مالک نے ان سے پوچھا آپ نے حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و خلفائے اربعہ رضی اللہ تعالٰی عنہم کے پیچھے نمازیں پڑھیں کیا وہ فجر میں قنوت پڑھتے تھے؟ فرمایا: نئی نکالی ہوئی ہے۔ ایک ہی حدیث مضمون، ایک ہی صحابی ایک ہی مخرج اور مصنف "ضروری سوال" نے اسے بلفظ اول ذکر کرکے نسائی وابن

ماجہ وابن ترمذی سب کی طرف نسبت کیا اور لفظ دوم کو بے نسبت چھوڑ کر کہہ دیا: "ان دونوں حدیثوں میں لفظ بدعت اور محدث کا وارد ہے"۔ ایسی حدیث کو دو حدیثیں کہنا اصطلاح فقہاء در کنار اصطلاح محدثین پر بھی ٹھیک نہیں آسکتا یہ زید کی بے خبری و غفلت ہے۔

جہالت ۴: قنوت مذکورہ ائمہ شافعیہ و ائمہ مالکیہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کو حدیث مذکور سے بدعت بتا کر آگے حاشیہ جمایا: "اور حکم بدعت کا یہ ہے کہ کل محدث بدعة وكل بدعة ضلالة وكل ضلالة فی النار" (ہر نو پیدا چیز بدعت ہے اور ہر بدعت گمراہی ہے اور ہر گمراہی دوزخ میں جائے گی۔ ت) قطع نظر اس سے کہ

---

1 سنن النسائی باب لعن المنافقین في القنوت مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ۱/۱۲۸ 2 جامع الترمذی باب فی ترک القنوت مطبوعہ امین کمپنی دہلی ۱/۵۳، سنن ابن ماجہ باب ما جاء فی القنوت فی صلوۃ الفجر مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۸۹

The first sentence is not a ruling of innovation (bid'ah), but a ruling *as* innovation. What boldness and audacity it is to consider the ijtihadi matters of the leaders of religion as such rulings! Far be it, no issue of the honorable Imams of Ahl al-Sunnah is a manifestation of misguidance or the Hellfire; they are all truth, guidance, and the path to Paradise. Ignorance 85 to 85: The mention of the Hadith of Asim bin Sulayman:

[Arabic]: We said to Anas bin Malik, "Some people claim (yaz'umuna) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) continuously performed Qunut in the Fajr prayer." He replied, "They have lied (kadhabu). The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) only performed Qunut for one month, praying against some tribes from the tribes of the polytheists."

[Urdu Translation in Image]: And translated it as: "We asked Anas, son of Malik, this: 'A certain group supposes that the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) always recited Qunut in the Fajr prayer.' So Malik replied that 'those people are lying in their supposition; it is nothing except that you recited Qunut for one month, and that too to invoke a curse upon tribes from the tribes of the polytheists.'"

Firstly, in Arabic usage, *za'm* is also common in the sense of an absolute statement, to the extent that it occurs in an authentic Hadith as 'Jibril claimed' (za'ma Jibril). Secondly, if unverified or contrary to verification speech is meant, then this ruling is according to the speaker who expresses it with the word *za'm*. It is not inferred from this that the claimer himself considers it doubtful or speculative. Zaid forcibly made the meaning of *yaz'umuna* such that those who believe in the continuation of the Fajr Qunut themselves consider it in the category of doubt and supposition. And on this basis, he translated *kadhabu* as "they are liars in their supposition." Having established this foundation, he now adds a benefit to it: "From this Hadith, it is also understood that in the era of the Followers (Tabi'un), Qunut was only a supposition and conjecture, not a certain matter. Therefore, all reports contrary to these reports must be speculative. And Allah knows best the truth." Alas, he could not even say what he wanted to say. Let a wise person be asked: on what day did the proponents of Qunut among the Malikis and Shafi'is say that the Fajr Qunut is certain? Or when could the opponents of Qunut among the Hanafis and Hanbalis say that the absence of Qunut is definitive? Matters of ijtihad are speculative on both sides. So what

benefit did you extract, and what gain did you achieve in this discussion? Thirdly, setting all this aside, the word 'people' (qawman) in "inna qawman yaz'umuna" is an indefinite noun in an affirmative context, the implication of which is only that some people believe in the continuation of Qunut as a matter of conjecture. How does it follow from this that all proponents of Qunut in the era of the Followers considered it in this same rank?

---

1. Mirqat Sharh Mishkat, with reference to Qassab, Chapter of Qunut, Second Section, published by Maktaba Imdadia Multan, 3/182; Musnad Ahmad bin Hanbal, 3/167; Sahih Muslim, 1/231; Sahih Bukhari, 1/136.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

पहला जुमला बिदअत का हुक्म नहीं है, बल्कि बिदअत का हुक्म देना है। दीन के इमामों के इज्तिहादी मामलात को ऐसे हुक्मों का केंद्र बनाना कैसी बेबाकी और जुर्रत है! हशा अल्लाह, अहल-ए-सुन्नत के इमामों का कोई भी मसला गुमराही या जहन्नम का प्रतीक नहीं है; वे सब हक़, हिदायत और जन्नत का रास्ता हैं। जहालत 85 से 85: आसिम बिन सुलैमान की हदीस का ज़िक्र:

[अरबी]: हमने अनस बिन मालिक से कहा, "कुछ लोग दावा करते हैं (यज़ऊमूना) कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हमेशा फ़ज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ते थे।" उन्होंने जवाब दिया, "वे झूठ बोलते हैं (कज़बू)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने केवल एक महीने के लिए कुनूत पढ़ा था, मुशरिकों के कबीलों में से कुछ कबीलों के खिलाफ बददुआ करते हुए।"

[उर्दू अनुवाद]: और इसका अनुवाद किया गया: "हमने अनस बिन मालिक से यह पूछा: 'एक निश्चित समूह यह गुमान करता है कि नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हमेशा फ़ज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ते थे।' तो मालिक ने जवाब दिया कि 'वे लोग अपने गुमान में झूठे हैं; बात बस इतनी है कि आपने एक महीने तक कुनूत पढ़ा, और वह भी मुशरिकों के कबीलों पर बददुआ करने के लिए'।"

पहला, अरबी मुहावरे में 'ज़अम' मुतलक़ (निरपेक्ष) बात के अर्थ में भी प्रचलित है, यहाँ तक कि सहीह हदीस में 'ज़अम जिब्रील' तक आया है। दूसरा, यदि अप्रमाणित या शोध के विपरीत बात मुराद हो, तो यह हुक्म उस कहने वाले के नज़दीक होता है जो इसे 'ज़अम' शब्द से व्यक्त करता है। इससे यह निष्कर्ष नहीं निकलता कि दावा करने वाला खुद भी इसे संदेहास्पद या कयास पर आधारित समझता है। ज़ैद ने ज़बरदस्ती 'यज़ऊमूना' का यह अर्थ निकाल लिया कि जो फ़ज्र की कुनूत के जारी रहने के कायल हैं, वे खुद ही इसे शक और गुमान के दर्जे में समझते हैं। और इसी आधार पर 'कज़बू' का अनुवाद यह किया कि "वे अपने गुमान में झूठे हैं।" इस बुनियाद पर अब यह फ़ायदा जोड़ा गया: "इस हदीस से यह भी समझा जाता है कि ताबेईन के ज़माने में कुनूत का सिर्फ़ गुमान ही गुमान था, यकीनी बात न थी। अतः इन रिवायतों के विपरीत जितनी भी रिवायतें हैं, वे सब ज़न्नी (अटकलबाजी) होनी चाहिए। वल्लाह तआला आलम बिस्सावाब (और अल्लाह ही बेहतर जानता है)।" अफ़सोस कि वह जो कहना चाहता था, वह भी कह न सका। किसी बुद्धिमान से पूछा जाए कि कुनूत के समर्थकों यानी मालकियों और शाफ़ईयों ने किस दिन कहा था कि फ़ज्र की कुनूत यकीनी है? या कुनूत को न मानने वाले हनफ़ियों और हंबलियों ने कब कहा कि कुनूत का न होना क़तई (निश्चित) है? इज्तिहादी

मसाइल दोनों तरफ ज़न्नी (अटकलबाजी) होते हैं। फिर यह कौन सा फ़ायदा आपने निकाला और इससे बहस में क्या नफ़ा हासिल हुआ? तीसरा, इन सब बातों को छोड़ भी दें, तो "इन्ना कौमन यज़ऊमूना" में 'कौम' शब्द एक नकरा (अनिश्चित संज्ञा) है जो सकारात्मक संदर्भ में है, जिसका अर्थ केवल इतना होगा कि कुछ लोग कुनूत के बने रहने को वहम के तौर पर मानते हैं। इससे यह कब लाज़िम आया कि ताबेईन के ज़माने में कुनूत के सभी समर्थक इसे इसी दर्जे में समझते थे?

---

1. मिरकात शरह मिश्कात, हक़ीम कस्साब के हवाले से, बाबुल कुनूत, दूसरी फ़स्ल, मकतबा इमदादिया मुल्तान 182/3, मुसनद अहमद बिन हंबल 167/3, मुस्लिम शरीफ़ 231/1, बुखारी शरीफ़ 136/1।

جملہ اولٰی حکم بدعت نہیں، حکم بہ بدعت ہے، اجتہادیاتِ ائمہ دین کو ایسے احکام کا مورد قرار دیں کیسی بے باکی وجرات ہے حاشا ائمہ کرام اہلسنت کا کوئی مسئلہ ضلالت وفی النار کا مصداق نہیں وہ سب حق وہدایت و سبیل جنت ہے۔ جہالت ۸۵ تا ۸۵ : حدیث عاصم بن سلیم ذکرہ کی :

قلنا لانس بن مالك ان قوماً یزعمون ان النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لم یزل یقنت فی الفجر فقال کذبوا انما قنت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم شھرا واحدا یدعو علی احیاء من احیاء المشرکین -1

اور اس کا ترجمہ کیا "ہم نے پوچھا انس بیٹے مالک سے یہ کہ مقرر ایک قوم گمان کرتی ہے یہ کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ہمیشہ قنوت پڑھتے تھے نماز فجر میں ، سو جواب دیا مالک نے کہ وہ لوگ اپنے گمان میں جھوٹے ہیں سوائے اس کے نہیں کہ قنوت پڑھی آپ نے مہینہ ایک، سو بھی بددعا کرنے کو اوپر قبیلوں کے قبیلوں سے مشرکین کے"۔

اولاً محاورہ عرب میں زعم بمعنی مطلق قول بھی شائع یہاں تک کہ صحیح حدیث میں زعم جبریل تک واقع۔ ثانیاً کلام نا محقق یا خلاف تحقیق بھی مراد ہو تو یہ حکم اس قائل کے نزدیک ہوتا ہے جو اسے لفظ زعم سے تعبیر کرتا ہے اس سے یہ مستفاد نہیں کہ وہ زاعم خود بھی اسے مشکوک یا مظنون سمجھتا ہے، زید نے زبردستی یزعمون کے معنی یہ بنا لئے کہ جو قنوت فجر کی بقا کے قائل ہیں خود ہی اسے شک وگمان کے مرتبے میں جانتے ہیں اور اسی بنا پر کذبوا کا ترجمہ جمع کیا "کہ وہ اپنے گمان میں جھوٹے ہیں" یہ نیو جما کر اب اس پر فائدہ جڑا، اس حدیث سے یہ بھی سمجھا جاتا ہے کہ زمانہ تابعین میں قنوت کا فقط گمان ہی گمان تھا یقینی امر نہ تھا، پس جتنی

روایات ان روایات کے مخالف ہیں وہ سب ظنیات ہونی چاہئیں واللہ تعالی اعلم بالصواب۔ افسوس کہ جو کہنا چاہتا وہ بھی کہہ نہ جانا عقلمند سے پوچھا جائے کہ قائلان قنوت مالکیہ وشافعیہ نے کس دن کہا تھا کہ قنوت فجر یقینی ہے یا مانعان قنوت حنفیہ و حنبلیہ کب کہہ سکتے ہیں کہ عدم قنوت قطعی ہے مسائل اجتہادیہ دونوں طرف ظنیات ہوتے ہیں پھر یہ کون سا فائدہ آپ نے نکالا اور اس سے بحث میں کیا نفع حاصل ہوا۔ ثالثاً اس سب سے قطع نظر کیجئے تو ان قوماً یزعمون میں لفظ قوم نکرہ حیز اثبات میں ہے جس کا مفاد صرف اس قدر ہو گا کہ کچھ لوگ طور وہم بقائے قنوت مانتے ہیں اسے کب لازم ہوا کہ زمانہ تابعین میں سب قائلان قنوت اسے اسی درج میں جانتے ہیں۔

---

1 مرقات شرح مشکوۃ بحوالہ قصاب باب القنوت فصل ثانی مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۱۸۲/۳،
مسند احمد بن حنبل ۱۶۷/۳ مسلم شریف ۲۳۱/۱ بخاری شریف ۱۳۶/۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Ignorance 9: Hadith of Umm al-Mu'minin Umm Salama (may Allah be pleased with her): "The Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) forbade Qunut in Fajr."[1]

In which three narrators are weak and severely weak, having mentioned this, the response to the weakening of the narrators was given as: "That does not prevent the research of the Imam [Abu Hanifa]." "Second: That Anas bin Malik called it an innovation (bid'ah) and a newly invented matter (muhdath), so it can be suspected that he must have known about this prohibition, even though the word 'prohibition' (nahi) was not mentioned in place of 'innovation' and 'newly invented matter,' and he sufficed with that. Regardless of the fact that the ones who called it 'innovation' or 'newly invented matter' are Hazrat Tariq al-Ashja'i and not Hazrat Anas (may Allah be pleased with them both), where is the path to create this suspicion that they must have known about this prohibition? He had clearly stated the reason for it being newly invented by saying, 'I prayed behind the Master of the World and the Noble Caliphs (may Allah's peace and blessings be upon them), O son! It is newly invented.' There isn't even a scent of awareness of a prohibition in this, let alone a suspicion that a prohibition must be known. In fact, fairly, what immediately comes to mind is that either the prohibition did not occur at all, or if it did, they were unaware of it; otherwise, they would not have mentioned the absence of the act but would have given a clear answer that the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) had already forbidden it. Why would a stronger evidence be abandoned in answering a question?"

Ignorance 10: Mentioned the chain of a Hadith: "From Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him)," and also wrote in the translation, "From him, Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with them both)." The scholar doesn't even know that, leave alone being a Companion, Mas'ud did not even become a Muslim at all; he died in Jahiliyyah (pre-Islamic era). Including him in "may Allah be pleased with him" is such ignorance, and if intentional, a much more severe calamity.

Ignorance 11: Further written in Fath al-Qadir under the explanation of the Hadith of Abdullah bin Mas'ud: "Anas himself did not perform Qunut in the morning [prayer], as narrated by al-Tabarani. And when abrogation (naskh) is established, the narration from Anas through Abu Ja'far must be attributed either to an error or to a long standing (qiyam), as it is also said about him in the Sahih from him (peace and

blessings be upon him)..." Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) himself did not recite Qunut in Fajr; this has been narrated by al-Tabarani. And when abrogation is established, that narration of "Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) which is narrated from Abu Ja'far will either be attributed to an error or to a long standing.

[1] Sunan Ibn Majah, Chapter on what has been narrated regarding Qunut in Fajr Prayer, printed by H.M. Said Company Karachi, p. 89.

फ़तावा रज़विया खंड सात

अज्ञानता 9: उम्मुल मोमिनीन उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फज्र में कुनूत से मना फ़रमाया।"[1]

इसमें तीन रावी (वर्णनकर्ता) कमज़ोर और अत्यंत कमज़ोर हैं, उनका ज़िक्र करके रावीयों की कमज़ोरी का यह उत्तर दिया गया कि "वह इमाम साहब के शोध (तहक़ीक़) के लिए बाधक नहीं है।" "दूसरा: यह कि अनस बिन मालिक ने इसे बिदअत (नवाचार) और मुहदथ (नई बात) कहा, तो यह गुमान हो सकता है कि उन्हें इस मनाही की ख़बर ज़रूर होगी, चाहे बिदअत और मुहदथ की जगह मनाही (नही) शब्द का ज़िक्र न किया हो और इसी पर संतोष किया हो। इस तथ्य के बावजूद कि बिदअत या मुहदथ कहने वाले हज़रत तारिक़ अशजई हैं न कि हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा), तो इस गुमान का रास्ता कहाँ से मिला कि उन्हें इस मनाही की ख़बर ज़रूर होगी? उन्होंने स्पष्ट रूप से इसके नए होने का कारण बताया था कि 'मैंने सैय्यद-ए-आलम और ख़ुलफ़ा-ए-किराम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पीछे नमाज़ पढ़ी, ऐ बेटे! वह नई निकली है।' इसमें मनाही की जानकारी की गंध भी नहीं निकलती, न कि इससे यह गुमान हो कि मनाही ज़रूर ज्ञात होगी। बल्कि निष्पक्ष रूप से इससे यही समझ आता है कि मनाही या तो हुई ही नहीं, या हुई तो उन्हें ख़बर न थी, वरना वे कार्य के न होने का ज़िक्र न करते बल्कि साफ़ उत्तर देते कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तो इसे मना फ़रमा चुके हैं। मसले के उत्तर में मज़बूत दलील को क्यों छोड़ा जाता?"

अज्ञानता 10: एक हदीस की सनद का ज़िक्र किया: "अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से", और अनुवाद में भी लिखा "उसने अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से।" आलिम साहब को इतनी ख़बर नहीं कि सहाबी होना तो दूर, मसऊद सिरे से मुसलमान ही न हुआ, जाहिलियत में मरा, उसे 'रज़ियल्लाहु अन्हु' में शामिल करना कैसी अज्ञानता है और यदि जानबूझकर हो तो और भी बड़ी मुसीबत है।

अज्ञानता 11: आगे लिखा 'फ़त्हुल क़दीर' में अब्दुल्लाह बिन मसऊद की हदीस के तहत बयान किया है कि: "स्वयं अनस सुबह (की नमाज़) में कुनूत नहीं पढ़ते थे जैसा कि तबरानी ने रिवायत किया है। और जब नस्ख़ (निरसन) साबित हो गया तो हज़रत अनस से अबू जाफ़र की जो रिवायत है, उसे या तो ग़लती पर आधारित माना जाएगा या लंबे क़ियाम (खड़े होने) पर, क्योंकि उनके बारे में सहीह हदीस में भी ऐसा ही कहा गया है..." स्वयं हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) फज्र में कुनूत नहीं पढ़ते

थे, इसे तबरानी ने रिवायत किया है। और जब नस्ख़ साबित हो गया तो वह रिवायत "हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) जो अबू जाफ़र से वर्णित है, या तो उसे ग़लती पर माना जाएगा या लंबे क़ियाम पर।

[1] सुनन इब्न माजाह, फज्र की नमाज़ में कुनूत के बारे में जो आया है, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 89।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

جہالت ۹: حدیث ام المومنین ام سلمہ رضی اللہ تعالٰی عنہا: نھی رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم عن القنوت فی الفجر۔[1] نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے قنوت فجر سے منع فرمایا:

جس میں تین راوی ضعیف و شدید الضعیف ہیں ذکر کر کے تضعیف رواۃ کا جواب دیا کہ "امام صاحب کی تحقیق کو وہ مانع نہیں۔" "دوم: یہ کہ انس بن مالک نے بدعت اور محدث کہا تو گمان یہ ہو سکتا ہے کہ آپ کو اس نہی کی ضرور خبر ہو گی اگر چہ بدعت اور محدث کی جگہ لفظ نہی کا نہ ذکر کیا ہو اور اسی پر اکتفا کیا، قطع نظر اس سے کہ بدعت یا محدث کے قائل حضرت طارق اشجعی ہیں نہ حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہما تو پیدا کرنے سے اس گمان کی راہ کدھر سے ملی ضرور انہیں اس نہی کی خبر ہو گی، انہوں نے صراحتہً نو پیدا ہونے کی وجہ ارشاد فرمادی تھی کہ میں نے سید عالم و خلفاء کرام صلی اللہ تعالٰی علیہم و سلم کے پیچھے نماز پڑھی، اے فرزند! وہ نئی نکلی ہے اس میں نہی پر اطلاع کی بو بھی نہیں نکلتی، نہ کہ اس سے گمان ہو کہ ضرور نہی معلوم ہو گی بلکہ انصافاً اس سے یہی متبادر کہ نہی یا تو واقع ہی نہ ہوئی یا ہوئی تو انہیں خبر نہ تھی ورنہ عدم فعل کا ذکر نہ کرتے صاف جواب دیتے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم تو اسے منع فرما چکے ہیں، جواب مسئلہ میں دلیل اقوٰی کا ترک کیوں کیا جاتا۔ جہالت ۱۰: ایک حدیث کی سند ذکر کی: عن عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ، اور ترجمہ میں بھی لکھا "اس نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہما" سے۔ عالم صاحب کو اتنی خبر نہیں کہ صحابیت در کنار مسعود سرے سے مسلمان ہی نہ ہوا، جاہلیت میں مرا، اسے رضی اللہ تعالٰی عنہ میں شامل کرنا کیسی جہالت اور دانستہ ہو تو سخت تر آفت۔ جہالت ۱۱: آگے لکھا فتح القدیر میں تحت حدیث عبداللہ بن مسعود کے بیان کیا ہے چنانچہ لم یکن انس نفسہ یقنت فی الصبح کما رواہ

الطبرانی واذا ثبت النسخ وجب حمل الذی عن انس من روایۃ ابی جعفر اما علی الغلط او علی طول القیام، فانہ یقال علیہ ایضاً فی الصحیح عنہ علیہ الصلوٰۃ خود حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ فجر میں قنوت نہیں پڑھتے تھے اس کو طبرانی نے روایت کیا ہے، اور جب نسخ ثابت ہو گیا تو وہ روایت "حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ جو ابو جعفر سے مروی ہے یا تو اسے غلطی پر محمول کیا جائے گا یا طول قیام پر

[1] سنن ابن ماجہ باب ماجاء فی القنوت فی صلوٰۃ الفجر مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۸۹

Volume 8 Fatawa Razawiyya

Peace [and blessings]. The best [part] of the prayer is long Qunut, i.e., standing, because in an authentic Hadith, the application of Qunut in this sense exists, as the Messenger of Allah (may Allah send peace and blessings upon him) said: "The most excellent act in prayer is lengthy Qunut," meaning Qiyam (standing). (T)

Regardless of the fact that "under such-and-such Hadith" or "under such-and-such verse" is used in the idiom of the people of knowledge to mean that it was stated in the exegesis, commentary, or discussion of that verse or Hadith; here the subject under discussion is the Hadith of Abu Ja'far al-Razi. Under it, in its own discussion, the Hadith of Ibn Mas'ud and the Hadith of Tabarani, etc., are mentioned similarly, not as being under one another. The clear meaning of the passage in 'al-Fath' [Fath al-Qadir], which any person familiar with Arabic letters would understand without formality at the very first glance, is that in the Hadith of Abu Ja'far where perpetual Qunut was mentioned, it is possible that long standing is intended by Qunut there, as the word Qunut is also used in this sense. See, it was stated in an authentic Hadith that the better prayer is one with long Qunut, i.e., in which the standing is for a long time. The author of "Zaroori Sawal" (Essential Question) did not understand the clear meaning of such simple text at all; he ignored the word "ایضاً" (likewise/also), which clearly looked toward "یقال" (it is said), and joined it with what follows, deeming "ایضاً فی الصحیح" as a separate authority. Therefore, he placed a mark (—) over the word "ایضاً" as a symbol of action and translated the passage as follows: "Because that word Qunut has been stated as fixed for long standing, and also in the middle of the Hadith, that word Qunut has appeared which is narrated from the Prophet (may Allah send peace and blessings upon him) that of the most excellent prayers is that prayer in which Qunut, i.e., standing, is long." Is there any limit to this ignorance? And just consider this beauty of expression: "in the middle of the authentic Hadith, that word Qunut has appeared," as if the discussion here was that the word Qunut has not appeared anywhere in the Hadith. Ignorance 12: At the end of this same passage of 'al-Fath', it was:

And the confusion/problem arose from the commonality of the word Qunut between what was mentioned and humility, silence, supplication, etc. Here, the confusion has arisen due to the commonality in these meanings of Qunut; i.e., the word Qunut is

shared between the aforementioned thing (lengthy standing), humility, silence, and supplication, etc. (T)

1. Fath al-Qadir, Chapter on Witr Prayer, printed by Nooriya Razawiyya, Sukkur, 1/477
2. Fath al-Qadir, Chapter on Witr Prayer, printed by Nooriya Razawiyya, Sukkur, 1/477

भाग 8 फ़तावा रज़विया

शांति और आशीर्वाद। नमाज़ में सबसे उत्तम कार्य 'क़ुनूत की लंबाई' है, यानी क़ियाम। क्योंकि सही हदीस में क़ुनूत का इस अर्थ में प्रयोग मौजूद है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "नमाज़ में सबसे श्रेष्ठ कार्य लंबा क़ुनूत यानी क़ियाम है।" (त)

इस बात को छोड़ दें कि विद्वानों की बोलचाल में 'फ़लाँ हदीस के तहत' या 'फ़लाँ आयत के नीचे' का उपयोग यह बताने के लिए किया जाता है कि उस आयत या हदीस की व्याख्या या चर्चा में ऐसा कहा गया है। यहाँ चर्चा का विषय अबू जाफ़र राज़ी की हदीस है। उसी के तहत, उसकी अपनी चर्चा में इब्न मसूद, तबरानी आदि की हदीसें भी इसी तरह दर्ज हैं, न कि एक दूसरे के अधीन। 'फ़तह' [फ़तह अल-क़दीर] के पाठ का स्पष्ट अर्थ, जिसे अरबी का कोई भी जानकार पहली नज़र में ही समझ लेगा, यह है कि अबू जाफ़र की हदीस में जहाँ 'निरंतर क़ुनूत' का उल्लेख है, संभव है कि वहाँ क़ुनूत से तात्पर्य 'तुल-ए-क़ियाम' (लंबे समय तक खड़े रहना) हो, क्योंकि शब्द 'क़ुनूत' का प्रयोग इस अर्थ में भी होता है। देखिए, सही हदीस में फ़रमाया गया कि 'सबसे बेहतर नमाज़ वह है जिसमें क़ुनूत लंबा हो', यानी जिसमें खड़े रहना देर तक हो। 'ज़रूरी सवाल' के लेखक ने ऐसे सरल पाठ के स्पष्ट अर्थ को रत्ती भर भी नहीं समझा। उन्होंने शब्द 'ایضاً' (इज़न - वैसा ही) की उपेक्षा की, जो स्पष्ट रूप से 'یقال' (कहा जाता है) की ओर संकेत कर रहा था, और उसे बाद के शब्दों से जोड़कर 'ایضاً فی الصحیح' (इज़न फिस-सहीह) को एक अलग प्रमाण मान लिया। इसी वजह से उन्होंने 'ایضاً' शब्द पर एक चिन्ह (—) लगाया, जो क्रिया का प्रतीक है, और पाठ का अनुवाद यों किया: "चूँकि वह शब्द क़ुनूत का ऊपर लंबे क़ियाम के लिए तय बोला गया है, और हदीस के बीच में भी वह शब्द क़ुनूत का आया है जो नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि सबसे श्रेष्ठ नमाज़ों में वह नमाज़ है जिसमें क़ुनूत यानी क़ियाम लंबा हो।" इस अज्ञानता की भी क्या कोई सीमा है? और ज़रा इस अभिव्यक्ति की सुंदरता पर भी ध्यान दें कि "सही हदीस के बीच में वह शब्द क़ुनूत का आया है", मानो यहाँ इस बात पर बहस थी कि हदीस में कहीं शब्द क़ुनूत आया ही नहीं है। अज्ञानता 12: 'फ़तह' के इसी पाठ के अंत में था:

और भ्रम क़ुनूत शब्द की उन अर्थों के बीच समानता से उत्पन्न होता है जिनका उल्लेख किया गया है और विनम्रता, खामोशी, दुआ आदि के बीच। यहाँ भ्रम क़ुनूत के इन अर्थों में समानता के कारण पैदा

हुआ है, यानी उल्लेखित चीज़ (लंबा क़ियाम), विनम्रता, खामोशी और दुआ आदि के बीच शब्द क़ुनूत साझा है। (त)

1. फ़तह अल-क़दीर, वित्र नमाज़ का अध्याय, नूरिय्या रज़विय्या, सुक्कुर द्वारा मुद्रित, 1/477
2. फ़तह अल-क़दीर, वित्र नमाज़ का अध्याय, नूरिय्या रज़विय्या, सुक्कुर द्वारा मुद्रित, 1/477

جلد ہشتم فتاوٰی رضویہ

والسلام افضل الصلوٰۃ طول القنوت ای القیام کیونکہ حدیث صحیح میں اس پر قنوت کا اطلاق موجود ہے کہ آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: نماز میں افضل ترین عمل طولِ قنوت یعنی قیام ہے۔ (ت)

قطعِ نظر اس سے کہ تحتِ حدیث فلاں یا زیرِ آیت چناں اہلِ علم کے محاورہ میں اس معنی پر بولا جاتا ہے کہ اس آیت و حدیث کی تفسیر و شرح یا اس کی بحث میں ایسا کہا، یہاں مبحوث عنہ حدیث ابی جعفر رازی ہے اسی کے تحت اسی کی بحث میں حدیث ابن مسعود و حدیث طبرانی وغیرہ ہماند کور ہیں نہ کہ ایک دوسرے کے تحت میں عبارت فتح کا صاف مطلب جسے ہر حرف شناس عربی بے تکلف پہلی ہی نگاہ میں سمجھ لے یہ ہے کہ حدیث ابی جعفر میں جو دوام قنوت مذکور ہوا ممکن ہے کہ وہاں قنوت سے طولِ قیام مراد ہو کہ لفظ قنوت اس معنی پر بھی بولا جاتا ہے دیکھو حدیث صحیح میں ارشاد ہوا کہ بہتر نماز طولِ قنوت ہے یعنی جس میں قیام دیر تک ہو۔ مصنف "ضروری سوال" ایسی سلیس عبارت کے واضح معنی کو خاک نہ سمجھا لفظ ایضاً کو کہ صراحۃً "یقال" کی طرف ناظر تھا اس سے قطعِ نظر کرکے مابعد سے ملایا اور "ایضاً فی الصحیح" کو سند جداگانہ ٹھہرایا ولہٰذا لفظ "ایضاً" پر نشان (—) کہ علامتِ فعل ہے لگایا اور عبارت کا ترجمہ یوں فرمایا "کیونکہ وہ لفظ قنوت کا مقرر بولا گیا ہے اوپر طولِ قیام کے، اور بھی بیچ حدیث کے وہ لفظ قنوت کا آیا ہے جو مروی ہے آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے کہ افضل ترین نمازوں کی وہ نماز ہے جس میں قنوت یعنی قیام دراز ہو"۔ اس جہالت کی کچھ حد ہے اور ذرا یہ حسنِ ادا بھی قابلِ لحاظ کہ "بیچ صحیح حدیث کے وہ لفظ قنوت کا آیا ہے" گویا یہاں اس کی بحث تھی کہ حدیث میں کہیں لفظ قنوت آیا ہی نہیں۔ جہالت ۱۲: اسی عبارت فتح کے آخر میں تھا:

والاشکال نشأ من اشتراك لفظ القنوت بین ماذکر وبین الخضوع والسکوت والدعاء وغیرھا یہاں اشکال قنوت کے ان معانی میں اشتراک کی وجہ سے پیدا ہوا ہے یعنی مذکورہ شئی (طول قیام) خضوع، سکوت اور دعا وغیرہ کے درمیان لفظ قنوت مشترک ہے۔ (ت)

1 فتح القدیر باب صلوٰۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۷۷ 2 فتح القدیر باب صلوٰۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۷۷

Here, "what has been mentioned" (ma dhakara) refers to that very long standing (qiyam), and its related elements like humility, silence, and supplication, etc. This is because the word 'Qunut' is used for all these meanings. Due to this, in the Hadith of Abi Ja'far, those who perform Qunut in the Fajr prayer were faced with confusion. They understood it as Qunut, whereas the intended meaning was a long standing, as the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) always made the standing long in the Fajr prayer. These are such clear meanings that even a beginner in Arabic would understand without hesitation. Now look at the knowledge of the author; he only quoted the phrase up to "ma dhakara" and translated it as "and the difficulties that have arisen are due to the shared meaning of the word Qunut and the explanation of what has been mentioned, i.e., completed in its place" - a translation of the text from Fath al-Qadir. It's as if according to you, 'bayna' only applies to a single thing and there's no need for a conjunct. The meaning of "ma dhakara" is that it was mentioned in its place, and with that, the point is complete.

Ignorance 13: A question was posed: "When the abrogation of Qunut is established, then where does the permissibility at times of calamity remain?" In response, it was written: "The summary consensus answer is found in the discussion of Witr and Nawafil in Fath al-Qadir, under the saying: 'Indeed, the prescription of Qunut during continuous calamities has not been abrogated' - etc. The research shows that the permissibility of Qunut in the five times of hardship is not abrogated." Relying on Fath al-Qadir and claiming consensus on Qunut al-Nazila is like carrying a lamp in daylight (evident futility). In this text of Fath al-Qadir, it is explicitly stated that the persistence of Qunut during calamities is a matter of ijtihad; there are perspectives for both its abrogation and non-abrogation. (The words of this were mentioned in Ignorance No. 2. - T). Immediately following that quoted text, it stated: "And this is what a group of the people of Hadith have said." (A group of Hadith scholars has said this. - T). Where is a group of Hadith scholars saying it, and where is consensus (ijma)?

Ignorance 14: "The Qunut that both [honorable] figures recited in the Fajr prayer was with the intention of reconciling between people, not as a curse (malice)." Not a curse, but a prayer for the reaching of something disliked [by the enemy]. There is no doubt that each of the two parties found their own defeat disliked, and there is no doubt that both groups were asking for their own victory. In the 'Musannaf' of Ibn

Abi Shaybah, it is narrated from the Commander of the Faithful, the Noble Patron, may Allah Almighty honor him:

Arabic	Urdu
Indeed, when he performed Qunut in the [Fajr] prayer, people objected to him. He said: 'We were only seeking help against our enemy.'[3]	When he performed Qunut in the Fajr prayer, people objected to him, so he said: 'We have asked for help against the enemy.' (T)

1. Fath al-Qadir, Chapter on Witr Prayer, printed by Nuriyyah Razawiyyah, Sukkur, 1/379.
2. Fath al-Qadir, Chapter on Witr Prayer, printed by Nuriyyah Razawiyyah, Sukkur, 1/379.
3. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Section on those who did not perform Qunut in Fajr, printed by Idarat al-Qur'an wal-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 2/318.

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

यहाँ "मा ज़कर" (जो ज़िक्र हुआ) से मुराद वही तूल-ए-क़ियाम (लंबा खड़ा होना) था और उसके मुताल्लिक़ात जैसे ख़ुशू, सुकूत और दुआ वग़ैरह यानी कुनूत का लफ़्ज़ जबकि इन सब मानी पर बोला जाता है। इसी वजह से हदीस-ए-अबी जाफ़र में फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ने वालों को शुबहा पेश आया। उन्होंने इसे कुनूत समझ लिया, हालाँकि मुराद तूल-ए-क़ियाम था कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम हमेशा फज्र की नमाज़ में लंबा क़ियाम फरमाते थे। ये इतने साफ़ मानी हैं कि अरबी का हर शुरुआती तालिब-ए-इल्म बे-झिझक समझ ले। अब मुसन्निफ़ साहब का इल्म देखिए; उन्होंने इबारत सिर्फ"मा ज़कर" तक नक़्ल की और तर्जुमा फरमाया: "और जो मुश्किलें पैदा हुई हैं वो लफ़्ज़-ए-कुनूत के मुश्तरक मानी के सबब और वजह से बयान उस चीज़ के जो मज़कूर हुई यानी अपने महल पर पूरा हुआ तर्जुमा फतह अल-क़दीर की इबारत का"। गोया आपके नज़दीक 'बैन' सिर्फ एक चीज़ पर दाख़िल होता है, मातूफ़ की ज़रूरत ही नहीं। "मा ज़कर" के मानी ये कि अपने महल पर मज़कूर हुई है, इसी पर मतलब तमाम हो गया।

जहालत १३: सवाल किया गया कि "जब कुनूत का नस्ख़ (निरसन) साबित हो गया तो नाज़िला (विपदा) के वक़्त इसका जवाज़ कहाँ रहा?" और इसके जवाब में लिखा: "इजमाली जवाब यह है कि फतह अल-क़दीर में वित्र और नवाफ़िल की बहस में क़ौल: 'बेशक मुसलसल नाज़िला में कुनूत की मशरूइयत मन्सूख़ नहीं हुई' - इत्यादि। तहक़ीक़ से साबित है कि पाँचों वक़्त की सख़्ती में कुनूत का जायज़ होना मन्सूख़ नहीं है।" फतह अल-क़दीर से दलील देना और कुनूत-ए-नाज़िला के इजमाई (सर्वसम्मत) होने का दावा करना सरासर ग़लत है। फतह अल-क़दीर की इसी इबारत में साफ़ तौर पर फरमाया गया है कि नाज़िला में कुनूत का बाक़ी रहना मुज्तहद-फ़ीह (विचारणीय) मसला है; इसके मन्सूख़ होने और न होने, दोनों तरफ़ नज़र जाती है। (इसका ज़िक्र जहालत नंबर २ में हो चुका है - त)। उसी इबारत के फ़ौरन बाद फरमाया गया था: "और यही बात अहल-ए-हदीस के एक गिरोह ने कही है।" कहाँ एक गिरोह का क़ौल होना और कहाँ इजमा (सर्वसम्मति)।

जहालत १४: "जो कुनूत दोनों हज़रात ने फज्र की नमाज़ में पढ़ी वह लोगों के बीच सुलह कराने की नियत से थी न कि बददुआ।" बददुआ नहीं मगर दुआ-ए-वुल-ए-मक़रूू (अप्रिय चीज़ पहुँचने की दुआ), और इसमें शक नहीं कि दोनों पक्षों को अपनी हार नापसंद थी और दोनों जमातें अपनी जीत माँग रही थीं। मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा में अमीरुल मोमिनीन मौला अली करीमुल्लाह वजहुल करीम से रिवायत है:

अरबी	उर्दू
बेशक जब उन्होंने फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ी तो लोगों ने उन पर एतराज़ किया। उन्होंने फरमाया: 'हमने तो सिर्फ अपने दुश्मन पर मदद मांगी है।'[3]	जब उन्होंने फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ी तो लोगों ने आप पर एतराज़ किया तो आप ने फरमाया हमने दुश्मन पर मदद मांगी है। (त)

1. फतह अल-क़दीर, बाब सलातुल वित्र, नूरिया रज़विया, सुक्कुर, १/३७९
2. फतह अल-क़दीर, बाब सलातुल वित्र, नूरिया रज़विया, सुक्कुर, १/३७९
3. मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, ३१८/२, कराची

یہاں ماذکر سے مراد وہی طول قیام تھا اور اس کے معطوفات خضوع وسکوت و دعا وغیرہ یعنی قنوت کا لفظ جبکہ ان سب معانی پر بولا جاتا ہے اس وجہ سے حدیث ابی جعفر میں قاملان قنوت فجر کو اشتباہ پیش آیا اس سے سمجھ لئے حالانکہ مراد طول قیام تھا کہ ہمیشہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے نماز فجر میں قیام طویل فرمایا یہ ایسے صاف معنی ہیں کہ عربی کا ہر مبتدی بے تامل سمجھ لے، اب مصنف صاحب کا علم دیکھئے عبارت صرف "ماذکر" تک نقل کی اور ترجمہ فرمادیا "اور جو مشکلیں پیدا ہوئی ہیں وہ لفظ قنوت کے مشترک المعنی کے سبب اور وجہ سے بیان اس چیز کے جو مذکور ہوئی یعنی اپنے محل پر پورا ہوا ترجمہ فتح القدیر کی عبارت کا" گویا آپ کے نزدیک بین صرف شے واحد پر داخل ہوتا ہے معطوف کی حاجت ہی نہیں ماذکر کے معنی یہ کہ اپنے محل پر مذکور ہوئی ہے اسی پر مطلب تمام ہو گیا۔

جہالت ۱۳: سوال قائم کیا "جب نسخ قنوت ثابت ہوا تو عند النازلہ جواز کہاں رہا" اور اس کے جواب میں لکھا "جواب بصورت اجمالیہ اجتماعیہ یہ ہے فی فتح القدیر وترونوافل کی بحث میں قولہ ان مشروعیة القنوت فی لنازلة مستمرة لم تنسخ 1- الخ تحقیق کے جائز ہونا قنوت کا پنج وقت سختی منسوخ نہیں" فتح القدیر سے استناد اور قنوت نازلہ کے اجتماعی ہونے کا ادعا بکف چراغ دارد کا تماشہ ہے فتح القدیر کی اس عبارت میں صراحۃً فرمایا کہ نازلہ میں بقائے قنوت مجتہد فیہ ہے منسوخ ہونا نہ ہونا دونوں طرف نظر جاتی ہے وقد تقدم نصه فی بیان الجهالة الثانیة (اس کے الفاظ کا تذکرہ جہالت نمبر ۲ میں ہو چکا ہے۔ت) اسی عبارت منقولہ زید کے بعد بلا فصل فرمایا تھا۔ "وبه قال جماعة من اهل الحدیث 2۔ (محد ثین کی ایک جماعت نے یہی قول کیا ہے۔ ت) کہاں ایک گروہ محدثین کا قول ہونا اور کہاں اجماع۔

جہالت ۱۴: "جو قنوت دونوں حضرات نے نماز فجر میں پڑھی وہ بارادہ اصلاح ذات البین کے تھی نہ بددعا" بد دعا نہیں مگر دعائے وصول مکروہ ، اور شک نہیں کہ فریقین میں ہر ایک کو اپنی مغلوبی مکروہ ہوئی ہے اور شک نہیں کہ دونوں جماعتیں اپنا غلبہ مانگتی تھیں مصنف ابوبکر بن ابی شیبہ میں امیر المومنین مولی کریم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم سے ہے :

عربی **اردو**

انہ لماقنت فی صلوۃ الصحیح انکر الناس علیہ فقال انما استنصرنا علی عدونا 3۔ جب انہوں نے نماز فجر میں قنوت پڑھی تو لوگوں نے آپ پر اعتراض کیا تو آپ نے فرمایا ہم نے دشمن پر مدد مانگی ہے۔(ت)

1 فتح القدیر باب صلوۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۷۹ ۳ 2 فتح القدیر باب صلوۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۷۹ ۳ 3 مصنف ابن ابی شیبہ من کان لایقنت فی الفجر مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲/۳۱۸

Fatawa Razawiyya, Volume 7

The established scholar of the school of thought, Sayyiduna Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), states in 'Kitab al-Athar':

[Arabic Quote]: Hazrat Ibrahim (Nakha'i) has narrated that the people of Kufa adopted the Qunut from Hazrat Ali (may Allah be pleased with him) because he used to recite Qunut (invoking prayers) when he was at war with Hazrat Muawiyah. And the people of Syria adopted the Qunut from Hazrat Muawiyah (may Allah be pleased with him) because he also used to recite Qunut at the time of the war with Ali (may Allah be pleased with him). Imam Muhammad said: We act upon the saying of Hazrat Ibrahim, and this is also the saying of Imam Abu Hanifa. (T) [1]

Ignorance 15: "It is not far-fetched that those gentlemen might have recited Qunut with this meaning": "O Allah! Establish peace between us and our people, for they are our brothers who have rebelled against us." (T) This Qunut is plausible on the part of the Commander of the Faithful (Hazrat Ali). Did Hazrat Muawiyah, Allah forbid, also consider the Commander of the Faithful a rebel? This is a purely ignorant slander. There is a clear statement from Hazrat Muawiyah (may Allah be pleased with him) with an authentic chain of narration that: I have no dispute regarding the caliphate, nor do I consider myself equal to Mawla Ali.

[Arabic Quote]: "I know very well that the Commander of the Faithful (may Allah honor his face) is superior to me and more deserving of the Imamate, but you do not know that the Commander of the Faithful Uthman (may Allah be pleased with him) was killed unjustly. I am his guardian and cousin, and I demand retribution for his blood." [2] This was narrated by Yahya bin Sulaiman al-Ju'fi, the teacher of Imam Bukhari, in the 'Book of Siffin' with a sound chain from Abu Muslim al-Khawlani.

[Footnotes]: 1. Kitab al-Athar, Chapter on Qunut in Prayer, published by Idarat al-Qur'an wal-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, p. 44. 2. Kitab Siffin.

Page 508 of 721

फतावा रजविया, खंड 7

पंथ के लेखक सैय्यदुना इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) 'किताब अल-आसार' में फ़रमाते हैं:

[अरबी उद्धरण]: हज़रत इब्राहिम (नखई) ने बयान फ़रमाया है कि कूफ़ा के लोगों ने हज़रत अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से कुनूत प्राप्त किया है क्योंकि उन्होंने उस समय कुनूत पढ़ी थी जब हज़रت मुआविया से उनका युद्ध हुआ था, और सीरिया के लोगों ने हज़रत मुआविया से कुनूत प्राप्त की है क्योंकि वे भी हज़रत अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के साथ युद्ध के समय कुनूत पढ़ा करते थे। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि हज़रत इब्राहिम के कथन पर हमारा आचरण है और इमाम अबू हनीफ़ा का भी यही कथन है। (त) [1]

अज्ञानता 15: "यह दूर की बात नहीं है कि उन महानुभावों ने इस अर्थ की कुनूत पढ़ी हो" कि "ऐ अल्लाह! हमारे और हमारी कौम के बीच शांति स्थापित कर क्योंकि वे हमारे भाई हैं जिन्होंने हमारे विरुद्ध विद्रोह किया है।" (त) अमीरुल मोमिनीन (हज़रत अली) की ओर से यह कुनूत संभव है। क्या हज़रत मुआविया भी, अल्लाह न करे, अमीरुल मोमिनीन को विद्रोही समझते थे? यह निरा अज्ञानतापूर्ण आरोप है। हज़रत मुआविया (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से सही सनद (प्रमाण) के साथ स्पष्ट स्पष्टीकरण मौजूद है कि मुझे खिलाफत में कोई विवाद नहीं है और न ही मैं स्वयं को मौला अली के समान समझता हूँ।

[अरबी उद्धरण]: "मैं अच्छी तरह जानता हूँ कि अमीरुल मोमिनीन (करम अल्लाह तआला वज्हहु) मुझसे श्रेष्ठ और इमामत के अधिक हकदार हैं, लेकिन तुम्हें यह खबर नहीं है कि अमीरुल मोमिनीन उस्मान (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को अन्यायपूर्ण तरीके से शहीद किया गया। मैं उनका वली (संरक्षक) और चचेरा भाई हूँ और उनके खून का बदला माँगता हूँ।" [2] इसे इमाम बुखारी के उस्ताद याह्या बिन सुलेमान अल-जुफ़ी ने किताब-ए-सिफ़्फ़ीन में अच्छी सनद के साथ अबू मुस्लिम ख़ौलानी से रिवायत किया है।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. किताब अल-आसार, नमाज में कुनूत का अध्याय, इदारतुल कुरान वल उलूम अल इस्लामिया कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 44। 2. किताब सिफ़्फ़ीन।

पृष्ठ 721 का 508

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

محرر مذہب سیدنا امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ کتاب الآثار میں فرماتے ہیں:

قال ابراہیم (ھو النخعی) وان اھل الکوفۃ انما اخذوا القنوت عن علی رضی اللہ تعالی عنہ قنت یدعو علی معاویہ حین حاربہ، واما اھل الشام فانما اخذوا القنوت عن معویۃ رضی اللہ عنہ قنت یدعو علی رضی اللہ عنہ حین حاربہ قال محمد وبقول ابراہیم ناخذ وھو قول ابی حنیفۃ 1۔ حضرت ابراہیم (نخعی) نے بیان فرمایا ہے کہ اہل کوفہ نے قنوت حضرت علی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے اخذ کی ہے کیونکہ انہوں نے اس وقت قنوت پڑھی جب حضرت معاویہ سے ان کی جنگ ہوئی، اور اہل شام نے حضرت معاویہ سے قنوت اخذ کی ہے کیونکہ وہ بھی جنگ علی رضی اللہ تعالٰی عنہ کے وقت قنوت پڑھا کرتے تھے، امام محمد نے فرمایا کہ حضرت ابراہیم کے قول پر ہمارا عمل ہے اور امام ابوحنیفہ کا بھی یہی قول ہے۔ (ت)

جہالت ۱۵ : "بعید نہیں کہ اُن حضرات نے قنوت اس مضمون کی پڑھی ہو" کہ اللھم اصلح بیننا و بین قومنا فانھم اخواننا بغوا علینا (اے اللہ! ہمارے اور قوم کے درمیان صلح پیدا فرما کیونکہ وہ ہمارے بھائی ہیں انہوں نے ہمارے خلاف بغاوت کردی ہے۔ت) امیر المومنین کی طرف سے یہ قنوت محتمل کیا امیر معاویہ بھی معاذ اللہ امیر المومنین کو باغی سمجھتے تھے یہ نرا جاہلانہ افتراء ہے امیر معاویہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے صاف تصریح بسند صحیح موجود ہے کہ مجھے خلافت میں نزاع نہیں نہ میں اپنے آپ کو مولٰی علی کا ہم سر سمجھتا ہوں،

وانی لاعلم انہ افضل منی واحق بالامر ولکن لستم تعلمون ان عثمان قتل ظلماً و انا ابن عمہ وولیہ اطلب بدمہ 2۔ رواہ یحیی بن سلیمن الجعفی استاذ الامام البخاری فی کتاب صفین بسند جید عن ابن

مسلم الخولانی۔ میں خوب جانتا ہوں کہ امیر المومنین کرم اللہ تعالیٰ وجہہ مجھ سے افضل و احق بہ امامت ہیں مگر تمہیں خبر نہیں کہ امیر المومنین عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظلماً شہید ہوئے میں اُن کا ولی اور ابنِ عم ہوں اُن کا قصاص مانگتا ہوں۔ اسے امام بخاری کے استاد یحییٰ بن سلیمان الجعفی نے کتاب صفین میں سندِ جید کے ساتھ ابومسلم خولانی سے روایت کیا ہے۔

[حواشی]: 1 کتاب الآثار باب القنوت فی الصلوۃ مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ص ۴۴ 2 کتاب صفین

Ignorance 16: He himself wrote in the question, "When Qunoot al-Nazilah (prayer during calamities) was permitted, it should be permissible for every calamity, just as scarcity of rain, floods, cold, storms, various diseases, especially epidemics and plagues, for it is the severest of calamities." And he answered, "Our and your analogy (Qiyas) is useless; for these calamities, the Lawgiver (peace be upon him) has provided distinct methods and conveyed their rulings, hence the books of jurisprudence are full of them, etc." The ignorance of calling this 'analogy' has been mentioned above, but by writing plague as "the severest of calamities" himself, any remaining veil of ignorance was also removed. When Qunoot for calamities is established, and plague is the severest calamity, then Qunoot is established for it through 'Dalalat al-Nass' (textual indication). To call an establishment through textual indication an 'analogy' is extreme ignorance. Now, the example of the author of "Zaroori Sawal" (Important Question) is like a sane person who is told that hitting parents is forbidden because Allah Almighty said: "Say not to them a word of disrespect (uff)." When saying 'uff' is prohibited, then hitting them is even more severe and is forbidden by priority. If he says, "Our and your analogy is useless in religious jurisprudential matters [because] nowhere in the Quran is hitting parents prohibited"—There is no power nor strength except with Allah, the High, the Great.

Ignorance 17: Regardless of this, where did the Lawgiver (peace and blessings be upon him) specify distinct methods for scarcity or abundance of rain, floods, earthquakes, winds, and various diseases? If the author were asked for proof of this statement, he would have to admit his own ignorance. Even if, for the sake of argument, distinct methods were ordained, how does that negate the existence of a general method for all? What has been achieved from this chapter other than a display of his [false] knowledge?

Ignorance 18: The author of 'Al-Ashbah wal-Naza'ir' stated that in 999 AH in Cairo, Egypt, people asked me about reciting Qunoot during the plague, so I replied that there is no explicit clarification of it anywhere, I cannot give a ruling. Thus:

(Arabic) His statement: I was asked about it regarding the plague in the year nine and ninety and nine hundred in Cairo, so I answered that I did not see it explicitly.	**His statement: In 999 AH in Cairo I was asked about reciting Qunoot during the plague, so I replied that an explicit mention of it did not come into my study. (T)**

The author of Ashbah (may Allah have mercy on him) passed away on the 8th of Rajab 970 AH. Allamah Hamwi states in 'Sharh al-Ashbah', Second Art, Book of Waqf:

(Arabic) The author (may Allah have mercy on him) passed away when eight [days of Rajab] had passed.	**The author (may Allah have mercy on him) passed away in Rajab 970 AH.**

1. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Chapter on Supplication for the Removal of Plague, printed by Idara-tul-Quran wal-Uloom-ul-Islamia, 2/62, 261

अज्ञानता १६: उन्होंने स्वयं प्रश्न में लिखा है, "जब क़ुनूत-ए-नाज़िला (विपत्ति के समय की प्रार्थना) जायज़ हुई, तो हर मुसीबत पर जायज़ होनी चाहिए जैसे बारिश की कमी, बाढ़, जुकाम, आंधी, विभिन्न रोग विशेष रूप से महामारी और प्लेग, क्योंकि वह सबसे गंभीर विपत्ति है।" और उत्तर दिया "हमारा और तुम्हारा कयास (तर्क) बेकार है; इन मुसीबतों के लिए शारेह (शांति उन पर हो) ने अलग-अलग तरीके बता दिए हैं और उनका हुक्म भी सुना दिया है, अतः फ़िक़ह (न्यायशास्त्र) की किताबें उनसे भरी हुई हैं, इत्यादि।" इसे 'कयास' बताने की अज्ञानता का ऊपर उल्लेख किया जा चुका है, लेकिन प्लेग को स्वयं "सबसे गंभीर विपत्ति" लिखने से अज्ञानता का बचा-कुचा पर्दा भी उठ गया। जब क़ुनूत-ए-नाज़िला स्थापित है और प्लेग सबसे कठिन विपत्ति है, तो इसके लिए 'दलालत-उल-नस्स' (पाठ के संकेत) के माध्यम से क़ुनूत स्थापित है। 'दलालत-उल-नस्स' से साबित होने वाली बात को 'कयास' बताना घोर अज्ञानता है। अब "ज़रूरी सवाल" के लेखक की मिसाल उस होशमंद व्यक्ति की तरह है जिसे कहा जाए कि माता-पिता को मारना हराम (वर्जित) है क्योंकि अल्लाह अज़वजल ने फ़रमाया: "उनसे 'उफ़' तक न कहो।" जब 'उफ़' कहना मना है, तो मारना उससे भी अधिक गंभीर है और प्रथमतः वर्जित है। यदि वह कहे, "धार्मिक फ़िक़ही मामलों में हमारा और तुम्हारा कयास बेकार है [क्योंकि] कुरान में माता-पिता को मारने की मनाही कहीं नहीं है"—अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है, जो सर्वोच्च और महान है।

अज्ञानता १७: इसके बावजूद, शारेह (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) ने बारिश की कमी या अधिकता, बाढ़, भूकंप, हवाओं और विभिन्न बीमारियों के लिए अलग-अलग तरीके कहाँ बताए हैं? यदि लेखक से इस कथन का प्रमाण माँगा जाए, तो उसे अपनी अज्ञानता स्वीकार करनी पड़ेगी। मान लीजिए कि अलग-अलग तरीके बताए भी गए हों, तो यह सबके लिए एक सामान्य तरीका होने के विरुद्ध कैसे है? फिर इस अध्याय से अपने ज्ञान के प्रदर्शन के अलावा और क्या हासिल हुआ?

अज्ञानता १८: 'अल-अश्बाह वल-नज़ाइर' के लेखक ने फ़रमाया है कि ९९९ हिजरी में काहिरा, मिस्र में लोगों ने मुझसे प्लेग के दौरान क़ुनूत पढ़ने के बारे में पूछा था, तो मैंने उत्तर दिया कि इसका स्पष्ट उल्लेख कहीं नहीं है, मैं हुक्म नहीं दे सकता। अतः

(अरबी) उनका कथन: मुझसे ९९९ हिजरी में काहिरा में प्लेग के दौरान क़ुनूत पढ़ने के बारे में पूछा गया, तो मैंने उत्तर दिया कि मैंने इसे स्पष्ट रूप से नहीं देखा।	**उनका कथन कि ९९९ हिजरी में काहिरा में मुझसे प्लेग के समय क़ुनूत पढ़ने के बारे में सवाल किया गया तो मैंने जवाब में कहा कि इस पर स्पष्टीकरण मेरे अध्ययन में नहीं आया। (त)**

अश्बाह के लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) का निधन ८ रजब ९७० हिजरी को हुआ। अल्लामा हमवी 'शरह अल-अश्बाह' के दूसरे भाग, वक्फ की किताब में उद्धृत करते हैं:

(अरबी) लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) का निधन तब हुआ जब [रजब के] आठ दिन बीत चुके थे।	**लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) का निधन रजब ९७० हिजरी।**

1. अल-अश्बाह वल-नज़ाइर, प्लेग निवारण की दुआ के लाभ, मुद्रित: इदारा-तुल-क़ुरान वल-उलूम-उल-इस्लामिया, २/६२, २६१

جہالت ۱۶: خود ہی سوال میں لکھا "جب قنوت عندالنازلہ جائز ہوئی تو ہر مصیبت پر جائز ہونی چاہئے جس طرح قلتِ باراں و سیلاب، نزلہ، آندھی، امراض مختلفہ خاص کر وبا اور طاعون کہ وہ اشد النازلہ ہے" اور جواب دیا "ہمارا تمہارا قیاس بیکار ہے ان مصیبتوں کے لئے شارع علیہ السلام نے جدا جدا طریقہ بتادیا اور ان کا حکم بھی سنادیا چنانچہ کتب فقہ ان سے مملو ہیں الخ" اس کو قیاس بتانے کی جہالت اوپر مذکور ہوچکی مگر طاعون کو خود "اشد النازلہ" لکھنے سے رہا سہا اور بھی جہل کا پردہ کھول دیا، جب قنوت نازلہ ثابت اور طاعون سب سے سخت تر نازلہ ہے تو اس کے لئے بدلالۃ النص قنوت ثابت اور دلالت النص سے اثبات کو قیاس بتانا سخت جہالت، اب مصنف "ضروری سوال" کی مثال اس ذی ہوش کی طرح ہے جس سے کہا جائے والدین کو مارنا حرام ہے کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: "لا تقل لہما أُف" ماں باپ سے "ہوں" نہ کہہ۔ جب ہوں کہنے ممانعت ہے تو مارنا اس سے سخت تر ہے بدرجہ اولٰی منع ہے وہ کہے "ہمارا تمہارا قیاس مسائل فقہیہ دینیہ میں بیکار ہے" قرآن مجید میں تو کہیں والدین کو مارنے کی ممانعت نہیں ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

جہالت ۱۷: قطع نظر اس سے قلت و کثرت باراں و سیلاب و زلازل و ریاح و امراض مختلفہ سب کے لئے جدا جدا طریقہ شارع صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کہاں بتایا، اگر اس بیان پر مصنف سے مطالبہ کیا جائے تو خود ہی اپنی جہالت کا اقرار کرنا پڑے، بالفرض جدا جدا طریقے ارشاد بھی ہوئے ہوں تو سب کے لئے ایک طریقہ عامہ ہونے کی کیا منافی ہے، پھر اس باب سے سوا اپنے اظہار علم اور کیا حاصل ہوا،

جہالت ۱۸: اشباہ والنظائر والے صاحب نے فرمایا ہے کہ ۹۹۹ھ نوسو ننانوے میں مصر القاہرہ میں لوگوں نے مجھ سے پوچھا تھا طاعون میں قنوت پڑھنے سے، سو میں نے جواب دیا کہ اس کی تصریح کہیں نہیں، میں حکم نہیں کر سکتا، چنانچہ:

قولہ سئلت عنہ في الطاعون سنۃ تسع و تسعین وتسعمائۃ بالقاھرۃ فأجبت باني لم ارہ صریحاً - **ان کا قول کہ قاہرہ میں مجھ سے طاعون کے وقت قنوت پڑھنے سے متعلق ۹۹۹ھ میں سوال کیا گیا تو میں نے جواباً کہا اس پر تصریح میرے مطالعہ میں نہیں آئی۔ (ت)**

صاحب اشباہ رحمہ اللہ کا انتقال ہشتم رجب ۹۷۰ھ کو ہوا۔ علامہ حموی شرح اشباہ فن ثانی کتاب الوقف میں نقل فرماتے ہیں:

قد توفی المصنف رحمہ اللہ لثمان مضین مصنف رحمہ اللہ تعالٰی کی وفات رجب ۹۷۰ھ

1 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ ۲/ ۶۲-۲۶۱

Fatawa Rizwiya, Volume VII

[Box 1] From Rajab, year nine hundred and seventy - 1 | Occurred in (T)

[Main Text] You are having them write the incident of 999 AH from him, whereas in reality, in 'Ashbah' here it is 'year nine and sixty and nine hundred' i.e., 969 AH (nine hundred sixty-nine), which you are stating as 999 AH. Ignorance 19: And then it was stated (i.e., by the author of Ashbah) that if someone wishes to recite Qunut, they should pray two rak'ats of Nafl (voluntary) prayer individually with the intention. Accordingly:

[Box 2] [Arabic Column]: Qunut should be performed for the plague because it is the severest [Note 1] of calamities, rather he mentioned [Note 2] that he should pray two units individually and intend two units [Note 3] for the removal of the plague [Footnote 2]. [Urdu Column]: Recite Qunut for the plague; it is fixed as very severe among hardships, but do not pray it in congregation; rather, pray two units each individually and make the intention for two units of Nafl (voluntary) prayer for the removal of the plague. This is the complete summary of the point from the author of 'Ashbah'.

[Main Text Continued] Regardless of the fact that this passage is not from 'Ashbah' itself, but is from a narrator [Note 4] from the author of 'Ashbah', and in it, the pronoun of 'bal dhakarahu' (rather he mentioned it) refers to...

[Notes Section] Note 1: In 'Zaroori Sawal' it was written this way, and based on this error, the plague itself was called 'Ashad-un-Nazilah' (the severest calamity), whereas in 'Ashbah' it is 'min ashad-il-nawazil' (among the severest calamities). 12 (M) Note 2: Thus it is in his handwriting, and its correction is 'bal dhakara' (rather he mentioned). 12 (M) | This is his writing and correct is 'bal dhakara'. (T) Note 3: Thus it is in his handwriting, and its correction is 'rak'atayn' (two units). (M) | This is his writing and correct is 'rak'atayn'. (T) Note 4: Apparently, the Tahtawi marginalia on 'Maraqi al-Falah' was found. In it, he stated: 'Regarding calamities (An-Nawazil), rather he mentioned that two rak'ats should be prayed for it individually, and one should intend two rak'ats for the lifting of the plague.' [Footnote 3] | In 'Ashbah' it is stated that Qunut should be recited for the plague because it is among severe calamities; rather he mentioned that two units should be performed separately and their intention should be for two units for the repelling of the plague. (T) This gentleman,

out of his own misconception, understood that this whole passage is included under 'Fi al-Ashbah'. 12 (M)

[Footnotes] 1. Ghamz 'Uyun al-Basa'ir Sharh al-Ashbah, Second Art, Book of Waqf, Published by Idara-tul-Quran wal-Uloom al-Islamiya, Karachi, 1/308. 2. Ghamz 'Uyun al-Basa'ir Sharh al-Ashbah, Second Art, Book of Waqf, Published by Idara-tul-Quran wal-Uloom al-Islamiya, Karachi, 1/308. 3. Hashiyat al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, Chapter of Al-Witr, Published by Noor Muhammad Tejarat-e-Kutub, Karachi, p. 206.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[बॉक्स 1] रजब, सन् नौ सौ सत्तर से - 1 | में हुई (त)

[मुख्य पाठ] आप 999 हिजरी की घटना उनसे लिखवा रहे हैं, जबकि वास्तव में 'अश्बाह' में यहाँ 'सन् नौ और साठ और नौ सौ' है यानी 969 हिजरी (नौ सौ उनहत्तर), जिसे आप 999 हिजरी बता रहे हैं। अज्ञानता 19: और फिर बयान किया (यानी अश्बाह के लेखक ने) कि अगर कोई क़ुनूत पढ़ना चाहे तो अकेले दो रकात नफ़्ल नमाज़ की नीयत करके पढ़े, चुनांचे:

[बॉक्स 2] [अरबी कॉलम]: ताऊन (प्लेग) के लिए क़ुनूत पढ़ा जाए क्योंकि यह विपत्तियों [नोट 1] में सबसे गंभीर है, बल्कि उन्होंने उल्लेख किया [नोट 2] कि वह दो रकात अकेले-अकेले पढ़े और ताऊन को टालने के लिए दो रकात [नोट 3] की नीयत करे [पादलेख 2]। [उर्दू कॉलम]: ताऊन के लिए क़ुनूत पढ़े; वह बड़ी सख़्त विपत्तियों में से है, मगर जमात के साथ न पढ़े बल्कि दो-दो रकात अकेले-अकेले पढ़े और ताऊन को टालने के लिए दो रकात नफ़्ल की नीयत करे, अश्बाह वाले का पूरा सारांश यही है।

[मुख्य पाठ जारी] इस बात को छोड़ दें कि यह इबारत अश्बाह की नहीं है बल्कि अश्बाह के लेखक से उद्धृत करने वाले [नोट 4] की है, और इसमें 'बल ज़करहु' (बल्कि उसने इसका उल्लेख किया) का सर्वनाम स्वयं...

[नोट्स अनुभाग] नोट 1: 'ज़रूरी सवाल' में ऐसा ही लिखा गया और इसी गलती के कारण ताऊन को स्वयं 'अशद-उल-नाज़िला' (सबसे गंभीर विपत्ति) कहा गया, जबकि अश्बाह में 'मिन अशद-इल-नवाज़िल' (गंभीर विपत्तियों में से) है। 12 (म) नोट 2: उनके हस्तलेख में ऐसा ही है और इसका सही रूप 'बल ज़करा' (बल्कि उसने उल्लेख किया) है। 12 (म) | यह उनका लेखन है और सही 'बल ज़करा' है। (त) नोट 3: उनके हस्तलेख में ऐसा ही है और इसका सही रूप 'रकातैन' (दो रकात) है। (म) | यह उनका लेखन है और सही 'रकातैन' है। (त) नोट 4: स्पष्ट रूप से 'मराक़ी अल-फ़लाह' पर तहतावी का हाशया देखने को मिल गया, जिसमें उन्होंने कहा था: 'नवाज़िल के बारे में, बल्कि उन्होंने उल्लेख किया कि इसके लिए दो रकात अकेले पढ़ी जाएँ और ताऊन को हटाने के लिए दो रकात की नीयत की जाए।' [पादलेख 3] | अश्बाह में है कि ताऊन के लिए क़ुनूत पढ़ी जाए क्योंकि यह गंभीर संकटों में से है; बल्कि उल्लेख किया कि दो रकात अलग-अलग अदा की जाएँ और उनकी नीयत

ताऊन को दूर करने के लिए दो रकात की हो। (त) यह साहब अपनी ख़ुशफ़हमी (ग़लतफ़हमी) से समझ बैठे कि यह सारी इबारत 'फ़िल अश्बाह' के अंतर्गत आती है। 12 (म)

[पादलेख] 1. ग़म्ज़ उयून अल-बसायर शरह अल-अश्बाह, दूसरा फ़न, किताब अल-वक़्फ़, इदारा-तुल-क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/308। 2. ग़म्ज़ उयून अल-बसायर शरह अल-अश्बाह, दूसरा फ़न, किताब अल-वक़्फ़, इदारा-तुल-क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची द्वारा प्रकाशित, 1/308। 3. हाशियत अत-तहतावी अला मराक़ी अल-फ़लाह, बाबुल वित्र, नूर मोहम्मद तिज़ारत-ए-कुतुब, कराची द्वारा प्रकाशित, पृ. 206।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

[باکس ۱] من رجب سنة سبعين وتسعمائة - 1 | میں ہوئی (ت)

[اصل عبارت] آپ ۹۹۹ھ کا واقعہ ان سے لکھوا رہے ہیں حقیقۃً اشباہ میں یہاں سنۃ تسع وستین وتسعمائۃ یعنی ۹۶۹ھ نو سو انہتر جسے آپ ۹۹۹ھ بتارہے ہیں۔ جہالت ۱۹: اور پھر بیان کیا (یعنی صاحب اشباہ نے) کہ اگر کوئی قنوت پڑھنا چاہے تو اکیلا دورکعت نماز نفل کی نیت کر کے پڑھے چنانچہ

[باکس ۲] [عربی حصہ]: یقنت للطاعون لانه اشد عہ ۱ النوازل بل ذکرہ عہ ۲ انه یصلی رکعتین فرادی فرادی وینوی رکعتي عہ ۳ لدفع الطاعون 2۔ [اردو حصہ]: قنوت پڑھے واسطے طاعون کے مقرر وہ بڑی سخت ہے سختیوں سے مگر جماعت سے نہ پڑھے بلکہ پڑھے دو دو رکعتیں اکیلے اکیلے اور نیت کرے دورکعت نفل کی واسطے دفع طاعون، پورا ہوا حاصل مطلب اشباہ والے کا۔

[باقی عبارت] قطع نظر اس سے کہ یہ عبارت اشباہ کی نہیں بلکہ صاحب اشباہ سے ناقل عہ ۴ کی ہے اور اس میں بل ذکر کی ضمیر خود

[حواشی] عہ ۱: "ضروری سوال" میں یونہی لکھا اور اسی غلطی کی بنا پر طاعون کو خود بھی اشد النازلہ کہا حالانکہ اشباہ میں من اشد النوازل ہے ۱۲ (م) عہ ۲: ھکذا بخطه وصوابه بل ذکر ۱۲ (م) | یہ ان کی تحریر ہے اور درست "بل ذکر" ہے (ت) عہ ۳: ھکذا بخطه وصوابه رکعتین (م) | یہ ان کی تحریر ہے اور درست "رکعتین" ہے۔ (ت) عہ ۴: ظاہر آنکھیں طحطاوی حاشیہ مراقی الفلاح دیکھنے کو مل گئی اس میں انہوں نے فرمایا تھا: النوازل، بل ذکر انه یصلی له رکعتین فرادی وینوی رکعتا رفع الطاعون 3۔ | اشباہ میں ہے کہ طاعون کے لئے قنوت پڑھی جائے کیونکہ یہ

شدید مصائب میں سے ہے بلکہ یہ ذکر کیا کہ دو رکعت الگ الگ ادا کی جائیں اور ان کی نیت طاعون کے دفع کے لئے دورکعات کی کی جائے۔ (ت) یہ صاحب اپنی خوش فہمی سے سمجھے کہ یہ سب عبارت فی الاشبا ہ کے تحت میں داخل ہے ۱۲ (م)

[فٹ نوٹس] 1 غمز عیون البصائر شرح الاشباہ فن ثانی، کتاب الوقف مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۰۸ 2 غمز عیون البصائر شرح الاشباہ فن ثانی، کتاب الوقف مطبوعہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۰۸ 3 حاشیۃ الطحطاوی علی مراقی الفلاح باب الوتر مطبوعہ نور محمد تجارت کتب کراچی ص ۲۰۶

Fatawa Razawiyya Volume 7

It is attributed to the author of 'Al-Ashbah', which you indicated by saying 'Chunanche' (meaning, for example/so) that it is a passage from 'Al-Ashbah', but could not make any sense of the phrase 'Bal Zikr', hence excluded it from the translation. An extremely gross and blatant ignorance is making the issue of praying two rak'ahs an extension of the issue of Qunut, saying "if one wishes to pray Qunut, he should pray alone with the intention of two rak'ahs of Nafil prayer", and for this reason, added "Magar" (but) in the translation from his own side, that "but it should not be prayed in congregation". Whereas, even a person with little knowledge, after seeing the text of 'Al-Ashbah' or the aforementioned text quoted from 'Al-Ashbah', would not for a moment suspect such ignorance. In 'Al-Ashbah', after establishing the Qunut for plague, the issue of plague prayer was started separately and its proof was provided with separate arguments.

Where it is said: It is explicitly mentioned in 'Al-Ghayah' that if a great calamity befalls the Muslims, the Imam should recite Qunut in the Fajr prayer. Thus, Qunut at the time of a calamity is an established matter according to us, and undoubtedly, the plague is among the severest of calamities. In 'Al-Siraj al-Wahhaj', it is stated that Al-Tahawi said: Qunut should not be recited in Fajr according to us without a calamity; however, if one occurs, there is no harm in reciting it, as mentioned in 'Al-Multaqat'. End quote. If you ask, is there a prayer for it (the plague)? I say: It is like the eclipse prayer (Khusoof). According to what is in 'Munyat al-Mufti' regarding eclipses and daytime darkness, severe wind, rain, snow, terrifying events, and widespread illness, one should pray individually. End quote. And there is no doubt that the plague is of the nature of widespread illness; therefore, it is Sunnah to perform two rak'ahs individually for its removal. (Summarized)

The words are as follows: It is clearly stated in 'Al-Ghayah' that when a major calamity befalls the Muslims, the Imam should recite Qunut in the Fajr prayer. Thus, at the time of a calamity, Qunut is an established matter according to us, and certainly, the plague is among the major calamities. It is mentioned in 'Al-Siraj al-Wahhaj' that Al-Tahawi said: According to us, Qunut should not be recited in Fajr without any calamity, and if a calamity befalls, there is no harm in reciting it, as mentioned in 'Al-Multaqat'. End quote. If you ask if there is a prayer for it, I say that the matter of the plague is just like the eclipse prayer (Khusoof). In the chapter of 'Khusoof' in 'Munyat al-Mufti', it is written that if intense darkness, severe storm, heavy rain, heavy hail, severe fear, or a widespread illness occurs, then pray the prayer alone. End quote.

And there is no doubt that the plague is such a disease that affects common people; therefore, it will be Sunnah to perform two rak'ahs individually for its removal. (Summarized - T)

And the narrator had also separated it by writing 'Bal Zikr', but when a person lacks the ability to understand the translation of even simple text, he is helpless.

---

1 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, chapter on benefits of supplication for the removal of plague, published by Matba' Idarah al-Qur'an wa al-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 262/2.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

साहिब-ए-अशबाह की तरफ है जिसे आपने 'चुनांचे' कहकर इबारत अशबाह होने का इशारा किया और 'बल ज़िक्र' का मतलब कुछ न बना लिहाज़ा उसे तर्जुमे से खारिज कर दिया। निहायत ही सख़्त जहालत-ए-फ़ाशह (घोर अज्ञानता) यह है कि दो रकअत पढ़ने के मसले को कुनूत के मसले का हिस्सा बना दिया कि "कुनूत पढ़ना चाहे तो अकेला दो रकअत नफ़्ल की नियत करके पढ़े" और इसी लिए अपनी तरफ से तर्जुमे में "मगर" लगा दिया कि "मगर जमात से न पढ़े"। हालांकि कोई कम इल्म वाला भी अशबाह की इबारत या नक़्ल करने वाले की उक्त इबारत देखकर किसी तरह इस जहालत का गुमान भी न करेगा। अशबाह में तो ताऊन (प्लेग) की कुनूत साबित फरमा कर ताऊन की नमाज़ का मसला ही अलग शुरू फरमाया और अलग दलीलों से उसका सुबूत दिया।

जैसा कि कहा गया: 'अल-ग़ाया' में यह स्पष्ट है कि जब मुसलमानों पर कोई बड़ी मुसीबत आए तो इमाम फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़े। अतः मुसीबत के समय कुनूत हमारे नज़दीक एक स्थापित बात है, और निःसंदेह ताऊन सबसे बड़ी मुसीबतों में से है। 'अल-सिराज अल-वहाज' में है कि तहावी ने फ़रमाया: हमारे नज़दीक बिना किसी मुसीबत के फज्र में कुनूत न पढ़ी जाए, और अगर कोई मुसीबत आ जाए तो पढ़ने में कोई हर्ज नहीं, जैसा कि 'अल-मुल्तक़त' में है। इति (समाप्त)। अगर तुम पूछो कि क्या इसके लिए नमाज़ है? मैं कहता हूँ कि ताऊन का मामला खुसूफ (चंद्र ग्रहण) की तरह ही है। जैसा कि 'मुनियतुल मुफ़्ती' में खुसूफ, दिन के अंधेरे, तेज़ हवा, बारिश, बर्फ़बारी, डर और सामान्य बीमारी के बारे में है कि अकेले नमाज़ पढ़ी जाए। इति। और इसमें कोई शक नहीं कि ताऊन एक ऐसी बीमारी है जो आम लोगों को हो जाती है; इसलिए इसके टलने के लिए दो रकअत अकेले पढ़ना सुन्नत होगा। (संक्षेप में)

शब्द इस प्रकार हैं: 'ग़ाया' में यह स्पष्ट है कि जब मुसलमानों पर कोई बड़ी मुसीबत आए तो इमाम फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़े। अतः मुसीबत के समय कुनूत हमारे नज़दीक एक साबित शुदा बात है और बेशक ताऊन बड़ी मुसीबतों में से है। 'अल-सिराज अल-वहाज' में है कि तहावी ने फ़रमाया कि बिना किसी मुसीबत के हमारे नज़दीक फज्र में कुनूत न पढ़ी जाए और अगर कोई मुसीबत नाज़िल हो जाए तो पढ़ने में कोई हर्ज नहीं जैसा कि 'मुल्तक़त' में है। इति। अगर आप पूछें कि क्या इसके लिए नमाज़ है तो मैं कहता हूँ कि ताऊन का मामला खुसूफ की तरह ही है। 'मुनियतुल मुफ़्ती' के बाबुल खुसूफ में है कि सख़्त तारीकी (अंधेरा), शदीद तूफ़ान, शदीद बारिश या शदीद ओलावृष्टि, शदीद

ख़ौफ़ या आम मर्ज़ ला हक़ हो जाए तो तन्हा नमाज़ अदा करें। इति। और इसमें कोई शक नहीं कि ताऊन ऐसी मर्ज़ है जो आम लोगों को ला हक़ हो जाती है लिहाज़ा इसके रफ़अ (टालने) के लिए भी दो रकअत तन्हा अदा करना सुन्नत होगा। (संक्षेप में - त)

और नक़ल करने वाले ने भी 'बल ज़िक्र' लिखकर इसे अलग कर दिया था, मगर जब आदमी को आसान इबारत का तर्जुमा समझने की काबिलियत न हो तो मजबूर है।

---

1 अल-अशबाह व अल-नज़ायर, ताऊन को टालने के लिए दुआ के फ़ायदे, मतबुआ मतबा इदारातुल क़ुरआन व अल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 262/2.

पृष्ठ 511/721

صاحب اشباہ کی طرف ہے جسے آپ نے چنانچہ کہہ کر عبارت اشباہ ہونے کا اشعار کیا اور بل ذکر کا مطلب کچھ نہ بنا لہٰذا اسے ترجمہ سے خارج کردیا طرفہ سخت جہالت فاحشہ یہ ہے کہ دو رکعت پڑھنے کے مسئلہ کو مسئلہ قنوت کا تتمہ بنادیا کہ "قنوت پڑھا چاہے تو اکیلا دو رکعت نفل کی نیت کر کے پڑھے" اور اسی لئے اپنی طرف سے ترجمے میں "مگر" تراش لیا کہ "مگر جماعت سے نہ پڑھے" حالانکہ کوئی کم علم بھی عبارت اشباہ خواہ عبارت مذکورہ ناقل عن الاشباہ دیکھ کر کسی طرح اس جہالت کا گمان بھی نہ کرے گا، اشباہ میں تو قنوت طاعون ثابت فرما کر نماز طاعون کا مسئلہ ہی جدا شروع فرمایا اور جداگانہ دلیلوں سے اس کا ثبوت دیا۔

حیث قال صرح فی الغایۃ بأنه اذا نزل بالمسلمین نازلۃ قنت الامام فی صلوۃ الفجر فالقنوت عندنا فی النازلۃ ثابت ولا شك ان الطاعون من اشد النوازل وفی السراج الوهاج قال الطحاوی لایقنت فی الفجر عندنا من غیر بلیۃ فان وقعت فلابأس به کذا فی الملتط انتهی فان قلت هل بله صلوۃ قلت هو کالخسوف لما فی منیۃ المفتی فی الخسوف والظلمۃ فی النهار واشتداد الریح والمطر والثلج والافزاع وعموم المرض یصلی وحدانا انتهی ولاشك ان الطاعون من قبیل عموم المرض فتسن له رکعتان فرادی اه مختصرا

الفاظ یہ ہیں کہ غایہ میں تصریح ہے کہ جب مسلمانوں پر کوئی بڑی مصیبت اترے تو امام نماز فجر میں قنوت پڑھے، پس بڑی مصیبت کے وقت قنوت ہمارے نزدیک ثابت امر ہے اور بیشک طاعون بڑی مصیبتوں میں سے ہے السراج الوہاج میں ہے کہ طحاوی نے فرمایا کہ بغیر کسی مصیبت کے ہمارے نزدیک فجر میں قنوت نہ پڑھی جائے اور اگر کوئی مصیبت نازل ہوجائے تو پڑھنے میں

کوئی حرج نہیں جیسا کہ ملتقط میں ہے انتہی اگر آپ پوچھیں کہ اس کے لئے نماز ہے تو میں کہتا ہوں کہ طاعون کا معاملہ خسوف کی طرح ہی ہے۔ منیہ المفتی کے باب الخسوف میں ہے کہ سخت تاریکی، شدید طوفان، شدید بارش یا شدید ژالہ باری، شدید خوف یا مرض عام لاحق ہوجائے تو تنہا نماز ادا کریں، انتہی، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ طاعون ایسی مرض ہے جو عام لوگوں کو لاحق ہوجاتی ہے لہٰذا اس کے رفع کے لئے بھی دو رکعات تنہا ادا کرنا سنت ہوگا اھ مختصراً (ت)

اور ناقل نے بھی بل ذکر لکھ کر اسے جدا کر دیا تھا مگر جب آدمی کو سہل سہل عبارت کا ترجمہ سمجھنے کی لیاقت نہ ہو تو مجبور ہے۔

---

1 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ مطبع ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲/۲۶۲

Ignorance 20: An even worse ignorance is that the author of 'Ashbah' was made to mean that nowhere is Qunoot during a plague explicitly mentioned, hence I cannot give a ruling; and the phrase cited was 'yaqnutu lil-ta'un' (he recites Qunoot for the plague), which you yourself translated as 'He should recite Qunoot for the removal of the plague.' Why, sir! Is this not a ruling? The poor elder is completely excused for not understanding his own writing. These are twenty ignorances for now, and if we include the points from the first to the fifth in the beginning of the discourse and from the first to the fourth in its warning, which proved the invalidity and ignorances of the 'Zaruri Sawal' (Urgent Question) with strong, overwhelming arguments, then up to this point, twenty-nine severe ignorances have been described. Now observe the thirtieth ignorance, which surpasses all in folly. The entire effort and arduous work of the 'Zaruri Sawal' were dedicated to proving his false claim that, except for the trials and dominance of disbelievers, Qunoot for plagues and other calamities is a falsehood, an innovation, a sin, an error, and leads to hell-fire. One who believes it is established is subjected to charges of profanity, requiring repentance and seeking forgiveness. Ten pages in a five-and-a-half-leaf writing were blackened with this same subject. Having written all this, while finishing, he added a 'Note' in the margin: 'Method for performing prayer during the times of plague,' and wrote in the text: 'Hazihi al-kayfiyyata li-salat al-ta'un' (This is the method for the plague prayer. – T). First, make an intention in the heart and say with the tongue: 'Nawaytu an usalliya lillahi ta'ala rak'atayni salat al-nafli li-daf'i al-ta'un mutawajjihan ila jihati al-ka'bati al-sharifati Allahu Akbar' (I intend to perform two units of voluntary prayer for the removal of the plague for the sake of Allah the Almighty, while facing the direction of the Noble Kaaba, Allah is the Greatest. – T). Then, at the end of the second unit's Ruku (bowing), Note 1, recite the traditional Qunoot, Note 2, that mentions the plague. If one does not remember such a Qunoot, recite: 'Rabbana atina fid-dunya hasanatan wa qina rabbana azab-an-nar'. This verse is sufficient, comprehensive of all supplications.' Allah knows the intentions of the hearts. Putting aside what was previously written and forgotten, did he not even remember for what purpose the 'Zaruri Sawal' was written, what the claim was, and what was denied? In his own estimation, what was the path to Paradise and what was the way to Hell? He himself began creating lies and fabrications, formulating methods of 'misguidance and hell-fire.' O Lord! What can this be called other than a mental breakdown? The irony is that above he had posed the question, 'Which Qunoot is for the removal of plague

and epidemic?' and answered, 'Nowhere is it known.' Now the command is to recite the traditional Qunoot that mentions the plague. God knows from where he found its trace now. Corruption of text, meaning the words are something and they are read as something else; in this way, errors of addition, subtraction, and alteration of every kind are present in this 'Zaruri Sawal' right here.

Note 1: This method is also new; scholars differ on whether Qunoot is before or after the Ruku; you say to recite it within the Ruku itself. 12 (M) Note 2: In the writing of Zaid, it is written this way, just as in courts, 'panch' (arbitrator) is written as 'pach-e-maqboola'. 12 (M)

जहालत २०: इससे भी सख्त जहालत यह कि 'अशबाह' के मुसन्निफ़ का मतलब यह ठहराया कि ताऊन (प्लेग) में कुनूत की तसरीह (स्पष्टीकरण) कहीं नहीं है, मैं हुक्म नहीं कर सकता; और इबारत यह नक़ल की कि 'यकनुतु लिल-ताऊन' जिसका आपने ही तर्जुमा किया कि "कुनूत पढ़े वास्ते दफ़ा-ए-ताऊन के"। क्यों हज़रत! क्या यह हुक्म न हुआ? वाक़ई जो बुज़ुर्गवार अपना लिखा आप न समझ सके वह पूरा माज़ूर (लाचार) है। यह सरदस्त बीस जहालतें हैं और शुरू कलाम में अव्वलन से ख़ामिसन (पाँचवें) तक और इसके तन्बीह में अव्वल से चहारुम (चौथे) तक जो सख़्त वुजूह-ए-क़ाहिरा (प्रबल तर्कों) से 'ज़रूरी सवाल' की बतालतें और जहालतें साबित की गईं, उन्हें शामिल कीजिये तो यहाँ तक २९ जहालतें शदीदा बयान हुईं। अब तीसवीं जहालत देखिये जो सबसे बढ़कर सफ़ाहत (मूर्खता) है। 'ज़रूरी सवाल' की सारी मेहनत और जाँकाही अपने इस अदा-ए-बातिल के इसबात को थी कि फ़िल्ला व गलबा-ए-कुफ़्फ़ार के सिवा ताऊन वगैरह नवाज़िल की कुनूत किज़ब-ए-बातिल व बोहतान-ए-बेसबूत व गुनाह व बिदअत व ज़लालत व फ़िन-नार (नरक में) है। जो इसे साबित माने उस पर हुक्म-ए-तजलील, तौबा व इस्तिग़फ़ार है। साढ़े पाँच वरक़ की तहरीर में दस सफ़े इसी मज़मून में स्याह किये। यह सब कुछ लिख-लिखा कर अब चलते वक़्त हाशिये पर एक फ़ायदे का निशान दिया: "फ़ ज़माना-ए-ताऊन में नमाज़ पढ़ने की तरकीब" और मतन में लिखा "हाज़िहिल कैफ़िय्यता लिसलातिल ताऊन" (यह ताऊन की नमाज़ का तरीक़ा है। - त)। पहले दिल में नियत करके ज़बान से कहे: 'नवयतु अन उसल्लिया लिल्लाहि तआला रकअतयनि सलातिन नफ़्ली लि-दफ़इल ताऊन मुतवज्जिहन इला जिहतिल काबतिश शरीफ़ा अल्लाहु अकबर' (मैं अल्लाह तआला की रज़ा के लिए रफ़ा-ए-ताऊन की ख़ातिर, दो रकात नमाज़ नफ़्ल अदा करता हूँ इस हाल में कि मैं काबा शरीफ़ की तरफ़ मुतवज्जिह हूँ। - त)। फिर दूसरी रकात के आख़िर में रुकू(हशिय्या १) रुकू में जो कुनूत-ए-मासूरा (हशिय्या २) हो, पढ़े कि मुश्तमिल हो ताऊन पर, और अगर ऐसी कुनूत याद ही न हो तो 'रब्बना आतिना फ़िद-दुनिया हसनतवँ-व-क़िना रब्बना अज़ाबन-नार' पढ़े। यह आयत वाफ़ी हिदायत और जामे जमीअ अदइया (सभी दुआओं का संग्रह) की है। अल्लाह तआला दिलों के इरादों को जानता है। पिछले लिखे-लिखाए को भूलना तो दरकिनार, यही याद न रहा कि 'ज़रूरी सवाल' की तहरीर किस ग़रज़ के लिए थी, किस बात का दावा था, किस चीज़ से इंकार था, अपने ज़अम (गुमान) में जन्नत का रास्ता और आग का तरीक़ा क्या था? ख़ुद ही झूठ और बोहतान गढ़ने लगे, ज़लालत और दोज़ख के रास्ते की तरकीबें बनाने लगे। या रब! इसे हवास की ख़राबी के सिवा क्या कहें? ताज्जुब की

बात यह है कि ऊपर सवाल किया था कि "दफ़ा-ए-ताऊन व वबा के लिए कौन सी क़ुनूत है?" और जवाब दिया था कि "कहीं पता नहीं"। अब हुक्म होता है कि क़ुनूत-ए-मासूरा पढ़े जो ताऊन पर मुश्तमिल हो। अब ख़ुदा जाने अब कहाँ से इसका पता लग गया। तसहीफ़-ए-अग्लात यानी इबारत कुछ है और पढ़ें कुछ, इस तरह की ज़्यादती, कमी और तब्दीली हर क़िस्म की ख़ता इस 'ज़रूरी सवाल' में यहाँ मौजूद है।

हशिय्या १: यह तरकीब भी नई है; क़ुनूत के बारे में उलेमा का इख़्तिलाफ़ है कि रुकू से पहले है या बाद में, आप फ़रमाते हैं ख़ुद रुकू में पढ़े। १२ (म) हशिय्या २: तहरीर-ए-ज़ैद में इसी तरह है जैसे कचहरियों में 'पंच' को 'पच' मकबूला लिखते हैं। १२ (म)

पृष्ठ ५१२/७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

جہالت ۲۰: اس سے بھی سخت تر جہالت یہ کہ صاحب اشباہ کا مطلب وہ ٹھہرایا کہ طاعون میں قنوت کی تصریح کہیں نہیں، میں حکم نہیں کر سکتا اور عبارت یہ نقل کی کہ یقنت للطاعون جس کا آپ ہی ترجمہ کیا کہ "قنوت پڑھے واسطے دفع طاعون کے"۔ کیوں حضرت! کیا یہ حکم نہ ہوا، واقعہ جو بزرگوار اپنا لکھا آپ نہ سمجھ سکے پورا معذور ہے، یہ سردست بیس جہالتیں ہیں اور شروع کلام میں اولاً سے خامساً اور اس کے تنبیہ میں اول سے چہارم تک جو سخت وجوہ قاہرہ سے "ضروری سوال" کی بطالتیں جہالتیں ثابت کی گئیں انہیں شامل کیجئے تو یہاں تک ۲۹ جہالتیں شدیدہ بیان ہوئیں اب تیسویں جہالت سب سے بڑھ کر سفاہت ملاحظہ ہو "ضروری سوال" کی ساری محنت و جانکاہی اپنے اس ادائے باطل کے اثبات کو تھی کہ فتنہ و غلبہ کفار کے سوا طاعون وغیرہ نوازل کی قنوت کذب باطل و بہتان بے ثبوت و

گناہ و بدعت و ضلالت وفی النار ہے جواسے ثابت مانے اس پر حکم تجلیل توبہ واستغفار ہے ساڑھے پانچ ورق کی تحریر میں دس صفحے اسی مضمون میں سیاہ کئے یہ سب کچھ لکھ لکھا کر اب چلتے وقت حاشیہ پر ایک فائدہ کا نشان دیا "ف زمانہ طاعون میں نماز پڑھنے کی ترکیب" اور متن میں لکھا "ھذہ الکیفیۃ لصلوۃ الطاعون (یہ نماز طاعون کا طریقہ ہے۔ ت) پہلے دل میں نیت کرکے زبان سے کہے نویت ان اصلی للہ تعالٰی رکعتین صلوۃ النفل لدفع الطاعون متوجھا الی جھۃ الکعبۃ الشریفۃ اللہ اکبر (میں اللہ تعالٰی کی رضا کے لئے رفع طاعون کی خاطر، دور کعات ادا کرتا ہوں اس حال میں کہ میں کعبۃ اللہ کی طرف متوجہ ہوں۔ ت) پھر دوسری رکعت کے آخر میں رکوع عہ۱ رکوع میں جو قنوت ماثور عہ۲ ہو پڑھے کہ مشتمل ہواوپر طاعون کے، اور اگر ایسی قنوت اس کو یاد ہی نہ ہو تو ربنا آتنا فی الدنیا حسنۃ وقنا

ربنا عذاب النار پڑھے یہ آیہ وافی ہدا یہ جامع جمیع ادعیہ کی ہے"۔ اللہ تعالیٰ دلوں کے ارادے سب جانتا ہے چلے وہ اگلا پچھلا لکھا لکھا یا بھولنا در کنار یہی یاد نہ رہا کہ "ضروری سوال" کی تحریر کس غرض کے لئے تھی کس بات کا دعویٰ، کاہے سے انکار تھا، اپنے زعم میں جنت کا راستہ کیا طریق نار تھا خود ہی کذب و بہتان بنانے لگے ضلالت وفی النار کی ترکیبیں بنانے لگے، یارب مگر اسے اختلال حواس کے سوا کیا کہئے، طرفہ یہ کہ اوپر سوال قائم کیا تھا "بایادہ دفع طاعون و وبا کون سی قنوت ہے" اور جواب دیا تھا "کہیں پتا نہیں"۔ اب حکم ہوتا ہے کہ قنوت ماثورہ پڑھے کہ مشتمل ہواوپر طاعون کے"۔ اب خدا جانے کہاں سے اس کا پتا لگ گیا۔ تصحیف اغلاط یعنی عبارت کچھ ہے اور پڑھیں کچھ، یوں توز یادت و نقص و تبدیل ہر قسم کی خطا اس "ضروری سوال" میں موجود ہے یہیں

عہ ۱ یہ ترکیب بھی نئی ہے قنوت میں علماء مختلف ہیں کہ قبل رکوع ہے یا بعد، آپ فرماتے ہیں خود رکوع میں پڑھے ۱۲ (م) عہ ۲ تحریر زید میں یونہی ہے جیسے کچہریوں میں پنچ کو پچ مقبولہ لکھتے ہیں۔ ۱۲ (م)

They made "Qina Rabbana 'Azab-an-Nar" into a verse, even though in the Glorious Quran, the word "Rabbana" does not appear after "Qina" anywhere. By removing "min" from "min ashad-din-nawazil", they called the plague "ashad-ul-nazilah", thus striking their own feet with an axe. In the text of "Al-Ashbah", they turned seventy (*sab'een*) into ninety (*tis'een*). But two even greater displays of (lack of) knowledge and mis-transcription are: writing "Shaiban bin Farukh" as "Shaiban bin Farkh" (Note 1) in both the original text's chain (*isnad*) and its translation. God knows how many times this name appears in *Sahih Muslim*, *Sunan Abi Dawud*, and *Sunan Nasa'i*; if they had read these books, such a mistake would not have occurred. "Allahumma ashdud wat'ataka 'ala Mudar" occurs in two places; in both places, "wat'ataka" was written with a *hamza* (Note 2) instead of a *taa*. And for the tribe of "Qarah", a word which also appeared in two places, they clearly wrote it as "Farah" (Note 3) with the letter *faa* instead of *qaaf*. And the most amusing subtle point of all is that a supplication (*munajat*) is narrated from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him):

Arabic Supplication	**Urdu Translation**
O Allah! None can withhold what You have expanded, and none can expand what You have withheld. None can guide whom You have sent astray, and none can send astray whom You have guided. None can give what You have prevented, and none can prevent what You have given. None can bring near what You have distanced, and none can distance what You have brought near.	O Allah! No one can gather what You have spread, and no one can open what You have closed. No one can mislead the one whom You have guided, and no one can guide the one whom You have misled. No one can stop what You have bestowed, and no one can bestow what You have stopped. No one can bring close what You have distanced, and no one can distance what You have brought close. (T)

You write it as: *Allahumma la qabidha lima basta wa ya basit lima qabadta*. Errors made by people of knowledge are not of this kind; they didn't even understand that if it were like that, it would be *ya qabidhan lima basta wa ya basitan lima qabadta* with the accusative case (*nasb*), not with *dammah* (u-vowel), because due to the presence of an object (*ma'mul*), the word becomes semi-possessive (*shibh-e-mudaf*) and is no longer a single isolated word, thus making the accusative case mandatory, like saying "*ya tali'an jabalan*" (O climber of a mountain) and "*ya khayran min Zaid*" (O one better

than Zaid). And this Hadith which was quoted, in which this supplication is mentioned...

Note 1: i.e., Chick. **Note 2:** i.e., Low ground. **Note 3:** i.e., Cowherd.

^1 *Musnad al-Imam Ahmad bin Hanbal*, Hadith of Abdullah al-Tharqi, published by Dar al-Fikr Beirut, 3/424; *Ad-Durr al-Manthur* under the verse "wa lakinna Allaha habbaba ilaykum al-iman", published by Manshurat Maktaba Ayatollah al-Uzma Qom Iran, 2/89; *Kanz al-Ummal*, Battle of Uhud, Hadith 30074, published by Mu'assasat al-Risala, Maktabat al-Turath al-Islami Beirut, 11/433.

उन्होंने "क़िना रब्बना अज़ाब-अन-नार" को एक आयत बना दिया, जबकि महान कुरान में "क़िना" के बाद "रब्बना" शब्द कहीं भी नहीं है। "मिन अशद-दिन-नवाज़िल" से "मिन" हटाकर उन्होंने प्लेग को "अशद-उल-नाज़िलह" कह दिया, इस प्रकार अपने ही पैरों पर कुल्हाड़ी मार ली। "अल-अशबाह" के पाठ में उन्होंने सत्तर (सब'ईन) को नब्बे (तिस'ईन) बना दिया। लेकिन ज्ञान के(अभाव के) और लिप्यंतरण की गलतियों के दो और भी बड़े प्रदर्शन ये हैं: मूल पाठ की सनद और उसके अनुवाद दोनों में "शैबान बिन फर्रुख" को "शैबान बिन फर्ख" (नोट 1) लिखा। ईश्वर जाने यह नाम सहीह मुस्लिम, सुनन अबी दाऊद और सुनन नसाई में कितनी जगहों पर आया है; अगर उन्होंने ये किताबें पढ़ी होतीं, तो ऐसी गलती न होती। "अल्लाहुम्मा अश्दुद वत-अतका अला मुदर" दो जगहों पर आया है; दोनों जगहों पर "वत-अतका" में ता के बजाय हमज़ा (नोट 2) लिखा गया। और "क़ारा" कबीले को, जो शब्द भी दो जगहों पर आया था, दोनों जगहों पर साफ़ तौर पर क़ाफ़ के बजाय फ़ा के साथ "फ़ारा" (नोट 3) लिखा। और इन सबमें सबसे अंतिम और मज़ेदार बात यह है कि पवित्र पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) से एक मुनाजात (प्रार्थना) वर्णित है:

अरबी मुनाजात	**हिंदी अनुवाद**
अल्लाहुम्मा ला क़ाबिज़ा लिमा बसत्ता वला बासिता लिमा क़बज़्ता वला हादिया लिमा अज़लल्ता वला मुज़िल्ला लिमन हदयता, वला मु'तिया लिमा मन'अता वला मानि'अ लिमा अ'तयता, वला मुक़र्रिबा लिमा बा'अदता वला मुबा'इदा लिमा क़र्रबता।	हे अल्लाह! जिसे तूने फैला दिया उसे कोई समेटने वाला नहीं, और जिसे तूने बंद कर दिया उसे कोई खोलने वाला नहीं। और जिसे तूने हिदायत दी उसे कोई गुमराह करने वाला नहीं और जिसे तूने गुमराह किया उसे हिदायत देने वाला कोई नहीं। और जो तूने अता किया उसे कोई रोकने वाला नहीं, और जिसे तूने रोक लिया उसे कोई अता करने वाला नहीं। और जिसे तूने दूर कर दिया उसे करीब करने वाला कोई नहीं, और जिसे तूने करीब किया उसे दूर करने वाला कोई नहीं। (त)

आप इसे लिखते हैं: अल्लाहुम्मा ला क़ाबिज़ा लिमा बसत्ता वया बासित लिमा क़बज़्ता। विद्वानों की गलतियाँ इस तरह की नहीं होतीं; उन्होंने इतना भी नहीं समझा कि अगर ऐसा होता तो यह नसब (ज़बर) के साथ या क़ाबिज़न लिमा बसत्ता वया बासितन लिमा क़बज़्ता होता, न कि ज़म्म (पेश) के

साथ, क्योंकि म'मुल (कर्म) के कारण शब्द शिब-ए-मुज़ाफ़ होकर अकेला नहीं रहा और नसब अनिवार्य हो गया, जैसे आपका कहना "या तालि'अन जबलन" (हे पहाड़ पर चढ़ने वाले) और "या खैरन मिन ज़ैद" (हे ज़ैद से बेहतर)। और यह जो हदीस उद्धृत की गई है जिसमें यह मुनाजात वर्णित है...

नोट 1: यानी चूज़ा। **नोट 2:** यानी ढलान। **नोट 3:** यानी चरवाहा।

^1 मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, हदीस अब्दुल्लाह अल-थर्की, प्रकाशक दार अल-फ़िक्र बेरूत, 3/424; दुर्र अल-मंसूर आयत "व लाकिन्ना अल्लाहा हब्बबा इलैकमुम अल-ईमान" के अंतर्गत, प्रकाशक मन्शुरात मकतबा आयतुल्लाह अल-उज़मा क़ोम ईरान, 2/89; कंज़ अल-उम्माल, उहुद की जंग, हदीस 30074, प्रकाशक मुअस्सत अल-रिसाला, मकतबत अल-तुराथ अल-इस्लामी बेरूत, 11/433।

पृष्ठ 513/721

"قنا ربنا عذاب النار" کو آیت بنادیا حالانکہ قرآن عظیم میں قنا کے بعد لفظ ربنا کہیں نہیں، من اشد النوازل سے من اڑا کر طاعون کو "اشد النازلة" کہا اور اپنے ہی پاؤں پر تیشہ مارا عبارت اشباہ میں سبعین کو تسعین بنایا مگر زیادہ اظہار علم کو تصحیفین یہ ہیں شیبان بن فروخ کو اصل عبارت سند اور ترجمہ دونوں میں شیبان بن فرخ عہ ۱ لکھا یہ نام صحیح مسلم و سنن ابی داؤد و سنن نسائی میں خدا جانے کتنی جگہ آیا ہے اگر یہ کتابیں پڑھی ہوتیں تو ایسی غلطی نہ ہوتی اللھم اشدد وطأتك علی مضر دو جگہ آیا دونوں جگہ وطائک ہمزہ عہ ۲ بجائے تا بنایا، اور قبیلہ قارہ کو کہ یہ لفظ بھی دو جگہ وارد ہوا تھا دونوں جگہ صاف فارہ عہ ۳ بحرف فا بجائے قاف تحریر کیا۔ اور سب میں اخیر کا لطیفہ یہ کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے مناجات مروی ہے:

عربی مناجات	اردو ترجمہ
اللھم لا قابض لما بسطت ولا باسط لما قبضت ولا ھادی لما اضللت ولا مضل لمن ھدیت، ولا معطي لما منعت ولا مانع لما اعطیت، ولا مقرب لما باعدت ولا مباعد لما قربت ۱۔	اے اللہ! جس چیز کو تو نے کشادہ کیا اسے کوئی سمیٹنے والا نہیں، اور جسے تو نے بند کردیا اسے کوئی کھولنے والا نہیں اور جس کو تو نے ہدایت دی اسے کوئی کوئی گمراہ کرنے والا نہیں اور جس کو تو نے گمراہ کیا اسے ہدایت دینے والا کوئی نہیں، اور جو تو نے عطا کیا اسے کوئی روکنے والا نہیں، اور جو تو نے روک لیا اسے کوئی عطا کرنے والا نہیں، اور جس کو تو نے دور کردیا اس کو قریب کرنے والا کوئی نہیں، جس کو تو نے قریب کیا اسے دور کرنے والا کوئی نہیں۔ (ت)

آپ اسے لکھتے ہیں اللھم لا قابض لما بسطت ویا باسط لما قبضت۔ اہل علم کی غلطی اس طرح کی نہیں ہوتی، اتنا بھی نہ سمجھا کہ یوں ہوتا تو یا قابضاً لما بسطت ویا باسطاً لما قبضت نصب کے ساتھ ہوتا نہ بالضم کہ بوجہ حصول معمول کلمہ شبہ مضاف ہو کر مفرد نہ رہا اور نصب واجب ہوا کقولك یا طالعاً جبلا ویا خیرا من زید اور یہ جو حدیث نقل کی جس میں یہ مناجات مذکور ہوئی

عہ ۱: یعنی چوزہ ۱۲ (م) عہ ۲: یعنی نشیب ۱۲ (م) عہ ۳: یعنی پچھواہا ۱۲ (م)

1 مسند الامام احمد بن حنبل حدیث عبداللہ الترقی مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/ ۴۲۴، در منثور تحت آیت ولکن اللہ حب الیکم الایمان مطبوعہ منشورات مکتبہ آیتہ اللہ العظمیٰ قم ایران ۲/ ۸۹، کنزالعمال غزوہ احد حدیث ۳۰۰۷۴ مطبوعہ موسسۃ الرسالۃ مکتبۃ التراث الاسلامی بیروت ۱۱/ ۴۳۳

Critical scholars consider it highly objectionable, to the extent that Imam Dhahabi says: "I fear it might be fabricated." The Seal of Hadith Scholars, the glorious Imam Suyuti, quoting it in Jami' al-Jawami', writes under 'Errors in Translation' regarding past ignorances, explaining in multiple places that Zaid lacks the ability to understand simple Arabic and translate it correctly. I am not even skeptical of such translations where the translations of 'an yad'u li-qawm' (to pray for a people) and 'ala qawm' (against a people) are written as: "to pray for a people or to invoke a curse upon a people," or the translation of 'sanaduhu sahih' as "the chain of this hadith is very authentic," or the translation of "from Abu Malik Sa'd ibn Tariq al-Ashja'i" as "narrated by Malik Sa'id, son of Tariq al-Ashja'i." Subtle instances of wishful thinking in translations are those mentioned in ignorances 8, 9, 11, and 12, especially the last three. Among these is: "O Allah, save Walid bin Walid, Salama bin Hisham, Ayash bin Abi Rabi'ah, and the oppressed believers. And Ghafar, may Allah forgive them, and Aslam, may Allah keep them safe."

Its translation: "O Lord, grant deliverance to Walid, Salama, and Ayash, and to the weak believers. And may Allah forgive the tribe of Ghafar, and may Allah keep the tribe of Aslam safe, meaning from the evil of enemies. 'Ghafar ghafara Allahu laha' and 'Aslam salamaha Allahu' are two independent sentences, either declarative or supplicatory."

[Margin Note]: (Right Side): Ah: The apparent translation of 'salamaha Allahu' is 'Allah made peace with them.' This meaning is stated in Ash'at al-Lam'at. In Al-Surah, it says: 'musalamah' means 'musalahah' (making peace). In Al-Qamus, the meaning of 'saliman' is 'salihan'. In Taj al-'Arus, it says that the hadith 'Aslam salamaha Allahu' is derived from this. Its meaning is seeking peace and refraining from war. In Majma' al-Bihar, the meaning of 'Aslam salamaha Allahu' is seeking peace and refraining from war. 12 (T) (Left Side): It is included in Ash'at al-Lam'at and in Al-Surah that musalamah is musalahah. In Al-Qamus, saliman is salihan. In Taj al-'Arus, from it is the hadith 'Aslam salamaha Allahu', meaning peacefulness and abandonment of war. In Majma' al-Bihar, 'Aslam salamaha Allahu' is peacefulness and abandonment of war. 12 (M)

1. Sahih Bukhari, Chapter on the Supplication of the Prophet (PBUH), published by Qadeem Kutub Khana Karachi 1/136; 'Umdat al-Qari Sharh al-Bukhari, Chapter

on the Supplication of the Prophet (PBUH), Idarah al-Tiba'ah al-Muniriyyah Beirut 7/26.

आलोचक विद्वान इसे अत्यधिक आपत्तिजनक मानते हैं, यहाँ तक कि इमाम ज़हबी फ़रमाते हैं: "मुझे डर है कि यह कहीं मनगढ़ंत न हो।" हदीस विद्वानों की मुहर, महिमामयी इमाम सुयूती ने 'जामिउल जवामी' में इसे उद्धृत करते हुए 'अनुवाद की त्रुटियों' के अंतर्गत लिखा है, जहाँ पिछली अज्ञानताओं के वर्णन में कई स्थानों पर स्पष्ट किया गया कि ज़ैद में सरल अरबी समझने और उसका सही अनुवाद करने की क्षमता नहीं है। मुझे ऐसे अनुवादों पर भी संदेह नहीं है जहाँ 'अन यदउ लि-क़ौम' (किसी कौम के लिए दुआ करना) और 'अला क़ौम' (किसी कौम के खिलाफ बददुआ करना) का अनुवाद लिखा गया है: "किसी कौम के लिए दुआ करना या किसी कौम पर बददुआ करना," या 'सनदहु सहीह' का अनुवाद "इस हदीस की सनद बहुत सही है," या "अबू मालिक साद बिन तारिक अल-अशजई से" का अनुवाद "मलिक सईद बेटे तारिक अल-अशजई ने रिवायत की।" अनुवादों में सूक्ष्म भ्रम वे हैं जिनका वर्णन अज्ञानता संख्या 8, 9, 11 और 12 में आ चुका है, विशेष रूप से अंतिम तीन। इसी श्रेणी में है: "ऐ अल्लाह, वलीद बिन वलीद, सलमा बिन हिशाम, अयाश बिन अबी रबीअह और कमज़ोर मोमिनों को बचा ले। और गफ़ार (कबीला), अल्लाह उन्हें माफ करे, और असलम (कबीला), अल्लाह उन्हें सलामत रखे।"

इसका अनुवाद: "ऐ परवरदिगार! वलीद, सलमा और अयाश को और कमज़ोर मोमिनों को रिहाई दे। और कबीला-ए-गफ़ार को अल्लाह माफ़ करे और कबीला-ए-असलम को अल्लाह सलामत रखे, यानी दुश्मनों के शर से। 'ग़फ़ार गफ़रा अल्लाहु लहा' और 'असलम सालमहा अल्लाहु' दो स्वतंत्र वाक्य हैं, जो कि खबरिया (सूचनात्मक) या दुआइया (प्रार्थनापूर्ण) हैं।"

[हाशिया (ऐन)]: (दाएँ: ऐ: 'सालमहा अल्लाहु' का स्पष्ट अनुवाद 'अल्लाह ने उनसे संधि की' है। इसी अर्थ को 'अशअतुल लमआत' में बयान किया गया है। 'असराहु' में है: मुसालमा, मुसाल्हा (संधि) को कहते हैं। 'क़ामूस' में है: सालिमन का अर्थ सालिहन है। 'ताजुल अरूस' में है कि इसी से हदीस 'असलम सालमहा अल्लाहु' है। इसका अर्थ संधि चाहना और युद्ध न करना है। 'मजमाउल बिहार' में है: 'असलम सालमहा अल्लाहु' का अर्थ संधि चाहना और युद्ध न करना है। 12 (त) (बाएँ: अलैहि दर्ज फ़ी अशअतुल लमआत व फ़ी अस्सराहि मुसालमतुन मुसाल्हतुन व फ़ी अल-क़ामूस सालिमन सालिहन व फ़ी ताजुल अरूस व मिन्हु अल-हदीसु असलम सालमहा अल्लाहु व हुवा मिन अल-

मुसालमति व तर्कुल हर्बी व फ़ी मजमअुल बिहार असलम सालमहा अल्लाहु हुवा अल-मुसालमतु व तर्कुल हर्बी। 12 (म)

1. सहीह बुखारी, अध्याय: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की दुआ, प्रकाशित: क़दीम कुतुब ख़ाना कराची 1/136; उम्दतुल क़ारी शरह बुखारी, अध्याय: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की दुआ, इदारातुत तिबाअतुल मुनीरिया बेरूत 7/26.

पृष्ठ 514 का 721

علمائے ناقدین اسے سخت منکر بتاتے ہیں، یہاں تک کہ امام ذہبی فرماتے ہیں: اخاف ان لایکون موضوعاً میں ڈرتا ہوں کہیں موضوع نہ ہو۔ خاتم الحفاظ امام جلیل سیوطی جمع الجوامع میں اسے نقل کرکے لکھتے ہیں 'اغلاطِ ترجمہ' گزری جہالتوں کے بیان میں، متعدد جگہ واضح ہوا کہ زید کو سیدھی سادی عربی سمجھنے اور اس کا ٹھیک ترجمہ کر لینے کی استعداد نہیں اور میں ایسے ترجموں کا شاکی بھی نہیں کہ ان یدعو لقوم اور علیٰ قوم کے ترجمے میں لکھا: "واسطے دعا کرنے کے کسی قوم کے لئے یا اوپر بددعا کرنے کے کسی قوم پر" یا "سندہ صحیح" کا ترجمہ "سند اس حدیث کی بہت صحیح ہے" یا "عن ابی مالک سعد بن طارق الاشجعی" کا ترجمہ "روایت کی مالک سعید بیٹے طارق اشجعی نے"، لطیف خوش فہمیوں کے ترجمے وہ ہیں جن کا بیان جہالات ۸، ۹ و ۱۱ و ۱۲ میں گزرا علی الخصوص ثلثہ اخیر ہ، اور اسی قبیل سے ہے: اللھم انج الولید بن الولید وسلمۃ بن ھشام وعیاش بن ابی ربیعۃ و المستضعفین من المؤمنین وغفار غفر اللہ لھا واسلم سالمہا اللہ عہ 1

کا ترجمہ "اے پروردگار خلاصی بخش ولید اور مسلمہ اور عیاش کو اور ناتواں مومنوں کو اور قبیلہ غفار کو مغفرت کرے اللہ ان کی اور قبیلہ اسلم کو سلامت رکھے اللہ ان کو یعنی شر سے اعدا کے غفار غفر اللہ لھا واسلم سالمہا اللہ "دو مستقل جملے جدا گانہ خبریہ یا دعائیہ ہیں۔

[حاشیہ]: (دائیں کالم): عہ: سالمھا اللہ کا ظاہر ترجمہ اللہ نے اُن سے صلح کی، اسی معنی کو اشعۃ اللمعات میں بیان کیا، اور صراح میں ہے مسالمۃ، مصالحۃ کو کہتے ہیں اور قاموس میں ہے سالماً کا معنی صالحاً ہے اور تاج العروس میں ہے کہ اسی سے حدیث اسلم سالمھا اللہ ہے۔ اس کا معنی صلح جوئی اور جنگ نہ کرنا ہے اور مجمع البحار میں ہے اسلم سالمھا اللہ کا معنی صلح جوئی اور

جنگ نہ کرنا ہے۔ ۱۲(ت) (بائیں کالم): علیه درج في اشعة اللمعات وفي الصراح مسالمة مصالحة وفی القاموس سالماً صالحاً وفي تاج العروس ومنه الحديث اسلم سالمها الله وهو من المسالبة وترك الحرب وفی مجمع البحار اسلم سالمها الله هو المسالمة وترك الحرب ۱۲(م)

1 صحیح بخاری باب دعاء النبی صلی الله علیہ وسلم مطبوعہ قدیم کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۳۶، عمدة القاری شرح بخاری باب دعاء النبی صلی الله علیہ وسلم ادارة الطباعة المنیریہ بیروت ۷ / ۲۶

Fatawa Razawiyya Volume 8

I say: The first possibility is preferable in my view because the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Aslam, Allah has granted them safety; and Ghifar, Allah has forgiven them. Behold! By Allah, I did not say this myself, but Allah has said it." This was narrated by Imam Muslim from Abu Hurayra (may Allah be pleased with him), by Imam Ahmad and al-Tabarani in al-Kabir, by Imam al-Hakim from Salama ibn al-Akwa', by Abu Bakr ibn Abi Shayba from Khafaf ibn Iyma' al-Ghifari, and by Abu Ya'la al-Mawsili from Abu Barza al-Aslami (may Allah be pleased with them). (T)

The author of "Necessary Question," out of ignorance, considered 'Ghifar and Aslam' as conjoined to 'Walid' and included under the command 'anj' (save). As if these tribes of the Helpers were also captured in the hands of the disbelievers, like Walid, Salama, Ayyash, and the weak believers (may Allah be pleased with them all), and prayer for the salvation of all of them was being made. However, this hadith is distinct from that one. In Sahih Bukhari, in the Chapter on Prayer, only the first hadith is narrated without the mention of Ghifar and Aslam, while in the Chapter on Seeking Rain (Istisqa), it is narrated along with them, clearly indicating the distinction.

Where it is stated, narrated from Abu Hurayra (may Allah be pleased with him), that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) raised his head from the last rak'ah, he would say: "O Allah, save Ayyash ibn Abi Rabi'ah; O Allah, save Salama ibn Hisham; O Allah, save al-Walid ibn al-Walid; O Allah, save the weak among the believers; O Allah, intensify Your grip upon Mudar, O..."

---

1. Sahih Muslim, Chapter on the Virtues of Ghifar and Aslam etc., published by Nur Muhammad Ash-ul-Matabi', Karachi, 12/306. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Salama bin al-Akwa', published by Dar al-Fikr, Beirut, 4/48.

फ़तावा रज़विया जिल्द 8

अक़ूल: पहला विकल्प मेरे नज़दीक बेहतर है क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: 'असलम' वालों को अल्लाह ने सलामती अता की और 'ग़िफ़ार' वालों को अल्लाह ने माफ़ कर दिया। ख़बरदार! ख़ुदा की क़सम मैंने ये बात अपनी तरफ़ से नहीं कही, बल्कि अल्लाह तआला ने फ़रमाई है। इसे इमाम मुस्लिम ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, इमाम अहमद और तबरानी ने 'कबीर' में, इमाम हाकिम ने सलमा बिन अकवा से, अबू बक्र बिन अबी शैबा ने ख़फ़ाफ़ इब्न एमा अल-ग़िफ़ारी से और अबू याला मौसिली ने अबू बरज़ा अस़लमी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। (त)

मुसन्निफ़ (लेखक) "ज़रूरी सवाल" ने अपनी नादानी से 'ग़िफ़ार व असलम' को 'वलीद' पर मअतूफ़ (जुड़ा हुआ) और 'अंज' (बचा ले) के तहत समझा, गोया ये अंसार के क़बीले भी वलीद, सलमा, अयाश और कमज़ोर मोमिनों (रज़ियल्लाहु अन्हु अजमईन) की तरह कुफ़्फ़ार के क़ब्ज़े में गिरफ़्तार थे और उन सबकी निजात के लिए दुआ की जाती थी। हालांकि ये हदीस उस हदीस से अलग है। सहीह बुख़ारी शरीफ़ के नमाज़ वाले अध्याय में 'ग़िफ़ार व असलम' के ज़िक्र के बिना सिर्फ़ पहली हदीस रिवायत की गई है, और इस्तिसक़ा (बारिश की दुआ) वाले अध्याय में इसे उनके साथ रिवायत करके साफ़ फ़र्क़ बता दिया है।

जहाँ फ़रमाया, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरवी है कि जब हुज़ूर (अलैहिस्सलात वस्सलाम) आख़िरी रकत से सर उठाते तो कहते: "ऐ अल्लाह! अयाश बिन अबी रबीअ को नजात दे; ऐ अल्लाह! सलमा बिन हिशाम को नजात दे; ऐ अल्लाह! वलीद बिन वलीद को नजात दे; ऐ अल्लाह! मोमिनों में से कमज़ोरों को नजात दे; ऐ अल्लाह! मुज़र (क़बीले) पर अपनी पकड़ सख़्त कर दे, ऐ..."

---

1. सहीह मुस्लिम, ग़िफ़ार व असलम की फ़ज़ीलत का बाब आदि, मतबूआ नूर मुहम्मद असहुल मताबे कराची, 12/306; मुसनद अहमद बिन हंबल, सलमा बिन अल-अकवा की हदीस, मतबूआ दारुल फ़िक्र बेरूत, 4/48।

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

اقول: والاول عندی اولی لقول رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اسلم سالمھا اللہ وغفار غفر اللہ لھا اما واللہ ما انا قلتہ ولکن اللہ ۱ قالہ رواہ مسلم عن ابی ھریرۃ واحمد والطبرانی فی الکبیر والحاکم عن سلمۃ بن الاکوع وابوبکر بن ابی شیبۃ عن خفاف بن ایماء الغفاری وابویعلی الموصلی عن ابی برزۃ الاسلمی رضی اللہ تعالٰی عنھم۔ اقول: میرے نزدیک پہلا احتمال اولی ہے کیونکہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا : اسلم سے اللہ تعالٰی نے مغفرت فرمائی ، خبردار! خدا کی قسم میں نے یہ بات خود نہیں کی لیکن اللہ تعالٰی نے فرمائی ہے۔ اس کو امام مسلم نے ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے اور امام احمد نے اور طبرانی نے کبیر میں اور امام حاکم نے سلمہ بن اکوع اور ابوبکر بن ابی شیبہ نے خفاف ابن ایماء غفاری سے اور ابویعلی موصلی نے ابوبرزہ اسلمی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت)

مصنف "ضروری سوال" نے اپنی نادانی سے غفار واسلم کو ولید پر معطوف اور انج کے نیچے داخل سمجھا گویا یہ قبائل انصار بھی مثل ولید و سلمہ و عیاش و ضعفائے مومنین رضی اللہ تعالٰی عنہ اجمعین دست کفار میں گرفتار تھے ان سب کی نجات کے لئے دعا فرمائی جاتی تھی حالانکہ یہ حدیث اس حدیث سے جدا ہے صحیح بخاری شریف صفحہ الصلوۃ میں بے ذکر غفار واسلم صرف حدیث اول روایت فرمائی اور استسقا میں کہ اسے اس کے ساتھ روایت کیا صاف فصل بتا دیا

حیث قال عن ابی ھریرۃ ان النبی صلی اللہ اللہ تعالٰی علیہ وسلم کان اذا رفع رأسہ من الرکعۃ الآخرۃ یقول اللھم انج عیاش بن ابی ربیعہ اللھم انج سلمۃ بن ھشام اللھم انج الولید بن الولید اللھم انج المستضعفین من المؤمنین اللھم اشدد وطأتک علی مضر جہاں فرمایا ، ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ جب حضور علیہ الصلوۃ والسلام آخری رکعت سے سر اٹھاتے تو یہ کہتے اے

اللہ ! نجات دے عیاش بن ابی ربیعہ کو، اے اللہ ! نجات دے سلمہ بن ہشام کو، اے اللہ نجات دے ولید بن ولید کو، اے اللہ ! نجات دے مومنین میں سے ضعیفوں کو، اے اللہ ! تو اپنی سخت گرفت فرما مضر پر ، اے

---

۱ صحیح مسلم باب من فضائل غفار واسلم الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱۲/ ۳۰۶، مسند احمد بن حنبل حدیث سلمہ بن الاکوع مطبوعہ دارالفکر بیروت ۴/ ۴۸

Fatawa Rizwia, Volume 7

[Arabic Box]: O Allah, make them years like the years of [the famine of] Joseph. And the Prophet (may Allah the Exalted bless him and grant him peace) said: As for Ghifar, Allah has forgiven them, and as for Aslam, Allah the Exalted has granted them safety. [Urdu Box]: O Allah! Impose famine upon them just as famine was imposed during the time of Joseph (peace be upon him). And the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) said: Allah the Exalted has granted forgiveness for the [tribe of] Ghifar, and Allah the Exalted has made peace with the [tribe of] Aslam. (T)

It is stated in Fath al-Bari, 'Umdat al-Qari, and Irshad al-Sari, the commentaries of Sahih Bukhari:

[Arabic Box]: Regarding his saying 'And the Prophet (may Allah the Exalted bless him and grant him peace)...' etc. This is a Hadith which they recorded with (Bukhari) with the mentioned chain of narration as if he heard it thus. So he presented it as he heard it. Al-Ayni added: 'And indeed Ahmad has recorded it as Bukhari recorded it.' [Urdu Box]: Regarding his saying 'Indeed the Prophet (may Allah the Exalted bless him and grant him peace)...' etc. (This is a second Hadith and it is narrated by Bukhari from the aforementioned chain of narration; it is as if they included it after hearing it in this way. And Al-Ayni wrote this further that Imam Ahmad also recorded it just as Imam Bukhari recorded it). (T)

A sensible person did not even see that in the narration, 'Ghifar' is nominative, not accusative, so how is a conjunction on 'Walid' possible? The errors in the narration of "Zaroori Sawal" (Necessary Question), where the incident of Bir Ma'una was mentioned by him personally, were filled with baseless errors. The summary of the text is: One Amir, son of Malik, brought two horses and two camels as a gift to the Prophet of God (may Allah the Exalted bless him and grant him peace). The Prophet said, 'We do not accept the gift of a disbeliever.' He did not bring Islam, but he did not refuse either and said, 'O Beloved of Allah! There is a nation behind me; if you send a few companions with me, it is hoped that they all become Muslims.' The Holy Prophet (may Allah the Exalted bless him and grant him peace) sent seventy or forty young men from the Ansar, all of whom were memorizers of the Holy Quran, with Amir, and a guide also accompanied them.

Note: Not all were Ansar; some were Muhajirs. It is mentioned in Al-Khamis: Most of them were from the Ansar and four from the Muhajireen. (In them, most were Ansar and four were Muhajirs. T) (Continued on the next page)

1. Sahih Bukhari, Chapters of Istisqa, Chapter: Supplication of the Prophet (PBUH) etc., published by Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/136.
2. 'Umdat al-Qari, Commentary of Bukhari, Chapters of Istisqa, Chapter: Supplication of the Prophet (PBUH) etc., published by Idarat al-Tiba'at al-Muniriya Beirut, 7/26; Fath al-Bari, Chapters of Istisqa, Chapter: Supplication of the Prophet (PBUH) etc., Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/410; Irshad al-Sari, Chapters of Istisqa, Chapter: Supplication of the Prophet (PBUH) etc., Dar al-Kitab al-Arabiya Beirut, 2/336.
3. Tarikh al-Khamis, Expedition of al-Mundhir to Bir Ma'una, published by Mu'assasa Sha'ban Beirut, 1/452.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[अरबी बॉक्स]: ऐ अल्लाह, इन वर्षों को युसूफ (अलैहिस्सलाम) के वर्षों [सूखे] की तरह बना दे। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: गिफार को अल्लाह ने क्षमा कर दिया, और असलम को अल्लाह तआला ने सलामती प्रदान की। [उर्दू बॉक्स]: ऐ अल्लाह! इन पर वैसा ही अकाल थोप दे जैसा युसूफ अलैहिस्सलाम के समय में अकाल पड़ा था, और हुज़ूर अलैहिस्सलातो वस्सलाम ने फरमाया: गिफार के लिए अल्लाह तआला ने मग़फ़िरत (क्षमा) फरमाई है और असलम से अल्लाह तआला ने सुलह (शांति) फरमाई है। (त)

'फत्ह अल-बारी', 'उमदतुल क़ारी' और 'इरशाद अल-सारी' (सहीह बुखारी की व्याख्याओं) में है:

[अरबी बॉक्स]: उनका कथन 'और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम)...' आदि, यह बुखारी के पास उल्लेखित सनद के साथ रिवायत है, मानो उन्होंने इसे इसी तरह सुना था। इसलिए उन्होंने इसे वैसे ही पेश किया जैसे सुना था। अल-ऐनी ने कहा: 'और वाकई अहमद ने इसे वैसे ही रिवायत किया है जैसे बुखारी ने।' [उर्दू बॉक्स]: उनका कथन 'बेशक नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम...' आदि। (यह दूसरी हदीस है और यह बुखारी के पास उल्लेखित सनद से ही रिवायत है, मानो उन्होंने इसी तरह सुनकर शामिल कर लिया। और ऐनी ने यह बात ज़्यादा लिखी कि इसे इमाम अहमद ने भी तखरीज किया (दर्ज किया) जिस तरह इसे इमाम बुखारी ने तखरीज किया)। (त)

किसी समझदार ने यह भी नहीं देखा कि रिवायत में 'गिफार' मरफ़ू(Nominative) है, मंसूब (Accusative) नहीं। 'वलीद' पर अत्फ (Conjunction) कैसे संभव है? रिवायत "ज़रूरी सवाल" में बईर-ए-मऊना की घटना का ज़िक्र उन्होंने खुद किया, जिसे आधारहीन ग़लतियों से भर दिया। इबारत का सारांश यह है: एक आमिर बिन मालिक, दो घोड़े और दो ऊँट अल्लाह के पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास तोहफे के रूप में लाया। हुज़ूर ने फरमाया, 'हम किसी काफिर का तोहफा स्वीकार नहीं करते।' वह इस्लाम तो नहीं लाया लेकिन इनकार भी नहीं किया और बोला, 'ऐ हबीब-ए-खुदा! मेरे पीछे एक कौम है, आप कुछ सहाबा को मेरे साथ भेजें तो उम्मीद है कि वे सब मुसलमान हो जाएंगे।' हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने सत्तर या चालीस जवान अंसार से, जो सब के सब कुरआन मजीद के हाफ़िज़ थे, आमिर के साथ भेज दिए और एक राहगीर (गाइड) भी उनके साथ हो गया।

नोट: वे सभी अंसार नहीं थे; कुछ मुहाजिर थे। 'अल-खमीस' में है: उनमें से अधिकांश अंसार से थे और चार मुहाजिरीन में से थे। (उनमें अधिकांश अंसार थे और चार मुहाजरीन। त) (शेष अगले पृष्ठ पर)

1. सहीह बुखारी, अबवाबुल इस्तइस्का, बाब: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की दुआ आदि, प्रकाशित: कदीमी कुतुब खाना कराची 1/136
2. 'उमदतुल क़ारी शरह बुखारी, अबवाबुल इस्तइस्का, बाब: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की दुआ आदि, प्रकाशित: इदारा-तुल-तिबाअत अल-मुनीरिया बेरूत 7/26; फत्ह अल-बारी, अबवाबुल इस्तइस्का, बाब: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की दुआ आदि, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत 2/410; इरशाद अल-सारी, अबवाबुल इस्तइस्का, बाब: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की दुआ आदि, दार अल-किताब अल-अरबिया बेरूत 2/336
3. तारीख अल-खमीस, सरिय्यह अल-मुन्ज़िर इला बईर-ए-मऊना, प्रकाशित: मुअस्ससा शबान बेरूत 1/452।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[Arabic Box]: اللھم اجعلھا سنین کسنی یوسف وان النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم قال غفار غفر اللہ لھا واسلم سالمھا اللہ تعالی. [Urdu Box]: اللہ! ان پر قحط مسلط فرما جس طرح یوسف علیہ السلام کے زمانے میں قحط ہوا، اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: غفار کے لئے اللہ تعالٰی نے مغفرت فرمائی ہے اور اسلم سے اللہ تعالٰی نے صلح فرمائی ہے۔ (ت)

فتح الباری و عمدۃ القاری و ارشاد الساری شروح صحیح بخاری میں ہے:

[Arabic Box]: قولہ وان النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم الخ حدیث اخروہ عند (البخاری) بالاسناد المذکور کانہ سمعہ ھکذا فاورردہ کما سمعہ زاد العینی وقد اخرجہ احمد کما اخرجہ البخاری 2.
[Urdu Box]: قولہ ان النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم الخ (یہ دوسری حدیث ہے اور یہ بخاری کے ہاں مذکورہ سند سے ہی مروی ہے، گویا انہوں نے اسی طرح سن کر شامل کرلیا۔ اور عینی نے یہ بات زیادہ لکھی کہ اس کو امام احمد نے بھی تخریج کیا جس طرح اس کو امام بخاری نے تخریج کیا۔ (ت)

ذی ہوش نے یہ بھی نہ دیکھا کہ روایت میں غفار مرفوع ہے نہ منصوب نہ ولید پر عطف کیو نکر ممکن اغلاط روایت "ضروری سوال" میں واقعہ بئر معونہ بطور خود ذکر کیا جسے بے اصل اغلاط سے بھر دیا ، خلاصہ عبارت یہ ہے ایک عامر بیٹا مالک کا دو گھوڑے دو اونٹ پیغمبر خدا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے پاس ہدیہ لایا حضور نے فرمایا ہم کافر کا ہدیہ قبول نہیں کرتے ، وہ اسلام تو نہ لایا مگر انکار بھی نہ کیا اور بولا اے حبیب خدا! میرے پیچھے ایک قوم ہے آپ چند اصحاب ہمراہ دو تو امید کہ وہ سب مسلمان ہو جائیں، آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ستریا

چالیس جوان انصار سے جو سب کے سب قرآن مجید کے حافظ تھے عامر کے ہمراہ کر دیئے اور ایک راہبر بھی ہمراہ ہو لیا ان

عه: سب انصاری نہ تھے بعض مہاجر تھے خمیس میں ہے: کان اکثرھم من الانصار واربعة من المهاجرین 3 (ان میں اکثر انصار تھے اور چار مہاجرین۔ ت) (باقی اگلے صفحہ پر)

1 صحیح بخاری ابواب الاستسقاء باب دعاء النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۳۶ 2 عمدة القاری شرح بخاری ابواب الاستسقاء باب دعاء النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الخ مطبوعہ ادارة الطباعة المنیریة بیروت ۷/ ۲۶، فتح الباری ابواب الاستسقاء باب دعاء النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الخ دار المعرفہ بیروت ۲/ ۴۱۰، ارشاد الساری ابواب الاستسقاء باب دعاء النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الخ دار الکتاب العربیہ بیروت ۲/ ۳۳۶ 3 تاریخ الخمیس سریة المنذر الی بئر معونة مطبوعہ موسسہ شعبان بیروت ۱/ ۴۵۲

Fatawa Rizvia, Volume 7

...made Mundhir the leader and had a letter written in the name of ‘Amir bin Tufayl, handing it over to Mundhir. These companions reached near Bi’r Ma’una and stayed there. Then, they sent that letter to ‘Amir bin Tufayl through a person. When ‘Amir bin Tufayl read the letter, he became furious like a flame of fire and lunged forward to kill the person who delivered the letter. Then, with the help of all his allies and tribes, he killed those companions and took Mundhir captive alive. Regardless of this, firstly, ‘Amir bin Malik Abu Bara’ never said "O Beloved of God," as this specific phrase was Islamic.

Secondly: "joined along" suggests he went of his own accord, whereas the Hadith states that the Holy Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) himself sent Muttalib al-Sulami (may Allah be pleased with him) with them for guidance.

Arabic	Urdu
Tabarani extracted this via the route of Abdullah ibn Lahiya from Abu al-Aswad from Urwa, who said: "Then the Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) sent Mundhir bin ‘Amr al-Sa’idi and sent with him Muttalib al-Sulami to guide them on the path." The Hadith is mentioned in 'al-Isaba' under the biography of Muttalib[1].	Tabarani has narrated this through the chain of Abdullah bin Lahiya, who narrated from Abu al-Aswad, and he from Urwa. He said that the Prophet (peace and blessings be upon him) sent Mundhir bin ‘Amr al-Sa’idi and also sent Muttalib al-Aslami with him to show them the way, (al-Hadith). This is mentioned in Al-Isaba under the heading of Muttalib. (T)

Thirdly: The sacred command was not specifically in the name of ‘Amir bin Tufayl but was addressed to the chiefs of Najd and Bani ‘Amir. It is stated in ‘al-Khamis’: "And he wrote..."

(Remaining footnote from the previous page) It is in ‘Madarij’: "Most of them were Ansar and some were from the Muhajirin."[2] (Most of them were Ansar and some were Muhajirin. - T). It is also in ‘al-Khamis’:

Arabic	Urdu
"The mentioned reciters (Qurra’) were not all from the Ansar; rather, some of them were from the Muhajirin, such as ‘Amir bin Fuhayrah, the freed slave of Abu Bakr al-	The mentioned reciters were not all Ansar; rather, some were also Muhajirin, like ‘Amir bin Fuhayrah, the freed slave of Abu Bakr al-Siddiq, and Nafi‘ bin

Arabic	Urdu
Siddiq, and Nafi‘ bin Budayl bin Warqa al-Khuza‘i, and others (may Allah be pleased with them)."[3]	Budayl bin Warqa al-Khuza‘i, and others (may Allah be pleased with them) were Muhajirin. (T)

[1] Al-Isaba fi Tamyiz al-Sahaba, referencing al-Tabarani, biography of ‘Abd al-Muttalib al-Sulami, 8029, published by Dar Sader, Beirut, 3/425. [2] Madarij al-Nubuwwah, Sariya Bi’r Ma’una, published by Nuriya Razawiya, Sukkur, 2/123. [3] Tarikh al-Khamis, Sariya al-Mundhir bin ‘Amr to Bi’r Ma’una, published by Mu’assasat Shaban, Beirut, 1/452.

फ़तावा रिज़विया, खंड सात

...मुन्ज़िर को सरदार बनाया और आमिर बिन तुफ़ैल के नाम एक पत्र लिखवाकर मुन्ज़िर के हवाले कर दिया। ये सहाबा बिअर मऊना के करीब पहुँचकर वहीं रुक गए। फिर एक व्यक्ति के हाथ वह पत्र आमिर बिन तुफ़ैल के पास भेजा। जब आमिर बिन तुफ़ैल ने वह पत्र पढ़ा, तो वह आग की लौ की तरह भड़क उठा और झपटकर पत्र पहुँचाने वाले को मार डाला। फिर अपने सभी सहयोगियों और कबीलों की मदद से उन सहाबा को शहीद कर दिया और मुन्ज़िर को ज़िंदा कैद कर लिया। इस बात से अलग, पहली बात यह कि आमिर बिन मालिक अबू बरा ने कभी "ऐ अल्लाह के हबीब" नहीं कहा, क्योंकि यह विशेष शब्द इस्लामी था।

दूसरा: "साथ हो लिया" से ज़ाहिर होता है कि वह खुद साथ हो गए थे, जबकि हदीस में है कि स्वयं हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुत्तलिब सलमी (रज़ियल्लाहु अन्हु) को मार्गदर्शन के लिए उनके साथ भेजा था।

अरबी	**उर्दू**
तबरानी ने इसे अब्दुल्ला बिन लहिया के मार्ग से, अबू अल-असवद से, और उन्होंने उरवा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: "फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुन्ज़िर बिन अम्र अल-साइदी को भेजा और उनके साथ मुत्तलिब सलमी को भेजा ताकि वे उन्हें रास्ता दिखा सकें।" इस हदीस का ज़िक्र 'अल-इसाबा' में मुत्तलिब की जीवनी के अंतर्गत किया गया है।[1]	तबरानी ने इसकी तख़रीज अब्दुल्ला बिन लहीआ के तरीक़ से की, उन्होंने अबुल असवद से, उन्होंने उर्वा से रिवायत की, कहा कि फिर हुज़ूर अलैहिस सलातो वस्सलाम ने मुन्ज़िर बिन अम्र सादी को भेजा और उनके साथ मुत्तलिब अस्लमी को भी भेजा ताकि उनको रास्ता बतायें, अल-हदीस। इसे अल-इसाबा में मुत्तलिब के उनवान के तहत ज़िक्र किया। (त)

तीसरा: पवित्र आदेश विशेष रूप से आमिर बिन तुफ़ैल के नाम नहीं था, बल्कि नजद के रईसों और बनी आमिर के नाम था। 'अल-ख़मीस' में है: "और उन्होंने लिखा..."

(पिछले पृष्ठ का शेष हाशिये) 'मदारिज' में है: "उनमें से अधिकांश अंसार थे और कुछ मुहाजिरों में से थे।"[2] (उनमें से अधिकांश अंसार थे और कुछ मुहाजिर थे - त)। 'अल-ख़मीस' में भी है:

अरबी	उर्दू
"उल्लेखित कारी (क़ुर्रा) सभी अंसार नहीं थे, बल्कि उनमें से कुछ मुहाजिर थे, जैसे अबू बक्र सिद्दीक के आज़ाद किए हुए गुलाम आमिर बिन फ़ुहैरा, और नाफ़े बिन बुदैल बिन वरक़ा अल-ख़ुज़ाई और अन्य (रज़ियल्लाहु अन्हुम)।"[3]	मज़कूर तमाम क़ुर्रा अंसार न थे बल्कि कुछ मुहाजिर भी थे, जैसा कि आमिर बिन फ़ुहैरा मौला अबू बकर सिद्दीक़ और नाफ़े बिन बुदैल बिन वरक़ा खुज़ाई और वग़ैरहुमा रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम मुहाजिर थे। (त)

[1] अल-इसाबा फी तमीज़ अस-सहाबा, तबरानी के हवाले से, अब्दुल मुत्तलिब अल-सलमी की जीवनी, 8029, दार सादिर, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 3/425। [2] मदारिज अन-नुबुव्वह, सरैया बिअर मऊना, नूरिया रिज़विया, सुक्कुर द्वारा प्रकाशित, 2/123। [3] तारीख अल-ख़मीस, सरैया अल-मुन्ज़िर बिन अम्र से बिअर मऊना, मुअस्ससत शाबान, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/452।

پر منذر کو سردار کیا اور بنام عامر بن طفیل ایک خط لکھوا کر حوالہ منذر کے کر دیا، یہ صحابہ بئر معونہ کے قریب پہنچ کر وہیں قیام کیا پھر ایک شخص کے ہاتھ وہ خط عامر بن طفیل کے پاس بھجوا دیا، جب وہ خط عامر بن طفیل نے پڑھا آگ کا شعلہ بن گیا اور جھپٹ کر خط پہنچانے والے کو قتل کر ڈالا، پھر اپنے تمام حلیفوں اور قبیلوں کی کمک کے ساتھ ان صحابہ کو قتل کر ڈالا اور منذر کو زندہ قید کر لیا، قطع نظر اس سے اولاً عامر بن مالک ابوبراء نے "اے حبیب خدا" ہرگز نہ کہا کہ یہ خاص کلمہ اسلامی تھا۔

ثانیاً: "ہمراہ ہو لیا" سے ظاہر یہ کہ بطور خود ساتھ ہو لیا حالانکہ حدیث میں ہے خود حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے مطلب سلمی رضی اللہ تعالٰی عنہ کو رہبری کے لئے ہمراہ فرما دیا تھا۔

عربی

فقد اخرج الطبرانی من طریق عبداللہ ابن لھیعة عن ابی الاسود عن عروة قال ثم بعث النبی صلی اللہ تعالی علیه وسلم المنذر بن عمرو الساعدی وبعث معه المطلب السلمی لیدلھم علی الطریق. الحدیث ذکر في الاصابة فی ترجمة المطلب ۱۔

اردو

طبرانی نے اس کی تخریج عبد اللہ بن لہیعہ کے طریق سے انہوں نے ابوالاسود انہوں نے عروہ سے روایت کیا، کہا کہ پھر حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے منذر بن عمر و الساعدی کو بھیجا اور ان کے ساتھ مطلب اسلمی کو بھی بھیجا تاکہ ان کو راستہ بتائیں، الحدیث۔ اس کو الاصابہ میں مطلب کے عنوان کے تحت ذکر کیا۔ (ت)

ثالثاً فرمان اقدس خاص بنام عامر بن طفیل نہ تھا بلکہ رؤسائے نجد و بنی عامر کے نام تھا، خمیس میں ہے: وکتب

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) مدارج میں ہے: اکثر ایشاں انصار بودند و بعضے از مہاجراں ۲ (ان میں اکثر انصار تھے اور کچھ مہاجر تھے۔ت) نیز خمیس میں ہے:

عربی	اردو
لم یکن القراء المذکورون کلھم من الانصار بل کان بعضھم من المھاجرین مثل عامر بن فھیرۃ مولی ابی بکر الصدیق ونافع بن بدیل بن ورقاء الخزاعي وغیرھما رضی اللہ تعالی عنھم ۳۔	مذکور تمام قراء انصار نہ تھے بلکہ کچھ مہاجر بھی تھے، جیسا کہ عامر بن فہیرہ مولیٰ ابوبکر الصدیق اور نافع بن بدیل بن ورقاء خزاعی و غیر ہما رضی اللہ تعالیٰ عنہم مہاجر تھے۔ (ت)

۱۔ الاصابہ فی تمییز الصحابۃ بحوالہ الطبرانی ترجمہ عبدالمطلب السلمی ۸۰۲۹ مطبوعہ دار صادر بیروت ۳ / ۴۲۵ ۲۔ مدارج النبوۃ سریہ بئر معونہ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۲ / ۱۲۳ ۳۔ تاریخ الخمیس سریہ المنذر بن عمرو والی بئر معونہ مطبوعہ مؤسسۃ شعبان بیروت ۱ / ۴۵۲

Volume Seven Fatawa-e-Razvia

“He wrote a letter to the leaders of Najd and Bani Amir.” (And you wrote a letter to the leaders of Najd and Bani Amir. - T) It is stated in Madarij: “He wrote a letter to the leaders of Najd and Bani Amir.” Fourthly: If the meaning of 'Hafiz-e-Quran' is that they remembered some portion of the Holy Quran, then what was the special distinction of those Companions? This cannot be the reason for naming them 'Qurra' (Reciters). And if it means that all of the Great Quran revealed at that time was remembered by all of them, then there is no proof of this; rather, the reason for calling them 'Qurra' is that they were abundantly engaged in the study and recitation of the Holy Quran at night. In Sahih Bukhari [footnote 'f'] from Anas (may Allah be pleased with him) it says: "They would study the Quran together at night and offer prayers." (They used to read the Holy Quran and pray at night. - T) In Umdat al-Qari, Book of Jihad, Chapter of Help with Reinforcements, it is stated: "They were named so because of the frequency of their recitation." (They were called 'Qurra' because they used to read the Holy Quran extensively. - T) Fifthly: Amir bin Tufail's own tribe, Bani Amir, did not provide any help at all; rather, they clearly refused, saying that your uncle Amir bin Malik had already taken them under his protection, and we will never break his commitment. In Mawahib al-Ladaniyah it is mentioned:

He [Amir bin Tufail] called upon Bani Amir against them [the Muslims], but they did not respond to him, and they said:	**Amir bin Tufail called upon the Banu Amir tribe for help against the Muslims,**
We will not betray Abu Bara', for he has made a covenant and granted protection to them.	so they refused to help and said clearly, we will not break the treaty of your uncle Abu Bara' because he has made a treaty to give refuge to these Muslims. - T)

1 Tarikh al-Khamis, Sarriyah al-Mundhir bin 'Amr to Bi'r Ma'una, published by Mu'assasat Sha'ban, Beirut, 1/452 2 Madarij al-Nubuwwah, Sarriyah Bi'r Ma'una, published by Nuriya Razawiyya, Sukkur, 2/123 3 Sahih Bukhari, Book of Jihad, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/431; Sahih Bukhari, Book of al-Maghazi, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/582; Musnad Ahmad bin Hanbal, from the Musnad of Anas (may Allah be pleased with him), published by Dar al-Fikr, Beirut, 3/235 and 207; Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib, Sarriyah Bi'r Ma'una, published by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/75 4 'Umdat al-Qari Sharh Bukhari, Chapter of Help with Reinforcements, published by Idarat al-Tiba'at al-Muniriyyah, Beirut, 12/310 5

Mawahib al-Ladaniyyah, Sarriyah Bi'r Ma'una, published by al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/426 f: In Sahih Bukhari, this hadith is narrated in two places; in it, instead of 'yatadarsun', the word 'yakhtubun' is used. However, this hadith is present with these exact words in Sharh al-Zarqani; see the reference. — Nazir Ahmad Sa'idi.

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

“उन्होंने नज्द के सरदारों और बनी आमिर के नाम एक पत्र लिखा।” (और आपने नज्द के रईसों और बनी आमिर के नाम खत लिखा। - त) मदारिज में है: “नज्द और बनी आमिर के सरदारों को पत्र लिखा।” चौथा: यदि 'हाफ़िज़-ए-कुरान' का अर्थ यह है कि उन्हें कुरान मजीद का कुछ हिस्सा याद था, तो उन सहाबा की इसमें क्या विशेषता है, यह उन्हें 'कुर्रा' नाम देने का कारण नहीं हो सकता। और यदि यह अर्थ है कि उस समय तक जितना महान कुरान उतरा था, वह सब उन सबको याद था, तो इसका कोई प्रमाण नहीं है। बल्कि उन्हें 'कुर्रा' कहने का कारण यह है कि वे रात में कुरान मजीद के अध्ययन और पाठ में बहुत व्यस्त रहते थे। सहीह बुखारी (फ़) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है: "वे रात में कुरान का अध्ययन करते और नमाज़ पढ़ते थे।" (वे रात को कुरान मजीद और नमाज़ पढ़ते थे। - त) उम्दतुल क़ारी किताबुल जिहाद 'बाबल औन बिल-मदद' में है: "उनके अधिक पाठ करने के कारण उन्हें इस नाम से पुकारा गया।" (उन्हें कुर्रा इसलिए कहा गया क्योंकि वे बहुतायत से कुरान पाक पढ़ते थे। - त) पांचवां: आमिर बिन तुफैल के अपने खास कबीले बनी आमिर ने बिल्कुल भी मदद नहीं दी, बल्कि साफ़ इनकार कर दिया कि तुम्हारे चाचा आमिर बिन मालिक उन्हें अपनी पनाह में ले चुके हैं, हम उनके वचन को कभी नहीं तोड़ेंगे। मवाहिबुल लदुनिया में है:

उसने [आमिर बिन तुफैल] उनके खिलाफ बनी आमिर को पुकारा तो उन्होंने उसे जवाब नहीं दिया, और कहा:	**आमिर बिन तुफैल ने मुसलमानों के खिलाफ बनू आमिर कबीले को मदद के लिए आवाज़ दी,**
हम अबू बरा के साथ विश्वासघात नहीं करेंगे, जबकि उसने उनके लिए एक अनुबंध और सुरक्षा की संधि की है।	तो उन्होंने मदद से इनकार कर दिया और साफ़ कह दिया कि हम तुम्हारे चाचा अबू बरा का समझौता नहीं तोड़ेंगे क्योंकि उन्होंने इन मुसलमानों को पनाह देने का समझौता कर रखा है। - त)

१ तारीख़ अल-ख़मीस सरिय्या अल-मुन्ज़िर बिन अम्र इला बिर मऊना, प्रकाशक: मुअस्ससत शाबान, बेरूत १/४५२ २ मदारिजुन नुबुव्वह सरिय्या बिर मऊना, प्रकाशक: नूरिया रज़विया, सुक्कुर २/१२३ ३ सहीह बुखारी किताबुल जिहाद, प्रकाशक: कदीमी कुतुब खाना, कराची १/४३१, सहीह बुखारी किताबुल मगाज़ी, प्रकाशक: कदीमी कुतुब खाना, कराची २/५८२, मुस्नद अहमद बिन हंबल, मुस्नद अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से, प्रकाशक: दारुल फ़िक्र, बेरूत ३/२३५ और २०७। शरह अल-ज़रकानी

अलल मवाहिब, सरिय्या बिर मऊना, प्रकाशक: दारुल मारिफ़ा, बेरूत २/७५ ४ उम्दतुल क़ारी शरह बुखारी, बाबल औन बिल-मदद, प्रकाशक: इदारातुल तिबाअतुल मुनीरिया, बेरूत १२/३१० ५ मवाहिबुल लदुनिया सरिय्या बिर मऊना, प्रकाशक: अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत १/४२६ फ़: सहीह बुखारी में यह हदीस दो जगहों पर वर्णित है, उसमें 'यतदारसून' के स्थान पर 'यख़्तुबून' शब्द है। हालाँकि, इन्हीं शब्दों के साथ यह हदीस शरह अल-ज़रकानी में मौजूद है, संदर्भ देखें। — नज़ीर अहमद सईदी।

पृष्ठ 518/721

کتاباً الی رؤساء نجد وبنی عامر (اور آپ نے نجد کے رئیسوں اور بنی عامر کے نام خط لکھا۔ ت)

مدارج میں ہے: مکتوبے برؤسائے نجد و بنی عامر نوشت۔ رابعاً حافظ قرآن کے اگر یہ معنی کہ قرآن مجید سے کچھ یاد تھا تو اس میں ان صحابہ کی کیا خصوصیت، انہیں قرّاء نام رکھنے کی یہ وجہ نہیں ہوسکتی اور اگر یہ مراد کہ جس قدر قرآن عظیم اس وقت اترا وہ سب ان سب کو یاد تھا تو اس کا کوئی ثبوت نہیں بلکہ انہیں قرّاء کہنے کی وجہ یہ کہ شب کو درس و تلاوتِ قرآن مجید میں بکثرت مشغول رہتے۔ صحیح بخاری ف میں انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے: یتدارسون القرآن باللیل ویصلون (رات کو قرآن مجید اور نماز پڑھتے۔ ت) عمدۃ القاری کتاب الجہاد باب العون بالمدد میں ہے: سموابہ لکثرۃ قراءتھم (قرّاء اس لئے انہیں کہا گیا کہ کثرت سے قرآن پاک پڑھتے تھے۔ ت) خامساً عامر بن طفیل کے خاص اپنے قبیلہ بنی عامر نے ہرگز کمک نہ دی بلکہ صاف انکار کردیا کہ تیرا چچا عامر بن مالک انہیں اپنی پناہ میں لے چکا ہے ہم اس کا ذمہ ہرگز نہ توڑیں گے۔ مواہب لدنیہ میں ہے:

استصرخ علیھم بنی عامر فلم یجیبوہ، وقالوا

عامر بن طفیل نے مسلمانوں کے خلاف بنو عامر قبیلہ کو مدد کے لئے آواز دی پس انہوں نے مدد سے انکار کیا اور انہوں نے صاف کہہ دیا ہم

لن تخفر ابا براء ، وقد عقد لھم عقداً وجواراً۔

تیرے چچا ابوبراء کا معاہدہ نہیں توڑیں گے کیونکہ اس نے ان مسلمانوں کو پناہ دینے کا معاہدہ کر رکھا ہے ۔ت)

١ تاریخ لخمیس سریۃ المنذر بن عمر والی بئر معونہ مطبوعہ موسسۃ شعبان بیروت ١/ ٤٥٢ ٢ مدارج النبوۃ سریہ بئر معونہ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ٢/ ١٢٣ ٣ صحیح بخاری کتاب الجہاد مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ١/ ٤٣١، صحیح بخاری کتاب المغازی مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ٢/ ٥٨٢، مسند احمد بن حنبل از مسند انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ٣/ ٢٣٥ و ٢٠٧۔ شرح الزرقانی علی المواہب سریہ بئر معونہ مطبوعہ دارالمعرفۃ بیروت ٢/ ٧٥ ٤ عمدۃ القاری شرح بخاری باب العون بالمدد مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ١٢/ ٣١٠ ٥ مواہب لدنیہ سریہ بئر معونہ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ١/ ٤٢٦ ف: صحیح بخاری میں یہ حدیث دو جگہوں پر منقول ہے اس میں یتدارسون کی جگہ یخطبون کا لفظ ہے البتہ بعینہٖ انہی الفاظ کے ساتھ یہ حدیث شرح الزرقانی میں موجود ہے حوالہ ملاحظہ ہو۔ نذیراحمد سعیدی

جلد ہفتم (Volume Seven) / فتاویٰ رضویہ (Fatawa Ridawiyya)

In Seerat Ibn Hisham: استصرخ علیھم بنی عامر فابوا ان یجیبوہ الی ما دعاھم الیہ وقالوا لن نخفر الی آخر مامر - 1 Urdu: Amir bin Tufail called upon Banu Amir for his help against the Muslims, but they refused to help him and said, "We will not break your uncle's treaty," etc. (T)

In Al-Khamis: استصرخ عامر بن الطفیل بنی عامر علی المسلمین فامتنعوا وقالوا لا نخفر ذمة ابی براء عمك - 2 الخ۔ Urdu: Amir bin Tufail called upon Banu Amir to take action against the Muslims, but they refused and said, "We will not break the responsibility/ protection given by your uncle Abu Bara," etc. (T)

In Madarij, it is written: “Tamama Bani Amir refused to fight the Muslims” (All of Banu Amir refused to wage war against the Muslims. T)

Sixthly: Attributing the martyrdom of Haram bin Milhan (Allah be pleased with him), the bearer of the sacred command, to Amir bin Tufail is also contrary to research. Rather, his killer was a person who later embraced Islam, as narrated by Al-Tabarani from Thabit Al-Bunani from Anas bin Malik (Allah be pleased with him). (Tabarani narrated this from Thabit Bunani who narrated from Anas bin Malik. T). And the enemy of Allah, Amir bin Tufail, died as an infidel, as stated in Sahih al-Bukhari from Ishaq bin Abi Talhah from Anas bin Malik (Allah be pleased with him). (As narrated in Sahih Bukhari from Ishaq bin Abi Talhah from Anas bin Malik. T). In Sahih Bukhari Sharif it is written: جعل یحدثھم فاوماً الی رجل فآتاہ من خلفہ فطعنہ - 4 Urdu: That is, Haram (Allah be pleased with him) was delivering the sacred message to those disbelievers and talking to them when they signaled to someone, who came from behind and struck him with a spear. (T)

Grand Imam Hafiz Asqalani stated in Fath al-Bari: "I do not know the name of the man who stabbed him." I...

---

1. Seerat Ibn Hisham, Expedition of Bi'r Ma'una, published by Dar al-Fikr Beirut, 3/185
2. Tarikh al-Khamis, Expedition of al-Mundhir to Bi'r Ma'una, published by Mu'assasat Sha'ban Beirut, 1/452
3. Madarij-un-Nubuwwah, Expedition of Bi'r Ma'una, published by Nooria Rizvia Sukkur, 2/144
4. Sahih Bukhari, Battle of al-Raji', Ri'l and Dhakwan etc., published by Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/586

5. Fath al-Bari, Commentary on Sahih Bukhari, Battle of al-Raji', Ri'l and Dhakwan etc., published by Mustafa al-Babi Egypt, 8/391

जिल्द सातवीं (جلد ہفتم) / फतावा रज़विया (فتاویٰ رضویہ)

सीरत इब्ने हिशाम में है: استصرخ علیھم بنی عامر فابوا ان یجیبوہ الی ما دعاھ ماالیہ وقالوا لن نخفر الی آخر مامر - 1 उर्दू: आमिर बिन तुफैल ने मुसलमानों के खिलाफ बनू आमिर को अपनी मदद के लिए पुकारा तो उन्होंने उसकी मदद करने से इनकार कर दिया और कहा कि हम तेरे चाचा का मुआहदा (अनुबंध) नहीं तोड़ेंगे आदि। (त)

खमीस में है: استصرخ عامر بن الطفیل بنی عامر علی المسلمین فامتنعوا وقالوا لا نخفر ذمۃ ابی براء عمك - 2 الخ۔ उर्दू: आमिर बिन तुफैल ने बनू आमिर को मुसलमानों के खिलाफ कार्रवाई के लिए आवाज़ दी तो उन्होंने इनकार किया और कहा कि तेरे चाचा अबू बरा के ज़िम्मे (संरक्षण) को नहीं तोड़ेंगे आदि। (त)

मदारिज में है: "तमाम बनू आमिर ने मुसलमानों से जंग करने से इनकार कर दिया।" (तमाम बनू आमिर ने मुसलमानों से जंग करने से इनकार कर दिया। त)

छठा: मुकद्दस हुक्म के वाहक हराम बिन मल्हान रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की शहादत का श्रेय आमिर बिन तुफैल को देना भी शोध के खिलाफ है, बल्कि उनका कातिल वह शख्स था जो बाद में इस्लाम ले आया, जैसा कि तबरानी ने साबित अल-बनानी से, उन्होंने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया (इसे तबरानी ने साबित बनानी से, उन्होंने अनस बिन मालिक से रिवायत किया। त)। और अल्लाह का दुश्मन आमिर बिन तुफैल कुफ्र पर मरा, जैसा कि सहीह बुखारी में इसहाक बिन अबी तल्हा से, उन्होंने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया (जैसा कि सहीह बुखारी में इसहाक बिन अबी तल्हा से उन्होंने अनस बिन मालिक से रिवायत किया। त)। सहीह बुखारी शरीफ में है: جعل یحدثھم فاوماً الی رجل فآتاہ من خلفہ فطعنہ - 4 उर्दू: यानी हराम रज़ियल्लाहु तआला अन्हु उन काफिरों को मुकद्दस पैगाम पहुँचा रहे थे और उनसे बातें कर रहे थे कि उन्होंने किसी को इशारा किया, उसने पीछे से आकर नेज़ा मारा। (त)

इमाम हाफिज़ुश शान अस्कलानी ने फ़तह अल-बारी में फरमाया: "मैं उस आदमी का नाम नहीं जानता जिसने उन्हें नेज़ा मारा था।" मुझे...

---

1. सीरत इब्ने हिशाम, सरिय्या बिअरे मऊना, प्रकाशक दारुल फिक्र बेरुत, 3/185

2. तारीख़ुल खमीस, सरिय्या अल-मुन्ज़िर इला बिअरे मऊना, प्रकाशक मुअस्ससा शाबान बेरुत, 1/452
3. मदारिजुन नुबुव्वह, सरिय्या बिअरे मऊना, प्रकाशक नूरिया रिज़विया सुक्कुर, 2/144
4. सहीह बुखारी, गज़वा अर-रजीअ व रिअल व ज़कवान आदि, प्रकाशक कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/586
5. फ़तह अल-बारी शरह अल-बुखारी, गज़वा अर-रजीअ व रिअल व ज़कवान आदि, प्रकाशक मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 8/391

سیرت ابنِ ہشام میں ہے: استصرخ علیھم بنی عامر فابوا ان یجیبوہ الی ما دعاھم الیہ وقالوا لن نخفر الی آخر مامر - 1 عامر بن طفیل نے مسلمانوں کے خلاف بنو عامر کو اپنی مدد کے لئے پکارا تو انہوں نے اس کی مدد کرنے سے انکار کر دیا اور کہا کہ ہم تیرے چچا کا معاہدہ نہیں توڑیں گے الخ۔ (ت)

خمیں میں ہے: استصرخ عامر بن الطفیل بنی عامر علی المسلمین فامتنعوا وقالوا لا نخفر ذمة ابی براء عمك - 2 الخ۔ عامر بن طفیل نے بنو عامر کو مسلمانوں کے خلاف کاروائی کے لئے آواز دی تو انہوں نے انکار کیا اور کہا تیرے چچا ابو براء کے ذمہ کو نہیں توڑیں گے الخ۔ (ت)

مدارج میں ہے: تمامہ بنی عامر از جنگ مسلمانان ابا آوردند - 3 (تمام بنو عامر نے مسلمانوں سے جنگ کرنے سے انکار کردیا۔ ت)

سادساً: عامر بن طفیل کا حامل فرمان اقدس حرام بن ملحان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو شہید کرنا بھی خلافِ تحقیق ہے بلکہ ان کا قاتل اور شخص تھا کہ بعد کو اسلام لے آیا کما رواہ الطبرانی عن ثابت البنانی عن انس بن مالك رضی اللہ تعالیٰ عنہ (اس کو طبرانی نے ثابت بنانی سے انہوں نے انس بن مالک سے روایت کیا۔ ت) اور عد واللہ عامر بن طفیل کفر پر مرا کما فی صحیح البخاری عن اسحاق بن ابی طلحۃ عن انس بن مالك رضی اللہ تعالیٰ عنہ (جیسا کہ صحیح بخاری میں اسحق بن ابی طلحہ سے انہوں نے انس بن مالک سے روایت کیا۔ ت) صحیح بخاری شریف میں ہے: جعل یحدثھم فاوماً الی رجل فآتاہ من خلفہ فطعنہ - 4 یعنی حرام رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان کافروں کو پیامِ اقدس پہنچاتے اور ان سے باتیں فرما رہے تھے کہ انہوں نے کسی کو اشارہ کیا اس نے پیچھے سے آکر نیزہ مارا۔ (ت)

امام حافظ الشان عسقلانی نے فتح الباری میں فرمایا: لم اعرف اسم الرجل الذی طعنہ - 5 مجھے اس

---

1 سیرت ابن ہشام سریہ بئر معونہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/ ۱۸۵ 2 تاریخ الخمیس، سریہ المنذر الی بئر معونہ، مطبوعہ موسسۃ شعبان بیروت ۱/ ۴۵۲ 3 مدارج النبوۃ سریہ بئر معونہ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۲/ ۱۴۴ 4 صحیح بخاری غزوہ الرجیع و رعل و ذکوان الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۵۸۶ 5 فتح الباری شرح البخاری غزوہ الرجیع و رعل و ذکوان الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۸/ ۳۹۱

Fatawa Razawiya Volume 7

The name of the one who struck with the spear was not known. In Zarqani's commentary on Al-Mawahib, it is stated:

(Arabic Text) In Al-Tabarani, through Thabit from Anas, it is reported that the killer of Haram bin Milhan accepted Islam, and 'Amir bin al-Tufail died an infidel, as mentioned previously. End of quote from Al-Fath[1].	**It is narrated from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) through Thabit in Tabarani that the killer of Haram bin Milhan became a Muslim, while 'Amir bin al-Tufail died in disbelief, as previously noted from Fath al-Bari. End. (T)**

Seventh: Aside from all these points, there is a mistake in it stating that "when Amir read that letter, he became furious." Books of biography explicitly state that this wretched man did not even look at the noble decree. In Sirat Ibn Ishaq, Sirat Ibn Hisham, and Al-Mawahib al-Ladunniyyah, it is mentioned: "When it was brought to him, he did not look at the letter."[2] (When he received the letter from the Prophet, peace and blessings be upon him, he did not read it. - T)

Eighth: A severe and flagrant error is saying "they captured Mundhir alive," whereas Mundhir (may Allah be pleased with him) was martyred right in the middle of the battle. In Ma'alim al-Tanzil (F) it is stated:

(Arabic Text) Mundhir bin 'Amr and his companions, three individuals who were out searching for a lost animal, were killed, etc.[3]	**Mundhir bin 'Amr and his companions were martyred; only three survived who had gone looking for something lost, etc. (T)**

In Madarij, it is stated:

(Persian Text) All companions were martyred except Mundhir bin 'Amr. They said to him, "If you wish, we will grant you protection." He did not accept their protection and fought them until he was martyred.[4]	**All companions were martyred, but they said to Mundhir bin 'Amr, "If you want, we can give you safety," but he did not accept their safety and fought them until he was martyred. (T)**

In the Siyar of the three sons of Ishaq and Hisham, it says:

(Arabic Text) When they saw them, they took their swords and fought them until they were killed to the last of them, may Allah have mercy on them.	**When the disbelievers saw the Muslims, the disbelievers snatched the swords from them and then martyred them, but they...**

[1] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib, Sariyat Bi'r Ma'una, printed by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/612. [2] Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Sariyat Bi'r Ma'una, printed by al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/226; Tarikh al-Khamis, Sariyat Mundhir bin 'Amr to Bi'r Ma'una, printed by Mu'assasat Sha'ban, Beirut, 1/453. [3] Ma'alim al-Tanzil. [4] Madarij al-Nubuwwah, Sariyat Bi'r Ma'una, printed by Nuriyah Razawiyah, Sukkur, 2/144. F: In Ma'alim al-Tanzil, the mention of Mundhir bin 'Amr was found in two places (pages 271 and 288), but this specific phrase could not be found there. However, Tarikh al-Khamis has quoted this exact phrase with reference to Ma'alim al-Tanzil, so the reference has been quoted from Tarikh al-Khamis. - Nazir Ahmad.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

नेज़ा मारने वाले का नाम मालूम नहीं हुआ। ज़रक़ानी शरह मवाहिब में है:

(अरबी पाठ) तबरानी में साबित के ज़रिए अनस से रिवायत है कि हराम बिन मिल्हान का क़ातिल इस्लाम ले आया और आमिर बिन तुफ़ैल कुफ़्र की हालत में मरा जैसा कि पहले अल-फ़तह से गुज़र चुका है। इति[1]।

तबरानी में साबित के तरीक़े से हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से मरवी है कि हराम बिन मिल्हान का क़ातिल मुसलमान हो गया और आमिर बिन तुफ़ैल कुफ़्र पर मरा जैसा कि पहले फ़तहुल बारी से गुज़र चुका है। इति। (त)

सातवाँ: इन सब से हटकर, इसमें एक ग़लती यह है कि "जब आमिर ने वह ख़त पढ़ा तो वह आग बबूला हो गया"। सीरत की किताबों में स्पष्ट है कि उस ख़बीस ने हुज़ूर ﷺ के फ़रमान को देखा तक नहीं। सीरत इब्न इस्हाक़, सीरत इब्न हिशाम और मवाहिबुल लदुनिया में है: "जब उसके पास (हुज़ूर ﷺ का ख़त) आया, उसने किताब (ख़त) की तरफ़ देखा तक नहीं।"[2] (जब उसे हुज़ूर अलैहिस्सलाम का ख़त मिला तो उसने ख़त नहीं पढ़ा। - त)

आठवाँ: एक बड़ी और स्पष्ट ग़लती यह है कि "मुन्ज़िर को ज़िंदा क़ैद कर लिया" जबकि मुन्ज़िर रज़ियल्लाहु अन्हु ऐन लड़ाई के दौरान शहीद हुए। मआलिमुल तंज़ील (फ़) में है:

(अरबी पाठ) मुन्ज़िर बिन अम्र और उनके साथियों, तीन व्यक्तियों को शहीद कर दिया गया जो अपनी किसी खोई हुई चीज़ की तलाश में थे, इत्यादि[3]।

मुन्ज़िर बिन अम्र और उनके साथी शहीद हुए, सिर्फ़ वे तीन बचे जो किसी गुमशुदा चीज़ की तलाश में गए थे, इत्यादि। (त)

मदारिज में है:

(फ़ारसी पाठ) तमाम सहाबा शहीद हो गए सिवाय मुन्ज़िर बिन अम्र के। उन्होंने उनसे कहा कि अगर आप चाहें तो हम आपको पनाह दें। उन्होंने उनकी पनाह स्वीकार नहीं की और उनसे लड़ते हुए शहीद हो गए[4]।

तमाम सहाबा शहीद हो गए मगर मुन्ज़िर बिन अम्र से उन्होंने कहा कि अगर तू चाहे तो हम तुझे अमन (पनाह) देंगे, मगर उसने उनका अमन क़बूल नहीं किया और उनसे जंग करते हुए शहीद हो गए। (त)

सीरत के लेखकों इब्न इस्हाक़ और हिशाम में है:

(अरबी पाठ) जब उन्होंने उन्हें देखा, तो उन्होंने अपनी तलवारें ले लीं और फिर उनसे लड़े यहाँ तक कि उनमें से आख़िरी शख़्स तक को शहीद कर दिया गया, अल्लाह उन पर रहम फ़रमाए।	**जब काफ़िरों ने मुसलमानों को देखा तो काफ़िरों ने उनसे तलवारें छीन लीं और फिर उनको शहीद कर दिया मगर उन्होंने...**

[1] शरह ज़रक़ानी अलल मवाहिब, सरिया बिर मऊना, प्रकाशक दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 2/612. [2] मवाहिबुल लदुनिया, सरिया बिर मऊना, प्रकाशक अल-मक्तबुल इस्लामी, बेरूत, 1/226; तारीख़ुल ख़मीस, सरिया मुन्ज़िर बिन अम्र इला बिर मऊना, प्रकाशक मुअस्ससतु शअबान, बेरूत, 1/453. [3] मआलिमुल तंज़ील। [4] मदारिजुन नुबुव्वह, सरिया बिर मऊना, प्रकाशक नूरिया रज़विया, सक्खर, 2/144. फ़: मआलिमुल तंज़ील में मुन्ज़िर बिन अम्र का ज़िक्र दो जगहों (पृष्ठ 271 और 288) पर नज़र से गुज़रा है, वहाँ यह इबारत नहीं मिल सकी। अलबत्ता तारीख़ुल ख़मीस में मआलिमुल तंज़ील के हवाले से ठीक यही इबारत नक़ल की गई है, इसलिए तारीख़ुल ख़मीस से हवाला नक़ल किया गया है। - नज़ीर अहमद।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

نیزہ مارنے والے کا نام معلوم نہ ہوا۔ زرقانی شرح مواہب میں ہے :

في الطبراني من طريق ثابت عن انس ان قاتل حرام بن ملحان اسلم وعامر بن الطفيل مات كافراً كما تقدم انتہی من الفتح[1]۔

طبرانی میں ثابت کے طریق سے حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ حرام بن ملحان کا قاتل مسلمان ہو گیا اور عامر بن طفیل کفر پر مرا جیسا کہ پہلے فتح الباری سے گزرا انتہی۔ (ت)

سابعاً: ان سب سے قطع نظر کے بعد اس میں ایک غلطی یہ ہے کہ "جب وہ خط عامر نے پڑھا آگ بگولہ ہو گیا"۔ کتب سیر میں تصریح ہے کہ اس خبیث نے فرمانِ اقدس تک نہیں دیکھا۔ سیرت ابن اسحق و سیرت ابن ہشام و مواہب لدنیہ میں ہے: لما آتاہ لم ینظر الی الکتاب[2] (جب اسے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کا خط ملا تو اس نے خط نہ پڑھا ت)

ثامناً: سخت غلطی فاحش یہ ہے کہ "منذر کو زندہ قید کر لیا" حالانکہ منذر رضی اللہ تعالٰی عنہ عین معرکہ میں شہید ہوئے، معالم التنزیل ف میں ہے:

قتل المنذر بن عمرو اصحابه الثلاثة نفر كانوا في طلب ضالة لهم الخ[3]

منذر بن عمرو اور اس کے ساتھی شہید ہوئے صرف وہ تین بچے جو ایک گم شدہ کی تلاش میں گئے تھے الخ۔ (ت)

مدارج میں ہے:

تمام اصحاب شہید شدند الا منذر بن عمرو تمام صحابہ شہید ہو گئے مگر منذر بن عمرو کو باو گفتند اگر خواھی ترا امان دھیم او امان انہوں نے کہا اگر تو چاہے تو ہم تجھے امن دیں مگر ایشان را قبول نہ کرد و با ایشان مقاتلہ کرد اس نے ان کا امن قبول نہ کیا اور ان سے جنگ کرتے تا شہید شد[4]۔ ہوئے شہید ہوگئے۔ (ت)

سیر تین ابنائے اسحاق وہشام میں ہے:

لمارأوھم اخذو اسیوفھم ثم قاتلوھم حتی قتلوا من عند اخرھم یرحمھم اللہ جب کفار نے مسلمانوں کو دیکھا تو کفار نے ان سے تلواریں چھین لیں اور پھر ان کو شہید کر دیا مگر انہوں نے

[1] شرح الزرقانی علی المواہب سر یہ بئر معونہ مطبوعہ دارالمعرفہ بیروت ۲/ ۶۱۲ [2] مواہب لدنیہ سر یہ بئر معونہ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۲۲۶، تاریخ الخمیس سر یہ منذر بن عمرو الی بئر معونہ مطبوعہ مؤسسۃ شعبان بیروت ۱/ ۴۵۳ [3] معالم التنزیل [4] مدارج النبوۃ، سر یہ بئر معونہ، مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۲/ ۱۴۴ ف: معالم التنزیل میں منذر بن عمرو کا ذکر دو جگہ (ص ۲۷۱ و ۲۸۸) پر نظر سے گزرا ہے وہاں یہ عبارت نہیں مل سکی البتہ تاریخ الخمیس میں معالم التنزیل کے حوالے سے بعینہ یہی عبارت نقل کی ہے اس لئے تاریخ الخمیس سے حوالہ نقل کیا ہے۔ نذیر احمد

Fatawa Rizwia Volume 8

(Arabic): Except for Ka'b bin Zayd, the brother of Bani Dinar bin al-Najjar, for they left him while he still had a spark of life, and he was recovered from among the dead and lived until he was killed as a martyr on the day of the Trench. May Allah have mercy on him.[1]

Ka'b bin Zayd, the brother of Dinar bin Najjar, was left in an injured state; he remained alive among the corpses and later participated in the Battle of the Trench during his life and was martyred there, may Allah Almighty have mercy on him. (T)

In 'Mawahib' it is stated: 'They killed them to the last one except Ka'b bin Zayd...' etc.[2] (They martyred everyone, only Ka'b bin Zayd survived... etc. T). In 'Khamis' it is stated: 'They killed from the last of them except Ka'b bin Zayd...'[3] etc. (They martyred everyone on the spot except for Ka'b bin Zayd... etc. T). The Hadith itself states that the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) gave the news.

(Arabic): Verily, your brothers met the polytheists and were cut off, so not one of them remained. And they said: "O our Lord! Tell our people from us that we are pleased and our Lord is pleased with us." Indeed, I am their messenger to you, they were pleased and He was pleased with them.[4] Narrated by al-Hakim from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

Your brothers were martyred while fighting the polytheists; none of them survived, and while being martyred, they prayed: "O our Lord! Deliver this message to our people on our behalf that we have become pleased with Allah Almighty and Allah Almighty has become pleased with us." The Prophet (peace be upon him) said: "I am delivering their message to you that they and Allah are both pleased." Al-Hakim narrated this from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (T)

Deception of the common people: Deceiving the common people with ignorance and numerous errors is certainly present in "Zaruri Sawal" (Necessary Question): Deception 1: The mentioned Hadith of Ibn Hibban was quoted which was explicitly absolute that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) would not recite Qunut in the morning prayer except when he wanted to pray for the benefit or harm of a people. However, the author of "Zaruri Sawal" translated it and immediately added a fabrication: "meaning, except for that, the Prophet of God (peace and blessings of Allah be upon him) did not recite Qunut for any other

calamity," so that the common people would think the Hadith mentions a specific calamity and there is proof for reciting Qunut only for that.

[1] Sirat Ibn Hisham, Sariyah Bir Ma'unah, published by Dar al-Fikr, Beirut, 2/185. [2] Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Sariyah Bir Ma'unah, published by al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/426. [3] Tarikh al-Khamis, Sariyah Bir Ma'unah, published by Mu'assasat Sha'ban, Beirut, 1/452. [4] Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Jihad, saying of the martyrs "Our Lord, reach...", published by Dar al-Fikr, Beirut, 2/11.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 8

(अरबी): काब बिन ज़ैद के अलावा, बनी दीनार बिन अल-नज्जार के भाई, क्योंकि उन्होंने उन्हें उस समय छोड़ दिया था जब उनमें जीवन की एक चिंगारी बाकी थी, और उन्हें मृतकों के बीच से निकाला गया और वे जीवित रहे जब तक कि वे खंदक के युद्ध के दिन शहीद नहीं हो गए। अल्लाह उन पर रहम करे।[1]

काब बिन ज़ैद, दीनार बिन नज्जार के भाई को ज़ख्मी हालत में छोड़ दिया और लाशों में से वह ज़िंदा रहे और बाद में वह अपनी ज़िंदगी में जंग-ए-खंदक में शरीक हुए और वहां वह शहीद हुए, रहमहुल्लाह तआला (त)

"मवाहिब" में है: 'उन्होंने आखिरी तक सबको मार डाला सिवाय काब बिन ज़ैद के..' आदि।[2] (उन्होंने सबको शहीद कर दिया सिर्फ काब बिन ज़ैद ज़िंदा बचे... आदि। त)। "खमीस" में है: 'उन्होंने उनमें से आख़िरी तक को मार डाला सिवाय काब बिन ज़ैद के..'[3] आदि। (उन्होंने काब बिन ज़ैद के अलावा सबको मौके पर शहीद कर दिया... आदि। त)। खुद हदीस में है हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने खबर दी।

(अरबी): वास्तव में, तुम्हारे भाई मुशरिकों से मिले और काट दिए गए, इसलिए उनमें से एक भी नहीं बचा। और उन्होंने कहा: "ऐ हमारे रब! हमारी ओर से हमारी कौम को बता दे कि हम प्रसन्न हैं और हमारा रब हमसे प्रसन्न है।" वास्तव में, मैं तुम्हारे पास उनका संदेशवाहक हूँ, वे प्रसन्न थे और वह उनसे प्रसन्न था।[4] इसे हाकिम ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

तुम्हारे भाई मुशरिकों से मुकाबला करते हुए शहीद हो गए उनमें से कोई न बचा और उन्होंने शहीद होते हुए यह दुआ की कि ऐ हमारे रब! हमारी तरफ से हमारी कौम को यह पैगाम पहुंचा दे कि हम अल्लाह तआला से राजी हुए और अल्लाह तआला हमसे राजी हुआ, हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने फरमाया मैं उनका पैगाम तुम्हें पहुंचा रहा हूं कि वह भी और अल्लाह भी राजी हुआ। इसको हाकिम ने इब्न मसूद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया। (त)

अवाम को धोखा देना: जिहालत और बहुत सी गलतियों के साथ अवाम को धोखा देना भी "ज़रूरी सवाल" में ज़रूर है: धोखा 1: हदीस-ए-मज़कूर इब्न हब्बान ने ज़िक्र की जो सराहतन मुतलक थी कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम नमाज़-ए-सुबह में क़ुनूत न पढ़ते मगर जब किसी कौम के

नफ़ा या ज़रर की दुआ फरमानी होती तो मुसन्निफ "ज़रूरी सवाल" ने इसका तर्जुमा लिखकर साथ ही जोड़ लगा दिया "यानी सिवा इसके पैग़म्बर खुदा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और किसी मुसीबत पर क़ुनूत नहीं पढ़ते थे" जिससे अवाम समझें हदीस में किसी खास मुसीबत का ज़िक्र है उसी के लिए क़ुनूत पढ़ने का सबूत है।

[1] सीरत इब्न हिशाम सरिय्या बीर मऊना, मतबुआ दारुल फ़िक्र बेरूत 2/ 185 [2] मवाहिब लुदन्निया सरिय्या बीर मऊना मतबुआ अल-मकतबल इस्लामी बेरूत 1/ 426 [3] तारीख़ खमीस सरिय्या बीर मऊना मतबुआ मुअस्ससा शाबान बेरूत 1/ 452 [4] अल-मुस्तदरक अलल सहीहैन किताबुल जिहाद कौलुल शुहदा रब्बना बल्लिग़ अलख मतबुआ दारुल फ़िक्र बेरूत 2/ 11

الا کعب بن زید اخا بنی دینار بن النجار فانھم ترکوہ وبہ رمق فارتت من بین القتلی فعاش حتی قتل یوم الخندق شھیدا یرحم اللہ [1]

کعب بن زید، دینار بن نجار کے بھائی کو زخمی حالت میں چھوڑ دیا اور لاشوں میں سے وہ زندہ رہے اور بعد میں وہ اپنی زندگی میں جنگ خندق میں شریک ہوئے اور وہاں وہ شہید ہوئے، رحمہ اللہ تعالٰی (ت)

مواہب میں ہے: قتلوا الی اخرھم الا کعب بن زید[2] الخ (انہوں نے سب کو شہید کردیا صرف کعب بن زید زندہ بچے الخ۔ ت) خمیس میں ہے: قتلوا من عند اخرھم الا کعب بن زید[3] الخ (انہوں نے کعب بن زید کے علاوہ سب کو موقعہ پر شہید کردیا الخ۔ ت) خود حدیث میں ہے حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے خبر دی۔

ان اخوانکم لقوا المشرکین فاقتطعوھم فلم یبق منھم احدوانھم قالوا ربنا قومنا انا قدرضینا ورضی عنارینا فانا رسولھم الیکم قدرضوا ورضی عنھم[4] رواہ الحاکم عن ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ۔

تمہارے بھائی مشرکین سے مقابلہ کرتے ہوئے شہید ہو گئے ان میں سے کوئی نہ بچا اور انہوں نے شہید ہوتے ہوئے یہ دعا کی کہ اے ہمارے رب! ہماری طرف سے ہماری قوم کو یہ پیغام پہنچادے کہ ہم اللہ تعالٰی سے راضی ہوئے اور اللہ تعالٰی ہم سے راضی ہوا، حضور علیہ السلام نے فرمایا میں ان کا پیغام تمہیں پہنچارہا ہوں کہ وہ بھی اور اللہ بھی راضی ہوا۔ اس کو حاکم نے ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ (ت)

فریب دہی عوام: جہالت و اغلاط کثیرہ کے ساتھ فریب دہی عوام بھی "ضروری سوال" میں ضرور ہے: فریب ۱: حدیث مذکور ابن حبان ذکر کی جو صراحتاً مطلق تھی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ

وسلم نماز صبح میں قنوت نہ پڑھتے مگر جب کسی قوم کے نفع یا ضرر کی دعا فرمانی ہوتی تو مصنف "ضروری سوال" نے اس کا ترجمہ لکھ کر معاً جوڑ لگا دیا "یعنی سوا اس کے پیمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور کسی مصیبت پر قنوت نہیں پڑھتے تھے" جس سے عوام سمجھیں حدیث میں کسی خاص مصیبت کا ذکر ہے اسی کے لئے قنوت پڑھنے کا ثبوت ہے

[1] سیرت ابن ہشام سریہ بئر معونہ ، مطبوعہ دار الفکر بیروت ۲/ ۱۸۵ [2] مواہب لدنیہ سریہ بئر معونہ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۴۲۶ [3] تاریخ خمیس سریہ بئر معونہ مطبوعہ مؤسسۃ شعبان بیروت ۱/ ۴۵۲ [4] المستدرک علی الصحیحین کتاب الجہاد قول الشہدا ربنا بلغ الخ مطبوعہ دار الفکر بیروت ۲/ ۱۱

Fatawa Razawiyya, Volume VII

The rest is without proof. The benefit intended to be derived from this fallacy was also exposed here by stating, "Now from here it is understood that if disbelievers commit oppression, support should be sought in the Fajr prayer; Qunut is not proven for plague or epidemics." However, any beginner in Arabic can tell that this is mere deception. In the Hadith, there is fundamentally no mention of any specific calamity such that Qunut is negated for anything else.

Deception 2: Even if Qunut-e-Nazila is accepted as non-abrogated, albeit in a specific calamity. Now, when evidence was to be presented for this, he held onto the coattails of Allama Tahtawi, Allama Shami, and the researcher Sami Bahr-e-Tami, author of 'Ashbah', saying, "Accordingly, the marginalia of Durr al-Mukhtar by Tahtawi, Allama Shami, Ashbah wa al-Nazair, etc., have explicitly stated this." However, it has been clarified above that these noble scholars not only generalize calamities but establish Qunut specifically for the plague itself, due to which, God forbid, in this person's view, they have fallen into lies and slander. Far from quoting their words in full, when he quoted the passage in their name, he performed two actions: first, he added words to his translation of their words that matched his self-made ideology; second, he constructed an Arabic passage of his own, joined it with that text, and translated it all together so that an uninformed person would be deceived into thinking that all this talk belongs to those scholars. That summary of the transcription and translation is: "... etc. have clarified it, and it is that:

Arabic Original	**Urdu Translation**
Abu Bakr as-Siddiq, Umar, Ali, and Mu'awiyah performed Qunut. Thus, Qunut in a calamity (Nazila) is established, so understand and seize the opportunity. I say, what is meant by 'Nazila' there is that which is mentioned in the Ahadith, and others are not to be compared to it. And Allah knows best.	Translation: And established Qunut was recited by Abu Bakr as-Siddiq, Umar al-Faruq, Hazrat Ali, and Hazrat Mu'awiya. Therefore, Qunut is proven for the occurrence of hardship, mischief, corruption, and the dominance of the disbelief of the wicked. So understand and consider it a boon. Now I say that by 'Nazila' here, the same Nazila is meant which is mentioned in the Hadiths, and it will not (note) be considered for other than that Nazila, i.e., not for every Nazila."

In the translation, the words "mischief, corruption, and dominance of the disbelief of the wicked" were added so that the purely ignorant might say, "See, what the Molvi

Sahab said is written in these books." Otherwise, there is fundamentally no trace of these words in the original text of the scholars, nor is there any reason for this addition in the translation other than this corrupt purpose. Then, from "Qultu" (I say) to the end, he fabricated an Arabic passage and joined it to the text and translated it into Urdu so that the uninformed and less knowledgeable would think that this "Qultu" was stated by those same scholars.

Note: Look at this "excellence" of knowledge. The intention was to say "la yuqasu alayhi ghayruhu" (others shall not be compared to it), meaning other calamities shall not be compared to it, but he said "la yuqasu ala ghayrihi" (it shall not be compared to others), meaning it shall not be compared to others besides this Nazila. (M)

फतावा रज़विया, खंड सात

बाकी बिना प्रमाण के इस भ्रांति से जो लाभ उठाना चाहा उसे यहीं स्पष्ट कर दिया कि "अब यहाँ से यह समझा गया कि यदि काफिर ज़ुल्म करें तो फ़ज्र की नमाज़ में मदद माँगी जाए, ताऊन (प्लेग) या महामारी के लिए कुनूत साबित नहीं है।" हालाँकि अरबी का कोई भी शुरुआती छात्र बता सकता है कि यह मात्र एक धोखा है। हदीस में मूल रूप से किसी विशेष मुसीबत का नाम नहीं है जिसके अलावा कुनूत का निषेध हो।

धोखा २: कुनूत-ए-नाज़िला को स्वयं भी गैर-मन्सूख़ (निरस्त नहीं) माना गया, चाहे वह किसी विशेष आपदा में ही क्यों न हो। अब जब इस पर प्रमाण प्रस्तुत करने की बारी आई, तो अल्लामा तहतावी, अल्लामा शामी और मुहक्किक सामी बहर-ए-तामी, 'अश्बाह' के लेखक का सहारा लिया गया कि "चुनांचे हाशिया दुर्रे मुख्तार तहतावी, अल्लामा शामी, अश्बाह वन-नज़ायर आदि ने इसे स्पष्ट किया है।" जबकि ऊपर स्पष्ट किया जा चुका है कि ये प्रतिष्ठित विद्वान न केवल आपदाओं का सामान्यीकरण करते हैं, बल्कि विशेष रूप से ताऊन के लिए कुनूत को सिद्ध करते हैं, जिसके कारण, ईश्वर न करे, इस व्यक्ति की दृष्टि में वे झूठ और लांछन के पात्र बन गए हैं। उनके शब्दों को पूरी तरह से उद्धृत न करना तो दूर, जब उनके नाम से इबारत उद्धृत की गई, तो उसमें दो कार्यवाहियाँ की गईं: एक तो यह कि उनके शब्दों के स्वयं के अनुवाद में वे शब्द मिला दिए जो उनके मनगढ़ंत मत के अनुरूप थे; दूसरा यह कि एक अरबी इबारत अपनी ओर से बनाकर उस इबारत से मिला दी और सबका एक साथ अनुवाद कर दिया जिससे किसी अनभिज्ञ व्यक्ति को धोखा हो कि ये सारी बातें उन्हीं विद्वानों की हैं। वह संक्षिप्त उद्धरण और अनुवाद यह है: "...आदि ने इसे स्पष्ट किया है और वह यह है कि:

अरबी मूल	**उर्दू अनुवाद का हिंदी**
अबू बक्र अस-सिद्दीक़, उमर, अली और मुआविया ने कुनूत पढ़ा। अतः आपदा (नाज़िला) में कुनूत साबित है, सो समझो और लाभ उठाओ। मैं कहता हूँ कि वहाँ 'नाज़िला' से अभिप्राय वही नाज़िला है जो हदीसों में वर्णित है, और किसी अन्य की	अनुवाद: और नियमित कुनूत पढ़ा अबू बक्र सिद्दीक़, उमर फारूक, हज़रत अली और हज़रत मुआविया ने, अतः कठिनाई, फितना, फसाद और दुष्टों के कुफ्र के वर्चस्व के समय कुनूत का होना सिद्ध है, सो समझो और इसे गनीमत जानो। अब मैं कहता हूँ कि यहाँ 'नाज़िला' से वही नाज़िला मुराद है जिसका उल्लेख हदीसों में हुआ है,

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद का हिंदी
तुलना उससे नहीं की जा सकती। और अल्लाह बेहतर जानता है।	और (नोट) उस नाज़िला के अलावा किसी और पर विचार नहीं किया जाएगा, यानी हर एक नाज़िला के लिए नहीं।"

अनुवाद में वास्तव में "फितना व फसाद व गलबा-ए-कुफ्र-ए-अशरार" शब्द बढ़ा दिए गए ताकि निरी अज्ञानी कहें कि "देखो, जो बात मौलवी साहब ने कही थी वही इन किताबों में लिखी है।" अन्यथा विद्वानों की मूल इबारत में इन शब्दों का कोई नामोंनिशान नहीं है, और न ही इस भ्रष्ट उद्देश्य के अलावा अनुवाद में इस जोड़ का कोई आधार है। फिर 'कुल्तु' से अंत तक एक अरबी इबारत खुद गढ़कर इबारत से मिला दी और उसका उर्दू अनुवाद किया ताकि अनभिज्ञ कम-इल्म जानें कि ये 'कुल्तु' उन्हीं विद्वानों ने फरमाया है।

नोट: इल्म की इस खूबी को देखिए, कहना यह उद्देश्य है कि 'ला युकासु अलैहि गैरहु' यानी उस पर किसी अन्य आपदा को कयास नहीं किया जाएगा, और कह दिया कि 'ला युकासु अला गैरिही' यानी इस नाज़िला के अलावा किसी और पर कयास नहीं किया जाएगा। (म)

पृष्ठ 522/721

باقی بے ثبوت، اس مغالطے سے جو فائدہ اٹھانا چاہا اسے یہیں ظاہر بھی کر دیا کہ "اب یہاں سے سمجھا گیا کہ کفار ظلم کریں تو نماز فجر میں نصرت چاہے، طاعون یا وبا کے لئے قنوت ثابت نہیں" حالانکہ ہر ابجد خواں عربی بتا سکتا ہے یہ محض دھوکا دیا ہے حدیث میں اصلاً کسی مصیبت خاص کا نام نہیں جس کے غیر پر نفی قنوت ہو۔

فریب ۲: قنوت نازلہ خود بھی غیر منسوخ مانی اگرچہ خاص ایک نازلے میں۔ اب جو اس پر سند پیش کرنی ہوئی تو علامہ طحطاوی و علامہ شامی و محقق سامی بحرطامی صاحب اشباہ نامی کا دامن پکڑا کہ "چنانچہ حاشیہ در مختار طحطاوی و علامہ شامی و اشباہ و النظائر وغیرہ وغیرہ نے اس کی تصریح کی ہے" حالانکہ اوپر واضح ہو چکا کہ یہ علمائے کرام تو نہ صرف تعمیم نواز ل بلکہ خاص طاعون ہی کے لئے قنوت ثابت کرتے ہیں جس کے سبب معاذ اللہ اس شخص کے نزدیک کذب و بہتان میں پڑے ہیں ان کے کلام پورے طور پر نقل نہ کرنا در کنار عبارت ان کے نام سے نقل کی اس میں دو کارروائیاں کیں، ایک یہ کہ خود ان کے ترجمہ کلام میں وہ الفاظ ملا دیئے جو اپنے ساختہ مذہب کے مطابق تھے، دوسرے یہ کہ ایک عربی عبارت اپنی طرف سے بنا کر اس کلام سے ملا دی اور سب کا ایک ساتھ ترجمہ کر دیا جس سے ناواقف کو دھوکا ہو کہ یہ سارا کلام ان علمائے کا ہے، وہ نقل و ترجمہ ملخصاً یہ ہے: "وغیرہ وغیرہ نے اس کی تصریح کی ہے اور وہ یہ ہے کہ

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وقد قنت ابوبکر الصدیق وعمر وعلی ومعاویة فالقنوت فی النازلة ثابت فافهم واغتنم قلت والمراد بالنازلة هناک هوالذی مذکور فی الاحادیث ولایقاس علی غیره والله اعلم۔	ترجمہ اور مقرر قنوت پڑھی ابوبکر صدیق اور عمر فاروق اور حضرت علی اور حضرت معاویہ نے پس قنوت بیچ واقع ہونے سختی اور فتنہ اور فساد اور غلبہ کفر اشرار کے ثابت ہے سو سمجھ اور غنیمت جان، اب کہتا ہوں میں کہ مراد نازلہ سے اس جگہ وہی نازلہ مراد ہے جو مذکور ہوا ہے حدیثوں میں، اور نہیں عہ خیال کیا جاوے گا اوپر غیر اس نازلہ کے یعنی ہر ایک نازلہ نہیں"۔

ترجمہ اصل میں "فتنہ و فساد و غلبہ کفر اشرار" لفظ بڑھا دیئے کہ نرے بے علم کہیں دیکھو جو بات مولوی صاحب نے کہی تھی وہی ان کتابوں میں لکھی ہے ورنہ اصل عبارت علماء میں نہ ان لفظوں کا اصلاً پتہ نہ اس غرض فاسد کے سوا ترجمہ میں اس پیوند کا کوئی منشا، پھر قلت سے آخر تک ایک عبارت عربی گھڑ کر عبارت سے ملا دی اور اس کا ترجمہ اردو کیا کہ ناواقف کم علم جانیں یہ قلت انہی علما نے فرمایا ہے

عہ اس خوبی علم کو دیکھئے کہنا یہ مقصود ہے کہ لایقاس علیه غیره اور نازلہ اس پر قیاس نہ کیا جائے گا اور کہا یہ کہ لایقاس علی غیره نہ قیاس کیا جائے گا اوپر غیر اس نازلہ کے۔(م)

Otherwise, it is not far-fetched that if something has to be expressed in an Urdu pamphlet in the Urdu language itself, it should first be spoken in Arabic and then translated into Urdu; and when there is a scarcity in the speech of scholars in a thousand places, the mind will clearly go towards the fact that this speech also belongs to them. Near 3: It was stated in Al-Ashbah:

Benefit regarding prayer for the removal of the plague: I was asked about it, so I replied that I have not seen it explicitly stated. 1 (Meaning) Benefit regarding prayers for the removal of the plague; I was asked about it, and I replied that I have not seen it explicitly mentioned.

Then quoted those passages from Ghayah al-Shumni and Fath al-Qadir to recite Qunut in times of calamity, then said:

So Qunut with us is established in times of calamity, and there is no doubt that the plague is among the most severe calamities. 2 (Meaning) From these passages, it is clear that according to us, Qunut is established in afflictions, and there is no doubt that the plague is among the most severe afflictions.

Then to prove the claim that 'calamity' is general to every severity and hardship, quoted the aforementioned passages from Misbah, Qamus, and Sahah. Then the passages from Siraj, Wahaj, and Multaqa and the words of Imam Tahawi established confirmed proof that whatever affliction it may be, there is no harm in reciting Qunut for it. In the eyes of any sane person, the meaning of this speech cannot be anything other than that they are saying Qunut should be recited for the plague. Therefore, Allama Sayyid Sharaf Tahawi said in the marginalia of Maraqi al-Falah:

In Al-Ashbah, one recites Qunut for the plague because it is among the most severe calamities. 3 (Meaning) It is in Al-Ashbah that one should recite Qunut for the plague because it is among the most severe afflictions.

Now listen to the author of 'Zaroori Sawal': "The author of Al-Ashbah wa al-Nazair has said: people asked me about reciting Qunut during the plague, so I replied that I have not seen a clear ruling on this matter anywhere, I cannot give a ruling." Firstly, the question was made specific to the plague so that whatever answer is fabricated, it applies specifically and explicitly to it. Then, these words were added from one's own side in the answer: "I cannot give a ruling," whereas the text of Al-Ashbah...

1 Al-Ashbah wa al-Nazair, Benefit regarding prayer for the removal of the plague, Published by Idarat al-Qur'an wal Uloom al-Islamiyya, Karachi, 1/261 2 Al-Ashbah wa al-Nazair, Benefit regarding prayer for the removal of the plague, Published by Idarat al-Qur'an wal Uloom al-Islamiyya, Karachi, 2/262 3 Hashiyat al-Tahawi, Chapter on Witr, Published by Noor Muhammad Tijarat Kutub, Karachi, p. 206

फ़तावा रज़विया जिल्द 8

वरना यह कहीं का दूर नहीं कि उर्दू रिसाले में जो बात उर्दू ही ज़बान में ज़ाहिर करनी हो उसे पहले अरबी में बोलें फिर अपनी अरबी की उर्दू करें और कलाम उलमा में क़िल्लत हज़ार जगह होता है तो साफ़ इसी तरफ़ ज़हन जाएगा कि यह कलाम भी उन्हीं का है। क़रीब 3: अश्बाह में फ़रमाया था:

फायदे: महामारी (ताऊन) दूर करने की दुआ के बारे में: मुझसे इसके बारे में पूछा गया तो मैंने जवाब दिया कि मैंने इसे स्पष्ट रूप से (लिखा हुआ) नहीं देखा। 1 यानी ताऊन दूर होने की दुआएं मुझसे इसका सवाल हुआ था मैंने जवाब दिया कि इसकी तसरीह (स्पष्ट व्याख्या) मैंने न देखी।

फिर ग़ाया शुमनी व फ़तह अल-क़दीर की वह इबारतें नक़्ल फ़रमाईं कि नाज़िला (विपत्ति) की क़ुनूत पढ़े, फिर फ़रमाया:

तो हमारे यहाँ विपत्ति के समय क़ुनूत साबित है, और इसमें कोई शक नहीं कि महामारी सबसे गंभीर विपत्तियों में से एक है। 2 यानी इन इबारतों से साफ़ है कि हमारे नज़दीक बला में क़ुनूत साबित है और शक नहीं कि ताऊन सख़्त तर बलाओं में से है।

फिर इस दावे के सुबूत को कि नाज़िला हर शिद्दत व सख़्ती को आम है मिस्बाह व क़ामूस व सहाह की इबारतें मज़कूरा साबिक नक़्ल फ़रमाईं फिर इबारत सिराज व वज व मुल्तक़ी व कलाम इमाम तहावी सुबूत मोक्कद क़ायम फ़रमाया कि जो कोई बला हो उसके लिए क़ुनूत पढ़ने में हर्ज नहीं किसी आक़िल ग़ैर मजनून के नज़दीक इस कलाम के मअनी सिवा इसके कुछ नहीं हो सकते कि ताऊन के लिए क़ुनूत पढ़ी जाने को फ़रमा रहे हैं, लाजरम अल्लामा सैय्यद शरफ़ तहावी ने हाशिया मराक़ी अल-फ़लाह में फ़रमाया:

अश्बाह में है कि महामारी के लिए क़ुनूत पढ़ी जाए क्योंकि यह सबसे गंभीर विपत्तियों में से एक है। 3 यानी अश्बाह में है कि ताऊन के लिए क़ुनूत पढ़े इसलिए कि वह सख़्त तर बलाओं में से है।

अब मुसन्निफ़ "ज़रूरी सवाल" की सुनिए "अश्बाह वल नज़ाइर वाले साहब ने फ़रमाया है लोगों ने मुझसे पूछा ताऊन में क़ुनूत पढ़ने से सो मैंने जवाब दिया कि सरीह मसला इसका कहीं नहीं देखा मैं हुक्म कर नहीं सकता"। अव्वल तो सवाल ख़ास क़ुनूत ताऊन से होना बना दिया कि जो जवाब गढ़ा जाएगा वह ब-तख़्सीस सराहतन उसी पर वारिद हो, फिर जवाब में यह लफ़्ज़ अपनी तरफ़ से बढ़ा दिए कि "मैं हुक्म कर नहीं सकता" हालांकि इबारत अश्बाह...

1 अल-अश्बाह वल नज़ाइर, फ़ायदा फ़ी अल-दुआ लि-रफ़अ अल-ताऊन, मतबुआ मतबा इदारातुल क़ुरआन वल उलूम अल-इस्लामिया कराची, 1/261 2 अल-अश्बाह वल नज़ाइर, फ़ायदा फ़ी अल-दुआ लि-रफ़अ अल-ताऊन, मतबुआ मतबा इदारातुल क़ुरआन वल उलूम अल-इस्लामिया कराची, 2/262 3 हाशिया अल-तहावी, बाबुल वित्र, मतबुआ नूर मोहम्मद तिजारत कुतुब कराची, पृ. 206

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

ورنہ یہ کہیں کا دور نہیں کہ اردو رسالے میں جو بات اردو ہی زبان میں ظاہر کرنی ہو اسے پہلے عربی میں بولیں پھر اپنی عربی کی اردو کریں اور کلام علماء میں قلت ہزار جگہ ہوتا ہے تو صاف اسی طرف ذہن جائے گا کہ یہ کلام بھی انہی کا ہے۔ قریب ۳: اشباہ میں فرمایا تھا:

فائدة في الدعاء برفع الطاعون سئلت عنه فاجبت بانی لم اره صریحاً 1۔ یعنی فائدہ طاعون دور ہونے کی دعائیں، مجھ سے اس کا سوال ہوا تھا میں نے جواب دیا کہ اس کی تصریح میں نے نہ دیکھی۔

پھر غایہ شمنی و فتح القدیر کی وہ عبارتیں نقل فرمائیں کہ نازلہ کی قنوت پڑھے، پھر فرمایا:

فالقنوت عندنا فی النازلة ثابت، ولاشك ان الطاعون من اشد النوازل 2۔ یعنی ان عبارات سے واضح کہ ہمارے نزدیک بلا میں قنوت ثابت ہے اور شک نہیں کہ طاعون سخت تر بلاؤں میں سے ہے۔

پھر اس دعوے کے ثبوت کو کہ نازلہ ہر شدت وسختی کو عام ہے مصباح و قاموس و صحاح کی عبارات مذکورہ سابق نقل فرمائیں پھر عبارت سراج و ہاج وملتقی و کلام امام طحاوی ثبوت مؤکد قائم فرمایا کہ جو کوئی بلا ہو اس کے لئے قنوت پڑھنے میں حرج نہیں کسی عاقل غیر مجنون کے نزدیک اس کلام کے معنی سوا اس کے کچھ نہیں ہو سکتے کہ طاعون کے لئے قنوت پڑھی جانے کو فرما رہے ہیں، لا جرم علامہ سید شرف طحاوی نے حاشیہ مراقی الفلاح میں فرمایا:

فی الاشباہ یقنت للطاعون لانہ من اشد النوازل 3۔ یعنی اشباہ میں ہے کہ طاعون کے لئے قنوت پڑھے اس لئے کہ وہ سخت تر بلاؤں میں سے ہے۔

اب مصنف "ضروری سوال" کی سنئے "اشباہ والنظائر والے صاحب نے فرمایا ہے لوگوں نے مجھ سے پوچھا طاعون میں قنوت پڑھنے سے سو میں نے جواب دیا کہ صریح مسئلہ اس کا کہیں نہیں

دیکھا میں حکم کر نہیں سکتا"۔ اول تو سوال خاص قنوت طاعون سے ہونا بنا دیا کہ جو جواب گھڑا جائے گا وہ بالتخصیص صراحۃً اسی پر وارد ہو، پھر جواب میں یہ لفظ اپنی طرف سے بڑھا دیئے کہ "میں حکم کر نہیں سکتا" حالانکہ عبارت اشباہ

---

1 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ مطبع ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۲۶۱ 2 الاشباہ والنظائر فائدہ فی الدعاء لرفع الطاعون مطبوعہ مطبع ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲/ ۲۶۲ 3 حاشیۃ الطحاوي باب الوتر مطبوعہ نور محمد تجارت کتب کراچی ص ۲۰۶

Volume 7 Fatawa-e-Razvia

In this, its existence is missing, rather there is an explicit command for Qunoot (a type of prayer) in it. At what level of distortion, dishonesty, deception, and fraudulence should this be called? We seek refuge with Allah, the Lord of the worlds, and there is no power or might except with Allah, the High, the Great. The opposition to the "Tauba Nama" (repentance letter) itself arises first from this "Necessary Question". In it, regarding a treatise by his supporters, it was written that "offensive words against the glory and greatness of the noble Sayyids and great scholars have been used in it. Indeed, this extreme insolence from my supporters is as if it was from me myself. I ask Allah for forgiveness from all those blessed personages, whether they are Sayyids and scholars of surat, or of Mumbai, or from the horizons." There, he sought forgiveness for the few offensive words written by his supporters against the scholars of today. But in the "Necessary Question," he himself attributes falsehood and slander to the great predecessors, eminent scholars, venerable jurists, and noble Sayyids like Imam Nawawi, Imam Ibn Hajar, Imam Tibi, Allama Ibn al-Malik, the researcher Zayn al-Abidin Ibn Nujaym, Maulana Ali al-Qari al-Makki, Sayyid Allama Shami, and others like them, God forbid. Perhaps these are not considered offensive words? Secondly: It was written in it, "By Allah, I believe in the four schools of thought (Madhahib) as truth with a sincere heart." Here, he explicitly declared the Fajr Qunoot, which is the school of Imam Malik and Imam Shafi'i (may Allah be pleased with them both), as innovation, misguidance, and leading to hellfire. On the other hand, he labeled the Qunoot for plague and epidemic as falsehood and slander. Even if you set aside the Hanafi commentators, explicit clarifications regarding it exist among the Shafi'i Imams, and Imam Ibn Hajar Makki himself mentioned it while explaining the school of Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him). Thirdly: It was written in it: "I have chosen to follow the majority of scholars. In the matter of customary 'Nazr-o-Niyaz' (votive offerings) for the noble saints, since the jurists have settled it and declared it commendable, we shall follow them. This is a matter of disagreement, but I, withdrawing from my old views, now consider the customary 'Nazr-o-Niyaz' for saints, which is prevalent among the common people in our times, as commendable. Furthermore, I withdraw whatever is against the opinions of the majority of scholars in my writings and promise that in the future, I will not state any issue contrary to the noble scholars." And here, he did not follow the explicit instructions of all texts, nor did he adopt the path clearly stated by the majority of commentators; instead, he wrote an issue contrary to all of them. These

were the oppositions to the "Necessary Question." Fourthly: In the conditions of debate, he explicitly broke this repentance. Customary 'Nazr-o-Niyaz' for the noble saints (may their secrets be sanctified), which is prevalent in our times—it is evident that no dispute arose regarding it during the era of the Companions (Sahaba), the Successors (Tabi'in), and the Successors of the Successors (Atba' al-Tabi'in), nor did the jurists of that time provide any settlement for it. Necessarily, in the 'Tauba Nama' (repentance letter), he had written about following the majority of later scholars and promised not to oppose them. Now, in the discussion of the third condition, setting aside all the later and earlier scholars of the first three generations, he clearly wrote that the authority in religion, for both fundamental and subsidiary issues, must belong to the era of the 'Best of Generations' (Khayr al-Qurun), i.e., the Companions and Successors and...

जिल्द सातवीं फ़तावा-ए-रज़विया

इसमें इसका वजूद मफ़क़ूद (ग़ायब) बल्कि ब-तसरीह (स्पष्ट रूप से) इसमें क़ुनूत का हुक्म देना मौजूद, इसे किस दर्जा की तहरीफ़ व बददयानती व मुग़ालता व फ़रेब दही कहा जाए वल-अयाज़ु बिल्लाहि रब्बिल-आलमीन वला हौला वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाहिल-अलीय्यिल-अज़ीम। मुखालफ़त 'तौबा नामा' ख़ुद इस "ज़रूरी सवाल" से भी पैदा अव्वलन इसमें अपने तरफ़दारों के एक रिसाले की निस्बत लिखा था कि "उसमें सादात-ए-किराम व उलेमा-ए-इज़ाम की शान व अज़मत के ख़िलाफ़ अल्फ़ाज़-ए-रकीका (अभद्र शब्द) बरते गए हैं वाक़ई ये कमाल दर्जे की बे-अदबी मेरे तरफदारों से तो गोया मुझ ही से हुई मैं अल्लाह उन कुल हज़रात-ए-बाबरकात से माफ़ी चाहता हूँ ख़्वाह हज़रात-ए-सादात व उलेमा अहल-ए-सूरत ख़्वाह अहल-ए-बम्बई ख़्वाह आफ़ाक़ी"। वहाँ तो आज कल के उलेमा को जो आप के तरफदारों ने कुछ अल्फ़ाज़-ए-रकीका लिखे उस से माफ़ी चाही और "ज़रूरी सवाल" में ख़ुद आप अकाबिर साबिक़ीन उलेमा-ए-इज़ाम व फ़ुकहा-ए-किराम व सादात-ए-फ़ख़ाम मिस्ल इमाम नववी व इमाम इब्न-ए-हजर व इमाम तैय्यबी व अल्लामा इब्न-ए-मलिक व मुतक़िक ज़ैनुल-आबिदीन इब्न-ए-नुजैम व मौलाना अली क़ारी मक्की व सय्यद अल्लामा शामी व अमसालुहुम को मुआज़ल्लाह किज़्ब व बुहतान की तरफ़ निस्बत फ़रमा रहे हैं शायद ये अल्फ़ाज़-ए-रकीका न होंगे। सानियन: इस में लिखा था "वल्लाहि बिल्लाहि मैं मज़ाहिब-ए-अरबा को सच्चे दिल से हक़ मानता हूँ" यहाँ सराहतन क़ुनूत-ए-फ़ज्र को कि मज़हब-ए-इमाम मालिक व इमाम शाफ़ई रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा है बिदअत व ज़लालत व फ़िन्नार बताया उधर क़ुनूत-ए-ताऊन व वबा को किज़्ब व बुहतान ठहराया, शुराह-ए-हनफ़िया से क़त-ए-नज़र भी कीजिये तो अइम्मा-ए-शाफ़इया के यहाँ इसकी सरीह तसरीहें मौजूद, और इमाम इब्न-ए-हजर मक्की ने ख़ुद इमाम शाफ़ई रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के बयान-ए-मज़हब में इसे ज़िक्र फ़रमाया। सालिसन: इसी में लिखा था: "जम्हूर उलेमा का इत्तेबा इख़्तियार किया औलिया-ए-किराम नज़्र-ओ-नियाज़-ए-उफ़्र्फी में जबकि फ़ुकहा-ए-किराम ने तस्फ़िया कर दिया है और मुस्तहसन कर रखा है तो हम उन्हीं की पैरवी करें ये एक इख़्तिलाफ़ी मसला है लेकिन बंदा अपने पुराने ख़्यालात से बाज़ आकर औलिया की नज़्र-ओ-नियाज़-ए-उफ़्र्फी जोनी ज़माना ख़ादमा अवाम में मुरव्वज है कि इस को मुस्तहसन जानता हूँ सिवाए इसके मेरी तसानीफ़ में जो बात ख़िलाफ़-ए-अक़वाल-ए-जम्हूर उलेमा हो उसको वापस लेता हूँ और अहद करता हूँ कि आइंदा उलेमा-ए-किराम के मुखालिफ़ कोई मसला नहीं कहूँगा" और यहाँ न ज़ाहिर-ए-इरशाद जमीअ मुतून पर इक़्तिसार लिया न तरीका-ए-मुसर्राहा जम्हूर शारिहीन इख़्तियार किया, सब के मुखालिफ़ मसला

लिख दिया ये "ज़रूरी सवाल" की मुखालफ़तें थीं। राबेअन: शराइत-ए-बहस में तो सराहतन इस तौबा को तोड़ दिया नज़्र-ओ-नियाज़-ए-उफ़्र्री औलिया-ए-किराम क़ुद्दिस्त अस्रारहुम जोनी ज़मानना मुरव्वज है ज़ाहिर है कि ज़माना-ए-सहाबा व ताबेईन व तब-ए-ताबेईन में इस पर कोई निज़ा क़ायम न हुई न इसका कोई तस्फ़िया उस वक़्त के फ़ुकहा-ए-किराम ने किया तो ला-जरम तौबा नामे में जम्हूर उलेमा-ए-मुताख़िरीन ही की पैरवी को लिखा और उनकी मुखालफ़त का अहद किया था अब शर्त-ए-सालसा की बहस में कुरून-ए-सलासा के मुताख़िरीन मुतक़द्दिमीन सब को बाला-ए-ताक़ रख कर साफ़ लिख दिया कि सनद-ए-दीन में उसूल व फ़ुरूअ मसाइल में ज़माना ख़ैरुल-कुरून की होनी चाहिये यानी सहाबा व ताबेईन व...

میں اس کا وجود مفقود بلکہ بالتصریح اس میں قنوت کا حکم دینا موجود، اسے کس درجہ کی تحریف وبدیانتی و مغالطہ وفریب دہی کہا جائے والعیاذ باللہ رب العلمین ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ مخالفت توبہ نامہ خود اس "ضروری سوال" سے بھی پیدا اولاً اس میں اپنے طرفداروں کے ایک رسالے کی نسبت لکھا تھا کہ "اُس میں سادات کرام وعلمائے عظام کی شان و عظمت کے خلاف الفاظ رکیکہ برتے گئے ہیں واقعی یہ کمال درجے کی بے ادبی میرے طرفداروں سے تو گویا مجھ ہی سے ہوئی میں اللہ اُن کل حضرات بابرکات سے معافی چاہتا ہوں خواہ حضرات سادات وعلماء اہل صورت خواہ اہل بمبئی خواہ آفاقی" وہاں تو آج کل کے علما کو جو آپ کے طرفداروں نے کچھ الفاظ رکیکہ لکھے اس سے معافی چاہی ور "ضروری سوال" میں خود آپ اکابر سابقین علمائے عظام و فقہائے کرام و سادات فخام مثل امام نووی و امام ابن حجر و امام طیبی و علامہ ابن ملک و محقق زین العابدین ابن نجیم و مولینا علی قاری مکی و سید علامہ شامی و امثالہم کو معاذ اللہ کذب و بہتان کی طرف نسبت فرمارہے ہیں شاید یہ الفاظ رکیکہ نہ ہوں گے۔ ثانیاً: اس میں لکھا تھا "واللہ باللہ میں مذاہب اربعہ کو سچے دل سے حق مانتا ہوں" یہاں صراحۃً قنوت فجر کو کہ مذہب امام مالک و امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہما ہے بدعت و ضلالت و فی النار بتایا ادھر قنوت طاعون و وبا کو کذب و بہتان ٹھہرایا، شراح حنفیہ سے قطع نظر بھی کیجئے تو ائمہ شافعیہ کے یہاں اس کی صریح تصریحیں موجود، اور امام ابن حجر مکی نے خود امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے بیانِ مذہب میں اسے ذکر فرمایا۔ ثالثاً: اس میں لکھا تھا: "جمہور علماء کا اتباع اختیار کیا اولیائے کرام نذر ونیاز عرفی میں جبکہ فقہائے کرام نے تصفیہ کر دیا ہے اور مستحسن کر رکھا ہے تو ہم انہی کی پیروی کریں یہ ایک اختلافی مسئلہ ہے لیکن بندہ اپنے پرانے

خیالات سے باز آکر اولیاء کی نذر و نیاز عرفی جونی زماننا خادما عوام میں مروج ہے کہ اس کو مستحسن جانتا ہوں سوائے اس کے میری تصانیف میں جو بات خلافِ اقوالِ جمہور علما ہو اس کو واپس لیتا ہوں اور عہد کرتا ہوں کہ آئندہ علمائے کرام کے مخالف کوئی مسئلہ نہیں کہوں گا" اور یہاں نہ ظاہر ارشاد جمیع متون پر اقتصار لیانہ طریقہ مصرحہ جمہور شارحین اختیار کیا، سب کے مخالف مسئلہ لکھ دیا یہ "ضروری سوال" کی مخالفتیں تھیں۔ رابعاً: شرائط بحث میں تو صراحۃً اس توبہ کو توڑ دیا نذر و نیاز عرفی اولیائے کرام قدست اسرار ہم جونی زماننا مروج ہے ظاہر ہے کہ زمانہ صحابہ وتابعین وتبع تابعین میں اس پر کوئی نزاع قائم نہ ہوئی نہ اس کا کوئی تصفیہ اس وقت کے فقہائے کرام نے کیا تو لاجرم توبہ نامے میں جمہور علمائے متاخرین ہی کی پیروی کو لکھا اور ان کی مخالفت کا عہد کیا تھا اب شرطِ ثالثہ کی بحث میں قرونِ ثلاثہ کے متاخرین متقدمین سب کو بالائے طاق رکھ کر صاف لکھ دیا کہ سند دین میں اصول و فروع مسائل میں زمانہ خیر القرون کی ہونی چاہئے یعنی صحابہ وتابعین و

Volume Seven

Fatawa Rizviya

Even during the time of the Tabi' al-Tabi'in and while adherence was ongoing, the emergence of the scent of Wahhabism was first and foremost aided by the arguments in the "Zaroori Sawal" (Essential Question) that stated: "These pronouncements of the jurists are lies and slander, and the school of the Imams is innovation, misguidance, and leads to Hellfire." These were sufficient.

Thirdly: However, in the conditions of the debate, the typical Wahhabi discourse was explicitly written stating that "the evidence from the first three generations (Quroon-e-Thalatha) is reliable," while everything else was declared as clearly false. Along with this, they imposed further restrictions, stating that even the evidence from the Companions (Sahaba) and the Successors (Tabi'in) is not acceptable unless it has been consistently practiced. These points are certainly hallmarks of Wahhabism.

Fourthly: A condition was laid down that "any matter written in any book without a chain of narration shall not be accepted without documented transmission." Every person knows that books of jurisprudence (Fiqh), primary texts (Mutoon), commentaries (Shurooh), and fatwas do not mention chains of transmission. Thus, this condition clearly implies that books of Fiqh are useless and unworkable, and their rulings will not be accepted. This is top-tier Wahhabism and non-conformism (Ghair-Muqallidiyat). For these reasons, it is evident that Zaid persists in his old Wahhabism. We seek refuge in Allah Almighty, and Allah, Glorified and Exalted, knows best.

In summary, from all these clear statements, it became evident that the writing of "Zaroori Sawal" is against our noble scholars. It is entirely riddled with errors; anyone who deems the answer correct is extremely ignorant and lacks understanding. The author of "Zaroori Sawal" has no share in religious knowledge. He can neither understand the text nor does he possess the ability to translate. Furthermore, understanding the meaning is an uphill task for him. He does not understand his own writing, nor can he distinguish between what is beneficial and what is harmful. In addition to this, changing, reducing, increasing, and misrepresenting the words of the scholars and misleading the common people into believing something entirely different are further issues. Such an ignorant and ill-perceptive person is by no means capable of issuing fatwas, nor can his fatwas be trusted. It is recorded in Sahih Bukhari, Sahih Muslim, Musnad Imam Ahmad, Jami' at-Tirmidhi, and Sunan Ibn

Majah from Hazrat Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both) that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said:

"People will take the ignorant as leaders. They will be asked about matters, and they will issue fatwas without knowledge. They will go astray themselves and lead others astray."

اتخذ الناس رؤسآجها لا فسئلو فافتوا بغير علم

فضلوا واضلوا ١۔

From this authentic Hadith, it is proven that whoever relies on the fatwa of such a person will be misguided. Furthermore, from his sayings and words, it is also apparent that he is disrespectful toward the noble jurists, calls the pronouncements of the scholars lies and slander, describes the school of the people of truth as misguidance and in the Fire, and deems all books of Fiqh as useless and futile. He has broken his repentance and has not abandoned his old Wahhabism until now. Muslims should avoid his company because, according to the authentic ruling, there is a risk of falling into misguidance.

---

1 Sahih Bukhari, Kitab al-Ilm, Bab: Kaifa Yuqbadhu al-Ilm, published by Qadimi Kutub Khana Karachi 1/20; Sahih Muslim, Kitab al-Ilm, Bab: Raf' al-Ilm wa Qabdahu etc., published by Nur Muhammad Asah al-Matabi Karachi 2/340.

जिल्द सातवीं

फ़तावा रज़विया

तबे ताबेईन के दौर में और उन पर अमल जारी होने के दौरान, वहाबियत की बू पैदा होने के लिए सबसे पहले और दूसरे स्थान पर "ज़रूरी सवाल" के वे तर्क ही काफी थे कि "फ़क़ीहों का यह इरशाद झूठ और तोहमत है और इमामों का वह मज़हब बिदअत, गुमराही और नरक में ले जाने वाला है।"

तीसरा: लेकिन बहस की शर्तों में साफ-साफ वही मामूली वहाबी तर्क कि "तीन पीढ़ियों (क़ुरून-ए-सलासा) की सनद विश्वसनीय है" और बाकी सब स्पष्ट रूप से झूठा है, लिख दिया गया। और इसके साथ ही पाबंदी और बढ़ा दी कि सहाबा और ताबेईन की सनद भी तब तक स्वीकार्य नहीं है जब तक उस पर अमल जारी न रहा हो। ये बातें निश्चित रूप से वहाबियत की हैं।

चौथा: और यह शर्त लगाई गई कि "किसी किताब में बिना सनद (हवाला) लिखा गया कोई भी मसला बिना प्रमाण के स्वीकार नहीं किया जाएगा।" हर कोई जानता है कि फ़िक़्ह की किताबों, मतून (मूल पाठ), शरह (व्याख्या) और फ़तावा में कहीं भी सनद का ज़िक्र नहीं होता। तो इस शर्त में साफ बता दिया गया कि फ़िक़्ह की किताबें बेकार और अमल के काबिल नहीं हैं, उनका मसला स्वीकार नहीं किया जाएगा। यह पहले दर्जे की वहाबियत और ग़ैर-मुक़ल्लिदियत है। इन कारणों से यह ज़रूर ज़ाहिर होता है कि ज़ैद अपनी पुरानी वहाबियत पर कायम है। वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला, वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम।

संक्षेप में, इन सभी स्पष्ट बयानों से यह साफ हो गया कि "ज़रूरी सवाल" का लेखन हमारे उलेमा-ए-किराम के ख़िलाफ़ है। वह पूरी तरह से गलतियों से भरा है। जो इसके जवाब को सही बताए, वह घोर अज्ञानी और समझ से रहित है। "ज़रूरी सवाल" के लेखक को दीन के इल्म का कोई ज्ञान नहीं है। वह न तो इबारत समझ सकता है, न ही अनुवाद की योग्यता रखता है। फिर अर्थ समझना तो बहुत कठिन बात है। वह खुद अपना लिखा हुआ नहीं समझता, न ही नफ़ा और नुकसान में फर्क कर सकता है। इसके अलावा उलेमा के शब्दों को बदलना, घटाना, बढ़ाना, गलतफहमी पैदा करना और आम लोगों को कुछ का कुछ मतलब बताना अलग बात है। ऐसा अज्ञानी और कम समझ वाला व्यक्ति कभी भी फतवा देने की योग्यता नहीं रखता और न ही उसके फतवे पर भरोसा किया जा सकता है। सही बुखारी, सही मुस्लिम, मुसनद इमाम अहमद, जामिअ तिर्मिज़ी और सुनन इब्न माजा

में हज़रत अब्दुल्लाह बिन अम्र (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

"लोग जाहिलों को अपना सरदार (नेता) बनाएंगे। उनसे मसले पूछे जाएंगे, तो वे बिना इल्म के फतवा देंगे। वे खुद भी गुमराह होंगे और दूसरों को भी गुमराह करेंगे।"

اتخذ الناس رؤسآجها لا فسئلو فافتوا بغير علم

فضلوا واضلوا ١۔

इस सही हदीस से साबित हुआ कि जो ऐसे व्यक्ति के फतवे पर भरोसा करेगा वह गुमराह हो जाएगा। साथ ही उसके बयानों और शब्दों से यह भी ज़ाहिर हुआ कि वह फ़क़ीहों की शान में गुस्ताख़ है, उलेमा के इरशादात को झूठ और तोहमत बताता है, हक वालों के मज़हब को गुमराही और दोज़ख़ी बताता है और फ़िक़्ह की तमाम किताबों को बेकार और फालतू ठहराता है। उसने अपनी तौबा तोड़ दी और अब तक अपनी पुरानी वहाबियत नहीं छोड़ी। मुसलमानों को उसकी संगत से बचना चाहिए क्योंकि सही हुक्म के अनुसार गुमराही में पड़ने का खतरा है।

---

1 सही बुखारी, किताबुल इल्म, बाब: इल्म कैसे उठाया जाएगा, मुद्रित क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/20; सही मुस्लिम, किताबुल इल्म, बाब: इल्म का उठना और छिनना आदि, मुद्रित नूर मुहम्मद असहुत तबाअ कराची 2/340।

جلد ہفتم

فتاویٰ رضویہ

تبَع تابعین اور اس پر عمل بھی جاری ہوا بوئے وہابیت پیدا ہونے کو اولاً و ثانیاً ضروری سوال ہی کی وہ تقریریں کہ "یہ ارشاد فقہاء کذب و بہتان ہے اور وہ مذہب ائمہ بدعت و ضلالت وفی النار ہے" کافی تھیں۔

ثالثاً: مگر شرائطِ بحث میں تو صاف صاف وہی معمولی تقریر وہابیہ کہ "قرونِ ثلثہ کی سند معتبر ہے" باقی سب باطل صراحۃً لکھ دی اور اس کے ساتھ اور تنگی بڑھا دی کہ صحابہ و تابعین کی سند بھی مقبول نہیں جب تک اس پر عمل نہ جاری ہوا ہو یہ باتیں ضرور وہابیت کی ہیں۔

رابعاً: اور شرط لگائی کہ "کوئی مسئلہ کسی کتاب میں بے سند لکھا ہو وہ بغیر اسناد کے تسلیم نہ کیا جائے گا" ہر شخص جانتا ہے کہ کتب فقہیہ متون و شروح و فتاویٰ کسی میں ذکر اسناد نہیں ہوتا تو اس شرط میں صاف بتادی کہ کتبِ فقہ مہمل و نا قابلِ عمل ہیں ان کا مسئلہ تسلیم نہ کیا جائے گا، یہ اول نمبر کی وہابیت غیر مقلدی ہے ان وجوہ سے ضرور ظاہر ہوتا ہے کہ زید اپنی قدیم وہابیت پر باقی ہے والعیاذ باللہ تعالیٰ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

بالجملہ ان تمام بیانات جلیلہ سے واضح ہوا کہ "ضروری سوال" کی تحریر ہمارے علمائے کرام کے خلاف ہے۔ وہ سراسر غلطیوں سے بھری ہے، جواب سے صحیح بتائے سخت جاہل و نا فہم ہے، ضروری سوال کا مصنف علمِ دین سے بہرہ نہیں رکھتا، وہ نہ عبارت سمجھ سکتا ہے، نہ ترجمہ کی لیاقت رکھتا ہے پھر مطلب سمجھنا تو ٹیڑھی کھیر ہے، وہ خود اپنا لکھا نہیں سمجھتا نہ نافع و مضر میں تمیز کرتا ہے اور اس کے ساتھ کلمات علماء کو بدلنا، گھٹانا، بڑھانا، مغالطہ، عوام

کو کچھ کا کچھ مطلب بتانا، علاوہ ہے ایسا بے علم کج فہم ہرگز فتویٰ دین کی قابلیت نہیں رکھتا نہ اسے فتویٰ پر اعتماد ہو سکتا ہے۔ صحیح بخاری و صحیح مسلم و مسند امام احمد و جامع ترمذی و سنن ابن ماجہ میں حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

اتخذ الناس رؤسآجھا لا فسئلو فافتوا بغیر علم

لوگ جاہلوں کو سردار بنائیں گے ان سے مسئلے پوچھے جائیں گے وہ بغیر علم کے فتویٰ دیں گے آپ بھی گمراہ ہوں گے اوروں کو بھی گمراہ بتائیں گے۔

فضلوا واضلوا ۱۔

اس صحیح حدیث سے ثابت ہوا کہ جو ایسے شخص کے فتوے پر اعتماد کرے گا گمراہ ہو جائے گا "نیز اس کے اقوال و کلمات سے یہ بھی ظاہر ہوا کہ وہ فقہائے کرام کی شان میں گستاخ ہے ارشادات علماء کو کذب و بہتان بتاتا اور مذہب اہل حق کو ضلالت و فی النار بتاتا اور تمام کتب فقہ کو مہمل و بیکار ٹھہراتا ہے " اس نے اپنی توبہ توڑی اور قدیمی وہابیت اب تک نہ چھوڑی مسلمانوں کو اس کی صحبت سے احتراز چاہئے کہ بحکم صحیح گمراہی میں پڑنے کا

---

۱ صحیح بخاری کتاب العلم باب کیف یقبض العلم مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۰، صحیح مسلم کتاب العلم باب رفع العلم و قبضہ الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲/ ۳۴۰

Fatawa Razawiyya Volume 7

There is a fear that whoever assists him in such a state is laying the foundation of misguidance. Yes, if he repents anew from all these actions and a prolonged period passes in which he exhibits behaviors showing his second repentance to be true, unlike the first, then he will not be interfered with. However, even then, his fatwa cannot be trusted, as his ignorance will not vanish to the extent of him becoming a scholar. By the grace of Allah, there are millions of Sunni laypeople from whom no word of heresy or disrespect towards the stature of Imams, jurists, and books of jurisprudence has ever been issued throughout their lives. Yet, as they are unlearned, they cannot become Muftis. May Allah Almighty protect us from abandonment, and for the sake of the dust of the feet of the servants of the court of the Shelter of the Helpless, the Radiant Presence, the Lord of the Day of Resurrection, peace and blessings of Allah be upon him, grant us the success of knowledge and action. Ameen, Ameen, Ameen. And praise be to Allah, Lord of the worlds, and may Allah Almighty bless our Master and his family and all his companions. Ameen.

[Box 1] Arabic: And Allah Almighty, Glory be to Him, knows best, and His knowledge is most majestic, perfect, and firm. It was written by Muhammad, known as Hamid Raza Barelvi, may he be forgiven for the sake of Muhammad, the Unlettered Prophet, peace and blessings of Allah be upon him and his family. Urdu: And Allah Almighty, Pure and Exalted, is the Most Knowing, and His knowledge is most complete and most firm. This was written by Muhammad, known as Hamid Raza Barelvi; may Allah Almighty forgive him for the sake of His beloved Unlettered Prophet Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him and his family. (T)

In reality, this detail—that Qunut Nazila is permissible but its permissibility is specific only to one particular calamity and prohibited in others—is not the school of our noble Imams. From the writings of the author of "Dharoori Suwal," his ignorance and falsehood are clearly apparent. Indeed, it is not permissible for such a person to become a Mufti, nor is it permissible to rely on his fatwa. The matters written in summary by the respondent (may the Near Respondent protect him) are certainly worth considering and deserving of action. Muslims should adhere to them so that, by the permission of Allah Almighty, they remain safe from religious harm.

[Box 2] Arabic: And protection is from Allah alone. And Allah, Glory be to Him and Most High, knows best. Written by His sinful servant, Ahmad Raza Barelvi, may he be forgiven for the sake of Muhammad al-Mustafa, the Unlettered Prophet, peace and

blessings of Allah be upon him. Urdu: Protection is only through the mercy of Allah, and Allah Almighty, Glory be to Him, is the Most Knowing. This was written by the sinful servant Ahmad Raza Barelvi; may he be forgiven for the sake of Hazrat Muhammad Mustafa, the Unlettered Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. (T)

Mas'ala 1096: From Rangoon, Street No. 25, Shop No. 475, asked by Hafiz Muhammad Yusuf Sahab, 5 Dhu al-Qi'dah 1329 AH. What do our Sunni Hanafi scholars say regarding this matter: that in this city, the Imam of a mosque has been reciting Qunut after 'Sami' Allahu liman hamidah' in the second rak'ah of the Fajr obligatory prayer for two or three days, raising his hands, i.e., ...

अंदेशा है ऐसी हालत जो उसकी मदद करे वह गुमराही की बुनियाद कायम करता है। हाँ, अगर वह फिर से उन तमाम हरकतों से तौबा करे और एक लंबा समय गुज़रे जिसमें उससे वह बातें ज़ाहिर हों जिनसे उसकी दूसरी तौबा का पहली तौबा के विपरीत सच्चा होना ज़ाहिर हो, तो उस वक्त उससे छेड़छाड़ नहीं की जाएगी। मगर उसके फतवे पर फिर भी भरोसा नहीं किया जा सकता, क्योंकि उसकी जहालत इतनी दूर नहीं हो जाएगी कि वह आलिम बन जाए। अल्हम्दुलिल्लाह, लाखों सुन्नी अवाम ऐसे हैं जिनसे पूरी उम्र में कभी कोई बदमज़हबी या इमामों, फुक़हा और फिक़ह की किताबों की शान में गुस्ताखी की बात सादिर नहीं हुई, लेकिन चूंकि वे बे-इल्म हैं, वे मुफ्ती नहीं बन सकते। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल रुस्वाई से बचाए और बेकसों की पनाहगाह, हुज़ूर पुरनूर, क़यामत के दिन के सरदार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के गुलामों के कदमों की धूल के सदके में इल्म व अमल की तौफीक अता फरमाए। आमीन, आमीन, आमीन। और तमाम खूबियाँ अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है, और अल्लाह ताला हमारे सरदार और उनकी आल और उनके तमाम सहाबा पर रहमतें नाज़िल फरमाए। आमीन।

[बॉक्स 1] अरबी: और अल्लाह ताला, वह पाक है, और वही सबसे ज़्यादा जानने वाला है और उसका इल्म ज़्यादा अज़मत वाला, कामिल और ज़्यादा मज़बूत है। इसे मुहम्मद मारूफ बा-हामिद रज़ा बरेलवी ने लिखा, अल्लाह ताला उसे अपने प्यारे उम्मी नबी मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम और उनकी आल पर रहमत और सलामती नाज़िल फरमाए, उनके वसीले से माफ़ फरमाए। उर्दू: और अल्लाह ताला पाक व बुलंद ज़्यादा इल्म वाला है और उसका इल्म कामिल और ज़्यादा मज़बूत है। इसे मुहम्मद मारूफ बा-हामिद रज़ा बरेलवी ने लिखा, अल्लाह ताला उसे अपने प्यारे उम्मी नबी मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के वसीले से माफ़ फरमाए। (त)

वास्तव में यह विवरण कि कुनूत-ए-नाज़िला जायज़ है, लेकिन उसकी इजाज़त सिर्फ एक खास मुसीबत के साथ मखसूस है, बाकी में नाजायज़, हमारे इमामों का मज़हब नहीं है। "ज़रूरी सवाल" के लेखक की तहरीरों से उसकी जहालत और बातिल होना साफ ज़ाहिर है। बेशक ऐसे शख्स का मुफ्ती बनना हलाल नहीं, न उसके फतवे पर भरोसा जायज़ है। मुजीब (जवाब देने वाले) ने कुल मिलाकर जो बातें लिखी हैं, वे ज़रूर काबिले-लिहाज़ और अमल के लायक हैं। मुसलमानों को उनकी पाबंदी करनी चाहिए ताकि अल्लाह के हुक्म से वे दीनी नुकसान से महफूज़ रहें।

[बॉक्स 2] अरबी: और हिफाज़त सिर्फ अल्लाह की तरफ से है। और अल्लाह, वह पाक है और बुलंद है, सबसे ज़्यादा जानने वाला है। इसे उसके गुनहगार बंदे अहमद रज़ा बरेलवी ने लिखा, उसे हज़रत मुहम्मद मुस्तफा उम्मी नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के वसीले से माफी हो। उर्दू: अल्लाह की रहमत से ही हिफाज़त है और अल्लाह ताला सुब्हानहु ज़्यादा इल्म वाला है। इसे गुनहगार बंदे अहमद रज़ा बरेलवी ने लिखा, उसे हज़रत मुहम्मद मुस्तफा उम्मी नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के वसीले से माफी हो। (त)

मसला 1096: रंगून, गली नंबर 25, दुकान नंबर 475 से हाफिज़ मुहम्मद यूसुफ साहब द्वारा पूछा गया, 5 ज़िलक़ादा 1329 हिजरी। हमारे सुन्नी हनफी आलिम लोग इस मसले में क्या फरमाते हैं कि इस शहर में एक मस्जिद के इमाम साहब दो-तीन दिन से फज्र के फ़र्ज़ की दूसरी रकअत में 'समिअल्लाहु लिमन हमिदह' के बाद हाथ उठाकर कुनूत पढ़ रहे हैं, यानी...

اندیشہ ہے ایسی حالت جو اس کی اعانت کرے گمراہی کی بنیاد قائم کرتا ہے ہاں اگر وہ پھر از سر نو ان تمام حرکات سے تائب ہو اور ایک زمانہ ممتد گزرے جس میں اس سے وہ باتیں صادر ہوں جن سے اس کی توبہ دوم کا بر خلاف توبہ اول سچا ہونا ظاہر ہو تو اس وقت اس سے تعرض نہ کیا جائے گا مگر اس کے فتوے پر اعتماد پھر بھی نہیں ہو سکتا کہ اس قدر اس کا جہل زائل ہو کر عالم نہ ہو جائے گا لاکھوں عوام سنی المذہب بحمد اللہ ایسے ہیں جن سے تمام عمر میں کبھی کوئی بات بدمذہبی یا گستاخی شان ائمہ وفقہا و کتب فقہیہ کی صادر ہی نہ ہوئی مگر جبکہ وہ بے علم ہیں مفتی نہیں بن سکتے۔ اللہ عز و جل خذلان سے بچائے اور بطفیلی خاکپائے بندگان بارگاہ بیکس پناہ حضور پر نور سید یوم النشور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم توفیق علم و عمل عطا فرمائے آمین آمین آمین والحمد للہ رب العلمین وصلی اللہ تعالٰی علی سیدنا و آلہ و صحبہ اجمعین آمین۔

[پہلا خانہ] عربی: واللہ تعالی سبحنہ وتعالی اعلم وعلمہ وجل مجدہ اتم واحکم کتبہ محمدن المعروف بحامد رضا البریلوي عفی عنہ بمحمدن النبی الامی صلی اللہ تعالٰی علیہ و آلہ و سلم۔ اردو: اور اللہ تعالٰی پاک و بلند زیادہ علم والا ہے اور اس کا علم اتم اور زیادہ محکم ہے۔ اس کو لکھا محمد المعروف حامد رضا بریلوی نے، اللہ تعالٰی اس کو اپنے پیارے اُمّی نبی محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وآلہ وسلم کے وسیلہ سے معاف فرمائے۔ (ت)

فی الواقع یہ تفصیل کہ قنوت نازلہ جائز ہے مگر اس کا جواز صرف ایک نازلہ سے خاص، باقی اس میں نا جائز، ہمارے ائمہ کرام کا مذہب نہیں، مصنف "ضروری سوال" کی تحریروں سے اس کی جہالت و بطالت صاف ظاہر ہے بیشک ایسے شخص کو مفتی بننا حلال نہیں، نہ اس کے فتوے

پر اعتماد جائز، مجیب سلمہ القریب المجیب نے جو امور بالجملہ میں لکھے ضرور قابل لحاظ و مستحق عمل ہیں مسلمانوں کو ان کی پابندی چاہئے کہ باذنہ تعالٰی مضرت دینی سے محفوظ رہیں۔

[دوسرا خانہ] عربی: وبالله العصمة والله سبحنه وتعالی اعلم کتبه عبده المذنب احمد رضا البریلوي عفی عنه بمحمدن المصطفی النبی الامی صلی الله تعالٰی علیہ و سلم۔ اردو: اللہ کی رحمت سے ہی حفاظت ہے اور اللہ تعالٰی سبحانہ، زیادہ علم والا ہے۔ اس کو گنہگار بندے احمد رضا بریلوی نے لکھا اسے حضرت محمد مصطفٰی النبی الامی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے وسیلہ سے معافی ہو۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۹۶: از رنگون گلی نمبر ۲۵ ، دکان نمبر ۴۷۵ مسئولہ حافظ محمد یوسف صاحب ۵ ذیقعدہ ۱۳۲۹ھ ہمارے سنی حنفی عالم لوگ اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ اس شہر میں ایک مسجد کا امام صاحب دو تین روز سے فجر کے فرض دوسری رکعت میں سمع اللہ لمن حمدہ کے بعد ہاتھ اٹھا کر قنوت پڑھتا ہے یعنی

He prays for the Sultan, and all the followers (muqtadis) shout aloud. Therefore, it is requested to know, how is this Imam according to our Hanafi school, and what is the ruling for praying behind him?

The Answer: Although the general ruling in the texts is "la yaqnut fi ghayrih" (one should recite Qunut in prayers other than Witr), the researching commentators, following Imam Tahawi, have allowed reciting Qunut in the Fajr prayer during times of calamity and common distress. Therefore, this issue is not such that it would cause any harm in praying behind this scholar, provided he is actually a Sunni with correct beliefs. And if he is a non-conformist (Ghair-Muqallid), then he himself is a misguided heretic, and praying behind him is absolutely impermissible, as we have researched in "An-Nahy al-Akid 'an al-Salat Wara' 'Adi al-Taqlid" (The Strong Prohibition of Praying Behind a Non-Conformist). It is stated in Durr al-Mukhtar: "la yaqnut lighayrihi illal-nazilah" (One does not recite Qunut for other than it except during calamity). It is stated in Ghunyah: "Huwa madhhabuna wa 'alayhil-jumhur" (This is our school and the majority are upon it). Radd al-Muhtar, quoting the words of Imam Tahawi, states:

هو صريح في ان قنوت النازلة عندنا مختص بصلوة الفجر دون غيرها من الصلوة الجهرية والسرية۔	**It is explicit that for us, Qunut al-Nazila is specific to the Fajr prayer, excluding other audible or silent prayers. (T)**

The Imam should recite this Qunut quietly, and the followers should also recite it during the supplication. Yes, if the Imam recites Qunut aloud, the followers should say "Amin" but not aloud; rather quietly, because loud audible speech in such a prayer is disliked (Makruh). Furthermore, scholars differed on whether this Qunut should be after the bowing (Ruku') of the second unit (Rak'at) or before it; and the research is that it should be before the bowing. It is stated in Radd al-Muhtar:

هل المقتدى مثله ام لا وهل القنوت قبل الركوع	**Should the follower do the same as him or not, and is the Qunut before the bowing?**

1 Kanz al-Daqaiq, Chapter of Witr and Nawafil, published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/41 2 Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/92 3 Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Salat al-Witr, published by Suhail Academy Lahore, p. 420 4 Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/496

वह सुल्तान के लिए दुआ माँगता है और सभी मुक़्तदी ज़ोर-ज़ोर से पुकारते हैं। अतः यह पूछना है कि हमारे हनफ़ी मज़हब के अनुसार यह इमाम साहब कैसे हैं और उनके पीछे नमाज़ का क्या हुक्म है?

उत्तर: यद्यपि ग्रंथों में सामान्य नियम है कि "ला यक़्नत फ़ी ग़ैरिहि" (वितर के अलावा किसी और नमाज़ में क़ुनूत न पढ़े), लेकिन अनुसंधानकर्ता व्याख्याकारों ने इमाम तहावी का अनुसरण करते हुए विपत्ति और सामान्य संकट के समय फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत पढ़ने की अनुमति दी है। इसलिए, यह मुद्दा ऐसा नहीं है जिसके कारण इस विद्वान के पीछे नमाज़ पढ़ने में कोई हर्ज हो, बशर्ते कि वह वास्तव में सही अक़ीदे वाला सुन्नी हो। और यदि वह ग़ैर-मुक़ल्लिद है, तो वह स्वयं ही गुमराह बेदीन है और उसके पीछे नमाज़ पढ़ना बिल्कुल भी जायज़ नहीं है, जैसा कि हमने अपने शोध पत्र "अन-नही अल-अकीद अन अल-सलात वरा अदी अल-तक्लीद" में शोध किया है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "ला यक़्नत लिग़ैरिही इल्लल-नाज़िला" (सिर्फ मुसीबत में क़ुनूत-ए-नाज़िला पढ़े)। 'ग़ुनिया' में है: "**हुवा मज़हबना व अलैहिल जुमहूर**" (यही हमारा और बहुमत का मज़हब है)। 'रद्दुल मुख़्तार' में इमाम तहावी के शब्दों को उद्धृत करते हुए कहा गया है:

هو صريح في ان قنوت النازلة عندنا مختص بصلوة الفجر دون غيرها من الصلوة الجهرية والسرية۔	**यह इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि हमारे निकट क़ुनूत-ए-नाज़िला केवल फ़ज्र की नमाज़ के लिए ही विशिष्ट है, अन्य ऊँची आवाज़ (जहरी) या धीमी आवाज़ (सिरी) वाली नमाज़ों में नहीं। (त)**

इमाम को चाहिए कि यह क़ुनूत भी आहिस्ता पढ़े और मुक़्तदी भी दुआ ही में पढ़ें। हाँ, अगर इमाम ज़ोर से क़ुनूत पढ़े तो मुक़्तदी 'आमीन' कहें, लेकिन ज़ोर से नहीं बल्कि आहिस्ता, क्योंकि ऐसी नमाज़ में ज़ोर से बोलना मकरूह है। फिर विद्वानों में इस बात पर मतभेद हुआ कि यह क़ुनूत दूसरी रक़अत के रुकू के बाद हो या पहले; और शोध यह है कि यह रुकू से पहले होना चाहिए। 'रद्दुल मुख़्तार' में है:

هل المقتدی مثله ام لا وهل القنوت قبل الركوع	**क्या मुक़्तदी भी इमाम की तरह पढ़े या नहीं, और क्या क़ुनूत रुकू से पहले पढ़ी जाए?**

1 कंज़ुल दक़ाईक़, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/41 2 रद्दुल मुख़्तार, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/92 3 ग़ुनियतुल मुस्तमली शरह मुनियतुल

मुसल्ली, सलातुल वित्र, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृष्ठ 420 4 रद्दुल मुख़्तार, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/496

पृष्ठ 527 का 721

سلطان کے واسطے دعا مانگتا ہے اور سب مقتدی لوگ بلند آواز سے پکارتے ہیں پس دریافت طلب یہ بات ہے کہ ہمارا مذہب حنفی سے یہ امام صاحب کیسے ہیں اور ان کے پیچھے نماز کا کیا حکم ہے؟ **الجواب:** اگرچہ متون میں مطلق حکم ہے کہ لایقنت فی غیرہ غیر وتر میں قنوت نہ پڑھے، مگر محققین شراح نے باتباع امام طحاوی وقت نازلہ و حدوث بلائے عام نماز فجر میں قنوت پڑھنے کی اجازت دی ہے لہٰذا یہ مسئلہ ایسا نہیں جس کی بنا پر اس عالم کے پیچھے نماز میں کچھ حرج ہو جبکہ وہ واقع میں سنی المذہب صحیح العقیدہ ہے، اور اگر غیر مقلد ہے تو آپ ہی گمراہ بددین ہے اور اس کے پیچھے نماز ناجائز محض کما حققناہ فی النہی الاکید عن الصلوۃ وراء عدی التقلید (جیسا کہ ہم نے اپنے رسالہ "النہی الاکید عن الصلوۃ وراء التقلید" میں تحقیق کی ہے۔ ت) درمختار میں ہے: لایقنت لغیرہ الاالنازلۃ (صرف مصیبت میں قنوت نازلہ پڑھے۔ ت) غنیہ میں ہے: **ھو مذہبنا وعلیہ الجمھور**۔ (یہی ہمارا اور جمہور کا مذہب ہے۔ ت) ردالمختار میں کلام امام طحاوی نقل کرکے فرمایا:

ھو صریح في ان قنوت النازلۃ عندنا مختص بصلوۃ الفجر دون غیرھا من الصلوۃ الجھریۃ والسریۃ۔	**یہ اس بات کی صراحت ہے کہ قنوت نازلہ صرف فجر کی نماز کے لئے مختص ہے دوسری جہری یا سری نمازوں میں نہیں۔ (ت)**

امام کو چاہئے کہ یہ قنوت بھی آہستہ پڑھے اور مقتدی بھی دعا ہی میں پڑھیں، ہاں اگر امام قنوت بآواز پڑھے تو مقتدی آمین کہیں مگر بآواز نہ کہیں بلکہ آہستہ کہ جہر بائین نماز میں مکروہ ہے، پھر علماء کو اختلاف ہوا کہ یہ قنوت رکعت ثانیہ کے رکوع کے بعد ہو یا پہلے، اور تحقیق یہ ہے کہ رکوع سے پہلے ہونا چاہئے۔ ردالمختار میں ہے:

هل المقتدی مثلہ ام لا وھل کیا قنوت نازلہ پڑھنے میں مقتدی بھی امام کی طرح پڑھے یا نہیں، القنوت قبل الرکوع اور کیا قنوت رکوع سے قبل پڑھی جائے

1 کنزالدقائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۴۱ 2 ردالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۲ 3 غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی صلوۃ الوتر مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۴۲۰ 4 ردالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۹۶

Fatawa Razawiyyah --- Volume VII

[Arabic Column Text Translation] Or after it, I haven't seen it (the detail). What appears to me is that the follower should follow his Imam, except if he recites aloud, then he should say 'Ameen', and recite Qunut after the Ruku'. Later, I found the statement of Ash-Shurunbulali in 'Maraqi al-Falah' where he explicitly stated it is after it. Al-Hamawi deemed it apparent that it is before it. What we said is more apparent, and Allah Almighty knows best. I say: Rather, what Sayyid Al-Hamawi said is more worthy of acceptance because of the statement in 'Al-Fath' (Fath al-Qadir) that when the preference is for it being before Ruku', then after Ruku' is no longer the place for Qunut. He also said that this confirms that the standing (Qawmah) is entirely outside the locality of Qunut. Unless one follows an Imam who recites Qunut in Witr after Ruku', in which case he should follow him by consensus. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Column Text Translation] ...or after it, I did not find this detail, but it seems to me that the follower should follow the Imam, but when the Imam recites Qunut aloud, the follower should say 'Ameen' and recite Qunut after Ruku'. Later, I found the statement of Shurunbulali in 'Maraqi al-Falah' in which he specified it to be after Ruku', while Hamawi regarded it as appearing to be before Ruku', but what I said is clearer, and Allah Almighty knows best. I say: rather, Hamawi's statement is more acceptable because 'Fath al-Qadir' says that "when preference is given to before Ruku', then after Ruku' is no longer the place for Qunut" and he also said that the standing (Qawmah) is entirely outside the locality of Qunut, this is the research; yes, if someone is behind an Imam who recites Qunut after Ruku' in Witr, then the worshipper should follow that Imam, there is consensus on this. And Allah Almighty knows best. (Translator's note: T)

Issue 1097: From Karachi, Gadi Hata Molidna Memon Mohalla Ram Bagh, sent by Noor Ahmad, 19 Rabi' al-Akhir 1336 AH. Is it permissible for a Hanafi Imam to recite Dua-e-Qunut and other supplications loudly in the Fajr prayer or not?

The Answer: In the Hanafi school of thought, Qunut is prohibited in prayers other than Witr. "Wa la yaqnutu fi ghayrihi" (He should not recite Qunut in other than Witr. T). However, if (God forbid) a general calamity descends, such as plague, epidemic, etc., then prominent Imams like Imam Tahawi and Imam Muhaqqiq Ali al-Itlaq and other commentators have permitted Dua-e-Qunut in the Fajr prayer, as we have detailed in our Fatawa. And Allah Almighty knows best.

Issue 1098: The aforementioned questioner. If a Hanafi Imam does not recite Bismillah and Ameen softly according to the Hanafi method, and recites Dua-e-Qunut and other supplications according to the Shafi'i... [text ends at the bottom of the page]

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nafl, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/496.
2. Fath al-Qadir, Chapter on Witr Prayer, Nuria Razvia Sukkur, 1/474.

[अरबी पाठ अनुवाद] या उसके बाद, मैंने यह (विवरण) नहीं देखा। मुझे जो प्रतीत होता है वह यह है कि अनुयायी (मुक्तदी) को अपने इमाम का अनुसरण करना चाहिए, सिवाय इसके कि जब वह ज़ोर से पढ़े तो उसे 'आमीन' कहना चाहिए, और रुकू के बाद क़ुनूत पढ़ना चाहिए। बाद में, मैंने 'मराक़ी अल-फ़लाह' में अश्-शूरुनबुलाली का कथन देखा जहाँ उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा कि यह उसके बाद है। अल-हमवी ने इसे रुकू से पहले माना। हमने जो कहा वह अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: बल्कि, सैय्यद अल-हमवी ने जो कहा वह स्वीकार किए जाने के अधिक योग्य है क्योंकि 'अल-फ़तह' (फ़तह अल-क़दीर) में कहा गया है कि जब रुकू से पहले को प्राथमिकता दी जाती है, तो रुकू के बाद क़ुनूत का स्थान नहीं रह जाता। उन्होंने यह भी कहा कि यह पुष्टि करता है कि रुकू के बाद खड़ा होना (क़ौमा) पूरी तरह से क़ुनूत के स्थान से बाहर है। सिवाय इसके कि यदि कोई ऐसे इमाम का अनुसरण करता है जो वित्र में रुकू के बाद क़ुनूत पढ़ता है, तो उसे सर्वसम्मति से उसका अनुसरण करना चाहिए। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

[उर्दू पाठ अनुवाद] ...या बाद में, मुझे यह विवरण नहीं मिला, लेकिन मुझे लगता है कि अनुयायी को इमाम का अनुसरण करना चाहिए, लेकिन जब इमाम क़ुनूत ज़ोर से पढ़े तो अनुयायी को 'आमीन' कहना चाहिए और रुकू के बाद क़ुनूत पढ़ना चाहिए। इसके बाद मुझे 'मराक़ी अल-फ़लाह' में शूरुनबुलाली का कथन मिला जिसमें उन्होंने रुकू के बाद का उल्लेख किया है, जबकि हमवी ने इसे रुकू से पहले माना है, लेकिन मैंने जो कहा है वह अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: बल्कि हमवी का कथन अधिक स्वीकार्य है क्योंकि 'फ़तह अल-क़दीर' का कहना है कि "जब रुकू से पहले को प्राथमिकता दी जाती है, तो रुकू के बाद क़ुनूत का स्थान नहीं रहता" और उन्होंने यह भी कहा कि क़ौमा (रुकू के बाद खड़ा होना) पूरी तरह से क़ुनूत की जगह से बाहर है, यही शोध है; हाँ, अगर कोई ऐसे इमाम के पीछे है जो वित्र में रुकू के बाद क़ुनूत पढ़ता है, तो नमाज़ी को उस इमाम का अनुसरण करना चाहिए, इस पर सहमति है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (टी)

मसला १०९७: कराची से, गाड़ी हाता मौलिदना मेमन मोहल्ला राम बाग, नूर अहमद द्वारा प्रेषित, १९ रबी-उल-आख़िर १३३६ हिजरी। क्या हनफ़ी इमाम के लिए फ़ज्र की नमाज़ में दुआ-ए-क़ुनूत और अन्य दुआओं को ज़ोर से पढ़ना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): हनफ़ी संप्रदाय में वित्र के अलावा अन्य नमाज़ों में क़ुनूत वर्जित है। "वा ला यक़नुतु फ़ी ग़ैरिही" (वह वित्र के अलावा अन्य में क़ुनूत न पढ़े। टी)। हालाँकि, यदि (अल्लाह न करे) कोई सामान्य आपदा आती है जैसे प्लेग, महामारी आदि, तो इमाम तहवी और इमाम मुहक़्क़िक अली अल-इतलाक़ जैसे प्रतिष्ठित विद्वानों और अन्य टीकाकारों ने फ़ज्र की नमाज़ में दुआ-ए-क़ुनूत को जायज़ माना है, जैसा कि हमने अपने फ़तावा में विस्तार से बताया है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसला १०९८: उपरोक्त प्रश्नकर्ता। हनफ़ी इमाम हनफ़ी तरीक़े के अनुसार बिस्मिल्लाह और आमीन धीरे से न पढ़े, और दुआ-ए-क़ुनूत और अन्य दुआओं को शाफ़ई... [पृष्ठ के अंत में पाठ समाप्त होता है]

1. रद अल-मुहतार, अध्याय वित्र और नफ़्ल, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, १/४९६।
2. फ़तह अल-क़दीर, अध्याय वित्र नमाज़, नूरिया रज़विया सुक्कुर, १/४७४।

पृष्ठ ५२८ का ७२१

[عربی متن] او بعدہ لم ارہ والذی یظھر لی ان المقتدی یتابع امامہ الا اذا جھر فیؤمن وانہ یقنت بعد الرکوع ثم رأیت الشرنبلالی فی مراقی الفلاح صرح بانہ بعدہ واستظھر الحموی انہ قبلہ والاظھر ما قلناہ واللہ تعالٰی اعلم ا قول: بل الاحق بالقبول ما قال السید الحموی لقول الفتح ولما ترجح ذلک خرج ما بعد الرکوع من کونہ محلا للقنوت اھ وقال ایضا وھذا تحقیق خروج القومۃ عن المحلیۃ بالکلیۃ الا اذا اقتدی بمن یقنت فی الوتر بعد الرکوع فانہ یتابعہ اتفاقا اھ واللہ تعالٰی اعلم۔

[اردو ترجمہ] یا بعد میں، مجھے یہ تفصیل نظر نہیں آئی، مگر مجھے معلوم ہوتا ہے کہ مقتدی امام کی اتباع کرے لیکن جب امام قنوت پڑھنے میں جہر کرے تو مقتدی کو چاہئے کہ وہ آمین کہے، اور قنوت رکوع کے بعد پڑھے، اس کے بعد مجھے شرنبلالی کا قول مراقی الفلاح میں ملا جس میں انہوں نے رکوع کے بعد کی تصریح کی ہے اور حموی نے رکوع سے قبل ظاہر قرار دیا لیکن زیادہ واضح وہی ہے جو میں نے کہا ہے واللہ تعالٰی اعلم۔ اقول: بلکہ حموی کا قول زیادہ مقبول ہو کیونکہ فتح القدیر کا قول یہ ہے کہ "جب رکوع سے قبل کو ترجیح ہے تو رکوع کے بعد قنوت کا محل نہ رہا " اھ اور انہوں نے یہ بھی کہا کہ قومہ کلیۃً قنوت کی محلیت سے باہر ہے تحقیق یہی ہے ، ہاں اگر کوئی ایسے امام کی اقتداء میں ہے جو رکوع کے بعد وتر میں قنوت پڑھتا ہے تو نمازی کو چاہئے کہ وہ اس امام کی اتباع کرے اس میں اتفاق ہے اھ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۹۷: از کراچی گاڑی حاطہ مولیدنہ میمن محلہ رام باغ مرسلہ نور احمد ۱۹ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ کیا حنفی امام نماز فجر میں دعائے قنوت ودیگر دعاؤں کو بآواز بلند پڑھے تو جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: حنفی مذہب میں وتر کے سوا اور نمازوں میں قنوت منع ہے ولایقنت فی غیرہ (غیر وتر میں قنوت نہ پڑھے۔ت) مگر جب معاذ اللہ کوئی بلائے عام نازل ہو جیسے طاعون و وباء

وغیرہ، تو امام اجل طحاوی وامام محقق علی الاطلاق وغیرہ شراح نے نماز فجر میں دعائے قنوت جائز رکھی ہے کما فصلناہ فی فتاوینا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوی میں اس کی تفصیل کردی ہے۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۹۸: سائل مذکور الصدر حنفی امام بسم اللہ و آمین آہستہ حنفی طریقہ پر نہ پڑھے اور دعائے قنوت و دیگر دعاؤں کو شافعی...

۱ ردالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۹۶ ۲ فتح القدیر باب صلوۃ الوتر نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۷۴

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

If [the Imam] prays in this manner, is the prayer and following such an Imam permissible or not? The Imam performed this action for three consecutive days without informing the followers, which resulted in followers being in different states —for instance, some in bowing (Ruku), some in standing (Qiyam), and some in prostration (Sajdah). Was this prayer valid or not?

The Answer:

(1) Without a situation of calamity (Nazila), whoever does such a thing causes dislike (Karahiyat). He should be forbidden. If he does not comply, do not follow him.

(2) Whoever performed an action before the Imam and finished it before the Imam, and then did not accompany the Imam in it—for instance, if the Imam was focused on Qunut and this person went into Ruku, and before the Imam could reach Ruku, he raised his head and then did not perform Ruku with or after the Imam—then such a follower's prayer was not valid; otherwise, it was. The disorder that occurred in it is a burden on the Imam. The leaders of the faith have exempted the prostration of forgetfulness (Sajdah Sahw) in Friday and Eid prayers when the congregation is large, as people of all types gather and some might find it distressing, wondering what it is. This [exemption] is for after the completion of the prayer; whereas, performing such a new action in the middle of the prayer without informing the followers is a cause of significant fitna (discord). We ask Allah for forgiveness and safety. And Allah Almighty knows best.

Problem 1099: From Karachi Port, Sadar Bazaar, Shop of Seth Haji Ahmed Haji Karim Muhammad Sharif General Merchant, sent by Abdullah son of Haji, 23 Rabi' al-Akhir 1336 AH.

[Table Header/Content]

(Persian Question): A Hanafi Imam, at the time of a calamity or disaster such as plague or an epidemic, recited Dua Qunut Shafi'iyya with some additional Arabic words for repelling the epidemic in the final unit (Rak'at) of the obligatory morning prayer for seven days. In this case, is this action of the Imam according to the school of the majority of Hanafis or not? And if someone calls this Imam a Wahhabi or non-follower (Ghair Muqallid) because of the aforementioned action, what is the ruling regarding such a person?

(Urdu Question): At the occurrence of any calamity or the spread of an epidemic like plague, etc., if a Hanafi Imam recites the narrated Dua Qunut and some additional Arabic words for the removal of affliction in the final Rak'at of the Fajr prayer for three or seven days, is this action according to the majority of Hanafis or not? And if someone, based on the Imam's aforementioned action, calls him a Wahhabi or non-follower (Ghair Muqallid), what is the ruling regarding such a person?

The Answer:

(Persian): The researchers among the Hanafis, such as Imam Tahawi and Imam Ibn al-Humam and others among the great scholars, have affirmed the practice of Qunut in times of calamity (Nazila). This action has no relation to Wahhabism.

(Urdu): Hanafi researchers, for example Imam Tahawi, Imam Ibn al-Humam, etc., great personalities, have affirmed the practice of Qunut Nazila upon the descent of calamity, and in this matter, Wahhabism...

फ़तावा रज़विय्या, भाग सात

जिस तरीक़े से पढ़े तो नमाज़ और ऐसे इमाम की पैरवी (इक्तेदा) जायज़ है या नहीं? यह काम इमाम ने लगातार तीन दिन तक मुक्तदियों को सूचित किए बिना किया जिससे मुक्तदियों की अलग-अलग स्थितियाँ थीं, जैसे कोई रुकू में, कोई क़याम में और कोई सजदे में था, यह नमाज़ हुई या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर):

(1) बिना किसी विपत्ति (नाज़िला) के, जो कोई ऐसा करेगा, वह मकरूह (नापसंद) होने का कारण बनेगा। उसे रोका जाना चाहिए, अगर वह न माने तो उसके पीछे नमाज़ न पढ़ें।

(2) जिस किसी ने इमाम से पहले कोई क्रिया की और इमाम से पहले ही फ़ारिग हो गया और फिर इमाम के साथ उस क्रिया में शामिल नहीं हुआ—उदाहरण के लिए, इमाम कूनूत की ओर ध्यान दे रहे थे और यह व्यक्ति रुकू में चला गया, और इमाम के रुकू में आने से पहले ही उसने सिर उठा लिया और फिर इमाम के साथ या बाद में रुकू नहीं किया—तो ऐसे मुक्तदी की नमाज़ नहीं हुई; अन्यथा हो गई। नमाज़ में जो अव्यवस्था हुई, उसका बोझ इमाम के सिर पर है। दीन के इमामों ने जुमा और ईद की नमाज़ों में सजदा-ए-सहव माफ़ रखा है जब बड़ी जमात हो क्योंकि हर तरह के लोगों की भीड़ होगी और कुछ के लिए यह घबराहट का कारण होगा कि यह क्या चीज़ है, जबकि यह नमाज़ खत्म होने के बाद की बात है; लेकिन नमाज़ के बीचों-बीच, बिना सूचना के ऐसी नई हरकत करना कितने बड़े फितने (कलह) का कारण है। हम अल्लाह से माफ़ी और सलामती मांगते हैं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

समस्या 1099: कराची बंदरगाह, सदर बाज़ार, सेठ हाजी अहमद हाजी करीम मुहम्मद शरीफ जनरल मर्चेंट की दुकान से, अब्दुल्ला वल्द हाजी द्वारा प्रेषित, 23 रबीउल आखिर 1336 हिजरी।

[तालिका प्रश्न]

(फ़ारसी प्रश्न): एक हनफ़ी इमाम ने किसी हादसे या विपत्ति जैसे कि प्लेग या महामारी के समय, फ़ज्र की फ़र्ज़ नमाज़ की अंतिम रकात में दुआ-ए-कूनूत शफ़विया के साथ वबा (महामारी) को दूर करने के कुछ अरबी शब्द सात दिनों तक पढ़े। क्या इस स्थिति में इमाम का यह कार्य हनफ़ी बहुमत के अनुसार है या नहीं? और अगर कोई इस कार्य के कारण इमाम को वहाबी या गैर-मुक़ल्लिद कहे, तो उस व्यक्ति के लिए क्या हुक्म है?

(उर्दू प्रश्न): किसी हादसे या प्लेग की वबा आदि फैलने के मौके पर हनफ़ी इमाम फ़ज्र की आखिरी रकात में मरोविया दुआ-ए-कूनूत और उसके साथ कुछ और अरबी शब्द जो बला को दूर करने के लिए हों, तीन या सात दिन तक पढ़े, तो क्या यह काम हनफ़ी बहुमत के मुताबिक़ है या नहीं? और अगर कोई शख़्स इमाम के इस अमल की बिना पर इमाम को वहाबी या गैर-मुक़ल्लिद कह दे, तो ऐसे शख़्स का क्या हुक्म है?

अल-जवाब:

(फ़ारसी): हनफ़ी शोधकर्ताओं जैसे इमाम तहवी और इमाम इब्नुल हुमाम आदि बड़े उलेमा ने नाज़िला (विपत्ति) के समय कूनूत के अमल की पुष्टि की है। इस अमल का वहाबियत से कोई संबंध नहीं है।

(उर्दू): हनफ़ी शोधकर्ताओं मसलन इमाम तहवी, इमाम इब्नुल हुमाम वग़ैरह बड़े हज़रात ने मुसीबत के नाज़िल होने पर कूनूत-ए-नाज़िला के अमल की तस्दीक की है, और इस मामले में वहाबियत...

पृष्ठ 529 का 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

طریقہ سے پڑھے تو نماز اور ایسے امام کی اقتداء جائز ہے یا نہیں؟ یہ فعل امام نے متواتر تین روز بغیر اطلاع مقتدیوں کے کیا جس سے مقتدیوں کی جدا گانہ حالتیں مثلاً کوئی رکوع میں کوئی قیام میں اور کوئی سجدہ میں تھا یہ نماز ہوئی یا نہیں؟

الجواب:

(۱) بے صورت نازلہ جو کوئی ایسا کرے گا موجب کراہت ہوگا اسے منع کیا جائے گا اگر نہ مانے اس کی اقتداء نہ کریں۔

(۲) جس نے امام سے پہلے کوئی فعل کیا اور امام سے پہلے ہی فارغ ہو لیا اور پھر امام کا اس میں ساتھ نہ دیا مثلاً وہ متوجہ قنوت ہو اور یہ رکوع میں گیا اور امام رکوع میں نہ آنے پایا تھا کہ اس نے سر اٹھا لیا اور پھر امام کے ساتھ یا بعد ، رکوع نہ کیا تو ایسے مقتدی کی نماز نہ ہوئی، ورنہ ہو گئی اور اس میں بدنظمی ہوئی اس کا وبال امام کے سر پر، ائمہ دین نے تو جمعہ و عیدین میں سجدہ سہو معاف رکھا ہے جبکہ جماعت کثیر ہو کہ ہر قسم کے لوگوں کا مجمع ہوگا بعض کو باعث وحشت ہوگا کہ یہ کیا چیز ہے حالانکہ یہ وہ بعد ختم نماز ہے کہ عین وسط نماز میں، بے اطلاع مقتدیان ایسی نئی حرکت کس قدر باعث فتنہ ہے نسأل اللہ العفو والعافیۃ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۹۹: از کراچی بندر صدر بازار دکان سیٹھ حاجی احمد حاجی کریم محمد شریف جنرل مرچنٹ مرسلہ عبداللہ ولد حاجی ۲۳ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ

[سوالات و جوابات کا خانہ]

(فارسی سوال): امام حنفی المذہب در وقت حدوث حادثہ و نازلہ طاعون و وباء در رکعت اخیر نماز فرض فجر دعا قنوت شفعویہ مع چند الفاظ دعائے عربیہ دافع الوباسہ روزیا ہفت روز خواند آیا دریں صورت ایں فعل امام مطابق مذہب جمہور حنفیہ است یا نہ واگر کسے این امام را باعث مرتکب شدن فعل صدر وہابی و غیر مقلد خوانست پس حکم او چیست۔

(اردو سوال): کسی حادثہ یا طاعون کی وباء وغیرہ کے پھیلنے کے موقعہ پر حنفی امام فجر کی آخری رکعت میں دعائے قنوت مرویہ اور اس کے ساتھ چند مزید عربی الفاظ جو دفع بلاء کے لئے تین یا سات روز پڑھے تو کیا یہ فعل جمہور احناف کے مطابق ہے یا نہیں؟ اور اگر کوئی شخص امام کے مذکورہ عمل کی بنا پر امام کو وہابی اور غیر مقلد کہہ دے تو ایسے شخص کا کیا حکم ہے؟

الجواب:

(فارسی): قنوت در نازلہ محققین حنفیہ مثل امام طحاوی و امام ابن الہمام و غیر ہما کبرائے اعلام اثبات کردہ اند عمل بر ویچ علاقہ بو ہابیت ندارد۔

(اردو): حنفی محققین مثلاً امام طحاوی، امام ابن ہمام وغیرہما بڑے حضرات نے مصیبت کے نزول پر قنوت نازلہ کے عمل کا اثبات کیا ہے، اور اس معاملہ میں وہابیت

Fatawa Rizvia Volume 8

[Table Header] (Left column in Persian, Right column in Urdu summary) [Left Column - Persian]: And it has nothing to do with non-conformity (Ghair Muqallidiyat). Anyone who taunts with this is ignorant and should be informed. Such actions should not be taken in public gatherings of common people where it might cause aversion and open the door to backbiting. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Give glad tidings and do not cause aversion.' For this reason, the Imams have forbidden reciting modes of recitation (qira'at) that people are not familiar with, so it does not lead to a trial of doubts and suspicions, even though all recitations are certainly true, as mentioned in 'Al-Ghuniyah' by Allama Ibrahim Halabi etc. And Allah Almighty knows best.

[Right Column - Urdu]: And it has nothing to do with non-conformity. Whoever taunts with this is ignorant and should be made to understand. Such things should not be said in a public gathering of common people that may cause hatred among them and become backbiting. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Be a means of joy for people instead of hatred.' For this reason, the noble Imams have forbidden reciting such recitations that are not well-known or familiar to people, so that it doesn't lead to the fitna (trial) of doubts and suspicions, although all modes of recitation are true, as mentioned in 'Al-Ghuniyah' etc. by Allama Ibrahim Halabi. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 1100 to 1102: From Mumbai 4, asked by Muhammad Saad Ullah, Gali Khatib, Zakaria Masjid, 3 Safar 1339 AH.

Question: What is your ruling, may your grace endure? (T: O learned scholars, may Allah Almighty maintain and perpetuate your grace and kindness, what is your command?) In view of the current calamities that have especially surrounded the Ottoman Islamic Sultanate today and generally all the Muslims of the world, some muftis give a fatwa to recite Qunut loudly in the audible obligatory prayers. As an example, here is the fatwa of Maulvi Kifayat Ullah Dehlavi. According to the Hanafi Sunni scholars: (1) Is the time for Qunut-e-Nazila in all audible obligatory prayers or only in Fajr? (2) Should it be recited loudly with hands raised after 'Sami' Allahu liman hamidah' or in what manner? (3) Does the current time necessitate that Qunut be recited? Explain, and may Allah reward you.

The Answer: Qunut-e-Nazila has been permitted by Imam Tahawi and other commentators. It is only in the Fajr prayer. According to us, there is no place for

Qunut after ruku; it should be before ruku, as clearly stated by the absolute researcher (al-Muhaqqiq al-ala al-itlaq) in Fath al-Qadir. (T: As the absolute researcher has specified in Fath al-Qadir). In this India, Islam currently is in its death throes at the hands of those who call themselves Muslims; it is indeed a time for Qunut. And Allah Almighty knows best.

1 Sahih Bukhari, Book of Knowledge, printed by Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/16.

फ़तावा रज़विया जिल्द 8

[तालिका शीर्षक] (बायां कॉलम फ़ारसी में, दायां कॉलम उर्दू सारांश में) [बायां कॉलम - फ़ारसी]: और ग़ैर-मुक़ल्लिदियत का इससे कोई लेना-देना नहीं है। जो कोई इस पर ताना मारता है वह जाहिल है और उसे सूचित किया जाना चाहिए। आम लोगों की सार्वजनिक सभाओं में ऐसी कार्रवाई नहीं की जानी चाहिए जहाँ इससे नफरत पैदा हो और ग़ीबत का दरवाज़ा खुले। पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने कहा: 'खुशखबरी दो और नफ़रत पैदा न करो।' इसी कारण से, अइम्मा ने उन किराअतों (पाठ करने के तरीकों) को पढ़ने से मना किया है जिनसे लोग परिचित नहीं हैं, ताकि यह संदेह और संशय की परीक्षा न बन जाए, भले ही सभी पाठ निश्चित रूप से सत्य हैं, जैसा कि अल्लामा इब्राहिम हलबी आदि द्वारा 'अल-ग़ुनिया' में उल्लेख किया गया है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे अच्छा जानता है।

[दायां कॉलम - उर्दू]: और इसमें ग़ैर-मुक़ल्लिदियत का कोई दखल नहीं है। जो यह ताना दे वह जाहिल है, उसे समझाना चाहिए। और आम लोगों की भीड़ में ऐसी बात नहीं करनी चाहिए जो लोगों में नफरत पैदा करे और ग़ीबत बने। हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने फरमाया है: 'लोगों के लिए नफरत की बजाय खुशी का सामान बनो।' इसी वजह से अइम्मा-ए-किराम ने ऐसी किराअत पढ़ने से मना फरमाया है जो लोगों में मशहूर और जानी-पहचानी नहीं है, ताकि लोगों में शक व शुबहात का फ़ितना न बने, हालाँकि तमाम किराअतें बरहक़ हैं, जैसा कि अल्लामा इब्राहिम हलबी की 'ग़ुनिया' वगैरह में ज़िक्र फ़रमाया गया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 1100 से 1102: मुम्बई 4 से, मोहम्मद सादुल्लाह द्वारा पूछा गया, गली खतीब, ज़कारिया मस्जिद, 3 सफ़र 1339 हिजरी।

प्रश्न: आपका क्या हुक्म है, अल्लाह आपका फ़ज़्ल व करम सलामत रखे? (त: ऐ उलमा-ए-किराम, अल्लाह तआला आपके फ़ज़्ल व करम को कायम व दायम रखे, आपका क्या इरशाद है?) मौजूदा मुसीबतों को देखते हुए जिन्होंने आज विशेष रूप से खिलाफत-ए-उस्मानिया और सामान्य रूप से दुनिया के सभी मुसलमानों को घेर रखा है, कुछ मुफ्ती ज़हरी (ऊंची आवाज़ वाली) फ़र्ज़ नमाज़ों में ऊंची आवाज़ में क़ुनूत पढ़ने का फ़तवा देते हैं। उदाहरण के तौर पर मौलवी किफायत उल्लाह देहलवी का यह फ़तवा संलग्न है। अहले सुन्नत हनफी उलमा के नज़दीक: (1) क़ुनूत-ए-नाज़िला का वक़्त तमाम ज़हरी फ़र्ज़ नमाज़ों में है या सिर्फ फ़ज्र में? (2) 'समिअल्लाहु लिमन हमिदह' के बाद हाथ

उठाकर ऊंची आवाज़ में पढ़ी जाए या किस तरह? (3) क्या वर्तमान समय इसके लिए आवश्यक है कि क़ुनूत पढ़ी जाए? स्पष्ट करें, अल्लाह आपको अज्र दे।

उत्तर: क़ुनूत-ए-नाज़िला को इमाम तहावी और अन्य भाष्यकारों ने जायज़ ठहराया है। यह केवल फ़ज्र की नमाज़ में है। और हमारे नज़दीक रुकूअ के बाद क़ुनूत का कोई स्थान नहीं है; यह रुकूअ से पहले होनी चाहिए, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में अल-मुहक़्क़िक अल-अलल-इतलाक़ ने स्पष्ट किया है। (त: जैसा कि मुहक़्क़िक अल-इतलाक़ ने फ़तह अल-क़दीर में इसकी तसरीह फ़रमाई है)। इस हिंदुस्तान में इस्लाम इस समय खुद को मुसलमान कहने वालों के हाथों ही सख़्त नज़अ (मृत्यु की पीड़ा) की स्थिति में है; यह वास्तव में क़ुनूत का समय है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1 सहीह बुखारी, किताब अल-इल्म, पुरानी कुतुब खाना कराची से प्रकाशित, 1/16.

पृष्ठ 530 का 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

و غیر مقلدی ندارد و ہر کہ بایں طعنہ زند جاہل است تفہیم باید کرد آنجا کہ مجمع بیہودہ عوام باشد اقدام بایں کار نباید کرد کہ باعث تنفیر و فتح باب غیبت نشود قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بشروا ولا تنفروا ۱ ائمہ منع فرمودہ اند کہ پیش جہال قراءتہائے کہ گوش او با و آشنا نیست نخوانند تا منجر بفتنہ ایشان نشود اگرچہ ہمہ قراءتہا یقینا حق است کما فی غنیۃ العلاۃ ابراہیم الحلبی وغیر ہا واللہ تعالٰی اعلم۔

اور غیر مقلدیت کا کوئی دخل نہیں جو یہ طعنہ دے وہ جاہل ہے اسے سمجھانا چاہئے، اور عوام کے مجمع میں ایسی بات نہیں کرنی چاہئے جو عوام میں نفرت پیدا کرے اور غیبت بنے، حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے فرمایا ہے کہ لوگوں کے لئے نفرت کی بجائے خوشی کا سامان بنو۔ اسی لئے ائمہ کرام نے ایسی قرائت جو لوگوں میں معروف و مانوس نہیں ہے پڑھنے سے منع فرمایا ہے تاکہ لوگوں میں شکوک و شبہات کا فتنہ نہ بنے اگرچہ تمام قرائت برحق ہیں، جیسا کہ علامہ ابراہیم حلبی کی غنیہ وغیرہ میں ذکر فرمایا ہے واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۱۰۰ تا ۱۱۰۲ : از بمبئی ۴ مسؤلہ محمد سعد اللہ گلی خطیب زکریا مسجد ۳ صفر ۱۳۳۹ھ

ما قولکم دام فضلکم (علمائے کرام اللہ تعالٰی تمہارے فضل و کرم کو قائم و دوام فرمائے آپ کا کیا ارشاد۔ ت) نظر بر مصائب حاضرہ جنہوں نے آج کل بالخصوص سلطنت اسلامیہ عثمانیہ اور بالعموم تمام مسلمانانِ عالم کو گھیر رکھا ہے بعض مفتیین جہری فرض نمازوں میں بآواز بلند قنوت خوانی کا فتوٰی دیتے ہیں نمونتاً فتوٰی مولوی کفایت اللہ دہلوی کا لافاہ ہذا ہے علمائے احناف اہلسنت کے نزدیک: (۱) وقت نازلہ قنوت تمام جہری فرض نمازوں میں ہے یا صرف فجر میں؟ (۲) بعد

سمع اللہ لمن حمدہ ہاتھ اٹھا کر بجر پڑھی جائے یا کس طرح؟ (۳) یہ وقت اس کا مقتضی ہے یا نہیں کہ قنوت پڑھی جائے؟ بینوا اجرکم اللہ

الجواب: قنوت نازلہ امام طحاوی وغیرہ شراح نے جائز رکھی ہے وہ صرف نماز فجر میں ہے اور ہمارے نزدیک بعد رکوع قنوت کا محل ہی نہیں قبل رکوع چاہئے کما نص علیہ المحقق علی الاطلاق فی فتح القدیر (جیسا کہ محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں اس کی تصریح فرمائی ہے۔ ت) اس ہندوستان میں اسلام اس وقت خود مسلمان کہلانے والوں کے ہاتھوں سے سخت نزع ہے قنوت کا وقت ہے واللہ تعالٰی اعلم

۱ صحیح بخاری کتاب العلم مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶

Volume Seven Fatawa Razawiyya

...In the second rak'at, after the recitation, they should raise their hands and say Takbeer, and both the Imam and the followers should recite Qunut silently. The follower who does not remember it should keep saying 'Ameen' slowly and softly. And Allah Almighty knows best.

Problem 1103: From Dhampur, Mochi Mohalla, Post Office Khas, District Bijnor. Questioner: Ghulam Muhammad Sahib, 8 Sha'ban 1339 AH.

Question: Respected Maulvi Sahib, guide of the misguided, may his virtues last. After offering respectful greetings, it is submitted that here in the town of Dhampur, the Khilafat group has introduced a new method in prayer. That is, in the final obligatory prayer of all five times, they stand up after performing Ruku', and the Imam recites the supplication (dua) loudly, and the followers say 'Ameen' loudly many times, in fact, more than twenty times. After that, they go into prostration and then perform Salam. Your Excellency! Is this prayer permissible or impermissible according to the Hanafi method of our Imam Sahib? Did any of the Companions or any of the two Imams (Abu Hanifa and his disciples) perform it? Does prayer happen with this method, or does it become void (fasid)? Should we participate in this prayer or not?

Answer: The answer: This method is of Qunut-e-Nazila, which is contrary to the texts of the Hanafi school. However, some commentators have allowed it, but even then, it is contradictory in four aspects:

First: According to us, the position after Ruku' is not for Qunut at all, as investigated by Al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq in 'Fath al-Qadir' (as Al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq has researched in Fath al-Qadir. - Ed).

Second: The Imam reciting the supplication loudly is contrary to the Holy Quran and the Hanafi school.

Third: Similarly, the followers saying 'Ameen' loudly.

Fourth: According to us, Qunut-e-Nazila is only in the Fajr prayer, and in some books, it occurred in audible (jahr) prayers. Its occurrence in all five prayers is not the opinion of anyone according to us. Therefore, in our view, it will cause a delay in the obligatory (fard) act, and because of this, the prayer will have to be repeated (wajib al-i'ada). One should not participate in such a prayer when a purely Hanafi congregation is available. And if one has participated, then Zuhr and Asr, rather upon

investigation, everything other than Fajr should be repeated. In fact, even Fajr should be repeated when people perform Qunut after Ruku' because it is in a wrong place according to the Hanafi school. Although Shami and Shurunbulali had a doubt, they are not proponents of this view in the school. And Allah Almighty knows best.

Problem 1104 to 1105: From Koh Kasoti, Commissariat Roti Godam. Questioner: Abdullah, 10 Ramadan 1339 AH.

What do the scholars of religion say? For the period of one year, I have been hearing that:

जिल्द सातवीं फतावा रज़विया

...वह दूसरी रकात में किरअत के बाद हाथ उठाकर तकबीर कहें और इमाम व मुक़्तदी सब आहिस्ता कुनूत पढ़ें, जिस मुक़्तदी को याद न हो वह आहिस्ता-आहिस्ता आमीन कहता रहे, वल्लाहु तआला आलम।

मसअला 1103: अज़ धामपुर, मोहल्ला मोचियां, डाकखाना ख़ास, ज़िला बिजनौर, मसऊला (साहिल) गुलाम मुहम्मद साहब, 8 शाबान 1339 हिजरी।

सवाल: जनाब मौलवी साहब रहनुमा-ए-गुमराहां दाम अफ़्ज़ालुहु, बाद अदा-ए-नियाज़ मंदाना के मारूज़े ख़िदमत है, यहाँ क़स्बा धामपुर में ज़ुमरा-ए-ख़िलाफ़त ने नमाज़ में एक नया तरीका निकाला है, वो ये है कि पांचों वक़्त की नमाज़ में अख़ीर फ़र्ज़ में रुकू करके खड़े हो जाते हैं और इमाम साहब दुआ बावाज़े बुलंद पढ़ता है और मुक़्तदी बावाज़े बुलंद कई-कई मर्तबा आमीन कहते हैं बल्कि बीस-बीस मर्तबा से ज़्यादा मुक़्तदी आमीन कहते हैं, बादहु सजदा में जाकर सलाम फेरते हैं, आली जाह! हमारे इमाम साहब हनफ़ी के तरीके में ये नमाज़ जायज़ है या ना-जायज़? या कि किसी अस्हाब ने या कि इमामैइन में से किसी ने पढ़ी है? और इस तरीके से नमाज़ होती है या कि फासिद हो जाती है? हमको इस नमाज़ में शरीक होना चाहिये या नहीं?

जवाब: अल-जवाब: ये तरीका कुनूत-ए-नाज़िला का है जो मुतून-ए-मज़हब हनफ़ी के ख़िलाफ़ है मगर बाज़ शराह ने इजाज़त दी है इससे भी चार बातों में मुख़ालिफ़ है:

अव्वल: बाद रुकू हमारे नज़दीक महल्ले कुनूत ही नहीं कमा हक़्क़क़हुल मुअक़्क़िक़ अलल इतलाक़ फ़ी फ़त्हुल क़दीर (जैसा कि मुअक़्क़िक़ अलल इतलाक़ ने फ़त्हुल क़दीर में इसकी तहक़ीक़ की है-त)।

दोम: इमाम का ज़हर से दुआ पढ़ना मुख़ालिफ़-ए-क़ुरआन करीम व मज़हब हनफ़ी है।

सोम: यूँही मुक़्तदियों का आमीन बिल-ज़हर।

चहारम: कुनूत-ए-नाज़िला हमारे यहाँ सिर्फ नमाज़-ए-फ़ज्र में है और बाज़ कुतुब में नमाज़-ए-ज़हर वाक़े हुआ, पांचों नमाज़ों में होना हमारे यहाँ किसी का क़ौल नहीं तो हमारे नज़दीक इसके सबब ताख़ीर-ए-फ़र्ज़ लाज़िम आएगी और इसके सबब नमाज़ वाजिबुल इआदा होगी। ऐसी नमाज़ में शिरकत न की जाए जबकि ख़ालिस हनफ़ी जमाअत मिल सकती हो और शिरकत की हो तो ज़ुहर व

अस्र बल्कि इंदत तहक़ीक़ ग़ैर फ़ज्र का इआदा करलें बल्कि फ़ज्र का भी जबकि लोग बाद रुकू कुनूत करें कि मज़हब हनफ़ी में ख़िलाफ़-ए-महल है, अगरचे शामी व शुरुनबुलाली को शुबहा हुआ, वो मज़हब में साहिबे क़ौल नहीं, वल्लाहु तआला आलम।

मसअला 1104 ता 1105: अज़ कोह कसौटी, कमिसरियट रोटी गोदाम, मसऊला अब्दुल्लाह, 10 रमज़ान 1339 हिजरी।

क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन कि अर्सा एक साल से मैं सुना करता हूँ कि:

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

وہ رکعتِ ثانیہ میں بعدِ قرات ہاتھ اٹھا کر تکبیر کہیں اور امام ومقتدی سب آہستہ قنوت پڑھیں جس مقتدی کو یاد نہ ہو آہستہ آہستہ آمین کہتار ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۰۳: از دھامپور محلہ موچیاں ڈاک خانہ خاص ضلع بجنور مسئولہ غلام محمد صاحب ۸ شعبان ۱۳۳۹ھ

جناب مولوی صاحب رہنمائے گمراہاں دام افضالہ، بعد ادائے نیاز مندانہ کے معروض خدمت ہے یہاں قصبہ دھام پور میں زمرہ خلافت نے نماز میں ایک نیا طریقہ نکالا ہے وہ یہ ہے کہ پانچوں وقت کی نماز میں اخیر فرض میں رکوع کر کے کھڑے ہو جاتے ہیں اور امام صاحب دعا بآواز بلند پڑھتا ہے اور مقتدی بآواز بلند کئی کئی مرتبہ آمین کہتے ہیں بلکہ بیس بیس مرتبہ سے زیادہ مقتدی آمین کہتے ہیں بعدہ سجدہ میں جا کر سلام پھیرتے ہیں، عالی جاہ ! ہمارے امام صاحب حنفی کے طریقہ میں یہ نماز جائز ہے یا نا جائز؟ یا کہ کسی اصحاب نے یا کہ امامین میں سے کسی نے پڑھی ہے؟ اور اس طریقہ سے نماز ہوتی ہے یا کہ فاسد ہو جاتی ہے؟ ہم کو اس نماز میں شریک ہونا چاہئے یا نہیں؟

الجواب: یہ طریقہ قنوتِ نازلہ کا ہے جو متونِ مذہب حنفی کے خلاف ہے مگر بعض شراح نے اجازت دی ہے اس سے بھی چار باتوں میں مخالف ہے:

اول: بعد رکوع ہمارے نزدیک محل قنوت ہی نہیں کما حققه المحقق على الاطلاق في فتح القدير (جیسا کہ محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں اس کی تحقیق کی ہے۔ ت)

دوم: امام کا جہر سے دعا پڑھنا مخالفِ قرآن کریم ومذہب حنفی ہے۔

سوم: یو نہی مقتدیوں کا آمین بالجہر۔

چہارم: قنوتِ نازلہ ہمارے یہاں صرف نماز فجر میں ہے اور بعض کتب میں نمازِ جہر واقع ہوا، اپا نچوں نمازوں میں ہونا ہمارے یہاں کسی کا قول نہیں تو ہمارے نزدیک اس کے سبب تاخیرِ فرض لازم آئے گی اور اس کے سبب نماز واجب الاعادہ ہوگی ایسی نماز میں شرکت نہ کی جائے جبکہ خالص حنفی جماعت مل سکتی ہو اور شرکت کی ہو ظہر وعصر بلکہ عند التحقیق غیر فجر کا اعادہ کرلیں بلکہ فجر کا بھی جبکہ لوگ بعد رکوع قنوت کریں کہ مذہب حنفی میں خلافِ محل ہے اگر چہ شامی و شر نبلالی کو شبہ ہوا، وہ مذہب میں صاحب قول نہیں واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۰۴ تا ۱۱۰۵ : از کوہ کسوٹی کمسریٹ روٹی گودام مسئولہ عبد اللہ ۱۰ رمضان ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ عرصہ ایک سال سے میں سنا کرتا ہوں کہ:

Fatawa-e-Razviya Volume Seven

(1) In this place and other cities, a prayer is being performed as obligatory, for which no one has provided proof to me till date. When asked, people dismiss it saying that if you look in books of Hadith, you will know. The prayer is performed such that in the last unit (rak'ah) of every obligatory prayer, the Imam recites something after bowing (ruku'), and the followers say "Ameen". Upon inquiring what the Imam recites, the answer received is that Dua-e-Qunoot is being recited. If the Arabic of Dua-e-Qunoot is asked, there is a blunt refusal. It is a matter of great astonishment and wonder. Being unable to go to the mosque, rather being an exception, this issue urgently requires resolution.

(2) This servant came across the following Hadiths in the first quarter of "Mazahir-e-Haq", Volume 1, Book of Prayer, Chapter on Qunoot. These do not at all show any command from the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) that he ordered the Ummah to also recite it. In fact, the Hadith itself shows that the Prophet (peace be upon him) discontinued it by divine command. Section 1 of the mentioned book:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Narrated by Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), whenever he intended to pray against someone or for someone, would perform Qunoot after bowing. Sometimes, after saying "Sami Allahu liman hamidah, Rabbana lakal hamd", he would say: "O Allah, save Al-Walid, Salamah bin Hisham, and Ayyash bin Abi Rabi'ah. O Allah, tighten Your grip on (the tribe of) Mudar; send years of famine upon them like the famine years of Yusuf." He would say this loudly. In some prayers, he would say: "O Allah, curse so-and-so and so-and-so," referring to some Arab tribes. This continued until Allah revealed the verse:	Hazrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) narrated that whenever the Prophet (peace and blessings be upon him) intended to pray for or against someone, he would sometimes say after bowing and saying 'Sami Allah': "O Allah! rescue Walid, Salmah bin Hisham and Ayyash bin Abi Rabi'ah. O Allah! seize the tribe of Mudar severely, send famine upon them just as famine occurred in the time of Prophet Yusuf (peace be upon him)". And he would recite this prayer loudly. Sometimes in some prayers he would recite: "O Allah! curse so-and-so and so-and-so". By this, certain Arab tribes were meant. Until Allah the Almighty revealed the noble verse: "O beloved friend! This matter is not in your

Arabic Text

"It is not for you to decide the matter" (Quran 3:128). This Hadith is agreed upon. Asim Al-Ahwal narrated: I asked Anas bin Malik about Qunoot in prayer, was it before bowing?

Urdu Translation

personal discretion." This Hadith is mutually agreed upon. And it is narrated from Hazrat Asim Ahwal (may Allah be pleased with him) that I asked Hazrat Anas (may Allah be pleased with him)...

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

(१) इस स्थान और अन्य शहरों में एक नमाज़ वाजिब के तौर पर पढ़ी जा रही है जिसका सबूत मुझे आज तक किसी ने नहीं दिया। पूछने पर लोग यह कह कर टाल देते हैं कि हदीस की किताबों में देखो तो तुम्हें मालूम हो जाएगा। नमाज़ इस तरह पढ़ी जाती है कि हर फ़र्ज़ नमाज़ की आख़िरी रकात में रुकू के बाद इमाम कुछ पढ़ता है और मुक्तदी "आमीन" कहते हैं। जब यह पूछा जाता है कि इमाम क्या पढ़ता है, तो जवाब मिलता है कि दुआ-ए-क़ुनूत पढ़ी जाती है। और अगर दुआ-ए-क़ुनूत की अरबी पूछी जाती है, तो साफ़ जवाब (मनाही) मिल जाता है। यह अत्यंत आश्चर्य और विस्मय की बात है। मस्जिद जाने में असमर्थ होने, बल्कि अपवाद होने के कारण, इस मसले का समाधान बहुत ज़रूरी है।

(२) इस ख़ादिम की नज़र से "मज़ाहिर-ए-हक़" जिल्द १, किताबुस-सलात, बाबुल-क़ुनूत के पहले चतुर्थांश में निम्नलिखित हदीसें गुज़रीं, जिनसे ब्रह्मांड के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह हुक्म बिल्कुल ज़ाहिर नहीं होता कि आपने उम्मत के लोगों को भी इसे पढ़ने का हुक्म दिया हो। बल्कि हदीस स्वयं ज़ाहिर कर रही है कि हुज़ूर ने रब्ब के हुक्म से इसे तर्क(छोड़) कर दिया था। उपर्युक्त पुस्तकों का पहला खंड:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब किसी के लिए या किसी के खिलाफ़ दुआ करने का इरादा करते, तो रुकू के बाद क़ुनूत पढ़ते। कभी-कभी रुकू के बाद "समि-अल्लाहु लिमन हमिदह, रब्बना लकल हम्द" कहने के बाद यूँ फ़रमाते: "ऐ अल्लाह! वलीद, सलमा बिन हिशाम और अय्याश बिन अबी रबीआ को नजात दे। ऐ अल्लाह! क़बीला-ए-मुज़र पर अपनी पकड़ सख्त कर दे, उन पर यूसुफ़ अलैहिस्सलाम के ज़माने जैसा अकाल नाज़िल फ़रमा।" आप इसे ऊँची	हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम जब किसी के ख़िलाफ़ या किसी के हक़ में दुआ फ़रमाने का इरादा फ़रमाते तो कभी रुकू के बाद 'समि-अल्लाहु' कह कर यूँ फ़रमाते: ऐ अल्लाह! वलीद, सलमा बिन हिशाम और अय्याश बिन अबी रबीआ को नजात दे, ऐ अल्लाह! क़बीला-ए-मुज़र को सख़्त पकड़, उन पर क़हत (अकाल) नाज़िल फ़रमा जैसा कि यूसुफ़ अलैहिस्सलाम के ज़माने में क़हत नाज़िल हुआ, और यह बदुआ बुलंद आवाज़ से पढ़ते और

अरबी पाठ

आवाज़ में पढ़ते। कुछ नमाज़ों में आप यूँ कहते: "ऐ अल्लाह! फ़लाँ और फ़लाँ पर लानत फ़रमा।" इससे अरब के कुछ क़बीले मुराद होते थे। यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल फ़रमाई: "ऐ महबूब! इस मामले में आपका कोई अख्तियार नहीं है।" (क़ुरान ३:१२८)। यह हदीस मुत्तफ़क़ अलैह (सर्वसम्मत) है। आसिम अल-अहवल ने कहा: मैंने हज़रत अनस बिन मालिक से नमाज़ में क़ुनूत के बारे में पूछा, क्या वह रुकू से पहले था?

पृष्ठ ५३२/७२१

उर्दू अनुवाद

कभी आप किसी नमाज़ में यूँ पढ़ते: ऐ अल्लाह! फ़लाँ व फ़लाँ पर लानत फ़रमा। इससे मुराद अरब के बाज़ क़बीले मुराद होते, यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने आयत-ए-करीमा नाज़िल फ़रमाई कि ऐ प्यारे हबीब! यह मामला आपके ज़ाती इख़्तियार में नहीं है। यह हदीस मुत्तफ़क़ अलैह है और हज़रत आसिम अहवल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि मैंने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से पूछा...

(۱) اس جگہ اور دیگر شہروں میں میں ایک نماز واجب پڑھی جا رہی ہے جس کا ثبوت مجھ کو آج تک کسی نے نہ دیا اور یہ کہہ کر ٹال دیا کہ حدیث کی کتابوں میں دیکھو تو تم کو معلوم ہوجائے گا، نماز اس طرح پڑھی جاتی ہے کہ ہر ایک فرض نماز کی آخر رکعت میں بعد رکوع امام کچھ پڑھتا ہے اور مقتدی آمین کہتے ہیں اور استفسار کرنے پر کہ امام کیا پڑھتا ہے یہ جواب ملتا ہے کہ دعائے قنوت پڑھی جاتی ہے اور اگر دعائے قنوت کی عربی دریافت کی جاتی ہے تو اس سے صاف جواب۔ سخت حیرت اور تعجب کا مقام ، میں مسجد جانے سے قاصر بلکہ مستثنیٰ ، اس وجہ سے یہ مسئلہ حل طلب بہت ضروری ہے۔

(۲) اس خادم کی نظر سے ربع اول "مظاہر حق" جلد اول کتاب الصلوۃ باب القنوت مندرجہ ذیل احادیث گزریں جس سے بالکل حضور سرورِ کائنات صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا امر ظاہر نہیں ہوتا کہ آپ نے امت کے لوگوں کو امر کیا ہو کہ وہ بھی اس کو پڑھا کریں بلکہ حدیث خود ظاہر کر رہی ہے کہ حضور نے بفرمانِ ربی اس کو ترک کردیا، فصل اول کتب مذکور :

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
وعن ابي هريرة ان رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم كان اذا اراد ان يدعو على احد او يدعو لاحد قنت بعد الركوع فربما قال اذا قال سمع الله لمن حمده ربنا لك الحمد اللهم انج الوليد	حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام جب کسی کے خلاف یا کسی کے حق میں دعا فرمانے کا ارادہ فرماتے تو کبھی رکوع کے بعد سمع اللہ کہہ کر یوں فرماتے : اے اللہ ! ولید، سلمہ بن ہشام اور عیاش بن ابی ربیعہ کو نجات دے ، اے اللہ !

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وسلمة بن هشام وعياش بن ابى ربيعة	قبیلہ مضر کو سخت پکڑ، ان پر قحط نازل فرما جیسا کہ
اللهم اشدد وطأتك على مضر سنين	یوسف علیہ السلام کے زمانے میں قحط نازل ہوا، اور یہ
كسنى يوسف يجهر بذلك وكان يقول	بدعا بلند آواز سے پڑھتے اور کبھی آپ کسی نماز میں یوں
فى بعض صلوته اللهم العن فلانا وفلانا	پڑھتے : اے اللہ ! فلاں و فلاں پر لعنت فرما۔ اس سے مراد
لاحياء من العرب حتى انزل الله ليس	عرب کے بعض قبائل مراد ہوتے، حتی کہ اللہ تعالیٰ نے آیہ
لك من الامر شيئ الآية متفق عليه	کریمہ نازل فرمائی کہ اے پیارے حبیب ! یہ معاملہ آپ کے
وعن عاصم الاحول قال سئلت عن	ذاتی اختیار میں نہیں ہے۔ یہ حدیث متفق علیہ ہے اور
انس بن مالك عن القنوت فى الصلوة	حضرت عاصم احول رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ
كان قبل الركوع	میں نے حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے پوچھا

صفحہ 532 مندرجہ 721

(Arabic Text)

Or after it? He said: Before it. Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut after Ruku for a month. He had sent a group called 'al-Qurra' (the reciters), and they were martyred. So, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut after Ruku for a month, supplicating against them. (Agreed upon). In the second section of the aforementioned book, it is narrated from Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a continuous month in the Dhuhr, Asr, Maghrib, Isha, and Fajr prayers. When he said 'Sami' Allahu liman hamidah' (Allah hears whoever praises Him) in the last rak'ah, he would supplicate against the tribes of Bani Sulaym, Ra'l, Dhakwan, and Usayya, and those behind him would say 'Amin'. Narrated by Abu Dawud. And from Anas, that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a month and then left it. Narrated by Abu Dawud and an-Nasa'i.

(Urdu Translation)

Whether the Qunut in prayer was before Ruku or after it? So he replied: It was before. The Holy Prophet (peace be upon him) recited Qunut after Ruku for only one month because he had sent a group of reciters (Qurra) for teaching, but they were martyred on the way. Due to this incident, the Holy Prophet (peace be upon him) supplicated against the killers after Ruku for one month (Agreed upon). In the second section of the mentioned book, it is narrated from Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) recited Qunut continuously for one month in Dhuhr, Asr, Maghrib, Isha, and Fajr prayers. And when he said 'Sami' Allahu liman hamidah' after the Ruku of the final rak'ah, he would supplicate against the Arab tribes of Bani Sulaym, Dhakwan, and Usayya, and the followers (muqtadi) would say 'Amin'. Abu Dawud has narrated this. And it is narrated from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace be upon him) recited this Qunut for one month and then stopped. Abu Dawud and an-Nasa'i have narrated this. (T)

Since according to the Hanafi school, saying 'Amin' loudly is prohibited, but now 'Amin' is said so loudly for full fifteen minutes that the mosque echoes. In fact, in the Friday prayer, due to the large number of people, the noise of 'Amin' increases to the extreme. In this settlement, there is only one mosque and one graveyard; everyone

follows the Hanafi school. The imam of the mosque, who started this practice, is forcing everyone that if anyone is unable to perform it this way, they will be considered outside the fold of Islam, and Muslims will not carry their funeral bier. People who come from outside for work find such a 'Nadir Shahi' (tyrannical) order very burdensome and, fearing death in a foreign land at an untimely hour, are forced to perform it. It's like the proverb "The strong strikes and doesn't let one cry," and the Hanafis are exemplifying "The wrath of a dervish is on the life of the dervish."

(अरबी पाठ)

या उसके बाद? उन्होंने कहा: उससे पहले। निश्चय ही अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक रुकू के बाद कुनूत पढ़ा। उन्होंने 'अल-कुर्रा' (क़ुरान पढ़ने वालों) नामक एक समूह को भेजा था, और वे शहीद कर दिए गए। अतः अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक रुकू के बाद उनके विरुद्ध बददुआ (कुनूत) पढ़ा। (मुत्तफ़क़ अलैह)। उपरोक्त पुस्तक के दूसरे खंड में इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ज़ुहर, असर, मग़रिब, ईशा और फज्र की नमाज़ों में लगातार एक महीने तक कुनूत पढ़ा। जब वह अंतिम रकअत के रुकू के बाद 'समिअल्लाहु लिमन हमिदह' कहते, तो वह अरब के बनी सुलैम, रअल, ज़कवान और उसय्या कबीलों के खिलाफ बददुआ करते, और उनके पीछे वाले 'आमीन' कहते। इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया है। और अनस से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक कुनूत पढ़ा और फिर इसे छोड़ दिया। इसे अबू दाऊद और अन-नसाई ने रिवायत किया है।

(उर्दू अनुवाद)

कि क्या नमाज़ में कुनूत रुकू से पहले थी या बाद में? तो उन्होंने फरमाया: पहले थी। हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने सिर्फ एक महीने तक रुकू के बाद कुनूत पढ़ी क्योंकि आपने कुर्रा (पाठकों) की एक जमात को शिक्षा के लिए भेजा था, तो उन्हें रास्ते में शहीद कर दिया गया। तो इस घटना पर हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने एक माह तक रुकू के बाद कातिलों पर बददुआ फरमाई (मुत्तफ़क़ अलैह)। ज़िक्र की गई किताब की दूसरी फसल में हज़रत इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मरवी है कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने एक माह लगातार ज़ुहर, असर, मग़रिब, ईशा और फज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ी और जब नमाज़ की आख़िरी रकअत के रुकू के बाद 'समिअल्लाहु लिमन हमिदह' कहते तो उस वक्त अरब के कबीलों बनी सुलैम, ज़कवान और उसय्या पर बददुआ फरमाते और मुक्तदी 'आमीन' कहते। इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया है। और हज़रत अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मरवी है कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने ये कुनूत एक माह पढ़कर फिर छोड़ दी। इसे अबू दाऊद और नसाई ने रिवायत किया है। (त)

चूंकि हनफी मज़हब के मुताबिक 'आमीन' ज़ोर से कहना मना है, मगर अब तो पूरे पंद्रह मिनट 'आमीन' इतने ज़ोर से कही जाती है कि मस्जिद गूँज उठती है। बल्कि जुमा की नमाज़ में लोगों की अधिकता के कारण 'आमीन' का शोर तो हद से ज़्यादा बढ़ जाता है। इस बस्ती में सिर्फ एक मस्जिद

और एक कब्रिस्तान है; सभी हनफी मज़हब के मानने वाले हैं। मस्जिद के इमाम, जिनसे यह चलन शुरू हुआ, हर व्यक्ति को मजबूर कर रहे हैं कि इसे निभाने में अगर कोई कमी करेगा तो उसे इस्लाम से खारिज समझा जाएगा और मुसलमान उसका जनाज़ा नहीं उठाएंगे। नौकरी के सिलसिले में बाहर से आने वाले लोगों के लिए ऐसा 'नादिर शाही' हुक्म बहुत भारी पड़ रहा है और परदेस में असमय मौत के डर से वे इसे निभाने के लिए मजबूर हैं। वही मिसाल हुई कि "ज़बरदस्त मारे और रोने न दे", और हनफी "क़हरे दरवेश, बर जान-ए-दरवेश" के सही मायने में शिकार हो रहे हैं।

पृष्ठ ७२१ में से ५३३

| او بعدہ قال قبلہ انما قنت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بعد الرکوع شھرا انہ کان بعث اناسا یقال لھم القراء فاصیبوا فقنت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بعد الرکوع شھرا یدعوا علیھم متفق علیہ فصل ثانی کتاب مذکور عن ابن عباس قال قنت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم شھرا متتابعا فی الظھر والعصر والمغرب والعشاء وصلوۃ الصبح اذا قال سمع اللہ لمن حمدہ من الرکعۃ الاخیرۃ یدعوا علی احیاء من بنی سلیم، رعل وذکوان وعصیۃ ویؤمّن من خلفہ رواہ ابوداؤد، وعن انس ان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قنت شھرا ثم ترکہ۔ رواہ ابوداؤد والنسائی۔ | کہ کیا نماز میں قنوت رکوع سے پہلے تھی یا بعد میں، تو انہوں نے فرمایا پہلے تھی، حضور علیہ السلام نے صرف ایک ماہ رکوع کے بعد قنوت پڑھی کیونکہ آپ نے قراء کی ایک جماعت کو تعلیم کے لئے بھیجا تو ان کو راستہ میں شہید کر دیا گیا، تو اس واقعہ پر حضور علیہ السلام نے ایک ماہ رکوع کے بعد قاتلین پر بد دعا فرمائی (متفق علیہ) کتاب مذکور کی دوسری فصل میں حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے ایک ماہ مسلسل ظہر، عصر، مغرب، عشاء اور فجر کی نماز میں قنوت پڑھی اور جب نماز کی آخری رکعت کے رکوع کے بعد سمع اللہ لمن حمدہ کہتے تو اس وقت عرب کے قبائل بنی سلیم، ذکوان اور عصبہ پر بد دعا فرماتے اور مقتدی آمین کہتے۔ اس کو ابوداؤد نے روایت کیا ہے اور حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ حضور علیہ السلام نے یہ قنوت ایک ماہ پڑھ کر پھر چھوڑ دی، اس کو ابوداؤد اور نسائی نے روایت کیا ہے۔(ت) |

چونکہ حنفی مذہب کے مطابق آمین آواز سے کہنا روکا گیا ہے مگر اب تو پورے پندرہ منٹ آمین اس زور سے کہی جاتی ہے کہ مسجد گونج اٹھتی ہے بلکہ نماز جمعہ میں لوگوں کی کثرت سے

آمین کا شور تو حد درجہ بڑھ جاتا ہے اس بستی میں صرف ایک مسجد ایک قبرستان ہے، مذہب حنفی کے سب پیرو ہیں، امام مسجد جن سے اس کا رواج ہوا ہر شخص کو مجبور کر رہے ہیں کہ اس کی ادا میں اگر کوئی قاصر ہو گا اسلام سے خارج سمجھا جائے گا اس کا جنازہ مسلمان نہیں اٹھائیں گے بسبب ملازمت لوگ باہر سے آتے ہیں ان کے لئے ایسا نادر شاہی حکم بہت گراں ہو رہا ہے اور بے وقت پردیس میں موت ہونے کے لحاظ سے مجبوراً ادا کر رہے ہیں وہی مثل کہ "زبردست مارے رونے نہ دے"، اور حنفیہ "قہر درویش، برجان درویش" کے مصداق

Fatawa Razawiyya Volume 7

...are happening. And Allah knows best.

The Answer: (1) The fundamental issue in the primary texts is that there is no Qunut (supplication) in any prayer except the Witr prayer. It is stated in 'Tanwir al-Absar' and others: 'He shall not recite Qunut in others' (Translation: Qunut should not be recited in prayers other than Witr). However, Imam Tahawi and other commentators, God forbid, have permitted Qunut for the removal of a 'Nazila' (a general calamity). Regarding this, there is a Hadith:

[Boxed Text] Arabic: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a month against several tribes of the disbelievers. Urdu translation: The Messenger (peace and blessings be upon him) recited Qunut against some tribes of Arabia for one month.

There is no specific supplication for this; rather, prayer should be made for the removal of whatever calamity is occurring, like a plague, epidemic, or dominance of disbelievers (Allah protect us). The research suggests that Qunut is only in the Fajr prayer. What appears in some books as 'Salat al-Jahr' (loud prayers) is a misspelling of 'Salat al-Fajr' (the Fajr prayer is the original). The research is that it should be in the second rak'ah of Fajr, after the recitation and before bowing, because the place for Qunut is not after bowing, as established by the researcher in 'Al-Fath'. Both the Imam and followers should recite it silently because it is a supplication, and the sunnah of supplication is to be silent. Those followers who do not know it should say 'Ameen' softly. And Allah Almighty knows best.

(2) It was explained above that the permissibility of this Qunut itself is against the apparent texts of the Hanafi school, let alone, God forbid, such insistence that whoever does not do it is considered outside the fold of Islam and Muslims should not join his funeral prayer. This is oppression and the worst kind of oppression, and a severe major sin, a fabrication against Allah and His Messenger, and inventing a new Sharia from one's heart. To unjustly call Muslims kafirs (disbelievers) is, according to the apparent meaning of Hadiths, to become a kafir oneself. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'One of the two will return with it (disbelief).' And 'Ameen aloud' (Ameen bil-Jahr) is nowhere in the Hanafi school. Yes, the commentators allow Qunut at the time of calamity in the manner researched above. An action-based Hadith is also a proof like a verbal Hadith, because of the

saying of the Prophet (peace be upon him): 'Pray as you have seen me praying.' (Because the Holy Prophet...

---

1. Kanz al-Daqaiq, Chapter of Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company, Karachi 1/41
2. Sharh Ma'ani al-Athar, Chapter of Qunut in Fajr and Others, printed by H.M. Saeed Company, Karachi 1/128
3. Sunan al-Daraqutni, Chapter on Mention of Adhan and Imamate, printed by Nashr al-Sunnah, Multan 1/273

फ़तावा रज़विया जिल्द ७

...हो रहे हैं। वल्लाहू आलम।

अल-जवाब (उत्तर): (१) मूल मसला ग्रंथों में यह है कि वित्र के अलावा किसी नमाज़ में दुआ-ए-कुनूत नहीं है। 'तनवीरुल अबसार' आदि में है: 'व ला यक्नुत फी ग़ैरिही' (दूसरों में कुनूत न करे)। लेकिन इमाम तहावी और अन्य व्याख्याकारों ने, अल्लाह न करे, किसी 'नाज़िला' यानी आम मुसीबत के वक्त उसे दूर करने के लिए भी कुनूत को जायज़ रखा है। इसी बारे में हदीस है:

[बॉक्स में लिखा पाठ] अरबी: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक काफिरों के कई कबीलों के खिलाफ कुनूत पढ़ी। उर्दू अनुवाद: हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने अरब के चंद कबीलों के खिलाफ कुनूत एक माह पढ़ी।

इसके लिए कोई विशेष दुआ नहीं है, बल्कि जो भी मुसीबत हो जैसे प्लेग, महामारी या काफिरों का वर्चस्व (अल्लाह पनाह दे), उसे टालने की दुआ की जाएगी। शोध यह है कि कुनूत केवल फज्र की नमाज़ में है। कुछ पुस्तकों में जो 'सलातुल जहर' (ज़ोर से पढ़ी जाने वाली नमाज़) आया है, वह 'सलातुल फज्र' का अशुद्ध रूप है। और शोध यह है कि फज्र की दूसरी रकत में क़िरात के बाद और रुकू से पहले हो, क्योंकि रुकू के बाद कुनूत का स्थान नहीं है जैसा कि 'अल-फ़तह' में शोधकर्ता ने साबित किया है। और इमाम और मुक़्तदी सभी इसे धीरे पढ़ें क्योंकि यह एक दुआ है और दुआ का सुन्नत तरीका चुपके से करना है। जिन मुक़्तदियों को यह याद न हो, वे धीरे-धीरे 'आमीन' कहें। वल्लाहु तआला आलम।

(२) ऊपर बताया गया है कि इस कुनूत की अनुमति ही हनफी मज़हब के स्पष्ट ग्रंथों के खिलाफ है, अल्लाह न करे कि इस पर ऐसा ज़ोर दिया जाए कि जो न करे उसे इस्लाम से बाहर समझा जाए और मुसलमान उसका जनाज़ा न उठाएं। यह जुल्म और घोर जुल्म है, और सख्त गुनाहे कबीरा (बड़ा पाप) है। अल्लाह और उसके रसूल पर झूठा आरोप लगाना और अपने दिल से नई शरीयत गढ़ना और मुसलमानों को नाहक काफिर बनाना, हदीसों के ज़ाहिरी हुक्म के अनुसार खुद काफिर बनना है। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'उन दोनों में से एक उस (कुफ्र) को अपने ऊपर ले लेगा।' और 'आमीन बिल-जहर' (ज़ोर से आमीन कहना) हनफी मज़हब में कहीं नहीं है। हाँ, व्याख्याकार नाज़िला (मुसीबत) के समय कुनूत को उसी तरीके से जायज़ रखते हैं जिसका शोध ऊपर वर्णित है। और क्रियात्मक हदीस भी शाब्दिक हदीस की तरह प्रमाण है, क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम) का फरमान है: 'नमाज़ उसी तरह पढ़ो जैसे तुमने मुझे पढ़ते देखा है।' (इसलिए कि हुज़ूर...

---

1. कँजुल दक़ाअिक़, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, प्रकाशक: एच.एम. सईद कंपनी, कराची १/४१
2. शरह मआनी अल-आसार, बाबुल कुनूत फी सलातिल फज्र व गैरहा, प्रकाशक: एच.एम. सईद कंपनी, कराची १/१२८
3. सुनन अल-दाराकुतनी, बाब फी ज़िक्रील अज़ान वल इमामाह, प्रकाशक: नश्रुस सुन्ना, मुल्तान १/२७३

ہو رہے ہیں۔ واللہ اعلم۔

الجواب: (۱) اصل مسئلہ متون یہ ہے کہ وتروں کے سوا کسی نماز میں دعائے قنوت نہیں، تنویر الابصار وغیرہ میں ہے: ولا یقنت في غیرہ (غیر میں قنوت نہ کرے۔ ت) مگر امام طحاوی وغیرہ شراح نے معاذ اللہ کسی نازلہ یعنی عام مصیبت کے وقت اس کے دفع کے لئے بھی قنوت جائز رکھی، اسی بارے میں حدیث ہے:

[خانہ] عربی: قنت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم شھرا علی عدۃ قبائل من الکفار۔ اردو ترجمہ: حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے عرب کے چند قبائل کے خلاف قنوت ایک ماہ پڑھی۔ (ت)

اس کے لئے کوئی دعا مخصوص نہیں بلکہ جو بلا مثل طاعون و وبا یا غلبہ کفار والعیاذ باللہ تعالٰی اس کے دفع کی دعا کی جائے گی، تحقیق یہ ہے کہ قنوت صرف نماز فجر میں ہے وما وقع في بعض الکتب في صلوۃ الجھر فمصحف من صلوۃ الفجر (جو بعض کتب میں آیا ہے کہ جہر والی نماز تو یہ "جہر" بدل گیا ہے اصل فجر ہے۔ت) اور تحقیق یہ ہے کہ فجر کی دوسری رکعت میں بعد قرات قبل رکوع ہو لان ما بعد الرکوع قد خرج عن محلیۃ القنوت کما حققہ المحقق فی الفتح (کیونکہ رکوع کے بعد قنوت کا محل نہیں ہے جیسا کہ محقق نے اسے فتح میں ثابت کیا ہے۔ت) اور امام و مقتدی سب آہستہ پڑھیں لانہ دعاء وسنہ الدعاء الاخفاء (کیونکہ وہ دعا ہے اور دعا کا طریقہ اخفاء ہے۔ت) جن مقتدیوں کو یاد نہ ہو وہ آہستہ آہستہ آمین کہیں واللہ تعالٰی اعلم۔

(۲) اوپر بیان ہوا کہ اس قنوت کا جواز ہی ظاہر متون مذہب حنفی کے خلاف ہے نہ کہ معاذ اللہ اس پر ایسا اصرار کہ جو نہ کرے خارج از اسلام سمجھا جائے اور مسلمان اس کا جنازہ نہ اٹھائیں، یہ

ظلم اور اشد ظلم ہے اور سخت کبیرہ ہے اور اللہ ورسول پر افتراء اور نئی شریعت دل سے گھڑنا اور مسلمانوں کو ناحق معاذ اللہ کافر بنانا اور بحکم ظواہر احادیث خود کافر بننا ہے قال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فقد باء بہ احدھما (رسول اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: دونوں میں سے ایک اس کو اپنے پر وارد کرے گا۔ت) اور آمین بالجہر مذہب حنفی میں کہیں نہیں، ہاں اشراح، وقت نازلہ قنوت اسی طریقہ پر روا رکھتے ہیں جس کی تحقیق اوپر بیان ہوئی اور حدیث فعلی بھی مثل حدیث قولی حجت ہے لقولہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم صلوا رأیتمونی اصلی (اس لئے کہ حضور علیہ الصلوۃ...

---

1. کنز الدقائق باب الوتر والنوافل، مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۴۱
2. شرح معانی الآثار باب القنوت فی صلوۃ الفجر وغیرھا مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۲۸
3. سنن الدار قطنی باب فی ذکر الاذان والامامۃ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۱/ ۲۷۳

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Peace be upon him said, "Pray as you have seen me praying." (Translation from Arabic). And abandoning supplication due to fulfillment of need or prohibition of supplication for certain individuals by Allah Almighty is not a prohibition of supplication itself. Allah knows best.

Problem 1106: From near Surat, to the honorable Maulana Molvi Muhammad Wasi Ahmad Sahib Muhaddis Surati (may Allah have mercy on him), and from there for research to the Faqeer (the author) on 16 Rabi-ul-Awwal Sharif 1316 AH.

What do the scholars of religion and the jurists of the firm Shariah say about this matter: whether reading Dua-e-Qunoot during the arrival of any calamity is established in the five daily obligatory prayers or at a specific time of obligatory prayer in the noble Shariah or not? Especially during the days of the plague epidemic, and what is the place for reading it? In the last rak'ah of the obligatory prayer before Ruku or during Qauma (standing after Ruku)? Should both the Imam and the follower read it, or should only the Imam read aloud while the follower says "Ameen" softly? Explain and you will be rewarded.

Answer: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. O Allah, all praise is due to You. It has been stated regarding Witr in general, rather in the general texts of the school of thought:

"Qunoot should not be performed in prayers other than Witr. Similarly, they (jurists) have explicitly stated that the follower should not follow his Imam who performs Qunoot in Fajr, and they reasoned that it is abrogated and is a new thing."

Do not read Qunoot in prayers other than Witr, as the noble jurists have explicitly stated that the follower should not follow the Imam who reads Qunoot in Fajr in this matter. And they have given the reason that this is abrogated, therefore it is a new thing. (t)

And research commentators like Imam Ibn al-Humam, Allama Saruji, Imam Ayni (commentators of Hidaya), Allama Shumni (commentator of Nuqaya), Allama Ibrahim Halabi (commentator of Munya), Allama Zayn bin Nujaym (commentator of Kanz), Allama Shurunbulali (commentator of Nur al-Idah), Allama Ala'i (commentator of Tanwir), Allama Sayyid Hamawi (commentator of Ashbah), Allama Nuh Afandi, Allama Sayyid Abu al-Sa'ud Azhari (annotator of Kanz), and Allama Sayyid Muhammad Shami (annotators of Durar) etc., following the great Imam Hafiz al-Hadith Abu Ja'far Tahawi,

regarding the time of descent of calamities like plague etc. (and refuge is sought with Allah), verify and critique the permissibility of Qunoot only in Fajr prayer, and restrict the general statements of texts with it. In Ghuniya al-Mustamli and Maraqi al-Falah etc., it is stated:

"And this is our school of thought and upon it is the majority, and it is correct." This is our school of thought and the majority is also in favor of it.

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by Matba' Mujtabai Delhi, 1/94.
2. Ghuniya al-Mustamli, Salawat al-Witr, printed by Sohail Academy Lahore, p. 240.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

और सलाम ने फ़रमाया कि वैसे ही नमाज़ पढ़ो जैसा तुमने मुझे पढ़ते हुए देखा। (त) और हाजत पूरी होने की वजह से दुआ छोड़ना या कुछ ख़ास लोगों पर दुआ से रब अज़्ज़ व जल की मनाही, नफ़्से दुआ से मना नहीं है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 1106: सूरत के पास से, माननीय मौलाना मौलवी मुहम्मद वसी अहमद साहब मुहद्दिस सूरती (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि) की सेवा में, और वहाँ से तहक़ीक़ के लिए फ़क़ीर के पास 16 रबीउल अव्वल शरीफ़ 1316 हिजरी को।

दीन के उलेमा और शरा-ए-मतीन के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि किसी मुसीबत के नाज़िल होने के वक़्त फ़र्ज़ पंजगाना (पाँच वक़्त की नमाज़) में दुआ-ए-क़ुनूत पढ़ना या किसी ख़ास वक़्त की फ़र्ज़ नमाज़ में पढ़ना शरीयत-ए-शरीफ़ से साबित है या नहीं? ख़ासकर ताऊन (प्लेग) की वबा के दिनों में, और इसके पढ़ने की जगह फ़र्ज़ की आख़िरी रकात में रुकूअ से पहले है या क़ौमा (रुकूअ के बाद खड़ा होना) में इमाम और मुक्तदी दोनों पढ़ें या सिर्फ़ इमाम आवाज़ से पढ़े और मुक्तदी आहिस्ता-आहिस्ता आमीन कहें? बयान फ़रमाएं, सवाब पाएँ।

अल-जवाब: अल्लाह के नाम से जो बेहद मेहरबान, निहायत रहम वाला है। ऐ अल्लाह! तेरे लिए हम्द है। मज़हब के आम मतून (मूल ग्रंथों) में वित्र के बारे में इरशाद हुआ:

"वित्र के अलावा किसी और नमाज़ में क़ुनूत न पढ़े। इसी तरह फ़ुक़हा-ए-किराम ने वज़ाहत की है कि मुक्तदी उस इमाम की पैरवी न करे जो फज्र में क़ुनूत पढ़ता है, और उन्होंने इसकी वजह यह बताई है कि यह मंसूख़ (रद्द) है, लिहाज़ा यह नई चीज़ है।"

वित्र के अलावा किसी और नमाज़ में क़ुनूत न पढ़े जैसा कि फ़ुक़हा-ए-किराम ने वज़ाहत की है कि मुक्तदी उस इमाम की पैरवी इस मामले में न करें जो फज्र में क़ुनूत पढ़ता है, और उन्होंने इसकी वजह यह बताई है कि यह मंसूख़ है लिहाज़ा यह नई चीज़ है। (त)

और मुहक़्क़िक़ीन शराह (व्याख्याकार) जैसे इमाम इब्नुल हुमाम, अल्लामा सरूजी, इमाम ऐनी (हिदाया के व्याख्याकार), अल्लामा शुमन्नी (नुकाया के व्याख्याकार), अल्लामा इब्राहिम हलबी (मुनिया के व्याख्याकार), अल्लामा ज़ैन बिन नुजैम (कन्ज़ के व्याख्याकार), अल्लामा शुरुनबुलाली (नूरुल ईज़ाह के व्याख्याकार), अल्लामा अलायी (तन्वीर के व्याख्याकार), अल्लामा सय्यद हमवी (अश्बाह के

व्याख्याकार), अल्लामा नूह आफ़न्दी, अल्लामा सय्यद अबुस्सऊद अज़हरी (कन्ज़ के हाशिया निगार), और अल्लामा सय्यद मुहम्मद शामी (दुरर के हाशिया निगार) आदि, इमाम-ए-अजल हाफ़िज़ुल हदीस अबू जाफ़र तहावी के अनुसरण में, ताऊन आदि मुसीबत के नाज़िल होने के समय (अल्लाह की पनाह) सिर्फ़ फज्र की नमाज़ में क़ुनूत की तजवीज़ की तहक़ीक़ और तन्क़ीद करते हैं और मतून के आम हुक्म को इससे महदूद करते हैं। ग़ुनिया अल-मुस्तमली और मराक़ी अल-फ़लाह आदि में है:

"यही हमारा मज़हब है और जमहूर (बहुमत) भी इसी के कायल हैं, और यही सही है।" यही हमारा मज़हब है और जमहूर भी इसके कायल हैं।

1. दुर्रे मुख़्तार, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, मतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/94.
2. ग़ुनिया अल-मुस्तमली, सलातुल वित्र, मतबूआ सुहैल एकेडमी लाहौर, पृ. 240.

والسلام نے فرمایا ہے کہ ایسے نماز پڑھو جیسے تم نے مجھے پڑھتے ہوئے دیکھا۔ت) اور ترک دعا بوجہ قضائے حاجت یا بعض مخصوصین پر دعا سے رب عز و جل کی ممانعت، نفس دعا سے منع نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۱۱۰۶ : ازد من قریب سورت بخدمت جناب مولینا مولوی محمد وصی احمد صاحب محدث سورتی (رحمہ اللہ تعالیٰ) واز آنجا بفرض تحقیق نزد فقیر ۱۶ ربیع الاول شریف ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ دعائے قنوت کا کس مصیبت کے نازل ہونے کے وقت فرض پنجگانہ میں پڑھنا یا خاص کسی وقت کے فرض نماز میں پڑھنا شرع شریف سے ثابت ہے یا نہیں؟ خاص کر ایام وبائے طاعون میں اور اس کے پڑھنے کا محل فرض کی آخری رکعت میں قبل رکوع کے یا قومہ میں امام اور مقتدی دونوں پڑھیں یا صرف امام بآواز بلند پڑھے اور مقتدی آمین آہستہ آہستہ کہیں بینوا توجروا۔ الجواب: بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ہ اللھم لک الحمد (اے اللہ ! تیرے لئے حمد ہے۔ت) عامہ بلکہ عام متون مذہب میں درباره وتر ارشاد ہوا: لا یقنت فی غیرہ وکذا صرحوا ان الماموم لایتبع امامہ القانت فی الفجر و عللوہ بانہ منسوخ وانہ محدث۔ غیر وتر میں قنوت نہ پڑھے جیسا کہ فقہاء کرام نے تصریح فرمائی ہے کہ مقتدی اس امام کی جو فجر میں قنوت پڑھتا ہے پیروی اس معاملہ میں نہ کریں، اور انہوں نے وجہ یہ بتائی ہے کہ یہ منسوخ ہے لہذا یہ نئی چیز ہے۔(ت) اور محققین شراح مثل امام ابن الہمام وعلامہ سروجی و امام عینی شارحین ہدایہ و علامہ شمنی شارح نقایہ وعلامہ ابراہیم حلبی شارح منیہ وعلامہ زین بن نجیم شارح کنز و علامہ شرنبلالی شارح نورالایضاح و علامہ علائی شارح تنویر و علامہ سید حموی شارح اشباہ و علامہ نوح آفندی و علامہ سیدابوالسعود ازہری محشی کنز و علامہ سید محمد شامی محشیان درر وغیرہ بہ تبعیت امام اجل حافظ الحدیث ابو جعفر طحاوی ہنگام نزول مثل طاعون

وغیرہ (والعیاذ باللہ تعالیٰ) صرف نماز فجر میں تجویز قنوت کی تنقیح و تنقید اور اطلاق متون کی اس سے تقیید فرماتے ہیں۔ غنیہ المستملی و مراقی الفلاح وغیرہما میں ہے: وھو مذھبنا وعلیہ الجمہور اھ و قد صح | یہی ہمارا مذہب ہے اور جمہور بھی اس کے قائل ہیں اھ

۱ درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ ۲ غنیہ المستملی صلوٰۃ الوتر مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۲۴۰

Fatawa Razawiyya - Volume 8

[Table Header] [Left Column - Arabic] This Hadith is present in Sahihayn (Bukhari and Muslim) and others, narrated by Anas, Abu Hurairah, and others (may Allah be pleased with them). They said: This is the interpretation of what has been narrated regarding the Qunoot of the Commanders of the Faithful—Siddiq, Farooq, Murtada, Muawiyah, and others (may Allah's pleasure be upon them). I say: This is not a matter in which contention should occur.

[Right Column - Urdu] And regarding this, Sahih Hadith is present in Bukhari, Muslim, etc., and it is narrated from Hazrat Anas and Abu Hurairah (may Allah be pleased with them), and the practice of Hazrat Amir al-Mu'minin Siddiq-e-Akbar, Umar Farooq, Ali Murtaza, and Amir Muawiyah, etc. (may Allah be pleased with them) regarding Qunoot was according to this Hadith. I say this is not a matter that should be dragged into dispute. (T)

[Paragraph] Then, assuming Qunoot is recited, the path is undoubtedly what the noble respondent (may Allah keep him safe) has chosen: that both the Imam and the follower recite it silently.

[Second Table Header] [Left Column - Arabic] I say: As for the disagreement among our noble Imams and eminent scholars regarding the Qunoot of Witr—whether it should be recited aloud or silently—the preferred view (Mukhtar), as stated in Al-Hidayah, is that it should be silent, and this is the most correct (Asah), as mentioned in Al-Muhit and Al-Sahih, and as in the Commentary on Jami' al-Saghir by Qazi Khan. And as for whether the follower should just say "Ameen" or recite the Qunoot, the correct and preferred view is that they should recite the Qunoot, as in Al-Muhit, the aforementioned commentary, and others. The reason for this is that the Qunoot of Witr, "Allahumma inna nasta'inuka..." etc., bears a resemblance to the Quran, as the jurists have stated. Therefore, just as the Imam recites the Quran aloud, he would recite what resembles it aloud; and just as the follower does not recite the Quran, he would not recite what resembles it either. This is how it has been established in Al-Hulyah, Al-Ghunyah, Al-Bahr, and others.

[Right Column - Urdu] I say: In the discussion regarding the Qunoot of Witr, what was said by the later ones among our noble Imams and our eminent scholars—whether this Qunoot should be recited aloud or silently—the preferred view is to recite it silently as stated in Hidayah and this is the most correct, as in Qazi Khan's commentary on Jami' Saghir. And whether the followers should only say Ameen or

they should also recite Qunoot, then their reciting Qunoot is correct and preferred as in Muhit and the aforementioned commentary etc. And the reason for this is that the Qunoot of Witr which is 'Allahumma inna nasta'inuka' etc. has a resemblance to the Quran as the jurists have explained. Therefore, just as the Imam recites the Quran aloud, he should recite what resembles the Quran aloud, and just as the follower does not recite the Quran, he should also not recite the thing resembling the Quran, as has been expounded in Hulyah, Ghunyah, Bahr etc.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 8

[टेबल हेडर] [बायाँ कॉलम - अरबी] यह हदीस सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य में अनस, अबू हुरैरा और अन्य (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित है। उन्होंने कहा: यह अमीरुल मोमिनीन सिद्दीक, फारूक, मुर्तजा, मुआविया और अन्य (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के कुनूत के बारे में जो वर्णित है उसका अर्थ है। मैं कहता हूँ: यह वह मसला नहीं है जिसमें विवाद किया जाए।

[दायाँ कॉलम - उर्दू] और इस बारे में सहीह हदीस बुखारी और मुस्लिम वगैरह में मौजूद है और वह हज़रत अनस और अबू हुरैरा (रज़ी अल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है और हज़रत अमीरुल मोमिनीन सिद्दीक़-ए-अकबर, उमर फ़ारूक़, अली मुर्तज़ा और अमीर मुआविया वगैरह (रज़ी अल्लाहु अन्हुम) का कुनूत के बारे में अमल इसी हदीस के मुताबिक था। मैं कहता हूँ यह वह मसला नहीं है जिसे विवाद में खींचा जाए। (त)

[पैराग्राफ] फिर कुनूत की स्थिति में, निस्संदेह वही तरीका सही है जिसे फ़ाज़िल मुजीब (अल्लाह उन्हें सलामत रखे) ने अपनाया है कि इमाम और मुक़्तदी दोनों इसे आहिस्ता (चुपके से) पढ़ें।

[दूसरा टेबल हेडर] [बायाँ कॉलम - अरबी] मैं कहता हूँ: हमारे नेक इमामों और प्रख्यात विद्वानों के बीच वित्र की कुनूत के बारे में जो मतभेद हुआ कि इसे ज़ोर से पढ़ा जाए या आहिस्ता—तो आहिस्ता पढ़ना ही मुख्तार (पसंदीदा) है जैसा कि हिदाया में है और यही अस़ह (सबसे सही) है, जैसा कि मुहीत और अल-सहीह में है, और जैसा कि काज़ी खान की जामे सगीर की शरह में है। और यह कि क्या मुक़्तदी केवल आमीन कहें या वे भी कुनूत पढ़ें, तो उनका कुनूत पढ़ना ही सही और मुख्तार है जैसा कि मुहीत और उक्त शरह आदि में है। और इसकी वजह यह है कि वित्र की कुनूत 'अल्लाहुम्मा इन्ना नस्तईनुका...' आदि की कुरान से समानता है जैसा कि फ़ुक़हा (न्यायविद) ने बयान किया है। इसलिए जिस तरह इमाम कुरान को ज़ोर से पढ़ता है, वह कुरान के समान चीज़ को भी ज़ोर से पढ़ेगा; और जिस तरह मुक़्तदी कुरान नहीं पढ़ता, वह कुरान के समान चीज़ को भी नहीं पढ़ेगा, जैसा कि हुलिया, गुनिया, बहर आदि में वर्णित है।

[दायाँ कॉलम - उर्दू] मैं कहता हूँ: हमारे अइम्मा-ए-किराम के मुताख़रीन और हमारे मशाइख़-ए-इज़ाम ने वित्र की कुनूत के बारे में बहस में जो फ़रमाया कि यह कुनूत ज़हर (ज़ोर से) पढ़ी जाए या आहिस्ता, तो आहिस्ता पढ़ना ही मुख्तार है जैसा कि हिदाया में है और यही अस़ह है, जैसा कि क़ाज़ी ख़ान की शरह जामे सगीर में है। और यह कि क्या मुक़्तदी सिर्फ़ आमीन कहें या वो भी कुनूत पढ़ें, तो

उनका कुनूत पढ़ना सही और मुख्तार है जैसा कि मुहीत और मज़कूरा शरह वगैरह में है। और इस बात की वजह यह है कि कुनूत-ए-वित्र जो कि 'अल्लाहुम्मा इन्ना नस्तईनुका' वगैरह है, की कुरान से मुशाबहत (समानता) है जैसा कि फ़ुक़हा ने बयान किया है। लिहाज़ा जिस तरह इमाम कुरान का ज़हर करता है, उसी तरह कुरान के मुशाबेह चीज़ का भी इमाम ज़हर करे, और जिस तरह मुक़्तदी कुरान की क़िरात नहीं करता, उसी तरह कुरान की मुशाबहत वाली चीज़ की भी मुक़्तदी क़िरात न करे, जैसा कि हुलिया, गुनिया, बहर वगैरह में तक़रीर की गई है।

पृष्ठ 536/721

[ٹیبل ہیڈر] [بایاں کالم - عربی] به الحدیث فی الصحیحین وغیرهما عن انس وابی هریرة وغیرهما رضی الله تعالی عنهم قالوا وهو محمل ماروی من قنوت امراء المؤمنین الصدیق و الفاروق والمرتضی ومعویة وغیرهم رضوان الله تعالی علیهم، قلت ولیست المسئلة مما تجری فیه المباکسة۔

[دایاں کالم - اردو] اور اس بارے میں صحیح حدیث بخاری اور مسلم وغیرہما میں موجود ہے اور وہ حضرت انس اور ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے مروی ہے اور حضرت امیر المومنین صدیق اکبر، عمر فاروق، علی مرتضٰی اور امیر معاویہ وغیرہما رضی اللہ عنہم کا قنوت کے بارے میں عمل اس حدیث کے مطابق تھا، میں کہتا ہوں یہ وہ مسئلہ نہیں جس میں کھینچا تانی کی جائے۔ (ت)

[پیراگراف] پھر بہ تقدیر قنوت بلاشبہ سبیل وہی ہے جو فاضل مجیب سلمہ المجیب نے اختیار فرمائی کہ امام و مقتدی سب آہستہ پڑھیں۔

[دوسرا ٹیبل ہیڈر] [بایاں کالم - عربی] اقول: وما وقع من الخلف بین ایمتنا الکرام ومشائخنا الاعلام فی قنوت الوتر هل یجهره ام یسروه المختار، کما فی الهدایة وهو الاصح، کما فی المحیط والصحیح، کما فی شرح الجامع الصغیر لقاضی خاں وهل یؤمن المأموم ام یقنت وهو الصحیح المختار، کما في المحیط والشرح المذکور وغیرهما فانما منشؤه ان لقنوت الوتر اللهم انا نستعینك الخ شبهة القرآن علی ماذکروه فکما یجهر الامام بالقرآن فکذا بما فیه شبهته وکما لا یقرؤ المؤتم القرآن فکذا ماله شبهته کما قرره فی الحلیة والغنیة والبحر وغیرها

[دایاں کالم - اردو] اقول: ہمارے ائمہ کرام سے متاخرین اور ہمارے مشائخ عظام نے وتر کی قنوت کے بارے بحث میں جو فرمایا کہ یہ قنوت جہر پڑھی جائے یا آہستہ، تو آہستہ پڑھنا ہی مختار ہے جیسا کہ ہدایہ میں ہے اور یہی اصح ہے، جیسا کہ قاضی خاں کی شرح جامع صغیر میں ہے۔ اور یہ کہ کیا مقتدی صرف آمین کہیں یا وہ بھی قنوت پڑھیں، تو ان کا قنوت پڑھنا صحیح و مختار ہے جیسا کہ محیط اور مذکورہ شرح وغیرہما میں ہے۔ اور اس بات کی وجہ یہ ہے کہ قنوت وتر جو کہ اللھم انا نستعینک الخ ہے کی قرآن سے مشابہت ہے جیسا کہ فقہاء نے بیان کیا ہے لہذا جس طرح قرآن کا جہر کرتا ہے اسی طرح قرآن کے مشابہ چیز کا بھی امام جہر کرے اور جس طرح مقتدی قرآن کی قرات نہیں کرتا اسی طرح قرآن کی مشابہت والی چیز کی بھی مقتدی قرات نہ کرے جیسا کہ حلیہ، غنیہ، بحر وغیرہما میں تقریر کی گئی ہے

Fatawa Razawiyya Volume 7

Neither is Qunut al-Nazila like that, for it is purely a supplication. Thus, the Imam and the follower participate in it together and they both should recite it silently like all other supplications, for that is what is recommended in supplication.

While the status of Qunut al-Nazila is not like that; it is purely a supplication in which the Imam and the follower are equal participants. Therefore, both should recite it silently, just as the recommended practice for all supplications is that they be recited silently. (T)

However, reciting it silently is not mandatory (Wajib) such that reciting it aloud would be a sin.

They have explicitly stated that if someone recites any of the supplications or praises aloud out of forgetfulness, the prostration of forgetfulness (Sajda Sahw) is not mandatory upon him, as mentioned in 'Radd al-Muhtar'. If it were mandatory, then it would be required (upon reciting it aloud), as is evident.

While the jurists have specified that if a person accidentally recites any supplication or praise aloud, the prostration of forgetfulness will not be mandatory, as stated in 'Radd al-Muhtar'. And if reciting Qunut al-Nazila or supplication silently were mandatory, its aloud recitation would have made the prostration of forgetfulness mandatory, as is clear. (T)

Furthermore, if the Imam recites it aloud, then out of respect for the dignity of the Imamate, it is better for the followers to say 'Ameen' softly to his supplication than for them to be occupied with their own separate individual supplications, as was deemed apparent by Allama Shami (as Allama Shami has declared this to be evident. T). Regarding whether the position for reciting Qunut al-Nazila is before or after Ruku (bowing), no statement has been narrated from the masters of the school (Madhhab) and early scholars on this matter. The opinions of later commentators differed; from the words of Allama Shurunbulali, it appears to be after Ruku, which Allama Shami called the most apparent. Allama Sayyid Hamwi said it should be before Ruku, and Allama Azhari maintained this position. Allama Tahawi said: the requirement of consideration is choice, whether one recites it before or after. In the commentary of 'Nur al-Idah', it is stated:

Imam Abu Ja'far al-Tahawi (may Allah Almighty have mercy on him) said: Qunut is not performed among us in

Imam Abu Ja'far al-Tahawi has stated that, according to us, Qunut al-Nazila should not be recited in the Fajr prayer without the

the Fajr prayer except due to a calamity. If a trial or calamity occurs, then there is no harm in it, as the Messenger of Allah (may Allah Almighty bless him and grant him peace) did so, i.e., after the Ruku, as mentioned previously.

occurrence of some calamity or trial. However, if a trial or calamity occurs, then there is no harm in it, because the Messenger of Allah (may Allah Almighty bless him and grant him peace) did so, meaning he recited it after the Ruku, as mentioned earlier. (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Sajda Sahw, published by H.M. Saeed Company Karachi, 2/82
2. Hashiya al-Tahawi 'ala Maraqi al-Falah, Chapter of Witr, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 206

न ही क़ुनूत-ए-नाज़िला वैसा है, क्योंकि वह केवल एक दुआ है। अतः इमाम और मुक्तदी इसमें एक साथ भाग लेते हैं और उन दोनों को इसे अन्य सभी दुआओं की तरह चुपचाप पढ़ना चाहिए, क्योंकि दुआ में यही अनुशंसित है।

जबकि क़ुनूत-ए-नाज़िला का स्थान ऐसा नहीं है; वह तो केवल एक दुआ है जिसमें इमाम और मुक्तदी समान रूप से भागीदार हैं। इसलिए दोनों इसे धीरे से पढ़ेंगे, जिस तरह तमाम दुआओं में मुस्तहब (पसंदीदा) यह है कि धीरे से पढ़ा जाए। (त)

मगर धीरे पढ़ना वाजिब (अनिवार्य) नहीं है कि ज़ोर से पढ़ना पाप हो।

उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा है कि यदि कोई व्यक्ति भूलकर दुआओं या प्रशंसाओं में से कुछ ज़ोर से पढ़ता है, तो उस पर सजदा-ए-सह्व अनिवार्य नहीं है, जैसा कि 'रद-उल-मुह्तार' में है। यदि यह अनिवार्य होता, तो (ज़ोर से पढ़ने पर) यह आवश्यक होता, जैसा कि स्पष्ट है।

जबकि फ़कीहों (न्यायविदों) ने स्पष्ट किया है कि यदि कोई व्यक्ति भूलकर कोई दुआ या प्रशंसा ज़ोर से पढ़े, तो सजदा-ए-सह्व अनिवार्य नहीं होगा जैसा कि 'रद-उल-मुह्तार' में है। और अगर क़ुनूत-ए-नाज़िला या दुआ को धीरे पढ़ना अनिवार्य होता, तो इसके ज़ोर से पढ़ने पर सजदा-ए-सह्व अनिवार्य होता जैसा कि स्पष्ट है। (त)

फिर अगर इमाम ज़ोर से पढ़े, तो इमामत के सम्मान को देखते हुए मुक्तदियों का उसकी दुआ पर धीरे से 'आमीन' कहना ही उनकी अपनी अलग-अलग दुआओं में व्यस्त होने से बेहतर है, जैसा कि अल्लामा शामी ने इसे स्पष्ट माना है (जैसा कि अल्लामा शामी ने इसे ज़ाहिर करार दिया है। त)। रही यह बात कि क़ुनूत-ए-नाज़िला पढ़ने का स्थान रुकू से पहले है या बाद में। इस विषय में मज़हब के बुजुर्गों और पुराने विद्वानों से कोई कथन वर्णित नहीं है। बाद के व्याख्याकारों की राय अलग-अलग रही; अल्लामा शुरुनबुलाली के कथन से रुकू के बाद होना स्पष्ट है, अल्लामा शामी ने इसी को अधिक स्पष्ट कहा, अल्लामा सैय्यद हमवी ने फ़रमाया: रुकू से पहले होना चाहिए, अल्लामा अज़हरी ने इसे ही बनाए रखा। अल्लामा तहावी ने फ़रमाया: विचार की मांग यह है कि विकल्प (इख़्तियार) है चाहे रुकू से पहले पढ़े या बाद में। 'शरह नूर-उल-इज़ाह' में है:

इमाम अबू जाफ़र तहावी (अल्लाह उन पर कृपा करे) ने फ़रमाया: हमारे यहाँ फज्र में बिना किसी विपत्ति के क़ुनूत नहीं पढ़ा जाता है। यदि कोई

इमाम अबू जाफ़र तहावी ने फ़रमाया है कि हमारे नज़दीक किसी मुसीबत और विपदा के आए बिना फज्र की नमाज़ में क़ुनूत-ए-नाज़िला न पढ़ी जाए,

परीक्षण या विपत्ति आती है, तो इसमें कोई बुराई नहीं है क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ऐसा किया था, यानी रुकू के बाद जैसा कि पहले बताया गया है।

और अगर कोई फ़ितना या मुसीबत आ पड़े, तो फिर कोई हर्ज नहीं, क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ऐसा किया है यानी रुकू के बाद पढ़े जैसा कि पहले गुज़र चुका है। (त)

1. रद-उल-मुह्तार, बाब सुजूद-उस-सह्व, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/82
2. हाशियतुत तहावी अला मराक़िल फ़लाह, बाबुल वित्र, मुद्रित नूर मोहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची, पृ. 206

ولا كذالك قنوت النوازل وانما هو دعاء محض فيشترك فيه الامام والمأموم ويخفيانه كسائر ادعية فانه هو المندوب اليه فی الدعاء۔

جبکہ قنوت نازلہ کا یہ مقام نہیں ہے وہ تو محض دعا ہے جس میں امام اور مقتدی مساوی شریک ہیں لہٰذا دونوں اس کو آہستہ پڑھیں گے، جس طرح تمام دعاؤں میں مستحب یہ ہے کہ آہستہ پڑھا جائے۔ (ت)

مگر اخفاء واجب نہیں کہ جہر گناہ ہو۔

وقد صرحوابانه اذا جهر سهوا بشيئ من الادعية والاثنية لايجب عليه السجود ۱ كمافی ردالمحتار ولو وجب لوجب كمالا يخفی۔

جبکہ فقہاء نے تصریح کی ہے اگر کوئی شخص بھول کر کوئی دعا و ثناء جہر سے پڑھے تو سجدہ سہو واجب نہ ہوگا جیسا کہ ردالمحتار میں ہے اور اگر قنوت نازلہ یا دعا کا اخفاء واجب ہوتا تو اس کے جہر سے سجدہ سہو واجب ہوتا جیسا کہ واضح ہے۔ (ت)

پھر اگر امام جہر کرے تو بنظر حشمت امامت مقتدیوں کا اس کی دعا پر آہستہ آمین کہنا ہی اس سے جدا اپنی اپنی متفرق دعاؤں میں مشغول ہونے سے اولیٰ ہے کما استظهره العلامة الشامی (جیسا کہ علامہ شامی نے اس کو ظاہر قرار دیا ہے ۔ت) رہا یہ کہ قولِ بقنوتِ نازلہ پر اس کا محل قبل رکوع ہے یا بعد۔ مشائخِ مذہب و علمائے متقدمین سے اس باب میں کوئی قول منقول نہیں متاخرین شراح کی نظر مختلف ہوئی، علامہ شرنبلالی کے کلام سے بعد رکوع ہونا ظاہر، علامہ شامی نے اسی کو اظہر کہا، علامہ سید حموی نے فرمایا: قبل رکوع چاہئے، علامہ ازہری نے اسے مقرر رکھا۔

علامہ طحاوی نے فرمایا: مقتضائے نظر تخییر ہے چاہے قبل پڑھے یا بعد۔ شرح نورالایضاح میں ہے :

قال الامام ابوجعفر الطحاوی رحمہ اللہ تعالیٰ انما لایقنت عندنا فی الفجر من غیر بلیۃ فان وقعت فتنۃ او بلیۃ فلا باس بہ فعلہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ای بعد الرکوع کما تقدم ۲۔

امام ابوجعفر طحاوی نے فرمایا ہے کہ ہمارے نزدیک کسی مصیبت و بلا کے نزول کے بغیر فجر کی نماز میں قنوت نازلہ نہ پڑھی جائے، اور اگر کوئی فتنہ یا بلا واقع ہوتی ہو تو پھر کوئی حرج نہیں، کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ایسا کیا ہے یعنی رکوع کے بعد پڑھے جیسا کہ پہلے گزرا ہے (ت)

1. ردالمحتار باب سجود السھو مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۸۲
2. حاشیۃ الطحاوی علی مراقی الفلاح باب الوتر مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۲۰۶

Fatawa-e-Razawiyya - Volume Seven

In *Fath al-Mu'in*, after citing the statement of Imam Tahawi, it is written:

Arabic Quote	Urdu Translation/Explanation
ظاهره انه لو قنت فی الفجر لبلیة انه یقنت قبل الرکوع 1-	It appears from this that if one performs Qunut in Fajr due to a calamity, it should be done before the bowing (Ruku). (T)

In *Tahawi's Hashiya on Maraqi*, it is stated:

Arabic Quote	Urdu Translation/Explanation
قال الحموی وینبغی ان یکون القنوت قبل الرکوع فی الرکعة الاخیرة ویکبرله 2-	Hamawi said it is appropriate for the Qunut to be before the Ruku in the final rak'ah, and Takbir should be said for it. (T)

Regarding the statement of Shurunbulali "i.e., after Ruku" (namely after Ruku, T), it is written: "This contradicts what we presented from Hamawi." (T). In *Radd al-Muhtar*, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation/Explanation
الذی یظهر لی ان المقتدی یتابع امامه الا اذا جهر فیؤمن وانه یقنت بعد الرکوع لا قبله بدلیل ان ما استدل به الشافعی علی قنوت الفجر وفیه التصریح بالقنوت بعد الرکوع حمله علماؤنا علی القنوت للنازلة ثم رأیت الشرنبلالی فی مراقی الفلاح صرح بانه بعده واستظهر الحموی انه قبله والاظهر ما قلناه 4-	To me, what is apparent is that the follower (muqtadi) should also follow the Imam. However, if the Imam recites the Qunut aloud, then the follower should only say 'Amin' and perform the Qunut after the Ruku, not before it. The evidence for this is the Hadith that Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him) used as a basis for performing Qunut in the Fajr prayer; this Hadith explicitly mentions Qunut after the Ruku. Our scholars have applied the Qunut mentioned in this Hadith after Ruku to 'Qunut al-Nazila' (Qunut for calamities). Then I saw that Shurunbulali in 'Maraqi al-Falah' explicitly stated it is after it, while Hamawi deemed it apparent that it is before it. However, what I have said is more evident. (T)

---

1. *Fath al-Mu'in*, Chapter on Witr and Voluntary Prayers, Published by H.M. Saeed Company Karachi, 1/252.
2. *Hashiya al-Tahtawi on Maraqi al-Falah*, Chapter on Witr, Published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 206.

3. *Hashiya al-Tahtawi on Maraqi al-Falah*, Chapter on Witr, Published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 206.
4. *Radd al-Muhtar*, Discussion on Qunut for Calamities, Published by Mustafa Al-Babi Egypt, 1/496.

फ़तावा-ए-रज़विय्या - जिल्द सप्तम

'फ़तह अल-मुईन' में इमाम तहावी का कथन उद्धृत करने के बाद लिखा है:

अरबी उद्धरण	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
ظاهره انه لو قنت فی الفجر لبلية انه يقنت قبل الركوع 1-	इससे यह स्पष्ट होता है कि यदि विपत्ति के समय फ़ज्र में कुनूत पढ़े, तो उसे रुकू से पहले पढ़े। (त)

'मराक़ी' पर तहावी के हाशिए में है:

अरबी उद्धरण	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
قال الحموی وينبغی ان يكون القنوت قبل الركوع فی الركعة الاخيرة ويكبرله 2-	ह़मवी ने कहा है कि उचित यह है कि कुनूत आख़िरी रकात के रुकू से पहले पढ़े और इसके लिए तकबीर भी कहे। (त)

शूरूनबुललली के कथन "यानी रुकू के बाद" (अर्थात रुकू के बाद, त) पर लिखा है: "यह ह़मवी से उद्धृत के विपरीत है।" (त)। 'रद्द अल-मुह्तार' में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
الذی يظهر لی ان المقتدی يتابع امامه الا اذا جهر فيؤمن وانه يقنت بعد الركوع لا قبله بدليل ان ما استدل به الشافعی علی قنوت الفجر وفيه التصريح بالقنوت بعد الركوع حمله علماؤنا علی القنوت للنازلة ثم رأيت الشرنبلالی فی مراقی الفلاح صرح بانه بعده واستظهر الحموی انه قبله والاظهر ما قلناه 4-	मेरे नज़दीक ज़ाहिर बात यह है कि मुक्तदी भी इमाम की पैरवी में पढ़े लेकिन अगर इमाम कुनूत पढ़ने में जहर करे तो फिर मुक्तदी सिर्फ आमीन कहे और कुनूत रुकू के बाद पढ़े, पहले न पढ़े, उसकी दलील वह हदीस है जिससे इमाम शाफई रहमतुल्लाह अलैह ने फ़ज्र में कुनूत पढ़ने पर इस्तिदलाल किया है, इस हदीस में बाद अज़ रुकू की तसरीह है। इस हदीस में बाद अज़ रुकू कुनूत को कुनूते नाज़िला पर हमारे उलमा ने महमूल किया है, फिर मैंने देखा कि शुरूनबुललली ने मराक़ील फ़लाह में बाद अज़ रुकू की तसरीह की है और हमवी ने क़ब्ल अज़ रुकू को ज़ाहिर करार दिया है जबकि ज़्यादा वाज़ेह वह है जो मैंने कहा है। (त)

1. फ़तह अल-मुईन, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/252.
2. ह़ाशियह अत-तहावी अला मराक़ी अल-फ़लाह़, बाब अल-वित्र, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिज़ारत कुतुब कराची, पृ. 206.
3. ह़ाशियह अत-तहावी अला मराक़ी अल-फ़लाह़, बाब अल-वित्र, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिज़ारत कुतुब कराची, पृ. 206.
4. रद्द अल-मुह़्तार, मतलब फ़ी अल-कुनूत लिल-नाज़िलह, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/496.

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

فتح المبین میں بعد نقل قول امام طحاوی ہے:

| ظاھرہ انہ لو قنت فی الفجر لبلیۃ انہ یقنت قبل الرکوع 1- | اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ اگر نزولِ بلاء کے موقع پر قنوت پڑھے تو رکوع سے قبل پڑھے۔ (ت) |

طحاوی حاشیہ مراقی میں ہے:

| قال الحموی وینبغی ان یکون القنوت قبل الرکوع فی الرکعۃ الاخیرۃ ویکبرلہ 2- | حموی نے کہا ہے کہ مناسب یہ ہے قنوت آخری رکعت کے رکوع سے قبل پڑھے اور اس کے لئے تکبیر بھی کہے۔ (ت) |

قول شرنبلالی ای بعد الرکوع (یعنی بعد رکوع ت) پر لکھا: ھذا یخالف ما قدمناہ عن الحموی 3 (یہ حموی سے مروی کے خلاف ہے۔ ت) ردالمحتار میں ہے :

| الذی یظھر لی ان المقتدی یتابع امامہ الا اذا جھر فیؤمن وانہ یقنت بعد الرکوع لا قبلہ بدلیل ان ما استدل بہ الشافعی علی قنوت الفجر وفیہ التصریح بالقنوت بعد الرکوع حملہ علماؤنا علی القنوت للنازلۃ ثم رأیت الشرنبلالی فی مراقی الفلاح صرح بانہ بعدہ واستظھر الحموی انہ قبلہ والاظھر ما قلناہ 4- |

میرے نزدیک ظاہر بات یہ ہے کہ مقتدی بھی امام کی پیروی میں پڑھے لیکن اگر امام قنوت پڑھنے میں جہر کرے تو پھر مقتدی صرف آمین کہے اور قنوت رکوع کے بعد پڑھے، پہلے نہ پڑھے ، اس کی دلیل وہ حدیث ہے جس سے امام شافعی رحمہ اللہ نے فجر میں قنوت پڑھنے پر استدلال کیا ہے ، اس حدیث میں بعد از رکوع کی تصریح ہے۔ اس حدیث میں بعد از رکوع قنوت کو قنوتِ نازلہ پر ہمارے علماء نے محمول کیا ہے، پھر میں نے دیکھا کہ شرنبلالی نے مراقی الفلاح میں بعد از

رکوع کی تصریح کی ہے اور حموی نے قبل از رکوع کو ظاہر قرار دیا ہے جبکہ زیادہ واضح وہ ہے جو میں نے کہا ہے (ت) |

---

1 فتح المعین باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۵۲ 2 حاشیۃ الطحطاوی علی مراقی الفلاح باب الوتر مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۲۰۶ 3 حاشیۃ الطحطاوی علی مراقی الفلاح باب الوتر مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۲۰۶ 4 ردالمختار مطلب فی القنوت للنازلۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۹۶

Fatawa Razawiyya Volume 7

In Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Arabic]: قلت قد ورد فعله قبله وبه قال الامام مالك وبعده وبه قال الامام الشافعي فمقتضى النظر التخيير وذكر الشرنبلالي انه يقنت بعد الركوع - [Urdu]: I say: It has been narrated that the practice of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) was before Ruku (bowing), and this is the opinion and school of Imam Malik. In another narration, it is mentioned that the Holy Prophet's practice was after Ruku, and this is the opinion and school of Imam Shafi'i. Upon reflection, it appears that there is a choice for both ways, and Shurunbulali has mentioned the practice after Ruku. (T)

I say: There is a point to consider in this proposition.

[Arabic]: فليس اختلاف المجتهدين قاضيا بالتسوية عندنا اذاكان احد القولين اليق بمذهبنا واقعد باصولنا- [Urdu]: In our view, the disagreement among the Mujtahids does not imply equal standing for both sides when one of the two opinions is more aligned with our school and more firmly established upon our principles. (T)

Our understanding of the disagreement between Mujtahids is not that both are equal; rather, when one of the opinions is supported by our school and principles, it becomes the preferred one. (T)

And for this humble person, the closer and more appropriate choice is that of Allama Hamawi. The Muhaqqiq 'ala al-Itlaq stated in Fath al-Qadir:

[Arabic]: لماتر جح ذلك خرج مابعد الركوع من كونه محلا للقنوت فلذا روى عن ابى حنيفة رحمه الله تعالى انه لوسهى عن القنوت فتذكره بعد الاعتدال لايقنت² - [Urdu]: Since the preference for reciting Qunut before Ruku has been established, the position for Qunut after Ruku has ceased to exist. Hence, it is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) that if someone forgets the Qunut before Ruku and remembers it after rising from Ruku (I'tidal), they should not recite the Qunut. (T)

Yes, there is no doubt that in the case of Qunut al-Nazila, the follower should follow the Imam in terms of whether it is before or after Ruku. If the Imam recites it after Ruku, the follower should also recite it after Ruku.

[Arabic]: فانہ اذا كان يتابعه في قنوت الوتر بعد الركوع مع نص المذهب انه قبل الركوع فهذا اولى۔ [Urdu]: Because when a follower can follow the Imam in reciting the Witr Qunut after Ruku, even though our school explicitly states it should be before Ruku, then in Qunut al-Nazila, it is even more appropriate to follow the Imam. (T)

[1] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Sunan prayers, published by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/281. [2] Fath al-Qadir, Chapter of Witr Prayer, published by Nuriyyah Razawiyyah, Sukkur, 1/474.

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

तहतावी अल अद-दुर अल-मुख्तार में है:

[अरबी]: قلت قد ورد فعله قبله وبه قال الامام مالك وبعده وبه قال الامام الشافعي فمقتضى النظر التخيير وذكر الشرنبلالي انه يقنت بعد الركوع - [उर्दू]: मैं कहता हूँ कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अमल रुकू से पहले के बारे में मरवी है, यह इमाम मालिक का कौल और मसलक है। दूसरी रिवायत में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अमल रुकू के बाद मरवी है और यह इमाम शाफई का कौल और मसलक है। गौर-ओ-फ़िक्र से मालूम होता है कि दोनों तरह का अख्तियार है, और शुरुनबुलाली ने रुकू के बाद का ज़िक्र किया है। (त)

मैं कहता हूँ: इस प्रस्ताव पर विचार करने की ज़रूरत है।

[अरबी]: فليس اختلاف المجتهدين قاضيا بالتسوية عندنا اذاكان احد القولين اليق بمذهبنا واقعد باصولنا- [उर्दू]: हमारे नज़दीक मुज्तहिदीन के इख्तिलाफ़ (मतभेद) का मतलब दोनों तरफ़ की समानता नहीं है जब उनमें से एक कौल हमारे मज़हब और उसूलों के ज़्यादा करीब और सुदृढ़ हो। (त)

हमारे नज़दीक मुज्तहिदीन के मतभेद का मतलब दोनों तरह की समानता नहीं है, जबकि हमारे मज़हब और हमारे उसूलों में से एक कौल उसकी ताईद करता है, तो वही राजेह (प्राथमिकता वाला) है। (त)

और फ़कीर (मुझ) के नज़दीक अल्लामा हमवी का इंतखाब ज़्यादा करीब और मुनासिब है। मुहक्किक अलल इत्लाक़ ने फतह अल-कदीर में फरमाया:

[अरबी]: لماتر جح ذلك خرج مابعد الركوع من كونه محلا للقنوت فلذا روى عن ابى حنيفة رحمه الله تعالى انه لوسهى عن القنوت فتذكره بعد الاعتدال لايقنت[2] - [उर्दू]: जब रुकू से पहले कुनूत पढ़ना राजेह (श्रेष्ठ) हो चुका है, तो अब रुकू के बाद कुनूत का महल (स्थान) खत्म हो गया। इसीलिए इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैहि) से मरवी है कि अगर कोई शख्स रुकू से पहले कुनूत पढ़ना भूल जाए और रुकू से खड़ा हो जाए, तो अब याद आने पर कुनूत न पढ़े। (त)

हाँ, इसमें कोई शक नहीं कि कुनूत-ए-नाज़िला की सूरत में मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाला) रुकू से पहले या बाद में इमाम का इत्तेबा (अनुसरण) करेगा। अगर इमाम रुकू के बाद पढ़े तो वह भी बाद में ही पढ़ेगा।

[अरबी]: فانہ اذا کان یتابعه في قنوت الوتر بعد الرکوع مع نص المذهب انه قبل الرکوع فهذا اولی۔ [उर्दू]: क्योंकि जब वित्र की कुनूत में मुक्तदी रुकू के बाद पढ़ने में इमाम की पैरवी कर सकता है, जबकि हमारे मज़हब में रुकू से पहले कुनूत पर वज़ाहत मौजूद है, तो इस कुनूत-ए-नाज़िला में बदरजा-ए-औला (और भी बेहतर तरीके से) इमाम की पैरवी कर सकता है। (त)

---

[1] हाशियत अत-तहतावी अल अद-दुर अल-मुख्तार, बाब अल-वित्र व अन-नवाफ़िल, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/281. [2] फतह अल-कदीर, बाब सलातुल वित्र, नूरिया रज़विया, सक्खर, 1/474.

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

طحطاوی علی الدرالمختار میں ہے:

قلت قد ورد فعله قبله وبه قال الامام مالك وبعده وبه قال الامام الشافعي فمقتضى النظر التخيير وذكر الشرنبلالي انه يقنت بعد الركوع - میں کہتا ہوں کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا عمل قبل از رکوع کے بارے میں مروی ہے یہ امام مالک کا قول و مسلک ہے اور دوسری روایت میں حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا عمل بعد از رکوع، مروی ہے اور یہ امام شافعی کا قول و مسلک ہے، غور و فکر سے معلوم ہوتا ہے کہ دونوں طرح کا اختیار ہے، اور شرنبلالی نے بعد از رکوع کو ذکر کیا ہے۔(ت)

اقول: اس قضیہ نظر میں نظر ہے۔

فليس اختلاف المجتہدين قاضيا بالتسوية عندنا اذاكان احد القولين اليق بمذهبنا واقعد باصولنا- ہمارے نزدیک مجتہدین کے اختلاف کا مطلب دونوں طرح کی مساوات نہیں ہے جبکہ ہمارے مذہب اور ہمارے اصول کی ایک قول تائید کرتا ہے تو وہ راجح ہے۔(ت)

اور فقیر کے نزدیک اقرب وانسب مختار سید علامہ حموی ہے محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں فرمایا:

لماتر جح ذلك خرج مابعد الركوع من كونه محلا للقنوت فلذا روى عن ابى حنيفة رحمه الله تعالى انه لوسهى عن القنوت فتذكره بعد الاعتدال لايقنت[2] - جب قبل از رکوع قنوت پڑھنا ترجیح پا چکا ہے تو اب رکوع کے بعد قنوت کا محل ختم ہوگیا اسی لئے امام ابو حنیفہ سے مروی ہے کہ اگر کوئی

شخص قبل از رکوع قنوت پڑھنے کو بھول جائے اور رکوع سے کھڑا ہو جائے تو اب یاد آنے پر قنوت نہ پڑھے(ت)

ہاں اس میں شک نہیں کہ برتقدیر قنوت نواز ل مقتدی قبلیت وبعدیت میں اتباع امام کرے گا اور اگر امام بعد رکوع پڑھے تو یہ بھی بعد ہی پڑھے گا۔

فانہ اذا کان یتابعه في قنوت الوتر بعد الرکوع مع نص المذهب انه قبل الرکوع فهذا اولی۔ کیونکہ جب وتر کی قنوت میں مقتدی رکوع کے بعد پڑھنے میں امام کی پیروی کرسکتا ہے حالانکہ ہمارے مذہب میں قبل از رکوع قنوت پر تصریح موجود ہے تو اس قنوت نازلہ میں بطریق اولیٰ امام کی پیروی کر سکتا ہے (ت)

---

[1] حاشیۃ الطحطاوی علی الدرالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ دارالمعرفہ بیروت ۱/ ۲۸۱ [2] فتح القدیر باب صلوۃ الوتر مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۴۷۴

Fatawa Razawiyyah Volume Seven

In Fath al-Qadir it is mentioned: "This proves that the standing posture (qawmah) is entirely outside the place for Qunut, except when one follows an imam who believes in reciting Qunut in Witr after bowing (ruku'). In that case, one should follow the imam by consensus. And Allah Almighty knows best." This proves that the standing posture is outside the place for Qunut, but when following an imam who advocates reciting Qunut after bowing in Witr prayers, one should follow the imam; this is the agreed-upon ruling. And Allah Almighty knows best. (T)

Question 110: What do the scholars of religion say regarding this matter: is it permissible to recite Qunut in the Fajr prayer to ward off plague and epidemics? Please clarify, and may you be rewarded.

Answer: At the time of calamities and the arrival of misfortunes, reciting Qunut in the Fajr prayer to ward them off is proven from authentic Hadiths, and its lawfulness is continuous and unabrogated.

Imam Bukhari and Imam Muslim narrated in their Sahihs, and Hafiz Nasa'i in his Sunan... The words of Bukhari are: Ahmad bin Yunus informed us that Za'idah narrated from Al-Taymi from Abu Mijlaz from Anas (may Allah be pleased with him), who said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a month, supplicating against Ra'l and Dhakwan. And the wording of Muslim, through Mu'tamir from Sulayman Al-Taymi from Abu Mijlaz from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him): The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a month after bowing (ruku') in the morning prayer, supplicating against Ra'l, Dhakwan, and saying 'Usayya disobeyed Allah and His Messenger. And in his Sahih it is also mentioned that Muhammad bin...

1. Fath al-Qadir, Bab al-Salat, printed by Nuriyyah Razawiyyah Sukkur, 1/374
2. Sahih Bukhari, Kitab al-Maghazi, Bab Ghazwat al-Rabi' etc., printed by Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/587
3. Sahih Muslim, Bab Istihbab al-Qunut fi Jami' al-Salawat etc., printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/237

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

फ़तहुल क़दीर में है: "यह साबित करता है कि क़ौमा (रुकू से खड़ा होना) पूरी तरह से कुनूत के स्थान से बाहर है, सिवाय उस स्थिति के जब किसी ऐसे इमाम का अनुसरण किया जाए जो वित्र में रुकू के बाद कुनूत पढ़ने का क़ायल हो। ऐसी स्थिति में सर्वसम्मति से इमाम का अनुसरण करना चाहिए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" यह बात साबित करती है कि क़ौमा कुनूत के स्थान से बाहर है, लेकिन जब ऐसे इमाम का अनुसरण किया जाए जो वित्र की नमाज़ में रुकू के बाद कुनूत पढ़ने का समर्थक हो, तो इमाम का अनुसरण करना चाहिए; यह सर्वसम्मत निर्णय है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ११०: दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ताऊन और महामारी को दूर करने के लिए फ़ज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ना जायज़ है या नहीं? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: मुसीबतों और आपदाओं के आने के समय उन्हें दूर करने के लिए फ़ज्र की नमाज़ में कुनूत पढ़ना सही हदीसों से साबित है और इसकी वैधता निरंतर और ग़ैर-मनसूख (निरस्त नहीं) है।

इमाम बुखारी और इमाम मुस्लिम ने अपनी सहीहैन में और हाफिज़ नसाई ने अपनी सुनन में... बुखारी के शब्द ये हैं: अहमद बिन यूनुस ने बताया कि ज़ाइदा ने तैमी से, उन्होंने अबू मिज्लज़ से और उन्होंने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक महीने तक कुनूत पढ़ते हुए रअ्ल और ज़कवान के खिलाफ बददुआ की। और मुस्लिम के शब्द मोतमिर अन सुलेमान तैमी अन अबू मिज्लज़ अन अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के माध्यम से हैं: रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़ज्र की नमाज़ में रुकू के बाद एक महीने तक रअ्ल, ज़कवान और उसैय्या के खिलाफ कुनूत के ज़रिए बददुआ की और फ़रमाया कि उसैय्या ने अल्लाह और उसके रसूल की नाफरमानी की। और सहीह मुस्लिम में भी यह है कि मुहम्मद बिन...

1. फ़तहुल क़दीर, बाब अल-सलात, मुद्रित नूरिय्या रज़विया सुक्कुर, 1/374
2. सहीह बुखारी, किताब अल-मगाज़ी, बाब ग़ज़वात अल-रबीअ् आदि, मुद्रित क़दीमी कुतुब खाना कराची, 2/587
3. सहीह मुस्लिम, बाब इस्तिहबाब अल-कुनूत फ़ी जमीअ् अल-सलवात आदि, मुद्रित नूर मुहम्मद असहु अल-मताबे कराची, 1/237

فتح القدیر میں ہے: ہذا یحق خروج القومۃ عن المحلیّۃ بالکلیۃ الا اذااقتدی بمن یقنت فی الوتر بعد الرکوع فانہ یتابعہ اتفاقا اھ واللہ تعالٰی اعلم۔ یہ بات ثابت کرتی ہے کہ قومہ قنوت کے محل سے خارج ہے مگر جب ایسے امام کی اقتداء کی ہو جو وتروں میں بعد از رکوع قنوت پڑھنے کا قائل ہو تو پھر امام کی پیروی کرے، بالاتفاق یہ حکم ہے اھ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۱۰: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ دفع طاعون و وباء کے لئے نماز فجر میں قنوت پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: وقت نزولِ نوازل وحلولِ مصائب اُن کے دفع کے لئے نمازِ فجر میں قنوت پڑھنا احادیثِ صحیحہ سے ثابت اور مشروعیت اس کی مستمر غیر منسوخ۔

روی الامام البخاری والامام مسلم فی للبخاری قال اخبرنا احمد بن یونس ثنا زائدۃ عن التیمی عن ابی مجلز عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ قال قنت النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم شہرا یدعو علی رعل وذکوان ولفظ المسلم من طریق المعتمر عن سلیمان التیمی عن ابی مجلز عن انس ابن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ قنت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم شہرا بعد الرکوع فی صلوۃ الصبح یدعوا علی رعل و ذکوان ویقول عصیۃ عصت اللہ ورسولہ وفی صحیحہ بخاری اور مسلم نے اپنی صحیحین میں اور حافظ نسائی نے اپنی سنن میں اور بخاری کے الفاظ یہ ہیں، احمد بن یونس نے خبر دی کہ زائدہ نے تیمی اور انہوں نے ابو مجلز سے اور انہوں نے حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کی کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے قنوت پڑھتے ہوئے رعل اور ذکوان پر ایک ماہ بد دعا فرمائی، اور مسلم نے معتمر عن سلیمان التیمی عن ابی مجلز عن انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی

عنہ، یہ الفاظ کہے، حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے ایک ماہ فجر کی نماز میں رکوع کے بعد رعل، ذکوان اور عصیّہ کے خلاف قنوت کے ذریعہ بدعا فرمائی اور فرمایا عصیّہ نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی۔ اور امام مسلم کی صحیح میں بھی یہ ہے کہ محمد بن

1 فتح القدیر باب الصلوٰۃ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱ / ۳۷۴ 2 صحیح بخاری کتاب المغازی ، باب غزوۃ الرببع الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۵۸۷ 3 صحیح مسلم باب استحباب القنوت فی جمیع الصلوات الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱ / ۲۳۷

Fatawa Rizvia, Volume 7

(Arabic Text)

Also, Muhammad bin Mahran al-Razi narrated to us, and he mentioned with his chain of narration from Abu Salama, from Abu Huraira, who informed them that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for a month after the bowing (Ruku') in prayers. When he said, "Sami' Allahu liman hamidah," he would say in his Qunut: "O Allah, save al-Walid bin al-Walid. O Allah, save Salama bin Hisham. O Allah, save 'Ayyash bin Abi Rabi'ah. O Allah, save the oppressed among the believers. O Allah, intensify Your grip on Mudar. O Allah, make it for them years like the years of Joseph." Abu Huraira said, "Then I saw the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) stop the supplication afterward. I said, 'I see the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) has stopped the supplication for them.'" It was said, "And what do you think? Have they not arrived?"[1]

(Urdu Translation)

Mehran narrated with his chain of narration from Abu Salama, from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him), that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut for one month after Ruku' upon saying "Sami' Allahu liman hamidah," and in the Qunut he recited this: "O Allah! Give salvation to Walid, O Allah! Give salvation to Salama bin Hisham, O Allah! Give salvation to Ayyash bin Abi Rabi'ah, O Allah! Give salvation to the weak believers. O Allah! Exercise Your severe grip upon Mudar, O Allah! Impose such a famine upon them as the famine that occurred during the time of Hazrat Yusuf (peace be upon him)." Abu Huraira (may Allah be pleased with him) says, "I saw the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) stop the imprecation (bad-du'a), so I said in my heart, 'The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) has stopped the imprecation,' and I was told, 'They have come into safety; what is your opinion?'" (T)

Abd al-Razzaq, Hakim, and Daraqutni narrated with a sound chain of narration through Imam Baqir from Hazrat Anas (may Allah be pleased with them both): *"Indeed, he (peace and blessings of Allah be upon him) continued to perform Qunut in the morning prayer until he departed from the world."*[2] The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) continued to recite this Qunut throughout his life. (T)

This hadith and other hadiths regarding the Fajr Qunut, contrary to the Shafi'is who consider them evidence for the permanence of Qunut in Fajr, are explicitly regarding calamities (Nawazil) and are understood as being related to such occurrences. In

summary, the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him) recited Qunut continuously during times of severe distress, and when they were averted, he would cease due to the removal of the necessity, and the legality...

---

[1] *Sahih Muslim*, Chapter: The Recommendation of Qunut in All Prayers, etc., printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi', Karachi, 1/237. [2] *Al-Musannaf* of Abd al-Razzaq, Chapter: Qunut, Hadith 4964, printed by al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/110; *Sunan al-Daraqutni*, Chapter: Description of Qunut, etc., printed by Nashr al-Sunnah, Multan, 2/39.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 7

(अरबी पाठ)

मुहम्मद बिन महरान अल-राज़ी ने भी अपनी सनद के साथ अबू सलमा से, उन्होंने हज़रत अबू हुरैरा से रिवायत किया कि हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने एक महीने तक नमाज़ों में रुकू के बाद कुनूत पढ़ी। जब आप 'समीअल्लाहु लिमन हमिदह' कहते, तो कुनूत में यह दुआ माँगते: ऐ अल्लाह! वलीद बिन वलीद को निजात दे। ऐ अल्लाह! सलमा बिन हिशाम को निजात दे। ऐ अल्लाह! अय्याश बिन अबी रबीआ को निजात दे। ऐ अल्लाह! कमज़ोर मोमिनों को निजात दे। ऐ अल्लाह! मुज़र कबीले पर अपनी पकड़ सख्त कर दे। ऐ अल्लाह! उन पर ऐसा अकाल डाल जैसा यूसुफ अलैहिस्सलाम के समय पड़ा था। अबू हुरैरा ने कहा: फिर मैंने देखा कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने बाद में यह दुआ छोड़ दी। मैंने कहा, 'मैं देखता हूँ कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने उनके लिए दुआ करना छोड़ दिया है।' कहा गया, 'क्या तुम नहीं देखते कि वे आ गए हैं?'[1]

(उर्दू अनुवाद)

मेहरान ने अपनी सनद के साथ अबू सलमा से, उन्होंने हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने एक महीने तक रुकू के बाद 'समीअल्लाहु लिमन हमिदह' कहने पर कुनूत पढ़ी और कुनूत में यह पढ़ा: ऐ अल्लाह! निजात दे वलीद को, ऐ अल्लाह! निजात दे सलमा बिन हिशाम को, ऐ अल्लाह! निजात दे अय्याश बिन अबी रबीआ को, ऐ अल्लाह! निजात दे कमज़ोर मोमिनों को। ऐ अल्लाह! अपनी सख्त पकड़ फरमा मुज़र पर, ऐ अल्लाह! उन पर वैसा ही अकाल मुसल्लत फ़रमा जैसा हज़रत यूसुफ अलैहिस्सलाम के ज़माने में अकाल पड़ा था। अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु फ़रमाते हैं कि मैंने हुज़ूर अलैहिस्सलाम को देखा कि आपने बद्दुआ छोड़ दी तो मैंने दिल में कहा, 'रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने बद्दुआ छोड़ दी,' और मुझसे कहा गया कि वे हिफ़ाज़त में आ गए हैं, आपका क्या ख्याल है। (त)

अब्दुर्रज्ज़ाक, हाकिम और दारकुतनी ने सही सनद के साथ इमाम बाक़िर के माध्यम से हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया: "बेशक आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़ज्र में कुनूत पढ़ते रहे यहाँ तक कि दुनिया से पर्दा फ़रमाया।"[2] हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम यह कुनूत ता-हयात पढ़ते रहे। (त)

यह हदीस और फ़ज्र की कुनूत के बारे में अन्य हदीसें, शाफ़ईयों के विपरीत जो उन्हें फ़ज्र में कुनूत के हमेशा होने की दलील मानते हैं, स्पष्ट रूप से विपत्तियों (नवाज़िल) के बारे में हैं और उन पर आधारित

हैं। सारांश यह है कि सैयदुल मुरसलीन सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने संकटों के समय लगातार कुनूत पढ़ी और जब वे टल गए तो ज़रूरत न रहने के कारण उसे छोड़ दिया और शरीयत...

---

[1] सही मुस्लिम, बाब: तमाम नमाज़ों में कुनूत का मुस्तहब होना, आदि, मुद्रित नूर मोहम्मद असहुल मताबे', कराची, 1/237। [2] अब्दुर्रज्ज़ाक की अल-मुसन्नफ़, बाब: कुनूत, हदीस 4964, मुद्रित अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत, 2/110; सुनन अल-दारकुतनी, बाब: कुनूत का तरीका, आदि, मुद्रित नश्र अल-सुन्नाह मुल्तान, 2/39।

(عربی متن)

ایضاً حدثنا محمد بن مهران الرازي فذكر باسناده عن ابی سلمة عن ابی هريرة حدثهم ان النبي صلی الله تعالی علیه وسلم قنت بعد الركعة في صلوات شهرا، اذا قال سمع الله لمن حمده يقول في قنوته اللهم انج الوليد بن الوليد، اللهم انج سلمة بن هشام، اللهم نج عياش بن ابی ربيعة، اللهم انج المستضعفين من المؤمنين، اللهم اشدد وطأتك علی مضر، اللهم اجعلها عليهم سنين كسنی يوسف، قال ابوهريرة ثم رأيت رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم ترك الدعا بعد، فقلت اری رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم قد ترك الدعاء لهم، قال فقيل وما تراهم قد قدموا[1].

(اردو ترجمہ)

مہران نے اپنی سند کے ساتھ ابو سلمہ سے انہوں نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے ایک ماہ رکوع کے بعد سمع اللہ لمن حمدہ کہنے پر قنوت پڑھی اور قنوت میں یہ پڑھا: اے اللہ! نجات دے ولید کو، اے اللہ! نجات دے سلمہ بن ہشام کو، اے اللہ! نجات دے عیاش بن ابی ربیعہ کو، اے اللہ! نجات دے ضعیف مومنوں کو۔ اے اللہ! اپنی سخت پکڑ فرما مضر پر، اے اللہ! ان پر قحط مسلط فرما جتنے سال یوسف علیہ السلام کے زمانہ میں قحط نازل ہوا۔ ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ فرماتے ہیں کہ میں حضور علیہ الصلوۃ والسلام کو دیکھا کہ آپ نے بددعا چھوڑ دی تو میں نے دل میں کہا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے بددعا چھوڑ دی اور کہا کہ مجھے کہا گیا کہ وہ حفاظ آگئے تمہارا کیا خیال ہے۔ (ت)

عبدالرزاق، حاکم، دارقطنی باسناد صحیح بطریق امام باقر حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت: انہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لم یزل یقنت فی الصبح حتی فارق الدنیا[2]۔ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم یہ قنوت تاحیات پڑھتے رہے۔ (ت)

یہ حدیث اور دیگر احادیث قنوتِ فجر، برخلاف شافعیہ کہ انہیں فجر میں دوامِ قنوت کی دلیل ٹھہراتی ہیں صریح نوازِل ہیں اور واردانِ پر محمول، پس حاصل یہ کہ جناب سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم نے وقت نزول شدائد دواماً قنوت پڑھی اور جب وہ بلا دفع ہو جاتی بوجہ ارتفاع ضرورت ترک فرماتے اور مشروعیت

---

[1] صحیح مسلم باب استحباب القنوت فی جمیع الصلوات الخ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۳۷ [2] المصنف لعبدالرزاق باب القنوت، حدیث ۴۹۶۴ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۱۱۰، سنن الدارقطنی باب صفۃ القنوت الخ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۲/ ۳۹

Fatawa Razawiya, Volume 7

This Qunoot is also explicitly mentioned in Hanafi books such as Al-Ashbah (1), Durr-e-Mukhtar (2), Bahr-al-Raiq (3), Al-Ghaya (4), Multaqit (5), Siraj (6), Sharh Nuqaya Shumunni (7), Fath-ul-Qadir by Ibn al-Humam (8), and in the words of the leader of the Hanafis, Imam Abu Ja'far bin Salama Tahawi (9), etc. In the established texts, reciting Qunoot in prayers other than Witr is prohibited; the honorable commentators have excluded Qunoot-e-Nazila (Qunoot for calamities) from this prohibition.

[Arabic Side of Table:] In Ad-Durr al-Mukhtar: Qunoot is not recited in prayers other than Witr except for calamities (Nazila), in which case the Imam recites it in audible (Jahri) prayers, and it is said in all prayers as well (1). And in Al-Bahr ar-Raiq, in the commentary of An-Nuqaya referring to Al-Ghaya: If a calamity befalls Muslims, the Imam recites Qunoot in the audible prayer, which is the opinion of Ath-Thawri and Ahmad. The majority of the people of Hadith say Qunoot during calamities is prescribed in all prayers (2). In Al-Ashbah wan-Nazair, under the "benefit regarding prayer for removal of the plague": I was asked about it during the plague of the year 969 AH in Cairo; I replied that I have not seen it explicitly, but it is explicitly stated in Al-Ghaya, and Ash-Shumunni attributed it to it, that if a calamity befalls Muslims, the Imam recites Qunoot in the Fajr prayer, which is the opinion of Ath-Thawri and Ahmad. The majority of the people of Hadith said Qunoot during calamities is prescribed in both prayers [meaning all]. End. In Fath al-Qadir: The legality of Qunoot for calamities continues and has not been abrogated. This is the view of a group of the people of Hadith and they based it on the hadith of Abu Ja'far from Anas (may Allah be pleased with him).

[Urdu Side of Table:] It is in Durr-e-Mukhtar that in non-Witr prayers one can only recite Qunoot-e-Nazila. The Imam should recite Qunoot-e-Nazila in audible prayers, and some said in all prayers. In Bahr-al-Raiq it is mentioned referring to Al-Ghaya in Sharh Nuqaya that if any disaster befalls Muslims, the Imam should recite Qunoot in Fajr prayer; this is the opinion of Imam Ahmad and Imam Thawri. The majority of Muhadditheen said that Qunoot-e-Nazila is permissible in all prayers. In Al-Ashbah wan-Nazair under "Benefit of prayer in ending plague", I was asked about this on the occasion of the plague in 969 AH in Cairo, so I replied that I haven't seen it explicitly but it's clearly stated in Al-Ghaya that Shumunni attributed this to the Sahibayn and said that if a disaster occurs, the Imam should recite Qunoot in Fajr prayer. This is the opinion of Imam Ahmad and Imam Thawri and the majority of Ahl-e-Hadith said that

Qunoot is permissible in all prayers. End. And in Fath-ul-Qadir it is written that Qunoot-e-Nazila is ongoing, not abrogated, and this is the opinion of a group of Ahl-e-Hadith and they [took it from] the hadith of Abu Ja'far from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him).

---

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Witr and Nafl, Printed at Mujtabai Press Delhi, 1/94.
2. Bahr-al-Raiq Sharh Kanz-ud-Daqaiq, Chapter of Witr and Nafl, Printed by HM Saeed Company Karachi, 2/44.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

इस क़ुनूत का ज़िक्र हनफ़ी किताबों जैसे अल-अश्बाह (1), दुर्र-ए-मुख्तार (2), बहर-उर-राईक़ (3), अल-ग़ाया (4), मुल्तक़ित (5), सिराज (6), शरह नक़ाया शुमुन्नी (7), फ़तह-उल-क़दीर इब्नुल हुमाम (8), हनफ़ियों के इमाम अबू जाफ़र बिन सलामा तहावी (9) वगैरह के कलाम से साबित है। स्थापित मतून में वित्र के अलावा अन्य नमाज़ों में क़ुनूत पढ़ना वर्जित ठहराया गया है; सम्मानित व्याख्याकारों (शारिहीन) ने क़ुनूत-ए-नाज़िला (विपत्ति के समय की दुआ) को इससे अपवाद माना है।

[अरबी पक्ष:] अद-दुर्र अल-मुख्तार में: वित्र के अलावा अन्य नमाज़ों में क़ुनूत नहीं पढ़ा जाता सिवाय किसी मुसीबत (नाज़िला) के जिस स्थिति में इमाम इसे ऊँची आवाज़ वाली (जहरी) नमाज़ों में पढ़ता है, और कुछ ने सभी नमाज़ों में पढ़ने की बात कही है (1)। और अल-बहर अर-राईक़ में, अल-ग़ाया के हवाले से अन-नक़ाया की व्याख्या में: यदि मुसलमानों पर कोई विपत्ति आती है, तो इमाम ऊँची आवाज़ वाली नमाज़ में क़ुनूत पढ़ता है, जो अल-सौरी और अहमद का मत है। हदीस के अधिकांश विद्वानों का कहना है कि विपत्तियों के दौरान सभी नमाज़ों में क़ुनूत का विधान है (2)। अल-अश्बाह वन-नज़ायर में "प्लेग हटाने के लिए दुआ के लाभ" के तहत: काहिरा में 969 हिजरी के प्लेग के दौरान मुझसे इसके बारे में पूछा गया था; मैंने जवाब दिया कि मैंने इसे स्पष्ट रूप से नहीं देखा है, लेकिन अल-ग़ाया में स्पष्ट रूप से कहा गया है, और अश-शुमुन्नी ने इसे इसके साथ जोड़ा है, कि यदि मुसलमानों पर कोई विपत्ति आती है, तो इमाम फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत पढ़ता है, जो अल-सौरी और अहमद का मत है। हदीस के अधिकांश विद्वानों ने कहा कि विपत्तियों के दौरान क़ुनूत दोनों नमाज़ों (यानी सभी) में निर्धारित है। समाप्त। फ़तह अल-क़दीर में: विपत्तियों के लिए क़ुनूत की वैधता जारी है और इसे रद्द नहीं किया गया है। यह हदीस के विद्वानों के एक समूह का विचार है और उन्होंने इसे हज़रत अनस से अबू जाफ़र की हदीस पर आधारित किया है।

[उर्दू पक्ष:] दुर्र-ए-मुख्तार में है कि ग़ैर-वित्र नमाज़ों में केवल क़ुनूत-ए-नाज़िला पढ़ी जा सकती है। इमाम को क़ुनूत-ए-नाज़िला ऊँची आवाज़ वाली नमाज़ों में पढ़नी चाहिए, और कुछ ने कहा कि सभी नमाज़ों में। बहर-उर-राईक़ में शरह नक़ाया में ग़ाया के हवाले से ज़िक्र है कि अगर मुसलमानों पर कोई मुसीबत आए तो इमाम फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत पढ़े, यह इमाम अहमद और इमाम सौरी का क़ौल है और अधिकतर मुहद्दिसीन ने कहा कि क़ुनूत-ए-नाज़िला सभी नमाज़ों में जायज़ है। अल-अश्बाह वन-नज़ायर में "ताऊन को खत्म करने में दुआ का फ़ायदा" के तहत है: काहिरा में 969 हिजरी में ताऊन के मौके पर मुझसे इस बारे में सवाल किया गया तो मैंने जवाब में कहा कि मैंने स्पष्ट

रूप से इस बारे में नहीं देखा लेकिन ग़ाया में तसरीह है कि शुमुन्नी ने इस बात को साहिबैन की तरफ़ मंसूब किया और कहा कि अगर कोई मुसीबत आए तो इमाम फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत पढ़े, यह इमाम अहमद और इमाम सौरी का क़ौल है और अधिकतर अहल-ए-हदीस ने फ़रमाया कि सभी नमाज़ों में क़ुनूत जायज़ है। समाप्त। और फ़तह-उल-क़दीर में है कि क़ुनूत-ए-नाज़िला जारी है, मंसूख़ नहीं हुई है, और अहल-ए-हदीस की जमात का यह क़ौल है और उन्होंने अबू जाफ़र की हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत पर इसे आधारित किया है।

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, बाबुल वित्र वन नवाफ़िल, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 1/94।
2. बहर-उर-राईक़ शरह कंज़-उद-दक़ाएक़, बाबुल वित्र वन नवाफ़िल, एच. एम. सईद कंपनी कराची, 2/44।

اس قنوت کی کتب حنفیہ میں بھی مصرح جیسا کہ اشباہ۱، در مختار۲، بحر الرائق۳، غایت۴، ملتقط۵، سراج۶، شرح نقایہ شمنی۷، فتح القدیر ابن الہمام۸، کلام رئیس الحنفیہ۹ امام ابو جعفر بن سلامہ طحاوی وغیرہ سے ثابت متون میں غیر وتر میں قنوت پڑھنا ممنوع ٹھہرایا شارحین کرام نے قنوت نواز ل کو اس سے استثناء فرمایا۔

[عربی عبارت:] فی الدرالمختار ولایقنت فی غیرہ الالنازلة فیقنت الامام فی الجهریة وقیل فی الکل ۱ وفي البحر الرائق في شرح النقابة معزیا الی الغایة وان نزل بالمسلمین نازلة قنت الامام في صلوة الجهر وهو قول الثوری واحمد، وقال جمهور اهل الحدیث القنوت عند النوازل مشروع فی الصلوات کلها ۲ -وفی الاشباہ والنظائر فائدة فی الدعاء برفع الطاعون سئلت عنہ فی طاعون سنة تسع وستین وتسعمائة بالقاهرة، فاجبت بانی لم اره صریحا، ولکن صرح فی الغایة وعزاہ الشمنی الیها بأنه اذا نزل بالمسلمین نازلة قنت الامام فی صلواة الفجر وهو قول الثوری واحمد، وقال جمهور اهل الحدیث القنوت عند النوازل مشروع في الصلوات کلهما انتهی، وفی فتح القدیر ان مشروعیة القنوت للنازلة مستمرة لم تنسخ، وبہ قال جماعة من اهل الحدیث وحملوعلیہ حدیث ابی جعفر

[اردو ترجمہ:] در مختار میں ہے کہ غیر وتر میں صرف قنوت نازلہ پڑھ سکتا ہے اور قنوت نازلہ امام جہری نماز میں پڑھے، اور بعض نے کہا تمام نمازوں میں پڑھے، اور بحر الرائق میں ہے کہ شرح نقایہ میں غایہ کے حوالہ سے ذکر کیا کہ اگر مسلمانوں پر کوئی مصیبت نازل ہو تو امام نماز فجر میں قنوت پڑھے، یہ امام احمد اور امام ثوری کا قول ہے اور جمہور محدثین نے کہا کہ قنوت نازلہ تمام نمازوں میں جائز ہے۔ اور الاشباہ والنظائر "طاعون کو ختم کرنے میں دعا کا فائدہ" میں ہے قاہرہ میں ۹۶۹ ھ میں طاعون کے موقعہ پر مجھ سے اس بارے میں سوال کیا گیا تو میں نے

جواب میں کہا کہ میں نے صریح طور پر اس بارے میں نہیں دیکھا لیکن غایہ میں تصریح ہے کہ شمنی نے اس بات کو صاحبین کی طرف منسوب کیا اور کہا کہ اگر کوئی مصیبت نازل ہو تو امام نماز فجر میں قنوت پڑھے، یہ امام احمد اور امام ثوری کا قول ہے اور جمہور اہلحدیث نے فرمایا کہ تمام نمازوں میں قنوت جائز ہے انتہی، اور فتح القدیر میں ہے قنوت نازلہ جاری ہے منسوخ نہیں ہے، اور اہل حدیث کی جماعت کا یہ قول ہے اور انہوں نے ابو جعفر کی حدیث حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے اس پر محمول کی۔

---

۱ در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ ۲ بحر الرائق شرح کنز الدقائق باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۴۴

Fatawa Razawiya Volume Seven

(Arabic portion): It is narrated from Anas (may Allah be pleased with them) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) continued to perform Qunut until he departed from this world, i.e., during calamities. What we have mentioned from the reports of the Caliphs confirms its established practice based on their actions after him (peace and blessings of Allah be upon him). Indeed, Siddiq (may Allah be pleased with him) performed Qunut in the Sahaba's war against Musaylima the Liar and when fighting the People of the Book. Likewise, Umar (may Allah be pleased with him) performed Qunut, and so did Ali (may Allah be pleased with him) in his war against Muawiya (may Allah be pleased with them), and Muawiya performed Qunut in his wars (may Allah be pleased with them). End of quote. Thus, Qunut in our view is established during calamities, being a supplication for their removal. There is no doubt that the plague is among the severest of calamities. It says in al-Misbah: "A 'Nazila' is a severe misfortune that befalls people." End. It is mentioned in al-Siraj al-Wahhaj that al-Tahawi said: "Qunut is not performed in Fajr prayer with us without a trial; if a trial occurs, there is no harm in it, just as the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) did, for he performed Qunut for a month, supplicating against (the tribes of) Ri'l, Dhakwan, and Banu Lihyan, then he stopped. It is likewise in al-Multaqat[1]." End (summarized).

(Urdu portion): The narrated Hadith is interpreted in this sense, which is that the Prophet (peace and blessings be upon him) continued to recite Qunut-e-Nazila during calamities throughout his life. What we have mentioned regarding the practices of the Caliphs also supports this, showing they continued this practice after the Prophet (peace and blessings be upon him). Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him) recited Qunut during the Sahaba's war against Musaylima the Liar and the People of the Book. Similarly, 'Umar Farooq (may Allah be pleased with him) recited Qunut, and Ali Murtaza (may Allah be pleased with him) recited it during the war against Mu'awiya (may Allah be pleased with him), and Mu'awiya (may Allah be pleased with him) also recited Qunut during wars. End. Thus, Qunut-e-Nazila is established among us as a prayer to alleviate misfortune, and there is no doubt that the plague is a major misfortune. In Al-Misbah, it is stated that 'Nazila' refers to the descent of a severe calamity upon people. End. In Al-Siraj al-Wahhaj, it is mentioned that Imam Tahawi said Qunut should not be recited in Fajr prayer without the occurrence of a calamity, but if one occurs, there is no harm in it, as the Prophet (peace and blessings be upon him) recited it for a month, supplicating against Ri'l,

Dhakwan, and Banu Lihyan, and then ceased. It is similarly stated in Al-Multaqat. End. (T)

[1] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Benefit in Supplication for Lifting the Plague, Idarat al-Qur'an Karachi 2/261 & 262.

फ़तावा रज़विया सातवाँ भाग

(अरबी पाठ): हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दुनिया छोड़ने तक क़ुनूत पढ़ते रहे, अर्थात मुसीबतों के समय। और ख़लीफ़ाओं की ख़बरों से हमने जो ज़िक्र किया है, वह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद उनके अमल से इसकी पुष्टि करता है। हज़रत सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मुसैलमा कज़्ज़ाब के साथ सहाबा की जंग और अहल-ए-किताब के साथ जंग में क़ुनूत पढ़ी। इसी तरह हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने क़ुनूत पढ़ी, और हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हज़रत मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के साथ जंग में पढ़ी, और हज़रत मुआविया ने अपनी जंगों में क़ुनूत पढ़ी (इन्तिहा)। अतः, हमारे नज़दीक क़ुनूत-ए-नाज़िला साबित है, जो आफ़त टालने की दुआ है। इसमें कोई शक नहीं कि प्लेग (ताऊन) सबसे बड़ी मुसीबतों में से एक है। 'मिसबाह' में कहा गया है: 'नाज़िला वह गंभीर मुसीबत है जो लोगों पर उतरती है।' (इन्तिहा)। 'सिराजुल वहाज' में ज़िक्र है कि इमाम तहावी ने फ़रमाया: हमारे यहाँ बिना किसी मुसीबत के फ़ज्र में क़ुनूत न पढ़ी जाए; लेकिन अगर मुसीबत आ जाए तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने किया, क्योंकि उन्होंने एक महीने तक क़ुनूत पढ़ी, जिसमें रिअल, ज़कवान और बनू लह्यान के ख़िलाफ़ बददुआ फ़रमाई, फिर उसे छोड़ दिया। 'मुल्तक़त'[1] में भी ऐसा ही है (इन्तिहा मुल्तक़तन)।

(उर्दू पाठ): मुरव्वी हदीस को इसी अर्थ पर आधारित किया गया है, और वह यह कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पूरी ज़िंदगी मुसीबतों के समय क़ुनूत-ए-नाज़िला पढ़ते रहे। और ख़लीफ़ाओं के अमल के बारे में हमने जो कुछ ज़िक्र किया है, वह भी इसकी पुष्टि करता है कि उन्होंने हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद इस अमल को जारी रखा। हज़रत अबूबक्र सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मुसैलमा कज़्ज़ाब और अहल-ए-किताब के साथ सहाबा के युद्ध में क़ुनूत पढ़ी। इसी तरह हज़रत उमर फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने क़ुनूत पढ़ी, और हज़रत अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हज़रत अमीर मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से जंग के दौरान पढ़ी और हज़रत मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने जंगों के दौरान क़ुनूत पढ़ी। (इन्तिहा)। अतः, क़ुनूत-ए-नाज़िला हमारे यहाँ मुसीबत को ख़त्म करने के लिए दुआ के रूप में साबित है और इसमें कोई शक नहीं कि प्लेग भी बड़ी मुसीबत है। 'मिसबाह' में फ़रमाया कि नाज़िला, लोगों पर सख़्त मुसीबत के उतरने को कहते हैं। (इन्तिहा)। और 'सिराजुल वहाज' में ज़िक्र है कि इमाम तहावी ने फ़रमाया कि मुसीबत उतरने के बिना फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत न पढ़ी जाए, लेकिन अगर मुसीबत नाज़िल हो तो हमारे नज़दीक क़ुनूत

पढ़ने में कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक महीने तक क़ुनूत पढ़ी और इसमें रिअल, ज़कवान और बनू लह्यान पर बददुआ फ़रमाई और फिर आपने छोड़ दिया। 'मुल्तक़त' में इसी तरह है। (इन्तिहा)। (त)

[1] अल-अशबाह वन-नज़ाइर, फ़न सालिस, ताऊन को टालने की दुआ में लाभ, इदारतुल क़ुरआन कराची २/२६१ और २६२।

عن انس رضی اللہ تعالی عنہما مازال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یقنت حتی فارق الدنیا ای عند النوازل، وماذکرنا من اخبار الخلفاء یفید تقررہ لفعلھم ذلك بعدہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وقد قنت الصدیق رضی اللہ تعالی عنہ في محاربة الصحابة رضی اللہ عنھم مسیلمة الکذاب وعندمحاربة اھل الکتب، وکذلك قنت عمر رضی اللہ تعالی عنہ، وکذلك قنت علی رضی اللہ تعالی عنہ في محاربة معاویة رضی اللہ تعالی عنہما، وقنت معاویة في محاربتہ رضی اللہ تعالی عنہما انتھی، فالقنوت عندنا فی النازلة ثابت وھو الدعاء برفعھا ولاشک ان طاعون من اشد النوازل، قال في المصباح، النازلة المصیبة الشیدة تنزل بالناس انتھی، وذکر في السراج الوھاج قال الطحاوی ولایقنت في الجر عندنا من غیر بلیة فان وقعت بلیة فلا باس بہ کما فعل رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فانہ قنت شھرا فیھا یدعو علی رعل وذکوان وبنی لحیان ثم ترکہ کذا في الملتقط[1] انتھی(ملتقطا)۔

مروی حدیث اسی معنی پر محمول کیا ہے اور وہ یہ کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام تاحیات قنوتِ نازلہ مصیبت پر پڑھتے رہے، اور خلفاء کے عمل کے بارے میں جو جو ہم نے ذکر کیا ہے وہ بھی اس کی تائید کرتا ہے کہ انہوں نے حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے بعد یہ عمل جاری رکھا اور ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مسیلمہ کذاب سے صحابہ کی جنگ اور اہل کتاب سے جنگ میں قنوت پڑھی، اسی طرح عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے قنوت پڑھی، اور ایسے ہی علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حضرت امیر معاویہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے جنگ کے دوران پڑھی اور حضرت معاویہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جنگوں کے دوران قنوت پڑھی انتہیٰ، پس قنوت نازلہ ہمارے ہاں مصیبت کو ختم کرنے کے لئے دعا کے طور پر ثابت ہے اور اس میں شک نہیں کہ طاعون بھی بڑی مصیبت ہے، اور مصباح میں فرمایا کہ نازلہ، لوگوں پر شدید مصیبت کے

نزول کو کہتے ہیں انتہیٰ، اور سراج الوہاج میں ذکر ہے کہ امام طحاوی نے فرمایا کہ نزول مصیبت کے بغیر نماز فجر میں قنوت نہ پڑھی جائے لیکن اگر مصیبت نازل ہو تو ہمارے نزدیک قنوت پڑھنے میں کوئی ہرج نہیں ہے جیسا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے ایک ماہ قنوت پڑھی اور اس میں رعل، ذکوان اور بنو لحیان پر بددعا فرمائی اور پھر آپ نے ترک کر دی، ملتقط میں اسی طرح ہے انتہی ملتقطا۔ (ت)

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثالث فائدۃ في الدعاء لرفع الطاعون ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۶۱ و ۲۶۲

Volume 7 Fatawa Razawiyya

From this, it is evident that the difference between the Shafi'is and Hanafis regarding the Qunut of Fajr—that they prescribe it perpetually and we deny it—is concerning non-emergency situations (ghair nawazil), not Qunut-e-Nawazil (Qunut in times of calamities). Undoubtedly, plague and epidemics are the severest of calamities and are included in their general category, as mentioned before from 'Al-Ashbah'. Thus, if the Imam recites Qunut in the Fajr prayer to ward off plague and epidemics, there is no doubt about its permissibility and legality. And Allah Almighty knows best.

Issue 1107: 8 Jumada al-Ukhra 1312 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: if someone missed rak'ahs of Witr prayer behind the Imam, and the Qunut as well, when he stands up to complete his remaining prayer, should he recite the Du'a-e-Qunut again in the final rak'ah, or is the one recited behind the Imam sufficient? Provide a clarification and be rewarded.

Answer: He should suffice with it and not recite it again, because repeating the Qunut is not prescribed.

In 'Al-Durr': "As for the latecomer (masbuq), he recites Qunut with his Imam only" (end of quote). In 'Radd al-Muhtar': "Because his prayer with the Imam is the last part of his prayer, and what he makes up is effectively the first part of his prayer regarding recitation and such. Since the Qunut has already been performed in its place with the Imam, it should not be repeated, as repeating it is not permissible," (Al-Munyah, end of quote). And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 1108: From Ujjain, Gwalior region, sent by Muhammad Yaqub Ali Khan from the house of Mir Khadim Ali Sahib, Assistant. 1st Rabi al-Akhir 1307 AH. Two or three people came into a mosque while the Imam was busy leading the Tarawih prayer. Should these newcomers perform their Fard (obligatory) prayer in congregation, or pray individually and then join the Tarawih congregation and then perform Witr?

1. Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, published by Mujtabai Press Delhi, 1/94.
2. Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, published by Mustafa al-Babi Egypt, 1/496. Page 544 of 721

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

यहाँ से स्पष्ट है कि फ़ज्र की क़ुनूत के बारे में शाफ़ई और हनफ़ियों का मतभेद—कि वे इसे स्थायी रूप से अनिवार्य बताते हैं और हम मना करते हैं—सामान्य परिस्थितियों (गैर-नवाज़िल) के बारे में है, न कि संकट के समय की क़ुनूत (क़ुनूत-ए-नवाज़िल) के बारे में। और निस्संदेह प्लेग और महामारी सबसे गंभीर संकटों में से हैं और उनके सामान्य श्रेणी में शामिल हैं, जैसा कि 'अल-अश्बाह' से पहले उल्लेख किया गया है। अत; यदि इमाम प्लेग और महामारी को दूर करने के लिए फ़ज्र की नमाज़ में क़ुनूत पढ़ता है, तो इसकी वैधता और धार्मिकता में कोई संदेह नहीं है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला ११०७: ८ जमादी अल-उखरा १३१२ हिजरी धर्मशास्त्री इस मसले में क्या कहते हैं कि अगर किसी व्यक्ति की इमाम के पीछे वित्र की नमाज़ में कुछ रकातें छूट गई हों और क़ुनूत भी, तो जब वह अपनी शेष नमाज़ पढ़ने के लिए खड़ा हो, तो क्या वह अंतिम रकात में दोबारा दुआ-ए-क़ुनूत पढ़े या जो इमाम के पीछे पढ़ी गई वही काफ़ी है? स्पष्ट करें, पुण्य पायें।

जवाब: उसी पर संतोष करे, दोबारा न पढ़े क्योंकि क़ुनूत का दोहराव शरीयत में नहीं है।

'अल-दुर' में है: "जहाँ तक मसबूक (देर से आने वाला) का सवाल है, वह केवल अपने इमाम के साथ ही क़ुनूत पढ़ता है" (समाप्त)। 'रद अल-मुह्तार' में है: "क्योंकि इमाम के साथ उसकी नमाज़ का अंतिम हिस्सा है, और जिसकी वह कज़ा कर रहा है, वह क़िरअत आदि के हिसाब से हकीकतन नमाज़ का शुरुआती हिस्सा है। और जब क़ुनूत इमाम के साथ अपने उचित स्थान पर अदा हो चुकी है, तो इसका दोहराव नहीं किया जाना चाहिए, क्योंकि इसका दोहराव जायज़ नहीं है," शरह मुनिया (समाप्त)। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

मसला ११०८: उज्जैन, ग्वालियर क्षेत्र से, प्रेषक मुहम्मद याकूब अली खान, मीर खादिम अली साहब, सहायक के घर से। १ रबी अल-आख़िर १३०७ हिजरी। दो-तीन आदमी मस्जिद में आए जबकि इमाम तरावीह की नमाज़ में व्यस्त थे। क्या ये नवागंतुक अपनी फर्ज़ नमाज़ जमाअत के साथ पढ़ें या अलग-अलग पढ़ें और उसके बाद तरावीह की जमाअत में शामिल हों और फिर वित्र?

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, मुतबा मुजतबाई दिल्ली, १/९४

2. रद अल-मुह्तार, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, मुतबा मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, १/४९६ पृष्ठ ५४४ का ७२१

یہاں سے ظاہر کہ اختلافِ شافعیہ و حنفیہ درباره قنوت فجر کہ وہ علی الدوام حکم دیتے اور ہم انکار کرتے ہیں غیرِ نوازِل میں ہے، نہ قنوتِ نوازِل میں اور بلاشبہ طاعون و وبا اشد نوازِل سے ہیں اور ان کے عموم میں داخل کما مر من الاشباہ (جیسا کہ اشباہ سے گزرا۔ت) پس اگر امام، دفعِ طاعون و وبا کے لئے نمازِ فجر میں قنوت پڑھے تو اس کے جواز و مشروعیت میں کوئی شبہ نہیں واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۱۰۷: ۸ جمادی الاخرٰی ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جسے امام کے پیچھے نمازِ وتر میں بھی رکعتیں فوت ہو گئیں اور قنوت بھی وہ جب اپنی باقی نماز پڑھنے کو کھڑا ہو تو اخیر رکعت میں دعائے قنوت دوبارہ پڑھے یا وہی جو امام کے پیچھے پڑھی کافی ہے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: اسی پر اکتفا کرے دوبارہ نہ پڑھے کہ تکرارِ قنوت مشروع نہیں۔

فی الدر اما المسبوق فیقنت مع امامہ فقط ۱ھ فی ردالمحتار لانہ اخر صلوتہ ومایقضیہ اولہا حکما فی حق القرائۃ وما اشبہہا واذا وقع قنوتہ فی موضعہ بیقین لا یکررلان تکرارہ غیر مشروع شرح المنیۃ ۲ھ واللہ تعالٰی اعلم۔

درّمیں ہے کہ مسبوق (جس کی کوئی رکعت جماعت سے رہ جائے) صرف امام کے ساتھ قنوت پڑھے اھ ردالمحتار میں ہے کیونکہ امام کے ساتھ اس کی نماز کا آخری حصہ ہے اور جس کو قضا کر رہا ہے وہ قرأۃ وغیرہ کے اعتبار سے حکماً نماز کا اول ہے اور جب قنوت امام کے ساتھ

اپنے محل میں ادا ہو چکی ہے تو اس کا تکرار نہ کیا جائے کیونکہ اس کا تکرار جائز نہیں، شرح منیہ اھ واللہ تعالٰی اعلم(ت)

مسئلہ ۱۱۰۸: از اوجین علاقہ گوالیار مرسلہ محمد یعقوب علی خاں صاحب از مکان میر خادم علی صاحب اسٹنٹ یکم ربیع الآخر ۱۳۰۷ھ دو تین آدمی مسجد میں آئے تو امام نمازِ تراویح میں مصروف تھا، کیا یہ آنے والے اپنے فرض کی ادائیگی کے لئے جماعت کرائیں یا علیحدہ علیحدہ پڑھیں اور اس کے بعد تراویح کی جماعت میں ملحق ہوں اور باز وتر۔

1 درمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ 2 ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۹۶ صفحہ 544 از 721

Fatawa Razawiya - Volume 7

[Question]: Should they pray on the way or alone because the Imam was not found in the congregational Fard (obligatory) prayer? Explain so you may be rewarded. Should they join the Tarawih congregation? And should these people perform the Witr in congregation with the Imam, or should they pray Witr separately because they did not perform the Fard with this Imam's congregation? State it and be rewarded. (T)

The Answer: The Tarawih congregation is not a barrier to a Fard congregation, because for another congregation, only that existing congregation acts as a barrier which invites all newcomers to join it. Whereas, for those newcomers who have not prayed the Fard prayer, this existing Tarawih congregation is not inviting them to join it, because according to the correct relied-upon opinion, praying Tarawih before performing the Fard is invalid. Therefore, it is stated in Jami' al-Rumuz: "When a person enters the mosque while the Imam is in Tarawih, he should first pray the Isha Fard and then follow the Imam [in Tarawih]." Since those arriving later are religiously commanded to perform the Fard before the Tarawih, what is Shari'ah-wise preventing them from holding a congregation for Fard? Especially since while the Imam is leading Tarawih in the Mihrab (prayer niche), the latecomers will hold their own congregation away from the Mihrab, which will change the form (hay'at) of the first congregation and the dislikeability (karahat) for the second congregation will be removed, as mentioned in Radd al-Muhtar. Indeed, as much as they can, they should establish the Fard congregation away from the group of people [praying Tarawih], so that they themselves remain safe from confusion of actions and engagement with them, and also for the ease of the people of Tarawih.

Footnote 1: Jami' al-Rumuz, Al-Witr wa al-Nawafil, printed by Maktabah Islamia Gunbad Qamus, Iran 1/212. Page 545 of 721

फतावी रज़विया - जिल्द सातवीं (Volume 7)

[प्रश्न]: क्या उन्हें रास्ते में या अकेले पढ़ना चाहिए क्योंकि इमाम फर्ज़ (अनिवार्य) नमाज़ की जमात में नहीं मिले? उत्तर दें ताकि आपको पुण्य मिले। क्या वे तरावीह की जमात में शामिल हों? और क्या ये लोग इमाम के साथ जमात में वित्र अदा करें, या इस इमाम की जमात के साथ फर्ज़ अदा न करने के कारण वित्र अलग से पढ़ें? बयान करें और पुण्य पाएँ। (त)

जवाब: तरावीह की जमात, फर्ज़ की जमात के लिए बाधक नहीं है, क्योंकि दूसरी जमात के लिए वही मौजूदा जमात बाधक होती है जो सभी नवागंतुकों को अपने भीतर शामिल होने के लिए आमंत्रित करे। जबकि बाद में आने वाले उन लोगों के लिए जिन्होंने फर्ज़ नमाज़ नहीं पढ़ी है, यह मौजूदा तरावीह की जमात उन्हें शामिल होने के लिए आमंत्रित नहीं करती है, क्योंकि सही विश्वसनीय मत के अनुसार, फर्ज़ अदा करने से पहले तरावीह पढ़ना बातिल (अमान्य) है। इसलिए 'जामे अर-रुमूज़' में कहा गया है कि जब कोई व्यक्ति मस्जिद में प्रवेश करे और इमाम तरावीह में हो, तो उसे पहले ईशा के फर्ज़ पढ़ने होंगे और उसके बाद इमाम का अनुसरण (तरावीह में) करना होगा। चूँकि बाद में आने वाले लोग इस बात के पाबंद हैं कि वे पहले फर्ज़ अदा करें और बाद में तरावीह पढ़ें, तो शरीयत की दृष्टि से उन्हें फर्ज़ की अदायगी जमात से कराने में क्या रुकावट है? विशेष रूप से जब इमाम तरावीह पढ़ाते हुए मेहराब में हो, तो बाद में आने वाले अपनी जमात मेहराब से हटकर कराएंगे, जिससे पहली जमात की हैयत (स्वरूप) बदल जाएगी और दूसरी जमात की कराहत (नापसंदगी) खत्म हो जाएगी, जैसा कि 'रद्दुल मुहतार' में उल्लेखित है। हाँ, जहाँ तक संभव हो, उन्हें फर्ज़ जमात लोगों के समूह (तरावीह पढ़ने वालों) से दूर कायम करनी चाहिए ताकि वे स्वयं कार्यों के भ्रम और उनमें उलझने से सुरक्षित रहें और तरावीह वालों के लिए भी आसानी रहे।

पादलेख 1: जामे अर-रुमूज़, अल-वित्र वल-नवाफ़िल, मुद्रित मक्तबा इस्लामिया गुम्बद कामूस, ईरान 1/212। पृष्ठ 545 का 721

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

راہ براہ اما بخوانند یا تنہا چرا کہ امام را بجماعت فرض نیافتہ، بینوا توجروا۔ تراویح کی جماعت میں شامل ہوں، اور کیا یہ لوگ وتر امام کے ساتھ جماعت سے ادا کریں یا اس امام کی جماعت کے ساتھ فرض ادا نہ کرنے کی وجہ سے وتر علیحدہ پڑھیں؟ بیان کرواجر پاؤ۔(ت)

الجواب: (عربی کالم) جماعت تراویح مانع جماعت فرض نیست لان قیام جماعة انما یمنع اقامة جماعة اخری فی زمانها ومکانها اذا کانت الاولی داعیة لکل من یأتی الی الدخول فی نفسها وجماعة التراویح لا تدعو من لم یصل الفرض الی الدخول فیها فان الصحیح المعتمد بطلان التراویح قبل اداء الفرض ولذا قال فی جامع الرموز اذا دخل واحد فی المسجد والامام في التراویح یصلی فرض العشاء اولا ثم یتابعه ۱۔ پس آنانکہ از پس رسیدند چوں شرعاً مامورند بادائے فرض پیش از تراویح چرا ممنوع باشد از جماعت حالانکہ چوں امام در تراویح ست محراب مشغول باشد پس عدول از و کہ مبدل ہیأت و بر مذہب صحیح و مفتی بہ نانی کراہت ست کما نص علیہ فی مواضع من ردالمحتار اینجا خود حاصل ست پس بر مذہب صحیح ایناں را ہیچ مانع از اقامت جماعت نیست آرے ہر قدر کے توانند دور از جماعت قوم جماعت فرض بر پا کنند تا ہم خویشتن از التباس افعال و اشتغال بال ایمن باشند و ہم برا اہل تراویح۔

(اردو کالم) الجواب: تراویح کی جماعت، فرض کی جماعت کے لئے مانع نہیں ہے کیونکہ دوسری جماعت کے لئے وہ موجودہ جماعت مانع ہوتی ہے جو کہ تمام آنے والوں کے لئے یہ پہلی موجودہ جماعت اپنے اندر داخل ہونے کی داعی ہو، جبکہ بعد میں آنے والے ان لوگوں کو جنہوں نے فرض نماز نہیں پڑھی، کے لئے یہ موجودہ جماعت تراویح داعی نہیں ہے کہ اس میں شامل ہوں، کیونکہ

فرض ادا کرنے سے قبل تراویح پڑھنا صحیح مذہب میں باطل ہے، اسی بناء پر جامع الرموز میں کہا ہے کہ جب کوئی ایک شخص جماعت تراویح ہوتے وقت آئے تو اس کو پہلے عشاء کے فرض پڑھنے ہوں گے اور اس کے بعد تراویح کی جماعت میں شریک ہو، پس بعد میں آنے والے لوگ جب اس بات کے پابند ہیں کہ وہ پہلے فرض ادا کریں اور بعد میں تراویح پڑھیں تو شرعاً ان کو فرض کی ادائیگی جماعت کرانے میں کیا مانع ہے خصوصاً جبکہ امام تراویح پڑھاتے ہوئے محراب میں ہے تو بعد میں آنے والے اپنی جماعت کو محراب سے ہٹ کر کرائیں گے جس سے پہلی جماعت کی ہئیت تبدیل ہو جائے گی اور دوسری جماعت کی کراہت ختم ہوجائے گی جیسا کہ ردالمحتار

۱ جامع الرموز الوتر والنوافل مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۲۱۲ Page 545 of 721

Fatawa Razawiyya, Volume 7

(Right Column): According to the clarification, this is the correct and official fatwa-ruling. Since the reason for the dislike has been removed automatically, there is no hindrance for their congregational prayer. Yes, as much as possible, they should perform their congregation away from the Tarawih congregation so that there is no confusion in recitation and actions between them, and the prayer can be performed with peace of heart. Also, the Tarawih Imam, who is busy in recitation, can be saved from confusion. This entire matter is known to those who have an understanding of Fiqh. Furthermore, whoever has performed the Isha obligatory prayer in congregation, whether they led their own congregation or joined another Imam or the Tarawih Imam's congregation, it is permissible for them to join the Tarawih and Witr congregations. Yes, whoever performed the obligatory prayer alone without a congregation should perform Witr alone. Allama Shami stated in Radd al-Muhtar that if someone has performed the Isha prayer in congregation with another Imam, they can perform Witr in congregation with that Imam without any dislike. Reflect on this, while this humble person has explained this issue from all aspects in detail in his Fatawa. (T) And Allah Almighty knows best.

(Left Column): Especially if the Imam who is reciting Quran does not create confusion. All of this is not hidden from those who have contact with Fiqh. Moreover, he who has performed the obligatory prayer in congregation, whether he was the Imam himself or followed another Imam in another place, it is said that he should follow this Imam in Witr. Yes, whoever performed it alone should also be alone in Witr. Allama Shami said in Radd al-Muhtar: "If they prayed (i.e., Isha prayer) in congregation with someone else, then prayed Witr with him, there is no dislike. Ponder over it." This humble person has detailed this issue in every way in my Fatawa. And Allah Almighty knows best.

Problem 1109: From Ujjain, Gwalior region. Sent by Yaqub Ali Khan Sahib from the house of Mir Khadim Ali Sahib, Assistant. 29 Rabi-ul-Akhir 1307 AH.

(Right Column - Bottom): A fatwa has been issued from your blessed pen that whoever has performed the Isha prayer, i.e., the obligatory one, in congregation, whether he became the Imam himself or joined the congregation with another Imam, he has the option to perform Witr in congregation with that Imam. Yes, the person who performs the obligatory prayer alone should also perform Witr alone.

(Left Column - Bottom): With a pen of auspicious writing, the text of the Sahib's Fatwa has come thus: "Whoever has performed the obligatory prayer in congregation, whether he was the Imam himself or followed another Imam in another place, he should also be alone in Witr." Thus Allama Shami has stated in Radd al-Muhtar. That's all, Sahibs.

Footnote: 1 Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nafila, printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/524.

फ़तावा रजविया, खंड 7

(दायां कॉलम): स्पष्टीकरण के अनुसार, यही सही और विश्वसनीय फतवा है। जब नापसंदगी (कराहत) का कारण स्वतः ही समाप्त हो गया, तो उन लोगों की जमात के लिए कोई बाधा नहीं रही। हाँ, यथासंभव उन्हें तरावीह की जमात से दूर अपनी जमात करनी चाहिए ताकि आपस में क़िरअत और क्रियाओं में भ्रम पैदा न हो और इत्मीनान से नमाज़ अदा हो सके। साथ ही तरावीह के इमाम को, जो तिलावत में व्यस्त है, भ्रम से बचाया जा सके। फ़िक़्ह (इस्लामी कानून) का ज्ञान रखने वाले को यह सारा मामला पता है। इसके अलावा, जो व्यक्ति ईशा के फर्ज़ जमात के साथ पढ़ चुका है, चाहे उसने अपनी जमात कराई हो या किसी दूसरे इमाम या तरावीह वाले के साथ जमात में शामिल हुआ हो, उसके लिए तरावीह और वित्र की जमात में शामिल होना जायज़ है। हाँ, जिसने फर्ज़ बिना जमात के अकेले पढ़े हों, उसे वित्र अकेले ही पढ़ने चाहिए। अल्लामा शामी ने रद्द-उल-मुहतार में फ़रमाया है कि अगर किसी ने ईशा की नमाज़ किसी दूसरे इमाम के साथ जमात से अदा की हो, तो वह बिना कराहत उस इमाम के साथ वित्र जमात से पढ़ सकता है। गौर कीजिए, जबकि इस फ़क़ीर ने इस मसले को हर पहलू से विस्तार के साथ अपने फ़तावा में बयान कर दिया है। (त) और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

(बायां कॉलम): विशेष रूप से, यदि कुरान का पाठ करने वाला इमाम भ्रम पैदा नहीं करता है। यह सब उन लोगों से छिपा नहीं है जिनका फ़िक़्ह से संबंध है। इसके अलावा, जिसने अनिवार्य प्रार्थना (फर्ज़) जमात में की है, चाहे वह स्वयं इमाम हो या किसी अन्य स्थान पर किसी अन्य इमाम का अनुसरण किया हो, ऐसा कहा जाता है कि उसे वित्र में इस इमाम का अनुसरण करना चाहिए। हाँ, जिसने इसे अकेले किया उसे वित्र में भी अकेला होना चाहिए। अल्लामा शामी ने रद्द अल-मुह्तार में कहा: "यदि उन्होंने किसी और के साथ जमात में (अर्थात ईशा की नमाज़) पढ़ी, फिर उसके साथ वित्र की नमाज़ पढ़ी, तो कोई नापसंदगी नहीं है। इस पर विचार करें।" इस विनम्र व्यक्ति ने अपने फतावा में इस मुद्दे को हर तरह से विस्तार से बताया है। और सर्वशक्तिमान अल्लाह सबसे अच्छा जानता है।

मसला 1109: उज्जैन, ग्वालियर क्षेत्र से। प्रेषक: याकूब अली खान साहब, मीर खादिम अली साहब असिस्टेंट के निवास से। 29 रबी-उल-आख़िर 1307 हिजरी।

(दायां कॉलम - नीचे): आपकी मुबारक कलम से फतवा इस प्रकार जारी हुआ है कि जो व्यक्ति ईशा की नमाज़ यानी फर्ज़ जमात से पढ़ चुका है, चाहे खुद इमाम बना हो, या किसी दूसरे इमाम के साथ

जमात में पढ़ चुका हो, उसे उस इमाम के साथ बा-जماعت वित्र पढ़ने का विकल्प है। हाँ, जो व्यक्ति अकेले फर्ज़ अदा करे, उसे वित्र भी अकेले ही पढ़ने चाहिए।

(बायां कॉलम - नीचे): शुभ लेखन की कलम से, साहिब के फतवे का पाठ इस प्रकार आया है: "जिसने जमात में अनिवार्य नमाज अदा की है, चाहे वह खुद इमाम हो या किसी अन्य स्थान पर किसी अन्य इमाम का अनुसरण किया हो, उसे वित्र में भी अकेला होना चाहिए।" इस प्रकार अल्लामा शामी ने रद्द अल-मुह्तार में कहा है। बस इतना ही, साहबों।

पादलेख: 1 रद्द-उल-मुहतार, वित्र और नफ़िल का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित 1/524।

(دایاں کالم): کی تصریح کے مطابق صحیح اور مفتی بہ مذہب یہی ہے جب کراہت کی وجہ خود بخود ختم ہو گئی تو ان لوگوں کی جماعت کے لئے کوئی بھی مانع نہ رہا، ہاں ممکن حد تک ان کو چاہئے کہ تراویح کی جماعت سے دور اپنی جماعت کریں تاکہ آپس میں قرأت اور افعال میں اشتباہ نہ پیدا ہو اور اطمینانِ قلبی سے نماز ادا ہو سکے، نیز تراویح کے امام جو کہ تلاوت میں مصروف ہے کو اشتباہ سے بچایا جا سکے۔ فقہ سے مس رکھنے والے کو یہ تمام معاملہ معلوم ہے، اور پھر جو شخص عشاء کے فرض جماعت سے ادا کر چکا ہو خواہ اپنی جماعت کرائی ہو یا کسی اور امام یا اس تراویح والے کے ساتھ جماعت میں شامل ہوا ہو اس کو تراویح اور وتر کی جماعت میں شریک ہونا جائز ہے، ہاں جس نے فرض بغیر جماعت اکیلے پڑھے ہوں اس کو وتر اکیلے پڑھنے چاہئیں، علامہ شامی نے ردِ مختار میں فرمایا کہ اگر کسی نے عشاء کی نماز کسی دوسرے امام کے ساتھ جماعت سے ادا کی ہو تو وہ بلا کراہت اس امام کے ساتھ وتر جماعت سے پڑھ سکتا ہے غور کیجئے، جبکہ اس فقیر نے اس مسئلہ کو ہمہ پہلو تفصیل کے ساتھ اپنے فتاویٰ میں بیان کر دیا ہے۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم

(بایاں کالم): خصوصاً امام تالی قرآن تلبیس نہ نمایند ھذا کلہ مما لا یخفی علی من لہ مساس بالفقہ باز آنکہ کہ فرض بجماعت گزاردہ است خواہ خود امام بود یا بامقام دیگر غیر این امام اقتدا نمودہ اور امیر سد کہ در وتر بایں امام اقتدا کند آرے ہر کہ فرج بہ تنہائی ادا نمود اورا در وتر ہم منفرد باید بود علامہ شامی در ردالمحتار فرمود لوصلاھا (یعنی صلاۃ العشاء) جماعۃ مع غیرہ ثم صلی الوتر معہ لاکراھۃ تأمل و من فقیر ایں مسئلہ رادر فتاویٰ خودم ہرچہ تمام تر رنگ تفصیل دادہ ام۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۱۰۹ : ازاوجین علاقہ گوالیار مرسلہ یعقوب علی خاں صاحب از مکان میر خادم علی صاحب اسسٹنٹ ۲۹ ربیع الآخر ۱۳۰۷ھ

(دایاں کالم - نیچے): آپ کے مبارک قلم سے فتویٰ یوں جاری ہوا ہے کہ جو شخص عشاء کی نماز یعنی فرض جماعت سے پڑھ چکا ہے خواہ خود امام بنا، یا کسی دوسرے امام کے ساتھ جماعت میں پڑھ چکا ہو اس کو اس امام کے ساتھ با جماعت وتر پڑھنے کا اختیار ہے، ہاں جو شخص اکیلے فرض ادا کرے اس کو وتر بھی اکیلے پڑھنے چاہئیں

(بایاں کالم - نیچے): بقلم خجستہ رقم عبارت فتاویٰ صاحب چنیں ترقیم آمدہ است کہ ہر آنکہ کہ نمازِ فرض بجماعت گزارده است خود امام بود یا بامقامِ دیگر غیر ایں امام اقتدا نموده اور امیر سد کہ در وتر ہم منفرد باید بود بدیں طور علامہ شامی در ردالمحتار فرموده است فقط صاحبہا

حاشیہ: 1 ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/ ۵۲۴

Fatawa Razawiyya Volume Seven

(Query - Persian/Urdu Text on Left and Urdu Translation on Right) In 'Fawaid al-A'mal', authored by Qazi Muhammad Taqi Sahib Ferozpuri, who is from Ferozpura, a dependency of the region of Mewat—a book reliable in the science of Fiqh (Islamic Jurisprudence)—he states that after the obligatory (fard) prayer, the rank is that of the necessary (wajib). Therefore, how can it be permissible to abandon a wajib, i.e., the Witr prayer, for the sake of the Sunnah congregation (of Tarawih) and perform the Sunnah instead? It is thus essential and obligatory to perform the Witr prayer in congregation and then complete the remaining Tarawih, even if one has performed the fard prayer alone. This same ruling is found in books of Fiqh. Allama Shami in 'Radd al-Muhtar' has also stated similarly; however, 'Fawaid al-A'mal' specifically mentions this. In Shami Volume I Page 476, Tahtawi Volume I Page 279, and in 'Radd al-Muhtar' and 'Tazkiyat al-Qiyam' authored by Maulana Abdul Haq Muhaddith Dehlawi, it is written that even if the fard prayer was not offered in congregation, it is still necessary to offer Witr in congregation. Now the question is: is it permissible to offer Witr in congregation even if the fard was not, or is there a definitive ruling prohibiting it? Please enlighten me. If any impertinence has occurred from this humble person, please forgive me; for fear of excessive length, the original full text has been omitted. (T)

Answer (Arabic prayer and Persian/Urdu on Left, Urdu on Right): O Allah! Grant guidance to the truth and correctness. My kind friend, the ruling on this matter is exactly what this humble servant has previously written. As for the claim citing four books that a congregation for Witr is absolutely necessary and indispensable; in the first three mentioned—namely the marginalia (Hashiya) of Shami, Tahtawi, and Durr al-Mukhtar—there is absolutely no trace of this meaning at all, and...

फ़तावा रज़विया खंड सात

(प्रश्न - बाएं तरफ फारसी/उर्दू पाठ और दाएं तरफ उर्दू अनुवाद) 'फवाइद अल-अमाल' में, जिसके लेखक काजी मुहम्मद तकी साहब फिरोजपुरी हैं, जो मेवात क्षेत्र के फिरोजपुर से संबंधित हैं—और यह पुस्तक फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के विज्ञान में विश्वसनीय है—उन्होंने लिखा है कि फर्ज़ नमाज़ के बाद वाजिब का दर्जा है। अतः सुन्नत जमात (तरावीह) की वजह से वाजिब यानी वित्र को छोड़ना और सुन्नत यानी तरावीह को अदा करना कब जायज़ हो सकता है? इसलिए यह आवश्यक और अनिवार्य है कि वित्र जमात के साथ अदा करके बाकी तरावीह को बाद में पढ़े, चाहे उसने फर्ज़ अकेले ही पढ़े हों। यही हुक्म फ़िक़्ह की किताबों में है। अल्लामा शामी ने 'रद अल-मुह्तार' में भी ऐसा ही वर्णन किया है; हालाँकि 'फवाइद अल-अमाल' में भी यह उल्लेख है। शामी जिल्द अव्वल सफ़ा 476, तहतावी जिल्द अव्वल सफ़ा 279, और 'रद अल-मुह्तार' एवं 'तज़कियत अल-क़ियाम' जिसके लेखक मौलाना अब्दुल हक मुहद्दिस देहलवी हैं, में लिखा है कि चाहे फर्ज़ जमात से अदा न किए गए हों, फिर भी ज़रूरी है कि वित्र जमात से अदा कर ले। अब सवाल यह है कि यदि फर्ज़ जमात से अदा न किए गए हों, तब भी वित्र जमात से अदा करना जायज़ है या जायज़ न होने का कोई कतई हुक्म है? कृपया सूचित करें। यदि इस फकीर से कोई गुस्ताखी हुई हो तो माफ फरमाएं; लंबाई के डर से मूल इबारत रोक दी गई है। (त)

उत्तर (बाएं तरफ अरबी दुआ और फारसी/उर्दू, दाएं तरफ उर्दू अनुवाद): हे अल्लाह! हक़ और सच्चाई का मार्गदर्शन कर। मेरे मेहरबान, इस मसले का हुक्म वही है जो इस फकीर ने लिखा है। और उन्होंने जिन चार किताबों के हवाले से लिखा है कि वित्र को जमात से पढ़ना मुतलकन (पूर्णत;) ज़रूरी और अनिवार्य है, उनमें से तीन यानी शामी के हाशिए, तहतावी और दुर्रे मुख्तार में कतई तौर पर इस मफ़हूम (अर्थ) का कोई निशान तक नहीं है और...

पृष्ठ 547 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

(بائیں کالم میں فارسی آمیز اردو سوال اور دائیں کالم میں اس کی وضاحت/ترجمہ) در فوائد الاعمال تصنیف قاضی محمد تقی صاحب فیروز پوری کہ فیروز پورہ از توابع ملک میوات ست و ایں کتاب در علم فقہ معتبرست ارقام فرمودہ کہ بعد نماز فرض درجہ واجب ست پس سبب سنت جماعت واجب را ترک نماید وسنت را ادا سازد کے روا بود بل لازم و واجب ست بعد ادائے نماز وتر تراویح باقیماندہ ادا کند اگرچہ بجماعت فرض بشمول نشدہ باشد ہمیں ست حکم کتب الفقہ و در شامی جلد اول صفحہ ۴۷۶ و در طحطاوی جلد اول صفحہ ۲۷۹ و در در المختار و تزکیۃ القیام مصنفہ مولینا صاحب عبدالحق محدث دہلوی نوشتہ است کہ اگر چہ جماعت فرض بدست نیامدہ باشد تاہم وتر را ضرور بجماعت ادا نمودن درست ست یا قطعی حکم ممانعت ست مطلع فرمایند ایں گستاخی کہ ازیں احقر البریہ رفتہ است معاف فرمایند و بخوف طول اصل عبارت موقوف داشتہ۔

علامہ شامی نے ردِ مختار میں یونہی بیان کیا ہے فقط حالانکہ فوائد الاعمال جو کہ قاضی محمد تقی فیروز پوری کی تصنیف ہے اور فیروز پور میوات کے علاقہ سے تعلق رکھتا ہے اور یہ کتاب علمِ فقہ میں معتبر ہے، اس میں انہوں نے لکھا ہے کہ فرض کے بعد واجب کا درجہ ہے لہٰذا سنت جماعت کی وجہ سے واجب کو یعنی وتر کو ترک کرنا اور سنت یعنی تراویح کو ادا کرنا کب جائز ہو سکتا ہے اس لئے لازم ہے کہ وتر باجماعت ادا کر کے باقی تراویح کو بعد میں پڑھے اگر چہ اس نے فرض اکیلے ہی پڑھے ہوں، یہی حکم کتب فقہ میں ہے اور شامی جلد اول صفحہ ۴۷۶، اور طحطاوی جلد اول صفحہ ۲۷۹، اور ردِ المحتار اور تزکیۃ القیام مصنفہ مولانا عبدالحق محدث دہلوی میں لکھا ہے کہ اگر چہ فرض جماعت سے ادا نہ کئے ہوں تب بھی ضروری ہے کہ وتر جماعت سے ادا کر لے، اب سوال یہ ہے کہ فرض باجماعت ادا نہ کئے ہوں تب بھی وتر جماعت سے ادا

کرنا جائز ہیں یا جائز نہ ہونے کا قطعی حکم ہے، مطلع فرمایند، اس فقیر سے اگر گستاخی ہوئی ہو تو معاف فرمائیں اور طوالت کے ڈر سے اصل عبارت موقوف کر دی ہے۔ (ت)

الجواب (اوپر فارسی/عربی میں جواب اور نیچے اس کی اردو تشریح): اللھم ھدایۃ الحق والصواب، مہر بانا حکم مسئلہ ہمان ست کہ فقیر نوشت وانچہ از چار کتاب آوردہ اند کہ جماعت وتر مطلق ضروری ولابد ی ست در سہ پیشین یعنی حاشیہ شامی و طحطاوی و در مختار زنہار ازیں معنی نشانے نیست و

الجواب: اے اللہ! حق اور درستگی کی رہنمائی فرما، میرے مہربان اس مسئلہ کا حکم وہی جو اس فقیر نے لکھا ہے، اور انہوں نے جن چار کتابوں کے حوالہ سے لکھا ہے کہ وتر کو جماعت سے پڑھنا مطلقاً ضروری ہے ان میں سے تین یعنی شامی، طحطاوی اور درِ مختار میں قطعاً اس مفہوم کا کوئی نشان تک نہیں ہے اور

Fatawa Razawiyya, Volume VII

(Left Column - Persian/Arabic text): I, the humble one, have never seen the book 'Tazkiyat-ul-Qiyam', nor even heard its name. If it is among the works of Sheikh Muhaqqiq (may his secret be sanctified), I am certain this ruling is not in it. How could it be imagined that such a reliable scholar and authoritative Sheikh would write such an unsubstantiated statement contrary to consensus, let alone declaring it necessary and indispensable? Among scholars, there is a difference of opinion on whether it is better to perform Witr in congregation or alone at home. The authorities of Fatwa have corrected both views. Curiously, Durr al-Mukhtar established the latter view, i.e., the superiority of individual performance, as the [official] school's position. Sheikh Muhaqqiq in 'Ma Thabata bi-al-Sunnah' also chose this as the preferred view. Those who favored the superiority of congregation stated that congregational Witr is no more than a Sunnah; rather, its Sunnah status is lower than that of Taraweeh. In 'Al-Bahr al-Raiq' and others, it was described with the term 'recommendation' (istihbab). Here is the text of Durr al-Mukhtar: "Is it superior for Witr [to be in] congregation or at home? Both are corrected, but the citation from the commentator of Al-Wahbaniyyah implies that the second view is the school's position, and the author and others confirmed it." The Sheikh says: "They differed regarding the superior [practice], so some said..."

(Right Column - Urdu translation/explanation): I (this humble one) have never seen or heard of the book named 'Tazkiyat-ul-Qiyam'. If this book is truly by Sheikh Abdul Haq Muhaddith Dehlavi, then I am certain this ruling will definitely not be in it. How can it be supposed about a reliable scholar like the Sheikh that he would record such an undocumented matter against consensus, let alone making it necessary and indispensable? There is a difference among scholars whether it is superior to pray Witr in congregation or alone at home during Ramadan, while the Imams have declared both views correct. Sheikh Muhaqqiq has also preferred this second view in his book 'Ma Thabata bi-al-Sunnah'. Those who say it's better to pray Witr in congregation also believe it is no more than a Sunnah; rather, this Sunnah is of a lower degree than the Sunnah of Taraweeh for them. In 'Al-Bahr al-Raiq', it is described as 'recommended' (istihbab). The wording in 'Durr al-Mukhtar' is: "Is the Witr congregation superior or praying at home? Confirmation for both exists, but what the commentator of 'Al-Wahbaniyyah' quoted implies that the second view is the creed and path, which the author etc. have established." Sheikh Abdul Haq stated thus: "Scholars have disagreed regarding Witr..."

Footnote: 1 Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nafl, printed at Matba' Mujtabai Delhi 1/99

फतावा रज़विया, खंड VII

(बायाँ कॉलम - फ़ारसी/अरबी पाठ): मुझ विनम्र (फ़कीर) ने 'तज़कियत-उल-क़ियाम' नाम की किताब कभी नहीं देखी और न ही इसका नाम सुना है। यदि यह पुस्तक वास्तव में शैख़ मोहक़्क़िक़ (ईश्वर उनकी आत्मा को शांति प्रदान करे) की रचनाओं में से है, तो मुझे विश्वास है कि यह आदेश इसमें बिल्कुल नहीं होगा। हज़रत शैख़ जैसे विश्वसनीय और प्रमाणिक विद्वान के बारे में यह कैसे सोचा जा सकता है कि उन्होंने आम सहमति के विरुद्ध ऐसी बिना किसी प्रमाण वाली बात लिखी होगी, और उसे अनिवार्य और आवश्यक करार दिया होगा? विद्वानों के बीच इस बात को लेकर मतभेद है कि वित्र की नमाज़ जमात (समूह) के साथ पढ़ना श्रेष्ठ है या घर पर अकेले। फतवा देने वाले अधिकारियों ने दोनों ही विचारों को सही बताया है। आश्चर्य की बात यह है कि 'दुर्रे मुख्तार' ने दूसरे विचार, यानी अकेले पढ़ने की श्रेष्ठता को ही मज़हब का आधिकारिक रुख़ बताया है। शैख़ मोहक़्क़िक़ ने अपनी पुस्तक 'मा सबता बिल सुन्नाह' में भी इसी को प्राथमिकता दी है। जो लोग वित्र के लिए जमात को श्रेष्ठ मानते हैं, उनके अनुसार भी जमात के साथ वित्र पढ़ना केवल एक सुन्नत है; बल्कि उनके यहाँ इसका दर्जा तरावीह की सुन्नत से भी कम है। 'अल-बहर अल-राइक़' और अन्य ग्रंथों में इसे 'मुस्तहब' (पसंद योग्य) कहा गया है। 'दुर्रे मुख्तार' का पाठ इस प्रकार है: "क्या वित्र के लिए जमात श्रेष्ठ है या घर पर नमाज़ पढ़ना? दोनों ही विचारों की पुष्टि की गई है, लेकिन वहबानिया के व्याख्याकार ने जो उद्धृत किया है उसका अर्थ यह है कि दूसरा विचार ही मज़हब का आधिकारिक रुख है, जिसकी पुष्टि लेखक और अन्य लोगों ने की है।" शैख़ फरमाते हैं: "विद्वानों ने श्रेष्ठता के संबंध में मतभेद किया है, तो कुछ ने कहा..."

(दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या): तज़कियत-उल-क़ियाम नाम की किताब इस फ़कीर (मुझ विनम्र) ने न देखी न सुनी। अगर वास्तव में यह किताब शैख़ अब्दुल हक़ देहलवी की है, तो मुझे यकीन है कि इस किताब में यह हुक्म (आदेश) हरगिज़ नहीं होगा। हज़रत शैख़ जैसे विश्वसनीय विद्वान के बारे में यह कैसे सोचा जा सकता है कि उन्होंने ऐसी बिना किसी प्रमाण की और आम सहमति के विरुद्ध बात लिखी हो, और उसे ज़रूरी और अनिवार्य करार दिया हो। विद्वानों के बीच तो यह मतभेद है कि रमज़ान में वित्र की नमाज़ जमात के साथ पढ़ना बेहतर है या अकेले घर में, जबकि प्रमुख इमामों ने दोनों बातों को सही बताया है। शैख़ मोहक़्क़िक़ ने भी अपनी किताब 'मा सबता बिल सुन्नाह' में इसी दूसरे विचार को प्राथमिकता दी है। जो लोग वित्र को जमात से पढ़ने को बेहतर कहते हैं, उनके नज़दीक भी वित्र जमात से पढ़ना सुन्नत से बढ़कर नहीं है, बल्कि उनके यहाँ यह तरावीह

की सुन्नत से कम दर्जे की सुन्नत है। 'अल-बहर अल-राइक़' में तो इसे 'मुस्तहब' (पसंदीदा) कहा गया है। 'दुर्रे मुख्तार' की इबारत (पाठ) यह है: "क्या वित्र की जमात बेहतर है या घर में पढ़ना? दोनों की तस्हीह (पुष्टि) मौजूद है, लेकिन वहबानिया के व्याख्याकार ने जो उद्धृत किया है, उसका निहितार्थ यह है कि दूसरा विचार ही मज़हब और मक़सद है, जिसे लेखक और अन्य लोगों ने साबित किया है।" शैख़ अब्दुल हक़ ने इस तरह फ़रमाया है: "विद्वानों ने वित्र के बारे में मतभेद किया है..."

पादलेख: 1 दुर्रे मुख्तार, वित्र और नफ़्ल का अध्याय, मुतबा मुजतबाई दिल्ली द्वारा मुद्रित, 1/99

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

(بائیں کالم کا متن): تذکیۃ القیام را فقیر گاہے ندیدہ بلکہ نامش نشنیدہ ام اگر از تصانیف شیخ محقق قدس سرہ العزیز ست یقین دارم کہ ایں حکم در و ہرگز نباشد و چناں گمان بردہ آید کہ عالمے معتمد ہمی شیخ مستند ایں چنیں کلامے بے سند بر خلاف اجماع رقم زند ضروری ولا بد می نمودنش در کنار علماء اختلاف ست کہ افضل در وتر جماعت ست یا بخانہ خویش تنہا گزاردن ائمہ افتا ہر دو قول را تصحیح فرمودہ اند طرفہ آنکہ در مختار ہمیں قول اخیر یعنی افضلیت انفراد مذہب قرار داد و شیخ محقق در مثبت بالسنہ ہموں را مختار گفت و آنانکہ افضلیت جماعت را مرجح داشتند سپید نگاشتند کہ جماعت در وتر سنتے بیش نیست بلکہ سنیت او از سنیت جماعت تراویح نازل تر ست و در بحر الرائق و غیرہ ہمیں بہ لفظ استحباب تعبیر رفت، اینک عبارت در مختار ھل الافضل فی الوتر الجماعۃ ام المنزل تصحیحان لکن نقل شارح الوھبانیۃ مایقتضی ان المذھب الثانی واقرہ المصنف وغیرہ ۔ شیخ فرماید اختلفوا فی الافضل فقال بعضہم

(دائیں کالم کا متن): تذکیۃ القیام نام کی کتاب اس فقیر نے نہ دیکھی نہ سنی، اگر واقعی یہ کتاب شیخ عبدالحق محدث دہلوی کی ہے تو پھر مجھے یقین ہے کہ اس کتاب میں یہ حکم ہرگز نہ ہو گا حضرت شیخ جیسے قابل اعتماد عالم کے بارے میں یہ کیسے گمان کیا جاسکتا ہے کہ انہوں نے ایسی بے سند بات اور خلاف اجماع تحریر کر دی ہے چہ جائیکہ انہوں نے ضروری اور لابدی قرار دیا ہو۔ علماء میں تو یہ اختلاف ہے کہ رمضان میں وتر با جماعت پڑھنا افضل ہے یا تنہا گھر میں، جبکہ ائمہ کرام نے دونوں باتوں کو صحیح قرار دیا ہے اور شیخ محقق نے بھی اپنی کتاب ما ثبت بالسنۃ میں اسی دوسرے قول کو ترجیح دی ہے اور وہ لوگ جو وتر کو جماعت سے پڑھنے کو افضل کہتے ہیں ان کے نزدیک بھی وتر با جماعت، سنت سے زیادہ نہیں بلکہ یہ سنت ان کے ہاں

تراویح کے سنت سے کم درجہ ہے، اور بحر الرائق میں تو اس کو استحباب سے تعبیر کیا ہے، در مختار کی عبارت یہ ہے کیا وتر کی جماعت افضل ہے یا گھر میں پڑھنا، دونوں کی تصحیح موجود ہے، لیکن وہبانییہ کے شارح نے جو نقل کیا اس کا مقتضی یہ ہے کہ دوسرا قول مذہب و مسلک ہے اسی کو مصنف وغیرہ نے ثابت کیا ہے، اور شیخ عبدالحق نے یوں فرمایا ہے علماء نے وتر کے بارے میں اختلاف

حاشیہ: 1 در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

[Left Column - Original Arabic/Persian mixed text] Congregation is better, and others said it is better to pray Witr alone in one's house, and this is the preferred view - (Allama Shami, may his secret be sanctified, said: Al-Kamal favored the view of congregation in the commentary of Al-Munyah, and the correct view is that congregation is better therein, except that its being Sunnah is not like the Sunnah of the Taraweeh congregation. End summary - Allama Tahwi, under the author's words: 'In Ramadan, Witr is prayed in congregation,' wrote: 'meaning as a recommendation as in Al-Bahr, and what will follow for him indicates that it is a Sunnah therein like Taraweeh.' Thus, it became clear that attributing the mentioned words to these scholars was incorrect. And even if the ruling of congregation being necessary and essential is disregarded, attributing it to Allama Shami is still attributing something contrary. Because he (may Allah have mercy on him) explicitly stated that whoever prays the obligatory (fard) prayer alone should not follow in Witr either. He quoted from Allama Shams Al-Quhistani: 'And if he does not pray the fard with him, he does not follow him in Witr.' Then he himself said: 'It is appropriate that the statement of Al-Quhistani...')

[Right Column - Urdu Explanation] Whether congregation is better or it is better to pray alone at home, and this second view is preferred. Allama Shami stated that Kamal preferred the view of congregation, and in the commentary of Munyah it is written that the correct view is that congregation is better, but the Witr congregation is not like the Sunnah of the Taraweeh congregation. End summary. And Allama Tahwi, after the author's statement that 'Witr should be prayed with congregation in Ramadan,' wrote that this is a recommendation (istihbab) as stated in Al-Bahr, and apparently, what is to come next indicates that the Witr congregation in Ramadan is Sunnah just as Taraweeh is Sunnah. Thus, it is known that the aforementioned statement was incorrectly attributed to these scholars, and even setting aside the necessary and essential ruling, attributing this to Allama Shami is attributing a contradictory point because he clearly stated that if the obligatory prayer was not performed with the congregation, then Witr should also not be performed with the congregation. Regarding Allama Quhistani, he said that if the obligatory prayer was not performed following the Imam, then one should follow him in Witr. And the Allama himself said that Allama Quhistani's statement that...

[Footnotes] 1. Mashabata bis-Sunnah, Chapter Seven, Idara-e-Naeemia Razawiyya, Lahore, p. 302. 2. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-

Babi, Egypt, 1/525. 3. Hashiyat al-Tahwi ala al-Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/297. 4. Radd al-Muhtar, end of Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/524.

फ़तवा रज़विया, खंड सातवां

[बायां स्तंभ - मूल पाठ] जमात बेहतर है, और दूसरों ने कहा कि घर में अकेले वित्र पढ़ना बेहतर है और यही पसंदीदा मत है - (अल्लामा शामी रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि अल-कमाल ने मुनिया की व्याख्या में जमात वाले मत को तरजीह दी है, और सही यह है कि इसमें जमात बेहतर है, सिवाय इसके कि इसकी सुन्नत होना तरावीह की जमात की सुन्नत की तरह नहीं है। सारांश - अल्लामा तहवी ने लेखक के शब्द: 'रमज़ान में वित्र जमात के साथ पढ़े जाते हैं' के तहत लिखा: 'अर्थात् मुस्तहब के रूप में जैसा कि अल-बहर में है, और जो उनके लिए आगे आएगा उससे ज़ाहिर है कि इसमें यह तरावीह की तरह सुन्नत है।' इस प्रकार, यह स्पष्ट हो गया कि उक्त शब्द इन विद्वानों के साथ गलत तरीके से जोड़े गए थे। और यदि जमात के आवश्यक और अनिवार्य होने के हुक्म को नज़रअंदाज़ भी कर दिया जाए, तब भी इसे अल्लामा शामी की ओर मनसूब करना एक विपरीत चीज़ को मनसूब करना है। क्योंकि उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा है कि जो कोई फ़र्ज़ नमाज़ अकेले पढ़ता है, उसे वित्र में भी इक़्तदा (अनुसरण) नहीं करना चाहिए। उन्होंने अल्लामा शम्स अल-कुहिस्तानी से उद्धृत किया: 'और यदि वह उसके साथ फ़र्ज़ न पढ़े, तो वित्र में उसका अनुसरण न करे।' फिर उन्होंने स्वयं कहा: 'यह उचित है कि कुहिस्तानी का कथन...')

[दायां स्तंभ - अनुवाद/व्याख्या] क्या जमात बेहतर है या घर में अकेले पढ़ना बेहतर है, और यह दूसरा मत प्राथमिकता प्राप्त है। अल्लामा शामी ने फ़रमाया है कि कमाल ने जमात वाले मत को तरजीह दी है और मुनिया की व्याख्या में है कि सही यह है कि जमात अफ़ज़ल है, लेकिन वित्र की जमात, तरावीह की जमात की सुन्नत की तरह नहीं है। सारांश। और अल्लामा तहवी ने मूल पाठ के इस कथन कि 'रमज़ान में वित्र जमात سے पढ़े' के बाद लिखा है कि यह इस्तहबाब (पसंदीदा) है जैसा कि बहर में है और ज़ाहिर यह है कि जो उनसे आगे आएगा कि रमज़ान में वित्र की जमात सुन्नत है जैसे तरावीह सुन्नत है। तो मालूम हुआ कि उक्त बात उन उलमा की तरफ़ ग़लत मन्सूब की गई है और अनिवार्य और ज़रूरी हुक्म से अलग हटकर भी अल्लामा शामी की तरफ़ इस बात को मन्सूब करना एक विपरीत चीज़ को मन्सूब करना है क्योंकि उन्होंने स्पष्ट किया है कि अगर फ़र्ज़ जमात से न पढ़े हों तो वित्र भी जमात से न पढ़े, और अल्लामा कुहिस्तानी के हवाले से उन्होंने कहा है कि जब फ़र्ज़ इमाम के पीछे न पढ़े हों तो वित्र में उसका अनुसरण करे, और अल्लामा ने ख़ुद फ़रमाया कि अल्लामा कुहिस्तानी का यह कहना कि...

[पादलेख] 1. मा-शबता बिस-सुन्ना, अध्याय सात, इदारा-ए-नईमिया रज़विया, लाहौर, पृष्ठ 302। 2. रद अल-मुह्तार, वित्र और नवाफ़िल अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/525। 3. हाशिया अल-तहवी अला अल-दुर अल-मुह्तार, वित्र और नवाफ़िल अध्याय, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत द्वारा मुद्रित, 1/297। 4. रद अल-मुह्तार, वित्र और नवाफ़िल अध्याय का अंत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/524।

पृष्ठ 549/721

فتاوی رضویه، جلد ہفتم

[بایاں کالم - فارسی/عربی آمیز اصل عبارت] الافضل الجماعة وقال الآخرون الافضل ان یوتر فی منزله منفردا وهو المختار - (علامه شامی قدس سره السامی فرمود رجع الکمال الجماعة فی شرح المنیة والصحیح ان الجماعة فیها افضل الا ان سنیتها لیست کسنیة جماعة التراویح اه ملخصاً - علامہ طحطاوی زیر قولش فی رمضان یصلی الوتر بهای بالجماعة تحریر نمود "ای استحبابا کما فی البحر و ظاہر ما سیأتی له انّها فیه سنة کالتراویح" پس روشن شد کہ نسبت کلام مذکور بایں علما غلط بوده است و اگر از حکم ضروری ولابدی بودن جماعت قطع نظر نموده آید تا ہم نسبت بعلامہ شامی نسبت بمخالف است زیرا کہ اورحمہ اللہ تعالی تصریح فرموده است کہ ہر کہ در فرض منفرد بود و در وتر ہم اقتدا نکند از علامہ شمس قہستانی آورد "واذا لم یصل الفرض معه لایتبعه فی الوتر"۔ باز خود گفت ینبغي ان یکون قول القهستانی"

[دایاں کالم - اردو ترجمہ و تشریح] کیا کہ افضل جماعت ہے یا افضل یہ ہے کہ گھر میں اکیلے پڑھے، اور یہ دوسرا قول ترجیح یافتہ ہے۔ علامہ شامی نے فرمایا ہے کہ کمال نے جماعت والے قول کو ترجیح دی ہے اور منیہ کی شرح میں ہے کہ صحیح یہ ہے کہ جماعت افضل ہے، لیکن وتر کی جماعت سنت، تراویح کی جماعت کی سنت کی طرح نہیں ہے اھ ملخصاً۔ اور علامہ طحطاوی نے ماتن کے اس قول کہ 'رمضان میں وتر جماعت سے پڑھے' کے بعد لکھا ہے کہ یہ استحباب ہے جیسا کہ بحر میں ہے اور ظاہر یہ ہے کہ جو ان سے آگے آئے گا کہ رمضان میں وتر کی جماعت سنت ہے جیسے تراویح سنت ہے۔ پس معلوم ہوا کہ مذکورہ بات ان علماء کی طرف غلط منسوب کی گئی ہے اور لابدی اور ضروری حکم سے قطع نظر بھی علامہ شامی کی طرف اس بات کو منسوب کرنا ایک مخالف چیز کو منسوب کرنا ہے کیونکہ انہوں نے تصریح کی ہے کہ اگر

فرض جماعت سے نہ پڑھے ہوں تو وتر بھی جماعت سے نہ پڑھے، اور علامہ قہستانی کے حوالے سے انہوں نے کہا ہے کہ جب فرض امام کی اقتدا میں نہ پڑھے ہوں تو وتر میں اس کی اقتداء کرے، اور علامہ نے خود فرمایا کہ علامہ قہستانی کا یہ کہنا کہ

[حواشی] 1۔ ماثبت بالسنۃ الفصل السابع ادارہ نعیمیہ رضویہ لاہور ص ۳۰۲ 2۔ رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۲۵ 3۔ حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۹۷ 4۔ رد المحتار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۲۴

Fatawa Razawiyyah, Volume 7

(Left Column) ...along with avoiding praying it alone. As for if he prayed it in congregation with someone else then prayed Witr with him, there is no dislike. Reflect (1). [End]. And in Durr-i-Mukhtar, there is no mention of this issue at all. The author and the commentator (may Allah Almighty multiply their rewards and grant us their light) have written that whoever was alone in Tarawih can join the Witr congregation, as they said 'if he did not pray them' i.e., Tarawih with the Imam or prayed them with another, he may pray Witr with him (2). What is the relation of this issue to our issue? For here the discourse is about one who is alone in Farz (obligatory prayer), not one who is alone in Tarawih. And it is not necessary that everyone who performs Tarawih alone must have been alone in Farz too. Again, the commentator (may Allah's mercy be upon him) brought up a question: if all of them abandoned the Tarawih congregation, does it behoove them to perform Witr in congregation? Here, he gave no ruling and ordered a return to the books, where he said 'It remains: if all abandoned them, do they pray Witr in congregation? Let it be referred to' (3). Yes.

(Right Column) 'Not having prayed Farz behind this Imam' means that they were prayed alone. However, if he has prayed Farz under the leadership of another Imam, then there is no dislike (karahat) in praying Witr with the Imam in congregation; reflect. [End]. And in Durr-i-Mukhtar, this issue is not mentioned at all. The author and the commentator (may Allah Almighty magnify their rewards and shower their light upon us) have both written that if someone has prayed Tarawih alone, they can join the Witr congregation. They stated it as follows: if he did not pray Tarawih with the Imam, or prayed it with another Imam, it is permissible for him to pray Witr with this Imam. But this issue has no relation to our issue because our issue is about someone praying Farz alone, not about praying Tarawih alone. This is because praying Tarawih alone does not necessitate that the Farz was also prayed alone. After this, the commentator himself raised a question: if all those present have not prayed Tarawih in congregation, would it be permissible for them to offer Witr in congregation? The commentator stated this question but gave no answer, instead saying that books should be consulted on this matter. He expressed it thus: 'This point remains: if all those present [did not pray] Tarawih [in congregation...]'

(Footnotes) 1. Radd al-Muhtar, end of Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/522. 2. Durr-i-Mukhtar, end of Chapter of Witr and Nawafil,

printed by Matba Mujtabai Delhi 1/99. 3. Durr-i-Mukhtar, end of Chapter of Witr and Nawafil, printed by Matba Mujtabai Delhi 1/99.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

(बायां स्तंभ) ...उसके अकेले पढ़ने से बचते हुए। लेकिन अगर उसने किसी और के साथ जमाअत में नमाज़ पढ़ी और फिर उसके साथ वित्र की नमाज़ पढ़ी, तो इसमें कोई कराहत नहीं है। इस पर विचार करें (1)। [समाप्त]। और 'दुर्रे मुख़्तार' में इस मसले का कोई ज़िक्र नहीं है। लेखक और व्याख्याकार (अल्लाह तआला उनके प्रतिफल को महान बनाए और उनके नूर को हम पर बरसाए) ने लिखा है कि जो कोई तरावीह में अकेला था, वह वित्र की जमाअत में शामिल हो सकता है, जैसा कि उन्होंने कहा 'यदि उसने उन्हें नहीं पढ़ा' अर्थात् इमाम के साथ तरावीह या किसी और के साथ पढ़ी, तो वह उसके साथ वित्र पढ़ सकता है (2)। इस मसले का हमारे मसले से क्या संबंध है? क्योंकि यहाँ चर्चा फ़र्ज़ नमाज़ में अकेले होने वाले व्यक्ति के बारे में है, न कि तरावीह में अकेले होने वाले के बारे में। और यह आवश्यक नहीं है कि हर कोई जो अकेले तरावीह पढ़ता है, वह फ़र्ज़ में भी अकेला ही रहा हो। फिर व्याख्याकार (अल्लाह उन पर दया करे) ने एक प्रश्न उठाया: यदि उन सभी ने तरावीह की जमाअत छोड़ दी, तो क्या उन्हें वित्र जमाअत के साथ पढ़नी चाहिए? यहाँ उन्होंने कोई फ़ैसला नहीं दिया और किताबों को देखने का आदेश दिया, जहाँ उन्होंने कहा 'यह शेष है: यदि सबने उन्हें छोड़ दिया, तो क्या वे जमाअत में वित्र पढ़ते हैं? इसका संदर्भ देखा जाए' (3)। हाँ।

(दायां स्तंभ) 'इस इमाम के पीछे फ़र्ज़ न पढ़े हों' का मतलब यह है कि अकेले पढ़े हों, लेकिन अगर उसने फ़र्ज़ किसी दूसरे इमाम की इक़्तिदा (अनुसरण) में पढ़े हों, तो फिर वित्र में इमाम के साथ जमाअत में पढ़ने में कोई कराहत नहीं है; गौर करें। [समाप्त]। और 'दुर्रे मुख़्तार' में इस मसले का बिल्कुल ज़िक्र नहीं है। लेखक और व्याख्याकार (अल्लाह तआला उनके अज्र को अज़ीम फ़रमाए और उनके नूर का हम पर फ़ैज़ान फ़रमाए) दोनों ने लिखा है कि यदि किसी ने सिर्फ तरावीह अकेले पढ़ी हो, तो वह वित्र की जमाअत में शरीक हो सकता है। उन्होंने यूँ फ़रमाया: अगर उसने तरावीह इमाम के साथ न पढ़ी हो या किसी और इमाम के साथ पढ़ी हो, तो उसको इस इमाम के साथ वित्र पढ़ना जायज़ है। लेकिन इस मसले का हमारे मसले से कोई ताल्लुक नहीं क्योंकि हमारा मसला तो अकेले फ़र्ज़ पढ़ने वाले के बारे में है न कि अकेले तरावीह पढ़ने के बारे में है, क्योंकि तरावीह अकेले पढ़ने को यह लाज़िम नहीं कि फ़र्ज़ भी अकेले पढ़े हों। इसके बाद व्याख्याकार ने खुद सवाल उठाया कि अगर तमाम हाज़िरीन ने तरावीह बा-जमाअत न पढ़ी हो, तो क्या उनको यह जायज़ होगा कि वे वित्र बा-जमाअत अदा करें। व्याख्याकार ने यह सवाल बयान करके कोई जवाब न दिया बल्कि यह

कहा कि इस बारे में कुतुब (किताबों) को देखा जाए, उन्होंने इसको यूँ बयान फ़रमाया 'यह बात बाक़ी है कि अगर तमाम हाज़िरीन ने तरावीह की...'

(पादलेख) 1. रद अल-मुहतार, वित्र और नवाफिल के अध्याय का अंत, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा प्रकाशित, 1/522। 2. दुर्रे मुख़्तार, वित्र और नवाफिल के अध्याय का अंत, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/99। 3. दुर्रे मुख़्तार, वित्र और नवाफिल के अध्याय का अंत, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/99।

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

(بایاں کالم) معه احتراز عن صلوتها منفرد امالو صلاها جماعة مع غیره ثم صلی الوتر معه لا کراهة تأمل 1 اهـ ودر درمختار این مسئلہ را اصلاً ذکرے نیست۔ مصنف و شارح اعظم اللہ تعالیٰ اجور ہما وافاض علینا نور ہما ہمیں نوشتہ اند کہ ہر کہ در تراویح منفرد بود در جماعت وتر داخل می تواند شد حیث قالا لولم یصلها ای التراویح بالا مام اوصلاها مع غیره لہ ان یصلی الوتر معه 2 ایں مسئلہ را با مسئلہ ماچہ علاقہ کہ اینجا کلام در منفرد فی الفرض ست نہ منفرد فی التراویح و ضرورت نیست کہ ہر کہ تراویح تنہا گزار دہ است در فرض نیز منفرد بودہ باشد باز شارح رحمہ اللہ تعالیٰ سوالے آوردہ است کہ اگر ہمہ ہا جماعت تراویح را ترک کردہ باشند آیا ایشاں رامی رسد کہ وتر بجماعت گزارند اینجا ، ہیچ حکے ننمود وامربہ مراجعت کتب فرمود حیث قال بقی لو ترکها الکل هل یصلون الوتر بجماعة فلیراجع 3۔ آرے

(دایاں کالم) اس امام کے پیچھے فرض نہ پڑھے ہوں " کا مطلب یہ ہے اکیلے پڑھے ہوں ، لیکن اگر اس نے فرض کسی دوسرے امام کی اقتدا میں پڑھے ہوں تو پھر وتر میں امام کے ساتھ جماعت میں پڑھنے میں کوئی کراہت نہیں ہے ، غور کر اھ اور در مختار میں ہے اس مسئلہ کا بالکل ذکر نہیں ہے مصنف اور شارح (اللہ تعالی ان کے اجر کو عظیم فرمائے اور ان کے نور کا ہم پر فیضان فرمائے) دونوں نے لکھا ہے کہ کسی نے صرف تراویح اکیلے پڑھی ہوں تو وہ وتر کی جماعت میں شریک ہو سکتا ہے۔ انہوں نے یوں فرمایا اگر اس نے تراویح امام کے ساتھ نہ پڑھی ہوں یا کسی اور امام کے ساتھ پڑھی ہوں تو اس کو اس امام کے ساتھ وتر پڑھنا جائز ہیں لیکن اس مسئلہ کا ہمارے مسئلہ سے کوئی تعلق نہیں کیونکہ ہمارا مسئلہ تو اکیلے فرض پڑھنے والے کے بارے میں ہے نہ کہ اکیلے تراویح پڑھنے کے بارے میں ہے کیونکہ تراویح اکیلے پڑھنے کو یہ لازم

نہیں کہ فرض بھی اکیلے پڑھے ہوں۔ اس کے بعد شارح نے خود سوال اٹھایا کہ اگر تمام حاضرین نے تراویح با جماعت نہ پڑھی ہوں وان کو یہ جائز ہوگا کہ وہ وتر با جماعت ادا کریں۔ شارح نے یہ سوال بیان کر کے کوئی جواب نہ دیا بلکہ یہ کہا اس بارے میں کتب کو دیکھا جائے، انہوں نے اس کو یوں بیان فرمایا " یہ بات باقی ہے کہ اگر تمام حاضرین نے تراویح کی

(حواشی) 1 ردالمحتار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۲۲ 2 در مختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹ 3 در مختار آخر باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

[Left Column - Commentary with Arabic Quotes] Allama Halabi Al-Muhashshi, in response to this question, argued from his own opinion and understanding that even if the congregation for Taraweeh is completely abandoned, perhaps the requirement of reasoning is that the congregation for Witr should be permissible because it is an independent prayer in itself. This is his text based on what Allama Tahtawi narrated: "His statement: The matter of reasoning should be reviewed in the previous issue concerning their statement 'because it is subordinate,' that one prays Witr in congregation in this case because it is not subordinate to Taraweeh nor to Isha according to Imam (Abu Hanifa), may Allah have mercy on him." So know this, as you have seen, the discussion is not regarding an individual praying the Fard prayer alone. Yes, perhaps his statement "nor for Isha" creates an illusion of the permissibility of congregational Witr even if they have completely abandoned the congregational Fard prayer. However, as you have known, this is contrary to what has been transmitted. No argument can be accepted if it contradicts the explicit text (Nass), especially since it is not consistent in itself, for the implication of the reasoning is not what preceded, as Allama Shami clarified and excelled where he said "his statement: there remains, etc.," which shows that congregational Witr...

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] If the congregation has been abandoned, can Witr be prayed in congregation? For this issue, the books should be consulted. Yes, Allama Halabi Al-Muhashshi argued from his own opinion and understanding in response to this question that although the Taraweeh congregation is abandoned, the Witr congregation should not be abandoned. The reason for this is that Witr is an independent, separate prayer. Their explanation is as Allama Tahtawi narrated: "Refer to the books." This serves as a context for the reason they mentioned in the previous issue: that Taraweeh is subordinate, hence it is permissible for one to pray Witr in congregation because Witr is neither subordinate to Taraweeh nor to Isha according to the Imam (Abu Hanifa), may Allah have mercy on him. You observed that here too, the discussion is not about someone who prays the Fard (obligatory) prayer alone. Yes, his statement "not subordinate to Isha either" creates a misconception that congregational Witr is permissible even if everyone has abandoned the congregational Fard prayer. But you know that this statement is contrary to transmission, and no argument against transmitted evidence is acceptable, especially when the argument itself is not sound, because the matter of

the 'reason' (illah) is not as described. As Allama Shami beautifully explained where he said "this matter remains, etc.," their question indicates that congregational Witr...

[1] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/297. Page 551 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[बायाँ कॉलम - अरबी उद्धरणों के साथ टिप्पणी] अल्लामा हलबी मुहश्शी ने इस सवाल के जवाब में अपनी राय और समझ के आधार पर यह तर्क दिया कि भले ही तरावीह की जमात पूरी तरह से छूट जाए, शायद दलील की आवश्यकता यह है कि वित्र की जमात जायज़ होनी चाहिए क्योंकि वह अपने आप में एक स्वतंत्र नमाज़ है। अल्लामा तहतावी द्वारा नक़्ल किए गए उनके शब्दों का पाठ यह है: "उनका कथन: पिछले मसले में उनके इस कथन 'क्योंकि यह ताबे है' के कारण दलील की समीक्षा की जानी चाहिए, कि इस सूरत में वित्र जमात के साथ पढ़ी जाए क्योंकि इमाम (अबू हनीफ़ा) रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक यह न तो तरावीह के ताबे है और न ही इशा के।" तो जान लीजिए, जैसा कि आपने देखा, चर्चा फ़र्ज़ नमाज़ अकेले पढ़ने वाले के बारे में नहीं है। हाँ, शायद उनके"न ही इशा के लिए" कहने से वित्र जमात की अनुमति का भ्रम पैदा होता है, भले ही उन्होंने फ़र्ज़ जमात को पूरी तरह छोड़ दिया हो। हालाँकि, जैसा कि आप जानते हैं, यह नक़्ल (परंपरा) के विरुद्ध है। किसी भी तर्क को स्वीकार नहीं किया जा सकता यदि वह स्पष्ट पाठ (नस्स) का खंडन करता हो, विशेष रूप से जब वह स्वयं सुसंगत न हो, क्योंकि दलील की आवश्यकता वह नहीं है जो पहले बताई गई थी, जैसा कि अल्लामा शामी ने स्पष्ट किया और उत्कृष्टता दिखाई जहाँ उन्होंने कहा "उनका कथन: बाकी है आदि," जिससे पता चलता है कि वित्र जमात...

[दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] यदि जमात छोड़ दी गई हो, तो क्या वित्र जमात से पढ़ सकते हैं? इस मसले के लिए किताबों को देखा जाना चाहिए। हाँ, अल्लामा हलबी मुहश्शी ने इस सवाल के जवाब में अपनी राय और समझ से यह बहस की है कि भले ही तरावीह की जमात छूट गई हो, लेकिन वित्र की जमात को न छोड़ें। इसका कारण यह है कि वित्र एक स्वतंत्र, अलग नमाज़ है। उनका बयान वैसा ही है जैसा अल्लामा तहतावी ने नक़्ल किया है: "किताबों की तरफ रुजू करें।" यह उस इल्लत (कारण) का संकेत है जो उन्होंने पिछले मसले में बताई थी: कि तरावीह ताबे (अधीन) है, इसलिए यह जायज़ है कि वह वित्र बा-जमात पढ़े, क्योंकि इमाम (अबू हनीफ़ा) रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार वित्र न तो तरावीह के ताबे है और न ही इशा के। आपने देखा कि यहाँ भी फ़र्ज़ अकेले पढ़ने वाले के बारे में बात नहीं हो रही है। हाँ, उनका यह कहना "इशा के भी ताबे नहीं" यह गलतफहमी पैदा करता है कि वित्र की जमात जायज़ है भले ही सभी लोगों ने फ़र्ज़ की जमात छोड़ दी हो। लेकिन आप जानते हैं कि यह बात नक़्ल के खिलाफ है, और नक़्ल के खिलाफ कोई भी दलील स्वीकार्य नहीं होती, खासकर जब वह दलील खुद भी सही न हो, क्योंकि इल्लत वाला मामला वह नहीं जो बताया

गया है। जैसा कि अल्लामा शामी ने बहुत अच्छी तरह से समझाया है जहाँ उन्होंने कहा "यह बात बाकी है आदि," उनका यह सवाल दर्शाता है कि वित्र की जमात...

[1] हाशिया अल-तहतावी अली अल-दुर्र अल-मुख्तार, वित्र और नवाफिल का अध्याय, दारुल मारिफा बेरूत द्वारा मुद्रित, 1/297। पृष्ठ 551/721

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

[دایاں کالم] جماعتِ کوترک کیا ہو تو وتر جماعت سے پڑھ سکتے ہیں تو اس مسئلہ میں کتب کو دیکھا جائے، ہاں علامہ حلبی محشی نے از خود اس سوال کے جواب میں اپنی رائے اور فہم سے یہ بحث کی ہے کہ اگر چہ تراویح کی جماعت متروک ہو گئی مگر اب وتر کی جماعت کو ترک نہ کریں، اس کی وجہ یہ ہے کہ وتر ایک مستقل علیحدہ نماز ہے اور ان کا بیان یہ ہے جیسا کہ علامہ طحطاوی نے ان کا بیان نقل کیا ہے "کتب کی طرف رجوع کرو" یہ اس علت کا قرینہ ہے جو انہوں نے سابقہ مسئلہ میں بیان کی ہے کہ تراویح تابع ہیں اس لئے اس کو جائز ہے کہ وہ وتر باجماعت پڑھے، کیونکہ وتر نہ تو تراویح کے تابع ہیں اور نہ ہی عشاء کے۔ امام صاحب کے قول میں رحمہ اللہ تعالیٰ، آپ نے ملاحظہ کیا کہ یہاں بھی فرض اکیلے پڑھنے والے کے بارے میں بات نہیں ہے۔ ہاں اس کا قول "عشاء کے بھی تابع نہیں" وہم پیدا کرتا ہے کہ وتر کی جماعت جائز ہے اگرچہ سب حضرات نے فرض کی جماعت کو ترک کردیا ہو، لیکن آپ کو معلوم ہے کہ یہ بات نقل کے خلاف ہے اور منقول کے خلاف کوئی بحث قابلِ قبول نہیں ہوتی خصوصاً جبکہ وہ بحث خود بھی درست نہ ہو، کیونکہ علت والا معاملہ وہ نہیں جو بیان ہوا، جیسا کہ علامہ شامی نے خوب بیان فرمایا جہاں انہوں نے یہ کہا "یہ بات باقی ہے الخ" ان کا یہ سوال اس بات کو ظاہر کر رہا ہے کہ وتر کی جماعت

[بایاں کالم] علامہ حلبی محشی در جواب این سوال از رائے وفہم خود چناں بحث کرد کہ گو جماعت تراویح یکسر متروک باش شاید مقتضائے تعلیل آن ست کہ جماعت وتر روا باشد زیرا کہ اونماز مستقل بنفسہ است وھذا نصہ علی مانیقل العلامۃ الطحطاوی قولہ فلیراجع قضیۃ التعلیل فی المسئلۃ السابقۃ بقولھم لانھا تبع، ان یصلی الوتر بجماعۃ فی ھذہ الصورۃ لانہ لیس بتبع للتراویح ولا

للعشاء عند الامام رحمہ الله تعالی' پس جانیئے چنانکہ دیدی کلام در منفرد فی الفرض نیست - نعم ربما یوھم قولہ ولا للعشاء، جواز بجماعة الوتر وان ترکوا جماعة الفرض اصلا لکنہ کما علمت خلاف المنقول و ماکان لبحث ان یقبل علی خلاف المنصوص لاسیما وھو غیر مستقیم فی نفسہ اذ لیس قضیة التعلیل مأمر کما افاد العلامة الشامی واجاد حیث قال قولہ بقی الخ الذی یظھر ان جماعة الوتر

[1] حاشیة الطحطاوی علی الدر المختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ دارالمعرفة بیروت ۱/ ۲۹۷ Page of 721 551

Fatawa Rizwia Volume Seven

[Main Text - Right Column Translation/Explanation]: It follows the congregation of Tarawih, even though Witr itself is originally an independent prayer, because the Sunnah of congregation in Witr is known through reports as following Tarawih. Nevertheless, scholars have differed regarding the superiority of performing it in congregation after Tarawih, as will be mentioned later. End of quote. And I, the poor one, in an Arabic Fatwa written in response to the question of Maulvi Muhammad Abdullah Sahib Punjabi Hazari on the 19th of Rabi al-Akhir 1306 AH, have reached this point with excellent scrutiny and clarification, and success is with Allah. Speaking remains regarding the book *Fawaid al-A'mal*. My dear friend, a book being reliable among some followers is one thing, and its being reliable in its own right is another. Furthermore, the reliability of a book does not mean that everything in it is reliable and preferred. This is not the case at all because none of the books of the great Imams is such that some of its parts are not subject to criticism and scrutiny. So how can it be said about the books of us recent people that everything in them is correct? If the author of *Fawaid al-A'mal* stated this issue on his own, it has no standing; otherwise, it was mandatory for him to mention a reference to at least one book and...

[Main Text - Left Column Original (Mix of Arabic/Persian/Urdu)]: "وان تبع لجماعة التراويح كان الوتر نفسه اصلا في ذاته لان سنة الجماعة في الوتر انما عرفت بالاثر تابعة للتراويح على انهم اختلفوا في افضلية صلاتها بالجماعة بعد التراويح كمايأتى اهـ" And from the poor one: in an Arabic Fatwa written in response to Maulvi Muhammad Abdullah Sahib Punjabi Hazari on the 19th of Rabi al-Akhir 1306 Hijri, I have brought this point to the levels of scrutiny and clarification, and success is through Allah. Discussion remains regarding the book *Fawaid al-A'mal*. O Kind friend, a book being reliable near some believers is one thing, and its being reliable in itself is another thing. Furthermore, the reliability of a book does not necessitate that everything mentioned in it is chosen and supported. Never will you find in the books of the great Imams any single book that does not have room for criticism and scrutiny in some places, so what to say of our [recent] compositions in India? If the author has said this issue from himself, seek it further, otherwise it was incumbent upon him to bring a text from a book or at least name a book; how can a mere investigation of the ruling of Fiqh books be accepted?

---

[1] Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/524

फ़तावा रिज़विया खंड सात

[मुख्य पाठ - दायां कॉलम अनुवाद/स्पष्टीकरण]: यह तरावीह की जमाअत के अधीन है, हालाँकि वित्र अपने आप में मूल रूप से एक स्वतंत्र नमाज़ है, क्योंकि वित्र में जमाअत की सुन्नत होना हदीस व नक़्ल से साबित है कि यह तरावीह के अधीन है। इसके बावजूद, उलेमा ने तरावीह के बाद जमाअत के साथ वित्र पढ़ने की श्रेष्ठता में मतभेद किया है, जैसा कि आगे आ रहा है। इति। और मुझ फ़क़ीर ने अरबी फ़तवे में, जो मौलवी मुहम्मद अब्दुल्ला साहब पंजाबी हज़ारी के प्रश्न के उत्तर में 19 रबी-उल-आख़िर 1306 हिजरी को लिखा था, इस स्थान पर गहन शोध और स्पष्टीकरण के साथ काम लिया है, और सफलता अल्लाह की ओर से है। फ़वाइद-उल-आमाल किताब के बारे में बात करना बाकी है। मेरे मेहरबान, किसी किताब का कुछ मानने वालों के नज़दीक विश्वसनीय होना एक बात है और उस किताब का अपनी हैसियत में विश्वसनीय होना दूसरी बात है। साथ ही, किसी किताब के विश्वसनीय होने का यह मतलब नहीं है कि उसमें जो कुछ मौजूद है वह सब विश्वसनीय और स्वीकार्य हो। ऐसा हरगिज़ नहीं है क्योंकि बड़े-बड़े इमामों की किताबों में से कोई भी ऐसी नहीं है जिसके कुछ अंश आलोचना और शोध के योग्य न हों। तो हम नए लोगों की किताबों के बारे में यह कैसे कहा जा सकता है कि उनमें सब कुछ सही है। फ़वाइद-उल-आमाल के लेखक ने अगर यह मसला अपनी ओर से कह दिया तो उसकी कोई हैसियत नहीं है, अन्यथा उन पर लाज़िम था कि वह कम से कम किसी एक किताब का ही हवाला देते और...

[मुख्य पाठ - बायां कॉलम मूल (अरबी/फ़ारसी/उर्दू का मिश्रण)]: "تبع لجماعة التراويح وان كان الوتر نفسه اصلا في ذاته لان سنة الجماعة في الوتر انما عرفت بالاثر تابعة للتراويح على انهم اختلفوا في افضلية صلاتها بالجماعة بعد التراويح كمايأتى اهـ" और फ़क़ीर की ओर से: अरबी फ़तवे में जो मौलवी मुहम्मद अब्दुल्ला साहब पंजाबी हज़ारी के जवाब में 19 रबी-उल-आख़िर 1306 हिजरी को लिखा, मैंने इस मुकाम को तहक़ीक़ व तौज़ीह (स्पष्टीकरण) के मरतबे तक पहुँचाया है, वबिल्लाहि तौफ़ीक़। फ़वाइद-उल-आमाल किताब के मुताल्लिक़ गुफ़्तगू बाकी है। ऐ मेहरबान, किसी किताब का कुछ मोतकिदीन (मानने वालों) के नज़दीक मोतबर (विश्वसनीय) होना एक चीज़ है और उसका फ़ी-नफ़्सिही (स्वयं में) मोतबर होना दूसरी चीज़ है। फिर किताब का मोतबर होना इस बात को ज़रूरी नहीं करता कि उसमें जो कुछ है वह मुख़्तार (पसंदीदा) और मंसूर (समर्थित) हो। बड़े इमामों की किताबों में तुम्हें कोई ऐसी किताब नहीं मिलेगी जिसमें कुछ जगह आलोचना की गुंजाइश न हो, तो फिर हिंदुस्तान की हमारी नई तसनीफ़ात (रचनाओं) का क्या कहना। अगर मुसन्निफ़

(लेखक) ने यह मसला अपनी तरफ़ से कहा है तो उसे तलाश करो, वर्ना उन पर लाज़िम था कि किताब की इबारत लाते या कम से कम किताब का नाम लेते; महज़ तफ़्तीश (जांच) कि यही फ़िक़्ह की किताबों का हुक्म है, कैसे क़बूल किया जाए?

---

[1] रद अल-मुह्तार, बाब अल-वित्र व अल-नवाफ़िल, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित 1/524

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

[اصل متن - دائیں کالم کی عبارت]: تراویح کی جماعت کے تابع ہے اگر چہ وتر فی نفسہ مستقل نماز ہے ، کیونکہ وتر کی جماعت کا سنت ہونا ، یہ نقل سے ثابت ہے کہ یہ تراویح کے تابع ہے یہ علیحدہ بات ہے کہ علماء نے تراویح کے بعد وتر با جماعت پڑھنے کی افضلیت میں اختلاف کیا ہے، جیسا کہ آئندہ آ رہا ہے اھ اور مجھ فقیر نے عربی فتویٰ جو کہ مولوی عبد اللہ صاحب پنجابی ہزاری کے سوال کے جواب میں بتاریخ ۱۹ ربیع الآخر ۱۳۰۶ھ لکھا ہے اس میں اس مقام پر خوب اعلیٰ تنقیح وتوضیح سے کام لیا ہے وباللہ التوفیق ، فوائد الاعمال کے متعلق بات کرنا باقی ہے، میرے مہربان، کسی کتاب کا معتقدین کے ہاں معتبر ہونا ایک بات ہے اور اس کتاب کی اپنی حیثیت میں معتبر ہونا اور بات ہے نیز کسی کتاب کے معتبر ہونے کا یہ مطلب نہیں کہ اس میں جو کچھ موجود ہے وہ تمام معتبر و مختار ہو ہر گز ایسا نہیں ہے کیونکہ بڑے بڑے ائمہ کرام کی کتابوں میں سے کوئی بھی کتاب ایسی نہیں کہ اس کے بعض مقامات قابلِ تنقید و تنقیح نہ ہوں، تو ہم نئے لوگوں کی کتابوں کے بارے میں یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ ان میں سب کچھ درست ہے۔ فوائد الاعمال کے مصنف نے اگر یہ مسئلہ خود اپنی طرف سے کہہ دیا تو اس کی کوئی حیثیت نہیں ہے ورنہ ان پر لازم تھا کہ وہ کسی ایک کتاب کا ہی حوالہ ذکر کر دیتے اور

[اصل متن - بائیں کالم کی عبارت]: تبع لجماعة التراويح وان كان الوتر نفسه اصلا في ذاته لان سنة الجماعة في الوتر انما عرفت بالاثر تابعة للتراويح على انهم اختلفوا في افضلية صلاتها بالجماعة بعد التراويح كمايأتى اھ ومن فقیر در فتوٰی عربیہ کہ بجواب سوال مولوی محمد عبد اللہ صاحب پنجابی ہزاری بتاریخ نوزدہم شہر ربیع الآخر ۱۳۰۶ھ ہجریہ نوشتہ ام ایں مقام را با قضائے مراتب تنقیح وتوضیح رسانده ام وباللہ التوفیق سخن گفتن ماند از کتاب فوائد الاعمال مہربانا معتبر بودن کتابے نزد

بعض معتقدین چیزے و معتبر بودننش فی نفسہ چیزے دیگرست، باز اعتبار کتابے مستلزم آں نیست کہ ہرچہ دروند کور ست مختار و منصور ست، زنہار در کتب اجلہ ائمہ پیچ یک کتابے نیابی کہ در بعض مواضع مجال نقد و تنقیح نداشتہ باشد تا بتالیف ما احداث ہند، چہ رسد، مؤلف اگر ایں مسئلہ را از پیش خود گفتہ است بجوئے نیز دور نہ بر ولازم بود کہ نص کتاب آوردے یا لا اقل نام کتاب بر دے، تنہا تفتیش کہ ہمیں ست حکم کتب الفقہ ، چگونہ قبول افتد

---

1 رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابي مصر ۱/ ۵۲۴

Fatawa Razawiyya Volume 8

[Left Column - Farsi/Urdu Text] Although in books of jurisprudence such as Munyat-ul-Fuqaha, Ghunyah, Sharh-un-Niqayah, and Radd-ul-Muhtar, we find explicit statements to the contrary, yet if it does not weigh heavy on the hearts of friends, I shall discourse on a critique of his words and make it clear and evident to all how far this speech is from the level of jurisprudence and how forsaken it is. Firstly, it must be known that regarding the time of Tarawih, scholars have two opinions adorned with the mark of authentication: one is that its time is between Isha and Witr, so much so that it is not valid after Witr, just as it is not permissible before the Fard (obligatory prayer). This has been authenticated in 'Al-Khulasah' and preferred in 'Ghayat-ul-Bayan' stating it is the inherited tradition recorded by many [1] (End of quote from the commentary from Al-Bahr). Second is that it is from after Isha until dawn, and this is the more preferred of the two authentications. It is attributed to the majority in 'Al-Kafi', and authenticated in 'Al-Hidayah', 'Al-Khaniyah', and 'Al-Muhit' [2] (End of quote from the commentary from Az-Zayn). According to the first school of thought, if anyone has some Tarawih remaining and the Imam has stood up for Witr, the rule is the same: he should engage in the remaining Tarawih and not join the Witr congregation because according to them, after Witr, the time for Tarawih...

[Right Column - Urdu Explanation] Merely saying that this is the ruling of the books of Fiqh, how can it be acceptable? While in books of Fiqh like Munyat-ul-Fuqaha, Ghunyah, Sharh-un-Niqayah, and Radd-ul-Muhtar we find the opposite. Then, if it is not burdensome for friends, we should present a critical review of it, and clarify to them what the status of their statement is and that it has no connection with Fiqh. Firstly, it should be known that there is a difference of opinion among scholars regarding the time of Tarawih, and there are two opinions that meet the standard of authentication: one is that the time of Tarawih is between the prayers, meaning the obligatory Isha and Witr. On this basis, Tarawih before Fard is not valid, just as it is not valid after Witr. This opinion has been declared correct in 'Al-Khulasah' and 'Ghayat-ul-Bayan' has preferred it by calling it narrated from age to age. (End). This has been quoted by the commentator from 'Al-Bahr'. The second opinion is that its time is from after Isha until dawn. This very opinion is predominant in correctness, and in 'Al-Kafi' it is attributed to the majority. And in 'Hidayah', 'Khaniyah', and 'Muhit' it has been declared correct. (End). This has been quoted by the commentator from 'Zayn'. Now, according to the first opinion, if someone has some Tarawih remains and the Imam has started Witr, the ruling for him is that he [follows] the Imam's...

[Footnotes] 1. Radd-ul-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/521. 2. Radd-ul-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi Egypt 1/521.

फ़तावा रज़विया, खंड 8

[बायां कॉलम - फ़ारसी मिश्रित उर्दू पाठ] हालाँकि मुनियतुल-फुक़हा, ग़ुनिया, शरह नुक़ाया और रदुल-मुह्तार जैसी फ़िक़्ह की किताबों में हम इसके विपरीत स्पष्ट कथन पाते हैं, फिर भी अगर दोस्तों के दिल पर भारी न गुज़रे तो मैं उनकी बातों पर एक आलोचनात्मक विमर्श करूँ और सभी पर स्पष्ट कर दूँ कि यह कथन फ़िक़्ह के स्तर से कितना दूर और उपेक्षित है। सबसे पहले यह जानना चाहिए कि तरावीह के समय के बारे में विद्वानों के दो मत हैं जो प्रमाणीकरण (तसहीह) की मुहर से अंकित हैं: एक यह कि इसका समय ईशा और वित्र के बीच है, यहाँ तक कि वित्र के बाद यह मान्य नहीं है, जिस तरह कि फ़र्ज़ (अनिवार्य नमाज़) से पहले अनुमति नहीं है। 'अल-ख़ुलासा' में इसे सही ठहराया गया है और 'ग़ायतुल-बयान' में इसे यह कहकर प्राथमिकता दी गई है कि यह एक के बाद एक पीढ़ी से वर्णित परंपरा है [1] (अह. श. अल-बहर से)। दूसरा यह कि यह ईशा के बाद से भोर (फ़ज्र) तक है, और दोनों प्रमाणीकरणों में यही अधिक वरीयता वाला है। 'अल-काफ़ी' में इसे बहुमत (जमहूर) की ओर संदर्भित किया गया है, और 'हिदाया', 'खालिया' और 'मुहित' में इसे सही ठहराया गया है [2] (अह. श. अज़-ज़ैन से)। पहले मत के अनुसार, यदि किसी की कुछ तरावीह बाकी रह गई हो और इमाम वित्र के लिए खड़ा हो गया हो, तो नियम यही है कि वह शेष तरावीह में व्यस्त रहे और वित्र की जमात में शामिल न हो क्योंकि उनके अनुसार वित्र के बाद तरावीह का समय...

[दायां कॉलम - उर्दू व्याख्या] केवल यह कह देना कि 'फ़िक़्ह की किताबों का यह नियम है', कैसे स्वीकार्य हो सकता है? जबकि फ़िक़्ह की किताबों जैसे मुनियतुल-फुक़हा, ग़ुनिया, शरह नुक़ाया और रदुल-मुह्तार में हम इसके विपरीत पाते हैं। फिर अगर दोस्तों पर भारी न पड़े तो हम इसकी आलोचनात्मक समीक्षा पेश करें, और उन पर स्पष्ट कर दें कि उनके बयान की क्या हैसियत है और फ़िक़्ह से इसका कोई संबंध नहीं है। सबसे पहले यह पता होना चाहिए कि तरावीह के समय के बारे में विद्वानों में मतभेद है और इसमें दो मत हैं जो प्रमाणीकरण के मानक पर आते हैं: एक यह कि तरावीह का समय नमाज़ यानी ईशा के फ़र्ज़ और वित्र के बीच है। इस आधार पर फ़र्ज़ से पहले तरावीह जायज़ नहीं है, जिस तरह कि वित्र के बाद जायज़ नहीं। इस मत को 'खुलासा' में सही करार दिया गया है और 'ग़ायतुल-बयान' ने इसे ज़माना दर ज़माना वर्णित कहकर प्राथमिकता दी है। (समाप्त)। यह टीकाकार ने 'बहर' से उद्धृत किया है। दूसरा मत यह है कि इसका समय ईशा के बाद से भोर तक है। यही मत शुद्धता में श्रेष्ठ है और 'काफ़ी' में इसे बहुमत की ओर संदर्भित किया गया है। और 'हिदाया', 'खालिया' और 'मुहित' में इसे सही करार दिया गया है। (समाप्त)। यह

टीकाकार ने 'ज़ैन' से उद्धृत किया है। अब पहले मत के अनुसार यदि किसी की कुछ तरावीह रहती हों और इमाम वित्र शुरू कर चुका हो, तो उसके लिए यह हुक्म है कि वह इमाम के..

[पादलेख] 1. रदुल-मुह्तार, वित्र और नवाफ़िल का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/521 द्वारा मुद्रित। 2. रदुल-मुह्तार, वित्र और नवाफ़िल का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/521 द्वारा मुद्रित।

पृष्ठ 721 का 553

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

[بایاں کالم - فارسی آمیز اردو عبارت] حالانکہ در کتب فقہ ہمچو منیۃ الفقہاء وغنیہ و شرح نقایہ و ردالمختار تنصیص بخلافش می یابیم باز اگر بر خاطر احباب گراں نیاید سخن از نقد کلامش رانم وبر ہمگناں واضح ولائح گردانم کہ ایں کلام چہ قدر از پایگی فقاہت دور و مہجور افتادہ است اولاً باید دانست کہ علماء رادر وقت تراویح دو قول مندیل بطراز تصحیح است یکے آنکہ وقتش مابین عشاء و وترست تا آنکہ بعد وتر رو نبود چنانکہ بیش از فرض روا نیست صححه فی الخلاصة ورجحه فی غایة البیان بانہ الماثور المتوارث 1 اه ش عن البحر، دوم آنکہ بعد عشاء تا طلوع فجر وہمیں ست ارجح التصحیحین عزاه فی الکافی الی الجمہور وصححه فی الهدایة و الخانیة والمحیط 2 اه ش عن الزین بر مذہب اول ہر کرا چیزی از تراویح باقی ماند و امام بوتر برخاست حکم ہمیں ست کہ بہ بقیہ تراویح اشتغال نماید و بجماعت وتر در نیاید زیرا کہ نزد ایشاں پس از وتر وقت تراویح

[دایاں کالم - اردو تشریح] صرف یہ کہہ دینا کہ کتب فقہ کا یہ حکم ہے، کیسے قابل قبول ہو سکتا ہے حالانکہ کتب فقہ مثلاً منیۃ الفقہاء، غنیہ، شرح نقایہ اور رد محتار میں ہم اس کا خلاف پاتے ہیں پھر اگر دوستوں پر گراں نہ گزرے تو ہم اس کا تنقیدی جائزہ پیش کریں، اور ان پر واضح کردیں کہ ان کے بیان کی کیا حیثیت ہے اور یہ کہ فقہ سے اس کا کوئی تعلق نہیں ہے اولاً معلوم ہونا چاہئے کہ تراویح کے وقت کے بارے میں علماء میں اختلاف ہے اور اس میں دو قول ہیں جو کہ تصحیح کے معیار پر آتے ہیں: ایک یہ کہ تراویح کا وقت، نماز یعنی فرض عشاء اور وتر کے درمیان ہے اس بنا پر فرض سے قبل تراویح جائز نہیں جس طرح کہ وتر کے بعد جائز نہیں، اس قول کو خلاصہ میں صحیح قرار دیا ہے اور غایۃ البیان نے اس کو زمانہ بزمانہ منقول کہہ کر ترجیح دی ہے اھ یہ شارح نے بحر سے نقل کیا ہے، دوسرا قول یہ ہے کہ اس کا وقت بعد از عشاء

تا طلوع فجر ہے، یہی قول صحت میں راجح ہے اور کافی میں اس کو جمہور کی طرف منسوب کیا ہے اور ہدایہ، خانیہ اور محیط میں اس کو صحیح قرار دیا ہے اھ یہ شارح نے زین سے نقل کیا ہے اب پہلے قول کے مطابق اگر کسی کی کچھ تراویح رہتی ہوں اور امام وتر شروع کر چکا ہے اس کو یہ حکم ہے کہ وہ امام کے

[حواشی] 1 رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۵۲۱ 2 رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۵۲۱

Fatawa Razawiyya Volume 7

[Right Column Content] ...not perform [the missed Tarawih] along with Witr, but rather perform the remaining Tarawih first, because according to the proponents of this view, the time for Tarawih ends after the Witr prayer. Imam Tahir bin Ahmad Bukhari states in 'Khulasat al-Fatawa' that one should perform the remaining Tarawih [first] because it is not possible to perform Tarawih after Witr. According to another saying, one has a choice in both ways: whether to read the remaining Tarawih before Witr or after. However, there is certainly a difference regarding which is more virtuous; those who say it is better to perform Witr individually say that Tarawih should be performed first, and those who consider the congregation to be better, in their view, one should first perform Witr with the congregation and after that perform the remaining Tarawih. It is accepted that this is the preferred course of action, but according to one saying, Tarawih after Witr is not permissible; therefore, this humble servant says that observing this saying is more appropriate, and Allah Almighty knows best. In 'Ad-Durr al-Mukhtar' it is stated that the time for Tarawih is from after the Isha prayer until the break of dawn, [and can be performed] before or after Witr; this is the more correct opinion. Thus, if some Tarawih remains and the Imam stands for Witr, one should perform Witr with the Imam and perform the missed Tarawih after it. End quote. On this, it is said in 'Radd al-Muhtar' (his saying: 'if some of it is missed etc.'), meaning the text's statement that if some Tarawih remains, this is a deduction based on the more correct opinion, but this deduction is based on the premise that Witr [is performed in congregation] instead of at home...

[Left Column Content] ...gets lost/missed. Imam Tahir bin Ahmad Bukhari stated in 'Khulasah': [One] should engage in the missed Tarawih because it is not possible to perform it after Witr. According to the second school of thought, on both matters, one has a choice. However, a difference of opinion arose regarding what is more virtuous. For anyone who considers performing Witr individually to be better, in his view, it is more pleasing to delay the engagement with the missed Tarawih [until after Witr]. And to us, this seems preferable. This humble servant says, since the second correct position is towards the non-validity of Tarawih after Witr, it is more appropriate and suitable to observe that. And Allah Almighty knows best. It is stated in 'Ad-Durr al-Mukhtar': its time is after the Isha prayer until dawn, before Witr and after it according to the more correct opinion. So if some of it is missed and the Imam stands for Witr, perform Witr with him and then perform what was missed. End quote. It is stated in 'Radd al-Muhtar' regarding his saying "if some of it is missed

etc.": this is a deduction based on the more correct opinion, but it is based on the premise that the more virtuous way for Witr is in congregation, not at home.

[Footnotes] 1. Khulasat al-Fatawa, Chapter Three on Tarawih, published by Maktabah Habibiyyah Quetta, 1/63. 2. Ad-Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nafl, published by Matba' Mujtabai Delhi, 1/98.

फतावा रज़विया खंड 7

[दायाँ कॉलम] ...साथ वित्र न पढ़े, बल्कि शेष तरावीह को पहले पढ़े क्योंकि इस मत के अनुयायियों के अनुसार, वित्र के बाद तरावीह का समय समाप्त हो जाता है। इमाम ताहिर बिन अहमद बुखारी 'ख़ुलासा' में फरमाते हैं कि वह शेष तरावीह अदा करे क्योंकि वित्र के बाद तरावीह पढ़ना संभव नहीं है। और एक अन्य कथन के अनुसार, उसके पास दोनों का विकल्प है, चाहे वह शेष तरावीह वित्र से पहले पढ़े या बाद में। हालाँकि, श्रेष्ठता में निश्चित रूप से अंतर है; जो लोग अकेले वित्र पढ़ना बेहतर मानते हैं, वे कहते हैं कि तरावीह पहले पढ़ी जानी चाहिए, और जो जमाअत को बेहतर जानते हैं, उनके विचार में, पहले जमाअत के साथ वित्र पढ़ना चाहिए और उसके बाद शेष तरावीह पढ़नी चाहिए। यह स्वीकार किया जाता है कि यही पसंदीदा मामला है, लेकिन एक कथन में, वित्र के बाद तरावीह की अनुमति नहीं है; इसलिए यह फ़कीर कहता है कि इस कथन का पालन करना अधिक उचित है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। 'दुर्रे मुख्तार' में कहा गया है कि तरावीह का समय ईशा की नमाज़ के बाद से भोर तक है, वित्र से पहले या बाद में, यह अधिक सही कथन है। इसलिए यदि कुछ तरावीह बाकी रह जाए और इमाम वित्र के लिए खड़ा हो जाए, तो उसे इमाम के साथ वित्र पढ़ना चाहिए और उसके बाद छूटी हुई तरावीह पढ़नी चाहिए। समाप्त। इस पर, 'रद्दुल मुह्तार' में कहा गया है (उनका कथन: 'यदि उसमें से कुछ छूट जाए आदि') जिसका अर्थ है मूल पाठ का यह कहना कि यदि कुछ तरावीह बाकी रह जाए, तो यह अधिक सही कथन पर आधारित एक निष्कर्ष है, लेकिन यह निष्कर्ष इस तथ्य पर आधारित है कि वित्र घर के बजाय [जमाअत में]...

[बायाँ कॉलम] ...फौत हो जाती है। इमाम ताहिर बिन अहमद बुखारी ने 'ख़ुलासा' में फरमाया: [व्यक्ति] छूटी हुई तरावीह में मशगूल हो जाए क्योंकि वित्र के बाद उसे अदा करना मुमकिन नहीं है। दूसरे मज़हब के अनुसार व्यक्ति को दोनों बातों का इख्तियार है। लेकिन अफज़ल (श्रेष्ठ) होने में मतभेद हुआ। जो वित्र तनहा (अकेले) पढ़ने को बेहतर समझते हैं, उनके नज़दीक छूटी हुई तरावीह को [वित्र के बाद तक] टालना ज़्यादा बेहतर है। और हमारे लिए यही अधिक प्रिय है, और यह फ़कीर कहता है कि चूँकि दूसरा सही पक्ष वित्र के बाद तरावीह के सही न होने की ओर है, इसलिए उसका पालन करना ज़्यादा उचित होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। 'अद-दुर्रुल मुख्तार' में कहा गया है: इसका समय ईशा की नमाज़ के बाद से फज्र तक है, वित्र से पहले और उसके बाद भी, अधिक सही मत के अनुसार। इसलिए यदि उसमें से कुछ छूट जाए और इमाम वित्र के लिए खड़ा हो जाए, तो उसके साथ वित्र पढ़ें और फिर जो छूट गया है उसे पूरा करें। समाप्त। 'रद्दुल मुह्तार' में

उनके कथन "यदि उसमें से कुछ छूट जाए आदि" पर कहा गया है: यह अधिक सही मत पर आधारित एक निष्कर्ष है, लेकिन यह इस धारणा पर आधारित है कि वित्र के लिए जमाअत अफ़ज़ल है, न कि घर।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. ख़ुलासतुल फ़तावा, तरावीह पर तीसरा अध्याय, मकतबा हबीबिया क्वेटा द्वारा प्रकाशित, 1/63। 2. दुर्रे मुख्तार, वित्र और नफ़्ल का अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 1/98।

[دایاں کالم] ساتھ وتر نہ پڑھے بلکہ بقیہ تراویح کو پہلے پڑھے کیونکہ اس قول والوں کے ہاں وتر کے بعد تراویح کا وقت ختم ہو جاتا ہے۔ امام طاہر بن احمد بخاری خلاصہ میں فرماتے ہیں کہ وہ بقیہ تراویح ادا کرے کیونکہ وتر کے بعد اس کو تراویح پڑھنا ممکن نہیں۔ اور دوسرے قول کے مطابق اس کو دونوں طرح اختیار ہے کہ بقیہ تراویح وتر سے پہلے پڑھے یا بعد۔ لیکن افضل ہونے میں ضرور اختلاف ہے کہ جو لوگ وتر تنہا پڑھنا افضل کہتے ہیں کہ تراویح پہلے پڑھے اور جو جماعت کو بہتر جانتے ہیں ان کے نزدیک پہلے وتر جماعت کے ساتھ پڑھ کر اس کے بعد باقی ماندہ تراویح پڑھے، یہ تسلیم ہے کہ پسندیدہ امر یہی ہے لیکن ایک قول میں وتر کے بعد تراویح جائز نہیں ہے، اس لئے یہ فقیر کہتا ہے کہ اس قول کی رعایت زیادہ مناسب ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ در مختار میں کہا کہ تراویح کا وقت عشاء کی نماز کے بعد تا طلوع فجر ہے وتر سے قبل یا بعد یہ اصح قول ہے۔ پس اگر کچھ تراویح رہ جائیں اور امام وتر کے لئے کھڑا ہو جائے تو اسے چاہئے کہ وہ امام کے ساتھ وتر پڑھے اور فوت شدہ تراویح اس کے بعد پڑھے اھ اس پر رد مختار میں کہا (قولہ فلوفاتہ بعضھا الخ) یعنی متن کا قول کہ اگر کچھ تراویح رہ جائیں، یہ اصح قول پر تفریع ہے لیکن یہ تفریح اس بات پر مبنی ہے کہ وتر گھر کی بجائے

[بایاں کالم] فوت می شود۔ امام طاہر بن احمد بخاری درخلاصہ فرمود یشتغل بالترویحۃ الفائتہ لانہ لایمکنہ الاتیان بھا بعد الوتر دبر مذھب دوم بہر دو امر مخیر است اما اختلاف در افضل افتاد ہر کہ دروتر انفراد را بہتر دانستہ نزد او اشتغال بترویحہ فائتہ را پس انداختن خوشتر ومانا کہ ہمیں احب باشد و فقیر گویم چوں صحیح دوم جانب عدم صحت تراویح بعد وتر است ینبغی انسب مراعات آں باشد واللہ تعالیٰ اعلم۔ قال في الدرالمختار وقتھا بعد صلاۃ العشاء الی الفجر قبل الوتر وبعدہ في الاصح

فلوفاتہ بعضها وقام الامام الی الوتر اوتر معه ثم صلی ما فاته اه قال فی ردالمحتار قوله فلوفاته بعضها الخ تفریع علی الاصح لکنه مبنی علی ان الافضل في الوتر الجماعة لاالمنزل

[حواشی] 1خلاصة الفتاوی الفصل الثالث في التراویح مطبوعہ مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/ ۶۳ 2در مختار باب الوتر و النوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۸

Fatawa Rizvia Volume 8

(Right Column) Performing it in congregation is more virtuous, and there is a difference of opinion regarding this which will be mentioned further on. And his statement that one should pray Witr with the Imam, meaning it is recommended (mustahabb), is this. The gist of the matter is that according to one view, it is determined that he should not pray Witr with the congregation, while according to the other school of thought, the more virtuous view is not to pray Witr in congregation. According to one view, and according to the other, even if following (Iqtida) and congregation are more virtuous, yet for the congregation of Witr to be necessary (lazim) and obligatory (wajib) is not the school of thought or statement of any scholar, as the author of 'Fawaid-ul-A'mal' has written, nor is there any evidence for it in Sharia. Secondly, his statement 'how can abandoning the obligatory congregation for the sake of Sunnah be permissible?' is a strange reasoning. In this, if the word 'wajib' (obligatory) is an adjective for congregation, then it is clearly wrong and false, as we have stated that Witr congregation is not obligatory according to anyone. And if it is the possessive noun (mudaf ilaih), meaning 'the congregation of the obligatory', then this reasoning is clearly flawed because the discussion is about abandoning the congregation, not about abandoning the obligatory prayer itself. His statement 'how can it be permissible'—how can that be permissible and correct! In conclusion, the ruling on the matter is the same as what this humble servant wrote in the previous fatwa. It was better to remain silent than to debate such matters, had it not been for the purpose of clarifying the correct stance and dispelling doubts. Furthermore, there are subsidiary issues within the discussion that could be useful to put into practice, which is why I engaged in this discussion; otherwise, it was not necessary.

(Left Column) 'And there is a difference regarding it which will come, so his statement "pray Witr with him" means on the basis of virtue' 1 etc. In short, according to one school of thought, our path is that he should not join the Witr congregation, and according to the other school, some consider it more virtuous, while according to what the author of 'Fawaid' wrote, it is not the school of any scholar, nor is there any proof for it from Sharia. Secondly, his statement 'so because of Sunnah, should one abandon the obligatory congregation and perform the Sunnah, how is it permissible?' is a strange reasoning. If the word 'wajib' is an adjective for congregation, it is obviously wrong and false as we have said, for Witr congregation is not obligatory for anyone. And if it is a possessive noun, then the reasoning is

clearly flawed; the talk is about abandoning the congregation, not abandoning Witr. So his statement 'how is it permissible'—how is it permissible? In short, the ruling is what this humble servant wrote in the previous fatwa, and it was better to remain silent from such critical words if the clarification of truth and removal of doubt were not intended. Again, within the explanation, beneficial issues have come to light which can be advantageous. O dear friend, I have passed on the words as they were narrated, otherwise this humble servant has not even seen the book 'Fawaid-ul-A'mal', I do not know what its original text is and who its author is. And Allah Almighty knows best.

(Footnote) 1. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/521.

(दायाँ कॉलम) जमात (सामूहिक प्रार्थना) के साथ पढ़ना अधिक उत्तम है और इसमें मतभेद है जो आगे आएगा, और उनका यह कहना कि इमाम के साथ वित्र पढ़े यानी यह मुस्तहब (पसंदीदा) है। असल बात यह है कि एक राय में यह तय है कि वह जमात के साथ वित्र न पढ़े और दूसरे मज़हब (पंथ) के अनुसार बेहतर यह है कि वित्र जमात के साथ न पढ़े। एक राय के अनुसार, और दूसरी राय के अनुसार, भले ही इक्तिदा (अनुसरण) और जमात बेहतर है, फिर भी वित्र के लिए जमात का लाज़िम (अनिवार्य) होना और वाजिब होना किसी भी विद्वान का मज़हब या राय नहीं है जैसा कि 'फ़वाइद-उल-अमाल' के लेखक ने लिखा है, और न ही शरीयत में इस पर कोई प्रमाण है। दूसरी बात, उनका यह कहना कि 'सुन्नत के कारण वाजिब जमात को छोड़ना कैसे जायज़ हो सकता है', यह एक अजीब तर्क है। इसमें यदि 'वाजिब' शब्द जमात का विशेषण है, तो यह स्पष्ट रूप से गलत और बातिल (अमान्य) है क्योंकि वित्र की जमात किसी के यहाँ भी वाजिब नहीं है। और यदि यह मुदाफ़ इलैह (षष्ठी विभक्ति) है, यानी 'वाजिब की जमात', तो फिर यह तर्क स्पष्ट रूप से त्रुटिपूर्ण है क्योंकि बात जमात छोड़ने की हो रही है न कि वाजिब यानी वित्र को छोड़ने की। उनका यह कहना कि 'कैसे जायज़ हो सकता है'—यह कैसे जायज़ और सही हो सकता है! निष्कर्ष यह है कि मसले का हुक्म वही है जो इस फ़कीर (निवेदक) ने पिछले फतवे में लिखा है। ऐसी बातों पर बहस करने से चुप रहना बेहतर था, यदि सही दृष्टिकोण स्पष्ट करना और संदेहों को दूर करना उद्देश्य न होता। इसके अलावा, बहस के दौरान गौण मसले आए हैं जो अमल में लाने में उपयोगी हो सकते थे, यही कारण है कि मैंने यह चर्चा की; अन्यथा इसकी आवश्यकता नहीं थी।

(बायाँ कॉलम) 'और इसमें मतभेद है जो आगे आएगा, तो उनका यह कथन "उसके साथ वित्र पढ़ो" यानी श्रेष्ठता के आधार पर है' १ आदि। संक्षेप में, एक मज़हब के अनुसार हमारा रास्ता यही है कि वित्र की जमात में शामिल न हो, और दूसरे मज़हब के अनुसार कुछ के नज़दीक यही बेहतर है, और जिसके अनुसार 'फ़वाइद' के लेखक ने लिखा है, वह किसी भी विद्वान का मज़हब नहीं है और न ही शरीयत में इसके लिए कोई दलील है। दूसरी बात, उनका यह कहना कि 'अतः सुन्नत के कारण वाजिब जमात छोड़ दे और सुन्नत अदा करे, यह कब जायज़ था?' यह एक अजीब तर्क है। यदि 'वाजिब' शब्द जमात का विशेषण है, तो यह स्पष्ट रूप से गलत और बातिल है जैसा कि हमने कहा है, क्योंकि वित्र की जमात किसी के पास वाजिब नहीं है। और यदि यह मुदाफ़ इलैह है, तो तर्क स्पष्ट रूप से दोषपूर्ण है; बात जमात छोड़ने की है, वित्र छोड़ने की नहीं। तो उनका कथन 'कब जायज़

था'—कब जायज़ था? संक्षेप में, हुक्म वही है जो फ़कीर ने पिछले फतवे में लिखा है, और ऐसे आलोचनात्मक शब्दों से चुप रहना ही बेहतर था यदि सत्य का स्पष्टीकरण और संदेह का निवारण उद्देश्य न होता। पुनः बयान के दौरान लाभकारी मसले सामने आए हैं जो काम आ सकते हैं। ऐ प्रिय मित्र, जो बातें उन्होंने उद्धृत की थीं मैंने उन्हें आगे बढ़ा दिया, अन्यथा फ़कीर ने 'फ़वाइद-उल-अमाल' किताब देखी भी नहीं है, मुझे नहीं पता कि इसका मूल पाठ क्या है और इसका लेखक कौन है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

(पाद-टिप्पणी) १ रद अल-मुह्तार, वित्र और नवाफिल का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी द्वारा मुद्रित, मिस्र १/५२१।

पृष्ठ ७२१ का ५५५

(دایاں کالم) باجماعت پڑھنا افضل ہے اور اس میں اختلاف ہے جو آگے آرہا ہے اور اس کا قول کہ امام کے ساتھ وتر پڑھے یعنی مستحب یہ ہے۔ اصل کلام یہ ہے کہ ایک قول میں یہ متعین ہے کہ وہ جماعت کے ساتھ وتر نہ پڑھے اور دوسرے مذہب پر افضل یہ ہے کہ وتر باجماعت نہ پڑھے، ایک قول کے مطابق اور دوسرے قول کے مطابق اگرچہ اقتداء اور جماعت افضل ہے تاہم جماعت کا لازم ہونا اور واجب ہونا وتر کے لئے کسی عالم کا مذہب اور قول نہیں جیسا کہ فوائد الاعمال والے نے لکھا ہے اور نہ ہی شرع میں اس پر کوئی دلیل ہے۔ ثانیاً اس کا یہ کہنا کہ سنت کی وجہ سے جماعت واجب کا ترک کرنا کیسے جائز ہو سکتا ہے، یہ عجیب استدلال ہے، اس میں لفظ واجب اگر جماعت کی صفت ہے تو یہ غلط اور باطل ہے کیونکہ وتر کی جماعت کسی کے ہاں بھی واجب نہیں ہے اور لفظ واجب جماعت کا مضاف الیہ ہے یعنی واجب کی جماعت، تو پھر یہ دلیل واضح طور پر خلل والی ہے کیونکہ بات تو ہو رہی ہے جماعت کے ترک میں نہ کہ واجب یعنی وتر کے ترک میں، اس کا یہ کہنا کہ "کیسے جائز ہو سکتا ہے" کیسے جائز اور درست ہو سکتا ہے! الحاصل یہ کہ مسئلہ کا حکم وہی ہے جو اس فقیر نے پہلے فتوے میں لکھا ہے، ایسی باتوں پر بحث کرنے سے سکوت بہتر تھا، اگر درست موقف کی وضاحت اور شکوک کو دفع کرنا مقصود نہ ہوتا نیز بحث میں ضمنی مسائل ہیں جو کہ بروئے کار لانے میں مفید ہو سکتے تھے جن کی وجہ سے میں نے یہ بحث کی ہے ورنہ ضرورت نہ تھی،

(بایاں کالم) وفیہ خلاف سیأتی فقولہ اوتر معہ ای علی وجہ الافضلیۃ ۱ الخ۔ بالجملہ بریک مذہب راہ ہمیں ست کہ بجماعت وتر شرک نکند و بر مذہب دیگر نزد بعضے افضل ہمیں ست ونزد کہ صاحب فوائد نوشت مذہب ہیچ عالمی نیست نہ زنار از شرع بروے دلیلے۔ ثانیاً قول او پس بسبب سنت،

جماعت واجب را ترک نماید و سنت را ادا سازد کے روا بود طرفہ استدلالے ست اگر لفظ واجب صفت جماعت سنت بداہتہ غلط و باطل بالافتہ ایم کہ جماعت وتر نزد ہیچ کسے واجب نیست و اگر مضاف الیہ است پس دلیل واضح الاختلال، سخن در ترک جماعت ست نہ در ترک وتر پس قول او " کے روا بود" کے روا بود، الحاصل حکم ہماں ست کہ فقیر در فتواے پیشیں نوشتہ ام وازر دو قدح ہمچو کلمات سکوت اولی بود اگر ایضاح صواب و کشف ارتیاب مقصود نبو دے، باز در ضمن بیان، مسائل نافعہ کہ بروئے کار آمد نفع خوبی ست کہ حامل بریں تحریر می تواند شد مہربانا سخن برانچہ نقل فرمودہ اند رواں کردم ورنہ فقیر کتاب فوائد الاعمال ہم ندیدہ ام، ندانم کہ اصل عبارتش چیست و مولفش کیست واللہ تعالیٰ اعلم۔

(حاشیہ) ۱ ردالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۲۱

Fatawa Razawiya Volume 7

As my kind friends have transcribed the text, I have accepted it and written the answer; otherwise, this humble servant has not seen the book 'Fawaid al-A'mal,' nor is it known what the original text is or who the author of the book is. And Allah Almighty knows best.

Issue 110: Sent by Maulana Muhammad Abdullah Sahib Panjabi Hazarvi, Head Teacher, Arabic School, Bareilly, 19th Rabi' al-Akhir, 1306 AH.

[Table] Question: What do you say, may Allah Almighty have mercy on you, regarding a person who followed the Imam in Tarawih prayer while he had performed his obligatory (Fard) prayer alone at home or with another congregation? Can such a person perform the Witr prayer in congregation behind the Imam who leads the Tarawih congregation or not? And is the congregational Witr prayer dependent on Ramadan or dependent on the congregational Fard prayer? Explain and receive your reward.

Answer: [Table] One who has performed the Fard prayer alone should not join the Witr congregation. But one who has performed Fard in congregation, even if with another group, can join the congregation with that Witr leader even if he did not perform Tarawih with that Imam. This is the correct and reliable position. In 'Ghunyah,' the commentary on 'Munyah,' Allama Ibrahim Halabi stated that when Fard is not performed in congregation, it is narrated from 'Ain al-Aimmah al-Karabisi that one should not follow the Imam in Tarawih or Witr. Similarly, if one has not performed Tarawih with the Imam, he should not perform Witr with the Imam either. And Abu Yusuf al-Bani said that if one has performed some Tarawih with the Imam, he can perform Witr with him, and similarly, if he has [performed] Tarawih...

फ़तावा रज़विया खंड सात

जैसा कि मेरे मेहरबान दोस्तों ने इबारत नक़ल की है, मैंने उसे स्वीकार करते हुए जवाब लिख दिया है, वरना इस फ़क़ीर ने 'फ़वाइद-उल-आमाल' किताब नहीं देखी और न ही यह मालूम है कि असल इबारत क्या है और किताब का लेखक कौन है, अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 110: मौलवी मुहम्मद अब्दुल्ला साहब पंजाबी हज़रवी, मुख्य शिक्षक, मदरसा अरबिया, बरेली द्वारा प्रेषित, 19 रबी-उल-आख़िर 1306 हिजरी।

[तालिका] प्रश्न: अल्लाह तआला आप पर रहम फ़रमाए, आप का क्या इरशाद है ऐसे शख़्स के बारे में जिसने फ़र्ज़ अकेले घर में पढ़े हों या किसी दूसरे इमाम के साथ जमाअत में पढ़े हों? क्या वह शख़्स बा-जमाअत तरावीह वाले इमाम के पीछे वित्र बा-जमाअत पढ़ सकता है या नहीं? और क्या वित्र की जमाअत रमज़ान के अधीन है या फ़र्ज़ की जमाअत के अधीन है? बयान करें और अज्र (पुण्य) पाएँ।

जवाब: [तालिका] जिसने फ़र्ज़ अकेले पढ़े हों, वह वित्र की जमाअत में शामिल न हो। और जिसने फ़र्ज़ जमाअत से अदा किए हों, चाहे किसी दूसरे की जमाअत के साथ पढ़े हों, वह उस वित्र पढ़ाने वाले के साथ जमाअत में शामिल हो सकता है, भले ही उसने उस इमाम के साथ तरावीह न पढ़ी हो। यही सही और भरोसेमंद है। 'मुन्याह' की व्याख्या 'ग़ुन्याह' में अल्लामा इब्राहिम हलबी ने फ़रमाया कि जब फ़र्ज़ जमाअत के साथ न पढ़े हों, तो ऐन-उल-आइम्मा कराबीसी से रिवायत है कि वह तरावीह और वित्र इमाम के साथ न पढ़े। और इसी तरह अगर उसने तरावीह इमाम के साथ न पढ़ी हो, तो वह वित्र भी इमाम के साथ न पढ़े। और अबू यूसुफ़ अल-बानी ने फ़रमाया कि अगर इमाम के साथ कुछ तरावीह पढ़ ली हों, तो उसके साथ वित्र पढ़ सकता है, और इसी तरह अगर उसने तरावीह...

पृष्ठ 556/721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

مہربانوں نے جیسے عبارت نقل کی اس کے مطابق میں نے تسلیم کرتے ہوئے جواب لکھ دیا ورنہ اس فقیر نے کتاب فوائد الاعمال نہیں دیکھی اور نہ یہ معلوم کہ اصل عبارت کیا اور کتاب کا مصنف کون ہے، واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۱۰: مرسلہ مولوی محمد عبداللہ صاحب پنجابی ہزاروی مدرس اول مدرسہ عربیہ بریلی ۱۹ ربیع الآخر شریف ۱۳۰۶ھ

[Table] ما قولکم رحمکم اللہ تعالٰی فی الرجل الذی اقتدی بالامام فی التراویح وقد صلی الفرض فی بیتہ او مع غیر ذلک الامام ھل یصلی الوتر بالجماعۃ ام لا والوتر بالجماعۃ تابع لرمضان ام لجماعۃ الفرض بینوا توجروا۔ اللہ تعالٰی آپ پر رحم فرمائے، آپ کا کیا ارشاد ہے ایسے شخص کے بارے میں جس نے فرض اکیلے گھر میں پڑھے یا کسی دوسرے امام کے ساتھ جماعت میں پڑھے کیا وہ شخص باجماعت تراویح والے امام کے پیچھے وتر باجماعت پڑھ سکتا ہے یا نہیں؟ اور وتر باجماعت رمضان کے تابع ہے یا فرض کی جماعت کے تابع ہیں، بیان کرو اجر پاؤ۔ (ت)

الجواب: [Table] من صلی الفرض منفردا لا یدخل فی جماعۃ الوتر ومن صلاھا جماعۃ ولو خلف غیر ھذا الامام فلہ ان یأتم بہ فی الوتر ای وان لم یکن ادرک التراویح معہ ھو الصحیح المعتمد فی الغنیۃ شرح المنیۃ للعلامۃ ابراھیم الحلبی، اذا لم یصلی الفرض مع الامام فعن عین الائمۃ الکرابیسی انہ لایتبعہ فی التراویح ولا الوتر وکذا اذا لم یتعابعہ فی التراویح لایتابعہ فی الوتر وقال ابو یوسف البانی اذا صلی مع الامام شیئاً من التراویح یصلی معہ الوتر و کذا اذا جس نے فرض اکیلے پڑھے ہوں وہ وتر کی جماعت میں شریک نہ ہو اور جس نے فرض جماعت سے ادا کئے ہوں اگرچہ کسی

دوسرے کی جماعت کے ساتھ پڑھے ہوں وہ اس وتر پڑھانے والے کے ساتھ جماعت میں شریک ہو سکتا ہے اگرچہ اس نے اس امام کے ساتھ تراویح نہ پڑھی ہوں، یہی صحیح اور قابل اعتماد ہے، منیہ کی شرح غنیہ میں علامہ ابراہیم حلبی نے فرمایا کہ جب فرض جماعت کے ساتھ نہ پڑھے تو عین الائمہ کرابیسی سے روایت ہے کہ وہ تراویح اور وتر امام کے ساتھ نہ پڑھے اور یوں اگر اس نے تراویح امام کے ساتھ نہ پڑھی ہو وہ بھی وہ وتر امام کے ساتھ نہ پڑھے، اور ابویوسف البانی نے فرمایا کہ اگر امام کے ساتھ کچھ تراویح پڑھ لی ہوں تو اس کے ساتھ وتر پڑھ سکتا ہے اور یوں ہی اگر اس نے تراویح

Fatawa Razawiyya Volume Seven

[Arabic Text Box - Left]: If a person did not catch any part of it (the Tarawih) with him (the Imam), and similarly if he prayed Tarawih with someone else, he may pray Witr with him (the main Imam). This is the correct view mentioned by Abu al-Layth. Similarly, Zahir al-Din al-Marghinani said: If he prayed 'Isha alone, he may pray Tarawih with the Imam. This is the correct view. Even if he entered (the mosque) after the Imam had finished the obligatory (Fard) prayer and started Tarawih, he should first pray the Fard alone and then follow him in Tarawih. It is stated in Al-Qunya: If they (a group) abandoned the congregation for the Fard, they should not pray Tarawih in congregation because it follows the (Fard) congregation. End. And it is stated in Radd al-Muhtar, regarding the statement "if he did not pray them (i.e., Tarawih) with the Imam, he may pray Witr with him." In Al-Tatarkhaniyya, quoted from Al-Tatimmah, it is mentioned that Ali bin Ahmad was asked about a person who prayed Fard and Tarawih alone, or Tarawih alone: Can he pray Witr with the Imam? He answered: No. Then I saw Al-Quhistani mentioning the correction of what the author stated, (meaning: whoever allowed Witr in congregation for one who prayed Tarawih individually, provided Fard was in congregation). Al-Shami said...

[Urdu Text Box - Right]: If a person has not prayed any part of it with the congregation, he can participate; and if he has prayed Tarawih similarly with another Imam, he can participate in the Witr congregation. This is the correct view; Abu al-Layth has mentioned it and Zahir al-Din al-Marghinani has also said the same that if he prayed Fard alone, he can pray Tarawih with the Imam. This is the correct view, so much so that if he came to the mosque after the Imam finished the Fard and started Tarawih, he should first pray the Fard alone and then join the Tarawih congregation. And it is in Qunya that if some people abandoned the congregation for Fard, they should not pray Tarawih in congregation because Tarawih is subordinate to the Fard congregation. End. And in Radd al-Muhtar, regarding his statement, if he did not pray Tarawih with the Imam, he is permitted to pray Witr with the Imam. In Tatarkhaniyya, it is quoted from Tatimmah that Ali bin Ahmad was asked whether a person who prayed Fard and Tarawih alone, or just Tarawih alone, can pray Witr with the Imam? So he replied that he cannot. Then I found Quhistani mentioning the correction by the author, meaning one who prayed Tarawih alone but prayed Fard in congregation, then he is permitted to pray Witr with the congregation. Allama Shami said that...

1. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Tarawih, published by Suhail Academy Lahore, p. 410

फ़तावा रज़विया भाग सात

[अरबी पाठ बॉक्स - बायाँ]: यदि किसी व्यक्ति ने इमाम के साथ तरावीह का कोई हिस्सा नहीं पकड़ा, और इसी तरह अगर उसने तरावीह किसी और के साथ पढ़ी हो, तो वह इमाम के साथ वित्र पढ़ सकता है। यही सही मत है जिसका उल्लेख अबू अल-लैथ ने किया है। इसी तरह ज़हीर अल-दीन अल-मर्गीनानी ने कहा: यदि उसने ईशा की नमाज़ अकेले पढ़ी है, तो वह इमाम के साथ तरावीह पढ़ सकता है। यही सही है। यहाँ तक कि अगर वह इमाम के फ़र्ज़ (अनिवार्य) नमाज़ पूरी करने और तरावीह शुरू करने के बाद मस्जिद में आया, तो उसे पहले अकेले फ़र्ज़ पढ़ना चाहिए और फिर तरावीह में उनके साथ शामिल होना चाहिए। 'अल-कुन्या' में है: यदि उन्होंने (एक समूह ने) फ़र्ज़ की जमात छोड़ दी, तो उन्हें जमात के साथ तरावीह नहीं पढ़नी चाहिए क्योंकि यह फ़र्ज़ जमात के अधीन है। और रद अल-मुह्तार में उनके इस कथन पर कि "अगर उसने तरावीह इमाम के साथ नहीं पढ़ी, तो उसे उनके साथ वित्र पढ़ने की अनुमति है।" 'ततारखनिया' में 'ततिम्मा' से उद्धृत है कि अली बिन अहमद से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने फ़र्ज़ और तरावीह अकेले पढ़ी हो, या केवल तरावीह अकेले पढ़ी हो: क्या वह इमाम के साथ वित्र पढ़ सकता है? उन्होंने जवाब दिया: नहीं। फिर मैंने कुहिस्तानी को लेखक द्वारा बताए गए सुधार का उल्लेख करते हुए पाया, (अर्थात: जिसने तरावीह अकेले पढ़ी हो लेकिन फ़र्ज़ जमात के साथ पढ़ा हो, उसे जमात के साथ वित्र पढ़ने की अनुमति है)। अल्लामा शामी ने फ़रमाया...

[उर्दू पाठ बॉक्स - दायाँ]: जमात से कुछ भी न पढ़ी हो तो वह शरीक हो सकता है; और अगर उसने ऐसे ही तरावीह किसी दूसरे इमाम के साथ पढ़ी हो तो वह वित्र की जमात में शरीक हो सकता है। यही सही है; इसे अबू अल-लैथ ने ज़िक्र किया है और ज़हीर अल-दीन अल-मर्गीनानी ने भी यही कहा है कि अगर उसने फ़र्ज़ अकेले पढ़े हों तो तरावीह इमाम के साथ पढ़ सकता है। यही सही है, यहाँ तक कि अगर वह इमाम के फ़र्ज़ पढ़ा लेने के बाद और तरावीह शुरू होने के बाद मस्जिद में आया तो उसे चाहिए कि पहले अकेले फ़र्ज़ पढ़कर बाद में तरावीह की जमात में शरीक हो। और कुन्या में है कि अगर कुछ लोगों ने फ़र्ज़ की जमात छोड़ दी तो उन्हें तरावीह बा-जमात नहीं पढ़नी चाहिए क्योंकि तरावीह फ़र्ज़ जमात के ताबे (अधीन) है। और रद अल-मुह्तार में उनके इस क़ौल पर कि अगर उसने तरावीह इमाम के साथ न पढ़ी हो तो उसको वित्र इमाम के साथ पढ़ने की इजाज़त है। ततारखनिया में ततिम्मा से नक़ल है कि अली बिन अहमद से सवाल किया गया कि वह शख़्स जिसने फ़र्ज़ और तरावीह अकेले पढ़े हों या सिर्फ़ तरावीह अकेले पढ़ी हो, क्या वह वित्र इमाम के साथ पढ़

सकता है? तो उन्होंने जवाब में कहा कि नहीं पढ़ सकता। फिर मैंने कुहिस्तानी को मुसन्निफ़ (लेखक) की तसहीह (सुधार) ज़िक्र करते हुए पाया, यानी जिसने तरावीह अकेले और फ़र्ज़ जमात से पढ़े हों तो उसको वित्र जमात से पढ़ने की इजाज़त है। अल्लामा शामी ने फ़रमाया कि...

---

1. गुनियात अल-मुस्तमली शरह मुनियत अल-मुसल्ली, तरावीह का अध्याय, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 410

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

[عربی عبارت - بائیں کالم]: لم یدرك معه شیئا منها وکذا اذا صلی التراویح مع غیره له ان یصلی الوتر معه وهو الصحیح ذکره ابو اللیث وکذا قال ظهیر الدین المرغینانی لو صلی العشاء وحده فله ان یصلی التراویح مع الامام وهو الصحیح حتی لو دخل بعد ما صلی الامام الفرض وشرع فی التراویح فانه یصلی الفرض اولا وحده ثم یتابعه فی التراویح وفی القنیة لو ترکوا الجماعة فی الفرض لیس لهم ان یصلوا التراویح جماعة لأنها تبع للجماعة اه وقال فی رد المحتار عند قوله لولم یصلها (ای التراویح) بالامام له ان یصلی الوتر معه، فی التتارخانیة عن التتمة انه سئل علی بن احمد عمن صلی الفرض والتراویح وحده او التراویح فقط هل یصلی الوتر مع الامام فقال لاه ثم رأیت القهستانی ذکر تصحیح ما ذکره المصنف (ای من جوز الوتر جماعة لمن صلی التراویح منفردا ای والفرض جماعة قال الشامی

[اردو ترجمہ - دائیں کالم]: جماعت سے کچھ بھی نہ پڑھی ہوں تو وہ شریک ہو سکتا ہے ، اور اگر اس نے ایسے ہی تراویح کسی دوسرے امام کے ساتھ پڑھی ہوں تو وہ وتر کی جماعت میں شریک ہو سکتا ہے، یہی صحیح ہے ا س کو ابولیت نے ذکر کیا ہے اور ظہیر الدین مرغینانی نے بھی یہی کہا ہے کہ اگر اس نے فرض اکیلے پڑھے ہوں تو تراویح امام کے ساتھ پڑھ سکتا ہے یہی صحیح ہے حتیٰ کہ اگر وہ امام کے فرض پڑھا لینے کے بعد اور تراویح میں شروع ہونے کے بعد مسجد میں آیا تو اس کو چاہئے کہ پہلے اکیلے فرض پڑھ کر بعد میں تراویح کی جماعت میں شریک ہو۔ اور قنیہ میں ہے اگر کچھ لوگوں نے فرض کی جماعت ترک کر دی تو ان کو تراویح با جماعت نہیں پڑھنی چاہئے کیونکہ تراویح فرض با جماعت کے تابع ہیں اھ اور رد المحتار میں اس کے قول پر ، اگر اس نے تراویح امام کے ساتھ نہ پڑھی ہوں تو اس کو وتر امام کے ساتھ پڑھنے کی اجازت ہے۔" تتار خانیہ میں تتمہ سے نقل ہے کہ علی بن احمد سے سوال کیا گیا کہ وہ شخص جس

نے فرض اور تراویح اکیلے پڑھے ہوں یا صرف تراویح اکیلے پڑھی ہوں کیا وہ وتر امام کے ساتھ پڑھ سکتا ہے؟ تو انہوں نے جواب میں کہا کہ نہیں پڑھ سکتا۔ پھر میں نے قہستانی کو مصنف کی تصحیح ذکر کرتے ہوئے پایا ، یعنی جس نے تراویح اکیلے اور فرض جماعت سے پڑھے ہوں تو اس کو وتر جماعت سے پڑھنے کی اجازت ہے۔ علامہ شامی نے فرمایا کہ

1۔ غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی باب التراویح مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۴۱۰

Then he (i.e., Al-Quhistani) said: "However, if he did not pray the obligatory prayer with him, he should not follow him in the Witr." - I say: Al-Quhistani attributed this to Al-Munyah, which is Munyat al-Fuqaha, not Munyat al-Musalli as thought by some contemporary Muftis who claimed a discrepancy in the transmission. Al-Shami said: The author's statement "even if he did not pray them" (i.e., the Tarawih with the Imam, having prayed the obligatory prayer with him), but it is appropriate that Al-Quhistani's use of "with him" is to exclude praying them alone. I say: This would be like the previous statement of Al-Ghunyah, "if he did not catch anything of it with him," meaning praying alone, not including catching it with someone else. The evidence is his subsequent statement "likewise, if he prayed Tarawih with someone else." Al-Shami said: But if they (the obligatory prayer) were prayed in congregation with someone else, then he prayed Witr with him, there is no dislike. Ponder this. (End). I say: It is known that the pronoun in "does not follow him" refers to the Imam generally, not specifically.

1. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, Mustafa al-Babi Press, Egypt 1/524.
2. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, Mustafa al-Babi Press, Egypt 1/524.
3. Radd al-Muhtar, Chapter of Witr and Nawafil, Mustafa al-Babi Press, Egypt 1/524.

फिर उसने (यानी अल-क़ुहस्तानी) कहा: "लेकिन अगर उसने उसके साथ फ़र्ज़ नमाज़ नहीं पढ़ी है, तो वह वित्र में उसके पीछे न चले।" - मैं कहता हूँ: अल-क़ुहस्तानी ने इसे 'मुन्याह' की ओर मनसूब किया है, और याद रहे कि इससे मुराद 'मुनयतुल फ़ुक़हा' है, 'मुनयतुल मुसल्ली' नहीं जैसा कि हमारे ज़माने के कुछ फ़तवा लेखकों को यहाँ ग़लतफ़हमी हुई है और उन्होंने नक़ल के असल के मुताबिक़ न होने की शिकायत की है। अल्लामा शामी ने फ़रमाया कि मुसन्निफ़ (लेखक) का यह कहना कि 'चाहे उसने तरावीह इमाम के साथ न पढ़ी हों', यानी उसने फ़र्ज़ इमाम के साथ पढ़े हों, लेकिन मुनासिब यह है कि क़ुहस्तानी का 'मअहु' (उसके साथ) कहना तरावीह अकेले पढ़ने की सूरत को अलग करना है। मैं कहता हूँ कि यह 'ग़ुनिया' के पिछले बयान 'जब इमाम के साथ कुछ तरावीह न पढ़े' के अंदाज़ पर है कि इससे मुराद अकेले पढ़ना है, न कि वह अर्थ जिसमें किसी दूसरे इमाम के साथ पढ़ना शामिल हो। इसकी दलील यह है कि उन्होंने दूसरे इमाम के साथ पढ़ने को अलग से उल्लेख किया है। और अल्लामा शामी ने फ़रमाया: और अगर उसने फ़र्ज़ किसी और इमाम के साथ जमात में पढ़े हों और फिर वित्र इस इमाम के पीछे पढ़ ले तो कोई कराहत (नापसंदगी) नहीं, इस पर गौर करें। इति (समाप्त)। मैं कहता हूँ कि यह बात साफ़ है कि 'ला यतबहु' में ज़मीर (सर्वनाम) का संदर्भ सामान्य रूप से इमाम है न कि कोई विशेष इमाम।

1. रद-उल-मुहतार, बाब-उल-वित्र वल-नवाफ़िल, मतबा मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र 1/524
2. रद-उल-मुहतार, बाब-उल-वित्र वल-नवाफ़िल, मतबा मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र 1/524
3. रद-उल-मुहतार, बाब-उल-वित्र वल-नवाफ़िल, मतबा मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र 1/524

ثم قال (یعنی القهستانی) لکنه اذا لم یصلی الفرض معه لا یتبعه في الوتر اهـ - قلت وعزاه القهستانی للمنیة وهی منیة الفقهاء للامنیة المصلی کما ظنه بعج المتصدین للفتوی في عصرنا فنسبه الی عدم مطابقة النقل للمنقول عنه قال الشامي فقوله (یعنی المصنف) ولولم یصلها ای وقد صلی الفرض معه لکن ینبغی ان یکون قول القهستانی معه احتراز عن صلوتها منفرداً قلت فیکون علی وزان قول الغنیة المار، اذا لم یدرك معه شیئا منها، فانما اراد به الانفراد لا ما یشمل الادراك مع غیره، بدلیل قوله عطفاً علیه"وکذا اذا صلی التراویح مع غیره" قال الشامی اما لوصلاها (یعنی الفریضة) جماعة مع غیره ثم صلی الوتر معه لاکراهة تأمل انتهی۔ اقول: معلوم ان الضمیر في قوله لا یتبعه للامام مطلقاً لا لخصوص

قہستانی نے پھر فرمایا: لیکن اگر فرض اس نے جماعت سے نہ پڑھے ہوں تو وتر بھی باجماعت نہ پڑھے اھ میں کہتا ہوں کہ اس بات کو قہستانی نے منیہ کی طرف منسوب کیا ہے یاد رہے کہ یہ منیتہ الفقہاء مراد ہے منیۃ المصلی نہیں جیسا کہ بعض معاصر فتویٰ نویسوں کو یہاں غلط فہمی ہوئی ہے اور انہوں نے نقل کو اصل کے مطابق نہ ہونے کی شکایت کی ہے علامہ شامی نے فرمایا کہ مصنف کا قول کہ اگر اس نے تراویح امام کے ساتھ نہ پڑھی ہوں یعنی فرض امام کے ساتھ پڑھے ہوں، لیکن مناسب یہ ہے کہ قہستانی کا "معہ" کہنا، یہ تراویح اکیلے پڑھنے کی صورت کو جدا کرنا ہے۔ میں کہتا ہوں یہ غنیہ کے گزشتہ قول "جب امام کے ساتھ کچھ تراویح نہ پڑھے" کے انداز پر ہے کہ اس سے مراد اکیلے پڑھنا ہے نہ کہ وہ معنی جس میں کسی دوسرے امام کے ساتھ پڑھنا شامل ہو۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ انہوں نے دوسرے امام کے ساتھ پڑھنے کو علیحدہ عطف کے ذکر کیا ہے۔ اور علامہ شامی نے فرمایا: اور اگر اس نے فرض کسی اور امام کے ساتھ

جماعت میں پڑھا ہوا اور پھر وتر اس امام کے پیچھے پڑھ لے تو کوئی کراہت نہیں، غور کر، انتہی۔ میں کہتا ہوں یہ بات واضح ہے کہ "لایتبعہ" میں ضمیر کا مرجع خاص امام نہیں

1. رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبع مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۵۲۴
2. رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبع مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۵۲۴
3. رد المحتار باب الوتر والنوافل مطبع مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۵۲۴

Fatawa Rizvia, Volume Seven

[Arabic Column]: This Imam, for whoever performed the obligatory (Fard) prayer individually, it is not for him to join the Witr congregation, neither with this Imam nor with anyone else. Likewise, in his words 'with him', and in brief, the outcome is two things: one is that the one who is solitary in the Fard is solitary in the Witr. Or what occurred in 'Manhiyat al-Durr al-Farid fi Masa'il al-Siyam wal-Qiyam wal-'Eid' by the learned Mufti Muhammad Inayat Ahmad, may the mercy of the One be upon him: if one does not pray the Fard in congregation, he may join the Witr congregation. He attributed this to the Hashiya of al-Tahtawi, but this is an error. I have referred back to the work cited and did not find a text (nass) for what he thought. Yes, one might catch the scent of that from some of his words where he said regarding the statement in al-Durr al-Mukhtar, 'if all of them left it' (meaning the Tarawih congregation), 'do they pray Witr in congregation? Then let him refer to the implication of the reasoning in the previous issue' (i.e., if they left the congregation in the Fard, they would not pray Tarawih in congregation), by their saying, 'because it is a follower (tabi').' Witr is prayed in congregation in this instance because it is not a follower.

[Urdu Column]: Rather, it could be anyone, because whoever has prayed the Fard alone cannot pray Witr in congregation with any Imam, whether it be this Imam or someone else. And similarly, in his statement 'with him', the reference of the pronoun is general. The summary of the discussion is that two things were achieved here: one is that whoever prayed the Fard alone should also pray Witr alone. In the 'Manhiya' of 'al-Durr al-Farid fi Masa'il al-Siyam wal-Qiyam wal-'Eid', which is the book of the learned Mufti Muhammad Inayat Ahmad (mercy be upon him), what is mentioned—that if someone did not pray the Fard in congregation, they can participate in the Witr congregation, and they have attributed this point to 'Hashiya Tahtawi'—then this is an oversight. Although I have seen 'Hashiya Tahtawi', I did not find this point explicitly mentioned in it. Yes, an aroma of this point comes from a text of Allama Tahtawi, where he wrote on this statement of 'al-Durr al-Mukhtar': 'If all have abandoned the Tarawih congregation, then can they perform Witr in congregation? In this regard, one should refer back', that there is an indication to refer to the reasoning (ta'lil) of the previous issue, meaning that previous issue is that 'if they have abandoned the Fard with congregation, they should not perform Tarawih with congregation'. The reasoning for this issue is what they have stated thus: because Tarawih is a follower...

[Footnote]: 1. al-Durr al-Mukhtar, Chapter of Witr and Nawafil, printed at Matba' Mujtabai Delhi, 1/99.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

[अरबी कॉलम]: यह इमाम, क्योंकि जिस किसी ने अनिवार्य (फ़र्ज़) नमाज़ अकेले पढ़ी है, उसके लिए इस इमाम या किसी अन्य के साथ वित्र की जमाअत में शामिल होना जायज़ नहीं है। इसी तरह, उनके शब्दों 'उनके साथ' में, संक्षेप में, परिणाम दो चीजें हैं: एक यह कि जो फ़र्ज़ में अकेला है वह वित्र में भी अकेला है। या जो विद्वान मुफ़्ती मुहम्मद इनायत अहमद (उन पर एक की दया हो) की किताब 'मन्हिया अद-दुर अल-फ़रीद फ़ी मसाइल अल-सियाम वल-क़ियाम वल-ईद' में आया है, कि यदि उसने जमाअत के साथ फ़र्ज़ नहीं पढ़ा, तो वह वित्र की जमाअत में शामिल हो सकता है, और उन्होंने इसे अल-तह्तावी के हाशिया की ओर संदर्भित किया है, लेकिन यह एक चूक है। मैंने संदर्भित कार्य को देखा और जो उन्होंने सोचा उसके लिए कोई स्पष्ट पाठ नहीं मिला। हाँ, उनके कुछ शब्दों से इसकी सुगंध महसूस की जा सकती है जहाँ उन्होंने अल-दुर अल-मुख्तार के कथन 'यदि उन सभी ने इसे छोड़ दिया' (यानी तरावीह की जमाअत) के संबंध में कहा, 'क्या वे जमाअत के साथ वित्र पढ़ेंगे? तो पिछले मुद्दे में तर्क के निहितार्थ को देखना चाहिए' (यानी यदि उन्होंने फ़र्ज़ में जमाअत छोड़ दी, तो वे जमाअत में तरावीह नहीं पढ़ेंगे) उनके इस कहने से कि क्योंकि यह एक अनुयायी (ताबी) है, कि इस मामले में जमाअत में वित्र पढ़ा जाता है क्योंकि यह अनुयायी नहीं है।

[उर्दू कॉलम]: बल्कि कोई भी हो सकता है, क्योंकि जिसने फ़र्ज़ अकेले पढ़े हों वह किसी इमाम के साथ वित्र बा-जमाअत नहीं पढ़ सकता, चाहे वह यह इमाम हो या कोई और हो, और इसी तरह उनके शब्द 'मआहू' (उसके साथ) में भी ज़मीर का मरजा (संदर्भ) आम है। हासिल-ए-कलाम यह है कि यहाँ दो चीजें प्राप्त हुईं, एक यह कि जिसने फ़र्ज़ अकेले पढ़े वह वित्र भी अकेले पढ़े। 'दुर्रुल फ़रीद फ़ी मसाइल-उस-सियाम वल-क़ियाम वल-ईद' जो कि फ़ाज़िल मुफ़्ती मुहम्मद इनायत अहमद अलैहिर्रहमा की किताब है, के मन्हिया में जो वर्णित है कि अगर किसी ने फ़र्ज़ जमाअत से न पढ़े हों तो वित्र की जमाअत में शरीक हो सकता है, और इस बात को उन्होंने हाशिया तह्तावी की तरफ़ मंसूब किया है, तो यह सहव (चूक) है। हालाँकि मैंने हाशिया तह्तावी को देखा है, मैंने इसमें यह बात सराहतन (स्पष्ट रूप से) वर्णित नहीं पाई, हाँ अल्लामा तह्तावी की एक इबारत से इस बात की बू आती है, जहाँ उन्होंने दुर-ए-मुख्तार के इस क़ौल 'अगर सब ने जमाअत तरावीह को तर्क कर दिया हो तो क्या वो वित्र जमाअत से अदा कर सकते हैं, इस बारे में रुजू करना चाहिए' पर लिखा है कि साबिक़ा मसला की तालील (तर्क) की तरफ़ रुजू करने का इशारा है यानी वो साबिक़ा मसला यह है

कि 'अगर फ़र्ज़ बा-जमाअत को उन्होंने तर्क किया हो तो तरावीह जमाअत से अदा न करें' इस मसले की तालील यह है, जिसको उन्होंने यूँ बयान किया है, क्योंकि तरावीह ताबे (अनुगामी)...

[पाद-टिप्पणी]: 1. दुर-ए-मुख्तार, बाबुल वित्र वल नवाफ़िल, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/99।

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

[عربی کالم]: هذا الامام فأن من صلی الفریضة منفرداً لیس له ان یدخل فی جماعة الوتر لامع هذا الامام ولا مع غیره فکذلك فی قوله معه وبالجملة فالمتحصل شیئان احدهما ان المنفرد فی الفرض ینفرد فی الوتر اوما وقع فی "منهیة الدر الفرید فی مسائل الصیام والقیام للعید" للفاضل المفتی محمد عنایت احمد علیه رحمة الاحد، ان لم یصلی الفرض بجماعة فله ان یدخل فی جماعة الوتر وعزاه لحاشیة الطحطاوی فسهو - وانا قد راجعت المعزی الیه فلم اجد له نصاً بما ظن، نعم قد تشم من بعض کلماته رائحة ذلك حیث قال عند قول الدرالمختار لو ترکها الکل (یعنی جماعة التراویح) هل یصلون الوتر بجماعة فلیراجع قضیة التعلیل فی المسئلة السابقة (ای لو ترکوا الجماعة فی الفرض لم یصلوا التراویح بجماعة) بقولهم لانها تبع ان یصلی الوتر جماعة فی هذه الصورة لانه لیس بتبع۔

[اردو کالم]: بلکہ کوئی بھی ہو سکتا ہے ، کیونکہ جس نے فرض اکیلے پڑھے ہوں وہ کسی امام کے ساتھ وتر با جماعت نہیں پڑھ سکتا خواہ یہ امام ہو یا کوئی اور ہو ، اور اسی طرح اس کے قول "معه" میں بھی ضمیر کا مرجع عام ہے۔ حاصل کلام یہ ہے کہ یہاں دو چیزیں حاصل ہوئیں ، ایک یہ کہ جس نے فرض اکیلے پڑھے وہ وتر بھی اکیلے پڑھے۔ درالفرید فی مسائل الصیام والقیام والعید جو کہ فاضل مفتی محمد عنایت احمد علیہ الرحمہ کی کتاب ہے ، کے منہیہ میں جو مذکور ہے کہ اگر کسی نے فرض جماعت سے نہ پڑھے ہوں تو وتر کی جماعت میں شریک ہو سکتا ہے ، اور اس بات کو انہوں نے حاشیہ طحطاوی کی طرف منسوب کیا ہے ، تو یہ سہو ہے۔ حالانکہ میں نے حاشیہ طحطاوی کو دیکھا ہے میں نے اس میں یہ بات صراحۃً مذکور نہ پائی ، ہاں علامہ طحطاوی کی ایک عبارت سے اس بات کی بو آتی ہے ، جہاں انہوں نے در مختار کے اس قول "اگر سب نے جماعت تراویح کو ترک کر دیا ہو تو کیا وہ وتر جماعت سے ادا کر سکتے ہیں، اس

بارے میں رجوع کرنا چاہئے" پر لکھا ہے کہ سابقہ مسئلہ کی تعلیل کی طرف رجوع کرنے کا اشارہ ہے یعنی وہ سابقہ مسئلہ یہ ہے کہ "اگر فرض با جماعت کو انہوں نے ترک کیا ہو تو تراویح جماعت سے ادا نہ کریں" اس مسئلہ کی تعلیل یہ ہے ، جس کو انہوں نے یوں بیان کیا ہے ، کیونکہ تراویح تابع

[حاشیہ]: 1 در مختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

Fatawa Razawiya, Volume 7

[Main Text Body]

(Arabic Column) ...for Tarawih nor for Isha according to Imam [Abu Hanifa] may Allah Almighty have mercy on him. End of quote (1) Halabi end of quote. Thus, his statement "nor for Isha" may create an illusion that praying Witr in congregation is permissible even if he did not pray all the obligatory prayers (Fard) with it, but as you know, it is contrary to the explicit texts. What is in Radd al-Muhtar from Sharh al-Niqayah from al-Munyah is that if it is not interpreted according to what has preceded, it would be more effective in rebutting this illusion. As for what was mentioned that it [Witr] is not subordinate [to Isha] according to the Imam, then yes, it is. And the best answer to it is what the Master, the Researcher Ibn Abidin, stated: that its originality in itself does not contradict its congregation being subordinate. I say: Do you not see that Zuhr and Asr are among the greatest independent obligatory prayers, yet combining them is among the subordinates of standing at Arafat, even in a supererogatory Hajj? So understand. Al-Shami said: They differed concerning the superiority of its prayer in congregation after Tarawih (2) AH.

(Urdu Column) ...is that he should pray Witr with the congregation in this situation because Witr is subordinate to Tarawih and not to Isha according to Imam Sahib [Abu Hanifa], may Allah Almighty have mercy on him. End of quote (1) Halabi end of quote. In this, his statement that Witr is not subordinate to Isha creates a doubt that it is permissible to pray Witr in congregation without praying his or everyone's Fard in congregation, but this point is against the explicit text of the scholars. What is mentioned in Radd al-Muhtar from Sharh-e-Niqaya, which quoted from Munya, if it is not taken with the previous meaning, it is the best rebuttal to this doubt. And the statement that Witr is not subordinate to Isha according to Imam Sahib, yes, it is correct. And the best answer to it is what Master Researcher Ibn Abidin has stated: that Witr in itself is an original [prayer] and its congregation being subordinate to Isha is not contrary to its being an original in itself. I say: Did you not see that the Fard of Zuhr and Asr are great, original, and independent, but despite this, both these Fard prayers are combined by making them subordinate to the stay at Arafat, even if it is a voluntary Hajj. Think. Allama Shami said on this phrase of the text that "there is a difference of opinion regarding the excellence of praying Witr in congregation after Tarawih":

[Footnotes] 1 Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed in Beirut, 1/297. 2 Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 2/48.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[मुख्य पाठ]

(अरबी कॉलम) ...तरावीह के लिए और न ही ईशा के लिए इमाम [अबू हनीफा] रहमतुल्लाही अलैहि के नज़दीक। समाप्त (1) हलबी समाप्त। तो उनका यह कहना कि "और न ईशा के लिए" यह भ्रम पैदा कर सकता है कि वित्र को जमाअत (समूह) के साथ पढ़ना जायज़ है चाहे उसने उसके साथ तमाम फर्ज़ न पढ़े हों, लेकिन जैसा कि आप जानते हैं, यह स्पष्ट ग्रंथों के खिलाफ है। रद अल-मुहतार में शरह अल-निकाया से अल-मुन्या के हवाले से जो है, अगर उसे पिछली बात पर न समझा जाए, तो वह इस भ्रम के खंडन में अधिक प्रभावी होगा। और रहा वह जो ज़िक्र किया गया कि इमाम के नज़दीक यह [वित्र] ईशा के अधीन नहीं है, तो हाँ। और इसका सबसे अच्छा जवाब वह है जो मौला मुहक़्क़िक़ इब्न आबिदीन ने बयान फ़रमाया कि इसका अपने आप में मौलिक होना इसके जमाअत के अधीन होने के विरोधाभासी नहीं है। मैं कहता हूँ: क्या आप नहीं देखते कि ज़ुहर और अस्र महान स्वतंत्र फर्ज़ नमाज़ों में से हैं, फिर भी उन्हें मिलाना अराफ़ात में ठहरने के अधीन है, चाहे वह नफली हज ही क्यों न हो? तो समझें। अल-शामी ने कहा: उन्होंने तरावीह के बाद जमाअत के साथ इसकी नमाज़ पढ़ने की श्रेष्ठता के बारे में मतभेद किया है (2) हिजरी।

(उर्दू कॉलम) ...हैं, वह वित्र को इस सूरत में जमाअत के साथ पढ़े क्योंकि वित्र तरावीह के ताबे (अधीन) हैं और न ही ईशा के ताबे हैं इमाम साहब रहमतुल्लाही तआला के नज़दीक, अन्ती (समाप्त) हलबी अन्ती। इसमें उनका यह कौल (कथन) कि वित्र ईशा के ताबे नहीं है, वहम (भ्रम) पैदा करता है कि उसके या सबके फर्ज़ बा-जमाअत पढ़े बिना वित्र को बा-जमाअत पढ़ना जायज़ है लेकिन यह बात उलमा की नस (स्पष्ट पाठ) के खिलाफ है। रद अल-मुहतार में शरह नकाया से और उसने मुन्या से नक़्ल करते हुए जो ज़िक्र किया है, अगर उसको गुज़श्ता मफहूम (पिछले अर्थ) पर महमूल (लागू) न किया जाए तो वह इस वहम का बेहतरीन रद्द (खंडन) है और यह बयान कि वित्र इमाम साहब के नज़दीक ईशा के ताबे नहीं हैं, हाँ यह दुरुस्त है। और इसका बेहतरीन जवाब वह है जिसे आक़ा मुहक़्क़िक़ इब्न आबिदीन ने बयान फ़रमाया है कि वित्र फ़ी ज़ातिही (अपने आप में) असल हैं और उनकी जमाअत का ईशा के ताबे होना फ़ी ज़ातिही असल होने के मुनाफ़ी (विरोधी) नहीं है। मैं कहता हूँ क्या आपने नहीं देखा कि ज़ुहर और अस्र के फर्ज़ अज़ीम असल और मुस्तकिल (स्वतंत्र) हैं लेकिन इसके बावजूद इन दोनों फर्ज़ों को मक़ाम-ए-अराफ़ात के ताबे क़रार देकर जमा (इकट्ठा) पढ़ा जाता है ख़्वाह नफली हज ही क्यों न हो। ग़ौर कर। अल्लामा शामी ने मतन (मूल पाठ) की इस इबारत पर

कि "वित्र को तरावीह के बाद बा-जमाअत पढ़ने की अफ़ज़लियत में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) है" पर फ़रमाया:

[पाद-टिप्पणियाँ] 1 हाशिया अत-तहतावी अल-दुर्र अल-मुख़्तार, बाब अल-वित्र व अन-नवाफ़िल, मुद्रित बेरूत 1/297। 2 रद अल-मुहतार, बाब अल-वित्र व अन-नवाफ़िल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची 2/48।

पृष्ठ 721 का 560

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

[اصلی متن]

(عربی کالم) للتراویح ولا للعشاء عند الامام رحمہ اللہ تعالی انتھی 1 حلبی انتھی فقد یوھم قولہ "ولا للعشاء" جواز الوتر بجماعۃ ولولم یصل ھو بل الکل الفرض بھا لکنہ کما علمت خلاف المنصوص فان الذی فی ردالمحتار عن شرح النقایۃ عن المنیۃ ان لم یحمل علی مآمر کان ادخل فی الرد علی ھذا الایھام واما مآذکرانہ لیس بتبع عند الامام فنعم ونعم الجواب عنہ ماافاد المولٰی المحقق ابن عابدین ان اصالتہ فی ذاتہ لاتنافی کون جماعتہ تبعاً۔ قلت الاتری ان الظھر و العصر من اعظم الفروض المستقلۃ والجمع بینھما من توابع الوقوف بعرفۃ ولوفی حجۃ نافلۃ فافھم قال الشامی انھم اختلفوا فی افضلیۃ صلاتھا بالجماعۃ بعد التراویح 2ھ

(اردو کالم) ہیں، وہ وتر کو اس صورت میں جماعت کے ساتھ پڑھے کیونکہ وتر تراویح کے تابع ہیں اور نہ ہی عشاء کے تابع ہیں امام صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی کے نزدیک، انتی 1 حلبی انتی، اس میں اس کا قول کہ وتر عشاء کے تابع نہیں ہے، وہم پیدا کرتا ہے کہ اس کے یاسب کے فرض باجماعت پڑھے بغیر وتر کو باجماعت پڑھنا جائز ہے لیکن یہ بات علماء کی نص کے خلاف ہے ردالمحتار میں شرح نقایہ سے اور اس نے منیہ سے نقل کرتے ہوئے جو ذکر کیا ہے اگر اس کو گزشتہ مفہوم پر محمول نہ کیا جائے تو وہ اس وہم کا بہترین رد ہے اور یہ بیان کہ وتر امام صاحب کے نزدیک عشاء کے تابع نہیں ہیں، ہاں یہ درست ہے۔ اور اس کا بہترین جواب وہ ہے جس کو آقا محقق ابن عابدین نے بیان فرمایا ہے کہ وتر فی ذاتہ اصل ہیں اور ان کی جماعت کا عشاء کے تابع ہونا فی ذاتہ اصل ہونے کے منافی نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ ظہر اور عصر کے فرض عظیم اصل اور مستقل ہیں لیکن اس کے باوجود ان دونوں فرضوں کو مقام عرفات کے

تابع قراردے کر جمع پڑھا جاتا ہے خواہ نفلی حج ہی کیوں نہ ہو۔ غور کر۔ علامہ شامی نے متن کی اس عبارت پر کہ "وتر کو تراویح کے بعد باجماعت پڑھنے کی افضلیت میں اختلاف ہے" پر فرمایا

[حواشی] 1 حاشیہ الطحطاوی علی الدرالمختار باب الوتر والنوافل مطبوعہ بیروت ۱/ ۲۹۷ 2 ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۴۸

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

Left Column (Arabic Text): That is, the congregation for Witr is of a lower status than the congregation for the Sunnah Tarawih according to the majority, to the extent that if everyone abandons it, they would be sinning. So how about the congregation for the obligatory duty, which according to the correct and preferred opinion, is Wajibat (mandatory)? Thus, it was permissible for it to be subordinate in the congregation, even if it is independent in essence, until it was mentioned in 'Tadhkirat al-Maktubat'. I say: justifying with the mentioned proposition is a negative justification (ta'lil bil-nafi), and according to us, this is among the invalid justifications, as they have explicitly stated in 'Usul'. Restricting the cause (illah) to subordination is prohibited and requires explanation. This and the other point is that whoever prays the obligatory prayer in congregation, it is permissible for them to join the Witr congregation, whether they prayed the obligatory prayer behind this imam or another, as established by Al-Shami, and whether they prayed Tarawih alone or behind this imam or another, as they have textually stated. I say: even for someone who has not prayed it (Tarawih) at all, as is included in the general implication of the saying: 'Even if they did not pray it with the imam, they can pray Witr with him.' For it holds true with the negation of both the condition and the conditioned. Let it be clarified whether what they mentioned about the Witr congregation being subordinate...

Right Column (Urdu Translation/Explanation): Meaning, the congregation for Witr is lower than the congregation for Tarawih because the congregation for Tarawih is Sunnah according to the majority, so much so that if all people abandon the Tarawih congregation, they will all be sinners. So, what comparison is there with the congregation for Witr, which according to the dominant view is Wajib? Thus, it became clear that although Witr are independent prayers in essence, their congregation is subordinate to the congregation of the Isha obligatory prayer. Therefore, if one remembers during the Witr congregation that the Isha obligations are pending, the Witr will become invalid. I say that Al-Shami's establishing the aforementioned statement of the text as the cause is negative justification, whereas according to us Hanafis, negative justification is invalid, as they have explicitly stated in the principles of jurisprudence. Furthermore, considering this statement as the reason for making the Witr congregation subordinate to the obligatory prayer requires explanation. Keep this in mind. The second thing obtained from this discussion is that whoever has performed the obligatory prayer in congregation,

whether they prayed in congregation with another Imam, it is permissible for them to pray the Witr in congregation with this Imam, as Al-Shami has established. Whether they prayed Tarawih in congregation with this Imam or another Imam, or prayed Tarawih alone, as the jurists have explicitly stated. I say (I say that) even if they have not prayed Tarawih at all, because his statement that 'if he has not prayed Tarawih with the Imam, he can still pray Witr in congregation' is absolute, which covers this case...

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

बायां कॉलम (अरबी पाठ): यानी, वित्र की जमाअत सुन्नत तरावीह की जमाअत से कमतर है, बहुमत के अनुसार, यहाँ तक कि अगर सब इसे छोड़ दें तो वे गुनहगार होंगे। तो फिर उस वाजिब नमाज़ की जमाअत के बारे में क्या ख्याल है जो सही और तरजीही राय के मुताबिक वाजिब है? इसलिए जमाअत में इसका ताबे (अधीन) होना जायज़ है, भले ही वह असल में स्वतंत्र हो, जैसा कि 'तज़किरतुल मकतूबात' में ज़िक्र किया गया है। मैं कहता हूँ कि अल्लामा शामी का मतन के उक्त कथन को इल्लत (कारण) करार देना 'तालील बिल-नफ़ी' (नकारात्मक कारण बताना) है, जबकि हम हनफ़ियों के यहाँ तालील बिल-नफ़ी फ़ासिद (अमान्य) है जैसा कि उसूल-ए-फ़िक़्ह में इसकी उन्होंने स्पष्टता की है। फिर इस कलाम को वित्र की जमाअत का फ़र्ज़ के ताबे बनाने के लिए ही इल्लत मानना स्पष्टीकरण का मोहताज है। इसे सुरक्षित रखें। इस बहस से हासिल होने वाली दूसरी बात यह है कि जिसने फ़र्ज़ बा-जमाअत अदा किए हों, चाहे किसी दूसरे इमाम के साथ जमाअत में पढ़े हों, तो उसे उस इमाम के साथ बा-जमाअत वित्र पढ़ना जायज़ है जैसा कि अल्लामा शामी ने इसकी व्याख्या की है, चाहे उसने तरावीह बा-जमाअत इस इमाम या किसी दूसरे इमाम के साथ पढ़ी हों या तरावीह अकेले पढ़ी हों जैसा कि फ़ुक़हा ने इसे स्पष्ट रूप से बयान किया है। मैं कहता हूँ (क़ुलतु) कि चाहे उसने तरावीह सिरे से पढ़ी ही न हों क्योंकि उनका यह कथन कि "अगर उसने तरावीह इमाम के साथ न पढ़ी हों तो भी वित्र बा-जमाअत पढ़ सकता है" मुतलक़ (निरपेक्ष) है, जो इस सूरत को भी...

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद/व्याख्या): यानी वित्र की जमाअत तरावीह की जमाअत से अदना है क्योंकि तरावीह की जमाअत जम्हूर के नज़दीक मसनून है हत्ता कि अगर तमाम लोग तरावीह की जमाअत के तारिक हों तो सब गुनहगार होंगे, तो जमाअत वित्र का फर्ज़ की जमाअत से जो कि राजिह कौल के मुताबिक वाजिब है, क्या मुकाबला है, पस ये बात जाहिर हो गई कि वित्र अगरचे फी ज़ातिही मुस्तकिल नमाज़ हैं लेकिन इन की जमाअत इशा की नमाज़-ए-फर्ज़ के ताबे है इस लिए अगर वित्र की जमाअत में याद आए कि इशा के फर्ज़ बाकी हैं तो वित्र फासिद हो जाएंगे। मैं कहता हूँ कि अल्लामा शामी का मतन के उक्त कथन को इल्लत (कारण) करार देना 'तालील बिल-नफ़ी' (नकारात्मक कारण बताना) है, जबकि हम हनफ़ियों के यहाँ तालील बिल-नफ़ी फ़ासिद (अमान्य) है जैसा कि उसूल-ए-फ़िक़्ह में इसकी उन्होंने स्पष्टता की है। फिर इस कलाम को वित्र की जमाअत का फ़र्ज़ के ताबे बनाने के लिए ही इल्लत मानना स्पष्टीकरण का मोहताज है। इसे सुरक्षित रखें। इस बहस से हासिल होने वाली दूसरी बात यह है कि जिसने फ़र्ज़ बा-जमाअत अदा किए हों, चाहे किसी

दूसरे इमाम के साथ जमाअत में पढ़े हों, तो उसे उस इमाम के साथ बा-जमाअत वित्र पढ़ना जायज़ है जैसा कि अल्लामा शामी ने इसकी व्याख्या की है, चाहे उसने तरावीह बा-जमाअत इस इमाम या किसी दूसरे इमाम के साथ पढ़ी हों या तरावीह अकेले पढ़ी हों जैसा कि फ़ुक़हा ने इसे स्पष्ट रूप से बयान किया है। मैं कहता हूँ (मैं कहता हूँ कि) चाहे उसने तरावीह सिरे से पढ़ी ही न हों क्योंकि उसका यह कौल कि "अगर उसने तरावीह इमाम के साथ न पढ़ी हों तो भी वित्र बा-जमाअत पढ़ सकता है" मुतलक़ (निरपेक्ष) है, जो इस सूरत को...

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

بایاں کالم (عربی متن): ای فکانت جماعتہ ادون حالامن جماعة التراویح المسنونة عند الجمهور حتی لو ترکها الکل اثموا فکیف بجماعة الفرض الواجبة علی الصحیح الراجح فساغ ان یکون تبعاً فی الجماعة وان کان اصلاً فی الذات حتی افسد تذکرة المکتوبات۔ قلت علی ان التعلیل بالقضیة المذکورة تعلیل بالنفی وهو عندنا من التعلیلات الفاسدة کما صرحوا باه فی الاصول وحصر العلة فی التبعیة ممنوع محتاج الی البیان هذا والآخر ان من صلی الفرض بجماعة یجوز له الدخول فی جماعة الوتر سواء صلی الفرض خلف هذا الامام او خلف غیره کما قرر الشامی وسواء صلی التراویح وحده او خلف هذا الامام او غیره کما نصوا علیه قلت بل ومن لم یصلها رأساً کما یشمله اطلاق قوله ولو لم یصلها بالامام له ان یصلی الوتر معه فانه یصدق بانتفاء القید والمقید جمیعاً ولیحرر، اماما ذکروا ان جماعة الوتر هل هي تبع

داہنا کالم (اردو ترجمہ و تشریح): یعنی وتر کی جماعت تراویح کی جماعت سے ادنیٰ ہے کیونکہ تراویح کی جماعت جمہور کے ہاں مسنون ہے حتی کہ اگر تمام لوگ تراویح کی جماعت کے تارک ہوں تو سب گنہگار ہوں گے، تو جماعت وتر کا فرض کی جماعت سے جو کہ راجح قول کے مطابق واجب ہے، کیا مقابلہ ہے، پس یہ بات ظاہر ہوگئی کہ وتر اگرچہ فی ذاتہ مستقل نماز ہیں لیکن ان کی جماعت عشاء کی نمازِ فرض کے تابع ہے اس لئے اگر وتر کی جماعت میں یاد آئے کہ عشاء کے فرض باقی ہیں تو وتر فاسد ہو جائیں گے) میں کہتا ہوں کہ علامہ شامی کا متن کے قول مذکور کو علت قرار دینا یہ تعلیل بالنفٰی ہے جبکہ ہم احناف کے ہاں تعلیل بالنفی فاسد ہے جیسا کہ اصولِ فقہ میں اس کی انہوں نے تصریح کی ہے پھر اس کلام کو وتر کی جماعت کا فرض کے تابع بنانے کے لئے ہی علت ماننا محتاج بیان ہے، اس کو محفوظ کر، اس بحث سے حاصل شدہ دوسری

چیز یہ ہے کہ جس نے فرض باجماعت ادا کئے ہوں خواہ کسی دوسرے امام کے ساتھ جماعت میں پڑھے تو اس کو اس امام کے ساتھ باجماعت وتر پڑھنا جائز ہے جیسا کہ علامہ شامی نے اس کی تقریر کی ہے خواہ اس نے تراویح باجماعت اس امام یا کسی دوسرے امام کے ساتھ پڑھی ہوں یا تراویح اکیلے پڑھی ہوں جیسا کہ فقہا نے اس کو صراحتہً بیان فرمایا۔ قلت (میں کہتا ہوں کہ) خواہ اس نے تراویح سرے سے پڑھی ہی نہ ہوں کیونکہ اس کا یہ قول کہ "اگر اس نے تراویح امام کے ساتھ نہ پڑھی ہوں تو بھی وتر باجماعت پڑھ سکتا ہے" مطلق ہے، جو اس صورت کو

Volume Seven - Fatawa Razviya

[Arabic column]: Whether the congregation for Taraweeh or not; the two eminent scholars Al-Halabi and Al-Tahtawi, in the marginalia of Al-Durr, inclined towards the second view as you have heard. Al-Shami deemed the first view to be evident, stating that the Sunnah of congregation in Witr is only known as being following the Taraweeh. I say: And this is more apparent, for if the legitimacy of its congregation were due to its own essence, it would be permanent and not specific to Ramadan. Then I saw that Allama Birjandi explicitly stated in his commentary on Al-Niqayah that the congregation in it [Witr], since it was following the Taraweeh according to what is well-known, (the narration is established, the reasoning is strengthened, and the popularity is preferred, thus the dispute is settled). So know (note) that all of this is regarding if everyone abandons the Taraweeh congregation as we previously presented from Al-Ghuniya on the authority of Al-Qunya; however, if gathered...

[Urdu column]: ...is also included because the negation of a restricted statement can imply the negation of both the restriction and the restricted (from which the case of not performing Taraweeh is also understood). Note this. But the statement of the scholars as to whether the congregation for Witr is subordinate to the congregation for Taraweeh or not; both Al-Halabi and Al-Tahtawi's inclination is that it is not subordinate. They stated this in the margin of Durr-e-Mukhtar as you have already heard. And Allama Shami declared the first possibility, i.e., being subordinate, as apparent, saying that the knowledge of the Witr congregation being a Sunnah is due to its following of the Taraweeh. I say that this statement of Allama Shami is more evident because if the Witr congregation were itself the original, then this congregation would be held all year round and would not be exclusive to Ramadan. Then after that, I found this same point explicitly from Allama Birjandi, that he said in his commentary on Niqayah that the Witr congregation is subordinate to Taraweeh as is well-known. Their narration is proven, their reasoning is solid, and fame is preferred, therefore this disagreement has ended. It should be known that this entire discussion was in the case where everyone had abandoned the Taraweeh congregation, as...

Note: The answer is in his statement, 'As for what they mentioned' 12 (m)

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafil, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/38.

2. Sharh al-Niqayah by Al-Birjandi, Section on Taraweeh, printed by Munshi Naval Kishore, Lucknow, 1/141.

जिल्द सात - फ़तावा रज़विया

[अरबी कॉलम]: क्या तरावीह की जमात के लिए है या नहीं; दो प्रतिष्ठित विद्वानों अल-हलबी और अल-तहतावी ने 'अल-दुर्र' के हाशिये में दूसरे विचार की ओर झुकाव किया जैसा कि आपने सुना है। अल-शामी ने पहले विचार को स्पष्ट माना और कहा कि वित्र में जमात की सुन्नत केवल तरावीह के अनुसरण के रूप में जानी जाती है। मैं कहता हूँ: और यह अधिक स्पष्ट है, क्योंकि यदि इसकी जमात की वैधता इसके अपने मूल कारण से होती, तो यह स्थायी होती और रमज़ान के लिए विशिष्ट नहीं होती। फिर मैंने देखा कि अल्लामा बिरजंदी ने 'अल-निकाया' की अपनी व्याख्या में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया है कि इसमें [वित्र में] जमात तरावीह के अनुसरण के कारण थी, जैसा कि प्रसिद्ध है (वर्णन स्थापित है, तर्क पुष्ट है, और लोकप्रियता को वरीयता दी गई है, इस प्रकार विवाद समाप्त हो गया है)। तो जान लें कि यह सब उस स्थिति के बारे में है यदि सभी तरावीह की जमात छोड़ दें जैसा कि हमने पहले 'अल-गुन्या' से 'अल-कुन्या' के हवाले से प्रस्तुत किया है; हालाँकि, यदि एकत्र हुए...

[उर्दू कॉलम]: ...भी शामिल है क्योंकि एक प्रतिबंधित कथन के निषेध का अर्थ प्रतिबंध और प्रतिबंधित वस्तु दोनों का निषेध हो सकता है (जिससे तरावीह न पढ़ने की स्थिति भी समझी जाती है)। इसे नोट करें। लेकिन विद्वानों का यह कथन कि क्या वित्र की जमात तरावीह की जमात के अधीन है या नहीं; अल-हलबी और अल-तहतावी दोनों का झुकाव यह है कि यह अधीन नहीं है। उन्होंने 'दुर्रे-मुख्तार' के हाशिये में ऐसा कहा है जैसा कि आप पहले ही सुन चुके हैं। और अल्लामा शामी ने पहली संभावना, यानी अधीन होने को स्पष्ट घोषित किया, यह कहते हुए कि वित्र की जमात का सुन्नत के रूप में जाना जाना तरावीह के अधीन होने के कारण है। मैं कहता हूँ कि अल्लामा शामी का यह कथन अधिक स्पष्ट है क्योंकि यदि वित्र की जमात स्वयं मूल होती, तो यह जमात पूरे साल होती और केवल रमज़ान के लिए विशिष्ट नहीं होती। फिर उसके बाद, मैंने यही बात अल्लामा बिरजंदी से स्पष्ट रूप से पाई, कि उन्होंने 'निकाया' की अपनी व्याख्या में कहा कि वित्र की जमात तरावीह के अधीन है जैसा कि प्रसिद्ध है। उनका वर्णन सिद्ध है, उनका तर्क मजबूत है, और प्रसिद्धि को प्राथमिकता दी जाती है, इसलिए यह मतभेद समाप्त हो गया है। यह ज्ञात होना चाहिए कि यह पूरी चर्चा उस स्थिति में थी जब सभी ने तरावीह की जमात को छोड़ दिया था, जैसे...

नोट: उत्तर उनके कथन 'अम्मा फी कौलिही' में है जो उन्होंने उल्लेख किया 12 (म)

1. रद-उल-मुहतार, वित्र और नवाफिल का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा मुद्रित, 2/38।
2. अल-बिरजंदी द्वारा शरह अल-निकाया, तरावीह पर खंड, मुंशी नवल किशोर, लखनऊ द्वारा मुद्रित, 1/141।

पृष्ठ 562 का 721

جلد ہفتم - فتاویٰ رضویہ

[عربی کالم]: لجماعة التراویح ام لا، جنح الفاضلان الحلبی والطحطاوی فی حواشی الدار الی الثانی کما سمعت واستظهر الشامی الاول قائلا ان سنة الجماعة فی الوتر انما عرفت تابعة للتراویح - قلت وهذا هو الاظهر فأن مشروعية جماعته لو کانت لاصالته فالته دائمة لا تختص برمضان، ثم رأیت العلامة البرجندی نص فی شرحه للنقایة ان الجماعة فیه لما کانت بتبعية التراویح علی ماهو المشهور اه فقد ثبت روایته واعتضد درایته وترجح شهرة فانقطع النزاع، فاعلم عہ ان هذا کله فیما لو ترك الکل جماعة التراویح کما قدمنا من الغنية عن القنية، اما اذا جمع

[اردو کالم]: بھی شامل ہے کیونکہ مقید کلام کی نفی سے قید اور مقید دونوں کی نفی بھی ہو سکتی ہے (جس سے تراویح نہ پڑھنے کی صورت بھی سمجھی جاتی ہے) اس کو نوٹ کر۔ لیکن علماء کا یہ بیان کہ وتر کی جماعت کیا تراویح کی جماعت کے تابع ہے یا نہیں، تو حلبی اور طحطاوی دونوں کا رجحان یہ ہے کہ تابع نہیں، یہ بات انہوں نے درمختار کے حاشیہ میں کہی ہے جیسا کہ تو سماعت کر چکا ہے، اور علامہ شامی نے پہلے احتمال یعنی تابع ہونے کو ظاہر قرار دیا ہے یہ کہتے ہوئے کہ وتر کی جماعت کا سنت معلوم ہونا تراویح کے تابع ہونے کی وجہ سے ہے۔ میں کہتا ہوں کہ یہ علامہ شامی کا قول زیادہ ظاہر ہے کیونکہ اگر وتر کی جماعت خود اصل ہوتی تو پھر یہ جماعت پورا سال ہوتی صرف رمضان کی تخصیص نہ ہوتی، پھر اس کے بعد میں نے یہی بات علامہ برجندی سے صراحتاً پائی کہ انہوں نے اپنی نقایہ کی شرح میں کہا کہ وتر کی جماعت تراویح کے تابع ہے جیسا کہ کہ یہی مشہور ہے اھ ان کی روایت ثابت اور ان کی درایت مضبوط اور شہرت کو ترجیح ہے لہٰذا یہ اختلاف ختم ہو گیا ہے، معلوم ہونا چاہئے کہ یہ ساری بحث اس صورت میں تھی جبکہ تمام نے تراویح کی جماعت کو ترک کیا ہو جیسا

عہ : جواب اما فی قولہ اما ماذکروا ۱۲ (م)

1 ردالمحتار باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۳۸ 2 شرح النقایہ للبرجندی فصل فی التراویح مطبوعہ منشی نولکشور لکھنؤ ۱/ ۱۴۱

Volume Seven Fatawa Razawiya

[Arabic Column]: ...the people, and some people remained behind from it, then they caught the Witr with the Imam; there is no doubt that it is permissible for them to join the Witr congregation if they had prayed the Fard (obligatory prayer) in congregation as you have heard. Yes, some, like Imam Ali bin Ahmad and Ain al-A'imma al-Karabisi, went towards its dependency on the Tarawih congregation for every worshiper, meaning that whoever did not catch it with the Imam does not follow him in Witr. However, as you know, it is a less-preferred (Marjuh) opinion. I say: through this research, the reconciliation between the words of the aforementioned Allama al-Birjandi and the words of the virtuous Shaykh Zada in *Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur* became clear, where he said: even if he did not pray it (meaning Tarawih) with the Imam, he prays Witr with him because it is following Ramadan. According to some, it is not so because it is following Tarawih in their view. And in *al-Quhistani*: it is permissible to pray Witr in congregation even if one did not pray any part of Tarawih with the Imam or prayed it with someone else, and this is the correct view. That is what is in *al-Majma'*, for it is explicit that the opinion...

[Urdu Column]: ...that we have already stated from *Ghunyah* with reference to *Qunyah*, but if some people were left behind from the Tarawih congregation and these people later come and find the Imam in the Witr congregation, there is no doubt that these people can join the Witr congregation provided they have prayed the Fard in congregation as you have already heard. Yes, some gentlemen like Ali bin Ahmad and Ain al-A'imma al-Karabisi have moved in the direction that the Witr congregation is subordinate to the Tarawih congregation; therefore, it is necessary for every worshiper not to join the Witr congregation without praying Tarawih in congregation. But you have already known that this statement is Marjuh (less-preferred). I say that through this research, the harmony between the speech of Allama Birjandi and the speech mentioned by the virtuous Shaykh Zada in *Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur* has become clear. The virtuous [author] said there that even if he has not prayed Tarawih with the Imam, he can pray Witr with the Imam because the Witr congregation is subordinate to Ramadan. According to some, he cannot pray Witr with the Imam because, in their view, the Witr congregation is subordinate to Tarawih. And it is in *Quhistani* that if someone has not prayed Tarawih with the congregation or has prayed it with some other Imam, he can still pray Witr with the Imam in congregation. This is correct. The statement of *Majma'* is explicit in this matter that the Witr congregation being subordinate to Tarawih...

1 *Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur*, Section on Tarawih, published by Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/138. Page 563 of 721

सातवाँ खंड फतावा रज़विया

[अरबी कॉलम]: ...लोग, और कुछ लोग उससे पीछे रह गए, फिर उन्होंने इमाम के साथ वित्र पाया; इसमें कोई शक नहीं कि उनके लिए वित्र की जमात में शामिल होना जायज़ है अगर उन्होंने फर्ज़ जमात के साथ पढ़ा हो जैसा कि आपने सुना है। हाँ, कुछ लोगों, जैसे इमाम अली बिन अहमद और ऐन अल-अइम्मा अल-कराबीसी, का यह मानना था कि यह हर नमाज़ी के लिए तरावीह की जमात के अधीन है, जिसका अर्थ है कि जिसने इसे इमाम के साथ नहीं पाया, वह वित्र में उनका अनुसरण नहीं करता है। हालाँकि, जैसा कि आप जानते हैं, यह एक कम-पसंदीदा (मरजूह) राय है। मैं कहता हूँ: इस शोध से, उक्त अल्लामा अल-बिरजंदी के शब्दों और "मजमा' अल-अनहुर शरह मुल्तका अल-अबहुर" में गुणी शेख़ ज़ादा के शब्दों के बीच सामंजस्य स्पष्ट हो गया, जहाँ उन्होंने कहा: भले ही उसने इमाम के साथ इसे (यानी तरावीह) न पढ़ा हो, वह उसके साथ वित्र पढ़ता है क्योंकि यह रमज़ान के अधीन है। कुछ के अनुसार, ऐसा नहीं है क्योंकि उनके विचार में यह तरावीह के अधीन है। और "अल-कुहिस्तानी" में है: जमात में वित्र पढ़ना जायज़ है भले ही किसी ने इमाम के साथ तरावीह का कोई हिस्सा न पढ़ा हो या किसी और के साथ पढ़ा हो, और यही सही दृष्टिकोण है। "मजमा'" में जो है वह यही है, क्योंकि यह स्पष्ट है कि यह कथन...

[उर्दू कॉलम]: ...जैसा कि हमने 'ग़ुनिया' से 'कुनिया' के हवाले से पहले ही बयान कर दिया है, लेकिन अगर तरावीह की जमात से कुछ लोग रह गए हों और ये लोग बाद में आकर इमाम को वित्र की जमात में पाएं तो इसमें कोई संदेह नहीं है कि ये लोग वित्र की जमात में शामिल हो सकते हैं, बशर्ते उन्होंने फर्ज़ जमात के साथ पढ़ा हो, जैसा कि आप पहले ही सुन चुके हैं। हाँ, कुछ सज्जन जैसे अली बिन अहमद और ऐन अल-अइम्मा अल-कराबीसी इस ओर गए हैं कि वित्र की जमात तरावीह की जमात के अधीन है; इसलिए, प्रत्येक नमाज़ी के लिए जमात में तरावीह पढ़े बिना वित्र की जमात में शामिल न होना आवश्यक है। लेकिन आप पहले ही जान चुके हैं कि यह बात मरजूह (कम-पसंदीदा) है। मैं कहता हूँ कि इस शोध से अल्लामा बिरजंदी के कथन और 'मजमा अल-अनहुर शरह मुल्तका अल-अबहुर' में गुणी शेख़ ज़ादा द्वारा उल्लिखित कथन के बीच सामंजस्य स्पष्ट हो गया है। गुणी [लेखक] ने वहाँ कहा कि भले ही उसने इमाम के साथ तरावीह न पढ़ी हो, वह इमाम के साथ वित्र पढ़ सकता है क्योंकि वित्र की जमात रमज़ान के अधीन है। कुछ के अनुसार, वह इमाम के साथ वित्र नहीं पढ़ सकता क्योंकि उनके विचार में वित्र की जमात तरावीह के अधीन है। और 'कुहिस्तानी' में है कि यदि किसी ने जमात के साथ तरावीह नहीं पढ़ी है या किसी अन्य इमाम के साथ पढ़ी है, तो भी वह

इमाम के साथ जमात में वित्र पढ़ सकता है। यही सही है। 'मजमा' का कथन इस मामले में स्पष्ट है कि वित्र की जमात का तरावीह के अधीन होना...

1 मजमा' अल-अनहुर शरह मुल्तका अल-अबहुर, तरावीह का अध्याय, इहया अल-तुराथ अल-अरबी द्वारा प्रकाशित, बेरूत, 1/138. पृष्ठ 721 का 563

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

[عربی کالم]: القوم وتخلف عنها ناس ثم ادركوا الوتر مع الامام، فلا شك ان لهم الدخول في جماعة الوتر اذا كانوا صلوا الفرض بجماعة كما سمعت، نعم ذهب بعض كالامام علي بن احمد وعين الائمة الكرابيسي الى تبعية لجماعة التراويح في حق كل مصل بمعنى ان من لم يدركها مع الامام لا يتبعه في الوتر، لكنه كما علمت قول مرجوح، قلت بهذا التحقيق ظهر التوفيق بين كلام العلامة البرجندى المذكور وكلام الفاضل شيخى زاده في مجمع الانهر شرح ملتقى الابحر حيث قال لولم يصلها (يعنى التراويح) مع الامام صلى الوتر به لانه تابع لرمضان وعند البعض لآلانه تابع للتراويح عنده، وفي القهستاني ويجوز ان يصلى الوتر بالجماعة وان لم يصل شيئا من التراويح مع الامام او صلاها مع غيره وهو الصحيح اه ما في المجمع فانه صريح فى ان القول

[اردو کالم]: کہ ہم نے غنیہ سے قنیہ کے حوالے سے پہلے بیان کر دیا ہے لیکن اگر لوگوں کی جماعت تراویح سے کچھ لوگ رہ گئے ہوں اور یہ لوگ بعد میں آکر امام کو وتر کی جماعت میں پائیں تو کوئی شک نہیں کہ یہ لوگ وتر کی جماعت میں شریک ہو سکتے ہیں بشرطیکہ انہوں نے فرض باجماعت پڑھے ہوں جیسا کہ تو سن چکا ہے، ہاں بعض حضرات جیسا کہ علی بن احمد اور عین الائمہ کرابیسی اس طرف گئے ہیں کہ وتر کی جماعت تراویح باجماعت کے تابع ہے لہذا ہر نمازی کے لئے ضروری ہے کہ وہ تراویح باجماعت پڑھے بغیر وتر کی جماعت میں شامل نہ ہو لیکن تو معلوم کر چکا ہے کہ یہ بات مرجوح ہے۔ میں کہتا ہوں کہ اس تحقیق سے، علامہ برجندی کے کلام اور فاضل شیخی زادہ کی مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر میں ذکر کردہ کلام میں موافقت واضح ہو گئی فاضل نے وہاں یہ کہا کہ اگر اس نے تراویح امام کے ساتھ نہ بھی پڑھی ہوں تو وہ امام کے ساتھ وتر پڑھ سکتا ہے کیونکہ وتر کی جماعت رمضان کے تابع ہے، بعض کے نزدیک

وہ وتر امام کے ساتھ نہیں پڑھ سکتا کیونکہ ان کے نزدیک وتر کی جماعت تراویح کے تابع ہے۔

اور قہستانی میں ہے کہ اگر کسی نے تراویح جماعت سے نہ پڑھی ہوں یا کسی اور امام کے ساتھ پڑھی ہوں تو وہ بھی وتر امام کے ساتھ باجماعت پڑھ سکتا ہے، یہی صحیح ہے اھ مجمع کا بیان اس بات میں صریح ہے کہ وتر کی جماعت کا تراویح کے تابع ہونے

1 مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر فصل فی التراویح مطبوعہ احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۱۳۸

Fatawa Ridawiyya, Volume Seven

[Left Column: Arabic Text with Urdu Explanations] Regarding following (Tarawih), it is a less-preferred (marjuh) view, contrary to the majority (jumhur). What is explicit in 'Al-Barjandi' is that it is the well-known (mashhur) view. The way to reconcile them is that 'following' in the language of 'Al-Majma' is taken with respect to each individual personally. Therefore, it is based on this that one who did not perform it (Tarawih) with the Imam is prevented from joining him in Witr. In the words of 'Al-Barjandi', it means it occurs after the people have established the Tarawih congregation, even if some of the people did not join it. So let there be reconciliation, and success is through Allah. Furthermore, the meaning of its following Ramadan is that its congregation is not legislated except during it, not to negate its following anything else absolutely, such that it would contradict its following the Tarawih congregation or even the obligatory (fard) prayer, for in that is what you have already learned. Thus, there is no conflict between the two types of 'following' except according to the less-preferred view of some. This is how the investigation should be, and Allah Almighty is the Grantor of success. Yes, it occurred in the commentary of 'Al-Munyah al-Saghir', the text of which is: "If he did not perform the fard with the Imam, it is said he does not follow him in Tarawih nor in Witr. Likewise, if he did not perform Tarawih with him, he does not follow him in Witr. The correct view is that it is permissible for him to follow him."

[Right Column: Urdu Text] ...is a less-preferred view and is contrary to the majority. And the statement of Barjandi is that this view is well-known. The reason for reconciliation is that the term 'following' used in 'Majma' al-Kalam' as being less-preferred refers to a situation where the Tarawih congregation did not take place at all and no one performed Tarawih in a congregation. This is why the prohibition of joining the Witr congregation was based on the fact that Tarawih was not performed with the Imam. Whereas, Allama Barjandi's saying that the Witr congregation following the Tarawih congregation is a well-known view refers to the situation where some performed the Tarawih congregation and some people missed that congregation. Thus, reconciliation is achieved by Allah's grace. Furthermore, the meaning of the Witr congregation following Ramadan is that the Witr congregation is not permissible without Ramadan; it doesn't mean it doesn't follow anything else, so that its following of Tarawih and Fard could be negated. Because taking this meaning leads to objection. Therefore, following both is not mutually contradictory except for one less-preferred view. The investigation should be like this, and Allah Almighty is

the Master of success. Yes, it is mentioned in 'Munyah Saghir' that one who has not performed the Fard in congregation, according to one view, should not join the Tarawih and Witr congregation. And also, one who did not join the Tarawih congregation with that Imam, then he too in the Witr congregation with that Imam [sentence continues on next page]...

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द सातवीं

[बायां कॉलम: अरबी और उर्दू पाठ] अनुसरण (ताबिया) के बारे में, यह एक मरजूह (कम पसंदीदा) कौल है जो जम्हूर (बहुमत) के खिलाफ है। और बरजन्दी में साफ़ तौर पर है कि यही मशहूर कौल है। सामंजस्य (तौफीक) का तरीका यह है कि 'मजमा' के कलाम में 'ताबिया' को हर व्यक्ति के व्यक्तिगत संदर्भ में लिया गया है। इसीलिए इस पर उस व्यक्ति को मना करने का आधार रखा गया है जिसने इमाम के साथ तरावीह नहीं पढ़ी कि वह वित्र में शामिल न हो। बरजन्दी के कलाम में इसका अर्थ यह है कि यह लोगों के तरावीह की जमात कायम करने के बाद होता है, चाहे कुछ लोग उसमें शरीक न हुए हों। तो यही सामंजस्य होना चाहिए, और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है। फिर रमज़ान के ताबे होने का अर्थ यह है कि इसकी जमात सिर्फ इसी महीने में शरीयत के अनुकूल है, न कि पूरी तरह से किसी और का ताबे होने का खंडन करना, यहाँ तक कि यह तरावीह या फर्ज़ की जमात के ताबे होने के विरोधाभासी हो जाए, क्योंकि इसमें वह है जो आप जान चुके हैं। अतः दोनों तरह के 'ताबे' होने में कोई विरोध नहीं है सिवाय कुछ लोगों के मरजूह कौल के। इसी तरह तहकीक होनी चाहिए और अल्लाह तआला ही तौफीक का मालिक है। हाँ, 'मुन्या अल-सगीर' की शरह में यह वाक़िया आया है, जिसकी इबारत यह है: "अगर इमाम के साथ फर्ज़ न पढ़े हों तो कहा गया है कि वह तरावीह और वित्र में उसका अनुसरण न करे। इसी तरह अगर उसके साथ तरावीह न पढ़ी हों तो वित्र में उसका अनुसरण न करे, और सही यह है कि उसका अनुसरण करना जाइज़ है।"

[दायां कॉलम: उर्दू पाठ] ...का कौल मरजूह है और जम्हूर के खिलाफ है। और बरजन्दी का बयान यह है कि यह कौल मशहूर है और मुवाफकत की वजह यह है कि 'मजमा-ए-कलाम' में जिस ताबे को मरजूह कहा गया है उससे मुराद वह सूरत है जब तरावीह की जमात बिल्कुल न हुई हो और किसी ने भी तरावीह जमात से न पढ़ी हों। इसीलिए उसने वित्र की जमात में शामिल होने की मनाही की बुनियाद इसी बात को बनाया है कि इमाम के साथ तरावीह न पढ़ी हों। जबकि अल्लामा बरजन्दी का यह कहना कि वित्र की जमात का तरावीह के ताबे होना मशहूर कौल है, उससे मुराद वह सूरत है जब कुछ लोगों ने तरावीह की जमात की हो और कुछ लोग उस जमात से रह गए हों। इस तरह अल्लाह की दी हुई तौफीक से सामंजस्य हो गया। फिर वित्र की जमात का रमज़ान के ताबे होने का मतलब यह है कि रमज़ान के बिना वित्र की जमात जाइज़ नहीं, यह मतलब नहीं कि यह किसी और चीज़ के ताबे नहीं ताकि इसके तरावीह और फर्ज़ के ताबे होने का खंडन हो सके। क्योंकि यह मतलब लेने में ऐतराज़ है, लिहाज़ा दोनों के ताबे होना एक दूसरे के विरोधाभासी नहीं है सिवाय एक

मरजूह कौल के। तहकीक इसी तरह होनी चाहिए और अल्लाह तआला ही तौफीक का मालिक है। हाँ, 'मुन्या सगीर' में यह बात ज़िक्र है कि जिसने फर्ज़ जमात से न पढ़े हों वह तरावीह और वित्र की जमात में एक कौल के मुताबिक शरीक न हो, और वह भी जो उस इमाम के साथ तरावीह की जमात में शरीक न हुआ हो तो वह भी उस इमाम के साथ वित्र की जमात में [अगले पृष्ठ पर जारी]...

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

[بایاں کالم: عربی متن مع اردو وضاحت] بتبعیة للتراویح قول مرجوح خلاف الجمهور و صریح ما فی البرجندی انه هو القول المشهور ووجه التوفیق ان التبعیة فی کلام المجمع مأخوذة بالنظر الی کل احد فی خاصة نفسه ولذا بنی علیه منع من لم یدرکها مع الامام عن دخوله فی الوتر، وفی کلام البرجندی بمعنی وقوعه بعد اقامة الناس جماعة التراویح وان لم یدرکها بعض القوم فلیکن التوفیق وباللہ التوفیق ثم انما المعنی بتبعیته لرمضان ان جامعته غیر مشروعة الا فیه لاسلب تبعیته عما سواه مطلقا حتی ینافی تبعیته لجماعة التراویح بل والفرض فان فیه ما قد علمت، فاذن لاخلاف بین التبعیتین الا علی قول البعض المرجوح، هکذا ینبغی التحقیق واللہ تعالی ولی التوفیق، نعم وقع فی شرح المنیة الصغیر، مانصه اذا لم یصل الفرض مع الامام قیل لا یتبعه فی التراویح ولا فی الوتر وکذا اذالم یصل معه التراویح لا یتبعه فی الوتر والصحیح انه یجوز ان یتبعه۔

[دایاں کالم: اردو متن] کا قول مرجوح ہے اور جمہور کے خلاف ہے۔ اور برجندی کا بیان یہ ہے کہ یہ قول مشہور ہے اور موافقت کی وجہ یہ ہے کہ مجمع کلام میں جس تابع کو مرجوح کہا ہے اس سے مراد وہ صورت ہے جبکہ تراویح کی جماعت بالکل نہ ہوئی اور کسی نے بھی تراویح کی جماعت سے نہ پڑھی ہوں، اسی لئے اس نے وتر کی جماعت میں شامل ہونے کی ممانعت کی بنا اسی بات کو بنایا ہے کہ امام کے ساتھ تراویح نہ پڑھی ہوں، جبکہ علامہ برجندی کا یہ کہنا کہ وتر کی جماعت تراویح کے تابع ہونا مشہور قول ہے، اس سے مراد وہ صورت ہے کہ جب بعض نے تراویح کی جماعت کی ہو اور بعض لوگ اس جماعت سے رہ گئے ہوں، یوں توفیق ہو گئی اللہ کی دی ہوئی توفیق سے، پھر وتر کی جماعت کا رمضان کے تابع ہونے کا مطلب یہ ہے کہ رمضان کے بغیر وتر کی جماعت جائز نہیں یہ مطلب نہیں کہ یہ کسی اور چیز کے تابع نہیں تاکہ اس کا

تراویح اور فرض کے تابع ہونے کی نفی ہو سکے، کیونکہ یہ مطلب لینے میں اعتراض ہے، لہذا دونوں کے تابع ہونا ایک دوسرے کے منافی نہیں ہے ماسوائے ایک مرجوح قول کے، تحقیق یوں چاہئے اور اللہ تعالیٰ ہی توفیق کا مالک ہے۔ ہاں منیہ صغیر میں یہ بات مذکور ہے کہ جس نے فرض باجماعت نہ پڑھے ہوں وہ تراویح اور وتر کی جماعت میں ایک قول کے مطابق شریک نہ ہو اور وہ بھی جو اس امام کے ساتھ تراویح کی جماعت میں شریک نہ ہوا تو وہ بھی اس امام کے ساتھ وتر کی جماعت میں [جاری ہے]...

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Arabic Text]: ...in all of that, until he entered after the Imam had completed the obligatory prayer and started Tarawih. He should first pray the obligatory prayer alone, then follow him in Tarawih. And it is in 'al-Qunya': If they abandon the congregation for the obligatory prayer, they are not allowed to pray Tarawih in congregation. 1 [End quote]. This led some people to mistakenly believe that Al-Halabi validated the permissibility of following the Imam in Witr even if he did not follow him in the obligatory prayer.

I say: He, may Allah the Almighty have mercy on him, is not from among the 'people of validation' (Ashab al-Tas-hih); rather, his function is to transmit from the 'leading scholars of preference' (Aimmat al-Tarjih). It is known that his 'Sharh al-Saghir' is merely a summary of his 'Sharh al-Kabir', and here is the text of 'al-Kabir' before your very eyes. You will not find any validation therein regarding this misconception. Rather, it contains two validations: The first is from Imam al-Faqih Abu al-Layth regarding the permissibility of following the Imam in Witr, whether he prayed all of Tarawih or part of it with him, or with someone else, or alone. This is the summary of his statement: 'It is permissible for him to follow him in all of that.' The second is from Imam Zahir al-Din al-Marghinani regarding the permissibility of following in Tarawih even if he did not follow him in the obligatory prayer.

[Urdu Text]: (...should not join). But this is not correct, because in all the aforementioned cases, he can pray Witr in congregation with the Imam. Even if he arrived at the mosque after the Imam finished the obligatory prayer, he should first pray his obligatory prayer alone and then join the Tarawih congregation. And it is in 'al-Qunya' that if people abandon the obligatory prayer congregation, they should not pray Tarawih in congregation with the Imam. [End quote]. Due to this, some gentlemen got the misconception that Al-Halabi declared participating in the Witr congregation without the obligatory prayer in congregation as correct. I say that Al-Halabi (may Allah have mercy on him) is not from the scholars of validation; his job is only to quote the sayings of the leading scholars of preference. And it is also clear that his small commentary (Sharh Saghir) is a summary of his large commentary (Sharh Kabir), and the text of the large commentary is before you. In it, no validation regarding this misconception is seen. In this matter, only two validations exist: one from Imam Faqih Abu al-Layth, which is about the permissibility of joining the Witr congregation for someone who has prayed Tarawih in any way, whether alone or in congregation, with this Imam or another Imam, and whether they prayed all Tarawih

or some of it in congregation. Al-Halabi expressed this in summary by saying: Participation in the Witr congregation is permissible in all these cases. The second validation in this regard is from Imam Zahir al-Din al-Marghinani, which is about the permissibility of joining the Tarawih congregation with the Imam...

1. Sagheri Sharh Munya al-Musalli, Furoo' Fa'itah, Translation etc. Printed by Matba' Mujtabai, Delhi, p. 210.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7 (सातवीं)

[अरबी पाठ]: ...उन सब में, यहाँ तक कि वह तब शामिल हुआ जब इमाम फ़र्ज़ नमाज़ पूरी कर चुके थे और तरावीह शुरू कर दी थी। तो उसे पहले अकेले फ़र्ज़ पढ़ना चाहिए, फिर तरावीह में उनकी पैरवी करनी चाहिए। और 'अल-कुन्या' में है: यदि उन्होंने फ़र्ज़ के लिए जमात छोड़ दी, तो उन्हें तरावीह जमात के साथ पढ़ने का अधिकार नहीं है। 1 [उद्धरण समाप्त]। इससे कुछ लोगों को यह भ्रम हुआ कि अल-हलबी ने वित्र में इमाम की पैरवी के औचित्य को सही ठहराया है, भले ही उसने फ़र्ज़ में पैरवी न की हो।

मैं कहता हूँ: वह, अल्लाह तआला उन पर रहम करे, 'तसहीह करने वालों' (अस्हाब-ए-तसहीह) में से नहीं हैं; बल्कि उनका काम 'तरजीह देने वाले इमामों' (अइम्मा-ए-तरजीह) से उद्धृत करना है। और यह ज्ञात है कि उनकी 'शरह अल-सगीर' उनकी 'शरह अल-कबीर' का संक्षिप्त सार है, और 'अल-कबीर' का पाठ आपकी आँखों के सामने है। आप इसमें इस भ्रम के संबंध में कोई तसहीह (पुष्टि) बिल्कुल नहीं पाएंगे। बल्कि, इसमें दो तसहीह हैं: पहली इमाम अल-फ़क़ीह अबू अल-लैथ से है, वित्र में इमाम की पैरवी के औचित्य के बारे में, चाहे उसने पूरी तरावीह पढ़ी हो या उसका कुछ हिस्सा उनके साथ, या किसी और के साथ, या अकेले। और यह उनके इस कथन का सारांश है "इन सब में उनकी पैरवी करना जायज़ है"। दूसरी इमाम ज़हीर अल-दीन अल-मर्गीनानी से है, तरावीह में पैरवी के औचित्य के बारे में भले ही उसने फ़र्ज़ में उनकी पैरवी न की हो।

[उर्दू पाठ]: (...शामिल न हो)। लेकिन यह बात सही नहीं है, क्योंकि इन सभी उल्लिखित स्थितियों में वह इमाम के साथ जमात से वित्र पढ़ सकता है। यहाँ तक कि अगर वह मस्जिद में तब आया जब इमाम फ़र्ज़ से फारिग हो चुके थे, तो उसे चाहिए कि वह पहले अकेले फ़र्ज़ पढ़ ले और फिर तरावीह की जमात में शामिल हो जाए। और कुन्या में है कि अगर लोग फ़र्ज़ की जमात छोड़ दें, तो वे इमाम के साथ जमात से तरावीह न पढ़ें। इससे कुछ हज़रात को यह वहम हुआ है कि हलबी ने फ़र्ज़ जमात के बिना वित्र की जमात में शामिल होने को सही करार दिया है। मैं कहता हूँ कि हलबी रहमतुल्लाह अलैहि तसहीह करने वालों में से नहीं हैं, उनका काम सिर्फ तरजीह देने वाले इमामों के कॉल (वचन) को नक़्ल करना है। और यह बात भी स्पष्ट है कि उनकी शरह सगीर उनकी शरह कबीर का सारांश है, और शरह कबीर की इबारत (पाठ) आपके सामने है, इसमें इस वहम के मुतल्लिक कोई तसहीह नज़र नहीं आती। इस मसले में सिर्फ दो तसहीह मौजूद हैं: एक इमाम फ़क़ीह अबू अल-लैथ की, जो कि किसी भी तरह तरावीह पढ़ लेने वाले को—चाहे अकेले या जमात के साथ, इस इमाम या किसी

दूसरे इमाम के साथ, फिर यह कि तमाम तरावीह या कुछ जमात से पढ़ी हों—वित्र की जमात में शिरकत के जवाज़ (औचित्य) के बारे में है। और इसे संक्षेप में हलबी ने अपने इस कॉल से व्यक्त किया कि वित्र की जमात में शिरकत इन तमाम सूरतों में जायज़ है। इस बारे में दूसरी तसहीह इमाम ज़हीर अल-दीन मर्गीनानी की है, जो कि इमाम के साथ तरावीह की जमात में शिरकत के जवाज़ से...

1. सगीरी शरह मुन्या अल-मुसल्ली, फुरूअ-ए-फाइता, तर्जुमा आदि, मतबा मुजतबाई दिल्ली द्वारा मुद्रित, पृ. 210।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[عربی عبارت]: في ذلك كله حتى دخل بعد ما حصل الامام الفرض وشرع في التراويح فانه يصلي الفرض اولا وحده ثم يتابعه في التراويح وفي القنية لو تركوا الجماعة في الفرض ليس لهم ان يصلوا التراويح جماعةً 1 اه فاوهم ذلك عند بعض الناس ان الحلبي صحح جواز اتباع الامام في الوتر وان لم يتبع في الفرض، وانا اقول: ليس هو رحمه الله تعالى من اصحاب التصحيح وانما وظيفته النقل عن ائمة الترجيح ومعلوم ان شرحه الصغير انما هو ملخص من شرحه الكبير وهذه عبارة الكبير بمرأى عين منك لاترى فيه تصحيحاً اصلا ناظراً الى هذا المتوهم وانما فيه تصحيحان الاول من الامام الفقيه ابى الليث بجواز اتباع الامام في الوتر سوء صلى التراويح كلها او بعضها معه ومع غيره او وحده منفرداً وهذا مجمل قوله "يجوز ان يتبعه في ذلك كله" والثاني عن الامام ظهير الدين المرغيناني لجواز الاتباع في التراويح وان لم يتبعه في الفرض،

[اردو عبارت]: (شریک نہ ہو) لیکن یہ بات درست نہیں) کیونکہ ان مذکور تمام صورتوں میں وہ وتر امام کے ساتھ با جماعت پڑھ سکتا ہے، حتی کہ امام کے فرض سے فارغ ہونے کے بعد اگر مسجد میں آیا ہو تو اس کو چاہئے کہ وہ پہلے اکیلے فرض پڑھ کر پھر تراویح کی جماعت میں شریک ہو جائے۔ اور قنیہ میں ہے کہ اگر لوگ فرض کی جماعت کے تارک ہوں تو وہ تراویح باجماعت امام کے ساتھ نہ پڑھیں اھ اس سے بعض حضرات کو یہ وہم ہوا ہے کہ حلبی نے فرض با جماعت کے بغیر وتر کی جماعت میں شرکت کو صحیح قرار دیا ہے۔ میں کہتا ہوں کہ حلبی رحمۃ اللہ علیہ اصحابِ تصحیح میں سے نہیں، ان کا کام صرف ائمہ ترجیح کے قول کو نقل کرنا ہے اور یہ بات بھی واضح ہے کہ ان کی شرح صغیر یہ ان کی کبیر شرح کا خلاصہ ہے اور کبیر شرح کی عبارت آپ کے سامنے ہے اس میں اس وہم کے متعلق کوئی تصحیح نظر نہیں آتی، اس

مسئلہ میں صرف دو صحیحیں موجود ہیں ایک امام فقیہ ابواللیث کی جو کہ کسی طرح بھی تراویح پڑھ لینے والے کو خواہ اکیلے یا جماعت کے ساتھ اس امام یا کسی دوسرے امام کے ساتھ، پھر یہ کہ تمام تراویح یا بعض باجماعت پڑھی ہوں، وتر کی جماعت میں شرکت کے جواز کے بارے میں ہے اور اس کو بطور اجمال حلبی نے اپنے اس قول سے تعبیر کیا کہ، وتر کی جماعت میں شرکت کی ان تمام صورتوں میں جائز ہے۔ اس بارے میں دوسری تصحیح امام ظہیر الدین مرغینانی کی ہے جو کہ امام کے ساتھ تراویح کی جماعت میں شرکت کے جواز سے

1 صغیری شرح منیۃ المصلی فروع فائنہ ترجمہ الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲۱۰

صفحہ 565/721

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

(Arabic column text translation:) And upon this is based the branch mentioned in both commentaries together, "even if he entered after the Imam had prayed the obligatory (Fard) prayer." Thus, the doubt arising from the wording of the shorter commentary (ash-Sharh as-Saghir) originates from the summary here which causes confusion. Don't you see that in the mentioned branch, just like its larger original (ash-Sharh al-Kabir), it restricted itself to saying, "he follows him in Tarawih"? If his intention by "in all of that" included what was doubted, he would have also added "and Witr". In short, what is known and recognized from the corrections of the Imams is what was explained in the larger commentary (ash-Sharh al-Kabir). This doubted matter is not known to have any correction or preference, so it does not contradict what was stated in "Munyat al-Fuqaha" where a decisive ruling was given without mentioning any disagreement. Therefore, it is upon you to be insightful and fair. You could also say that "the Imam" is defined by 'al' (the definite article) and the pronoun in "follows him" refers back to him. When a definite noun is repeated as a definite noun, it usually refers to the same first entity. So the meaning is that if he did not pray the Fard with this specific Imam, he can follow him in Witr; meaning, for following him in Witr, it is not mandatory that he must have followed this same Imam in the Fard.

(Urdu column text:) It relates to the person who has not prayed the Fard (obligatory prayer) with this Imam. Upon this correction, the sub-branches of the smaller and larger commentaries are organized, such that if someone came to the mosque after the Imam finished the Fard, etc. Therefore, the doubt that arose from the wording of the smaller commentary was due to this brevity. Do you not see that while explaining the sub-branch, they only said that after praying the Fard, he should join the Imam in Tarawih? And in the larger commentary as well, only this much is mentioned. And if his statement "in all these cases" included the case where the doubt arose, then in the sub-branching, along with joining the Tarawih, joining the Witr would also have been mentioned. In short, from the corrections of the Imams, only that matter is known which is in the larger commentary, whereas no correction or preference for the doubted matter is visible in it. Therefore, the wording of the larger commentary cannot contradict the explicit wording of "Munyat al-Fuqaha" while in this Munyah there is a categorical ruling and there is no mention of any disagreement regarding this matter. You should seek fairness in reflection and thought. And you can also say that in the wording of the smaller commentary, the word 'the Imam' is defined by 'al'

(the definite article) and in the word 'yattabi'uhu' (follows him), the reference of the pronoun is that same Imam. Usually, when a definite noun is mentioned again as definite, it refers to the same entity. According to this rule, the meaning would be that when he can pray Witr in congregation with this specific Imam, meaning with any Imam...

(अरबी पाठ अनुवाद:) और इसी पर वह शाखा आधारित है जिसका उल्लेख दोनों टीकाओं (शराहों) में एक साथ है "भले ही वह इमाम के फ़र्ज़ (अनिवार्य नमाज़) पढ़ने के बाद प्रवेश करे।" अतः छोटी टीका (अश-शरह अस-सगीर) की इबारत से जो भ्रम पैदा हुआ, वह यहाँ दिए गए उस संक्षेप के कारण है जो भ्रामक है। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने उल्लेखित शाखा में, अपनी मूल बड़ी टीका (अश-शरह अल-कबीर) की तरह, केवल यह कहने तक सीमित रखा कि, "वह तरावीह में उसका अनुसरण करे"? यदि 'उस सब में' से उनका उद्देश्य वह होता जिसमें भ्रम हुआ है, तो वह 'और वित्र' भी बढ़ा देते। सारांश यह कि इमामों के सुधारों (तस़हीह़ात) से जो प्रसिद्ध और ज्ञात है, वही है जिसे बड़ी टीका में स्पष्ट किया गया है। और इस संदेहास्पद मामले के लिए कोई सुधार या प्राथमिकता ज्ञात नहीं है, इसलिए यह उस बात के विपरीत नहीं हो सकता जिसे "मुनियतुल फ़ुक़हा" में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है और बिना किसी मतभेद के उल्लेख के निर्णायक रूप से आदेश दिया गया है। अतः आपको अंतर्दृष्टि और निष्पक्षता से काम लेना चाहिए। आप यह भी कह सकते हैं कि "इमाम" शब्द 'अल' (निश्चित लेख) के साथ परिभाषित है और "उसका अनुसरण करता है" में सर्वनाम उसी की ओर संकेत करता है। जब एक निश्चित संज्ञा को पुनः निश्चित संज्ञा के रूप में दोहराया जाता है, तो आमतौर पर इसका अर्थ वही पहली वस्तु होती है। तो अर्थ यह है कि यदि उसने इस इमाम के साथ फ़र्ज़ नहीं पढ़ा, तो वह वित्र में उसका अनुसरण कर सकता है; अर्थात वित्र में उसका अनुसरण करने के लिए यह अनिवार्य नहीं है कि उसने फ़र्ज़ में भी इसी इमाम का अनुसरण किया हो।

(उर्दू पाठ अनुवाद:) यह उस व्यक्ति के बारे में है जिसने इस इमाम के साथ फ़र्ज़ न पढ़े हों, इसी तस़हीह़ (सुधार) पर छोटी और बड़ी टीकाओं का उप-शाखाकरण आधारित है कि कोई व्यक्ति इमाम के फ़र्ज़ से फ़ारिग़ होने के बाद मस्जिद में आया आदि। इसलिए छोटी टीका की इबारत से जो वहम (भ्रम) पैदा हुआ, वह इस संक्षेप की वजह से पैदा हुआ। क्या आप नहीं देख रहे कि उन्होंने उप-शाखा बयान करते हुए सिर्फ इतना कहा कि वह फ़र्ज़ पढ़ने के बाद इमाम के साथ तरावीह में शामिल हो जाए? और बड़ी टीका में भी इतना ही ज़िक्र है, और उनके कथन "इन सब सूरतों में" वह सूरत भी शामिल होती जिसका वहम हुआ है, तो फिर उप-शाखाकरण में तरावीह में शामिल होने के साथ वित्र में शामिल होने का भी ज़िक्र करते। सारांश यह कि इमामों की तस़हीह़ात से सिर्फ वही बात मालूम होती है जो बड़ी टीका में है, जबकि वहम वाली बात की उसमें कोई तस़हीह़ या तरजीह नज़र नहीं आती। अतः बड़ी टीका की इबारत "मुनियतुल फ़ुक़हा" की स्पष्ट इबारत के विरोधाभासी नहीं हो

सकती, जबकि इस मुनिया में दृढ़ आदेश है और इस बारे में किसी मतभेद का कोई ज़िक्र नहीं है। तुझे ग़ौर-ओ-फ़िक्र (सोच-विचार) में इंसाफ़ चाहिए। और तू यह भी कह सकता है कि छोटी टीका की इबारत में शब्द 'अल-इमाम' 'अल' के साथ मारिफ़ा (निश्चित) है और शब्द 'यत्तबि'उहु' (वह उसका अनुसरण करे) में सर्वनाम का संदर्भ वही इमाम है। और अक्सर तौर पर मारिफ़ा को जब दोबारा मारिफ़ा के रूप में ज़िक्र किया जाए, तो वही एक मुराद (अभीष्ट) होता है। तो इस नियम के मुताबिक अर्थ यह होगा कि जब वह इस ख़ास इमाम के साथ वित्र बा-जमाअत पढ़ सकता है यानी किसी इमाम के..

पृष्ठ 566/721

وعلہ یتفرع الفرع المذکور فی الشرحین معا "حتی لو دخل بعد ما صلی الامام الفرض" فالتوھم الحاصل فی عبارۃ الشرح الصغیر انما منشوء ما وقع فیہ ھھنا من الاختصار المخل الاتری انہ اقتصر فی التفریع المذکور کاصلہ الکبیر علی قولہ، یتابعہ فی التراویح، ولو کان مرادہ بقولہ فی ذلك کلہ، ما یشمل المتوھم، لزاد ایضا والوتر، وبالجملۃ فالمعروف المعلوم من تصحیحات الائمۃ ھو الذی بینہ فی الشرح الکبیر، وھذا المتوھم لا یعرف لہ تصحیح ولا ترجیح، فلا یعارض ما نص علیہ فی منیۃ الفقھاء وحکم بہ حکما جازما من دون ذکر خلاف فعلیك بالتبصر والانصاف ولك ان تقول ان "الامام" معرف باللام وضمیر "یتبعہ" راجع الیہ والمعرفۃ اذا اعیدت معرفۃ کان المراد عین الاول غالبا، فالمعنی اذا لم یصل الفرض مع ھذا الامام فلہ ان یتبعہ فی الوتر ای لا یجب لاتباعہ فی الوتر ان یکون اتبع ھذا الامام بعینہ فی الفرض۔

متعلق ہے اس شخص کے بارے میں جس نے اس امام کے ساتھ فرض نہ پڑھے ہوں، اسی تصحیح پر صغیر و کبیر شرحوں کی تفریع مرتب ہے کہ کوئی شخص امام کے فرض سے فارغ ہونے کے بعد مسجد میں آیا الخ لہٰذا شرح صغیر کی عبارت سے جو وہم پیدا ہوا وہ اس اختصار کی وجہ سے پیدا ہوا، کیا آپ نہیں دیکھ رہے کہ انہوں نے تفریع بیان کرتے ہوئے صرف اتنا کہا کہ وہ فرض پڑھنے کے بعد امام کے ساتھ تراویح میں شامل ہو جائے، اور شرح کبیر میں بھی اتنا ہی ذکر ہے، اور اس کے قول "ان سب صورتوں میں" وہ صورت بھی شامل ہوتی جس کا وہم ہوا ہے تو پھر تفریع میں، تراویح میں شامل ہونے کے ساتھ وتر میں شامل ہونے کو بھی ذکر کرتے، الحاصل ائمہ کرام کی تصحیحات سے صرف وہی بات معلوم ہوتی ہے جو کہ شرح کبیر میں ہے حالانکہ وہم شدہ کی اس میں کوئی تصحیح یا ترجیح نظر نہیں آتی۔ لہٰذا شرح کبیر کی عبارت منیۃ الفقہاء کی تصریح

عبارت کے معارض نہیں ہو سکتی جبکہ اس منیۃ میں جزمی حکم ہے اور اس میں کسی اختلاف کا اس بارے میں کوئی ذکر نہیں ہے، تجھے غور و فکر میں انصاف چاہئے، اور تو یہ بھی کہہ سکتا ہے کہ شرح صغیر کی عبارت میں لفظ 'الامام' معروف باللام ہے اور لفظ یتبعہ، میں ضمیر کا مرجع وہی امام ہے، اور اکثر طور پر معرفہ کو جب دوبارہ معرفہ ذکر کیا جائے تو وہی ایک مراد ہوتا ہے، تو اس قاعدہ کے مطابق معنی یہ ہوگا کہ جب اس خاص امام کے ساتھ وتر باجماعت پڑھ سکتا ہے یعنی کسی امام کے

Fatawa Rizwia, Volume 8

(Arabic Text Translation): And this is undoubtedly correct, and this understanding is supported by the fact that when Al-Quhistani said, "If he does not perform the obligatory prayer with him, he does not follow him in the Witr prayer," [1] Al-Shami found it necessary to clarify his intent. The intent is "with any imam," not specifically this imam. If an arguer disputes this, we say: Al-Sharh al-Saghir is required to correct the transmission of this correction, for which no trace is known in any book prior to it, not even in Al-Kabir which was its source. And Allah is the Granter of Success.

It has been established through what has been decided that the congregation for Witr is subordinate to the congregation for the obligatory prayer for every individual worshipper. The congregation for Tarawih is generally so, but not for everyone. For Ramadan, it means that it is disliked (Makruh) in any other month if it is done with public calling and formal arrangement, such as four people following one Imam, [2] as mentioned in Al-Durr from Al-Durar.

(Urdu Text on Page): ...it is not mandatory for praying Witr with someone that the obligatory prayer should also have been performed in congregation with that same person. This meaning is undoubtedly correct. This understanding is supported by Al-Quhistani's statement, whose intent was clarified by Allama Shami, which is that when Al-Quhistani said, "When the obligatory prayer is not performed with the Imam, Witr should not be performed with him," Allama Shami clarified the intent by stating that "this Imam" refers to any Imam. This means that if the obligatory prayer is not performed with any Imam, then Witr should not be performed in congregation either. If someone persists in debating this misconception, it should be told to them that "Saghir" is the source. And Allah is the Granter of Success.

Thus, from this discourse, it is clear that the congregation for Witr follows the congregation for the obligatory prayer for all worshippers, and the Witr congregation follows the Tarawih congregation for some worshippers (meaning if some people have performed Tarawih in congregation, it is permissible for others to join the Witr congregation). Furthermore, the Witr congregation is subordinate to Ramadan, meaning that outside of Ramadan, this congregation is disliked (Makruh). When the Witr congregation outside of Ramadan is held with a public call and formal arrangement, i.e., four people follow one Imam, then it is Makruh.

Footnotes: 1. Jami' al-Rumuz, Chapter on Witr and Nawafil, printed in Gonbad, Iran, Tehran, 1/216. 2. Durr al-Mukhtar, Chapter on Witr and Nawafil, Mujtabai Press, Delhi, 1/99.

फतावा रज़विया, जिल्द 8

(अरबी पाठ का अनुवाद): यह निस्संदेह सही है और इस समझ का समर्थन इस तथ्य से होता है कि जब अल-कुहिस्तानी ने कहा, "यदि उसने उनके साथ अनिवार्य (फ़र्ज़) नमाज़ नहीं पढ़ी, तो वह वित्र की नमाज़ में उनका अनुसरण नहीं करेगा," [1] तो अल-शामी को उनके इरादे को स्पष्ट करने की आवश्यकता महसूस हुई। उनका इरादा "किसी भी इमाम के साथ" था, न कि विशेष रूप से इसी इमाम के साथ। यदि कोई तर्ककर्ता विवाद करता है, तो हम कहते हैं: अल-शर्ह अल-सगीर से इस सुधार के प्रसारण को सही करने की अपेक्षा की जाती है, जिसका उससे पहले किसी भी किताब में कोई निशान नहीं मिलता, यहाँ तक कि अल-कबीर में भी नहीं जो उसका स्रोत था। और अल्लाह सफलता देने वाला है।

जो तय किया गया है उससे यह स्थापित हो गया है कि वित्र की जमाअत प्रत्येक नमाज़ी के लिए फ़र्ज़ नमाज़ की जमाअत के अधीन है। तरावीह की जमाअत आम तौर पर वैसी ही है, लेकिन हर किसी के लिए नहीं। रमज़ान के लिए इसका अर्थ यह है कि अन्य महीनों में यह नापसंद (मक़रूह) है यदि यह सार्वजनिक घोषणा और औपचारिकता के साथ किया जाता है, जैसे कि चार लोग एक इमाम का अनुसरण करें, [2] जैसा कि अल-दुरर से अल-दुर्र में उल्लेखित है।

(पृष्ठ पर उर्दू पाठ): ...वित्र पढ़ने के लिए यह आवश्यक नहीं है कि फ़र्ज़ नमाज़ भी उसी व्यक्ति के साथ जमाअत में पढ़ी गई हो। यह अर्थ निस्संदेह सही है। इस समझ का समर्थन कुहिस्तानी के कथन से होता है, जिसके इरादे को अल्लामा शामी ने स्पष्ट किया था, जो यह है कि जब कुहिस्तानी ने कहा, "जब इमाम के साथ फ़र्ज़ नमाज़ नहीं पढ़ी गई हो, तो उनके साथ वित्र नहीं पढ़नी चाहिए," अल्लामा शामी ने स्पष्ट किया कि "इस इमाम" से तात्पर्य किसी भी इमाम से है। इसका अर्थ यह है कि यदि किसी भी इमाम के साथ फ़र्ज़ नमाज़ नहीं पढ़ी गई है, तो वित्र भी जमाअत में नहीं पढ़ी जानी चाहिए। यदि कोई इस गलतफहमी पर बहस करने की जिद करता है, तो उसे बताया जाना चाहिए कि "सगीर" इसका स्रोत है। और अल्लाह सफलता देने वाला है।

इस प्रकार, इस विमर्श से यह स्पष्ट है कि वित्र की जमाअत सभी नमाज़ियों के लिए फ़र्ज़ नमाज़ की जमाअत का अनुसरण करती है, और वित्र की जमाअत कुछ नमाज़ियों के लिए तरावीह की जमाअत का अनुसरण करती है (अर्थात यदि कुछ लोगों ने तरावीह जमाअत में पढ़ी है, तो दूसरों के लिए वित्र जमाअत में शामिल होना जायज़ है)। इसके अलावा, वित्र की जमाअत रमज़ान के अधीन है, जिसका

अर्थ है कि रमज़ान के बाहर यह जमाअत नापसंद (मक़रूह) है। जब रमज़ान के बाहर वित्र की जमाअत सार्वजनिक बुलावे और औपचारिक व्यवस्था के साथ आयोजित की जाती है, यानी चार व्यक्ति एक इमाम का अनुसरण करते हैं, तो यह मक़रूह है।

फुटनोट: 1. जामिउर रूमूज़, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, मुद्रित गुम्बद, ईरान, तेहरान, 1/216। 2. दुर्रे मुख्तार, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/99।

فتاویٰ رضویہ، جلد ہشتم

(عربی عبارت کا ترجمہ و تشریح): وهذا صحيح لاشك ويؤيد هذا الفهم ان القهستاني لما قال اذا لم يصل الفرض معه لا يتبعه في الوتر 1 احتاج الشامي الى ابانة مراده وان المقصود مع امام ما، لامع خصوص هذا الامام، ان جادل مجادل فنقول الشرح الصغير مطالب بتصحيح نقل هذا التصحيح الذى لا يعلم له اثرا اصلا في كتاب قبله حتى في الكبير الذى كان اصله ، والله الموفق۔ فقد تحرر بما تقرر، ان جماعة الوتر تبع لجماعة الفرض في حق ك احد من المصلين، والجماعة التراويح في الجملة لافي حق كل ، ولرمضان بمعنى انها تكره في غيره لوعلى سبيل التداعي بان يقتدى اربعة بواحد 2 كما في الدر عن الدرر

(اردو متن): ساتھ وتر پڑھنے کے لئے ضروری نہیں ہے کہ فرض بھی اسی کے ساتھ باجماعت پڑھے ہوں، اور یہ مفہوم بلاشک و شبہ صحیح ہے، اس مفہوم کی تائید قہستانی کے اس قول سے ہوتی ہے جس کی مراد کو علامہ شامی نے واضح کیا ہے، وہ یہ کہ جب قہستانی نے کہا جب امام کے ساتھ فرض نہ پڑھے ہوں تو وتر اس کے ساتھ نہ پڑھے اس پر علامہ شامی نے مراد کو واضح کرتے ہوئے کہا کہ اس امام سے مراد کوئی امام ہے یعنی اگر کسی بھی امام کے ساتھ فرض نہ پڑھے تو پھر وتر بھی جماعت سے نہ پڑھے، اگر کوئی اس وہم پر بحث کا اصرار کرتا ہے تو اس کو یہ کہہ دیا جائے کہ صغیر کا اصل ہے، واللہ الموفق،

پس اس تقریر سے یہ بات صاف ہو گئی کہ وتر کی جماعت فرض کی جماعت کے تابع ہے تمام نمازیوں کے لئے اور وتر کی جماعت، تراویح کی جماعت کے تابع ہے کچھ نمازیوں کے لئے (یعنی بعض حضرات نے بھی تراویح باجماعت پڑھ لیں تو دوسروں کو وتر کی جماعت میں شرکت جائز ہے) اور وتر کی جماعت رمضان کے بھی تابع ہے لیکن اس معنی میں کہ غیر رمضان میں

یہ جماعت مکروہ ہے، جب یہ غیر رمضان میں وتر کی جماعت میں یہ جماعت مکروہ ہے، جب یہ غیر رمضان میں وتر کی جماعت بطور دعوت و اہتمام ہو یعنی چار افراد ایک امام کی اقتداء کریں تو مکروہ ہے

حواشی: 1 جامع الرموز باب الوتر والنوافل مطبوعہ گنبد ایران تہران ۱/ ۲۱۶ 2 درمختار باب الوتر والنوافل مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

Fatawa Ridawiyya, Volume Seven

...so much so that the following of three [persons] behind an Imam [in Witr] is permissible without any dislike according to the most correct opinion,[1] as mentioned in the marginalia of Al-Allamah al-Tahtawi on Maraqi al-Falah, the commentary of Nur al-Idah by Al-Allamah al-Shurunbulali. May Allah have mercy on all the scholars. Firmly grasp this [point], for perhaps you will not find this elaboration in any other discourse. And my success is only by Allah, the All-Knowing, the All-Aware. And Allah, Exalted is He, knows best and His knowledge is most complete and most perfect.

As quoted from "Durar" in "Durr al-Mukhtar," even if three people follow one Imam in the Witr congregation, it is permissible without dislike according to the most correct view, as Allama Tahtawi mentioned in the marginalia of "Maraqi al-Falah Sharh Nur al-Idah." "Nur al-Idah" is a book by Allama Shurunbulali. May Allah Almighty have mercy on all the scholars. Keep this writing firm; it's possible you won't find this detailed discussion elsewhere. And my success is only through Allah, the All-Knowing, the All-Aware. And Allah, Glorified be He, knows best and His knowledge is most complete and perfect. (T)

Issue 1111: If someone made the intention for two units (rak'at) of Tarawih prayer but forgot the first sitting (qa'dah), then sat after the third unit and performed the prostration of forgetfulness (sajda sahv), was the prayer valid or not? And should the Quran recited in those units be repeated? And if four units were performed, would all four count as Tarawih or not? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: In the first scenario, according to the most correct school of thought, the prayer was not valid, and as much of the Great Quran as was recited in it should be repeated.

In Radd al-Muhtar: If someone performs three units of voluntary prayer (nafl) with one sitting, it should have been permissible based on the analogy of the Maghrib prayer. However, the most correct view is its invalidity because the unit connected to the sitting was invalid, which is the last unit. This is because a single unit of voluntary prayer is not sanctioned by law, so what preceded it also becomes invalid.[2]

In Radd al-Muhtar, it is mentioned that if someone offered three nafl units with one sitting, it should be permissible by comparing it to the Maghrib prayer, but the correct view is that this nafl is not permissible because its last unit, after which the sitting was done, is invalid because it remained as one extra nafl unit added to two,

whereas one unit of nafl is not permissible. Therefore, due to the corruption of this last unit, the first two units will also become invalid. (T)

And if four units were performed and the first sitting was missed, then according to the fatwa-issued school of thought, these four will be counted as equivalent to only two units. The remaining should be performed.

[1] Hashiyat al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, Chapter on Witr, printed by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, p. 211. [2] Radd al-Muhtar, Chapter on Witr and Nawafl, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/12.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

...यहाँ तक कि तीन व्यक्तियों का एक इमाम के पीछे [वितर में] इक्तिदा करना सबसे सही मत के अनुसार बिना किसी नापसंदगी (कराहियत) के जायज़ है,[1] जैसा कि अल्लामा शरुनबुलाली की 'नूरुल इज़ाह' की शरह 'मराक़िल फ़लाह' पर अल्लामा तहतावी के हाशिए में उल्लेखित है। अल्लाह तआला सभी उलेमा पर रहम फरमाए। इस लेखन को मज़बूती से पकड़ लो, क्योंकि शायद तुम्हें यह विवरण किसी अन्य प्रवचन में न मिले। और मेरी सफलता केवल अल्लाह के साथ है, जो सब कुछ जानने वाला और खबर रखने वाला है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे मज़बूत है।

जैसा कि 'दुर्रे मुख्तार' में 'दुरर' से नक़्ल किया गया है, यहाँ तक कि अगर तीन आदमी वितर की जमात में एक इमाम की इक्तिदा करें तो यह असह (सबसे सही) क़ौल के मुताबिक़ बिला कराहत जायज़ है, जैसा कि अल्लामा तहतावी ने 'मराक़िल फ़लाह शरह नूरुल इज़ाह' के हाशिए में ज़िक्र किया है। 'नूरुल इज़ाह' अल्लामा शरुनबुलाली की किताब है। अल्लाह तआला तमाम उलेमा पर रहमत फरमाए। इस तहरीर को मज़बूत कर, हो सकता है कि तुझे दूसरी जगह यह मुफ़स्सल (विस्तृत) बहस न मिले। और मेरी तौफ़ीक़ सिर्फ अल्लाह की मदद से है जो जानने वाला खबरदार है। और अल्लाह तआला सुब्हानहू बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे मुकम्मल और मज़बूत है। (त)

मसला ११११: दो रकअत तरावीह की नियत की, क़ायदा-ए-ऊला (पहली बैठक) भूल गया, तीन पढ़ कर बैठा और सजदा-ए-सहव किया तो नमाज़ हुई या नहीं और इन रकअतों में जो क़ुरान शरीफ पढ़ा उसका एआदा (दोहराव) हुआ या नहीं? और चार पढ़ लें तो ये चारों तरावीह हुईं या नहीं? बयान करें, सवाब पाएँ।

अल-जवाब: पहली सूरत में मज़हब-ए-असह पर नमाज़ न हुई और क़ुरान-ए-अज़ीम जिस क़दर उसमें पढ़ा गया उसका एआदा किया जाए।

'रद्दुल मुहतार' में है: अगर किसी ने एक क़ायदे (बैठक) के साथ तीन नफ़्ल पढ़े तो मग्रिब की नमाज़ पर क़यास (अनुमान) करते हुए जायज़ होना चाहिए था, लेकिन सही यह है कि इसका न होना बेहतर है क्योंकि वह चीज़ फासिद (खराब) हो गई जिससे क़ायदा जुड़ा था और वह आखिरी रकअत है,

क्योंकि एक रकअत नफ़्ल शरीयत में मुक़र्रर नहीं है, इसलिए उससे पहले वाली भी फासिद हो जाएगी।[2]

'रद्दुल मुहतार' में है कि अगर किसी ने तीन नफ़्ल एक क़ायदे के साथ पढ़े, मग्रिब की नमाज़ पर क़यास करते हुए जायज़ होना चाहिए लेकिन सही यह है कि ये नफ़्ल जायज़ नहीं क्योंकि इसकी आखरी रकअत जिसके बाद क़ायदा किया है वह फासिद है क्योंकि वह दो पर ज़ायद एक रकअत नफ़्ल रह गई जबकि एक रकअत नफ़्ल जायज़ नहीं लिहाज़ा इस आखरी रकअत के फ़साद (खराबी) से पहली दो रकअत भी फासिद हो जाएँगी। (त)

और चार पढ़ लें और क़ायदा-ए-ऊला न किया तो मज़हब-ए-मुफ़्ता-बिही (जिस पर फतवा दिया गया है) पर ये चारों दो ही रकअत के क़ायम मक़ाम गिनी जाएँगी, बाकी और पढ़ ले।

[1] हाशियतुल तहतावी अल-मराक़िल फ़लाह, बाबुल वितर, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिज़ारत कुतुब, कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ २११। [2] रद्दुल मुहतार, बाबुल वितर वन-नवाफ़िल, एच. एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, २/१२।

पृष्ठ ५६८/७२१

حتی جاز اقتداء ثلثۃ بامام بلا کراھۃ فی الاصح 1 کما فی حاشیۃ العلامۃ الطحطاوی علی مراقی الفلاح شرح نور الایضاح للعلامۃ الشرنبلالی رحمۃ اللہ تعالی علی العلماء جمیعاً، اتقن ھٰذا فلعلک لا تجد ھٰذا التحریر فی غیر ھذا التقریر و ما توفیقی الا باللہ العلیم الخبیر واللہ سبحانہ وتعالی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

جیسا کہ در مختار میں درر سے منقول ہے، حتی کہ اگر تین آدمی وتر کی جماعت میں ایک امام کی اقتداء کریں تو یہ اصح قول کے مطابق بلا کراہت جائز ہے، جیسا کہ علامہ طحطاوی نے مراقی الفلاح شرح نور الایضاح کے حاشیہ میں ذکر کیا ہے۔ نور الایضاح علامہ شرنبلالی کی کتاب ہے۔ اللہ تعالی تمام علماء پر رحمت فرمائے۔ اس تحریر کو مضبوط کر، ہو سکتا ہے کہ تجھے دوسری جگہ یہ مفصل بحث نہ ملے و ما توفیقی الا باللہ العلیم الخبیر واللہ تعالی سبحانہ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت)

مسئلہ ۱۱۱۱ : دور کعت تراویح کی نیت کی قعدہ اولٰی بھول گیا تین پڑھ کر بیٹھا اور سجدہ سہو کیا تو نماز ہوئی یا نہیں اور ان رکعتوں میں جو قرآن شریف پڑھا اس کا اعادہ ہوا یا نہیں اور چار پڑھ لیں تو یہ چاروں تراویح ہوئیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت اولٰی میں مذہب اصح پر نماز نہ ہوئی اور قرآن عظیم جس قدر اس میں پڑھا گیا اعادہ کیا جائے،

فی ردالمحتار لو تطوع بثلاث بقعدة واحدة کان ینبغی الجواز اعتباراً بصلوٰۃ المغرب، لکن الاصح عدمه لانه قد فسد ما اتصلت به القعدة وهو الرکعة الاخیرة، لان التنفل بالرکعة الواحدة غیر مشروع فیفسد ما قبلها 2۔

ردالمحتار میں ہے کہ اگر کسی نے تین نفل ایک قعدہ کے ساتھ پڑھے مغرب کی نماز پر قیاس کرتے ہوئے جائز ہونا چاہئے لیکن صحیح یہ ہے کہ یہ نفل جائز نہیں کیونکہ اس کی آخری رکعت جس کے بعد قعدہ کیا ہے وہ فاسد ہے کیونکہ وہ دو پر زائد ایک رکعت نفل رہ گئی جبکہ ایک رکعت نفل جائز نہیں لہذا اس آخری رکعت کے فساد سے پہلی دو رکعت بھی فاسد ہو جائیں گی۔ (ت)

اور چار پڑھ لیں اور قعدہ اولیٰ نہ کیا تو مذہب مفتی بہ پر یہ چاروں دو ہی رکعت کے قائم مقام گنی جائیں گی باقی اور پڑھ لے۔

1 حاشیہ الطحطاوی علی مراقی الفلاح باب الوتر مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۲۱۱ 2 ردالمحتار، باب الوتر والنوافل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی، ۲/ ۱۲

Fatawa Razawiyya, Volume 7

As clarified in Radd al-Muhtar from Al-Nahr al-Faiq al-Zahidi (as it was explained in Radd al-Muhtar from Al-Nahr al-Faiq al-Zahidi. T), and with both sittings, all four Raka'ats (units of prayer) were definitely completed.

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
There is no dislike as well, as indicated by the reasoning mentioned in Radd al-Muhtar. Yes, performing (Nafl prayer) in units of two is better as it is not hidden. And Allah Almighty knows best.	Four Raka'ats of Nafl with two sittings and one greeting are permissible and there is no dislike, as derived from the reasoning stated in Radd al-Muhtar. However, praying Nafl in sets of two is better as it is clear. And Allah Almighty knows best (T).

Issue 1112: From Jwalapur, District Saharanpur, sent by Syed Yad Ali Sahab, 19 Shawwal 1307 AH. What do the scholars of the religion say about this issue: while the Imam is busy with the Taraweeh congregation, a few people arrive; is there any harm if they perform their obligatory prayer in a separate congregation or not? Explain and you will be rewarded.

Answer: The correct view is that there is no harm:

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Even if it is in a neighborhood mosque where they do not repeat the call to prayer (Adhan) and move away from the prayer niche (Mihrab), as is well-known and observed.	Even if it is in the neighborhood mosque, provided they do not repeat the Adhan and conduct the congregation away from the Mihrab, as is known and practiced. (T)

In Tahtawi it says: | (Arabic Text) | (Urdu Translation) | | :--- | :--- | | If you repeat it without the Adhan, there is no dislike at all, and upon this are the Muslims. | When you repeat the congregation without the Adhan, there is no dislike; this is the practice of Muslims. (T) |

In Ghunya it says: | (Arabic Text) | (Urdu Translation) | | :--- | :--- | | From Abu Yusuf: when it is not in the original form, it is not disliked, otherwise it is disliked, and this is the correct view. By moving away from the Mihrab, the form changes; thus it is in Fatawa al-Bazzaziyya. | It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) that when the second congregation is not in the manner of the first congregation, it is not disliked, otherwise it is disliked. This is correct, and by moving

away from the Mihrab, the manner of the first congregation changes. It is similarly stated in Fatawa al-Bazzaziyya (T). |

However, as far as possible, they should perform the congregation away from the Taraweeh congregation, and their Imam should not raise his voice more than necessary so that they remain safe from confusion and mixing. And Allah Almighty knows best.

1. Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Chapter of Imamate, printed by Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/240.
2. Ghunya al-Mustamli Sharh Munya al-Musalli, Chapter on Rulings of the Mosque, printed by Suhail Academy Lahore, p. 615.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

जैसा कि रद्दुल मुख्तार में अन-नहरुल फ़ाईक़ अल-ज़ाहीदी से स्पष्ट किया गया है (जैसा कि रद्दुल मुख्तार में अन-नहरुल फ़ाईक़ अल-ज़ाहीदी से स्पष्टीकरण दिया गया है। त) और दोनों क़ादा (बैठने) से तो निश्चित रूप से चारों रकातें हो गईं।

(अरबी इबारत)	(उर्दू अनुवाद)
और कोई नापसंदगी (कराहियत) भी नहीं है जैसा कि रद्दुल मुख्तार में उल्लिखित तर्क से संकेत मिलता है; हाँ, नफ़्ल दो-दो करके पढ़ना बेहतर है जैसा कि स्पष्ट है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।	चार रकात नफ़्ल दो क़ादा और एक सलाम के साथ जायज़ हैं और कोई कराहियत नहीं है जैसा कि रद्दुल मुख्तार की बयान की गई वजह से हासिल है, फिर भी नफ़्ल दो-दो पढ़ना अफ़ज़ल है जैसा कि वाज़ेह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 1112: ज्वालापुर, ज़िला सहारनपुर से, प्रेषक सैय्यद याद अली साहब, 19 शव्वाल 1307 हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि इमाम तरावीह की जमात में मशगूल है, अब कुछ आदमी आए, वे फ़र्ज़ जमात से पढ़ें तो कोई हर्ज है या नहीं? बयान करें, सवाब मिलेगा।

जवाब: सही यह है कि कोई हर्ज नहीं:

(अरबी इबारत)	(उर्दू अनुवाद)
और अगर महल्ले की मस्जिद में हो जबकि वे अज़ान न दोहराएं और मेहराब से हट जाएं जैसा कि मालूम व मुशाहिदा है।	अगरचे महल्ले की मस्जिद ही में जबकि दोबारा अज़ान न दें और मेहराब से हटकर जमात कराएं जैसा कि मालूम व मारूफ़ है। (त)

तहतवी में है: | (अरबी इबारत) | (उर्दू अनुवाद) | | :--- | :--- | | जब तुम अज़ान के बिना (जमात) दोहराओ तो कोई कराहियत नहीं है मुतलक़न, और मुसलमानों का इसी पर अमल है। | जब तू जमात का दोहराना अज़ान के बिना करे तो कोई कराहियत नहीं है, मुसलमानों का यही अमल है। (त) |

गुनिया में है: | (अरबी इबारत) | (उर्दू अनुवाद) | | :--- | :--- | | इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि जब वह पहली हैयत पर न हो तो मकरूह नहीं, वरना मकरूह है, और यही सही है। और मेहराब

से हटने से हैयत बदल जाती है, फ़तावा बज़ाज़िया में ऐसा ही है। | इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह तआला से मरवी है कि जब दूसरी जमात पहली जमात की तर्ज़ पर न हो तो मकरूह नहीं वरना मकरूह है, यही सही है, और मेहराब से हटकर करने से पहली जमात की तर्ज़ बदल जाती है। फ़तावा बज़ाज़िया में ऐसे ही है (त)। |

मगर जहाँ तक मुमकिन हो जमात तरावीह से दूर जमात करें और उनका इमाम ज़रूरत से ज़्यादा आवाज़ बुलंद न करे ताकि तख़्लीत व तल्बीस (भ्रम) से ऐमन रहें। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1. हाशिया अल-तहतवी अलद-दुर्रिल-मुख्तार, बाबुल इमामत, मतबुआ दारुल मारिफ़त बेरुत 1/240.
2. गुनियातुल मुस्तमली शरह मुनियतुल मुसल्ली, फ़स्ल फ़ी अहकामिल मस्जिद, मतबुआ सुहैल एकेडमी लाहौर, सफ़ा 615.

पेज 569/721

كما صرح به في ردالمحتار عن النهر الفائق الزاهدی (جیسا کہ ردالمختار میں نہرالفائق اس نے زاہدی سے وضاحت کردی گئی ہے۔ ت) اور دونوں قعدے کے تو قطعاً چاروں رکعتیں ہو گئیں۔

(Arabic Text) **(Urdu Translation)**

ولا کراھة ایضاً کما یفیدہ التعلیل المذکور فی ردالمختار نعم الافضل مثنی مثنی کما لا یخفی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

چار رکعت نفل دو قعدوں اور ایک سلام سے جائز ہیں اور کوئی کراہت نہیں ہے جیسا کہ ردالمختار کی بیان کردہ علت سے حاصل ہے تاہم نفل دودو پڑھنا افضل ہے جیسا کہ واضح ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم(ت)

مسئلہ ۱۱۱۲: از جوالاپور ضلع سہارن پور مرسلہ سید یاد علی صاحب ۱۹ شوال ۱۳۰۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ امام جماعت تراویح میں مشغول ہے اب چند آدمی آئے وہ فرض جماعت سے پڑھیں تو کوئی حرج ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صحیح یہ ہے کہ کوئی حرج نہیں:

(Arabic Text) **(Urdu Translation)**

ولو فی مسجد محلة حیث لم یکرر والاذان وعدلوا عن المحراب کماھو معلوم جمشاھد۔

اگرچہ محلہ کی مسجد ہی میں جبکہ دوبارہ اذان نہ دیں اور محراب سے ہٹ کر جماعت کرائیں جیسا کہ معلوم و معروف ہے۔(ت)

طحطاویہ میں ہے: | (Arabic Text) | (Urdu Translation) | | :--- | :--- | | اذا کررت بغیر اذان فلا کرھۃ مطلقا وعلیہ المسلمون 1 - | جب تو جماعت کا تکرار اذان کے بغیر کرے تو کوئی کراہت نہیں ہے، مسلمانوں کا یہی عمل ہے۔(ت) |

غنیہ میں ہے: | (Arabic Text) | (Urdu Translation) | | :--- | :--- | | عن ابی یوسف اذا لم یکن علی الھیئۃ الاولی لا یکرہ والایکرہ وھو الصحیح وبالعدول عن المحراب تختلف الھیئۃ کذا في فتاوی البزازیۃ 2 - | امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالیٰ سے مروی ہے کہ جب دوسری جماعت پہلی جماعت کی طرز پر نہ ہو تو مکروہ نہیں ورنہ مکروہ ہے، یہی صحیح ہے، اور محراب سے ہٹ کر کرنے سے پہلی جماعت کی طرز بدل جاتی ہے۔ فتاویٰ بزازیہ میں ایسے ہی ہے(ت) |

مگر جہاں تک ممکن ہو جماعت تراویح سے دور جماعت کریں اور ان کا امام ضرورت سے زیادہ آواز بلند نہ کرے تاکہ تخلیط و تلبیس سے ایمن رہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

1 حاشیۃ الطحطاوی علی الدرالمختار باب الامامۃ مطبوعہ دارالمعرفتہ بیروت ۱/ ۲۴۰ 2 غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی احکام المسجد مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۶۱۵

Volume Seven Fatawa Razawiyya

Anharul Anwaar min Yam-mi Salaat-il-Asrar 1305 AH (Rivers of Light from the Sea of the Prayer of Secrets) (Razawi Research on the Proof of Namaz-e-Ghausia)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful Problem 1113: From the Farash Khana Mosque in Katra, Delhi, the residence of Hazrat Hafiz Abdul Aziz Sahib (may his secret be sanctified), sent by the venerable Maulana Maulvi حافظ Shah Siraj-ul-Haq Muhammad Umar Sahib Qadri, late Rabi-ul-Awwal 1305 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Is Salaat-ul-Asrar, meaning Namaz-e-Ghausia, narrated from His Eminence Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) and is it permissible in Sharia or not? Zaid claims that its narration is baseless and considers it an interpolation by some sinful innovator in the book 'Bahjat-ul-Asrar', citing the works of Sheikh-e-Akbar and Imam Sha'rani as examples where such interpolations occurred. He argues that after the obligatory prayer, turning away from the Qibla and designating the direction of some shrine or saint, or adopting specific prayer postures or walking towards that direction with humility and submissiveness, is not permissible at all. He further states that His Eminence, i.e., Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him), was firm in following the Book, the Sunnah, and the way of the Companions, upholding Sharia rulings, completely avoiding innovations, being sincere in worship, and having full steadfastness in trusting and relying on Allah in every state. How could he have commanded things contrary to these principles, such as: 'After the Maghrib prayer, turn towards Iraq with complete reverence and devotion of heart, take my name, and ask for your needs'? [Zaid says] this act is against the Book, the Sunnah, and the method of the Rightly Guided Caliphs, it does not conform to the character and practice of the Companions, and no similar thing is narrated from the Successors (Tabi'un), the Successors of the Successors (Taba Tabi'un), or other noble ancestors and great Imams. The claim by the common folk that it is a 'practice of the Shaikhs' is not worthy of attention. Among the Shaikhs who were scholars of jurisprudence and Imams, none has explicitly mentioned anything like this. One should not act upon the words and deeds of some untrustworthy individuals, but rather follow the 'Sawad-e-Azam' (the great majority).

जिल्द हफ़्तम फ़तावा रज़विया

अन्हारुल अनवार मिन यम-मे सलात-उल-असरार १३०५ हिजरी (सलातुल असरार के पानी से अनवार की नहरें) (नमाज़-ए-ग़ौसिया के सुबूत में तहक़ीक़-ए-रज़वी)

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम मसअला १११३: दिल्ली, कटड़ा की फ़राश ख़ाना मस्जिद, हज़रत हाफ़िज़ अब्दुल अज़ीज़ साहब (क़ुद्दिस सिर्रहु) के मुक़ाम से, मुर्सला जनाब मुस्ताब मौलाना मौलवी हाफ़िज़ शाह सिराजुल हक़ मुहम्मद उमर साहब क़ादरी, अवाख़िर रबीउल अव्वल शरीफ़ १३०५ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसअले में कि सलात-उल-असरार यानी नमाज़-ए-ग़ौसिया हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से मरवी (वर्णित) और शरअ में जाइज़ है या नहीं? ज़ैद इसकी रिवायत को बे-अस्ल (निराधार) और इसे बहजतुल असरार में किसी फ़ासिक़ बदअती (दुराचारी पथभ्रष्ट) का इल्हाक़ (मिलावट) बताता है और तसानीफ़ (रचनाओं) शेख़-ए-अकबर व इमाम शेरानी की नज़ीर (उदाहरण) देता है कि उनमें इल्हाक़ हुए। और कहता है कि नमाज़ फ़र्ज़ के बाद क़िबले से इनहिराफ़ (विमुख होना) और किसी मज़ार व वली की तईन-ए-सिम्त (दिशा तय करना) और हैयात-ए-नमाज़ या ताज़ीम उस तरफ चलना तज़ल्लुल (विनम्रता) व ख़ुशूअ करना हरगिज़ दुरुस्त नहीं। और कहता है कि आंजनाब यानी हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) को किताब व सुन्नत व सीरत-ए-सहाबा के इत्तबाअ (अनुसरण) और अहकाम-ए-शरअ पर क़याम और मुहद्दात (नवाचारों) से इजतिनाब-ए-ताम (पूर्ण परहेज) और ताआत में इख़लास और हर हाल में ख़ुदा पर तवक्कुल व एतमाद में इस्तक़ामत-ए-कामिना थी, वो इन उमूर (कार्यों) के ख़िलाफ़ क्योंकर फ़रमाते कि बाद नमाज़ मग़रिब इराक़ की तरफ ब-ताज़ीम-ए-तमाम लौ लगा कर दिल से मुतवज्जह होकर मेरा नाम लेकर हाजत चाहो, ये फ़ेल (कार्य) किताब व सुन्नत व तरीक़ा-ए-ख़ुलफ़ा-ए-राशिदीन के ख़िलाफ़ है और सीरत व अमल-ए-सहाबा के मुवाफ़िक़ नहीं और ताबेईन व तब-ए-ताबेईन व दीगर अस्लाफ़-ए-किराम व अइम्मा-ए-इज़ाम से इसका मिस्ल मनक़ूल नहीं। अवाम कि इसे अमल-ए-मशाइख़ कहते हैं क़ाबिल-ए-इल्तिफ़ात (ध्यान देने योग्य) नहीं। मशाइख़ में जो अहल-ए-इल्म फ़ुक़हा व अइम्मा हुए किसी ने इसके मिस्ल तसरीह (स्पष्टीकरण) न की और क़ौल व फ़ेल बाज़ ग़ैर मौसूक़ (अविश्वसनीय) पर अमल न चाहिए बल्कि सवाद-ए-आज़म का इत्तबाअ चाहिए।

पेज ५७० / ७२१

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

انہار الانوار من یم صلوۃ الاسرار ۱۳۰۵ھ (صلوۃ الاسرار کے پانی سے انوار کی نہریں) (نماز غوثیہ کے ثبوت میں تحقیق رضوی)

بسم اللہ الرحمن الرحیم مسئلہ ۱۱۱۳: از دہلی کٹڑہ کی فراش خانہ مسجد حضرت حافظ عبدالعزیز صاحب قدس سرہ، مرسلہ جناب مستطاب مولانا مولوی حافظ شاہ سراج الحق محمد عمر صاحب قادری اواخر ربیع الاول شریف ۱۳۰۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ صلوۃ الاسرار یعنی نماز غوثیہ حضور غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی اور شرع میں جائز ہے یا نہیں؟ زید اس کی روایت کو بے اصل اور اسے بہجۃالاسرار میں کسی فاسق بدعتی کا الحاق بتاتا اور تصانیف شیخ اکبر و امام شعرانی کی نظیر دیتا ہے کہ ان میں الحاق ہوئے۔ اور کہتا ہے کہ نماز فرض کے بعد قبلے سے انحراف اور کسی مزار و ولی کی تعیین سمت او بہیئات نماز یا تعظیم اس طرف چلنا تذلل و خشوع کرنا ہرگز درست نہیں اور کہتا ہے کہ آنجناب یعنی حضور غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو کتاب و سنت و سیرتِ صحابہ کے اتباع اور احکام شرع پر قیام او محدثات سے اجتناب تام اور طاعات میں اخلاص اور ہر حال میں خدا پر توکل و اعتماد میں استقامتِ کاملہ تھی وہ ان امور کے خلاف کیونکر فرماتے کہ بعد نماز مغرب عراق کی طرف بتعظیم تمام لو لگا کر دل سے متوجہ ہو کر میرا نام لے کر حاجت چاہو، یہ فعل کتاب و سنت و طریقہ خلفائے راشدین کے خلاف ہے اور سیرت و عمل صحابہ کے موافق نہیں اور تابعین و تبع تابعین و دیگر اسلافِ کرام و ائمہ عظام سے اس کا مثل منقول نہیں، عوام کہ اسے عملِ مشائخ کہتے ہیں قابلِ التفات نہیں مشائخ میں جواہل علم فقہاء و ائمہ ہوئے کسی نے اس کے مثل تصریح نہ کی اور قول و فعل بعض غیر موثوق پر عمل نہ چاہئے بلکہ سوادِ اعظم کا اتباع

Fatawa Rizvia, Volume VII

...it should be; the Companions (Sahaba) were more eager than all of us in their love and respect for the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and very keen on rewards and good deeds. If this act was a cause of reward and proximity to Allah, then the righteous predecessors (Salaf-e-Kiram) or even Hazrat Sheikh Abdul Qadir Jilani (may mercy be upon him) himself would have performed it towards Madinah Munawwarah. Is this statement of his wrong or correct? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

[Table Contents:] (Arabic text): All praise is for Allah for His good trial, Who filled His earth and His heaven [with wonders]. Gratitude is for Al-Mustafa (the Chosen One) for his blessings, a gratitude that fulfills the goodness of his bounties and compensates us for the increase of his gifts. May Allah Almighty bless him, his children, his wives, his companions, his loved ones, the inheritors of his knowledge, glory, and splendor, and our Great Helper (Ghaus-e-Azam), the raiser of his banner, and our noble mentors and all His saints. A prayer (Salat) that reveals secrets to us, turns away from us the harm of the wicked, and becomes a provision for the day of meeting Him. I bear witness that there is no god but Allah, alone without partner, a testimony that necessitates His pleasure. And I bear witness that Muhammad is His servant and His Messenger, who proclaimed the truth after its concealment. May Allah Almighty bless him and every servant pleasing to Him, a prayer that is commensurate with His greatness, and peace in His eternity and...

(Urdu Translation): All praises are for Allah Almighty for His good trial, for filling the earth and sky with wonders and for filling with whatever He wills in His power and decree; and gratitude is for Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him) for his rewards, such gratitude that completes his best blessings and suffices us from his further gifts. May Allah Almighty send mercy upon him and his sons and wives and companions and upon the heir of your knowledge, greatness, and loftiness, our Ghaus-e-Azam, who is the one to raise your flag, and upon all the saints; such mercy which opens secrets for us and turns away the pain of the wicked people from us, and becomes a treasure for the day of attendance before Allah Almighty. And I bear witness that Allah Almighty is One, without partner, such a testimony which is a cause of His pleasure; and I bear witness that Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) is His servant and Messenger who manifests the truth from

concealment. May Allah Almighty bless him, you, and all the liked servants in His court; that prayer (salat) which is worthy of His greatness and that peace (salam) which is for His survival and...

फ़तावा रिज़विया, जिल्द VII

...होना चाहिए; सहाबा-ए-किराम (साथी) पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के प्रति प्रेम और सम्मान में हम सभी से अधिक उत्साही थे और पुण्य और नेक कार्यों के लिए बहुत उत्सुक थे। यदि यह कार्य अल्लाह के प्रति पुण्य और निकटता का कारण होता, तो सल्फ़-ए-किराम (धार्मिक पूर्वज) या स्वयं हज़रत शेख अब्दुल कादिर जिलानी (उन पर दया हो) मदीना मुनव्वरा की ओर रुख करते। क्या उनका यह कथन गलत है या सही? स्पष्ट करें और आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और दयावान है)।

[तालिका सामग्री:] (अरबी पाठ): सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है उसकी अच्छी परीक्षा के लिए, जिसने अपनी पृथ्वी और अपने आसमान को [चमत्कारों से] भर दिया। कृतज्ञता अल-मुस्तफा (चुने हुए) के लिए उनके आशीर्वाद के लिए है, एक ऐसी कृतज्ञता जो उनकी श्रेष्ठ कृपाओं को पूरा करती है और हमें उनके उपहारों की वृद्धि के लिए पर्याप्त है। अल्लाह सर्वशक्तिमान उन पर, उनकी संतानों, उनकी पत्नियों, उनके साथियों, उनके प्रियजनों, उनके ज्ञान, महिमा और वैभव के उत्तराधिकारियों और हमारे महान सहायक (गौस-ए-आज़म) पर कृपा करे, जो उनके ध्वज को ऊंचा करने वाले हैं, और हमारे महान गुरुओं और उनके सभी वलियों पर। एक ऐसी प्रार्थना (सलात) जो हमारे लिए रहस्यों को खोल दे, दुष्टों के कष्टों को हमसे दूर कर दे, और उनसे मिलने के दिन के लिए एक पूंजी बन जाए। मैं गवाही देता हूं कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, वह अकेला है जिसका कोई साथी नहीं है, ऐसी गवाही जो उसकी प्रसन्नता का कारण बने। और मैं गवाही देता हूं कि मुहम्मद उसके बंदे और उसके रसूल हैं, जिन्होंने सच्चाई को उसके छिपने के बाद प्रकट किया। अल्लाह सर्वशक्तिमान उन पर और उनके हर पसंदीदा बंदे पर कृपा भेजे, एक ऐसी प्रार्थना जो उनकी महानता के अनुरूप हो, और उनकी अनंतता में शांति और...

(उर्दू अनुवाद): सभी प्रशंसा अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है उसकी अच्छी परीक्षा पर, पृथ्वी और आकाश को चमत्कारों से भरने और अपनी शक्ति और इच्छा में जो चाहे भरने पर; और कृतज्ञता मुस्तफा (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के लिए उनके पुरस्कारों पर है, ऐसी कृतज्ञता जो उनकी बेहतरीन नेमतों को पूरा करे और उनकी और अधिक देन के लिए हमारी ओर से पर्याप्त हो। अल्लाह सर्वशक्तिमान उन पर और उनके बेटों और पत्नियों और साथियों पर और आपके ज्ञान, महानता और उच्चता के उत्तराधिकारी हमारे गौस-ए-आज़म पर, जो आपके झंडे को ऊँचा करने वाले

हैं, और सभी वलियों पर अपनी दया बरसाए; ऐसी दया जो हमारे लिए रहस्यों को खोल दे और दुष्ट लोगों की पीड़ा को हमसे दूर कर दे, और अल्लाह सर्वशक्तिमान के समक्ष उपस्थिति के दिन के लिए एक खजाना बन जाए। और मैं गवाही देता हूं कि अल्लाह सर्वशक्तिमान एक है, उसका कोई साथी नहीं है, ऐसी गवाही जो उसकी रज़ा का कारण हो; और मैं गवाही देता हूं कि मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) उसके बंदे और रसूल हैं जो सत्य को छिपाव से प्रकट करते हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान आप पर और उसके दरबार के सभी पसंदीदा बंदों पर कृपा और शांति भेजे; वह सलात (प्रार्थना) जो उसकी महानता के योग्य हो और वह सलाम (शांति) जो उसकी अमरता और...

چاہئے، صحابہ محبت و تعظیم آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں ہم سب سے زیادہ اور ثواب و حسنات پر بہت حریص تھے اگر یہ عمل موجب ثواب و قربت الی اللہ ہوتا تو سلف کرام بلکہ خود حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی علیہ الرحمہ مدینہ منورہ کی طرف کرتے، آیا یہ کلام اس کا غلط ہے یا صحیح؟ بینوا توجروا۔

الجواب: بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمدللہ علی حسن بلائہ، ملأ ارضہ وملأ سمائہ، و الشکر للمصطفی علی نعمائہ، شکرا یوافي حسن الائہ، ویکافئ عنا مزید عطائہ، صلی اللہ تعالی علیہ وعلی ابنائہ، وازواجہ واصحابہ واحبائہ و وارث علمہ و مجدہ و سنائہ ووارث علمہ ومجدہ وسنائہ، غوثنا الاعظم رافع لوائہ، ومشایخنا الکرام وسائر اولیائہ، صلوۃ تکشف لنا الاسرار، وتصرف عنا اذی الاشرار، وتکون عدۃ لیوم لقائہ، واشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لاشریك لہ شہادۃ موجبۃ لرضائہ، واشہد ان محمدا عبدہ ورسولہ الصادع بالحق بعد خفائہ، صلی اللہ تعالی علیہ، وعلی کل عبد مرضی لدیہ صلوۃ تأتی علی قدر کبریائہ، وسلام بدوامہ و | سب تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے ہیں اس کے اچھے امتحان پر، زمین و آسمان کو عجائبات سے بھرنے اور اپنی قدرت وقضاء میں جسے چاہے بھرنے پر اور شکر مصطفٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے لئے ان کے انعامات پر، ایسا شکر جو ان کی بہترین نعمتوں کو پورا ہو اور ان کی مزید عطاؤں کو ہماری طرف سے کفایت کرے، اللہ تعالٰی ان پر اور ان کے صاحبزادوں اور ازواج اور اصحاب اور آپ کے علم، بزرگی اور بلندی کے وارث ہمارے غوث اعظم پر جو آپ کے جھنڈے کو بلند کرنے والے ہیں اور تمام اولیاء پر، رحمت نازل فرمائے، ایسی رحمت جو ہمارے لئے اسرار کو کھول

دے اور شریر لوگوں کی اذیت کو ہم سے پھیر دے، اور اللہ تعالیٰ کے ہاں حاضری کے دن کے لئے ذخیرہ بنے، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ تعالیٰ وحدہ، لاشریک ہے ایسی گواہی جو اس کی رضا کی موجب ہو، اور گواہی دیتا ہوں کہ محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اس کے بندے اور رسول ہیں جو حق کو خفا سے ظاہر کرنے والے ہیں صلی اللہ تعالیٰ وسلم آپ پر اور اس کے دربار میں تمام پسندیدہ بندوں پر، وہ صلوٰۃ جو اس کی کبریائی کے شایان شان ہو اور وہ سلام جو اس کی بقاء اور

Fatawa Razawiya, Volume 8

(Arabic)

May his existence be eternal, Ameen Ameen, O God of Truth Ameen, O Merciful to His servant and Hearer of his prayer. The lowly and weak servant, before his Majestic Master, Abu Muhammad Abdul Mustafa Ahmad Raza Mohammadi Sunni Hanafi Qadri Barakati Bareilly (may Allah be kind to him in his times of hardship and ease), seeking help from Allah in dispelling doubt and lifting the veil from the face of truth, named the answer with a title that indicates the year of its writing, "Anhaar al-Anwaar min Yamme Salawat al-Asrar" (1305 AH). He prayed that Allah makes it a treasure for him and a means to reach Him on the day the earth shines with the light of its Lord and its beautiful radiance, Ameen and all praise be to Allah, Lord of the worlds. O Allah, guide to truth and correctness.

(Urdu Translation)

May it be eternal forever, Ameen Ameen, O God of Truth Ameen. O Merciful to His servant and Hearer of his prayer, before his Majestic Master, the humble and weak servant Abu Muhammad Abdul Mustafa Ahmad Raza Mohammadi Sunni Hanafi Qadri Barakati Bareilly (may Allah Almighty be kind and merciful to him in his hardship and ease), seeking assistance from Allah Almighty and lifting the veil from the face of truth and correctness and removing doubt, naming the answer with such a name that reveals the year of its writing "Anhaar al-Anwaar min Yamme Salawat al-Asrar", said: may Allah Almighty make it a treasure and a means in His court on the day the earth shines with the light of its Lord. And becomes well illuminated, Ameen, Praise be to Allah, Lord of the worlds, O Allah, guide to truth and correctness. (T)

In reality, this blessed prayer is a common and excellent method of the noble spiritual masters (may their secrets be sanctified) for fulfilling needs and attaining desires. It is narrated and transmitted from the luminous presence of Ghaus al-Konayn Ghiyath al-Thaqalayn (blessings and peace of Allah be upon his noble grandfather and upon him). Great scholars and prominent masters have narrated it in their noble works and held it as accepted, established, and a reliable authority. The great Imam, the eminent scholar, my master Abul Hasan Nur al-Din Ali bin Jarir al-Lakhmi al-Shattanufi (may Allah sanctify his secret) in his Bahjat al-Asrar Sharif, and the master of the scholars of India, the research scholar Maulana Abdul Haq Muhaddith Dehlawi (may Allah illuminate his resting place) in Zubdat al-Athar, and other great scholars and perfect saints (may Allah have mercy on them) have

narrated and quoted from this angelic presence (may the pleasure of the Powerful Bestower be upon him) that he said:

(Arabic)	(Urdu Translation)
Whoever prays two rak'ats (it is added in one narration: after Maghrib) and (both added): recites Surah Al-Ikhlas eleven times in each rak'at after Surah Al-Fatihah, then they agree on the meaning and wording for Imam Abul Hasan.	Whoever prays two rak'ats after Maghrib, in each rak'at after Fatihah recites Surah Ikhlas eleven times, then after Salām, presents Salutations and Blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), then walks eleven steps towards Iraq and remembers my name and your need...

फतावा रज़विया, खंड 8

(अरबी)

उनका अस्तित्व शाश्वत रहे, आमीन आमीन, हे सत्य के ईश्वर आमीन, हे अपने बंदे पर दया करने वाले और उसकी दुआ सुनने वाले। महान स्वामी के समक्ष तुच्छ और निर्बल बंदा अबू मुहम्मद अब्दुल मुस्तफा अहमद रज़ा मोहम्मदी सुन्नी हनफी कादरी बरकाती बरेलवी (अल्लाह उनकी कठिनाई और आसानी में कृपा और दया करे), अल्लाह से मदद मांगते हुए और सत्य के चेहरे से पर्दा उठाते हुए और संदेह को दूर करते हुए, जवाब का ऐसा नाम रखा जो उसके लेखन के वर्ष को दर्शाता है "अन्हार अल-अनवार मिन यम्मे सलावत अल-असरार" (1305 हिजरी)। प्रार्थना की कि अल्लाह इसे अपने यहाँ उनके लिए एक खजाना और अपनी ओर पहुँचने का ज़रिया बनाए, जिस दिन पृथ्वी अपने रब के नूर से चमक उठेगी और अपनी सुंदर चमक से जगमगा जाएगी, आमीन और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो संसारों का पालनहार है। ऐ अल्लाह, सत्य और सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन फरमा।

(उर्दू अनुवाद)

अनंत काल तक कायम रहे, आमीन आमीन ऐ अल्लाह बरहक़ आमीन। बंदे पर रहम करने वाले और उसकी दुआ सुनने वाले, अपने जलील-उल-क़द्र आका के सामने हक़ीर और नातवाँ बंदा अबू मुहम्मद अब्दुल मुस्तफा अहमद रज़ा मोहम्मदी सुन्नी हनफी कादरी बरकाती बरेलवी (अल्लाह तआला उसकी शिद्दत और सहूलत में लुत्फ़ और मेहरबानी फरमाए) ने अल्लाह तआला से इमदाद चाहते हुए और हक़ और सवाब के चेहरे से पर्दा उठाते और शक को दूर करते हुए जवाब का ऐसा नाम जो उसकी तहरीर के साल को ज़ाहिर करे "अन्हार अल-अनवार मिन यम्मे सलावत अल-असरार" रखते हुए कहा कि अल्लाह तआला इसको ज़ख़ीरा और ज़रिया अपने दरबार में बनाए जिस दिन ज़मीन अपने रब के नूर से चमक जाए और खूब रोशन हो जाए, आमीन, अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन, ऐ अल्लाह हक़ और सवाब की रहनुमाई फरमा। (त)

वास्तव में, यह मुबारक नमाज़ महान सूफी संतों (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) का अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति और इच्छाओं को प्राप्त करने के लिए एक सामान्य और उत्कृष्ट तरीका है। यह गौस अल-कोनैन ग्यास अल-सकलैन (अल्लाह का आशीर्वाद और शांति उनके महान दादा और उन पर हो) से वर्णित और उद्धृत है। महान विद्वानों और प्रतिष्ठित उस्तादों ने इसे अपने महान ग्रंथों में वर्णित किया है और इसे स्वीकृत, स्थापित और विश्वसनीय माना है। महान इमाम, प्रतिष्ठित विद्वान, मेरे

स्वामी अबुल हसन नूर अल-दीन अली बिन जरीर अल-लखमी अल-शत्तनुफी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने अपनी 'बहजत अल-असरार शरीफ' में, और भारत के विद्वानों के गुरु, शोधकर्ता विद्वान मौलाना अब्दुल हक मुहद्दिस देहलवी (अल्लाह उनके विश्राम स्थल को रोशन करे) ने 'जुबदत अल-आसार' में, और अन्य महान विद्वानों और सिद्ध संतों (अल्लाह उन पर दया करे) ने इस फरिश्ता सिफ़त हस्ती (शक्तिशाली दाता की प्रसन्नता उन पर हो) से वर्णन और उद्धरण दिया है कि उन्होंने फरमाया:

(अरबी)	(उर्दू अनुवाद)
जो कोई दो रकअत नमाज़ पढ़े (एक वर्णन में जोड़ा गया है: मग़रिब के बाद) और (दोनों ने जोड़ा): हर रकअत में सूरह फातिहा के बाद ग्यारह बार सूरह इखलास पढ़े, फिर इमाम अबुल हसन के लिए अर्थ और शब्दों पर सहमति व्यक्त की।	जो मग़रिब के बाद दो रकअत नमाज़ पढ़े, हर रकअत में फातिहा के बाद सूरह इखलास ग्यारह बार पढ़े, फिर सलाम के बाद, नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर सलात और सलाम अर्ज़ करे, फिर इराक़ शरीफ़ की तरफ ग्यारह कदम चले और मेरा नाम याद और अपनी हाजत...

पृष्ठ 572/721

(عربی)

بقائہ، اٰمین اٰمین، الہ الحق امین یا ارحم العبد وسامع دعائہ، قال العبید الذلیل، للمولی الجلیل، ابو محمد عبدالصطفیٰ احمد رضا محمدی سنی حنفی القادری البرکاتی البریلوی، لطف بہ اللہ فی شدتہ ورخائہ، مستعینا باللہ فی دفع الارتیاب، ورفع الحجاب، عن وجہ الصواب، مسمیا للجواب، بعلم یُعلم عام املائہ، "انہار الانوار من یم صلوۃ الاسرار" (۱۳۰۵ھ)، جعلھا اللہ ذخیرۃ لدیہ، و ذریعۃ الیہ، یوم تشرق الارض بنور ربھا و جمیل ضیائہ، امین والحمدللہ رب العلمین، اللھم ھدایۃ الحق و الصواب۔

(اردو ترجمہ)

دوام تک دائم ہو، آمین آمین اے اللہ برحق آمین، بندے پر رحم کرنے اور اس کی دعا کو سننے والے، اپنے جلیل القدر آقا کے سامنے حقیر اور ناتواں بندہ ابومحمد عبدالصطفیٰ احمد رضا محمدی سنی حنفی قادری برکاتی بریلوی (اللہ تعالیٰ اس کی شدت و سہولت میں لطف و مہربانی فرمائے) نے اللہ تعالیٰ سے امداد چاہتے ہوئے اور حق و صواب کے چہرے سے پردہ اٹھاتے اور شک کو دور کرتے ہوئے جواب کا ایسا نام جو اس کی تحریر کے سال کو ظاہر کرے "انہار الانوار من یم صلوۃ الاسرار" رکھتے ہوئے کہا کہ اللہ تعالیٰ اس کو ذخیرہ اور ذریعہ اپنے دربار میں بنائے جس دن زمین اپنے رب کے نور سے چمک جائے۔ اور خوب روشن ہو جائے ، آمین، الحمد للہ رب العالمین ، اے اللہ حق وصواب کی رہنمائی فرما۔ (ت)

فی الواقع یہ مبارک نماز حضرات عالیہ مشائخ کرام قدست اسرارہم العزیزہ کی معمولی اور قضائے حاجات و حصول مرادات کے لئے عمدہ طریق مرضی و مقبول اور حضور پر نور غوث الکونین غیاث الثقلین صلوات اللہ وسلامہ علی جدہ الکریم وعلیہ سے مروی و منقول، اجلہ علماء واکابر بر

کملا اپنی تصانیف علیہ میں اسے روایت کرتے اور مقبول و مقرر و مسلم معتبر رکھتے آئے ، امام اجل ہمام بجبل سیدی ابوالحسن نورالدین علی بن جریر لخمی شطنوفی قدس اللہ سرہ العزیز بسند خود بہجتہ الاسرار شریف میں اور شیخ شیوخ علماء الہند شیخ محقق مولانا عبدالحق محدث دہلوی نور اللہ مرقدہ زبدۃ الآثار لطیف میں اور دیگر علمائے کرام و کملائے عظام رحمہم اللہ تعالیٰ اپنے اپنے اسفار منیف میں اس جناب ملائک رکاب، علیہ رضوان العزیز الوہاب، سے راوی و ناقل کہ ارشاد فرمایا :

(عربی)	(اردو ترجمہ)
من صلی رکعتین (زید في روایة) بعد المغرب (وزادا) یقرأ في کل رکعة بعد الفاتحة سورة الاخلاص احدی عشرة مرة ثم اتفقوا فی المعنی واللفظ للامام ابی الحسن	جو بعد مغرب دو رکعت نماز پڑھے ہر رکعت میں بعد فاتحہ سورہ اخلاص یاردہ بار پھر بعد سلام، نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر صلوۃ وسلام عرض کرے پھر عراق شریف کی طرف گیارہ قدم چلے اور میر انام یاد اور اپنی حاجت

Fatawa Rizwia Volume Seven

[Box - Left (Arabic Quote)] He said: Then let him send blessings upon the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, after the greeting, and let him offer salutations to him and remember me. Then let him take eleven steps towards the direction of Iraq and mention my name and mention his need, for it shall be fulfilled. (The Sheikh added: by the grace and generosity of Allah (and another said): Allah Almighty fulfilled his need.

[Box - Right (Urdu Explanation)] Mention by the grace and generosity of Allah Almighty so that his desire may be fulfilled. In this text, "after Maghrib" is additional in one narration. And the author of 'Bahjat al-Asrar' and the author of 'Zubdat al-Athar' added "Surah Ikhlas eleven times after Fatiha in every rak'ah." Then Sheikh Abdul Haq added "by the grace and generosity of Allah" as well, and another person only mentioned "Allah Almighty fulfilled his need." (T)

[Main Body Text] Similarly, the great and noble Imam, the learned Imam Abdullah Yafi'i Makki (may Allah sanctify his soul), author of 'Khulasat al-Mafakhir fi Ikhtisar Manaqib al-Sheikh Abdul Qadir', narrated this. Likewise, the virtuous and complete scholar Maulana Ali Qari Harwi, a resident of Makkah (may Allah honor his descent), author of the commentary of 'Fiqh al-Akbar' and 'Mishkat', mentioned it in 'Nuzhat al-Khawatir'. He mentioned in 'Zubda Mubaraka' the permission given by his Sheikh and teacher (may Allah make his resting place pleasant) for this prayer and his own obtaining of permission. And from Hazrat Sheikh Muhaqqiq (may Allah cover him with His mercy) there is a special treatise "Nafisah Ajalah[1]" regarding this blessed prayer. This proves that Hazrat, the embodiment of piety, bliss, and carrier of complete Shariah and Tariqah, Sayyidi Abdul Wahhab Muttaqi Makki (may Allah make his grave cool), accepted and established the book 'Bahjat al-Asrar' as reliable and authoritative and this blessed narration as proven. And Maulana Sheikh Wajihuddin Alvi Ahmedabadi (mercy of the Compassionate Guide be upon him), who was born in the year of death[2] of the greatest Imam, Allama Suyuti (may Allah Almighty have mercy on him), was a fortunate disciple of Hazrat Sheikh Ghaus Gwaliyari (mercy of the King of Creation be upon him) and the glorious teacher of Sheikh Muhaqqiq, and the spiritual chain leader of Shah Waliullah Dehlawi, and a person of high status and author of many exquisite works, including Beidawi, Hidaya, Talwih, Sharh Wiqaya, Mutawwal, and Mukhtasar and...

[Footnotes] Note 1: All this was transcribed by Maulana Siraj al-Haq Muhammad Umar Qadri (may Allah Almighty protect him), son of the virtuous and noble Maulana Farid al-Din Dehlawi (may Allah Almighty have mercy on him), in his book "Riyadh al-Anwar". Whoever wishes may refer to it. 12 (T) Note 2: Meaning 911 AH, and his death was at the end of Safar 998 AH. (T)

[Footer] [1] Bahjat al-Asrar, Fadl Ashabih wa Bushratuhum, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 102. Page 573 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[बॉक्स - बायां (अरबी उद्धरण)] उन्होंने कहा: फिर सलाम के बाद अल्लाह के रसूल, अल्लाह तआला उन पर दरूद और सलाम भेजे, पर दरूद भेजे और उन्हें सलाम करे और मुझे याद करे। फिर वह इराक की दिशा में ग्यारह कदम चले और मेरा नाम ले और अपनी हाजत (आवश्यकता) का उल्लेख करे, तो वह पूरी हो जाएगी। (शेख ने बढ़ाया: अल्लाह के फज़ल और करम से (और दूसरे ने कहा): अल्लाह तआला ने उसकी हाजत पूरी कर दी।

[बॉक्स - दायां (उर्दू स्पष्टीकरण)] ज़िक्र करे अल्लाह तआला के फ़ज़ल व करम से उसकी मुराद पूरी हो, इस इबारत में "मग़रिब के बाद" एक रिवायत में ज़ायद (अतिरिक्त) है और साहिबे बहजतुल असरार और साहिबे ज़ुबदतुल आसार ने "हर रकअत में फ़ातिहा के बाद सूरह इखलास ग्यारह मर्तबा" ज़ायद ज़िक्र किया, फिर शेख अब्दुल हक़ ने 'बफ़ज़ल अल्लाह व करमह' को भी और दूसरे ने सिर्फ़"क़ज़ा अल्लाह तआला हाजतह" ज़िक्र किया। (त)

[मुख्य पाठ] इसी तरह इमाम जलील अल्लामा नबील इमाम अब्दुल्लाह याफ़ई मक्की (अल्लाह उनकी क़ब्र को पाक करे), 'खुलासतुल मफ़ाखिर फ़ी इख़्तिसार मनाक़िब अल-शेख अब्दुल क़ादिर' के मुसन्निफ़, ने रिवायत की। इसी तरह फ़ाज़िल कामिल मौलाना अली क़ारी हरवी, मक्का मुअज़्ज़मा के निवासी (अल्लाह उनके रहने की जगह को मोहतरम करे), 'शराह फ़िक़्ह अकबर' और 'मिश्कात' के मुसन्निफ़, ने 'नुज़हतुल ख़वातिर' में ज़िक्र फ़रमाया। उन्होंने 'ज़ुबदा मुबारका' में अपने शेख और उस्ताद (अल्लाह उनका ठिकाना बेहतर करे) द्वारा इस नमाज़ की इजाज़त देने और अपनी इजाज़त लेने का बयान किया। और हज़रत शेख मुहक़्क़िक़ (अल्लाह उन्हें अपनी रहमत में ढाँपे) से इस नमाज़े मुबारक के बारे में विशेष रूप से एक रिसाला "नफ़ीसा अजला[1]" है। इससे साबित हुआ कि हज़रत, जो तक़वा और सआदत के पैकर और मुकम्मल शरीअत और तरीक़त के हामिल थे, सैयदी अब्दुल वहाब मुत्तक़ी मक्की (अल्लाह उनकी क़ब्र को ठंडी करे) ने किताबे मुस्ताब 'बहजतुल असरार' को मोतमद और मोतबर और इस मुबारक़ रिवायत को मुस्लिम और मुक़र्रर फ़रमाया। और मौलाना शेख वजीहउद्दीन अलवी अहमदाबादी (उन पर रहमत-ए-रऊफ़-ए-हादी हो), जो इमाम अजल अल्लामा सुयूती (रहमतुल्लाह अलैह) के साल-ए-वफ़ात[2] में पैदा हुए, हज़रत शेख ग़ौस ग्वालियारी (उन पर रहमतुल मलिक अल-बारी हो) के मुरीद-ए-सईद और शेख मुहक़्क़िक़ के उस्ताद-ए-मजीद और शाह वलीउल्लाह देहलवी के शेख-ए-सिलसिला और मक़ामात-ए-रफ़ीआ और तसानीफ़-ए-

कसीरा बदीआ के मालिक हैं, जैसे बैज़ावी, हिदाया, तलवीह, शराह वक़ाया, मुतव्वल और मुख़्तसर और...

[पाद टिप्पणियाँ] नोट 1: यह तमाम मौलाना सिराजुल हक़ मोहम्मद उमर क़ादरी (अल्लाह तआला उनकी हिफ़ाज़त करे) इब्न फ़ाज़िल जलील मौलाना फ़रीद उद्दीन देहलवी (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनी किताब "रियाज़ुल अनवार" में नक़ल किया है, जो चाहे उसे देख ले। 12 (त) नोट 2: यानी 911 हिजरी और उनकी वफ़ात माहे सफ़र के आख़िर 998 हिजरी में हुई। (त)

[फुटर] [1] बहजतुल असरार फ़ज़ल असहाबिहि व बुशरातुहुम, मुस्तफा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, पृष्ठ 102। पृष्ठ 573 / 721

[باکس - بایاں حصہ] قال ثم یصلی علی رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بعد السلام و یسلم علیہ ویذکرنی ثم یخطوا الی جھۃ العراق احدی عشرۃ خطوۃ ویذکر اسمی ویذکر حاجتہ فانھا تقضی (زاد الشیخ بفضل اللہ وکرمہ (وقال آخر) قضی اللہ تعالی حاجتہ -

[باکس - دایاں حصہ] ذکر کرے اللہ تعالی کے فضل و کرم سے اس کی مراد پوری ہو، اس عبارت میں "مغرب کے بعد" ایک روایت میں زائد ہے اور صاحب بہجۃ الاسرار اور صاحب زبدۃ الآثار نے "ہر رکعت میں فاتحہ کے بعد سورہ اخلاص گیارہ مرتبہ" زائد ذکر کیا، پھر شیخ عبدالحق نے بفضل اللہ و کرمہ کو بھی اور دوسرے نے صرف "قضی اللہ تعالی حاجتہ" ذکر کیا۔ (ت)

[اصل متن] اسی طرح امام جلیل علامہ نبیل امام عبد اللہ یافعی مکی طیب اللہ ثراہ صاحب خلاصۃ المفاخر فی اختصار مناقب الشیخ عبد القادر نے روایت کی، یونہی فاضل کامل مولانا علی قاری ہروی نزیل مکہ معظمہ صاحب شرح فقہ اکبر و مشکوۃ اکرم اللہ نزلہ، نے "نزہۃ الخاطر" میں ذکر فرمایا زبدہ مبارکہ میں اپنے شیخ و استاذ احسن اللہ مثواہ کا اس نماز کی اجازت دینا اور اپنا اجازت لینا بیان کیا اور حضرت شیخ محقق تغمدہ اللہ برحمتہ سے اس نماز مبارک میں خاص ایک رسالہ "نفیسہ عہ 1 عجالہ" ہے اس سے ثابت کہ حضرت ورع سرا پا سعادت حامل شریعت کامل طریقت سیدی عبد الوہاب متقی مکی برد اللہ مضجعہ نے کتاب مستطاب بہجۃ الاسرار کو معتمد و معتبر اور اس مبارک روایت کو مسلم و مقرر فرمایا اور مولینا شیخ وجیہ الدین علوی احمد آبادی علیہ رحمۃ الرؤف الہادی کہ سال وفات عہ 2 امام اجل علامہ سیوطی رحمہ اللہ تعالیٰ میں متولد ہوئے، حضرت شیخ غوث گوالیاری علیہ رحمۃ الملک الباری کے مرید سعید اور حضرت شیخ محقق کے استاد

مجید اور شاہ ولی اللہ دہلوی کے شیخ سلسلہ اور صاحب مقامات رفیعہ و تصانیف کثیرہ بدیعہ ہیں، بیضاوی و ہدایہ و تلویح و شرح و قایہ و مطول و مختصر و

[حواشی] عہ1: یہ تمام مولانا سراج الحق محمد عمر قادری ابن فاضل جلیل مولانا فرید الدین دہلوی رحمہ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب "ریاض الانوار" میں نقل کیا ہے جو چاہے اسے دیکھئے ۱۲ (ت)

عہ2: یعنی ۹۱۱ھ اور ان کی وفات ماہ صفر کے آخر ۹۹۸ھ (ت)

[فوٹر] 1 بھجۃ الاسرار فضل اصحابہ وبشر اتہم مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۱۰۲ Page 573 of 721

Fatawa Rizwia, Volume 7

They have written useful marginalia on the commentaries of creeds like 'Mawaqif' and others. Even the prominent deniers have relied upon them in their treatises, permitting this blessed prayer with great emphasis and urging and encouraging it. Similarly, the Shaykh in 'Akhbar al-Akhyar' and Maulana Abu al-Ma'ali Muslimi — may Allah Almighty protect him with His grace, whom the aforementioned Shaykh counted among the scholars of the lineage in his treatise — in 'Tuhfa Sharifa' by Hazrat Syedna and Maulana Asad al-Wasileen, the mountain of knowledge and certainty, Hazrat Syed Shah Hamza 'Ayni Qadri Fatimi Husaini (may Allah be pleased with him), quoted and instructed it in 'Kashif al-Astar'. Imam Yafi'i (may Allah sanctify his grave) explicitly states that the noble companions of the radiant presence of Ghaus al-Azam (may the blessings and peace of Allah Almighty be upon his noble forefather and upon him) — may Allah perfume their holy shrines — used to practice this prayer. In 'Zubdat al-Aathar', regarding the etiquettes of the exalted saints of the path (may their souls be perfumed), it is stated: "And its constant observance is the Prayer of Secrets (Salat al-Asrar), after which one takes eleven steps." That is, it is part of the etiquettes of this pure family to persevere in the Prayer of Secrets, followed by taking eleven steps. To deny that this was among the practices of the venerable masters is like denying the bright sun. What path is there to baselessly reject these imams and elders and, God forbid, label them as innovators and seekers of falsehood? Furthermore, these accepted ones of God do not speak only for themselves; rather, they state it specifically as an instruction of the radiant presence of Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him). Rejection or objection to the instruction of the Presence, which must be obeyed, if not due to ignorance, then God forbid, it is a burning fire, an incurable affliction, and relentless wrath, the taste of which if not experienced in this world of illusion and acquisition, then how far is tomorrow? "Indeed, their appointment is [for] the morning. Is not the morning near?" (Quran 11:81). The Presence himself says:

تکذیبکم لی سم قاتل لادیانکم وسبب لذهاب دنیاکم و اخراکم۔	**Considering my instruction false is a deadly poison for your religion and the cause of the ruin of both your world and the hereafter.**

And to consider these elders of the nation and scholars of the Ummah as untrustworthy even in narration is only easy in this land of trials, India, where there is

neither a bridle for any mouth nor any restraint for any tongue. This is Imam Abu al-Hasan Nur al-Din 'Ali Shattanufi (may his secret be sanctified).

1. Reference: Zubdat al-Asrar, Khatimat al-Kitab, printed by Bucksling Company, Delhi, p. 126.
2. Al-Quran 11/81.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

उन्होंने 'मवाक़िफ़' और अन्य अक़ीदे की व्याख्याओं पर उपयोगी हाशिये लिखे हैं। बड़े इनकार करने वालों ने भी अपनी पुस्तिकाओं में उनसे प्रमाण लिया है, वे पूरी शिद्दत के साथ इस मुबारक नमाज़ की अनुमति देते हैं और इस पर ज़ोर, प्रेरणा और प्रोत्साहन देते हैं। इसी तरह शेख ने 'अख़बार अल-अख़ियार' शरीफ़ में और मौलाना अबुल मुआली मुस्लिमी ने - जिन्हें अल्लाह तआला अपनी कृपा से सलामत रखे, और जिन्हें उक्त शेख ने अपनी पुस्तिका में सिलसिले के विद्वानों में गिना है - हज़रत सैयदना व मौलाना असद अल-वासिलीन, ज्ञान और निश्चितता के पर्वत, हज़रत सैयद शाह हमज़ा ऐनी क़ादरी फ़ातिमी हुसैनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा 'तुहफ़ा शरीफ़ा' में 'काशिफ़ अल-अस्तार' शरीफ़ में इसे उद्धृत और निर्देशित किया है। इमाम याफ़ई (अल्लाह उनकी क़ब्र को ठंडा रखे) स्पष्ट रूप से फ़रमाते हैं कि ग़ौसे आज़म (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के महान साथियों, अल्लाह उनके पवित्र मज़ार को महकाए, इस नमाज़ को अमल में लाते थे। 'ज़ुबदतुल आसार' में तरीक़े के महान औलिया (उनकी रूहें महकें) के आदाब में फ़रमाया: "और इसकी पाबंदी सलातुल असरार है जिसके बाद ग्यारह क़दम चलना है।" यानी इस पाक ख़ानदान के आदाब में से है कि सलातुल असरार की पाबंदी की जाए जिसके बाद ग्यारह क़दम चलना है। कुल मिलाकर, बुज़ुर्गों के कार्यों में से इसे न मानना चमकते सूरज का इनकार करना है। और वह कौन सा रास्ता है कि इन इमामों और बड़ों को बेमतलब झुठलाएँ और अल्लाह की पनाह, उन्हें बिदअती और नाहक़ कोशिश करने वाला ठहराएँ फिर, ईश्वर के ये स्वीकृत बंदे केवल अपनी ओर से नहीं कहते, बल्कि इसे विशेष रूप से हज़रत ग़ौसे आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन बताते हैं। और हुज़ूर के उस इरशाद पर जिसे मानना अनिवार्य है, अगर नासमझी से न हो, तो अल्लाह की पनाह, वह जलती हुई आग, लाइलाज बीमारी और बेपनाह कहर है, जिसका मज़ा अगर इस धोखे के घर में न चखा तो कल क्या दूर है। "बेशक उनके वादे का समय सुबह है, क्या सुबह नज़दीक नहीं?" (क़ुरआन 11/81)। हुज़ूर स्वयं फ़रमाते हैं:

تکذیبکم لی سم قاتل لادیانکم وسبب لذھاب دنیاکم و اخراکم۔	**मेरे इरशाद को ग़लत बताना तुम्हारे दीन के लिए ज़हरे क़ातिल है और तुम्हारी दुनिया और आख़िरत दोनों की बर्बादी है। वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला।**

और राष्ट्र के इन बड़ों और उम्मत के विद्वानों को रिवायत में भी अविश्वसनीय समझना इसी फ़िल्रों के घर हिंदुस्तान में आसान है जहाँ न किसी मुँह पर लगाम है, न किसी ज़बान पर रोक-टोक। यह इमाम अबुल हसन नूरुद्दीन अली शत्तनुफ़ी (क़ुद्दिस सिर्रहु) हैं।

1. संदर्भ: ज़ुबदतुल असरार, ख़ातिमतुल किताब, मक़बुआ मतबा बक्सलिंग कंपनी, दिल्ली, पृष्ठ 126।
2. अल-क़ुरआन 11/81।

पृष्ठ 574/721

شروح عقائد مواقف و غیرہ پر حواشی مفید رکھتے ہیں اور کبرائے منکرین نے بھی اپنے رسائل میں اُن سے استناد کیا نہایت شدومد سے اس نماز مبارک کی اجازت دیتے اور اس پر تاکیدِ تحریص و ترغیب فرماتے، یونہی شیخ نے "اخبار الاخیار" شریف اور مولینا ابوالمعالی مسلمی عالمہ اللہ تعالی بلطفہ نے جنہیں رسالہ مذکورہ شیخ محقق میں علمائے سلسلہ علیہ سے شمار کیا، "تحفہ شریفہ" از حضرت سیدنا و مولینا اسدالواصلین جبل العلم والیقین حضرت سید شاہ حمزہ عینی قادری فاطمی حسین رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے "کاشف الاستار" شریف میں اسے نقل و ارشاد فرمایا اور امام یافعی بل اللہ تربتہ (اللہ تعالیٰ ان کی قبر کو ٹھنڈا رکھے۔ت) تصریح فرماتے ہیں کہ حضور پر نور غوث اعظم صلی اللہ تعالیٰ علی جدہ الکرم وعلیہ وسلم کے اصحاب کرام عطر اللہ ضرائحھم القدسۃ (اللہ تعالیٰ ان کی قبروں کو معطر فرمائے۔ت) اس نماز کو عمل میں لاتے اور زبدۃ الآثار میں اولیائے طریقہ علیہ عالیہ روحت ارواحھم (ان کی روحیں معطر ہوں۔ت) کے آداب میں فرمایا:

وملازمتہ صلوۃ الاسرار التی بعدھا التخطی احدی عشرۃ خطوۃ ۱ یعنی اس خاندان پاک کے آداب سے ہے صلوۃ الاسرار کی مداومت کرنی جس کے بعد گیارہ قدم چلنا ہے۔ بالینمہ اس کا اعمالِ مشائخِ کرام سے ہونا نہ ماننا آفتابِ روشن کا انکار کرنا ہے اور خود کون سی راہ ہے کہ ان ائمہ و اکابر کو خواہ مخواہ جھٹلایئے اور عیاذ باللہ بدعتی و ناحق کوش ٹھہرایئے، پھر یہ مقبولان خدا صرف اپنی طرف سے نہیں کہتے بلکہ اسے خاص حضور پر نور غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا ارشاد بتاتے ہیں اور حضور کے ارشاد واجب الانقیاد پر رَدّ و ایراد اگر انجانی سے نہ ہو تو معاذ اللہ وہ آتش سوزاں و بلائے بے درماں و قہر بے امان ہے جس کا مزہ اس دار الغرور والاقتباس میں

نہ سکھا تو کل کیا دور ہے۔ "اِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ ؕ اَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيْبٍ" ۲ (بیشک ان کا وعدہ صبح کا وقت ہے کیا صبح قریب نہیں۔ت) حضور خود ارشاد فرماتے ہیں:

تکذیبکم لی سم قاتل لادیانکم میرے ارشاد کو خلاف بتانا تمہارے دین کے لئے زہرِ قاتل اور وسبب لذھاب دنیاکم و اخراکم۔ تمہاری دنیا و عقبی دونوں کی بربادی ہے۔ والعیاذ باللہ تعالیٰ۔

اور ان اکابرِان ملت و علمائے اُمت کو نقل و روایت میں بھی غیر موثوق جاننا اسی دار الفتن ہندوستان میں آسان ہے جہاں نہ کسی منہ کو لگام، نہ کسی زبان کی روک تھام۔ یہ امام ابوالحسن نور الدین علی شطوفی قدس سرہ،

1. بحوالہ زبدۃ الاسرار خاتمۃ الکتاب مطبوعہ مطبع بکسلنگ کمپنی دہلی ص ۱۲۶
2. القرآن ۱۱/ ۸۱

Fatawa Razawiyya, Volume 8

The author of the noble Bahjat-ul-Asrar, through the style of Hadith with a continuous chain of narration, is the first to extract this grand narration. He is among the greatest scholars, leaders, reciters, and prominent saints and masters of the spiritual path. The great Imam Shams-ud-din Ibn al-Jazari (may Allah the Almighty have mercy on him), who is among the prominent scholars of Hadith and recitations and whose work 'Hisn Haseen' is well-known across lands and cities, is among the chain of his students. He read this book Bahjat-ul-Asrar with his master and obtained a certificate and permission for it. He states in his treatise 'Tabaqat-ul-Qurra':

[Arabic]: I read this book, meaning Bahjat-ul-Asrar, in Egypt from the royal treasury under Sheikh Abdul Qadir, who was among the greatest masters of Egypt, and he granted me permission for its narration. 1 etc. [Urdu Translation]: i.e., I obtained this book Bahjat-ul-Asrar from the royal treasury in Egypt and read it under Sheikh Abdul Qadir, who was one of the prominent masters of Egypt, and he gave me permission for its narration, etc.

Imam Shams-ud-din Dhahabi, the author of 'Mizan al-I'tidal', whose grandeur in the science of Hadith and the critique of narrators is manifest to the world, was a contemporary of this personage. Despite his known attitude towards the Sufi masters—may Allah Almighty forgive us and him (may Allah be gentle with us and him. T)—he visited the praised Imam Abul Hasan in his teaching circle and was full of praise for him in his book 'Tabaqat al-Muqri'in'. He states:

[Arabic]: Ali bin Jarir al-Lakhmi al-Shattanufi is a unique Imam, titled Nuruddin with the patronymic Abul Hasan. He is the master of reciters in the lands of Egypt. His origin is from Syria, born in Cairo in the year 644 AH. He sat on the chair of recitation in the Al-Azhar Mosque and others. Students gathered around him in large numbers. I attended his recitation session, and I was impressed by his demeanor and silence, and he was a man of determination. [Urdu Translation]: i.e., Ali bin Jarir Lakhmi Shattanufi is an unparalleled Imam, his title is Nuruddin and his patronymic is Abul Hasan. He is the teacher of the scholars of recitation in the lands of Egypt. His roots are from Syria, born in Cairo in 644 AH. He held the chair of teaching at Al-Azhar and other places. A large number of students gathered around him. I attended his teaching session, and I liked his good conduct and little speech. [Regarding] His Eminence Sheikh Abdul Qadir Jilani (may Allah be pleased with him).

Note: Similarly, the great Imam Jalal-ul-Milla wa al-Din al-Suyuti, in 'Husn al-Muhadara fi Akhbar Misr wa al-Qahira', wrote for this personage 'Al-Imam al-Awhad', meaning a peerless Imam. 12 Minhu Ghafarahu (M).

1 Treatise Tabaqat-ul-Qurra Page 575 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 8

कि बहजत-उल-असरार शरीफ़ के लेखक और हदीस की शैली के अनुसार निरंतर सनद के साथ इस महान रिवायत के पहले स्रोत हैं। वे महान विद्वानों, इमामों, क़िरात के उस्तादों और महान औलिया और तरीक़त के बुज़ुर्गों में से हैं। महान इमाम शम्स-उद्दीन इब्न अल-जज़री (अल्लाह उन पर रहम करे), जो प्रमुख हदीस विद्वानों और क़िरात के उस्तादों में से हैं, जिनकी पुस्तक 'हिस्न हसीन' प्रसिद्ध और देशों-शहरों में मशहूर है, उनके शिष्यों की श्रृंखला में शामिल हैं। उन्होंने यह पुस्तक बहजत-उल-असरार शरीफ़ अपने शेख़ से पढ़ी और इसकी सनद और इजाज़त प्राप्त की। वे अपने रिसाले 'तबक़ात-उल-क़ुर्रा' में फ़रमाते हैं:

[अरबी]: मैंने यह पुस्तक, यानी बहजत-उल-असरार, मिस्र में शाही खजाने से प्राप्त करके शेख अब्दुल कादिर से पढ़ी, जो मिस्र के महान बुज़ुर्गों में से थे, और उन्होंने मुझे इसकी रिवायत की अनुमति दी। 1 आदि। [उर्दू अनुवाद]: यानी मैंने यह किताब बहजत-उल-असरार मिस्र में शाही खजाने से हासिल की और शेख अब्दुल कादिर से पढ़ी जो मिस्र के बड़े बुज़ुर्गों में से थे और उन्होंने मुझे इसकी रिवायत की इजाजत दी, इत्यादि।

इमाम शम्स-उद्दीन ज़हबी, जो 'मीज़ान अल-ए'तिदाल' के लेखक हैं और हदीस के विज्ञान और रावी की आलोचना में जिनकी महानता दुनिया पर ज़ाहिर है, इस महान हस्ती के समकालीन थे। हालांकि सूफी संतों के प्रति उनका रवैया जगज़ाहिर है—अल्लाह हम पर और उन पर दया करे (अल्लाह हम पर और उन पर नरमी फरमाए। त)—वे प्रशंसित इमाम अबुल हसन से मिलने उनकी दरस की महफ़िल में गए और अपनी किताब 'तबक़ात अल-मुक़रिईन' में उनकी बहुत प्रशंसा की। वे फ़रमाते हैं:

[अरबी]: अली बिन जरीर अल-लखमी अल-शत्तनूफ़ी एक अद्वितीय इमाम हैं, जिनका लक़ब नूरुद्दीन और कुनियत अबुल हसन है। वे मिस्र के इलाकों में क़िरात के उस्तादों के उस्ताद हैं। उनका मूल शाम (सीरिया) से है, ६४४ हिजरी में काहिरा में पैदा हुए। उन्होंने जामे अल-अज़हर आदि में क़िरात पढ़ाने की मसनद संभाली। बड़ी संख्या में छात्र उनके पास जमा हुए। मैं उनकी दरस की महफ़िल में शामिल हुआ, और मुझे उनका व्यवहार और खामोशी बहुत पसंद आई, और वे दृढ़ निश्चय वाले व्यक्ति थे। [उर्दू अनुवाद]: यानी अली बिन जरीर लखमी शत्तनूफ़ी एक अनोखे इमाम हैं, नूरुद्दीन उनका लक़ब है और अबुल हसन कुनियत। मिस्र में वे क़िरात के उस्ताद हैं। उनकी जड़ें शाम से हैं,

६४४ हिजरी में काहिरा में पैदा हुए। उन्होंने अल-अज़हर और अन्य जगहों पर पढ़ाने की गद्दी संभाली। भारी संख्या में छात्र उनके पास एकत्रित हुए। मैं उनकी दरस की महफ़िल में गया और उनका नेक आचरण और कम बोलना मुझे पसंद आया। [हुज़ूर] शेख़ अब्दुल क़ादिर जीलानी (अल्लाह उनसे राज़ी हो)।

नोट: इसी तरह महान इमाम जलाल-उल-मिल्लत वल-दीन सुयूती ने 'हुस्न अल-मुहादरा फ़ी अख़बार मिस्र वल-क़ाहिरा' में इस महान हस्ती को 'अल-इमाम अल-औहद' लिखा है, यानी बेमिसाल इमाम। १२ मिन्हु ग़फ़रहु (म)।

1 रिसाला तबक़ात-उल-क़ुर्रा पृष्ठ 575/721

کہ بہجۃ الاسرار شریف کے مصنف اور برطرزِ حدیث بسندِ متصل اس روایت جلیلہ کے پہلے مخرّج ہیں اجلّہ علماء وائمہ و قرات و اکابر اولیاء و ساداتِ طریقت سے ہیں امام اجلّ شمس الدین ابن الجزری رحمہ اللہ تعالٰی کہ اجلہ محدثین و علمائے قرائت سے ہیں جن کی حصن حصین مشہور و معروف دیار و امصار ہے اس جناب کے سلسلہ تلامذہ میں ہیں انہوں نے یہ کتاب بہجۃ الاسرار شریف اپنے شیخ سے پڑھی اور اس کی سند و اجازت حاصل کی اپنے رسالہ "طبقات القراء" میں فرماتے ہیں:

[عربی]: انی قرأت ھذا الکتاب اعنی بھجۃ الاسرار بمصر وکان فی خزانۃ سلطان المصر، علی الشیخ عبدالقادر وکان من اجلۃ مشایخ مصر، فاجازنی روایتہ ۱ الخ [اردو ترجمہ]: یعنی میں نے یہ کتاب بہجۃ الاسرار میں خزانہ شاہی سے حاصل کر کے شیخ عبدالقادر سے کہ اکابر مشائخِ مصر سے تھے پڑھی اور انہوں نے مجھے اس کی روایت کی اجازت دی الخ۔

امام شمس الدین ذہبی مصنف میزان الاعتدال کہ علمِ حدیث و نقد رجال میں اُن کی جلالتِ شان عالم آشکار، اس جناب کے معاصر تھے اور باآنکہ حضراتِ صوفیہ کرام کے ساتھ اُن کی روش معلوم ہے سامحنا اللہ تعالی وایاہ (ہم پر اور ان پر اللہ تعالٰی نرمی فرمائے۔ ت) امام ابوالحسن ممدوح کی ملاقات کو اُن کی مجلس تدریس میں گئے اور اپنی کتاب طبقات المقرئین میں اُن کی مدح وستائش سے رطب اللسان ہوئے فرماتے ہیں:

[عربی]: علی بن جریر الخمی الشطنوفی الامام عہ الاوحد نورالدین شیخ القراء بالدیار المصریۃ ابوالحسن اصلہ من الشام ولد بالقاھرۃ سنۃ اربع واربعین وست مائۃ وتصدر للاقراء بجامع الازھر

وغیرہ تکاثر علیہ الطلبۃ وحضرت مجلس اقراء ہ فاعجبنی سمتہ وسکوتہ وکان ذاعزام [اردو ترجمہ]: یعنی علی بن جریر لخمی شطنوفی امام یکتا ہیں نورالدین لقب ابوالحسن کنیت بلادِ مصر میں علمائے قرات کے استاد ہیں اصل ان کی شام سے ہے ۶۴۴ھ میں قاہرہ میں پیدا ہوئے اور جامع ازہر وغیرہ میں مسندِ اقرا پر صدر نشینی کی بکثرت طلبہ ان کے پاس جمع ہوئے میں اُن کی مجلسِ درس میں حاضر ہوا ان کی نیک روش وکم سختی مجھے پسند آئی حضور شیخ عبدالقادر جیلانی رضی اللہ

عہ : بعینہ اسی طرح امام اجل جلال الملۃ والدین سیوطی نے حسن المحاضرۃ فی اخبار مصر والقاہرۃ میں اس جناب کو الامام الاوحد لکھا یعنی بے مثل امام ۱۲ منہ غفرلہ (م)

۱ رسالہ طبقات القراء صفحہ ۵۷۵ از ۷۲۱

Regarding Sheikh Abdul Qadir al-Jili (may Allah be pleased with him), he [Imam Dhahabi] collected news and virtues about him in about three volumes. 1 (End of summary) | [Dhahabi] was an admirer of [Sheikh Abdul Qadir Jilani], may Allah be pleased with him, and collected his virtues in nearly three volumes.

It is evident that such noble words from someone like Imam Dhahabi (may Allah have mercy on him) are a just witness and a decisive proof of his [the author of Bahjat al-Asrar's] complete reliability, justice, abundance of knowledge, and grandeur. The use of the words "Imam Awhad" (unique Imam) by Imam Dhahabi is a singular, comprehensive, and perfect collection of all great virtues and noble qualities. He [the author] possesses a high chain of narration and is very close to the holy era of His Holiness, the Light of the Two Worlds, Ghaus-ul-Thaqalayn (may Allah be pleased with him). There are only two intermediaries between him and the presence of the Holy Prophet; he is from the companions of the Chief Justice, the great Imam, Hazrat Sayyiduna Abu Salih Nasr (may his secret be sanctified), who in turn was from his father, Hazrat Sayyiduna Abu Bakr Taj-ul-Millah wa al-Din Abdul Razzaq (may Allah have mercy on him), and he was the caliph, disciple, companion, and beneficiary of his noble father, His Holiness, the Light of the Sayyids, Ghaus al-Afrad, Qutb al-Irshad, Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him). May Allah have mercy on them all. Sheikh Muhaqqiq (may Allah have mercy on him) states in "Zubdat al-Athar Sharif" that the book "Bahjat al-Asrar" is a great, noble, and famous book, and its author is a well-known scholar from the scholars of Qirat, and his noble life is mentioned and recorded in books. Then he quoted those statements of Dhahabi and Ibn al-Jazari, and in the mentioned treatise of Sheikh Muhaqqiq (may Allah have mercy on him), it is written about this blessed prayer:

The strongest proofs and clearest matters in this chapter are in the dear book "Bahjat al-Asrar Ma'dan al-Anwar," which is reliable, established, and famous. The author of this book is among the famous masters and scholars. Between him and Hazrat Sheikh, Hazrat Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), there are two intermediaries. He is senior to Imam Abdullah Yaf'i (may Allah have mercy on him), who himself is also affiliated with the noble chain and a lover of Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him). (Extracted) | In this chapter, the strongest proof is "Bahjat al-Asrar Ma'dan al-Anwar," which is reliable and famous. There are only two intermediaries between the author of this book and Hazrat Sheikh, i.e., Ghaus al-

Azam. He precedes Imam Yaf'i, whereas Imam Yaf'i himself belongs to the Qadiriyyah chain and has devotion to Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him). (T)

Who is not aware of the leadership, majesty, reliability, and justice of Imam Yaf'i, Allama Ali Qari, Hazrat Sheikh Muhaqqiq Dehlvi, and other great elders?

1. Tabaqat al-Muqri'in
2. Treatise related to Salawat al-Asrar by Abdul Haq Muhaddith Dehlvi

जिल्द सप्तम | फतवा-ए-रज़विया

शेख अब्दुल कादिर अल-जीली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के बारे में, उन्होंने उनके समाचार और गुणों को लगभग तीन खंडों में संकलित किया। 1 (सारांश का अंत) | [इमाम ज़हबी] शेख अब्दुल कादिर जिलानी के बहुत बड़े प्रशंसक थे और उन्होंने हुज़ूर के गुणों को लगभग तीन खंडों में संकलित किया है।

यह स्पष्ट है कि इमाम ज़हबी (रहमतुल्लाह अलैहि) जैसे व्यक्ति के ये महान शब्द उनकी [लेखक की] पूर्ण विश्वसनीयता, न्याय, ज्ञान की प्रचुरता और महानता पर एक विश्वसनीय गवाह और निर्णायक प्रमाण हैं। इमाम ज़हबी द्वारा "इमाम औहद" (अद्वितीय इमाम) शब्द का उपयोग सभी महान गुणों और श्रेष्ठताओं का एक उत्कृष्ट और पूर्ण संग्रह है। उनकी सनद (प्रमाण) बहुत उच्च है और वे गौस-उल-सकलेन (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के पवित्र समय के बहुत निकट हैं। उनके और हुज़ूर के बीच केवल दो माध्यम हैं; वे मुख्य न्यायाधीश महान इमाम हज़रत सैय्यदुना अबू सालेह नस्र (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) के साथियों में से हैं, और वे अपने पिता हज़रत सैय्यदुना अबू बक्र ताज-उल-मिल्लाह व अल-दीन अब्दुल रज़्ज़ाक (रहमतुल्लाह अलैहि) से संबंधित हैं, और वे अपने पिता सैय्यदों के सरदार, गौस अल-अफ़राद, कुतबुल इरशाद, गौस-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के खलीफा, मुरीद, साथी और लाभार्थी हैं। अल्लाह उन सभी पर दया करे। शेख मुहक़्क़िक़ (रहमतुल्लाह अलैहि) "ज़ुबदतुल आसार शरीफ़" में फरमाते हैं कि यह पुस्तक "बहजतुल असरार" एक महान, शरीफ़ और प्रसिद्ध पुस्तक है, और इसके लेखक क़िरात के विद्वानों में एक प्रसिद्ध और जाने-माने विद्वान हैं और उनके पवित्र जीवन का उल्लेख पुस्तकों में मिलता है। फिर उन्होंने ज़हबी और इब्न अल-ज़ज़री के उन कथनों को उद्धृत किया, और शेख मुहक़्क़िक़ के उक्त रिसाले में इस मुबारक नमाज़ के बारे में लिखा है:

इस अध्याय में सबसे मजबूत प्रमाण और स्पष्ट मामले "बहजतुल असरार मा'दन अल-अनवार" नामक प्रिय पुस्तक में हैं, जो विश्वसनीय और प्रसिद्ध है। इस पुस्तक के लेखक प्रसिद्ध मशायख़ और विद्वानों में से हैं। उनके और हज़रत शेख गौस-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के बीच दो माध्यम हैं। वे इमाम अब्दुल्ला याफ़ई (रहमतुल्लाह अलैहि) से वरिष्ठ हैं, जो स्वयं भी इस मुबारक सिलसिले से जुड़े हैं और गौस-ए-आज़म के प्रेमी हैं। (चुनिंदा) | इस अध्याय में सबसे मजबूत प्रमाण "बहजतुल असरार मा'दन अल-अनवार" है जो विश्वसनीय और प्रसिद्ध है। इस पुस्तक के लेखक और हज़रत शेख यानी गौस-ए-आज़म के बीच केवल दो माध्यम हैं। वे इमाम याफ़ई से पहले के हैं, जबकि इमाम याफ़ई

स्वयं कादिरिया सिलसिले से संबंधित हैं और गौस-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के प्रति अकीदत (श्रद्धा) रखते हैं। (त)

इमाम याफ़ई, अल्लामा अली क़ारी, हज़रत शेख मुहक़्क़िक़ देहलवी और अन्य महान बुजुर्गों के नेतृत्व, महिमा, विश्वसनीयता और न्याय से कौन परिचित नहीं है?

1. तबक़ातुल मुक़्रिईन
2. अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी द्वारा सलवातुल असरार से संबंधित रिसाला

पृष्ठ 576/721

بالشیخ عبدالقادر الجیلی رضی اللہ تعالی عنہ و جمع اخبارہ و مناقبہ فی نحو ثلث مجلدات ۱ اہ ملخصاً | تعالی عنہ کے شیدائی تھے انہوں نے حضور کے فضائل تین مجلد کے قریب میں جمع کئے ہیں۔

پر ظاہر کہ امام ذہبی رحمہ اللہ تعالی کے مثل سے یہ کلمات جلیلہ اس جناب کی کمال وثاقت و عدالت و وفور علم وجلالت پر شاہد عدل و دلیل فصل ہیں اور خود امام اوحد یعنی بے مثل امام یکتا، کا لفظ اجل و اعظم تمام فضائل و مناقب جلیلہ کا یکتا جامع اکمل و اتم ہے وہ جناب سند عالی رکھتے اور زمانہ اقدس حضور پر نور غوث الثقلین رضی اللہ تعالی عنہ سے نہایت قریب ہیں انہیں حضور اقدس تک صرف دو واسطے ہیں قاضی القضاۃ امام اجل حضرت سید نا ابوصالح نصر قدس سرہ، کے اصحاب سے ہیں اور وہ اپنے والد ماجد حضرت سیدنا ابوبکر تاج الملۃ والدین عبدالرزاق رحمہ اللہ تعالیٰ اور وہ اپنے والد ماجد حضور پر نور سید السادات غوث الافراد قطب الارشاد غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے خلیفہ و مرید و صاحب و مستفید ہیں رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین۔ شیخ محقق رحمہ اللہ تعالیٰ زبدۃ الآثار شریف میں فرماتے ہیں یہ کتاب بہجۃ الاسرار کتاب عظیم و شریف و مشہور ہے اور اس کے مصنف علمائے قرات سے عالم معروف و مشہور اور ان کے احوال شریفہ کتابوں میں مذکور و مسطور ، پھر ذہبی و ابن الجزری کے وہ اقوال نقل فرمائے اور رسالہ مذکورہ شیخ محقق رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ میں اسی نماز مبارک کے بارے میں مرقوم:

اقوی دلائل و اوضح مسائل درین باب کتاب عزیز بہجۃ الاسرار معدن الانوار کہ معتبر و مقرر و مشہو رومند کورست و مصنف ایں کتاب از مشاہیر مشائخ و علماست میان دے و حضرت شیخ حضرت غوث الاعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ دو واسطہ است و مقدم است بر امام عبد اللہ یافعی رحمۃ

اللہ علیہ کہ ایشان نیز از منتسبان سلسلہ شریفہ و محبان جناب غوث الاعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

(ملتقطا) | اس باب میں اقوی دلیل "بہجۃ الاسرار " معدن الانوار ہے جو کہ معتبر اور مشہور ہے، اس کتاب کے مصنف اور حضرت شیخ یعنی غوث اعظم کے درمیان صرف دو واسطے ہیں اور یہ امام یافعی سے مقدم ہیں کہ جبکہ امام یافعی خود سلسلہ قادریہ سے متعلق ہیں اور حضور غوث اعظم رضی اللہ تعالی عنہ سے عقیدت رکھتے ہیں (ت)

ہیں ، امام یافعی و علامہ علی قاری و حضرت شیخ محقق دہلوی و غیر ہم اکابر کی امامت و جلالت و وثاقت عدالت سے کون آگاہ نہیں۔

۱ طبقات المقرئین ۲ رسالہ متعلق بصلوۃ الاسرار لعبد الحق المحدث الدہلوی

Volume Seven Fatawa Rizvia

'And how can anything be valid in reality if the day itself needs a proof?' (When bright daylight becomes in need of proof, then how can the existence of anything be proven?)

In short, rejecting the reliable narrations of such great elders without a valid reason is either extreme ignorance or malice and misguidance, and we seek refuge in Allah, Exalted is He. A claim of interpolation (addition) without proof is purely rejected. Otherwise, trust would be removed from the works of the Imams, and the system of Sharia would appear disrupted. Whatever evidence you present, an opponent might say it's an interpolation. Then the door of adherence and citation would be closed. "Alas!" Can something said merely by force of tongue be acceptable? Never; a claim without proof is rejected and base. Yes, we accept that some interpolations have occurred in some books, but every statement of every book cannot become rejected or doubtful because of this. A claim regarding a specific statement will not be heard at all until interpolation is proven by a valid reason. For this, there are only two ways conceived in such a place (Note): one is that authentic, reliable, excellent, and ancient manuscripts of the book are found without that statement, or the original manuscript of the author himself is presented in which there is no trace of that statement. Respected Sir,

Note: This is an indication that interpolation is sometimes known by referring to the speaker himself and his denial of the interpolated passage before a person who cannot be accused of lying. And sometimes it is known from the confession of the fabricator himself, as has happened with some such people. And sometimes it is known from the clear statement of such a prominent and superior personality whose word cannot be rejected due to their piety and justice. And sometimes the ruling of interpolation is given when that thing is narrated only by a person famous for lying, as the Hadith scholars say that this Hadith is 'Maudu' (fabricated) because its chain of narration contains a fabricator and a liar. This last reason only gives the benefit of lack of certainty and not certainty of non-existence, because even a liar sometimes speaks some truth. Yes, if another proof shows that this is a lie, then the benefit of certainty of non-existence can be obtained. And Allah the Almighty knows best. 12 (From him - T).

Page 577 of 721

खण्ड सातवां फतावा रज़विया

'और हकीकत में कोई चीज़ कैसे सही हो सकती है, जब दिन की रोशनी को दलील (प्रमाण) की ज़रूरत हो?' (जब रोशन दिन दलील का मोहताज हो जाए तो फिर किसी चीज़ का वजूद कैसे साबित हो सकता है)

संक्षेप में, ऐसे महान बुजुर्गों की विश्वसनीय रिवायतों को बिना किसी ठोस कारण के ठुकरा देना या तो घोर अज्ञानता है या फिर द्वेष और पथभ्रष्टता, जिससे हम अल्लाह (तआला) की पनाह मांगते हैं। बिना प्रमाण के किसी इबारत को 'इल्हाकी' (बाद में जोड़ी हुई) कहना पूरी तरह से अस्वीकार्य है, अन्यथा इमामों की रचनाओं से भरोसा उठ जाएगा और शरीयत का पूरा तंत्र अस्त-व्यस्त नज़र आएगा। आप जो भी प्रमाण पेश करेंगे, विरोधी कह देगा कि यह बाद में जोड़ा गया है। इस तरह तो अनुसरण और प्रमाण देने का दरवाज़ा ही बंद हो जाएगा। "अफ़सोस!" क्या केवल ज़बान के ज़ोर पर कह दी गई कोई बात स्वीकार की जा सकती है? कदापि नहीं, बिना प्रमाण के किया गया दावा ठुकराया हुआ और तुच्छ है। हाँ, हम यह मानते हैं कि कुछ किताबों में कुछ इल्हाक (मिलावट) हुए हैं, लेकिन इससे हर किताब की हर इबारत संदिग्ध या त्यागने योग्य नहीं हो सकती। किसी विशेष इबारत के बारे में यह दावा तब तक स्वीकार नहीं किया जाएगा जब तक कि किसी ठोस वजह से उसमें मिलावट साबित न कर दी जाए। इसके लिए ऐसी स्थिति (नोट) में केवल दो ही रास्ते संभव हैं: एक तो यह कि उस किताब की सही, विश्वसनीय, उत्तम और पुरानी प्रतियां उस इबारत से खाली मिलें, या फिर लेखक की मूल पांडुलिपि पेश की जाए जिसमें उस इबारत का कोई निशान न हो। हज़रत,

नोट: यह इस ओर इशारा है कि इल्हाक (मिलावट) कभी खुद वक्ता की ओर रुजू करने और उसका ऐसे व्यक्ति के सामने इल्हाकी इबारत से इनकार करने से पता चलता है, जिसे झूठ का आरोपी नहीं ठहराया जा सकता। और कभी खुद झूठ गढ़ने वाले के स्वीकार करने से पता चलता है जैसा कि कुछ ऐसे लोगों से स्वीकारोक्ति हुई है। और कभी ऐसी प्रतिष्ठित और श्रेष्ठ हस्ती, जिसके तक़वा (परहेज़गारी) और न्यायप्रियता के आधार पर उसकी बात से इनकार नहीं किया जा सकता, के स्पष्ट कथन से पता चलता है। और कभी इल्हाक का हुक्म तब दिया जाता है जब उस बात को केवल झूठ बोलने के लिए मशहूर व्यक्ति ही बयान करे, जैसा कि मुहद्दिसीन कह देते हैं कि यह हदीस 'मौजूं' (गढ़ी हुई) है क्योंकि इसकी सनद (श्रृंखला) में मनगढ़ंत और कज़्ज़ाब (महाझूठा) रावी है। यह आखिरी वजह केवल अनिश्चितता का लाभ देती है न कि पूरी तरह नकारने का, क्योंकि झूठा भी कुछ सच बोल

देता है। हाँ, अगर कोई और दलील बताए कि यह झूठ है, तो फिर पूरी तरह नकारने का लाभ मिल सकता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। १२। मिन्हु (त)

पृष्ठ ७२१ का ५७७

وکیف یصح فی الاعیان شیئ ، اذا احتاج النھار الی دلیل (جب روز روشن دلیل کا محتاج ہو جائے تو پھر کسی چیز کا وجود کیسے ثابت ہو سکتا ہے)

بالجملہ ایسے اکابر کی روایات معتمدہ کو بے وجہ وجیہ ، رَد کر دینا یا سخت جہالت ہے یا خبث وضلالت والعیاذ باللہ سبحنہ وتعالی اور بے دلیل دعوٰی الحاق محض مردود، ورنہ تصانیف ائمہ سے امان اٹھ جائے اور نظام شریعت درہم برہم نظر آئے جو سند پیش کیجئے مخالف کہہ دے یہ الحاقی ہے ، چلئے تمسک و استناد کا دروازہ ہی بند ہو گیا "ہیہات" کیا بزور زبان کچھ کہہ دینا، قابل قبول ہو سکتا ہے، حاشاوکلا ادعائے بے دلیل مطرود و ذلیل، ہاں ہم کو مسلم کہ بعض کتابوں میں بعض الحاق بھی ہوئے مگر اس سے ہر کتاب کی ہر عبارت تو مطروح یا مشکوک نہیں ہو سکتی کسی خاص عبارت کی نسبت یہ دعوٰی زنہار مسموع نہیں جب تک بوجہ وجیہ اس میں الحاق ثابت نہ کر دیں جس کے لئے امثال مقام عہ میں صرف دو طریقے منصور ، ایک تو یہ کہ اس کتاب کے صحیح، معتمد، عمدہ، قدیم نسخے اس عبارت سے خالی ملیں یا خاص مصنف کا اصل مسودہ پیش کیا جائے جس میں اس عبارت کا نشان نہ ہو، حضرت

عہ: اشارة الی انه قد یعلم ذلك بالرجوع الی المتكلم وانكاره عند من لا یتهمه، ویعرف تارة باعتراف المفتری كما وقع بعض الوضاعین، ویقبل اخری اذا نص علی ذلك من یرجع الیه لعظمه وفضله، ولا ینكر علیه لثقته وعدله وكذلك یحكم به اذا لم یأت ذلك الامن طریق من عرف بالكذب كقول المحدثین ان هذا موضوع ای فی سنده وضاع او كذاب وهذا انما یعطی عدم الجزم لا الجزم بالعدم الا اذا ضم الیه دلیل اخر فالكذوب قد یصدق واللہ تعالی اعلم ۱۲ منه

یہ اس طرف اشارہ ہے کہ الحاق کبھی خود متکلم کی طرف رجوع کرنے پر اور اس کا ایسا شخص کے سامنے الحاقی عبارت سے انکار کرنا، جس کو کذب سے متہم نہیں کیا جا سکتا اور کبھی خود افتراء کرنے والے کے اعتراف سے معلوم ہوتا ہے جیسا کہ بعض ایسے لوگوں سے اعتراف واقع ہوا ہے اور کبھی ایسی منظم اور افضل شخصیت جس کے تقوی اور عدل کی بنا پر اس کی بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا، کی تصریح سے معلوم ہوتا ہے اور کبھی الحاق کا حکم تب کیا جاتا ہے جب کہ اس بات کو صرف جھوٹ بولنے میں مشہور شخص ہی بیان کرے جیسا کہ محدثین کہہ دیتے ہیں کہ یہ حدیث موضوع ہے کیونکہ اس کی سند میں من گھڑت اور کذاب راوی ہے، یہ آخری وجہ صرف عدم جزم کا فائدہ دیتی ہے اور جزم بالعدم کا نہیں کیونکہ جھوٹا بھی کچھ سچ بول دیتا ہے ہاں اگر کوئی اور دلیل بتائے کہ یہ جھوٹ ہے تو پھر جزم بالعدم کا فائدہ ہو سکتا ہے واللہ تعالٰی اعلم ۱۲۔ منہ (ت)

Fatawa Rizvia, Volume 7

The interpolation in the works of Shaykh al-Akbar and Imam al-Sha'rani (may Allah sanctify their secrets) has been proven in a similar manner. Imam al-Sha'rani (may Allah have mercy on him) says in 'Lawaqih al-Anwar':

Arabic Text	English Translation
Our brother, the noble scholar Shams al-Din al-Sayyid Muhammad ibn al-Sayyid Abi al-Tayyib al-Madani, who passed away in 955 AH, came to us. I discussed this with him, and he brought out a copy of 'Al-Futuhat' which he had compared with the copy in Konya—the home of Shaykh al-Akbar (may Allah sanctify his secret)—which bore the handwriting of Shaykh Muhyi al-Din himself. I did not find in it anything that I had hesitated over and omitted. Thus, I realized that all the copies in Egypt were transcribed from a version into which people had surreptitiously inserted statements contrary to the beliefs of the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah, falsely attributing them to the Shaykh, just as happened with his book 'Al-Fusus' and others.	That is, our friend, the noble scholar Sayyid Shams al-Din Muhammad bin Sayyid Abu al-Tayyib Madani, who passed away in 955 AH, came to us. I mentioned the 'Futuhat' of Shaykh al-Akbar (may Allah sanctify his secret) to him. He produced a manuscript of 'Futuhat' which he had compared with the copy in the city of Konya—which is the homeland of Shaykh al-Akbar (may Allah sanctify his secret)—and is adorned with the noble signature of the Shaykh himself. In that copy, I did not find any trace of those passages about which I had doubts and which I had omitted in my selection of 'Futuhat'. So I became certain that all the copies currently in Egypt have been transcribed from that same version in which people, by slandering the Shaykh, mixed in passages contrary to the beliefs of the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah, just as happened with his 'Fusus' etc.

After this, Imam al-Sha'rani quoted two inscriptions that the aforementioned scholar, the late Sayyid Sharif Madani, had personally seen written on the said Konya manuscript with the signatures of the Shaykh himself and other dignitaries (may Allah have mercy on them). He stated that this manuscript was endowed (waqf) by Shaykh al-Akbar himself. The Shaykh wrote his endowment mark as follows:

Arabic Text	English Translation
Muhammad bin Ali bin Arabi al-Ta'i has endowed this book to all Muslims.	This book was endowed to all Muslims by Muhammad bin Ali bin Arabi al-Ta'i.

And at the end of it, in the handwriting of the Shaykh (may Allah have mercy on him), is this inscription:

Arabic Text	English Translation
This book was completed by the hand of its author, and he is...	This book was completed by the author's pen and it is mine...

1. Kashf al-Zunun, with reference to Lawaqih al-Anwar al-Qudsiyyah from al-Futuhat al-Makkiyya, published by Maktabat al-Muthanna, Baghdad, 2/1248.
2. Kashf al-Zunun, with reference to Lawaqih al-Anwar al-Qudsiyyah from al-Futuhat al-Makkiyya, published by Maktabat al-Muthanna, Baghdad, 2/1249.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

शेख अकबर और इमाम शेरानी (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) की कृतियों में प्रक्षेप (मिलावट) इसी तरह साबित हुआ है। इमाम शेरानी (रहमतुल्लाह अलैह) 'लवाक़िह अल-अनवार' में फरमाते हैं:

अरबी पाठ

हमारे भाई, विद्वान शरीफ़ शम्सुद्दीन सैय्यद मुहम्मद इब्न सैय्यद अबी अल-तैयब अल-मदनी, जिनका निधन 955 हिजरी में हुआ, हमारे पास आए। मैंने उनसे इस बारे में चर्चा की, तो उन्होंने 'अल-फ़ुतूहात' की एक प्रति निकाली, जिसका उन्होंने उस प्रति से मिलान किया था जो कोन्या में है—जो शेख अकबर का वतन है—जिस पर स्वयं शेख मुहीउद्दीन के हस्ताक्षर हैं। मैंने उसमें ऐसी कोई भी चीज़ नहीं पाई जिसमें मुझे संदेह था और जिसे मैंने हटा दिया था। इस प्रकार मुझे पता चला कि मिस्र की सभी प्रतियां उस संस्करण से तैयार की गई थीं जिसमें लोगों ने गुप्त रूप से अहल-ए-सुन्नत वल जमाअत के अकीदों के खिलाफ बातें शेख पर झूठा आरोप लगाकर मिला दी थीं, जैसा कि उनकी पुस्तक 'अल-फुसस' आदि के साथ हुआ।

हिंदी अनुवाद

यानी हमारे मित्र विद्वान शरीफ़ सैय्यद शम्सुद्दीन मुहम्मद बिन सैय्यद अबुल तैयब मदनी, जिनका निधन 955 हिजरी में हुआ, हमारे पास आए। मैंने उनसे शेख अकबर के'फ़ुतूहात' का ज़िक्र किया। उन्होंने फ़ुतूहात का एक नुस्खा निकाला जिसका उन्होंने उस नुस्खे से मिलान किया था जो कोन्या शहर में है—जो शेख अकबर का वतन है—और जिस पर स्वयं शेख के पवित्र हस्ताक्षर हैं। मैंने उस नुस्खे में कहीं भी उन इबारतों का कोई निशान नहीं पाया जिनमें मुझे संदेह था और जिन्हें मैंने फ़ुतूहात के चुनाव में छोड़ दिया था। तब मुझे यकीन हो गया कि अब मिस्र में जितने भी नुस्खे हैं, वे सब उसी नुस्खे से नकल किए गए हैं जिसमें लोगों ने अहल-ए-सुन्नत वल जमाअत के अकीदों के खिलाफ बातें शेख पर झूठा आरोप लगाकर मिला दी हैं, जैसा कि उनकी किताब 'फ़ुसस' आदि के साथ भी हुआ।

इसके बाद इमाम शेरानी ने दो तहरीरें नकल फरमाईं जिन्हें उपरोक्त विद्वान सैय्यद शरीफ मदनी मरहूम ने कोन्या वाले नुस्खे पर स्वयं हज़रत शेख और अन्य गणमान्य व्यक्तियों के हस्ताक्षरों के साथ लिखा हुआ देखा था और बताया कि यह नुस्खा स्वयं हज़रत शेख अकबर (रहमतुल्लाह अलैह) का वक्फ़ (दान) किया हुआ है। शेख ने अपनी वक्फ़ की निशानी इस तरह लिखी है:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
मुहम्मद बिन अली बिन अरबी ताई ने तमाम मुसलमानों के लिए यह किताब वक़्फ़ की।	यह किताब मुहम्मद बिन अली बिन अरबी ताई ने तमाम मुसलमानों पर वक़्फ़ की।

और इसके अंत में शेख (रहमतुल्लाह अलैह) के कलम से यह तहरीर है:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
यह किताब इसके लेखक के हाथों पूरी हुई और वह...	यह किताब लेखक के कलम से पूरी हुई और यह मेरी...

1. कश्फ़ अल-ज़ुनून, लवाक़िह अल-अनवार अल-कुद्सिया मिअल-फ़ुतूहात अल-मक्कीय्या के हवाले से, मकतबतुल मुसन्ना बगदाद द्वारा प्रकाशित, 2/1248।
2. कश्फ़ अल-ज़ुनून, लवाक़िह अल-अनवार अल-कुद्सिया मिअल-फ़ुतूहात अल-मक्कीय्या के हवाले से, मकतबतुल मुसन्ना बगदाद द्वारा प्रकाशित, 2/1249।

पृष्ठ 721 का 578

جناب شیخ اکبر و امام شعرانی قدس سرہما کی تصانیف میں الحاق یونہی ثابت ہوا، امام شعرانی رحمۃ اللہ علیہ لواقح الانوار میں فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
	یعنی ہمارے دوست عالم شریف سید شمس الدین محمد بن
قدم علینا الاخ العالم الشریف شمس	سید ابوالطیب مدنی جن کی وفات ۹۵۵ھ میں ہوئی ہمارے
الدین السید محمد ابن السید ابی الطیب	یہاں آئے میں نے فتوحات شیخ اکبر قدس سرہ کا تذکرہ کیا
المدنی المتوفی 955 خمس و خمسین	انہوں نے ایک نسخہ فتوحات نکالا جسے انہوں نے اس
و تسعمائة فذاکرته فی ذلك فأخرج الی	نسخے سے مقابلہ کیا تھا جو شہر قونیہ میں کہ شیخ اکبر
نسخة من الفتوحات التی قابلها علی	قدس سرہ کا وطن ہے خاص شیخ قدس سرہ کے دستخط
النسخة التی علیها خط شیخ محی الدین	شریف سے مزین ہے اس نسخے میں میں نے کہیں ان
نفسه بقونیة فلم ارفیها شیئاً مما توقفت	عبارتوں کا نشان نہ پایا جن میں مجھے تردد تھا اور میں
فیه وحذفته فعلمت ان النسخ التی فی	نے فتوحات کے انتخاب میں قلم انداز کر دی تھیں تو مجھے
مصر ان کلها کتبت من النسخة التی	یقین ہوا کہ اب جس قدر نسخے مصر میں ہیں سب اسی
دسوا علی الشیخ فیها ما یخالف عقائد	نسخے سے نقل ہوئے ہیں جس میں لوگوں نے عقائد اہلسنت
اهل السنة والجماعة کما وقع له ذلك فی	و جماعت کے خلاف عبارتیں شیخ پر افترا کر کے ملادی
کتاب الفصوص وغیره الخ	ہیں جیسا کہ ان کی فصوص وغیرہ کے ساتھ بھی یہی واقع
	ہوا۔ الخ

اس کے بعد امام شعرانی نے دو تحریریں نقل فرمائیں جو عالم ممدوح سید شریف مدنی مرحوم نے نسخہ مذکورہ قونیہ پر خود حضرت شیخ و دیگر عمائد رحمہم اللہ تعالیٰ کے دستخطوں سے لکھی دیکھیں اور بیان کیا کہ یہ نسخہ خود حضرت شیخ اکبر رحمہ اللہ تعالیٰ کا وقف فرمایا ہوا ہے شیخ نے اپنی علامت وقف یوں تحریر فرمائی ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
وقف محمد بن علی بن عربی الطائی هذا الکتاب علی جمیع المسلمین ۔	یہ کتاب محمد بن علی بن عربی طائی نے تمام مسلمانوں پر وقف کی۔

اور اس کے آخر میں قلم شیخ رحمہ اللہ تعالیٰ سے یہ تحریر ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
قدتم هذا الکتاب علی ید منشئه وهو یہ کتاب بقلم مصنف تمام ہوئی اور یہ میرے	

1 کشف الظنون بحوالہ لواقح الانوار القدسیہ من الفتوحات المکیہ مطبوعہ مکتبۃ المثنی بغداد ۲ / ۱۲۴۸ 2 کشف الظنون بحوالہ لواقح الانوار القدسیہ من الفتوحات المکیہ مطبوعہ مکتبۃ المثنی بغداد ۲ / ۱۲۴۹

Volume Seven Fatawa Razawiyya

| (Arabic) The second copy is in my own handwriting, and its completion was in the morning of Wednesday, the 24th of the month of Rabi' al-Awwal, in the year six hundred and thirty-six, and its author wrote it. — 1 | (Urdu) This is the second copy in [his] handwriting; its writing mentions completion on Wednesday morning, the 24th of the blessed month of Rabi' al-Awwal, 636 AH, as written by its author, may Allah the Almighty have mercy on him. |

And the aforementioned Syed also stated that it is in thirty-seven (37) volumes, and in this copy, compared to the one in which heretics added loathsome beliefs, the text is more extensive. On its back, the name of the book is written in the handwriting of the author, may mercy be upon him. Below it, in the handwriting of Sheikh Sadr al-Din al-Qunawi, may Allah the Almighty have mercy on him, this statement is written:

| (Arabic) The composition of our master, Sheikh al-Islam, and the cream of mankind, Muhyi al-Din ibn Arabi. — 2 | (Urdu) This book is the composition of our master, the leader of Muslims, the chosen one of the world, Muhyi al-Din ibn Arabi. |

And below it is written: "This volume came into the ownership of Muhammad bin Ishaq al-Qunawi" — 3 (This volume entered the possession of Muhammad bin Ishaq al-Qunawi). Below that, a narration from Muhammad bin Abi Bakr al-Tabrizi in the handwriting of the praised Sheikh Sadr al-Din is recorded, stating that it was obtained through audition (sama'), and the signature of Muhammad bin Ishaq al-Qunawi is as follows:

| (Arabic) It was transferred to his servant and the one nurtured by his kindness, Muhammad bin Ishaq, in the year six hundred and thirty-seven (637). — 4 | (Urdu) This book was transferred to the servant and nurtured one of the author, Muhammad bin Ishaq al-Qunawi, in 637 AH. |

It is clear that what copy could be more reliable than this? The actual handwriting of the honorable author himself, may Allah sanctify his secret, and many signatures of the author himself and other scholars and dignitaries at its beginning and end. When this copy was found free from those loathsome statements, what doubt remained about interpolation and fabrication? All praise is due to Allah, Lord of the worlds. Therefore, the Mufti of the Ottoman State, the excellent scholar of Rome, Allama Abu'l-Saud, may the mercy of the Loving King be upon him, explicitly stated in his fatwa: "We are certain that some Jews fabricated them against the Sheikh, may Allah

sanctify his secret." As narrated in al-Durr al-Mukhtar from his presentations. Now listen to the situation of Imam Sha'rani; the Imam himself (may Allah the Almighty have mercy on him) says in Al-Mizan:

| (Arabic) That happened to me at the hands of some enemies; for they surreptitiously inserted into my book named al-Bahr al-Maurud fi al-Mawathiq... | (Urdu) Meaning, this incident has happened to me with some enemies; they surreptitiously inserted into my book 'al-Bahr al-Maurud fi al-Mawathiq wal-Uhud'... |

1. Kashf al-Zunun, citing Lawaqih al-Anwar al-Qudsiyya from al-Futuhat al-Makkiyya, published by Maktabat al-Muthanna Baghdad 2/1239.
2. Kashf al-Zunun, citing Lawaqih al-Anwar al-Qudsiyya from al-Futuhat al-Makkiyya, published by Maktabat al-Muthanna Baghdad 2/1239.
3. Kashf al-Zunun, citing Lawaqih al-Anwar al-Qudsiyya from al-Futuhat al-Makkiyya, published by Maktabat al-Muthanna Baghdad 2/1239.
4. Kashf al-Zunun, citing Lawaqih al-Anwar al-Qudsiyya from al-Futuhat al-Makkiyya, published by Maktabat al-Muthanna Baghdad 2/1239.

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

| (अरबी) दूसरी प्रति मेरे हस्तलेख में है, और इसका समापन रबी अल-अव्वल महीने की चौबीसवीं तारीख़, बुधवार की सुबह, वर्ष छह सौ छत्तीस में हुआ था, जिसे इसके रचयिता ने लिखा है। — 1 | (उर्दू) यह हस्तलेख से दूसरी प्रति है; इसकी लिखावट में 24 रबी अल-अव्वल 636 हिजरी, बुधवार की सुबह कार्य समाप्ति का उल्लेख है, जो इसके लेखक (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने लिखा है। |

और उपरोक्त सैयद ने यह भी बताया कि यह सैंतीस (37) जिल्दों में है, और इस प्रति में, जिसमें नास्तिकों ने घृणित मान्यताओं को जोड़ दिया है, पाठ अधिक है। इसके पीछे लेखक (रहमतुल्लाहि अलैहि) के हस्तलेख में पुस्तक का नाम लिखा है। उसके नीचे शेख सदरुद्दीन कोनवी (रहमतुल्लाहि अलैहि) के हस्तलेख में यह कथन अंकित है:

| (अरबी) हमारे आका, शैखुल इस्लाम और मानव जाति के सार, मुहीउद्दीन इब्न अरबी की रचना। — 2 | (उर्दू) यह पुस्तक हमारे स्वामी, मुसलमानों के सरदार, दुनिया के चुनिंदा मुहीउद्दीन इब्न अरबी की रचना है। |

और इसके नीचे लिखा है: "यह जिल्द मुहम्मद बिन इसहाक़ कोनवी के स्वामित्व में आई" — 3 (यह जिल्द मुहम्मद बिन इसहाक़ कोनवी के अधिकार में आई)। उसके नीचे प्रशंसित शेख सदरुद्दीन के हस्तलेख में मुहम्मद बिन अबू बक्र तबरेज़ी का एक विवरण दर्ज है कि उन्होंने इसे श्रवण (समाअ) के माध्यम से प्राप्त किया, और मुहम्मद बिन इसहाक़ कोनवी के हस्ताक्षर इस प्रकार हैं:

| (अरबी) यह उनके सेवक और उनकी दया के पात्र मुहम्मद बिन इसहाक़ को वर्ष छह सौ सैंतीस (637) में हस्तांतरित कर दी गई। — 4 | (उर्दू) यह पुस्तक लेखक के सेवक और कृपा-पात्र मुहम्मद बिन इसहाक़ कोनवी को 637 हिजरी में हस्तांतरित हुई। |

यह स्पष्ट है कि इससे अधिक विश्वसनीय कौन सी प्रति होगी? स्वयं लेखक (क़ुद्दिस सिर्रहु) की हस्तलिपि और इसके आरंभ और अंत में स्वयं लेखक और अन्य विद्वानों और गणमान्य व्यक्तियों के अनेक हस्ताक्षर। जब यह प्रति उन घृणित कथनों से मुक्त पाई गई, तो मिलावट और जालसाजी में क्या संदेह रह गया? सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो संसारों का पालनहार है। इसीलिए उस्मानी साम्राज्य के मुफ़्ती, रोम के उत्तम विद्वान अल्लामा अबुस सऊद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने अपने फ़तवे में स्पष्ट किया है: "हमें विश्वास है कि कुछ यहूदियों ने शेख (क़ुद्दिस सिर्रहु) पर ये बातें गढ़ी हैं।" जैसा

कि अद्दुर्रुल मुख़्तार में उनके प्रस्तुतिकरण से उद्धृत है। अब इमाम शेअ़रानी की स्थिति सुनें, स्वयं इमाम (रहमतुल्लाहि अलैहि) मीज़ान में फ़रमाते हैं:

| (अरबी) यह मेरे साथ कुछ शत्रुओं की ओर से हुआ; क्योंकि उन्होंने चोरी-छिपे मेरी पुस्तक अल-बह्रुल मौरूद फ़िल मवासीक़ में डाल दिया... | (उर्दू) यानी, यह घटना मेरे साथ कुछ दुश्मनों के कारण हुई है; उन्होंने मेरी पुस्तक 'अल-बह्रुल मौरूद फ़िल मवासीक़ वल उहूद' में... |

1. कश्फ़ुज़ ज़ुनून, अल-फ़ुतूहात अल-मक्किआ से लवाक़िह अल-अनवार अल-क़ुद्सिया के हवाले से, प्रकाशित मकतबतुल मुसन्ना बगदाद 2/1239।
2. कश्फ़ुज़ ज़ुनून, अल-फ़ुतूहात अल-मक्किआ से लवाक़िह अल-अनवार अल-क़ुद्सिया के हवाले से, प्रकाशित मकतबतुल मुसन्ना बगदाद 2/1239।
3. कश्फ़ुज़ ज़ुनून, अल-फ़ुतूहात अल-मक्किआ से लवाक़िह अल-अनवार अल-क़ुद्सिया के हवाले से, प्रकाशित मकतबतुल मुसन्ना बगदाद 2/1239।
4. कश्फ़ुज़ ज़ुनून, अल-फ़ुतूहात अल-मक्किआ से लवाक़िह अल-अनवार अल-क़ुद्सिया के हवाले से, प्रकाशित मकतबतुल मुसन्ना बगदाद 2/1239।

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

| النسخة الثانية من بخط يدى وكان الفراغ منه بكرة يوم الاربعاء الرابع والعشرين من شهر ربيع الاول سنة ست وثلاثين وستمائة وكتبه منشؤه - 1 | خط سے دوسرا نسخہ ہے اس کی تحریر سے روز چہار شنبہ وقت صبح تاریخ ۲۴ ماہ مبارک ربیع الاول ۶۳۶ھ فراغ لکھا ہوا ہے اس کے مصنف نے ، رحمہ اللہ تعالیٰ۔ |

ورسید موصوف نے یہ بھی بیان فرمایا کہ سینتیس 37 مجلد میں ہے اور اس میں اس نسخے سے جس میں ملحدوں نے عقائد شنیعہ الحاق کئے، عبارت زیادہ ہے اور اس کی پشت پر نام کتاب بخط مصنف علیہ الرحمہ لکھا ہے اس کے نیچے شیخ صدر الدین قونوی رحمہ اللہ تعالیٰ کے خط سے یہ عبارت تحریر ہے :

| انشاء مولانا شيخ الاسلام وصفوة الانام محى الدين بن عربى - 2 | یہ کتاب ہمارے آقا سردار مسلمانان برگزیدہ جہاں محی الدین بن عربی کی تصنیف ہے۔ |

اور اس کے نیچے لکھا ہے: ملك هذه المجلدة لمحمد بن اسحق القونوى 3 (یہ مجلد محمد بن اسحق قونوی کی ملک میں آیا۔ اس کے نیچے شیخ صدر الدین ممدوح کے خط سے محمد بن ابی بکر تبریزی کی روایت کہ ان سے بطریق سماع حاصل ہوئی مکتوب ہے اور محمد بن اسحق قونوی کی شرح دستخط یہ ہے:

| انتقل الى خادمه وربيب لطفه محمد بن اسحق سنة سبعين وثلثين 637 وستمائة - 4 | یہ کتاب مصنف کے خادم ولطف پرورده محمد بن اسحق قونوی کی طرف ۶۳۷ میں منتقل ہوئی۔ |

جتنی ظاہر ہے کہ اس سے زیادہ کون سا نسخہ معتمد ہوگا خود قلم خاص حضرت مصنف قدس اللہ تعالیٰ سرہ العزیز کی تحریر اور اس کے اول و آخر میں خود مصنف و دیگر علماء و عمائد کے دستخط کثیر ، جب یہ نسخہ ان عبارات شنیعہ سے خالی ملا تو الحاق وافترا میں کیا شک رہا والحمد للہ رب العلمین ولذا مفتی سلطنت عثمانیہ عمدہ علمائے روم علامہ ابوالسعود علیہ رحمۃ الملک الودود نے اپنے فتوے میں تصریح فرمائی کہ یتقنا ان بعض الیھود افتراھا علی الشیخ قدس اللہ سرہ ہمیں یقین ہے کہ بعض یہودیوں نے یہ کلمات شیخ قدس سرہ ، پر افتراء کئے ہیں۔ کما نقلہ في الدرالمختار عن معروضاتہ۔ اب کلام امام شعرانی کا حال سنئے ، خود امام موصوف رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ میزان میں فرماتے ہیں:

| وقع لي ذلك من بعض الاعداء فانهم دسوا في كتابي المسمى بالبحر المورود في المواثيق | یعنی مجھے یہ واقعہ بعض اعدا کے ساتھ پیش آچکا ہے انہوں نے میری کتاب البحر المورود فی المواثیق والعھود |

1 كشف الظنون بحوالہ لواقع الانوار القدسیۃ من الفتوحات المکیۃ مطبوعہ مکتبۃ المثنی بغداد ۲/ ۱۲۳۹ 2 كشف الظنون بحوالہ لواقع الانوار القدسیۃ من الفتوحات المکیۃ مطبوعہ مکتبۃ المثنی بغداد ۲/ ۱۲۳۹ 3 كشف الظنون بحوالہ لواقع الانوار القدسیۃ من الفتوحات المکیۃ مطبوعہ مکتبۃ المثنی بغداد ۲/ ۱۲۳۹ 4 كشف الظنون بحوالہ لواقع الانوار القدسیۃ من الفتوحات المکیۃ مطبوعہ مکتبۃ المثنی بغداد ۲/ ۱۲۳۹

...and agreements, matters that oppose the manifest Shariah. They circulated it in Al-Azhar Mosque and elsewhere, causing a great fitna (turmoil). The fitna did not subside until I sent them my copy, which bore the signatures of the scholars. The scholars searched it and found nothing in it that contradicted the manifest Shariah or was a result of enemies' interference. May Allah Almighty forgive them and excuse them. End.	They interpolated matters contrary to Shariah into it and circulated it in Al-Azhar and other places. This caused a great fitna which did not subside until I sent them my copy with scholars' signatures. When people of knowledge searched, they did not find those matters contrary to Shariah that enemies had inserted. May Allah Almighty forgive them and overlook their actions.

Anyway, one way to prove interpolation is this. Secondly, the author is known to be a reliable Imam, a devout and authentic scholar. Assigning a speech to him without true mass-transmission (tawatur) that is a clear sin, heresy, or misguidance, in which there is no room for interpretation or justification, then for the reason that scholars do not accept the attribution of any major sin to the general Muslims without verification, mass-transmission, and definitive proof—as the Great Imam Hujjat al-Islam Muhammad al-Ghazali (may his secret be sanctified) stated in 'Ihya' (as Imam Ghazali has explicitly stated in 'Ihya al-Ulum' - T)—they would reject it and, thinking the best, call it an interpolation. Annexed to this is the case where a statement is so weak and base that a sound mind would never accept its issuance from such a great Imam. For instance, in the chapter on 'Dhu al-Arham' (Distant Kindred) in the section before the first class in 'Sirajiyya', there is this nonsensical phrase: 'Because according to both of them, each one is more entitled than their branch, and their branch, even if lower, is more entitled than their root.' (Because according to both of them, each one is closer than their branch, and their branch, even if lower, is closer than the root - T). This has no real meaning at all. That is why Allama Sayyid Sharif stated in his commentary:

No meaning is derived from it; it is from the interpolations of some deficient students, etc.	It makes no sense, therefore this is a passage interpolated by some incompetent students, etc. (T)

And of the same kind is a passage that serves some corrupt purpose for a deviant group while the Imam-author...

1. Al-Mizan al-Kubra, Introduction of the book, printed by Mustafa al-Bani, Egypt, 1/9.
2. Al-Sirajiyya fi al-Mirath, Chapter of Dhu al-Arham, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, p. 39.
3. Hashiya Diya al-Siraj with al-Siraj, referring to Sharh Sayyid Sharif, printed by H.M. Saeed Company, Karachi, p. 39.

फतावा-ए-रज़विया जिल्द सप्तम

...और वादे, वे मामले जो प्रकट शरीअत के विरुद्ध हैं। उन्होंने इसे अल-अज़हर मस्जिद और अन्य स्थानों पर फैलाया, जिससे एक बड़ा फ़ितना (हंगामा) पैदा हुआ। फ़ितना तब तक शांत नहीं हुआ जब तक मैंने उन्हें अपनी वह प्रति नहीं भेजी जिस पर विद्वानों के हस्ताक्षर थे। विद्वानों ने इसकी खोज की और इसमें ऐसा कुछ नहीं पाया जो प्रकट शरीअत के विरुद्ध हो या दुश्मनों की करतूत हो। अल्लाह तआला उन्हें क्षमा करे और उन्हें माफ़ करे। समाप्त।

इसमें शरीअत के ख़िलाफ़ बातें शामिल कर दीं और इसे जामे अज़हर वग़ैरह में लेकर फिरे और इसके कारण बड़ा फ़ितना उठा और ठंडा न हुआ यहाँ तक कि मैंने उनके पास अपना नुस्ख़ा (प्रति) जिस पर विद्वानों के हस्ताक्षर थे, भेज दिया। अहल-ए-इल्म ने तलाश की तो उसमें वे मामले जो दुश्मनों ने मिला दिए थे, बिल्कुल न पाए। अल्लाह तआला उनकी मग्फ़िरत करे और दरगुज़र फ़रमाए।

ख़ैर, इल्हाक़ (मिलावट) साबित करने का एक तरीक़ा तो यह है। दूसरे, यह कि मुसन्निफ़ (लेखक) का एक मोतमद इमाम, मुतदयीन और सनद वाला आलिम होना मालूम है। और ऐसा कलाम जिसे बग़ैर हक़ीक़ी तवातुर (निरंतरता) के उसकी तरफ़ मंसूब किया गया हो, जो स्पष्ट रूप से गुनाह या बद-मज़हबी और गुमराही हो जिसमें तावील और स्पष्टीकरण की कोई गुंजाइश ही न हो, तो इस वजह से कि विद्वान तो आम मुसलमानों की तरफ़ भी बग़ैर तहक़ीक़ और तवातुर और क़तई सुबूत के किसी कबीरा (बड़े गुनाह) की निस्बत स्वीकार नहीं करते, जैसा कि इमाम-ए-अजल हुज्जतुल इस्लाम मुहम्मद ग़ज़ाली (रहि.) ने 'एहया' में स्पष्ट किया है (जैसा कि इमाम ग़ज़ाली रहि. ने 'एहया उल-उलूम' में इसकी सराहत की है - त), वे इसे रद्द कर देंगे और नेक गुमान रखते हुए इसे 'इल्हाक़ी' (मिलावटी) कहेंगे। और इसी से मिलता-जुलता मामला यह है कि बात इतनी कमज़ोर और तुच्छ हो कि कोई भी अक़्ल-ए-सलीम उस अज़ीम इमाम से उसके निकलने को स्वीकार न करे। जैसे कि 'सिराजिया' में 'ज़वी अल-अरहाम' के अध्याय में पहले वर्ग के खंड से पहले यह बे-मानी इबारत है: "क्योंकि उन दोनों के नज़दीक उनमें से हर एक अपनी फ़राअ (शाखा) से अव्वल है और उसकी फ़राअ चाहे नीचे हो असल से अव्वल है।" (क्योंकि उन दोनों के नज़दीक उनमें से हर एक अपनी शाखा से निकट है और उसकी शाखा चाहे नीचे हो जड़ से निकट है - त)। जिसका वास्तव में कोई अर्थ नहीं निकलता। इसीलिए अल्लामा सैयद शरीफ़ ने शरह (व्याख्या) में नक़्ल फ़रमाया:

इससे कोई अर्थ प्राप्त नहीं होता, अतः यह कुछ अधूरे छात्रों की मिलावट है, इत्यादि।

इसका कोई अर्थ नहीं बनता, इसलिए यह कुछ नालायक छात्रों की मिलाई हुई इबारत है, इत्यादि। (त) और इसी क़बील (प्रकार) से वह इबारत है जिसमें किसी गुमराह गिरोह का कोई बुरा उद्देश्य हो और इमाम मुसन्निफ़ इस...

---

1. अल-मीज़ान अल-कुबरा, किताब की प्रस्तावना, मुस्तफ़ा अल-बानी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/9.
2. अल-सिराजिया फ़ि अल-मीरास, ज़वी अल-अरहाम का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 39.
3. हाशिया ज़िया अल-सिराज मअ अल-सिराज, शरह सैयद शरीफ़ के हवाले से, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 39.

والعهود ، امور اتخالف ظاهر الشريعة و داروبها فی الجامع الازهر وغیرہ و حصل بذلك فتنة عظیمة وماخمدت الفتنة حتی ارسلت لهم نسختی التی علیها خطوط العلماء ففتشها العلماء فلم یجدوا فیها شیئاً مما یخالف ظاهر الشریعة مبادسه الاعداء فالله تعالی یغفر لهم ویسامحهم اهـ.

میں خلاف شرع باتیں الحاق کردیں اور اسے جامع ازہر وغیرہ میں لئے پھرے اور اس کے سبب بڑا فتنہ اٹھا اور فرد نہ ہوا یہاں تک کہ میں نے ان کے پاس اپنا نسخہ جس پر علما کے دستخط تھے بھیج دیا اہل علم نے تلاش کی تو اس میں وہ امور مخالفہ شریعت جو دشمنوں نے ملادیئے تھے اصلاً نہ پائے اللہ تعالٰی ان کی مغفرت کرے اور درگزر فرمائے۔

خیر ایک طریقہ تو ثبوت الحاق کا یہ ہے دوسرے یہ مصنف کامام معتمد وعالم متدین، مستند ہونا معلوم ہے اور یہ کلام کہ بے تواتر حقیقی اس کی طرف نسبت کیا گیا صریح معصیت یابد مذہبی وضلالت جس میں اصلاً تاویل و توجیہ کی گنجائش ہی نہیں تو اس وجہ سے کہ علماء تو لما عام اہل اسلام کی طرف بے تحقق و تواتر و ثبوت قطعی کسی کبیرہ کی نسبت مقبول نہیں کما نص علیہ الامام الاجل حجة الاسلام محمد الغزالی قدس سرہ العالی فی الاحیاء (جیسا کہ امام غزالی قدس سرہ نے "احیاء العلوم" میں اس کی تصریح کی ہے ت) رد کردیں گے اور تحسیناً للظن، الحاقی کہیں گے اور اسی سے ملحق ہے، بات کا ایسا سخیف ور ذلیل ہونا کہ کسی طرح عقل سلیم اس امام عظیم سے اس کا صدور منظور نہ کرے جیسے باب ذوی الارحام میں قبیل فصل صنف اول سراجیہ میں یہ مہمل عبارت لان عندهما کل واحد منهم اولی من فرعه وفرعه وان سفل اولی من اصله (کیونکہ ان دونوں کے نزدیک ان میں سے ہر ایک اپنی فرع سے اولٰی ہے اور اس کی فرع اگرچہ نچلی ہو

اصل سے اولیٰ ہے۔ت) جس کے لئے اصلاً کوئی محصل نہیں ولذا علامہ سید شریف نے شرح میں نقل فرمایا:

لم یتحصل منھا معنی فھی من ملحقات بعض الطلبۃ القاصرین الخ اس کا کوئی معنی نہیں بنتا لہٰذا یہ بعض نالائق طلباء کی الحاق کردہ عبارت ہے الخ (ت)

اور اسی قبیل سے ہے وہ عبارت جس میں کسی طائفہ زائدہ کے لئے کوئی غرض فاسد ہو اور امام مصنف اس

---

1. المیزان الکبریٰ مقدمۃ الکتاب مطبوعہ مصطفی البانی مصر ۱ / ۹
2. السراجی فی المیراث باب ذوی الارحام مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۳۹
3. حاشیۃ ضیاء السراج مع السراج بحوالہ شرح سید شریف مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۳۹

fatawa ridawiyya, Volume 7

...is free from it, and his own speech in various places bears witness against this rejected purpose. Just as some godless people have falsely attributed words of condemnation regarding Imam al-A'immah, Malik al-Azimah, Kashif al-Ghummah, Siraj al-Ummah, our master Imam al-A'zam (may Allah Almighty be pleased with him) to Imam Hujjat al-Islam Muhammad Ghazali (may his secret be sanctified). This is despite the fact that his widely transmitted book 'Ihya' [al-Ulum] etc. are just witnesses to the virtues of the Imam. Note 1: And it is as bright and unveiled as the sun that there is no difficulty in these forms in our present subject, and praise be to Allah, Lord of the worlds. If the denier had shown an old, authentic, and reliable manuscript of 'Bahjat al-Asrar Sharif' devoid of this narration, or had established any rational argument acceptable to the people of intellect besides verbal denial regarding its definitive misguidance and opposition to the creed of the Ahl al-Sunnah, then at that time the claim of interpolation would have been appropriate. Not that, despite it, the later scholars, generation after generation, have continued to narrate this report and consider it established and accepted, and not a single reliable manuscript of 'Bahjat' is found contrary to it, and yet a false claim of interpolation is made purely out of stubbornness. For anyone with even slight involvement in the art of principles (Usul), it is as clear as the sun that mere possibility is not contrary to definitive certainty in the broader sense, as long as the probability does not arise from a proof. Otherwise, one would have to wash their hands of all the clear texts of the Quran and Hadith. From here it became clear how absurd and out of place it was for the denier to cite the noble works of Shaykh al-Akbar and Imam Sha'rani (may their secrets be sanctified) as a precedent. Where are those bright and definitive proofs, and where is this confounded trick based on verbal clamor? If only the denier, while mentioning the said works, had also quoted the recorded statements of Imam Sha'rani, so that the claim could be reasoned and the assertion...

What is attributed to Imam Ghazali is refuted by what he mentioned in

Regarding Imam al-A'zam, what is attributed to Imam Ghazali is refuted by the speech mentioned by Imam Ghazali himself, which he described in the biographies of the four Imams in his widely transmitted work 'Ihya al-Ulum'. There he stated: 'Indeed, Imam Abu Hanifa was also a worshipper, an ascetic, a knower of Allah, fearful of Him, seeking the pleasure of Allah Almighty through his knowledge.' etc. End of quote from Durr al-Mukhtar. (T)

'Ihya al-Mutawatir' where he biographed the four Imams and said: 'As for Abu Hanifa, he was also a worshipper, an ascetic, a knower of Allah, fearful of Him, seeking the pleasure of Allah Almighty through his knowledge.' etc. End of quote from Durr al-Mukhtar.

Meaning Imam Hujjat al-Islam says in 'Ihya al-Ulum': 'Abu Hanifa was, by God, a worshipper, an ascetic, a knower of Allah, fearful of Allah Almighty, and one who intended the pleasure of Allah through his knowledge.' 12

---

1 Ihya al-Ulum, Explanation of the knowledge which is a communal obligation, published by Matba'at al-Mahad al-Husayni, Cairo, Egypt, 1/28.

...से मुक्त है और जगह-जगह उसका अपना कलाम इस तिरस्कृत उद्देश्य के विरुद्ध साक्षी है। जैसे कुछ निर्दयी लोगों ने इमाम हुज्जतुल इस्लाम मुहम्मद ग़ज़ाली (अल्लाह उनकी पवित्रता बढ़ाए) की ओर मुआज़ल्लाह इमामुल अइम्माह, मालिकुल अज़िमह, काशिफुल ग़ुम्मह, सिराजुल उम्मत हमारे आका इमाम आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की निंदा के शब्द संबद्ध किए हैं। हालांकि उनकी मुतवातिर किताब 'एहया' आदि इमाम के गुणों की सच्ची गवाह हैं। टिपण्णी १: और सूर्य की तरह स्पष्ट और निरावरण है कि हमारे इस विषय में इन रूपों में कोई कठिनाई नहीं है, और समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो संसारों का पालनहार है। यदि इनकार करने वाला 'बहजतुल असरार शरीफ' की कोई पुरानी, सही और विश्वसनीय पांडुलिपि इस रिवायत से खाली दिखा देता या मौखिक इनकार के अलावा कोई तर्कसंगत प्रमाण पेश करता जो बुद्धिजीवियों के लिए स्वीकार्य हो, जिससे इसकी निश्चित पथभ्रष्टता और अहले सुन्नत के अकीदे के विरोध का पता चलता, तो उस समय प्रक्षेप (मिलावट) का दावा शोभा देता। न कि इसके विपरीत, बाद के विद्वान पीढ़ी-दर-पीढ़ी इस रिवायत को उद्धृत करते आए हों, और इसे स्थापित और मान्य मानते हों और 'बहजत' की एक भी विश्वसनीय पांडुलिपि इसके विरुद्ध न मिले और केवल हठधर्मिता के आधार पर प्रक्षेप का झूठा दावा कर दिया जाए। उसूल (सिद्धांतों) के फन में जिसे मामूली भी जानकारी है, उस पर यह सूर्य के समान स्पष्ट है कि केवल संभावना, व्यापक अर्थ में निश्चितता के विपरीत नहीं होती, जब तक कि संभावना किसी प्रमाण से उत्पन्न न हो। अन्यथा क़ुरान और हदीस के तमाम स्पष्ट ग्रंथों से हाथ धोना पड़ेगा। यहीं से यह स्पष्ट हो गया कि इनकार करने वाले का शेख़ अकबर और इमाम शेरानी (अल्लाह उनकी पवित्रता बढ़ाए) की महान रचनाओं का उदाहरण देना किस हद तक व्यर्थ और बेतुका था। कहाँ वे उज्ज्वल और निश्चित प्रमाण और कहाँ मौखिक शोर-शराबे पर आधारित यह भ्रमित युक्ति? काश! इनकार करने वाले ने जहाँ उक्त रचनाओं का नाम लिया था, वहाँ इमाम शेरानी के अंकित कथनों को भी उद्धृत किया होता, ताकि दावा तर्कसंगत होता और कहना...

इमाम ग़ज़ाली की ओर जो संबद्ध किया जाता है, उसका खंडन वह स्वयं करते हैं

इमाम आज़म के बारे में जो इमाम ग़ज़ाली की ओर संबद्ध है, उसका खंडन स्वयं इमाम ग़ज़ाली का वह कलाम है जो उन्होंने मुतवातिर 'एहयाउल उलूम' में अइम्मा अरब के जीवनियों में वर्णन किया है और उन्होंने वहां फ़रमाया कि बेशक इमाम अबू हनीफ़ा भी आबिद, ज़ाहिद, आरिफ़ बिल्लाह, अल्लाह तआला से डरने वाले, अपने ज्ञान की बिना पर अल्लाह तआला की रज़ा के तालिब थे इत्यादि। दुर्रे मुख्तार (त)

'एहयाउल मुतवातिर' में जहां अइम्मा अरब के जीवनियों का वर्णन किया और कहा: 'और जहां तक अबू हनीफ़ा का सवाल है, वह भी आबिद, ज़ाहिद, आरिफ़ बिल्लाह, उससे डरने वाले, अल्लाह तआला की रज़ा के तलबगार थे...' इत्यादि। दुर्रे मुख्तार

अर्थात् इमाम हुज्जतुल इस्लाम 'एहयाउल उलूम' में फ़रमाते हैं: 'अबू हनीफ़ा ईश्वर की शपथ आबिद, ज़ाहिद, आरिफ बिल्लाह थे, अल्लाह तआला से डरने वाले और अपने ज्ञान से अल्लाह की प्रसन्नता का इरादा रखने वाले थे।' १२

---

१ एहयाउल उलूम, बयानुल इल्म अल-लज़ी हुवा फ़र्ज़ुल किफ़ाया, प्रकाशित मतबअतुल महद अल-हुसैनी, काहिरा, मिस्र, १/२८

سے بری اور جا بجا خود اس کا کلام اس غرض مردود کے خلاف پر شاہد ، جیسے بعض خدا ناترسوں کا امام حجۃ الاسلام محمد غزالی قدس سرہ العالی کی طرف معاذ اللہ کلمات مذمت امام الائمہ مالک الازمہ کاشف الغمہ سراج الامہ سید نا امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ ، نسبت کرنا حالانکہ ان کی کتاب متواترہ احیاء وغیرہ مناقب امام کی شاہد عدل ہیں عہ ۱ اور مثل آفتاب روشن و بے نقاب کہ مانحن فیہ میں ان صورتوں سے کوئی مشکل نہیں والحمد للہ رب العلمین ، اگر منکر بہجۃ الاسرار شریف کے نسخ قدیمہ صحیحہ معتمدہ اس روایت سے خالی دکھا دیتا یا زبانی انکار کے سوا کوئی دلیل معقول قابل قبول ارباب عقول ، اس کے یقینی ضلالت و مخالف عقیدہ اہل سنت ہونے پر قائم کر لیتا تو اس وقت دعوی الحاق زیب دیتا، نہ کہ علی الرغم اس کے ، علمائے مابعد ، طبقہ فطبقہ اس روایت کو نقل فرمائیں ، اور مقرر ، و مسلم رکھتے آئیں اور بہجۃ کا ایک نسخہ معتمدہ بھی اس کے خلاف نہ ملے اور محض براہ سینہ زوری الحاق کا ادعائے باطل کر دیا جائے ، فن اصول میں جسے ادنی مداخلت ہے اس پر کالشمس واضح کہ مجرد امکان ، منافی قطع و یقین بالمعنی الاعم نہیں ، جب تک احتمال ناشی عن دلیل نہ ہو ورنہ تمام نصوص قرآن وحدیث سے ہاتھ دھو بیٹھے ، اور یہیں سے ظاہر ہو گیا کہ منکر کا تصانیف شریفہ جناب شیخ اکبر و امام شعرانی قدس سرہما کی نظیر دینا کس درجہ لغو و بے محل تھا، کہاں وہ روشن و وقائع قطعی ثبوت، کہاں یہ زبانی شو سے حیلہ مبہوت ، کاش منکر نے جہاں تصانیف مذکورہ کا نام لیا تھا وہاں امام شعرانی کے اقوال مسطورہ بھی نقل کر لاتا ، کہ دعوی مدلل و ادعائے

امام اعظم کے بارے میں جو امام غزالی کی طرف منسوب ہے اس کا رد خود امام غزالی کا ذکر کردہ وہ کلام ہے جو انہوں نے تواتر عہ ماشینسب الی الامام الغزالی سے مروی "احیاء العلوم" میں ائمہ اربعہ کے تراجم میں بیان کیا یردہ ما ذکرہ فی ہے اور انہوں نے وہاں فرمایا کہ بیشک امام ابوحنیفہ بھی عابد، زاہد، عارف باللہ، اللہ تعالیٰ سے ڈرنے والے، اپنے علم کی بنا پر اللہ تعالیٰ کی رضا کے طالب تھے الخ اہ در مختار (ت)

احیاء المتواتر عنہ حیث ترجم

الائمہ الاربعة وقال و اما

ابوحنیفة فلقد کان ایضاً عابدا

زاھدا عارفاً باللہ خائفاً منہ مریدا

وجہ اللہ تعالیٰ یعلمہ ۱ الخ اھـ

درمختار۔

یعنی امام حجتہ الاسلام احیاء العلوم میں فرماتے ہیں ابو حنیفہ خدا کی قسم عابد زاہد عارف باللہ تھے اللہ تعالیٰ سے ڈرنے والے اور اپنے علم سے وجہ اللہ کا ارادہ رکھنے والے ۱۲

---

۱ احیاء العلوم بیان العلم الذی ھو فرض الکفایۃ مطبوعہ مطبعۃ المہد الحسینی القاہرہ مصر ۱ / ۲۸

Fatawa Razawiyya Volume Seven

The difference without proof becomes clear; Allah's argument is supreme. To label this prayer as contrary to the Quran and Hadith is mere slander and fabrication. Never, ever is its prohibition mentioned in the Quran and Hadith, nor has any opponent been able to present any verse or Hadith in support of their claim. Everywhere they have relied only on verbal assertions. However, this is the same ugly ignorance and shameful foolishness in which the new sect and the old modern group are involved—meaning that whatever is not mentioned in the Quran and Hadith is forbidden, even if its prohibition is not in the Quran and Hadith either. According to these so-called intellectuals, there is no middle ground between command and prohibition, and the absence of mention is taken as the mention of absence. Then God knows what 'silence' (Sukut) is supposed to mean! Tirmidhi, Ibn Majah, and Hakim narrate from our master Salman Farsi (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic	**Urdu Translation**
Al-Halalu ma ahallallahu fi kitabihi wal-haramu ma harramallahu fi kitabihi wa ma sakata fahuwa mimma 'afa 'anh[1].	Halal is that which God has made lawful in His Book, and Haram is that which God has declared unlawful in His Book, and that about which He remained silent is a pardon, meaning there is no accountability for it.

And its confirmation is present in the Great Quran, where He, exalted be His mention, says:

Arabic	**Urdu Translation**
Ya ayyuhalladhina amanu la tas'alu 'an ashya'a in tubda lakum tasu'kum wa in tas'alu 'anha hina yunazzalul-qur'anu tubda lakum 'afallahu 'anha wallahu ghafurun halim[2].	O you who believe! Do not ask about things which, if they were made known to you, would trouble you. And if you ask about them while the Quran is being revealed, they will be revealed to you. Allah has pardoned them, and Allah is All-Forgiving, Most Forbearing.

F: From here, Ala Hazrat (may mercy be upon him) begins the explanation of a refined benefit consisting of four Hadiths and one Quranic verse, which provides proof for the permissibility of many secondary matters such as Eid Milad-un-Nabi, Gyarvi Sharif, Teeja, Daswan, Chehlum, and Salat-ul-Asrar, etc. — Nazir Ahmed Saeedi

[1] Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Clothing, Chapter on wearing furs, printed by Amin Company Kutub Khana Rashidia Delhi 1/ 206, Sunan Ibn Majah, Chapter on eating cheese and clarified butter, printed by HM Saeed Company Karachi 2/ 249. [2] Al-Quran 5/ 101.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

बिना दलील का अंतर स्पष्ट हो जाता है; अल्लाह का तर्क सर्वोच्च है। और इस नमाज़ को कुरान और हदीस के खिलाफ बताना मात्र मिथ्या आरोप और मनगढ़ंत है। कुरान और हदीस में कहीं भी इसकी मनाही नहीं है, न ही कोई विरोधी अपने दावे के समर्थन में कोई आयत या हदीस पेश कर सका। हर जगह केवल ज़बानी दावों से काम लिया गया है। लेकिन यह वही भद्दी अज्ञानता और शर्मनाक मूर्खता है जिसमें नया संप्रदाय और पुराना आधुनिक समूह ग्रस्त है—अर्थात कुरान और हदीस में जिस बात का उल्लेख नहीं है वह वर्जित है, भले ही उसकी मनाही भी कुरान और हदीस में न हो। इन बुद्धिमानों के निकट आदेश और निषेध के बीच कोई मध्य मार्ग नहीं है, और उल्लेख की अनुपस्थिति को ही निषेध का उल्लेख मान लिया जाता है। फिर खुदा जाने खामोशी (सकूत) किसे कहते हैं! तिरमिज़ी, इब्न माजाह और हाकिम हमारे आका सलमान फ़ारसी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करते हैं कि हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

अरबी	उर्दू अनुवाद
अल-हलालु मा अहल्लल्लाहु फी किताबिही वल-हरामु मा हर्रमल्लाहु फी किताबिही व मा सकत फहुवा मिम्मा 'अफ़ा 'अन्ह[1]।	हलाल वह है जिसे खुदा ने अपनी किताब में हलाल किया और हराम वह है जिसे खुदा ने अपनी किताब में हराम बताया, और जिससे खामोशी फ़रमाई वह माफ़ी है यानी इसमें कोई पूछताछ नहीं है।

और इसकी पुष्टि महान कुरान में मौजूद है कि वह फरमाता है (उसका ज़िक्र बुलंद हो):

अरबी	उर्दू अनुवाद
या अय्युहल्लज़ीना आमनू ला तस्अलू 'अन अशिया'अ इन तुब्दा लकुम तसू'कुम व इन तस्अलू 'अन्हा हीना युनज्ज़लुल-क़ुरआनु तुब्दा लकुम 'अफ़ल्लाहु 'अन्हा वल्लाहु ग़फ़ूरुन हलीम[2]।	ऐ ईमान वालो! वे बातें न पूछो कि अगर तुम पर खोल दी जाएं तो तुम्हें बुरी लगें, और अगर कुरान उतरते वक़्त उनके बारे में पूछोगे तो वे तुम पर ज़ाहिर कर दी जाएंगी। अल्लाह ने उन्हें माफ़ कर दिया है, और अल्लाह तआला बड़ा बख्शने वाला, मेहरबान है।

फ़: यहाँ से आला हज़रत (रहमतुल्लाह अलैह) एक उत्कृष्ट लाभ का वर्णन शुरू कर रहे हैं जो चार हदीसों और एक कुरानी आयत पर आधारित है, जिससे ईद मिलाद-उन-नबी, ग्यारहवीं शरीफ़, तीजा,

दसवां, चेहलम और सलात-उल-असरार आदि जैसी कई शाखाओं (फ़रुआत) की अनुमति का प्रमाण मिलता है। — नज़ीर अहमद सईदी

---

[1] जामी अल-तिरमिज़ी, लिबास के अध्याय, फर पहनने के बारे में जो आया है, अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली 1/ 206, सुनन इब्न माजाह, पनीर और मक्खन खाने का अध्याय, एच एम सईद कंपनी कराची 2/ 249। [2] अल-कुरान 5/ 101।

بے دلیل کا فرق کھل جاتا واللہ الحجہ السامیہ۔ اور اس ف نماز کو قرآن وحدیث کے خلاف بتانا محض بہتان وافتراء ہرگز ہرگز قرآن وحدیث میں کہیں اس کی ممانعت نہیں، نہ مخالف کوئی آیت یا حدیث اپنے دعوے میں پیش کر سکا، ہر جگہ صرف زبانی ادعا سے کام لیا مگر یہ وہی جہالت قبیحہ وسفاہت فضیحہ ہے جس میں فرقہ جدیدہ وطائفہ حادثہ قدیم سے مبتلا یعنی قرآن وحدیث میں جس امر کا ذکر نہیں وہ ممنوع ہے اگر چہ اس کی ممانعت بھی قرآن وحدیث میں نہ ہو، ان ذی ہوشوں کے نزدیک امر و نہی میں کوئی واسطہ ہی نہیں اور عدمِ ذکر ذکرِ عدم ہے پھر خدا جانے سکوت کس شے کا نام ہے! ترمذی وابن ماجہ وحاکم سیدنا سلمان فارسی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی، حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عربی	اردو ترجمہ
الحلال ما احل اللہ فی کتابہ والحرام ماحرّم اللہ فی کتابہ وماسکت فھو مما عفا عنہ[1]۔	حلال وہ ہے جو خدا نے اپنی کتاب میں حلال کیا اور حرام وہ ہے جو خدا نے اپنی کتاب میں حرام بتایا اور جس سے سکوت فرمایا وہ عفو ہے یعنی اس میں کچھ مؤاخذہ نہیں،

اور اس کی تصدیق قرآن عظیم میں موجود کہ فرماتا ہے جل ذکرہ:

عربی	اردو ترجمہ
یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَسْـَٔلُوْا عَنْ اَشْیَآءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْۚ۱ وَاِنْ تَسْـَٔلُوْا عَنْهَا حِیْنَ	اے ایمان والو! وہ باتیں نہ پوچھو کہ تم پر کھول دی جائیں تو تمہیں برا لگے اور اگر قرآن اترتے وقت پوچھو گے تو تم

عربی	اردو ترجمہ
يُنَزَّلُ الْقُرْاٰنُ تُبْدَ لَكُمْ ط ۱ عَفَا اللهُ عَنْهَا ۱	پر ظاہر کر دی جائیں گے اللہ نے اُن سے معافی فرمائی ہے
وَاللهُ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ ۲	اور اللہ تعالیٰ بخشنے والا مہربان ہے۔

ف: یہاں سے اعلیحضرت علیہ الرحمۃ ایک فائدہ نفیسہ کا بیان شروع کر رہے ہیں جو چار احادیث اور ایک آیت قرآنی پر مشتمل ہے جس سے بہت سی فروعات مثل عید میلاد النبی، گیارہویں شریف، تیجا، دسواں، چہلم اور صلوۃ الاسرار وغیرہ کے جواز کا ثبوت ملتا ہے۔ نذیر احمد سعیدی

---

[1] جامع الترمذی ابواب اللباس، باب ماجاء فی لبس الفراء مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۱/ ۲۰۶ ، سنن ابن ماجہ باب اکل الجبن والسمن مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۲۴۹ [2] القرآن ۵/ ۱۰۱

Fatawa Rizvia, Volume 7

There are many matters regarding which, had a command been given, they would have become obligatory; and many matters regarding which, had a prohibition been given, they would have become forbidden. Then, whoever neglected or performed them would have fallen into sin. That Merciful Master (Allah) did not mention them in His commands; this was not due to forgetfulness, for He is free from forgetfulness and every defect, but rather out of kindness towards us, so that we may not fall into hardship. Thus, He says to the Muslims, "Do not pry into them," for if you ask, an appropriate command will be given, and it will cause you difficulty. From this verse, it is clearly known that matters whose mention is not found in the Quran and Hadith are by no means forbidden but are under Allah's amnesty. Al-Daraqutni narrates from Abu Tha'laba al-Khushani (may Allah be pleased with him) that the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Indeed, Allah Almighty has prescribed certain obligations, so do not neglect them; He has forbidden certain things, so do not violate their sanctity; He has set certain limits, so do not exceed them; and He has remained silent about some things without forgetting them, so do not search for them.

Indeed, Allah Almighty has prescribed certain obligations, so do not let them slip away, and He has forbidden some things, do not violate their sanctity, and He has set some limits, do not exceed them, and He has remained silent about some things without forgetfulness, so do not delve into them.

Ahmad, Bukhari, Muslim, Nasai, and Ibn Majah narrate from Hazrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) says:

:

"Leave me as I have left you, for those who came before you were destroyed because of their excessive questioning and their disagreement with their Prophets. So, when I forbid you from something, avoid it; and when I command you with something, fulfill it as much as you can."	**That is, do not inquire of me regarding matters in which I have not restricted you, for previous nations were destroyed by this very calamity. Whatever I forbid, avoid it, and whatever I command, carry it out to the best of your ability.**

Ahmad, Bukhari, and Muslim narrate from Sayyiduna Sa'd bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with him) that the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) says:

1. Sunan al-Daraqutni, Chapter on Breastfeeding, published by Nashr al-Sunniya Multan, 4/184.
2. Sahih Muslim, Chapter on the Obligation of Hajj in a Lifetime, Hadith 412, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 1/432; Sunan Ibn Majah, Chapter on Following the Sunnah of the Messenger of Allah, published by HM Saeed Company Karachi, 1/2; Musnad Ahmad bin Hanbal, from the Musnad of Abu Hurairah, published by Dar al-Fikr Beirut, 2/247.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 7

ऐसी बहुत सी बातें हैं कि यदि उनका आदेश दिया जाता तो वे फ़र्ज़ (अनिवार्य) हो जातीं और बहुत सी ऐसी हैं कि यदि मना किया जाता तो हराम (वर्जित) हो जातीं, फिर जो उन्हें छोड़ता या करता वह पाप में पड़ जाता। उस दयालु स्वामी (अल्लाह) ने अपने आदेशों में उनका उल्लेख नहीं फ़रमाया; यह किसी भूल के कारण नहीं था क्योंकि वह तो भूल और हर दोष से पवित्र है, बल्कि हम पर दया करने के लिए कि हम कठिनाई में न पड़ें। अतः वह मुसलमानों से फ़रमाता है कि तुम भी उनकी छानबीन न करो क्योंकि यदि तुम पूछोगे तो उचित आदेश दिया जाएगा और तुम्हें ही कठिनाई होगी। इस आयत से साफ़ पता चलता है कि जिन बातों का उल्लेख क़ुरआन और हदीस में नहीं मिलता, वे हरगिज़ मना नहीं हैं बल्कि अल्लाह की माफ़ी में हैं। दारक़ुतनी अबू षअ़लबा ख़ुशनी रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़न्हु से रिवायत करते हैं कि सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआ़ला अ़लैहि वसल्लम ने फ़रमाया:

बेशक अल्लाह तआ़ला ने कुछ बातें फ़र्ज़ की हैं उन्हें हाथ से न जाने दो, और कुछ चीज़ें हराम की हैं उनकी हुरमत (पवित्रता) न तोड़ो, और कुछ सीमाएं तय की हैं उनसे आगे न बढ़ो, और कुछ चीज़ों के बारे में बिना भूले ख़ामोशी अख्तियार की है उनमें छानबीन न करो।

बेशक अल्लाह तआ़ला ने कुछ बातें फ़र्ज़ की हैं उन्हें हाथ से न जाने दो और कुछ चीज़ें हराम फ़रमाई उनकी हुरमत न तोड़ो और कुछ हदें बांधी उन से आगे न बढ़ो और कुछ चीज़ों से बिना भूले सुकूत (मौन) फ़रमाया उन में काविश न करो।

अहमद, बुख़ारी, मुस्लिम, नसाई और इब्ने माजा हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़न्हु से रिवायत करते हैं कि सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआ़ला अ़लैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

:

"मुझे उसी हाल में रहने दो जैसे मैंने तुम्हें छोड़ा है, क्योंकि तुम से पहले के लोग अपने नबियों से बहुत ज़्यादा सवाल करने और उनके साथ मतभेद करने के कारण ही नष्ट हुए। लिहाज़ा, जब मैं तुम्हें किसी चीज़ से मना करूँ तो उससे बचो, और जब मैं तुम्हें किसी चीज़ का हुक्म दूँ तो अपनी शक्ति के अनुसार उसे पूरा करो।"

यानी जिस बात में मैंने तुम पर तज़्यीक़ (तंगी) न की उस में मुझ से तफ़्तीश न करो कि पिछली उम्मतें इसी बला से हलाक हुईं, मैं जिस बात को मना करूँ उस से बचो और जिस का हुक्म दूँ उसे बक़द्रे क़ुदरत बजा लाओ।

अहमद, बुख़ारी और मुस्लिम सैयदुना सअ़द बिन अबी वक़्क़ास रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़न्हु से रिवायत करते हैं कि सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआ़ला अ़लैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

1. सुनन अल-दारकुतनी, बाब अल-रज़ाअ़, नश्र अल-सुन्निया मुल्तान द्वारा प्रकाशित, 4/184।
2. सहीह मुस्लिम, बाब फ़र्ज़ुल हज्ज फ़िल उ़म्र, हदीस 412, नूर मोहम्मद असह अल-मताबेअ़ कराची द्वारा प्रकाशित, 1/432; सुनन इब्ने माजा, बाब इत्तेबाअ़ सुन्नत रसूलुल्लाह, एच एम सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 1/2; मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अबू हुरैरा से, दारुल फ़िक्र बेरूत द्वारा प्रकाशित, 2/247।

بہت سی باتیں ایسی ہیں کہ ان کا حکم دیتے تو فرض ہو جاتیں اور بہت ایسی کہ منع کرتے تو حرام ہو جاتیں پھر جو انہیں چھوڑتا یا کرتا گناہ میں پڑتا، اس مالک مہربان نے اپنے احکام میں اُن کا ذکر نہ فرمایا یہ کچھ بھول کر نہیں کہ وہ تو بھول اور ہر عیب سے پاک ہے بلکہ ہمیں پر مہربانی کے لئے کہ یہ مشقت میں نہ پڑیں تو مسلمانوں کو فرماتا ہے تم بھی ان کی چھیڑ نہ کرو کہ پوچھو گے حکم مناسب دیا جائے گا اور تمہیں کو دقت ہوگی۔ اس آیت سے صاف معلوم ہوا کہ جن باتوں کا ذکر قرآن وحدیث میں نہ نکلے وہ ہر گز منع نہیں بلکہ اللہ کی معافی میں ہیں ، دار قطنی ابوثعلبہ خشنی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا:

ان اللہ تعالی فرض فرائض فلا تضیعوھا، وحرم حرمات فلا تعتدوھا، وسکت عن اشیاء من غیر نسیان فلا تبحثوا عنھا1۔

بیشک اللہ تعالٰی نے کچھ باتیں فرض کیں انہیں ہاتھ سے نہ جانے دو اور کچھ حرام فرمائیں اُن کی حرمت نہ توڑو اور کچھ حدیں باندھیں اُن سے آگے نہ بڑھو اور کچھ چیزوں سے بے بھولے سکوت فرمایا اُن میں کاوش نہ کرو۔

احمد و بخاری و مسلم و نسائی و ابن ماجہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

:

ذروني ما تركتم فانما هلك من كان قبلكم بكثرة سؤالهم واختلافهم على انبيائهم فاذا نهيتكم عن شيء فاجتنبوه واذا امرتكم بأمر فأتوا منه ما استطعتم2۔

یعنی جس بات میں میں نے تم پر تضییق نہ کی اُس میں مجھ سے تفتیش نہ کرو کہ اگلی اُمتیں اسی بلا سے ہلاک ہوئیں، میں جس بات کو منع کروں اس سے بچو اور جس کا حکم دوں اسے بقدر قدرت بجالاؤ۔

احمد، بخاری، مسلم سیدنا سعد بن ابی وقاص رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

1 سنن الدارقطنی باب الرضاع مطبوعہ نشر السنیہ ملتان ۴ / ۱۸۴ 2 صحیح مسلم باب فرض الحج فی العمر، حدیث ۴۱۲ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱ / ۴۳۲، سنن ابن ماجہ باب اتباع سنت رسول اللہ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲، مسند احمد بن حنبل از مسند ابوہریرہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۲ / ۲۴۷

Fatawa Razviyya Volume VII

“Indeed, the greatest sinner among Muslims regarding Muslims is the one who asks about something that was not forbidden for people, then it was forbidden because of his questioning.”[1] | Indeed, the biggest sinner among Muslims is the one who asks about such a thing which was not forbidden, but it was made forbidden due to his asking.

These hadiths loudly proclaim that matters not mentioned in the Quran and Hadith—for which neither permission is established nor prohibition exists—are fundamentally permissible. Otherwise, if something not mentioned in the Book and Sunnah were absolutely prohibited and incorrect, what would be the fault of the questioner? That thing would remain illegitimate even without asking. In short, this exquisite rule is always worth remembering: whatever goodness or badness is proven by the Quran and Hadith is good or bad, and that regarding which there is no proof is forgiven, permissible, and allowed. To call it forbidden, sinful, incorrect, or prohibited is a fabrication against the pure Sharia. Our Lord Blessed and Exalted said:

“And do not say about what your tongues assert of falsehood, 'This is lawful and this is forbidden,' to invent falsehood about Allah. Indeed, those who invent falsehood about Allah will not succeed.”[2] | Our Lord Almighty said: Do not speak the fabricated lies of your tongues that this is lawful and this is forbidden, you invent lies against Allah, indeed those who invent lies against Allah will not succeed. (T)

Similarly, to call this prayer against the way of the Rightly Guided Caliphs and the Companions is based on the same ancient foolishness—that an act not reported from them was generally prohibited in their view. However, there is a vast difference between the absence of proof of an act and the proof of the absence of permissibility. Imam Allama Ahmad bin Muhammad Qastalani, the commentator of Sahih Bukhari, in Mawahib al-Ladunniyah and Minah al-Muhammadiyah, states:

“Action indicates permissibility, and the absence of action does not indicate prohibition.”[3] | Doing something is proof of permissibility, and not doing it is not proof of prohibition.

The Rafidis had presented a similar argument as this new sect. In response, Shah Abdul Aziz Dehlavi writes in Tuhfa Ithna Ashariyah:

“Not doing something is one thing, and prohibiting something is another.”[4] (Summarized) | Not doing is one thing and prohibiting is another thing. (Summarized) (T)

---

[1] Sahih Bukhari, Chapter: What is disliked regarding excessive questioning, published by Asah al-Matabi, Karachi, 1082/2 [2] Al-Quran, 116/16 [3] Mawahib al-Ladunniyah [4] Tuhfa Ithna Ashariyah, Chapter Ten, Objections against Abu Bakr (may Allah be pleased with him), Suhail Academy Lahore, p. 269

फ़तावा रज़विया जिल्द ७

“बेशक मुसलमानों में सबसे बड़ा गुनहगार वह है जिसने ऐसी चीज़ के बारे में सवाल किया जो हराम नहीं थी, फिर उसके सवाल की वजह से वह हराम कर दी गई।”[1] | बेशक मुसलमानों के बारे में उनका बड़ा गुनहगार वह है जो ऐसी चीज़ के बारे में सवाल करे कि हराम न थी, उसके सवाल के बाद हराम कर दी गई।

ये हदीसें बुलंद आवाज़ से एलान करती हैं कि जिन बातों का ज़िक्र कुरआन और हदीस में नहीं है—न उनकी इजाज़त साबित है और न ही मनाही—वे असल में जायज़ (परमिज़िबल) हैं। वरना अगर किताब-ओ-सुन्नत में ज़िक्र न होने वाली हर चीज़ मुतलकन (निश्चित रूप से) ममनू (वर्जित) और गलत होती, तो सवाल करने वाले का क्या कुसूर होता? वह चीज़ तो पूछे बिना भी नाजायज़ ही रहती। संक्षेप में, यह एक बेहतरीन नियम है जिसे हमेशा याद रखना चाहिए: जिस चीज़ की अच्छाई या बुराई कुरआन और हदीस से साबित है, वह अच्छी या बुरी है। और जिसके बारे में कोई सबूत नहीं है, वह माफ़, जायज़ और मुबाह है। उसे हराम, गुनाह, गलत या वर्जित कहना शरीअत-ए-मुतहहरा पर बोहतान (झूठ) है। हमारे रब तबारक व तआला ने फ़रमाया:

“और अपनी ज़बानों के मनगढ़ंत झूठ के कारण यह मत कहो कि 'यह हलाल है और यह हराम है' ताकि अल्लाह पर झूठ गढ़ो। बेशक जो लोग अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं, वे कामयाब नहीं होंगे।”[2] | हमारे रब तआला ने फ़रमाया: अपनी ज़बानों का मनगढ़ंत झूठ मत कहो कि यह हलाल है और यह हराम है, अल्लाह तआला पर झूठ बोहतान (इफ़्तरा) करते हो, बेशक जो लोग अल्लाह तआला पर इफ़्तरा करेंगे वे कामयाब नहीं होंगे। (त)

इसी तरह, इस नमाज़ को खुलफ़ा-ए-राशिदीन और सहाबा-ए-कराम के तरीके के खिलाफ कहना भी उसी पुरानी मूर्खता पर आधारित है कि जो काम उनसे रिवायत नहीं है, वह उनके नज़दीक वर्जित था। जबकि 'किसी काम के होने का सबूत न होना' और 'न होने का सबूत होना' (मनाही का सबूत), इन दोनों में ज़मीन-आसमान का फर्क है। इमाम अल्लामा अहमद बिन मोहम्मद कस्तलानी, सहीह बुखारी के व्याख्याता, 'मवाहिब अल-लदुननिया' और 'मिनाह अल-मुहम्मदिया' में फ़रमाते हैं:

“किसी काम को करना उसके जायज़ होने की दलील है, और न करना मनाही की दलील नहीं है।”[3] | करना तो जायज़ होने की दलील है और न करना मनाही की दलील नहीं।

राफ़िज़ियों ने इसी नए गिरोह की तरह एक दलील दी थी। इसके जवाब में शाह अब्दुल अज़ीज़ देहलवी 'तुहफ़ा इस्ना अशरिया' में लिखते हैं:

“किसी काम को न करना अलग बात है और किसी चीज़ से मना करना अलग बात है।”[4] (सारांश) | न करना और चीज़ है और मना करना और चीज़ है। सारांश (त)

---

1. सहीह बुखारी, अध्याय: अधिक प्रश्न पूछने की नापसंदगी, प्रकाशक: असहुत तबा'इ कराची, १०८२/२
2. अल-कुरआन, ११६/१६
3. मवाहिब अल-लदुननिया
4. तुहफ़ा इस्ना अशरिया, दसवां अध्याय, अबू बक्र (रज़िअल्लाहु अन्हु) पर आक्षेप, सुहैल अकादमी लाहौर, पृ. २६९

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

ان اعظم المسلمین فی المسلمین جرماً من سأل عن شیئ لم یحرم علی الناس فحرم من اجل مسألتہ 1 | بیشک مسلمانوں کے بارے میں اُن کا بڑا گناہگار وہ ہے جو ایسی چیز سے سوال کرے کہ حرام نہ تھی اُس کے سوال کے بعد حرام کردی گئی۔

یہ احادیث با علیٰ ندا منادی کہ قرآن وحدیث میں جن باتوں کا ذکر نہیں نہ ان کی اجازت ثابت نہ ممانعت وارد، اصل جواز پر ہیں ورنہ اگر جس چیز کا کتاب وسنت میں ذکر نہ ہو مطلقاً ممنوع و نادرست ٹھہرے تو اس سوال کرنے والے کی کیا خطا، اس کے بغیر پوچھے بھی وہ چیز ناجائز ہی رہتی۔ بالجملہ یہ قاعدہ نفیسہ ہمیشہ یاد رکھنے کا ہے کہ قرآن وحدیث سے جس چیز کی بھلائی یا برائی ثابت ہو وہ بھلی یا بری ہے اور جس کی نسبت کچھ ثبوت نہ ہو وہ معاف وجائز ومباح وروا اور اس کو حرام وگناہ و نادرست و ممنوع کہنا شریعتِ مطہرہ پر افترا۔ قال ربنا تبارک وتعالیٰ

وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَا تَصِفُ اَلْسِنَتُکُمُ الْکَذِبَ ھٰذَا حَلٰلٌ وَّھٰذَا حَرَامٌ لِّتَفْتَرُوْا عَلَی اللہِ الْکَذِبَ ط اِنَّ الَّذِیْنَ یَفْتَرُوْنَ عَلَی اللہِ الْکَذِبَ لَا یُفْلِحُوْنَ 2 | ہمارے رب تعالیٰ نے فرمایا: اپنی زبانوں کا من گھڑت جھوٹ مت کہو کہ یہ حلال ہے اور یہ حرام ہے، اللہ تعالیٰ پر جھوٹ افتراء کرتے ہو، بیشک جو لوگ اللہ تعالیٰ پر افتراء کریں وہ فلاح نہیں پائیں گے۔ (ت)

اسی طرح اس نماز کو طریقہ خلفائے راشدین وصحابہ کرام کے خلاف کہنا بھی اسی سفاہتِ قدیمہ پر مبنی کہ جو فعل اُن سے منقول نہ ہو عموماً ان کے نزدیک ممنوع تھا حالانکہ عدمِ ثبوتِ فعل وثبوتِ عدمِ جواز میں زمین وآسمان کا فرق ہے، امام علامہ احمد بن محمد قسطلانی شارح صحیح بخاری مواہب لدنیہ ومنح محمدیہ میں فرماتے ہیں:

الفعل یدل علی الجواز وعدم الفعل لا یدل علی المنع 3 | کرنا تو جواز کی دلیل ہے اور نہ کرنا ممانعت کی دلیل نہیں۔

رافضیوں نے اس طائفہ جدیدہ کی طرح ایک استدلال کیا تھا اس کے جواب میں شاہ عبدالعزیز صاحب دہلوی تحفہ اثنا عشریہ میں لکھتے ہیں:

نکردن چیزی دیگرست و منع فرمودن چیزی دیگر است 4 ملخصا۔ | نہ کرنا اور چیز ہے اور منع کرنا اور چیز ہے ملخصاً (ت)

---

1 صحیح بخاری باب ما یکرہ من کثرۃ السوال مطبوعہ اصح المطابع کراچی ۱۰۸۲/۲ 2 القرآن ۱۱۶/۱۶ 3 مواہب اللدنیہ 4 تحفہ اثنا عشریہ باب دہم مطاعن ابوبکر رضی اللہ عنہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۲۶۹

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

Imam Muhaqqiq 'ala al-Itlaq in Fath al-Qadir, after stating that praying two rak'ahs of nafl after the Maghrib Adhan and before the obligatory prayers is proven neither from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) nor from the Companions, says:

[Arabic Box] "Then what is established after this is the negation of its being recommended; as for the establishment of its being disliked, then no, unless another proof indicates it." [Urdu Explanation Box] Meaning, from the fact that the Prophet (peace and blessings be upon him) and the noble companions did not do it, only this much is proven: that it is not recommended. As for it being disliked, that is not proven by this unless another proof for it exists.

And to consider it against sincerity (Ikhlas) and trust (Tawakkul) is a strange, tasteless ignorance. In it, there is turning towards the beloveds of Allah for the purpose of seeking intercession (Tawassul), and seeking intercession through them is absolutely praiseworthy, and not at all contrary to sincerity and trust. Allah Almighty says:

[Arabic Verse Box] "And seek the means [of nearness] to Him and strive in His cause that you may succeed." (Quran 5:35) [Urdu Translation Box] Seek a means towards Allah and strive in His path so that you may reach your goal.

And regarding the Prophets and Angels (peace and blessings be upon them), He says:

[Arabic Verse Box] "Those whom they invoke seek the means [of nearness] to their Lord." (Quran 17:57) [Urdu Translation Box] They are those who pray, seeking a means towards their Lord.

And the practice of Adam (peace be upon him) and other Prophets, righteous people, scholars, and gnostics (upon them be salutations and praise) in the past and present, seeking intercession (Istishfa') and means (Tawassul) through the Holy Presence, the ultimate goal, the utmost end (upon whom be the best prayers and most perfect salutations), both before his radiant appearance and after, during his blessed era and following it, from the blessed time of the Companions and Successors until today, and from today until the Day of Judgment, the fields of gathering, and entry into Paradise—this is mentioned in Hadith and historical accounts with such abundance, frequency, clarity, and fame that it needs no explanation. Anyone wishing to see some detail of this should refer to 'Mawahib al-Ladunniyya' of Imam Qastalani,

'Khasa'is al-Kubra' of Imam Jalaluddin al-Suyuti, the commentary on 'Mawahib' by Allama Zarqani, 'Matali' al-Musarrat' by Allama Fasi, 'Lam'at' and 'Ash'at' (commentaries on Mishkat), 'Jadhb al-Qulub ila Diyar al-Mahbub', and 'Madarij al-Nubuwwah'—the works of Shaykh Muhaqqiq Maulana Abdul Haq Dehlavi—and other books and words of the noble scholars and great excellencies (mercy of the Mighty All-Knowing be upon them), for there the veil of negligence will be lifted.

---

1. Fath al-Qadir, Chapter of Nawafil, published by Nuriya Rizvia Sukkur, 1/389
2. Quran 5/35
3. Quran 17/57

F: From here, A'la Hazrat (mercy of Allah be upon him) begins a discussion on the permissibility of intercession, means (Wasilah), seeking help (Istimdad), supplication, and calling upon the beloveds of God during Tawassul, which is derived from Quranic verses, Hadiths, and books of Seerah. Reflect on it. Nazir Ahmad

फतवा-ए-रज़विया, जिल्द सातवीं

इमाम मुहक़्क़िक़ अली अल-इतलाक़ 'फ़त्ह अल-क़दीर' में इस बात के बयान के बाद कि मग़रिब की अज़ान के बाद फ़र्ज़ों से पहले दो रकअत नफ़्ल पढ़ना न नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से साबित है और न सहाबा से, फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स] "इसके बाद जो साबित है वह पसंदीदा (मंदूब) होने का खंडन है, लेकिन मकरूह (नापसंद) होना साबित नहीं है, जब तक कि कोई दूसरी दलील न मिल जाए।" [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स] यानी नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और सहाबा किराम के न करने से बस इतना साबित हुआ कि यह पसंदीदा (मंदूब) नहीं है। रही मकरूह होने की बात, तो वह इससे साबित नहीं होती जब तक कि इस पर कोई दूसरी दलील न हो।

और इसे इख़्लास (ईमानदारी) और तवक्कुल (भरोसे) के ख़िलाफ़ मानना अजीब बेस्वाद जहालत है। इसमें अल्लाह के प्यारों की तरफ़ वसीले के लिए तवज्जो दी गई है और उनसे वसीला (माध्यम) लेना पूरी तरह प्रशंसनीय है, और यह कभी भी इख़्लास और तवक्कुल के ख़िलाफ़ नहीं है। अल्लाह तआला फ़रमाता है:

[अरबी आयत बॉक्स] "और अल्लाह की तरफ़ वसीला (माध्यम) तलाश करो और उसकी राह में कोशिश करो ताकि तुम सफल हो सको।" (क़ुरान 5:35) [उर्दू अनुवाद बॉक्स] अल्लाह की तरफ़ वसीला ढूँढो और उसकी राह में कोशिश करो कि तुम मुराद (लक्ष्य) को पहुँचो।

और अंबिया और फ़रिश्तों (उन पर दरूद व सलाम हो) के बारे में फ़रमाता है:

[अरबी आयत बॉक्स] "वे हैं जो दुआ करते हैं और अपने रब की तरफ़ वसीला ढूँढते हैं।" (क़ुरान 17:57) [उर्दू अनुवाद बॉक्स] वे हैं कि दुआ करते अपने रब की तरफ़ वसीला ढूँढते हैं।

आदम (अलैहिस्सलाम) और अन्य नबियों, नेक लोगों, विद्वानों और आरिफ़ों (उन पर सलाम और प्रशंसा हो) का पुराने और नए ज़माने में हुज़ूर अक़दस (उन पर सर्वश्रेष्ठ दरूद व सलाम हो) के माध्यम से शफ़ाअत और वसीला लेना—हुज़ूर के नूरानी ज़हूर से पहले भी और बाद में भी, हुज़ूर के बरकत वाले समय में और उसके बाद भी, सहाबा और ताबिईन के मुबारक दौर से आज तक और आज से क़ियामत के दिन तक, महशर के मैदान और जन्नत में दाख़िले तक—हदीसों और रिवायतों में जिस प्रचुरता, स्पष्टता और प्रसिद्धि के साथ आया है, वह बयान का मोहताज नहीं है। जिसे इसकी

विस्तार से जानकारी चाहिए, वह इमाम क़स्तलानी की 'मवाहिब लदुन्निया', इमाम जलालुद्दीन सुयूती की 'ख़साइस-ए-कुबरा', अल्लामा ज़रक़ानी की 'शराह मवाहिब', अल्लामा फ़ासी की 'मताल' अल-मुसर्रात', मिश्कात की शराह 'लमात' और 'अशा', 'जज़्ब अल-क़ुलूब इला दियार अल-महबूब' और शेख़ मुहक़्क़िक़ मौलाना अब्दुल हक़ देहलवी की 'मदारिज अल-नबुव्वा' और अन्य प्रतिष्ठित विद्वानों की पुस्तकों और कलाम की तरफ़ रुजू करे, वहाँ ग़फ़लत का पर्दा हट जाएगा।

---

1. फ़त्ह अल-क़दीर, बाब अल-नवाफ़िल, नूरिया रज़विया सुक्कुर में मुद्रित, 1/389
2. अल-क़ुरान 5/35
3. अल-क़ुरान 17/57

फ़: यहाँ से आला हज़रत (रहमतुल्लाहि अलैहि) शफ़ाअत, वसीला, मदद चाहना, इल्तिजा और वसीले के समय अल्लाह के प्यारों को पुकारने के जाइज़ होने पर चर्चा शुरू कर रहे हैं, जो क़ुरानी आयतों, हदीसों और सीरत की किताबों से लिया गया है, ग़ौर करें। नज़ीर अहमद

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

امام محقق علی الاطلاق فتح القدیر میں بعد بیان اس امر کے کہ اذان مغرب کے بعد فرضوں سے پہلے دو رکعت نفل پڑھنا نہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ثابت ہے نہ صحابہ سے۔ فرماتے ہیں:

ثم الثابت بعد ھذا نفی المندوبیۃ اما ثبوت الکراھۃ فلا الا ان یدل دلیل اخر۔ یعنی نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و صحابہ کرام کے نہ کرنے سے اس قدر ثابت ہوا کہ مندوب نہیں۔ رہی کراہت وہ اس سے ثابت نہ ہوئی جب تک اور کوئی دلیل اس پر قائم نہ ہو۔

اور اسے اخلاص و توکل کے خلاف ماننا عجب جہالت بے مزہ ہے اس میں محبوبان خدا کی طرف توجہ بغرض توسل ہے اور ان سے توسل قطعاً محمود، اور ہر گز اخلاص و توکل کے منافی نہیں، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے:

وَابْتَغُوْا إِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ وَجَاهِدُوْا فِيْ سَبِيْلِهٖ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ۲ اللہ کی طرف وسیلہ ڈھونڈو اور اس کی راہ میں کوشش کرو کہ تم مراد کو پہنچو۔

اور انبیاء و ملائکہ علیہم الصلوٰۃ والسلام کی نسبت فرماتا ہے:

أُولٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ ۳ وہ ہیں کہ دعا کرتے اپنے رب کی طرف وسیلہ ڈھونڈتے ہیں۔

اور آدم علیہ الصلوٰۃ والسلام و دیگر انبیاء و صلحاء و علماء وعرفاء علیہم التحیہ والثناء کا قدیماً وحدیثاً حضور اقدس غایۃ الغایات، نہایۃ النہایات علیہ افضل الصلوٰۃ واکمل التسلیمات سے حضور کے ظہور پر نور سے پہلے اور بعد بھی حضور کے زمان برکت نشان میں اور بعد بھی عہد

مبارک صحابہ و تابعین سے آج تک اور آج سے قیام قیامت و عرضات محشر ودخول جنت تک "استشفاع و توسل" احادیث و آثار میں جس قدر وفور وکثرت و ظہور و شہرت کے ساتھ وارد محتاج بیان نہیں، جسے اس کی گونہ تفصیل دیکھنی منظور ہو مواہب لدنیہ امام قسطلانی و خصائص کبرائے امام جلال الدین سیوطی و شرح مواہب علامہ زرقانی و مطالع المسرات علامہ فاسی و لمعات واشعہ شروح مشکوٰۃ و جذب القلوب الی دیار المحبوب و مدارج النبوۃ تصانیف شیخ محقق مولانا عبد الحق صاحب دہلوی و غیرہا کتب و کلام علمائے کرام وفضلائے عظام علیہم رحمۃ العزیز العلام، کی طرف رجوع لائے کہ وہاں حجاب غفلت منکشف۔

---

۱ فتح القدیر باب النوافل مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/۳۸۹ ۲ القرآن ۵/۳۵ ۳ القرآن ۱۷/۵۷

ف: یہاں سے اعلیٰ حضرت علیہ الرحمۃ شفاعت، وسیلہ، استمداد، التجا اور ہنگام توسل ندائے محبوبانِ خدا کے جواز پر کلام شروع کر رہے ہیں جو کہ آیات قرآنی، احادیث اور کتب سیرت سے ماخوذ ہے، غور کرو۔ نذیر احمد

Fatawa-e-Razviya, Volume 7

...happens and the author is safe from error, and with Allah (Glory be to Him and Exalted is He) is the success. Similarly, in Sahih Bukhari Sharif, it is narrated and well-known that the Leader of the Believers, Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him), sought rain through the mediation (tawassul) of Sayyiduna Abbas (may Allah be pleased with him). In 'Hisn Haseen', it is stated:

| وان یتوسل الی اللہ تعالٰی بانبیائه خ ر مس والصالحین من عباده ١ــہ | Meaning, among the etiquettes of supplication is that one should seek intercession towards Allah through His Prophets. This was narrated by Bukhari, Bazzar, and Hakim from the Leader of the Believers, Umar (may Allah be pleased with him). And taking the mediation of Allah's righteous servants was narrated by Bukhari from Anas (may Allah be pleased with him). |

And most prominent is that authentic and famous Hadith narrated by Nasa'i, Tirmidhi, Ibn Majah, Hakim, Bayhaqi, Tabarani, and Ibn Khuzaymah from Uthman bin Hanif (may Allah be pleased with him). Tabarani and Bayhaqi declared it authentic (Sahih), Tirmidhi declared it Hasan Gharib Sahih, and Hakim declared it authentic on the conditions of Bukhari and Muslim. Hafiz Imam Abdul Azim Mundhiri and other Imams of critique and verification upheld its authenticity. In it, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him, and upon his progeny), the refuge of the helpless and the sanctuary of both worlds, taught a blind man a prayer to say after the prayer:

| اللھم انی اسئلك واتوجه الیك بنبیك محمد نبی الرحمة (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) یامحمد انی ــہاتوجه بك الی ربی فی حاجتی هذه لتقضی لی اللھم فشفعه فی ٢ | O Allah! I ask You and turn towards You through the mediation of Your Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), who is the Prophet of mercy. O Messenger of Allah! I turn towards my Lord through your mediation in this need so that my need may be fulfilled. O Allah! Accept his intercession on my behalf. |

And the point of interest is that in some narrations of 'Hisn Haseen', 'litaqdhiya li' (that it may be fulfilled for me) appears in the active voice, meaning: O Messenger of Allah! I turn towards God through your mediation so that you may fulfill my need. Maulana Fazil Ali Qari (may the mercy of the Creator be upon him) says in 'Hirz-e-Thameen', the commentary of 'Hisn Haseen':

| وفی نسخة بصیغة فاعل ای لتقضی الحاجة | And in one manuscript, it is in the active voice, meaning: 'that you may fulfill my need'. |

---

[1] Hisn Haseen, Etiquettes of Supplication, Afzal-ul-Matabi', India, p. 18. [2] Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Supplications, published by Amin Company, Kutub Khana Rashidiya, Delhi, 2/19.

फतावा-ए-रज़विया, जिल्द 7

...होता है और लेखक त्रुटि से सुरक्षित है, और सफलता अल्लाह (वह पवित्र और सर्वोच्च है) की ओर से है। इसी प्रकार, सहीह बुखारी शरीफ में अमीरुल मोमिनीन फारूक-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा सैयदना अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) के वसीले (तवस्सुल) से वर्षा की प्रार्थना करना वर्णित और प्रसिद्ध है। 'हिस्न हसीन' में उल्लेख है:

| وان یتوسل الی اللہ تعالٰی بانبیائه خ ر مس والصالحین من عباده ١٢ھ। | अर्थात, दुआ के आदाब में से है कि अल्लाह की ओर उसके नबियों के वसीले से दुआ करे। इसे बुखारी, बज़्ज़ार और हाकिम ने अमीरुल मोमिनीन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। और अल्लाह के नेक बंदों का वसीला पकड़ना बुखारी ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। |

और सबसे अधिक वह हदीस सहीह और प्रसिद्ध है जिसे नसाई, तिर्मिज़ी, इब्न माजा, हाकिम, बैहकी, तबरानी और इब्न खुज़ैमा ने उस्मान बिन हनीफ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। तबरानी और बैहकी ने इसे सहीह कहा, तिर्मिज़ी ने इसे हसन गरीब सहीह कहा और हाकिम ने बुखारी और मुस्लिम की शर्तों पर सहीह कहा। हाफिज़ इमाम अब्दुल अज़ीम मुन्दिरी और अन्य समीक्षा विशेषज्ञों ने इसकी प्रमाणिकता को स्वीकार किया। इसमें हुज़ूर अकदस, जो बेकसों के आश्रय और दोनों जहानों की शरण हैं (उन पर और उनकी संतान पर अल्लाह की श्रेष्ठ कृपा और शांति हो), ने एक अंधे व्यक्ति को दुआ सिखाई कि नमाज़ के बाद कहे:

| اللھم انی اسئلك واتوجه الیك بنبیك محمد نبی الرحمة (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) یامحمد انی اتوجه بك الی ربی فی حاجتی هذه لتقضی لی اللھم فشفعه فی ۔ ١٢ھ | ऐ अल्लाह! मैं तुझसे माँगता हूँ और तेरी ओर ध्यान देता हूँ तेरे नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के वसीले से, जो रहमत के नबी हैं। ऐ अल्लाह के रसूल! मैं हुज़ूर के वसीले से अपने रब की ओर इस ज़रूरत में ध्यान देता हूँ कि मेरी ज़रूरत पूरी हो, ऐ अल्लाह! मेरे हक में उनकी शफ़ाअत स्वीकार फरमा। |

और दिलचस्प बात यह है कि 'हिस्न हसीन' के कुछ वर्णनों में 'लितक्ज़िया ली' (ताकि मेरी ज़रूरत पूरी हो) मारूफ़ (सक्रिय) रूप में आया है, जिसका अर्थ है: ऐ अल्लाह के रसूल! मैं आपके तवस्सुल से खुदा की तरफ ध्यान करता हूँ कि आप मेरी ज़रूरत पूरी कर दें। मौलाना फाज़िल अली कारी (अल्लाह की रहमत उन पर हो) 'हिर्ज़-ए-समीन', जो हिस्न हसीन की व्याख्या है, में फरमाते हैं:

| وفى نسخة بصيغة فاعل اى لتقضى الحاجة | और एक नुस्खे में मारूफ़ का शब्द है यानी 'तो आप मेरी ज़रूरत पूरी कर दें' |

---

१ हिस्न हसीन, दुआ के आदाब, अफज़लुल मताबी, भारत, पृ. 18. २ जामे' तिर्मिज़ी, दुआओं के अध्याय, अमीन कंपनी, कुतुब खाना रशीदिया, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, 2/19.

ہوتا ہے اور مصنف خطا سے منصف و باللہ سبحنہ و تعالٰی التوفیق۔ اسی طرح صحیح بخاری شریف میں امیر المومنین فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کا سیدنا عباس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے طلب باراں سے توسل کرنا مروی و مشہور ، حصن حصین میں ہے :

| وان یتوسل الی اللہ تعالٰی بانبیائہ خ ر مس والصالحین من عبادہ ۱۲ | یعنی آداب دعا سے ہے کہ اللہ تعالٰی کی طرف اس کے انبیاء سے توسل کرے۔ اسے بخاری و بزاز و حاکم نے امیر المومنین عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا اور اللہ کے نیک بندوں کا وسیلہ پکڑ لے ، اسے بخاری نے انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ |

اور سب سے زیادہ وہ حدیث صحیح و مشہور ہے جسے نسائی و ترمذی و ابن ماجہ و حاکم و بیہقی و طبرانی و ابن خزیمہ نے عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا اور طبرانی و بیہقی نے صحیح اور ترمذی نے حسن غریب صحیح اور حاکم نے بر شرط بخاری و مسلم صحیح کہا اور حافظ امام عبدالعظیم منذری و وغیرہ ائمہ نقد و تنقیح نے اس کی تصحیح کو مسلم و مقرر رکھا جس میں حضور اقدس ملجاء بیکساں، ملاذِ دو جہاں ، افضل صلوات اللہ تعالیٰ و تسلیماتہ علیہ و علیٰ ذریاتہ ، نے نابینا کو دعا تعلیم فرمائی کہ بعد نماز کہے :

| اللھم انی اسئلك واتوجہ الیك بنبیك محمد نبی الرحمۃ (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) یامحمد انی اتوجہ بك الی ربی فی حاجتی ھذہ لتقضی لی اللھم فشفعہ فی ۔ ۱۲ | الٰہی ! میں تجھ سے مانگتا اور تیری طرف توجہ کرتا ہوں بوسیلہ تیرے نبی محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ و سلم کے کہ مہربانی کے نبی

ہیں یا رسول اللہ ! میں حضور کے وسیلے سے اپنے رب کی طرف اس حاجت میں توجہ کرتا ہوں کہ میری حاجت روا ہو، الٰہی ! ان کی شفاعت میرے حق میں قبول فرما۔ |

اور لطف یہ ہے کہ بعض روایات حصن حصین میں لتقضیٰ لی بصیغہ معروف واقع ہوا یعنی یا رسول اللہ ! میں آپ کے توسل سے خدا کی طرف توجہ کرتا ہوں کہ آپ میری حاجت روائی کر دیں۔ مولینا فاضل علی قاری علیہ الرحمۃ الباری حرز ثمین شرح حصن حصین میں فرماتے ہیں :

| وفی نسخة بصیغة فاعل ای لتقضی الحاجة | اور ایک نسخہ میں معروف کا صیغہ ہے یعنی تو میری حاجت روائی |

۱؎ حصن حصین آداب دعا، افضل المطابع انڈیا ص ۱۸ ۲؎ جامع الترمذی ابواب الدعوات مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲ / ۱۹

Fatawa Razawiyya Volume 7

[Box 1] Arabic: ...li wal-ma'na takunu sababan li-husuli hajati wa wusuli muradi fal-isnadu majazi 1h Urdu: ...for me, and the meaning is that you become the cause for the fulfillment of my need and the attainment of my desire, so this attribution is metaphorical. (End of quote) (T)

And this precious Hadith, adorned with the pattern of costly authentication, is narrated as follows by Imam Abul Qasim Sulayman al-Lakhmi al-Tabarani:

[Box 2] Arabic: Anna rajulan kana yakhtalifu ila Uthman bin Affan radiyallahu ta'ala anhu fi hajatin lahu, fakana Uthman la yaltafitu ilayhi wala yanzuru fi hajatihi, falaqiya Uthman bin Hunaif radiyallahu ta'ala anhu fashaka dhalika ilayhi, faqala lahu Uthman bin Hunaif: 'i'ti al-midati fatawadda' thumma i'ti al-masjida fasalli fihi rak'ataini thumma qul Allahumma inni as'aluka wa atawajjahu ilayka binabiyyina Muhammad... Urdu: Meaning, a needy person used to come to the service of Commander of the Faithful Uthman (Allah be pleased with him) for a need of his. The Commander of the Faithful would neither turn towards him nor look into his need. He met Uthman bin Hunaif (Allah be pleased with him) and complained to him about this matter. He (Uthman bin Hunaif) said to him: Go to the place of ablution and perform Wudu, then go to the mosque and pray two Rak'ahs of prayer therein, then supplicate thus: O Allah! I ask You and turn towards You by the means of our Prophet (Peace and blessings of Allah be upon him), the Prophet of Mercy...

Note 1: Imam Mundhiri states in 'Al-Targhib': Tabarani said after mentioning its paths, 'and the Hadith is authentic.' Tabarani, after mentioning several chains for this Hadith, stated it is authentic. 12 Minhu (M)

Note: Similarly, here the proof of prayer is in the text of the Hadith itself in the corrected manuscript of 'Al-Targhib' which Allah Almighty bestowed upon this needy person as a favor. It is possible that when Uthman bin Hunaif (Allah be pleased with him) narrated the Hadith, he stated the Hadith correctly, and when he encouraged the man, he added the words for prayer as is required in such a place. And Allah Almighty knows best. 12 Minhu (T)

1. Hirz al-Thamin Sharh Hisn al-Hasin with Hisn al-Hasin, Salat al-Hajah, Afzal al-Matabi India, p. 125.
2. Al-Targhib wal-Tarhib regarding Salat al-Hajah and its prayer, printed by Mustafa al-Babi Egypt, 1/476.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[बॉक्स 1] अरबी: ...ली वल-माना तकूनु सबबन लि-हुसूली हाजती व वुसूली मुरादी फ़ल-इस्नादु मजाज़ी 1ह उर्दू: ...मेरे लिए, और अर्थ यह है कि आप मेरी ज़रूरत पूरी करने का कारण बनें, तो यह संदर्भ लाक्षणिक (मजाज़ी) है। (समाप्त) (त)

और यह अनमोल हदीस, जो बहुमूल्य प्रमाणीकरण के पैटर्न से सुसज्जित है, इमाम अबुल कासिम सुलेमान अल-लखमी अल-तबरानी के पास इस प्रकार है:

[बॉक्स 2] अरबी: अन्ना रज्जुलन काना यख़्तलिफ़ु इला उस्मान बिन अफ़्फ़ान रदियल्लाहु तआला अन्हु फ़ी हाजतिन लहू, फ़काना उस्मान ला यल्तफ़ितु इलैहि वला यन्ज़ुरु फ़ी हाजतिही, फ़लाक़िया उस्मान बिन हुनफ़ रदियल्लाहु तआला अन्हु फ़शका ज़ालिका इलैहि, फ़क़ाला लहू उस्मान बिन हुनफ़: 'इ'ति अल-मिदती फ़तवद'अ सुम्मा इ'ति अल-मस्जिदा फ़सल्लि फ़ीहि रकातैनी सुम्मा क़ुल अल्लाहुम्मा इन्नी अस्अलुका व अतवज्जहु इलैका बिनबिय्यिना मुहम्मद... उर्दू: यानी, एक ज़रूरतमंद अपनी ज़रूरत के लिए अमीर-उल-मोमिनीन उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की सेवा में आता था। अमीर-उल-मोमिनीन न उनकी तरफ ध्यान देते थे और न ही उनकी ज़रूरत पर गौर फरमाते थे। उन्होंने उस्मान बिन हुनफ़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से इस मामले की शिकायत की। उन्होंने (उस्मान बिन हुनफ़) उनसे कहा: वज़ू करने की जगह जाओ और वज़ू करो, फिर मस्जिद जाओ और वहां दो रकात नमाज़ पढ़ो, फिर इस तरह दुआ मांगो: ऐ अल्लाह! मैं तुझसे मांगता हूँ और तेरे नबी (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बनाए रखे), जो रहमत के नबी हैं, के वसीले से तेरी ओर रुख करता हूँ...

नोट 1: इमाम मुंधिरी 'अल-तरगीब' में फरमाते हैं: तबरानी ने इसके मार्गों का उल्लेख करने के बाद कहा, 'और हदीस सही है।' तबरानी ने इस हदीस की कई सनदों का ज़िक्र करके कहा कि हदीस सही है। 12 मिन्हु (म)

नोट: इसी तरह, यहाँ नमाज़ का सबूत हदीस के पाठ में ही 'अल-तरगीब' की संशोधित पांडुलिपि में है जो अल्लाह तआला ने इस मोहताज (लेखक) को एहसान के तौर पर अता फरमाई है। संभव है कि जब उस्मान बिन हुनफ़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हदीस का वर्णन किया हो, तो उन्होंने हदीस को सही ढंग से बयान किया, और जब उन्होंने आदमी को प्रोत्साहित किया हो, तो नमाज़ के शब्द जोड़

दिए हों जैसा कि ऐसे स्थान पर आवश्यक होता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। 12 मिन्हु (त)

1. हिरज़ अल-थमीन शरह हिस्न अल-हसीन मय हिस्न अल-हसीन, सलात अल-हाजा, अफ़ज़ल अल-मताबे इंडिया, पृ. 125।
2. अल-तरगीब वल-तरहीब सलातुल हाजा और उसकी दुआ के बारे में, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/476।

पृष्ठ 587 का 721

[باکس 1] عربی: لی والمعنی تکون سبباً لحصول حاجتی ووصول مرادی فالاسناد مجازی ۱ہ اردو: فرما، اور معنی یہ ہے کہ آپ میری حاجت روائی کا سبب بنیں، پس یہ اسناد مجازی ہے اھ (ت)

اور یہ حدیث نفیس نحج مندیل بطراز گرانبہائے تصحیح عہ۱ امام ابوالقاسم سلیمان لخمی طبرانی کے پاس یوں ہے:

[باکس 2] عربی: ان رجلا کان یختلف الی عثمان بن عفان رضی اللہ تعالی عنہ فی حاجۃ لہ، فکان عثمان لا یلتفت الیہ ولا ینظر فی حاجتہ، فلقی عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالی عنہ فشکا ذلک الیہ، فقال لہ عثمان بن حنیف: ائت المیضاۃ فتوضأ ثم ائت المسجد فصل فیہ رکعتین ثم قل اللھم انی اسألک و اتوجہ الیک بنبینا محمد اردو: یعنی ایک حاجتمند اپنی حاجت کے لئے امیر المومنین عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی خدمت میں آتا امیر المومنین نہ اس کی طرف التفات کرتے نہ اس کی حاجت پر نظر فرماتے، اس نے عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے اس امر کی شکایت کی انہوں نے فرمایا وضو کرکے مسجد میں دو رکعت نماز پڑھ پھر یوں دعا مانگ: الہی! میں تجھ سے سوال کرتا ہوں اور تیری طرف اپنے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نبی رحمت کے وسیلے سے

عہ۱: امام منذری ترغیب میں فرماتے ہیں: قال الطبرانی بعد ذکر طرقہ والحدیث صحیح ۲ طبرانی نے اس حدیث کی متعدد اسنادیں ذکر کرکے کہا حدیث صحیح ہے ۱۲منہ (م)

عہ: ہکذا ہو ھنا یثبت الصلوۃ فی نفس الحدیث فی النسخۃ التصحیحۃ للترغیب التی من اللہ تعالیٰ بھا علی ھذا المحتاج ولعل عثمن بن حنیف رضی اللہ تعالیٰ عنہ اذا روی الحدیث اتی بہ کما ہو واذا علم الرجل زاد الصلوۃ کما ہو المطلوب فی امثال المقام، واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲منہ (ت)

1 حرز ثمین شرح حصن حصین مع حصن حصین ، صلوۃ الحاجۃ ، افضل المطابع انڈیا ص ۱۲۵ 2 الترغیب والترہیب فی الصلوۃ الحاجۃ ودعائہا مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۴۷۶

Fatawa Razawiyya Volume 8

(Prophet) peace and blessings of Allah be upon him, is the Prophet of Mercy. O Muhammad! I turn towards my Lord through your mediation so that He may fulfill my need. And mention your need. (Then he said) Come to me in the evening so I may also go with you. The person in need did exactly that, then he presented himself at the threshold of the Caliphate. The doorkeeper came, took him by the hand, and ushered him into the presence of the Commander of the Faithful. The Commander of the Faithful seated him beside himself on the carpet, asked his purpose, and when he presented it, he fulfilled it immediately. Then he said, "In all these days, you have stated your purpose only at this hour." He further added, "Whatever need you may have, continue to come to us." This man left from there and met Uthman bin Hunaif (may Allah be pleased with him) and said, "May Allah reward you with goodness. The Commander of the Faithful was not looking at my need nor paying any attention to me until you spoke to him about me." Uthman bin Hunaif (may Allah be pleased with him) replied, "By Allah, I did not say anything to the Commander of the Faithful regarding your matter. However, what happened was that I saw the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him); a blind man presented himself in the noble presence of the Prophet and complained of his blindness. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) instructed him in this way: 'Go and perform ablution (wudu), pray two rak'ahs, and then make this supplication.' By Allah, we had not even risen yet, and were still conversing, when that man came to us as if he had never been blind at all."

1. Al-Mu'jam al-Kabir by al-Tabarani, narrations of Uthman bin Hunaif, 11/83, published by Maktaba Faysaliyya Beirut, 9/17.

फ़तावा रज़विया जिल्द आठ

(नबी) सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम रहमत के नबी हैं। ऐ मोहम्मद! मैं हुज़ूर के तवस्सुत (माध्यम) से अपने रब की तरफ मुतवज्जह होता हूँ कि मेरी हाजत रवा फ़रमाए और अपनी हाजत का ज़िक्र कर। (फिर कहा) शाम को फिर मेरे पास आना कि मैं भी तेरे साथ चलूँ। हाजत मंद ने यूँ ही किया फिर आस्ताने खिलाफ़त पर हाज़िर हुआ। दरबान आया और हाथ पकड़ कर अमीरुल मोमिनीन के हुज़ूर ले गया। अमीरुल मोमिनीन ने अपने साथ मसनद पर बिठाया, मतलब पूछा, अर्ज़ किया फ़ौरन रवा फ़रमाया और इरशाद किया इतने दिनों में इस वक़्त तुमने अपना मतलब बयान किया। फिर फ़रमाया जो हाजत तुम्हें पेश आया करे हमारे पास चले आया करो। यह शख़्स वहाँ से निकल कर उस्मान बिन हनीफ़ रज़ियल्लाहु अन्हु से मिला और कहा अल्लाह तुम्हें जज़ाए खैर दे, अमीरुल मोमिनीन मेरी हाजत पर नज़र और मेरी तरफ़ इल्तिफ़ात (ध्यान) न फ़रमाते थे यहाँ तक कि आपने उनसे मेरे बारे में अर्ज़ की। उस्मान बिन हनीफ़ रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया खुदा की क़सम मैंने तो तेरे मामले में अमीरुल मोमिनीन से कुछ भी न कहा, मगर हुआ यह कि मैंने सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम को देखा; हुज़ूर की खिदमत अकदस में एक नाबीना हाज़िर हुआ और नाबीनाई की शिकायत की। हुज़ूर ने यूँ ही उसे इरशाद फ़रमाया कि वुज़ू करके दो रकअत पढ़े फिर यह दुआ करे। खुदा की क़सम हम उठने भी न पाए थे, बातें ही कर रहे थे कि वह हमारे पास आया गोया कभी अंधा ही न था।

1. अल-मुअजम अल-कबीर लित-तबरानी, रिवायत उस्मान बिन हनीफ़, 11/83, मकतबा फ़ैसलीय्या बैरूत, 9/17.

पृष्ठ 588 / 721

فتاویٰ رضویہ جلد ہشتم

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نبی الرحمۃ، یامحمد انی اتوجہ بك الی ربی فتقضی لی حاجتی، وتذکر حاجتك ورح الی حتی اروح معك، فانطلق الرجل فصنع ما قال لہ، ثم اتی باب عثمان رضی اللہ تعالی عنہ فجاء البواب حتی اخذہ بیدہ فادخلہ علی عثمان بن عفان رضی اللہ تعالی عنہ فاجلسہ معہ علی الطنفسۃ، فقال حاجتك، فذکر حاجتہ فقضاھا لہ، ثم قال: ما ذکرت حاجتك حتی کانت ھذہ الساعۃ وقال ما کانت لك من حاجۃ فاذکرھا ثم ان الرجل خرج من عندہ فلقی عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالی عنہ، فقال لہ جزاك اللہ خیرا، ماکان ینظر فی حاجتی ولا یلتفت الی حتی کلمتہ فی، فقال عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالی عنہ واللہ ما کلمتہ، ولکن شھدت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم واتاہ رجل ضریر فشکا الیہ ذھاب بصرہ، فقال لہ النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ائت المیضأۃ فتوضأ ثم صل رکعتین ثم ادع بھذہ الدعوات، فقال عثمان بن حنیف فواللہ ماتفرقنا وطال بنا الحدیث حتی دخل علینا الرجل کانہ لم یکن بہ ضر قط۔

توجہ کرتا ہوں یا رسول اللہ! میں حضور کے توسل سے اپنے رب کی طرف متوجہ ہوتا ہوں کہ میری حاجت روا فرمائے اور اپنی حاجت کا ذکر کر، شام کو پھر میرے پاس آنا کہ میں بھی تیرے ساتھ چلوں، حاجت مند نے یوں ہی کیا پھر آستان خلافت پر حاضر ہوا دربان آیا اور ہاتھ پکڑ کر امیر المومنین کے حضور لے گیا امیر المومنین نے اپنے ساتھ مسند پر بٹھایا مطلب پوچھا، عرض کیا فوراً روا فرمایا اور ارشاد کیا اتنے دنوں میں اس وقت تم نے اپنا مطلب بیان کیا پھر فرمایا جو حاجت تمہیں پیش آیا کرے ہمارے پاس چلے آیا کرو۔ یہ شخص وہاں سے نکل کر عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ملا اور کہا اللہ تمہیں جزائے خیر دے امیر المومنین میری حاجت پر نظر اور میری طرف التفات نہ فرماتے تھے یہاں تک کہ آپ نے ان سے میرے بارے میں عرض کی،

عثمان بن حنیف رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا خدا کی قسم میں نے تو تیرے معاملے میں امیر المومنین سے کچھ بھی نہ کہا، مگر ہوا یہ کہ میں نے سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو دیکھا حضور کی خدمت اقدس میں ایک نابینا حاضر ہوا اور نابینائی کی شکایت کی حضور نے یوں ہی اسے ارشاد فرمایا کہ وضو کر کے دورکعت پڑھے پھر یہ دعا کرے، خدا کی قسم ہم اُٹھنے بھی نہ پائے تھے، باتیں ہی کر رہے تھے کہ وہ ہمارے پاس آیا گویا کبھی اندھا ہی نہ تھا۔

1 المعجم الکبیر للطبرانی ما اسند عثمان بن حنیف ۱۱/۸۳ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۹/۱۷

Fatawa-e-Razviyya - Volume Seven

Warning: O Muslims! The ultimate level of dishonesty of the deniers is a cause for great regret and a lesson. The high greatness and lofty majesty of this noble Hadith has been known above. In it, for us, the People of the Sunnah and the Community (Ahle Sunnat wa Jama'at), is a bright, clear, evident, and manifest proof for the permissibility of seeking help (istimdad), entreaty (iltija), and calling upon the beloveds of God at the time of intercession (tawassul). Praise be to Allah, from which there is no escape for those who deny. Now, one of their famous great scholars, despite claiming such high knowledge and compilation, in unjustified support of his sect, has acted with such blatant audacity and insolence that he should have been ashamed. He wrote a translation of the 'Hisn-e-Hasin Sharif'. When he reached this Hadith, its overpowering majesty and great honor did not let him dare to criticize it in the text itself. On the other hand, due to his affiliation and a heart-wrenching fervor of prejudice, he helplessly tried to soothe his anxiety by writing on the book's margin:

[Table Content] One narrator of this Hadith is 'Uthman ibn Khalid ibn 'Umar ibn 'Abdullah, who is 'Matruk al-Hadith' (a rejected narrator), as is mentioned in "Taqrib". And the Hadith of a 'Matruk al-Hadith' narrator is not acceptable as proof. (T)

[Main Text Continued] To Allah we belong and to Him we shall return. Fairness and honesty required that once the truth became clear, it should have been accepted, turning towards the command of the luminous presence of the Master of Prophets—peace and blessings of Allah be upon him and his noble family—the obedience to whom is obligatory. Instead, he resorted to forced distortion (tahrif) and declared such a sound and correct Hadith, which so many Imams of Hadith have unanimously authenticated, as void and rejected (God forbid!). He showed no regard for the retribution of God or the demand for justice by the Master of the Day of Judgment—upon him be the best blessings and praise. Now, a demand for justice from all the knowledgeable people among the deniers: is the narrator of this Hadith 'Uthman ibn Khalid ibn 'Umar ibn 'Abdullah, a 'Matruk al-Hadith' narrator whose reports are not found anywhere in the 'Sihah Sittah' (the six authentic books) except Ibn Majah? Or is it 'Uthman ibn 'Umar ibn Faris al-'Abdi al-Basri, a trustworthy (thiqah) narrator who is among the men (narrators) of Sahih Bukhari, Sahih Muslim, and all other authentic collections? If only they had noticed that for a Hadith narrated in several authentic collections, how could its chain of narration depend on someone who is not among the men of any collection except Ibn Majah? Woe to such audacity! In the well-known and current authentic books, of which millions of copies exist in thousands of cities,

'an 'Uthman ibn 'Umar' is clearly written in their chains (asanid). Then, what can be said about how much shame and integrity it takes to turn 'Ibn 'Umar' into 'Ibn Khalid'? There is no power or might except with Allah, the Most High, the Supreme. Furthermore, listen: Ibn al-Sunni narrates from 'Abdullah ibn Mas'ud, and Bazzar from 'Abdullah ibn 'Abbas (may Allah be pleased with them both)...

चेतावनी: ऐ मुसलमानों! इनकार करने वालों की बेईमानी की पराकाष्ठा अत्यंत दुखद और शिक्षाप्रद है। इस महान हदीस की उच्च महिमा और बुलंद गरिमा ऊपर विदित हो चुकी है। इसमें हम सुन्नी समुदाय (अहल-ए-सुन्नत व जमाअत) के लिए सहायता माँगने (इस्तिम्दाद), प्रार्थना करने (इल्तिजा) और वसीला (तवस्सुल) के समय अल्लाह के प्रियजनों को पुकारने का, अल्लाह की कृपा से, कैसा उज्ज्वल, स्पष्ट और प्रकट प्रमाण है, जिससे इनकार करने वालों के लिए कहीं कोई बचाव नहीं है। अब उनके एक प्रसिद्ध बड़े विद्वान ने, उच्च ज्ञान और संकलन के इतने दावे के बावजूद, अपने मत के अनुचित समर्थन में जिस स्पष्ट निर्भीकता और धृष्टता से काम लिया है, उन्हें उससे शर्म आनी चाहिए थी। हज़रत ने 'हिसन-हसीन शरीफ़' का अनुवाद लिखा, जब इस हदीस पर आए तो इसकी प्रबल शक्ति और महान सम्मान ने साहस नहीं होने दिया कि मूल पाठ (मतन) में इस पर आक्षेप करें। दूसरी ओर, अपने पंथ की निष्ठा और हृदय में समाए पूर्वाग्रह के जोश के कारण, मजबूर होकर पुस्तक के हाशिए पर इस प्रकार अपनी व्याकुलता शांत की कि:

[तालिका सामग्री] इस हदीस का एक रावी उस्मान बिन खालिद बिन उमर बिन अब्दुल्ला है जो 'मतरूक' (त्याज्य) है जैसा कि "तकरीब" में मौजूद है, और मतरूक-उल-हदीस रावी की हदीस प्रमाण के योग्य नहीं होती। (त)

[मुख्य पाठ जारी] हम अल्लाह ही के हैं और उसी की ओर लौटने वाले हैं। न्याय और ईमानदारी का तकाज़ा तो यह था कि जब सत्य स्पष्ट हो गया था तो उसे स्वीकार कर लेते और नबियों के सरदार, नूर वाले हुज़ूर — उन पर और उनकी महान संतान पर अल्लाह की रहमत और सलामती हो — जिनके आदेश का पालन अनिवार्य है, उनकी ओर झुक जाते। न कि ज़बरदस्ती हेर-फेर (तहरीफ) करके ऐसी सही और मान्य हदीस को, जिसकी इतने सारे हदीस के इमामों ने एक स्वर में पुष्टि की है, अल्लाह की पनाह, अमान्य और अस्वीकृत घोषित कर दें और खुदा के इंतकाम और जज़ा (प्रतिफल) के दिन के सरदार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की माँग का कुछ ख्याल न करें। अब इनकार करने वालों के तमाम विद्वानों से न्याय की माँग है कि क्या इस हदीस का रावी उस्मान बिन खालिद बिन उमर बिन अब्दुल्ला 'मतरूक-उल-हदीस' है जिसकी रिवायत इब्न माजा के अलावा सिहाह सित्तह (छह प्रामाणिक पुस्तकें) में कहीं नहीं मिलती, या उस्मान बिन उमर बिन फारिस अल-अब्दी अल-बसरी है जो 'सिक़ह' (विश्वसनीय) हैं और सही बुखारी व सही मुस्लिम आदि तमाम सिहाह के रावी हैं? काश इतना ही देख लेते कि जो हदीस कई सिहाह में वर्णित है, उसका रिवायत का आधार वह

व्यक्ति कैसे संभव है जो इब्न माजा के अलावा किसी के रावियों में से नहीं है। हाय रे बेबाकी! प्रसिद्ध और प्रचलित सिहाह की हदीसें जिनके लाखों नुस्खे हज़ारों शहरों में मौजूद हैं, उनकी सनदों (श्रृंखलाओं) में साफ़-साफ़ 'अन उस्मान बिन उमर' लिखा है। फिर क्या कहा जाए कि इब्न उमर को इब्न खालिद बना लेना किस दर्जे की हया और दयानत है, 'ला हौल वला कुव्वत इल्ला बिल्लाह अल-अलीयुल अज़ीम' (अल्लाह के सिवा न कोई शक्ति है न बल)। और सुनिए, इब्न-उस-सुन्नी अब्दुल्ला बिन मसऊद से और बज़्ज़ार अब्दुल्ला बिन अब्बास (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) से रावी हैं...

تنبیہ: ایھا المسلمون حضرات منکرین کی غایت دیانت سخت محل افسوس و عبرت، اس حدیث جلیل کی عظمت رفیعہ و جلالت منیعہ اوپر معلوم ہو چکی اور اس میں ہم اہل سنت و جماعت کے لئے جواز استمداد و التجا و ہنگام توسل، ندائے محبوبانِ خدا کا بحمد اللہ کیسا روشن و واضح و بین و لائح ثبوت، جس سے اہل انکار کو کہیں مفر نہیں اب ان کے ایک بڑے عالم مشہور نے باوجود اس قدر دعوی بلند علم و تدوین کے اپنے مذہب کی حمایت بیجا میں جس صریح بے باکی و شوخ چشمی کو کام فرمایا ہے انہیں اس سے شرم چاہئے تھی حضرت نے حصن حصین شریف کا ترجمہ لکھا، جب اس حدیث پر آئے اس کی قاہر شوکت، عظیم عزت نے جرات نہ کرنے دی کہ نفس متن میں اس پر طعن فرمائیں اور ادھر پاس مشرب، ناخنِ بدل جوش عصبیت تاب گسل، ناچار حاشیہ کتاب پر یوں ہجومِ ہموم کی تسکین فرمائی کہ :

[جدول] یک راوی این حدیث عثمن بن خالد بن عمر بن عبداللہ متروک الحدیث است چنانکہ در تقریب موجود است و حدیث، راوی متروک الحدیث قابل حجت نمی شود۔ | ایک راوی اس حدیث میں عثمن بن خالد بن عمر بن عبداللہ ہے جو متروک ہے جیسا کہ "تقریب" میں موجود ہے، اور متروک الحدیث راوی کی حدیث حجت کے قابل نہیں ہوتی۔ (ت)

[بقیہ متن] انا للہ وانا الیہ راجعون، انصاف و دیانت کا تو یہ مقتضٰی تھا کہ جب حق واضح ہوگیا تھا تسلیم فرماتے ارشاد مفترض الانقیاد حضور پرنور سید الانبیاء صلوات اللہ وسلامہ علیہ وعلی آلہ الامجاد، کی طرف رجوع لاتے نہ کہ خواہی نخواہی بزور تحریف، ایسی تصحیح ربیح حدیث کو، جس کی اس قدر ائمہ محدثین نے یک زبان تصحیح فرمائی معاذ اللہ ساقط و مردود قرار دیجئے اور انتقام خدا و مطالبہ حضور سید روز جزا علیہ افضل الصلوۃ والثناء کا کچھ خیال نہ کیجئے، اب

حضرات منکرین کے تمام ذی علموں سے انصاف طلب کہ اس حدیث کا راوی عثمن بن خالد بن عمر بن عبداللہ متروک الحدیث ہے جس سے ابن ماجہ کے سوا کتبِ ستہ میں کہیں روایت نہیں ملتی، یا عثمن بن عمر بن فارس عبدی بصری ثقہ جو صحیح بخاری و صحیح مسلم و غیر ہما تمام صحاح کے رجال سے ہیں، کاش اتنا ہی نظر فرما لیتے کہ جو حدیث کئی صحاح میں مروی، اس کا مدار روایت وہ شخص کیونکر ممکن جو ابن ماجہ کے سوا کسی کے رجال سے نہیں، وائے بیباکی، مشہور و متداول صحاح کی حدیث جن کے لاکھوں نسخے ہزاروں بلاد میں موجود ان کی اسانید میں صاف صاف عن عثمن بن عمر مکتوب، پھر کیا کہا جائے کہ ابن عمر کا ابن خالد بنالینا کس درجہ کی حیا و دیانت ہے لاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ اور سنئے ابن السنی عبداللہ بن مسعود اور بزار عبداللہ بن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے راوی

Volume Seven Fatawa Razvia

The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic: If an animal of one of you escapes in a desolate land, let him call out: 'O servants of Allah, restrain it!', for Allah has servants on earth who will restrain it. 1	**Urdu: If an animal of one of you escapes in a forest, he should call out like this: "O servants of God! Stop it," for there are some servants of Allah on earth who will stop it.**

In the narration of Bazzar, it is said like this: "Help, O servants of Allah!". Sayyiduna Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both) adds "May Allah have mercy on you" 2 (May Allah have mercy on you. -Translator) after these words. Narrated by Ibn Abi Shaybah in his Musannaf. Imam Nawawi (may Allah have mercy on him) says in Al-Adhkar: Some of our teachers, who were great scholars, did this; the escaped animal stopped immediately. He says (may Allah have mercy on him): Once our animal escaped, people were unable to catch it. I said this word and it stopped immediately, for which there was no other cause except saying this. 3 This was quoted by Sayyidi Ali al-Qari in Al-Hirz al-Thamin. Imam Tabarani narrates from Sayyiduna Utbah bin Ghazwan (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic: When one of you loses something and wants help while he is in a land where there is no companion, let him say: 'O servants of Allah, help me! O servants of Allah, help me! O servants of Allah, help me!', for Allah has servants whom he does not see. 4	**Urdu: When someone among you gets lost in a lonely place or loses something and wants to ask for help, let him say: O servants of Allah! Help me, O servants of Allah! Help me, O servants of Allah! Help me, for there are some servants of Allah [Note] whom he does not see.**

Note: Whose master, lord, support, and refuge is the illustrious presence of Sayyiduna Abdul Qadir Jilani (may Allah be pleased with him). (Continued on the next page)

---

1. Al-Mu'jam al-Kabir, narrated from Abdullah ibn Mas'ud, Hadith 10518, printed by Maktaba Fayzaliyya, Beirut, 10/267; Al-Matalib al-Aliya bi Zawa'id al-Masaneed al-Thamaniyya, 3/239; Kashf al-Astar 'an Zawa'id al-Bazzar, 2/34; Majma' al-Zawa'id, 10/132; Al-Adhkar by Al-Nawawi, p. 101.

2. Al-Musannaf by Ibn Abi Shaybah, 'What a man calls out', Hadith 29729, printed by Idara-tul-Quran, Karachi, 10/390.
3. Al-Adhkar by Al-Nawawi, Chapter on what to say when an animal escapes, printed by Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, p. 201.
4. Al-Mu'jam al-Kabir, Musnad of Utbah bin Ghazwan, Hadith 290, printed by Maktaba Fayzaliyya, Beirut, 10/117 & 118.

जिल्द सातवीं फतावा रज़विया

हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी: यदि तुममें से किसी का जानवर किसी वीरान ज़मीन में भाग जाए, तो उसे पुकारना चाहिए: 'ऐ अल्लाह के बंदों, इसे रोक लो!', क्योंकि पृथ्वी पर अल्लाह के कुछ ऐसे बंदे हैं जो उसे रोक लेंगे। 1

उर्दू: जब तुम में से किसी का जानवर जंगल में छूट जाए तो चाहिए यूँ निदा करे "ऐ ख़ुदा के बंदो! रोक लो" कि अल्लाह तआला के कुछ बंदे ज़मीन में हैं जो उसे रोक लेंगे।

बज़ार की रिवायत में है यूँ कहे: "ऐनू या इबादल्लाह (मदद करो ऐ ख़ुदा के बंदो!)"। सैयदुना अब्दुल्लाह बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) इन शब्दों के बाद 'रहमकुमुल्लाह' 2 (अल्लाह तुम पर रहम करे - अनु.) और ज़ियादा फ़रमाते। इसे इब्न अबी शैबा ने अपनी मुसन्नफ़ में रिवायत किया। इमाम नववी (रहमतुल्लाह अलैहि) अज़कार में फ़रमाते हैं: हमारे कुछ उस्तादों ने, जो बड़े आलिम थे, ऐसा ही किया, छूटा हुआ जानवर फ़ौरन रुक गया। वह फ़रमाते हैं (रहमतुल्लाह अलैहि): एक बार हमारा एक जानवर छूट गया, लोग आजिज़ आ गए हाथ न लगा, मैंने यही कलिमा कहा फ़ौरन रुक गया जिसका इस कहने के सिवा कोई सबब न था। 3 इसे सैयदी अली अल-क़ारी ने अल-हिर्ज़ अल-समीन में नक़ल किया। इमाम तबरानी सैयदुना उत्बा बिन ग़ज़वान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रावी हैं कि हुज़ूर पुर नूर सय्यिदुल आलमीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी: जब तुम में से कोई चीज़ खो जाए और वह मदद चाहे जबकि वह ऐसी ज़मीन में हो जहाँ कोई साथी न हो, तो उसे कहना चाहिए: 'ऐ अल्लाह के बंदों, मेरी मदद करो! ऐ अल्लाह के बंदों, मेरी मदद करो! ऐ अल्लाह के बंदों, मेरी मदद करो!', क्योंकि अल्लाह के कुछ बंदे हैं जिन्हें वह नहीं देखता। 4

उर्दू: जब तुम में से कोई शख़्स सुनसान जगह में बहके भूले या कोई चीज़ गुम कर दे और मदद माँगनी चाहे तो यूँ कहे: ऐ अल्लाह के बंदो! मेरी मदद करो, ऐ अल्लाह के बंदो! मेरी मदद करो, ऐ अल्लाह के बंदो! मेरी मदद करो, कि अल्लाह के कुछ बंदे [नोट] हैं जिन्हें यह नहीं देखता।

नोट: जिनके सैय्यद व मौला व सनद व मावा हुज़ूर पुर नूर सैयदुना अब्दुल क़ादिर जिलानी (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। (बाक़ी अगले सफ़हे पर)

1. अल-मुअजम अल-कबीर, अब्दुल्ला इब्न मसूद से रिवायत, हदीस 10518, मक्तबा फ़ैज़लिया बेरूत 10/267; अल-मताल़िब अल-आलिया बि ज़वाइद अल-मसानिद अल-समानिया 3/239; कश्फ़ अल-अस्तार अन ज़वाइद अल-बज़ार 2/34; मजमा अल-ज़वाइद 10/132; इमाम नववी की अल-अज़कार, पृष्ठ 101।
2. इब्न अबी शैबा की अल-मुसन्नफ़, 'इंसान क्या पुकारे', हदीस 29729, इदारा-तुल-क़ुरआन कराची 10/390।
3. इमाम नववी की अल-अज़कार, बाब 'जानवर छूट जाए तो क्या कहे', दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत, पृष्ठ 201।
4. अल-मुअजम अल-कबीर, मुस्नद उत्बा बिन ग़ज़वान, हदीस 290, मक्तबा फ़ैज़लिया बेरूत 10/117 और 118।

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں :

اذا انفلتت دابۃ احدکم بارض فلاۃ جب تم میں کسی کا جانور جنگل میں چھوٹ جائے تو چاہئے فلیناد یاعباد اللہ احبسوا فان للہ تعالی یوں ندا کرے "اے خدا کے بندو! روک لو" کہ اللہ تعالیٰ کے عبادا فی الارض تحبسہ 1 کچھ بندے زمین میں ہیں جو اسے روک لیں گے۔

بزار کی روایت میں ہے یوں کہے : اعینوا یا عباد اللہ (مدد کرو اے خدا کے بندو!)۔ سیدنا عبد اللہ بن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما ان لفظوں کے بعد رحمکم اللہ 2 (اللہ تم پر رحم کرے۔ ت) اور زیادہ فرماتے رواہ ابن شیبہ فی مصنفہ (اسے ابن شیبہ نے اپنی مصنف میں روایت کیا۔ ت) امام نووی رحمہ اللہ تعالیٰ اذکار میں فرماتے ہیں : ہمارے بعض اساتذہ نے کہ عالم کبیر تھے ایسا ہی کیا، چھوٹا ہوا جانور فوراً رک گیا، اور فرماتے ہیں رحمہ اللہ: ایک بار ہمارا ایک جانور چھوٹ گیا، لوگ عاجز آگئے ہاتھ نہ لگا، میں نے یہی کلمہ کہا فوراً رک گیا جس کا اس کہنے کے سوا کوئی سبب نہ تھا 3 نقلہ سیدی علی القاری فی الحرز الثمین (ملا علی قاری نے اسے حرز ثمین میں نقل کیا۔ت) امام طبرانی سیدنا عتبہ بن غزوان رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی حضور پر نور سید العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

اذا اضل احدکم شیئا واراد عونا وھو بارض لیس بھا انیس فلیقل یاعباد اللہ اعینونی یاعباد اللہ اعینونی فان للہ عبادا لایراھم 4۔

جب تم میں سے کوئی شخص سنسان جگہ میں بہکے بھولے یا کوئی چیز گم کر دے اور مدد مانگنی چاہے تو یوں کہے : اے اللہ کے بندو! میری مدد کرو، اے اللہ کے بندو! میری مدد کرو، اے اللہ کے بندو! میری مدد کرو، کہ اللہ کے کچھ بندے عہ ہیں جنہیں یہ نہیں دیکھتا۔

عہ: جن کے سید و مولا وسند و ماوی حضور پر نور سیدنا عبد القادر جیلانی ہیں رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔(باقی برصفحہ آئندہ)

---

1 المعجم الکبیر مروی از عبداللہ ابن مسعود حدیث ۱۰۵۱۸ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۰ / ۲۶۷، المطالب العالیہ بزوائد المسانید الثمانیہ ۳ / ۲۳۹ کشف الاستار عن زوائد البزار ۲ / ۳۴، مجمع الزوائد ۱۰ / ۱۳۲، الاذکار للنووی ص ۱۰۱ 2 المصنف لابن ابی شیبہ مایو عوبہ الرجل حدیث ۲۹۷۲۹ مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ۱۰ / ۳۹۰ 3 الاذکار للنووی باب مایقول اذا انفلتت دابتہ مطبوعہ دارالکتاب العربیہ بیروت ص ۲۰۱ 4 المعجم الکبیر ماسند عتبہ بن غزوان حدیث ۲۹۰ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۰ / ۱۱۷ و ۱۱۸

Utbah bin Ghazwan (may Allah be pleased with him) says: 'Indeed, this has been experienced' with certainty. This has also been narrated by Tabarani. (T). Fadil Ali Qari reports from Allama Mirak, who quotes some trustworthy scholars that this is a Hasan (good) Hadith. It was said that travelers need it. It was also reported from noble spiritual masters (may their secrets be sanctified) that 'It is tried and tested, success accompanies it.' It is mentioned in Al-Hirz al-Thamin. (T). In these Ahadith, the servants of God who are clearly commanded to be called upon and asked for help in times of need are the 'Abdal' (Substitutes), who are a category of the noble saints (Auliya) – may Allah sanctify their secrets and shower their lights upon us. This is the most manifest and famous opinion, as explicitly stated in Al-Hirz al-Thamin. (T). It is also possible that angels or pious Muslim jinns are meant. In any case, to consider such intercession (Tawassul) and calling out (Nida) as polytheism (Shirk), forbidden (Haram), or contrary to trust in God (Tawakkul) and sincerity (Ikhlas) is, God forbid, to try and reform the pure Shariah.

Note: Here, a scholar among those who deny this, thinking that Mu'jam al-Tabarani is not prevalent in India, fearlessly showed the strength of his knowledge, integrity, piety, and honesty right in the text of the translation, stating: 'Among the narrators of this Hadith, Utbah bin Ghazwan is of unknown status (Majhul al-Hal), his piety and justice are not known, as said in Taqrib' (which is the name of a book from the books of Asma al-Rijal).

I say: But by the grace of Allah, your piety and justice are well-known, how obvious it is! What a wonder of God's power! On one hand is Utbah bin Ghazwan al-Raqashi from the third tier, who was called 'unknown' in Taqrib and 'unrecognized' in Mizan; and on the other hand is the narrator of this Hadith, Utbah bin Ghazwan bin Jabir al-Mazni al-Badri, a great companion of the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him), an emigrant (Muhajir), and a warrior of the Battle of Badr, whose greatness is brighter than the full moon and more radiant than the sun. May Allah be pleased with him and make him pleased. The translator himself admits in the preface of the translation that Al-Hirz al-Thamin...

(Continued from previous page's footnote) ...just as our master Khidr (peace be upon him) explicitly stated it, and it was narrated and transmitted in Bahjat al-Asrar, Al-Zubdah, Al-Tuhfah, etc. (T).

1. Al-Mu'jam al-Kabir, Musnad of Utbah bin Ghazwan, Hadith 290, published by Maktaba Fayisaliyya, Beirut, 10/118.
2. Al-Hirz al-Thamin, Annotations on Hisn al-Hasin, Prayer for riding at sea, Afzal al-Matabi', India, p. 46.

फ़तावा रज़विया खंड सात

उतबा बिन ग़ज़वान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) कहते हैं: 'निश्चित रूप से इसका अनुभव किया गया है'। इसे तबरानी ने भी रिवायत किया है। (त)। फ़ाज़िल अली क़ारी अल्लामा मीरक से रिवायत करते हैं, जो कुछ भरोसेमंद विद्वानों से उद्धृत करते हैं कि यह एक 'हसन' हदीस है। कहा गया कि मुसाफ़िरों को इसकी ज़रूरत है। और बुज़ुर्गों (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) से रिवायत है कि 'यह परीक्षित है, सफलता इसके साथ जुड़ी हुई है'। इसका उल्लेख 'अल-हिर्ज़ अल-थमीन' में है। (त)। इन अहादीस में, खुदा के जिन बंदों को ज़रूरत के समय पुकारने और उनसे मदद माँगने का स्पष्ट आदेश है, वे 'अब्दाल' हैं, जो औलिया किराम की एक श्रेणी हैं - अल्लाह तआला उनके रहस्यों को पवित्र करे और उनके नूर हम पर बरसाए। यही सबसे स्पष्ट और प्रसिद्ध मत है, जैसा कि 'अल-हिर्ज़ अल-थमीन' में स्पष्ट किया गया है। (त)। यह भी संभव है कि फ़रिश्ते या नेक मुसलमान जिन्न मुराद हों। मामला जो भी हो, ऐसे तवस्सुल (माध्यम) और निदा (पुकार) को शिर्क हराम, और तवक्कुल व इख़्लास के विरुद्ध समझना, माज़अल्लाह, शरीअत-ए-मुतह्हरा को सुधारने (की कोशिश करने) जैसा है।

चेतावनी (तम्बीह): यहाँ इन्कार करने वालों में से एक विद्वान ने यह सोचकर कि 'मोजम तबरानी' भारत में प्रचलित नहीं है, अनुवाद के मुख्य पाठ में निडर होकर अपने ज्ञान, दयानतदारी, तक़वा और अमानत का प्रदर्शन करते हुए कहा है: 'इस हदीस के रावी (वर्णनकर्ताओं) में से उतबा बिन ग़ज़वान 'मजहूल अल-हाल' (अज्ञात स्थिति वाले) हैं, उनका तक़वा और न्यायप्रियता ज्ञात नहीं है, जैसा कि 'तक़रीब' में कहा गया है' (जो अस्मा-उर-रिजाल की किताबों में से एक किताब का नाम है)।

मैं कहता हूँ (अक़ूल): लेकिन अल्हम्दुलिल्लाह, आपका तक़वा और न्याय तो ज्ञात है, कितना ज़ाहिर है! खुदा की शान देखिए, कहाँ उतबा बिन ग़ज़वान रक़ाशी जो तीसरी श्रेणी के हैं, जिन्हें 'तक़रीब' में 'मजहूल अल-हाल' और 'मीज़ान' में 'ला-युअ्रफ़' कहा गया; और कहाँ इस हदीस के रावी उतबा बिन ग़ज़वान बिन जाबिर माज़नी बद्री, जो सैयदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के महान सहाबी, मुहाजिर और बद्र के मुजाहिद हैं, जिनकी महानता बद्र (चौदहवीं के चाँद) से भी रोशन और सूरज से भी अधिक चमकीली है। अल्लाह उनसे राज़ी हो। अनुवादक साहब स्वयं अनुवाद की भूमिका में स्वीकार करते हैं कि 'हिर्ज़ थमीन'...

(पिछले पृष्ठ के फुटनोट से जारी) ...जैसा कि हमारे सैय्यदना ख़िज़र (अलैहिस्सलाम) ने इसे स्पष्ट किया और 'बहजतुल असरार', 'अज़-जुबदाह', 'अत-तुहफ़ा' आदि में इसे रिवायत और नक़ल किया गया है। (त)।

1. 'अल-मोजम अल-कबीर', मुसनद उतबा बिन ग़ज़वान, हदीस 290, प्रकाशित मकतबा फ़ैसलीया, बेरुत, 10/118।
2. 'हिर्ज़ थमीन', हाशिये 'हिस्न हसीन', समुद्र में सवारी की दुआ, अफ़ज़ल अल-मताबे, इंडिया, पृष्ठ 46।

पृष्ठ 591 का 721

عتبہ بن غزوان رضی اللہ تعالٰی عنہ فرماتے ہیں قد جرّب ذلک ۱ بالیقین یہ بات آزمائی ہوئی ہے رواہ الطبرانی ایضا (اسے طبرانی نے بھی روایت کیا ہے۔ ت) فاضل علی قاری علامہ میرک سے وہ بعض علمائے ثقات سے ناقل ہذا حدیث حسن یہ حدیث حسن ہے۔ اور فرمایا مسافروں کو اس کی ضرورت ہے، اور فرمایا مشائخ کرام قدست اسرار ہم سے مروی ہوا انہ مجرب قرن بہ النجاح ۲ یہ مجرب ہے اور مراد ملنی اس کے ساتھ مقرون۔ ذکرہ فی الحرز الثمین (اس کو حرز ثمین میں ذکر کیا ہے۔ ت) ان احادیث میں جن بندگانِ خدا کو وقت حاجت پکارنے اور ان سے مدد مانگنے کا صاف حکم ہے وہ ابدال ہیں کہ ایک قسم ہے اولیائے کرام سے قدس اللہ تعالٰی اسرارہم وافاض علینا انوارھم یہی قول اظہر واشہر ہے کما نص علیہ فی الحرز الثمین (جیسا کہ حرز الثمین میں اس کی تصریح کی گئی ہے۔ ت) اور ممکن کہ ملائکہ یا مسلمان صالح جن، مراد ہوں وکیفما کان ایسے توسل و ندا کو شرک و حرام اور منافی توکل و اخلاص جاننا معاذاللہ شرع مطہر کو اصلاح دینا ہے۔

تنبیہ : یہاں تو حضرات منکرین کے انہیں عالم نے یہ خیال فرما کر کہ معجم طبرانی بلادِ ہند میں متداول نہیں بے خوف و خطر خاص متن ترجمہ میں اپنے زورِ علم و دیانت و جوشِ تقوٰی و امانت کا جلوہ دکھایا فرماتے ہیں: اس حدیث کے راویوں میں سے عتبہ بن غزوان مجہول الحال ہے تقوٰی اور عدالت اس کی معلوم نہیں جیسا کہ تقریب میں کہا ہے کہ نام ایک کتاب کا ہے اسماء الرجال کی کتابوں سے۔ اقول: مگر بحمد اللہ آپ کا تقوٰی و عدالت تو معلوم، کیسا طشت از بام ہے خدا کی شان کہاں عتبہ بن غزوان رقاشی کہ طبقہ ثالثہ سے ہیں جنہیں تقریب میں مجہول الحال اور میزان میں لایعرف کہا، اور کہاں اس حدیث کے راوی عتبہ بن غزوان بن جابر مازنی بدری کہ سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے صحابی جلیل القدر مہاجر و مجاہد غزوہ بدر ہیں جن کی جلالت شان بدر

سے روشن، مہر سے انور رضی اللہ تعالٰی عنہ وارضاہ مترجم صاحب دیباچہ ترجمہ میں معترف کہ حرز ثمین (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) جیسا کہ سید نا خضر علیہ السلام نے اس کی تصریح کی اور بھجتہ الاسرار، کما نص علیہ سیدنا الخضر علیہ الصلوۃ والسلام رواہ الزبدۃ اور التحفہ وغیرہا میں اس کو روایت کیا اور نقل کیا ۱۲ منہ (ت) ونقلہ فی البہجۃ والزبدۃ والتحفۃ وغیرہا منہ (م)

۱ المعجم الکبیر مسند عتبہ بن غزوان حدیث ۲۹۰ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۱۸/۱۰ ۲ حرز ثمین حواشی حصن حصین دعاء الرکوب فی البحر افضل المطابع انڈیا ص ۴۶

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

It is before them, perhaps this statement is not in this Hirz [compilation of prayers]:

[Table/Box 1] Left (Arabic): Narrated by al-Tabarani from Zaid bin Ali from Utbah bin Ghazwan, may Allah be pleased with him, from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him 1. Right (Urdu translation): Al-Tabarani narrated it from Zaid bin Ali, who narrated from Utbah bin Ghazwan, may Allah be pleased with him, who narrated from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. (T)

Or in that 'Taqreeb' [book of biographical details] which you cited, was this not written in that very line:

[Table/Box 2] Left (Arabic): Utbah bin Ghazwan bin Jaber al-Mazni, a great companion, an emigrant (Muhajir), participant of Badr, died in the year 17 AH 2. (Abridged) Right (Urdu translation): Utbah bin Ghazwan bin Jaber al-Mazni is a great companion, a participant of Badr and an emigrant, who passed away in 17 AH. (Abridged) (T)

Then what demand of faith is it that, to support one's corrupt sect, one would forcefully push such a high-ranking and great companion down from the rank of companionship to the third category through speech and thought, and God forbid, find a way to make the sun of justice and the full moon of majesty 'rejected in narration' and 'blamed for ignorance'?

[Table/Box 3] Left (Arabic): But our Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, spoke the truth: "If you have no shame, then do as you wish." 3 Right (Urdu translation): But the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, said: "When you have no shame, then do whatever you want." (T)

Let Muslims see what the deniers of truth and persistors in falsehood have done. Yet, their claim of being on the right path is as if it is a firm ablution of discernment. There is no power or strength except with Allah, the Most High, the Most Great. Anyway, these were Hadiths; now listen to Shah Waliullah Sahib, in the commentary of his poem 'At-yab al-Naghm', he writes this at the very beginning:

[Table/Box 4] Left (Persian/Urdu mix): It is necessary to seek help from the soul of the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him 4. Right (Urdu translation): It is necessary to seek help from the pure soul of the Prophet, peace and blessings be upon him. (T)

In the same work it is stated:

[Table/Box 5] Left (Persian/Urdu mix): Nothing appears to me except the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, who... Right (Urdu translation): To me, for every trouble and for everyone in distress, the Prophet...

---

1 Hirz al-Thamin Sharh Hisn al-Hasin with Hisn al-Hasin, Dua al-Rukub fil Bahr, Afdal al-Matabi' India, p. 45 2 Taqreeb al-Tahdhib, entry 2454, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 1/253 3 Al-Mu'jam al-Kabir, narrated from Abu Mas'ud, Hadith 658, printed at Maktaba Faisaliyah Beirut, 17/23 4 Sharh Qasida At-yab al-Naghm, first section, printed at Matba' Mujtaba'i Delhi, p. 2

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तम

उनके सामने है, शायद इस 'हिर्ज़' [प्रार्थनाओं का संग्रह] में यह इबारत तो न होगी:

[बॉक्स 1] बायां (अरबी): रवाह अल-तबरानी अन ज़ैद बिन अली अन उत्बा बिन ग़ज़वान रज़ियल्लाहु तआला अन्हु अन-नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम 1। दायां (उर्दू): इसे तबरानी ने ज़ैद बिन अली से, उन्होंने उत्बा बिन ग़ज़वान रज़ियल्लाहु अन्हु से, उन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया। (त)

या जिस 'तक़रीब' का आपने हवाला दिया उसमें ख़ास बराबर की सतर में यह तहरीर तो न थी:

[बॉक्स 2] बायां (अरबी): उत्बा बिन ग़ज़वान बिन जाबिर अल-मज़नी सहाबी जलील मुहाजिर बदरी मात सना सब'अ अशरह 2 (संक्षेप में)। दायां (उर्दू): उत्बा बिन ग़ज़वान बिन जाबिर अल-मज़नी महान सहाबी, बदरी और मुहाजिर हैं जिनका विसाल 17 हिजरी में हुआ। संक्षेप में। (त)

फिर कौन से ईमान का तक़ाज़ा है कि अपने मज़हब-ए-फ़ासिद की हिमायत में ऐसे रफ़ी-उश-शान अज़ीम-उल-मकान सहाबी को ज़ोर-ए-ज़बान और ज़ोर-ए-जिनां से सहाबियत के दर्जे से तीसरे तबक़े में ला डालें और 'शम्स-ए-अदालत' व 'बद्र-ए-जलालत' को मआज़अल्लाह 'मर्दुद-उर-रिवायत' और 'मतऊन-ए-जहालत' बनाने की राह निकालें।

[बॉक्स 3] बायां (अरबी): वलाकिन सदक़ा नबिय्युना सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम इज़ा लम तस्तही फ़ास्ना मा शि'त 3। दायां (उर्दू): लेकिन हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया कि जब तुझे हया नहीं, तो फिर जो चाहे कर। (त)

मुसलमान देखें कि मुनकिरीन-ए-हक़ और इसरार-ए-बातिल करने वाले क्या कुछ कर गुज़रे, फिर हक़ानियत का दावा ऐसा है जैसे समझदारी का मज़बूत वज़ू हो। लाहौल वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीयिल अज़ीम। ख़ैर ये तो हदीसें थीं, अब शाह वलीउल्लाह साहब की सुनिये, अपने क़सीदा 'अतयब-उल-नग़म' की शरह में पहली 'बिस्मिल्लाह' यह लिखते हैं कि:

[बॉक्स 4] बायां (फ़ारसी/उर्दू): ला बुदस्त अज़ इस्तमदाद ब-रूह-ए-आनहज़रत सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम 4। दायां (उर्दू): हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम की पाक रूह से मदद हासिल करना ज़रूरी है। (त)

इसी में है:

[बॉक्स 5] बायां (फ़ारसी/उर्दू): ब-नज़र नमी आयद मरा मगर आनहज़रत सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम कि... दायां (उर्दू): मुझे तो हर मुसीबत में और हर परेशान हाल के लिए हुज़ूर...

---

1 हिर्ज़-ए-थमीन शरह हिस्न-ए-हसीन मअ हिस्न-ए-हसीन, दुआ-उर-रुकूब फ़िल बहर, अफ़ज़ल अल-मताबे' इंडिया, पृ. 45 2 तक़रीब-उत-तहज़ीब, तर्जुमा 2454, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, 1/253 3 अल-मुअजम अल-कबीर, रिवायत अबू मसूद से, हदीस 658, मक्तबा फ़ैसलिया बेरुत, 17/23 4 शरह क़सीदा अतयब-उल-नग़म, फ़स्ल अव्वल, मतबआ मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 2

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

اُن کے پیش نظر ہے، شاید اس حرز میں یہ عبارت تو نہ ہوگی:

رواہ الطبرانی عن زید بن علی عن عتبۃ بن غزوان رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم 1۔ | اس کو طبرانی نے زید بن علی سے انہوں نے عتبہ بن غزوان رضی اللہ تعالٰی عنہ سے انہوں نے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا۔ (ت)

یا جس تقریب کا آپ نے حوالہ دیا اس میں خاص برابر کی سطر میں یہ تحریر تو نہ تھی:

عتبۃ بن غزوان بن جابر المزنی صحابی جلیل مہاجر بدری مات سنہ سبع عشرۃ 2 اہ ملخصا۔ | عتبہ بن غزوان بن جابر المزنی صحابی جلیل بدری اور مہاجر ہیں جن کا وصال ۱۷ھ میں ہوا۔ اھ ملخصاً۔ (ت)

پھر کون سے ایمان کا مقتضٰی ہے کہ اپنے مذہب فاسد کی حمایت میں ایسے صحابی رفیع الشان عظیم المکان کو بزور زبان و بزور جنان درجہ صحابیت سے طبقہ ثالثہ میں لاڈالے اور شمس عدالت و بدر جلالت کو معاذ اللہ مردود الروایۃ و مطعون جہالت بنانے کی بدراہ نکالئے

ولکن صدق نبینا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اذا لم تستحی فاصنع ماشئت 3۔ | لیکن حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا کہ جب تجھے حیا نہیں تو پھر جو چاہے کر۔ (ت)

مسلمان دیکھیں کہ حضرات منکرین انکار حق و اصرار باطل میں کیا کچھ کر گزرے پھر ادعائے حقانیت گویا تمیز کا وضوئے محکم ہے لاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم، خیر یہ تو حدیثیں تھیں اب شاہ ولی اللہ صاحب کی سنئے اپنے قصیدہ اطیب النغم کی شرح میں پہلی بسم اللہ یہ لکھتے ہیں کہ :

لابدست از استمداد بروح آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ 4 | حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی روح پاک سے مدد حاصل کرنا ضروری ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

بنظر نمی آید مرا مگر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کہ | مجھے تو ہر مصیبت میں اور ہر پریشان حال کے لئے حضور

---

1 حرز ثمین شرح حصن حصین مع حصن حصین دعاء الرکوب فی البحر افضل المطابع انڈیا ص ۴۵ 2 تقریب التھذیب ترجمہ ۲۴۵۴ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱ / ۲۵۳ 3 المعجم الکبیر مروی از ابو مسعود حدیث ۶۵۸ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۱۷ / ۲۳ 4 شرح قصیدہ اطیب النغم فصل اول در تشبیب بذکر الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲

Fatawa Razawiya Volume 7

Persian Text	Urdu Translation (by Author/ Translator)
It is the place where the sorrowful reach out in every hardship.[1]	Only the hand of disposal of the Prophet ﷺ is seen [in every hardship]. (T)
In the same [book] it is stated:	
He is the best of Allah's creation in character and appearance, and the most beneficial to people amidst the calamities of time.[2]	There is no one more beneficial for people in the face of temporal accidents than you. (T)
In the same [book] it is stated:	
Eleventh chapter regarding supplication to the presence of the Prophet ﷺ: May Allah Almighty send blessings upon you, O best one in whom hope is placed, O best giver![3]	The eleventh chapter is in praise of the Prophet ﷺ: O best helper and place of hope and best giver! May countless blessings of Allah be upon you. (T)
In the same [book] it is stated:	
O best one in whom hope is placed for the removal of affliction.[4]	O best place of hope, for the removal of afflictions. (T)
In the same [book] it is stated:	
You are my protector from the onset of a calamity when it strikes the heart with its worst clutches.[5]	You give me refuge in every such calamity that creates the worst anxiety in the heart. (T)

And in the commentary of his Qasida Hamziyya, he has surpassed all limits, writing:

Persian: The final state established for the one praising the Prophet ﷺ, when he realizes his own inability to truly describe the essence of praise, is clearly (with 'fatha') humble entreaty and lamentation. Sincerity in prayer is that he should call out in a state of misery and worthlessness, with a broken heart and expression of his own insignificance, sincerely in supplication and seeking refuge in this way: O Messenger of Allah, O best of creation, I seek your bestowal on the Day of Judgment.[6]

Urdu: At a time of despair, the final state of one who praises should be such prayer and praise: that while seeking refuge with utmost weeping, lamentation, concentration, and expression of unworthiness with sincerity, he should make this

supplication and say: O Messenger of Allah ﷺ, O best being among the creation of Allah Almighty! On the Day of Judgment, I am a seeker of your bestowal. (T)

---

[1] Sharh Qaseeda Atyab-un-Nagham, Chapter 1, published by Matba Mujtabai Delhi, p. 4 [2] Sharh Qaseeda Atyab-un-Nagham, Chapter 4, published by Matba Mujtabai Delhi, p. 6 [3] Sharh Qaseeda Atyab-un-Nagham, Chapter 11, published by Matba Mujtabai Delhi, p. 22 [4] Sharh Qaseeda Atyab-un-Nagham, Chapter 11, published by Matba Mujtabai Delhi, p. 22 [5] Sharh Qaseeda Atyab-un-Nagham, Chapter 11, published by Matba Mujtabai Delhi, p. 22 [6] Sharh Qaseeda-e-Hamziyah, Chapter 6, published by Matba Mujtabai Delhi, p. 33

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ्तम (भाग 7)

फारसी पाठ	उर्दू अनुवाद (अनुवादक द्वारा)
यह हर कठिनाई में दुखी व्यक्ति के सहारा लेने की जगह है।[1]	हुज़ूर ﷺ का दस्त-ए-तसर्रुफ़ ही नज़र आता है। (त)
इसी में है:	
वह चरित्र और स्वरूप में अल्लाह की रचना में सबसे उत्तम हैं और समय की विपत्तियों के बीच लोगों के लिए सबसे अधिक लाभकारी हैं।[2]	ज़माने के हादसों में लोगों के लिए आपसे बढ़कर कोई लाभकारी नहीं है। (त)
इसी में है:	
ग्यारहवाँ अध्याय हुज़ूर ﷺ की बारगाह में प्रार्थना के बारे में है: अल्लाह तआला आप पर रहमतें भेजे, ऐ सबसे बेहतरीन शख्सियत जिनसे उम्मीद रखी जाए, ऐ सबसे बेहतरीन अता करने वाले![3]	ग्यारहवाँ अध्याय हुज़ूर अलैहिस्सलाम की प्रशंसा में है: ऐ बेहतरीन मददगार और उम्मीद की जगह और बेहतरीन अता करने वाले! आप पर अल्लाह तआला की बेशुमार रहमतें हों। (त)
इसी में है:	
ऐ बेहतरीन उम्मीद की जगह, मुसीबतों को दूर करने के लिए।[4]	ऐ बेहतरीन उम्मीद गाह, मुसीबतों के अज़ाला (निवारण) के लिए। (त)
इसी में है:	
आप हर उस विपत्ति से मुझे पनाह देने वाले हैं जो दिल में सबसे बुरे पंजे गड़ा दे।[5]	आप मुझे हर ऐसी मुसीबत में जो दिल में बदतरीन इज़्तिराब (घबराहट) पैदा करे, पनाह देते हैं। (त)

और अपने कसीदा हमज़िया की व्याख्या में तो उन्होंने कमाल ही कर दिया, लिखते हैं:

फारसी: हुज़ूर ﷺ की प्रशंसा करने वाले के लिए साबित अंतिम स्थिति, जब वह प्रशंसा की हकीकत को बयान करने में अपनी असमर्थता महसूस करता है, तो स्पष्ट रूप से (फतह के साथ) गिड़गिड़ाना और रोना है। प्रार्थना में ईमानदारी यह है कि वह टूटे हुए दिल और अपनी बेकद्री के इज़हार के साथ मिन्नत व आजिज़ी की हालत में पुकारे, पूरी निष्ठा के साथ मुनाजात करे और इस तरह पनाह मांगे: ऐ अल्लाह के रसूल, ऐ सर्वश्रेष्ठ सृष्टि, मैं न्याय के दिन आपकी अता (पुरस्कार) का आकांक्षी हूँ।[6]

उर्दू: मायूसी के वक्त मदह करने वाले की आखिरी हालत में यह दुआ और सना होनी चाहिये कि वह अपने को इन्तहाई गिरिया व ज़ारी और दिल जमी और इज़हारे बेकद्री में खुलूस के साथ पनाह हासिल करते हुए यह मुनाजात करे और कहे कि ऐ रसूल-ए-खुदा ﷺ, ऐ अल्लाह तआला की मखलूक में बेहतरीन ज़ात! क़यामत के रोज़ मैं आपकी अता का ख़्वास्तगार हूँ। (त)

---

[1] शरह कसीदा अत़्यब-उन-नग़म, अध्याय 1, मत्वुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 4 [2] शरह कसीदा अत़्यब-उन-नग़म, अध्याय 4, मत्वुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 6 [3] शरह कसीदा अत़्यब-उन-नग़म, अध्याय 11, मत्वुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 22 [4] शरह कसीदा अत़्यब-उन-नग़म, अध्याय 11, मत्वुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 22 [5] शरह कसीदा अत़्यब-उन-नग़म, अध्याय 11, मत्वुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 22 [6] शरह कसीदा-ए-हमज़िया, अध्याय 6, मत्वुआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 33

فارسی متن	اردو ترجمہ
جائے دست زدن اندوہگین ست در ہر شدّتے۔ 1	علیہ الصلوٰۃ والسلام کا دستِ تصرف ہی نظر آتا ہے۔ (ت)
اسی میں ہے: بہترینِ خلق خدا ست در خصلت و در شکل و نافع ترین ایشان ست مردماں رانزدیک ہجومِ حوادثِ زماں۔ 2	زمانے کے حوادث میں لوگوں کے لئے آپ سے بڑھ کر کوئی نافع نہیں ہے۔ (ت)
اسی میں ہے: فصل یاز دہم در ابتہال بجناب آں حضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم رحمت فرستد بر تو خدائے تعالٰی اے بہترین کسیکہ امید داشتہ شود اے بہترین عطا کنندہ۔ 3	گیارہویں فصل حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کی مدح میں ہے اے بہترین مددگار اور جائے امید اور بہترین عطا کرنے والے! آپ پر اللہ تعالٰی کی بے شمار رحمتیں ہوں۔ (ت)
اسی میں ہے: اے بہترین کسیکہ امید داشت شود برائے ازالہ مصیبتے۔ 4	اے بہترین امید گاہ، مصیبتوں کے ازالہ کے لئے۔ (ت)
اسی میں ہے:	

فارسی متن **اردو ترجمہ**

تو پناہ دہندہ منی از ہجوم کردن مصیبتے آپ مجھے ہر ایسی مصیبت میں جو دل میں بدترین

وقتیکہ بخاند دردل بدترین چنگلہا را۔ 5 اضطراب پیدا کرے، پناہ دیتے ہیں۔ (ت)

اور اپنے قصیدہ ہمزیہ کی شرح میں تو قیامت ہی توڑ گئے ، لکھتے ہیں : فارسی متن: آخر حالتی کہ ثابت است مادح آں حضرت را صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وقتیکہ احساس کند نارسائی خود را از حقیقت ثنا صراحتہً (با لفتح) خواری وزاری، ابتہال واخلاص در دعا آنست کہ ندا کند زار و خوار شدہ بشکستگی دل و اظہار بے قدری خود، با خلاص در مناجات و پناہ گرفتن بایں طریق، اے رسولِ خدا ، اے بہترینِ مخلوقات، عطائے ترا میخواہم روزِ فیصلہ کردن۔ 6

اردو ترجمہ: مایوسی کے وقت مدح کرنے والے کی آخری حالت میں یہ دعا اور ثنا ہونی چاہئے کہ وہ اپنے کو انتہائی گریہ وزاری اور دل جمعی اور اظہار بے قدری میں خلوص کے ساتھ پناہ حاصل کرتے ہوئے یہ مناجات کرے اور کہے کہ اے رسولِ خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ، اے اللہ تعالیٰ کی مخلوق میں بہترین ذات! قیامت کے روز میں آپ کی عطا کا خواستگار ہوں ۔ (ت)

---

1 شرح قصیدہ اطیب النغم فصل اول در تشبیب بذکر الخ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۴ 2 شرح قصیدہ اطیب النغم فصل چہارم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۶ 3 شرح قصیدہ اطیب النغم فصل یاز دہم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲۲ 4 شرح قصیدہ اطیب النغم فصل یاز دہم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲۲ 5 شرح قصیدہ اطیب النغم فصل یاز دہم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲۲ 6 شرح قصیدہ ہمزیہ فصل ششم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۳۳

Fatawa Razawiyya Volume 7

In the same source, it is written: "When a great matter descends into extreme darkness, then you are the refuge from every calamity." - When any task falls into the depths of darkness, you provide refuge in every calamity. (T)

In the same source, it is written: "My coming is towards you, and my seeking refuge is through you, and my hope is in you." - My place of refuge, my place of hope, and my point of return are only you. (T)

In short, no one but an extremely ignorant, deprived person or a stray, stubborn, and blameworthy individual would consider seeking mediation (tawassul) through the servants of Allah as contrary to sincerity and trust (tawakkul). As for the discussion on the actions of this blessed prayer: Firstly, when its encouragement is proven from the statement of His Presence, the Radiant Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), what room is there for denial for one who claims to follow the Sunnah? Even the tongues of the deniers join our hearts and tongues in this testimony that he (the Ghaus) possessed perfect steadfastness in following the Quran and Hadith, the requirements of the noble Sunnah, observing the lives of the Sahaba, avoiding loathsome innovations, and adhering to Sharia rulings. May Allah Almighty be pleased with him and make him pleased, and may He aid us in both worlds through his blessings. Ameen. (May Allah Almighty be pleased with him and make him pleased, and through His blessings, grant us help in both worlds. Ameen. - T)

Secondly: Two scholars and saints, some of whose pure names this poor servant (may Allah Almighty forgive him) has mentioned, approved of this prayer, gave permission for it, took sanad (chain of transmission), and performed it themselves. Who among the deniers is equal to them? How then can it be accepted based on their (the deniers') words that only they follow the Sharia, while all those (saints and scholars), God forbid, were sinners, transgressors, and innovators? To call those elders unreliable and to invite people towards 'Sawad-e-Azam' (the great majority) is the same old deception. Opposition to the 'Sawad-e-Azam' occurs only when the majority of the leaders of religion, jurists, traditionists, and gnostic traditionists (may Allah have mercy on them all) have forbidden this prayer. When the deniers cannot provide proof of the prohibition of this noble prayer from even a few reliable imams in a correct manner (free from deliberate lies, fabrications, forging names of books and scholars, and relying on the ignorant and insignificant, which is the old habit of the leaders of the deniers), and by the will of Allah Almighty, they will never be able to

do so until the Day of Judgment, then invoking the name of 'Sawad-e-Azam' is merely to deceive the common people.

Thirdly: Based on the principles of these gentlemen, the permissibility and lawfulness of this prayer, and the ugliness and vileness of prohibition and denial...

---

1 Sharh Qasida Hamziyya, Chapter Six, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, p. 33 2 Sharh Qasida Hamziyya, Chapter Six, printed at Matba' Mujtabai, Delhi, p. 34

फ़तावा रज़विया जिल्द 7

उसी में है: "वक्तिके फ़ुरूद आयद कारे अज़ीम दर ग़ायते तारीकी पस तूई पनाह अज़ हर बला" - जब कोई काम अंधेरे की गहराई में गिर जाए तो आप ही हर बला में पनाह देते हैं। (त)

उसी में है: "सूए तूस्त आवर्दन मन व बे तूस्त पनाह गिरफ़्तन मन व दर तूस्त उम्मीद दाश्तन मन" - मेरी पनाह की जगह, मेरी उम्मीद की जगह और मेरा मरजा (लौटने का स्थान) आप ही हैं। (त)

संक्षेप में, अल्लाह के बंदों से तवस्सुल (माध्यम) को इखलास और तवक्कुल के खिलाफ कोई नहीं समझेगा सिवाय एक निहायत जाहिल, महरूम या गुमराह, हठधर्मी और निंदनीय व्यक्ति के। रही बात इस मुबारक नमाज़ के कार्यों पर चर्चा की, तो पहला: जब इसका प्रोत्साहन स्वयं हुज़ूर पुरनूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के फरमान से सिद्ध है, तो सुन्नत का पालन करने का दावा करने वाले के लिए इनकार की क्या गुंजाइश है? यहाँ तक कि इनकार करने वालों की ज़बानें भी इस गवाही में हमारे दिल और ज़बान के साथ शामिल हैं कि वे (ग़ौस-ए-आज़म) कुरान और हदीस के पालन, सुन्नत-ए-सनिह की आवश्यकताओं, सहाबा के जीवन के पालन, घृणित नवाचारों (बिदअत) से बचने और शरीयत के आदेशों के पालन पर पूर्ण दृढ़ता रखते थे। अल्लाह तआला उनसे राज़ी हो और उन्हें राज़ी करे और अपनी नेमतों से दोनों जहानों में हमारी मदद फरमाए। आमीन। (अल्लाह तआला उनसे राज़ी हो और उन्हें राज़ी करे और अपनी नेमतों से दोनों जहानों में हमारी मदद फरमाए। आमीन। - त)

दूसरा: दो विद्वानों और औलिया, जिनमें से कुछ के पाक नाम इस फ़क़ीर (अल्लाह तआला उसे क्षमा करे) ने ज़िक्र किए हैं, जिन्होंने इस नमाज़ को पसंद किया, इसकी अनुमति दी, सनद ली, और स्वयं इसे पढ़ा। इनकार करने वालों में से कौन उनके बराबर का है? फिर उनके कहने पर यह कैसे मान लिया जाए कि केवल वे ही शरीयत के आदेशों पर चल रहे हैं, और वे सभी (बुज़ुर्ग), अल्लाह न करे, गुनहगार, फासिक, और बिदअती गुज़रे? और उन बड़ों को अविश्वसनीय कहकर 'सवाद-ए-आज़म' (बहुमत) की ओर बुलाना, वही पुरानी धोखाधड़ी है। सवाद-ए-आज़म का विरोध तब होता है जब दीन के इमामों, फुक़हा, मुहद्दिसीन, और आरिफ़ मुहद्दिसीन (अल्लाह उन सभी पर रहम फरमाए) के बहुमत ने इस नमाज़ को मना किया हो। जब इनकार करने वाले कुछ विश्वसनीय इमामों से भी सही तरीके से (जो जानबूझकर झूठ, आरोप, किताबों और विद्वानों के फर्जी नाम गढ़ने और अज्ञानियों और महत्वहीन लोगों का सहारा लेने से पाक हो, जो इनकार करने वालों के बड़ों की पुरानी आदत है) इस

करीम नमाज़ की मनाही का सबूत पेश न कर सके और न ही इंशा अल्लाह तआला कयामत के दिन तक दे सकेंगे, तो सवाद-ए-आज़म का नाम लेना केवल आम लोगों को धोखा देना है।

तीसरा: इन साहबों के सिद्धांतों पर तो इस नमाज़ की वैधता और जायज़ होने, और मनाही और इनकार की बुराई और घृणा...

---

1 शरह कसीदा हम्ज़िया, अध्याय छठा, मुद्रित मतबा मुजतबाई दिल्ली, पृ. 33 2 शरह कसीदा हम्ज़िया, अध्याय छठा, मुद्रित मतबा मुजतबाई दिल्ली, पृ. 34

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

اسی میں ہے : وقتی کہ فرود آید کار عظیم در غایت تاریکی پس توئی پناہ از ہر بلا - جب کوئی کام تاریکی کی گہرائی میں گر جائے تو آپ ہی ہر بلا میں پناہ دیتے ہیں۔(ت)

اسی میں ہے : سوئے تو ست آوردن من و بہ تو ست پناہ گرفتن من و در تو ست امید داشتن من - میری جائے پناہ، میری جائے امید اور میرے مرجع آپ ہی ہیں۔(ت)

بالجملہ بندگانِ خدا سے توسل کو اخلاص و توکل کے خلاف نہ جانے گا مگر سخت جاہل محروم یا ضال مکابر ملوم، رہا اس نمازِ مبارک کے افعال پر کلام، اولاً: جب اس کی ترغیب خود حضور پر نور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے ارشاد سے ثابت تو مدعیِ تسنن کو کیا گنجائشِ انکار، خود منکرین کی زبانیں اس شہادت میں ہمارے دل و زبان کی شریک ہیں کہ وہ جناب اتباعِ قرآن و حدیث و اقتضائے سنت سنیہ و مراعاتِ سیرت صحابہ واجتنابِ محدثات شنیعہ و التزام احکامِ شرعیہ پر استقامت کاملہ رکھتے تھے رضی اللہ تعالٰی عنہ وارضاہ امدنا فی الدارین بنعماہ آمین (اللہ تعالٰی اس سے راضی ہو اور اس کو راضی کرے اور اپنی نعمتوں سے دونوں جہاں میں ہماری امداد فرمائے آمین۔ت)

ثانیاً: دو علماء و اولیا جن میں بعض کے اسمائے طیبہ فقیر غفر اللہ تعالٰی لہ بہم نہ ذکر کئے جنہوں نے یہ نماز پسند کی اجازت دی، سند لی، خود پڑھی، منکرین میں کون ان کے پائے کا ہے؟ پھر ان کے کہے سے کیونکر مسلم ہو کہ حکم شرع پر یہی چلے، اور وہ سب معاذ اللہ گناہگار، فساق، بدعتی گزرے اور ان اکابر کو غیر موثوق کہہ کر اتباعِ سواد اعظم کی طرف بلانا، وہی پرانی تلبیس ہے سوادِ اعظم کا خلاف جب ہو کہ جمہور ائمہ دین، فقہا و محدثین، عرفائے محدثین رحمۃ

اللہ علیہم اجمعین اس نماز سے ممانعت کرتے آئے ہوں، جب منکرین دو چار ائمہ معتمدین سے صحیح طور پر (جو دیدہ و دانستہ کذب و افترا و وضعِ اسمائے کتب و علما و استناد بجاہیل و اجزائے خاملہ سے، کہ داب قدیم اکابر منکرین ہے خالی ہو) اس نمازِ کریم کی ممانعت کا ثبوت نہ دے سکے نہ ان شاء اللہ تعالیٰ قیامِ قیامت دے سکیں تو سوادِ اعظم کا نام لینا صرف عوام کو دھوکا دینا ہے۔

ثالثاً: ان صاحبوں کے اصول پر تو اس نماز کے جواز و اباحت اور منع و انکار کی قباحت و شناعت

---

1 شرح قصیدہ ہمزیہ فصل ششم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۳۳ 2 شرح قصیدہ ہمزیہ فصل ششم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۳۴

Volume Seven Fatawa Ridawiyya

In a new way (call it contradiction at heart), the definitive consensus of the Great Body (Sawad-e-A'zam) of Imams, scholars, Hadith experts, and jurists will be established. It has been previously known that in the school of these personages, the absence of mention is equivalent to the mention of absence, and even here the claim of the deniers regarding the Great Body is based on what is not hidden (as is not hidden. T). Now we say that in the words of the Imams, the permissibility of objecting to this prayer is not mentioned at all. "And whoever makes a claim, the burden of proof is upon him, and he will not be able to do so until the two gatherers of acacia pods return" (He who claims must provide proof while it is beyond his capacity. T). And the absence of an explanation is an explanation of absence; therefore, the meaning will naturally be that according to all these Imams, objecting to this blessed prayer is not permissible. And that which is impermissible to object to will be, at the very least, permissible (mubah). Thus, the objective is proven, the stubborn opponent is confounded, and all praise is due to Allah, the Exalted, the Loving. (The goal is proven, the opponent is stunned, praise be to Allah, the High, the Affectionate. T)

Fourthly: These people have a strange habit; they do not accept permissibility, which rationally and traditionally does not require specific evidence, without specific evidence, while their verbal claims are sufficient for impermissibility. If only, where they say that attention towards Iraq or the manner of 'ba-wash' is not correct, they would also establish some Shari'ah evidence for it. And when there is nothing, then the primary response for us is the one that the Great Quran taught against claimants without proof: "Say, 'Bring your proof, if you are truthful.'"[1] (Say, if you are truthful, present your evidence. T). And the denier who, during the speech, to make things easy for himself, added restrictions of prayer posture, complete humility, and the ultimate limit of veneration, it is rejected back upon him as there is no trace of these things in the structure of Salawat al-Asrar. Yes, the veneration itself of the beloveds of Allah is undoubtedly among the most important obligations and greatest ways of drawing near:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Allah Almighty says: "And whoever honors the sacred things of Allah, that is better for him with his Lord."[2]	Allah Almighty said: "Whoever honors the things made honorable by Allah, it is better for him in the sight of Allah."
Allah Almighty says:	

Arabic Text

"Whoever honors the symbols of Allah - indeed, it is from the piety of hearts."[3]

"Indeed, We have sent you as a witness and a bringer of good tidings and a warner, that you may believe in Allah and His Messenger."

[1] Quran 2/111 [2] Quran 30/22 [3] Quran 32/22

Urdu Translation

And He also said: "Whoever respects the symbols of Allah, this is heart-felt piety,"

and He also said: "We have sent you as a witness, a bearer of glad tidings, a warner..."

एक नए तरीके से (जिसे विरोधाभास कहना चाहें), इमामों, विद्वानों, हदीस विशेषज्ञों और न्यायविदों के विशाल समुदाय (सवाद-ए-आज़म) की निश्चित सर्वसम्मति सिद्ध होगी। पहले से ज्ञात है कि इन महानुभावों के पंथ में उल्लेख न होना, अभाव का उल्लेख है, और यहाँ विरोधियों का सवाद-ए-आज़म का दावा भी उसी पर आधारित है जो छिपा नहीं है (जैसा कि छिपा नहीं है। त)। अब हम कहते हैं कि इमामों के शब्दों में इस नमाज़ पर आपत्ति करना जायज़ होना कहीं भी वर्णित नहीं है, "और जो दावा करे, प्रमाण देना उसका उत्तरदायित्व है और वह ऐसा तब तक नहीं कर पाएगा जब तक दो कीकर बीनने वाले वापस न आ जाएं' (जो दावा करे उस पर वर्णन अनिवार्य है जबकि यह उसकी सामर्थ्य से बाहर है। त)। और वर्णन का अभाव, अभाव का वर्णन है; इसलिए स्वाभाविक रूप से इसका अर्थ यह होगा कि इन सभी इमामों के निकट इस धन्य नमाज़ पर आपत्ति करना जायज़ नहीं है। और जिस पर आपत्ति करना नाजायज़ होगा, वह कम से कम मुबाह (अनुमेय) होगा। अतः उद्देश्य सिद्ध हुआ, हठी विरोधी स्तब्ध रह गया, और समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो उच्च और प्रेम करने वाला है। (लक्ष्य सिद्ध हुआ, विरोधी अवाक रह गया, अल्लाह का शुक्र है जो उच्च और प्रेमी है। त)

चौथा: इन लोगों की एक विचित्र आदत है; वे अनुमति (जवाज़) के लिए, जिसे तर्क और परंपरा के अनुसार विशेष प्रमाण की आवश्यकता नहीं होती, बिना प्रमाण के स्वीकार नहीं करते, और अनुमति न होने के लिए उनके मौखिक दावे ही पर्याप्त हो जाते हैं। काश, जहाँ वे कहते हैं कि इराक़ की ओर ध्यान देना या 'बा-वश' का तरीका सही नहीं है, वहाँ वे इसके लिए कोई शरीयत का प्रमाण भी स्थापित करते। और जब कुछ नहीं है, तो हमारे लिए मूल उत्तर वही है जो प्रमाणहीन दावेदारों के विरुद्ध महान कुरान ने सिखाया है: "कह दीजिए, 'अपना प्रमाण लाओ, यदि तुम सच्चे हो'।"[1] (कह दीजिए, यदि तुम सच्चे हो तो प्रमाण प्रस्तुत करो। त)। और उस खंडन करने वाले ने, जिसने भाषण के दौरान अपने लिए बात आसान करने के लिए नमाज़ की मुद्रा, पूर्ण विनम्रता और सम्मान की अंतिम सीमा की शर्तें जोड़ दीं, वह स्वयं उसी पर खारिज है क्योंकि सलावत अल-असरार की संरचना में इन बातों का कोई निशान नहीं है। हाँ, अल्लाह के प्रियजनों का स्वयं सम्मान करना निस्संदेह महत्वपूर्ण कर्तव्यों और समीपता के महानतम साधनों में से है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और जो अल्लाह की पवित्र चीज़ों का सम्मान करता है, तो यह उसके लिए उसके रब के पास बेहतर है।"[2]	अल्लाह तआला ने फरमाया: जो व्यक्ति अल्लाह तआला की सम्मानजनक चीजों का आदर करेगा, तो यह उसके लिए अल्लाह तआला के यहाँ बेहतर है।
अल्लाह तआला ने फ़रमाया:	
"जो कोई अल्लाह की निशानियों का सम्मान करता है - तो वास्तव में यह दिलों का परहेज़गारी (तक़वा) है।"[3]	और यह भी फरमाया: जो व्यक्ति अल्लाह तआला की निशानियों का सम्मान करेगा, तो यह दिल का तक़वा होगा,
"बेशक हमने आपको गवाह, खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है, ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ।"	और यह भी फरमाया: हमने आपको साक्षी, खुशखबरी सुनाने वाला, डराने वाला...

[1] अल-कुरान 2/111 [2] अल-कुरान 30/22 [3] अल-कुरान 32/22

پر نئے طور سے (جسے معارضہ بالقلب کہئے) سوادِ اعظم ائمہ و علماء و محدثین و فقہا کا اجماع قطعی ثابت ہوگا، پہلے معلوم ہو چکا کہ ان حضرات کے مذہب میں عدمِ ذکر ذکرِ عدم ہے اور خود یہاں منکرین کے ادعائے سوادِ اعظم کا بہی مبنی کمالا یخفی (جیسا کہ مخفی نہیں۔ت) اب ہم کہتے ہیں کلمات ائمہ میں اس نماز پر انکار جائز ہونا ہر گز مذکور نہیں، ومن ادعی فعلیه البیان ولا یستطیعه حتی یرجع القارظان (جو دعوی کرے اس پر بیان لازم ہے جبکہ یہ اس کی استطاعت سے خارج ہے۔ت) اور عدمِ بیان، بیانِ عدم تو لاجرم اس کے یہ معنی ہوں گے کہ ان سب ائمہ کے نزدیک اس نماز مبارک پر انکار روا نہیں اور جس پر انکار ناجائز ہوگا وہ اقل درجہ مباح ہوگا فثبت المقصود وبہت العنود والحمد للہ العلی الودود (مقصود ثابت ہوا، مخالف مبہوت ہوا، الحمد للہ العلی الودود۔ت)

رابعاً: ان حضرات کی عجیب عادت ہے، جواز کہ عقلاً و نقلاً محتاجِ دلیل نہیں بے دلیل خاص قبول نہیں کرتے اور عدم جواز کے لئے ان کے زبانی دعوے کافی ہو جاتے ہیں کاش جہاں یہ کہتے ہیں کہ توجہ بعراق و روش با وسب درست نہیں وہاں اس پر کوئی دلیل شرعی بھی قائم کرتے اور جب کچھ نہیں تو ہمارے لئے اصل جواب وہی ہے جو مدعیانِ بے ثبوت کے مقابل قرآن عظیم نے تعلیم فرمایا کہ قُلْ ہَاتُوْا بُرْھَانَکُمْ اِنْ کُنْتُمْ صٰدِقِیْنَ 1 (فرما دیجئے اگر سچے ہو تو دلیل پیش کرو۔ت) اور منکر نے اثنائے تقریر میں جو اپنے لئے بات آسان کرنے کو ہیأت نماز و تذللِ تام و انتہائے تعظیم کی قیدیں بڑھالیں وہ خود اسی پر مردود کہ ہر گز ترکیب صلوٰۃ الاسرار میں ان باتوں کا نشان نہیں، ہاں محبوبانِ خدا کی نفسِ تعظیم بیشک اہم واجبات و اعظم قربات سے ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی وَ مَنْ یُعَظِّمْ حُرُمٰتِ اللّٰہِ فَھُوَ خَیْرٌ لَّہٗ عِنْدَ رَبِّہٖط 2	اللہ تعالیٰ نے فرمایا جو شخص اللہ تعالیٰ کی عزت والی چیزوں کی تعظیم کرے گا تو یہ اس کے لئے اللہ تعالیٰ کے ہاں بہتر ہے۔
قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی	
مَنْ یُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللّٰہِ فَاِنَّھَا مِنْ تَقْوَی الْقُلُوْبِ 3	اور نیز فرمایا جو شخص اللہ تعالیٰ کی نشانیوں کی تعظیم کرے گا تو یہ قلبی تقوی ہوگا،
اِنَّآ اَرْسَلْنٰکَ شَاھِدًا وَّ مُبَشِّرًا وَّ نَذِیْرًا لِّتُؤْمِنُوْا بِاللّٰہِ وَ رَسُوْلِہٖ	اور نیز فرمایا ہم نے آپ کو مشاہدہ کرنے والا، بشارت سنانے والا، نذیر...

1 القرآن ۲/۱۱۱ 2 القرآن ۳۰/۲۲ 3 القرآن ۳۲/۲۲

Fatawa Razawiyya Volume Seven

"...and that you may assist him and revere him." [1] (Sent as a bringer of glad tidings and a warner, so that, O believers! you may honor and revere Allah and His Messenger.) (T)

The denier himself said that the noble companions were superior to us in honoring the Leader of Mankind, peace and blessings be upon him and them. In fact, perhaps the deniers are not yet aware that the scholars of religion have commanded a specific posture like prayer in the presence of the radiant mausoleum. Thus, adding this restriction did not help the denier; rather, it became a sin without pleasure. The text of 'Lubab' and 'Sharh Lubab' will be mentioned soon; for now, take the clarification from 'Ikhtiyar Sharh Mukhtar' and 'Fatawa Alamgiri'. They state:

[Box Right:] He faces his grave, peace and blessings of Allah be upon him, standing as one stands in prayer, and visualizing his noble, beautiful form. (End of summary) [Box Left:] That is, he should turn towards the noble grave of the Master of the World, peace and blessings of Allah be upon him, and stand as if standing in prayer, and visualize the blessed form of the Prophet. (End of summary)

O dear one! The principle matter is that the humility shown towards the beloved of God is, in reality, humility for God Himself. Therefore, in many Hadiths, humility is commanded for teachers, students, scholars, and common Muslims; if collected, they would fill a long record. Tabarani in 'Mu'jam al-Awsat' and Ibn Adi in 'al-Kamil' narrate from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, that the Master of the World, peace and blessings of Allah be upon him, says:

[Box Right:] Learn knowledge, and learn for knowledge tranquility and dignity, and be humble towards the one from whom you learn. [3] [Box Left:] Learn knowledge, and for knowledge learn tranquility and awe (dignity), and show humility towards the one from whom you learn.

Note: Showing humility and honor to the beloved of God (e.g., prophets, saints, scholars, teachers, and students, for they are Allah's prophets, these are Allah's saints, they are the guardians of Allah's religion and established upon the divine creed) is in reality showing humility and honor to God Himself. Otherwise, merely honoring a worldly person or a disbeliever is not permissible. - Nazeer Ahmad

[1] Al-Qur'an 48/8, 9 [2] Fatawa Hindiyya, Book of Rituals, Topic: Visiting the Prophet (peace be upon him), published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/265 [3] Al-Kamil fi Du'afa al-Rijal, from the name Abbad bin Kathir Thaqafi Basri, published by Dar al-Fikr, Beirut, 4/1642

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

"...और ताकि तुम उनकी मदद करो और उनका सम्मान करो।" [1] (खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है ताकि ऐ मोमिनों! तुम अल्लाह और उसके रसूल का सम्मान और प्रतिष्ठा करो।) (T)

स्वयं इनकार करने वाले ने कहा कि महान सहाबी मानव जाति के स्वामी, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, के सम्मान में हमसे आगे थे। बल्कि शायद इनकार करने वालों को अभी यह खबर नहीं है कि धर्म के विद्वानों ने रौज़ा-ए-मुनव्वरा की उपस्थिति में नमाज़ जैसी विशेष मुद्रा अपनाने का आदेश दिया है। इस प्रकार, इस पाबंदी को जोड़ने से इनकार करने वाले को कोई लाभ नहीं हुआ, बल्कि यह एक बेस्वाद पाप बनकर रह गया। 'लुबाब' और 'शरह लुबाब' का पाठ शीघ्र ही उल्लेख किया जाएगा; फिलहाल 'इख़्तियार शरह मुख्तार' और 'फ़तावा आलमगीरी' का स्पष्टीकरण लें। वे कहते हैं:

[Box Right:] वह उनकी कब्र की ओर मुँह करता है, अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए, वह वैसे ही खड़ा होता है जैसे नमाज़ में खड़ा होता है, और उनके महान, सुंदर स्वरूप की कल्पना करता है। (समाप्त) [Box Left:] यानी सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की कब्र शरीफ की ओर ध्यान दे और वैसे खड़ा हो जैसे नमाज़ में खड़ा होता है और हुज़ूर के पवित्र स्वरूप की कल्पना करे। (समाप्त)

ऐ प्रिय! मुख्य बात यह है कि ईश्वर के प्रियजनों के प्रति जो विनम्रता दिखाई जाती है, वह वास्तव में ईश्वर के प्रति ही विनम्रता है। इसलिए, कई हदीसों में शिक्षकों, छात्रों, विद्वानों और आम मुसलमानों के लिए विनम्रता का आदेश दिया गया है; यदि उन्हें एकत्र किया जाए, तो एक लंबा रिकॉर्ड बन जाएगा। तबरानी ने 'मुअजमुल औसत' में और इब्न अदी ने 'अल-कामिल' में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

[Box Right:] ज्ञान सीखो, और ज्ञान के लिए शांति और गरिमा सीखो, और जिससे तुम सीखते हो उसके प्रति विनम्र रहो। [3] [Box Left:] ज्ञान सीखो और ज्ञान के लिए शांति और गरिमा (रौब) सीखो और जिससे ज्ञान सीखते हो उसके प्रति विनम्रता दिखाओ।

नोट: ईश्वर के प्रियजनों (जैसे नबी, वली, विद्वान, शिक्षक और छात्र, क्योंकि वे अल्लाह के नबी हैं, ये अल्लाह के वली हैं, वे ईश्वरीय धर्म के संरक्षक हैं और ईश्वरीय पंथ पर स्थिर हैं) की विनम्रता और

सम्मान करना वास्तव में ईश्वर की ही विनम्रता और सम्मान करना है। अन्यथा, केवल किसी दुनियादार या काफिर का सम्मान करना जायज़ नहीं है। - नज़ीर अहमद

---

[1] अल-कुरान 48/8, 9 [2] फ़तावा हिंदिया, किताबुल मनासिक, विषय: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ज़ियारत, प्रकाशित नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 1/265 [3] अल-कामिल फ़ी दुआफ़ा अर-रिजाल, अब्बाद बिन कसीर सक़फ़ी बसरी के नाम से, प्रकाशित दारुल फ़िक्र बेरूत, 4/1642

وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ ۱ والا اور ڈر سنانے والا بنا کر بھیجا ہے تاکہ اے مومنو! تم اللہ اور اس کے رسول کی تعظیم و توقیر بجلاؤ (ت)

خود منکر نے کہا کہ صحابہ کرام تعظیم سید الانام علیہ وعلیہم الصلوۃ والسلام میں ہم سے زیادہ تھے بلکہ شاید ابھی منکرین کو خبر نہیں کہ علمائے دین نے روضہ منورہ کے حضور خاص ہیئت نماز قائم کرنے کا حکم دیا تو منکر کو اس قید کا اضافہ بھی کام نہ آیا بلکہ گناہ بے لذت ٹھہرا۔ لباب و شرح لباب کی عبارت عنقریب مذکور ہوگی بالفعل اختیار شرح مختار و فتاوی عالمگیری کی تصریح لیجئے فرماتے ہیں:

[:Box Right] یتوجہ الی قبرہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یقف کما یقف في الصلوۃ ویمثل صورتہ الکریمۃ البھیۃ اھ ملتقطاً۔ [:Box Left] یعنی قبر شریف سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف توجہ کرے اور یوں کھڑا ہو جیسے نماز میں کھڑا ہوتا ہے اور حضور کی صورت مبارک کا تصور باندھے۔ اھ ملتقطاً۔

اے عزیز! ف اصل کار یہ ہے کہ محبوبان خدا کے لئے جو تواضع کی جاتی ہے وہ در حقیقت خدا ہی کے لئے تواضع ہے ولذا بکثرت احادیث میں استاذ و شاگرد و علما و عام مسلمین کے لئے تواضع کا حکم ہوا جنہیں جمع کیجئے تو دفتر طویل ہوتا ہے۔ طبرانی معجم اوسط اور ابن عدی کامل میں ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[Box Right:] تعلموا العلم وتعلموا للعلم السكينة والوقار وتواضعوا لمن تعلمون منه ۳ [Box Left:] علم سیکھو اور علم کے لئے سکون و مہابت (وقار) سیکھو اور جس سے علم سیکھتے ہو اس کے لئے تواضع کرو۔

ف: محبوبان خدا (مثلاً انبیاء، اولیاء، علما، استاذ اور شاگرد کہ وہ اللہ کے نبی، یہ اللہ کے ولی، وہ دین الہی کے قیم ہیں اور ملت الہیہ پر قائم) کی تواضع اور تعظیم کرنا در حقیقت خدا ہی کی تواضع اور تعظیم کرنا ہے ورنہ محض کسی دنیا دار یا کافر کی تعظیم جائز نہیں۔ نذیر احمد

---

۱ القرآن ۸/۴۸ ، ۲ ۹ فتاوی ہندیہ کتاب المناسک مطلب زیارۃ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۳ ۲۶۵/۱ الکامل فی ضعفاء الرجال من اسمہ عباد بن کثیر ثقفی بصری مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱۶۴۲/۴

Fatawa Razawiya - Volume Seven

And Al-Khatib narrated from them in the book "Al-Jami' li-Adab al-Rawi wa al-Sami'" that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Humble yourselves before the one from whom you learn, and humble yourselves before the one whom you teach, and do not be tyrannical scholars, lest your ignorance overcomes your knowledge. [1]

Humble yourselves before the one from whom you learn, and humble yourselves before the one whom you teach, and do not be tyrannical scholars, lest your ignorance overcomes your knowledge.

Despite this, scholars have explicitly stated that humility for other than God is forbidden. In "Fatawa Hindiyyah," it is stated: "Al-Tawadu' li-ghayri Allah haram" as in "Al-Multaqat" [2] (Humility for other than God is forbidden as mentioned in Al-Multaqat). So the point is that humility for Prophets, Saints, and Muslims is because they are Prophets of Allah, they are Saints of Allah, they are guardians of the divine religion, they are steadfast upon the divine creed; so the reason for humility is the relationship they have with the court of Allah. Therefore, this humility is also in reality for God alone, as...

F: This benefit must be noted. *Ajab tar bishnu* (Listen to a very strange thing). Mirza Mazhar Jan-e-Janan says in his discourses (malfuzat):

He wrote to his spiritual guide (Pir) that love for the guide is dominant over and intoxicating compared to the love of Allah and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), which causes a sense of passivity. In response, it was written that love for the Pir is the same as love for Allah and His Messenger, and it becomes the cause of attracting the divine perfections established in the inner being of the Pir.

He wrote to his spiritual guide (Pir) that love for the guide is dominant over and intoxicating compared to the love of Allah and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), which causes a sense of passivity. In response, it was written that love for the Pir is the same as love for Allah and His Messenger, and it becomes the cause of attracting the divine perfections established in the inner being of the Pir. (End of quote, 2 Amna).

When the eye of intellect becomes squinted

Your deity is the first secret. [3]

[1] Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi, Chapter: Mention of those whom the narrator and listener should follow, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, p. 91; Al-Kamil fi Du'afa al-Rijal, for the one named Abbad bin Kathir al-Thaqafi al-Basri, published by Dar al-Fikr, Beirut, 4/644. [2] Fatawa Hindiyyah, Chapter Twenty-Eight on Meeting Kings etc., published by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/368. [3] Malfuzat Mirza Mazhar Jan-e-Janan, Mujtabai, Delhi, p. 182.

और खतीब ने 'किताब अल-जामि' लि-आदाब अल-रावी वल-सामि' में उनसे इस प्रकार रिवायत की है कि हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया:

उस व्यक्ति के सामने विनम्र बनो जिससे तुम ज्ञान प्राप्त करते हो, और उसके सामने विनम्र बनो जिसे तुम ज्ञान सिखाते हो, और अत्याचारी विद्वान मत बनो, अन्यथा तुम्हारा अज्ञान तुम्हारे ज्ञान पर हावी हो जाएगा। [1]

उस व्यक्ति के सामने विनम्र बनो जिससे तुम ज्ञान प्राप्त करते हो, और उसके सामने विनम्र बनो जिसे तुम ज्ञान सिखाते हो, और अत्याचारी विद्वान मत बनो, अन्यथा तुम्हारा अज्ञान तुम्हारे ज्ञान पर हावी हो जाएगा।

इसके साथ ही, विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि खुदा के अलावा किसी और के लिए विनम्रता (तवाज़ो) हराम है। 'फ़तावा हिन्दिया' में उल्लेख है: "अत-तवाज़ो लि-गैरि-अल्लाह हराम" जैसा कि 'अल-मुल्तकत' में है। [2] (खुदा के अलावा किसी और के लिए तवाज़ो हराम है जैसा कि मुल्तकत में है)। तो बात यही है कि नबियों, वलियों और मुसलमानों के लिए तवाज़ो इसलिए है क्योंकि वे अल्लाह के नबी हैं, अल्लाह के वली हैं, वे दीन-ए-इलाही के संरक्षक हैं, वे मिल्लत-ए-इलाहिया पर कायम हैं; तो तवाज़ो का कारण वह संबंध है जो उन्हें बारगाह-ए-इलाही में प्राप्त है। अतः यह तवाज़ो भी वास्तव में खुदा ही के लिए हुई, जैसे...

फ़: यह लाभ अवश्य देखें। 'अजब तर बिश्नु' (एक अत्यंत विचित्र बात सुनो)। मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानां अपने मल्फ़ूज़ात में फरमाते हैं:

उन्होंने अपने पीर (गुरु) की सेवा में लिखा कि आपकी मोहब्बत अल्लाह और उसके रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मोहब्बत पर हावी और मदहोश कर देने वाली है जो कि शर्मिंदगी का कारण बनती है। जवाब में लिखा गया कि पीर की मोहब्बत ही वास्तव में अल्लाह और उसके रसूल की मोहब्बत है, और यह पीर के भीतर स्थापित ईश्वरीय पूर्णताओं को आकर्षित करने का कारण बनती है।

उन्होंने अपने पीर की सेवा में लिखा कि आपकी मोहब्बत अल्लाह और उसके रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मोहब्बत पर हावी है जो कि फ़ैज़याब होने का कारण है, पीर साहब ने जवाब में लिखा कि पीर की मोहब्बत भी अल्लाह और उसके रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की ही मोहब्बत है जो पीर के भीतर स्थापित अल्लाह के कमाल को आकर्षित करने का कारण है।
(समाप्त, शब्दशः २ आम्ना)

जब बुद्धि की आँख तिरछी हो जाती है

तुम्हारा पूज्य ही पहला रहस्य है। [3]

[1] अल-जामि' लि-अखलाक़ अल-रावी, अध्याय: उन लोगों का उल्लेख जिनका रावी और सुनने वाले को अनुसरण करना चाहिए, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, पृ. 91; अल-कामिल फ़ि दुअफ़ा अल-रिजाल, अब्बाद बिन कसीर अल-सकफ़ी अल-बसरी के नाम से, दार अल-फ़िक्र, बेरुत द्वारा प्रकाशित, 4/644। [2] फ़तावा हिन्दिया, अध्याय 28 राजाओं से मिलने आदि के बारे में, नूरانی। कुतुब खाना, पेशावर द्वारा प्रकाशित, 5/368। [3] मल्फ़ूज़ात मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानां, मुजतबाई, दिल्ली, पृ. 182।

اور خطیب نے کتاب الجامع لآداب الراوی والسامع میں ان سے یوں روایت کی حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا:

توضعوا لمن تعلمون منه وتواضعوا لمن تعلمونه
جس سے علم سیکھتے ہو اس کے لئے تواضع کرو اور جسے علم سکھاتے ہو اس کے لئے تواضع کرو اور متکبر عالم نہ بنو کہ تمہارا جہل تمہارے علم پر غالب ہو جائے۔

ولاتکونوا جبابرة العلماء فیغلب جهلکم علمکم ۱۔

بایں ہمہ علما نے تصریح فرمائی کہ غیر خدا کے لئے تواضع حرام ہے، فتاوٰی ہندیہ میں یہ ہے:

التواضع لغیر اللہ حرام کذا فی الملتقط ۲ (غیر خدا کے لئے تواضع حرام ہے جیسا کہ ملتقط میں ہے۔ ت) تو بات وہی ہے کہ انبیاء و اولیاء و مسلمین کے واسطے تواضع اس لئے ہے کہ وہ اللہ کے نبی ہیں یہ اللہ کے ولی ہیں وہ دین الہی کے قیم ہیں یہ ملت الہیہ پر قائم ہیں تو علت تواضع، جب وہ نسبت ہے جو انہیں بارگاہِ الہی میں حاصل، تو یہ تواضع بھی در حقیقت خدا ہی کے لئے ہوئی جیسے

ف: یہ فائدہ ضرور ملاحظہ ہو عہ عجیب تر بشنو (نہایت عجیب بات سن۔ت) مرزا مظہر جانجاناں صاحب اپنے ملفوظات میں فرماتے ہیں:

ایشاں بجنابِ پیر خود نوشتند کہ محبت شعار بر محبتِ خدا و رسول اللہ صلی
انہوں نے اپنے پیر کی خدمت میں لکھا کہ آپ کی محبت اللہ تعالٰی اور رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی

اللہ تعالیٰ علیہ وسلم غالب و مست موجب انفعال میشود در جواب بر نگاشتند کہ محبتِ پیر ہمیں محبتِ خدا اور رسول است و سبب جذب کمالات الہیہ کہ در باطن پیر ثابت است می شود۔

محبت پر غالب ہے جو کہ فیضیاب ہونے کا سبب ہے، پیر صاحب نے جواب میں لکھا کہ پیر کی محبت بھی اللہ تعالیٰ اور رسول اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہی کی محبت ہے جو کہ پیر کے باطن میں ثابت شدہ اللہ تعالیٰ کے کمالات کو جذب کرنے کا باعث ہے۔ انتہی بلفظہ ۲ امنہ (م)

چوں دیدہ عقل آمد احول

معبود تو سری ست اول ۳

۱ الجامع لاخلاق الراوی باب ذکر من ینبغی للراوی والسامع دارالکتب العلمیۃ بیروت ص ۹۱، الکامل فی ضعفاء الرجال من اسمہ عباد بن کثیر ثقفی بصری مطبوعہ دارالفکر بیروت ۶۴۴/۴ ۲ فتاوی ہندیہ الباب الثامن والعشرون فی ملاقات الملوک الخ مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۳۶۸/۵ ۳ ملفوظات مرزا مظہر جانجاناں مجتبائی دہلی ص ۱۸۲

Fatawa Rizwia, Volume 7

The respect and love for the noble Companions and the exalted Household is exactly the love and respect for the Master of the Universe, may Allah's peace and blessings be upon him.

Arabic	Urdu
As the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) explicitly stated in various Hadiths.	जैसा कि हुज़ूर والسلام الصلوۃ علیہ ने इस पर تصریح فرمائی ، ایسی
We are in no need of listing them here as they are not obscure but well-known sources. All are aware of their contexts. (T)	بہت سی احادیث ہیں ہمیں ان کو ذکر کرنے کی ضرورت نہیں ، وہ احادیث اجنبی نہیں ہیں ان کا مورد سب کو معلوم ہے ۔ (ت)

The form of humility for other than Allah is, God forbid, to show humility to a disbeliever or a wealthy worldly person for their sake, because here that relationship is either non-existent or if present, it is not considered. O dear friend! Are those numerous glad-tidings-filled Hadiths, in which the humility and submissiveness of the noble Companions (may Allah be pleased with them all) towards the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) are mentioned, not famous enough that a poor person like me would need to state them all comprehensively? Abu Dawud, Nasa'i, Tirmidhi, and Ibn Majah narrate from Usama bin Sharik (may Allah be pleased with him):

Arabic	Urdu
He said: I came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and his Companions were around him as if birds were perched on their heads[1].	He said: I presented myself in the holy service of the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him). The Companions of the Prophet were around him, as if birds were perched on their heads. Meaning their heads were bowed, necks lowered, so motionless that birds might sit on their heads thinking them to be wood or stone. What could be greater humility than this!

The Hadith describing the noble features of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) by Hind bin Abi Hala (may Allah be pleased with him) says:

Arabic	Urdu
"When he spoke, those sitting with him bowed their heads as if birds were perched on their heads."[2]	When the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would speak, all those present in the gathering would bow their heads as if birds were on their heads.

Persian	Urdu
"It is a wonder that despite your existence, my existence remains; (It is a wonder that my existence remains in the presence of yours; your conversation is effective while my words remain.)	when you begin to speak, my speech ceases."

Maulana Jami (may his secret be sanctified) writes in 'Nafahat al-Uns':

Persian	Urdu
"One of the masters said: I and Sheikh Ali Heeti were in the Madrasah of Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) when one of the elders of Baghdad came forward and..."	"One of the elders said: I and Sheikh Ali Heeti were in the Madrasah of Hazrat Ghous-e-Azam (may Allah be pleased with him) when in the meantime one of the grandees of Baghdad came..."

---

[1] Sunan Abu Dawud, Book of Medicine, Chapter: A man treating himself, printed by Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/183; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Usama bin Sharik, printed by Dar al-Fikr, Beirut, 4/278. [2] Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith of Hind bin Abi Hala, 414, printed by Maktaba Faisaliya, Beirut, 22/158.

फतावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

सहाबा-ए-किराम और अहल-ए-बैत-ए-इज़ाम की ताज़ीम व मोहब्बत ऐन उसी तरह है जैसे सैयदुल आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की मोहब्बत व ताज़ीम है।

अरबी	उर्दू
जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने कई हदीसों में इसकी वज़ाहत फरमाई है।	جیسا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے اس پر تصریح فرمائی ، ایسی
हमें यहाँ उन सबका ज़िक्र करने की ज़रूरत नहीं है, वे हदीसें अनजानी नहीं हैं, उनका मक़सद सबको मालूम है। (त)	بہت سی احادیث ہیں ہمیں ان کو ذکر کرنے کی ضرورت نہیں ، وہ احادیث اجنبی نہیں ہیں ان کا مورد سب کو معلوم ہے ۔ (ت)

ग़ैर-अल्लाह के लिए तवाज़ो (विनम्रता) की सूरत यह है कि—अल्लाह की पनाह—किसी काफ़िर या दुनियादार अमीर के लिए उसकी वजह से तवाज़ो हो, जबकि यहाँ वह निस्बत मौजूद ही नहीं है, और अगर मौजूद है तो उसे ध्यान में नहीं रखा गया है। ऐ अज़ीज़! क्या वे बहुत सी हदीसें जिनमें सहाबा-ए-किराम (रिज़वानुल्लाह तआला अलैहि अजमईन) का हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के लिए खुशू व खुज़ू लाना ज़िक्र किया गया है, इस हद तक मशहूर नहीं हैं कि एक फ़कीर को उनके पूर्ण संग्रह की ज़रूरत न हो? अबू दाऊद, नसाई, तिर्मिज़ी और इब्न माजा ने ओसामा बिन शरीक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत की है:

अरबी	उर्दू
उन्होंने कहा: मैं नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की खिदमत में हाज़िर हुआ और उनके सहाबा उनके इर्द-गिर्द इस तरह थे जैसे उनके सरों पर परिंदे बैठे हों[1]।	फरमाया: मैं सैयदुल आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की खिदमत-ए-अकदस में हाज़िर हुआ, हुज़ूर के सहाबा हुज़ूर के चारों तरफ थे गोया उनके सरों पर परिंदे बैठे हों, यानी सर झुकाए, गर्दनें झुकाए, बे-हिस व हरकत कि परिंदे लकड़ी या पत्थर समझ कर सरों पर आ बैठें। इससे बढ़कर और खुशू (विनम्रता) क्या होगा!

हिन्द बिन अबी हाला—जो नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के हुलिए का वर्णन करने वाले हैं—की हदीस में है:

अरबी

"जब वे (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) कलाम फरमाते, तो उनके पास बैठने वाले सर झुका लेते गोया उनके सरों पर परिंदे हों।"[2]

उर्दू

जब हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) कलाम फरमाते, तो मजलिस में मौजूद तमाम लोग गर्दनें झुका लेते गोया उनके सरों पर परिंदे हों।

फ़ारसी

"अजब है कि तेरे वजूद के बावजूद मेरा वजूद बाक़ी है;

(ताज्जुब है कि तेरे वजूद से मेरा वजूद बाक़ी है, तेरी गुफ्तगू नाफिज़ है और मेरी बात बाक़ी है।)

उर्दू

जब तू बोलने लगता है तो मेरी बात रुक जाती है।"

मौलाना जामी (कुद्दसा सिर्रहु) 'नफ़हातुल उन्स' में लिखते हैं:

फ़ारसी

"एक बुज़ुर्ग ने फरमाया कि मैं और शैख़ अली हेती, हज़रत शैख़ अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के मदरसे में थे कि इतने में बग़दाद के बड़े लोगों में से एक आया और..."

उर्दू

"एक बुज़ुर्ग ने फरमाया कि मैं और शैख़ अली हेती हज़रत ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के मदरसे में थे कि इतने में बग़दाद के.."

---

[1] सुनन अबू दाऊद, किताबुल तिब्ब, बाब: आदमी का इलाज़ करना, मुद्रित: आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 2/183; मसनद अहमद बिन हंबल, हदीस ओसामा बिन शरीक, मुद्रित: दारुल फ़िक्र, बेरुत, 4/278। [2] अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस हिन्द बिन अबी हाला, 414, मुद्रित: मकतबा फ़ैसलिया, बेरुत, 22/158।

صحابہ کرام واہل بیت عظام کی تعظیم و محبت بعینہ محبت و تعظیم سید عالم ہے صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ،

عربی	**اردو**
کمانص علیہ النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فی غیر ما حدیث ونحن فی غنی عن سردھاھنا فماھی شوارد بل معلومۃ الموارد۔	جیسا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے اس پر تصریح فرمائی ، ایسی بہت سی احادیث ہیں ہمیں ان کو ذکر کرنے کی ضرورت نہیں ، وہ احادیث اجنبی نہیں ہیں ان کا مورد سب کو معلوم ہے ۔ (ت)

تواضع لغیر اللہ کی شکل یہ ہے کہ عیاذاً باللہ ، کسی کافر یا دنیادار غنی کے لئے اس کے سبب تواضع ہو کہ یہاں وہ نسبت موجود ہی نہیں یا موجود ہے تو ملحوظ نہیں ، اے عزیز ! کیا وہ احادیث کثیرہ بشیرہ جن میں صحابہ کرام رضوان اللہ تعالٰی علیہم اجمعین کا حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے لئے خشوع و خضوع بجالانا مذکور ، اس درجہ اشتہار پر نہیں کہ فقیر کو اُن کے جمیع واستیعاب سے غنا ہو ، ابوداؤد و نسائی و ترمذی و ابن ماجہ اسامہ بن شریک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی :

عربی	**اردو**
قال اتیت النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم	فرمایا میں سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت اقدس میں حاضر ہوا ، حضور کے اصحاب حضور کے گرد تھے گویا ان کے سروں پر پرندے بیٹھے ہیں ، یعنی سر جھکائے گردنیں خم کئے بے حس و حرکت

عربی	اردو
واصحابہ حولہ کأنّ علی رؤسھم الطیر[1]۔	کہ پرندے لکڑی یا پتھر جان کر سروں پر آبیٹھیں ، اس سے بڑھ کر اور خشوع کیا ہوگا !

ہند بن ابی ہالہ وصاف النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ورضی عنہ کی حدیث حلیہ اقدس میں ہے :

عربی	اردو
اذا تکلم اطرق جلساؤہ کأنّ علی رؤسھم الطیر[2]۔	جب حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کلام فرماتے جتنے حاضران مجلس ہوتے سب گردنیں جھکا لیتے گویا ان کے سروں پر پرندے ہیں۔

فارسی	اردو
تو بگفتن اندر آئی و مرا عجب ست با وجودت کہ وجود بمن ماند سخن بماند	(تعجب ہے کہ تیرے وجود سے میرا وجود باقی ہے ہے تیری گفتگو نافذ ہے اور میری بات باقی ہے)

مولانا جامی قدس سرہ السامی نفحات الانس شریف میں لکھتے ہیں :

فارسی	اردو
یکی از مشائخ گوید کہ من و شیخ علی ہیتی در مدرسہ شیخ عبد القادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودیم کہ یکی از اکابر بغداد پیش آمد و	ایک بزرگ نے فرمایا کہ میں اور شیخ علی ہیتی حضرت غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے مدرسہ میں تھے کہ اتنے میں بغداد کے

[1] سنن ابوداؤد کتاب الطب باب الرجل یتداوہ مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۱۸۳ ، مسند احمد بن حنبل حدیث اسامہ بن شریک مطبوعہ دارالفکر بیروت ۴/ ۲۷۸ [2] المعجم الکبیر حدیث ہند بن ابی ہالہ ۴۱۴ ، مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ بیروت ۲۲/ ۱۵۸

Fatawa Rizvia Volume Seven

[Arabic/Persian Text Side]: He said, "O my master, your grandfather the Messenger of Allah (may Allah peace and blessings be upon him) said: 'Whoever is invited should accept.' And here I am, inviting you to my home." He replied, "If I am given permission, I will come." He lowered his head for a moment, then said, "I am coming." He mounted a mule; Sheikh Ali al-Haiti held his right stirrup, and I held the left until we reached that person's house. All the scholars and notables of Baghdad were there. A spread was laid out with various blessings. Two men brought a large covered basket and placed it at the end of the spread. Then the host said, "Prayer (blessing)," and the Sheikh (may Allah be pleased with him) kept his head lowered and did not eat anything, nor did he permit anyone else to eat. The people of the assembly were as if birds were perched on their heads out of awe.1

[Urdu Translation Side]: A venerable person came and submitted, "O Master (Ghaus al-Azam), your noble grandfather, the Messenger of Allah (may Allah grant him peace and blessings), said that one who gives an invitation should have his invitation accepted. Behold, I invite you to my home." You replied, "I will come if I am granted permission." Saying this, you bowed your blessed head for a while, then said, "I am coming." You mounted a horse; Sheikh Ali al-Haiti held the right stirrup and I held the left stirrup until we reached the house of that Sheikh. There, the masters of Baghdad, scholars, and notables were present. A dining cloth was spread upon which various types of blessings (food) were placed. Ten men brought a heavy, cumbersome casket covered from above and placed it on one side near the dining cloth. Afterwards, the host Sheikh asked to eat, but Hazrat Ghaus al-Azam bowed his blessed head and neither partook of the food himself nor gave us permission to eat. No one else ate either, while all the people of the assembly sat so silently with their heads bowed as if birds were perched on their heads. (T)

This means the people of the assembly, who were all the saints, scholars, and nobles of Baghdad, sat in such a manner due to the awe of the Qadiri authority as if birds were on their heads. The purpose was only this much, but for such an invigorating account to remain incomplete does not please the heart. Therefore, for the delight of the hearts of Sunnah and the rage of the chests of innovation, I quote the conclusion of the narration. They say:

[Arabic/Persian Text Side]: The Sheikh (may Allah be pleased with him) gestured to me and Sheikh Ali al-Haiti to bring that basket forward. We stood up and carried it

forward—it was very heavy—and placed it before the Sheikh. He said, "Uncover it." We opened it and saw it was that person's son, born blind.

[Urdu Translation Side]: The Hazrat gestured to me and Sheikh Ali al-Haiti to bring that casket before him. We stood up and lifted that heavy casket and placed it before the Sheikh. Then you said to remove the cloth from it. When we saw, it was the son of that person, blind from birth.

1. Nafahat al-Uns, accounts of Sheikh Abu Amr as-Sarifini (may Allah's mercy be upon him), published by Intisharat Kitab-furushi, Iran, p. 520. Page 599 of 721

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ्तम

[अरबी/फारसी पाठ पक्ष]: उन्होंने कहा, "ऐ मेरे आका, आपके दादा अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'जिसे आमंत्रित किया जाए उसे स्वीकार करना चाहिए।' और यहाँ मैं आपको अपने घर आमंत्रित कर रहा हूँ।" उन्होंने उत्तर दिया, "यदि मुझे अनुमति मिली, तो मैं आऊंगा।" उन्होंने एक पल के लिए अपना सिर झुकाया, फिर कहा, "मैं आ रहा हूँ।" वह एक खच्चर पर सवार हुए; शेख अली अल-हेती ने उनका दाहिना रकाब पकड़ा, और मैंने बायां रकाब पकड़ा जब तक कि हम उस व्यक्ति के घर नहीं पहुँच गए। बगदाद के सभी विद्वान और गणमान्य व्यक्ति वहां थे। विभिन्न प्रकार के व्यंजनों के साथ एक दस्तरख़्वान बिछाया गया था। दो आदमी एक बड़ी ढकी हुई टोकरी लाए और उसे दस्तरख़्वान के अंत में रख दिया। फिर मेजबान ने कहा, "प्रार्थना (आशीर्वाद)," और शेख (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अपना सिर झुकाए रखा और कुछ नहीं खाया, न ही किसी और को खाने की अनुमति दी। सभा के लोग ऐसे थे जैसे उनके सिर पर परिंदे बैठे हों।1

[उर्दू अनुवाद पक्ष]: एक बुज़ुर्ग तशरीफ़ लाए और उन्होंने अर्ज़ की, "ऐ आका (ग़ौस-ए-आज़म), आपके जद्दे-अमजद रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया है कि जो दावत दे उसकी दावत क़ुबूल की जाए, लो मैं आपको अपने घर के लिए दावत देता हूँ।" तो आपने फ़रमाया, "अगर मुझे इजाज़त मिली तो आऊँगा।" यह फ़रमाकर आपने कुछ देर सर मुबारक को झुकाया फिर फ़रमाया, "मैं आ रहा हूँ।" आप घोड़े पर सवार हुए; शेख अली हीती ने दायां रकाब और मैंने बायां रकाब पकड़ा, यहाँ तक कि हम सब उस शेख के घर पहुँचे। वहां बग़दाद के मशायख़, उलमा और ख़ास लोग मौजूद थे। दस्तरख़्वान बिछाया गया जिस पर मुख़्तलिफ़ क़िस्म की नेमतें मौजूद थीं और एक भारी बोझिल ताबूत को दस आदमी उठाए हुए लाए जो ऊपर से ढका हुआ था, उसे दस्तरख़्वान के क़रीब एक तरफ़ रख दिया गया। इसके बाद साहिब-ए-ख़ाना शेख ने खाना खाने को कहा तो हज़रत ग़ौस-ए-आज़म ने सर मुबारक झुकाया, न ख़ुद खाना तनावल फ़रमाया और न ही हमें खाने की इजाज़त दी, और किसी ने भी न खाया। जबकि तमाम अहल-ए-मजलिस ऐसे ख़ामोश सर झुकाए हुए थे जैसे कि उनके सरों पर परिंदे बैठे हों। (त)

यानी अहल-ए-मजलिस कि तमाम औलिया व उलमा व उमाइदे-बग़दाद थे, हैबत-ए-सरकार-ए-क़ादरियत के सबब ऐसे बैठे थे गोया उनके सरों पर परिंदे हैं। मक़सूद इसी क़दर था मगर ऐसी जानफ़ज़ा बात का नातमाम रहना दिल को नहीं भाता लिहाज़ा तफ़रीह-ए-क़ुलूब-ए-सुन्नत व ग़ैज़-ए-सुदूर-ए-बिदअत के लिए तत्म्मा रिवायत नक़ल करूँफ़रमाते हैं:

[अरबी/फारसी पाठ पक्ष]: शेख (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने मुझे और शेख अली अल-हेती को उस टोकरी को आगे लाने का इशारा किया। हम उठे और उसे आगे लाए—वह बहुत भारी थी—और उसे शेख के सामने रख दिया। उन्होंने कहा, "इसे खोलो।" हमने उसे खोला और देखा कि वह उस व्यक्ति का बेटा था, जो जन्म से अंधा था।

[उर्दू अनुवाद पक्ष]: हज़रत ने मुझे और शेख अली हीती को इशारा फ़रमाया कि इस ताबूत को मेरे सामने लाओ, वह भारी ताबूत हमने उठाकर आपके सामने रख दिया फिर आपने फ़रमाया इस पर से कपड़ा हटाओ, जब हमने देखा वह उस शख़्स का बेटा था जो पैदाइशी अंधा था।

1. नफ़हातुल उन्स, हालात-ए-शेख़ अबू अम्र सरीफ़ैनी रहमतुल्लाह अलैहि, मतबुआ इंतिशारात-ए-किताब फ़रोशी, ईरान, सफ़हा 520. सफ़हा 599/721

فتاویٰ رضویہ جلد ہفتم

[عربی/فارسی عبارت]: گفت یاسیدی قال جدك رسول الله صلی الله تعالیٰ علیہ وسلم من دعی فلیجب وھآانا ادعوك الی منزلی گفت اگر مرا اذن کنند بیایم زمانی سرور پیش انداخت پس گفت می آیم وبر استر سوار شد شیخ علی ہیتی رکاب راست وی گرفت ومن رکاب چپ تابسرائے آں شخص رسیدیم ہمہ مشائخ بغداد وعلماء و اعیان آنجا بودند سماطے برکشیدند بروی انواع نعمتہا وسلہ بزرگ سرپوشیدہ دو کس برداشتہ پیش آوردند و در آخر سماط نہادند بعد ازاں آں شخص کہ صاحب دعوت بود گفت الصلاہ و شیخ رضی الله تعالیٰ عنہ سر در پیش افگندہ بود پیچ نخورد واذن نیز نداد پیچکس ہم خور واہل المجلس کأنّ علی رؤسھم الطیر ھیبتہ 1۔

[اردو ترجمہ]: ایک بزرگ تشریف لائے اور انہوں نے عرض کی اے آقا (غوث اعظم) آپ کے جدا مجد رسول الله صلی الله تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا کہ جو دعوت دے اس کی دعوت قبول کی جائے ، لومیں آپ کو اپنے گھر کے لئے دعوت دیتا ہوں تو آپ نے فرمایا اگر مجھے اجازت ملی تو آؤں گا، یہ فرما کر آپ نے کچھ دیر سر مبارک کو جھکایا پھر فرمایا میں آرہا ہوں آپ گھوڑے پر سوار ہوئے شیخ علی ہیتی نے دایاں رکاب اور میں نے بایاں رکاب پکڑا، حتیٰ کہ ہم سب اس شیخ کے گھر پہنچے تو وہاں پر بغداد کے مشائخ اور علما اور خاص لوگ موجود تھے دستر خوان بچھایا گیا جس پر مختلف قسم کی نعمتیں موجود تھیں اور ایک بھاری بوجھل تابوت کو دس آدمی اٹھائے ہوئے آئے جو اوپر سے ڈھانپا ہوا تھا وہ دستر خوان کے قریب ایک طرف رکھ دیا گیا، اس کے بعد صاحب خانہ شیخ نے کھانا کھانے کو کہا تو حضرت غوث اعظم نے سر مبارک جھکایا نہ خود کھانا تناول فرمایا اور نہ ہی ہمیں کھانے کی اجازت دی، اور کسی نے بھی نہ کھایا جبکہ تمام

اہل مجلس ایسے خاموش سر جھکائے ہوئے تھے جیسے کہ ان کے سروں پر پرندے بیٹھے ہوں۔ (ت)

یعنی اہل مجلس کہ تمام اولیاء و علماء و عمائد بغداد تھے ہیبت سرکار قادریت کے سبب ایسے بیٹھے تھے گویا ان کے سروں پر پرندے ہیں، مقصود اسی قدر تھا مگر ایسی جانفزا بات کا ناتمام رہنا دل کو نہیں بھاتا لہٰذا تفریح قلوب سنت و غیظ صدور بدعت کے لئے تتمہ روایت نقل کروں، فرماتے ہیں:

[عربی/فارسی عبارت]: شیخ رضی اللہ تعالیٰ بمن و شیخ علی ہیتی اشارتی کرد کہ آن سلہ را پیش آرید برخاستیم و آن را پیش برداشتیم و بس گراں بود در پیش شیخ نہادیم فرمود تاصر آنرا بگشادیم دیدیم کہ فرزند آں شخصے بود نابینائے مادر زاد

[اردو ترجمہ]: حضرت نے مجھے اور شیخ علی ہیتی کو اشارہ فرمایا کہ اس تابوت کو میرے سامنے لاؤ، وہ بھاری تابوت ہم نے اٹھا کر آپ کے سامنے رکھ دیا پھر آپ نے فرمایا اس پر سے کپڑا ہٹاؤ، جب ہم نے دیکھا وہ اس شخص کا بیٹا تھا جو پیدائشی اندھا تھا۔

1 نفحات الانس حالات شیخ ابو عمر و صریفینی رحمتہ اللہ علیہ مطبوعہ انتشارات کتاب فروشی ایران ص ۵۲۰

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

Page 600 of 721

[Top Section] (Original text in Persian/Arabic on the left, Urdu translation on the right) Left: A boy who was crippled, leprous, and paralyzed remained there. The Sheikh (may Allah be pleased with him) said to him, 'Rise by the permission of Allah, healed.' That child stood up, running, seeing, and with no trace of illness. A cry rose from the onlookers. The Sheikh (may Allah be pleased with him) came out through the crowd of people and ate nothing. I went to Sheikh Abu Sa'id Qaylawi and narrated the incident to him. He said, 'Sheikh Abdul Qadir heals the born-blind and the leper, and gives life to the dead by the permission of Allah, the Almighty and Majestic.' End.

Right: There was a boy who was born blind and paralyzed. His Eminence said to the boy commandingly, 'Qum bi-idhnillah mu'afa' (Stand up with well-being by the command of Allah). That boy immediately stood up in a healthy state as if he had never had any pain. After this, His Eminence rose from among those present and went out with the entire group, and ate nothing. Later, I went to Sheikh Abu Sa'id Qaylawi and narrated this entire story to him. He said that Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) cures the born-blind and the leper and revives the dead by Allah's permission. (T)

[Middle Section - Poetry] (Persian): Qadir-e-qudrat tu dari har che khwahi aan kuni | Murda ra jaane dehi wa door-e-darman kuni (Translation): O Powerful One, You possess power; You do as You please. You give life to the dead and provide relief from pain.

[Lower Section] Imam Abu Ibrahim Tujibi (may Allah have mercy on him) says in the book 'Ash-Shifa':

Left (Arabic): It is obligatory upon every believer, whenever he mentions him [the Prophet], peace and blessings of Allah be upon him, or he is mentioned in his presence, that he humbles himself, shows submissiveness, remains dignified, stills his movements, and adopts a state of awe and reverence as he would have adopted if he were in his presence, peace and blessings of Allah be upon him, and observes the manners that Allah Almighty has taught us concerning him.

Right (Urdu): It is obligatory upon every Muslim that whenever he remembers the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) or the mention of the Prophet comes before him, he should demonstrate humility and submissiveness,

become dignified, keep his limbs still, and enter a state of awe and reverence for the Prophet as would befall him in the presence of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and observe manners in the way Allah Almighty has taught us to respect him.

[Footnotes] 1. Nafahat al-Uns, account of Abu 'Amr al-Sarafini (may Allah have mercy on him), published by Intisharat Kitab-farushi, Iran, p. 520. 2. Kitab al-Shifa, chapter: 'Know that the sanctity of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) after his death...', published by Matba'at Sharikat Sahafiya, Turkey, 2/43.

फतावा रज़विया, जिल्द सातवीं

पृष्ठ 600 का 721

[ऊपरी भाग] (बाएं और मूल फारसी/अरबी पाठ, दाएं और उर्दू अनुवाद) बाएं एक लड़का जो अपाहिज, कोढ़ी और लकवाग्रस्त था, वहीं रह गया। शेख (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उससे कहा, 'अल्लाह के हुक्म से स्वस्थ होकर खड़े हो जाओ।' वह बच्चा दौड़ता हुआ, देखता हुआ और बिना किसी बीमारी के निशान के खड़ा हो गया। उपस्थित लोगों से पुकार उठी। शेख (रज़ियल्लाहु अन्हु) लोगों की भीड़ से बाहर आए और कुछ नहीं खाया। मैं शेख अबू सईद कैलवी के पास गया और उन्हें यह घटना सुनाई। उन्होंने कहा, 'शेख अब्दुल कादिर जन्मजात अंधे और कोढ़ी को स्वस्थ करते हैं, और अल्लाह के हुक्म से मुर्दों को जीवित करते हैं।' इति।

दाएं एक लड़का था जो जन्मजात अंधा और लकवाग्रस्त था। हज़रत ने उस लड़के को आदेशात्मक रूप में कहा 'कुम बिइज़्निल्लाह मु'आफ़ा' (अल्लाह के हुक्म से स्वस्थ होकर खड़े हो जाओ)। वह लड़का तुरंत स्वस्थ अवस्था में खड़ा हो गया जैसे उसे कोई कष्ट ही न था। इसके बाद हज़रत उपस्थित लोगों के बीच से उठकर पूरी जमात के साथ बाहर चले गए और कुछ नहीं खाया। इसके बाद मैं शेख अबू सईद कैलवी के पास गया और उन्हें यह पूरा किस्सा सुनाया, तो उन्होंने फरमाया कि शेख अब्दुल कादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) जन्मजात अंधे और कोढ़ी को स्वस्थ करते हैं और मुर्दे को अल्लाह के हुक्म से जीवित करते हैं। (त)

[मध्य भाग - कविता] (फ़ारसी): कादिर-ए-कुदरत तू दारी हर चे ख़्वाही आं कुनी | मुर्दा रा जाने दही व दूर-ए-दर्मां कुनी (अनुवाद): हे शक्ति वाले! तेरे पास शक्ति है, जो चाहे सो करे, मुर्दे को जान देता है और दर्द को आराम देता है।

[निचला भाग] इमाम अबू इब्राहिम तुजीबी (रहमतुल्लाह अलैह) फरमाते हैं 'किताबुश-शिफा' में है:

बाएं(अरबी): हर मोमिन पर वाजिब है कि जब वह उनका (नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का) ज़िक्र करे या उनके सामने उनका ज़िक्र किया जाए, तो वह विनीत हो जाए, विनम्रता दिखाए, गरिमा बनाए रखे, अपनी गतिविधियों को शांत रखे, और भय और सम्मान की ऐसी स्थिति अपनाए जैसा वह उनके सामने होने पर अपनाता, और वैसा ही अदब करे जैसा अल्लाह तआला ने हमें उनके संबंध में सिखाया है।

दाएं(उर्दू): हर मुसलमान पर वाजिब है कि जब हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को याद करे या उसके सामने हुज़ूर का ज़िक्र आए, तो विनीत और विनम्र हो जाए, गरिमापूर्ण हो जाए और अंगों को हिलने-डुलने से रोके, और हुज़ूर के लिए उस भय और सम्मान की स्थिति में हो जाए जो हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने उस पर छा जाती, और वैसा ही अदब करे जैसा अल्लाह तआला ने हमें उनका अदब सिखाया है।

[पाद लेख] 1. नफ़हातुल उन्स, अबू अम्र सरैफीनी (रहमतुल्लाह अलैह) के हालात, मुतबूआ इंतिशारात किताब फरोशी ईरान, पृ. 520. 2. किताबुश-शिफा, बाब: 'यह जान लो कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हुरमत उनके वफात के बाद भी वैसी ही है...', मुतबूआ मतबा शरीकतुल सहाफिया तुर्की 2/43।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

صفحہ 600 از 721

[بالائی حصہ] بر جائے ماندہ و مجذوم و مفلوج گشتہ شیخ رضی اللہ تعالٰی عنہ وی را گفت قم باذن اللہ معافی، آں کودک برخاست دواں و بینا وبراں پیچ آفتے نے فریاد از حاضراں برخاست شیخ رضی اللہ تعالٰی عنہ درانبوہ مردم بیروں آمد و پیچ نخورد پیش شیخ ابو سعید قیلوی رفتم و آں قصہ باوے بگفتم گفت شیخ عبدالقادر یبرئ الاکمہ والابرص ویحیی الموتی باذن اللہ عزوجل ست انتہٰی۔

لڑکا تھا جو مادرزاد نابینا اور مفلوج تھا تو حضرت نے اس لڑکے کو حکماً فرمایا قم باذن اللہ معافی (اللہ کے حکم سے کھڑے ہوجاؤ عافیت والے ہو کر) وہ لڑکا فوراً تندرست حالت میں کھڑا ہو گیا جیسا کہ اسے کوئی تکلیف ہی نہ تھی۔ اس کے بعد حضرت حاضرین میں سے اٹھ کر پوری جماعت کے ساتھ باہر تشریف لے گئے اور کچھ نہ کھایا۔ اس کے بعد میں شیخ ابوسعید قیلوی کے پاس گیا اور ان کو میں نے یہ تمام قصہ سنایا تو انہوں نے فرمایا کہ شیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالٰی عنہ مادر زاد اندھے اور کوڑھی کو تندرست اور مُردے کو زندہ اللہ کے اذن سے کرتے ہیں۔ (ت)

[درمیانی حصہ - شعر] قادرِ قدرت تو داری ہر چہ خواہی آں کنی | مردہ را جانے دہی و دوِر درماں کنی (اے قدرت والے تجھے قدرت ہے جو چاہے تو کرے، مردہ کو جان دیتا ہے اور درد کو آرام دیتا ہے)

[نچلا حصہ] امام ابوابراہیم تیجبی رحمہ اللہ تعالٰی فرماتے ہیں کتاب الشفاء میں ہے:

واجب علی کل مومن متی ذکرہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم او ذکر عندہ ان یخضع و یخشع ویتوقر و یسکن من حرکتہ و یأخذ في هیبتہ واجلالہ بما کان یاخذ بہ نفسہ لو کان بین یدیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ویتأدب بما ادبنا اللہ تعالی بہ۔

ہر مسلمان پر واجب ہے جب حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو یاد کرے یا اس کے سامنے حضور کا ذکر آئے خضوع و خشوع بجالائے اور باوقار ہو جائے اور اعضاء کو حرکت سے باز رکھے اور حضور کے لئے اس ہیبت و تعظیم کی حالت پر ہو جائے جو حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے روبرو اس پر طاری ہوتی اور ادب کرے جس طرح خدا تعالیٰ نے ہمیں ان کا ادب سکھایا ہے۔

[حواشی] 1. نفحات الانس حالات ابو عمرو صریفینی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ مطبوعہ انتشارات کتاب فروشی ایران ص ۵۲۰ 2. کتاب الشفاء فصل واعلم ان حرمۃ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بعد موتہ مطبوعہ مطبعہ شرکتہ صحافیہ ترکی ۲/ ۴۳

Volume Seven

Fatawa Rizvia

Imam Allama Shihabuddin Khafaji writes in *Naseem ur-Riyadh* under this statement:

Imagine that, observe it, and visualize it as if he is with him. [1]	**Meaning, at the time of remembering the Presence (peace and blessings be upon him), establish that I am contemplating the Holy Presence as if I am present before him.**

The great Imam, my master Qazi Iyad (may Allah Almighty have mercy on him), in *Shifa Sharif*, cites the statement of Imam Tajibi and says:

And this was the practice of our righteous predecessors and our past leaders, may Allah Almighty be pleased with them. [2]	**This was the manner and way of our righteous predecessors and former imams, may Allah Almighty be pleased with them.**

And he says:

When Malik mentioned the Prophet (peace and blessings of Allah Almighty be upon him), his color would change and he would bow. [3]	**When Imam Malik (may Allah Almighty have mercy on him) mentioned the Master of the Universe (peace and blessings of Allah Almighty be upon him), his complexion would change and he would bow down.**

It is in *Naseem*: "Due to the intensity of his humility." [4] This bowing was due to extreme humility.

Many such narrations are mentioned in *Shifa Sharif* and other works of scholars. Shah Waliullah writes in *Qasida Hamziyya*:

He calls out humbly with a submissive heart, And with humiliation, supplication, and seeking refuge. O Messenger of Allah, O best of creation! I seek your favor on the Day of Judgment. [5]

(With neediness, humbleness of heart, modesty, supplication, and entreaty, call out to the Messenger of Allah and submit: O most excellent of creation! I am a seeker of your gift on the Day of Judgment.)

Look, they clearly state that when one calls upon the Prophet (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) and presents a need to him, one should perform all acts

of supplication, humility of heart, self-abasement, persistence, and wailing. I say, by Allah, it should be exactly so. But who can cure these peddlers of 'shirk'? In short, if one were to encompass the statements of the scholars on this fine point, it would require a whole library. Therefore...

---

[1] *Naseem ur-Riyadh Sharh Shifa*, Chapter: 'Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him) after his death...', published by Dar al-Fikr, Beirut, 3/396. [2] *Kitab ash-Shifa*, Chapter: 'Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him) after his death...', published by Matba'at ash-Sharikat al-Suhafiyyah, Turkey, 2/36. [3] *Kitab ash-Shifa*, Chapter: 'Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him) after his death...', published by Matba'at ash-Sharikat al-Suhafiyyah, Turkey, 2/36. [4] *Naseem ur-Riyadh Sharh Shifa*, Chapter: 'Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him) after his death...', published by Dar al-Fikr, Beirut, 3/399. [5] *Sharh Qasida Hamziyya*, Shah Waliullah, Chapter Six, published by Matba' Mujtabai, Delhi, p. 33.

जिल्द हफ़्तम

फ़तावा रज़विया

इमाम अल्लामा शिहाब अल-दीन ख़फ़ाजी 'नसीम अल-रियाज़' में इस कौल के नीचे लिखते हैं:

यफ़रिदु ज़ालिका व युलाहिज़ुहु व युतमस्सिलुहु फ़क-अन्नहु इन्दहु [1]	**यानी हुज़ूर की याद के वक्त यह तय कर ले कि मैं हुज़ूर-ए-अकदस का तसव्वुर बाँधे गोया हुज़ूर के सामने हाज़िर हूँ।**

इमाम अजल सैयदी काज़ी अयाज़ रहमतुल्लाह तआला 'शिफ़ा शरीफ़' में इमाम तजीबी का इरशाद नक्ल करके फ़रमाते हैं:

व हाज़िही कानत सीरतु सलफ़िना अल-सालिह व अइम्मतना अल-माज़ीना रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम [2]	**हमारे सलफ़-ए-सालेह और अइम्मा-ए-साबेकीन रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम का यही दाबे-तरीका था।**

और फ़रमाते हैं:

काना मालिकुन इज़ा ज़ुकरा अल-नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लमा यतग़य्यरु लौनुहु व यनहनी [3]	**इमाम मालिक रहमतुल्लाह तआला जब सैय्यद-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का ज़िक्र करते, उनका रंग बदल जाता और वह झुक जाते।**

'नसीम' में है: 'लि-शद्दति खुशूअिही' [4], यह झुक जाना शिद्दत-ए-खुशूअ के सबब था।

'शिफ़ा शरीफ़' वग़ैरा तसानीफ़-ए-उलमा में इस किस्म की बहुत रिवायत मज़कूर हैं, शाह वलीउल्लाह 'क़सीदा हमज़िया' में लिखते हैं:

युनादी ज़ारिअन लि-खुशूअि कल्बिन व ज़ुल्लिन व इब्तिहालिन व-अिज्तिबा-इ रसूलल्लाहि या खैरल बराया नवा-लका अब्तग़ी यौमल कज़ा-इ [5]

(ज़रूरत, दिल की आजिज़ी, इन्किसारी, तज़र्रो' और इल्तिजा के साथ रसूलुल्लाह को निदा करे और अर्ज़ करे कि ऐ मखलूक से अफ़ज़ल ज़ात! मैं आपसे कयामत के रोज़ अता का ख़्वास्तगार हूँ)

देखो साफ़ बताते हैं कि जब नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को निदा और हुज़ूर से अर्ज़-ए-हाजत करे तो तज़र्रो'-ओ-खुशूअ-ए-कल्प और तज़ल्लुल-ओ-इल्हाह-ओ-ज़ारी सब कुछ बजा लाए। मैं

कहता हूँ वल्लाह ऐसा ही चाहिए मगर आपके इन शिर्क फ़रोशों की दवा कौन करे, ग़रज़ इस मतलब-ए-नफ़ीस में कलमात-ए-उलमा का इस्तीयाब कीजिए तो दफ़्तर चाहिए लिहाज़ा...

---

[1] नसीम अल-रियाज़ शरह शिफ़ा, फ़स्ल: वा-अिलम अन्ना हुरमत अल-नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बाद मौतिहि..., मतबुआ दार अल-फ़िक्र, बैरूत, 3/396. [2] किताब अल-शिफ़ा, फ़स्ल: वा-अिलम अन्ना हुरमत अल-नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बाद मौतिहि..., मतबुआ मतबअह शिरकतुस सहाफ़िय्या, तुर्की, 2/36. [3] किताब अल-शिफ़ा, फ़स्ल: वा-अिलम अन्ना हुरमत अल-नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बाद मौतिहि..., मतबुआ मतबअह शिरकतुस सहाफ़िय्या, तुर्की, 2/36. [4] नसीम अल-रियाज़ शरह शिफ़ा, फ़स्ल: वा-अिलम अन्ना हुरमत अल-नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बाद मौतिहि..., मतबुआ दार अल-फ़िक्र, बैरूत, 3/399. [5] शरह क़सीदा हमज़िया, शाह वलीउल्लाह, फ़स्ल शशम, मतबुआ मतबअ मुज्तबाई, देहली, पृ. 33.

جلد ہفتم

فتاوی رضویہ

امام علامہ شہاب الدین خفاجی نسیم الریاض میں اس قول کے نیچے لکھتے ہیں:

یفرض ذلك ویلاحظه ویتمثله یعنی یادِ حضور کے وقت یہ قرار دے کہ میں حضور اقدس کا تصور

فکأنه عنده 1 باندھے گویا حضور کے سامنے حاضر ہوں۔

امام اجل سیدی قاضی عیاض رحمۃ اللہ تعالیٰ شفا شریف میں امام تجیبی کا ارشاد نقل کر کے فرماتے ہیں:

وهذة کانت سیرة سلفنا الصالح وائمتنا ہمارے سلفِ صالح و ائمہ سابقین رضی اللہ تعالیٰ

الماضین رضی اللہ تعالیٰ عنهم 2 عنہم کا یہی داب و طریقہ تھا۔

اور فرماتے ہیں:

کان مالك اذا ذکر النبی صلی اللہ تعالیٰ امام مالک رحمۃ اللہ تعالیٰ جب سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ

علیہ وسلم یتغیّر لونه وینحنی 3 وسلم کا ذکر کرتے رنگ اُن کا بدل جاتا اور جھک جاتے۔

نسیم میں ہے: لشدہ خشوعہ 4 یہ جھک جانا سببِ شدتِ خشوع تھا۔

شفا شریف وغیرہ تصانیفِ علماء میں اس قسم کی بہت روایات مذکور، شاہ ولی اللہ قصیدہ ہمزیہ میں لکھتے ہیں:

ینادی ضارعا لخضوع قلب وذل وابتهال والجتاء رسول اللہ یا خیر البرایا نوالک ابتغی یوم القضاء 5

(حاجت مندی، دل کی عاجزی، انکساری، تضرع اور التجاء کے ساتھ رسول اللہ کو ندا کرے اور عرض کرے کہ اے مخلوق سے افضل ذات ! میں آپ سے قیامت کے روز عطا کا خواستگار ہوں)

دیکھو صاف بتاتے ہیں کہ جب نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو ندا اور حضور سے عرض حاجت کرے تو تضرع و خضوعِ قلب و تذلل و الحاح وزاری سب کچھ بجا لائے۔ میں کہتا ہوں واللہ ایسا ہی چاہئے مگر آپ کے ان شرک فروشوں کی دوا کون کرے، غرض اس مطلبِ نفیس میں کلماتِ علماء کا استیعاب کیجئے تو دفتر چاہئے لہٰذا

---

1 نسیم الریاض شرح شفاء فصل واعلم ان حرمۃ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بعد موتہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳۹۶/۳ 2 کتاب الشفاء فصل واعلم ان حرمۃ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بعد موتہ مطبوعہ مطبعہ شرکتہ صحافیۃ ترکی ۳۶/۲ 3 کتاب الشفاء فصل واعلم ان حرمۃ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بعد موتہ مطبوعہ مطبعہ شرکتہ صحافیۃ ترکی ۳۶/۲ 4 نسیم الریاض شرح شفاء فصل واعلم ان حرمۃ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بعد موتہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳۹۹/۳ 5 شرح قصیدہ ہمزیہ شاہ ولی اللہ فصل ششم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۳۳

I am summarizing and mentioning here an exquisite passage from 'Mansak Mutawassit' and its commentary 'Maslak Mutaqassit' which contains many great benefits. Maulana Rehmatullah Sindhi in the text and Fazil Ali Qari in the commentary say:

[Arabic Section]: When finished with that, intend to turn towards the sacred grave and empty the heart of everything related to worldly matters. Turn with your whole being towards what you are engaged in so that the heart becomes suitable for seeking help (istimdad) from him, peace and blessings of Allah be upon him. Keep in mind while seeking help the vastness of his forgiveness, affection, and compassion (i.e., the intensity of his mercy upon all servants), and ask him to forgive what you were unable to remove from your heart. Then turn (with heart and body) with the utmost etiquette and stand before the noble countenance with humility, submissiveness, and lowliness, along with brokenness, fear, dignity, awe, and neediness. Keep the eyes lowered, limbs restrained (from movement), and the heart emptied (of everything other than its goal and aim). Place the right hand over the left (out of etiquette in his presence) while facing the noble countenance and turning the back to the Qibla. Look towards the ground, imagining his noble image in your mind, feeling that he, peace and blessings of Allah be upon him, is aware of your presence, standing, and greeting—nay, of all your actions, states, travels, and stays. Keep in mind his greatness, majesty, honor, and status, peace and blessings of Allah be upon him. Then speak without raising your voice (due to the saying of the Almighty: 'Indeed, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah...' the verse).

[Urdu Section]: That is, when finished with the preliminaries of the visit, intend to turn towards the illuminated grave and empty the heart of all worldly thoughts, and turn completely towards it so that the heart becomes worthy of seeking help from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). However, for any involuntary thought that remains in the heart which one is unable to remove, one should seek help for its forgiveness from the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) perfect forgiveness, kindness, compassion, and the intensity of the Prophet's mercy upon all servants. Then, with both heart and body, be present in the noble presence with extreme etiquette. With humility, submissiveness, fear, lowliness, brokenness, dread, dignity, awe, and neediness, keep the eyes lowered, restrain the limbs from movement, and empty the heart of everything except this

blessed purpose. Out of respect and reverence for the Prophet, place the right hand on the left, face the Prophet and turn the back to the Qibla. Keep the gaze fixed on the ground, imagine the blessed countenance of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and be alert that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is aware of his presence, standing, and salutations, rather of all his actions, states, and every step of his journey and stay. And contemplate well on the greatness, glory, honor, and status of the Prophet. Then, neither should the voice be loud, for Allah Almighty commands a low voice in his presence, nor should it be so soft that the Sunnah of making it heard is lost, although nothing is hidden from the Master. In this way, with presence of heart, modesty, and shame...

मैं यहाँ 'मंसक मुतवस्सित' और उसकी व्याख्या 'मस्लक मुतक़स्सित' का एक उत्तम उद्धरण संक्षेप में प्रस्तुत कर रहा हूँ, जिसमें कई महान लाभ समाहित हैं। मौलाना रहमतुल्लाह सिंधी मूल पाठ में और फाज़िल अली क़ारी व्याख्या में कहते हैं:

[अरबी खंड]: जब वह उससे निवृत्त हो जाए, तो पवित्र कब्र की ओर मुख करने का संकल्प करना चाहिए और दिल को दुनिया के सभी कार्यों से मुक्त कर देना चाहिए। अपनी पूरी सत्ता के साथ उस चीज़ की ओर मुड़ें जिसमें आप व्यस्त हैं, ताकि दिल उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सहायता प्राप्त करने के लिए उपयुक्त हो जाए। सहायता माँगते समय उनकी क्षमा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की विशालता, उनके स्नेह और उनकी करुणा (अर्थात सभी सेवकों पर उनकी दया की तीव्रता) को ध्यान में रखें और उनसे उसे क्षमा करने के लिए कहें जिसे आप अपने दिल से निकालने में असमर्थ थे। फिर अत्यंत शिष्टाचार का पालन करते हुए (दिल और शरीर के साथ) मुड़ें और दीनता, अधीनता और विनम्रता के साथ पवित्र मुख के सामने खड़े हों, साथ ही हीनता, टूटन, भय, गरिमा, विस्मय और आवश्यकता के साथ। आँखें नीची रखें, अंगों को (गति से) रोकें और दिल को (अपने लक्ष्य और उद्देश्य के अलावा हर चीज़ से) खाली कर दें। अपना दाहिना हाथ अपने बाएँ हाथ के ऊपर रखें (उनकी उपस्थिति में शिष्टाचार के कारण), पवित्र मुख का सामना करें और क़िबला की ओर पीठ करें। ज़मीन की ओर देखें, अपने मन में उनकी पवित्र छवि की कल्पना करें, यह महसूस करें कि वे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) आपकी उपस्थिति, खड़े होने और सलाम—बल्कि आपके सभी कार्यों, स्थितियों, यात्राओं और ठहरने से अवगत हैं। उनकी महानता, महिमा, सम्मान और पद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मन में रखें। फिर अपनी आवाज़ उठाए बिना बोलें (सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: 'वास्तव में, जो लोग अल्लाह के रसूल की उपस्थिति में अपनी आवाज़ धीमी रखते हैं...' आयत)।

[उर्दू खंड]: अर्थात्, जब ज़ियारत (दर्शन) की प्रारंभिक गतिविधियों से निवृत्त हो जाएँ तो पवित्र कब्र की ओर मुख करने का संकल्प करें और दिल को सभी सांसारिक विचारों से मुक्त कर लें, और पूरी तरह से उस ओर प्रवृत्त हो जाएँ ताकि दिल हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मदद (इस्तमदाद) प्राप्त करने के योग्य हो जाए। हालाँकि, जो विचार विवशतापूर्वक दिल में रह जाएँ जिन्हें दूर करने में व्यक्ति असमर्थ हो, उनकी माफी के लिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पूर्ण क्षमा, दया, करुणा और सभी सेवकों पर हुज़ूर की तीव्र दया से सहायता माँगें। फिर दिल और शरीर

दोनों के साथ अत्यंत अदब (शिष्टाचार) के साथ पवित्र उपस्थिति (मवाजहा शरीफ) में हाज़िर हों। विनम्रता, अधीनता, भय, दीनता, टूटन, खौफ़, गरिमा, रौब और आवश्यकता के साथ आँखें झुकाए हुए, अंगों की गति को रोके हुए, दिल को इस मुबारक उद्देश्य के अलावा सब कुछ से खाली किए हुए, हुज़ूर के अदब और सम्मान के लिए दाहिना हाथ बाएँ पर रखें, हुज़ूर की ओर मुँह और क़िबला की ओर पीठ करें। नज़र ज़मीन पर जमाए रखें, हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पवित्र छवि का ध्यान करें और सचेत रहें कि हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उसकी उपस्थिति, खड़े होने और सलाम, बल्कि उसके सभी कार्यों, स्थितियों और यात्रा के हर पड़ाव की उपस्थिति और प्रस्थान से अवगत हैं। और हुज़ूर की महानता, महिमा, सम्मान और पद का अच्छी तरह विचार करें। फिर न तो आवाज़ ऊँची हो, क्योंकि अल्लाह तआला उनके हुज़ूर में धीमी आवाज़ का हुक्म देता है, और न ही इतनी धीमी हो कि सुनाने की सुन्नत छूट जाए, हालाँकि सरकार (हुज़ूर) से कुछ भी छिपा नहीं है। इस तरह दिल की उपस्थिति, शर्म और हया के साथ...

میں یہاں منسک متوسط اور اس کی شرح مسلک متقسط کی ایک نفیس عبارت کہ بہت فوائد جلیلہ پر مشتمل تلخیصاً اور ذکر کرتا ہوں مولانا رحمۃ اللہ سندھی متن اور فاضل علی قاری شرح میں فرماتے ہیں:

[Arabic Section]: فاذا فرغ من ذلك قصد التوجه الى القبر المقدس وفرغ القلب من كل شيئ من امور الدنيا، واقبل بكليته لما هو بصدده ليصلح قلبه للاستمداد منه صلى الله تعالى عليه وسلم، وليلاحظ مع ذلك الاستمداد من سعة عفوه صلى الله تعالى عليه وسلم وعطفه ورأفته (اي شدة رحمته على سائر العباد) ان يسامحه فيما عجز عن ازالته من قلبه، ثم توجه (اي بالقلب والقالب) مع رعاية غاية الادب فقام تجاه الوجه الشريف متواضعاً خاضعاً خاشعاً مع الذلة والانكسار والخشية والوقار والهيبة والافتقار غاض الطرف مكفوف الجوارح (من الحركات) فارغ القلب (عمن سوى مقصوده ومرامه) واضعا يمينه على شماله (تأدباً في حال اجلاله) مستقبلا للوجه الكريم مستدبرا للقبلة ناظرا الى الارض متمثلا صورته الكريمة في خيالك مستشعرا بانه صلى الله تعالى عليه وسلم عالم بحضورك وقيامك وسلامك (بل بجميع افعالك واحوالك وارتحالك ومقامك) مستحضرا عظمته وجلالته وشرفه وقدره صلى الله تعالى عليه وسلم ثم قال من غير رفع صوت (لقوله تعالى ان الذين يغضون اصواتهم عند رسول الله الآية)

[Urdu Section]: یعنی جب مقدمات زیارت سے فارغ ہو تو قبر انور کی طرف توجہ کا قصد اور دل کو تمام خیالاتِ دنیویہ سے فارغ کرے اور ہمہ تن اس طرف متوجہ ہو جائے تاکہ اس کا قلب حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے استمداد کے لائق ہو ، البتہ جو خیال مجبورانہ دل میں باقی رہے جس کے ازالہ پر قادر نہ ہو اس کی معافی کے لئے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی کمالِ مغفرت و مہربانی و رافت اور تمام بندوں پر حضور کی شدتِ رحمت سے مدد مانگے پھر

دل وبدن دونوں سے نہایتِ ادب کے ساتھ مواجہہ شریف میں حاضر ہو تواضع و خضوع و خشوع وتذلل وانکسار و خوف ووقار و ہیبت و احتیاج کے ساتھ آنکھیں بند کئے اعضا کو حرکت سے روکے دل اس مقصودِ مبارک کے سوا سب سے فارغ کئے ہوئے ادب و تعظیم حضور کے لئے دہنا ہاتھ بائیں پر رکھے حضور کی طرف منہ اور قبلے کو پیٹھ کرے نگاہ زمین پر جمائے رہے حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی صورتِ کریمہ کا تصور باندھے اور ہوشیار ہو کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اس کی حاضری و قیام و سلام بلکہ تمام افعال و احوال اور منزل بمنزل کے قیام وارتحال پر مطلع ہیں اور حضور کی عظمت و جلال و شرف و منزلت کو خوب خیال کرے پھر نہ تو آواز بلند ہو کہ اللہ تعالیٰ ان کے حضور پست آواز کا حکم دیتا ہے نہ بالکل آہستہ جس میں سنانے کی سنت فوت ہو اگر چہ سرکار پر کچھ پوشیدہ نہیں اس طرح حضور قلب و شرم وحیا

[Box - Arabic side]: And not in a complete whisper (i.e., altogether, because of missing the act of making others hear which is the Sunnah, even though nothing is hidden from the Presence) with presence of (heart and modesty), "Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allah and His blessings." Then he should say, "O Messenger of Allah, I ask you for intercession" three times (because it is the lowest level of insistence for achieving the goal in the state of prayer and supplication). May Allah Almighty send blessings upon the Fulfiller of our needs and the Granter of our desires, our leader and master Muhammad, and upon all his family and companions. (T)

[Box - Urdu side]: ...should submit with: "Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allah and His blessings." Then he should say, "O Messenger of Allah! I ask for intercession from the Presence. O Messenger of Allah! I ask for intercession from the Presence. O Messenger of Allah! I ask for intercession from the Presence." He should say it three times because this is the lowest level of insistence in prayer and supplication for the attainment of the objective. (M) May Allah Almighty, the Fulfiller of our needs and fulfiller of our desires, send mercy upon our master and lord Muhammad and all his noble family and companions. (T)

From these hadiths, narrations, and pure words, it has become as clear and manifest as the sun in the middle of the sky that at the time of seeking mediation (tawassul) through the beloved ones of God, one should face them, even if one's back is towards the Qibla. One should focus the heart well towards them until every other thought is erased from the mind. Humility and submissiveness towards them are commendable and prescribed. In this regard, the period of their physical passing, presence at the shrine, and simple remembrance are all equal. Apart from this, the other beautiful benefits and great advantages obtained from the final passage are beyond description, and all praise is for Allah, Lord of the worlds. Thus, the denier Zaid, who thought that by adding restrictions like heart focus, humility, and prayer-like postures, it would be easy to prove its impermissibility, has been proven wrong. By the grace of Allah, it has been established that it was merely his imagination. "And Allah establishes the truth by His words, even though the criminals dislike it." (T) This humble servant is amazed where the deviation from the Qibla is in this blessed prayer. Even if it were so, what is the sin in it? After every obligatory prayer, it is a known Sunnah for the Imam to turn away from the Qibla. So what business does prohibition have here? Yes, whatever anger and wrath you have, direct it at the

determination of direction. And take its answer from Mirza Mazhar Jan-e-Janan Shaheed, whom Shah Waliullah Dehlavi calls 'pure soul', 'sustainer of the Ahmadiyya way', and 'caller to the Sunnah' in his letters.

---

1 Maslak al-Mutaqassit Sharh Mansik al-Mutawassit with Irshad as-Sari, Chapter: Even if turning towards visiting, published by Dar al-Kitab al-Arabiya Beirut, p. 337 2 Maslak al-Mutaqassit Sharh Mansik al-Mutawassit with Irshad as-Sari, Chapter: Even if turning towards visiting, published by Dar al-Kitab al-Arabiya Beirut, p. 339 3 Al-Quran 8/10

फतवा रज़विया, खंड सात

[बॉक्स - अरबी पक्ष]: और पूरी तरह से चुपके से नहीं (अर्थात पूरी तरह से, क्योंकि सुनाने का कार्य छूट जाता है जो सुन्नत है, भले ही हुज़ूर से कुछ भी छिपा न हो) (हृदय और लज्जा) की उपस्थिति के साथ कहें, "अस्सलामु अलैका अय्युहन नबिय्यु व रहमतुल्लाही व बरकातुहू"। फिर कहे, "या रसूल अल्लाह! मैं आपसे शफ़ाअत माँगता हूँ" तीन बार (क्योंकि यह प्रार्थना और याचना के स्थान पर लक्ष्य प्राप्ति के लिए आग्रह का सबसे निचला स्तर है)। अल्लाह तआला हमारी ज़रूरतों को पूरा करने वाले और हमारी मुरादों को प्रदान करने वाले, हमारे आका और मौला मुहम्मद और उनके सभी आल और सहाबा पर रहमत नाज़िल फ़रमाए। (त)

[बॉक्स - उर्दू पक्ष]: ...के साथ अर्ज़ करे, "अस्सलामु अलैका अय्युहन नबिय्यु व रहमतुल्लाही व बरकातुहू"। फिर कहे, "या रसूल अल्लाह! मैं हुज़ूर से शफ़ाअत माँगता हूँ। या रसूल अल्लाह! मैं हुज़ूर से शफ़ाअत माँगता हूँ। या रसूल अल्लाह! मैं हुज़ूर से शफ़ाअत माँगता हूँ।" तीन बार इसलिए कहे कि यह दुआ और सवाल में मक़सद हासिल करने के लिए इल्हाह (आग्रह) का अदना मर्तबा है। (म) अल्लाह तआला हमारी हाजतें पूरी करने वाले और मुरादें पूरी करने वाले हमारे आका व मौला मुहम्मद और आपकी आल व सहाबा किराम सब पर रहमत नाज़िल फ़रमाए। (त)

इन हदीसों, रिवायतों और पवित्र शब्दों से यह दोपहर के सूरज की तरह रौशन और ज़ाहिर हो गया है कि अल्लाह के महबूबों के तवस्सुल (माध्यम) के समय उनकी ओर मुँह करना चाहिए, भले ही क़िबला की ओर पीठ हो। दिल को उनकी तरफ खूब मुतवज्जेह (केंद्रित) करे यहाँ तक कि हर अन्य विचार दिल से मिट जाए। उनके लिए ख़ुशू और ख़ुज़ू (विनम्रता) प्रशंसनीय और शरीयत के अनुसार है। इस बारे में, उनके ज़ाहिरी पर्दा फ़रमाने का ज़माना, मज़ार पर हाज़िरी और महज़ ज़िक्र सब बराबर हैं। इसके अलावा आखिरी इबारत से जो अन्य सुंदर और बड़े लाभ प्राप्त हुए हैं, वे बयान से परे हैं। तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब है। अतः इनकार करने वाले ज़ैद ने जो यह सोचा था कि दिल की तवज्जो, ख़ुशू और नमाज़ की स्थितियों आदि की पाबंदियाँ बढ़ाकर अब इसे नाजायज़ साबित करने का रास्ता आसान हो जाएगा, तो अल्लाह के फ़ज़ल से यह साबित हो गया कि यह केवल उसका ख्याल ही था। "और अल्लाह अपने कलाम से हक़ को साबित करता है भले ही मुजरिम उसे नापसंद करें।" (त) यह फ़कीर हैरान है कि इस मुबारक नमाज़ में पहले तो फ़र्ज़ नमाज़ के बाद क़िबला से फिरना कहाँ है, और अगर हो भी तो इसमें क्या गुनाह है? हर फ़र्ज़ नमाज़ के बाद इमाम का क़िबला से फिरना सुन्नत मालूम है, तो फिर इसमें मनाही का क्या दखल है? हाँ, जो कुछ

गुस्सा और क्रोध करना हो दिशा निर्धारण पर कीजिए। और इसका जवाब मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानाँ शहीद से ले लीजिए, जिन्हें शाह वलीउल्लाह देहलवी ने अपने मकतूबात में 'नफ़्स-ए-ज़किया', 'क़य्यम-ए-तरीक़ा-ए-अहमदिया' और 'दाई-ए-सुन्नत' कहा है।

---

1 मसलक-उल-मुतक़स्सित शरह मनसिक-उल-मुतवस्सित मअ इरशाद-उस-सारी, बाब: अगरचे ज़ियारत की तरफ तवज्जो हो, दार-उल-किताब-अल-अरबिया बेरूत, पृ. 337 2 मसलक-उल-मुतक़स्सित शरह मनसिक-उल-मुतवस्सित मअ इरशाद-उस-सारी, बाब: अगरचे ज़ियारत की तरफ तवज्जो हो, दार-उल-किताब-अल-अरबिया बेरूत, पृ. 339 3 अल-क़ुरआन 8/10

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

[باکس - عربی پہلو]: ولا اخفاء (ای بالمرة لفوت الاسماع الذی هو السنة وان کان لا یخفی شیئ علی الحضرة) بحضور (قلب واستحیاء) السلام علیك ایها النبی ورحمة الله وبرکاته ثم یقول یا رسول الله اسألك الشفاعة ثلاثا (لانه اقل مراتب الالحاح لتحصیل المنال فی مقام الدعاء والسؤال) صلی الله تعالی علی قاضی حاجتنا ومعطی مواد اتنا سیدنا ومولانا محمد و اله وصحبه اجمعین۔ (ت)

[باکس - اردو پہلو]: کے ساتھ عرض کرے السلام علیک ایھا النبی ورحمۃ اللہ وبرکاتہ پھر کہے یا رسول اللہ ! میں حضور سے شفاعت مانگتا ہوں یا رسول اللہ ! میں حضور سے شفاعت مانگتا ہوں یا رسول اللہ ! میں حضور سے شفاعت مانگتا ہوں ، تین بار اس لئے کہے کہ یہ دعا و سوال میں حصول مقصود کے واسطے ادنیٰ مرتبہ الحاح کا ہے۔ (م) اللہ تعالیٰ ہمارے حاجت روا اور مرادوں کو پورا کرنے والے ہمارے آقا و مولیٰ محمد اور آپ کی آل و صحابہ کرام سب پر ، رحمت نازل فرمائے۔ (ت)

ان احادیث و روایات و کلمات طیبات سے کَالشَّمْسِ فِی وَسَطِ السَّمَاءِ روشن و آشکار ہو گیا کہ ہنگام توسل محبوبان خدا کی طرف منہ کرنا چاہیے اگرچہ قبلہ کو پیٹھ ہو ، اور دل کو ان کی طرف خوب متوجہ کرے یہاں تک کہ ہر این و آں خاطر سے محو ہو جائے اور ان کے لئے خضوع و خشوع محمود و مشروع ، اور اس میں ان کا زمانہ وفات ظاہری و حضورِ مرقد و ذکرِ مجرد سب برابر ہے اور ان کے سوا عبارت اخیرہ سے جو اور فوائد جمیلہ و عوائد جلیلہ حاصل ہوئے بیان سے غنی ہیں والحمد للہ رب العلمین پس زید منکر نے کہ توجہ قلب و خشوع و ہیات نماز وغیرہ کی قیدیں بڑھا کر گمان کیا تھا کہ اب اسے اثبات عدم جواز کی طرف راہ آسان ہوگی۔ بحمد اللہ ثابت ہوا کہ اس کا محض خیال ہی خیال تھا وَیُحِقُّ اللّٰہُ الْحَقَّ بِکَلِمٰتِہٖ وَلَوْ کَرِہَ الْمُجْرِمُونَ (اور اللہ تعالیٰ حق کو اپنے

کلمہ سے ثابت فرماتا ہے اگرچہ باطل والے ناپسند کریں ۔ ت) فقیر حیران ہے کہ اس نماز مبارک میں اول تو صلوٰۃ مفروضہ کے بعد قبلہ سے انحراف کہاں ، اور ہو بھی تو اس میں کیا گناہ ہے ، ہر نماز مفروضہ کے بعد امام کو قبلے سے انحراف سنت معلوم ہے ، پھر اسے ممانعت میں کیا مداخلت ، ہاں جو کچھ غیظ و غضب کرنا ہو تعیینِ سمت پر کیجئے اور اس کا جواب مرزا مظہر جانجاناں شہید سے لے لیجئے جنہیں شاہ ولی اللہ دہلوی اپنے مکتوبات میں نفس زکیہ ، قیم طریقہ احمدیہ ، داعی سنت

---

1 مسلک متقسط شرح منسک متوسط مع ارشاد الساری فصل ولو توجہ الی الزیارۃ مطبوعہ دار الکتاب العربیہ بیروت ص ۳۳۷ 2 مسلک متقسط شرح منسک متوسط مع ارشاد الساری فصل ولو توجہ الی الزیارۃ مطبوعہ دار الکتاب العربیہ بیروت ص ۳۳۹ 3 القرآن ۸/۱۰

Fatawa-e-Razvia Volume 7

Nabwi, adorned with various types of virtues and excellences, writes, and on the margin of the letters, it is narrated from the aforementioned Shah Sahib regarding the aforementioned Mirza Sahib:

[Table 1] (Persian Text): As much as we know of his worth, how could you know? The conditions of the people of India are not hidden from us because India is the place of birth and upbringing of this humble one (fakir). We have also seen and traveled through the Arab lands and heard about the people of those countries from reliable sources there. I have researched that a dear one who is so firm and upright on the path of Shari'at, Tariqat, and adherence to the Book and Sunnah, and possesses great grandeur and a powerful soul in guiding seekers, is not found in the aforementioned lands in this current age. It might be among the predecessors, rather in every age such great ones have been very few, what then of this age which is full of strife and corruption. End. (Urdu Translation): As much worth as we know of him, what do you know? The conditions of the people of India are not hidden from us because India is the birthplace and place of upbringing for this humble one (fakir). We have also seen the Arab lands and traveled through them, and have also heard about the conditions of the people of those countries. I have researched that this honorable person, who attained the rank of Shari'at and Tariqat and is acting upon the Book and Sunnah, and holds greatness and firmness in guiding the seekers, is not found in the mentioned lands in this era. He might have been among the predecessors, rather, in every era, such great elders have been very few; what can be said about this era of turmoil? Ah (T)

This same Mirza Sahib writes in his letters to an upright disciple (regarding whose wife he said: we have sown a pure seed in the soil of that chaste woman, it will become green at the appointed time. [T]):

[Table 2] (Persian Text): Whatever my family and I have written towards Shahjahanabad is blessed, provided there is peace. God willing, until you arrive, this humble one (fakir) will, every day for an hour or two after sunrise, before or after the circle (of dhikr), turn his attention towards that veiled lady of yours. You should wait and expect grace every day, facing this way after the morning prayer, and sit after the morning prayer so that the influence of the love for this chaste woman, who is like a child to me, may remain in the heart of this humble one. 2 etc. (Urdu Translation): Whatever letter my family and I have written towards Shahjahanabad is blessed on

the condition of peace. And until your arrival, God willing, this humble one (fakir) will come out every day for an hour or two before or after the circle of dhikr and turn his attention towards your veiled wife. If possible, sit every day after the morning prayer expecting grace while facing this direction, so that the influence of the love for that pure lady, who is like my daughter, may be on the heart of this humble one. Etc. (T)

1. Margin of the letters of Shah Waliullah Dehlavi, from the collection 'Kalimat Tayyibat', fourth section 'Makatib Shah Waliullah', printed by Mujtabai Delhi, p. 158.
2. Letters of Mirza Mazhar Jan-e-Janan, from the collection 'Kalimat Tayyibat', Letter 37, printed by Matba' Mujtabai Delhi, p. 74.

नबवी, जो विभिन्न प्रकार के गुणों और श्रेष्ठताओं से सुशोभित हैं, लिखते हैं और मकतूबात (पत्रों) के हाशिये पर उपर्युक्त शाह साहब से उपर्युक्त मिर्ज़ा साहब के संबंध में वर्णित है:

[तालिका 1] (फारसी): हम उनकी जितनी क़द्र जानते हैं, तुम क्या जानो? हिन्दुस्तान के लोगों के हालात हमसे छिपे नहीं हैं क्योंकि हिन्दुस्तान इस फ़क़ीर की जन्मभूमि और परवरिश की जगह है। हमने अरब देशों को भी देखा और उनकी सैर की है, और वहाँ के विश्वसनीय लोगों से उन देशों के निवासियों के हालात सुने हैं। तहक़ीक़ की है कि एक ऐसा अज़ीज़ व्यक्ति जो शरीयत, तरीक़त और किताब-ओ-सुन्नत के अनुसरण की राह पर इस तरह दृढ़ और अडिग हो, और तालिबों के मार्गदर्शन में महानता और शक्तिशाली आत्मा रखता हो, उपर्युक्त देशों में इस ज़माने में नहीं पाया जाता। पूर्वजों (असलाफ़) में हो सकता है, बल्कि हर दौर में ऐसे बुज़ुर्ग बहुत कम रहे हैं; फिर इस फ़ितना-ओ-फ़साद (अशांति और भ्रष्टाचार) से भरे ज़माने की तो बात ही क्या है। इति। (उर्दू अनुवाद): हम उनकी जितनी क़द्र जानते हैं, तुम क्या जानो? हिन्दुस्तान के लोगों के हालात हमसे छिपे नहीं हैं क्योंकि हिन्दुस्तान इस फ़क़ीर की जन्मभूमि और परवरिश की जगह है। हमने अरब भी देखा और उसकी सैर की है, और वहाँ के लोगों के हालात भी सुने हैं। तहक़ीक़ की है कि यह इज़्ज़तदार शख़्स, जो शरीयत और तरीक़त के मर्तबे पर फ़ाइज़ हैं और किताब-ओ-सुन्नत पर अमल कर रहे हैं, और जिज्ञासुओं के मार्गदर्शन में महानता और दृढ़ता रखते हैं, जैसा कि उपर्युक्त शहरों में इस ज़माने में कोई नहीं है। पूर्वजों (असलाफ़) में हो सकता है, बल्कि हर दौर में ऐसे बुज़ुर्ग बहुत कम हुए हैं; इस फ़ितना-परस्त ज़माने की तो बात ही क्या है। (त)

यही मिर्ज़ा साहब अपने मकतूबात में एक सुयोग्य मुरीद को (जिनकी पत्नी के बारे में फ़रमाया: हमने उस पाकीज़ा औरत की मिट्टी में एक पवित्र बीज बोया है, जो निर्धारित समय पर हरा-भरा होगा [त]) लिखते हैं:

[तालिका 2] (फारसी): मैंने और घर वालों ने शाहजहाँबाद की ओर जो कुछ लिखा है, वह शांति की शर्त पर शुभ है। इंशाअल्लाह तुम्हारे पहुँचने तक यह फ़क़ीर रोज़ाना सूरज निकलने के एक-दो घंटे बाद, ज़िक्र के हल्क़े से पहले या बाद में, आपकी उस परदानशीन बेगम की ओर तवज्जो (ध्यान) करेगा। आपको रोज़ाना सुबह की नमाज़ के बाद फ़ैज़ की उम्मीद में इस ओर मुँह करके बैठना चाहिए, ताकि उस पाकीज़ा औरत की मुहब्बत का असर, जो मेरी संतान जैसी है, इस फ़क़ीर के दिल

पर हो। 2 आदि। (उर्दू अनुवाद): मैंने और घर वालों ने शाहजहाँबाद की ओर जो ख़त लिखा है, वह अमन की शर्त पर मुबारक है। और तुम्हारे पहुँचने तक इंशाअल्लाह फ़क़ीर रोज़ाना एक-दो घड़ी हल्क़ा-ए-ज़िक्र से पहले या बाद में बाहर आकर आपकी मस्तूरा (पर्दा नशीन) बीवी की ओर तवज्जो करता है। हो सके तो रोज़ाना फ़ैज़ की उम्मीद में इस ओर मुँह करके सुबह की नमाज़ के बाद बैठा करो ताकि उस पाकीज़ा (औरत) की मुहब्बत का असर, जो मेरी बेटी जैसी है, इस फ़क़ीर के दिल पर हो। आदि (त)

1. हाशिये मकतूबात शाह वलीउल्लाह देहलवी, मजमुआ कलिमात तैयिबात, चौथा हिस्सा 'मकातीब शाह वलीउल्लाह', मुतबूआ मुज्तबाई दिल्ली, पृष्ठ 158।
2. मकतूबात मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानाँ, मजमुआ कलिमात तैयिबात, मकतूब 37, मुतबूआ मतबा मुज्तबाई दिल्ली, पृष्ठ 74।

पृष्ठ 604/721

نبویہ متجلی بانواع فضائل و فواضل لکھتے ہیں اور حاشیہ مکتوبات پر شاہ صاحب مذکور سے مرزا صاحب موصوف کی نسبت منقول :

[ٹیبل 1] (فارسی): آنچہ قدر ایشان مامردم میدانیم شما چہ دانید احوال مردم ہند رما مخفی نیست کہ خود مولد و منشاء فقیر ست و بلاد عرب را نیز دیدہ ایم و سیر نمودہ، واحوال مردم ولایت از ثقات آنجا شنیدہ ایم و تحقیق کردہ عزیزے کہ بر جادہ شریعت و طریقت و اتباع کتاب وسنت ہمچنین استوار و مستقیم باشد و در ارشاد طالبان شان عظیم و نفسی قوی دارد ودریں جزو زماں مثل ایشان در بلاد مذکور یافتہ نمی شود مگر در گزشتگان بلکہ در ہر جزوزماں وجود این چنیں عزیزاں کمتر بودہ است چہ جائے این زماں کہ پرفتنہ و فسادست انتہٰی۔ (اردو): ان کی جو قدر ہم جانتے ہیں تم کیا جانو، ہندوستان کے لوگوں کے احوال ہم سے مخفی نہیں کیونکہ ہندوستان فقیر کا جائے پیدائش و پرورش ہے اور عرب بھی ہم نے دیکھا ہے اور اس کی سیر کی ہے اور ولایت کے لوگوں کے احوال بھی سنے ہیں، تحقیق کی ہے کہ ان صاحبِ عزت، جو کہ شریعت وطریقت کے مرتبہ پر فائز ہیں اور کتاب وسنت پر عمل پیرا ہیں اور طالب حضرات کی رہنمائی میں عظمت اور مضبوطی رکھتے ہیں، جیسا بلاد مذکورہ میں فی زمانہ کوئی نہیں ہے گزشتہ لوگوں (اسلاف میں ہو سکتا ہے، بلکہ ہر دور میں ان جیسے بزرگ بہت کم ہوئے ہیں اس پر فتن زمانہ کی بات ہی کیا ہے اھ (ت)

یہی جناب مرزا صاحب اپنے مکتوبات میں ایک مرید رشید کو (جن کی بی بی کی نسبت فرمایا: تخمِ پاک در خاکِ آں عفیفہ کاشتہ ایم بر وقت مقدر سرسبز خواھد شد (ہم نے اس پاکیزہ کی مٹی میں ایک پاک بیج کاشت کیا ہے جو مقررہ وقت پر سرسبز ہوگا۔ت) تحریر فرماتے ہیں :

[ٹیبل 2] (فارسی): آنچه از قصد خود مردم خانه بجانب شاہجہاں آباد نوشته اند بشرط امن مبارک ست وتار رسیدن شما فقیر ان شا الله تعالیٰ بعد نماز یک دو گھڑی روز بر آمده پیش از حلقه یا بعد آں بجانب آں مستوره شما متوجہ خواهد شد باید کہ ہر روز منتظر و متوقع فیض رو بایں طرف کرده بعد نماز صبح روبائیں طرف کرده بعد نماز صبح بنشیند کہ محبت ایں عفیفہ کہ فرزند ماست در دل فقیر تاثیر کرده است ۲ الخ (اردو): میں نے اور گھر والوں نے شاہجہاں آباد کی طرف جو خط لکھا ہے وہ بشرطِ امن مبارک ہے اور تمہارے پہنچنے تک ان شاء الله فقیر روزانہ ایک دو گھڑی حلقہ ذکر سے قبل یا بعد باہر آکر آپ کی مستورہ بیوی کی طرف توجہ کرتا ہے، ہو سکتا ہے تو روزانہ فیض کا متوقع ہو کر اس طرف منہ کر کے صبح کی نماز کے بعد بیٹھا کرو تاکہ اس پاکیزہ کی جو میری بیٹی ہے کی محبت کی تاثیر اس فقیر کے دل پر ہو۔ الخ (ت)

1 حاشیہ مکتوبات شاہ ولی الله دہلوی از مجموعہ کلمات طیبات فصل چہارم "مکاتیب شاہ ولی الله" مطبوعہ مجتبائی دہلی ص ۱۵۸ 2 مکتوبات مرزا مظہر جانجاناں از مجموعہ کلمات طیبات مکتوب سی وہفتم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۷۴

Fatawa Razawiyya Volume Eight

In the second letter, he states:

Persian Text	Urdu Translation
My dear! May you stay safe. During this period of separation, two of your letters reached me and became precious to my soul. One should see what impact waiting for us has. Sit facing this humble one (fakir) every day after the morning prayer without fail; I will provide spiritual attention. Do not take attention from anyone else. God willing, your life will be long and enjoyable. [Footnote 1] (End of summary)	My dear! May you stay safe. In this period of separation, two of your letters were received which are dear to life. Reflect on what effect our waiting has. Sit facing towards me, this humble one, every morning after the morning prayer and do not miss it. I will myself focus my attention; there is no need for anyone else's attention. God willing, you will find a long life and also the relish of life. (End of summary)

In the 'Malfuzat' (sayings) of the same Mirza Sahib, it is mentioned:

Persian Text	Urdu Translation
My connection is established with His Eminence, the Leader of the Believers, Ali (may Allah the Almighty honor his face), and this humble one has a special devotion to his presence. At the time of a physical ailment, focusing attention towards his presence occurs, and it becomes the cause for obtaining healing [Footnote 2], etc.	My special connection is established with His Eminence, the Leader of the Believers, Ali al-Murtaza (may Allah the Almighty honor his noble face), and this humble one has special devotion to him. At the time of physical ailment, this humble one focuses towards him and receives healing, etc. (T)

Shah Waliullah Sahib wrote this quatrain of his in 'Maktub Sharh Rubaiyat': Those who sought goodness from that person, They joined with the lights of the [divine] foot like a grain. Seek the holy grace from their spiritual resolve, For they are the gates of holy grace. [Footnote 3] (Those whose being people seek goodness from, and whose lights of the foot become garments, seek the desire for holy grace through their attention because they are the door of holy grace). Then he wrote in its commentary:

Persian Text	Urdu Translation
That is, focusing attention on the pure souls of the spiritual guides (Mashayikh) has great benefit in refining the spirit and the inner self. [Footnote 4]	That is, the pure souls of the spiritual guides are extremely beneficial in the purification of the spirit and the inner secret (Sirr). (T)

1. Letters of Mirza Jan-e-Janan, from the collection Kalimat-e-Tayyibat, Letter 42, printed by Mujtabai Press, Delhi, p. 49.
2. Malfuzat of Mirza Mazhar Jan-e-Janan, from the collection Kalimat-e-Tayyibat, Malfuzat Letter 42, printed by Mujtabai Press, Delhi, p. 87.
3. Letters of Shah Waliullah, from the collection Kalimat-e-Tayyibat, Letter 22 in 'Sharh Rubaiyat', printed by Mujtabai Press, Delhi, p. 194.
4. Commentary on Rubaiyat of Shah Waliullah, from the collection Kalimat-e-Tayyibat, Letter 22 in 'Sharh Rubaiyat', printed by Mujtabai Press, Delhi, p. 194.

फतावा रज़विया खण्ड आठवाँ

दूसरे पत्र में वे फ़रमाते हैं:

फ़ारसी पाठ

मेरी जान! सलामत रहो। इस अलगाव की अवधि में आपके दो पत्र मिले और वे प्राणों के रक्षक बन गए। देखना चाहिए कि हमारी प्रतीक्षा का क्या प्रभाव पड़ता है। हर सुबह नमाज़ के बाद मुझ फ़कीर की ओर मुँह करके बैठें, बिना नागा के मैं तवज्जो (आध्यात्मिक ध्यान) दूँगा। किसी और से तवज्जो न लें। इंशाअल्लाह उम्र लम्बी होगी और जीवन का स्वाद भी पाएँगे। [पाद-टिप्पणी 1] (अंत, संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद

मेरी जान! सलामत रहो, जुदाई की इस मुद्दत में तुम्हारे दो रक़्अे (पत्र) मिले जो हर्ज़े-जाँ (प्राणों के समान प्रिय) हैं। गौर करो कि हमारा इंतज़ार क्या असर करता है। रोज़ाना सुबह की नमाज़ के बाद मुझ फ़क़ीर की तरफ मुँह करके बैठा करो और नागा न करो, मैं खुद तवज्जो किया करूँगा। किसी दूसरे की तवज्जो की ज़रूरत नहीं। इंशाअल्लाह उम्र ज़्यादा होगी और उम्र का मज़ा भी पाओगे। (अंत, संक्षिप्त)

इन्हीं मिर्ज़ा साहब के 'मलफ़ूज़ात' (कथनों) में है:

फ़ारसी पाठ

मेरा संबंध अमीरुल मोमिनीन हज़रत अली (करम अल्लाह तआला वज्हहु) से है और इस फ़कीर की उन तक विशेष पहुँच सिद्ध है। शारीरिक बीमारी के समय उनकी ओर तवज्जो होती है और यह आरोग्य प्राप्ति का कारण बनता है [पाद-टिप्पणी 2]... आदि।

उर्दू अनुवाद

मेरा खास ताल्लुक हज़रत अमीरुल मोमिनीन अली मुर्तज़ा (करम अल्लाह तआला वज्हहुल करीम) से कायम है और फ़क़ीर को आपसे खास नियाज़ (श्रद्धा) हासिल है। फ़क़ीर जिस्मानी आरज़ा (शारीरिक रोग) के वक़्त आपकी तरफ तवज्जो करता और शिफा पाता है... आदि (त)।

शाह वलीउल्लाह साहब ने 'मक्तूब शरह रुबाइयात' में अपनी यह रुबाई लिखी: आनां के ज़ाव नास बेहमी जुस्तंद बिल-हब्बा अनवारे क़दम पैवस्तंद फ़ैज़े क़ुद्स अज़ हम्मते ईशां मिजो दरवाज़ा-ए-फ़ैज़े क़ुद्स ईशां हस्तंद [पाद-टिप्पणी 3] (वह ज़ात जिससे लोग भलाई चाहते हैं और उनके क़दम के अनवार (प्रकाश) लिबास बनाते हैं, उनकी तवज्जो से मुक़द्दस फ़ैज़ की ख़्वाहिश करो क्योंकि वह फ़ैज़े-क़ुद्स का दरवाज़ा हैं)। फिर इसकी शरह (व्याख्या) में लिखा:

फ़ारसी पाठ	उर्दू अनुवाद
यानी मशाईख की पावन आत्माओं पर तवज्जो करना रूह और भेद (सिर्र) के परिष्कार में अत्यंत लाभप्रद है। [पाद-टिप्पणी 4]	यानी मशाईख की अरवाहे-तैय्यबा (पावन आत्माएँ) रूह और सिर्र (गुप्त रहस्य/अन्तरात्मा) की सफाई में अत्यंत उपयोगी हैं (त)।

---

1. मक्तूबाते मिर्ज़ा जान-ए-जानाँ, कलिमाते तैय्यिबात के संग्रह से, पत्र 42, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, पृ. 49।
2. मलफ़ूज़ाते मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानाँ, कलिमाते तैय्यिबात के संग्रह से, मलफ़ूज़ात पत्र 42, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, पृ. 87।
3. मक्तूबाते शाह वलीउल्लाह, कलिमाते तैय्यिबात के संग्रह से, पत्र 22 'शरह रुबाइयात' में, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, पृ. 194।
4. शरह रुबाइयात शाह वलीउल्लाह, कलिमाते तैय्यिबात के संग्रह से, पत्र 22 'शरह रुबाइयात' में, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, पृ. 194।

فتاوٰی رضویہ جلد ہشتم

دوسرے مکتوب میں فرماتے ہیں :

فارسی متن	**اردو ترجمہ**
جان من سلامت باشی دریں مدت مفارقت دور قعہ شمار رسید و حرز جاں گردید باید دید کہ انتظار با ما چہ میکند، ہر صبح بعد نماز متوجہ بفقیر بنشینید بے ناغہ توجہ می دہم از کسی توجہ نگیرید زیادہ عمر ومزہ عمر باد [حاشیہ 1] انتی ملخصاً	میری جان! سلامت رہو، اس جدائی کی مدت میں تمہارے دو رقعے ملے ہیں جو حرز جاں ہیں، غور کرو کہ ہمارا انتظار کیا اثر کرتا ہے روزانہ صبح کی نماز کے بعد مجھ فقیر کی طرف منہ کر کے بیٹھا کرو اور ناغہ نہ کرو، میں خود توجہ کیا کروں گا کسی دوسرے کی توجہ کی ضرورت نہیں ان شاء اللہ عمر زیادہ اور عمر کا مزہ بھی پاؤ گے اھ ملخصاً

انہیں مرزا صاحب کے ملفوظات میں ہے:

فارسی متن	**اردو ترجمہ**
نسبت ما بجناب امیر المؤمنین حضرت علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ مے رسد و فقیر را نیازی خاص بانجناب ثابت ست در وقت عروض عارضہ جسمانی توجہ بآنحضرت واقع می شود و سبب حصول شفا میگردد [حاشیہ 2] الخ۔	میرا خاص تعلق حضرت امیر المؤمنین علی مرتضٰی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الکریم سے قائم ہے اور فقیر کو آپ سے خاص نیاز حاصل ہے، فقیر جسمانی عارضہ کے وقت آپ کی طرف توجہ کرتا اور شفا پاتا ہے الخ (ت)

شاہ ولی اللہ صاحب نے مکتوب شرح رباعیات میں اپنی یہ رباعی لکھی: آنانکہ زاو ناس بہمی جستند بالحبہ انوار قدم پیوستند فیض قدس از ہمت ایشاں میجو دروازہ فیض قدس ایشاں ہستند [حاشیہ 3] (وہ ذات جس سے لوگ بھلائی چاہتے ہیں اور ان کے قدم کے انوار لباس بناتے ہیں ان کی توجہ سے مقدس فیض کی خواہش کر کیونکہ وہ فیض قدس کا دروازہ ہیں) پھر اس کی شرح میں لکھا:

فارسی متن	اردو ترجمہ
یعنی توجہ بارواح طیبہ مشایخ در تہذیب روح و سر نفع بلیغ دارد [حاشیہ 4]۔	یعنی مشایخ کی ارواح طیبہ روح اور سر کی صفائی میں انتہائی مفید ہیں (ت)

1۔ مکتوبات مرزا جانجاناں از مجموعہ کلمات طیبات مکتوب چہل و دوم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۴۹ 2۔ ملفوظات مرزا مظہر جانجاناں از مجموعہ کلمات طیبات ملفوظات مکتوب چہل ودوم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۸۷ 3۔ مکتوبات شاہ ولی اللہ از مجموعہ کلمات طیبات مکتوب بست و دوم در شرح رباعیات مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ، ص ۱۹۴ 4۔ شرح رباعیات شاہ ولی اللہ از مجموعہ کلمات طیبات مکتوب بست و دوم در شرح رباعیات مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۱۹۴

Fatawa Rizwia Volume VII

Shah Sahib (Shah Waliullah Dehlavi) told the cure for inner whisperings (Hadith-e-Nafs) in 'Hama'at' like this:

[Persian Quote]: Be attentive towards the pure souls of the masters, recite Fatihah for them, or go to visit their graves and seek spiritual attraction from there.

[Urdu Translation]: Be attentive towards the souls of the masters and recite Fatihah for them and go to visit their graves and obtain grace from there. (T)

Nafisa: Imam Allama Ibn Hajar Makki Shafi'i (may Allah have mercy on him) says in 'Al-Khairat al-Hassan fi Manaqib al-Imam al-Azam Abi Hanifa al-Nu'man':

[Arabic Quote]: Scholars and those in need have always visited the grave of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) and sought intercession (tawassul) through him for the fulfillment of their needs, and they have seen the success of that. Among them was Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him), as it is reported from him that he said: "I seek blessings through Abu Hanifa and I come to his grave. When a need arises for me, I pray two cycles of prayer, then I come to his grave and ask Allah Almighty at his side, and my need is fulfilled quickly."

[Urdu Translation]: That is, scholars and people of need have always visited the blessed shrine of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) and sought intercession (tawassul) through him in the court of the Almighty for the fulfillment of their needs, and for this reason, they found their desires fulfilled immediately. Among them is Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him) who says: "I seek blessings from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) and go to his grave, and when any need arises for me, I pray two cycles of prayer and come towards his grave and ask God; it doesn't take long for the need to be fulfilled."

The Faqir (the author) says, may Allah Almighty forgive him, there are deep points here that only those with divine guidance can understand. When it is known that seeking intercession through the beloveds of Allah Almighty (Glorious is His Majesty) is a desired and commendable goal, a narrated Sunnah, and a commanded method, then at the time of intercession, being attentive towards them is required. To the extent that when Caliph Abu Ja'far Mansur Abbasi asked Syeduna Imam Malik (may Allah be pleased with him): "Should I face the Qibla during supplication or face the blessed shrine of the Leader of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him)?" He replied:

[Arabic Quote]: "And why would you turn your face away from him, while he is your means (intercessor)..."

[Urdu Translation]: Why do you turn your face from him, he is yours on the Day of Judgment...

---

1. Hama'at, Hama 8, printed by Academy Shah Waliullah Dehlavi, Hyderabad, p. 34
2. Al-Khairat al-Hassan, Chapter 35, regarding the etiquette of the Imams etc., H.M. Saeed Company, Karachi, p. 129

फ़तावा रज़विया जिल्द सप्तम

शाह साहब (शाह वलीउल्लाह देहलवी) ने 'हमाआत' में हदीस-ए-नफ़्स (आंतरिक फुसफुसाहट) का इलाज इस तरह बताया:

[फारसी उद्धरण]: मशायख़ की पवित्र आत्माओं की ओर ध्यान दें, उनके लिए फ़ातिहा पढ़ें, या उनकी कब्रों की ज़ियारत के लिए जाएं और वहां से आध्यात्मिक आकर्षण प्राप्त करें।

[उर्दू अनुवाद]: मशायख़ की अरवाह (आत्माओं) की तरफ मुतवज्जह (ध्यानमग्न) हो और उनके लिए फ़ातिहा पढ़ो और उनकी कब्रों की ज़ियारत के लिए जाओ और वहां से फ़ैज़ (अनुग्रह) हासिल करो। (त)

नफ़ीसा: इमाम अल्लामा इब्न हजर मक्की शाफ़ई (रहमतुल्लाह अलैह) 'अल-खैरातुल हसान फ़ी मनाक़िबुल इमामुल आज़म अबी हनीफ़ा अन-नुमान' में फ़रमाते हैं:

[अरबी उद्धरण]: विद्वान और ज़रूरतंद लोग हमेशा इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की क़ब्र की ज़ियारत करते रहे हैं और अपनी ज़रूरतों को पूरा करने के लिए उनके माध्यम से अल्लाह की बारगाह में तवसुल (सिफारिश) करते रहे हैं, और उन्होंने इसकी सफलता देखी है। उनमें इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) भी शामिल थे, जैसा कि उनके बारे में उल्लेख है कि उन्होंने कहा: "मैं अबू हनीफ़ा के ज़रिए बरकत तलाश करता हूँ और उनकी क़ब्र पर आता हूँ। जब मुझे कोई ज़रूरत पेश आती है, तो मैं दो रकात नमाज़ पढ़ता हूँ, फिर उनकी क़ब्र पर आकर अल्लाह तआला से दुआ करता हूँ, तो मेरी ज़रूरत जल्दी पूरी हो जाती है।"

[उर्दू अनुवाद]: यानी हमेशा से उलेमा और अहले-हाजत इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के मज़ार मुबारक की ज़ियारत और अपनी हाजत रवाईयों (ज़रूरतों को पूरा करने) के लिए बारगाहे इलाही में उनसे तवसुल करते और इस सबब (कारण) से फ़ौरन मुरादें पाते हैं। उनमें से हैं इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) कि फ़रमाते हैं: "मैं इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से तबर्रुक (बरकत) हासिल करता हूँ और उनकी क़ब्र पर जाता हूँ और जब मुझे कोई हाजत (ज़रूरत) पेश आती है, दो रकात नमाज़ पढ़ता हूँ और उनकी क़ब्र की तरफ आकर खुदा से सवाल करता हूँ, कुछ देर नहीं लगती कि हाजत रवा (पूरी) होती है।"

फ़क़ीर (लेखक) कहता है, अल्लाह तआला उसकी मगफ़िरत फ़रमाए, यहाँ गहरे नुक्ते (बिंदु) हैं जिन पर सिवाय तौफ़ीक़ वालों के कोई मुत्तला (अवगत) नहीं होता। जब यह मालूम हो गया कि हक़ जल्ला व अला अज़्ज़ा मज्दुहू की तरफ उसके महबूबों से तवसुल (मध्यस्थता) महमूद (प्रशंसनीय) मक़सूद और सुन्नत-ए-मासूरा व तरीक़ा-ए-मामूरा है और हंगाम-ए-तवसुल (तवसुल के समय) उनकी जानिब तवज्जो (ध्यान) दरकार है, यहाँ तक कि जब खलीफ़ा अबू जाफ़र मंसूर अब्बासी ने सैयदुना इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से पूछा: "दुआ में क़िबला की तरफ मुँह करूँ या मज़ार-ए-मुबारक हुज़ूर सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की तरफ?" तो फ़रमाया:

[अरबी उद्धरण]: "और तुम अपना चेहरा उनसे क्यों फेरते हो जबकि वह तुम्हारा वसीला (माध्यम) हैं..."

[उर्दू अनुवाद]: क्यों अपना मुँह उनसे फेरता है वह क़यामत को तेरा...

---

1. हमाआत, हमा 8, मुद्रित: एकेडमी शाह वलीउल्लाह देहलवी, हैदराबाद, पृष्ठ 34
2. अल-खैरातुल हसान, अध्याय 35, इमामों के अदब के बारे में आदि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृष्ठ 129

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

انہیں شاہ صاحب نے ہمعات میں حدیثِ نفس کا یوں علاج بتایا:

بارواح طیبہ مشائخ متوجہ شد، وبرائے ایشاں فاتحہ خواند یا بزیارت قبرا ایشاں رود از انجا انجذاب دریوزہ کند۱۔

مشائخ کی ارواح کی طرف متوجہ ہو اور ان کے لئے فاتحہ پڑھو اور ان کی قبروں کی زیارت کے لئے جاؤ اور وہاں سے فیض حاصل کرو۔ (ت)

نفیسہ : امام علامہ ابن حجر مکی شافعی رحمۃ اللہ علیہ الخیرات الحسان فی مناقب الامام الاعظم ابی حنیفہ النعمان میں فرماتے ہیں :

لم یزل العلماء و ذوو الحاجات یزورون قبر الامام ابي حنیفة رضي اللہ تعالی عنه ویتوسلون عنده في قضاء حوائجهم و یرون نجح ذلك، منهم الامام الشافعي رضي اللہ تعالی عنه فانه جاء عنه انه قال انی لاتبرك بابی حنیفة واجیئی الی قبره فاذا عرضت لی حاجة صلیت رکعتین وجئت الی قبره وسألت اللہ تعالی عنده فتقضی سریعا۲۔

یعنی ہمیشہ سے علما واہلِ حاجت امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے مزار مبارک کی زیارت اور اپنی حاجت روائیوں کو بارگاہ الٰہی میں اُن سے توسل کرتے اور اس سبب سے فوراً مرادیں پاتے ہیں اُن میں سے ہیں امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ فرماتے ہیں میں امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے تبرک کرتا اور اُن کی قبر پر جاتا ہوں اور جب مجھے کوئی حاجت پیش آتی ہے دورکعت نماز پڑھتا اور ان کی قبر کی طرف آکر خدا سے سوال کرتا ہوں کچھ دیر نہیں لگتی کہ حاجت روا ہوتی ہے۔

فقیر کہتا ہے غفر اللہ تعالیٰ لہ یہاں نکات غامضہ ہیں کہ ان پر مطلع نہیں ہوتے مگر توفیق والے ، جب معلوم ہولیا کہ حق جل وعلا عز مجدہ کی طرف اس کے محبوبوں سے توسل محمود مقصود وسنت ماثورہ وطریقہ ماموره اور ہنگام توسل ان کی جانب توجہ درکار، یہاں تک کہ جب خلیفہ ابو جعفر منصور عباسی نے سیدنا امام مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے پوچھا: دعا میں قبلہ کی طرف منہ کروں یا مزارِ مبارک حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف؟ فرمایا :

ولم تصرف وجهك عنه وهو وسيلتك

کیوں اپنا منہ ان سے پھیرتا ہے وہ قیامت کو تیرا

۱ ہمعات ہمعہ ۸ مطبوعہ اکادمیہ شاہ ولی اللہ دہلوی حیدرآباد ص ۳۴ ۲ الخیرات الحسان، الفصل الخامس والثلاثون فی تادب الائمۃ الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۲۹

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Arabic Text	Urdu Translation
...and he is the means (Wasilah) of your father Adam (peace and blessings be upon him) towards Allah Almighty on the Day of Resurrection. Rather, turn towards him and seek intercession so that Allah Almighty may accept your request. (1) - Narrated by Imam Qadi Iyad in Ash-Shifa and others elsewhere.	And he is the means (Wasilah) of your father Adam (peace and blessings be upon him) towards Allah Almighty; rather, turn towards him and seek intercession so that Allah Almighty may accept your request.

And before asking for a need, it is appropriate to offer two cycles (Raka'at) of prayer beforehand, as Allah Almighty says: "Seek help through patience and prayer." (2) Then, the perfect elixir is to go near a beloved of Allah. In this regard, the Truth (Allah) the Exalted and Most High has guided in the Great Quran, stating:

Arabic Text (Quran)	Urdu Translation
"And if, when they had wronged themselves, they had but come unto thee and asked forgiveness of Allah, and the messenger had asked forgiveness for them, they would have found Allah Forgiving, Merciful." (3)	And if they, when they had wronged their own souls, had come to your presence and sought forgiveness from God, and the Messenger had prayed for their forgiveness, they would surely have found Allah to be the Acceptor of Repentance, Most Merciful.

SubhanAllah! God hears everywhere and grants forgiveness without cause, yet the command is such that sinful servants should come to your presence and seek forgiveness from Us. Since ancient and modern times, the righteous have considered this noble verse applicable both during the life and after the passing of the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him). They considered visiting the blessed shrine like attending his sacred assembly, and during times of visitation, they would recite this very verse and seek forgiveness from Allah Almighty. Many narrations and accounts on this subject are mentioned and famous in the scholarly works such as Mawahib al-Ladunniyyah, Minah al-Muhammadiyya, Madarij al-Nubuwwah, Jazb al-Qulub ila Diyar al-Mahbub, Khulasat al-Wafa fi Akhbar Dar al-Mustafa, etc. Some of these were mentioned by the leader of researchers, my noble father (may his secret be sanctified), in 'Surur al-Qulub fi Zikr al-Mahbub' to prove this issue. Whoever wishes may be honored by studying it. Similarly, many scholars and authors of Manasik (rituals) in this chapter...

(1) Kitab al-Shifa, chapter 'Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him)...', published by Sharikat al-Sahafiyya in Ottoman lands, 2/35; Nasim al-Riyad commentary on Shifa, chapter 'Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him)...', published by Dar al-Fikr Beirut, 3/398. (2) Al-Quran 2/153. (3) Al-Quran 4/64.

फतावी रज़विया जिल्द सातवीं

अरबी पाठ

...और वह तुम्हारे पिता आदम (उन पर अल्लाह की शांति और दुआएं हों) का अल्लाह तआला की ओर वसीला हैं, बल्कि उन्हीं की ओर मुख करो और शफ़ाअत (सिफ़ारिश) मांगो कि अल्लाह तआला तुम्हारी प्रार्थना स्वीकार फरमाए। (1) - इसे इमाम क़ाज़ी अयाज़ ने 'अश-शिफ़ा' और अन्य ने अन्य स्थानों पर उद्धृत किया है।

उर्दू अनुवाद

और तेरे बाप आदम अलैहिस्सलाम का अल्लाह तआला की तरफ़ वसीला हैं बल्कि उन्हीं की तरफ़ मुँह कर और शफ़ाअत माँग कि अल्लाह तआला तेरी दरख्वास्त क़बूल फरमाए।

और अपनी ज़रूरत माँगने से पहले दो रकात नमाज़ पढ़ना उचित है क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: "सब्र और नमाज़ के ज़रिए मदद चाहो।" (2) फिर सबसे उत्तम उपाय (अक्सीर) यह है कि अल्लाह के किसी प्रिय के पास जाओ। इसी ओर हक़ जल्ल व अला ने क़ुरआन अज़ीम में हिदायत फरमाई है कि इरशाद होता है:

अरबी पाठ (क़ुरआन)

"और अगर जब वे अपनी जानों पर ज़ुल्म करें, आपके हुज़ूर हाज़िर होकर खुदा से बख्शिश चाहें और रसूल उनके लिए मग़फ़िरत (क्षमा) की दुआ करे, तो वे यकीनन अल्लाह को तौबा क़बूल करने वाला मेहरबान पाएंगे।" (3)

उर्दू अनुवाद

और अगर वो जब अपनी जानों पर ज़ुल्म करें तेरे हुज़ूर हाज़िर होकर खुदा से बख्शिश चाहें और रसूल उन के लिए इस्तिगफ़ार करे तो बेशक अल्लाह तआला को तौबा क़बूल करने वाला मेहरबान पाएँ।

सुभान अल्लाह! खुदा हर जगह सुनता है और बिना किसी कारण के क्षमा फरमाता है, लेकिन इरशाद यूँ होता है कि गुनहगार बंदे तुम्हारी खिदमत में हाज़िर होकर हमसे बख्शिश की दुआ करें। पुराने समय से लेकर आज तक, नेक लोगों ने इस आयत-ए-करीमा को सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हयात (जीवन) और विसाल (मृत्यु) दोनों ज़मानों में सामान्य माना है और मज़ार मुबारक पर हाज़िरी को मजलिस-ए-अक़दस में हाज़िरी के समान समझा है। ज़ियारत के समय वे इसी आयत-ए-करीमा की तिलावत करके अल्लाह तआला से मग़फ़िरत माँगते रहे हैं। इस विषय पर बहुत सी रिवायतें और कहानियाँ 'मवाहिबुल लदुनिया', 'मिनहुल मुहम्मदिया', 'मदारिजुन नुबुव्वह', 'जज़बुल कुलूब इला दियारिल महबूब', 'खुलासतुल वफा' आदि विद्वानों की रचनाओं में वर्णित और प्रसिद्ध हैं।

इनमें से कुछ को तहकीक करने वालों के सरदार, मेरे पूज्य पिता (अल्लाह उनकी रूह को पाक रखे) ने 'सुरूरुल कुलूब फी ज़िक्रिल महबूब' में उल्लेख करके इस मसले को साबित फरमाया है। जो चाहे इसके अध्ययन से सम्मान प्राप्त करे। इसी तरह बहुत से विद्वान मनासिक (धार्मिक अनुष्ठान) के लेखकों ने इस अध्याय में...

(1) किताबुश शिफा, अध्याय 'जान लें कि नबी की हुरमत...', प्रकाशक: शिरकतुल सहाफिया, उस्मानी देश, 35/2; नसीमुल रियाज़ शरह शिफा, अध्याय 'जान लें कि नबी की हुरमत...', प्रकाशक: दारुल फिक्र बेरुत, 398/3 (2) अल-क़ुरआन 153/2 (3) अल-क़ुरआन 64/4

पृष्ठ 607/721

عربی عبارت	اردو ترجمہ
و وسيلة ابيك ادم عليه الصلوة و السلام الى الله تعالى يوم القيمة بل استقبله واستشفع به فيشفعك الله تعالى 1- اخرجه الامام القاضى عياض في الشفاء وغيره في غيره۔	اور تیرے باپ آدم علیہ الصلوۃ والسلام کا اللہ تعالیٰ کی طرف وسیلہ ہیں بلکہ انہیں کی طرف منہ کر اور شفاعت مانگ کہ اللہ تعالیٰ تیری درخواست قبول فرمائے۔

اور سوال حاجت سے پہلے دور کعت نماز کی تقدیم مناسب کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "اسْتَعِيْنُوْا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلٰوةِ" (2) (صبر اور نماز سے مدد حاصل کرو۔ ت) پھر کامل اکسیر یہ ہے کہ کسی محبوب خدا کے قریب جائیے اسی طرف حق جل وعلیٰ نے قرآن عظیم میں ہدایت فرمائی کہ ارشاد کرتا ہے:

عربی عبارت (قرآن)	اردو ترجمہ
وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَّلَمُوْا اَنْفُسَهُمْ جَآءُوْكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُوْلُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَّحِيْمًا ۝3	اور اگر وہ جب اپنی جانوں پر ظلم کریں تیرے حضور حاضر ہو کر خدا سے بخشش چاہیں اور رسول ان کے لئے استغفار کرے تو بیشک اللہ تعالیٰ کو توبہ قبول کرنے والا مہربان پائیں۔

سبحان اللہ خدا ہر جگہ سنتا ہے اور بے سبب مغفرت فرماتا ہے مگر ارشاد یوں ہوتا ہے کہ گنہگار بندے تیری خدمت میں حاضر ہو کر ہم سے دعائے بخشش کریں اور قدیماً وحدیثاً وصلحاء اس آیہ کریمہ کو زمانہ حیات و وفات سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میں عام اور حاضری مزار مبارک کو حاضری مجلس اقدس کی مثل سمجھا گئے اور اوقات زیارت میں یہی آیہ کریمہ تلاوت کر کے

اللہ تعالیٰ سے استغفار کرتے رہے اس مضمون کی بہت روایات و حکایات مواہب لدنیہ و منح محمدیہ و مدارج النبوۃ وجذب القلوب الی دیار المحبوب و خلاصۃ الوفا فی اخبار دار المصطفیٰ وغیرہا تصانیف علماء میں مذکور و مشہور بعض ان سے حضرت مقدام المحققین حضرت والد قدس سرہ الماجد نے سرور القلوب فی ذکر المحبوب میں ذکر کر کے اس مسئلے کا اثبات فرمایا من شاء فلیتشرف بمطالعتہ (جو چاہے اس کے مطالعہ سے مشرف ہو ت) اسی طرح بہت علما مصنفان مناسک باب

1 کتاب الشفاء فصل واعلم ان حرمتہ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ شرکتہ صحافیہ فی بلاد عثمانیہ ۳۵/۲، نسیم الریاض شرح شفاء فصل واعلم ان حرمتہ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳۹۸/۳ 2 القرآن ۱۵۳/۲ 3 القرآن ۶۴/۴

Fatawa Razawiya, Volume Seven

During the holy pilgrimage to Medina Tayyiba, it is commanded to recite this verse and seek forgiveness; thus, it is proven that going towards the beloved ones of God and walking towards their graves after their passing is equally valid, just as Sayyiduna Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him) used to do at the light-bestowing shrine of Sayyiduna Imam Abu Hanifa. Now, this beggar of the Qadriya court is far and separated from that station of grace. Although the reality of going to the sacred tomb after prayer is not available to him, yet he turns his heart towards it and walks a few steps in that direction to resemble those who walk there, for the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) said in a good (Hasan) Hadith:

[Boxed Text] "Whoever resembles a people is one of them" - Recorded by al-Tabarani in *al-Awsat* from Hudhayfa (may Allah be pleased with him) with a good chain, although the path of Abu Dawud from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) is not as strong. (T)

Thirdly, in seeking intercession (*tawassul*), the focus of the inward (*batin*) is necessary, and the outward is the title of the inward. Therefore, this walking was prescribed so that the state of the body bears witness to the state of the heart. Just as the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) turned his cloak inside out (*qalb al-rida*) during the prayer for rain (*istisqa*) so that the change in clothing signals a change in circumstances and the lifting of distress. Shah Waliullah wrote the method for "Salat Kun Fayakun" for the fulfillment of needs in *al-Qawl al-Jamil*, at the end of which it says that one should then remove their turban, place the sleeves around their neck, and pray fifty (50) times; it will surely be answered. On this, his son Shah Abdul Aziz says: "Some ignorant people have objected, asking how putting sleeves around the neck could be permissible when it is not proven in the transmitted prayers (*ad'iyah mathurah*). We reply that *qalb al-rida*, i.e., turning the cloak, in the prayer for rain is proven from the Messenger (peace be upon him) so that the state of the world changes. So how could putting the sleeves around the neck to manifest a hidden matter, i.e., humility, for the purpose of adopting the sign of changing circumstances or the objective, be impermissible?" End of the translation with the translation of Mawlawi Khurram Ali al-Bilhouri in *Shifa al-Alil*, the translation of *al-Qawl al-Jamil*. I say, when tying the sleeves around the neck, despite not being in the transmitted ways, is because it intensely expresses hidden humility, even if the self...

1. *Musnad Ahmad ibn Hanbal* narrated from Abdullah ibn Umar, published by Dar al-Fikr Beirut 2/50 & 92, *Majma al-Zawaid* citing *Mu'jam al-Awsat*, *Kitab al-Zuhd*, published by Dar al-Kitab al-Arabiya Beirut 10/21.
2. *Al-Qawl al-Jamil*, Urdu translation, fifth chapter on Salat Kun Fayakun, published by H.M. Saeed Company Karachi, p. 73.
3. *Shifa al-Alil*, translation of *al-Qawl al-Jamil*, fifth chapter on Salat Kun Fayakun, published by H.M. Saeed Company Karachi, p. 74.

मदीना तय्यिबा की पवित्र यात्रा के दौरान हाज़िरी के समय इस आयत को पढ़कर इस्तिग़फ़ार (क्षमा प्रार्थना) करने का आदेश दिया गया है, तो यह सिद्ध हुआ कि ईश्वर के प्रिय लोगों की ओर जाना और उनके निधन के बाद उनकी कब्रों की ओर चलना दोनों एक समान हैं, जैसा कि सैयदना इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) सैयदना इमाम अबू हनीफ़ा के नूरानी मज़ार के साथ किया करते थे। अब यह कि क़ादरिया दरबार का यह भिखारी उस कृपापूर्ण स्थान से दूर और विमुख है, हालाँकि नमाज़ के बाद पवित्र मज़ार तक जाने की वास्तविकता उसे उपलब्ध नहीं है, फिर भी वह दिल से उस ओर ध्यान देता है और उस दिशा में कुछ कदम चलकर उन चलने वालों के समान रूप बनाता है, क्योंकि सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हदीस-ए-हसन में फ़रमाया है:

[बॉक्स किया हुआ पाठ] "जो किसी कौम के साथ समानता पैदा करे, वह उन्हीं में से है" - इसे अल-तबरानी ने 'अल-औसत' में हज़रत हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक अच्छी सनद (शृंखला) के साथ उद्धृत किया है, हालाँकि अबू दाऊद के मार्ग से इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत इतनी मज़बूत नहीं है। (त)

तीसरा, तवस्सुल (मध्यस्थता) में आंतरिक (बातिन) एकाग्रता आवश्यक है और बाहरी स्वरूप आंतरिक का शीर्षक है। इसलिए, यह चलना इसलिए तय किया गया ताकि शरीर की स्थिति हृदय की स्थिति की गवाह बने। जिस तरह सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बारिश की दुआ (इस्तिस्क़ा) में अपनी चादर को पलटा (क़ल्ब-ए-रिदा) ताकि कपड़ों का पलटना, परिस्थितियों के बदलने और विपत्ति के दूर होने की सूचना दे। शाह वलीउल्लाह ने आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए 'अल-क़ौल अल-जमील' में "सलात कुन फ़यकुन" की विधि लिखी है, जिसके अंत में है कि फिर पगड़ी उतारे, आस्तीन गले में डाले, पचास ५० बार दुआ करे, वह ज़रूर स्वीकार होगी। इस पर उनके साहबज़ादे शाह अब्दुल अज़ीज़ साहब फ़रमाते हैं: "कुछ अनजान लोगों ने आपत्ति की है कि गले में आस्तीन डालना कैसे जायज़ होगा, जबकि यह प्रमाणित दुआओं में साबित नहीं है। हम जवाब देते हैं कि 'क़ल्ब-ए-रिदा' यानी चादर का पलटना बारिश की नमाज़ में रसूल (अलैहिस्सलाम) से साबित है ताकि दुनिया की स्थिति बदल जाए। तो इस तरह आस्तीन गर्दन में डालना, छिपे हुए मामले को प्रकट करने के लिए यानी दीनता के लिए, परिस्थितियों के बदलाव या उद्देश्य को प्राप्त करने के संकेत को अपनाने के लिए कैसे नाजायज़ होगा?" इति (अनुवाद मौलवी खुर्रम अली बिलहौरी के 'शिफ़ा अल-अलील' में 'अल-क़ौल अल-जमील' के अनुवाद के साथ समाप्त हुआ)। मैं कहता हूँ कि

जब आस्तीन गले में बाँधना, हालांकि यह प्रमाणित तरीकों में वर्णित नहीं है, इस कारण से है कि इसमें छिपी हुई दीनता की तीव्र अभिव्यक्ति है, भले ही नफ़्स (स्वयं)...

---

1. मुसनद अहमद बिन हंबल, अब्दुल्ला इब्न उमर से रिवायत, दार अल-फ़िक्र बेरूत २/५० और ९२ द्वारा प्रकाशित; मजमा अल-ज़वाइद के हवाले से मुअजम औसत, किताब अल-जुहद, दार अल-किताब अल-अरबिया बेरूत १०/२१ द्वारा प्रकाशित।
2. अल-क़ौल अल-जमील, उर्दू अनुवाद, पांचवां अध्याय सलात कुन फ़यकुन, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ ७३।
3. शिफ़ा अल-अलील, अल-क़ौल अल-जमील का अनुवाद, पांचवां अध्याय सलात कुन फ़यकुन, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ ७४।

पृष्ठ ६०८ / ७२१

زیارتِ شریفہ مدینہ طیبہ میں وقتِ حاضری اس آیت کو پڑھ کر استغفار کا حکم دیتے ہیں تو ثابت ہوا کہ محبوبانِ خدا کی طرف جانا اور بعدِ وصال اُن کی قبور کی طرف چلنا دونوں یکساں جیسا کہ سیدنا امام شافعی رضی اللہ تعالٰی عنہ سیدنا امام ابو حنیفہ کے مزارِ فائض الانوار کے ساتھ کیا کرتے۔ اب یہ کہ گدائے سرکارِ قادریہ اس آستانِ فیض نشان سے دور و مہجور ہے گو بعدِ نماز مزارِ اقدس تک جانے کی حقیقت اسے میسر نہیں تاہم دل سے توجہ کرنا اور چند قدم اس سمت چل کر اُن چلنے والوں کی شکل بناتا ہے کہ سیدِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حدیثِ حسن میں فرمایا:

[Boxed Text] من تشبہ بقوم فھو منھم - اخرجہ الطبراني في الاوسط عن حذیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ باسناد حسن وان کان طریق ابی داود عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنھما لیس بذلک جو کسی قوم سے مشابہت پیدا کرے وہ انہیں سے ہے اس کی تخریج طبرانی نے اوسط میں حضرت حذیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے کی ہے یہ سند جید ہے اگرچہ ابوداؤد کے طریق پر ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی قوی نہیں ہے (ت)

ثالثاً توسل میں توجہِ باطن ضرور اور ظاہر عنوانِ باطن، لہٰذا یہ چلنا مقرر ہوا کہ حالتِ قالب، حالتِ قلب پر شاہد ہو جس طرح سیدِ عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے استسقا میں قلبِ رِدا فرمایا کہ قلبِ لباس، قلبِ احوال و کشفِ باس کی خبر دے، شاہ ولی اللہ نے قول الجمیل میں قضائے حاجت کے لئے "صلوۃ کن فیکون" کی ترکیب لکھی جس کے آخر میں ہے کہ پھر پگڑی اتارے، آستین گلے میں ڈالے، پچاس ۵۰ بار دعا کرے، ضرور مستجاب ہو۔ اس پر ان کے صاحبزادے شاہ عبدالعزیز صاحب فرماتے ہیں: "بعض ناواقفوں نے اعتراض کیا ہے، آستین گردن میں ڈالنا کیونکر جائز ہوگا،

حالانکہ ادعیہ ماثورہ میں یہ ثابت نہیں، ہم جواب دیتے ہیں کہ قلبِ رِدا یعنی چادر کا اُلٹنا پلٹنا نمازِ استسقاء میں رسول علیہ السلام سے ثابت ہے تا حالِ عالم کا بدل جائے تو اس طرح آستین گردن میں ڈالنا، امرِ مخفی کے اظہار کے واسطے یعنی تضرع کے، واسطے حصولِ شعارِ گردشِ حال کے یا مقصود کے کیونکر ناجائز ہو گا"۔ انتھی ترجمہاً بترجمۃ المولوی خرم علی البلہوری فی شفاء العلیل ترجمہ القول الجمیل۔ میں کہتا ہوں جب آستین گلے میں باندھنا با آنکہ طرقِ ماثورہ میں وارد نہیں، اس وجہ سے کہ اس میں تضرعِ مخفی کا اظہار شدید ہے، اگرچہ نفس

---

1 مسند احمد بن حنبل مروی از عبداللہ ابن عمر مطبوعہ دارالفکر بیروت 2/50 و 92، مجمع الزوائد بحوالہ معجم اوسط کتاب الزہد مطبوعہ دارالکتاب العربیہ بیروت 10/21 2 القول الجمیل مترجم اردو پانچویں فصل صلوٰۃ کن فیکون مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص 73 3 شفاء العلیل ترجمہ القول الجمیل پانچویں فصل صلوٰۃ کن فیکون مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص 74

The expression of pleading was achieved through a specific form; hence, walking a few steps towards the honorable Iraq became permissible. This is because it strongly manifests a hidden focus; how then could it be impermissible?

Thirdly, outward reform is for the sake of the heart. Thus, in matters where the concentration of resolve and sincerity of purpose are desired, suitable states and bodily members are employed so that with their help, the mind stays composed and distractions are dispelled. For this reason, scholars considered the verbalization of intention in prayer to be commendable to focus resolve, as mentioned in al-Mabsut, al-Hidayah, al-Kafi, al-Hilya, etc. (As it is in Mabsut, Hidayah, Kafi, and Hilya etc. - Transl.) Shah Waliullah writes in Hujjatullah al-Baligha:

| Arabic: It is from human nature that when something is firmly established in the heart, the limbs and the tongue act accordingly. This is based on the Prophet's (peace and blessings be upon him) saying: "Indeed, in the body of the son of Adam there is a morsel..." [the Hadith]. Thus, the action of the tongue and limbs is the closest indication and a deputy for the action of the heart. | Urdu: It is human nature that when something settles in the heart, the limbs and the tongue move accordingly. And the noble saying of the Prophet (PBUH) that in a human's body there is a piece [Hadith], thus the movement of the tongue and limbs follows the action of the heart. (Transl.) |

And this is the secret why raising the hands during Takbir Tahrimah and pointing with the index finger during Tashahhud was prescribed. Shah Waliullah writes in the same book:

| Arabic: The recommended postures refer to several meanings: among them is the realization of humility like aligning the feet; and among them is the imitation of the remembrance of Allah Almighty with one's fingers and hands in accordance with what the heart perceives, such as raising the hands and pointing with the index finger, so that some parts of the matter support others. [Summarized] | Urdu: The recommended state refers to several meanings: one is the presence of humility, like the alignment of feet; and another is imitating the remembrance of Allah with hands and fingers so that there can be harmony with what is in the heart, such as raising hands and pointing with the index finger, through which some actions strengthen others. [Summarized - Transl.] |

And of this same kind is raising the hands in supplication and wiping them over the face. Shah Waliullah clarifies that these actions are to portray an image of inner desire so that the heart becomes well-aware of it and the state of the heart receives support from the posture.

1. Hujjatullah al-Baligha, Matters which are necessary in prayer, published by Al-Maktaba al-Salafiyya Lahore, 5/2.
2. Hujjatullah al-Baligha, Remembrance of prayer and its recommended postures, published by Al-Maktaba al-Salafiyya Lahore, 7/2.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सप्तम

गिड़गिड़ाने का प्रदर्शन एक विशेष स्वरूप के माध्यम से प्राप्त होता था, इसलिए सम्मानित इराक़ की ओर कुछ कदम चलना जायज़ ठहरा। इसका कारण यह है कि इसमें छिपे हुए ध्यान की सशक्त अभिव्यक्ति है; तो यह नाजायज़ कैसे हो सकता है?

तीसरा, बाहरी सुधार हृदय की शांति के लिए है। इसलिए जिस कार्य में संकल्प की एकाग्रता और इरादे की सच्चाई का लक्ष्य होता है, वहाँ उसके उपयुक्त शारीरिक अवस्थाएँ और अंग सक्रिय रखे जाते हैं ताकि उनकी सहायता से हृदय एकाग्र हो और भटकाव दूर हो। इसी कारण विद्वानों ने संकल्प को सुदृढ़ करने के लिए नमाज़ में नियत के उच्चारण को उत्तम माना है, जैसा कि अल-मबसूत, अल-हिदाया, अल-काफ़ी और अल-हिलिया आदि में उल्लेख है। (जैसा कि मबसूत, हिदाया, काफ़ी और हिलिया वगैरह में है। - अनुवाद) शाह वलीउल्लाह हुज्जतुल्लाह अल-बा़लिग़ा में लिखते हैं:

| अरबी: यह मानवीय स्वभाव है कि जब कोई चीज़ उसके हृदय में स्थिर हो जाती है, तो अंग और जिह्वा उसी के अनुसार कार्य करते हैं। यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के उस कथन के अनुसार है कि 'निश्चय ही आदम की संतान के शरीर में एक मांस का टुकड़ा है...' (हदीस)। अतः जिह्वा और अंगों की क्रिया हृदय की क्रिया का निकटतम प्रमाण और प्रतिनिधि होती है। | उर्दू: मानवीय स्वभाव है कि जब कोई चीज़ उसके दिल में जम जाती है तो अंग और ज़ुबान उसी के मुताबिक हरकत करते हैं और हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम के इस इरशाद-ए-मुबारक का कि इंसान के जिस्म में एक टुकड़ा है (अल-हदीस), पस ज़ुबान और आज़ा की हरकत दिल के फेल (कार्य) के ताबे (अधीन) होती है। (अनुवाद) |

और यही रहस्य है कि तकबीर-ए-तहरीमा के समय हाथ उठाना (रफ़-अल-यदैन) और तशहुद में शहादत की उँगली से इशारा करना निर्धारित हुआ। शाह वलीउल्लाह इसी पुस्तक में लिखते हैं:

| अरबी: मुस्तहब (पसंदीदा) मुद्राएँ कई अर्थों की ओर संकेत करती हैं: उनमें से एक विनम्रता की प्राप्ति है जैसे पैरों का बराबर रखना; और उनमें से एक अपनी उँगलियों और हाथों से अल्लाह तआला के ज़िक्र का अनुकरण करना है ताकि हृदय जो कुछ अनुभव कर रहा है उसके साथ सामंजस्य हो सके जैसे हाथ उठाना और तर्जनी (शहादत की उँगली) से इशारा करना, ताकि कुछ क्रियाएँ अन्य क्रियाओं को सशक्त करें। (संक्षिप्त) | उर्दू: मुस्तहब हालत कई मानी की तरफ राजे (संबंधित) है, एक ख़ुशू का पाया जाना, जैसे कदमों का बराबर होना, और एक अल्लाह के ज़िक्र की हिकायत (नकल)

हाथ और उँगलियों से करना ताकि दिल में जो कुछ है उसकी मुताबिकत (सामंजस्य) हो सके जैसे हाथ उठाना और शहादत की उँगली से इशारा करना जिससे बाज़ (कुछ) अफ़आल (कार्यों) की बाज़ से तक़वियत (शक्ति) होती है अहो मलख़्ख़सन (अनुवाद) |

और इसी प्रकार दुआ में हाथ उठाना और चेहरे पर फेरना है। शाह वलीउल्लाह स्पष्ट करते हैं कि ये क्रियाएँ आंतरिक इच्छा का चित्रण करने के लिए हैं ताकि हृदय इस पर अच्छी तरह सचेत हो जाए और हृदय की स्थिति को शारीरिक मुद्रा से समर्थन प्राप्त हो।

1. हुज्जतुल्लाह अल-बा़लिग़ा, नमाज़ के आवश्यक मामले, अल-मकतब-अस-सलफ़िया लाहौर, 5/2.
2. हुज्जतुल्लाह अल-बा़लिग़ा, नमाज़ के अज़कार और मुस्तहब मुद्राएँ, अल-मकतब-अस-सलफ़िया लाहौर, 2/7.

पृष्ठ 609 का 721

اظہار گڑگڑانے کی صورت سے حاصل تھا، جائز ٹھہرا تو یہ چند قدم جانب عراق محترم چلنا اس وجہ سے کہ اس میں توجہ مخفی کا اظہار قوی ہے کیونکر ناجائز ہوگا۔ ثالثاً ظاہر مصلح خاطر ولذا جس امر میں جمع عزیمت و صدق ارادت کا اہتمام چاہتے ہیں وہاں اس کے مناسب احوال و جوارح رکھے جاتے ہیں کہ ان کی مدد سے خاطر جمع اور انتشار دفع ہوا، اسی لئے نماز میں تلفظ بہ نیت قصد جمع عزیمت علماء نے مستحسن رکھا کما فی المبسوط والھدایۃ والکافی والحلیۃ وغیرہا (جیسا کہ مبسوط، ہدایہ، کافی اور حلیہ وغیرہ میں ہے۔ت) شاہ ولی اللہ حجۃ البالغہ میں لکھتے ہیں:

| من جبلۃ الانسان انہ اذا استقر فی قلبہ شیئ جری حسب ذلک الارکان واللسان و ھو قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "ان فی جسد ابن ادم مضغۃ" الحدیث ففعل اللسان ولارکان اقرب مظنۃ وخلیفۃ لفعل القلب۔ | انسانی فطرت ہے کہ جب کوئی چیز اس کے دل میں جم جاتی ہے تو اعضاء اور زبان اسی کے مطابق حرکت کرتے ہیں اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے اس ارشاد مبارک کا کہ انسان کے جسم میں ایک ٹکڑا ہے الحدیث، پس زبان اور اعضاء کی حرکت دل کے فعل کے تابع ہوتی ہے۔(ت) |

اور یہی سر ہے کہ تکبیر تحریمہ کے وقت رفع یدین اور تشہد میں انگشت شہادت سے اشارہ مقرر ہوا، شاہ ولی اللہ اسی کتاب میں لکھتے ہیں:

| الھیئۃ المندوبۃ ترجع الی معان، منھا تحقیق الخضوع کصف القدمین، ومنھا محاکاۃ ذکر اللہ تعالٰی باصابعہ ویدہ حذوما یعقلہ بجنانہ کرفع الیدین و الاشارۃ بالمسبحۃ لیکون بعض الامر معاضدً ا لبعض ھ ملخصًا۔ | مستحب حالت کئی معانی کی طرف راجع ہے، ایک خشوع کا پایا جانا، جیسے قدموں

کا برابر ہونا، اور ایک اللہ کے ذکر کی حکایت ہاتھ اور انگلیوں سے کرنا اب تاکہ دل میں جو کچھ ہے اس کی مطابقت ہوسکے، جیسے ہاتھ اٹھانا اور شہادت کی انگلی سے اشارہ کرنا جس سے بعض افعال کی بعض تقویت ہوتی ہے اھ ملخصاً (ت) |

اور اسی قبیل سے ہے دعا میں ہاتھ اٹھانا چہرے پر پھیرنا، شاہ ولی اللہ تصریح کرتے ہیں کہ یہ افعال رغبت باطنی کی تصویر بنانے کو ہیں کہ قلب اس پر خوب متنبہ ہوجائے اور حالتِ قلب ہیأت سے تائید پائے۔

1 حجۃ اللہ البالغہ الامورالتی لابد منہا فی الصلوۃ مطبوعہ المکتبۃ السلفیہ لاہور ۲/۵ 2 حجۃ اللہ البالغہ اذکار الصلوۃ و ہیأتہا المندوب الیہا مطبوعہ المکتبۃ السلفیہ لاہور ۲/۷

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

In the mentioned book it is stated:

As for raising the hands and wiping the face with them, it is a visualization of desire, an expression of the harmony between the psychological state and its corresponding physical form, and a reminder to the soul of that state[1].	**And raising the hands and rubbing the hands on the face after the prayer is an expression of desire in one's prayer, an image of the psychological state, a correspondence with the physical form, and a warning to the soul about its state. (T)**

The state of this walking is exactly the same, as it provides a complete picture of internal desire and alerts the heart to total absorption, as is clear to those who perform this noble act, although the denier remains deprived and unaware.

By God, you will not know the taste of this wine until you taste it. (You will not get the taste of this wine without tasting it)

Fourthly, it is the Prophetic Sunnah (peace and blessings be upon him) that where a person commits an oversight, they should perform a righteous deed after moving away from that spot. This is why, once during a journey in the latter part of the night, the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) and the Noble Companions (may Allah be pleased with them) stayed to rest and did not wake up until the sun had risen. The Prophet did not pray there and said, 'Satan was present at this place; bring your mounts and come along.' Then, having moved on from there, they made up the prayer. It is narrated in Sahih Muslim from Abu Huraira (may Allah be pleased with him): 'We were camping at night with the Prophet (peace and blessings be upon him), and we did not wake up until the sun rose. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: Let every man take the head of his camel, for this is a place where Satan came to us. He said: So we did that, then he called for water and performed ablution...'[2] (The translation of the Hadith is present before the text of the Hadith). Here too, when this needy person has finished praying two rak'ahs and the time has come to pray to Allah (glory be to Him) by turning towards the direction of intercession, he recalls the deficiencies like lack of presence etc. that occurred in the prayer and realizes that this is the place where Satan's interference caused a shortcoming in his intimate conversation with God. Inevitably, he moves back, and it is apparent that for him, the direction of focus is better and easier. Turning right or

left would mean a withdrawal of focus, and moving backward is the subsequent form and a sign of turning back (towards God), so that became the preferred choice.

Fifthly, the servant of the Sharia knows that the Giver of Sharia (peace and blessings be upon him) regarding prayers, through optimism (Tafa'ul)...

[1] Hujjatullah al-Baligha, Chapter of Remembrance etc., printed by Al-Maktaba al-Salafiyya, Lahore, 2/57. [2] Sahih Muslim, Chapter on making up missed prayers, printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/238.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

उक्त पुस्तक में है:

रफ़ा-ए-यदैन (हाथ उठाना) और उनसे चेहरे को पोंछना, यह इच्छा का चित्रण है, मानसिक अवस्था और उसके अनुरूप शारीरिक अवस्था के बीच सामंजस्य की अभिव्यक्ति है और उस अवस्था के बारे में आत्मा को चेतावनी है।[1]

और हाथ उठाना और दुआ के बाद हाथों को चेहरे पर मलना, यह अपनी दुआ में इच्छा की अभिव्यक्ति है, मानसिक अवस्था का चित्रण है और शारीरिक अवस्था की उपयुक्तता है और आत्मा को उसकी अवस्था पर चेतावनी है। (त)

इस चलने की स्थिति भी बिल्कुल वैसी ही है कि यह आंतरिक इच्छा का पूर्ण चित्र बताती है और हृदय को पूर्ण तल्लीनता के प्रति सचेत करती है, जैसा कि इस नेक कार्य को करने वालों पर स्पष्ट है, यद्यपि इनकार करने वाला वंचित और अनजान रहता है।

ख़ुदा की क़सम, तू इस शराब का मज़ा तब तक नहीं जान पाएगा जब तक उसे चखेगा नहीं। (इस शराब का मज़ा तो उसे चखे बिना नहीं पा सकेगा)

चौथा, यह सुन्नत-ए-नबवी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) है कि जहाँ इंसान से कोई भूल हो जाए, वहाँ से हटकर नेक अमल करे। इसी कारण जब एक बार यात्रा में रात के अंतिम पहर में हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने विश्राम किया और सूरज निकलने तक आँख नहीं खुली, तो हुज़ूर ने वहाँ नमाज़ नहीं पढ़ी और फ़रमाया, 'इस स्थान पर शैतान मौजूद था; अपनी सवारियों को लेकर यहाँ से चलो।' फिर वहाँ से आगे बढ़कर नमाज़ कज़ा की। सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है: 'हम नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ रात को रुके थे, और सूरज निकलने तक हम नहीं जागे। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: हर आदमी अपने ऊँट की नकेल पकड़े, क्योंकि यह वह स्थान है जहाँ शैतान हमारे पास आया था। उन्होंने कहा: तो हमने वैसा ही किया, फिर उन्होंने पानी माँगा और वुज़ू किया...'[2] (हदीस का अनुवाद हदीस के पाठ से पहले मौजूद है)। यहाँ भी जब यह ज़रूरतमंद दो रकात नमाज़ पढ़ चुका और अब वह समय आया कि वसीले की दिशा की ओर मुँह करके अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) से दुआ करना चाहता है, तो नमाज़ में जो एकाग्रता की कमी आदि कमियाँ हुईं वे याद आईं और समझा कि यह वह जगह है जहाँ शैतान के हस्तक्षेप ने मुझसे अल्लाह की इबादत में कमी

करवा दी। विवश होकर वह पीछे हटता है और यह स्पष्ट है कि उसके लिए ध्यान की दिशा श्रेष्ठ और सरल है। दाएँ या बाएँ मुड़ना ध्यान हटाना है, और पीछे हटना बाद की स्थिति है और ध्यान लगाने का संकेत है, इसलिए वही पसंद किया गया।

पाँचवां, शरिया का सेवक जानता है कि शरिया देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दुआओं के मामले में, नेक शगुन (तफ़ाओल) से...

[1] हुज्जतुल्लाह अल-बलिग़ा, अज़्कार का अध्याय आदि, अल-मकतबा अस-सलफ़िया, लाहौर, 2/57 द्वारा मुद्रित। [2] सहीह मुस्लिम, छूटी हुई नमाज़ों को पूरा करने का अध्याय, नूर मुहम्मद असहा अल-मताबे, कराची, 1/238 द्वारा मुद्रित।

पृष्ठ 610/721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

کتاب مذکور میں ہے:

اما رفع الیدین ومسح الوجه بهما فتصویر للرغبة مظاهرة بین الهیأة النفسانیة وما یناسبها من الهیأة البدنیة وتنبیه للنفس علی تلك الحالة[1].

اور ہاتھ اٹھانا اور دعا کے بعد ہاتھوں کو چہرے پر ملنا یہ اپنی دعا میں رغبت کا اظہار ہے اور ہیئت نفسانیہ کی تصویر اور ہیئت بدنیہ کی مناسبت ہے اور نفس کو اپنی حالت پر تنبیہ ہے۔ (ت)

بعینہ یہی حالت اس چلنے کی ہے کہ رغبت باطنی کی پوری تصویر بتاتا اور قلب کو انجذاب تام پر متنبہ کرتا ہے جیسا کہ اس عمل شریف کے بجالانے والوں پر روشن، گو منکر محروم بخبر باش ع

ذوق ایں مے نہ شناسی بخدا تا نہ چشی (اس شراب کا مزہ تو اسے چکھے بغیر نہ پاسکے گا)

رابعاً سنت نبویہ علیٰ صاحبہا الصلوٰۃ والتحیۃ ہے کہ جہاں انسان سے کوئی تقصیر واقع ہو عمل صالح وہاں سے ہٹ کر کرے اسی لئے جب ایک بار سفر میں آخر شب حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم نے نزول فرمایا اور آنکھ نہ کھلی یہاں تک کہ آفتاب چپکا، حضور نے وہاں نماز نہ پڑھی اور فرمایا اس جگہ شیطان حاضر ہوا تھا اپنے مرکبوں کو یونہی لئے چلے آؤ، پھر وہاں سے تجاوز فرما کر نماز قضا کی، مسلم فی صحیحہ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالی عنہ قال عرسنا مع نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فلم نستیقظ حتی طلعت الشمس فقال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لیأخذ کل رجل براس راحلتہ فان ھذا منزل حضرنا فیہ الشیطان قال ففعلنا ثم دعا بالماء فتوضأ الحدیث[2] (حدیث کا ترجمہ متن حدیث سے پہلے موجود ہے) یہاں بھی جب یہ محتاج دورکعت نماز پڑھ چکا اور اب وقت وہ آیا کہ جہت توسل کی طرف منہ کرکے اللہ جل جلالہ

سے دعا چاہتا ہے، نفس نماز میں جو قلت حضور وغیرہ قصور سرزد ہوئے یاد آئے اور سمجھا کہ یہ وہ جگہ ہے جہاں شیطان کے دخل نے مجھ سے مناجات الہی میں تقصیر کرادی، ناچار ہٹتا ہے اور پر ظاہر کہ جہت توجہ اس کے لئے اولیٰ وایسر، یمیناً و شمالاً انصراف میں ترک توجہ، اور رجعت قہقریٰ بعد کی صورت اور اقبال نشان اقبال فکان ھو المختار۔

خامساً خادم شرع جانتا ہے کہ صاحب شرع صلوات اللہ وسلامہ علیہ کو باب دعا میں، تفاؤل

[1] حجة الله البالغہ الاذکار وما یتعلق بھا مطبوعہ المکتبة السلفیة لاہور ۲/۵۷ [2] صحیح مسلم باب قضاء الصلوٰۃ الفائتہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۳۸

Fatawa Razawiyya, Volume 7

It is deeply insightful, therefore in Istisqa (the prayer for rain) turning (the cloak) was prescribed so that it serves as an omen for a change of condition.

Ad-Daraqutni narrated with a sound chain of transmission according to our principles, from Imam, son of Imam, son of Imam Ja'far bin Muhammad bin 'Ali (may Allah be pleased with them), from his father, that he (the Prophet) صلی اللہ تعالی علیہ وسلم prayed for rain and turned his cloak so that the drought may be transformed.

According to our principles, Daraqutni narrated with a sound chain from Imam son of Imam son of Imam Ja'far bin Muhammad bin 'Ali (may Allah be pleased with them), who narrates from his father that the Holy Prophet صلی اللہ تعالی علیہ وسلم (in prayer for rain) reversed his blessed cloak so that the drought may end. (T)

Imam Nawawi states in the commentary on Sahih Muslim:

They said: And the turning was prescribed as a good omen for the change of state from drought to the falling of rain and fertility, and from narrowness of state to its wideness.

The noble Imams said that turning the cloak is well-known for this reason, that it may be a good omen for changing the state from drought to rain and from hardship to prosperity. (T)

That is why, after a bad dream, for which the prayer to repel its evil was taught, it was also commanded to change sides so that there may be a good omen in the changing of that state.

Muslim, Abu Dawood, An-Nasa'i and Ibn Majah narrated from Jabir bin 'Abdullah (may Allah be pleased with them) as a marfu' tradition: When one of you sees a dream he dislikes, let him spit to his left three times, and seek refuge with Allah from the devil three times, and turn away from the side he was on.

Muslim, Abu Dawood, Nasa'i, Ibn Majah narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: When any of you sees a dream that he dislikes, he should spit three times to his left, and read 'I seek refuge in Allah from Satan the accursed' three times, and turn to his other side. (T)

Allama Manawi writes in At-Taysir: "As a good omen for the turning of that state" (so as to find deliverance from it).

1. Sunan ad-Daraqutni, Kitab al-Istisqa, Hadith 2, printed at Nashr as-Sunnah Multan, 2/26
2. Sharh Muslim by al-Nawawi with Muslim, Kitab Salat al-Istisqa, printed at Nur Muhammad Asahh al-Matabi' Karachi, 1/292
3. Sahih Muslim, Kitab al-Ru'ya, printed at Nur Muhammad Asahh al-Matabi' Karachi, 2/241; Sunan Abu Dawood, Bab fi al-Ru'ya, printed at Nur Muhammad Asahh al-Matabi' Karachi, 2/685
4. At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the hadith 'Idha ra'a ahadukum', Maktaba Imam al-Shafi'i Riyadh, 9/71

फ़तावा रज़विया, खंड 7

इस पर बहुत गहरी नज़र है, इसीलिए इस्तिसका (बारिश की दुआ) में चादर पलटने का हुक्म दिया गया ताकि यह स्थिति बदलने का एक अच्छा शगुन हो।

अल-दारकुतनी ने हमारे सिद्धांतों के अनुसार इमाम इब्न इमाम इब्न इमाम जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से उनके पिता के माध्यम से एक सही सनद के साथ रिवायत किया है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बारिश के लिए दुआ की और अपनी मुबारक़ चादर को पलटा ताकि अकाल समाप्त हो जाए।

हमारे उसूलों के मुताबिक दार-कुतनी ने एक सही सनद के साथ इमाम इब्न इमाम इब्न इमाम जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत किया है, वह अपने पिता से रिवायत करते हैं कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने (बारिश के लिए दुआ में) अपनी मुबारक़ चादर पलटी ताकि अकाल समाप्त हो जाए। (त)

इमाम नववी 'शरह सहीह मुस्लिम' में फ़रमाते हैं:

उन्होंने कहा: (चादर) पलटना अकाल से बारिश और उर्वरता की ओर, और तंगहाली से खुशहाली की ओर स्थिति बदलने के एक अच्छे शगुन के रूप में शरीयत में रखा गया है।

उलमा-ए-किराम ने फ़रमाया कि चादर पलटना इसलिए मशहूर है ताकि अकाल से बारिश की तरफ और तंगी से खुशहाली की तरफ हालत को तब्दील करने के लिए नेक शगुन बन सके। (त)

इसी तरह बुरे सपने के बाद, जिसके शर (बुराई) को दूर करने की दुआ सिखाई गई है, उसके साथ ही यह भी हुक्म दिया गया कि करवट बदल ले ताकि उस स्थिति के बदल जाने पर अच्छा शगुन हो।

मुस्लिम, अबू दाऊद, नसाई और इब्न माजह ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरफू रिवायत की है: जब तुम में से कोई नापसंद सपना देखे तो अपनी बाईं ओर तीन बार थूके और तीन बार अल्लाह की पनाह माँगे, और उस करवट से हट जाए जिस पर वह था।

मुस्लिम, अबू दाऊद, नसाई और इब्न माजह ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) ने फ़रमाया कि जब तुम में से कोई नापसंद सपना देखे तो तीन बार अपनी बाईं ओर थूके और 'अऊज़ु बिल्लाहि मिनश शैतानिर रजीम' तीन बार पढ़े और अपनी करवट दूसरी तरफ बदल ले। (त)

अल्लामा मुनावी 'तयसीर' में लिखते हैं: "उस स्थिति के बदलने के अच्छे शगुन के तौर पर" (ताकि उससे निजात मिल सके)।

---

1. सुनन अल-दारकुतनी, किताब अल-इस्तिसका, हदीस 2, मुद्रित नश्र अस-सुन्नाह मुल्तान, 2/26
2. शरह मुस्लिम लिन-नववी मा मुस्लिम, किताब सलात अल-इस्तिसका, मुद्रित नूर मुहम्मद असहु अल-मताबे कराची, 1/292
3. सहीह मुस्लिम, किताब अर-रुया, मुद्रित नूर मुहम्मद असहु अल-मताबे कराची, 2/241; सुनन अबू दाऊद, बाब फ़ी अर-रुया, मुद्रित नूर मुहम्मद असहु अल-मताबे कराची, 2/685
4. अत-तयसीर शरह अल-जामी अस-सगीर, हदीस 'इज़ा रा आ अहादुकुम' के तहत, मकतबा इमाम अल-शाफ़ई रियाद, 9/71

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہفتم

پر بہت نظر ہے اسی لئے استسقاء میں قلب ردا فرمایا کہ تبدل حال کی فال ہو

الدار قطنی بسند صحیح علی اصولنا عن الامام ابن الامام ابن الامام جعفر بن محمد بن علی رضی اللہ تعالی عنہم عن ابیہ انہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم استسقی و حوّل رداء ہ لیتحول القحط ۔

ہمارے اصول کے مطابق دار قطنی نے صحیح سند کے ساتھ امام ابن امام ابن امام جعفر بن محمد بن علی رضی اللہ تعالی عنہم وہ اپنے والد سے راوی ہیں کہ آنحضرت صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے (بارش کے لئے دعامیں) چادر مبارک الٹی تاکہ قحط ختم ہو جائے۔ (ت)

امام نووی شرح صحیح مسلم میں فرماتے ہیں:

قالوا والتحویل شرع تفاؤلا بتغییر الحال من القحط الی نزول الغیث والخصب ومن ضیق الحال الی سعتہ ۔

ائمہ کرام نے فرمایا کہ چادر الٹانا اس لئے مشہور ہے کہ قحط سے بارش کی طرف اور تنگی سے خوشحالی کی طرف حالت کو تبدیل کرنے کے لئے نیک فال بن سکے۔ (ت)

اسی لئے بدخوابی کے بعد جو اس کے دفع شر کی دعا تعلیم فرمائی، ساتھ ہی یہ بھی ارشاد ہوا کہ کروٹ بدل لے تاکہ اس حال کے بدل جانے پر فال حسن ہو

مسلم وابوداؤد والنسائی وابن ماجۃ عن جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالی عنہما مرفوعاً اذا رأی احدکم الرؤیا یکرہہا فلیبصق عن یسارہ ثلثاً ولیستعذ باللہ من الشیطان الرجیم ثلثاً ولیتحول عن جنبہ الذی کان علیہ ۔

مسلم، ابو داؤد، نسائی، ابن ماجہ نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ حضور علیہ السلام نے فرمایا کہ جب تم میں سے کوئی ناپسندیدہ خواب دیکھے تو تین مرتبہ بائیں جانب تھوکے اور اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم تین مرتبہ پڑھے اور اپنی کروٹ دوسری جانب بدلے۔ (ت)

علامہ مناوی تیسیر میں لکھتے ہیں: تفاؤلاً بتحول تلك الحال (تا کہ اس سے نجات کے لئے)

---

1 سنن الدار قطنی کتاب الاستسقاء حدیث ۲ مطبوعہ نشر السنہ ملتان ۲۶/۲ 2 شرح مسلم للنووی مع مسلم کتاب صلوۃ الاستسقاء مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲۹۲/۱ 3 صحیح مسلم کتاب الرؤیا مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲۴۱/۲، سنن ابو داؤد باب فی الرؤیا مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۶۸۵/۲ 4 التیسیر شرح الجامع الصغیر حدیث اذا رأی احدکم کے تحت مکتبہ امام الشافعی الریاض ۷۱/۹

Volume 7 Fatawa Razvia

...so that it may become a good omen. (T) For this reason, during the prayer for rain (Istisqa), the back of the hand is kept towards the sky as an omen for clouds to gather and rain to come. Muslim narrates from Anas (may Allah be pleased with him) that when the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) prayed for rain, he would point with the back of his palms towards the sky. (T)

It is stated in Ashi'at al-Lam'at Sharh Mishkat: Tibi said this is also for optimism (tafa'ul) regarding the change of state, just as the action of the Prophet (peace and blessings be upon him) in turning his cloak was a gesture towards the desired outcome that the undersides of the clouds should turn towards the earth and pour down whatever rain is in them, and Allah knows best. (T) Tibi said this action is also as a good omen for changing the situation, just as you (peace and blessings be upon him) used to change your cloak, which was an indication towards the desired goal of the 'bellies' (insides) of the clouds turning towards the earth and raining from the clouds, and Allah knows best. (T)

For this reason, scholars have considered it recommended (Mustahabb) that when a prayer is made for the removal of a calamity, the back of the hand should be towards the sky, as if extinguishing the fire of sedition (Fitna) with the hands and suppressing the fervor of the calamity. It is in Ashi'at: They have said that when a prayer is for seeking or requesting something from bounties, it is recommended that the palms be turned towards the sky, and whenever it is for the removal and prevention of sedition and calamity, the backs of the hands should be towards the sky, for the sake of extinguishing the fire of sedition and calamity and lowering the power of the occurring event and its dominance. (T) Scholars have said that when prayer is made for the attainment of any blessing, it is recommended that the palms of the hands be turned towards the sky in prayers, and if prayer is made for the removal of any evil, then the back of the hands should be towards the sky so that the intensity of the sedition and calamity decreases and the power and dominance of the event becomes low. (T)

1 Sahih Muslim, Kitab Salat al-Istisqa, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/293. 2 Ashi'at al-Lam'at, Kitab Salat al-Istisqa, published by Nooria Razvia Sukkur, 1/623. 3 Ashi'at al-Lam'at, Kitab Salat al-Istisqa, published by Nooria Razvia Sukkur, 1/623.

Page 612 of 721

जिल्द सातवीं फतावा रज़विया

تاکہ نیک شگون... (फ़ाल) बन सके। (ت) इसी लिए इस्तइस्का (बारिश की दुआ) के समय हाथ की पीठ आसमान की तरफ रखी जाती है ताकि बादलों के छाने और बारिश होने का शगुन हो। मुस्लिम ने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि जब हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बारिश के लिए दुआ फ़रमाते, तो अपनी हथेलियों की पुश्त (पीठ) से आसमान की तरफ इशारा फ़रमाते। (ت)

अशअतुल लम्आत शरह मिश्कात में है: तीबी ने फ़रमाया कि यह अमल भी हालात बदलने के नेक शगुन के तौर पर है, जैसा कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) चादर बदलते थे, जिसमें इस बात की ओर इशारा था कि बादलों का अंदरूनी हिस्सा ज़मीन की तरफ हो जाए और उनमें जो बारिश है वह बरस जाए, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (ت) तीबी ने फ़रमाया: यह अमल भी हालत को तब्दील करने की नेक फ़ाल के तौर पर है जैसा कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) चादर तब्दील करते थे जिस में बादलों के पेट ज़मीन की तरफ हो जाने और बादलों से बारिश होने के मतलूब (वांछित परिणाम) की तरफ इशारा था, वल्लाहु तआला आलम। (ت)

इसीलिए उलमा ने मुस्तहब रखा है कि जब बला को टालने के लिए दुआ की जाए, तो हाथ की पीठ आसमान की तरफ हो, मानो हाथों से फ़ित्ने की आग को बुझाया जा रहा हो और आफ़त के जोश को दबाया जा रहा हो। अशअतुल लम्आत में है: उन्होंने कहा है कि जब दुआ किसी नेमत की तलब और सवाल के लिए हो, तो मुस्तहब यह है कि हथेलियों के अंदरूनी हिस्से को आसमान की तरफ किया जाए, और जब भी फ़ित्ना और बला को टालने और रोकने के लिए हो, तो हाथों की पुश्त आसमान की तरफ की जाए ताकि फ़ित्ना और बला की आग को बुझाया जा सके और होने वाली घटना की ताक़त और उसके ग़लबे को कम किया जा सके। (ت) उलमा ने फ़रमाया है कि जब किसी नेमत के हुसूल के लिए दुआ की जाए तो मुस्तहब यह है कि दुआओं में हाथों की हथेलियों को आसमान की तरफ किया जाए और अगर किसी बुराई को टालने के लिए दुआ की जाए तो फिर हाथों की पुश्त को आसमान की तरफ किया जाए ताकि फ़ित्ना और मुसीबत की शिद्दत कम हो और हादसे की कुव्वत व ग़लबा पस्त हो जाए। (ت)

1 सहीह मुस्लिम, किताब सलातुल इस्तइस्का, मतबुआ नूर मुहम्मद असहुल मताबे कराची, 1/293 2 अशअतुल लम्आत, किताब सलातुल इस्तइस्का, मतबुआ नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/623 3 अशअतुल लम्आत, किताब सलाुत्ल इस्तइस्का, मतबुआ नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/623

पेज 612 का 721

نیک فال بن سکے۔ ت) اسی لئے ہنگام استسقاء پشتِ دست جانب آسمان رکھے کہ ابر چھانے اور باران آنے کی فال ہو۔ مسلم عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ ان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم استسقی فاشار بظہر کفیہ الی السماء۔1 مسلم نے حضرت انس رضی اللہ تعالٰی علیہ سے روایت کیا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام جب بارش کے لئے دعا فرماتے تو ہتھیلی مبارک کی پشت سے آسمان کی طرف اشارہ فرماتے۔ (ت)

اشعۃ اللمعات شرح مشکوۃ میں ہے: طیبی گفتہ این نیز برائے تفاؤل ست بقلب وتبدل حال مثل صنیع وے صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم در تحویل ردا شار تست بمطلوب کہ بطون سحائب بجانب زمین گرد و بریزد انچہ دروست از امطار واللہ تعالٰی اعلم۔2 طیبی نے فرمایا یہ عمل بھی حالت کو تبدیل کرنے کی نیک فال کے طور پر ہے جیسا کہ آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم چادر تبدیل کرتے تھے جس میں بادلوں کے پیٹ زمین کی طرف ہو جانے اور بادلوں سے بارش ہونے کے مطلوب کی طرف اشارہ تھا واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

اسی لئے علماء نے مستحب رکھا، جب دفعِ بلا کے لئے دعا ہو، پشتِ دست سوئے سما ہو، گویا ہاتھوں سے آتشِ فتنہ کو بجھاتا اور جوشِ بلا کو دباتا ہے۔ اشعہ میں ہے: گفتہ اند چون دعا برائے طلب وسوال چیزے از نعما بود مستحب است کہ گردانیدہ شود بطن کفہا بجانب آسمان و ہر گاہ کہ برائے دفع و منع فتنہ وبلا باشد پشت ہائے دست بجانب آسمان کند از برائے اطفائے نائرہ فتنہ و بلا و پست کردن قوت حادثہ و غلبہ آں۔3 علماء نے فرمایا ہے کہ جب کسی نعمت کے حصول کے لئے دعا کی جائے تو مستحب یہ ہے کہ دعائیں ہاتھوں کی ہتھیلیوں کو آسمان کی طرف کیا جائے اور

اگر کسی دفعِ شر کے لئے دعا کی جائے تو پھر ہاتھوں کی پشت کو آسمان کی طرف کیا جائے تاکہ فتنہ اور مصیبت کی شدت کم ہو اور حادثہ کی قوت و غلبہ پست ہو جائے۔ (ت)

1 صحیح مسلم کتاب صلوٰۃ الاستسقاء مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۹۳ 2 اشعۃ اللمعات کتاب صلوٰۃ الاستسقاء مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۶۲۳ 3 اشعۃ اللمعات کتاب صلوٰۃ الاستسقاء مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۶۲۳

Fatawa Rizvia Volume Seven

Therefore, wiping the face with hands after supplication (dua) was established as a Sunnah so that it might be a good omen for attaining the desired goal and the acceptance of the prayer, as if both hands have been filled with goodness and blessings. Then, this blessing should reach the highest and noblest of members, the face, so that through its mediation, it reaches the rest of the body. In the Hadith of Tirmidhi and Hakim, Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both) narrates:

Arabic	Urdu
When the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) raised his hands in supplication, he would not lower them until he had wiped his face with them.[1]	When the Prophet (peace and blessings be upon him) raised his hands in supplication, he would not lower his hands without wiping them over his blessed face. (T)

Allama Abdur Rauf Munawi says in At-Taysir:

| As a good omen for attaining the goal and receiving assistance.[2] | As a good omen for attaining the desire and receiving help. (T) |

And another good (Hasan) Hadith:

| Abu Dawood narrated from Sa'ib bin Yazid, from his father, that the Prophet (peace and blessings be upon him), when he supplicated and raised his hands, would wipe his face with his hands. | Abu Dawood narrated from Hazrat Sa'ib bin Yazid, who narrated from his father, that when the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) supplicated, he would raise his hands and rub them on his blessed face. (T) |

Written below it:

| As a good omen and seeking blessing that his palms were filled with goodness, so he poured it over his face.[3] | May this be a good omen that the hands are filled with goodness, and he showered that goodness upon the face. (T) |

And a Hadith from Abu Dawood:

| Bayhaqi narrated from Ibn Abbas, from the Prophet (peace and blessings be upon him): Ask Allah with the palms of your hands. | Bayhaqi narrates from Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) from the Prophet (peace and blessings be upon him) that you |

[1] Jami' at-Tirmidhi, Book of Supplications, Chapter on Raising Hands during Supplication, published by Amin Company, Kutubkhana Rashidiya Delhi, 2/174; Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Book of Supplications, Wiping the Face with Hands, published by Dar al-Fikr Beirut, 1/536. [2] At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "When he raised his hands in supplication," Maktaba Imam al-Shafi'i Riyadh, 2/501. [3] At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "When he supplicated and raised," Maktaba Imam al-Shafi'i Riyadh, 2/49.

फ़तावा रज़विया खंड सात

इसीलिए दुआ के बाद चेहरे पर हाथ फेरना मसनून (सुन्नत) हुआ ताकि मक़सद हासिल होने और दुआ क़बूल होने का अच्छा शगुन (फाल) हो, मानो दोनों हाथ ख़ैर और बरकत से भर गए। फिर ये बरकत आला और अशरफ़ अंग यानी चेहरे तक पहुँच जाए ताकि इसके वसीले से पूरे शरीर तक पहुँच जाए। तिर्मिज़ी और हाकिम की हदीस में अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है:

अरबी

जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दुआ में हाथ उठाते तो उन्हें तब तक नीचे नहीं लाते थे जब तक कि उनसे अपने चेहरे का मसह (पोंछना) न कर लेते।[1]

उर्दू

हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब दुआ में हाथ उठाते तो चेहरा मुबारक पर फेरे बग़ैर हाथों को नीचे न करते। (त)

अल्लामा अब्दुर रऊफ़ मुनावी अत-तयसीर में फ़रमाते हैं:

| मक़सद पाने और मदद हासिल करने के लिए अच्छे शगुन के तौर पर।[2] | मुराद को पाने और इमदाद हासिल करने के लिए नेक फाल के तौर पर। (त) |

और एक अच्छी (हुस्न) हदीस:

| अबू दाऊद ने साहिब बिन यज़ीद से, उन्होंने अपने वालिद से रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब दुआ करते और हाथ उठाते तो अपने हाथों से चेहरा मसह करते। | अबू दाऊद ने हज़रत साइब बिन यज़ीद से उन्होंने अपने वालिद से रिवायत किया कि हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब दुआ फ़रमाते तो हाथ उठाकर चेहरा मुबारक पर मलते। (त) |

इसके नीचे लिखा है:

| इस नेक फाल और बरकत के लिए कि हथेलियाँ ख़ैर से भर गई हैं, तो उसे अपने चेहरे पर प्रवाहित कर लिया।[3] | ये नेक फाल हो सके कि हाथ ख़ैर से भर गए हैं और उस ख़ैर को चेहरे पर फ़ाइज़ फ़रमाया। (त) |

और अबू दाऊद की हदीस:

| बैहक़ी ने इब्ने अब्बास से, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की: अल्लाह से अपनी हथेलियों के अंदरूनी हिस्से से मांगो। | बैहक़ी हज़रत इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) हुज़ूर अलैहिस सलातो वस्सलाम से रिवायत फ़रमाते हैं कि आप |

---

[1] जामि' अत-तिर्मिज़ी, किताब अद-दवात, बाब दुआ के वक़्त हाथ उठाने के बारे में, अमीनी कंपनी कुतुबख़ाना रशीदिया दिल्ली, 2/174; अल-मुस्तदरक 'अलल सहीहैन, किताब अद-दुआ, हाथों से चेहरा पोंछना, दारुल फिक्र बैरूत, 1/536। [2] अत-तयसीर शरह अल-जामि' अस-सग़ीर, हदीस "जब हाथ उठाते" के तहत, मकतबा इमाम अल-शाफ़ई रियाज़, 2/501। [3] अत-तयसीर शरह अल-जामि' अस-सग़ीर, हदीस "जब दुआ फ़रमाते" के तहत, मकतबा इमाम अल-शाफ़ई रियाज़, 2/49।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

اسی لئے دعا کے بعد چہرے پر ہاتھ پھیرنا مسنون ہوا کہ حصول مراد قبول دعا کی فال ہو گویا دونوں ہاتھ خیر و برکت سے بھر گئے۔ اس نے وہ برکت اعلٰی و اشرف اعضا پر الٹ لی کہ اس کے توسط سے سب بدن کو پہنچ جائے گی۔ ترمذی و حاکم کی حدیث میں عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
کان رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اذا رفع یدیہ فی الدعاء لم یحطھما حتی یمسح بھما وجھہ	حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جب دعا میں ہاتھ اٹھاتے تو چہرہ مبارک پر پھیرے بغیر ہاتھوں کو نیچے نہ کرتے۔ (ت)

علامہ عبد الرؤف مناوی تیسیر میں فرماتے ہیں:

| تفاؤلا باصابۃ المراد وحصول الامداد | مراد کو پانے اور امداد حاصل کرنے کے لئے نیک فال کے طور پر۔ (ت) |

اور حدیث حسن:

| ابی داؤد عن السائب بن یزید عن ابیہ ان النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کان اذا دعا فرفع یدیہ مسح وجھہ بیدیہ۔ | ابوداؤد نے حضرت سائب بن یزید سے انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا کہ حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جب دعا فرماتے تو ہاتھ اٹھا کر چہرہ مبارک پر ملتے۔ (ت) |

کے نیچے لکھا:

| تفاؤلا وتیامنا بأن کفیه ملئتا خیرا فأفاض منه علی وجهه | یہ نیک فال ہو سکے کہ ہاتھ خیر سے بھر گئے ہیں اور اس خیر کو چہرہ پر فائض فرمایا۔ (ت) |

اور حدیث ابی داؤد:

| بیهقی عن ابن عباس عن النبی صلی الله تعالی علیه وسلم سلوا الله ببطون اکفکم | بیہقی حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام سے روایت فرماتے ہیں کہ آپ |

جامع الترمذی ' 'الد عوات ' ' باب ماجاء فی رفع الایدی عند الد عاء مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲/۱۷۴، المستدرک علی الصحیحین کتاب الد عاء مسح الوجہ بالیدین مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱/۵۳۶ التیسیر شرح الجامع الصغیر حدیث کان اذارفع یدیه فی الدعاء تحت مکتبہ امام الشافعی الریاض ۲/۵۰۱ التیسیر شرح الجامع الصغیر حدیث کان اذا دعا فرفع کے تحت مکتبہ امام الشافعی الریاض ۲/۴۹

- Arabic: "And do not ask Him with the backs [of your hands]; but when you have finished, then wipe your faces with them."
- Urdu: He said: Ask Allah with the palms of your hands and do not ask with the backs of your hands, and when you finish the prayer, rub your hands over your face. (T)

Under it is written: - Arabic: "As an optimistic sign of attaining the goal and as a blessing by bringing it to the face, which is the most noble of the limbs, and from there it spreads to the rest of the body."(1) - Urdu: So that it may be a good omen that the goal has been achieved, and it is brought to the face for blessing, as it is the most superior among the limbs, and from there it spreads through the whole body. (T)

Fadhil Ali Qari said in Hirz-e-Thamin: - Arabic: "Perhaps its reason is that it is an indication of the acceptance of the prayer and an optimistic sign for the removal of affliction and the attainment of the gift. For Allah, the Glorified, is modest to return the hand of a servant empty, i.e., devoid of good, in private or public."(2) - Urdu: It could be an indication that the prayer has been accepted, and it serves as a good omen for the removal of calamity and the attainment of the gift, because Allah Almighty feels shy to return the hands of His servant empty of goodness in private or public. (T)

Similarly, the noble deputy of the Lawgiver (Peace and Blessings be upon Him) [may Allah be pleased with him], considering the objectives of the Shariah, prescribed this practice specifically in accordance with them, so that it may be a good omen for the negation of turning away, the granting of proximity, the attainment of goals, and the onset of acceptance. And Allah Almighty is the Granter of Success.

Sixthly, it is established in Sahih Muslim through the narration of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them) that the Master of the World (Peace and Blessings be upon Him) moved forward a few steps during the prayer when Paradise was presented so close to his holy presence that it appeared at the wall of the Qibla, to the point that when His Eminence advanced, the clusters of grapes were within the reach of his holy hand.

1. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "Ask Allah", Maktaba Imam al-Shafi'i, Riyadh, 60/2.

2. Hirz-e-Thamin, annotations of Hisn Hasin with Hisn Hasin, Adab-ud-Dua, Afzal al-Matabi' India, p. 11. F: In the following lines, the text inside parentheses is Ala Hazrat's own writing, and the text outside parentheses is the text of the Hadith. - Nazir Ahmed.

- अरबी: "और उनसे (अल्लाह से) अपने हाथों की पीठ से मत माँगो, फिर जब तुम (दुआ से) फ़ारिग हो जाओ, तो उनसे अपने चेहरों को मसो।"
- उर्दू: ने फ़रमाया कि अल्लाह तआला से अपने हाथों के बातिन (हथेली) से सवाल करो और हाथों की पुश्त (पीठ) से सवाल न करो, और जब दुआ से फ़ारिग हो जाओ तो हाथों को चेहरे पर फेरो। (त)

के तहत लिखा है: - अरबी: "मक़सूद (लक्ष्य) पाने की नेक शगुन के तौर पर और चेहरे तक पहुँचाकर बरकत हासिल करने के लिए, जो कि अंगों में सबसे श्रेष्ठ है, और वहाँ से यह पूरे शरीर में समा जाए।" (1) - उर्दू: ताकि नेक शगुन हो सके कि मक़सूद पा लिया और उसे बरकत के लिए चेहरे तक पहुँचाया जो कि अंगों में सबसे उत्तम है और उससे पूरे बदन में असर हो। (त)

फ़ाज़िल अली क़ारी ने हर्ज़-ए-थमीन में फ़रमाया: - अरबी: "शायद इसकी वजह यह है कि यह दुआ की क़बूलियत का संकेत है और बला टलने और अता (उपहार) प्राप्त होने के लिए एक नेक शगुन है। क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू अपने बंदे के हाथों को तन्हाई या महफ़िल में भलाई से ख़ाली लौटाने पर हया (संकोच) फ़रमाता है।" (2) - उर्दू: हो सकता है कि यह इस बात का इशारा हो कि दुआ क़बूल हो चुकी है और मुसीबत टलने और उपहार मिलने के लिए नेक शगुन बन सके क्योंकि अल्लाह तआला अपने बंदे के हाथों को तन्हाई और महफ़िल में खैर (भलाई) से ख़ाली लौटाने पर हया फ़रमाता है। (त)

इसी तरह शरीयत के मालिक (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के अज़ीम नायब (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने शरीयत के मक़सदों को ध्यान में रखते हुए ख़ास तौर पर उनके अनुसार यह अमल तय फ़रमाया कि विमुखता की मनाही, निकटता की प्राप्ति, उद्देश्यों की पूर्ति और स्वीकृति के लिए यह एक शुभ संकेत हो। और अल्लाह तआला ही सफलता देने वाला है।

छठा, सहीह मुस्लिम शरीफ़ में जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) की रिवायत से साबित है कि सैयदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ऐन नमाज़ में चंद क़दम आगे बढ़े,

जब जन्नत हुज़ूर की बारगाह में इतनी क़रीब पेश की गई कि क़िबला की दीवार में नज़र आई, यहाँ तक कि जब हुज़ूर आगे बढ़े तो उसके अंगूरों के गुच्छे हुज़ूर के मुक़द्दस हाथ की पहुँच में थे।

1. अत-तयसीर शरह अल-जामी अस-सगीर, हदीस "सलुल्लाह" के तहत, मकतबा इमाम अल-शाफ़ई रियाद 60/2.
2. हर्ज़-ए-थमीन, हाशिय हिसाने हसीन मअ हिसाने हसीन आदाब-उद-दुआ, अफ़ज़ल अल-मताबे' इंडिया पृ. 11. फ़: आगे की पंक्तियों में कोष्ठक (हलालेन) के अंदर आला हज़रत की अपनी इबारत है और कोष्ठक के बाहर हदीस की इबारत है। - नज़ीर अहमद।

• ولا تسئلوہ بظھورھا فاذا فرغتم فامسحوا بھا وجوھکم۔

• نے فرمایا کہ اللہ تعالیٰ سے اپنے ہاتھوں کے باطن میں سوال کرو اور ہاتھوں کی پشت میں سوال نہ کرو، اور جب دعا سے فارغ ہو جاؤ تو ہاتھوں کو چہرے پر پھیرو۔ (ت)

کے تحت میں لکھا: - تفاؤلا باصابۃ المطلوب وتبرکا بایصالہ الی وجھہ الذی ھو اشرف الاعضاء و منہ یسری الی بقیۃ البدن 1۔ - تاکہ نیک فال ہوسکے کہ مطلوب پالیا اور اس کو برکت کے لئے چہرے تک پہنچایا جو کہ اعضا میں افضل ہے اور اس سے تمام بدن میں سرایت کرے۔ (ت)

فاضل علی قاری نے حرز ثمین میں فرمایا: - لعل وجھہ انہ ایماء الی قبول الدعاء و تفاؤل بدفع البلاء وحصول العطاء فان اللہ سبحنہ یستحیی ان یرد ید عبد صفرا ای خالیا من الخیر في الخلاء والملاء 2۔ - ہو سکتا ہے کہ یہ اس بات کا اشارہ ہو کہ دعا قبول ہو چکی ہے اور دفعِ بلا اور حصولِ عطا کے لئے نیک فال بن سکے کیونکہ اللہ تعالیٰ اپنے بندے کے ہاتھوں کو خلاء اور ملاء میں خیر سے خالی لوٹانے پر حیا فرماتا ہے۔ (ت)

اسی طرح صاحب شرع صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے نائب جلیل رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مقاصد شرع پر لحاظ فرما کر خاص ان کے موافق یہ چلنا مقرر فرمایا کہ نفی اعراض و عطائے قربت و حصولِ اغراض و اقبالِ اجابت کے لئے فالِ حسن ہو واللہ تعالیٰ الموفق۔

سادساً صحیح مسلم شریف ف میں بروایت جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما ثابت کہ سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم عین نماز میں چند قدم آگے بڑھے جب جنتِ خدمت اقدس میں اتنی قریب

حاضر کی گئی کہ دیوارِ قبلہ میں نظر آئی یہاں تک کہ حضور بڑھے تو اس کے خوشہ ہائے انگور دستِ اقدس کے قابو میں تھے

1 التیسیر شرح الجامع الصغیر حدیث سلوا اللہ کے تحت مکتبہ امام الشافعی الریاض ۲/۶۰ 2 حرز ثمین حواشی حصن حصین مع حصن حصین آداب الدعاء افضل المطابع انڈیا ص ۱۱ ف: آئندہ سطور میں ہلالین کے اندر اعلیٰ حضرت کی اپنی عبارت ہے اور ہلالین سے باہر حدیث کی عبارت ہے۔ نذیر احمد

Fatawa Razawiyya - Volume 8

And this was the Solar Eclipse prayer (Salat al-Kusuf).

(Arabic Text)

And that is his saying (after describing the Prophet's prayer - peace and blessings be upon him - during an eclipse), then he moved back (meaning the Prophet - peace and blessings be upon him) and the rows behind him also moved back until we reached (Muslim said: and Abu Bakr, meaning Ibn Abi Shaybah, said: until he reached) the women. Then he advanced and the people advanced with him until he stood in his place. He finished when the sun shone brightly. Then he said (and narrated the hadith until he said): There is nothing you were promised except that I have seen it in this prayer of mine. Indeed, Hellfire was brought forth, and that was when you saw me moving back. (And he continued the report until he said): Then Paradise was brought forth, and that was when you saw me advancing until I stood in my place. I indeed extended my hand, wanting to take some of its fruit.[1] (The hadith is abbreviated).

(Urdu Translation)

Their statement while describing the solar eclipse prayer was that the Prophet (peace and blessings be upon him) moved back during the prayer, and the rows behind him also moved back until we retreated. "Muslim said that his teacher Abu Bakr ibn Abi Shaybah said, meaning we moved back as far as the rows of women. Then the Prophet (peace be upon him) moved forward, and the people moved forward with him until he stood in his original place, and the sun became bright. Then he said, as the narrator related the full hadith, that you have been shown in this prayer all the things you were promised. Indeed, Hellfire was presented before me; this happened when you saw me moving back. Relating the event further, the narrator said: Then the Prophet said: Paradise was presented before me; this happened when you saw me moving forward until I stood in my place, and I extended my hand with the thought that I might obtain the fruit of Paradise (The hadith is summarized)." (T)

Similarly, when the people of spiritual reality and observation, after performing this prayer, turn towards Iraq Sharif (Noble Iraq) through mediation (tawasul), lights, blessings, spiritual benefits, and goodness are seen arriving from that blessed direction with thousands of outbursts and constant crowds. They eagerly advance toward those clusters of grapes of the heavens of light and gardens of joy with longing steps, performing the rituals of beautiful reception and welcome for these

dear guests. Glory be to Allah! How can one deny a righteous servant who hastens toward the blessings and goodness of his Lord?

[1] Sahih Muslim, Book of Eclipses, printed by Noor Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/297.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 8

और यह नमाज़ सलात अल-कुसूफ़ (सूर्य ग्रहण की नमाज़) थी।

(अरबी पाठ)

और यह उनका कहना है (सूर्य ग्रहण में नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की नमाज़ का वर्णन करने के बाद) फिर वे पीछे हटे (अर्थात नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके पीछे की कतारें भी पीछे हट गईं यहाँ तक कि हम पहुँच गए (मुस्लिम ने कहा और अबू बक्र यानी इब्न अबी शैबा ने कहा: यहाँ तक कि वे पहुँच गए) महिलाओं तक। फिर वे आगे बढ़े और लोग भी उनके साथ आगे बढ़े यहाँ तक कि वे अपने स्थान पर खड़े हो गए। फिर वे तब मुड़े जब सूरज चमक उठा। फिर उन्होंने कहा (और हदीस को अंत तक सुनाया): ऐसी कोई चीज़ नहीं जिसका तुमसे वादा किया गया हो जिसे मैंने अपनी इस नमाज़ में न देखा हो। मेरे सामने आग (नरक) लाई गई, और यह तब था जब तुमने मुझे पीछे हटते देखा। (और उन्होंने वर्णन जारी रखा यहाँ तक कि कहा): फिर जन्नत (स्वर्ग) लाई गई, और यह तब था जब तुमने मुझे आगे बढ़ते देखा यहाँ तक कि मैं अपने स्थान पर खड़ा हो गया। और मैंने अपना हाथ बढ़ाया और मैं उसके फलों में से कुछ लेना चाहता था।[1] (हदीस संक्षेप में)।

(उर्दू अनुवाद)

उनका कथन सूर्य ग्रहण की नमाज़ का वर्णन करते हुए यह है कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम नमाज़ में पीछे हट गए और आपके पीछे की कतारें भी पीछे हट गईं यहाँ तक कि हम पीछे हट गए। "मुस्लिम ने कहा कि उनके उस्ताद अबू बक्र इब्न अबी शैबा ने फ़रमाया यानी हम औरतों की सफ़ तक पीछे हट गए, फिर हुज़ूर अलैहिस्सलाम आगे बढ़े और लोग भी आपके साथ आगे बढ़ गए यहाँ तक कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम अपने पहले मकाम पर खड़े हुए तो सूरज रोशन हो गया, फिर उन्होंने कहा कि रावी ने पूरी हदीस बयान करते हुए कहा कि आप ने फ़रमाया तुम्हें जिन उमूर (बातों) का वादा दिया गया मैंने नमाज़ में उन सब चीज़ों को देखा है और तहकीक (वास्तव में) मेरे सामने आग (जहन्नम) पेश की गई यह उस वक्त हुआ जब तुमने मुझे पीछे हटते हुए देखा, और वाकया बयान करते हुए रावी ने कहा, फिर आप ने फ़रमाया मेरे सामने जन्नत को पेश किया गया और यह उस वक्त हुआ जब तुमने मुझे आगे बढ़ते हुए देखा यहाँ तक कि मैं अपनी जगह खड़ा हुआ और मैंने अपना हाथ बढ़ाया इस ख्याल से कि मैं जन्नत का फल हासिल कर्ूँ(अल-हदीस मुख़्तसरन)। (त)

इसी तरह जब अरबाब-ए-बातिन (आंतरिक रहस्य जानने वाले) और असहाब-ए-मुशाहदा (साक्षात्कार वाले) यह नमाज़ पढ़कर तवस्सुल (मध्यस्थता) के कारण इराक़ शरीफ़ की ओर रुख करते हैं, तो उस

धन्य दिशा से हज़ारों जोश और निरंतर हुजूम के साथ नूर (प्रकाश), बरकतें, फ़ैज़ और भलाइयाँ आती दिखाई देती हैं। ये बेताब होकर नूर की जन्नतों के अंगूरों के गुच्छों और खुशी के बागों की ओर शौक़ भरे क़दमों से बढ़ते हैं और उन प्यारे मेहमानों के लिए सुंदर स्वागत और अभिनंदन की रस्म निभाते हैं। सुब्हानअल्लाह! उस नेक बंदे का इनकार कैसे किया जा सकता है जो अपने रब की बरकतों और भलाइयों की ओर तेज़ी से बढ़े।

[1] सही मुस्लिम, किताब अल-कुसूफ़, नूर मुहम्मद असहा उल मताबे कराची द्वारा मुद्रित 1/297

اور یہ نماز صلوۃ الکسوف تھی۔

(عربی متن)

وذلک قولہ (بعد ما وصف صلوۃ النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فی الکسوف) ثم تأخر (یعنی النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) وتأخرت الصفوف خلفہ حتی انتھینا (قال مسلم وقال ابو بکر یعنی ابن ابی شیبہ حتی انتھی) الی النساء ثم تقدم وتقدم الناس معہ حتی قام فی مقامہ فانصرف حین انصرف وقد أضت الشمس فقال (وقص الحدیث حتی قال) ما من شیئ توعدونہ الاوقد رأیتہ فی صلوتی ھذہ لقد جیئ بالنار وذلکم حین رأیتمونی تأخرت (وساق الخبر الی ان قال) ثم جیئ بالجنۃ وذلکم حین رأیتمونی تقدمت حتی قمت فی مقامی ولقد مددت

(اردو ترجمہ)

ان کا قول یہ کہ سورج گرہن کی نماز کو بیان کرتے ہوئے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نماز میں پیچھے ہٹ گئے اور آپ کے پیچھے صفیں بھی ہٹ گئیں حتی کہ ہم ہٹ گئے۔ "مسلم نے فرمایا کہ ان کے استاد ابوبکر ابن ابی شیبہ نے فرمایا یعنی ہم عورتوں کی صف تک پیچھے ہٹ گئے ، پھر حضور علیہ السلام آگے بڑھے اور لوگ بھی آپ کے ساتھ آگے بڑھ گئے حتی کہ حضور علیہ السلام اپنے پہلے مقام پر کھڑے ہوئے تو سورج روشن ہو گیا، پس انہوں نے کہا کہ راوی نے پوری حدیث بیان کرتے ہوئے کہا کہ آپ نے فرمایا تمہیں جن امور کا وعدہ دیا گیا میں نے نماز میں ان سب چیزوں کو دیکھا ہے اور تحقیق میرے سامنے آگ (جہنم) پیش کیا گیا یہ اس وقت ہوا جب تم نے مجھے پیچھے ہٹتے ہوئے دیکھا، اور واقعہ بیان کرتے ہوئے راوی نے کہا، پھر آپ نے فرمایا میرے سامنے جنت کو پیش کیا گیا اور یہ اس وقت ہوا جب تم نے مجھے آگے بڑھتے ہوئے دیکھا حتی کہ میں اپنی جگہ کھڑا ہوا اور میں نے اپنا ہاتھ

(عربی متن)	(اردو ترجمہ)
یدی وانا ارید ان اتناول من ثمرھا (الحدیث مختصر)	بڑھایا اس خیال سے کہ میں جنت کا پھل حاصل کروں (الحدیث مختصراً)۔ (ت)

اسی طرح جب اربابِ باطن واصحابِ مشاہدہ یہ نماز پڑھ کر بوجہ توسل عراق شریف کی طرف متوجہ ہوتے ہیں انوار و برکات و فیوض و خیرات اس جانب مبارک سے باہزاراں جوش وہجوم پیہم آتے نظر آتے ہیں، یہ بیتابانہ ان خوشہائے انگور جناتِ نور و باغاتِ سرور کی طرف قدمِ شوق پر بڑھتے اور ان عزیز مہمانوں کے لئے رسمِ باجمال تلقی و استقبال بجا لاتے ہیں، سبحان اللہ کیا جائے انکار ہے اس نیک بندے پر جو اپنے رب کی برکات و خیرات کی طرف مسارعت کرے۔

[1] صحیح مسلم کتاب الکسوف مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/ ۲۹۷

Fatawa Rizvia, Volume 7

“If I come to you with intent, I would run on my eyes, I would not fulfill the right, and what right have I fulfilled?”

(If I come to you with intent, I would run on my eyes, then I could not fulfill the right, and what right is it that I have fulfilled?)

As for us commoners, whose portion is only this chatter of the tongue and agitation of limbs, we ask Allah for forgiveness and well-being (We ask Allah Almighty for well-being. - Trans). We are the followers of those people of insight in this beautiful matter:

“And the earth has a portion from the cup of the noble ones.”

(The earth also has a portion from the cups of generous people)

Just as most of the actions and rulings of prayer are based on those secrets and wisdoms which are actually based on the high spiritual states of the people of hearts, then the common people also share in these forms of rulings. For example, in daytime prayers, silent recitation (ikhfa) is mandatory, and in nighttime (1) prayers, loud recitation (jahr) is mandatory, because night is a sign of grace (lutf) and its manifestation is subtle, while day is a sign of power (qahr) and its manifestation is intense. Furthermore, the manifestation of loud recitation is much stronger and warmer than silent recitation. Therefore, for the sake of balance, a cooling manifestation was placed with the intense manifestation of power (day), and a warm manifestation with the manifestation of grace (night). (2) In Jumu'ah and (3) Eid prayers, despite being daytime, the command is for loud recitation so that due to the abundance of attendees, intimacy (uns) is achieved and fear (dahshat) is removed, and the heart might be slightly absent due to witnessing the manifestation. Furthermore, a week's shortcomings accumulate and create a certain strength in the veil (hijab), so sometimes this treatment becomes appropriate which melts it with its heat, just as doctors prohibit looking at fine lines and rarely consider it a cure for exercise purposes. And (4) in the solar eclipse prayer (Kusoof), although there is a large congregation and a long duration, silent recitation remains because that is a time of fear and the manifestation of majesty (jalal), and the duration is long so loud recitation will not be possible. For this reason, according to us, in the (5) funeral prayer (Janaza), there is basically no recitation of the Quran, because this great awe (6) and manifestation of majesty should not be combined with the intense Quranic

manifestation. Those who say there is recitation also do not keep it loud, lest intensity upon intensity increases. During the night, up to eight rak'ahs are permissible with one intention, and during the day more than four are prohibited as it is the Divine sunnah; He sends manifestations gradually and sends a stronger one in every second than the first. So, with the warm manifestation of the day, one will not have the capacity beyond four. (8) For this reason, a long sitting (jalsa tawila) was commanded after every two rak'ahs so that one may rest well, and (9) the remembrance of the Prophet (peace be upon him) was made mandatory so that one may benefit from the grace of beauty. And (10) in the latter rak'ahs, recitation is exempt as manifestations will continue to increase, perhaps causing difficulty. And (11) loud recitation is not mandatory for an individual because due to loneliness, fear and awe are greater; it is not strange if one cannot bear it, so it is appropriate to leave him to his state and time. (12) Recitation of the Quran was prohibited in bowing (Ruku) and (13) prostration (Sujud) because their manifestation is even more severe than the manifestation of standing (Qiyam), and combining another intense manifestation of recitation...

फ़तावा रज़विया, जिल्द सप्तम

“अगर मैं तुम्हारे इरादे से आऊं तो आँखों के बल दौड़ता हुआ आऊं तो भी हक़ अदा न कर सकूँ और कौन सा हक़ है जो मैंने अदा कर दिया है।”

(अगर मैं तुम्हारे इरादे से आऊं तो आँखों के बल दौड़ता हुआ आऊं तो भी हक़ अदा न कर सकूँ और कौन सा हक़ है जो मैंने अदा कर दिया है।)

हम आम लोग जिनका हिस्सा सिर्फ ज़बान की बातों और अंगों की बेचैनी तक सीमित है, हम अल्लाह से माफी और भलाई मांगते हैं (हम अल्लाह तआला से आफियत का सवाल करते हैं। - अनु.) हम इस खूबसूरत मामले में उन अंतर्दृष्टि वाले लोगों के अनुयायी हैं:

“और धरती का भी शरीफों के प्यालों में हिस्सा है।”

(शरीफ लोगों के प्यालों से ज़मीन का भी हिस्सा है)

जैसे नमाज़ के अधिकांश कार्य और नियम उन रहस्यों और हिकमतों पर आधारित हैं जो वास्तव में केवल हृदय वाले लोगों (अहल-ए-कुलूब) की श्रेष्ठ आध्यात्मिक अवस्थाओं पर आधारित हैं, फिर आम लोग भी इन नियमों में उनके भागीदार हैं। उदाहरण के लिए, दिन की नमाज़ों में धीमी आवाज़ में पढ़ना (इख़फ़ा) अनिवार्य है और रात (१) की नमाज़ों में ऊँची आवाज़ (जह्र) में, क्योंकि रात कृपा (लुत्फ़) की निशानी है और उसकी प्रकटीकरण (तजल्ली) कोमल है, जबकि दिन क्रोध (क़ह्र) की निशानी है और उसकी तजल्ली तीव्र है। फिर ऊँची आवाज़ की तजल्ली धीमी आवाज़ की तजल्ली से कहीं अधिक शक्तिशाली और गर्म है, इसलिए संतुलन के लिए क्रोध की तजल्ली (दिन) के साथ ठंडी तजल्ली रखी गई और कृपा की तजल्ली (रात) के साथ गर्म। (२) जुमा और (३) ईदैन में दिन होने के बावजूद ऊँची आवाज़ में पढ़ने का हुक्म हुआ ताकि उपस्थित लोगों की अधिकता के कारण आत्मीयता (उन्स) प्राप्त हो और भय (दहशत) दूर हो और दिल तजल्ली के मुशाहिदे के कारण थोड़ा बेखबर भी होगा। इसके अलावा, एक सप्ताह की कमियाँ जमा होकर पर्दे (हिजाब) में एक प्रकार की शक्ति पैदा कर देती हैं, तो कभी-कभी यह उपचार उचित होता है जो इसे अपनी गर्मी से पिघला दे, जैसे हकीम बारीक रेखाएं देखने से मना करते हैं और कभी-कभार अभ्यास के उद्देश्य से इसे इलाज समझते हैं। और (४) सूर्य ग्रहण (कुसूफ़) की नमाज़ में हालाँकि बड़ी जमात और लंबी अवधि होती है, फिर भी धीमी आवाज़ ही रही क्योंकि वह समय डराने और महिमा (जलाल) की तजल्ली का है, और लंबी अवधि है तो ऊँची आवाज़ नहीं हो सकेगी। इसी कारण हमारे निकट (५) जनाज़ा की नमाज़ में

मूल रूप से क़िरअत (क़ुरान पाठ) नहीं है ताकि यह महान भय (६) और महिमा की तजल्ली, तीव्र क़ुरानी तजल्ली के साथ न मिल जाए। और जो लोग क़िरअत कहते हैं, वे भी उसे ऊँची आवाज़ में नहीं रखते ताकि तीव्रता पर तीव्रता न बढ़ जाए। रात में एक ही नीयत से आठ रकात तक जायज़ है और दिन में चार से अधिक मना है क्योंकि यह ईश्वरीय सुन्नत है; वह धीरे-धीरे तजल्लियाँ भेजता है और हर दूसरे में पहले से अधिक शक्तिशाली भेजता है। तो दिन की गर्म तजल्ली के साथ चार से आगे सहनशक्ति नहीं होगी। (८) इसी कारण हर दो रकात पर लंबे जलसे (बैठने) का हुक्म हुआ ताकि अच्छी तरह आराम पा ले, और (९) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की याद अनिवार्य हुई ताकि सुंदरता की कृपा से आनंद ले सके। और (१०) पिछली रकातों में क़िरअत माफ़ है क्योंकि तजल्लियाँ बढ़ती जाएंगी, शायद कठिनाई हो। और (११) अकेले पढ़ने वाले पर ऊँची आवाज़ में पढ़ना अनिवार्य नहीं है क्योंकि अकेलेपन के कारण भय और दहशत अधिक होती है; कोई आश्चर्य नहीं कि वह सहन न कर सके, इसलिए उसे उसकी स्थिति और समय पर छोड़ देना उचित है। (१२) रुकू और (१३) सुजूद में क़ुरान की क़िरअत वर्जित हुई क्योंकि उनकी तजल्ली, क़ियाम (खड़े होने) की तजल्ली से कहीं अधिक कठिन है, दूसरी तीव्र क़िरअत की तजल्ली मिलकर...

पृष्ठ ६१६/७२१

ان جئتکم قاصدا اسعی علی بصری لم اقض حقا وای الحق ادیت

(اگر میں تمہارے قصد سے آؤں تو آنکھوں کے بل دوڑتا ہوا آؤں، تو حق ادا نہ کر سکوں اور کونسا حق ہے جو میں نے ادا کر دیا ہے)

رہے ہم عامی جن کا حصہ یہی شقشقہ لسان واضطراب ارکان ہے وبس نسأل اللہ العفو والعافیۃ (ہم اللہ تعالٰی سے عافیت کا سوال کرتے ہیں۔ت) ہم اس امر جمیل میں ان اہل بصائر کے طفیلی ہیں :ع

وللارض من کأس الکرام نصیب

(کریم حضرات کے پیالوں سے زمین کا بھی حصہ ہے)

جیسے نماز کے اس کے اکثر افعال واحکام ان سرار وحکم پر مبنی جو حقیقۃً صرف احوال سنیہ اہل قلوب پر مبنی پھر عوام بھی صورت احکام میں ان کے مشارک مثلاً نماز نہاری میں اخفاء واجب ہو اور لیلٰی ۱ میں جہر کہ لیل آیت لطف ہے اور اس کی تجلی لطیف اور نہار آیت قہری ہے اور اس کی تجلی شدید پھر تجلی جہری سری سے بہت قوی و گرم تر، لہذا تعدیل کے لئے تجلی قہری کے ساتھ ٹھنڈی تجلی رکھی گئی اور لطفی کے ساتھ گرم ، ۲جمعہ و ۳ عیدین میں باوجود نہاری حکم جہر ہوا کہ بوجہ کثرت حاضرین انس حاصل اور دہشت زائل اور قلب بوجہ شہود تجلی سے قدرے ذاہل بھی ہوگا، معہذا ایک ہفتہ کی تقصیرات جمع ہو کر حجاب میں گونہ قوت پیدا کرتی ہیں تو گاہ ہے یہ معالجہ مناسب ہوا جو اپنی حرارت سے اسے گلا دے جیسے اطبا، خطوط دقیقہ دیکھنے سے منع کرتے اور نادراً بغرض تمرین اسے علاج سمجھتے ہیں اور ۴ کسوف میں گو جماعت کثیر اور وقفہ طویل ہے پھر بھی اخفاء ہی رہا کہ وہ وقت تخویف و تجلی جلال اور وقفہ

طویل ہے جہر نہ ہوسکے گا، اسی لئے ہمارے نزدیک ۵ نماز جنازہ میں اصلاً قراء ت نہیں کہ یہ ہیبت ۶ عظیم و تجلی جلال، تجلی شدید قرآنی سے جمع نہ ہو اور جو قراء ت کہتے ہیں وہ بھی جہر نہیں رکھتے کہ شدت بر شدت بڑھ جائے گی۔ شب کو آٹھ رکعت تک ایک نیت سے جائز اور دن کو چار سے زیادہ منع کہ سنت الہیہ ہے تجلی شیئاً فشیئاً وارد کرتے اور ہر ثانی میں اول سے قوی بھیجتے ہیں تو تجلی گرم، نہاری کے ساتھ چار سے آگے تاب نہ آئے گی ۸ اسی لئے ہر دور کعت پر جلسہ طویلہ کا حکم ہوا کہ خوب آرام پالے ، اور ۹ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی یاد واجب ہوئی کہ لطف جمال سے حظ اٹھالے اور ۱۰ پچھلی رکعتوں میں قراء ت معاف کہ تجلیات بڑھتی جائیں گی شاید دشواری ہو اور ۱۱ منفرد پر جہر واجب نہیں کہ بوجہ تنہائی دہشت و ہیبت زیادہ ہوتی ہے عجب نہیں کہ تاب نہ لائے تو اسے اس کے حال و وقت پر چھوڑ نا مناسب ۱۲ رکوع و ۱۳ سجود میں قراء ت قرآن ممنوع ہوئی کہ ان کی تجلی ، تجلی قیام سے سخت اشد، دوسری تجلی شدید قراء ت مل کر

Fatawa-e-Razvia (Volume Seven)

...excess occurred. Also, the 13th recitation in the sitting posture (Qa'ud) was prohibited because it was designated for rest; the intensity of the Quranic manifestation (Tajalli) combined would render it void of its purpose. 15. That is why the command for 'Qawmah' (standing upright) after bowing (Ruku') was given, so that after resting from that strong manifestation, one may proceed towards a stronger manifestation, otherwise one would not be able to bear it. 16. On this basis, sitting with tranquility between the two prostrations (Jalsa) was made mandatory, as the manifestation of the second prostration will be even more intense and grand. Lest the human foundation collapses due to the succession of increasingly intense manifestations. Imam Arif-billah Abdul Wahab Sha'rani (may Allah sanctify his secret) narrates in Al-Mizan:

[Box Start] (Arabic): It happened to some students of my master Abdul Qadir Jilani (may Allah be pleased with him) that he prostrated and began to dissolve until he became a drop of water on the surface of the earth. So my master Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) took it with a piece of cotton and buried it in the earth and said: Glory be to Allah, he returned to his origin due to the manifestation upon him. (Urdu Translation): Meaning, some disciples of the luminous presence of Syeduna Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) performed prostration and their bodies began to melt, until no sign of flesh, skin, bone, or rib remained; only a drop of water was left on the ground. His luminous presence picked it up with a cotton swab, buried it in the earth, and said: "Glory be to Allah, he returned to his origin because of the manifestation." [Box End]

Look at the fate, that the one killed by the sword of love attained A death for which the living pray and desire. (Behold the fate, that the victim of the sword of love found such a death for which the living wish and pray.)

Previously, if the eye of justice is clear and unclouded, then it is also known from authentic Hadiths that taking a few steps closer towards where one wishes to go, and moving some steps away from where separation is intended, is beneficial and useful when perfect proximity or distance is not attainable. Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir and Al-Hakim in Al-Mustadrak with an authentic chain on the condition of the two Shaykhs (Bukhari and Muslim), narrated from Abu Darda (may Allah be pleased with him) that the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Box Start] (Arabic): Every word spoken by the son of Adam is recorded against him. So if he commits a sin and then wishes to repent to Allah the Almighty and Majestic, let him go to a place... (Urdu Translation): Every word a person speaks is written against him. So one who commits a sin and then wishes to repent to Allah Almighty, he should go to a high place and spread his hands towards Allah Almighty... [Box End]

1. Al-Mizan al-Kubra, Chapter on the Method of Prayer, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/15.

फतावा-ए-रजविया (भाग सात)

...अतिशयता हो गई, और १३वें क़ाऊद (बैठने की मुद्रा) में क़िरात (पाठ) निषिद्ध कर दी गई क्योंकि उसे विश्राम के लिए रखा गया था; कुरानी तजल्ली (ईश्वरीय प्रकाश) की तीव्रता मिलकर इसे इसके उद्देश्य से खाली कर देगी। १५. इसीलिए रुकू के बाद क़ौमा (खड़े होने) का आदेश हुआ ताकि उस प्रबल तजल्ली से विश्राम लेकर और भी प्रबल तजल्ली की ओर जाए अन्यथा वह उसे सहन नहीं कर पाएगा। १६. इसी आधार पर दोनों सज्दों के बीच चैन से बैठना (जलसा) अनिवार्य किया गया क्योंकि दूसरे सज्दे की तजल्ली अधिक तीव्र और महान होगी। कहीं ऐसा न हो कि अत्यंत तीव्र तजल्लियों के निरंतर प्रवाह से मानवीय संरचना ही ढह जाए। इमाम आरिफ-बिल्लाह अब्दुल वहाब शेरानी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) मीज़ान में उल्लेख करते हैं:

[बॉक्स प्रारंभ] (अरबी): मेरे स्वामी अब्दुल कादिर जिलानी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कुछ शिष्यों के साथ ऐसा हुआ कि उन्होंने सज्दा किया और वे पिघलने लगे यहाँ तक कि पृथ्वी की सतह पर पानी की एक बूंद बन गए। तो मेरे स्वामी अब्दुल कादिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उसे रुई के एक फाहे से उठाया और पृथ्वी में दफन कर दिया और कहा: सुब्हान अल्लाह (अल्लाह की महिमा हो), वह उस पर हुई तजल्ली के कारण अपने मूल की ओर लौट गया। (उर्दू अनुवाद): अर्थात हुज़ूर पुर नूर सैयदुना गौस-ए-आज़म (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कुछ मुरीदों ने सज्दा किया तो जिस्म पिघलना शुरू हुआ, यहाँ तक कि मांस, खाल, हड्डी, पसली किसी चीज़ का निशान न रहा, सिर्फ एक बूंद पानी की ज़मीन पर पड़ी रह गई। हुज़ूर पुर नूर ने रुई के फाहे से उठाकर ज़मीन में दफन कर दी और फ़रमाया: "सुब्हान अल्लाह, तजल्ली के कारण वह अपने मूल की ओर लौट गया।" [बॉक्स अंत]

किस्मत देख कि इश्क़ की तलवार के मारे हुए ने वह मौत पाई, जिसके लिए ज़िंदा लोग दुआ की आरज़ू करते हैं। (भाग्य देखो कि प्रेम की तलवार के मारे हुए ने ऐसी मृत्यु पाई जिसके लिए जीवित लोग प्रार्थना और कामना करते हैं।)

पूर्व में, यदि न्याय की दृष्टि स्पष्ट और निर्मल हो, तो सही हदीसों से यह भी पता चलता है कि जहाँ जाना हो उस ओर कुछ कदम समीप होना और जहाँ से वियोग अभीष्ट हो उससे कुछ कदम दूर होना भी लाभदायक और उपयोगी होता है, जब पूर्ण समीपता या दूरी प्राप्त न हो। तबरानी ने मुअजम कबीर में और हाकिम ने सही सनद के साथ मुस्तदरक में शेखैन (बुखारी और मुस्लिम) की शर्त पर

अबू दरदा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि हुज़ूर सैयदे आलम (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) ने फ़रमाया:

[बॉक्स प्रारंभ] (अरबी): आदम के बेटे द्वारा बोला गया हर शब्द उसके विरुद्ध लिखा जाता है। तो यदि वह कोई पाप करे और फिर अल्लाह अज्ज़-व-जल्ल की ओर तौबा करना चाहे, तो उसे चाहिए कि वह किसी स्थान पर जाए... (उर्दू अनुवाद): आदमी का हर बोल उस पर लिखा जाता है, तो जो गुनाह करे फिर अल्लाह तआला की ओर तौबा करना चाहे, उसे चाहिए कि ऊँची जगह पर जाए और अल्लाह तआला की ओर हाथ फैलाकर... [बॉक्स अंत]

1. अल-मीज़ान अल-कुबरा, नमाज़ के तरीके का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी द्वारा प्रकाशित, मिस्र, १/१५।

पृष्ठ ६१७/७२१

افراط ہوگئی، نیز ۱۳ قعود میں قرات ممنوع ہوئی کہ وہ آرام دینے کے لئے رکھا گیا تجلی قرآنی کی شدت مل کر اسے مقصود سے خالی کردے گی ۱۵ اسی لئے رکوع کے بعد قومہ کا حکم ہوا کہ اس تجلی قوی سے آرام لے کر تجلی اقوی کی طرف جائے ورنہ تاب نہ لائے گا ۱۶ اسی بنا پر بین السجد تین، اطمینان سے بیٹھنا واجب کیا گیا کہ تجلی سجدہ ثانیہ اور اشد و اعظم ہو گی اشد براشد کی توالی سے بنیانِ بشری نہ منہدم ہو جائے۔ امام عارف باللہ عبد الوہاب شعرانی قدس سرہ الربانی میزان میں نقل فرماتے ہیں:

[Box Start] (عربی): انه وقع لبعض تلامذة سیدی عبدالقادر جیلی رضی اللہ تعالی عنه انه سجد فصار یضمحل حتی صار قطرة ماء علی وجه الارض فاخذها سیدی عبدالقادر رضی اللہ تعالی عنه بقطنة ودفنها فی الارض وقال سبحن اللہ رجع الی اصله بالتجلی علیه۱۔ (اردو ترجمہ): یعنی حضور پُر نور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالی عنہ کے بعض مریدوں نے سجدہ کیا جسم گھلنا شروع ہوا، یہاں تک کہ گوشت پوست ہڈی پسلی کسی شے کا نشان نہ رہا صرف ایک بوند پانی کی زمین پر پڑی رہ گئی حضور پُر نور نے روئی کے پھوئے سے اٹھا کر زمین میں دفن کر دی اور فرمایا سبحن اللہ تجلی کے سبب اپنی اصل کی طرف پلٹ گیا۔ [Box End]

قسمت نگر کہ کشتہ شمشیر عشق یافت مرگے کہ زندگان بدعا آرزو کنند (قسمت دیکھ کہ عشق کی تلوار کے مقتول نے ایسی موت کو پایا جس کے لئے زندہ لوگ دعا کی آرزو کرتے ہیں)

سابقاً دیدہ انصاف بے غبار وصاف ہو تو احادیث صحیحہ سے اس کا بھی پتا چلتا ہے کہ جہاں جانا چاہے اس طرف چند قدم قریب ہونا اور جہاں سے جدائی مقصود ہو اس سے کچھ گام دور ہونا بھی

نافع و بکار آمد ہوتا ہے جب کمالِ قرب و بعد میسر نہ ہو۔ طبرانی نے معجم کبیر اور حاکم نے بسند صحیح مستدرک میں بشرط شیخین ابودرداء رضی اللہ تعالی عنہ سے روایت کی حضور سید عالم صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے فرمایا:

[Box Start] (عربی): کل شیئ یتکلم به ابن آدم فانه مکتوب علیه فاذاخطأ الخطیئة ثم احب ان یتوب الی اللہ عزوجل فلیأت بقعة (اردو ترجمہ): آدمی کا ہر بول اس پر لکھا جاتا ہے تو جو گناہ کرے پھر اللہ تعالیٰ کی طرف توبہ کرنا چاہے اسے چاہئے بلند جگہ پر جائے اور اللہ تعالیٰ کی طرف ہاتھ پھیلا کر [Box End]

۱المیزان الکبری باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۱۵

Fatawa Razawiya - Volume 7

[Arabic Box]: Rising, let him extend his hands towards Allah and then say: "O Allah! I repent to You from it, I will never return to it again." Indeed, He forgives him as long as he does not return to that action. 1 [Urdu translation]: Say, "O my Lord! I turn towards You from this sin, now I will never return there." Allah Almighty will grant him forgiveness as long as he does not commit this sin again.

This is the wisdom behind going to a height for repentance, so that as far as possible there is distance from the place of calamity and proximity to the place of obedience and the abode of mercy, i.e., heaven. When the time of the demise of our Master Moses (peace be upon him) drew near, he was in Yemen, and the Holy Land was under the control of the giants. It was not possible for him to go there, so he prayed that he be brought as close to that holy land as the cast of a stone. Narrated by Bukhari, Muslim, and Nasai from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him):

[Arabic Box]: Allah sent the Angel of Death to Moses (peace be upon him). (Then he mentioned the Hadith until he said) He asked Allah to bring him close to the Holy Land by the distance of a stone's throw. 2 [Urdu translation]: Allah Almighty sent the Angel of Death to Moses (peace be upon him). Thus, relating the Hadith, it was mentioned up to the point: Make me so close to Jerusalem that the distance is like throwing a stone. (T)

Shaykh Muhaqqiq (may Allah's mercy be upon him), in the commentary of Mishkat, translates the prayer of Moses (peace be upon him) as follows:

[Persian text]: Make me near to it, even if it is by the measure of a stone's throw. 3 [Urdu translation]: Bring me so close, even if it is the distance of a stone. (T)

It is clear that at the time of need, immediately, attending Iraq Sharif (holy places in Iraq) was difficult. Therefore, walking a few steps towards that holy land was ordained, because "what cannot be attained in its entirety should not be abandoned in its entirety." Praise be to Allah for every small and great thing. (T) As for the specification of the number eleven, the reason is clear: "Indeed, Allah is Witr (One/Odd) and He loves what is Witr (Odd)." 4 (Allah Almighty is Odd and likes Odd numbers).

Footnotes: 1 Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn, Kitab al-Du'a, Dua Qada al-Dayn, published by Dar al-Fikr Beirut, 1/516. 2 Sahih Bukhari, Chapter on the Passing of Moses (PBUH) etc., published by Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/82; Sahih Muslim,

Chapter on the Virtues of Moses (PBUH), published by Noor Muhammad Asah al-Matabi' Karachi, 2/267. 3 Ashi'at al-Lam'at, Kitab al-Fitan, Chapter on the Beginning of Creation etc., published by Nooria Razawia Sukkur, 4/453. 4 Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Witr, published by Amin Company Kutub Khana Rashidya Delhi, 1/60; Musnad Ahmad bin Hanbal narrated from Ibn Umar (may Allah be pleased with him), published by Dar al-Fikr Beirut, 2/109, 155, 258, 266.

फ़तावा रज़विया - खंड 7

[अरबी बॉक्स]: ऊपर उठकर अपने हाथों को अल्लाह की ओर फैलाए और फिर कहे: ऐ अल्लाह! मैं इसके लिए तुझसे तौबा करता हूँ, मैं इसकी ओर कभी नहीं लौटूंगा। वास्तव में, वह उसे क्षमा कर देता है जब तक कि वह उस कार्य को दोबारा न करे। 1 [उर्दू अनुवाद]: कहो, "ऐ मेरे रब! मैं इस गुनाह से तेरी ओर तौबा करता हूँ, अब कभी उसकी तरफ नहीं लौटूंगा।" अल्लाह तआला उसे माफ़ कर देगा जब तक वह उस गुनाह को दोबारा न करे।

तौबा के लिए ऊंचाई पर जाने की यही हिकमत है कि जहाँ तक हो सके मुसीबत वाली जगह से दूरी और इबादत की जगह और रहमत की मंज़िल यानी आसमान से नज़दीकी हासिल हो। जब सैय्यदना मूसा अलैहिस्सलाम के वफात का समय करीब आया, तो वे यमन में थे और मुक़द्दस ज़मीन (पवित्र भूमि) पर अत्याचारियों का कब्ज़ा था। वहां जाना मुमकिन न हुआ, तो दुआ की कि मुझे उस पाक ज़मीन से एक पत्थर फेंकने की दूरी जितना करीब कर दे। बुखारी, मुस्लिम, नसाई ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है:

[अरबी बॉक्स]: अल्लाह ने मौत के फरिश्ते को मूसा (अलैहिस्सलाम) के पास भेजा। (फिर हदीस का उल्लेख किया यहाँ तक कि कहा) उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि उन्हें मुक़द्दस ज़मीन के एक पत्थर फेंकने की दूरी के बराबर करीब कर दिया जाए। 2 [उर्दू अनुवाद]: अल्लाह तआला ने मूसा अलैहिस्सलाम की ओर मौत के फरिश्ते को भेजा। फिर हदीस का वर्णन करते हुए यहाँ तक बताया गया कि: मुझे बैतुल मुक़द्दस के इतना करीब कर दे जितना एक पत्थर फेंकने का फासला होता है। (त)

शेख मुहक़्क़िक़ रहमतुल्लाह अलैहि मिशकात की शरह (व्याख्या) में मूसा अलैहिस्सलाम की दुआ का अनुवाद इस प्रकार करते हैं:

[फ़ारसी पाठ]: मुझे उसके नज़दीक कर दे, चाहे वह एक पत्थर फेंकने की माप के बराबर हो। 3 [उर्दू अनुवाद]: मुझे इस कदर नज़दीक कर दे चाहे एक पत्थर का अंदाज़ा हो। (त)

ज़ाहिर है कि ज़रूरत के समय तुरंत इराक शरीफ की हाज़िरी मुश्किल थी, इसलिए उस मुक़द्दस ज़मीन की तरफ चंद कदम चलना ही तय हुआ क्योंकि "जो पूरा हासिल न हो सके उसे पूरा छोड़ा भी न जाए। अल्लाह तआला ही के लिए हर छोटी और बड़ी प्रशंसा है।" रही बात ग्यारह की संख्या के

चयन की, तो इसकी वजह साफ़ है कि "बेशक अल्लाह वित्र (एक/विषम) है और वह वित्र (विषम संख्या) को पसंद करता है।" 4 (अल्लाह तआला बे-जोड़ है और बे-जोड़ संख्या को पसंद करता है)।

पाद-टिप्पणी: 1 अल-मुस्तदरक अलल सहीहैन, किताबुल दुआ, दुआ क़ज़ा-ए-दैन, मुद्रित दारुल फिक्र बेरुत, 1/516. 2 सहीह बुखारी, मूसा (अ.) की मृत्यु का अध्याय आदि, मुद्रित क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/82; सहीह मुस्लिम, मूसा (अ.) के गुणों का अध्याय, मुद्रित नूर मुहम्मद असहा अल-मताबे कराची, 2/267. 3 अशियतुल लम्आत, किताबुल फितन, सृष्टि की शुरुआत का अध्याय आदि, मुद्रित नूरिय्या रज़विया सुक्कुर, 4/453. 4 जामी तिर्मिज़ी, वित्र के अध्याय, मुद्रित अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली, 1/60; मुसनद अहमद बिन हंबल, इब्न उमर (र.) से वर्णित, मुद्रित दारुल फिक्र बेरुत, 2/109, 155, 258, 266.

مرتفعة فلميدد يديه الى الله ثم يقول اللهم انى اتوب اليك منها لا ارجع اليها ابدا فانه يغفر له مالم يرجع في عمله ذلك — 1 کہے الٰہی! میں اس گناہ سے تیری طرف رجوع لاتا ہوں، اب کبھی اُدھر عود نہ کروں گا، اللہ تعالٰی اس کے لئے مغفرت فرمادے گا جب تک اس گناہ کو پھر نہ کرے۔

توبہ کے لئے بلندی پر جانے کی یہی حکمت ہے کہ حتی الوسع موضع مصیبت سے بعد اور محل طاعت و منزل رحمت یعنی آسمان سے قرب حاصل ہو، جب سیدنا موسٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام کا زمانہ انتقال قریب آیا یمن میں تشریف رکھتے تھے اور ارض مقدسہ پر جبارین کا قبضہ تھا وہاں تشریف لے جانا میسر نہ ہوا دعا فرمائی کہ اس پاک زمین سے مجھے ایک سنگ پر تاب قریب کردے۔ بخاری، مسلم، نسائی ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی:

ارسل ملك الموت الى موسى عليها الصلوة والسلام (فذكر الحديث الى ان قال) نسأل الله ان يدنيه من الارض المقدسة رمية بحجر — 2 موسٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام کی طرف اللہ تعالٰی نے ملک الموت کو بھیجا، پس حدیث کو بیان کرتے یہاں تک بیان کیا کہ مجھے بیت المقدس کے اتنا قریب کردے جتنا کہ پتھر پھینکنے کا فاصلہ ہوتا ہے۔ (ت)

شیخ محقق رحمہ اللہ تعالٰی شرح مشکوٰۃ میں دعائے موسٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام کا یوں ترجمہ کرتے ہیں:

نزدیک گردان مرا از ان اگرچہ بمقدار یک سنگ اندازہ باشد — 3 مجھے اس قدر نزدیک کردے اگرچہ ایک پتھر کا اندازہ ہو۔ (ت)

ظاہر ہے کہ ہنگام حاجت سردست، عراق شریف کی حاضری متعذر، لہذا چند قدم اس ارض مقدسہ کی طرف چلنا ہی مقرر ہوا کہ مالا یدرك کله لا یترك کله وللہ الحمد دقه وجله (جو مکمل حاصل نہ ہوسکے تو وہ مکمل چھوڑا بھی نہ جائے، اللہ تعالٰی ہی کے لئے ہر چھوٹی اور بڑی حمد ہے۔ ت) رہی عدد گیارہ کی تخصیص، اس کی وجہ ظاہر کہ ان اللہ تعالٰی وتر یحب الوتر — 4 (اللہ تعالٰی طاق ہے طاق کو [پسند کرتا ہے])

1 المستدرک علی الصحیحین کتاب الدعاء دعا قضآء الدین مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱/۵۱۶ 2 صحیح بخاری باب وفات موسٰی علیہ السلام الخ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۸۲، صحیح مسلم باب من فضائل موسٰی علیہ السلام مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲/۲۶۷ 3 اشعۃ اللمعات کتاب الفتن باب بدء الخلق الخ مطبوعہ نوریہ رضویہ سکھر ۴/۴۵۳ 4 جامع الترمذی ابواب الوتر مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۱/۶۰، مسند احمد بن حنبل مروی از ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۲/۱۰۹، ۱۵۵، ۲۵۸، ۲/۲۶۶

Fatawa Razawiyyah Volume Seven

...loves [it]). Said by the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Narrated by Imam Ahmad from Ibn Umar with a sound (sahih) chain, al-Tirmidhi from Ali with a good (hasan) chain, and Ibn Majah from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them all). (This is the blessed saying of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him); Imam Ahmad narrated it from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with him) with a sound chain, al-Tirmidhi narrated it from Ali al-Murtaza (may Allah be pleased with him) with a good chain, and Ibn Majah narrated it from Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him). - Tr). And the most superior of the odd numbers (witr) and the first of the odd numbers is one; however, here a greater number is desired and ease (taysir) is also kept in view. Therefore, this chosen number is the first progression of the most superior witr, which itself is also odd and far from resembling evenness (zawj), as there is no whole factor for it except one. And after subtracting one from it, the resulting even number is a 'pure even' (zawj-e-mahz), not 'even of evens' (zawj-ul-azwaj), because its two equal parts are themselves individual units, rather in its rank of voidness, it is exactly one.

Shah Waliullah writes in Hujjatullah al-Balighah:

[Arabic Column]: The Lawgiver (Shari'ah) does not specify a number except for a ruling that refers back to principles. First: that the odd number (witr) is a blessed number; one should not exceed what is sufficient therein. Then, witr has levels: a witr that resembles an even number, like nine and five, because after dropping one, they are divided into two even numbers. And nine, even if it is not divided into two equal numbers, it is divided into three equal numbers. The leader (imam) of odd numbers is one. And where wisdom requires that a larger number be commanded, a number is chosen that is achieved by ascending, as one ascends to eleven[1]. Ends, extracted.

[Urdu Column]: In the noble Shari'ah, the specification of a number is done only for such a ruling that refers to several meanings. First, this witr is such a blessed number that exceeding it is not permissible as long as sufficiency exists in this witr. Then there are several types of witr. One witr is similar to an even number, such as the numbers nine and five, because if one is removed from each, they both divide equally into two evens. And the number nine itself, although not divisible into two pairs (evens), is divisible into three equal numbers. The leader (root) of all odd numbers is the number one, and if wisdom demands a higher number, then it is commanded

that the number increases to become like one, for example, it becomes eleven. Ends, extracted. (Tr)

1. Hujjat al-Balighah, Chapter on Secrets of Numbers and Measures, printed by Al-Maktabah al-Salafiyyah, Lahore, 1/100.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

...प्रेम करता है)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया। इसे इमाम अहमद ने इब्न उमर से सही सनद के साथ, तिर्मिज़ी ने अली से हसन सनद के साथ और इब्न माजह ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिवायत किया है। (यह हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम का मुबारक इरशाद है; इमाम अहमद ने इसे अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से सही सनद के साथ, तिर्मिज़ी ने अली मुर्तज़ा रज़ियल्लाहु अन्हु से हसन सनद के साथ और इब्न माजह ने अब्दुल्लाह बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है। -अनु.)। और सबसे अफ़ज़ल वित्र और पहला वित्र एक है, लेकिन यहाँ तकसीर (अधिकता) मकसूद है और उसके साथ तीसीर (आसानी) भी मलहूज़ है। लिहाज़ा यह अदद मुख़्तार (चुना हुआ) हुआ कि यह अफ़ज़ल वित्र का पहला इरतिक़ा (प्रगति) है जो ख़ुद भी वित्र और मुशाबहत-ए-ज़ौज (समता से समानता) से भी बईद (दूर) है कि सिवा एक के उसके लिए कोई कसर-ए-सही (पूर्णांक गुणनखंड) नहीं। और उससे एक घटा देने के बाद भी जो ज़ौज (सम संख्या) हासिल होता है वह ज़ौज-ए-महज़ (शुद्ध सम) है न कि ज़ौज-उल-अज़वाज (समों का सम) कि उसके दोनों हस़्स़-ए-मुतसाविया (बराबर हिस्से) ख़ुद अफ़राद (इकाइयाँ) हैं बल्कि ख़ुलू-ए-मर्तबा में वह बऐनही एक है।

शाह वलीउल्लाह हुज्जतुल्लाह अल-बालिग़ा में लिखते हैं:

[अरबी कॉलम]: शरीअत किसी अदद (संख्या) को मख़सूस नहीं करती मगर ऐसे हुक्म के लिए जो उसूल की तरफ रुजू करता हो। पहला यह कि वित्र एक मुबारक अदद है, इससे तब तक तजावुज़ (आगे बढ़ना) नहीं करना चाहिए जब तक कि उसमें किफायत (पर्याप्तता) मौजूद हो। फिर वित्र के कई मरतबे हैं: वह वित्र जो ज़ौज (सम) के मुशाबेह (समान) है जैसे नौ और पाँच, क्योंकि एक को साक़ित (हटाने) करने के बाद वे दो ज़ौज में तक़सीम हो जाते हैं। और नौ, अगरचे वह दो मुतसावी (बराबर) अददों में तक़सीम नहीं होता, लेकिन तीन मुतसावी अददों में तक़सीम होता है। वित्रों का इमाम (मूल) एक है। और जहाँ हिकमत का तक़ाज़ा हो कि उससे ज़ियादा का हुक्म दिया जाए, तो ऐसा अदद मुंतख़ब किया जाता है जो बुलंद होने (तरफ़्फ़ुअ) से हासिल हो, जैसे एक से ग्यारह तक बुलंद होना। -मुल्तक़तन (संक्षिप्त)

[उर्दू कॉलम]: शरअ शरीफ़ में अदद की तख़्सीस (विशिष्टता) सिर्फ़ ऐसे हुक्म के लिए की जाती है जो कई मआनी (अर्थों) की तरफ़ राजेअ (संबंधित) होता है। अव्वल, यह वित्र ऐसा मुबारक अदद है कि

इससे तजावुज़ उस वक़्त तक जाएज़ नहीं जब कि इस वित्र में किफायत मौजूद हो, फिर वित्र की कई इक़साम (प्रकार) हैं, एक वित्र ज़ौज के मुशाबेह होता है जैसा कि नौ और पाँच का अदद कि ये दोनों ऐसे हैं कि इन दोनों में से एक-एक को साक़ित कर दिया जाए तो ये दोनों बराबर तक़सीम होकर दो ज़ौज बन जाते हैं, और नौ का अदद ख़ुद अगरचे दो जुफ़्त (ज़ौज) पर तक़सीम नहीं होता मगर तीन मुसावी अददों पर मुनक़सिम होता है, तमाम वित्रों का इमाम (असल) एक का अदद है और हिकमत का तक़ाज़ा हो तो ज़ियादा अदद का तब हुक्म होता कि वह अदद बढ़कर वाहिद (एक) की तरह हो जाए मसलन ग्यारह हो जाए -मुल्तक़तन (अनु.)

1. हुज्जतुल बालिग़ा, अध्याय: असरारुल आअदाद वल मक़ादीर, अल-मकतबतुस सलफ़िया लाहौर, 1/100।

دوست رکھتا ہے) قالہ النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم رواہ الامام احمد عن ابن عمر بسند صحیح والترمذی عن علی بسند حسن وابن ماجۃ عن ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین (یہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا ارشادِ مبارک ہے، اس کو امام احمد نے عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے اور ترمذی نے سندِ حسن کے ساتھ علی مرتضٰی رضی اللہ اللہ تعالٰی عنہ سے اور ابن ماجہ نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ ت) اور افضل الاوتار و اول الاوتار، ایک ہے مگر یہاں تکثیر مطلوب اور اس کے ساتھ تیسیر بھی ملحوظ ، لہٰذا یہ عدد مختار ہوا کہ یہ افضل الاوتار کا پہلا ارتقاء ہے جو خود بھی وتر اور مشابہتِ زوج سے بھی بعید کہ سوا ایک کے اس کے لئے کوئی کسر صحیح نہیں اور اس سے ایک گھٹا دینے کے بعد بھی جو زوج حاصل ہوتا ہے زوجِ محض ہے نہ زوج الازواج کہ اس کے دونوں حصص متساویہ، خود افراد ہیں بلکہ خلو مرتبہ وہ بعینہٖ ایک ہے۔ شاہ ولی اللہ حجۃ اللہ البالغہ میں لکھتے ہیں:

[Arabic Column]: الشرع لم یخص عددًا الا لحکم ترجع الٰی اصول، الاول ان الوتر عدد مبارک لایجاوز عنہ ما کان فیہ کفایۃ، ثم الوتر علی مراتب، وتر یشبہ الزوج کالتسعۃ والخمسۃ فانہما بعد اسقاط الواحد ینقسمان الٰی زوجین والتسعۃ وان لم تنقسم الٰی عددین متساویین فانہا تنقسم الٰی ثلثہ متساویۃ، وامام الاوتار الواحد وحیث اقتضت الحکمۃ ان یؤمر باکثر منہا اختار عددًا یحصل بالترفع کالواحد یترفع الٰی احد عشر ۱ اہ ملتقطاً۔

[Urdu Column]: شرع شریف میں عدد کی تخصیص صرف ایسے حکم کے لئے کی جاتی جو کئی معانی کی طرف راجع ہوتا ہے اول، یہ وتر ایسا مبارک عدد ہے کہ اس سے تجاوز اس

وقت تک جائز نہیں جبکہ اس وتر میں کفایت موجود ہے پھر وتر کے کئی اقسام ہیں، ایک وتر زوج کے مشابہ ہوتا ہے جیسا کہ نو اور پانچ کا عدد کہ یہ دونوں ایسے ہیں کہ ان دونوں میں سے ایک ایک کو ساقط کردیا جائے تو یہ دونوں برابر تقسیم ہو کر دو زوج بن جاتے ہیں، اور نو کا عدد خود اگرچہ دو جفت (زوج) پر تقسیم نہیں ہوتا مگر تین مساوی عددوں پر منقسم ہوتا ہے، تمام وتروں کا امام (اصل) ایک کا عدد ہے اور حکمت کا تقاضا ہو تو زیادہ عدد کا تب حکم ہوتا کہ وہ عدد بڑھ کر واحد کی طرح ہوجائے مثلاً گیارہ ہوجائے اھ ملتقطاً (ت)

۱ حجۃ البالغہ باب اسرار الاعداد والمقادیر مطبوعہ المکتبۃ السلفیہ لاہور ۱/۱۰۰

Fatawa Rizvia Volume VII

Thereafter, this humble beggar at the court of the Qadri order (may Allah forgive all his sins and mistakes) found several other beautiful, grand, and glorious points regarding the specificity of this blessed number from the court of Ghausiyat. With the grace of Allah Almighty, these have been mentioned in the blessed treatise 'Azhar-ul-Anwar min Saba Salat-il-Asrar'. Mentioning them here would be like playing a lute before cattle (a waste of effort on those who don't understand).

So whoever wishes may refer to that elegant writing. Allah is Holy and the Master of success, and the reins of investigation are in His hand. May Allah's blessings and peace be upon our Master and Lord Muhammad, his family, and all his companions.	If anyone wishes, they can refer to this clear and refined writing. Allah Almighty is pure, and I have been granted success, while the reins of research are in the hand of Allah. And peace and blessings be upon our Master Muhammad, his descendants, and all his companions. (T)

In short, there is absolutely no Shariah-based prohibition in this holy prayer. And what kind of path of honesty and justice is it that an instruction issued by the radiant presence, the reviver of the nation, the establisher of the Sunnah, the refuge of scholars, the sanctuary of gnostics, the heir of prophets, the friend of Allah, the source of guidance, the resort of individuals, the leader of leaders, the owner of reins, the dispeller of sorrow, the sanctuary of the Ummah, the supreme pole, Ghaus-al-Azam (may Allah Almighty be pleased with him and grant him satisfaction, and make His pleasure our protection in both worlds - May Allah make his pleasure the pearl of our souls in both worlds. T) and the senior noble companions of His presence (may their secrets be sanctified and their lights be completed - T) who were certainly among the greatest scholars and most distinguished perfected ones, should perform it; and generation after generation of saints and scholars of the exalted Qadri order (may Allah scent their souls and quench our hearts from their flowing springs - T) should make it their routine; and trustworthy scholars and great saints should narrate and transmit it in their works, give permissions and take permissions; yet the stubborn deniers do not have the capacity at all—leave aside Quranic verses and Hadith—to even prove its rejection or denial from two or four pillars of religion and reliable jurists without the aid of lies, fabrication, stubbornness, and discord. To call such a beautiful, grand, and precious thing "absolute Shirk" based on the original creed, and to call its performers and permitters "mushrik destined for hell" (Allah forbid), and then out of fear of the people of truth, to merely label them as

"transgressing innovators" while reluctantly trying to simplify matters, and to take upon oneself the burden of denying the instruction of the Chief of Saints and of leading scholars and gnostics astray—this is a great burden on one's neck. "And those who have wronged will soon know to what [kind of] return they will be returned."[1] (And now the wrongdoers will know which way they will turn. T). And the saying of the deniers that the Companions...

[1] Al-Quran 26/227

इसके बाद, कादरी दरबार के इस फ़कीर ने (अल्लाह उसके तमाम गुनाहों और गलतियों को माफ करे) गौसियत के दरबार से इस मुबारक संख्या की विशेषता पर कुछ अन्य सुंदर, महान और गौरवशाली बिंदु पाए हैं। अल्लाह तआला की तौफीक से, इनका उल्लेख मुबारक रिसाले 'अज़हारुल अनवार मिन सबा सलातिल असरार' में किया गया है। यहाँ उनका वर्णन करना भैंस के आगे बीन बजाने के समान होगा।

तो जो कोई चाहे वह उस सुंदर लेखन की ओर रुजू कर सकता है। अल्लाह पवित्र है और सफलता का मालिक है, और शोध की लगाम उसी के हाथ में है। अल्लाह तआला की रहमत और सलाम हो हमारे आका और मौला मुहम्मद पर और उनकी आल और तमाम सहाबा पर।

अगर कोई चाहे तो इस साफ़-सुथरी तहरीर की तरफ़ रुजू कर सकता है। अल्लाह तआला पाक है, और मुझे तौफीक मिली, जबकि अल्लाह के कब्ज़े में ही तहकीक की लगाम है। और सलात व सलाम हो हमारे आका मुहम्मद और उनकी आल व सहाबा सब पर। (त)

संक्षेप में, इस पवित्र नमाज़ में शरीयत के लिहाज़ से कोई भी मनाही नहीं है। और ईमानदारी और न्याय का यह कौन सा तरीका है कि जिस बात का हुक्म हुज़ूर पुरनूर, दीन के ज़िंदा करने वाले, सुन्नत को कायम करने वाले, विद्वानों की शरणस्थली, आरिफों की पनाहगाह, नबियों के वारिस, वली अल्लाह, मार्गदर्शन के स्रोत, इमामों के इमाम, दुखों को दूर करने वाले, उम्मत की शरणस्थली, कुत्ब-ए-आलम, गौसे आज़म (अल्लाह तआला उनसे राज़ी हो और उन्हें खुश रखे और उनकी रज़ा को दोनों जहानों में हमारी पनाह बनाए - अल्लाह तआला उनकी रज़ा को दोनों जहान में हमारी जान का मोती बनाए। त) ने दिया हो और हुज़ूर के बड़े और नेक साथियों (उनके पवित्र रहस्यों और नूर को पूरा किया जाए - त) ने, जो यकीनन बड़े विद्वान और पूर्ण पुरुष थे, इसे निभाया हो; और कादरी सिलसिले के पीढ़ियों दर पीढ़ियों औलिया और विद्वानों (अल्लाह उनकी रूहों को महकाए और हमारे दिलों को उनके जारी चश्मों से सैराब करे - त) ने इसे अपना मामूल बनाया हो; और विश्वसनीय विद्वान और बड़े औलिया अपनी किताबों में इसका वर्णन और रिवायत करें, इसकी इजाज़त दें और लें; फिर भी इन जिद्दी इनकार करने वालों में इतनी भी ताकत न हो कि आयत और हदीस तो दूर की बात है, कहीं दो-चार दीन के स्तंभों और भरोसेमंद फकीहों से ही झूठ, गप, हठधर्मी और विरोध का सहारा लिए बिना इसके रद्द और इनकार को साबित कर सकें। ऐसी सुंदर, महान और अज़ीज़ चीज़ को महज़ अपनी नफ़्सानी ख्वाहिश और झूठे उसूलों की बुनियाद पर असल मज़हब के लिहाज़ से

'शिरक-ए-कतई' कहना और इसे करने वालों और इजाज़त देने वालों को (अल्लाह की पनाह) मुशरिक और जहन्नमी कहना, और फिर हक वालों के खौफ से, बात को हल्का करने के लिए बेमन से सिर्फ'फासिक बिदअती' बताना, और सैय्यदुल औलिया के इरशाद का इनकार करना और विद्वानों और आरिफों को गुमराह और फासिक कहना—यह एक बहुत बड़ा बोझ अपनी गर्दन पर उठाना है। "और ज़ुल्म करने वालों को जल्द ही पता चल जाएगा कि वे किस (तरह के) ठिकाने की ओर लौटेंगे।"[1] (और अब ज़ालिम जान जाएंगे कि वे किस करवट पलटेंगे। त)। और इनकार करने वालों का यह कहना कि सहाबा...

[1] अल-कुरान 26/227

اس کے بعد فقیر گدائے سرکارِ قادریہ غفر اللہ لہ کل ذنب وخطیہ، نے سرکارِ غوثیت مدار سے اس عدد مبارک کے اختصاص پر بعض دیگر نکات جمیلہ عظیمہ جلیلہ پائے ہیں کہ بتوفیق اللہ تعالٰی رسالہ مبارک ازھار الانوار من صبا صلوۃ الاسرار میں ذکر کئے یہاں ان کا بیان زخمہ بر عود پیشِ گاواں۔

فمن شاء فلیرجع الی ذاك التحریر الانیق واللہ سبحنہ ولی التوفیق وبیدہ ازمۃ التحقیق وصلی اللہ تعالی علی سیدنا ومولانا محمد وآلہ وصحبہ اجمعین۔

اگر کوئی چاہے تو اس صاف ستھری تحریر کی طرف رجوع کر سکتا ہے۔ اللہ تعالٰی پاک ہے، اور مجھے توفیق ملی، جبکہ اللہ کے قبضہ میں ہی تحقیق کی لگام ہے۔ اور صلوٰۃ وسلام ہو ہمارے آقا محمد اور ان کی آل و صحابہ سب پر۔ (ت)

بالجملہ اس نمازِ مقدس میں اصلاً کوئی محذورِ شرعی نہیں، اور خود کون سا طریقہ دیانت وانصاف ہے کہ جو امر حضور پر نور محی الملتہ، مقیم السنتہ، ملاذ العلماء، معاذ العرفاء، وارث الانبیاء، ولی اللہ، منبع الارشاد، مرجع الافراد، امام الائمہ، مالک الازمہ، کاشف الغمہ، ملجا الامہ، قطب الا اعلم، غوث الاعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ وارضاہ وجعل حرزنا فی الدارین رضاہ (اللہ تعالٰی ان کی رضا کو دونوں جہان میں ہماری جان کا موتی بنائے۔ ت) ارشاد فرمائیں اور حضور کے اصحابِ اکابر انجاب قدست اسرارھم و ثمت انوارھم (ان کے اسرارِ مقدس اور ان کے انوار تمام کئے جائیں۔ ت) کہ بالیقین اعاظم علماء واجلہ کملا تھے اسے بجا لائیں اور طبقہ فطبقہ اولیاء و علمائے سلسلہ عالیہ قادریہ روح ارواح اصحابھا واروی قلوبنا بناھل عبابھا (اللہ تعالٰی ان کی ارواح کو معطر فرمائے اور ہمارے دلوں کو ان کے جاری چشموں سے سیراب فرمائے۔ ت) اسے اپنا معمول بنائیں

اور ثقات علماء و کبار اولیاء اپنی تصانیف میں اسے نقل و روایت کریں اجازتیں دیں اجازتیں لیں اور منکرین مکابرین کو اصلاً قدرت نہ ہو کہ آیت و حدیث تو بڑی چیز ہے کہیں دو چار عمائدِ دین و فقہائے معتمدین ہی سے اس کا رد و انکار بے اعانت کذب و اختلاق و مکابرہ و شقاق ثابت کر سکیں ایسی جمیل چیز جلیل عزیز کو محض اپنی ہوائے نفسانی و اصول بہتانی کی بنا پر بلحاظ اصل مذہب شرکِ قطعی اور فاعلوں، مجوزوں کو معاذ اللہ مشرک جہنمی اور بخوفِ اہلِ حق، تسہیلِ امر کو ہارے جی سے صرف فاسق بدعتی بتائیے اور انکارِ ارشادِ سید الاولیاء و تضلیل و تفسیقِ علماء و عرفا و بالِ عظیم، گردن پر اٹھائیے وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ 1 (اور اب جان جائیں گے ظالم کہ کس کروٹ پلٹا کھائیں گے۔ ت) اور حضرات منکرین کا یہ کہنا کہ صحابہ

1 القرآن ۲۶ / ۲۲۷

Volume Seven Fatawa Razawiyya

It is not narrated from the Tabi'in (Successors); the Sahaba (Companions) exceeded us in love and reverence. If there were a reward, they would have performed it.

Firstly, these are the same ordinary matters to which the answers from the scholars of Ahl al-Sunnah have already been given thousands of times. For one who wishes to know as clearly as the bright sun, they should refer to their noble compositions, specifically the auspicious book "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad" and the peerless book "Idhaqat al-Atham li-Mani'i 'Amal al-Mawlid wal-Qiyam" and other fine works and distinguished compositions of the Crown of Researchers, the Lamp of Investigators, the Supporter of Sunan, the Eraser of Sedition, the Remnant of the Predecessors, the Proof of the Successors, the Individual among Paragons, the Pride of Greats, the Inheritor of Knowledge from predecessor to predecessor, my master and father, His Eminence Maulana Maulvi Muhammad Naqi Ali Khan Sahib, Muhammadi Sunni Hanafi Qadri Barkati Barelvi. May Allah increase his reward and illuminate his grave, sanctify his secret, grant us his benevolence, bestow upon him joy, and protect him from harm and every hardship for the sake of the Chosen One and his noble family. Upon them be prayers and praise. Ameen, Ameen, O People of Piety and People of Forgiveness! (May Allah Almighty make his reward great, illuminate his grave, make his secrets sacred, grant us his goodness, bestow joy upon him, and protect him from every harm and suffering, by the blessing of the prestige of the Prophet, peace and blessings be upon him, and his progeny. Peace and blessings be upon them, O People of Piety and Forgiveness! - Translator). And this humble servant (may Allah Almighty forgive him) has also sufficiently clarified this discussion and its likes, in brief, in the treatise "Iqalat al-Qayla 'ala Ta'in al-Qiyam li-Nabiyy al-Tihama" (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) and the treatise "Munir al-Ayn fi Hukm Taqbil al-Abhamayn" and others among my treatises and issues. All praise belongs to Allah, the Lord of the worlds.

Secondly, there is no place for these ignorances here. This prayer is an action performed for the fulfillment of needs, and in the practices of the Mashaikh (Sufi masters), renewal and innovation are always permitted. Shah Waliullah writes in "Hawami'":

"The path of innovation in transformative actions through ijtihad is open, just as physicians extract formulas for pharmacopoeias. It has become known to this humble servant that sitting from true dawn until daybreak facing the morning, fixing

the eyes on its light, or reciting 'Ya Noor' up to a thousand times strengthens the angelic quality and subdues the whisperings of the soul."

In ongoing actions, the path of invention through ijtihad is open, just as there are formulas in pharmacopoeias with physicians. This humble servant knows that sitting from true dawn until brightness, facing the east, applying the eyes to the morning light, and reciting 'Ya Noor' up to a thousand times grants angelic power and provides awareness of the secrets of the heart. (Translator)

ताबीईन से वर्णित नहीं है, सहाबा प्रेम और सम्मान में हमसे कहीं अधिक थे, यदि कोई पुण्य होता तो वे अवश्य करते।

प्रथम, ये वही सामान्य बातें हैं जिनके उत्तर अहले सुन्नत के उलेमा की ओर से हजारों बार दिए जा चुके हैं। जिसे सूर्य के समान स्पष्ट जानकारी चाहिए, उन्हें उनकी महान रचनाओं की ओर ध्यान देना चाहिए, विशेष रूप से शुभ पुस्तक "उसूल अर-रशाद ली-क़म' मबानी अल-फ़साद" और अद्वितीय पुस्तक "इज़ाक़त अल-आसाम ली-मानी'इ अमल अल-मौलिद वल-क़ियाम" तथा अन्य उत्कृष्ट रचनाएँ और प्रतिष्ठित संकलन, जो अनुसंधानकर्ताओं के ताज, अन्वेषकों के दीपक, सुन्नतों के सहायक, फ़ितनों को मिटाने वाले, पूर्वजों के अवशेष, उत्तरधिकारियों के प्रमाण, अतुलनीय महापुरुष, बड़ों के गौरव, पीढ़ी-दर-पीढ़ी ज्ञान के उत्तराधिकारी, मेरे स्वामी और पिता हज़रत मौलाना मौलवी मुहम्मद नकी अली खान साहब, मुहम्मदी सुन्नी हनफी कादरी बरकाती बरेलवी की हैं। अल्लाह उनके पुण्य को बढ़ाए और उनकी कब्र को रोशन करे, उनके रहस्य को पवित्र रखे, हमें उनकी भलाई नसीब करे, उन्हें आनंद प्रदान करे और उन्हें हर नुकसान और कष्ट से सुरक्षित रखे, मुस्तफा और उनके सम्मानित परिवार के सदके में। उन पर दुरूद और प्रशंसा हो। आमीन, आमीन, ऐ तक़वा और मग़फ़िरत वालो! (अल्लाह तआला उनका प्रतिफल बड़ा करे, उनकी कब्र को रोशन करे, उनके रहस्यों को पवित्र बनाए, उनकी भलाई हमें नसीब फरमाए और उन्हें खुशी प्रदान फरमाए, और उन्हें हर नुकसान और तकलीफ से सुरक्षित रखे, हुज़ूर अलैहिस-सलातु वस-सलाम और उनकी आल की महानता की बरकत से। उन पर दुरूद व सलाम हो ऐ तक़वा और मग़फ़िरत वालो! - अनुवाद)। और इस फ़कीर (अल्लाह तआला उसे क्षमा करे) ने भी इस चर्चा और इसके समान विषयों को संक्षेप में अपने रिसालों और मसायल में पर्याप्त रूप से स्पष्ट कर दिया है, जैसे "इक़ालतुल क़ैला अला ताइनिल क़ियाम लि-नबिय्यि तिहामा" सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और रिसाला "मुनीरुल ऐन फी हुक्मि तक़बी़लिल अबहमैन" आदि। और तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो सारे जहानों का रब है।

द्वितीय, यहाँ उन अज्ञानताओं का कोई स्थान नहीं है, यह नमाज़ एक अमल है जो ज़रूरतों को पूरा करने के लिए किया जाता है और मशायख के आमाल में नवीनता और नवीनीकरण की हमेशा अनुमति रही है। शाह वलीउल्लाह 'हवामे' में लिखते हैं:

"रूपांतरकारी कार्यों में इज्तिहाद के माध्यम से आविष्कार का रास्ता खुला है, जैसे कि वैद्य फार्माकोपिया के नुस्खे निकालते हैं। इस फ़कीर को ज्ञात हुआ है कि सुबह सादिक से उजाले तक सुबह के सामने बैठना और आँखों को उसकी रोशनी पर टिकाना या 'या नूर' को हजार बार तक पढ़ने से मल्किया (फ़रिश्तानुमा) गुण को शक्ति मिलती है और यह मन के विचारों को शांत करता है।"

जारी कार्यों में इज्तिहाद से आविष्कार का रास्ता खुला है जैसा कि हकीमों के यहाँ कराबदीन (फार्माकोपिया) के नुस्खों में है। इस फकीर को मालूम है कि सुबह सादिक से रोशनी होने तक बैठना और मुँह पूर्व की तरफ करना और आँखों को सुबह के नूर पर लगाना और 'या नूर' हजार बार तक पढ़ने से.कुव्वते मल्किया हासिल होती है और दिल की बातों पर आगाही होती है। (अनुवाद)

1 हवामे शाह वलीउल्लाह पृष्ठ 621 का 721

تابعین سے منقول نہیں، صحابہ محبت و تعظیم میں ہم سے زیادہ تھے، ثواب ہوتا تو وہی کرتے۔ اولاً وہی معمولی باتیں ہیں جن کے جواب علمائے اہلسنت کی طرف سے ہزار ہزار بار ہو چکے جسے آفتاب روشن پر اطلاع منظور ہو، ان کی تصانیف شریفہ کی طرف رجوع لائے، علی الخصوص کتاب مستطاب "اصول الرشاد لقمع مبانی الفساد" و کتاب لاجواب "اذاقۃ الاثام لمانعی عمل المولد والقیام" و غیر ہما تصانیف لطیفہ وتالیف منیفہ حضرت تاج المحققین سراج المدققین حامی السنن ماحی الفتن بقیۃ السلف حجۃ الخلف فرد الاماثل فخر الکابر وارث العلم کابراً عن کابر، سیدی و والدی حضرت مولانا مولوی محمد نقی علی خان صاحب محمدی سنی حنفی قادری برکاتی بریلوی اعظم اللہ اجرہ ونور قبرہ وقدس سرہ ورزقنا برہ واعطاہ المسرۃ و وقاہ المضرۃ وکل معرۃ بجاہ المصطفیٰ والہ الشرفاعلیہ و علیہم الصلوٰۃ والثناء امین امین یا اھل التقویٰ واھل المغفرۃ (اللہ تعالیٰ ان کا اجر بڑا کرے، ان کی قبر کو منور کرے، ان کے اسرار مقدس بنائے، ان کی بھلائی ہمیں نصیب فرمائے اور ان کو سرور عطا فرمائے، اور ان کو ہر ضرر و تکلیف سے محفوظ فرمائے، حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام اور ان کی آل کی وجاہت کی برکت سے علیہم الصلوٰۃ والسلام اے تقویٰ اور مغفرت والو!۔ت) اور فقیر غفراللہ تعالیٰ بھی اس بحث اور اس کے امثال کو، بر وجہ اجمال، رسالہ "اقالۃ القیلۃ علی طاعن القیام لنبی تہامہ" صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و رسالہ "منیر العین فی حکم تقبیل الابہامین" و غیر ہما اپنے رسائل و مسائل میں بقدر کفایت منقح کر چکا والحمد للہ رب العلمین۔

ثانیاً یہاں تو ان جہالات کا کوئی محل ہی نہیں، یہ نماز ایک عمل ہے کہ قضائے حاجات کے لئے کیا جاتا ہے اور اعمال مشائخ میں تجدید و احداث کی ہمیشہ اجازت، شاہ ولی اللہ ہوامع میں لکھتے ہیں:

اجتہاد را در اختراع اعمال تصریفیہ راہ کشادہ است مانند استخراج اطباء نسحہائے قرابادین را این فقیر را معلوم شدہ است کہ در وقت صبح صادق تا اسفار مقابل صبح نشستن و چشم را باں نور دوختن و یا نور را گفتن تابہزار بار کیفیت ملکیہ را قوت مید ہد احادیث نفس را می نشاند۔ ۱

جاری اعمال میں اجتہاد سے اختراع کا راستہ کشادہ ہے جیسا کہ طبیب حضرات کے ہاں قرابادین کے نسخوں میں ہے اس فقیر کو معلوم ہے کہ صبح صادق تا روشنی بیٹھنا اور منہ مشرق کی طرف کرنا اور آنکھوں کو صبح کے نور پر لگانا اور یا نور ہزار بار تک پڑھنے سے قوت ملکیہ حاصل ہوتی ہے اور دل کی باتوں پر آگاہی ہوتی ہے۔(ت)

1 ہوامع شاہ ولی اللہ Page 621 of 721

Volume Seven Fatawa Razawiya

It is in the same:

(Arabic/Persian text)	(Urdu translation)
Several types of miracles (karamat) are never separated from any saint (wali) except as Allah wills. Among them is the manifestation of effects in their dispositive actions so that the world may benefit from their grace. - Summarized.	There are several miracles which cannot be separated from any saint, one of which is that the influence of his ongoing actions and recitations (wazaif) is such that those who act upon them benefit from his grace. - Summarized (T).

Shah Waliullah himself, his father Shah Abdul Rahim, and his noble son Shah Abdul Aziz, prescribed hundreds of practices for all kinds of needs as if they were newly formulated, of which there was no trace in the first three generations. I, the humble one (faqeer), mentioned some of them in my treatise "Munir al-Ayn fi Hukm Taqbil al-Abhamayn," and their own "Al-Qawl al-Jamil" encompasses and guarantees such matters. Listen more comprehensively: Shah Waliullah clarifies in his book "Al-Intibah fi Salasil Awliya Allah" that he obtained the chains (sanads) for "Jawahir-e-Khamsa" by Sheikh Muhammad Ghaus Gwaliari (may the mercy of the Creator be upon him) and the permissions for its practices from his teachers of Hadith science, Maulana Abu Tahir Madani and Sheikh Muhammad Saeed Lahori (the deceased), as he stated:

(Arabic/Persian text)	(Urdu translation)
Likewise, this humble one wore the cloak (khirqa) from the hand of Sheikh Abu Tahir al-Kurdi, and he had permission for whatever is in Jawahir-e-Khamsa from his father Sheikh Ibrahim al-Kurdi, from Sheikh al-Qashashi, from Sheikh Ahmad al-Shinawi, from Sayyid Sibghatullah, from Sheikh Muhammad Ghaus al-Gwaliari. Also, Sheikh Abu Tahir wore it from Sheikh Ahmad al-Nakhli with his chain... to the end. Also, when this humble one reached Lahore during the Hajj journey and received the	This humble one (the author) wore the cloak at the hand of Sheikh Abu Tahir al-Kurdi, and he gave permission for all the recitations (wazaif) of Jawahir-e-Khamsa. This permission came to him from his father Sheikh Ibrahim Kurdi, to him from his Sheikh Ahmad Qashashi, to him from Sheikh Ahmad Shinawi, to him from Sayyid Sibghatullah, to him from Sheikh Wajihuddin Alwi Gujarati, and to him from Sheikh Muhammad Ghaus Gwaliari. Furthermore, Sheikh Abu Tahir received the cloak from Ahmad Nakhli down to his final chain. Also, when this humble one reached Lahore on the journey for Hajj, I had

(Arabic/Persian text)	(Urdu translation)
honor of kissing the hand of Sheikh Muhammad Saeed Lahori, he granted me permission for the 'Saifi' supplication, rather permission for...	the honor of kissing the hand of Sheikh Muhammad Saeed Lahori, and he graciously granted me permission for the Saifi supplication, in fact, he gave permission for all those recitations...

1. Ham'at of Shah Waliullah
2. Al-Intibah fi Salasil Awliya, Urdu translation, Shattari path, printed at Army Electric Press, Delhi, p. 173

जिल्द सातवीं फतावा रज़विया

इसी में है:

(अरबी/फ़ारसी पाठ)

कुछ प्रकार के करामात ऐसे हैं जो किसी वली से अलग नहीं होते, सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे। उनमें से एक यह है कि उनके कार्यों में प्रभाव प्रकट होना ताकि दुनिया उनके अनुग्रह से लाभान्वित हो। - संक्षेपित।

(उर्दू अनुवाद)

कुछ करामातें ऐसी हैं जो किसी वली से जुदा नहीं हो पातीं, जिनमें एक यह कि उसके जारी आमाल व वज़ाइफ़ की ऐसी तासीर जो उन पर अमल करने वालों को उसके फ़ैज़ से नफ़ा देती है। - संक्षेपित (त)

स्वयं शाह वलीउल्लाह और उनके पिता शाह अब्दुल रहीम साहब और उनके सुपुत्र शाह अब्दुल अज़ीज़ साहब ने हर प्रकार की ज़रूरतों के लिए सैकड़ों ऐसे अमल बताए जो बिल्कुल नए थे, जिनका प्रारंभिक तीन पीढ़ियों में कोई नाम-ओ-निशान न था। इनमें से कुछ का उल्लेख मुझ फकीर ने अपने शोधपत्र "मुनीरुल ऐन फ़ी हुक्म तक़्बीलुल अबहामैन" में किया है, और उनकी अपनी पुस्तक "अल-क़ौलुल जमील" ऐसी बातों की अनुमति और प्रमाण देती है। विस्तार से सुनें: शाह वलीउल्लाह अपनी पुस्तक "अल-इन्तिबाह फ़ी सलासिल औलिया अल्लाह" में स्पष्ट करते हैं कि उन्होंने "जवाहिरे खमसा" के लेखक शेख मुहम्मद गौस ग्वालियारी (रहमतुल्लाह अलैह) की सनदें और उसके कार्यों की अनुमतियाँ अपने हदीस के उस्ताद मौलाना अबू ताहिर मदनी और शेख मुहम्मद सईद लाहौरी (मरहूमीन) से प्राप्त कीं, जैसा कि उन्होंने कहा:

(अरबी/फ़ारसी पाठ)

इसी तरह, इस फकीर ने शेख अबू ताहिर कुर्दी के हाथ से खिरक़ा पहना और उन्हें जवाहिरे खमसा में जो कुछ भी है उस पर अमल करने की इजाज़त है, उनके पिता शेख इब्राहिम कुर्दी से, उनसे शेख कशाशी से, उनसे शेख अहमद शिनावी से, उनसे सैय्यद सिबगतुल्लाह से, उनसे शेख मुहम्मद गौस ग्वालियारी से। और शेख अबू ताहिर ने शेख अहमद नखली से अपनी सनद के

(उर्दू अनुवाद)

इस फकीर ने शेख अबू ताहिर कुर्दी के हाथ से खिरक़ा पहना और उन्होंने जवाहिरे खमसा के सभी वज़ाइफ़ की इजाज़त दी। यह इजाज़त उन्हें अपने पिता शेख इब्राहिम कुर्दी से मिली, उन्हें उनके शेख अहमद कशाशी से, उन्हें शेख अहमद शिनावी से, उन्हें सैय्यद सिबगतुल्लाह से, उन्हें शेख वजीहुद्दीन अलवी गुजराती से और उन्हें शेख मुहम्मद गौस ग्वालियारी से मिली। इसके अलावा

(अरबी/फ़ारसी पाठ)

साथ खिरक़ा पहना... अंत तक। इसके अलावा, जब यह फकीर हज की यात्रा के दौरान लाहौर पहुँचा और शेख मुहम्मद सईद लाहौरी के हाथ चूमने का सौभाग्य प्राप्त किया, तो उन्होंने मुझे 'दुआ-ए-सैफ़ी' की अनुमति दी, बल्कि उन्होंने...

(उर्दू अनुवाद)

शेख अबू ताहिर ने अहमद नखली से अपनी अंतिम सनद तक खिरक़ा पाया। साथ ही जब यह फकीर हज की यात्रा में लाहौर पहुँचा और शेख मुहम्मद सईद लाहौरी के कदम चूमे तो उन्होंने मुझे 'दुआ-ए-सैफ़ी' की इजाज़त अता फ़रमाई, बल्कि उन्होंने उन तमाम वज़ाइफ़...

1. हमाअत शाह वलीउल्लाह
2. अल-इन्तिबाह फ़ी सलासिल औलिया, उर्दू अनुवाद, तरीक़ा शत्तारिया, आर्मी इलेक्ट्रिक प्रेस दिल्ली द्वारा मुद्रित, पृ. 173

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

اسی میں ہے:

| چند نوع از کرامت از پیچ ولی الاماشاء اللہ منفك نمی شود از انجملہ ظہور تاثیر در اعمال تصریفیہ او تا عالمے بفیض او منتفع شوند 1ھ ملخصا۔ | چند کرامتیں ایسی ہیں جو کسی ولی سے جدا نہیں ہو پاتیں جن میں ایک یہ کہ اس کے جاری اعمال و وظائف کی ایسی تاثیر جو ان پر عمل پیرا کو اس کے فیض سے نفع دیتی ہے اھ ملخصاً (ت) |

خود شاہ ولی اللہ اور ان کے والد شاہ عبدالرحیم صاحب اور ان کے فرزند ارجمند شاہ عبدالعزیز صاحب نے ہر گونہ حاجات کے لئے صدہا اعمال بتائے کہ تازہ بنے تھے، جن کا پتا قرونِ ثلثہ میں اصلاً نہ تھا بعض ان میں سے فقیر نے اپنے رسالہ منیر العین فی حکم تقبیل الابہامین میں ذکر کئے، اور خود ان کی "قول الجمیل" ایسی باتوں کی حائز و کفیل۔ جامع ترسنئے شاہ ولی اللہ کتاب الانتباہ فی سلاسل اولیاء اللہ میں تصریح کرتے ہیں کہ انہوں نے جواہر خمسہ شیخ محمد غوث گوالیاری حلیہ رحمۃ الباری کی سندیں اور اس کے اعمال کی اجازتیں اپنے استاذ علم حدیث مولانا ابوطاہر مدنی شیخ محمد سعید لاہوری مرحومین سے حاصل کیں حیث قال

| ایض فقیر خرقہ از دست شیخ ابو طاہر کردی پوشیدہ وایشان بعمل انچہ در جواہر خمسہ است اجازت دارند عن ابیہ الشیخ ابراہیم الکردی عن الشیخ القشاشی عن الشیخ احمد الشناوی عن السید صبغۃ اللہ عن الشیخ محمد غوث الکوالیاری و ایضاً لبسہا الشیخ ابو طاہر عن الشیخ احمد النخلی بسندہ 2الی آخرہ، ایضاً ایں فقیر در سفر حج چوں بہ لاہور رسید و دست بوس شیخ محمد سعید لاہوری دریافت ایشاں اجازت دعائے سیفی دادند بل اجازت | اس فقیر نے شیخ ابو طاہر کردی کے ہاتھ سے

خرقہ پہنا اور انہوں نے جواہر خمسہ کے تمام وظائف کی اجازت دی یہ اجازت ان کو اپنے والد شیخ ابراہیم کردی سے اور ان کو اپنے شیخ احمد قشاشی سے اور ان کو شیخ احمد شناوی اور ان کو سید صبغۃ اللہ سے ان کو شیخ وجیہ الدین علوی گجراتی سے ان کو شیخ محمد غوث گوالیاری سے۔ نیز خرقہ پایا شیخ ابوطاہر نے احمد نخلی سے ان کی آخری سند تک۔ اور نیز فقیر جب حج کے سفر میں لاہور پہنچا تو وہاں شیخ محمد سعید لاہوری کی دست بوسی کی تو انہوں نے مجھے دعائے سیفی کی اجازت مرحمت فرمائی بلکہ انہوں نے ان تمام وظائف |

1 ہموامع شاہ ولی اللہ 2 الانتباہ فی سلاسل اولیاء مترجم اردو طریقہ شطاریہ مطبوعہ آرمی برقی پریس دہلی ص ۱۷۳

Fatawa Razawiyya, Volume 27

[Arabic/Persian Text]: They described all the acts of Jawahir al-Khamsa and their chain of transmission. At that time, they were among the prominent sheikhs of the Ahsaniyah and Shattariyah orders. Whenever they granted permission to someone, that person would no longer feel the need to look back, may Allah have mercy on them. The chain of transmission is as follows: The venerable and trustworthy Sheikh Haji Muhammad Saeed Lahori said, 'I received the Shattariyah order and the acts of Jawahir al-Khamsa, including the Saifi prayer and others, from Sheikh Muhammad Ashraf Lahori, who received them from Sheikh Abdul Malik, who received them from Sheikh Bayazid II, who received them from Sheikh Wajihuddin al-Gujarati, who received them from Sheikh Muhammad Ghaus al-Gwaliyari.' [End]

[Urdu Text]: Permission was granted for the acts mentioned in Jawahir al-Khamsa, and they also stated their chain of transmission. You were among the prominent elders of the Shattariyah Ahsaniyah order of that era, and when you granted someone permission in your order, they no longer had any need to turn back (may Allah Almighty have mercy on them). The chain of transmission is that the trustworthy elderly Sheikh Haji Muhammad Saeed Lahori said, 'I acquired the litanies and acts of the Shattariyah order and Jawahir al-Khamsa, such as the Saifi prayer, from Sheikh Muhammad Ashraf Lahori; he obtained them from Sheikh Abdul Malik Bayazid II; he obtained them from Wajihuddin Gujarati; and he obtained them from Sheikh Muhammad Ghaus Gwaliari.' [End] (T)

[Main Body Text]: O deniers, please be kind enough to take a look at Jawahir al-Khamsa and provide evidence for its acts from the first three generations (Quroon-e-Thalatha). Or rather, based on your own religious principles, save those acts from being labeled as innovation (bid'ah) and polytheism (shirk), for which Sunni monotheist scholars like Shah Waliullah would take a scholarly chain of transmission and obtain permission from their sheikhs of Hadith and spiritual path (Tariqah). If nothing else, consider this very 'Dua-e-Saifi' regarding which Shah Waliullah wrote that he received it and obtained permission for it from his Sheikh. Observe what is written in Jawahir al-Khamsa regarding its procedure:

[Table Content]: [Left]: Recite Nadi Ali seven times, three times, or once, and it is: 'Call upon Ali, the manifester of wonders; you will find him a helper in calamities. Every worry and grief will vanish through your guardianship (Wilayat), O Ali, O Ali, O Ali.' [Right]: Read Nadi Ali seven times, three times, or once, and it is: Call upon Ali, who is

the manifester of wonders, then you will find him a helper in your calamities; every worry and grief will end with your help, O Ali, O Ali, O Ali. (T)

Issue: Allah Almighty says: 'And [recall] when Allah took the covenant from those who were given the Scripture, [saying], "You must make it clear to the people..."' [Translation]: And when God took a covenant from those who were given the book, that they shall clearly explain it to the people.

Footnotes: 1. Al-Intibah fi Salasil Awliya, Urdu translation, Shattariyah method, printed at Army Barqi Press, Delhi, p. 138. 2. Futuh al-Ghaib, supplement to Jawahir Khamsa, Urdu translation, account of Nadi Ali, printed at Dar al-Isha'at, Karachi, p. 453.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 27

[अरबी/फारसी पाठ]: उन्होंने जवाहिरे खमसा के सभी कार्यों और अपनी सनद (प्रामाणिकता की श्रृंखला) का वर्णन किया। वे इस युग में अहसनिया और शत्तारिया पंथ के प्रमुख शेखों में से थे। जब वे किसी को अनुमति देते थे, तो उसे फिर वापस मुड़ने की आवश्यकता नहीं रहती थी, अल्लाह उन पर दया करे। सनद यह है: प्रतिष्ठित और विश्वसनीय शेख हाजी मुहम्मद सईद लाहौरी ने कहा: 'मैंने शत्तारिया पंथ और जवाहिरे खमसा के कार्यों, जैसे सैफी प्रार्थना आदि, को शेख मुहम्मद अशरफ लाहौरी से प्राप्त किया, उन्होंने शेख अब्दुल मलिक से, उन्होंने शेख बायज़ीद द्वितीय से, उन्होंने शेख वजीहुद्दीन गुजराती से, और उन्होंने शेख मुहम्मद गौस ग्वालियरी से प्राप्त किया।' [समाप्त]

[उर्दू पाठ]: उन कार्यों की अनुमति दी गई जो जवाहिरे खमसा में हैं, और उन्होंने अपनी सनद भी बताई। आप उस समय के शत्तारिया अहसनिया सिलसिले के विशेष बुजुर्गों में से थे, और जब आप किसी को अपने सिलसिले की अनुमति देते थे, तो फिर उसे मुड़ने (कहीं और जाने) की आवश्यकता नहीं रहती थी (अल्लाह तआला उन पर दया फरमाए)। सनद यह है कि प्रतिष्ठित बुजुर्ग शेख हाजी मुहम्मद सईद लाहौरी ने फरमाया कि मैंने शत्तारिया सिलसिले और जवाहिरे खमसा के वज़ीफ़ों और कार्यों जैसे सैफी दुआ आदि को शेख मुहम्मद अशरफ लाहौरी से प्राप्त किया, उन्होंने शेख अब्दुल मलिक बायज़ीद द्वितीय से, उन्होंने वजीहुद्दीन गुजराती से, और उन्होंने शेख मुहम्मद गौस ग्वालियरी से प्राप्त किया। [समाप्त] (त)

[मुख्य पाठ]: हे इनकार करने वालों (मुनकिरीन), कृपया कृपा करके जवाहिरे खमसा पर एक नज़र डालें और इसके कार्यों का प्रमाण पहली तीन पीढ़ियों (कुरून-ए-थलाथा) से दें। बल्कि, अपने धार्मिक सिद्धांतों के आधार पर उन कार्यों को बिदअत (नवाचार) और शिर्क(बहुदेववाद) से ही बचा लें, जिनके लिए शाह वलीउल्लाह जैसे सुन्नी, एकेश्वरवादी और हदीस के विद्वान सनद लेते थे और अपने हदीस और तरीक़त के शेखों से अनुमति प्राप्त करते थे। यदि और कुछ नहीं तो इसी 'दुआ-ए-सैफी' को ही ले लें जिसके बारे में शाह वलीउल्लाह ने लिखा कि मैंने इसे अपने शेख से प्राप्त किया और इसकी अनुमति ली। देखें कि जवाहिरे खमसा में इसकी विधि के बारे में क्या लिखा है:

[सारणी सामग्री]: [बायां]: नादे अली को सात बार, तीन बार या एक बार पढ़ें और वह यह है: 'अली को पुकारें जो चमत्कारों के प्रकटकर्ता हैं, आप उन्हें आपदाओं में सहायक पाएंगे। हर परेशानी और दुख आपकी विलायत (संरक्षण) से दूर हो जाएगा, या अली, या अली, या अली।' [दायां]: नादे अली

सात बार या तीन बार या एक बार पढ़ो और वह यह है: पुकार अली को जो अजूबों के प्रदर्शनकर्ता हैं तो उन्हें अपनी मुसीबतों में मददगार पाएगा, हर परेशानी और गम खत्म होगा आपकी मदद से या अली या अली या अली। (त)

मसला: अल्लाह तआला फरमाता है: 'और जब अल्लाह ने उन लोगों से वचन लिया जिन्हें किताब दी गई थी कि तुम इसे लोगों के लिए स्पष्ट रूप से बयान करोगे...' [अनुवाद]: और जब खुदा ने उन लोगों से वादा लिया जिन्हें किताब दी गई थी कि वे इसे लोगों के सामने साफ-साफ बयान करेंगे।

पाद टिप्पणियाँ: 1. अल-इन्तिबाह फी सलासिल औलिया, उर्दू अनुवाद, शत्तारिया पद्धति, आर्मी बरकी प्रेस, दिल्ली में मुद्रित, पृ. 138 2. फुतुहुल गैब, जवाहिरे खमसा का पूरक, उर्दू अनुवाद, नादे अली का वर्णन, दारुल इशात, कराची में मुद्रित, पृ. 453

पृष्ठ 623/721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

جمیع اعمال جواہر خمسہ و سند خود بیان کردند وایشاں دریں زمانہ یکی ازاں عیاں مشائخ طریقہ احسنیہ و شطاریہ بودند و چوں کسے را اجازت می دادند او را دعوت رجعت نمی شود رحمۃ اللہ تعالٰی ، سند قال الشیخ المعمر الثقۃ حاجی محمد سعید لاہوری اخذت الطریقۃ الشطاریۃ واعمال الجواھر الخمسۃ من السیفي وغیرہ عن الشیخ محمد اشرف لاہوری عن الشیخ عبد الملك عن الشیخ البایزید الثاني عن الشیخ وجیہ الدین الکجراتي عن الشیخ محمد غوث الکوالیاري 1انتہی

اعمال کی اجازت دی جو جواہر خمسہ میں ہیں، اور انہوں نے اپنی سند بھی بیان کی اور آپ اس زمانہ کے مشائخ شطاریہ احسنیہ کے سلسلہ کے خاص بزرگوں میں سے تھے، اور جب آپ کسی کو اپنے سلسلہ کی اجازت دیتے تو پھر اس کو رجوع کی حاجت نہ رہتی (اللہ تعالٰی ان پر رحم فرمائے) سند یہ ہے شیخ بزرگ با وثوق حاجی محمد سعید لاہوری نے فرمایا کہ میں نے سلسلہ شطاریہ اور جواہر خمسہ کے وظائف و اعمال سیفی وغیرہ ، شیخ محمد اشرف لاہوری انہوں نے شیخ عبدالمالک بایزید ثانی سے انہوں نے وجیہ الدین گجراتی انہوں نے شیخ محمد غوث گوالیاری سے حاصل کئے ، انتہی (ت)

حضرات منکرین ذرا مہربانی فرما کر جواہر خمسہ پر نظر ڈال لیں اور اس کے اعمال کا ثبوت و قرونِ ثلاثہ سے دے دیں بلکہ اپنے اصول مذہب پر اُن اعمال کو بدعت و شرک ہی سے بچالیں جن کے لئے شاہ ولی اللہ جیسے سنی، موحد، محدثانہ سند لیتے اور اپنے مشائخِ حدیث و طریقت سے اجازت حاصل کرتے ہیں زیادہ نہ سہی یہی دعائے سیفی جس کی نسبت شاہ ولی اللہ نے لکھا کہ میں اپنے شیخ سے اخذ کی اور اجازت لی اسی کی ترکیب میں ملاحظہ ہو کہ جواہر خمسہ میں کیا لکھا ہے :

نادِ علی ہفت بار یا سہ بار یا یکبار بخواند وآں اینست نادِ علیاً مظہر العجائب تجدہ عوناً لك فی النوائب کل ھم وغم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی 2۔ نادِ علی سات بار یا تین بار یا ایک بار پڑھو اور وہ یہ ہے : پکار علی کو جو عجائب کے مظہر ہیں تو ان کو اپنے مصائب میں مددگار پائے گا، ہر پریشانی اور غم ختم ہو گا آپ کی مدد سے یا علی یا علی یا علی (ت)

مسئلہ : قال اللہ تعالیٰ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ اور جب خدا نے عہد لیا ان لوگوں سے جنہیں کتاب دی گئی اسے صاف بیان کریں گے لوگوں سے

1۔ الانتباہ فی سلاسل اولیاء مترجم اردو طریقہ شطاریہ مطبوعہ آرمی برقی پریس دہلی ص ۱۳۸ 2۔ فتوح الغیب ضمیمہ جواہر خمسہ مترجم اردو نادِ علی کا بیان مطبوعہ دارالاشاعت کراچی ص ۴۵۳

Volume Seven Fatawa Razviya

For the people and do not hide it. (1) | And they shall not hide.

Now, what do the scholars of the Najdi nation—may Allah Almighty guide them towards the Hanifi faith (may Allah Almighty guide them towards the faith that returns to the truth)—say about those who recite 'Nade-Ali', teach it, learn it, provide its chains of narration, bring permissions for it, include its lineage among the chains of the saints of Allah, call its commanders perfect saints, their Sheikh and spiritual guide, the source of their lineage? Some of them express meeting them with the words 'trustworthy and prominent Sufi masters' and describe meeting them with the word 'kissing the hand'. Did they consider it permissible to say 'Ya Ali, Ya Ali' in times of sorrow, calamity, grief, and distress, and did they make it a regular litany and practice or not? Did they appoint someone other than God as a partner to God in knowledge and a partner in disposition or not? And because of this, did they become polytheist, disbeliever, faithless, and hell-bound or not? Then, those who consider such people as their spiritual guide, the scholar of the Ummah, the defender of the Sunnah, the pole of the time, and the guide of the era (like Mr. Shah Abdul Aziz)? They present them as leaders of the religion and guides of the Muslims, and believe in their knowledge, excellence, gnosis, and perfection with a sincere heart (like all the juniors and seniors of the Wahhabi sect). They proclaim them as the leader of the wise, the leader of the scholars, the pole of the researchers, the pride of the perfected gnostics, the most knowledgeable of them in Allah, the direction of the people of research, the Kaaba of the people of scrutiny, the exemplar of the saints, the cream of the people of purity, rather even as an infallible Imam and a possessor of legislative revelation (like Miyan Ismail Dehlvi). What is the ruling regarding all these gentlemen? Have these gentlemen, by making a polytheist, a lover of polytheism, and a teacher of polytheism their spiritual guide, leader, Imam, and role model, calling them the leader of scholars and accepted by God, themselves become disbelievers, polytheists, and deserving of painful and destructive punishment or not? And will the ruling of 'pleasure with disbelief is disbelief' and the ruling of 'whoever doubts his disbelief and punishment has indeed disbelieved' (T) and the ruling of the noble verse: 'And whoever among you takes them as allies, then indeed he is [one] of them' (2) (T) and the authentic Hadith: 'A person will be with whom he loves' (3) (T) apply to them or not? Please clarify and be rewarded. Well, this was a parenthetical sentence; now return to the original discussion, i.e., regarding the acts of renewal and innovation. The same Shah Waliullah, in this 'Intibah', explains the

method of 'Khatm-e-Khwajgan-e-Chisht' (may their secrets be sanctified) for the fulfillment of needs and says at its end:

Majlis of Dawateislami

1 Al-Quran 3 / 187 2 Al-Quran 5 / 51 3 Sahih al-Bukhari, Book of Manners, Chapter on the Sign of Love for the sake of Allah, published by Qadimi Kutub Khana Karachi 2/911.

लोगों के लिए और वे इसे नहीं छिपाएंगे। (1) | और छिपाएंगे नहीं।

अब नज्दी कौम के विद्वान—अल्लाह तआला उन्हें हनफी मज़हब की ओर हिदायत दे (अल्लाह तआला उन्हें हक की ओर रुजू करने वाली मिल्लत की ओर रहनुमाई करे)—क्या फरमाते हैं कि जो लोग 'नादे-अली' पढ़ें, पढ़ाएं, सीखें, उसकी सनदें दें, इजाज़तें लाएं, उसके सिलसिले को औलिया अल्लाह के सिलसिलों में दाखिल कर जाएं, इसके हुक्म देने वालों को वली-ए-कामिल बताएं, अपना शैख व मुर्शिद और मरज-ए-सिलसिला बताएं, उनमें से कुछ को 'सिक़ह' (भरोसेमंद) और 'अयान-ए-मशायख' (प्रमुख सूफी) के शब्दों से याद करें और उनकी मुलाकात को 'दस्तबोस' (हाथ चूमना) जैसे शब्दों से व्यक्त करें। क्या उन्होंने गम, मुसीबत, रंज और आफत के समय 'या अली, या अली' कहना जायज़ समझा और इसे विर्द-वज़ीफ़ा बनाया या नहीं? और गैर-खुदा को खुदा का इल्म और तसर्रुफ (प्रबंधन) में साझी ठहराया या नहीं? और क्या वे इस कारण मुशरिक (बहुदेववादी), काफिर, बे-ईमान और जहन्नमी हुए या नहीं? फिर जो ऐसे लोगों को अपना पीर जानें, उम्मत का आलिम, सुन्नत का हामी, कुत्ब-ए-ज़मां और मुर्शिद-ए-दौरां मानें (जैसे जनाब शाह अब्दुल अज़ीज़ साहब)? उन्हें दीन का मुक़्तदा (नेता) और मुसलमानों का पेशवा (मार्गदर्शक) बताएं, उनके इल्म, फज़ल, इरफान और कमाल पर सच्चे दिल से ईमान लाएं(जैसे वहाबी फिरके के तमाम छोटे और बड़े हज़रात)? उन्हें सैयदुल हुकमा, सैयदुल उलमा, कुत्बुल मुदक़्क़िकीन, फख्रुल आरिफीन अल-मुकम्मलीन, एअ़लमहुम बिल्लाह, क़िबला-ए-अरबाब-ए-तहकीक, काबा-ए-असहाब-ए-तदकीक, कुदवा-ए-औलिया, ज़ुबदा-ए-अरबाब-ए-सफ़ा, बल्कि इमाम-ए-मासूम और साहिब-ए-वही-ए-तशरीई ठहराएं(जैसे मियां इस्माइल देहलवी)। इन सब साहबों के बारे में क्या हुक्म है? क्या ये हज़रात एक मुशरिक, शिर्क पसंद और शिर्क सिखाने वाले को पीर, पेशवा, इमाम और मुक़्तदा बनाकर और उन्हें सैयदुल उलमा और मक़बूल-ए-खुदा बताकर खुद भी काफिर व मुशरिक और दर्दनाक व हलाकत-खेज़ अज़ाब के मुस्तहिक हुए या नहीं? और क्या उन पर भी यह मसला कि 'कुफ्र पर राजी होना कुफ्र है' और यह मसला कि 'जिसने उसके कुफ्र और उसके अज़ाब पर शक किया, वह काफिर हो गया' (त) और आयत-ए-करीमा का हुक्म 'और तुम में से जो भी उनसे दोस्ती करेगा, वह उन्हीं में से होगा' (2) (त) और सही हदीस 'आदमी उसी के साथ होगा जिससे वह मोहब्बत करता है' (3) (त) जारी होगा या नहीं? बयान फरमाएं, सवाब पाएंगे। खैर, यह तो एक जुमला-ए-मोतरज़ा (पूरक वाक्य) था; अब असली बहस यानी आमाल के नवीनीकरण और नए आविष्कार के बारे में बात करते हैं। यही शाह

वलीउल्लाह साहब इसी 'इन्तिबाह' में हाजतें पूरी करने के लिए 'खत्म-ए-ख्वाजगान-ए-चिश्त' (उनके रहस्य पवित्र हों) का तरीका बताते हैं और इसके अंत में इस प्रकार कहते हैं:

मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

1 अल-कुरान 3 / 187 2 अल-कुरान 5 / 51 3 सहीह अल-बुखारी, किताबुल अदब, बाब अलामतुल हुब्ब फिल्लाह, मक़बुआ कदीमी कुतुब खाना कराची 2/911.

पेज 624 / 721

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ 1 | اور چھپائیں گے نہیں۔

اب کیا فرماتے ہیں علمائے ملت نجدیہ ہداھم اللہ تعالی الی الملۃ الحنفیۃ (اللہ تعالیٰ ان کی حق کی طرف رجوع کرنے والی ملت کی طرف رہنمائی کرے) کہ جو لوگ ناد علی پڑھیں، پڑھائیں، سیکھیں، اس کی سندیں دیں، اجازتیں لائیں، اس کے سلسلے کو سلاسل اولیاء اللہ میں داخل کر جائیں، اس کے حکم دینے والوں کو ولی کامل بتائیں اپنا شیخ و مرشد مرجع سلسلہ بتائیں، ان میں بعض کو بلفظ ثقہ و اعیان مشائخ و ان کی ملاقات کو بکلمہ دستبوس تعبیر فرمائیں، انہوں نے غم و مصیبت و رنج و آفت کے وقت یا علی یا علی کہنا روا کھایا نہیں اور اسے ورد وظیفہ بنایا یا نہیں اور غیر خدا کو خدا کا شریک فی العلم و شریک فی التصرف ٹھہرایا یا نہیں اور وہ اس سبب سے مشرک کافر، بے ایمان، جہنمی ہوئے یا نہیں پھر جو ایسوں کو اپنا پیر جانیں عالم امت، حامی سنت و قطب زماں و مرشد دوراں مانیں (جیسے جناب شاہ عبدالعزیز صاحب) انہیں مقتدائے دین و پیشوائے مسلمین بتائیں ان کے علم و افضال و عرفان و کمال پر سچے دل سے ایمان لائیں (جیسے تمام اصاغر و اکابر حضرات وہابیہ) انہیں سید الحکما سید العلماء و قطب المحققین، فخر العرفاء المکملین، اعلمہم باللہ و قبلہ ارباب تحقیق و کعبہ اصحاب تدقیق و قدوۃ اولیاء زبدۂ ارباب صفا، بلکہ امام معصوم و صاحب وحی تشریعی ٹھہرائیں (جیسے میاں اسمعیل دہلوی) ان سب صاحبوں کی نسبت کیا حکم ہے یہ حضرات ایک مشرک شرک جو شرک پسند، شرک آموز کو پیر و پیشوا و امام و مقتدا بنا کر سید العلماء و مقبولِ خدا بتا کر خود بھی کافر و مشرک و مستحق عذاب الیم و مہلک ہوئے یا نہیں اور ان پر بھی مسئلہ الرضاء بالکفر کفر (کفر پر رضا مندی کفر ہے) و مسئلہ من شک فی کفرہ و عذابہ فقد کفر (جس نے اس کے کفر اور اس کے عذاب پر شک کیا وہ کافر ہو گیا۔

ت) و حکم آیہ کریمہ وَمَنْ يَّتَوَلَّهُمْ مِّنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ 2 (تم میں سے جو جس سے محبت کرتا ہے وہ انہیں میں سے ہوگا ۔ ت) و حدیث صحیح المرء مع من احب 3 (آدمی اسی کے ساتھ ہوگا جس سے محبت کرتا ہے۔ ت) جاری ہوگا یا نہیں، بینوا توجروا۔ خیر، یہ تو جملہ معترضہ تھا پھر اصل مبحث یعنی درباره اعمال تجدید و اختراع کی طرف چلئے، یہی شاہ ولی اللہ صاحب اسی انتباہ میں قضائے حاجات کے لئے ختم خواجگان چشت قدست اسرارہم کی ترکیب بتاتے اور اس کے آخر میں یوں فرماتے ہیں:

Majlis of Dawateislami

1 القرآن ۳ / ۱۸۷ 2 القرآن ۵ / ۵۱ 3 صحیح البخاری کتاب الادب، باب علامۃ الحب فی اللہ مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۹۱۱/۲

Fatawa Rizwia Volume 7

Read Durood Sharif ten times to conclude. Recite Fatiha in the name of the Khwajgan-e-Chisht over some sweets, and ask Allah Almighty for your needs. Perform this daily, and God willing, the objective will be achieved within a few days. (T)

Mirza Mazhar Jan-e-Janan (may Allah have mercy on him) says in his Malfuzat (sayings): Recite the Dua of Hizb al-Bahr in the morning and evening, and perform the Khatm of the respected Khwajgan (may Allah sanctify their secrets) daily for the resolution of difficulties. (T)

In another letter, he writes: Regularly perform the Khatm of the Khwajas (may Allah be pleased with them) and the Khatm of Hadhrat Mujaddid (may Allah be pleased with him) every day after the morning remembrance circle. (T)

In the final letter, he says: If friends gather after the morning circle, they should consistently perform the Khatm of the respected Khwajas and Hadhrat Mujaddid (may Allah be pleased with them), as it is among the practices of the Mashaikh (spiritual masters) and has immense benefit and countless blessings. (T)

And from the practices of the aforementioned Mirza Sahib, known as 'Ma'moolat-e-Mazhari,' the method is narrated as follows: First, raise your hands and recite Surah Al-Fatiha once, etc. (T)

1. Al-Intibah fi Salasil-e-Awliya Allah, Mention of the method of Khatm Khwajgan-e-Chisht, Printed by Army Electric Press, Delhi, p. 100.
2. Malfuzat of Mirza Mazhar Jan-e-Janan, from Majmu'ah Kalimat-e-Tayyibat, Printed by Matba' Mujtabai, Delhi, p. 87.
3. Maktubat from Majmu'ah Kalimat-e-Tayyibat, Letter 28, Printed by Matba' Mujtabai, Delhi, pp. 41-42.
4. Malfuzat from Majmu'ah Kalimat-e-Tayyibat, Advices and Testaments, Printed by Matba' Mujtabai, Delhi, p. 92.
5. Ma'moolat-e-Mazhari, Footnote to the mentioned text, Printed by Matba' Mujtabai, Delhi, p. 92.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

दस बार दरूद शरीफ पढ़कर खत्म दें और कुछ मिठाई पर ख्वाजगान-ए-चिश्त के नाम की फातिहा पढ़ें और अल्लाह तआला से अपनी हाजत (जरूरत) का सवाल करें। यह अमल रोजाना करें, इंशा अल्लाह कुछ ही दिनों में मकसद हासिल हो जाएगा। (त)

मिर्जा मजहर जाने-जानां साहब अपने मलफूज़ात (कथनों) में फरमाते हैं: दुआ-ए-हिज़्बुल बहर का वज़ीफ़ा सुबह और शाम और रोजाना ख्वाजगान (कुद्दिसा असरारुहुम) का ख़त्म मुश्किलों के हल के लिए पढ़ें। (त)

दूसरे मकतूब (पत्र) में लिखते हैं: ख़त्म-ए-ख्वाजगान और ख़त्म-ए-हज़रत मुजद्दिद साहब (रज़ियल्लाहु अन्हुम) सुबह ज़िक्र के हल्के(सर्कल) के बाद ज़रूरी तौर पर करें। (त)

अंतिम मकतूब में कहते हैं: ख़त्म-ए-हज़रत ख्वाजगान और ख़त्म-ए-हज़रत मुजद्दिद रज़ियल्लाहु अन्हुम सुबह के ज़िक्र के हल्के के बाद पाबंदी से करें क्योंकि यह मशाइख़ के मामूलात (नियमित अभ्यासों) में से है, बहुत मुफीद (फायदेमंद) और बाबरकत है। (त)

और मिर्जा साहब मौसूफ़ के मामूलात मुसम्मा बह 'मामूलात-ए-मज़हरी' से इसकी तरकीब (विधि) यूँ मन्कूल (वर्णित) है: पहले हाथ उठाकर एक बार सूरह फातिहा पढ़ें आदि। (त)

1. अल-इन्तिबाह फी सलासिल-ए-औलिया अल्लाह, ज़िक्र तरीका-ए-ख़त्म ख्वाजगान-ए-चिश्त, आर्मी इलेक्ट्रिक प्रेस, दिल्ली, पृ. 100।
2. मलफूज़ात मिर्जा मजहर जाने-जानां, मजमुआ कलिमात-ए-तय्यिबात से, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, पृ. 87।
3. मकतूबात, मजमुआ कलिमात-ए-तय्यिबात से, मकतूब 28, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, पृ. 41 और 42।
4. मलफूज़ात, मजमुआ कलिमात-ए-तय्यिबात से, नसीहतें और वसियतें, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, पृ. 92।
5. मामूलात-ए-मज़हरी, उल्लेखित इबारत पर हाशिया, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, पृ. 92।

पृष्ठ 721 का 625

فتوٰی رضویہ جلد ہفتم

وہ مرتبہ درود بخواند ختم کنند وبر قدرے شیرینی فاتحہ بنام خواجگان چشت عموماً بخوانند وحاجت از خدائے تعالٰی سوال نمایند ہمیں طور ہر روز میخواندہ باشندہ ان شاء اللہ در ایام معدودہ مقصود بحصول انجامد 1۔ دس مرتبہ درود شریف پڑھ کر ختم دیں اور کچھ شیرینی پر خواجگان چشت کے نماز کی فاتحہ پڑھیں اور اللہ تعالٰی سے اپنی حاجت کا سوال کریں، یہ عمل روزانہ کریں ان شاء اللہ چند روز میں مقصود حاصل ہو جائے گا۔ (ت)

مرزا مظہر جانجاناں صاحب اپنے ملفوظات میں فرماتے ہیں: دعائے حزب البحر وظیفہ صبح و شام و ختم حضرات خواجگان قدس اللہ اسرار ہم ہر روز بجہت حل مشکلات باید خواند 2۔ حزب البحر شریف کا وظیفہ صبح و شام اور روزانہ خواجگان (قدس اسرارہم) کا ختم مشکلات کے حل کے لئے پڑھیں۔ (ت)

دوسرے مکتوب میں لکھتے ہیں: ختم خواجبار رضی اللہ تعالٰی عنہم و ختم حضرت مجدد رضی اللہ تعالٰی عنہ ہر روز بعد حلقہ صبح لازم گیرید 3۔ ختم خواجگان اور ختم حضرت مجدد صاحب (رضی اللہ تعالٰی عنہم) صبح حلقہ ذکر کے بعد ضروری کریں۔ (ت)

مکتوب آخر میں کہتے ہیں: ختم حضرت خواجہا و ختم حضرت مجدد رضی اللہ تعالٰی عنہم نیز اگر یاراں جمع آیند بعد از حلقہ صبح براں مواظبت نمایند کہ از معمولات مشائخ ست وفائدہ بسیار و برکت بے شمار دارد 4۔ ختم خواجگان و ختم حضرت مجدد صاحب رضی اللہ عنہم صبح کے حلقہ ذکر کے بعد پابندی سے کریں کیونکہ یہ مشائخ کے معمولات میں سے ہے، بہت مفید اور بابرکت ہے۔ (ت)

اور مرزا صاحب موصوف کے معمولات مسمیٰ بہ معمولات مظہری سے اس کی ترکیب یوں منقول : اول دست بر داشتہ سورہ فاتحہ یکبار بخواند 5 الخ پہلے ہاتھ اٹھا کر ایک بار سورہ فاتحہ پڑھیں الخ (ت)

1 الانتباہ فی سلاسل اولیاء اللہ ذکر طریقہ ختم خواجگان چشت مطبوعہ آرمی برقی پریس دہلی ص ۱۰۰ 2 ملفوظات مرزا مظہر جانجاناں از مجموعہ کلمات طیبات ملفوظات مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۸۷ 3 مکتوبات از مجموعہ کلمات طیبات ملفوظات مکتوب بست و ہشتم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۴۱ و ۴۲ 4 ملفوظات از مجموعہ کلمات طیبات ملفوظات نصائح و وصایا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۹۲ 5 معمولات مظہری حاشیہ بر عبارت مذکورہ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۹۲

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

It is written at the end:

[Box Left: After this, one should seek the fulfillment of objectives from the presence of God, the Almighty, through the mediation (tawassul) of these great ones, and should continue until the goal is achieved, etc. 1] [Box Right: After this, one should pray to Allah Almighty for the fulfillment of one's needs through the mediation of these elders so that the purpose may eventually manifest permanently, etc. (T)]

No one asks these gentlemen where these methods are narrated in the first three generations (Qurun-e-Thalatha); if there were any hope of reward or proximity to Allah in them, the Companions (Sahaba) would have practiced them and would have offered Fatiha sweets for the Master of the Universe, peace and blessings be upon him. Praise be to Allah for the clarity of the Truth. (Praise be to Allah for the truth becoming clear. T)

Thirdly, 'Khair Salat al-Asrar Sharif' is a subtle practice that a blessed servant recites for the achievement of goals and the removal of hardships. Inquiring into the disposition of those gentlemen who consider perpetual renewal and invention permissible in specific matters of reward and proximity to the Lord of Lords, which are done solely with this intention, and consider these innovations (muhdathat) as a means of reaching Allah. Who are they? Shah Waliullah, Shah Abdul Aziz, Mirza Mazhar Jan-i-Janan, Sheikh Mujaddid Alf Thani, Maulvi Ismail Dehlavi, Maulvi Khurram Ali Balhouri, etc. If the deniers call them innovators (bid'ati) and misguided, then whose side would they be on? Shah Waliullah himself clearly writes in 'Al-Qaul al-Jamil' regarding the etiquettes of the path (tariqat) and the occupations of austerity (riyazat) of himself and his spiritual mentors:

[Box Left: The specification of these etiquettes and those occupations has not been proven. 2] [Box Right: These specific etiquettes and occupations were not proven from the Prophet, peace and blessings be upon him. (T)]

Shah Abdul Aziz Sahib states in the margin (hashiya) of 'Al-Qaul al-Jamil': Similarly, the leaders of the Path have created sessions and postures for specific remembrances (dhikr) due to intellectual affinities, which a person of pure mind and a scholar of true sciences discovers 3 (up to the saying), so it should be remembered 4. End with the translation by Balhouri. Maulvi Khurram Ali Sahib, the author of 'Nasihat-ul-Muslimin', quotes this and writes: This means such matters should not be considered

contrary to Sharia or included in evil innovations (bid'at-e-sayyi'ah) as the short-sighted think 5. End.

---

1 Ma'moolat-e-Mazhari from Majmu'a Kalimat Tayyibat, margin on the mentioned passage of Nasihat wa Wasaya, printed at Mujtabai Press Delhi, p. 92 2 Al-Qaul al-Jamil with Shifa al-Alil, eleventh chapter, printed by H.M. Saeed Company Karachi, p. 137 3 Shifa al-Alil translation of Al-Qaul al-Jamil, fourth chapter, printed by H.M. Saeed Company Karachi, p. 51 4 Shifa al-Alil translation of Al-Qaul al-Jamil, fourth chapter, printed by H.M. Saeed Company Karachi, p. 52 5 Shifa al-Alil translation of Al-Qaul al-Jamil, fourth chapter, printed by H.M. Saeed Company Karachi, p. 52

फतवा-ए-रज़विया खंड सात

अंत में लिखा है:

[बायाँ बॉक्स: इसके बाद, इन महानुभावों के माध्यम (तवस्सुल) से सर्वशक्तिमान ईश्वर से उद्देश्यों की पूर्ति की मांग करनी चाहिए और लक्ष्य प्राप्त होने तक इसे जारी रखना चाहिए आदि। 1] [दायाँ बॉक्स: इसके बाद अल्लाह तआला से अपनी हाजत (आवश्यकता) के पूरा होने के लिए इन बुजुर्गों के तवस्सुल से दुआ करनी चाहिए ताकि अंततः उद्देश्य स्थायी रूप से प्रकट हो जाए आदि। (त)]

इन साहबों से कोई नहीं पूछता कि ये तरीके पहले तीन युगों (कुरून-ए-सलासा) में कहाँ वर्णित हैं; यदि इनमें पुण्य या अल्लाह की निकटता की कोई आशा होती, तो सहाबा ही इन्हें करते और ब्रह्मांड के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए फातिहा मिठाई चढ़ाते। सत्य की स्पष्टता पर अल्लाह की प्रशंसा है। (सत्य के स्पष्ट होने पर अल्लाह की स्तुति है। त)

तीसरा, 'खैर सलात अल-असरार शरीफ' तो एक सूक्ष्म अभ्यास है जिसे एक सौभाग्यशाली बंदा अपने उद्देश्यों की प्राप्ति और कठिनाइयों को दूर करने के लिए पढ़ता है। उन महापुरुषों के बारे में क्या कहना जो पुण्य और ईश्वर की निकटता के विशेष कार्यों में, जो केवल इसी नीयत से किए जाते हैं, हमेशा नए आविष्कार और रचना को जायज मानते हैं और इन नवाचारों (मुहद्दसात) को अल्लाह तक पहुँचने का जरिया समझते हैं। वे कौन हैं? शाह वलीउल्लाह, शाह अब्दुल अजीज, मिर्जा मज़हर जान-ए-जानाँ, शेख मुजद्दिद अल्फ थानी, मौलवी इस्माइल देहलवी, मौलवी खुर्रम अली बल्हौरी आदि। यदि इनकार करने वाले इन्हें बिदअती और गुमराह कहें, तो वे किसके होकर रहेंगे? स्वयं शाह वलीउल्लाह 'अल-क़ौल अल-जमील' में अपने और अपने पीर-ओ-मुर्शिद के तरीकत के शिष्टाचार और रियाज़त के कार्यों के संबंध में स्पष्ट लिखते हैं:

[बायाँ बॉक्स: इन शिष्टाचारों और उन कार्यों का निर्धारण प्रमाणित नहीं है। 2] [दायाँ बॉक्स: ये खास आदाब और मशगूलियत (कार्य) नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से साबित नहीं हुए। (त)]

शाह अब्दुल अजीज साहब 'अल-क़ौल अल-जमील' के हाशिए में फरमाते हैं: इसी तरह तरीकत के पेशवाओं ने विशेष ज़िक्र के लिए विशेष बैठकें और मुद्राएं ईजाद की हैं, बौद्धिक अनुकूलता के कारण, जिन्हें एक निर्मल मन वाला व्यक्ति और सत्य विज्ञान का विद्वान समझता है 3 (कथन तक) तो इसे याद रखना चाहिए 4। बल्हौरी के अनुवाद के साथ समाप्त। 'नसीहतुल मुस्लिमीन' के लेखक मौलवी खुर्रम अली साहब इसे उद्धृत करते हुए लिखते हैं: यानी ऐसी बातों को शरीयत के खिलाफ

या बुरी बिदअतों (बिदअत-ए-सय्यिया) में शामिल नहीं समझना चाहिए जैसा कि कम समझ रखने वाले समझते हैं 5। समाप्त।

---

1 मामूलात-ए-मज़हरी, मजमुआ कलिमात तैयिबात से, नसीहत व वसाया के उल्लेखित गद्यांश पर हाशिए में, मुजतबाई प्रेस दिल्ली में मुद्रित, पृ. 92 2 अल-क़ौल अल-जमील साथ में शिफ़ा अल-अलील, ग्यारहवां अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 137 3 शिफ़ा अल-अलील अनुवाद अल-क़ौल अल-जमील, चौथा अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 51 4 शिफ़ा अल-अलील अनुवाद अल-क़ौल अल-जमील, चौथा अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 52 5 शिफ़ा अल-अलील अनुवाद अल-क़ौल अल-जमील, चौथा अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा मुद्रित, पृ. 52

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

اخیر میں لکھا:

[بعد ازاں از جناب خدائے عزوجل حصول مطالب بتوسل ایں بزرگواراں باید خواست و تا سرانجام مقصود مداومت باید نمود الخ 1] [اس کے بعد اللہ تعالٰی سے اپنی حاجت کے حصول کے لئے ان بزرگوں کے توسل سے دعا کرنی چاہئے تاکہ انجام میں دائمی طور پر مقصد ظاہر ہو جائے الخ (ت)]

ان صاحبوں سے کوئی نہیں کہتا کہ یہ طریقے قرونِ ثلثہ میں کہاں منقول ہیں، ان میں کچھ ثواب یا تقرب الی اللہ کی امید ہوتی تو صحابہ ہی بجالاتے اور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی فاتحہ شیرینی پر دلاتے والحمد للہ علی وضوح الحق (حق کے واضح ہونے پر اللہ تعالٰی کی حمد ہے۔ ت)

ثالثاً خیر صلوٰۃ الاسرار شریف تو ایک عمل لطیف ہے کہ مبارک بندہ اپنے حصول اغراض و دفع اعراض کے لئے پڑھتا ہے مزاج پرسی ان حضرات کی ہے جو خاص امور ثواب و تقرب رب الارباب میں جو محض اسی نیت سے کئے جاتے ہیں ہمیشہ تجدید و اختراع کو جائز مانتے اور ان محدثات کو ذریعہ وصول الی اللہ جانتے ہیں وہ کون، شاہ ولی اللہ، شاہ عبدالعزیز، مرزا مظہر جانجاناں، شیخ مجدد الف ثانی، مولوی اسماعیل دہلوی، مولوی خرم علی بلہوری وغیرہ ہم جنہیں منکرین بدعتی و گمراہ کہیں تو کس کے ہو کر رہیں، خود شاہ ولی اللہ قوال الجمیل میں اپنے اور اپنے پیران مشائخ کے آداب طریقت و اشغال ریاضت کی نسبت صاف لکھتے ہیں:

[لم یثبت تعین الاداب ولا تلك الاشغال 2-] [یہ خاص آداب و اشغال نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے ثابت نہ ہوئے۔ (ت)]

شاہ عبدالعزیز صاحب حاشیہ قول الجمیل میں فرماتے ہیں: اسی طرح پیشوایان طریقت نے جلسات و ہیئات واسطے اذکار مخصوصہ کے ایجاد کئے ہیں مناسباتِ عقلیہ کے سبب سے جن کو مرد صافی الذہن اور علوم حقہ کا عالم دریافت کرتا ہے 3 (الی قولہ) تو اس کو یاد رکھنا چاہئے 4 انتہی بترجمۃ البلہوری۔ مولوی خرم علی صاحب مصنف نصیحۃ المسلمین اسے نقل کر کے لکھتے ہیں: یعنی ایسے امور کو مخالف شرع یا داخل بدعاتِ سیئہ نہ سمجھنا چاہئے جیسا کہ کم فہم سمجھتے ہیں 5 انتہی۔

---

1 معمولات مظہری از مجموعہ کلمات طیبات حاشیہ بر عبارت مذکورہ نصائح و وصایا مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۹۲ 2 القول الجمیل مع شفاء العلیل گیارہویں فصل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۳۷ 3 شفاء العلیل ترجمہ القول الجمیل چوتھی فصل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۱ 4 شفاء العلیل ترجمہ القول الجمیل چوتھی فصل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۲ 5 شفاء العلیل ترجمہ القول الجمیل چوتھی فصل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۲

Volume Seven Fatawa Razawiyya

And listen, in the same 'Al-Qaul al-Jameel', regarding the practices of the Naqshbandi masters (may Allah the Almighty have mercy on them), the method of visualizing the Sheikh (Tasawwur-e-Shaikh) is written as follows:

Arabic Text	Urdu Translation
The third of them is the connection with one's Sheikh. When in his company, one should empty their soul of everything except his love and wait for what overflows from him. And when the Sheikh is absent from him, he should visualize his image between his eyes with the attributes of love and respect; then his image will benefit him as his company used to benefit him. (Summarized)	That is, the third method of reaching Allah is the connection with one's Sheikh. When in the Sheikh's company, one should empty their heart of everything except his love and wait for the spiritual overflow. And when the Sheikh is absent, one should visualize his image before one's eyes with love and respect; then the benefits that his company used to give, this image will now provide. (Summarized) (T)

In 'Shifa al-Aleel', quoted from Shah Abdul Aziz: "The truth is that this path is closer than all other paths." 2End. Now, who would say that this is the same path that your sincere followers would call blatant idol worship? Although Mirza Sahib considered the Book and Sunnah superior to modern methods, and indeed it is so, he also clearly mentioned them being permissible and beneficial. In the 11th letter, he writes:

Persian Text	Urdu Translation
Loud remembrance with specific states and also meditations in the usual manners, which gained popularity in later centuries, are not derived from the Book and Sunnah. Instead, the noble masters received them through inspiration and disclosure from the Generous Source. Sharia is silent on it, and the circle of permissibility and benefits within it are established, and denying it is not necessary. 3	In the later times, the loud remembrance being performed with a specific quality, and also the meditations whose practice is ongoing, are not derived from the Book and Sunnah. Instead, the noble masters have received these through inspiration from the Generous Source. And the Sharia is silent regarding its prohibition; therefore, this enters the circle of permissibility. There is benefit in it, and denying it is not necessary. (T)

And listen, in the 61st letter, it is written:

Persian Text	Urdu Translation
Although taking an omen from the Holy Quran has not appeared in the noble Hadith...	Although taking a good omen from the Holy Quran...

1. Al-Qaul al-Jameel with Shifa al-Aleel, Sixth Chapter, Method of Simple Meditation, published by H.M. Saeed Company Karachi, pp. 80-81.
2. Al-Qaul al-Jameel with Shifa al-Aleel, Sixth Chapter, Method of Simple Meditation, published by H.M. Saeed Company Karachi, p. 80.
3. Letters of Mirza Mazhar Jan-e-Janan from 'Kalimat-e-Tayyibat', Letter Eleven, published by Mujtabai Press Delhi, p. 23.

खंड सात फ़तावा रज़विया

और सुनिए, उसी 'अल-क़ौल अल-जमील' में नक़्शबंदी बुज़ुर्गों (अल्लाह उन पर रहमत फ़रमाए) के कामों में शैख़ की कल्पना (तसव्वुर-ए-शैख़) के बारे में लिखा है कि:

अरबी मूल

तीसरा तरीका अपने शैख़ के साथ संबंध है। जब उसकी संगति में हों, तो अपनी आत्मा को उसके प्यार के अलावा हर चीज़ से खाली कर लें और उस चीज़ की प्रतीक्षा करें जो उससे प्रवाहित होती है। और जब शैख़ अनुपस्थित हो, तो प्यार और सम्मान के साथ अपनी आँखों के सामने उनकी छवि की कल्पना करें; तो उनकी छवि वही लाभ देगी जो उनकी संगति देती थी। (संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद

यानी, अल्लाह तक पहुँचने का तीसरा तरीका शैख़ के साथ संबंध (राबिता) है। जब शैख़ की संगति में हों, तो अपने दिल को उनके प्यार के अलावा हर चीज़ से खाली कर लें और उनके आध्यात्मिक फ़ैज़ की प्रतीक्षा करें। और जब शैख़ मौजूद न हों, तो प्यार और सम्मान के साथ अपनी आँखों के सामने उनकी छवि की कल्पना करें; तो उनकी छवि वही लाभ प्रदान करेगी जो उनकी शारीरिक उपस्थिति देती थी। (संक्षिप्त) (त)

'शिफ़ा अल-अलील' में शाह अब्दुल अज़ीज़ साहब से उद्धृत है कि: "सच्चाई यह है कि यह रास्ता सभी रास्तों से अधिक निकट है।" 2समाप्त। अब कौन कहेगा कि यह वही रास्ता है जिसे आपके सच्चे अनुयायी स्पष्ट मूर्तिपूजा कहेंगे? हालाँकि मिर्ज़ा साहब ने किताब और सुन्नत को आधुनिक तरीकों से बेहतर माना, और वास्तव में ऐसा ही है, लेकिन उन्होंने उनके जायज़ और फायदेमंद होने को भी स्पष्ट किया। पत्र 11 में वे लिखते हैं:

फारसी मूल

विशिष्ट स्थितियों के साथ ज़ोर से ज़िक्र और सामान्य तरीकों से ध्यान, जो बाद की सदियों में लोकप्रिय हुए, किताब और सुन्नत से नहीं लिए गए हैं। इसके बजाय, महान उस्तादों ने इन्हें उदार स्रोत से प्रेरणा और प्रकटीकरण के माध्यम से प्राप्त किया है। शरीयत इस पर मौन है, और इसके भीतर अनुमति और लाभ का दायरा

उर्दू अनुवाद

अंतिम समय में जो ज़िक्र-ए-जहर विशिष्ट गुणवत्ता के साथ हो रहा है, और ध्यान की प्रक्रियाएं जिनका अभ्यास जारी है, किताब और सुन्नत से नहीं ली गई हैं। इसके बजाय, महान उस्तादों ने इन्हें उदार स्रोत से प्रेरणा के रूप में प्राप्त किया है। और शरीयत इसके निषेध पर मौन है; इसलिए, यह अनुमति (इबाहत) के दायरे में आता

फारसी मूल	उर्दू अनुवाद
स्थापित है, और इसे नकारना आवश्यक नहीं है। 3	है। इसमें लाभ है और इसे नकारना आवश्यक नहीं है। (त)

और सुनिए, पत्र 61 में लिखा है:

फारसी मूल	उर्दू अनुवाद
हालाँकि पवित्र कुरान से शकुन (फ़ाल) निकालना हदीस शरीफ़ में नहीं आया है...	हालाँकि पवित्र कुरान से अच्छा शकुन निकालना...

1. अल-क़ौल अल-जमील मा शिफ़ा अल-अलील, छठा अध्याय, सरल ध्यान की विधि, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 80-81।
2. अल-क़ौल अल-जमील मा शिफ़ा अल-अलील, छठा अध्याय, सरल ध्यान की विधि, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 80।
3. मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानाँ के पत्र 'कलिमत-ए-तय्यिबात' से, ग्यारहवां पत्र, मुजतबाई प्रेस दिल्ली द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ 23।

पृष्ठ 627/721

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

اور سنئے اسی قول الجمیل میں اشغالِ مشائخِ نقشبندیہ رحمۃ اللہ تعالٰی علیہم میں تصورِ شیخ کی ترکیب لکھی کہ :

| ثالثھا الرابطۃ بشیخہ فاذا صحبہ خلی نفسہ من کل شیئ الا محبتہ وینتظر لمایفیض منہ واذا غاب الشیخ عنہ یخیّل صورتہ بین عینیہ بوصف المحبۃ والتعظیم فتفید صورتہ ما تفید صحبتہ اھ ملخصاً۔ | یعنی تیسرا طریقہ وصول الی اللہ کا رابطہ شیخ ہے جب شیخ کی صحبت میں ہو تو اپنا دل اس کی محبت کے سوا ہر چیز سے خالی کرے اور فیض کا منتظر ہو اور جب شیخ غائب ہو تو اس کی صورت اپنے پیش نظر محبت و تعظیم کے ساتھ تصور کرے جو فائدے اس کی صحبت دیتی تھی اب یہ صورت دے گی اھ ملخصاً (ت) |

شفاء العلیل میں شاہ عبدالعزیز صاحب سے نقل کیا حق یہ ہے کہ "سب راہوں سے یہ راہ زیادہ قریب ہے" 2انتہی۔ اب کون کہے کہ یہ وہی راہ ہے جسے آپ کے سچے معتقدین ٹھیٹ بت پرستی بتائیں گے، مرزا صاحب نے اگر چہ کتاب و سنت کو طرقِ حادثہ سے افضل مانا اور بے شک ایسا ہی ہے مگر ان کے بھی مباح و مفید ہونے کی تصریح فرمائی، مکتوب 11 میں لکھتے ہیں:

| ذکر جہر باکیفیات مخصوصہ و نیز مراقبات بطوارِ معمولہ کہ در قرون متاخرہ رواج یافتہ از کتاب و سنت ماخوذ نیست بلکہ حضرات مشائخ بطریق الہام و اعلام از مبدئِ فیاض اخذ نمودہ اند و شرع ازاں ساکت ست و دائرہ اباحت و فائدہائے دراں متحقق و انکار آں ضرور نے 3۔ | آخری زمانہ جو ذکر بالجہر مخصوص کیفیت کے ساتھ ہو رہا ہے نیز مراقبات جن کا عمل جاری ہے یہ کتاب و سنت سے ماخوذ نہیں بلکہ یہ مشائخ کرام نے بطور الہام مبدئِ فیاض سے پایا ہے اور

شریعت اس کے منع پر خاموش ہے لہٰذا یہ دائرہ اباحت میں داخل ہے اس میں فائدہ ہے اس کا انکار ضروری نہیں۔ (ت) |

اور سنئے مکتوب ۶۱ میں ہے:

| اگرچہ از مصحف مجید فال زدن در حدیث شریف نیامدہ | اگرچہ نیک فال قرآن مجید سے نکالنا حدیث شریف میں |

1 القول الجمیل مع شفاء العلیل چھٹی فصل طریقہ مراقبہ بسیط مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۸۰-۸۱ 2 القول الجمیل مع شفاء العلیل چھٹی فصل طریقہ مراقبہ بسیط مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۸۰ 3 مکتوبات مرزا مظہر جانجاناں از مجموعہ کلمات طیبات مکتوب یاز دہم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲۳

Fatawa Razawiyya, Volume 8

| It is also not prohibited; if someone draws it, there is no harm in it. | It is not mentioned, but it is also not prohibited; if someone draws it, there is no harm in it. (T) |

It is in the same collection of sayings (Malfoozat): | Hazrat Mujaddid (Radiallahu Ta'ala Anhu) explained new methods and extensively wrote about the perfections and stations of his path. There is no doubt or suspicion in those stations because thousands of scholars and wise men have confirmed them, reaching the level of mass transmission. [Summarized] | Hazrat Mujaddid Sahib explained new methods and beautifully described the perfections and stations of his path. There is no doubt or suspicion in those stations because thousands of scholars and wise men have confirmed it, reaching the level of mass transmission. [Summarized] (T) |

In the same work: | Hazrat Shah Waliullah Muhaddith (Rahimahullah) explained a new method and has a special style in investigating the secrets of Gnosis. Among the investigative Sufis who are rare in combining external and internal sciences and explaining new sciences, only a few such elders have passed. [Summarized] | Hazrat Shah Waliullah Muhaddith Dehlawi (Rahimahullah) explained a new method; he has a special style in investigating the secrets of Gnosis (Ma'rifat). Among those few investigative Sufis who gathered external and internal sciences and explained new sciences, only a few such elders have passed. [Summarized] (T) |

Side-note: I say: This was the opinion of Janab Mirza Sahib; the truth is that seeking an omen (Faal) from the Great Quran is prohibited. It is in 'al-Hadiqa al-Nadiyya': My father (Rahimahullah) said in his commentary on 'Sharh al-Durar' and in the book 'al-Tuhfa' that drawing an omen from the Mushaf (Quran) is disliked (Makruh). Al-Quhistani mentioned it similarly, meaning it is 'Makruh Tahrimi' (prohibitively disliked), etc. 12 Minhu Damat Zilluhu. (T)

Damat Zilluhu (M)

1. Maktubat Mirza Mazhar Jan-i-Janan from the collection Kalimat-i-Tayyibat, Letter 61, published by Matba' Mujtabai Delhi, p. 56.
2. Malfoozat Mirza Mazhar Jan-i-Janan from the collection Kalimat-i-Tayyibat Malfoozat, published by Matba' Mujtabai Delhi, p. 70.
3. Malfoozat Mirza Mazhar Jan-i-Janan from the collection Kalimat-i-Tayyibat Malfoozat, published by Matba' Mujtabai Delhi, pp. 83-84.

फतावा रज़विया, जिल्द 8

| यह भी मना नहीं है; अगर कोई निकाले तो कोई हर्ज नहीं। | यह उल्लेखित नहीं है, लेकिन यह मना भी नहीं है; यदि कोई इसे निकाले, तो कोई हर्ज नहीं। (त) |

उन्हीं के मलफ़ूज़ात (कथनों) में है: | हज़रत मुजद्दिद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने नए तरीके बयान फरमाए हैं और अपने तरीके के कमाल और मुकामात को बहुत विस्तार से लिखा है। उन मुकामात में कोई शक व शुबहा नहीं है क्योंकि हज़ारों उलमा और अक्लमंदों ने इसकी पुष्टि की है जो तवातुर (निरंतरता) को पहुँचती है। [संक्षिप्त] | हज़रत मुजद्दिद साहब ने नए तरीके बयान फरमाए हैं और अपने तरीके के कमाल और मुकामात को बहुत अच्छी तरह से बयान फरमाया है। उन मुकामात में कोई शक व शुबहा नहीं है क्योंकि हज़ारों उलमा और अक्लमंदों ने इसकी तस्दीक़ (पुष्टि) फरमाई है जो तवातुर को पहुंची है। [संक्षिप्त] (त) |

इसी में है: | हज़रत शाह वलीउल्लाह मुहद्दिस (रहमतुल्लाह अलैहि) ने नया तरीक़ा बयान फरमाया है और वे मारिफ़त के भेदों की खोज में एक विशेष शैली रखते हैं। उन मुहक़्क़िक़ (शोधकर्ता) सूफियों में, जो बाहरी और आंतरिक ज्ञान के संगम में दुर्लभ हैं और जिन्होंने नए विज्ञान बयान किए हैं, ऐसे चंद ही बुज़ुर्ग गुज़रे हैं। [संक्षिप्त] | हज़रत शाह वलीउल्लाह मुहद्दिस देहलवी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने नया तरीक़ा बयान फरमाया है, वे मारिफ़त (ईश्वरीय ज्ञान) के रहस्यों की तहक़ीक़ (शोध) में एक विशेष अंदाज़ रखते हैं। वे उन कुछ मुहक़्क़िक़ सूफियों में से हैं जिन्होंने बाहरी और आंतरिक विज्ञानों को इकट्ठा किया और नए विज्ञान बयान किए हैं। ऐसे चंद ही बुज़ुर्ग गुज़रे हैं। [संक्षिप्त] (त) |

टिप्पणी: मैं कहता हूँ: यह जनाब मिर्ज़ा साहब का विचार था; सच यह है कि महान क़ुरआन से फ़ाल (शकुन) निकालना वर्जित है। 'अल-हदीक़ा अल-नदिय्या' में है: मेरे पिता (रहमतुल्लाह अलैहि) ने 'शरह अल-दुरर' की व्याख्या में और 'अल-तुहफा' पुस्तक में फरमाया है कि मुसहफ़ (क़ुरआन) से फ़ाल निकालना मकरूह (नापसंद) है। क़ुहस्तानी ने भी इसी तरह उल्लेख किया है, जिसका अर्थ है कि यह मकरूह-ए-तहरीमी (कठोरता से निषिद्ध) है, आदि। 12 मिन्हु दामत ज़िल्लुहु। (त)

दामत ज़िल्लुहु (म)

1. मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानां के मक्तूबात, कलिमात-ए-तय्यिबात के संग्रह से, मक्तूब 61, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 56।

2. मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानां के मलफ़ूज़ात, कलिमात-ए-तय्यिबात के संग्रह से, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 70।
3. मिर्ज़ा मज़हर जान-ए-जानां के मलफ़ूज़ात, कलिमात-ए-तय्यिबात के संग्रह से, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, पृ. 83 और 84।

पृष्ठ 628/721

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

| اما ممنوع ہم نیست اگر کسی عزند مضائقہ ندارد ۱۔ | مذکور نہیں لیکن ممنوع بھی نہیں، اگر کوئی نکالے تو مضائقہ نہیں۔(ت) |

انہیں کے ملفوظات میں ہے: | حضرت مجدد رضی اللہ تعالٰی عنہ طریقہ نوبیان نمودہ و مقامات وکمالات طریقہ خود بسیار تحریر فرمودہ و دراں مقامات پیچ شبہ نیست کہ با قرار ہزاراں علماء عقلاء بتواتر رسیدہ ۱۲ھ ملخصا | حضرت مجدد صاحب نے نئے طریقے بیان فرمائے ہیں اور اپنے طریقہ کے کمالات و مقامات کو خوب بیان فرمایا ہے، ان مقامات میں کوئی شک و شبہ نہیں کیونکہ ہزاروں علماء و عقلاء نے اس کی تصدیق فرمائی ہے جو تواتر کو پہنچی ہے اھ ملخصاً (ت) |

اسی میں ہے: | حضرت شاہ ولی اللہ محدث رحمۃ اللہ علیہ طریقہ جدیدہ بیان نمودہ اند و در تحقیق اسرار معرفت طرز خاص دارند مثل ایشاں در محققان صوفیہ کہ جامع از ندر در علم ظاہر و باطن و علم نو بیان کردہ اند چند کس گذشتہ باشند ۱۳ھ ملخصاً | حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ تعالٰی نے جدید طریقہ بیان فرمایا ہے وہ معرفت کے اسرار کی تحقیق میں خاص طرز رکھتے ہیں اور یہ ان چند محقق صوفیوں میں سے ہیں جنہوں نے ظاہری و باطنی علوم جمع فرمائے اور نئے علوم بیان کئے ہیں ایسے چند بزرگ ہوئے ہیں اھ ملخصاً (ت) |

عہ: اقول : یہ جناب مرزا صاحب کا خیال تھا، صحیح یہ ہے کہ قرآن عظیم سے فال کھولنا منع ہے، حدیقہ ندیہ میں ہے: میرے والد رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا درر کی شرح میں اور کتاب التحفہ میں ہے کہ قرآن پاک سے فال نکالنا مکروہ ہے، قہستانی نے ایسے ہی ذکر کیا ہے یعنی مکروہ تحریمہ

ہے الخ ۱۲منہ دام ظلہ (ت) | قال والدی رحمہ اللہ تعالیٰ فی شرحہ علی شرح الدرر وفی کتاب التحفۃ اخذ الفال من المصحف مکروہ کذا ذکرہ القھستانی یعنی کراھۃ التحریم الخ ۱۲منہ دام ظلہ (م)

۱ مکتوبات مرزا مظہر جانجاناں از مجموعہ کلمات طیبات مکتوب شصت و یکم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۵۶ ۲ ملفوظات مرزا مظہر جانجاناں ز مجموعہ کلمات طیبات ملفوظات مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۷۰ ۳ ملفوظات مرزا مظہر جانجاناں ز مجموعہ کلمات طیبات ملفوظات مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۸۳ و ۸۴

Volume Seven Fatawa-e-Razvia

Mian Ismail Dehlvi writes in 'Sirat-e-Mustaqim': (Table Content) Left Column (Persian): "The appropriate spiritual exercises (ashghal) and suitable rigors (riyadhat) vary for every time and every era. Therefore, researchers of every time have strived to acquire new exercises from the elders of every lineage. Based on this, I deemed it expedient, as the demand of the time requires, to designate a chapter in this book for the description of new exercises and actions suitable for this time, etc." Right Column (Urdu): "Appropriate litanies for every time and suitable rigors for every era are different. Therefore, researchers of every era have tried to obtain new litanies from the elders of every lineage. On this basis, I saw it beneficial that the requirement of the time is to fix one chapter of this book for new litanies and deeds that are suitable for this time, etc."

Now, God knows why these gentlemen did not become innovators (bid'ati), and who permitted them to innovate and practice new things in these specific religious matters, which are done purely for seeking closeness to Allah, things that are neither in the Quran, nor in the Hadith, nor among the Sahaba, nor among the Tabi'in, and to have hope of reaching Allah through them.

Issue: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever is asked about knowledge and conceals it, Allah will bridle him with a bridle of fire on the Day of Resurrection." This Hadith was recorded by Ahmad, Abu Dawood, and Tirmidhi, who graded it as 'Hasan'. Nasai, Ibn Majah, and Al-Hakim narrated it as 'Sahih' from Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (T)

Now, what do the scholars of the Ismaili nation say—may Allah Almighty guide them to the true Abrahamic Sharia (May Allah Almighty guide them towards the true Abrahamic Sharia. T)—is it a vile and reprehensible innovation (Bid'at-e-Sayyiah Shani'ah) to introduce such new things into God's religion and, while admitting they are not proven from the Book and Sunnah, to act upon them and consider them a source of reward and proximity to the Lord of Lords, or not? And here the Hadith applies: "Whoever introduces into this matter of ours what is not of it..."

Footnotes: 1. Sirat-e-Mustaqim, before Chapter One, published by Maktaba Salafiya Lahore, p. 7. 2. Sunan Abu Dawood, Chapter on the Dislike of Withholding Knowledge, published by Aftab Alam Press Lahore, 2/159; Jami' at-Tirmidhi, Chapter on what has been narrated regarding withholding knowledge, published by Amin Company Kutub Khana Rashidiya Delhi, 2/89; Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated

from the Musnad of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), published by Dar al-Fikr Beirut, 2/305, 324, 353, 59. Page 629 of 721

खंड सात फ़तावा-ए-रज़विया

मियां इस्माइल देहलवी 'सिरात-ए-मुस्तकीम' में लिखते हैं: (तालिका सामग्री) बायाँ कॉलम (फारसी): "हर समय के उपयुक्त आध्यात्मिक अभ्यास (अशगाल) और हर युग के अनुकूल कठोर तपस्या (रियाज़त) अलग-अलग होती हैं। इसलिए, हर समय के शोधकर्ताओं ने हर सिलसिले के बुजुर्गों से नए अभ्यास हासिल करने की कोशिश की है। इसी आधार पर, मैंने इसे उचित समझा, जैसा कि समय की मांग है, कि इस पुस्तक में एक अध्याय उन नए अभ्यासों और कार्यों के वर्णन के लिए निर्धारित किया जाए जो इस समय के लिए उपयुक्त हों, इत्यादि।" दायाँ कॉलम (उर्दू): "हर समय के अनुकूल वज़ीफ़े और हर युग के योग्य रियाज़तें अलग-अलग हैं। इसलिए हर युग के शोधकर्ताओं ने हर सिलसिले के बड़ों से नए वज़ीफ़े प्राप्त करने का प्रयास किया है। इस आधार पर मैंने हितकारी देखा कि समय का तकाज़ा है कि इस किताब का एक अध्याय नए वज़ीफ़ों और कार्यों में, जो इस समय के लिए उपयुक्त हों, के लिए नियत करूँइत्यादि।"

अब खुदा जाने ये हजरात बिदअती क्यों नहीं हुए और उन्हें इन विशेष धार्मिक मामलों में, जो केवल अल्लाह की निकटता प्राप्त करने के लिए किए जाते हैं, नई-नई बातें निकालने और अमल में लाने, और उनसे अल्लाह तक पहुँचने की उम्मीद रखने की किसने अनुमति दी, जो न कुरान में हैं, न हदीस में, न सहाबा में, और न ताबईन में।

मसला: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिससे किसी ज्ञान (इल्म) की बात पूछी जाए और वह उसे छिपा ले, तो अल्लाह कयामत के दिन उसे आग की लगाम पहनाएगा।" इस हदीस को अहमद, अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने दर्ज किया है और तिरमिज़ी ने इसे 'हसन' कहा है। नसाई, इब्न माजाह और अल-हाकिम ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसे 'सहीह' के रूप में वर्णित किया है। (त)

अब इस्माइली कौम के उलेमा क्या कहते हैं—अल्लाह तआला उन्हें सच्ची इब्राहीमी शरीयत की ओर हिदायत दे (अल्लाह तआला सच्ची इब्राहीमी शरीयत की ओर उनकी रहनुमाई फरमाए। त)—कि खुदा के दीन में ऐसी नई-नई बातें निकालना और यह स्वीकार करते हुए कि किताब और सुन्नत से इनका कोई प्रमाण नहीं है, उन पर अमल करना और उन्हें सवाब और रब्बुल अरबाब की निकटता का कारण समझना 'बिदअत-ए-सय्यिआ शनीआ' (बुरी और घृणित नवीनता) है या नहीं? और यहाँ वह

हदीस लागू होती है: "जिसने हमारे इस दीन के मामले में कोई नई बात निकाली जो इसमें से नहीं है..."

पादटिप्पणियाँ: 1. सिरात-ए-मुस्तकीम, अध्याय एक से पहले, मकतबा सलफिया लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृष्ठ ७। 2. सुनन अबू दाऊद, ज्ञान को रोकने की नापसंदगी का अध्याय, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर द्वारा प्रकाशित, २/१५९; जामि' अत-तिरमिज़ी, ज्ञान को छिपाने के संबंध में जो कुछ वर्णित है, अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली द्वारा प्रकाशित, २/८९; मुसनद अहमद bin हंबल, मुसनद अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित, दारुल फिक्र बेरूत द्वारा प्रकाशित, २/३०५, ३२४, ३५३, ५९। पृष्ठ ६२९/७४१

میاں اسماعیل دہلوی صراط مستقیم میں لکھتے ہیں : اشغال مناسبہ ہر وقت وریاضات ملائمہ ہر قرن جداجدا می باشند و لہذا محققان ہر وقت از اکابر ہر طرف در تجدید اشغال کو شستہا کردہ اند بناء علیہ مصلحت دید وقت چناں اقتضا کرد کہ یک باب ازیں کتاب برائے بیان اشغال جدیدہ کہ مناسب ایں وقت ست تعین کردہ شود الخ ۱ ہر وقت کے مناسب وظائف اور ہر زمانہ کے لائق ریاضتیں جداجدا ہیں لہذا ہر زمانہ کے محققین نے ہر سلسلہ کے اکابرین سے نئے وظائف حاصل کرنے کی کوشش کی ہے اس بنا پر میں نے مصلحت دیکھی کہ وقت کا تقاضا ہے کہ اس کتاب کا ایک باب نئے وظائف واعمال میں جواس وقت کے مناسب ہوں ،کے لئے معین کروں الخ

اب خدا جانے یہ حضرات بدعتی کیوں نہ ہوئے اور انہیں خاص ان امور دینیہ میں جو محض تقرب الی اللہ کے لئے کئے جاتے ہیں نئی نئی باتیں جو قرآن میں حدیث میں نہ صحابہ میں نہ تابعین میں ،نکالنی اور عمل میں لانی اور ان سے امید وصول الی اللہ رکھنی، کس نے جائز کی۔

مسئلہ: قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم من سئل عن علم فکتمہ الجمہ اللہ یوم القیمۃ بلجام من نار ۲ اخرجہ احمد وابوداود والترمذی وحسنہ والنسائی وابن ماجۃ والحاکم وصححہ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالی عنہ۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے فرمایا جس سے کوئی علمی بات پوچھی جائے وہ اسے چھپائے اللہ تعالی روزِ قیامت اسے آگ کی لگام دے گا۔ اس حدیث کو ابوداؤد،ترمذی نے تحسین کی۔ نسائی ،ابن ماجہ ،حاکم نے ابوہریرہ رضی اللہ تعالی عنہ سے اسے صحیح روایت کیا۔ (ت)

اب کیا فرماتے ہیں علمائے ملت اسمعیلیہ ھدھم اللہ تعالیٰ الی الشریعۃ الحقۃ الابراھیمیۃ (اللہ تعالیٰ شریعتِ حقہ ابراہمیہ کی طرف ان کی رہنمائی فرمائے۔ت) کہ دین خدا میں ایسی نئی نئی باتیں نکالنا اور یہ اقرار کر کے کہ کتاب وسنت سے اس کا ثبوت نہیں ان پر عمل کرنا اور انہیں موجب ثواب وقرب رب الارباب سمجھنا بدعتِ سیئہ شنیعہ ہے یا نہیں ، اور یہاں حدیث من احدث فی امرنا مالیس منہ فھو

۱ صراط مستقیم قبیل باب اول مطبوعہ مکتبہ سلفیہ لاہور ص۲۷ ۲ سنن ابوداؤد باب کراہیت منع العلم مطبوعہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱۵۹/۲ ،جامع الترمذی باب ماجاء فی کتمان العلم مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۸۹/۲ ،مسند احمد بن حنبل مروی از مسند ابوہریرہ رضی اللہ تعالی عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳۰۵،۳۲۴/۲، ۵۹،۳۵۳ Page 629 of 721

Fatawa Ridawiyya Volume 7

Refutation^1 (Whoever introduces something new in our religion that is not part of it, it is rejected. -T) and the Hadith: "Every innovation is misguidance"^2 (Every innovation is straying. -T) and "Every misguidance is in the Fire"^3 (And every straying leads to Hell. -T) and the Hadith: "The worst of matters are those newly introduced"^4 (The worst things are new inventions. -T) and the Hadith: "The people of innovation are the dogs of the People of Fire"^5 (The innovators are the dogs of Hell. -T) - will these [Hadiths] apply or not? And those gentlemen who invented these things, practiced them themselves, made others practice them, wrote them in books, taught them verbally, according to the clarification in 'Taqwiyat al-Iman', has their basic faith been compromised or not? And have they been declared innovators, transgressors, and opposers of the Sunnah or not? And will it be said to them or not that the Companions were more eager than you for good deeds; if it were a good thing, they would have done it first? And will Miyan Bashir Qanuji also call these sins/evil acts 'Tawfiqi' (divinely guided) worship here or not? Furthermore, what is the ruling regarding those people who consider these gentlemen as their leaders and guides and exceed all limits in praising and extolling them? (Such as Shah Waliullah, who was a praiser and believer of Mirza Mazhar Sahib; and Shah Abdul Aziz, the describer and disciple of Shah Waliullah Sahib; and Maulvi Ismail, the servant and eulogist of both Shahs; and all the Wahhabi praisers and believers of all the aforementioned gentlemen). What is the ruling regarding all of them? Does the ruling of the Hadith apply: "Whoever honors an innovator has helped in the demolition of Islam"^6 (Whoever honors a person of innovation has assisted in tearing down Islam. -T) - Have all these people become destroyers of the palace of Islam or not? Or are these rulings only for the gathering of Mawlid (Birth of the Prophet)?

Footnotes: 1. Sahih Bukhari, Kitab al-Sulh, published by Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/471; Sahih Muslim, Kitab al-Aqdiyah, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 2/77; Al-Sunan al-Kubra, Kitab Adab al-Qadi, published by Dar Sadr, Beirut, 10/119. 2. Sahih Muslim, Kitab al-Jumu'ah, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/285; Sunan Ibn Majah, Bab Ijtinab al-Bida' wal-Jadal, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/6. 3. Durr al-Manthur under the verse "Whomever Allah guides is the guided one", published by Manshurat Maktaba Ayatul-Allah, Qom, Iran, 3/137. 4. Sahih Muslim, Kitab al-Jumu'ah, published by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, p. 285; Mishkat al-Masabih, Bab al-I'tisam bil-Kitab was-Sunnah, Fasl 1, published by Matba Mujtabai, Delhi, p. 27. 5. Kanz al-Ummal, Fasl fil-Bida', Hadith

1094, published by Mu'assasat ar-Risalah, Beirut, 1/218. 6. Mishkat al-Masabih, Bab al-I'tisam was-Sunnah, Fasl 3, published by Matba Mujtabai, Delhi, p. 31; Kanz al-Ummal, Fasl fil-Bida', Hadith 1102, published by Mu'assasat ar-Risalah, Beirut, 1/219.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

रद्द^1 (जिसने हमारे दीन में नई बात निकाली जो इसमें नहीं तो वह मरदूद है। -त) और हदीस: "कुल बिदअतिन जलाला"^2 (हर बिदअत गुमराही है। -त) और "कुल जलालातिन फिन-नार"^3 (और हर गुमराही जहन्नम में है। -त) और हदीस: "शर्रुल उमूरी मुहदसातुहा"^4 (सबसे बुरी बात नई चीज़ें हैं। -त) और हदीस: "असहाबुल बिदई किलाबू अहलिन-नार"^5 (बिदअत वाले जहन्नम के कुत्ते हैं। -त) - क्या ये [हदीसें] लागू होंगी या नहीं? और जिन सज्जनों ने ये बातें ईजाद कीं, खुद कीं, दूसरों से कराईं, किताबों में लिखीं, ज़बानी बताईं, 'तक़्वियतुल ईमान' की वज़ाहत के मुताबिक क्या उनके असल ईमान में ख़लल आया या नहीं? और वे बिदअती, फ़ासिक़, और सुन्नत के मुख़ालिफ़ करार दिए गए या नहीं? और उनसे यह कहा जाएगा या नहीं कि सहाबा नेक कामों के लिए आपसे ज़्यादा लालायित थे; अगर यह कोई भलाई होती तो वे ही इसे पहले कर जाते? और क्या मियां बशीर क़न्नौजी यहाँ भी इन बुराइयों/गुनाहों को 'तौफ़ीक़ी' (ईश्वरीय निर्देशित) इबादत कहेंगे या नहीं? फिर उन लोगों के बारे में क्या हुक्म है जो इन सज्जनों को अपना इमाम और पेशवा मानते हैं और उनकी तारीफ और प्रशंसा में हद से ज़्यादा ग़ुलू (अतिशयोक्ति) करते हैं? (जैसे शाह वलीउल्लाह, जो मिर्ज़ा मज़हर साहब के प्रशंसक और अनुयायी थे; और शाह अब्दुल अज़ीज़, जो शाह वलीउल्लाह साहब के प्रशंसक और मुरीद थे; और मौलवी इस्माइल, जो दोनों शाह साहबों के सेवक और गुणगान करने वाले थे; और तमाम वहाबी प्रशंसक और उपर्युक्त सभी सज्जनों के अनुयायी)। इन सबके बारे में क्या हुक्म है? क्या हदीस का हुक्म लागू होता है: "मन वक़्क़रा साहिबा बिदअतिन फ़क़द अआना अला हदमिल इस्लाम"^6 (जिसने किसी बिदअती की ताज़ीम की, उसने इस्लाम को ढहाने में मदद की। -त) - क्या ये सभी इस्लाम के महल को ढहाने वाले हुए या नहीं? या ये हुक्म सिर्फ मजलिसे मीलाद के लिए हैं?

पाद टिप्पणियाँ: 1. सही बुखारी, किताब अस-सुलह, मुद्रित क़दीमी कुतुब खाना, कराची, 1/471; सही मुस्लिम, किताब अल-अक़्ज़िया, मुद्रित नूर मुहम्मद असद अल-मताबे, कराची, 2/77; अल-सुनन अल-कुबरा, किताब आदाब अल-काज़ी, मुद्रित दार सादिर, बेरूत, 10/119। 2. सही मुस्लिम, किताब अल-जुमुआ, मुद्रित नूर मुहम्मद असद अल-मताबे, कराची, 1/285; सुनन इब्न माजा, बाब इज्तिनाब अल-बिदा वल-जदल, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/6। 3. दुर्र अल-मंसूर, आयत "मन यह्दिल्लाहु फ़हुवल मुहतदी" के तहत, मुद्रित मंशूरात मकतबा आयतुल्ला, क़ोम, ईरान, 3/137। 4. सही मुस्लिम, किताब अल-जुमुआ, मुद्रित नूर मुहम्मद असद अल-मताबे, कराची, पृ. 285; मिशकात अल-मसाबीह, बाब अल-इतिसाम बिल-किताब वास-सुन्ना, फ़स्ल 1, मुद्रित मतबा

मुज्तबाई, दिल्ली, पृ. 27। 5. कँज़ अल-उम्माल, फ़स्ल फ़िल-बिदा, हदीस 1094, मुद्रित मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरूत, 1/218। 6. मिशकात अल-मसाबीह, बाब अल-इतिसाम वास-सुन्ना, फ़स्ल 3, मुद्रित मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, पृ. 31; कँज़ अल-उम्माल, फ़स्ल फ़िल-बिदा, हदीस 1102, मुद्रित मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरूत, 1/219।

पृष्ठ 630 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

رد^1 (جس نے ہمارے دین میں نئی بات نکالی جو اس میں نہیں تو وہ مردود ہے۔ ت) وحدیث کل بدعۃ ضلالۃ^2 (ہر بدعت گمراہی ہے۔ ت) وکل ضلالۃ فی النار^3 (اور ہر گمراہی جہنم میں ہے۔ ت) وحدیث شر الامور محدثاتھا^4 سب سے بری بات نئے امور ہیں۔ ت) وحدیث اصحاب البدع کلاب اھل النار^5 (بدعت والے جہنم کے کتے ہیں۔ ت) وارد ہوں گی یا نہیں، اور جن صاحبوں نے یہ باتیں ایجاد فرما ئیں آپ کیں، اوروں سے کرائیں، کتابوں میں لکھیں، زبانی بتائیں، حسب تصریح تقویۃ الایمان ان کے اصل ایمان میں خلل آیا یا نہیں، اور وہ بدعتی، فاسق، مخالف سنت قرار پائے یا نہیں، اور ان سے کہا جائے گا یا نہیں کہ صحابہ وحسنات پر تم سے زیادہ حریص تھے بھلائی ہوتی تو وہی کر جاتے، اور میاں بشیر قنوجی یہاں بھی سیئات عبادات کو توفیقی بتائیں گے یا نہیں، پھر جولوگ ان صاحبوں کو امام و پیشوا جانتے اور ان کی مدح و ستائش میں حد سے زیادہ غلو کرتے ہیں (جیسے شاہ ولی اللہ مداح ومعتقد مرزا مظہر صاحب اور شاہ عبدالعزیز وصاف و مرید شاہ ولی اللہ صاحب اور مولوی اسمعیل غلام و بادخوان ہر دوشاہ صاحب اور تمام حضرات وہابیہ مداحین و معتقدین جمیع صاحبان مذکورین) ان سب کے بارے میں کیا حکم ہے، آیا حکم حدیث من وقر صاحب بدعۃ فقد اعان علی ھدم الاسلام^6 (جس نے بدعت والے کی تعظیم کی اس نے اسلام کو ڈھانے میں مدد کی۔ ت) یہ سب کے سب قصر اسلام کے ڈھانے والے ہوئے یا نہیں، یا یہ احکام صرف مجلس میلاد

حواشی: 1. صحیح بخاری کتاب الصلح مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۷۱، صحیح مسلم کتاب الاقضیہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۲/ ۷۷ ، السنن الکبری کتاب آداب القاضی مطبوعہ دار صادر بیروت ۱۰/ ۱۱۹ 2. صحیح مسلم کتاب الجمعہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع

کراچی ۱/ ۲۸۵، سنن ابن ماجہ باب اجتناب البدع والجدل مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۶ 3. در منثور تحت آیہ من یھدی اللہ فھو المہتدی مطبوعہ منشورات مکتبہ آیۃ اللہ قم ایران ۳/ ۱۳۷ 4. صحیح مسلم کتاب الجمعہ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ص ۲۸۵ ، مشکوۃ المصابیح باب الاعتصام بالکتاب والسنہ، فصل اول مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۲۷ 5. کنز العمال فصل فی البدع حدیث ۱۰۹۴ مطبوعہ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/ ۲۱۸ 6. مشکوۃ المصابیح باب الاعتصام والسنۃ فصل سوم مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی ص ۳۱، کنز العمال فصل فی البدع حدیث ۱۱۰۲ مطبوعہ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/ ۲۱۹

etc. are for those matters in which there is love and veneration for the beloved of God; the rest are all lawful and pure. And Shah Abdul Aziz Sahib liked the concept of 'Tasawwur-e-Barzakh' (imagining the intermediate world) so much that he described it as the closest path to God. Maulvi Khurram Ali Sahib quoted it and accepted it as valid. Now, did these two gentlemen along with the original writer, i.e., Shah Waliullah Sahib, and all their followers and praisers, become polytheists and idol-worshippers or not? Or are these personages exempt from the rulings of Sharia? And were the verses and Hadiths of 'Taqwiyat-ul-Iman' and 'Tadhkir-ul-Ikhwan' etc. revealed only to make the Sunni believers, who are not from the family of Aziz (Shah Abdul Aziz), polytheists and innovators, God forbid? Give a ruling, you will be rewarded.

Glory be to Allah! All these innovations and inventions of these gentlemen are acceptable, but if it is declared illegitimate and an innovation, then it is that prayer which the radiant presence of Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) prescribed for the fulfillment of needs. Verse: See how great the difference in the path is from here to there. (Look at how crooked the path is from where to where)

May Allah, the Exalted, grant good guidance to Muslims and not let them harbor ill beliefs towards His beloved ones, God forbid, especially towards the presence of the Master of the Beloved, the Desired of the Desirables (may Allah be pleased with him and all of them). Amen. This is what was bestowed upon this beggar of the generous Qadri court from the blessings and bounties of the radiant presence of Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him). Verse: If it is accepted, what a great honor and glory it is.

This destitute beggar, unworthy fakir, through the unearned grace and causeless kindness of his Great Sovereign, the Generous and All-Bestowing, seeks this reward: that while departing from this transitory world with forgiveness, well-being, and a good end, he may die upon the love, passion, devotion, following, and obedience of the dear son of Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him), the piece of the heart of Batul Zahra, the light of the eyes of Ali Murtaza, the delight of the eyes of Hasan and Husain, the reviver of the Sunnah of Abu Bakr and Umar (may Allah's blessings be upon the Beloved and upon them), i.e., the presence of Ghaus-e-Samadani, Qutb-e-Rabbani, Bestower of hopes and Giver of desires, the presence of radiant Ghaus-e-Azam, Qutub-e-Alam, Muhyiddin Abu Muhammad Abdul Qadir

Hasani Husaini Jilani (may Allah be pleased with him and make him pleased, and make his pleasure our protection in both worlds). And on the day when 'We will call every group of people with their leader'[1] (which means: the day when we will call every group with their leader. Trans.) manifests, may this embodiment of sins find a place under the banner of the asylum of the helpless, the Sovereign of Qadriyat, the Shadow of God.

---

[1] Al-Quran 17/71

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

इत्यादि उन्हीं कार्यों के लिए हैं जिनमें ईश्वर के प्रिय पात्रों का प्रेम और सम्मान हो, शेष सभी हलाल और शुद्ध हैं। और शाह अब्दुल अज़ीज़ साहब ने 'तसव्वुर-ए-बरज़ख' (बरज़ख की कल्पना) को इतना पसंद किया कि उसे ईश्वर तक पहुँचने का सबसे निकटतम मार्ग बताया और मौलवी खुर्रम अली साहब ने इसे उद्धृत कर मान्य माना। क्या ये दोनों सज्जन मूल लेखक यानी शाह वलीउल्लाह साहब के साथ, और फिर उन सज्जनों के सभी अनुयायी और प्रशंसक मुशरिक (बहुदेववादी) और मूर्तिपूजक ठहरे या नहीं? या ये हस्तियाँ शरीयत के आदेशों से मुक्त हैं? और क्या 'तक़वियत-उल-ईमान' और 'तज़कीर-उल-इखवान' आदि की आयतें और हदीसें केवल उन सुन्नी ईमानवालों को - जो अज़ीज़ी परिवार से नहीं हैं - अल्लाह न करे मुशरिक और बिदअती (नवाचारी) बनाने के लिए उतरी हैं? उत्तर दें, आपको पुण्य मिलेगा।

सुभान अल्लाह! इन सज्जनों के ये नवाचार और आविष्कार सब स्वीकार्य हों, और यदि नाजायज और बिदअत (नवाचार) ठहराया जाए तो वह नमाज़ जो हुज़ूर-ए-पुरनूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए निर्देशित फरमाई। शेर: देखो यहाँ से वहाँ तक के रास्ते में कितना अंतर है। (देखें रास्ता कहाँ से कहाँ तक टेढ़ा है)

अल्लाह तआला मुसलमानों को अच्छी प्रेरणा दे और अपने प्रिय पात्रों के प्रति अल्लाह न करे बुरा अकीदा (विश्वास) न रखने दे, विशेष रूप से हुज़ूर सैय्यद-उल-महबूबीन मक़लूब-उल-मतलूबिन (रज़ियल्लाहु अन्हु व अन्हुम अजमईन) के प्रति। आमीन। यह वह है जो इस क़ादरिया दरबार के फ़ैज़याब भिखारी पर हुज़ूर-ए-पुरनूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के आशीर्वाद और नेमतों से प्रदान हुआ। शेर: यदि स्वीकार हो जाए तो यह बहुत बड़े सम्मान और गौरव की बात है।

यह बेसहारा भिखारी, अयोग्य फ़क़ीर, अपने महान शासक, अत्यंत उदार और दानशील के बिना किसी एहसान के कृपा और बिना किसी कारण के दया से इस प्रतिफल का आकांक्षी है कि इस नश्वर संसार से क्षमा, कुशलता और अच्छे अंत के साथ विदा होते समय मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रिय पुत्र, बतूल ज़हरा के जिगर के टुकड़े, अली मुर्तज़ा की आँखों के नूर, हसन और हुसैन की आँखों की ठंडक, अबू बक्र और उमर की सुन्नत को पुनर्जीवित करने वाले (अल्लाह का दुरूद हो महबूब पर और उन सब पर), यानी हुज़ूर ग़ौस-ए-समदानी, क़ुतुब-ए-रब्बानी, आशाओं के दाता और इच्छाओं को पूरा करने वाले, हुज़ूर-ए-पुरनूर ग़ौस-ए-आज़म, क़ुतुब-ए-आलम, मुही-उद-

दीन अबू मुहम्मद अब्दुल कादिर हसनी हुसैनी जिलानी (रज़ियल्लाहु अन्हु वर ज़ाह वजअल हर्ज़ना फ़िद-दारैन रिज़ाह) के प्रेम, इश्क, अकीदत, अनुसरण और आज्ञाकारिता पर प्राण निकले। और जिस दिन 'जिस दिन हम हर समूह को उनके इमाम (नेता) के साथ बुलाएंगे'[1] (जिसका अर्थ है: जिस दिन हर जमात को हम उसके इमाम के साथ बुलाएंगे। त.) प्रकट होगा, यह पापों से भरा शरीर बेसहाराओं की पनाहगाह, क़ादिरियत के सुल्तान, अल्लाह की छाया के झंडे तले स्थान पाए।

---

[1] अल-कुरआन १७/७१

وغیرہ انہیں امور کے لئے ہیں جن میں محبوبانِ خدا کی محبت و تعظیم ہو باقی سب حلال و طیب، اور شاہ عبدالعزیز صاحب نے کہ تصورِ برزخ کو اتنا پسند کیا کہ اسے سب سے زیادہ قریب تر راستہ خدا کا بتایا اور مولوی خرم علی صاحب نے اسے نقل کرکے مسلم رکھا یہ دونوں صاحب مع اصل کاتب یعنی شاہ ولی اللہ صاحب پھر ان صاحبوں کے معتقدین و مداح سب کے سب مشرک و شرک پرست ٹھہرے یا نہیں، یا یہ حضرات احکامِ شرع سے مستثنٰی ہیں، اور تقویۃ الایمان و تذکیر الاخوان وغیرہ ہما کی آیتیں حدیثیں صرف مؤمنینِ اہل سنت کو جو خاندانِ عزیزی سے نہ ہوں معاذ اللہ مشرک بدعتی بنانے کے لئے اتری ہیں، بینوا توجروا۔

سبحان اللہ ان صاحبوں کے یہ احداث و اختراع سب مقبول ہوں، اور ناجائز و بدعت ٹھہرے تو وہ نماز جو حضورِ پر نور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے قضائے حاجات کے لئے ارشاد فرمائی ع ہیں تفاوت رہ از کجاست تا بکجا (دیکھ راستہ کہاں سے کہاں تک ٹیڑھا ہے)

حق جل وعلا مسلمانوں کو نیک توفیق بخشے اور اپنے محبوبوں کی جانب میں معاذ اللہ بد عقیدہ نہ کرے خصوصاً حضور سید المحبوبین مطلوب الملو بین رضی اللہ تعالٰی عنہ و عنہم اجمعین آمین۔ یہ ہے جواس گدائے سرکار فیضبار قادریہ پر برکات و نعمات حضورِ پر نور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ سے فائض ہوا، ع گر قبول افتد ز ہے عز و شرف

گدائے بے نوا فقیر ناسزا اپنے تاجدارِ عظیم الجو عمیم العطا کے لطفِ بے منت و کرمِ بے علت سے اس صلے کا طالب کہ عفو و عافیت و حسنِ عاقبت کے ساتھ دار ناپائیدار سے رخصت ہوتے مصطفٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے عزیز پسر، بتولِ زہرا کے لختِ جگر، علی مرتضٰی کے نورِ

نظر، حسن و حسین کے قرۃِ بصر، محی سنت ابی بکر و عمر صلی اللہ تعالیٰ علی الحبیب و علیہم وسلم یعنی حضور غوثِ صمدانی قطبِ ربانی واہب الآمال و معطی الامانی حضور پر نور غوثِ اعظم قطبِ عالم محی الدین ابو محمد عبد القادر حسنی حسینی جیلانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاہ وجعل حرزنا فی الدارین رضاہ کی محبت و عشق و عقیدت و اتباع و اطاعت پر جائے او جس دن يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ 1 (جس دن ہر جماعت کو ہم اس کے امام کے ساتھ بلائیں گے۔ ت) کا ظہور ہو یہ سراپا گناہ زیرِ لوائے بیکس پناہ سرکار قادریت ظل آلہ جگہ پائے،

---

1 القرآن ۱۷ / ۷۱

Indeed, that is easy for Allah; surely, Allah has power over all things. By the grace of Allah, the drafting of this treatise was completed on the 8th of Rabi' al-Thani 1305 AH. This draft was prepared in three sessions over three days. The best of blessings, the most perfect of salutations, the purest of greetings, and the greatest of blessings be upon the Master of all creations (Prophet Muhammad ﷺ), his descendants, and his son who is the heir to his majesty and perfection. Amen, Amen. And all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best, and His knowledge, may His glory be magnificent, is most complete and most perfect. (T)

वास्तव में, यह अल्लाह के लिए आसान है; बेशक, अल्लाह हर चीज़ पर क़ादिर है। अल्लाह की कृपा से, इस शोध-पत्र का मसौदा 8 रबी-उल-थानी 1305 हिजरी को पूरा हुआ। यह मसौदा तीन दिनों की तीन बैठकों में तैयार किया गया था। सृष्टि के स्वामी (पैगंबर मुहम्मद ﷺ), उनके वंशजों और उनके बेटे पर, जो उनकी महानता और पूर्णता के उत्तराधिकारी हैं, सर्वोत्तम कृपा, पूर्ण शांति, पवित्र प्रशंसा और महान बरकतें हों। आमीन, आमीन। और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है। और अल्लाह, जो पवित्र और सर्वोच्च है, सबसे अधिक जानता है और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा शानदार है, सबसे पूर्ण और सबसे मज़बूत है। (त)

فان ذلک علی اللہ یسیر ان اللہ علی کل شیئی قدیر | پس بیشک یہ اللہ تعالٰی کے لئے آسان ہے اللہ تعالٰی ہر چیز پر بحمد اللہ وقع الفراغ من تسویدہ لثمان خلون | قادر ہے، بحمد اللہ تعالٰی اس رسالہ کے مسودہ سے ۸ ربیع الثانی للقمر الزاھر من شھرسیدنا الغوث الفاخر اعنی | ۱۳۰۵ھ کو فراغت ہوئی یہ مسودہ تین دن کی تین مجلسوں میں شھر ربیع الآخر فی ثلثۃ مجالس من ثلث غدوات وعام | تیار ہوا۔ سیدالکائنات ﷺ پر ان کی آل پر اور آپ کے بیٹے جو آپ الف وثلث مائۃ وخمس من ھجرۃ سید الکائنات | کی بزرگی اور کمال کے وارث ہیں پر افضل درود اور کامل سلام علیہ وعلی الہ وابنہ الوارث لمجدہ وکمالہ افضل | اور پاکیزہ تعریفیں اور بڑی برکات ہوں آمین آمین اور سب الصلوات واکمل تسلیمات وازکی التحیات وانی | تعریفیں اللہ رب العالمین کے لئے ہیں اللہ سبحانہ و تعالٰی البرکات امین امین والحمدللہ رب العلمین واللہ | زیادہ علم والا ہے اور اس کا علم بڑا ہے اور اس کی بزرگی مضبوط سبحانہ و تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ | اور تام ہے۔ (ت)

Volume Seven Fatawa Razawiyya

Azhar al-Anwar min Saba Salat al-Asrar (1305 AH) (Flowers from the morning breeze of Salat al-Asrar) (Important points regarding Salat al-Ghawthiyyah and the method of performing it)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

[Table Content] Arabic Text: Thank you, O One, by interceding through whom many sins are forgiven; and praise be to You, O One, by relying upon whom broken hearts are mended. I ask You to send blessings, peace, and benedictions upon the lamp of Your horizon, the refuge of Your creation, the most excellent of those standing for Your truth, the one sent with Your ease and kindness, a mercy to the worlds, an intercessor for sinners, a security for the fearful, ease for the miserable (the deeply needy), and glad tidings for the despondent (the hopeless), Muhammad, the kind and merciful Prophet, the generous and noble, the high and all-knowing, the self-sufficient, the living, the wise, the forbearing, the mender of good deeds, the pardoner of lapses, the fulfiller of needs.

Urdu Translation (as provided in the text): Gratitude is to You, O such a Being towards whom presenting a means of intercession causes many sins to be forgiven, and praise is for You, O that Being upon whom reliance ends the brokenness of the heart. O Allah! I ask You to send mercy, peace, and blessings upon him who is the lamp of Your universe and the refuge for Your creation, and is superior to those standing for Your truth, and who is sent with Your ease and kindness, the Mercy for the Worlds and the Intercessor for sinners, a security for the fearful, ease for the needy, and glad tidings for the hopeless, the kind and merciful Prophet, the generous one of grace, of high rank, of great knowledge, independent, the living wise one, the forbearing, the maker of virtues, the eraser of mistakes, the fulfiller of needs, the fulfiller of desires.

Page 634 of 721

जिल्द सप्तम फतावा रज़विया

अज़हारुल अनवार मिन सबा सलातुल असरार (१३०५ हिजरी) (सलातुल असरार की सुबह की हवा से कलियों के फूल) (नमाज़-ए-ग़ौसिया से संबंधित महत्वपूर्ण बिंदु और उसे पढ़ने का तरीका)

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

[तालिका की सामग्री] अरबी पाठ: तेरा शुक्र है ऐ वह ज़ात जिसके माध्यम से वसीला पकड़ने से बहुत से गुनाह माफ़ होते हैं; और तेरी प्रशंसा है ऐ वह ज़ात जिस पर भरोसा करने से टूटे हुए दिलों को राहत मिलती है। मैं तुझसे प्रार्थना करता हूँ कि तू अपनी रहमत, सलामती और बरकतें नाज़िल फरमा उस पर जो तेरी कायनात का चिराग है, तेरी रचना का आश्रय है, तेरे हक़ के लिए खड़े होने वालों में सबसे श्रेष्ठ है, जिसे तेरी आसानी और दयालुता के साथ भेजा गया है, जो तमाम जहानों के लिए रहमत है, गुनहगारों का सिफ़ारिशी है, डरने वालों के लिए पनाह है, मुसीबतज़दा (अत्यंत ज़रूरतमंद) लोगों के लिए आसानी है और निराश लोगों के लिए शुभ समाचार है, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), जो दयालु और कृपालु नबी हैं, उदार और सम्मानित, उच्च पद वाले, परम ज्ञानी, स्वावलंबी, जीवित, बुद्धिमान, सहनशील, नेकियाँ संवारने वाले, गलतियों को क्षमा करने वाले, आवश्यकताओं को पूरा करने वाले हैं।

उर्दू अनुवाद (जैसा कि पृष्ठ पर दिया गया है): तेरा शुक्र है ऐ ऐसी ज़ात जिसकी ओर वसीला पेश करने से बहुत से गुनाह माफ़ होते हैं और तेरी हम्द है ऐ वह ज़ात कि जिस पर तवक्कुल से शिकस्ता दिली ख़त्म हो जाती है, ऐ अल्लाह! मैं तुझसे सवाल करता हूँ कि रहमत, सलामती और बरकतें नाज़िल फ़रमा उस पर जो तेरी कायनात का चिराग़ और तेरी मख़लूक का मलजा और तेरे हक़ के लिए क़ायम लोगों से अफ़ज़ल और तेरी सहूलियत और मेहरबानी लेकर मबऊस होने वाले रहमतुल लिल आलमीन और शफ़ीउल मुज़निबीन और डरने वालों के लिए अमान और ज़रूरत मंदों की सहूलियत और ना-उम्मीद होने वालों के लिए बशारत रूऊफ़, रहीम नबी, करम वाले सखी, बुलंद मर्तबा, बड़े इल्म वाले, ग़नी, ताबिंदा हिकमत वाले, बुर्दबार, नेकियों को बनाने वाले, ग़लतियों को मिटाने वाले, हाजतों को पूरा करने वाले, मुरादें (पूरी करने वाले)।

पृष्ठ ७२१ में से ६३४

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

ازھار الانوار من صباصلوۃ الاسرار ۱۳۰۵ھ (صلوۃ الاسرار کی بادِ صبا سے غنچوں کے پھول)

(نمازِ غوثیہ سے متعلق اہم نکات اور اس کے پڑھنے کا طریقہ)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ہ

[جدول کا متن] عربی عبارت: شكرالك يامن بالتوسل اليه يغفر كثر الذنوب، وحمدًا لك يامن بالتوكل عليه يجبر كسر القلوب، اسألك ان تصلى وتسلم وتبارك على سراج افقك، وملجأ خلقك، وافضل قائم بحقك، المبعوث بتيسيرك ورفقك، رحمة للعلمين، و شفيعاً للمذنبين، واماناً للخائفين، و يسراً للبائسين (سخت حاجت مند۱۲)، وبشرى للآئسين (ناامیداں۱۲)، محمد ن النبي الرؤف الرحيم، الجواد الكريم، العلي العليم، الغنى الحى الحكيم الحليم، ومصحح الحسنات، مقيل العثرات، قاضى الحاجات،

اردو ترجمہ (جیسا کہ کتاب میں درج ہے): تیرا شکر ہے اے ایسی ذات جس کی طرف وسیلہ پیش کرنے سے کثیر گناہ معاف ہوتے ہیں اور تیری حمد ہے اے وہ ذات کہ جس پر توکل سے شکستہ دلی ختم ہو جاتی ہے، اے اللہ! میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ رحمت، سلامتی اور برکتیں نازل فرما اس پر جو تیری کائنات کا چراغ اور تیری مخلوق کا ملجا اور تیرے حق کے لئے قائم لوگوں سے افضل اور تیری سہولت اور مہربانی لے کر مبعوث ہونے والے رحمۃ للعالمین اور شفیع المذنبین اور ڈرنے والوں کے لئے امان اور حاجت مندوں کی سہولت اور ناامید ہونے والوں کے لئے بشارت رؤف، رحیم نبی، کرم والے سخی، بلند مرتبہ، بڑے علم والے، غنی، تابندہ حکمت والے، بردبار، نیکیوں کو بنانے والے، غلطیوں کو مٹانے والے، حاجتوں کو پورا کرنے والے، مرادیں

Fatawa Ridawiya Volume Seven

The Giver of desires, may Allah's blessings be upon him and his pure progeny, his manifest companions, and his virtuous wives, who are the mothers of the believers, and the perfect, knowing saints of his Ummah, the guided and guiding trustees of his religion, especially upon this unique individual, the glorious helper (Ghaus), the magnificent rain, the bestower of bounties, the remover of afflictions, the enricher of the destitute, the one with a high station, the pinnacle of generosity and the noble of the noble, the refuge of Arabs and non-Arabs, the granter of gifts and averter of calamities, the Lordly Pole (Qutb Rabbani), the eternal helper, our master and patron Abu Muhammad Abdul Qadir al-Hasani al-Husayni al-Jilani (may Allah be pleased with him and make him pleased). May He make him our protective amulet in both worlds. Amen, Amen, O Most Merciful of the merciful.

I bear witness that there is no god but Allah, alone without partner, and I bear witness that Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) is His special servant and messenger, whom He sent as a mercy. May Allah's blessings and peace be upon him and upon everyone beloved and pleasing to Him.

Thereafter, the accomplished and virtuous scholar, of beautiful character, collector of virtues, possessor of great pride and grand honor, Maulana Shah Muhammad Ibrahim Qadri Madrasi Hyderabadi (may Allah grant him strength and protect him from the evil of the aggressors) requested from me permission for "Salat al-Ghausia," the blessed and pleasing prayer, which is known among us as "Salat al-Asrar" (the Prayer of Secrets). This Salat al-Asrar has been tested many times for the fulfillment of needs and the repulsion of evil. Out of a good opinion of this humble servant, who is poor, insignificant, and an oppressor of his own soul...

फतावा रिज़विया जिल्द सातवीं

मुरादों को पूरा करने वाले, अल्लाह की रहमत हो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर, उनकी पवित्र संतान पर, सत्य को प्रकट करने वाले साथियों पर और उनकी पवित्र पत्नियों पर जो मोमिनों की माताएँ हैं, और उनकी उम्मत के पूर्ण, आरिफ (ज्ञाता) औलिया पर, उनके धर्म के हिदायत पाने वाले मार्गदर्शक अमानतदारों पर, विशेष रूप से उस अद्वितीय, प्रतिष्ठित ग़ौस पर, जो बरकत की बारिश हैं, इनाम देने वाले, मुसीबतों को दूर करने वाले, अभाव को मिटाने वाले, उच्च पद वाले, सखियों के सखी, करम करने वालों में सबसे करीम, अरब और अजम की पनाहगाह, उपहार देने वाले और विपत्तियों को टालने वाले, कुत्बे रब्बानी, खुदाई मदद, हमारे आका और मौला अबू मुहम्मद अब्दुल कादिर हसनी हुसैनी जिलानी (रज़ियल्लाहु अन्हु) पर और उन पर जिन्हें अल्लाह राज़ी करे। अल्लाह उन्हें दोनों जहाँ में हमारे लिए एक सुरक्षित खजाना बनाए, आमीन आमीन, ऐ रहम करने वालों में सबसे बड़े रहम करने वाले।

मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साझीदार नहीं और मैं गवाही देता हूँ कि बेशक मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उसके खास बंदे और खास रसूल हैं जिन्हें उसने रहमत बनाकर भेजा है। उन पर अल्लाह की रहमतें और सलामती हो और हर उस शख़्स पर जो उसका महबूब और पसंदीदा हो।

इसके बाद, पूर्ण और गुणी विद्वान, अच्छे अख़लाक़ वाले, गुणों के संग्रहकर्ता, बड़े गौरव और महान सम्मान वाले, मौलाना शाह मुहम्मद इब्राहिम कादरी मद्रासी हैदराबादी (अल्लाह उन्हें शक्ति प्रदान करे और उन्हें दुश्मनों की बुराई से सुरक्षित रखे) ने मुझसे "सलात-ए-ग़ौसिया" की अनुमति मांगी, जो हमारे यहाँ "सलात-ए-असरार" के नाम से प्रसिद्ध है। यह सलात-ए-असरार ज़रूरतों को पूरा करने और बुराई को दूर करने के लिए बार-बार जाँची-परखी हुई है। उन्होंने मुझ फकीर, तुच्छ, अपने नफ़्स पर ज़ुल्म करने वाले के बारे में अच्छा गुमान रखते हुए...

पृष्ठ 635 का 721

واہب المرادات، صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ الطاہرین، واصحابہ الظاہرین وازواجہ الطیبات امہات المؤمنین، واولیاء امتہ الکاملین العارفین، وامناء ملتہ الراشدین المرشدین، لاسیما علی ھذا الفرد الفرید، الغوث المجید، الغیث المجید، واھب النعم، سالب النقم، کاسب العدم، صاحب القدم جود الجود وکرم الکرم، ملاذ العرب ومعاذ العجم، مناح العطایا، مناع الرزایا، القطب الربانی، الغوث الصمدانی، سیدنا ومولنا ابی محمد عبدالقادر الحسنی الحسینی الجیلانی، رضی اللہ تعالیٰ عنہ و ارضاہ، وجعل حرزنا فی الدارین، آمین آمین، یا ارحم الراحمین، واشھد ان محمدًا عبدہ ورسولہ بالرحمۃ ارسلہ، صلوات اللہ وسلامہ علیہ، وعلی کل محبوب ومرضی لدیہ، اما بعد فقد سألنی الفاضل الکامل، جمیل الشمائل، جامع الفضائل، والفخر الجسیم، والشرف العظیم، مولانا الشاہ محمد ابراہیم القادری المدراسی الحیدرآبادی، جعلہ اللہ من اولی الایادی، وحفظہ من شر العادی، اجازۃ الصلوۃ الغوثیۃ، المبارکۃ المرضیۃ، المعروف عندنا بصلوۃ الاسرار، المجربۃ مرارا لقضاء الاوطار، ودفع الاشرار، تحسین ظن منہ بہذا العبد۔

برلانے والے، محمد صلی اللہ علیہ وآلہ والطاہرین اور حق کو ظاہر کرنے والے صحابہ اور اس کی پاک ازواج پر جو مومنین کی مائیں ہیں اور اس کے کامل، عارف اولیاء امت ہدایت یافتہ، رہنما، اس کی امت کے امینوں پر خصوصاً ایسی یکتا، منفرد، غوث بزرگی والے، برکت دینے والی بارش، انعامات دینے والے، محروموں کو بنانے والے، تسلط والے، سخیوں کے سخی، کریموں کے کریم، عرب و عجم کی جائے پناہ، عطیات دینے اور مصیبتوں کو دفع کرنے والے، قطب ربانی، خدائی مدد، ہمارے آقا و مولیٰ ابو محمد عبدالقادر حسنی حسینی جیلانی پر رضی اللہ عنہم اور جس کو وہ راضی کرے، اور اس کو دونوں جہانوں میں ہمارے لئے محفوظ خزانہ بنائے آمین آمین، یا ارحم الراحمین، اور میں گواہ ہوں کہ اللہ تعالیٰ وحدہ، لاشریک ہے اور گواہ ہوں کہ بیشک محمد صلی اللہ

تعالیٰ علیہ وسلم اس کے خاص بندے اور اس کے خاص رسول ہیں جن کو اس نے رحمت بنا کر بھیجا ہے اس پر اللہ کی رحمتیں اور سلام ہو اور ہر اس پر جو اس کا محبوب اور پسندیدہ ہو۔ اما بعد کامل فاضل، اچھے اخلاق والے، فضائل کے جامع، بڑے فخر، عظیم شرف والے، مولانا شاہ محمد ابراہیم قادری مدراسی حیدر آبادی (اللہ تعالیٰ ان کو صاحب قوت بنائے اور ان کو دشمنوں کے شر سے محفوظ فرمائے) نے مجھ سے "صلوۃ غوثیہ" مبارکہ پسندیدہ جو کہ ہمارے ہاں "صلوۃ الاسرار" کے نام سے معروف ہے کی اجازت طلب کی، یہ صلوۃ الاسرار قضائے حاجت اور دفع شر کے لئے بارہا مجرب ہے، انہوں نے مجھ فقیر، حقیر، اپنے نفس پر ظلم۔۔۔

Fatawa Rizvia, Volume 7

(A response from) the one who is in darkness, full of sins, the most humble and lowly poor servant, Abdul Mustafa Ahmad Raza Mohammadi Sunni Hanafi Qadri Barakati Bareillwi—may Allah be kind to him, forgive his sins, reform his deeds, and fulfill his hopes. Although I am not worthy of this, nor am I deserving of it, I have answered him out of obedience and granted him what he desired, hoping for blessings for myself and for him in this world and the hereafter. Indeed, our Lord Almighty is the Source of Piety and the Source of Forgiveness. Just as my master and lord, my support and refuge, my shaykh and guide, my treasure and my provision for today and tomorrow, the crown of the perfect ones, the lamp of those who have attained (closeness to Allah), Hadrat Sayyid Shah Al-e-Rasool Ahmadi Marahrawi (may Allah Almighty be pleased with him with eternal pleasure) granted me permission through his narration and authorization from his eminent shaykh and illustrious uncle, the perfect Imam, the most generous and comprehensive, the most beautiful moon, the unique of his age and the pole of his time, the possessor of great grace and clear excellence, Hadrat Abu al-Fadl, the Sun of the Nation and the Religion, Sayyid Shah Al-e-Ahmad Achhe Miyan Marahrawi (may Allah Almighty be pleased with him with eternal pleasure), from his father, the perfect gnostic, of sound understanding, the vast ocean, the expert master, the one of subsistence and annihilation, the one of attainment and presence, Hadrat Sayyid Shah Hamza Aini Marahrawi (may the eternal pleasure of Allah be upon him), through his continuous chain of transmission from the ancestors, which leads to the high court, the strong threshold, the reference point for creation, the Qadiri court (and its inhabitants and its...)

Page 636 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

(अंधेरे में रहने वाले), बहुत पाप करने वाले, अत्यंत दीन और तुच्छ निर्धन सेवक, अब्दुल मुस्तफ़ा अहमद रज़ा मोहम्मदी सुन्नी हनफ़ी क़ादरी बरकाती बरेलवी—अल्लाह उन पर कृपा करे, उनके पापों को क्षमा करे, उनके कर्मों को सुधारे और उनकी आशाओं को पूरा करे। यद्यपि मैं इसके योग्य नहीं हूँ और न ही इसका पात्र हूँ, लेकिन मैंने आज्ञाकारिता के कारण उन्हें उत्तर दिया और उनकी इच्छा को पूरा किया, इस आशा में कि यह मेरे और उनके लिए दुनिया और आख़िरत में बरकत का कारण बने। वास्तव में, हमारा रब तआला ही तक़वा और मग़फ़िरत (क्षमा) का स्वामी है। जैसा कि मुझे मेरे आका, मौला, भरोसे के स्थान, आश्रय, और मेरे शेख, मुर्शिद, सहारा, खजाना और मेरे आज और कल के लिए संचित पूँजी, कामिलों के ताज, वासिलों के चिराग, हज़रत शाह आल-ए-रसूल अहमदी मारहरवी (अल्लाह उन पर अपनी शाश्वत प्रसन्नता बरसाए) ने अनुमति दी, जैसा कि उन्हें उनके महान शेख और उनके प्रतिष्ठित चाचा, पूर्ण इमाम, व्यापक उदारता वाले, सुंदर चाँद, अपने समय के अद्वितीय और ध्रुव (कुत्ब), महान कृपा और स्पष्ट श्रेष्ठता वाले, हज़रत अबुल फज़ल, मिल्लत और दीन के सूर्य, सैयद शाह आल-ए-अहमद अच्छे मियाँ मारहरवी (अल्लाह उन पर हमेशा राज़ी रहे) से रिवायत और इजाज़त मिली, और उन्हें अपने पिता आरिफ़-ए-कामिल, मज़बूत समझ वाले, अथाह सागर, पक्के विशेषज्ञ, साहिब-ए-बका ओ फ़ना, साहिब-ए-वूसूल ओ हुज़ूर, हज़रत शाह हमज़ा ऐनी मारहरवी (उन पर अल्लाह तआला की स्थायी प्रसन्नता हो) से, उनके पूर्वजों की निरंतर सनद (श्रृंखला) के माध्यम से, जो बुलंद दरबार, मज़बूत चौखट, मख्लूक के मरकज़, दरबार-ए-कादरिया (वहाँ के रहने वालों और वहाँ के..)

पृष्ठ 636 of 721

فتاویٰ رضویہ، جلد ہفتم

الظلام، الكثير الاثام، الفقير الاذل، الحقير الارذل، عبد المصطفى احمد رضا المحمدى السنى الحنفى القادرى البركاتى البريلوى، لطف الله به وعفا عن ذنبه، واصلح عمله، وحقق امله، مع انى لست هنالك، ولا اهلا لذلك، لكنى اجبته بالانقياد واجزته بالمراد، رجاء البركة لى وله فى الدنيا والآخرة، ان ربنا تعالى هواهل التقوى واهل المغفرة كما اجازنى بها سيدى ومولاى، وسندى ومأواى، شيخى و مرشدى، و كنزى و ذخرى ليومى وغدى، تاج الكاملين، سراج الواصلين، حضرة السيد الشاه آل الرسول الاحمدي، المارهروى، رضى الله تعالى عنه بالرضى السرمدي، بحق روايته لها واجازته بها عن شيخه الاجل، وعمه الابجل، الامام الاكمل، والاكرم الاشمل، والقمر الاجمه، فرد عصره وقطب دهره، ذى الفيض العظيم، والفضل المبين، حضرة ابى الفضل شمس الملة و الدين، السيد الشاه آل احمد اچھے میاں المارهروى، رضى الله تعالى عنه بالرضوان لابدى، عن ابيه العريف، النبيه الغطريف البحر الطمطام، والحبر الصمصام، ذى الفناء والبقاء، والوصول وللقاء، حضرة السيد الشاه حمزة العينى المارهرى عليه الرضوان الدائم العلى القوى بسنده المسلسل كابراً

کرنے والے، نہایت گنہگار، عبد المصطفیٰ احمد رضا محمدی سنّی حنفی قادری برکاتی بریلوی کے بارے میں حسن ظن رکھتے ہوئے یہ سوال کیا (اللہ تعالی ان پر مہربانی فرمائے اور ان کو معاف فرمائے اور ان کے اعمال کو درست فرمائے) حالانکہ میں اس قابل نہیں ہوں اور نہ ہی اس کا اہل ہوں لیکن ان کے حکم کی تعمیل کرتے ہوئے کہ دنیا و آخرت میں ہم دونوں کے لئے باعث برکت ہو (تقویٰ اور مغفرت کا مالک صرف اللہ تعالی ہی ہے) (ان کو میری طرف سے اجازت ہے جیسا کہ مجھے میرے آقا، مولیٰ، جائے اعتماد، ماویٰ، اور میرے شیخ، مرشد، سہارا، خزانہ اور میرے آج اور کل کے لئے ذخیرہ اور کاملین کے تاج، واصلین کے چراغ، حضرت شاہ آل رسول احمدی

مارہروی، رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مجھے اجازت دی جیسا کہ ان کو روایت اور اجازت ملی، ان کے عظیم شیخ اور ان کے بزرگوار چچا، کامل امام، وسیع کرم، خوبصورت چاند، اپنے زمانہ کے منفرد اور قطب، عظیم فیض اور واضح فضیلت، حضرت ابوالفضل، ملت اور دین کے سورج، سید شاہ آل احمد اچھے میاں مارہروی، رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے، اور ان کو اپنے والد گرامی عارف کامل، مضبوط فہم، بحر بیکراں، پختہ ماہر، صاحب بقاء وفناء، صاحب وصول وحضور، حضرت شاہ حمزہ عینی مارہروی (ان پر اللہ تعالیٰ کی دائمی رضا) سے، اسلاف در اسلاف سے ان کی مسلسل، سند سے، جو ان کو بلند دربار، مضبوط چوکھٹ، مخلوق کے مرجع، دربار قادریہ (وہاں کے رہنے والوں اور وہاں کے

Fatawa Ridawiyya Volume Seven

(Obtained) from the lofty presence and the impenetrable threshold, the refuge of creation, the Qadiri Presence (may the pleasure of the Almighty be upon its attendants and servants). For indeed, its origin is narrated through numerous paths from the glorious presence, as mentioned by many scholars, including Imam Abul Hasan Noor al-Din Ali bin Jarir al-Lakhmi al-Sufi al-Shatanufi in "Bahjat al-Asrar," and the exalted Imam Abdullah bin Asad al-Yafi'i al-Shafi'i, and the virtuous Ali bin Sultan Muhammad al-Qari al-Harawi al-Makki, and the investigative scholar among the masters of the scholars of India, Sheikh Abdul Haq bin Saif al-Din Muhaddith Dehlawi, and others, may Allah have mercy on them.

Note: It should be known that this is not Ibn Jahdam, against whom al-Dhahabi spoke regarding his conduct with the noble Sufis in "al-Mizan." For he preceded our master al-Ghawth (may Allah be pleased with him) by a long time. This person is a contemporary of al-Dhahabi, and between him and our master are two intermediaries: he accompanied the master Abu Salih, the Chief Justice Nasr, who accompanied his father, my master Abdul Razzaq, who accompanied his father, our master al-Ghawth al-A'zam (may Allah be pleased with them all). Al-Dhahabi himself described him in "Tabaqat al-Qurra" as "the unique Imam." Similarly, Imam Jalal al-Din al-Suyuti in "Husn al-Muhadarah." As for al-Dhahabi attributing the book "Bahjat al-Asrar" to him, if he also had a book by this name, then that is that; otherwise, the confusion is great and warning against it is necessary. 12 (M)

It should be remembered that this is not Ibn Jahdam, on whose specific views about the noble saints al-Dhahabi raised objections, because he lived much earlier than the Ghawth al-A'zam. This person is a contemporary of Imam al-Dhahabi, whereas there are two intermediaries between him and the Ghawth al-A'zam (may Allah be pleased with him). He enjoyed the company of the Chief Justice Nasr, who enjoyed the company of his respected father, Hadrat Abdul Razzaq, who in turn enjoyed the company of his father, Hadrat Ghawth al-A'zam. Imam al-Dhahabi himself mentioned him in "Tabaqat al-Qurra," and Imam al-Suyuti also mentioned him in "Husn al-Muhadarah." Imam al-Dhahabi's attribution of the book "Bahjat al-Asrar" to Ibn Jahdam would only be correct if he had a book by that name; otherwise, this attribution is not correct; rather, he was mistaken. (T)

फ़तावा रिज़विया खंड सात

(प्राप्त किया गया) बुलंद हुज़ूर और अभेद्य दहलीज से, सृष्टि की शरणस्थली, कादिरी हुज़ूर (उनके उपस्थितों और सेवकों पर सर्वशक्तिमान अल्लाह की प्रसन्नता हो)। वास्तव में, इसकी उत्पत्ति शानदार हुज़ूर से कई मार्गों के माध्यम से वर्णित है, जैसा कि बहुत से विद्वानों द्वारा उल्लेख किया गया है, जिनमें "बहजतुल असरार" में इमाम अबुल हसन नूरुद्दीन अली बिन जरीर अल-लखमी अल-सूफी अल-शतनूफ़ी, और महान इमाम अब्दुल्ला बिन असद अल-याफ़ई अल-शाफ़ई, और गुणी अली बिन सुल्तान मुहम्मद अल-क़ारी अल-हरवी अल-मक्की, और भारत के विद्वानों के शूरवीरों में से खोजी विद्वान शेख अब्दुल हक़ बिन सैफ़ुद्दीन मुहद्दिस देहलवी और अन्य शामिल हैं, अल्लाह उन पर दया करे।

नोट: यह ज्ञात होना चाहिए कि यह इब्न जहदम नहीं है, जिनके खिलाफ अल-ज़हाबी ने "अल-मीज़ान" में महान सूफियों के साथ उनके व्यवहार के बारे में बात की थी। क्योंकि वह हमारे आका अल-ग़ौस (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से बहुत पहले के थे। यह व्यक्ति अल-ज़हाबी का समकालीन है, और उसके और हमारे आका के बीच दो मध्यस्थ हैं: वह आका अबू सालेह, मुख्य न्यायाधीश नसर के साथ रहे, जो अपने पिता, मेरे आका अब्दुल रज्जाक के साथ रहे, जो अपने पिता, हमारे आका अल-ग़ौस अल-आज़म (अल्लाह उन सभी पर प्रसन्न हो) के साथ रहे। अल-ज़हाबी ने स्वयं उन्हें "तबात अल-कुर्रा" में "अद्वितीय इमाम" के रूप में वर्णित किया है। इसी तरह, इमाम जलालुद्दीन अल-सुयुति ने "हुस्न अल-मुहादराह" में। जहाँ तक अल-ज़हाबी द्वारा "बहजतुल असरार" पुस्तक को उनके नाम करने का सवाल है, यदि उनके पास भी इस नाम की कोई पुस्तक थी, तो ठीक है; अन्यथा, भ्रम बहुत बड़ा है और इसके प्रति सचेत करना आवश्यक है। 12 (एम)

याद रहे कि यह इब्न जहदम नहीं है, जिनके संतों के बारे में विशिष्ट विचारों पर अल-ज़हाबी ने आपत्ति जताई थी, क्योंकि वे ग़ौस अल-आज़म से बहुत पहले के थे। यह व्यक्ति इमाम अल-ज़हाबी का समकालीन है, जबकि उसके और ग़ौस अल-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के बीच दो मध्यस्थ हैं। उन्होंने मुख्य न्यायाधीश नसर की सोहबत पाई, जिन्होंने अपने सम्मानित पिता हज़रत अब्दुल रज्जाक की सोहबत पाई, जिन्होंने अपने पिता हज़रत ग़ौस अल-आज़म की सोहबत पाई। इमाम अल-ज़हाबी ने स्वयं उन्हें 'तबाक़ात अल-क़ुर्रा' में वर्णित किया है, और इमाम अल-सुयुति ने भी 'हुस्न अल-मुहादराह' में उनका उल्लेख किया है। इमाम अल-ज़हाबी द्वारा 'बहजतुल असरार' पुस्तक को इब्न

जहदम के नाम करना तभी सही होगा जब उनकी इस नाम की कोई किताब हो; अन्यथा, यह श्रेय सही नहीं है; बल्कि उन्हें भ्रम हुआ है। (त)

पृष्ठ 637 का 721

عن كار، عن الحضرة الرفيعة، والسدة المنيعة، مرجع البرية، الحضرة القادرية، على حضارها وخدامها رضوان القادر، فان اصلها ماثور بطرق عديدة، عن الحضرة المجيدة، كما ذكره العلماء منهم الامام ابوالحسن نورالدين على بن جرير عه اللخمي الصوفى الشطنوفى فى بهجة الاسرار، والامام الاجل عبدالله بن الاسعد اليافعى الشافعى، والفاضل على بن سلطان محمد القارى الهروى المكى، والشيخ المحقق شیخ (خدام پر اللہ تعالیٰ کی رضا ہو) سے حاصل ہوئی کیونکہ "صلوٰۃ الاسرار" کا ثبوت متعدد طرق سے منقول ہے برگزیدہ دربار سے جیسا کہ اس کو بہت سے علماء نے ذکر فرمایا ہے جن میں امام ابوالحسن نورالدین علی بن جریر لخمی صوفی شطنوفی نے بہجۃ الاسرار میں، اور امام اجل عبداللہ بن اسعد یافعی شافعی و فاضل علی بن سلطان محمد القاری الہروی المکی اور شیخ محقق علماء ہند کے شیوخ کے شیخ عبدالحق بن سیف الدین محدث دہلوی و غیرہم رحمۃ اللہ علیہ

عه: يجب ان يعلم انه ليس بابن جهضم الذى تكلم فيه الذهبي على دابه مع الصوفية الكرام في "الميزان" فانه مقدم على سيدنا الغوث رضى الله تعالى عنه بزمان وهذا معاصر الذهبى وبينه وبين سيدنا واسطتان صحب المولى ابا صالح قاضى القضاة نصرا صحب اباه سيدى عبدالرزاق صحب اباه سيدنا الغوث الاعظم رضى الله تعالى عنهم وقد وصفه الذهبى نفسه فى "طبقات القراء" بالامام الاوحد وكذلك الامام الجلال السيوطى فى "حسن المحاضرة" اما نسبة الذهبى كتاب بهجة الاسرار الى ذلك فان كان له ايضا كتاب اسمه هذا فذاك والاشتباه عظيم واجب التنبيه ۱۲ (م) یادر ہے کہ یہ ابن جہم نہیں ہے جن کے اولیاء کرام کے بارے میں خصوصی نظریات پر ذہبی نے اعتراض کیا ہے کیونکہ وہ غوث اعظم سے بہت پہلے کے ہیں یہ امام ذہبی کے معاصر ہے جب کہ ان کے اور غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے درمیان دو واسطے ہیں، انہوں نے قاضی القضاء نصر کی انہوں نے اپنے والد محترم نے

حضرت عبدالرزاق کی انہوں نے اپنے والد حضرت غوث اعظم کی صحبت پائی جن کو خود امام ذہبی نے 'طبقات القراء' میں ذکر فرمایا اور امام سیوطی نے بھی حسن المحاضرہ میں ذکر کیا، امام ذہبی کے ابن جہم کی طرف کتاب بہجۃ الاسرار کو منسوب کرنا جب درست ہوگا جب اس نام کی کوئی کتاب ان کی ہو ورنہ یہ نسبت درست نہیں ہے بلکہ ان کو اشتباہ ہوا ہے۔ (ت)

It is narrated from the elite scholars of India, such as Abdul Haq bin Saif-ud-Din al-Muhaddith ad-Dehlawi and others, may Allah Almighty have mercy upon them all, that our master and patron al-Ghawth al-A'zam (may Allah be pleased with him) said: "Whoever takes me as a means (wasila) in a calamity, his calamity is removed; and whoever seeks aid from me for a need, his need is fulfilled. And whoever performs two cycles (rak'ats) of prayer after the evening prayer (Maghrib), then sends salutations and peace upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), then walks eleven steps towards Iraq mentioning my name, Allah the Almighty will fulfill his need."

I say: 'furijat' (it was relieved) and 'qudiyat' (it was fulfilled) can be interpreted as either the third-person feminine singular passive form, or the first-person singular active form. Based on this, Shah Abu al-Ma'ali (mercy of Allah be upon him) translated it in 'At-Tuhfat al-Qadiriyyah' as the first-person singular active form (meaning 'I will solve his difficulty and fulfill his need'). In any case, whatever the grammatical form, the result is the same. For if it is the first form, it implies an intrinsic internal reality from Allah, whereas the second...

Footnotes: Note 1: This is that which is established by essence, without being granted or attributed to creation, and this is specific to the attributes of Allah the Exalted and Glorified alone. 12 (m) Note 2: This is that which is obtained through granting, and has no standing except through creation. Likewise are all attributes of the creation, such as knowledge, power, giving, and help—even existence itself is granted (ata'i). 12 (m)

1. Bahjat al-Asrar, mention of the excellence of his companions and their glad tidings, printed by Mustafa al-Babi al-Halabi, Egypt, p. 104.

भारत के विद्वान शेखों, जैसे अब्दुल हक़ बिन सैफ-उद-दीन अल-मुहद्दिस अद-देहलावी और अन्य, अल्लाह उन सब पर दया करे, से वर्णित है कि हमारे स्वामी और संरक्षक अल-ग़ौस अल-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: "जिसने किसी कठिनाई में मेरा वसीला (माध्यम) लिया, उसकी मुसीबत दूर हो गई; और जिसने अपनी ज़रूरत के लिए मुझसे मदद मांगी, उसकी ज़रूरत पूरी हो गई। और जिसने मग़रिब (शाम की नमाज़) के बाद दो रकअत नमाज़ पढ़ी, फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दरूद-ओ-सलाम भेजा, फिर इराक की दिशा में अपना नाम लेते हुए ग्यारह कदम चला, तो अल्लाह उसकी ज़रूरत पूरी करेगा।"

मैंने कहा: 'फ़ुरिजत' (दूर की गई) और 'कुदियत' (पूरी की गई) दोनों शब्द रूप, स्त्रीलिंग एकवचन परोक्ष (कर्मवाच्य) या प्रथम पुरुष एकवचन (कर्तृवाच्य) हो सकते हैं। और इसी आधार पर शाह अबू अल-मआली (अल्लाह उन पर दया करे) ने 'तौहफ़ा-ए-कादिरिया' में इसे प्रथम पुरुष एकवचन के रूप में अनुवाद किया है (यानी 'मैं उसकी मुश्किल हल करूँगा और ज़रूरत पूरी करूँगा')। बहरहाल, जो भी शब्द रूप हो, निष्कर्ष एक ही है। क्योंकि यदि पहला रूप हो, तो यह अल्लाह की ओर से व्यक्तिगत आंतरिक वास्तविकता की संभावना है, जबकि दूसरा...

हाशिये (नोट्स): 1. यह वह है जो स्वयं सिद्ध है, किसी दान या रचना से नहीं, और यह केवल अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला के गुणों के लिए विशिष्ट है। 12 (म) 2. यह वह है जो दान से प्राप्त होता है और रचना के बिना इसका कोई अस्तित्व नहीं है। इसी तरह मख्लूक (सृष्टि) के सभी गुण जैसे ज्ञान, शक्ति, दान, सहायता और यहाँ तक कि अस्तित्व भी ईश्वर प्रदत्त (अताई) है। 12 (म)

1. बहजत-उल-असरार, साथियों की महानता और उनकी शुभ सूचना का वर्णन, मुस्तफ़ा अल-बाबी अल-हलबी प्रेस, मिस्र, पृष्ठ 104।

اشیوخ علماء ھند عبد الحق بن سیف الدین المحدث الدھلوی وغیرھم رحمۃ اللہ تعالٰی علیھم اجمعین سے منقول کہ غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا کہ جس نے کسی مصیبت میں میرا وسیلہ دیا تو اس کی مصیبت ختم ہوگئی، اور جس نے اپنی حاجت کے لئے مجھ سے مدد مانگی تو اس کی حاجت پوری ہوگئی، اور جس نے نماز مغرب کے بعد دو رکعتیں پڑھ کر صلوٰۃ وسلام پڑھا اور پھر عراق کی جانب گیارہ قدم میرا نام کہتے ہوئے چلا تو اللہ تعالٰی اس کی حاجت کو پورا فرمائے گا۔

قلت "فرجت" اور "قضیت" دونوں صیغے، واحد غیب مونث مجہول اور واحد متکلم معلوم بن سکتے ہیں، اور شاہ ابوالمعالی نے "تحفہ قادریہ" میں واحد متکلم معلوم کا ترجمہ فرمایا ہے (یعنی میں اس کی مشکل کشائی اور حاجت روائی کروں گا) بہرحال جو بھی صیغہ ہو ما حصل ایک ہے کیونکہ پہلا صیغہ ہو تو یہ اللہ تعالٰی کی طرف سے ذاتی باطنی حقیقت کا احتمال ہے جبکہ دوسرا...

حواشی: عہ ۱ : یہ بالذات ثابت ہے عطاء اور جعل کی طرف منسوب نہیں ، اور یہ صرف اللہ تعالٰی کی صفات سے مختص ہے اور بس ۱۲۔ (ت) عہ ۲ : یہ صرف عطاء سے حاصل ہے اس کا ثبوت اللہ تعالی کے عطا فرمانے پر جیسا کہ مخلوق کی تمام صفات ہیں مثلاً انسان کا علم، قدرت، عطا، امداد حتی کہ مخلوق کا وجود بھی عطائی ہے ۱۲ (ت)

۱ بہجتہ الاسرار ذکر فضل اصحابہ، وبشراہم مطبوعہ مصطفی البابی الحلبی مصر ص ۱۰۴

Fatawa Razawiyya, Volume 7

...the form, it is a definite possibility of a seemingly attained reality, but it is what Ghaus-e-Azam himself mentioned later by saying, "Allah Almighty will fulfill his need because to your Lord is the final end of everything." Then, our masters (may Allah sanctify their secrets and have mercy on us through them) mentioned two methods for this prayer: one short and the other long. The one practiced among us is the easiest, most comprehensive, and suitable for everyone; it is not specific to those who have reached the level of witnessing or seekers in the level of existence. This is the best concise method. Its manner is such that it is like an explanation of the word (Salat al-Asrar) itself and is preferred by this humble servant. If anyone faces any need, whether religious or worldly, they should pray two rak'ahs after the Maghrib prayer along with its Sunnahs, other than the obligatory ones, with the intention of "Salat al-Asrar" for closeness to Allah Almighty and as a gift to the soul of Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him). If they perform a new wudu for it, it will be light (Nur) because the Prophet (peace and blessings be upon him) told a blind man this, otherwise new wudu is not necessary. I prefer that before praying Salat al-Asrar, one should give some charity because this act brings success quickly and firmly closes the doors of calamities, while for supplication to the Prophet (peace and blessings be upon him)...

Footnote: Margin Note: Secrecy is better according to the text of the Quran, and it is... In charity, it is better to give it secretly because according to the Quran (rest on next page).

Page 639 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

...रूप, यह एक स्पष्ट रूप से प्राप्त वास्तविकता की एक निश्चित संभावना है, लेकिन यह वही है जिसका उल्लेख स्वयं ग़ौस-ए-आज़म ने बाद में यह कहकर किया था, "अल्लाह सर्वशक्तिमान उसकी ज़रूरत पूरी करेगा क्योंकि आपके रब की ओर ही हर चीज़ का अंत है।" फिर हमारे मशायख़ (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे और उनके माध्यम से हम पर दया करे) ने इस नमाज़ के बारे में दो तरीके बताए हैं: एक संक्षिप्त और दूसरा विस्तृत। हमारे यहाँ जो प्रचलित है वह सबसे आसान, व्यापक और हर किसी के लिए उपयुक्त है; यह उन लोगों के लिए विशिष्ट नहीं है जो साक्ष्य (मुशाहदा) के स्तर पर पहुँचे हैं या अस्तित्व के स्तर के साधक हैं। यह सबसे अच्छा संक्षिप्त तरीका है। इसकी विधि ऐसी है जो स्वयं (सलातुल असरार) शब्द की व्याख्या की तरह है और इस विनम्र सेवक द्वारा पसंद की जाती है। यदि किसी को कोई आवश्यकता हो, चाहे वह धार्मिक हो या सांसारिक, तो उसे मग़रिब की नमाज़ के बाद उसकी सुन्नतों के साथ, फ़र्ज़ के अलावा, दो रकअत "सलातुल असरार" की नियत से अल्लाह सर्वशक्तिमान की निकटता और ग़ौस-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की रूह को तोहफे के रूप में पढ़नी चाहिए। यदि वह इसके लिए नया वुज़ू करता है, तो यह नूर (प्रकाश) होगा क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक अंधे व्यक्ति को यह बताया था, अन्यथा नया वुज़ू आवश्यक नहीं है। मुझे यह पसंद है कि सलातुल असरार पढ़ने से पहले व्यक्ति कुछ सदक़ा (दान) दे क्योंकि यह कार्य सफलता जल्दी लाता है और विपत्तियों के दरवाज़ों को मज़बूती से बंद कर देता है, जबकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुनाजात (प्रार्थना) के लिए...

पाद-टिप्पणी: हाशिया: कुरान के पाठ के अनुसार गुप्त रखना ही बेहतर है, और वह है... सदक़ा में सबसे अच्छा यह है कि उसे गुप्त रूप से दिया जाए क्योंकि कुरान के अनुसार (बाकी अगले पृष्ठ पर)।

पेज 721 का 639

صیغہ، ظاہری حاصل کردہ حقیقت کا معین احتمال ہے لیکن وہ ہے جس کو خود حضور غوثِ اعظم نے بعد میں یوں ذکر فرمایا ہے کہ "اللہ تعالیٰ اس کی حاجت پوری کرے گا کیونکہ تیرے رب کی طرف ہر چیز کی انتہا ہے"۔ پھر ہمارے مشائخ (رحمہم اللہ تعالٰی اور ان کے سبب ہم پر رحم فرمائے) نے اس نماز کے بارے میں دو طریقے بتائے ہیں، ایک مختصر اور دوسرا طویل ہے، اور ہمارے ہاں جو مروّج ہے وہ آسان اور جامع اور ہر ایک کے مناسب ہے یہ مرتبہ شہود پر فائز لوگوں یا مرتبہ وجود میں طالبین کے لئے مخصوص نہیں، یہ بہترین طریقہ اختصار والا ہے، اس کا طریقہ ایسا ہے جو خود لفظ (صلوۃ الاسرار) کی شرح جیسا ہے اور اس عاجز بندے کا پسندیدہ ہے کہ جس شخص کو کوئی حاجت درپیش ہو خواہ وہ دینی ہو یا دنیوی، تو وہ مغرب کی نماز کے بعد سنتوں کے ساتھ دو رکعت "صلوۃ الاسرار" کی نیت سے اللہ تعالیٰ کی قربت اور حضور غوثِ اعظم کی روح کو ہدیہ کے لئے پڑھے، اور اگر اس کے لئے نیا وضو کرے تو یہ نور ہوگا کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے ایک نابینا کو یہ فرمایا تھا، ورنہ نیا وضو ضروری نہیں، مجھے تو یہ پسند ہے کہ صلوۃ الاسرار پڑھنے سے پہلے کوئی صدقہ کرے کیونکہ یہ عمل کامیابی جلدی لاتا ہے اور مصیبتوں کے دروازوں کو خوب بند کرتا ہے جبکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے مناجات کیلئے

عہ الافضل الاسرار بنص القرآن وھی | صدقہ میں افضل یہ ہے کہ پوشیدہ دے کیونکہ قرآن کا

(باقی برصفحہ آئندہ)

[Main Text] Allah Almighty first commanded giving charity, so it is even more excellent for private conversation (munajat) with Allah Almighty, even though in this prayer, private conversation with the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) is also present. Although the obligation of this charity has been abrogated for the ease of the Ummah, there is no doubt regarding its permissibility as a recommended (mustahabb) act. In this prayer, after Surah Al-Fatihah, one should recite any easy Surah; it is better to recite Surah Al-Ikhlas eleven times. After finishing the prayer with Salaam, one should perform the praise and glorification of Allah Almighty according to His majesty, and the best words for this are those that the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) mentioned.

[Arabic Section] (It leads to success and acts as a shield against the doors of trial. Indeed, Allah Ta'ala commanded those who converse privately with His Messenger to offer charity before their private talk. Thus, private talk with Allah is more deserving, even though this prayer also involves private talk with the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. Although the obligation has been abrogated as a mercy from Allah Ta'ala, there is no doubt about it being recommended. In this prayer, recite Al-Ikhlas eleven times, for it is better. Then, when concluding with Salaam, praise Allah Ta'ala and extol Him as He deserves. The best forms are those narrated from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him.)

[Footnote Section] (Remaining footnote from the previous page) This is the command, and this is the protection from bad possibilities, as described in the Hadith, and there is great excellence in it. It is better that whatever is given in charity be in pairs: two in number, two paisas, two loaves of bread; if nothing else is found, then at least two seashells (cowries). 12 (T)

(It protects from evil deaths as mentioned in the Hadith, and its virtues are too many to count. The best is to give charity in pairs; regarding its excellence, Hadiths mention: two coins (fils) as a pair, two loaves as a pair, and if one finds nothing, then two cowries as a pair. 12 (M))

And as is narrated from the Holy Prophet (peace and blessings be upon him): "O Allah! To You belongs such praise that is equal to Your blessings and sufficient for Your additional bounty." And the Prophet's saying: "To You belongs praise, for You are the Sustainer of the heavens and the earth and whoever is in them, and to You

belongs praise, for You are the King of the heavens and the earth and whoever is in them, and to You belongs praise, for You are the Light of the heavens..." (Continued on the next page)

[Arabic Footnote Prayers] (e.g., as in his saying: O Allah, to You belongs praise, a praise that matches Your favors and rewards Your extra bounty. And his saying: O Allah, to You belongs praise, You are the Sustainer of the heavens and the earth and whoever is in them; and to You belongs praise, You are the King of the heavens and the earth and whoever is in them; and to You belongs praise, You are the light of the heavens...)

[मुख्य पाठ] अल्लाह तआला ने पहले सदका देने का हुक्म दिया, तो अल्लाह तआला से मुनाजात (गुप्त संवाद) में और अधिक श्रेष्ठ है, बावजूद इसके कि इस नमाज़ में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से भी मुनाजात मौजूद है। हालाँकि इस सदके की अनिवार्यता (वजुब) उम्मत की आसानी के लिए मंसूख (रद्द) हो चुकी है, लेकिन मुस्तहब (पसंदीदा) के तौर पर इसके जायज़ होने में कोई संदेह नहीं है। इस नमाज़ में सूरह अल-फातिहा के बाद कोई आसान सूरह पढ़े; बेहतर है कि सूरह अल-इखलास ग्यारह बार पढ़े, तो बहुत अच्छा है। नमाज़ से सलाम फेरने के बाद अल्लाह तआला की हम्द व सना (प्रशंसा) उसकी शान के मुताबिक अदा करे, और इसमें सबसे बेहतरीन शब्द वे हैं जो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने...

[अरबी खंड] (यह सफलता और विपत्तियों के द्वारों की रुकावट है। और वास्तव में, अल्लाह तआला ने उन लोगों को आज्ञा दी जो उसके रसूल के साथ एकांत में बात करते हैं कि वे अपनी निजी बातचीत से पहले दान दें। इसलिए, अल्लाह के साथ निजी बातचीत अधिक उचित है, भले ही इस नमाज़ में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ निजी बातचीत भी शामिल हो। हालाँकि अल्लाह तआला की ओर से दया के रूप में अनिवार्यता को हटा दिया गया है, लेकिन इसके मुस्तहब होने के बारे में कोई संदेह नहीं है। इसमें सूरह इखलास ग्यारह बार पढ़नी चाहिए, यह बेहतर है। फिर जब सलाम फेरे, तो अल्लाह तआला की वैसी प्रशंसा और स्तुति करे जैसा वह योग्य है। सबसे उत्तम शब्द वे हैं जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित हैं।)

[पादलेख अनुभाग] (पिछले पृष्ठ का शेष पादलेख) यह हुक्म है, और यही बुरे परिणामों से बचाव है, जैसा कि हदीस में वर्णन किया गया है और इसमें बहुत अधिक फज़ीलत (महिमा) है। बेहतर यह है कि सदके में जो भी दिया जाए, वह जोड़े में हो: दो की संख्या में, दो पैसे, दो रोटियाँ; अगर और कुछ न मिले, तो कम से कम दो कौड़ियाँ (खुरमुहरा) दे दे। 12 (त)

(यह बुरी मौतों से सुरक्षा है जैसा कि हदीस में है और इसके गुण इतने अधिक हैं कि गिने नहीं जा सकते। सबसे अच्छा यह है कि दो चीजों का दान दिया जाए, इसकी श्रेष्ठता के बारे में हदीस आई है: दो फिल (सिक्के) जोड़े के रूप में, दो रोटियाँ जोड़े के रूप में, और यदि किसी को कुछ न मिले, तो दो कौड़ियाँ जोड़े के रूप में। 12 (म))

और जैसा कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित है: "ऐ अल्लाह! तेरे लिए ऐसी हम्द (प्रशंसा) जो तेरी नेमतों के बराबर हो और तेरे और अधिक करम के लिए पर्याप्त हो।" और हुज़ूर का फरमान कि "तेरी हम्द कि तू आसमानों और ज़मीन का निगरान (रक्षक) है और तेरी हम्द कि तू आसमानों और ज़मीन और उनमें मौजूद हर चीज़ का मालिक है, और तेरी हम्द कि तू ज़मीन और आसमानों और उनमें..." (बाकी अगले पृष्ठ पर)

[अरबी पादलेख प्रार्थनाएं] (जैसे कि उनके इस कथन में: ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सारी प्रशंसा है, ऐसी प्रशंसा जो तेरी नेमतों के बराबर हो और तेरे अतिरिक्त करम का प्रतिफल हो। और उनका कथन: ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सारी प्रशंसा है, तू ही आसमानों और ज़मीन और जो उनमें है उनका थामने वाला है; और तेरे लिए ही सारी प्रशंसा है, तू ही आसमानों और ज़मीन और जो उनमें है उनका सम्राट है; और तेरे लिए ही सारी प्रशंसा है, तू ही आसमानों का नूर है...)

पृष्ठ 640/721

[دائیں کالم] پہلے صدقہ دینے کو اللہ تعالٰی نے حکم دیا، تو اللہ تعالٰی سے مناجات میں اور زیادہ بہتر ہے باوجودیکہ اس نماز میں حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے بھی مناجات موجود ہے، اگرچہ اس صدقہ کا وجوب منسوخ ہو چکا ہے جس میں امت کی آسانی ہے مگر استحباب کے طور پر جواز میں کوئی شک نہیں ہے، اس نماز میں فاتحہ کے بعد کوئی آسان سورت پڑھے بہتر ہے کہ سورہ اخلاص گیارہ بار پڑھے تو بہت اچھا ہے، نماز سے سلام پھیرنے کے بعد اللہ تعالٰی کی حمد و ثنا اس کی شان کے مطابق بجائے لائے اور اس میں بہتر وہ الفاظ ہیں جو حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے

[بائیں کالم] الانجاح واسد لابواب البلاء وقد امر الله تعالٰی من يناجي رسوله ان يقدموا بين يدی نجوهم صدقة، فنجوی الله احق مع ان هذه الصلوة تشتمل علی نجوی النبي صلی الله تعالی علیه وسلم ایضا، والوجوب وان نسخ رحمة من الله تعالی فلا مرية في الاستحباب هذا يقرأ الاخلاص احدی عشرة مرة فهو احسن حتی اذا سلم حمد الله تعالی واثنی علیه بما هو اهله، والافضل الصيغ الواردة عن النبي صلی الله

[بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ] یہ حکم ہے، اور یہی برے احتمال سے بچاؤ ہے، جیسا کہ حدیث میں بیان کیا گیا ہے اور اس میں بہت زیادہ فضیلت ہے اور بہتر یہ ہے کہ صدقہ میں جو دے، دو کی تعداد دے، دو پیسے، دو روٹیاں، اگر اور کچھ نہ پائے تو کم از کم دو خر مہرے دے ۱۲ (ت)

تقی مصارع السوء کما فی الحدیث وفضائلها اکثر من ان تحصی والاحسن ان یتصدق بزوجین بفضل ذلك ورد حدیث وفلسان زوجان وخبزان زوجان ومن لم یجد فودعتان زوجان والودعة خرمهره ۱۲(م)

اور جیسے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے منقول ہے اے اللہ! تیرے لئے ایسی حمد جو تیری نعمتوں کے برابر ہو اور مزید کرم کو کفایت کرے، اور حضور کا ارشاد کہ تیری حمد کہ تو آسمانوں اور زمین کا نگران ہے اور تیری حمد کہ تو آسمانوں اور زمین اور ان میں ہر چیز کا مالک ہے، اور تیری حمد کہ تو زمین اور آسمانوں اور ان میں (باقی اگلے صفحہ پر)

عہ کقوله اللهم لك الحمد حمد ايوافى نعمك ويكافيع مزيد كرمك وقوله اللهم لك الحمد انت قيم السموات والارض ومن فيهن ولك الحمد انت ملك السموات والارض ومن فيهن ولك الحمد انت نور السموات

(Arabic Prayer Portion): Peace and blessings of Allah be upon him; indeed, no one is capable of praising the Unique One (Allah) like the praise of Ahmad (the Prophet), peace and blessings of Allah be upon him. Among the best of them is: "O Allah, our Lord, to You belongs praise, abundant, pure, and blessed, as You, our Lord, love and are pleased with, filling the heavens, filling the earth, and filling whatever else You will thereafter." And among them: "O Allah, to You belongs praise, eternal as Your eternity; to You belongs praise, everlasting as Your everlastingness; to You belongs praise that has no end except by Your will; to You belongs praise, continuous, through which its reciter seeks nothing but Your pleasure; and to You belongs praise at every blink of an eye and every breath of every soul."

(Urdu Translation/Explanation Portion): These are recited as praise and glorification because no one can offer better praise and finer glorification than the Prophet (peace be upon him). Among the best praises described by the Prophet (peace and blessings be upon him) is this: "O Allah! Our Lord! To You belongs abundant, pure, and blessed praise as You love and as You are pleased with, filling the heavens and the earth and every thing that You wish to fill." And among them is another: "O Allah! To You belongs eternal praise just as Your eternity is, and Your praise which is everlasting along with Your everlastingness, Your such praise which does not end without Your will, and such eternal praise whose reciter seeks only Your pleasure, and for You such praise which [is with] every blink of the eye..."

(Bottom Footnote Portion - Remaining from previous page): (Arabic): ...and the earth and whoever is in them, and to Him belongs the Kingdom of Praise. And his saying: "O Allah, to You belongs praise for Your trials and Your actions toward Your creation; to You belongs praise for Your trials and Your actions toward our households; to You belongs praise for Your trials and Your actions toward our own selves specifically. To You belongs praise for how You guided us; to You belongs praise for how You honored us; to You belongs praise for how You covered [our faults]; to You belongs praise for the Quran; to You belongs praise for family and wealth; to You belongs praise for well-being; to You belongs praise until You are pleased; and to You belongs praise when You are pleased, O Lord of Piety and Lord of Forgiveness," and other such numerous formulas. 12 (m)

(Urdu): ...is the light of everything and the Master of praise. And your saying: "O Allah! Praise be to You for Your trial and Your wise action for Your creation. Praise for

the trial and Your providence for our family members. And praise specifically for Your trial and providence regarding our own lives. Praise be to You for guiding us, praise for honoring us, praise for concealing our faults, praise to You for the Quran, praise for giving us family and wealth, praise for giving us well-being, until You are pleased; praise belongs to You when You are pleased, O People of Piety and People of Forgiveness." And one should read praise with many other such words. 12 (t)

(अरबी प्रार्थना अंश): अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो; वास्तव में, कोई भी अद्वितीय (अल्लाह) की प्रशंसा करने में अहमद (नबी), उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो, की प्रशंसा के समान सक्षम नहीं है। उनमें से सबसे अच्छी यह है: "ऐ अल्लाह, हमारे रब, तेरे लिए प्रशंसा है, प्रचुर, शुद्ध और धन्य, जैसा कि तू, हमारे रब, पसंद करता है और जिससे तू प्रसन्न है, जो आसमानों को भर दे, ज़मीन को भर दे, और उसके बाद जो कुछ तू चाहे उसे भर दे।" और उनमें से: "ऐ अल्लाह, तेरे लिए प्रशंसा है, तेरी अनंतता की तरह शाश्वत; तेरे लिए प्रशंसा है, तेरी नित्यता की तरह चिरस्थायी; तेरे लिए ऐसी प्रशंसा है जिसका तेरी इच्छा के बिना कोई अंत नहीं है; तेरे लिए प्रशंसा है, निरंतर, जिसके द्वारा इसका पाठ करने वाला तेरी प्रसन्नता के अलावा कुछ नहीं चाहता; और तेरे लिए प्रशंसा है आँख के हर झपकने और हर आत्मा की हर सांस पर।"

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या अंश): ये प्रशंसा और स्तुति के रूप में पढ़े जाते हैं क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बढ़कर कोई बेहतर प्रशंसा और अच्छी स्तुति नहीं कर सकता। हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा वर्णित सर्वोत्तम प्रशंसाओं में से एक यह है: "ऐ अल्लाह! हमारे रब! तेरे लिए प्रचुर, पवित्र, बरकत वाली प्रशंसा है जैसा तुझे पसंद है और जिससे तू प्रसन्न है, जो आसमानों और ज़मीनों और हर उस चीज़ को भर दे जिसे तू चाहे।" और उनमें से एक और यह है: "ऐ अल्लाह! तेरे लिए शाश्वत प्रशंसा है जैसे तू शाश्वत है, और तेरी प्रशंसा जो तेरी बक़ा (अनंतता) के साथ बनी रहे, तेरी ऐसी प्रशंसा जो तेरी मर्ज़ी के बिना समाप्त न हो, और ऐसी निरंतर प्रशंसा जिसका वर्णन करने वाला केवल तेरी प्रसन्नता का इच्छुक हो, और तेरे लिए ऐसी प्रशंसा जो आँख की हर पलक..."

(नीचे का पादलेख अंश - पिछले पृष्ठ से शेष): (अरबी): ...और पृथ्वी और उनमें जो कोई भी है, और उसी के लिए प्रशंसा का साम्राज्य है। और उनका कहना: "ऐ अल्लाह, तेरे लिए तेरी परीक्षा और तेरी सृष्टि के प्रति तेरे कार्यों के लिए प्रशंसा है; तेरे लिए प्रशंसा है तेरी परीक्षा और हमारे परिवारों के प्रति तेरे कार्यों के लिए; तेरे लिए विशेष रूप से हमारे स्वयं के प्रति तेरी परीक्षा और कार्यों के लिए प्रशंसा है। तेरे लिए प्रशंसा है कि तूने हमें कैसे निर्देशित किया; तेरे लिए प्रशंसा है कि तूने हमें कैसे सम्मानित किया; तेरे लिए प्रशंसा है कि तूने हमें कैसे ढका (गलतियों को छुपाया); तेरे लिए प्रशंसा है क़ुरआन के लिए; तेरे लिए प्रशंसा है परिवार और धन के लिए; तेरे लिए प्रशंसा है कल्याण के लिए; तेरे लिए प्रशंसा है जब तक तू प्रसन्न न हो जाए; और तेरे लिए प्रशंसा है जब तू प्रसन्न हो जाए, ऐ तक़वा और मग़फ़िरत (क्षमा) के स्वामी," और ऐसे ही कई अन्य सूत्र। 12 (म)

(उर्दू): ...हर चीज़ का नूर है और प्रशंसा का स्वामी है। और आपका यह कहना: "ऐ अल्लाह! तेरी रचना के लिए तेरे इम्तिहान और तेरे हिकमत (बुद्धिमत्ता) वाले कार्य पर तेरी प्रशंसा। हमारे परिवार के सदस्यों के लिए इम्तिहान और तेरी कारसाज़ी (प्रबंध) पर प्रशंसा। और विशेष रूप से हमारे अपने जीवन में तेरे इम्तिहान और कारसाज़ी पर प्रशंसा। हमें हिदायत (मार्गदर्शन) देने पर तेरी प्रशंसा, हमें सम्मानित करने पर प्रशंसा, हमारे दोषों को छुपाने पर प्रशंसा, क़ुरआन के लिए तेरी प्रशंसा, हमें परिवार और धन देने पर प्रशंसा, हमें आफ़ियत (कल्याण) देने पर प्रशंसा, यहाँ तक कि तू प्रसन्न हो जाए; प्रशंसा तेरी ही है जब तू प्रसन्न हो जाए, ऐ तक़वा और मग़फ़िरत वाले!" और ऐसे ही कई अन्य शब्दों के साथ प्रशंसा पढ़नी चाहिए। 12 (त)

पृष्ठ 721 में से 641

صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فانہ لا یقدر احد ان یحمد الاحد کحمد احمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ومن احسنھا اللھم ربنا لك الحمد حمد اکثیرا طیبا مبارکا فیہ کما تحب ربنا وترضی ملأ السموات وملأ الارض وملأ ماشئت من شیئ بعد، ومنھا اللھم لك الحمد حمدا دائما مع دوامك ولك الحمد حمدا خالدا مع خلودك ولك الحمد حمد لا منتھي لہ دون مشیتك ولك الحمد حمدًا دائمًا لا یرید قائلہ الارضاك ولك الحمد حمدا عند کل طرفة عین وتنفس کل نفس،

بطورِ حمد وثنا پڑھتے ہیں کیونکہ حضور علیہ السلام سے بڑھ کر بہتر حمد اور اچھی ثنا کوئی نہیں کرسکتا، حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کی بیان کردہ بہترین محامد میں ایک یہ ہے: اے اللہ! ہمارے رب! تیرے لئے کثیر ، طیب، مبارک حمد جیسے تجھے پسند ہے اور تو راضی ہے، زمینیں اور آسمان اور ہر وہ چیز بھر کر جس کو تو چاہے اور ان میں سے ایک اور یہ ہے: اے اللہ ! تیرے لئے دائمی حمد جیسا کہ تیرا دوام ہے اور تیری حمد جو باقی رہنے والی ہو تیری بقاء کے ساتھ ، تیری ایسی حمد جو تیری مشیت کے بغیر ختم نہ ہو اور ایسی دائمی حمد جس کو بیان کرنے والا صرف رضا کا طالب ہو، اور تیرے لئے ایسی حمد جو آنکھ کی ہر پلک

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) والارض ومن فیھن وملك الحمد وقولہ اللھم لك الحمد فی بلائك وصنیعك الی خلقك ولك الحمد فی بلائك وصنیعك الی اھل بیوتنا ولك الحمد فی بلائك وصنیعك الی انفسنا خاصة ولك الحمد بما ھدیتنا ولك الحمد بما اکرمتنا ولك الحمد بما سترتنا ولك الحمد بالقرآن ولك الحمد بالاھل والمال ولك الحمد بالمعافاة ولك الحمد حتی ترضی ولك الحمد اذا رضیت یا اھل التقوی واھل المغفرة الی غیر ذلك من صیغ کثیرة ۱۲ منہ (م)

ہر چیز کا نور ہے اور مالکِ حمد ہے۔ اور آپ کا یہ قول: اے اللہ ! تیری مخلوق کے لئے تیرے امتحان اور تیرے حکمت والے عمل پر تیری حمد ۔ ہمارے گھر والوں کے لئے امتحان اور تیری کارسازی پر حمد ۔ اور خاص ہماری جانوں میں تیرے امتحان و کارسازی پر حمد ۔ ہمیں مستور کرنے پر تیری حمد ، قرآن سے تیری حمد اہل ومال دینے پر، عافیت دینے پر تیری حمد ، حتیٰ کہ تو راضی ہو جائے، تیرے لئے حمد ہے جب تو راضی ہو ، اے تقویٰ اور مغفرت والو۔ اور ان جیسے دیگر الفاظ کثیرہ سے حمد پڑھے ۱۲ منہ (ت)

[Arabic Column] And among them: "O Allah, for You is all praise as is appropriate for the Majesty of Your Countenance and the Greatness of Your Power." And among them: "O Allah, for You is all praise in gratitude, and for You is the favor in grace." And among them: "O Allah, for You is all praise as You say, and better than what we say," up to other such [praises] as have been reported in the Hadiths. So let him gather them or suffice with some of them. And I like that he concludes them with his saying: "O Allah, I cannot count Your praise; You are as You have praised Yourself." For it is among the most comprehensive of praise and the widest of glorification upon Him, Glory be to Him and Most High. And whoever does not do well in any of that, then let him say 'Alhamdulillah' three times, or read the Fatihah or the Verse of the Kursi with the intention of praise; then he will not find a praise better than them. Then he prays and sends peace upon the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, eleven times, as a supplication is not answered except with prayer upon him, peace and blessings of Allah be upon him. He ordered peace to achieve the two virtues and to guard against disagreement, for among the scholars are those who disliked isolation [of blessing without peace]. Then the servant chooses here the Ghausiyah prayer reported from our master al-Ghaus al-Azam, may Allah be pleased with him, which is: "O Allah, bless (our master ^e and our liege) Muhammad..."

[Urdu Column] ...and at every breath. And another is: O Allah! To You belongs all praise as befits the Majesty of Your Countenance and the Greatness of Your Power. And another: O Allah! To You belongs all praise in gratitude, and to You belongs all favor and bounty. And another: O Allah! To You belongs all praise as You Yourself say, and better than what we say. Read all or some of these as mentioned in the Hadiths. And I prefer that he concludes it with the saying: O Allah! I cannot count Your praise; You are as You have praised Yourself. For indeed, this is the most comprehensive and extensive praise of Him, Glory be to Him. And whoever cannot do any of that, let him say 'Alhamdulillah' three times, or recite Surah Al-Fatihah or Ayat al-Kursi with the intention of praise; he will not find any praise better than that. Then let him send blessings and peace upon the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) eleven times, for no prayer is accepted except with blessings upon him (peace and blessings of Allah be upon him). He commanded peace to achieve both virtues and to avoid disagreement, as some scholars consider it disliked (Makruh) to suffice with just one. Therefore, by combining both, he will avoid this disagreement. Then,

for me, this humble servant, the Ghausiyah prayer narrated from you (Ghaus al-Azam) is chosen here, [which is] O Allah, bless (our master...)

[Footnote Note] ^e Arabic: Know that the words "Our Master" (Sayyiduna) and "Our Liege" (Mawlana) are additions by this poor servant beyond what reached us from our mentors. Indeed, Commander of the Faithful Umar and his son Abdullah added [similar words]. ^e Urdu: The words "Our Master" (Sayyiduna) and "Our Liege" (Mawlana) were added by this humble servant; these are not from our mentors. This addition is permissible, as Commander of the Faithful Umar Farooq and his son Abdullah did. (Continued on next page)

[अरबी स्तंभ] उनमें से है: "हे अल्लाह, तेरे लिए वैसी ही प्रशंसा है जैसी तेरे चेहरे के जलाल और तेरी सत्ता की महानता के लिए उचित है।" और उनमें से: "हे अल्लाह, तेरे लिए शुक्र के साथ प्रशंसा है, और तेरे लिए अनुग्रह के साथ एहसान है।" और उनमें से: "हे अल्लाह, तेरे लिए वैसी प्रशंसा है जैसा तू स्वयं कहता है, और जो हम कहते हैं उससे बेहतर है," उन अन्य प्रशंसाओं तक जो हदीसों में आई हैं। अतः वह उन्हें एकत्रित कर ले या उनमें से कुछ पर संतोष करे। और मुझे यह पसंद है कि वह इसे अपने इस कथन के साथ समाप्त करे: "हे अल्लाह, मैं तेरी प्रशंसा को नहीं गिन सकता; तू वैसा ही है जैसा तूने स्वयं अपनी प्रशंसा की है।" क्योंकि यह उनकी सबसे व्यापक प्रशंसाओं में से एक है और उन पर महिमा का सबसे विस्तृत रूप है, वह पवित्र और सर्वोच्च है। और जो इसमें से कुछ भी अच्छी तरह न कर सके तो वह तीन बार 'अलहम्दुलिल्लाह' कह ले, या प्रशंसा की नियत से फातिहा या आयतुल कुर्सी पढ़ ले; तो वह उनसे बेहतर कोई प्रशंसा नहीं पाएगा। फिर वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर ग्यारह बार दरूद और सलाम भेजे, क्योंकि दरूद के बिना कोई दुआ स्वीकार नहीं की जाती। उन्होंने दो गुणों को प्राप्त करने और मतभेद से बचने के लिए सलाम का आदेश दिया, क्योंकि विद्वानों में वे भी हैं जिन्होंने केवल दरूद (बिना सलाम के) को नापसंद किया है। फिर सेवक यहाँ हमारे स्वामी अल-ग़ौस अल-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित गौसिया प्रार्थना चुनता है, जो है: "हे अल्लाह, हमारे स्वामी ^e और हमारे आका मुहम्मद पर रहमत नाज़िल फरमा..."

[उर्दू स्तंभ] ...और हर सांस के समय हो, और एक और यह है: ऐ अल्लाह! तेरे लिए तेरी ज़ात के जलाल और तेरी अज़ीम सल्तनत के लायक़ प्रशंसा हो। और एक यह है: ऐ अल्लाह! शुक्र बजा लाने के लिए तेरी प्रशंसा और तेरा एहसान और फज़ल है। और एक यह है: ऐ अल्लाह! तेरे लिए वह प्रशंसा जो तूने स्वयं की है और वह उससे बेहतर है जो हम करते हैं। इनके अलावा हदीसों में वर्णित अन्य सभी या कुछ को पढ़े। और मुझे यह पसंद है कि अंत में यह प्रशंसा पढ़े: ऐ अल्लाह! मैं तेरी प्रशंसा को नहीं गिन सकता जैसा कि तूने स्वयं अपनी प्रशंसा की है, क्योंकि यह प्रशंसा बहुत व्यापक और विस्तृत है। और यदि किसी को उपरोक्त प्रशंसाओं में से कोई भी याद न हो, तो वह तीन बार 'अलहम्दुलिल्लाह' कह ले या प्रशंसा की नियत से सूरह फातिहा या आयतुल कुर्सी पढ़ ले, इनसे बेहतर प्रशंसा नहीं मिलेगी। फिर अंत में नबी पाक (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर ग्यारह बार दरूद और सलाम पढ़े, क्योंकि दरूद शरीफ के बिना कोई भी दुआ कुबूल नहीं होती। और सलाम का भी आदेश है ताकि दोनों की फ़ज़ीलत प्राप्त हो जाए। कुछ विद्वानों ने दोनों में से केवल एक को

मकरूह (नापसंद) माना है, इसलिए दोनों को मिलाकर पढ़ने से इस मतभेद से बचा जा सकेगा। फिर मुझ बंदे के लिए यहाँ दरूद-ए-ग़ौसिया जो आपसे (ग़ौस-ए-आज़म से) वर्णित है, चुना गया है।

[पाद टिप्पणी] ^e अरबी: जान लें कि "हमारे स्वामी" और "हमारे आका" शब्द इस फ़क़ीर ने अपनी ओर से बढ़ाए हैं, यह हमारे मशायख के शब्द नहीं हैं। बेशक, अमीरुल मोमिनीन उमर और उनके पुत्र अब्दुल्लाह ने भी [शब्द] बढ़ाए थे। ^e उर्दू: "सय्यिदुना" और "मौलाना" शब्द इस फ़क़ीर ने बढ़ाए हैं, यह शब्द हमारे मशायख के नहीं हैं। यह इज़ाफ़ा (वृद्धि) जायज़ है जैसा कि अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़ और उनके साहबजादे अब्दुल्लाह ने किया था। (बाकी अगले पृष्ठ पर)

[عربی کالم] ومنها اللهم لك الحمد كما ينبغى لجلال وجهك وعظيم سلطانك ومنها اللهم لك الحمد شكراً ولك المن فضلا، ومنها اللهم لك الحمد كما تقول وخيرا مما نقول الى غير ذلك مما وردت به الاحاديث فليجمعها اوليكتف ببعضها، ويعجبنى ان يختمها بقوله اللهم لا احصى ثناء عليك انت كما اثنيت على نفسك فأنه من اجمع حمد واوسع ثناء عليه سبحنه وتعالى ومن لم يحسن من ذلك شيأ فليقل الحمد لله ثلثاً اوليقرء الفاتحة اواية الكرسى بنية الثناء فلايجدن ثناء افضل منها . ثم يصلى ويسلم على النبى صلى الله تعالى عليه وسلم احدى عشرة مرة اذ لايستجاب دعاء الابالصلوة عليه صلى الله تعالى عليه وسلم وامر بالسلام احراز اللفضلين واحتراز اعن الخلاف فان من العلماء من كره الافراد ثم العبد يختار ههنا الصلوة الغوثية المروية عن سيدنا الغوث الاعظم رضى الله تعالى عنه، وهى اللهم صل على (سيدنا عـه ومولنا) محمد

[اردو کالم] اور ہر سانس کے وقت ہو، اور ایک اور یہ ہے: اے اللہ! تیرے لئے تیری ذات کے جلال اور تیری عظیم سلطنت کے شایانِ شایان حمد ہو، اور ایک یہ ہے: اے اللہ! شکر بجالانے کے لئے تیری حمد اور تیرا احسان و فضل ہے اور ایک یہ ہے اے تیرے لئے وہ حمد جو تو نے فرمائی اور وہ بہتر جو ہم کرتے ہیں۔ ان کے علاوہ دیگر جو احادیث میں مروی ہیں سب کو یا بعض کو پڑھے۔ اور مجھے تو پسند ہے کہ آخر میں یہ حمد پڑھے: اے اللہ! میں تیری ثناء کو بجا نہیں لا سکتا جس طرح تو نے خود اپنی ثنائی فرمائی ہے کیونکہ یہ حمد بہت جامع اور وسیع ہے۔ اور اگر کسی مذکورہ محامد میں سے کوئی حمد یاد نہ ہو تو تین بار الحمد للہ پڑھ لے یا سورہ فاتحہ یا آیۃ الکرسی حمد و ثنا کی نیت سے پڑھے، ان سے بہتر ثناء نہ پاؤ گے، اور پھر آخر میں نبی پاک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر درود و سلام گیارہ مرتبہ پڑھے کیونکہ درود شریف کے بغیر کوئی

دعا قبول نہیں ہوتی اور سلام کا بھی حکم ہے تاکہ دونوں کی فضیلت ہو جائے۔ اور بعض علماء نے دونوں میں سے ایک پر اکتفاء مکروہ قرار دیا ہے اس لئے دونوں کو ملا کر پڑھنے سے اس خلاف سے بچے گا۔ پھر مجھ بندہ کو یہاں درود غوثیہ جو آپ سے مروی ہے

[حاشیہ] عـہ اعلم ان لفظه سیدنا ومولانا من زیادات للفقیر علی مابلغنا عن مشایخنا وقد زاد امیر المؤمنین عمر و ابنه عبدالله عـہ سیدنا و مولانا کا لفظ اس فقیر نے بڑھایا ہے، یہ لفظ ہمارے مشائخ کا نہیں، یہ اضافہ جائز ہے جیسا کہ امیر المومنین عمر فاروق اور ان کے صاحبزادے عبدالله (باقی بر صفحہ آئندہ)

جلد ہفتم (Volume 7) فتاوی رضویہ (Fatawa Razawiyya)

[Main Text Body]

(Arabic Text on the left): m'adan al-jūd wal-karam wa-ālihi wa-sallam wal-ʿabd yaqūluhā hākadhā Allāhumma ṣalli ʿalā sayyidinā wa-mawlānā Muḥammad m'adan al-jūd wal-karam wa-ālihil-kirām wa-abnihil-karīm wa-ummatihil-karīma yā akramal-akramīn wa-bārik wa-sallam thumma liyatawajjah bi-qalbihi ilal-madīnatil-ṭayyiba wal-yaqul iḥdā ʿasharata marratan yā rasūl Allāh yā nabī Allāh aghithnī wa-amdid-nī fī qaḍā'i ḥājatī yā qāḍīyal-ḥājāt. Thumma yakhuṭū ilā jihatil-ʿIrāq wa-huwa min bilādinā baynash-shamāl wal-maghrib afādahu sayyidī Ḥamza raḍiyAllāh taʿālā ʿanhu wa-hiya ayḍan jihatu al-madīnatil-munawwara wa-karbalā' wal-ʿabd al-ḍaʿīf qad istakhraja jihatu ḥaḍrati Baghdād min baldatinā Bareilly bil-mu'āmaratil-burhāniyya ʿalā anna ʿarḍahā lhṣh k ʿ1 wa-ṭūluhā md ʿ2 lḥ wa-ʿarḍ Bareilly.

(Urdu Translation on the right): ...is liked, and that is: O Allah! Send blessings upon our leader and master Muhammad, the source of generosity and grace, and upon his progeny, and grant peace. As this servant recites it: O Allah! Send blessings and peace upon our leader and master Muhammad, the source of generosity and grace, and upon your chosen progeny, your noble son, and the chosen nation, O Most Generous of the generous. After this, turning the heart's attention towards Medina Munawwara, recite eleven times: O Messenger of Allah! O Prophet of Allah! Help me and assist me in fulfilling my need, O Granter of needs. Then take steps towards the direction of Iraq, which from our land is between North and West, as explained by my master Hamza (may Allah be pleased with him). And this is also the direction of Medina Munawwara and Karbala Mu'alla. This weak servant has determined the direction of the court of Baghdad from our city Bareilly based on geometric proofs, such that the latitude of Baghdad is 'l h' and its longitude is 'md l h' and Bareilly's...

[Footnote Section]

(Arabic Text on the left): (Remainder of the previous page's footnote) RaḍiyAllāh taʿālā ʿanhumā ʿalā talbiyat rasūl Allāh ṣallAllāhu ʿalayhi wa-sallam wa-ajāzal-ʿulamā' ziyādatus-siyāda fīṣ-ṣalāt kamā fī radd al-muḥtār fakayfa fī ghayrihā wa-qaṣṣatul-turkī fī qirā'at dalā'il al-khayrāt m'alūma wal-wilāya mithlus-siyāda 12 (m). ʿ1: thalāth wa-thalāthūn daraja wa-thulth 12 (m) ʿ2: arbaʿ wa-arbaʿūn daraja wa-thamān wa-ʿishrūn daqīqa 12 (m) 12 (m)

(Urdu Translation on the right): (May Allah be pleased with them both) included additional words in the Talbiyah of the Messenger of Allah (peace be upon him). Our scholars have also allowed adding the word "Sayyiduna" in Durood, as mentioned in Radd al-Muhtar, so it will be permissible in other cases as well. Furthermore, the story of the Turk regarding the recitation of Dala'il al-Khayrat is well-known, while 'Wilayat' (sainthood) also carries the meaning of 'Siyadat' (mastership). 12 (T) Thirty-three degrees and one-third. 12 (T) Forty-four degrees and 28 minutes. (T)

जिल्द सात (खंड 7) फतावा रज़विया (Fatawa Razawiyya)

[मुख्य विषय-वस्तु]

(बाएँ हाथ का अरबी पाठ): जौद-ओ-करम की खान और उनके परिवार पर सलाम हो। और बंदा इसे इस प्रकार कहता है: ऐ अल्लाह! हमारे आका और मौला मुहम्मद पर रहमत नाज़िल फरमा जो जौद-ओ-करम की खान हैं, और उनके सम्मानित परिवार पर और उनके महान पुत्र और उनकी महान उम्मत पर, ऐ सबसे बड़े उदार, और बरकत और सलामती नाज़िल फरमा। फिर अपने दिल को मदीना तैयबा की ओर केंद्रित करे और ग्यारह बार कहे: ऐ अल्लाह के रसूल! ऐ अल्लाह के नबी! मेरी पुकार सुनें और मेरी ज़रूरत पूरी करने में मेरी सहायता करें, ऐ ज़रूरतों को पूरा करने वाले। फिर इराक़ की दिशा की ओर कदम बढ़ाए, जो हमारे देशों से उत्तर और पश्चिम के बीच है, जैसा कि मेरे आका हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने बताया है। और यही मदीना मुनव्वरा और कर्बला की भी दिशा है। इस कमज़ोर बंदे ने ज्यामितीय प्रमाणों के आधार पर हमारे शहर बरेली से बगदाद शरीफ़ की दिशा निकाली है, इस तरह कि उसका अक्षांश 'ल ह' और देशांतर 'मद ल ह' है और बरेली का...

(दाएँ हाथ का उर्दू अनुवाद): ...पसंदीदा है और वह यह है: ऐ अल्लाह! हमारे आका व मौला मुहम्मद, जो जौद-ओ-करम की खान हैं, उन पर रहमत नाज़िल फरमा और आपकी आल पर, और सलामती नाज़िल फरमा। जिसे यह बंदा यूँ पढ़ता है: ऐ अल्लाह! हमारे आका व मौला मुहम्मद, जो जौद-ओ-करम की खान हैं, उन पर और आपकी बरगुज़ीदा आल और करीम बेटे और बरगुज़ीदा उम्मत पर दुरूद व सलाम भेज, ऐ उदारों के उदार। इसके बाद मदीना मुनव्वरा की तरफ दिली तवज्जो करके ग्यारह मर्तबा यूँ पढ़े: या रसूल अल्लाह! या नबी अल्लाह! मेरी मदद करें, और ऐ ज़रूरतें पूरी करने वाले! मेरी हाजत पूरी होने में मेरी मदद फरमाएँ। फिर इराक़ की तरफ कदम बढ़ाए और हमारे यहाँ इराक़ उत्तर-पश्चिम में है, यह मेरे आका हज़रत हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने बयान किया है। और यही मदीना मुनव्वरा और कर्बला मुअल्ला की दिशा है। और इस कमज़ोर बंदे ने अपने इलाके बरेली से बगदाद दरबार की दिशा ज्यामिति के आधार पर तय की है, इस तरह कि बगदाद का अक्षांश 'ल ह' और उसका देशांतर 'मद ल ह' है और बरेली का...

[फुटनोट अनुभाग]

(बाएँ हाथ का अरबी पाठ): (पिछले पृष्ठ के हाशिये का शेष) रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा ने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की तल्बिया में शब्द बढ़ाए और विद्वानों ने दुरूद में 'सय्यादना' शब्द

जोड़ने की अनुमति दी है जैसा कि 'रद्द अल-मुह्तार' में है, तो अन्य स्थानों पर यह क्यों नहीं होगा? और दलायल अल-खैरात के पाठ के संबंध में तुर्की का किस्सा प्रसिद्ध है, जबकि 'विलायत' भी 'सियादत' के अर्थ में है। १२ (म)। 1ɛ: तैंतीस डिग्री और एक तिहाई। १२ (म)। 2ɛ: चवालीस डिग्री और अट्ठाईस मिनट। १२ (म)।

(दाएँ हाथ का उर्दू अनुवाद): (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) ने तल्बिया के शब्दों में अतिरिक्त शब्द शामिल किए, और हमारे उलेमा ने भी दुरूद शरीफ में "सैय्यदना" का शब्द बढ़ाया जैसा कि 'दुर्रे मुख्तार' में है, तो इसके अलावा भी जायज़ होगा। इसके अतिरिक्त दलायल अल-खैरात में तुर्की का किस्सा प्रसिद्ध है, जबकि विलायत भी सियादत के अर्थ में है। १२ (त)। तैंतीस दर्जे और एक तिहाई। १२ (त)। चवालीस दर्जे और २८ मिनट (दक़ीक़े)। (त)।

पृष्ठ ७२१ में से ६४३

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

[Main Text Body]

معدن الجود والكرم وآله وسلم والعبد يقولها هكذا اللهم صل على سيدنا ومولنا محمد معدن الجود والكرم وآله الكرام وابنه الكريم وامته الكريمة ياأكرم الأكرمين وبارك وسلم ثم ليتوجه بقلبه الى المدينة الطيبة وليقل احدى عشرة مرة يارسول الله يانبى الله اغثنى وأمدُدنى فى قضاء حاجتى يا قاضى الحاجات، ثم يخطو الى جهة العراق وهو من بلادنا بين الشمال والمغرب افاده سيدى حمزة رضى الله تعالى عنه وهى ايضاً جهة المدينة المنورة وكربلاء والعبد الضعيف قد استخرج جهة حضرة بغداد من بلدتنا بريلى بالمؤامرة البرهانية على ان عرضها لحصه ك ع١ وطولها مد ع٢ لح وعرض بريلى

پسندیدہ ہے اور وہ یہ ہے : اے اللہ ! ہمارے آقا و مولیٰ محمد جودو کرم کی کان پر رحمت نازل فرما اور آپ کی آل پر ، اور سلامتی نازل فرما۔ جس کو یہ بندہ یوں پڑھتا ہے: اے اللہ ! ہمارے آقا و مولیٰ محمد جودو کرم کی کان پر اور آپ کی برگزیدہ آل اور کریم بیٹے اور برگزیدہ امت پر صلوٰہ و سلام فرما ، اے برگزیدوں کے برگزیدہ ، اس کے بعد مدینہ منورہ کی طرف دلی توجہ کرکے گیارہ مرتبہ یوں پڑھے : یا رسول اللہ یا نبی اللہ ! میری مدد کرو، اور اے حاجات پوری کرنے والے ! میری حاجت کے پورا ہونے میں مدد فرماؤ۔ پھر عراق کی طرف قدم بڑھائے اور ہمارے ہاں عراق شمال مغرب میں ہے یہ میرے آقا حضرت حمزہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے بیان کیا ہے اور یہی مدینہ منورہ اور کربلا معلّیٰ کی جہت ہے اور اس عبدِ ضعیف نے اپنے علاقہ بریلی سے دربار بغداد کی جہت جیومیٹری کی بنیاد پر متعین کی ہے یوں کہ بغداد کا عرض ل ح اور اس کا طول مدلح اور بریلی کا

[Footnote Section]

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) رضی اللہ تعالیٰ عنهما علی تلبیة رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم واجاز العلماء زیادة السیادة فی الصلوة کما فی ردالمحتار فکیف فی غیرها وقصة الترکي فی قرأة دلائل الخیرات معلومة والولایة مثل السیادة ۱۲ (م) ع۱: ثلاث وثلاثون درجة وثلث ۱۲ (م) ع۲: اربع واربعون درجة وثمان وعشرون دقیقة ۱۲ (م) ۱۲ (م)

رضی اللہ تعالیٰ عنہما نے تلبیہ کے الفاظ میں زائد الفاظ شامل کئے، اور ہمارے علماء نے بھی درود شریف میں "سیدنا" کا لفظ بڑھایا جیسا کہ در مختار میں ہے تو اس کے غیر میں بھی جائز ہوگا، نیز دلائل الخیرات میں ترکی کا قصہ معلوم ہے جبکہ ولایت بھی سیادت کے معنی میں ہے ۱۲ (ت) تینتیس درجے اور ایک ثلث ۱۲ (ت) چوالیس درجے اور ۲۸ دقیقے (ت)

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Page Body: Latitude is [Al-H Sah] and its longitude is [At-Hah]. From this, the northern deviation, meaning from the western point towards the northern point, [Lh Sah] was obtained. Now, extract the meridian line such that a perpendicular is drawn towards the west in the form of a right angle, and draw an arc on the meridian line and the perpendicular by making the vertex of the right angle the center. Then divide it into five parts (fifths). Connect the vertex and the first fifth from the western side with a line; this line will be the direction of the city of Baghdad. As for the noble city of Madinah, it is four degrees, meaning [Hah-Hah-Nr] from the west point toward the north, as I have determined through multiple geometric methods. Walk eleven moderate, habitual steps toward Baghdad Sharif, for this is what is understood from the text. One should not do like some commoners who do not lift their feet or take full steps, but instead only advance about three or four fingers' breadth each time. This is not considered a step at all, whereas we are commanded regarding eleven steps. Therefore, one should not deviate from this command without necessity or excuse, and such deviation is incorrect. Yes, if...

[Diagram Text:] - Direction towards Madinah Sharif - Direction towards Baghdad Sharif - Meridian Line - Pole - West

[Footnotes:] Note 1: Twenty-eight degrees and twenty-one minutes. 28 degrees and 21 minutes. (T) (M) 97 degrees and 27 minutes, from the Greenwich Observatory in London. (T) Note 2: Seventy-nine degrees and twenty-seven minutes from 18 degrees and 8 minutes. (T) London Observatory. (M) Explained as five parts because there is difficulty in constructing minutes. (T) Note 3: Eighteen degrees and similar minutes. (M) Note 4: Restricted to division into five parts due to lack of need for precise minutes, despite its accuracy. (M)

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

मुख्य पाठ: अक्षांश [अल-ह सह] है और इसकी लंबाई [अत-हह] है। इससे उत्तरी विचलन, यानी पश्चिमी बिंदु से उत्तरी बिंदु की ओर, [लह सह] प्राप्त हुआ। अब मध्याह्न रेखा निकालें ताकि उस पर समकोण के रूप में पश्चिम की ओर एक लंब खींचा जाए, और मध्याह्न रेखा और लंब पर एक चाप इस तरह बनाया जाए कि समकोण के शीर्ष को केंद्र बनाया जाए। फिर इसे पाँच भागों (पंचमांश) में विभाजित करें। शीर्ष और पश्चिमी तरफ से पहले पंचमांश को एक रेखा से मिला दें; यह रेखा बगदाद की दिशा होगी। लेकिन पवित्र शहर मदीना के लिए यह चार डिग्री है, यानी पश्चिमी बिंदु से उत्तर की ओर [हह-हह-नू], जैसा कि मैंने कई ज्यामितीय तरीकों से पता लगाया है। बगदाद शरीफ की ओर ग्यारह मध्यम, सामान्य कदम चलें, क्योंकि बातचीत से यही समझा जाता है। कुछ आम लोगों की तरह न करें जो अपने पैर नहीं उठाते या कदम नहीं बढ़ाते, बल्कि हर बार केवल तीन या चार उंगलियां ही आगे बढ़ते हैं। इसे बिल्कुल भी कदम नहीं कहा जाता है, जबकि हमें ग्यारह कदमों के बारे में आदेश दिया गया है। इसलिए, बिना किसी आवश्यकता या बहाने के इस आदेश से विचलित नहीं होना चाहिए, और यह विचलन गलत है। हाँ, अगर...

[आरेख पाठ:] - मदीना शरीफ की दिशा - बगदाद शरीफ की दिशा - मध्याह्न रेखा (खत-ए-ज़वाल) - ध्रुव (क़ुतुब) - पश्चिम (मग़रिब)

[पाद टिप्पणियाँ:] टिप्पणी १: अट्ठाईस डिग्री और इक्कीस मिनट। २८ डिग्री और २१ मिनट। (त) (म) ९७ डिग्री और २७ मिनट, लंदन की ग्रीनविच वेधशाला से। (त) टिप्पणी २: उन्यासी डिग्री और सत्ताईस मिनट, १८ डिग्री और ८ मिनट से। (त) लंदन वेधशाला। (म) पाँच भागों में वर्णित किया गया है क्योंकि मिनट बनाने में कठिनाई होती है। (त) टिप्पणी ३: अठारह डिग्री और समान मिनट। (म) टिप्पणी ४: मिनटों के सूक्ष्म विवरण की आवश्यकता न होने के कारण इसे केवल पाँच भागों तक सीमित रखा गया है, हालांकि इसमें सूक्ष्मता मौजूद है। (म)

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

متنِ صفحہ: الح ص عہ1 کا وطولها عط حه عہ2 عط الرفجاء الانحراف الشمالي اعني من نقطة المغرب الی نقطة الشمال لح ص عہ3 لح فیستخرج خط الزوال ویقیم علیه عمود الی المغرب ویدیر علیهما قوسا بجعل راس القائمة مرکزا فیجزئها اخماسا عہ4 ویصل خطابین الراس والخمس الاول مما یلي المغرب فهذا الخط هو سمت حضرة بغداد اما المدینة الکریمة فاربع درج اعنی ححه نر من نقطة المغرب الی الشمال علی ما استخرجت بعدة طرق برهانیة احدی عشرة خطوة معتدلة معتادة فانه المتبادر من الکلام لا ما یفعله بعض العوام من انهم لا یرفعون قدما ولا یخطون خطوة وانما یتقدمون کل مرة نحو ثلاث اصابع او اربع فلیس هذا من الخطوة في شيء وانما امرنا بالخطا فالعدول عنها بدون ضرورة یہ عدول غلط ہے۔ ہاں اگر

اردو متن (صفحہ کے دائیں کالم سے): عرض الح صہ اور اس کا طول عط الر ہے۔ اس سے شمالی انحراف یعنی نقطہ مغرب سے نقطہ شمال کی طرف لح صہ حاصل ہوا، اب خط زوال نکال کہ اس پر قائمہ کی صورت میں عمود، مغرب کی طرف کھینچا جائے اور خط زوال اور عمود پر قوس اس طرح بنایا جائے کہ راس القائمہ کو مرکز قرار دیا جائے اور قوس کے پانچ جز بنائے جائیں اور راس القائمہ اور مغرب کی طرف سے پہلے خمس کو خط کے ذریعے ملایا جائے تو یہ خط دربار بغداد کی جہت ہوگی۔ لیکن مدینہ منورہ نقطہ مغرب سے شمال کی جانب چار درجے ہے جیسا کہ میں نے جیومیٹری کے متعدد طریقوں سے معلوم کیا ہے بغداد شریف کی طرف گیارہ قدم عادت کے مطابق درمیانے قدم چلے کیونکہ کلام سے یہی سمجھا جا رہا ہے اور بعض عوام کی طرح نہ کرے کہ وہ قدم چلنے کی بجائے ہر مرتبہ صرف تین یا چار انگشت آگے بڑھتے ہیں حالانکہ یہ قدم

کا فاصلہ نہیں کہلاتا، جبکہ ہمیں گیارہ قدم کے بارے میں حکم ہے اس لئے بغیر ضرورت اور بلا عذر اس حکم سے عدول نہیں کرنا چاہئے، اور یہ عدول غلط ہے۔ ہاں اگر

[خاکہ کا متن:] - سمت جانب مدینہ شریف - سمت جانب بغداد شریف - خط زوال - قطب - مغرب

[حواشی:] عہ۱: ثمان وعشرون درجة واحدی وعشرون دقیقة ۲۸ درجے اور ۲۱ دقیقے ۱۲ (ت) ۱۲ (م) ۹۷ درجے اور ۲۷ دقیقے ، لندن کی قرنیس رصد گاہ سے ۱۲ (ت) عہ۲: تسع وسبعون درجة وسبع وعشرون دقیقة من ۱۸ درجے اور ۸ دقیقے ۱۲ (ت) قرنیس مرصد لندن ۱۲ (م) پانچ حصوں کو بیان کیا ہے کیونکہ دقیقے بنانے میں دقت ہے ۱۲ (ت) عہ۳: ثماني عشرة درجة ومثلها الدقائق ۱۲ (م) عہ۴: اقتصر علی التخمیس لعدم الحاجة الی تدقیق الدقائق مع فیه من الدقة ۱۲ (م)

Fatawa Razawiya, Volume Seven

It is an error; yes, if one is in a narrow place and finds no room for the customary steps, nor any way out to a wider space, then he should do what he can. Even more atrocious than this is what I have seen some ignorant people do: while praying two rak'ahs, at the end of the recitation of the second rak'ah, they turn toward Iraq within the prayer and walk, and after eleven steps they return to their original place, face the Qibla, and complete the prayer. These poor souls do not know that this, besides being contrary to what has been narrated (1), invalidates (2) their prayer. Breaking an act of worship is forbidden; since it is a voluntary prayer (nafl), it becomes obligatory upon starting, and thus its make-up (qada) is required. Being unaware of this, they do not intend it nor do it, thus incurring a double sin (3). Concerning such a person, it is mentioned (4) in the Hadith: "The worshiper without understanding (fiqh) is like a donkey."

Footnotes: (1) This refers to the description of this prayer from our master Al-Ghawth Al-A'zam (may Allah be pleased with him) as I have heard. (T) (2) Because walking is considered an 'excessive action' (Amal-e-Katheer) which breaks the prayer. (T) (3) One sin is for breaking an ongoing worship at the present time, and the second is for omitting the qada, which will become apparent at the time of death; we seek refuge with Allah the Almighty. (T) (4) This was extracted by Imam Abu Nu'aym from Wathilah bin Al-Asqa' (may Allah be pleased with him) in his book Al-Hilya. Similarly, a saying is attributed to Hazrat Ali al-Murtaza (may Allah be honored): "Two types of people have broken my back: an ignorant person who is a worshiper, and a harsh/reckless scholar." We ask Allah for forgiveness and well-being. (T)

Page 645 of 721

यह सरासर ग़लती है; हाँ, अगर जगह तंग हो और मामूल के मुताबिक कदम चलने की गुंजाइश न हो और कोई खुली जगह भी न मिले, तो हस्ब-ए-गुंजाइश कदम उठाए। और इस से भी ज़्यादा क़ाबिल-ए-एतराज़ वह सूरत है जो मैंने बाज़ अज्ञानियों (जुह्हाल) को करते देखा है कि वह दो रकअत पढ़ते हुए दूसरी रकअत की क़िरात के आख़िर में नमाज़ ही की हालत में इराक़ की सिम्त मुँह फेर कर चलते हैं और ग्यारह कदम चलने के बाद फिर वापस पहली जगह लौट कर क़िब्ला रू हो जाते हैं और नमाज़ मुकम्मल करते हैं। इन बेचारों को यह मालूम नहीं कि यह तरीक़ा न सिर्फ़ मरविया तरीक़े के ख़िलाफ़ है (१), बल्कि इस से नमाज़ भी फ़ासिद (२) हो जाती है। इबादत शुरू करने के बाद उसे तोड़ना हराम है। चूँकि यह नफ़्ल (नवाफ़िल) हैं और नफ़्ल शुरू करने से लाज़िम हो जाते हैं, इसलिए उन पर दो रकअतों की क़ज़ा लाज़िम है। चूँकि उन्हें मसअला ही मालूम नहीं, लिहाज़ा वह न इसकी नियत करते हैं न क़ज़ा करते हैं, जिससे उन्हें दोहरा गुनाह (३) होता है। ऐसे ही शख़्स के बारे में हदीस शरीफ़ (४) में आया है: "बिना फ़िक़्ह (समझ) के इबादत करने वाला गधे की मानिंद है।"

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इस नमाज़ का वह तरीक़ा जो हमारे आक़ा ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मरवी है, जैसा कि मैंने सुना है। (त) (२) क्यूँकि चलना 'अमल-ए-कसीर' (ज़्यादा हरकत) है जो नमाज़ को तोड़ देता है। (त) (३) एक जारी इबादत को तोड़ना मौजूदा वक़्त का गुनाह है और दूसरा क़ज़ा को छोड़ना जो मौत के वक़्त ज़ाहिर होगा; अल्लाह तआला की पनाह। (त) (४) इसे इमाम अबू नुऐम ने वासिला बिन अल-अस्क़अ रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से अपनी किताब 'हुलिया' में नकल किया है। इसी तरह हज़रत अली मुर्तज़ा (रज़ि.) का एक क़ौल है: "दो शख़्सों ने मेरी कमर तोड़ दी: एक इबादत करने वाला जाहिल और दूसरा सख़्त-मिज़ाज आलिम।" हम अल्लाह तआला से माफ़ी और आफ़ियत के तलबगार हैं। (त)

पेज ६४५ ऑफ़ ७२१

عین الخطأ نعم ان کان في مضیق لا یجد مساغاً للخطوات المعهودة ولا الخروج الی مندوحة فلیأت بما استطاع واشد شناعة من هذا ما رأیت بعضهم من انه یصلی رکعتین حتی اذا کان في اخر قرأة الاخری انحرف الی العراق فتخطی، ثم عاد الی مکانه فتوجه نحو القبلة واتم الصلوة ولا یدری المسکین ان هذا مع مخالفته للوارد ع۱ مفسد ع۲ لصلوته وابطال العمل حرام ثم النفل یجب بالشروع فیلزمه القضاء وهو لا یریده ولا یدری به فیأثم مرتین ع۳، ولمثل هذا ورد ع٤ في الحدیث "المتعبد بغیر فقه کالحمار"

| عذر ہو مثلاً جگہ تنگ ہو اور پورا قدم چلنے کی گنجائش نہ ہو اور کھلی جگہ نہ ملے تو پھر حسب گنجائش قدم کا فاصلہ بنائے، اور اس سے بڑھ کر قابلِ اعتراض وہ صورت ہے جو میں نے بعض جہال کو کرتے دیکھا کہ وہ دو رکعت پڑھتے ہوئے دوسری رکعت کی قرات کے آخر میں نماز میں ہی عراق کی طرف منہ پھیر کر چلتے ہیں اور گیارہ قدموں کے بعد پھر واپس پہلی جگہ پر لوٹ کر قبلہ رو ہو جاتے ہیں اور پھر نماز کو مکمل کرتے ہیں، ان غریبوں کو یہ معلوم نہیں کہ یہ طریقہ مرویہ کے خلاف بھی ہے اور اس سے نماز بھی فاسد ہو جاتی ہے، حالانکہ عبادت کو شروع کر کے توڑنا حرام ہے۔ چونکہ نفل ہیں اور نفل شروع کرنے سے لازم ہو جاتے ہیں اس لئے ان پر دو رکعتوں کی قضا لازم ہے، جبکہ اسے مسئلہ معلوم ہی نہیں تو قضا کیا کرے گا لہٰذا اس کو دوہرا گناہ ہے۔ ایسے ہی شخص کے بارے میں حدیث شریف

ع۱: في صفة هذه الصلوة عن سیدنا الغوث الاعظم رضی الله تعالٰی عنه کما سمعت (م) | ع۱: اس نماز کو غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے بیان کردہ طریقہ میں جیسا کہ میں نے سنا ہے ۱۲ (ت) ع۲: لان المشی عمل کثیر (م) | ع۲: کیونکہ چلنا، کثیر عمل ہے ۱۲ (ت) ع۳: اثم الابطال حاضر الوقت واثم ترك القضاء یظهر عند الموت، والعیاذ بالله تعالٰی (م) | ع۳: ایک جاری عبادت کو

توڑنا وقتی گناہ اور دوسرا گناہ قضا کا ترک جو موت کے وقت ظاہر ہوگا والعیاذ باللہ تعالٰی ۱۲ (ت) ع٤: اخرجه ابو نعيم في الحلية عن واثلة بن الاسقع رضی اللہ تعالٰی عنه، ومثله قول علی کرم الله وجهه قصم ظهری اثنان جاهل متنسك وعالم متهتك نسأل الله العفو والعافية ۱۲(م) | ع٤: اس کی تخریج امام ابو نعیم نے واثلہ بن الاسقع رضی اللہ تعالٰی عنہ سے اپنی کتاب حلیہ میں کی ہے، اور ایسا ہی ایک قول حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے بھی ہے کہ دو چیزوں نے میری کمر توڑ دی ہے ایک جاہل عامل نے اور دوسرے متشدد عالم نے۔ ہم اللہ تعالیٰ سے معافی اور عافیت کے خواستگار ہیں ۱۲ (ت)

Fatawa Ridawiyyah Volume Seven

In 'The Mill (Asia)'[1]: "And greater in sin than him is his Sheikh who taught him this. There is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Magnificent. This [action], and let it be while walking in a state of awe, submissiveness, etiquette, and humility. And I like for him to imagine as if he is present in Baghdad, with his [the Sheikh's] tomb (may Allah be pleased with him) before his eyes. He is resting therein facing the noble Qibla. The servant relies on his [the Sheikh's] generosity, wanting to step forward towards him when shame due to sins overcomes him. So he stands bewildered as if seeking permission and intercession from him (may Allah be pleased with him) through the vastness of his generosity and the glad tidings of his statement: 'If my disciple is not good, then I am good.'[2]" While he...

It is mentioned that the one who performs worship without knowledge is like a donkey harnessed to a flour mill; greater in sin than the one performing such an act is the Sheikh who taught him this method. There is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Magnificent. And while walking, there should be a state of humility, submissiveness, etiquette, and awe. I prefer that at that time he should imagine as if he is present in Baghdad Sharif before your noble tomb and is seeing it. He should imagine that Ghaus-e-Azam is resting in his luminous grave facing the Qibla, and the servant walking intends to step forward relying on your generosity, but feeling bashful in view of his sins, he stands bewildered. It is as if he is now seeking permission from you to step forward and seeking intercession from you, because your generosity and bounty are vast and this statement of yours is a glad tiding that "If my disciple is not good, I am very good." Step...

Note: Imam Shantufi (may Allah sanctify his soul) has narrated in Bahjat al-Asrar from Sheikh Imam Abu al-Hasan Ali al-Qurashi that he said: My master, Hazrat Sheikh Muhiy-ud-Din Abdul Qadir Jilani (may Allah be pleased with him) said: "A scroll extending as far as the eye can see was granted to me, in which my (continued on the next page)..."

[1] Hilyat al-Awliya, Title 318, Khalid bin Ma'dan from Wathila bin al-Asqa', published by Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 5/219. [2] Bahjat al-Asrar wa Ma'din al-Anwar, Mention of the excellence of his companions and glad tidings for them, published by Al-Babi, Egypt, p. 100.

फतावा रज़विया जिल्द सातवीं

'अत-ताहुना (आसिया)[1]' में है: "और उससे भी बड़ा गुनहगार उसका वो शेख है जिसने उसे यह सिखाया। अल्लाह के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊंचा और महान है। यह [कार्य], और कदम चलते समय हैबत, अधीनता, शिष्टाचार और विनम्रता की स्थिति होनी चाहिए। और मुझे यह पसंद है कि वह कल्पना करे कि जैसे वह बग़दाद में हाज़िर है और उनकी मज़ार शरीफ़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) उसकी आँखों के सामने है। वे उसमें महान क़िबला की ओर मुख किए हुए विश्राम कर रहे हैं। सेवक उनकी उदारता पर भरोसा करते हुए उनकी ओर आगे बढ़ने का इरादा करता है, तभी पापों के कारण शर्मिंदगी उसे घेर लेती है। अतः वह हैरान खड़ा हो जाता है जैसे कि उनकी उदारता की विशालता और उनके इस कथन की शुभ सूचना के माध्यम से उनसे अनुमति और शफ़ाअत (सिफारिश) मांग रहा हो कि 'अगर मेरा मुरीद अच्छा नहीं है, तो मैं अच्छा हूँ।'[2]" जब वह...

यह उल्लेख किया गया है कि बिना ज्ञान के इबादत करने वाला उस गधे की तरह है जो आटे की चक्की में जुता हो; ऐसा कार्य करने वाले से भी बड़ा अपराधी वह शेख है जिसने उसे यह तरीका सिखाया है। अल्लाह के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊंचा और महान है। और कदम चलते समय विनम्रता, अधीनता, शिष्टाचार और हैबत की स्थिति होनी चाहिए। मुझे यह पसंद है कि उस समय वह ऐसा महसूस करे कि वह बग़दाद शरीफ़ में आपकी पवित्र समाधि के सामने उपस्थित है और उसे देख रहा है। वह यह कल्पना करे कि हुज़ूर गौस-ए-आज़म अपनी रोशन क़ब्र में क़िबला की ओर मुख किए सो रहे हैं, और कदम बढ़ाने वाला सेवक आपकी कृपा पर भरोसा करते हुए आगे बढ़ने का इरादा रखता है, लेकिन अपने पापों को देखते हुए आगे जाने में शर्म महसूस करते हुए हैरान खड़ा रह जाता है। मानो अब वह आपसे आगे बढ़ने की अनुमति मांग रहा है और आपसे शफ़ाअत चाह रहा है क्योंकि आपकी दानशीलता बहुत व्यापक है और आपकी यह बात एक शुभ समाचार है कि "यदि मेरा मुरीद अच्छा नहीं है, तो मैं तो बहुत अच्छा हूँ।" कदम...

नोट: इमाम शन्तोफी (अल्लाह उनकी आत्मा को पवित्र करे) ने 'बहजतुल असरार' में शेख इमाम अबुल हसन अली कुरैशी से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: मेरे आका हज़रत शेख मुहियुद्दीन अब्दुल कादिर जीलानी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फरमाया: "नज़र की सीमा तक फैला हुआ एक दफ्तर मुझे प्रदान किया गया जिसमें मेरे (बाकी अगले पृष्ठ पर)..."

[1] हिल्या-तुल-औलिया, शीर्षक 318, खालिद बिन मादान, वासिला बिन अल-असक़ा से, दार अल-किताब अल-अरबिया, बेरूत, 5/219। [2] बहजतुल असरार व मादनुल अनवार, उनके साथियों की श्रेष्ठता और उनके लिए शुभ समाचार का उल्लेख, अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ 100।

पृष्ठ 646 / 721 मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

فی الطاحونة (آسیا)[1] "واکبر اثما منه شیخه الذی علمه هذا ولاحول ولاقوة الاباللہ العلی العظیم هذا ولیکن عند التخطی علی هیأة الهیبة والخضوع والادب والخشوع، وانا احب ان یتخیل کانه حاضر في بغداد و مرقده رضی اللہ تعالی عنه بین عینیه وهو راقد فیه مستقبل القبلة الکریمة والعبد یتعمد کرمه فیرید ان یتقدم الیه اذ یعتریه الحیاء من قبل المعاصی فیقف حیران کانه یستأذن ویستشفع الیه رضی اللہ تعالی عنه بسعة جوده وببشری مقالته "ان لم یکن مریدي جیدا فأنا جید[2]، " فبینا هو

میں آیا ہے کہ بغیر علم عبادت کرنے والا اس گدھے کی طرح ہے جو آٹے کی چکی میں جتا ہو، ایسا عمل کرنے والے سے بڑھ کر اس کا وہ شیخ مجرم ہے جس نے اسے یہ طریقہ بتایا ہے، لاحول ولاقوۃ الاباللہ العلی العظیم، اور قدم چلتے وقت خشوع، خضوع اور ادب و ہیبت کی کیفیت ہونی چاہئے، اور مجھے یوں پسند ہے کہ اس وقت یوں خیال کرے کہ وہ بغداد شریف میں آپ کی مرقد شریف کے سامنے حاضر ہے اور اسے دیکھ رہا ہے، اور یہ خیال کرے کہ حضور غوث اعظم اپنی قبر انور میں قبلہ رو سوئے ہوئے ہیں اور قدم چلنے والا بندہ آپ کے کرم پر اعتماد کرتے ہوئے آگے بڑھنے کا ارادہ کئے ہوئے ہے مگر اپنے گناہوں کے پیش نظر آگے جانے میں حیا کرتے ہوئے حیران کھڑا ہو جاتا ہے اور گویا اب آپ سے بڑھنے کی اجازت طلب کرتا ہے اور آپ سے شفاعت طلب کر رہا ہے کیونکہ آپ کا جود و سخا وسیع ہے اور آپ کی یہ بات بشارت ہے کہ "اگر میرا مرید خوب نہیں میں تو خوب تر ہوں۔" قدم

عہ: اخرج الامام الشنطوفی روح اللہ تعالیٰ روحہ في بهجة الاسرار عن الشیخ القدوة ابي الحسن علی القرشي قال قال سیدی الشیخ محی الدین عبدالقادر الجیلی رضی اللہ تعالی عنه اعطیت امام شنطوفی نے بہجۃ الاسرار میں شیخ امام ابوالحسن علی قرشی سے تخریج فرمائی ہے کہ میرے آقا حضرت

شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا کہ مدِ بصر تک دراز ایک دفتر مجھے عطا کیا گیا جس میں میرے (باقی بر صفحہ آئندہ)

1 حلیۃ الاولیاء عنوان ۳۱۸ خالد بن معدان عن وائلۃ بن الاسقع مطبوعہ دار الکتاب العربیہ بیروت ۲۱۹/۵ 2 بہجۃ الاسرار و معدن الانوار ذکر فضل اصحابہ و بشر ہم مطبوعہ البابی مصر ص ۱۰۰

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Top Section] Likewise, he (may Allah be pleased with him) looks at him and knows his poverty and his shyness, as the universal generosity comes and intercedes for the sinful servant. It is as if he (may Allah be pleased with him) is saying: "I have permitted this distressed poor person to take those steps towards me, and mention my name in them, and he should not fear sins with me, for I am his guarantor and the one responsible for his important affairs in this world and the hereafter." Hearing this, the servant expresses joy and advances with an ecstatic state, calling out at every step: "O Succor of the two worlds, O Noble of both lineages!" For he (may Allah be pleased with him) is Hasani on his father's side and Husayni on his mother's side. And he says: "Help me and assist me in fulfilling my need, O Fulfiller of needs."

[Bottom Section (Footnote)] (Continuation of the footnote from the previous page) ...a register as far as the eye can see, containing the names of my companions and my disciples who will enter my order until the Day of Judgment. It was said to me, "They have been gifted to you." And I asked Malik, the keeper of the Fire, "Is there anyone among my companions with you?" He replied in the negative. Upon this, Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) said: "I swear by the honor of the Lord of Majesty that my hand is over all my disciples just as the sky overshadows the earth." And he said: "If my disciple is not good, then I am excellent, and by the honor of the Lord of Majesty, I will not move from the presence of Allah the Almighty until the message of Paradise is received for me and all of you." All praise is due to Allah, the Lord of the worlds, the Most Generous. 12 [End of note] (T)

1. Bahjat al-Asrar, mention of the excellence of his companions and their glad tidings, Mustafa al-Babi Egypt, p. 100

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

[शीर्ष अनुभाग] उसी प्रकार, वे (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) उसे देख रहे हैं और उसकी गरीबी और हया को जानकर आप व्यापक कृपा फरमाएंगे और उस पापी सेवक की सिफ़ारिश करेंगे। और मानो वे यह कहेंगे कि मैंने इस तंगदस्त फ़कीर को अपनी ओर कदम बढ़ाने की अनुमति दी है, यह चलते हुए मेरा नाम याद करे और मेरे पास आकर अपने गुनाहों की फ़िक्र न करे क्योंकि मैं दुनिया और आख़िरत में उसकी मुश्किलों का कफ़ील और ज़ामिन हूँ। तो बंदा यह सुनकर खुशी का इज़हार करते हुए आगे बढ़ता है और हर कदम पर वजदानी कैफियत में पुकारता है: "या गौसुल सक़लैन, या करीमुत तरफ़ैन!" (करीमुत तरफ़ैन इसलिए कि आप पिता की ओर से हसनी और माता की ओर से हुसैनी हैं) और कहता है: "मेरी हाजत बरारी (जरूरत पूरी करने) में मेरी मदद करो, ऐ हाजात को पूरा करने वाले!"

[निचला अनुभाग (पाद-टिप्पणी)] (पिछले पृष्ठ की पाद-टिप्पणी का शेष हिस्सा) ...नज़र की हद तक एक रजिस्टर है जिसमें मेरे साथियों और मुरीदों के नाम हैं जो कयामत तक मेरे सिलसिले में दाखिल होंगे। मुझसे कहा गया कि यह आपकी मिल्कियत है। और मैंने आग के रखवाले फरिश्ते मलिक से पूछा, "क्या तुम्हारे पास मेरे साथियों में से कोई है?" तो उसने ना में जवाब दिया। इस पर हुज़ूर गौस-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने फ़रमाया: "मुझे रब जुल-जलाल की इज़्ज़त की कसम है कि तमाम मुरीदों पर मेरा हाथ वैसा ही है जैसा ज़मीन पर आसमान साया फ़गन है।" और फ़रमाया: "अगर मेरा मुरीद अच्छा नहीं है तो मैं बहुत अच्छा हूँ, और रब जुल-जलाल की इज़्ज़त की कसम, मैं उस वक्त तक अल्लाह तआला के दरबार से नहीं हटूंगा जब तक मुझे और तुम सबको जन्नत का पैगाम न मिल जाए।" सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब और करीम है। 12 [नोट समाप्त] (त)

1. बहजतुल असरार, उसके साथियों की फजीलत और उनकी खुशखबरी का ज़िक्र, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 100

كذلك وهو رضي الله تعالى عنه ينظر اليه ويعلم فقره وحيائه اذ يجيئ الكرم العميم فيشفع للعبد الاثيم فكانه رضي الله تعالى عنه يقول "اذنت لهذا الفقر المضطر ان يخطو الى تلك الخطوات، ويذكر فيها اسمى ولايخشى المعاصى عندى فانى انا ضمنيه وكفيل مهماته في الدنيا والآخرة " فينشط العبد ويتقدم على اقدام الوجد قائلا على كل خطوة يا غوث الثقلين ويا كريم الطرفين فانه رضي الله تعالى عنه حسنى الاب حسيني الام اغثنى وامددني في قضاء حاجتى يا قاضي الحاجات بڑھانے والے کی اس کیفیت کو آپ دیکھ رہے ہیں اور اس کے فقر وحیا کو جان کر آپ وسیع کرم فرمائیں گے اور اس بندے گنہگار کی شفاعت فرمائیں گے، اور گویا یہ فرمائیں گے کہ میں اس فقیر تنگدست کو اپنی طرف قدم بڑھانے کی اجازت دیتا ہوں، یہ چلتے ہوئے میرا نام ذکر کرے اور میرے پاس آکر اپنے گناہوں کا فکر نہ کرے کیونکہ میں دنیا وآخرت میں اس کی مشکلات کا کفیل اور ضامن ہوں، تو بندہ یہ سن کر خوشی کا اظہار کرتے ہوئے آگے بڑھتا ہے اور ہر قدم پر وجدانی کیفیت میں یا غوث الثقلین، یا کریم الطرفین، پکارتا ہے (کریم الطرفین اس لئے کہ آپ والد کی طرف سے حسنی اور والدہ کی طرف سے حسینی ہیں) اور کہتا ہے میری حاجت براری میں میری مدد کرو اے حاجات کو

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) سجل امد البصر فيه اسماء اصحابى و مريدى الى يوم القيمة وقيل لى قد وهبوالك وسألت مالكا خازن النار هل عندك من اصحابى احدا فقال لا وعزة ربي وجلاله ان يدى على مريدى كالسماء على الارض ان لم يكن مريدى جيدا فأنا جيد وعزة ربي و جلاله لابرحت قدماي من بين يدى ربى حتى ينطلق بى وبكم الى الجنة 1 اه والحمد لله رب العلمين الكرم عميم والرجاء عظيم ۱۲ منہ (م) ساتھیوں اور مریدین کے نام ہیں جو قیامت تک میرے سلسلے میں داخل ہوں گے

مجھے کہا گیا یہ آپ کی ملکیت ہے، اور میں نے جہنم کے خازن فرشتے سے پوچھا کہ کیا تیرے پاس میرے اصحاب میں سے کوئی ہے؟ تو اس نے نفی میں جواب دیا۔ اس پر حضور غوث الاعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا کہ مجھے رب ذوالجلال کی عزت کی قسم کہ تمام مریدین پر میرا ہاتھ ایسے ہے جیسے زمین پر آسمان سایہ فگن ہے۔ اور فرمایا: اگر میرا مرید خوب نہیں تو میں خوب تر ہوں، اور رب ذوالجلال کی عزت کی قسم میں اس وقت اللہ تعالیٰ کے دربار سے حرکت نہ کروں گا جب تک مجھے اور تم سب کو جنت کا پیغام نہ مل جائے گا، الحمد للہ رب العلمین الکریم ۱۲ منہ (ت)

1 بہجۃ الاسرار ذکر فضل اصحابہ وبشرا ہم مصطفی البابی مصر ص ۱۰۰

Fatawa Rizvia, Volume VII

Main Text: Then, one should supplicate to Allah, the Exalted, through the mediation (tawassul) of the Master of the Messengers, peace and blessings of Allah be upon him, and then through the mediation of his son, this noble master, our Great Helper (Ghaus al-Azam), may Allah be pleased with him. One should observe the etiquettes of supplication mentioned in the words of the scholars, such as in "Al-Hisn al-Hasin" and others. Among those who have excelled in detailing these etiquettes and gathering their scattered points is the leader of researchers, the imam of meticulous scholars, the Divine Sage, my master and father (may his secret be sanctified) in his noble book "Ahsan al-Wi'a li-Adab al-Du'a." I have summarized it in an excellent manner.

Footnote (Aina): He is the vast ocean, the brilliant full moon, the shining star, the protector of traditions, the eraser of tribulations, the practicing scholar, the perfect virtuous one, the pilgrim visitor, the collector of honors, Maulana Mawlawi Muhammad Naqi Ali Khan, the Muhammadi, the Sunni, the Hanafi, the Qadiri, the Barkati, the Barelvi, the most illustrious deputy of our master and spiritual guide, the ocean of mercy, the master of blessings, Hazrat Shah Al-e-Rasool Ahmadi Marahrawi (may Allah sanctify their secrets and pour their blessings upon us). He was born, may Allah have mercy on him, at the beginning of Rajab 1246 AH. He grew up in the lap of knowledge and gnosis. He gained deep understanding (fiqh) from his father, the most virtuous and most perfect gnostic, Maulana Mawlawi Muhammad Raza Ali Khan (may his secret be sanctified). He authored around 25 magnificent works, including the book "Jawahir al-Bayan" (continued on the next page).

Page 648 of 721

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

मुख्य पाठ: फिर उसे अल्लाह सुब्हानहू व तआला से दुआ करनी चाहिए, अल्लाह के रसूलों के सरदार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के वसीले से, और फिर उनके साहबजादे, इस नेक सरदार, हमारे गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के वसीले से। दुआ के उन आदाब का ख्याल रखना चाहिए जिनका ज़िक्र उलमा ने किया है, जैसे कि "हिस्न-ए-हसीन" और दूसरी किताबों में मिलता है। मुतफ़र्रिक दुआओं को इकट्ठा करने और उनकी फ़ज़ीलत बयान करने वालों में मेरे वालिद-ए-गिरामी ने अपनी किताब "अहसनुल विआ ले-आदाब अल-दुआ" में बेहतरीन दुआओं का ज़िक्र फ़रमाया है, और फिर मुहक़्क़िक़ीन के इमाम, आलिम-ए-रब्बानी, मेरे आक़ा वालिद-ए-गिरामी (क़ुद्दिस सिर्रहु) ने इसका बेहतरीन खुलासा अपनी किताब में पेश किया।

फुटनोट (ऐना): वह एक गहरा समंदर, रौशन चाँद, चमकता हुआ सितारा, सुन्नत के हिमायती, फ़ितनों को मिटाने वाले, बा-अमल आलिम, कामिल फ़ाज़िल, हाजी और मदीना मुनव्वरा की ज़ियारत करने वाले, फ़ख़्र का मजमूआ, मौलाना मौलवी मुहम्मद नक़ी अली ख़ान मुहम्मदी, सुन्नी, हनफ़ी, क़ादरी, बरकाती, बरेलवी हैं, जो हमारे शैख़ और मुर्शिद, रहमत के दरिया, नेमत के मालिक हज़रत शाह आल-ए-रसूल अहमदी मारहरवी (क़ुद्दिस सिर्रहुमा) के अजल ख़लीफ़ा हैं। अल्लाह तआला उनकी भलाई हम पर फ़ैज़ान फ़रमाए। आपकी पैदाइश रजब 1246 हिजरी की शुरुआत में हुई। उन्होंने इल्मी और रूहानी माहौल में परवरिश पाई और अपने वालिद-ए-मुकर्रम, आरिफ़-ए-अकमल मौलाना मौलवी मुहम्मद रज़ा अली ख़ान (क़ुद्दिस सिर्रहु) से इल्म हासिल किया। उन्होंने तक़रीबन 25 अज़ीम किताबें लिखीं, जिनमें से एक किताब "जवाहरुल बयान" है (बाक़ी अगले सफ़े पर)।

पृष्ठ 648 का 721

پورا کرنے والے، اس کے بعد اللہ تعالی سے حضور علیہ السلام اور ان کے صاحبزادے (غوث اعظم) کے وسیلے سے دعا کرے، مذکورہ دعا میں ان آداب کا خیال رکھے جو علماء کرام نے ذکر فرمائے جیسا کہ "حصن حصین" وغیرہ کتب میں مذکور ہے۔ مختلف دعاؤں کو جمع کرنے اور فضیلت بیان کرنے والوں میں میرے والد گرامی نے اپنی کتاب "احسن الوعاء لآداب الدعاء" میں بہترین دعاؤں کو ذکر فرمایا ہے اور پھر ان کا خلاصہ محققین کے امام مدققین کے پیشوا، عالم ربانی، میرے آقا والد گرامی قدس سرہ نے اپنی بہترین کتاب میں پیش فرمایا۔

عہ: یہ گہرا سمندر، روشن چاند، چمکنے والا ستارہ، سنت کی حمایت والا اور فتنوں کو مٹانے والا، عالم باعمل، کامل فاضل الحاج اور مدینہ منورہ کی زیارت والا، فخر کا جامع، مولانا مولوی محمد نقی علی خان محمدی، سنی، حنفی، قادری، برکاتی، بریلوی، خلیفہ اجل حضرت ہمارے شیخ، مرشد، رحمت کے دریا، نعمت کے مالک، حضرت شاہ آل رسول احمدی مارہروی (قدس اللہ سرہما) اللہ تعالی ان کی بھلائی کا ہم پر فیضان فرمائے، آپ کی پیدائش ابتدائے رجب ۱۲۴۶ھ میں ہوئی، انہوں نے علمی اور عرفانی ماحول میں پرورش پائی اور اپنے والد فاضل اجل، عارف اکمل، مولانا مولوی محمد رضا علی خان قدس سرہ سے علم حاصل کیا، اور ۲۵ کے قریب تصنیفات جلیلہ تصنیف فرمائیں، اور ان کتب میں سے یہ کتاب "جواہر البیان" (باقی بر صفحہ آئندہ)

[Right Column - Urdu Translation] In the chapter of Hajj of the book "Jawahir al-Bayan fi Asrar al-Arkan," it is stated that one should begin the supplication (dua) by saying "Ya Arham ar-Rahimin" (O Most Merciful of the merciful) three times. This is because whoever says this, an angel appointed to him replies: "Indeed, the Most Merciful of the merciful has turned towards you." Also, recite "Ya Badi' as-samawati wal-ard ya dhal-jalali wal-ikram" (O Creator of the heavens and the earth, O Owner of Majesty and Honor) at the beginning, as according to one opinion, it is the "Greatest Name" (Ism-e-Azam). Similarly, recite the glorifications of Allah by Hazrat Sayyiduna Dhun-Nun (peace be upon him) at the beginning. At the end of the dua, say "Amin" three times because it is the seal of the dua and a special gift to this blessed Ummah. After the dua, recite blessings (Salawat) and peace upon the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) and "Al-Hamdu Lillahi Rabbil 'Alamin" (All praise be to Allah, Lord of the worlds), so that the beginning and end of the dua are adorned with blessings upon the Giver of prayers, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). This is because the dua is like a bird and Salawat are its wings; thus the wings are completed. Also, because Salawat upon him (peace be upon him) is always accepted.

[Left Column - Original Arabic Text] In the chapter of Hajj from his book "Al-Mustatab Jawahir al-Bayan fi Asrar al-Arkan": And let him start with "Ya Arham ar-Rahimin" three times, for whoever says it, an angel appointed over him calls out: "Indeed, the Most Merciful of the merciful has turned towards you." And with "Ya Badi' as-samawati wal-ard ya dhal-jalali wal-ikram," for it is the Greatest Name of Allah according to one opinion. Likewise, the glorification of our master Dhun-Nun upon our Prophet and upon him be blessings and peace. And let him conclude it with "Amin" (may He forgive) three times, for it is the seal of the supplication and something with which Allah Almighty has specially favored this blessed Ummah. And with blessings (may He forgive) and peace upon the Seal of the Prophets and "Praise be to Allah (may He forgive), Lord of the worlds," so that the start and end of their speech be with blessings upon the Giver of blessings, may Allah Almighty bless him and grant him peace. For the supplication is a bird and the blessing is its wings; thus the two wings are completed. And because the blessing upon him is [always accepted]...

[Footnote Section] (Remaining from previous page footnote) ...noble [works] reaching twenty-five, including this book "Jawahir al-Bayan" which is unparalleled in its

chapter, and the Great Commentary (Al-Tafsir al-Kabir) for Surah al-Inshirah, and "Surur al-Qulub fi Dhikr al-Mahbub," and "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad," and "Idhaqat al-Atham li-man nahiya 'Amal al-Mawlid wal-Qiyam" and others. He passed away at the end of Dhu al-Qi'dah 1297 AH. May Allah Almighty have mercy on him, a vast mercy. (M)

[Footnote - Urdu] ...is unparalleled, and has written a commentary on Surah Alam-Nashrah, and "Surur al-Qulub fi Dhikr al-Mahbub," and "Usul al-Rashad li-Qam' Mabani al-Fasad," and "Idhaqat al-Atham li-mani'i 'Amal al-Mawlid wal-Qiyam" and others. Your demise occurred at the end of Dhu al-Qi'dah 1297 AH. May Allah's mercy be upon him, a vast mercy. (T)

[दाहिना कॉलम - उर्दू अनुवाद] "जवाहर अल-बयान फ़ी असरार अल-अरकान" के हज अध्याय में उल्लेख है कि दुआ की शुरुआत में तीन बार "या अरहमर राहिमीन" (हे दयालुओं में सबसे दयालु) कहें। क्योंकि जो व्यक्ति यह कहता है, उसके लिए नियुक्त फरिश्ता उत्तर देता है: "निश्चित रूप से दयालुओं में सबसे दयालु ने तुम्हारी ओर ध्यान दिया है।" साथ ही शुरुआत में "या बदी अस-समावती वल-अर्द या ज़ाल जलाली वल-इकराम" भी पढ़ें क्योंकि एक मत के अनुसार यह "इस्म-ए-आज़म" (महानतम नाम) है। इसी प्रकार, शुरुआत में हज़रत सैय्यदुना ज़ुल-नुन (उन पर शांति हो) द्वारा अल्लाह की महिमा (तस्बीह) पढ़ें। और दुआ के अंत में तीन बार "आमीन" कहें क्योंकि यह दुआ की मुहर है और इस अनुग्रहित उम्मत को एक विशेष उपहार है। दुआ के बाद, हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दरूद और सलाम और "अलहम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन" पढ़ें, ताकि दुआ की शुरुआत और अंत दुआएं प्रदान करने वाले पवित्र नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दरूद शरीफ के साथ हो। यह इसलिए है क्योंकि दुआ एक पक्षी की तरह है और दरूद उसके पंख हैं; इस प्रकार पंख पूर्ण हो जाते हैं। और इसलिए भी कि दरूद शरीफ हमेशा स्वीकार किया जाता है।

[बायां कॉलम - मूल अरबी पाठ] उनकी पुस्तक "अल-मुस्ततब जवाहर अल-बयान फ़ी असरार अल-अरकान" के हज अध्याय में: और उसे तीन बार "या अरहमर राहिमीन" के साथ शुरू करना चाहिए, क्योंकि जो कोई इसे कहता है, उसके लिए नियुक्त फरिश्ता पुकारता है: "बेशक दयालुओं में सबसे दयालु ने तुम्हारी ओर ध्यान दिया है।" और "या बदी अस-समावती वल-अर्द या ज़ाल जलाली वल-इकराम" के साथ, क्योंकि एक मत के अनुसार यह अल्लाह का महानतम नाम है। इसी तरह हमारे पैगंबर और उन पर दरूद और सलाम हो, हमारे स्वामी ज़ुल-नुन की तस्बीह। और उसे तीन बार "आमीन" (वे क्षमा करें) के साथ समाप्त करना चाहिए, क्योंकि यह दुआ की मुहर है और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस अनुग्रहित उम्मत को इसके साथ विशेष किया है। और नबियों की मुहर (अंतिम नबी) पर दरूद और सलाम और "अलहम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन" के साथ, ताकि उनके भाषण का प्रारंभ और अंत दुआएं देने वाले पर दरूद के साथ हो, अल्लाह उन पर कृपा और शांति प्रदान करे। क्योंकि दुआ एक पक्षी है और दरूद उसके पंख हैं; इस प्रकार दोनों पंख पूरे हो जाते हैं। और इसलिए कि उन पर दरूद [हमेशा स्वीकार्य] है...

[पादलेख खंड] (पिछले पृष्ठ के पादलेख से शेष) ...पच्चीस महान रचनाएं जिनमें यह पुस्तक "जवाहर अल-बयान" शामिल है, जो अपने अध्याय में अद्वितीय है, और सूरह अल-इनशिरह की महान व्याख्या

(अल-तफ़सीर अल-कबीर), और "सुरूर अल-कुलूब फी ज़िक्र अल-महबूब", और "उसूल अल-रशाद ली-क़म' मबानी अल-फ़साद", और "इज़ाक़त अल-आसाम ली-मनाही अमल अल-मौलिद वल-क़ियाम" और अन्य। उनका निधन ज़ुल-क़ादह 1297 हिजरी के अंत में हुआ। अल्लाह उन पर व्यापक दया करे। (म)

[पादलेख - उर्दू] ...अतुलनीय है, और सूरह अलम-नशरह की व्याख्या की है, और "सुरूर अल-कुलूब फी ज़िक्र अल-महबूब", और "उसूल अल-रशाद ली-क़म' मबानी अल-फ़साद", और "इज़ाक़त अल-आसाम ली-मानी अमल अल-मौलिद वल-क़ियाम" और अन्य। आपका निधन ज़ुल-क़ादह 1297 हिजरी के अंत में हुआ। अल्लाह उन पर व्यापक दया करे। (त)

पृष्ठ 649/721

[دایاں کالم] "جواھر البیان فی اسرار الارکان" کے باب الحج میں بیان فرمایا اور دعا کی ابتداء میں "یا ارحم الراحمین" تین مرتبہ کہے، کیونکہ جو شخص یہ کہتا ہے تو اس کو فرشتے جواب میں کہتے ہیں کہ بیشک ارحم الراحمین تیری طرف متوجہ ہے اور "یا بدیع السموت والارض یا ذا الجلال والاکرام" بھی ابتداء میں پڑھے کیونکہ ایک قول کے مطابق یہ "اسم اعظم" ہے، ایسے ہی حضرت سیدنا ذی النون علیہ السلام کی تسبیحات باری تعالیٰ کو ابتداء میں پڑھے اور دعا کے آخر میں تین مرتبہ آمین کہے کیونکہ یہ دعا کی مہر ہے اور یہ خاص اس امت مرحومہ کو عطیہ ہے، اور دعا کے بعد حضور علیہ الصلوۃ والسلام پر درود و سلام، اور "الحمدللہ رب العلمین" پڑھے تاکہ دعا کی ابتدا اور اس کا خاتمہ، نمازیں عطا کرنے والے نبی پاک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے درود شریف پر ہو جائے، یہ اس لئے کہ دعا ایک پرندہ ہے اور درود شریف اس کے پر ہیں، اور اس لئے بھی کہ درود شریف مقبول ہے،

[بایاں کالم] فی باب الحج من کتابہ "المستطاب جواھر البیان فی اسرار الارکان" ولیبدأ بیا ارحم الراحمین ثلثاً فان من قالہ ناداہ ملک موکل بہ ان ارحم الراحمین قد اقبل علیك وبیا بدیع السموات والارض یاذاالجلال والاکرام فانہ اسم اللہ الاعظم علی قول،وکذا تسبیح سیدنا ذی النون علی نبینا وعلیہ الصلوۃ والتسلیم ولیختمہ بأمین عف ثلثاً فأنہ خاتم الدعاء ومباخص اللہ تعالی بہ ھذہ الامۃ المرحومۃ وبالصلوۃ عف والسلام علی خاتم النبیین والحمدللہ عف رب العلمین لیکون البدء وختم کلامھما بالصلوۃ علی واھب الصلوۃ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم، فان الدعاء طائر والصلوۃ جناحہ فبذلك یتم الجناحان ولان الصلوۃ علیہ علیہ الصلوۃ و

[حاشیہ] (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) جلیلۃ تاقت خمسۃ وعشرین من اجلھا ھذا الکتاب "جواھر البیان" الذی لم یرمثلہ فی بابہ والتفسیر الکبیرۃ لسورۃ الانشراح وسرور القلوب فی ذکر المحبوب واصول الرشاد لقمع مبانی الفساد واذاقۃ الآثام لما نھی عمل المولد والقیام وغیر ذلک توفی سلخ ذی القعدۃ ۱۲۹۷ھ رحمہ اللہ تعالٰی رحمۃ واسعۃ (م)

بے مثل ہے، اور ایک سورہ الم نشرح کی تفسیر فرمائی ہے، اور ایک سرور القلوب فی ذکر المحبوب، اور ایک اصول الرشاد لقمع مبانی الفساد، اور اذقتہ الاثام لمانعی عمل المولد والقیام وغیر ذلک ہیں، اور آپ کی وفات آخر ذیقعدہ ۱۲۹۷ھ میں ہوئی، رحمتہ اللہ علیہ رحمتہ واسعۃ (ت)

Fatawa Rizvia Volume 7

[Arabic Box Text]: Peace be upon you, undoubtedly accepted. When both ends are answered, then Allah Almighty is too generous to leave what is between them. Let the prayer be odd (in number), for Allah is Odd and loves the odd. After every time, send blessings upon the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, for nothing is more effective in bringing about an answer than sending blessings and peace upon this noble Prophet, upon him and his family be the best blessings and peace. And one should strive to shed a tear, for it is a sign of acceptance. If one cannot cry, then one should make a crying face, for whoever resembles a people is one of them. Then, in my view, it is preferred that while praying, one remains facing the direction of Iraq, for it is, as we have informed you, the direction of the noble intercessors, and there is no harm in not turning towards the Qibla. Abu Ja'far al-Mansur, the second caliph of the Abbasid dynasty, asked...

[Urdu Box Text]: So when there are blessings at the beginning and end of a prayer, it is far from the generosity of Allah Almighty that He should not accept the prayer in between. And there should be regard for the 'Witr' (odd number) in prayer because Allah Almighty is 'Witr' and loves the 'Witr'. And recite Durud Sharif every time because there is nothing more effective in attaining acceptance than Durud Sharif; may Allah's best blessings and peace be upon the Noble Prophet and his family. And try to shed tears in prayer because this is also a sign of acceptance. If crying does not come, then make a crying face because whoever adopts the likeness of a group is counted among them. Furthermore, I prefer that at the time of prayer, one should also remain facing Iraq because this direction belongs to the intercessors, as we have already explained. Therefore, there is no harm in not facing the Qibla in this prayer. Abu Ja'far al-Mansur, the second Caliph of the Abbasid dynasty...

[Footnote Arabic Text]: عه قال الفقير احمد رضا غفر اللہ تعالٰی لہ ابنأنا سراج الحنفية عبدالرحمن بن عبدالله السراج المكى عن مفتى الحنفية جمال بن عمر المكى عن المولى عابد السندى المدنى عن الشيخ صالح الفلانى عن محمد بن سنة عن الشريف محمد بن عبدالله عن محمد بن اركماش عن الحافظ ابن حجر العسقلانى عن ابى اسحق القنوجى عن ابى المواہب ربيع
(Note: The poor one, Ahmad Raza, may Allah Almighty forgive him, said: Siraj al-Hanafiyya Abd al-Rahman bin Abdullah al-Siraj al-Makki informed us, from the Mufti of the Hanafis Jamal bin Umar al-Makki, from the master Abid al-Sindi al-Madani, from Sheikh Salih al-Fulani, from Muhammad bin Sunnah, from the Sharif

Muhammad bin Abdullah, from Muhammad bin Arkamash, from al-Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani, from Abu Ishaq al-Qanuji, from Abu al-Mawahib Rabi'...)

[Footnote Urdu Text]: The poor Ahmad Raza, may he be forgiven, says: I was informed by the light of the Hanafis, Abd al-Rahman bin Abdullah Siraj al-Makki. He narrated from the Mufti of the Hanafis, Jamal bin Umar al-Makki. He narrated from Master Abid Sindi Madani. He from Sheikh Salih Fulani. He from Muhammad bin Arkamash. He from Hafiz Ibn Hajar Asqalani. He from Abu Ishaq Qanuji. He from Abu Mawahib Rabi bin Abi Aamir (rest of the footnote on previous page).

फ़तावा रिज़विया खंड 7

[अरबी बॉक्स पाठ]: सलाम स्वीकार्य है, इसमें कोई संदेह नहीं। जब दोनों छोरों को उत्तर दिया जाता है, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान इतना उदार है कि वह उनके बीच की प्रार्थना को छोड़ दे। और प्रार्थना 'वित्र' (विषम संख्या) में होनी चाहिए, क्योंकि अल्लाह 'वित्र' है और 'वित्र' को पसंद करता है। और हर बार नबी, अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो, पर दरूद भेजें, क्योंकि इस नेक नबी पर दरूद और सलाम भेजने से बढ़कर कोई और चीज़ उत्तर लाने में अधिक प्रभावी नहीं है, उन पर और उनके परिवार पर सबसे अच्छा आशीर्वाद और शांति हो। और कोशिश करनी चाहिए कि आंसू निकलें, क्योंकि यह स्वीकार्यता का संकेत है। यदि कोई रो नहीं सकता है, तो उसे रोने वाला चेहरा बनाना चाहिए, क्योंकि जो किसी समूह की समानता अपनाता है वह उन्हीं में से एक है। फिर, मेरी दृष्टि में, यह बेहतर है कि प्रार्थना करते समय इराक की दिशा की ओर मुख रखा जाए, क्योंकि जैसा कि हमने आपको बताया है, यह महान मध्यस्थों की दिशा है, और क़िबला की ओर मुख न करने में कोई बुराई नहीं है। अब्बासी राजवंश के दूसरे खलीफा अबू जाफर अल-मंसूर ने पूछा...

[उर्दू बॉक्स पाठ]: तो जब प्रार्थना के आरंभ और अंत में दरूद होगा, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान की उदारता से यह दूर है कि वह बीच में प्रार्थना स्वीकार न करे। और प्रार्थना में 'वित्र' का ध्यान रखा जाना चाहिए क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान 'वित्र' है और 'वित्र' को पसंद करता है। और हर बार दरूद शरीफ पढ़ें क्योंकि दरूद शरीफ से बढ़कर स्वीकार्यता प्राप्त करने वाली कोई चीज़ नहीं है; अल्लाह के सर्वोत्तम आशीर्वाद और शांति नेक नबी और उनके परिवार पर हो। और प्रार्थना में आंसू निकालने की कोशिश करें क्योंकि यह भी स्वीकार्यता का संकेत है। यदि रोना न आए, तो रोने वाली सूरत बनाएं क्योंकि जो किसी की समानता अपनाता है, वह भी उन्हीं में गिना जाता है। फिर मुझे यह पसंद है कि दुआ के समय इराक की ओर मुख रहे क्योंकि यह दिशा शफ़ाअत (सिफारिश) करने वालों की है जैसा कि हम पहले बता चुके हैं, अतः इस दुआ में क़िबला की ओर मुख न रहने में कोई हर्ज नहीं है। अब्बासी खानदान के दूसरे खलीफा अबू जाफर मंसूर ने...

[पाद टिप्पणी अरबी पाठ]: عه قال الفقير احمد رضا غفر اللہ تعالٰی لہ ابنأنا سراج الحنفية عبدالرحمن بن عبدالله السراج المكى عن مفتى الحنفية جمال بن عمر المكى عن المولى عابد السندى المدنى عن الشيخ صالح الفلانى عن محمد بن سنة عن الشريف محمد بن عبدالله عن محمد بن اركماش عن الحافظ ابن حجر العسقلانى عن ابى اسحق القنوجى عن ابى الموايب ربيع (नोट: फकीर अहमद रजा, अल्लाह उन पर कृपा करे, ने कहा: हमें हनफियों

के चिराग अब्दुर्रहमान बिन अब्दुल्ला अल-सिराज अल-मक्की ने सूचित किया, हनफियों के मुफ्ती जमाल बिन उमर अल-मक्की से, मौला आबिद अल-सिंधी अल-मदनी से, शेख सालेह अल-फुलानी से, मुहम्मद बिन सुन्नाह से, शरीफ मुहम्मद बिन अब्दुल्ला से, मुहम्मद बिन अरकमश से, हाफिज इब्न हजर अल-असकलानी से, अबू इशाक अल-कनूजी से, अबू अल-मवाहिब रबी से...)

[पाद टिप्पणी उर्दू पाठ]: फकीर अहमद रजा (अल्लाह उन्हें माफ करे) कहते हैं कि मुझे हनफियों के चिराग अब्दुर्रहमान बिन अब्दुल्ला सिराज मक्की ने खबर दी, उन्होंने हनफियों के मुफ्ती जमाल बिन उमर मक्की से रिवायत की, उन्होंने आका आबिद सिंधी मदनी से, उन्होंने शेख सालेह फुलानी से, उन्होंने मुहम्मद बिन अरकमश से, उन्होंने हाफिज इब्न हजर असकलानी से, उन्होंने अबू इशाक कनूजी से, उन्होंने अबू मवाहिब रबी बिन अबी आमिर से (बाकी हाशिए पिछले पेज पर)।

पेज 650/721

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

[عربی متن]: السلام مقبولة لاشك فاذا استجيب الطرفان فالله تعالى اكرم من ان يدع مابينهما وليكن الدعاء وترا فان الله وتر يحب الوتر وليصل بعد كل مرة على النبي صلى الله تعالى عليه وسلم فانه لم ير شيئ اجلب للاستجابة من الصلوة والسلام على هذا النبي الكريم عليه وعلى آله افضل الصلوة والتسليم وليجتهد ان تخرج دمعة فانها علم الاجابة فان لم يبك فليتباك فمن تشبه بقوم فهو منهم ثم المختار عندى ان يبقى حين الدعاء ايضا كما هو مستقبل الجهة العراقية فانها كما اسمعناك جهة الشفعاء الكرام ولا عليه ان لا ينحرف الى القبلة وقد سأل ابوجعفر المنصور ثانى الخلفاء العباسية

[اردو متن]: تو جب دعاء کے ابتداء و انتہا میں درود ہوگا تو اللہ تعالٰی کے کرم سے بعید ہے کہ وہ درمیان میں دعا کو قبول نہ فرمائے، اور دعا میں وتر کا لحاظ ہونا چاہئے کیونکہ اللہ تعالٰی وتر ہے اور وتر کو پسند فرماتا ہے، اور ہر بار درود شریف پڑھے کیونکہ درود شریف سے بڑھ کر کوئی چیز مقبولیت کو حاصل کرنے والی نہیں ہے صلی اللہ تعالٰی علی النبی الکریم وآلہ افضل الصلوۃ والتسلیم، اور کوشش کرے کہ دعا میں آنسو نکلیں کیونکہ یہ بھی قبولیت کی علامت ہے، اگر رونہ آئے تو رونے والی صورت بنائے کیونکہ جو کسی کی مشابہت اختیار کرتا ہے وہ بھی انہی میں شمار ہوتا ہے پھر مجھے یہ پسند ہے کہ دعاء کے وقت بھی عراق کی طرف متوجہ رہے کیونکہ یہ جہت شفاعت والوں کی ہے جیسا کہ ہم پہلے بیان کر چکے ہیں، لہذا اس دعا میں قبلہ کی طرف متوجہ نہ رہنے میں کوئی مضائقہ نہیں ہے۔ ابو جعفر منصور خلیفہ ثانی خاندان عباسیہ نے

[حاشیہ عربی متن]: عه قال الفقير احمد رضا غفر الله تعالٰى له ابنأنا سراج الحنفية عبدالرحمن بن عبدالله السراج المكى عن مفتى الحنفية جمال بن عمر المكى عن المولى عابد السندى المدنى عن الشيخ

صالح الفلانی عن محمد بن سنة عن الشریف محمد بن عبدالله عن محمد بن ارکماش عن الحافظ ابن حجر العسقلانی عن ابی اسحق القنوجی عن ابی المواہب ربیع

[حاشیہ اردو متن]: فقیر احمد رضا غفر لہ کہتا ہے کہ مجھے خبر دی حنفیوں کے چراغ عبدالرحمن بن عبدالله سراج مکی نے، انہوں نے حنفیوں کے مفتی جمال بن عمر مکی سے روایت کی، انہوں نے آقا عابد سندی مدنی سے، انہوں نے شیخ صالح فلانی سے، انہوں نے محمد بن ارکماش سے، انہوں نے حافظ ابن حجر عسقلانی سے، انہوں نے ابو اسحق قنوجی سے، انہوں نے ابو مواہب ربیع بن ابی عامر (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ)

صفحہ 650/721

Fatawa Rizvia Volume 7

Scholar of Medina, Malik bin Anas (may Allah be pleased with him): Once, Imam Malik, the scholar of Medina (may Allah be pleased with him), was asked, "Should I face the Qibla and pray, or should I turn towards the Holy Prophet (peace and blessings be upon him)?" Imam Malik (may Allah be pleased with him) replied, "Do not turn your face away from the Holy Prophet (peace and blessings be upon him), for he is your means (wasila) and the means of your father, Prophet Adam (peace be upon him), in the court of Allah Almighty on the Day of Judgment. Rather, face him and seek his intercession, and Allah Almighty will grant you his intercession." Whoever does this with conviction in his heart...

(Remainder of the footnote from the previous page) From Yahya bin Abdul Rahman bin Rabi', he said that Hasan bin Ali Ghafiqi informed me, he said that Qazi Iyad gave me permission, he said that Qazi Abu Abdullah Muhammad bin Abdul Rahman Ash'ari and Abul Qasim Ahmad bin Baqi Hakim and others narrated the hadith to me and gave me permission. They said that Abu Abbas Ahmad bin Umar bin Dalhath narrated to us, he said that Abul Hasan Ali bin Fahr Abu Bakr Muhammad bin Ahmad bin Faraj narrated to us, he said that Abul Hasan Abdullah bin Muntab narrated to us, he said that Yaqub bin Ishaq bin Abi Isra'il narrated to us, he said that Ibn Humayd narrated to us and said that Abu Ja'far, the Commander of the Faithful, discussed with Imam Malik and narrated the whole hadith. In it, it is stated that Abu Ja'far said, "O Abu Abdullah (Malik)! In which direction should I face?" ... (Hadith ends) May Allah Almighty preserve it. (T)

1 Kitab al-Shifa, Chapter: "Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him)...", printed by Matba'a Sharikat al-Sahafiya, Ottoman lands, 3/54; Naseem al-Riyad Sharh Shifa, Chapter: "Know that the sanctity of the Prophet (peace be upon him)...", printed by Dar al-Fikr, Beirut, 3/398.

फतवा रिज़विया खंड 7

मदीना के विद्वान मालिक बिन अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु): एक बार मदीना के विद्वान हज़रत इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सवाल किया गया, "क्या मैं किबला की ओर मुँह करके दुआ करूँ या हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर मुँह करूँ?" तो इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने जवाब दिया, "हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अपना चेहरा न फेरें, क्योंकि वे क़यामत के दिन अल्लाह तआला के दरबार में आपके और आपके पिता हज़रत आदम (अलैहिस्सलाम) के वसीला (माध्यम) हैं। बल्कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर मुँह करें और उनसे शफ़ाअत (सिफारिश) माँगें, तो अल्लाह तआला आपको उनकी शफ़ाअत प्रदान करेगा।" जो कोई ऐसा अपने दिल में पक्के विश्वास के साथ करता है...

(पिछले पृष्ठ के फुटनोट का शेष भाग) याह्या बिन अब्दुल रहमान बिन रबी से, उन्होंने कहा कि मुझे हसन बिन अली गाफ़िक़ी ने खबर दी, उन्होंने कहा कि मुझे काज़ी अयाज़ ने अनुमति दी, उन्होंने कहा कि मुझे काज़ी अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान अशअरी और अबुल कासिम अहमद बिन बक़ी हाकिम और अन्य लोगों ने हदीस सुनाई और उन्होंने मुझे अनुमति दी। उन्होंने कहा कि हमें अबू अब्बास अहमद बिन उमर बिन दलहाथ ने बताया, उन्होंने कहा कि हमें अबुल हसन अली बिन फ़हर अबू बक्र मुहम्मद बिन अहमद बिन फ़रज ने बताया, उन्होंने कहा कि मुझे अबुल हसन अब्दुल्ला बिन मुनताब ने बताया, उन्होंने कहा कि मुझे याकूब बिन इसहाक बिन अबी इसराइल ने बताया, उन्होंने कहा कि मुझे इब्न हुमैद ने बताया और कहा कि अमीरुल मोमिनीन अबू जाफर ने इमाम मालिक से चर्चा की और पूरी हदीस सुनाई। इसमें है कि अबू जाफर ने कहा, "हे अबू अब्दुल्ला (मालिक)! मैं किस दिशा में मुँह करूँ?" ... (हदीस समाप्त) अल्लाह तआला इसकी रक्षा करे। (त)

1 किताब अल-शिफ़ा, अध्याय: "जान लें कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पवित्रता...", मटबा शरिकत अल-सहाफ़िया, उस्मानी भूमि, 3/54; नसीम अल-रियाज़ शर्ह शिफ़ा, अध्याय: "जान लें कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पवित्रता...", दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 3/398।

पृष्ठ 721 का 651

عالم المدینۃ مالک بن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ ایک دفعہ حضرت امام مالک عالمِ مدینہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے سوال کیا گیا میں قبلہ رو ہو کر دعا کروں یا حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کی طرف متوجہ رہوں، تو امام مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ نے جواب دیا کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام سے اپنا چہرہ نہ پھیرے کیونکہ وہ تیرا اور تیرے باپ حضرت آدم علیہ السلام کا قیامت کے روز اللہ تعالٰی کے دربار میں وسیلہ ہیں بلکہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کی (طرف) استقبلہ واستشفع بہ فیشفعك اللہ تعالی اھ فمن فعل ذلك موقناً بقبلہ

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) یحیٰی بن عبدالرحمن بن ربیع سے، انہوں نے کہا کہ مجھے حسن بن علی غافقی نے خبر دی، انہوں نے کہا کہ مجھے قاضی عیاض نے اجازت دی، انہوں نے کہا کہ مجھے حدیث بیان کی قاضی ابو عبداللہ محمد بن عبدالرحمن اشعری اور ابوالقاسم احمد بن بقی حاکم و غیرہم نے مجھے اجازت دی اور انہوں نے فرمایا کہ ہمیں بیان کیا ابو عباس احمد بن عمر بن دلہاث نے، انہوں نے کہا کہ مجھے بیان کیا ابوالحسن علی بن فہر ابوبکر محمد بن احمد بن فرج نے، انہوں نے کہا مجھے بیان کیا ابوالحسن عبداللہ بن منتاب نے، انہوں نے کہا مجھے بیان کیا یعقوب بن اسحق بن ابی اسرائیل نے، انہوں نے کہا مجھے بیان کیا ابن حمید نے اور کہا کہ ابو جعفر امیر المومنین نے امام مالک سے بحث کی اور پوری حدیث بیان کی اور اس میں ہے کہ ابو جعفر نے کہا اے ابو عبداللہ (مالک)! میں کس طرف منہ کروں، الحدیث ۱۲ منہ اللہ تعالٰی اس کی حفاظت فرمائے۔ (ت)

1 کتاب الشفاء فصل واعلم ان حرمتہ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ مطبعہ شرکتہ صحافیہ بلاد عثمانیہ ۳/۵۴، نسیم الریاض شرح شفاء فصل واعلم ان حرمتہ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/۳۹۸

Fatawa Razawiya, Volume VII

[Arabic Text Translation] ...not being hasty with his Lord, saying (as an explanation for haste), 'I supplicated but it was not answered for me.' Allah Almighty fulfills his need as long as he does not pray for a sin or the severing of family ties. This is its description, and the noble wording is written in red, and whatever has a red line over it is what reached us from our noble masters, may their secrets be sanctified. Whatever is besides that is from this sinful servant, may Allah Almighty forgive him. Let the gnostic know that what I have mentioned does not incline towards contradiction for even an atom of the sublime words, nor is there any alien addition in it. Rather, it is an explicit statement of what was folded (hidden), or a clarification of what was intended, or an exposition of the concise, or a determination of what is superior, relying therein on numerous hadiths to which I have alluded in brief sentences. The expert knows them as the sun in its shade, while the heedless passes by as if it were nothing. So, by the praise of Allah, it has come forth as a beautiful bride, the veil lifted from her radiant cheeks, with her ornaments. Then I presented her. So praise be to Allah, first and last, inwardly and outwardly. What is hoped from the kindness of our master Shah Muhammad Ibrahim, and others of our Qadri brothers—may the Noble Lord keep them safe—is that they...

[Urdu Text Translation] ...towards Him and make them intercessors, Allah will accept their intercession for you. Whoever makes this supplication with heart-felt certainty, Allah Almighty will fulfill his need, provided he does not act with haste, expressing despair by saying, 'I prayed and it was not accepted.' This prayer will be accepted as long as it does not involve a request for sin or the severing of kinship ties. "Salat al-Asrar" is practiced in this manner (in the text written to you). The originally transmitted words are written in red ink, and those underlined with a red line are the words that have reached us from our noble masters. Apart from these, the remaining words are additions by me, a sinful servant. A person of spiritual insight must know that my mentioned words do not contradict the original words in the slightest, nor are they any foreign additions. Rather, it is an explicit statement of what was hidden and a clarification of the intended meaning in the intention, or the exposition of a concise statement, or the determination of what is superior. All this is derived from numerous hadiths to which I have alluded in brief sentences, which an expert knows very well, just as he knows sun and shade. A heedless person will pass by without paying any attention. Praise be to Allah, the method of Salat al-Asrar has been obtained clearly, like a beautiful bride whose veil has been lifted from her lovely

cheeks. I have adorned this bride with jewelry and given her further luster. Praise be to Allah, first and last, inwardly and outwardly. I hope and expect from the kindness of Maulana Shah Muhammad Ibrahim (the petitioner) and other Qadri brothers of ours (may Allah Almighty keep them safe) that they...

फ़तावा रज़विया, जिल्द हफ़्तम

[अरबी पाठ का अनुवाद] ...अपने रब से जल्दबाज़ी न करते हुए, यह कहना (जल्दबाज़ी के स्पष्टीकरण के रूप में), 'मैंने दुआ की लेकिन मेरे लिए स्वीकार नहीं हुई।' अल्लाह तआला उसकी ज़रूरत पूरी करता है जब तक कि वह किसी गुनाह या पारिवारिक संबंधों को तोड़ने की दुआ न करे। यह इसका विवरण है, और महान शब्द लाल रंग में लिखे गए हैं, और जिस पर लाल लकीर है, वह वही है जो हमारे महान गुरुओं से हम तक पहुँचा है, उनके रहस्य पवित्र हों। इसके अलावा जो कुछ भी है, वह इस गुनहगार बंदे की ओर से है, अल्लाह तआला उसे क्षमा करे। आरिफ़ (तत्वदर्शी) को यह जानना चाहिए कि मैंने जो कुछ ज़िक्र किया है, वह महान शब्दों के रत्ती भर भी विपरीत नहीं है, और न ही इसमें कोई बाहरी वृद्धि है। बल्कि, यह छुपे हुए का स्पष्टीकरण है, या नीयत में जो इरादा था उसकी व्याख्या है, या संक्षिप्त का विवरण है, या जो उत्तम है उसका निर्धारण है, जिसमें मैंने अनेक हदीसों पर भरोसा किया है जिनकी ओर मैंने संक्षिप्त वाक्यों में संकेत किया है। विशेषज्ञ उन्हें वैसे ही जानता है जैसे साये में सूरज को, जबकि लापरवाह व्यक्ति ऐसे गुज़र जाता है जैसे वह कुछ था ही नहीं। तो, अल्लाह की प्रशंसा के साथ, यह एक सुंदर दुल्हन की तरह सामने आया है, जिसके चमकते गालों से पर्दा उठा दिया गया है, अपने गहनों के साथ। फिर मैंने उसे निखारा। अतः अल्लाह के लिए ही सब प्रशंसा है, आदि और अंत में, आंतरिक और बाह्य रूप में। हमारे मौलाना शाह मुहम्मद इब्राहिम और हमारे अन्य कादरी भाइयों की कृपा से यही उम्मीद है—अल्लाह तआला उन्हें सुरक्षित रखे—कि वे...

[उर्दू पाठ का अनुवाद] ...उनकी ओर मुतवज्जह होकर उन्हें शफ़ीअ (मध्यस्थ) बनाओ, अल्लाह तुम्हारे लिए उनकी शफ़ाअत स्वीकार फरमाएगा। जो व्यक्ति दिली यक़ीन के साथ यह दुआ करेगा, अल्लाह तआला उसकी हाजत को पूरा फरमाएगा, बशर्ते कि वह जल्दबाज़ी से काम लेते हुए मायूसी का इज़हार न करे कि 'मैंने दुआ की और कुबूल न हुई'। यह दुआ कुबूल होगी बशर्ते कि इसमें गुनाह या क़ता-ए-रहमी (रिश्तेदारों से संबंध तोड़ना) का सवाल न हो। "सलातुल असरार" का यह तरीका है (आपकी ओर लिखी गई तहरीर में)। असल मनकूल अल्फ़ाज़ (मूल शब्द) सुर्ख (लाल) स्याही से लिखे गए हैं और जिन अल्फ़ाज़ पर सुर्ख ख़त (लाल लकीर) है, वे शब्द हमें अपने मशाइख़-ए-कराम (महान गुरुओं) से पहुँचे हैं। उनके अलावा बाकी अल्फ़ाज़ मुझ गुनहगार बंदे के बढ़ाए हुए हैं। एक आरिफ़ शख्स को यह ज़रूर जानना चाहिए कि मेरे ज़िक्र किए हुए अल्फ़ाज़ असल कलिमात (मूल शब्दों) के ज़र्रा बराबर ख़िलाफ़ नहीं हैं और न ही यह कोई अजनबी ज्यादती (बाहरी बढ़ोतरी) है, बल्कि यह

छुपी हुई बात की तशरीह और नीयत में मुराद (अभिप्राय) की वज़ाहत है या फिर मुजमल (संक्षिप्त) का बयान या अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) की तईयन (निर्धारण) है। यह सब कुछ कसीर (अनेक) अहादीस से अख़्ज़ (प्राप्त) किया गया है जिनकी तरफ मैंने मुख़्तसर जुमलों में इशारा किया है, जिन्हें माहिर खूब जानता है, जिस तरह धूप और साये की पहचान रखता है। एक ग़ाफ़िल (लापरवाह) शख्स बिना तवज्जो दिए गुज़र जाएगा। अल्हम्दुलिल्लाह, सलातुल असरार का तरीका एक दिलकश दुल्हन की तरह साफ़ तौर पर हासिल हो गया है, जिसके खूबसूरत रुख़सार (गालों) से नक़ाब उठा दिया गया हो। मैंने इस दुल्हन को ज़ेवरात से आरास्ता (सज्जित) करके मज़ीद निखार दिया है। अल्हम्दुलिल्लाह अव्वलन व आख़िरन, बातिनन व ज़ाहिरन। मुझे मौलाना शाह मुहम्मद इब्राहिम (साहिल) की मेहरबानी से तवक़्क़ो और उम्मीद है कि वह और दूसरे हमारे क़ादरी भाई (अल्लाह तआला उन्हें सलामत रखे) इस...

पृष्ठ ७२१ का ६५२

غیر مستعجل من ربه یقول بیان للاستعجال دعوت فلم یجب لی قضی الله تعالی حاجته مالم یدع باثم او قطیعة رحم، فهذه صفتها واللفظ الکریم مکتوب فیها بالحمرة، وما علیه خط احمر فهو الذی بلغنا عن مشایخنا قدست اسرارهم، ومادون ذلك فهو من هذا العبد الاثیم غفر الله تعالی له ولیعلمن العارف ان ماذکرته لا یرکن الی خلاف لذرة من الکلمات العلیة، ولا فیه علیها زیادة اجنبیة، وانما هو تصریح مطوی، او توضیح منوی، او تبیین مجمل، او تعیین افضل، معتمدا فی ذلك علی احادیث کثیرة، اشرت الیها فی جمل یسیرة، یعرفها الماهر کالشمس في فیئ، و یمر الغافل کأن لم یکن شیئ، فجاءت بحمدالله عروسا ملیحة، مکشوفة النقاب عن عوارضها الصبیحة، بحلیتها حلیتها، ثم اجتلیتها، فالحمد لله اولا وآخرا، وباطنا وظاهرا، والمأمول من لطف مولنا الشاه محمد ابراهیم، وغیره من اخواننا القادریة سلمهم المولی الکریم.

طرف متوجہ ہو کر ان کو شفیع بنا اللہ تیرے لئے ان کی شفاعت قبول فرمائے گا، جو شخص دلی یقین سے یہ دعا کرے گا اللہ تعالٰی اس کی حاجت کو پورا فرمائے گا، بشرطیکہ عجلت سے کام لیتے ہوئے مایوسی کا اظہار نہ کرے کہ میں نے دعا کی اور قبول نہ ہوئی۔ یہ دعا قبول ہوگی جبکہ اس میں گناہ یا قطع رحمی کا سوال نہ ہو۔ "صلوٰۃ الاسرار" کا یہ طریقہ ہے (آپ کی طرف لکھی گئی تحریر میں) اصل منقول الفاظ سرخ سیاہی سے لکھے گئے ہیں اور جن الفاظ پر سرخ خط ہے وہ الفاظ ہمیں اپنے مشائخ کرام سے پہنچے ہیں، ان کے علاوہ باقی الفاظ مجھ گنہگار بندے کے زائد کردہ ہیں، اور عارف شخص ضرور جانے کہ میرے ذکر کردہ الفاظ اصل کلمات کے ذرہ بھر خلاف نہیں ہیں اور نہ ہی یہ کوئی اجنبی زیادتی ہے بلکہ یہ مخفی کی تصریح اور نیت میں مراد کی وضاحت ہے یا پھر مجمل کا بیان یا افضل کی تعیین ہے اور یہ سب کچھ کثیر احادیث سے اخذ

کردہ ہے جن کی طرف میں نے مختصر جملوں میں اشارہ کیا ہے جن کو ماہر خوب جانتا ہے جس طرح دھوپ اور سایہ کی معرفت رکھتا ہے اور غافل شخص کوئی توجہ کئے بغیر گزر جائے گا، الحمد للہ صلوٰۃ الاسرار کا طریقہ، دلکش دلہن جس کے خوبصورت رخسار سے نقاب اٹھایا گیا ہو، کی طرح واضح طور پر حاصل ہو گیا، میں نے اس دلہن کو زیورات سے آراستہ کر کے مزید جلا دی ہے، الحمد للہ اولا و آخرا، باطنا و ظاہرا۔ مجھے مولانا شاہ محمد ابراہیم (سائل) کی مہربانی سے توقع اور امید ہے کہ وہ اور دوسرے ہمارے قادری بھائی (اللہ تعالیٰ ان کو سلامت رکھے) اس

Fatawa Razawiyya - Volume 7

[Arabic Column Text]: That they may not forget this poor person (the author) in their virtuous prayers after this 'Salat-ul-Asrar' and at all other times, and may kindly pray for his forgiveness and perfect well-being in this world and the hereafter. And this servant (the author) also remains a well-wisher and supplicant for them. The truth is that prayer makes one independent of armors and forts, especially the prayer made for a Muslim brother in his absence. May Allah Almighty purify us all from every blemish, protect us from the evils of ignorance and doubt, and raise us all among the Muhammadi Ummah, the blessed Sunni Ahl-e-Sunnat wa-Jama'at, and include us in the noble and sacred Qadiriyya order. Indeed, He is powerful over what He wills; He is the best Protector and the best Helper.

Pure Subtle Point: Following the command of Ghaus-e-Azam (Radi Allahu Anhu) to walk eleven steps, one should know that this number has been granted special distinction in the Qadiriyya presence since the time of Ghaus-e-Azam (Radi Allahu Anhu). It is not that followers of the Qadiriyya order later chose it due to its association with 'Gyiarween Sharif' (the eleventh of the month). However, I myself did not know the secret behind this until I prayed in Shahjahanabad...

[Urdu Column Text]: After reciting Salat-ul-Asrar, they should not forget this poor soul in their prayers at any stage, and kindly pray for his forgiveness and well-being in this world and the hereafter. This servant will also remain a supplicant for them; the reality is that prayer makes one independent of weapons and forts, especially the prayer made for a Muslim brother behind his back. My prayer is that Allah Almighty purifies us all from every type of defect and keeps us safe from the evils of ignorance and doubt, and raises us all among the Muhammadi Ummah and includes us in the blessed and precious Ahl-e-Sunnat wa-Jama'at and the noble Qadiriyya order. Allah Almighty is capable of doing whatever He wills, so He is a good helper and a good Lord.

Pure Subtle Point: One should walk eleven steps as per the command of Hazrat Ghaus-e-Azam and believe that this number has attained special acceptance in the court of Qadiriyya since the time of Hazrat Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him). One should not think that followers of the Qadiriyya order did this later in connection with 'Gyiarween Sharif'. However, I myself did not know the secret of the eleven steps until one day in Shahjahanabad...

[Footnote Text]: (Footnote): This is the central place (district) of India known as Delhi. This incident occurred in 1302 AH when I went there with the intention of visiting Syed Sultan-ul-Mashaikh Nizam-ud-Din (May Allah sanctify his noble secret).

फ़तावा रज़विया - भाग ७

[अरबी कॉलम का पाठ]: कि वे इस 'सलातुल असरार' के बाद और अन्य सभी समयों में इस फ़क़ीर (लेखक) को अपनी नेक दुआओं में न भूलें, और कृपा करके उसके लिए दुनिया और आख़िरत में मग़फ़िरत (क्षमा) और पूर्ण स्वास्थ की दुआ करें। और यह बंदा (लेखक) भी उनके लिए दुआ करता रहेगा। सच तो यह है कि दुआ हथियारों और किलों से बेनियाज़ (स्वतंत्र) कर देती है, विशेष रूप से वह दुआ जो एक मुसलमान भाई के लिए उसकी अनुपस्थिति में की जाए। अल्लाह तआला हम सभी को हर दोष से पवित्र करे, अज्ञानता और संदेह की बुराइयों से हमारी रक्षा करे, और हमें उम्मते मुहम्मदिया, धन्य सुन्नी अहल-ए-सुन्नत व-जमाअत में उठाए, और हमें पवित्र और श्रेष्ठ कादिरिया सिलसिले में शामिल करे। वास्तव में, वह जो चाहता है उस पर सक्षम है; वह सबसे अच्छा संरक्षक और सबसे अच्छा मददगार है।

पवित्र सूक्ष्म बिंदु: ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के आदेश के अनुसार ग्यारह कदम चलने पर यह जानना चाहिए कि इस संख्या को ग़ौस-ए-आज़म के समय से ही कादिरिया दरबार में विशेष स्थान प्राप्त है। ऐसा नहीं है कि बाद में कादिरिया सिलसिले वालों ने 'ग्यारहवीं शरीफ़' के कारण इसे चुना। हालाँकि, मुझे स्वयं इसका रहस्य तब तक ज्ञात नहीं था जब तक कि मैंने शाहजहाँबाद में प्रार्थना नहीं की...

[उर्दू कॉलम का पाठ]: सलात-उल-असरार पढ़ने के बाद किसी भी स्तर पर इस फ़क़ीर को अपनी दुआओं में न भूलें, और उसके लिए दया करते हुए क्षमा और दुनिया व आख़िरत में भलाई की दुआ करें। यह बंदा भी उनके लिए दुआ करता रहेगा। हकीकत यह है कि दुआ हथियारों और किलों से बेपरवाह कर देती है, विशेष रूप से वह दुआ जो मुसलमान भाई की पीठ पीछे की जाए। मेरी दुआ है कि अल्लाह तआला हम सभी को हर तरह के दोषों से पाक करे और अज्ञानता व संदेह की बुराइयों से सुरक्षित रखे, और हम सबको उम्मते मुहम्मदिया में उठाए और अहल-ए-सुन्नत व-जमाअत की धन्य और कीमती जमात और सिलसिला-ए-कादरिया में शामिल रखे। अल्लाह तआला जो चाहता है उस पर सक्षम है, वह बेहतरीन मददगार और बेहतरीन मालिक है।

पवित्र सूक्ष्म बिंदु: हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म के आदेशानुसार ग्यारह कदम चलें और यह विश्वास रखें कि इस संख्या को हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के समय से ही कादिरिया दरबार में विशेष स्वीकृति प्राप्त है। यह न सोचें कि बाद में कादरिया सिलसिले वालों ने 'ग्यारहवीं शरीफ़' के संबंध में

ऐसा किया है। हालाँकि, मुझे स्वयं ग्यारह कदमों का रहस्य तब तक ज्ञात नहीं था जब तक कि एक दिन मैं शाहजहाँबाद में...

[पाद टिप्पणी]: (पाद टिप्पणी): यह भारत का केंद्रीय स्थान (ज़िला) है जो दिल्ली के नाम से प्रसिद्ध है। यह घटना १३०२ हिजरी की है जब मैं वहाँ सैयदी सुल्तानुल मशायख़ निज़ामुद्दीन (अल्लाह उनके पवित्र रहस्य को और पवित्र करे) की हाज़िरी के इरादे से गया था।

पृष्ठ ६५३ का ७२१

[عربی کالم]: ان لا ینسوا هذا الفقیر في صالح دعائهم ، غبّ هذه الصلوة وفي سائر أنائهم ، ویسمحوا له بسؤال المغفرة، وکمال العافیة في الدنیا والآخرة، والعبد یدعو له ولهم، والدعاء یغنی عن ذروع بضمتین قلعها ۱۲ واطمه، لاسیما دعوة المسلم لاخیه بظهر الغیب، طهرنا الله جمیعاً من کل عیب، ووقانا شرور الجهل والریب، وحشرنا طرّاً في الامة المحمدیة، والجماعة المبارکة السنیة السنة، والزمة الکریمة القادسة القادریة، انه علی ما یشاء قدیر، فنعم المولی ونعم النصیر۔ لطیفة نظیفة: بامره رضی الله تعالی عنه ان یخطوا احدی عشرة خطوة، علم ان لهذا العدد مزیة اختصاص بالحضرة القادریة من زمنه رضی الله تعالی عنه ولیس ان القادرین هم اختاروه لکون العرس الشریف في الحادی عشر ولکن لم اکن اعلم سرّاً في ذلك حتی صلیت في شاهجهان عه آباد۔

[اردو کالم]: صلوۃ الاسرار کو پڑھنے کے بعد کسی مرحلہ پر بھی اس فقیر کو اپنی دعاؤں میں نہ بھولیں گے، اور اس کے لئے مہربانی فرماتے ہوئے مغفرت اور دنیا وآخرت میں عافیت کی دعا کریں گے، اور یہ بندہ بھی ان کے لئے دعا گو رہے گا، حقیقت یہ ہے کہ ہتھیاروں اور قلعوں سے دعا مستغنی کر دیتی ہے خصوصاً وہ دعا جو پس پشت مسلمان بھائی کے لئے کی جائے۔ میری دعا ہے کہ اللہ تعالیٰ ہم سب کو ہر قسم کے عیب سے پاک فرمائے اور جہالت کے شر و شک سے محفوظ فرمائے اور ہم سب کو امت محمدیہ میں اٹھائے اور اہل سنت و جماعت کی مبارک اور قیمتی جماعت اور سلسلہ کریمہ قادریہ میں شامل رکھے، اللہ تعالیٰ جو چاہتا ہے اس پر قادر ہے پس وہ اچھا مددگار اور اچھا آقا ہے۔ پاکیزہ لطیفہ: حضور غوث اعظم کے حکم کے مطابق گیارہ قدم چلے اور یہ یقین کرے کہ اس عدد کو خاص مقبولیت دربار قادریہ سے حضور غوث اعظم رضی اللہ عنہ کے زمانہ سے حاصل ہے، اور یہ خیال نہ کرے بعد میں قادری سلسلہ والوں نے گیارھویں

شریف کی مناسبت سے ایسا کیا ہے، لیکن مجھے خود گیارہ قدموں کا راز معلوم نہ تھا حتیٰ کہ ایک روز میں نے شاہ جہاں آباد

[حاشیہ]: عہ ہی قاعدة دیار الهند المعروفة بدهلی وکان ذلك سنة اثنتین بعد الالف وثلثمائة حین شددت الیها رحلی قاصدا زیارة سیده سلطان المشایخ نظام الحق والدین قدس الله تعالی سره المکین ۱۲ منه (م) یہ ہندوستان کا مرکزی مقام (ضلع) ہے جو دہلی کے نام سے معروف ہے اور یہ واقعہ ۱۳۰۲ھ کا ہے جب میں وہاں سیدی سلطان المشایخ نظام الدین قدس سرہ کی حاضری کے ارادہ سے گیا ۱۲ منھ (ت)

Fatawa-e-Razvia Volume 7

One night, during the Prayer of Secrets (Salat al-Asrar), while I was performing it with complete heartfelt devotion, and I had no inclination towards this secret, a magnificent secret-bearing illumination flashed upon my weary heart. By Allah, I could not perceive when or how this flash arrived, while it had already permeated my heart. After finishing the prayer, I reflected and contemplated, and found it to be exactly according to my desire and wish. That heartfelt inspiration was that in the number eleven, there is one decade and one unit. According to the Abjad calculation, the letter for ten is "Ya" (ي) and [the letter for one is "Alif", and the combined sum is "Ya" (یا), indeed].

Marginal Note: Meaning completely. 12-Minhu (T). Note: Know that when a number does not have a single letter corresponding to it, then composition (tarkib) is necessary. The composition will be according to need; if a biliteral composition is sufficient, then a triliteral is not needed, and if a triliteral is sufficient, then a quadriliteral is not needed. This applies to units and decades up to a hundred, and similarly from a hundred up to a thousand. However, for pure decades and pure hundreds, composition is not required (because there is a single letter for each of them). For example, biliteral composition can occur between all units, such as 'Tab' (طب), 'Hajj' (حج), 'Zad' (زد). In eleven, which is the first number requiring biliteral composition, although any two letters can be joined, choosing some of these letters here and not others is purposeless. (Continued on the next page)

फतावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

एक रात, सलात अल-असरार (रहस्यों की प्रार्थना) के दौरान, जब मैं इसे पूरी हृदय की तल्लीनता के साथ पढ़ रहा था, और मेरा उस रहस्य की ओर ज़रा भी ध्यान नहीं था, तभी मेरे थके हुए मन में एक महान रहस्यमयी बिजली चमकी। खुदा की कसम, मुझे पता नहीं चल सका कि यह चमक कब और कैसे आई, जबकि वह मेरे दिल में समा चुकी थी। नमाज़ से फारिग होकर मैंने गौर व फिक्र किया, तो वह मेरी मुराद और ख्वाहिश, मेरी तमन्ना के ऐन मुताबिक थी। वह दिली इलहाम (प्रेरणा) यह था कि ग्यारह की संख्या में एक दहाई और एक की संख्या है, और (अबजद के हिसाब से) दस का अक्षर "या" (ي) और [एक का अक्षर "अलिफ" है, और उनका जोड़ "या" (یا) बनता है, निस्संदेह]।

हाशिया: यानी मुकम्मल तौर पर। 12-मिन्हु (त)। नोट: जान लें कि जिस संख्या के लिए कोई एक अक्षर नहीं होता, वहां तरकीब (अक्षरों का जोड़) ज़रूरी है और तरकीब ज़रूरत के मुताबिक होगी। अगर दो अक्षरों का जोड़ काफी हो तो तीन अक्षरों की ज़रूरत नहीं, और अगर तीन अक्षरों वाला काफी हो तो चार अक्षरों की ज़रूरत नहीं है। यह इकाइयों और दहाइयों में सौ तक होगी, और इसी तरह सौ से ऊपर हज़ार तक। लेकिन खालिस दहाइयों और खालिस सौ के लिए तरकीब की ज़रूरत नहीं (क्योंकि उनके लिए एक-एक अक्षर है)। मिसाल के तौर पर, दो अक्षरों का जोड़ तमाम इकाइयों के आपस में हो सकता है, जैसे 'तब' (طب), 'हज्ज' (حج), 'ज़द' (زد)। ग्यारह में, जो कि पहली संख्या है जिसमें दो अक्षरों के जोड़ की ज़रूरत है, हालांकि कोई भी दो अक्षर मिलाए जा सकते हैं, मगर इन अक्षरों में से यहाँ कुछ को लेना और कुछ को न लेना बेमकसद है। (बाकी अगले सफहे पर)

पेज 654/721

میں رات کے وقت صلوٰۃ الاسرار پڑھی اور میں پوری توجہ قلبی سے مصروف تھا اور میرا اس راز کی طرف ذرا بھی التفات نہ تھا کہ میرے دل پر ایک عظیم رازدار تجلی چمکی، خدا کی قسم مجھے معلوم نہ ہوسکا کہ کب اور کس طرح یہ چمک آئی جبکہ وہ میرے دل میں سرایت کرچکی تھی میں نے نماز سے فارغ ہو کر غور و تامل کیا تو وہ میری مراد اور خواہش میری تمنا کے مطابق تھی، وہ قلبی القاء یہ تھا کہ گیارہ کے عدد میں ایک دہائی اور ایک کا عدد ہے، اور (ابجد کے حساب سے) دس کا حرف "ی" اور [ایک کا حرف "الف" ہے، اور مجموعہ "یا" ہے، بے شک۔]

عہ ای بجمعی اجزائہ ۱۲ (م) - یعنی مکمل طور پر ۱۲منہ (ت) عہ اعلم ان مالا یوجد لہ حرف واحد فالمصیر فیہ الی الترکیب ویجب القصر علی اقل مایکن فلا یختار الثلاثی ما امکن الثنائی ولا الرباعی ماساغ الثلاثی کما لا یختار الثنائی ما وجد حرف واحد ثم الحاجۃ الی الترکیب انما تقع فیما بین عقد وعقد الی مائۃ وفی العقود غیر المآت المحضۃ ایضًا من مائۃ الی الف ثم تدوم الی مالا نہایۃ لہ وذلك لان العقود والمئات لکل منہما حروف معلومۃ فالترکیب الثنائی مثلا وان تصور بجمع آحاد الی آحاد کمثل طب و حج وزد وھو فی احد عشر وھو اول ما یحتاج الی ذلك لکن اختیار بعض منہا دون بعض ترجیح بلا مرجح۔

جب کوئی عدد ایک حرف والا نہ ہو تو وہاں ترکیب ضروری ہے اور ترکیب حسب ضرورت ہوگی اگر ترکیب ثنائی کافی ہو تو ثلاثی کی ضرورت نہیں اور ثلاثی کافی ہو تو رباعی کی ضرورت نہیں ہے، پھر اکائیوں اور دہائیوں میں سو تک ہوگی ، اور اسی طرح سو سے اوپر ہزار تک ، لیکن خالص دہائیوں اور خالص سو کے لئے ترکیب کی ضرورت نہیں (کیونکہ ان کے لئے ایک ایک

حرف ہے مثلاً ترکیب ثنائی تمام اکائیوں کی آپس میں ہو سکتی ہے مثلاً طب ، حج ، زد ، گیارہ میں جو کہ پہلا عدد ہے جس میں ترکیب ثنائی کی ضرورت ہے اگرچہ کوئی دو حرف ملائے جا سکتے ہیں مگر ان حروف میں سے یہاں بعض کو لینا اور بعض کو نہ لینا بے مقصد ہے ، (باقی بر صفحہ آئندہ)

Volume 17 - Fatawa Ridawiyya

Priority of Tens and Units

(Remaining footnote from previous page)

The natural composition is to seek the tens. Thus, its letter is placed first, then the letter for what exceeds it from the units, and so on. So the thousand is prioritized, then hundreds, then tens, then units. This suffices up to one thousand nine hundred ninety-nine. Its term is 'ghazatsat' (غظضط). If it increases, the cycle continues: two thousand is 'bagh' (بغ), three thousand is 'jagh' (جغ), one hundred thousand is 'qagh' (قع), and a million (thousand thousand) is 'ghagh' (غغ), and so on to infinity. This is known by those who know the numbers of astronomy and stars. Among the benefits of this system is safety from confusion in most cases. For example, if the mentioned 'ghazatsat' (غظضط) is written without dots, the letters are determined by natural order. The first cannot be a plain 'ain' (ع) because it does not precede 'sad' (ص), and the third cannot be a dotted 'dad' (ض) because it does not follow 'za' (ظ), and the fourth cannot be a dotted 'za' (ظ) because it does not follow 'sad' (ص). The complete discussion is in our treatise 'Atyab al-Iksir'. (M)

The letter for one is "Alif" and if you put the tens first then both... For this reason, natural composition must be considered, which is that whatever tens is intended comes first, then the units intended. If it's a thousand, then thousand first, then hundred, then tens, and then units should be mentioned in order. This composition works up to one thousand nine hundred ninety-nine. For this, it will be composed of letters as 'ghazatsat' (غظضط). If one more is added, it will be two thousand, for which the letters are 'bagh' (بغ), for three thousand 'jagh' (جغ), for a hundred thousand 'qagh' (قع), and for ten lakhs (a million) 'ghagh' (غغ). Similarly, it can go as far as desired. Anyone who knows the calculation of stars and astronomy knows this well. One benefit of this composition is that a person avoids errors in digits because, for example, even if dots are not written in 'ghazatsat' (غظضط), the mentioned letters can be understood by their natural order because 'gh' (غ) cannot be read as 'ain' (ع) and 'za' (ظ) as 'ta' (ط) because in this composition 'za' (ظ) precedes 'gh' (غ) and 'ain' (ع) cannot be first. Similarly, 'za' (ظ) precedes 'sad' (ص), 'ta' (ط) cannot be first. And the last two letters 'sad' (ص), 'ta' (ط) cannot be read as 'dad' (ض), 'za' (ظ), because 'dad' (ض) cannot come after 'za' (ظ), and similarly 'za' (ظ) also cannot come after 'sad' (ص). This is because in a composition, the letter with the larger number comes first

and the smaller one comes later. This is the natural composition. This entire discussion is in our treatise 'Atyab al-Iksir'. (T)

खंड 17 - फतावा रज़विया

दहाई और इकाई की प्राथमिकता

*(*पिछले पृष्ठ का शेष फुटनोट*)*

प्राकृतिक संरचना दहाई की तलाश करना है। इस प्रकार, उसका अक्षर पहले रखा जाता है, फिर इकाइयों में से उससे अधिक का अक्षर, और इसी तरह। तो हजार को प्राथमिकता दी जाती है, फिर सौ, फिर दहाई, फिर इकाई। यह एक हजार नौ सौ निन्यानवे तक पर्याप्त है। इसका पद 'ग़ज़त्सट' (غظضصط) है। यदि यह बढ़ता है, तो चक्र जारी रहता है: दो हजार 'बाग़' (بغ) है, तीन हजार 'जग़' (جغ) है, एक लाख 'क़ाअ' (قع) है, और दस लाख (हज़ार हज़ार) 'ग़ग़' (غغ) है, और इसी तरह अनंत तक। यह उन लोगों द्वारा जाना जाता है जो खगोल विज्ञान और सितारों की संख्याओं को जानते हैं। इस प्रणाली के लाभों में अधिकांश मामलों में भ्रम से सुरक्षा है। उदाहरण के लिए, यदि उल्लिखित 'ग़ज़त्सट' (غظضصط) बिना बिंदुओं के लिखा गया है, तो अक्षर प्राकृतिक क्रम से निर्धारित होते हैं। पहला 'ऐन' (ع) नहीं हो सकता क्योंकि यह 'साद' (ص) से पहले नहीं आता है, और तीसरा बिंदीदार 'दाद' (ض) नहीं हो सकता क्योंकि यह 'ज़ा' (ظ) के बाद नहीं आता है, और चौथा बिंदीदार 'ज़ा' (ظ) नहीं हो सकता क्योंकि यह 'साद' (ص) के बाद नहीं आता है। पूर्ण चर्चा हमारे ग्रंथ 'अतयब अल-इक्सीर' में है। (एम)

एक का अक्षर "अलिफ" है और यदि आप दहाई को पहले रखें तो दोनों... इस कारण प्राकृतिक संरचना का ध्यान रखना होगा, वह यह कि जो दहाई अभीष्ट हो उसे पहले, फिर जो इकाई अभीष्ट हो। यदि हज़ार हो तो पहले हज़ार, फिर सौ और फिर दहाई और फिर इकाई का क्रमवार उल्लेख करके व्यवस्था दी जाएगी। यह संरचना एक हज़ार नौ सौ निन्यानवे तक काम करेगी, इसके लिए अक्षरों में 'ग़ज़त्सट' (غظضصط) से मिश्रित होगा। और यदि इसमें एक और बढ़ जाए तो दो हज़ार होगा जिसके अक्षरों में 'बाग़' (بغ), और तीन हज़ार 'जग़' (جغ), लाख के लिए 'क़ाअ' (قع), और दस लाख के लिए 'ग़ग़' (غغ) होगा। इसी तरह जितना चाहे आगे बढ़े, जिसे ज्योतिष और खगोल विज्ञान की संख्याओं का ज्ञान है वह इसे अच्छी तरह जानता है। इस संरचना का एक लाभ यह है कि मनुष्य अंकों की गलती से बच जाता है क्योंकि उदाहरण के लिए 'ग़ज़त्सट' (غظضصط) में यदि बिंदु न भी लिखे जाएं तो उक्त अक्षरों को उनके प्राकृतिक क्रम के अनुसार समझा जा सकता है क्योंकि 'ग़' (غ) को 'अ' (ع) और 'ज़' (ظ) को 'त' (ط) नहीं पढ़ सकते क्योंकि इस संरचना में 'ज़' (ظ) से 'ग़' (غ) पहले होता है और 'अ'

(ع) पहले नहीं हो सकता। इसी तरह 'स' (ص) से 'ज़' (ظ) पहले है, 'त' (ط) पहले नहीं हो सकता। और अंतिम दो अक्षरों 'स' (ص), 'त' (ط) को 'ज़' (ض), 'ज़' (ظ) नहीं पढ़ा जा सकता, क्योंकि 'ज़' (ض) 'ज़' (ظ) के बाद नहीं हो सकता, और अंतिम दो अक्षर 'स' (ص), 'त' (ط) को 'ज़' (ض), 'ज़' (ظ) नहीं पढ़ा जा सकता क्योंकि 'ज़' (ض) के बाद 'ज़' (ظ) नहीं हो सकता और इसी तरह 'ज़' (ظ) भी 'स' (ص) के बाद नहीं हो सकता। यह इसलिए है क्योंकि एक संरचना में बड़ी संख्या वाला अक्षर पहले और छोटा बाद में होता है, यही संरचना प्राकृतिक है और यह पूरी चर्चा हमारे ग्रंथ 'अतयब अल-इक्सीर' में है। (टी)

قدمت العقد وا ی ان

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ)

والتركيب الطبعي ان يلتمس العقد۔ فيوضع حرفه ثم حرف مازاد عليه من الآحاد و هكذا فيقدم الالف ثم المئات ثم العشرات ثم الآحاد ويكفي هذا الى الف وتسعة وتسعين فلفظها 'غظصط' فاذا زاد فيدور الامر فالفان 'بغ' وثلثة آلاف 'جغ' ومائة الف 'قع' والف الف 'غغ' وهكذا الى مالانهاية له يعرف ذلك من يعلم ارقام الهيئة والنجوم ومن منافع هذا الوضع الامن من الالتباس في غالب الصور فان 'غظصط' المذكور مثلا ان كتب من دون نقط التعينت الحروف بالوضع الطبعى فالاول لايمكن ان يكون ع مهملة لانه لايتقدم ص ولاالثالث ض معجمة لانها لاتعقب ظ ولاالرابع ظ معجمة لانها لا تعقب ص ولاالرابع ظ معجمة لانها لاتعقب ص وتمام الكلام في رسالتنا اطيب الاكسير ۱۲منه(م)

ایک کا حرف "الف" ہے اور اگر دہائی کو مقدم کریں تو دونوں اس لئے طبعی ترکیب کو ملحوظ رکھنا ہوگا وہ یہ کہ جو دہائی مقصد ہو پہلے اسے پھر اکائی جو مقصود ہو، اگر ہزار ہو تو پہلے ہزار پھر سو اور پھر دہائی اور پھر اکائی کو ترکیب وار ذکر کر کے ترتیب دی جائے گی یہ ترکیب ایک ہزار نو سو ننانوے تک کام دے گی، اس کے لئے حروف میں غظصط سے مرکب ہوگا، اور اس پر ایک زائد ہو تو دو ہزار ہوگا جس کے حروف میں بغ، اور تین ہزار جغ، لاکھ کے لئے قع، اور دس لاکھ کے لئے غغ، اسی طرح جتنا چاہے آگے جائے، جس کو علم نجوم اور ہیأۃ کی رقموں کی معرفت ہے خوب جانتا ہے۔ اس ترکیب کا ایک فائدہ یہ ہے کہ انسان ہندسوں میں غلطی سے بچ جاتا ہے کیونکہ مثلاً غظصط میں اگر نقطے نہ بھی لکھے جائیں تو مذکورہ حروف

اپنی طبعی ترتیب کے لحاظ سے سمجھے جا سکتے ہیں کیونکہ غ کو ع اور ظ کو ط نہیں پڑھ سکتے کیونکہ اس ترکیب میں ظ سے غ مقدم ہوتا ہے اور ع مقدم نہیں ہو سکتا ہے، اسی طرح ص سے ظ مقدم ہے ط مقدم نہیں ہو سکتا، اور آخری دو حروف ص، ط کو ض، ظ نہیں پڑھا جا سکتا، کیونکہ ض ظ کے بعد نہیں ہو سکتا ہے، اور آخری دو حروف ص، ط کو ض، ظ نہیں پڑھا جا سکتا، کیونکہ ض ظ کے بعد نہیں ہو سکتا اور یونہی ظ بھی ص کے بعد نہیں ہو سکتا ہے، یہ اس لئے کہ ایک ترکیب میں بڑے عدد والا حرف پہلے اور چھوٹے والا بعد ہوتا ہے یہی ترکیب طبعی ہے اور یہ پوری بحث ہمارے رسالہ 'اطیب الاکسیر' میں ہے ۱۲منہ (ت)

Header: Fatawa Razawiya, Volume 7 Page: 656 of 721

Main Text: Reverse ۱عہ and "Ya Allah" is a call, and "Ay" ۲عہ is for affirmation. In this, there was an indication of his (Ghaus al-Azam's) dealing with the seekers, the poor, and those seeking help. For they are in a state of multiplicity due to their large numbers within themselves. And when they desired and asked for their needs from the exalted presence, they turned towards oneness. It was incumbent upon them to empty their hearts of scattered thoughts, while they were here on a single path. Whether they were residents or outsiders, the great ۳عہ of the kingdom or those without provisions, they transitioned from multiplicity to unity in two ways.

Right Column (Urdu Explanation): The collection of letters is "Ya", and if reversed, the collection is "Ay". While "Ya" is for calling and seeking, and "Ay" is for acceptance and approval, so in the number eleven, the matter of seeking help and assistance from Ghaus-e-Azam becomes clear. Just as in "Ya", "Y" represents tens and multiplicity, followed by "Alif" representing unity. Similarly, seekers in great numbers with numerous requests, when presenting their petitions in the high court, will turn from multiplicity towards unity (because you are one). Also, despite being many, the seekers and the needy are equal in turning towards Ghaus-e-Azam, whether they are urban or rural, emperors or beggars. Their heart-felt needs are diverse and many, but the way of their removal is one, hence multiplicity...

Footnotes: ۱عہ: Its occurrence here is based on the saying that it is like "Na'am" (yes) absolutely. Otherwise, the estimation is "O my Master! Will you fulfill my need?" The answer is "Ay Wallah" (Yes, by God). 12 Minhu (m). In Urdu: Here its use is like "Na'am" as per one saying, otherwise in original it is "O my master! will you fulfill my need?", the answer is "Ay Wallah". 12 Minhu (t).

۲عہ: And that is the method of Jafr numbers where they prioritize units over tens etc. For example, after thousands and hundreds, the mention of eleven in their notation is "Ayqa'" and in astronomical notation, it is "Ghaqiya". 12 Minhu (m). In Urdu: This is the method of calculation in Jafr science in which the unit is placed before the tens. For example, after a thousand and a hundred, the mention of eleven in their calculation is "Ayqa" and in astronomical calculation it is "Ghaqiya". 12 Minhu (t).

۳عہ: This is a verbal annexation (Idhafa Lafzi), meaning his kingdom is great. Or if it is made a semantic annexation (Idhafa Ma'nawi), then "Azeem" would mean Sultan, like "Azeem al-Room" (the Great of Rome), meaning its Sultan. 12 (m). In Urdu: This is a

verbal annexation, meaning his kingdom is great, and if a semantic annexation is made, then Azeem will mean Sultan, like Azeem-ur-Room. 12 (t).

शीर्षक: फ़तावा रज़विया, जिल्द 7 पृष्ठ: 656 of 721

मुख्य पाठ: उलट ١عہ और "या अल्लाह" एक पुकार है, और "अय" ٢عہ स्वीकारोक्ति के लिए है। इसमें उनके(ग़ौस-ए-आज़म) के उन लोगों के साथ व्यवहार का संकेत था जो मांगने वाले, गरीब और मदद चाहने वाले हैं। क्योंकि वे अपने आप में बड़ी संख्या के कारण बहुलता की स्थिति में हैं। और जब वे उच्च दरबार से अपनी ज़रूरतों को माँगना चाहते थे, तो वे एकता की ओर मुड़े। उनके लिए ज़रूरी था कि वे अपने दिलों को बिखरे हुए विचारों से खाली कर दें, जबकि वे यहाँ एक ही रास्ते पर थे। चाहे वे निवासी हों या बाहरी, राज्य के महान ٣عہ हों या बिना प्रावधान वाले, वे दो तरीकों से बहुलता से एकता की ओर चले गए।

दायां कॉलम (उर्दू व्याख्या): अक्षरों का समूह "या" है, और यदि उलट दिया जाए तो समूह "अय" है। जबकि "या" पुकारने और माँगने के लिए है और "अय" स्वीकार और अनुमोदन के लिए है, तो इस प्रकार ग्यारह की संख्या में हज़रत ग़ौस-ए-आज़म से मदद और सहायता माँगने वालों का मामला समझ में आता है। जैसे कि "या" में "य" दहाई और बहुलता है और उसके बाद "अलिफ" एकता है। इसी तरह, बड़ी संख्या में मांगने वाले अपनी अनेक मांगों के साथ, जब उच्च दरबार में अपनी याचिकाएं पेश करेंगे, तो वे बहुलता से एकता की ओर मुड़ेंगे (क्योंकि आप एक हैं)। इसके अलावा, बड़ी संख्या में होने के बावजूद, मांगने वाले और ज़रूरतमंद ग़ौस-ए-पाक की ओर मुड़ने में समान हैं, चाहे वे शहरी हों या ग्रामीण, सम्राट हों या भिखारी। उनके दिलों की ज़रूरतें अलग और अनेक हैं लेकिन उनके निवारण का तरीका एक है, इसलिए बहुलता...

फुटनोट्स: ١عہ: यहाँ इसका उपयोग इस कथन पर आधारित है कि यह पूरी तरह से "नाम" (हाँ) की तरह है। अन्यथा, अनुमान है "हे मेरे आका! क्या आप मेरी ज़रूरत पूरी करेंगे?" उत्तर है "अय वल्लाह" (हाँ, खुदा की कसम)। 12 मिन्हु (म)। उर्दू में: यहाँ इसका उपयोग एक कहावत के अनुसार "नाम" की तरह है, अन्यथा मूल रूप में यह है "हे मेरे आका! क्या आप मेरी ज़रूरत पूरी करेंगे?", उत्तर है "अय वल्लाह"। 12 मिन्हु (त)।

٢عہ: और यह जफ़री संख्या पद्धति का तरीका है जिसमें वे इकाइयों को दहाइयों से पहले रखते हैं। उदाहरण के लिए, हज़ार और सौ के बाद ग्यारह का उल्लेख उनके अंकन में "अयका" है और ज्योतिषीय अंकन में "ग़ाकिया" है। 12 मिन्हु (म)। उर्दू में: यह जफ़र विज्ञान में गणना की विधि है जिसमें इकाई को दहाई से पहले रखा जाता है। उदाहरण के लिए, एक हजार और एक सौ के बाद,

उनकी गणना में ग्यारह का उल्लेख "अयका" है और ज्योतिषीय गणना में यह "ग़ाकिया" है। 12 मिन्हु (त)।

٣عم: यह शाब्दिक संबंध (इज़ाफ़त लफ़्ज़ी) है, जिसका अर्थ है कि उसका राज्य महान है। या यदि इसे अर्थपूर्ण संबंध (इज़ाफ़त मानवी) बनाया जाए, तो "अज़ीम" का अर्थ सुल्तान होगा, जैसे "अज़ीम-उर-रूम" (रोम का महान), जिसका अर्थ है उसका सुल्तान। 12 (म)। उर्दू में: यह एक शाब्दिक संबंध है, जिसका अर्थ है कि उसका राज्य महान है, और यदि एक अर्थपूर्ण संबंध बनाया जाता है, तो अज़ीम का अर्थ सुल्तान होगा, जैसे अज़ीम-उर-रूम। 12 (त)।

متن: عکست عہ۱ و یاللہ نداء، و إی عہ۲ للایجاب فکانت في ذلك اشارة الی معاملته رضی اللہ تعالی عنه مع السائلین والفقراء المستغیثین فانهم في مقام الکثرة مع کثرتهم في انفسهم، واذا اراد وسؤال حاجاتهم من الحضرة العلیة توجهوا الی الوحدة وکان علیهم افراغ القلوب من تشتت الخاطر مع کونهم ههنا علی منهج واحد، سواء منهم العاکف والباد وعظیم عہ۳ الملك وعدیم الزاد فقد انتقلوا بوجهین من الکثرة الی الوحدة و

دایاں کالم: حرفوں کا مجموعہ "یا" ہے اور اگر الٹ کریں تو مجموعہ "ای" ہے جبکہ "یا" ندا اور طلب کے لئے ہے اور "ای" قبول و منظوری کے لئے ہے تو اس طرح گیارہ کے عدد میں حضور غوث اعظم کا سوال اور امداد طلب کرنے کا لوگوں سے معاملہ سمجھ آتا ہے (کہ جس طرح "یا" میں "ی" دہائی اور کثرت اور اس کے بعد "الف" وحدت ہے) یوں ہی سائلین کثیر تعداد والے کثیر مطالبہ کرنے والے اپنے مطالبات کو دربار عالیہ میں پیش کرتے ہوئے کثرت سے وحدت کی طرف متوجہ ہوں گے (کیونکہ آپ واحد ہیں) نیز یوں بھی کہ سائلین اور حاجتمند کثیر تعداد میں ہونے کے باوجود غوث پاک کی طرف متوجہ ہونے میں یکساں ہیں خواہ وہ شہری ہوں یا دیہاتی، شہنشاہ ہوں یا گدا، تو قلبی حاجات مختلف و کثیر مگر ان کے ازالہ کا ڈھنگ ایک، لہٰذا کثرت

حواشی: عہ۱: وقوعه ههنا علی قول انه کنعم مطلقا ظاہر والا فالتقدیر یاسیدی هل تقضی حاجتی الجواب ای واللہ ۱۲منه (م) اردو میں: یہاں اس کا استعمال "نعم" کی طرح ہے جیسا کہ ایک قول ہے ورنہ اصل میں اے میرے آقا! کیا آپ میری حاجت روائی فرمائیں گے، جواب میں ای واللہ ہے ۱۲ منہ (ت)

عہ۲: وذلك طريق الارقام الجفرية يقدمون فيها الآحاد ثم عشرات الخ فالف ومائة واحد عشر بار قامهم "ايقع" وبالارقام النجومية "عقيا" ۱۲ (م) اردو میں: یہ جفری علم کی رقم کا طریقہ ہے جس میں اکائی کو دہائی پر مقدم کرتے ہیں مثلاً ہزار، سو کے بعد گیارہ کا ذکر ان کی رقم میں "ایقع" ہے اور نجومی رقم میں "عقیا" ہے ۱۲ منہ (ت)

عہ۳: الاضافة لفظية اى عظيم ملكه او معنوية فالعظيم بمعنى السلطان كعظيم الروم اى سلطانه ۱۲(م) اردو میں: یہ اضافت لفظی ہے یعنی اس کا ملک عظیم ہے اور اگر اضافت معنوی بنائی جائے تو عظیم بمعنی سلطان ہوگا جیسے عظیم الروم ہے ۱۲(ت)

Fatawa Razawiyya Volume Seven

[Arabic Column Text] This is the state of [Footnote 1] 'Ya'. The movement of the letter 'Ya' represents their agitation in seeking, and the specification of the 'Fatha' (vowel) indicates the success and overflow they achieve through the blessing of this call. Then he, may Allah be pleased with him, is immersed in the oceans of Unity, his station elevated above the gatherings of Multiplicity. Thus, when he is called for the removal of an affliction or for the showering of a gift, his generosity summons him to descend from the Unseen of Unity to the spectacles of Multiplicity. And that is the state of [Footnote 2] 'Ay', where the 'Kasra' (vowel) signifies the descent and the 'Sukun' (rest) of the 'Ya' is to tranquilize their unrest. So the meaning was that they moved from the station of Multiplicity in agitation, being guided and directed toward the Presence of Unity, unified there in longing and awe. And he, may Allah be pleased with him, was dwelling in the station of Unity, so he descended from it to the assembly of Multiplicity to calm their hearts and rectify their affairs. The conclusion is that whenever he is called, he answers his seekers and they are not disappointed. And among the wonders...

[Urdu Column Text] After Unity, just as after "Ya" there is "Alif", it is established in two ways. This is regarding "Ya", then the movement of "Ya", the agitation of the seekers, and the "Fatha" of this movement is a sign of success and overflow by the blessing of this call. And regarding "Ay", it is that Ghaus-e-Azam is immersed in the ocean of Unity and your station is high above many gatherings. When you are called to wipe away troubles and bestow gifts, your kindness and generosity compel you to descend from the Hidden Unity and pay attention to the observation of Multiplicity (this is a return from Unity to Multiplicity as in "Ay" there is "Alif" and then "Ya"). The "Kasra" (under-vowel) of "Ay" is the account of the descent and the "Sukun" of "Ya" is peace from the distress of the seekers. The meaning is that needy people in a state of agitation are moving separately from the station of Multiplicity towards the station of Unity, and all are equal in hope and fear. And you, that is Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him), are dwelling in the station of Unity. Then you descend towards the many callers to give peace to their hearts and reform their scattered state. In short, whenever a call is made to you, you give an answer and...

Footnote 1 (Arabic): For it transitions from the decade to the unit. 12 (M) Footnote 1 (Urdu): Because in it there is a transition from tens to units. 12 (T) Footnote 2 (Arabic):

For the unit precedes the many. 12 (M) Footnote 2 (Urdu): Because the one (singular) precedes the many (plural). 12 (T)

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी स्तंभ का पाठ] यह [पादटिप्पणी 1] 'या' की स्थिति है। अक्षर 'या' की हरकत (गति) तलाश में उनकी व्याकुलता को दर्शाती है, और 'फ़त्हा' (स्वर) का विशिष्ट उपयोग उस सफलता और प्रवाह को इंगित करता है जो उन्हें इस पुकार की बरकत से प्राप्त होता है। फिर वह, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, एकता के समुद्रों में लीन हैं, उनका पद बहुलता के जमावड़ों से बहुत ऊँचा है। अत; जब उन्हें किसी विपत्ति को दूर करने या किसी उपहार को न्योछावर करने के लिए पुकारा जाता है, तो उनकी उदारता उन्हें एकता के अदृश्य लोक से बहुलता के दृश्यों की ओर उतरने के लिए प्रेरित करती है। और वह [पादटिप्पणी 2] 'ऐ' की स्थिति है, जहाँ 'कसरा' (स्वर) उतरने को दर्शाता है और 'या' का 'सुकून' (ठहराव) उनकी अशांति को शांत करने के लिए है। तो अर्थ यह था कि वे व्याकुलता में बहुलता के स्थान से चले, एकता की उपस्थिति की ओर निर्देशित और उन्मुख हुए, वहाँ चाहत और भय में एकजुट हुए। और वह, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, एकता के स्थान पर निवास कर रहे थे, इसलिए वह उससे बहुलता की सभा की ओर उतरे ताकि उनके दिलों को शांत कर सकें और उनकी परिस्थितियों को सुधार सकें। निष्कर्ष यह है कि जब भी उन्हें पुकारा जाता है, वह अपने चाहने वालों को उत्तर देते हैं और वे निराश नहीं होते। और अजूबों में से...

[उर्दू स्तंभ का पाठ] एकता के बाद, जैसे "या" के बाद "अलिफ़" है, यह दो तरह से सिद्ध है। यह "या" के संबंध में है, फिर "या" की हरकत, चाहने वालों की व्याकुलता, और इस हरकत का "फ़त्हा" होना इस पुकार की बरकत से सफलता और प्रवाह का संकेत है। और "ऐ" के संबंध में, यह है कि ग़ौस-ए-आज़म एकता के समुद्र में लीन हैं और आपका स्थान कई जमावड़ों से ऊँचा है। जब आपको कष्टों को मिटाने और उपहार देने के लिए पुकारा जाता है, तो आपकी दयालुता और उदारता आपको गुप्त एकता से उतरने और बहुलता के अवलोकन पर ध्यान देने के लिए मजबूर करती है (यह एकता से बहुलता की ओर वापसी है जैसे "ऐ" में "अलिफ़" और फिर "या" है)। "ऐ" का "कसरा" (नीचे का स्वर) उतरने का विवरण है और "या" का "सुकून" चाहने वालों के संकट से शांति है। अर्थ यह है कि ज़रूरतमंद लोग व्याकुलता की स्थिति में बहुलता के स्थान से एकता के स्थान की ओर अलग-अलग बढ़ रहे हैं, और सभी आशा और भय में समान हैं। और आप, यानी ग़ौस-ए-आज़म (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो), एकता के स्थान पर निवास कर रहे हैं। फिर आप कई पुकारने वालों की ओर उतरते हैं ताकि उनके दिलों को शांति दे सकें और उनकी बिखरी हुई स्थिति को सुधार सकें। संक्षेप में, जब भी आपको पुकारा जाता है, आप उत्तर देते हैं और...

पादटिप्पणी 1 (अरबी): क्योंकि इसमें दहाई से इकाई की ओर संक्रमण होता है। 12 (म) पादटिप्पणी 1 (उर्दू): क्योंकि इसमें दहाई से इकाई में संक्रमण है। 12 (त) पादटिप्पणी 2 (अरबी): क्योंकि इकाई (एक) बहुलता से पहले आती है। 12 (म) पादटिप्पणी 2 (उर्दू): क्योंकि एक (इकाई), बहुलता पर अग्रगामी है। 12 (त)

पृष्ठ 657 का 721

[عربی کالم] هذا شان عه ۱ یا وحرکة الیاء لاضطرابهم فی الطلب وتخصیص الفتح یدل مالهم من فتح وفیض ببرکة هذا النداء ، ثم هو رضی الله تعالی عنه مستغرق فی بحارالوحدة رفیع مقامه عن مجامع الکثرة فاذا نودی لکشف بلاء اورشّ عطاء دعاه الکرم الی التنزل من غیب الوحدة الی مشاهد الکثرة وذلك شان عه ۲ ای والکسریحکی التنزل و سکون الیاء لتسکین قلقهم فکان المعنی انهم تحرکوا من مقام الکثرة مضطربین وهم یوزعون متوجهین الی حضرة الوحدة متحدین هنالك فی الرغبة والرهبة وکان رضی الله تعالی عنه ساکناً فی مقام الوحدة فتنزل منه الی نادی الکثرة لتسکین قلوبهم و اصلاح خطوبهم والحاصل انه اذا دعی یجیب وسائله لا یخیب ، ومن عجائب

[اردو کالم] کے بعد وحدت جیسے "ی" کے بعد "الف" ہے دو طرح سے ثابت ہے۔ یہ "یا" کے لحاظ سے ہے پھر "ی" کی حرکت ، طالبین کے اضطراب، اور اس حرکت کا فتح ہونا اس ندا کی برکت سے فتح و فیض کی علامت ہے، اور "ای" کے اعتبار سے یہ کہ غوث اعظم بحرِ وحدت میں مستغرق ہیں اور کثیر اجتماعات سے آپ کا مقام بلند و بالا ہے، جب آپ کو مصائب مٹانے اور عطیات نچھاور کرنے کے لئے پکارا جاتا ہے تو آپ کو کرم و سخا مجبور کرتا ہے کہ آپ وحدت غیب سے تنزل فرما کر کثرتِ مشاہد پر توجہ فرمائیں (یہ وحدت سے کثرت کی طرف رجوع ہے جیسا کہ "ای" میں "الف" اور پھر "ی" ہے) اور "ای" کا کسرہ (زیر) تنزل کی حکایت ہے اور "ی" کا سکون طالبین کی پریشانی سے سکون ہے۔ معنی یہ ہوا کہ حاجتمند لوگ اضطراب کی حالت میں متفرق طور پر مقام کثرت سے مقام وحدت کی طرف متوجہ ہورہے ہیں اور سب کے سب امید وخوف میں یکساں ہیں اور آپ یعنی غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ مقام وحدت پر ساکن ہیں، پھر آپ نداء کرنے والے کثیر لوگوں کی طرف تنزل فرما کر ان کے دلوں کو تسکین دیتے ہیں اور

ان کی پراگندہ حالت کی اصلاح فرماتے ہیں غرضیکہ جب آپ کو نداء دی جائے تو آپ جواب دیتے ہیں اور

عه ۱ فانه ینتقل فیها من العقد الی الواحد ۱۲ (م) / کیونکہ اس میں دہائی سے اکائی کا انتقال ہے ۱۲ (ت) عه ۲ فان الواحد مقدم فیه علی الکثیر ۱۲ (م) / کیونکہ واحد ، کثیر پر مقدم ہے ۱۲ (ت)

Fatawa-e-Razvia | Volume 7

[Table Content] (Arabic): The handiwork of Allah, the Glorified and Exalted, is such that 'Alif' (ا) is the first of letters, and there is no letter above it; and 'Ya' (ی) is the last of all, and there is no letter below it. So, whoever ascends from 'Ya' will find no manifestation beyond it, and whoever descends from 'Alif' will find no station below 'Ya'. This indicates that our Master (Ghaus-ul-Azam), may Allah be pleased with him, reached the ultimate limits in both directions. Therefore, the mounts of the perfect ones fall short of his journey towards Allah. Hence, his foot was upon all necks, and that is why he, may Allah be pleased with him, said: "Humans have their masters, and the Jinn have their masters, but I am the master of all. Between me and all other masters is a distance like that between heaven and earth. Do not compare me to anyone, nor compare anyone to me." Likewise, the journey towards Allah achieved by the perfected ones was not attained by anyone from Allah as completely as he did. And this is why...

(Urdu translation of the above): He does not deprive the seeker. It is among the wonders of Allah Almighty that "Alif" is the first letter and "Ya" is the last letter after which there is no letter. If anyone wants to move beyond "Ya", he will find "Alif" ahead, and if anyone moves beyond "Alif", he will find no station beyond "Ya". Thus, from the eleven-letter word "Ya", it is known that you have reached the ultimate goals in both directions. All the perfected ones are far behind Ghaus-e-Azam's spiritual journey in Allah. This is why your foot is on their necks, and for this reason, you said that humans, jinn, and angels have their own masters, while I am the master of them all. There is a difference like heaven and earth between me and all creation. Do not compare me to anyone else, nor anyone else to me. Similarly, no perfected person could fully achieve your journey in Allah from Allah Almighty. This is the reason that...

[Footnotes] Note 1: i.e., he will gather their first and their last. 12 (M/T) Note 2: There is no need to explicitly state the exception of the Prophets and Messengers, peace and blessings be upon them, because this is firmly established in the minds of all Muslims. Similarly, the exception of the Companions and the Successors is also known. In short, our Master, may Allah be pleased with him, is the best of all saints, except for those for whom evidence of exception exists. 12 (M/T) Note 3: This is also like that. 12 (Minhu / M/T) Note 4: This is also like that. 12 (Minhu / M/T)

[तालिका सामग्री] (अरबी): अल्लाह सुब्हानहु व तआला की कारीगरी ऐसी है कि 'अलिफ़' (ا) अक्षरों में पहला है और उसके ऊपर कोई अक्षर नहीं है; और 'या' (ی) सब में अंतिम है और उसके नीचे कोई अक्षर नहीं है। तो, जो कोई 'या' से ऊपर चढ़ेगा, उसे उसके आगे कोई ज़हूर नहीं मिलेगा, और जो कोई 'अलिफ़' से नीचे उतरेगा, उसे 'या' के नीचे कोई ठिकाना नहीं मिलेगा। इससे संकेत मिलता है कि हमारे आका (ग़ौस-ए-आज़म), रज़ियल्लाहु अन्हु, ने दोनों दिशाओं में अंतिम लक्ष्यों को प्राप्त किया। इसलिए, पूर्ण लोगों की सवारियां अल्लाह की ओर उनकी यात्रा के सामने कम पड़ जाती हैं। यही कारण है कि उनका कदम सभी गर्दनों पर था, और इसीलिए उन्होंने, रज़ियल्लाहु अन्हु, ने फ़रमाया: "मनुष्यों के अपने गुरु हैं, और जिन्नों के अपने गुरु हैं, लेकिन मैं सबका गुरु हूँ। मेरे और अन्य सभी गुरुओं के बीच की दूरी वैसी ही है जैसे आकाश और पृथ्वी के बीच। मेरी तुलना किसी से न करो, न ही किसी की तुलना मुझसे करो।" इसी तरह, पूर्ण लोगों द्वारा अल्लाह की ओर जो यात्रा पूर्ण की गई, वह अल्लाह की ओर से किसी और ने इतनी पूर्णता से प्राप्त नहीं की जितनी उन्होंने की। और यही कारण है कि...

(उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतरण): वह मांगने वाले को महरूम नहीं करते। अल्लाह तआला के अजूबों में से है कि "अलिफ़" पहला अक्षर है और "या" आखिरी अक्षर है जिसके बाद कोई अक्षर नहीं है। अगर कोई "या" से आगे बढ़ना चाहे तो आगे अलिफ़ ही पाएगा, और अगर कोई अलिफ़ से आगे बढ़ेगा तो "या" से आगे कोई मंज़िल न पाएगा। तो ग्यारह के हर्फ़ यानी "या" से पता चला कि आप दोनों तरफ़ इंतहाई मक़ासिद पर रसाई रखते हैं और तमाम कामिलीन हज़रात सैर-फ़िल्लाह में ग़ौस-ए-आज़म की सैर-फ़िल्लाह से बहुत पीछे हैं, इसीलिए आपका क़दम गर्दनों पर है और इसीलिए आपने फ़रमाया कि इंसान और जिन और मलाइका के अपने-अपने मशाइख़ हैं जबकि इन सबका शैख़ मैं हूँ और मेरे और तमाम मख़्लूक़ के दरमियान ज़मीन ओ आसमान का फ़र्क़ है। मुझे किसी दूसरे पर और किसी दूसरे को मुझ पर क़यास न करो, और ऐसे ही कोई कामिल शख़्स आपकी सैर-फ़िल्लाह को अल्लाह तआला से कामिल तौर पर हासिल न कर सका। यही वजह है कि...

[फुटनोट] नोट 1: यानी उनके अव्वल और आख़िर सब को जमा करेंगे। 12 (म/त) नोट 2: यहाँ अम्बिया और मुरसलीन (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के अपवाद को प्रकट करना आवश्यक नहीं है क्योंकि यह बात सभी मुसलमानों के मन में बैठी हुई है। इसी तरह सहाबा और ताबेईन का अपवाद भी ज्ञात है। संक्षेप में यह कि हमारे आका, रज़ियल्लाहु अन्हु, सभी वलियों में सबसे श्रेष्ठ हैं,

सिवाय उन लोगों के जिनके बारे में अपवाद का प्रमाण मौजूद है। 12 (म/त) नोट 3: यह भी इसी तरह है। 12 (मिन्हु / म/त) नोट 4: यह भी इसी तरह है। 12 (मिन्हु / म/त)

पृष्ठ 658/721

[جدول متن] صنع اللہ سبحنہ وتعالٰی ان ا اول الحروف فلا حرف فوقھا وی آخر الکل فلا حرف تحتھا فمن ترقی من ی فلا مظھر لہ وراء او من تنزل من ا فلا منزل لہ تحت ی فدل ذلک ان سیدنا رضی اللہ تعالی عنہ اخذ فی الطرفین بغایۃ الغایات فتنقطع مطایا الکاملین دون سیرہ فی اللہ فلذا کانت قدمہ علی جمیع الرقاب و لذا قال رضی اللہ تعالٰی عنہ الانس لھم مشایخ، والجن لھم مشایخ و انا شیخ الکل بینی وبین مشایخ الکل کما بین السماء والارض لا تقیسونی بأحد ولا تقیسوا علی احدا وکذا ما استکمل المکملون سیرہ من اللہ ولذا کانت

سائل کو محروم نہیں کرتے۔ اللہ تعالٰی کے عجائبات میں سے ہے کہ "الف" پہلا حرف ہے اور "ی" آخری حرف ہے جس کے بعد کوئی حرف نہیں ہے، اگر کوئی "ی" سے آگے بڑھنا چاہے تو آگے الف ہی پائے گا، اور اگر کوئی الف سے آگے بڑھے گا تو "ی" سے آگے کوئی منزل نہ پائے گا تو گیارہ کے حرف یعنی "یا" سے پتہ چلا کہ آپ دونوں طرف انتہائی مقاصد پر رسائی رکھتے ہیں اور تمام کاملین حضرات سیر فی اللہ میں غوثِ اعظم کی سیر فی اللہ سے بہت پیچھے ہیں، اسی لئے آپ کا قدم گردنوں پر ہے اور اسی لئے آپ نے فرمایا کہ انسان اور جن اور ملائکہ کے اپنے اپنے مشائخ ہیں جبکہ ان سب کا شیخ میں ہوں اور میرے اور تمام مخلوق کے درمیان زمین و آسمان کا فرق ہے مجھے کسی دوسرے پر اور کسی دوسرے کو مجھ پر قیاس نہ کرو، اور ایسے ہی کوئی کامل شخص آپ کی سیر فی اللہ کو اللہ تعالٰی سے کامل طور پر حاصل نہ کر سکا۔ یہی وجہ ہے کہ

[حواشی] عہ ۱: ای یجمع اولھم وآخرھم ۱۲(م) یعنی ان کے اول اور آخر سب کو جمع کریں گے ۱۲(ت) عہ ۲: ولا حاجۃ الی ابداء استثناء الانبیاء والمرسلین علیھم الصلوۃ والسلام فانہ مرکوز فی اذھان المسلمین وکذا الصحابۃ والتابعون لھم باحسان لما عرف فی محلہ وبالجملہ فسیدنا رضی اللہ

تعالیٰ عنہ افضل الاولیاء الا من قائم الدلیل علی استثنائہ ۱۲ (م) یہاں انبیاء و مرسلین کے استثناء کا اظہار ضروری نہیں کیونکہ یہ بات تمام مسلمانوں کے ذہنوں میں مرکوز ہے یوں ہی صحابہ و تابعین کا استثناء بھی معلوم ہے حاصل یہ کہ غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ تمام اولیاء سے افضل ہیں مگر اس میں وہ لوگ مستثنیٰ ہیں جن کے بارے میں دلیل موجود ہے ۱۲(ت) عہ ۳ ھذا کذلک ۱۲منہ (م) یہ بھی اسی طرح ۱۲منہ (ت) عہ ۴ ھذا کذلک ۱۲منہ (م) یہ بھی اسی طرح ۱۲منہ (ت)

His guidance is the most perfect and abundant, and his path is the most beneficial and easiest, and his miracles are more numerous and manifest, to the extent that not even a tenth or a hundredth of them has been narrated from any of the saints in what we know. That is the grace of Allah, He bestows it upon whom He wills, and Allah is the possessor of great grace. And our final call is that all praise be to Allah, the Lord of the worlds. And peace and blessings be upon the Seal of the Prophets, Muhammad, and his family and all his companions, and his son, this established individual and clear helper (Ghaus), and upon us through them, O Most Merciful of the merciful. The completion of this treatise occurred when six days remained in Safar-ul-Khair on the day of the gathering of Muslims (Friday), in the year one thousand three hundred and five from the migration of the one who brought the five prayers and at whose command the sun returned from the west, may Allah's peace and blessings be upon him, his family, and all his companions. And all praise is for Allah, the Lord of the worlds. (T)

उनका मार्गदर्शन अत्यंत पूर्ण और प्रचुर है, और उनका मार्ग सबसे लाभदायक और सरल है, और उनके चमत्कार सबसे अधिक और स्पष्ट हैं, यहाँ तक कि हमारे ज्ञान के अनुसार किसी भी वली के चमत्कारों में से उनका दसवाँ या सौवाँ हिस्सा भी वर्णित नहीं है। यह अल्लाह का अनुग्रह है, वह जिसे चाहता है उसे प्रदान करता है, और अल्लाह महान अनुग्रह का स्वामी है। और हमारी अंतिम पुकार यह है कि समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संपूर्ण ब्रह्मांड का पालनहार है। और शांति और आशीर्वाद नबियों की मुहर, मुहम्मद, उनके परिवार और उनके सभी साथियों पर हो, और उनके इस प्रतिष्ठित पुत्र और स्पष्ट सहायक (ग़ौस) पर, और उनके माध्यम से हम पर, हे दयालुओं में सबसे दयालु। इस शोध पत्र का समापन सफ़र-उल-खैर के छह दिन शेष रहते हुए मुसलमानों के जमावड़े के दिन (शुक्रवार) को हुआ, उस हस्ती के हिजरत के एक हजार तीन सौ पांचवें वर्ष में जिन्होंने पाँच नमाज़ें प्रदान कीं और जिनके आदेश पर सूरज पश्चिम से लौट आया, अल्लाह का आशीर्वाद और शांति उन पर, उनके परिवार और उनके सभी साथियों पर हो। और समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संपूर्ण ब्रह्मांड का पालनहार है। (त)

पेज 659 / 721 आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

هدایته اتم واوفر، وطریقته انفع و ایسر، وکراماته اکثر واظهر، حتی لم ینقل عشرها ولامعشارها عن احد من الاولیاء فیما نعلم ذلك فضل الله یؤتیه من یشاء والله ذوالفضل العظیم، وآخر دعوانا ان الحمدلله رب العلمین، والصلوة والسلام علی خاتم النبیین، محمد وآله وصحبه اجمعین، وابنه هذا الفرد المکین، والغوث المبین، وعلینا بهم یا ارحم الراحمین، واوفي ختامه ستّا بقین من صفر الخیر یوم جمع المسلمین، سنة الف وثلثمائة وخمس، من هجرة من اتی بالصلوات الخمس، وردّت لامره من المغرب الشمس، صلی الله علیه وعلی آله اجمعین، والحمدلله رب العلمین۔

آپ کی رہنمائی اتم اور اکمل ہے اور آپ کا طریقہ آسان و واضح ہے اور آپ کی کرامات کثیر اور غالب ہیں حتیٰ کہ کسی ولی کی کرامات آپ کی کرامات کی نسبت عشر عشیر بھی منقول نہیں جیسا کہ ہمیں معلوم ہے۔ یہ اللہ کا فضل ہے جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے اللہ تعالیٰ بڑے فضل والا ہے۔ ہمارا آخری اعلان ہے کہ سب تعریفیں اللہ رب العلمین کے لئے ہیں اور صلوٰۃ وسلام خاتم النبیین محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور آپ کی آل وصحابہ پر اور آپ کے اس حاکم بیٹے اور واضح غوث پر، اور ان کے ساتھ ہم پر یا ارحم الراحمین۔ اس رسالہ کا اختتام ۲۴ صفر بروز جمعہ ۱۳۰۵ھ کو ہوا، سن ہجری اس ذات کی ہجرت جس کو پانچ نمازیں عطا کی گئیں اور جن کے حکم پر مغرب سے سورج واپس پلٹا، صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ واصحابہ اجمعین، الحمدللہ رب العلمین۔ (ت)

Volume Seven Fatawa Razawiyya

Wassaf al-Rajeeh fi Basmalah al-Tarawih 1312 AH (Explanation of the preferred view regarding Bismillah in Tarawih) (Explanation of reciting Bismillah loudly once during the completion of Tarawih)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Issue 1112: From Ujjain, residence of Mir Khadam Ali Sahib Assistant, sent by Haji Mulla Muhammad Yaqub Ali Khan Sahib, 26 Rajab 1312 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: here in all the cities of India, where by the grace of Allah Almighty, everyone belongs to the Ahl-ul-Sunnah wal-Jama’ah and follows the Hanafi school of thought, it has always been the observed and heard tradition that all memorizers (Huffaz) of the Quran, during Tarawih prayers, recite 'Bismillah' aloud once at the beginning of any one Surah in the entire Holy Quran. However, some people have emerged who raise much dispute about this. Zaid, whose sent treatise is at your service, claims, following two Maulvis from Gangoh and Panipat, that in Tarawih, reciting Bismillah loudly at the beginning of every Surah (except Surah al-Bara'ah) is absolutely necessary. Otherwise, it would result in the loss of 113 or, as he sometimes says, 114 verses. He claims that the status of Bismillah being a part (of the Surah) has been transmitted from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) till today through continuous mass transmission (tawatur). Even according to the Hanafis, it is reported with certainty and continuity as a consensus, rather the consensus of the Ummah is unanimous on it. Amr objected to this loud recitation. On this, Zaid called him a deceiver of the soul, immersed in sins, and said he has girded his loins to destroy the religion of Muhammad and has strayed from the principles and rules of religion. In this treatise, a passage and two fatwas are quoted from the aforementioned two Maulvis. On page 5, it is written that Qari Abdur Rahman Sahib Panipati says in 'Tabyin al-Dad' (translation of Tohfa-e-Naziriyya): 'Know that when the people of Qira'at (recitation) differ on the matter of whether Bismillah is a part of every Surah or not, then to complete the entire Quran in Tarawih...'

खंड सात फतावा रज़विया

वसाफ अल-राजीह फी बिस्मिल्लाह अल-तरावीह १३१२ हिजरी (तरावीह में बिस्मिल्लाह के संबंध में अधिमान्य मत का वर्णन) (तरावीह पूर्ण होने पर एक बार ज़ोर से बिस्मिल्लाह पढ़ने का वर्णन)

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है।

मसला १११२: उज्जैन से, मीर खादिम अली साहब असिस्टेंट के निवास से, हाजी मुल्ला मुहम्मद याकूब अली खां साहब द्वारा प्रेषित, २६ रजब १३१२ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि यहाँ भारत के सभी शहरों में, जहाँ अल्लाह तआला के अनुग्रह से सभी अहले सुन्नत व जमात और हनफी संप्रदाय के मानने वाले हैं, हमेशा से यही रिवाज देखा और सुना गया है कि कुरान के सभी हाफिज़, तरावीह में पूरे कुरान मजीद में किसी न किसी सूरा (अध्याय) के शुरू में बस एक बार ज़ोर से 'बिस्मिल्लाह' पढ़ लेते हैं। और कुछ लोग पैदा हुए हैं जो इस पर बहुत विवाद खड़ा करते हैं। ज़ैद, जिसका भेजा हुआ लेख आपकी सेवा में है, गंगोह और पानीपत के दो मौलवियों का अनुसरण करते हुए दावा करता है कि तरावीह में सूरा अल-बरात के अलावा हर सूरा के शुरू में ज़ोर से बिस्मिल्लाह पढ़ना नितांत आवश्यक है, अन्यथा ११३ या जैसा कि वह कभी-कभी कहता है, ११४ आयतों की कमी अनिवार्य हो जाएगी। वह दावा करता है कि बिस्मिल्लाह का सूरा का हिस्सा होना हज़रत मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से आज तक निरंतरता (तवातुर) के साथ वर्णित है। हनफियों के निकट भी यह निश्चित रूप से और निरंतरता के साथ सर्वसम्मत है, बल्कि पूरी उम्मत की इस पर आम सहमति है। अम्र ने इस ज़ोर से पढ़ने का विरोध किया। इस पर ज़ैद ने उसे मानसिक रूप से भ्रमित, पापों में डूबा हुआ बताया और कहा कि उसने मुहम्मदी धर्म को नष्ट करने के लिए कमर कस ली है और वह धर्म के सिद्धांतों और नियमों से हट गया है। इस लेख में उपर्युक्त दो मौलवियों से एक इबारत (अनुच्छेद) और दो फतवे उद्धृत किए गए हैं। पृष्ठ ५ पर लिखा है कि कारी अब्दुल रहमान साहब पानीपती 'तबीन अल-दाद' (तोहफा-ए-नज़ीरिया का अनुवाद) में फरमाते हैं: 'जान लो कि जब किरअत (पाठ) के विशेषज्ञों में इस बात पर मतभेद है कि बिस्मिल्लाह हर सूरा का हिस्सा है या नहीं, तो तरावीह में पूरा कुरान पढ़ने के लिए...'

७२१ में से पृष्ठ ६६०

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

وصّاف الرجیح فی بسملۃ التراویح ۱۳۱۲ھ (تراویح میں بسم اللہ سے متعلق راجح قول کا بیان) (ختم تراویح میں ایک بار جہر سے بسملہ پڑھنے کا بیان)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مسئلہ ۱۱۱۲: از اوجین، مکان میر خادم علی صاحب اسسٹنٹ مرسلہ حاجی ملا محمد یعقوب علی خاں صاحب ۲۶ رجب ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یہاں تمام بلاد ہندوستان میں کہ سب اہل سنت و جماعت بفضلہ تعالی حنفی المذہب ہیں ہمیشہ سے یہی رواج دیکھا سنا کہ تمام حفاظ قرآن، تراویح میں بسم اللہ شریف سارے قرآن مجید میں کسی نہ کسی سورت پر، بس ایک بار آواز سے پڑھ لیتے ہیں اور بعض لوگ پیدا ہوئے کہ اس میں بہت جھگڑا اٹھاتے ہیں زید کہ اس کا رسالہ مرسل خدمت والا ہے باتباع دو مولویوں گنگوہی و پانی پتی کے دعوٰی کرتا ہے کہ تراویح میں بسم اللہ بالجہر ہر سورت کے سرے پر ماسواء سورہ برات کے، از بس لازم ہے ورنہ ۱۱۳ ایک سو تیرہ اور کبھی کہتا ہے ایک سو چودہ" آیت کا نقصان لازم آئے گا، بسم اللہ کا جزویت ہونا آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے آج تک تواتراً منقول ہے حنفیہ کے نزدیک بھی علی سبیل القطع والتواتر ہے متفق علیہ، بلکہ اجماع امت متفق ہیں، عمرو نے اس جہر سے انکار کیا، اس پر زید نے اسے کہا بتسویل نفسانی، منہمک سیآت کے ہوا اور تخریب دین محمدی میں کمر باندھ کر اصول وقواعد دینیہ سے برطرف ہوا، اس رسالہ میں ایک عبارت اور دو فتوے مولویین مذکورین سے نقل کئے صفحہ ۵ پر لکھا قاری عبدالرحمن صاحب پانی پتی تبیین الضاد ترجمہ تحفہ نذریہ میں فرماتے ہیں جان لو کہ جب اہل قرات کا اس امر میں اختلاف ہے کہ بسم اللہ ہر سورت کا جزو ہے یا نہیں، پس تمام قرآن کو تراویح میں پڑھنے

Jild Haftam (Volume Seven) Fatawa Rizvia

...upon the one who recites according to those reciters who consider 'Bismillah' a part of every Surah, it is obligatory to recite 'Bismillah' aloud at the beginning of every Surah. Otherwise, it would necessitate reducing and omitting one hundred and fourteen (114) verses from the completion (Khatam) of the Holy Quran, which is not permissible. In cities where the majority of inhabitants follow the Hanafi school of thought, it is contrary to the custom. Therefore, it is unknown what the reason for this omission and negligence is. On page 17, it is written: "Inquiry of Maulvi Rashid Ahmad Gangohi: Reciting Bismillah aloud in Tarawih is not objectionable, and there is no harm in it during prayer. This is also the opinion of the reciters. If you follow Hazrat Hafs, it is correct and acceptable. And for those who do not recite according to the Hanafi school, there is still no fault; all are on the right path, and all their schools are correct and sound. However, it is necessary for the memorizers (Huffaz) of the Holy Quran to recite it, otherwise, according to the statement of Maulvi Abdul Rahman Sahib, the completion (Khatam) according to Hafs will remain incomplete. Only Allah knows best. Written by Rashid Ahmad Gangohi." On page 18, it is written: "Inquiry of Qari Abdul Rahman Sahib Panipati: The era of the seven reciters was the era of Ijtihad (independent legal reasoning) and practice upon the Sunnah; it was the era of the Successors (Tabi'in). Madhab (school of thought) pertains to matters of Ijtihad, not to transmitted (Manqoola) matters. The basis for reciters is solely on narration and authenticity. All reciters maintain sound narrations of their respective recitations; there is no role for Madhab in it. Therefore, there is no disagreement of people of innovation (Ahl-e-Hawa) in recitation. The Imams of the Madhabs were not preceded by the reciters, nor were they confined [to them], rather they came after the reciters. Asking the Imams of recitation what Madhab they followed is foolishness. After the authenticity of the narration from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there is no need for any Madhab or any Ijtihad. 'When a Hadith is authentic, that is my Madhab' (When a Hadith is sound, it is my school of thought. T) is the saying of the Hanafis. When the basis of authenticity in the four schools is upon narration, then whoever recites a reciter's recitation of any school must follow what is in it. Since in the recitation of Imam Asim narrated by Hafs, Bismillah is established between every two Surahs through narration, and nowhere in the books of the Hanafis is there a prohibition on the comprehensive recitation of Asim and Hafs, it is permissible to recite Bismillah in Tarawih. Otherwise, the completion (Khatam) according to the narration of Hafs would not be complete.

Only Allah knows best the truth. The servant Abdul Rahman, may he be forgiven." On page 21, it is written: "Completion of the Quran is not intended in obligatory prayers (Salat-e-Mafrooza), therefore reciting aloud is not obligatory there; one should follow Abu Hanifa. In Tarawih, the goal is the complete recitation of the Quran, so follow the Muslim reciters. Reciting Bismillah aloud along with it is permissible, otherwise, a deficiency occurs in the completion. I, the humble one, have heard this same writing many times from the tongue of Qari Abdul Rahman Sahib." Now, it is requested of the scholars: are these statements and fatwas correct or incorrect, and what is the ruling here in the Hanafi Madhab? Clarify and you shall be rewarded.

Al-Jawab (The Answer): Bismillahir Rahmanir Rahim (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful)

| Al-Hamdu lillahi sirran wa jaharan wa laylan wa naharan hamdan | All praises are for Allah Almighty, quietly and loudly, day and [night]. |

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

...उस व्यक्ति पर, जो उन क़ारियों की क़िरात पढ़ता है जो बिस्मिल्लाह को हर सूरत का हिस्सा मानते हैं, वाजिब है कि बिस्मिल्लाह को हर सूरत की शुरुआत में ज़ोर से पढ़े, वर्ना क़ुरान मजीद के ख़त्म में से एक सौ चौदह (114) आयतों को कम करना और छोड़ देना लाज़िम आता है और यह जायज़ नहीं है। उन शहरों में जहाँ के अधिकांश निवासी हनफ़ी मज़हब रखते हैं, यह दस्तूर के ख़िलाफ़ है। तो पता नहीं इस तर्क और ग़फ़लत का क्या कारण है। केवल, सफ़्हा 17 पर लिखा है "मौलवी रशीद अहमद गंगोही से पुछा गया सवाल: बिस्मिल्लाह का ज़ोर से पढ़ना तरावीह में कोई बुराई नहीं है और नमाज़ में इससे कोई दिक़्क़त नहीं होती, यह क़ारियों का भी मज़हब है। अगर हज़रत हफ़्स की पैरवी करो, तो सही और क़ुबूल है और जो हनफ़ी मज़हब के हिसाब से न पढ़े तो भी कोई बुराई नहीं, सब हक़ पर हैं, सबके मज़हब सही और दुरुस्त हैं। लेकिन क़ुरान के हाफ़िज़ों को लाज़िम है कि पढ़ा करें वर्ना मौलवी अब्दुल रहमान साहब के फ़रमान के अनुसार हफ़्स के नज़दीक ख़त्म में कमी रह जाएगी। केवल अल्लाह ही बेहतर जानता है। लिखित रशीद अहमद गंगोही"। सफ़्हा 18 पर लिखा "क़ारी अब्दुल रहमान साहब पानीपती से सवाल: सात क़ारियों का ज़माना, इज्तिहाद और सुन्नत पर अमल का ज़माना था, ताबेईन का ज़माना था। मज़हब का ताल्लुक़ इज्तिहादी मसलों से होता है न कि नक़्ल किए हुए (मनक़ूला) मसलों से। क़ारियों का मदार केवल रिवायत और सेहत पर है। तमाम क़ारी अपनी-अपनी क़िरात की रिवायत सही रखते हैं, इसमें मज़हब का कोई दख़ल नहीं है। इसलिए क़िरात में किसी भी अहल-ए-हवा (नवाचारियों) का मतभेद नहीं है। मज़हब के इमाम क़ारियों के ज़माने के मोहताज और सीमित नहीं थे बल्कि क़ारियों के बाद के थे। क़िरात के इमामों से यह पूछना कि वे क्या मज़हब रखते थे, बेवक़ूफ़ी है। नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत के सही होने के बाद फिर किसी मज़हब और किसी इज्तिहाद की ज़रूरत नहीं है। 'इज़ा सह्हल हदीसु फ़हुवा मज़हबी' (जब हदीस सही हो तो वही मेरा मज़हब है। त) यह अहनाफ़ का क़ौल है। जब सेहत का मदार रिवायत पर चार मज़हबों में हो गया, फिर जो कोई किसी मज़हब का किसी क़ारी की क़िरात पढ़ेगा, वह उसमें जो है उसकी पैरवी करे। चूँकि इमाम आसिम की क़िरात में रिवायत-ए-हफ़्स के अनुसार बिस्मिल्लाह हर दो सूरतों के बीच रिवायतन साबित है, और हनफ़िया की किताबों में कहीं भी आसिम और हफ़्स की पूरी क़िरात की मनाही नहीं है, तो तरावीह में बिस्मिल्लाह पढ़ना जायज़ हुआ वर्ना रिवायत-ए-हफ़्स में पूरा ख़त्म न होगा। केवल अल्लाह ही बेहतर जानता है। बंदा अब्दुल रहमान, अफ़िय्य अन्हु"। सफ़्हा 21 पर लिखा "फ़र्ज़ नमाज़ों (सलवात-ए-मफ़रूज़ा) में ख़त्म

मक़्सूद नहीं है इसलिए वहाँ जह्र (ज़ोर से पढ़ना) लाज़िम नहीं है, वहाँ अबू हनीफ़ा की पैरवी चाहिए। और तरावीह में मक़्सूद मुकम्मल क़ुरान का ख़त्म है, वहाँ मुसलमान क़ारियों की पैरवी करें। बिस्मिल्लाह को जह्र के साथ पढ़ना जायज़ है वर्ना ख़त्म में कमी आना लाज़िम है। चुनांचे यही तहरीर इस ख़ाकसार ने कई बार क़ारी अब्दुल रहमान साहब की ज़बानी भी सुनी है"। अब उलेमा से अर्ज़ है कि ये बयान और फ़तावे सही हैं या ग़लत, और यहाँ हनफ़ी मज़हब में क्या हुक्म है? बयान कीजिए सवाब पाएँगे।

अल-जवाब: बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

| अल्हम्दुलिल्लाहि सिर्रन व जहारन व लैलन व नहारन हम्दन | सब तारीफें अल्लाह तआला के लिए हैं आहिस्ता और बुलंद, दिन और [रात] |

والے پر، جو ان قاریوں کی قرأت پڑھے جو بسم اللہ کو ہر سورت کا جزو جانتے ہیں، واجب ہے کہ بسم اللہ کو ہر سورت کے سرے پر پکار کر پڑھے ورنہ ختم قرآن مجید میں سے اس کو ایک سو چودہ ۱۱۴ آیتوں کا کم کرنا اور ترک کر دینا لازم آتا ہے اور جائز نہیں ہے، ان شہروں میں جہاں کے اکثر باشندے حنفی مذہب رکھتے ہیں اس کے خلاف دستور ہے، پس معلوم نہیں اس ترک و غفلت کا کیا سبب ہے فقط، صفحہ ۷اپر لکھا "استفتا ئے مولوی رشید احمد گنگوہی، بسم اللہ کا جہر سے پڑھنا تراویح میں مضائقہ نہیں اور نماز میں اس سے کوئی قباحت نہیں ہوتی، یہ بھی قرا کا مذہب ہے، اگر حضرت حفص کی اقتداء کرو، درست و مقبول ہے اور جو حسب مذہب حنفیہ نہ پڑھے تاہم کوئی عیب نہیں، سب حق پر ہیں سب کے مذاہب صحیح و درست ہیں لیکن حفاظ قرآن مجید کو لازم ہے کہ پڑھا کریں ورنہ بموجب فرمان مولوی عبد الرحمن صاحب کے عند الحفص ختم میں نقصان رہے گا فقط واللہ اعلم کتبہ رشید احمد گنگوہی "، صفحہ ۱۸ پر لکھا "استفتاء قاری عبد الرحمن صاحب پانی پتی، زمانہ قراء سبعہ کا، زمانہ اجتہاد و عمل بالسنۃ کا تھا، زمانہ تابعین کا تھا، اور مذہب مسائل اجتہادیہ میں ہوتا ہے نہ منقولہ میں، اور مدار قراء کا فقط روایت و صحت پر ہے اور قراء سب اپنی اپنی قرات کی روایت صحیح رکھتے ہیں اس میں دخل مذہب کو نہیں ہے لہٰذا قرآت میں کسی اہل ہوا کا اختلاف نہیں ہے۔ ائمہ مذہب تازمانہ قراء، محتاج الیہ و محصور نہ تھے بلکہ بعد قراء کے تھے، ائمہ قرات کو پوچھنا کہ کیا مذہب رکھتے تھے، حمق ہے، بعد صحت روایت کے آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے پھر حاجت کسی مذہب اور کسی اجتہاد کی نہیں ہے اذا صح الحدیث فھو مذہبی (جب حدیث صحیح ہو تو وہی میرا مذہب ہے۔ت) قول احناف کا ہے، جب مدار صحت روایت پر مذاہب اربعہ میں ہوا پھر جو کوئی کسی مذہب کا کسی قاری کی قرات

پڑھے گا اس کی قرات میں جو ہو اس کی اتباع کرے، جو کہ امام عاصم کی قرات میں بروایت حفص بسم اللہ در میان ہر دوسورت کے ثابت ہے روایتہً، اور کہیں حنفیہ کی کتب میں ممانعت قرات عاصم و حفص کی استیعاباً واقع نہیں ہے تو تراویح میں بسم اللہ پڑھنا جائز ہوا والا پورا ختم روایت حفص میں نہ ہوا فقط واللہ اعلم بالصواب العبد عبد الرحمن عفی عنہ "۔ صفحہ ۲۱ پر لکھا "صلوۃ مفروضہ میں ختم مقصود نہیں اس لئے وہاں جہر لازم نہیں وہاں اتباع ابوحنیفہ کا چاہئے اور تراویح میں مقصود ختم کامل قرآن ہے وہاں اتباع قرائے مسلمین، بسم اللہ کو جہر پڑ ھنا ساتھ تاکہ کے جائز ہے ورنہ ختم میں نقصان لازم آتا ہے چنانچہ یہی تحریر خاکسار نے بارہا قاری عبد الرحمن صاحب کی زبانی بھی سنی ہے"۔ اب علماء سے عرض ہے کہ یہ بیانات و فتاویٰ صحیح ہیں یا غلط، اور یہاں مذہب حنفی میں کیا حکم؟ بینوا توجروا۔

الجواب: بسم اللہ الرحمن الرحیم

| الحمد للہ سرا وجھارا ولیلا ونھارا حمدا | سب تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لئے ہیں آہستہ اور بلند، دن اور [رات] |

Fatawa Razviya Volume Seven

(Arabic): Exalted and continuous praises, and sublime prayers and growing salutations upon the one who established the silent recitation of Bismillah in prayer as a Sunnah, and upon his family and companions, the souls who protect the fortress of the Sunnah from the clamor of the commoners. Amen, Amen, O Most Merciful of the merciful. (Urdu): At night, large and abundant praises, high blessings and exalted salutations upon that being who made it a Sunnah to recite Bismillah silently in prayer, and upon his progeny and companions who protect the pure Sunnah from the disturbance of the masses. Amen, Amen, O Most Merciful of the merciful. (T)

In the Hanafi school, claiming that reciting 'Bismillah' aloud (Jahar) before every Surah in Taraweeh is mandatory (Lazim) or obligatory (Wajib) is entirely groundless, clearly false, and a vile slander against the noble Hanafi scholars. For the fulfillment of the Sunnah of completing the Quran in Taraweeh, our books clearly state that reciting it aloud only once before any Surah is sufficient. The writing of the unlearned Zaid and his two leaders is completely unfounded and incorrect. It is stated in 'Musallam al-Thubut':

Arabic: 1 - البسملة من القران اية فتقرأ في الختم مرةً | Urdu: i.e., Bismillah is an ayah of the Great Quran, so it should be read once during the completion.

Malik al-Ulama Bahr al-Ulum states in his commentary 'Fawatih al-Rahamut': Arabic: على هذا ينبغى ان يقرأها فى التراويح بالجهر مرة ولاتتأدى سنة الختم دونها2۔ | Urdu: i.e., On this basis, Bismillah should be read aloud once in Taraweeh; without it, the Sunnah of completion will not be performed.

In the commentary of Maulana Waliullah it is stated: Arabic: من قال بكون البسملة جزء من القران من غير تعيين المحل او جزئيتها له فى اول كل سورة قال بوجوب قراءتها فيما يختم فيه القران من الصلوة كالتراويح الا ان الجماعة الاولى تقول بوجوب قراءتها جهرًا مرة والثانية | Urdu: i.e., Those scholars who consider Bismillah to be a part of the Holy Quran, whether without specifying the location (like Hanafi scholars etc.) or that it is the first verse of every Surah (like Shafi'i scholars), according to all of them, in whatever prayer the Quran is completed like Taraweeh, reciting Bismillah is necessary, but according to our Imams and the majority of scholars...

1. Musallam al-Thubut Kamil, Mas'ala al-Basmalah min al-Quran, published by Matba' Ansari Delhi, p. 151.

2. Fawatih al-Rahamut Sharh Musallam al-Thubut bi-dhail al-Mustasfa, Mas'ala al-Basmalah min al-Quran, published by Matba'a Amiriyya Bulaq Egypt 2/12.

फतावा रजविया जिल्द सातवीं

(अरबी): रात को, बड़ी हम्दें और ज़्यादा, बुलंद दुरूद और ऊँचा सलाम उस ज़ात पर जिसने नमाज़ में बिस्मिल्लाह को आहिस्ता पढ़ना सुन्नत फ़रमाया और आपकी आल व असहाब पर जो कि ख़ालिस सुन्नत को अवाम के शोरश से महफ़ूज़ रखने वाले हैं आमीन आमीन या अरहमर राहिमीन। (उर्दू): रात में, बहुत और अधिक प्रशंसा, उच्च आशीर्वाद, और उस हस्ती पर उच्च अभिवादन जिसने नमाज़ में बिस्मिल्लाह का मौन पाठ सुन्नत बनाया, और उनके परिवार और साथियों पर जो शुद्ध सुन्नत को जनता के हंगामे से बचाते हैं। आमीन, आमीन, हे दयालुओं में सबसे दयालु। (त)

बिस्मिल्लाह शरीफ़ का तरावीह में हर सूरत पर जहर (ज़ोर से पढ़ना), मज़हब-ए-हनफ़ी में लाज़िम व वाजिब होना महज़ बे-अस्ल व बातिल सरीह है, और हनफ़िया किराम पर इफ़्तरा-ए-क़बीह है। सुन्नत-ए-ख़त्म तरावीह की तकमील के लिए सिर्फ एक बार किसी सूरत पर जहर करने की हमारी किताबों में साफ़ तसरीह है। ज़ैद बे-इल्म और उसके दोनों मत्तबूओं की तहरीर सरासर बे-तहरीर व ग़ैर सहीह है। 'मुसल्लम अल-थुबूत' में है:

अरबी: 1 - البسملة من القران اية فتقرأ في الختم مرةً | उर्दू: यानी बिस्मिल्लाह शरीफ़ क़ुरआन-ए-अज़ीम की आयत है तो ख़त्म में एक बार पढ़ी जाए।

मलिक अल-उलेमा बहरुल उलूम इसकी शरह 'फ़वातिह अल-रहमूत' में फ़रमाते हैं: अरबी: على هذا ينبغى ان يقرأها فى التراويح بالجهر مرة ولاتتأدى سنة الختم دونها2۔ | उर्दू: यानी इस बिना पर चाहिए कि बिस्मिल्लाह शरीफ़ तरावीह में जहर से एक बार पढ़ी जाए, इसके बिना सुन्नत-ए-ख़त्म अदा न होगी।

शरह मौलाना वलीउल्लाह में है: अरबी: من قال بكون البسملة جزء من القران من غير تعيين المحل او جزئيتها له فى اول كل سورة قال بوجوب قراءتها فيما يختم فيه القران من الصلوة كالتراويح الا ان الجماعة الاولى تقول بوجوب قراءتها جهرًا مرة والثانية | उर्दू: यानी जो उलेमा बिस्मिल्लाह शरीफ़ को जुज़्व-ए-क़ुरआन मजीद मानते हैं ख़्वाह बे-ताईन-ए-महल (जैसे उलेमा-ए-हनफ़िया व ग़ैरहुम) या यों कि हर सूरत की पहली आयत है (जैसे उलेमा-ए-शाफ़ईया), उन

सब के नज़दीक जिस नमाज़ में क़ुरआन मजीद का ख़त्म किया जाए जैसे तरावीह, उसमें बिस्मिल्लाह शरीफ़ का पढ़ना ज़रूर है मगर हमारे अइम्मा व जमहूर उलेमा के नज़दीक...

1. मुसल्लम अल-थुबूत कामिल, मसअला अल-बसमला मिन अल-क़ुरआन, मतबुआ मतबा अंसारी देहली, पृ. 151.
2. फ़वातिह अल-रहमूत शरह मुसल्लम अल-थुबूत बज़ैल अल-मुसतस्फ़ा, मसअला अल-बसमला मिन अल-क़ुरआन, मतबुआ मतबआ अमीरिय्या बूलाक मिस्र 2/12.

पृष्ठ 662/721

كباراً ادامة واكثاراً والصلوات السامية والتحيات النامية على من سن في الصلوة اسرار التسمية وعلى اله وصحبه النفوس الحامية لبيضة السنة من الغوغاء العامية امين امين يا ارحم الراحمين۔ رات کو، بڑی حمدیں اور زیادہ، بلند درود اور اونچا سلام اس ذات پر جس نے نماز میں بسم اللہ کو آہستہ پڑھنا سنت فرمایا اور آپ کی آل و اصحاب پر جو کہ خالص سنت کو عوام کے شورش سے محفوظ رکھنے والے ہیں آمین آمین یا ارحم الراحمین۔ (ت)

بسم اللہ شریف کا تراویح میں ہر سورت پر جہر، مذہب حنفی میں لازم و واجب ہونا محض بے اصل و باطل صریح، اور حنفیہ کرام پر افتراء قبیح ہے تحصیل سنت ختم فی التراویح کے لئے صرف ایک بار کسی سورت پر جہر کرنے کی ہماری کتب میں صاف تصریح ہے زید بے علم اور اس کے دونوں متبوعوں کی تحریر سراسر بے تحریر و غیر صحیح ہے، مسلم الثبوت میں ہے: البسملة من القران اية فتقرأ في الختم مرةً - 1 | یعنی بسم اللہ شریف قرآن عظیم کی آیت ہے تو ختم میں ایک بار پڑھی جائے۔

ملک العلماء بحرالعلوم اس کی شرح فواتح الرحموت میں فرماتے ہیں: على هذا ينبغى ان يقرأها فى التراويح بالجهر مرة ولاتتأدى سنة الختم دونها2۔ | یعنی اس بنا پر چاہئے کہ بسم اللہ شریف تراویح میں جہر سے ایک بار پڑھی جائے بے اس کے سنت ختم ادا نہ ہوگی۔

شرح مولانا ولی اللہ میں ہے: من قال بكون البسملة جزء من القران من غير تعيين المحل او جزئيتها له فى اول كل سورة قال بوجوب قراءتها فيما يختم فيه القران من الصلوة كالتراويح الا ان الجماعة الاولى تقول بوجوب قراءتها جهرًا مرة والثانية | یعنی جو علماء بسم اللہ شریف کو جزو قرآن مجید مانتے

ہیں خواہ بے تعین محل (جیسے علماء حنفیہ و غیرہم) یا یوں کہ ہر سورت کی پہلی آیت ہے (جیسے علماء شافعیہ) ان سب کے نزدیک جس نماز میں قرآن مجید کا ختم کیا جائے جیسے تراویح، اس میں بسم اللہ شریف کا پڑھنا ضرور ہے مگر ہمارے ائمہ و جمہور علماء کے نزدیک

1 مسلم الثبوت کامل، مسئلہ البسملۃ من القرآن مطبوعہ مطبع انصاری دہلی ص ۱۵۱ 2 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی مسئلہ البسملۃ من القرآن مطبوعہ مطبعہ امیر یہ بولاق مصر ۲/ ۱۲

Fatawa Razawiya Volume Seven

[Arabic Box] It says that reciting it [Bismillah] loudly at the beginning of every Surah is mandatory, except for Surah Al-Bara'ah (At-Tawbah), according to the Shafi'i school of thought.

In 'Qamar al-Aqmar' by Maulana Abdul Halim Ansari, it is stated: [Arabic & Urdu Box] Arabic: Know that the Tasmiyah (Bismillah) is a verse of the whole Quran, revealed to separate between chapters, and it is not a part of Al-Fatihah nor any other chapter. Thus, the Quran consists of one hundred and fourteen chapters and one verse, which is the Tasmiyah. Therefore, when completing the Quran, it is necessary to recite the Tasmiyah once at the beginning of any chapter. This is our preferred position according to our Imams, briefly stated. Urdu: That is, Bismillah Sharif is only one verse in the entire Holy Quran that was revealed for separation between chapters. It is neither part of Surah Al-Fatihah nor of every chapter. Thus, the Great Quran is the name for one hundred and fourteen (114) chapters and one verse, which is Bismillah Sharif. Therefore, during the completion of the Quran, it is necessary to recite Bismillah Sharif once at the beginning of any chapter. This is the preferred position of our Imams. Briefly.

The answer to the issue was fulfilled by this much, but this humble servant (may Allah forgive him), with the help of the Almighty Lord (Glorified and Exalted), has written a few high-level beneficial notes for investigating the truth and summarizing the preferred view. By Allah's grace, these will clarify the rulings of the issue and dispel false doubts. Allah is the Helper and from Him we seek assistance. (T)

First Benefit: Regarding Bismillah Sharif, the verified and true position of our noble Imams, rather the majority of Imams among the Companions, Successors, and others (may Allah be pleased with them), is that it is not part of any Surah of the Quran. It is a distinct, single verse that was revealed repeatedly for blessing and to separate between Surahs. Imam Abdul Aziz bin Ahmed bin Muhammad Bukhari, one of the great Hanafi Imams, states in 'Kitab al-Tahqiq Sharh al-Husami':

[Arabic & Urdu Box] Arabic: The correct position of the school is that it is part of the Quran, but it is not a part of every Surah according to us. Rather, it is an independent verse revealed to separate between chapters. This was mentioned by Abu Bakr al-Razi, and a similar narration is reported from Imam Muhammad (may Allah's mercy be upon him). Urdu: Our correct school's position is that it is part of the Quran but not part of every Surah. Instead, it is a verse revealed for separation between

chapters. This is how Abu Bakr Razi mentioned it, and it is also reported from Imam Muhammad (may Allah be merciful to him). (T)

1 Sharh Musallam al-Thubut, Wali Allah 2 Qamar al-Aqmar, Marginalia on Nur al-Anwar, Introduction of the book, printed by Alimi Press, Delhi, p. 9 3 Kitab al-Tahqiq Sharh al-Husami, Introduction of the book, printed by Munshi Naval Kishore, Lucknow, p. 6

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी बॉक्स] यह कहता है कि शफ़ई मज़हब में सूरह बरात को छोड़कर हर सूरह की शुरुआत में इसे (बिस्मिल्लाह) ज़ोर से पढ़ना वाजिब है।

'क़मर अल-अक़मार' मौलाना अब्दुल हलीम अंसारी में लिखा है: [अरबी और उर्दू बॉक्स] अरबी: जान लें कि तस्मिया (बिस्मिल्लाह) पूरे क़ुरआन की एक आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए उतारी गई है, और यह न तो अल-फ़ातिहा का हिस्सा है और न ही किसी सूरह का। अतः क़ुरआन एक सौ चौदह सूरतों और एक आयत का नाम है जो तस्मिया है। इसलिए क़ुरआन ख़त्म करते समय किसी भी सूरह के शुरू में एक बार तस्मिया पढ़ना ज़रूरी है। यह हमारे इमामों के अनुसार चुना हुआ मज़हब है, संक्षेप में। उर्दू: यानी बिस्मिल्लाह शरीफ़ पूरे क़ुरआन मजीद में सिर्फ एक आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए उतारी गई, न वह फ़ातिहा का हिस्सा है न हर सूरह का, तो क़ुरआन अज़ीम नाम है एक सौ चौदह (114) सूरतों और एक आयत का कि वह बिस्मिल्लाह शरीफ़ है, अतः क़ुरआन ख़त्म करने में बिस्मिल्लाह शरीफ़ का किसी सूरह के शुरू में एक बार पढ़ना ज़रूरी है, यह सब हमारे इमामों का पसंदीदा मज़हब है। संक्षेप में।

मसले का जवाब तो इतने से ही हो गया, लेकिन इस फ़क़ीर (अल्लाह उसे माफ़ करे) ने परवरदिगार की मदद से हक़ की तहक़ीक़ और पसंदीदा कौल के सारांश के लिए कुछ उच्च स्तरीय लाभ लिखे हैं। इंशाअल्लाह इनसे मसले के हुक्म पर रोशनी पड़ेगी और गलतफहमियां दूर होंगी। अल्लाह ही मददगार है और उसी से हम मदद मांगते हैं। (त)

पहला लाभ: बिस्मिल्लाह शरीफ़ के बारे में हमारे इमामों, बल्कि सहाबा, ताबईन और अन्य (अल्लाह उन पर राज़ी हो) के जम्हूर इमामों का सही मज़हब यह है कि वह क़ुरआन की किसी सूरह का हिस्सा नहीं है, बल्कि एक अलग आयत है जो बरकत और सूरतों के बीच अलगाव के लिए बार-बार नाज़िल हुई। इमाम अब्दुल अज़ीज़ बिन अहमद बिन मुहम्मद बुखारी, जो हनफ़ी मज़हब के बड़े इमामों में से हैं, 'किताब अल-तहक़ीक़ शरह अल-हुसामी' में फ़रमाते हैं:

[अरबी और उर्दू बॉक्स] अरबी: मज़हब का सही कौल यह है कि यह क़ुरआन का हिस्सा है लेकिन हमारे नज़दीक यह हर सूरह का हिस्सा नहीं है। बल्कि यह एक ऐसी आयत है जो सूरतों के बीच फ़ासले के लिए उतारी गई है। ऐसा ही अबू बक्र अल-राज़ी ने ज़िक्र किया है और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) से भी ऐसा ही रिवायत है। उर्दू: हमारा सही मज़हब यह है कि वह क़ुरआन का

हिस्सा है मगर हर सूरह का हिस्सा नहीं, बल्कि यह ऐसी आयत है जो सूरतों में फ़ासले के लिए नाज़िल की गई है, यूँ अबू बक्र राज़ी ने ज़िक्र किया और इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह से भी ऐसे ही रिवायत है। (त)

1 शरह मुसल्लम अल-सुबूत, वली उल्लाह 2 क़मर अल-अक़मार हाशिया नूर अल-अनवार, किताब की भूमिका, अलीमी प्रेस दिल्ली, पृष्ठ 9 3 किताब अल-तहक़ीक़ शरह अल-हुसामी, किताब की भूमिका, मुंशी नवल किशोर लखनऊ, पृष्ठ 6

पृष्ठ 663 का 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

[Arabic Box] تقول بوجوب قرأتها جهرا فی اول کل سورة سواء البراءة[1]۔ صرف ایک بار بآواز اور شافعی مذہب میں سورہ برات کے سوا ہر سورت کی ابتدا پر۔

قمر الاقمار مولانا عبدالحلیم انصاری میں ہے: [Arabic & Urdu Box] اعلم ان التسمية أية من القرآن كله انزلت للفصل بين السور و ليست جزء من الفاتحة ولا من كل سورة فالقرآن عبارة عن مائة واربعة عشر سورة وأية وهی التسمية فلابد في ختم القرآن من قراءة التسمية مرة على صدراية سورة كانت وهذا كله عندنا على المختار[2] مختصرًا۔ یعنی بسم اللہ شریف سارے قرآن مجید میں صرف ایک آیت ہے کہ سورتوں میں فصل کے لئے اتاری گئی، نہ وہ فاتحہ کی جز ہے نہ ہر سورت کی، تو قرآن عظیم نام ہے ایک سو چودہ ۱۱۴ سورتوں اور ایک آیت کا کہ وہ بسم اللہ شریف ہے پس ختم قرآن میں بسم اللہ شریف کا کسی سورت کے سرے پر ایک بار پڑھنا ضروری ہے یہ سب ہمارے ائمہ کا مذہب مختار ہے اہ مختصراً۔

جواب مسئلہ تو اسی قدر سے ہوگیا مگر فقیر غفر اللہ لہ بعون رب قدیر جل جلالہ، تحقیق حق نجیح و تلخیص قول رجیح کے لئے چند افادات عالیہ لکھے جن سے بتوفیق تعالٰی احکام مسئلہ کونور انکشاف اور اوہام باطلہ کو ظہور انکساف ملے واللہ المعین و بہ نستعین (اللہ تعالٰی مددگار ہے اور اسی سے ہم مدد طلب کرتے ہیں۔ ت)

افادہ اولٰی: بسم اللہ شریف کے باب میں ہمارے ائمہ کرام بلکہ جمہور ائمہ صحابہ و تابعین و غیرہم رضی اللہ تعالٰی عنہم کا مذہب حق و محقق یہ ہے کہ وہ کسی سورت قرآن کی جز نہیں ، جداگانہ

آیت واحدہ ہے کہ تبرک و فصل بین السور کے لئے مکرر نازل ہوئی۔ امام عبدالعزیز بن احمد بن محمد بخاری علیہ رحمۃ الباری کہ اجلہ ائمہ حنفیہ ہیں کتاب التحقیق شرح حسامی میں فرماتے ہیں:

[Arabic & Urdu Box] الصحیح من المذھب انھا من القرآن لکنھا لیست جزء من کل سورۃ عندنا بل ھی أیۃ منزلۃ للفصل بین السور کذا ذکر ابوبکر الرازي ومثلہ روی عن محمد رحمہ اللہ تعالی[3]۔ صحیح مذہب ہمارا یہ ہے کہ وہ قرآن کی جز ہے مگر ہر سورت کی جز نہیں بلکہ یہ ایسی آیت ہے جو سورتوں میں فاصلہ کے لئے نازل کی گئی ہے، یوں ابو بکر رازی نے ذکر کیا اور امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ سے بھی ایسے ہی مروی ہے۔ (ت)

1 شرح مسلم الثبوت ولی اللہ 2 قمر الاقمار حاشیہ نورالانوار مقدمہ الکتاب مطبوعہ مطبع علیمی دہلی ص ۹ 3 کتاب التحقیق شرح حسامی مقدمہ الکتاب مطبوعہ منشی نولکشور لکھنو ص ۶

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

Imam Mohaqqiq Ibn Amir al-Haj states in 'Haliya': (Arabic Text) The well-known view from our companions is that it [Bismillah] is not a verse of al-Fatiha nor of any other [Surah], but it is an independent verse of the Quran revealed to separate chapters. - 1 (Urdu Translation) It is well-known from our companions that Bismillah is not a part of Surah Fatiha or any other Surah, but it is an independent verse of the Quran that was revealed for separation between chapters. (T)

Allama Ibrahim Halabi states in 'Ghunya': (Arabic Text) Verily our school and the school of the majority is that it is not a verse of al-Fatiha nor of every Surah. - 2 (Urdu Translation) Our school and that of the majority is that Bismillah is not a part of Surah Fatiha or any other Surah. (T)

Imam Abul Barakat Nasafi in 'Kanz al-Daqaiq', Allama Ibrahim Halabi in 'Multaqa al-Abhur', and Allama Muhammad bin Abdullah Ghazi Timurtashi in 'Tanwir al-Absar' state: (Arabic Text) It is a verse from the Quran revealed to separate chapters, and it is not from al-Fatiha nor from every Surah. - 3 (Urdu Translation) This is a verse of the Quran revealed to separate chapters; it is not a part of Fatiha or any other Surah. (T)

Imam Ayni in 'Umdat al-Qari Sharh Sahih Bukhari' states: (Arabic Text) Our companions said the Basmala is a verse of the Quran revealed for the separation between chapters; it is not from al-Fatiha nor from the beginning of every Surah. - 4 (Urdu Translation) Our companions said that Bismillah is a verse of the Quran revealed for separation between chapters; it is neither a part of Fatiha nor is it the first part of any Surah. (T) Likewise, it is in many books.

Second Benefit: Mere repetition of revelation never necessitates multiplicity, otherwise those who advocate for the repeated revelation of Surah Fatiha in the Great Quran would have to accept two Fatihas, as according to them, Fatiha was revealed in Makkah al-Mukarramah and then descended again in Madinah al-Tayyibah. Allama Hasan Chalpi, Hashiya Talwih.

--- Footnotes --- 1 Haliyat al-Mujalli Sharh Munyat al-Musalli 2 Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Description of the nature of prayer, published by Sohail Academy Lahore, p. 306 3 Multaqa al-Abhur with Majma' al-Anhur, Chapter on the nature of prayer, published by Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 1/95; Durr al-Mukhtar, Section: When one intends to start prayer, published by Matba' Mujtabai

Delhi India 1/75 4 Umdat al-Qari Sharh Sahih Bukhari, Sermon of the Book, published by Idarat al-Tiba'at al-Muniriyya Beirut 1/12

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

इमाम मोहक़्क़िक़ इब्न अमीर अल-हाज 'हलिया' में फ़रमाते हैं: (अरबी) हमारे साथियों से यही मशहूर है कि यह (बिस्मिल्लाह) अल-फ़ातिहा की आयत नहीं है और न ही किसी और की, बल्कि यह क़ुरआन की एक स्वतंत्र आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए नाज़िल हुई है। - 1 (उर्दू अनुवाद) हमारे साथियों से यही मशहूर है कि बिस्मिल्लाह सूरह फ़ातिहा या किसी और सूरह का हिस्सा नहीं है बल्कि यह क़ुरआन की एक स्वतंत्र आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए नाज़िल की गई है। (त)

अल्लामा इब्राहिम हलबी 'ग़ुन्या' में फ़रमाते हैं: (अरबी) हमारा और बहुमत का मत यह है कि यह फ़ातिहा की आयत नहीं है और न ही हर सूरह की। - 2 (उर्दू अनुवाद) हमारा और जम्हूर (बहुमत) का मत यह है कि बिस्मिल्लाह सूरह फ़ातिहा या किसी और सूरह का हिस्सा नहीं है। (त)

इमाम अबुल बरकात नसफ़ी 'कन्ज़ अल-दक़ाइक़' में और अल्लामा इब्राहिम हलबी 'मुल्तका अल-अभर' में और अल्लामा मुहम्मद बिन अब्दुल्ला ग़ज़ी तिमुरताशी 'तन्वीर अल-अबसार' में फ़रमाते हैं: (अरबी) यह क़ुरआन की एक आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए नाज़िल हुई है और यह फ़ातिहा से नहीं है और न ही हर सूरह से। - 3 (उर्दू अनुवाद) यह क़ुरआन की आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए नाज़िल की गई है, फ़ातिहा या किसी और सूरह का हिस्सा नहीं है। (त)

इमाम ऐनी 'उम्दतुल क़ारी शरह सहीह बुखारी' में फ़रमाते हैं: (अरबी) हमारे साथियों ने कहा कि बसमला क़ुरआन की एक आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए नाज़िल हुई है; यह न तो फ़ातिहा से है और न ही हर सूरह की शुरुआत से। - 4 (उर्दू अनुवाद) हमारे साथियों ने फ़रमाया कि बिस्मिल्लाह क़ुरआन की आयत है जो सूरतों के बीच अलगाव के लिए नाज़िल की गई है, न तो यह फ़ातिहा का हिस्सा है और न ही किसी सूरह का पहला हिस्सा है। (त) इसी तरह बहुत सी किताबों में है।

इफ़ादा थानिया (दूसरा लाभ): केवल नुज़ूल (अवतरण) की पुनरावृत्ति कभी भी बहुलता का कारण नहीं बनती, अन्यथा क़ुरआन ए अज़ीम में सूरह फ़ातिहा के नुज़ूल की पुनरावृत्ति के कायल लोगों को दो सूरह फ़ातिहा माननी पड़तीं, क्योंकि उनके नज़दीक फ़ातिहा मक्का मुअज़्ज़मा में नाज़िल हुई और मदीना तैयबा में दोबारा उतरी। अल्लामा हसन चलपी, हाशिया तलवीह।

--- पादलेख --- 1 हलियत अल-मुजल्ली शरह मुनियत अल-मुसल्ली 2 ग़ुनियत अल-मुस्तमली शरह मुनियत अल-मुसल्ली, नमाज़ की सिफ़त का बयान, प्रकाशित सुहैल अकादमी लाहौर, पृ. 306 3 मुल्तका अल-अभर मा मजमा' अल-अनहर, नमाज़ की सिफ़त का बाब, प्रकाशित दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत 1/95; दुर्र ए मुख़्तार, फ़स्ल: जब नमाज़ शुरू करने का इरादा करे, प्रकाशित मतबा मुजतबाई दिल्ली भारत 1/75 4 उम्दतुल क़ारी शरह सहीह बुखारी, खुत्बा अल-किताब, प्रकाशित इदारत अल-तिबात अल-मुनीरिया बेरूत 1/12

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

امام محقق ابن امیر الحاج حلیہ میں فرماتے ہیں: المشهور عن اصحابنا انها لیست بأیة من الفاتحة ولامن غیرها بل هي أیة من القرآن مستقلة نزلت للفصل بین السور - 1 ہمارے اصحاب سے یہی مشہور ہے کہ بسم اللہ سورۃ فاتحہ یا کسی اور سورۃ کی جز نہیں ہے بلکہ یہ قرآن کی مستقل آیت ہے جو سورتوں میں فصل کے لئے نازل کی گئی ہے (ت)

علامہ ابراہیم حلبی غنیہ میں فرماتے ہیں: ان مذهبنا ومذهب الجمهور لیست أیة من الفاتحة ولا من کل سورة - 2 ہمارا اور جمہور کا مذہب یہ ہے کہ بسم اللہ سورۃ فاتحہ یا کسی اور سورۃ کی جز نہیں ہے (ت)

امام ابوالبرکات نسفی کنزالدقائق اور علامہ ابراہیم حلبی ملتقی الابحر اور علامہ محمد بن عبداللہ غزی تمرتاشی تنویرالابصار میں فرماتے ہیں: هی أیة من القرآن انزلت للفصل بین السور ولیست من الفاتحة ولامن کل سورة - 3 یہ قرآن کی آیت ہے جو سورتوں میں فصل کے لئے نازل کی گئی ہے فاتحہ یا کسی اور سورۃ کی جز نہیں ہے (ت)

امام عینی عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری میں فرماتے ہیں: قال اصحابنا البسملة أیة من القرآن انزلت للفصل بین السور لیست من الفاتحة ولامن اول کل سورة - 4 ہمارے اصحاب نے فرمایا کہ بسم اللہ قرآن کی آیت ہے جو سورتوں میں فصل کے لئے نازل کی گئی ہے نہ تو یہ فاتحہ کی جز ہے اور نہ ہی کسی سورۃ کا یہ اول ہے (ت) اسی طرح بہت کتب میں ہے:

افادہ ثانیہ: مجرد تکرر نزول ہر گز موجب تعدد نہیں ورنہ قائلان تکرار نزول فاتحہ قرآن عظیم میں دو سورہ فاتحہ مانتے کہ ان کے نزدیک فاتحہ مکہ معظمہ میں نازل ہو کر مدینہ طیبہ میں دوبارہ اتری۔ علامہ حسن چلپی حاشیہ تلویح

--- حواشی --- 1 حلیۃ المجلی شرح منیۃ المصلی 2 غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی بیان صفت الصلاۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۰۶ 3 ملتقی الابحر مع مجمع الانہر باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۹۵، در مختار فصل و اذ اراد الشروع فی الصلوۃ مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱ / ۷۵ 4 عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری خطبۃ الکتاب مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۱ / ۱۲

Volume Seven - Fatawa Razawiyya

They state:

[Arabic]: The multiplicity of its revelation does not necessitate the multiplicity of its Quranic nature. How can it be, when it has been said that Surah Al-Fatihah was revealed multiple times, yet no one has said that Fatihah consists of multiple parts of the Quran?[1] [Urdu]: The multiplicity of the revelation of Bismillah does not necessitate that it becomes a part of the Quran multiple times. How can this be, while there is a saying regarding the multiplicity in the revelation of Surah Al-Fatihah, yet no one has said that Fatihah is multiple parts of the Quran? (T)

It is in Allama Khusraw's marginalia on Talwih:

[Arabic]: Saying that it was repeated does not necessitate saying it is multiple. How can it be, while concerning Surah Al-Fatihah, until the end of what preceded.[2] [Urdu]: Saying that the revelation of Bismillah was repeated does not make its multiplicity necessary. How can this be, while concerning Surah Al-Fatihah, until the end. (T)

Therefore, Allama Bahr said in Bahr al-Ra'iq:

[Arabic]: It is a single verse in the Quran with which every Surah is opened, and according to Al-Shafi'i, it is a verse within the Surahs.[3] [Urdu]: This Bismillah is one verse of the Quran with which every Surah is opened, and according to Imam Shafi'i, it is a separate verse for each Surah. (T)

Similarly, it was mentioned from Qamar al-Aqmar that according to our noble Imams, it is only one verse in the entire Quran, not that there are one hundred and thirteen or fourteen verses. And when it is a single verse, reciting it once in Taraweeh is sufficient for fulfilling the Sunnah of completion, as is not hidden from any person of intellect (this is not hidden from an intelligent person, let alone a scholar - T). Which ignorant person would say that a completion is not fulfilled until a single verse is read a hundred times?

Third Point of Benefit: Bismillah being a part of a Surah is far from being Mutawatir (consistently narrated) from the Radiant Presence of the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him). Forget being Mutawatir, it is difficult even to prove. The claim of its tawatur is mere slander and fabrication; rather, authentic ahadith are clear witnesses to the invalidation of this general rule.

[Arabic]: Like the Hadith of the division of prayer and the Hadith of the thirty verses.
[Urdu]: Like the Hadith about the division of prayer, and that Hadith in which Surah...

---

[1] Supplement to Hashiyah Chalpi 'ala al-Tawdih wa al-Talwih, marginalia 25 relating to page 50, printed by Munshi Nawal Kishore Kanpur, p. 55. [2] Hashiyah Talwih by Mulla Khusraw, printed by Munshi Nawal Kishore Kanpur, p. 31. [3] Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on the Description of Prayer, printed by H.M. Saeed Company Karachi, 1/313.

सातवाँ खंड - फ़तावा रज़विय्या

वे फरमाते हैं:

[अरबी]: इसके अवतरण (नुज़ूल) की बहुलता इसके कुरआनी होने की बहुलता को आवश्यक नहीं बनाती। यह कैसे हो सकता है जबकि सूरह अल-फातिहा के बार-बार अवतरण की बात कही गई है, लेकिन किसी ने यह नहीं कहा कि फातिहा कुरआन के कई हिस्से हैं।[1] [उर्दू]: बिस्मिल्लाह के नुज़ूल की बहुलता इस बात को लाज़िम नहीं करती कि वह कई बार कुरआन का हिस्सा बने। यह कैसे हो सकता है जबकि सूरह अल-फातिहा के नुज़ूल में तअदुद (बहुलता) का कौल (कथन) है, लेकिन किसी ने फातिहा के कुरआन के कई हिस्से होने का कौल नहीं किया। (त)

अल्लामा खुसरो के हाशिये तलवीह में है:

[अरबी]: इसके दोहराव (तकरार) का कहना इसकी बहुलता को आवश्यक नहीं बनाता। यह कैसे हो सकता है जबकि सूरह फातिहा के बारे में, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।[2] [उर्दू]: बिस्मिल्लाह के तकरार-ए-नुज़ूल का कौल इसके मुतअदद (अनेक) होने को लाज़िम नहीं करता। यह कैसे हो सकता है जबकि सूरह फातिहा के बारे में, अंत तक। (त)

और इसीलिए अल्लामा बहर ने बहर अर-राइक़ में फरमाया:

[अरबी]: यह कुरआन में एक ही आयत है जिससे हर सूरह की शुरुआत की जाती है, और इमाम शाफी के नज़दीक यह सूरह में आयतें हैं।[3] [उर्दू]: यह बिस्मिल्लाह कुरआन की एक आयत है जिससे हर सूरह का उद्घाटन किया जाता है, और इमाम शाफी के नज़दीक यह हर सूरह की अलग आयत है। (त)

इसी तरह 'कमरुल अक्मार' से भी गुज़रा कि वह हमारे आईमा (इमामों) के नज़दीक पूरे कुरआन में सिर्फ एक आयत है, न कि यह कि एक सौ तेरह या चौदह आयतें हों। और जब वह एक ही आयत है, तो तरावीह में इसे केवल एक बार पढ़ना ही सुन्नत-ए-खत्म की अदायगी के लिए काफी है, जैसा कि किसी भी बुद्धिमान व्यक्ति से छिपा नहीं है (यह किसी अक्लमंद से छिपा नहीं है, तो फिर आलिम से कैसे छिपा होगा - त)। कौन अज्ञानी कहेगा कि जब तक एक आयत को सौ बार न पढ़ा जाए, खत्म पूरा नहीं होगा?

तीसरा लाभ: बिस्मिल्लाह शरीफ का सूरत का हिस्सा होना, हुज़ूर पुर नूर सय्यिदुल मुर्सलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुतवातिर (निरंतर प्रमाणित) होना तो दूर की बात है, इसे साबित करना भी मुश्किल है। इसके मुतवातिर होने का दावा सरासर आरोप और झूठ है; बल्कि सही हदीसें इस नियम के खंडन पर स्पष्ट गवाह हैं।

[अरबी]: जैसे नमाज़ के बंटवारे वाली हदीस और तीस आयतों वाली हदीस। [उर्दू]: जैसा कि नमाज़ के विभाजन वाली हदीस, और वह हदीस जिसमें सूरह...

---

[1] ततिम्मा हाशियह चल्पी अला अत-तौज़ीह वत-तलवीह, हाशियह 25 संबंधित पृष्ठ 50, मुद्रित मुंशी नवल किशोर कानपुर, पृष्ठ 55। [2] हाशियह तलवीह मुल्ला खुसरो, मुद्रित मुंशी नवल किशोर कानपुर, पृष्ठ 31। [3] अल-बहर अर-राइक़, बाबू सिफत सलात, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/313।

جلد ہفتم - فتاویٰ رضویہ

میں فرماتے ہیں:

1- تعدد نزولها يقتضي تعدد قرآنيتها كيف و قد قيل بتكرار نزول الفاتحة ولم يقل احد بتعدد قرآنيتها بسم اللہ کے نزول کا تعدد اس بات کو لازم نہیں کہ وہ متعدد بار قرآن کا جز بنے، یہ کیسے ہو سکتا ہے حالانکہ سورہ فاتحہ کے نزول میں تعدد کا قول ہے لیکن فاتحہ کا قرآن کے متعدد جز ہونے کا قول کسی نے نہیں کیا (ت)

علامہ خسرو کے حاشیہ تلویح میں ہے:

2- القول بتكرره لايقتضي القول بتعددها كيف وقد قيل الیٰ آخر مامر بسم اللہ کے تکرار نزول کا قول اس کے متعدد ہونے کو لازم نہیں، یہ کیسے ہو سکتا ہے جبکہ سورہ فاتحہ کے بارے، الیٰ آخرہ۔ (ت)

وللہذا علامہ بحر نے بحر الرائق میں فرمایا:

3- انها فی القرآن اية واحدة يفتتح بها كل سورة وعند الشافعی آيات فی السور یہ بسم اللہ قرآن کی ایک آیت ہے اس سے ہر سورۃ کا افتتاح کیا جاتا ہے، اور امام شافعی کے نزدیک یہ ہر سورۃ کی علیحدہ آیت ہے۔ (ت)

اسی طرح قمر الاقمار سے بھی گزرا کہ وہ ہمارے ائمہ کرام کے نزدیک تمام قرآن میں صرف ایک آیت ہے نہ یہ کہ ایک سو تیرہ یا چودہ آیتیں ہوں اور جب آیت واحدہ ہے تراویح میں اس کی صرف ایک بار تلاوت ادائے سنت ختم کے لئے آپ ہی کافی کمالا یخفی علی کل عاقل (یہ کسی عاقل سے

مخفی نہیں چہ جائیکہ فاضل سے مخفی ہو ۔ت) کون جاہل کہے گا کہ ایک آیت کو جب تک سو بار نہ پڑھو ختم پورا نہ ہو۔

افادہ ثالثہ : بسم اللہ شریف کا جز و سورت ہونا، ہر گز ہر گز حضور پر نور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے متواتر ہونا در کنار، ثابت کرنا دشوار، اس کے تواتر کا ادعا محض بہتان و افتراء بلکہ احادیث صحیحہ اس کلیہ کے نقض پر صاف گواہ،

کحدیث قسمة الصلوة وحدیث ثلثین اية جیسا کہ تقسیم نماز والی حدیث، اور وہ حدیث جس میں سورة

---

1 تتمہ حاشیہ چلپی علی التوضیح والتلویح حاشیہ ۲۵ متعلق ص ۵۰ مطبوعہ منشی نولکشور کانپور ص ۵۵ 2 حاشیہ تلویح لملا خسرو مطبوعہ منشی نولکشور کانپور ص ۳۱ 3 بحر الرائق باب صلوٰة الصلوة مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۳۱۳

Fatawa Razawiyya, Volume VII

The mention of the verses regarding the kingdom and other such Hadiths, which the noble scholars have detailed in their works, is not necessary to be presented here, for the fame of the discussion about it has spared us from repeating it and lengthening the discourse by mentioning it. (T)

Fourth Benefit: Similarly, the statement that there is a consensus of the Ummah on this is a fabrication and a slander; rather, the scholars state that it was the consensus of the noble Companions (Sahaba) and the eminent Successors (Tabi'in) (may Allah Almighty be pleased with them) that 'Bismillah' is not a part of the Surah. The opinion that it is a part of the Surah is a later innovation. Sayyidi Faqih Muqri Ali Nuri Safaqsi states in 'Ghaith al-Nafi' fil-Qira'at al-Sab'':

(Arabic Text/Translation): "This applies if we say that the Basmalah is not a verse, nor a part of a verse, from the beginning of Al-Fatiha or from others. Rather, it was written in the mushafs (copies of the Quran) for seeking blessings and grace, or it is at the beginning of Al-Fatiha for the commencement of the Book according to the custom of Allah (Exalted and Majestic be He) in beginning His books. In Surahs other than Al-Fatiha, it is for separating the Surahs. It is narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) did not know the separation between Surahs until 'Bismillah al-Rahman al-Rahim' was revealed to him. This is the school of Malik, Abu Hanifa, and al-Thawri. It was narrated from Ahmad and others. Makki championed this in his 'Kashf' and said: This is what the Sahaba and the Tabi'in agreed upon. Any other statement is an innovation after their consensus. Qadi Abu Bakr bin al-Tayyib bin al-Baqillani al-Maliki al-Basri, a resident of Baghdad, was severe in denouncing those who opposed it, and this..."

फ़तावा रज़विया, जिल्द सप्तम

राज्य के संबंध में आयतों का ज़िक्र और वैसी ही अन्य हदीसों का उल्लेख, जिन्हें महान विद्वानों ने अपनी रचनाओं में विस्तार से वर्णित किया है, यहाँ उन्हें प्रस्तुत करने की आवश्यकता नहीं है क्योंकि इसके बारे में चर्चा की प्रसिद्धि ने हमें इसे दोहराने और इसके उल्लेख से बात को लंबा करने से बचा लिया है। (त)

चौथा लाभ: इसी तरह, इस पर उम्मत की सर्वसम्मति का उल्लेख करना एक मिथ्या आरोप और लांछन है, बल्कि विद्वान कहते हैं कि सहाबा किराम और प्रसिद्ध ताबेईन (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की सर्वसम्मति थी कि बिस्मिल्लाह शरीफ़ सूरह का अंग नहीं है, इसे अंग मानने का विचार उनके बाद उत्पन्न हुआ। सैय्यदी फ़क़ीह मुक़री अली नूरी सफ़ाक़सी 'ग़ैथुन नफ़ई फ़िल क़िरात-इस-सब' में फ़रमाते हैं:

"यह तब है जब हम यह कहें कि बिस्मिल्लाह न तो कोई आयत है और न ही सूरह फ़ातिहा या किसी अन्य सूरह का हिस्सा है। यह केवल क़ुरान में बरकत (आशीर्वाद) के तौर पर लिखी गई है, या इसलिए कि अल्लाह तआला की यह गरिमामयी रीति है कि उसने अपनी सभी किताबों की शुरुआत 'बिस्मिल्लाह' से की है। अतः सूरह फ़ातिहा की शुरुआत में भी इसका उल्लेख किया गया, और बाकी सूरहों की शुरुआत में यह केवल सूरतों के बीच विभाजन के लिए है। हज़रत इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से वर्णित है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दो सूरतों के बीच का अंतर 'बिस्मिल्लाह-हिर-रहमान-निर-रहीम' के अवतरित होने पर ही जान पाते थे। यही इमाम मालिक, अबू हनीफ़ा, और सौरी का मत है। इमाम अहमद और अन्य से भी यही वर्णन किया गया है। इमाम मक्की ने अपनी पुस्तक 'कश्फ़' में इसी को अपनाया है और कहा है कि यही वह है जिस पर सहाबा और ताबेईन की सर्वसम्मति है। इस इज्मा (सर्वसम्मति) के बाद बिस्मिल्लाह के बारे में कोई भी अन्य बात एक नया आविष्कार होगी। बग़दाद निवासी क़ाज़ी अबू बक्र बिन तैय्यब बिन बाक़िल्लानी मालकी बसरी ने इसका विरोध करने वालों की कड़ी निंदा की है और यह..."

पृष्ठ 666 का 721

ملک کی تئیں آیتوں کا ذکر اور ان جیسی اور احادیث جن کو علماء کرام نے مفصل طور پر اپنی تصانیف میں ذکر کیا ہے، یہاں ان کو بیان کرنے کی ضرورت نہیں ہے کیونکہ اس بات کی شہرت نے ہمیں یہاں ذکر کرنے سے مستغنی کردیا ہے نیز ان کے ذکر سے بات لمبی ہوگی۔ (ت)

افادہ رابعہ: یونہی اس پر اجماع امت کا بیان افتراء و بہتان، بلکہ علماء فرماتے ہیں صحابہ کرام و تابعین اعلام رضی اللہ تعالٰی عنہ کا اجماع تھا کہ بسم اللہ شریف جزوِ سور نہیں، قولِ جزئیت اُن کے بعد حادث و نو پیدا ہوا، سیدی فقیہ مقری علی نوری سفاقسی غیث النفع فی القراءات السبع میں فرماتے ہیں:

هذا ان قلنا ان البسملة ليست بآية ولا بعض آية من اول الفاتحة ولامن غيرها وانما كتبت فی المصاحف للتيمن والتبرك او انها فی اول الفاتحة لابتداء الكتاب على عادة الله جل وعز فی ابتداء كتبه وفی غيرالفاتحة للفصل بين السور قال ابن عباس رضی الله تعالى عنهما كان رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم لايعرف فصل السورة حتى ينزل عليه بسم الله الرحمن الرحيم وهو مذهب مالك وابی حنيفة والثوری وحكی عن احمد وغيره وانتصر له مكی فی كشفه وقال انه الذی اجمع عليه الصحابة والتابعون والقول بغيره محدث بعد اجتماعهم وشنع القاضی ابوبكر بن الطيب بن الباقلانی المالكي البصری نزيل بغداد على من خالفه

یہ تب ہے جب ہم یہ کہیں کہ بسم اللہ آیت نہیں اور فاتحہ اور کسی سورۃ کی جز نہیں اور یہ صرف قرآن میں برکت کے طور پر لکھی گئی ہے یا اس لئے کہ اللہ تعالٰی کی عادت کریمہ ہے کہ اس نے اپنی تمام کتابوں میں بسم اللہ سے ابتداء فرمائی لہٰذا سورہ فاتحہ کے ابتداء میں بھی ذکر فرمائی اور

باقی سورتوں کے ابتداء میں صرف سورتوں کے درمیان فصل کے لئے ہے۔ حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے مروی ہے کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دوسورتوں کا فصل بسم اللہ الرحمن الرحیم کے نازل ہونے پر معلوم کرتے تھے، یہی امام مالک، ابوحنیفہ، ثوری کا مذہب ہے، اور امام احمد وغیرہ سے بھی بیان کیا گیا ہے اور امام مکی نے اسی کو اپنی کتاب کشف میں اپنایا ہے اور فرمایا کہ یہی وہ ہے جس پر صحابہ و تابعین کا اجماع ہے، بسم اللہ کے بارے میں کوئی اور بات اس اجماع کے بعد نئی چیز ہوگی، اور قاضی ابوبکر بن طیب بن باقلانی مالکی بصری نیز بغداد ی نے اس کی مخالفت کرنے والوں کی مذمت فرمائی ہے اور یہ

Fatawa Razawiyya Volume Seven

[Arabic]: And he was the most knowledgeable of people in debate and the most meticulous in his view of it. [Urdu]: Qazi Abu Bakr himself is an expert in debate and possesses meticulous insight into it. (T)

Imam Zaila'i in Tabyin al-Haqa'iq, then Allama Sayyid Abu al-Sa'ud al-Azhari in Fath Allah al-Mu'in state: [Arabic]: Some people of knowledge said: Whoever considers it (Basmala) a part of every surah other than Al-Fatiha has broken the consensus, because they did not differ regarding any surah other than Al-Fatiha. [Urdu]: Some scholars have said that whoever considers Bismillah to be a part of any surah other than Al-Fatiha is contradicting the consensus (ijma), because there is no disagreement regarding any surah except Al-Fatiha. (T)

Imam Badr al-Din Mahmud al-Ayni in Umdat al-Qari Sharh Sahih al-Bukhari states: [Arabic]: If it is said, we say that it is a verse of other than Al-Fatiha, and likewise it is a verse of Al-Fatiha; I say: This is a statement that no one has made, and for this reason they said: Al-Shafi'i claimed that it is a verse of every surah, and no one preceded him in this statement, because the disagreement among the predecessors (salaf) was only regarding whether it is part of Al-Fatiha or not a verse of it, and no one counted it as a verse from all other surahs. [Urdu]: If an objection is raised that we consider Bismillah a verse, then it means it is a verse of Al-Fatiha and also a verse of any other surah. I say that this is not the saying of anyone. Therefore, the majority said that it is only Imam Shafi'i's opinion that this is a verse of every surah, whereas no one before Imam Shafi'i had said this, because before this, among the predecessors, the only issue was whether Bismillah is a verse of Surah Al-Fatiha or not, and no one considered it part of the other surahs. (T)

Fifth benefit: In all Hafsi codices (Musahif), there is a verse mark on every Bismillah. It is undoubtedly a complete verse according to them. Now count the Hafsi verses in all surahs from Surah Al-Baqarah to Surah An-Nas; see if Bismillah has been included in the count anywhere. For example, Surah Al-Ikhlas has four verses; there are four verses apart from Bismillah. Surah Al-Kawthar has three verses; there are three verses separate from Bismillah. And so on by analogy. Unlike Surah Al-Fatiha, which

has seven verses, and according to them, there is no verse mark on "An'amta 'alayhim". Therefore, in our codices...

1. Ghayth al-Naf' fi al-Qira'at al-Sab', Chapter of Basmala, published by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 75.
2. Fath al-Mu'in 'ala Sharh al-Kanz, Section: 'When he wants to enter...', published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/178.
3. Umdat al-Qari Sharh al-Bukhari, Chapter: 'What is said after the Takbir', published by Idarat al-Tiba'at al-Muniriyya, Beirut, 5/292.

[अरबी]: और वह बहस-मुबाहसा में लोगों में सबसे अधिक जानकार और उसमें बहुत बारीक नज़र रखने वाले थे। [उर्दू]: क़ाज़ी अबू बक्र स्वयं बहस के विशेषज्ञ हैं और इसमें बारीक नज़र रखते हैं। (त)

इमाम ज़ैली 'तबीनुल हक़ाएक़' में, फिर अल्लामा सैय्यद अबू अल-सऊद अज़हरी 'फ़तह अल्लाह अल-मुईन' में फरमाते हैं: [अरबी]: कुछ अहले इल्म ने कहा: जिस किसी ने इसे (बिस्मिल्लाह को) सूरह फ़ातिहा के अलावा हर सूरह का हिस्सा माना, उसने इज्मा (आम सहमति) का उल्लंघन किया, क्योंकि उन्होंने सूरह फ़ातिहा के अलावा किसी अन्य सूरह के बारे में मतभेद नहीं किया। [उर्दू]: कुछ विद्वानों ने कहा है कि जो व्यक्ति बिस्मिल्लाह को फ़ातिहा के अलावा किसी और सूरह का हिस्सा मानता है, वह इज्मा का उल्लंघन करता है क्योंकि फ़ातिहा के बिना किसी सूरह के बारे में कोई मतभेद नहीं है। (त)

इमाम बदरुद्दीन महमूद ऐनी 'उम्दतुल क़ारी शरह सहीह बुखारी' में फरमाते हैं: [अरबी]: यदि यह कहा जाए कि हम कहते हैं कि यह फ़ातिहा के अलावा किसी और की आयत है, और इसी तरह यह फ़ातिहा की भी आयत है; मैं कहता हूँ: यह एक ऐसी बात है जो किसी ने नहीं कही, और इसीलिए उन्होंने कहा: इमाम शाफ़ई का दावा है कि यह हर सूरह की एक आयत है, और उनसे पहले किसी ने यह बात नहीं कही, क्योंकि पूर्वजों (सलफ़) के बीच मतभेद केवल इस बात पर था कि क्या यह फ़ातिहा का हिस्सा है या इसकी आयत नहीं है, और किसी ने भी इसे बाकी सूरतों की आयत के रूप में नहीं गिना। [उर्दू]: यदि यह आपत्ति की जाए कि हम बिस्मिल्लाह को आयत मानते हैं, तो इसका अर्थ यह हुआ कि यह फ़ातिहा की आयत है और किसी और सूरह की भी आयत है। मैं कहता हूँ कि यह किसी का कथन नहीं है। इसीलिए बहुमत (जमहूर) ने कहा कि केवल इमाम शाफ़ई का मानना है कि यह हर सूरह की आयत है, जबकि इमाम शाफ़ई से पहले किसी ने यह बात नहीं कही, क्योंकि उससे पहले पूर्वजों में केवल यह था कि बिस्मिल्लाह सूरह फ़ातिहा की आयत है या नहीं, और इसे किसी ने बाकी सूरतों का हिस्सा नहीं माना। (त)

पांचवां लाभ: सभी हफ़्सी मुसाहिफ़ (कुरान की प्रतियों) में हर बिस्मिल्लाह शरीफ़ पर आयत का निशान मौजूद है, वह निस्संदेह उनके नज़दीक एक पूरी आयत है। अब सूरह बक़रह से लेकर सूरह नास तक तमाम सूरतों में हफ़्सी आयतों की गिनती देखिए; देखिए क्या कहीं भी बिस्मिल्लाह शरीफ़ गिनती में आई है। उदाहरण के लिए, सूरह इखलास की चार आयतें हैं; बिस्मिल्लाह को छोड़कर ही

चार आयतें हैं। सूरह कौसर में तीन आयतें हैं; बिस्मिल्लाह से अलग ही तीन आयतें हैं। और इसी प्रकार तुलना करें। इसके विपरीत सूरह फ़ातिहा है जिसकी सात आयतें हैं, और उनके नज़दीक 'अन'अमता अलैहिम' पर आयत नहीं है, और इसीलिए हमारे मुसाहिफ़...

1. ग़ैतुल नफ़ फ़िल क़िरातुल सबअ, बाबुल बसमलह, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 75।
2. फ़तह अल-मुईन अला शरह अल-कन्ज़, अध्याय: 'जब वह प्रवेश करना चाहता है...', एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/178।
3. उम्दतुल क़ारी शरह बुखारी, अध्याय: 'तकबीर के बाद क्या कहा जाए', इदारतुल तिबातुल मुनीरिया, बेरुत, 5/292।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

وکان اعرف الناس بالمناظرۃ وادقھم فیھا نظرا 1۔ قاضی ابوبکر خود بحث کے ماہر اس میں دقت نظر رکھتے ہیں۔ (ت)

امام زیلعی تبیین الحقائق پھر علامہ سید ابوالسعود از ہری فتح اللہ المعین میں فرماتے ہیں: قال بعض اھل العلم ومن جعلھا من کل سورۃ فی غیرالفاتحۃ فقد خرق الاجماع لانھم لم یختلفوا فی غیر الفاتحۃ 2۔ بعض علماء نے فرمایا کہ جو شخص بسم اللہ کو فاتحہ کے علاوہ کسی سورت کا جزو مانتا ہے وہ اجماع کا خلاف کرتا ہے کیونکہ فاتحہ کے بغیر کسی سورۃ کے بارے میں اختلاف نہیں۔ (ت)

امام بدرالدین محمود عینی عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری میں فرماتے ہیں: فان قیل نحن نقول انھا أیۃ من غیرالفاتحۃ فکذلك انھا أیۃ من الفاتحۃ قلت ھذا قول لم یقل بہ احد ولھذا قالوا زعم الشافعي انھا أیۃ من کل سورۃ وما سبقہ الی ھذا القول احد لان الخلاف بین السلف انماھو فی انھا من الفاتحۃ اولیست بأیۃ منھا ولم یعدھا احد أیۃ من سائر السور 3۔ اگر اعتراض کیا جائے کہ ہم بسم اللہ کو آیت مانتے ہیں تو اس کا معنی یہ ہوا کہ فاتحہ کی آیت ہے اور کسی اور سورۃ کی بھی آیت ہے، میں کہتا ہوں کہ یہ کسی کا قول نہیں ہے اسی لئے جمہور نے کہا کہ صرف امام شافعی کا خیال ہے کہ یہ ہر سورہ کی آیت ہے جبکہ امام شافعی سے پہلے کسی نے یہ بات نہیں کی، کیونکہ اس سے پہلے اسلاف میں صرف یہ تھا کہ بسم اللہ سورہ فاتحہ کی آیت ہے یا نہیں، اور اس کو کسی نے باقی سورتوں کا جز نہیں مانا۔ (ت)

افادہ خامسہ: تمام مصاحف حفصیہ میں ہر بسم اللہ شریف پر نشان آیت موجود ہے وہ بلاشبہ ان کے نزدیک آیت تامہ ہے، اب سورہ بقرہ سے لے کر سورہ ناس تک تمام سور میں آیات حفصیہ کی

گنتی بتائیے، دیکھئے تو کہیں بھی بسم اللہ شریف گنتی میں آئی ہے، مثلاً سورہ اخلاص چار آیت ہے بسم اللہ سے الگ ہی چار آیتیں ہیں، سورہ کوثر میں تین آیتیں ہیں بسم اللہ سے جدا ہی تین آیتیں ہیں وعلی ھٰذا القیاس، بخلاف سورہ فاتحہ کہ سات آیتیں ہیں اور ان کے نزدیک انعمت علیہم پر آیت نہیں ولھذا ہمارے مصاحف

1 غیث النفع فی القراءات السبع باب البسملۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۷۵ 2 فتح المعین علی شرح الکنز فصل واذا اراد الدخول الخ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۱۷۸ 3 عمدۃ القاری شرح بخاری باب ما یقول بعد التکبیر مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۲۹۲/۵

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

I do not write the mark of an ayah (verse) on it, according to others, nor do I write '5'. This is a clear proof and obvious that according to our reciters (Qurra), from Surah Baqarah to Surah Nas, 'Bismillah' is not a part of any Surah. Why specify only those reciters? According to everyone, except for Surah Fatiha where it is disputed, 'Bismillah' is excluded from the verse count of all other Surahs. This also points to the opinion of the scholars that the claim of it being a part (of a Surah) is an innovation and contrary to consensus. Imam Zayla'i in 'Tabyeen' and then Allamah Azhari in 'Fath al-Mu'een' state:

[Box 1] Arabic: "Indeed, all compilers of the Masahif (codices) counted the verses of the Surahs and excluded it (Bismillah) from every Surah. Some people of knowledge said... until the end of what was previously mentioned." Urdu Translation in Box: "All the scribes of the Holy Quran have counted the verses of the Surahs and they did not count 'Bismillah' among the verses of any Surah, and some scholars have stated the previous saying until the end. (T)"

In 'Umdah', the statement of Imam 'Ayni was mentioned: "No one counted it as a verse from the rest of the Surahs." (No one considered it a verse of the remaining Surahs. -T)

Complement: Exclusion from the count is clearly evident in its non-partisanship, and scholars have allowed its inclusion (in recitation/writing) provided it is based on conjecture, so it cannot provide certainty of it being a part. Imam Zayla'i in 'Nasb al-Rayah' and Imam 'Ayni in 'Umdah' state:

[Box 2] Arabic: "Perhaps Abu Hurairah was with the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and heard him reciting it, so he thought it was from al-Fatiha, and thus said it is one of its verses. We do not deny that it is from the Quran, but the dispute occurred in two issues: first, whether it is a verse of al-Fatiha, and second, whether it has the same ruling as the other verses of al-Fatiha regarding audible and silent recitation. We say it is an independent verse before the Surah and not part of it, to reconcile the evidences. Abu Hurairah did not report from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: 'It is one of its verses'." Urdu Translation in Box: "Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) heard the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) reciting it and thought that 'Bismillah' is a part of Surah Fatiha, so he said it is included in the verses of Fatiha. We do not deny that 'Bismillah' is a verse of the Quran; the discussion is only on two issues: one, whether it is a verse

of Surah Fatiha, and second, whether the ruling of 'Bismillah' is the same as the other verses of Fatiha, such that it should be read like them in audible and silent recitation or not. While we say it is an independent verse, it is not counted among the verses of Surah Fatiha; this is to make it consistent with the evidences, although..."

1. Fath al-Mu'een 'ala Sharh al-Kanz, Section: 'When he intends to enter', published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/187.
2. 'Umdat al-Qari Sharh Bukhari, Chapter on what to say after Takbir, published by al-Tiba'ah al-Muniriyyah, Beirut, 5/292.

फ़तावा रज़विय्या, जिल्द सातवीं

मैं इस पर आयत का निशान, दूसरों के अनुसार, नहीं लिखता और न ही '५' लिखता हूँ। यह एक स्पष्ट प्रमाण है कि हमारे क़ारियों (पाठकों) के नज़दीक, सूरह बक़रह से सूरह नास तक 'बिस्मिल्लाह' किसी सूरह का हिस्सा नहीं है। बल्कि सिर्फ उन क़ारियों की क्या विशेषता, सबके नज़दीक, सूरह फ़ातिहा के अलावा, जिसमें मतभेद है, बाकी सभी सूरतों की आयतों की गिनती से 'बिस्मिल्लाह शरीफ़' बाहर है। यह विद्वानों के इस कथन को भी दर्शाता है कि इसे हिस्सा (जुज़) मानना एक नई बात और इजमा (आम सहमति) के ख़िलाफ़ है। इमाम ज़ैला'ई 'तबीन' में और फिर अल्लामा अज़हरी 'फ़तहुल मुईन' में फरमाते हैं:

[बॉक्स 1] अरबी: "निश्चित रूप से, मसाहिफ़ (कुरान की प्रतियों) के सभी संकलनकर्ताओं ने सूरतों की आयतों को गिना और इसे (बिस्मिल्लाह को) हर सूरह से बाहर रखा। ज्ञान के कुछ लोगों ने कहा... पिछले कहे अनुसार अंत तक।" उर्दू अनुवाद: "कुरान पाक के सभी लेखकों ने सूरतों की आयतों को गिना है और उन्होंने 'बिस्मिल्लाह' को किसी सूरह की आयतों में नहीं गिना, और कुछ विद्वानों ने पिछला कथन अंत तक बयान किया। (त)"

'उ़म्दा' में इमाम ऐनी का कथन गुज़रा: "किसी ने इसे बाकी सूरतों की आयत नहीं माना।" (किसी ने इसे शेष सूरतों की आयत नहीं माना। -त)

पूरक: गिनती से बाहर करना तो हिस्सा न होने में स्पष्ट है, और शामिल करने के बारे में विद्वानों ने अनुमति दी है बशर्ते वह केवल अनुमान पर आधारित हो, तो वह हिस्सा होने की निश्चितता प्रदान नहीं कर सकेगा। इमाम ज़ैला'ई 'नसबुल राया' में और इमाम ऐनी 'उ़म्दा' में फरमाते हैं:

[बॉक्स 2] अरबी: "शायद अबू हुरैरा नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ थे और उन्हें इसे पढ़ते सुना, तो उन्होंने समझा कि यह फ़ातिहा से है, इसलिए कहा कि यह इसकी आयतों में से एक है। हम इस बात से इनकार नहीं करते कि यह कुरान से है, लेकिन विवाद दो मुद्दों पर है: पहला कि क्या यह फ़ातिहा की एक आयत है, और दूसरा कि क्या इसका हुक्म फ़ातिहा की बाकी आयतों की तरह ऊँची और धीमी आवाज़ में पढ़ने का है। हम कहते हैं कि यह सूरह से पहले एक स्वतंत्र आयत है और इसका हिस्सा नहीं है, ताकि प्रमाणों के बीच समन्वय हो सके। अबू हुरैरा ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह रिपोर्ट नहीं किया कि उन्होंने कहा: 'यह इसकी आयतों में से एक है'।" उर्दू अनुवाद: "अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अ़न्हु) ने हुज़ूर (अलैहिस्सलातु वस्सलाम) को पढ़ते हुए सुना तो ख्याल किया

कि 'बिस्मिल्लाह' सूरह फ़ातिहा का हिस्सा है, तो उन्होंने कह दिया कि यह फ़ातिहा की आयतों में शामिल है। 'बिस्मिल्लाह' का कुरान की आयत होने से हमारा इनकार नहीं है, बहस सिर्फ दो मसलों में है: एक यह कि क्या यह सूरह फ़ातिहा की आयत है और दूसरा यह कि क्या 'बिस्मिल्लाह' का हुक्म फ़ातिहा की दूसरी आयतों वाला है कि ज़हर (ऊँची आवाज़) और सिर्र (धीमी आवाज़) में उनकी तरह पढ़ी जाएगी या नहीं, जबकि हम कहते हैं कि यह एक स्वतंत्र आयत है, यह सूरह फ़ातिहा की आयतों में शुमार नहीं है, यह बात दलीलों को मुताबिक़ बनाने के लिए है, हालांकि..."

1. फ़तहुल मुईन अ़ला शरह अल-कन्ज़, फ़स्ल: 'जब वह प्रवेश करना चाहे', मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, १/१८७।
2. उ़म्दतुल क़ारी शरह बुखारी, बाब: 'तकबीर के बाद क्या कहे', मुद्रित अल-तिबाअ़तुल मुनीरिय्या, बेरुत, ५/२९२।

पृष्ठ ७२१ का ६६८

میں اس پر نشانِ آیت، عند الغیرہ، لکھتے ہیں نہ ۵، یہ صاف دلیل واضح ہے کہ ہمارے قراء کے نزدیک بسم اللہ بقرہ سے ناس تک کسی سورت کی جز نہیں بلکہ ایک انہیں قاریوں کی کیا تخصیص، سب کے نزدیک، سوا فاتحہ کے، کہ مختلف فیہا ہے باقی تمام سورتوں کے شمار آیات سے بسم اللہ شریف خارج ہے یہ بھی اس ارشادِ علما کا پتا دیتا ہے کہ قولِ جزئیت حادث وخلافِ اجماع ہے۔ امام زیلعی تبیین پھر علامہ ازہری فتح المعین میں فرماتے ہیں:

ان کتاب المصاحف کلھم عدوا أیات السور فأخرجوھا من کل سورۃ وقال بعض اھل العلم ۱ الی اخر ما مر۔ قرآن پاک کے تمام کاتبوں نے سورتوں کی آیات کو شمار کیا ہے اور انہوں نے بسم اللہ کو کسی سورت کی آیات میں شمار نہیں کیا، اور بعض علماء نے گزشتہ قول کو انہوں نے آخر تک بیان کیا۔ (ت)

عمدہ میں امام عینی کا ارشاد گزرا: لم یعدھا احد آیۃ من سائر السور ۲ (اس کو کسی نے باقی سورتوں کی آیہ نہیں مانا۔ت)

تتمیہ: شمار سے اخراج تو عدمِ جزئیت میں صریح ظاہر ہے اور ادخال میں علمائے کرام نے جائز فرمایا کہ صرف ظن کی طرف مستند ہو تو مفیدِ قطعیتِ جزئیت نہ ہوسکے گا، امام زیلعی نصب الرایہ اور امام عینی عمدہ میں فرماتے ہیں:

لعل اباھریرۃ مع النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یقرأھا فظنھا من الفاتحۃ، فقال انھا احدی أیاتھا و نحن لاننکرانھا من القرآن، و لکن النزاع وقع فی مسئلتین احدھما انھا أیۃ من الفاتحۃ، والثانیۃ ان لھا حکم

سائر أيات الفاتحة جهرا وسرا، ونحن نقول، انها أية مستقلة قبل السورة، وليست منها، جمعا بين الادلة، وابوهريرة لم يخبر عن النبى صلى الله تعالى عليه وسلم انه قال: هى احدى أياتها۔

ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حضور علیہ الصلوۃ والسلام کو پڑھتے ہوئے سنا تو خیال فرمایا کہ بسم اللہ سورہ فاتحہ کی جز ہے تو انہوں نے کہہ دیا کہ یہ فاتحہ کی آیات میں شامل ہے، بسم اللہ کا قرآن کی آیت ہونے سے ہمارا انکار نہیں ہے صرف بحث دو مسئلوں میں ہے ایک یہ کہ کیا یہ سورہ فاتحہ کی آیت ہے اور دوسرا یہ کہ کیا بسم اللہ کا حکم فاتحہ کی دوسری آیات والا ہے کہ جہر وسر میں ان کی طرح پڑھی جائے گی یا نہیں، جبکہ ہم یہ کہتے ہیں یہ ایک مستقل آیت ہے یہ سورہ فاتحہ کی آیات میں شمار نہیں، یہ بات دلائل کو مطابق بنانے کے لئے ہے، حالانکہ

۱ فتح المعین علی شرح الکنز، فصل و اذا اراد الدخول مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۸۷

۲ عمدة القاری شرح بخاری باب ما یقول بعد التکبیر مطبوعہ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۵ / ۲۹۲

Fatawa Razawiya, Volume 7

Arabic Original	Urdu Translation
And reading it [the Basmala] before Al-Fatiha does not indicate that [it is a part of it]. While it is possible that Abu Hurayra's (may Allah be pleased with him) basis was the Prophet's (peace and blessings be upon him) reading of it, it has become clear that this is not evidence for the point of contention. Therefore, it cannot oppose our established authentic proofs.	Abu Hurayra (may Allah be pleased with him) did not report that the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) said that this [Basmala] is an ayah of Surah Al-Fatiha, whereas simply reading it before Surah Al-Fatiha does not prove this. When only the Prophet's reading is the evidence for Abu Hurayra (may Allah be pleased with him), then this cannot be an evidence for the point of contention, i.e., it being a part of Fatiha. Thus, this narration cannot stand against our authentic established proofs. (T)

Sixth Benefit: To definitively claim that 'Bismillah' is a part of the Surah is mere ignorance and negligence of the clarifications of the great Imams and eminent scholars. In fact, leave aside being part of a Surah, its being part of the Quran is not even established by mass-transmitted reports (Mutawatir).

Arabic Original	Urdu Translation
That is why Imam Awza'i, Imam Malik, and some of our scholars denied it, and it is attributed to the predecessors. Rather, it occurs in At-Talwih, the marginalia of Al-Kashshaf, and others, that this is the famous position in the Madhhab of Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). Al-Quhistani said that this [report] was not found. Ash-Shami said in Radd al-Muhtar: "Rather, it is a weak opinion among us."	Imam Awza'i, Imam Malik, and some of our scholars have denied that Bismillah is a part of the Quran. It is attributed to the predecessors, rather it is in Talwih and marginalia of Kashshaf etc. that this is the famous school of thought of Imam Abu Hanifa. Imam Quhistani said this statement does not exist, and Allama Shami said in Radd al-Muhtar that this opinion is weak. (T)

Allama Hasan Chalapi says in the marginalia of At-Talwih:

Arabic Original	Urdu Translation
The investigating grandfather said in the Tafsir of Al-Fatiha: Abu Hanifa and Malik (may Allah have mercy on them) said	The great researcher stated in the commentary of Surah Al-Fatiha that Imam Abu Hanifa and Imam Malik said for

Arabic Original

that what is considered is mass-transmission (tawatur) regarding its being part of the Quran, not just its transmission, and this is the truth.

Urdu Translation

Bismillah to be considered part of the Quran, not just its transmission but its status as Quran must be mass-transmitted (Mutawatir), and this is reliable and correct.

1. 'Umdat al-Qari Sharh Bukhari, Ahadith al-Basmala fi al-Salah, printed Idara al-Tiba'a al-Muniriyya, Beirut, 5/286; Nasb al-Raya li Ahadith al-Hidaya, Kitab al-Salah, printed Al-Maktaba al-Islamiyya, Riyadh al-Sheikh, 2/34.
2. Al-Tawdih wa al-Talwih with marginalia of Chalapi, Bayan Adilla Arba'a, printed Munshi Naval Kishore, Kanpur, p. 50.
3. Jami' al-Rumuz, Fasl Sifat al-Salah, printed Maktaba Islamiyya Gunbad Qamus, Iran, 1/151.
4. Radd al-Muhtar, Matlab Qira'at al-Basmala bayn al-Fatiha wa al-Sura, printed H.M. Saeed Company, Karachi, 1/491.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

अरबी मूल

और अल-फ़ातिहा से पहले इसे पढ़ना इस बात का संकेत नहीं है [कि यह उसका हिस्सा है]। जबकि यह संभव है कि अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) का आधार नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इसे पढ़ना हो, यह स्पष्ट हो गया है कि यह विवाद के बिंदु के लिए प्रमाण नहीं है। इसलिए, यह हमारे स्थापित प्रामाणिक प्रमाणों का विरोध नहीं कर सकता।

उर्दू अनुवाद

अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने यह खबर नहीं दी कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने फरमाया कि यह सूरह फ़ातिहा की एक आयत है, जबकि महज़ सूरह फ़ातिहा से पहले पढ़ने से यह बात साबित नहीं होती और जब सिर्फ हुज़ूर का पढ़ना ही अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की दलील हो तो यह महले निज़ाअ यानी फ़ातिहा का जुज़ (हिस्सा) होने पर दलील नहीं हो सकती, लिहाज़ा यह रिवायत हमारे सही साबित शुदा दलाइल के मुक़ाबिल नहीं हो सकती अह् (त)

छठा लाभ: बिस्मिल्लाह शरीफ़ के जुज़ (हिस्सा) होने को यक़ीनी कहना महज़ जहालत और बड़े इमामों और अज़ीम उलमा के स्पष्टीकरणों से ग़फ़लत है, बल्कि सूरह का जुज़ होना तो दूर, क़ुरआन का जुज़ होना भी मुतवातिर ख़बर नहीं है।

अरबी मूल

इसीलिए इमाम औज़ाई, इमाम मालिक और हमारे कुछ मशाइख़ ने इससे इनकार किया है और इसे पूर्ववर्तियों की ओर मंसूब किया गया है। बल्कि तलवीह, कश्शाफ़ के हाशिये और अन्य में आया है कि इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के मज़हब में यही मशहूर है। क़ुहिस्तानी ने कहा कि यह (क़ौल) नहीं मिला। अल्लामा शामी ने रद-उल-मुह्तार में फरमाया: "बल्कि यह हमारे यहाँ एक ज़ईफ़ (कमज़ोर) क़ौल है।"

उर्दू अनुवाद

बिस्मिल्लाह के क़ुरआन का जुज़ होने का इमाम औज़ाई, इमाम मालिक और हमारे बाज़ मशाइख़ ने इंकार किया है। मुतक़द्दिमीन की तरफ मंसूब बल्कि तलवीह में और कश्शाफ़ के हवासी वग़ैरा में है कि यही इमाम अबू हनीफ़ा का मशहूर मज़हब है, इमाम क़ुहिस्तानी ने फरमाया इस क़ौल का वजूद नहीं है, अल्लामा शामी ने रद-उल-मुह्तार में फरमाया है बल्कि यह क़ौल ज़ईफ़ है। (त)

अल्लामा हसन चल्पी हाशिया तलवीह में फरमाते हैं:

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद
मुहक़्क़िक दादा ने सूरह फ़ातिहा की तफ़सीर में फरमाया: अबू हनीफ़ा और मालिक (रहमतुल्लाहि अलैहिमा) ने फरमाया कि जो मोतबर (मान्य) है वह इसके क़ुरआन होने में तवातुर है, न कि केवल इसके नक़ल में, और यही हक़ है।	बुज़ुर्ग मुहक़्क़िक ने सूरह फ़ातिहा की तफ़सीर में फरमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मालिक ने फरमाया है बिस्मिल्लाह के क़ुरआन होने के लिए सिर्फ नक़ले मुतवातिर नहीं बल्कि इसका क़ुरआन होना मुतवातिर चाहिए और यही मोतबर और हक़ है

1. उम्दतुल क़ारी शरह बुख़ारी अहादीसुल बिस्मिल्लाह फिस-सलात मतबुआ इदारातुत-तबाअतुल मुनीरिया बेरूत 5/286, नसबुर राया लिहादीसिल हिदाया किताबुस-सलात मतबुआ अल-मक्तबतुल इस्लामिया रियाज़ अश-शेख़ 2/34
2. अत-तौज़ीह वत-तलवीह मअ हाशिया चल्पी बयान अदिल्ला अरबा मतबुआ मुंशी नवल किशोर कानपुर पृ. 50
3. जामिउर रुमूज़ फ़स्ल सिफ़तुस सलात मतबुआ मक्तबा इस्लामिया गुम्बद क़ामूस ईरान 1/151
4. रद-उल-मुह्तार मतलब किराअतुल बिस्मिल्लाह बैनल फ़ातिहा वस-सूरा मतबुआ एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/491

पृष्ठ 669/721

عربی متن	اردو ترجمہ
وقراءتها قبل الفاتحة لا يدل على ذلك و اذ اجاز ان يكون مستند ابى هريرة قراءة النبى صلى الله تعالى عليه وسلم لها، وقد ظهر، ان ذلك ليس بدليل على محل النزاع، فلا يعارض به ادلتنا الصحيحة الثابتة اهـ	ابو ہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے یہ خبر نہیں دی کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا کہ یہ سورہ فاتحہ کی ایک آیت ہے جبکہ محض سورۃ فاتحہ سے پہلے پڑھنے سے یہ بات ثابت نہیں ہوتی اور جب صرف حضور کا پڑھنا ہی ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی دلیل ہو تو یہ محل نزاع یعنی فاتحہ کا جز ہونے پر دلیل نہیں ہوسکتی، لہذا یہ روایت ہمارے صحیح ثابت شدہ دلائل کے مقابل نہیں ہوسکتی اھ (ت)

افادہ سادسہ: جزئیت بسم اللہ شریف کو قطعی کہنا محض جہالت اور تصریحات ائمہ کرام، علمائے عظام سے غفلت ہے بلکہ جزئیت سورت درکنار جزئیت قرآن بھی خبر متواتر نہیں،

عربی متن	اردو ترجمہ
ولذا انكرها الامام الاوزاعي والامام مالك وبعض مشايخنا ونسب للمتقدمين بل وقع في التلويح وحواشي الكشاف وغيرها انه المشهور من مذهب ابي حنيفة رضي الله تعالى عنه قال القهستاني ان هذا لم يوجد قال	بسم اللہ کے قرآن کا جز ہونے کا امام اوزاعی، امام مالک اور ہمارے بعض مشائخ نے انکار کیا ہے۔ متقدمین کی طرف منسوب بلکہ تلویح میں اور کشاف کے حواشی وغیرہ میں ہے کہ یہی امام ابوحنیفہ کا مشہور مذہب ہے، امام قہستانی نے فرمایا اس قول کا

عربی متن	اردو ترجمہ
الشامي في رد المحتار ای بل ھو قول ضعیف عندنا۔	وجود نہیں ہے، علامہ شامی نے ردالمحتار میں فرمایا ہے بلکہ یہ قول ضعیف ہے۔ (ت)

علامہ حسن چلپی حاشیہ تلویح میں فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
قال الجد المحقق في تفسیر الفاتحة قال ابوحنیفة ومالك رحمھما اللہ تعالی المعتبر التواتر فی قرآنیتھا لافي نقله فقط وھو الحق	بزرگ محقق نے سورہ فاتحہ کی تفسیر میں فرمایا کہ امام ابوحنیفہ اور امام مالک نے فرمایا ہے بسم اللہ کے قرآن ہونے کیلئے صرف نقل متواتر نہیں بلکہ اس کا قرآن ہونا متواتر چاہئے اور یہی معتبر اور حق ہے

1 عمدة القاری شرح بخاری احادیث البسملة فی الصلوة مطبوعہ ادارة الطباعة المنیریة بیروت

۵/۲۸۶، نصب الرایة لاحادیث الھدایة کتاب الصلوة مطبوعہ المکتبة الاسلامیة ریاض الشیخ ۲/۳۴ 2

التوضیح والتلویح مع حاشیہ چلپی بیان ادلہ اربعہ مطبوعہ منشی نولکشور کانپور ص ۵۰ 3 جامع

الرموز فصل صفة الصلوة مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/۱۵۱ 4 ردالمحتار مطلب قراة

البسملة بین الفاتحة والسورة مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۴۹۱

Fatawa Razawiya Volume Seven

[Arabic Box:] Since it is apparent that if a transmission is not based on it being the Quran, it does not provide 'Quranic status'. The mass-transmission (tawatur) in the transmission of the Basmalah is not based on it being the Quran, otherwise there would be no difference of opinion regarding it. Rather, it was written in the Mushafs (copies of the Quran) for the separation (between surahs) and for seeking blessings through it [Footnote 1], etc. (T)

Our Imams, who affirm [its presence in the Mushaf], do so based on its establishment in the Mushafs and the command for purification (tajreed); they establish a rational proof (dalil 'aqli), not an auditory mass-transmission (tawatur sam'i). In short, the truth is that the Basmalah Sharif being a part of the Great Quran is established according to us by definitive proof (dalil qat'i), but its being a part of a specific Surah is by no means definitive, neither through transmission (naql) nor reason ('aql). Rather, our noble scholars consider it void based on definitive proof, and regard some solitary reports (akhbar al-ahad), which might imply part-hood (juz'iyyah), as unacceptable and weakened because they contradict a definitive proof. At most, the Shafi'i scholars (may Allah have mercy on them), who are proponents of its being part, themselves deny its definitiveness. Imam Nawawi al-Shafi'i says: This is correct. Imam Abdul Aziz bin Ahmad al-Bukhari says in the research:

[Arabic Box:] When mass-transmission does not establish that it (Basmalah) is part of the Surah, it will not be established as such [Footnote 2]. (T)

Allama Bihari in 'Musallam al-Thubut' and Allama Bahr in 'Fawatih al-Rahamut' say:

[Arabic Box:] (It is not mass-transmitted that it is part of it) therefore part-hood (juz'iyyah) will not be established, as it was previously known that the mass-transmission of part-hood is a condition for its establishment [Footnote 3]. (T)

Among them is:

[Arabic Box:] (A definitive proof contradicts it), which is the lack of mass-transmission of part-hood, indicating its non-existence in reality; thus, the speculative (evidence) vanishes. [Urdu translation in box:] A definitive proof opposes Basmalah being a part, and that is the lack of tawatur of its part-hood, which in reality indicates not being a part.

1. Supplement to the commentary of Chalapi on al-Tawdih wa'l-Talwih, explanation of the first of the four commentaries, p. 26, relating to p. 50, printed by Munshi Naval Kishore, Kanpur, p. 55.
2. Kitab al-Tahqiq Sharh al-Husami, Preface of the book, printed by Naval Kishore, Lucknow, p. 6.
3. Fawatih al-Rahamut Sharh Musallam al-Thubut, under al-Mustasfa, issue of Basmalah being part of the Quran, printed by al-Amiriyyah Press, Bulaq, Egypt, 1/13.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

[अरबी बॉक्स:] चूंकि यह स्पष्ट है कि यदि कोई संचरण (नक़्ल) इस आधार पर न हो कि वह क़ुरआन है, तो वह 'क़ुरआनियत' (क़ुरआन होने का प्रमाण) प्रदान नहीं करता। बिस्मिल्लाह के संचरण में जो तवात्तुर (निरंतरता) है, वह उसके क़ुरआन होने का तवात्तुर नहीं है, अन्यथा इसमें मतभेद न होता। बल्कि बिस्मिल्लाह को क़ुरआन में सूरतों के बीच अंतर करने और बरकत प्राप्त करने के लिए लिखा गया है [फुटनोट 1], इत्यादि। (त)

हमारे इमाम जो (इसे मुसहफ़ में होने के आधार पर) प्रमाणित करते हैं, वे मुसहफ़ में इसकी उपस्थिति और 'तजरीद' (शुद्धिकरण) के आदेश के कारण तर्कसंगत प्रमाण (दलील-ए-अक़्ली) प्रस्तुत करते हैं, न कि श्रव्य निरंतरता (तवात्तुर-ए-समई)। संक्षेप में, सच्चाई यह है कि बिस्मिल्लाह शरीफ़ का महान क़ुरआन का हिस्सा होना हमारे निकट निश्चित प्रमाण (दलील-ए-क़तई) से सिद्ध है, लेकिन किसी विशेष सूरह का हिस्सा होना संचरण (नक़्ल) या तर्क(अक़्ल) के माध्यम से किसी भी तरह निश्चित नहीं है। बल्कि हमारे विद्वान इसे निश्चित प्रमाण के आधार पर अमान्य ठहराते हैं, और कुछ एकाकी सूचनाओं (अख़बार-ए-अहाद) को, जो हिस्सा होने का भ्रम पैदा करती हैं, निश्चित प्रमाण के विपरीत होने के कारण अस्वीकार्य और कमज़ोर बताते हैं। अधिक से अधिक यह कि शाफ़ई विद्वान (अल्लाह उन पर दया करे), जो हिस्सा होने के पक्षधर हैं, स्वयं इसकी निश्चितता (क़तईयत) का खंडन करते हैं। इमाम नववी शाफ़ई कहते हैं: यही सही है। इमाम अब्दुल अज़ीज़ बिन अहमद बुखारी 'तहक़ीक़' में फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स:] जब निरंतर संचरण (नक़्ल-ए-तवात्तुर) यह सिद्ध नहीं करता कि बिस्मिल्लाह सूरह का हिस्सा है, तो इसका हिस्सा होना सिद्ध नहीं होगा [फुटनोट 2]। (त)

अल्लामा बिहारी 'मुसल्लम अल-थुबूत' में और अल्लामा बहर 'फ़वातिह अल-रहमूत' में फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स:] (यह तवात्तुर से सिद्ध नहीं है कि वह उसका हिस्सा है) इसलिए हिस्सा होना (जुज़इयत) सिद्ध नहीं होगा, क्योंकि पहले ज्ञात हो चुका है कि हिस्सा होने की सिद्धि के लिए उसका तवात्तुर (निरंतर संचरण) शर्त है [फुटनोट 3]। (त)

उन्हीं में से है:

[अरबी बॉक्स:] (एक निश्चित प्रमाण इसका विरोध करता है) और वह है हिस्सा होने के तवात्तुर का न होना, जो वास्तव में इसके हिस्सा न होने का संकेत देता है; अतः अनुमानित (प्रमाण) मिट जाता है। [बॉक्स में उर्दू अनुवाद:] बिस्मिल्लाह के हिस्सा होने के विपरीत एक निश्चित प्रमाण है और वह है जुज़इयत के तवात्तुर का न होना जो कि वास्तव में हिस्सा न होने का प्रमाण है।

---

1. ततम्मा हाशिया चलपी अली अल-तौज़ीह व अल-तलवीह, बयान अव्वल अरबा हाशिया 26 मुताल्लिक़ पृ. 50, मुद्रित मुंशी नवल किशोर, कानपुर पृ. 55.
2. किताब अल-तहक़ीक़ शरह अल-हुसामी, मुक़द्दमा अल-किताब, मुद्रित नवल किशोर, लखनऊ पृ. 6.
3. फ़वातिह अल-रहमूत शरह मुसल्लम अल-थुबूत, ज़ैल अल-मुस्तसफ़ा, मसला अल-बिस्मिल्लाह मिन अल-क़ुरआन, मुद्रित अल-अमीरिया प्रेस, बोलाक़, मिस्र 1/13.

पृष्ठ 670 / 721

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

[Arabic Box:] اذ من الظاهر ان النقل اذا لم یکن علی انه قرآن لا یفید القرآنیة والتواتر فی نقل البسمل لیس علی انه قرآن والالم یخالف فیه بل کتب فی المصاحف للفصل والتبرك بها 1 الخ کیونکہ ظاہر بات ہے کہ اگر قرآن ہونا منقول نہ ہو تو پھر بسم اللہ کا قرآن ہونا ثابت نہیں ہوگا، اور بسم اللہ کے نقل میں جو تواتر ہے وہ اس کے قرآن ہونے کا تواتر نہیں ورنہ اس میں اختلاف نہ ہوتا بلکہ بسم اللہ کو قرآن میں سورتوں کے فصل اور تبرک کے لئے لکھا گیا ہے الخ (ت)

ہمارے ائمہ کہ اثبات فرماتے ہیں، بوجہ اثبات فی المصاحف وامر بالتجرید، دلیل عقلی قائم فرماتے ہیں نہ تواتر سمعی، بالجملہ حق یہ کہ بسم اللہ شریف کا جزو قرآن عظیم ہونا تو ہمارے نزدیک دلیل قطعی سے ثابت ہے مگر جزو سورہ ہونا ہرگز نقلاً عقلاً کسی طرح قطعی نہیں بلکہ ہمارے علمائے کرام اسے دلیل قطعی سے باطل، اور بعض اخبار احاد کو، کہ موہم جزئیت واقع ہوئے، مخالف قاطع کے سبب نامقبول و مضحل بتاتے ہیں، نہایت یہ کہ علمائے شافعیہ رحمہم اللہ تعالی کہ قائلینِ جزئیت ہیں خود منکر قطعیت ہیں، امام نووی شافعی فرماتے ہیں: یہی صحیح ہے۔ امام عبدالعزیز بن احمد بخاری تحقیق میں فرماتے ہیں:

[Arabic Box:] النقل المتواتر لمالم یثبت انها من السورة لم یثبت ذلك 2- جب نقل متواتر بسم اللہ کو سورت کا جز ہونا ثابت نہیں کرتا تو اس کا جز ہونا ثابت نہ ہوگا۔ (ت)

علامہ بہاری مسلم الثبوت اور علامہ بحر فواتح الرحموت میں فرماتے ہیں:

[Arabic Box:] (لم یتواتر انها جزء منها) فلاتثبت الجزئیة اذ قد سبق ان تواتر الجزئیة شرط لاثباتها 3۔ اس کا جز ہونا تواتر سے ثابت نہیں، لہذا جزئیت ثابت نہ ہوگی کیونکہ پہلے معلوم ہوچکا ہے جزئیت کے اثبات کے لئے جزئیت کا تواتر شرط ہے۔ (ت)

انہیں میں ہے:

[Arabic Box:] (عارضه القاطع) وهو عدم تواتر الجزئية الدال على عدمها في الواقع فيضمحل المظنون بسم اللہ کے جز ہونے کو ایک قطعی دلیل معارض ہے اور وہ جزئیت کے تواتر کا نہ ہونا جو کہ فی الواقع جز نہ ہونے پر دلالت کرتا ہے، پس ظنی مٹ جاتا ہے۔

---

1 تتمہ حاشیہ چلپی علی التوضیح والتلویح بیان اول اربعہ حاشیہ ۲۶ متعلق ص ۵۰ مطبوعہ منشی نولکشور کانپور ص ۵۵ 2 کتاب التحقیق شرح الحسامی مقدمہ الکتاب مطبوعہ نولکشور لکھنو ص ۶ 3 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی مسئلہ البسملۃ من القرآن مطبوعہ مطبعہ امیریہ بولاق مصر ۱/۱۳

[Arabic Column]: This is the answer to the solitary reports (akhbar al-ahad) that suggest partiality. Rather, it is mandatory that these reports be [considered] definitive errors and [lacking] mass-transmission, etc. [Urdu Column]: ...is proof; therefore, a conjectural matter will be considered weak. This is a response to the solitary reports that create an illusion of partiality; hence, the error of these reports is definitive. Otherwise, if Bismillah were a part of the surah, it would have been proven through mass-transmission (tawatur). (T)

Allama Ibrahim Halabi says in Ghuniya Sharh Munya: [Arabic Column]: Its being an ayah of every surah is not established without definitive proof, as is the case with other ayahs. The consensus of the companions (sahaba) on including it in the Mushaf does not necessitate it being an ayah of every surah. Rather, what follows from it, along with the command to keep the Quran free of anything else, is that it is from the Quran. By this, we say it is an ayah of it revealed for the separation between surahs. [Urdu Column]: Without definitive proof, its being a part or an ayah of any surah from among all the surahs cannot be established, just as it is regarding the other verses. The consensus (ijma) of the noble Companions on writing it in the Mushaf does not imply that it is an ayah of any [particular] surah. Instead, from the command to keep the Quran free from everything else, it only becomes necessary that this Bismillah is an ayah of the Quran which was revealed for the purpose of separation [between surahs]. (T)

Allama Bahr-ul-Fiqh Zain bin Nujaim al-Misri in Sharh al-Manar, then Allama Sayyid Muhammad Afandi al-Shami in Minhat al-Khaliq Hashiya Bahr al-Raiq, say: [Arabic Column]: It is Quran due to mass-transmission in its place, and there is no disbelief (kufr) [for denying it as part of a surah] due to the lack of mass-transmission regarding it being Quran at the beginnings [of surahs]. [Urdu Column]: Bismillah is Quran because it has been included in the Quran through mass-transmission. However, the denial of it being the initial ayah of surahs will not entail disbelief (kufr) because this fact is not proven through mass-transmission.

Allama Sayyid Abu al-Saud al-Azhari says in Fath Allah al-Mu'in: [Arabic Column]: The proof of its Quranic nature is not on the basis of mass-transmission. For this reason, it was reasoned in 'Al-Nahr' that the one who denies it is not declared a disbeliever

due to the lack of... [Urdu Column]: Due to the lack of mass-transmission regarding Bismillah being part of the Quran, if anyone denies this fact, then disbelief (kufr)...

1. Fawatih ar-Rahamut Sharh Musallam ath-Thubut with the supplement of al-Mustasfa, Issue of Basmalah from the Quran, printed at al-Amiriyyah Press, Bulaq, Egypt, 2/15.
2. Ghuniyat al-Mustamli Safiyat as-Salat, printed at Suhail Academy Lahore, pp. 7, 30.
3. Minhat al-Khaliq, marginalia on al-Bahr ar-Raiq, Chapter: 'And when he intends to enter the prayer', printed at H.M. Saeed Company Karachi, 1/312.

[अरबी कॉलम]: यह उन एकल विवरणों (अखबार-ए-आहाद) का उत्तर है जो आंशिकता का भ्रम पैदा करते हैं। बल्कि यह अनिवार्य है कि ये विवरण त्रुटि और सामूहिक प्रसारण (तवातुर) की कमी के कारण अमान्य हों आदि। [उर्दू कॉलम]: ...का प्रमाण है, इसलिए अनुमानित मामला कमजोर माना जाएगा। यह उन एकल समाचारों का उत्तर है जो आंशिकता का भ्रम पैदा करते हैं, इसलिए इन समाचारों की त्रुटि निश्चित है। अन्यथा यदि बिस्मिल्लाह सूरह का हिस्सा होती, तो यह तवातुर (सामूहिक प्रसारण) से सिद्ध होती। (त)

अल्लामा इब्राहिम हलबी गुनिया शरह मुनिया में फरमाते हैं: [अरबी कॉलम]: निश्चित प्रमाण के बिना हर सूरह की एक आयत होना सिद्ध नहीं होता, जैसा कि अन्य आयतों के मामले में है। मुसहफ (कुरान की प्रति) में इसे शामिल करने पर सहाबा की सहमति से यह आवश्यक नहीं हो जाता कि यह हर सूरह की एक आयत है। बल्कि, कुरान को गैर-कुरानी पाठ से अलग रखने के आदेश के साथ इससे जो आवश्यक होता है, वह यह है कि यह कुरान की एक आयत है जिसे सूरतों के बीच अलगाव के लिए अवतरित किया गया था। [उर्दू कॉलम]: बिना किसी निश्चित प्रमाण के सभी सूरतों में से किसी का हिस्सा या आयत होना सिद्ध नहीं हो सकता, जैसा कि बाकी आयतों के मामले में है। और सहाबा-ए-कराम का इसे मुसहफ में लिखने पर आम सहमति (इज्मा) होना इस बात को अनिवार्य नहीं बनाता कि यह किसी सूरह की आयत है, बल्कि कुरान को अन्य चीजों से पाक रखने के आदेश से इतना आवश्यक हो जाता है कि यह बिस्मिल्लाह कुरान की आयत है जो विभाजन के लिए नाजिल (अवतरित) की गई है। (त)

अल्लामा बहरुल फिक्ह ज़ैन बिन नुजैम मिस्री शरह मनार फिर अल्लामा सैय्यद मुहम्मद अफ़ंदी शामी मिन्हतुल खालिक हाशिया बहरुर राइक में फरमाते हैं: [अरबी कॉलम]: यह अपने स्थान पर तवातुर के कारण कुरान है, और इसके इनकार से कुफ्र (अविश्वास) नहीं होगा क्योंकि इसकी शुरुआत में कुरान होने की बात तवातुर से सिद्ध नहीं है। [उर्दू कॉलम]: बिस्मिल्लाह कुरान है क्योंकि तवातुर से कुरान में शामिल चली आ रही है, लेकिन सूरतों की शुरुआती आयत होने के इनकार से कुफ्र लाजिम नहीं आएगा क्योंकि यह बात तवातुर से सिद्ध नहीं है।

अल्लामा सैय्यद अबू अल-सऊद अजहरी फ़तहुल्लाह अल-मुईन में फरमाते हैं: [अरबी कॉलम]: इसके कुरानी होने का प्रमाण तवातुर के आधार पर नहीं है, और इसी कारण 'अल-नहर' में यह तर्क

दिया गया है कि इनकार करने वाले को काफिर करार नहीं दिया जाता क्योंकि... [उर्दू कॉलम]: बिस्मिल्लाह के कुरान होने पर तवातुर न होने की वजह से अगर कोई इस बात का इनकार करे तो कुफ्र...

1. फवातहुर रहमूत शरह मुसल्लम-उत-थुबूत... मुद्रित अमीरिया प्रेस, बुलाक, मिस्र, 2/15।
2. गुनियातुल मुस्तमली सफियतुल सलात, मुद्रित सुहैल अकादमी लाहौर, पृष्ठ 7, 30।
3. मिन्हतुल खालिक हाशिया अलल बहरुर राइक, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/312।

[Arabic Column]: وھذا ھو الجواب عن الاخبار الاحاد التی توھم الجزئیۃ بل یجب ان تکون ھذہ الاخبار مقطوع السھو والالتواترات الخ [Urdu Column]: کی دلیل ہے پس ظنی امر کمزور قرار پائے گا، یہ جزئیت کا وہم پیدا کرنے والی اخبار احاد کا جواب ہے لہذا ان اخبار کا سہو قطعی ہے ورنہ اگر بسم اللہ سورۃ کا جز ہوتی تو تواتر سے ثابت ہوتی۔ (ت)

علامہ ابراہیم حلبی غنیہ شرح منیہ میں فرماتے ہیں: [Arabic Column]: لا یثبت کونھا آیۃ من کل سورۃ من السور بلادلیل قطعی کما فی سائر الآیات واجماع الصحابۃ علی اثباتھا فی المصحف لا یلزم منہ انھا آیۃ من کل سورۃ بل اللازم منہ مع الامر بالتجرید عن غیر القرآن انھا من القرآن وبہ نقول انھا آیۃ منہ نزلت للفصل بین السور 2- [Urdu Column]: قطعی دلیل کے بغیر اس کا تمام سورتوں میں سے کسی کا جز ہونا اور آیت ہونا ثابت نہیں ہوسکتا، جس طرح باقی آیات کے بارے میں ہے، اور صحابہ کرام کا اس کو مصحف میں لکھنے پر اجماع ہونا اس بات کو مستلزم نہیں کہ یہ کسی سورۃ کی آیت ہے بلکہ قرآن کو غیر سے مبرا رکھنے کے حکم سے اتنالازم آتا ہے کہ یہ بسم اللہ قرآن کی آیت ہے جو کہ فصل کے لئے نازل کی گئی ہے۔ (ت)

علامہ بحر الفقہ زین بن نجیم مصری شرح منار پھر علامہ سید محمد آفندی شامی منحۃ الخالق حاشیہ بحر الرائق میں فرماتے ہیں: [Arabic Column]: ھی قرآن لتواتر فی محلھا ولاکفر لعدم تواتر کونھا فی الاوائل قرآنا 3- [Urdu Column]: بسم اللہ قرآن ہے کیونکہ تواتر سے قرآن میں شامل چلی آرہی ہے لیکن سورتوں کی ابتدائی آیت ہونے کے انکار سے کفر لازم نہیں آئے گا کیونکہ یہ بات تواتر سے ثابت نہیں۔

علامہ سید ابو السعود ازہری فتح اللہ المعین میں فرماتے ہیں: [Arabic Column]: ثبوت قرآنیتھا لا علی سبیل التواتر ولھذا علل فی النھر عدم تکفیر جاحدھا بعدم [Urdu Column]: بسم اللہ کے قرآن ہونے پر تواتر نہ ہونے کی وجہ سے اگر کوئی اس بات کا انکار کرے تو کفر

1 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی، مسئلۃ البسملۃ من القرآن مطبوعہ مطبعہ امیریہ بولاق مصر ۲ /۱۵ 2 غنیۃ المستملی صفیۃ الصلوۃ مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۰، ۷ 3 منحۃ الخالق حاشیہ علی البحر الرائق فصل واذا اراد الدخول فی الصلوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳۱۲ / ۱

Fatawa Razawiyya, Volume Seven

The mass-transmission of it being the Qur'an - 1	In 'Nahr', this very reason for the absence of takfir (declaring someone an infidel) has been stated. (T)

Allama Sayyidi Ahmad Tahtawi Al-Misri states in 'Hashiya Maraqi al-Falah Sharh Nur al-Idah':

Because even if its writing in the codices (Masahif) is mass-transmitted, its being the Qur'an is not mass-transmitted - 2	The mass-transmission of writing it in the codex does not establish the mass-transmission of it being the Qur'an. (T)

Allama Shihab Khafaji states in 'Inayat al-Qadi' and 'Kifayat al-Razi':

Its naming as Qur'an or an Ayah has not been mass-transmitted from the Prophet (peace and blessings be upon him); for if it were mass-transmitted, its denier would be an infidel, while it is agreed that he is not - 3	The naming of Bismillah as a verse of the Qur'an or a Surah is not transmitted from the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) through mass-transmission (tawatur). If this were proven through mass-transmission, then denying it would be disbelief (kufr), whereas by consensus, it is not disbelief. (T)

Similarly, from Imam Qurtubi (may Allah have mercy on him):

The issue is ijtihadi (interpretative) and zanni (conjectural), not definitive, as thought by some ignorant pseudo-jurists - 4	This issue is conjectural and interpretative; it is not definitive as some ignorant people think. (T)

Similarly, from the Tafsir of Imam Samin called 'Al-Wajiz':

What is required here is conjecture, not certainty - 5	In this matter, conjecture is required, not certainty. (T)

Similarly, from Imam Hujjat al-Islam Muhammad Ghazali Shafi'i:

Indeed, he established the evidence for sufficiency with conjecture in what we are in - 6	The evidence presented in our discussion only yields a benefit of conjecture. (T)

Imam Ibn Hajar Makki Shafi'i (may Allah Almighty have mercy on him) states in 'Sharh Mishkat':

1. Fathullah al-Mu'in 'ala Sharh al-Kanz, Chapter: When he intends to enter prayer, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/18.
2. Hashiya al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, Chapter on the Sunnahs of Prayer, published by Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, p. 121.
3. Hashiya al-Shihab 'ala Tafsir al-Baydawi, section on Basmalah, published by Dar Sadir, Beirut, 1/30.
4. Hashiya al-Shihab 'ala Tafsir al-Baydawi, section on Basmalah, published by Dar Sadir, Beirut, 1/30.
5. Hashiya al-Shihab 'ala Tafsir al-Baydawi, section on Basmalah, published by Dar Sadir, Beirut, 1/30.
6. Hashiya al-Shihab 'ala Tafsir al-Baydawi, section on Basmalah, published by Dar Sadir, Beirut, 1/30.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

इसका कुरआन होना मुतवातिर (निश्चित) होना - 1

'नहर' में तकफीर (कुफ्र का फतवा) न होने का यही कारण बताया गया है। (त)

अल्लामा सैयदी अहमद तहतावी मिस्री 'हाशिया मराक़ी अल-फलाह शरह नूर अल-इज़ाह' में फ़रमाते हैं:

क्योंकि अगरचे मुसहफों (लिपियों) में इसका लिखना मुतवातिर है, लेकिन इसका कुरआन होना मुतवातिर साबित नहीं होता - 2

मुसहफ में इसके लिखे जाने के तवातुर से इसके कुरआन होने का तवातुर साबित नहीं होता। (त)

अल्लामा शिहाब खफ़ाजी 'इनायत अल-क़ाज़ी' और 'किफ़ायत अल-राज़ी' में फ़रमाते हैं:

हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसका कुरआन या आयत के रूप में नाम दिया जाना तवातुर से नकल नहीं हुआ है, क्योंकि अगर यह मुतवातिर होता तो इसका इनकार करने वाला काफिर हो जाता, जबकि आम सहमति (इत्तेफ़ाक़) है कि यह कुफ़्र नहीं है - 3

बिस्मिल्लाह का नाम, कुरआन या सूरह की आयत के तौर पर हुज़ूर अलैहिस्सलाम से तवातुर के साथ मन्कूल नहीं है और अगर यह बात तवातुर से साबित होती तो इसका इनकार कुफ़्र होता, हालाँकि इत्तेफ़ाक़ से यह कुफ़्र नहीं है। (त)

इसी प्रकार इमाम कुर्तुबी रहमतुल्लाह अलैहि से है:

यह मामला इज्तिहादी और ज़न्नी (अनुमानात्मक) है, न कि क़तई (निश्चित), जैसा कि कुछ कमज़ोर समझ वाले जाहिलों ने समझ लिया है - 4

यह मसला ज़न्नी और इज्तिहादी है, क़तई नहीं है जैसा कि कुछ जाहिल लोगों का ख्याल है। (त)

इसी में इमाम समीन की तफ़सीर 'अल-वजीज़' से है:

यहाँ ज़न्न (अनुमान) वांछित है, न कि यक़ीन (निश्चितता) - 5

इस मसले में ज़न्न मतलूब है, यक़ीन मतलूब नहीं। (त)

इसी में इमाम हुज्जतुल इस्लाम मुहम्मद गज़ाली शाफई से है:

बेशक उन्होंने उस चीज़ में ज़न्न पर इक्तिफ़ा (निर्भरता) की दलील पेश की है जिसमें हम हैं - 6

हमारी बहस में जो दलील पेश की गई है वह सिर्फ ज़न्न का फ़ायदा देती है। (त)

इमाम इब्न हजर मक्की शाफई रहमतुल्लाह तआला 'शरह मिश्कात' में फ़रमाते हैं:

---

1. फतह उल्लाह अल-मुईन अली शरह अल-कन्ज़, फस्ल: जब वह नमाज़ में दाखिल होने का इरादा करे, प्रकाशित: एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/18।
2. हाशिया अत-तहतावी अली मराक़ी अल-फलाह, नमाज़ की सुन्नतों के बयान में, प्रकाशित: नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब, कराची, पृ. 121।
3. हाशिया अश्-शिहाब अली तफ़सीर अल-बैदावी, बिस्मिल्लाह का विषय, प्रकाशित: दार सादर, बेरूत, 1/30।
4. हाशिया अश्-शिहाब अली तफ़सीर अल-बैदावी, बिस्मिल्लाह का विषय, प्रकाशित: दार सादर, बेरूत, 1/30।
5. हाशिया अश्-शिहाब अली तफ़सीर अल-बैदावी, बिस्मिल्लाह का विषय, प्रकाशित: दार सादर, बेरूत, 1/30।
6. हाशिया अश्-शिहाब अली तफ़सीर अल-बैदावी, बिस्मिल्लाह का विषय, प्रकाशित: दार सादर, बेरूत, 1/30।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

تواتر کونھا قرآناً - 1 نہ ہو گا نہر میں عدم تکفیر کی یہی علت بیان کی گئی ہے (ت)

علامہ سیدی احمد طحطاوی مصری حاشیہ مراقی الفلاح شرح نور الایضاح میں فرماتے ہیں:

لانھا وان تواترت کتابتھا في المصاحف مصحف میں اس کو لکھنے کے تواتر سے اس کے قرآن

ولم یتواتر کونھا قرآناً - 2 ہونے کا تواتر ثابت نہیں ہوتا۔ (ت)

علامہ شہاب خفاجی عنایۃ القاضی و کفایۃ الرازی میں فرماتے ہیں:

ولم یتواتر تسمیتھا قرآناً وأیۃ بالنقل بسم اللہ کا نام، قرآن یا سورۃ کی آیت، تواتر سے حضور علیہ

عنہ علیہ الصلوٰۃ والسلام اذلو تواتر الصلوٰۃ والسلام سے منقول نہیں اور اگر یہ بات تواتر سے

لکفر جاحدھا وھو لا یکفر بالاتفاق - ثابت ہوتی تو اس کا انکار کفر ہوتا، حالانکہ بالاتفاق یہ کفر

3 نہیں ہے۔ (ت)

اسی سے امام قرطبی رحمۃ اللہ سے ہے:

المسألۃ اجتھادیۃ ظنیۃ لا قطعیۃ کما ظنہ یہ مسئلہ ظنی اور اجتہادی ہے، قطعی نہیں ہے جیسا کہ

بعض الجھلۃ من المتفقھۃ - 4 بعض جاہل لوگوں کا خیال ہے۔ (ت)

اسی میں تفسیر امام سمین مسمی بالوجیز سے ہے:

المطلوب ھنا الظن لا القطع - 5 اس مسئلہ میں ظن مطلوب ہے یقین مطلوب نہیں (ت)

اسی میں امام حجۃ الاسلام محمد غزالی شافعی سے ہے:

انه اقام الدلیل علی الاکتفاء بالظن فیما نحن - 6

ہماری بحث میں جو دلیل پیش کی گئی ہے وہ صرف ظن کا فائدہ دیتی ہے۔ (ت)

امام ابن حجر مکی شافعی رحمۃ اللہ تعالیٰ شرح مشکوٰۃ میں فرماتے ہیں:

---

1. فتح اللہ المعین علی شرح الکنز فصل واذا اراد الدخول فی الصلوٰۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۸
2. حاشیۃ الطحطاوی علی مراقی الفلاح فصل فی بیان سنن الصلوٰۃ مطبوعہ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۲۱
3. حاشیۃ الشہاب علی تفسیر البیضاوی مبحث البسملہ مطبوعہ دار صادر بیروت ۱/ ۳۰
4. حاشیۃ الشہاب علی تفسیر البیضاوی مبحث البسملہ مطبوعہ دار صادر بیروت ۱/ ۳۰
5. حاشیۃ الشہاب علی تفسیر البیضاوی مبحث البسملہ مطبوعہ دار صادر بیروت ۱/ ۳۰
6. حاشیۃ الشہاب علی تفسیر البیضاوی مبحث البسملہ مطبوعہ دار صادر بیروت ۱/ ۳۰

Volume Seven Fatawa Ridawiyya

Arabic Text	Urdu/English Translation
البسملة أية من الفاتحة عملا وظنا لا قطعا الخ نقله عنه القاري في المرقات۔	The Basmala (Bismillah) being a part of Surah Al-Fatiha is practical and speculative (zanni), not definitive (qat'i) or certain, etc. Mulla Ali Qari has narrated this in 'Mirqat' from them. (T)

Allama Safaqasi states in 'Ghaith al-Naf' fi al-Qira'at al-Sab'':

Arabic Text	Urdu/English Translation
ان المحققين من الشافعية وعزاه الماوردى للجمهور على انه اية حكما لا قطعا قال النووى والصحيح انها قرآن على سبيل الحكم ولو كانت قرآنا على سبيل القطع لكفرنا فيها وهو خلاف الاجماع۔	The Shafi'i researchers, and according to Al-Mawardi's statement, their majority, said that the Basmala being a part of Al-Fatiha is a legal determination (hukmi), not definitive (qat'i). Imam Nawawi said the correct view is that the Basmala being part of the Quran is a legal determination. If it were definitive, we would declare those who differ as disbelievers, whereas this is contrary to consensus (ijma'). (T)

In the same work, from 'Sharh Minhaj al-Nawawi' by Imam Jalaluddin al-Mahalli al-Shafi'i:

Arabic Text	Urdu/English Translation
البسملة منها اى من الفاتحة عملا لانه صلى الله تعالى عليه وسلم عدها أية منها صححه ابن خزيمة والحاكم ويكفى فى ثبوتها من حيث العمل الظن۔	The Basmala is part of it, meaning Surah Al-Fatiha, because the Prophet (peace and blessings be upon him) counted it as one of its verses. Ibn Khuzaymah and Al-Hakim authenticated this. For its practical proof, speculation (zann) is sufficient. (T)

Seventh Benefit: I say, and by Allah is the success: There is a definitive consensus among all reciters (Qurra) to recite the noble Basmala at least once during the completion of the Great Quran. Reciting the Basmala at the beginning of any Surah except Surah Al-Bara'ah (At-Tawbah) is agreed upon. Then, concerning its affirmation or deletion between any two Surahs, the reciters differ. Imam Nafi' al-Madani via the narration of Qalun and Imam Abdullah bin Kathir al-Makki and...

Note: If the recitation starts from the middle of a Surah rather than its beginning, there is no need for Basmala, but it is better. If starting from the beginning of any

Surah except Bara'ah, one should recite Basmala by consensus. Then, regarding the Surahs that follow during the course of recitation, there is disagreement on whether to recite Basmala or not. 12 (M)

---

1. Mirqat Sharh Mishkat, Chapter of Recitation in Prayer, Section One, printed by Maktaba Imdadia, Multan, 2/296.
2. Ghaith al-Naf' fi al-Qira'at al-Sab' on the margin of Siraj al-Qari, Chapter of Basmala, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 59.
3. Ghaith al-Naf' fi al-Qira'at al-Sab' on the margin of Siraj al-Qari, Chapter of Basmala, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 59.

खंड सात फ़तावा रज़विया

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
البسملة أية من الفاتحة عملا وظنا لا قطعا الخ نقله عنه القاري في المرقات۔	बिस्मिल्लाह का सूरह फ़ातिहा का हिस्सा होना व्यावहारिक और ज़न्नी (अनुमानित) है, कतई (निश्चित) और यकीनी नहीं है, आदि। मुल्ला अली कारी ने 'मिर्कात' में उनके माध्यम से इसका उल्लेख किया है। (त)

अल्लामा सफ़ाक़सी 'ग़ैथ अल-नफ़' फ़ी अल-क़िरात अल-सब' में फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
ان المحققين من الشافعية وعزاه الماوردى للجمهور على انه اية حكما لا قطعا قال النووى والصحيح انها قرآن على سبيل على نا الحكم ولو كانت قرآ سبيل القطع لكفرنا فيها وهو خلاف الاجماع۔	शाफ़ई शोधकर्ताओं और अल-मावर्दी के विवरण के अनुसार उनके बहुमत ने कहा है कि बिस्मिल्लाह का सूरह फ़ातिहा का हिस्सा होना एक कानूनी निर्धारण (हुक्मी) है, कतई नहीं है। इमाम नववी ने फ़रमाया कि सही बात यह है कि बिस्मिल्लाह का कुरान का हिस्सा होना हुक्मी है। यदि यह कतई होता, तो हम इसके विरोधियों को काफिर करार देते, जबकि यह बात इज्मा (आम सहमति) के खिलाफ है। (त)

इसी पुस्तक में इमाम जलालुद्दीन महल्ली शाफ़ई द्वारा लिखित 'शरह मिन्हाज अल-नववी' से उद्धृत है:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
البسملة منها اى من الفاتحة عملا لانه صلى الله تعالى عليه وسلم عدها أية منها صححه ابن خزيمة والحاكم ويكفى فى ثبوتها من حيث العمل الظن۔	बिस्मिल्लाह सूरह फ़ातिहा का हिस्सा है क्योंकि हज़रत मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे फ़ातिहा की आयत के रूप में गिना है। इब्न खुज़ैमा और अल-हाकिम ने इसकी पुष्टि की है। इसके व्यावहारिक प्रमाण के लिए ज़न्न (अनुमान) ही पर्याप्त है। (त)

सातवां लाभ: मैं कहता हूँ, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है: कुरान-ए-अज़ीम के खत्म होने के दौरान कम से कम एक बार बिस्मिल्लाह शरीफ़ पढ़ने पर सभी क़ारियों (पाठकों) का कतई इज्मा है। सूरह बराअत (तौबा) के अलावा किसी भी सूरह की शुरुआत में बिस्मिल्लाह पढ़ना सर्वसम्मत है। फिर किन्हीं दो सूरहों के बीच इसे पढ़ने या छोड़ने के संबंध में क़ारियों के बीच मतभेद हैं। इमाम नाफ़े मदनी (कालून के माध्यम से) और इमाम अब्दुल्ला बिन कसीर मक्की और...

नोट: यदि पाठ सूरह की शुरुआत के बजाय बीच से शुरू होता है, तो बिस्मिल्लाह की आवश्यकता नहीं है, लेकिन यह बेहतर है। यदि बराअत के अलावा किसी सूरह की शुरुआत से पाठ शुरू होता है, तो इज्मा के अनुसार बिस्मिल्लाह पढ़नी चाहिए। फिर पाठ के दौरान आने वाली सूरहों पर बिस्मिल्लाह पढ़ने या न पढ़ने के संबंध में मतभेद है। १२ (म)

---

1. मिर्कात शरह मिश्कात, नमाज़ में किराअत का अध्याय, प्रथम खंड, मकतबा इमदादिया, मुल्तान, २/२९६ द्वारा मुद्रित।
2. ग़ैथ अल-नफ़' फ़ी अल-क़िरात अल-सब', सिराज अल-क़ारी के हाशिये पर, बिस्मिल्लाह का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ ५९ द्वारा मुद्रित।
3. ग़ैथ अल-नफ़' फ़ी अल-क़िरात अल-सब', सिराज अल-क़ारी के हाशिये पर, बिस्मिल्लाह का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ ५९ द्वारा मुद्रित।

عربی متن	اردو ترجمہ
البسملة أية من الفاتحة عملا وظنا لا قطعا الخ نقله عنه القاري في المرقات۔	بسم اللہ کا سورہ فاتحہ کا جز ہونا ظنی ہے قطعی اور یقینی نہیں ہے الخ اس کو ملا علی قاری نے مرقات میں ان سے نقل کیا ہے (ت)

علامہ سفاقسی غیث النفع فی القراءات السبع میں فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
ان المحققين من الشافعية وعزاه الماوردی للجمهور على انه اية حكما لا قطعا قال النووی والصحيح انها قرآن على سبيل الحكم ولو كانت قرآنا على سبيل القطع لكفرنا فيها وهو خلاف الاجماع۔	محققین شافعیہ نے اور ماوردی کے بیان کے مطابق ان کے جمہور نے کہا ہے کہ بسم اللہ کا فاتحہ کی جز ہونا حکمی بات ہے قطعی نہیں ہے، اور امام نووی نے فرمایا صحیح یہ ہے کہ بسم اللہ کا قرآن ہونا حکمی ہے اور اگر قطعی ہوتا تو ہم مخالف کو کافر کہتے جبکہ یہ بات اجماع کے خلاف ہے۔ (ت)

اسی میں شرح منہاج النووی تصنیف امام جلال الدین محلی شافعی سے ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
البسملة منها ای من الفاتحة عملا لانه صلی اللہ تعالی علیه وسلم عدها أية منها	بسم اللہ سورہ فاتحہ کا حصہ ہے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے اس کو فاتحہ کی آیت شمار کیا ہے

عربی متن	اردو ترجمہ
صححه ابن خزيمة والحاكم ويكفى فى ثبوتها من حيث العمل الظن۔	جس کی ابن خزیمہ اور حاکم نے تصحیح کی ہے اور اس کے عملی ثبوت کے لئے ظن ہی کافی ہے۔ (ت)

افادہ سابعہ: اقول: وباللہ التوفیق قرآن عظیم کے ختم میں لا اقل ایک بار بسم اللہ شریف پڑھنے پر تمام قراء کا اجماع قطعی ہے کہ ابتداء تلاوت عہ سورت غیر برات میں اتیانِ بسملہ مجمع علیہ ہے پھر ہر دو سورت کے درمیان اثبات وحذف میں قراء مختلف ہیں امام نافع مدنی بروایت قالون اور امام عبد اللہ بن کثیر مکی و...

عہ شروع تلاوت اگر ابتدائے سورت کے علاوہ کہیں وسط سے ہو، تو بسم اللہ کی حاجت نہیں، بہتر ہے اور اگر ابتدائے سورت سوائے برات سے تلاوت آغاز کرے تو بسم اللہ بالاجماع پڑھے، پھر اثنائے تلاوت میں جو سورتیں آتی جائیں ان پر بسم اللہ پڑھنے نہ پڑھنے میں اختلاف ہے ۱۲ (م)

---

۱ مرقاۃ شرح مشکوۃ باب القراءۃ فی الصلوۃ فصل اول مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۲/۲۹۶ ۲ غیث النفع فی القراءات السبع علی حاشیہ سراج القاری ، باب البسملة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ص ۵۹ ۳ غیث النفع فی القراءات السبع علی حاشیہ سراج القاری ، باب البسملة مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ص ۵۹

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Imam Asim bin Bahdalah Kufi and Imam Ali bin Hamza Kisa'i Kufi recite [Bismillah], while Imam Madani (according to Warsh's narration), Imam Abdullah bin Amir Shami, Imam Hamza bin Habib Zayyat Kufi, and Imam Abu Amr bin al-Ala Basri omit it. Thus, if a person completes the Great Quran in a single sitting from start to finish, he will recite Bismillah Sharif at least once by the consensus of the reciters, and there will be disagreement regarding its repetition. It is stated in 'Ghayth al-Nafi'':

(Arabic Text)

There is no disagreement among them that when a reciter begins his recitation from the start of any Surah except Surah Bara'ah, he says Bismillah, whether he starts after a complete break or a pause... (up to where it says)... they differed in its affirmation between two Surahs, whether they are in order or not. Thus, Qalun, al-Makki, Asim, and Ali affirmed it, while Hamza omitted it and joined the two Surahs... (up to)... they only differed in joining, and did not differ in starting, because it is written in the codices (Musahif). So, whoever leaves it when joining, if he does not bring it at the start, he would have opposed the codices and broken the consensus etc.

(Urdu Translation)

There is no difference of opinion that if a reciter starts any Surah from the beginning, he should read Bismillah, except for Surah Bara'at, whether the reciter starts after a break or after a pause; he should read Bismillah in every way (up to where it stated this) and they have differed in reading Bismillah between two Surahs in recitation, whether he reads both in order or out of order. Imam Qalun, Makki, Asim, and Ali have considered Bismillah as established, and Imam Hamza decided to omit it and spoke of joining the two Surahs (and then explained it by saying) these Imams have made this difference regarding the joining of two Surahs, and they did not differ in reading Bismillah when starting, because Bismillah is written in the Quran, therefore if someone omits Bismillah while joining two Surahs and also omits it when starting from a Surah, he will be acting against the codices and the consensus etc. (T)

It is in 'Siraj al-Qari Sharh Shatibiyyah':

(Arabic Text)

He informed that [some] men said Bismillah between the two Surahs, and

(Urdu Translation)

It is known that several people have held the view of reciting Bismillah between any two

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
they are Qalun, al-Kisa'i, Asim, and Ibn Kathir, and the rest do not say Bismillah between the two Surahs because this is a matter of affirmation and omission. [Summarized]	Surahs, and they are Qalun, Kisa'i, Asim, and Ibn Kathir, and others have held the view of not reciting Bismillah in these two Surahs because this matter is one of affirmation and omission. [Summarized] (T)

1. Ghayth al-Nafi' fi al-Qira'at al-Sab' on the margin of Siraj al-Qari, Chapter of Basmalah, printed by Mustafa al-Babi Egypt, p. 52.
2. Siraj al-Qari Sharh Shatibiyyah by Ibn al-Qasih, printed by Mustafa al-Babi Egypt, p. 48.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

इमाम आसिम बिन बहदला कूफ़ी और इमाम अली बिन हमज़ा किसाई कूफ़ी (बिस्मिल्लाह) पढ़ते हैं और इमाम मदनी (वर्श के वर्णन के अनुसार) और इमाम अब्दुल्ला बिन आमिर शामी और इमाम हमज़ा बिन हबीब ज़य्यात कूफ़ी और इमाम अबू अम्र बिन अल-अला बसरी इसे छोड़ देते हैं। तो अगर कोई व्यक्ति एक ही बैठक में महान कुरान को शुरू से अंत तक पूरा करता है, तो वह पाठकों की सर्वसम्मति से कम से कम एक बार बिस्मिल्लाह शरीफ़ पढ़ेगा, और दोहराव के बारे में मतभेद रहेगा। 'ग़ैथ अल-नफ़े में है:

(अरबी पाठ)

उनके बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि जब कोई पाठक सूरह बराअत के अलावा किसी सूरह की शुरुआत से अपना पाठ शुरू करता है, तो वह बिस्मिल्लाह कहता है, चाहे वह पूरी तरह रुकने के बाद शुरू करे या ठहराव के बाद... (जहाँ तक यह कहता है)... उन्होंने दो सूरतों के बीच इसे साबित करने में अंतर किया, चाहे वे क्रम में हों या नहीं। अतः कालून, अल-मक्की, आसिम और अली ने इसे साबित किया, जबकि हमज़ा ने इसे हटा दिया और दो सूरतों को जोड़ दिया... (तक)... उन्होंने केवल जोड़ने में अंतर किया, और शुरू करने में अंतर नहीं किया, क्योंकि यह संहिताओं (मुसाहिफ़) में लिखा गया है। अत; जो कोई जोड़ते समय इसे छोड़ देता है, यदि वह शुरुआत में इसे नहीं लाता है, तो उसने संहिताओं का विरोध किया होगा और सर्वसम्मति को तोड़ा होगा इत्यादि।

(उर्दू अनुवाद)

इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि यदि पाठक किसी भी सूरह को शुरू से शुरू करता है, तो उसे बिस्मिल्लाह पढ़नी चाहिए, सिवाय सूरह बराअत के, चाहे पाठक रुकने के बाद शुरू करे या विराम के बाद; उसे हर तरह से बिस्मिल्लाह पढ़नी चाहिए (यहाँ तक कि यह कहा गया है) और उन्होंने पाठ में दो सूरतों के बीच बिस्मिल्लाह पढ़ने में मतभेद किया है, चाहे वह दोनों को क्रम से पढ़े या बिना क्रम के। इमाम कालून, मक्की, आसिम और अली ने बिस्मिल्लाह को स्थापित माना है, और इमाम हमज़ा ने इसे हटाने का निर्णय लिया है और दो सूरतों को जोड़ने की बात कही है (और फिर इसे यह कहकर समझाया कि) इन इमामों ने दो सूरतों को जोड़ने के बारे में यह अंतर किया है, और शुरू करते समय बिस्मिल्लाह पढ़ने में अंतर नहीं किया है, क्योंकि बिस्मिल्लाह कुरान में लिखी गई है, इसलिए यदि कोई दो सूरतों को जोड़ते समय बिस्मिल्लाह छोड़ देता है और सूरह से शुरू करते समय भी इसे छोड़ देता है, तो वह संहिताओं और सर्वसम्मति के खिलाफ कार्य करेगा इत्यादि। (त)

'सिराज अल-क़ारी शरह शातिबिया' में है:

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
उन्होंने बताया कि [कुछ] पुरुषों ने दो सूरतों के बीच बिस्मिल्लाह कहा, और वे कालून, अल-किसाई, आसिम और इब्न कसीर हैं, और बाकी दो सूरतों के बीच बिस्मिल्लाह नहीं कहते क्योंकि यह पुष्टि और लोप का मामला है। [संक्षिप्त]	यह ज्ञात हुआ है कि कई लोगों ने किन्हीं दो सूरतों के बीच बिस्मिल्लाह पढ़ने का विचार रखा है, और वे कालून, किसाई, आसिम और इब्न कसीर हैं, और अन्य लोगों ने इन दोनों सूरतों में बिस्मिल्लाह नहीं पढ़ने का विचार रखा है क्योंकि यह मामला पुष्टि और लोप का है। [संक्षिप्त] (त)

1. ग़ैथ अल-नफ़े फ़िल क़िरात अस्-सब सिराज अल-क़ारी के हाशिये पर, बिस्मिल्लाह का अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, पृ. 52।
2. सिराज अल-क़ारी शरह शातिबिया इब्न अल-कासिह द्वारा, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित, पृ. 48।

पृष्ठ 721 का 674

امام عاصم بن بہدلہ کوفی وامام علی بن حمزہ کسائی کوفی پڑھتے اور امام مدنی بروایت ورش اور امام عبداللہ بن عامر شامی وامام حمزہ بن حبیب زیات کوفی وامام ابو عمرو بن العلاء بصری حذف کرتے ہیں تو اگر جلسہ واحدہ میں کوئی شخص قرآن عظیم با بتدائے واحد ختم کرے، تاہم ایک بار بسم اللہ شریف باجماع قراء پڑھے گا اور تکرار میں اختلاف رہے گا۔ غیث النفع میں ہے:

(عربی متن)

لاخلاف بينهم في ان القارئ اذا افتتح قراء ته باول سورة غير براءة انه يبسمل سواء كان ابتداءه عن قطع او وقف (الى ان قال) واختلفوا في اثباتها بين السورتين سواء كانتا مرتبتين او غير مرتبتين فاثبتهما قالون والمكي وعاصم وعلى وحذفها حمزة ووصل السورتين (الى قوله) وانما اختلفوا في الوصل ولم يختلفوا في الابتداء لانها مرسومة في المصاحف فمن يتركها في الوصل لولم يأت بها في الابتداء لخالف المصاحف وخرق الاجماع الخ۔

(اردو ترجمہ)

اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ قاری کسی سورۃ کو ابتداء سے شروع کرے تو بسم اللہ پڑھے ماسوا سورۃ براءت کے، خواہ قاری قطع کے بعد ابتداء کرے یا وقف کے بعد، ہر طرح بسم اللہ پڑھے (اس کے بعد یہاں تک فرمایا) اور تلاوت میں دو سورتوں کے درمیان بسم اللہ پڑھنے میں انہوں نے اختلاف کیا ہے خواہ دونوں کو ترتیب سے پڑھے یا غیر ترتیب پر پڑھے، امام قالون، مکی، عاصم اور علی نے بسم اللہ کو ثابت ماننا ہے اور امام حمزہ نے حذف کرنا، قرار دیا ہے اور دونوں سورتوں میں وصل کا قول کیا ہے (اور پھر اس کو بیان کیا کہ) ان ائمہ نے دونوں سورتوں کے وصل کے بارے میں یہ اختلاف کیا ہے، اور ابتداء کرتے وقت بسم اللہ پڑھنے میں اختلاف نہیں کیا، کیونکہ بسم اللہ قرآن میں لکھی ہے لہٰذا اگر کوئی دونوں سورتوں میں وصل کرتے وقت بسم اللہ کو ترک

(عربی متن) **(اردو ترجمہ)**

کرے اور سورۃ سے ابتداء کرتے وقت بھی ترک کرے تو مصاحف اور اجماع کے خلاف ارتکاب کرے گا الخ (ت)

سراج القاری شرح شاطبیہ میں ہے:

(عربی متن) **(اردو ترجمہ)**

اخبران رجالا بسملوا بین السورتین وھم قالون والکسائي وعاصم وابن کثیر والباقین لایبسملون بین السورتین لان ھذا من قبیل الاثبات والحذف 2 ملخصا۔

معلوم ہوا ہے کہ کئی لوگوں نے کوئی دو سورتوں میں بسم اللہ پڑھنے کا قول کیا ہے اور وہ قالون، کسائی، عاصم اور ابن کثیر ہیں اور باقی لوگوں نے ان دونوں سورتوں میں بسم اللہ نہ پڑھنے کا قول کیا ہے کیونکہ یہ معاملہ اثبات و حذف والا ہے اہ ملخصاً (ت)

1 غیث النفع فی القراءات السبع علی حاشیہ سراج القاری باب البسملہ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۵۲ 2 سراج القاری شرح شاطبیہ لابن القاصح مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۴۸

Fatawa Razawiyyah, Volume Seven

Now look closely, the explicit removal (omission) is a negation of and contrary to being a part (of the Quran), because if it were a part, how could it be removed? And establishing its presence does not fundamentally prove it's a part, because establishing 'A'udhu' also has the consensus of reciters, and that too is mutawatir (consistently transmitted) like the establishment of Basmalah, yet by the consensus of Muslims, it is not Quran. It is stated in Ghayth al-Naf':

There is no disagreement among scholars that the reciter is required at the beginning of his recitation to seek refuge (say A'udhu)[1]	**etc. The scholars have no difference in that the reciter of Quran should say 'A'udhu billah' at the start of recitation etc. (t)**

In Sharh al-Shatibiyyah by Ibn al-Qasih, it is mentioned:

Seeking refuge before recitation is by consensus, and his saying 'musajjalan' means unconditionally for all reciters and in all of the Quran.[2]	**Seeking refuge (A'udhu billah) should be recited before starting recitation by consensus; his word 'musajjalan' means according to all reciters at the start of the entire Quran. (t)**

So, upon research, mere establishment and mutawatir narration from reciters cannot provide certainty even on its being part of the Quran, let alone specifically being part of a Surah. Therefore, the scholars of the world, just as they agree on the establishment and transmission of seeking refuge yet agree on its not being Quran, similarly, they agree on the establishment and transmission of Basmalah once absolutely, but differ on its being Quran. So, bringing proof for being a 'part' solely from the establishment of reciters and mutawatir narration is purely invalid. Yes, a definite proof for the Quranic nature of 'Bismillah' has been established besides this, as mentioned above. The majority of Imams became proponents of its being Quran, but there is no definite proof for it being a part of a Surah, so the majority of Imams did not incline towards it being a 'part'. By the grace of Allah Almighty, it has become clear as the sun from this discourse that the mutawatir establishment of the Imams of recitation is fundamentally not useful for proving it is a 'part'. On this basis, let alone the false claim of mutawatir 'part-ship' from the presence of the Master of the World (Peace and Blessings of Allah be upon him) or the companions (may Allah be pleased with them), even the mutawatir statement of 'part-ship' from the reciters cannot be proven. In short, it is right to say that both establishment and omission are

definitely mutawatir, and it is false to say that part-ship and non-omission are narrated, because there is a difference like East and West between establishment and part-ship. A grand, clear, and bright proof for this is also that the proponents of part-ship leaned towards arguing and relying on some isolated (ahad) hadiths, and because the proof is not definite, they explicitly mentioned the speculative (dhanni) nature of the issue. To repel objections, they became proponents of the sufficiency of speculation (dhann) here, as just mentioned in the words of Imam Hujjat al-Islam, Imam Mawardi, Imam Nawawi Mahalli, Imam Ibn Hajar, etc. If the establishment of reciters were proof of part-ship, they would have relied on that; why would they leave certainty and descend towards speculation? All this is clear and obvious to everyone who has understanding and intellect, let alone the virtuous.

---

[1] Ghayth al-Naf' fi al-Qira'at al-Sab', Chapter of Basmalah, published by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 28. [2] Tidhkar al-Muqri Sharh Shatibiyyah by Ibn al-Qasih, Chapter of Basmalah, published by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 26.

फतावा रज़विया, सातवाँ खंड

अब गहराई से देखें तो स्पष्ट रूप से हटाना (हटाना) 'अंग' (जुज़) होने का निषेध और उसके विपरीत है, क्योंकि यदि वह अंग होता तो उसे हटाया कैसे जा सकता था? और केवल स्थापित होना मूल रूप से अंग होने का प्रमाण नहीं है, क्योंकि 'अऊज़ु' को स्थापित करने पर भी पाठकों (क़ुर्रा) की आम सहमति है और वह भी बिस्मिल्लाह की स्थापना की तरह मुतवातिर (निरंतर प्रसारित) है, फिर भी मुसलमानों की सहमति से वह क़ुरआन नहीं है। 'ग़ैत-उन-नफ़' में है:

विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि पाठक से उसकी तिलावत के शुरू में पनाह माँगने (अऊज़ु पढ़ने) की अपेक्षा की जाती है[1]

आदि। विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि क़ुरआन का पाठक तिलावत शुरू करते समय 'अऊज़ु बिल्लाह' पढ़े आदि। (त)

इब्न अल-क़ासिह द्वारा लिखित शरह अल-शातिबिया में है:

तिलावत से पहले पनाह माँगना आम सहमति से है, और उनके'मुसज्जल' कहने का अर्थ है बिना शर्त सभी पाठकों के लिए और पूरे क़ुरआन में।[2]

आम सहमति से तिलावत शुरू करने से पहले 'अऊज़ु बिल्लाह' पढ़ा जाना चाहिए; उनके शब्द 'मुसज्जल' का अर्थ सभी पाठकों के अनुसार पूरे क़ुरआन की शुरुआत में है। (त)

तो शोध के अनुसार, पाठकों से केवल स्थापना और मुतवातिर कथन क़ुरआन का अंग होने पर भी निश्चितता प्रदान नहीं कर सकता, किसी विशेष सूरा का अंग होने की तो बात ही क्या। इसलिए दुनिया के विद्वान जिस प्रकार 'अऊज़ु' की स्थापना और मुतवातिर होने पर सहमति रखते हुए भी इसके क़ुरआन न होने पर सहमति रखते हैं, वैसे ही बिस्मिल्लाह की एक बार स्थापना और मुतवातिर होने पर सहमति देकर भी इसके क़ुरआन होने में मतभेद रखते हैं। तो केवल पाठकों की स्थापना और मुतवातिर रिवायत से 'अंग' होने पर दलील लाना पूरी तरह से गलत है। हाँ, बिस्मिल्लाह के क़ुरआन होने पर इसके अलावा एक निश्चित (क़तई) दलील कायम हुई है जिसका ज़िक्र ऊपर हो चुका है। अधिकांश इमाम इसके क़ुरआन होने के पक्षधर हुए, लेकिन सूरा का अंग होने पर कोई निश्चित दलील नहीं है, इसलिए अधिकांश इमाम अंग होने की ओर नहीं गए। अल्लाह तआला की कृपा से इस प्रवचन से सूरज की तरह साफ हो गया कि किरात के इमामों की मुतवातिर स्थापना मूल रूप से अंग होने को साबित करने के लिए उपयोगी नहीं है। इस आधार पर, हुज़ूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम) या सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से मुतवातिर 'अंग' होने का दावा तो दूर की बात है, पाठकों से भी 'अंग' होने के कथन का मुतवातिर होना साबित नहीं हो सकता। संक्षेप में, यह कहना सही है कि स्थापना और हटाना (हज़फ़) दोनों निश्चित रूप से मुतवातिर हैं, और यह कहना गलत है कि 'अंग' होना और न हटाना वर्णित है, क्योंकि स्थापना और अंग होने में पूर्व और पश्चिम जैसा अंतर है। इस पर एक महान, स्पष्ट और उज्ज्वल प्रमाण यह भी है कि अंग होने के समर्थकों ने कुछ एकल (अहाद) हदीसों से तर्क और सहारा लेने की कोशिश की और चूंकि प्रमाण निश्चित नहीं है, इसलिए उन्होंने इस मुद्दे के अनिश्चित (ज़न्नी) होने को स्पष्ट रूप से स्वीकार किया। आपत्तियों को दूर करने के लिए वे यहाँ केवल 'गुमान' (ज़न्न) की पर्याप्तता के पक्षधर हुए, जैसा कि अभी इमाम हुज्जतुल इस्लाम, इमाम मावर्दी, इमाम नववी महल्ली, इमाम इब्न हजर आदि के शब्दों में उल्लेख किया गया। यदि पाठकों की स्थापना अंग होने का प्रमाण होती, तो वे उसी पर भरोसा करते; निश्चितता छोड़कर अनिश्चितता की ओर क्यों झुकते? यह सब हर उस व्यक्ति के लिए स्पष्ट और प्रत्यक्ष है जिसके पास समझ और बुद्धि है, गुणी लोगों की तो बात ही अलग है।

---

[1] ग़ैत-उन-नफ़ फ़िल किरात-उस-सबा, बिस्मिल्लाह अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, पृ. 28। [2] तज़कार-उल-मुक़री शरह शातिबिया इब्न अल-क़ासिह, बिस्मिल्लाह अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, पृ. 26।

पृष्ठ ७२१ का ६७५

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

اب نظر غائر کیجئے تو حذف صراحتًا نافی و منافی جزئیت ہے کہ اگر جزئیت ہوتی تو حذف کیونکر ہو سکتی، اور اثبات اصلاً مفید جزئیت نہیں کہ اثبات اعوذ پر بھی اجماع قراء ہے او وہ بھی مثل اثبات بسملہ متواتر، حالانکہ باجماع مسلمین قرآن نہیں، غیث النفع میں ہے:

لا خلاف بین العلماء ان القارئ مطلوب منه في اول قرأته ان یتعوذ[1]

الخ علماء میں یہ کوئی اختلاف نہیں کہ قاری قرآن کی تلاوت کے شروع میں اعوذ باللہ پڑھے الخ (ت)

شرح الشاطبیہ لابن القاصح میں ہے:

الاستعاذة قبل القرأة باجماع و قوله مسجلا ای مطلقا لجمیع القرأة وفي جمیع القران [2]

اعوذ باللہ قرات شروع کرنے سے قبل بالاجماع پڑھی جائے، اس کے قول مسجلاً کا معنی تمام قراء کے نزدیک تمام قرآن کے شروع میں۔ (ت)

تو مجرد اثبات و روایت متواترہ قراء سے عندالتحقیق جزئیت قرآن پر بھی جزم نہ ہو سکتا نہ کہ خاص جزئیت سورت پر ، ولہذا علمائے عالم جیسا کہ اثبات وتواتر تعوذ پر اجماع کرکے اس کی عدم قرآنیت پر اجماع رکھتے ہیں یونہی اثبات وتواتر بسملہ یک بار مطلقاً پر اجماع فرما کر اس کی قرآنیت میں اختلاف رکھتے ہیں تو مجرد اثبات قراء وتواتر روایت سے جزئیت پر دلیل لانی محض باطل ہے، ہاں قرآنیت بسم اللہ پر اس کے سوا ایک دلیل قطعی قائم ہوئی جس کا ذکر اوپر گزرا، جمہور ائمہ قائل قرآنیت ہوئے اور جزئیت سورت پر کوئی دلیل قطعی نہیں لہذا جمہور ائمہ جانب جزئیت نہ گئے ، بحمداللہ تعالیٰ اس تقریر سے مثل آفتاب روشن ہو گیا کہ ائمہ قراءت کا اثبات متواتر اصلاً مفید جزئیت نہیں، اس بنا پر حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم یا

صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے تواتر جزئیت کا ادعائے باطل در کنار قراء سے تواتر قول بالجزئیت بھی ثابت نہیں ہو سکتا بالجملہ یہ کہنا حق ہے کہ اثبات وحذف دونوں متواتر قطعی اور یہ کہنا باطل کہ جزئیت و عدم الحذف مروی کہ اثبات وجزئیت میں شرق و غرب کا فرق ہے اس پر ایک دلیل جلیل واضح و روشن یہ بھی ہے کہ قائلانِ جزئیت بعض احادیث احاد سے احتجاج واستناد کی طرف جھکے اور اس بنا پر کہ ثبوت قطعی نہیں ظنیت مسئلہ کی تصریحیں کر گئے دفع اعتراض کے لئے یہاں کفایت ظن کے قائل ہوئے جیسا کہ ابھی کلمات امام حجۃ الاسلام وامام ماوردی و امام نووی محلی و امام ابن حجر و غیر ہم سے مذکور ہوا اگر اثبات قراء مثبتِ جزئیت ہوتا تو اسی پر تعویل کرتے قطعیت چھوڑ کر ظنیت کی طرف کیوں اترتے ھذا کلہ جلی واضح عند کل من لہ فھم وعقل فضلا

---

[1] غیث النفع فی القراءات السبع باب البسملۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۲۸ [2] تذکار المقرئ شرح شاطبیہ لابن القاصح باب البسملۃ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۲۶

Fatawa Razawiyya Volume Seven

From the people of knowledge and merit (This is clear to all people of understanding and reason, let alone to people of knowledge and merit. - T). And from here it also became apparent that not recognizing the involvement of 'Madhhab' (school of thought) in this issue is sheer ignorance and severe foolishness. In reality, the narrators of the recitations did not interfere in its being a part [of the Surah]; rather, those with distorted understandings misunderstood it. Finally, we have heard the statement of Imam Qurtubi and others that this is an issue of 'Ijtihad' (independent legal reasoning). Allamah Bihari and Allamah Bahr state:

(Half of the reciters omitted it) and they are Ibn 'Amir, Nafi' according to the narration of Warsh, Hamzah, and Abu 'Amr. And the author of 'Matla' al-Asrar al-Ilahiyyah' (may his secret be sanctified) said regarding other than Al-Fatihah: (And it is transmitted consecutively that he) peace and blessings of Allah be upon him, his family, and his companions (omitted it) when reciting the Surahs because the recitation of the reciters is consecutive. (And there is no meaning, when intending to recite a Surah, in omitting its beginning), so it must be that it is not a part of it. And what is narrated in the authentic report about not reciting it aloud in prayer testifies to this. If you say: the rest of the reciters recited it, so its recitation by them from him, peace and blessings of Allah be upon him, his family, and his companions, is consecutive, so it must be a part. He said: (And its consecutive recitation from him) peace and blessings of Allah be upon him (through the recitation) of the (other) reciters (does not necessitate it being) a part (of it) because it is possible that it was for seeking blessing, like seeking refuge (Al-Istia'dhah).

This has been omitted by half of the people of knowledge and reciters, and they are Ibn 'Amir, and Nafi' according to the narration of Warsh, Abu 'Amr, and Hamzah. And 'Matla' al-Asrar al-Ilahiyyah' (may his secret be sanctified) has stated regarding Surahs other than Al-Fatihah that it is established through consecutive reports from the Prophet (peace and blessings be upon him) that he omitted 'Bismillah' while reciting Surahs because the recitations of the reciters are consecutive, and it is not possible that while reciting a Surah, its beginning (Bismillah) is left out; therefore, it is necessary that 'Bismillah' is not a part of the Surahs. And the witness to this is that it is narrated in an authentic Hadith that the Prophet (peace and blessings be upon him) did not recite 'Bismillah' loudly in prayer. If the objection is that the remaining reciters recited 'Bismillah' with the Surahs, and since the recitation of the reciters is consecutive, it is established that the recitation of 'Bismillah' with Surahs from the

Prophet (peace and blessings be upon him, his family and companions) is consecutive, which proves it is a part of the Surahs, then the answer is: the fact that the Prophet's recitation is established through the consecutive recitation of the other reciters does not necessarily mean it becomes a part of the Surahs, because it is possible that the Prophet (peace and blessings be upon him) recited it for the sake of blessing, just as is the ruling for 'A'udhu billah' (seeking refuge in Allah). (T)

It is similarly mentioned in other books, but the ignorant of the time are unaware.

[1] Fawatih al-Rahamut Sharh Musallam al-Thubut, with Al-Mustasfa, Issue of Basmalah from the Quran, printed by Manshurat al-Radi, Qom, Iran, 13/2. Page 676 of 721

विद्वानों और गुणी जनों से (यह सभी समझदार और बुद्धिमान लोगों के लिए स्पष्ट है, विद्वानों और गुणी जनों की तो बात ही क्या। - त)। और यहीं से यह भी स्पष्ट हो गया कि इस मसले में 'मज़हब' (विचारधारा) के दखल को न मानना केवल अज्ञानता और घोर मूर्खता है। वास्तव में, क़िरात (कुरान पाठ की शैलियों) के वर्णनकर्ताओं ने इसके एक हिस्सा होने में कोई हस्तक्षेप नहीं किया, बल्कि विकृत समझ वालों ने इसे उल्टा समझ लिया। अंतत; इमाम कुर्तुबी आदि का कथन सुन चुके हैं कि यह एक 'इज्तिहादी' (विवेकपूर्ण कानूनी व्याख्या) मसला है। अल्लामा बिहारी और अल्लामा बहर फ़रमाते हैं:

(आधे क़ारियों ने इसे छोड़ दिया है) और वे इब्न आमिर, वारश की रिवायत के अनुसार नाफ़े हमज़ा और अबू अम्र हैं। और 'मतला अल-असरार अल-इलाहिया' (क़ुद्दिस सिर्रहु) के लेखक ने अल-फ़ातिहा के अलावा अन्य सूरतों के बारे में कहा: (और यह मुतवातिर/निरंतर रूप से प्रमाणित है कि उन्होंने) अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके परिवार तथा साथियों ने (इसे छोड़ दिया) सूरतों की तिलावत के समय, क्योंकि क़ारियों की क़िरात मुतवातिर है। (और सूरत पढ़ने के इरादे के समय इसके शुरूआती हिस्से को छोड़ने का कोई अर्थ नहीं है), अतः यह आवश्यक है कि यह उसका हिस्सा न हो। और सही हदीस में जो यह रिवायत है कि नमाज़ में इसे ज़ोर से नहीं पढ़ा गया, वह इस बात की गवाह है। यदि आप कहें: शेष क़ारियों ने इसे पढ़ा है, तो उनका उनसे (नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम से) इसे पढ़ना मुतवातिर है, तो यह हिस्सा होना चाहिए। उन्होंने कहा: (क़िरात के माध्यम से उनसे इसका मुतवातिर होना) अन्य (क़ारियों की क़िरात के द्वारा) यह आवश्यक नहीं करता कि यह (सूरह का) हिस्सा हो, क्योंकि यह संभव है कि यह बरकत के लिए हो, जैसे 'अऊज़ु बिल्लाह' (इस्तिआज़ा) पढ़ना।

इसे आधे विद्वानों और क़ारियों ने छोड़ दिया है और वे इब्न आमिर, वारश की रिवायत के अनुसार नाफ़े अबू आमिर और हमज़ा हैं। और 'मतला अल-असरार अल-इलाहिया' (क़ुद्दिस सिर्रहु) ने फ़ातिहा के अलावा अन्य सूरतों के बारे में फ़रमाया कि हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) से तवातुर के साथ साबित है कि सूरतों को पढ़ने में आपने बिस्मिल्लाह को छोड़ दिया क्योंकि क़ारी हज़रात की क़िरात मुतवातिर हैं, और मुमकिन नहीं कि सूरह को पढ़ते वक़्त उसके शुरू (बिस्मिल्लाह) को छोड़ दें, लिहाज़ा ज़रूरी है कि बिस्मिल्लाह सूरतों का हिस्सा नहीं है। और यह बात इसकी गवाह है कि सही तौर पर मरवी हदीस में है कि आपने (अलैहिस्सलाम) ने नमाज़ में बिस्मिल्लाह का जेहर (ज़ोर से

पढ़ना) नहीं फ़रमाया। अगर यह एतराज़ हो कि बाक़ी क़ारी हज़रात ने बिस्मिल्लाह को सूरतों के साथ पढ़ा है और जब क़ारी हज़रात की क़िरात मुतवातिर है तो इससे साबित हुआ कि बिस्मिल्लाह का सूरतों के साथ हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मुतवातिर होगा, इससे तो साबित होता है कि यह सूरतों का हिस्सा है, तो जवाब में कहा कि बाक़ी क़ारी हज़रात की क़िरात से हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) की क़िरात के मुतवातिर होने से यह लाज़िम नहीं आता कि यह सूरतों का हिस्सा हो जाए, क्योंकि हो सकता है कि हुज़ूर (अलैहिस्सलाम) ने तबर्रुक (बरकत) के तौर पर पढ़ा हो जैसा कि 'अऊज़ु बिल्लाह' का हुक्म है। (त)

इसी तरह अन्य किताबों में भी है मगर ज़माने के जाहिलों को ख़बर नहीं।

[1] फ़वातिह अर-रहमूत शरह मुसल्लम अत्-थुबूत, अल-मुस्तस्फ़ा के साथ, क़ुरान से बिस्मिल्लाह का मसला, मुद्रित मंशूरात अर-रज़ी, क़ोम, ईरान, १३/२। पेज ६७६ का ७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

عن اهل العلم والفضل (یہ تمام اہل فہم اور اہل عقل کے ہاں واضح ہے چہ جائیکہ اہل علم و فضل پر واضح نہ ہو۔ ت) اور یہیں سے یہ بھی ظاہر ہو گیا کہ اس مسئلہ میں مذہب کو دخل نہ ماننا محض جہالت و سخت سفاہت ہے بلکہ حقیقتاً روایت قراء نے جزئیت میں کچھ دخل نہ دیا وژ گوں فہموں نے الٹا سمجھ لیا، آخر امام قرطبی وغیرہ کا ارشاد سن چکے کہ مسئلہ اجتہادیہ ہے۔ علامہ بہاری و علامہ بحر فرماتے ہیں:

(تركها نصف القراء) وهم ابن عامر ونافع برواية الورش وحمزة وابو عمر وقال مطلع الاسرار الالهية قدس سره في غير الفاتحة (وتواتر انه) صلى الله تعالى عليه وسلم وعلى آله واصحابه وسلم (تركها) عند قراءة السور لان قرأة القراء متواترة (ولا معنى عند قصد قراءة سورة ان يترك اولها) فيجب ان لا تكون جزأ ويشهد عليه ماروى في الخبر الصحيح عدم الجهر بها في الصلوة فان قلت قد قرأها الباقون من القراء فتواتر قراء ته عليه وعلى آله واصحابه الصلوة والسلام فيجب ان تكون جزأ قال (وتواتر قرأتها عنه) صلى الله تعالى عليه وسلم (بقراءة) القراء (الآخرين لا يستلزم كونها) جزء (منها) لجواز ان يكون للتبرك كالاستعاذة -

اس کو نصف اہل علم اور قراء حضرات نے ترک کیا ہے اور وہ ابن عامر، نافع اور ورش کی روایت کے مطابق ابو عامر اور حمزہ ہیں، اور مطلع الاسرار الہیہ قدس سرہ نے غیر فاتحہ کے بارے میں فرمایا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے تواتر کے ساتھ ثابت ہے کہ سورتوں کو پڑھنے میں آپ نے بسم اللہ کو ترک فرمایا کیونکہ قراء حضرات کی قراءت متواترہ ہیں، اور ممکن نہیں کہ سورۃ کو پڑھتے وقت اس کے اول (بسم اللہ) کو چھوڑ دیں لہٰذا ضروری ہے کہ بسم اللہ سورتوں کا جز نہیں، اور یہ بات اس کی شاہد ہے کہ صحیح طور پر مروی حدیث میں ہے کہ آپ

علیہ الصلوۃ والسلام نے نماز میں بسم اللہ کا جہر نہیں فرمایا اگر یہ جز یہ اعتراض ہو کہ باقی قراء حضرات نے بسم اللہ کو سورتوں کے ساتھ پڑھا ہے اور جب قراء حضرات کی قراءت متواتر ہے تو اس سے ثابت ہوا کہ بسم اللہ کا سورتوں کے ساتھ حضور صلی اللہ علیہ وسلم والہ وصحبہ سے متواتر ہو گا اس سے تو ثابت ہوتا ہے کہ یہ سورتوں کا جز ہے تو جواب میں کہا کہ باقی قراء حضرات کی قراءت سے حضور علیہ السلام کی قراءت کے متواتر ہونے سے یہ لازم نہیں آتا کہ یہ سورتوں کا جز ہو جائے کیونکہ ہو سکتا ہے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے تبرک کے طور پر پڑھا ہو جیسا کہ اعوذ باللہ کا حکم ہے۔ (ت)

اسی طرح اور کتب میں ہے مگر جہال زمانہ کو خبر نہیں۔

1 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی مسئلہ البسملۃ من القرآن مطبوعہ منشورات الرضی قم ایران ۱۳/۲ Page 676 of 721

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Eighth Benefit: I say: It has already been made clear that the narration of affirmation being unrelated to the affirmation of 'part-ness' (being part of the Surah) according to Muslims. We have also proven that the counting of verses and chapters is a clear proof that the reciters among Muslims do not believe in the 'part-ness' of the Surahs. However, even if it were proven by some means, or even reached the status of 'mutawatir' (massively transmitted), that the school of Imam Asim was one of 'part-ness', that is a separate matter in which we have no disagreement. We are not his followers in [his] school, nor can adopting his recitation in opposition to [our] school make following his school obligatory. If a clear proof is required for an obvious matter, then listen: There is no doubt that our Imams chose the recitation of Asim as narrated by Hafs. There is also no doubt that by consensus, in both silent and loud prayers, the command among us is to recite the Basmala silently. Furthermore, there is no doubt that according to the Imam's (Abu Hanifa's) school, in loud prayers, forgetting to recite one verse silently necessitates 'sajda sahw' (prostrating for forgetfulness) by consensus, and doing so intentionally necessitates repeating the prayer. Thus, it is definitively established that although Hafs and Asim may believe in the 'part-ness' of every Surah just like the 'part-ness' of Fatiha, adopting their recitation did not compel us to act upon the saying of 'part-ness'. Otherwise, there would certainly have been a command for audible Basmala over Fatiha in loud prayers, and its omission would have required 'sajda sahw' or repetition. Furthermore, regarding the recitation of Basmala at the beginning of a Surah after Fatiha, the general texts of the school, such as Hidaya, Wiqaya, Niqaya, Islah, Ghurar, Multaqa al-Abhur, Tanwir, etc., are purely without denial. On this, the commentaries like Bada'i, Sharh Wiqaya, Durar, Jawahira, Majma' al-Anhur, etc., have proceeded. According to researchers, although its result is not 'karahat' (dislike), it is merely a denial of its being a Sunnah, as we have explained in our Fatawa "Al-Ataya al-Nabawiyya fi al-Fatawa al-Razawiyya". However, if choosing the recitation of Asim necessitated choosing 'part-ness', then the consensus of Hanafis on the denial of its being a Sunnah and the commitment to omitting Basmala (audibly) would have been impossible. We have just heard from Muslim and Fawatih that leaving out a verse from the beginning of a Surah while reciting it is meaningless. Our Master Imam Muhammad (may Allah Almighty be pleased with him) says in 'Jami' al-Saghir':

In it is the abandoning of something from the Qur'an, and that is not	In it, abandoning some parts of the Quran will be necessary, whereas this is far from the

among the deeds of Muslims. End. Shami narrated it from Al-Nahr from the Imam in the chapter of Sujud al-Tilawah.

practice of Muslims. End. Allama Shami has quoted this from the Imam with reference to [the book] Nahr in the chapter of Sujud al-Tilawah. (T)

Thus, it has become as clear as the sun that compelling us to act upon the view of 'part-ness' is contrary to the complete consensus of our noble Imams and is merely an invention of one's own mind. Differentiating between intending and not intending for a 'khatm' (completion) is pure ignorance. Adopting the recitation of Asim does not cause action upon 'part-ness', so what is the loss in 'khatm'? And if there is, then why is loud recitation not obligatory in Fard (obligatory prayers)? Do we [not recite] the Quran in Fara'id (obligatory prayers)?

[1] Radd al-Muhtar, Chapter of Sujud al-Tilawah, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 2/711

आठवां फायदा: मैं कहता हूँ: सप्रमाण सिद्ध करने की रिवायत का मुसलमानों के बीच 'जुज़इयत' (किसी सूरा का हिस्सा होना) के सिद्ध होने से असंबद्ध होना तो स्पष्ट हो चुका है। और हम यह भी सिद्ध कर चुके हैं कि आयतों और सूरतों की गिनती स्पष्ट प्रमाण है कि मुसलमानों के बीच के क़ारी भी सूरतों की जुज़इयत को नहीं मानते। फिर भी, यदि मान लें कि किसी तरह से यह सिद्ध हो जाए, बल्कि मुतवातिर (लगातार चली आ रही रिवायत) भी हो कि इमाम आसिम का मज़हब जुज़इयत का था, तो वह एक अलग बात है, उसमें हमें कोई ऐतराज नहीं है। मज़हब में हम उनके मुक़ल्लिद (अनुयायी) नहीं हैं, और न ही उनके मज़हब के विपरीत उनकी क़िराअत को अपनाना हमारे लिए उनके मज़हब पर अमल करना अनिवार्य बना सकता है। यदि किसी स्पष्ट बात पर उज्जवल प्रमाण की आवश्यकता हो तो सुनिए: इसमें कोई संदेह नहीं कि हमारे इमामों ने हफ़्स की रिवायत के अनुसार इमाम आसिम की क़िराअत को चुना है। और इसमें भी कोई संदेह नहीं कि सर्वसम्मति (इज्मा) से हमारे यहाँ खामोश (सिर्री) और आवाज़ वाली (जहरी) दोनों नमाज़ों में बिस्मिल्लाह को धीरे से पढ़ने का हुक्म है। और इसमें भी कोई संदेह नहीं कि इमाम (अबू हनीफ़ा) के मज़हब के अनुसार, आवाज़ वाली नमाज़ में भूलवश एक आयत धीरे पढ़ने पर इज्मा के साथ सजदा सहव अनिवार्य है और जानबूझकर ऐसा करने पर नमाज़ दोबारा पढ़ना ज़रूरी है। तो यह पूरी तरह सिद्ध है कि भले ही हफ़्स और आसिम फातिहा की तरह हर सूरत की बिस्मिल्लाह को उसका हिस्सा (जुज़इयत) मानते हों, लेकिन उनकी क़िराअत को अपनाने ने हमें जुज़इयत के क़ौल पर अमल करने के लिए मजबूर नहीं किया। वरना निश्चित रूप से जहरी (आवाज़ वाली) नमाज़ों में फातिहा पर बिस्मिल्लाह ज़ोर से पढ़ने का हुक्म होता और इसे छोड़ने पर सजदा सहव या नमाज़ दोहराना ज़रूरी होता। फिर फातिहा के बाद सूरत शुरू करते समय बिस्मिल्लाह पढ़ने के बारे में मज़हब की सामान्य किताबें जैसे हिदाया, वक़ाया, नक़ाया, इस्लाह, ग़ुरर, मुल्तका अल-अबहुर, तनवीर आदि बिना किसी इनकार के केवल इसके पक्ष में हैं। और इसी पर बदाए, शरह वक़ाया, दुर्र, जवाहिर और मज्मअ अल-अन्हुर आदि शरहों (टीकाओं) ने चर्चा की है। शोधकर्ताओं के अनुसार, यद्यपि इसका परिणाम 'कराहत' (नापसंदगी) नहीं है, बल्कि केवल इसके सुन्नत होने का इनकार है, जैसा कि हमने अपने फ़तावा "अल-अताया अल-नबविया फी अल-फ़तावा अर-रज़विया" में स्पष्ट किया है। फिर भी, यदि इमाम आसिम की क़िराअत को चुनना जुज़इयत को चुनना अनिवार्य बनाता, तो सुन्नत होने के इनकार और बिस्मिल्लाह को (ज़ोर से) न पढ़ने की पाबंदी पर हनफियों का इज्मा असंभव होता। अभी हमने

'मुस्लिम' और 'फवातिह' से सुना कि सूरत पढ़ते समय उसके शुरू से एक आयत छोड़ देना निरर्थक है। हमारे स्वामी इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु) 'जामे सगीर' में फ़रमाते हैं:

इसमें कुरान के कुछ हिस्से को छोड़ना है, और यह मुसलमानों के कर्मों में से नहीं है। इति। इसे शामी ने अल-नहर के हवाले से इमाम से सुजूद अल-तिलावत के अध्याय में उद्धृत किया है।

इसमें कुरान के कुछ हिस्से को छोड़ना अनिवार्य होगा, जबकि यह बात मुसलमानों के अमल से कोसों दूर है। इति। अल्लामा शामी ने इसे इमाम साहब के हवाले से 'नहर' नामक ग्रंथ से सजदा-ए-तिलावत के अध्याय में उद्धृत किया है। (त)

अतः सूरज की तरह स्पष्ट हो गया कि हमें जुज़इयत के विचार पर अमल करने के लिए मजबूर करना हमारे महान इमामों के पूर्ण सर्वसम्मति (इज्मा-ए-ताम) के विरुद्ध है और केवल अपने दिमाग की उपज है। इरादे और बिना इरादे के खतम (कुरान पूरा करना) के बीच अंतर करना निरी अज्ञानता है। इमाम आसिम की क़िराअत चुनना जुज़इयत पर अमल का कारण नहीं बनता, तो खतम में क्या नुकसान है? और यदि है, तो फ़र्ज़ नमाज़ों में ज़ोर से पढ़ना अनिवार्य क्यों नहीं है? क्या हम फ़राइज़ (अनिवार्य नमाज़ों) में कुरान [नहीं पढ़ते]?

[1] रद अल-मुह्तार, अध्याय सुजूद अल-तिलावत, एच.एम. सईद कंपनी कराची द्वारा प्रकाशित, 2/711

افادہ ثامنہ: اقول: روایت اثبات کا اثبات جزئیت عند المسلمین سے بھی بے علاقہ ہونا تو ظاہر ہو چکا اور ہم یہ بھی ثابت کر آئے کہ شمار آیات وسور دلیل واضح ہے کہ قراء مسلمین بھی جزئیت سور نہیں مانتے تاہم اب اگر بالفرض کسی طریقہ سے ثابت بلکہ متواتر بھی ہو کہ امام عاصم کا مذہب جزئیت تھا تو وہ جدا بات ہے اس میں ہمیں کلام نہیں، مذہب میں ہم ان کے مقلد نہیں، نہ ان کی قراءت کا اختیار برخلاف مذہب، ان کے مذہب پر عمل لابدی کر سکے، امر واضح پر دلیل روشن درکار ہو تو سنئے، شک نہیں کہ ہمارے ائمہ نے قراءت عاصم بروایت حفص اختیار فرمائی اور شک نہیں کہ بالاجماع نماز سریہ وجہریہ سب میں ہمارے یہاں اخفاء بسملہ کا حکم اور شک نہیں کہ مذہب امام پر نماز جہریہ میں ایک آیت کے سہواً اخفاء پر بالاجماع سجدہ اور عمداً پر اعادہ لازم، تو قطعاً ثابت کہ حفص و عاصم اگر چہ جزئیت فاتحہ کی طرح جزئیت ہر سورت بھی مانتے ہوں مگر ان کی قراءت اختیار کرنے نے ہمیں عمل قول جزئیت پر مجبور نہ کیا ورنہ ضرور جہریہ میں جہر تسمیہ علی الفاتحہ کا حکم ہوتا اور اس کا ترک سجدہ سہو یا اعادہ چاہتا، پھر بعد فاتحہ سر سورت پر اتیان بسملہ میں عامہ متون مذہب مثل ہدایہ و وقایہ و نقایہ و اصلاح و غرر وملتقی الابحر و تنویر وغیرہ بلا انکار محض پر ہیں اور اسی پر بدائع و شرح وقایہ ودرر وجواہرہ وغیرہ ومجمع الانہر وغیرہ ہاشروح نے مشی فرمائی، محققین کے نزدیک اگرچہ اس کا حاصل کراہت نہیں صرف نفی سنیت ہے کما بیناہ فی فتاونا العطایا النبویۃ فی الفتاوی الرضویۃ (جیسا کہ ہم نے اسے اپنے فتاوٰی "العطایا النبویۃ فی فتاوٰی الرضویۃ" میں بیان کیا ہے۔ت) تاہم اگر اختیار قراءت عاصم، اختیار جزئیت لازم کرتا تو نفی سنیت اور التزام ترک بسملہ میں نفی کراہت پر اجماع

حنفیہ ناممکن تھا، ابھی مسلم وفواتح سے سن چکے کہ سورت پڑھتے وقت اس کے اول سے ایک آیت چھوڑ دینا بے معنی ہے سیدنا امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ جامع صغیر میں فرماتے ہیں:

فیہ ھجر شیئ من القرآن وذلک لیس من اعمال المسلمین اھ نقلہ الشامی عن النھر عن الامام فی باب سجود التلاوۃ۔

اس میں بعض قرآن کا ترک لازم آئے گا، حالانکہ یہ بات مسلمانوں کے عمل سے بعید ہے اھ اس کو علامہ شامی نے باب سجود التلاوۃ میں نہر کے حوالے سے امام صاحب سے نقل کیا ہے۔(ت)

پس آفتاب کی طرح روشن ہوا کہ ہمیں عمل قول جزئیت پر مجبور کرنا ہمارے ائمہ کرام کے اجتماع تام کے خلاف اور محض اپنے ذہن کی تراشیدہ بات ہے قصد و عدم قصد ختم سے تفرقہ محض جہالت، اختیار قراءت عاصم موجب عمل برجزئیت نہیں، تو ختم میں کیا نقصان، اور اگر ہے تو فرض میں وجوب جہر کیوں نہیں، کیا فرائض میں ہم قرآن

[1] ردالمحتار باب سجود التلاوۃ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ /۷۱۱

Fatawa Razawiya Volume Seven

...do not read in the recitation of 'Asim, well, is there only this much in the completion (khatm) that the Sunnah remained deficient? Here, even an obligatory (wajib) act is being abandoned.

Ninth Benefit: I say: As a debate upon descent, if you accept that the difference in recitations is a matter of narrating partiality or non-partiality, nevertheless, whoever recited Bismillah Shareef once in the completion (khatm) has certainly completed the Word of Allah. If there was a deficiency, it was in the narration, not in the Quran. So what is the meaning of not getting the reward for the entire Quran? Is the Sunnah to complete, for example, the narration of Imam 'Asim in Tarawih, or is it to have a complete Khatm of the Great Quran? If you believe the former, it is pure falsehood and an open fabrication against the pure Shariah. By what legal evidence is the adherence to a specific narration declared Sunnah? And if you believe the latter, and that is the truth, then the Great Quran is certainly and definitely completed this way too. Then what does it mean to not get the full reward? Is the Quran complete according to some narrations and, God forbid, deficient according to others? God forbid! It is complete and perfect in every way. Otherwise, it would imply that in some, or rather every presentation (arz), between the Radiant Prophet, the Master of the Worlds, and Gabriel, the Trustworthy Spirit (peace and blessings be upon them both), a deficient Quran was recited. Every reciter would have a deficient Quran because every recitation has some addition or deletion relative to others. Completeness according to oneself does not necessarily mean completeness according to Allah. And when it is complete according to Allah, then the assumption of deficiency in reward is a bad suspicion towards the Lord of Might. "Indeed, Allah does not waste the reward of those who do good." [1] (Indeed Allah Almighty does not waste the reward of those who do good. - T) If you say that although this Quran is complete in itself, it was not complete according to, for example, Imam 'Asim.

I say: It is not devoid of two states: either, according to the reciters, other narrations are also not recurrent (mutawatir) and the reliance on one is based on the fact that they recited it that way to their teachers, making their own narration recurrent to them, or they did not receive information about the recurrence of the rest. According to the first, it was undoubtedly obligatory for Imam 'Asim to believe that the Divine Word was completely finished even if his narration was not complete, and the full reward was dependent on that, not specifically on his narration. According to the second, when the recurrence of those narrations has become as clear to us as the

midday sun and the full moon, then Imam 'Asim's not knowing or not being informed is no argument. In short, the reward is neither confined to the narration of 'Asim nor is it necessary to follow 'Asim's thought. Rather, certainly and definitely, its contrary is established by recurrent tradition (tawatur mathur) from the Radiant Prophet, the Master of the Messengers (peace and blessings be upon him). What a strange thing it is that the school of thought (madhhab) of the Imam of the School, rather by consensus the Imam of Imams Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), is abandoned on this false whim, whereas "When a Hadith is authentic, that is my school" (When the Hadith is authentic, then that is my Madhhab. - T) is a saying of the Hanafis. And an idea of Imam 'Asim, which was based on a lack of information—such rigidity on it is deemed necessary that even the definitive recurrence from the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) is rejected in comparison to it.

[1] Al-Quran 9:120

फ़तावा रज़विया खंड सात

...आसिम की किरात में नहीं पढ़ते, भला ख़त्म में इतना ही है कि सुन्नत अधूरी रही, यहाँ तो वाजिब का तर्क(छोड़ना) हो रहा है।

नवीं उपलब्धि: मैं कहता हूँ: बहस के तौर पर मान लीजिए कि किरातों का मतभेद रिवायतों के हिस्सा होने या न होने का है, फिर भी जिसने ख़त्म में एक बार बिस्मिल्लाह शरीफ़ पढ़ी, उसने निश्चित रूप से कलाम-ए-इलाही का ख़त्म किया। अगर कमी हुई तो रिवायत में हुई न कि कुरान में, तो पूरे कुरान का सवाब न मिलने का क्या मतलब? क्या सुन्नत यह है कि उदाहरण के तौर पर इमाम आसिम की रिवायत तरावीह में पूरी की जाए या यह कि कुरान-ए-अज़ीम का ख़त्म पूरा हो? अगर पहला मानोगे तो सरासर गलत और शरीयत-ए-मुतह्हरा पर खुला आरोप है, किस शरीई दलील का हुक्म है कि किसी खास रिवायत का एहतिमाम सुन्नत है? और अगर दूसरा मानोगे और वही हक़ है, तो कुरान-ए-अज़ीम तो निश्चित रूप से इस तरह भी ख़त्म हो गया, फिर पूरा सवाब न मिलना क्या मायने? क्या कुछ रिवायतों पर कुरान पूरा है और कुछ पर, अल्लाह की पनाह, अधूरा? अल्लाह की पनाह! हर तरह से पूर्ण और मुकम्मल है, वरना यह लाज़िम आएगा कि कुछ बल्कि हर अर्ज़ (पेशी) में हुज़ूर पुरनूर सैयदुल आलमीन और हज़रत जिब्रील रूहुल अमीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास अधूरा कुरान रहा। हर कारी के पास अधूरा कुरान रहा क्योंकि हर किरात में दूसरी के मुकाबले कुछ न कुछ इज़ाफ़ा या कमी है। अपने नज़दीक पूरा होना अल्लाह के नज़दीक पूरा होने को लाज़िम नहीं करता। और जब अल्लाह के नज़दीक पूरा है, तो सवाब में कमी का गुमान रब्बुल इज़्ज़त की शान में बद-गुमानी है। "बेशक अल्लाह नेकी करने वालों का सवाब ज़ाया नहीं फरमाता।" [1] (बेशक अल्लाह तआला नेकी करने वालों का अजर ज़ाया नहीं फरमाता। - त) अगर आप कहें कि गो यह कुरान अपनी ज़ात में पूरा और मुकम्मल है, लेकिन उदाहरण के तौर पर इमाम आसिम के नज़दीक पूरा न हुआ।

मैं कहता हूँ: यह दो हाल से खाली नहीं: या तो कारियों के नज़दीक दूसरी रिवायतें भी मुतवातिर (लगातार चली आ रही) नहीं हैं और उनमें से एक पर भरोसा इस आधार पर है कि उन्होंने अपने उस्तादों से वैसा ही पढ़ा, तो उनके नज़दीक अपनी ही रिवायत मुतवातिर हुई, या फिर बाकियों के तवातुर की जानकारी नहीं मिली। पहली सूरत में निःसंदेह इमाम आसिम पर यह विश्वास फर्ज था कि कलाम-ए-इलाही पूरा ख़त्म हो गया चाहे उनकी रिवायत पूरी न हुई हो, और पूरा सवाब इसी पर निर्भर था, न कि उनकी विशेष रिवायत पर। और दूसरी सूरत में, जब हम पर दोपहर के सूरज और

चौदहवीं के चाँद की तरह उन रिवायतों का तवातुर स्पष्ट हो गया, तो इमाम आसिम का न जानना या सूचित न होना कोई दलील नहीं है। सारांश यह कि न तो सवाब आसिम की रिवायत तक सीमित है और न ही आसिम के विचार की पैरवी अनिवार्य है, बल्कि निश्चित रूप से हुज़ूर पुरनूर सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसके विपरीत तवातुर-ए-मासूर (प्राप्त निरंतरता) साबित है। कितनी अजीब बात है कि इमाम-ए-मज़हब बल्कि सर्वसम्मति से इमामों के इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मज़हब तो महज़ अपने इस गलत ख्याल पर छोड़ दिया जाए कि "जब हदीस सही हो तो वही मेरा मज़हब है" (जब हदीस सही हो तो वही मेरा मज़हब है। - त) अहनाफ का कौल है, और इमाम आसिम का एक विचार जो जानकारी की कमी पर आधारित था, उस पर ऐसी हठधर्मी कि उसके सामने हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का तवातुर-ए-कतई (निश्चित निरंतरता) भी स्वीकार नहीं।

[1] अल-कुरान ९:१२०

पृष्ठ ६७८/७२१

بقرأت عاصم نہیں پڑھتے، بھلا ختم میں اتنا ہی ہے کہ سنت ناقص رہی، یہاں تو واجب ترک ہوتا ہے۔

افادہ تاسعہ: اقول: بطور مناظرہ علی التنزل اگر مان لیجئے کہ اختلاف قراء روایت جزئیت و عدم جزئیت ہے تاہم جس نے ختم میں ایک بار بسم اللہ شریف پڑھی اس نے یقینا کلام اللہ ختم کیا نقص اگر ہوا تو روایت میں نہ کہ قرآن میں، تو پورے قرآن کا ثواب نہ ملنا کیا معنی، کیا سنت یہ ہے کہ مثلا امام عاصم کی روایت تراویح میں پوری کی جائے یا یہ کہ قرآن عظیم کا ختم کامل ہو، اگر اول مانو تو محض باطل اور شرع مطہر پر کھلا افتراء کس دلیل شرعی کا حکم ہے کہ خاص فلاں روایت کا اہتمام مسنون، اور ثانی مانو اور وہی حق ہے تو قرآن عظیم تو بالقطع والیقین یوں بھی ختم ہو گیا پھر کامل ثواب نہ ملنا یعنی چہ، کیا بعض روایات پر قرآن کامل ہے بعض پر معاذ اللہ ناقص، حاش للہ ہر طرح تام و کامل ہے ورنہ لازم آئے کہ بعض بلکہ ہر عرض میں حضور پر نور سید العالمین و حضرت جبریل روح الامین صلی اللہ تعالی علیہما وسلم میں ناقص قرآن کا دور ہوا ہر قاری کے پاس ناقص قرآن رہا کہ ہر قرات میں بہ نسبت دوسری کے کچھ نہ کچھ اثبات و حذف ہے، اپنے نزدیک تمامی عند اللہ تمامی کو مستلزم نہیں، اور جب عند اللہ تمامی تو نقص ثواب کا زعم رب العزت کی جناب میں سوئے ظن ہے اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ ﴿۱۲۰﴾ [1] (بیشک اللہ تعالی نیکی کرنے والوں کا اجر ضائع نہیں فرماتا۔ ت) اگر کہئے گو یہ قرآن فی نفسہ تام و کامل ہے مگر مثلا امام عاصم کے نزدیک پورا نہ ہوا۔

اقول: دو حال سے خالی نہیں یا تو قراء کے نزدیک روایاتِ اُخر بھی متواترہ نہیں اور ان میں ایک کا اعتبار اس بناء پر کہ اپنے اساتذہ پر یونہی پڑھا ان کے نزدیک اپنی ہی روایت متواتر ہوئی یا

تواتر باقی پر اطلاع نہ ملی علی الاول بلاشبہ امام عاصم پر یہ اعتقاد فرض کہ کلام الہی پورا ختم ہو گیا اگر چہ ان کی روایت پوری نہ ہوئی اور ثواب کامل اسی پر منوط تھا، نہ خاص ان کی روایت پر، وعلی الثانی جب ہم پر مہر نیمروز و ماہِ نیم ماہ کی طرح ان روایات کا تواتر روشن ہو گیا تو امام عاصم کا نہ جاننا، مطلع نہ ہونا کچھ حجت نہیں، غرض نہ عاصم کی روایت پر ثواب محصور نہ عاصم کی خیال کی تقلید ضرور بلکہ بالقطع والیقین حضور پر نور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے اس کا خلاف بتواتر ماثور، کیا مزے کی بات ہے کہ امام مذہب بلکہ اتفاقاً امام الائمہ ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مذہب تو محض اپنے اس زعم باطل پر چھوڑا جائے کہ اذا صح الحدیث فھو مذھبی (جب حدیث صحیح ہو تو وہی میرا مذہب ہے۔ ت) قول احناف ہے اور امام عاصم کا ایک خیال کہ عدم اطلاع پر مبنی ہوا، اس پر جمود ایسا ضرور کہ اس کے مقابل حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے تواتر قطعی بھی نامنظور۔

[1] القرآن ۱۲۰/۹

Volume 7 Fatawa Razawiyya

Tenth Benefit: If after the clear dawn and the emergence of bright truth, one becomes aware of their mistake and departs from the claim of loss of reward, taking the path that undoubtedly the Quran is completed perfectly, obtaining the reward of a complete recitation, however, while we have adopted the recitation of Imam Asim, it is religiously obligatory for us to complete the Quran according to his narration.

I say: This is also pure falsehood. Adhering to a single recitation is only obligatory at the time of narration (specifically citing an authority). If one names the narration of one of the reciters but reads some letters according to another's narration, then lying in attribution, mixing, and causing error becomes necessary. In that case, the meaning would be that this word is such in the narration of this Imam, while in reality, it is not his narration. Specifying a single recitation is not obligatory in recitation (tilaawat), as after all, all is Quran and all is truth revealed by the Most Merciful. What is the meaning of specifying some and denying others? Difference in recitations is not like difference in legal schools (Madhhabs) where specification is obligatory or mixing (talfiq) is invalid. Here, if one reads some chapters, or rather some verses of a chapter, or even some words of a verse according to one recitation and others according to another, there is essentially no prohibition in research as long as that mixing does not cause disruption in the order or corruption of meaning. And if one speech ends and another begins, then it is truly more permissible, especially when the gathering has changed. The Leader of the Preservers of Hadith, Jalal al-Haqq wa al-Din al-Suyuti, in 'Al-Itqan al-Sharif', narrates from the Leader of Reciters, Shams al-Millah wa al-Din Abu al-Khayr ibn al-Jazari:

[Left column - Arabic quote]: "The correct view is to say that if one of the two recitations is dependent on the other, then it is prohibited with a prohibition of sanctity, like one who recites 'Fa-talaqqa Adamu min Rabbihi Kalimaat' by raising both 'Adam' and 'Kalimaat' or by putting both in the accusative (nasb), taking the nominative (raf') for 'Adam' from a recitation other than Ibn Kathir's and the nominative for 'Kalimaat' from his recitation, and similar cases which are not permissible in Arabic and language. And as long as it is not so, a distinction is made between the station of narration and others. If it is by way of narration, it is also prohibited because it is a lie in narration and a mixing. If it is by way of recitation (tilaawat), it is permissible."

[Right column - Urdu translation]: "It would be correct to say that if in two recitations one is dependent on the other, then it is prohibited as a matter of sanctity, such as in 'Fa-talaqqa Adamu min Rabbihi Kalimat' where one reads both the words 'Adam' and 'Kalimat' with a damma (pesh) or both with a kasra (zer), such that one takes the damma on 'Adam' from the recitation of someone other than Ibn Kathir, and the damma on 'Kalimat' from the recitation of Ibn Kathir. This is not permissible in Arabic and language. If it is not so, then there will be a difference between the state of narration and non-narration. If it is by way of narration, it is also forbidden because it would be mixing and lying in the narration. And if it is by way of recitation, then it is permissible. (T)"

---

[1] Al-Itqan fi Ulum al-Quran, Type 5 regarding the etiquettes of recitation, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/110. Page 679 of 721

दसवां लाभ: यदि साफ़ सुबह होने और उज्ज्वल सत्य के प्रकट होने के बाद, कोई अपनी गलती से अवगत हो जाए और सवाब (पुण्य) के नुकसान के दावे से हटकर इस राह पर चले कि निःसंदेह क़ुरआन का पूर्ण पाठ हुआ, और पूर्ण पाठ का सवाब भी प्राप्त हुआ, लेकिन जब हमने इमाम आसिम की क़िरात (पठन शैली) को अपनाया है, तो धार्मिक रूप से हम पर यह अनिवार्य है कि हम उन्हीं के वर्णन के अनुसार क़ुरआन पूरा करें।

मैं कहता हूँ: यह भी कोरी असत्य बात है। एक ही क़िरात का पालन करना केवल रिवायत (वर्णन करने) के समय अनिवार्य है। यदि कोई एक कारी (पाठक) की रिवायत का नाम ले और कुछ अक्षर दूसरी रिवायत के पढ़े, तो श्रेय देने में झूठ, घालमेल और त्रुटि अनिवार्य हो जाएगी। ऐसी स्थिति में इसका अर्थ यह होगा कि यह शब्द इस इमाम की रिवायत में इस प्रकार है, जबकि वास्तव में यह उनकी रिवायत नहीं है। तिलावत (पठन) में किसी विशेष क़िरात का निर्धारण अनिवार्य नहीं है, क्योंकि अंततः सब क़ुरआन है और सब रहमान की ओर से अवतरित सत्य है। तो कुछ को विशिष्ट करने और कुछ को नकारने का क्या अर्थ? क़िरातों का मतभेद कानूनी संप्रदायों (मज़ाहिब) के मतभेद की तरह नहीं है जहाँ निर्धारण अनिवार्य हो या मिश्रण (तल्फ़ीक़) अमान्य हो। यहाँ, यदि कोई कुछ सूराओं, बल्कि एक सूरा की कुछ आयतों, या एक ही आयत के कुछ शब्दों को एक क़िरात के अनुसार और कुछ अन्य को दूसरी के अनुसार पढ़े, तो शोध की दृष्टि से वास्तव में कोई मनाही नहीं है जब तक कि वह मिश्रण व्यवस्था में बाधा या अर्थ में विकृति का कारण न बने। और यदि एक बात समाप्त होकर दूसरी बात शुरू हो जाए तो यह अधिकार और बेहतर रूप से जायज़ है, विशेष रूप से जब सभा बदल गई हो। इमाम हाफ़िज़ जलाल अल-हक़ वल-दीन अल-सुयूती 'अल-इतक़ान अल-शरीफ़' में शैखुल मुक़रीईन शम्स अल-मिल्लाह वल-दीन अबू अल-खैर इब्न अल-जज़री से उद्धृत करते हैं:

[बाएँ कॉलम में अरबी पाठ]: "सही बात यह कहना है कि यदि दो क़िरातों में से एक दूसरे पर आधारित है, तो उसे हराम की तरह प्रतिबंधित किया जाएगा, जैसे कि कोई 'फ़-तलक़्क़ा आदमू मिन रब्बिही कलिमात' को 'आदम' और 'कलिमात' दोनों पर रफ़ा (पेश) के साथ पढ़े या दोनों को नसब के साथ पढ़े, 'आदम' पर रफ़ा इब्न कसीर के अलावा किसी अन्य की क़िरात से लेकर और 'कलिमात' पर रफ़ा उनकी क़िरात से लेकर, और इसी तरह की चीज़ें जो अरबी और भाषा में जायज़ नहीं हैं। और जब ऐसा न हो, तो रिवायत के स्थान और अन्य के बीच अंतर किया जाता है। यदि यह रिवायत

के तौर पर है, तो यह भी हराम है क्योंकि यह रिवायत में झूठ और घालमेल है। और यदि यह तिलावत के तौर पर है, तो यह जायज़ है।"

[दाएँ कॉलम में उर्दू अनुवाद]: "यह कहना सही होगा कि अगर दो क़िरातों में एक-दूसरे पर आधारित है, तो यह हराम के तौर पर वर्जित है जैसा कि 'फ़-तलक़्क़ा आदमू मिन रब्बिही कलिमत' में शब्द 'आदम' और 'कलिमत' दोनों पर पेश (दम्मा) पढ़े या दोनों पर ज़ेर (कसरा) पढ़े, इस तरह कि 'आदम' पर पेश को ग़ैर इब्न कसीर की क़िरात से और 'कलिमत' की पेश को इब्न कसीर की क़िरात से ले, इस तरह यह अरबी और लुगत (कोश) में जायज़ नहीं है। और अगर ऐसा न हो तो फिर रिवायत और ग़ैर-रिवायत के स्थान में अंतर होगा, और अगर रिवायत के तौर पर हो तो भी हराम है क्योंकि यह रिवायत में घालमेल और झूठ होगा, और अगर महज़ तिलावत के तौर पर हो तो यह जायज़ है। (त)"

---

[1] अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, पाँचवाँ प्रकार तिलावत के शिष्टाचार के बारे में, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र द्वारा मुद्रित 1/110. पृष्ठ 721 का 679

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

افادہ عاشرہ: اگر بعد طلوع فجر ساطع و ظہور حق لامع، اپنی خطا پر مطلع ہو کر دعوی نقصان ثواب سے عدول کر کے، اس راہ چلے کہ بلاشبہ قرآن بھی کامل ختم، ختم کامل کا ثواب بھی حاصل مگر جبکہ ہم قرأت امام عاصم اختیار کئے ہوئے ہیں تو ہم پر شرعاً یہی واجب کہ انہیں کی روایت پر قرآن ختم کریں۔

اقول: یہ بھی محض باطل اتباع قرأت واحدہ صرف ہنگام روایت واجب ہے کہ روایت احد القراء کا نام کر کے بعض حروف روایت دیگر پڑھے تو کذب فی النسبۃ و تخلیط و تغلیط لازم آئے کہ اس تقدیر پر اس کا مفاد، یوں ہو گا کہ یہ لفظ اس طرح اس امام کی روایت ہے حالانکہ وہ اس کی روایت نہیں، تلاوت میں تعیین قرأت واجب نہیں کہ آخر سب قرآن اور سب حق منزل من عند الرحمن ہے تو تخصیص بعض و انکار بعض کے کیا معنی، اختلاف قرأت مثل اختلاف مذاہب نہیں کہ تعیین واجب یا تلفیق باطل ہو، یہاں اگر بعض سور بلکہ ایک سورت کی بعض آیات بلکہ ایک آیت کے بعض کلمات ایک قرأت کے مطابق پڑھے اور بعض دیگر کے تو عند التحقیق اصلاً ممانعت نہیں جب تک وہ تلفیق موجب اختلال نظم یا فساد معنی نہ ہو، اور اگر ایک کلام ختم ہو کر دوسری بات شروع ہو جب تو حق و اولی بالجواز ہے خصوصاً جبکہ مجلس متبدل ہو، امام خاتم الحفاظ جلال الحق والدین سیوطی اتقان شریف میں امام سید القراء شیخ المقرئین شمس الملۃ والدین ابو الخیر ابن الجزری سے نقل فرماتے ہیں:

الصواب ان یقال ان کانت احدی القرائتین مرتبۃ علی الاخری منع ذلك منع تحریم کمن یقرأ فتلقی ادم من ربہ کلمت برفعھم او نصبھما اخذ رفع ادم من قراءۃ غیر ابن کثیر ورفع کلمات من قراءتہ ونحو

ذلك مما لا يجوز فی العربیة واللغة و مالم یکن کذلك فرق فیه بین مقام الروایة و غیرها فان کان علی سبیل الروایة حرم ایضاً لانه کذب فی الروایة و تخلیط و ان کان علی سبیل التلاوة جاز۔

یہ کہنا درست ہوگا کہ دونوں قراءات میں ایک دوسری پر مرتب ہے تو یہ ممنوع بطور تحریم ہے جیسا کہ فتلقّٰی ادم من ربہ کلمت میں لفظ "ادم" اور "کلمت" دونوں پر پیش پڑھے یا دونوں پر زیر پڑھے، یوں کہ "ادم" پر پیش کو غیر ابن کثیر کی قراءت سے اور "کلمت" کی پیش ابن کثیر کی قراءت سے اخذ کرے، اس طرح یہ عربی میں اور لغت میں جائز نہیں، اور اگر ایسا نہ ہو تو پھر روایت اور غیر روایت کے مقام میں فرق ہوگا، اور اگر روایت کے طور پر ہو تو بھی حرام ہے کیونکہ یہ روایت میں خلط اور کذب ہوگا، اور اگر بر سبیل تلاوت ہو تو یہ جائز ہے۔ (ت)

---

[1] الاتقان فی علوم القرآن النوع الخامس فی آداب تلاوة مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/۱۱۰ Page of 721 679

Fatawa Razawiyya, Volume 7

Indeed, the noble Imams have advised the preservation of the public's faith by not reciting rare variants (qira'at ghariba) or unusual modes of recitation before the ignorant, lest they fall into the trial of denial, mockery, or ridicule. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

[Table Header/Content] Arabic: يجوز بالروايات السبع لكن الاولى ان لا يقرء بالغريبة عند العوام صيانة لدينهم - English: Recitation according to the seven modes is permissible, but it is better not to recite rare modes before the common people to safeguard their faith. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Main Table Content] Arabic: قوله يجوز بالروايات السبع، بل يجوز بالعشر ايضاً كما نص عليه اهل الاصول۔ قوله بالغريبة اى بالروايات الغريبة و الامالات، لان بعض السفهاء يقولون مالا يعلمون فيقعون فى الاثم والشقاء، ولا ينبغى للائمة ان يحملوا العوام على ما فيه نقصان دينهم، ولا يقرؤ عندهم مثل قرأة ابى جعفر و ابن عامر و على بن حمزة والكسائى صيانة لدينهم فلعلهم يستخفون او يضحكون وان كان كل القراءات والروايات صحيحة قطعية ومشائخنا اختاروا قرأة ابى عمر وحفص عن عاصم اه عن التتارخانية عن فتاوى الحجة -

English: His statement 'permissible by the seven narrations'—rather, it is permissible by the ten as well, as stated by the scholars of principles (usul). His statement 'by the rare' refers to uncommon narrations and inclinations (imalat), because some fools say what they do not know, falling into sin and misery. It is not appropriate for Imams to subject the common people to what harms their faith. One should not recite before them variants like those of Abu Ja'far, Ibn 'Amir, Ali, or al-Kisa'i, to protect their religion. For they might belittle or mock them, even though all these recitations and narrations are definitively authentic. Our masters chose the recitation of Abu 'Amr and Hafs from 'Asim. This is from Al-Tatarkhaniyya quoting Fatawa al-Hujja. (T)

Similarly, it is in Alamgiriyyah etc. Eleventh Benefit: I say: For the sake of the same wisdom for which the scholars here [advised against reciting] rare narrations before the common folk...

---

1. Al-Durr al-Mukhtar, Chapter on 'The Imam recites aloud', Mujtabai Press, Delhi, India, 1/80.

2. Radd al-Muhtar, Chapter on 'The Imam recites aloud', H.M. Saeed Company, Karachi, 1/521.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सातवीं

हाँ, सम्मानित इमामों ने आम जनता के धर्म की रक्षा के लिए वसीयत फरमाई है कि जाहिलों के सामने 'क़िरात ग़रीबा' (दुर्लभ पाठ) और अजीब तरीके न पढ़ें, ताकि वे इनकार, उपहास या मज़ाक की मुसीबत में न पड़ें। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

[तालिका] अरबी: يجوز بالروايات السبع لكن الاولى ان لا يقرء بالغريبة عند العوام صيانة لدينهم - हिन्दी: सात क़िरात (क़िरात सबा) पढ़ना जायज़ है, लेकिन बेहतर है कि आम लोगों के सामने अजनबी क़िरात न पढ़ी जाए ताकि उनके धर्म में कोई खलल न हो। (त)

'रद-उल-मुह्तार' में है:

[मुख्य तालिका सामग्री] अरबी: قوله يجوز بالروايات السبع، بل يجوز بالعشر ايضاً كما نص عليه اهل الاصول۔ قوله بالغريبة اى بالروايات الغريبة و الامالات، لان بعض السفهاء يقولون مالا يعلمون فيقعون فى الاثم والشقاء، ولا ينبغى للائمة ان يحملوا العوام على ما فيه نقصان دينهم، ولا يقرؤ عندهم مثل قرأة ابى جعفر و ابن عامر و على بن حمزة والكسائى صيانة لدينهم فلعلهم يستخفون او يضحكون وان كان كل القراءات والروايات صحيحة قطعية ومشائخنا اختاروا قرأة ابى عمر وحفص عن عاصم اه عن التتارخانية عن فتاوى الحجة -

हिन्दी: उनका कहना 'सात रिवायतों के साथ जायज़ है'—बल्कि दस (अशरा) के साथ भी जायज़ है जैसा कि विशेषज्ञों ने स्पष्ट किया है। उनका कहना 'अजनबी के साथ' यानी अजनबी रिवायतों और 'इमाला' को न पढ़ें क्योंकि कुछ नासमझ लोग अज्ञानता के कारण ऐसी बातें करेंगे जिससे वे पाप और बुराई में फंस जाएंगे। इमामत करने वालों के लिए यह उचित नहीं कि वे लोगों को धार्मिक नुकसान में डालें, और उनके सामने इमाम अबू जाफर, इब्न आमिर, अली और किसाई जैसी क़िरात न करें। हो सकता है कि आम जनता अज्ञानता के कारण उनकी क़िरात को तुच्छ समझते हुए उन पर हंसना शुरू कर दे, और उनका धर्म सुरक्षित रखना ज़रूरी है, हालाँकि ये सभी क़िरात पूरी तरह सही हैं। जबकि हमारे बुज़ुर्गों ने अबू अम्र की 'आसिम' से रिवायत की गई क़िरात को अपनाया है। यह 'फ़तावा अल-हुज्जा' से 'ततारखानिया' की रिवायत है। (त)

इसी तरह आलमगीरिया आदि में है: ग्यारहवां लाभ: मैं कहता हूँ: जिस हित के लिए यहाँ विद्वानों ने आम जनता के सामने दुर्लभ रिवायत को...

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, अध्याय 'इमाम का ज़ोर से पढ़ना', मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, भारत, 1/80.
2. रद-उल-मुह्तार, अध्याय 'इमाम का ज़ोर से पढ़ना', एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/521.

पृष्ठ 721 का 680

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

ہاں ائمہ کرام نے حفظ دین عوام کو یہ وصیت فرمائی کہ جاہلوں کے سامنے قرات غریبہ و وجوہ عجیب نہ پڑھیں کہ مبادا وہ انکار یا طعن یا استہزاء کی آفت میں نہ پڑیں، در مختار میں ہے:

[جدول] یجوز بالروایات السبع لکن الاولی ان لا یقرء بالغریبۃ عند العوام صیانۃ لدینھم - قرات سبعہ پڑھنا جائز ہے مگر عوام کے لئے اجنبی قرات کو نہ پڑھے تاکہ عوام کے دین میں خلل نہ ہو۔ (ت)

رد المحتار میں ہے:

[جدول کا متن] قولہ یجوز بالروایات السبع، بل یجوز بالعشر ایضاً کما نص علیہ اھل الاصول۔ قولہ بالغریبۃ ای بالروایات الغریبۃ و الامالات، لان بعض السفھاء یقولون مالا یعلمون فیقعون فی الاثم والشقاء، ولا ینبغی للائمۃ ان یحملوا العوام علی ما فیہ نقصان دینھم، ولا یقرؤ عندھم مثل قرأۃ ابی جعفر و ابن عامر و علی بن حمزۃ والکسائی صیانۃ لدینھم فلعلھم یستخفون او یضحکون وان کان کل القراءات والروایات صحیحۃ قطعیۃ ومشائخنا اختاروا قرأۃ ابی عمر وحفص عن عاصم اہ عن التتارخانیۃ عن فتاوی الحجۃ -

قولہ روایت سبعہ جائز ہے بلکہ عشرہ بھی جائز ہے جیسا کہ اہل اصول نے تصریح کی ہے، قولہ اجنبی یعنی روایات اور امالات اجنبیہ کو نہ پڑھے کیونکہ بعض جاہل لوگ لاعلمی کی وجہ سے باتیں بنائیں گے اور گناہ اور بدی میں مبتلا ہوں گے، امامت کرانے والے حضرات کو مناسب نہیں کہ لوگوں کو دینی نقصان میں ڈالیں، اور ان کے سامنے امام ابو جعفر، ابن عامر، علی اور کسائی جیسی قرأت نہ کریں، ہو سکتا ہے کہ عوام لاعلمی کی بنا پر ان کی قراءات کو حقیر جانتے ہوئے ان پر ہنسنا شروع کر دیں اور ان کا دین محفوظ رکھنا ضروری ہے اگرچہ یہ تمام قرأت قطعی طور

پر صحیح ہیں، جبکہ ہمارے مشائخ نے ابو عمرو کی عاصم سے روایت کردہ قراءت کو اپنایا ہے اہ یہ فتاوی الحجہ سے تتارخانیہ کی روایت ہے۔ (ت)

اسی طرح عالمگیر یہ وغیرہ میں ہے: افادہ حادیہ عشر: اقول: جس مصلحت کے لئے یہاں علما نے پیش عوام ، روایت غریبہ کی

---

1. در مختار فصل ویجہر الامام مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی بھارت ۱/۸۰
2. رد المحتار فصل ویجہر الامام مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۵۲۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

...prohibited from recitation. Regarding the issue of Basmalah (reciting 'Bismillah'), if looked at fairly, it is practiced in our lands specifically in the form of concealment (silent recitation). Here, the ears of all Huffaz (memorizers of the Quran), reciters, and the general Muslim public are not accustomed to the loud recitation of 'Bismillah' at the start of every Surah. Upon hearing it, they will oppose it and resort to taunts and objections. In your estimation, this objection will be against a matter that has been transmitted consecutively (Mutawatir) generation after generation from the radiant Prophet, the Master of the Day of Resurrection, peace and blessings of Allah be upon him. And the other matter to which they are accustomed, i.e., silent recitation, you yourself admit is also right and correct and is similarly Mutawatir from the Noble Prophet, peace and blessings be upon him. So why not adopt that? Why create fitnah (discord) and unrest among the common Muslims by doing the opposite? Now, due to your false assumption, you yourself become the cause for making Muslims deny and object to a matter that is Mutawatir from Al-Mustafa (the Chosen One), peace and blessings be upon him. Has the pure Shariah commanded this? Has a reciter's duty been reduced only to this? Yes, it is true that as long as a thing is not new, unfamiliar, fresh, and distinct—something the ears of most Muslims are unacquainted with—it does not serve as a means of gaining fame. But seek refuge in Allah! That reciters of the Quran should intend to gain fame through their recitation. Eminent scholars advise abandoning the 'better' (Afdal) in such situations, let alone the equal. Imam Allama Jalaluddin Zayla'i in 'Nasb al-Rayah' narrates:

Arabic Text	**Urdu Translation / Commentary**
It is permissible for a person to abandon what is better (Afdal) for the sake of reconciling hearts and unifying words, fearing repulsion. Just as the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, left the construction of the House (the Kaaba) upon the foundations of Ibrahim because the Quraysh were recently out of the Age of Ignorance (Jahiliyyah), and he feared repelling them by that, and he saw prioritizing the benefit of unity over that. And when Al-	It is permissible for a person to abandon the better (Afdal) to reconcile the hearts of the people and keep them united, so that they do not develop an aversion. Just as the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) kept the building of the Holy Kaaba on the foundations of Prophet Ibrahim (peace be upon him) because the Qurayshis, being new Muslims, might view its reconstruction on new foundations with hatred. So, he prioritized the benefit of maintaining

Arabic Text

Rabi' objected to Ibn Mas'ud completing the prayer behind Uthman, he said, "Disagreement is evil." Ahmad and others have explicitly stated this regarding the Basmalah, the joining of Witr, and other matters where there is a departure from the better to the permissible but less preferred, out of consideration for the harmony of the congregants or to teach them the Sunnah, and similar reasons. This is a major principle in preventing...

Urdu Translation / Commentary

unity. And as when Hazrat Rabi' stopped Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him) due to his disagreement regarding Hazrat Uthman's (may Allah be pleased with him) prayer, he said that there is evil in disagreement. Therefore, Imam Ahmad and others have clarified this regarding 'Bismillah' and the joining of Witr etc. These are those matters in which, by deviating from the better, a permissible less-preferred (Mafdhul)...

फ़तावा रज़विया खंड सात

...तिलावत से मना किया। बिस्मिल्लाह के मसले में इंसाफ़ से देखें तो हमारे देशों में विशेष रूप से 'इख़फ़ा' (मौन पाठ) के रूप में प्रचलित है कि यहाँ के तमाम हाफ़िज़, क़ारी और आम मुसलमान श्रोताओं के कान हर सूरत पर ज़ोर से बिस्मिल्लाह सुनने के आदी नहीं हैं। वे इसे सुनकर विरोध करेंगे और ताना-तशनी व आपत्ति करेंगे। आपके विचार में यह आपत्ति उस बात पर होगी जो पीढ़ी-दर-पीढ़ी हुज़ूर पुरनूर, क़यामत के दिन के सरदार, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से मुतवातिर (लगातार चली आ रही) है। और दूसरा मामला जिसके वे आदी हैं यानी इख़फ़ा, उसे आप भी स्वीकार करते हैं कि वह भी सही और हक़ है और हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से इसी तरह मुतवातिर है। तो उसी को क्यों न अपनाया जाए और इसके विपरीत करके मुसलमानों में, आम लोगों में फ़ितना और अशांति क्यों पैदा की जाए? अब अपने ग़लत गुमान की वजह से आप खुद इसके कारण बनते हैं कि मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से मुतवातिर बात पर मुसलमानों से इनकार और विरोध करवाएँ। क्या पाक शरीयत ने इसी का हुक्म दिया है? क्या एक क़ारी का काम बस यही रह गया है? हाँ, यह सच है कि जब तक कोई बात नई, पराई, ताज़ा और अलग न हो, जिससे अधिकांश मुसलमानों के कान परिचित न हों, तब तक वह प्रसिद्धि का माध्यम नहीं बनती। लेकिन अल्लाह की पनाह! कि क़ुरआन के क़ारी, क़ुरआन के पाठ से प्रसिद्धि पाने की नीयत रखें। उलेमा-ए-किराम ऐसे मौकों पर 'अफ़ज़ल' (बेहतर) को छोड़ने की राय देते हैं, न कि बराबर वाले को। इमाम अल्लामा जलालुद्दीन ज़ैलई 'नस्बुर राय' में नक़्ल फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद / व्याख्या
लोगों के दिलों को जोड़ने और उन्हें एकजुट रखने के लिए, लोगों को दूर होने से बचाने के डर से, इंसान के लिए अफ़ज़ल (बेहतर) को छोड़ना जायज़ है। जैसे कि पैगंबर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने बैतुल्लाह (काबा) के निर्माण को इब्राहिम अलैहिस्सलाम की बुनियादों पर ही रहने दिया क्योंकि क़ुरैशी नए-नए मुसलमान हुए थे (जाहिलियत के दौर से निकले थे), और उन्हें इससे दूर होने का डर था। उन्होंने एकता बनाए	लोगों की तालीफ़-ए-क़ल्बी और उन्हें एकजुट रखने के लिए अफ़ज़ल को छोड़ना इंसान के लिए जायज़ है ताकि लोगों को नफ़रत न हो जाए, जैसा कि हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने बैतुल्लाह शरीफ़ की इमारत को इसलिए हज़रत इब्राहिम अलैहिस्सलाम की बुनियादों पर क़ायम रखा था कि क़ुरैशी नौ-मुस्लिम होने की वजह से उसकी नई बुनियादों पर तामीर को नफ़रत की निगाह से न देखें। तो आपने इज्तिमा (एकजुटता) को

अरबी पाठ

रखने के हित को इस पर प्राथमिकता दी। और जब रबी' ने इब्ने मसूद को उस्मान के पीछे नमाज़ पूरी करने पर टोका, तो उन्होंने कहा, "मतभेद बुरा है।" अहमद और अन्य विद्वानों ने बिस्मिल्लाह, वितर को जोड़ने आदि जैसे मामलों में स्पष्ट रूप से यही कहा है जहाँ अफ़ज़ल से हटकर जायज़ लेकिन कम पसंदीदा (मफ़ज़ूल) की ओर मुड़ा जाता है ताकि नमाज़ियों में आपसी मेलजोल बना रहे या उन्हें सुन्नत सिखाई जा सके और इसी तरह के अन्य कारणों से। यह रोकने के लिए एक बड़ा उसूल है...

पृष्ठ 681/721

हिंदी अनुवाद / व्याख्या

क़ायम रखने की मसनलहत को मुक़द्दम (प्रमुख) समझा। और जैसा कि हज़रत रबी' ने हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु को हज़रत उस्मान रज़ियल्लाहु अन्हु की नमाज़ में इख़्तिलाफ़ की बिना पर रोका, तो उन्होंने फ़रमाया कि ख़िलाफ़ (विरोध) करने में शर है। इसीलिए इमाम अहमद वग़ैरह ने बिस्मिल्लाह और वित्र के वस्ल (जोड़ने) वग़ैरह के बारे में इसकी तसरीह (स्पष्टीकरण) की है। ये वो मामलात हैं जिनमें अफ़ज़ल से अदूल (परिवर्तन) करके जायज़ मफ़ज़ूल को...

تلاوت سے منع کیا، مسئلہ بسملہ میں انصافاً دیکھئے تو ہمارے بلاد میں خاص صورتِ اخفاء میں ہے کہ یہاں کہ تمام حفاظ و قراء و سامعین عامہ مسلمین کے کان ہر سورت پر جہرِ بسم اللہ سے آشنا نہیں وہ اسے سن کر مخالفت کریں گے طعن و اعتراض سے پیش آئیں گے تمہارے زعم میں یہ اعتراض اس امر پر ہو گا جو قرناً فقرناً حضور پرنور سید یوم النشور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے متواتر ہے، اور دوسرا امر جس کے وہ عادی ہیں یعنی اخفاء تم خود بھی مقر ہو کہ وہ بھی حق و صحیح اور حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے ایسا ہی متواتر ہے تو اسی کو کیوں نہ لیجئے اور عکس کر کے مسلمانوں میں فتنہ عوام میں شورش کیوں پیدا کیجئے اب اپنے زعم باطل پر تم خود اس کے باعث ہوتے ہو کہ امر متواتر عن المصطفٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر مسلمانوں سے انکار و اعتراض کراؤ کیا اسی کا شریعت مطہرہ نے حکم دیا ہے، کیا اسی پر قاریِ یملا ہونا رہ گیا ہے، ہاں یہ ضرور ہے کہ جب تک بات نئی بیگانہ، تازی، جدا، اکثر مسلمین کے گوش نا آشنا نہ ہو، شہرت نام کا ذریعہ نہیں ہوتی مگر پناہ بخدا، کہ قاریان قرآن، قرات قرآن سے شہرت نام کی نیت رکھیں، علمائے کرام ایسے محل پر ترک افضل کی رائے دیتے ہیں نہ کہ ترک مساوی، امام علامہ جلال الدین زیلعی نصب الرایہ میں نقل فرماتے ہیں:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
یسوغ للانسان ان یترك الافضل لاجل تالیف القلوب واجتماع الكلمة خوفا من التنفیر، كما ترك النبی صلی اللہ تعالی علیه وسلم بناء البیت علی قواعد ابراهیم	لوگوں کی تالیف قلبی اور ان کو مجتمع رکھنے کے لئے افضل کو ترک کرنا انسان کے لئے جائز ہے تاکہ لوگوں نفرت نہ ہوجائے جیسا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے بیت اللہ شریف کی عمارت کو اس لئے حضرت

عربی عبارت	اردو ترجمہ
لكون قريش كانوا حديثى عهد بالجاهلية، وخشى تنفيرهم بذلك، وراى تقديم مصلحة الاجتماع على ذلك، ولما انكر الربيع على ابن مسعود اكماله الصلوة خلف عثمان، قال الخلاف شر، وقد نص احمد وغيره على ذلك فى البسملة وفى وصل الوتر وغير ذلك مما فيه العدول عن الافضل الى الجائز المفضول مراعاة لائتلاف المأ مومين اولتعريفهم السنة وامثال ذلك و هذا اصل كبير فى سد	ابراہیم علیہ السلام کی بنیادوں پر قائم رکھا تھا کہ قریشی نو مسلم ہونے کی وجہ سے اس کی نئی بنیادوں پر تعمیر کو نفرت کی نگاہ سے نہ دیکھیں تو آپ نے اجتماع کو قائم رکھنے کی مصلحت کو مقدم سمجھا، اور جیسا کہ حضرت ربیع نے حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ کو حضرت عثمان رضی اللہ تعالٰی عنہ کی نماز میں اختلاف کی بنا پر روکا تو انہوں نے فرمایا کہ خلاف کرنے میں شر ہے، اسی لئے امام احمد وغیرہ نے بسم اللہ اور وتر کے وصل وغیرہ کے بارے میں اس کی تصریح کی ہے، یہ وہ معاملات ہیں جن میں افضل سے عدول کرکے جائز مفضول کو

Fatawa-e-Razvia Volume Seven

...Al-Dhara'i (The Means)[1] - This [approach] was adopted so that the hearts of the followers (muqtadis) could be reconciled and their knowledge of the Sunnah etc. could be respected. This is a significant principle for preventing discord (fitna). (T)

All this was based on the premise that, for the sake of argument, if we were to accept the definitiveness of its being a part [of the Surah]. Otherwise, the clarification of truth and research has already been provided. Based on this premise, the reciter (qari) and the cleric (mulla) should define the limits of this alienation and provocation of discord. Here, clearly, the common people are safe even from this unintentional accusation, and this alienation and causing of disagreement is not protected [even] from such reliable authorities, as is not hidden. And Allah is the Guide (as it is not hidden, and Allah alone is the giver of guidance. T).

Twelfth Point of Benefit: So far, the rebuttal of the claim of the definitiveness of its being a part and the necessity of [marking it as] deficiency was presented, which, praise be to Allah, has been made manifest in the best of ways. Now, with the help of Allah Almighty, let us move towards audible (jahr) and silent (ikhfa) recitation. Saying that reciting 'Bismillah' audibly in Tarawih is a 'Mutawatir' (continuously reported) practice from the illustrious Presence, the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him), is a blatant fabrication against the Holy Presence (peace and blessings of Allah be upon him). Forget about 'Tawatur' (continuous reporting), there is absolutely no proof of it even from a 'Hadith Ahad' (solitary report). Leaving aside 'Jahr' (audible recitation) in Tarawih, even in any prayer, reading the honorable 'Bismillah' audibly by the exalted Presence (salutations and peace of Allah be upon him) is by no means 'Mutawatir'. What to speak of 'Tawatur', there is severe debate and dispute regarding its very existence as a proof. Imam Hafiz 'Uqayli writes in 'Kitab al-Du'afa':

No chain-supported (musnad) Hadith is authentic regarding the audible recitation of Bismillah.[2]	There is no authentic musnad hadith about Bismillah; it is mentioned in 'Umda al-Qari'.

Imam Dar-Qutni says:

No Hadith is authentic regarding audible recitation [of Bismillah].[3]	There is no authentic hadith about audible recitation (jahr); it is mentioned in 'Inayah al-Qadi'.

The same Imam Dar-Qutni, when he visited Egypt, authored a treatise regarding audible recitation at the request of an Egyptian. Some Malikis asked him on oath, "Which Hadith in this is authentic?" Finally, out of fairness, he confessed:

Everything narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)...	Meaning whatever is narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) regarding audible recitation...

[1] Nasb al-Rayah li Ahadith al-Hidayah, Kitab al-Salah, published by Maktaba Islamiyya, Riyadh al-Sheikh, 1/328. [2] 'Umda al-Qari, chapter 'What to say after Takbir', published by Idara al-Tiba'a al-Muniriyya, Beirut, 5/288. [3] 'Inayah al-Qadi 'ala Tafsir al-Baydawi, discussion on 'Bismillah', published by Dar Sadr, Beirut, 1/31.

फ़तावा-ए-रज़विया खंड 7

...अल-ज़रई[1] - यह [तरीका] इसलिए अपनाया गया ताकि मुक़्तदियों (अनुयायियों) के दिलों को जोड़ा जा सके और उनके सुन्नत के ज्ञान आदि का सम्मान किया जा सके। यह फ़ितना (अशांति) को रोकने के लिए एक बड़ा नियम है। (त)

यह सब इस आधार पर था कि, तर्क के लिए, यदि इसकी अंशिता (Surah का हिस्सा होना) की निश्चितता मान ली जाए। अन्यथा सत्य और शोध का स्पष्टीकरण पहले ही दिया जा चुका है। इस आधार पर, कारी और मुल्ला इस अलगाव और फ़ितना भड़काने की सीमाएं बताएं। यहाँ तो प्रत्यक्ष रूप से आम जनता इस अनजाने आरोप से भी सुरक्षित है, और यह अलगाव और मतभेद पैदा करना ऐसे विश्वसनीय प्रमाणों से भी सुरक्षित नहीं है, जैसा कि स्पष्ट है। और अल्लाह ही मार्गदर्शक है (जैसा कि छिपा नहीं है, और अल्लाह ही मार्गदर्शन देने वाला है। त)।

बारहवां लाभ: यहाँ तक इसकी अंशिता की निश्चितता और [छोड़ देने पर] कमी की अनिवार्यता के दावे का खंडन था, जो अल्लाह की प्रशंसा के साथ बेहतरीन तरीके से स्पष्ट हो गया। अब अल्लाह सर्वशक्तिमान की सहायता से, ऊंचे स्वर (जह्र) और धीमे स्वर (इख़फ़ा) में पाठ की ओर चलते हैं। तरावीह में बिस्मिल्लाह का ऊंचे स्वर में पाठ करने को हुज़ूर सरवर-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से 'मुतवातिर' (लगातार रिपोर्ट किया गया) कहना हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर सरासर झूठ है। 'तवातुर' तो दूर की बात है, किसी 'हदीस अहाद' (एकल रिपोर्ट) से भी इसका कोई प्रमाण नहीं है। तरावीह में 'जह्र' तो अलग बात है, किसी भी नमाज़ में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) द्वारा बिस्मिल्लाह शरीफ़ को ऊंचे स्वर में पढ़ना हरगिज़ 'मुतवातिर' नहीं है। 'तवातुर' तो क्या, इसके अस्तित्व के प्रमाण में ही गंभीर बहस और विवाद है। इमाम हाफ़िज़ अक़ीली 'किताब अल-ज़ुआफ़ा' में लिखते हैं:

बिस्मिल्लाह के ऊंचे स्वर में पाठ के संबंध में कोई भी मुसनद (श्रृंखलाबद्ध) हदीस सही नहीं है।[2]

बिस्मिल्लाह में कोई हदीस मुसनद सही नहीं है, इसे 'उमदह अल-कारी' में उल्लेख किया गया है।

इमाम दार-कुतनी फरमाते हैं:

ऊंचे स्वर में पाठ (जह्र) के बारे में कोई हदीस सही नहीं हुई।[3]

जह्र-ए-तस्मिया में कोई हदीस सही नहीं हुई। इसे 'इनायतुत क़ाज़ी' में उल्लेख किया गया है।

यही इमाम दार-कुतनी जब मिस्र गए, तो एक मिस्री के अनुरोध पर जह्र के बारे में एक शोध पत्र लिखा। कुछ मालकियों ने कसम देकर पूछा कि "इसमें कौन सी हदीस सही है?" अंततः निष्पक्षता के साथ स्वीकार किया कि:

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से जो कुछ भी वर्णित है...	यानी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से जह्र में जो कुछ...

[1] नसब अल-राया ली अहादीथ अल-हिदाया, किताब अल-सलाह, मकतबा इस्लामिया रियाज़ अल-शेख द्वारा प्रकाशित, 1/328 [2] उमदह अल-कारी, अध्याय 'तकबीर के बाद क्या कहें', इदारा अल-तिबा अल-मुनीरिया बेरूत द्वारा प्रकाशित, 5/288 [3] इनायतुत क़ाज़ी अला तफ़्सीर अल-बैदावी, बिस्मिल्लाह पर चर्चा, दार सद्र बेरूत द्वारा प्रकाशित, 1/31

الذرائع[1] - اختیار کیا گیا ہے تاکہ مقتدی حضرات کی تالیف قلبی اور ان کی سنت شناسی وغیرہ کا پاس کیا جاسکے ، یہ بات فتنہ کے سدباب کے لئے بڑا ضابطہ ہے۔(ت)

یہ سب اس تقدیر پر تھا کہ بفرض باطل قطعیت جزئیت مان لی جائے ورنہ حق و تحقیق کا ایضاح پہلے ہوچکا اس تقدیر پر قاری و ملا اپنی اس تنفیر واثارت فتنہ کی حدیں بتائیں یہاں تو بداہتہً عوام اس غیر قصدی الزام سے بھی محفوظ اور یہ تنفیر وایقاع اختلاف ویسے مستند معتمد سے نامحفوظ کما لایخفی واللہ الھادی (جیسا کہ مخفی نہیں، اور اللہ ہی ہدایت دینے والا ہے۔ت)

افادہ ثانیہ عشر: یہاں تک دعوٰی قطعیت جزئیت ولزوم نقصان ختم کارد تھا کہ بحمد اللہ باحسن وجوہ ظاہر ہوا اب بعونہ تعالٰی جہر واخفا کی طرف چلئے ، تراویح میں جہر بسملہ کا حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے متواتر کہنا حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر صریح افتراء ہے تواتر در کنار، زنہار کسی حدیث احاد سے بھی اس کا ثبوت نہیں، جہر فی التراویح تو جدا، مطلقاً کسی نماز میں حضور والا صلوات اللہ وسلامہ علیہ کا باسم اللہ شریف جہر سے پڑھنا ہرگز ہرگز متواتر نہیں، تواتر کیسا نفس ثبوت میں سخت کلام ونزاع ہے ، امام حافظ عقیلی کتاب الضعفاء میں لکھتے ہیں:

لا یصح فی الجھر بالبسملۃ حدیث بسم اللہ میں کوئی حدیث مسند صحیح نہیں، اسے عمدۃ القاری میں مسند[2] ذکر کیا گیا ہے۔

امام دار قطنی فرماتے ہیں:

لم یصح فی الجھر حدیث[3]- ذکرہ فی جہر تسمیہ میں کوئی حدیث صحیح نہیں ہوئی، اسے عنایۃ عنایۃ القاضی القاضی میں ذکر کیا گیا ہے۔

یہی امام دار قطنی جب مصر تشریف لے گئے کسی مصری کی درخواست سے درباره جہر ایک جزو تصنیف فرمایا بعض مالکیہ نے قسم دے کر پوچھا کہ اس میں کون سی حدیث صحیح ہے آخر براہ انصاف اعتراف فرمایا کہ :

کل مأروی عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ یعنی نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے جہر میں جو کچھ

[1] نصب الرایہ لاحادیث الہدایہ کتاب الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ ریاض الشیخ ۱/ ۳۲۸ [2] عمدۃ القاری باب مایقول بعد التکبیر مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریہ بیروت ۵/ ۲۸۸ [3] عنایۃ القاضی علی تفسیر البیضاوی مبحث البسملہ مطبوعہ دار صادر بیروت ۱/ ۳۱

Fatawa Ridawiyyah - Volume 7

[Box 1] Arabic: ...and concerning audible recitation [of Basmalah], it is not authentic.[1] - Imam al-Zayla'i mentioned it from 'al-Tanqih' on the authority of his teachers from al-Daraqutni and the researcher in 'al-Fath'. Urdu: It has been narrated that there is nothing authentic in this. Imam al-Zayla'i narrated it from al-Daraqutni, deeming it as scrutiny (Tanqih) of his teachers, and the researcher mentioned it in Fath al-Qadir.

Imam Ibn al-Jawzi said: [Box 2] Arabic: Nothing has been authenticated from him (peace and blessings of Allah be upon him) regarding audible recitation [of Basmalah].[2] - Mentioned by al-Qari in 'al-Mirqat'. Urdu: No narration is authentic regarding the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) reciting the Basmalah audibly. Mulla Ali Qari mentioned this in Mirqat.

Until even in 'al-Tanqih', after writing the ahadith on audible recitation, he says: [Box 3] Arabic: In short, it is not appropriate for someone knowledgeable in the art of narration to use these ahadith to oppose authentic ahadith. Had it not been for the concern that a student of jurisprudence might hear them and mistakenly think they are authentic, it would have been better to refrain from mentioning them altogether. Their weakness is sufficiently proven by the fact that the authors of the 'Musnads' and 'Sunans' have for the most part avoided them.[3] Urdu: To consider these ahadith as contradicting authentic ones is not correct for anyone with knowledge in the field of narration. If there were no fear that a jurist hearing these narrations might think them authentic due to misunderstanding, then not mentioning them would have been more appropriate. The fact that authors of all Musnads and Sunans avoided mentioning them is sufficient proof of their weakness. (T)

In short, those ahadith are neither comparable to authentic ones nor worthy of being mentioned; hence, the authors of Musnads and Sunans avoided mentioning them. It is recorded in 'Nasb al-Rayah' (This has been mentioned in Nasb al-Rayah. -T). Even the leader of the Wahhabis, Ibn al-Qayyim, wrote in his book titled 'al-Huda': [Box 4] Arabic: The authentic ones among those ahadith are not explicit [on audible recitation], and the explicit ones are not authentic.[4] - Narrated by the leader of the Wahhabis, al-Shawkani. Urdu: Among these hadiths, the one which is authentic is not explicit regarding audible recitation, and the one which is explicit about audible recitation is not authentic. This [is quoted] for the Wahhabis...

[1] Nasb al-Rayah li-Ahadith al-Hidayah, Book of Prayer, printed by Maktaba Islamia, Riyadh al-Sheikh, 1/359. [2] Mirqat Sharh Mishkat, Chapter on Recitation in Prayer, printed by Maktaba Imdadia, Multan, 2/286. [3] Nasb al-Rayah with reference to al-Tanqih, Book of Prayer, printed by Maktaba Islamia, Riyadh al-Sheikh, 1/358. [4] Nayl al-Awtar, Chapter on what has been reported regarding Bismillah, etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 2/228.

फ़तावा रज़विया - भाग 7

[बॉक्स 1] अरबी: ...और सस्वर पाठ [बिस्मिल्लाह का] के बारे में, यह प्रमाणित नहीं है।[1] - इमाम अल-ज़ैला'ई ने 'अल-तनक़ीह' से अपने उस्तादों के हवाले से अल-दारक़ुत्नी और 'अल-फ़तह' के शोधकर्ता से इसका उल्लेख किया है। उर्दू: यह उल्लेख किया गया है कि इसमें कुछ भी सही (प्रमाणित) नहीं है। इमाम ज़ैला'ई ने इसे अपने उस्तादों की तहक़ीक़ (तनक़ीह) क़रार देते हुए दारक़ुत्नी से नक़ल किया है और शोधकर्ता ने फ़तह अल-क़दीर में इसका ज़िक्र किया है।

इमाम इब्न अल-जौज़ी ने कहा: [बॉक्स 2] अरबी: सस्वर पाठ [बिस्मिल्लाह का] के संबंध में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कुछ भी प्रमाणित नहीं है।[2] - अल-क़ारी ने 'अल-मिरक़ात' में इसका उल्लेख किया है। उर्दू: नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से बिस्मिल्लाह ऊँची आवाज़ में पढ़ने के बारे में कोई रिवायत सही नहीं है। मुल्ला अली क़ारी ने मिरक़ात में इसका ज़िक्र किया है।

यहाँ तक कि 'तनक़ीह' में सस्वर पाठ की हदीसें लिखने के बाद उन्होंने कहा: [बॉक्स 3] अरबी: संक्षेप में, रिवायत की कला में ज्ञान रखने वाले व्यक्ति के लिए इन हदीसों का उपयोग सही हदीसों का विरोध करने के लिए करना उचित नहीं है। यदि यह डर न होता कि कोई न्यायशास्त्र का छात्र इन्हें सुनकर ग़लतफ़हमी के कारण इन्हें सही मान लेगा, तो इनका ज़िक्र न करना ही बेहतर होता। उनकी कमज़ोरी का प्रमाण यही काफ़ी है कि 'मुसनद' और 'सुनन' के अधिकांश लेखकों ने उनसे परहेज किया है।[3] उर्दू: इन हदीसों को सही हदीसों के मुक़ाबले में पेश करना रिवायत के फ़न में इल्म रखने वालों के लिए दुरुस्त नहीं। अगर इन रिवायतों को सुनकर किसी फ़क़ीह को ग़लतफ़हमी की वजह से सही समझने का डर न होता, तो इन्हें ज़िक्र न करना ही बेहतर था। इन रिवायतों की कमज़ोरी पर यही दलील काफ़ी है कि तमाम मुसनद और सुनन के लेखकों ने इनका ज़िक्र करने से परहेज़ किया है। (त)

सारांश यह कि वे हदीसें न तो सही हदीसों के मुक़ाबले की हैं और न ही ज़िक्र के क़ाबिल, इसलिए मुसनद और सुनन के लेखकों ने उनके ज़िक्र से परहेज़ किया। 'नस्ब अल-रायाह' में इसका ज़िक्र है। ख़ुद वहाबियों के पेशवा इब्न अल-क़य्यिम ने अपनी किताब 'अल-हुदा' में लिखा है: [बॉक्स 4] अरबी: उन हदीसों में जो सही हैं वे सस्वर पाठ के बारे में स्पष्ट नहीं हैं, और जो स्पष्ट हैं वे सही नहीं हैं।[4] - वहाबियों के इमाम अल-शौकानी द्वारा नक़ल किया गया। उर्दू: इन हदीसों में जो सही है वह सस्वर पाठ में स्पष्ट नहीं है और जो सस्वर पाठ में स्पष्ट है वह सही नहीं है। यह वहाबियों के लिए...

[1] नस्ब अल-रायाह लि-अहादीस अल-हिदायाह, नमाज़ की किताब, मकतबा इस्लामिया, रियाज़ अल-शेख़ द्वारा मुद्रित, 1/359। [2] मिरक़ात शरह मिश्कात, नमाज़ में क़िरात का अध्याय, मकतबा इमदादिया, मुल्तान द्वारा मुद्रित, 2/286। [3] नस्ब अल-रायाह तनक़ीह के हवाले से, नमाज़ की किताब, मकतबा इस्लामिया, रियाज़ अल-शेख़ द्वारा मुद्रित, 1/358। [4] नैल अल-औतार, बिस्मिल्लाह आदि के बारे में जो आया है उसका अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 2/228।

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

[باکس 1] وسلم فی الجھر فلیس بصحیح[1] - ذکرہ الامام الزیلعي عن التنقیح عن مشایخہ عن الدار قطنی والمحقق فی الفتح۔ روایت کیا گیا ہے اس میں کچھ صحیح نہیں۔ اس کو امام زیلعی نے اپنے مشایخ کی تنقیح قرار دے کر دار قطنی سے نقل کیا ہے اور محقق نے فتح القدیر میں ذکر کیا۔

امام ابن الجوزی نے کہا: [باکس 2] لم یصح عنہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم في الجھر شیئ[2] - ذکرہ القاری فی المرقاۃ۔ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے جہر بسم اللہ میں کوئی روایت صحیح نہیں۔ اسے ملا علی قاری نے مرقاۃ میں ذکر کیا۔

یہاں تک کہ تنقیح میں احادیث جہر لکھ کر فرما گئے : [باکس 3] ھذہ الاحادیث في الجملۃ لاتحسن بمن لہ علم بالنقل ان یعارض بھا الاحادیث الصحیحۃ، ولولان یعرض للمتفقۃ شبھۃ عند سماعھا فیظنھا صحیحۃ لکان الاضراب عن ذکرھا اولی، ویکفی فی ضعفھا اعراض المصنفین للمسانید والسنن عن جمھورھا[3] - ان احادیث کو صحیح احادیث کے معارض قرار دینا نقل کے فن میں علم والے کو درست نہیں۔ اگر ان روایات کو فقیہ سن کر غلط فہمی کی بنا پر صحیح گمان کرنے کا خدشہ نہ ہوتا تو ان کو ذکر نہ کرنا مناسب تھا، اور ان روایات کے ضعف پر دلیل تمام مسانید وسنن کے مصنفین کا ان کو ذکر نہ کرنا ہی کافی ہے۔ (ت)

خلاصہ یہ کہ وہ احادیث نہ احادیث صحیحہ کے مقابل نہ ذکر کے قابل، ولذا مصنفان مسانید وسنن نے ان کے ذکر سے اعراض کیا نقلہ فی نصب الرایۃ (اس کو نصب الرایہ میں ذکر کیا گیا ہے۔ت)

خود پیشوائے وہابیہ ابن القیم نے اپنی کتاب مسمی بالہدی میں لکھا: [باکس 4] فصحیح تلك الاحادیث

غیر صریح وصریحها غیر صحیح[4] - نقله امام الوهابیه الشوکانی ان حدیثوں میں جو صحیح ہے وہ جہر میں صریح نہیں اور جو جہر میں صریح ہے وہ صحیح نہیں۔ اس کو وہابیوں کے

---

1 نصب الرایہ لا حادیث الہدایہ کتاب الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ ریاض الشیخ ۳۵۹/۱ 2 مرقاۃ شرح مشکوۃ باب القراءۃ فی الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ امدادیہ ملتان ۲۸۶/۲ 3 نصب الرایہ بحوالہ التنقیح کتاب الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ ریاض الشیخ ۳۵۸/۱ 4 نیل الاوطار باب ماجاء فی بسم اللہ الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۲۲۸/۲

Fatawa Rizvia, Volume 7

In 'Nayl al-Awtar': Imam Shawkani has mentioned this in 'Nayl al-Awtar'.

Imam Zayla'i states in 'Tabyin al-Haqa'iq': Summary: The result is that the hadiths regarding vocalization (Jahr) are not proven. Sayyid al-Azhari has quoted this in 'al-Fath'.

Imam Zayla'i states in 'Nasb al-Rayah': None of these hadiths are explicit or authentic (Sahih), nor are they recorded in any of the Sahih collections, Musnads, or famous Sunan. Among their narrators are liars, weak individuals, and unknown persons, etc.

Imam 'Ayni states in 'Umdat al-Qari': Among the hadiths of vocalization (Jahr), no hadith is authentic or explicit. Unlike the hadith of silent recitation (Ikhfa'), which is authentic and explicit, and is established in the Sahih collections, well-known Musnads, and famous Sunan.

Imam Azam Abu Hanifa, Imam Malik, Imam Shafi'i, and Imam Ahmad, the four Imams of the legal schools; and Bukhari, Muslim, Abu Dawood, Tirmidhi, Nasai, and Ibn Majah, the six Imams of Hadith; as well as Darimi, Tahawi, Ibn Khuzaymah, Ibn Hibban, Daraqutni, Tabarani, Abu Ya'la, Ibn Adi, Bayhaqi, Abu Nu'aym, and Ibn Abdul Barr, the major preservers and eminent scholars of hadith, narrate in their Sahih, Sunan, Musnad, and Mu'jam collections with numerous chains from Hazrat Sayyiduna Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) that he says:

"I prayed behind the Holy Messenger of Allah (may Allah bless him and grant him peace), and Abu Bakr Siddiq, Umar Farooq, and Uthman Ghani, and I did not hear any of them reciting 'Bismillahir-Rahmanir-Rahim'."

1. Tabyin al-Haqa'iq, Chapter: When one intends to enter prayer, published by Maktaba Amiriyyah Bulaq, Egypt, 1/112.
2. Nasb al-Rayah for the hadiths of al-Hidayah, Book of Prayer, published by Maktaba Islamiyyah Riyadh al-Sheikh, 1/355.
3. 'Umdat al-Qari, Type Four: Difference of Jurists regarding Basmalah, published by Idarat al-Tiba'ah al-Muniriyyah Beirut, 5/291.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 7

'नैल अल-औतार' में: इमाम शौकानी ने 'नैल अल-औतार' में इसका उल्लेख किया है।

इमाम ज़ैलई 'तबीन अल-हक़ा'इक' में फ़रमाते हैं: सारांश: निष्कर्ष यह है कि ज़हर (सस्वर पाठ) की हदीसें प्रमाणित नहीं हुईं। सैय्यद अज़हरी ने इसे 'फ़तह' में उद्धृत किया है।

इमाम ज़ैलई 'नसब अर-राया' में फ़रमाते हैं: इन हदीसों में से कोई भी स्पष्ट या प्रामाणिक (सहीह) नहीं है, न ही वे सहीह संकलनों, मुसनदों या प्रसिद्ध सुनन में दर्ज हैं। उनके वर्णनकर्ताओं में झूठे, कमज़ोर और अज्ञात लोग शामिल हैं, इत्यादि।

इमाम ऐनी 'उमदतुल क़ारी' में फ़रमाते हैं: ज़हर (सस्वर पाठ) की हदीसों में कोई हदीस सही या स्पष्ट नहीं है। इसके विपरीत इख़फ़ा (मौन पाठ) की हदीस सही और स्पष्ट है, और यह सहीह संकलनों, प्रसिद्ध मुसनदों और प्रसिद्ध सुनन में प्रमाणित है।

इमाम आज़म अबू हनीफ़ा, इमाम मालिक, इमाम शाफ़ई और इमाम अहमद, चार कानूनी स्कूलों के इमाम; और बुखारी, मुस्लिम, अबू दाऊद, तिर्मिज़ी, नसाई और इब्न माजा, हदीस के छह इमाम; साथ ही दारमी, तहावी, इब्न खुज़ैमा, इब्न हिब्बान, दारकुतनी, तबरानी, अबू याला, इब्न अदी, बैहक़ी, अबू नुऐम और इब्न अब्दुल बर्र जैसे प्रमुख हाफ़िज़ और प्रतिष्ठित हदीस विद्वान, अपनी सहीह, सुनन, मुसनद और मआजिम संग्रहों में कई श्रृंखलाओं के साथ हज़रत सैयदुना अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत करते हैं कि वह कहते हैं:

"मैंने पवित्र रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम), और अबू बक्र सिद्दीक़, उमर फ़ारूक़ और उस्मान ग़नी के पीछे नमाज़ पढ़ी, और मैंने उनमें से किसी को 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' पढ़ते हुए नहीं सुना।"

1. तबीन अल-हक़ा'इक, अध्याय: जब कोई नमाज़ में प्रवेश करने का इरादा करता है, मकतबा अमीरिया बुलाक, मिस्र, 1/112 द्वारा प्रकाशित।
2. नसब अर-राया, अल-हिदाया की हदीसों के लिए, नमाज़ की किताब, मकतबा इस्लामिया रियाद अल-शेख, 1/355 द्वारा प्रकाशित।
3. 'उमदतुल क़ारी, प्रकार चार: बिस्मिल्लाह के संबंध में न्यायविदों का मतभेद, इदारात अल-तिबाअत अल-मुनीरिया बेरुत, 5/291 द्वारा प्रकाशित।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

فی نیل الاوطار۔ امام شوکانی نے نیل الاوطار میں ذکر کیا ہے۔

امام زیلعی تبیین الحقائق میں فرماتے ہیں: الحاصل ان احادیث الجھر لم تثبت1- اثرہ السید الازھری في الفتح۔ خلاصہ یہ کہ جہر کی حدیثیں ثابت نہ ہوئیں۔ سید ازہری نے اس کو فتح میں نقل کیا ہے۔

امام زیلعی نصب الرایہ میں فرماتے ہیں: ھذہ الاحادیث کلھا لیس فیھا صریح صحیح، ولیست مخرجة فی شیئ من الصحیح ولا المسانید ولا السنن المشھورة وفی رواتھا الکذابون والضعفاء والمجاھیل2 الخ۔ ان حدیثوں میں کوئی حدیث صریح و صحیح نہیں، نہ یہ صحاح و مسانید و سنن مشہورہ میں مروی ہوئیں ان کی روایتوں میں کذاب، ضعیف، مجہول لوگ ہیں الخ

امام عینی عمدة القاری میں فرماتے ہیں: احادیث الجھر لیس فیھا صریح بخلاف حدیث الاخفاء فانہ صحیح صریح ثابت مخرجہ فی الصحیح والمسانید المعروفة والسنن المشھورة3۔ جہر کی حدیثوں میں کوئی حدیث صحیح و صریح نہیں۔ بخلاف حدیث اخفاء کہ وہ صحیح و صریح اور صحاح و مسانید و سنن مشہورہ میں ثابت ہے۔

امام اعظم ابو حنیفہ و امام مالک و امام شافعی و امام احمد چاروں ائمہ مذہب اور بخاری و مسلم و ابوداؤد و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ چھتوں ائمہ حدیث اور دارمی و طحاوی و ابن خزیمہ و ابن حبان و دارقطنی و طبرانی و ابویعلی و ابن عدی و بیہقی و ابو نعیم و ابن عبدالبر اکابر حفاظ و اجلہ محدثین اپنی صحاح و سنن و مسانید و معاجم میں باسانید کثیرہ حضرت سیدنا انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کرتے ہیں کہ وہ فرماتے ہیں:

صليت خلف رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم وخلف ابي بكر و عمر و عثمن فلم اسمع احدا منهم يقرأ بسم الله الرحمن۔ میں نے حضور اقدس رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وابو بکر صدیق و عمر فاروق و عثمان غنی کے پیچھے نماز پڑھی ان میں کسی کو بسم اللہ شریف پڑھتے نہ سنا

1 تبیین الحقائق فصل اذاراد الدخول فی الصلوٰۃ مطبوعہ مکتبہ امیریہ بولاق مصر ۱ / ۱۱۲ 2 نصب الرایہ لاحادیث الہدایہ کتاب الصلوٰۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ ریاض الشیخ ۱ / ۳۵۵ 3 عمدۃ القاری النوع الرابع اختلاف الفقہاء فی البسملۃ مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۵ / ۲۹۱

Volume Seven Fatawa Ridawiyya

[Table content] (Arabic): ...ar-Rahim. 1 This is the wording of Muslim, and in the wording for Imam Ahmad, An-Nasa'i, Ibn Hibban in his Sahih, and others with a chain of narration meeting the criteria of Sahih as stated in Al-Fath: 'They did not recite Bismillahir Rahmanir Rahim aloud.' 2 And in the wording for Ibn Khuzaymah, At-Tabarani, and Abu Nu'aym: 'They used to recite Bismillahir Rahmanir Rahim silently.' 3 And according to Ibn Majah: 'They all used to lower their voices during Bismillahir Rahmanir Rahim.' 4 (Urdu translation from page): They did not recite Bismillah aloud; they used to recite Bismillah silently. These were the words of Imam Muslim. Imam Ahmad, Nasa'i, and Ibn Hibban in their Sahihs, and others with their authentic chains as mentioned in Fath al-Qadir, whose words are that these personalities did not recite Bismillah aloud. And the words of Ibn Khuzaymah, Tabarani, and Abu Nu'aym are that they used to recite Bismillah secretly, and the words of Ibn Majah are that they all used to conceal (recite softly) Bismillah. (T)

This is that great Hadith upon whose extraction the four Imams of the schools and the six authors of the Sahih collections agree, rather Tabarani (F) narrated it from them:

[Lower Table content] (Arabic): Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali used to recite Bismillahir Rahmanir Rahim silently. 5 (Urdu translation from page): Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), and Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali (may Allah be pleased with them) used to recite Bismillah silently.

The Imam of Imams Abu Hanifa, Imam Muhammad, Tirmidhi, Nasa'i, Ibn Majah and others narrated from Ibn Mughaffal (may Allah be pleased with him), he said:

[Footnotes] 1. Sahih Muslim, Chapter: Argument of those who say 'Do not recite Basmalah aloud', printed by Nur Muhammad Asah al-Matabi, Karachi, 1/121. 2. Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), printed by Dar al-Fikr Beirut, 3/97, 275; Fath al-Qadir, Chapter: Description of Prayer, printed by Maktaba Nooriya Razawiyya, Sukkur, 1/252. 3. Sahih Ibn Khuzaymah, meaning of the saying of Anas (may Allah be pleased with him) 'They used to recite silently etc.', printed by al-Maktab al-Islami Beirut, 1/249. 4. Sunan Ibn Majah, Chapter: Commencement of Recitation, printed by H.M. Saeed Company Karachi, p. 59. 5. Al-Mu'jam al-Kabir, narrated from Anas (may Allah be pleased with him), Hadith 397, printed by Maktaba Faisalia Faisalabad, 1/255; Sahih Ibn

Khuzaymah, meaning of the saying of Anas (may Allah be pleased with him) 'They used to recite silently etc.', printed by al-Maktab al-Islami Beirut, 1/250. F: In Tabarani Kabir and Sahih Ibn Khuzaymah, Uthman and Ali (may Allah be pleased with them) are not mentioned. - Nazir Ahmad.

भाग सात फ़तावा रज़विया

[तालिका सामग्री] (अरबी): ...अर-रहीम। 1 यह मुस्लिम के शब्द हैं, और इमाम अहमद, अन-नसाई, इब्न हिब्बान की सहीह और अन्य के शब्दों में, सहीह की शर्त पर एक सनद के साथ, जैसा कि अल-फतह में कहा गया है: 'वे बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम ज़ोर से नहीं पढ़ते थे।' 2 और इब्न खुज़ैमा, अत-तबरानी और अबू नुऐम के शब्दों में: 'वे बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम चुपके से पढ़ते थे।' 3 और इब्न माजाह के लिए: 'वे सब बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम को छिपाते (धीमी आवाज़ में पढ़ते) थे।' 4 (उर्दू अनुवाद पृष्ठ से): वे बिस्मिल्लाह शरीफ़ ज़ोर से नहीं पढ़ते थे, वे बिस्मिल्लाह शरीफ़ धीरे पढ़ते थे। ये इमाम मुस्लिम के शब्द थे। इमाम अहमद, नसाई और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह में और दूसरों ने अपनी सहीह सनदों के साथ जैसा कि फतह-उल-क़दीर ने बयान किया है, जिनके शब्द ये हैं कि ये हज़रात बिस्मिल्लाह ज़ोर से नहीं पढ़ते थे। और इब्न खुज़ैमा, तबरानी, अबू नुऐम के शब्द ये हैं कि वे बिस्मिल्लाह को गुप्त रूप से पढ़ते थे, और इब्न माजाह के शब्द ये हैं कि वे सब बिस्मिल्लाह का इख़्फ़ा (धीमी आवाज़ में) करते थे। (त)

यह वह महान हदीस है जिसके संकलन पर चारों इमाम और सिहाह के छहों लेखक सहमत हैं, बल्कि तबरानी (फ़) ने उन्हें से रिवायत की है:

[निचली तालिका सामग्री] (अरबी): बेशक अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम धीरे पढ़ते थे। 5 (उर्दू अनुवाद पृष्ठ से): बेशक अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुम) बिस्मिल्लाह शरीफ़ धीरे पढ़ते थे।

इमामों के इमाम अबू हनीफ़ा, इमाम मोहम्मद, तिर्मिज़ी, नसाई, इब्न माजाह और अन्य इब्न मुग़फ़्फ़ल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रावी हैं, उन्होंने कहा:

[पाद टिप्पणियाँ] 1. सहीह मुस्लिम, बाब: हुज्जत जो कहते हैं बिस्मिल्लाह ज़ोर से न पढ़ो, मुद्रित नूर मोहम्मद असह् अल-मताबे, कराची, 1/121 2. मुसनद अहमद बिन हंबल, अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित, मुद्रित दारुल फ़िक्र बेरूत, 3/97, 275; फतह-उल-क़दीर, बाब सिफ़तुस-सलात, मुद्रित मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/252 3. सहीह इब्न खुज़ैमा, अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन 'वे चुपके से पढ़ते थे आदि' का अर्थ, मुद्रित अल-मक्ताब अल-इस्लामी बेरूत, 1/249 4. सुनन इब्न माजाह, बाब इफ़्तिताह अल-क़िरात, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी

कराची, पृ. 59 5. अल-मुअजम अल-कबीर, अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित, हदीस 397, मुद्रित मकतबा फ़ैसलिया फ़ैसलाबाद, 1/255; सहीह इब्न खुज़ैमा, अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन 'वे चुपके से पढ़ते थे आदि' का अर्थ, मुद्रित अल-मक्ताब अल-इस्लामी बेरूत, 1/250 फ़: तबरानी कबीर और सहीह इब्न खुज़ैमा में उस्मान और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का उल्लेख नहीं है। - नज़ीर अहमद।

पृष्ठ 685 का 721

جلد ہفتم فتاوی رضویہ

الرحیم 1 هذا لفظ مسلم وفی لفظ للامام احمد والنسائی وابن حبان فی صحیحه وغیرهم باسناد علی شرط الصحیح کما افاده فی الفتح کانوا لا یجهرون ببسم الله الرحمن الرحیم 2 وفی لفظ لابن خزیمة والطبرانی وابي نعیم کانوا یسرون ببسم الله الرحمن الرحیم 3 ولابن ماجة فکلهم یخفون بسم الله الرحمن الرحیم 4 وہ بسم اللہ شریف کا جہر نہ فرماتے تھے وہ بسم اللہ شریف آہستہ پڑھتے تھے، یہ امام مسلم کے الفاظ تھے، امام احمد، نسائی اور ابن حبان اپنی صحیح میں اور دوسروں نے اپنی صحیح سندوں کے ساتھ جیسا کہ فتح القدیر نے بیان کیا ہے، جن کے الفاظ یہ ہیں کہ یہ حضرات بسم اللہ کا جہر نہ فرماتے تھے، اور ابن خزیمہ، طبرانی، ابونعیم کے الفاظ یہ ہیں کہ وہ بسم اللہ کو پوشیدہ پڑھتے تھے، اور ابن ماجہ کے الفاظ یہ ہیں کہ، کہ وہ سب بسم اللہ کا اخفاء فرماتے تھے۔ (ت)

یہ وہ حدیث جلیل ہے جس کی تخریج پر چاروں ائمہ مذہب اور چھوؤں اصحاب صحاح متفق ہیں بلکہ طبرانی ف نے انہیں سے روایت کی:

ان رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم کان یسر ببسم اللہ الرحمن الرحیم وابابکر وعمر وعثمن وعلیاً 5 بیشک رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وابو بکر و عمر و عثمان و علی رضی اللہ تعالیٰ عنہم بسم اللہ شریف آہستہ پڑھتے تھے۔

امام الائمہ امام ابو حنیفہ و امام محمد و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ و غیر ہم ابن مغفل رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی، قال:

1 صحیح مسلم باب حجۃ من قال لا یجهر بالبسملۃ مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ۱/۱۲۱ 2 مسند احمد بن حنبل مروی از انس بن مالک رضی اللہ عنہ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۳/ ۹۷، ۲۷۵،

فتح القدیر باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۲۵۲ 3 صحیح ابن خزیمہ معنی قول انس رضی اللہ عنہ انہم کانو ایسرون الخ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۱/۲۴۹ 4 سنن ابن ماجہ باب افتتاح القراءت مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۹ 5 المعجم الکبیر مروی از انس رضی اللہ عنہ حدیث ۳۹۷ مطبوعہ مکتبہ فیصلیہ فیصل آباد ۱/۲۵۵، صحیح ابن خزیمہ معنی قول انس رضی اللہ عنہ انہم کانو ایسرون الخ مطبوعہ المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۲۵۰ ف: طبرانی کبیر اور صحیح ابن خزیمہ میں عثمان و علی رضی اللہ عنہما کا ذکر نہیں۔ نذیر احمد

- My father heard me reciting 'Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim' in prayer, so he said: 'O my son! Beware of innovation (bid'ah).' Ibn Abdullah says: 'I did not see anyone among the companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) who hated innovation in Islam more than him.' He said: 'I prayed with the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and with Abu Bakr, and with Umar, and with Uthman (may Allah be pleased with them all), and I did not hear any of them say it. So do not say it. When you pray, say: 'Alhamdulillah Rabbil Alamin' (Praise be to Allah, Lord of the worlds).'
- The same Abdullah (may Allah be pleased with him) heard an Imam reciting Bismillah loudly and called out: "O servant of Allah! I prayed behind the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), Abu Bakr, Umar, and Uthman (may Allah be pleased with them), and I did not hear any of them recite it loudly." Narrated by Imam Azam, mentioned in Al-Fath.
- Imam Azam, Imam Muhammad, Imam Ahmad, Imam Tahawi, and Imam Abu Umar ibn Abd al-Barr narrate from Hadrat Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both): "Reciting 'Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim' loudly is the recitation of the Bedouins (unrefined people)."

Footnotes: 1. Jami' at-Tirmidhi, Chapter on what has been narrated regarding leaving off the loud recitation of Bismillah, published by Amin Company, Rashidiyah Book House, Delhi 1/33; Sunan Ibn Majah, Chapter on starting the recitation, published by HM Saeed Company, Karachi, p. 59. 2. Musnad al-Imam al-A'zam, Chapter on the non-loud recitation of Basmalah, published by Noor Muhammad, Asah al-Matabi', Karachi, p. 58; Fath al-Qadeer, Chapter on the description of prayer, published by Maktaba Nooriyah Razawiyyah, Sukkur 1/254. 3. Sharh Ma'ani al-Athar, Chapter on the recitation of Bismillah etc., published by HM Saeed Company, Karachi 1/140; Al-Musannaf by Ibn Abi Shaybah, Chapter on those who did not recite Bismillah loudly etc., published by Idara al-Quran etc., Karachi 1/411.

- मेरे पिता ने मुझे नमाज़ में 'बिस्मिल्लाह-हिर-रहमान-निर-रहीम' पढ़ते सुना, तो उन्होंने कहा: 'ऐ मेरे बेटे! नवाचार (बिदअत) से बच।' इब्न अब्दुल्लाह कहते हैं: 'मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में उनसे ज़्यादा इस्लाम में नई बात निकालने का दुश्मन किसी को नहीं देखा।' उन्होंने कहा: 'मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), अबू बक्र सिद्दीक़, उमर फ़ारूक़ और उस्मान ग़नी (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के साथ नमाज़ पढ़ी, उनमें से किसी को बिस्मिल्लाह शरीफ़ पढ़ते नहीं सुना। तो तुम भी न कहो, जब नमाज़ पढ़ो तो 'अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन' से शुरू करो।'
- उन्हीं अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने किसी इमाम को बिस्मिल्लाह ऊँची आवाज़ (जहर) से पढ़ते सुना, तो पुकार कर फ़रमाया: "ऐ अल्लाह के बंदे! मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), अबू बक्र, उमर और उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के पीछे नमाज़ें पढ़ीं, उनमें से किसी को बिस्मिल्लाह ज़ोर से पढ़ते नहीं सुना।" इसे इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) ने रिवायत किया है और 'फ़त्ह' में इसका ज़िक्र है।
- इमाम आज़म, इमाम मुहम्मद, इमाम अहमद, इमाम तहावी और इमाम अबू उमर इब्न अब्दुल बर्र हज़रत अब्दुल्लाह बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत करते हैं: "बिस्मिल्लाह-हिर-रहमान-निर-रहीम को ऊँची आवाज़ से पढ़ना गँवारों (असभ्य लोगों) की किराअत है।"

पादलेख: 1. जामेअ अत-तिर्मिज़ी, बिस्मिल्लाह ज़ोर से न पढ़ने के अध्याय में, अमीन कंपनी दिल्ली 1/33; सुनन इब्न माजा, किराअत शुरू करने के अध्याय में, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 59। 2. मुसनद अल-इमाम अल-आज़म, बिस्मिल्लाह ज़ोर से न पढ़ने का बयान, नूर मुहम्मद कराची, पृ. 58; फ़त्ह अल-क़दीर, नमाज़ के तरीके का अध्याय, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 1/254। 3. शरह मआनी अल-आसार, बिस्मिल्लाह पढ़ने का अध्याय आदि, एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/140; अल-मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, जो बिस्मिल्लाह ज़ोर से नहीं पढ़ते थे आदि, इदारा अल-क़ुरआन कराची 1/411।

سمعني ابي وانا اقول بسم الله الرحمٰن الرحیم فقال ای بنی ایاك والحدث قال ولم ارا حدا من اصحاب رسول الله صلی الله تعالٰی علیہ وسلم کان ابغض الیہ الحدث فی الاسلام یعنی منہ قال وصلیت مع النبی صلی الله تعالٰی علیہ وسلم ومع ابی بکر ومع عمر ومع عثمان فلم اسمع احدا منهم یقولها فلا تقلها، انت اذا صلیت فقل الحمدلله رب العلمین۔1 یعنی مجھے میرے باپ نے نماز میں بسم الله شریف پڑھتے سنا، فرمایا اے میرے بیٹے! بدعت سے بچ۔ ابن عبد الله کہتے ہیں میں نے رسول الله صلی الله تعالٰی علیہ وسلم کے صحابہ میں ان سے زیادہ کسی کو اسلام میں نئی بات نکالنے کا دشمن نہ دیکھا، انہوں نے فرمایا میں نے نبی صلی الله تعالٰی علیہ وسلم و ابوبکر صدیق و عمر فاروق و عثمان غنی رضی الله تعالٰی عنہم کے ساتھ نماز پڑھی کسی کو بسم الله شریف پڑھتے نہیں سنا تم بھی نہ کہو جب نماز پڑھو الحمد لله رب العالمین، سے شروع کرو۔

انہی عبدالله رضی الله تعالٰی عنہ نے کسی امام کو بسم الله جہر سے پڑھتے سنا، پکار کر فرمایا: یاعبد الله انی صلیت خلف رسول الله صلی الله تعالٰی علیہ وسلم و ابی بکر وعمر وعثمان رضی الله تعالٰی عنهم فلم اسمع احدا منهم یجهر بها2۔ رواہ الامام الاعظم ذکرہ فی الفتح۔ اے خدا کے بندے! میں نے رسول الله صلی الله تعالٰی علیہ وسلم و ابوبکر و عمر و عثمان رضی الله تعالٰی عنہم کے پیچھے نمازیں پڑھیں ان میں کسی کو بسم الله جہر سے پڑھتے نہ سنا، اس کو امام اعظم رحمہ الله نے روایت کیا اسے فتح میں ذکر کیا گیا ہے۔

امام اعظم و امام محمد و امام احمد و امام طحاوی و امام ابوعمر ابن عبد البر حضرت عبدالله بن عباس رضی الله تعالٰی عنہما سے راوی: الجهر ببسم الله الرحمن الرحیم قرأة الاعراب3۔ بسم الله شریف آواز سے پڑھنی گنواروں کی قراءت ہے۔

1 جامع الترمذی باب ماجاء فی ترک الجہر بسم اللہ الرحمٰن الرحیم مطبوعہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۱ / ۳۳، سنن ابن ماجہ باب افتتاح القراءت مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۹ 2 مسند الامام الاعظم بیان عدم الجہر بالبسملة مطبوعہ نور محمد اصح المطابع کراچی ص ۵۸، فتح القدیر باب صفة الصلوٰة مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱ / ۲۵۴ 3 شرح معانی الآثار باب قراءة بسم اللہ الخ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۱۴۰، المصنف لابن ابی شیبة من کان لا یجہر بسم اللہ الخ مطبوعہ ادارة القرآن الخ کراچی ۱ / ۴۱۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Also narrated from the same source:

[Arabic]: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not recite the Basmalah aloud until he passed away[1] - Mentioned by the researcher in Al-Fath. | [Urdu Translation]: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) never performed the audible recitation (jahr) of Bismillah Sharif until he departed from this world. The researcher mentioned this in Al-Fath.

Athram narrates with an authentic chain from Ikrimah, the Taabi'i and special student of Hadhrat Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both):

[Arabic]: "I would be a desert Arab if I recited Bismillahir Rahmanir Rahim aloud[2]." | [Urdu Translation]: I would be a rustic if I recited Bismillah Sharif aloud.

Sa'id bin Mansur narrates in his Sunan:

[Arabic]: Hammad bin Zaid narrated to us from Kathir bin Shanzir that Al-Hasan was asked about reciting the Basmalah aloud, and he said, "Only the desert Arabs do that[3]." | [Urdu Translation]: Hammad bin Zaid narrated from Kathir bin Shanzir that Imam Hasan Basri was asked about the ruling on audible recitation of Bismillah; he said, "This is the work of rustics."

Ibn Abi Shaybah narrates in his Musannaf from Imam Ibrahim Nakha'i (Taabi'i): "Audible recitation of Bismillahir Rahmanir Rahim is an innovation[4]." Athram narrates from them:

[Arabic]: "I did not find anyone who recited Bismillahir Rahmanir Rahim aloud, and its audible recitation is an innovation[5]." | [Urdu Translation]: I did not find any among the Companions and Successors performing 'jahr' (audible recitation) of Bismillah Sharif; its 'jahr' is an innovation.

Subhan Allah! Leave aside 'tawatur' (continuous transmission) from the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him), if there were even some proof according to these noble personages, would these great Companions and Successors (God forbid) call it an innovation or the act of rustics? "But in summary, they say what they do not know" (i.e., ignorant people speak about things they don't know). It is the height of the matter that the Imam of Jurists, Imam of Hadith-scholars, the singular Saint, the singular Mujtahid, our master Imam Sufyan Thawri (may Allah be pleased with him) considered the opinion of choosing audible recitation of Bismillah as

strictly abandoned and shunned, and considered its concealment (silent recitation) as more virtuous and better, and part of the completion of the beliefs of the People of Sunnah. Muhaddith al-Lalaka'i narrates in Kitab al-Sunnah with an authentic chain:

[1] Fath al-Qadir, Chapter: Description of Prayer, printed by Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 1/252 [2] Fath al-Qadir, Chapter: Description of Prayer, printed by Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 1/253 [3] Nasb al-Rayah for the Hadiths of al-Hidayah, citing Sunan Sa'id bin Mansur, Kitab al-Salat, printed by Maktaba Islamia, Riyadh al-Shaykh, 1/358 [4] Musannaf Ibn Abi Shaybah, "Whoever did not recite Bismillah aloud" etc., printed by Idarat al-Qur'an, Karachi, 11/11 [5] Nasb al-Rayah for the Hadiths of al-Hidayah, citing al-Athram, Kitab al-Salat, printed by Maktaba Islamia, Riyadh al-Shaykh, 1/358

फ़तावा रज़विया जिल्द सप्तम

और इसी जनाब से मरवी हुआ:

[अरबी]: नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने वफ़ात तक बिस्मिल्लाह को बुलंद आवाज़ से नहीं पढ़ा[1] - मुहक़्क़िक़ ने अल-फ़त्ह में इसका ज़िक्र किया है। | [उर्दू अनुवाद]: नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने कभी बिस्मिल्लाह शरीफ का जेहर (बुलंद आवाज़ से पढ़ना) नहीं फ़रमाया यहाँ तक कि दुनिया से तशरीफ़ ले गए। इसे मुहक़्क़िक़ ने फ़त्ह में ज़िक्र किया।

अथरम सहीह सनद के साथ इक़रिमा ताबई, जो हज़रत अब्दुल्लाह बिन अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा के ख़ास शागिर्द हैं, से रावी हैं:

[अरबी]: "अगर मैंने बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम बुलंद आवाज़ से पढ़ी तो मैं देहाती (गँवार) हूँ[2]।" | [उर्दू अनुवाद]: मैं गँवार हूँ अगर बिस्मिल्लाह शरीफ जेहर से पढ़ूँ।

सईद बिन मंसूर अपनी सुनन में रावी हैं:

[अरबी]: हमें हम्माद बिन ज़ैद ने कसीर बिन शन्ज़ीर से रिवायत की कि अल-हसन से बिस्मिल्लाह को बुलंद आवाज़ से पढ़ने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: ऐसा केवल देहाती अरब करते हैं[3]। | [उर्दू अनुवाद]: हम्माद बिन ज़ैद ने कसीर बिन शन्ज़ीर से बयान किया कि इमाम हसन बसरी से जेहर-ए-बिस्मिल्लाह का हुक्म पूछा गया, फ़रमाया यह गँवारों का काम है।

इब्न अबी शैबा अपने मुसन्निफ़ में इमाम इब्राहीम नख़ई ताबई से रावी हैं: "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम बुलंद आवाज़ से पढ़ना बिदअत है[4]।" अथरम उन्हीं से रावी हैं:

[अरबी]: "मैंने किसी को बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम बुलंद आवाज़ से पढ़ते नहीं पाया, और इसे बुलंद आवाज़ से पढ़ना बिदअत है[5]।" | [उर्दू अनुवाद]: मैंने सहाबा और ताबेईन में किसी को बिस्मिल्लाह शरीफ का जेहर करते न पाया, इसका जेहर बिदअत है।

सुब्हान अल्लाह! हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से तवातुर तो दूर की बात है, अगर इन हज़रात-ए-आलिया के नज़दीक कुछ भी सबूत होता तो क्या ये अजल-ए-सहाबा और ताबेईन (मआज़ अल्लाह) इसे बिदअत बताते या गँवारों का फ़ैल कह सकते थे? "लेकिन संक्षेप में, वे कहते हैं जो वे नहीं जानते" (अर्थात अज्ञानी लोग उन चीजों के बारे में बात करते हैं जो उन्हें पता नहीं होतीं)। यह इंतिहा है कि इमामुल फ़ुक़हा, इमामुल मुहद्दिसीन, औहदुल औलिया, औहदुल

मुजतहिदीन, हमारे आक़ा इमाम सुफ़ियान सौरी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने जेहर-ए-बिस्मिल्लाह चुनने के क़ौल को सख़्त छोड़ने योग्य माना और इसके इख़फ़ा (धीमे पढ़ना) को अफ़ज़ल और बेहतर समझना सुन्नत के अक़ाइद की तकमील माना। मुहद्दिथ लालकाई किताबुस सुन्नाह में सहीह सनद के साथ रावी हैं:

[1] फ़त्ह-अल-क़दीर, अध्याय: नमाज़ का वर्णन, प्रकाशित: मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/252 [2] फ़त्ह-अल-क़दीर, अध्याय: नमाज़ का वर्णन, प्रकाशित: मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/253 [3] नसब-अर-राया हदीस अल-हिदाया के लिए, सईद बिन मंसूर की सुनन के हवाले से, किताबुस सलात, प्रकाशित: मकतबा इस्लामिया रियाद अल-शेख़, 1/358 [4] मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, "जो बिस्मिल्लाह बुलंद आवाज़ से नहीं पढ़ता था" आदि, प्रकाशित: इदारातुल कुरान कराची, 11/11 [5] नसब-अर-राया हदीस अल-हिदाया के लिए, अल-अथरम के हवाले से, किताबुस सलात, प्रकाशित: मकतबा इस्लामिया रियाद अल-शेख़, 1/358

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

نیز اسی جناب سے مروی ہوا:

لم یجھر النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بالبسملۃ حتی مات ۱ - ذکرہ المحقق فی الفتح - | نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے کبھی بسم اللہ شریف کا جہر نہ فرمایا یہاں تک کہ دنیا سے تشریف لے گئے۔ اسے محقق نے فتح میں ذکر کیا۔

اثرم بسند صحیح عکرمہ تابعی شاگرد خاص حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے راوی:

انا اعرابی ان جھرت ببسم اللہ الرحمن الرحیم ۲ - | میں گنوار ہوں اگر بسم اللہ شریف جہر سے پڑھوں۔

سعید بن منصور اپنی سنن میں راوی:

حدثنا حماد بن زيد عن كثير بن شنظير ان الحسن سئل عن الجهر بالبسملة فقال انما يفعل ذلك الاعراب ۳- | حماد بن زید نے کثیر بن شنظیر سے بیان کیا کہ امام حسن بصری سے جہر بسم اللہ کا حکم پوچھا گیا، فرمایا یہ گنواروں کا کام ہے۔

ابن ابی شیبہ اپنے مصنف میں امام ابراہیم نخعی تابعی سے راوی: الجهر ببسم الله الرحمن الرحيم بدعة ۴- بسم اللہ شریف جہر سے کہنا بدعت ہے۔ اثرم انہیں سے راوی:

ما أدركت احدا يجهر ببسم الله الرحمن الرحيم والجهر بها بدعة ۵- | میں نے صحابہ و تابعین میں کسی کو بسم اللہ شریف کا جہر کرتے نہ پایا اس کا جہر بدعت ہے۔

سبحان اللہ! حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے تواتر در کنار ان حضرات عالیہ کے نزدیک کچھ بھی ثبوت ہوتا تو کیا یہ اجلہ صحابہ و تابعین معاذ اللہ اسے بدعت بتاتے یا گنواروں کا فعل کر سکتے تھے ولكن الجملة يقولون مالا يعلمون (لیکن جاہل لوگ غیر معلوم باتیں کرتے ہیں۔ ت) نہایت کہ امام الفقہاء امام المحدثین اوحد الاولیاء اوحد المجتہدین سید نا امام سفیان ثوری رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اختیار جہر بسم اللہ کا قول سخت مہجور و مجور مانا اور اس کے اخفا کو افضل و اولیٰ سمجھنا تتمہ عقائد اہل سنت جانا محدث لالکائی کتاب السنہ میں بسند صحیح راوی:

١ فتح القدیر باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ١ / ٢٥٢ ٢ فتح القدیر باب صفۃ الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ١ / ٢٥٣ ٣ نصب الرایہ لاحادیث الہدایہ بحوالہ سنن سعید بن منصور کتاب الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ ریاض الشیخ ١ / ٣٥٨ ۴ مصنف ابن ابی شیبہ من کان لا یجھر ببسم اللہ الخ مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ١١/١١ ۵ نصب الرایہ لاحادیث الہدایہ بحوالہ الاثرم، کتاب الصلوۃ مطبوعہ مکتبہ اسلامیہ ریاض الشیخ ١/ ٣٥٨

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

[Boxed Text - Left Column: Arabic] Al-Mukhlis narrated to us: Abu al-Fadl Shu’ayb bin Muhammad narrated to us: Ali bin Harb bin Bassam [said]: I heard Shu’ayb bin Jarir say: I said to Sufyan al-Thawri, "Relate a hadith about the Sunnah through which Allah may benefit me. So that when I stand before Him and He asks me about it, I say: O Lord! Sufyan narrated this to me, so I may be saved while you are held accountable." He said, "Write: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. The Quran is the Word of Allah, not created from Him..." (and he continued enumerating until he said), "O Shu’ayb! What you have written will not benefit you until you uphold the wiping over the leather socks, and until you hold the belief that reciting 'Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim' silently is better than reciting it aloud, and until you believe in the Divine Decree (Qadr)." (Until he said), "When you stand before Allah and He asks you about this, say: 'O Lord! Sufyan al-Thawri narrated this to me,' then leave it between me and Allah, the Mighty and Sublime."

[Boxed Text - Right Column: Urdu Translation] That is, Shu’ayb bin Jarir said to Imam Sufyan al-Thawri: "Tell me the beliefs of the Ahl al-Sunnah so that Allah Almighty may grant me benefit, and when I stand in His presence and I am questioned about them, I may submit: O My God! Sufyan told me these things, so I may attain salvation, and whatever inquiry occurs be directed to you." He said, "Write: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. The Quran is the Word of Allah, it is not a creation. And similarly..." then having dictated other beliefs and issues, he said, "O Shu’ayb! What you have written will not serve you until you accept the permissibility of wiping over socks, and until you hold the belief that reading 'Bismillah' silently is superior to reading it loudly, and until you bring faith in the Divine Decree. When you stand in the presence of Allah Almighty and you are questioned, give my name that Sufyan al-Thawri told me these beliefs and issues, then leave me separate before Allah Almighty."

[Urdu Commentary Below Box] Imam al-Dhahabi states in Tadhkirat al-Huffaz: "This is established from Sufyan and the teacher of Al-Mukhlis is trustworthy."[2] This narration is established from Sufyan and the narrator is trustworthy. And Allah Almighty knows best.

Thirteenth Benefit (Afada): I say: We have established as clearly as the bright sun that even if, hypothetically, it were not established that their method in prayer was to recite Bismillah aloud everywhere, nevertheless, adopting their recitation (Qira'at)

does not in any way necessitate following them regarding audible or silent recitation in prayer. This is a jurisprudential (Fiqhi) issue, and we are not their followers in Jurisprudence. After all, have you not seen that our noble Imams adopted their recitation but ordered the silent recitation of Bismillah in prayer? Therefore, our scholars have clearly and explicitly stated that following the Imam of recitation regarding audible or silent recitation of Bismillah is for outside the prayer.

---

[1]Tadhkirat al-Huffaz by Al-Dhahabi, under the heading Sufyan bin Sa'id al-Thawri, 3/43, with reference to Al-Lalika'i, published by Majlis Da'irat al-Ma'arif Hyderabad Deccan, 1/193. [2]Tadhkirat al-Huffaz by Al-Dhahabi, under the heading Sufyan bin Sa'id al-Thawri, 3/43, with reference to Al-Lalika'i, published by Majlis Da'irat al-Ma'arif Hyderabad Deccan, 1/193.

फतावा रज़विया - जिल्द सातवीं

[बक्से में पाठ - बायां कॉलम: अरबी] अल-मुखलिस ने हमें बताया: अबू अल-फज़ल शुऐब बिन मुहम्मद ने हमें बताया: अली बिन हर्ब बिन बसाम ने कहा: मैंने शुऐब बिन जरीर को कहते सुना: मैंने सुफियान अल-थौरी से कहा, "सुन्नत के बारे में एक हदीस सुनाएं जिससे अल्लाह मुझे लाभ पहुंचाए। ताकि जब मैं उसके सामने खड़ा होऊं और वह मुझसे इसके बारे में पूछे, तो मैं कहूँ: हे प्रभु! सुफियान ने मुझे यह बताया था, और मैं बच जाऊं जबकि आपसे सवाल हो।" उन्होंने कहा, "लिखो: बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम। कुरान अल्लाह का कलाम है, वह मखलूक (बनाया हुआ) नहीं है..." (और उन्होंने सुनाना जारी रखा यहाँ तक कि कहा), "हे शुऐब! जो तुमने लिखा है वह तुम्हें तब तक लाभ नहीं देगा जब तक तुम मोज़ों पर मसह करने को जायज़ न मानो, और जब तक यह न समझो कि 'बिस्मिल्लाह' को धीरे पढ़ना, ज़ोर से पढ़ने से बेहतर है, और जब तक तुम तक़दीर पर ईमान न लाओ।" (यहाँ तक कि कहा), "जब तुम अल्लाह के सामने खड़े होगे और वह तुमसे इसके बारे में पूछेगा, तो कहना: 'हे प्रभु! सुफियान अल-थौरी ने मुझे यह बताया था,' फिर मुझे और अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल को एक दूसरे के बीच छोड़ देना।"

[बक्से में पाठ - दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद] अर्थात, शुऐब बिन जरीर ने इमाम सुफियान अल-थौरी से कहा: "मुझे अहले सुन्नत के अक़ायदे (विश्वास) बता दीजिए ताकि अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल मुझे लाभ पहुँचाए, और जब मैं उसके सामने खड़ा होऊं और मुझसे उनके बारे में सवाल हो, तो मैं अर्ज़ करूँ ऐ मेरे खुदा! ये मुझे सुफियान ने बताए थे, ताकि मुझे निजात मिले, और जो भी पूछ-ताछ हो वह आपसे हो।" उन्होंने फरमाया, "लिखो: बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम। कुरान अल्लाह का कलाम है मखलूक नहीं। और इसी तरह..." फिर अन्य विश्वासों और मसलों को लिखवाकर फरमाया, "ऐ शुऐब! यह जो तुमने लिखा है वह तुम्हारे काम नहीं आएगा जब तक तुम मोज़ों पर मसह के जायज़ होने को न मानो, और जब तक यह विश्वास न रखो कि बिस्मिल्लाह को धीरे पढ़ना, आवाज़ से पढ़ने से बेहतर है, और जब तक अल्लाह की तक़दीर पर ईमान न लाओ। जब तुम अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल के सामने खड़े होगे और तुमसे सवाल होगा, तो मेरा नाम ले देना कि ये अक़ायदे और मसले मुझे सुफियान थौरी ने बताए थे, फिर मुझे अल्लाह तआला के हुज़ूर छोड़कर अलग हो जाना।"

[नीचे उर्दू टिप्पणी] इमाम अल-ज़हबी तज़किरतुल हुफ़्फ़ाज़ में फरमाते हैं: "हज़ा साबितुन अन सुफयान व शैखुल मुखलिसि सिक़तुन"[2]। यह रिवायत सुफियान से साबित है और रावी भरोसेमंद है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

तेरहवां लाभ (अफादा): मैं कहता हूँ: हमने रोशन सूरज की तरह साबित कर दिया है कि अगर मान भी लिया जाए कि उनका तरीका नमाज़ में हर जगह बिस्मिल्लाह को ज़ोर से पढ़ना नहीं था, फिर भी उनकी क़िरात (पढ़ने का तरीका) अपनाने का मतलब यह नहीं है कि नमाज़ में ज़ोर से या धीरे पढ़ने के मामले में उनकी पैरवी ज़रूरी है। यह एक फिक़्ही (कानूनी) मसला है, और हम फिक़्ह में उनके मुक़ल्लिद (अनुयायी) नहीं हैं। आखिर क्या आपने नहीं देखा कि हमारे इमामों ने उनकी क़िरात तो अपनाई लेकिन नमाज़ में बिस्मिल्लाह शरीफ को धीरे पढ़ने का हुक्म दिया? ज़ाहिर है कि हमारे उलेमा ने साफ़ तौर पर स्पष्ट कर दिया है कि बिस्मिल्लाह शरीफ को ज़ोर से या धीरे पढ़ने में क़िरात के इमाम का पालन नमाज़ के बाहर के लिए है।

---

[1]तज़किरतुल हुफ़्फ़ाज़, इमाम ज़हबी द्वारा, शीर्षक सुफियान बिन सईद थौरी, ३/४३, अल-लालिकाई के संदर्भ में। [2]तज़किरतुल हुफ़्फ़ाज़, इमाम ज़हबी द्वारा, शीर्षक सुफियान बिन सईद थौरी, ३/४३, अल-लालिकाई के संदर्भ में।

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

[باکس ٹیکسٹ - بایاں کالم: عربی] حدثنا المخلص نا ابو الفضل شعیب بن محمد نا علی بن حرب بن بسام سمعت شعیب بن جریر یقول قلت لسفین الثوری حدث بحدیث السنة ینفعنی اللہ بہ فاذا وقفت بین یدیہ و سألنی عنہ قلت یارب حدثنی بھذا سفین فانجوانا وتوخذ فقال اکتب بسم اللہ الرحمن الرحیم القرآن کلام اللہ غیر مخلوق منہ (وجعل یسرد الی ان قال) یاشعیب لا ینفعك ما کتبت حتی تری المسح علی الخفین وحتی تری ان اخفاء بسم اللہ الرحمن الرحیم افضل من الجھر بہ وحتی تؤمن بالقدر (الی ان قال) اذا وقفت بین یدی اللہ فسألك عن ھذا فقل یارب حدثنی بھذا سفین الثوری ثم خل بینی وبین اللہ عز وجل۔

[باکس ٹیکسٹ - دایاں کالم: اردو ترجمہ] یعنی شعیب بن جریر نے امام سفیان ثوری سے کہا مجھے عقائدِ اہلسنت بتادیجئے کہ اللہ عزوجل مجھے نفع بخشے اور جب میں اس کے حضور کھڑا ہوں اور مجھ سے ان کے متعلق سوال ہو تو عرض کردوں کہ الہٰی! یہ مجھے سفیان نے بتائے تھے تو میں نجات پاؤں اور جو پوچھ گچھ ہو آپ سے ہو تو فرمایا لکھو بسم اللہ الرحمن الرحیم قرآن اللہ کا کلام ہے مخلوق نہیں، اور اسی طرح اور عقائد ومسائل لکھوا کر فرمایا اے شعیب! یہ جو تم نے لکھا تمہیں کام نہ دے گا جب تک مسح موزہ کا جواز نہ مانو اور جب تک یہ اعتقاد نہ رکھو کہ بسم اللہ کا آہستہ پڑھنا، بآواز پڑھنے سے افضل ہے اور جب تک تقدیرِ الہٰی پر ایمان نہ لاؤ، جب تم اللہ عزوجل کے حضور کھڑے ہو اور تم سے سوال ہو تو میرا نام لے دینا کہ یہ عقائد ومسائل مجھے سفیان ثوری نے بتائے پھر مجھے اللہ تعالیٰ کے حضور چھوڑ کر الگ ہو جانا۔

[باکس کے نیچے اردو کمنٹری] امام ذہبی تذکرۃ الحفاظ میں فرماتے ہیں: ہذا ثابت عن سفین وشیخ المخلص ثقۃ[2]۔ یہ روایت سفیان سے ثابت ہے اور راوی ثقہ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ افادہ ثالثہ عشر: اقول:

ہم آفتابِ روشن کی طرح ثابت کر آئے کہ اگر بفرضِ باطل مذہبِ ثابت نہیں کہ ان کا طریقہ نماز میں ہر جگہ جہر بسم اللہ تھا تاہم ان کی قراءت اختیار کرنی، ہرگز اسے مستلزم نہیں کہ نماز میں درباره جہر واخفاء ان کی پیروی ضرور ہو کہ یہ مسئلہ فقہیہ ہے اور ہم فقہ میں ان کے مقلد نہیں، آخر نہ دیکھا کہ ہمارے ائمہ کرام نے ان کی قراءت اختیار فرمائی اور نماز میں بسم اللہ شریف کے اخفاء کا حکم دیا، لاجرم ہمارے علماء نے صاف صریح تصریح فرمائی کہ جہر واخفاءِ بسم اللہ شریف میں امام قراءت کا اتباع بیرونِ نماز

---

[1]تذکرة الحفاظ للذہبی عنوان سفیان بن سعید ثوری ۳/۴۳ بحوالہ اللالکائی مطبوعہ مجلس دائرة المعارف حیدر آباد دکن ۱/۱۹۳ [2]تذکرة الحفاظ للذہبی عنوان سفیان بن سعید ثوری ۳/۴۳ بحوالہ اللالکائی مطبوعہ مجلس دائرة المعارف حیدر آباد دکن ۱/۱۹۳

Fatawa Ridawiyya - Volume Seven

...should be recited silently in prayer, and even outside of prayer, following a specific reciter (Qari) is only by way of preference, not by way of obligation, necessity, or requirement.

[Table 1] (Arabic Text): As we have previously stated, all recitations (Qira'at) are certainly true. There is no possibility of error in them, and they do not contradict each other. Therefore, none of them should be abandoned, whether combined or individually, as long as the combination (talfiq) does not lead to a change in meaning. This is unlike controversial matters of ijtihad (legal reasoning), for the mujtahid may err or be correct. Thus, we do not turn away from what we believe to be correct, though it may contain error, to what we think is an error, though it may contain correctness. If one were to combine different opinions [in ijtihad], it might happen that the combined opinions lead to the corruption of the action.

(Urdu Text): As we have previously stated, all recitations are true; there is no possibility of error in them and they are not contradictory to each other. Therefore, reciting them together or separately is permissible as long as their different styles do not create a change in meaning. On the contrary, in controversial matters of ijtihad, since the possibility of both correctness and error exists in the mujtahid's reasoning, we will adopt what we believe to be correct in our opinion and will not adopt what we consider an error, because we are bound by our belief, even if in reality there is a possibility of error. In matters of ijtihad, adopting the reasoning of different mujtahids can lead to corruption in practice. (T)

In Mujtaba Sharh Quduri, then Kifayah Sharh Hidayah, then in Radd al-Muhtar Hashiyah Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Table 2] (Arabic Text): It is not recited aloud in prayer according to us, contrary to ash-Shafi'i. Outside of prayer, there is a difference in reports and among the scholars regarding seeking refuge (Ta'awwudh) and naming (Basmalah). It is said that Ta'awwudh should be silent, but not Basmalah. The correct view is that one has a choice in both, but one should follow his leader among the reciters, and they recite them aloud except for Hamza, who recites them silently. End.

(Urdu Text): According to us, there is no loud recitation in prayer; Imam Shafi'i is against this. Outside of prayer, there is a difference in reports and among scholars regarding Basmalah and A'udhu Billah. According to one saying, A'udhu Billah is

silent and Basmalah is aloud, but the correct view is that the reciter has the choice to read both silently or aloud. However, it is better to follow one's leader among the imams of recitation. Imam Hamza does not favor loud recitation; the rest of the imams favor it. End (T)

By the grace of Allah Almighty, these views are a clear text from our scholars in refutation of the Wahhabis. Benefit Fourteen: I say: And with Allah is the success, the reality of the matter is that the reports of the reciters...

---

1 Radd al-Muhtar citing al-Kifayah from al-Mujtaba, Chapter: When he intends to start the prayer etc., printed by H.M. Saeed Company, Karachi, 1/290.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

...नमाज़ में इसे चुपके से ही करना चाहिए, और नमाज़ के बाहर भी किसी विशेष कारी (क़ुरआन पढ़ने वाला) का अनुसरण करना केवल श्रेष्ठता के आधार पर है, न कि अनिवार्यता या आवश्यकता के रूप में।

[तालिका 1] (अरबी पाठ): जैसा कि हमने पहले बताया है कि सभी क़िरात (पढ़ने के तरीके) निश्चित रूप से सत्य हैं। उनमें त्रुटि की कोई संभावना नहीं है और वे एक-दूसरे के विपरीत भी नहीं हैं। इसलिए उनमें से किसी को भी नहीं छोड़ा जाना चाहिए, चाहे मिलाकर पढ़ा जाए या अलग-अलग, जब तक कि उनका मेल अर्थ में परिवर्तन पैदा न करे। इसके विपरीत, इज्तिहाद (कानूनी तर्क) के विवादास्पद मामलों में, मुजतहिद (विशेषज्ञ) गलती भी कर सकता है और सही भी हो सकता है। इसलिए हम जिसे सही मानते हैं उसे नहीं छोड़ेंगे, भले ही उसमें त्रुटि की संभावना हो, और जिसे हम त्रुटि मानते हैं उसे नहीं अपनाएंगे, भले ही उसमें सही होने की संभावना हो। यदि कोई इज्तिहादी मामलों में विभिन्न मतों को मिलाता है, तो संभव है कि वे मत मिलकर कार्य को बिगाड़ दें।

(उर्दू पाठ): जैसा कि हमने पहले बयान कर दिया है कि तमाम क़िरात बरहक़ हैं, उनमें ख़ता का एहतमाल नहीं है और एक दूसरे के मनाफ़ी (विपरीत) भी नहीं हैं, लिहाज़ा उनको मिला कर पढ़ना या अलहदा अलहदा पढ़ना उस वक्त तक जायज़ है जब तक उनका मुख़्तलिफ़ अंदाज़ मानी की तब्दीली पैदा न करे। इसके बरख़िलाफ़ इज्तिहादी इख़्तिलाफ़ी मसाइल में चूँकि मुजतहिद के इज्तिहाद में दरुस्ती और ख़ता दोनों का एहतमाल मौजूद है इसलिए वहाँ हम अपने ज़न (विचार) में दरुस्त को अपनाएंगे और जिस को हम ख़ता समझेंगे उस को नहीं अपनाएंगे क्योंकि हम एतिकाद के पाबंद हैं अगरचे फ़िल-वाक़े उस की ख़ता का एहतमाल है, और यहाँ इज्तिहादी मसाइल में मुख़्तलिफ़ मुजतहिदीन के इज्तिहाद को अपनाना अमल में फ़साद पैदा कर देगा। (त)

मुजतबा शरह कुदूरी, फिर किफ़ाया शरह हिदाया, फिर रद-अल-मुह्तार हाशियह दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[तालिका 2] (अरबी पाठ): हमारे यहाँ नमाज़ में इन्हें ज़ोर से नहीं पढ़ा जाता है, इमाम शाफ़ई के विपरीत। नमाज़ के बाहर अऊज़ुबिल्लाह और बिस्मिल्लाह के बारे में रिवायतों और मशायख़ में मतभेद है। कहा जाता है कि अऊज़ुबिल्लाह चुपके से पढ़ा जाए, बिस्मिल्लाह नहीं। सही बात यह है

कि दोनों में इख़्तियार है, लेकिन उसे क़ुर्रा (पाठकों) के अपने इमाम का अनुसरण करना चाहिए, और वे दोनों को ज़ोर से पढ़ते हैं सिवाय हमज़ा के, जो उन्हें चुपके से पढ़ते हैं। (समाप्त)

(उर्दू पाठ): हमारे नज़दीक नमाज़ में जहर (ज़ोर से पढ़ना) नहीं है, इमाम शाफ़ई इसके ख़िलाफ़ हैं, और ख़ारिज-ए-नमाज़ बिस्मिल्लाह और अऊज़ुबिल्लाह में मशायख़ और रिवायतों का इख़्तिलाफ़ है। एक कौल में अऊज़ुबिल्लाह को मख़फ़ी (चुपके से) और बिस्मिल्लाह को जहर के साथ, लेकिन सही यह है कारी को इख़्तियार है कि दोनों को आहिस्ता पढ़े या बुलंद पढ़े, लेकिन अइम्मा-ए-क़ुर्रा में से अपने इमाम की इत्तेबा बेहतर है, इमाम हमज़ा जहर के कायल नहीं हैं बाकी अइम्मा जहर के कायल हैं। (त)

अल्लाह तआला की कृपा से ये विचार वहाबियों के खंडन में हमारे विद्वानों का स्पष्ट प्रमाण हैं। चौदहवाँ लाभ: मैं कहता हूँ: और अल्लाह की सहायता से वास्तविकता यह है कि क़िरात की रिवायतें...

---

1 रद-अल-मुह्तार के हवाले से अल-किफ़ाया से अल-मुजतबा, अध्याय: और जब वह नमाज़ शुरू करने का इरादा करे आदि, मुद्रित एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/290।

فتاوی رضویہ - جلد ہفتم

ہے نماز میں اخفا ہی کرے، اور بیرونِ نماز بھی اتباعِ قاری خاص صرف بروجہ اولویت ہے نہ بطور وجوب ولزوم وضرورت۔

[جدول 1] (عربی عبارت): لما قدمنا ان القراء ات کلها حقة بالیقین لا احتمال فیها للخطأ ولا ینافی بعضها بعضاً فلا هجر فی شیئ منها لا جمعاً ولا افراداً مالم یؤد التلفیق الی التغییر بخلاف المجتهدات الخلافیة فان المجتهد یخطئ ویصیب فلا نعد وعماً اعتقدنا انه صواب یحتمل الخطأ الی ما ظننا انه خطأ یحتمل الصواب ولئن لفقت لربما اتفق الاقوال علی فساد العمل۔

(اردو عبارت): جیسا کہ ہم نے پہلے بیان کر دیا ہے کہ تمام قراءت بر حق ہیں، ان میں خطاء کا احتمال نہیں ہے اور ایک دوسرے کے منافی بھی نہیں ہیں، لہٰذا ان کو ملا کر پڑھنا یا علیحدہ علیحدہ پڑھنا اس وقت تک جائز ہے جب تک ان کا مختلف انداز معنی کی تبدیلی پیدا نہ کرے۔ اس کے برخلاف اجتہادی اختلافی مسائل میں چونکہ مجتہد کے اجتہاد میں درستی اور خطا دونوں کا احتمال موجود ہے اس لئے وہاں ہم اپنے ظن میں درست کو اپنائیں گے اور جس کو ہم خطا سمجھیں گے اس کو نہیں اپنائیں گے کیونکہ ہم اعتقاد کے پابند ہیں اگر چہ فی الواقع اس کی خطاء کا احتمال ہے، اور یہاں اجتہادی مسائل میں مختلف مجتہدین کے اجتہاد کو اپنانا عمل میں فساد پیدا کردے گا۔ (ت)

مجتبیٰ شرح قدوری پھر کفایہ شرح ہدایہ پھر ردالمحتار حاشیہ درمختار میں ہے:

[جدول 2] (عربی عبارت): لا یجهر بها في الصلوة عندنا خلافاً للشافعي وفي خارج الصلوة اختلاف الروایات و المشایخ في التعوذ والتسمیة قیل یخفی التعوذ دون التسمیة والصحیح انه یتخیر فیهما ولکن یتبع امامه من القراء وهم یجهرون بهما الا حمزة فانه یخفیهما اهـ

(اردو عبارت): ہمارے نزدیک نماز میں جہر نہیں ہے، امام شافعی اس کے خلاف ہیں، اور خارج از نماز بسم اللہ اور اعوذ باللہ میں مشائخ اور روایات کا اختلاف ہے ایک قول میں اعوذ باللہ کو مخفی اور بسم اللہ کو جہر کے ساتھ لیکن صحیح یہ ہے قاری کو اختیار ہے کہ دونوں کو آہستہ پڑھے یا بلند پڑھے، لیکن ائمہ قراء میں سے اپنے امام کی اتباع بہتر ہے امام حمزہ جہر کے قائل نہیں ہیں باقی ائمہ جہر کے قائل ہیں اھ (ت)

بحمد اللہ تعالیٰ یہ خیالات وہابیہ کے رد میں ہمارے علماء کا نص صریح ہے۔ افادہ رابع عشر :

اقول : وباللہ التوفیق حقیقتِ امریہ ہے کہ روایات قراء

---

1 ردالمحتار بحوالہ الکفایہ عن المجتبی فصل واذا اراد الشروع في الصلوۃ الخ مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۲۹۰

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

From generation to generation and century to century, through teaching, instruction, and students learning from masters, they provide reports about the times of loud and silent recitation in teaching and reading, not about the specific state of prayer. After the Presence of the Light of the Worlds, peace and blessings of Allah be upon him, the method of teaching the Great Quran remained determined: the students would recite, and the teacher would listen and instruct. It was not that they learned by listening in prayers, where there is no opportunity for question and answer, or for explanation and understanding. Even outside of prayer, it was not the custom of the masters to recite; rather, they considered it insufficient, even though it was possible here for the student to ask about a style of performance they did not understand, and the teacher would repeat it. In Al-Itqan al-Sharif, it is stated:

Arabic Text

The methods of reception among the people of Hadith are: hearing from the words of the Shaykh (teacher), reciting to him, hearing while someone else recites to him, handing over (munawala), authorization (ijaza), correspondence (mukataba), presentation (aradiya), informing (i'lam), and finding (wijada). As for those other than the first two, they are not mentioned here for reasons that will be known from what we will mention. As for reciting to the Shaykh, it is what has been practiced by the predecessors and successors. As for hearing from the words of the Shaykh, it is possible to argue for it here because the Companions, may Allah be pleased with them, only took the Quran from the mouth of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. However, none of the reciters adopted this method, and the prohibition of it is clear because the goal here is the manner of

Urdu Translation/Explanation

Among scholars of Hadith, there are several methods for receiving Hadith from one's Shaykh: listening to the Shaykh's words, reading to the Shaykh, listening to another student reading, taking what is written, receiving permission for narrations, writing, adopting it as a bequest, obtaining information, and recognizing and memorizing what the Shaykh has written. However, concerning the recitation of the Quran, methods other than the first two are not permissible, as we will explain the reason. Here, in recitation, the student reading to the Shaykh has been prevalent from the beginning until today. Listening to the Shaykh could also be permissible here because the noble Companions, may Allah be pleased with them, received the Quran by hearing it from the blessed tongue of the Prophet, peace and

Arabic Text

performance, and not everyone who hears from the words of the Shaykh is able to perform it in his exact manner. This is unlike Hadith, where the goal is the meaning or the words, not the forms considered in the performance of the Quran. As for the Companions, their eloquence and sound nature necessitated their ability to perform it as they heard it from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, because it was revealed in their language. What points to the validity of reciting to the Shaykh...

Urdu Translation/Explanation

blessings of Allah be upon him. But the expert reciters (Qurra) did not adopt this method. The reason is that in recitation, the goal is to acquire the quality of performance (tajwid), and it is not necessary that one can acquire the quality of the teacher's performance just by listening. Therefore, this method is prohibited in recitation. But the matter is different in Hadith because here the meaning or words are the goal, but the quality of performance like in the Quran is not considered here. Yes, the case of the Companions...

पीढ़ी-दर-पीढ़ी और सदी-दर-सदी, शिक्षण, निर्देश और शिष्यों के गुरुओं से सीखने के माध्यम से, वे शिक्षण और पाठ के दौरान सस्वर और मौन पाठ के समय की जानकारी देते हैं, न कि प्रार्थना की विशेष स्थिति की। जगत के प्रकाश (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उपस्थिति के बाद, महान कुरान को सिखाने का तरीका निर्धारित रहा कि शिष्य पढ़ते थे और शिक्षक सुनते और निर्देश देते थे। ऐसा नहीं था कि वे प्रार्थनाओं में सुन-सुनकर सीखते थे, जहाँ सवाल-जवाब, स्पष्टीकरण और समझने का कोई अवसर नहीं होता। प्रार्थना के बाहर भी गुरुओं द्वारा पाठ करने का रिवाज नहीं था; बल्कि वे इसे अपर्याप्त मानते थे, हालांकि यहाँ यह संभव था कि शिष्य उस प्रदर्शन शैली के बारे में पूछ सके जो उसकी समझ में न आई हो और शिक्षक उसे दोहरा दे। 'अल-इतकान अल-शरीफ' में लिखा है:

अरबी पाठ

हदीस के विशेषज्ञों के बीच ज्ञान प्राप्त करने के तरीके हैं: शेख (शिक्षक) के शब्दों को सुनना, उनके सामने पढ़ना, किसी अन्य के पढ़ते समय सुनना, सौंपना (मुनावाला), अनुमति (इजाज़त), पत्राचार (मुकातिबा), प्रस्तुति (अरज़िया), सूचित करना (इलाम), और पाना (विजादा)। जहाँ तक पहले दो के अलावा अन्य का प्रश्न है, वे यहाँ उन कारणों से नहीं बताए गए हैं जो हमारे द्वारा बताए जाने वाले तथ्यों से ज्ञात होंगे। जहाँ तक शेख के सामने पढ़ने का सवाल है, यही वह तरीका है जो पूर्वजों और उत्तराधिकारियों द्वारा प्रचलित रहा है। जहाँ तक शेख के शब्दों को सुनने की बात है, यहाँ इसके पक्ष में तर्क दिया जा सकता है क्योंकि सहाबा (साथियों), अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, ने कुरान केवल नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुख मुबारक से ही प्राप्त किया था। हालांकि, किसी भी कारी (पाठक) ने इस पद्धति को नहीं अपनाया, और इसमें निषेध स्पष्ट है क्योंकि यहाँ उद्देश्य अदायगी (प्रदर्शन) का तरीका

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

हदीस के विद्वानों के पास अपने शेख से हदीस प्राप्त करने के कई तरीके हैं: शेख के शब्दों को सुनना, शेख को पढ़कर सुनाना, दूसरे छात्र को पढ़ते हुए सुनना, लिखे हुए को लेना, रिवायतों की अनुमति लेना, लिखना, वसीयत के रूप में अपनाना, जानकारी प्राप्त करना, शेख के लिखे हुए को पहचान कर याद करना। लेकिन कुरान के पाठ के संबंध में पहले दो तरीकों के अलावा अन्य तरीके जायज़ नहीं हैं, जैसा कि हम इसकी वजह बयान करेंगे। यहाँ पाठ में शेख को छात्र द्वारा पढ़कर सुनाना शुरू से आज तक प्रचलित है। और शेख से सुनना भी यहाँ जायज़ हो सकता है क्योंकि सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने कुरान को हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मुबारक ज़ुबान से सुनकर प्राप्त किया है। लेकिन

अरबी पाठ

है, और हर कोई जो शेख के शब्दों को सुनता है, वह उनके समान सटीक अदायगी करने में सक्षम नहीं होता। यह हदीस के विपरीत है, जहाँ उद्देश्य अर्थ या शब्द होते हैं, न कि कुरान की अदायगी में मानी जाने वाली शैलियाँ। जहाँ तक सहाबा का प्रश्न है, उनकी वाक्पटुता और शुद्ध स्वभाव ने उन्हें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से जैसे सुना था, वैसे ही अदायगी करने में सक्षम बनाया क्योंकि यह उनकी भाषा में अवतरित हुआ था। और जो शेख के सामने पढ़ने का प्रमाण देता है...

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

कारियों (पाठकों) ने इस तरीके को नहीं अपनाया। इसकी वजह यह है कि पाठ में अदायगी की गुणवत्ता प्राप्त करना उद्देश्य होता है, और यह ज़रूरी नहीं कि केवल सुनने से उस्ताद की अदायगी की गुणवत्ता प्राप्त हो जाए। इसलिए पाठ में यह तरीका मना है। मगर हदीस में मामला इसके विपरीत है क्योंकि यहाँ अर्थ या शब्द उद्देश्य होते हैं, लेकिन अदायगी वाली गुणवत्ता कुरान की तरह यहाँ मान्य नहीं है। हाँ, सहाबा किराम का मामला...

طبقۃً فطبقۃً قرناً فقرناً بذریعہ تدریس و تعلیم و تلقی تلامذہ عن الشیوخ ہیں تو یہ جہر واخفا اوقات تعلیم و اقراء کی خبر دیتے ہیں نہ خاص حال نماز کی، حضور پر نور سید العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے بعد تو طریقہ تعلیم قرآن عظیم معین رہا کہ تلامذہ پڑھتے استاذ سنتے بتاتے ، نہ یہ کہ نمازوں میں سن سن کر سیکھتے جس میں سوال وجواب و تفہیم و تفہم کا کوئی موقع نہیں ، بیرون نماز بھی قراءت شیوخ کا دستور نہ تھا بلکہ اسے ناکافی سمجھتے اگرچہ یہاں ممکن تھا کہ جو طرز ادا تلمیذ کی سمجھ میں نہ آتا دریافت کر لیتا استاذ اعادہ کر دیتا۔ اتقان شریف میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ و تشریح
اوجه التحمل عند اهل الحديث السماع من لفظ الشيخ والقراءة عليه، والسماع عليه بقراءة غيره، والمناولة والاجازة والمكاتبة والعرضية والاعلام والوجادة، فاما غير الاولين فلا ياتي هنا لما يعلم مما سنذكره، واما القراءة على الشيخ فهى المستعملة سلفاً وخلفاً، واما السماع من لفظ الشيخ فيحتمل ان يقال به هنا لان الصحابة رضى الله عنهم انما اخذوا القرآن من فى النبى صلى الله تعالى عليه وسلم لكن لم يأخذ به احد من القراء والمنع فيه ظاهر لان المقصود ههنا	محدثین کے ہاں اپنے شیخ سے حدیث اخذ کرنے کے کئی طریقے ہیں ، شیخ کے الفاظ کو سننا، شیخ پر پڑھنا ، دوسرے شاگرد کو پڑھتے ہوئے سننا، لکھے ہوئے کو لینا ، مرویات کی اجازت لینا، لکھنا ، وصیت کے طور پر اپنا نا ، اطلاع حاصل کرنا، شیخ کے لکھے ہوئے کو پہچان کر یاد کرنا، لیکن قرآن کی قراءت کے بارے میں پہلے دو طریقوں کے علاوہ دوسرے طریقے جائز نہیں جیسا کہ اس کی وجہ ہم بیان کریں گے ، یہاں قراءت میں شیخ پر شاگرد کا پڑھنا ابتداء سے آج تک مروج ہے اور شیخ سے سننا بھی یہاں جائز ہو سکتا ہے کیونکہ صحابہ کرام رضوان اللہ

عربی متن	اردو ترجمہ و تشریح
كيفية الاداء وليس كل من سمع من لفظ الشيخ يقدر على الاداء كهيأته، بخلاف الحديث فان المقصود فيه المعنى او اللفظ لابالهيئات المعتبرة فى اداء القرآن ، واما الصحابة فكانت فصاحتهم وطباعهم السليمة تقتضى قدرتهم على الاداء كما سمعوه من النبى صلى الله تعالى عليه وسلم لانه نزل بلغتهم، ومما يدل للقراءة على الشيخ	علیہم نے قرآن کو حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کی زبان مبارک سے سن کر اخذ کیا ہے ، لیکن قراء حضرات نے اس طریقہ کو نہیں اپنایا اس کی وجہ یہ ہے کہ قراءت میں ادائیگی کی کیفیت حاصل کرنا مقصود ہوتا ہے، اور یہ ضروری نہیں کہ استاذ کی ادائیگی کی کیفیت کو محض سننے پر اخذ کرلے، لہٰذا قراءت میں یہ طریقہ منع ہے مگر حدیث میں معاملہ اس کے برخلاف ہے کیونکہ یہاں معنی یا لفظ مقصود ہوتے ہیں لیکن ادائیگی والی کیفیت قرآن کی طرح یہاں معتبر نہیں ہے، ہاں صحابہ کرام کا معاملہ

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Box 1] [Left Column - Arabic]: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) presented the Quran to Gabriel every year in Ramadan. [Right Column - Urdu]: This is because, due to their eloquence and soundness of nature, they were able to listen to the recitation from the Holy Prophet (peace be upon him) and reproduce it with the same quality. Also, because the Quran was revealed in their dialect, and the method of reciting to a teacher (Sheikh) for learning the Quran is permissible because every year during Ramadan, the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) would recite the Quran to Gabriel (peace be upon him). (T)

And although the noble Companions (may Allah be pleased with them) learned by hearing from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)—the Perfect Actor—due to his complete benefit and the ultimate aptitude of their noble souls, it was also for the purpose of teaching and instruction, covering the manifest and hidden, the structure and meaning, the ruling and wisdom. It was not merely that they memorized words from the sacred recitation during prayer. The noble Companions would learn ten verses at a time along with their knowledge and practice; when they mastered them, they would learn ten more. Similarly, the Commander of the Faithful, Umar Farooq (may Allah be pleased with him), studied Surah Al-Baqarah from the Radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) for twelve years; upon completion, he sacrificed a camel. Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both) studied it for eight years, as more contemplation requires more time. Ibn Asakir narrates from Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him), who said:

[Box 2] [Left Column - Arabic]: When we used to learn ten verses of the Quran from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), we would not learn the ten that were revealed after them until we knew what was in them. It was said to Sharik: "Does this mean of actions?" He said, "Yes." [Right Column - Urdu]: When we acquired the knowledge of ten verses of the Quran from the Prophet (peace be upon him), we would not acquire the teaching of the following ten verses until we became aware of the actions mentioned in the first verses. Sharik was asked if it meant learning the actions mentioned in the verses; he said yes. (T)

Abu Bakr bin Abi Shaybah narrates in his 'Musannaf' from Abu Abdur Rahman al-Sulami, who said:

[Box 3] [Left Column - Arabic]: Those among the companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) who used to teach us recitation told us that they used to recite ten verses from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and would not take up the next ten... [Right Column - Urdu]: Those among the noble Companions who taught us recitation said: "We used to read ten verses from the Prophet (peace be upon him) and would not take up the next ten verses after them until the knowledge and practice of the first ten verses [were mastered]."

---

1 Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Chapter 34, etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/99.
2 Mukhtasar Tarikh Dimashq by Ibn Asakir, title: Abdullah bin Mas'ud bin Ghafil, No. 23, printed by Dar al-Fikr, Beirut, 12/59.

फतावा रज़विया, जिल्द 7

[बॉक्स 1] [बायाँ कॉलम - अरबी]: नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने हर साल रमज़ान में जिब्रील को क़ुरआन पेश किया। [दायाँ कॉलम - उर्दू]: यह अलग है क्योंकि वे अपनी वाक्पटुता और स्वभाव की सुदृढ़ता के कारण हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुनकर उसी गुणवत्ता के साथ पाठ (क़िरअत) करने में सक्षम थे। और इसलिए भी कि क़ुरआन उनकी बोली में नाज़िल हुआ था, और क़ुरआन सीखने के लिए उस्ताद (शेख़) को सुनाने का तरीका इसलिए भी जायज़ है कि हर साल रमज़ान में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को क़ुरआन सुनाते थे। (त)

और हालाँकि सहाबा किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने हुज़ूर कामिल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पूर्ण लाभ और अपनी आत्माओं की उत्कृष्ट तत्परता के कारण उनसे सुनकर सीखा, लेकिन वह भी शिक्षा और दीक्षा के तौर पर ज़ाहिर व बातिन, शब्द व अर्थ, हुक्म व हिकमत के लिए था। ऐसा नहीं था कि केवल नमाज़ में उनके पवित्र पाठ से शब्द याद कर लिए हों। सहाबा किराम दस-दस आयतें उनके इल्म और अमल के साथ सीखते थे; जब वे उनमें निपुण हो जाते, तो दस और सीखते। इसी प्रकार अमीर-उल-मोमिनीन उमर फारूक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने बारह वर्षों में हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सूरह बक़रह पढ़ी; जब समाप्त की तो एक ऊँट ज़िब्ह किया। अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने इसे आठ साल में पढ़ा क्योंकि जितना अधिक चिंतन होगा उतना ही अधिक समय लगेगा। इब्न असाकिर हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करते हैं कि उन्होंने कहा:

[बॉक्स 2] [बायाँ कॉलम - अरबी]: जब हम नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से क़ुरआन की दस आयतें सीखते थे, तो हम उनके बाद नाज़िल होने वाली दस आयतों को तब तक नहीं सीखते थे जब तक कि हम उनमें मौजूद बातों [इल्म और अमल] को न जान लेते। शरीक से पूछा गया: क्या इससे मुराद अमल है? उन्होंने कहा: हाँ। [दायाँ कॉलम - उर्दू]: जब हम हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से क़ुरआन की दस आयतों का इल्म हासिल करते, तो उसके बाद वाली दस आयतों की तालीम तब तक हासिल न करते जब तक कि पहली आयतों में बताए गए आमाल को मालूम न कर लेते। शरीक से पूछा गया कि क्या आयतों में बताए गए आमाल सीखना मुराद है, तो उन्होंने कहा हाँ। (त)

अबू बक्र बिन अबी शैबा अपनी 'मुसन्निफ़' में अबू अब्दुर रहमान सुल्मी से रिवायत करते हैं, उन्होंने कहा:

[बॉक्स 3] [बायाँ कॉलम - अरबी]: रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के उन सहाबा ने जो हमें क़िरअत पढ़ाते थे, हमें बताया कि वे रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से दस आयतें पढ़ते थे और अगली दस को तब तक नहीं अपनाते थे... [दायाँ कॉलम - उर्दू]: सहाबा किराम में से जो हज़रात हमें क़िरअत पढ़ाते थे, उन्होंने फरमाया: "हम हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से दस आयतें पढ़ते थे और उनके बाद वाली दस आयतों को उस वक्त तक नहीं अपनाते थे जब तक कि पहली दस आयतों के इल्म और अमल को [न सीख लेते]"।

---

1 अल-इतकान फी उलूम अल-कुरआन, अध्याय 34, आदि, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/99। 2 इब्न असाकिर द्वारा मुख्तसर तारीख दमिश्क, शीर्षक: अब्दुल्ला बिन मसूद बिन गाफिल, संख्या 23, दार अल-फ़िक्र, बेरूत द्वारा मुद्रित, 12/59।

فتاوٰی رضویہ جلد ہفتم

[پہلا خانہ] [بایاں کالم - عربی]: عرض النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم القرآن علی جبریل فی رمضان کل عام 1 ھ [دایاں کالم - اردو]: الگ ہے کیونکہ وہ اپنی فصاحت اور سلامتی طبع کی بناء پر حضور علیہ السلام سے سن کر قرأت کو اسی کیفیت سے ادا کرنے پر قدرت رکھتے تھے اور اس لئے بھی کہ قرآن ان کی لغت میں نازل ہوا ہے، اور قرآن کو اخذ کرنے میں شیخ کو سنانے والا طریقہ اس لئے بھی جائز ہے کہ ہر سال حضور علیہ الصلوۃ والسلام رمضان میں جبرائیل علیہ السلام کو قرآن سناتے تھے اھ (ت)

اور صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم نے اگرچہ بسبب کمال افادہ حضور فاعل کامل صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و نہایت استعداد نفوسِ قابل رضی اللہ تعالٰی عنہم حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے سن کر سیکھا مگر وہ بھی بطورِ تعلیم و تلقین ظاہر و باطن و نظم و معنی و حکم و حکمت تھانہ یوں کہ صرف نماز میں قرأت اقدس سے لفظ یاد کر لئے ، صحابہ کرام دس دس آیتیں مع ان کے علم و عمل کے سیکھتے جب ان پر قادر ہو جاتے دس اور تعلم فرماتے۔ اسی طرح امیر المومنین عمر فاروق رضی اللہ تعالٰی عنہ نے بارہ برس میں سورہ بقر حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے پڑھی جب ختم فرمائی ایک اونٹ ذبح کیا، عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما نے آٹھ سال میں پڑھی کہ جس قدر تدبر زائد دیر زائد، ابن عساکر حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی، قال:

[دوسرا خانہ] [بایاں کالم - عربی]: کنا اذا تعلمنا من النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم عشر ایات من القرآن لم نتعلم من العشر التی نزلت بعدھا حتی نعلم ما فیہ، فقیل لشریك من العمل قال نعم 2 [دایاں کالم - اردو]: ہم جب حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے قرآن کی دس آیات کا علم حاصل کرتے تو

اس کے بعد والی دس آیات کی تعلیم حاصل نہ کرتے جب تک پہلی آیات میں بیان شدہ اعمال کو معلوم نہ کر لیتے۔ شریک سے پوچھا گیا کہ آیات کے بیان شدہ اعمال سیکھنا مراد ہے، تو انہوں نے کہا ہاں۔ (ت)

ابوبکر بن ابی شیبہ اپنی مصنف میں ابو عبدالرحمن سلمی سے راوی، قال:

[تیسرا خانہ] [بایاں کالم - عربی]: حدثنا من کان یقرئنا من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم انھم کان یقترؤن من رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم عشر ایات ولا یأخذون فی العشر الاخری [دایاں کالم - اردو]: صحابہ کرام میں سے جو حضرات ہمیں قرأت پڑھاتے انہوں نے فرمایا ہم حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے دس آیات پڑھتے اور ان کے بعد دس آیات کو اس وقت تک اخذ نہ کرتے جب تک پہلی دس آیات کے علم و عمل کو

---

1 الاتقان فی علوم القرآن النوع الرابع والثلاثون الخ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱/۹۹ 2 مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر عنوان عبداللہ بن مسعود بن غافل نمبر ۲۳ مطبوعہ دارالفکر بیروت ۱۲/۵۹

Fatawa Ridawiyya, Volume 7

Arabic: Until they learned what is in it of knowledge and action, for we learned knowledge and action.[1]	**Urdu: Unless they learned it; thus we acquired both knowledge and action. (T)**

Ibn Sa'd narrates in 'Tabaqat' via Abdullah bin Ja'far from Abi al-Malih from Maimun, and Imam Malik narrates in 'Muwatta' as a 'balaghah' report:

Arabic: Indeed, Ibn Umar learned Surah Al-Baqarah in eight years.[2]	**Urdu: Undoubtedly, Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with him) learned Surah Al-Baqarah in eight years. (T)**

Khatib al-Baghdadi narrates in the book 'Ruwat Malik' from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both), saying:

Arabic: Umar learned Surah Al-Baqarah in twelve years, and when he finished it, he sacrificed a camel.[3]	**Urdu: Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) learned Surah Al-Baqarah in twelve years; when he completed it, he slaughtered a camel. (T)**

Thus, it has become apparent that these narrations are reports of audible and silent recitations outside of prayer. Now, by the grace of Allah Almighty, the secret of this statement of the scholars has become clear: that outside of prayer, it is appropriate to follow the Imam of recitation. A shining example of this is the issue of 'Ta'awwudh' (seeking refuge); the general body of reciters agrees on its audible recitation. The great Imam Abu Amr al-Dani narrated the consensus of the experts of recitation on this. Imam Arif Billah al-Shatibi, despite mentioning differing opinions, explicitly stated that our memorizer-narrators do not accept its silent recitation. It is mentioned in 'Al-Taysir', chapter on mentioning 'Al-Isti'adha':

Arabic: I do not know of any disagreement among the experts of recitation regarding reciting it audibly at the beginning of the Quran and at the start of sections (Ajza') and others, according to the school of the group (jama'ah), following the text and emulating the Sunnah.[4]	**Urdu: In following the Quranic text and the Sunnah, at the start of the Quran and at the beginning of parts (ajza') etc., when commencing recitation, as is the school of a group. There is no disagreement among the experts of recitation (Qurra) regarding reciting 'A'udhu billah' audibly. (T)**

From: i.e., even if the narration comes in various forms | Although different forms regarding Ta'awwudh have been narrated. 12 (T)

---

1. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Book of the Virtues of the Quran, 7/55, Hadith 39978, published by Idara-tul-Quran Karachi, 10/260.
2. Muwatta Imam Malik, Chapter on what has been narrated concerning the Quran, published by Mir Muhammad Kutub Khana Karachi, 1/190.
3. Ruwat Malik by Khatib al-Baghdadi.
4. Al-Taysir, chapter on mentioning Al-Isti'adha.

फतावा रज़विया, जिल्द हफ़्तुम

अरबी: हत्ता या'लमू मा फी हाज़िही मिनल इल्मि वल अमलि फ़ इन्ना अलमना अल-इल्मा वल अमला।	**उर्दू: न सीख लेते, यूँ हम इल्म और अमल दोनों को हासिल करते। (त)**

इब्न साद 'तबकात' में अब्दुल्लाह बिन जाफ़र के तरीके से अबी अल-मलिह से मैमुन के हवाले से और इमाम मालिक 'मुवत्ता' में बलाग़न रावी हैं:

अरबी: अन्ना इब्न उमरा तअल्लमल बकरह फी समानी सिनीन।	**उर्दू: बेशक अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने सूरह बक़रह को आठ साल में सीखा। (त)**

खतीब बग़दादी किताब 'रुवात मालिक' में अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रावी हैं, उन्होंने कहा:

अरबी: तअल्लमा उमरल बकरह फी इसनतई अशरत सनतन् फलम्मा ख़तमहा नहरा जज़ूरन्।	**उर्दू: हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने सूरह बक़रह को बारह साल में सीखा, जब उन्होंने इसे ख़त्म किया तो एक ऊँट ज़िब्ह किया। (त)**

तो ज़ाहिर हुआ कि ये रिवायत जह्र और इख़फ़ा (ऊँची और धीमी आवाज़) किरात की नक़ल हैं जो नमाज़ से बाहर हैं। अब बहम्दुल्लाहि तआला उलमा के इस इरशाद का राज़ वाज़ेह हुआ कि नमाज़ के बाहर इमाम-ए-किरात का इत्तिबा मुनासिब है। इसकी रोशन मिसाल तअव्वुज़ (अऊज़ु बिल्लाह...) का मसला है, आम क़ारी हज़रात का इसके जह्र (ज़ोर से पढ़ने) पर इत्तेफ़ाक़ है। इमाम-ए-अजल अबू अमर दानी ने इस पर अहल-ए-अदा (किरात के विशेषज्ञों) का इज्मा नक़ल फ़रमाया। इमाम आरिफ़ बिल्लाह शातबी ने इख़्तिलाफ़ के ज़िक्र के बावजूद तसरीह फ़रमाई कि हमारे हुफ़्फ़ाज़ रावी इसका इख़फ़ा (चुपके से पढ़ना) नहीं मानते। 'तयसीर' बाब ज़िक्रुल इस्तियाज़ा में है:

अरबी: ला आ'लमु खिलाफ़न बैन अह्लिल अदाइ फ़िल जह्रि बिहा इन्दफ़्तिताहिल कुरआनि व इन्डल इब्तिदाइ बिरुऊसिल अज्ज़ाइ व ग़ैरिहा फ़ी मज़हबिल जमाअति इत्तिबाअन लिन-नस्सि व इक्तिदाअन बिस-सुन्नह।	**उर्दू: कुरआनी नस्स और सुन्नत की इत्तिबा में कुरआन की इब्तिदा में और पारों वगैरह की इब्तिदा में तिलावत शुरू करते वक़्त जैसा कि एक जमाअत का मज़हब है। अऊज़ु बिल्लाह को जह्र से पढ़ने में अहल-ए-अदा यानी क़ुर्रा हज़रात का इख़्तिलाफ़ नहीं है। (त)**

ऐ व इन जाअतिरि-रिवायतु अला अन्हाइ वस्लिहा मिन्हु | अगरचे तअव्वुज़ के बारे में मुख्तलिफ़ सूरतें मरवी हैं। १२ मिन्हु (त)

---

1. मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, किताब फ़ज़ाइलुल कुरआन, 7/55, हदीस 39978, मतबुआ इदारातुल कुरआन कराची, 10/260.
2. मुवत्ता इमाम मालिक, बाब मा जाअ फ़िल कुरआन, मतबुआ मीर मोहम्मद कुतुब खाना कराची, 1/190.
3. रुवात मालिक लिल-खतीब अल-बग़दादी।
4. तयसीर बाब ज़िक्रुल इस्तियाज़ा।

فتاوی رضویہ، جلد ہفتم

حتی یعلموا مافی ھذہ من العلم والعمل فانا علمنا نہ سیکھ لیتے، یوں ہم علم اور عمل دونوں کو العلم والعمل[1]۔ حاصل کرتے۔ (ت)

ابن سعد طبقات میں بطریق عبد اللہ بن جعفر عن ابی الملح عن میمون اور امام مالک موطا میں بلاغاً راوی :

ان ابن عمر تعلم البقرۃ فی ثمان بیشک عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے سورہ بقرہ کو آٹھ سنین [2]۔ سال میں سیکھا۔ (ت)

خطیب بغدادی کتاب رواۃ مالک میں عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے راوی ، قال :

تعلم عمر البقرۃ فی اثنتی عشرۃ سنۃ فلما ختمھا نحر جزورا [3]۔ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے سورہ بقرہ کو بارہ سال میں سیکھا، جب انہوں نے اسے ختم کیا تو ایک اونٹ ذبح کیا۔ (ت)

تو ظاہر ہوا کہ یہ روایات جہر واخفا قراءات خارج از نماز کی نقل ہیں اب بحمد اللہ تعالیٰ اس ارشادِ علماء کا راز واضح ہوا کہ بیرونِ نماز اتباعِ امامِ قراءت مناسب ہے اس کی نظیر منیر مسئلہ تعوذ ہے عامہ قراء کا اس کے جہر پر اتفاق ہے۔ امام اجل ابو عمر ودانی نے اس پر اجماعِ اہل ادا نقل فرمایا، امام عارف باللہ شاطبی نے باوصف حکایت خلاف، تصریح فرمائی کہ ہمارے حفاظ رواۃ اس کا اخفا نہیں مانتے۔ تیسیر باب ذکر الاستعاذہ میں ہے :

لااعلم خلافا بین اھل الاداء فی الجھر بھا عند افتتاح القرآن وعند الابتداء بروؤس الاجزاء وغیرھا فی مذھب الجماعۃ اتباعاً للنص واقتداء بالسنۃ [4]۔ (ت)

قرآنی نص اور سنت کی اتباع میں قرآن کی ابتداء میں اور پاروں وغیرہ کی ابتداء میں تلاوت شروع کرتے وقت جیسا کہ ایک جماعت کا مذہب ہے۔ اعوذ باللہ کو جہر سے پڑھنے میں اہل ادا یعنی قراء حضرات کا اختلاف نہیں ہے۔

سے ای وان جاءت الروایۃ علی انحاء وصلھا منہ | اگر چہ تعوذ کے بارے میں مختلف صورتیں مروی ہیں ۱۲ منہ (ت)

---

1. مصنف ابن ابی شیبہ کتاب فضائل قرآن ۵۵/۷ حدیث ۳۹۹۷۸ مطبوعہ ادارۃ القرآن کراچی ۲۶۰/۱۰
2. موطا امام مالک باب ما جاء فی القرآن مطبوعہ میر محمد کتب خانہ کراچی ۱۹۰/۱
3. رواۃ مالک للخطیب بغدادی
4. تیسیر باب ذکر الاستعاذہ

Fatawa Ridawiyya, Volume Seven

It is stated in Hirz al-Amani wa Wajh al-Tahani: If you ever wish to recite, seek refuge loudly from Satan with Allah, consistently.[1] (So whenever you recite the Quran throughout your life, recite 'A'udhu billah' loudly, consistently - T). It is stated in Siraj al-Qari:

"His saying 'musajjalan' means absolutely for all reciters and in the entire Quran." His statement 'musajjalan' means according to all honorable reciters and throughout the whole Quran. (T)

Then it was stated: And its concealment (Ikhfa) is reported from Hamza and Nafi', and how many a youth like al-Mahdawi have acted upon it.[3]

In its commentary, it is written: That is, the concealment of seeking refuge is narrated from Hamza and Nafi'. He pointed to Hamza with the letter 'Fa' from 'fasl' and to Nafi' with the letter 'Alif' from 'abah'. The rest pronounced it loudly, and they are Ibn Kathir, Abu Amr, Ibn Amir, Asim, and Al-Kisa'i. This is the intended inner meaning of this poem, and outwardly he cautioned that those imams to whom the recitation is attributed rejected concealment and did not follow it; rather, they practiced loud recitation for everyone. Therefore, he commanded it absolutely at the beginning of the chapter.[4] - Summary. Meaning, the concealment of 'A'udhu billah' is narrated from Imam Hamza and Nafi'. The 'Fa' of 'fasl' points to Hamza, and the 'Alif' of 'Abah' points to Nafi'. The remaining reciters have accepted 'A'udhu billah' to be recited loudly. These remaining ones are: Ibn Kathir, Abu Amr, Ibn Amir, Asim, and Imam Kisa'i. This is the esoteric purpose of this verse, and exoterically he has warned that the Imams to whom these readings are attributed, they rejected 'Ikhfa' (concealment) and did not act upon it, but rather they recited 'A'udhu billah' aloud. And here in the beginning, by saying 'absolutely', he pointed towards the loud recitation of 'Ta'awwudh' in the whole Quran. (T)

[1] Hirz al-Amani wa Wajh al-Tahani, Chapter on Seeking Refuge, printed by Mustafa al-Bani, Egypt, p. 10. [2] Siraj al-Qari al-Mubtadi, Commentary on the Poem Hirz al-Amani, Chapter on Seeking Refuge, printed by Mustafa al-Bani, Egypt, p. 31. [3] Hirz al-Amani wa Wajh al-Tahani, Chapter on Seeking Refuge, printed by Mustafa al-Bani, Egypt, p. 10. [4] Siraj al-Qari al-Mubtadi, Commentary on the Poem Hirz al-Amani, Chapter on Seeking Refuge, printed by Mustafa al-Bani, Egypt, p. 32.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 7

'हिर्ज़ुल अमानि व वजहुत तहानी' में इरशाद फ़रमाया: जब भी तुम उम्र भर क़ुरआन पढ़ने का इरादा करो, तो अल्लाह की पनाह माँगो (तअव्वुज़ पढ़ो) शैतान से बुलंद आवाज़ में मुसलसल।[1] (तो ज़िंदगी भर जब भी क़ुरआन की क़िरआत करो तो 'अऊज़ु बिल्लाह' को बुलंद आवाज़ से पढ़ो, मुसज्जलन - त) सिराजुल क़ारी में है:

"उनका कहना 'मुसज्जलन' यानी मुतलक़न (पूर्ण रूप से) तमाम क़ुर्रा के लिए और पूरे क़ुरआन में।"[2] उनका क़ौल 'मुसज्जलन' यानी तमाम क़ुर्रा हज़रात के नज़दीक और तमाम क़ुरआन में। (त)

फिर फ़रमाया: और इसका इख़फ़ा (धीरे पढ़ना) 'फ़स्ल' है जिससे उन्होंने इंकार किया, और महदवी जैसे कितने ही नौजवानों ने इस पर अमल किया।[3]

इसकी शरह (व्याख्या) में है: अर्थात् तअव्वुज़ का इख़फ़ा इमाम हमज़ा और नाफ़े से रिवायत है। उन्होंने हमज़ा की तरफ 'फ़स्ल' के'फ़' से और नाफ़े की तरफ 'आबाह' के'अलिफ़' से इशारा किया है। बाक़ी क़ुर्रा ने इसे बुलंद आवाज़ (जह्र) से पढ़ा है, और वे इब्ने कसीर, अबू अम्र, इब्ने आमिर, आसिम और किसाई हैं। इस नज़्म का बातिनी (आंतरिक) मक़सद यही है, और ज़ाहिरी तौर पर उन्होंने ख़बरदार किया है कि जिन इमामों की तरफ क़िरआत मंसूब है, उन्होंने इख़फ़ा से इंकार किया है और उस पर अमल नहीं किया, बल्कि उन्होंने बुलंद आवाज़ से तअव्वुज़ पढ़ा है। इसीलिए उन्होंने बाब की शुरुआत में मुतलक़न हुक्म दिया है।[4] - सारांश। यानी इमाम हमज़ा और नाफ़े से 'अऊज़ु बिल्लाह' का इख़फ़ा मर्वी है। 'फ़स्ल' की 'फ़' से हमज़ा की तरफ, 'आबाह' के अलिफ़ से नाफ़े की तरफ इशारा किया गया है और बाक़ी क़ुर्रा हज़रात ने 'अऊज़ु बिल्लाह' को जह्र (बुलंद आवाज़) माना है और बाक़ी हज़रात ये हैं: इब्ने कसी ़, अबू अम्र, इब्ने आमिर, आसिम और इमाम किसाई। बातिनी तौर पर इस नज़्म का ये मक़सद है, और ज़ाहिर में उन्होंने ये तन्बीह की है कि जिन अइम्मा की तरफ क़िरआत मंसूब है उन्होंने इख़फ़ा का इंकार किया है और उस पर अमल नहीं किया बल्कि उन्होंने 'अऊज़ु बिल्ाह' का जह्र किया है और यहाँ अव्वल में मुतलक़न कह कर तमाम क़ुरआन में तअव्वुज़ के जह्र की तरफ इशारा किया है। (त)

[1] हिर्ज़ुल अमानि व वजहुत तहानी, बाबुल इस्तियाज़ह, मतबूआ मुस्तफ़ा अल-बानी, मिस्र, पृ. 10 [2] सिराजुल क़ारी अल-मुबतदी शरह मंज़ूमा हिर्ज़ुल अमानि, बाबुल इस्तियाज़ह, मतबूआ मुस्तफ़ा अल-बानी, मिस्र, पृ. 31 [3] हिर्ज़ुल अमानि व वजहुत तहानी, बाबुल इस्तियाज़ह, मतबूआ मुस्तफ़ा अल-

बानी, मिस्र, पृ. 10 [4] सिराजुल क़ारी अल-मुबतदी शरह मंज़ूमा हिर्ज़ुल अमानि, बाबुल इस्तियाज़ह, मतबूआ मुस्तफ़ा अल-बानी, मिस्र, पृ. 32

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

حرز الامانی ووجہ التہانی میں ارشاد فرمایا :۔ اذا مااردت الدھر تقرء فاستعذ جھاراً من الشیطان باللہ مسجلاً 1 (تو زندگی بھر جب بھی قرآن کی قراءت کرے تو اعوذ باللہ کو بلند آواز سے پڑھ، مسجلاً ت) سراج القاری میں ہے:

"قولہ مسجلا ای مطلقا لجمیع القراء و فی جمیع القرآن" 2 اس کا قول مسجلاً یعنی تمام قراء حضرات کے نزدیک اور تمام قرآن میں۔ (ت)

پھر فرمایا :۔ واخفاؤہ فصل اباہ وعاتنا وکم من فتی کالمھدوی فیہ اعملا 3

اس کی شرح میں ہے: ای روی اخفاء التعوذ عن حمزۃ ونافع اشار الی حمزۃ بالفاء من فصل والی نافع بالالف من اباہ وجھر بہ الباقون وھم ابن کثیر و ابوعمرو وابن عامر وعاصم والکسائي ھذا ھو المقصود بھذا النظم بالباطن ونبہ بظاھرہ علی ان من ترجع قراء تہ الیھم من الائمۃ ابوا الاخفاء ولم یأخذوا بہ بل اخذوا بالجھر للجمیع ولذلك امر بہ مطلقاً في اول الباب 4 - ملخصاً یعنی امام حمزہ اور نافع سے اعوذ باللہ کا اخفاء مروی ہے۔ "فصل" کی فاء سے حمزہ کی طرف "آباہ" کے الف سے نافع کی طرف اشارہ کیا گیا ہے اور باقی قراء حضرات نے اعوذ باللہ کو جہر مانا ہے اور باقی حضرات یہ ہیں: ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر، عاصم اور امام کسائی۔ باطنی طور پر اس نظم کا یہ مقصد ہے، اور ظاہر میں انہوں نے یہ تنبیہ کی ہے کہ جن ائمہ کی طرف قراءت منسوب ہے انہوں نے اخفاء کا انکار کیا ہے اور اس پر عمل نہیں کیا بلکہ انہوں نے اعوذ باللہ کا جہر کیا ہے اور یہاں اول میں مطلقاً کہہ کر تمام قرآن میں تعوذ کے جہر کی طرف اشارہ کیا ہے (ت)

1 حرز الامانى ووجه التهانى باب الاستعاذه مطبوعه مصطفى البانى مصر ص ١٠ 2 سراج القارى المبتدى شرح منظومه حرز الامانى، باب الاستعاذه مطبوعه مصطفى البانى مصر ص ٣١ 3 حرز الامانى ووجه التهانى باب الاستعاذه مطبوعه مصطفى البانى مصر ص ١٠ 4 سراج القارى المبتدى شرح منظومه حرز الامانى باب الاستعاذه مطبوعه مصطفى البانى مصر ص ٣٢

Fatawa Rizwia Volume 8

Now, what wise person would say that this general consensus of the majority of narrators and the agreement of all performers includes both prayer and non-prayer, that they all, like the reciters, used to recite the 'Auzu' aloud even in prayer? God forbid! Rather, these reports and narrations certainly pertain to the occasion of narration and recitation outside of prayer. Consequently, it is stated in the commentary:

[Table Header: Arabic Text | Urdu Translation/Commentary]

"His statement 'out loud' is the chosen view for all reciters. This applies to when the reciter is before a teacher or in the presence of those who hear the recitation. But if one recites in solitude or during prayer, then doing so silently is preferable."

Imam-e-Jaleel Jalal-e-Suyuti in 'Al-Itqan' cites from 'Kitab-an-Nashr' by Imam-ul-Qurra Muhammad Muhammad Muhammad ibn-ul-Jazri:

"The chosen view among the masters of recitation is to recite it (the Seek Refuge) aloud. It is also said to recite it silently absolutely. And it is said (to be silent) in everything except Al-Fatihah. While they have generally chosen loud recitation, Abu Shama restricted it with an essential condition, which is that it should be in the presence of someone who hears him. Because reciting the seek refuge aloud is a manifestation of the ritual of recitation, like the loud Talbiyah and the Takbirs of Eid. Among its benefits is that the listener listens attentively to the recitation from its beginning, not missing anything. If the seek refuge is hidden, the listener would not know about it until after some part of the recitation has passed. This meaning is the difference between recitation in prayer and outside it."

Fifteenth Benefit: The Quranic nature of 'Bismillah' is certainly a truth, but it is by no means proven from the standpoint of narration...

---

1. Siraj-ul-Qari al-Mubtadi Sharh Hirz-ul-Amani, Chapter of Seeking Refuge, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, p. 31.
2. Al-Itqan, Type Thirty-five, regarding the etiquettes of recitation, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/105.

फ़तावा रज़विया खंड 8

अब कौन बुद्धिमान कहेगा कि वर्णनकर्ताओं के बहुमत का यह व्यापक रूप और सभी निष्पादकों की सहमति, प्रार्थना और गैर-प्रार्थना दोनों को शामिल करती है, कि वे सभी, पाठकों की तरह, प्रार्थना में भी 'औज़ू' ज़ोर से पढ़ते थे? ईश्वर न करे! बल्कि, ये रिपोर्टें और वर्णन निश्चित रूप से प्रार्थना के बाहर वर्णन और पाठ के अवसर से संबंधित हैं। फलस्वरूप, भाष्य में कहा गया है:

[तालिका शीर्षक: अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद/टिप्पणी]

"उनका कथन 'ज़ोर से' सभी पाठकों के लिए चुनी हुई राय है। यह तब लागू होता है जब पाठक किसी शिक्षक के सामने या पाठ सुनने वालों की उपस्थिति में पढ़ रहा हो। लेकिन यदि कोई अकेले में या प्रार्थना के दौरान पाठ करता है, तो इसे चुपचाप करना बेहतर है।"

इमाम-ए-जलील जलाल-ए-सुयुती ने 'अल-इतकान' में 'किताब-अन-नश्र' से उद्धृत किया है, जिसके लेखक इमाम-उल-कुर्रा मुहम्मद मुहम्मद मुहम्मद इब्न-उल-ज़ज़री हैं:

"पाठ के गुरुओं के बीच चुनी हुई राय इसे (शरण माँगने को) ज़ोर से पढ़ने की है। यह भी कहा जाता है कि इसे बिल्कुल चुपचाप पढ़ें। और कहा जाता है कि अल-फातिहा को छोड़कर सब कुछ में (चुपचाप पढ़ें)। जबकि उन्होंने आम तौर पर ज़ोर से पाठ करना चुना है, अबू शामा ने इसे एक आवश्यक शर्त के साथ प्रतिबंधित कर दिया है, जो यह है कि यह किसी ऐसे व्यक्ति की उपस्थिति में होना चाहिए जो उसे सुनता हो। क्योंकि शरण माँगने को ज़ोर से पढ़ना पाठ के अनुष्ठान की अभिव्यक्ति है, जैसे ज़ोर से तल्बियाह और ईद की तकबीरें। इसके लाभों में से एक यह है कि श्रोता शुरू से ही पाठ को ध्यान से सुनता है, कुछ भी याद नहीं करता। यदि शरण माँगना छुपा हुआ है, तो श्रोता को इसके बारे में तब तक पता नहीं चलेगा जब तक कि पाठ का कुछ हिस्सा बीत न जाए। यही अर्थ प्रार्थना में और उसके बाहर पाठ के बीच का अंतर है।"

पंद्रहवां लाभ: 'बिस्मिल्लाह' का कुरानिक स्वरूप निश्चित रूप से एक सच्चाई है, लेकिन यह वर्णन के दृष्टिकोण से किसी भी तरह से सिद्ध नहीं है...

---

1. सिराज-उल-क़ारी अल-मुबतदी शरह हिरज़-उल-अमानी, शरण माँगने का अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, पृ. 31.

2. अल-इतकान, प्रकार पैंतीस, पाठ के शिष्टाचार के संबंध में, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/105.

पृष्ठ 694/721

اب کون عاقل کہے گا کہ یہ اطباق جمہور رواۃ واتفاق جمیع اہل ادا، نماز و غیر نماز سب کو شامل، وہ سب تمام قراء کے طور پر نماز میں بھی اعوذ بجہر پڑھتے تھے، حاشا، بلکہ قطعاً یہ روایات ونقول سب محل روایت و تلاوت بیرون نماز سے متعلق ہیں لاجرم شرح میں فرمایا:

اس کا قول "جہاراً" یہ تمام قراء حضرات کا قول ہے، قولہ فاستعذ جہاراً ھوالمختار لسائر القراء یہ اس صورت میں ہے جب قاری استاذ کے سامنے یا وھذا فی الاستعاذۃ القاری علی المقرئ مجمع میں پڑھے، لیکن اگر کوئی شخص خلوت میں یا اوبحضرۃ من یسمع قرائتہ امامن قرأ خالیاً نماز میں قراءت کرے تو پھر اخفاء کرنا اولٰی ہے(ت) اوفی الصلوۃ فالاخفاء اولی۱-

امام جلیل جلال سیوطی اتقان میں کتاب النشر امام القراء محمد محمد محمد ابن الجزری سے ناقل:

قراءت کے ائمہ کے ہاں اعوذ باللہ کا جہر ہے اور ایک قول میں یہ ہے کہ اس کو مطلقاً آہستہ پڑھے، اور ایک قول میں ہے کہ سورہ فاتحہ کے علاوہ باقی قرآن میں آہستہ پڑھے جبکہ جہر کا عموم رائج ہے، اور ابوشامہ نے اس جہر کو ایک ضروری قید سے مقید کیا ہے کہ جب مجلس میں سننے والے ہوں تو جہر کرے کیونکہ اعوذ باللہ کا جہر قراءۃ کا شعار ہے اور اس کا ایک فائدہ یہ بھی ہے کہ جب قاری اعوذ باللہ کا جہر کرے گا تو سامع ابتداء سے ہی خاموشی سے سننا شروع کرے گا اور اس کا سماع فوت نہ ہوگا، اور جب اعوذ باللہ کو آہستہ پڑھے گا تو سامع کو تلاوت کے شروع ہونے کا علم نہ ہونے کی وجہ سے کچھ سماع ابتداء فوت ہو جائے گا، نماز اور خارج نماز اعوذ باللہ کے بارے میں یہی وجہ فرق ہے۔(ت)

المختار عند ائمة القراء ة الجهر بها وقيل يسر مطلقا وقيل فيما عدا الفاتحة وقد اطلقوا اختيار الجهر وقيده ابوشامه بقيد لابد منه وهو ان يكون بحضرة من يسمعه لان الجهر بالتعوذ اظهار شعار القراءة كالجهر بالتلبية وتكبيرات العيد ومن فوائده ان السامع ينصت للقراءة من اولها لا يفوته منها شيئ واذا اخفى التعوذ لم يعلم السامع بها الابعد ان فاته من المقرء شيئ وهذا المعنى هو الفارق بين القراءة فى الصلوة وخارجها۲ هـ

افادہ خمسہ عشر: قرآنیت بسم اللہ ضرور حق ہے مگر وہ ہر گز من حیث الروایہ ثابت

1 سراج القاری المبتدی شرح حرز الامانی باب الاستعاذہ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ص ۳۱ 2 اتقان النوع الخامس والثلاثون فی آداب تلاوتہ مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۱۰۵

Volume VII Fatawa-e-Razvia

...but rather from the transcription of the Mushafs (Quranic scrolls) and the consensus on its purification. Therefore, when Imam Wali Salih (may his secret be sanctified) said in his poem: "And recite Bismillah between the two Surahs as a Sunnah, from men who developed it with insight and bearing." (Reciting Bismillah between two Surahs is established from the practice [Sunnah] of the Sahaba, which they continued through both reason and narration.) The learned commentator clearly stated that: "By the Sunnah they developed, he meant the Sahaba's writing of it in the Mushaf." (The phrase "Sunnah which they developed" refers to the noble companions writing 'Bismillah' in the Holy Mushaf. - Translator). Furthermore, the essence of this is merely that Bismillah is the word of Allah, and not that it is a part of every Surah or that its audible recitation is obligatory at every conclusion, as previously mentioned in the Sixth Benefit. (As it passed in the sixth benefit. - Translator). And if, setting this aside, you take the path of 'pure narration' in the conventional sense and attempt to prove your claim by making its authenticity the sole criterion, then this is utter falsehood and idle desire. What is the purpose of basing recitation solely on the authenticity of a narration? Is it that 'Quranic status' is established by this alone? Then it is absolutely rejected, as Quranic status without definitive proof is certainly non-existent. Its explanation is present in the sixth benefit.

| I say: We do not concede that it is part of the Quran, even from the seven [readers], as long as it is not transmitted via Tawatur (consecutive narration), even if it is famous. Rather, the Quran is definitively mutawatir in all its parts, and even if you are unaware of the tawatur of some of its parts, your lack of knowledge is not a condition for it being mutawatir. | I say: (I say) being part of the Quran will not be established merely through fame, even if narrated from the seven, until all parts are narrated through definitive tawatur. If you have no knowledge about the tawatur of some parts, then for you, your personal knowledge is not a requirement for it being mutawatir. (T) |

It is stated in 'Al-Itqan':

| There is no disagreement that everything which is part of the Quran must be mutawatir in its origin and its parts. As for its location, placement, and order, it is likewise so according to the researchers of the Ahl al-Sunnah, due to the certainty that custom necessitates tawatur in the details of such matters, because this... |

There is no disagreement in this matter that whatever is part of the Quran, it is necessary for it itself and all its parts to be mutawatir. The location, position, and order of a Quranic portion must also be mutawatir according to the researchers of the Ahl al-Sunnah, because in this matter, details are customarily established through tawatur, as... |

जिल्द सातवीं फ़तावा-ए-रज़विया

...बल्कि मुसहफ़ों (कुरान की प्रतियों) के लेखन और शुद्धिकरण पर आम सहमति से है। इसीलिए जब इमाम वली सालेह (उनका रहस्य पवित्र हो) ने अपनी कविता में कहा: "और सुन्नत के तौर पर दो सूरतों के बीच बिस्मिल्लाह पढ़ें, उन लोगों से जिन्होंने इसे समझ और जिम्मेदारी के साथ विकसित किया।" (दो सूरतों के बीच बिस्मिल्लाह सहाबा की सुन्नत से साबित है जिसे उन्होंने तर्क और वर्णन के आधार पर जारी रखा।) विद्वान टीकाकार ने स्पष्ट रूप से कहा कि: "उस सुन्नत से जिसे उन्होंने विकसित किया, उनका अर्थ सहाबा द्वारा मुसहफ़ में इसका लेखन था।" ('सुन्नत जिसे उन्होंने विकसित किया' का अर्थ महान सहाबा द्वारा मुसहफ़ शरीफ में बिस्मिल्लाह लिखना है। - अनुवादक)। फिर इसका निष्कर्ष भी केवल इस हद तक है कि बिस्मिल्लाह अल्लाह का कलाम (वाणी) है, न कि यह कि यह हर सूरत का हिस्सा है या हर जगह इसका सस्वर पाठ अनिवार्य है, जैसा कि छठे लाभ में बताया गया है। (जैसा कि छठे लाभ में गुज़रा। - अनुवादक)। और जब इसे छोड़कर आप पारंपरिक अर्थों में केवल रिवायत (वर्णन) का रास्ता अपनाते हैं और केवल इसकी प्रामाणिकता को कसौटी मानकर अपने दावे को सिद्ध करने का साहस करते हैं, तो यह सरासर असत्य और व्यर्थ की इच्छा है। केवल रिवायत की प्रामाणिकता पर पठन (क़िरात) को आधारित करने का क्या उद्देश्य है? क्या यह कि सिर्फ इतने से ही उसका 'कुरानियत' (कुरान का हिस्सा होना) सिद्ध हो जाता है? तो यह पूरी तरह से अस्वीकार्य है क्योंकि बिना किसी निश्चित प्रमाण के कुरानियत निश्चित रूप से अस्तित्वहीन है। इसका विवरण छठे लाभ में मौजूद है।

| मैं कहता हूँ: हम यह स्वीकार नहीं करते कि वह कुरान में है, यहाँ तक कि सात (पाठकों) से भी, जब तक कि वह मुतवातिर (निरंतर वर्णन) न हो, भले ही वह प्रसिद्ध हो। बल्कि कुरान अपने सभी हिस्सों के साथ निश्चित रूप से मुतवातिर है, और यदि आप इसके कुछ हिस्सों के मुतवातिर होने से अनजान हैं, तो आपके लिए मुतवातिर होने की शर्त आपका ज्ञान होना नहीं है। | अक़ूल: (मैं कहता हूँ) कुरान होना महज़ शोहरत से, चाहे वह सातों से वर्णित हो, तब तक साबित नहीं होगा जब तक कि सभी हिस्से निश्चित तवातुर से वर्णित न हों। यदि आपको कुछ हिस्सों के तवातुर का ज्ञान नहीं है, तो मुतवातिर होने के लिए आपके पास तवातुर का होना ज़रूरी भी नहीं है। (त) |

'इतक़ान' में है:

| इसमें कोई मतभेद नहीं है कि जो कुछ कुरान का हिस्सा है, उसके लिए आवश्यक है कि वह स्वयं और उसके सभी अंग मुतवातिर हों। जहाँ तक कुरान के अंश के स्थान, स्थिति और क्रम का प्रश्न है, सुन्नी शोधकर्ताओं के यहाँ यह भी मुतवातिर होना आवश्यक है, क्योंकि इस मामले में विवरण सामान्यतः तवातुर से सिद्ध होते हैं क्योंकि यह... | इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि जो कुछ कुरान का हिस्सा है, उसके लिए आवश्यक है कि वह स्वयं और उसके सभी अंग मुतवातिर हों। कुरानी हिस्से का स्थान, मक़ाम और क्रम भी इसी तरह मुतवातिर होना अहल-ए-सुन्नत के शोधकर्ताओं के यहाँ ज़रूरी है क्योंकि इस मामले में विवरण आदतन तवातुर से साबित होते हैं क्योंकि... |

पृष्ठ 695 / 721

نہیں بلکہ کتابت مصاحف واجماع علی التجرید سے، والہذا جب امام ولی صالح قدس سرہ المجید نے قصیدہ میں فرمایا: وبسمل بین السورتین بسنۃ رجال نموھا درایۃ وتحملا (دو سورتوں کے درمیان بسم اللہ سنت صحابہ سے ثابت ہے جس کو انہوں نے جاری رکھا، عقل و نقل کے طور پر) شارح علامہ نے صاف تصریح فرمادی کہ اراد بالسنۃ التی نموھا کتابتۃ الصحابۃ لھا فی المصحف (سنتہ التی نموھا سے مراد صحابہ کرام کا بسم اللہ کو مصحف شریف میں لکھنا ہے۔ ت) پھر اس کا حاصل بھی صرف اس قدر کہ بسم اللہ کلام الہی ہے نہ یہ کہ ہر سورت کی جزء ہے یا ختم میں ہر جگہ اس کا جہر لازم کما مر فی الافادۃ السادسۃ (جیسا کہ چھٹے افادہ میں گزرا۔ت) اور جب اسے چھوڑ کر نفس روایت بمعنی متعارف کی راہ لیجئے اور صرف اس کی صحت کو مناط مان کر اثبات مدعا کا حوصلہ کیجئے تو یہ محض باطل و ہوس عاطل، فقط صحت روایت پر مدار قراءت ہونے سے کیا مقصود ہے، آیا یہ کہ صرف اس قدر سے قرآنیت ثابت ہو جاتی ہے تو قطعاً مردود کہ قرآنیت بے دلیل قطعی یقیناً مفقود، افادہ ششم میں اس کا بیان موجود۔

| اقول: ولا نسلم انہ فی القرآن حتی عن السبعۃ مالم یتواتر و ان اشتھر بل القرآن متواتر قطعاً بجمیع اجزاء ہ وان لم تقف انت علی تواتر بعضہ فلیس من شرط المتواترہ عندک۔ | اقول: (میں کہتا ہوں) قرآن ہونا محض شہرت سے اگرچہ سبعہ سے منقول ہو ثابت نہیں ہوگا جب تک قطعی تواتر سے تمام اجزاء منقول نہ ہوں، اگر تجھے تواتر کا بعض اجزاء کے بارے میں علم نہیں تو متواتر ہونے کے لئے تیرے ہاں تواتر ضروری بھی نہیں ہے۔(ت) |

اتقان میں ہے:

| لا خلاف ان کل ما هو من القرآن یجب ان یکون متواتراً فی اصله واجزاء ه واما فی محله و وضعه وترتیبه فکذلك عند محققی اهل السنة للقطع بان العادة تقضی بالتواتر فی تفاصیل مثله لان هذا | اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ جو کچھ قرآن کا حصہ ہے اس کے لئے ضروری ہے کہ وہ خود اور اس کے تمام اجزاء متواتر ہوں، قرآنی حصہ کا محل، مقام اور ترتیب بھی اسی طرح متواتر ہونا اہلسنت کے محققین کے ہاں ضروری ہے کیونکہ اس معاملہ میں تفصیل عادتاً تواتر سے ثابت ہوتی ہے اس لئے کہ |

Fatawa Razawiya Volume 8

[Arabic Box 1]: The Great Miracle, which is the foundation of the firm religion and the straight path, is something for which the motives to transmit its general and detailed aspects are abundant. Therefore, what is transmitted through isolated reports (Ahad) or is not mass-transmitted (Mutawatir), it is definitively judged not to be part of the Qur'an, etc.1

[Urdu Box 1]: This great miracle, which is the foundation of the firm religion and the straight path, has abundant motives for the transmission of its generalities and details. Those parts that are proven through isolated reports or non-mass-transmitted means cannot be definitively believed to be the Qur'an, etc. (Translator)

And if the meaning is that when a narration is authentic, it will not be rejected and only that much reading will be considered permissible, then firstly, this too is void according to all four schools of thought. The majority of investigative scholars among the reciters (Qurra), Hadith scholars (Muhaddithin), Jurists (Fuqaha), and Legal Theorists (Usuliyyin) argue for its falsity.

[Arabic Box 2]: I say: How could it not be so, while the discussion is regarding its recitation as Qur'an? And that is dependent upon the proof of its being Qur'an, which is dependent upon its being mass-transmitted (Tawatur). Otherwise, there is no doubt in the permissibility of reciting isolated (Ahad) or even anomalous (Shadh) narrations to use as evidence for a legal ruling, like an isolated report, or to use as evidence for a literary issue, for example, provided that one does not believe it to be Qur'an and it does not create an illusion of being so. Otherwise, it is forbidden by the consensus of Muslims to believe it is Qur'an, as stated in 'Ghayth al-Naf'' on the authority of Abu al-Qasim al-Nuwayri in the commentary of 'Tayyibat al-Nashr', quoting Imam Abu Umar in 'al-Tamhid'.

[Urdu Box 2]: I say: How can it not be so, when the discussion is regarding the recitation in terms of being Qur'an? The proof of a recitation as being Qur'an is dependent on its being Qur'an, and its being Qur'an is dependent on its being mass-transmitted (Tawatur). Otherwise, the mere permissibility of recitation is proven even from isolated or even anomalous reports, provided that the intention is to use it as evidence for some literary issue, on the condition that it is not considered Qur'an, nor does it create a suspicion of being Qur'an. Otherwise, to believe it is Qur'an is forbidden by the consensus of all Muslims, as clarified in 'Ghayth al-Naf'' with reference to Abu al-Qasim al-Nuwayri, who stated in the commentary of 'Tayyibat al-

Nashr' with reference to Imam Abu Umar that he mentioned it in 'al-Tamhid'. (Translator)

It is in Ghayth al-Naf':

[Arabic Box 3]: The doctrine of the Legal Theorists, the Jurists of the four schools, the Hadith scholars, and the Reciters is that mass-transmission (Tawatur) is a condition for the validity of the recitation, and it is not established [as Qur'an otherwise].

[Urdu Box 3]: The doctrine of the Legal Theorists, the Jurists of the four schools, the Hadith scholars, and the Reciters is that it is necessary for a recitation to be mass-transmitted (Mutawatir) to be considered Qur'an, and merely being proven through an authentic chain is not sufficient.

1 Al-Itqan, Type 35, regarding the Etiquettes of Recitation, printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/77.

फ़तावा रज़विया खंड 8

[अरबी बॉक्स 1]: वह महान चमत्कार जो दृढ़ धर्म और सीधे मार्ग की जड़ है, जिसके सामान्य और विस्तृत पहलुओं को प्रसारित करने के लिए पर्याप्त प्रेरणाएँ मौजूद हैं। अत; जो कुछ एकल रिपोर्टों (आहाद) के माध्यम से प्रसारित होता है या निरंतर (मुतवातिर) नहीं है, उसके बारे में निश्चित रूप से यह निर्णय दिया जाता है कि वह कुरान का हिस्सा नहीं है, आदि।1

[उर्दू बॉक्स 1]: यह महान चमत्कार जो दृढ़ धर्म और सीधे मार्ग की बुनियाद है, इसकी संक्षिप्तता और विवरण के प्रसारण के लिए पर्याप्त कारण पाए जाते हैं। वे हिस्से जो एकल रिपोर्ट या गैर-मुतवातिर तरीके से सिद्ध हों, उनके निश्चित रूप से कुरान होने का विश्वास नहीं किया जा सकता, आदि। (तर्जुमा)

और यदि इसका अर्थ यह है कि जब कोई रिवायत (वर्णन) सही हो, तो उसे खारिज नहीं किया जाएगा और केवल उतना ही पढ़ना जायज़ समझा जाएगा, तो पहली बात यह है कि यह भी चारों मज़हबों में बातिल (अमान्य) है। क़ुर्रा (पाठक), मुहद्दिसीन, फ़ुक़हा और उसूलियान (कानूनविद्) के अधिकांश शोधकर्ता इसके बातिल होने के समर्थक हैं।

[अरबी बॉक्स 2]: मैं कहता हूँ: ऐसा क्यों न हो, जबकि चर्चा उसके कुरान के रूप में पाठ के बारे में है? और यह उसकी कुरानियत की सिद्धि पर निर्भर है, जो उसके तवातुर (निरंतर सामूहिक प्रसारण) पर निर्भर है। अन्यथा, किसी कानूनी नियम के लिए साक्ष्य के रूप में आहाद या यहाँ तक कि शाज़ (असामान्य) रिवायतों को पढ़ने की अनुमति में कोई संदेह नहीं है, जैसे कि एकल रिपोर्ट, या उदाहरण के लिए किसी साहित्यिक मुद्दे पर साक्ष्य के रूप में इसका उपयोग करना, बशर्ते कि उसे कुरान न माना जाए और उससे कुरान होने का भ्रम पैदा न हो। अन्यथा, इसे कुरान मानना तमाम मुसलमानों की सर्वसम्मति (इज्मा) से हराम है, जैसा कि 'ग़ैथ अल-नफ़' में अबुल क़ासिम अल-नुवैरी के हवाले से 'तैय्यिबत अल-नश्र' की व्याख्या में इमाम अबू उमर के हवाले से स्पष्ट किया गया है कि उन्होंने इसे 'अल-तमहीद' में वर्णित किया है।

[उर्दू बॉक्स 2]: मैं कहता हूँ: यह कैसे न हो, जबकि बहस कुरान होने के लिहाज़ से किराअत (पाठ) में है? कुरान के रूप में किराअत का प्रमाण उसके कुरान होने पर और कुरान होना उसके तवातुर पर निर्भर है। अन्यथा, केवल किराअत का जायज़ होना तो आहाद बल्कि शाज़ से भी सिद्ध हो जाता है, बशर्ते कि उसका उद्देश्य साहित्य के किसी मसले पर गवाह बनाना हो, इस शर्त के साथ कि उसे

कुरान न समझा जाए और न ही इससे कुरान होने का भ्रम पैदा हो। अन्यथा, कुरान होने का विश्वास करना तमाम मुसलमानों की सर्वसम्मति से हराम है, जैसा कि इसकी स्पष्ट व्याख्या 'ग़ैथ अल-नफ़' में अबुल क़ासिम नुवैरी के हवाले से की गई है कि उन्होंने 'तैय्यिबत अल-नश्र' की व्याख्या में इमाम अबू उमर के हवाले से ज़िक्र किया है कि उन्होंने इसे 'तमहीद' में उल्लेख किया है। (तर्जुमा)

ग़ैथ अल-नफ़ में है:

[अरबी बॉक्स 3]: उसूलियान, चारों मज़हबों के फ़ुक़हा, मुहद्दिसीन और क़ुर्रा का मज़हब यह है कि किराअत की वैधता (कुरान के रूप में) के लिए तवातुर शर्त है, और यह (सिर्फ सही सनद से) सिद्ध नहीं होती।

[उर्दू बॉक्स 3]: अहले उसूल, चारों फ़ुक़हा किराम, मुहद्दिसीन और क़ुर्रा हज़रात का मज़हब यह है कि कुरान की किराअत के तौर पर मुतवातिर होना ज़रूरी है, और महज़ सही सनद से साबित होना काफ़ी नहीं है।

1 अल-इतकान, प्रकार पैंतीस, पाठ के शिष्टाचार के बारे में, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र द्वारा मुद्रित, 1/77।

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

[Arabic Box 1]: المعجز العظیم الذی ھو اصل الدین القویم والصراط المستقیم مما تتوفر الدواعی علی نقل جملہ وتفاصیلہ فمانقل أحاد اولم یتواتر یقطع بانہ لیس من القرآن قطعاً الخ 1 -

[Urdu Box 1]: یہ عظیم معجزہ جو کہ دینِ قویم اور صراطِ مستقیم کی بنیاد ہے اس کے اجمال و تفصیل کے دواعی وافر طور پر پائے جاتے ہیں، جو اجزاء خبرِ واحد یا غیر متواتر طور پر ثابت ہوں ان کے قطعی طور پر قرآن ہونے کا یقین نہیں کیا جاسکتا الخ (ت)

اور اگر یہ مراد کہ جب روایت صحیح ہو، رد نہ کریں گے صرف اسی قدر پڑھنا جائز سمجھیں گے تو اولاً یہ بھی چاروں مذہب میں باطل جمہور محققین قراء و محدثین وفقہاء واصولیین اس کے بطلان کے قائل،

[Arabic Box 2]: اقول: کیف لا وانما الکلام فی قراء تہ قرآنا وھی موقوفۃ علی ثبوت قرآنیتہ الموقوف علی تواترھا والا فلاشك فی جواز قراءۃ الاحاد بل الشواذ للاحتجاج بھا فی حکم کخبر الواحد اولا ستشھاد بھا علی مسئلۃ ادیبۃ مثلا اذا لم یعتقد قرآنیتھا ولم یوھمھا والاحرم باجماع مسلمین کما نص علیہ فی غیث النفع عن ابی القاسم النویری فی شرح طیبۃ النشر عن الامام ابی عمر فی التمھید۔

[Urdu Box 2]: اقول: یہ کیسے نہ ہو جبکہ بحث قرآن ہونے کے لحاظ سے قراء ت میں ہے، قراء ت بطور قرآن کا ثبوت اس کے قرآن ہونے پر اور قرآن ہونا موقوف ہے اس کے تواتر پر، ورنہ محض قراء ت کا جواز تو احاد بلکہ شاذ سے بھی ثابت ہو جاتا ہے جبکہ اس سے کسی ادب کے بارے مسئلہ پر شاہد بنانا مقصود ہو بشرطیکہ اسے قرآن نہ سمجھا جائے اور نہ ہی اس سے قرآن ہونے کا وہم پیدا ہو، ورنہ قرآن ہونے کا اعتقاد کرنا تمام مسلمانوں کے اجماع پر حرام ہے

جیسا کہ اس کی تصریح غیث النفع میں ابوالقاسم نویری کے حوالہ سے کی ہے کہ انہوں نے طیبۃ النشر کی شرح میں امام ابو عمر کے حوالہ سے کہ انہوں نے تمہید میں ذکر کیا ہے۔ (ت)

غیث النفع میں ہے:

[Arabic Box 3]: مذهب الاصوليين وفقهاء المذاهب الاربعة والمحدثين والقراء ان التواتر شرط فی صحة القراءة ولاتثبت

[Urdu Box 3]: اہل اصول، چاروں فقہاء کرام، محدثین اور قراء حضرات کا مذہب یہ ہے کہ قرآن کی قراء ت کے طور پر متواتر ہونا ضروری ہے، اور محض صحیح سند سے ثابت ہونا

1 الاتقان النوع الخامس والثلاثون في آداب تلاوته مطبوعہ مصطفیٰ البابی مصر ۱ / ۷۷

Fatawa Razawiyya, Volume 7

[Table 1] Left Column (Arabic): By an authentic chain of narration (Sahih) that is not Mutawatir (mass-transmitted), even if it matches the Uthmanic script of the Mushafs and Arabic grammar. Sheikh Abu Muhammad Makki said: A correct recitation is one whose chain of narration is authentic up to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), fits the Arabic language, and matches the script of the Mushaf. Some later scholars followed this, and Ibn al-Jazari followed it in his *Nashr* and *Tayyibah*. However, this is a newly invented saying that cannot be relied upon, as it leads to equating non-Quran with Quran. The difference among reciters does not harm the established mass-transmission (Tawatir), for each one recites with mass-transmission, even if the transmission for each varies, etc.

Right Column (Urdu Translation): It is not sufficient, even if those words follow the orthography of the Uthmanic manuscripts and the standards of Arabic speech. Sheikh Abu Muhammad Makki said: "The correct recitation is that whose chain of transmission is authentic back to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), its style is Arabic, and it conforms to the Quranic orthography." Some later scholars made this the standard, and Ibn al-Jazari also followed it in his books *Nashr* and *Tayyiba*. However, this standard is a new thing and cannot be relied upon because it would make the Quran and non-Quran equal. Disagreement among reciters does not prevent the proof of mass-transmission (Tawatir), because each one recites through Tawatir, even if the Tawatir for each is different, etc. (t)

[Main Text] And those later scholars who consider it permissible also stipulate fame, widespread acceptance, and the acceptance of the reciters. Satisfying oneself with merely the authenticity of the report is not the saying of anyone reputable in the art. Even Imam Ibn al-Jazari himself, who established this rule in *Nashr* said:

[Table 2] Left Column (Arabic): Every recitation that conforms to Arabic grammar, even if in one way, and conforms to one of the Uthmanic Mushafs, even if potentially, and its chain of narration is authentic, is a correct recitation.

Right Column (Urdu Translation): Every recitation that potentially matches any Arabic standard or any of the Uthmanic manuscripts, and its chain of transmission is authentic, is a "Sahih" (correct) recitation. (t)

[Main Text] He himself said in the explanation of this rule:

[Table 3] Left Column (Arabic): When the recitation is among those that are widespread and famous, and accepted by the leaders (Imams) with an authentic chain of narration, for that is the greatest foundation and the most upright pillar.

Right Column (Urdu Translation): When that recitation is well-known and famous, and the Ummah has accepted it with an authentic chain of transmission; this is necessary because the acceptance of the Ummah is the greatest pillar and a strong foundation. (t)

[Footnotes] 1. Ghaith al-Naf' fi al-Qira'at al-Sab' on the margins of Siraj al-Qari, Fawa'id Tashdid al-Hajah etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, pp. 5, 6. 2. Al-Itqan, referencing Kitab al-Nashr by Ibn al-Jazari, Al-Naw' al-Thani etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/57. 3. Al-Itqan, referencing Kitab al-Nashr by Ibn al-Jazari, Al-Naw' al-Thani etc., printed by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/57.

फ़तावा रज़विया, खंड 7

[तालिका 1] बायां कॉलम (अरबी): प्रामाणिक सनद (सहीह) के साथ जो मुतवातिर (सामूहिक रूप से प्रसारित) नहीं है, भले ही वह मुसहफ़ों की उस्मानी लिपि और अरबी व्याकरण के अनुकूल हो। शेख अबू मुहम्मद मक्की ने कहा: सही क़िरात वह है जिसकी सनद नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तक सही हो, अरबी भाषा के अनुकूल हो और मुसहफ़ की लिखावट के अनुरूप हो। कुछ बाद के विद्वानों ने इसे मानक बनाया और इब्न अल-जज़री ने भी अपने 'नश्र' और 'तैयबा' में इसका पालन किया। हालाँकि, यह एक नई बात है जिस पर भरोसा नहीं किया जा सकता, क्योंकि इससे ग़ैर-क़ुरआन और क़ुरआन बराबर हो जाएंगे। क़ारियों के बीच का मतभेद तवातुर (सामूहिक प्रसारण) के प्रमाण में बाधा नहीं डालता, क्योंकि हर कोई तवातुर के साथ पढ़ता है, भले ही प्रत्येक का तवातुर अलग हो, आदि।

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद): यह पर्याप्त नहीं है, भले ही वे शब्द उस्मानी मुसहफ़ों की लिपि और अरबी भाषा के मानकों के अनुसार क्यों न हों। शेख अबू मुहम्मद मक्की ने कहा कि "सही क़िरात वह है जिसकी सनद हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तक सही हो और उसका अंदाज़ अरबी हो और वह क़ुरआनी लिपि के अनुकूल हो।" इसे कुछ बाद के विद्वानों ने मानक बनाया है और इब्न अल-जज़री ने भी अपनी पुस्तकों 'नश्र' और 'तैयबा' में इसका पालन किया है, जबकि यह मानक एक नई बात है और इस पर भरोसा नहीं किया जा सकता क्योंकि इससे क़ुरआन और ग़ैर-क़ुरआन बराबर हो जाएंगे। तवातुर के प्रमाण में क़ारियों का आपसी मतभेद बाधा नहीं है, क्योंकि हर एक तवातुर से क़िरात करता है, भले ही हर एक का तवातुर अलग-अलग हो, आदि। (त)

[मुख्य पाठ] और कुछ बाद के विद्वान जो इसे जायज़ रखते हैं, वे भी प्रसिद्धि, व्यापकता और क़ारियों की स्वीकार्यता की शर्त रखते हैं। केवल रिवायत की प्रामाणिकता पर संतोष करना इस विद्या के किसी प्रतिष्ठित विद्वान का कहना नहीं है। स्वयं इमाम इब्न अल-जज़री ने, जिन्होंने 'नश्र' में यह नियम बनाया कि:

[तालिका 2] बायां कॉलम (अरबी): हर वह क़िरात जो अरबी व्याकरण के अनुकूल हो, भले ही एक तरह से, और उस्मानी मुसहफ़ों में से किसी एक के अनुकूल हो, भले ही संभावित रूप से, और उसकी सनद सही हो, तो वह सही क़िरात है।

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद): हर वह क़िरात जो किसी भी अरबी मानक या उस्मानी मुसहफ़ों में से किसी के साथ मेल खाने की संभावना रखती हो, और उसकी सनद सही हो, तो वह 'सही' क़िरात है। (त)

[मुख्य पाठ] उन्होंने स्वयं इस नियम की व्याख्या में फ़रमाया:

[तालिका 3] बायां कॉलम (अरबी): जब क़िरात उन चीज़ों में से हो जो व्यापक और प्रसिद्ध हों और इमामों द्वारा सही सनद के साथ स्वीकार की गई हों, क्योंकि यही सबसे बड़ा आधार और सबसे मजबूत स्तंभ है।

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद): जब वह क़िरात प्रसिद्ध और जानी-पहचानी हो और उम्मत ने सही सनद के साथ इसे स्वीकार कर लिया हो, यह इसलिए आवश्यक है क्योंकि उम्मत द्वारा स्वीकार किया जाना सबसे बड़ा स्तंभ और मजबूत आधार है। (त)

[फुटनोट] 1. ग़ैथ अल-नफ़' फ़िल क़िराअत अस-सबा, सिराज अल-क़ारी के हाशिये पर, फ़वाइद तशदीद अल-हाजा आदि, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 5, 6। 2. अल-इतकान, इब्न अल-जज़री की किताब अल-नश्र के हवाले से, अल-नौअ अल-सानी आदि, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/57। 3. अल-इतकान, इब्न अल-जज़री की किताब अल-नश्र के हवाले से, अल-नौअ अल-सानी आदि, मुद्रित मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/57।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

[جدول 1] بایاں کالم (عربی): بالسند الصحیح غیر المتواتر ولو وافقت رسم المصاحف العثمانیة والعربیة وقال الشیخ ابو محمد مکی القراءة الصحیحة ما صح سندها الی النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم وساغ وجهها في العربیة ووافقت خط المصحف وتبعه علی ذلك بعض المتأخرین ومشی علیه ابن الجزری فی نشره وطیبته وهذا قول محدث لایعول علیه ویؤدی الی تسویة غیر القرآن بالقرآن ولا یقدح فی ثبوت التواتر اختلاف القراء فقد تواتر القراءة عند قوم دون قوم الخ

دایاں کالم (اردو): کافی نہیں ہے اگرچہ وہ الفاظ مصاحف عثمانیہ کے رسم الخط اور عربی کلام کے معیار پر کیوں نہ ہو، شیخ ابو محمد مکی نے فرمایا کہ قراءتِ صحیحہ وہ ہے کہ جس کی سند حضور علیہ الصلوۃ والسلام تک صحیح ہو اور اس کا انداز عربی ہو اور قرآنی رسم الخط کے موافق ہو، اس کو بعض متاخرین نے معیار بنایا ہے اور ابن جزری نے بھی اپنی کتاب نشر اور طیبہ میں اس کی پیروی کی ہے حالانکہ یہ معیار نئی بات ہے اور اس پر اعتماد نہیں کیا جا سکتا کیونکہ اس سے قرآن اور غیر قرآن مساوی ہو جائیں گے، تواتر کے ثبوت میں قراء حضرات کا آپس کا اختلاف مانع نہیں ہے کیونکہ ہر ایک تواتر سے قراءت کرتا ہے اگر چہ ہر ایک کا تواتر مختلف ہے الخ (ت)

[اصل عبارت] اور بعض متاخرین کہ جائز رکھتے ہیں وہ بھی شہرت واستفاضہ وقبولِ قراء شرط کرتے ہیں، مجرد صحتِ روایت پر قناعت کسی معتد فی الفن کا قول نہیں، خود امام ابن الجزری جنہوں نے نشر میں یہ ضابطہ باندھا کہ :

[جدول 2] بایاں کالم (عربی): کل قراء ة وافقت العربیة ولو بوجه ووافقت احدی المصاحف العثمانیة ولو احتمالا وصح سندها فهي القراءة الصحیحة۔

دایاں کالم (اردو): ہر وہ قراءت جو کسی طرح عربی معیار، مصاحف عثمانیہ میں سے کسی سے موافق ہونے کا احتمال، اور اس کی سند صحیح ہو تو یہ قراءة صحیحہ ہے۔ (ت)

[اصل عبارت] انہیں نے اس ضابطہ کی تشریح میں آپ ہی فرمایا:

[جدول 3] بایاں کالم (عربی): اذا کانت القراء ة مما شاع وذاع وتلقاه الائمة بالاسناد الصحیح اذ هو الاصل الاعظم والرکن الاقوم -

دایاں کالم (اردو): جب وہ قراءة مشہور و معروف ہو اور امت نے صحیح سند سے اس کو قبول کرلیا ہو، یہ اس لئے ضروری ہے کہ تلقی امت، رکن اعظم اور مضبوط بنیاد ہے۔ (ت)

[حواشی] 1. غیث النفع في القراءات السبع علی هامش سراج القاری، فوائد تشدید الحاجة الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ص ۵،۶ 2. الاتقان بحوالہ کتاب النشر لابن جزری النوع الثانی الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۷ 3. الاتقان بحوالہ کتاب النشر لابن جزری النوع الثانی الخ مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۷

Fatawa Razawiya, Volume Seven

Then he said: "We mean by it that this recitation is narrated by a just and precise person from another person like him, and so on until the end, and at the same time, it is famous among the leading figures of this field." (Trans.)

The great Imam Jalal al-Din al-Suyuti, who praised the words of the Imam of reciters here, although after that, he stated words mentioned earlier which weakened its content (Note 1).

"Meaning, there is no disagreement that everything which is from the Qur'an must be Mutawatir (Successive) until the end of what was said." (Trans.)

In summarizing this discourse, he says: "Imam Ibn al-Jazari established this section very firmly. It has become clear to me from it that recitations are of several types: First, the Mutawatir (Successive). Second, the Mashhur (Famous), which is that whose chain of narration is authentic but has not reached the level of Tawatur (Succession), and it conforms to Arabic grammar and orthography, and is famous among the reciters, and it is recited according to it, as Ibn al-Jazari mentioned. Third, the Ahad (Isolated/Individual), which is that whose chain is authentic but contradicts orthography or Arabic grammar, or did not achieve the mentioned fame, and it is not recited. (End quote)" (Trans.)

Note 1: Rather, here too, he expressed his disassociation from it with one word, as will come later. 12-Minhu (M) Note 2: This is a word of disassociation. 12-Minhu (M)

1. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, citing Kitab al-Nashr, Second and Third Types, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/76.
2. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, citing Kitab al-Nashr, Second and Third Types, published by Mustafa al-Babi, Egypt, 1/77.

फ़तावा रज़विया, खंड सात

फिर फ़रमाया: "हमारा मतलब यह है कि इस क़िरात को एक न्यायप्रिय और सचेत व्यक्ति ने अपने ही जैसे दूसरे व्यक्ति से अंत तक क्रमानुसार वर्णित किया हो और इसके बावजूद वह इस क्षेत्र की महान हस्तियों के बीच प्रसिद्ध भी हो।" (अनु.)

महान इमाम जलालुद्दीन अल-सुयूती, जिन्होंने यहाँ इमामुल कुर्रा (क़िरात के इमाम) के कथन की प्रशंसा की, हालांकि इसके बाद उन्होंने वह कथन फ़रमाया जिसका पहले उल्लेख किया गया जिसने इसकी विषय-वस्तु को कमज़ोर कर दिया (टिप्पणी 1)।

"अर्थात, इसमें कोई मतभेद नहीं है कि कुरआन से जो कुछ भी है उसका मुतवातिर (निरंतर) होना अनिवार्य है।" (अनु.)

इस कथन के सारांश में वे कहते हैं: "इमाम इब्न अल-जज़री ने इस खंड को बहुत मज़बूती से स्थापित किया। उनके शोध से मुझ पर यह स्पष्ट हुआ कि क़िरातें कई प्रकार की हैं: पहली मुतवातिर। दूसरी मशहूर, यह वह है जिसकी सनद (प्रमाण) सही हो लेकिन वह मुतवातिर के स्तर तक न पहुँची हो, और अरबी व्याकरण तथा आधिकारिक लिपि (रस्म-उल-ख़त) के अनुरूप हो, और क़ारी हज़रात के बीच प्रसिद्ध हो, और उसके अनुसार क़िरात की जाती हो, जैसा कि इब्न अल-जज़री ने उल्लेख किया है। तीसरी अहाद (एकाकी) है और यह वह है जिसकी सनद सही हो लेकिन अरबी लिपि या व्याकरण के विरुद्ध हो, या वह उल्लेखित प्रसिद्धि के मानक को प्राप्त न करे, और न ही उसकी क़िरात की जाती हो।" (अनु.)

टिप्पणी 1: बल्कि यहाँ भी एक शब्द से अपनी विरक्ति ज़ाहिर फ़रमा दी जैसा कि आगे आएगा। 12-मिन्हु (म) टिप्पणी 2: यह विरक्ति (तबरी) का शब्द है। 12-मिन्हु (म)

1. अल-इतकान फ़ी उलूम अल-कुरआन, किताब अल-नश्र के हवाले से, दूसरा और तीसरा प्रकार, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/76।
2. अल-इतकान फ़ी उलूम अल-कुरआन, किताब अल-नश्र के हवाले से, दूसरा और तीसरा प्रकार, मुस्तफ़ा अल-बाबी प्रेस, मिस्र, 1/77।

पेज 698 का 721

فتاوٰی رضویہ، جلد ہفتم

پھر فرمایا: نعنی به ان یروی تلك القراءة العدل الضابط عن مثله وهكذا حتی تنتهی و تكون مع ذلك مشهورة عند ائمة هذا الشان ۔1 ہماری مراد یہ ہے کہ اس قراءت کو عادل کامل ضبط شخص نے اپنے ہی جیسے سے آخر تک سلسلہ وار روایت کیا ہو اور اس کے باوجود وہ ایسے ہی عظیم شخصیات کے ہاں مشہور بھی ہو۔ (ت)

امام جلیل جلال سیوطی جنہوں نے یہاں کلام امام القراء کی تعریف کی اگرچہ اس کے بعد وہ کلام، مذکور سابق افادہ فرمایا جس نے اس کے مضمون کی تضعیف عہ ۱ کی۔

اعنی لاخلاف ان کل ماهو من القرآن یجب ان یکون متواترا ۲ الی اخر مامرہ۔ یعنی جو بھی قرآن ہے اس کا متواتر ہونا واجب ہے اس میں کوئی اختلاف نہیں۔ (ت)

اس کلام کی تلخیص میں فرماتے ہیں: اتقن الامام ابن الجزری هذا الفصل جدا وقد تحرر لی منه ان القراء ات انواع الاول المتواتر الثانی المشهور وهو ماصح سنده ولم یبلغ درجة التواتر و وافق العربیة والرسم واشتهر عند القراء و یقرؤ به علی عہ ماذکر ابن الجزری الثالث الآحاد وهو ماصح سنده وخالف الرسم او العربیة اولم یشتهر الاشتهار المذکور ولا یقرؤبه ۳ھ

امام ابن جزری نے اس بحث کو خوب مضبوط بنایا، مجھے ان کی بحث سے یہ واضح ہوا کہ قراءتیں کئی قسم ہیں، ایک متواتر، دوسری مشہور، یہ وہ ہے کہ جس کی سند صحیح ہو مگر درجہ تواتر کو نہ پہنچی ہو اور عربی قواعد اور رسم الخط کے موافق ہو، اور قراء حضرات کے ہاں مشہور ہو اور اس کی قراءت کی جاتی ہو، جیسا کہ ابن جزری نے ذکر کیا ہے، اور تیسری احاد

ہے اور یہ وہ ہے کہ جس کی سند صحیح ہو لیکن عربی رسم الخط یا قواعد کے خلاف ہو اور مذکورہ شہرت کے معیار کو نہ پائے اور نہ ہی اس کی قراءت کی جاتی ہو اھ (ت)

عہ ۱ بلکہ یہاں بھی ایک لفظ سے اپنی براءت اس سے ظاہر فرمادی کما سیاتی ۱۲منہ (م) عہ ۲ هذه كلمة التبرى ۱۲منہ (م)

۱ الاتقان فی علوم القرآن بحوالہ کتاب النشر النوع الثانی والثالث مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۷۶ ۲ الاتقان فی علوم القرآن بحوالہ کتاب النشر النوع الثانی والثالث مطبوعہ مصطفی البابی مصر ۱/ ۷۷

Imam Ibn al-Jazari has strengthened this discussion well. From his discussion, it became clear to me that recitations (Qira'at) are of several types: one is Mutawatir (consecutive/universally transmitted), and the second is Mashhur (famous). The latter is one whose chain of transmission is authentic but hasn't reached the level of Tawatur, aligns with Arabic grammar and script, is well-known among the Qaris, and is practiced, as mentioned by Ibn al-Jazari. The third is Ahad (isolated), which has an authentic chain but contradicts Arabic script or grammar, doesn't meet the aforementioned criteria of fame, and is not practiced. (Ref)

Secondly, even if this is assumed as granted, what is achieved from it? It would be the permissibility of recitation, not that it is established as part of the Quran. This is merely an additional and external matter from which neither necessity nor compulsion can be proven. In the case of its abandonment, no rational person would find grounds for the ruling of a deficiency in completion (Khatm).

O Allah! Except for a madman devoid of intellect who does not hear what is said, nor knows what he says. (Ref)

In short, there are three things here: the consensus on the writing of Mushafs (copies of the Quran), and the textual narration. First: To stay away from the initial discussion where the proof of a Surah being a part (Juz'iyyat), let alone its status as Quran, is clearly false. Secondly: The narrations of audible (Jahr) and silent (Ikhfa) recitations are all accounts from outside the prayer; applying them to prayer in general or specifically to Tarawih is not worthy of attention. Thirdly: Even if for the sake of argument during a debate, the claim of deficiency in completion is made, the discourse remains such that in both ways—contradiction or affirmation—the Quran is complete.

Second: While proof of it being Quran requires clear evidence, it has no relation to a Surah being a part or audible recitation in prayer. Neither the repetition of revelation nor the multiplicity of verses provides a rational proof. Thus, sufficing with one instance and the delusion of deficiency in completion is rejected.

Third: There are two forms of it: Tawatur (unbroken transmission) or mere authenticity. In each case, regarding audible recitation in Tarawih or the status of Bismillah as a part of a Surah, there is no textual Tawatur regarding its Quranic status at all, let alone it being a part. The claimed certainty and the status of Surahs as parts

lack even basic authenticity, let alone reaching Tawatur. Those who advocate for it being a part admit its probabilistic (Zanni) nature. According to investigation, the absence of certainty itself negates it being a part. Hence, the Sahaba, Tabi'un, and the majority of the Imams of the religion denied it, clearly stating that the opinion of it being a part is an innovation and newly emerged. Yes, only regarding Surah Al-Fatihah, some isolated narrations (Ahad) are mentioned, which according to researchers, are abandoned due to contradiction with definitive proofs. Relying solely on the authenticity of a narration is false and overwhelmed. Furthermore, even if accepted, it would be a new matter that contradicts both the general and specific claims of the opponent. That is, if only Al-Fatihah is a part, why audible recitation for every Surah? This refutes the generalization to all Surahs. And if there is silence in audible obligatory prayers with Al-Fatihah, why is that? This invalidated the specification for Tarawih. These were established matters, even if through a certain aspect, where there is no basis for the opponent at all. From this, it is clear that considering the issue as a definitive, consensus-based, and non-interpretative text and not involving the school of thought (Madhab) in it, is rejected ignorance. Now, nothing remains except the ignorant delusion that a Surah being a part or audible recitation in Tarawih is the Madhab of Imam Asim, and that following him in taking recitations necessitates following his audible/silent practice in prayer. The first is a fabrication and slander against the Imams of Qira'at, and the second is mere ignorance and folly, contradicting the explicit statements of the Hanafi Imams. In short, forcing audible recitation for every Surah upon the Hanafi reciters is pure oppression and coercion; there is no evidence for it in Sharia. Rather, original and subsidiary Sharia proofs judge in favor of our view, support our view, and the guardian of Sharia interests calls towards our view. All praise and grace belong to Allah, and blessings and peace be upon our Prophet, the leader of mankind and Jinn, and upon his family and companions, the masters of Paradise. Ameen!

इमाम इब्न अल-जज़री ने इस बहस को खूब मज़बूत बनाया है। उनकी बहस से मुझे यह स्पष्ट हुआ कि क़िरातें (पाठ) कई प्रकार की हैं: एक मुतवातिर (निरंतर), दूसरी मशहूर। यह वह है जिसकी सनद सही हो लेकिन तवातुर के स्तर तक न पहुँची हो, और अरबी व्याकरण और लिपि (रस्म-उल-ख़त) के अनुकूल हो, और क़ारी हज़रात के बीच प्रसिद्ध हो और उसका पाठ किया जाता हो, जैसा कि इब्न अल-जज़री ने उल्लेख किया है। और तीसरी 'आहाद' है, और यह वह है जिसकी सनद सही हो लेकिन अरबी लिपि या नियमों के विरुद्ध हो और उक्त प्रसिद्धि के मानक को न पाती हो और न ही उसका पाठ किया जाता हो। (त)

दूसरा: यदि मान भी लिया जाए कि यह सही है, तो इससे क्या हासिल होता है? इससे केवल क़िरात की अनुमति सिद्ध होगी, न कि यह कि वह कुरान का हिस्सा है। यह मात्र एक अतिरिक्त और बाहरी बात है जिससे न तो आवश्यकता सिद्ध होती है और न ही इसे छोड़ने की स्थिति में किसी बुद्धिमान व्यक्ति के निकट 'ख़त्म' (समापन) में कमी का हुक्म लागू होगा।

हे अल्लाह! सिवाय उस पागल के जो बुद्धिहीन हो, जो कही गई बात को न सुने और न ही उसे पता हो कि वह क्या कह रहा है। (त)

संक्षेप में, यहाँ तीन चीज़ें हैं: मुसलमानों का मुसहफ़ (कुरान की प्रतियों) लिखने पर आम सहमति और वर्णित रिवायत। प्रथम: पहले बहस से दूर रहना जहाँ सूरह का भाग (जुज़इयत) होना तो दूर, उसका कुरान होना सिद्ध करना भी स्पष्ट रूप से निराधार है। दूसरा: जह्र (स्वर में पाठ) और इख़फ़ा (मौन पाठ) की रिवायतें, सभी नमाज़ के बाहर की कहानियाँ हैं; इससे सामान्य नमाज़ या विशेष रूप से तरावीह पर कोई हुक्म लगाना ध्यान देने योग्य नहीं है। तीसरा: तर्क के तौर पर 'ख़त्म' में कमी के दावे में, वैसे भी चर्चा ऐसी है कि कुरान दोनों तरह से—विरोध या पुष्टि—पूर्ण है।

द्वितीय: कुरान होने के प्रमाण के लिए स्पष्ट दलील आवश्यक है, लेकिन इसका सूरह के भाग होने या नमाज़ में सस्वर पाठ (जह्र) से कोई संबंध नहीं है। न तो नुज़ूल (अवतरण) की पुनरावृत्ति और न ही आयतों की अधिकता कोई तर्कसंगत प्रमाण है। अत; एक बार पर ही संतुष्ट रहने में 'ख़त्म' की कमी का भ्रम गलत है।

तृतीय की दो स्थितियाँ हैं: तवातुर या मात्र सत्यता। तरावीह में सस्वर पाठ या बिस्मिल्लाह शरीफ़ के सूरह का हिस्सा होने के बारे में कुरान होने के संबंध में कोई मुतवातिर स्पष्ट प्रमाण (नस्-ए-मुतवातिर)

है ही नहीं, तो भाग होने की बात तो दूर रही। सूरह के भाग होने के निश्चित होने के दावे और स्वयं सूरह के भाग होने की सच्चाई का अभाव है, तवातुर तक पहुँचना तो दूर की बात है। भाग होने के समर्थक स्वयं इसके अनिश्चित (ज़न्नी) होने को स्वीकार करते हैं। शोध के अनुसार, निश्चितता का अभाव ही भाग होने को नकार देता है। इसलिए सहाबा, ताबिईन और धर्म के बहुसंख्यक इमामों ने इसका खंडन किया है और भाग होने के मत को नया और बाद में पैदा हुआ बताया है। हाँ, केवल सूरह फ़ातिहा के बारे में कुछ 'आहाद' रिवायतें वर्णित हैं, जिन्हें शोधकर्ताओं के निकट निश्चित प्रमाणों के विरोध के कारण छोड़ दिया गया है, और केवल रिवायत की सत्यता पर संतुष्ट रहना निराधार है। फिर यदि इसे मान भी लिया जाए, तो यह उस नए मामले के विरुद्ध होगा जो विपक्षी के सामान्य और विशिष्ट दोनों दावों के विपरीत है। अर्थात, यदि केवल सूरह फ़ातिहा भाग है, तो हर सूरह पर सस्वर पाठ क्यों? इसने सभी सूरतों पर लागू होने का खंडन कर दिया। और यदि सस्वर अनिवार्य नमाज़ों में सूरह फ़ातिहा के साथ मौन पाठ है, तो वह किस कारण से है? इसने तरावीह की विशेषता को अमान्य कर दिया। ये वे स्थापित मामले थे जिनमें विपक्षी के लिए कोई प्रमाण नहीं है। यहीं से स्पष्ट है कि इस मामले को निश्चित, सर्वसम्मत और गैर-इज़तिहादी मानना और इसमें संप्रदाय (मज़हब) का कोई दखल न मानना, निरा अज्ञान है जिसे ठुकरा दिया गया है। अब केवल यह अज्ञानतापूर्ण भ्रम रह गया है कि सूरह का हिस्सा होना या तरावीह में सस्वर पाठ इमाम आसिम का मज़हब है, और उनकी क़िरात अपनाने वालों पर नमाज़ में सस्वर/मौन पाठ में उनका अनुसरण अनिवार्य है। पहला इमामों पर आरोप है, और दूसरा सरासर अज्ञानता और मूर्खता है, जो हनफ़ी इमामों के स्पष्ट कथनों के विरुद्ध है। संक्षेप में, हनफ़ी हाफ़िज़ों पर हर सूरह पर सस्वर पाठ का दबाव सरासर ज़ुल्म है; शरीयत में इसका कोई प्रमाण नहीं है। बल्कि मूल और उप-शरीयत प्रमाण हमारे मत के पक्ष में हैं, हमारे ही मत के सहायक हैं, और शरीयत के हितों का संरक्षक हमारे ही मत की ओर बुलाता है। समस्त प्रशंसा और अनुकंपा अल्लाह के लिए है, और हमारे नबी, मानव और जिन्न के सरदार पर और उनके वंश और साथियों पर, जो जन्नत के सरदार हैं, आशीर्वाद और शांति हो। आमीन!

पृष्ठ 699 का 721

امام ابن جزری نے اس بحث کو خوب مضبوط بنایا، مجھے ان کی بحث سے یہ واضح ہوا کہ قراءتیں کئی قسم ہیں، ایک متواتر، دوسری مشہور، یہ وہ ہے کہ جس کی سند صحیح ہو مگر درجہ تواتر کو نہ پہنچی ہو اور عربی قواعد اور رسم الخط کے موافق ہو، اور قراء حضرات کے ہاں مشہور ہو اور اس کی قراءت کی جاتی ہو، جیسا کہ ابن جزری نے ذکر کیا ہے، اور تیسری احاد ہے اور یہ وہ ہے کہ جس کی سند صحیح ہو لیکن عربی رسم الخط یا قواعد کے خلاف ہو اور مذکورہ شہرت کے معیار کو نہ پائے اور نہ ہی اس کی قراءت کی جاتی ہواھ (ت) ثانیا: اگر بالفرض یہ مسلم بھی ہو تو اس سے حاصل کتنا، جواز قراءت نہ کہ بروجہ قرآنیت، یہ محض ایک امر زائد و خارج ہے جس سے نہ لزوم و ضرورت ثابت ہوسکے نہ بحال ترک کسی عاقل کے نزدیک، حکم نقصان ختم کی راہ ملے، اللھم الاعند مجنون نابذ العقول لا یسمع ما یقال | اے اللہ ! مگر جو مجنون بے عقل ہو جو بات کو نہ سمجھے کہ وہ کیا کہہ رہا ہے۔ (ت) ولایدری ما یقول۔ با لعملہ یہاں تین چیزیں اثبات مسلمین کتابت مصاحف، روایت منصوصہ۔ اول: تواولا بحث سے محض برکراں جس سے جزئیت سور در کنار ، قرآنیت کا اثبات بھی ظاہر البطلان، ثانیا: روایات جہر واخفات، سب بیرون نماز کی حکایات، اس سے مطلق نماز یا خاص تراویح پر حکم نا قابل التفات۔ ثالثا: بفرض باطل بطور مناظرہ، ادعائے نقصان ختم میں، یوں بھی کلام ، کہ خلاف واثبات دونوں طور پر قرآن تمام۔ دوم: ثبوت قرآنیت پر ضرور دلیل مبین مگر حاشا جزئیت سور و جہر فی الصلوۃ سے علاقہ نہیں، نہ تکرار نزول تعدد آیات پر دلیل معقول ، تو ایک بار پر اقتصار میں، نقصان ختم ، کا زعم مخذول۔ سوم کی دو صورتیں ہیں : تواتر یا مجرد صحت، اور ہر ایک دوبارہ جہر فی التراویح یا در باب جزئیت بسم اللہ شریف میں تواتر نص تو سرے سے درباره قرآنیت ہی نہیں تاکہ

جزئیت چہ رسد اور جزم مذکور و جزئیت سور میں نفس صحت معدوم ، تا بتواتر چہ کشد ، خود قائلان جزئیت ، مصرحان ظنیت اور نانیان ظنیت اور عند التحقیق انتفائے قطعیت خود اتقائے جزئیت ولذا صحابہ و تابعین و جمہور ائمہ دین کو اس سے انکار اور قول جزئیت کے محدث و نو پیدا ہونے کا صاف اظہار، ہاں صرف درباره فاتحہ ، بعض اخبار آحاد مذکور ، کہ عند المحققین مخالفت قاطع کے سبب مہجور اور مجرد صحت روایت پر اقتصار و قناعت باطل و مقہور ، پھر علی التسلیم ان سے ثابت ہوگا تو وہ امر جدید جو دعوی مخالف کے عموم و خصوص دونوں کا مخالف ورد شدید یعنی صرف جزئیت فاتحہ تو ہر سورت پر جہر کے لئے ، یہ تعمیم سور کارد ہوا اور فاتحہ کے ساتھ فرائض جہریہ میں اخفاء کس وجہ سے ، اس نے تخصیص تراویح کو باطل کیا، یہ تو امور ثابتہ تھے ولو بوجہ جن میں مخالف کے لئے اصلا سند نہ کوئی صورت کسی پہلو پر اس کی مستند اور یہیں سے واضح کہ مسئلے کو منصوصہ قطعیہ اجماعیہ غیر اجتہادیہ ماننا، مذہب کو اس میں دخل نہ جاننا ، محض جہل مسترد ، اب نہ رہا مگر یہ جاہلانہ زعم کہ جزئیت سور یا جہر فی التراویح مذہب عاصم ، اور ان کی قراءت کے آخذ پر جہر واخفاء نماز میں ان کا اتباع لازم، اول ائمہ قراءت پر افترا و تہمت اور ثانی محض جہل و سفاہت مخالفت تصریح ائمہ حنفیت، غرض حفاظ خفیہ پر سبر سورت پر جہر جسم ، محض ظلم و قہر نہ شرع سے اس پر دلیل قائم بلکہ دلائل شرعیہ اصلیہ و فرعیہ ہمارے قول پر حاکم، ہمارے ہی قول کی ناصر، وراعی مصالح شرعیہ ہمارے ہی قول کی طرف داعی واللہ الحمد والمنة والصلوة والسلام علی نبینا سید الانس والجنة وآله وصحبه سادات الجنة - امین !

Vol. 7 Fatawa Razawiyya

Refutation (Tazleel)

All praise is due to Allah, the sun that illuminates the world, the truth and correctness are unveiled and without a barrier, doubt and uncertainty are displayed in the view of friends. Now what is the need to waste time in refuting and nullifying the excessive additions and useless trivialities? Zaid (the person being refuted), due to his extreme ignorance and power of foolishness, is not even worthy of his words being given any attention. He wrote nothing of clear scientific meaning; the force of contradiction and the noise of conflict have, at every turn, refuted what he himself wrote. Stubbornness, audacity, arrogance, and fabrication against the respected scholars of the Holy House of Allah (Bait-ul-Haram), apart from the things written in the main objective, were taken from the words of his own two masters. Among the masters, Mr. Gangohi played a strange trick; first, he wrote a clear refutation of his leader, Mr. Qari. Mr. Qari had said that the Madhhab (school of thought) has nothing to do with this matter. Mr. Gangohi says, "Venerable sir, this is a clear falsehood; what does it mean that there is no involvement? It is a clear ijtihadi matter. Hafs's Madhhab is loud recitation (jahr), and the Great Imam's Madhhab is silent recitation (ikhfa). Whichever you follow is correct and proper." Mr. Qari says, "Loud recitation at the conclusion (khatm), even if it is in prayer, is the narration of Hafs and the recitation of 'Asim, which is reported from the Prophet in an authentic manner." Mr. Gangohi says, "Sir, it is not so; it is the opinion of Hafs based on intellectual ijtihad. Yes, all schools of thought are correct; this is the right guidance." Mr. Qari says, "These are matters in which there is no room for dispute, to the extent that even people of innovation avoid disagreement." Mr. Gangohi says, "Venerable sir, this is a boast and clear exaggeration; the Imams of the Sunnah themselves are disputing; there is a clear disagreement with the Great Imam himself." Mr. Qari says, "Here, in all four schools of thought, the basis is only on the authenticity of the narration." Mr. Gangohi says, "Sir, leave aside the four; there is a denial of this even in your own school of thought." Mr. Qari says, "When an issue has been narrated through an authentic narration from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him), how does any disagreement with Abu Hanifa remain? 'When the Hadith is authentic, that is my Madhhab' (T) is the saying of the Hanafis. So, after the authenticity of the narration, the path is clear from opposition and conflict." Mr. Gangohi says, "Venerable sir, this is rejected from the start; the disagreement with the Great Imam is absolutely present." Mr. Qari says, "After the authenticity of the narration, what is the need for

any school of thought? That is, if anyone disagrees, is it even worth listening to?" Mr. Gangohi says, "Wow, sir! Everything is truth and guidance; whichever you follow, there is good news of being rightly guided." In short, after completely refuting Mr. Qari's thoughts at first, at the end, he placed the whole burden on Mr. Qari's head, saying that although all this is true, what is necessary for the memorizers (Huffaz) is only what Venerable Mr. Qari approves. The command is of Allah, the Overpowering King, but the rule is of Mr. Qari; whoever does not recite Bismillah loudly at every Surah will wander deprived of the reward for a complete recitation (khatm).

जिल्द सातवीं फतावा रज़विया

तज़लील (खंडन/अपमान)

अल्हम्दु लिल्लाह, दुनिया को रोशन करने वाला सूरज, हक़ और सच्चाई बिना किसी पर्दे के साफ़ है, शक और संदेह दोस्तों के सामने प्रकट हो गया है। अब क्या ज़रूरत है कि फ़ालतू की चीज़ों और बेकार की बातों को झुठलाने में समय बर्बाद किया जाए? ज़ैद (जिसका खंडन किया जा रहा है), अपनी घोर अज्ञानता और मूर्खता के कारण, इस लायक भी नहीं है कि उसकी बात पर ध्यान दिया जाए। उसने ज्ञान की कोई स्पष्ट बात नहीं लिखी; जगह-जगह विरोधाभास और टकराव के शोर ने उसके अपने ही लिखे हुए को झुठला दिया। हठधर्मिता, दुस्साहस, अहंकार और बैतुल्लाह अल-हराम के सम्मानित विद्वानों के खिलाफ गढ़ी गई बातों के अलावा, मुख्य उद्देश्य में जो बातें लिखीं, वे अपने ही दो गुरुओं (मतबून) की बातों से ली गई हैं। गुरुओं में गंगोही साहब ने एक अजीब तमाशा दिखाया कि पहले तो अपने पेशवा जनाब क़ारी साहब का साफ़ तौर पर खंडन लिखा। क़ारी साहब ने फ़रमाया था कि इस मसले में मज़हब का कोई दखल नहीं है। गंगोही साहब फ़रमाते हैं, "हुज़ूर, यह तो साफ़ झूठ है; दखल न होने का क्या मतलब है? यह तो एक स्पष्ट इज्तिहादी (ijtihadi) मसला है। हफ़्स का मज़हब ज़हर (ज़ोर से पढ़ना) है, और इमाम-ए-आज़म का मज़हब इख़फ़ा (धीरे पढ़ना) है। आप जिसकी भी पैरवी करें, वह सही और दुरुस्त है।" क़ारी साहब कहते हैं, "ख़त्म पर ज़हर (ज़ोर से पढ़ना), चाहे नमाज़ में ही क्यों न हो, हफ़्स की रिवायत है, आसिम की क़िराअत है, जो अल्लाह के रसूल से सही तरीक़े से मंकूल (वर्णित) है।" गंगोही साहब कहते हैं, "हुज़ूर, ऐसा नहीं है बल्कि यह हफ़्स की अपनी अक़्ली इज्तिहाद (बुद्धि आधारित राय) है। हाँ, सारे मज़हब सही हैं, यही हक़ है।" क़ारी साहब कहते हैं, "ये वे मामले हैं जिनमें विवाद की कोई गुंजाइश ही नहीं है, यहाँ तक कि ग़लत अक़ीदे वाले भी विरोध से बचते हैं।" गंगोही साहब कहते हैं, "हुज़ूर, यह तो शेखी और साफ़ झूठ है; सुन्नत के इमाम खुद विवाद कर रहे हैं, खुद इमाम-ए-आज़म का साफ़ तौर पर विरोध मौजूद है।" क़ारी साहब कहते हैं, "यहाँ चारों मज़हबों में काम सिर्फ रिवायत की प्रामाणिकता (صحت روایت) पर निर्भर है।" गंगोही साहब कहते हैं, "हुज़ूर, चारों को तो छोड़िये, खुद अपने मज़हब में ही इससे इनकार है।" क़ारी साहब कहते हैं, "जब मसला नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से सही रिवायत के साथ मंकूल हो चुका, तो अबू हनीफ़ा का विरोध रहा ही कहाँ? 'इज़ा सह्हल हदीसु फ़हुवा मज़हबी' (जब हदीस सही हो, तो वही मेरा मज़हब है - टी) हनफ़ियों का कौल है। तो रिवायत के सही होने के बाद विरोध और मतभेद से रास्ता साफ़ है।" गंगोही साहब कहते हैं, "हुज़ूर, यह तो शुरू से ही खारिज

(मरदूद) है, इमाम-ए-आज़म का विरोध निश्चित रूप से मौजूद है।" क़ारी साहब कहते हैं, "रिवायत की प्रामाणिकता के बाद किसी मज़हब की क्या ज़रूरत? यानी अगर कोई विरोध करे भी तो क्या वह सुनने के लायक है?" गंगोही साहब कहते हैं, "वाह हुज़ूर! सब हक़ और हिदायत है, जिसकी भी पैरवी करो, सही रास्ते पर होने की खुशखबरी है।" संक्षेप में, पहले तो क़ारी साहब के विचारों का पूरी तरह खंडन किया और अंत में सारा बोझ क़ारी साहब के सिर मढ़ दिया कि यह सब कुछ तो है, लेकिन हाफ़िज़ों के लिए वही ज़रूरी है जो हुज़ूर क़ारी साहब को मंज़ूर है। हुक्म तो ग़ालिब बादशाह अल्लाह का है, मगर हुक्म जनाब क़ारी साहब का चलेगा; जो हर सूरत पर 'बिस्मिल्लाह' ज़ोर से नहीं पढ़ेगा, वह मुकम्मल ख़त्म के सवाब से वंचित होकर फिरेगा।

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

تذلیل

الحمد للہ آفتاب عالم تاب، حق و صواب بے نقاب و حجاب، شک و ارتیاب جلوہ فرمائے منظر احباب ہوا اب کیا حاجت کہ حشویات زائدہ و لغویات بے فائدہ کے رد و ابطال میں تضیع وقت کیجئے زید بے قید اپنی شدت جہالت و قوت سفاہت کے باعث خود اس قابل نہیں کہ اس کی بات قابل التفات ہو اس نے کوئی مطلب روشن علم پر تحریر نہ کیا، زور تناقض و شور تعارض نے جابجا اپنا ہی لکھا، خود رد کر دیا، عناد و اجتراء و مکابرہ و افتراء سب و شتم علمائے کرام بیت اللہ الحرام کے ماوراء جو باتیں اصل مقصد میں لکھیں اپنے دونوں متبوعوں ہی کے کلام سے اخذ کیں، متبوعین میں گنگوہی صاحب نے طرفہ تماشا کیا کہ اول تو اپنے پیشوا جناب قاری صاحب کا صاف رد لکھا قاری صاحب نے فرمایا تھا اس مسئلے میں مذہب کو کچھ دخل نہیں، گنگوہی صاحب فرماتے ہیں قبلہ یہ باطل مبین، دخل نہ ہونا کیا معنی صریح اجتہادیہ ہے حفص کا مذہب جہر، امام اعظم کا مذہب اخفاء ہے جس کی پیروی کیجئے درست و بجا ہے، قاری صاحب، جہر فی الختم اگرچہ نماز میں ہو حفص کی روایت ہے، عاصم کی قراءت ہے منقول عن الرسول بروجہ صحت ہے، گنگوہی صاحب حضرت نہیں بلکہ حفص کی رائے ہے عقلی اجتہاد سے، ہاں مذہب سب بجا ہیں، یوں حق ارشاد ہے، قاری صاحب یہ ان امور سے جن میں نزاع کی گنجائش ہی نہیں یہاں تک کہ بد مذہب بھی خلاف سے کنارہ گزیں، گنگوہی صاحب قبلہ یہ لاف ہے صاف گزاف ہے، خود ائمہ سنت نزاع کر رہے ہیں، خود امام اعظم کا صریح خلاف ہے، قاری صاحب یہاں چاروں مذہب میں صرف صحت روایت پر مدار کار ہے، گنگوہی صاحب حضرت چاروں در کنار، خود اپنے مذہب میں اس سے انکار ہے، قاری صاحب جب مسئلہ بروایت صحیحہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے منقول ہو

چکا خلاف ابو حنیفہ باقی ہی کب رہا، اذا صح الحدیث فھو مذہبی (جب حدیث صحیح ہو تو وہی میرا مذہب ہے۔ ت) قول احناف ہے، تو بعد صحت روایت خلاف و تخالف سے مطلع صاف ہے گنگوہی صاحب قبلہ یہ تو بدایۃً مردود، خلاف امام اعظم قطعاً موجود، قاری صاحب بعد صحت روایت کسی مذہب کی کیا حاجت یعنی کوئی خلاف کرے بھی تو کیا قابل سماعت، گنگوہی صاحب واہ حضرت سب حق و ہدایت جس کی اقتداء کرو اہتداء کی بشارت، غرض اولاً قاری صاحب کے خیالات کا رد کلی فرما کر اخیر میں سارا دھڑا قاری صاحب کے سر دھرا، کہ یہ سب کچھ ہے مگر حافظوں پر وہی ضرور جو حضرت قبلہ قاری صاحب کو منظور، ملک خدائے غالب کا حکم، جناب قاری صاحب کا، جو ہر سورت پر جہر بسم اللہ نہ کرے گا ختم کا مل کے ثواب سے محروم پھرے گا۔

Fatawa Razawiyya (Volume VII)

I say: A mature rebuttal and clear style for all these absurdities has occurred in various ways in the preceding discourses. Here, first, it is to be asked of your honor that when all schools of thought were considered truth, following any of them was guidance, and general permission for following all existed, why has it now become mandatory and necessary for the memorizers (huffaz) to follow only one? The divergence of Hafs was known before as well; at that time you were saying that there is no defect or harm in it. Now, in the statement of the Qari (reciter), has some fresh revelation descended which has turned a truth into a falsehood, guidance into misguidance, and a permissible act into an impermissible one?

Secondly: Are you writing a fatwa (religious decree) or some personal domestic arbitration? Is the statement of the Qari a Hadith, a Verse, or a jurisprudential narration? Which Sharia proof is it?

Thirdly: Provide proof that the school of Hafs was inclusive of partiality in all Surahs.

Fourthly: First, proceed from the point whether Imam Hafs held the position of Ijtihad (independent legal reasoning).

Fifthly: Is the issue one of Ijtihad or not? If not, then whatever you wrote in your fatwa up to the mention of the "Statement of Panipat," wipe it all away. And if yes, then in matters of Ijtihad, are you a follower (muqallid) of the Great Imam of the nation, the Imam of the Imams of the Ummah, or of the "Mujtahid of the Era" of Panipat? To show fire to the imitation of the Imam by following desires and to take refuge in the dust of Panipat—who accepted this? And even if it were so, how cruel it is to tell the Muslims of the Hanafi school that an Imam contrary to them is the one to follow! Alas, first you abandoned personal imitation (taqlid-e-shakhsi) to such an extent that every school was considered valid and practicing upon all was permissible. Finally, when you did grasp it, you grasped it in such a way that following the Imam was abandoned and forsaken, and maintaining the honor of the imitation of Panipat became necessary. What is the basis for this inconsistency? "You attacked the lion and urinated out of fear for the goat" (T). Anyway, they ruined everything and then, shifting the blame onto the Qari, used him as a shield.

Listen to the Qari, there is much to say to him:

First: He too could not bring any proof, could not even show a single sentence from a book. A rational person knows that in the place of a fatwa, an unproven claim is humiliated and weak.

Second: Where was he to show proof? He knew well that these sentences were said against the school of thought. Therefore, he took a path so that the dispute of following a school of thought would not remain. All his life he has been opposed to non-followers (Ghair-Muqallids), objecting to the abandonment of imitation (taqlid), calling them misguided and corrupt, and using harsh words against them in writing and speech. Now that his own Ijtihad has heated up, he said something that even put them to shame. After the authenticity of a narration, what is the need for any school of thought? Acting upon Hadith is the only path of justice; when a Hadith is authentic, then what is the opposition? "Then it is my school" (Authentic Hadith is my school. T) is itself the saying of the Hanafis. The era of the Reciters (Qurra) was the era of Ijtihad and acting upon the Sunnah; specialization is proof that when the era of imitation (taqlid) arrived, acting upon the Sunnah hid its face. Whereas, imitation of the Imams is itself acting upon the Sunnah; opposing it is a clear fitna (mischief).

फ़तावा रज़विया (जिल्द 7)

मैं कहता हूँ: इन तमाम बेहूदा बातों का मुकम्मल और साफ़ जवाब मुख़्तलिफ़ अंदाज़ में पिछले फ़ायदों में गुज़र चुका है। यहाँ हज़रत से पहले इतना पूछना है कि जब तमाम मज़ाहिब हक़ थे, सब की पैरवी हिदायत थी, सब की इक़्तिदा की आम इजाज़त थी, तो अब हाफ़िज़ों पर किसी एक ही की पैरवी क्यों लाज़िम और ज़रूरी हो गई? हफ़्स का इख़्तिलाफ़ तो पहले भी मालूम था, उस वक़्त तो आप यही फ़रमा रहे थे कि इसमें न कोई ऐब है, न कोई हर्ज। अब क़ारी साहब के फ़रमान में क्या किसी ताज़ा वही का नुज़ूल हुआ है जिसने एक हक़ को नाहक़, एक हिदायत को गुमराही और एक जायज़ को नाजायज़ कर दिया?

दूसरा: यह आप फ़तवा लिख रहे हैं या अपनी कोई घरेलू पंचायत? क़ारी साहब का फ़रमान हदीस है या आयत या फ़िक़्ही रिवायत? कौन सी शरीई हुज्जत है?

तीसरा: सुबूत तो दीजिए कि हफ़्स का मज़हब तमाम सूरतों में जुज़इयत के साथ शामिल था।

चौथा: पहले इसी बात से शुरू करें कि क्या इमाम हफ़्स को इजतिहाद का मन्सब हासिल था?

पाँचवाँ: मसला इजतिहादी है या नहीं? अगर नहीं, तो अपने फ़तवे में 'फ़रमान-ए-पानीपत' के ज़िक्र तक जो कुछ भी लिखा, सब पर पानी फेर दें। और अगर हाँ, तो क्या आप इजतिहादी मामलात में मिल्लत के इमाम-ए-आज़म, उम्मत के इमामों के इमाम के मुक़ल्लिद हैं या पानीपत के'मुज्तहिद-ए-असर' के? अपनी ख़्वाहिशात की पैरवी में इमाम की तक़लीद को आग दिखाना और पानीपत की ख़ाक पर डेरा जमाना, इसे किसने माना? और अगर मान भी लिया जाए, तो आप जैसा शख़्स हनफ़ियों को उनके ख़िलाफ़ किसी और को इमाम बताना कितना बड़ा ज़ुल्म है। अफ़सोस कि पहले तो आपने तक़लीद-ए-शख़्सी को इस तरह छोड़ा कि हर मज़हब सही और सब पर अमल करना जायज़ लगने लगा। आख़िर में जब पकड़ा तो ऐसा पकड़ा कि इमाम की पैरवी छोड़ दी और पानीपत की तक़लीद की साख बचाना ज़रूरी समझा। इस विरोधाभास की क्या दलील है? "शेर पर हमला किया और बकरी के डर से पेशाब निकल गया" (त)। खैर, उन्होंने सब कुछ बिगाड़ दिया और फिर सारा बोझ क़ारी साहब पर डाल कर उन्हें अपनी ढाल बना लिया।

क़ारी साहब की सुनिए, उनसे बहुत कुछ कहना है:

एक: वह भी कोई दलील पेश न कर सके किसी किताब की एक इबारत भी न दिखा सके। अक़्लमंद जानता है कि फ़तवे की जगह पर बिना दलील का दावा ज़लील और कमज़ोर होता है।

दो: दलील कहाँ से दिखाते? वह अच्छी तरह जानते थे कि ये जुमले मज़हब के ख़िलाफ़ कहे गए हैं। लिहाज़ा उन्होंने वह रास्ता अपनाया कि मज़हब की पैरवी का झगड़ा ही न रहे। उम्र भर ग़ैर-मुक़ल्लिदों के मुख़ालिफ़ रहे, तक़लीद छोड़ने पर ऐतराज़ करते रहे, उन्हें गुमराह और मुफ़्सिद कहते रहे, लिख कर और बोल कर उन्हें खरी-खोटी सुनाते रहे। अब जब अपना इजतिहाद जागा, तो ऐसी बात कही कि उन्हें भी शर्मिंदा कर दिया। रिवायत की सेहत के बाद किसी मज़हब की क्या ज़रूरत? हदीस पर अमल करना ही इंसाफ़ का रास्ता है; जब हदीस सही हो तो फिर मुख़ालफ़त कैसी? "वही मेरा मज़हब है" (सही हदीस ही मेरा मज़हब है। त) ख़ुद हनफ़ियों का कौल है। क़ुर्रा (क़ारी लोगों) का ज़माना इजतिहाद और सुन्नत पर अमल का ज़माना था; विशेष रूप से यह दलील है कि जब तक़लीद का दौर आया तो सुन्नत पर अमल ने मुँह छुपा लिया। जबकि हक़ीक़त में आइम्मा की तक़लीद ही सुन्नत पर अमल है, इसके ख़िलाफ़ करना साफ़ तौर पर फ़ितना है।

पेज ७०१ ऑफ ७२१

اقول: ان سب خرافات کا رد بالغ و طرزِ بازغ، تو طرح طرح سے افادات میں گزرا، یہاں حضرت سے اولاً اتنا دریافت کرنا ہے کہ جب سب مذہب حق تھے سب کا اتباع ہدایت، سب کے اقتدا کی عام اجازت، تو اب حفاظ پر خاص ایک ہی کا اتباع کیوں لازم و ضرور ہو گیا، حفص کا خلاف تو پہلے بھی معلوم ہی تھا اس وقت تو آپ یہی فرما رہے تھے کہ اس میں عیب، نہ اس میں حرج، اب قاری صاحب کے فرمان میں کیا کسی تازہ وحی نے نزول کیا جس نے ایک حق کو ناحق، ایک ہدایت کو ضلالت، ایک جائز کو ناجائز کر دیا۔

ثانیاً: یہ آپ فتویٰ لکھ رہے ہیں یا کوئی اپنی خانگی پنچایت، قاری صاحب کا فرمان حدیث ہے یا آیت یا فقہی روایت، کون سی شرعی حجت،

ثالثاً: ثبوت تو دیجئے کہ مذہبِ حفص تمام سور میں جزئیت بسامل تھا۔

رابعاً: پہلے اسی سے چلے کہ امام حفص کو منصبِ اجتہاد حاصل تھا۔

خامساً: مسئلہ اجتہادیہ ہے یا نہیں، اگر نہیں تو اپنے فتویٰ میں ذکرِ فرمانِ پانی پت تک جو کچھ لکھا سب پر پانی پھیر لیے اور اگر ہاں تو آپ اجتہادیات میں امامِ اعظم ملت امامِ ائمہ امت کے مقلد ہیں یا مجتہد العصر پانی پت کے، باتباع ہوا تقلیدِ امام کو آگ دکھانا، پانی پت کی خاک پر دھونی رمانا، کس نے مانا اور یوں بھی سہی تو آپ کو اپنی ذات کا اختیار مسلم حنفیہ کو اُن کے خلاف امام فتویٰ بتانا کیسا ستم، افسوس کہ آپ نے اول تو تقلیدِ شخصی کو ایسا چھوڑا کہ سب مذہب بجا سب پر عمل روا، آخر میں پکڑا تو ایسا پکڑا کہ امام کا اتباع متروک و مہجور اور تقلید پانی پت کی پت رکھنی ضرور، اس شتر گربگی کی کیا سند، صُلت علی الاسد و بُلت عن النقد (شیر پر حملہ کیا اور بکری

کے ڈر سے پیشاب آ گیا۔ت)، خیر انہوں نے سب ڈھلی بگڑی، قاری صاحب پر ڈھال کر ان کی ڈھال پکڑی۔

قاری صاحب کی سنئے تو ان سے بہت کچھ کہنا ہے:

یکم: وہ بھی کوئی سند نہ لاسکے، ایک کتاب کی عبارت بھی نہ دکھاسکے، اور عاقل جانتا ہے کہ محلِ فتویٰ میں ادعائے بے دلیل، ذلیل و علیل۔

دوم: سند دکھانا کہاں کا خوب جانتے تھے کہ یہ جملے خلافِ مذہب کہے، لہٰذا وہ راہ چلے کہ اتباعِ مذہب کا جھگڑا ہی نہ رہے، اتنی عمر آئی غیر مقلدوں سے معرض ہیں، ترکِ تقلید پر معترض ہیں، انہیں گمراہ و مفسد بتایاکرتے ہیں، تحریراً و تقریراً جلی کٹی سنایا کرتے ہیں، اب کہ اپنا اجتہاد گرمایا، وہ کچھ فرمایا کہ انہیں بھی شرمایا، بعدِ صحت روایت کسی مذہب کی کیا حاجت، عمل بالحدیث ہی طریقِ انصاف ہے، جب حدیث صحیح ہو پھر کیا خلاف ہے فھو مذھبی (حدیث صحیح ہی میرا مذہب ہے۔ت) خود قولِ احناف ہے، زمانہ قراء زمانہ اجتہاد و عمل بالسنہ گزرا، تخصیص دلیل ہے کہ جب دورِ تقلید آیا عمل بالسنہ نے منہ چھپایا، حالانکہ تقلیدِ ائمہ ہی عمل بالسنہ ہے اس کا خلاف صریح فتنہ ہے۔

And there is no power and no strength except with Allah, the Most High, the Most Great.

Thirdly: "If a Hadith is authentic, it is my madhhab"—you failed to distinguish between juristic authenticity (sihhat fiqhi) and traditionalist authenticity (sihhat hadithi). Specifically regarding this matter, please study this servant's treatise 'Al-Fadl al-Mawhabi fi ma'na Idha Sahha al-Hadith fahuwa Madhhabi' so that the meaning becomes clear and the darkness of doubt is washed away.

Fourthly: If by the authenticity of the narration of 'jasr' (joining) outside the prayer, you mean 'talaqqi' and 'ilqa' (reception and delivery), then we are delighted. However, applying this rule to Tarawih is like 'kharat al-qatad' (a proverbial expression for something extremely difficult). If the intention is the authenticity of the 'jasr' narration in the prayer itself or specifically in Tarawih, then it is forbidden and rejected. Remember benefit #12 and #4. And may God grant justice, take the glad tidings of your own opposite meaning from 'If a Hadith is authentic...'; for the authentic Hadith is with us, and specifically in Tarawih, you are completely empty-handed.

Fifthly: Your claim that 'Madhhab has no role' is also peculiar. The mere existence of some authentic narration does not make an issue one of 'Ijtihad'; this is obviously rejected. Look at books written on disagreements; there are thousands of juristic (ijtihadi) issues where each party, or even just one, possesses one or more authentic narrations. Yes, if you can show a categorical (qat'i), well-known, and tawatur text stating that 'Bismillah' is part of every Surah, or that its 'jasr' is required at the end of Tarawih on every Surah, then your statement would be sound, saying that 'Madhhab' applies to ijtihadi issues and not these transmitted ones. Since you cannot do so, then merely due to empty claims, the Hanafi Madhhab being rejected is nothing but pure desire.

Sixthly: Have you ever seen a disagreement among the Imams of Recitation (Qurra) regarding the 'Bismillah' being a part of all Surahs, or is this just your natural brilliance? See benefit #4: that the view of it being a part in other than Surah al-Fatihah is a late innovation and baseless. From benefit #5, it is known that from Surah al-Baqarah to Surah al-Nas, according to all reciters, 'Bismillah' is excluded from the Surah and serves as a mark of separation.

Seventhly: By what calculation did a shortage of 114 verses occur? There are exactly that many Surahs in the Great Quran. By consensus, 'Bismillah' is not in Surah al-

Bara'ah, so the initial 'basamils' (Basmalahs) remain only 113. If the huffaz (memorizers), by consensus, perform 'jasr' once, then according to your way too, a loss of only 112 is obtained. Where did the fourteen come from? Do you count 'Hafd' and 'Khal' as two Surahs as well? Suppose some ignorant hafiz abandons 'jasr' entirely, even then, excluding 'Bara'ah', would the count still remain fourteen? In this case, poor Zaid, your follower, was better, who based on his thought said thirteen in some places.

Eighthly: You have certainly supported the people of whims and misguided talkers well. Recitation is a transmitted matter, not ijtihadi; therefore, there is no disagreement from any deviant in it. Subhan Allah! Is the disagreement of the misguided limited only to speculative and ijtihadi branches? Or are those wretched ones openly and obviously deniers of hundreds of definitive proofs and texts? Woe to you, O Reciter! It seems you do not know what is coming out of your tongue; for if you do not know, etc. (Alas, O Teacher! It seems you do not understand what is flowing from your tongue; so if you have no understanding, etc. - translator's note).

और अल्लाह के अलावा न कोई ताकत है और न कोई शक्ति, जो बहुत ऊंचा और बहुत महान है।

तीसरा: 'यदि हदीस सही है, तो वह मेरा मज़हब है' - आपने फ़िक़्ही प्रामाणिकता और हदीसी प्रामाणिकता के बीच अंतर नहीं किया। विशेष रूप से इस मामले के बारे में, इस खादिम के शोध पत्र 'अल-फ़ज़ल अल-मौहबी फ़ी माना इज़ा सह्हा अल-हदीस फ़हुवा मज़हबी' का अध्ययन करें ताकि अर्थ स्पष्ट हो सके और संदेह का अंधकार धुल जाए।

चौथा: यदि प्रार्थना (नमाज़) के बाहर 'जस्र' (जोड़ने) के वर्णन की प्रामाणिकता से आपका तात्पर्य 'तलक़्क़ी' और 'इल्क़ा' (सीखना और सिखाना) है, तो हमें बहुत खुशी है। लेकिन इससे तरावीह पर हुक्म लगाना 'ख़रतुल क़ताद' (अत्यधिक कठिन कार्य) के समान है। और यदि नमाज़ में या विशेष रूप से तरावीह में 'जस्र' के वर्णन की प्रामाणिकता उद्देश्य है, तो यह वर्जित और अस्वीकार्य है। लाभ संख्या 12 और 4 याद रखें। और ईश्वर न्याय दे, 'इज़ा सह्हा अल-हदीस' से अपने ही विरुद्ध अर्थ की खुशखबरी लें; क्योंकि सही हदीस हमारे साथ है, और विशेष रूप से तरावीह के मामले में तो आप पूरी तरह खाली हाथ हैं।

पांचवां: यह कहना कि 'मज़हब का इसमें कोई दखल नहीं' भी एक अजीब बात है। केवल किसी सही हदीस का होना ही किसी मसले को 'इतिहादी' (विवेकशील शोध का विषय) नहीं बना देता; यह स्पष्ट रूप से अस्वीकार्य है। मतभेदों पर लिखी गई पुस्तकें देखें; हज़ारों इज्तिहादी मसले हैं जहाँ प्रत्येक पक्ष, या केवल एक के पास, एक या कई सही हदीसें मौजूद होती हैं। हाँ, यदि आप कोई स्पष्ट (क़तई), प्रसिद्ध और मुतवातिर पाठ (नस्स) दिखा सकें कि 'बिस्मिल्लाह' हर सूरत का हिस्सा है या तरावीह के समापन पर हर सूरत पर इसका 'जस्र' आवश्यक है, तो यह कहना उचित होता कि 'मज़हब' का संबंध इज्तिहादी मसलों से है न कि इन वर्णित मसलों से। चूंकि आप ऐसा करने में असमर्थ हैं, तो केवल मौखिक दावों से हनफी मज़हब का खारिज होना महज़ इच्छा और लालसा ही है।

छठा: क्या आपने कभी क़िरात के इमामों के बीच सभी सूरतों में 'बिस्मिल्लाह' के सूरह का हिस्सा होने पर कोई मतभेद देखा है या यह केवल आपकी अपनी बुद्धि की उपज है? लाभ संख्या 4 देखें कि सूरह फ़ातिहा के अलावा अन्य सूरतों में इसे हिस्सा मानना नया और निराधार विचार है। लाभ संख्या 5 से ज्ञात होता है कि सूरह बक़रह से सूरह नास तक, सभी क़ारियों (पाठकों) के सर्वसम्मति से 'बिस्मिल्लाह' सूरह से बाहर है और केवल अलगाव का चिन्ह है।

सातवां: 114 आयतों की कमी किस हिसाब से जोड़ी गई? महान कुरान में कुल सूरतें इतनी ही हैं। सर्वसम्मति से सूरह बराअत में 'बिस्मिल्लाह' नहीं है, तो शुरुआती बिस्मिल्लाह की संख्या केवल 113 ही रही। अगर हाफ़िज़ लोग सर्वसम्मति से एक बार 'जस्र' करते हैं, तो आपके तरीके से भी केवल 112 की ही कमी हुई। चौदह कहाँ से आए? क्या आप 'हफ़्द' और 'ख़ल' को भी दो सूरतों में गिनते हैं? मान लें कि कोई अज्ञानी हाफ़िज़ बिल्कुल भी 'जस्र' न करे, तब भी क्या बराअत को छोड़कर गिनती चौदह ही रह गई? इससे तो बेचारा ज़ैद आपका मुक़ल्लिद (अनुयायी) ही अच्छा रहा जिसने कहीं-कहीं अपने विचार से तेरह कहा।

आठवां: आपने ख्वाहिशों के गुलामों और गुमराह लोगों का बहुत समर्थन किया है। क़िरात एक वर्णित (मनक़ूल) विषय है, न कि इज्तिहादी; इसलिए इसमें किसी बद-मज़हब का मतभेद नहीं है। सुभान अल्लाह! क्या गुमराहों का मतभेद केवल अनुमानित और इज्तिहादी शाखाओं तक सीमित है? या वे अभागे स्पष्ट और प्रत्यक्ष रूप से सैकड़ों निर्णायक प्रमाणों और ग्रंथों के मुनकिर (इनकार करने वाले) हैं? धिक्कार है तुम पर ऐ क़ारी! ऐसा लगता है कि तुम नहीं जानते कि तुम्हारी ज़ुबान से क्या निकल रहा है; क्योंकि यदि तुम नहीं जानते, इत्यादि। (अफसोस है ऐ उस्ताद! ऐसा लगता है कि तुझे समझ नहीं जो तेरी ज़ुबान पर जारी है, सो अगर तू समझ नहीं रखता, इत्यादि।)

ولاحول ولاقوۃ الاباللہ العلی العظیم۔

سوم: اذا صح الحدیث فھو مذھبی صحت فقہی وصحت حدیثی میں فرق نہ کیا، خاص اس بات میں فقیر کا رسالہ الفضل الموھبی فی معنی اذا صح الحدیث فھو مذھبی مطالعہ کیجئے کہ مطلب کھلے، شک و ریب کی ظلمت دھلے۔

چہارم: اگر تلقی والقائے بیرونِ نماز میں صحت روایت جسر مراد، چشم ماروشن دل ماشاد، اس سے تراویح پر حکم خرط القتاد، اور اگر خود مطلق نماز یا خاص تراویح میں روایت جسر کی صحت مقصود تو ممنوع ومردود، افادہ ۱۲ و ۴ یاد کیجئے اور خدا انصاف دے اذا صح الحدیث سے اپنے عکس مراد کا مژدہ لیجئے کہ حدیث صحیح ہمارے ہی ساتھ، اور خصوص تراویح میں تو آپ یک دست خالی ہاتھ۔

پنجم: مذہب کو دخل نہ ہونے کی بھی ایک ہی کہی، مجرد کسی روایت صحیحہ کا وجود، مسئلے کو مجتہد فیہانہ رکھے یہ تو بداہۃً مردود وکتب مع اللہ خلافیہ دیکھئے ہزاروں مسائل اجتہادیہ ہیں ہر فریق یا ایک ہی کے پاس ایک یا چند روایات صحیحہ موجود، ہاں نص قطعی مشہور متواتر دکھا سکتے کہ بسم اللہ ہر سورت کا جز ہے یا ختم تراویح میں ہر صورت پر اس کا جسر چاہئے تو یہ کہنا ٹھکانے سے ہوتا کہ مذہب مسائل اجتہادیہ میں ہوتا ہے نہ ان منقولہ میں اور جب اس کی قدرت نہیں تو محض ربانی ادعاؤں سے مذہب حنفیہ رَد ہوجائے حاشیہ ہوس ہی ہوس ہے۔

ششم: جزئیتِ جمیع سور میں اختلاف ائمہ قراءت آپ نے کہیں دیکھا یا محض طبعی جودت، افادہ ۴ ملاحظہ ہو کہ ماورائے فاتحہ میں قول جزئیت حادث و بے اصل ہے، افادہ ۵ معلوم ہو کہ سورہ بقرہ سے سورہ ناس تک بسم اللہ باتفاق قراء سورت سے خارج امارت فصل ہے۔

ہفتم: ایک سو چودہ آیتوں کی کمی کس حساب سے جمی، قرآن عظیم میں کل سورتیں اسی قدر ہیں اور براءت میں بالاجماع بسم اللہ نہیں تو بسامل اوائل ایک سو تیرہ ہی رہیں۔ حفاظ بالاتفاق ایک بار جسر کے عامل، تو آپ کے طور پر بھی صرف ایک سو بارہ ہی کا نقصان حاصل، چودہ کس گھر سے آئیں، کیا حفد و خلع بھی دو سورتیں شمار فرمائیں، بالفرض کوئی جاہل حافظ مطلقاً تارکِ جسر ہی سہی تاہم کیا براءت مستثنی ہو کر بھی گنتی چودہ ہی کی رہ گئی، اس سے تو زید بیچارہ آپ کا مقلد ہی اچھا رہا جس نے کہیں کہیں اپنے خیال سے تیرہ کہا۔

ہشتم: یہ تو اہلِ اہوا گمراہان با لغوی کی خوب ہی حمایتیں فرمائیں، قراءت امر منقول ہے نہ اجتہادی لہذا اس میں کسی بد مذہب کا خلاف نہیں، سبحان اللہ مگر گمراہوں کا خلاف فروعات ظنیہ اجتہادیہ سے مخصوص یا وہ اشقیاء صراحۃً بداہۃً منکرِ صدہا قواطع ونصوص ویحك یامقری کانك لاتدری ماعلی لسانك یجری فان کنت لاتدری الخ (افسوس ہے اے استاذ! معلوم ہوتا ہے تجھے سمجھ نہیں جو تیری زبان پر جاری ہے، پس اگر تو سمجھ نہیں رکھتا الخ۔ ت)

Fatawa Razawiya Volume 7

Ninth: Not accepting the differences among the people of whims (deviant sects) in recitation is either strange ignorance or short-sightedness. There are two forms of opposition: either they are attackers and deniers of any recitation of our Imams, or they claim to be manifestations of their own new fabrications. The people of whims—may Allah Almighty abandon them—have taken both paths. For now, the gift of "Tuhfa Ithna Ashariyah" is sufficient, which even a Persian speaker can understand. In Chapter Two, regarding the schemes of the Rawafid (Shias)—may Allah Almighty kill them—he states:

[Persian text]: The thirteenth scheme is that they say Uthman ibn Affan, and even Abu Bakr and Umar (may Allah Almighty be pleased with them), altered the Quran and omitted verses regarding the virtues of the Ahl al-Bayt (the Prophet's family). Among these was 'And We made Ali your son-in-law,' which was in Surah Al-Nashrah. (Summary) [Urdu Translation]: The thirteenth trick is that they say Uthman ibn Affan, and even Abu Bakr and Umar (may Allah Almighty be pleased with them), have distorted the Quran and have omitted the verses of the virtues of the Household (Ahl al-Bayt). One of them in 'Alam Nashrah' was this verse: 'We have made Ali your son-in-law.' (T)

A Sunni humorously remarked on this, saying, 'Yes, there was one more verse after that which the Rawafid removed, namely: "And Your wrath be upon the Rawafid."' In the supplement to Chapter Four, he cites the belief of these wretched ones:

[Persian text]: "The Companions replaced 'min al-marafiq' with 'ila al-marafiq', and instead of 'a'immah hiya azka min a'immatikum' (Imams who are purer than your Imams), they wrote 'ummah hiya arba min ummah' (a nation more numerous than another nation), and so on." [Urdu Translation]: The Companions changed 'min al-marafiq' to 'ila al-marafiq', and instead of 'a'immah hiya azka min a'immatikum', they made it 'ummah hiya arba min ummah' (meaning instead of 'an Imam purer than your Imams', they made it 'this nation is greater than the other nation'), and so on. (T)

In the commentary of the Hadith al-Thaqalayn, it is mentioned that the Rafidi Kulayni in 'Al-Kafi'—which according to the Rawafid is the most authentic book after the Book of Allah—narrated that someone recited some words of the Quran in the presence of Imam Ja'far al-Sadiq that were not in the people's recitation. The Imam said, 'What is this? Do not recite these words; recite as the people are reciting, until the Mahdi

comes and recites the Quran correctly.' In the same book, it is narrated that Imam Zayn al-Abidin recited this verse as follows: 'And We did not send before you any messenger, nor a prophet, nor a Muhaddath' (We sent no messenger before you, nor a prophet, nor a Muhaddath with whom angels speak), and he said Master Ali was a Muhaddath. In the same, it is narrated that Imam Ja'far al-Sadiq said: 'ummah hiya arba min...'

1. Tuhfa Ithna Ashariyah, Chapter Two, Scheme Thirteen, published by Sohail Academy Lahore, p. 38.
2. Tuhfa Ithna Ashariyah, Supplement to the Chapter on Shia Proofs, Chapter Four, published by Sohail Academy Lahore, p. 130.
3. Tuhfa Ithna Ashariyah, Supplement to the Chapter on Shia Proofs, Chapter Four, published by Sohail Academy Lahore, p. 130.
4. Tuhfa Ithna Ashariyah, Supplement to the Chapter on Shia Proofs, Chapter Four, published by Sohail Academy Lahore, p. 130.

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

नौवां: क़िरात (क़ुरान के पाठ) में अहल-ए-हवा (विपथगामियों) के मतभेद को न मानना भी अजीब अज्ञानता या ओछी सोच है। विरोध के दो रूप हैं: या तो वे हमारे इमामों के किसी पाठ पर आक्षेप करने वाले और उसे नकारने वाले हों, या वे अपनी नई मनगढ़ंत बातों के प्रदर्शनकारी हों। अहल-ए-हवा—अल्लाह तआला उन्हें बेसहारा छोड़ दे—दोनों ही रास्तों पर चल चुके हैं। फ़िलहाल, 'तौहफ़ा इस्ना अशरिया' का तोहफ़ा ही पर्याप्त है, जिसे कोई भी फ़ारसी जानने वाला समझ सकता है। अध्याय दो में, रफ़ाज़ियों (शियाओं) की साज़िशों के बारे में—अल्लाह तआला उन्हें हलाक करे—वे फ़रमाते हैं:

[फ़ारसी पाठ]: तेरहवीं चाल यह है कि वे कहते हैं उस्मान इब्न अफ़्फ़ान, बल्कि अबू बक्र और उमर (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो) ने क़ुरान में बदलाव किया और अहले बैत (नबी के परिवार) के गुणों वाली आयतों को हटा दिया। उनमें से एक 'हमने अली को तुम्हारा दामाद बनाया' थी, जो सूरह अल-नशरह में थी। (सारांश) [उर्दू अनुवाद]: तेरहवां मक्र यह है कि वे कहते हैं उस्मान इब्न अफ़्फ़ान बल्कि अबू बक्र व उमर रज़ी अल्लाह तआला अन्हुम ने क़ुरान में तहरीर (हेरफेर) कर दी है, और उन्होंने फ़ज़ाइल-ए-अहले बैत की आयतों को साक़ित (हटा) कर दिया है और उनमें से एक "अलम नशरह" में यह आयत थी कि अली को हमने तेरा दामाद बनाया है। (त)

एक सुन्नी ने इस पर मज़ाकिया तौर पर कहा कि हाँ, इसके बाद एक आयत और थी जिसे रफ़ाज़ियों ने घटा दिया, यानी: 'व अली अर-रवाफ़िज़ कहरुक' (और रफ़ाज़ियों पर तेरा क़हर है)। अध्याय चार के पूरक में इन अभागों के विश्वास का वर्णन किया गया है:

[फ़ारसी पाठ]: "सहाबा ने 'मिन अल-मराफ़िक' के स्थान पर 'इला अल-मराफ़िक' कर दिया, और 'आइम्मतुन हिया अज़का मिन आइम्मतिकुम' (इमाम जो तुम्हारे इमामों से अधिक पवित्र हैं) के स्थान पर 'उम्मतुन हिया अरबा मिन उम्मतिन' (एक उम्मत जो दूसरी उम्मत से अधिक है) लिखा, और इसी प्रकार अन्य भी।" [उर्दू अनुवाद]: सहाबा ने मिन अल-मराफ़िक की बजाए इला अल-मराफ़िक कर दिया और आइम्मतुन हिया अज़का मिन आइम्मतिकुम की बजाए उम्मतुन हिया अरबा मिन उम्मतिन कर दिया (यानी 'तुम्हारे इमामों से ज़्यादा पाकीज़ा इमाम' की जगह 'उम्मत यह दूसरी उम्मत से बड़ी' कर दिया) अली हाज़ा अल-क़यास। (त)

शराह हदीस अल-सक़लैन में रफ़ाज़ी कुलैनी ने 'काफ़ी' में ज़िक्र किया—जो रफ़ाज़ियों के अनुसार अल्लाह की किताब के बाद सबसे प्रामाणिक किताब है—कि किसी ने इमाम जाफ़र सादिक़ की मौजूदगी में क़ुरान के कुछ शब्द ऐसे पढ़े जो लोगों की क़िरात में नहीं थे। इमाम ने फ़रमाया, 'यह क्या है? इन शब्दों को मत पढ़ो जैसा लोग पढ़ रहे हैं वैसा ही पढ़ो, यहाँ तक कि महदी आकर क़ुरान को ठीक-ठीक पढ़ें।' इसी में रिवायत है कि इमाम ज़ैनुल आबिदीन ने यह आयत इस तरह पढ़ी: 'व मा अरसलना मिन क़ब्लिका मिन रसूलिन व ला नबिय्यिन व ला मुहुद्दसिन' (हमने तुझसे पहले न कोई रसूल भेजा न नबी न मुहुद्दस जिससे फ़रिश्ते बात करें) और फ़रमाया कि मौला अली मुहुद्दस थे। इसी में रिवायत है इमाम जाफ़र सादिक़ ने फ़रमाया: 'उम्मतुन हिया अरबा मिन...'

1. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, अध्याय दो, चाल तेरहवीं, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृ. 38।
2. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, अध्याय चार के शिया प्रमाणों का पूरक, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृ. 130।
3. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, अध्याय चार के शिया प्रमाणों का पूरक, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृ. 130।
4. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, अध्याय चार के शिया प्रमाणों का पूरक, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा प्रकाशित, पृ. 130।

نہم: قراءت میں اہل ہوا کا اختلاف نہ ماننا بھی عجب بے خبری ہے یا کوتاہ نظری، خلاف کی دو صورتیں ہیں ہمارے ائمہ کی کسی قراءت پر طاعن و منکر ہوں یا کہیں اپنی نئی گھڑت کے مظہر، اہل ہوا خذ لہم اللہ تعالٰی دونوں راہ چل چکے، سر دست تحفہ اثنا عشریہ ہی کا تحفہ کافی جسے ہر فارسی خواں بھی سمجھ سکے، باب دوم مکائد روافض قتلہم اللہ تعالٰی میں فرماتے ہیں:

[جدول 1] کید سیز دہم آنست کہ گویند عثمان ابن عفان بلکہ ابوبکر و عمر نیز رضی اللہ تعالٰی عنہم قرآن را تحریف کردند و آیات فضائل اہلبیت اسقاط نمودند ازاں جملہ وجعلنا علیا صہرک کہ در الم نشرح بود 1۔ ملخصاً تیرہواں مکر یہ ہے کہ کہتے ہیں عثمان ابن عفان بلکہ ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالٰی عنہم نے قرآن میں تحریف کر دی ہے، اور انہوں نے فضائل اہل بیت کی آیات کو ساقط کر دیا ہے اور ان میں سے ایک "الم نشرح" میں یہ آیت تھی کہ علی کو ہم نے تیرا داماد بنایا ہے۔(ت)

ایک سنی نے اس پر ظرافتہً کہا ہاں اس کے بعد ایک آیت اور تھی وہ رافضیوں نے گھٹادی یعنی و علی الروافض قہرک (رافضیوں پر تیرا قہر ہے ۔ت) تنمہ باب چہارم میں ان اشقیا کا زعم نقل کیا:

[جدول 2] "صحابہ بجائے من المرافق الی المرافق ساختند وبجائے ائمۃ ھی ازکی من ائمتکم، امۃ ھی اربی من امۃ نوشتند وعلی ہذا القیاس" 2 صحابہ نے من المرافق کی بجائے الی المرافق کر دیا اور ائمۃ ھی ازکی من ائمتکم کی بجائے امۃ ھی اربی من امۃ کر دیا (یعنی تمہارے اماموں سے زیادہ پاکیزہ امام" کی جگہ "امت یہ دوسری امت سے بڑی" کر دیا) علی ہذا القیاس۔(ت)

شرح حدیث الثقلین میں ذکر کیا کلینی رافضی نے کافی میں کہ روافض کے نزدیک اصح الکتب بعد کتاب اللہ ہے روایت کی کسی نے امام جعفر صادق کے حضور قرآن کے کچھ لفظ ایسے پڑھے کہ

لوگوں کی قراءت میں نہ تھے امام نے فرمایا کیا ہے ان الفاظ کو نہ پڑھ جیسا لوگ پڑھ رہے ہیں اسی طرح پڑھ، یہاں تک کہ مہدی آکر قرآن کو ٹھیک ٹھیک پڑھیں 3۔ اسی میں روایت ہے امام زین العابدین نے یہ آیت یوں پڑھی: وما ارسلنا من قبلك من رسول ولانبی ولا محدث (نہ بھیجا ہم نے تجھ سے پہلے کوئی رسول نہ نبی نہ محدث جس سے فرشتے باتیں کریں) اور فرمایا مولیٰ علی محدث تھے 4۔ اسی میں روایت ہے امام جعفر صادق نے فرمایا: امۃ ھی اربی من

1 تحفہ اثنا عشریہ فصل دوم از باب دوم کید سیز دہم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۸ 2 تحفہ اثنا عشریہ تتمہ الباب در دلائل شیعہ باب چہارم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۳۰ 3 تحفہ اثنا عشریہ تتمہ الباب در دلائل شیعہ باب چہارم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۳۰ 4 تحفہ اثنا عشریہ تتمہ الباب در دلائل شیعہ باب چہارم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۳۰

Fatawa Rizwia (Volume Seven)

... (that this Ummah is greater than the other Ummah. - T) is not the word of Allah; it has been altered. Allah Almighty had revealed it as follows: 'ائمة هي ازكى من ائمتكم' (these Imams are purer than your Imams. - T). Here, the Shah Sahib has quoted the claim of these accursed ones that:

Left Column	Right Column
They also omitted the word 'Wailak' before 'Do not grieve, indeed Allah is with us'.	They omitted the word 'Wailak' (woe unto you) before 'Do not fear, Allah is with us'.
And omitted the word 'concerning the Wilayah of Ali' after this verse: 'And stop them; indeed, they are to be questioned'.	After 'And stop them; indeed, they are to be questioned', they omitted 'concerning the Wilayah (authority) of Ali'.
And they added 'and the Banu Umayyah will not be kings' after 'better than a thousand months', and added 'by Ali bin Abi Talib' after 'And Allah spared the believers fighting', and added the word 'Aal-e-Muhammad' after 'And those who have wronged are going to know', turning it into 'those who wronged the Family of Muhammad will know'. And they added the word 'Ali' after 'and for every people is a guide'. Ibn Shahr Ashob al-Mazandarani mentioned all of this in his book 'al-Ma'alib', and similarly, they have made many word changes and added countless verses. (Summarized)	And they added 'Banu Umayyah will not be kings' after 'better than a thousand months' (Khayrun min alfi shahr). And after 'And Allah spared the believers fighting' (Wakafa Allahul mu’mininal qital), the Rafidis added 'due to Ali bin Abi Talib'. And after 'And those who have wronged are going to know' (Say'alamul ladheena dhalamu), they added the word 'Aal-e-Muhammad', meaning after 'soon Allah will reveal His knowledge about the oppressors', they added 'those who oppress the Family of Muhammad'. And after 'for every people is a guide', they added the word 'Ali'. All of this was mentioned by Ibn Shahr Ashob al-Mazandarani in his book 'Al-Ma'alib', and in the same way, they added many words and many verses. (T)

Also, Kulayni narrated from Imam Ja'far Sadiq that he read 'ائمة هي ازكى' (Imams are purer) instead of 'امة هي اربى' (A nation that is more numerous). The narrator says, I submitted, 'May I be sacrificed for you, is it Imams?' He said, 'Yes, by Allah!' I said,

'But people read it as "Arba" (more numerous).' He flicked his hand in contempt and said, 'What is Arba?'

Tenthly: In your view, the Bismillah being a part of every Surah has been correctly established through narrations from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him).

1. Tuhfa Ithna Ashariyah, Tatimma al-Bab on the proofs of the Shi'a from Chapter Four, printed by Suhail Academy Lahore, p. 130.
2. Tuhfa Ithna Ashariyah, Tatimma al-Bab on the proofs of the Shi'a from Chapter Four, printed by Suhail Academy Lahore, p. 131.
3. Tuhfa Ithna Ashariyah, Tatimma al-Bab on the proofs of the Shi'a from Chapter Four, printed by Suhail Academy Lahore, p. 132.

फ़तावा रज़विया (खंड सातवां)

... (कि यह उम्मत दूसरी उम्मत से बड़ी है। - टी) अल्लाह का कलाम नहीं है; इसमें परिवर्तन किया गया है। अल्लाह तआला ने इसे इस प्रकार उतारा था: 'ائمتكم ازكى من ائمة هي!' (ये इमाम तुम्हारे इमामों से अधिक पवित्र हैं। - टी)। यहीं शाह साहब ने इन शापितों का दावा उद्धृत किया है कि:

बायां कॉलम	दायां कॉलम
उन्होंने 'ला तहज़न इन्नल्लाहा माना' (दुख न करो, अल्लाह हमारे साथ है) से पहले 'वैलक' शब्द को भी हटा दिया है।	'डरो मत, अल्लाह हमारे साथ है' से पहले शब्द 'वैलक' (तुझे विनाश हो) को हटा दिया है।
और इस आयत के बाद 'अली की विलायत के बारे में' शब्द हटा दिया: 'और उन्हें रोको; वास्तव में, उनसे पूछताछ की जानी है'।	'उन्हें खड़ा करो उनसे सवाल किया जाएगा' के बाद 'अन विलायते अली' (अली की विलायत के बारे में) हटा दिया।
और उन्होंने 'हज़ार महीनों से बेहतर' के बाद 'और बनू उमय्या राजा नहीं बनेंगे' जोड़ा है, और 'अल्लाह ने मोमिनों को लड़ाई से बचा लिया' के बाद 'अली बिन अबी तालिब द्वारा' जोड़ा है, और 'जो लोग ज़ुल्म करते हैं वे जान लेंगे' के बाद 'आल-ए-मुहम्मद' शब्द जोड़ा है, जिससे यह 'मुहम्मद के परिवार पर ज़ुल्म करने वाले जान लेंगे' बन गया। और उन्होंने 'हर कौम के लिए एक मार्गदर्शक है' के बाद 'अली' शब्द जोड़ दिया। इब्न शहर आशोब अल-माज़ंदरानी ने अपनी पुस्तक 'अल-मआलिब' में इस सब का उल्लेख किया है, और इसी तरह, उन्होंने कई शब्दों में बदलाव किया है और अनगिनत आयतें जोड़ी हैं। (सारांश)	और उन्होंने 'बनु उमय्या बादशाह नहीं बनेंगे' को 'खैरुन मिन अल्फ़ि शहर' (हज़ार महीनों से बेहतर) के बाद बढ़ा दिया है। और 'कफ़ा अल्लाहुल मु'मिनीनल क़िताल' (अल्लाह ने मोमिनों को लड़ाई में काफ़ी पाया) के बाद राफ़िज़ियों ने 'अली बिन अबी तालिब के कारण' बढ़ा दिया। और 'सयअलमुल लज़ीना ज़लमू' (ज़ुल्म करने वाले जल्द ही जान लेंगे) के बाद उन्होंने 'आल-ए-मुहम्मद' शब्द बढ़ा दिया, यानी 'जल्द ही अल्लाह ज़ालिमों के बारे में अपना ज्ञान ज़ाहिर फ़रमाएगा' के बाद 'आल-ए-मुहम्मद पर ज़ुल्म करने वाले' बढ़ा दिया। और 'हर कौम के लिए हादी (मार्गदर्शक) है' के बाद शब्द 'अली' बढ़ा दिया। यह सब कुछ इब्न शहर आशोब अल-माज़ंदरानी ने अपनी किताब 'अल-मआलिब' में ज़िक्र किया, और इसी तरह

बायां कॉलम	दायां कॉलम
	उन्होंने बहुत से शब्द और बहुत सी आयतें बढ़ा दीं। (टी)

साथ ही, कुलैनी ने इमाम जाफ़र सादिक से रिवायत की है कि उन्होंने 'उम्मतुन हिया अरबा' (एक उम्मत जो अधिक संख्या में है) के स्थान पर 'अइम्मतुन हिया अज़का' (इमाम जो अधिक पवित्र हैं) पढ़ा। रावी कहता है कि मैंने अर्ज़ की, 'मैं आप पर कुर्बान जाऊं क्या यह इमाम है?' उन्होंने फ़रमाया, 'हाँ, ख़ुदा की कसम!' मैंने कहा, 'लोग तो अरबा पढ़ते हैं।' उन्होंने तिरस्कार से हाथ झटकते हुए फ़रमाया, 'अरबा क्या है?'

दसवाँ: आपके विचार में, बिस्मिल्लाह शरीफ का हर सूरत का हिस्सा होना नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत के अनुसार सही साबित हो चुका है।

1. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, तत्तिमा अल-बाब शिया के प्रमाणों पर, अध्याय चार से, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा मुद्रित, पृ. 130
2. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, तत्तिमा अल-बाब शिया के प्रमाणों पर, अध्याय चार से, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा मुद्रित, पृ. 131
3. तोहफ़ा इस्ना अशरिया, तत्तिमा अल-बाब शिया के प्रमाणों पर, अध्याय चार से, सुहैल अकादमी लाहौर द्वारा मुद्रित, पृ. 132

اتہ (یہ اُمت دوسری امت سے بڑی۔ت) کلام اللہ نہیں اس میں تحریف ہوئی اللہ تعالیٰ نے یوں اتارا تھا ائمة ھی ازکی من ائمتکم (یہ ائمہ تمہارے ائمہ سے زیادہ پاکیزہ۔ت) یہیں شاہ صاحب نے ان ملاعنہ کا زعم نقل فرمایا کہ:

بائیں طرف کا متن	دائیں طرف کا متن
لفظ ویلک قبل از لاتحزن ان اللہ معنا نیز ساقط کردہ اند	"نہ ڈر اللہ تعالیٰ ہمارے ساتھ ہے" سے پہلے لفظ "ویلک" (تجھے ہلاکت ہو) ساقط کردیا۔
ولفظ عن ولایة علی بعدازیں آیت وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ	"ان کو کھڑا کرو ان سے سوال کیا جائے گا" کے بعد "عن ولایة علی" (علی کی ولایت کے بارے میں) ساقط کردیا۔
ویملکہ بنوامیة بعد خیر من الف شھر وبعلی بن ابی طالب بعد وکفی اللہ المؤمنین القتال وآل محمد ازیں لفظ وسیعلم الذین ظلموا، آل محمد منقلب ینقلبون ولفظ علی بعد از ولکل قوم ہاد، وذکر کل ذلک ابن شھر آشوب المازندرانی فی کتاب المثالب لہ وعلی ہذا القیاس کلمات	اور "بنو امیہ بادشاہ نہیں بنیں گے" کو "خیر من الف شھر" (ہزار مہینوں سے بہتر) کے بعد بڑھا دیا ہے اور "کفی اللہ المؤمنین القتال" کے بعد "بعلی بن ابی طالب" بڑھایا، یعنی "اللہ تعالیٰ مومنوں کو جنگ میں کافی" کے بعد رافضیوں نے "علی کی وجہ سے" بڑھا دیا۔ اور "سیعلم الذین ظلموا" کے بعد "آل محمد" کا لفظ انہوں نے بڑھا دیا، یعنی "عنقریب اللہ تعالیٰ اپنے علم کو ظالموں کے بارے میں ظاہر فرمائے گا" کے بعد "آل محمد پر ظلم کرنے والے" بڑھا دیا۔ اور "ہر قوم کے لئے ہادی" کے بعد لفظ "علی" بڑھا دیا۔ یہ سب کچھ ابن شہر آشوب المازندرانی نے اپنی کتاب "المثالب" میں ذکر کیا، اور اسی

بائیں طرف کا متن **دائیں طرف کا متن**

بسیار و آیات بے شمار را کردہ اند۔ ملخصاً

طرح انہوں نے بہت سے کلمات اور بہت سی آیات بڑھادیں۔ (ت)

نیز کلینی نے امام جعفر صادق سے روایت کی انہوں نے امة ھی اربی کی جگہ ائمة ھی ازکی پڑھا۔ راوی کہتا ہے میں نے عرض کی میں آپ پر قربان جاؤں کیا ائمہ ہے، فرمایا ہاں خدا کی قسم، میں نے کہا لوگ تو اربی پڑھتے ہیں، حقارت سے ہاتھ جھٹک کر فرمایا اربی کیا۔

دہم: آپ کے زعم میں بسم اللہ شریف کا جز ہر صورت ہونا نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایۃً صحیح ہو چکا۔

1 تحفہ اثنا عشریہ تتمہ الباب در دلائل شیعہ از باب چہارم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۳۰ 2 تحفہ اثنا عشریہ تتمہ الباب در دلائل شیعہ از باب چہارم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۳۱ 3 تحفہ اثنا عشریہ تتمہ الباب در دلائل شیعہ از باب چہارم مطبوعہ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۳۲

Fatawa-e-Razviya Volume 7

And you state clearly that according to the consensus of the four schools of thought, the basis here is solely on the authenticity of the narration. The situation regarding the Hanafi Imams has already been clarified in Afadah 8, explaining how they dismissed your basis of work. Ask the Malikis what they say; in our school, despite the loud recitation of the Surah, the command was for silent recitation [of Bismillah]. The famous position of Imam Malik (may Allah be pleased with him) is that one should not recite Bismillah at all in obligatory prayers, neither loudly nor silently. The narration of permissibility is weak; if recited, the prayer becomes disliked (Makruh). However, there is a choice in supererogatory prayers. Did he not know the situation of the Imam of recitation in his blessed city of Medina, Hazrat Nafi, who, according to the narration of Qalun, used to recite Bismillah? Allama Zurqani Maliki states in the commentary on Muwatta Imam Malik:

Arabic	Urdu Translation
"The famous position in the Maliki school is that it is disliked in obligatory prayers."[1]	The famous position of Imam Malik (mercy of Allah be upon him) is that this is disliked in obligatory prayers. (T)

It is stated in Muqaddimah Ashmawiya by Allama Abdul Bari Manufi Rifa'i Maliki:

Arabic	Urdu Translation
"The famous position regarding Bismillah and seeking refuge (Ta'awwudh) is that it is disliked in obligatory prayers but not in supererogatory ones; and from Malik there is an opinion of permissibility."[2]	Regarding Bismillah and A'udhu billah, it is famous that reciting them is disliked in obligatory prayers but not in supererogatory ones, and one narration from Imam Malik says it is permissible. (T)

It is stated in Umdat al-Qari:

Arabic	Urdu Translation
"Abu Umar said that Malik said: Do not recite Bismillah in obligatory prayers, neither silently nor loudly. In supererogatory prayers, if one wishes, they may do so, and if they wish, they may omit it."[3]	Abu Umar said that Imam Malik stated: Do not recite Bismillah in obligatory prayers loudly or silently; and for supererogatory prayers, there is a choice to recite or not recite. (T)

Please reconcile this distinction with your own basis as well. Eleventh to Sixteenth: These sentences in the noble discourse are strange: "The era of the seven reciters was the era of Ijtihad, the era of the Tabi'un; the Imams of the schools of thought until the time of the reciters were not dependent or restricted, rather they were after the reciters. It is futile to ask the reciters' school of thought." Do these sentences have any relevance to the objective, or are they just fillers? When, according to you, the school of thought has no relevance to this issue at all, then whether the era of the reciters was the era of Ijtihad or the era of Taqleed, the age of the Tabi'un or modern times, the Imams of the school of thought at that time...

---

[1] Sharh al-Zurqani 'ala al-Muwatta [2] Al-Muqaddimah fi al-Furu' al-Malikiyyah by al-Ashmawi [3] Umdat al-Qari, Commentary on Bukhari, Chapter: What is said after Takbir, Hadith 131, printed by Idarah al-Tiba'ah al-Muniriyyah, Beirut, 5/282.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 7

और आप स्पष्ट करते हैं कि चारों संप्रदायों (मज़ाहिब-ए-अरबा) की सहमति के अनुसार, यहाँ मामला केवल रिवायत की प्रामाणिकता पर निर्भर है। हनफी इमामों की स्थिति तो अफ़ादा 8 में स्पष्ट हो चुकी है कि उन्होंने आपके इस आधार को कैसे खारिज किया। मालिकियों से पूछिए कि वे क्या कहते हैं; हमारे यहाँ तो सूरा के बुलंद पाठ के बावजूद [बिस्मिल्लाह] चुपके से पढ़ने का ही आदेश था। इमाम मालिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का प्रसिद्ध विचार यह है कि अनिवार्य नमाज़ों (फ़र्ज़) में बिस्मिल्लाह बिल्कुल न पढ़ी जाए, न बुलंद आवाज़ में और न ही धीरे। अनुमति की रिवायत कमज़ोर है; यदि कोई पढ़ता है तो नमाज़ मकरूह होगी। हाँ, स्वैच्छिक नमाज़ों (नफ़्ल) में विकल्प है। क्या उन्हें अपने मुबारक शहर मदीना तैयबा के क़िराअत के इमाम हज़रत नाफ़े का हाल मालूम नहीं था कि क़ालून की रिवायत के अनुसार वे बिस्मिल्लाह पढ़ते थे? अल्लामा ज़रक़ानी मालिकी शरह मुअत्ता इमाम मालिक में फ़रमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"मलिकी संप्रदाय में प्रसिद्ध यह है कि अनिवार्य नमाज़ों में यह मकरूह है।"[1]	इमाम मालिक (अल्लाह की उन पर रहमत हो) का प्रसिद्ध संप्रदाय यह है कि फ़र्ज़ नमाज़ों में यह मकरूह है। (त)

मुक़द्दमा अश्माविया अल्लामा अब्दुल बारी मनूफ़ी रिफ़ाई मालिकी में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"बिस्मिल्लाह और तअव्वुज़ के बारे में प्रसिद्ध यह है कि वे अनिवार्य नमाज़ों में मकरूह हैं, नफ़्ल नमाज़ों में नहीं; और मालिक से एक राय अनुमति (इबाहत) की भी है।"[2]	बिस्मिल्लाह और अऊज़ु बिल्लाह के बारे में प्रसिद्ध है कि इनका पढ़ना फ़र्ज़ नमाज़ों में मकरूह है, नफ़्ल नमाज़ों में मकरूह नहीं है, और इमाम मालिक से एक राय में यह जायज़ (मुबाह) है। (त)

उमदतुल क़ारी में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"अबू उमर ने कहा कि मालिक ने फ़रमाया: फ़र्ज़ नमाज़ों में न धीरे और न बुलंद आवाज़ में	अबू उमर ने कहा कि इमाम मालिक ने फ़रमाया: बिस्मिल्लाह को फ़र्ज़ नमाज़ों में न बुलंद आवाज़ से

अरबी	उर्दू अनुवाद
बिस्मिल्लाह पढ़ो, और नफ़्ल नमाज़ों में यदि चाहे तो पढ़े और चाहे तो छोड़ दे।"[3]	पढ़ो न धीमी आवाज़ से, और नफ़्ल नमाज़ों में पढ़ने या न पढ़ने का अधिकार है। (त)

ज़रा इस अंतर को अपने आधार से भी मिलाइए। ग्यारहवें से सोलहवें तक: पवित्र व्याख्यान में ये वाक्य विचित्र हैं कि "सात क़ारियों का काल इज्तिहाद का काल था, ताबेईन का काल था; मज़हब के इमाम क़ारियों के समय तक उनके मोहताज या उन तक सीमित नहीं थे बल्कि क़ारियों के बाद थे, क़ारियों का मज़हब पूछना व्यर्थ है।" क्या इन वाक्यों का उद्देश्य से कोई संबंध है या वे केवल शब्द-विस्तार हैं? जब आपके अनुसार इस मामले में संप्रदाय (मज़हब) का कोई हस्तक्षेप है ही नहीं, तो चाहे क़ारियों का काल इज्तिहाद का हो या तक़लीद का, ताबेईन का दौर हो या नया समय, उस समय के मज़हब के इमाम...

---

[1] शरह अल-ज़रक़ानी अलल मुअत्ता [2] अल-मुक़द्दमा फ़िल फ़ुरूअ अल-मालिकिय्या लिल-अश्मावी [3] उमदतुल क़ारी शरह बुख़ारी, बाब: तकबीर के बाद क्या कहा जाए, हदीस 131, मुद्रित इदारातुल तिबाआ अल-मुनीरिया बेरूत 282/5

اور آپ تصریح کرتے ہیں کہ باتفاقِ مذاہبِ اربعہ یہاں صرف صحتِ روایت پر مدار ہے، ائمہ حنفیہ کا حال توافادہ ۸ میں ظاہر ہو لیا کہ انہوں نے کیوں کر آپ کے اس مدارِ کار مار نکالا، مالکیہ سے پوچھئے وہ کیا فرماتے ہیں، ہمارے یہاں تو باوصفِ جہرِ سور اخفاء ہی کا حکم تھا امام مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ کا مذہب مشہور یہ کہ فرضوں میں بسم اللہ ہرگز پڑھے ہی نہیں، نہ آواز سے نہ آہستہ، روایت اباحت ضعیف ہے، پڑھے گا تو نماز مکروہ ہوگی، ہاں نفلوں میں اختیار ہے کیا انہیں اپنے شہر مبارک مدینہ طیبہ کے امامِ قراءت حضرت نافع کا حال معلوم نہ تھا کہ بروایتِ قالون بسم اللہ پڑھتے ہیں، علامہ زرقانی مالکی شرح موطا امام مالک میں فرماتے ہیں:

عربی	اردو ترجمہ
المشہور من مذہب مالك کراہتها فی الفرض 1-	امام مالک رحمۃ اللہ تعالٰی کا مشہور مذہب یہ ہے کہ فرضوں میں یہ مکروہ ہے۔(ت)

مقدمہ عشماویہ علامہ عبد الباری منونی رفاعی مالکی میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
المشہور فی البسملۃ والتعوذ الکراہۃ فی الفریضۃ دون النافلۃ وعن مالك القول بالاباحۃ 2-	بسم اللہ اور اعوذ باللہ کے بارے میں مشہور ہے کہ ان کا پڑھنا فرضوں میں مکروہ ہے نفلوں میں مکروہ نہیں، اور امام مالک سے ایک قول میں مباح ہے۔(ت)

عمدۃ القاری میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
قال ابوعمر قال مالك لاتقرؤالبسملۃ فی الفرض سرا ولاجھرا وفی النافلۃ ان شاء فعل وان شاء ترك 3۔	ابوعمر نے کہا کہ امام مالک نے فرمایا بسم اللہ کو فرضوں میں نہ بلند آواز سے پڑھو نہ پست آواز سے، اور نفلوں میں پڑھنے نہ پڑھنے کا اختیار ہے۔(ت)

ذرا اس تفریق کو بھی اپنے مدار سے تطبیق دیجئے۔ یازدہم تا شانزدہم: تقریرِ شریف میں یہ فقرات عجیب ہیں کہ 'زمانہ قراء سبعہ زمانہ اجتہاد تھا زمانہ تابعین تھا، ائمہ مذہب تا زمانہ قراء محتاج الیہ و محصور نہ تھے بلکہ بعدِ قراء کے تھے قراء کا مذہب پوچھنا عبث ہے، ان فقرات کو مقصود میں بھی کچھ دخل ہے یا برائے بیت ہیں جب آپ کے نزدیک اس مسئلے میں مذہب کو اصلاً دخل ہی نہیں تو زمانہ قراء زمانہ اجتہاد ہو یا عصرِ تقلید، عہدِ تابعین ہو یا وقتِ جدید، ائمہ مذہب اس وقت

---

1 شرح الزرقانی علی الموطأ 2 المقدمۃ فی الفروع المالکیۃ للعشماوی 3 عمدۃ القاری شرح بخاری باب مایقول بعد التکبیر حدیث ۱۳۱ مطبوعہ ادارۃ الطباعۃ المنیریۃ بیروت ۲۸۲/۵

Whether they are essential or useless, few or countless, predecessors or successors of the reciters (Qurra), whether a reciter is a mujtahid or a follower (muqallid), what relevance do these matters have? And even if you believe contrary to them, what difference does it make? In the sublime fatwa, three or four lines before this, the discourse is about the same matter: that until the era of the Tabi' al-Tabi'in and the scholars of Hadith (Muhadditheen), the schools of thought were not restricted to four; there were numerous mujtahids. When other schools of thought became extinct, the religion of the People of Truth became confined to these four. And furthermore, that too is similarly unrelated and foreign to the context.

Seventeenth: Provide proof that the seven reciters (Qurra-e-Sab'a) were all absolute mujtahids (Mujtahid Mutlaq). Even if they were mujtahids within a school (Mujtahid fil-Madhhab), why would asking about their school of thought be considered foolish?

Eighteenth: The lack of restriction and the abundance of mujtahids in that era is accepted. But was every individual or every scholar of that time, even if they were an expert in some art, a jurist (faqih) and a mujtahid? No one would claim this except for a total fool and ignorant person. Or was affiliation not common? Even that would not be claimed by anyone except someone who is unaware and oblivious. Are Imam Abu Yusuf, Imam Muhammad, etc., among the Hanafis, and Imam Ashhab, Imam Qasim, etc., among the Malikis, not included? (Refer to the books of biographical layers/ Tabaqat). And when imitation (taqlid) and specialization were certainly and definitively present, then why was asking about the school of thought of the reciters of that time considered foolishness?

Nineteenth: "They possess perfection in the art of history" (They also excel in the science of history. - T). The Imams of the schools of thought came after the reciters. Forget about stars (Shuhub), let's talk about the full moons (Budur). Out of the seven, four are later in their demise than our Imam. Imam Abu Amr bin al-Ala al-Basri died in 154 AH or 155 AH; Imam Hamzah al-Zayyat in 154, 156, or 158 AH; Imam Nafi' al-Madani in 169 AH; Imam Ali al-Kisa'i in 189 AH. The leader of the Imams, Abu Hanifah (may Allah be pleased with them all), passed away in 150 AH. And this Imam Kisa'i is forty or fifty years younger than our Imam. The Imam's birth was in 80 AH or 70 AH*, and Kisa'i's in 119 AH. He was among the younger contemporaries of our Imam's companion, Sayyiduna Imam Muhammad. Both of them passed away in the same year, regarding which Caliph Harun al-Rashid said, "I have buried both jurisprudence

(fiqh) and literature (adab) in Rayy." Now, who would be so ignorant as to say that the Great Imam (Imam-e-Azam) came after Imam Muhammad?

Twentieth: Did he say that the Imams of the schools were not needed or restricted specifically regarding the four Imams (may Allah be pleased with them), or in an absolute sense? The first is fundamentally devoid of reason; four can never be unrestricted. And the second is even more heinous and false. From the time of the Companions until today, there has never been a time when there was no need for Imams. In every era, the number of followers (muqallideen) has been far greater than that of the mujtahids.

*In fact, one opinion states the Imam's birth was in 61 AH, as mentioned in Wafayat al-A'yan (T). Thus, he would be approximately 60 years younger. 12 (M)

चाहे उनकी ज़रूरत हो या वे बेकार हों, थोड़े हों या अनगिनत, क़ारियों (क़ुर्रा) से पहले के हों या बाद के क़ारी मुजतहिद हों या मुक़ल्लिद, इन बातों से क्या लेना-देना? और अगर आप इनके विपरीत भी मान लें, तो इससे क्या फर्क पड़ता है? श्रेष्ठ फ़तवे में इससे तीन-चार लाइन पहले इसी बारे में चर्चा है कि तबअ-ताबई'न और मुहद्दिसीन के ज़माने तक मज़ाहिब (संप्रदायों) का हस्र (सीमा) चार में नहीं था; मुजतहिद बहुत अधिक संख्या में थे। जब अन्य मज़हब समाप्त हो गए, तो अहल-ए-हक़ का धर्म इन चार में सिमट गया। और यह भी है कि वह भी संदर्भ से इसी तरह असम्बद्ध और पराया है।

सत्रहवाँ: प्रमाण दीजिए कि सातों क़ारी (क़ुर्रा-ए-सबआ) सभी मुजतहिद-ए-मुतलक़ थे। यदि वे मज़हब के भीतर मुजतहिद (मुजतहिद फ़िल-मज़हब) भी थे, तो उनका मज़हब पूछना मूर्खता क्यों होने लगा?

अठारहवाँ: उस ज़माने में मुजतहिदों की संख्या का सीमित न होना और उनकी अधिकता स्वीकार्य है। लेकिन क्या उस समय का हर व्यक्ति या हर विद्वान, चाहे वह किसी भी कला का विशेषज्ञ हो, फ़क़ीह और मुजतहिद था? कोई भी व्यक्ति ऐसा दावा नहीं करेगा सिवाय एक घोर मूर्ख और अज्ञानी के। या क्या सम्बद्धता (इन्तिसाब) सामान्य नहीं थी? इसका भी कोई दावा नहीं करेगा सिवाय किसी अनजान और बेखबर के। क्या इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद आदि हनफ़ियों में, और इमाम अश्हब और इमाम क़ासिम आदि मालिकियों में शामिल नहीं हैं? (तबक़ात की किताबें देखें)। और जब निश्चित रूप से तक़लीद और विशेषज्ञता भी थी, तो उस समय के क़ारियों का मज़हब पूछना मूर्खता क्यों हुई?

उन्नीसवाँ: "इतिहास की कला में उन्हें पूर्णता प्राप्त है" (वे इतिहास के विज्ञान में भी श्रेष्ठता रखते हैं। - त)। मज़हब के इमाम क़ारियों के बाद हुए। सितारों (शहुब) को छोड़िए, पूर्णिमा के चांदों (बदूर्) की ही बात कीजिए। सात में से चार इमाम हमारे इमाम के बाद वफ़ात (निधन) पाने वाले हैं। इमाम अबू अम्र बिन अल-अला अल-बसरी का निधन 154 हिजरी या 155 हिजरी में हुआ; इमाम हमज़ा ज़ैयात का 154, 156 या 158 हिजरी में; इमाम नाफ़े मदनी का 169 हिजरी में; इमाम अली किसाई का 189 हिजरी में। इमामों के सरदार अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन सब से राज़ी हो) का निधन 150 हिजरी में हुआ। और ये इमाम किसाई तो हमारे इमाम से चालीस-पचास साल छोटे हैं। इमाम का जन्म 80 या 70 हिजरी* में है और उनकी (किसाई की) 119 हिजरी में। ये हमारे इमाम के साथी सैयदुना इमाम मुहम्मद के छोटे समकालीनों में से हैं। दोनों महानुभावों का निधन एक ही वर्ष में हुआ जिस पर

खलीफा हारून रशीद ने कहा था, "मैंने रय में फ़िक़ह और अदब दोनों को दफ़ना दिया है।" अब कौन अज्ञानी कहेगा कि इमाम-ए-आज़म इमाम मुहम्मद के बाद हुए?

बीसवाँ: इमामों की ज़रूरत न होना या उनका सीमित न होना क्या उन्होंने विशेष रूप से चार इमामों (अल्लाह उन सब से राज़ी हो) के बारे में कहा या पूर्ण रूप से? पहला तो बुनियादी तौर पर तर्कहीन है; चार कभी भी असीमित नहीं हो सकते। और दूसरा उससे भी अधिक जघन्य और असत्य है। सहाबा के ज़माने से आज तक ऐसा कोई समय नहीं बीता जब इमामों की ज़रूरत न रही हो। हर दौर में मुक़ल्लिदीन (अनुयायियों) की संख्या मुजतहिदों से कई गुना ज़्यादा रही है।

*बल्कि एक मत के अनुसार इमाम का जन्म 61 हिजरी में है जैसा कि वफ़यातुल-अयान में है (त)। इस प्रकार वे लगभग 60 वर्ष छोटे होंगे। 12 (म)

पेज 706/721

محتاج الیہ ہوں یا بیکار ، معدودے چند ہوں یا بے شمار ، قراء سے سابق ہوں یا لاحق، قاری مجتہد ہوں یا مقلد ، ان امور سے علاقہ ہی کیا رہا، اور ان کے خلاف بھی مانئے تو تفاوت کیا ، فتوائے سامی میں اس سے پہلے تین چار سطر کی تقریر اسی کے متعلق کہ زمانہ تبع تابعین و محدثین تک چار ہیں حصر مذاہب نہ تھا مجتہدین بکثرت تھے ، جب اور مذہب مندرس ہوگئے مذہب اہل حق ان چار میں محصور ہو گیا ، اور بھی ہے کہ وہ بھی محل سے یوں ہی بیگانہ واجنبی ہے۔ ہفدہم : ثبوت دیجئے کہ قراء سبعہ سب مجتہد مطلق تھے اگر مجتہد فی المذہب بھی ہوئے تو مذہب پوچھنا کیوں حماقت ہونے لگا۔ ہیزدہم : اس زمانہ میں عدم حصر و کثرت مجتہدین مسلم مگر کیا اس وقت کا ہر فرد بشر یا ہر عالم اگر چہ کسی فن کا ہو فقیہ و مجتہد تھا اس کا توز عم نہ کرے گا مگر سخت احمق جاہل ، یا انتساب گو عام نہ تھا اس کا بھی مدعی نہ ہوگا مگر بے خبر غافل ، کیا امام ابو یوسف و امام محمد وغیرہا حنفیہ اور امام اشہب و امام قاسم و غیر ہما مالکیہ میں معدود نہیں (کتب طبقات ملاحظہ ہوں) اور جب یقیناً قطعاً تقلید بھی تھی اختصاص بھی تھا تو اس وقت کے قاریوں کا مذہب پوچھنا کیوں حمق ہوا۔ نوزدہم : در فن تاریخ ہم کمالے دارند (فن تاریخ میں بھی کمال رکھتے ہیں ۔ ت) ائمہ مذہب بعد قراء کے تھے ، شہب جانے دیجئے ، بدور ہی میں کلام کیجئے ، سات میں چار ہمارے امام سے وفاۃً متاخر ہیں ، امام ابو عمرو بن العلاء بصری نے ۱۵۴ھ یا ۱۵۵ھ ، امام حمزہ زیات نے ۱۵۴ یا ۱۵۶ یا ۱۵۸ھ ، امام نافع مدنی نے ۱۶۹ھ ، امام علی کسائی نے ۱۸۹ھ ، امام الائمہ ابو حنیفہ نے ۱۵۰ھ میں انتقال فرمایا رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین ، اور یہ امام کسائی تو ہمارے امام سے چالیس پچاس برس چھوٹے ہیں ، امام کی ولادت ۸۰ یا ۷۰ھ ـہ میں ہے اور ان کی ۱۱۹ھ میں ۔ یہ ہمارے امام کے صاحبِ صغیر سید نا امام محمد کے اقران سے ہیں ، دونوں

صاحبوں نے ایک ہی سال انتقال فرمایا جس پر خلیفہ ہارون رشید نے کہا تھا میں نے رے میں فقہ و ادب دونوں دفن کر دیئے ۔ اب کون جاہل کہے گا کہ امام اعظم امام محمد کے بعد ہوئے ۔ بستم: ائمہ مذہب محتاج الیہ و محصور نہ تھے یہ خاص ائمہ اربعہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کی نسبت فرمایا یا مطلق ، اول تو بدایۃً عقل سے عاطل ، چار کبھی بھی نا محصور نہیں ہو سکتے اور ثانی اس سے بڑھ کر شنیع و باطل ، زمانہ صحابہ سے آج تک کوئی وقت ایسا نہیں نہ گزرا کہ ائمہ کی طرف احتیاج نہ ہو ، ہر زمانے میں مقلدین کا عدد مجتہدین سے بدرجہا زائد رہا ہے ۔ بلکہ ایک قول میں ولادت امام ۶۱ھ ہے کما فی وفیات الاعیان (جیسا کہ وفیات الاعیان میں ہے۔ ت) یوں تقریباً ۶۰ برس چھوٹے ہوں گے ۱۲ (م)

Fatawa Razawiyya - Volume 7

How can being independent of the wealthy be possible? Rather, there will be a need for scholars even in Paradise, although there are no burdensome religious obligations there. In a Hadith, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic Text

Indeed, the people of Paradise will be in need of the scholars in Paradise. This is because they will visit Allah Almighty every Friday. He will say to them: 'Wish for whatever you want from Me.' They will then turn to the scholars and say: 'What should we wish for?' The scholars will say: 'Wish for such and such from Him.' So they will be in need of them in Paradise just as they were in need of them in this world. - Narrated by Ibn Asakir

From Jabir ibn Abdullah (may Allah be pleased with both of them): O Allah! I ask You by the scholars of the Ummah of Your beloved Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) that You have mercy on us through them in this world and the hereafter, and grant us, by their status with You, beneficial knowledge, a humble heart, pardon, well-being, and forgiveness. And send blessings, peace, and salutations upon our Master and Lord Muhammad, his family, and his companions. Ameen, and

Urdu Translation

Indeed, the people of Paradise will be in need of scholars in Paradise in this way: that every Friday they will be blessed with the vision of Allah Almighty. Allah (Glorified and Exalted) will say: 'Ask of Me whatever you desire' (now, after going from Paradise to their abodes, what need remains? It will not be understood what to ask for). They will turn their faces towards the scholars and say: 'What should we wish for?' They will say: 'Ask this and that from your Lord.' So people will be in need of scholars even in Paradise. Ibn Asakir mentioned this from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with both of them).

O Allah! I supplicate to You through the means of the scholars of Your pure beloved (peace and blessings of Allah be upon him) that You have mercy on us through their means in this world and the hereafter, and by the blessing of the honor and dignity they have with You, grant us beneficial knowledge, a heart with humility, pardon, well-being, and forgiveness, and send blessings upon our Master and Lord Muhammad, his family, and his companions. Ameen, and all praise is due to Allah, Lord of the worlds. And Allah Almighty knows best. (T)

Arabic Text	Urdu Translation
all praise is due to Allah, Lord of the worlds. And Allah Almighty knows best. 2	

1. Al-Jami' al-Saghir, with reference to Ibn Asakir, Hadith 5223, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 1/135 and 136.
2. Tahdhib Tarikh Ibn Asakir, under the heading Safwan al-Thaqafi, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 7/472; Mukhtasar Tarikh Ibn Asakir, under the heading Safwan al-Thaqafi, published by Dar al-Fikr, Beirut, 11/99.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सातवीं

अमीरों से बे-नियाज़ी कैसे मुमकिन है? बल्कि उलेमा की ज़रूरत तो जन्नत में भी होगी, हालांकि वहां कोई मज़हबी अहकाम (तकलीफी अहकाम) नहीं हैं। हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ

बेशक जन्नत वाले जन्नत में उलेमा के मोहताज होंगे। इसकी वजह यह है कि वे हर जुमे को अल्लाह तआला का दीदार करेंगे। अल्लाह उनसे फ़रमाएगा: 'मुझसे जो चाहो मांगो।' वे उलेमा की तरफ मुड़ेंगे और कहेंगे: 'हम क्या मांगें?' उलेमा कहेंगे: 'उससे यह और यह मांगो।' तो वे जन्नत में भी उनके मोहताज होंगे जैसे दुनिया में उनके मोहताज थे। - इसे इब्न असाकिर ने रिवायत किया है।

जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से: ऐ अल्लाह! मैं तुझसे तेरे हबीब मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत के उलेमा के वसीले से सवाल करता हूँ कि तू हम पर उनके वसीले से दुनिया और आख़िरत में रहम फ़रमा और उनके मर्तबे के सदके जो तेरे यहाँ है, हमें नफ़ा देने वाला इल्म, खुशूअ वाला दिल, मुआफ़ी, आफियत और मगफिरत अता फ़रमा। और हमारे आका व मौला मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनकी आल और सहाबा पर दुरूद, सलाम और बरकत

उर्दू अनुवाद

बेशक जन्नत वाले जन्नत में उलेमा के मोहताज होंगे, इस तरह कि हर जुमे को उन्हें अल्लाह तआला का दीदार नसीब होगा। मौला सुब्हानहू व तआला फ़रमाएगा: 'जो जी में आए मुझसे मांगो' (अब जन्नत से मकान में जाकर कौन सी हाजत बाकी है? कुछ समझ में न आएगा कि क्या मांगें)। वे उलेमा की तरफ मुँह करके कहेंगे: 'हम क्या तमन्ना करें?' वे फ़रमाएंगे: 'अपने रब से यह और यह मांगो।' तो लोग जन्नत में भी उलेमा के मोहताज होंगे। इसे इब्न असाकिर ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से ज़िक्र किया।

ऐ अल्लाह! मैं तुझसे तेरे हबीब-ए-पाक सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम के उलेमा के वसीले से दुआ करता हूँ कि तू हम पर उनके वसीले से दुनिया और आख़िरत में रहम फ़रमा और उनके उस एज़ाज़ और करामत की बरकत से जो तेरे यहाँ उन्हें हासिल है, हमें नफ़ा देने वाला इल्म, खुशूअ वाला दिल, मुआफ़ी, आफियत और मगफिरत इनायत फ़रमा और बरकत हमारे आका व मौला

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
नाज़िल फ़रमा। आमीन और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। 2	मुहम्मद और उनकी आल और सहाबा पर फ़रमा। आमीन और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1. अल-जामिउल-सगीर, इब्न असाकिर के हवाले से, हदीस 5223, दारुल-कुतुबुल-इल्मिय्या, बेरूत, 1/135 और 136।
2. तहज़ीब तारीख इब्न असाकिर, सफ़वान अल-सक़फ़ी शीर्षक के तहत, दारुल-एहयाउत-तुराथुल-अरबी, बेरूत, 7/472; मुख्तसर तारीख इब्न असाकिर, सफ़वान अल-सक़फ़ी शीर्षक के तहत, दारुल-फ़िक्र, बेरूत द्वारा प्रकाशित, 11/99।

توانئمہ سے بے نیازی کیونکر ممکن بلکہ علما کی طرف حاجت تو جنت میں بھی ہو گی حالانکہ وہاں احکام تکلیفی نہیں ، حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ان اهل الجنة يحتاجون الى العلماء فى الجنة وذلك انهم يزورون الله تعالى فى كل جمعة فيقول لهم تمنوا على ماشئتم فيلتفتون الى العلماء فيقولون ماذا نتمنى فيقولون تمنوا عليه كذا وكذا فهم يحتاجون اليهم فى الجنة كما يحتاجون اليهم فى الدنيا - رواه ابن عساكر	بے شک اہل جنت ، جنت میں علماء کے محتاج ہوں گے یوں کہ ہر جمعہ کو انہیں اللہ تعالٰی کا دیدار نصیب ہوگا، مولٰی سبحانہ وتعالٰی فرمائے گا جو جی میں آئے مجھ سے مانگو(اب جنت سے مکان میں جا کر کون سی حاجت باقی ہے کچھ سمجھ میں نہ آئے گا کہ کیا مانگیں) علما کی طرف منہ کرکے کہیں گے ہم کیا تمنا کریں، وہ فرمائیں گے اپنے رب سے یہ مانگو ، تو لوگ جنت میں بھی علما کے محتاج ہوں گے ، اس کو ابن عساکر نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے ذکر کیا۔
عن جابر بن عبدالله رضى الله تعالى عنهما - اللهم انى اسألك بعلماء امة حبيبك محمد صلى الله تعالٰى عليه وسلم ان ترحمنا بهم في الدنيا والآخرة وترزقنا بجاههم عندك العلم النافع والقلب الخاشع والعفو والعافية والمغفرة وصل	اے اللہ ! میں تجھ سے تیرے حبیب پاک صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے علماء کے وسیلے سے دعا کرتا ہوں کہ تو ہم پر ان کے وسیلے سے دنیا و آخرت میں رحم فرما اور ان کو جو عزت و کرامت تیرے ہاں حاصل ہے اس کی برکت سے ہمیں نافع علم، خشوع والا دل ، معافی ، عافیت اور مغفرت عنایت فرما اور برکت ہمارے آقا و مولٰی محمد

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وسلم وبارك على سيدنا ومولانا محمد وآله وصحبه آمين والحمد لله رب العلمين۔ والله تعالیٰ اعلم 2	اور ان کی آل اور صحابہ پر فرما، آمین والحمد للہ رب العالمین۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

1 الجامع الصغیر بحوالہ ابن عساکر حدیث ۵۲۲۳ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱/ ۱۳۵ و ۱۳۶ 2 تہذیب تاریخ ابن عساکر زیر عنوان صفوان ثقفی داراحیاء التراث العربی بیروت ۷/ ۴۷۲ ، مختصر تاریخ ابن عساکر زیر عنوان صفوان ثقفی مطبوعہ دار الفکر بیروت ۹۹/۱۱

Volume Seven Fatawa Razawiyya

Sources and References

Name | Author | Year of Death (Hijri)

1. Al-Ajza' fi al-Hadith — Abdur Rahman bin Umar bin Muhammad al-Baghdadi, known as al-Nahas — 416
2. Al-Ajnas fi al-Furu' — Abul Abbas Ahmad bin Muhammad al-Natafi al-Hanafi — 446
3. Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar — Abdullah bin Mahmud (bin Mawdud) al-Hanafi — 683
4. Al-Adab al-Mufrad lil-Bukhari — Muhammad bin Ismail al-Bukhari — 256
5. Irshad al-Sari Sharh al-Bukhari — Shihab al-Din Ahmad bin Muhammad al-Qastallani — 923
6. Irshad al-Aql al-Salim — Abu Sa'ud Muhammad bin Muhammad al-Imadi — 951
7. Al-Arkan al-Arba' — Maulana Abdul Ali Bahr al-Ulum — 1225
8. Al-Ashbah wa al-Naza'ir — Shaykh Zayn al-Din bin Ibrahim ibn Nujaym — 970
9. Ashi'at al-Lam'at — Shaykh Abdul Haq al-Muhaddith al-Dihlawi — 1052
10. Usul al-Bazdawi — Ali bin Muhammad al-Bazdawi — 482
11. Al-Islah lil-Wiqayah fi al-Furu' — Ahmad bin Sulayman bin Kamal Pasha — 940
12. Akam al-Marjan fi Ahkam al-Jann — Qadi Badr al-Din Muhammad bin Abdullah al-Shibli — 769
13. Anfa' al-Wasa'il — Qadi Burhan al-Din Ibrahim bin Ali al-Tarsusi al-Hanafi — 758
14. Imdad al-Fattah — Hasan bin Ammar al-Shurunbulali — 1069
15. Anwar al-A'immah al-Shafi'iyyah — Imam Yusuf al-Ardabili al-Shafi'i — 799
16. Al-Idah lil-Wiqayah fi al-Furu' — Ahmad bin Sulayman bin Kamal Pasha — 940
17. Amali fi al-Hadith — Abdul Malik bin Muhammad bin Muhammad Bishran — 432
18. Al-I'jaz fi al-Hadith — Ahmad bin Muhammad, known as Ibn al-Sunni — 364
19. Alqab al-Ruwat — Ahmad bin Abdur Rahman al-Shirazi — 407

जिल्द सातवीं फ़तावा रज़विया

स्रोत और संदर्भ

नाम | लेखक | मृत्यु का वर्ष (हिजरी)

1. अल-अजज़ा फ़िल हदीस — अब्दुर रहमान बिन उमर बिन मुहम्मद अल-बग़दादी, जिन्हें अल-नहास के नाम से जाना जाता है — 416
2. अल-अजनास फ़िल फ़ुरू — अबुल अब्बास अहमद बिन मुहम्मद अल-नातफ़ी अल-हनफ़ी — 446
3. अल-इख्तियार शरह अल-मुख्तार — अब्दुल्ला बिन महमूद (बिन मौदूद) अल-हनफ़ी — 683
4. अल-अदब अल-मुफ़रद लिल-बुखारी — मुहम्मद बिन इस्माइल अल-बुखारी — 256
5. इरशाद अल-सारी शरह अल-बुखारी — शिहाब अल-दीन अहमद बिन मुहम्मद अल-क़स्तलानी — 923
6. इरशाद अल-अक्ल अल-सलीम — अबू सऊद मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-इमादी — 951
7. अल-अरकान अल-अरबा — मौलाना अब्दुल अली बहर अल-उलूम — 1225
8. अल-अश्बाह वल-नज़ायर — शेख ज़ैन अल-दीन बिन इब्राहिम इब्न नुजैम — 970
9. अशिअत अल-लमात — शेख अब्दुल हक़ अल-मुहद्दिस अल-देहल्वी — 1052
10. उसूल अल-बज़दवी — अली बिन मुहम्मद अल-बज़दवी — 482
11. अल-इस्लाह लिल-विकाया फ़िल फ़ुरू — अहमद बिन सुलेमान बिन कमाल पाशा — 940
12. आकाम अल-मरजान फ़ी अहकाम अल-जान — काज़ी बदर अल-दीन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-शिब्ली — 769
13. अन्फ़ा अल-वसायिल — काज़ी बुरहान अल-दीन इब्राहिम बिन अली अल-तरसूसी अल-हनफ़ी — 758
14. इमदाद अल-फ़त्ताह — हसन बिन अम्मार अल-शुरुनबलाली — 1069
15. अनवार अल-अइम्मह अल-शाफ़इय्या — इमाम यूसुफ़ अल-अरदबेली अल-शाफ़ई — 799
16. अल-ईदाह लिल-विकाया फ़िल फ़ुरू — अहमद बिन सुलेमान बिन कमाल पाशा — 940
17. अमाली फ़िल हदीस — अब्दुल मलिक बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद बिशरान — 432

18. अल-ईजाज़ फ़िल हदीस — अहमद बिन मुहम्मद, जिन्हें इब्न अल-सुन्नी के नाम से जाना जाता है — 364
19. अलक़ाब अल-रुवात — अहमद बिन अब्दुर रहमान अल-शीराज़ी — 407

पृष्ठ 708 का 721

جلد ہفتم فتاویٰ رضویہ

مآخذ و مراجع

نام | مصنف | سن وفات ہجری

۱۔ الاجزاء فی الحدیث — عبدالرحمن بن عمر بن محمد البغدادی المعروف بالنحاس — ۴۱۶ ۲۔ الاجناس فی الفروع — ابوالعباس احمد بن محمد الناطفی الحنفی — ۴۴۶ ۳۔ الاختیار شرح المختار — عبد اللہ بن محمود (بن مودود) الحنفی — ۶۸۳ ۴۔ الادب المفرد للبخاری — محمد بن اسماعیل البخاری — ۲۵۶ ۵۔ ارشاد الساری شرح البخاری — شہاب الدین احمد بن محمد القسطلانی — ۹۲۳ ۶۔ ارشاد العقل السلیم — ابوسعود محمد بن محمد العمادی — ۹۵۱ ۷۔ الارکان الاربع — مولانا عبدالعلی بحر العلوم — ۱۲۲۵ ۸۔ الاشباہ والنظائر — شیخ زین الدین بن ابراہیم بابن نجیم — ۹۷۰ ۹۔ اشعۃ اللمعات — شیخ عبد الحق المحدث الدہلوی — ۱۰۵۲ ۱۰۔ اصول البزدوی — علی بن محمد البزدوی — ۴۸۲ ۱۱۔ الاصلاح للوقایۃ فی الفروع — احمد بن سلیمان بن کمال پاشا — ۹۴۰ ۱۲۔ آکام المرجان فی احکام الجان — قاضی بدر الدین محمد بن عبد اللہ الشبلی — ۷۶۹ ۱۳۔ انفع الوسائل — قاضی برہان الدین ابراہیم بن علی الطر سوسی الحنفی — ۷۵۸ ۱۴۔ امداد الفتاح — حسن بن عمار الشرنبلالی — ۱۰۶۹ ۱۵۔ انوار الائمۃ الشافعیہ — امام یوسف الاردبیلی الشافعی — ۷۹۹ ۱۶۔ الایضاح للوقایۃ فی الفروع — احمد بن سلیمان بن کمال پاشا — ۹۴۰ ۱۷۔ امالی فی الحدیث — عبد الملک بن محمد بن محمد بشران — ۴۳۲ ۱۸۔ الایجاز فی الحدیث — احمد بن محمد المعروف بابن السنی — ۳۶۴ ۱۹۔ القاب الروات — احمد بن عبدالرحمن الشیرازی — ۴۰۷

Fatawa Rizvia Volume 17

[Section: B] 20. Bada'i' al-Sana'i' - Ala al-Din Abi Bakr bin Mas'ud al-Kasani - 587 21. Al-Bidaya (Bidayat al-Mubtadi) - Ali bin Abi Bakr al-Marghinani - 593 22. Al-Bahr al-Ra'iq - Sheikh Zayn al-Din bin Ibrahim bin Nujaym - 970 23. Al-Burhan Sharh Mawahib al-Rahman - Ibrahim bin Musa al-Tarabulsi - 922 24. Bustan al-Arifin - Faqih Abu al-Layth Nasr bin Muhammad al-Samarqandi - 372 25. Al-Basit fi al-Furu' - Hujjat al-Islam Muhammad bin Muhammad al-Ghazali - 505 26. Al-Binaya Sharh al-Hidaya - Imam Badr al-Din Abu Muhammad al-Ayni - 855

[Section: T] 27. Taj al-Arus - Sayyid Muhammad Murtada al-Zabidi - 1205 28. Tarikh Ibn Asakir - Ali bin al-Hasan al-Dimashqi bin Asakir - 571 29. Tarikh al-Bukhari - Muhammad bin Isma'il al-Bukhari - 256 30. Al-Tajnis wal-Mazid - Burhan al-Din Ali bin Abi Bakr al-Marghinani - 593 31. Tahrir al-Usul - Kamal al-Din Muhammad bin Abd al-Wahid bin al-Humam - 861 32. Tuhfat al-Fuqaha - Imam Ala al-Din Muhammad bin Ahmad al-Samarqandi - 540 33. Tahqiq al-Husami - Abd al-Aziz bin Ahmad al-Bukhari - 730 34. Al-Tarjih wal-Tashih ala al-Quduri - Allama Qasim bin Qutlubugha al-Hanafi - 879 35. Al-Ta'rifat li Sayyid Sharif - Sayyid Sharif Ali bin Muhammad al-Jurjani - 816 36. Tafsir Ibn Jarir (Jami' al-Bayan) - Muhammad bin Jarir al-Tabari - 310 37. Tafsir al-Baydawi - Abdullah bin Umar al-Baydawi - 291 38. Tafsir al-Jalalayn - Allama Jalal al-Din al-Mahalli and Jalal al-Din al-Suyuti - 911-8 39. Tafsir al-Jamal - Sulayman bin Umar al-Ujayli known as al-Jamal - 1202 40. Tafsir al-Qurtubi - Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad al-Qurtubi - 761 41. Al-Tafsir al-Kabir - Imam Fakhr al-Din al-Razi - 26

Page 709 of 721

फ़तावा रिज़विया जिल्द 17

[अनुभाग: ब] 20. बदाए-अस-सनाए - अलाउद्दीन अबी बकर बिन मसूद अल-कासानी - 587 21. अल-बिदाया (बिदायत अल-मुब्तदी) - अली बिन अबी बकर अल-मरग़ीनानी - 593 22. अल-बहरर-राइक़ - शेख़ ज़ैनुद्दीन बिन इब्राहीम बिन नुजैम - 970 23. अल-बुरहान शरह मवाहिबुर-रहमान - इब्राहीम बिन मूसा अल-तराबलुसी - 922 24. बुस्तानुल-आरिफीन - फक़ीह अबुल लैस नस्र बिन मुहम्मद अस-समरकंदी - 372 25. अल-बसीत फिल-फुर - हुज्जतुल इस्लाम मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-ग़ज़ाली - 505 26. अल-बिनाया शरह अल-हिदाया - इमाम बदरुद्दीन अबू मुहम्मद अल-ऐनी - 855

[अनुभाग: त] 27. ताजुल-अरूस - सय्यद मुहम्मद मुर्तज़ा अज़-ज़बीदी - 1205 28. तारीख़ इब्न असाकिर - अली बिन अल-हसन अद-दिमश्क़ी बिन असाकिर - 571 29. तारीख़ अल-बुख़ारी - मुहम्मद बिन इस्माईल अल-बुख़ारी - 256 30. अत-तजनीस वल-मज़ीद - बुरहानुद्दीन अली बिन अबी बकर अल-मरग़ीनानी - 593 31. तहरीर अल-उसूल - कमालुद्दीन मुहम्मद बिन अब्दुल वाहिद बिन अल-हुमाम - 861 32. तोहफतुल-फुक़्हा - इमाम अलाउद्दीन मुहम्मद बिन अहमद अस-समरकंदी - 540 33. तहक़ीक़ अल-हुसामी - अब्दुल अज़ीज़ बिन अहमद अल-बुख़ारी - 730 34. अत-तरजीह वत-तसहीह अलल-क़ुदूरी - अल्लामा क़ासिम बिन क़ुत्लुबुग़ा अल-हनफ़ी - 879 35. अत-तारीफ़ात लिस-सय्यद शरीफ़ - सय्यद शरीफ़ अली बिन मुहम्मद अल-जुरजानी - 816 36. तफ़सीर इब्न जरीर (जामे अल-बयान) - मुहम्मद बिन जरीर अत-तबरी - 310 37. तफ़सीर अल-बैज़ावी - अब्दुल्लाह बिन उमर अल-बैज़ावी - 291 38. तफ़सीर अल-जलालैन - अल्लामा जलालुद्दीन अल-महल्ली और जलालुद्दीन अस-सुयूती - 911-8 39. तफ़सीर अल-जमल - सुलेमान बिन उमर अल-उजैली अश्-शहीर बिल-जमल - 1202 40. तफ़सीर अल-क़ुरतुबी - अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अहमद अल-क़ुरतुबी - 761 41. अत-तफ़सीर अल-कबीर - इमाम फखरुद्दीन अर-राज़ी - 26

पृष्ठ 709 / 721

فتاوی رضویہ جلد ہفدہم

[ب] ۲۰۔ بدائع الصنائع - علاء الدین ابی بکر بن مسعود الکاسانی - ۵۸۷ ۲۱۔ البدایة (بدایة المبتدی) - علی بن ابی بکر المرغینانی - ۵۹۳ ۲۲۔ البحر الرائق - شیخ زین الدین بن ابراہیم بابن نجیم - ۹۷۰ ۲۳۔ البربان شرح مواہب الرحمان - ابراھیم بن موسی الطرابلسی - ۹۲۲ ۲۴۔ بستان العارفین - فقیه ابواللیث نصر بن محمد السمرقندی - ۳۷۲ ۲۵۔ البسیط في الفروع - حجۃ الاسلام محمد بن محمد الغزالی - ۵۰۵ ۲۶۔ البنایة شرح الهدایة - امام بدر الدین ابو محمد العینی - ۸۵۵

[ت] ۲۷۔ تاج العروس - سید محمد مرتضی الزبیدی - ۱۲۰۵ ۲۸۔ تاریخ ابن عساکر - علی بن الحسن الدمشقی بابن عساکر - ۵۷۱ ۲۹۔ تاریخ البخاری - محمد بن اسمعیل البخاری - ۲۵۶ ۳۰۔ التجنیس والمزید - برهان الدین علی بن ابی بکر المرغینانی - ۵۹۳ ۳۱۔ تحریر الاصول - کمال الدین محمد بن عبد الواحد بن الهمام - ۸۶۱ ۳۲۔ تحفة الفقهاء - امام علاء الدین محمد بن احمد السمر قندی - ۵۴۰ ۳۳۔ تحقیق الحسامی - عبد العزیز بن احمد البخاری - ۷۳۰ ۳۴۔ الترجیح والتصحیح علی القدوری - علامہ قاسم بن قطلوبغا الحنفی - ۸۷۹ ۳۵۔ التعریفات لسید شریف - سید شریف علی بن محمد الجرجانی - ۸۱۶ ۳۶۔ تفسیر ابن جریر (جامع البیان) - محمد بن جریر الطبری - ۳۱۰ ۳۷۔ تفسیر البیضاوی - عبد الله بن عمر البیضاوی - ۲۹۱ ۳۸۔ تفسیر الجلالین - علامہ جلال الدین المحلی وجلال الدین السیوطی - ۸-۹۱۱ ۳۹۔ تفسیر الجمل - سلیمان بن عمر العجیلی الشهیر بالجمل - ۱۲۰۲ ۴۰۔ تفسیر القرطبی - ابو عبد الله محمد بن احمد القرطبی - ۷۶۱ ۴۱۔ التفسیر الکبیر - امام فخر الدین الرازی - ۲۶

Fatawa Razawiya Volume Seven

42- At-Tafsir li-Naysaburi - Nizam al-Din al-Hasan bin Muhammad bin Husayn al-Naysaburi - 728 43- Taqrib al-Qarib - Abu Zakariya Yahya bin Sharaf al-Nawawi - 911 44- At-Taqrir wa'l-Tahbir - Muhammad bin Muhammad ibn Amir al-Hajj al-Halabi - 879 45- At-Taysir lil-Munawi - Abd al-Ra'uf al-Munawi - 1031 46- Tabyin al-Haqa'iq - Fakhr al-Din 'Uthman bin 'Ali al-Zayla'i - 743 47- Taqrib al-Tahdhib - Shihab al-Din Ahmad bin 'Ali ibn Hajar al-'Asqalani - 852 48- Tanwir al-Miqyas - Abu Tahir Muhammad bin Ya'qub al-Firuzabadi - 817 49- Tanwir al-Absar - Shams al-Din Muhammad bin Abdullah bin Ahmad al-Tamartashi - 1004 50- Ta'zim al-Salat - Muhammad bin Nasr al-Marwazi - 294 51- Tarikh Baghdad - Abu Bakr Ahmad bin 'Ali al-Khatib al-Baghdadi - 463 52- At-Tawshih fi Sharh al-Hidayah - 'Umar bin Ishaq al-Siraj al-Hindi - 773

J

53- Jami' al-Tirmidhi - Abu 'Isa Muhammad bin 'Isa al-Tirmidhi - 279 54- Jami' al-Rumuz - Shams al-Din Muhammad al-Khurasani - 962 55- Al-Jami' al-Sahih lil-Bukhari - Imam Muhammad bin Isma'il al-Bukhari - 256 56- Al-Jami' al-Saghir fi'l-Fiqh - Imam Muhammad bin Hasan al-Shaybani - 189 57- Al-Jami' al-Sahih lil-Muslim - Muslim bin Hajjaj al-Qushayri - 261 58- Jami' al-Fiqh (Jawami' al-Fiqh) - Abu Nasr Ahmad bin Muhammad al-'Attabi - 586 59- Jami' al-Fusulin - Shaykh Badr al-Din Mahmud bin Isra'il bin Qadi - 823 60- Al-Jami' al-Kabir - Abi al-Hasan 'Ubaydullah bin Husayn al-Karkhi - 340 61- Jawahir al-Akhlati - Burhan al-Din Ibrahim bin Abu Bakr al-Akhlati - . 62- Al-Jawahir al-Zakiyyah - Ahmad bin Turki bin Ahmad al-Maliki - 989 63- Jawahir al-Fatawa - Rukn al-Din Abu Bakr bin Muhammad bin Abi al-Mafakhir - 565 64- Al-Jawharah al-Nayyirah - Abu Bakr bin 'Ali bin Muhammad al-Haddad al-Yamani - 800 65- Al-Jarh wa'l-Ta'dil fi Rijal al-Hadith - Yahya bin Ma'in al-Baghdadi - 233 66- Al-Jami' al-Saghir fi'l-Hadith - 'Allamah Jalal al-Din Abd al-Rahman bin Abi Bakr al-Suyuti - 911

फ़तावा रज़विया खंड सातवां

४२- अत-तफ़सीर लि-निशापुरी - निज़ाम अल-दीन अल-हसन बिन मुहम्मद बिन हुसैन अल-निशापुरी - ७२८ ४३- तक़रीब अल-क़रीब - अबू ज़कारिया याह्या बिन शराफ़ अल-नववी - ९११ ४४- अत-तक़रीर वल-तहबीर - मुहम्मद बिन मुहम्मद इब्न अमीर अल-हाज अल-हलबी - ८७९ ४५- अत-तयसीर लिल-मुनावी - अब्द अल-रऊफ़ अल-मुनावी - १०३१ ४६- तब्यीन अल-हकाइक़ - फ़ख्र अल-दीन उस्मान बिन अली अल-ज़ैलई - ७४३ ४७- तक़रीब अत-तहज़ीब - शिहाब अल-दीन अहमद बिन अली इब्न हजर अल-असकलानी - ८५२ ४८- तनवीर अल-मिक़यास - अबू ताहिर मुहम्मद बिन याकूब अल-फ़ीरोज़ाबादी - ८१७ ४९- तनवीर अल-अमसार - शम्स अल-दीन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अहमद अत-तमरताशी - १००४ ५०- ताज़ीम अस-सलात - मुहम्मद बिन नस्र अल-मरवज़ी - २९४ ५१- तारीख़ बग़दाद - अबू बक्र अहमद बिन अली अल-खतीब अल-बग़दादी - ४६३ ५२- अत-तौशीह फ़ी शरह अल-हिदाया - उमर बिन इसहाक़ अस-सिराज अल-हिंदी - ७७३

ज

५३- जामे अत-तिर्मिज़ी - अबू ईसा मुहम्मद बिन ईसा अत-तिर्मिज़ी - २७९ ५४- जामे अर-रुमुज़ - शम्स अल-दीन मुहम्मद अल-खुरासानी - ९६२ ५५- अल-जामे अस-सहीह लिल-बुखारी - इमाम मुहम्मद बिन इस्माइल अल-बुखारी - २५६ ५६- अल-जामे अस-सग़ीर फ़िल-फ़िक़ह - इमाम मुहम्मद बिन हसन अल-शैबानी - १८९ ५७- अल-जामे अस-सहीह लिल-मुस्लिम - मुस्लिम बिन हज्जाज अल-कुशैरी - २६१ ५८- जामे अल-फ़िक़ह (जवामे अल-फ़िक़ह) - अबू नस्र अहमद बिन मुहम्मद अल-अत्ताबी - ५८६ ५९- जामे अल-फ़ुसुलैन - शेख़ बद्र अल-दीन महमूद बिन इस्राइल बिन काज़ी - ८२३ ६०- अल-जामे अल-कबीर - अबी अल-हसन उबैदुल्लाह बिन हुसैन अल-करखी - ३४० ६१- जवाहर अल-अखलाती - बुरहान अल-दीन इब्राहिम बिन अबू बक्र अल-अखलाती - . ६२- अल-जवाहर अज़-ज़किया - अहमद बिन तुर्की बिन अहमद अल-मालिकी - ९८९ ६३- जवाहर अल-फ़तावा - रुकन अल-दीन अबू बक्र बिन मुहम्मद बिन अबी अल-मफ़ाखिर - ५६५ ६४- अल-जौहरा अन-नय्यारा - अबू बक्र बिन अली बिन मुहम्मद अल-हद्दाद अल-यमनी - ८०० ६५- अल-जराह वत-तादील फ़ी रिजाल अल-हदीस - याह्या बिन मईन अल-बग़दादी - २३३ ६६- अल-जामे अस-सग़ीर फ़िल-हदीस - अल्लामा जलाल अल-दीन अब्द अल-रहमान बिन अबी बक्र अस-सुयूती - ९११

पृष्ठ ७१०/७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

۴۲- التفسیر لنیشابوری - نظام الدین الحسن بن محمد بن حسین النیشابوری - ۷۲۸ ۴۳- تقریب القریب - ابوزکریا یحیی بن شرف النووی - ۹۱۱ ۴۴- التقریر والتحبیر - محمد بن محمد ابن امیر الحاج الحلبی - ۸۷۹ ۴۵- التیسیر للمناوی - عبد الرؤف المناوی - ۱۰۳۱ ۴۶- تبیین الحقائق - فخر الدین عثمان بن علی الزیلعی - ۷۴۳ ۴۷- تقریب التهذیب - شہاب الدین احمد بن علی ابن حجر العسقلانی - ۸۵۲ ۴۸- تنویر المقیاس - ابوطاہر محمد بن یعقوب الفیروزآبادی - ۸۱۷ ۴۹- تنویر الابصار - شمس الدین محمد بن عبداللہ بن احمد التمرتاشی - ۱۰۰۴ ۵۰- تعظیم الصلوۃ - محمد بن نصر المروزی - ۲۹۴ ۵۱- تاریخ بغداد - ابوبکر احمد بن علی الخطیب البغدادی - ۴۶۳ ۵۲- التوشیح في شرح الهدایة - عمر بن اسحق السراج الہندی - ۷۷۳

ج

۵۳- جامع الترمذی - ابوعیسی محمد بن عیسی الترمذی - ۲۷۹ ۵۴- جامع الرموز - شمس الدین محمد الخراسانی - ۹۶۲ ۵۵- الجامع الصحیح للبخاری - امام محمد بن اسمعیل البخاری - ۲۵۶ ۵۶- الجامع الصغیر في الفقه - امام محمد بن حسن الشیبانی - ۱۸۹ ۵۷- الجامع الصحیح للمسلم - مسلم بن حجاج القشیری - ۲۶۱ ۵۸- جامع الفقه (جوامع الفقه) - ابونصر احمد بن محمد العتابی - ۵۸۶ ۵۹- جامع الفصولین - شیخ بدرالدین محمود بن اسرائیل بابن قاضی - ۸۲۳ ۶۰- الجامع الکبیر - ابی الحسن عبید اللہ بن حسین الکرخی - ۳۴۰ ۶۱- جواهر الاخلاطی - برہان الدین ابراہیم بن ابوبکر الاخلاطی - .
۶۲- الجواهر الزکیة - احمد بن ترکی بن احمد المالکی - ۹۸۹ ۶۳- جواهر الفتاوی - رکن الدین ابوبکر بن محمد بن ابی المفاخر - ۵۶۵ ۶۴- الجوهرة النیرة - ابوبکر بن علی بن محمد الحداد الیمنی -

۸۰۰ ۶۵- الجرح والتعديل في رجال الحديث - يحيى بن معين البغدادى - ۲۳۳ ۶۶- الجامع الصغير في الحديث - علامہ جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر السيوطى - ۹۱۱

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Section H (ح) 67. Hashiya 'ala al-Durar — Muhammad bin Mustafa Abu Sa'id al-Khadimi — 1176 68. Hashiya Ibn Shalabi 'ala al-Tabyin — Ahmad bin Muhammad al-Shalabi — 1021 69. Hashiya 'ala al-Durar — Abdul Halim bin Muhammad al-Rumi — 1013 70. Hashiya 'ala al-Durar for Mulla Khusraw — Qadi Muhammad bin Faramuz Mulla Khusraw — 885 71. Hashiya 'ala al-Muqaddimah al-Ashmawiyya — Allama Safati — • 72. Al-Hashiya for Sa'di Efendi — Sa'dullah bin Isa Efendi — 925 73. Al-Hadiqat al-Nadiyya Sharh Tariqat al-Muhammadiyya — Abdul Ghani al-Nabulsi — 1143 74. Al-Hawi al-Qudsi — Qadi Jamal al-Din Ahmad bin Muhammad Nuh al-Qabisi al-Hanafi — 600 75. Hasr al-Masa'il fi al-Furu' — Imam Abu al-Layth Nasr bin Muhammad al-Samarqandi al-Hanafi — 372 76. Hilyat al-Awliya — Abu Nu'aym Ahmad bin Abdullah al-Asbahani — 430 77. Hilyat al-Mahalla — Muhammad bin Muhammad bin Amir al-Hajj — 879

Section Kh (خ) 78. Khizanat al-Riwayat — Qadi Jakan al-Hanafi — 542 79. Khizanat al-Fatawa — Tahir bin Ahmad Abdul Rashid al-Bukhari — After 740 80. Khizanat al-Muftin — Husayn bin Muhammad al-Sam'ani al-Sumayqati — 598 81. Khulasat al-Dala'il — Husam al-Din Ali bin Ahmad al-Makki al-Razi — 542 82. Khulasat al-Fatawa — Tahir bin Ahmad Abdul Rashid al-Bukhari — 973 83. Khayrat al-Hissan — Shihab al-Din Ahmad bin Hajar al-Makki — 852

Section D (د) 84. Al-Diraya fi Takhrij Ahadith al-Hidaya — Shihab al-Din Ahmad bin Ali ibn Hajar al-Asqalani — 885 85. Al-Durar (Durar al-Hukkam) — Qadi Muhammad bin Faramuz Mulla Khusraw — 1088 86. Al-Durr al-Mukhtar — 'Ala al-Din al-Haskafi — 911 87. Al-Durr al-Nathir — Allama Jalal al-Din Abdul Rahman al-Suyuti —

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

धारा ह (ح) 67. हाशिया अला अद-दुरर — मुहम्मद बिन मुस्तफ़ा अबू सईद अल-ख़ादिमी — 1176 68. हाशिया इब्न शल्बी अला अत-तबीन — अहमद बिन मुहम्मद अल-शल्बी — 1021 69. हाशिया अला अद-दुरर — अब्दुल हलीम बिन मुहम्मद अल-रूमी — 1013 70. हाशिया अला अद-दुरर मुल्ला खुसरू के लिए — क़ाज़ी मुहम्मद बिन फ़रामुज़ मुल्ला खुसरू — 885 71. हाशिया अला अल-मुक़द्दिमा अल-अशमाविया — अल्लामा सफ़ती — • 72. अल-हाशिया सादी आबंदी के लिए — सादुल्लाह बिन ईसा आबंदी — 925 73. अल-हदीक़तुल नदिया शरह तरीक़तुल मुहम्मदिया — अब्दुल ग़नी अल-नाबुलसी — 1143 74. अल-हावी अल-कुदसी — क़ाज़ी जमालुद्दीन अहमद बिन मुहम्मद नूह अल-क़ाबिसी अल-हनफ़ी — 600 75. हसर अल-मसाइल फ़िल फ़ुरू — इमाम अबू लैथ नस्र बिन मुहम्मद अस-समरकंदी अल-हनफ़ी — 372 76. हिलियत अल-औलिया — अबू नुयम अहमद बिन अब्दुल्लाह अल-असबहानी — 430 77. हिलियत अल-मुहल्ला — मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अमीर अल-हज — 879

धारा ख (خ) 78. ख़िज़ानत अल-रिवायत — क़ाज़ी जकन अल-हनफ़ी — 542 79. ख़िज़ानत अल-फ़तावा — ताहिर बिन अहमद अब्दुल रशीद अल-बुख़ारी — 740 के बाद 80. ख़िज़ानत अल-मुफ़्तीन — हुसैन बिन मुहम्मद अस-समानी अल-सुमैक़ाती — 598 81. खुलासात अल-दलाइल — हुसामुद्दीन अली बिन अहमद अल-मक्की अर-राज़ी — 542 82. खुलासात अल-फ़तावा — ताहिर बिन अहमद अब्दुल रशीद अल-बुख़ारी — 973 83. ख़ैरात अल-हिसान — शहाबुद्दीन अहमद बिन हजर अल-मक्की — 852

धारा द (د) 84. अद-दिराया फ़ी तख़रीज अहादीस अल-हिदाया — शहाबुद्दीन अहमद बिन अली इब्न हजर अल-अस्कलानी — 885 85. अद-दुरर (दुरर अल-हुक्काम) — क़ाज़ी मुहम्मद बिन फ़रामुज़ मुल्ला खुसरू — 1088 86. अद-दुर्र अल-मुख्तार — अलाउद्दीन अल-हसकफ़ी — 911 87. अद-दुर्र अन-नसीर — अल्लामा जलालुद्दीन अब्दुल रहमान अस-सुयूती —

فتاوی رضویه جلد ہفتم

ح ۶۷- حاشية على الدرر — محمد بن مصطفى ابوسعيد الخادمى — ۱۱۷۶ ۶۸- حاشية ابن شلبي على التبيين — احمد بن محمد الشلبي — ۱۰۲۱ ۶۹- حاشية على الدرر — عبدالحليم بن محمد الرومى — ۱۰۱۳ ۷۰- حاشية على الدرر لملا خسرو — قاضى محمد بن فراموز ملا خسرو — ۸۸۵ ۷۱- حاشية على المقدمة العشماوية — علامہ سفطى — • ۷۲- الحاشية لسعدى آفندى — سعد الله بن عيسى آفندى — ۹۲۵ ۷۳- الحديقة الندية شرح طريقة محمدية — عبدالغنى النابلسى — ۱۱۴۳ ۷۴- الحاوى القدسى — قاضى جمال الدين احمد بن محمد نوح القابسى الحنفى — ۶۰۰ ۷۵- حصر المسائل فى الفروع — امام ابو الليث نصر بن محمد السمرقندى الحنفى — ۳۷۲ ۷۶- حلية الاولياء — ابو نعيم احمد بن عبدالله الاصبحانى — ۴۳۰ ۷۷- حلية المحلى — محمد بن محمد بن امير الحاج — ۸۷۹

خ ۷۸- خزانة الروايات — قاضى جكن الحنفى — ۵۴۲ ۷۹- خزانة الفتاوى — طاہر بن احمد عبدالرشيد البخارى — ۷۴۰ کے بعد ۸۰- خزانة المفتين — حسين بن محمد السمعانى السميقاتى — ۵۹۸ ۸۱- خلاصة الدلائل — حسام الدين على بن احمد المكى الرازى — ۵۴۲ ۸۲- خلاصة الفتاوى — طاہر بن احمد عبدالرشيد البخارى — ۹۷۳ ۸۳- خيرات الحسان — شهاب الدين احمد بن حجر المكى — ۸۵۲

د ۸۴- الدراية فى تخريج احاديث الهداية — شهاب الدين احمد بن على ابن حجر العسقلانى — ۸۸۵ ۸۵- الدرر (درر الحكام) — قاضى محمد بن فراموز ملا خسرو — ۱۰۸۸ ۸۶- الدرالمختار — علاء الدين الحصفكى — ۹۱۱ ۸۷- الدرالنثير — علامہ جلال الدين عبدالرحمن السيوطى —

Fatawa Razawiyya Volume Seven

Zal (ذ) 88. Dhakhirat al-Uqba - Yusuf bin Junayd al-Halabi (Chalapi) - 905 89. Dhakhirat al-Fatawa - Burhan al-Din Mahmud bin Ahmad - 616 90. Dhamm al-Ghibah - Abdullah bin Muhammad ibn Abi al-Dunya al-Qurashi - 281

Re (ر) 91. Al-Rahmaniyyah 92. Radd al-Muhtar - Muhammad Amin ibn Abidin al-Shami - 1252 93. Rahmat al-Ummah fi Ikhtilaf al-A'immah - Abu Abdullah Muhammad bin Abd al-Rahman al-Dimashqi - 781 94. Ragha'ib al-Qur'an - Abu Marwan Abd al-Malik bin Habib al-Sulami (al-Qurtubi) - 239 95. Raf' al-Ghisha' fi Waqt al-Asr wal-Isha' - Shaykh Zayn al-Din ibn Nujaym - 970 96. Radd 'ala al-Jahmiyyah - Uthman bin Sa'id al-Darimi - 280

Ze (ز) 97. Zad al-Fuqaha' - Shaykh al-Islam Muhammad bin Ahmad al-Isbijabi (Died late 6th century) 98. Zad al-Faqir - Kamal al-Din Muhammad bin Abd al-Wahid, known as Ibn al-Humam - 861 99. Zawajir al-Jawahir - Muhammad bin Muhammad al-Timurtashi - Approx. 1016 100. Ziyadat - Imam Muhammad bin Hasan al-Shaybani - 189

Seen (س) 101. Al-Siraj al-Wahhaj - Abu Bakr bin Ali bin Muhammad al-Haddad al-Yamani - 800 102. Al-Sunan li-Ibn Majah - Abu Abdullah Muhammad bin Yazid ibn Majah - 273 103. Al-Sunan li-Ibn Mansur - Sa'id bin Mansur al-Khurasani - 273 104. Al-Sunan li-Abi Dawud - Abu Dawud Sulayman bin Ash'ath - 275 105. Al-Sunan lil-Nasa'i - Abu Abd al-Rahman Ahmad bin Shu'ayb al-Nasa'i - 303 106. Al-Sunan lil-Bayhaqi - Abu Bakr Ahmad bin Husayn bin Ali al-Bayhaqi - 458

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

ज़ाल (ذ) ८८. ज़ख़ीरतुल उक़्बा - यूसुफ़ बिन जुनैद अल-हलबी (चलपी) - ९०५ ८९. ज़ख़ीरतुल फ़तावा - बुरहानुद्दीन महमूद बिन अहमद - ६१६ ९०. ज़म्मुल ग़ीबत - अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद इब्न अबि दुन्या अल-क़ुरैशी - २८१

रे (ر) ९१. अल-रहमानिया ९२. रद्दुल मुहतार - मुहम्मद अमीन इब्न आबिदीन अल-शामी - १२५२ ९३. रहमतुल उम्मत फ़ी इख़्तिलाफ़िल अइम्मा - अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अब्दुर रहमान अद-दमिश्क़ी - ७८१ ९४. रग़ाइबुल क़ुरआन - अबू मरवान अब्दुल मलिक बिन हबीब अल-सुलमी (अल-क़ुरतुबी) - २३९ ९५. रफ़'अल ग़िशा फ़ी वक़्तुल अस्र वल ईशा - शैख़ ज़ैनुद्दीन बा-इब्न नुजैम - ९७० ९६. रद' अलल जहमिया - उस्मान बिन सईद अल-दारमी - २८०

ज़े (ز) ९७. ज़ादुल फ़ुक़हा - शैख़ुल इस्लाम मुहम्मद बिन अहमद अल-असबीजाबी (वफ़ात आख़िरे क़र्न सादिस) ९८. ज़ादुल फ़क़ीर - कमालुद्दीन मुहम्मद बिन अब्दुल वाहिद अल-मारूफ़ बा-इब्न हुमाम - ८६१ ९९. ज़वाज़िरुल जवाहिरी - मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-तमरताशी - तक़रीबन १०१६ १००. ज़ियादात - इमाम मुहम्मद बिन हसन अल-शैबानी - १८९

सीन (س) १०१. अल-सिराजुल वह्हाज - अबू बक्र बिन अली बिन मुहम्मद अल-हद्दाद अल-यमनी - ८०० १०२. अल-सुनन लि-इब्न माजा - अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन यज़ीद इब्न माजा - २७३ १०३. अल-सुनन लि-इब्न मंसूर - सईद बिन मंसूर अल-ख़ुरासानी - २७३ १०४. अल-सुनन लि-अबी दाऊद - अबू दाऊद सुलैमान बिन अशअस - २७५ १०५. अल-सुनन लिन-नसाई - अबू अब्दुर रहमान अहमद बिन शुऐब अल-नसाई - ३०३ १०६. अल-सुनन लिल-बैहक़ी - अबू बक्र अहमद बिन हुसैन बिन अली अल-बैहक़ी - ४५८

पृष्ठ ७१२ का ७२१

ذ ۸۸۔ ذخیرۃ العقبیٰ - یوسف بن جنید الحلبی (چلپی) - ۹۰۵ ۸۹۔ ذخیرۃ الفتاوٰی - برہان الدین محمود بن احمد - ۶۱۶ ۹۰۔ ذم الغیبۃ - عبداللہ بن محمد ابن ابی الدنیا القرشی - ۲۸۱

ر ۹۱۔ الرحمانیہ ۹۲۔ ردالمحتار - محمد امین ابن عابدین الشامی - ۱۲۵۲ ۹۳۔ رحمۃ الامۃ فی اختلاف الائمہ - ابو عبداللہ محمد بن عبد الرحمن الدمشقی - ۷۸۱ ۹۴۔ رغائب القرآن - ابو مروان عبدالملک بن حبیب السلمی (القرطبی) - ۲۳۹ ۹۵۔ رفع الغشاء فی وقت العصر والعشاء - شیخ زین الدین بابن نجیم - ۹۷۰ ۹۶۔ رد علی الجہمیۃ - عثمان بن سعید الدارمی - ۲۸۰

ز ۹۷۔ زاد الفقہاء - شیخ الاسلام محمد بن احمد الاسبیجابی المتوفی اواخر القرن السادس ۹۸۔ زادالفقیر - کمال الدین محمد بن عبد الواحد المعروف بابن الہمام - ۸۶۱ ۹۹۔ زواجر الجواہر - محمد بن محمد التمرتاشی - تقریباً ۱۰۱۶ ۱۰۰۔ زیادات - امام محمد بن حسن الشیبانی - ۱۸۹

س ۱۰۱۔ السراج الوہاج - ابوبکر بن علی بن محمد الحداد الیمنی - ۸۰۰ ۱۰۲۔ السنن لابن ماجۃ - ابو عبد اللہ محمد بن یزید ابن ماجۃ - ۲۷۳ ۱۰۳۔ السنن لابن منصور - سعید بن منصور الخراسانی - ۲۷۳ ۱۰۴۔ السنن لابی داؤد - ابو داؤد سلیمان بن اشعث - ۲۷۵ ۱۰۵۔ السنن للنسائی - ابو عبدالرحمن احمد بن شعیب النسائی - ۳۰۳ ۱۰۶۔ السنن للبیہقی - ابوبکر احمد بن حسین بن علی البیہقی - ۴۵۸

Fatawa Rizwia Volume Seven

107- Al-Sunan lil-Daraqutni — Ali Omar al-Daraqutni — 385 108- Al-Sunan lil-Darimi — Abdullah bin Abdul Rahman al-Darimi — 255

Letter: Shin (ش) 109- Al-Shafi — Shams al-A'immah Abdullah bin Mahmood al-Kardari — 973 110- Sharh al-Arba'een lil-Nawawi — Shihab al-Din Ahmad bin Hajar al-Makki — 1106 111- Sharh al-Arba'een lil-Nawawi — Ibrahim bin Atiyyah al-Maliki — 978 112- Sharh al-Arba'een lil-Nawawi — Allama Ahmad bin al-Hijazi — 1099 113- Sharh al-Ashbah wan-Naza'ir — Ibrahim bin Hussain bin Ahmad bin Muhammad ibn al-Biri — 592 114- Sharh al-Jami al-Saghir — Imam Qadhi Khan Hussain bin Mansoor — 1062 115- Sharh al-Durar — Sheikh Isma'il bin Abdul Ghani al-Nablusi — 1052 116- Sharh Safar al-Sa'adah — Sheikh Abdul Haq al-Muhaddith al-Dihlawi — 516 117- Sharh al-Sunnah — Hussain bin Mansoor al-Baghawi — 931 118- Sharh Shari'at al-Islam — Yaqub bin Sayyidi Ali Zadeh — 480 119- Sharh Mukhtasar al-Tahawi lil-Isbijabi — Abu Nasr Ahmad bin Mansoor al-Hanafi al-Isbijabi 120- Sharh al-Gharibayn 121- Sharh al-Muslim lil-Nawawi — Sheikh Abu Zakariya Yahya bin Sharaf al-Nawawi — 676 122- Sharh Ma'ani al-Athar — Abu Ja'far Ahmad bin Muhammad al-Tahawi — 321 123- Sharh al-Manzumah li-Ibn Wahban — Abdul Barr bin Muhammad ibn al-Shuhnah — 921 124- Sharh al-Manzumah fi Rasm al-Mufti — Muhammad Amin ibn Abidin al-Shami — 1252 125- Sharh al-Munyah al-Saghir — Sheikh Muhammad Ibrahim al-Halabi — 956 126- Sharh Mawahib al-Ladunniyyah — Allama Muhammad bin Abdul Baqi al-Zarqani — 1122 127- Sharh Muwatta Imam Malik — Allama Muhammad bin Abdul Baqi al-Zarqani — 1122 128- Sharh al-Muhadhdhab lil-Nawawi — Sheikh Abu Zakariya Yahya bin Sharaf al-Nawawi — 676 129- Sharh al-Niqayah — Maulana Abdul Ali al-Barjandi — 932 130- Sharh al-Wiqaayah — Sadr al-Shari'ah Abdullah bin Mas'ood — 747

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

107- अल-सुनन लिल-दाराकुतनी — अली उमर अल-दाराकुतनी — 385 108- अल-सुनन लिल-दारिमी — अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहमान अल-दारिमी — 255

अक्षर: शिन (ش) 109- अल-शाफी — शम्स अल-आइम्मा अब्दुल्ला बिन महमूद अल-करदरी — 973 110- शरह अल-अरबईन लिल-नवावी — शिहाब अल-दीन अहमद बिन हजर अल-मक्की — 1106 111- शरह अल-अरबईन लिल-नवावी — इब्राहिम बिन अतिय्या अल-मालिकी — 978 112- शरह अल-अरबईन लिल-नवावी — अल्लामा अहमद बिन अल-हिजाज़ी — 1099 113- शरह अल-अशबाह वन-नज़ाइर — इब्राहिम बिन हुसैन बिन अहमद बिन मुहम्मद इब्न अल-बीरी — 592 114- शरह अल-जामि अल-सगीर — इमाम क़ाज़ी खान हुसैन बिन मंसूर — 1062 115- शरह अल-दुरर — शेख इस्माइल बिन अब्दुल गनी अल-नाबलुसी — 1052 116- शरह सफ़र अल-सआदा — शेख अब्दुल हक़ अल-मुहद्दिस अल-दहलावी — 516 117- शरह अल-सुन्ना — हुसैन बिन मंसूर अल-बगवी — 931 118- शरह शरीअत अल-इस्लाम — याकूब बिन सय्यिदी अली ज़ादेह — 480 119- शरह मुख़्तसर अल-तहावी लिल-इसबीजाबी — अबू नस्र अहमद बिन मंसूर अल-हनफी अल-इसबीजाबी 120- शरह अल-गरीबैन 121- शरह अल-मुस्लिम लिल-नवावी — शेख अबू ज़करिया यहया बिन शरफ़ अल-नवावी — 676 122- शरह मआनी अल-आसार — अबू जाफ़र अहमद बिन मुहम्मद अल-तहावी — 321 123- शरह अल-मंज़ूमा ली-इब्न वहबान — अब्दुल बर्र बिन मुहम्मद इब्न अल-शुहना — 921 124- शरह अल-मंज़ूमा फ़ी रस्म अल-मुफ्ती — मुहम्मद अमीन इब्न आबिदीन अल-शामी — 1252 125- शरह अल-मुन्या अल-सगीर — शेख मुहम्मद इब्राहिम अल-हलबी — 956 126- शरह मवाहिब अल-लदुन्निय्या — अल्लामा मुहम्मद बिन अब्दुल बाक़ी अल-ज़रक़ानी — 1122 127- शरह मुवत्ता इमाम मालिक — अल्लामा मुहम्मद बिन अब्दुल बाक़ी अल-ज़रक़ानी — 1122 128- शरह अल-मुहज़्ज़ब लिल-नवावी — शेख अबू ज़करिया यहया बिन शरफ़ अल-नवावी — 676 129- शरह अल-निकाया — मौलाना अब्दुल अली अल-बरजंदी — 932 130- शरह अल-विक़ाया — सद्र अल-शरिया अब्दुल्ला बिन मसूद — 747

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

۱۰۷۔ السنن لدارقطنی — علی عمر الدار قطنی — ۳۸۵ ۱۰۸۔ السنن لدارمی — عبد اللہ بن عبدالرحمن الدارمی — ۲۵۵

ش ۱۰۹۔ الشافی — شمس الائمہ عبداللہ بن محمود الکردری — ۹۷۳ ۱۱۰۔ شرح الاربعین للنووی — شہاب الدین احمد بن حجر المکی — ۱۱۰۶ ۱۱۱۔ شرح الاربعین للنووی — ابراہیم ابن عطیہ المالکی — ۹۷۸ ۱۱۲۔ شرح الاربعین للنووی — علامہ احمد بن الحجازی — ۱۰۹۹ ۱۱۳۔ شرح الاشباہ والنظائر — ابراہیم بن حسین بن احمد بن محمد ابن البیری — ۵۹۲ ۱۱۴۔ شرح الجامع الصغیر — امام قاضی خان حسین بن منصور — ۱۰۶۲ ۱۱۵۔ شرح الدرر — شیخ اسمٰعیل بن عبد الغنی النابلسی — ۱۰۵۲ ۱۱۶۔ شرح سفر السعادۃ — شیخ عبدالحق المحدث الدہلوی — ۵۱۶ ۱۱۷۔ شرح السنۃ — حسین بن منصور البغوی — ۹۳۱ ۱۱۸۔ شرح شریعۃ الاسلام — یعقوب بن سیدی علی زادہ — ۴۸۰ ۱۱۹۔ شرح مختصر الطحاوی للاسبیجابی — ابو نصر احمد بن منصور الحنفی الاسبیجابی ۱۲۰۔ شرح الغریبین ۱۲۱۔ شرح المسلم للنووی — شیخ ابوزکریا یحییٰ بن شرف النووی — ۶۷۶ ۱۲۲۔ شرح معانی الآثار — ابو جعفر احمد بن محمد الطحاوی — ۳۲۱ ۱۲۳۔ شرح المنظومۃ لابن وہبان — عبدالبر بن محمد ابن شحنہ — ۹۲۱ ۱۲۴۔ شرح المنظومۃ فی رسم المفتی — محمد امین ابن عابدین الشامی — ۱۲۵۲ ۱۲۵۔ شرح المنیۃ الصغیر — شیخ محمد ابراہیم الحلبی — ۹۵۶ ۱۲۶۔ شرح مواہب اللدنیۃ — علامہ محمد بن عبدالباقی الزرقانی — ۱۱۲۲ ۱۲۷۔ شرح مؤطا امام مالک — علامہ محمد بن عبدالباقی الزرقانی — ۱۱۲۲ ۱۲۸۔ شرح المہذب للنووی — شیخ ابوزکریا یحییٰ بن شرف النووی — ۶۷۶ ۱۲۹۔ شرح النقایۃ — مولانا عبدالعلی البرجندی — ۹۳۲ ۱۳۰۔ شرح الوقایۃ — صدر الشریعۃ عبداللہ بن مسعود — ۷۴۷

Fatawa Razawiyya Volume Seven

131 - Sharh al-Hidaya - Muhammad bin Muhammad bin Muhammad ibn Shahna - 890 132 - Shir'at al-Islam - Imam al-Islam Muhammad bin Abi Bakr - 573 133 - Shu'ab al-Iman - Abu Bakr Ahmad bin Husayn bin Ali al-Bayhaqi - 258 134 - Sharh al-Jami' al-Saghir - Ahmad bin Mansur al-Hanafi al-Isbijabi - 480 135 - Sharh al-Jami' al-Saghir - Umar bin Abdul Aziz al-Hanafi - 536

Letter: Sad (ص) 136 - Sihah al-Jawhari - Ismail bin Hammad al-Jawhari - 393 137 - Sahih Ibn Hibban - Muhammad bin Hibban - 354 138 - Sahih Ibn Khuzayma - Muhammad bin Ishaq ibn Khuzayma - 311 139 - Al-Surah - Abu Fadl Muhammad bin Umar bin Khalid al-Qurashi - Approx. 290

Letter: Ta (ط) 140 - Al-Tahtawi 'ala al-Durr - Sayyid Ahmad al-Tahtawi - 1302 141 - Al-Tahtawi 'ala al-Maraqi - Sayyid Ahmad al-Tahtawi - 1302 142 - Al-Tariqa al-Muhammadiyya - Muhammad bin Bir Ali known as Birkli - 981 143 - Tulbat al-Tulaba - Najm al-Din Umar bin Muhammad al-Nasafi - 537

Letter: Ain (ع) 144 - 'Umdat al-Qari - Allama Badr al-Din Abi Muhammad Mahmud bin Ahmad al-Ayni - 855 145 - Al-'Inaya - Akmal al-Din Muhammad bin Muhammad al-Babirti - 786 146 - 'Inayat al-Qadi - Shihab al-Din al-Khafaji - 1069 147 - 'Uyun al-Masa'il - Abu al-Layth Nasr bin Muhammad al-Samarqandi - 378 148 - 'Uqud al-Durriyya - Muhammad Amin ibn Abidin al-Shami - 1252 149 - 'Idda - Kamal al-Din Muhammad bin Ahmad known as Tashkubri - 1030 150 -

फ़तावा रज़विया जिल्द सातवीं

१३१ - शरह अल-हिदाया - मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद इब्न शहना - ८९० १३२ - शिरतुल इस्लाम - इमामुल इस्लाम मुहम्मद बिन अबी बक्र - ५७३ १३३ - शेअबुल ईमान - अबू बक्र अहमद बिन हुसैन बिन अली अल-बैहकी - २५८ १३४ - शरह अल-जामी अल-सगीर - अहमद बिन मंसूर अल-हनाफी अल-इसबीजाबी - ४८० १३५ - शरह अल-जामी अल-सगीर - उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ अल-हनाफी - ५३६

अक्षर: साद (ص) १३६ - सिहाह अल-जौहरी - इस्माइल बिन हम्माद अल-जौहरी - ३९३ १३७ - सही इब्न हिब्बान - मुहम्मद बिन हिब्बान - ३५४ १३८ - सही इब्न खुज़ैमा - मुहम्मद बिन इसहाक इब्न खुज़ैमा - ३११ १३९ - अल-सुराह - अबू फजल मुहम्मद बिन उमर बिन खालिद अल-कुरैशी - लगभग २९०

अक्षर: ता (ط) १४० - अल-तहतावी अलद-दुर - सैय्यद अहमद अल-तहतावी - १३०२ १४१ - अल-तहतावी अलल-मराक़ी - सैय्यद अहमद अल-तहतावी - १३०२ १४२ - अल-तरीका अल-मुहम्मदिया - मुहम्मद बिन बीर अली अल-मारूफ बि-बिरक्ली - ९८१ १४३ - तुलबत अल-तुलबा - नज्म उद्दीन उमर बिन मुहम्मद अल-नसफ़ी - ५३७

अक्षर: ऐन (ع) १४४ - उमदत अल-क़ारी - अल्लामा बद्रुद्दीन अबी मुहम्मद महमूद बिन अहमद अल-ऐनी - ८५५ १४५ - अल-इनाया - अकमल उद्दीन मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-बाबिर्ती - ७८६ १४६ - इनायत अल-क़ाज़ी - शिहाब उद्दीन अल-खफ़ाजी - १०६९ १४७ - उयून अल-मसाइल - अबुल लैथ नस्र बिन मुहम्मद अल-समरकंदी - ३७८ १४८ - उक़ूद अल-दुर्रिया - मुहम्मद अमीन इब्न आबिदीन अल-शामी - १२५२ १४९ - इद्दा - कमाल उद्दीन मुहम्मद बिन अहमद अल-शहीर बि-ताशकुबरी - १०३० १५० -

पृष्ठ ७१४ का ७२१

فتاوی رضویہ جلد ہفتم

۱۳۱ - شرح الہدایۃ - محمد بن محمد بن محمد ابن شحنۃ - ۸۹۰ ۱۳۲ - شرعۃ الاسلام - امام الاسلام محمد بن ابی بکر - ۵۷۳ ۱۳۳ - شعب الایمان - ابوبکر احمد بن حسین بن علی البیہقی - ۲۵۸ ۱۳۴ - شرح الجامع الصغیر - احمد بن منصور الحنفی الایسبیجابی - ۴۸۰ ۱۳۵ - شرح الجامع الصغیر - عمر بن عبدالعزیز الحنفی - ۵۳۶

حرف: ص ۱۳۶ - صحاح الجوہری - اسماعیل بن حماد الجوہری - ۳۹۳ ۱۳۷ - صحیح ابن حبان - محمد بن حبان - ۳۵۴ ۱۳۸ - صحیح ابن خزیمہ - محمد بن اسحاق ابن خزیمۃ - ۳۱۱ ۱۳۹ - الصراح - ابو فضل محمد بن عمر بن خالد القرشی - تقریباً ۲۹۰

حرف: ط ۱۴۰ - الطحطاوی علی الدر - سید احمد الطحطاوی - ۱۳۰۲ ۱۴۱ - الطحطاوی علی المراقی - سید احمد الطحطاوی - ۱۳۰۲ ۱۴۲ - الطریقۃ المحمدیۃ - محمد بن بیر علی المعروف ببر کلی - ۹۸۱ ۱۴۳ - طلبۃ الطلبۃ - نجم الدین عمر بن محمد النسفی - ۵۳۷

حرف: ع ۱۴۴ - عمدۃ القاری - علامہ بدر الدین ابی محمد محمود بن احمد العینی - ۸۵۵ ۱۴۵ - العنایۃ - اکمل الدین محمد بن محمد البابرتی - ۷۸۶ ۱۴۶ - عنایۃ القاضی - شہاب الدین الخفاجی - ۱۰۶۹ ۱۴۷ - عیون المسائل - ابواللیث نصر بن محمد السمر قندی - ۳۷۸ ۱۴۸ - عقود الدریۃ - محمد امین ابن عابدین الشامی - ۱۲۵۲ ۱۴۹ - عدۃ - کمال الدین محمد بن احمد الشہیر بطا شکبری - ۱۰۳۰ ۱۵۰ -

صفحہ ۷۱۴ از ۷۲۱

Fatawa Rizvia, Volume 7

Ghayn (غ) 151- Ghayat al-Bayan: Shaykh Qawam al-Din Amir Katib ibn Amir al-Itqani - 758 152- Ghurar al-Ahkam: Qadi Muhammad ibn Faramurz Mulla Khusraw - 885 153- Gharib al-Hadith: Abu al-Hasan 'Ali ibn Mughira al-Baghdadi, known as al-Athram - 230 154- Ghamz 'Uyun al-Basa'ir: Ahmad ibn Muhammad al-Hamawi al-Tamimi - 1098 155- Ghunyat Dhu al-Ahkam: Hasan ibn 'Ammar ibn 'Ali al-Shurunbulali - 1069 156- Ghunyat al-Mustamli: Muhammad Ibrahim ibn Muhammad al-Halabi - 956

Fa (ف) 157- Fath al-Bari Sharh al-Bukhari: Shihab al-Din Ahmad ibn 'Ali ibn Hajar al-'Asqalani - 852 158- Fath al-Qadir: Kamal al-Din Muhammad ibn 'Abd al-Wahid ibn al-Humam - 861 159- Fatawa al-Nasafi: Imam Najm al-Din al-Nasafi - 537 160- Fatawa Bazzaziyya: Muhammad ibn Muhammad ibn Shihab ibn Bazzaz - 827 161- Fatawa Hujjah 162- Fatawa Khayriyya: 'Allama Khayr al-Din ibn Ahmad ibn 'Ali al-Ramli - 1081 163- Fatawa Sirajiyya: Siraj al-Din 'Ali ibn 'Uthman al-Ushi - 575 164- Fatawa 'Ata ibn Hamza: 'Ata ibn Hamza al-Saghdi 165- Fatawa Ghiyathiyya: Dawud ibn Yusuf al-Khatib al-Hanafi 166- Fatawa Qadi Khan: Hasan ibn Mansur Qadi Khan - 592 167- Fatawa Hindiyya: Jam'iyyat-ul-Ulama (Committee of Scholars), Aurangzeb Alamgir 168- Fatawa Zahiriyya: Zahir al-Din Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad - 619 169- Fatawa al-Walwalijiyya: 'Abd al-Rashid ibn Abi Hanifa al-Walwaliji - 540 170- Fatawa al-Kubra: Imam Sadr al-Shahid Husam al-Din 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz - 536 171- Fiqh al-Akbar: Al-Imam al-A'zam Abu Hanifa Nu'man ibn Thabit al-Kufi - 150 172- Fath al-Mu'in: Sayyid Muhammad Abi al-Sa'ud al-Hanafi

Page 715 of 721

फतावा रज़विया, जिल्द 7

ग़ैन (ع) 151- ग़ायत अल-बयान: शेख़ क़वाम अल-दीन अमीर कातिब इब्न अमीर अल-इतक़ानी - 758 152- ग़ुरर अल-अहकाम: क़ाज़ी मुहम्मद बिन फ़रामुर्ज़ मुल्ला ख़ुसरौ - 885 153- ग़रीब अल-हदीस: अबुल हसन अली बिन मुग़ीरा अल-बग़दादी, जो अल-असराम के नाम से मशहूर हैं - 230 154- ग़म्ज़ उयून अल-बसायर: अहमद बिन मुहम्मद अल-हमवी अल-तमीमी - 1098 155- ग़ुनियत ज़ुल-अहकाम: हसन बिन अम्मार बिन अली अल-शुरुनबुलाली - 1069 156- ग़ुनियत अल-मुस्तमली: मुहम्मद इब्राहीम बिन मुहम्मद अल-हलबी - 956

फ़ (ف) 157- फ़तह अल-बारी शरह अल-बुख़ारी: शिहाब अल-दीन अहमद बिन अली इब्न हजर अल-अस्क़लानी - 852 158- फ़तह अल-क़दीर: कमाल अल-दीन मुहम्मद बिन अब्दुल वाहिद इब्न अल-हुमाम - 861 159- फ़तावा अल-नसाफ़ी: इमाम नज्म अल-दीन अल-नसाफ़ी - 537 160- फ़तावा बज़ाज़िया: मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन शिहाब इब्न बज़ाज़ - 827 161- फ़तावा हुज्जह 162- फ़तावा खैरिया: अल्लामा खैर अल-दीन बिन अहमद बिन अली अल-रमली - 1081 163- फ़तावा सिराजिया: सिराज अल-दीन अली बिन उस्मान अल-ओशी - 575 164- फ़तावा अता बिन हमज़ा: अता बिन हमज़ा अल-सग़दी 165- फ़तावा ग़ियासिया: दाऊद बिन यूसुफ अल-ख़तीब अल-हनफ़ी 166- फ़तावा क़ाज़ी ख़ान: हसन बिन मंसूर क़ाज़ी ख़ान - 592 167- फ़तावा हिंदिया: जमीयतुल उलेमा, औरंगज़ेब आलमगीर 168- फ़तावा ज़हीरिया: ज़हीर अल-दीन अबू बक्र मुहम्मद बिन अहमद - 619 169- फ़तावा अल-वलवालिजिया: अब्दुल रशीद बिन अबी हनीफा अल-वलवालिजी - 540 170- फ़तावा अल-कुबरा: इमाम सद्र अल-शहीद हुसाम अल-दीन उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ - 536 171- फ़िक़्ह अल-अकबर: अल-इमाम अल-आज़म अबू हनीफ़ा नुमान बिन साबित अल-कूफ़ी - 150 172- फ़तह अल-मुईन: सैयद मुहम्मद अबी अल-सऊद अल-हनफ़ी

पेज 715 का 721

غ ۱۵۱- غایۃ البیان: شیخ قوام الدین امیر کاتب ابن امیر الاتقانی - ۷۵۸ ۱۵۲- غرر الاحکام: قاضی محمد بن فراموز ملا خسرو - ۸۸۵ ۱۵۳- غریب الحدیث: ابوالحسن علی بن مغیرۃ البغدادی المعروف باثرم - ۲۳۰ ۱۵۴- غمز عیون البصائر: احمد بن محمد الحموی التمیمی - ۱۰۹۸ ۱۵۵- غنیۃ ذوالاحکام: حسن بن عمار بن علی الشرنبلالی - ۱۰۶۹ ۱۵۶- غنیۃ المستملی: محمد ابراہیم بن محمد الحلبی - ۹۵۶

ف ۱۵۷- فتح الباری شرح البخاری: شہاب الدین احمد بن علی ابن حجر العسقلانی - ۸۵۲ ۱۵۸- فتح القدیر: کمال الدین محمد بن عبدالواحد بابن الہمام - ۸۶۱ ۱۵۹- فتاوٰی النسفی: امام نجم الدین النسفی - ۵۳۷ ۱۶۰- فتاوٰی بزازیہ: محمد بن محمد بن شہاب ابن بزاز - ۸۲۷ ۱۶۱- فتاوٰی حجّہ ۱۶۲- فتاوٰی خیریہ: علامہ خیر الدین بن احمد بن علی الرملی - ۱۰۸۱ ۱۶۳- فتاوٰی سراجیۃ: سراج الدین علی بن عثمان الاوشی - ۵۷۵ ۱۶۴- فتاوٰی عطاء بن حمزہ: عطاء بن حمزہ السغدی ۱۶۵- فتاوٰی غیاثیہ: داؤد بن یوسف الخطیب الحنفی ۱۶۶- فتاوٰی قاضی خان: حسن بن منصور قاضی خان - ۵۹۲ ۱۶۷- فتاوٰی ہندیہ: جمعیت علماء اورنگ زیب عالمگیر ۱۶۸- فتاوٰی ظہیریہ: ظہیر الدین ابوبکر محمد بن احمد - ۶۱۹ ۱۶۹- فتاوٰی الولو الجیہ: عبدالرشید بن ابی حنیفۃ الولوالجی - ۵۴۰ ۱۷۰- فتاوٰی الکبرٰی: امام صدر الشہید حسام الدین عمر بن عبدالعزیز - ۵۳۶ ۱۷۱- فقہ الاکبر: الامام الاعظم ابی حنیفۃ نعمان بن ثابت الکوفی - ۱۵۰ ۱۷۲- فتح المعین: سید محمد ابی السعود الحنفی

Fatawa Rizwia Volume 7

173- Fath al-Mu'in Sharh Qurrat al-'Ayn / Zayn al-Din bin Ali bin Ahmad al-Shafi'i / 928 174- Al-Futuhat al-Makkiyya / Muhyi al-Din Muhammad bin Ali Ibn Arabi / 638 175- Fawatih al-Rahmut / Abd al-Ali Muhammad bin Nizam al-Din al-Lakhnawi / 1225 176- Al-Fawa'id / Tamam bin Muhammad bin Abdullah al-Bajali / 414 177- Fawa'id al-Mukhasasah / Muhammad Amin Ibn Abidin al-Shami / 1252 178- Fayd al-Qadir Sharh al-Jami' al-Saghir / Abd al-Ra'uf al-Munawi / 1031 179- Fawa'id Samawiyah / Ismail bin Abdullah, known as Samawiyah / 267

Q 180- Al-Qamus / Muhammad bin Yaqub al-Firuzabadi / 817 181- Qurrat al-'Ayn / Allama Zayn al-Din bin Ali al-Malibari / 928 182- Al-Qunya / Najm al-Din Mukhtar bin Muhammad al-Zahidi / 658 183- Al-Qur'an / -

K 184- Al-Kafi fi al-Furu' / Hakim Shahid Muhammad bin Muhammad / 334 185- Al-Kamil li-Ibn 'Adi / Abu Ahmad Abdullah bin Adi / 365 186- Al-Kibrit al-Ahmar / Sayyid Abd al-Wahhab al-Sha'rani / 973 187- Kitab al-Athar / Imam Muhammad bin Hasan al-Shaybani / 189 188- Kitab al-Athar / Imam Abu Yusuf Yaqub bin Ibrahim al-Ansari / 182 189- Kitab al-Imam fi Adab Dukhul al-Hammam / Abu al-Mahasin Muhammad bin Ali / - 190- Kitab al-Siwak / Abu Nu'aym Ahmad bin Abdullah / 430 191- Kitab al-Hadiyya li-Ibn 'Imad / Abd al-Rahman bin Muhammad 'Imad al-Din bin Muhammad al-'Imadi / 1050 192- Kitab al-Tuhur / Li-Abi 'Ubayd / - 193- Kitab al-'Ilal 'ala Abwab al-Fiqh / Abu Muhammad Abd al-Rahman bin Abi Hatim Muhammad al-Razi / 327 194- Kitab al-Asl / Imam Muhammad bin Hasan al-Shaybani / 189 195- Kitab al-Waswasa / Abu Bakr bin Abi Dawud / -

फ़तावा रज़विया खंड सातवां

173- फ़तह अल-मुईन शरह कुर्रत अल-ऐन / ज़ैनुद्दीन बिन अली बिन अहमद अल-शाफ़ई / 928 174- अल-फ़ुतुहात अल-मक्किया / मुहय्युद्दीन मुहम्मद बिन अली इब्न अरबी / 638 175- फवातिह अल-रहमूत / अब्दुल अली मुहम्मद बिन निज़ामुद्दीन अल-लखनवी / 1225 176- अल-फ़वाइद / तमाम बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-बजली / 414 177- फ़वाइद अल-मुख़स्सासा / मुहम्मद अमीन इब्न आबिदीन अल-शामी / 1252 178- फ़ैज़ अल-क़दीर शरह अल-जामि' अल-सग़ीर / अब्दुल रऊफ़ अल-मुनवी / 1031 179- फ़वाइद समविया / इस्माइल बिन अब्दुल्ला, जिन्हें समविया के नाम से जाना जाता है / 267

क़ (Q) 180- अल-क़ामूस / मुहम्मद बिन यअक़ूब अल-फ़िरोज़ाबादी / 817 181- कुर्रत अल-ऐन / अल्लामा ज़ैनुद्दीन बिन अली अल-मलीबारी / 928 182- अल-कुन्या / नजमुद्दीन मुख़्तार बिन मुहम्मद अल-ज़ाहीदी / 658 183- अल-क़ुरान / -

क (K) 184- अल-काफ़ी फ़िल फ़ुरू' / हाकिम शहीद मुहम्मद बिन मुहम्मद / 334 185- अल-कामिल लि-इब्न अदी / अबू अहमद अब्दुल्ला बिन अदी / 365 186- अल-किबरीत अल-अहमर / सय्यद अब्दुल वहाब अल-शा'रानी / 973 187- किताब अल-आसार / इमाम मुहम्मद बिन हसन अल-शैबानी / 189 188- किताब अल-आसार / इमाम अबू यूसुफ़ यअक़ूब बिन इब्राहिम अल-अंसारी / 182 189- किताब अल-इमाम फ़ी आदाब दुख़ूल अल-हमाम / अबुल महासिन मुहम्मद बिन अली / - 190- किताब अल-सिवाक / अबू नुईम अहमद बिन अब्दुल्ला / 430 191- किताब अल-हदिय्या लि-इब्न इमाद / अब्दुल रहमान बिन मुहम्मद इमादुद्दीन बिन मुहम्मद अल-इमादी / 1050 192- किताब अल-तूहूर / लि-अबी उबैद / - 193- किताब अल-इलल अला अबवाब अल-फ़िक़्ह / अबू मुहम्मद अब्दुल रहमान बिन अबी हातिम मुहम्मद अल-राज़ी / 327 194- किताब अल-अस्ल / इमाम मुहम्मद बिन हसन अल-शैबानी / 189 195- किताब अल-वसवसा / अबू बक्र बिन अबी दाऊद / -

पृष्ठ 716 का 721

فتاوىٰ رضويہ جلد ہفتم

۱۷۳- فتح المعين شرح قرة العين / زين الدين بن على بن احمد الشافعى / ۹۲۸ ۱۷۴- الفتوحات المكية / محى الدين محمد بن على ابن عربى / ۶۳۸ ۱۷۵- فواتح الرحموت / عبد العلى محمد بن نظام الدين اللكنوى / ۱۲۲۵ ۱۷۶- الفوائد / تمام بن محمد بن عبد الله البجلي / ۴۱۴ ۱۷۷- فوائد المخصصة / محمد امين ابن عابدين الشامي / ۱۲۵۲ ۱۷۸- فيض القدير شرح الجامع الصغير / عبد الرؤف المناوى / ۱۰۳۱ ۱۷۹- فوائد سموية / اسمعيل بن عبد الله الملقب بسموية / ۲۶۷

ق ۱۸۰- القاموس / محمد بن يعقوب الفيروزآبادى / ۸۱۷ ۱۸۱- قرة العين / علامہ زين الدين بن على المليباري / ۹۲۸ ۱۸۲- القنية / نجم الدين مختار بن محمد الزاهدى / ۶۵۸ ۱۸۳- القرآن / -

ک ۱۸۴- الكافى فى الفروع / حاكم شهيد محمد بن محمد / ۳۳۴ ۱۸۵- الكامل لابن عدى / ابو احمد عبد الله بن عدى / ۳۶۵ ۱۸۶- الكبريت الاحمر / سيد عبد الوهاب الشعرانى / ۹۷۳ ۱۸۷- كتاب الآثار / امام محمد بن حسن الشيبانى / ۱۸۹ ۱۸۸- كتاب الآثار / امام ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم الانصارى / ۱۸۲ ۱۸۹- كتاب الالمام فى آداب دخول الحمام / ابو المحاسن محمد بن على / - ۱۹۰- كتاب السواک / ابو نعيم احمد بن عبد الله / ۴۳۰ ۱۹۱- كتاب الهدية لابن عماد / عبد الرحمن بن محمد عماد الدين بن محمد العمادى / ۱۰۵۰ ۱۹۲- كتاب الطهور / لابى عبيد / - ۱۹۳- كتاب العلل على ابواب الفقه / ابو محمد عبد الرحمن ابن ابى حاتم محمد الرازى / ۳۲۷ ۱۹۴- كتاب الاصل / امام محمد بن حسن الشيبانى / ۱۸۹ ۱۹۵- كتاب الوسوسة / ابو بكر بن ابى داؤد / -

Fatawa Rizwia Volume Seven

196- Kashf al-Asrar | Ala al-Din Abd al-Aziz b. Ahmad al-Bukhari | 730 197- Kashf al-Ramz | Al-Alah al-Maqdisi 198- Kashf al-Astar 'an Zawa'id al-Bazzar | Amin al-Din Abd al-Wahhab b. Wahban al-Dimashqi | 768 199- Kanz al-Ummal | Ala al-Din Ali al-Muttaqi b. Husam al-Din | 975 200- Al-Kifayah | Jalal al-Din b. Shams al-Din al-Khwarizmi approximately | 800 201- Kaff al-Ru'a' | Shihab al-Din Ahmad b. Hajar al-Makki | 973 202- Kanz al-Daqaiq | Abd Allah b. Ahmad b. Mahmud | 710 203- Al-Kuna lil-Hakim | Abu Abd Allah al-Hakim | 405 204- Al-Kawakib al-Durari | Shams al-Din Muhammad b. Yusuf al-Shafi'i al-Kirmani | 786 205- Kitab al-Jarh wa'l-Ta'dil | Muhammad b. Hibban al-Tamimi | 354 206- Kitab al-Maghazi | Yahya b. Sa'id al-Qattan | 198 207- Kitab al-Samt | Abd Allah b. Muhammad ibn Abi al-Dunya al-Qurashi | 281 208- Kitab al-Zuhd | Abd Allah b. Mubarak | 180 209- Al-Kashshaf 'an Haqa'iq al-Tanzil | Jar Allah Mahmud b. Umar al-Zamakhshari | 538

L (Section) 210- Lama'at al-Tanqih | Allamah Shaykh Abd al-Haq Muhaddith Dehlvi | 1052 211- Laqt al-Marjan fi Akhbar al-Jan | Allamah Jalal al-Din Abd al-Rahman b. Muhammad al-Suyuti | 911

M (Section) 212- Mashariq al-Anwar | Al-Shaykh Abd al-Latif b. Abd al-Aziz ibn al-Malik | 801 213- Mabsut Khwaharzadah | Bakr Khwaharzadah Muhammad b. Hasan al-Bukhari al-Hanafi | 483 214- Mabsut al-Sarakhsi | Shams al-A'immah Muhammad b. Ahmad al-Sarakhsi | 483 215- Majra al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur | Nur al-Din Ali al-Baqani | approximately 995 216- Majma' Bihar al-Anwar | Muhammad Tahir al-Siddiqi | 981 217- Majmu' al-Nawazil | Ahmad b. Musa b. Isa | 550 218- Majma' al-Anhur | Al-Shaykh Abd Allah b. Muhammad b. Sulayman known as Damad Afandi | 1078

फ़तावा रज़विया जिल्द हफ़्तम

196- कशफ़ अल-असरार | अला उद्दीन अब्दुल अज़ीज़ बिन अहमद अल-बुखारी | 730 197- कशफ़ अल-रम्ज़ | अल-अलाह अल-मक़दसी 198- कशफ़ अल-अस्तार अन ज़वाइद अल-बज़्ज़ार | अमीन उद्दीन अब्दुल वहाब बिन वहबान अल-दिमश्क़ी | 768 199- कंज़ अल-उम्माल | अला उद्दीन अली अल-मुत्तक़ी बिन हुसाम उद्दीन | 975 200- अल-किफ़ाया | जलाल उद्दीन बिन शम्स उद्दीन अल-ख्वारज़्मी तक़रीबन | 800 201- कफ़ अल-रुआ' | शहाब उद्दीन अहमद बिन हजर अल-मक्की | 973 202- कंज़ अल-दक़ा'इक़ | अब्दुल्लाह बिन अहमद बिन महमूद | 710 203- अल-कुना लिल-हाकिम | अबू अब्दुल्लाह अल-हाकिम | 405 204- अल-कवाकिब अल-दुरारी | शम्स उद्दीन मुहम्मद बिन यूसुफ़ अल-शाफ़ई अल-किरमानी | 786 205- किताब अल-जरह वत-तादील | मुहम्मद बिन हिब्बान अल-तमीमी | 354 206- किताब अल-मग़ाज़ी | यहया बिन सईद अल-क़त्तान | 198 207- किताब अल-सम्त | अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद इब्न अबी अल-दुनिया अल-क़ुरैशी | 281 208- किताब अल-ज़ुहद | अब्दुल्लाह बिन मुबारक | 180 209- अल-कशशाफ़ अन हक़ा'इक़ अल-तंज़ील | जार अल्लाह महमूद बिन उमर अल-ज़मख्शरी | 538

ल (धारा) 210- लमा'अत अल-तनक़ीह | अल्लामा शेख अब्दुल हक़ मोहद्दिस देहलवी | 1052 211- लक़्त अल-मरजान फ़ी अख़बार अल-जान | अल्लामा जलाल उद्दीन अब्दुल रहमान बिन मुहम्मद अल-सुयूती | 911

म (धारा) 212- मशारिक़ अल-अनवार | अल-शेख अब्दुल लतीफ़ बिन अब्दुल अज़ीज़ इब्न अल-मलिक | 801 213- मबसूत ख्वाहरज़ादा | बक्र ख्वाहरज़ादा मुहम्मद बिन हसन अल-बुखारी अल-हनफ़ी | 483 214- मबसूत अल-सरख़्सी | शम्स अल-अइम्मा मुहम्मद बिन अहमद अल-सरख़्सी | 483 215- मजरा अल-अन्हुर शरह मुल्तक़ा अल-अब्हुर | नूर उद्दीन अली अल-बाक़ानी | तक़रीबन 995 216- मजमा' बिहार अल-अनवार | मुहम्मद ताहिर अल-सिद्दीक़ी | 981 217- मजमू' अल-नवाज़िल | अहमद बिन मूसा बिन ईसा | 550 218- मजमा' अल-अन्हुर | अल-शेख अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद बिन सुलेमान अल-मरूफ़ ब-दामाद आफ़ंदी | 1078

فتاوىٰ رضويہ جلد ہفتم

١٩٦۔ كشف الاسرار | علاء الدين عبدالعزيز بن احمد البخارى | ٧٣٠ ١٩٧۔ كشف الرمز | علاة المقدسى ١٩٨۔ كشف الاستار عن زوائد البزار | امين الدين عبدالوہاب بن وہبان الدمشقى | ٧٦٨ ١٩٩۔ كنز العمال | علاء الدين على المتقى بن حسام الدين | ٩٧٥ ٢٠٠۔ الكفايۃ | جلال الدين بن شمس الدين الخوارزمى تقريباً | ٨٠٠ ٢٠١۔ كف الرعاع | شہاب الدين احمد بن حجر المكى | ٩٧٣ ٢٠٢۔ كنز الدقائق | عبد الله بن احمد بن محمود | ٧١٠ ٢٠٣۔ الكنى للحاكم | ابوعبدالله الحاكم | ٤٠٥ ٢٠٤۔ الكواكب الدرارى | شمس الدين محمد بن يوسف الشافعى الكرمانى | ٧٨٦ ٢٠٥۔ كتاب الجرح والتعديل | محمد بن حبان التميمى | ٣٥٤ ٢٠٦۔ كتاب المغازى | يحيىٰ بن سعيد القطان | ١٩٨ ٢٠٧۔ كتاب الصمت | عبد الله بن محمد ابن ابى الدنيا القرشى | ٢٨١ ٢٠٨۔ كتاب الزہد | عبد الله بن مبارک | ١٨٠ ٢٠٩۔ الكشاف عن حقائق التنزيل | جار الله محمود بن عمر الزمخشرى | ٥٣٨

ل ٢١٠۔ لمعات التنقيح | علامہ شيخ عبدالحق المحدث الدہلوى | ١٠٥٢ ٢١١۔ لقط المرجان فى اخبار الجان | علامہ جلال الدين عبد الرحمن بن محمد السيوطى | ٩١١

م ٢١٢۔ مشارق الانوار | الشيخ عبداللطيف بن عبدالعزيز ابن الملک | ٨٠١ ٢١٣۔ مبسوط خواہرزاده | بكر خواہر زاده محمد بن حسن البخارى الحنفى | ٤٨٣ ٢١٤۔ مبسوط السرخسى | شمس الائمۃ محمد بن احمد السرخسى | ٤٨٣ ٢١٥۔ مجرى الانہر شرح ملتقى الابحر | نور الدين على الباقانى | تقريباً ٩٩٥ ٢١٦۔ مجمع بحار الانوار | محمد طاہر الصديقى | ٩٨١ ٢١٧۔ مجموع النوازل | احمد بن موسىٰ بن عيسىٰ | ٥٥٠ ٢١٨۔ مجمع الانہر | الشيخ عبد الله بن محمد بن سليمان المعروف بداماد آفندى | ١٠٧٨

Fatawa Razawiyya - Volume Seven

219_ Al-Muhit al-Burhani | Imam Burhan al-Din Mahmud bin Taj al-Din | 616 220_ Al-Muhit al-Radhawi | Radi al-Din Muhammad bin Muhammad al-Sarakhsi | 717 221_ Mukhtarat al-Nawazil | Burhan al-Din Ali bin Abi Bakr al-Marghinani | 593 222_ Mukhtar al-Sihah | Muhammad bin Abi Bakr Abdul Qadir al-Razi | 660 223_ Al-Mukhtarah fil-Hadith | Diya al-Din Muhammad bin Abdul Wahid | 643 224_ Al-Mukhtasar | Allama Jalal al-Din al-Suyuti | 911 225_ Madkhal al-Shar' al-Sharif | Ibn al-Hajj Abi Abdullah Muhammad bin Muhammad al-Abdari | 737 226_ Maraqi al-Falah bi Imdad al-Fattah Sharh Nur al-Idah | Hasan bin Ammar bin Ali al-Shurunbulali | 1069 227_ Mirqat Sharh Mishkat | Ali bin Sultan Mulla Ali Qari | 1014 228_ Mirqat al-Su'ud | Allama Jalal al-Din al-Suyuti | 911 229_ Mustakhlas al-Haqa'iq | Ibrahim bin Muhammad al-Hanafi | 230_ Al-Mustadrak lil-Hakim | Abu Abdullah al-Hakim | 405 231_ Al-Mustasfa | Hafiz al-Din Abdullah bin Ahmad al-Nasafi | 710 232_ Musallam al-Thubut | Muhibbullah al-Bihari | 1119 233_ Musnad Abi Dawud | Sulayman bin Dawud al-Tayalisi | 204 234_ Musnad Abi Ya'la | Ahmad bin Ali al-Mawsili | 307 235_ Musnad Ishaq ibn Rahwayh | Hafiz Ishaq ibn Rahwayh | 238 236_ Musnad al-Imam Ahmad bin Hanbal | Imam Ahmad bin Muhammad bin Hanbal | 241 237_ Musnad al-Bazzar | Abu Bakr Ahmad bin Amr bin Abdul Khaliq al-Bazzar | 292 238_ Musnad Abd bin Humayd | Abu Muhammad Abd bin Muhammad Humayd al-Kashshi | 249 239_ Musnad al-Firdaws | Shahrdar bin Shirawayh al-Daylami | 558 240_ Misbah al-Munir | Ahmad bin Muhammad bin Ali | 770 241_ Al-Musaffa | Hafiz al-Din Abdullah bin Ahmad al-Nasafi | 710 242_ Musannaf Ibn Abi Shaybah | Abu Bakr Abdullah bin Muhammad bin Abi Shaybah | 235 243_ Musannaf Abd al-Razzaq | Abu Bakr Abd al-Razzaq bin Hammam al-San'ani | 211 244_ Misbah al-Duja | Imam Hasan bin Muhammad al-Saghani al-Hindi | 650

फ़तावा रज़विया - जिल्द हफ़्तम (सातवीं जिल्द)

219_ अल-मुहीत अल-बुरहानी | इमाम बुरहानुद्दीन महमूद बिन ताज उद्दीन | 616 220_ अल-मुहीत अर-रज़वी | रज़ियुद्दीन मुहम्मद बिन मुहम्मद अस-सरख़सी | 717 221_ मुख्तारात अन-नवाज़िल | बुरहानुद्दीन अली बिन अबी बक्र अल-मरगीनानी | 593 222_ मुख्तार अस-सिहाह | मुहम्मद बिन अबी बक्र अब्दुल क़ादिर अर-राज़ी | 660 223_ अल-मुख्तारा फ़िल-हदीस | ज़ियाउद्दीन मुहम्मद बिन अब्दुल वाहिद | 643 224_ अल-मुख्तसर | अल्लामा जलालुद्दीन सुयूती | 911 225_ मदख़ल अश-शरअ अश्-शरीफ़ | इब्नुल हाज्ज अबी अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-अब्दरी | 737 226_ मराक़िल फ़लाह बि-इमदाद अल-फ़त्ताह शरह नूरुल ईज़ाह | हसन बिन अम्मार बिन अली अश्-शुरुनबुलाली | 1069 227_ मिरक़ात शरह मिश्कात | अली बिन सुल्तान मुल्ला अली क़ारी | 1014 228_ मिरक़ात अस-सुऊद | अल्लामा जलालुद्दीन सुयूती | 911 229_ मुस्तख़्लिस अल-हक़ाइक़ | इब्राहीम बिन मुहम्मद अल-हनफ़ी | 230_ अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम | अबू अब्दुल्लाह अल-हाकिम | 405 231_ अल-मुस्तस्फ़ा | हाफ़िज़ुद्दीन अब्दुल्लाह बिन अहमद अन-नसफ़ी | 710 232_ मुसल्लम अष-षबूत | मोहिब्बुल्लाह अल-बहारी | 1119 233_ मुसनद अबी दाऊद | सुलैमान बिन दाऊद अत्तयालिसी | 204 234_ मुसनद अबी यअ़ला | अहमद बिन अली अल-मौसिली | 307 235_ मुसनद इसहाक़ इब्न राहवैया | हाफ़िज़ इसहाक़ इब्न राहवैया | 238 236_ मुसनद अल-इमाम अहमद बिन हंबल | इमाम अहमद बिन मुहम्मद बिन हंबल | 241 237_ मुसनद अल-बज़्ज़ार | अबू बक्र अहमद बिन अम्र बिन अब्दुल ख़ालिक़ अल-बज़्ज़ार | 292 238_ मुसनद अब्दु बिन हुमैद | अबू मुहम्मद अब्दु बिन मुहम्मद हुमैद अल-कश्शी | 249 239_ मुसनद अल-फ़िरदौस | शहरदार बिन शीरवैया अद-दैलमी | 558 240_ मिस्बाह अल-मुनीर | अहमद बिन मुहम्मद बिन अली | 770 241_ अल-मुसफ़्फ़ा | हाफ़िज़ुद्दीन अब्दुल्लाह बिन अहमद अन-नसफ़ी | 710 242_ मुसन्फ़ इब्न अबी शैबा | अबू बक्र अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद बिन अबी शैबा | 235 243_ मुसन्फ़ अब्दुर रज़्ज़ाक़ | अबू बक्र अब्दुर रज़्ज़ाक़ बिन हम्माम अस-सनआनी | 211 244_ मिस्बाह अद-दुजा | इमाम हसन बिन मुहम्मद अस-सग़ानी अल-हिंदी | 650

पृष्ठ 718 का 721

219_ المحيط البرہانى | امام برہان الدين محمود بن تاج الدين | ۶۱۶ 220_ المحيط الرضوى | رضى الدين محمد بن محمد السرخسى | ۷۱۷ 221_ مختارات النوازل | برہان الدين على بن ابى بكر المرغينانى | ۵۹۳ 222_ مختار الصحاح | محمد بن ابى بكر عبد القادر الرازى | ۶۶۰ 223_ المختارة فى الحديث | ضياء الدين محمد بن عبد الواحد | ۶۴۳ 224_ المختصر | علامہ جلال الدين السيوطى | ۹۱۱ 225_ مدخل الشرع الشريف | ابن الحاج ابى عبد الله محمد بن محمد العبدرى | ۷۳۷ 226_ مراقى الفلاح بامداد الفتاح شرح نور الايضاح | حسن بن عمار بن على الشرنبلالى | ۱۰۶۹ 227_ مرقات شرح مشكوة | على بن سلطان ملا على قارى | ۱۰۱۴ 228_ مرقات الصعود | علامہ جلال الدين السيوطى | ۹۱۱ 229_ مستخلص الحقائق | ابراہيم بن محمد الحنفى | 230_ المستدرک للحاكم | ابو عبد الله الحاكم | ۴۰۵ 231_ المستصفى | حافظ الدين عبد الله بن احمد النسفى | ۷۱۰ 232_ مسلم الثبوت | محب الله البہارى | ۱۱۱۹ 233_ مسند ابى داؤد | سليمان بن داؤد الطيالسى | ۲۰۴ 234_ مسند ابى يعلىٰ | احمد بن على الموصلى | ۳۰۷ 235_ مسند اسحق ابن راہويہ | حافظ اسحق ابن راہويہ | ۲۳۸ 236_ مسند الامام احمد بن حنبل | امام احمد بن محمد بن حنبل | ۲۴۱ 237_ مسند البزار | ابو بكر احمد بن عمرو بن عبد الخالق البزار | ۲۹۲ 238_ مسند عبد بن حميد | ابو محمد عبد بن محمد حميد الكشى | ۲۴۹ 239_ مسند الفردوس | شہر دار بن شيرويہ الديلمى | ۵۵۸ 240_ مصباح المنير | احمد بن محمد بن على | ۷۷۰ 241_ المصفىٰ | حافظ الدين عبد الله بن احمد النسفى | ۷۱۰ 242_ مصنّف ابن ابى شيبة | ابو بكر عبد الله بن محمد بن ابى شيبة | ۲۳۵ 243_ مصنف عبد الرزاق | ابو بكر عبد الرزاق بن ہمام الصنعانى | ۲۱۱ 244_ مصباح الدجىٰ | امام حسن بن محمد الصغانى الہندى | ۶۵۰

Volume 8 - Fatawa Ridawiyya

245 _ Ma'rifat al-Sahaba - Abu Nu'aym Ahmad ibn Abdullah al-Isbahani - 430 246 _ Al-Mu'jam al-Awsat - Sulayman ibn Ahmad al-Tabarani - 360 247 _ Al-Mu'jam al-Saghir - Sulayman ibn Ahmad al-Tabarani - 360 248 _ Al-Mu'jam al-Kabir - Sulayman ibn Ahmad al-Tabarani - 360 249 _ Mi'raj al-Dirayah - Qawam al-Din Muhammad ibn Muhammad al-Bukhari - 749 250 _ Mishkat al-Masabih - Shaykh Wali al-Din al-Iraqi - 742 251 _ Al-Mughni fi al-Usul - Shaykh Umar ibn Muhammad al-Khabbazi al-Hanafi - 691 252 _ Al-Maghrib - Abu al-Fath Nasir ibn Abd al-Sayyid al-Mutarrizi - 610 253 _ Mukhtasar al-Quduri - Abu al-Husayn Ahmad ibn Muhammad al-Quduri al-Hanafi - 428 254 _ Mafatih al-Jinan - Ya'qub ibn Sidi Ali - 931 255 _ Al-Mufradat li al-Imam Raghib - Husayn ibn Muhammad ibn Mufaddal al-Isfahani - 502 256 _ Al-Muqaddimah al-Ashmawiyyah - Abu al-Abbas Abd al-Bari al-Ashmawi al-Maliki 257 _ Al-Multaqat (fi Fatawa Nasiri) - Nasir al-Din Muhammad ibn Yusuf al-Husayni - 556 258 _ Majma' al-Zawa'id - Nur al-Din Ali ibn Abi Bakr al-Haythami - 807 259 _ Manaqib al-Kardari - Muhammad ibn Muhammad ibn Shihab Ibn Bazzaz - 827 260 _ Al-Muntaqa (fi al-Hadith) - Abdullah ibn Ali ibn Jarud - 307 261 _ Al-Muntaqa fi Furu' al-Hanifa - Al-Hakim al-Shahir Muhammad ibn Muhammad ibn Ahmad - 334 262 _ Minhat al-Khaliq - Muhammad Amin Ibn Abidin al-Shami - 1252 263 _ Minah al-Ghaffar - Muhammad ibn Abdullah al-Timurtashi - 1004 264 _ Multaqa al-Abhur - Imam Ibrahim ibn Muhammad al-Halabi - 956 265 _ Minhaj - Shaykh Abu Zakariyya Yahya ibn Sharaf al-Nawawi - 676 266 _ Majma' al-Bahrayn - Muzaffar al-Din Ahmad ibn Ali ibn Tha'lab al-Hanafi - 694 267 _ Al-Mubtagha - Shaykh Isa ibn Muhammad ibn Aynaaj al-Hanafi 268 _ Al-Mabsut - Abdul Aziz ibn Ahmad al-Halwani - 456 269 _ Musnad fi al-Hadith - Al-Hafiz Abu al-Fath Nasr ibn Ibrahim al-Harawi - 510

जिल्द 8 - फ़तावा रज़विया

245 _ मारिफ़त अल-सहाबा - अबू नुऐम अहमद बिन अब्दुल्ला अल-इस्फहानी - 430 246 _ अल-मुअजम अल-औसत - सुलेमान बिन अहमद अल-तबरानी - 360 247 _ अल-मुअजम अल-सगीर - सुलेमान बिन अहमद अल-तबरानी - 360 248 _ अल-मुअजम अल-कबीर - सुलेमान बिन अहमद अल-तबरानी - 360 249 _ मेराज अद-दिराया - कवाम अल-दीन मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-बुखारी - 749 250 _ मिश्कात अल-मसाबीह - शेख वली अल-दीन अल-इराकी - 742 251 _ अल-मुगनी फी अल-उसूल - शेख उमर बिन मुहम्मद अल-खब्बाज़ी अल-हनाफी - 691 252 _ अल-मग़रिब - अबू अल-फतह नासिर बिन अब्द अल-सय्यद अल-मुतर्रिज़ी - 610 253 _ मुख्तसर अल-क़ुदूरी - अबू अल-हुसैन अहमद बिन मुहम्मद अल-क़ुदूरी अल-हनाफी - 428 254 _ मफ़ातिह अल-जिनान - याकूब बिन सीधी अली - 931 255 _ अल-मुफ़्रदात लि अल-इमाम राग़िब - हुसैन बिन मुहम्मद बिन मुफ़द्दल अल-इस्फहानी - 502 256 _ अल-मुक़द्दमा अल-अशमाविया - अबू अल-अब्बास अब्द अल-बारी अल-अशमावी अल-मालकी 257 _ अल-मुल्तक़त (फी फ़तावा नासिरी) - नासिर अल-दीन मुहम्मद बिन यूसुफ अल-हुसैनी - 556 258 _ मज्म' अल-ज़वाइद - नूर अल-दीन अली बिन अबी बक्र अल-हैथमी - 807 259 _ मनाकिब अल-करदरी - मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन शिहाब इब्न बज़्ज़ाज़ - 827 260 _ अल-मुन्तक़ा (फी अल-हदीस) - अब्दुल्ला बिन अली इब्न जारूद - 307 261 _ अल-मुन्तक़ा फी फ़ुर' अल-हनीफ़ा - अल-हाकिम अल-शहीर मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अहमद - 334 262 _ मिन्हात अल-ख़ालिक़ - मुहम्मद अमीन इब्न आबिदीन अल-शामी - 1252 263 _ मिनाह अल-ग़फ़्फ़ार - मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-तिमुरताशी - 1004 264 _ मुल्तक़ा अल-अभर - इमाम इब्राहिम बिन मुहम्मद अल-हलबी - 956 265 _ मिन्हाज - शेख अबू ज़कारिया याहया बिन शरफ़ अल-नववी - 676 266 _ मज्म' अल-बहरैन - मुज़फ़्फ़र अल-दीन अहमद बिन अली बिन सालब अल-हनाफी - 694 267 _ अल-मुब्तग़ा - शेख ईसा बिन मुहम्मद इब्न ऐनाज अल-हनाफी 268 _ अल-मबसूत - अब्दुल अज़ीज़ बिन अहमद अल-हलवानी - 456 269 _ मुसनद फी अल-हदीस - अल-हाफ़िज़ अबू अल-फतह नस्र बिन इब्राहिम अल-हरवी - 510

पृष्ठ 721 में से 719

جلد ہشتم - فتاوی رضویہ

۲۴۵ - معرفۃ الصحابۃ - ابو نعیم احمد بن عبداللہ الاصبہانی - ۴۳۰ ۲۴۶ - المعجم الاوسط - سلیمان بن احمد الطبرانی - ۳۶۰ ۲۴۷ - المعجم الصغیر - سلیمان بن احمد الطبرانی - ۳۶۰ ۲۴۸ - المعجم الکبیر - سلیمان بن احمد الطبرانی - ۳۶۰ ۲۴۹ - معراج الدرایۃ - قوام الدین محمد بن محمد البخاری - ۷۴۹ ۲۵۰ - مشکوٰۃ المصابیح - شیخ ولی الدین العراقی - ۷۴۲ ۲۵۱ - المغنی فی الاصول - شیخ عمر بن محمد الخبازی الحنفی - ۶۹۱ ۲۵۲ - المغرب - ابوالفتح ناصر بن عبدالسید المطرزی - ۶۱۰ ۲۵۳ - مختصر القدوری - ابوالحسین احمد بن محمد القدوری الحنفی - ۴۲۸ ۲۵۴ - مفاتیح الجنان - یعقوب بن سیدی علی - ۹۳۱ ۲۵۵ - المفردات للامام راغب - حسین بن محمد بن مفضل الاصفہانی - ۵۰۲ ۲۵۶ - المقدمۃ العشماویۃ - ابوالعباس عبدالباری العشماوی المالکی ۲۵۷ - الملتقط (فی فتاوی ناصری) - ناصر الدین محمد بن یوسف الحسینی - ۵۵۶ ۲۵۸ - مجمع الزوائد - نور الدین علی بن ابی بکر الہیثمی - ۸۰۷ ۲۵۹ - مناقب الکردری - محمد بن محمد بن شہاب ابن بزاز - ۸۲۷ ۲۶۰ - المنتقی (فی الحدیث) - عبداللہ بن علی ابن جارود - ۳۰۷ ۲۶۱ - المنتقی فی فروع الحنیفہ - الحاکم الشہیر محمد بن محمد بن احمد - ۳۳۴ ۲۶۲ - منحۃ الخالق - محمد امین ابن عابدین الشامی - ۱۲۵۲ ۲۶۳ - منح الغفار - محمد بن عبداللہ التمرتاشی - ۱۰۰۴ ۲۶۴ - ملتقی الابحر - امام ابراہیم بن محمد الحلبی - ۹۵۶ ۲۶۵ - منہاج - شیخ ابوزکریا یحیی بن شرف النووی - ۶۷۶ ۲۶۶ - مجمع البحرین - مظفر الدین احمد بن علی بن ثعلب الحنفی - ۶۹۴ ۲۶۷ - المبتغی - شیخ عیسی بن محمد ابن ایناج الحنفی ۲۶۸ - المبسوط - عبدالعزیز بن احمد الحلوانی - ۴۵۶ ۲۶۹ - مسند فی الحدیث - الحافظ ابوالفتح نصر بن ابراہیم الہروی - ۵۱۰

Fatawa Rizvia Volume 7

270- Al-Musnad al-Kabir | Yaqub bin Shaybah al-Saduqi | 262 271- Munyat al-Musalli | Sadid al-Din Muhammad bin Muhammad al-Kashghari | 705 272- Muwatta Imam Malik | Imam Malik bin Anas al-Madani | 179 273- Mawarid al-Zam'an | Nur al-Din Ali bin Abi Bakr al-Haythami | 807 274- Mushkilat | Ahmad bin Muzaffar al-Razi | 642 275- Muhadhdhab | Abi Ishaq ibn Muhammad al-Shafi'i | 466 276- Mizan al-Shari'ah al-Kubra | 'Abd al-Wahhab al-Sha'rani | 973 277- Mizan al-I'tidal | Muhammad bin Ahmad al-Dhahabi | 748 278- Al-Mustakhraj 'ala al-Sahih al-Bukhari | Ahmad bin Musa ibn Mardawayh | 410 279- Makarim al-Akhlaq | Muhammad bin Ja'far al-Khara'iti | 327

(N) 280- Al-Nuqayah Mukhtasar al-Wiqayah | Abdullah bin Mas'ud | 725 281- Nasb al-Rayah | Abu Muhammad Abdullah bin Yusuf al-Hanafi al-Zayla'i | 762 282- Nur al-Idah | Hasan bin 'Ammar bin 'Ali al-Shurunbulali | 1069 283- Al-Nihayah | Husam al-Din Husayn bin 'Ali al-Saghnaqi | 711 284- Al-Nihayah li-Ibn al-Athir | Majd al-Din Mubarak bin Muhammad al-Jazari ibn al-Athir | 606 285- Al-Nahr al-Fa'iq | Umar bin Nujaym al-Misri | 1005 286- Nawadir fi al-Fiqh | Hisham bin Ubaydullah al-Mazini al-Hanafi | 201 287- Nur al-'Ayn | Muhammad bin Ahmad al-Ma'ruf bi Nishanchizada | 1031 288- Al-Nawazil fi al-Furu' | Abu al-Layth Nasr bin Muhammad bin Ibrahim al-Samarqandi | 376 289- Nawadir al-Usul fi Ma'rifat Akhbar al-Rasul | Abu Abdullah Muhammad bin Ali al-Hakim al-Tirmidhi | 255

फ़तावा रज़विया सातवीं जिल्द

270- अल-मुसनद अल-कबीर | याकूब बिन शैबा अल-सदूक़ी | 262 271- मुनियत अल-मुसल्ली | सदीदुद्दीन मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-काश्गरी | 705 272- मुवत्ता इमाम मालिक | इमाम मालिक बिन अनस अल-मदनी | 179 273- मवारिद अज़-ज़मआन | नूरुद्दीन अली बिन अबी बक्र अल-हैशमी | 807 274- मुश्किलात | अहमद बिन मुज़फ़्फ़र अल-राज़ी | 642 275- मुहज़्ज़ब | अबी इसहाक़ इब्न मुहम्मद अल-शाफ़ई | 466 276- मीज़ान अल-शरिया अल-कुबरा | अब्दुल वहाब अल-शारानी | 973 277- मीज़ान अल-एतिदाल | मुहम्मद बिन अहमद अल-ज़हबी | 748 278- अल-मुस्तख़रज अला अल-सहीह अल-बुख़ारी | अहमद बिन मूसा इब्न मरदूयह | 410 279- मकारिमुल अख़्लाक़ | मुहम्मद बिन जाफ़र अल-ख़रायती | 327

(न) 280- अन-नुक़ाया मुख़्तसर अल-विक़ाया | अब्दुल्लाह बिन मसूद | 725 281- नसब अर-राया | अबू मुहम्मद अब्दुल्लाह बिन यूसुफ़ अल-हनफ़ी अल-ज़ैलाई | 762 282- नूरुल ईज़ाह | हसन बिन अम्मार बिन अली अल-शुरुनबुलाली | 1069 283- अन-निहाया | हुसामुद्दीन हुसैन बिन अली अल-सग़नाक़ी | 711 284- अन-निहाया लि-इब्न अल-असीर | मज्दुद्दीन मुबारक़ बिन मुहम्मद अल-जज़री इब्न अल-असीर | 606 285- अन-नह्ह अल-फ़ाएक़ | उमर बिन नुजैम अल-मिसरी | 1005 286- नवादिर फ़िल फ़िक़्ह | हिशाम बिन उबैदुल्लाह अल-माज़िनी अल-हनफ़ी | 201 287- नूरुल ऐन | मुहम्मद बिन अहमद अल-मारूफ़ ब-निशानची ज़ादा | 1031 288- अन-नवाज़िल फ़िल फुरु | अबुल लैष नसर बिन मुहम्मद बिन इब्राहीम अल-समरकंदी | 376 289- नवादिर अल-उसूल फ़ी मारिफ़त अख़बार अर-रसूल | अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अली अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी | 255

فتاوی رضویه جلد ہفتم

۲۷۰- المسند الکبیر | یعقوب بن شیبۃ السدوسی | ۲۶۲ ۲۷۱- منیۃ المصلی | سدیدالدین محمد بن محمد الکاشغری | ۷۰۵ ۲۷۲- موطا امام مالک | امام مالک بن انس المدنی | ۱۷۹ ۲۷۳- موارد الظمآن | نور الدین علی بن ابی بکر الہیثمی | ۸۰۷ ۲۷۴- مشکلات | احمد بن مظفر الرازی | ۶۴۲ ۲۷۵- مہذب | ابی اسحاق ابن محمد الشافعی | ۴۶۶ ۲۷۶- میزان الشریعۃ الکبری | عبد الوہاب الشعرانی | ۹۷۳ ۲۷۷- میزان الاعتدال | محمد بن احمد الذہبی | ۷۴۸ ۲۷۸- المستخرج علی الصحیح البخاری | احمد بن موسی ابن مردویہ | ۴۱۰ ۲۷۹- مکارم اخلاق | محمد بن جعفر الخرائطی | ۳۲۷

(ن) ۲۸۰- النقایۃ مختصر الوقایۃ | عبد اللہ بن مسعود | ۷۲۵ ۲۸۱- نصب الرایۃ | ابو محمد عبد اللہ بن یوسف الحنفی الزیلعي | ۷۶۲ ۲۸۲- نور الایضاح | حسن بن عمار بن علی الشرنبلالی | ۱۰۶۹ ۲۸۳- النہایۃ | حسام الدین حسین بن علی السغناقی | ۷۱۱ ۲۸۴- النہایۃ لابن اثیر | مجد الدین مبارک بن محمد الجزری ابن اثیر | ۶۰۶ ۲۸۵- النہر الفائق | عمر بن نجیم المصری | ۱۰۰۵ ۲۸۶- نوادر فی الفقہ | ہشام بن عبید اللہ المازنی الحنفی | ۲۰۱ ۲۸۷- نور العین | محمد بن احمد المعروف بنشانچی زادہ | ۱۰۳۱ ۲۸۸- النوازل فی الفروع | ابواللیث نصر بن محمد بن ابراہیم السمرقندی | ۳۷۶ ۲۸۹- نوادر الاصول فی معرفۃ اخبار الرسول | ابو عبد اللہ محمد بن علی الحکیم الترمذی | ۲۵۵

Fatawa-e-Razviya Volume 8

Waw (و) 290- Al-Wafi fil Furu' - Abdullah bin Ahmad al-Nasafi - 710 291- Al-Wajiz fil Furu' - Abu Hamid Muhammad bin Muhammad al-Ghazali - 505 292- Al-Wiqayah - Mahmud bin Sadr al-Shari'ah - 673 293- Al-Wasit fil Furu' - Abi Hamid Muhammad bin Muhammad al-Ghazali - 505

He (ھ) 294- Al-Hidayah fi Sharh al-Bidayah - Burhan al-Din Ali bin Abi Bakr al-Marghinani - 593

Ya (ی) 295- Al-Yawaqit wal Jawahir - Sayyid Abdul Wahab al-Sha'rani - 973 296- Yanabi' fi Ma'rifat al-Usul - Abi Abdullah Muhammad bin Ramadan al-Rumi - 769

Page 721 of 721

फ़तावा-ए-रज़विया खण्ड 8

वाव (و) 290- अल-वाफ़ी फ़िल फ़ुरू - अब्दुल्लाह बिन अहमद अल-नस्फ़ी - 710 291- अल-वजीज़ फ़िल फ़ुरू - अबू हामिद मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-ग़ज़ाली - 505 292- अल-विकाया - महमूद बिन सदरुश शरीया - 673 293- अल-वसीत फ़िल फ़ुरू - अबी हामिद मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-ग़ज़ाली - 505

हे (ھ) 294- अल-हिदाया फ़ी शरहिल बिदाया - बुरहानुद्दीन अली बिन अबी बक्र अल-मरग़ीनानी - 593

ये (ی) 295- अल-यवाक़ीत वल जवाहिरे - सय्यद अब्दुल वहाब अल-शर्रानी - 973 296- यनाबीअ फ़ी मारिफ़तिल उसूल - अबी अब्दुल्लाह मुहम्मद इब्न रमज़ान अल-रूमी - 769

पृष्ठ संख्या 721 का 721

فتاوی رضویہ جلد ہشتم

و ۲۹۰_ الوافی فی الفروع - عبداللہ بن احمد النسفی - ۷۱۰ ۲۹۱_ الوجیز فی الفروع - ابو حامد محمد بن محمد الغزالی - ۵۰۵ ۲۹۲_ الوقایۃ - محمود بن صدر الشریعۃ - ۶۷۳ ۲۹۳_ الوسیط فی الفروع - ابی حامد محمد بن محمد الغزالی - ۵۰۵

ھ ۲۹۴_ الھدایۃ فی شرح البدایۃ - برہان الدین علی بن ابی بکر المرغینانی - ۵۹۳

ی ۲۹۵_ الیواقیت والجواہر - سید عبدالوہاب الشعرانی - ۹۷۳ ۲۹۶_ ینابیع فی معرفۃ الاصول - ابی عبداللہ محمد ابن رمضان الرومی - ۷۶۹

صفحہ 721 کا 721